पदपाठसहिता

ऋग्वेद-संहिता

सायणाचार्यकृत-भाष्यसंवलिता
सैव
हिन्दीभाषामन्त्रानुवादसमन्विता

अनुवादक
पण्डित रामगोविन्द त्रिवेदी

॥श्रीः॥

विद्याभवन प्राच्यविद्या ग्रन्थमाला

३५

पदपाठसहिता

ऋग्वेद-संहिता

सायणाचार्यकृत-भाष्यसंवलिता

सैव

हिन्दीभाषामन्त्रानुवादसमन्विता

अनुवादक

पण्डित रामगोविन्द त्रिवेदी

प्रथमोऽष्टकः

चौखम्बा विद्याभवन

वाराणसी

प्रकाशक
चौखम्बा विद्याभवन
(भारतीय संस्कृति एवं साहित्य के प्रकाशक तथा वितरक)
चौक (बैंक ऑफ बड़ोदा भवन के पीछे)
पो. बा. नं. 1069, वाराणसी 221001
दूरभाष : 2420404
ई-मेल : cvbhawan@yahoo.co.in

पुर्नमुद्रित संस्करण २००७
१-९ भाग (सम्पूर्ण)
मूल्य : ३५००.००

अन्य प्राप्तिस्थान
चौखम्बा पब्लिशिंग हाउस
4697/2, भू-तल (ग्राउण्ड फ्लोर)
गली नं. 21-ए, अंसारी रोड
दरियागंज, नई दिल्ली 110002
दूरभाष : 23286537

❖

चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान
38 यू. ए. बंगलो रोड, जवाहर नगर
पो. बा. नं. 2113
दिल्ली 110007
दूरभाष : 23856391

❖

चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन
के. 37/117 गोपालमन्दिर लेन
पो. बा. नं. 1129, वाराणसी 221001
दूरभाष : 2335263

THE
VIDYABHAWAN PRACHYAVIDYA GRANTHAMALA
35

ṚG-VEDA-SAṀHITĀ

Together with

PADAPĀṬHA

&

SĀYAṆABHĀṢYA

Hindi Translation

by

Pt. Ram Govind Trivedi

FIRST AṢṬAKA

CHOWKHAMBA VIDYABHAWAN
VARANASI

Publishers :
CHOWKHAMBA VIDYABHAWAN
(Oriental Publishers & Distributors)
Chowk (Behind Bank of Baroda Building)
Post Box No. 1069
Varanasi 221001
Tel. : 2420404
E-mail : cvbhawan@yahoo.co.in

Edition : 2007
Price : 3500.00

Also can be had from :
CHAUKHAMBA PUBLISHING HOUSE
4697/2, Ground Floor
Gali No. 21-A, Ansari Road
Daryaganj, New Delhi 110002
Tel. : 23286537

CHAUKHAMBA SANSKRIT PRATISHTHAN
38 U.A. Bungalow Road, Jawahar Nagar
Post Box No. 2113
Delhi 110007
Tel. : 23856391

CHAUKHAMBA SURBHARATI PRAKASHAN
K. 37/117, Gopal Mandir Lane
Post Box No. 1129
Varanasi 221001

ॐम्

ऋक्संहिता

सभाष्या, पदपाठसहिताच.

उपोद्घातप्रकरणम्

श्रीगणेशायनमः श्रीसरस्वत्यैनमः वागीशाद्याःसुमनसःसर्वार्थानामुपक्रमे। यंनत्वाकृतकृत्याःस्युस्तंनमामिगजाननम्॥ १ ॥ यस्यनिःश्वसितंवेदायोवेदेभ्योऽखिलंजगत्। निर्ममेतमहंवन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम्॥ २ ॥ यत्कटाक्षेणतद्रूपंदधद्बुक्कमहीपतिः। आदिशन्माधवाचार्यंवेदार्थस्य प्रकाशने॥ ३ ॥ येपूर्वोत्तरमीमांसेतेव्याख्यायातिसङ्ग्रहात्। कृपालुर्माधवाचार्योवेदार्थंवक्तुमुद्यतः ॥४॥ आध्वर्यवस्ययज्ञेषुप्राधान्याद्व्याकृतःपुरा। यजुर्वेदोथहौत्रार्थऋग्वेदोव्याकरिष्यते॥५॥एव-स्मिन्प्रथमाध्यायःश्रोतव्यःसम्प्रदायतः। व्युत्पन्नस्तावतासर्वंबोद्धुंशक्नोतिबुद्धिमान्॥६॥ अत्र केचिदाहुः—ऋग्वेदस्यप्राथम्येनसर्वत्राम्नातत्वात् अभ्यर्हितंपूर्वमितिन्यायेनाभ्यर्हितत्वात् तद्व्या-ख्यानमादौयुक्तम् प्राथम्यंचपुरुषसूक्तेविस्पष्टम्—तस्माद्यज्ञात्सर्वहुतऋचःसामानिजज्ञिरे। छन्दांसिजज्ञिरेतस्माद्यजुस्तस्मादजायतेति। सहस्रशीर्षापुरुषइत्युक्तत्वात् परमेश्वराद्यज्ञाद्यजनीयात्पू-जनीयात्सर्वहुतःसर्वैर्हूयमानात्। यद्यपीन्द्रादयस्तत्रतत्रहूयन्ते तथापिपरमेश्वरस्यैवेन्द्रादिरूपे-णावस्थानादविरोधः। तथाचमन्त्रवर्णः—इन्द्रंमित्रंवरुणमग्निमाहुरथोदिव्यःससुपर्णोगरुत्मान्।

---

१ समाहन्नृपतिंराजन्सायणार्योममानुजः। सर्वंवेत्त्येषवेदानांव्याख्यातृत्वेनियुज्यताम् ॥ इत्युक्तोमाधवार्येणवीरबुक्कमहीपतिः। अन्वगात्सायणाचार्यंवेदार्थस्यप्रकाशने इत्यधिकमेकस्मिन्पुस्तके। २ ऋक्संहिता अष्टमाष्टकः (८) चतुर्थाध्यायः (४) अष्टादशोवर्गः (१८)। ३ ऋक्संहितायांअष्टमाष्टके चतुर्थाध्यायस्यसप्तदशोवर्गे (८. ४. १७.)। ४ ऋ. सं. २.३. २२.।

एकंसद्विप्राबहुधावदन्त्यग्नियमंमातरिश्वानमाहुरिति। वाजसनेयिनश्चामनन्ति—तद्यदिदमाहुरमुं यजामुंयजेत्येकैकंदेवमेतस्यैवसाविसृष्टिरेषउह्येवसर्वेदेवाइति । तस्मात्सर्वैरपिपरमेश्वरएवहूयते नकेवलमृचांपाठप्राथम्येनाभ्यर्हितत्वम् किन्तु यज्ञाङ्गदार्ढ्यहेतुत्वादपि तथाचतैत्तिरीयाआमन-न्ति—यद्वैयज्ञस्यसाम्नायजुषाक्रियतेशिथिलंतद्यदृचातद्दृढमिति[1]।तथाचसर्ववेदगतानिब्राह्मणानि-स्वाभिहितेऽर्थेविश्वासदार्ढ्याय तदेतदृचाभ्युक्तमित्यृचमेवोदाहरन्त्याध्वर्यवकाण्डेष्वपियजुर्वेदगतेषु तत्रतत्राध्वर्यूणामपेक्ष्याऋचोबहुतआम्नाताः।साम्नांतुसर्वेषामृगाश्रितत्वंप्रसिद्धम्। आथर्वणि-कैरपि स्वकीयसंहितायामृचएवबाहुल्येनाधीयन्ते अतोऽन्यैःसर्वैर्वेदैरादृतत्वात् अभ्यर्हितत्वम्। छन्दोगास्तुप्राथम्येनसनत्कुमारंप्रति नारदवाक्यमेवमामनन्ति—ऋग्वेदंभगवोऽध्येमियजुर्वेदंसा-मवेदमाथर्वणंचेति। मुण्डकोपनिषद्यप्येवमाम्नायते—ऋग्वेदोयजुर्वेदःसामवेदोऽथर्ववेदइति। ता-पनीयोपनिषद्यपिनृसिंहराजपादेषुक्रमेणाध्ययनमेवमामनन्ति— ऋग्यजुःसामाथर्वाणश्चत्वारोवेदाः साङ्गाःसशाखाश्चत्वारःपादाभवन्तीति।एवंसर्वत्रोदाहरणीयम् तस्मात् ऋग्वेदस्याभ्यर्हितत्वा-त्तद्व्याख्यानमुचितमिति । तन्मत्यैवमुच्यते—अस्त्वेवंसर्ववेदाध्ययनतत्पारायणब्रह्मयज्ञजपादौ ऋग्वेदस्यैवप्राथम्यम् अर्थज्ञानस्यतु यज्ञानुष्ठानार्थत्वात् तत्रतुयजुर्वेदस्यैवप्रधानत्वात् तद्व्याख्या-नमेवादावुक्तम् । तत्प्राधान्यंचकाचिदृगेवाह—ऋचांत्वःपोषमास्तेपुपुष्वान्गायत्रंत्वोगायतिशक्व-रीषु।ब्रह्मात्वोवदतिजातविद्यांयज्ञस्यमात्रांविमिमीतउत्वइति[2]। एतस्याऋचस्तात्पर्यंनिरुक्त-कारोयास्कःसंक्षिप्यदर्शयति—ऋत्विक्कर्मणांविनियोगमाचष्टेइति[3] पुनरपिसएवप्रथमंपादंविवृणो ति—ऋचामेकःपोषमास्तेपुपुष्वान्होताऋगर्चनीति[4]। अस्यायमर्थः—त्वशब्दएकशब्दपर्यायोहोतृवि-शेषणम् होतृनामकएकऋत्विग्यज्ञकालेस्वकीयवेदगतानामृचांपुष्टिंकुर्वन्नास्ते भिन्नप्रदेशेष्वाम्ना-तानामृचांसंघमेकत्रसम्पाद्यैतावदिदंशस्त्रमितिकुशिंकरोति सेयंपुष्टिः।अर्चनीत्यमुमर्थंऋक्शब्द-आचष्टे अर्च्यतेप्रशस्यतेऽनयादेवविशेषःक्रियाविशेषस्तत्साधनविशेषोवेत्यृक्शब्दव्युत्पत्तेरि-ति। अथद्वितीयंपादंविवृणोति—गायत्रमेकोगायतिशक्वरीषूद्गातागायत्रंगायतेःस्तुतिकर्मणःशक्व-र्यऋचःशक्नोतेस्तद्यदाभिर्वृत्रमशकद्धन्तुंतच्छक्वरीणांशक्वरीत्वमितिविज्ञायतइति।अस्यायमर्थः-उद्गातृनामकएकऋत्विग्गायत्रशब्दाभिधेयंस्तोत्रंशक्वरीशब्दाभिधेयास्वृक्षुगायति धातूनामने-कार्थत्वेन स्तुतिक्रियावाचिनोगायतिधातोरुत्पन्नोगायत्रशब्दः शक्वरीशब्दस्तुशक्नोतिधातोरुत्प-न्नः वृत्रंहन्तुंशक्नोत्याभिर्ऋग्भिरित्येषाव्युत्पत्तिःकस्मिंश्चिद्ब्राह्मणेविज्ञायतइति । अथतृतीयं पादंविवृणोति—ब्रह्मैकोजातेजातेविद्यांवदतिब्रह्मासर्वविदिति। अस्यायमर्थः—ब्रह्मनामकएकऋ-

१ तैत्तिरीयसंहितायांषष्ठकाण्डेपञ्चमप्रपाठकेदशमेनुवाके (६. ५. १०)। २ ऋ. सं. ८-२. २५.। ३ नि०१.८.। ४ नि० १. ८ ।

नामकएकऋत्विग्भातिशातितदातस्योत्पन्नेप्रस्तुतेप्रणयनादिकर्मणिविषयामनुज्ञांवदति ब्रह्मन्नपःप्रणेष्यामी त्येवं सम्बोधितःसन् ओम्प्रणयेत्यनुजानाति सचब्रह्मावेदत्रयोक्तसर्वकर्माभिज्ञः तस्ययथायोग्यतांदृष्ट्वा तत्तदनुज्ञातुंसतिप्रमादेसमाधातुंचसमर्थइति। तच्चसामर्थ्यंछन्दोगाआमनन्ति—एषएवयज्ञस्तस्य मनश्चवा-क्चवर्तनीतयोरन्यतरांमनसासंस्करोतिब्रह्मावाचाहोताध्वर्युरुद्गातान्यतरामिति। कृत्स्नोयज्ञःप्रमादराहि-त्यायमनसासम्यगनुसन्धेयः वाचाचवेदत्रयोक्तमन्त्राः पठनीयाः तत्रहोत्रादयस्त्रयोमिलित्वावाग्रूपंयज्ञ-मार्गंसंस्कुर्वन्ति ब्रह्मात्वेकएवमनोरूपंयज्ञमार्गंकृत्स्नमपिसंस्करोति तस्मादस्यास्तिसामर्थ्यमिति। अथ-चतुर्थपादंविवृणोति—यज्ञस्यमात्रांविमिमीतउत्वइति।एकोऽध्वर्युरध्वरयुरध्वरयुरध्वरंयुनक्त्यध्वरस्यनेतेति। अस्यायमर्थः-अध्वर्युनामकएकऋत्विग्यज्ञस्यमात्रांस्वरूपंविमिमीतेविशेषेणनिष्पादयति मीयतेनिर्मीयते-इतिमात्राःस्वरूपं तन्निष्पादकत्वंचाध्वर्योर्नामनिर्वचनादवगम्यते अध्वर्युरित्यत्रछान्दस्याप्रक्रियया लुप्तम-कारंपुनःप्रक्षिप्याध्वरयुरितिनामसम्पादनीयम् अध्वरंयुनक्तीत्यवयवार्थः अध्वरस्यनेतेतितात्पर्यार्थइति। एतदेवाभिप्रेत्याध्वर्युवेदस्ययागनिष्पादकत्वद्योतकंनिर्वचनंयास्कोदर्शयति—मन्त्रामननात् छन्दांसिछाद-नात् स्तोमःस्तवनात् यजुर्यजतेरिति[1]। एवंसत्यध्वर्युसम्बन्धिनियजुर्वेदेनिष्पन्नंयज्ञशरीरमुपजीव्य तद-पेक्षितौस्तोत्रशस्त्ररूपावयवावितरेणवेदद्वयेनपूर्येते इत्युपजीव्यस्ययजुर्वेदस्यप्रथमतोव्याख्यानंयुक्तम् ततऊर्ध्वंसाम्नामृगाश्रितत्वात् उभयोर्मध्येप्रथमतऋग्व्याख्यानंयुक्तमित्यृग्वेदइदानींव्याख्यायते। ननु वेदएवतावन्नास्ति कुतस्तस्यअवान्तरविशेषऋग्वेदः तथाहि—कोयंवेदोनाम नहितत्रलक्षणंप्रमाणंवास्ति नचतदुभयव्यतिरेकेणकिञ्चिद्वस्तुप्रसिद्ध्यति लक्षणप्रमाणाभ्यांहिवस्तुसिद्धिरितिन्यायविदांमतम् प्रत्य-क्षानुमानोपमानागमेषुप्रमाणविशेषेष्वन्तिमोवेदइतितल्लक्षणमितिचेत् न मन्वादिस्मृतिष्वतिव्याप्तेः सम-यबलेनसम्यक्परोक्षानुभवसाधनमित्येतस्यागमलक्षणस्यतास्वपिसद्भावात् अपौरुषेयत्वेसतीतिविशेषणा-द्दोषइतिचेत् न वेदस्यापिपरमेश्वरनिर्मितत्वेनपौरुषेयत्वात् शरीरधारिजीवपुरुषनिर्मितत्वाभावादपौरु-षेयत्वमितिचेत् न सहस्रशीर्षापुरुषइत्यादिश्रुतिभिरीश्वरस्यापिशरीरित्वात् कर्मफलरूपशरीरधारिजीव-निर्मितत्वाभावमात्रेणापौरुषेयत्वंविवक्षितमितिचेत् न जीवविशेषैरग्निवाय्वादित्यैर्वेदानामुत्पादितत्वात् ऋग्वेदएवाग्नेरजायतयजुर्वेदोवायोःसामवेदआदित्यादितिश्रुतेः[2]। ईश्वरस्याग्न्यादिप्रेरकत्वेननिर्मातृत्वं द्रष्टव्यम्। मन्त्रब्राह्मणात्मकःशब्दराशिर्वेदइतिचेत् न ईदृशोमन्त्रईदृशंब्राह्मणमित्यनयोरद्याप्यनिर्णी-तत्वात्। तस्मान्नास्तिकिञ्चिद्वेदस्यलक्षणम् नापितत्सद्भावेप्रमाणंपश्यामः ऋग्वेदंभगवोऽध्येमियजुर्वेदं-सामवेदमाथर्वणंचतुर्थमित्यादिवाक्यंप्रमाणमितिचेत् न तस्यापिवाक्यस्यवेदान्तःपातित्वेनात्माश्रयत्वप्रस-

---

१ नि० ७. १२. । २ ऐतरेयब्राह्मणेपंचमपंचिकायांद्वात्रिंशेखण्डे (५-३२.) ।

ज्ञात् नखलुनिपुणोपिस्वस्कंधमारोढुंप्रभवेदिति । वेदएवद्विजातीनांनिःश्रेयसकरःपरइत्यादिस्मृतिवाक्यं¹ प्रमाणमितिचेत् न तस्याप्युक्तश्रुतिमूलत्वेननिराकृतत्वात् । प्रत्यक्षादिकंशङ्कितुमप्ययोग्यम् । वेदविषयातुलोकप्रसिद्धिःसार्वजनीनापि नीलंनभइत्यादिवद्भ्रान्ता । तस्माल्लक्षणप्रमाणरहितस्यवेदस्यसद्भावोनाङ्गीकर्तुंशक्यतइतिपूर्वःपक्षः । अत्रोच्यते—मन्त्रब्राह्मणात्मकंतावददुष्टंलक्षणम् अतएवापस्तम्बोयज्ञपरिभाषायामेवमाह—मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयमिति² । तयोस्तुस्वरूपमुपरिष्टान्निर्णेष्यते अपौरुषेयवाक्यत्वमिदमपियादृशमस्माभिर्विवक्षितं तादृशमुत्तरत्र स्पष्टीभविष्यति प्रमाणान्यपियथोक्तश्रुतिस्मृतिलोकप्रसिद्धिरूपाणिवेदसद्भावेद्रष्टव्यानि यथा घटपटादिद्रव्याणांस्वप्रकाशकत्वाभावेऽपिसूर्यचन्द्रादीनांस्वप्रकाशकत्वमविरुद्धम् तथामनुष्यादीनांस्वस्कन्धारोहासंभवेऽप्यकुण्ठितशक्तेर्वेदस्येतरवस्तुप्रतिपादकत्ववत्स्वप्रतिपादकत्वमप्यस्तु । अतएवसंप्रदायविदोऽकुण्ठितांशक्तिंवेदस्यदर्शयन्ति—चोदनाहिभूतंभवन्तंभविष्यन्तंसूक्ष्मंव्यवहितंविप्रकृष्टमित्येवंजातीयकमर्थंशक्नोत्यवगमयितुमिति³ । तथासति वेदमूलायाःस्मृतेस्तदुभयमूलायालोकप्रसिद्धेश्चप्रामाण्यंदुर्वारम् तस्माल्लक्षणप्रमाणसिद्धोवेदोनकेनापिचार्वाकादिनाऽपोढुंशक्यइतिस्थितम् । ननु अस्तुनामवेदाख्यःकश्चित्पदार्थः तथापिनासौव्याख्यानमर्हति अप्रमाणत्वेनानुपयुक्तत्वात् नहिवेदःप्रमाणम् तल्लक्षणस्यतत्रदुःसंपादत्वात् तथाहि सम्यगनुभवसाधनंप्रमाणमितिकेचिल्लक्षणमाहुः अपरेत्वनधिगतार्थगन्तृप्रमाणमित्याचक्षते नचैतदुभयंवेदेसंभवति मन्त्रब्राह्मणात्मकोहिवेदः तत्रमन्त्राःकेचिदबोधकाः अम्यक्सातइन्द्रऋष्टिरस्मेइत्येकोमन्त्रः⁴ । यादृश्मिन्धायितमपस्ययाविददित्यन्यः⁵ । सृण्येवजर्भरीतुर्फरीतूइत्यपरः⁶ । एवं आपान्तमन्युस्तृपलप्रभर्मेत्यादय⁷ उदाहार्याः । नह्येतैर्मन्त्रैःकश्चिदप्यर्थोऽवबुध्यते एतेष्वनुभवएवयदानास्ति तदातत्सम्यक्त्वं तदीयसाधनत्वंचदूरापेतम् । अधःस्विदासी३ दुपरिस्विदासी३ दितिमन्त्रस्यबोधकत्वेऽपिस्थाणुर्वापुरुषोवेत्यादिवाक्यवत्सन्दिग्धार्थबोधकत्वान्नास्तिप्रामाण्यम् । ओषधेत्रायस्वैनमितिमन्त्रोदर्भविषयः⁹ । स्वधितेमैनंहिंसीरितिक्षुरविषयः¹⁰ । शृणोतग्रावाणइतिपाषाणविषयः¹¹ । एतेष्वचेतनानांदर्भक्षुरपाषाणानांचेतनवत्सम्बोधनंश्रूयते ततोद्वौचन्द्रमसावितिवाक्यवद्विपरीतार्थबोधकत्वादप्रामाण्यम् एकएवरुद्रोनद्वितीयोऽवतस्थे । सहस्राणिसहस्रशोयेरुद्राअधिभूम्यामित्येतयोस्तुमन्त्रयोर्यावज्जीवमहंमौनीतिवाक्यवद्व्याघातबोधकत्वाद् अप्रामाण्यम् आपउन्दन्त्वितिमन्त्रोयजमानस्यक्षौरकालेजलेनशिरसःक्लेदनंब्रूते¹² ।

---

१ याज्ञवल्क्यस्मृतौआचाराध्यायेश्लो. (४०) । २ आपस्तंबसूत्रेप्रथमाध्याये । ३ शाबरभाष्ये चोदनालक्षणोधर्मइति सू० १।१।२.।४ ऋ० सं. १.४.८.।५ ऋ० सं. ४-२-२४।६ ऋ. सं. ८-६-२.। ७ ऋ. सं. ८.४.१४.। ८ ऋ. सं. ८.७.१७ । ९ तैत्तिरीयसं. प्र. कां. द्वि. प्रपा. प्रथमानुवाके (१-२-१-)। १० तै. सं. १-३.१२.।११ तै. सं. ७-९-११.। १२ तै. सं. १-२-१.।

शुम्भिकेशिरआरोहशोभयन्तीमुखंममेतिमन्त्रोविवाहकाले मङ्गलाचरणार्थपुष्पनिर्मितायाःशुम्भिकायावर-
वध्वोःशिरस्यवस्थानंब्रूते । तयोश्चमन्त्रयोर्लोकप्रसिद्धार्थानुवादित्वात् अनधिगतार्थगन्तृत्वंनास्ति
तस्मान्मन्त्रभागोनप्रमाणम् । अत्रोच्यते—अम्यगादिमन्त्राणामर्थोयास्केननिरुक्तग्रन्थेऽवबोधितः तत्प-
रिचयरहितानामवबोधोनमन्त्राणांदोषमावहति । अतएवात्रलौकिकन्यायमुदाहरन्ति—नैषस्थाणोरपराधो-
यदेनमन्धोनपश्यतिपुरुषापराधःसभवतीति । अधःस्विदासीदितिमन्त्रस्यनसन्देहबोधनायप्रवृत्तः किंतर्हिज-
गत्कारणस्यपरवस्तुनोतिगभीरत्वंनिश्चेतुमेवप्रवृत्तः तदर्थमेवहिगुरुशास्त्रसंप्रदायरहितैर्दुर्बोधत्वमधःस्वि-
दित्यनयावचोभङ्ग्योपन्यस्यति सएवाभिप्रायउपरितनेषु कोअद्धावेदेत्यादिमन्त्रेषुस्पष्टीकृतः । ओष-
ध्यादिमन्त्रेष्वपिचेतनाएवतत्तदभिमानिदेवतास्तेनतेननाम्नासम्बोध्यन्ते ताश्चदेवताभगवता बादरायणे-
नाभिमानिव्यपदेशस्त्वितिसूत्रेसूत्रिताः । एकस्यापिरुद्रस्य स्वमहिम्नासहस्रमूर्तिस्वीकारात् नास्तिपर-
स्परव्याघातः । जलादिद्रव्येणशिरःछेदनादेर्लोकप्रसिद्धत्वेऽपि तदभिमानिदेवतानुग्रहस्याप्रसिद्धत्वात्
तद्विषयत्वेनाज्ञातार्थज्ञापकत्वम् ततोलक्षणसद्भावादस्तिमन्त्रभागस्य प्रामाण्यम् । एतदेवाभिप्रेत्यभग-
वान्जैमिनिर्मन्त्राधिकरणेमन्त्राणांविवक्षितार्थत्वमसूत्रयत् तानिचसूत्राणिक्रमेणोदाहृत्यव्याख्यास्यामः
तत्रपूर्वपक्षंसूत्रयति—तदर्थशास्त्रादिति १ यस्यार्थस्याभिधानेसमर्थोमन्त्रः सएवाभिधेयोयस्यशास्त्रस्य
ब्राह्मणवाक्यस्यतदिदंवाक्यंतदर्थशास्त्रम् तस्माच्छास्त्रादविवक्षितार्थोमन्त्रइत्यवगम्यते तथाहि उरुप्रथ-
स्वेतिमन्त्रेणपुरोडाशप्रथनमभिधीयते पुरोडाशंप्रथयतीतिब्राह्मणेनापितदेवाभिधीयते तथासतिमन्त्रेणै-
वप्रतीतत्वात् तदर्थबोधनायप्रवृत्तंब्राह्मणवाक्यमनर्थकंस्यात् मन्त्रस्याविवक्षितार्थत्वेतुविनियोगबोधना-
यब्राह्मणमुपयुक्तम् तस्मान्मन्त्राउच्चारणेनैवानुष्ठानमुपकुर्वन्ति । ननूच्चारणार्थत्वेसत्यदृष्टंप्रयोजनंपरिक-
ल्प्येत अर्थाभिधायकत्वेतुदृष्टंलभ्येत तस्माद्ब्राह्मणस्यानुवादत्वमभ्युपेत्यापिमन्त्रस्याभिधानार्थत्वमेवे-
त्याशंक्य उत्तरंसूत्रयति—वाक्यनियमादिति २ अग्निर्मूर्धादिवःककुदित्येवमेववाक्यं पठितव्यमिति
मन्त्रेनियमउपलभ्यते अर्थप्रत्यायनंतुमूर्धाग्निरित्येवंव्युत्क्रमपाठेपिभवत्येव तस्मान्नियतपाठक्रमसाफ-
ल्याय उच्चारणमेवमन्त्रप्रयोजनम् । ननुपाठक्रमनियममात्रस्यादृष्टार्थत्वेपिमन्त्रपाठोऽर्थबोधनार्थएवेत्या-
शंक्यतत्रदोषान्तरंसूत्रयति—बुद्धशास्त्रादिति ३ अग्नीदग्नीन्विहरेति प्रैषमन्त्रःप्रयोगकालेपठ्यते तच्चा-
ग्निविहरणादिकर्माग्नीध्रेणाध्ययनकालेएवस्वकर्तव्यत्वेनबुद्धम् तस्यचबुद्धस्यार्थस्यपुनर्मन्त्रोच्चारणेनशा-
सनमनर्थकम् नहिसोपानत्केपादेपुनरप्युपानहंप्रतिमुञ्चन्ति । ननुबुद्धस्यार्थस्यप्रमादिकाविस्मरणपरि-

१ बौधायनसूत्रे. । २ ऋ० सं० ८.७.१७. । ३ ब्रह्मसूत्रेतृतीया ० । ४ जैमिनिसूत्रे
प्रथमाध्याये । ५ तै. सं० १. १.८.।६ ऋ० सं० ६.२.१९. । ७ तै० सं० १.३.१ ।

हारायमन्त्रेणस्मारणमस्त्वित्याशंक्यान्यंदोषंसूत्रयति—अविद्यमानवचनादिति ४ चत्वारिशृङ्गास्त्रयोअ-
स्यपादाद्वेशीर्षेसप्तहस्तासोअस्येतिमन्त्रआम्नायते नखलुचतुःशृङ्गत्वाद्युपेतंकिञ्चिद्यज्ञसाधनंविद्यते यन्म-
न्त्रपाठेनानुस्मर्येत । नन्वीदृशी काचिद्देवतास्त्यादित्याशङ्क्यान्यंदोषंसूत्रयति—अचेतनेऽर्थबन्धनादिति
५ ओषधेत्रायस्वैनं शृणोतग्रावाणइत्यादावचेतनेद्रव्येचेतनोचितंरक्षणश्रवणाद्यर्थंबध्नाति सत्यमुक्तः
तत्त्वभिमानिव्यपदेशइतिवैयासिकसूत्रेसूत्रितत्वात् ओषध्याद्यभिमानिचेतनदेवताऽविवक्षितामित्याश-
ङ्क्य दोषान्तरंसूत्रयति—अर्थविप्रतिषेधादिति ६ अदितिर्द्यौरदितिरन्तरिक्षमितिमन्त्रआम्नायते । यदे-
वद्यौस्तदेवान्तरिक्षमित्ययमर्थोविप्रतिषिद्धः एकएवरुद्रः सहस्राणिसहस्रशोयेरुद्राइत्यादिकमप्युदाहर्त-
व्यम् । ननुत्वमेवमाताचपितात्वमेवेत्यादिवदन्तरिक्षादिरूपत्वेनादितिःस्तूयते एवमेकस्यापिरुद्रस्ययो-
गसामर्थ्याद्बहुरूपस्वीकारोऽस्तु ततोनार्थविप्रतिषेधइत्याशङ्क्यदोषान्तरंसूत्रयति—स्वाध्यायवदवचना-
दिति ७ पूर्णिकानामकाचिद्योषिदवघातंकरोति तत्समीपेमाणवकःस्वाध्यायग्रहणार्थंकदाचिदवघात-
मन्त्रमधीते नचतस्यार्थप्रकाशनविवक्षास्ति प्रसिद्धसव्यवहारंतस्य मन्त्रस्यापठ्यमानत्वात् अक्षरग्र-
हणायैवतंमन्त्रमन्यांश्चमन्त्रानभ्यस्यति तत्रस्वाध्यायकालेपठितोऽप्यवघातमन्त्रोयथापूर्णिकांप्रतिस्वार्थं-
नब्रूते तथाकर्मकालेऽपिस्वार्थंनवक्ष्यति । ननुतत्रमाणवकस्यार्थविवक्षानास्ति पूर्णिकाप्यवबो-
द्धुमक्षमाकर्मणित्वध्वर्योरर्थविवक्षाविद्यते बोधश्चसंभवतीत्याशङ्क्यदोषान्तरंसूत्रयति—अविज्ञेयादिति
८ केषांचिन्मन्त्राणामर्थोविज्ञातुंनशक्यते तद्यथा अम्यक्सातइन्द्रऋष्टिरस्मेइत्येकोमन्त्रः । सृण्ये-
वजर्भरीतुर्फरीतूइत्यपरोमन्त्रः । ननु ईदृशमन्त्रार्थबोधायैवनिगमनिघण्टुनिरुक्तव्याकरणानिप्रवृत्तानी-
त्याशङ्क्यदोषान्तरंसूत्रयति—अनित्यसंयोगान्मन्त्रानर्थक्यमिति ९ किन्तेकृण्वन्तिकीकटेष्विति-
मन्त्रेकीकटोनामजनपदआम्नातः । तथानैचाशाखं नामनगरं प्रमगन्दोराजेत्येतेअर्थाअनि-
त्याआम्नाताः । तथासतिप्राक्प्रमगन्दान्नायंमन्त्रोभूतपूर्वइति गम्यते । तदेवमेतैस्तदर्थ-
शास्त्रादिभिर्हेतुभिर्मन्त्राणामर्थप्रत्यायनार्थत्वंनास्ति किन्तूच्चारणादृष्टार्थाएवेतिपूर्वःपक्षः । तत्रसिद्धान्तं-
सूत्रयति—अविशिष्टस्तुवाक्यार्थइति १० तुशब्देनमन्त्राणामदृष्टार्थमुच्चारणमात्रंवारयति क्रियाकारक-
संबन्धेनप्रतीयमानोवाक्यार्थोलोकवेदयोरविशिष्टः । तथासति यथालोकेऽर्थप्रत्यायनायैववाक्यमुच्चा-
र्यते तथावैदिकेयागप्रयोगेऽपिद्रष्टव्यम् मन्त्रेणप्रकाशितस्यार्थोऽनुष्ठातुंशक्यते नत्वप्रकाशितः तस्मा-
न्मन्त्रोच्चारणस्यार्थप्रकाशनरूपंदृष्टमेवप्रयोजनम् । ननु अग्नेर्जनित्रमसीत्यारभ्यत्रैष्टुभेनत्वाछन्दसाव-

---

१ ऋ० सं० ३.८.१०. । २ ऋ० सं० १.६.१६. । ३ ऋ० सं० २.३.२१. ।
४ किंतेकृण्वन्तीतिमन्त्रेएव. । ५ तै० सं० ४.१.१. ।

ष्टइतिमन्त्रआम्नातः तेनैवमन्त्रेणप्रतीतेप्यर्थ्यादाने पुनर्ब्राह्मणेनतां चतुर्भिरभ्रिमादत्ते इतिविधीयते । तदेतद्विधानंत्वत्पक्षेऽन्यर्थंस्यात् इत्याशङ्क्योत्तरंसूत्रयति—गुणार्थेनपुनःश्रुतिरिति ॥१ मन्त्रेणप्रतीतस्यै-वार्थस्यब्राह्मणेयत्पुनःश्रवणंतदेतच्चतुःसंख्यालक्षणगुणविधानार्थत्वेनोपयुज्यते एतस्यविधानस्याभावे

---

१ तै० सं० ९. १. १. तैत्तिरीयशाखायांसंहिताकतिपयब्राह्मणभागमिश्रिता ब्राह्मणम-पिकतिपयमन्त्रभागमिश्रितं तत्सारस्वतपाठानुसारेणेतिज्ञातव्यम् । अमिश्रितपाठस्तुसंहिताब्राह्मणयोः-सत्याषाढगृह्योक्तकाण्डानुक्रमानुसारेणबोद्धव्यः । तदुक्तंसंस्काररत्नमालायाम्काण्डानांसंकीर्णत्वेनयथाकाण्ड-मिदंतदध्ययनासंभवात्काण्डानुक्रमणिकायांसारस्वतपाठस्याप्यभ्यनुज्ञातत्वाच्च सारस्वतपाठेनैवेदानीमध्यय-नमस्ति सारस्वतकथाचेतिहासपुराणादौप्रसिद्धा साकाण्डनिरूपणावसरेसंस्काररत्नमालायामुपन्यस्ता— यथाब्रह्मसभायांदुर्वासाःसामगायन्नास । संकुलुतेजसाभूर्तंदृष्ट्वासभामध्येसरस्वत्यस्मयत् । ततःक्रुद्धो-मुनिःसरस्वतींशशाप मर्त्ययोनौप्रजायस्वेति । ततस्तंदेवीप्रसादयामास भगवन्विप्रगृहेप्रजायेयमिति । ततःसमुनिस्तथेत्युक्त्वाजगाम । ततोदेव्यात्रेयगृहेजायत । ततोवेदविदंभर्तारंप्राप्यविद्यानिधिपुत्रं कृतो-पनयनंपितासारस्वतंवेदमध्यापयामासयथावृद्धक्रमेण ॥ ततस्तं बाल्यादल्पमेवसंपितातावयामासपृष्ठेवे-णुदलेन । ततःसोरोदीत् सापितंदृष्ट्वापुत्रमाक्लिष्यातिदुःखितावभूव । अश्रुपूर्णंतंवागीशानिवार्यचपुनः ततःसाचिंतयामासयस्याःकस्याःसुतोनहि । प्राप्यमां ताड्यतेबाल्येममप्राणप्रियःसुतः । ततश्चतुःषष्टि-कलाः सर्वान्वेदान्सांगान्ब्रह्मविद्यापर्यंतान्सारस्वतायसरस्वत्युपादिशत् । क्षुत्पिपासानिवर्त्यवायुधारणंचोपा-दिशत् । ततःसंपूर्णविद्योसौकुरुक्षेत्रेवसन्मुनिः । तपस्तेपेमहाभागोदेवैरपिसुदुष्करम् ॥ ततःकालेनमह-ताद्भुतनावृष्टिरभूत्किल । कुरुक्षेत्रेसारस्वतंस्वंपुष्टमंतर्वायुधार्यमाणंतमृषिंददृशुः । तमूचुर्मुनयःसर्वेशा-कंदेहीतिनःप्रभो । अकंशाकेनमोविप्रायदिशाकंमवेदुषि । सारस्वतोमुनिःप्राहतेभ्योदेहीतिचांबिकाम् । सुतशाकंप्रदास्यामियदिशाकेनतेबाले । शाकंभरीतिमुनिनाप्रख्याकारिथैतदा । शाकाहारास्ततःसर्वेमुनयः कृतजीविताः । दुर्भिक्षेविनिवृत्तेप्यध्ययनंनास्मरंस्तदा । अन्योन्यमभिजग्मुस्तत्रचरन्तोनकंचन । ततो-विस्मृतवेदास्तेबभूवुर्मुनयोभृशम् । ततोतिदुःखितेषुमुनिषुनारदेनोक्तम् । सारस्वतंकृतसर्ववेदाध्ययनंगत्वा अध्ययनंकुरुध्वमिति । ततस्तेसारस्वतंप्रार्थयमासुः । अध्यापनंकुरुष्वभगवन्निति । ततःसारस्वतः प्रार्थितश्चतुःषष्टिमुनिगणसहस्रेभ्यश्चतुःषष्टिसहस्रवेदानध्यापयामास । ततस्तान्वेदांस्तच्छाखिनःसाकल्ये-नाधीतवंतः । तैत्तिरीयशाखिनस्तु साकल्येनाध्ययनंकृत्वासर्ववेदविलक्षणांतैत्तिरीयशाखांदृष्ट्वान्योन्यमूचुः अहो अतीवविस्मयोस्माकंसर्वविलक्षणांशाखामध्यापयतिस्मास्मान्मूढान्कृत्वानिर्मितां‌म् ततःसर्वेतैत्तिरीय-शाखिनःसंभूयसारस्वतमूचुः नायंवेदस्त्वयाध्यापितःसर्ववेदविलक्षणत्वादिति । ततःसारस्वतःसर्वान्श्रेष्ठा-न्मुनीन्प्राहवचःपश्यंतमवेदेदःप्रतिज्ञांतुकरोम्यहम् । अग्निप्रवेशनंकुर्यांभवंतोवाचमीरिताम् । तमूचुर्मुनयः-एवंवचनंयत्त्वयोदितम् । यदिवेदक्रमंविप्रप्रसिद्धांकुर्महेवयम् । ततःसारस्वतेनसहिताःसर्वेमुनयःतत्रतत्र-

चतुर्णां मन्त्राणां मध्ये येन केनाप्येकेनाभ्रिरादीयेत । ननु इमामगृभ्णन्रशनामृतस्येत्यश्वाभिधानीमादत्त इत्यत्र मन्त्रसामर्थ्यादेव प्राप्तस्य रशनादानस्य पुनर्ब्राह्मणवाक्यं विनियोजकमाम्नायते तदेतत्कम्मतेत्यर्थमिति आशङ्क्योत्तरं सूत्रयति—परिसंख्येति १२ गर्दभाभिधानीं नादत्त इति निषेधः परिसंख्या तदर्थमिदं ब्राह्मणवाक्यम् । ननु परिसंख्यायां त्रयो दोषाः प्राप्नुयुः आदत्त इति शब्दः रशनादानलक्षणं स्वार्थं जह्यात् तन्निषेधलक्षणः परार्थोऽस्य शब्दस्य कल्प्येत रशनात्वसामान्येन प्राप्तं गर्दभरशनाया आदानं बाध्येतेति त्रयो दोषाः । नैवं गर्दभरशनाया अप्राप्तत्वात् तथाहि लिङ्गप्रकरणपाठान्यथानुपपत्त्या मन्त्रेणानेनादानं कुर्यादिति वाक्यं परिकल्प्यते तेन वाक्येन मन्त्रादानयोः सम्बन्धे सिद्धे सति पश्चात्किंविषयमादानमिति वीक्षायां लिङ्गाद्रशनामात्रस्यादानमुपेत्य गर्दभरशनायाः प्राप्तिर्वक्तव्या सा च विलम्ब्यते इत्यश्वाभिधानीमिति प्रत्यक्षेण वाक्येन मन्त्रादानयोः संबन्धे सति लिङ्गाद्रशनामात्रे प्राप्तमादानमश्वाभिधानीमिति श्रुत्या विशेषे व्यवस्थाप्यते ततो मन्त्रस्य निराकाङ्क्षत्वात् गर्दभरशनाया अप्राप्तत्वान्नास्ति प्राप्तबाधः अतएव निषेधार्थो न कल्प्यते विध्यर्थश्च न त्यज्यते तत्र कुतो दोषत्रयम् ईदृशमप्राप्तिरूपमेव गर्दभरशनाया निवारणमभिप्रेत्य परिसंख्येति सूत्रितम् । ननु उरु प्रथस्वेति प्रथयतीति ब्राह्मणवैयर्थ्यं तदवस्थमेवेत्याशङ्क्योत्तरं सूत्रयति—अर्थवादो वेति १३ वाशब्दो वैयर्थ्यं वारयति अस्त्यत्रार्थवादः यज्ञपतिमेव तत्प्रथयतीति तेनार्थवादेन संबन्धाय ब्राह्मणे विधिः पठ्यते । ननु प्रथयतीत्यनेनैव विधिशब्देन प्रथनमनूद्य यज्ञपतिमेवेत्यादिनार्थवादेन स्तोतव्यं तदेव तु प्रथनं कुतः प्राप्तमित्याशङ्क्योत्तरं सूत्रयति—मन्त्राभिधानाविति १४ अध्वर्युः पुरोडाशमुद्दिश्य मन्त्रे प्रथस्वेत्येवमभिधत्ते तस्मादभिधानादध्वर्युकर्तृकं प्रथनं प्राप्तम् यथा लोके यः कुर्विति ब्रूते स कारयत्येव तथात्रापि यः प्रथस्वेति ब्रूते स प्रथयत्येव यदुक्तम् अग्निर्मूर्धा दिव इति पाठक्रमनियमाद् अदृष्टार्थो मन्त्र इति तत्रोत्तरं सूत्रयति—अविरुद्धं परमिति १५ परं द्वितीयसूत्रोक्तमस्मत्पक्षेऽप्यविरुद्धम् न हि वयं पाठक्रमनियमाददृष्टं निवारयामः किं तर्हि मन्त्रोच्चारणेन जायमानमर्थप्रत्यायनं दृष्टप्रयोजनत्वात् नोपेक्षितव्यमि-

---

मुनीन्गत्वा निर्णेतुं न शक्नुम इति तैरुक्ता मन्त्राणां जग्मुर्यथायथं प्रतिज्ञा निवेदिता । मन्त्रापि मुनिः सारस्वतमाह—सत्यं प्रतिज्ञातं तत्र भवता सारस्वतेन सारस्वतो वेदपाठः सारस्वतोक्तक्रमेणैवाध्येतव्यः अन्यथाध्ययनफलं नास्तीति तत इतरान्मुनीन्प्राह सत्यं न पाठक्रमेणार्थानुष्ठानक्रमो भवतीति तस्मात्सर्वैर्जितं नाग्निप्रवेशनं कर्तव्यमितीतिहासः ।

१ तै० सं० ४.१.२. इमामगृभ्णन्रशनामृतस्येत्यादिश्चतुर्थकाण्डे प्रथमाध्याये द्वितीयानुवाके मन्त्रः पठितः तस्यैव इमामगृभ्णन्रशनामृतस्येत्यश्वाभिधानीमादत्ते इति पंचमकाण्डे प्रथमप्रपाठके द्वितीयानुवाके ब्राह्मणम् । २ तै० ब्रा० ३. २. ८. ।

त्येतावदेवानूद्यः । ननु प्रोक्षणीरासादयेतिमन्त्रोबुद्धमेवार्थंशास्ति तदयुक्तम् सोपानत्कस्यपादस्योपानद-
न्तरासंभवादित्युक्तमितिचेत् तस्यपरिहारंसूत्रयति—सम्प्रैषकर्मणोगर्हानुपलम्भःसंस्कारत्वादिति १६
सम्प्रैषकर्मणोगर्हात्वदुक्तदोषोनोपलभ्यते बुद्धस्याप्यर्थस्यप्रत्यक्षेणैवानुस्मरणेसतिनियमात् दृष्टलक्षणस्य
संस्कारस्यसद्भावात् । यच्चोक्तम् चत्वारिशृङ्गेतिमन्त्रोऽसन्तमेवार्थमभिवदतीति तस्योत्तरंसूत्रयति—
अभिधानेऽर्थवादइति १७ असतोऽर्थस्याभिधायकेवाक्येगौणस्यार्थस्योक्तिर्द्रष्टव्या तद्यथा चत्वारो
होत्रध्वर्यूद्गातृब्रह्माणोऽस्यकर्मणःशृङ्गाणि प्रातःसवनादयस्त्रयःपादाः पत्नीयजमानौद्वेशीर्षे गाय-
त्र्यादीनि सप्तछन्दांसिहस्ताः ऋग्वेदादिभिस्त्रिभिर्वेदैस्त्रिधाबन्धनं कामान्वर्षतीतिवृषभः रोरवीतिस्तो-
त्रशस्त्रादिशब्दान्पुनःपुनःकरोति महोदेवःसोऽयंप्रौढोयज्ञरूपोदेवोमर्त्यानाविवेशेति । मनुष्याएवात्रा-
धिकारिणः । लोकेऽप्येवंगौणप्रयोगादृश्यन्ते चक्रवाकस्तनी हंसदन्तावली काशवस्त्रा शैवलकेशिनीत्ये-
वंनद्याःस्तूयमानत्वात् । एवमोषधेत्रायस्व शृणोतग्रावाणइत्याद्यचेतनसम्बोधनानिस्तुतिपरत्वेनयोजनी-
यानि यस्मिन्वपनेओषधिरपित्रायतेतत्रवपनकर्तात्रायतइतिकिमुवक्तव्यम् । तथा ग्रावाणोऽपिप्रातरनुवा-
कंशृण्वन्ति किमुतविद्वांसोब्राह्मणाइत्यादिमन्त्राणामभिप्रायः । योऽप्यदितिर्द्यौरदितिरन्तरिक्षमितिविप्रति-
षेधउक्तः तस्योत्तरंसूत्रयति—गुणादविप्रतिषेधःस्यादिति १८ यथात्वमेवपितात्वमेवमातेत्यत्रगौण-
प्रयोगादविरोधः तद्वत् । एवमेकरुद्रदेवत्येकर्मण्येकोरुद्रः शतरुद्रदेवत्येशतंरुद्राइत्यविरोधः । यदप्यु-
क्तम् स्वाध्यायमधीयानोमाणवकःपूर्णिकायाअवहन्ति नप्रकाशयितुमिच्छति । तत्रोत्तरंसूत्रयति—विद्या-
वचनमसंयोगादिति १९ वेदविद्याग्रहणकालेऽर्थस्यपदवचनंतद्यज्ञसंयोगादुपपद्यते नहिपूर्णिकाया
अवघातोयज्ञसंयुक्तः नापिमाणवकोयज्ञमनुतिष्ठति अतोयज्ञानुपकारान्नतत्रार्थविवक्षा । यदप्युक्तम्
अम्यक्सातइन्द्र सृण्येवजर्भरीतुर्फरीतूइत्यादावर्थस्यज्ञातुमशक्यत्वाच्छास्त्रस्यैवार्थइति तत्रोत्तरंसूत्रयति-
सतःपरमविज्ञानमिति २० विद्यमानएवार्थःप्रमादालस्यादिभिर्नज्ञायतेतेषांनिगमनिरुक्तव्याकरणवशे-
नधातुतोऽर्थःपरिकल्पयितव्यः तद्यथा जर्भरीतुर्फरीतूइत्येवमादीन्यश्विनोरभिधानानि तेषुहिद्विवचना-
न्तत्वंलक्ष्यते आश्विनंचेदंसूक्तम् अश्विनोःकाममप्राइतिदर्शनात् एतदेवाभिप्रेत्यनिरुक्तकारोव्याचष्टे—
जर्भरीभर्तारावित्यर्थः तुर्फरीतूहन्तारावित्यर्थइति एवमम्यक्सातइत्यादावप्युन्नेयम् । यदप्युक्तम्
प्रमगन्दाद्यनित्यार्थसंयोगान्मन्त्रस्यानादित्वंनस्यादिति तत्रोत्तरंसूत्रयति—उक्तश्चानित्यसंयोगइति २१
प्रथमपादस्यान्तिमाधिकरणे सोऽयमनित्यसंयोगदोषउक्तःपरिहृतः तथाहि तत्र पूर्वपक्षेवेदानांपौरुषेय-

---

१ तै० ब्रा० ३. २. ९. । २ ऋ० सं. ३. ८ १०. । ३ सृण्येवजर्भरीइतिमन्त्रो-
यस्मिन्सूक्तेवर्ततेतत् (ऋ० सं० ८. १. ९.)। ४ नि० १३. ५. ।

ख्यंवक्तुं काठकंकाश्यपकमित्यादिपुरुषसंबन्धाभिधानंहेतूकृत्य।अनित्यदर्शनाच्चेतिहेत्वन्तरंसूत्रितम्।तस्या-
यमर्थः—बबरःप्रावाहणिरकामयतेत्यनित्यानांबबरादीनामर्थानांदर्शनात् ततःपूर्वमसत्त्वात्पौरुषेयोवेदइति
तस्योत्तरमेवंसूत्रितम्—परंतुश्रुतिसामान्यमात्रमिति। तस्यायमर्थः—यत्काठकादिसमाख्यानंतत्प्रवचननि-
मित्तम् यत्तुपरंबबराद्यनित्यदर्शनं तच्छब्दसामान्यमात्रं नतुतत्रानित्योबबराख्यःकश्चित्पुरुषोविवक्षितः
किन्तु बबरइतिशब्दानुकृतिः तथासतिबबरइतिशब्दंकुर्वन्वायुरभिधीयते सचप्रावाहणिः प्रकर्षेणवह-
नशीलः। एवमन्यत्राप्यूहनीयम्। तदेवंकस्यचिदपिदोषस्यासंभवात् विवक्षितार्थामन्त्राःस्वार्थप्रकाशना-
यैवप्रयोक्तव्याः। नन्वर्थप्रकाशनार्थत्वेसतिदृष्टप्रयोजनंलभ्यतइतियुक्तिमात्रमिदमुच्यते नत्वेतदुपोद्-
बलकंकिंचित्श्रौतंलिङ्गंपश्यामइत्याशङ्क्योत्तरंसूत्रयति—लिङ्गोपदेशश्चतदर्थवदिति २२ आग्नेय्याग्नीध्रमु-
पतिष्ठेतइतिश्रूयते। तस्यायमर्थः—अग्निर्देवतायस्याऋचः सेयमाग्नेयी तयाग्नीध्रस्थानमुपतिष्ठेतेति
अत्रह्युपस्थानमुपदिशद्ब्राह्मणं अग्नेनयेत्यनयोपतिष्ठेतेतिमन्त्रप्रतीकंपठित्वानोपदिशति किंत्वाग्नेयीत्य-
लिङ्गेनोपदिशति। यदातस्यामृच्यग्निःप्राधान्येनप्रतिपाद्यते तदातस्याऋचोग्निर्देवताभवति तथासत्याग्ने-
य्येतिदेवतावाचितद्धितान्तनिर्देशउपपद्यते तस्मादयमुपदेशस्तन्मन्त्रवाक्यमर्थवदितिबोधयति अतो
विवक्षितार्थत्वात् अर्थप्रत्यायनार्थंप्रयोगकालेमन्त्रोच्चारणम्। तस्मिन्नेवविवक्षितार्थत्वेलिङ्गान्तरंसूत्रयति—
ऊहइति २३ प्रकृतावाम्नातस्यमन्त्रस्यविकृतौसमवेतार्थत्वायतदुचितपदान्तरस्यप्रक्षेपेणपाठऊहः। तद्यथा
अन्वेनंमातामन्यतामनुपितानुभ्रातेति प्राकृतपशुविषयोमन्त्रपाठः तस्यचमन्त्रस्यविकृतौपशुद्वयेसति
अन्वेनौमातामन्यतामित्यूहः पशुबहुत्वेसति अन्वेनान्मातामन्यतामित्यूहःकर्तव्यः। एतन्मन्त्रव्याख्यान-
रूपंब्राह्मणमेवमाम्नायतेनमातावर्धतेनपितेति। तत्रेदंचिन्तनीयम्। किमत्रशरीरवृद्धिर्निषिध्यतेआहोस्वि-
च्छब्दवृद्धिरिति। एकवचनान्तस्यमातृशब्दस्य मातराविति द्विवचनान्तत्वेनवा मातरइतिबहुवचनान्त-
त्वेनवाप्रयोगः शब्दवृद्धिः। तत्रनतावच्छरीरवृद्धिर्निषेद्धुंशक्यते बाल्यकौमारयौवनादिवयोनुसारेणतद्वृ-
द्धेःप्रत्यक्षत्वात् अतःशब्दवृद्धिनिषेधएवपरिशिष्यते मातृशब्दपितृशब्दयोर्विशेषाकारेणवृद्धिनिषेधात्
इतरस्यैनमितिशब्दस्यार्थानुसारिणीवृद्धिःसूचिताभवति तत्रयद्यर्थोनविवक्ष्येत तदापशुद्वित्वेद्विवचनम् प-
शुबहुत्वेबहुवचनंचकथमूह्येत तस्माद्विवक्षितार्थामन्त्राः। तस्मिन्नेवार्थेलिङ्गान्तरंसूत्रयति—विधिशब्दाश्चेति
२४ मन्त्रव्याख्यानरूपोब्राह्मणगतःशब्दोविधिशब्दइत्युच्यते सचैवमाम्नायते-शतंहिमाःशतंवर्षाणिजी-
व्यास्मेत्येवैतदाहेति। तत्रशतंहिमाइत्येतद्व्याख्येयमन्त्रस्यप्रतीकम् अवशिष्टंतुतस्यतात्पर्यव्याख्यानम्
मन्त्रस्याविवक्षितार्थत्वेतुकिंनामतात्पर्यंमन्त्रेव्याख्यायते तस्माद्विवक्षितार्थामन्त्राः प्रयोगकालेस्वार्थप्रका-

---

१ तै० सं० १. २. ४.

शनायैवोच्चारयितव्याः । तत्रसंग्रहश्लोकौ—मन्त्राउरुप्रथस्वेतिकिमदृष्टैकहेतवः । यागेद्रुतपुरोडाशप्रथनादेश्चभासकाः १ । ब्राह्मणेनापितद्भानान्मन्त्राःपुण्यैकहेतवः । नतद्भानस्यदृष्टत्वाद्दृष्टंवरमदृष्टतः २ । नन्वस्तुमन्त्रभागस्यप्रामाण्यम् ब्राह्मणभागस्यतुनतद्युज्यते । तथाहि । द्विविधंब्राह्मणम् विधिरर्थवादश्चेति । तथाचापस्तम्बः—कर्मचोदनाब्राह्मणानिब्राह्मणशेषोऽर्थवादइति । विधिरपिद्विविधः अप्रवृत्तप्रवर्तनमज्ञातज्ञापनंचेति अग्नावैष्णवंपुरोडाशंनिर्वपन्तिदीक्षणीयायामित्याद्याःकर्मकाण्डगताविधयोऽप्रवृत्तप्रवर्तकाः आत्मावाइदमेकएवाग्रआसीदित्यादयोब्रह्मकाण्डगताविधयोज्ञातज्ञापकाः तत्रकर्मकाण्डगतानां जर्तिलयवाग्वावाजुहुयाद्गवीधुकयवाग्वावेत्यादिविधीनांनास्तिप्रामाण्यम् प्रवृत्त्ययोग्यद्रव्यविधानेनसम्यगनुष्ठानसाधनत्वाभावात् अयोग्यत्वंचवाक्यशेषेसमाम्नातम्—अनाहुतिर्वैजर्तिलाश्चगवीधुकाश्चेति । तत्रह्यारण्यतिलानांआरण्यगोधूमानांचाहुतिद्रव्यत्वंनिषिद्धम् तस्माद्बाधितोजर्तिलादिविधिरप्रमाणम् । एवमैतरेयतैत्तिरीयादिब्राह्मणेषुतत्तमोहत्वं तत्तथैनकार्यमितिवाक्याभ्यांबहवोविषयोनिषिद्धाः अपिचैतरेयब्राह्मणेअनुदितहोमंबहुधानिन्दित्वातस्मादुदितेहोतव्यमित्यसकृदभिहितम् तैत्तिरीयाश्चतथैवामनन्ति—यदनुदितेसूर्येप्रातर्जुहुयादुभयमेवाग्नेयं स्यात् । उदितेसूर्येप्रातर्जुहोतीति । पुनरपितएवोदितहोमेदोषमामनन्ति—यदुदितेसूर्येप्रातर्जुहुयात् यथातिथयेप्रद्रुतायशून्यायावसथायाहार्यंहरन्तितादृगेवतदिति । तथैवातिरात्रेषोडशिनंगृह्णातीतिविधिः नातिरात्रेषोडशिनंगृह्णातीतिनिषेधेनबाध्यते ज्योतिष्टोमादिष्वप्यनुष्ठानानन्तरमेवस्वर्गादिफलं नोपलभ्यते नहिभोजनानन्तरंतृप्तेरनुपलम्भोस्ति तस्मात्कर्मविधिषुप्रामाण्यंदुःसंपादनीयम् । अज्ञातज्ञापकेष्वब्रह्मविधिष्वपिपरस्परविरोधान्नास्तिप्रामाण्यम् आत्मावाइदमेकएवाग्रआसीदित्यैतरेयिणआमनन्ति । असद्वाइदमग्रआसीदितितैत्तिरीयाः । सोयंविरोधः । तस्माद्वेदेविधिभागः सर्वोप्यप्रमाणमितिप्राप्तेब्रूमः—अस्त्वेवंजर्तिलादिविधेरप्रामाण्यम् तदर्थस्याननुष्ठेयत्वात् अनुष्ठेयस्त्वर्थउपरितनेऽजक्षीरेणजुहोतीतिइतिवाक्येऽपिधीयते तत्प्रशंसार्थमत्रजर्तिलादिकमनूद्यनिन्द्यते यथागवामश्वानांचप्रशंसार्थमपशवोवाअन्येगोअश्वेभ्यइतिवाक्येनार्थसद्रूपेणाजादीनांपशुत्वंनिन्द्यते तद्वत् एवंतर्हिअजादेर्यथावस्तुतःपशुत्वमस्ति तथाजर्तिलादिविधिरिह निन्द्यमानोपि कश्चिच्छाखान्तरेभवेदितिचेत् भवतुनाम प्रामाण्यमपितच्छाखाध्यायिनंप्रतिभविष्यति

---

१ आपस्तम्बधर्मसूत्रे । २ ऐतरेयब्राह्मणेप्रथमपञ्चिकायाःप्रथमखण्डे १. १. । ३. ऐतरेयोपनिषदिप्रथमाध्याये । ४ तै० सं० ५. ४. ६. । ५ तै० सं० ५. ४. ६. । ६ ऐ० ब्रा० २. २३. । ७ तै. ब्रा. १·१.८. । ८ ऐ. ब्रा. ५.३१. । ९ तै. ब्रा. २-१-२. । १० तै. ब्रा. २-१-२ । ११ ऐ० आरण्यके. ।

यथा गृहस्थाश्रमेनिषिद्धमपिराजभोजनमाश्रमान्तरेषुप्रामाणिकम् तद्वत् । अनेनन्यायेनसर्वत्रपरस्पर-विरुद्धौविधिनिषेधौपुरुषभेदेनव्यवस्थापनीयौ यथामन्त्रेषुपाठभेदःशाखाभेदेनव्यवस्थितस्तद्वत् । तैत्तिरीयाः-आयवस्योपायवस्येतिमन्त्रमामनन्ति । वाजसनेयिनस्तूपायवस्येत्येनंभागंनामनन्ति । प्रत्युतशतपथब्राह्मणे समाम्नायोनूह्यनिराकृतः तथासूक्तवाकमन्त्रेशाखान्तरपाठंनिराकृत्यपाठान्तरंतैत्तिरीयाआमनन्ति यद्ब्रूयात्सूपावसानाचस्वध्यवसानाचेतिप्रमायुकोयजमानःस्याद् इतिनिराकरणंसूपचरणाचस्वधिचरणाचेत्येव ब्रूयादितिपाठान्तरोपदेशः । तत्रानुष्ठातृपुरुषभेदेनव्यवस्था तद्वद्विधिषुद्रष्टव्या । षोडशिग्रहणादिदूषणंतु अश्रुतमीमांसावृत्तान्तस्यतवैवशोभते पूर्वमीमांसायां दशमाध्यायस्याष्टमपादेषोडशिनोग्रहणाग्रहण-विकल्पोनिर्णीतः द्वितीयस्याध्यायस्य प्रथमपादेकालान्तरभाविफलसिद्ध्यर्थमपूर्वंनिर्णीतम् तद्वदुत्तर-मीमांसायांप्रथमाध्यायस्यचतुर्थपादेकारणत्वेनचाकाशादिषुयथाव्यपदिष्टोक्तेरित्यस्मिन्सूत्रेजगत्कारणेप-रमात्मनिश्रुतिविप्रतिपत्तिर्निराकृता द्वितीयस्याध्यायस्यप्रथमेपादेआरम्भणाधिकरणेत्वसद्व्यपदेशान्नेति चेत् नधर्मान्तरेणवाक्यशेषादितिसूत्रेतैत्तिरीयवाक्यगतस्यासच्छब्दस्यनशून्यपरत्वम् किन्त्वव्याकृता-वस्थापरत्वमितिनिर्णीतम् तथा जैमिनिश्चोदनासूत्रेविधिवाक्यंधर्मेप्रमाणमितिप्रतिज्ञायौत्पत्तिकसूत्रेतत्प्रा-माण्यंसमर्थयामास । व्यासोपिशास्त्रयोनित्वादितिसूत्रेवेदान्तानांब्रह्मणिप्रामाण्यंप्रतिज्ञाय तत्तुसमन्वया-दिसूत्रैःसमर्थयामास । तस्मादमीमांसकस्यतवपूर्वोक्तस्थानेएवंविधन्यायोदुष्परिहरः । अतोविधिभागस्य-प्रामाण्यंसुस्थितम् । अर्थवादभागस्यप्रामाण्यंमहताप्रयत्नेनजैमिनिःसमर्थयामास । तत्सूत्राणिव्याख्या-स्यन्ते । तत्रपूर्वपक्षंसूत्रयति—आम्नायस्यक्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्थानांतस्मादनित्यमुच्यतइति १ आ-म्नायस्यसर्वस्यक्रियाप्रतिपादनायप्रवृत्तत्वात् अक्रियाप्रतिपादकानामर्थवादानांनास्तिकश्चिद्विवक्षितः स्वार्थः । तेचार्थवादाएवमाम्नायन्ते—सोरोदीद्यदरोदीत्तद्रुद्रस्यरुद्रत्वम् । सआत्मनोवपामुदखिदत् । देवावैदेवयजनमध्यवसायदिशोनप्राजानन्निति । यस्मादीदृशस्यवाक्यस्यविवक्षितोऽर्थःकश्चिदपिनास्ति तस्मादिदंवाक्यमनित्यमुच्यते । यद्यप्यनादित्वात्स्वरूपेणानित्यत्वंनास्ति । तथापिधर्मावबोधनलक्षणस्य नित्यकार्यस्याभावात् अनित्यैःकाव्यालापैःसमानत्वादप्रमाणमित्यर्थः । ननूदाहृतानामर्थवादानाम-नुष्ठेयेधर्मेप्रामाण्याभावेऽपिस्वार्थेप्रामाण्यमस्तु तत्प्रत्यायकत्वेनस्वतःप्रामाण्यस्यापवदितुमशक्यत्वाद् इत्याशंक्यान्येषुकेषुचिदर्थवादेषुमानान्तरविरोधदर्शनादप्रामाण्येसतितद्दृष्टान्तेनसर्वेषामप्यर्थवादानामप्रा-माण्यमित्यभिप्रेत्यसूत्रयति—शास्त्रदृष्टविरोधाच्चेति २ शास्त्रविरोधोदृष्टविरोधःशास्त्रदृष्टविरोधइति

---

१ जैमिनिसूत्रेप्रथमाध्यायस्यद्वितीयपादेएतदादिअष्टादशसूत्राणि । २ तै. सं. १.५.१. । ३ तै. सं. २-१-१. । ४ तै. सं. ६-१-५. ।

त्रिविधोविरोधोऽर्थवादेषूपलभ्यते । तथाहि । स्तेनंमनोनृतवादिनीवागित्यत्रश्रूयमाणंमानसंचौर्यंवाचिकमनृतवदनंचप्रतिषेधशास्त्रेणविरुद्धम् । तस्माद्धूमएवाग्नेर्दिवाददृशेनार्चिस्तस्मादर्चिरेवाग्नेर्नक्तंददृशेनधूमइत्यत्रदृष्टविरोधः तथानचैतद्विद्मोवयंब्राह्मणावास्मोऽब्राह्मणावेत्यत्रापिप्रत्यक्षविरोधः । कोहितद्वेदयदमुष्मिँल्लोकेस्तिवानवेत्यत्रशास्त्रदृष्टेनविरोधः । स्वर्गकामोयजेतेत्यादिशास्त्रेह्यामुष्मिकंफलंदृश्यते । तस्माद्विरोधादर्थवादानामप्रामाण्यम् । ननु सोरोदीदित्यादीनांनिष्प्रयोजनत्वात् स्तेनंमनइत्यादीनांचविरोधात् अप्रामाण्येपिफलप्रतिपादकानामर्थवादानांतदुभयवैलक्षण्यादस्तुप्रामाण्यमित्याशङ्क्योत्तरंसूत्रयति-तथाफलाभावादिति २ यथामानान्तरविरुद्धमर्थवादेषूक्तम् तथाफलमप्यविद्यमानमेवतैरुच्यते । तथाहि । गर्गत्रिरात्रंप्रकृत्यश्रूयते-शोभतेस्यमुखं यएवंवेदेति दर्शपूर्णमासयोर्वेदाभिमर्शनंप्रकृत्य श्रूयते-भोस्यप्रजायांवाजीजायते यएवंवेदेति नचयएवंवेदितॄणांतत्फलमुपलभामहे । ननु वैदिकफलवाक्यानांविसंवादादप्रामाण्येपि आमुष्मिकफलवाक्यानामस्तुप्रामाण्यमित्याशङ्क्योत्तरंसूत्रयति-अन्यानर्थक्यादिति ४ एवंहिश्रूयते पूर्णाहुत्यासर्वान्कामानवाप्नोति पशुबन्धयाजीसर्वाँल्लोकानभिजयति तरतिमृत्युंतरति पाप्मानंतरतिब्रह्महत्यांयोऽश्वमेधेनयजते यउचैनमेवंवेदेति । तत्राग्न्याधेयगतयापूर्णाहुत्यासर्वकामप्राप्तेरन्यान्यग्निहोत्रादीन्युत्तरकालीनानि अनर्थकानिस्युः । तथानिरूढपशुबन्धानुष्ठानेनसर्वलोकाभिजयात् ज्योतिष्टोमादीनामानर्थक्यम् । अध्ययनकालीनेनैवाश्वमेधवेदनेनब्रह्महत्यादितरणात् तदनुष्ठानंचव्यर्थं स्यात् । तस्मादामुष्मिकफलवाक्यानामप्यप्रामाण्यम् । ननु माभूत्फलवाक्यानांप्रामाण्यम् तथापिनिषेधवाक्येषुविरोधानुपलम्भाद् अस्तु प्रामाण्यमित्याशङ्क्योत्तरंसूत्रयति-अभागिप्रतिषेधादिति ५ नपृथिव्यामग्निश्चेतव्योनान्तरिक्षेनदिवीत्यत्रान्तरिक्षस्यचदिवश्चप्रतिषेधभागित्वंनास्ति तत्रचयनप्रसक्तस्यैवाभावात् । माभूत्तर्हि निषेधानांप्रामाण्यम् बबरःप्रावाहणिरकामयतेत्यादीनांपूर्वपुरुषवृत्तान्ताभिधायिनांविरोधानुपलम्भाद् अस्तुप्रामाण्यमित्याशङ्क्योत्तरंसूत्रयति-अनित्यसंयोगादिति ६ बबरादिस्वरूपेणानित्येनार्थेनसंयोगेसत्यस्यवाक्यस्यततःपूर्वमभावात् कालिदासादिवाक्यवत् पौरुषेयत्वंप्रसज्येत । किंबहुना । सर्वथापिनास्त्येवार्थवादानांप्रामाण्यमितिपूर्वपक्षः । सिद्धान्तंसूत्रयति-विधिनात्वेकवाक्यत्वात् स्तुत्यर्थेनविधीनांस्युरिति ७ तुशब्दोऽर्थवादानामप्रामाण्यंवारयति वायुर्वैक्षेपिष्ठेत्येवमादीनामर्थवादानां वायव्यंश्वेतमालभेतेत्यादिनाविधिनासहैकवाक्यत्वाद् अस्तिधर्मेप्रामाण्यम् । नचविधिवाक्यस्यार्थवादनैरपेक्ष्येणपदान्वयसम्पूर्तेस्तत्रार्थवादानांनास्त्युपयोगइतिशङ्कनीयम् । ते ह्यर्थवादाःपुरुषप्रवृत्तिमाकांक्षतांविधीनांस्तुत्यर्थत्वेनोपयुक्ताःस्युः स्तुत्याचप्रलोभितःपुरुषस्तत्र प्रवर्तते । ननुअर्थवादानां-

---

१ तै. सं. १-७-१ ।

प्रमादपठितत्वेनोपेक्षणीयत्वात् किमनेनैकवाक्यताप्रयासेनेत्याशङ्क्याह—तुल्यंचसाम्प्रदायिकमिति ८ अनध्यायवर्जनादिनियमपुरःसरंगुरुसम्प्रदायादध्ययनंयत्तत्सांप्रदायिकम्। तच्चविधीनामर्थवादानांचसमानम्। तस्माद्विधिवदेतेषामपिप्रमादपाठोनभवति। ननुशास्त्रदृष्टविरोधाच्चेत्येवमर्थवादेष्वनुपपत्तिरुक्तेत्याशङ्क्याह—अप्राप्ताचानुपपत्तिःप्रयोगेहिविरोधःस्याच्छब्दार्थस्त्वप्रयोगभूतस्तस्मादुपपद्येतेइति ९ तच्चवार्तिकेत्वेतत्सूत्रमध्याहृत्यत्रिधाव्याख्यातम्-अप्राप्तांचानुपपत्तिम् अप्राप्ताचानुपपत्तिः अप्राप्तंचानुपपत्तिमिति। स्तेनंमनइत्यादौशास्त्रविरोधाद्यनुपपत्तिरप्राप्ता प्रयोगस्यानुक्तत्वात्। प्रयोगेहिस्तेयादीनामुच्यमानेशास्त्रविरोधःस्यात्। नचात्रस्तेयंकर्तव्यमितिप्रयोगउच्यते किन्तु स्तेयशब्दार्थउच्यते। नचस्तेयशब्दार्थःप्रयोगभूतः। तस्माच्छब्दार्थवचनमात्रेणशास्त्रविरोधाभावाद् अयमर्थवादउपपन्नएव। ननु स्तुत्यर्थेनविधीनांस्युरितियदुक्तम् तदसत् वैयधिकरण्यात् वेतसशाखयावकाभिश्चाग्निंविकर्षत्यापोवैशान्ताइत्यत्रवेतसावकेविधीयते आपस्तूयन्ते इतिवैयधिकरण्यमित्याशङ्क्याह—गुणवादस्त्विति १० तुशब्दोवैयधिकरण्यदोषंवारयति। गुणवादोऽत्रविवक्षितः। यथालोकेकाश्मीरानभिज्ञोदेवदत्तः काश्मीरदेशेषुस्तूयमानेषुस्तुतमात्मानंमन्यते एवमत्रापि अद्भ्योजातेवेतसावकेअप्सुस्तुतासु तेएवस्तुतेभवतः शान्ताभ्योऽद्भ्योजातत्वात् वेतसावकेस्वयमपिशान्तेसत्यौषधमानस्याग्निंशमयतइत्येतादृशस्यगुणस्यवादोत्राभिप्रेतः। सोरोदीदित्यत्रापिरजतस्यपतिताश्रुरूपत्वात् रजतदाने गृहेऽपिरोदनप्रसङ्गात् बर्हिषिरजतंनदेयमितितन्निषेधेनविधेयेनार्थवादस्यैकवाक्यत्वम् तत्ररजतदानाभावेरोदनाभावरूपोगुणोऽत्रविवक्षितः तेनचगुणेनरजतदाननिवारणरूपोविधिःस्तूयते। यद्यपिरजतस्याश्रुप्रभवत्वमत्यन्तमसत्। तथापियथोक्तरीत्याविधेःस्तुतिःसम्पद्यते। यःप्रजाकामः पशुकामःस्यात् सप्रजापत्यंतूपरमालभेतेत्ययंविधिः प्रजापतिवपोत्खेदेनस्तूयते। यस्मात्प्रजापतिः स्ववपामप्युत्खिद्याग्नौप्रहृत्यततोजातंतूपरमजमात्मार्थमालभ्यप्रजाःपशूंश्चलब्धवान्। तस्मात्प्रजादिसंपादकोयंतूपरइतितूपरगुणस्यवादोऽत्रविवक्षितः। आदित्यःप्रायणीयश्चरुरित्येषविधिर्दिशोनैप्राजानन्नित्यनेनदिङ्मोहेनस्तूयते यथेयमदितिर्देवतादिङ्मोहमप्यपनीयदिग्विशेषंज्ञापयति तथाबहुविधकर्मसमुदायरूपे सोमयागे अनुष्ठानविषयंभ्रममपनयतीतिकिमुवक्तव्यमित्येवमदितिदेवतागतस्यगुणस्यवादोत्रविवक्षितः।स्वकीयवपोत्खेदोदेवयजनाध्यवसानमात्रेणदिङ्मोहश्चेत्युभयमस्तुषामाभा।सर्वेषामपिस्तुतिपरत्वमभ्युपगतवतामस्माकंनकिञ्चिद्धीयते। चिरातेवर्धतेच-

१ तै. सं. १.३.३. । २ तै. सं. २.१.१. । ३ तै. सं. १.१.७. । ४ तै. सं. १.१.१.३.

त्सगुद्गूर्णीअद्यापिके इत्याद्यविद्यमानेनाप्यर्थेनलोकेस्तुतिदर्शनात् । अथपूर्वपक्षिणा शास्त्रविरोधंदर्शयि-
तुंयदुदाहृतं स्तेनंमनोनृतवादिनीवागिति तत्रोत्तरंसूत्रयति—रूपात्प्रायादिति ११ हिरण्यंहस्तेभवत्यथगृ-
ह्णातीत्येतंविधिंस्तोतुमयमर्थवादउच्यते । यथा लोकेपि किमृषिणादेवदत्तएवपूजयितव्यइत्यत्रदेवदत्त-
पूजांस्तोतुमेवौदासीन्यमृषावुपन्यस्यते नतुपूज्यत्वमृषेर्वारयितुम् एवमत्रापिहस्तेहिरण्यग्रहणंप्रशंसितुं
मनसःस्तेनरूपत्वंवाचोनृतवादित्वंचोपन्यस्यते तत्रगुणवादेनशब्दार्थोयोजनीयः । यथास्तेनाःप्रच्छन्नरू-
पाएवंमनोपीतिप्रच्छन्नरूपत्वमत्रगुणः प्रायेण वागनृतंवक्तीतिप्रायिकत्वंतत्रगुणः हस्तस्तुनप्रच्छन्नः
नाप्यनृतबहुलःअतोहस्तेहिरण्यधारणं प्रशस्तमितिस्तूयते । यदपिदृष्टविरोधायधूमएवाग्नेर्दिवाददृशे-
इत्यादिकमुदाहृतम् । तत्रोत्तरंसूत्रयति—दूरभूयस्त्वादिति १२ अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निःस्वाहेतिसायं-
जुहोति सूर्योज्योतिर्ज्योतिःसूर्यःस्वाहेतिप्रातरिति एतौविधीस्तोतुंसोऽर्थवादः यस्मादर्चिर्दिवानदृश्यते
तस्मात्सूर्यमन्त्रएवप्रातःप्रयोक्तव्यः यस्माद्रात्रावर्चिरेवदृश्यतेतस्मादग्निमन्त्रोरात्रौप्रयोक्तव्यःसूर्यमन्त्रश्च
दिवाइत्येवंतयोर्मन्त्रयोःस्तुतिः धूमार्चिषोरदर्शनोपन्यासस्तु दूरभूयस्त्वगुणनिमित्तः । भूयसि हिदूरेपर्वता-
ग्रेवृक्षादयोऽपिनविस्पष्टंदृश्यन्ते किंतुतृणसादृश्येनतेषांदर्शनाभासएव तद्वदत्रापि । यदप्यन्यदृष्टविरोधा-
यैवोदाहृतम् नचैतद्विद्मोवयंब्राह्मणावास्मोऽब्राह्मणावेति तत्रोत्तरंसूत्रयति—स्वपराधात्कर्तुश्चपुत्रदर्शना-
दिति १३ प्रवरेप्रव्रियमाणेब्रूयाद्देवाःपितरइत्यस्यविधेस्तावकोऽयमर्थवादः यदियजमानोदेवाःपितरइ-
त्यादिमन्त्रेणप्रवरमनुमन्त्रयेत् तदानीमब्राह्मणोऽपिब्राह्मणोभवेदित्यनुमन्त्रस्यस्तुतिः । नचैतद्विद्मइत्येतद-
ज्ञानवचनंदुर्ज्ञानत्वगुणेनतत्रप्रयुज्यते यत्रस्त्रियाअपराधोभवति । तत्रकर्तुरुत्पादयितुर्जारस्यापिपुत्रोदृश्य-
ते । अतः पत्युपपत्योरुभयोःपुत्रदर्शनात् स्वकीयंजन्मकीदृशमितिदुर्ज्ञानम् । अनेनाभिप्रायेणप्रयुक्तत्वात्
नास्तितत्रदृष्टविरोधः नहितत्रदृश्यमानंस्वब्राह्मण्यमपवदितुंनचैतद्विद्मइत्युपन्यस्तम् । यदपिशास्त्रीयद-
र्शनविरोधायोदाहृतम् कोहितद्वेदयद्यमुष्मिँल्लोकेऽस्तिवानवेति तत्रोत्तरंसूत्रयति—आकालिकेप्सेति १४
दिक्ष्वतीकाशान्करोतीतिप्राचीनवंशस्यद्वारविधिः तस्यशेषोऽयंकोहितद्वेदेतिधूमाद्युपद्रवपरिहारेणप्रत्य-
क्षेणफलेनद्वारविधिःस्तूयते । स्वर्गप्राप्तिरूपंतुफलमाकालिकम् । अकालेभवमाकालिकम् विप्रकृष्टकालि-
कंनत्विदानींतनमित्यर्थः तस्येप्सातस्यप्राप्तुमिच्छा साच कोहितद्वेदेत्यनिश्चयोपन्यासेकारणम् यथा-
भाविकालीनःपौत्रप्रपौत्रादिवृत्तान्तोनिश्चेतुंनशक्यते तद्वत्स्वर्गप्राप्तिर्भाविकालिकीतिगुणयोगादनिश्चयो-
पन्यासः धूमादिपरिहारस्तुप्रत्यक्षत्वान्निश्चितइत्यभिप्रायः । यदप्यन्यदृष्टविरोधायोदाहृतम् शोभतेऽ-

---

१ ऐ. ब्रा. १-११ ।

स्यमुखंयएवंवेदेति तत्रोत्तरंसूत्रयति–विद्याप्रशंसेति १५ सोऽयंगर्गत्रिरात्रविधेःशेषः तद्विषयंवेदनम-पिमुखशोभाहेतुः किमुतानुष्ठानमितिस्तूयते यथाकर्णाभरणादिनामुखंशोभितंभवति एवंवेदितुरुत्सा-हेनविकसितंवदनंशोभितमिवशिष्यैरुद्वीक्ष्यते अतःशोभासादृश्यगुणयोगाच्छोभतइत्युच्यते । यदपि अन्यदङ्गिरोवायोदाहृतम् आस्यप्रजायांवाजीजायते यएवंवेदेति सोऽपिवेदानुमन्त्रणविधेःशेषः । अत्रापि कैमुतिकन्यायेनस्तुतिःपूर्ववद्योजनीया वेदितुःपुत्रःपितृशिक्षयास्वयमपिविद्वान्भवति । ततःप्रतिग्रहेणान्नं प्राप्नोति तस्मादीदृशंगुणमभिप्रेत्यवाजीजायतइत्युक्तम् । यदप्यन्यदानर्थक्यायोदाहृतम् पूर्णाहुत्यासर्वा-न्कामानवाप्नोतीति तत्रोत्तरंसूत्रयति–सर्वत्वमाधिकारिकमिति १६ पूर्णाहुतिंजुहुयादित्यस्यविधेःशे-षोऽयम् सर्वकामावाप्तिहेतुत्वात् प्रशस्तेयमाहुतिरितिस्तूयते यथा सर्वेब्राह्मणाभोजयितव्याइत्यत्रसर्वत्वं स्वगृहागतब्राह्मणविषयम् एवंपूर्णाहुत्याकर्मसाकल्यम् यत्फलंतस्मिन्नधिकारेप्रस्तावेसंभावितंतद्विषयमेव सर्वत्वंद्रष्टव्यम् पूर्णाहुतेरभावेसत्याधानरूपंकर्माङ्गविकलंभवति तद्वैकल्यंपूर्णाहुत्यासमाधीयतेइत्येकः कामः तस्मिन्समाहितेसतिआहवनीयाद्यग्नयोऽग्निहोत्रादिकर्मसुयोग्याभवन्तीत्ययमन्यःकामः तैश्चकर्मभि-स्तत्तत्फलंप्राप्यतेइतिकामान्तरम् ईदृशीसर्वकामावाप्तिराहुत्यन्तरेष्वपिविद्यतइतिचेत् । विद्यतांनाम किंन-श्छिन्नम् नखल्वेतावतापूर्णाहुतिस्तुतेः काचिद्धानिरस्ति । ननुपूर्णाहुतेःक्रतुस्वभावत्वात् तदीयफलश्रुतेरर्थ-वादत्वेनस्तावकत्वंभवतु द्रव्यसंस्कारकर्मसुपरार्थत्वाद् फलश्रुतिरर्थवादइतिसूत्रेणनिर्णीतत्वात् पशुब-न्धवाक्यस्यतुकर्मविधायकत्वात्सर्वेलोकाअभिजय्यस्यमुख्यफलत्वाद् आनर्थक्यंदुर्वारमित्याशंक्योत्तरं-सूत्रयति–फलस्यकर्मनिष्पत्तेस्तेषांलोकवत्परिमाणतःसारतोवाफलविशेषःस्यादिति १७ पृथिव्यन्तरि-क्षद्युलोकेष्वन्यतमलोकाभिजयरूपंफलंपशुबन्धकर्मणानिष्पद्यते तेषांचपृथिव्यादीनांफलानांकर्मान्तरेणप-रिमाणाधिक्यंसारत्वंवासंपद्यते ततःफलविशेषःस्यादिति नास्त्यानर्थक्यंलोकवदित्युक्तार्थेदृष्टान्तः—य-थालोकेनिष्केणखारीपरिमितान्व्रीहीन्विक्रीयनिष्कान्तरेणपुनःक्रयेसतिपरिमाणाधिक्यंभवति । यथावा निष्केणयवमात्रंलभ्यते निष्कद्वयेनतुसारभूतंतण्डुलम् तथाभोगाधिक्यंभोगसारत्वंवाकर्मान्तरेणद्रष्टव्यम् । ब्रह्महत्यायाअपिमानस्याःस्वल्पायावेदनमात्रेणतरणम् कायिक्यास्तुमहत्याअश्वमेधेनेतिनास्त्यानर्थ-क्यम् । योऽपिनान्तरिक्षेनदिवीत्यप्रसक्तप्रतिषेधउदाहृतः तथा बबरःप्रावाहणिरित्यनित्यसंयोगउदा-हृतः तत्रोभयत्रोत्तरंसूत्रयति–अन्त्ययोर्यथोक्तमिति १८ अन्त्ययोरनयोरुदाहरणयोरुत्तरंपूर्वोक्तमेवद्र-ष्टव्यम् । अन्तरिक्षादौचयननिन्दारूपोऽर्थवादोहिरण्यंनिधायचेतव्यमित्यस्यविधेःशेषः । अतोऽत्रस्तुत्यर्थेन विधीनास्युरित्युक्तमेवोत्तरम् । अन्तरिक्षेचयनप्रसक्त्यभावात् तन्निन्दानित्यानुवादोऽस्तु तेनापिविधिः स्तोतुं शक्यते नित्यसिद्धार्थानुवादिनावायोःक्षेपिष्ठत्वेनपशुविधेःस्तुतत्वात् । बबरःप्रावाहणिरकामयते-

स्यत्रापिबबरनामकःकश्चिदनित्यःपुरुषोमनुष्योनविवक्षितः किन्तु बबरेत्यनियुक्तःप्रकर्षेणवहनशीलो-वायुर्व्यवहारदशायांनित्यएवार्थोविवक्षितइत्येतदुक्तंप्रथमपादस्यान्तिमाधिकरणेप्रोक्तम् ॥ तस्मात्सं-भावितदोषाणांपरिहृतत्वादर्थवादानामस्तिप्रामाण्यम् । तत्रसङ्ग्रहश्लोकाः—वायुर्वाइत्येवमादेरर्थवाद-स्यमानता । नविधेयेऽस्तिधर्मोऽत्रकिंक्रियाबोधितत्रविद्यते १ । विध्यर्थवादशब्दानांमिथोपेक्षापरिक्षयात् । नास्त्येकवाक्यताधर्मेप्रामाण्यंसंभवेत्कुतः २ । विध्यर्थवादौसाकाङ्क्षौप्राशस्त्यपुरुषार्थयोः । तेनैकवा-क्यतातस्माद्वादानांधर्ममानता ३ इति । तदेवंवेदेविधिमन्त्राणामथविध्यर्थवादभागानामप्रामाण्ये-कारणाभावात् बोधकानांतेषांप्रामाण्यस्यस्वतस्त्वाङ्गीकाराच्च कृत्स्नस्यापिवेदस्यप्रामाण्यंसिद्धम् । नन्वेवमपिवेदस्यपौरुषेयत्वेनविप्रलम्भकवाक्यवदप्रामाण्यंस्यात् । पौरुषेयत्वंचप्रथमपादेपूर्वपक्षत्वेन-जैमिनिःसूत्रयामास—वेदांश्चैकेसंनिकर्षंपुरुषाख्येति १ । एकेवादिनोवेदान्प्रतिसंनिकर्षंमन्यन्ते कालि-दासादिभिर्निर्मितानांरघुवंशादिग्रन्थानाम् । समुच्चयार्थश्चकारः तेह्यत्रदृष्टान्ततयासमुच्चीयन्ते यथारघुवं-शादयइदानींतनास्तथावेदाअपि नतुवेदाअनादयःअतएववेदकर्तृत्वेनपुरुषाआख्यायन्ते वैयासिकंभा-रतं वाल्मीकीयंरामायणमित्यत्रयथाभारतादिकर्तृत्वेनव्यासादयआख्यायन्ते तथा काठकंकौथुमं तैत्तिरीयमित्येवंतत्तद्वेदशाखाकर्तृत्वेनकठादीनामाख्यातत्वात् वेदाःपौरुषेयाः । ननुनित्यानामेवसतां-वेदानामुपाध्यायवत्संप्रदायप्रवर्तकत्वेनकाठकादिसमाख्यास्यादित्याशङ्क्ययुक्त्यन्तरंसूत्रयति-अनित्य-दर्शनाच्चेति २ । अनित्याजननमरणवन्तोबबरादयोवेदार्थेश्रूयन्ते बबरःप्रावाहणिरकामयत कुसुरुविन्द-औद्दालकिरकामयतेति । तथासतिबबरादिभ्यःपूर्वमभावादनित्यावेदाः । विमतंवेदवाक्यंपौरुषेयं वाक्यत्वात् कालिदासादिवाक्यवदित्याद्यनुमानसमुच्चयार्थश्चकारः । सिद्धान्तंसूत्रयति—उक्तंतुशब्द-पूर्वत्वमिति ३ । तुशब्दोवेदानामनित्यत्वंवारयति शब्दस्यवेदरूपस्यकठादिपुरुषेभ्यःपूर्वत्वमनादित्वं-प्राचीनैरेवसूत्रैरुक्तम् औत्पत्तिकस्तुशब्दस्यार्थेनसंबन्धइत्यस्मिन्सूत्रेऔत्पत्तिकशब्देनसर्वेषांशब्दानांवे-दानांतदर्थानांतदुभयसंबन्धानांचनित्यत्वंप्रतिज्ञायोत्तराभ्यांशब्दाधिकरणवाक्याधिकरणाभ्यामुपपादित-त्वात् । कातर्हिकाठकाद्याख्यायिकायागतिरित्याशङ्क्य सम्प्रदायप्रवर्तनात्सेयमुपपद्यतइत्युत्तरंसूत्रय-ति—आख्याप्रवचनादिति ४ । अस्त्वियमाख्यायिकायागतिः ततःपरंबबराद्यनित्यदर्शनंयदुक्तं तस्य-किमुत्तरमित्याशङ्क्योत्तरंसूत्रयति—परंतुश्रुतिसामान्यमात्रमिति ५ । यत्परंबबरादिकंतच्छब्दसामान्यमेव नतुमनुष्योबबरनामकोऽत्रविवक्षितः बबरेत्यनित्युक्तस्यप्रवहणस्वभावस्यवायोरत्रवक्तुंशक्यत्वात् । ननुवे-देक्वचिदेवंश्रूयते वनस्पतयःसत्रमासत—सर्पाःसत्रमासतेति—तत्रवनस्पतीनामचेतनत्वात् सर्पाणां-

---

१ तै. सं. ७. २. २ ।

चेतनत्वेऽपिविचाररहितत्वात्   नतदनुष्ठानंसंभवति   अतोजरद्गवोगायतिमद्रकाणीत्याद्युन्मत्तबालवा-
क्यसदृशत्वात्   केनचित्कृतोवेदइत्याशङ्क्योत्तरंसूत्रयति—कृतेवाविनियोगःस्यात्कर्मणःसम्बन्धादिति
१ । यदिज्योतिष्टोमादिवाक्यंकेनचित्पुरुषेणक्रियेत तदानींकृतेतस्मिन्वाक्येस्वर्गसाधनत्वेनज्योतिष्टोम-
स्यविनियोगोनस्यात् साध्यसाधनभावस्य पुरुषेणज्ञातुमशक्यत्वात् श्रूयतेतुविनियोगः ज्योतिष्टोमेन-
स्वर्गकामोयजेतेति   नचैतदुन्मत्तवाक्यसदृशंलौकिकविधिवाक्यवद्भाव्यकरणेतिकर्तव्यतारूपैस्त्रिभिरंशै-
रुपेतायाभावनायाअवगमात्   लोकेहिब्राह्मणान्भोजयेदितिविधौकिंकेनकथमित्याकाङ्क्षायां तृप्तिमुद्दि-
श्यौदनेनद्रव्येण शाकसूपादिपरिवेषणप्रकारेणेतियथोच्यते ज्योतिष्टोमविधावपिस्वर्गमुद्दिश्यसोमेन-
द्रव्येण दीक्षणीयाद्यङ्गोपकारप्रकारेणेत्युक्ते कथमुन्मत्तवाक्यसदृशंभवेदिति । वनस्पत्यादिसत्रवाक्य-
मपिनतत्सदृशम् तस्यसत्रकर्मणोज्योतिष्टोमादिनासमत्वात् यत्परोहिशब्दः सशब्दार्थइतिन्यायविद-
आहुः । ज्योतिष्टोमादिवाक्यस्यविधायकत्वाद् अनुष्ठानेतात्पर्यम् । वनस्पत्यादिसत्रवाक्यस्यार्थ-
वादत्वात् प्रशंसायांतात्पर्यम् । यथाविद्यमानेनापिकर्तुंशक्यते अचेतनाअविद्वांसोऽपिसत्रमनु-
ष्ठितवन्तःकिंपुनश्चेतनाविद्वांसोब्राह्मणाइतिसत्रस्तुतिः । चकारःपूर्वपक्षोक्तस्यवाक्यत्वहेतोः कर्त्रनुप-
लम्भेनपराहतिंसमुच्चिनोति । तस्मान्नास्तिवेदस्यपौरुषेयत्वम् । अत्रैतौसंग्रहश्लोकौ—पौरुषेयंनवावेद-
वाक्यंस्यात्पौरुषेयता । काठकादिसमाख्यानाद्वाक्यत्वाच्चान्यवाक्यवत् १ । समाख्यानंप्रवचनाद्वा-
क्यत्वंतु पराहतम् । तत्कर्त्रनुपलम्भेनस्यात्ततोऽपौरुषेयता २ । ननुभगवताबादरायणेनवेदस्यब्रह्म-
कार्यत्वं सूत्रितम्—शास्त्रयोनित्वादिति । ऋग्वेदादिशास्त्रकारणत्वात् ब्रह्मसर्वज्ञमितिसूत्रार्थः ।
बाढम् । नैतावतापौरुषेयत्वंभवति मनुष्यनिर्मितत्वाभावात् ईदृशमपौरुषेयत्वमभिप्रेत्यव्यवहारदशा-
यामाकाशादिवन्नित्यत्वंबादरायणेनैवदेवताधिकरणेसूत्रितम्—अतएवचनित्यत्वमिति । श्रुतिस्मृती-
चात्र भवतः—वाचाविरूपनित्ययेतिश्रुतिः । अनादिनिधनानित्यावागुत्सृष्टास्वयम्भुवेतिस्मृतिः ।
तस्मात्कर्तृदोषशङ्काया अनुदयान्मन्त्रब्राह्मणात्मकस्यवेदस्यनिर्विघ्नंप्रामाण्यंसिद्धम् । ननुमन्त्रब्राह्म-
णात्मकत्वंवेदस्यनयुक्तम्   तयोःस्वरूपस्यनिर्णेतुमशक्यत्वात् । मैवम् । द्वितीयाध्यायस्यप्रथमपादे-
सप्तमाष्टमयोरधिकरणयोर्निर्णीतत्वात् । तत्रसप्तमाधिकरणमारचयति—अहेबुध्नियमन्त्रंमइतिमन्त्रस्यलक्ष-
णम् । नास्त्यस्तिवास्यनास्त्येतदव्याप्त्यादेरवारणात् १ । याज्ञिकानांसमाख्यानंलक्षणंदोषवर्जि-
तम् । तेनुष्ठानस्मारकादौमन्त्रशब्दंप्रयुञ्जते २ । आधानइदमाम्नायते—अहेबुध्नियमन्त्रंमेगोपायेति ।
तत्रमन्त्रस्यलक्षणंनास्ति   अव्याप्त्यतिव्याप्त्योर्वारयितुमशक्यत्वात् । विहितार्थाभिधायकोमन्त्रइत्यु—

१ जरद्गवःकम्बलपादुकाभ्यांद्वारिस्थितोगायतिमद्रकाणि । तंब्राह्मणीपृच्छतिपुत्रकामा राजन्रुमाया-
ऽलशुनस्यकोऽर्घः । २ तै. सं. २.६.११ । ३ तै. ब्रा. १.२.१ ।

इतिनिन्दा । अग्निर्मूर्धादिवइतिप्रशंसा । अधःस्विदासी३दुपरिस्विदासी३दितिसंशयः । वसन्तायक-पिञ्जलानालभतइतिविधिः । सहस्रमयुताददितिपरकृतिः । यज्ञेनयज्ञमयजन्तदेवाइति पुराकल्पः । इतिकरणबहुलंब्राह्मणमितिचेत् । न । इत्यददाइत्ययजथाइत्यपचइतिब्राह्मणोगायेदित्यस्मिन्ब्राह्मणेन-गातव्येमन्त्रेतिव्याप्तेः । इत्याहेत्यनेनवाक्येनोपनिबद्धंब्राह्मणमितिचेन्न । राजाचिद्यंभगंभक्षीत्याह योवारक्षाःशुचिरस्मीत्याह इत्यनयोर्मन्त्रयोरतिव्याप्तेः । आख्यायिकारूपं ब्राह्मणमितिचेन्न । यमयमी-संवादसूक्तादावतिव्याप्तेः । तस्मान्नास्तिब्राह्मणस्यलक्षणमितिप्राप्ते ब्रूमः—मन्त्रब्राह्मणरूपौद्वावेववेद-भागावित्यङ्गीकारात् । मन्त्रलक्षणस्यपूर्वमभिहितत्वाद् अवशिष्टोवेदभागोब्राह्मणमित्येतल्लक्षणंभवि-ष्यति । तदेतल्लक्षणद्वयंजैमिनिःसूत्रयामास—तच्चोदकेषुमन्त्राख्या-शेषेब्राह्मणशब्दइति । तस्मिन्वेदेकेषु-चिदभिधायकेषुवाक्येषुमन्त्रइतिसमाख्यासम्प्रदायविद्भिर्व्यवह्रियते ध्यानधीमहइतिमन्त्रव्यतिरिक्त-भागेतुब्राह्मणशब्दस्तैर्व्यवहृतइत्यर्थः । ननुब्रह्मयज्ञप्रकरणेमन्त्रब्राह्मणव्यतिरिक्ताइतिहासादयोभागाः समाम्नायन्ते यद्ब्राह्मणानीतिहासपुराणानिकल्पान्गाथानाराशंसीरिति । नैवम् । विप्रपरिव्राजकन्यायेन-ब्राह्मणावान्तरभेदानामेवेतिहासादीनांपृथगभिधानात् । देवासुराःसंयत्ताआसन्नित्यादयइतिहासाः । इदं-वाअग्रेनैवकिंचनासीदित्यादिकंजगतःप्रागवस्थामुपक्रम्यसर्गप्रतिपादकंवाक्यजातंपुराणम् । कल्पस्त्वारु-णकेतुकचयनप्रकरणेसमाम्नायतेइतिमन्त्राःकल्पः । असउर्ध्वंयदिवालिह्रेदिति अग्निचयनेयमगाथाभिः परिगायतीतिविहितामन्त्रविशेषागाथाः । मनुष्यवृत्तान्तप्रतिपादिकाऋचोनाराशंस्यः । तस्मान्मन्त्रब्रा-ह्मणव्यतिरिक्तभागाभावात् मन्त्रब्राह्मणस्वरूपस्यलक्षितत्वात् उभयात्मकत्वंवेदस्यसुस्थितम् । मन्त्रावान्तरविशेषश्चतस्मिन्नेवपादेइत्थंविचारितः—नर्क्सामयजुषांलक्ष्मसांकर्याददितिशङ्किते । पादस्य गीतिःप्रश्लिष्टपाठइत्यस्त्यसङ्करः । इदमाम्नायते—अहेबुध्नियमन्त्रंमेगोपाय यमृषयस्त्रैविदाविदुः-ऋचःसामानियजूंषीति । त्रीन्वेदान्विदन्तीतित्रिविदः त्रिविदांसम्बन्धिनोऽध्येतारस्त्रैविदाः तेऽपियंमन्त्र-भागमृगादिरूपेणत्रिविधमाहुः तंगोपायेतियोजना । तत्रत्रिविधानामृक्सामयजुषांव्यवस्थितंल-क्षणंनास्ति । कुतः । सांकर्यस्यदुष्परिहरत्वात् अध्यापकप्रसिद्धेऋग्वेदादिषुपठितोमन्त्रइतिहिलक्षणं

---

१ ऋ. सं. ६. १. १९ । २ ऋ. सं. ८. १७ । ३ ऋ. सं. ८. ४. १९ । ४ ऋ. सं. ६.४.८ । ५ ऋ. सं. ६. ७. ८ । ६ ओचित्सखायमित्यादिचतुर्दशर्चंसूक्तंयम-यमीसंवादरूपम् । ऋ. सं. ७.६.६ । ७ तै. आरण्यकेद्वितीयाध्याये । ८ तै. ब्रा. २.२.९ । ९ योऽस्यकौष्ठ्यजगतःपार्थिवस्यैकइद्वशीइत्याद्यायमगाथाः अरण्यकाण्डेपितृमेधप्रपाठकेसमाम्नाताः । १० इदंजनाउपश्रुतइत्याद्यास्तिस्रः कुन्तापेउक्ताः । ११ तै. ब्रा. १. २. १ ।

वक्तव्यम् । तच्चसंकीर्णम् । देवोवःसवितोत्पुनात्वच्छिद्रेणपवित्रेणवसोःसूर्यस्यरश्मिभिरित्ययंमन्त्रोयजुर्वेदेसम्प्रतिपन्नयजुषांमध्येपठितः । नचतस्ययजुष्ट्वमस्ति । तद्ब्राह्मणेसावित्र्यर्चेत्यृक्त्वेनव्यवहृतत्वात् । एतत्सामगायन्नास्तइतिप्रतिज्ञायकिञ्चित्सामयजुर्वेदेगीतम् अक्षितमस्यच्युतमसिप्राणसंशितमसीति त्रीणियजूंषिसामवेदेसमाम्नातानि गीयमानस्यसाम्नआश्रयभूताऋचः सामवेदेसमाम्नाताः । तस्मान्नास्तिलक्षणमितिचेन्न । पादादीनामसंकीर्णलक्षणत्वात् पादेनार्धर्चेनचोपेतावृत्तबद्धामन्त्राऋचः गीतिरूपामन्त्राःसामानि वृत्तगीतिवर्जितत्वेनप्रश्लिष्टपठितामन्त्रायजूंषीत्युक्ते न कापिसंकरः । तदेतद्विविक्षयंजैमिनिनासूत्रत्रयेणलक्षितम्—तेषामृग्यत्रार्थवशेनपादव्यवस्था गीतिषुसामाख्या शेषेयजुःशब्दइति । एतमेवमन्त्रावान्तरविशेषमुपजीव्यवेदानामृग्वेदोयजुर्वेदःसामवेदइतित्रैविध्यंसम्पन्नम् । तेषांचवेदानांसर्वेषामप्युत्तमस्यवास्वप्रज्ञानुसारेणाध्ययनमुपनीतेनकर्तव्यम् । तथाचयाज्ञवल्क्यःस्मरति—वेदानधीत्यवेदौवावेदंवापियथाक्रममिति । एकैकवेदपक्षे पितृपितामहादिपरंपराप्राप्तएववेदोऽध्येतव्यइत्यभिप्रेत्यस्वाध्यायोऽध्येतव्यइतिसामान्येनाम्नातः । तच्चाध्ययनंनकाम्यं किन्तु नित्यम् । अतएवपुरुषार्थानुशासनेसूत्रितम्—वेदस्याध्ययनंनित्यमनध्ययनेपातित्यादिति । पातित्यंचैवमाम्नायते—अपहतपाप्मास्वाध्यायोदेवपवित्रंवाएतत्तंयोऽनुत्सृजत्यभागोवाचिभवत्यभागोनाके । तदेषाभ्युक्ता—यस्तित्याजसखिविदंसखायंनतस्यवाच्यपिभागोअस्ति । यदींशृणोत्यलकंशृणोतिनहिप्रवेदसुकृतस्यपन्थामिति । समस्तस्वाध्यायोऽध्येतव्यइति अध्येतारंपुरुषंतदीयप्रयासाभिज्ञानेनसखिवत्पालयतीतिसखिविद्वेदः । बहुद्रव्यप्रयाससाध्यक्रतुफलस्याध्ययनमात्रेणसम्पादनंतत्पालनम् । तदप्याम्नायते यंयंक्रतुमधीतेतेनतेनहास्यक्रतुनेष्टंभवत्यग्नेर्वायोरादित्यस्यसायुज्यंगच्छतीति । यद्यप्येतद्ब्रह्मयज्ञस्वाध्यायफलम् । तथापिग्रहणाध्ययनमन्तरेण ब्रह्मयज्ञासंभवात् तदीयफलमपिसम्पद्यते ईदृशंसखिविदंवेदरूपंसखायंयःपुमानध्ययनमकृत्वा परित्यजति तस्यवाच्यपिभाग्यंनास्ति फलेभाग्यंनास्तीतिकिमुवक्तव्यम् सकलदेवतानां धर्मस्यपरब्रह्मतत्त्वस्यचप्रतिपादकंवेदमनुच्चार्यपरनिन्दानृतकलहहेतुंलौकिकींवार्तांसर्वथोच्चारयतः स्वल्पमपिवाचिभाग्याभावः । अतएवाम्नायते—नानुध्यायाद्बहूञ्छब्दान्वाचोविग्लापनंहितदिति । यद्यप्यसौकाव्यंनाटकंशृणोति । तथापिनिरर्थकमेवतच्छ्रवणम् । तेनसुकृतमार्गज्ञानाभावादित्यर्थः । स्मृतिरपि—योऽनधीत्यद्विजोवेदानन्यत्रकुरुतेश्रमम् । सजीवन्नेवशूद्रत्वमाशुगच्छतिसान्वयइति ।

---

१ तै. सं. १. १. ५ । २ तै. आ. सप्तमाध्याये । ३ याज्ञवल्क्यःस्मरतीत्युक्तेपिसंप्रतीदंवचनंमनुस्मृतावेवोपलभ्यते (म. स्मृ. अ. ३ श्लो. २) नयाज्ञवल्क्यस्मृतौ । ४ तै. आ. द्वितीयाध्याये । ५ ऋ.सं.८.९.२४ । ६ तै. आ. द्वितीयाध्याये । ७ मनुस्मृतौ द्वितीयाध्याये श्लो.१६८ ।

पूर्वमन्यान्यपिबहूनिवचनान्यत्रोदाहर्तव्यानि । नन्वधीतेवेदेपश्चादध्ययनविध्यर्थज्ञानं ज्ञानेसतिपश्चाद-
ध्ययनप्रवृत्तिरित्यन्योन्याश्रयइतिचेत् । बाढम् । अतएवगुरुमतानुसारिणआचार्यकर्तृकाध्यापनेनप्र-
वृत्तिंयुक्तिमाणवकाध्ययनस्यमहताप्रयासेनसम्पादयन्ति । मतान्तरानुसारिणस्तुप्रकारान्तरेणाध्ययना-
स्मानेवसन्ध्यावन्दनादिविधिविज्ञानवत्पित्रादिभ्योऽध्ययनविधिविज्ञानंवर्णयन्ति । यद्यप्यध्यापनविधिप्रयुक्तिः
पंडितास्वविधिप्रयुक्तिःसर्वथाप्युपनीतैरध्येतव्यएववेदः । तस्य चाध्ययनस्यदृष्टार्थत्वमक्षरग्रहणान्तत्वं-
चपुरुषार्थानुशासनेसूत्रितम्—तानिसूत्राणितद्वृत्तिंचोदाहरामः । अध्ययनस्यादृष्टार्थत्वंसाधयितुंपूर्वपक्ष-
यति—अदृष्टार्थोऽध्यधीतिविहितत्वादिति १ । दृष्टफलस्याध्यापनेमोमनादेर्विध्यदर्शनाद्विहितमध्ययनमदृष्टा-
र्थमवगन्तव्यम् । तददृष्टविशेषोनश्रुतइतिचेत्तत्राह—घृतकुल्याद्यतिदेशात्स्वर्गकल्पनंवेति २ । अध्ययन-
मपाध्ययनार्थवादंनित्याध्ययनेतिदिश्यतअस्यघृतकुल्यादिकरात्रिसत्रन्यायेनफलत्वेनकल्पनीयम् । येत्व-
र्थवादातिदेशंनेच्छन्ति तैर्विश्वजिन्न्यायेनस्वर्गःकल्पनीयः । दृष्टफलयोःसंस्कारप्राप्त्योः सम्भवेकथ-
मदृष्टकल्पनेत्यतआह—अयुक्तेसंस्कारप्राप्तीइति ३ । संस्कृतस्याध्यायस्यक्वचित्क्रतौविनियोगाद्दर्शना-
स्माते:स्वयमपुरुषार्थत्वाच्चेत्यर्थः । स्वाध्यायप्राप्तिरर्थप्रमितिहेतुतयापुरुषार्थइत्याशङ्क्यविधिनिर्देशाद्वि-
कार्यविनियुक्तमव्यवधानाद्वृत्तयाविनियुक्तानांज्योतिष्टोमादिवाक्यानांस्वार्थप्रामाण्यमित्याह—अ-
न्याङ्गं कार्थप्रमापकमिति ४ । अध्ययनविधायकंतुवाक्यंस्वविहिताध्ययनस्यैवाङ्गमितिकृत्वास्वार्थप्र-
माणमित्याह—अध्ययनवाक्यमनन्याङ्गमिति ५ । नन्वेवमदृष्टार्थत्वेकर्मकारकभूतस्यस्वाध्यायगतफलाभा-
वात् अध्येतव्यइतिकर्मवाचीतव्यप्रत्ययोविरुध्यतेऽतआह—साक्तुवत्करणत्वपरिणामइति ६। सक्तूञ्जुहो-
तीत्यत्रकर्मत्वेनप्रधानभूतान्सक्तूनुद्दिश्यहोमसंस्कारविधानेप्रतीयमानेऽपिहोमसंस्कृतानांभस्मीभूताना-
सक्तूनामन्यत्रविनियोगाभावात् कर्मप्राधान्यंहित्वासक्तुभिर्जुहोतीतिकरणपरिणामःकृतःएवमत्रापि-
कर्मगतयोःसंस्कारप्राप्त्योरसंभवात् स्वाध्यायेनाधीयीतेतिवाक्यपरिणामःकर्तव्यः । इदानींदृष्टफलेस-
त्यदृष्टफलंनकल्प्यमितिसिद्धान्तयति—दृष्टेतुनादृष्टमिति ७। किंतद्दृष्टंफलमितितत्राह—दृष्टौप्राप्तिसंस्कारा-
विति ८। अक्षरप्राप्तेःपरंपरयापुरुषार्थत्वमाह प्राप्त्यार्थबोधइति ९ । जायतइतिशेषः।नचभोजनादिवदन्व-
यव्यतिरेकसिद्धत्वाद्विधिवैयर्थ्यमितिशङ्कनीयम् । अवघातादिवन्नियमादृष्टायविध्युपपत्तेरित्याह—विधि-

---

१ यत्रविधिवाक्येफलंनश्रूयतेतत्रार्थवादवाक्योक्तफलमतिदिश्यतेइत्यर्थवादातिदेशः । अयमेवरात्रि-
सत्रन्यायस्यविषयः । २ यत्रार्थवादवाक्येपिफलंनश्रूयतेतत्रस्वर्गःकल्प्यते यथाविश्वजिति (तत्रहि-
विधिवाक्येऽर्थवादवाक्येवाफलंनश्रूयते तस्मात्तत्रप्रकृतादुक्तंसाधारणस्वर्गफलंकल्प्यते) । अयमेवविश्व-
जिन्न्यायः ।

निष्फलत्वादिति १७। ननुकेसंस्कृतस्यस्वाध्यायस्यविनियोगादर्शनात् नसंस्कारइति तत्राह-संस्कारसिद्धिः फलवदध्ययनविधिद्वयोपपत्त्यादिति १ ।। क्रतुविषयोविषयावबोधमपेक्षमाणास्तदवबोधेस्वाध्यायं विनियुञ्जते । अध्ययनविधिश्चलिखितपाठादिव्यावृत्त्याध्ययनसंस्कृतत्वंस्वाध्यायस्यगमयति । अतउभयोपपादानात्तत्सिद्धिः। ननुसंस्कारोनामादृष्टातिशयः सचनस्वाध्यायगतः तव्यप्रत्ययेनस्वपदोपात्तप्रकृत्यर्थभूताध्ययनोपरक्तायाभावनायाअपूर्वाभिधानात् । ततः कथंस्वाध्यायस्यसंस्कृतत्वमितितत्राह--तव्यःकर्मगाहदृष्टवाचीति १२। अत्रतव्यप्रत्ययस्यकर्माभिधायितयाकर्मकारकस्यस्वाध्यायस्यतव्यप्रत्ययंप्रतिप्रकृत्यर्थादध्ययनादपिप्रत्यासन्नत्वात् स्वाध्यायगतमेवापूर्वंतव्यप्रत्ययोवक्ति अपूर्वस्यधात्वर्थमन्यत्वनियमेऽपितदुपरक्तस्यानियमादिति भावः। यच्चोक्तमन्याङ्गंनार्थप्रमापकमित्यत्रदृष्टान्तरं-तदसत्। यतोमन्त्राणांस्वतआदृष्टशेषाणांतथात्वंयुज्यते इहतुस्वाध्यायाश्रितमदृष्टं तस्यचस्वाध्यायगताक्षरसामर्थ्यसिद्धार्थावबोधेफलेऽप्रतिफलान्तरकल्पनायोगात् प्रामाण्यस्योपबृंहकमेवादृष्टं नतुप्रतिबन्धकमित्याह--स्वतआरद्वारोपत्त्यास्याधिप्रमाप्रतिबध्यतइति १३। सक्तुन्यायेनकर्मकारकस्याप्राधान्येपरित्यक्तेस्वतआदृष्टमेवात्रापिस्यादित्यतआह--यथाश्रुतोपपत्तेर्नेहसक्तुन्यायइति १४। सक्तुषुगत्यभावात् श्रुतं परित्यज्याश्रुतकल्पनतांनाम नेहतथुक्तंप्रदर्शितत्वादित्यर्थः। इत्थमध्ययनविधेर्दृष्टार्थत्वंप्रसाध्यार्थावबोधपर्यन्ततांनिरावर्तुंपूर्वपक्षयति--वेदमर्थनिर्णयभट्टगुरुविधेःपुमर्थावसानादिति १। सर्वत्रविधेःपुरुषार्थपर्यवसायित्वनियमादत्रापिपुरुषार्थभूतंफलमर्थनिश्चयमध्ययनविधिप्रयुक्तं भट्टगुरूमन्येते। ननुसकृदध्ययनादावृत्तिसहिताद्वार्थनिश्चयेनोपलभ्यतइत्याशङ्क्य तथासतितत्सिद्धयेसोऽध्ययनविधिरर्थनिश्चयहेतुंविचारंकल्पयिष्यतीत्याह--सविचारमाक्षिपेदिति २। ननुस्वविधेयतदुपकारिणोरेवविधिः प्रयोजकइतिसर्वत्रनियमः तथासत्येतादृशंकथमत्राध्ययनविधिराक्षेप्स्यतीत्यतआह--अविधेयानुपकार्याक्षेपोऽवघातावृत्तिवदिति ३। व्रीहीनवहन्तीत्यत्रावघातमात्रंविधेयंनतुतदावृत्तिः तस्याअधात्वर्थत्वात् नापिसाविधेयोपकारिणी अन्तरेणावृत्तिंसकृन्मुसलपातमात्रादवघातसिद्धेः। तथापितण्डुलनिष्पत्तिफलसिद्धयेसाविधिरावृत्तिंयद्वदाक्षिपेत् तद्वदत्रापिद्रष्टव्यम्। ननुवेदमात्राध्यायिनोऽर्थावबोधानुदयेऽपिव्याकरणाद्यङ्गसहितवेदाध्यायिनस्तदुदयसद्भावात्प्रतिलब्धविचारनिर्विनेकल्पयेदित्याशङ्क्याभङ्गताविरोधपरिहारायापेक्षितएवविचारइत्याह--साङ्गाध्ययनात्सन्देहविचारोऽर्थविरोधापनुदिति ४। [illegible]ते--प्रासेस्तुणपादिवत्पुमर्थत्वाद्विधिस्तदन्तइति ५। यथाफलभूतस्यक्षीरादेर्हेतवोगवादयोऽपिपुम्भिरर्थ्यन्ते तथा-

१ भट्टः कुमारिलभट्टपादः। गुरुः प्रभाकरगुरुः।

फलवदर्थावबोधहेतोरक्षरप्राप्तेरपि पुरुषार्थत्वाद् अध्ययनविधिरक्षरप्राप्त्यवसानोऽवगन्तव्यः । नन्वक्षर-प्राप्तेः पुरुषार्थत्वं फलवदर्थावबोधमुखं चेत्तर्हि तद्बोधस्य मुख्यपुरुषार्थत्वात् बोधान्तस्य विधिः किं न स्यादि-त्यत आह—फलवद्बोधान्तत्वेऽध्ययनाकार्त्स्न्यमिति ६ । बोधस्य हि फलं कर्मानुष्ठानं तथा सति यस्या-ब्राह्मणादेर्यस्मिन्बृहस्पतिसवादावधिकारस्तस्य तद्वाक्यमात्राध्ययनं स्यात् मनुराजसूयादिवाक्याध्ययनं तत्र प्रवृत्त्यादिफलाभावात् । स्वपक्षे तु नायं दोष इत्याह—कृत्स्नप्राप्तिर्मैवार्थेति ७ । नन्वबोधकत्वेऽर्थावबो-ध एव न सिध्येदिति शङ्कनीयम् प्रमाणस्य प्रमेयबोधकत्वस्वाभाव्यात् लौकिकाप्तवाक्यानामन्तरेणैव विधिं बोधकत्वदर्शनादित्याह—लोकवत्तेनो बोधइति ८ । ननु बोधस्यापि विधिफलत्वे बोधकाममुद्दिश्य विधातुं श-क्यत्वात् सुतरामधिकारी स्यादित्याशङ्क्य प्राप्तिपक्षेऽपि प्राप्तिकाममुपनीतापेक्षया ब्राह्मणोऽधिकारी सुत-मप्येवेति परिहारं स्पष्टत्वादुपेक्ष्य बोधस्याकाम्यत्वं सूचयति—सोऽकाम्यः प्राग्बोध्यमानामान्योरिति ९ । बोध्यस्याग्निहोत्रादिलक्षणवेदार्थस्याध्ययनात्प्राक्सन्ध्योपासनादिवत्पित्राद्युपदेशत एव मानेऽसिद्धत्वाद्—यतोऽर्थबोधो न काम्यः अमानेकामयितुमशक्यः ज्ञात एव विषये कामनानियमात् । ननु सामान्यतोऽज्ञाते विशेषतो बुभुत्सा संभवति यद्वा विशेषतोऽपि पित्राद्युपदेशादवगतेऽस्यौपदेशिकज्ञानस्य प्रामाण्यनिर्ण-याय पुनर्बोधकामना युक्तैवेत्याशङ्क्यैवमप्यर्थावबोधमुद्दिश्याध्ययनविधानं न सम्भवतीत्याह—उद्देशायोगा-दिति १० । अग्निहोत्रादिविशेषज्ञानानां तावदेकबुद्ध्या विशेषाकारेणोद्देशो न संभवति अनन्तत्वात्सा-मान्याकारेणोद्देशे सामान्यमेव विधिफलं स्यान्न तु ज्ञानविशेषः ततो नोद्देशो युक्तः । नन्वर्थावबोधमुद्दिश्यो-च्चारणमात्रे वेदस्य स्वार्थे तात्पर्यं न स्यादित्याशङ्क्य उपक्रमादिलिङ्गगम्यं तात्पर्यं शाब्दबोधादेव सिद्ध्यती-त्याह—तात्पर्यं शब्दादिति ११ । तर्ह्यर्थज्ञानमुद्दिश्य शब्दोच्चारणं लोके व्यर्थं स्यादिति चेन्न । पुरुषसम्बन्ध-कृतदोषस्य प्रतिबन्धपरिहारार्थत्वादित्याह—उद्दिश्योच्चारणं दोषघ्नं लोके इति १२ । नन्वध्ययनविधेर्बो-धान्तत्वाभावे विचारशास्त्रं न प्रवर्तेत प्रयोजनाभावादित्याशङ्क्याह—विचारस्तु विधिप्रयुक्त उपपद्यत इति १३ । क्रतुबोधविषयाः शास्त्रैवाध्ययनादापाततः प्रतिपन्नाः विरोधपरिहारेण प्रतिष्ठितं निर्णयज्ञान-मन्तरेणानुष्ठापयितुमशक्नुवन्तस्तन्निर्णयाय क्रतुविचारं प्रयोजयन्ति । श्रवणविधिस्तु साक्षादेव ब्रह्मविचारं विधत्ते । एवं च सति श्रवणविधेः स्वविधेयप्रयोजकत्वं क्रतुविधीनां चाविधेयोपकारिप्रयोजकत्वमित्युपपद्यते-तराम् । अध्ययनविधिप्रयुक्तिपक्षे तु तद्विधेः क्रतुद्वारा स्वर्गसिद्धिपर्यन्तत्वात् क्रत्वनुष्ठानस्यापि तत्प्र-युक्तौ क्रतुविधिवैयर्थ्यमापद्येत । नन्वध्ययनविधेस्त्रैवर्णिकमात्रं प्रति नित्यत्वात्तत्प्रयुक्तो विचारस्यापि तद्व-श्यत्तेनान्यथेति चेत्—क्रतुविचारस्य त्रैवर्णिकमात्रेऽपि नित्यत्वसिद्धेः. किंचावश्यविचारस्य तत्रा—

योऽस्मन्मतेऽपिसमइत्याह—अथोनित्यःक्रतुविचारस्त्रैवर्णिकमात्रस्येति १४ यतोऽकरणेप्रत्यवायश्रवणात् क्रतवस्त्रैवर्णिकानांनित्याअतइत्यर्थः । द्वितीयोऽनित्यइत्याह—ब्रह्मविचारःपुनः परमहंसस्यैवेति १५ नित्योनुपपन्नइति नपूर्वोक्तरीत्याध्ययनस्याक्षरग्रहणमात्रत्वेऽर्थज्ञानमविहितंस्यात् नैवम् वाक्यान्तरेणतद्विधानात् ब्राह्मणेननिष्कारणोधर्मःषडङ्गोवेदोऽध्येयोज्ञेयश्चेतिविधिः तत्रनिष्कारणत्वेनाध्ययनज्ञानयोःकाम्यत्वंनिवार्यते अर्थज्ञाने पुरुषप्रवृत्तिकरंवचनद्वयंशाखान्तरगतंनिरुक्तकारोयास्कएवमुदाजहार—अथापिज्ञानप्रशंसाभवत्यज्ञाननिन्दाच स्थाणुरयंभारहारःकिलाभूदधीत्यवेदंनविजानातियोऽर्थम् । योऽर्थज्ञइत्सकलंभद्रमश्नुतेनाकमेतिज्ञानविधूतपाप्मा । यद्गृहीतमविज्ञातंनिगदेनैवशब्द्यते । अनग्नाविव शुष्कैधोनतज्ज्वलतिकर्हिचिदिति । अस्मिन्वाक्यद्वयेयोऽर्थज्ञइत्यनेनैवार्थेनवेदार्थज्ञानंप्रशस्यते इतरेणार्थद्वयेनज्ञानराहित्यंनिन्द्यते योवेदार्थंजानातिसोऽयमिहलोकेसकलंश्रेयःप्राप्नोति तथातेनज्ञानेनपापक्षयेसतिविधूतःस्वर्गंप्राप्नोति तदेतदैहिकमामुष्मिकंचज्ञानफलंतैत्तिरीयाःपाठोदाहरणेनतदीयतात्पर्याभिधायिब्राह्मणेनचस्पष्टीचक्रुः—यदेवोऽप्युक्तः येअर्वाङुतवापुराणेवेदंविद्वांसमभितोवदन्त्यादित्यमेवतेपरिवदन्तिसर्वेअग्निंद्वितीयंतृतीयंचहꣳसमिति । यावतीर्वैदेवतास्ताःसर्वावेदविदिब्राह्मणेवसन्तितस्माद्ब्राह्मणेभ्योवेदविद्भ्योदिवेदिवेनमस्कुर्यान्नाश्लीलंकीर्तयेदेताएवदेवताःप्रीणातीति । वेदंविद्वानर्थाभिज्ञःपुरुषः सचद्विविधः अर्वाचीनकालेसमुत्पन्नश्चतुर्दशविद्यास्थानकुशलःकश्चिदुपाध्यायः पुरातनकालेसमुत्पन्नोव्यासादिश्च तमेतमुभयविधंविद्वांसंविद्यामदधनमदकुलमदोपेताःपण्डितंमन्यायेपुरुषाअभितोविद्यादिदूषयन्ति तेसर्वेऽप्यादित्यमेवप्रथमंदूषयन्ति आदित्यापेक्षयाद्वितीयमग्निंदूषयन्ति तदुभयापेक्षयातृतीयंहंसंदूषयन्ति हन्तिसदागच्छतीतिहंसोवायुः अग्न्यादिरूपत्वंचवेदविदआम्नातम्—अग्नेर्वायोरादित्यस्य सायुज्यंगच्छतीति । नकेवलमेतद्देवतात्रयं किन्तु सर्वाअपिदेवतावेदविदिवसन्ति ब्राह्मणान्वेदविदोदृष्ट्वास्तुत्वातावत्प्रतिदिनंनमस्कुर्यात् नतुतस्मिन्विद्यमानमपिदोषंकीर्तयेत् एवंसतित्वप्रत्यक्षार्थभूताःसर्वाअपिदेवतावेदार्थविदास्वयंमानतयातदीयहृदयेवसन्त्यतोऽयंनमस्कारोयोग्यइति ननु तदध्ययनस्यैवफलमितिग्राह्यम् विद्वांसमित्युक्तत्वात् अन्यथावेदमधीयानमित्याम्नायेत । तस्मात्सर्वदेवतारूपत्वात्प्राणिभिःपूज्यत्वान्वेदार्थविदोलोकद्वयेऽपिश्रेयःप्राप्तिरुपपद्यते वस्तुतोवेदमधीत्यार्थंनविजानातिसोऽयंपुमान्भारमेवहरतिधारयति स्थाणुरितिदृष्टान्तः छिन्नशाखंवृक्षमूलंस्थाणुशब्देनोच्यते सचपर्येन्धनार्थमेवोपयुज्यते नतुपुष्पफलार्थम् तथाकेवलपाठक-

1 नि० १. १८. । 2 तै० आ० द्वितीयाध्याये. । 3 तै० आ० द्वितीयाध्याये. ।

स्थवात्यत्वंन भववीत्येतावदेव नत्वनुष्ठानंस्वर्गादिफलसिद्धिर्वास्ति किलेत्यनेनलोकप्रसिद्धिर्द्यो-
त्यते लोकेपिपाठकस्ययावज्जीवनादिपूजाततोऽप्यधिकाविदुषिदृश्यते किञ्च यद्वेदवाक्यमाचार्या-
द्गृहीतमर्थज्ञानरहितंपाठरूपेणैवपुनःपुनरुच्चार्यते तत्कदाचिदपिनज्वलतिस्वार्थंनप्रकाशयति य-
थाग्निरहितप्रदेशेप्रक्षिप्तंशुष्ककाष्ठंनज्वलतितद्वत् तथासति तस्यवाक्यस्यवेदत्वमेवमुख्यंनस्यात्
अलौकिकपुरुषार्थोपायवेत्त्यनेनेतिवेदशब्दनिर्वचनम्। तथाचोक्तम्—प्रत्यक्षेणानुमित्यावायस्तूपा-
योनबुध्यते। एनंविदन्तिवेदेनतस्माद्वेदस्यवेदतेति १ अतोमुख्यवेदत्वसिद्धयेज्ञातव्यएवतदर्थः।
किञ्चाचार्ययास्केनकाचिदन्याप्यृगुदाहृता—उतत्वःपश्यन्नददर्शवाचमुतत्वःशृण्वन्नशृणोत्येनाम्।
उतोत्वस्मैतन्वं१विसस्रेजायेवपत्यउशतीसुवासाइति। तत्रपूर्वार्धस्यतात्पर्यंसएवदर्शयति—अप्येकः
पश्यन्नपश्यतिवाचमपिचशृण्वन्नशृणोत्येनामित्यविद्वांसमाहार्धमिति। अस्यायमर्थः—यःपुमान-
र्थंनवेत्तितंप्रतिपूर्वार्धेनमन्त्रोब्रूते एकःपुरुषःपाठमात्रपर्यवसितोवेदरूपांवाचंपश्यन्नपिनसम्यक्पश्य-
ति एकवचनबहुवचनादिविवेकाभावेपाठशुद्धेरपिकर्तुमशक्यत्वात् वायुमेवस्वेनभागधेयेनोप-
धावतिसएवैनंभूतिंगमयति। आदित्यानेवस्वेनभागधेयेनोपधावतितएवैनंभूतिंगमयन्तीत्यादाव-
प्युत्तमःकथंपाठंनिश्चिनुयात् अन्यःकश्चिदर्थज्ञानायव्याकरणाद्यक्षराणिशृण्वन्नपिमीमांसाराहि-
त्यादेनंविदरूपांवाचंनसम्यक्शृणोति यावतोऽश्वान्प्रतिगृह्णीयात्तावतोवारुणांश्चतुष्कपालान्निर्व-
पेदिति। अत्रव्याकरणमात्रेणप्रतिग्रहीतुरिष्टिःप्रतीयते मीमांसायांतुन्यायेनदातुरितिनिर्णीतम्।
तस्मादुभयविधमप्यविद्वांसंमत्येवमाहेति। तृतीयपादतात्पर्यंदर्शयति—अप्येकस्मैतन्वंविसस्र इ-
तिस्वमात्मानंविवृणुतेज्ञानंप्रकाशनमर्थस्याहानयावाचेति। अस्यायमर्थः—अपिशब्दपर्या-
यउतोशब्दः सचपूर्वोक्तानभिज्ञवैलक्षण्यायात्रप्रयुक्तः निपातानामनेकार्थत्वात् यःपुमान्व्याक-
रणाद्यैःस्वशब्दार्थमीमांसयातात्पर्यंचबोधयितुंप्रवृत्तस्तस्माएकस्मैवेदःस्वकीयांतनुंविसस्रेस्व-
मित्यादिकंपदव्याख्यानंज्ञानमित्यादिकंतात्पर्यव्याख्यानम् वेदार्थप्रकाशनक्षमंसम्यग्ज्ञान-
मनयातृतीयपादरूपयावाचामन्त्रआहेति। चतुर्थपादतात्पर्यंदर्शयति—उपमोत्तमयावाचा-
जायेवपत्येकामयमानासुवासाऋतुकालेषुसुवासाःकल्याणवासाःकामयमानाऋतुकालेषुयथास-
एनांपश्यतिसशृणोतीत्यर्थज्ञप्रशंसेति। अस्यायमर्थः—उत्तमयाचतुर्थपादरूपयावाचातृतीयपा-
दार्थस्योपमोच्यते उशतीत्येतस्यव्याख्यानंकामयमानेति यद्यप्यह्निगृहकृत्यवेलायांमलिनवासा-
स्तथापिसंभोगकालेषुकल्याणवासाभवति तत्रहेतुः कामयमानाऋतुकालेष्विति यथासपतिरि-
मांभार्यांसाकल्येनादरयुक्तःपश्यति किञ्च तयोक्तमर्थंहितबुद्ध्याशृणोति तथाऽयंचतुर्दशविद्या-

१ ऋ. सं. ८. २. २३.। २ नि० १. १९.। ३ तै. सं. २. १. १.। ४ तै० सं. २. २. १.। ५ तै. सं. २. ३. १२.। ६ नि० १. १९.। ७ नि० १. १९.।

स्ययनपरिशीलनोपेतःपुरुषोवेदार्थरहस्यंसम्यक्पश्यति वेदोक्तंचधर्मब्रह्मस्वरूपमर्थंहितबुद्ध्यास्वीक-
रोति सेयमुक्तावेदार्थाभिज्ञस्यप्रशंसेति पुनरप्यृगन्तरंयास्कउदाजहार—तस्योत्तराभूयसेनिर्वच-
नाय—उतत्वंसख्येस्थिरपीतमाहुर्नैनंहिन्वन्त्यपिवाजिनेषु । अधेन्वाचरतिमाययैषवाचंशुश्रुवाँ-
अफलामपुष्पामिति । अयमर्थःपूर्वोदाहृतायाउतत्वःपश्यन्नित्यादिकायाऋचोऽनन्तरमेषाऋक्सा-
याकाचित्कृतस्यपूर्वोक्तस्यचास्यार्थस्यभूयसेनिर्वचनायसम्पद्यते तमर्थमतिशयेनप्रतिपादयितुंप्र-
भवति कथमितिचेदुच्यते—अपिचैकंचतुर्दशविद्यास्थानकुशलंपुरुषंवेदरूपायावाचः सख्ये
स्थितत्वास्थैर्येणवेदोक्तार्थामृतपानयुक्तमाहुःअभिज्ञाःकथयन्ति सखिवदिदंसख्यमितिमत्वे वे-
दस्यसखित्वमुदाहृतम् यद्वा स्वर्गलोकेवेदानांसख्येस्थितत्वादतिशयेनपीतामृतमाहुः वाचा-
मिनाईश्वराः सभासुप्रगल्भावावाजिनाः तेषुमध्येप्येनंवेदार्थकुशलंचोदयितुंनहिन्वन्ति नके-
पिबाधन्ते तेनसहविवदितुमसमर्थत्वात् यस्त्वन्यःपाठमात्रपरःपुष्पफलरहितांवाचंशुश्रुवा-
न्भवति पूर्वकाण्डोक्तस्यधर्मस्यज्ञानंपुष्पम् उत्तरकाण्डोक्तस्यब्रह्मणोज्ञानंफलम् यथालोके
पुष्पंफलस्योत्पादकं तथावेदानुवचनादिधर्मज्ञानमनुष्ठानद्वाराफलात्मकब्रह्मज्ञानेच्छांजनयति त-
मेतंवेदानुवचनेनब्राह्मणाविविदिषन्तियज्ञेनदानेनतपसानाशकेनेतिश्रुतेः । यथाचफलंतृप्तिहेतु-
स्तथाब्रह्मज्ञानंकृतकृत्यत्वहेतुः यत्पूर्णानन्दैकबोधः तद्ब्रह्माहमस्मीतिकृतकृत्योभवतीतिश्रुतेः ।
तादृशपुष्पफलरहितवेदपाठकःसएषपुमानधेन्वामाययासहचरति नवप्रसूतिकाक्षीरस्यदो-
ग्ध्रीगौःप्रीतिहेतुत्वाद्धिनोतीतिव्युत्पत्त्याधेनुरित्युच्यते पाठमात्रपरंप्रतिवेदरूपावाक्धर्मब्रह्मज्ञा-
नरूपंक्षीरंनदोग्धीत्यधेनुः अतएवासौमायाकपटरूपाऐन्द्रजालिकनिर्मितगोसदृशाप्रोत्पत्त्वात्
तयामाययासहचरन्व्यर्थपरमपुरुषार्थंनलभतइत्यर्थः । इत्थंयास्केनज्ञानस्तुत्यज्ञाननिन्दोदाहरण-
स्यप्रपञ्चितत्वात् यत्रस्तूयतेतद्विधीयतइतिन्यायेनाध्ययनवदर्थज्ञानस्यापिविधिरभ्युपगन्तव्यः ।
किञ्चनक्षत्रेष्टिकाण्डेप्रतीष्टिफलवाक्यंयागतद्वेदनयोःसमानमेवाम्नायते—यैयाहवाअग्निर्देवानाम-
न्नादः एवंहवाएषमनुष्याणांभवति यएतेनहविषायजते यउचैनदेवंवेदेति । अतोयागवत्फलाय
तद्वेदनमपिविधीयते अनेनन्यायेनसर्वेष्वपिब्राह्मणेषुवेदनविषयोद्रष्टव्याः । ननुविद्याप्रशंसेति
सूत्रेवेदनफलानांप्रशंसारूपत्वंजैमिनिनासूत्रितमितिचेत् अस्तुनाम विद्यमानेनापिफलेनप्रशंसितुं
शक्यत्वात् दर्शयागस्यपूर्णमासयागस्यचातिपातेसतिप्रायश्चित्तरूपावैश्वानरेष्टिर्विधातुंविधमा-
नेनैवस्वर्गफलेनस्तुतिःक्रियते—सुवर्गायवाएषलोकायदर्शपूर्णमासाविज्येतेइति । एतच्चाचार्यैर्नक्षत्रा-
श्रफलवाक्यस्यस्वार्थेऽपितात्पर्यंदर्शयितुमुदाहृतम्—इच्छाम्येवार्थवादत्वंवचसोन्यपरत्वतः । य-

१ ऋ॰ सं. ८. २. २३. ।   २ ऋ. सं. ८. २. २४. ।   ३ तै॰ ब्रा॰ ३. १. ४. ।
४ तै. सं. २. २. ५. ।

यजमानस्याभिधायित्वाच्चतद्भूतार्थवादता १ इज्येतेस्वर्गलोकायदर्शपूर्णमासौयथातथा । नत्वभूतार्थ-
वादत्वंपापश्लोकश्रुतिर्यथेति २ नचवेदनमात्रेणफलसिद्धावनुष्ठानवैयर्थ्यमितिशङ्कनीयम् फ-
लभूयस्त्वेनपरिहृतत्वात् उदाहृतंचात्रजैमिनिसूत्रम्—फलस्यकर्मनिष्पत्तेस्तेषांलोकवत्परिमाणतः
फलविशेषःस्यादिति एतच्चास्माभिः तरतिब्रह्महत्यांयोऽश्वमेधेनयजते यउचैनमेवंवेदे-
त्युदाहरणेनव्याख्यातम् । छन्दोगाश्चकेवलादनुष्ठानाद्विद्यासहितेनुष्ठानेफलातिशयमामनन्ति—ते-
नोभौकुरुतोयश्चैतदेवंवेदयश्चनवेदनानातुविद्याचाविद्याचयदेवविद्ययाकरोतिश्रद्धयोपनिषदात-
देववीर्यवत्तरंभवतीति । यद्यप्यत्रोक्तावन्धोपास्तिरत्रविद्याशब्देनविवक्षिता तथापिन्यायःसर्वास्व-
पिविद्यासुसमानः । कुतस्तर्ह्येतावतीवेदनेभक्तिरितिचेत् कुतोवातवैषोऽत्रप्रद्वेषः । प्रशंसात्वस्माभि-
र्भूयसीदर्शिता निन्दांतुनकाप्युपलभामहे किन्तुकर्मजन्यमपूर्वंयथामरणादूर्ध्वंजीवेनसहगच्छति
तथाविद्याजन्यमप्यपूर्वंगच्छति. तथाचवाजसनेयिनआमनन्ति—तंविद्याकर्मणीसमन्वारभेतेपूर्व-
प्रज्ञाचेति तस्मादध्ययनवदर्थज्ञानस्यापिविहितत्वात् अर्थज्ञानायवेदोव्याख्यातव्यः विषय-
प्रयोजनसम्बन्धाधिकारिज्ञानमन्तरेणश्रोतृप्रवृत्त्यभावात् विषयादयोनिरूप्यन्ते—व्याख्यान-
स्यव्याख्येयोवेदोविषयः तदर्थज्ञानंप्रयोजनम् व्याख्यानव्याख्येयभावःसम्बन्धः ज्ञानार्थी
चाधिकारी । यद्यप्येतावत्प्रसिद्धम् तथापिवेदस्यविषयाद्यभावेव्याख्यानस्यापितत्तद्विषयादि-
कंनस्यात् अतोवेदस्यचतुष्टयमुच्यते—वेदेपूर्वोत्तरकाण्डयोःक्रमेणधर्मब्रह्मणीविषयः तयोरत्य-
न्तमप्रत्यक्षत्वात् तथाचपुरुषार्थानुशासनेस्त्रितम्—धर्मब्रह्मणीवेदैकवेद्येइति । जैमिनीयेचद्वितीय-
सूत्रेचोदनैवधर्मेप्रमाणम् चोदनाप्रमाणमेवेतिनियमद्वयंसंभवायविभिरभिहितम् चोदनैवेत्यनु-
मर्थंपुनरवधारणंकुर्वंस्तेनप्रत्यक्षविषयत्वंधर्मस्यनिराकृतम् प्रत्यक्षमनिमित्तंविद्यमानोपलम्भ-
नत्वादिति अनुत्पन्नस्यापूर्वंगुणत्वस्यचधर्मस्यापूर्वमविद्यमानत्वात् नप्रत्यक्षयोग्यतास्ति उत्पत्-
कालेऽपिरूपादिराहित्यान्नेन्द्रियैरवगम्यते अतएवाहहमितिसर्वैरभिधीयते लिङ्गराहित्याच्चा-
नुमानविषयत्वमप्यस्ति ज्ञानसुखदुःखेषुधर्माधर्मयोर्लिङ्गमितिचेत् बाढम् अयमपिलिङ्गलिङ्गिभा-
वोवेदेनैवगम्यते तथाचोदनैवधर्मेप्रमाणम् वैयासिकस्यतृतीयसूत्रस्यद्वितीयवर्णकेब्रह्मणःसि-
द्धवस्तुनोऽपिशास्त्रैकविषयत्वंभाष्यकृद्भिर्व्याख्यातम्—शास्त्रादेवप्रमाणाज्जगतोजन्मादिकारणंब्र-
ह्माधिगम्यतइत्यभिप्रायइति । श्रुतिश्चभवति—नावेदविन्मनुतेतंबृहन्तमिति । यथोपपत्तिःपूर्वा-
चार्यैरनुदीरिता रूपलिङ्गादिराहित्याच्चास्यमानान्तरयोग्यतेति तस्मादनन्यलभ्यत्वात् अ-
स्तिधर्मब्रह्मणोर्वेदविषयत्वम् तदुभयज्ञानंवेदस्यसाक्षात्प्रयोजनम् नचतस्यज्ञानस्यस्वर्गदीपवद्व-
मनीयग्रामोगच्छतीत्यादिज्ञानवदपुरुषार्थपर्यवसायित्वंशङ्कनीयम् धर्मप्रयुक्तस्यपुरुषार्थस्य

---

१ तै० सं. ५ ३, १२ ।   २ तै० ब्रा० ३, १२, ९ ।

स्तूयमानत्वात् धर्मोविश्वस्यजगतःप्रतिष्ठालोकेधर्मिष्ठंप्रजाउपसर्पन्ति धर्मेणपापमपनुदतिधर्मे सर्वंप्रतिष्ठितम् तस्माद्धर्मंपरमंवदन्तीति उद्दण्डस्यराज्ञोनियामकत्वात् विवदमानयोःपुरुषयोर्म-ध्येदुर्बलस्यापिराजसाहाय्यवज्जयहेतुत्वाच्चधर्मःपुरुषार्थः तथाचवाजसनेयिनःसृष्टिप्रकरणे समामनन्ति—तच्छ्रेयोरूपमत्यसृजतधर्मंतदेतत्क्षत्रस्यक्षत्रंयद्धर्मस्तस्माद्धर्मात्परंनास्त्यथोअबलीयान्बलीयांसमाशंसते धर्मेणयथैवराज्ञैवमिति । ब्रह्मविदाप्नोतिपरं । ब्रह्मवेदब्रह्मैवभवति । तरतिशोकमात्मविदित्यादिश्रुतिषुब्रह्मज्ञानप्रयुक्तःपुरुषार्थःप्रसिद्धः तदुभयज्ञानार्थीवेदेऽधिकारी स त्रैवर्णिकःपुरुषः। स्त्रीशूद्रयोस्तुसत्यामपिज्ञानापेक्षायामुपनयनाभावेनाध्ययनराहित्यात् वेदेधि-कारःप्रतिषिद्धः धर्मब्रह्मज्ञानंतुपुराणादिमुखेनोत्पाद्यते तस्मात्त्रैवर्णिकपुरुषाणांवेदमुखेनार्थज्ञानेऽ-धिकारः । सम्बन्धस्तुवेदस्यधर्मब्रह्मभ्यांसहप्रतिपाद्यप्रतिपादकभावः तदीयज्ञानेनसहजन्यजन-कभावः त्रैवर्णिकपुरुषैःसहोपकार्योपकारकभावः । तदेवंविषयाद्यनुबन्धचतुष्टयमवगत्यसमा-हितधियःश्रोतारोवेदव्याख्यानेप्रवर्तन्ताम् ॥ अतिगम्भीरस्यवेदस्यार्थमवबोधयितुंशिक्षादीनि षडङ्गानिप्रवृत्तानि अतएवतेषामपरविद्यारूपत्वंमुण्डकोपनिषद्याथर्वणिकाआमनन्ति—द्वेविद्येवे-दितव्येइतिहस्मयद्ब्रह्मविदोवदन्तिपराचैवापराच तत्रापराऋग्वेदोयजुर्वेदःसामवेदोथर्ववेदःशिक्षा-कल्पोव्याकरणंनिरुक्तंछन्दोज्योतिषमिति । अथपरा ययातदक्षरमधिगम्यतइति साधनभूतधर्म-ज्ञानहेतुत्वात् षडङ्गसहितानांकर्मकाण्डानामपरविद्यात्वम्.।परमपुरुषार्थभूतब्रह्मज्ञानहेतुत्वात् उप-निषदांपरविद्यात्वम्. वर्णस्वराद्युच्चारणप्रकारोयत्रोपदिश्यतेसाशिक्षा । तथाचतैत्तिरीयाउपनिष-दारम्भेसमामनन्ति—शीक्षांव्याख्यास्यामः वर्णःस्वरः मात्राबलं सामसन्तानः इत्युक्तःशीक्षा-ध्यायइति । वर्णोऽकारादिः तच्चाङ्गभूतशिक्षाग्रन्थेस्पष्टमुदीरितः । त्रिषष्टिश्चतुःषष्टिर्वावर्णाःसं-भवतोमताः । प्राकृतेसंस्कृतेचापिस्वयंप्रोक्ताःस्वयंभुवेत्यादिना। स्वरउदात्तादिः सोऽपितत्रोक्तः— उदात्तश्चानुदात्तश्चस्वरितश्चस्वरास्त्रयइति । मात्राह्रस्वादिःसापितत्रोक्ता—ह्रस्वोदीर्घःप्लुतइतिका-लतोनियमाअचीति । बलंस्थानप्रयत्नौ तत्रअष्टौस्थानानिवर्णानामित्यादिनास्थानमुक्तम्. । अ-चोऽस्पृष्टायणस्त्वीषदित्यादिनाप्रयत्नउक्तः । सामशब्देनसाम्यमुक्तम्. अतिद्रुतातिविलम्बितगी-त्यादिदोषराहित्येनमाधुर्यादिगुणयुक्तत्वेनोच्चारणंसाम्यम्. गीतीशीघ्रीशिरःकम्पीत्यादिना-उपांशुदष्टंत्वरितमित्यादिनाचदोषाउक्ताः । माधुर्यमक्षरव्यक्तिरित्यादिनागुणाउक्ताः । स-न्तानःसंहिता वायवायाहीत्यत्रावादेशः । इन्द्राग्नीआगतमित्यत्रप्रकृतिभावः । एतच्चव्याकरणे

१ तै॰ आ॰दशमप्रपाठके. ।   २ तै. आ॰ अष्टमप्रपाठके ।   ३ तै॰ आ॰ सप्तम-प्रपाठके. । ४ ' शंभुमतेमताः, अयमेवप्रचुरःपाठः ।   ५ ऋ. सं॰ १. १. १. ।   ६ ऋ॰ सं॰ २. १. १०. ।

ऽभिहितत्वात् शिक्षायामुपेक्षितम् शिक्ष्यमाणवर्णादिविकल्पेबाधस्तत्रोदाहृतः—मन्त्रोहीनः स्वरतोवर्णतोवामिथ्याप्रयुक्तोनतमर्थमाह । सवाग्वज्रोयजमानंहिनस्तियथेन्द्रशत्रुःस्वरतोऽपराधादिति । इन्द्रशत्रुर्वर्धस्वेत्यस्मिन्मन्त्रेइन्द्रस्यशत्रुर्घातकइत्यस्मिन्विवक्षितेऽर्थेवतत्पुरुषसमासेसमासस्येतिसूत्रेणतत्पुरुषत्वात् अन्तोदात्तेनभवितव्यम् आद्युदात्तस्तुप्रयुक्तः तथासति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेनबहुव्रीहित्वात् इन्द्रोघातकोयस्येत्यर्थःसम्पन्नः तस्मात्स्वरवर्णाद्यपराधपरिहारायशिक्षाग्रन्थोपेक्षितः । कल्पस्त्वाश्वलायनापस्तम्बबौधायनादिसूत्रम् कल्प्यतेसमर्थ्यतेयागप्रयोगोऽत्रेतिव्युत्पत्तेः नन्वाश्वलायनः किंमन्त्रकाण्डमनुसृत्यप्रवृत्तःकिंवाब्राह्मणमनुसृत्य । नाद्यः दर्शपूर्णमासौपूर्वंव्याख्यास्यामइत्येवंतेनोपक्रान्तत्वात् नह्यग्निमीळेइत्यादयोमन्त्रादर्शपूर्णमासयोःक्वचिद्विनियुक्ताः । नद्वितीयः आग्नावैष्णवमेकादशकपालंपुरोडाशंनिर्वपन्तिदीक्षणीयायामित्येवंदीक्षणीयेष्टेर्ब्राह्मणेपक्रान्तत्वात् । अत्रोच्यते—मन्त्रकाण्डोब्रह्मयज्ञादिष्वपक्रमेणप्रवृत्तोनतुयागानुष्ठानक्रमेण ब्रह्मयज्ञश्चैवंविहितः यत्स्वाध्यायमधीयीतैकामप्यृचं यजुःसामवातद्ब्रह्मयज्ञइति सोयंब्रह्मयज्ञजपोग्निमीळइत्याम्नायक्रमेणैवानुष्ठेयः तथासर्वाऋचःसर्वाणियजूंषिसर्वाणिसामानिवाचस्तोमेपारिप्लवंशंसतीतिविधीयन्ते तथाश्विनेशंसत्यमानेसूर्येनोदियादपिसर्वादाशतयीरनुब्रूयादितिविधीयते तथारिच्यतइववाएषप्रेवरिच्यते योयाजयतिप्रतिवागृह्णाति याजयित्वाप्रतिगृह्यवानश्नन्त्रिःस्वाध्यायंवेदमधीयीतेतिप्रायश्चित्तरूपं वेदपारायणंविहितम् । इत्यादिषुकृत्स्नमन्त्रकाण्डविनियोगेषुसम्प्रदायपारम्पर्यागतएषक्रमआदरणीयः । विशेषविनियोगस्तुमन्त्रविशेषाणांश्रुतिलिङ्गवाक्यादिप्रमाणान्युपजीव्याश्वलायनोदर्शयति अतोमन्त्रकाण्डक्रमाभावेऽपिनकश्चिद्विरोधः । इषेत्वोर्जेत्यादिमन्त्रास्तु क्रत्वनुष्ठानक्रमेणैवाम्नाताइत्यापस्तम्बादयस्तेनैवक्रमेणसूत्रनिर्माणेप्रवृत्ताः । आम्नातत्वादेवजपादिष्वपिसएवक्रमः । यद्यपिब्राह्मणेदीक्षणीयेष्टिरुपक्रान्ता तथापितस्याइष्टेर्दर्शपूर्णमासविकृतित्वेनतदपेक्षत्वात् आश्वलायनस्यादौतद्व्याख्यानंयुक्तम् अतः कल्पसूत्रंमन्त्रविनियोगेनक्रत्वनुष्ठानमुपदिश्योपकरोति तर्हि प्रवोवाजाइत्यादीनांसामिधेनीनामृचामेवविनियोगमाश्वलायनोब्रवीतु नमःप्रवक्त्रइत्यादयस्त्वनाम्नाताःकुतोविनियुज्यन्तेइतिचेत् नायंदोषः शाखान्तरसमाम्नातानांब्राह्मणान्तरसिद्धस्यविनियोगस्यचगुणोपसंहारन्यायेनात्रवक्तव्यत्वात् सर्वशाखाप्रत्ययमेकंकर्मेतिन्यायविदः तस्माच्छिक्षेवकल्पोपेक्षितः । व्याकरणमपिप्रकृतिप्रत्ययाद्युपदेशेनपदस्वरूपतदर्थनिश्चयायोपयुज्यते तथाचैन्द्रवायवग्रहब्राह्मणेसमाम्नायते—वाग्वैपराच्यव्या-

---

१ ऐ० ब्रा० १: १. । २ तै. आ० द्वितीयप्रपाठके. । ३ तै० आ० द्वितीयप्रपाठके. । ४ ऋ. सं. ३. १: २८. । ५. समाम्नातस्येत्यपिपाठः । ६ तै. सं. ६. ४. ७. ।

कृतायदन्तेदेवाइन्द्रमब्रुवन्निमान्नोवाचंव्याकुर्विति सोऽब्रवीद्वरंवृणैमह्यंचैवैषवायवेचसहगृह्याताइति तस्मादैन्द्रवायवःसहगृह्यतेतामिन्द्रोमध्यतोऽवक्रम्यव्याकरोत् तस्मादियंव्याकृतावागुद्यतेइ- ति अग्निमीळेपुरोहितमित्यादिवाक्पूर्वस्मिन्कालेपराचीसमुद्रादिध्वनिवदेकात्मिकासतीअव्या- कृता प्रकृतिःप्रत्ययःपदंवाक्यमित्यादिविभागकारिग्रन्थसंचररहितासीत् तदानीं देवैःप्रा- र्थितइन्द्रएकस्मिन्नेवपात्रेवायोःस्वस्यचसोमरसग्रहणरूपेणवरेणतुष्टस्तामखण्डांवाचंमध्येविच्छि- द्यप्रकृतिप्रत्ययादिविभागंसर्वत्राकरोत् तस्मादियंवागिदानीमपिपाणिन्यादिमहर्षिभिर्व्याकृतास- र्वैःपठ्यतइत्यर्थः तस्यैतस्यव्याकरणस्यप्रयोजनविशेषोवररुचिनावार्तिकेदर्शितः । रक्षोहागमल- घ्वसंदेहाःप्रयोजनमिति । एतानिरक्षादिप्रयोजनानिप्रयोजनान्तराणिचमहाभाष्येपतञ्जलिनास्प- ष्टीकृतानि रक्षार्थं वेदानामध्येयंव्याकरणम् लोपागमवर्णविकारज्ञोहिसम्यग्वेदान्परिपालयिष्यति वेदार्थंचाध्यवस्यति ऊहःखल्वपिनसर्वैर्लिङ्गैर्नसर्वाभिर्विभक्तिभिर्वेदमन्त्रानिगदिताः तेचावश्यंय- ज्ञगत्तेनयथायथंविपरिणमयितव्याः तान्नावैयाकरणःशक्नोतिविपरिणमयितुम् तस्माद्ध्येयं व्याकरणम् आगमःखल्वपिब्राह्मणेननिष्कारणोधर्मःषडङ्गोवेदोध्येयोज्ञेयश्च प्रधानंचषट्स्वङ्गेषु व्याकरणम् प्रधानेचकृतोयत्नःफलवान्भवति । लघ्वर्थंचाध्येयंव्याकरणम् बृहस्पतिरिन्द्रायदि- व्यंवर्षसहस्रंप्रतिपदविहितानांशब्दानांशब्दपारायणंप्रोवाचनान्तंजगाम बृहस्पतिश्चवक्ताइन्द्रश्चा- ध्येतादिव्यंवर्षसहस्रमध्ययनकालःअन्तंचनजगाम । अद्यत्वपुनर्यदिपरमायुर्भवति सवर्षशतंजी- वति तत्कुतःप्रतिपदपाठेनसकलपदावगमः कुतस्तरांप्रयोगेण । असन्देहार्थंचाध्येयंव्याकरण- म् याज्ञिकाःपठन्ति—स्थूलपृषतीमाग्निवारुणीमनड्वाहीमालभेतेति । तत्रनज्ञायतेकिंस्थूलानिपृष- न्तियस्याःसास्थूलपृषती किंवास्थूलाचासौपृषतीस्थूलपृषतीति तांनावैयाकरणःस्वरतोऽध्य- वस्यति यदिसमासान्तोदात्तत्वंतदाकर्मधारयः अथपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वंततोबहुव्रीहिरिति । इ- मानिचभूयःशब्दानुशासनस्यप्रयोजनानि। तेऽसुराः दुष्टःशब्दः यदधीतं यस्तुप्रयुङ्क्ते अविद्वांसोवि- भक्तिंकुर्वन्ति योवाइमां चत्वारि उतत्वः सक्तुमिव सारस्वतीं दशम्यांपुत्रस्य सुदेवोअसिवरु- ण ॥ तेऽसुराः तेऽसुराहेलयोहेलयइतिकुर्वन्तःपराबभूवुः तस्माद्ब्राह्मणेननम्लेच्छितवैनापभाषितवै म्लेच्छोहवाएषयदपशब्दः म्लेच्छामाभूमेत्यध्येयंव्याकरणम् । दुष्टःशब्दः दुष्टःशब्दःस्वरतोवर्ण- तोवामिथ्याप्रयुक्तोनतमर्थमाह । सवाग्वज्रोयजमानंहिनस्तियथेन्द्रशत्रुःस्वरतोपराधादिति दुष्टा- ञ्छब्दान्माप्रयुंक्ष्महीत्यध्येयंव्याकरणम् । यदधीतं यदधीतमविज्ञातंनिगदेनैवशब्द्यते । अ- नग्नाविवशुष्कैधोनतज्ज्वलतिकर्हिचित् । अविज्ञातार्थकंमाध्यगीष्महीत्यध्येयंव्याकरणम् । य- स्तुप्रयुंक्ते । यस्तुप्रयुङ्क्तेकुशलोविशेषेशब्दान्यथावद्व्यवहारकाले । सोऽनन्तमाप्नोतिजयंपरत्रवा-

१ पातञ्जलमाष्येपस्पशाह्निके. । २ नि० १. १८. ।

ग्योगविदुष्यतिचापशब्दैः । कः वाग्योगविदेव योहिशब्दाञ्जानात्यपशब्दानप्यसौजानाति
यथैवशब्दज्ञानेधर्मएवमपशब्दज्ञानेऽप्यधर्मःप्राप्नोति अथवाभूयानधर्मःप्राप्नोति भूयांसो-
ऽपशब्दाअल्पीयांसःशब्दाएकैकस्यहिशब्दस्यबहवोपभ्रंशायथागौरित्येतस्यशब्दस्यगावीगो-
णीगोतागोपोतलिकेत्येवमादयः । अथयःअवाग्योगविद् अज्ञानंतस्यशरणम् विषमउप-
न्यासः नात्यन्तायाज्ञानंशरणंभवितुमर्हति योह्यजानन्वैब्राह्मणंहन्यात् सुरांवापिबेत् सोऽपिमन्ये
पतितःस्यात् एवंतर्हिकः अवाग्योगविदेव अथयः वाग्योगविद् ज्ञानंतस्यशरणं । अविद्वांसः
अविद्वांसःप्रत्यभिवादेनाम्नोयेनप्लुतिंविदुः । कामंतेषुतुविप्रोष्यस्त्रीष्विवायमहंवदेदिति । स्त्रीव-
न्माभूमेत्यध्येयंव्याकरणं विभक्तिंकुर्वन्ति याज्ञिकाःपठन्ति प्रयाजाःसविभक्तिकाःकर्तव्याइति
नचान्तरेणव्याकरणं प्रयाजाः सविभक्तिकाः शक्याःकर्तुम् तस्मादध्येयंव्याकरणम् । योवाइमां
योवाइमांपदशःस्वरशोवर्णशोऽक्षरशोवाचंविदधाति सआर्त्विजीनोभवति आर्त्विजीनाः
स्यामेत्यध्येयंव्याकरणम् । चत्वारिशृङ्गा चत्वारिशृङ्गात्रयोअस्यपादाद्वेशीर्षेसप्तहस्तासो-
अस्य । त्रिधाबद्धोवृषभोरोरवीतिमहोदेवोमर्त्याँआविवेश । चत्वारिशृङ्गा चत्वारिपदजातानि
नामाख्यातोपसर्गनिपाताश्च त्रयोअस्यपादाः त्रयःकालाः द्वेशीर्षेसुप्तिङन्त सप्तहस्तासःसप्तवि-
भक्तयः त्रिधाबद्धः त्रिषुस्थानेषुबद्धः उरसिकण्ठेशिरसि वृषभोवर्षणात्कामानांरोरवीति रौतिः
शब्दकर्मा महोदेवोमर्त्याँआविवेश महतादेवेननस्सायुज्यंयथास्यादित्यध्येयंव्याकरणम्। अथ-
वा चत्वारि चत्वारिवाक्परिमितापदानितानिविदुर्ब्राह्मणायेमनीषिणः । गुहात्रीणिनिहितानेङ्गय-
न्तितुरीयंवाचोमनुष्यावदन्ति येमनीषिणः मनसईषिणोमनीषिणःगुहायांत्रीणिनिहितानिनेङ्गय-
न्ति नचेष्टन्ते ननिमिषन्तितुरीयंवाचोमनुष्यावदन्ति तुरीयंहवाएतद्वाचोयन्मनुष्येषुवर्तते । उतत्वः
पश्यन्नददर्शवाचमुतत्वःशृण्वन्नशृणोत्येनाम् । उतोत्वस्मैतन्वं१विसस्रेजायेवपत्यउशतीसुवा-
साः । अपित्वेकःपश्यन्नपिनपश्यति शृण्वन्नपिनशृणोत्येनां विद्वांसमाहअर्धंतस्मैअन्यस्मैतन्वं
विसस्रेतनुंविवृणुते जायेवपत्यउशतीसुवासाःयथाजायापत्येकामयमानासुवासाःस्वमात्मानंवि-
वृणुते एवंवाक्विदेस्वमात्मानंविवृणुते वाक्स्वंनोविवृणुयादित्यध्येयंव्याकरणम् । सक्तुमिवति-
तउनापुनन्तोयत्रधीरामनसावाचमक्रत । अत्रासखायःसख्यानिजानतेभद्रैषांलक्ष्मीर्निहिताधिवा-
चि सक्तुःसचतेर्दुर्धावोभवतिकसतेर्वास्याद्विपरीतस्यविकसितोभवति तितउपरिपवनंभवति त-
तवद्वातुन्नवद्वाधीराःप्रज्ञावन्तोध्यानवन्तोमनसाप्रज्ञानेनवाचमक्रत वाचमकृषत सख्यानिसंजान-
ते कपथदुर्गमोमार्गः एकगम्योवाग्विषयः केपुनस्ते वैयाकरणाः कुतएतत् भद्रात्वैषांलक्ष्मीर्निहि-

---

१ ऋ० सं. २-३. २२. । २ ऋ० सं. ८. २. २३. । ३ ऋ० सं० ८. २. २१. ।

याधिवाचि एषांवाचिभद्रालक्ष्मीर्निहिताभवति सारस्वतीं आहिताग्निरपशब्दंप्रयुञ्जानःप्राय-
श्चित्तीयांसारस्वतीमिष्टिंनिर्वपेदितिप्रायश्चित्तीयामाभूमेत्यध्येयंव्याकरणम् । दशम्यांपुत्रस्य ए-
शम्यांपुत्रस्यजातस्यनामविदध्यात् घोषवदाद्यन्तरन्तस्थमभिनिष्ठानान्तंद्व्यक्षरंचतुरक्षरंवाकृतंना-
मकुर्यात् नतद्धितान्तमिति नचान्तरेणव्याकरणंकृतस्तद्धितावाशक्याविज्ञातुम् तस्मादध्ये-
यंव्याकरणम् । सुदेवोअसि सुदेवोअसिवरुणयस्यतेसप्तसिन्धवः । अनुक्षरन्तिकाकुदंसूर्म्यं
सुषिरामिव । सप्तसिन्धवः सप्तविभक्तयः ककुदजिह्वासास्मिन्विद्यतेइतिकाकुदंताल्वूर्मिःसूर्मिः
स्थूणाज्वोहप्रतिमेति एवंसिद्धेशब्दार्थसम्बन्धइत्यादिवार्त्तिकोक्तान्यत्रापिप्रयोजनान्यनुसन्धेया-
नि । अथनिरुक्तप्रयोजनमुच्यते—अर्थावबोधेनिरपेक्षतयापदजातंयत्रोक्तंतन्निरुक्तम् गौः ग्मा
ज्मा क्ष्मा क्षा क्षमेत्यारभ्य वसवःवाजिनःदेवपत्न्योदेवपत्न्यइत्यन्तोयःपदानांसमाम्नायःसमाम्नाय-
स्तस्मिन्ग्रन्थेपदार्थावबोधायपरापेक्षानविद्यते एतावन्तिपृथिवीनामान्येतावन्तिहिरण्यनामानीत्ये-
वं तत्रतत्रविस्पष्टमभिहितत्वात् तदेवन्निरुक्तंत्रिकाण्डं तच्चानुक्रमणिकाभाष्येदर्शितम् आद्यंनैघ-
ण्टुकंकाण्डंद्वितीयंनैगमंतथा । तृतीयंदैवतंचेतिसमाम्नायस्त्रिधास्थितः । गौराद्यपारपर्यन्तमाद्यनै-
घण्टुकंमतम् । जहाद्युल्बऋबीसान्तंनैगमंसम्प्रचक्षते । अग्न्यादिदेवपत्न्यन्तंदैवताकाण्डमुच्यते ।
अग्न्यादिदेवीऊर्जाहुत्यन्तःक्षितिगतोगणः । वाय्वादयोभगान्ताःस्युरन्तरिक्षस्थदेवताः ।
सूर्यादिदेवपत्न्यन्ताद्युस्थानादेवताइति । गवादिदेवपत्न्यन्तंसमाम्नायमधीयतेइति । एकार्थवा-
चिनांपर्यायशब्दानांसंघोयत्रप्रायेणोपदिश्यतेतत्रनिघण्टुशब्दःप्रसिद्धः यादृशोऽमरसिंहवैजय-
न्तीहलायुधादिषुदृश्यनिघण्टवइतिव्यवहारात् एवमत्रापिपर्यायशब्दसङ्घोपदेशात् आद्यकाण्ड-
स्यनैघण्टुकत्वम् तस्मिन्काण्डेत्रयोऽध्यायाः तेषुप्रथमेपृथिव्यादिलोकदिक्कालादिद्रव्यविषया-
णिनामानि । द्वितीयेमनुष्यतदवयवादिद्रव्यविषयाणि तृतीयेतदुभयद्रव्यगततनुबहुलह्रस्वत्वा-
दिधर्मविषयाणि निगमशब्दोवेदवाची यास्केनतत्रतत्रापिनिगमोभवतीत्येवंवेदवाक्यानामवता-
रितत्वात् तस्मिन्निगमेएवप्रायेणवर्तमानानांशब्दानांचतुर्थाध्यायरूपेद्वितीयस्मिन्काण्डेउपदिष्ट-
त्वात् तस्यकाण्डस्यनैगमत्वम् । पञ्चमाध्यायरूपस्यतृतीयकाण्डस्यदैवतत्वंविस्पष्टम् पञ्चाध्याय-
रूपकाण्डत्रयात्मकेएतस्मिन्ग्रन्थेपरनिरपेक्षतयापदार्थस्योक्तत्वात् तस्यग्रन्थस्यनिरुक्तत्वम् । तद्व्या-
ख्यानंच समाम्नायःसमाम्नातइत्यारभ्यतस्यास्तस्यास्ताद्भाव्यमनुभवत्यनुभवतीत्यन्तैर्द्वादशभि-
रध्यायैर्यास्कोनिर्ममे तदपिनिरुक्तमित्युच्यते एकैकस्यपदस्यसम्भाविताअवयवार्थास्तत्रनिः-
शेषेणोच्यन्तइतिव्युत्पत्तेः । तत्रहिचत्वारिपदजातानि नामाख्यातेचोपसर्गनिपाताश्चेतिप्रतिज्ञायो-

---

१ आश्वलायनगृह्यसूत्रेप्रथमाध्याये , पातञ्जलभाष्येपस्पशाह्निकेच।

यावचेष्वर्थेषुनिपतन्तीतिनिपातस्वरूपंनिरुक्त्यैवमुदाहृतम् नेतिप्रतिषेधार्थीयोभाषायामुभयम-न्वध्यायंनेन्द्रंदेवममंसतेतिप्रतिषेधार्थीयइति दुर्मदासोनसुरायामित्युपमार्थीयइतिच तत्रलो-केकेवलप्रतिषेधार्थीयस्यापिनकारस्यवेदेप्रतिषेधोपमालक्षणोभयार्थोदाहरणमस्मिन्ग्रन्थेवगम्य-ते एवंग्रन्थकारेणोक्तास्तत्तत्पदनिर्वचनविशेषास्तत्तन्मन्त्रव्याख्यानावसरेएवास्माभिरुदाहरि-ष्यन्ते नचनिर्वचनानांनिर्मूलत्वंशङ्कनीयम् एतन्मूलस्यार्थस्यब्राह्मणेषुपदनिर्वचनानांकेषांचि-दुक्तत्वात् यदाहुतीनामाहुतित्वमिति तमिदंन्द्रंसन्तमिन्द्रइत्याचक्षतइति यदप्रथयत्तत्पृ-थिव्याःपृथिवीत्वमितिच ग्रन्थकारोऽपितत्रतत्रस्वोक्तनिर्वचनमूलभूतब्राह्मणान्युदाहरिष्यति केषांचिन्निर्वचनानांव्याकरणबलेनसिद्धावपिनसर्वेषांसिद्धिरस्ति अतएवग्रन्थकारआह तदि-दंविद्यास्थानंव्याकरणस्यकार्त्स्न्यंस्वार्थसाधकंचेति तस्माद्वेदार्थावबोधायोपयुक्तंनिरुक्तम्। त-थाछन्दोग्रन्थोऽप्युपयुज्यते छन्दोविशेषाणांतत्रतत्रविहितत्वात् तस्मात्सप्तचतुरुत्तराणिछन्दां-सिप्रावरनुवाकेनूच्यन्तइतिब्राह्मणम् गायत्र्युष्णिगनुष्टुब्बृहतीपंक्तित्रिष्टुब्जगतीत्येतानिसप्तच्छन्दां-सि चतुर्विंशत्यक्षरागायत्री ततोऽपिचतुर्भिरक्षरैरधिकाष्टाविंशत्यक्षरोष्णिक् एवमुत्तरोत्तरा-धिकाअनुष्टुबादयोऽवगन्तव्याः तथान्यत्रापिश्रूयते—गायत्रीभिर्ब्राह्मणस्यादध्यात् त्रिष्टुब्भीरा-जन्यस्य जगतीभिर्वैश्यस्येति। तत्रमगणयगणादिसाध्योगायत्र्यादिविवेकश्छन्दोग्रन्थमन्तरेण नसुविज्ञेयः किञ्चयोहवाअविदितार्षेयच्छन्दोदैवतब्राह्मणेनमन्त्रेणयाजयतिवाध्यापयतिवास्था-णुंवर्च्छतिगर्तंवापात्यतेप्रमीयतेवापापीयान्भवति तस्मादेतानिमन्त्रेमन्त्रेविद्यादितिश्रूयते तस्मा-त्तद्वेदनायछन्दोग्रन्थउपयुज्यते। ज्योतिषस्यप्रयोजनंतस्मिन्नेवग्रन्थेऽभिहितम् यज्ञकालार्थ-सिद्धयइति कालविशेषविधयश्चश्रूयन्ते संवत्सरमेतद्व्रतंचरेत् । संवत्सरमुख्यंभृत्वे-त्येवमादयःसंवत्सरविषयः वसन्तेब्राह्मणोऽग्निमादधीत ग्रीष्मेराजन्यआदधीत शर-दिवैश्यआदधीतेत्याद्याऋतुविषयः मासिमासिसत्रपृष्ठान्युपयन्तिमासिमास्यतिग्राह्यागृह्यन्तइ-त्याद्यामासविषयः यंकामयेतवसीयान्स्यादितितंपूर्वपक्षेयाजयेदित्याद्याःपक्षविषयः एकाष्ट-कायांदीक्षेरन्फल्गुनीपूर्णमासेदीक्षेरन्नित्याद्यास्तिथिविषयः प्रातर्जुहोतिसायंजुहोतीत्याद्याःप्रातः-कालादिविषयः कृत्तिकास्वग्निमादधीतेत्याद्यानक्षत्रविषयः अतःकालविशेषावगमायतज्ज्यो-तिषमुपयुज्यते। एतेषांचवेदार्थोपकारिणांषण्णांग्रन्थानांवेदाङ्गत्वंशिक्षायामेवमुदीरितम्—छन्दः पादौतुवेदस्यहस्तौकल्पोऽथपठ्यते । ज्योतिषामयनंचक्षुर्निरुक्तंश्रोत्रमुच्यते । शिक्षाघ्राणं तुवेदस्यमुखंव्याकरणंस्मृतम् । तस्मात्साङ्गमधीत्यैवब्रह्मलोकेमहीयतेइति षडङ्गवत्पुराणादीना-

१ ऐ० ब्रा० चतुर्थाध्यायस्यतृतीयखण्डे. । २ तै० ब्रा० १.२.२. । ३ तै० ब्रा० १.१.६. ।
४ तै. आ० प्रथमप्रपाठके. । ५ तै. सं. ५ ६, ५ । ६ तै. ब्रा० १.१.२. ।

मपिवेदार्थज्ञानोपयोगोयाज्ञवल्क्येनस्मर्यते—पुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्राङ्गमिश्रिताः । वेदाः स्थानानिविद्यानांधर्मस्यचचतुर्दशेति । इतिहासपुराणाभ्यांवेदंसमुपबृंहयेत् । बिभेत्यल्पश्रुताद्वेदोमामयंप्रहरेदिति । अन्यत्रापिस्मर्यते ऐतरेयतैत्तिरीयकाठकादिशाखासूक्तानिहरिश्चन्द्रनाचिकेताद्युपाख्यानानिधर्मब्रह्मावबोधोपयुक्तानि तेषुतेष्वितिहासमन्येषुस्पष्टीकृतानि उपनिषदुक्ताश्चसृष्टिस्थितिलयादयोमात्स्यब्राह्मवैष्णवादिपुराणेषुस्पष्टीकृताः सर्गश्चप्रतिसर्गश्चवंशोमन्वन्तराणिच । वंशानुचरितंचेतिपुराणंपञ्चलक्षणमिति । सृष्ट्यादेःपुराणप्रतिपाद्यत्वावगमनात् न्यायशास्त्रेप्रमाणप्रमेयसंशयप्रयोजनदृष्टान्तादीनांषोडशपदार्थानांनिरूपणात् तदनुसारेणैववाक्यमस्मिन्नर्थेप्रमाणंभवतिनेतरदितिनिर्णयःकर्तुंशक्यते पूर्वोत्तरमीमांसयोर्वेदार्थोपयोगोऽतिस्पष्टएव। मन्वत्रिविष्णुहारीतादिप्रोक्तासुस्मृतिषुवेदोक्तसन्ध्यावन्दनादिविषयःप्रपञ्चिताः तदुहवाएतेब्रह्मवादिनःपूर्वाभिमुखाःसन्ध्यायांगायत्रियाभिमन्त्रिताआपऊर्ध्वंविक्षिपन्तीत्यादिकःसन्ध्यावन्दनविधिः पञ्चवाएतेमहायज्ञाःसततंप्रतायन्तइत्यादिकोमहायज्ञविधिः एवंविध्यन्तराणिद्रष्टव्यानि उक्तप्रकारेणपुराणादीनांवेदार्थज्ञानोपयोगाद्विद्यास्थानत्वंयुक्तम् एतैःपुराणादिभिश्चतुर्दशविद्यास्थानैरुपबृंहितायाविद्यायाग्रहणेऽधिकारिविशेषः शाखान्तरगतैश्चतुर्भिर्मन्त्रैरुपदर्शितः तांश्चमन्त्रान्यास्कउदाजहार तत्रायंप्रथमोमन्त्रः—विद्याहवैब्राह्मणमाजगामगोपायमाशेवधिष्टेहमस्मि । असूयकायानृजवेयतायनमाब्रूयावीर्यवतीतथास्यामिति॥१॥विद्याभिमानिनीदेवताब्राह्मणमुपदेष्टारमाचार्यमागत्यैवंप्रार्थयामास हेब्राह्मणमांअनधिकारिणेनुपदिश्यपालय यथाहंनिधिवत्पुरुषार्थहेतुरस्मि तादृश्यांमयिमदुपदेष्टरित्वयिचयोऽसूयांकरोति यश्चार्जवेनविद्यांनाभ्यस्यति योऽपिस्नानाचमनाद्याचारनियतोनभवति तादृशेभ्यःशिष्याभासेभ्योमांनब्रूयाः तथा सतित्वद्धृदयेस्थिताफलप्रदाभवेयम् । अथद्वितीयोमन्त्रः—यआतृणत्त्यवितथेनकर्णावदुःखंकुर्वन्नमृतंसंप्रयच्छन् । तंमन्येत पितरंमातरंचतस्मैनद्रुह्येत्कतमच्चनाह॥२॥ पूर्वस्मिन्मन्त्रेआचार्यस्यनियममभिधायास्मिन्मन्त्रेशिष्यस्यनियमोऽभिधीयते वितथमनृतमपुरुषार्थभूतंलौकिकंवाक्यंतद्विपरीतंसत्यंवेदवाक्यंअवितथम् तादृशेनवाक्येनयआचार्यःशिष्यस्यकर्णावातृणत्तिसर्वतस्त्वर्दनंपूरणंकरोति उपसर्गवशाद्वैचित्र्याच्चतृणत्तिधातोरर्थान्तरेवृत्तिः सर्वदावेदंयःश्रावयतीत्यर्थः किंकुर्वन्अदुःखंकुर्वन्मन्दप्रज्ञस्यमाणवकस्यादावर्धर्चंऋचंवाग्रहीतुमशक्तस्ययथादुःखंनभवति तथा पादंपादैकदेशंवाग्राहयन् किंचअमृतंसंप्रयच्छन्नमृतत्वस्यदेवत्वजन्मनोमोक्षस्यवाप्रापकत्वात् अमृतंवेदार्थस्तस्यदानंकुर्वन् तंतादृशमाचार्यंसच्छिष्योमुख्यंमातापितृरूपंमन्येत पूर्वसिद्धौतुमातापितरावधमस्यमनुष्यशरीरस्यप्रदानादमुख्यौ तस्मैमुख्यमातापितृरूपायाचार्यायैकमपिद्रोहंनकुर्यात् । अथतृतीयो-

---

१ याज्ञवल्क्यस्मृतौ अ० १. श्लो० २.। २ तै. आ. द्वितीयप्रपाठके। ३ नि०२.४.।

मन्त्रः—अध्यापितायेगुरुंनाद्रियन्तेविप्रावाचामनसाकर्मणावा । यथैवतेनगुरोर्भोजनीयास्तथै-वतान्नभुनक्तिश्रुतंतदिति ॥३॥येत्वध्यापिताविप्रागुरुणाध्यापिताःसन्तोविनयोक्त्यातदीयहितचिन्त-नेनशुश्रूषयावागुरुंनाद्रियन्तेआदररहितास्तेशिष्याभासागुरोर्नभोजनीयाः अनुभवयोग्यान भवन्ति नहितेषुगुरुःकृपांकरोति । यथैवगुरुणातेनपालनीयाः तथैवतानधमाञ्छिष्यान्त्व-च्छ्रुतंगुरूपदिष्टंवेदवाक्यंनपालयतिफलप्रदंनभवतीत्यर्थः । अथचतुर्थोमन्त्रः—यमेवविद्याःशु-चिमप्रमत्तंमेधाविनंब्रह्मचर्योपपन्नम् । यस्तेनद्रुह्येत्कतमच्चनाहतस्मैमाब्रूयानिधिपायब्रह्मन्निति ॥४॥ हेआचार्ययमेवमुख्यशिष्यंशुचित्वादिगुणोपेतंजानीयाः किञ्चयोमुख्यशिष्यस्तुभ्यंकदाचिद्-पिनद्रुह्येच्चतस्मैमुख्यशिष्यायत्वदीयनिधिपालकायहेब्रह्मन्वेदरूपांमांविद्यांब्रूयाः इत्थंविद्यादे-वताप्रार्थितत्वात् आचार्येणमुख्यशिष्यायवेदविद्योपदेष्टव्या । तदर्थंमृग्वेदोस्माभिःषडङ्गा-नुसारेणव्याख्यास्यते ।

१ निधिः शेवधिः ।

इत्युपोद्घातप्रकरणम्.

प्रस्तावना.

अस्यग्रंथस्यांकनक्रमः—प्रथमं स्थूलाक्षराऋक्सस्वरा । तदधः किंचित्स्वल्पाक्षरस्त-स्याऋचःपदपाठः । तदधस्तेभ्योपिलघ्वक्षरं सायणाचार्यविरचितंभाष्यम् । एवंसर्वत्रक्रमः ॥ प्रतिपृष्ठमधोभागेभाष्येअन्यग्रंथेभ्योगृहीतप्रमाणानां तत्रतत्रागतानां तत्तच्छाखांतर्गतानां ब्रा-ह्मणादिवाक्यानामंकन्यासःटिप्पण्यांकोष्टकवर्गादीनां । किंच भाष्येप्रक्रियायामागतानां पाणिन्युणादिफिट्सूत्राणां शीघ्रोपस्थानार्थं वर्णानुक्रमेणसूचीचदत्ताद्वितीयाष्टकवि । प्रथमप्र-तिपृष्ठोपरिभागे अध्यायवर्गमंडलानुवाकसूक्तानामंकाविन्यस्ताः । एवंसुबोधीकरणार्थमत्रपुस्त-केक्रमोंगीकृतः ।

॥ श्रीः ॥

ऋक्संहिता

सभाष्या पदपाठसहिताच.

मन्त्रब्राह्मणात्मकेवेदेब्राह्मणस्यमन्त्रव्याख्यानोपयोगित्वात् आदौब्राह्मणमारण्यकाण्डसहितंव्याख्यातम् अथतत्रतत्रब्राह्मणोदाहरणेनमन्त्रात्मकःसंहिताग्रन्थोव्याख्यातव्यः सचाग्निमीळइत्यारभ्ययथावःसुसहासतीत्यन्तोष्टकाण्डैर्दशमण्डलैश्चतुःषष्ट्यध्यायैः ईषदधिकसहस्रसूक्तैरीषदधिकद्विसहस्रवर्गैरीषदधिकाभिर्दशसहस्रसंख्याभिर्ऋग्भिश्चोपेतः।तस्यचग्रन्थस्यकृत्स्नस्याध्यायक्रमेणैवसामान्यविनियोगोब्रह्मयज्ञजपादौपूर्वमेवाभिहितः विशेषविनियोगस्तुतत्रतत्रसूत्रकारेणप्रदर्शितः सचत्रिविधः सूक्तविनियोगस्तृचादिविनियोगएकैकस्याऋचोविनियोगश्चेति तत्राग्निमीळइतिसूक्तंप्रातरनुवाकेआग्नेयेक्रतौविनियुक्तम् सविनियोगआश्वलायनेनचतुर्थाध्यायस्यत्रयोदशेखण्डेसूत्रितः—अवानोअग्नइतिषडग्निमीळेऽग्निंदूतमिति । तत्रहीनपादग्रहणात् सूक्तनिश्चयः सूक्तंसूक्तादौहीनेपादइतिपरिभाषितत्वात् तस्मिन्सूक्तेप्रथमायाऋचोद्वितीयस्यां पवमानेष्टौस्विष्टकृतोयाज्यात्वेनविनियोगः सचद्वितीयाध्यायस्यप्रथमखण्डेसूत्रितः—साह्वान्विश्वाअभियुजोऽग्निमीळेपुरोहितमितिसंयाज्येइति । तत्रकृत्स्नपादग्रहणात् ऋगित्यवगम्यते । ऋचंपादग्रहणेइतिपरिभाषितत्वात् । तथासंयाज्येइत्युक्तेसौविष्टकृतीप्रतीयादितिपरिभाषितत्वात्स्विष्टकृत्संबन्धनिश्चयः तत्रापिद्वितीयमन्त्रत्वेनोदाहृतत्वाद्याज्यात्वम् यद्यपिसाह्वानित्यनयापुरोनुवाक्ययैवदेवतायाअनुस्मरणरूपःसंस्कारःसिद्धः तथापियाज्यानुवाक्ययोःसमुच्चयोद्वादशाध्यायेचतुर्थपादेमीमांसितः—पुरोनुवाक्यायाज्याविकल्प्यावासमुच्चिता। विकल्प्यान्यतरेणैवदेवतायाःप्रकाशनात्। पुरोनुवाक्यासमाख्यानाद्वचनाच्चसमुच्चयः। देवताप्रकाशनकार्यस्यैकत्वात् युग्मयोर्यथाविकल्पस्तथैवैकयुग्मगतयोरितिचेत् मैवम् पुरोनुवाक्येतिसमाख्याया उत्तरकालीन-

---

१ सप्तदशाधिकैरित्यर्थः (खिलवर्जम्)। २ षडधिकैरित्यर्थः। ३ द्विसप्तत्यधिकचतुःशताधिकाभिरित्यर्थः (वालखिल्यवर्जम्)।

याज्यामन्तरेणानुपपत्तेः किञ्चपुरोनुवाक्यामनूच्ययाज्ययायजतीतिप्रत्यक्षवचनेनदेवतोपलक्षण-
हविःप्रदानकार्यभेदोक्तिपुरःसरंसाहित्यंविधीयते तस्मात्समुच्चयइति ॥

एतच्चाग्निमित्यादिसूक्तंनवर्चम् अग्निंनवमधुच्छन्दावैश्वामित्रइत्यनुक्रमणिकायामुक्तत्वा-
त् विश्वामित्रपुत्रोमधुच्छन्दोनामकः तस्यसूक्तस्यद्रष्टृत्वात् तदीयऋषिः ऋषीगतावितिधातुः
सर्वधातुभ्यइन् इगुपधात्कित् वेदप्राप्त्यर्थं तपोनुतिष्ठतःपुरुषान्स्वयंभूर्वेदपुरुषःप्राप्नोत् तथाचश्रूय-
ते—अजान्हवैपृश्नींस्तपस्यमानान्ब्रह्मस्वयंभ्वभ्यानर्षत्तदृषयोभवन्निति । तथाअतीन्द्रियस्यवेद-
स्यपरमेश्वरानुग्रहेणप्रथमतोदर्शनात् ऋषित्वमित्यभिप्रेत्यस्मर्यते—युगान्तेन्तर्हितान्वेदान्सेतिहा-
सान्महर्षयः । लेभिरेतपसापूर्वमनुज्ञाताःस्वयंभुवेति ऋष्यादिज्ञानाभावेप्रत्यवायःस्मर्यते—अवि-
दित्वाऋषिंछन्दोदैवतंयोगमेवच । योध्यापयेज्जपेद्वापिपापीयाञ्जायतेतुसः । ऋषिच्छन्दोदैवतानि
ब्राह्मणार्थंस्वराद्यपि । अविदित्वाप्रयुञ्जानोमन्त्रकण्टकउच्यतइति । वेदनविधिश्चस्मर्यते—स्वरोव-
र्णोक्षरंमात्राविनियोगोर्थएवच । मन्त्रंजिज्ञासमानेनवेदितव्यंपदेपदइति । अग्निमित्यादिसूक्तस्यछ-
न्दःअनुक्रमणिकायांयद्यप्यत्रनोक्तंतथापिपरिभाषायामेवमुक्तम्—आदौगायत्रंप्राग्घैरण्यस्तूपादि
तिहिरण्यस्तूपाख्यऋषिःयेषांमन्त्राणांद्रष्टा ततःप्राचीनेषुमन्त्रेषुसामान्येनगायत्रंछन्दइत्यर्थः । पुरु-
षस्यपापसंबन्धंवारयितुमाच्छादकत्वात् छन्दइत्युच्यते तच्चारण्यकाण्डेसमाम्नायते—छादयन्ति
हवाएनंछन्दांसिपापात्कर्मणइति । अथवाचीयमानाग्निसन्तापस्याच्छादकत्वाच्छन्दः तच्चतैत्ति-
रीयाआमनन्ति—प्रजापतिरग्निमचिनुतसक्षुरपविर्भूत्वातिष्ठत्तंदेवाबिभ्यतोनोपायन्तेच्छन्दोभिरा-
त्मानंछादयित्वोपायन्तच्छन्दसांछन्दस्त्वमिति । यद्वा अपमृत्युंवारयितुमाच्छादयतीतिछन्दः तद-
पिछान्दोग्योपनिषद्याम्नातम्—देवावैमृत्योर्बिभ्यतस्त्रयींविद्यांप्राविशन्तेछन्दोभिरात्मानमाच्छादय-
न्यदेभिराच्छादयंस्तच्छन्दसांछन्दस्त्वमिति । तथाद्योतनार्थदीव्यतिधातुनिमित्तोदेवशब्दः एतदा-
म्नायते—दिवावैनोभूदिति तद्देवानांदेवत्वमिति । अतोदीव्यतेइतिदेवः मन्त्रेणद्योत्यतेइत्यर्थः ।
प्रथममण्डलेप्रथमानुवाकेत्रीणिसूक्तानि तत्राद्यंनवर्चंसूक्तम् अस्मिन्सूक्तेस्तूयमानत्वादग्निर्देवः
तथाचानुक्रमणिकायामुक्तम्—मण्डलादिष्वाग्नेयमैन्द्रादिति । अग्निंनवमधुच्छन्दावैश्वामित्रः ।

तस्यसूक्तस्यप्रथमामृचंभगवान्वेदपुरुषआह—

ओम् अ॒ग्निमी॑ळेपु॒रोहि॑तंय॒ज्ञस्य॑दे॒वमृ॒त्विज॑म् । होता॑रंरत्न॒धात॑मम् ॥ १ ॥

अ॒ग्निम् । ई॒ळे॒ । पु॒रःऽहि॑तम् । य॒ज्ञस्य॑ । दे॒वम् । ऋ॒त्विज॑म् ।
होता॑रम् । र॒त्न॒ऽधात॑मम् ॥ १ ॥

---

१ तै० आ० द्वितीयाध्यायेऽष्टमखण्डे. । २ योगोविनियोगः । ३ तै० सं० ५.६.६. ।
४ तै० ब्रा० २.२.८. ।

अग्निनामकं देवमीळे स्तौमि ईड स्तुताविति धातुः डकारस्य ळकारो बह्वृचाध्येतृसंप्रदायप्राप्तः। अज्मध्यस्थडकारस्य ळकारं बह्वृचा जगुः। अज्मध्यस्थढकारस्य ळ्हकारं वै यथाक्रममिति। मन्त्रस्य होतृनामयोज्यत्वात् अहं होता स्तौमीति लभ्यते कीदृशमग्निं यज्ञस्य पुरोहितम् यथा राज्ञः पुरोहितः तदभीष्टं संपादयति तथाग्निरपि यज्ञस्यापेक्षितं होमं संपादयति यद्वा यज्ञस्य सम्बन्धिनि पूर्वभागे आहवनीयरूपेणावस्थितम् पुनः कीदृशं देवं दानादिगुणयुक्तम् होतारमृत्विजं देवानां यज्ञेषु होतृनामकऋत्विगग्निरेव तथाच श्रूयते—अग्निर्वै देवानां होतेति। पुनरपि कीदृशम् रत्नधातमम् यागफलरूपाणां रत्नानामतिशयेन धारयितारं पोषयितारं वा। अत्राग्निशब्दस्य यास्को बहुधा निर्वचनं दर्शयति—अथातोऽनुक्रमिष्यामोऽग्निः पृथिवीस्थानस्तं प्रथमं व्याख्यास्यामोऽग्निः कस्मादग्रणीर्भवत्यग्रं यज्ञेषु प्रणीयतेऽङ्गं नयति संनममानोऽक्नोपनो भवतीति स्थौलाष्ठीविर्न क्नोपयति न स्नेहयति त्रिभ्य-आख्यातेभ्यो जायत इति शाकपूणिरितादक्ताद्दग्धाद्वा नीतात्स खल्वेतेरकारमादत्ते गकारमनक्तेर्वा दहतेर्वा नीः परस्तस्यैषा भवतीति। अग्निमीळ इति अस्यायमर्थः—सामान्येन सर्वदेवतानां लक्षणस्याभिहितत्वात् अनन्तरं यतः प्रतिपदं विशेषेण वक्तव्यत्वमाकांक्षितमतोऽनुक्रमेण वक्ष्यामः तत्र पृथिवीलोके स्थितोऽग्निः प्रथमं व्याख्यास्यते—कस्मात्प्रवृत्तिनिमित्तादग्निशब्देन देवताभिधीयते इति प्रश्नस्याग्रणीरित्यादिकमुत्तरम् देवसेनाग्रे स्वयं नयतीत्यग्रणीः एतदेकमग्निशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तम् तथाच ब्राह्मणान्तरम्—अग्निर्देवानां सेनानीरिति। एतदेवाभिप्रेत्य बह्वृचा ब्राह्मणे आमनन्ति—अग्निर्मुखं प्रथमो देवतानामिति मन्त्रः। अग्निर्वै देवानामवम इति ब्राह्मणम्। तथाच तैत्तिरीया आमनन्ति—अग्निरग्रे प्रथमो देवतानामिति। अग्निरवमो देवतानामिति च। वाजसनेयिनस्त्वेवमामनन्ति—स वा एषोऽग्रे देवतानामजायत तस्मादग्निर्नामेति। यज्ञेष्वग्निहोत्रेष्टिपशुसोमरूपेष्वग्रं पूर्वदिग्वर्त्याहवनीयदेशं प्रति गार्हपत्यात्प्रणीयत इति द्वितीयं प्रवृत्तिनिमित्तम्। सन्नयमानः सम्यक्स्वयमेव नम्रीभवन्नङ्गं स्वकीयं शरीरं नयति काष्ठदाहे हविःपाके च प्रेरयतीति तृतीयं प्रवृत्तिनिमित्तम्। स्थूलाष्ठीविनामकस्य महर्षेः पुत्रो निरुक्तकारः कश्चिदक्नोपन इत्यग्निशब्दं निर्वक्ति—तत्र न क्नोपयतीत्युक्तेन स्नेहयति किन्तु काष्ठादिकं रूक्षयतीत्युक्तं भवति। शाकपूणिनामको निरुक्तकारो धातुत्रयादग्निशब्दनिष्पत्तिं मन्यते—इत इण् गताविति धातुः अक्तः अञ्जू व्यक्तिम्रक्षणकान्तिगतिष्विति धातुः दग्धो दह भस्मीकरण इति धातुः नीतो णीञ् प्रापण इति धातुः अग्निशब्दोऽकारगकारनिशब्दान्पेक्षमाण एतिधातोरुत्पन्नादयनशब्दादकारमादत्ते अनक्तिधातुगतस्य ककारस्य गकारादेशं कृत्वा तमादत्ते यद्वा दहतिधातुजन्याद्दग्धशब्दाद्गकारमादत्ते नीरिति नयतिधातुः स च ह्रस्वो-

---

१ तै० सं. २. ५ ९. । २ नि०. ७. १४. ३ ऐ० ब्रा० १. ४. । ४ ऐतरेयब्राह्मणे १. १.
५ तै० ब्रा० २. ४. ३. । ६ तै० सं. ५. ५. १. ।

भूत्वापरोभवति ततोधातुद्वयंमिलित्वाग्निशब्दोभवति यस्तुभूमिंगत्वास्वकीयमङ्गंनयति काष्ठदाहे
हविःपाकेचप्रेरयतीतिसमुदायार्थः तस्याग्निशब्दार्थस्यदेवताविशेषस्यप्राधान्येनस्तुतिप्रदर्शनार्थे-
याग्निमीळइतिऋग्भवतीति । तामेतामृचंयास्कएवंव्याख्यातवान्—अग्निमीळेऽग्निंयाचामीळिरध्ये-
षणाकर्मापूजाकर्मावापुरोहितोव्याख्यातोयज्ञश्च देवोदानाद्वादीपनाद्वाद्योतनाद्वाद्युस्थानोभव-
तीतिवायोदेवःसादेवताहोतारंह्वातारंजुहोतेर्होतेत्यौर्णवाभोरत्नधातमंरमणीयानांधनानांदातृतम-
मिति । अस्यायमर्थः-ईडतिधातोःस्तुत्यर्थत्वंप्रसिद्धम् धातूनामनेकार्थत्वमितिन्यायमाश्रित्य
याच्ञाऽध्येषणापूजाअप्यत्रोचितत्वात् तदर्थतयाव्याख्याताः । पुरोहितशब्दोद्वितीयेऽध्याये य-
देवापिःशन्तनवेपुरोहितइत्येतामृचमुदाहृत्यपुरएनंदधतीतिव्याख्यातः । तैत्तिरीयाश्चपौरोहि-
त्येस्पर्धमानस्यपश्वनुष्ठानंविधायतत्फलत्वेनपुरएनंदधतइत्यामनन्ति । देवशब्दोदानदीपनद्यो-
तनानामन्यतममर्थमाचष्टे यज्ञस्यदातादीपयिताद्योतयितायमग्निरित्युक्तंभवति दीपनद्योतनयोरे-
कार्थत्वेऽप्यस्तिधातुभेदः यद्यप्यग्निःपृथिवीस्थानस्तथापिदेवान्प्रतिहविर्वहनात् द्युस्थानोभव-
ति देवशब्ददेवताशब्दयोः पर्यायत्वान्नप्रतिपाद्याकाचिदग्निव्यतिरिक्तादेवतान्वेषणीया हो-
तृशब्दस्यह्वयतिधातोरुत्पन्नत्वेनदेवानामाह्वातारमिति । और्णवाभनामकस्तुमुनिर्जुहोतिधातो-
रुत्पन्नोहोतृशब्दइतिमन्यते अग्नेश्चहोतृत्वंहोमाधिकरणत्वेनद्रष्टव्यम् । रत्नशब्दोद्वितीयाध्यायेम-
घमित्यादिष्वष्टाविंशतौधननामसुपठितः रमणीयत्वाद्रत्नत्वम् दधातिधातुरत्रदानार्थवाचीति त-
दिदंनिरुक्तकारस्ययास्कस्यमन्त्रव्याख्यानम् ॥ अथव्याकरणप्रक्रियोच्यते—अगिधातोर्गत्य-
र्थादङ्गेर्नलोपश्चेत्युणादिसूत्रेणनिप्रत्ययः इदित्वान्नुमागमेनधातस्यनकारस्यलोपश्चभवति अ-
ङ्गतिस्वर्गंगच्छतिहविर्नेतुमित्यग्निः तत्रधातोरित्यकारउदात्तः आद्युदात्तश्चेतिप्रत्ययगतइका-
रोऽप्युदात्तः अनुदात्तंपदमेकवर्जमितिद्वयोरन्यतरमुदात्तमवशेष्येतरस्यानुदात्तत्वंप्राप्तम् तत्रधा-
तुस्वरेप्रथमतोऽवस्थितेसतिपश्चादुपदिश्यमानःप्रत्ययस्वरोऽवशिष्यते सतिशिष्टःस्वरोबलीयानि-
तिहिन्यायः ततोऽन्तोदात्तमग्निप्रातिपदिकम् अनुदात्तौसुप्पितावित्यमित्येतद्द्वितीयैकवचन-
मनुदात्तम् तस्याग्निपूर्वइतिपूर्वरूपंतदुदात्तम् एकादेशउदात्तेनोदात्तइतिसूत्रितत्वात् अग्नि-
शब्दोधातुजन्यइतिमतेसेयंप्रक्रियासर्वापिद्रष्टव्या । मतद्वयंयास्केनप्रदर्शितम्—नामान्याख्यात-
जानीतिशाकटायनोनैरुक्तसमयश्चनसर्वाणीतिगार्ग्यो वैयाकरणानांचैकेइति । गार्ग्यस्यमतेऽग्नि-
शब्दस्याव्युत्पन्नप्रातिपदिकत्वात् फिषोऽन्तउदात्तइत्यन्तोदात्तत्वम् । पूर्वोक्तेष्वग्रणीरित्यादिनिर्व-
चनेषुप्रकृतिप्रत्ययाद्यशेषप्रक्रियायथोचितंकल्पनीया एतदेवाभिप्रेत्ययास्कआह—अथनिर्वच-

---

१ नि० ७. १५। २ नि० २. १२। ३ तै० सं. २. १. २। ४ नि० १. १२।

तद्येषुपदेषुस्वरसंस्कारौसमर्थौप्रादेशिकेनगुणेनान्वितौस्याताम्. तथातानिनिर्ब्रूयात् अथानन्विते-ऽर्थेप्रादेशिकेविकारेऽर्थनित्यःपरीक्षेत केनचिद्वृत्तिसामान्येनाविद्यमानेसामान्येऽप्यक्षरवर्णसा-मान्यान्निर्ब्रूयान्नत्वेवननिर्ब्रूयादिति’[1] । अस्यायमर्थः—तत्रनिर्वचनीयपदसमूहमध्ये येष्वग्न्यादि पदेषुपूर्वोक्तरीत्यास्वरसंस्कारौसमर्थौव्याकरणसिद्धौस्याताम्. स्वरउदात्तादिःसंस्कारोनिप्रत्यया-दिः किञ्च तौस्वरसंस्कारौसमर्थौप्रादेशिकेनगुणेनान्वितौस्याताम् शब्दस्यैकदेशःपूर्वोक्तोऽगिधातुः प्रदेशः तत्रभवोगुणोगतिरूपोऽर्थः तेनान्वितौ तान्यग्न्यादिपदानितथाव्याकरणानुसारेणनिर्ब्रूयात् तच्चनिर्वचनमस्माभिःप्रदर्शितम् अथपूर्वोक्तवैलक्षण्येनकश्चित्स्वेनविवक्षितोऽर्थोनान्वितस्तस्मिं-श्शब्देऽनुगतोनभवेत् तस्यैवव्याख्यानमप्रादेशिकेविकारेइति अग्रनयनादिरूपःक्रियाविशेषोवि-कारःसचप्रदेशेनाग्निशब्दैकदेशेनागिनानाभिधीयतइत्यप्रादेशिकः एवंसतियःपुमानर्थनित्यः स्वविव-क्षितेऽर्थेनियतोनिर्बन्धवान्ब्राह्मणानुसारेणतदेवतान्तरविशेषणत्वेनयोजयितुंयस्यनिर्बन्धः तथा-नींसपुमान्केनचिद्वृत्तिसाम्येनस्वविवक्षितमर्थंपरीक्षेत तस्मिञ्छब्देयोजयेत् वृत्तिःक्रियातद्रूपेणसा-मान्यंसादृश्यम् अस्माभिश्चाग्रनयनादिरूपंक्रियात्वसाम्यमुपजीव्याग्रणीत्वादयोर्थायोजिताः यदिदं यास्काभिमतंनिर्वचनम् स्थौलाष्ठीविरक्षरसाम्याभिर्वक्ति—अक्नोपनशब्दस्यादौनिषेधार्थमकार-रूपमक्षरंविद्यते अग्निशब्दस्याप्यादावकारोऽस्ति तदिदमक्षरसाम्यम् । शाकपूणिस्तुवर्णसाम्या-न्निर्ब्रूते—दग्धशब्दाग्निशब्दयोर्गकारेणवर्णेनसाम्यम् सर्वथापिनिर्वचनंनत्याज्यमिति । ईळइत्ये-तत्पदंत्वनुदात्तम् तिङ्ङतिङइतिअतिङन्तादग्निशब्दात्परस्यतिङन्तस्यनिघातविधानात्- तथापिसंहिताकालेत्वीकारस्यधातुगतस्योदात्तादनुदात्तस्यस्वरितइतिस्वरितत्वम्. तस्मादूर्ध्वभा-विनएकारस्यतिङ्प्रत्ययरूपस्यस्वरितात्संहितायामनुदात्तानामित्यैकश्रुत्यंप्रचयनामकंभवति । पुरःशब्दोऽन्तोदात्तः अग्नेपुरोभुवइत्यत्रतथैवाम्नातत्वात् पूर्वाधरावराणामसिपुरधवश्चैषामिति पूर्वशब्दादस्प्रत्ययःपुरादेशश्च ततोऽत्रप्रत्ययस्वरः धाञोनिष्ठायांदधातेर्हिरित्यादेशेसतिप्रत्य-यस्वरेणान्तोदात्तोहितशब्दः तत्रसमासान्तोदात्तत्वेप्राप्तेतदपवादत्वेनतत्पुरुषेतुल्यार्थेत्यादिनाव्य-यपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्. यद्वा पुरोव्ययमितिगतिसंज्ञायांगतिरनन्तरइतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् यज्ञोकारउदात्तः अवशिष्टानामनुदात्तस्वरितप्रचयाःपूर्ववद्द्रष्टव्याः आद्याक्षरस्यसंहितायां प्रथमपादश्चुदात्तस्वरितपरस्यसन्नतरइत्यतिनीचोनुदात्तः[3] । यजयाचेत्यादिनायजतेर्नङ्प्रत्यये-

---

१ नि॰२.१.। २ तै॰सं४.१२.। ३ कश्चित्पुस्तकेनीचोनुदात्तइत्यग्रे ‘ यद्यपिपदकालेहितश-ब्दान्तर्गतस्यैकारस्यस्वरितत्वंदुर्लभं उदात्तपरत्वाभावात् मात्राह्रस्वस्तावदवग्रहान्तरमिति मा त्रिशाक्ष्येवसानविधानात् तैत्तिरीयाअनुदात्तमेवाभिवदन्ति तथापियथासंधीयमानान्यनेकी-भवतांस्वरः उपदिष्टस्तथाविधात्तदक्षराणामवग्रहेइतिप्रातिशाख्येऽभिधानाद्विद्वद्भिःस्पष्टमीक्षितम्

सत्यन्तोदात्तो यज्ञशब्दः विभक्तेः सुप्स्वरेणानुदात्तत्वे सति परत्वात्स्वरितत्वम् । देवशब्दः पचाद्यजन्तः सचकिट्स्वरेण प्रत्ययस्वरेण चित्स्वरेण वान्तोदात्तः । ऋत्विक्शब्दः ऋतौ यजतीति विग्रहे सति ऋत्विग्दधृगिति निपातितः गतिकारकोपपदात्कृदिति कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तः विभक्तिस्वरः पूर्ववत् । होतृशब्दस्तृन्प्रत्ययान्तो नित्स्वरेणाद्युदात्तः ञ्नित्यादिर्नित्यमिति स्वरितप्रत्ययौ पूर्ववत् । रत्नशब्दो नविषयस्यानिसन्तस्येत्याद्युदात्तः तथाचाम्नायते—रत्नंधातेति । रत्नानि दधातीति विग्रहः समासत्वादन्तोदात्तो रत्नधाशब्दः यद्वा कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः तमप्प्रत्ययस्य पित्स्वरेणानुदात्तत्वे सति स्वरितप्रचितौ संहितायामाद्याक्षरस्य प्रचयः द्वितीयाक्षरस्य स्वरितत्वम् ॥ १ ॥

वेदावतारभाषायामयोऽर्थः समपन्वितः । विज्ञातं वेदगांभीर्यमथ संक्षिप्य वर्ण्यते ॥

१. यज्ञ के पुरोहित, दीप्तिमान्, देवों को बुलानेवाले ऋत्विक् और रत्नधारी अग्नि की मैं स्तुति करता हूँ।

आग्नेयसूक्तस्य द्वितीयामृचमाह—

अ॒ग्निः पूर्वे॑भि॒र्ऋषि॑भि॒रीड्यो॒ नूत॑नैरु॒त । स दे॒वाँ एह व॑क्षति ॥ २ ॥

अ॒ग्निः । पूर्वे॑भिः । ऋषि॑ऽभिः । ईड्यः॑ । नूत॑नैः । उ॒त । सः ।

दे॒वान् । आ । इ॒ह । व॒क्ष॒ति॒ ॥ २ ॥

अयमग्निः पूर्वेभिः पुरातनैर्भृग्वङ्गिरःप्रभृतिभिर्ऋषिभिरीड्यः स्तुत्यः नूतनैरुत इदानींतनैरस्माभिरपि स्तुत्यः सोऽग्निः स्तुतः सन्निह यज्ञे देवान्हविर्भुज आवक्षति वहमापणे इति धातुः आवहतीत्यर्थः ॥ पूर्वेभिरित्यत्र बहुलं छन्दसीति भिस ऐसादेशाभावः पूर्वपर्वमर्वपूरणे इति धातुः पूर्वविधातोरन्यत्पप्रत्यय औणादिकः । इन्प्रत्ययान्त ऋषिशब्दः कण्यन्तके विनिपातनात् लघूपधगुणाभावः किन्प्रत्ययो वात्र ज्ञेयः तौ शब्दौ नित्स्वरेणाद्युदात्तौ । ईड्यशब्दस्य ण्यत्प्रत्ययान्तत्वात् तित्स्वरितमिति स्वरिते प्राप्ते अनुदात्तत्वे प्रत्यये तदपवादत्वेन ईडवन्देत्यादिना आद्युदात्तत्वम् । नवशब्दस्य नू इत्यादेशस्तनप्प्रत्ययश्च महावार्त्तिके विहितः ततो नित्स्वरेणाद्युदात्तः । अवशिष्टस्वरा अग्न्यादिषु नूतनान्तेषु पूर्ववदूह्याः । उतशब्दोऽयद्यपि विकल्पार्थे प्रसिद्धः तथापि निपातत्वेनानेकार्थत्वादौचित्येनात्र समुच्चयार्थो द्रष्टव्यः उच्चावचेष्वर्थेषु निपतन्तीति निपातत्वम् । तर्हि निपाता आद्युदात्ता इत्युकारस्योदात्तः प्राप्त इति चेत् न प्रादिशब्दवदन्तोदात्तत्वात् यथा प्रादिशब्दोऽन्तोदात्तत्वेनैव स्वरादिषु पठितः एवमुतशब्दस्यापि पाठो द्रष्टव्यः स्वरादेराकृतिगणत्वात् यद्वा एवादीनामन्त इत्यन्तोदात्तत्वम् सर्वत्र फिट्स्वरः । देवशब्दः पूर्ववत् देवानित्यस्य नकारस्य संहितायां दीर्घादटि समानपाद इति रुत्वम् अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वेत्यातोऽटि नित्यमित्याकारः सानुनासिकः भोभगोअघोअपूर्वस्य योऽशि इति रोर्यकारः लोपः शाकल्यस्येति लुप्यते तदसिद्धत्वान्न पुनः सन्धिकार्यम् । आङो निपातत्वादाद्युदात्तत्वम् । इदमो-

1 नि० १. ४.

इगुपधेत्यसिनिष्पन्नत्वादिह शब्दे प्रत्ययस्वरः । वहतिधातोर्लोडर्थेछान्दसोलट् तस्यप्रत्ययगत-स्यसकारस्यलोपोऽपिछान्दसः यद्वा लेटि सिब्बहुलमितिसिप्प्रत्ययः लेटोडाटावित्यडागमश्च ततोवक्षतीतिसंपद्यते तस्यतिङ्ङतिङइतितिङन्तत्वान्निघातः संहितास्वराःपूर्ववत् ॥ २ ॥

आधानेष्टौप्रथमाज्यभागस्यानुवाक्यासूक्तगताद्वितीया ।

२. प्राचीन ऋषियों ने जिसकी स्तुति की थी, आधुनिक ऋषि जिसकी स्तुति करते हैं, वह अग्नि देवों को इस यज्ञ में बुलावे।

अग्निना रयिमश्नवत्पोषमेव दिवेदिवे । यशसं वीरवत्तमम् ॥ ३ ॥

अग्निना । रयिम् । अश्नवत् । पोषम् । एव । दिवेऽदिवे ।
यशसम् । वीरवत्ऽतमम् ॥ ३ ॥

योऽयंहोतास्तुत्योऽग्निः तेनाग्निनानिमित्तभूतेनयजमानोरयिंधनमश्नवत्प्राप्नोति कीदृशंरयिं दिवेदिवेपोषमेव प्रतिदिनंपुष्यमाणतयावर्धमानमेव नतुकदाचिदपिक्षीयमाणं यशसं दानादिना यशोयुक्तम् वीरवत्तमंअतिशयेनपुत्रभृत्यादिवीरपुरुषोपेतम् सतिहिधनेपुरुषाःसम्पद्यन्ते ॥ रयिरु-श्चोमघमित्यादिधननामसुपठितः यमफिट्स्वरः । अश्नोतेर्धातोर्लेटिव्यत्ययेनतिप् इतश्चलोपइती-कारलोपः लेटोडाटावित्यडागमः ततोऽश्नवदितिभवति तस्यनिघातः । घञन्तत्वात्पोषशब्द-आद्युदात्तः । एवशब्दस्यनिपातत्वेऽप्येवादीनामन्तइत्यन्तोदात्तत्वम् । एकारान्तादिवश-ब्दात्परस्याःसप्तम्याःसुपांसुलुगित्यादिनाशेभावेसतिसावेकाचइत्यादिनोदिवंपदादीत्यादिनावाद-स्योदात्तत्वम् नित्यवीप्सयोरितिद्विर्भावेसत्युत्तरभागस्यानुदात्तंचेत्यनुदात्तत्वम् । यशोऽस्यास्तीति विग्रहेसत्यर्शआदिभ्योऽजित्यच्प्रत्ययः चित्स्वरंव्यत्ययेनबाधित्वाद्युदात्तत्वम् ।फिट्स्वरेणान्तो-दात्तादीरशब्दादुत्तरयोर्मतुप्तमपोःपित्वादनुदात्तत्वम् ह्रस्वनुड्भ्यांमतुबिति सावर्णान्तत्वाच्चगो-श्वन्विविप्रतिषेधः ॥ ३ ॥

अभिप्लवषडहस्यमध्यवर्तिपृष्ठ्येपुतृतीयसवनेमैत्रावरुणस्याग्नेयंयज्ञमित्यादिकोवैकल्पि-कोऽनुरूपस्तृचः एवमसमाम्नायेपञ्चमेष्वित्यादिखण्डेसूत्रितम्—अग्नियोवृधनाममग्नेयंयज्ञमध्व-रमिति । तस्मिंस्तृचेपाप्रथमासासूक्तेचतुर्थी ॥

३. अग्नि के अनुग्रह से यजमान को धन मिलता है और वह धन अनुदिन बढ़ता और कीर्तिकर होता है तथा उससे अनेक वीर पुरुषों की नियुक्ति की जाती है।

अग्ने यं यज्ञमध्वरं विश्वतः परिभूरसि । स इद्देवेषु गच्छति ॥ ४ ॥

अग्ने॑ । यम् । य॒ज्ञम् । अ॒ध्व॒रम् । वि॒श्वतः॑ । प॒रि॒ऽभूः । असि॑ ।
सः । इत् । दे॒वेषु॑ । ग॒च्छ॒ति॒ ॥ ४ ॥

हेअग्ने त्वंयंयज्ञंविश्वतः सर्वासुदिक्षुपरिभूःपरितःप्राप्तवानसि सइत्तएवयज्ञोदेवेषुतर्पयितुंस्वर्गेगच्छति प्राच्यादिचतुर्दिगन्तेष्वाहवनीयमार्जालीयगार्हपत्याग्नीध्रीयस्थानेष्वग्निरस्ति परिशब्देनहोत्रीयादिधिष्ण्यव्याप्तिर्विवक्षिता कीदृशंयज्ञं अध्वरं हिंसारहितम् नह्यग्निना सर्वतःपालितंयज्ञंराक्षसादयोहिंसितुंप्रभवन्ति ॥ अग्निशब्दस्यपाष्ठिकमामन्त्रितानुदात्तत्वम् । नविद्यतेऽध्वरोस्येतिबहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्यन्तोदात्तत्वम् । विश्वतइत्यत्रतसिलःप्रत्ययस्वरत्वं बाधित्वापूर्वपदस्यलितीत्युदात्तत्वम् । परिभूरित्यत्राव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेप्राप्ते परपदत्वेन कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । असीतितिङन्तस्ययद्वृत्तान्नित्यमितिनिघाताभावः ॥ ४ ॥

४. हे अग्निदेव! जिस यज्ञ को तुम चारों ओर से घेरे रहते हो, उसमें राक्षसादि-द्वारा हिंसा-कर्म सम्भव नहीं है और वही यज्ञ देवों को तृप्ति देने स्वर्ग जाता है या देवताओं का सामीप्य प्राप्त करता है।

अ॒ग्निर्होता॑क॒विक्र॑तुः स॒त्यश्चि॒त्रश्र॑वस्तमः । दे॒वोदे॒वेभि॒राग॑मत् ॥ ५ ॥ १ ॥

अ॒ग्निः । होता॑ । क॒विऽक्र॑तुः । स॒त्यः । चि॒त्रश्र॑वःऽतमः । दे॒वः ।
दे॒वेभिः॑ । आ । ग॒म॒त् ॥ ५ ॥ १ ॥

अयमग्निर्देवोन्यैर्देवैर्देवैर्हविर्भोजिभिःसहागमत् अस्मिन्यज्ञेसमागच्छतु कीदृशोग्निः होताहोमनिष्पादकः कविक्रतुः कविशब्दोऽत्रक्रान्तवचनोनतुमेधाविनाम क्रतुः प्रज्ञानस्यकर्मणोवा नाम यतः क्रान्तप्रज्ञःक्रान्तकर्मावा सत्यः अनृतरहितःफलमवश्यंप्रयच्छतीत्यर्थः चित्रश्रवस्तमः श्रूयतइतिश्रवःकीर्तिः अतिशयेनचित्रकीर्तियुक्तः ॥ कविक्रतुः चित्रश्रवस्तमइत्यत्रोभयत्रबहुव्रीहित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । सत्सुसाधुःसत्यः सत्यादयश्चथेइत्यत्रान्तोदात्तोहरदत्तेननिपातितः । लोडन्तस्यगच्छतिविशब्दस्यछत्वाभावउकारलोपश्चछान्दसः तयोरूपंगमदितिभवति । स्पष्टमन्यत् ॥ ५ ॥

इत्यृक्संहितायांविद्यार्थप्रकाशेप्रथमकाण्डस्यप्रथमाध्यायस्यप्रथमोवर्गः ॥ १ ॥

५. हे अग्नि! तुम होता, अशेषबुद्धिसम्पन्न या सिद्धकर्मा, सत्यपरायण, अतिशय कीर्त्ति से युक्त और दीप्तिमान् हो। देवों के साथ इस यज्ञ में आओ।

यद॒ङ्गदा॒शुषे॒त्वमग्ने॑भ॒द्रंक॑रि॒ष्यसि॑ । तवेत्तत्स॒त्यम॑ङ्गिरः ॥ ६ ॥

यत् । अ॒ङ्ग । दा॒शुषे॑ । त्वम् । अग्ने॑ । भ॒द्रम् । क॒रि॒ष्यसि॑ ।
तव॑ । इत् । तत् । स॒त्यम् । अ॒ङ्गि॒रः॒ ॥ ६ ॥

अङ्गेत्यभिमुखीकरणार्थोनिपातः अङ्गाग्नेहेअग्ने त्वंदाशुषेहविर्दत्तवतेयजमानायतत्प्री-त्यर्थंयद्भद्रंवित्तगृहप्रजापशुरूपंकल्याणंकरिष्यसितद्भद्रंतवेत् तवैवसुखहेतुरितिशेषः हेअङ्गि-रोऽग्ने एतच्चसत्यं नत्वत्रविसंवादोऽस्ति यजमानस्यवित्तादिसम्पत्तौसत्यामुत्तरक्रत्वनुष्ठानेनाग्नेरे-वसुखंभवति भद्रशब्दार्थंशाट्यायनिनःसमामनन्ति—यद्वैपुरुषस्यवित्तंतद्भद्रंगृहाभद्रंप्रजाभद्रं पशवोभद्रमिति ॥ अङ्गशब्दस्यनिपातत्वेप्यग्र्यादित्वादन्तोदात्तत्वम् । दाशुषेदाश्वान्साह्वान्मीढ्वांश्चेति-सूत्रेणदाशुवानेर्दिधातोःक्वसुप्रत्ययोनिपातितः तत्रप्रत्ययस्वरः । आमन्त्रितस्याग्निशब्दस्यपदा-त्परत्वेनाष्टमिकानुदात्तत्वंनशङ्कनीयम् अपादादावितिपर्युदस्तत्वात् ततःषाष्ठिकमाद्युदात्तत्वमेव । भद्रशब्दस्यनब्विषयत्वेनाद्युदात्तत्वमस्तकावपिभदिकल्याणेइतिधातोरुणादिरक्प्रत्ययेननिपातनाद-न्तोदात्तत्वम् । अस्मिन्वाक्येयच्छन्दप्रयोगाद्विपाते यद्वृत्तान्नित्यमितिनिघातेप्रतिषिद्धेऽस्यप्रत्यय-स्वरेणसतिशिष्टेनकरिष्यसिशब्दउपान्त्योदात्तः । तवेत्यत्रयुष्मदस्मदोर्ङसीत्याद्युदात्तत्वम् । अ-ङ्गिराअङ्गाराइतियास्कः । ऐतरेयिणोऽपिप्रजापतिदुहितृव्याख्यानोपाख्यानेसमामनन्ति—येऽङ्गाराआ-संस्तेऽङ्गिरसोऽभवन्निति । तस्मादङ्गिरोनामकमुनिकारणत्वादङ्गाररूपस्याग्नेरङ्गिरस्त्वम् अत्रपदा-त्परत्वेनाष्टमिकानुदात्तत्वम् ॥ ६ ॥

अग्नीषोमप्रणयनेउपत्वाग्नइत्यादिकोऽनुवचनीयस्तृचः एतच्चब्राह्मणेसमाम्नातम्—उपत्वा-ग्नेदिवेदिवउपप्रियंपनिप्नतमितितिस्रस्त्वैकोचान्वाहेति । तस्मिंस्तृचेयापथमासासूक्तेसप्तमी ।

६. हे अग्नि ! तुम जो हविर्दाता यजमान का कल्याण-साधन करते हो, वह कल्याण, हे अङ्गिरः ! वास्तव में तुम्हारा ही प्रीति-साधक है।

उप॑त्वाग्ने॒दि॒वेदि॑वे॒दोषा॑वस्तर्धि॒यावयम् । नमो॒भर॑न्त॒एम॑सि ॥७॥

उप॑ । त्वा॒ । अ॒ग्ने॒ । दि॒वेऽदि॑वे । दोषा॑ऽवस्तः । धि॒या । व॒यम् । नमः॑ । भर॑न्तः । आ । इ॒म॒सि॒ ॥ ७ ॥

हेअग्नेवयमनुष्ठातारोदिवेदिवेप्रतिदिनंदोषावस्तः रात्रावहनिचधियाबुद्ध्यानमोभरन्तः न-मस्कारंसंपादयन्तः उपसमीपेत्वाएमसि त्वामागच्छामः ॥ उपशब्दस्यनिपातस्वरः । त्वा-मौद्वितीयायाइतियुष्मच्छब्दस्यानुदात्तस्त्वादेशः । दोषाशब्दोरात्रिवाची वस्तइत्यहर्वाची द्वन्द्वसमासे कार्तकौजपादित्वादाद्युदात्तः सावेकाचइतिधियोविभक्तिरुदात्ता । नमइतिनिपातः । भरन्तइत्यत्रशपःपित्त्वाच्छतुर्लसार्वधातुकत्वाच्चानुदात्तत्वेसतिधातुस्वरःशिष्यते । इमसीत्यत्रेदन्तो-मसिरितिमसिरित्यादेशोनिपातश्च ॥ ७ ॥

७. हे अग्नि ! हम अनुदिन, दिन-रात, अन्तस्तल के साथ तुम्हें नमस्कार करते-करते तुम्हारे पास आते हैं।

अष्टमीमृचमाह—

राजन्तमध्वराणांगोपामृतस्यदीदिविम्। वर्धमानंस्वेदमे ॥ ८ ॥

राजन्तम्। अध्वराणाम्। गोपाम्। ऋतस्य। दीदिविम्।
वर्धमानम्। स्वे। दमे ॥ ८ ॥

पूर्वमन्त्रेत्वामुपैमसीत्यग्निमुद्दिश्योक्तम्. कीदृशंत्वां राजन्तंदीप्यमानम्. अध्वराणां राक्षसकृतहिंसारहितानांयज्ञानांगोपांरक्षकं ऋतस्यसत्यस्यावश्यंभाविनःकर्मफलस्यदीदिविंपौनःपुन्येनभृशंवाद्योतकम्. आहुत्याधारमग्निंदृष्ट्वाशास्त्रप्रसिद्धंकर्मफलंस्मर्यते स्वेदमेस्वकीयगृहेयज्ञशालायांहविर्भिर्वर्धमानम्. ॥ राजन्तं वर्धमानमित्यत्रोभयत्रपूर्ववद्धातुस्वरःशिष्यते । दीदिविशब्दस्याभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम् । दमशब्दोवृषादित्वादाद्युदात्तः ॥ ८ ॥

८. हे अग्नि! तुम प्रकाशमान, यज्ञ-रक्षक, कर्मफल के द्योतक और यज्ञशाला में वर्द्धनशाली हो।

सनःपितेवसूनवेऽग्नेसूपायनोभव। सचस्वानःस्वस्तये ॥ ९ ॥ २ ॥

सः। नः। पिताऽइव। सूनवे। अग्ने। सुऽउपायनः। भव।
सचस्व। नः। स्वस्तये ॥ ९ ॥ २ ॥

हेऽग्नेसत्वंनोऽस्मदर्थंसूपायनः शोभनप्राप्तियुक्तोभव तथानोऽस्माकंस्वस्तयेविनाशराहित्यार्थंसचस्व समवेतोभव तत्रोभयत्रदृष्टान्तः—यथासूनवेपुत्रार्थंपितासूपायःसुप्रापःमायेणसमवेतोभवति तद्वत् ॥ अस्मच्छब्दादेशस्यनइत्येतस्यानुदात्तंसर्वमित्यनुदात्तत्वम्.। पादयोऽनुदात्ता इवशब्दोऽनुदात्तः इवेननित्यसमासःपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वंचवक्तव्यमितिसमस्तःपितेवेतिशब्दोमध्योदात्तः । शोभनमुपायनंयस्येतिबहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्यन्तोदात्तत्वम्। सचस्वेत्यत्रपदात्परत्वंनास्तीतिननिघातः तसार्वधातुकानुदात्तत्वेसतिधातुस्वरावशेषः ॥ ९ ॥

९. जिस तरह पुत्र पिता को आसानी से पा जाता है, उसी तरह हम भी तुम्हें पा सकें या तुम हमारे अनायास-लभ्य बनो और हमारा मंगल करने के लिए हमारे पास निवास करो।

अग्निमीळइत्यादिसूक्तमग्निष्टोमस्यप्रातरनुवाकेयथाविनियुक्तम् तथावायवायाहीत्यादयस्तृचाः प्रउगशस्त्रेविनियुक्ताः यद्येदंचिन्त्यते शस्त्रंकिं देवतास्मरणरूपसंस्कारकर्म किंवाप्रधानकर्मेति । तत्रपूर्वपक्षंजैमिनिःसूत्रयामास—स्तुतशस्त्रयोस्तुसंस्कारोयाज्यावद्देवताभिधानत्वादिति ॥ १ ॥ आज्यैःस्तुवतेपृष्ठैःस्तुवते प्रउगंशंसतिनिष्केवल्यंशंसतीतिश्रूयते । तत्रस्तु-

1 किंवाऽदृष्टफलप्रधानकर्मेतिपाठःकस्मिंश्चित्पुस्तके. ।

विःशंसनंचगुणिनिवगुणाभिधानम् इन्द्रस्यनुवीर्याणिप्रवोचमित्यत्रदृष्टत्वात् एवंसतियाज्यान्या-
येनगुणिन्यादेवतायाअभिधायकत्वेनस्तुतशस्त्रयोःसंस्काररूपत्वमभ्युपेयम् । याज्यायास्त-
द्रूपत्वंदशमाध्यायस्यचतुर्थपादेदृष्टार्थत्वाभेननिर्णीतम् यद्यप्यत्रापि तुशब्दःप्रधानकर्मत्वंव्यावर्तय-
ति । सिद्धान्तीतंपक्षंदूषयति—अर्थेनत्वपकृष्येतदेवतानामचोदनार्थस्यगुणभूतत्वादिति ॥ २ ॥
तुशब्देनसंस्कारत्वंवारयति संस्कारपक्षेप्रयोजनवशेनमन्त्रःस्वस्थानादपकृष्येत कुतःप्रगीतं
देवतावाचकंयदिन्द्रादिनामास्ति तच्चोदनयाप्रधानरूपयाप्रतिपाद्यस्यदेवतारूपस्यगुणभूतम् त-
स्माद्यत्रप्रधानभूतदेवतास्ति तत्रगुणभूतोमन्त्रोनेतव्यः तद्यथा माहेन्द्रग्रहसन्निधौ अभित्वा
शूरेत्ययंप्रगाथआम्नातः । सचेन्द्रंप्रकाशयति नतुमहेन्द्रं ततोयत्रैन्द्रंकर्मतत्रायंप्रगाथोपक-
र्षणीयः तथासतिक्रमसन्निधीबाध्येयाताम् । यदेतत्सिद्धान्तिनाभिहितंदूषणंपूर्वपक्षीसमाध-
त्ते—वशावद्वागुणार्थंस्यादिति ॥ ३ ॥ वाशब्दःप्रगाथस्यान्यत्रनयनंवारयति प्रथेयदेत-
दिन्द्रशब्दाभिधानंतद्देवत्यमहत्त्वगुणोपलक्षणार्थंस्यात् यथा सैवाएषासर्वदेवत्यायदजावशावाय-
व्यामालभेतेत्यत्रावशाशब्देनचोदितेकर्मणिछागशब्देनकेवलेनयुक्तानिगमाः वशात्वगुणम-
प्युपलक्षयन्ति तद्वत् तस्मान्महत्त्वगुणयुक्तेचोदितेकर्मणिनिर्गुणेनेन्द्रशब्देनाभिधानमविरुद्धम्
लोकेऽपिमहाराजेकेवलराजशब्दप्रयोगमपिपश्यामः । यदेतत्समाधानंसिद्धान्तीदूषयति—नश्रुति-
समवायित्वादिति ॥ ४ ॥ यदुक्तंवशान्यायेनराजन्यायेनवास्यग्रहस्येन्द्रोदेवतायुज्यतेइति
तन्न देवतात्वस्यतद्धितश्रुतिसमवायित्वात् माहेन्द्रग्रहइत्यत्रसास्यदेवतेत्यस्मिन्नर्थेमहेन्द्राद्घा-
णौचेतिमहेन्द्रशब्दादण्प्रत्ययोविहितः तस्मान्महेन्द्रएवदेवतानत्विन्द्रः । विपक्षेबाधमाह-
गुणस्यानर्थकइति ॥ ५ ॥ यदीन्द्रोदेवतास्यात्तदानीमैन्द्रग्रहइत्येतावतैवार्थावगतौ मा-
हेन्द्रइतिमहत्त्वगुणोऽनर्थकःस्यात् चकारःपूर्वहेतुनासमुच्चयार्थः । हेत्वन्तरमाह—तथाया-
ज्यापुरोरुचोरिति ॥ ६ ॥ इन्द्रमहेन्द्रयोर्देवतयोर्भेदे यथामहत्त्वगुणःसार्थकस्तथायाज्या-
पुरोऽनुवाक्ययोर्भेदोप्यस्मिन्नेवपक्षेउपपद्यते एन्द्रसानसिमित्यादिकइन्द्रस्ययाज्यापुरोऽनुवा-
क्ये महाँइन्द्रोयओजसेत्यादिकेमहेन्द्रस्य । पूर्वपक्षिणोक्तंवशादृष्टान्तंवैषम्यमाह—तथायाम-
र्थसमवायादिति ॥ ७ ॥ यावशाविधिवाक्येश्रुता तस्याएवनिगमेषुछागशब्देनव्यवहारोनविरुद्धः
छागत्वलक्षणस्यार्थस्यवशायांसमवेतत्वात् तच्चप्रत्यक्षेणोपलभ्यते इन्द्रमहेन्द्रयोस्तुभेदउपपादि-
तः तस्माद्विषमोदृष्टान्तः । एवंसंस्कारपक्षेप्रगाथस्यैन्द्रकर्मण्यपकर्षप्रसङ्गात्तद्वारयितुंस्तोत्रश-
स्त्रयोःप्रधानकर्मत्वमितिसिद्धान्तिनोमतम् । पुनरपिपूर्वपक्षीतदेतन्मतंनिराचष्टे—यथेतिचार्थस्त्वा-

---

१ ऋ०सं० १. ५. १६. ।　　२ ऋ० सं० ५ ३. २१. ।　　३ तै०सं० २. ४. ३. ।
४ ऋ० सं० १. १. १९. ।　　५ ऋ० सं० ५ ८. ९. ।

स्यादिति॥८॥वाशब्दःसिद्धान्तिमतव्यावृत्त्यर्थः यथैन्द्र्यंकर्मतथाप्रगाथोनैवम्ः इत्ययमेवपक्षःस्या त्कुतः अर्थवत्त्वात् ऐन्द्रोमन्त्रःमहेन्द्रंप्रकाशयितुंसमर्थइत्यर्थवान्स्यात् महेन्द्रंतुप्रकाशयितुमसमर्थ- त्वात्तादर्थ्यंप्रगाथस्यनसम्भवेत् तस्माद्देवताप्रकाशनरूपसंस्कारकर्मत्वमेवस्तोत्रशस्त्रयोर्युक्तमिति स्थितःपूर्वपक्षः। अथसिद्धान्तमाह—अपिवाश्रुतिसंयोगात्प्रकरणेस्तौतिशंसतीक्रियोत्पत्तिंविद- ध्यातामिति ॥ ९॥ अपिवेत्यनेनसंस्कारकर्मत्वंव्यावर्त्यते स्तौतिधातुःशंसतिधातुश्चेत्येतावुभा- वपिस्वप्रकरणेएकस्याभिधानक्रियायाउत्पत्तिंविदध्याताम् कुतः श्रुतिसंयोगात् तयोर्धात्वो- र्योऽर्थःश्रुतिरित्युच्यते तत्संयोगःप्रधानकर्मत्वेसिध्यति तथाहिगुणिनगुणवर्णनीयत्वेन- निष्ठानांगुणानांप्राधान्येनकथनंस्तुतिः योदेवदत्तः सचतुर्वेदाभिज्ञइत्युक्ते सर्वेजनाःस्तुतिमवग- च्छन्ति गुणस्योपसर्जनत्वेतुनस्तुतिःप्रतीयेत यश्चतुर्वेदाभिज्ञस्तमाकारयेत्युक्ते स्तुतिंनमन्यन्ते किंत्वाह्वानप्राधान्यमेवबुध्यन्ते एवं मन्त्रेष्वपियादेवतासैषमीदृशैर्गुणैरुपेतेतिगुणप्राधान्यवि- वक्षायां मुख्यःस्तौतिधात्वर्थोविधीयते । तत्पक्षेतुयेयमीदृग्गुणयुक्तासेयंदेवतेतिदेवतास्मरण- स्यप्राधान्यादियंस्तुतिर्नस्यात् ततः श्रुतिवशादेवेप्रधानकर्मणी । तथासतिदेवताप्रकाशनेतात्प- र्याभावादैन्द्रोऽपिप्रगाथःस्वप्रकरणगतेमाहेन्द्रकर्मण्येवावतिष्ठते यदिदेवतानुस्मरणरूपंदृष्टप्रयो- जनंनलभ्येत तर्ह्यदृष्टमस्तु प्रधानकर्मत्वेहेत्वन्तरमाह—शब्दपृथक्त्वाच्चेति ॥ १० ॥ द्वादशा- ग्निष्टोमस्यस्तोत्राणिद्वादशशस्त्राणि इत्यत्रद्वादशशब्देनस्तोत्राणांपृथक्त्वमवगम्यते देवताप्र- काशनपक्षेसर्वैरपिमन्त्रसङ्घैः कृतस्यप्रकाशनस्यैकत्वेनद्वादशसंख्यानस्यात् प्रधानकर्मणांत्वाज्य- स्तोत्रपृष्ठस्तोत्रादिनामकानांभिन्नत्वात् द्वादशत्वसंख्योपपद्यते एवंशस्त्रवाक्येऽपियोज्यम् । विप- क्षेबाधमाह—अनर्थकंचतद्वचनमिति ॥ ११॥ अग्निष्टुतिःश्रूयते आग्नेयाग्रहाभवन्तीति तत्रैवपु- नरप्यन्यदुच्यते आग्नेयीषुस्तुवतेआग्नेयीःशंसन्तीतितत्पक्षेतद्वचनमनर्थकंस्यात् चोदकप्राप्तेषु स्तोत्रशस्त्रमन्त्रेष्वाग्नेयग्रहानुसारेणदेवतापदस्योहेसत्याग्नेयत्वसिद्धेः प्रधानकर्मपक्षेतुदेवताप्रका- शनरूपत्वाभावेनोहाभावात् आग्नेयमन्त्रान्तरविधिवचनमर्थवद्भवति पुनरपिहेत्वन्तरमाह—अ- न्यश्चार्थःप्रतीयतइति ॥ १२ ॥ संस्कारेस्तोत्रशस्त्रयोर्विशेषाभावात् स्तौतिशंसत्योर्भेदानि- र्देशस्य वस्तुतःस्तोत्रशस्त्रयोरर्थभेदःप्रतीयते सचसंस्कारपक्षेनसंभवति देवताप्रकाशनरू- पस्यार्थस्यैकत्वात् प्रधानकर्मपक्षेतुस्तोत्रकर्मशस्त्रकर्मचेत्यर्थभेदउपपद्यते यद्यपिस्तुञ्स्तुतौ शंसुस्तुतावित्येकार्थौ तथापि प्रगीतमन्त्रसाध्यंस्तोत्रम् अप्रगीतमन्त्रसाध्यंशस्त्रमितितयोर्भेदः । हेत्वन्तरमाह—अभिधानेचकर्मवदिति ॥ १३ ॥ यथाप्रधानकर्माग्निहोत्रंजुहोतीतिद्वितीया- संयोगेनाभिहितम् तथाप्रउगंशंसतीत्यभिधीयते अतस्तत्साम्यात्प्रधानकर्मत्वम् । हेत्वन्तरमा- ह—फलनिर्वृत्तिश्चेति ॥ १४ ॥ स्तुतस्यस्तुतमसीतिस्तोत्रानुमन्त्रणमाम्नायवाक्य-

शेषस्तोत्रफलमेवाम्नातम् इन्द्रियावन्तोवनेमहिभक्षीमहिप्रजामिषमिति नतुदेवताप्रयुक्तंफल-माम्नातम् अतोनदेवतासंस्कारः किन्तु प्रधानकर्मेतिस्थितम् । अनेनतुनिर्णयेनप्रयो-जनंविकृतिषूहाभावः । संस्कारपक्षेतुपरस्यांविकृतौदेवतान्तरं तत्तद्वाचकंपदमूहनीयंस्यात् तन्माभूदितिप्रधानकर्मत्वमुक्तम् । एतच्चदशमाध्यायेसूत्रितम्—ग्रहाणांदेवतान्यत्वेस्तुतश-स्त्रयोःकर्मत्वादविकारःस्यादिति । अत्रसङ्ग्रहश्लोकौ—प्रउगंशंसतीत्यादौगुणताप्रधान-ता । दृष्टादेवस्मृतिस्तेनगुणतास्तोत्रशस्त्रयोः ॥ १ ॥ स्तुत्यर्थत्वेस्तौतिशंस्योर्वाक्योःश्रौ-तार्थबाधनम् । तेनादृष्टमुपेत्यापिप्राधान्यंश्रुतयेमतमिति ॥ २ ॥ अग्निष्टोमेक्रत्वादिनेसूर्योदयात्पू-र्वमिषितोहोताप्रातरनुवाकमनुब्रूयात् एतच्चैतरेयब्राह्मणेप्रपञ्चितम्—देवेभ्यःप्रातर्यावभ्योहोतरनु-ब्रूहीत्याहाध्वर्युरित्यादिब्राह्मणम् । तस्मिंश्चप्रातरनुवाकेऽग्निमीळइत्यादिसूक्तमन्तर्भूतम् तच्च-व्याख्यातम् । प्रातःसवने वैश्वदेवग्रहणादूर्ध्वंप्रउगशस्त्रंहोत्राशंसनीयम् तच्चशस्त्रंवायवाया-हीत्यादिसप्ततृचात्मकम् एतच्चब्राह्मणेग्रहोक्थमित्यादिखण्डेप्रपञ्चितम् । तथापञ्चमाध्यायेस्तो-त्रमग्रेशस्त्रादित्यादिखण्डेसूत्रितंच । अत्रेयमनुक्रमणिका—वायोवायव्यैन्द्रवायवमैत्रावरुणास्तृचाः अश्विनाद्वादशाश्विनैन्द्रवैश्वदेवसारस्वतास्तृचाःस्तैताःप्रउगदेवताइति । अस्यायमर्थः—वायवायाहीत्यादिकंनवर्चंसूक्तम् अग्निनवेत्यतोनवशब्दस्यानुवृत्तेः तत्राद्यस्तृचोवायुदेवता-कः द्वितीयऐन्द्रवायवदेवताकः तृतीयोमित्रावरुणदेवताकः अश्विनेत्यादिकंद्वादशर्चंसूक्तम् तत्राद्यस्तृचआश्विनः द्वितीयऐन्द्रः तृतीयोवैश्वदेवः चतुर्थःसारस्वतः तेषुतृचेषुप्रतिपाद्यावा-य्वाद्यःसरस्वत्यन्ताःसप्तसंख्याकाःप्रउगशस्त्रस्यदेवताइति । मधुच्छन्दसोऽनुवर्तनात्सएव ऋषिः तथैवानुवृत्त्यागायत्रंछन्दः वायव्येतृचेप्रथमाग्रहस्यैन्द्रवायवस्यैकापुरोनुवाक्या एतच्च ब्राह्मणेसमाम्नातम्—वायव्यापूर्वापुरोनुवाक्यैन्द्रवायव्युत्तरेति । तथासूत्रितंच—वायवायाहिदर्श-तेन्द्रवायूइमेसुताइत्यनुवाक्येइति ।

वायव्यतृचेप्रथमामृचमाह—

वायवायाहिदर्शतेमेसोमाअरंकृताः । तेषांपाहिश्रुधीहवम् ॥ १ ॥

वायो इति । आ । याहि । दर्शत । इमे । सोमाः । अरम्ऽकृताः । तेषाम् । पाहि । श्रुधि । हवम् ॥ १ ॥

दर्शतहेदर्शनीयवायो कर्मण्येतस्मिन्नायाहि आगच्छ त्वदर्थमिमेसोमाअरंकृताः अलं-

१ जैमिनीयसूत्रेद्वितीयाध्यायस्यप्रथमपादेपंचमाधिकरणे (२. १. ५.) ।
२ ऐ० ब्रा० २. १५. । ३ ऐ० ब्रा० ३. १. । ४ ऐ० ब्रा० २. २६. ।

कृताः अभिषवादिसंस्कारोऽलङ्कारस्तेषांतान्सोमान् यद्वा तेषामेकदेशमित्यध्याहारः पाहिस्व-कीयंभागंपिबेत्यर्थः तत्पानार्थहवयस्मदीयमाह्वानंश्रुधिशृणु । अत्रयास्कः—वायवायाहिद-र्शनीयेमेसोमाअरङ्कृताअलङ्कृतास्तेषांपिबशृणुनोह्वानमिति[१] ॥ दर्शतेत्यत्र भृमृदृशीत्यादिसूत्रे-णातच्प्रत्ययऔणादिकः चित्त्वादन्तोदात्तस्यामन्त्रितानुदात्तत्वम् । अर्तिस्तुसुहुसृत्यादिनामन्प्रत्य-यान्तस्यसोमशब्दस्यनित्स्वरः । अलमित्यत्रछान्दसोरेफादेशः अरङ्कृतशब्देसमासान्तोदात्तत्वं बाधित्वाऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरमाप्तौभूषणेऽलमित्यलंशब्दस्यगतिसंज्ञायांगतिकारकेत्यादिनाकृ-दुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेमाप्ते तदपवादत्वेनगतिरनन्तरइतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् निपातत्वादलं-शब्दआद्युदात्तः । पाहीत्यत्रपिबादेशाभावश्छान्दसः । श्रुधीत्यत्रश्रुशृणुपॄकृवृभ्यश्छन्दसीत्यादिनाहेर्धिभावः विकरणाद्युत्तरस्यनिघातोनास्ति सेर्ह्यपिच्चेतिपित्त्वनिषेधात् अनुदात्तेनिवारितेमत्ययस्वरः । हवमित्यत्रह्वयतेर्धातोर्बहुलंछन्दसीतिसंप्रसारणेसत्युकारान्तत्वात् ऋदोरबित्यप्प्रत्ययः तस्यपि-त्त्वादनुदात्तेसतिधातुस्वरःशिष्यते । संहितायांश्रुधिइत्यस्यान्येषामपिदृश्यतइतिदीर्घः ॥ १ ॥

१. हे प्रियदर्शन वायु ! आओ । सोमरस तैयार है । इसे पान करो और पान के लिए हमारा आह्वान सुनो ।

द्वितीयामृचमाह—

वाय॑उ॒क्थेभि॑र्जरन्ते॒त्वामच्छा॑जरि॒तारः॑ । सु॒तसो॑माअह॒र्विदः॑ ॥ २ ॥

वायो॒ इति॑ । उ॒क्थेभिः॑ । ज॒र॒न्ते॒ । त्वाम् । अच्छ॑ । ज॒रि॒तारः॑ । सु॒तऽसो॑माः । अ॒हः॒ऽविदः॑ ॥ २ ॥

हेवायोजरितारःस्तोतारः ऋत्विग्यजमानास्त्वामच्छत्वामभिलक्ष्य उक्थेभिराज्यप्रउ-गादिशस्त्रैर्जरन्तेस्तुवन्ति कीदृशाःसुतसोमाः अभिषुतेनसोमेनोपेताः अहर्विदः अहःशब्द-एकेनाह्वानिष्पाद्येषुज्योतिष्टोमादिकवैदिकव्यवहारेणमसिद्धः क्रतुविशेषाइत्यर्थः अर्चतिगायती-त्यादिषुचतुश्चत्वारिंशत्स्वर्चतिकर्मसुधातुषु जरते ह्वयतीतिपठितम् स्तुतेरप्यर्चनाविशेषत्वादौचि-त्येनात्रस्तुत्यर्थोजरतिधातुः ॥ अच्छशब्दस्यसंहितायांनिपातस्यचेतिदीर्घः । सुतसोमाइत्यत्रबहु-व्रीहित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । अहर्विदइत्यत्रसमासस्वरंबाधित्वातत्पुरुषेतुल्यार्थेतिद्वितीयापूर्वप-दप्रकृतिस्वरेमाप्ते तदपवादत्वेनगतिकारकेतिकृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः ॥ २ ॥

२. हे वायुदेव ! यज्ञज्ञाता स्तोता लोग अभिषुत या अभिषवादि संस्कार-रूप प्रक्रिया-विशेष-द्वारा परिशोधित सोमरस के साथ तुम्हारे उद्देश्य से स्तुति-वचन कहकर तुम्हारा स्तव करते हैं ।

वायो॒तव॑प्रपृञ्च॒तीधेना॑जिगाति॒दा॒शुषे॑ । उ॒रू॒चीसोम॑पीतये ॥ ३ ॥

वायो॒ इति॑ । तव॑ । प्र॒ऽपृ॒ञ्च॒ती । धेना॑ । जि॒गा॒ति॒ । दा॒शुषे॑ । उ॒रू॒ची । सोम॑ऽपीतये ॥ ३ ॥

---

१ नि० १०.२० ।

हेवायोसत्वधेनावाक्सोमपीतयेसोमपानार्थंदाशुषेदाश्वांसंदत्तवन्तंयजमानंजिगातिगच्छति हेयजमान त्वयादत्तंसोमंपास्यामीत्येवंवायुर्ब्रूतइत्यर्थः कीदृशीधेना प्रपृञ्चती प्रकर्षेणसोमसंपर्ककुर्वन्ती सोमगुणंवर्णयन्तीत्यर्थः उरूचीउरूञ्बहून्यजमानानञ्चन्ती येयेसोमयाजिनस्तान्सर्वान्वर्णयन्तीत्यर्थः ॥ प्रपृञ्चतीत्यत्रशतुरनुमइतिङीबुदात्तः श्लोकःधारेत्यादिषुसप्तपञ्चाशत्सुवाङ्नामसु गणः धेना शब्दइतिपठितम् । वर्तते अयतेइत्यादिषुद्वाविंशाधिकशतसंख्येषुगतिकर्मसु गातिजिगातीतिपठितम् । दाशुषइत्यत्रगत्यर्थकर्मणीतिचतुर्थी । उरूचीइत्यत्रगौरादित्वेनङीषित्वेप्रत्ययस्वरः । सोमपीतयइत्यत्रबहुव्रीहित्वाभावेऽपिन्यत्ययेनपूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥ ३ ॥

३. हे वायु ! तुम्हारा सोमगुण-प्रकाशक वाक्य सोमरस पीने के लिए हव्यदाता यजमान और अनेक लोगों के निकट जाता है ।

इन्द्र॑वायूइ॒मेसु॒ताउप॒प्रयो॑भि॒रागं॑तम् । इन्द॑वोवामु॒शन्ति॒हि ॥ ४ ॥

इन्द्र॑वायू इति॑ । इ॒मे । सु॒ताः । उप॑ । प्रयः॑ऽभिः । आ । ग॒त॒म् ।
इन्द॑वः । वा॒म् । उ॒शन्ति॑ । हि ॥ ४ ॥

एतस्याऋचऐन्द्रवायवग्रहेद्वितीयापुरोऽनुवाक्यारूपेणविशेषविनियोगःपूर्वमेवोक्तः हेइन्द्रवायू भवदर्थमिमेसोमाःसुताअभिषुताः तस्माद्युवांप्रयोभिरन्नैरस्मत्प्रदातव्यैःसहउपागतम् अस्मत्समीपंप्रत्यागच्छतम् हियस्मादिन्दवःसोमावांयुवामुशन्ति कामयन्ते तस्मादागमनमुचितम् ॥ इन्द्रवायूशब्दस्यामन्त्रितायुदात्तत्वम् । प्रीणयन्तिभोक्तृनितिप्रयांस्यन्नानि प्रीञ्धातोरन्तर्भावितण्यर्थादसुन्प्रत्ययेसतिनित्स्वरः गमिधातोर्लोण्मध्यमपुरुषद्विवचनेबहुलंछन्दसीतिशपोलुकित्सत्यनुदात्तोपदेशेत्यादिनामकारलोपः तथोगतमितिभवति । उन्दीक्लेदनेइतिधातोरुन्देरिच्चादेरित्युन्प्रत्ययः आद्याक्षरस्येकारादेशः तदइन्दुशब्दस्यनित्स्वरः सोमरसस्यद्रवत्वात्क्लेदनंसंभवति । युष्मच्छब्दादेशस्यवामित्येतस्यअनुदात्तंसर्वमपादादावित्यनुदात्तः । उशन्तीत्यस्यनिघाते हिचेतिसूत्रेणप्रतिषिद्धेसतिप्रत्ययस्वरः । हिशब्दस्यनिपातस्वरः ॥ ४ ॥

४. हे इन्द्र और वायु ! दोनों अन्न लेकर आओ; सोमरस तैयार है; यह तुम दोनों की अभिलाषा करता है ।

वाय॒विन्द्र॑श्चचेतथः सु॒ताना॑वाजिनीवसू । तावाया॑त॒मुप॑द्र॒वत् ॥ ५ ॥ ३ ॥

वायो॒ इति॑ । इन्द्रः॑ । च॒ । चे॒त॒थः॒ । सु॒ताना॑म् । वा॒जि॒नी॒व॒सू॒ इति॑
वाजिनी॑ऽवसू । तौ । आ । या॒त॒म् । उप॑ । द्र॒वत् ॥ ५ ॥ ३ ॥

अत्रचकारेणान्यःसमुच्चीयते सन्निहितत्वाद्वायुरेव हेवायो त्वमिन्द्रश्चयुवामुभौसुतानामभिषुतान्सोमान्चेतथोजानीथः यद्वा अभिषुतानांसोमानांविशेषमित्यध्याहारः कीदृशौयुवांवाजिनीवसू वाजिनीशब्दोमघम्पृषोनसमसुपठितः तथाप्यत्रासंभवान्नग्रस्ते वायोऽ-

मंवयस्यांहविःसन्ततावस्थितसावाजिनी तस्यांवसतइतिवौवाजिनीवसू आमन्त्रितत्वादनुदात्तः तौतथाविधौयुवांद्रवत्क्षिप्रमुपसमीपेआयातमागच्छतम्॥ षड्विंशतिसंख्याकेषुक्षिप्रनामसुनुक्षिप्रंमक्षुद्रवदितिपठितम् तत्रफिट्स्वरः॥ ५ ॥

५. हे वायु और इन्द्र। तुम सोमरस तैयार जानो। तुम अन्नसहित हव्य में रहनेवाले हो। शीघ्र यज्ञ-क्षेत्र में आओ।

वायविन्द्रश्चसुन्वतआयातमुपनिष्कृतम्। मक्ष्वि१त्थाधियानरा॥६॥

वायो इति। इन्द्रः। च। सुन्वतः। आ। यातम्। उप।

निःऽकृतम्। मक्षु। इत्था। धिया। नरा॥ ६ ॥

हेवायो त्वमिन्द्रश्च सुन्वतःसोमाभिषवंकुर्वतोयजमानस्यनिष्कृतंसंस्कृतं सोमंउपायातंआगच्छतम् नराहेनरौपुरुषौ पौरुषेणसामर्थ्येनोपेतौयुवयोरागतयोश्चसतोर्धियाअमुनाकर्मणामक्षुत्वरयासंस्कारःसंपत्स्यते इत्थासत्यम्॥ वायोइत्यस्यामन्त्रितस्येतिषाष्ठिकमाद्युदात्तत्वम्। इन्द्रशब्दोऋज्रेन्द्रेत्यादिनारन्प्रत्ययान्तत्वेननिपातितोञ्नित्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तः। चशब्दश्चादयोऽनुदात्ताइत्यनुदात्तः। सुन्वतइत्यत्रशतुरनुमोनद्यजादीइतिविभक्तेरुदात्तत्वम्। निरित्येषसमित्येतस्यस्थानेद्रष्टव्यः। कृञ्शब्देआदिकर्मणिक्तःकर्तरिचः संस्कर्तुंप्रवृत्तइत्यर्थः कुगतिप्रादयइतिसमासे अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेप्राप्ते थाथघञ्क्ताजबित्रकाणामित्यन्तोदात्तः गतिरनन्तरइतितुनिसउदात्तत्वंनभवति तद्धिकर्मणिक्तेविहितम् निष्करोतीतिनिष्कृदिति क्विबन्तव्याख्यानेतु गतिकारकोपपदात्कृदितिककारउदात्तःस्यात्। धिया साधेकाचस्तृतीयादिरितिविभक्तिरुदात्ता। नरा सुपांसुलुगित्यादिनासंबोधनद्विवचनस्यडादेशः पदात्परत्वादामन्त्रितस्येत्याष्टमिकोनिघातः॥ ६ ॥

मित्रंहुवेइतितृचंमैत्रावरुणस्यतृचोमित्रावरुणयोरेवआरंभणीयेचतुर्विंशेऽहनिप्रातःसवनेमैत्रावरुणस्यस्तोत्रियः पञ्चैषामभिप्लवषडहेऽपिविनियुक्तः तथाचाश्वलायनेनचतुर्विंशेहोताअनिष्टेत्यादिखण्डे मित्रंवयंहवामहेमित्रंहुवेपूतदक्षमित्यादिसूत्रितम् तथाचाभिप्लवषडहस्याहानीतिखण्डे—परिशिष्टानामानुपूर्व्यमित्रंवयंहवामहेमित्रंहुवेपूतदक्षमितिच।

६. हे वायु और इन्द्र! सोमरस के दाता यजमान के सुसंस्कृत सोमरस के पास आओ। हे नेतृद्वय! तुम्हारे आगमन से यह कर्म शीघ्र सम्पन्न होगा।

मित्रंहुवेपूतदक्षंवरुणंचरिशादसम्। धियंघृताचींसाधन्ता ॥ ७ ॥

मित्रम्॥ हुवे। पूतऽदक्षम्। वरुणम्। च। रिशादसम्। धियम्।

घृताचीम्। साधन्ता॥ ७ ॥

१नि०१२.७.

अहमस्मिन्कर्मणिहविःप्रदानायपूतदक्षंपवित्रबलंमित्रंहुवे तथारिशादसंरिशानांहिंसकानामदसंभक्षकंवरुणंचहुवे आह्वयामि कीदृशौमित्रावरुणौ घृतमुदकमञ्चतिभूमिंप्रापयतिघृताचीवर्षणरूपकर्मैतां घृताचींधियं साधन्तासाधयन्तौकुर्वन्तौ ॥ मित्रशब्दःपुंलिङ्गः प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः । हुवइतिह्वयतेर्बहुलंछन्दसीतिशपोलुकिसतिह्वःसंप्रसारणमित्यनुवृत्तौबहुलंछन्दसीतिसंप्रसारणेउवङादेशः तिङ्ङतिङइतिनिघातः । पूतशब्दःप्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । वरुणशब्दः कृवृदारिभ्यउनन्नित्युनन्प्रत्ययान्तोनित्त्वादाद्युदात्तः। रिशन्तिहिंसन्तीतिरिशाःशत्रवः इगुपधज्ञाप्रीकिरःकइतिकः प्रत्ययस्वरेणोदात्तः तानत्तीतिरिशादाः यं सर्वधातुभ्योऽसुन्नित्यसुन्प्रत्ययेनित्स्वरेणोत्तरपदस्याद्युदात्तत्वम् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण सएवावशिष्यते शेषनिघातेसतिएकादेशउदात्तेनोदात्तइतिसवर्णदीर्घोऽप्युदात्तएव । धीरितिप्रज्ञानामसुपठितः प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः । घृतमञ्चतीतिघृताची ऋत्विग्दधृगित्यादिना क्विनि अनिदितामितिनकारलोपः अञ्चतेश्चोपसंख्यानमितिङीप् अचइत्यकारलोपेचाविति दीर्घत्वम् । घृतशब्दोनब्विषयस्यानिसन्तस्येत्याद्युदात्तत्वंबाधित्वाघृतादीनांचेत्यन्तोदात्तः समासस्येत्यन्तोदात्तस्यापवादकं तत्पुरुषेतुल्यार्थेतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरंबाधित्वा गतिकारकोपपदात्कृदित्युत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तस्यप्रातिपदिकस्यलोपेसति अनुदात्तस्यचयत्रोदात्तलोपइतिङीपउदात्तत्वेप्राप्ते चाविति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । साधन्ता राधसाधसंसिद्धावित्यस्माद्ण्यन्ताद्विपर्यासाल्लटःशत्रादेशे श्नुंबाधित्वाव्यत्ययेनशप् अदुपदेशात्लसार्वधातुकानुदात्तत्वम् द्वितीयाद्विवचनस्यशपश्चानुदात्तौसुप्पितावित्यनुदात्तत्वेधातोरितिधातुस्वरएवशिष्यते सुपांसुलुगित्यादिनाविभक्तेराकारादेशः ॥ ७ ॥

७. मैं पवित्र-बल मित्र और हिंसक-रिपु-विनाशक वरुण को यज्ञ में बुलाता हूँ। वे दोनों घृताहुति-दान-स्वरूप कर्म करते हैं।

ऋ॒तेन॑ मि॒त्राव॑रुणावृतावृधावृतस्पृशा। क्रतुं॑ बृ॒हन्त॑माशाथे ॥ ८ ॥

ऋ॒तेन॑ । मि॒त्रा॒व॒रु॒णौ॒ । ऋ॒त॒ऽवृ॒धौ॒ । ऋ॒त॒ऽस्पृ॒शा॒ । क्रतु॑म् ।
बृ॒हन्त॑म् । आ॒शा॒थे॒ इति॑ ॥ ८ ॥

हेमित्रावरुणौयुवांक्रतुंप्रवर्तमानमिमंसोमयागंआशाथे आनशाथे व्याप्तवन्तौ केननिमित्तेनऋतेनअवश्यंभावितयासत्येनफलेनास्मभ्यंफलंदातुमित्यर्थः कीदृशौयुवांऋतावृधौ ऋतमित्युदकनाम सत्यंवायज्ञंवेतियास्कः । उदकादीनामन्यतमस्यवर्धयितारौ अतएवऋतस्पृशावुदकादेःस्प्रष्टारौकीदृशंक्रतुंबृहन्तंप्रौढंबहुद्रव्यसाध्यमित्यर्थः ॥ ऋतशब्दोघृतादित्वादन्तोदात्तः मित्रावरुणाविति मित्रश्चवरुणश्चेतिमित्रावरुणौ देवताद्वन्द्वेचेतिपूर्वपदस्यानङादेशः । ऋतस्यवर्धयितारा-

---

१ नि० ४. १९।

वित्यर्थेऽन्तर्भावितण्यर्थाद्धृधेः क्विप् नहिवृतीत्यादिना पूर्वपदस्य दीर्घः । ऋतस्पृशा सुपां सुलुगिति डादेशः मित्रावरुणावित्याद्यामन्त्रितत्रयस्य स्वस्वपूर्वपदात्परत्वादामन्त्रितस्येत्याष्टमिको निघातः। ननु ऋतेनेत्येतस्य सुबामन्त्रिते पराङ्गवत्स्वर इति पराङ्गवद्भावेनामन्त्रितानुप्रवेशात् पादादित्वेन पदात्परत्वेन चाष्टमिकनिघाताभावात् आमन्त्रितस्य चेत्याद्युदात्तेन भवितव्यमिति चेत् न पराङ्गवद्भावस्य सुबामन्त्रिताश्रयत्वेन पदविधित्वात् समर्थः पदविधिरिति नियमात् इह च ऋतेन मित्रावरुणावित्येतयोराशासे इत्याख्यातेनैवान्वयेन परस्परमसामर्थ्यात् । यत्र पुनः परस्परान्वयेन सामर्थ्यं तत्र पराङ्गवद्भावात् पादादेराद्युदात्तत्वं भवत्येव । यथा मरुतां पिबत स्वदहं पृणामीति सुमोरुविरितु- तिमत्यपान्वत्वेन पृश्निर्ध्येयै पपसोमरुतोऽभावात्यावन्तोदात्तोऽपि हि मरुच्छन्दो मरुतां पिबतरित्यत्र सामर्थ्यात् पराङ्गवद्भावादेवाद्युदात्तो जातः । प्रकृते तु ऋतेनेत्यस्यासामर्थ्यादेव न पराङ्गवद्भाव इति ऋतावृधावित्यत्र द्वितीयामन्त्रितस्य निघाते कर्तव्ये आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवदिति प्रथमामन्त्रितेना- विद्यमानवद्भवितव्यमिति चेत् भवतु अत एव तस्याव्यवधायकत्वात्तेनैव प्रथमपदात्परत्वेनैव द्वितीयामन्त्रितं निहन्यते यथा इमं मे गङ्गे यमुने इत्यादौ गङ्गे शब्दस्याविद्यमानवद्भावेऽपि तस्याव्य- वधायकत्वादेव मे इत्येतदेव पदमुपजीव्य यमुने शब्दस्य निघातः किञ्च प्रकृते मित्रावरुणावित्याम- न्त्रितं सामान्यवचनम् तस्य विशेषणतया विशेषवचनमृतावृधाविति अतो नामन्त्रिते समानाधि- करणे सामान्यवचनमिति पूर्वस्याविद्यमानवद्भावप्रतिषेधादपि निरन्तरायो द्वितीयस्य निघातः । नन्वेवमप्यपादावामित्यनुवृत्तेः ऋतावृधेत्यस्य द्वितीयपादादित्वात् भवितव्यं निघातेन अत एव इमं मे गङ्गे इत्यत्र शुतुद्रिपदस्य पदात्परस्यामन्त्रितस्यापि पादादित्वादेवानिघातादाद्युदात्तत्वं जातम् तद्वदत्रापि भवितव्यम् नकश्चिदोपा विशेष इति । उच्यते—मित्रावरुणपदस्य सुबामन्त्रित इति पराङ्ग- वद्भावेन परानुप्रवेशादेव ऋतावृधेत्यस्य न पादादित्वम् शुतुद्रिपदमपि तर्ह्येवमेव पूर्वस्य सरस्वतिपद- स्य पराङ्गवद्भावेन न पादादिरिति विनिहन्येतेति चेत् पराङ्गवद्भावस्तावत् सुबन्तमामन्त्रितं चाश्रित्य प्रवृत्तेः पदविधिः अतस्तयोः सत्येव परस्परान्वये पराङ्गवद्भावेन भवितव्यम् समर्थः पदविधिरिति नियमात् शुतुद्रि सरस्वतिपदयोस्तु न परस्परेणान्वयः किन्तु सचतेत्यनेनेत्यसामर्थ्यान्न परा- ङ्गवद्भावः प्रकृते तु मित्रावरुणावृतावृधाविति द्वयोरपि सामानाधिकरण्येन परस्परान्वयादस्ति सा- मर्थ्यमिति भवितव्यं पराङ्गवद्भावेन यथा मरुतां पिबतरित्यत्रेति विशेषः । नन्वेवमेव तर्हि मित्रा- वरुणपदस्य पराङ्गवद्भावेन पादादित्वादपादादाविति पर्युदासादामन्त्रितनिघातो न स्यादिति चेत् न पूर्वं सुबन्तं परं चामन्त्रितमाश्रित्य यः स्वरः प्रवर्तते तत्र सुबामन्त्रित इति पराङ्गवद्भावः भवति चैवं ऋतावृधपदनिघात इति न तु पूर्वस्य पराङ्गवद्भावेनापादादित्वात्तत्प्रवर्तते मित्रावरुणपदनिघातस्तु पूर्वमेव पदमुपजीवति न परमामन्त्रितमिति न पराङ्गवद्भावः । ननु पराङ्गवद्भाववन्निघातोऽपि पदवि-

थिरिति क्तेनेत्यनेनासामर्थ्यात् सतःपदात्परस्यमित्रावरुणपदस्यनस्यादितिचेत् न समानवा-क्येनिघातयुष्मदस्मदादेशावक्तव्याइति निघातेपदविधावपिसमानवाक्यत्वमेवपर्याप्तम् न परा-पेक्षावत्परस्परान्वयोऽपीत्यलम्। क्रतुं कृञःक्तुः प्रत्ययस्वरेणादिरुदात्तः। आशाथे आ-नशाथे छन्दसिलुङ्लङ्लिटइतिवर्तमानेलिट् नुडभावश्छान्दसः॥ ८॥

८. हे यज्ञ-वर्द्धक और यज्ञ-स्पर्शी मित्र और वरुण! तुम लोग, यज्ञ-फल देने के लिए, इस विशाल यज्ञ को व्याप्त किये हुए हो।

क॒वी नो॑ मि॒त्रावरु॑णा तुविजा॒ता उ॑रु॒क्षया॑। दक्षं॑ दधाते अ॒पस॑म्॥ ९॥ ४॥

क॒वी इति॑। नः॒। मि॒त्रावरु॑णा। तु॒वि॒ऽजा॒तौ। उ॒रु॒ऽक्षया॑।
दक्ष॑म्। द॒धा॒ते॒ इति॑। अ॒पस॑म्॥ ९॥ ४॥

मित्रावरुणावेतौदेवौनोऽस्माकंदक्षंबलं अपसंकर्मच दधातेपोषयतः कीदृशौ कवी मेधा-विनौ तुविजातौबहूनामुपकारकतयासमुत्पन्नौ उरुक्षयाबहुनिवासौ विप्रोधीरइत्यादिषुचतुर्विंशति-संख्याकेषुमेधाविनामसुकविर्मनीषीतिपठितम् उरुतुवीत्येतौशब्दौद्वादशसुबहुनामसुपठितौ ओजः पाजइत्यादिषुअष्टाविंशतिसंख्याकेषुबलनामसुदक्षोवीळ्विति पठितम् अपसशब्दःषड्विंशतिसंख्याके-षुकर्मनामसुपठितः॥ मित्रावरुणा मित्रशब्दःप्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः वरुणशब्दोनित्स्वरेणा-द्युदात्तः द्वन्द्वे देवताद्वन्द्वेचेत्युभावपिशिष्येते। तुविजातौ बहूनामुपकारकतयातत्संबन्धित्वेनजा-ताविति षष्ठीसमासेसमासान्तोदात्तत्वम् चतुर्थीसमासेहि केचेतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरःस्यात् उरूणां बहूनांक्षयावुरुक्षयौ क्षिनिवासगत्योरितिधातोःक्षियंत्यस्मिन्निति क्षयः इत्यधिकरणेएरजित्यच् प्रत्ययान्तस्यचितइत्यन्तोदात्तत्वेप्राप्तेक्षयोनिवासेइत्याद्युदात्तत्वंविहितम् समासेतु समासस्येत्यन्तो-दात्तत्वंबाधित्वाकृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणप्राप्तमुत्तरपदाद्युदात्तत्वम् यद्यपिथाथादिस्वरेणान्तोदात्ते-प्राप्ते तथापिपरादिश्छन्दसिबहुलमितिउत्तरपदाद्युदात्तत्वंद्रष्टव्यम्। दक्षोदक्षतेरुत्साहक-र्मणः घञ् ञित्वादाद्युदात्तः आप्यतेफलमनेनेत्यपःकर्म आपःकर्माख्यायांह्रस्वोनुट्चेत्यसुन्नन्त-स्यापसस्पोरइत्यादौनित्त्वादाद्युदात्तस्याप्यपसशब्दस्यात्रव्यत्ययेनप्रत्ययाद्युदात्तत्वम्॥ ९॥

९. इन्द्र और वरुण बुद्धिसम्पन्न, जनहितकारी और विविध-लोका-श्रय हैं। वे हमारे बल और कर्म की रक्षा करें।

इतिप्रथमस्यप्रथमेचतुर्थोवर्गः॥ ४॥

आश्विनस्तृचः प्रातरनुवाकस्यआश्विनेक्रतौविनियुक्तः तथाचसूत्रितम्—अथाश्विनए-षोउषाःआवर्युंजेतितचस्तोऽश्विनायज्वरीरिषइति।

अश्वि॑ना॒ यज्व॑री॒रिषो॒ द्रव॑त्पाणी॒ शुभ॑स्पती। पुरु॑भुजा चन॒स्यत॑म्॥ १॥

द्वितीयामृचमाह—

अश्विना॒पुरु॑दंससा॒नरा॒शवी॑रयाधि॒या । धिष्ण्या॒वन॑तं॒गिरः॑ ॥ २ ॥

अश्वि॑ना । पुरु॑ऽदंससा । नरा॑ । शवी॑रया । धि॒या । धिष्ण्या॑ ।
वन॑तम् । गिरः॑ ॥ २ ॥

अश्विनाहेअश्विनौयुवांगिरोऽस्मदीयाः स्तुतीर्धियाआदरयुक्तयाबुद्ध्यावनतंसंभजतम् स्वी-
कुरुतं कीदृशावश्विनौपुरुदंससाबहुकर्माणौ षड्विंशतिसंख्याकेषुकर्मनामसुदंसइतिपठितम् नराने-
तारौ धिष्ण्याधाष्ट्र्ययुक्तौबुद्धिमन्तौवा कीदृश्याधिया शवीरयागतियुक्तयाअप्रतिहतप्रसरये-
त्यर्थः ॥ अश्विनेत्यामन्त्रितवचनस्यपाष्ठिकमामन्त्रिताद्युदात्तत्वंपादादित्वान्नाष्टमिकोनिघातः
पुरुदंससेत्यपिहिपादादिरेवआमन्त्रितंपूर्वमविद्यमानवदितिपूर्वस्याविद्यमानवत्त्वात् नामन्त्रितेसमाना-
धिकरणेइतिपूर्वस्यसामान्यवचनत्वेननाविद्यमानवत्त्वमितिचेत् न अश्विशब्दवत्पुरुदंसस्शब्द-
स्याप्यश्विनोरेवरूढ्याप्रयुज्यमानतयासामान्यशब्दत्वात् सामान्यवचनंनाविद्यमानवदित्युक्ते
अर्थान्तरस्यविशेषवचनत्वावगमात् उभयोःसामान्यवचनत्वेपर्यायत्वेनपौनरुक्त्यात्सहप्र-
योगइतिचेत् न गुणविशेषसंकीर्तनवत्प्रसिद्धानेकनामविशेषसंबन्धसंकीर्तनस्यापिस्तुत्युपयोगे-
नसप्रयोजनत्वाभिप्रयोजनपुनर्वचनस्यैवपुनरुक्तत्वात् अश्विपुरुदंसस्शब्दयोरेकार्थवृत्तित्वे-
ऽपिपर्यायत्वादेवप्रवृत्तिनिमित्तभेदाभावेनासामानाधिकरण्यादपिनाविद्यमानवत्त्वप्रतिषेधः भिन्न-
प्रवृत्तिनिमित्तानामेकस्मिन्नर्थेवृत्तिःसामानाधिकरण्यम् अश्विशब्दस्याश्वसंबन्धोनिमित्तम्
पुरुदंसस्शब्दस्यतुबहुकर्मसंबन्धइतिप्रवृत्तिनिमित्तभेदइतिचेत् न यदिदंव्युत्पत्तिमात्रनिमित्तं
नप्रवृत्तिनिमित्तम् व्युत्पत्तिनिमित्तभेदमात्रेणापिसामानाधिकरण्याभिधानेवृक्षमहीरुहशब्दयोर-
पितथात्वप्रसङ्गः अतएवइडेरन्तेदितेसरस्वतिप्रियेप्रेयसिमहिविश्रुत्येतानितेऽघ्न्येनामानीत्यत्र स-
र्वत्रामन्त्रितसोपयोगित्वेनेडादिशब्दानामेतानितेअघ्न्येनामानीतिवचनेनपर्यायाणामप्यनेकवि -
शिष्टनामसंबन्धनिबन्धनस्तुत्यर्थत्वेनैवसहप्रयोगः स्तुत्युपयोगेनैवव्युत्पत्तिनिमित्तभेदविवक्षाया-
मपिपर्यायत्वेनासामानाधिकरण्यादेवनामन्त्रितइतिनिषेधाभावादामन्त्रितंपूर्वमविद्यमानवदिति पू-
र्वपूर्वस्याविद्यमानवत्त्वात्सर्वेषांपाष्ठिकमाद्युदात्तत्वम् बहुलंछन्दसीऽपि । कृशॄपृकटिपटिशौटिभ्यईर-
न्नित्यत्रईरन्नित्यनुवृत्तौबहुलवचनादन्यत्रापीत्यनेनशवगतावितिधातोरीरन्प्रत्ययेकृतेसतिनित्त्वा-
च्छवीरयाशब्दआद्युदात्तः । धियेत्यत्रसावेकाचइतिविभक्तिरुदात्ता । वनतमित्यत्रशपःपित्त्वाल्लो-
ण्मध्यमद्विवचनस्यतसःसार्वधातुकत्वाच्चवनषणसंभक्तावितिधातूदात्तत्वमेवशिष्यते नचविकरणवि-

इइतिनिघातः पूर्वामन्त्रितस्याविद्यमानवत्त्वेनपादादित्वात्। गिरः सुपोऽनुदात्तत्वेनप्रातिपदिकस्वरःशिष्यते ॥ २ ॥ तृतीयामृचमाह—

२. हे विविधकर्मा, नेता और पराक्रमशाली अश्विद्वय! आदरयुक्त बुद्धि के साथ हमारी स्तुति सुनो।

दस्रायुवाकवःसुतानासत्यावृक्तबर्हिषः। आयातंरुद्रवर्तनी ॥ ३ ॥

दस्रा। युवाकवः। सुताः। नासत्या। वृक्तऽबर्हिषः। आ। यातम्। रुद्रवर्तनी इति रुद्रऽवर्तनी ॥ ३ ॥

अत्राश्विनेत्यनुवर्तते हेअश्विनौआयातं अस्मिन्कर्मण्यागच्छतम् किमर्थमितितदुच्यते युवाः युष्मदर्थसोमाः अभिषुताः तान्स्वीकर्तुमितिशेषः कीदृशावश्विनौदस्राशत्रूणामुपक्षपयितारौ यद्वा देववैद्यत्वेनरोगाणामुपक्षपयितारौ अश्विनौवैदेवानांभिषजावितिश्रुतेः। नासत्या असत्यंअनृतभाषणंतद्रहितौ अतएवयास्कः—सत्यावेवनासत्यावित्यौर्णवाभः सत्यस्यप्रणेतारावित्याग्रायणइति। रुद्रवर्तनी रुद्रशब्दस्यरोदनंप्रवृत्तिनिमित्तम् यद्रोदीत्तद्रुद्रस्यरुद्रत्वमितितैत्तिरीयाः। यद्यद्रोदयन्तितस्माद्रुद्राइतिवाजसनेयिनः। रुद्राणांशत्रुरोदनकारिणांशूरभटानांवर्तनिर्मार्गोघाटीरूपोययोस्तौरुद्रवर्तनी यथाशूराघाटीमुखेनशत्रून्रोदयन्ति तद्वद्देवावित्यर्थः युवाकवइत्यभिषुतसोमानांविशेषणम् वसतीवरीभिरेकधनाभिश्चाद्भिर्मिश्रिताइत्यर्थः वृक्तानिमूलैर्वर्जितानिबर्हींष्यास्तरणरूपाणियेषांसोमानांतेवृक्तबर्हिषः यद्वा भरताइत्यादिष्वृत्विङ्नामसुवृक्तबर्हिषइति पठनात्तृतीयार्थेप्रथमा ऋत्विग्भिरभिषुताइत्यन्वयः ॥ दस्रा आमन्त्रितस्येत्याद्युदात्तः। युवाकवः युमिश्रणे युवन्तिमिश्रीभवन्तिवसतीवरीप्रभृतिभिःअयणप्रत्ययैरितियुवाकवः कटिकष्यादिष्वपठितस्यापियौवेर्बहुलग्रहणात्काकुप्रत्ययः तस्यकित्त्वेनगुणाभावादुवङादेशः प्रत्ययस्वरेणआकारउदात्तः नविद्यतेअसत्यमनयोरितिनासत्यौ नभ्राण्नपान्नवेदानासत्येत्यादिनाप्रकृतिवद्भावान्नञोनलोपाभावः पादादित्वेनानिघातादामन्त्रिताद्युदात्तत्वम्। वृक्तबर्हिषः वृक्तंमूलैर्वर्जितंबर्हिरास्तीर्णंयेषांसोमानांतेवृक्तबर्हिषः पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणक्तप्रत्ययस्वरएवशिष्यते। आङ्त्वनोपसर्गाश्चाभिवर्जमित्युदात्तः। रुद्रवर्तनी आमन्त्रितस्यचेत्यामन्त्रितनिघातः ॥ ३ ॥

३. हे शत्रुनाशन, सत्यभाषी और शत्रुदमनकारी अश्विद्वय! सोमरस तैयार कर छिन्न कुशों पर रक्खा हुआ है; तुम आओ।

इन्द्रायाहिचित्रभानोसुताइमेत्वायवः। अण्वीभिस्तनापूतासः ॥ ४ ॥

इन्द्र। आ। याहि। चित्रभानो इति चित्रऽभानो। सुताः। इमे। त्वाऽयवः। अण्वीभिः। तना। पूतासः ॥ ४ ॥

१ तै० सं. २.३.११.। २ नि० ६.१३.। ३ तै० सं. १.५.१.।

चित्रभानोचित्रदीप्तेहेइन्द्रअस्मिन्कर्मण्यायाहि आगच्छ सुताअभिषुताइमेसोमाः त्वायवः त्वांकामयमानावर्तन्ते अण्वीभिःअण्वइत्यादिषुद्वाविंशतिसंख्याकेष्वङ्गुलिनामसुअण्व्यइतिपठितम् ऋत्विजामङ्गुलिभिः सुताइत्यन्वयः किञ्च एतेसोमाः तनानित्यंपूतासःपूताःशुद्धाःदशापवित्रेणशोधितत्वात् इन्द्रशब्दंयास्कोबहुधानिर्वक्ति—इन्द्रइरांदृणातीतिवेरांददातीतिवेरांदधातीतिवेरांदारयतइति वेरान्धारयतइति वेन्दवेद्रवतइति वेन्दौरमतइति वेन्धेभूतानीतिवातद्यदेनंप्राणैः समैन्धंस्तदिन्द्रस्येन्द्रत्वमिति विज्ञायतइदंकरणादित्याग्रायणइदंदर्शनादित्यौपमन्यवइन्दतेर्वैश्वर्यकर्मणइन्दञ्छत्रूणांदारयितावाद्रावयितावादरयितावायज्वनामिति[2] । अस्यायमर्थः—दृविदारणेइतिधातुः इरामन्नमुद्दिश्यतन्निष्पादकमुदकंसिद्ध्यर्थंदृणातिमेघंविदीर्णंकरोतीतीन्द्रः । डुदाञ्दानेइतिधातुः इरामन्नंवृष्टिनिष्पादनेनददातीतीन्द्रः । धाञ्पोषणार्थः इरामन्नंतत्कारणंसस्यंदधातिवृष्टिप्रदानेनपुष्णातीतीन्द्रः । इरामुत्पादयितुंकर्षकमुखेनभूमिंविदारयतीतीन्द्रः । पूर्वोक्तपोषणमुखेनेरांधारयतिविनाशराहित्येनस्थापयतीतीन्द्रः । इन्दुःसोमोवल्लीरसः तदर्थं यागभूमौद्रवतिधावतीतीन्द्रः । इन्दौयथोक्तेसोमेरमतेक्रीडतीतीन्द्रः । ञिइन्धीदीप्ताविति धातुः । भूतानिप्राणिदेहानुद्दिश्यजीवचैतन्यरूपेणान्तःप्रविश्यदीपयतीतीन्द्रः । एतदेवाभिप्रेत्यवाजसनेयिनआमनन्ति—इन्धोहवैनामैषयोऽयंदक्षिणेक्षन्पुरुषस्तंवाएतमिन्धंसन्तमिन्द्रइत्याचक्षतेपरोक्षेणपरोक्षप्रियाइवहिदेवाःप्रत्यक्षद्विषइति । तद्यदित्यादिकंब्राह्मणान्तरवाक्यम् । तत्रचेन्द्रविषयेनिर्वचनमुच्यतेइतिशेषः यद्यस्मात्कारणादेनंपरमात्मरूपमिन्द्रंदेवं प्राणैर्वाक्चक्षुरादीन्द्रियैःप्राणापानादिवायुभिश्चसहितंसमैन्धन् उपासकाःध्यानेनसम्यक्प्रकाशितवन्तः तत्तस्मात्कारणादिन्द्रनामसंपन्नम् अस्मिन्पक्षेइन्धतेदीप्यतेइतिकर्मणिव्युत्पत्तिः । आग्रायणनामकोमुनिरिदंकरणादिन्द्रइतिनिर्वचनंमन्यते इन्द्रोहिपरमात्मरूपेणेदंजगत्करोति औपमन्यवनामकोमुनिरिदंदर्शनादिन्द्रइतिनिर्वचनमाह इदमित्यापरोक्ष्यमुच्यते विवेकेनहिपरमात्मानमापरोक्ष्येणपश्यति एतदेवाभिप्रेत्यारण्यकाण्डेसमाम्नायते—सएतमेवपुरुषंब्रह्मततमपश्यदिदमदर्शमितीʺ[3] तस्मादिदन्द्रोनामेदन्द्रोहवैनामतमिदन्द्रंसन्तमिन्द्रइत्याचक्षतेपरोक्षेणपरोक्षप्रियाइवहिदेवाइति । इदिपरमैश्वर्येइतिधातुः स्वमाययाजगद्रूपत्वंपरमैश्वर्यंतद्योगादिन्द्रः अनेनाभिप्रायेणश्रूयते—इन्द्रोमायाभिःपुरुरूपईयते । इनशब्दस्येश्वरवाचकस्याकारलोपेसति नकारान्तमिनितिपदंभवति ञिभीभयेइतिधातुः सचपरमेश्वरःशत्रूणांदारयिताभीषयितेतीन्द्रः द्रुगतावितिधातुः शत्रूणांद्रावयितापलायनंप्रापयितेतीन्द्रः यज्वनायागानुष्ठायिनामादरयिता भयस्यपरिहर्ताएवमेतानिनिर्वचनानिद्रष्टव्यानीति ॥ इन्द्रेत्यत्रामन्त्रितआद्युदात्तत्वम् ।

१ इरांदारयतीतिवेरांधारयतीतिवापाठः । २ नि० १०. ८. । ३ ऋ०सं० ४. ७. २३. ।

आइत्ययंनिपातत्वेनाद्युदात्तत्वम् । चित्रभानो पदात्परत्वादामन्त्रितनिघातः । त्वामिच्छन्तीत्यर्थेयुष्मच्छब्दात्सुपआत्मनःक्यच् प्रत्ययोत्तर त्वोमौ्रेकवचनेइति मपर्यन्तस्यत्वादेशः क्याच्छन्दसीतिक्यजन्तादुप्रत्ययः त्वत् यदइतिप्राप्तौयुष्मदस्मदोरनादेशेइत्यविभक्तावपिहलादौव्यत्ययेनात्वम् उकारप्रत्ययस्वरेणाद्युदात्तः । अणुशब्दःसौक्ष्म्यवाचकः तद्योगात्प्रकृतेअङ्गुलीषुवर्तते वोतोगुणवचनादितिङीषिप्राप्तेव्यत्ययेनङीन् नित्वादाद्युदात्तः । तना इत्ययंनिपातोनित्यमित्यर्थे निपातत्वादाद्युदात्तः । पूतासः आज्जसेरसुगित्यसुक् ॥

४. हे विचित्र-दीप्ति-शाली इन्द्र ! अँगुलियों से बनाया हुआ नित्य-शुद्ध यह सोमरस तुम्हें चाहता है ; तुम आओ ।

इन्द्रायाहिधियेषितोविप्रजूतःसुतावतः । उपब्रह्माणिवाघतः ॥ ५ ॥

इन्द्र । आ । याहि । धिया । इषितः । विप्रऽजूतः । सुतऽवतः ।
उप । ब्रह्माणि । वाघतः ॥ ५ ॥

हे इन्द्र त्वमायाहि अस्मिन्कर्मण्यागच्छ किमर्थं वाघतऋत्विजोब्रह्माणिवेदरूपाणिस्तोत्राण्युपैतुं कीदृशस्त्वं धियास्मदीययाप्रज्ञयाइषितःप्राप्तःअस्मद्भक्त्याप्रेरितइत्यर्थः विप्रजूतः यथायजमानभक्त्याप्रेरितस्तथान्यैरपिविप्रैर्मेधाविभिर्ऋत्विग्भिःप्रेरितः कीदृशस्यवाघतःसुतावतः अभिषुतसोमयुक्तस्य केतइत्यादिषुएकादशसुप्रज्ञानामसुधीरितिपठितम् चतुर्विंशतिसंख्याकेषुमेधाविनामसुविप्रोधीरइतिपठितम् भरताइत्यादिष्वष्टस्वृत्विङ्नामसुवाघतइतिपठितम् ॥ इषितइत्यत्रेषगतावित्यस्मान्निष्ठायामिडागमः आगमाअनुदात्ताः इतीटोनुदात्तत्वात् कस्वरःशिष्यते । विप्रजूतः डुवपबीजसन्तानेइतिधातोः ऋज्रेन्द्राग्रवज्रविप्रेत्यादिनारन्प्रत्ययान्तोविप्रशब्दोनिपातितः निपातनादुपधाया इकारोलघूपधगुणाभावश्च नित्स्वादाद्युदात्तः वैर्जूतःप्राप्तःजूइतिसौत्रोधातुर्गत्यर्थः श्युकःकितीतीट्प्रतिषेधःतृतीयाकर्मणीतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । सुतावतः छान्दसंदीर्घत्वम् मतुपोऽनुदात्तत्वात् कप्रत्ययस्वरएवशिष्यते । ब्रह्माणि नब्विषयस्यानिसन्तस्येत्याद्युदात्तः । वाघतशब्दऋत्विङ्नामसुपठितः प्रातिपदिकस्वरः ॥

---

५. हे इन्द्र ! हमारी भक्ति से आकृष्ट होकर और ब्राह्मणों-द्वारा आहूत होकर सोम-संयुक्त वाघत् नाम के पुरोहित की प्रार्थना ग्रहण करने आओ ।

इन्द्रायाहितूतुजानउपब्रह्माणिहरिवः । सुतेदधिष्वनश्चनः ॥ ६ ॥

इन्द्र । आ । याहि । तूतुजानः । उप । ब्रह्माणि । हरिऽवः । सुते ।
दधिष्व । नः । चनः ॥ ६ ॥ ५ ॥

हरिशब्दइन्द्रसंबन्धिनोरश्वयोर्नामधेयम् हरीइन्द्रस्यरोहितोऽग्नेरितिवदीयाश्वनामत्वेनप-ठितत्वात् हेहरिवः अश्वयुक्तेन्द्र त्वं ब्रह्माण्युपैतुमायाहि कीदृशस्त्वंतूतुजानः त्वरमाणः आग-त्यचास्मिन्सुतेसोमाभिषवयुक्तेकर्मणिनोस्मदीयंचनोऽन्नंहविर्लक्षणंदधिष्वधारय स्वीकुर्वित्य-र्थः ॥ तूतुजानःतुजेर्लिटि लिटःकानज्वेतिकानजादेशः तुजादीनांदीर्घोभ्यासस्येत्यभ्यासस्यदी-र्घत्वम् । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम् । हरिवइत्यत्रहरयोऽस्यसन्तीतिमतुपिछन्दसीरइ-तिमकारस्यवत्वम् संबुद्धौउगिदचामितिनुम् संयोगान्तलोपेनकारस्यमतुवसोरुसंबुद्धौछन्दसी-तिरुत्वम् आष्टमिकोनिघातः । ब्रह्माणीत्यस्यहरिवइत्यनेनासामर्थ्यात्समर्थःपदविधिरितिनिय-मात्तुवामन्त्रितेइतिपराङ्गवद्भावाभावेनामन्त्रितनिघाताभावादाद्युदात्तत्वेसत्युपेत्यकारस्यसन्नतरः। दधिष्वेत्यत्रदधातेर्लोटिथास् थासःसे सवाभ्यांवामावित्येकारस्यवादेशः छन्दस्युभयथेति सा-र्वधातुकार्धधातुकसंज्ञयोःसत्योः सार्वधातुकत्वेनश्लुपितस्यश्लौचद्विर्भावः आर्धधातुकत्वेनेडाग-मश्च आतोलोपइटिचेत्याकारलोपः । चनः चायतेरन्नेह्रस्वश्चेत्यसुन्प्रत्ययः चकारात्नुडागमेयलो-पः ॥ ६ ॥

६. हे अश्वशाली इन्द्र! हमारी प्रार्थना[1] सुनने शीघ्र आओ। सोमरस-संयुक्त यज्ञ में हमारा अन्न धारण करो।

ओमासश्चर्षणीधृतोविश्वेदेवासआगत । दाश्वांसोदाशुषःसुतम् ॥ ७ ॥

ओमासः । चर्षणिऽधृतः । विश्वे । देवासः । आ । गत ।
दाश्वांसः । दाशुषः । सुतम् ॥ ७ ॥

हेविश्वेदेवासः एतन्नामकादेवविशेषाः दाशुषोहविर्दत्तवतोयजमानस्यसुतमभिषुतंसोमं प्रतिआगत आगच्छत तेचदेवा ओमासोरक्षकाः चर्षणीधृतोमनुष्याणांधारकाः दाश्वांसः फलस्यदातारः मनुष्याइत्यादिषुपञ्चविंशतिसंख्याकेषुमनुष्यनामसु चर्षणिशब्दःपठितः अश्वि-नावित्यादिष्वेकत्रिंशत्संख्याकेषुदेवविशेषनामसु विश्वेदेवाःसाध्याइतिपठितम् एतादृचंया-स्कएवंव्याख्यातवान्—अवितारोवावनीयावामनुष्यधृतःसर्वेचदेवाइहागच्छतदत्तवन्तोदत्तवतः-सुतमितितदेतदेकमेववैश्वदेवंगायत्रंतृचंदशतयीषुविद्यतेयत्तुकिंचिद्बहुदैवतंतद्वैश्वदेवानांस्थानेयु-ज्यतेयदेवविश्वलिङ्गमितिशाकपूणिरिति ॥ अत्रविश्वशब्दःसर्वशब्दपर्यायइतियास्कस्यमतम् देवविशेषस्यैवासाधारणंलिङ्गमितिशाकपूणेर्मतम् अवन्तीत्योमासोदेवाः मन्नित्यनुवृत्तौ अवि-सिविसिशुषिभ्यःकिदितिमन्प्रत्ययः ज्वरत्वरस्रिव्यविमवामुपधायाश्चेत्यूठ् मनःकित्वेपिनाडुत्काद्यु-

[1] नि० १२. ४०।

णः आज्जसेरसुगिति जसेरसुगागमः आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । चर्षणयो मनुष्याः तान्वृष्टिदा-
नादिना धारयन्तीति चर्षणीधृतो देवाः पूर्वस्यामन्त्रितस्य सामान्यवचनस्य विभाषितं विशेषवचने ब-
हुवचनमित्यविद्यमानवत्त्वप्रतिषेधादपादादित्वेन निघातः नन्वत एवाविद्यमानवत्त्वात्सुबामन्त्रिते
इति पराङ्गवत्त्वेनैकपदीभावात्पदादपरत्वेन कथं निघात इति चेन्न तत्करणं स्वाश्रयमपि यथा स्या-
दिति वचनात्तदभेदप्रयुक्तस्य निघातस्याप्युपपत्तेः ऐकपद्येप्याद्युदात्तत्वेऽनुदात्तं पदमेकवर्जमिति
सुतरामेव निघातो भविष्यति इत्थमेवार्द्रपाणी शुभस्पती इत्यत्रापि पराङ्गवत्त्वेनैकपद्यादुत्तर-
स्य शेषनिघातप्रसङ्ग इति चेन्न तत्र पराङ्गवद्भावस्य परेणामन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवदित्यविद्यमान-
वद्भावेन बाधितत्वात् इह पुनर्विभाषितं विशेषवचने बहुवचनमित्यविद्यमानत्वस्य निषेधात्पूर्वस्या-
प्यामन्त्रितस्य विद्यमानवत्त्वात्पराङ्गवत्त्वं स्वीकृतमिति वैषम्यम् । विश्वे पादादित्वादाद्युदात्तः
गणविशेषवाचनश्चात्र विश्वशब्दो न सर्वशब्दपर्याय इति विशेष्यपरतया सामान्यवचनत्वादोमास इत्य-
नेनासामानाधिकरण्यम् सामानाधिकरण्ये हि पूर्वस्य पादस्य पराङ्गवद्भावे सति मित्रावरुणावृतावृ-
धावित्यादाविवाष्टाध्यायामन्त्रिताद्युदात्तवान्स्यात् विश्वे इत्यस्य विशेषणं देवासः इति दीव्यन्तीति देवाः
प्रकाशवन्तः नन्ववयवप्रसिद्धेः समुदायप्रसिद्धिर्बलीयसीति रूढ एवार्थे देवशब्दस्य प्रयोगो न यौगिकः
यौगिकत्वे ह्यवयवार्थानुसन्धानव्यवधानेन प्रतिपत्तिर्विलम्बिता स्यात् समुदायप्रसिद्धौ पुनः क्षिप्रा इति
चेन्न समुदायप्रसिद्धौ हि देवशब्दस्य सामान्यपरतया विशेषवचनत्वाभावाद्विभाषितं विशेषव-
चने बहुवचनं इत्यनेनानिषिद्धत्वाद्विश्वे इत्यस्याविद्यमानवत्त्वेन शुभस्पती इतिवद्देवास इत्य-
स्याप्युदात्तत्वं स्यात् स्वरानुसारेण च रूढित्यागेनापि देवशब्दस्य योगस्वीकारो युक्त एव । आगत
आगच्छत बहुलं छन्दसीति शपो लुकि सति अनुदात्तोपदेशेत्यादिना मकारलोपः आङः पदात्परत्वे-
न निघातः । दाश्वांसः दाशृ दाने इत्यस्य क्वसौ दाश्वान्साह्वान्मीढ्वांश्चेति निपातनात्कादिनियम-
प्राप्त इडागमो द्विर्वचनं च न भवति प्रत्ययस्वरेण क्वसोरुदात्तत्वम् । दाशुष इत्यत्र वसोः संप्रसारणमि-
ति संप्रसारणम् संप्रसारणाच्चेति पूर्वरूपत्वम् शासिवसिघसीनां चेति षत्वम् ॥ ७ ॥

७. हे विश्वेदेवगण ! तुम रक्षक हो तथा मनुष्यों के पालक हो। तुम हव्यदाता यजमान के प्रस्तुत सोमरस के लिए आओ। तुम यज्ञ-फल-दाता हो।

विश्वे॑ दे॒वासो॑ अ॒प्तुरः॑ सु॒तमाग॑न्त॒ तूर्ण॑यः । उ॒स्रा इ॑व॒ स्वस॑राणि ॥ ८ ॥

विश्वे॑ । दे॒वासः॑ । अ॒प्ऽतुरः॑ । सु॒तम् । आ । ग॒न्त॒ । तूर्ण॑यः ।
उ॒स्राःऽइ॑व । स्वस॑राणि ॥ ८ ॥

विश्वेदेवासः एतन्नामका गणरूपा देवविशेषाः सुतं सोमम् आगन्त आगच्छन्त आगच्छन्तु
कीदृशाः अप्तुरः तत्तत्काले वृष्टिप्रदा इत्यर्थः तूर्णयः त्वरायुक्ताः यजमानमनुग्रहीतुमालस्यर-

हिताइत्यर्थः विश्वेषांदेवानां सोमंप्रत्यागमनेउस्राइत्यादिर्दृष्टान्तः उस्राः सूर्यरश्मयः स्वसराण्यहानिप्रत्यालस्यरहितायथासमागच्छन्तितद्वत् खेदमइत्यादिषु पञ्चदशसुरश्मिनामसुउस्राः वसवइतिपठितम् वस्तोरित्यादिषुद्वादशस्वहर्नामसुस्वसराणिघंसःघर्मइतिपठितम् यच्चपदं यास्केनव्याख्यातम्—स्वसराण्यहानिभवन्तिस्वयंसारीण्यपिवास्वरादित्योभवतिसएनानिसारयतिउस्राइवस्वसराणीत्यपिनिगमोभवतीति[1] ॥ देवासः पचाद्यजन्तत्वादन्तोदात्तः । असुरः तुरत्वरणे श्नुविकरणीतुरविलरयन्तीत्यर्थेक्विप्चेविक्विप् गतिकारकोपपदात्कृदित्युत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । आगन्त आगच्छन्त्वित्यर्थेव्यत्ययेनमध्यमपुरुषबहुवचनं बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् तप्तनप्तनथनाश्चेतितबादेशो अपिदित्वमतिषेधादङित्त्वादनुनासिकलोपाभावः तिङ्ङतिङइति निघातः । ञित्वरासंभ्रमेइतिधातोस्त्वरन्तेरर्तितूर्णयः निदित्यनुवृत्तौ वहिश्रिश्रुयुद्रुग्लाहात्वरिभ्योनिदितिनित्प्रत्ययः नित्त्वादाद्युदात्तः उस्राइवेत्यत्रइवेननित्यसमासोविभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वंचेतिसमासेपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । नित्यंसरतीतिसरःसूर्यः पचाद्यच् स्वः सरोयेषांतानिस्वसराणि अहानि बहुव्रीहौप्रकृत्यापूर्वपदमितिस्वशब्दआद्युदात्तः ॥ ८ ॥

८. जिस तरह सूर्य की किरणें दिन में आती हैं, उसी तरह वृष्टिदाता विश्वेदेव शीघ्र प्रस्तुत सोमरस के लिए आगमन करें ।

विश्वे॑दे॒वासो॑अ॒स्रिध॒एहि॑मायासो अ॒द्रुहः॑ । मेधं॑जुषन्त॒वह्न॑यः ॥ ९ ॥

विश्वे॑ । दे॒वासः॑ । अ॒स्रिधः॑ । एहि॑ऽमायासः । अ॒द्रुहः॑ । मेध॑म् । जु॒षन्त॒ । वह्न॑यः ॥ ९ ॥

विश्वेदेवासएतन्नामकादेवविशेषाः मेधंहविर्यज्ञसंबन्धिजुषन्तसेवन्ताम् कीदृशाः अस्रिधः क्षयरहिताः शोषरहितावा एहिमायासः सर्वतोव्याप्तप्रज्ञाः यद्वा सौचीकमग्निमप्सुप्रविष्टमेहिमायासीरितियदवोचन्तदनुकरणहेतुकोयंविश्वेषांदेवानांव्यपदेशएहिमायासइति अद्रुहोद्रोहरहिताः वह्नयोवोढारःधनानांप्रापयितारः स्रिधेःक्षयार्थस्यशोषणार्थस्यवासंपदादिभ्योभावेक्विपिनञ्बहुव्रीहिः पूर्वपदप्रकृतिस्वरंबाधित्वानञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । एहिमायासः ईहचेष्टायां आसमन्तादीहतेइत्येहिः इञितिसर्वधातुसाधारणइन्प्रत्ययोनित्त्वादाद्युदात्तः एहिर्मायामज्ञायेषामितिबहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् अथवा आङउदात्तादुत्तरस्यइहीतिलोण्मध्यमैकवचनस्य तिङ्ङतिङइतिनिघातेएकादेशउदात्तेनोदात्तइत्येकारउदात्तः एहीत्येवत्पदयुक्तंमायासीरित्यप्रमायेत्यक्षरद्वयंयेषांतेएहिमायासः पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । अद्रुहः

[1] नि० ५. ५. ।

द्रुहजिघांसायां संपदादित्वाद्भावेक्विपिबहुव्रीहौनञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम्। मेधं मेधृसंगमेच मेध्यतेदेवैः संगम्यते इति मेधंहविः कर्मणिघञ् ञित्वादाद्युदात्तः । जुषन्तसेवन्तामित्यर्थे छन्दसिलुङ्लङ्लिटइतिधातुसंबन्धेलङ् यतउक्तरूपाविश्वेदेवाः अतोजुषन्तेतिद्रुहादिधात्वर्थैःसंबन्धात् बहुलंछन्दस्यमाङ्योगेपीत्यडागमाभावः । वह्नयः निरित्यनुवृत्तौवह्निश्रीत्यादिनाविहितस्यनिप्रत्ययस्यनित्त्वादाद्युदात्तत्वम्॥ ९ ॥

९. विश्वेदेवगण अक्षय, प्रत्युत्पन्नमति, निर्वैर और धन-वाहक हैं। वे इस यज्ञ में पधारें।

सारस्वतेष्टौप्रथमायामन्वारम्भणीयेष्टौसरस्वत्याःपुरोऽनुवाक्या तथादर्शपूर्णमासावारप्स्यमानइत्यस्मिन्खण्डे—पावकानःसरस्वतीपावीरवीविसूत्रितम्।

तामेतामृचमाह—

पावकानःसरस्वतीवाजेभिर्वाजिनीवती । यज्ञंवष्टुधियावसुः ॥ १० ॥

पावका । नः । सरस्वती । वाजेभिः । वाजिनीऽवती । यज्ञम् ।
वष्टु । धियाऽवसुः ॥ १० ॥

सरस्वतीदेवीवाजेभिर्विलक्षणैरन्नैर्निमित्तभूतैः यद्वा यजमानेभ्योदातव्यैरन्नैर्निमित्तभूतैर्नोऽस्मदीयंयज्ञंवष्टुकामयताम् कामयित्वाचनिर्वहत्वित्यर्थः तथाचारण्यकाण्डेश्रुत्यैवव्याख्यातम्—यज्ञंवष्टुवितियदाहयज्ञंवहत्वित्येवतदाहेति । कीदृशीसरस्वती पावकाशोधयित्री वाजिनीवतीअन्नवत्क्रियावती धियावसुः कर्मप्राप्यधनानिमित्तभूता वाग्देवतायास्तथाविधधननिमित्तत्वमारण्यककाण्डेश्रुत्याव्याख्यातम्—यज्ञंवष्टुधियावसुरितिवाग्वैधियावसुरिति । श्येनःसोमइत्यादिषुपंचविंशतिसंख्याकेषुदेवताविशेषवाचिषुपदेषुसरमासरस्वतीतिपठितम्। एतामृचंयास्कएवं व्याचष्टे—पावकानःसरस्वत्यन्नैरन्नवतीयज्ञंवष्टुधियावसुःकर्मवसुरिति[1]। पवनंपावःशुद्धिः पावं कामयतिइतिपावका केकेरिशब्दे आतोऽनुपसर्गेकः कदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेनान्तोदात्तत्वम् यद्वा पुनातीत्यर्थेण्वुलि प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्यातइदाप्यसुपइतीत्वस्याभावोऽन्तोदात्तत्वंचछान्दसंद्रष्टव्यम्[2]। सरशब्दःसर्वेरसुनन्तत्वादाद्युदात्तः मतुब्ङीपोःपित्त्वादनुदात्तत्वम्। वाजेभिः वाजशब्दोवृषादित्वादाद्युदात्तः वृषादिराकृतिगणः वाजोन्नमास्त्येतिवाजिन्यःक्रियाः अतइनिठनाविति इनिप्रत्ययः ताःक्रियायस्याः सन्तिसासरस्वतीवाजिनीवती छन्दसीरइतिमतुपोवत्वंमतुब्ङीपोःपित्त्वेनानुदात्तत्वात् इनेःप्रत्ययाद्युदात्तत्वमेवशिष्यते। यज्ञं यजयाचेत्यादिनानङ् प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः। वष्टु वशकान्तौ कान्तिरभिलाषः अदिप्रभृतिभ्यःशपइतिशपोलुक् निघातः धि-

१ नि० ११.२६. । २ वस्तुतस्तुइत्वंनुपावकादीनांछन्दसीतिनिषिद्धम्।

याकर्मणावसुयस्याःसकाशाद्भवतिसाधियावसुः सावेकाचइतिविभक्तिरुदात्ता बहुव्रीहौप्रकृत्यापूर्वपदमितिविभक्तिस्वरएवशिष्यते छान्दसस्तृतीयायाअलुक् ॥ १० ॥

१०. पतितपावनी, अन्न-युक्त और धनदात्री सरस्वती धन के साथ हमारे यज्ञ की कामना करें।

चोद॒यि॒त्री सू॒नृता॑नां॒ चेत॑न्ती सुमती॒नाम् । य॒ज्ञं द॑धे॒ सर॑स्वती ॥ ११ ॥

चो॒द॒यि॒त्री । सू॒नृता॑नाम् । चेत॑न्ती । सु॒ऽम॒ती॒नाम् । य॒ज्ञम् । द॒धे॒ । सर॑स्वती ॥ ११ ॥

यासरस्वतीसेयमिमंयज्ञंदधेधारितवती कीदृशीसूनृतानांप्रियाणांसत्यवाक्यानांचोदयित्री- प्रेरयित्री सुमतीनांशोभनबुद्धियुक्तानामनुष्ठातॄणांचेतन्ती तदीयमनुष्ठेयंज्ञापयन्ती ॥ चोदयित्री चुदप्रेरणेण्यन्ताचृच्त्वादन्तोदात्तः ऋन्नेभ्योङीबितिङीप् तस्योदात्तयणोहल्पूर्वादित्युदात्तत्वम्॥ सूनृतानां ऊनपरिहाणेइत्यस्मात् क्विप्चेतिक्विपि सुतरामूनयत्यप्रियमितिसून्वहतिविविधमुच्यते तत्ववदृतंसत्यंचेतिसूनृतम् परादिश्छन्दसिबहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । चेतन्ती चितीसंज्ञाने अत्रशपोङीपश्चपित्त्वादनुदात्तत्वम् शतुश्चातुपदेशाल्लसार्वधातुकस्वरेणानुदात्तत्वम् धातुस्वरएवशिष्यते ।सुमतिशब्दस्यमनुष्पिहस्वत्वान्नामन्यतरस्यामितिविभक्तेरुदात्तत्वम्॥११॥

११. सत्य की प्रेरणा करनेवाली, सुबुद्धि पुरुषों को शिक्षा देनेवाली सरस्वती हमारा यज्ञ ग्रहण कर चुकी हैं।

तृतीयामृचमाह—

म॒हो अर्णः॒ सर॑स्वती॒ प्र चे॑तयति के॒तुना॑ । धियो॒ विश्वा॒ वि रा॑जति ॥ १२ ॥

म॒हः । अर्णः॑ । सर॑स्वती । प्र । चे॒त॒य॒ति॒ । के॒तुना॑ । धियः॑ । विश्वाः॑ । वि । रा॒ज॒ति॒ ॥ १२ ॥ ६ ॥

द्विविधाहिसरस्वतीविग्रहवद्देवतानदीरूपाच तत्रपूर्वाभ्यामृग्भ्यांविग्रहवतीप्रतिपादिता अनयातुनदीरूपाप्रतिपाद्यते तादृशीसरस्वतीकेतुनाकर्मणाप्रवाहरूपेणमहोअर्णः प्रभूतमुदकंप्रचेतयतिप्रकर्षेणज्ञापयति किञ्च स्वकीयेनदेवतारूपेणविश्वाधियः सर्वाण्यनुष्ठातृप्रज्ञानानि विराजतिविशेषेणदीपयति अनुष्ठानविषयाबुद्धीः सर्वदोत्पादयतीत्यर्थः सरस्वत्याद्विरूपत्वंयास्कोदर्शयति—तत्रसरस्वतीत्येतस्यनदीवद्देवतावच्चनिगमाभवन्तीति[1] । एकशतसंख्याकेषुदकनामस्वर्णःक्षोदइतिपठितम् । एतामृचंयास्कोव्याचष्टे—महदर्णःसरस्वतीप्रचेतयतिप्रज्ञापयति

1 नि० २. २३.।

केतुनाकर्मणाप्रज्ञयावेमानिचसर्वाणिप्रज्ञानान्यभिविराजतीति ॥ महोअर्णः महदितितकारस्य व्यत्ययेनसकारः तस्यरुत्वोत्वगुणाः प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः एङःपदान्तादतीतिपूर्वरूपेप्राप्तेप्रकृत्यान्तःपादमव्यपरेइतिप्रकृतिभावः अर्णइत्यर्णः उदकेनुट्चेत्यसुन्प्रत्ययोनुडागमश्च । केतुना प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः । विश्वाः विश्वशब्दःक्वन्प्रत्ययान्तआद्युदात्तः ॥ १२ ॥

१२. प्रवाहित होकर सरस्वती ने जलराशि उत्पन्न की है और इसके सिवा समस्त ज्ञानों का भी जागरण किया है।

इतिप्रथमस्यप्रथमेषष्ठोवर्गः ॥ ६ ॥

इतिप्रथमेमण्डलेप्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

द्वितीयानुवाकेचत्वारिंसूक्तानि तेषुसुरूपेत्यादिकंदशर्चंसूक्तम् सुरूपकृत्नुंदशेत्यनुक्रान्तत्वात् पूर्ववन्मधुच्छन्दसोगायत्रस्यचानुवृत्तेः तेएवऋषिच्छन्दसी इन्द्रंपृच्छेतिचतुर्थ्यामृचिलिङ्गदर्शनादिन्द्रोदेवता अभिप्लवषडहेब्राह्मणाच्छंसिनःप्रातःसवनेस्तोमवृद्धावावापार्थानि सुरूपकृत्नुमूतयेइत्यादीनिषट्सूक्तानि सूत्रितंचअभिप्लवपृष्ठ्याहानीतिखण्डे—ब्राह्मणाच्छंसिनःसुरूपकृत्नुमूतयइतिषट्सूक्तानीति आद्यानित्रीणिसूक्तानिमहाव्रतेनिष्केवल्येऔष्णिहतृचाशीतौशस्तव्यानि उक्तंचशौनकेन—सुरूपकृत्नुमूतयइतित्रीण्येन्द्रसानासिंरयिमितिसूक्तेइति चतुर्विंशेहनिमाध्यन्दिनेसवनेब्राह्मणाच्छंसिनःसुरूपकृत्नुमूतयइतिवैकल्पिकःस्तोत्रियस्तृचः होत्रकाणामितिखण्डेमदेमदेहिनोददिःसुरूपकृत्नुमूतयइतिसूत्रितत्वात् अग्निष्टोमेवैश्वदेवशस्त्रे सुरूपकृत्नुमूतयइतिधाय्या सुरूपकृत्नुमूतयेतत्स्त्रथमितिसूत्रितत्वात्।

तामेतांसूक्तगतांप्रथमामृचमाह—

सु॒रू॒प॒कृ॒त्नुमू॒तये॑सु॒दुघा॑मिव॒गो॒दुहे॑। जु॒हू॒मसि॒द्यवि॑द्यवि ॥ १ ॥

सु॒रू॒प॒ऽकृ॒त्नुम् । ऊ॒तये॑ । सु॒दुघा॑म्ऽइव । गो॒ऽदुहे॑ । जु॒हू॒मसि॑ । द्यवि॑ऽद्यवि ॥ १ ॥

सुरूपकृत्नुंशोभनरूपोपेतस्यकर्मणःकर्तारमिन्द्रंऊतयेऽस्मद्रक्षार्थं द्यविद्यविप्रतिदिनं जुहूमसि आह्वयामः आह्वानेदृष्टान्तः—गोदुहेगोधुगर्थंसुदुघामिव सुष्ठुदोग्ध्रींगामिव यथालोके गोर्दोग्धावदर्थं तस्याभिमुख्येनदोहनीयांगामाह्वयतितद्वत् वस्तोरित्यादिषुद्वादशस्वहर्नामसु द्यविद्यवीतिपठितम्॥ सुरूपकृत्नुं करोतीतिकृत्नुःकृहनिभ्यांक्नुःकित्वाद्गुणाभावः तकारोपजनश्छान्दसः समासान्तोदात्तः । ऊतये अवतेर्धातोरुदात्तइत्यनुवृत्तावूतियूतिजूतिसातिहेतिकीर्तयश्चेतिक्तिन्नुदात्तोनिपातितः । सुष्ठुदुग्धइतिसुदुघा दुहःकब्घश्चेतिकप्रत्ययोहकारस्य

षघकारः किरवाद्गुणाभावः कपःपित्त्वादनुदात्तत्वेधातुस्वरेणउकारउदात्तः सुशब्देनगतिसमासेकृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेनसएवस्वरः इवेनविभक्त्यलोपःपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वंचेतीवसमासेसएव। गांदोग्धीतिगोधुक् सत्सूद्विषेत्यादिनाकिप् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम्। जुहूमसि ह्वयतेर्लट्उत्तमपुरुषबहुवचनेबहुलंछन्दसीतिशपःश्लुः अभ्यस्तस्यचेत्यभ्यस्तकारणस्यह्वयतेः प्रागेवद्विर्वचनात्संप्रसारणंसंप्रसारणाच्चेतिपरपूर्वत्वं हलइतिदीर्घः ततःश्लाविविद्विर्वचनम् अभ्यासस्यह्रस्वः श्रुत्वजस्त्वे इदन्तोमसिरितिइकारागमः प्रत्ययस्वरेणमकारस्यउदात्तत्वम्। द्यविद्यवि द्योशब्दःप्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः नित्यवीप्सयोरितिद्विर्भावः तस्यपरमाम्रेडितं अनुदात्तंचेतिद्वितीयस्यानुदात्तत्वम्॥ १ ॥

१. जिस तरह दूध दुहनेवाला दोहन के लिए गाय को बुलाता है, उसी प्रकार अपनी रक्षा के लिए हम भी सत्कर्मशील इन्द्र को प्रतिदिन बुलाते हैं।

उप॑नः॒सव॑ना॒ग॑हि॒सोम॑स्यसोमपाःपिब। गो॒दाइद्रे॒वतो॒मदः॥ २ ॥

उप॑। नः॒। सव॑ना। आ। ग॒हि॒। सोम॑स्य। सो॒म॒ऽपाः॒। पि॒ब॒।
गो॒ऽदाः। इत्। रे॒वतः। मदः॥ २ ॥

हेसोमपाः सोमस्यपातरिन्द्रसोमंपातुंनोऽस्मदीयानिसवना त्रीणिसवनानिप्रत्युपसमीपे आगहिआगच्छ आगत्यचसोमस्यसोमंपिब रेवतोधनवतस्तवमदोहर्षोगोदाइव् गोप्रदएव त्वयिहृष्टेसत्यस्माभिर्गावोलभ्यन्तइत्यर्थः॥उप निपातत्वाद्युदात्तः। सवना सूयतेसोमएष्विति सवनानि सुपोडादेशश्छिलोपश्च लितीतिप्रत्ययात्पूर्वस्याकारस्योदात्तत्वम्। गहि गमेर्लोट् तस्यसेर्हिः बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् हेर्ङित्त्वादनुदात्तोपदेशेत्यादिनामकारलोपः अतोहेरित्याभाच्छास्त्रीयेलुकिकर्तव्ये असिद्धवदत्राभादित्याभाच्छास्त्रीयोमकारलोपोऽसिद्धवद्भवति। सोमपाः आमन्त्रितस्यचेतिनिघातः तस्याविद्यमानवत्त्वेऽपिपूर्वापेक्षयातिङ्ङतिङइतिपिबेत्यस्यनिघातः नचपूर्वस्यापिपराङ्गवद्भावेनाविद्यमानवत्त्वम् असामर्थ्येनतदभावात्। गांददातीतिगोदाः किप्चेतिकिपंपरमपिसरूपंबाधित्वा प्रतिपदविधित्वादातोमनिन्क्वनिब्वनिपश्चेतिविच् किपिहिघुमास्थेत्यादिनाधातोराकारस्यईत्वंस्यात्। रेवान् रयिर्धनमस्यास्तीतिमतुप् ह्रस्वनुड्भ्यांमतुबितिमतुबुदात्तः छन्दसीरइतिवत्वम् रयेर्मतौबहुलंछन्दसीतिसंप्रसारणपरपूर्वत्वेगुणश्च। मदः मदोनुपसर्गेइत्यप् पित्त्वादनुदात्तः॥ २ ॥

२. हे सोमपानकर्त्ता इन्द्र! सोमरस पीने के लिए हमारे त्रिषवण-यज्ञ के निकट आओ। तुम धनशाली हो; प्रसन्न होने पर गाय देते हो।

अथा॑ते॒अन्त॑मानांवि॒द्याम॑सुम॒ती॒नाम्। मानो॒अति॑ख्य॒आग॑हि॥ ३ ॥

अर्थ । ते । अन्तमानाम् । विद्याम । सुऽमतीनाम् । मा । नः ।
अति । ख्यः । आ । गहि ॥ ३ ॥

अथसोमपानानन्तरं हेइन्द्र तेतवान्तमानांअन्तिकतमानामतिशयेनसमीपवर्तिनांसुमती-
नांशोभनमतियुक्तानांपुरुषाणांमध्येस्थित्वाविद्याम वयंत्वांजानीयाम यद्वा सुमतीनांशोभनबुद्धी-
नांकर्मानुष्ठानविषयाणांलाभार्थमित्यध्याहारः बुद्धिलाभायत्वांस्मरेमेत्यर्थः त्वमपिनोतिमाख्यः
अस्मानतिक्रम्यान्येषांत्वत्स्वरूपंमाकथय किंत्वागहि अस्मानेवागच्छ ॥ अथेतिनिपातआद्यु-
दात्तः निपातस्यचेतिदीर्घत्वम् । अन्तमानां अतिशयेनान्तिकाइत्यतिशायिनेतमप् तमेतादे-
श्चेतितादिलोपः अन्तोऽस्यास्तीत्यन्तिकःसमीपः अतइनिठनाविति ठन् नित्त्वादाद्युदात्तः दूरो-
त्कर्षस्यह्यवसानंनास्ति सामीप्योत्कर्षस्यपुनरयंयस्यसमीपःसएवतस्यान्तइत्यन्तवत्त्वात्समीपम-
न्तिकमुच्यते । विद्याम वेत्तेर्लिङि यासुट्परस्मैपदेषूदात्तोङिच्चेतियासुट्उदात्तः पादादित्वात्ति-
ङ्ङतिङइतिननिघातः । सुमतीनां मतिशब्देक्तिन्नन्तेपि मन्त्रेवृषेषपचमनविदभूवीराउदात्तइती-
कारउदात्तः शोभनामतिर्येषांते सुमतयइतिबहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरापवादोनञ्सुभ्यामित्यु-
त्तरपदान्तोदात्तः शोभनामतयःसुमतयइतिकर्मधारयेप्यव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरापवादः कृदुत्तर-
पदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तत्वमेव अतोमतुप्ह्रस्वादन्तोदात्ताच्चसुमतिशब्दात्परस्यनामोनामन्यतर-
स्यामित्युदात्तत्वम् । ख्यः ख्यामकथनेइत्यस्यलुङिसिपि अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योङितिच्लेरङा-
देशः आतोलोपइटिचेत्याकारलोपः इतश्चेतीकारलोपोरुत्वविसर्गौ नमाङ्योगेइत्यडभावः ।
गहि गमेर्बहुलंछन्दसीतिशपोलुकिहेर्ङित्त्वादनुदात्तोपदेशेतिमकारलोपस्यासिद्धवदत्राभादित्य-
सिद्धत्वादतोहेरितिलुगभावः ॥ ३ ॥

३. हम तुम्हारे पास रहनेवाले बुद्धिशाली लोगों के बीच पड़कर तुम्हें जानें। हमारी उपेक्षा कर दूसरों में प्रकाशित न होना। हमारे पास आओ।

परेहिविग्रमस्तृतमिन्द्रंपृच्छाविपश्चितम् । यस्तेसखिभ्यआवरम् ॥ ४ ॥

परा । इहि । विग्रम् । अस्तृतम् । इन्द्रम् । पृच्छ । विपःऽचितम् ।
यः । ते । सखिऽभ्यः । आ । वरम् ॥ ४ ॥

अथयजमानंप्रतिहोतावाक्यमूते हेयजमान त्वंइन्द्रंपरेहि इन्द्रस्यसमीपेगच्छ गत्वाचावपश्चि-
तंमेधाविनं होतारंमांपृच्छ असौहोतासम्यक्स्तुतवान्वेत्येवंप्रश्नंकुरु यइन्द्रस्तेतवयजमानस्यस-
खिभ्यऋत्विग्भ्योवरंश्रेष्ठंधनपुत्रादिकमासमन्तात्प्रयच्छतीतिशेषः तादृशमिन्द्रमितिपूर्वत्रान्वयः

पुनरपिकीदृशं विप्रंमेधाविनं अस्तृतंअहिंसितं विप्रइत्यादिषुचतुर्विंशतिसंख्याकेषुमेधाविनामसु विप्रविपश्चिच्छब्दौपठितौ ॥ विप्रं ऋज्रेन्द्रेत्यादिनाआद्युदात्तः । अस्तृतं अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । इन्द्रशब्दे ऋज्रेन्द्राग्रेत्यादिनारन् नित्त्वादाद्युदात्तः । सखिभ्यः समानेख्यश्चोदात्तइतिसमानेउपपदेख्यातेरिण् डिदित्यनुवृत्तेः तस्यडित्त्वाट्टिलोपश्च तत्सन्नियोगेनयलोपः उपपदस्योदात्तत्वम् समानस्यछन्दस्यमूर्धप्रभृत्युदर्केष्वितिसभावः अतःसखिशब्दआद्युदात्तः । भ्यपदेइतिवरःअहवृद्धनिश्चिगमश्चेत्यप् तस्यपित्त्वाद्धातुस्वरएव ॥ ४ ॥

४. हिंसा-द्वेष-रहित और प्रतिभाशाली इन्द्र के पास जाओ और मुझ मेधावी की बाधा जानने की चेष्टा करो। वही तुम्हारे बन्धुओं को उत्तम धन देते हैं।

उतब्रुवन्तुनोनिदोनिरन्यतश्चिदारत । दधानाइन्द्रइद्दुवः ॥ ५ ॥७॥

उत । ब्रुवन्तु । नः । निदः । निः । अन्यतः । चित् । आरत ।
दधानाः । इन्द्रे । इत् । दुवः ॥ ५ ॥ ७ ॥

नोऽस्माकंसंबन्धिनः ऋत्विजइतिशेषः तेब्रुवन्तुइन्द्रंस्तुवन्तु उतअपिच हेनिदः निन्दिताः पुरुषाः निरारतइतोदेशान्निर्गच्छत अन्यतश्चित् अन्यस्मादपिदेशान्निर्गच्छत कीदृशाः ऋत्विजः इन्द्रेदुवः परिचर्यांदधानाःकुर्वाणाः इच्छब्दोवधारणे सर्वदापरिचर्यांकुर्वन्तएवतिष्ठन्त्वित्यर्थः ॥ निन्दन्तीतिनिदः णिदिकुत्सायांक्विप् नुमभावश्छान्दसः सुपोऽनुदात्तत्वात्धातुस्वरः आमन्त्रितत्वेपिवाक्यान्तरत्वेनस्ववाक्यगतपदात्परत्वाभावान्निघाताभावात्पाद्युदात्तत्वमेव । अन्यतः लित्वीतिप्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् । चिदित्यपिशब्दार्थे तेननकेवलमितः इतोनिर्गत्यान्यतोऽपिनिर्गच्छतेतिगम्यते सएषधात्वर्थयोःसंबन्धआरतेतिलुङ्घोत्यते सहिधातुसंबन्धाधिकारेविधीयते । आरत ऋतेश्छन्दसिलुङ्लङ्लिटइतिलोडर्थेलुङ् मध्यमबहुवचनस्यतादेशः सर्तिशास्त्यर्तिभ्यश्चेतिच्लेरङादेशः ऋदृशोऽङिगुणइतिगुणः आडागमः । दधानाः शानचश्चित्त्वात्स्वाभवन्तोदात्तत्वंबाधित्वा परत्वादभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम् । दुवः नब्विषयस्यानिसन्तस्येत्याद्युदात्तः ॥ ५ ॥

५. सदा इन्द्र-सेवक हमारे सम्बन्धी पुरोहित लोग इन्द्र की स्तुति करें और इन्द्र के निन्दक इस देश और अन्य देशों से भी दूर हो जायें।

॥ इतिप्रथमस्यप्रथमेसप्तमोवर्गः ॥ ७ ॥

सुरूपेतिसूक्तेषष्ठीमृचमाह—

उतनःसुभगाँअरिर्वोचेयुर्दस्मकृष्टयः । स्यामेदिन्द्रस्यशर्मणि ॥ ६ ॥

१नद्योयलोपइतिपूर्वमम्प्रसारणहलः ।

उत। नः। सुऽभगान्। अरिः। वोचेयुः। दस्म। कृष्टयः।
स्याम। इत्। इन्द्रस्य। शर्मणि ॥ ६ ॥

हेदस्मशत्रूणामुपक्षयितरिन्द्र त्वदनुग्रहात्अरिरुतशत्रवोऽपिनोऽस्मान्सुभगान् शोभनधनोपेतान्वोचेयुः उच्यासुः कृष्टयोमनुष्याः अस्मन्मित्रभूतावदन्तीतिकिमुवक्तव्यमितिशेषः ततोधनसंपन्नावयमिन्द्रस्यशर्मणि इन्द्रप्रसादलब्धेसुखेस्यामेत् भवेमैव मघमित्यादिष्वष्टाविंशतिसंख्याकेषुधननामसु रयिः क्षत्रं भगइतिपठितम् मनुष्याइत्यादिषुपञ्चविंशतिसंख्याकेषुमनुष्यनामसुकृष्टयइतिपठितम् ॥ उत एवादीनामन्तइत्यन्तोदात्तः । सुभगान् भगशब्दस्यकत्वादिषुपाठात् नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वंबाधित्वाकत्वादयश्चेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् संहितायांदीर्घादटिसमानपादेइतिनकारस्यरुत्वम् भोभगोइतियत्वं लोपःशाकल्यस्येतियलोपः तस्यासिद्धत्वान्नपुनःसन्धिकार्यम् आतोटिनित्यमित्याकारस्य सानुनासिकता। अरिः ऋगतावित्यस्मात् अचइरितीप्रत्ययान्तः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । वोचेयुः उच्यासुः वचपरिभाषणेइत्यस्मादाशीर्लिङि झेर्जुसादेशोलिङ्याशिष्यङित्यङ्प्रत्यये वचउमित्युमागमः गुणः किदाशिषीतियासुट् छन्दस्युभयथेतिलिङादेशस्यसार्वधातुकत्वात् लिङःसलोपोऽनन्त्यस्येतिसकारलोपः अतोयेयः आद्गुणः अङोऽनुपदेशत्वात्सार्वधातुकस्वरेणलिङोऽनुदात्तत्वम् अङ्प्रत्ययस्वरएवशिष्यते तेनसह इकारस्यगुणःएकादेशउदात्तेनोदात्तइत्याद्युदात्तः। दस्म दसुउपक्षयेइत्यस्मादन्तर्भावितण्यर्थादिषियुधीन्धिदसिश्याधूसूभ्योमक् पदात्परत्वादामन्त्रितनिघातः । कृष्टयः क्तिच्क्तौचसंज्ञायामितिक्तिच्मनुष्यनामत्वाच्चितइत्यन्तोदात्तः । स्याम असभुवि असोरल्लोपः यासुटउदात्तत्वम् यद्वादित्वादनिघातः । शर्मणि शॄहिंसायां हिनस्तिदुःखमितिशर्म अन्येभ्योऽपिदृश्यन्तेइतिमनिन् नेड्वशिकृतीतीट्प्रतिषेधःनित्त्वादाद्युदात्तत्वम् ॥ ६ ॥

६. हे रिपुमर्दन इन्द्र! तुम्हारी कृपा से शत्रु और मित्र—दोनों हमें सौभाग्यशाली कहते हैं। हम इन्द्र के प्रसाद-प्राप्त सुख में निवास करें।

एमाशुमाशवे भर यज्ञश्रियं नृमादनम्। पतयन्मन्दयत्सखम् ॥ ७ ॥

आ। ईम्। आशुम्। आशवे। भर। यज्ञऽश्रियम्। नृऽमादनम्।
पतयत्। मन्दयत्ऽसखम् ॥ ७ ॥

ईमितिनिपातइदंशब्दार्थेवर्तते हेयजमान आशवेकृत्स्नसोमयागव्याप्तायेन्द्रायईमाभरइमंसोममाहर कीदृशंसोमं आशुं सवनत्रयव्याप्तम् यज्ञश्रियंयज्ञस्यसंपद्रूपं नृमादनं नृणांस्तो-

प्यध्रमानानांहर्षहेतुं पतयत् पतयन्तम् कर्माणिप्राप्नुवन्तं मन्दयत्सखं यइन्द्रोमन्दयति पध्रमाना-न्हर्षयति तस्मिन्निन्द्रेसखिभूतोऽयंसोमःतत्प्रीतिहेतुत्वात् तृप्तिहेतुत्वाद्वा ॥ आशुं कृवापाजिमि-स्वदिसाध्यशूभ्यउणितिउण् प्रत्ययस्वरः । आशवे पूर्ववत् । यज्ञश्रियंसमासस्येत्यन्तोदात्तः । मायन्तेऽननेनेतिमादनः करणाधिकरणयोश्चेतिल्युट् तस्यलित्स्वात्पूर्वआकारउदात्तः गतिका-रकोपपदात्कृदितिसएवशिष्यते । पतयत् पतेरदन्तस्यचौरादिकोणिच् अतोलोपः तस्यस्था-निवत्त्वादुपधायावृद्ध्यभावः उदःशत्रादेशः तस्यछन्दस्युभयथेत्यार्धधातुकत्वेनशबभावादनु-पदेशादिविनिघाताभावेनप्रत्ययाद्युदात्तत्वमेवभवति आर्धधातुकत्वेऽपिसर्वेविधयश्छन्दसिवि-कल्प्यन्तेइतिणेरनिटीतिणिलोपाभावः सुपांसुलुगित्यमोलुक् नद्युत्रतेतिप्रत्ययलक्षणनिषेधादु-गिदचामितिनुम् । एवं मन्दयच्छब्दोऽन्तोदात्तः मन्दयतीन्द्रेसखा सप्तमीतियोगविभागात्स-मासः तत्पुरुषेतुल्यार्थेतिसप्तमी पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ७ ॥

७. यह सोमरस शीघ्र मादक और यज्ञ का सम्पत्स्वरूप है। यह मनुष्य को प्रफुल्लकर्त्ता, कार्य-साधनकर्त्ता और हर्ष-प्रदाता इन्द्र का मित्र है। यज्ञ-व्यापी इन्द्र को इसे दो।

अस्यपीत्वाशतक्रतोघनोवृत्राणामभवः । प्रावोवाजेषुवाजिनम् ॥८॥

अस्य । पीत्वा । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । घनः । वृत्राणाम् ।
अभवः । प्र । आवः । वाजेषु । वाजिनम् ॥ ८ ॥

हे शतक्रतो बहुकर्मयुक्तेन्द्र त्वमस्यसोमस्यसंबन्धिनमंशंपीत्वा वृत्राणांवृत्रनामकासुर-प्रमुखानांशत्रूणांघनोऽभवः हन्ताभूः वाजेषुसङ्ग्रामेषुवाजिनंसङ्ग्रामवन्तं स्वभक्तंमावः प्रकर्षे-णरक्षितवानसि ॥ अस्येतीदम्शब्देनप्रयोगसमयेपुरोदेशस्थःसोमोनिर्दिश्यते नतुपूर्वप्रकृतःसोमः परामृश्यते अतोऽनन्वादेशत्वाभावेदमोऽन्वादेशेऽशनुदात्तस्तृतीयादावित्यशादेशः अतोनसर्वा-नुदात्तत्वम् किन्तु त्यदाद्यत्वेहलिलोपे अकारःभाविपदिकस्वरेणोदात्तइत्यन्तोदात्तः इत्यन्तोदात्ता-दित्यनुवृत्तावूडिदंपदाद्यप्पुम्रैद्युभ्यइतिविभक्तिरुदात्ता । पीत्वा पिबतेःक्त्वाप्रत्यये घुमास्थादिना ईत्वम् प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तःअसामर्थ्यान्नपराभवितिनञ्समासः । घनः मूर्तौघनइति हन्तेर्धा-तोःकाठिन्येअप्प्रत्ययः तदस्यास्त्यस्मिन्नर्शआदित्वादच् चित्त्वादन्तोदात्तः । वाजेषु वृषादि-त्वादाद्युदात्तः । वाजिनं इनिप्रत्ययस्वरः ॥ ८ ॥

८. हे शतयज्ञकर्त्ता इन्द्र! इसी सोमरस का पान कर तुमने वृत्र आदि शत्रुओं का विनाश किया था और रणाङ्गण में अपने योद्धाओं की रक्षा की थी।

तंत्वावाजेषुवाजिनंवाजयामःशतक्रतो । धनानामिन्द्रसातये ॥ ९ ॥

तम् । त्वा । वाजेषु । वाजिनम् । वाजयामः । शतक्रतो इति
शतऽक्रतो । धनानाम् । इन्द्र । सातये ॥ ९ ॥

हेशतक्रतो बहुकर्मयुक्त यद्वा बहुप्रज्ञानयुक्तेन्द्र धनानांसातयेसंभजनार्थं वाजेषुयुद्धेषु वाजिनंबलवन्तंत्वा पूर्वमन्त्रोक्तगुणयुक्तंत्वां वाजयामः अन्नवन्तंकुर्मः रणइत्यादिषुषट्चत्वारिंशत्सु संग्रामनामसु पौंस्येमहाधनेवाजेअज्मइतिपठितम् अष्टाविंशतिसंख्याकेष्वन्ननामसु अन्धःवाजः वाजइतिपठितम् उरुतुवीत्यादिषुद्वादशसुबहुनामसु शतंसहस्रमितिपठितम् अपःअप्नइत्यादिषुषड्विंशतिसंख्याकेषुकर्मनामसु शक्मक्रतुरितिपठितम् केतःकेतुरित्यादिषुएकादशसुप्रज्ञानामसु क्रतुःअसुरितिपठितम् ॥ त्वा अनुदात्तंसर्वमित्यनुवृत्तौत्वामौद्वितीयायाइतित्वादेशः । वाजेषु वजगतौ वाजयतिगमयतिशरीरनिर्वाहमनेनेतिवाजोबलमन्नंवा घञन्तात्करणेघञ् ञ्नित्स्वरस्यापवादे कर्षात्वतइत्यन्तोदात्तत्वेप्राप्तेतस्याप्यपवादत्वेन वृषादीनांचेत्याद्युदात्तः। वाजयामः वाजोस्यास्तीतिवाजवान् तंकुर्मइत्यर्थे तत्करोतितदाचष्टइतिणिच् इष्ठवण्णौप्रातिपदिकस्येतिविवक्षितत्वात् विन्मतोर्लुगितिमतुपोलुक् टेरित्यकारलोपः णिचश्चित्त्वादन्तोदात्तत्वम् शपः पित्त्वेनानुदात्तत्वम् लसार्वधातुकस्वरेणाख्यातस्याप्यनुदात्तत्वम् पादादित्वात्तिङ्ङतिङइतिनिघातः। शतक्रतो आमन्त्रितनिघातः । धनानां नविषयस्यानिसन्तस्येत्याद्युदात्तः । सातये उदात्तइत्यनुवृत्तौ ऊतियूतिजूतिसातिहेतिकीर्तयश्चेतिक्तिन्नुदात्तः ॥ ९ ॥

९. हे शतक्रतु इन्द्र ! तुम संग्राम में वही योद्धा हो । इन्द्र ! धन-प्राप्ति के लिए हम तुम्हें हविष्य देते हैं ।

योरा॒यो॒३॑वनि॒र्म॒हान्त्सु॑पा॒रःसु॒न्व॒तःसखा॑।तस्मा॒इन्द्रा॑यगायत ॥१०॥८॥

यः । रा॒यः । अ॒वनिः । म॒हान् । सु॒ऽपा॒रः । सु॒न्व॒तः ॥ सखा॑ ।

तस्मै॑ । इन्द्रा॑य । गा॒य॒त॒ ॥ १० ॥ ८ ॥

यइन्द्रोरायोधनस्यावनिः रक्षकः स्वामीवा तस्माइन्द्रायगायत हेऋत्विजस्तस्येत्यर्थं स्तुतिं कुरुत कीदृशइन्द्रःमहान् गुणैरधिकः सुपारःसुष्टुकर्मणःपूरयिता सुन्वतोयजमानस्यसखा सखिवत्प्रियः॥ रायः ऊडिदंपदाद्यप्पुम्रैद्युभ्यइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् । अवनिः अवरक्षणगतिकान्तिप्रीतितृप्त्यवगमप्रवेशश्रवणस्वाम्यर्थयाचनक्रियेच्छादीप्त्यवाप्त्यालिङ्गनहिंसादानभागवृद्धिषु इत्यस्मादर्तिसृधृधम्यम्यश्यवितॄभ्योऽनिरित्यनिःप्रत्ययाद्युदात्तत्वम्। सुपारः पॄपालनपूरणयोरित्यस्माण्णिजन्तात्कर्तरीत्यनुवृत्तौपचाद्यच् चितइत्यन्तोदात्तः । सुन्वतः शतुरनुमोनद्यजादीइतिविभक्तिरुदात्ता । सखा समानेख्यश्चोदात्तइतीण्प्रत्ययान्तस्तत्सन्नियोगेनयलोपःसशब्दस्यचोदात्तः छित्वाद्दिलोपः तस्मै अदिरित्यनुवृत्तौ त्यजितनियजिभ्योडिदितिसनोर्वेरद्प्रत्ययः डित्वाट्टिलोपेप्रत्ययस्वरेणअकारउदात्तः त्यदाद्यत्वम् एकादेशउदात्तेनोदात्तइत्युदात्तः सावेकाचस्तृतीयादिर्विभक्तिरिति विभक्तेरुदात्तत्वेप्राप्ते प्रथमैकवचनेअवर्णान्तात्वाभ्यगोश्वन्सावर्णोविनिषेधः । इन्द्राय इन्द्रशब्दो-

रन्यस्यपान्तोनिपातितःनित्त्वादाद्युदात्तः कर्मणायमभिप्रैतिसस्संप्रदानमित्यत्रक्रियाग्रहणंकर्तव्य-मितिवचनाद्दानक्रियायाआप्यत्वात्संप्रदानत्वेनचतुर्थी ॥ १०॥

१०. जो धन के त्राता और महापुरुष हैं, जो सत्कर्म-पालक और भक्तों के मित्र हैं, उन इन्द्र को लक्ष्य कर गाओ।

॥ इतिप्रथमस्यप्रथमेऽष्टमोवर्गः ॥ ८ ॥

आत्वेतिदशर्चंपञ्चमंसूक्तम् सूक्तदशर्चमित्यनुवृत्तावातुप्रअन्वीत्येवमनुक्रान्तत्वात् ऋषिच्छ-न्दोदेवताविनियोगाः पूर्ववत् विशेषविनियोगस्तु अतिरात्रेतृतीयपर्यायेमैत्रावरुणशास्त्रेस्तोत्रियो-ऽयंतृचः अतिरात्रेपर्यायाणामितिखण्डे—आत्वेतानिषीदतेत्युक्तत्वात्।

तत्रप्रथमामृचमाह—

आ त्वेता नि षीदतेन्द्रम॒भि प्र गा॑यत । सखा॑यः॒ स्तोम॑वाहसः ॥ १ ॥

आ । तु । आ । इत॒ । नि । सी॒द॒त॒ । इन्द्र॑म् । अ॒भि । प्र । गा॒य॒त॒ ।
सखा॑यः । स्तोम॑ऽवाहसः ॥ १ ॥

तुशब्दःक्षिप्रार्थोनिपातः आभ्यामाङ्भ्यामन्वेतुमितिशब्दोऽभ्यसनीयः हेसखायऋत्विजः क्षिप्रमस्मिन्कर्मणि इतैवआगच्छतागच्छत आदरार्थोऽभ्यासः आगत्यच निषीदतोपविशत उप-विश्यचेन्द्रमभिप्रगायत सर्वतःप्रकर्षेणस्तुत कीदृशाः सखायः स्तोमवाहसः त्रिवृत्पंचदशैकविं-शादिस्तोमानस्मिन्कर्मणि वहन्तिप्रापयन्ति ॥ आ तु आ निपातत्वादाद्युदात्ताः। इत इण्गतौ द्व्यचोतस्तिङइतिसंहितायांदीर्घत्वम्। नि निपातत्वादाद्युदात्तः। सीदत पाघ्राध्मेत्यादिनासदेःसी-दादेशः सदिरप्रतेरितिसंहितायांषत्वम्। अभि उपसर्गाश्चाभिवर्जमितिवचनात्फिषदिकान्तो-दात्तत्वम्। स्तोमवाहसः अर्तिस्तुसुहुसृधृक्षिक्षुभायावापदियक्षिणीभ्योमन्निति स्तौतेर्मन्प्रत्यया-न्तःस्तोमशब्दोनित्त्वादाद्युदात्तः स्तोमंवहन्तीतिस्तोमवाहसः वहिहाधाञ्भ्यश्छन्दसीत्यसुन्प्रत्य-यः तत्र णिदित्यनुवृत्तेरतउपधायाइत्युपधायावृद्धिः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेप्राप्तेगतिकारकयोर-पिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वंचेत्यौणादिकस्यात्तमासस्याद्युदात्तः ॥ १ ॥

१. हे स्तुतिकारक सखा लोग! शीघ्र आओ और बैठो तथा इन्द्र को लक्ष्य कर गाओ।

पु॒रू॒तमं॑ पुरू॒णामीशा॑नं॒ वार्या॑णाम् । इन्द्रं॒ सोमे॒ सचा॑ सु॒ते ॥ २ ॥

पु॒रु॒ऽतम॑म् । पु॒रू॒णाम् । ईशा॑नम् । वार्या॑णाम् । इन्द्र॑म् ।
सोमे॑ । सचा॑ । सु॒ते ॥ २ ॥

सखायोऽभिप्रगायतेतिपदद्वयमत्रानुवर्तते हे सखायऋत्विजः यूयंसचा सर्वैःसह यद्वा सचापरस्परसमवायेनसुते अभिषुतेसोमेप्रवृत्तेसति इन्द्रमभिप्रगायत कीदृशमिन्द्रंपुरूतमं पुरून्बहून्शत्रून् तामयतिग्लापयतीतिपुरूतमः पुरूणां बहूनांवार्याणांवरणीयानांधनानांईशानंस्वामिनम् ॥ पुरूतमं तमुग्लानावितिधातोरन्तर्भावितण्यर्थात्पचाद्यचिचित्त्वादन्तोदात्तेऽपिकृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरंबाधित्वा परादिश्छन्दसिबहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । पुरूणां पृपालनपूरणयोरित्यस्मात्कुरित्यनुवृत्तौ पृभिदिव्यधिगृधिधृषिहृषिभ्यश्चेति कुप्रत्ययः कित्त्वाद्गुणनिषेधे उदोष्ठ्यपूर्वस्येत्युकारः उरण्रपरः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तःपुरुशब्दः अतोमतुप्विहस्वादन्तोदात्तात्पुरुशब्दात्परस्यनामोनामन्यतरस्यामित्यन्तोदात्तत्वम् । ईशानं ईशऐश्वर्येइतिधातोरनुदात्तेत्त्वात् परस्य शानचोलसार्वधातुकानुदात्तत्वम् । वार्याणां वृङ्संभक्ताविस्मादृहलोर्ण्यत् कर्मणिविधौहि वृञएवग्रहणंनवृङः तित्स्वरितमितिप्रत्ययस्वरंबाधित्वा ईडवंदवृशंसदुहांण्यतइतिण्यदन्तस्याद्युदात्तत्वम् यतोनावइत्यत्रतुण्यतोग्रहणंनभवति तस्यसानुबन्धकत्वात् एकानुबन्धकग्रहणेनद्व्यनुबन्धकस्येतिनियमात् । सचा षचसमवाये धात्वादेःषःसः संपदादित्वाद्भावे क्विबितिक्विप् तृतीयैकवचनं धातुस्वरेणाद्युदात्तः सर्वेविधयश्छन्दसिविकल्प्यन्तेइतिन्यायेनसावेकाचइतिसुस्वरंनप्रवर्तते सचेत्यस्यनिपातत्वपक्षेस्यपदमाद्युदात्तत्वम् ॥ २ ॥

---

२. सोमरस के तैयार हो जाने पर सब लोग एकत्र होकर बहु-शत्रु-विध्वंसक और श्रेष्ठ धन के धनपति इन्द्र को लक्ष्य कर गाओ।

सघानोयोगआभुवत्सरायेसपुरंध्याम् । गमद्वाजेभिरासनः ॥ ३ ॥

सः । घ । नः । योगे । आ । भुवत् । सः । राये । सः । पुरम्ऽध्याम् ।
गमत् । वाजेभिः । आ । सः । नः ॥ ३ ॥

घशब्दोवधारणार्थोनिपातः सर्वैस्तच्छब्दैःसंबध्यते सघ सएवेन्द्रःपूर्वोक्तगुणविशिष्टो नोऽस्माकंयोगेपूर्वमप्राप्तस्यपुरुषार्थस्य संबन्धे आभुवत् आभवतु पुरुषार्थसाधयत्वित्यर्थः सएवरायेधनार्थंआभुवत्आभवतु सएवपुरंध्यांयोषित्याभुवत् यद्वा बहुविधायां बुद्धावाभुवत् पुरन्धिर्बहुधीरितियास्कः[1] । सएववाजेभिर्विविधैरन्नैःसहनोऽस्मानआगमदागच्छतु ॥ घ चादयोऽनुदात्ताइत्यनुदात्तः संहितायां ऋचितुनुघमक्षुतङ्कुत्रोरुष्याणामितिदीर्घः । योगे घञोञित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । भुवत् भूयात् भवतेराशीर्लिङिपरतोलिङ्याशिष्यङित्यङ्प्रत्ययः तस्यङित्त्वेनगुणाभावादुवङादेशः किदाशिषीतियासुण्नभवति अनित्यमागमशासनमितिवचनात्तिङ्ङतिङइतिनिघातः ऋचिद्विंपदाद्यप्पुप्रैद्युभ्यइतिरायेइत्येतस्याविभक्तेरुदात्तत्वम् । पुरंध्यां पुरन्धिः पु-

---

[1] नि० ६, १३.

रुधीः पृषोदरादित्वादुकारस्येभमादेशः इकारस्यहस्वश्च आद्युदात्तप्रकरणेदिवोदासादीनांछन्दस्युपसंख्यानमित्याद्युदात्तत्वं अथवा पुरंशरीरंधीयतेऽस्यामितिकर्मण्यधिकरणेचेतिकिःप्रत्ययः अलुक्छान्दसः नविषयस्यानिसन्तस्येतिपुरशब्दआद्युदात्तः दासीभारादित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । गमत् गमेर्लेटसिप् इतश्चलोपःपरस्मैपदेष्वितीकारलोपः बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् लेटोडाटावित्यडागमः आगमाअनुदात्ताइतिवस्यानुदात्तत्वेधातुस्वरएवशिष्यते । वाजेभिः वृषादित्वादाद्युदात्तः ॥ ३ ॥

३. अनन्तगुण-सम्पन्न वे ही इन्द्र हमारे उद्देश्यों का साधन करें, धन दें, बहुविध बुद्धि प्रदान करें और अन्न को साथ लेकर हमारे पास आगमन करें।

यस्य॑सं॒स्थेन॒वृण्व॑ते॒हरी॑स॒मत्सु॒शत्र॑वः । तस्मा॒इन्द्रा॑यगायत ॥ ४ ॥

यस्य॑ । स॒म्ऽस्थे । न । वृ॒ण्वते॑ । हरी॒ इति॑ । स॒मत्ऽसु॑ । शत्र॑वः । तस्मै॑ । इन्द्रा॑य । गा॒य॒त॒ ॥ ४ ॥

समत्सुयुद्धेषुयस्येन्द्रस्यसंस्थेरथेयुक्तौहरीहावश्वौ शत्रवोनवृण्वतेनसंभजन्ते रथयुक्तौचद्दृष्ट्वापलायन्तइत्यर्थः तस्माइन्द्रायतत्सन्तोषार्थं हेऋत्विजोगायत स्तुतिंकुरुत रणइत्यादिषुचत्वारिंशत्सुसंग्रामनामसुसमत्सुसमरणइतिपठितम् ॥ संस्थे सम्यक्तिष्ठतीतिसंस्थोरथः आतश्चोपसर्गइतिकप्रत्ययः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । वृण्वते प्रत्ययस्वरेणाकारउदात्तः सतिशिष्टस्वरबलीयस्त्वमन्यत्रविकरणेभ्यः तिङ्ङतिङइतिनिघातोनभवति यद्वृत्तान्नित्यमितिप्रतिषेधात् पञ्चमीनिर्देशेऽप्यव्यवहितेऽपिकार्यमिष्यते । हरतोरथमितिहरीअश्वौ इञ्जित्युणादौ हृपिषिरुहिवृतिविदिछिदिकीर्तिभ्यश्चेतीन्प्रत्ययः नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । शत्रवः शदिःशीर्णोधातुर्हिंसार्थः रुशातिभ्यांक्रुन् नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । तस्मै सावेकाचस्तृतीयादिर्विभक्तिरुदात्तस्य नगोश्वन्सावर्णेतिप्रतिषेधात्प्रातिपदिकस्वरएव ॥ ४ ॥

४. युद्ध के समय में जिन देवता के रथ-युक्त अश्वों के सामने शत्रु नहीं आते, उन्हीं इन्द्र को लक्ष्य कर गाओ।

सु॒त॒पाव्ने॑सु॒ताइ॒मेशुच॑यो॒यन्ति॑वी॒तये॑ । सोमा॑सो॒दध्या॑शिरः ॥ ५ ॥ ९ ॥

सु॒त॒ऽपाव्ने॑ । सु॒ताः । इ॒मे । शुच॑यः । य॒न्ति॒ । वी॒तये॑ । सोमा॑सः । दधि॑ऽआशिरः ॥ ५ ॥ ९ ॥

१ कुलगार्हपतेतिसूत्रे (पा० ६. २. ४२.) । २सम्पूर्वात्तिष्ठतेः क्विप् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वंसंभक्षयन्तियोद्धृणामायूंषितिसमदः ।

इमेसोमासः अस्मिन्कर्मणिसंपादिताःसोमाः सुतपावेअभिषुतस्यसोमस्यपानकर्त्रे यजमानायेंद्रायचतुर्थी तस्यपातुर्वीतयेभक्षणार्थंयन्तिव्याप्नुवन्ति कीदृशाःसोमाः सुताःअभिषुताः शुचयः दशापवित्रेणशोधितत्वाच्छुद्धाः दध्याशिरः अवनीयमानंदधिआशीर्दोषघातकंयेषांसोमानांते दध्याशिरः ॥ सुतपाव्ने सुतंपिबतीतिसुतपावा वनिपःपित्त्वादाद्युदात्तत्वम् ॥ शुचयः शुचदीप्तौ इणिपदेत्युक्तः इगुपधात्किदितीनः किन्त्वादगुणः नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । वीतये वीगतिप्रजनकान्त्यसनखादनेष्वित्यस्मान्मन्त्रेवृषेषपचमनविदभूवीराउदात्तइतिक्तिन्प्रत्ययः सोमासः षुञ्अभिषवे अर्तिस्तुसुहुसृधृक्षीत्यादिनामन् नित्त्वादाद्युदात्तः आज्जसेरसुगित्यसुगागमः । दध्याशिरः दधातिपुष्णातीतिदधि डुधाञ्धारणपोषणयोः आदृगमहनजनःकिकिनौलिट्चेतिकिन् लिड्वद्भावाद्द्विर्भावः किन्त्वादाकारलोपः नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् शृहिंसायां शृणाति हिनस्ति सोमेऽवनीयमानंसत् सोमस्यस्वाभाविकंरसं आशीस्तमयुक्तं नीरसंदोषंवाइत्याशीः क्विपि अपस्पृधेथामानृचुरितिशिरादेशः दध्नेवमाशीर्येषांसोमानांतेदध्याशिरः बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ५ ॥

५. यह पवित्र, स्नेहगुण-संयुक्त और विशुद्ध सोमरस सोमपान करनेवाले के पानार्थ उसके पास आप ही आता है।

त्वंसुतस्यपीतयेसद्योवृद्धोअजायथाः । इन्द्रज्यैष्ठ्यायसुक्रतो ॥ ६ ॥

त्वम् । सुतस्य । पीतये । सद्यः । वृद्धः । अजायथाः । इन्द्र ।
ज्यैष्ठ्याय । सुक्रतो इति सुऽक्रतो ॥ ६ ॥

सुक्रतोशोभनकर्मन् शोभनप्रज्ञाहेइन्द्र त्वंसुतस्याभिषुतस्यसोमस्यपीतयेपानार्थंज्यैष्ठ्यायदेवेषुज्येष्ठत्वार्थंचसद्यस्तस्मिन्नेवक्षणेवृद्धःअजायथाः अभिवृद्ध्याउत्साहेनयुक्तोभूः ॥ पीतये पापानेइत्यस्मात्स्थागापापचोभावइतिक्तिन् घुमास्थेत्यादिनाईत्वम् तस्यनित्त्वेऽपिमन्त्रेवृषेत्यत्रपीत्यस्योदात्तत्वम् उत्तरसूत्रगतमुदात्तपदमत्रापिवायोजनीयम् । सद्यः सद्यःपरुत्परारीतिसूत्रेणसमानेऽहनीत्यर्थेसमानस्यसभावोद्यसप्रत्ययोनिपात्यते प्रत्ययस्वरेणोदात्तः । वृद्धः वृधुवृद्धौ ऊदितोवेतिक्त्वाप्रत्ययेइटोविकल्पितत्वाद्यस्यविभाषेतिनिष्ठायामिट्प्रतिषेधः प्रत्ययस्वरेणोदात्तः । ज्यैष्ठ्याय ज्येष्ठस्यभावोज्यैष्ठ्यम् गुणवचनब्राह्मणादिभ्यःकर्मणिचेतिष्यञ् ञित्त्वादाद्युदात्तः ॥ ६ ॥

६. हे शोभनकर्मा इन्द्र ! सोमपान के लिए, सदा से ज्येष्ठ होने के कारण, तुम सबके आगे रहते हो।

सप्तमीमृचमाह—

आत्वाविशन्त्वाशवःसोमासइन्द्रगिर्वणः । शन्तेसन्तुप्रचेतसे ॥ ७ ॥

आ । त्वा । विशन्तु । आशवः । सोमासः । इन्द्र । गिर्वणः ।
शम् । ते । सन्तु । प्रऽचेतसे ॥ ७ ॥

हेइन्द्र त्वात्वांसोमासः सोमाआविशन्तु आभिमुख्येनप्रविशन्तु कीदृशाःसोमाः आ-शवः सवनत्रयेऽपिविकृतयोर्व्याप्तिमन्तः कीदृशेन्द्र गिर्वणः गीर्भिःस्तुतिभिः संभजनीय देवविशेष गिर्वणादेवोभवतिगीर्भिरेनंवनयन्तीतियास्कः । तथाविधहेइन्द्र तेतुभ्यंप्रचेतसेप्र-कृष्टज्ञानाय शंसुखरूपाः सोमाः सन्तु ॥ गिर्वणः गृणन्तीतिगिरः स्तुतयः गॄशब्दे क्विपि ऋतइ-द्धातोरितीत्वंरपरत्वंच गीर्भिर्वन्यतेसेव्यतेइतिगिर्वणाः वनषणसंभक्तौ संभक्तिःसेवा सर्वधातुभ्यो-ऽसुन्नित्यसुन्प्रत्ययः । प्रचेतसे बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ७ ॥

७. हे स्तुति-पात्र इन्द्र ! सवनत्रय-व्याप्त सोमरस तुम्हें प्राप्त हो और उच्च ज्ञान की प्राप्ति में तुम्हारा मंगलकारी हो।

त्वांस्तोमाअवीवृधन्त्वामुक्थाशतक्रतो । त्वांवर्धन्तुनोगिरः ॥ ८ ॥

त्वाम् । स्तोमाः । अवीवृधन् । त्वाम् । उक्था । शतक्रतो इति शत-ऽक्रतो । त्वाम् । वर्धन्तु । नः । गिरः ॥ ८ ॥

हेशतक्रतोबहुकर्मन् बहुप्रज्ञवेन्द्र त्वांस्तोमाः सामगानांस्तोत्राणि अवीवृधन् वर्धितवन्ति तथाबह्वृचानामुक्था शस्त्राणित्वामवीवृधन् यस्मात्पूर्वमेवमासीत् तस्मादि-दानीमपिनोऽस्माकंगिरःस्तुतयस्त्वांवर्धन्तु वर्धयन्तु अतिवृद्धंकुर्वन्तु ॥ स्तोमाः मनोनिष्ठावा-द्युदात्तः । अवीवृधन् वृधुवृद्धौ ण्यन्ताल्लुङिचङिउर्ऋदितिविकल्पेनोपधायाऋकारस्यऋकारवि-धानादन्तरङ्गोऽपिगुणोबाध्यते द्विर्भावहलादिशेषसन्वद्भावेत्वदीर्घत्वाद्यागमाः । उक्था उक्थानि पातृतुदिवचिरिचिसिचिभ्यस्थगितिवचेः थक्प्रत्ययः तस्यकित्त्वात्संप्रसारणम् शेश्छन्दसिबहुल-मितिशिलोपःनलोपश्च प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः असामर्थ्यादामन्त्रितपरस्यापिनपराङ्गवद्भावइ-ति मानुदात्तत्वम्। वर्धन्तु अन्तर्भावितण्यर्थाद्वृधेर्व्यत्ययेनपरस्मैपदम् ॥ ८ ॥

८. हे सौ यज्ञों के करनेवाले इन्द्र ! तुमको सोममंत्र और ऋक्-मंत्र—दोनों प्रतिष्ठित कर चुके हैं। हमारी स्तुति भी तुमको प्रतिष्ठित या संवर्द्धित करे।

अक्षितोतिःसनेदिमंवाजमिन्द्रःसहस्रिणम् । यस्मिन्विश्वानिपौंस्या ॥ ९ ॥

---

१ नि० ६, १७. । २ नानुदात्तत्वमित्यपिपाठः ।

इन्द्रोहिपरमैश्वर्ययुक्तः परमैश्वर्यंचाग्निवाय्वादित्यनक्षत्ररूपेणावस्थानादुपपद्यते ब्रध्न-मादित्यरूपेणावस्थितम् अरुषंहिंसकरहिताग्निरूपेणावस्थितम् चरन्तं वायुरूपेणसर्वतःप्रस-रन्तमिन्द्रं परितस्थुषःपरितोवस्थिताः लोकत्रयवर्तिनः प्राणिनोयुञ्जन्ति स्वकीयेकर्मणिदेवत्वे-नसंबद्धंकुर्वन्ति तस्यैवेन्द्रस्यमूर्तिविशेषभूतारोचमानक्षत्राणिदिविद्युलोकेरोचन्ते प्रकाशन्ते । अस्यमन्त्रस्योक्तार्थपरत्वंब्राह्मणान्तरेव्याख्यातम्–युंजन्तिब्रध्नमित्याह । असौवाआदित्योब्र-ध्नः । आदित्यमेवास्मैयुनक्ति । अरुषमित्याह । अग्निर्वाअरुषः । अग्निमेवास्मैयुनक्ति । चरन्त-मित्याह । वायुर्वैचरन् । वायुमेवास्मैयुनक्ति । परितस्थुषइत्याह । इमेवैलोकाःपरितस्थुषः । इमानेवास्मैलोकान्युनक्ति । रोचन्तेरोचनादिवीत्याह । नक्षत्राणिवैरोचनादिवि । नक्षत्राण्येवास्मै-रोचयन्तीति । पञ्चविंशतिसंख्याकेषु महन्नामसु महः ब्रध्नइतिपठितम् आदित्यस्यापिमहत्त्वा-देतन्नामत्वम् ॥ युञ्जन्ति अन्तेप्रत्ययस्वरेणाद्युदात्तत्वम् । ब्रध्नं प्रातिपदिकान्तोदात्तः । अ-रुषं रुषरिषहिंसार्थाः रोषन्तीतिरुषाहिंसकाः इगुपधज्ञाप्रीकिरःकइतिकः प्रत्ययस्वरेणा-न्तोदात्तः नतन्तिरुषायस्यासावरुषः नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् अग्निपूर्वरूपत्वेपूर्वरूपे एकादेशउदात्तेनोदात्तइत्युदात्तत्वम् । चरन्तं शपःपित्त्वादनुदात्तत्वम् शतुश्चलसार्वधातु-कस्वरेणधातुस्वरएवशिष्यते । तस्थुषः तिष्ठतेर्लिटःक्वसुरादेशः वस्वेकाजाद्घसामितीटमन्त-रंगमपिबाधित्वा संप्रसारणंसंप्रसारणाश्रयंचबलीयइतिशसिपरतोभत्वाद्वसोःसंप्रसारणंपरपूर्व-त्वम् आदेशप्रत्यययोरितिषत्वं वसोःप्रत्ययस्वरेणोदात्तत्वम् । रोचन्ते तिङोलसार्वधातु-कानुदात्तत्वम् शपःपित्त्वादनुदात्तत्वं धातुस्वरएव । रोचना अनुदात्तेतश्चहलादेरितियुच् युवोरनाकावित्यनादेशः चितइत्यन्तोदात्तत्वम् । दिवि ऊडिदमित्यादिनाविभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ १॥

१. जो प्रतापान्वित सूर्य-रूप से, हिंसा-शून्य अग्नि-रूप से और विहरण-कर्त्ता वायु-रूप से अवस्थित हैं, उन्हीं इन्द्र से सब लोकों में रहनेवाले मनुष्य सम्बन्ध स्थापित करते हैं।

युञ्जन्त्यस्य काम्या हरी विपक्षसा रथे । शोणा धृष्णू नृवाहसा ॥ २ ॥

युञ्जन्ति । अस्य । काम्या । हरी इति । विऽपक्षसा । रथे ।
शोणा । धृष्णू इति । नृऽवाहसा ॥ २ ॥

अस्यब्रध्नादिप्रतिपाद्यस्यादित्यादिमूर्तिभिस्तत्रतत्रावस्थितस्येन्द्रस्यरथेहरीएतन्नामानौ द्वावश्वौसारथयोयुञ्जन्ति इन्द्रसंबन्धिनोरश्वयोर्हरिनामत्वम् हरीइन्द्रस्यरोहितोऽग्नेरितिपठि-तत्वात् कीदृशौहरी काम्या कामयितव्यौ विपक्षसाविविधेपक्षसीरथस्यपार्श्वौययोरश्वयोस्तौ विपक्षसौरथस्यद्वयोःपार्श्वयोर्योजितावित्यर्थः शोणारक्तवर्णौ धृष्णू प्रगल्भौ नृवाहसानृणां

1 तै०ब्रा०३. ९. ४. ।

पुरुषाणामिन्द्रस्तत्सारथिप्रमुखानांवोढारौ ॥ अस्य मन्त्रमित्युक्तस्यपरामर्शादिदमोन्वादेशेऽश-नुदात्तस्तृतीयादावित्यश् शिष्टात्सर्वादेशोऽनुदात्तः विभक्तिरनुदात्तैवेतिसर्वानुदात्तत्वम् । का-म्या कमुकान्तौ कर्मेणिङ् कामयतेरचोयत् तित्स्वरितापवादत्वेनमतोनावइत्याद्युदात्तत्वम् सु-पांसुलुगितिद्विवचनस्यडादेशः । हरतोरथमितिहरी हृपिषीत्यादिनाइन् नित्त्वादाद्युदात्तः । विपक्षसा पचिवचिभ्यांसुट्चेतिपचेरसुन्सुडागमः विभिन्नेपक्षसीपार्श्वौययोस्तौ विशब्दोनि-पातत्वादुदात्तः पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणसएवशिष्यते द्विवचनस्यडादेशः । रथे रमन्तेऽस्मिन्निति रथः रमुक्रीडायां हनिकुषिनीरमिकाशिभ्यःक्थन्नितिक्थन् कित्त्वादनुदात्तोपदेशेत्यादिना मकारलोपः नित्स्वरेणाद्युदात्तः । शोणा शोणृवर्णगत्योः गमनकरणत्वात्करणेघञ् ञित्त्वादा-द्युदात्तः सुपांसुलुगितिडादेशः । धृष्णू ञिधृषाप्रागल्भ्ये त्रसिगृधिधृषिक्षिपेःक्नुः कित्त्वाद्गुणा-भावः प्रत्ययस्वरः । नृवाहसा नृन्वहतइतिवहेर्वहिहाधाञ्भ्यश्छन्दसीत्यसुन् णिदित्यनुवृत्तेर्वृ-द्धिः नित्त्वादाद्युदात्तः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेनसएवशिष्यते ॥ २ ॥

२. वे मनुष्य इन्द्र के रथ में सुन्दर, तेजस्वी, लाल और पुरुष-वाहक हरि नाम के घोड़ों को संयोजित करते हैं।

केतुं कृण्वन्नकेतवे पेशो मर्या अपेशसे । समुषद्भिरजायथाः ॥ ३ ॥

केतुम् । कृण्वन् । अकेतवे । पेशः । मर्याः । अपेशसे । सम् ।
उषत्ऽभिः । अजायथाः ॥ ३ ॥

हेमर्यामनुष्याइदमाश्चर्यंपश्यतेत्यध्याहारः किमाश्चर्यमितितदुच्यते आदित्यरूपोऽयमि-न्द्रउषद्भिर्दाहकैः रश्मिभिःप्रतिदिनमुषःकालेवोसंभूयाजायथाः उदपद्यथ अथवासूर्यस्यैवा-स्तमयेमरणमुपचर्यव्यत्ययेनबहुवचनंकृत्वासंबोधनंक्रियते हेमर्यं प्रतिदिनंत्वमजायथाइतियो-ज्यम् किंकुर्वन् अकेतवे रात्रौनिद्राभिभूतत्वेनप्रज्ञानरहितायप्राणिनेकेतुंकृण्वन्प्रावःप्रज्ञानंकु-र्वन् अपेशसे रात्रावन्धकारावृतत्वेनानभिव्यक्तत्वाद्रूपरहितायपदार्थायप्रातरन्धकारनिवारणे-नपेशोरूपमभिव्यज्यमानंकुर्वन् पेशइतिरूपनाम पिंशतेरितियास्कः[1] । अकेतवेऽपेशसेइतिचतु-र्थ्यौषष्ठ्यर्थेद्रष्टव्यौ ॥ केतुं प्रातिपदिकस्वरः । कृण्वन् कृविर्हिंसाकरणयोश्च लटःशत्रादेशः इदि-तोनुम्धातोरितिनुमागमः कर्तरिशपिप्राप्ते धिन्विकृण्व्योरचेतिउप्रत्ययः तत्सन्नियोगेनवकारस्य चाकारः अतोलोपइत्यकारलोपः तस्यस्थानिवद्भावात्पूर्वस्यलघूपधगुणोनभवति अकारस्यप्र-त्ययस्वरेणोदात्तत्वम् । अकेतवे बहुव्रीहौनञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । पेशः नब्वि-षयस्यानिसन्तस्येत्याद्युदात्तः । मर्याः छन्दसिनिष्टर्क्येत्यादौम्रियतेर्निपातितः आमश्चिदनिघा-

[1] नि० ८, ११।

तः असामर्थ्यात्पूर्वस्यनपराङ्गवद्भावः । अपेशसे नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् सम् निपातआद्युदात्तः । उषद्भिः उषदुपदाहे ज्वलद्भिः रश्मिभिः लटःशत्रादेशेशपिमासेव्यत्ययेन शः सार्वधातुकमपिदितितस्यङित्त्वाल्लघूपधगुणोनभवति शस्यप्रत्ययस्वरेणोदात्तत्वम् उपरिशा-पुरदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वम् एकादेशउदात्तेनोदात्तः । अजायथाः अजायतेत्यर्थेपु-रुषव्यत्ययेनिपातः ॥ ३ ॥

३. हे मनुष्यो ! सूर्यात्मा इन्द्र बेहोश को होश में करके और रूप-विरहित को रूप-दान करके प्रचंड किरणों के साथ उग रहे हैं ।

आदह॑ स्व॒धामनु॒ पुन॑र्गर्भ॒त्वमे॑रि॒रे । दधा॑ना॒ नाम॑ य॒ज्ञिय॑म् ॥ ४ ॥

आत् । अह॑ । स्व॒धाम् । अनु॑ । पुनः॑ । ग॒र्भ॒ऽत्वम् । आ॒ऽई॒रि॒रे । दधा॑नाः । नाम॑ । य॒ज्ञिय॑म् ॥ ४ ॥

अत्रास्तिविशेषविनियोगः चतुर्विंशेहनिमाध्यंदिनेसवनेब्राह्मणाच्छंसिशस्त्रेआदहस्वधा-मन्वितिविहितऋचोइन्द्रेणसंहिदृक्षसइत्येका अयंतृचःषळहस्तोत्रियसंज्ञकः तथाचसूत्रितंचतुर्विं-शेहोत्राजनिष्टेतिखण्डे—इन्द्रेणसंहिदृक्षसआदहस्वधामन्वित्येकाद्वेचेति । यद्यप्येतदैन्द्रंसूक्त-म् तथाप्यादहेत्यादिषुषट्सुमरुतोवर्ण्यन्ते प्रायेणैन्द्रेमरुतइत्यनुक्रमणिकायामुक्तत्वात् आ-दित्ययमानन्तर्यार्थेनिपातः अहेत्यवधारणार्थः आदहवर्षर्तोरनन्तरमेवस्वधामनु इतःपरंभवि-ष्यमाणमन्नमुदकंवानुपलक्ष्यमरुतोदेवागर्भत्वमेरिरे मेघमध्येजलस्यगर्भाकारंप्रेरितवन्तः ज-लस्यकर्तारंपर्जन्यंप्रेरितवन्तः प्रतिसंवत्सरमेवंकुर्वन्तीतिदर्शयितुंपुनःशब्दःप्रयुक्तः कीदृशामरु-तः यज्ञियंयज्ञार्हंनामदधानाःधारयन्तः सप्तसुगणेषुमरुतामीदृङ्चान्यादृङ्चेत्यादीनियज्ञयो-ग्यानिनामान्यन्यत्राम्नातानि अन्धइत्यादिष्वष्टाविंशतिसंख्याकेष्वन्ननामसुऊर्क्रसःस्वधेति पठितम् अर्णइत्यादिष्वेकशतसंख्याकेषूदकनामसु तेजःस्वधाअक्षरमितिपठितम् ॥ आत् अह निपातावाद्युदात्तौ । स्वधा स्वंलोकंदधातिपुष्णातीतिस्वधा आतोऽनुपसर्गेकः कृदुत्तरप-दप्रकृतिस्वरत्वम् । अनुपुनःशब्दौनिपातावाद्युदात्तौ । गर्भस्यभावोगर्भत्वम् प्रत्ययस्वरः । एरिरे अन्तर्भावितण्यर्थादीरगतावित्यस्मादनुदात्तेतःपरस्यलिटोझस्यइरेच् चित्त्वादन्तोदात्तः सहसुपेत्यत्रसुपेतियोगविभागादाङासहतिङ्समासेऽपिसमासस्येत्यन्तोदात्तत्वम् इणादेश्चगुरुम-तोनृच्छइत्याम्नभवति प्रत्ययत्वात् अहयोगान्निघाताभावः तुपश्यपश्यताहैःपूजायामितिनिषे-धात् । दधानाःशानचश्चित्त्वादन्तोदात्तत्वेप्राप्ते अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम् । यज्ञमर्हं ति यज्ञियम् यज्ञर्त्विग्भ्यांघखञाविति घप्रत्ययः आयनेयीनीयियःफढखछघांप्रत्ययादीनामितीया-देशः प्रत्ययस्वरेणइकारउदात्तः ॥ ४ ॥

४. इसके अनन्तर मरुद्गण ने यज्ञोपयोगी नाम धारण करके अपने स्वभाव के अनुकूल, बादल के मध्य जल की गर्भाकार रचना की।

पञ्चमीमृचमाह—

वीळुचिदारुजत्नुभिर्गुहाचिदिन्द्रवह्निभिः । अविन्द उस्रिया अनु ॥५॥

वीळु । चित् । आरुजत्नुऽभिः । गुहा । चित् । इन्द्र ।
वह्निऽभिः । अविन्दः । उस्रियाः । अनु ॥ ५ ॥ ११ ॥

अस्ति किंचिदुपाख्यानं पणिभिर्देवलोकाद्गावोपहृता अन्धकारे प्रक्षिप्ताः ताश्चेन्द्रो मरुद्भिः सहाजयदिति एतच्चानुक्रमणिकायां सूचितम्—पणिभिरसुरैर्निगूढा गा अन्वेष्टुं सरमा देवशुनीमिन्द्रेण प्रहितामसुरैः पणयो मित्रीयन्तः प्रोचुरिति । मन्त्रान्तरे च दृष्टान्ततया सूचितम्—निरुध्या आपः पणिनेव गाव इति । तदेतदुपाख्यानमभिप्रेत्योच्यते—हे इन्द्र वीळुचित् दृढमपि दुर्गमस्थानं आरुजत्नुभिर्भंजद्भिर्वह्निभिर्वोढृभिरन्यत्र नेतुं समर्थैर्मरुद्भिः सहितस्त्वं गुहाचित् गुहायामपि स्थापिताः उस्रिया गा अन्वविन्दः अन्विष्य लब्धवानसि ओजः पाज इत्यादिष्वष्टाविंशतिसंख्याकेषु बलनामसु द्रक्षः वीळु च्यौत्नमिति पठितम् नवसंख्याकेषु गोनामसु उस्रा उस्रिया इति पठितम् ॥ वीळु प्रातिपदिकस्वरः । चित् चादिरनुदात्तः । आरुजत्नुभिः रुजो भङ्ग इत्यौणादिकः कत्नुप्रत्ययः कित्वाद्गुणाभावः चित्वादन्तोदात्तत्वम् समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । गुहा सप्तम्या डादेशः आपादीनामित्याद्युदात्तः । वह्निभिः वहिश्रिश्रुयुद्रुग्लाहात्वरिभ्यो नित् इति वहेर्निप्रत्ययः नित्वादाद्युदात्तः । अविन्दः शे मुचादीनामिति नुमागमः लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वडुदात्तः । वसन्तीत्युस्रियाः वसेः कर्तरि रियक्प्रत्ययः पत्वाभावश्च बाहुलकादूहनीयः उक्तं हि—पञ्चपदार्थविशेषसमुत्थं प्रत्ययतः प्रकृतेश्च तदूह्यमिति इकारः प्रत्ययस्वरेणोदात्तः ॥ ५ ॥

५. इन्द्र ! विकट स्थान को भी भेदन करनेवाले और प्रवहमान मरुद्गण के साथ तुमने गुफा में छिपी हुई गायों को खोजकर उनका उद्धार किया था।

देवयन्तो यथा मतिमच्छा विदद्वसुं गिरः । महामनूषत श्रुतम् ॥ ६ ॥

देवऽयन्तः । यथा । मतिम् । अच्छ । विदत्ऽवसुम् ।
गिरः । महाम् । अनूषत । श्रुतम् ॥ ६ ॥

देवयन्तः मरुत्संज्ञकान्देवानिच्छन्तो गिरः स्तोतार ऋत्विजः महां प्रौढं मरुद्गणमच्छाभिमुखमनूषत स्तुतवन्तः कीदृशं मरुद्गणं विदद्वसुं वेदयद्भिः स्वमहिमप्रख्यापकैः वसुभिर्धनैर्युक्तम् श्रुतं विख्यातं

---

१ ऋ० सं. १, २, २८, ।

मरुद्गणस्यदृष्टान्तः यथामतिं मन्तारमिंद्रंयथास्तुवन्तितथेत्यर्थः ॥ देवयन्तःदेवानात्मनइच्छन्तः सुपआत्मनःक्यच् क्यचिचेतीत्वम् अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घइतिदीर्घत्वंचनभवति नच्छन्दस्यपुत्रस्येत्यनेनक्यचियत्वाप्तमीत्वंदीर्घत्वंवा तस्यसर्वस्यप्रतिषेधात् यद्यपीत्वमेवप्रकृतं तथापिव्यवहितस्यापिदीर्घत्वस्यसमप्रतिषेधइतिविज्ञायते अश्वायन्तइत्यादावश्वाघस्येत्यात्वविधानादितिसुकम्. क्यजन्ताच्छतृप्रत्ययः क्यचश्चित्त्वाच्चितइत्यन्तोदात्तत्वम् शपःपित्त्वेनशतुश्चलसार्वधातुकस्वरेणानुदात्तत्वे एकादेशउदात्तेनोदात्तइत्युदात्तः । यथा प्रकारवचनेथाल् लितीतिप्रत्ययात्पूर्वमुदात्तत्वम् । मतिं मन्त्रेवृषेषपचमनेत्यादिनाक्तिन्नुदात्तः मतिशब्दोज्ञानपरोप्युपचारात् ज्ञातरीन्द्रेवर्तते अथवा पदान्तरेविशेष्यानुपादानादिन्द्रस्यैवैषासंज्ञा ततश्च क्तिच्क्तौचसंज्ञायामितिमन्यतेःकर्तरिक्तिच् तस्योपदेशेऽनुदात्तत्वादिट्प्रतिषेधः चित्त्वादन्तोदात्तत्वम्.। अच्छ अभ्याप्तुमित्यर्थः अच्छगत्यर्थवदेष्वितिगतिसंज्ञयासहनिपातसंज्ञायाअपिसमावेशान्निपाताआद्युदात्ताइत्याद्युदात्तत्वम् । विदद्वसुं विदज्ञानेइत्यस्मादन्तर्भावितण्यर्थाच्छतृप्रत्यये विदन्त्यौदार्योतिशयवत्तयाज्ञापयन्तिवसूनिधनानियंसविदद्वसुः विदेःशतृप्रत्ययेअदिप्रभृतिभ्यःशपइतिशपोलुकि प्रत्ययस्वरेणशतुरुदात्तत्वम् बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेनतदेवशिष्यते । गृणन्तिस्तुवन्तीतिगिरः गृणातेःक्विपि ऋतइद्धातोरितीत्वंरपरत्वं धातुस्वरेणोदात्तत्वम्.। महां महान्तं नकारवकारयोर्लोपश्छान्दसः प्रातिपदिकस्वरेणोदात्तत्वम्. । अनूषत णुस्तुतौव्यत्ययेनात्मनेपदं लुङि झस्यअदादेशः सिचि कुटादित्वेनङित्त्वाद्गुणाभावः इडभावउकारदीर्घत्वंचछान्दसं निघातः । श्रुतं प्रत्ययस्वरः ॥ ६ ॥

६. स्तुति करनेवाले देव-भाव की प्राप्ति के लिए धन-सम्पन्न, महान् और विख्यात मरुद्गण को लक्ष्य कर इन्द्र की तरह स्तुति करते हैं।

इन्द्रे॑ण॒सं हि॒दृक्ष॑से संजग्मा॒नो अबि॑भ्युषा । म॒न्दू स॑मा॒नव॑र्चसा ॥ ७ ॥

इन्द्रे॑ण । सम् । हि । दृक्ष॑से । स॒म्ऽज॒ग्मा॒नः । अबि॑भ्युषा ।
म॒न्दू इति॑ । स॒मा॒नऽव॑र्चसा ॥ ७ ॥

हेमरुद्गण त्वंइन्द्रेणसजग्मानः संगच्छमानः संदृक्षसेहि सम्यग्दृश्येथाःखलु अवश्यमस्माभिर्द्रष्टव्यइत्यर्थः कीदृशेनेन्द्रेण अबिभ्युषाभीतिरहितेन कीदृशाविन्द्रमरुद्गणौ मन्दू नित्यप्रमुदितौ समानवर्चसातुल्यदीप्ती पुराकदाचिद्वृत्रवधदशायांइन्द्रस्यसखायः सर्वेदेवावृत्रश्वासेनापसारिताः तदानीमिन्द्रस्यवृत्रसंबन्धिसकलसेनाजयार्थंमरुद्भिःसंगमोभूत् सोऽयमर्थोवृत्रस्यत्वाश्वसथादितिमन्त्रेसंगृहीतः । इन्द्रोवैवृत्रंहनिष्यन्नितिब्राह्मणेप्रपञ्चितश्च । इन्द्रशब्दःपरमै-

1 ऋ० सं. ८. ९६. ७. । २ ऐ० ब्रा० ३. २० ।

अथैवन्त्वंमरुद्गणंचाभिधत्ते तदानीमिन्द्रस्यसंबोधनंबहिरेवाध्याहर्तव्यम् तथाचेयमृग्यास्केनव्या-
ख्याता—इन्द्रेणहिसंदृश्यसेसंगच्छमानोऽबिभ्युषागणेनमन्दूमदिष्णूयुवांस्थोऽपिवामन्दुनातेनेति
स्यातसमानवर्चसेत्येतेनव्याख्यातमिति॥ संदृक्षसे संपश्येथाः दृशेश्चेतिवक्तव्यमित्यात्मनेपदं दृशे-
र्लिङर्थेलेडितिप्रार्थनायांलेट् थासःसे लेटोडाटावित्यडागमः सिब्बहुलंलेटीतिसिप् संज्ञापूर्वकोवि-
धिरनित्यइतिगुणाभावः भ्रश्चादिनाषत्वम् षढोःकःसीतिकत्वम् आदेशप्रत्यययोरितिसिपः
षत्वम् बहुलग्रहणात्सिपःपरस्याच्छबपिभवति सिपाव्यवधानात्तस्यादेशोनभवति शपःपित्त्वाद-
नुदात्तत्वं उत्तरस्यलसार्वधातुकानुदात्तत्वं धातुस्वरएवशिष्यते हिशब्दयोगात्तिङ्ङतिङइतिनि-
घातोनभवति हिचेतिप्रतिषेधात् । संजग्मानः गमेःसंपूर्वाच्छन्दसिलुङ्लङ्लिटइतिवर्तमानेलिट्
समोगम्यृच्छीत्यात्मनेपदविधानाल्लिटःकानजादेशः द्विर्भावोहलादिःशेषोऽभ्यासस्यचुत्वं गमहने-
त्युपधालोपः कानचश्चित्त्वादन्तोदात्तत्वं गतिसमासेकृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अबिभ्युषा ञि-
भीभये पूर्ववल्लिट् शेषात्कर्तरिपरस्मैपदमितिपरस्मैपदम् क्वसुश्चेतिलिटःक्वसुरादेशः तस्यकित्त्वाद्गु-
णाभावः द्विर्भावः अभ्यासस्यह्रस्वजश्त्वे क्रादिनियमात्प्राप्तइट् वस्वेकाजाद्घसामितिनियमान्निव-
र्तते नञ्समासेतृतीयैकवचनेभत्वाद्वसोःसंप्रसारणमितिवकारस्यउकारः संप्रसारणाच्चेतिपूर्वरूपत्वं
शासिवसीतिषत्वं इयङादेशंबाधित्वाएरनेकाचइतियणादेशः अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं पूर्वेण
सहसंहितायामोकारस्य एङःपदान्तादतीतिपरपूर्वरूपत्वेप्राप्ते प्रकृत्यान्तःपादमव्यपरेइतिप्रकृति-
भावः । मन्दू मदिस्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु इदितोनुम्धातोरितिनुमागमः कुरित्यनुवृत्तौ
स्वरुर्दांकुपीयुनीलंगुलिगिष्वित्यत्राविभक्तिकनिर्देशात्तन्तेर्हिगुरितिवत्वन्यत्रादपिकुरित्युक्तम् प्रत्य-
यस्वरेणान्तोदात्तः द्विवचनमौ प्रथमयोःपूर्वसवर्णः तृतीयैकवचनेचेव सुपांसुलुगित्यादिनापूर्वस-
वर्णदीर्घत्वम् । समानवर्चसा समानंवर्चोययोरितिबाप्रस्येतिवाबहुव्रीहिः द्विवचनेसुपांसुलुगि-
त्यादिनाआकारादेशः समानपदस्यप्रातिपदिकान्तोदात्तत्वं बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरेण
तदेवावशिष्यते ॥ ७ ॥

७. हे मरुद्गण ! तुम लोगों की इन्द्र से संकोच-रहित अभिन्नता देखी जाती है। तुम लोग सदा प्रसन्न और समान-प्रकाश हो।

अनवद्यैरभिद्युभिर्मखःसहस्वदर्चति । गणैरिन्द्रस्यकाम्यैः ॥ ८ ॥

अनवद्यैः । अभिद्युऽभिः । मखः । सहस्वत् । अर्चति । गणैः ।
इन्द्रस्य । काम्यैः ॥ ८ ॥

मखःप्रवर्तमानोयंयज्ञः अनवद्यैर्दोषरहितैरभिद्युभिः द्युलोकमभिगतैः काम्यैः फलप्रद-
त्वेनकामयितव्यैर्गणैःमरुत्समूहैःसहितमिन्द्रस्येन्द्रं सहस्वत् बलोपेतं यथाभवतितथार्चतिपूज-

१ नि० ४. १२।

यति अयंयज्ञोमरुत्वइन्द्रंचातिशयेनप्रीणयतीत्यर्थः यज्ञइत्यादिषुपञ्चदशसुयज्ञनामसु मखः विष्णुरितिपठितम् चतुश्चत्वारिंशत्सर्चतिकर्मसुअर्चतिगायतीतिपठितम् ॥ नविद्यतेऽवद्यंयेषांतेअनवद्याः नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । अभिगताद्यौर्यैस्तेअभिद्यवः तैः अभिद्युभिः अभिशब्दः प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरेणसएवशिष्यते । मखः प्रातिपदिकस्वरः । सहोबलमस्मिन्नर्चनकर्मण्यस्तीतिसहस्वत् तसौमत्वर्थेइतिभसंज्ञयापदसंज्ञायाबाधितत्वात्सकारस्यरुत्वाभावः मादुपधायाश्चमतोर्वोयवादिभ्यइतिमतुपोमस्यवत्वं सहसन्दोनविषयस्यानिसन्तस्येत्याद्युदात्तः मतुपःपित्त्वात्सएवशिष्यते । काम्यैः कमेर्णिङ् अतउपधायाइतिवृद्धिः जनीजॄक्नसुरञ्जोऽमन्ताश्चेत्यमन्तत्वेनप्राप्तस्यमित्त्वस्य नकम्यमिचमामितिप्रतिषेधान्मितांह्रस्वइत्युपधायाह्रस्वत्वंनभवति ण्यन्तादचोयत् णिलोपः तित्स्वरितमितिप्राप्तेयतोनावइत्याद्युदात्तत्वम् ॥ ८ ॥

८. निर्दोष, सुरलोकाभिगत और कामना के विषयीभूत मरुद्गण के साथ इन्द्र को बलिष्ठ समझकर यह यज्ञ पूजा करता है।

अतःपरिज्मन्नागहिदिवोवारोचनादधि । सम॑स्मिन्नृञ्जते॒गिरः ॥ ९ ॥

अतः । परिऽज्मन् । आ । गहि । दिवः । वा । रोचनात् । अधि ।
सम् । अस्मिन् । ऋञ्जते । गिरः ॥ ९ ॥

हेपरिज्मन्परितोव्यापिन् मरुद्गण अतोऽस्मान्मरुद्गणस्थानादन्तरिक्षादागहिअस्मिन्कर्मण्यागच्छ दिवोवाद्युलोकाद्वा समागच्छ रोचनादधिदीप्यमानादादित्यमण्डलाद्वासमागच्छ अस्मदीयकर्मकालेयत्रयत्रतिष्ठसि ततःसर्वस्मादागच्छेत्यर्थः किमर्थमागमनमितितदुच्यते अस्मिन्कर्मणिवर्तमानऋत्विग्गिरःस्तुतीः समृञ्जतेसम्यक्प्रसाधयति ऋञ्जतिः प्रसाधनकर्मेतियास्कः[1]। एताः स्तुतीःश्रोतुमागच्छेत्यर्थः यद्यप्यृत्विजामत्रस्यप्रयुज्यमानत्वादृञ्जतिधातोरुत्तमपुरुषेणभवितव्यम् तथापिपरोक्षकृतत्वेननिर्देशात्प्रथमपुरुषप्रयोगः परोक्षकृतलक्षणंचयास्कआह—तास्त्रिविधाऋचःपरोक्षकृताःप्रत्यक्षकृताआध्यात्मिक्यश्च तत्रपरोक्षकृताःसर्वाभिर्नामविभक्तिभिर्युज्यन्तेप्रथमपुरुषैश्चाख्यातस्येति[2] ॥ अतः पञ्चम्यास्तसिल् एतदोऽश् शित्वात्सर्वादेशः लिद्वीतिप्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् । परिज्मन् अजगतिक्षेपणयोः अन्येभ्योऽपिदृश्यन्तेइतिमनिन् अकारलोपश्छान्दसः आमन्त्रितनिघातः । गहि गमेर्बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् हेर्ङित्त्वादनुदात्तोपदेशेत्यादिनामलोपः अतोहेरितिहिलोपोनभवति तस्मिन्कर्तव्ये असिद्धवदत्राभादितिमलोपस्यासिद्धत्वेनअनकारान्तत्वात् । दिवः ऊडिदमित्यादिनाविभक्तेरुदात्तत्वम् । वा चादयोऽनुदात्ता-

1 नि० ६, २१. । 2 नि० ७, १. 3 वृत्त्यभिप्रायेणायंपाठः

इत्यनुदात्तः। रोचनात् रुचदीप्तौ अनुदात्तेतश्चहलादेरितियुच् युवोरनाकावित्यनादेशः चितित्य-न्तोदात्तः। अधि अधिपरीअनर्थकावितिकर्मप्रवचनीयत्वेनसन्निपातसंज्ञायाःसमावेशान्निपा-ताआद्युदात्ताइत्याद्युदात्तः। अस्मिन् परिज्मन्नित्यादिष्टस्यैवान्वादेशादिदमोन्वादेशेऽशनुदात्तस्तृ-तीयादावित्यश्अनुदात्तः शित्त्वात्सर्वादेशः विभक्तिः अनुदात्तौसुप्पितावित्यनुदात्तेविसर्वानु-दात्तत्वम्। ऋञ्जते प्रसिद्धमिवर्जने समित्युपसर्गयोगात्प्रसाधनेवर्तते निघातः। गिरः प्रातिपदिकस्वरः॥ ९॥

९. सर्वदिशा-व्यापक मरुद्गण! अन्तरिक्ष, आकाश या ज्वलन्त सूर्यमंडल से आओ। इस यज्ञ में पुरोहित लोग तुम लोगों की भली भाँति स्तुति करते हैं।

इतो वा॑ सा॒तिमीम॑हे दि॒वो वा॒ पार्थि॑वा॒दधि॑। इन्द्रं॑ म॒हो वा॒ रज॑सः॥१०॥१२॥

इ॒तः। वा॒। सा॒तिम्। ईम॑हे। दि॒वः। वा॒। पार्थि॑वात्। अधि॑।
इन्द्र॑म्। म॒हः। वा॒। रज॑सः॥ १०॥ १२॥

इन्द्रंदेवंप्रति सातिंधनदानंअधीमहे आधिक्येनयाचामहे कस्माल्लोकादितितदुच्यते इतोऽ-स्माद्दृश्यमानात्पार्थिवात्पृथिवीलोकाद्वादिवोवाद्युलोकाद्वा महोमहतःमौवाप्सुरजसोवाप्स्वादी-नांरजकादन्तरिक्षलोकाद्वायमिन्द्रोयतःकुतश्चिदानीयास्मभ्यंधनंप्रयच्छत्वित्यर्थः सप्तदशसुया-च्ञाकर्मस्वीमहेयामीतिपठितम्।इतः इदम्शब्दात्तस्मिन्यात्वसिल् इदमइशितीश् शित्त्वात्सर्वादेशः अत्रऊडिदमित्यस्यावकाशः आभ्यांएभिःऊङितीत्यस्यावकाशः पचनंपाचकः उभावपिनित्यौ तत्र-परत्वाद्विप्रतिषेधेपरंकार्यमितिऊङितीविकारस्योदात्तत्वम् पश्चात्तसेःप्राग्दिशोविभक्तिरितिविभक्ति-संज्ञकत्वादूडिदमित्यादिना असर्वनामस्थानविभक्तेरुच्यमानमुदात्तत्वंभवति सकृद्गतौविप्रतिषेधे-यद्बाधितंतद्बाधितमेवेत्यूडिदमित्यस्यपुनरप्रवृत्तिरेवेतिचेत् न लक्ष्यानुरोधेनपुनःप्रसंगविज्ञानंचेति स्वीकारात् नन्वेवंप्रयस्वतइत्यादावपिपरेणबाधितमपिसावेकाचइतितसिलउदात्तत्वंस्यादितिचेत् न यत्तच्छब्दयोः सावर्णान्यत्वेन नगोश्वन्सावर्वर्णेतिनिषेधात् नचपुनःप्रसंगविज्ञानंचेत्येतत्सा-र्वत्रिकं लक्ष्यानुरोधेनक्वचिदेवतदाश्रयणादिति। सातिं षणुदाने धात्वादेःषःसः भावेक्तिन् जनस-नखनांसञ्झलोरितिनकारस्यात्वं तितुत्रतथसिसुसरकसेषुचेतिनिषेधादिण्नभवति नित्स्वरेप्राप्ते उदात्तइत्यनुवृत्तौ ऊतियूतिजूतिसातिहेतिकीर्तयश्चेतिनिपातनादन्तोदात्तत्वम्। ईमहे ईङ्गतौ श्यनोऽपिबहुलंछन्दसीतिलुक् अस्यधातोर्ङित्त्वात्तास्यनुदात्तेन्ङिदुपदेशादितिलसार्वधातुकस्या-नुदात्तत्वेधातुस्वरएवशिष्यते नचतिङ्ङतिङ इतिनिघातः यथायोगेप्रथमेतिनिषेधादुपरवाक्ययो-रपिहिवाशब्दयोगादन्यथावाक्यापरिपूर्तेस्तिङ्विभक्तेरवश्यमभ्याहाराद्यपेक्षप्रथमतिङ्वि-

भक्तिरिति। दिवः ऊडिदमित्यादिनाविभक्तेरुदात्तत्वम्। पार्थिवात् प्रथमस्थाने प्रथेतेइतिपृथिवी प्रथेःषिवन्संप्रसारणंचेतिषिवन्प्रत्ययः षिद्गौरादिभ्यश्चेतिङीष् प्रत्ययस्वरेणोदात्तः शेषनिघाते-नानुदात्तादिःपृथिवीशब्दः पृथिव्याविकारइत्यर्थे ओरञ्इत्यनुवृत्तावनुदात्तादेश्चेत्यञ् यस्येति-चेतीकारलोपः तद्धितेष्वचामादेरित्यादिवृद्धीरपरत्वम् ञ्नित्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तः । अधि निपातत्वादाद्युदात्तः । इन्द्रं रन्प्रत्ययान्तआद्युदात्तः । महः महतइत्यस्यअकारतकारयोर्लोप-श्छान्दसः सावेकाचइतिविभक्तेरुदात्तत्वम्। रजसः नब्विषयस्यानिसन्तस्येत्याद्युदात्तत्वम्॥ १०॥

१०. हम इन इन्द्र के निकट इसलिए याचना करते हैं कि ये पृथिवी, आकाश और महान् वायु-मण्डल (अन्तरिक्ष) से हमें धन-दान दें।

इन्द्रमित्यादिकंदशर्चंपञ्चमंसूक्तंतत्रइन्द्रंवोविश्वतस्परीत्यादिषुचतुर्थम्। ऋषिच्छन्दोदेवताविनियोगश्च पूर्ववत् विशेषविनियोगस्तूच्यते—महाव्रतेनिष्केवल्यशस्त्रेइन्द्रमिद्गाथिनइतिसूक्तम् तथाचपञ्च-मारण्यकेसूत्रितम्—शिरोगायत्रमिन्द्रमिद्गाथिनइति । तथाचतुर्विंशेहनिब्राह्मणाच्छंसिनःश-स्त्रे इन्द्रमिद्गाथिनइतिषळहस्तोत्रियस्तृचः चतुर्विंशेहोवाजनिष्टेत्युपक्रम्यायाहिसुषुमाहितइन्द्र-मिद्गाथिनोबृहदितिसूत्रितत्वात् अतिरात्रेप्रथमेपर्यायेऽच्छावाकशस्त्रेऽयमेवतृचोऽनुरूपः सूत्रि-तंच— इन्द्रायमद्वनेसुतमिन्द्रमिद्गाथिनोबृहदिति।

तत्रप्रथमामृचमाह—

इन्द्र॒मिद्गा॒थिनो॑बृ॒हदिन्द्र॑म॒र्केभि॑र॒र्किणः॑। इन्द्रं॒वाणी॑रनूषत ॥ १ ॥

इन्द्र॑म्। इत्। गा॒थिनः॑। बृ॒हत्। इन्द्र॑म्। अ॒र्केभिः॑। अ॒र्किणः॑।
इन्द्र॑म्। वाणीः॑। अ॒नू॒ष॒त॒ ॥ १ ॥

गाथिनः गीयमानसामयुक्ताउद्गातारः इन्द्रमित् इन्द्रमेव बृहत् त्वामिद्धिहवामहेइत्यस्या-मृचिउत्पन्नेनबृहन्नामकेनसाम्नाअनूषतस्तुतवन्तः अर्किणः अर्चनहेतुमन्त्रोपेताहोतारः अर्केभिः ऋग्रूपैर्मन्त्रैः इन्द्रमेवानूषतस्तुतवन्तः येत्ववशिष्टाअध्वर्य्वादयस्तेवाणीर्वाग्भिर्यजूरूपाभिरिन्द्रम-नूषत अर्कशब्दस्यमन्त्रपरत्वंयास्केनोक्तम्—अर्कोमन्त्रोभवतियदनेनार्चतीति। श्लोकइत्यादिषुस-प्तपञ्चाशत्सुवाङ्नामसुवाशीवाणीतिपठितम् ॥ गाथिनः उषिकुषिगार्तिभ्यस्थन्नितिगायतेस्थ-न्प्रत्ययः नित्त्वादाद्युदात्तः गाथाएषांसन्तीतिगाथिनः व्रीह्यादिभ्यश्चेतीनिः प्रत्ययस्वरेणइका-रउदात्तः सच सतिशिष्टः। बृहत् बृहता तृतीयैकवचनस्यसुपांसुलुगितिलुक् वृषद्बृहन्महज्जग-च्छतृवच्चेत्यन्तोदात्तोनिपातितः । अर्केभिः अर्चपूजायां अर्च्यन्तेएभिरित्यर्कामन्त्राः पुंसिसं-

---

१ ऋ० सं० ६. ७. २७.। २ नि० ५. ४.।

शायोपःप्रापेणेतिघः चयोःकुधिष्ण्ययोरितिकुत्वं प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः बहुलंछन्दसीतिभिस ऐसादेशोनभवति। अर्काःस्तुतिसाधनभूतामन्त्राएषांसन्तीत्यर्किणः। वाणीः वृषदीनचित्याद्युदात्तः दीर्घाज्जसिचेतिपूर्वसवर्णदीर्घनिषेधस्य वाछन्दसीतिविकल्पितत्वाद्दीर्घत्वम् तृतीयार्थेप्रथमा। अनूषत णुस्तुतौ णोनइतिनत्वं लुङि व्यत्ययेनात्मनेपदं झस्यअदादेशः सिचइडभावः उकारस्यदीर्घत्वंचछान्दसं धातोः कुटादित्वात्सिचोङित्त्वेनगुणाभावः ॥ १ ॥

१. सामवेदियों ने साम-गान-द्वारा, ऋग्वेदियों ने वाणी-द्वारा और यजुर्वेदियों ने वाणी-द्वारा इन्द्र की स्तुति की है।

इन्द्रइद्धर्योःसचासम्मिश्लआवचोयुजा। इन्द्रोवज्रीहिरण्ययः॥२॥

इन्द्रः। इत्। हर्योः। सचा। सम्ऽमिश्लः। आ। वचःऽयुजा। इन्द्रः। वज्री। हिरण्ययः॥ २ ॥

इन्द्रइदिन्द्रएवहर्योः हरिनामकयोरश्वयोः सचासहयुगपत् आसंमिश्लः सर्वतः सम्यक्मिश्रयिता कीदृशयोर्हर्योः वचोयुजाइन्द्रस्यवचनमात्रेणरथेयुज्यमानयोःसुशिक्षितयोरित्यर्थः अयमिन्द्रोवज्रीवज्रयुक्तः हिरण्ययः हिरण्मयः सर्वाभरणभूषितइत्यर्थः॥ हर्योः हरतइतिहरी इन् नित्त्वादाद्युदात्तः। सचासहेत्युक्तम्। मिश्रणंमिश्रः मिश्रयतेर्घञ् सम्यक्मिश्रोयस्यासौसंमिश्रः लत्वंछान्दसम् सम्यक्मिश्रयितेत्यर्थः बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्। वचसा युज्येतेइतिवचोयुजौ तयोःषष्ठीद्विवचनस्यसुपांसुलुगित्याकारादेशः युजशब्दोधातुस्वरेणान्तोदात्तः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणसएवशिष्यते। वज्री वज्रमस्यास्ति अतइनिठनौ प्रत्ययस्वरः। हिरण्ययः ऋत्व्यवास्त्व्यवास्त्वमाध्वीहिरण्ययानिच्छन्दसीति हिरण्यमयशब्दस्यमकारलोपोनिपात्यते अकारः प्रत्ययस्वरेणोदात्तः पूर्वेणानुदात्तेनसहैकादेशउदात्तेनोदात्तइत्युदात्तः॥ २ ॥

२. इन्द्र अपने दोनों घोड़ों को बात की बात में जोतकर सबके साथ मिलते हैं। इन्द्र वज्रयुक्त और हिरण्मय हैं।

इन्द्रोदीर्घायचक्षसआसूर्यंरोहयद्दिवि। विगोभिरद्रिमैरयत्॥ ३ ॥

इन्द्रः। दीर्घाय। चक्षसे। आ। सूर्यम्। रोहयत्। दिवि। वि। गोभिः। अद्रिम्। ऐरयत्॥ ३ ॥

अयंइन्द्रोदीर्घायप्रौढायनिरन्तरायचक्षसेदर्शनायदिविद्युलोकेसूर्यमारोहयत् पुरावृत्रासुरेणजगतिपद्यपादितेतमसनिवारणेनप्राणिनोदष्टिसिद्ध्यर्थं ...दिव्यंद्युलोकेस्थापितवानि-

त्यर्थः सच्चसूर्योगोभिःस्वकीयरश्मिभिरद्रिंपर्वतमपुत्रंसर्वंजगद्व्यैरयद् विशेषेणदर्शनार्थमे- रितवान् प्रकाशितवानित्यर्थः अथवा इन्द्रएवगोभिर्जलैर्निमित्तभूतैरद्रिंमेघंव्यैरयद्विशेषेण- प्रेरितवान् पञ्चदशसंख्याकेषुरश्मिनामसुखेदयः किरणाः गावइतिपठितम् त्रिंशत्संख्याकेषुमेघ- नामसुअद्रिः ग्रावेतिपठितम्॥ दीर्घाय प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः। चक्षसे चक्षेः सर्वधातुभ्यो- सुन्नित्यसुन् बहुलग्रहणाद् ख्याञादेशाभावः नित्त्वादाद्युदात्तः। सूर्यं सुवतिप्रेरयतीतिसूर्यः षूप्रेरणे धात्वादेःषःसः राजसूयसूर्येत्यादिनाक्यप्प्रत्ययः रुत्यरुडागमश्चनिपात्यते क्यपः कित्त्वाद्गुणाभावः पित्त्वादनुदात्तत्वं धातुस्वरएवशिष्यते। रोहयद् रुहेर्ण्यन्तात्लङि बहुलंछ- न्दस्यमाङ्योगेपीत्यडभावोनिघातश्च । दिवि ऊडिदमित्यादिनाविभक्तेरुदात्तत्वम्। अद्रिं अ- दिशदिभूशुभिभ्यःक्रिन्नितिक्रिन्प्रत्ययः अदन्विपशवस्तृणादिकमनेत्यद्रिः नित्त्वादाद्युदात्त- त्वम्। ऐरयद् ईरगतौ ण्यन्तात्लङ् निघातः॥ ३॥

३. दूरस्थ मनुष्यों को देखने के लिए ही इन्द्र ने सूर्य को आकाश में रक्खा है। सूर्य अपनी किरणों-द्वारा पर्वतों को आलोकित किये हुए हैं।

इन्द्रवाजेषुनोवसहस्रप्रधनेषुच। उग्रउग्राभिरूतिभिः॥ ४॥

इन्द्र। वाजेषु। नः। अव। सहस्रऽप्रधनेषु। च। उग्रः। उग्राभिः। ऊतिऽभिः॥४॥

हेइन्द्र उग्रः शत्रुभिरप्रधृष्यस्त्वं उग्राभिरप्रधृष्याभिरूतिभिरस्मद्विषयरक्षाभिर्वाजेषुयु- द्धेषुनोऽस्मानवरक्ष तथा सहस्रप्रधनेषुच सहस्रसंख्याकगजाश्वादिलाभयुक्तेषुमहायुद्धेष्वपि रक्ष।वाजेषु वृषादीनांचेत्याद्युदात्तत्वम्।नसःसकारस्यरुत्वोत्वगुणेषुप्रकृत्यान्तःपादमितिप्रकृतिभा- वोनभवति अव्यपरे इतिनिषेधात्। अव अवरक्षणे तिङ्ङतिङइतिनिघातः यद्यपिसहस्रप्र- धनेषुचावेत्यध्याहृतांक्रियामपेक्ष्यप्रथमायाःश्रूयमाणायाःअवेतिक्रियायाश्चवायोगेप्रथमेति नि- घातनिषेधःप्राप्तः तथापिवाजेष्वित्यत्रचकारस्यलुप्तत्वाच्चादिलोपेविभाषेतिनिषेधस्यविकल्पित- त्वादत्रनिघातःप्रवर्तते। सहस्रशब्दःकर्दमादीनांचेतिमध्योदात्तः। सहस्रप्रधनेषुवाजेषु बहुव्री- हौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्। उग्रः उचसमवाये चस्यगः ऋज्रेन्द्रेतिरन् व्यत्ययेनान्तोदात्तः। ऊ- तिभिः ऊतियूतीत्यादिनाक्तिन्नुदात्तः॥ ४॥

४. उग्र इन्द्र! अपनी अप्रतिहत रक्षण-शक्ति-द्वारा युद्ध और लाभकारी महासमर में हमारी रक्षा करो।

इन्द्रंवयंमहाधनइन्द्रमर्भेहवामहे। युजंवृत्रेषुवज्रिणम्॥ ५॥ १३॥

इन्द्रम्। वयम्। महाऽधने। इन्द्रम्। अर्भे। हवामहे। युजम्। वृत्रेषु। वज्रिणम्॥ ५॥ १३॥

वयमनुष्ठातारः महाधनेमभूतधननिमित्तमिन्द्रं हवामहे आह्वयामः अर्भेअर्भके स्वल्पेपिधनेनिमित्तभूतेसतिइन्द्रंहवामहे कीदृशमिन्द्रं युजंसहकारिणं समाहितंवा वृत्रेषुशत्रुषुप्रत्यवायविरोधिषुमागेषु तन्निवारणाय वज्रिणं वज्रोपेतम् महाधनशब्दोयद्यपिसंग्रामनामसुपठितः तथापि महाधनवचनमत्रसंग्रामइतिबहुव्रीहित्वेसत्यन्तोदात्तत्वासिद्धेर्नाश्रितइहीतम् ॥ महाधने महच्चतद्धनंचेतिसमासस्येत्यन्तोदात्तः । अर्भे आर्तिगृभ्यांभन् नित्त्वादाद्युदात्तः । हवामहे ह्वेञ्स्पर्धायांशब्देच ञित्त्वात्कर्त्रभिप्रायेआत्मनेपदं लटःस्थानेमहिङ् टितआत्मनेपदानामिटेरेत्वम् कर्तरिशप् ह्वःसंप्रसारणमित्यनुवृत्तौबहुलंछन्दसीतिसंप्रसारणम् वकारस्यउकारः परपूर्वत्वं गुणावादेशौ अचोदीर्घोयञिचितिदीर्घत्वम् तिङ्ङतिङइतिनिघातः । युजं युजसमाधावित्यस्यक्विप् युजेरसमासेइतिनुम्नभवति सहियुजेरितिनिर्देशादिकाररहितस्यनभवतिअनित्यमागमशासनमितिवायुजिर्योगेइत्यस्यापिनुम्नभवति । वृत्रेषु वृतुवर्तने प्रतिकूलतयावर्तन्तेइतिवृत्राणिशत्रुकुलानि स्फायितञ्चीत्यादिनारक्प्रत्ययः कित्त्वाद्गुणाभावः प्रत्ययस्वरः । वज्रिणं अतइनिठनावितीनिः प्रत्ययस्वरः ॥ ५ ॥

५. इन्द्र हमारे सहायक और शत्रुओं के लिए वज्रधर हैं; इसलिए हम धन और महाधन के लिए इन्द्र का आह्वान करते हैं।

स नो॑ वृषन्न॒मुं च॒रुं सत्रा॑दाव॒न्नपा॑ वृधि । अ॒स्मभ्य॒मप्र॑तिष्कुतः ॥ ६ ॥

सः । नः॒ । वृ॒ष॒न् । अ॒मुम् । च॒रुम् । सत्रा॑ऽदाव॒न् । अप॑ । वृ॒धि॒ ।
अ॒स्मभ्य॑म् । अप्र॑तिऽस्कुतः ॥ ६ ॥

हेसत्रादावन् अस्मदभीष्टानांसर्वेषांफलानांसहप्रदातः अतोनीसादिनिष्पत्त्यर्थं हेवृषन् वृष्टिप्रदेन्द्र नोऽस्मदर्थं अमुंदृश्यमानंचरुंमेघमपावृधिउद्घाटय तथैवास्मभ्यमस्मदर्थंअप्रतिष्कुतः प्रतिशब्दरहितः यद्यदस्माभिर्याच्यतेतत्सर्वंनेतिप्रतिशब्दंनोच्चारयति अतोऽस्मद्विषयेकदाचिदप्यप्रतिस्खलितः एतदेवाभिप्रेत्ययास्कआह—अप्रतिष्कुतोऽप्रतिष्कृतोऽप्रतिस्खलितोवेति[1] ॥ वृषन् आमन्त्रितनिघातः । अमुं प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः । चरुं चरतीतिचरुः भृमृशीङ्चरित्सरितनिधनिमिमस्जिभ्यउरित्युप्रत्ययः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । सत्रादावन् सत्राशब्दःसहार्थे अभिमतफलजातंसकलंसहददातीतिसत्रादावा आतोमनिन्क्वनिब्वनिपश्चेतिवनिप् आमन्त्रितस्यचेत्याद्युदात्तत्वम् पादादित्वान्ननिघातः । अप निपातस्यचेतिदीर्घः निपातआद्युदात्तः ।

---

१ नि० ६. १६. ।

वृधि वृञ्वरणे लोटःसिप् तस्यसेर्ह्यपिच्चेतिहिः स्वादिभ्यःश्नुः तस्यबहुलंछन्दसीतिलुक् श्रुशृणु-पृकृवृभ्यश्छन्दसीतिहेर्धिरादेशः तस्यङित्त्वात्पूर्वस्यगुणाभावः निघातः । अस्मभ्यं अस-च्छब्दाद्भ्यसोभ्यमितिभ्यमादेशः शेषेलोपइतिदकारलोपः बहुवचनेझल्येदित्येत्वंनभवति अ-ङ्गवृत्तेपुनर्वृत्तावविधिर्निष्ठितस्येत्युक्तम् प्रातिपदिकस्वरेणस्मेत्यकारउदात्तः भ्यसोभ्यमिति भ्यमादेशपक्षेशेषेलोपइतिमपर्यन्तशेषस्याद्शब्दस्यलोपः तदाउदात्तनिवृत्तिस्वरेण अभ्यमादे-रकारस्योदात्तत्वम् । अप्रतिष्कुतः केनचिदप्रतिशब्दितः कुङ्शब्दे निष्ठेतिकर्मणिक्तप्रत्ययः प्र-तेःप्राक्प्रयोगः पारस्करादेराकृतिगणत्वात्सुडागमः सुषामादेराकृतिगणत्वात्षत्वम् नञ्समासे अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ६ ॥

६. अभीष्ट-फलदाता और वृष्टिप्रद इन्द्र! तुम हमारे लिए इस मेघ को भेदन करो। तुमने कभी भी हमारी प्रार्थना अस्वीकार नहीं की।

तु॒ञ्जेतु॑ञ्जे॒यउत्त॑रे॒स्तोमा॒इन्द्र॑स्यव॒ज्रिणः॑ । नवि॑न्धेअ॒स्यसु॑ष्टु॒तिम् ॥ ७ ॥

तु॒ञ्जेऽतु॑ञ्जे । ये । उत्ऽत॑रे । स्तोमाः॑ । इन्द्र॑स्य । व॒ज्रिणः॑ । न । वि॒न्धे॒ । अ॒स्य॒ । सुऽस्तु॒तिम् ॥ ७ ॥

तुञ्जेतुञ्जेतस्मिंस्तस्मिन्फलदातरिदेवान्तरेयेस्तोमाःस्तोत्रविशेषाः उत्तरेउत्कृष्टाःसन्तितैःस्तो-मैः सर्वैरपिवज्रिणोवज्रयुक्तस्यास्येन्द्रस्यसुष्टुतिंयोग्यांशोभनस्तुतिंनविन्धेनविंदामि इन्द्रस्यात्य-न्तगुणबाहुल्येनदेवान्तरेषुसमत्वेनप्रसिद्धान्यपिस्तोत्राणिनपर्याप्तानीत्यर्थः एतामृचंयास्कएवंव्या-चष्टे—तुञ्जस्तुञ्जतेर्दानकर्मणः दानेदानेयउत्तरेस्तोमाइन्द्रस्यवज्रिणोनास्यतैर्विंदामिसमाप्तिंस्तुते-रिति॥ तुञ्जेतुञ्जे तुजिर्दानकर्मेत्युक्तम् ततःकर्तरिपचाद्यच् चितइत्यन्तोदात्तत्वम् नित्यवीप्सयो-रितिद्विर्भावः तस्यपरमाम्रेडितमितिद्वितीयस्याम्रेडितसंज्ञा अनुदात्तंचेत्यनुदात्तत्वं दातरिदातरी-त्यर्थः निरुक्तेतुदानेदानेइत्यर्थतोव्याख्यानम् ।उत्तरे तॄप्लवनतरणयोः भावेऋदोरप् उच्छब्दउ-त्कृष्टवचनः उत्कृष्टस्तरोयस्येतिबहुव्रीहिः उच्छब्दोनिपाताआद्युदात्ताइत्याद्युदात्तः बहुव्रीहौ पूर्व-पदप्रकृतिस्वरत्वम् । स्तोमाः अर्तिस्तुस्वित्यादिनास्तोमशब्दोमन्नन्तोनित्त्वादाद्युदात्तः । विन्धे वि-दॢलाभे लट् स्वरितेत्त्वादात्मनेपदं उत्तमैकवचनमिट् तुदादिभ्यःशः शेमुचादीनामितिनुम् दकारस्य व्यत्ययेनधकारः अस्यप्रकृतस्येन्द्रस्यपरामर्शादन्वादेशेइदमोऽश् शित्त्वात्सर्वादेशोऽनुदात्तः। सु-ष्टुतिं ष्टुञ्स्तुतौ धात्वादेःषःसइतिसत्वं स्त्रियांक्तिन्नितिभावेक्तिन् सुइत्युदात्तेनोपसर्गेणप्रादिसमा-सःउपसर्गात्सुनोतीत्यादिनाषत्वम् अप्राव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेनसोःप्राप्तमुदात्तत्वंबाधित्वा ग-

१ नि० ६, १८।

तिकारकोपपदात्कृदित्युत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेनधातोरुदात्तत्वेप्राप्तेतदपवादेनतादौचनितिकृत्यता-
वित्यनन्तरस्यगतिसंज्ञकस्यसोरेवोदात्तत्वेनभवितव्यम् तत्तुमन्क्तिन्व्याख्यानशयनासनस्थान-
याजकादिक्रीताइत्युत्तरपदान्तोदात्तेनबाध्यते तथाचसुहवांसुष्टुतीहुवे शृण्वेचोदस्वसुष्टुतिं यास्ते-
राकेसुमतयइत्यादावन्तोदात्तत्वमित्याहुः यथातुमन्क्तिन्नित्यादौवृत्तावुक्तंतथैवपञ्चघटवदवि-
ष्यते तत्रहिकारकाद्दत्तश्रुतयोरेवाशिषीत्यतः कारकादित्यनुवृत्तेःपाणिनिकृतिरित्यादावेवमन्क्ति-
न्नित्यादिसूत्रमित्युक्तम् कारकादित्येवप्रकृतिःप्रहृतिरितिचप्रत्युदाहृतम् स्यादेतत् स्तूयतेऽ-
नयेतिस्तुतिरितिकिन्नाकरणभूतःक्तिनभिधीयते सुशब्देनचकरणमेवविशेष्यतेनधात्वर्थः तथाच-
सुष्टुतिरित्यत्रसुशब्दः कारकपरएवभविष्यति प्रकृतिःप्रहृतिरित्यादौतुप्रशब्दोधात्वर्थविशेषण-
मेवेतितत्प्रत्युदाहरणोपपत्तिरिति न एवंसतिसुशब्दस्यक्रियायोगाभावात् उपसर्गाःक्रियायो-
गेइत्युक्तउपसर्गसंज्ञानस्यात् तथाचउपसर्गात्सुनोतिसुवतीत्यादिनाषत्वंनस्यात् ननुक्तिनाकर-
णमभिधीयते क्रियासाधनंचकरणं तथाचकरणविशेषणस्यापिसुशब्दस्यकरणान्तर्गतक्रिया-
योगादुपसर्गताभविष्यतीति न तथासति यत्क्रियायुक्तास्तंप्रत्युपसर्गसंज्ञकाइतिकरोत्यर्थमेव
प्रतिसोरुपसर्गता ननुस्तुधात्वर्थंप्रतीत्यस्यषत्वंनस्यादेव ननुस्तुधात्वर्थद्वारैवतत्करणस्यसुश-
ब्दोविशेषणंभविष्यति याहिशोभनास्तुतिस्तत्करणमपिशोभनमेवेति एवंचस्तुधात्वर्थसंबन्धा-
त्तंप्रत्युपसर्गत्वेनषत्वमपिभविष्यति तद्द्वाराकरणविशेषणत्वात्कारकवचनोऽपिसुशब्दोभविष्य-
तीतिवृत्त्यविरोधेनैवमन्क्तिन्नादिसूत्रस्यसुष्टुतिशब्दोविषयोभविष्यति प्रकृतिःप्रहृतिरित्यत्रा-
पेक्तिन्प्रत्युदाहृतेतिनतत्रप्रशब्दस्यकरणपरत्वम् करणेक्तिन्उदाहरणेऽपिधात्वर्थमात्रविशेषणत्वे-
ऽविवक्षितानद्वाराप्रत्ययार्थविशेषणतापीतितत्प्रत्युदाहरणत्वोपपत्तिरिति सुष्टुतिरित्यत्रपुनः
क्तिन्अभिधेयकरणपर्यन्तंसुशब्दस्यव्यापारइत्युदाहरणत्वेननप्रत्युदाहरणतेति न किमत्रसुशब्दः
श्रुत्यैवप्रकृतिप्रत्ययार्थोभयविशेषणपरः उतश्रुत्यैकंविशिनष्टि अर्थादितरदिति यदाप्युभय-
परत्वंतदापिकिंयौगपद्येनउतक्रमेणेति आद्ये प्रतिविशेष्यंविशेषणपदावृत्तिरितिप्रसंगः द्वितीये
विरम्यव्यापाराभावः नचशब्दबुद्धिकर्मणांविरम्यव्यापारःकथंचिद्दृष्टइष्टोवा अतोनश्रुत्योभय-
परत्वं अथैकत्रश्रुत्यातात्पर्यम् अपरत्रत्वर्थादिति तत्रधात्वर्थसंबन्धस्यार्थिकत्वेषत्वासिद्धिः
प्रत्ययार्थसंबन्धस्यार्थिकत्वेमन्क्तिन्नित्यादिस्वरासिद्धिः आर्थिकेनापिकारकसंबन्धेनोदाहरण-
त्वाभिधानेप्रकृतिःप्रहृतिरित्यादिप्रत्युदाहरणंनस्यात् श्रुत्याधात्वर्थमात्रसंबन्धस्यापिप्रशब्दस्या-
र्थात्तत्करणसंबन्धःकेनवारयितुंशक्यतइत्येषादिक् अतइहप्रत्ययार्थमात्रसंबन्धपरत्वांगीकारे-
णस्वरःसिध्यतु षत्वंतुछान्दसमस्तु शोभनास्तुतिर्यस्यामितिबहुव्रीहिर्वाभवतु एवंचनसुष्टु-

१ ऋ० सं० २. ७. १५। २ ऋ० सं० ६. ५. २५। ३ ऋ० सं० २. ७. १५।

स्यामित्यन्तोदात्तत्वंभविष्यति अथवास्तुवन्तिस्तुवन्तीतिस्तुतयइतिकरणभूताऋचः स्तुविशब्दे- नोच्यन्ते किचूकौचसंज्ञायामितिकिच्प्रत्ययेसतिचित्वादन्तोदात्तताभविष्यति नचकरणीभू- तानामृचांकर्तृप्रत्ययेनक्तिचाकथमभिधानमितिवाच्यम्. काष्ठानिपचन्तीतिवत्तासामपिस्वव्या- पारेप्राधान्यविवक्षयाकरणत्वोपपत्तेरिति ॥ ७ ॥

७. जो विविध स्तुति-वाक्य विभिन्न देवताओं के लिए प्रयुक्त होते हैं, सो सब वज्रधारी इन्द्र के हैं। इन्द्र की योग्य स्तुति मैं नहीं जानता।

वृषायूथेववंसगःकृष्टीरियर्त्योजसा। ईशानोअप्रतिष्कुतः ॥ ८ ॥

वृषा। यूथाऽइव। वंसगः। कृष्टीः। इयर्ति। ओजसा। ईशानः। अप्रतिऽस्कुतः ॥ ८ ॥

वृषाकामानांवर्षितेन्द्रओजसास्वकीयबलेनानुग्रहीतुंकृष्टीर्मनुष्यानियर्तिप्राप्नोति कीदृश- इन्द्रः ईशानः समर्थः अप्रतिष्कुतः प्रतिशब्दरहितः याच्यमानंनपरिहरतीत्यर्थः इन्द्रस्य दृष्टान्तः—वंसगोवननीयगतिर्वृषभोयूथेव गोयूथानियथाप्राप्नोतितद्वत् ॥ वृषा कनिन्युवृषित- क्षिराजिधन्विद्युप्रतिदिवइतिवर्षतेःकनिन्प्रत्ययः कित्त्वाद्गुणाभावः नित्त्वादाद्युदात्तः । यूथाइव युवन्तिमिश्रीभवन्तीतियूथानि युमिश्रणामिश्रणयोः तिथपृष्ठगूथयूथप्रोथाइतिथक्प्रत्ययान्तो- निपातितः निपातनाद्दीर्घत्वं प्रत्ययस्वरेण अकारउदात्तः शेश्छन्दसिबहुलमितिलुक् इवेननि- त्यसमासोविभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वंचवक्तव्यमितिसमासेपिसएवस्वरः। वंसगः पृषोदरा- दित्वादभिमतरूपस्वरसिद्धिः कर्षन्तीतिकृष्टयः किचूकौचसंज्ञायामितिक्तिच् चित्त्वादन्तोदात्तः। इयर्ति ऋसृगतौ तिप् शपःश्लुः श्लाविति द्विर्भावः अभ्यासस्यउरदत्वहलादिशेषौ अर्तिपिपर्त्यो- श्चेत्यकारस्यइकारः अभ्यासस्यासवर्णेइतीयङादेशः अङ्गस्यगुणोरपरत्वम्। ओजसा उब्जे- र्बलेबलोपश्चेत्यसुन् तत्सन्नियोगेनबकारलोपः लघूपधगुणः नित्त्वादाद्युदात्तः। ईशानः ईशऐ- श्वर्ये लटःशानच् अदिप्रभृतिभ्यःशपइतिशपोलुक् चितइत्यन्तोदात्तंबाधित्वा अनुदात्तेत्वाल्लसा- र्वधातुकानुदात्तत्वेनधातुस्वरएवशिष्यते। अप्रतिष्कुतः अप्रतिशब्दितः कुशब्देकर्मणिक्तः पारस्क- रादेराकृतिगणत्वात्सुडागमः सुषामादित्वात्षत्वम्. नञ्समासः अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥८॥

८. जिस तरह विशिष्ट-गतिवाला बैल अपने गो-दल को बलवान् करता है, उसी प्रकार इच्छित-वितरण-कर्त्ता इन्द्र मनुष्य को बलशाली करते हैं। इन्द्र शक्ति-सम्पन्न हैं और किसी की याचना को अग्राह्य नहीं करते।

यएकश्चर्षणीनांवसूनामिरज्यति। इन्द्रःपञ्चक्षितीनाम् ॥ ९ ॥

यः। एकः। चर्षणीनाम्। वसूनाम्। इरज्यति। इन्द्रः। पञ्च। क्षितीनाम् ॥ ९ ॥

य इन्द्रः स्वयमेक एव चर्षणीनां मनुष्याणां इरज्यति ईष्टे तथा वसूनां धनानां इरज्यति स इन्द्रः पञ्च निषादपञ्चमानां क्षितीनां निवासार्हाणां वर्णानां अनुग्रहीतेति शेषः। एकः इण्गतौ इण्भीकापाशल्यतिमर्चिभ्यः कन्निति कन् बाहुलकात् लोपाभावः नित्त्वादाद्युदात्तत्वम्। चर्षणीनां प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः अन्तोदात्तादित्यनुवृत्तौ नामन्यतरस्यामिति विभक्तेरुदात्तत्वम्। वसूनाम् निदित्यनुवृत्तौ शृस्वृस्निहित्रप्यसिवसिहनिक्लिदिबन्धिमनिभ्यश्चेत्युप्रत्ययः नित्त्वादाद्युदात्तः। इरज्यति कण्ड्वादिषु ईरज ईर्ष्यायां ऐश्वर्यार्थः कण्ड्वादिभ्यो यक् प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः। पञ्च पचि व्यक्तीकरणे पचेश्चेति कनिन् नित्त्वादाद्युदात्तः। क्षितीनाम् प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः नामन्यतरस्यामिति विभक्तेरुदात्तत्वम्॥ ९॥

९. जो इन्द्र मनुष्यों, धन और पञ्चक्षिति के ऊपर शासन करनेवाले हैं।

आश्विनंशंसिष्यन्निन्द्रंवोविश्वतस्परीतिजुहुयात् संस्थितेष्वाश्विनायस्तुवतइतिखण्डे-वपमहांअसीतिद्वाभ्यामिन्द्रंवोविश्वतस्परीतिसूत्रितम् चतुर्विंशेहनिमाध्यंदिनेसवनेब्राह्मणाच्छंसिन इन्द्रंवोविश्वतस्परीत्यारंभणीया चतुर्विंशइत्युपक्रम्य ऋजुनीतीनोवरुणइन्द्रंवोविश्वतस्परीतिसूत्रितम्।

तामेतांदशमीमृचमाह—

इन्द्रं॑ वो वि॒श्वत॒स्परि॒ हवा॑महे॒ जने॑भ्यः। अ॒स्माक॑मस्तु॒ केव॑लः॥ १०॥ १४॥

इन्द्र॑म्। वः॒। वि॒श्वतः॑। परि॑। हवा॑महे। जने॑भ्यः। अ॒स्माक॑म्। अ॒स्तु॒। केव॑लः॥ १०॥ १४॥

हे ऋत्विग्यजमानाः विश्वतः सर्वेभ्यो जनेभ्यः परि उपर्यवस्थितमिन्द्रं वो युष्मदर्थं हवामहे आह्वयामः अतः स इन्द्रोऽस्माकं केवलोऽसाधारणोऽस्तु इतरेभ्योऽप्यधिकमनुग्रहमस्मासु करोत्वित्यर्थः॥ इन्द्रं रन्प्रत्ययान्तो नित्त्वादाद्युदात्तः। वः अनुदात्तं सर्वमित्यनुवृत्तौ बहुवचनस्य वस्नसाविति वस्। विश्वतः लितीति प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तम्। परि निपातत्वादाद्युदात्तः संहितायां पञ्चम्याः परावध्यर्थ इति विसर्जनीयस्य सत्वम्। हवामहे ह्वेञः शपि बहुलं छन्दसीति संप्रसारणपरपूर्वत्वे गुणावादेशौ। जनेभ्यः जन्यन्ते इति जनाः जनयतेः कर्मणि घञ् जनिवध्योश्चेत्युपधाया वृद्ध्यभावः ञित्त्वादाद्युदात्तत्वम्। अस्माकं अस्मच्छब्दोऽन्तोदात्तः शेषे लोप इत्यन्त्यलोपपक्षे साम आकमित्याकारेण एकादेश उदात्तः टिलोपपक्षे उदात्तनिवृत्तिस्वरेण आकार उदात्तः। केवलः वृषादेराकृतिगणत्वादाद्युदात्तः॥ १०॥

१०. सबके अग्रणी इन्द्र को तुम लोगों के लिए हम आह्वान करते हैं। इन्द्र हमारे ही हैं।

अथसूक्तचतुष्टयात्मकेतृतीयानुवाके एन्द्रसानसिमित्यादिकंदशर्चंसूक्तम् सुरूपकृत्नुमित्यादिषट्सुपञ्चमम् ऋष्यादयस्तुपूर्ववत् विशेषविनियोगस्तुमहाव्रतेनिष्केवल्ये औष्णिहतृचाशीत्यावेन्द्रसानसिंरयिमित्यादिकेद्वेसूक्ते पञ्चमारण्यके औष्णिहीतृचाशीतिरितिखण्डेशौनकेनसूत्रितम्—सुरूपकृत्नुमूतयइतित्रीण्येन्द्रसानसिंरयिमितिद्वेइति । अतिरात्रेप्रथमपर्यायेच्छावकशस्त्रएन्द्रसानसिमितिसूक्तम् सूत्रितंच—इन्द्रमिद्गाथिनोबृहदेन्द्रसानसिमिति दर्शपूर्णमासयोरिन्द्रयाजिनःसान्नाय्यस्यानुवाक्याएन्द्रसानसिमिति उक्तादेवताइत्यस्मिन्खण्डेएन्द्रसानसिंमसत्साहिषेपुरुहूतशत्रूनितिसूत्रितम् ॥

तस्मिन्सूक्तेतामेतांप्रथमामृचमाह—

एन्द्रसानसिंरयिंसजित्वानंसदासहम् । वर्षिष्ठमूतयेभर ॥ १ ॥

आ । इन्द्र । सानसिम् । रयिम् । सऽजित्वानम् । सदाऽसहम् ।
वर्षिष्ठम् । ऊतये । भर ॥ १ ॥

हेइन्द्र ऊतयेअस्मद्रक्षार्थंरयिंधनमाभर आहर कीदृशंरयिं सानसिंसंभजनीयंसजित्वानं समानशत्रुजयशीलं धनेनहिशूरान्भृत्यान्संपाद्यशत्रवोजीयन्ते सदासहं सर्वदाशत्रूणामभिभवहेतुम् वर्षिष्ठमतिशयेनवृद्धंप्रभूतमित्यर्थः॥ सानसिं वनषणसंभक्तावित्यस्मादसिप्रत्ययोवृद्धिरन्तोदात्तत्वंच सानसिधर्णसीत्यादिनानिपात्यते । रयिं प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः। सजित्वानं समानानरीन्जेतुंशीलमस्य अन्येभ्योपिदृश्यन्तइतिक्वनिप् उपपदसमासः समानस्यछन्दस्यमूर्धप्रभृत्युदर्केष्वितिसमानस्यसभावः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणधातुस्वरएवशिष्यते । वर्षिष्ठं वृद्धशब्दादतिशायनेतमबिष्ठनाविति इष्ठन् प्रियस्थिरेत्यादिनावृद्धशब्दस्यवर्षादेशः इष्ठनोनित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । ऊतये उदात्तइत्यनुवृत्तावूतियूतिजूतिसातीत्यादिनाक्तिन्नुदात्तोनिपातितः । भर हृग्रहोर्भश्छन्दसीतिहकारस्यभकारः वेमाग्भावोरितिधातोःप्राक्प्रयोक्तव्यस्याङोव्यवहिताश्चेतिछन्दसिव्यवहितप्रयोगः ॥ १ ॥

१. इन्द्र ! हमारी रक्षा के लिए भोग के योग्य, विजयी और शत्रु-जयी यथेष्ट धन दो।

द्वितीयामृचमाह—

नियेनमुष्टिहत्ययानिवृत्रारुणधामहै । त्वोतासोन्यर्वता ॥ २ ॥

नि । येन । मुष्टिऽहत्यया । नि । वृत्रा । रुणधामहै । त्वाऽऊतासः । नि । अर्वता ॥ २ ॥

येनधनेनसंपादितानांभटानांनिमुष्टिहत्ययानितरांमुष्टिप्रहारेणवृत्राशत्रून् निरुणधामहैनिरुद्धान्करवाम यादृशंधनमाहरेत्यर्थः त्वोतासः त्वयारक्षितावयं अर्वताऽस्मदीयेनाश्वेननिरुणधामहाइत्यनुषङ्गः पदातियुद्धेनाश्वयुद्धेनचशत्रून्विनाशयामेत्यर्थः ॥ मुष्टिहत्यया हनस्तचेतिसुबन्तेउपपदेक्यप् तत्संनियोगेननकारस्यतकारः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेप्राप्ते परादिश्छन्दसिबहुलमितिबहुलग्रहणेननिचकादीनांछन्दस्यन्तोदात्तत्वाभिधानादन्तोदात्तत्वम् । नि आख्यातसंबद्धस्यापिनेरुपसर्गस्यव्यवहिताश्चेतिव्यवहितप्रयोगः । वृत्रा शेश्छन्दसिबहुलमितिशेर्लोपः नलोपः । रुणधामहै आट्संयोगेनपित्त्वात् श्नसोरल्लोपइत्यकारलोपोनभवति पित्त्वादेवचाख्यातस्यानुदात्तत्वेनविकरणस्यश्नमएवोदात्तत्वंशिष्यते ननुतिङ्ङतिङइतिनिघातेनभवितव्यम् न द्वेअत्रतिङ्विभक्ती निवृत्रामुष्ट्यानिरुणधामहाइत्यत्रमुख्याश्रुतैका अर्वतानिरुणधामहाइत्यत्रापिनिरुणधामहाइत्यनुषक्ताद्वितीया तयोःसमुच्चयार्थश्चकारोलुप्यते येन चादिलोपेविभाषेतिप्रथमेयंतिङ्विभक्तिर्ननिहन्यते यथानात्मनारुप्यति नान्यस्मैददातीत्यत्रहिसमुच्चयार्थस्यचशब्दस्यलोपाच्चुप्यतीतिप्रथमातिङ्विभक्तिर्ननिहन्यते ददातीतिद्वितीयातुनिहन्यतएव ननु तत्रद्वेतिङ्विभक्तीश्रूयेते इहपुनरेकैवश्रुतासैवोत्तरत्रानुषज्यतेनान्याश्रूयतइतिद्वितीयाभावात्कथमियंप्रथमा न अनुषङ्गलब्धद्वितीयापेक्षमपिप्राथम्यमुपजीव्यनिघातनिषेधदर्शनात्पुरोडाशंचाधिश्रयत्याज्यंच प्रोक्षणीश्चासादयत्याज्यंचेत्यत्राधिश्रयत्यासादयतीत्याख्यातयोःप्रथमवाक्यद्वयश्रुतयोरुत्तरवाक्यद्वयेऽनुषङ्गमपेक्ष्यैवप्राथम्यस्वीकारेणचवायोगेप्रथमेतिनिघातनिषेधोदृष्टइति । त्वयाऊतारक्षितास्त्वोतासः प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेतिमपर्यन्तस्यत्वादेशेदकारलोपश्छान्दसः अवतेर्निष्ठायामिड्भावश्च ज्वरत्वरस्रिव्यविमवामुपधायाश्चेत्यूठ् एत्येधत्यूठ्स्विति वृद्ध्यभावश्छान्दसः तृतीयाकर्मणीतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरेणआकारउदात्तः एकादेशउदात्तेनोदात्तइत्युदात्तः । अर्वता अर्वतिगच्छतीत्यर्वा अर्वगतौ अन्येभ्योऽपिदृश्यन्तइतिवनिप्प्रत्ययः नेड्वशिकृतीतीट्प्रतिषेधः लोपोव्योर्वलीतिवकारलोपः अर्वणस्त्रसावनञइतितकारः वनिपःपित्त्वाद्धातुस्वरएव ॥ २ ॥

२. उस धन के बल से सदा-सर्वदा मुष्टिकाघात करके हम शत्रु को दूर करेंगे या तुम्हारे द्वारा संरक्षित होकर हम घोड़ों से शत्रु को दूर करेंगे।

इन्द्रत्वोतासआवयंवज्रंघनाददीमहि । जयेमसंयुधिस्पृधः ॥ ३ ॥

इन्द्र । त्वाऽऊतासः । आ । वयम् । वज्रम् । घना । ददीमहि ।
जयेम । सम् । युधि । स्पृधः ॥ ३ ॥

१ तै० सं. ९. ५. ४. । २ तै० सं. १. ६. ६. ।

हेइन्द्रत्वोतासस्त्वयापालितावयंघनाघनंशत्रुप्रहरणायात्यन्तदृढं वज्रमायुधमाददीमहिस्वी-कुर्मः तेनचवज्रेणयुधियुद्धेस्पृधः स्पर्धमानान्शत्रून्संजयेमसम्यक्जयेम ॥ त्वोतासः उक्तम्।वज्रं वजव्रजगतौ ऋज्रेन्द्राग्रेत्यादिनावज्रशब्दोरन्प्रत्ययान्तोनिपातितः। घना घनःकाठिन्यंतदस्या-स्तीति अर्शआदित्वादच् चित्त्वादन्तोदात्तः सुपांसुलुगितिडादेशः। ददीमहि डुदाञ्दाने प्रार्थ-नायांलिङ् क्रियाफलस्यकर्तृगामित्वात्स्वरितञितइत्यात्मनेपदोत्तमपुरुषबहुवचनं ददीमहिजु-होत्यादित्वाच्छपःश्लुः श्लाविति द्विर्भावः लिङःसलोपोऽनन्त्यस्येतिसलोपः श्नाभ्यस्तयोरात इ-त्याकारलोपः। जयेम जिजये शपःपित्त्वादनुदात्तत्वम् तिङश्चलसार्वधातुकस्वरात् धातुस्वर-एवशिष्यते छन्दसिपरेपीतिसमःपरप्रयोगः। युधि युधसंप्रहारे संपदादित्वाद्भावेक्विप् सावेका-चइतिविभक्तेरुदात्तत्वम्। स्पर्धन्तइतिस्पृधः स्पर्धसंघर्षे क्विप्चेतिक्विप् बहुलंछन्दसीतिरेफस्य संप्रसारणमृकारः अकारलोपश्च ॥ ३ ॥

३. इन्द्र ! तुम्हारे द्वारा रक्षित होकर हम कठिन अस्त्र धारण करके डाह करनेवाले शत्रु को पराजित करेंगे।

चतुर्थीमृचमाह—

वयंशूरेभिरस्तृभिरिन्द्रत्वयायुजावयम्। सासह्यामपृतन्यतः ॥ ४ ॥

वयम्। शूरेभिः। अस्तृऽभिः। इन्द्र। त्वया। युजा। वयम्। ससह्याम। पृतन्यतः ॥ ४ ॥

वयंकर्मानुष्ठातारः शूरेभिःशौर्ययुक्तैः अस्तृभिरायुधानांप्रक्षेप्तृभिर्भटैःसंयुज्येमहीतिशेषः हेइन्द्र तादृशाभटसहितावयंयुजासहायभूतेनत्वयापृतन्यतः सेनामिच्छतः शत्रून्सासह्याम अ-तिशयेनाभिभवेम ॥ शूरेभिः शुश्रुगतौ कनित्यनुवृत्तौशुषिचिमीनांदीर्घश्चेतिक्रन् किच्वाद्गु-णाभावः नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् बहुलंछन्दसीत्यैसोनिषिद्धत्वाद्बहुवचनेझल्येदित्येत्वं सहयोगेतृ-तीयावचनात्वयमित्यस्यतदसमभिव्याहाराच्चवयंसंयुज्येमहीतिगम्यम् विनापिसहशब्देनवृद्धोयूने-तिनिपातनादितिसुक्तम्। अस्तृभिः शस्त्राणांप्रक्षेपणशीलैः तच्छीलेतत्साधुकारिभिर्वा असुक्षे-पणे तृन्निविधाच्छील्यादिषुतृन् नित्त्वादाद्युदात्तः रधादिभ्यश्चेतिविकल्पविधानादयं इडभावः वस्तुवस्तु रधादावभावाचृन्ठचौर्मासिक्षदादिभ्यइत्यनेनअनिट्त्वम्। त्वया युष्मसिभ्यांमदिक् किच्चाद्गुणाभावः युष्मद् प्रत्ययस्वरेणअकारउदात्तः तृतीयैकवचनंटा त्वमावेकवचनेइतिमप-र्यन्तस्यत्वादेशः अतोगुणेइतिपररूपत्वम् एकादेशउदात्तेनोदात्तइत्युदात्तः। युजा अञ्जुयुजि-क्रुञ्चांचेतिक्विन् सावेकाचइतिविभक्तेरुदात्तत्वम्। सासह्याम भृशंपुनःपुनःसहेमहि षहमर्षणे

१ यवकादिकृतलश्लाष्वसः।

धात्वादेःषःसः धातोरेकाचोहलादेःक्रियासमभिहारेयङ् यङोचिचेतिलुक् सन्यङोरितिद्विर्भावः हलादिःशेषः दीर्घोकितइतिदीर्घः मार्थनायांलिङ् चर्करीतंपरस्मैपदमदादिवच्चदष्टव्यमितिपरस्मैपदोत्तमपुरुषबहुवचनंमस् कर्तरिशप् अदादिवद्भावाल्लुक् नित्यंङितइत्यन्त्यसकारलोपः यासुट्परस्मैपदेषूदात्तोङिच्चेतियासुट् लिङःसलोपोऽनन्त्यस्येतिसकारलोपः सतिशिष्टत्वाद्यासुटएवोदात्तत्वंशिष्यते पादादित्वान्ननिघातः । पृतन्यतः योद्धुंपृतनामात्मनइच्छतः सुपआत्मनःक्यच् इतिक्यच् सनाद्यन्ताधातवइतिधातुसंज्ञायां सुपोधातुप्रातिपदिकयोरितिसुपोलुक् क्यचिचेत्यनुवृत्तौ कव्यध्वरपृतनस्यर्चिलोपइत्याकारलोपः पृतन्यधातुश्चित्त्वादन्तोदात्तः उपरिलटःशत्रादेशः कर्तरिशप् पित्त्वादनुदात्तत्वम् शतुश्चलसार्वधातुकस्वरेणउदात्तेनसहैकादेशउदात्तेनोदात्तइतिपृतन्यच्छब्दोन्तोदात्तः शसःसुपस्वरेणानुदात्तस्यान्तोदात्तादित्यनुवृत्तौ शतुरनुमोनद्यजादीइत्युदात्तत्वम् ॥ ४ ॥

४. इन्द्र ! तुम्हारी सहायता से हम हथियारबन्द लड़ाकों की सुसज्जित सेनावाले शत्रु को भी जीत सकेंगे।

पञ्चमीमृचमाह—

म॒हाँइन्द्रः॑प॒रश्च॒नुम॑हि॒त्वम॑स्तुव॒ज्रिणे॑ । द्यौर्नप्र॑थि॒नाशवः॑ ॥ ५ ॥ १५ ॥

म॒हान् । इन्द्रः॑ । प॒रः । च॒ । नु । म॒हि॒ऽत्वम् । अ॒स्तु॒ । व॒ज्रिणे॑ ।
द्यौः । न । प्र॒थि॒ना । शवः॑ ॥ ५ ॥ १५ ॥

अयमिन्द्रोमहान् शरीरेणप्रौढः परश्चगुणैरुत्कृष्टोपि नु किञ्च वज्रिणेवज्रयुक्तायेन्द्रायमहित्वंपूर्वोक्तंद्विविधमाधिक्यंसर्वदास्तु स्वभावसिद्धस्यापिप्रकृत्याप्रार्थनमेतत् किञ्च द्यौर्न द्युलोकइव शवोबलमिन्द्रस्यसेनारूपंप्रथिनाप्रथिम्नापृथुत्वेनयुज्यतामितिशेषः यथाद्युलोकःप्रभूतः एवमस्यसेनाप्रभूता नुशब्दोयद्यपिक्षिप्रनामसु नुमक्षिवितिपठितः तथाप्यत्रतस्यान्वयाभावान्निपातत्वेनानेकार्थत्वसंभवाच्चसमुच्चयार्थोऽभ्युपगृहीतः नशब्दोलोकेप्रतिषेधार्थएव स्वाध्यायेतुप्रतिषेधार्थउपमानार्थश्चेतिद्विविधः येनपदेनान्वीयतेतस्मात्पूर्वंप्रयुज्यमानः प्रतिषेधार्थः उपरिष्टात्प्रयुज्यमानउपमानार्थः तथाचयास्कउदाहरति—उभयमन्वध्यायंनेन्द्रंदेवममंसतेतिप्रतिषेधार्थीयःपुरस्तादुपचारः तस्ययत्प्रतिषेधति दुर्मदासोनसुरायामित्युपमार्थीयउपरिष्टादुपचारस्तस्ययेनोपमिमीतइति । अत्रोपमेयवाचिनोद्युशब्दस्यापिप्रयुक्तत्वादुपमार्थःस्वीकृतः अष्टाविंशतिसंख्याकेषुबलनामस्वोजःपाजःशवइतिपठितम् ॥ महानितिनकारस्यसंहितायां दीर्घादटिसमानपादेइतिरुत्वम् आतोटिनित्यमितिपूर्वस्याकारस्यानुनासिकः भोभगोअघोअपूर्वस्ययोशीतियकारः तस्यलोपः तस्यासिद्धत्वात्स्वरसंधिर्नभवति महेरिनिच्चेत्यौणादिकइन् महेर्भा-

नि० ११, २७, ।

वोमहित्वं त्वइतिप्रत्ययस्वरेणोदात्तः सएवशिष्यते वज्रिणइकारःप्रत्ययस्वरेणोदात्तः द्यौः द्यो-शब्दःप्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः गोतोणिदितिविभक्तेर्णित्त्वाद्‌चोञ्णितीतिवृद्धिरान्तरतम्या-दुदात्तैवभवति । प्रथिना प्रथिम्ना पृथ्वोर्भावइत्यर्थेपृथ्व्यादिभ्यइमनिज्वेतीमनिच् रऋतोहला-देर्लघोरितिऋकारस्यरभावः तुरिष्ठेमेयःस्वित्यनुवृत्तौटेरितिटिलोपः प्रथिमन्शब्दश्चित्त्वाद-न्तोदात्तः तृतीयैकवचनेभत्वादल्लोपोनइत्यकारलोपश्च छान्दसोमकारलोपः अनुदात्तस्यचय-त्रोदात्तइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् । शवः नञ्विषयस्यानिसन्तस्येत्याद्युदात्तत्वम् ॥ ५ ॥

५. इन्द्रदेव महान् सर्वोच्च हैं। वज्रवाही इन्द्र को महत्त्व आश्रय करे। इन्द्र की सेना आकाश के समान विशाल है।

स॒मो॒हे वा॒ य आश॑त॒ नर॑स्तो॒कस्य॒ सनि॑तौ । विप्रा॑सो वा धि॒याय॒वः ॥६॥

स॒म्ऽओ॒हे । वा॒ । ये । आश॑त । नरः॑ । तो॒कस्य॑ । सनि॑तौ ।
विप्रा॑सः । वा॒ । धि॒या॒ऽयवः॑ ॥ ६ ॥

येनरः पुरुषाः समोहेसंग्रामे तोकस्यापत्यस्यसनितौवालाभेवा आशतव्याप्तवन्तः इन्द्रं स्तुत्वेतिशेषः वाअथवा विप्रासोमेधाविनः धियायवः प्रज्ञाकामाः सन्तआशतवेसर्वेलभन्तइत्य-ध्याहारः रणइत्यादिषुषट्चत्वारिंशत्संग्रामनामसु समोहेसमिथःइतिपठितम् पञ्चदशस्वपत्यनाम-सु तुक्तोकमितिपठितम् ॥ समोहेप्रातिपदिकान्तोदात्तत्वम् । वा चादयोनुदात्ताइत्यनुदात्तः । आशत अशूव्याप्तौ छान्दसः च्लेर्लोपः आडागमउदात्तः सतिशिष्टत्वेनसएवशिष्यते । नरः प्रा-तिपदिकस्वरः । सनितौ स्त्रियांक्तिन् तितुत्रेष्वग्रहादीनामितिवचनाद्ग्रिगृहीतिर्निपठितिरिति-वदिडागमः । विप्रासः ऋजेन्द्रेत्यादिनाविप्रशब्दोरन्प्रत्ययान्तोनिपातितः । धियायवः धीधारणे धीयते धार्यते अवबुध्यते श्रुतमर्थजातमनयेतिधियाप्रज्ञा तामात्मनइच्छन्तीतिक्यच् क्या-च्छन्दसीत्युप्रत्ययः अतोलोपः प्रत्ययस्वरेणोदात्तः ॥ ६ ॥

६. जो पुरुष रण-स्थली में जानेवाले हैं, पुत्र-प्राप्ति के इच्छुक हैं अथवा जो विशेषतः ज्ञानाकाङ्क्षा में तत्पर हैं, वे सब इन्द्र की स्तुति-द्वारा सिद्धि प्राप्त करते हैं।

यः कु॒क्षिः सो॑म॒पात॑मः समु॒द्रइ॑व॒ पिन्व॑ते । उ॒र्वीरापो॒ न का॒कुदः॑ ॥ ७ ॥

यः । कु॒क्षिः । सो॒म॒ऽपात॑मः । स॒मु॒द्रःऽइ॑व । पिन्व॑ते । उ॒र्वीः ।
आपः॑ । न । का॒कुदः॑ ॥ ७ ॥

यः कुक्षिरस्येन्द्रस्यउदरप्रदेशः सोमपातमः अतिशयेनसोमस्यपाता सकुक्षिः समुद्र-इवपिन्वतेवर्धते सेचनार्थोधातुरौचित्येनवृद्धिंलक्षयति काकुदोमुखसंबन्धिन्यउर्वीर्बह्व्यः आ-पोन जलानीवजिह्वासंबद्धमास्योदकंयथाकदाचिदपिनशुष्यति तथेन्द्रस्यकुक्षिःसोमपूरितो-नशुष्यतीत्यर्थः यद्यपिश्लोकइत्यादिषुसप्तपञ्चाशत्सुवाङ्नामसुकाकुज्जिह्वेतिपठितम् तथाप्युदक-संबन्धसिद्ध्यर्थमत्रकाकुच्छब्देनमुखमुपलक्षितम् संबन्धवाचिनस्तद्धितस्यात्रछान्दसोलोपोद्रष्ट-व्यः॥ सोमपातमः सोमंपिबतीतिसोमपाः आकारोधातुस्वरेणोदात्तः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणस-एवशिष्यते तमपःपित्त्वादनुदात्तत्वम्। समुद्रशब्दःप्रातिपदिकत्वादन्तोदात्तः इवेनविभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वंचेति। पिन्वते पिविसेचने इदितोनुम्धातोरितिनुमागमः शपःपित्त्वेनानुदात्त-त्वं तिङश्चलसार्वधातुकस्वरेणधातुस्वरएवशिष्यते। उर्वीःउरुशब्दोऽन्तोदात्तः वोतोगुणव-चनादितिङीप् यणादेशःउदात्तयणोहल्पूर्वादितीकारउदात्तः जसासहएकादेशउदात्तेनोदात्तइ-त्येकादेशउदात्तः। आपः प्रातिपदिकस्वरः। काकुदः प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः॥ ७॥

७. इन्द्र का जो उदरदेश सोमरस-पान के लिए तत्पर रहता है, वह सागर की तरह विशाल है। वह उदर जीभ के जल की तरह कभी नहीं सूखता।

अभिप्लवषडहगतेषूक्थ्येषुतृतीयसवनेब्राह्मणाच्छंसिनएवाह्यस्यसूनृतेत्यनुरूपस्तृचः एवाह्यु-ग्रवाणितइतिखण्डे—अथब्राह्मणाच्छंसिनइत्युपक्रम्यएवाह्यस्येवीरयुरेवाह्यस्यसूनृतेतिसूत्रितम्।

तस्मिंस्तृचेप्रथमांसूक्तेऽष्टमीमृचमाह—

एवाह्यस्यसूनृताविरप्शीगोमतीमही। पक्वाशाखानदाशुषे॥ ८॥

एव। हि। अस्य। सूनृता। विऽरप्शी। गोऽमती। मही। पक्वा। शाखा। न। दाशुषे॥ ८॥

अस्येन्द्रस्यसूनृताप्रियसत्यरूपावाक्दाशुषेहविर्दत्तवतेयजमानायएवर्थंएवाहिएवंखलु अ-न्तरएववक्ष्यमाणगुणोपेताभवतीत्यर्थः कीदृशीविरप्शीविविधरपणोपेतवाक्यमुक्ता बहुवि-धोपचारवादिनीत्यर्थः गोमती बह्वीभिर्गोभिरुपेतागोप्रदेत्यर्थः अतएवमहीमहतीपूज्या यथोक्त-वाचोदृष्टान्तः—पक्वाशाखान यथाबहुभिःपक्वैःफलैरुपेतापनसवृक्षादिशाखास्वामीतिहेतुस्तद्वत् यद्य-पिमहन्नामसुमनार्थंविरप्शीतिपठितम् तथाप्यत्रमहीत्यनेनपुनरुक्तिप्रसंगादवयवार्थोगृहीतः॥ एव एवमादीनामन्तइत्यन्तोदात्तः संहितायांनिपातस्यचेतिदीर्घः। हि निपातआद्युदात्तः। अस्य प्रकृ-तस्येन्द्रस्यपरामर्शादिदमोन्वादेशेऽशनुदात्तस्तृतीयादावित्यादिनाअशादेशोनुदात्तइतिसर्वानुदात्तः। ऊनपरिहाणे सु-नरामूनयत्यप्रियमितिसूनृता साधुसाधुसत्याचेतिसूनृताप्रियसत्यावाक् परादिश्छन्दसिबहुलमि-त्युत्तरपदादिःऋकारउदात्तः। विरप्शी विविधंरपणंविरप् रपलपव्यक्तायांवाचि संपदादित्वाद्भावेक्विप् त-

देवामस्तीतिविरप्शानिवाक्यानिवानियस्यांवाचिसन्तिसावाक्विरप्शिनी अवइनिठनावितीनिः यस्येतिचेत्यकारलोपः ऋन्नेभ्योङीबितिङीप् इकारःप्रत्ययस्वरेणोदात्तः नकारलोपश्छान्दसः सवर्णदीर्घएकादेशउदात्तेनोदात्तइत्यनुदात्तः । गावःअस्यांसन्तीतिगोमती मतुम्ङीपौपित्त्वादनुदात्तौमातिपदिकस्वरएवशिष्यते । मही महती उगितश्चेतिङीप् तस्यपित्त्वादनुदात्तत्वेमाप्तेशतुरनुमोनद्यजादीइत्यत्रबृहन्महतोरुपसंख्यानमित्युदात्तत्वं अच्छब्दलोपश्छान्दसः । पका डुपचष्पाके निष्ठेतिक्तप्रत्ययः पचोवइतिवत्वं चोःकुरितिकुत्वं प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः टापासवर्णदीर्घएकादेशउदात्तेनोदात्तइत्याद्युदात्तः। शाखा शाखृश्लाखृव्याप्तौ पचाद्यच् चित्त्वादन्तोदात्तेप्राप्ते वृषादेराकृतिगणत्वाद्वृषादित्वादाद्युदात्तत्वम् । दाशुषे दाशृदाने दाश्वान्साह्वान्मीढ्वांश्चेतिनिपातनात्क्वसौइडभावोद्विर्वचनाभावश्च चतुर्थ्येकवचनेयचिभमितिभसंज्ञायांवसोःसंप्रसारणमितिसंप्रसारणंवकारस्यउकारः परपूर्वत्वं शासिवसिघसीनांचेतिषत्वम्. प्रत्ययस्वरेणोकारउदात्तः ॥ ८ ॥

८. इन्द्र के मुख से निकला हुआ वाक्य सत्य, वैचित्र्य-विशिष्ट, महान् और गो-प्रदाता है और हव्यदाता यजमान के पक्ष में तो वह वाक्य पके हुए फलों से संयुक्त वृक्ष-शाखा के समान है।

एवाहिते॒विभू॑तयऊ॒तय॑इन्द्र॒माव॑ते । स॒द्यश्चि॒त्सन्ति॑दा॒शुषे॑ ॥ ९ ॥

ए॒व । हि । ते॒ । वि॒ऽभू॑तयः । ऊ॒तयः॑ । इ॒न्द्र॒ । माऽव॑ते । स॒द्यः । चि॒त् । सन्ति॑ । दा॒शुषे॑ ॥ ९ ॥

हेइन्द्र तेतवविभूतयऐश्वर्यविशेषाः एवाहिएवंविधाःखलु किंविधाइतितदुच्यते मावते मत्सदृशायदाशुषेहविर्दत्तवतेयजमानायऊतयस्त्वदीयरक्षारूपाः सद्यश्चित्सन्ति यदाकर्मानुष्ठितं तदैवभवन्ति ॥ मावते मत्सदृशाय वतुप्प्रकरणेयुष्मदस्मद्भ्यांछन्दसिसादृश्यउपसंख्यानमित्यस्मच्छब्दान्मतुप् मपर्यन्तस्यप्रत्ययोत्तरपदयोश्चेतिमादेशः अदृशब्देनसहअतोगुणेइतिपररूपत्वं दृग्दृशवतुष्वितिअनुवृत्तावासर्वनाम्नइतिदकारस्याकारः सवर्णदीर्घत्वं वतुपःपित्त्वात्प्रातिपदिकस्वरएवशिष्यते । सद्यः समानेद्यवीत्यर्थेसद्यःपरुत्परार्यैषमइत्यादिनानिपातितम् प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वम्. । चित् चादयोनुदात्ताइत्यनुदात्तः । सन्ति असभुवि लटःस्थानेझि झोऽन्तः अदिप्रभृतिभ्यःशपइतिशपोलुक् तिङ्प्रत्ययाद्युदात्तत्वं प्रत्ययलोपेप्रत्ययलक्षणमिति शपकारणाश्रित्यलसार्वधातुकानुदात्तत्वंनभवति वर्णाश्रयविधौप्रत्ययलक्षणंनास्तीतिनिषेधात् । दाशुषे गतमन्येगतम्.॥ ९ ॥

९. इन्द्र ! तुम्हारा ऐश्वर्य ही ऐसा है। वह हमारे जैसे हव्यदाता का रक्षक और शीघ्र फलदायी है।

दशमीमृचमाह—

एवाह्यस्यकाम्यास्तोमंउक्थंचशंस्या। इन्द्रायसोमपीतये॥१०॥१६॥

एव। हि। अस्य। काम्या। स्तोमः। उक्थम्। च। शंस्या। इन्द्राय। सोमऽपीतये॥ १०॥ १६॥

अस्येन्द्रस्यस्तोमः सामसाध्यंस्तोत्रं उक्थंचऋक्साध्यंशस्त्रमपिएवाहि एतेउभेएवंविधे खलु किंविधेइतितदुच्यते काम्याकामयितव्ये शंस्या ऋत्विग्भिःशंसनीये किमर्थंशंसनमितिवदुच्यते इन्द्रायसोमपीतये इन्द्रस्यसोमपानार्थम्॥ एवाहस्यत्यव्यवहितमर्थंगवम्। काम्या कमेर्णिङन्तादचोयत् णेरनिटीतिणिलोपः तित्स्वरितमितिस्वरितेप्राप्तेयतोनावइत्याद्युदात्तत्वं सुपांसुलुगित्याकारादेशः। स्तोमः अर्तिस्तुसुहुस्रुधृक्षिक्षुभायावापदियक्षिनीभ्योमन्नित्यादिनामन्प्रत्ययः। उक्थं वचपरिभाषणे पातृतुदिवचिरिचिसिचिभ्यस्थगितिथक् कित्वात्संप्रसारणंपरपूर्वत्वगुणाभावौ। शंस्या शंसुस्तुतौ ण्यन्तादचोयत् यतोनावइत्याद्युदात्तत्वम् सुपोडादेशः। सोमस्यपीतिःसोमपीतिः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरे प्राप्तेव्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं अथवा सोमस्यपीतिर्यस्येन्द्रस्येतिसोमपीतिरिन्द्रः बहुव्रीहौप्रकृत्यापूर्वपदमितिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्॥ १०॥

१०. इन्द्र के सामवेदीय और ऋग्वेदीय मंत्र इन्द्र को अभिलषित हैं और इन्द्र के सोमपान के लिए वक्तव्य हैं।

इन्द्रेहीत्यादिकंदशर्चंद्वितीयसूक्तमित्यादिषुपठं ऋष्यादयस्त्वस्यपूर्ववत् विशेषस्तुअतिरात्रेद्वितीयपर्यायेअच्छावाकशस्त्रे इन्द्रेहीत्यनुरूपस्तृचः अतिरात्रेपर्यायाणामितिखण्डे—इमंसोममन्वइन्द्रेहिमत्स्यन्धसइतिसूत्रितम्।

तस्मिन्सूक्तेप्रथमामृचमाह—

इन्द्रेहिमत्स्यन्धसोविश्वेभिःसोमपर्वभिः। महाँअभिष्टिरोजसा॥१॥

इन्द्र। आ। इहि। मत्सि। अन्धसः। विश्वेभिः। सोमपर्वऽभिः। महान्। अभिष्टिः। ओजसा॥ १॥

हेइन्द्र एहिअस्मिन्कर्मणिआगच्छआगत्यच विश्वेभिः सर्वैः सोमपर्वभिः सोमरसरूपैः अन्धसः अन्धोभिरन्नैः मत्सिमाद्यहृष्टोभव ततऊर्ध्वंमोजसाबलेनमहान्भूत्वा अभिष्टिःशत्रूणामभिभविताभवेतिशेषः अष्टाविंशतिसंख्याकेषुबलनामस्वोजःपाजइतिपठितम्॥आइहि आङ्गुणः

इन्द्रएहि योसुभयोःस्थानेलभतेऽसावन्यतरव्यपदेशमितिआङ्माङोरेकादेशस्याङ्व्यपदेशा-दोमाङोश्चेतिपररूपम् । मत्सि माद मदीहर्षग्लेपनयोः लोटःसिप् सर्वेविधयश्छन्दसि-विकल्प्यन्तइतिसेर्हिरादेशोनभवति दिवादिभ्यःश्यन्निति श्यन् बहुलंछन्दसीतिश्यनोलुक् नलुमताङ्गस्येतिप्रत्ययलक्षणप्रतिषेधात् शमामष्टानांदीर्घःश्यनीत्युपधादीर्घोनभवति सिपःपि-त्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरएव । अन्धसः अदेर्नुम्धश्चेत्यसुन् व्यत्ययेनतृतीयाबहुवचनंकर्तव्यम् नित्त्वादाद्यु-दात्तः । विश्वेभिः अशूप्रुषीत्यादिनाक्वन् नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् ऐसादेशोबहुलंछन्दसीतिनभवति। सोमपर्वभिः लतारूपंसोमंपृणन्तिपूरयन्तीतिसोमपर्वाणः सोमरसाः पृपालनपूरणयोः अन्ये-भ्योऽपिदृश्यन्तेइतिवनिप्गुणोरपरत्वम् वनिपःपित्त्वादनुदात्तत्वेधातुस्वरएव उपपदसमासे कृदुत्तरपदप्रकृ-तिस्वरेणपुनःसएवभवति । अभिष्टिरभिगन्ता इषंगतौ मन्त्रेवृषेत्यादिनाक्तिन्नुदात्तः सहिभावपरो-ऽपिभवितारंलक्षयति कित्त्वाल्लघूपधगुणाभावः तितुत्रतथसिसुसरकसेषुचेति इडागमोनभव-ति अभिशब्दस्यइकारे एमन्नादिषुपररूपत्वंवक्तव्यमितिपररूपत्वं प्रादिसमासे कृदुत्तरपदप्रकृ-तिस्वरत्वम् । ओजसा उब्जेर्बलोपश्चेत्यसुन् नित्त्वादाद्युदात्तः ॥ १ ॥

१. इन्द्र ! आओ ! सोमरस-रूप लाद्यों से हृष्ट बनो । महाबल-शाली होकर शत्रुओं में विजयी बनो

द्वितीयामृचमाह—

एमेनंसृजतासुतेमन्दिमिन्द्रायमन्दिने । चक्रिंविश्वानिचक्रये ॥ २ ॥

आ । ईम् । एनम् । सृजत । सुते । मन्दिम् । इन्द्राय । मन्दिने ।
चक्रिम् । विश्वानि । चक्रये ॥ २ ॥

ईमित्यनर्थकः पादपूरणायप्रयुक्तः हेअध्वर्यवः सुतेअभिषुतेचमसस्थेसोमेएनंसोममिन्द्रा-य इन्द्रार्थंआसृजत पुनरभ्युन्नयतशुक्रामन्थिचमसगणेपुनरभ्युन्नयनमापस्तंबेनोक्तम् होर्त-काणांचमसाध्वर्यवःसकृत्सकृद्हुत्वाशुक्रस्याभ्युन्नीयोपावर्तध्वमितीति कीदृशमेनं मन्दिं हर्षहे-तुं चक्रिंसाधुकरणशीलं कीदृशायेन्द्रायमन्दिनेहर्षयुक्ताय विश्वानिसर्वाणिकर्माणिचक्रयेकृतवते सर्वकर्मनिष्पादनशीलायेत्यर्थः ईमित्यस्यपदपूरणार्थंयास्कआह—अथयेप्रवृत्तेऽर्थेमिताक्षरेषु ग्रन्थेषुवाक्यपूरणाआगच्छन्तिपदपूरणास्तेमिताक्षरेष्वनर्थकाःकमीमिद्विति । अस्यायमर्थः अन्यैरेवपदैर्विवक्षितेऽर्थेसमाप्तेसतियेशब्दाअमिताक्षरेषुछन्दोराहित्येनपरिमिताक्षररहितेषुब्राह्म-णादिवाक्येषुवाक्यपूरणार्थादृष्टव्याः मिताक्षरेषुछन्दोयुक्तेषुग्रन्थेषुपदपूरणार्थाः तेचकमी-मित्यादयइति । ईमित्यस्यशब्दस्यानर्थक्यायैतामृचमुदाजहार—एमेनंसृजतासुतेआसृजतैनं

१ आपस्तंबसूत्रेअग्निष्टोमप्रकरणे ।

ष्टुवइति। एनंइदमोद्वितीयायांद्वितीयाटौस्स्वेनइतिएनादेशोऽनुदात्तइत्यनुवृत्तेः सर्वानुदात्तः। सुञत संहितायामन्येषामपिदृश्यतइतिदीर्घः। मन्दिम् प्रमोदहेतुं मदिस्तुतिमोदमदस्वमकान्तिगतिषु इदितोनुम् धातोरितिनुम् मन्दमानं प्रयुंक्तइत्यर्थे हेतुमतिचेतिणिच् ण्यन्तस्यअजन्तत्वादचइरितिइकारप्रत्ययः णेरनिटीतिणिलोपः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वम्। मन्दिने मन्देःपूर्ववच्चतुर्थ्येकवचनेऽनपुंसकस्यापिव्यत्ययेननुमागमः। चर्किं डुकृञ्करणे आदृगमहनजनःकिकिनौलिट्चेति तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिषुकर्तृषुकिन्प्रत्ययः तस्यकित्त्वाद्गुणाभावः यणादेशः लिड्वद्भावाद्द्विर्वचनं द्विर्वचनेचीतियणादेशस्यस्थानिवद्भावात्कृशब्दोद्विरुच्यते अभ्यासस्यउरत्वरपरत्वचुत्वहलादिशेषाः किनोनित्त्वादाद्युदात्तः। विश्वानि विशेःक्वन् नित्त्वादाद्युदात्तः। अस्यचक्रयेरविकृदन्तेनयोगेऽपिकर्तृकर्मणोः कृतीतिषष्ठीनभवति किकिनौलिट्चेतिकिकिनोर्लिड्वद्भावेन नलोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृनामितिनिषेधात्॥ २॥

२. यदि प्रसन्नतादायक और कार्य-सम्पादन में उत्तेजक सोमरस तैयार हो तो, हर्ष-युक्त और सकल-कर्म-साधक इन्द्र को उत्सर्ग करो।

मत्स्वासुशिप्रमन्दिभिःस्तोमेभिर्विश्वचर्षणे। सचैषुसवनेष्वा॥ ३॥

मत्स्व। सुऽशिप्र। मन्दिऽभिः। स्तोमेभिः। विश्वऽचर्षणे। सचा। एषु। सवनेषु। आ॥ ३॥

सुशिप्र हेशोभनहनो शोभननासिकवा शिप्रेहनूनासिकेवेतियास्केनोक्तत्वात् तादृशहेइन्द्र मन्दिभिःहर्षहेतुभिःस्तोमेभिःस्तोमैःस्तोत्रैः मत्स्वहृष्टोभव हेविश्वचर्षणेसर्वमनुष्ययुक्त सर्वैर्यजमानैःपूज्येत्यर्थः तादृशइन्द्र त्वंएषुप्रागतेषुत्रिषुसवनेषुसचादेवैरन्यैः सहआगच्छेतिशेषः॥ मदिस्तुतीत्यस्यलोटिअनित्यमागमशासनमितिवचनात्इदितोनुम्धातोरितिनुम्नभवति अनुदात्तेत्त्वात्तास्यनुदात्तेन्ङिदुपदेशादितिलसार्वधातुकानुदात्तत्वम् धातुस्वरएव संहितायांद्व्यचोतस्तिङइतिदीर्घत्वम्। सुशिप्रेत्यामन्त्रितनिघातः। मन्दिभिः गतमन्त्रेव्याख्यातम्। स्तोमेभिः मन्प्रत्ययस्यनित्त्वादाद्युदात्तत्वम् बहुलंछन्दसीतिभिसऐसादेशोनभवति। विश्वचर्षणे निघातः। सचा उक्तः। एषु ऊडिदमित्यादिनाविभक्तेरुदात्तत्वम्॥ ३॥

३. हे सुन्दर नासिकावाले और सबके अधीश्वर इन्द्र! प्रसन्नताकारक स्तुतियों से प्रसन्न हो और देवों के साथ इस सवन-यज्ञ में पधारो।

चतुर्थीमृचमाह—

अभ्रंप्रमिन्द्रतेगिरःप्रतित्वामुदहासत। अजोषाऋषभंपतिम्॥ ४॥

अस्टृग्रम् । इन्द्र । ते । गिरः । प्रति । त्वाम् । उत् । अहासत ।
अजोषाः । वृषभम् । पतिम् ॥ ४ ॥

हेइन्द्र गिरस्त्वदीयाःस्तुतीरसृग्रंसृष्टवानस्मि ताश्चगिरःस्वर्गेवस्थितंत्वांप्रतिउदहासत उद्गत्यप्राप्नुवन् तादृशीर्गिरस्त्वं अजोषाः सेवितवानसि कीदृशंत्वांवृषभं कामानांवर्षितारं पतिं सोमस्यपातारंयजमानानांपालयितारंवा पातावापालयितावेतियास्केनोक्तत्वात् । असृग्रं असृजं सृजविसर्गे उडोमिप् तुदादिभ्यःशः बहुलंछन्दसीति अमविकरणस्यरुडागमः जकारस्यगकारः लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वडुदात्तइत्यडागमउदात्तः सतिशिष्टत्वात्सएवशिष्यते । गिरः प्रातिपदिकस्वरः । अहासत ओहाङ्गतौ लुङ् झस्यअदादेशः च्लेःसिच् अडागमःनिघातश्च । अजोषाःजुषीप्रीतिसेवनयोः लङ्थास् तुदादिभ्यःशः तस्यछन्दस्युभयथेतिआर्धधातुकत्वेनङित्त्वाभावाल्लघूपधगुणः थासस्थकारलोपश्छान्दसः सवर्णदीर्घः अडागमःसतिशिष्टत्वादुदात्तःशिष्यते । वृषभं वृषुवृषुमृषुसेचने अभजित्यनुवृत्तौ ऋषिवृषिभ्यांकिदित्यभच्प्रत्ययः कित्त्वाद्गुणाभावः चित्त्वादन्तोदात्तः । पतिं पारक्षणे पातेर्डतिः डित्त्वाट्टिलोपः प्रत्ययाद्युदात्तत्वम् ॥४॥

४. इन्द्र ! मैंने तुम्हारी स्तुति की है। तुम इच्छित-वर्षक और पालन-कर्ता हो। मेरी स्तुति तुम्हें प्राप्त हुई है; तुमने उसे ग्रहण कर लिया है।

संचोदयचित्रमर्वाग्राधइन्द्रवरेण्यम् । असदित्तेविभुप्रभु ॥ ५॥१७॥

सम् । चोदय । चित्रम् । अर्वाक् । राधः । इन्द्र । वरेण्यम् । असत् । इत् । ते । विऽभु । प्रऽभु । ५ ॥ १७ ॥

हेइन्द्र वरेण्यंश्रेष्ठं राधोधनं चित्रं मणिमुक्तादिरूपेणबहुविधं अर्वागस्मदभिमुखंयथाभवतितथासंचोदय सम्यक्प्रेरय भोगाययावत्पर्याप्तंतावद्विभुशब्देनोच्यते ततोऽप्यधिकंप्रभुशब्देन तादृशंधनंतेतवैवअसदित्अस्त्येव तस्मादस्मभ्यंप्रयच्छेत्यर्थः मघमित्यादिषुअष्टाविंशतिधननामसु राधःराधइतिपठितम् ॥चोदय चुदप्रेरणे ण्यन्ताल्लोट् तिङ्ङतिङइतिनिघातः।राधःराध्नुवन्त्यनेनेतिराधोधनं सर्वधातुभ्योऽसुन् नित्त्वादाद्युदात्तः । वरेण्यं वृञएण्यः वृषादित्वादाद्युदात्तः । असत् असभुवि लेट् तिप् इतश्चलोपइतीकारलोपः लेटोडाटावित्यडागमः अदिप्रभृतिभ्यःशपइतिशपोलुक् आगमाअनुदात्ताइतिअटोऽनुदात्तत्वाद्धातुस्वरएव । विभु विभवतीतिविभु भुवइत्यनुवृत्तौ विप्रसंभ्योड्वसंज्ञायामितिडुप्रत्ययः डित्त्वाट्टिलोपः प्रत्ययस्वरेणोकारउदात्तः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणसएवशिष्यते । एवंप्रभु ॥ ५ ॥

५. इन्द्रदेव ! उत्तम और नानाविध सम्पत्ति हमारे सामने भेजो। पर्याप्त और प्रचुर धन तुम्हारे पास ही है।

---

१ नि० ८. ३.।

इन्द्रेहीति सूक्ते षष्ठीमृचमाह—

अस्मान्त्सु तत्र चोदयेन्द्र राये रभस्वतः । तुविद्युम्न यशस्वतः ॥ ६ ॥

अस्मान् । सु । तत्र । चोदय । इन्द्र । राये । रभस्वतः । तुविऽद्युम्न । यशस्वतः ॥ ६ ॥

हे तुविद्युम्न प्रभूतधनेन्द्र राये धनसिद्ध्यर्थमस्माननुष्ठातॄन्तत्र कर्मणि सुष्ठु चोदय सम्यक्प्रेरय कीदृशानस्मान् रभस्वतः उद्योगवतः यशस्वतः कीर्तिमतः॥ तत्र यच्छब्दात्त्रल्प्रत्ययः लित्ंस्वरेण प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम्।इन्द्र आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम् पादादित्वान्न निघातः। राये ऊडिदमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वम्। रभस्वतः रभ राभस्ये राभस्यं कार्योपक्रमः सर्वधातुभ्योऽसुन् नित्त्वादाद्युदात्तः मतुपः पित्त्वादनुदात्तत्वम् स्वादिष्वसर्वनामस्थाने इति नपदत्वम् तसौ मत्वर्थे इति भसंज्ञया बाधितत्वात् आकडारादेका संज्ञेति नियमात्। तुविद्युम्न द्युम्नं धनं यस्य षाष्ठिकमामन्त्रिताद्युदात्तत्वम्। यशस्वतः यशोऽस्यास्तीति मतुप् अस्मायामेधास्रजो विनिरिति विनिनानवाप्यते मतुपः सर्वत्र समुच्चयात् यशस्शब्दो नविषयस्यानिसन्तस्येत्याद्युदात्तः मतुपः पित्त्वात्तदेव शिष्यते ॥ ६ ॥

६. अनन्त-सम्पत्तिशाली इन्द्र! धन-सिद्धि के लिए हमें इस कर्म में संयुक्त करो। हम उद्योगी और यशस्वी हैं।

सप्तमीमृचमाह—

सं गोमदिन्द्र वाजवदस्मे पृथु श्रवो बृहत् । विश्वायुर्धेह्यक्षितम् ॥ ७ ॥

सम् । गोऽमत् । इन्द्र । वाजऽवत् । अस्मेइति । पृथु । श्रवः । बृहत् । विश्वऽआयुः । धेहि । अक्षितम् ॥ ७ ॥

हे इन्द्र श्रवो धनं अस्मे संधेहि अस्मभ्यं सम्यक् प्रयच्छ कीदृशं श्रवः गोमत् बह्वीभिर्गोभिरुपेतं वाजवत् प्रभूतेनान्नेनोपेतं[1] पृथु परिमाणेनाधिकं बृहत् गुणैरधिकं विश्वायुः कृत्स्नायुष्यकारणं अक्षितं विनाशरहितम्॥ गोमत् वाजवत् उभयत्र मतुपोऽनुदात्तत्वात्प्रातिपदिकस्वरएव वाजशब्दो वृषादिराद्युदात्तः । अस्मे अस्मच्छब्दाच्चतुर्थीबहुवचनस्य सुपां सुलुगित्यादिना शेआदेशः शित्त्वात्सर्वादेशः प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तत्वम् शेषेलोप इति लोपइतिपक्षे उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वम् अन्त्यलोपपक्षेऽवोगुणे इति पररूपे एकादेश उदात्तेनोदात्तइति उदात्तत्वम्। पृथु प्रथ प्रख्याने प्रथिम्रदिभ्रस्जां संप्रसारणं सलोपश्चेति कुप्रत्ययः रेफस्य से-

1 प्रभूतेन धनेनोपेतमिति पाठः।

प्रसारणपूर्वकारः परपूर्वत्वं कोःकित्त्वाच्च लघूपधगुणः । श्रूयत इति श्रवो धनं असुन्प्रत्ययः नित्त्वादाद्युदात्तः । बृहत् प्रातिपदिकस्वरः । विश्वायुः विश्वमायुर्यस्मिन्धने विश्वशब्दःकन्प्रत्ययान्तः तस्य बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते परादिश्छन्दसि बहुलमिति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् एकादेशउदात्तेनोदात्त इत्युदात्तः । अक्षितं क्षि क्षये इत्यस्मादन्तर्भावितण्यर्थात्कर्मणि निष्ठा येन ण्यदर्थत्वान्निष्ठायामण्यदर्थे इति न दीर्घत्वम् अत एव क्षियो दीर्घादिति न निष्ठानत्वम् नञ्समासे अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ७ ॥

७. इन्द्रदेव ! गौ और अन्न से युक्त, प्रचुर और विस्तृत, सारी आयु चलने योग्य और अक्षय धन हमें दो ।

अ॒स्मे धे॑हि॒ श्रवो॑ बृ॒हद्द्यु॒म्नं स॑हस्र॒सात॑मम् । इन्द्र॒ ता र॒थिनी॒रिषः॑ ॥ ८ ॥

अ॒स्मे इति॑ । धे॒हि॒ । श्रवः॑ । बृ॒हत् । द्यु॒म्नम् । स॒ह॒स्र॒ऽसात॑मम् ।
इन्द्र॑ । ताः । र॒थिनीः॑ । इषः॑ ॥ ८ ॥

हे इन्द्र बृहत् श्रवः महतीं कीर्तिम् अस्मे धेहि अस्मभ्यं प्रयच्छ तथा सहस्रसातमं अतिशयेन सहस्रसंख्यादानोपेतं द्युम्नं धनमस्मे धेहि तथा ताः व्रीहियवादिरूपेण प्रसिद्धाः रथिनीर्बहुरथोपेताः इषोऽन्नान्यस्मे धेहि ॥ अस्मे सुपां सुलुगित्यादिना शेआदेशः । धेहि ध्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्चेत्येत्वाभ्यासलोपौ । श्रूयत इति श्रवः असुनो नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् सहस्रं सनुते ददातीति सहस्रसाः षणु दाने जनसनखनक्रमगमो विट् विड्वनोरनुनासिकस्यादित्याकारादेशः धातुस्वरेणान्तोदात्तः पुनः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण स एव शिष्यते । रथा आसां सन्तीति रथिन्य इति प्रत्ययस्याद्युदात्तत्वम् ऋन्नेभ्यो ङीप् स च पित्त्वादनुदात्तः । इषः यौगिकत्वे धातुस्वरः रूढत्वे प्रातिपदिकस्वरः ॥ ८ ॥

८. इन्द्र ! हमें महती कीर्ति, सहस्रसंख्यासंयुत धन और अनेक-रथपूर्ण अन्न दान करो।

वसो॒रिन्द्रं॒ वसु॑पतिं गी॒र्भिर्गृ॒णन्त॑ ऋ॒ग्मिय॑म् । होम॒ गन्ता॑रमू॒तये॑ ॥ ९ ॥

वसोः॑ । इन्द्र॑म् । वसु॑ऽपतिम् । गीः॒ऽभिः । गृ॒णन्तः॑ । ऋ॒ग्मिय॑म् ।
होम॑ । गन्ता॑रम् । ऊ॒तये॑ ॥ ९ ॥

वसोर्वसुनोऽस्मदीयस्य धनस्योतये रक्षार्थं इन्द्रं होम वयमाह्वयामः किं कुर्वन्तः गीर्भिः स्तुतिभिर्गृणन्तः स्तुवन्तः कीदृशमिन्द्रं वसुपतिं धनपालकं ऋग्मियं ऋचां मातारं गन्तारं यागदेशे गमन-

शीलम् ॥ वसोः वसनिवासे शृस्वृस्निहीत्यादिनाउन्प्रत्ययः निदित्यनुवृत्तेर्नित्वादाद्युदात्तः । वसुपतिं समासान्तोदात्तत्वेभावे पत्यावैश्वर्येइतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । गीर्भिः सावेकाचइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् । गृणन्तः गृशब्दे लटःशतृ क्र्यादिभ्यःश्ना शतुः सार्वधातुकमपिदितिङित्वात् श्नाभ्यस्तयोरातइत्याकारलोपः शतुरकारस्यप्रत्ययस्वरेणोदात्तत्वम् । ऋग्मियं ऋचोमिमीतइतिऋग्मीः संऋग्मियं माङ्माने शब्देच क्विप्चेतिक्विप् घुमास्थेत्यादिनाईत्वम् चकारस्यचोः कुः झलांजशोन्तेइतिजश्त्वंगकारः द्वितीयैकवचनेअचिश्नुधात्वित्यादिनाइयङादेशः एरनेकाचइतियणादेशः सर्वेविधयश्छन्दसिविकल्प्यन्तइतिनभवति कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणइकारउदात्तः । हुवेम आह्वयामः ह्वेञ्स्पर्धायांशब्देच लट् तस्यअस्मदोबहुत्वेपिव्यत्ययेनमिप् इकारस्यव्यत्ययेनाकारः शपोबहुलंछन्दसीतिलुक् बहुलंछन्दसीतिह्वःसंप्रसारणं परपूर्वत्वं गुणः धातोरित्योकारउदात्तः मिपःपित्स्वरेणानुदात्तत्वम् । गन्तारं गम्लृगतौ ताच्छील्येतृन् नित्त्वादाद्युदात्तः । ऊतये ऊतियूतिजूतीत्यादिनाक्तिन्नुदात्तोनिपातितः ॥ ९ ॥

९. धन की रक्षा के लिए हम स्तुति करके इन्द्र को बुलाते हैं। इन्द्र धन रक्षक, ऋचा-प्रिय और यज्ञ-गमन-कर्ता हैं।

सुतेसुते॒न्यो॑कसे बृ॒हद्बृ॑ह॒तएद॒रिः । इन्द्रा॑यशू॒षम॑र्चति ॥ १० ॥ १८ ॥

सु॒तेऽसु॑ते । निऽओ॑कसे । बृ॒हत् । बृ॒ह॒ते । आ । इत् । अ॒रिः । इन्द्रा॑य । शू॒षम् । अ॒र्च॒ति॒ ॥ १० ॥ १८ ॥

आकारश्छन्दःपादपूरणो यद्वा व्याप्तिवचनआकारः आईषदर्थेभिव्याप्तावित्यभिधानात् इच्छब्दोपिशब्दार्थः इयर्तिगच्छत्यनुष्ठेयंकर्मप्राप्नोतीत्यरिर्यजमानःएदरिःसर्वोपियजमानः इन्द्रायसुतेसुतेइन्द्रार्थमभिषुतेतत्तत्सोमेशूषंबलंअर्चतिस्तौति इन्द्रस्यपराक्रमंप्रशंसतीत्यर्थः कीदृशंशूषं बृहत्प्रौढं कीदृशायेन्द्राय न्योकसेनियतस्थानायबृहतेप्रौढाय ॥ सुतेसुते षुञ्अभिषवे क्तप्रत्ययः प्रत्ययस्वरेणोदात्तः नित्यवीप्सयोरितिवीप्सायांद्विर्भावः तस्यपरमाम्रेडितमिति द्वितीयस्याम्रेडितत्वेनानुदात्तंचेत्यनुदात्तत्वम् । न्योकसे नियतमोकोयस्यतस्मै निशब्दोनिपाताआद्युदात्ताइत्याद्युदात्तः । तस्ययणादेशेउदात्तस्वरितयोर्यणःस्वरितोनुदात्तस्येत्योकारःस्वरितः । बृहते बृहन्महतोरुपसंख्यानमितिवसजादिविभक्तेरुदात्तत्वम् । अरिः ऋगतौ अचइरितिऋकारस्यप्रत्ययः गुणोरपरत्वंप्रत्ययस्वरेणइकारउदात्तः । इन्द्राय ऋज्रेन्द्रेत्यादिनारन्प्रत्ययेइकारउदात्तः । शूषं प्रातिपदिकस्वरः । अर्चति निघातस्वरः ॥ १० ॥

१०. प्रत्येक यज्ञ में यजमान लोग सदानिवासी और प्रौढ़ इन्द्र के महान् पराक्रम की प्रशंसा करते हैं।

गायन्तीतिसूक्तस्यमन्त्रसंख्याछन्दोविशेषश्चैवमनुक्रम्यते— गायन्त्विन्द्रदशानुष्टुभंत्विति

गुहिहवाइत्यादिपरिभाषायांवृशब्दस्यसूक्तद्वयेपरिभाषितत्वात् अस्यसूक्तस्यवक्ष्यमाणस्यचानुष्टुभत्वंद्रष्टव्यम् ऋषिदेवतेपूर्ववत् अभिप्लवषडहस्योक्थ्येतृतीयसवनेच्छावाकस्यगायन्तीविस्तोत्रियस्तृचः एवंसूक्तिविस्तिखण्डे—गायन्तित्वागायत्रिणआत्वागिरोरथीरिवेतिविस्तृनिवम्।

गायन्ति त्वा गायत्रिणोऽर्चन्त्यर्कमर्किणः । ब्रह्माणस्त्वा शतक्रत उद्वंशमिव येमिरे ॥ १ ॥

गायन्ति । त्वा । गायत्रिणः । अर्चन्ति । अर्कम् । अर्किणः । ब्रह्माणः । त्वा । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । उत् । वंशम्ऽइव । येमिरे ॥ १ ॥

हेशतक्रतो बहुकर्मन् बहुप्रज्ञवेन्द्रत्वा त्वांगायत्रिणः उद्गातारोगायन्तिस्तुवन्ति अर्किणोऽर्चनहेतुमन्त्रयुक्ताहोतारः अर्कमर्चनीयमिन्द्रमर्चन्तिशास्त्रगतैर्मन्त्रैःप्रशंसन्ति ब्रह्माणोब्रह्मत्वपदंवरेब्राह्मणास्त्वात्वामुद्येमिरे उन्नतिंप्रापयन्ति तत्रदृष्टान्तः—वंशमिव यथावंशाग्रेनृत्यन्तः शिल्पिनः मौढंवंशं उन्नतंकुर्वन्ति यथावासन्मार्गवर्तिनः स्वकीयंकुलमुन्नतंकुर्वन्ति तद्वत् एतामृचंयास्कएवंव्याचष्टे—गायन्तित्वागायत्रिणःप्रार्चन्तितेऽर्कमर्किणोब्राह्मणास्त्वाशतक्रतउद्येमिरेवंशमिववंशोवनशयोभवतिवननाच्छ्रूयतइतिवेति[1] ॥ अर्कशब्दंचबहुधाव्याचष्टे—अर्कोदेवोभवतियदेनमर्चन्त्यर्कोमन्त्रोभवतियदनेनार्चन्त्यर्कमन्नंभवत्यर्चतिभूतान्यर्कोवृक्षोभवतिसंवृतःकटुकिम्नेति[2] ॥ गायन्ति शप्‌पिपौपित्त्वाछसार्वधातुकत्वाच्चानुदात्तौ धातुरुदात्तः । गायत्रिणः गायत्रंसामयेषामुद्गातॄणामस्तिते अतइनिठनौ प्रत्ययस्वरेणइकारउदात्तः । अर्चन्ति अर्चपूजायां भौवादिकः शप्‌पिपावनुदात्तौ धातुस्वरएव पादादित्वान्ननिघातः । अर्कं अर्च्यन्तेऽभिरित्यर्कामन्त्राः तैरर्चनीयत्वात्तदात्मकइन्द्रोपिलक्षणयाऽर्कः पुंसिसंज्ञायांघःप्रायेणेतिकरणेघः चजोःकुघिण्यतोरितिचकारस्यकुत्वंककारः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः अर्कामन्त्रायेषांसन्तीत्यर्किणोहोतारः एकाक्षरात्कृतोजातेःसप्तम्यांचनतौस्मृताविविकृदन्तादिनिठनौप्राप्यपिप्रतिषिद्धौवयाप्यप्रत्ययादिभिः प्रत्ययस्वरेणेकारउदात्तः । ब्रह्माणःप्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः । शतक्रतो निघातः संहितायामवादेशे लोपःशाकल्यस्येतिवकारलोपः । वंशशब्दःप्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः इवेनसमासोविभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वंचेति सएवशिष्यते । येमिरे यमउपरमे तिङ्ङतिङइतिनिघातः ॥ १ ॥

१. शतक्रतु इन्द्र ! गायक तुम्हारे उद्देश्य से गान करते हैं। पूजक पूजनीय इन्द्र की अर्चना करते हैं। जिस प्रकार नर्तक वंश-खण्ड को उन्नत करते हैं, उसी प्रकार स्तुति करनेवाले ब्राह्मण तुम्हें ऊँचा उठाते हैं।

---

१ नि० ५. ५. ।　२ नि० ५. ४. ।　३ शप् तिपावनुदात्तौ इत्यत्र "शप् अन्ति" अनुदात्तौइतिपाठः । अयमेवयुक्तः अर्चन्तीतिबहुवचनेतिपृत्त्वाभावात् ।

द्वितीयामृचमाह—

यत्सानोः सानुमारुहद्भूर्यस्पष्ट कर्त्वम् । तदिन्द्रो अर्थं चेतति यूथेन वृष्णिरेजति ॥ २ ॥

यत् । सानोः । सानुम् । आ । अरुहत् । भूरि । अस्पष्ट । कर्त्वम् ।
तत् । इन्द्रः । अर्थम् । चेतति । यूथेन । वृष्णिः । एजति ॥ २ ॥

यद्यदासानोःसानुमारुहत् यजमानः सोमवल्लीसमिदाद्याहरणायएकस्मात्पर्वतभागादपरंपर्वतभागमारूढवान् तथाभूरिप्रभूतं कर्त्वंकर्मसोमयागरूपं अस्पष्ट स्पृष्टवानुपक्रान्तवानित्यर्थः तत्तदानीमिन्द्रः अर्थंयजमानस्यप्रयोजनंचेततिजानाति ज्ञात्वाचवृष्णिः कामानांवर्षितासन्यूथेनमरुद्गणेनसहएजति कंपतेस्वस्थानात् यज्ञभूमिमागन्तुमुद्युक्तइत्यर्थः॥ सानोः षणुदाने सनोतिददाति निवसतामवकाशमितिसानुः दृसनिजनिचरिचटिरहिभ्योञुण् णित्त्वादुपधावृद्धिः ञित्त्वादाद्युदात्तत्वंच । अरुहत् रुहेर्लुङि तिपिशपिसंज्ञापूर्वकोविधिरनित्यइति लघूपधगुणोनभवति लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वडुदात्तः सतिशिष्टत्वात्सएवशिष्यते निपातैर्यद्यदिहन्तेतिनिषेधान्निघातोनभवति । भूरि अदिशदिभूशुभिभ्यःक्रिन् कित्त्वाद्गुणाभावः नित्त्वादाद्युदात्तः । अस्पष्ट स्पशबाधनस्पर्शनयोः स्वरितञितआत्मनेपदं लङःप्रथमपुरुषैकवचनम् बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् झलादित्वंष्टुत्वं लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वडुदात्तइत्यडागमउदात्तः सएवशिष्यते अनुषङ्गेणयच्छब्दयोगान्निघाताभावः । कर्त्वं डुकृञ्करणे अन्येभ्योऽपिदृश्यन्तइतिविच् गुणोरपरत्वम् विचःसर्वापहारीलोपः करोभावःकर्त्वम् । अर्थं अर्तेः उषिकुषिगार्तिभ्यस्थन् नित्त्वादाद्युदात्तः । यूथेन तिथपृष्ठगूथयूथप्रोथाइतियक्प्रत्ययान्तोनिपातितः । वृष्णिःनिरित्यनुवृत्तौ सृवृषिभ्यांकिदितिनिप्रत्ययान्तः कित्त्वाद्गुणाभावः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । एजति एजृकंपने तिङ्ङतिङइतिनिघातः ॥ २ ॥

२. जब सोमलता के लिए एक पर्वत-मार्ग से दूसरे पर्वत-प्रदेश को यजमान जाता और अनेक कर्म सिर पर उठाता है, तब इन्द्र यजमान का मनोरथ जानते और इच्छित-वर्षण के लिए उत्सुक होकर मरुद्-दल के साथ यज्ञ-स्थल में आने को प्रस्तुत होते हैं।

युक्ष्वा हि केशिना हरी वृषणा कक्ष्यप्रा । अथा न इन्द्र सोमपा गिरामुपश्रुतिं चर ॥ ३ ॥

युक्ष्व । हि । केशिना । हरीइति । वृषणा । कक्ष्यऽप्रा । अथ ।
नः । इन्द्र । सोमऽपाः । गिराम् । उपऽश्रुतिम् । चर ॥ ३ ॥

हेसोमपाः सोमपानयुक्तेन्द्रहरीत्वदीयावश्वौ युक्ष्वाहिसर्वथासंयोजय अथानन्तरंनोऽस्म दीयानांगिरांस्तुतीनांउपश्रुतिंसमीपेश्रवणमुद्दिश्यचर तत्प्रदेशंगच्छ कीदृशौहरी केशिनास्कन्धप्रदेशेलम्बमानकेशयुक्तौ वृषणासेचनसमर्थौ युवानौ कक्ष्यप्रा अश्वस्योदरबन्धनरज्जुः कक्ष्या तस्याः पूरकौ पुष्टाङ्गावित्यर्थः ॥ युक्ष्व श्नमोल्लोपश्छान्दसः सतिशिष्टत्वेनप्रत्ययस्वरःशिष्यते द्व्यचोतस्तिङइतिसंहितायांदीर्घत्वम् । केशिना प्रशस्ताःकेशाःअनयोःसन्तीतिमत्वर्थीयइनिः प्रत्ययस्वरः सुपांसुलुगित्यादिनाद्विवचनस्याकारादेशः । वृषणा वृषुवृषुवृषुसेचने कनिन्युवृषितक्षिराजिधन्विद्युप्रतिदिवइतिकनिन् ञ्नित्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तः वाषपूर्वस्यनिगमेइत्युपधायाः पक्षेदीर्घाभावः पूर्ववदाकारः । कक्ष्यप्रा कक्षयोर्भवंकक्ष्यंसूत्रं तत्प्रावः पूरयतःपुष्टत्वादितिकक्ष्यप्रौ प्रापूरणे आतोनुपसर्गेकइतिकःप्रत्ययः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तत्वं आकारःपूर्ववत् । अथ निपातस्येतिसंहितायांदीर्घः । नः अनुदात्तंसर्वमपादादावित्यनुवृत्तौबहुवचनस्यवस्नसावितिनसादेशोऽनुदात्तः । इन्द्रसोमपाइत्युभौआमन्त्रितस्यचेतिसर्वानुदात्तौ । गिरां सावेकाचस्तृतीयादिर्विभक्तिरितिविभक्तिरुदात्ता । उपशब्दोनिपातत्वादाद्युदात्तः श्रुतिशब्देनप्रादिसमासेकृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेप्राप्ते तादौचनितिकृत्यतावितिगतिरनन्तरइतिगतेःप्रकृतिस्वरः । चर निघातः ॥ ३ ॥

३. अपने केशर-संयुक्त, पराक्रमी और पुष्टांग दोनों घोड़ों को रथ में जोड़ो। इसके बाद हमारी स्तुति सुनने के लिए आओ।

विशेषविनियोगस्तुयत्रश्रौतोनसूत्रितः स्मार्तस्तत्रविज्ञानीयादृग्विधानादिसूत्रतः ॥एहिस्तोमानित्युगेषासूत्रेविशेषाकारेणनविनियुक्ता साधारणविनियोगस्तु ब्रह्मयज्ञादौसर्वत्रानुसंधेयः ।

तामेतांसूक्तगतांचतुर्थीमृचमाह—

एहि॒स्तोमाँ॑अ॒भिस्व॑रा॒भिगृ॑णी॒ह्यारु॑व।ब्रह्म॑चनोवसो॒सचेन्द्र॑य॒ज्ञंच॑वर्धय॥४

आ । इ॒हि॒ । स्तोमा॑न् । अ॒भि । स्व॒र॒ । अ॒भि । गृ॒णी॒हि॒ । आ । रु॒व॒ ।
ब्रह्म॑ । च॒ । नः॒ । व॒सो॒इति॑ । सचा॑ । इन्द्र॑ । य॒ज्ञम् । च॒ । व॒र्ध॒य॒ ॥ ४ ॥

हेवसोनिवासकारणभूतेन्द्र एहिअस्मिन्कर्मण्यागच्छ आगत्यचस्तोमानुद्गातृप्रयुक्तानि स्तोत्राणि अभिस्वरअभिलक्ष्यप्रशंसारूपंशब्दंकुरु तथाध्वर्यवमभिलक्ष्यगृणीहिशब्दंकुरु तथाहोतृप्रयुक्तानिशस्त्राण्यालक्ष्य रुव शब्दंकुरु परितोषेणसर्वानृत्विजः प्रशंसेत्यर्थः तदूर्ध्वंनोऽस्माकं ब्रह्मचान्नंचयज्ञंचानुष्ठीयमानंकर्मच सचासहवर्धयसांगत्वसंपादनेनयज्ञंवर्धयित्वातत्फलभूतंचान्नंप्रवृद्धंकुरु अन्नंवृत्यादिष्वष्टाविंशत्यन्ननामसुब्रह्मवर्चइतिपठितम् ॥ इहि इण्गतौ लेर्हिः हेरपित्त्वेनङित्त्वाद्गुणाभावः निघातः आङासहगुणेएकादेशउदात्तेनोदात्तइत्युदात्तः ।

स्तोमान् अर्चिस्तुस्तित्यादिनाभस् नित्त्वादाद्युदात्तः उत्तरपदेनसंहितायांनकारस्यदीर्घादटिसमा-नपादेइतिरुत्वं आतोऽटिनित्यमित्याकारस्यानुनासिकः भोभगोअघोअपूर्वस्ययोऽशीतियत्वम् तस्यलोपःशाकल्यस्येतिलोपः तस्यासिद्धत्वात्स्वरसन्धिर्नभवति । अभि एवमादीनामन्तइत्य-न्तोदात्तः । स्वर स्वृशब्दोपतापयोः निघातः । अभि गतम् । गृणीहि गृशब्दे सेर्ह्यपिच्चे-तिहिः क्र्यादिभ्यःश्ना ईहल्यघोरितीत्वम् प्वादीनांह्रस्वइति ककारस्यककारः ऋवर्णाच्चेतिव-क्तव्यमितिणत्वम् तिङ्ङतिङइतिनिघातः । रुव रुशब्दे सेर्ह्यपिच्च शपिभावे व्यत्ययेनशः तस्य ङित्त्वेनगुणाभावादुवङादेशः अतोहेरितिहेर्लुक् तिङ्ङतिङइतिनिघातः ।मस ट्टहिवृहिवृद्धौ मनि-न्नित्यनुवृत्तौ बृंहेरम्नलोपश्चेतिमनिन् तत्सन्नियोगेननलोपः अमागमश्च मिदचोन्त्यात्परइतिऋ-कारात्परः यणादेशः मनिनोनित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । वसो आमन्त्रितनिघातः । यज्ञं यजयाचेत्या-दिनानङ् प्रत्ययस्वरः । वर्धय निघातः अत्रचकारद्वयश्रवणादियमेवतिङ्विभक्तिः पूर्ववाक्ये-ष्वनुषज्यते अतःअनुषक्तेनमध्यमानश्रुतेत्यश्रुतायाश्चवायोगेमध्यमेतिनिघातनिषेधोनभवति ॥४॥

४. हे जनाश्रय इन्द्र ! आओ । हमारी स्तुति की प्रशंसा करो; समर्थन करो और शब्दों से आनन्द प्रकाश करो । इसके सिवा हमारा अन्न और यज्ञ एक साथ ही बढ़ाओ ।

अभिप्लवषडहगतोक्थ्येष्वच्छावाकस्यतृतीयसवनेउक्थमिन्द्रायशंस्यमित्यनुरूपस्तृचः एहूश्चितिखण्डे—इन्द्रंविश्वाअवीवृधन्नुक्थमिन्द्रायशंस्यमितिसूत्रितम् ।

तस्मिंस्तृचेमध्यमांसूक्तेपञ्चमीमृचमाह—

उ॒क्थमिन्द्रा॑य॒ शंस्यं॒ वर्ध॑नं पुरुनि॒ष्षिधे॑ । श॒क्रो यथा॑ सु॒तेषु॑ णो रा॒रण॑त्स॒ख्येषु॑ च ॥ ५ ॥

उ॒क्थम् । इन्द्रा॑य । शंस्य॑म् । वर्ध॑नम् । पु॒रु॒निः॒ऽसिधे॑ । श॒क्रः । यथा॑ । सु॒तेषु॑ । नः॒ । र॒रण॑त् । स॒ख्येषु॑ । च॒ ॥ ५ ॥

इन्द्रायेन्द्रार्थंवर्धनंवृद्धिसाधनमुक्थंशस्त्रंशंस्यमस्माभिःशंसनीयं कीदृशायेन्द्राय पुरुनि ष्षिधेबहूनांशत्रूणांनिषेधकारिणे शक्रः शक्तइन्द्रोनोऽस्मदीयेषुसुतेषुपुत्रेषुसख्येषुचसखित्वेष्वपि यथायेनप्रकारेणरारणत् अतिशयेनशब्दंकुर्यात् तथाशंस्यमितिपूर्वत्रान्वयः अस्मदीयेनशस्त्रेण परितुष्टइन्द्रोऽस्माकंपुत्रानस्मत्सख्यानिचबहुधाप्रशंसत्वित्यर्थः ॥ उक्थं वचेस्थक्प्रत्ययउक्थः प्रत्ययस्वरः । शंस्यं शंसुस्तुतौ ण्यन्तादचोयत् णेरनिटीतिणिलोपः तित्स्वरितमिति प्राप्ते यतोनावइ-त्याद्युदात्तत्वम् । वर्धनं करणाधिकरणयोश्चेतिकरणेल्युट् लितीतिप्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् । पुरुनिष्षिधे बहूनांशत्रूणांनिषेधकाय षिधगत्यां धात्वादेःषःसः पुरुनिरित्युपसर्गस्यनिशब्द-समानार्थस्यप्राक्प्रयोगः क्विप्चेतिक्विप् क्विपःसर्वापहारीलोपः कुगतिप्रादयइतिसमासः निसः

सकारेणप्रत्योन्यवधानंछान्दसत्वादनादृत्यउपसर्गात्सुनोतीत्यादिनाधातुसकारस्यषत्वम् मिथः सकारस्यष्टुनाष्टुरितिषत्वम् पुरुशब्देनकर्मणिषष्ठयन्तेनसमासः षिधोधातुस्वरेणोदात्तत्वम् निघिवइतिप्रादिसमासेऽप्युत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् कृद्ग्रहणेगतिकारकपूर्वस्यापिग्रहणात्पुनःकारक-समासेऽपिसएवस्वरः । शक्नोतीतिशक्रः स्फायितञ्चिवञ्चिशकीत्यादिनारक् प्रत्ययस्वरः । यथा प्रकारवचनेथाल् लित्स्वरेणप्रत्ययात्पूर्वोकारउदात्तः । स्तुवेषु कः प्रत्ययस्वरेणोदात्तः । नः न-सोभकारस्यनश्चधातुस्थोरुषुभ्यइतिसंहितायांणत्वम् । रोरणत् रणशब्दार्थः धातोरेकाचइति यङ् यङोऽचिचेतिलुक् प्रत्ययलक्षणेनद्विर्भावेहलादिशेषः दीर्घोऽकितइतिदीर्घः प्रत्ययलक्षणे-यसनाद्यन्ताधातवइतिधातुसंज्ञायांलिङर्थेलेटितिहेतुहेतुमद्भावलक्षणेलिङर्थेलेट् अयमिन्द्रःकर्तृ-करारम्भमुक्थशंसनस्यकर्तव्यत्वेहेतुः लेटस्तिप् इतश्चलोपःपरस्मैपदेष्वितीकारलोपः लेटोऽडाटा-वित्यडागमः कर्तरिशप् तस्यचर्करीतंचेत्यदादिवत्त्वम् अदादित्वात् अदिप्रभृतिभ्यः शपइतिशपोलुक्बहुलंछन्दसीतिनिषिध्यते शपोऽनुदात्तत्वाद्धातोरन्तोदात्तएवशिष्यते शपोऽसार्व-धातुकस्यत्र्यवधानाच्चपरत्वोविधीयमानमभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वंनभवति नचतिङ्ङतिङ-इतिनिघातः अत्रयथाशब्दयोगेन यावद्यथाभ्यामितिनिषेधात् चवायोगेप्रथमेतिघातनिघातो-नभविष्यति अत्रचुत्तरवाक्येषुसख्येषुचेतिघातनुकृष्टविभक्त्यपेक्षयेयंप्रथमाविहितभक्तिः । सख्ये-षु सख्युःकर्माणिसख्यानितेषु कर्मणिचेत्यनुवृत्तौ सख्युर्यइतिसखिशब्दाद्यप्रत्ययः तत्रभसंज्ञायां यस्येतिचेतीकारलोपः प्रत्ययस्वरः ॥ ५ ॥

५. अनन्त-शत्रु-निवारक इन्द्र के उद्देश्य से ऋग्वेद के गीत परिवर्द्धमान हैं, जिनसे शक्तिशाली इन्द्र हम लोगों के पुत्रों और बन्धुओं के बीच महानाद करें।

षष्ठीमृचमाह—

तमित्सखित्वईमहेतंरायेतंसुवीर्ये । सशक्रउतनःशकदिन्द्रो वसुदयमानः ॥ ६ ॥ १९ ॥

तम् । इत् । सखिऽत्वे । ईमहे । तम् । राये । तम् । सुऽवीर्ये । सः । शक्रः । उत । नः । शकत् । इन्द्रः । वसु । दयमानः ॥ ६ ॥ १९ ॥

सखित्वेनिमित्तभूतेसति तमित् तमेवेन्द्रमीमहे प्राप्नुमः तथारायेधनार्थं तमीमहे तथा सुवीर्येशोभनसामर्थ्यनिमित्तंतमीमहे उतअपिच शक्रः शक्तिमान्सइन्द्रोनोऽस्मभ्यंवसुधनं दयमानः प्रयच्छन् शकत् अस्मदीयरक्षणेशक्तोऽभूत् सप्तदशयाञ्चाकर्मस्वीमहेयामीतिपठि-तम् तदनुसारेणेन्द्रंयाचामहइतिव्याख्येयम् ॥ सख्युर्भावःसखित्वं तस्यभावस्त्वतलाविति त्वः

१ अत्रपदकालेऽह्रस्वश्छान्दसः ।

प्रत्ययस्वरेणोदात्तः । ईमहे ईङ्गतौ ङित्त्वादात्मनेपदं दिवादिभ्यःश्यन् बहुलंछन्दसीतिश्य-नोलुक् तिङ्ङतिङइतिनिघातः । राये ऊडिदमितिविभक्तेरुदात्तत्वम् । सुवीर्ये शोभनंवीर्यंयस्या-सौसुवीर्यः भविष्यावाचिनानेनभावोलक्ष्यते सुवीर्यत्वेइत्यर्थः बहुव्रीहावित्यनुवृत्तौ वीरवीर्यौचे-त्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । शक्तोवीतिशक्तः स्फायितञ्चिवञ्चिशकीत्यादिनारक् प्रत्ययस्वरः । शु-कत् शकॢशक्तौ धातुसंबन्धाधिकारे छन्दसिलुङ्लङ्लिटइतिलुङ् यतःशक्तोवि अतस्त्वमीश्वर-विषयसंबन्धः लुङस्तिप् पुषादिद्युताद्यॢदितःपरस्मैपदेष्वितिच्लेरङादेशः बहुलंछन्दसीत्यडा-गमाभावः तिङ्ङतिङइतिनिघातः । वसु निदित्यनुवृत्तौ वसेरुप्रत्ययः निस्वादाद्युदात्तत्वम् । दय-मानः दयदानगतिरक्षणहिंसादानेषु अनुदात्तेत्त्वादात्मनेपदम् लटःशानजादेशः शपः पित्त्वादनुदा-त्तत्वम् शानचश्चितइत्यन्तोदात्तत्वंबाधित्वा अदुपदेशाल्लसार्वधातुकमनुदात्तमित्यनु-दात्तत्वम् धातुस्वरएवशिष्यते ॥ ६ ॥

६. हम लोग मैत्री, धन और शक्ति के लिए इन्द्र के पास जाते हैं और शक्तिशाली इन्द्र हमें धन देकर हमारी रक्षा करते हैं।

॥ इतिप्रथमस्यप्रथमेएकोनविंशोवर्गः ॥ १९ ॥

गायन्तीतिसूक्तेसप्तमीमृचमाह—

सुविवृतंसुनिरजमिन्द्रत्वादातमिद्यशः । गवामपव्रजंवृधि कृणुष्वराधोअद्रिवः ॥ ७ ॥

सुऽविवृतम् । सुनिःऽअजम् । इन्द्र । त्वाऽदातम् । इत् । यशः । गवाम् । अप । व्रजम् । वृधि । कृणुष्व । राधः । अद्रिऽवः ॥ ७ ॥

हेइन्द्र यशोर्थंकर्मफलभूतं सुविवृतं सुष्ठुसर्वत्रप्रसृतं सुनिरजंसुखेननिःशेषंप्राप्तुंशक्यं त्वादातमित् त्वयाशोधितंचसंपन्नमितिशेषः इदःपरंक्षीरादिरसलाभार्थंगवांव्रजं निवासस्था-नं अपवृधि अपवृणुउद्घाटितद्वारंकुरु हेअद्रिवः पर्वतोपलक्षितवज्रयुक्तेन्द्र राधोधनंकृणुष्व संपादय ॥ सुविवृतं वृञ्वरणे कर्मणिक्तप्रत्ययः विशब्देनप्रादिसमासः विवृतमित्यत्र कृदुत्तरप-दप्रकृतिस्वरंबाधित्वाकर्मवाचिनिक्तान्तेपरतोगतिरनन्तरइतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरेप्राप्ते परादिश्छन्द-सिबहुलमितिविकारउदात्तः पुनः सुशब्देनसमासेकृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणसएवविकारउदात्तः । ननुव्रतमित्येतत्कृदन्तंनतुविवृतमिति प्रत्ययग्रहणेयस्मात्सविहितस्तदादेस्तदन्तस्यग्रहणमितिवच-नात् सुविवृतमित्यत्रच समासेवृतमित्येतावन्मात्रंनोत्तरपदं किंतु विवृतमिति तत्कथंकृदुत्तर-पदप्रकृतिस्वरत्वमितिचेत् उच्यते—प्रत्ययग्रहणपरिभाषापवादेनकृद्ग्रहणेगतिकारकपूर्वस्यापि-

ग्रहणमित्यनेनविवृतमित्यस्यापिकृदन्तव्यपदेशोपपत्तेः ननुविवृतमित्यस्य यथाकृदन्तव्य-
पदेशः एवंक्तान्तव्यपदेशोप्यस्तितयैवपरिभाषया तथाच ,कर्मणिक्तान्तेउत्तरपदेपरतोगतिरन-
न्तरइति सुशब्दस्यप्रकृतिस्वरःप्राप्नोति नचात्रापिपरादिश्छन्दसिबहुलमित्येषंनास्तिविस्वरः
तथाहिसति सुविवृतमित्यत्रविवृतमित्येवोत्तरपदमितितदादिरिकारएवोदात्तःस्यात् विवृतमि-
तिसमासेयद्यपिऋकारःपदादिर्भवति तथापिसुविवृतमितिसमासस्यसतिशिष्टत्वेनबलीयस्त्वात्त-
त्स्यैएवोत्तरपदादौइकारेएवोदात्तस्वरेणभवितव्यमिति उच्यते—गतिरनन्तरइत्यत्रक्तानुवृत्तेः क्तग्र-
हणेकृद्ग्रहणपरिभाषानाश्रीयते तदाश्रयणेव्यवहितगतावपि प्रकृतिस्वरेसत्यनन्तरग्रहणमनर्थ-
कंस्यात् अनेनैवचाभिप्रायेणानन्तरग्रहणस्यप्रयोजनमभ्युद्धृतमित्यत्रव्यवहितस्याभिशब्दस्य
माभूदितिप्रत्युदाहृतम् तस्मात्सुविवृतमितिऋकारएवोदात्तःइतिस्थितम् । सुनिरजं अनायासेन
निरवशेषमाप्यम् अजगतिक्षेपणयोः सुनिसोरुपसर्गयोःप्राक्प्रयोगः ईषद्दुःसुषुकृच्छ्राकृच्छ्रार्थे-
षुखल् नचात्रसुशब्दस्यनिसाव्यवधानंशंकनीयम् सुशब्दस्यसुपपदमात्रंखलोनिमित्तंनानन्तर्यं
अतएवहिसुपरिहरं दुष्परिहरमित्यादयःप्रयोगाइति पूर्ववद्गतिसमासेलितिप्रत्ययात्पूर्वमुदात्त-
मितिधात्वकारउदात्तः निसासमासेकृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणसएवशिष्यते पुनःसुशब्देनसमासे
कृद्ग्रहणेगतिकारकपूर्वस्यापिग्रहणमितिपरिभाषयाकृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणसएवशिष्यते। त्वादातं
त्वयाशोधनेनविशदीकृतं दैप्शोधने आदेचउपदेशेऽशितीत्यात्वं सत्यपिहिपकारेणानुबन्धकरण-
मनेजन्तत्वमित्येजन्तएवायं निष्ठेतिकर्मणिक्तः दाधाघ्वदाबित्यत्रादाबितिप्रतिषेधेनघुसंज्ञाया-
अभावाद्दोदद्घोरितिददादेशोनभवति ननु दाप्लवनेइतिप्रतिपदोक्तस्यैवदापस्तत्रादाबिति
निषेधः नपुनर्लाक्षणिकस्यदैपः लक्षणप्रतिपदोक्तयोःप्रतिपदोक्तस्यैवग्रहणंनतुलाक्ष-
णिकस्येतिनियमादितिचेत् न गामादाग्रहणेष्वविशेषइतिप्रतिप्रसवात् युष्मच्छब्दाच्चतुर्थ्येकव-
चनस्यसुपांसुलुगितिङादेशः त्वमावेकवचनेइतिमपर्यन्तस्यत्वादेशः अतोगुणेइतिपररूपत्वं
भसंज्ञायांटेरित्यद्शब्दस्यटिलोपे उदात्तनिवृत्तिस्वरेणआकारउदात्तः कर्तृकरणेकृताबहुल-
मितितृतीयायाःसमासः तत्पुरुषेकृतिबहुलमितितृतीयायाअप्यलुक् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे
प्राप्ते तृतीयाकर्मणीतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । यशः अशूङ्व्याप्तौ अशेर्युट्चेत्यसुन् तत्सन्नियो-
गेनधातोर्युडागमः नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । गवां प्रातिपदिकस्वरः सावेकाचइतिविभक्ते-
रुदात्तत्वंप्राप्तं नगोश्वन्साववर्णेतिनिषिध्यते । वृधि वृञ्वरणे श्रुशृणुपॄकृवृभ्यश्छन्दसी-
ति हेर्धिरादेशः बहुलंछन्दसीतिश्नोरपिलुक् निघातः । कृणुष्व कृविहिंसाकरणयोश्च इतिवो-
नुम् व्यत्ययेनात्मनेपदं लोटस्थास् थासस्से सवाभ्यांवामौ कर्तरिशपिप्राप्ते धिन्विकृण्व्योर-
चेतिउप्रत्ययः तत्सन्नियोगेनवकारस्यचअकारः तस्यअतोलोपइतिलोपः अचःपरस्मिन्पूर्वविधा-

त्यकारलोपस्यस्थानिवद्भावाल्लघूपधगुणोनभवति अत्रसतिशिष्टस्वरबलीयस्त्वमन्यत्रविक-रणेभ्यइतिसतिशिष्टमपिविकरणस्वरंबाधित्वातिङ्एवप्रत्ययाद्युदात्तत्वम् । राधः असुन्प्रत्यो-नित्त्वादाद्युदात्तः । अद्रिर्वज्रंतदस्यास्तीतिमतुप् छन्दसीरइतिवत्वम् संबुद्धौ उगिदचामितिनुम् हल्ङ्याब्भ्यइतिसंयोगान्तलोपौ मतुवसोरुसंबुद्धौछन्दसिइतिरुत्वं विसर्जनीयः आमन्त्रितस्यच निघातः ॥ ७ ॥

७. इन्द्र! तुम्हारा दिया हुआ धन सर्वत्र फैला हुआ और सुख-प्राप्य है। हे वज्रधारक इन्द्र! गौ का नगरि-द्वार उद्घाटन करो और धन सम्पादन करो।

अष्टमीमृचमाह—

नहित्वारोदसीउभेऋघायमाणमिन्वतः। जेषःस्वर्वतीरपः संगाअस्मभ्यंधूनुहि ॥ ८ ॥

नहि। त्वा। रोदसी इति। उभे इति। ऋघायमाणम्। इन्वतः। जेषः। स्वःऽवतीः। अपः। सम्। गाः। अस्मभ्यम्। धूनुहि ॥ ८ ॥

हेइन्द्र ऋघायमाणंशत्रुवधंकुर्वाणं त्वात्वां रोदसीद्यावापृथिव्यावपि त्वदीयंमहिमानंन-हिइन्वतः व्याप्तुंनसमर्थेइत्यर्थः तादृशस्त्वंस्वर्वतीः स्वर्लोकयुक्ताअपोवृष्टिरूपाः जेषः जयेः मे-रयेत्यर्थः अपांस्वर्गसंबन्धश्चान्यत्रादित्याद्वृष्टिर्भवतीतिश्रुतं किञ्च वृष्टिप्रदानादन्नसंपत्ते-रूर्ध्वमस्मभ्यंक्षीरादिरसप्रदागाः संधूनुहि सम्यक्प्रेरय ॥ नहि नञोहिशब्देनसह सुप्सुपेतिस-मासः समासस्यादन्तोदात्तत्वम्। त्वा अनुदात्तंसर्वमित्यनुवृत्तौ त्वामौद्वितीयायाइतित्वादेशः । रोदसी रुदेरसुन् नित्त्वादाद्युदात्तः उगितश्चेतिङीप्। उभे प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः शपासहै-कादेशउदात्तः। ऋघायमाणं नृन्हन्तीतिःऋघा अन्येभ्योऽपिदृश्यन्तइतिविच् दृशिग्रहणस्य-विध्यन्तरोपसंग्रहणार्थत्वान्नकारलोपोहकारस्यघकारः अनृघाऋघाभवतीत्यभूततद्भावेलो-हितादिडाज्भ्यःक्यषितिक्यष्प्रत्ययोभवति सहाकृतिगणः लोपश्चहलइत्यनुवृत्तेर्नकारलोप-श्च वाक्यषइत्यात्मनेपदं लटःशानच् शपःअदुपदेशात्परत्वाच्छानचोलसार्वधातुकानुदात्तत्वम् श-पः पित्त्वादनुदात्तत्वम् क्यषःप्रत्ययस्वरः एकादेशस्योदात्तत्वम् । इन्वतः इविव्याप्तौ इदि-तोनुम्धातोरितिनुम् शपःपित्त्वादनुदात्तत्वम् लटादेशस्यतसश्चलसार्वधातुकस्वरेणधातुस्वरए-वशिष्यते हिचेतिनिषेधात् तिङ्ङतिङइतिनिघातोनभवति ।जेषः जयेः प्रार्थनायांलिङर्थेलेट् त-स्यमध्यमपुरुषैकवचनंसिप् इतश्चलोपःपरस्मैपदेष्वितीकारलोपः कर्तरिशपिप्राप्ते तदपवादः सिब्बहुलंलेटीतिसिप् अडागमस्यानुदात्तत्वात् धातुस्वरएवशिष्यते । स्वरआसामस्तीतिस्व-

र्वत्यः न्यङ्स्वरौस्वरिताविति स्वर्शब्दःस्वरितः मतुप्ङीपौपित्त्वादनुदात्तौ संहितायां स्वरितात्संहितायामनुदात्तानामित्येकश्रुतिः स्वरितएवशिष्यते। अपः ऊडिदमित्यादिनाविभक्तेरुदात्तत्वम्। धूञ्कंपने लोट् सेर्ह्यपिच्च स्वादिभ्यःश्नुः उतश्चप्रत्ययादसंयोगपूर्वादितिविभाषस्यलुकः छान्दसत्वादभावः॥ ८॥

८. इन्द्रदेव! शत्रु-वध के समय में स्वर्ग और मर्त्य दोनों ही तुम्हारी महिमा को धारण नहीं कर सकते। स्वर्गीय जल-वृष्टि करो और हमें गौ दो।

अभिप्लवषडहस्योक्थ्येषुतृतीयसवनेऽच्छावाकस्यषट्स्तोत्रियानुरूपयुगलेषु द्वितीयस्मिन्युग्मेआश्रुत्कर्णेतितृचोनुरूपः एवृष्वितिखण्डे–श्रुधीहवंतिरश्च्याआश्रुत्कर्णश्रुधीहवमितिसूत्रितम्।

आश्रु॑त्कर्ण॒ श्रु॒धी हवं॒ नू चि॑द्दधिष्व मे॒ गिर॑ः। इन्द्र॒ स्तोम॑मि॒मं मम॑ कृ॒ष्वा यु॒जश्चि॒दन्त॑रम्॥ ९॥

आश्रु॑त्ऽकर्ण। श्रु॒धि। हव॑म्। नु। चि॒त्। द॒धि॒ष्व॒। मे॒। गिर॑ः। इन्द्र॑। स्तोम॑म्। इ॒मम्। मम॑। कृ॒ष्व। यु॒जः। चि॒त्। अन्त॑रम्॥ ९॥

हेआश्रुत्कर्ण सर्वतःश्रोतारौकर्णौयस्यतादृगिन्द्रहवमस्मदीयमाह्वानंनुक्षिप्रं श्रुधिशृणु मे मदीयागिरश्चित्स्तुतीरपिदधिष्वचित्तेधारय किञ्चममदीयमिमंस्तोमंस्तोत्ररूपंवाक्समूहंयुजश्चित्स्वकीयसख्युरपिअन्तरंकृष्वआसन्नंकुरु यथावयंतवस्यत्वंप्रियंमन्यसेतद्वदस्मदीयस्तुतिष्वपिप्रीतिंकुर्वित्यर्थः॥ आश्रुत्कर्ण आसमन्ताच्छृणुतइत्याश्रुत् क्विप् ह्रस्वस्यपितुक् तादृशौकर्णौयस्य आमन्त्रितस्यचेत्याद्युदात्तत्वम्। श्रुधि श्रुश्रवणे लोटोहिः श्रुवःशृचेतिविहितश्नोर्बहुलंछन्दसीतिलुक् तत्सन्नियोगशिष्टत्वाच्छृभावोपिनिवर्तते श्रुशृणुपृकृवृभ्यश्छन्दसीतिहेर्धिरादेशः सतिशिष्टत्वात्प्रत्ययस्वरः आमन्त्रितंपूर्वमविद्यमानवदित्यविद्यमानवत्त्वेनपदात्परत्वाभावात्तिङ्ङतिङइतिनिघातोनभवति संहितायामन्येषामपिदृश्यतइतिदीर्घः। हवं ह्वेञ्स्पर्धायांशब्देच बहुलंछन्दसीत्यनैमित्तिकेसंप्रसारणेकृतेपश्चादुकारान्तत्वेनऋदोरबित्यप्प्रत्ययः अपःपित्त्वाद्धातुस्वरः। नु संहितायां ऋचितुनुघमक्षुतङ्कुत्रोरुष्याणामितिदीर्घः। चित् चादिरनुदात्तः। दधिष्व दधातेर्लोट् थासस्से सवाभ्यांवामौ शपःश्लुः अभ्यासस्यह्रस्वत्वम् यदि छन्दस्युभयथेत्यार्धधातुकस्यापिस्वीकारादिडागमः आकारलोपः निघातः। मम तवममौङसीत्यनेनमपर्यन्तस्यममादेशः प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तत्वेप्राप्ते युष्मदस्मदोर्ङसीत्याद्युदात्तत्वम्। कृष्व डुकृञ्करणे लोट् थासःसे सवाभ्यांवामौ शपोबहुलंछन्दसीतिलुक् सतिशिष्टत्वात्प्रत्ययस्वरः पादादित्वाभावान्निघातः। युजः सावेकाचइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् अन्तरं वृषादित्वादाद्युदात्तः॥ ९॥

९. इन्द्र! तुम्हारे कान चारों तरफ़ सुन सकते हैं; इसलिए हमारा आह्वान शीघ्र सुनो। हमारी स्तुति धारण करो। हमारा यह स्तोत्र और हमारे मित्र का स्तोत्र अपने पास रक्खो।

दशमीमृचमाह—

वि॒द्मा हि त्वा॒ वृष॑न्तमं॒ वाजे॑षु हव॒न॒श्रुत॑म्। वृष॑न्तमस्य हूमह ऊ॒तिं स॑हस्र॒सात॑माम्॥ १०॥

वि॒द्म। हि। त्वा॒। वृष॑न्ऽतमम्। वाजे॑षु। ह॒व॒न॒ऽश्रुत॑म्। वृष॑न्ऽतमस्य। हू॒म॒हे॒। ऊ॒तिम्। स॒ह॒स्र॒ऽसात॑माम्॥ १०॥

हेइन्द्र त्वात्वां विद्मजानीमः हिःपूरणः कीदृशंत्वांवृषन्तमं कामानामतिशयेनवर्षितारं वाजेषुसंग्रामेषु हवनश्रुतं अस्मदीयस्याह्वानस्यश्रोतारं वृषन्तमस्यअतिशयेनकामादीनांवर्षितुस्तवऊतिंरक्षामस्मद्विषयामुद्दिश्यहूमहे त्वामाह्वयामः कीदृशीमूतिं सहस्रसातमां अतिशयेनधनसहस्राणांदात्रीम्॥ विद्म विदोलटोवेतिमसोमादेशः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः द्व्यचोतस्तिङइतिसंहितायांदीर्घः। वृषन्तमं वृषुवृषुप्रुषुसेचने कनिन्युवृषितक्षिराजिधन्विद्युप्रतिदिवइतिकनिन् नित्स्वाद्युदात्तः तमपःपित्वात्सएवशिष्यते अयस्मयादीनिच्छन्दसीतिभत्वेनपदत्वाभावान्नलोपाभावः स्वत्वाच्चटिलोपः। वाजेषु वाजशब्दोवृषादित्वादाद्युदात्तः। हवनश्रुतं हुइत्यनुवृत्तौ बहुलंछन्दसीतिल्युटिसंप्रसारणं हवनंशृणोतीति क्विप् तुगागमः। वृषन्तमस्यउक्तम्। हूमहे बहुलं छन्दसीतिसंप्रसारणं शपइत्यनुवृत्तौबहुलंछन्दसीतिशपोलुक्। ऊतिं ऊतियूतिजूतीत्यादिनान्तोदात्तोनिपातितः। सहस्रंसनोतीतिसहस्रसाः षणुदाने जनसनखनक्रमगमोविट् विड्वनोरनुनासिकस्यादित्याकारादेशःकृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं तमपःपित्वाचदेवशिष्यते॥ १०॥

१०. इन्द्र! हम तुम्हें जानते हैं। तुम यथेप्सित वर्षा करते हो। लड़ाई के मैदान में तुम हमारी पुकार सुनते हो। इष्ट-साधक तुमको अशेष-सुख-साधक रक्षण के लिए हम बुलाते हैं।

एकादशीमृचमाह—

आ तू न॑ इन्द्र कौशिक मन्दसा॒नः सु॒तं पि॑ब। नव्य॒मायुः॒ प्र सू ति॑र कृ॒धी स॑हस्र॒सामृषि॑म्॥ ११॥

आ। तु। नः॒। इ॒न्द्र॒। कौ॒शि॒क॒। म॒न्द॒सा॒नः। सु॒तम्। पि॒ब॒। नव्य॑म्। आयुः॑। प्र। सु। ति॒र॒। कृ॒धि। स॒ह॒स्र॒ऽसाम्। ऋषि॑म्॥ ११॥

हेइन्द्र तु क्षिप्रंनोऽस्मान्प्रत्यागच्छेतिशेषः हेकौशिककुशिकस्यपुत्रेन्द्र मन्दसानः हृष्टोभूत्वासुतमभिषुतंसोमंपिब यद्यपिविश्वामित्रः कुशिकस्यपुत्रः तथापिततूपेणेन्द्रस्यैवोत्पन्नत्वात्कौशिकपुत्रत्वमविरुद्धं अयमर्थोनुक्रमणिकायामुक्तः कुशिकस्त्वैषीरथिरिन्द्रतुल्यंपुत्रमिच्छन्

ब्रह्मचर्यंचचार तस्येन्द्रएवगाथीपुत्रोजज्ञइति हेइन्द्र नव्यंसर्वैर्देवैः स्तुत्यंकर्मानुष्ठानपरंआयुर्जीवितम् प्रतारिंप्रकर्षेणसुष्ठुवर्धय ततोमांसहस्रसांसहस्रसंख्याकलाभोपेतं ऋषिंअतीन्द्रियद्रष्टारंकृधि कुरु ॥ तु संहितायां ऋचितुनुघमक्षुतङ्कुत्रोरुष्याणामितिदीर्घः । नः संहितायांउदात्तादनुदात्तस्य स्वरितइतिस्वरितत्वम् । इन्द्र आमन्त्रितनिघातः । कौशिक निघातः । मन्दसानः इष्यन्-मदिस्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु ऋञ्जानजित्यनुवृत्तौऋञ्जिवृधिमन्दिसहिभ्यःकिदित्यसा-नच्प्रत्ययः चित्त्वादन्तोदात्तः । सुतं प्रत्ययस्वरः। नव्यं णुस्तुतौ अचोयत् गुणः वान्तोयिप्रत्यये इत्यवादेशः यतोनावइत्याद्युदात्तत्वम् । आयुः उसि निदित्यनुवृत्तौ एतेर्णिच्चेत्युसिप्रत्ययः णित्त्वाद्वृध्यायादेशौ नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । सु निपातस्यचेतिसंहितायांदीर्घत्वम्। तिर तरते-र्व्यत्ययेनशः ऋतइद्धातोरितित्वं अतोहेरितिहेर्लुक्।कृधि कृञ्करणे बहुलंछन्दसीतिशपोलु-क् श्रुशृणुपॄकृवृभ्यश्छन्दसीतिहेर्धिरादेशः। सहस्रसां उक्तम्। ऋषिं ऋषीगतौ इगुपधात्किदित्यनुवृत्तौ-इगुपधात्किच्च कित्त्वाद्गुणाभावः नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् ॥ ११ ॥

११. इन्द्र ! शीघ्र हमारे पास आओ। हे कुशिक ऋषि के पुत्र ! प्रसन्न होकर सोमरस पान करो। कार्यकारी शक्ति बढ़ाओ। इस ऋषि को सहस्र-धन-सम्पन्न करो।

प्रवर्ग्येपरिषेत्यभिष्टुयात् स्पृष्ट्वोदकमितिखण्डे—परित्वागिर्वणोगिरोधिद्वयोरद्याउक्थं वचइतिसूत्रितम् तथाहविर्धानप्रवर्तनेसेयंपरिधानीया हविर्धानेप्रवर्तयन्तीतिखण्डे—परित्वागि-र्वणइतिपरिदध्यादितिसूत्रितम् तथाब्राह्मणंच—परित्वागिर्वणोगिरइत्युत्तमयापरिदधातीति ॥

तामेतांद्वादशीमृचमाह—

परि॑त्वागिर्वणो॒गिर॑ इ॒माभ॑वन्तुवि॒श्वत॑ः । वृ॒द्धायु॒मनु॒वृद्ध॑यो॒जु॒ष्टाभ॑वन्तु॒जुष्ट॑यः ॥ १२ ॥ २० ॥

परि॑ । त्वा॒ । गि॒र्व॒ण॒ः । गिर॑ः । इ॒माः । भ॒व॒न्तु॒ । वि॒श्वत॑ः ।
वृ॒द्धऽआ॑युम् । अनु॑ । वृद्ध॑यः । जुष्टा॑ः । भ॒व॒न्तु॒ । जुष्ट॑यः ॥ १२ ॥ २० ॥

हेगिर्वणःअस्मदीयस्तुतिभागिन्द्र विश्वतः सर्वेषुकर्मसुप्रयुज्यमानाइमागिरः अस्मदीयाः स्तुतयस्त्वांत्वां परिभवन्तु सर्वतः प्राप्नुवन्तु कीदृश्योगिरः वृद्धायुमनु प्रवृद्धेनायुष्येणोपेतं त्वाम-नुसृत्यवृद्धयोवर्धमानाः किंचैतागिरः जुष्टास्त्वयासेविताःसत्यःजुष्टयोऽस्माकंप्रीतिहेतवोभव-न्तु ॥ गिर्वणः गीर्भिर्वन्यतइतिगिर्वणः वनषणसंभक्तौ सर्वधातुभ्योऽसुन् गिरउपधायादीर्घा-भावश्छान्दसः आमन्त्रितनिघातः । विश्वतः लितीतिप्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् । वृद्धायुं वृधुवृ-द्धौ क्तप्रत्ययः उदितोवेतीटःक्त्वाप्रत्ययेविकल्पितत्वाद्यस्यविभाषेतिनिष्ठायामिड्भावः प्रत्यय-स्वरः इणगतौ छन्दसीणइतिउण् णित्वाद्वृद्धिःआयादेशश्च वृद्धमायुर्यस्य बहुव्रीहिपूर्वपद-

क्तिस्वरत्वम् । वृद्धयः वृधेःक्तिनि तितुत्रतथसिसुसरकसेषुचेतिइडभावः नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् जुष्टाः श्वीदितोनिष्ठायामितीडभावः जुष्टार्पितइत्यनुवृत्तौ नित्यंमन्त्रेइत्याद्युदात्तत्वम् । जुष्टयः जुषीप्रीतिसेवनयोः क्तिन् तितुत्रेतीडभावः नित्त्वादाद्युदात्तः ॥ १२ ॥

१२. हे स्तवनीय इन्द्र ! चारों ओर से यह स्तुति तुम्हारे पास पहुँचे। तुम चिरायु हो; तुम्हारा अनुगमन करके यह स्तुति बढ़ती पावे। तुम्हारा संतोष-साधन करके यह स्तुति हमारे लिए प्रीतिकर हो।

इन्द्रंविश्वाइत्यष्टर्चस्यसूक्तस्यमधुच्छन्दसःपुत्रोजेतृनामकऋषिःतथाचानुक्रान्तम्—इन्द्रम-ष्टौजेतामाधुच्छन्दसइति छन्दस्त्वानुष्टुभमितिपूर्वसूक्तोक्तम् इन्द्रोदेवतानुवर्तते विनियोगस्तुमहा-व्रतेनिष्केवल्येऽत्रतसंसूक्तंशंसनीयम् उत्त्वइतिखण्डेशौनकेनसूत्रितम्—इन्द्रंविश्वाअवीवृधन्नित्या-नुष्टुभम् तस्यप्रथमायाःपूर्वमर्धर्चंशस्त्वोत्तरेणार्धर्चेनोत्तरस्याःपूर्वमर्धर्चंव्यतिषजन्विपादैःपादाननुष्टुप्-कारंयागुत्तमायाइति ब्राह्मणंचप्रथमारण्यकेपठ्यतेप्रथोमहइतिखण्डे—इन्द्रंविश्वाअवीवृधन्नि-तिपदानुषक्तइति तथापृष्ठ्यस्यपञ्चमेहनिनिष्केवल्येशस्त्रेइन्द्रंविश्वाअवीवृधन्नित्यनुरूपस्तृचः स्तोमेवर्धमानइतिखण्डेसूत्रितम्—उपनोहरिभिःसुतमिन्द्रंविश्वाअवीवृधन्निति ।

अस्मिन्सूक्तेप्रथमामृचमाह—

इन्द्रं॒ विश्वा॑ अवीवृधन्त्समु॒द्रव्य॑चसं॒ गिर॑ः । र॒थीत॑मं र॒थीनां॒ वाजा॑नां॒ सत्प॑तिं॒ पति॑म् ॥ १ ॥

इन्द्र॑म् । विश्वा॑ः । अ॒वी॒वृ॒ध॒न् । स॒मु॒द्रऽव्य॑चसम् । गिर॑ः । र॒थिऽत॑मम् । र॒थिना॑म् । वाजा॑नाम् । सत्ऽप॑तिम् । पति॑म् ॥ १ ॥

विश्वाःसर्वागिरोऽस्मदीयाःस्तुतयःइन्द्रमवीवृधन् वर्धितवत्यः कीदृशमिन्द्रं समुद्रव्यचसं समुद्रवद्व्याप्तवन्तं रथीनांरथयुक्तानांयोद्धृणांमध्येरथीतमंअतिशयेनरथयुक्तं वाजानामन्नानांप-तिंस्वामिनं सत्पतिंसतांसन्मार्गवर्तिनांपालकम् ॥ विश्वाः विशेःक्वन् नित्स्वरः । अवीवृधन् वृधेर्णि-चिचङि उर्ऋदित्यनुवृत्तौ नित्यंछन्दसीतिऋकारस्यऋकारविधानाल्लघूपधगुणाभावः निघातस्वरः। समुद्रव्यचसं व्यचेरसुन् गाङ्कुटादिभ्योऽञ्णिन्ङिदितिप्राप्तस्यङित्त्वस्यव्यचेःकुटादित्वमनसीतिप्र-तिनिषेधात् ग्रहिज्येत्यादिनाङितिविधीयमानंसंप्रसारणंनभवति समुद्रव्यचइवव्यचोयस्य बहुव्री-हौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । रथीतमं रथीनां रथशब्दाद्व्रतपस्त्येनश्छान्दसंदीर्घत्वं प्रत्ययस्वरेणोदा-त्तत्वंच । वाजानां वृषादित्वादाद्युदात्तत्वम् । सत्पतिं पत्यावैश्वर्येइतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥१॥

१. सागर की तरह व्यापक, रथि-श्रेष्ठ, अन्नपति और साधु-रक्षक इन्द्र को हमारी सारी स्तुतियाँ परिवर्द्धित कर चुकी हैं।

द्वितीयामृचमाह—

सख्येतइन्द्रवाजिनोमाभेमशवसस्पते । त्वामभिप्रणोनुमो जेतारमपराजितम् ॥ २॥

सख्ये । ते । इन्द्र । वाजिनः । मा । भेम । शवसः । पते । त्वाम् । अभि । प्र । नोनुमः । जेतारम् । अपराऽजितम् ॥ २ ॥

हेशवसस्पते बलस्यपालकेन्द्र तेतवसख्ये अनुग्रहप्रयुक्ते सखित्वे वर्तमानावयंवाजिनोऽन्नवन्तोभूत्वामाभेमशत्रुभ्योभीतिंमाप्राप्नुमाभूम अतस्त्वामभयहेतुं अभिप्रणोनुमः सर्वतः प्रकर्षेणपुनःपुनःस्तुमः कीदृशंत्वां जेतारं युद्धेषुजयशीलं अपराजितं कापिपराजयरहितम् ॥ सख्ये सख्युःकर्मसख्यं सख्युर्यः प्रत्ययस्वरः । वाजिनः वाजोऽन्नमेषामस्तीतिवाजिनः प्रत्ययस्वरः । भेम ञिभीभये लुङ्युत्तमबहुवचनंमस्नित्यंङितइतिसलोपः बहुलंछन्दसीतिच्लेर्लुक् छन्दस्युभयथेतितिङआर्धधातुकत्वेनङित्त्वाभावाद्गुणः नमाङ्योगइत्यडागमप्रतिषेधः । शवसः षष्ठ्याःपतिपुत्रपृष्ठपारपदपयस्पोषेष्वितिविसर्जनीयस्यसंहितायांसत्वं सुबामन्त्रितइतिपराङ्गवद्भावेनपदद्वयनिघातः । नोनुमः णुस्तुतौ णोनइतिनत्वं यङोलुक् प्रत्ययलक्षणेनसन्यङोरिति द्विर्भावः गुणोयङ्लुकोरित्यभ्यासस्यगुणः प्रत्ययलक्षणेनधातुसंज्ञायांलटोमस् अदादिवद्भावाच्छपोलुक् उपसर्गादसमासेऽपिणोपदेशस्येतिसंहितायांणत्वम् जेतारं जिजये । ताच्छील्यादिषुतृन् ञित्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तत्वम् । अपराजितं अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेननञउदात्तत्वम् ॥ २ ॥

२. बलपति इन्द्र ! तुम्हारी मित्रता से हम ऐसे शक्तिशाली हों कि, हमें भय न मालूम पड़े। इन्द्र ! तुम जयशील और अपराजेय हो। हम तुम्हारी स्तुति करते हैं।

पूर्वीरिन्द्रस्यरातयोनविदस्यन्त्यूतयः । यदीवाजस्यगोमतः स्तोतृभ्योमंहतेमघम् ॥ ३ ॥

पूर्वीः । इन्द्रस्य । रातयः । न । वि । दस्यन्ति । ऊतयः । यदि । वाजस्य । गोऽमतः । स्तोतृऽभ्यः । मंहते । मघम् ॥ ३ ॥

इन्द्रस्यसंबन्धिन्योरातयोधनदानानि पूर्वीःअनादिकालसिद्धाः प्रभूतावाअस्येन्द्रस्यसर्वदायष्टृभ्योधनदानमेवस्वभावइत्यर्थः एवंसतिइदानींतनोऽपियजमानः स्तोतृभ्यऋत्विग्भ्योगोमतोगोसहितस्यवाजस्यान्नस्यपर्याप्तंमघंधनंयदिमंहते दक्षिणारूपेणददाति तदानींऊतयो-

बहुधनदानपूर्वकाणीन्द्रस्यास्मद्विषयाणिरक्षणानिनविदस्यन्ति विशेषेणनोपक्षीयन्ते मघं रे-क्णइत्यादिष्वष्टाविंशतिसंख्याकेषुधननामसु मघशब्दःपठितः ददातिदाशतीत्यादिषु दशसु दानकर्मसु मंहतइतिपठितम् ॥ पूर्वीः पुरुशब्दस्यवोतोगुणवचनादितिङीष् आद्यस्योकारस्यदीर्घश्छान्दसः असि दीर्घोऽन्नसिचेतिनिषेधंबाधित्वा वाछन्दसीतिपूर्वसवर्णदीर्घत्वम् ङीपःप्रत्ययस्वरेणोदात्तत्वम् । रातयः मन्त्रेवृषेषपचमनविदभूवीराउदात्तइतिक्तिनउदात्तत्वम् । दस्यन्ति दसुउपक्षये दिवादिभ्यःश्यन् निपातः । ऊतयः ऊतियूतीत्यादिनाक्तिन्नुदात्तः । यदि निपातत्वाद्युदात्तः संहितायांनिपातस्यचेतिदीर्घत्वम् । स्तोतृभ्यः ष्टुञ्स्तुतौ धात्वादेःषःसः तृचश्चित्त्वादन्तोदात्तत्वम् । मंहते शपःपित्त्वादनुदात्तत्वम् तिङश्चलसार्वधातुकस्वरेणविकृतितिङ्इतिनिघातोनभवति निपातैर्यद्यदिहन्तेतिनिषेधात् ॥ ३ ॥

३. इन्द्र का धन-दान चिर प्रसिद्ध है। यदि इन्द्र प्रार्थी लोगों को गो-संयुक्त और सामर्थ्य-सम्पन्न धन-दान करें तो प्राणियों की चिर रक्षा होगी।

अभिप्लवषडहस्योक्थ्येषुतृतीयसवनेच्छावाकस्यपुरांभिन्दुर्युवाकविरितिस्तोत्रियस्तृचः तथाचसूत्रितम्—एषूक्थ्येषूपक्रम्य पुरांभिन्दुर्युवाकविर्वृत्रासस्तिराधसइति ।

तस्मिन्सूक्तेमथमांसूक्तेचतुर्थीमृचमाह—

पु॒रां भि॒न्दुर्युवा॑ क॒विरमि॑तौजा अजायत। इन्द्रो॒ विश्व॑स्य॒ कर्म॑णो ध॒र्ता व॒ज्री पु॑रुष्टु॒तः ॥ ४ ॥

पु॒राम् । भि॒न्दुः । युवा॑ । क॒विः । अमि॑तऽओजाः । अ॒जा॒य॒त॒ । इन्द्रः॑ । विश्व॑स्य । कर्म॑णः । ध॒र्ता । व॒ज्री । पु॒रु॒ऽस्तु॒तः ॥ ४ ॥

अयमिन्द्रउच्यमानगुणयुक्तोऽजायतसंपन्नः कीदृग्गुणकइतितदुच्यते पुरामसुरपुराणां भिन्दुर्भेत्ता युवाकदाचिदपिवलीपलितादिवार्धकरहितः कविर्मेधावी अमितौजाः प्रभूतबलः विश्वस्यकर्मणः कृत्स्नस्यज्योतिष्टोमादेर्धर्ता पोषकर्ता वज्री यजमानरक्षणार्थंसर्वदावज्रयुक्तः पुरुष्टुतः बहुविधंतत्तत्कर्मणिस्तुतः ॥ भिन्दुः भिदिर्विदारणे कुरित्यनुवृत्तौ मृगयिदिव्यधिगृधिधृषिदृशिभ्यइतिकुप्रत्ययः तस्यछन्दस्युभयथेतिसार्वधातुकसंज्ञायां रुधादिभ्यःश्नम् मित्त्वादन्त्यादचःपरोभवति श्नसोरल्लोपः अनुस्वारपरसवर्णौ अचःपरस्मिन्पूर्वविधावितिमात्रस्यस्थानिवद्भावस्यनपदान्तेत्यादिनानिषेधः। युवा युमिश्रणामिश्रणयोः कनिन्युवृषितक्षिराजिधन्विद्युप्रतिदिवइतिकनिन् नित्त्वादाद्युदात्तः । कविः कुशब्दे अचइरितिइः प्रत्ययस्वरः । अमितौजाः अमितशब्दस्याव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेनतदेवशिष्यते । विश्वस्य अशूप्रुषीत्यादिनाक्वन् नित्त्वादाद्युदात्तः । कर्मणः अन्येभ्योऽपिदृश्यन्तइतिमनिन् नित्स्वरः ।

धर्वा तृन् चित्त्वादन्तोदात्तः । वज्री मत्वर्थीयइनिः प्रत्ययस्वरः । पुरुष्टुतः स्तुतस्तोमयोश्छन्दसीतिषत्वम् बहुषुप्रदेशेषुस्तुतः थाथघञ्क्ताजबित्रकाणामित्यन्तोदात्तत्वम् तृतीयासमासेहि थाथादिस्वरापवादः तृतीयाकर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरःस्यात् ॥ ४ ॥

४. युवा, मेधावी, प्रभूत-बलशाली, सब कर्मों के परिपोषक, वज्रधारी और सर्व-स्तुत इन्द्र ने असुरों के नगर-विदारक रूप से जन्म ग्रहण किया था।

त्वंव॒लस्य॒गोम॒तोपा॑वरद्रिवो॒बिल॑म् । त्वांदे॒वाअबि॑भ्युषस्तु॒ज्यमा॑नासआविषुः ॥ ५ ॥

त्वम् । व॒लस्य॑ । गोऽम॑तः । अप॑ । अ॒वः॒ । अ॒द्रि॒ऽव॒ः । बिल॑म् । त्वाम् । दे॒वाः । अबि॑भ्युषः । तु॒ज्यमा॑नासः । आ॒वि॒षुः॒ ॥ ५ ॥

वलनामकःकश्चिदसुरोदेवसंबन्धिनीर्गाअपहृत्यकस्मिंश्चिद्बिलेगोपितवान् तदानीमिन्द्रस्तद्बिलंस्वसैन्येनसमावृत्यतस्माद्बिलाद्गाः निःसारयामास तदिदमुपाख्यानं—इन्द्रोवलस्यबिलमापौर्णोदित्यादिब्राह्मणेषुमन्त्रान्तरेषुचप्रसिद्धम् । तदेवत्वृदिनिधायायंमन्त्रःप्रवर्तते हेअद्रिवः वज्रयुक्तेन्द्र त्वंगोमतोवलस्यगोभिर्युक्तस्यवलनामकस्यासुरस्यसंबन्धिबिलंअपावः स्वसैन्यमुखेनापावृतवानसि तदानींतुज्यमानासोवलेनार्हिंस्यमानादेवाअबिभ्युषः त्वदीयरक्षणबलादभीताः सन्तः त्वामाविषुः प्राप्तवन्तः ॥ अप निपातत्वादाद्युदात्तः । अवः वृञ्वरणे लङ्सिप् इत्यलोपः स्वादिभ्यःश्नुः तस्यबहुलंछन्दसीतिलुक् गुणोरपरत्वं हल्ङ्याब्भ्यादिलोपः विसर्जनीयः अडागमः । अद्रिवः अद्रिरस्यास्तीतिमतुप् छन्दसीरइतिवत्वम् संबोधने उगिदचामितिनुम् हल्ङ्यादिसंयोगान्तलोपौ मतुवसोरुसंबुद्धौछन्दसीतिरुत्वम् । बिलं नब्विषयस्यानिसन्तस्येत्याद्युदात्तत्वम् । अबिभ्युषः ञिभीभये लिट् द्विर्भावः अभ्यासस्यह्रस्वजश्त्वे क्रसुश्चेतिलिटःक्वसुरादेशः क्रादिनियमात्प्राप्तइट् वस्वेकाजाद्घसामितिनियमान्निवर्तते शसि सर्वनामस्थानेपिव्यत्ययेन भत्वाद्वसोःसंप्रसारणंपरपूर्वत्वं शासिवसिघसीनाचेतिषत्वम् अबिभ्युषावित्यादिनाप्राप्तमियङादेशंबाधित्वा एरनेकाचइतियणादेशः नञ्समासः अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । तुज्यमानासः तुजेर्हिंसार्थात्परस्यकर्मणिलटःस्थानेशानच् सार्वधातुकेयगितियक् तस्माद्दुपदेशात्परस्यलसार्वधातुकस्यानुदात्तत्वम् यकएवप्रत्ययस्वरःशिष्यते । आविषुः अवरक्षणादिषु अस्माद्व्यत्ययोल्लुङोधिः तस्य सिजभ्यस्तविदिभ्यश्चेतिजुस् सिच् इडागमः आडजादीनामित्याडागमः आदेशप्रत्यययोरितिषत्वम् ॥ ५ ॥

५. वज्र-युक्त इन्द्र ! तुमने गो-हरण-कर्त्ता बल नाम के असुर की गुहा उद्घाटित की थी। उस समय बलासुर के निपीड़ित होने पर देव लोगों ने निर्भय होकर तुम्हें प्राप्त किया था।

१ तै० सं० २.१.५ ।

षष्ठीमृचमाह—

तवाहंशूररातिभिःप्रत्यायंसिन्धुमावदन् । उपातिष्ठन्तगिर्वणोविदुष्टेतस्यकारवः ॥ ६ ॥

तव । अहम् । शूर । रातिऽभिः । प्रति । आयम् । सिन्धुम् । आऽवदन् । उप । अतिष्ठन्त । गिर्वणः । विदुः । ते । तस्य । कारवः ॥ ६ ॥

हेशूर संग्रामेशौर्ययुक्तेन्द्र तवरातिभिः कर्मसु त्वदीयैर्धनदानैर्निमित्तभूतैः अहंहोतामत्यायं त्वांपुनरागतोऽस्मि पुराबहुषुकर्मसुत्वत्तोधनस्यलब्धत्वादस्मिन्कर्मणिप्रत्यागमनमित्युच्यते किंकुर्वन् सिन्धुंस्यन्दमानं सोममावदन् सर्वतःकथयन् अस्मिन्सोमयागेत्वदीयांधनदानकीर्तिमकटयन्नित्यर्थः हेगिर्वणः गीर्भिर्वननीयेन्द्र कारवःकर्तारः ऋत्विग्यजमानाः उपातिष्ठन्त पुराधनलाभार्थत्वामुपस्थितवन्तः उपस्थायचतस्यतादृशस्यौदार्योपेतस्यतेतवधनदानंविदुर्जानन्ति गिर्वणस्शब्दंयास्कइत्थंनिर्ब्रूते—गिर्वणादेवोभवतिगीर्भिरेनंवनयन्तीति रेभोजरितेत्यादिषुत्रयोदशसुस्तोतृनामसु कारुशब्दःपठितः ॥ तव युष्मदस्मदोर्ङसीत्याद्युदात्तत्वम् । रातिभिः मन्त्रेवृषेत्यादिनाक्तिनुदात्तः । आयं इणोलङ् तस्थस्थमिपामित्यमादेशः अदिप्रभृतिभ्यःशपइतिशपोलुक् आडागमःवृद्ध्यायादेशौ तिङ्ङतिङइतिनिघातः । सिन्धुं स्यन्दूप्रस्रवणे निदित्यनुवृत्तौ स्यन्देःसंप्रसारणंधश्चेत्युप्रत्ययोधकारश्चान्तादेशः नित्त्वादाद्युदात्तः । आवदन् वदव्यक्तायांवाचि लटःशतृ शपःपित्त्वादनुदात्तत्वम् शतुश्चलसार्वधातुकस्वरेणधातुस्वरएवशिष्यते आङासहकुगतिप्रादयइतिसमासः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अतिष्ठन्त उपान्मन्त्रकरणइत्यात्मनेपदम् । गिर्वणः वनषणसंभक्तौ असुन् आमन्त्रितस्यचेतिनिघातः । विदुः विदज्ञाने लट् अदिप्रभृतिभ्यःशपइतिशपोलुक् विदोलटोवेतिझेरुस् पादादित्वान्ननिघातः संहितायांयुष्मत्तत्ततक्षुष्वन्तःपादमितिषत्वम् ष्टुनाष्टुरित्युत्तरस्यतकारस्यष्टुत्वम् तस्यसावेकाचइतिविभक्तेरुदात्तत्वंप्राप्तं नगोश्वन्त्साववर्णेतिनिषिध्यते । कारवः कृवापाजीत्यादिनाउण् प्रत्ययस्वरः ॥६॥

६. वीर इन्द्र ! मैं चूले हुए सोमरस का गुण सर्वत्र व्यक्त करके और तुम्हारे धन-प्रदान से आकृष्ट होकर लौटा हूँ। स्तवनीय इन्द्र ! यज्ञ-कर्त्ता तुम्हारे पास आते थे और तुम्हारी सत्पुरुषता जानते थे।

सप्तमीमृचमाह—

मायाभिरिन्द्रमायिनंत्वंशुष्णमवातिरः । विदुष्टेतस्यमेधिरास्तेषांश्रवांस्युत्तिर ॥ ७ ॥

मायाभिः । इन्द्र । मायिनम् । त्वम् । शुष्णम् । अव । अतिरः ।
विदुः । ते । तस्य । मेधिराः । तेषाम् । श्रवांसि । उत् । तिर ॥ ७ ॥

हेइन्द्र त्वंमायिनंनानाविधकपटोपेतंशुष्णंभूतानांशोषणहेतुमेवन्नामकमसुरं मायाभिः तत्प्रतिकूलैःकपटविशेषैः यद्वा तद्वधोपायगोचरप्रज्ञाभिः अवातिरः हिंसितवानसि एतच्चयास्केनोक्तम्—इन्द्रःशुष्णंजघानेति । शुष्णंपिप्रुमित्यादिमन्त्रेचायमर्थोविस्पष्टः ॥ मेधिराः मेधावन्तोनुष्ठातारः तस्यतादृशस्यते तव महिमानं विदुर्जानन्ति तेषांजानतामनुष्ठातॄणां श्रवांस्यन्नानि उत्तिर वर्धय केतः केतुरित्यादिष्वेकादशसुप्रज्ञानामसु मायावयुनमितिपठितम् श्रवःशब्दं यास्कोनिर्वक्ति—श्रवइत्यन्ननामश्रूयतइतिसतइति ॥ मायाभिः माङ्माने माछाशसिसूभ्योयइतियप्रत्ययः प्रत्ययस्वरः । मायिनं मायाअस्यास्तीतिमायी व्रीह्यादित्वादिनिप्रत्ययः प्रत्ययस्वरः । शुष्णं शुषशोषणे अस्मादन्तर्भावितण्यर्थाच्चिदित्यनुवृत्तौ तृषिशुषिरसिभ्यः किच्चेतिनप्रत्ययः नित्त्वादाद्युदात्तः । अतिरः तरतेर्लङि व्यत्ययेनशः तस्यङित्त्वेनगुणाभावात् ऋतइद्धातोरितीत्त्वम् रपरत्वम् । विदुष्टेतस्य यवमध्येगतम् । मेधिराः मिधृमेधृमेधाहिंसनयोः औणादिकइरच् नित्त्वादाद्युदात्तः । श्रवांसि नविषयत्वादाद्युदात्तः ॥ ७ ॥

७. इन्द्र ! तुमने मायावी शुष्ण का माया-द्वारा वध किया था। तुम्हारी महिमा मेधावी लोग जानते हैं। उन्हें शक्ति प्रदान करो।

अष्टमीमृचमाह—

इन्द्रमीशानमोजसाभिस्तोमाअनूषत । सहस्रंयस्यरातय
उतवासन्तिभूयसीः ॥८ ॥ २१ ॥

इन्द्रम् । ईशानम् । ओजसा । अभि । स्तोमाः । अनूषत । सहस्रम् ।
यस्य । रातयः । उत । वा । सन्ति । भूयसीः ॥ ८ ॥ २१ ॥

स्तोमाः स्तोतारऋत्विजः ओजसाबलेनईशानंजगतोनियामकमिन्द्रं अभ्यनूषत सर्वतः स्तुवन्तः यस्येन्द्रस्यरातयोधनदानानि सहस्रंसहस्रसंख्योपेतानिसन्ति उतवा अथवा भूयसीः सहस्रसंख्यायाअप्यधिकाःसन्ति तमिन्द्रमितिपूर्वेणान्वयः ॥ इन्द्रं ऋज्रेन्द्रेत्यादिनारन् नित्त्वादाद्युदात्तः । ईशानं लटःशानच् अदिप्रभृतिभ्यःशपइतिशपोलुक् धातोरनुदात्तेत्त्वात् तास्यनुदात्तेदित्यादिनाशानचोनुदात्तत्वम् । ओजसा नविषयत्वादाद्युदात्तः । स्तोमाः अर्तिस्तुसु इत्यादिना मन्प्रत्ययः नित्त्वादाद्युदात्तः । अनूषत णुस्तुतौ णोनः लुङ् व्यत्ययेनक्सस्य

१ नि० ३. ११. । २ ऋ० सं० १. ७. १७. । ३ नि० १०. ३. ।

अदादेशः चुः सिच् अस्यधातोः कुटादित्वेनसिचोङित्त्वाद्गुणाभावः इडभावश्छान्दसः दीर्घत्वंच अडागमः । सहस्रं कर्दमादीनांचेतिद्वितीयाक्षरमुदात्तम् । रातयः मन्त्रेवृषेत्यादिनाक्तिन्नुदात्तः । उत पादिपदिकस्वरः । वा चादिरनुदात्तः । सन्ति सत्ययाद्युदात्तत्वम् तिङ्तिङ्इति निघातोनभवति यद्वृत्तान्नित्यमितिनिषेधात् सहि व्यवहितेऽपिभवतीत्युक्तम् । भूयसीः सहस्राद्विशयेनबहवः भूयस्यः अत्रविभक्त्यस्यसहस्रस्यसंनिधिबलादुपपदत्वप्रतीतेः द्विवचनविभज्योपपदेतरबीयसुनावितिबहुशब्दादीयसुन् बहोर्लोपोभूचबहोरितीकारलोपः भकृते-र्भूइत्यादेशश्च ईयसुनोनित्त्वादाद्युदात्तत्वम् उगितश्चेतिङीप् ॥ ८ ॥

८. अपने बल के प्रभाव से जगत् के नियन्ता इन्द्र को प्राथियों ने स्तुत किया था। इन्द्र का धन-दान हजारों या हजारों से भी अधिक तरीक़ों से होता है।

॥ इतिप्रथमस्यप्रथमेएकविंशोवर्गः ॥ २१ ॥

इतितृतीयोनुवाकः ॥ ३ ॥

अथसूक्तषट्कात्मकेचतुर्थानुवाके अग्निंदूतमित्यादिकस्यद्वादशर्चस्यसूक्तस्य कण्वपुत्रोमेधातिथिर्ऋषिः अपवादाभावादनुवर्तमानं प्राग्घिरण्यस्तूपादित्युक्तंगायत्रमेवछन्दः अग्निदेवताकत्वंविस्पष्टं अतएवानुकम्यते—अग्निंद्वादशमेधातिथिःकाण्वआग्नेयमग्निनेतिपादोऽग्निर्देवतोनिर्मन्थ्यआहवनीयश्चेति विनियोगस्तु प्रातरनुवाकेआग्नेयेक्रतौगायत्रेछन्दस्यग्निंदूतमिति सूक्तम् अथैतस्याराधेर्विवासकालेऽइतिखण्डे—अग्निमीळेग्निंदूतमितिसूत्रितम् तथापृष्ठ्यषडहस्य द्वितीयेहनिइदमेवसूक्तमाज्यशस्त्रं पृष्ठ्यस्याभिप्लवेनोक्तेअहनीइतिखण्डेसूत्रितम्—अग्निंदूतमितिद्वितीयइति दर्शपूर्णमासयोः सामिधेनीष्वग्निंदूतमित्येका नमःप्रवक्त्रेइतिखण्डेसूत्रितम्—ईळेन्योनमस्यस्तिरोग्निंदूतंवृणीमहइति ।

अस्मिन्सूक्तेप्रथमामृचमाह—

अ॒ग्निं दू॒तं वृ॑णीमहे॒ होता॑रं वि॒श्ववे॑दसम् । अ॒स्य य॒ज्ञस्य॑ सु॒क्रतु॑म् ॥ १ ॥

अ॒ग्निम् । दू॒तम् । वृ॒णी॒म॒हे॒ । होता॑रम् । वि॒श्वऽवे॑दसम् । अ॒स्य । य॒ज्ञस्य॑ । सु॒ऽक्रतु॑म् ॥ १ ॥

अग्नेर्दूतत्वमेतन्मन्त्रव्याख्यानेतैत्तिरीयब्राह्मणेसमाम्नायते—अग्निर्देवानांदूतआसीदुशनाःकाव्योऽसुराणामिति[1] । तादृशंदेवदूतमग्निं अस्मिन्कर्मणिवृणीमहे संभजामः कीदृशं होतारं देवा-

१ तै० सं० २. ५. ८. ।

नामाह्वातारं विश्ववेदसं सर्वधनोपेतं अस्यप्रवर्तमानस्ययज्ञस्यनिष्पादकत्वेन सुक्रतुंशोभनकर्माणं शोभनप्रज्ञंवा मघमित्यादिष्वष्टाविंशतिसंख्याकेषुधननामसु वेदस्शब्दःपठितः ॥ होतारं ह्वेञ्स्पर्धायांशब्देच ताच्छील्यादिषुतृन् बहुलंछन्दसीतिसंप्रसारणपरपूर्वत्वे गुणः नित्त्वादाद्युदात्तः। विश्ववेदसं बहुव्रीहौविश्वंसंज्ञायामिति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम्। अस्य ऊडिदमित्यादिनाविभक्तेरुदात्तत्वम्। सुक्रतुं क्रत्वादयश्चेत्याद्युदात्तत्वम्॥ १ ॥

१. देवदूत, देवाह्वानकारी, निखिल-सम्पत्संयुक्त और इस यज्ञ के सुसम्पादक अग्नि को हम भजते हैं।

अ॒ग्निम॑ग्निं॒ हवी॑मभिः॒ सदा॑ हवन्त वि॒श्पति॑म्। ह॒व्य॒वाहं॑ पुरुप्रि॒यम् ॥ २ ॥

अ॒ग्निम्ऽअ॑ग्निम्। हवी॑मऽभिः। सदा॑। ह॒व॒न्त॒। वि॒श्पति॑म्। ह॒व्य॒ऽवाह॑म्। पु॒रु॒ऽप्रि॒यम् ॥ २ ॥

यद्यप्यग्निःस्वरूपेणैकएव तथापिप्रयोगभेदादाहवनीयादिस्थानभेदात्पावकादिविशेषणभेदाद्वा बहुविधत्वमभिप्रेत्याग्निमग्निमितिवीप्सा तं हवीमभिः आह्वानकरणैर्मंत्रैःसदाहवन्त निरन्तरमनुष्ठातारआह्वयन्ति कीदृशं विश्पतिं विशांप्रजानांहोत्रादीनां पालकम् हव्यवाहं यजमानसमर्पितस्यहविषोदेवान्प्रतिवोढारं अतएवपुरुप्रियं बहूनांप्रीत्यास्पदम् ॥ अग्निमग्निं नित्यवीप्सयोरितिवीप्सायांद्विर्भावः तस्यपरमाम्रेडितमित्युत्तरस्याम्रेडितसंज्ञायां अनुदात्तंचेत्यनुदात्तत्वम्। हवीमभिः ह्वेञ्स्पर्धायांशब्देच आह्वानकरणभूतेषुमन्त्रेषुस्वव्यापारस्वातन्त्र्यात्कर्तृत्वविवक्षया अन्येभ्योऽपिदृश्यन्तइतिकर्तरिमनिन् तस्यछान्दसईडागमः बहुलंछन्दसीतिह्वावोः संप्रसारणंपरपूर्वत्वम् गुणावादेशौ नित्त्वादाद्युदात्तत्वम्। सदा सर्वैकान्येत्यादिनासर्वशब्दाद् दाप्रत्ययः सर्वस्यसोन्यतरस्यांदीतिसभावः व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम्। हवन्त ह्वेञोलट् झस्यान्तादेशः टेरेत्वाभावश्छान्दसः शपि बहुलंछन्दसीतिसंप्रसारणं तिङ्ङतिङइतिनिघातः। विश्पतिं पत्यावैश्वर्येइतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरेप्राप्ते परादिश्छन्दसिबहुलमिति उत्तरपदाद्युदात्तत्वम्। हव्यवाहं वहप्रापणे वहश्चेतिण्विप्रत्ययः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम्।पुरूणांप्रियं समासान्तोदात्तत्वम्॥२॥

२. प्रजा-रक्षक, हव्यवाहक और बहुलोक-प्रिय अग्नि को यज्ञकर्त्ता आवाहक मंत्रों-द्वारा निरन्तर आह्वान करते हैं।

तृतीयामृचमाह—

अग्ने॑ दे॒वाँ इ॒हा व॑ह जज्ञा॒नो वृ॒क्तब॑र्हिषे। असि॒ होता॑ न॒ ईड्यः॑ ॥ ३ ॥

अग्ने॑। दे॒वान्। इ॒ह। आ। व॒ह॒। ज॒ज्ञा॒नः। वृ॒क्तऽब॑र्हिषे। असि॑। होता॑। नः॒। ईड्यः॑ ॥ ३ ॥

हेअग्ने जज्ञानः अरण्योरुत्पद्यमानस्त्वंवृक्तबर्हिषेआस्तरणार्थं छिन्नेनबर्हिषायुक्तायवयंयजमानमनुग्रहीतुमिहकर्मणिहविर्भुजोदेवानावह नोऽस्मदर्थंहोता देवानामाह्वाता त्वमीड्यःस्तुत्योऽसि ॥ देवानित्यत्रसंहितायां दीर्घादटिसमानपादेइतिरुत्वम् आतोटिनित्यमित्यनुनासिकभावः । जज्ञानः जनीप्रादुर्भावे लिटःकानच् गमहनेत्युपधालोपः द्विर्वचनेचीतितस्यस्थानिवत्त्वाद्द्विर्वचनम् चित्त्वादन्तोदात्तः । वृक्तबर्हिषे ओव्रश्चूछेदने निष्ठेतिक्तप्रत्ययः यस्यविभाषेतीट्प्रतिषेधः वृक्तंबर्हिर्यजमानाय येनवाक्रत्विजा बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरः । असि अस्तेः सिप् अदिप्रभृतिभ्यःशपइतिशपोलुक् तासस्त्योर्लोपइतिसकारस्यलोपः पादादित्वान्ननिघातः । होता ह्वयतेस्तृन्छील्यादिषुतृन् बहुलंछन्दसीतिसंप्रसारणम् नित्त्वादाद्युदात्तः । ईड्यः ईडस्तुतौ ऋहलोर्ण्यत् तित्स्वरितमिति ईडवंदवृशंसदुहांण्यतइत्याद्युदात्तत्वम् ॥ ३ ॥

३. हे काष्ठोत्पन्न अग्नि ! छिन्न-कुशोंवाले यज्ञ में देवों को बुलाओ। तुम हमारे स्तोत्र-पात्र और देवों को बुलानेवाले हो।

ताँउशतोविबोधययदग्नेयासिदूत्यम् । देवैरासत्सिबर्हिषि ॥ ४ ॥

तान् । उशतः । वि । बोधय । यत् । अग्ने । यासि । दूत्यम् । देवैः । आ । सत्सि । बर्हिषि ॥ ४ ॥

हेअग्नेयद्यस्मात्कारणात् दूत्यंयासि देवानांदूतकर्मप्राप्नोषि तस्मात्कारणादुशतोहविः कामयमानान्तान्देवान् हविःस्वीकारार्थं विबोधय विबोध्यच बर्हिष्यस्मिन्कर्मणिवेदौ देवैःसहआसत्सि आसीदआगत्योपविश ॥ तान् दीर्घादटिसमानपादेइतिसंहितायांरुत्वम् आतोटिनित्यमित्यनुनासिकभावः । उशतः वशकान्तौ लटःशतृ अदिप्रभृतिभ्यःशपइतिशपोलुक् ग्रहिज्येत्यादिनासंप्रसारणम् शतुरनुमोनद्यजादीइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् । यासि यद्वृत्तान्नित्यमितिनिघातप्रतिषेधः । दूतस्यभागःकर्मवादूत्यं दूतस्यभागकर्मणीइतियत् तस्यतित्स्वरितापवादत्वेन यतोनावइतिप्राप्तमाद्युदात्तत्वम् सर्वेविधयश्छन्दसिविकल्प्यन्तइतिनिवर्तते अतःस्तित्स्वरितमित्येवभवति शेषनिघातः । सत्सि सीदसि षद्लृविशरणगत्यवसादनेषु लटःसिपि शपोबहुलंछन्दसीतिलुक् नलुमताङ्गस्येतिप्रत्ययलक्षणप्रतिषेधात् पाघ्रेत्यादिनासीदादेशोनभवति । बर्हिषि बृहवृहिवृद्धौ बृंहेर्नलोपश्चेतिइसिप्रत्ययः प्रत्ययस्वरेणइकारउदात्तः ॥ ४ ॥

४. अग्निदेव ! चूंकि देवताओं का दूत-कर्म तुम्हें प्राप्त हो चुका है; इसलिए हव्याकांक्षी देवों को जगाओ। देवों के साथ इस कुश-युक्त यज्ञ में बैठो।

घृताहवनदीदिवःप्रतिष्मरिषतोदह । अग्नेत्वंरक्षस्विनः ॥ ५ ॥

घृतऽआहवन । दीदिऽवः । प्रति । स्म । रिषतः । दह । अग्ने । त्वम् । रक्षस्विनः ॥ ५ ॥

हे घृताहवन घृतेनाहूयमान दीदिवो दीप्यमानाग्ने त्वं रक्षस्विनो रक्षोयुक्तान् रिषतो हिंसका-ञ्छत्रून्प्रति स्म प्रतिकूलान् दहस्व सर्वथा भस्मीकुरु ॥ घृतेन आहूयतेऽसाविति विकरणाधि-करणयोश्चेत्यधिकरणे ल्युट् अत्र जुहोतेरविवक्षितकर्मत्वेनाकर्मकत्वात् घृतस्य करणत्वमेव न तु कर्मत्वम् अतो नैषा तृतीया चतुर्थ्यर्थे बहुलं छन्दसीति कर्मणि तृतीया किंतु कर्तृकरणयोस्तृतीयेति करण-त्वाविवक्षयैव अतः कर्तृकरणे कृता बहुलमिति समासः तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीयासप्तम्युपमानाव्ययद्वितीयाकृत्याः इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरापवादे कृदुत्तरपदप्रकृ-तिस्वरे प्रातिपदिकावस्थायामेव कृते सति पश्चादामन्त्रितस्य चेत्याद्युदात्तत्वम् । दीदिवः दीव्यतेर्लिटः क्वसुः तस्य वस्वेकाजाद्घसामिति नियमादिडभावः द्विर्वचनं हलादि-शेषः उच्चरवकारस्य लोपो व्योर्वलीति लोपः क्वसुः कित्त्वाद्गुणाभावः तुजादीनां दीर्घोऽभ्या-सस्येति दीर्घत्वमभ्यासस्य सम्बुद्धौ उगिदचामिति नुम् संयोगान्तस्य लोपः इति सकारलोपे न-कारस्य मतुवसो रु संबुद्धौ छन्दसीति रुत्वम् विसर्गः पदात्परत्वादामन्त्रितनिघातः ननु पूर्वामन्त्रित-स्याविद्यमानत्वात् पादादित्वेन न निघातोपपत्तिः न च नामन्त्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनमि-त्यविद्यमानत्वप्रतिषेधः उभयोरग्निपदविशेषणत्वेन विशेषवचनत्वात् अत एव परस्परमनन्वयेना-सामर्थ्यात् समर्थः पदविधिरिति च नियमात् पूर्वस्य न पराङ्गवद्भावः येनैकपद्येन निघातः स्यात् एवमीडे-रन्ने दिवेऽसरस्वतीत्यादौ पृथक् पृथगाद्युदात्तत्वमिति । उच्यते—अत्र दीदिव इति नाग्निपदस्य विशेषणं किन्तु घृताहवनपदस्यैव द्योतनार्थं घृताहवन इति विशेष्यत्वेन विवक्षितत्वात् विशिष्टस्य तु पश्चादग्निविशेषणता तत्र दीदिवः पदं प्रति घृताहवनपदस्य विशेष्यत्वान्नामन्त्रिते समानाधिक-रणे इत्यविद्यमानवत्त्वप्रतिषेधान्निघातोपपत्तिः अत एव परस्परविशेषणविशेष्यभावेन सामर्थ्या-त्सुबामन्त्रिते इति पराङ्गवद्भावे शेषनिघातेनापि स्वरोपपत्तिरिति ईडेरन्ने इत्यादौ तु नैवं परस्परान्वय-इति वैषम्यम् । रिषतः रुष रिष हिंसार्थाः इति भौवादिकस्य लटः शत्रादेशे शपि छान्दसो गुणाभावः तौदादिकस्य वा रुष रिष हिंसायामित्यस्य छान्दसं षत्वम् विकरणस्य शस्य ङित्त्वाद्गुणाभावः । र-क्षस् शब्दादस्मायामेधास्रजो विनिरिति मत्वर्थीयो विनिः तस्य प्रत्ययाद्युदात्तत्वम् ॥ ५ ॥

५. हे अग्नि ! तुम घी से बुलाये गये और प्रकाशमान हो। हमारे द्रोही लोग राक्षसों से मिल गये हैं। उन्हें तुम जला दो।

अग्निमन्थने अग्निनाग्निः समिध्यत इत्येषानुवचनीया मावदैवत्यमिति खण्डे सू-त्रितम्—अग्निनाग्निः समिध्यते त्वं ह्यग्ने अग्निनेति एषैवाग्निमथ इत्यस्यानुवाक्या अथाग्नेय्यस्य हविष-ण उपनयनस्य अग्निप्रणयन इत्युपक्रम्य सूत्रितम्—यद्दोपमग्निनाग्निमथयान्यग्निनाग्निः समिध्यत इति ।

पामेवांषष्ठीमृचमाह—

अ॒ग्निना॒ग्निः समि॑ध्यते क॒विर्गृ॒हप॑ति॒र्युवा॑ । ह॒व्य॒वाड्जु॒ह्वा॑स्यः ॥६॥२२॥

अ॒ग्निना॑ । अ॒ग्निः । सम् । इ॒ध्य॒ते॒ । क॒विः । गृ॒हऽप॑तिः । युवा॑ ।
ह॒व्य॒ऽवाट् । जु॒हुऽआ॑स्यः ॥ ६ ॥ २२ ॥

अग्निराहवनीयाख्यःस्वस्मिन्प्रक्षिप्यमाणेनाग्निनानिर्मथ्येनप्रणीतेनवागार्हपत्येनसमिध्यते स-म्यग्दीप्यते कीदृशोऽग्निः कविर्मेधावी गृहपतिर्यजमानगृहस्यपालकः युवा नित्यतरुणः ह-व्यवाट् हविषोवोढा जुह्वास्यः जुहूरूपेणमुखेनयुक्तः ॥ गृहपतिः पत्यावैश्वर्यइतिपूर्व-पदप्रकृतिस्वरत्वम् । यु मिश्रणे कनिन्युवृषितक्षिराजिधन्विद्युप्रतिदिवइतिकनिन् नित्त्वा-दाद्युदात्तः । हव्यंवहतीतिहव्यवाट् वहश्चेतिण्विप्रत्ययः णित्त्वादुपधावृद्धिः गतिकारकोपप-दात्कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । जुह्वास्यः हूयतेऽनयेतिजुहूः हुवःश्लुवच्चेतिक्विप् चत्सम्प्रसारणंदीर्घश्च श्लुवद्भावाद्द्विर्भावः धुत्वजश्त्वे प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः । जुहूरास्यंयस्येतिब-हुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेनसएवशिष्यते शेषनिघातः यणादेशउदात्तस्वरितयोर्यणःस्वरितोऽ-नुदात्तस्येत्याकारःस्वरितः ॥ ६ ॥

६. अग्नि अग्नि से ही प्रज्वलित होती है। अग्नि मेधावी, गृह-रक्षक, हव्यवाहक और जुहू-(घृतपात्र)-मुख हैं।

क॒विम॒ग्निमुप॑ स्तुहि स॒त्यध॑र्माणमध्व॒रे । दे॒वम॑मीव॒चात॑नम् ॥ ७ ॥

क॒विम् । अ॒ग्निम् । उप॑ । स्तु॒हि॒ । स॒त्यऽध॑र्माणम् । अ॒ध्व॒रे ।
दे॒वम् । अ॒मी॒व॒ऽचात॑नम् ॥ ७ ॥

हेस्तोतस्त्वं अध्वरेयज्ञे अग्निमुपस्तुहि उपेत्यस्तुतिंकुरु कीदृशं कविंमेधाविनं सत्यधर्मा-णंसत्यवचनरूपेणधर्मेणोपेतं देवं द्योतमानं अमीवचातनं अमीवानांहिंसकानांशत्रूणां रोगाणां वाबाधकम् ॥ सत्यंधर्मोयस्येतिसत्यधर्मा धर्मादनिच्केवलादित्यनिच्समासान्तः अन्तःस्वेनच-स्यसमासस्याभिधानात् बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेशेषनिघातेनाद्युदात्तत्वम् । अमीवशब्दः अमरोगइत्यस्मात्शेवयह्वजिह्वाग्रीवाऽप्वामीवाइति वन्प्रत्ययेईडागमेचनिपातितोनित्त्वादाद्युदात्तः चतेयाचनेचेत्यस्माद्धिंसार्थाण्णिजन्तान्नन्द्यादित्वाल्ल्युः योरनादेशः णेरनिटीतिणिलोपः लित्स्वरइतिधातोरकारस्योदात्तत्वम् समासस्वरेकर्तव्येसिद्धोपसर्गस्यानिषङ्गतः नञ्दात्तान्नर्दिकमेणा-दिनाविशेषात् अमीवानांचातनइतिसमासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणसएवशिष्यते ॥ ७ ॥

७. मेधावी, सत्यधर्मा और शत्रुनाशक देव अग्नि के पास आकर यज्ञ-कार्य में उसकी स्तुति करो।

अष्टमीमृचमाह—

यस्त्वामग्नेहविष्पतिर्दूतंदेवसपर्यति । तस्यस्मप्राविताभव ॥ ८ ॥

यः । त्वाम् । अग्ने । हविःऽपतिः । दूतम् । देव । सपर्यति ।
तस्य । स्म । प्रऽअविता । भव ॥ ८ ॥

हेअग्नेदेव योहविष्पतिर्यजमानः देवदूतंत्वांसपर्यति परिचरति तस्ययजमानस्य प्राविता प्रकर्षेण अवस्यंरक्षकोभव ॥ हूयतइतिहविः अर्चिशुचीत्यादिनाइसिः प्रत्ययस्वरेणइकार-उदात्तः हविषःपतिः हविष्पतिः नित्यंसमासेनुत्तरपदस्थस्येतिषत्वम् पत्यावैश्वर्येइतिपूर्व-पदप्रकृतिस्वरत्वम् । सपर्शब्दात्कण्ड्वादिभ्योयगितियक् धातुप्रकरणात् गुणप्रतिषेधाद्यर्था-धकःकित्त्वाच्चसपर्शब्दस्यधातुत्वाचतोविहितस्ययकआर्धधातुकत्वेसति अतोलोपइत्यलोपः सनाद्यन्ताधातवइतिधातुसंज्ञायांतिप् कर्तरिशप् तस्मिन्पूर्वस्यातोगुणेइतिपररूपत्वम् यकःप्रत्यय-स्वरेणोदात्तत्वं शपासहएकादेशस्यएकादेशउदात्तेनोदात्तइत्युदात्तत्वम् तिङ्ङतिङइतिनिघातो-नभवति यद्वृत्तान्नित्यमितिप्रतिषेधात् ॥ ८ ॥

८. अग्निदेव ! तुम देवदूत हो। जो हव्यदाता तुम्हारी परिचर्या करता है, उसकी तुम भली भांति रक्षा करो।

गार्हपत्याहवनीययोः परस्परसंसर्गेविहितस्यहविषोयाज्या योअग्निंदेववीतयइत्येषा अथाग्नेय्यइष्टयइतिखण्डेसूत्रितम्—योअग्निंदेववीतयेकुवित्सुनोगविष्टयइति ।

तामेतांयाज्यांसूक्तगतांनवमीमृचमाह—

योअग्निंदेववीतयेहविष्माँआविवासति । तस्मैपावकमृळय ॥ ९ ॥

यः । अग्निम् । देवऽवीतये । हविष्मान् । आऽविवासति ।
तस्मै । पावक । मृळय ॥ ९ ॥

हविष्मान्हविर्युक्तोयोयजमानोदेववीतये देवानांहविर्भक्षणहेतुयागार्थं अग्निमाविवास-ति अग्नेः समीपेविशेषेणागत्यपरिचर्यांकरोति हेपावकाग्ने तस्मैमृळय तंयजमानंसुखय॥ देववी-तये वीगतिप्रजनकान्त्यसनखादनेषु इत्यस्मादसनार्थाद्क्तिन् देवानांवीतिर्यस्मिन्यागेसदेववीतिः बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । नब्विषयस्यानिसन्तस्येतिपर्युदासाद्धविःशब्दोन्योदात्तः म-तुपःसर्वानुदात्तत्वात्सएवशिष्यते । आविवासति वागतिगन्धनयोः अस्मादन्तर्भावितण्य-र्थादागमयितुमिच्छतीत्यर्थेसन् आह्वानेच्छापरिचर्यायांपर्यवस्यतीतिविवासतिशब्दःपरिच-

सर्थेनिघंटौपठितः द्विर्भावः अभ्यासस्यह्रस्वः सन्यतइतिइत्वम् ञ्नित्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तत्वम् तिङ्ङतिङइतिनिघातोनभवति यद्वृत्तान्नित्यमितिप्रतिषेधात् तिङिचोदात्तवतीत्यग्नेर्निघातः सहस्पेत्यत्रसहेर्वियोगविभागादाङस्तिङासहसमासे समासान्तोदात्तत्वेप्राप्ते परादिश्छन्दसिब-हुलमित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम्। तस्मै क्रियाग्रहणंकर्तव्यमितिसंप्रदानेचतुर्थी ॥ ९ ॥

९. जो हव्यदाता देवों के हव्य-भक्षण के लिए अग्नि के पास आकर भली भाँति परिचर्या करता है, उसको तुम हे पावक! सुखी करो।

पवमानेष्टावग्नेःपावकस्यानुवाक्या सनःपावकदीदिवइति पौर्णमासेनेष्टिपशुसोमाउपदिष्टा-इतिखण्डेसूत्रितम्—सनःपावकदीदिवोग्नेपावकरोचिषेति ।

यामेतामनुवाक्यांसूक्तगतांदशमीमृचमाह—

सनःपावकदीदिवोग्नेदेवाँइहावह। उपयज्ञंहविश्चनः ॥ १० ॥

सः। नः। पावक। दीदिऽवः। अग्ने। देवान्। इह। आ।
वह। उप। यज्ञम्। हविः। च। नः ॥ १० ॥

हेदीदिवोदीप्यमानपावक शोधकाग्नेसत्वंनोऽस्मदर्थमिहदेवयजनदेशेदेवानावह ततोनोऽ-स्मदीयंयज्ञंतत्रत्यंहविश्चउप देवसमीपेप्रापयेतिशेषः ॥ दीदिवः दिवुक्रीडादौ छन्दसिलुङ्लङ्-लिटइतिवर्तमानेलिट् क्वसुः द्विर्भावःहलादिशेषःतुजादीनांदीर्घोभ्यासस्येत्यभ्यासस्यदीर्घत्व-म् वस्वेकाजाद्घसामितिनियमादिटोरिट्प्रतिषेधः उत्तरवकारस्यलोपोव्योर्वलीतिवकारलोपः कित्त्वाद्गुणाभावः संबुद्धौउगिदचामितिनुम् हल्ङ्यादिलोपः संयोगान्तलोपः मतुवसोरुसं-बुद्धौछन्दसीतिरुत्वं विसर्गः। अग्ने पादादित्वान्नानिघातः। देवान् इहेत्यत्र दीर्घादटिसमानपादेइतिरुत्वम् आतो-टिनित्यमित्याकारस्यानुनासिकः भोभगोअघोअपूर्वस्ययोशीतिरोर्यकारः लोपःशाकल्यस्ये-तियकारलोपः तस्यासिद्धत्वाद्गुणोनभवति। इह इदमोहइतिसप्तम्यन्ताद्धप्रत्ययः इदमइश् तद्धि-तान्तत्वात्प्रातिपदिकत्वे सुपोधातुप्रातिपदिकयोरितिसप्तम्यालुक् तद्धितश्चासर्वविभक्तिरित्यव्य-यसंज्ञायां अव्ययादाप्सुपइत्युत्तरस्याःसप्तम्यालुक् अकारः प्रत्ययस्वरेणोदात्तः ॥ १० ॥

१०. हे ज्वलन्त पावक! हमारे लिए तुम देवों को यहाँ ले आओ और हमारा यज्ञ और हव्य देवों के पास ले जाओ।

सनःस्तवानआभरगायत्रेणनवीयसा। रयिंवीरवतीमिषम् ॥ ११ ॥

सः। नः। स्तवानः। आ। भर। गायत्रेण। नवीयसा।
रयिम्। वीरऽवतीम्। इषम् ॥ ११ ॥

हेअग्ने नवीयसानवतरेणपूर्वैरप्यसंपादितेनगायत्रेणगायत्रीछन्दस्केनानेनसूक्तेनस्तवानः स्तूयमानः सत्वंनोऽस्मदर्थं रयिंधनं वीरवतीं शूरपुत्रभृत्यपत्ययुक्तां इषमन्नंच आभर संपादय ॥ स्तवानः ष्टुञ्स्तुतौ धात्वादेःषःसः स्वरितञितइत्यात्मनेपदम् लटःशानच् कर्तरिशप् बहुलंछन्दसीतिलुगभावः गुणावादेशौ आनेमुगितिमुगभवति अनित्यमागमशासनमित्यागमानुशासनस्यानित्यत्वात् शपःपित्त्वादनुदात्तत्वम् शानचश्चित्त्वादन्तोदात्तस्यअदुपदेशाच्छपः परत्वात्सार्वधातुकानुदात्तत्वम् धातुस्वरएवशिष्यते । भर हृग्रहोर्भश्छन्दसीतिभत्वम् । गायत्रेण गायत्र्याःसंबन्धिगायत्रं तस्येदमित्यण् प्रत्ययस्वरः । नवीयसा नवशब्दादातिशायनिकईयसुन्प्रत्ययः नित्त्वादाद्युदात्तः । वीरवतीं मतुब्ङीपोः पित्त्वादनुदात्तत्वम् अकारःप्रातिपदिकस्वरेणोदात्तः ॥ ११ ॥

११. अग्निदेव ! नये गायत्री-छन्दों से स्तुत होकर हमारे लिए धन और वीर्यशाली अन्न प्रदान करो ।

अग्ने॑शु॒क्रेण॑शो॒चिषा॒विश्वा॑भिर्दे॒वहू॑तिभिः । इ॒मंस्तोमं॑ जुषस्वनः ॥ १२ ॥ २३ ॥

अग्ने॑ । शु॒क्रेण॑ । शो॒चिषा॑ । विश्वा॑भिः । दे॒वहू॑तिऽभिः । इ॒मम् । स्तोम॑म् । जु॒षस्व॑ । नः॒ ॥ १२ ॥ २३ ॥

हेअग्ने शुक्रेणशोचिषात्वदीयश्वेतवर्णदीप्त्या विश्वाभिर्देवहूतिभिः त्वत्कर्तृसर्वदेवताह्वानसाधनस्तोत्रैश्चयुक्तस्त्वंनोऽस्मदीयमिमंस्तोमंस्तोत्रविशेषंजुषस्वसेवस्व ॥ विश्वशब्दोविशेःक्वन्प्रत्ययान्तो नित्त्वादाद्युदात्तः । देवहूतिभिः देवशब्दःपचाद्यजन्तः चित्त्वादन्तोदात्तः देवानांहूतयआह्वानान्यासुस्तुतिष्विति देवहूतयःस्तुतयः बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । स्तूयतेऽनेनेतिस्तोमः अर्तिस्तुसुहुसृधृक्षिक्षुभायावापदियक्षिनीभ्योमन् नित्त्वादाद्युदात्तः ॥ १२ ॥

१२. अग्नि ! तुम शुभ्र-प्रकाश-स्वरूप और देवों को बुलाने में समर्थ स्तोत्रों से युक्त हो । तुम हमारा यह स्तोत्र ग्रहण करो ।

॥ इतिप्रथमस्यप्रथमेत्रयोविंशोवर्गः ॥ २३ ॥

सुसमिद्धइत्यादिकंद्वादशर्चमाप्रीसूक्तम् तस्यकाण्वोमेधातिथिर्ऋषिः गायत्रंछन्दः प्रत्यृचमप्रीयमानाःसुसमिद्धतनूनपादादिकाद्वादशदेवताः तथाचानुक्रमणिकायामुक्तंसुसमिद्धोद्वादशाप्रियस्तनूनपाद्वानिन्द्रोऽन्तेविनकारौत्ययेवतच्चान्यत्परिस्याद्दीर्घछन्दस्त्वात्सिद्धवत्कृत्य देवताउदाहृताः सुसमिद्धइतीध्मः समिद्धोवाग्निस्तनूनपान्नराशंसइळोबर्हिर्देवीर्द्वारउषासानक्तादैव्यौहोतारौप्रचेतसौतिस्रोदेव्यःसरस्वतीळाभारत्यस्त्वष्टावनस्पतिःस्वाहाकृतयइतीमाप्रीपृथंदेवताएवदाप्रीसूक्तमिति । विनियोगस्तु--पशौसुसमिद्धोनआवहेतिकाण्वमाप्रीसूक्तम् एकादशमधायाआइदिसण्डेसूत्रितम्--समिद्धोअद्येतिसर्वेषांयथर्षिवेति ।

यहोतरित्यस्याविद्यमानवत्त्वप्रतिषेधः अतस्तस्याविद्यमानवत्त्वात्तदपेक्षयायक्षीत्यस्यनिघातःप्राप्नोत्येव सत्यम् अथयक्षीत्यस्यचशब्दपरत्वाच्चादिषुचेतिनिघातप्रतिषेधोभविष्यतीत्यदोषः॥१॥

१. हे सुसमिद्ध नामक अग्नि! हमारे यजमान के पास देवताओं को ले आओ। पावक! देवाह्वानकारी! यज्ञ सम्पादन करो।

मधुमन्तंतनूनपाद्यज्ञंदेवेषुनःकवे। अद्याकृणुहिवीतये ॥ २ ॥

मधुऽमन्तम्। तनूऽनपात्। यज्ञम्। देवेषु। नः। कवे। अद्य।
कृणुहि। वीतये ॥ २ ॥

हेकवे मेधाविन् अग्नेतनूनपादेतन्नामकत्वंअद्यास्मिन्दिनेनोऽस्मदीयंमधुमन्तंरसवन्तं यज्ञंहविः वीतयेभक्षणार्थं देवेषु कृणुहि कुरु प्रापयेत्यर्थः ॥ मधुमन्तं फलिपाटिनमिमनिजनांगुक्पटिनाकिधतश्चेति मन्यतेरुपत्ययोधकारश्चान्तादेशः निदित्यनुवृत्तेः प्रत्ययस्यनित्त्वादाद्युदात्तोमधुशब्दः। तनूनपात् आमन्त्रितनिघातः। अद्य सद्यःपरुत्परारीत्यादिना अस्मिन्कालेइत्यर्थेद्यप्रत्ययान्तोनिपातितःप्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः तद्धितश्चासर्वविभक्तिरित्यव्ययत्वादव्ययादाप्सुपइत्युपरिसप्तम्यालुक् संहितायामन्येषामपिदृश्यतइतिदीर्घत्वम् कृणुहि कृविर्हिंसाकरणयोश्च इदितोनुम्धातोरितिनुम् लोटःसेर्हिरादेशः धिन्विकृण्व्योरचेतिवकारलोपश्चोपधायाःविकरणउप्रत्ययः तत्सन्नियोगेनचवकारस्यअकारः तस्यातोलोपइतिलोपः तस्यस्थानिवद्भावाल्लघूपधगुणोनभवति उतश्चप्रत्ययादसंयोगपूर्वादितिहेर्लुङ्नभवति उतश्चप्रत्ययाच्छन्दोवावचनमितिवचनात् तिङ्ङतिङइतिनिघातः। वीतये मन्त्रेवृषेषपचमनविदभूवीराउदात्तइति क्तिनुदात्तः॥ २ ॥

२. हे मेधावी तनूनपात् नामक अग्नि! हमारे रसवत् यज्ञ को आज उपभोग के लिए देवों के पास ले जाओ।

नराशंसमिहप्रियमस्मिन्यज्ञउपह्वये। मधुजिह्वंहविष्कृतम् ॥ ३ ॥

नराशंसम्। इह। प्रियम्। अस्मिन्। यज्ञे। उप। ह्वये।
मधुऽजिह्वम्। हविःऽकृतम् ॥ ३ ॥

इहदेवयजनदेशेअस्मिन्प्रवर्तमानेयज्ञेनराशंसमेतन्नामकमग्निं उपह्वयेआह्वयामि कीदृशंप्रियंदेवानांप्रीतिहेतुं मधुजिह्वं मधुरभाषिजिह्वोपेतं माधुर्यरसास्वादकजिह्वोपेतंवा हविष्कृतं हविषोनिष्पादकम् ॥ नरशब्दोनृनयेइत्यस्मादच्प्रत्ययस्यपित्त्वाद्धातुस्वरएवशिष्यते शंसत्यस्मिन्निविशंसः हलश्चेत्यधिकरणेघञ् नराणांशंसइतिसमासे कदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेप्राप्ते

उभेवनस्पत्यादिषुयुगपदितिपूर्वोत्तरपदेप्रकृतिस्वरेभवतः अतएववनस्पत्यादिषुपाठान्नरशब्दस्यदीर्घत्वम् । इह इदमोहइतिहप्रत्ययः इदमइशितीशादेशः प्रत्ययस्वरः । प्रियम् प्रीणातीति-प्रियः इगुपधज्ञाप्रीकिरःकइतिकः प्रत्ययस्वरः । अस्मिन् ऊडिदमित्यादिनाविभक्तेरुदात्तत्वम् । ह्वये निघातः । मधुशब्दस्यआद्युदात्तत्वमुक्तम् बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरेणसएवशिष्यते । हविष्कृतं हविःकरोतीतिहविष्कृत् क्विपिह्रस्वस्यतुक् नित्यंसमासेनुत्तरपदस्थस्येतिषत्वम् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ३ ॥

३. इस यजन-देश में, इस यज्ञ में प्रिय, मधुजिह्व और हव्य-सम्पादक नराशंस नामक अग्नि को हम आह्वान करते हैं।

अग्ने॑सु॒खत॑मे॒रथे॑दे॒वाँई॑ळि॒तआव॑ह । असि॒होता॒मनु॑र्हितः ॥ ४ ॥

अग्ने॑ । सु॒खऽत॑मे । रथे॑ । दे॒वान् । ई॒ळि॒तः । आ । व॒ह॒ । असि॑ होता॑ । मनुः॑ऽहितः ॥ ४ ॥

इडशब्दाभिधेयहेअग्ने ईळितोऽस्माभिःस्तुतःसन् सुखतमेअतिशयेनसुखहेतौ कस्मिं-श्चिद्रथे देवान्त्स्थापयित्वाकर्मभूमावावह इडशब्दाभिधेयत्वमवगमयितुंईडितइतिविशेषणम् मनुर्हितः मनुनामन्त्रेणमनुष्येणवायजमानादिरूपेणहितोऽत्रस्थापितः त्वंहोतादेवानामाह्वातासि सुखतमेसुखमस्मिन्नस्तीतिमतुप् तस्यगुणवचनेभ्योमतुपोलुगिष्टइतिलुक् अतिशयेनसुखःसु-खतमः तमपोनुदात्तत्वात्प्रातिपदिकस्वरः । रथे रमुक्रीडायां रमन्तेऽस्मिन्निति रथः हनिकुषिनी-रमिकाशिभ्यः क्थन्निति क्थन् एकाचउपदेशेऽनुदात्तात् इतीट्प्रतिषेधः अनुदात्तोपदेशेत्यादि-नामकारलोपः नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । ईडितः ईडस्तुतौ निष्ठेतिक्तः इडागमः तस्य आगमाअनुदा-त्ताइत्यनुदात्तः प्रत्ययस्वरः । देवानितिनकारस्यसंहितायांदीर्घादटिसमानपादेइतिरुत्वम् आतो-टिनित्यमित्याकारस्यानुनासिकभावः भोभगोअघोइत्यादिनारोर्यत्वम् तस्य लोपःशाकल्यस्येति यलोपः तस्यासिद्धत्वादाद्गुणोनभवति । आ निपातत्वादाद्युदात्तः । असि असभुवि लटःसिप् अदिप्रभृतिभ्यःशपइतिशपोलुक् तासस्त्योर्लोपइतिसकारस्यलोपः । होता ताच्छील्येतृन् सौ ऋदुशनइत्यादिनाअनङ् ङित्त्वादन्तादेशः अप्तृन्नित्यादिनाउपधादीर्घः हल्ङ्यादिलोपौ नित्त्वा-दाद्युदात्तः । मनुर्हितः मन्यतइतिमनुः मनज्ञाने शॄस्वृस्निहित्रप्यसिवसिहनिक्लिदिबन्धिमनि-भ्यश्चेत्युप्रत्ययः ञ्नित्यादिर्नित्यमित्यनुवृत्तेर्नित्त्वादाद्युदात्तः हितः दधातेर्धातोर्निष्ठेतिकर्मणिक्तः दधाते-र्हिरितिहिरादेशः मनुनाहितइतिसमासे तृतीयायाःस्थानेसुपांसुलुगित्यादिनासुइत्यादेशः तस्य रुत्वं लुगभावश्छान्दसः तृतीयाकर्मणीतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ४ ॥

४. हे इलित (इला) अग्नि! सुखकारी रथ पर देवों को ले आओ। मनुष्यों-द्वारा तुम देवों को बुलानेवाले समझे जाते हो।

पञ्चमीमृचमाह—

स्तृणीत बर्हिरानुषग्घृतपृष्ठं मनीषिणः । यत्रामृतस्य चक्षणम् ॥ ५ ॥

स्तृणीत । बर्हिः । आनुषक् । घृतऽपृष्ठम् । मनीषिणः । यत्र ।
अमृतस्य । चक्षणम् ॥ ५ ॥

हेमनीषिणोबुद्धिमन्तऋत्विजः बर्हिर्दर्भं स्तृणीत वेदेरुपर्याच्छादयत अत्रापिबर्हिर्नाम-कोऽग्निःसूच्यते कीदृशं बर्हिरास्तरणीयम् आनुषक् अनुक्रमेणसक्तं परस्परसंबद्धम् घृतपृष्ठं घृतपूर्णानांस्रुचांबर्हिष्यासादितत्वाद्घृतं पृष्ठे उपरिभागेयस्यबर्हिषः तद्घृतपृष्ठं यत्रयस्मिन्बर्हिषि अमृतस्यामृतसमानस्यघृतस्यचक्षणंदर्शनंभवति यद्वा मरणरहितस्यदेवस्य बर्हिर्नामकस्याग्नेर्दर्शनंभवति तद्बर्हिःस्तृणीतेतिपूर्वत्रान्वयः ॥ स्तृणीत स्तृञ्आच्छादने लोण्मध्यमपुरुषस्यबहुवचनं लोटोलङ्वत् तस्थस्थमिपामितिथस्यतादेशः क्र्यादिभ्यःश्ना ईहल्यघोरितीत्वम् ऋवर्णाच्चेतिवक्तव्यमितिणत्वम् प्वादीनांह्रस्वइतिधातोर्ह्रस्वत्वम् सतिशिष्टस्वरबलीयस्त्वमन्यत्रविकरणेभ्यः अवस्तिकएवप्रत्ययस्वरेणोदात्तत्वम् । बर्हिः बृहेर्नलोपश्चेतीनप्रत्ययनलोपौ प्रत्ययस्वरः । आसमन्तादनुषजतीत्यानुषक् षंजसंगे धात्वादेःषःसः क्विप्चेतिक्विप् अनिदितामितिनलोपः आङ्न्वोरुपसर्गयोःप्राक्प्रयोगः गतिसमासः उपसर्गात्सुनोतीत्यादिनाषत्वम् । घृतपृष्ठं घृक्षरणदीप्त्योः निष्ठेतिक्तः प्रत्ययस्वरेणोदात्तः घृतयुक्तं पृष्ठमस्येतिबहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । मनीषिणः आमन्त्रितनिघातः । अमृतस्य नविद्यतेमृतंमरणमस्मिन्नित्यमृतम् बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वंबाधित्वा नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वेप्राप्ते नञोजरमरमित्रमृताइत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । चक्षणं चक्षिङ्व्यक्तायांवाचि वागभिव्यक्तिवाचीधातुरिहाभिव्यक्तिमात्रंलक्षयति ल्युट्चेतिभावेल्युट् योरनादेशः तस्यार्धधातुकत्वात् चक्षिङःख्याञिति ख्याञादेशेप्राप्ते अनसोश्चेतिप्रतिषेधः ॥ ५ ॥

५. बुद्धिशाली ऋत्विक्! परस्पर-संबद्ध और घी से आच्छादित बर्हिः-(अग्नि)-कुश विस्तार करो। कुश के ऊपर घी दिखाई देता है।

षष्ठीमृचमाह—

विश्रयन्तामृतावृधोद्वारोदेवीरसश्चतः । अद्यानूनंचयष्टवे ॥६॥ २४ ॥

वि । श्रयन्ताम् । ऋतऽवृधः । द्वारः । देवीः । असश्चतः ।
अद्य । नूनम् । च । यष्टवे ॥ ६ ॥ २४ ॥

द्वारोयज्ञस्यशालाद्वाराणि विश्रयन्तां कपाटोद्घाटनेनविश्रिताः सन्तु कीदृश्यः ऋतावृधः ऋतस्यसत्यस्य यज्ञस्यवा वर्धयित्र्यः देवीर्द्योतमानाः असश्चतः असज्जन्त्यउद्घाटनेनप्रवेष्टृपुरुषसंगर-

हिताः यद्वा असश्चतः प्रविष्टपुरुषरहितान्यज्ञगृहान् बहुजनप्रवेशायद्वाराभिमानिन्यएतत्संज्ञकाअ-ग्निविशेषमूर्तयोविश्रयन्तां विशेषेणसेवन्ताम् द्वारसेवयातत्रपुरुषप्रवेशेनवार्किंप्रयोजनमितिच-दुच्यते अद्यास्मिन्दिनेनूनमवश्यं यष्टवे यष्टुं यकारादिनाक्लेश्यपीतिवृष्टव्यम् ॥ ऋतावृधः ऋतं वर्धयन्तीत्यर्थे वृधेरन्तर्भावितण्यर्थात्किप्चेतिक्विप् उपपदसमासः अन्येषामपिदृश्यतइतिपूर्व-पदस्यदीर्घत्वम् वृधिर्धातुस्वरेणोदात्तः समासेकृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेनसएवशिष्यते । देवीः वाछन्दसीतिपूर्वसवर्णदीर्घत्वम् देवशब्दात्पचाद्यजन्तात्पुंयोगादाख्यायामितिङीष् प्रत्ययस्वरेणो-दात्तः विभक्त्यासहैकादेशउदात्तेनोदात्तइत्युदात्तः । असश्चतः सस्जुसङ्गे ककारस्यव्यत्य-येनचकारः उदःशत्रादेशः द्वाराभावे नविद्यन्ते सश्चन्तोगच्छन्तोयेषुप्राग्वंशादिषुतान् असश्चतः । अद्य सद्यःपरुदित्यादिनाद्यप्रत्ययान्तोनिपातितः तद्धितश्चासर्वविभक्तिरित्यव्ययसंज्ञकत्वात्पर-स्याविभक्तेर्लुक् प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः संहितायामन्येषामपिदृश्यतइतिदीर्घत्वम् । नूनं पवमा-दीनामनुदात्तत्वम् । यष्टवे यजेस्तुमर्थेसेसेनित्यादिनातवेन्प्रत्ययः नब्भादिनाषत्वम् नित्त्वादाद्युदात्तः ॥ ६ ॥

६. यज्ञशाला का द्वार खोला जाय। वह द्वार यज्ञ का परिवर्द्धक है। द्वार प्रकाशमान और जन-रहित था। आज अवश्य यज्ञ सम्पादन करना होगा।

सूक्तेसमीपृत्वमाह—

नक्तो॒षासा॑सु॒पेश॑सा॒स्मिन्य॒ज्ञउप॑ह्वये । इ॒दंनो॑ब॒र्हिरा॒सदे॑ ॥ ७ ॥

नक्तो॒षसा॑ । सु॒ऽपेश॑सा । अ॒स्मिन् । य॒ज्ञे । उप॑ । ह्व॒ये॒ । इ॒दम् ।
नः॒ । ब॒र्हिः । आ॒ऽसदे॑ ॥ ७ ॥

नक्तशब्दउषःशब्दश्चद्वौकेकालविशेषवाचिनौ इहतुतत्कालाभिमानिवह्निमूर्तिद्वयेप्रयु-ज्येते नक्तोषासा नक्तोषोनामिकेवह्निमूर्ती अस्मिन्प्रवर्तमानेयज्ञकर्मणि उपह्वये आह्वया-मि किमर्थं नोऽस्मदीयमिदंवेद्यामास्तीर्णंबर्हिर्दर्भं आसदे आसत्तुंप्राप्तुं कीदृश्यौ सुपेशसा शोभनरूपयुक्ते ॥ नक्तंचउषाश्चनक्तोषासा द्वितीयाद्विवचनस्यसुपांसुलुगित्याकारः नक्तोषउप-धादीर्घश्छान्दसो देवताद्वन्द्वेचेतिपूर्वोत्तरपदयोर्युगपत्प्रकृतिस्वरत्वम् । सुपेशसा शोभनंपेशो-रूपंययोस्ते पूर्ववदाकारः । पेशःशब्दोनविषयत्वादाद्युदात्तः बहुव्रीहौनञ्सुभ्यामित्युत्तरपदा-न्तोदात्तत्वस्यापवादत्वेन आद्युदात्तंद्व्यच्छन्दसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । अस्मिन् ऊडिदमि-त्यादिनाविभक्तिरुदात्ता । आसदे षद्लृविशरणगत्यवसादनेषु धात्वादेःषःसः आङ्पूर्वात्-स्मात्संपदादिभ्यःक्विप् प्रादिसमासः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ७ ॥

७. सौंदर्यशाली रात्रि और उषा (अग्नि) को अपने इन कुशों पर बैठने के लिए इस यज्ञ में हम बुलाते हैं।

अष्टमीमृचमाह—

ता सुजिह्वा उप ह्वये होतारा दैव्या कवी । यज्ञं नो यक्षतामिमम् ॥ ८ ॥

ता । सुऽजिह्वौ । उप । ह्वये । होतारा । दैव्या । कवी इति ।
यज्ञम् । नः । यक्षताम् । इमम् ॥ ८ ॥

तच्छब्दोऽत्र सर्वनामत्वात्प्रसिद्धार्थवाची ता तौ याज्ञिकानां प्रसिद्धौ द्वावग्नी उपह्वये आह्वयामि नोऽस्मदीयमिमं यज्ञं यक्षतां तावुभौ यजतामनुतिष्ठताम् कीदृशौ सुजिह्वौ शोभनजिह्वोपेतौ प्रियवचनौ शोभनज्वालौ वेत्यर्थः होतारा होमनिष्पादकौ दैव्या दैव्यौ देवसंबन्धिनौ अत एवेमावग्नी दैव्यहोतृनामकौ कवी मेधाविनौ॥ ता तौ द्वितीयाद्विवचनस्य सुपांसुलुगित्याकारः एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तः । सुजिह्वौ शोभनाजिह्वाययोस्तौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् पूर्ववदेकादेशस्वरः संहितायामावादेशः तस्य लोपः शाकल्यस्येति लोपः । होतारा जुहोतेस्तृन् द्विवचनेऽऋतोङिसर्वनामस्थानयोरिति गुणः अप्तृन्नित्युपधादीर्घः पूर्ववदाकारः नित्स्वरादाद्युदात्तः । दैव्या देवानामिमौ देवाद्यञञावितियञ् यस्येति चेत्यकारलोपः ञ्नित्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तः पूर्ववदाकारः । यक्षतां यजतां लोटि शपिपरतः सिब्बहुलंलेटीति बहुलग्रहणात्सिप् कुत्वचर्त्वषत्वानि ॥ ८ ॥

८. सुजिह्व, मेघावी और आह्वानकारी देव-द्वय (अग्नि) को बुलाता हूँ। वे हमारा यह यज्ञ सम्पादन करें।

नवमीमृचमाह—

इळा सरस्वती मही तिस्रो देवीर्मयोभुवः । बर्हिः सीदन्त्वस्रिधः ॥ ९ ॥

इळा । सरस्वती । मही । तिस्रः । देवीः । मयःऽभुवः । बर्हिः ।
सीदन्तु । अस्रिधः ॥ ९ ॥

अत्र महीशब्दो महत्त्वगुणयुक्तां भारतीमाचष्टे अन्येष्वाप्रीसूक्तेषु तद्देशेष्विळा सरस्वती भारतीत्याम्नातत्वादिळादिशब्दाभिधेया वह्निमूर्तयस्तिस्रो देवीर्दीप्यमाना बर्हिर्वेद्यामास्तीर्णं सीदन्तु प्राप्नुवन्तु कीदृश्यः मयोभुवः सुखोत्पादिकाः अस्रिधः शोषेण क्षयेण वा रहिताः ॥ इळा ईडस्तुतौ छान्दसं ह्रस्वत्वम् किप् धातुस्वरः टापं चैव हलन्तानां यथावाचा निशा दिशेति टाप् । सरस्वती सरः असुन् नन्तो नित्त्वादाद्युदात्तः तदस्यास्तीति मतुप् अदुपधत्वाद्वत्वं तसौ मत्वर्थे इति भत्वेन पदत्वस्य बाधितत्वात् रुत्वाद्यभावः उगितश्चेति ङीप् मतुप्ङीपौ पित्त्वादनुदात्तौ । मही महतीशब्दे तकारलोपश्छान्दसः यस्येति चेत्यकारलोपः उदात्तनिवृत्तिस्वरेण ङीप उदात्तत्वम्

तिस्रः त्रिशब्दाज्जसि त्रिचतुरोःस्त्रियांतिसृचतसृइतितिसृआदेशः अचिरऋतइतिरेफादेशः। तिसृभ्योजसइतिजसउदात्तत्वम्। देवीः देवानांपत्न्योदेव्यः पुंयोगादाख्यायामितिङीष् यस्येतिचेत्यकारलोपः प्रत्ययस्वरेणङीषउदात्तत्वम्. जसि दीर्घाज्जसिचेतिनिषिद्धंदीर्घत्वं वाछन्दसीतिपक्षेऽभ्यनुज्ञायते। मयोभुवः मीञ्‌हिंसायां हिनस्तिदुःखमितिसुखंमयस्तद्भावयन्तीतिमयोभुवः अन्तर्भावितण्यर्थाद्भुवःक्विप् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम्।बर्हिः बृंहेर्नलोपश्चेतिइसिप्रत्ययः प्रत्ययस्वरः। सीदन्तु षद्लृविशरणादौ पाघ्रेत्यादिनासीदादेशः। अस्रिधः स्रिधेर्हिंसार्थस्यशोषणार्थस्यवासंपदादिभ्योभावेक्विपिनञ्बहुव्रीहिः पूर्वपदप्रकृतिस्वरंबाधित्वानञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम्. ॥ ९ ॥

९. सुखदात्री और अविनाशिनी इला, सरस्वती और मही आदि तीनों देवियाँ (अग्नि) इन कुशों पर विराजें।

पत्नीसंयाजेत्वष्टुःपुरोनुवाक्या इहत्वष्टारमग्रियमिति शंयुवाकायसंप्रेषिवइतिखण्डेसूत्रितम्—सन्वेपयांसिसमुयन्तुवाजाइहत्वष्टारमग्रियमिति।

तामेतांपुरोनुवाक्यांसूक्तेदशमीमृचमाह—

इ॒ह त्वष्टा॑रमग्रि॒यं वि॒श्वरू॑पमु॒प ह्व॑ये। अ॒स्माक॑मस्तु॒ केव॑लः ॥ १० ॥

इ॒ह। त्वष्टा॑रम्। अ॒ग्रि॒यम्। वि॒श्वऽरू॑पम्। उप॑। ह्व॒ये॒।
अ॒स्माक॑म्। अ॒स्तु॒। केव॑लः ॥ १० ॥

त्वष्टारंत्वष्टृनामकमग्निंइहकर्मण्युपह्वये कीदृशं अग्रियं श्रेष्ठं विश्वरूपं बहुविधरूपोपेतं सोऽस्माकंकेवलोसाधारणोऽस्तु इतरयजमानेभ्योऽप्यधिकमनुग्रहंकरोत्वित्यर्थः॥ त्वष्टारं त्वक्षूतनूकरणे तृन् स्वरतिसूतिसूयतिधूञूदितोवेतीडभावपक्षे स्कोःसंयोगाद्योरन्तेचेतिककारलोपः ष्टुत्वं द्वितीयैकवचने ऋतोङिसर्वनामस्थानयोरितिगुणे अप्तृन्नित्यादिनाउपधायादीर्घः तृनोनित्त्वादाद्युदात्तत्वम्। अग्रियं अग्रादित्यनुवृत्तौ घच्छौचेतिघच् आयनेयीत्यादिनाघकारस्यइयादेशः यस्येतिचेत्यलोपः आयन्नादिषूपदेशिवचनंस्वरसिद्ध्यर्थमितिउपदेशिवद्भावात् प्रत्ययाद्युदात्तत्वात् घचश्चित्त्वादन्तोदात्तत्वम्। विश्वरूपं विश्वानिरूपाणि त्वष्टृत्वेनयस्य त्वष्टावैपशूनांमिथुनानांरूपकृदितिश्रुतेः[1] ॥ विश्वशब्दस्याद्युदात्तत्वात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेप्राप्ते बहुव्रीहौविश्वंसंज्ञायामितिपूर्वपदान्तोदात्तत्वम्। अस्माकं असुक्षेपणे युष्यसिभ्यांमदिक् प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः षष्ठीबहुवचनमाम्. अत्रपरमपियोऽचीतियत्वंबाधित्वानित्यत्वात्प्रतिपदविधित्वाच्च सामआकमादेशेकृते अनादेशइति निषेधेनयत्वाभावाच्छेषेलोपइतिदकारलोपेऽकारा-

1 तै० सं. ६.१.१.

न्त्वेनपश्चात्प्रासस्यापिप्लुतः साम इति निर्देशोऽस्यानित्यत्वप्रभावेननिवृत्तिः एवमर्थएवसामइतिसप्लु- प्लुतनिर्देशः । केवलः वृषादेराकृतिगणत्वादाद्युदात्तः ॥ १० ॥

१०. उत्तम और नाना-रूपधारी त्वष्टा (अग्नि) को इस यज्ञ में बुलाते हैं। त्वष्टा केवल हमारे पक्ष में ही रहें।

अव॑सृजावनस्पते॒देव॑दे॒वेभ्यो॑ह॒विः । प्र॒दा॒तुर॑स्तु॒चेत॑नम् ॥ ११ ॥

अव॑ । सृ॒ज॒ । व॒न॒स्प॒ते॒ । देव॑ । दे॒वेभ्यः॑ । ह॒विः । प्र । दा॒तुः ।
अ॒स्तु॒ । चेत॑नम् ॥ ११ ॥

हेवनस्पते एतन्नामकाग्नेदेव हविर्भुग्भ्योदेवेभ्योस्मदीयंहविरवसृज समर्पयेत्यर्थः प्र- दातुर्यजमानस्यचेतनंपरलोकविषयंविज्ञानं त्वत्प्रसादादस्तु ॥ वनस्पते आमंत्रितनिघातः ॥ देव पादादित्वान्ननिघातः षाष्ठिकमामंत्रिताद्युदात्तत्वम् । हविः इसःप्रत्ययस्वरः । दातुः ददाते स्तृच् चितइत्यन्तोदात्तः ङसि ऋतउदित्युत्वम् रपरत्वंच रात्सस्येतिसलोपः एकादेशस्वरेणो- कारउदात्तः । चेतनं चितीसंज्ञाने करणेल्युट् योरनादेशः लघूपधगुणः लितीतिप्रत्ययात्पूर्वस्यो- दात्तत्वम् ॥ ११ ॥

११. हे देव वनस्पति ! देवों को हव्य समर्पण करो, जिससे हव्यदाता को परम ज्ञान उत्पन्न हो।

स्वाहा॑य॒ज्ञंकृ॑णोत॒नेन्द्रा॑य॒यज्व॑नोगृ॒हे । तत्र॑दे॒वाँउप॑ह्वये ॥ १२ ॥ २५ ॥

स्वाहा॑ । य॒ज्ञम् । कृ॒णो॒त॒न॒ । इन्द्रा॑य । यज्व॑नः । गृ॒हे ।
तत्र॑ । दे॒वान् । उप॑ । ह्व॒ये॒ ॥ १२ ॥ २५ ॥

स्वाहाशब्दोहविःप्रदानवाचीसन् एतन्नामकमग्निविशेषंलक्षयति तदग्निसंपादितंयज्ञं इन्द्रा- यइन्द्रतुष्ट्यर्थं यज्वनोयजमानस्यगृहे ऋत्विजः कृणोतन कुरुत तत्रयज्ञे देवानुपह्वये ॥ कृणोतन कृविहिंसाकरणयोश्च इदित्त्वान्नुम् लोण्मध्यमबहुवचनस्य तस्यस्थमिपामितितादेशः तप्तनप्त- नथनाश्चेतितनबादेशः धिन्विकृण्व्योरचेतिउप्रत्ययः तत्सन्नियोगेनवकारस्यअकारः तस्यातोलोपइतिलोपस्तस्यअचःपरस्मिन्नितिस्थानिवद्भावादकारस्यलघूपधगुणोनभवति त- नपःपित्त्वेनङित्त्वादुकारस्यगुणः । इन्द्राय ऋज्रेन्द्रेत्यादिनारन् नित्त्वादाद्युदात्तः । यज्वनः यजदेवपूजासंगतिकरणदानेषु सुयजोर्ङ्वनिप् ङसि भसंज्ञायामल्लोपेप्राप्ते नसंयोगाद्वमन्तादिति निषेधः वनिपःपित्त्वेनधातुस्वरएवशिष्यते गृहे ग्रहउपादाने गेहेकइतिकप्रत्ययः ग्रहिज्येत्या- दिनासंप्रसारणं परपूर्वत्वं प्रत्ययस्वरः । तत्र त्रल् लितीतिप्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् । देवाँ

उपेत्यत्रसंहितायां दीर्घादटीतिनकारस्यरुत्वम् आतोटिनित्यमित्याकारस्यानुनासिकादेशः भोभगोइतियत्वम् तस्य लोपःशाकल्यस्येतिलोपः ॥ १२ ॥

१२. इन्द्र के लिए यजमान के घर में स्वाहा-द्वारा यज्ञ सम्पन्न करो। उसी यज्ञ में हम देवों को बुलाते हैं।

इतिप्रथमस्यप्रथमेपञ्चविंशोवर्गः ॥ २५ ॥

ऐभिरग्नेइत्यादिकस्यद्वादशर्चस्यसूक्तस्य ऋषिच्छन्दसीपूर्ववत् तत्रसूक्तंबहुदेवताकं अतएवानुक्रम्यते ऐभिर्वैश्वदेवमिति विनियोगः व्यूढद्वादशाहस्यप्रथमेछन्दोमेतृतीयसवनेवैश्वदेवशस्ते—ऐभिरग्नेदुवोगिरइतिसूक्तं　तथाचसूत्रितम्—अथछन्दोमाःसमुद्रादूर्मिरित्युपक्रम्यैभिरग्नेदुवोगिरइतिवैश्वदेवम् ।

प्रथमामृचमाह—

ऐभिरग्नेदुवोगिरोविश्वेभिःसोमपीतये। देवेभिर्याहियक्षिच ॥ १ ॥

आ। एभिः। अग्ने। दुवः। गिरः। विश्वेभिः। सोमऽपीतये।
देवेभिः। याहि। यक्षि। च ॥ १ ॥

हेअग्नेएभिरस्मिन्यज्ञेसंभावितैः विश्वेभिर्देवैःसहसोमपीतये सोमपानोपेतयागार्थंदुवोऽस्मदीयांपरिचर्यां गिरोऽस्मदीयाःस्तुतीश्चप्रति आयाहिआगच्छ यक्षिआगत्ययजच ॥एभिःपूर्वनिर्दिष्टानदेवानामिदमापरामर्शादिदमोऽन्वादेशेशनुदात्तस्तृतीयादावित्यशनुदात्तः शित्त्वात्सर्वादेशः नेदमदसोरकोरितिभिसऐसादेशाभावः विभक्तिरनुदात्तैव नचऊडिदमित्यादिनाविभक्तेरुदात्तत्वम् यदान्तोदात्तादित्यधिकारात् । दुवः नब्विषयस्यानिसन्तस्येत्याद्युदात्तत्वम् । विश्वेभिः विश्वशब्दोविशेःक्वन्नन्तोनित्त्वादाद्युदात्तः बहुलंछन्दसीतिभिसऐस्नभवति बहुवचनेझल्येदित्येत्वम् । सोमपीतये सोमशब्दः अर्तिस्तुसुहुसृधृक्षिक्षुभायावापदियक्षिनीभ्योमन्नित्यादिनामन्नन्तोनित्त्वादाद्युदात्तः सोमस्य पीतिर्यस्मिन्यागेससोमपीतिः। तस्मै तादर्थ्येचतुर्थी। देवेभिः बहुलंछन्दसीतिभिसऐसादेशाभावः बहुवचनेझल्येदित्येत्वम् । यक्षि यजेर्लोटःसिप् बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् व्रश्चादिनाषत्वम् षढोःकःसीतिकत्वं सेर्हिरादेशश्छान्दसत्वान्नभवति सिपःपित्त्वेनानुदात्तत्वाद्धातुस्वरएव ॥ १ ॥

१. अग्निदेव! इन विश्वदेवों के साथ सोमरस पीने के लिए हमारी परिचर्या और हमारी स्तुति ग्रहण करने पधारो। हमारे यज्ञ का सम्पादन करो।

आत्वाकण्वाअहूषतगृणन्तिविप्रतेधियः। देवेभिरग्नआगहि ॥ २ ॥

आ। त्वा। कण्वाः। अहूषत। गृणन्ति। विप्र। ते। धियः।
देवेभिः। अग्ने। आ। गहि ॥ २ ॥

हेविम मेधाविन्नग्ने कण्वामेधाविनः ऋत्विजः त्वा यज्ञनिष्पादकंत्वामहूषत आह्वयन्ति तथा तेधियस्त्वदीयानिकर्माणि गृणन्ति कथयन्ति ततोहेअग्नेदेवेभिर्देवैः सहआगहिआगच्छ विप्रइत्यादिषुचतुर्विंशतिसंख्याकेषुमेधाविनामसुकण्वऋभुरितिपठितम् ॥ त्वा त्वामौद्वितीयाया-इतित्वादेशःसर्वानुदात्तः । कण्वाः कणशब्दार्थः अशिपृलटिकणीषीत्यादिनाक्वन् नित्त्वादा-द्युदात्तः । अहूषत ह्वेञ्स्पर्धायांशब्देच छन्दसिलुङ्लङ्लिटइतिवर्तमानेलुङ् ञित्त्वादात्मनेपदं तस्यआत्मनेपदेष्वनतइत्यदादेशः च्लेःसिच् एकाचइतीट्प्रतिषेधः बहुलंछन्दसीतिसंप्रसारणं परपूर्वत्वं हलइतिदीर्घत्वं आदेशप्रत्ययोरितिषत्वं छान्दसत्वादूकारस्यनगुणः अडागमः । गृ-णन्ति गृशब्दे लट् झि झोन्तः क्र्यादिभ्यःश्ना प्वादीनांह्रस्वइतिधातोर्ह्रस्वत्वं श्नाभ्यस्तयोरा-तइत्याकारलोपः ऋवर्णाच्चेतिवक्तव्यमितिणत्वं तिङ्स्वरएवशिष्यते । विप्र आमन्त्रितनिघा-तः । ते अनुदात्तमित्यनुवृत्तौ तेमयावेकवचनस्येतिषष्ठ्याः तेइत्यादेशः । देवेभिः छान्दसऐसो-भावः । गहि गमॢसृप्लृगतौ लोटःसिप् सेर्ह्यपिच्च कर्तरिशप् तस्यबहुलंछन्दसीतिलुक् अनुदा-त्तोपदेशेत्यादिनामकारलोपः तस्यासिद्धवदत्राभादित्यसिद्धत्वात्ततोहेरितिहेर्लुग्नभवति ॥ २ ॥

२. हे मेधावी अग्नि! कण्व-पुत्र तुम्हें बुला रहे हैं, साथ ही तुम्हारे कर्मों की प्रशंसा भी कर रहे हैं। देवों के साथ आओ।

इन्द्रवायूबृहस्पतिंमित्राग्निंपूषणंभगम् । आदित्यान्मारुतंगणम् ॥३॥

इन्द्रवायू इति । बृहस्पतिम् । मित्रा । अग्निम् । पूषणम् । भगम् ।
आदित्यान् । मारुतम् । गणम् ॥ ३ ॥

इन्द्रादिदेवान्मारुतंमरुतांवायूनांसंबन्धिनंगणंच हेअग्ने यक्षीतिपदद्वयमनुवर्तते ॥ इन्द्र-श्चवायुश्चइन्द्रवायू देवताद्वन्द्वेचेतिविभाषस्यानङ्उभयत्रवायोःप्रतिषेधोवक्तव्यइतिप्रतिषेधः दे-वताद्वन्द्वेचेतिप्राप्तस्योभयपदप्रकृतिस्वरस्य नोत्तरपदेनुदात्तादावितिनिषेधः समासान्तोदात्तत्वमे-व । बृहस्पतिं तद्बृहतोःकरपत्योश्चोरदेवतयोरभिधेययोःसुट्तलोपोवक्तव्यइतितलोपः सुडाग-मश्च बृहच्छब्दमाद्युदात्तंकेचिद्वर्णयन्तीतिवामनः पारक्षणे पातीतिपतिः पातेर्डतिः प्रत्ययस्वरेणा-द्युदात्तः समासे उभेवनस्पत्यादिषुयुगपदितिउभयपदप्रकृतिस्वरत्वम् । मित्रा द्वितीयायाःसुपां-सुलुगित्यादिनाविभक्तेराजादेशः । आदित्यान् अदितेरपत्यानिआदित्याः दित्यदित्यादित्यप-त्युत्तरपदाण्ण्यः प्रत्ययस्वरः । मारुतं मरुतांविकारः अनुदात्तादेरञ् ञित्त्वादाद्युदात्तः ॥ ३ ॥

३. इन्द्र, वायु, बृहस्पति, मित्र, अग्नि, पूषा, भग, आदित्य और मरुद्गण को यज्ञ-भाग दान करो।

चतुर्थीमृचमाह—

प्रवोंभ्रियन्तइन्दवोमत्सरामादयिष्णवः । द्रप्सामध्वश्चमूषदः ॥ ४ ॥

प्र । वः । भ्रियन्ते । इन्दवः । मत्सराः । मादयिष्णवः । द्रप्साः । मध्वः । चमूऽसदः ॥ ४ ॥

हेइन्द्रादिदेवाः वोयुष्मदर्थमिन्दवः सोमाः प्रभ्रियन्ते प्रकर्षेणसंपाद्यन्ते कीदृशाः मत्सरास्तृप्तिकराः मत्सरःसोमोमन्दतेस्तृप्तिकर्मणइतियास्कः । मादयिष्णवः हर्षहेतवः द्रप्साः बिन्दुरूपाः मध्वः मधुराः चमूषदः चमूषु चमसादिपात्रेष्ववस्थिताः ॥ प्र व्यवहिताश्चेतिव्यवहितप्रयोगः । भ्रियन्ते भ्रिञोयकि रिङ्शयग्लिङ्क्ष्विइतिरिङादेशः हञोवा इग्रहोर्भश्छन्दसीतिहकारस्यभकारः । इन्दवः उन्दीक्लेदने उन्दन्तिप्राणिनीति निदित्यनुवृत्तौ उन्देरिच्चादेरितिउप्रत्ययः आदेरिकारश्च नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । मत्सराः मदतृप्तियोगे चिदित्यनुवृत्तौ कृधूमदिभ्यःकिदितिसरप्रत्ययः तितुत्रतथसिसुसरकसेषुचेतीट्प्रतिषेधः चित्त्वादन्तोदात्तः । मादयिष्णवः मदीहर्षग्लेपनयोः मदेर्ण्यन्ताद् णेश्छन्दसीतिइष्णुच् णेरनिटीतिणिलोपेप्राप्ते अयामन्ताल्वाय्येत्न्विष्णुष्विति अयादेशः चित्त्वादन्तोदात्तः । मध्वः मधुशब्दआद्युदात्तउकः मधुशब्दस्यव्यत्ययेनपुंलिंगत्वम् संज्ञापूर्वकोविधिरनित्यइति जसिचेतिगुणोनभवति । चमूषदः चमुछमुजमुझमुअदने चम्यते भक्ष्यतेयेषुचमसेषु ते चम्वः कृषिचमीत्यादिनाऊः तत्रसीदन्तीतिचमूषदः सत्सूद्विषेत्यादिनाक्विप् सुषामादेराकृतिगणत्वात्षत्वम् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ४ ॥

४. तुम लोगों के लिए तृप्तिकर, प्रसन्नता-वाहक, बिन्दु-रूप, मधुर और पात्र-स्थित सोमरस तैयार हो रहा है।

पञ्चमीमृचमाह—

ईळते॒त्वाम॑व॒स्यवः॒कण्वा॑सो॒वृ॒क्तब॑र्हिषः । ह॒विष्म॑न्तोअरं॒कृतः॑ ॥ ५ ॥

ईळ॑ते । त्वाम् । अ॒व॒स्यवः॑ । कण्वा॑सः । वृ॒क्तऽब॑र्हिषः । ह॒विष्म॑न्तः । अ॒र॒म्ऽकृतः॑ ॥ ५ ॥

हेअग्ने त्वां ईळते ऋत्विजःस्तुवन्ति कीदृशाः अवस्यवः अवनंरक्षणं तदेतून् देवानिच्छन्तः कण्वासोमेधाविनः वृक्तबर्हिषः आस्तरणार्थंछिन्नदर्भाः हविष्मन्तोहविर्युक्ताः अरंकृतः अलंकर्तारः ॥ ईळते ईडस्तुतौ अनुदात्तेत्त्वाल्लटोत्त अदिप्रभृतिभ्यःशपइतिशपोलुक् झस्यान्तादेशः टेरेत्वं तास्यनुदात्तेत्यादिनालसार्वधातुकस्यानुदात्तत्वात् धातुस्वरःशिष्यते । अवस्यवः अवन्तीत्यवादेवाः तानतिशयेनेच्छन्ति सुपआत्मनःक्यच् क्यचिचेतिईत्वंनभवति नच्छन्दस्यपुत्रस्येतिनिषेधात्सर्वप्रातिपदिकेभ्योलालसायांसुग्वक्तव्यइतिसुक् क्याच्छन्दसीत्युप्र-

१ नि० ११, २७।

त्ययः अतोलोपः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वम् । कण्वासः कणशब्दार्थः कणन्तिध्वनन्तिस्तोत्रादिपाठेनेतिकण्वाऋत्विजः असिपृषीत्यादिनाक्वन् नित्त्वादाद्युदात्तः आज्जसेरसुगित्यसुक् । वृक्तबर्हिषः वृक्तमुक्तम् बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । हविष्मन्तः हविरेषामस्तीतिहविष्मन्तः तसौमत्वर्थेइतिभत्वेन अपदत्वान्नरुत्वम् । अरंकृतः अलंकुर्वन्तीति अरंकृतः क्विप्चेतिक्विप् ह्रस्वस्यपितिकृतितुक् कपिलादीनांसंज्ञाछन्दसोर्वालोरत्वमापद्यतेइतिलकारस्यरेफादेशः ॥ ५ ॥

५. अग्निदेव ! हव्य-संयुक्त और विभूषित कण्व-पुत्र कुश तोड़कर तुमसे रक्षा पाने की अभिलाषा से तुम्हारी स्तुति कर रहे हैं।

घृतपृ॑ष्ठामनो॒युजो॒येत्वा॒वह॑न्ति॒वह्न॑यः । आदे॒वान्त्सोम॑पीतये॥६॥२६

घृ॒त॒ऽपृ॑ष्ठाः । म॒नः॒ऽयुजः॑ । ये । त्वा॒ । वह॑न्ति । वह्न॑यः । आ । दे॒वान् । सोम॑ऽपीतये ॥ ६ ॥ २६ ॥

हेअग्नेत्वात्वां ये अश्वाः रथेनवहन्ति कीदृशाः घृतपृष्ठाः पुष्टाङ्गत्वेनदीप्तपृष्ठाः मनोयुजःमनःसंकल्पमात्रेणरथेयुज्यमानाः वह्नयोवोढारः तैरश्वैः सोमपानहेतुयागार्थंदेवानावहेतिशेषः ॥ घृतपृष्ठाः घृक्षरणदीप्त्योः घृतंदीप्तंपृष्ठं येषांतिघृतपृष्ठाः घृतशब्दःप्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । मनसायुञ्जतइतिमनोयुजः ऋत्विग्दधृगित्यादिनाक्विन् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । त्वा त्वामौद्वितीयायाइत्यनुदात्तस्त्वादेशः। वहन्ति शप्तिपोरनुदात्तत्वाद्धातुस्वरः यद्वृत्तयोगान्निघाताभावः वह्नयः निरित्यनुवृत्तौ वहिश्रिश्रुयुद्रुग्लाहात्वरिभ्योनित्दिति नित्प्रत्ययः तस्यनित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । सोमपीतये उक्तम् सकारेपरतोनकारस्य संहितायां नश्छव्यप्रशानितिरुत्वे सतिचेतिचर्त्वं चयोद्वितीयाःशरिपौष्करसादेरितिद्वितीयस्थकारः ॥ ६ ॥

६. अग्नि ! संकल्पमात्र से ही तुम्हारे रथ में जो जुटनेवाले दीप्त पृष्ठवाहक तुम्हें ढोते हैं, उनके द्वारा ही देवों को सोमरस-पान करने के लिए बुलाओ।

सूक्तेसप्तमीमृचमाह—

तान्यज॑त्राँ॑ऋता॒वृधो॒ग्ने॒पत्नी॑वतस्कृधि । मध्वः॑सुजिह्वपायय ॥ ७ ॥

तान् । यज॑त्रान् । ऋ॒त॒ऽवृधः॑ । अग्ने॑ । पत्नी॑ऽवतः । कृ॒धि॒ । मध्वः॑ । सु॒ऽजि॒ह्व॒ । पा॒य॒य॒ ॥ ७ ॥

हेअग्ने तानिन्द्रादीन्देवान्यजत्रान्यजनीयान् ऋतावृधः सत्यस्य यज्ञस्य वा वर्धकान् पत्नीवतः पत्नीयुक्तान् कृधिकुरु हेसुजिह्वशोभनजिह्वोपेत मध्वोमधुरस्यसोमस्यभागंदेवान्पाय-

य ॥ यजत्रान् अमिनक्षियजिवन्धिपतिभ्योऽत्रन्निति यजेरत्रन्प्रत्ययः । ऋतावृधः वृधुवृद्धौ अन्तर्भावितण्यर्थात्क्विप्चेतिक्विप् अन्येषामपिदृश्यतइतिपूर्वपदस्यदीर्घत्वम् वृधेर्धातुस्वरः समासेकृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम्। अग्ने पादादित्वाभावादामन्त्रितनिघातः षाष्ठिकमाद्युदात्तत्वम् । पत्नीवतः पत्युर्नोयज्ञसंयोगेइतिङीप् इकारस्यचनकारः ता एषांसन्तीतिमतुप् छन्दसीरइतिवत्वं पतिशब्दोडतिप्रत्ययान्तत्वादाद्युदात्तः ङीब्मतुपोरनुदात्तत्वात्सएवशिष्यते। कृधि कृञोलोटःसिपःसेह्यपिच्चेतिहिः बहुलंछन्दसीतिविकरणलुक् श्रुशृणुपृकृवृभ्यश्छन्दसीतिहेर्धिरादेशः ङित्त्वाद्गुणाभावः । मध्वउक्तः । सुजिह्व आमन्त्रितनिघातः । पायय पापाने पिबन्तंप्रयुङ्क्तेइति हेतुमतिचेतिणिच् शाच्छासाह्वाव्यावेपांयुगितियुक् पूर्वस्यामन्त्रितस्याविद्यमानवत्त्वे अतएवाव्यवधायकत्वान्मध्वइत्यपेक्ष्य तिङ्ङतिङइतिनिघातः ॥ ७ ॥

७. अग्नि ! पूजनीय और यज्ञ-वर्द्धक देवों को पत्नी-युक्त करो। सुजिह्व ! देवों को मधुर सोमरस पान कराओ।

अष्टमीमृचमाह—

येयजत्राय‌ईड्यास्तेतेपिबन्तुजिह्वया । मधोरग्नेवषट्कृति ॥ ८ ॥

ये । यजत्राः । ये । ईड्याः । ते । ते । पिबन्तु । जिह्वया ।
मधोः । अग्ने । वषट्ऽकृति ॥ ८ ॥

येदेवायजत्राः यष्टव्याः तथायेदेवाईड्याः स्तुत्याः तेसर्वेपि वषट्कृतिवषट्कारकालेवषट्कारयुक्ते यागेवा हेअग्ने त्वदीययाजिह्वयामधोःमधुरस्यसोमस्यभागंपिबन्तु ॥ ये यजत्राः गतम् । ईड्याः ईडस्तुतौ ऋहलोर्ण्यत् तित्स्वरितमितिप्राप्ते ईडवंदवृशंसदुहांण्यतइत्याद्युदात्तत्वम्. द्वितीयस्य तेशब्दस्ययुष्मदादेशस्यसर्वानुदात्तत्वम् । मधोः प्रत्ययस्यनित्त्वादाद्युदात्तत्वमुक्तम् । अग्ने आमन्त्रितनिघातः । वषट्कृति करोतेःसंपदादिभ्योभावेक्विप् वषडित्यस्यकरणंयस्मिन्यागेइतिबहुव्रीहिः वषडित्यस्यनिपातनादाद्युदात्तत्वम् बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ८ ॥

८. जो देव यजनीय और स्तुति-पात्र हैं, अग्नि ! वे वषट्कार-काल में तुम्हारी रसना-द्वारा सोमरस पान करें।

आकींसूर्यस्यरोचनाद्विश्वान्देवाँउषर्बुधः । विप्रोहोतेहवक्षति ॥ ९ ॥

आकीम् । सूर्यस्य । रोचनात् । विश्वान् । देवान् । उषःऽबुधः ।
विप्रः । होता । इह । वक्षति ॥ ९ ॥

विप्रोमेधावीहोता होमनिष्पादकोऽग्निः उषर्बुधःउषःकालेयागगमनायबुध्यमानान्विश्वान्देवान्सूर्यस्यसंबन्धिनोरोचनात्स्वर्गलोकादिहकर्मणि आकीं वक्षति आवहतु ॥ आकीं

निपातआद्युदात्तः । सूर्यस्य सूर्यशब्दोराजसूयसूर्येत्यादिनाक्यप्प्रत्ययान्तोनिपातितः क्यपः पित्त्वाद्धातुस्वरेणाद्युदात्तः । रोचनात् रोचमानात् रुचदीप्तौ अनुदात्तेतश्चहलादेरितिकर्तरियुच् चित्इत्यन्तोदात्तत्वम् । विश्वान् विशेः क्वन्प्रत्ययान्तोनित्त्वादाद्युदात्तः । उषर्बुधः उषर्बुध्यन्तइत्युषर्बुधः क्विप्चेतिक्विप् धातुस्वरेणउकारउदात्तः समासेकृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । विप्रः ऋज्रेन्द्रेत्यादिना रन् नित्त्वादाद्युदात्तः । होता ह्वयतेस्ताच्छील्येतृन् बहुलंछन्दसीतिसंप्रसारणं परपूर्वत्वं गुणः नित्त्वादाद्युदात्तः । इह इदमोहइतिहप्रत्ययः इदमइशितिविश् शित्त्वात्सर्वादेशः प्रत्ययस्वरः । वक्षति वहेःप्रार्थनायांलिङर्थेलेट् तस्यतिप् कर्तरिशप् शपिपरतः सिब्बहुलंलेटीतिसिप् इतश्चलोपःपरस्मैपदेष्वितीकारलोपः । ढत्वकत्वषत्वानि तिङ्ङतिङइतिनिघातः ॥ ९ ॥

९. मेधावी और देवों को बुलानेवाले अग्नि प्रातःकाल जागे हुए सारे देवों को सूर्य-प्रकाशित स्वर्गलोक से इस स्थान में निश्चय ले आवें।

अग्निष्टोमेप्रउगशस्त्रस्ययाज्याविश्वेभिःसोम्यंमध्विति स्तोत्रमग्नेशस्त्रादिविसण्डेसूत्रितम्-विश्वेभिःसोम्यंमध्वितियाज्येति ।

तामेतांयाज्यांसूक्तेदशमीमृचमाह—

विश्वेभिःसोम्यंमध्वग्नइन्द्रेणवायुना । पिबामित्रस्यधामभिः ॥ १० ॥

विश्वेभिः । सोम्यम् । मधु । अग्ने । इन्द्रेण । वायुना । पिब । मित्रस्य । धामऽभिः ॥ १० ॥

हेअग्नेत्वंविश्वेभिःसर्वैःपूषभगादिभिःदेवैरिन्द्रेणवायुनामित्रस्यसंबन्धिभिर्धामभिस्तेजोभिर्मूर्तिविशेषरूपैश्चसहसोम्यंसोमसंबन्धिमधुमधुरंभागंपिब ॥ विश्वेभिःबहुलंछन्दसीतिभिसऐसादेशाभावः । सोम्यं सोममर्हतीतियइत्यनुवृत्तौमयेचेतियप्रत्ययः सोमस्यविकारइत्यर्थे यस्येतिचेतिलोपः प्रत्ययस्वरः । मधु फलिपाटिनमिमनीत्यादिनाउप्रत्ययः निदित्यनुवृत्तेर्नित्त्वादाद्युदात्तः । वायुना कृवापाजीत्यादिनाउण् आतोयुक्चिण्कृतोरितियुक् प्रत्ययस्वरः । पिब पापाने लोटःसेर्हिरादेशः शपिपाघ्रेत्यादिनापिबादेशः अतोहेरितिहेर्लुक् शपःपित्त्वाद्धातुस्वरः पादादित्वान्ननिघातः द्व्यचोतस्तिङइतिसंहितायांदीर्घः । धामभिः धाञ्आतोमनिन्क्विन्वनिपश्चेतिमनिन् नित्स्वरः ॥ १० ॥

१०. अग्निदेव ! तुम सब देवों, इन्द्र, वायु और मित्र के तेजःपुञ्ज के साथ सोम-मधु पान करो।

त्वंहोतामनुर्हितोग्नेयज्ञेषुसीदसि । सेमंनोअध्वरंयज ॥ ११ ॥

त्वम् । होता । मनुःऽहितः । अग्ने । यज्ञेषु । सीदसि । सः । इमम् । नः । अध्वरम् । यज ॥ ११ ॥

हेऽग्ने मनुर्हितः मनुषाहोमादिरूपेणमनुष्येणहितः संपादितोहोता होमनिष्पादकोयस्त्वंयज्ञेषुसीदसि तिष्ठसि सत्वंनोऽस्मदीयमिममध्वरंयज्ञंयजनिष्पादय ॥ मनुर्हितः मन्यतेइतिमनुः मनेरुसिरित्यनुवृत्तौ बहुलमन्यत्रापीत्युस् आविंपूवपीत्यादिनानिदित्यनुवृत्तौ नित्त्वादाद्युदात्तः । हितः धाञोनिष्ठेतिक्तप्रत्ययः दधातेर्हिरितिहिरादेशः मनुषाहितोमनुर्हितः कर्तृकरणेकृताबहुलमितिसमासः कृत्स्वरापवादेनतृतीयाकर्मणोतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । सीदसि षद्लृविशरणगत्यवसादनेषु लटःशप् पाघ्राध्मेत्यादिनासीदादेशः निघातः । सेममित्यत्र संहितायां सोचिलोपेचेत्पादपूरणमितिसोर्लोपेगुणः । अध्वरं नविद्यतेध्वरोयस्मिन्सोध्वरः नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं नोअध्वरमित्यत्रसंहितायामेङःपदान्तादतीतिपूर्वरूपंप्राप्तं प्रकृत्यान्तःपादमव्यपरेइतिप्रकृतिभावाभिवर्तते ॥ ११ ॥

११. अग्नि! मनुष्य-सञ्चालित और देवों को बुलानेवाले यज्ञ में बैठो। तुम हमारा यज्ञ सम्पादन करो।

युक्ष्वाह्यरु॑षी॒रथे॑ह॒रितो॑देव॒रो॒हितः॑ । ताभि॑र्दे॒वाँइ॒हाव॑ह ॥ १२ ॥ २७॥

युक्ष्व । हि । अरु॑षीः । रथे॑ । ह॒रितः॑ । दे॒व॒ । रो॒हितः॑ । ताभिः॑ ।
दे॒वान् । इ॒ह । आ । व॒ह ॥ १२ ॥ २७ ॥

हेदेवाग्ने रोहितः रोहिच्छब्दाभिधेयास्त्वदीयावडवाः रथेयुक्ष्व युंध योजय हिशब्दः पादपूरणार्थः कीदृशीः अरुषीः गतिमतीः हरितः हर्तुंरथास्थान्पुरुषान्वोढुंसमर्थाः ताभिर्वडवाभिरिहास्मिन्कर्मणिदेवानावह ॥ युक्ष्व युजिर्योगे लोट् स्वरितेत्त्वादात्मनेपदं थासःसे सवाभ्यांवामौ रुधादिभ्यःश्नम् तस्यबाहुलकाल्लुक् कुत्वषत्वे प्रत्ययस्वरेणान्तउदात्तः संहितायांद्व्यचोतस्तिङइतिदीर्घः । अरुषीः ऋगतौ रन्तिगच्छन्तीत्यरुष्योवडवाः ऋहनिभ्यामुषन् पावोर्गुणोरपरत्वम् नित्त्वादाद्युदात्तोरुषशब्दः तस्मात्स्त्रियांछान्दसोङीप् शसि प्रथमयोःपूर्वसवर्णइतिदीर्घः । रथे रमेरौणादिकःक्थन्प्रत्ययः नित्त्वादाद्युदात्तः । हरितः हसृरुहियुषिभ्यइतिरितिहरतेरितिप्रत्ययः इकारःप्रत्ययस्वरेणोदात्तः । रोहितः रुहेरपितेनैवसूत्रेणइतिः इकारःप्रत्ययस्वरेणोदात्तः । ताभिः सावेकाचइतिविभक्तेःप्राप्तमुदात्तत्वं सावर्णेतिनिषिध्यते । देवानित्यप्लुतवदुत्त्वानुनासिकौ ॥ १२ ॥

१२. अग्निदेव! रोहित नाम के गति-शील और वहन-समर्थ घोड़ों को रथ में जोतो और उनसे देवों को इस यज्ञ में ले आओ।

॥ इतिप्रथमस्यप्रथमेसप्तविंशोवर्गः ॥ २७ ॥

इन्द्रसोममित्यादिकस्यद्वादशर्चस्यसूक्तस्य ऋषिच्छन्दसीपूर्ववत् यद्यप्येतत्सूक्तं ऋतुदेवताकंतथापि प्रत्यृचमिन्द्रादिदेवतान्तराणिमिलितानि तथाचानुक्रम्यते—इन्द्रसोममृतव्यं

यत्रैन्द्रीमारुतीत्वाष्ट्र्याग्नेय्यैन्द्रीमैत्रावरुणीचतस्रोद्रविणोदसआश्विन्याग्नेय्यृतुदेवताःसर्वत्रेति । विनियोगस्तुस्मार्तोद्रष्टव्यः ।

तस्मिन्सूक्तेप्रथमामृचमाह—

इन्द्र॒सोमं॒पिब॑ऋ॒तुनात्वा॑विश॒न्त्विन्द॑वः । म॒त्स॒रास॒स्तदो॑कसः ॥ १ ॥

इन्द्र॑ । सोम॑म् । पिब॑ । ऋ॒तुना॑ । आ । त्वा॒ । वि॒श॒न्तु॒ । इन्द॑वः ।
म॒त्स॒रासः॑ । त॒त्ऽओ॑कसः ॥ १ ॥

हेइन्द्र ऋतुनासह सोमंपिब इन्दवःपीयमानाःसोमाः त्वा त्वांआविशन्तुकीदृशाः मत्सरासः तृप्तिकराः तदोकसस्त्वन्निवासाः सर्वदात्वदुदरस्थायिनइत्यर्थः ॥ इन्द्र पाष्ठिकमामन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । सोमं अविंस्तुस्वित्यादिनामन् निस्वादाद्युदात्तः । पिब पिबामिश्रस्येत्यशोकम् आत्वाविशंत्वित्युत्तरवाक्यगताख्यातार्थेनसहसमुच्चयार्थश्चशब्दोलुप्तः अतश्चादिलोपेविभाषेती-थंमप्रथमातिङ्विभक्तिर्ननिहन्यते । विशन्त्वितिचलोपसाम्येऽपिद्वितीयत्वान्निहन्यतएव संहितायां-माद्गुणइतिप्राप्तस्यगुणस्यऋत्यकइतिशाकल्यमतेप्रकृतिभावादभावः । इन्दवः प्रवोभिप्रयन्तइत्यत्रो-क्तम् । मत्सरासः तत्रैवोक्तं आज्जसेरसुगित्यसुक् । तदेवओकःस्थानंयेषांतेतथोक्ताः बहुव्री-हौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ १ ॥

१. इन्द्र ! ऋतु के साथ सोमरस पान करो । तृप्तिकर और आश्रय-योग्य सोमरस तुमको प्राप्त हो ।

द्वितीयामृचमाह—

मरु॑तः॒पिब॑तऋ॒तुना॑पो॒त्राद्य॒ज्ञंपु॑नीतन । यू॒यंहिष्ठासु॑दानवः ॥ २ ॥

मरु॑तः । पिब॑त । ऋ॒तुना॑ । पो॒त्रात् । य॒ज्ञम् । पु॒नी॒त॒न॒ । यू॒यम् ।
हि । स्थ । सु॒ऽदा॒न॒वः॒ ॥ २ ॥

हेमरुतः ऋतुनासह पोत्रात्पोतृनामकस्यऋत्विजः पात्रात्सोमंपिबत नोऽस्मदीयंयज्ञं पुनी-तनशोधयत हेसुदानवः शोभनदातारोमरुतः हियस्माद्यूयंस्थ युष्माकंशोधयितृत्वंप्रसिद्धम् तस्माच्छोधयतेत्यर्थः ॥ पिबत अत्रतिङोदुपदेशाच्छपःपरत्वाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वं धातुस्वरःपु-र्वामन्त्रितस्याविद्यमानवत्त्वेनपदादपरत्वान्निघाताभावः पूर्ववत्प्रकृतिभावः पोत्रात् पोतुःसंबन्धिपात्रं पोत्रं तस्येदमित्यण् तद्धितेष्वचामादेरितिप्राप्तावृद्धिः सर्वेविधयश्छन्दसिविकल्प्यन्तइतिनभवति मन्वेवमन्त्यस्यऋकारस्याचोञ्णितीतिवृद्धिःप्राप्नोति त्वाष्ट्रोजागतइत्यत्रहि विप्रतिषेधेपरंकार्य-मितिपरयाप्यादिवृद्ध्याअन्त्योपधलक्षणावृद्धिर्बाध्यतेइत्युक्तं इहतुपरस्याआदिवृद्धेश्छान्द-

सत्वेननिवर्त्यत्वादन्यवृद्धिःप्राप्नोत्येवेति एवंतर्हिनाप्यादिवृद्धिरौकारःक्रियतां वस्तुतु छान्दस ओकारोभविष्यति। पुनीतन पूञ्पवने लोट् लोटोलङ्वदितिलङ्वद्भावात्तस्य तस्थस्थमिपामितिता-देशः क्र्यादिभ्यःश्ना ईहल्यघोरितीकारः तप्तनप्तनथनाश्चेतितनादेशः प्वादीनांह्रस्वइतिह्र-स्वः प्रत्ययद्वयस्यापिसार्वधातुकमपिदितिङित्त्वात्तस्यपूर्वयोरिकोर्गुणाभावः । यूयं युष्मदः परस्यजसोऽम्प्रथमयोरित्यमादेशः नविभक्तौतुस्माइतिमकारस्येत्संज्ञाप्रतिषेधः यूयवयौजसी-तिमपर्यन्तस्ययूयादेशः शेषेलोपः अत्रयूयादेशात्प्रागेवान्तरङ्गत्वात्प्रातिपदिकस्यान्तोदात्तत्वम् शेषनिघातः तयोर्यूयादेशः स्थानेऽन्तरतमइतिसर्वानुदात्तः तत्रशेषेलोपोऽन्त्यलोपइतिपक्षेपूर्वस-वर्णदीर्घत्वंबाधित्वायोयममिपूर्वइतिप्रातिपदिकान्तेनउदात्तेनसहअनुदात्तस्यसुपएकादेशः सए-कादेशउदात्तेनोदात्तइत्युदात्तः टिलोपपक्षेतुउदात्तनिवृत्तिस्वरेणविभक्तेरुदात्तत्वम्। स्थ असभुवि लटोमध्यमबहुवचनं थ अदिप्रभृतिभ्यःशपइतिशपोलुक् श्नसोरल्लोपइत्यकारलोपः व्यत्ययेन षत्वं हिचेतिनिषेधात्तिङ्ङतिङइतिनिघातोनभवति संहितायामन्येषामपिदृश्यतइतिदीर्घत्वम् अत्रहेसुदानवोयूयंहिस्थेतिविवक्षितम् । सुदानवःशोभनंदानुः सोःप्रादिसमासः आमन्त्रित-निघातः अत्रयूयमित्युद्दिश्य सुदानवःस्थेतिनविधीयते येन अनामन्त्रितत्वान्निघातोनस्यात् किन्तुसुदानवइति सिद्धवद्धातृत्वेनसंबोध्यान्येषुलेषुमारुतसूक्तेषुमरुतांप्रसिद्धात्मभावाविशयात् यूयंस्थेतियुष्मच्छब्देनमतिनिर्दिश्यपुनीतनेतिप्रार्थनेपवनेतेषांहेतुत्वंहिशब्देनोच्यते ॥ २ ॥

२. मरुद्गण ! ऋतु के साथ पोत्र नाम के ऋत्विक् के पात्र से सोम पीओ। हमारा यज्ञ पवित्र करो। सचमुच तुम दान-परायण हो।

तृतीयामृचमाह—

अ॒भि य॒ज्ञं गृ॑णीहि नो॒ ग्नावो॒ नेष्टः॒ पिब॑ ऋ॒तुना॑ । त्वं हि र॑त्न॒धा असि॑ ॥ ३ ॥

अ॒भि । य॒ज्ञम् । गृ॒णी॒हि॒ । नः॒ । ग्नावः॑ । नेष्टः॑रिति॑ । पिब॑ ।
ऋ॒तुना॑ । त्वम् । हि । र॒त्न॒ऽधाः । असि॑ ॥ ३ ॥

ग्नाशब्दःस्त्रीवाची तथाचयास्कआह—गेनाग्नावतिस्त्रीणांमेनामानयंत्येनामागच्छन्तीतिवा[1] । ग्नाः अस्यसन्तीतिग्नावान् नेष्टृशब्दोमतत्वष्टारंदेवमाह कस्मिंश्चिद्देवसत्रेनेष्टृत्वेन तदनुष्ठितत्वात् हेग्नावः पत्नीयुक्तनेष्टस्त्वंनः नोऽस्मदीयंयज्ञमभिगृणीहि अभितोदेवानांसमीपे स्तुहि ऋतुनासहत्वंसोमंपिब हियस्मात्त्वं रत्नधाअसि रत्नानांदाताभवसि तस्मात्सोमंपातुमर्ह-सीत्यर्थः ॥ अभि उपसर्गाश्चाभिवर्जमितिपर्युदासादभेरन्तोदात्तत्वम् । गृणीहि गृशब्दे लोटि सिपोहिः क्र्यादिभ्यःश्ना ईहल्यघोरितीत्वम् आमत्ययस्यङित्त्वाद्गुणाभावः प्वादीनां

---

[1] नि० ३. २१.

ह्रस्वः तिङ्ङतिङइतिनिघातः । ग्नाअस्यसन्तीतिमतुप् व्यत्ययेनवत्वम् संबुद्धौमतुवसोरुरितिरु-त्वं विसर्गः पादादित्वेनामन्त्रितनिघाताभावात्षाष्ठिकामन्त्रिताद्युदात्तत्वम् ग्नावइत्यस्यविशेषण-तयाविशेषवचनत्वान्नामन्त्रितेसमानाधिकरणेइतिनिषेधाभावादविद्यमानवत्त्वेनोत्तरस्यनेष्टृशब्द-स्यषाष्ठिकमाद्युदात्तत्वम् । पिब शपःपित्त्वाद्धातुस्वरः पूर्वयोरामन्त्रितयोरविद्यमानवत्त्वे-ननिघाताभावः । रत्नानिदधातीतिरत्नधाः क्विप्चेतिक्विप् धातुस्वरः समासेकृदुत्तरपदप्रकृ-तिस्वरत्वेनसएवशिष्यते । असि सिपः पित्त्वाद्धातुस्वरः तिङ्ङतिङइतिनिघातोनभवति हि-चेतिप्रतिषेधात् ॥ ३ ॥

३. पत्नीयुक्त नेष्टा या त्वष्टा ! देवों के पास हमारे यज्ञ की प्रशंसा करो। ऋतु के साथ सोमरस पान करो; क्योंकि तुम रत्न-दाता हो।

अग्ने देवाँ इहा वह सादया योनिषु त्रिषु । परि भूष पिब ऋतुना ॥ ४ ॥

अग्ने । देवान् । इह । आ । वह । सादय । योनिषु । त्रिषु ।
परि । भूष । पिब । ऋतुना ॥ ४ ॥

हेअग्ने देवानिहास्मिन्कर्मण्यावह ततोयोनिषुस्थानेषुत्रिषुसवनेषुसादयदेवानुपवेशय त-तस्तान्परिभूष अलंकुरु ऋतुनासह त्वंसोमंपिब ॥ अग्नेदेवानित्ययंपादोगतः । योनिषु युमिश्रणे वहिश्रीत्यादिनानिप्रत्ययः नित्त्वादाद्युदात्तः । त्रिषु षट्त्रिचतुर्भ्योहलादिरिति विभक्तेरुदात्त-त्वम् । भूष भूषअलङ्कारे तिङ्ङतिङइतिनिघातः । पिब ऋतुना गतौ ॥ ४ ॥

४. अग्नि ! देवों को यहाँ बुलाओ। तीन यज्ञ-स्थानों में उन्हें बैठाओ। उन्हें अलंकृत करो और तुम ऋतु के साथ सोमपान करो।

पञ्चमीमृचमाह—

ब्राह्मणादिन्द्र राधसः पिबा सोममृतूँरनु ॥ तवेद्धि सख्यमस्तृतम् ॥ ५ ॥

ब्राह्मणात् । इन्द्र । राधसः । पिब । सोमम् । ऋतून् । अनु ।
तव । इत् । हि । सख्यम् । अस्तृतम् ॥ ५ ॥

हेइन्द्र ब्राह्मणात् ब्राह्मणाच्छंसिसंबन्धात् राधसोधनभूतात्पात्रात् सोमंपिब । किंकृत्वाऋतून् अनु ऋतुदेवाननुसृत्य ऋतवोपिपिबन्त्वित्यर्थः हियस्मात्तवेत् तवसख्यंअस्तृतमृतूनामविच्छि-न्नं तस्मादृतुभिःसहपानंयुक्तम् ॥ ब्राह्मणात् ब्रह्मशब्देनात्रब्रह्मवर्गोद्वितीयोब्राह्मणाच्छंसीकथ्यते सचपुंलिङ्गशेषनिपातेनानुदात्तादिः तस्यसंबन्धीउच्छिष्टश्चमसः सच तस्यैवावयवत्वान्नियतइत्यव-यवविवक्षायामनुदात्तादेरञ् तेनञित्त्वादाद्युदात्तश्चमसपरोऽयंब्राह्मणशब्दः । राधसः सर्वधातुभ्यो-सुन् नित्त्वादाद्युदात्तः । पिब पादादित्वादाद्युदात्तत्वम् द्व्यचोतस्तिङइतिदीर्घत्वम् ऋतूँरन्वित्यत्र

दीर्घादटिसमानपादेइतिनकारस्यरुत्वम् अत्रानुनासिकःपूर्वस्यतुवेत्युकारस्यानुनासिकत्वम्। तव युष्मदस्मदोर्ङसोश् शित्वात्सर्वादेशः तवममौङसीतितवादेशः युष्मदस्मदोर्ङसीत्याद्युदात्तत्वम्। सख्यं सख्युःकर्मसख्यं सख्युर्यः यस्येतिलोपः प्रत्ययस्वरः। अस्तृवं स्तृणोतेर्हिंसार्थस्यकः नञ्समासः अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ५ ॥

५. ब्राह्मणाच्छंसी पुरोहित के धनोपेत पात्र से, ऋतुओं के पश्चात्, तुम सोम पान करो; क्योंकि तुम्हारी मित्रता अटूट है।

युवंदक्षंधृतव्रतमित्रावरुणदूळभम्। ऋतुनायज्ञमाशाथे ॥ ६ ॥ २८ ॥

युवम्। दक्षम्। धृतऽव्रता। मित्रावरुणा। दुःऽदभम्। ऋतुना। यज्ञम्। आशाथे इति ॥ ६ ॥ २८ ॥

हेधृतव्रता स्वीकृतकर्माणौ मित्रावरुणाहेमित्रावरुणौ हेमित्रनामकवरुणनामकौदेवौ युवंयुवां ऋतुनासह अस्मदीयंयज्ञमाशाथेव्याप्नुथः कीदृशंयज्ञं दक्षं प्रवृद्धं दूळभंदुर्दंभंशत्रुभिर्दंभुंविनाशयितुमशक्यमित्यर्थः ॥ युवं प्रथमाद्विवचनस्यङेप्रथमयोरमित्यमादेशः युवावौद्विवचनेइतिमपर्यन्तस्ययुवादेशः शेषेलोपइतिटिलोपोन्त्यलोपोवा अमिपूर्वत्वंभाषायामेवशात्वं टिलोपपक्षेउदात्तनिवृत्तिस्वरेण अमउदात्तत्वम् अन्त्यलोपपक्षेएकादेशउदात्तेनोदात्तः इत्युदात्तत्वम्। दक्षं दक्षवृद्धौ दक्षंत्यनेनेतिकरणेघञ् एवंहिपुंलिङ्गत्वनियमः अन्यस्यानियमइतिनपुंसकत्वम्। धृतव्रता मित्रावरुणा धृतानिव्रतानियाभ्यांतौधृतव्रतौ मित्रश्चवरुणश्चमित्रावरुणौ उभयत्र सुपांसुलुगित्यादिनाविभक्तेराकारः मित्रशब्दस्यदेवताद्वन्द्वेचेत्यानङादेशः प्रथमस्यामंत्रितनिघातः द्वितीयस्यपादादित्वादाद्युदात्तत्वं संहितायांछान्दसंह्रस्वत्वम्। दूळभं दम्भमस्त्रीकरणे दुःखेन दभ्यतइतिदुर्दहं ईषद्दुःसुष्वित्यादिनादुरित्युपपदेदम्भेःखल् व्यत्ययोबहुलमितिउशब्दस्यऊकारोरेफस्यलोपः दकारस्यडकारोडकारस्यचळकारः लितीतिप्रत्ययात्पूर्वमुदात्तत्वं कृदुत्तरपदत्वेनसएवशिष्यते। आशाथे अशूव्याप्तौ छन्दसिलुङ्लङ्लिटइतिवर्तमानेलिट् मध्यमद्विवचनमाथां टेरेत्वं अतआदेरित्यभ्यासस्यदीर्घः अश्नोतेश्चेतिप्राप्तोनुडागमः अनित्यमागमशासनमितिनिवर्तते ॥ ६ ॥

६. धृत-व्रत मित्र और वरुण! तुम लोग ऋतु के साथ हमारे इस प्रवृद्ध और शत्रुओं-द्वारा अदहनीय यज्ञ में व्याप्त हो।

इतिप्रथमस्यप्रथमेष्टाविंशोवर्गः ॥ २८ ॥

सूक्तेसप्तमीमृचमाह—

द्रविणोदाद्रविणसोग्रावहस्तासोअध्वरे। यज्ञेषुदेवमीळते ॥ ७ ॥

द्रविणःऽदाः । द्रविणसः । ग्रावंऽहस्तासः । अध्वरे । यज्ञेषु । देवम् । ईळते ॥ ७ ॥

अध्वरेग्निष्टोमेप्रकृतिस्वरूपे यज्ञेषुविकृतिरूपेषु उक्थादिषुचदेवमग्निमीळतेऋत्विजः स्तुवन्ति कीदृशाऋत्विजः द्रविणसोधनार्थिनः ग्रावहस्तासः अभिषवसाधनपाषाणधारिणः कीदृशंदेवं द्रविणोदाः धनप्रदं यद्वा धनप्रदोऽग्निः सोमंपिबत्वितिशेषः । तमेतंमर्थंयास्कएवंनिर्वक्ति—द्रविणोदाःकस्माद्धनंद्रविणमुच्यते यदेनदभिद्रवन्तिबलंवाद्रविणंयदेनेनाभिद्रवन्ति तस्य दाताद्रविणोदास्तस्यैषाभवति द्रविणोदाद्रविणसइत्यादि[1] । सोयंयास्कोक्तोनिर्वचनप्रपञ्चः तस्मिन्नेवग्रन्थेवगन्तव्यः ॥ द्रविणोदाः द्रुदक्षिभ्यामिनन् नित्त्वादाद्युदात्तोद्रविणशब्दः तद्ददातीति द्रविणोदाः क्विप्चेतिक्विप् पूर्वपदस्यसकारोपजनश्छान्दसः कृत्त्वोत्ते कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् देवविशेषणत्वेनैकवाक्यतापक्षेद्वितीयायाःसुपांसुलुगितिसुआदेशः अथवाद्रविणमात्मनइच्छन्तिद्रविणस्यन्ति सुपआत्मनःक्यच् सर्वप्रातिपदिकेभ्योलालसायांसुग्वक्तव्यइतिक्यचिपरतःसुगागमः द्रविणस्यतेः संपदादित्वाद्भावेक्विप् अतोलोपः क्वौलुप्तंनस्थानिवद्भवतीतिवस्यस्थानिवत्त्वप्रतिषेधाद्यलोपः एवंद्रविणस्‌शब्दोधनेच्छावचनः द्रविणेच्छांदस्यतियथेष्टधनप्रदानेनोपक्षयतीत्यर्थे दसुउपक्षयेइत्यस्मादन्तर्भावितण्यर्थात्क्विप्चेतिक्विप् एवंद्रविणोदःशब्दःसकारान्तोभवति तथाच—द्राविणोदसाःप्रवादाभवन्तीति[2] नैरुक्तोव्यवहारउपपद्यते अतोद्रविणोदस्‌शब्दः भिन्नवाक्यत्वेस्वार्थे प्रथमा एकवाक्यत्वेतुव्यत्ययेनद्वितीयार्थोभवति द्रविणसइत्यत्रापिवाक्यभेदपक्षे द्रविणसः सोमस्येत्यर्थे सकारोपजनश्छान्दसः आद्युदात्तत्वंतुनियमेनस्थितम् ऋत्विग्विशेषणत्वेनैकवाक्यत्वपक्षेतुक्यजन्तात्क्विप् अतोलोपादिपूर्ववत् अत्रतुपक्षेक्यचश्चित्त्वेनान्तोदात्तत्वेप्राप्तेव्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् । ग्रावयुक्ताहस्तायेषांतेग्रावहस्तासः आज्जसेरसुक् ग्रावशब्दोवृषादित्वादाद्युदात्तः बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अध्वरे नविद्यतेध्वरोहिंसायस्मिन् नञोजरमरमित्रमृताइत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । ईळते अनुदात्तेत्त्वादात्मनेपदं अदिप्रभृतिभ्यःशपइतिशपोलुक् झस्य अदादेशः ॥ ७ ॥

७. नानाविध यज्ञों में धनाभिलाषी पुरोहित सोमरस तैयार करने के लिए हाथ में पत्थर लेकर द्रविणोदा या धनप्रद अग्नि की स्तुति करते हैं।

अष्टमीमृचमाह—

द्रविणोदाददातुनोवसूनियानिशृण्विरे । देवेषुतावनामहे ॥ ८ ॥

द्रविणःऽदाः । ददातु । नः । वसूनि । यानि । शृण्विरे । देवेषु । ता । वनामहे ॥ ८ ॥

---

[1] नि० ८. १. [2] नि० ८. २.

द्रविणोदादेवोनोऽस्मभ्यंवसूनिधनानिददातु यानिधनानिशृण्विरे हविष्प्रयुक्तत्वेनश्रूयन्ते वा तानिसर्वाणिधनानि देवेषुनिमित्तभूतेषुवनामहेसंभजामः धनैर्देवान्यष्टुं तानिस्वीकुर्मइत्यर्थः ॥ द्रविणोदाः गतम् । वसूनि शृस्वृस्निहीत्यादिनाउप्रत्ययः निदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तः । शृण्विरे श्रुश्रवणे छन्दसिलुङ्लङ्लिटइतिवर्तमानेलिट् झ इरेच् छन्दस्युभयथेतिसार्वधातुकत्वेव्यत्ययेनश्नुः तत्सन्नियोगेनशृभावश्च उवङिप्राप्ते हुश्नुवोः सार्वधातुकइतियणादेशः चितइत्यन्तोदात्तत्वं यद्वृत्तान्नित्यमितिनिघातप्रतिषेधः शेश्छन्दसिबहुलमितिशेर्लोपः नलोपःप्रातिपदिकान्तस्येतिनलोपः । वनामहे वनषणसंभक्तौ व्यत्ययेनात्मनेपदम् ॥ ८ ॥

८. जिन सब सम्पत्तियों की कथा सुनी जाती है, द्रविणोदा (अग्नि) हमें वह सब सम्पत्ति दें और वह सम्पत्ति देवयज्ञ के लिए हम ग्रहण करेंगे।

द्रविणोदाःपिपीषतिजुहोतप्रचतिष्ठत । नेष्ट्रादृतुभिरिष्यत ॥ ९ ॥

द्रविणःऽदाः । पिपीषति । जुहोत । प्र । च । तिष्ठत । नेष्ट्रात् । ऋतुऽभिः । इष्यत ॥ ९ ॥

द्रविणोदाः देव ऋतुभिःसहनेष्ट्रात् नेष्टृसंबन्धिपात्रात् पिपीषति सोमं पातुमिच्छति ततोहेऋत्विजः इष्यत होमस्थानेगच्छत गत्वाच जुहोत होमंकुरुत हुत्वाप्रतिष्ठतच होमस्थानात्स्थानान्तरंप्रतिप्रस्थानमपिकुरुत ॥ द्रविणोदाः गतः । पिपीषति पापाने पातुमिच्छतीतिसन् छान्दसईकारः तिङ्ङतिङइतिनिघातः । जुहोत लोण्मध्यमबहुवचनं तस्यलङ्वद्भावात्तादेशः तस्य तप्तनप्तनथनाश्चेतितबादेशः तस्यपित्त्वाद्गुणः अभ्यस्तानामादिरित्यनुवृत्तौ अनुदात्तेचेत्यनुदात्तत्वेप्राप्ते भीह्रीभृहुमदजनधनदरिद्राजागरांप्रत्ययात्पूर्वंपितीत्योकारउदात्तः । तिष्ठत गतिनिवृत्तौ लोट् मध्यमबहुवचनस्यतस्यलङ्वद्भावात्तादेशः शपिपाघ्राध्मेत्यादिनातिष्ठादेशः समवप्रविभ्यःस्थइत्यात्मनेपदंनभवति यथानुवृत्तस्यनिर्दिष्टग्रहणस्यानन्तर्यार्थत्वात् अत्रचशब्देनव्यवधानात् वेप्राग्धातोरित्युपसर्गत्वेनप्राक्प्रयोक्तव्यस्यापिप्रशब्दस्य व्यवहिताश्चेति छन्दसिव्यवहितप्रयोगः अत्रचशब्दोजुहोतेतिपूर्वेणसहसमुच्चयार्थः नपुनरिष्यतेत्युत्तरेण तेनात्र मत्वाचवायोगेप्रथमेतिनिषेधाभावात्तिङ्ङतिङइतिनिघातः । नेष्ट्रात् पोत्राद्यसंपुनीतनेत्यत्र पोत्रशब्दे यदुक्तं तदत्रद्रष्टव्यम् । इष्यत इषगतौ लोण्मध्यमबहुवचनम् ॥ ९ ॥

९. द्रविणोदा, ऋतुओं के साथ, त्वष्टा के पात्र से सोम पान करना चाहते हैं। ऋत्विक् लोग! यज्ञ में आओ, होम करो। अनन्तर प्रस्थान करो।

यत्त्वातुरीयमृतुभिर्द्रविणोदोयजामहे । अधस्मानोददिर्भव ॥ १० ॥

यत् । त्वा । तुरीयम् । ऋतुऽभिः । द्रविणःऽदः । यजामहे ।
अर्थ । स्म । नः । दुदिः । भव ॥ १० ॥

हेद्रविणोदोदेव यद्यस्मात्कारणादृतुभिःसहतुरीयंचतुर्णांपूरणं त्वा त्वांयजामहे अधेत्ययं निपातस्तच्छन्दार्थः तस्मात्कारणान्नोऽस्मभ्यं ददिर्धनस्यदाताभवस्म अवश्यंभव ॥ तुरीयं चतुर्णांपूरणं चतुरश्छयतावाद्यक्षरलोपश्चेतिछप्रत्ययः तस्यप्रत्ययस्वरेणोदात्तत्वमेव आयनेयीनीत्यादिनाईयादेशः आयन्नादिषूपदेशिवद्वचनंस्वरसिद्ध्यर्थमितिवचनात् छस्येआदेशे प्रत्ययस्वरेणइकारउदात्तः । द्रविणोदः उक्तम् पादादित्वादामन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । यजामहे अत्रशपः पित्त्वेनतिङश्चलसार्वधातुकस्वरेणधातुस्वरएव पूर्वस्यामन्त्रितस्याप्यविद्यमानवत्त्वात् यद्वृत्तयोगाद्धाननिघातः व्यवहितयोगेऽपिहिसनिषेधइत्युक्तम् । अध छान्दसोधकारः । स्म चादिरनुदात्तः संहितायांनिपातस्यचेतिदीर्घः । ददिः डुदाञ्दाने आदृगमहनजनःकिकिनौलिट्चेतिकिप्रत्ययः लिड्वद्भावाद्द्विर्वचनादि आतोलोपइटिचेत्याकारलोपः प्रत्ययस्वरः ॥ १० ॥

१०. हे द्रविणोदा ! चूँकि ऋतुओं के साथ तुम्हें चौथी बार पूजता हूँ; इसलिए अवश्य ही तुम हमें धनदान करो ।

एकादशीमृचमाह—

अश्विनापिबतंमधुदीद्यग्नीशुचिव्रता । ऋतुनायज्ञवाहसा ॥ ११ ॥

अश्विना । पिबतम् । मधु । दीद्यग्नी इति दीदिऽअग्नी ।
शुचिऽव्रता । ऋतुना । यज्ञऽवाहसा ॥ ११ ॥

हेअश्विनौ मधुमाधुर्योपेतं सोमंपिबतं कीदृशौदीद्यग्नी द्योतमानाहवनीयाद्यग्नियुक्तौ शुचिव्रताशुद्धकर्माणौ ऋतुनाऋतुदेवतयासहयज्ञवाहसायज्ञस्यनिर्वाहकौ ॥ अश्विना संबोधनद्विवचनस्यसुपांसुलुगित्याकारः आमन्त्रिताद्युदात्तः । पिबतं शपःपित्त्वादनुदात्तत्वम् तिङश्चलसार्वधातुकस्वरेणधातुस्वरएवशिष्यते । मधु फलिपाटीत्यादिनाउप्रत्ययः नित्त्वादाद्युदात्तः । दीद्यग्नी दिवुक्रीडादौ अन्येभ्योऽपिदृश्यन्तइतिक्विप् वेरपृक्तलोपाद्वलिलोपोवलीयानिमित्तमवकारस्यलोपः प्रथमंप्रत्ययलोपेहिवर्णाश्रयविधौप्रत्ययलक्षणंनास्तीतिनिषेधाद्वलिलोपोनस्यात् छान्दसंद्विर्वचनं तुजादित्वादभ्यासदीर्घत्वम् यङ्लुगन्तात्वाद्वासंज्ञापूर्वकोविधिरनित्यइत्यभ्यासस्यगुणाभावः दीदिरग्निर्ययोस्तौदीद्यग्नी आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम् पादादित्वान्ननिघातः। शुचिव्रता शुचिव्रतंययोस्तौसुपांसुलुगित्याकारः दीद्यग्निशब्दस्यसामान्यवचनत्वेननामन्त्रितस्यविद्यमानवत्त्वप्रतिषेधादाष्टमिकनिघातत्वम् पूर्वस्यपराङ्गवद्भावात् ऐकस्वर्यम् । यज्ञवाहसा वहप्रापणे यज्ञंवहतइतियज्ञवाहसौ वहिहाधाञ्भ्यश्छन्दसीत्यसुन् तत्रहिणिद्विकारकयो-

रपिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेतिवचनात्सोपपदानामपिभवतीत्युक्तम् णिदित्यनुवृत्तेरुपधावृद्धिः सुपांसुलुगित्यादिनाविभक्तेराकारः आमन्त्रितनिघातः असामर्थ्यात्पूर्वस्यनपराङ्गवद्भावः ॥ ११ ॥

११. प्रकाशमान अग्नि से संयुक्त और विशुद्ध-कर्मा अश्विनीकुमार-द्वय ! मधु, सोम पान करो। तुम्हीं ऋतुओं के साथ यज्ञ के निर्वाहक हो।

गार्हपत्येनसन्त्यऋतुनायज्ञनीरसि । देवान्देवयतेयज ॥ १२ ॥२९॥

गार्हऽपत्येन । सन्त्य । ऋतुना । यज्ञऽनीः । असि । देवान् । देवऽयते । यज ॥ १२ ॥ २९ ॥

हेसन्त्य फलप्रदाग्निदेव गार्हपत्येनगृहपतिसंबन्धिनारूपेणयुक्तःसन् ऋतुना ऋतुदेवेनसह यज्ञनीः यज्ञस्यनिर्वाहकोसि तस्मात्त्वंदेवयते देवविषयकामनायुक्ताययजमानायदेवान्यज ॥ गार्हपत्येन गृहपतिनासंयुक्तेभ्यः यस्येतिलोपः ञित्वादादिवृद्धिराद्युदात्तत्वंच गृहपतित्वमित्यर्थे पत्यन्तपुरोहितादिभ्यइतियकित्वन्तोदात्तत्वंस्यात् । सन्त्य सननेभव षणुदाने क्विपूक्तौचेतिकिच् नक्किचिदीर्घश्चेतिदीर्घनलोपाभावः भवेछन्दसीतियत् तत्रसाधुरितिवानिपातः । यज्ञंनयतीतियज्ञनीः सत्सूद्विषेत्यादिनाक्विप् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः । देवयते देवानात्मनइच्छतीतिदेवयन् तस्मै क्यचिचेतीत्वंनभवति नच्छन्दस्यपुत्रस्येतिनिषेधात् अश्वाघस्येत्यात्वविधानादात्वनिषेधेभावस्यदीर्घस्याप्येषनिषेधइत्युक्तम् शतुरनुमोनद्यजादीइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् अत्रक्यचश्चित्वादन्तोदात्तत्वं शपःपित्त्वादनुदात्तत्वं शतुश्चलसार्वधातुकस्वरेण उभयोःक्यचासहैकादेशेएकादेशउदात्तेनोदात्तइत्युदात्तः तस्मादन्तोदात्तत्वात्परस्याविभक्तेः शतुरनुमोनद्यजादीइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ १ ॥

१२. गृहपति, सुन्दर और फलप्रद अग्निदेव ! तुम ऋतु के साथ यज्ञ के निर्वाहक हो। देवाभिलाषी यजमान के लिए देवों की अर्चना करो।

चतुर्थेनुवाके आत्वावहन्त्वितिनवर्चंसूक्तम् ऋषिच्छन्दसीपूर्ववदनुवर्तेते विशेषादेशाभावादिन्द्रोदेवता विनियोगस्तुप्रातःसवनेमैत्रावरुणस्योन्नीयमानेसूक्तम् आत्वावहन्तुहरयइति तथाच द्विदेवत्यैश्चरन्तीतिखण्डेसूत्रितम्—उन्नीयमानेभ्योन्वाहात्वावहन्त्विति तथाषोडशिनियासेआत्वावहन्तुहरयइतितिस्रः तथाचसूत्रितम् अथषोडशीतिखण्डे—आत्वावहन्तुहरयइतितिस्रोगायत्र्यइति ।

तस्मिन्सूक्तेप्रथमामृचमाह—

आत्वावहन्तुहरयोवृषणंसोमपीतये । इन्द्रंत्वासूरचक्षसः ॥ १ ॥

आ । त्वा । वहन्तु । हरयः । वृषणम् । सोमऽपीतये । इन्द्र ।
त्वा । सूरऽचक्षसः ॥ १ ॥

हेइन्द्र वृषणंकामानांवर्षितारंत्वात्वांसोमपीतयेसोमपानार्थं हरयस्त्वदीयाअश्वावहन्तु अस्मिन्कर्मण्यानयन्तु यथासूरचक्षसः सूर्यसमानप्रकाशयुक्ताऋत्विजस्त्वांमन्त्रैःप्रकाशयन्त्वितिशेषः ॥ हरन्तीतिहरयः अचइः इन्सर्वधातुभ्यइतीन् नित्त्वादाद्युदात्तः । वृषणं कनिन्युवृषितक्षिराजीत्यादिनाकनिन् कित्त्वाल्लघूपधगुणाभावः वाषपूर्वस्यनिगमेइतिविकल्पितमुपधादीर्घत्वम् । सोमपीतये ऐभिरग्नइत्यत्रोक्तम् । सूरचक्षसः चक्षिङ्व्यक्तायांवाचि सर्वधातुभ्योऽसुन् चक्षिङःख्याञ् इतिनभवति असनयोःप्रतिषेधोवक्तव्यइतिनिषेधात् षूप्रेरणे सुवतीतिसूरः सुसूधागृधिभ्यःक्रनितिक्रन् कित्त्वाद्गुणाभावः नित्त्वादाद्युदात्तः सूरवत् चक्षः ख्यानं प्रकाशोयेषां बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥१॥

१. मनोऽभिलषित-वर्षक इन्द्र ! तुम्हारे घोड़े, तुम्हें सोम-पान कराने के लिए, यहाँ ले आवें। सूर्य की तरह प्रकाश-युक्त पुरोहित मंत्रों-द्वारा तुम्हें प्रकाशित करें।

इमाधानाघृतस्नुवोहरीइहोपवक्षतः । इन्द्रंसुखतमेरथे ॥ २ ॥

इमाः । धानाः । घृतऽस्नुवः । हरी इति । इह । उप । वक्षतः ।
इन्द्रम् । सुखऽतमे । रथे ॥ २ ॥

हरिशब्दइन्द्रस्यसम्बन्धिनावश्वावाचष्टे तथाचश्रुत्यन्तरम्—हर्योःस्थातेति[1] हरिभ्यांत्वेन्द्रोदेवयांसमयत्विति च एतदेवाभिप्रेत्यनिघण्टुकारआह हरीइन्द्रस्येति तादृशौहरीइमाःयागार्थं वेद्यामासादितत्वेनपुरोवर्तिनीर्धानाः भ्रष्टयवतण्डुलाननुदिश्य सुखतमेरथे इन्द्रमवस्थाप्य इहास्मिन्कर्मणिउपवक्षतः वेदिसमीपेवहतां कीदृशीर्धानाः घृतस्नुवः अलंकरणोपस्तरणाभिघारणेनघृतस्राविणीः ॥ धीयन्तइतिधानाः धापॄवस्यज्यतिभ्योनइतिनः प्रत्ययस्वरः । घृतस्नुवः घृतं स्नुवन्तीतिघृतस्नुवः क्विपि तुगभावश्छान्दसः धातुस्वरः समासेकृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् स्नोःसंयोगपूर्वत्वेनयणभावादुवङादेशः । हरी हृञ्हरणे सर्वधातुभ्यइन् नित्त्वादाद्युदात्तः प्रगृह्यत्वात्संहितायांप्रकृतिभावः । वक्षतः प्रार्थनायांलिङर्थेलेट् तस्यप्रथमपुरुषद्विवचनंतस् लेटोऽडाटावित्यडागमः शपिप्राप्ते सिब्बहुलंलेटीतिसिप् ढत्वकत्वषत्वानि तिङ्ङतिङइतिनिघातः । सुखतमे गतम् ॥ २ ॥

२. हरि नाम के दोनों घोड़े घृतस्यन्दी धान्य के पास, सुखकारी रथ से, इन्द्र को ले आवें।

इन्द्रंप्रातर्हवामहइन्द्रंप्रयत्यध्वरे । इन्द्रंसोमस्यपीतये ॥ ३ ॥

---

१ तै० सं० १. ४. २८. ।   २ तै० सं. १, ६, ४. ।

इन्द्रम् । प्रातः । हवामहे । इन्द्रम् । प्रऽयति । अध्वरे । इन्द्रम् । सोमस्य । पीतये ॥ ३ ॥

प्रातः कर्मारंभेप्रातःसवने इन्द्रंहवामहे आह्वयामः तथैवाध्वरेसोमयागे प्रयतिप्रगच्छति प्रारभ्यवर्तमानेसति माध्यंदिनेसवनेतमिन्द्रंहवामहे तथायज्ञसमाप्त्यवसरे तृतीयसवनेसोमस्य पीतयेसोमपानार्थंहवामहे ॥ प्रातः स्वरादिष्वन्तोदात्तोनिपातितः । हवामहे ह्वेञोलटिशपिपर-तोह्वःसंप्रसारणमित्यनुवृत्तौ बहुलंछन्दसीतिसंप्रसारणं परपूर्वत्वं गुणावादेशौ । प्रयति इण् गतौ लटःशतृ अदिप्रभृतिभ्यःशपइतिशपोलुक् शतुर्ङित्त्वाद्गुणाभावः प्रादिसमासः कृद्ग्रहणेग-तिकारकपूर्वस्यापिग्रहणमितिवचनात्प्रत्ययग्रहणइतिनियमाभावात् शतुरनुमोनद्यजादीइतिवि-भक्तेरुदात्तत्वम् । अध्वरे उक्तं संहितायांउदात्तस्वरितयोर्यणःस्वरितोनुदात्तस्येति अकारस्य स्वरितत्वम् । पीतये पाधाने क्तिनि छान्दसमन्तोदात्तत्वम् ॥ ३ ॥

३. मैं प्रातःकाल इन्द्र को बुलाता हूँ, यज्ञ-सम्पादन-काल में इन्द्र को बुलाता हूँ और यज्ञ-समाप्ति-समय में, सोमपान के लिए, इन्द्र को बुलाता हूँ।

उप॑नः सु॒तमागहि॒ हरि॑भिरिन्द्र के॒शिभिः॑ । सु॒तेहि॒त्वाहवा॑महे ॥ ४ ॥

उप॑ । नः॒ । सु॒तम् । आ । ग॒हि॒ । हरि॑ऽभिः । इ॒न्द्र॒ । के॒शिऽभिः॑ । सु॒ते । हि । त्वा॒ । हवा॑महे ॥ ४ ॥

हेइन्द्र केशिभिःकेसरयुक्तैर्हरिभिरश्वैस्त्वंनोऽस्मदीयंसुतमभिषुतंसोमंप्रतिउपसमीपेआग-हि आगच्छ सुते अभिषुतेसोमेनिमित्तभूतेसति हियस्मात्कारणात्त्वाहवामहेत्वामाह्वयामः तस्मा-दागच्छेतिपूर्वत्रान्वयः ॥ गहि गमेर्लोटःसेर्हिः शपइत्यनुवृत्तौबहुलंछन्दसीतिशपोलुक् इषुग-मियमांछइतिछत्वंनभवति नलुमतांगस्येतिप्रतिषेधात् अनुदात्तोपदेशेत्यादिनाअनुनासिकलोपः तस्यासिद्धवदत्राभादित्यसिद्धत्वादतोहेरितिहेर्लुग्नभवति । केशिभिः क्लिशेरन् लोलोपश्चेतिअन् मत्वर्थीयइनिः प्रत्ययस्वरः । हवामहे ह्वइत्यनुवृत्तौ बहुलंछन्दसीतिसंप्रसारणं शपःपित्त्वादनुदा-त्तत्वं तिङश्चलसार्वधातुकस्वरेणधातुस्वरएव तिङ्ङतिङइतिनिघातः हिचेतिप्रतिषेधात् ॥ ४ ॥

४. इन्द्रदेव ! केशर-युक्त अश्वों के साथ तुम हमारे संस्कृत सोम-रस के निकट आओ। सोमरस तैयार होने पर हम तुम्हें बुलाते हैं।

सेमंनः॒ स्तोम॒माग॒ह्युपे॒दंसव॑नंसु॒तम् । गौ॒रोनतृ॑षि॒तःपि॑ब ॥ ५ ॥ ३० ॥

सः । इ॒मम् । नः॒ । स्तोम॑म् । आ । ग॒हि॒ । उप॑ । इ॒दम् । सव॑नम् । सु॒तम् । गौ॒रः । न । तृ॒षि॒तः । पि॒ब॒ ॥ ५ ॥ ३० ॥

हेइन्द्र सत्वंनोऽस्मदीयमिमंस्तोमंस्तुतिं प्रतिआगहिआगच्छ आगमनेहेतुरुच्यते उप देवयजनसमीपे सुतमभिषुतसोमयुक्तमिदमिदानीमनुष्ठीयमानंसवनं प्रातःसवनादिरूपंकर्मवर्तते तस्माद्गौरोन गौरमृगइवतृषितःसन्निमंसोमंपिब ॥ सः इममित्यत्रसंहितायांसोचिलोपेचेत्पादपूरणमितिसुलोपः । गहि गतम् । सवनं सूयतेस्मिन्सोमइत्यधिकरणेल्युट् लितीतिप्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं ल्युडन्तात्सप्तम्याः सुपांसुलुगित्यवन्तीतिवक्तव्यमितिवचनात् द्वितीया अभिषुतसोमयुक्तमिदंसवनमितिकर्मण्येववाद्वितीया तदाप्तुतशब्दादर्शआदित्वादच् । तृषितः ञितृषापिपासायां निष्ठा निष्ठेतिक्तः प्रत्ययस्वरेणोदात्तः पश्चादिह आगमाअनुदात्ताइत्यनुदात्तत्वम् ॥ ५ ॥

५. इन्द्र ! तुम हमारी यह स्तुति ग्रहण करने आओ; क्योंकि यज्ञ-सवन (सोमरस) तैयार है। तृषित गोरे हरिणों की तरह आओ।

इमेसोमासइन्दवःसुतासोअधिबर्हिषि । ताँइन्द्रसहसेपिब ॥ ६ ॥

इमे । सोमासः । इन्दवः । सुतासः । अधि । बर्हिषि । तान् ।
इन्द्र । सहसे । पिब ॥ ५ ॥

इन्दुशब्दः उन्दीक्लेदनेइतिधातोरुत्पन्नः इन्दवः क्लेदनयुक्ताइमेवेद्यामवस्थिताः सोमासः यत्नात्प्रगताःसोमाबर्हिषियज्ञे अधिआधिक्येनसुतासः अभिषुताः हेइन्द्र सहसे बलार्थं तान्सोमान् पिब ॥ सोमासः आज्जसेरसुगिति जसोऽसुगागमः । इन्दवः उक्तम् । सुतासः पूर्ववद्सुक् संहितायांप्रकृत्यान्तःपादमव्यपरेइतिप्रकृतिभावात्परपूर्वत्वंनभवति । बर्हिषि बृंहेर्नलोपश्चेतिइस् प्रत्ययस्वरः । ताँइन्द्रेत्यत्रदीर्घादटिसमानपादेइतिरुत्वं यत्वयलोपौ अनुनासिकः । सहसे षहमर्षणे असुन्नन्तोनित्त्वादाद्युदात्तः ॥ ६ ॥

६. यह तरल सोमरस बिछाये हुए कुशों पर पर्याप्त अभिषुत (संस्कृत) है; इन्द्र ! बल के लिए इस सोम का पान करो।

सप्तमीमृचमाह—

अयंतेस्तोमोअग्रियोहृदिस्पृगस्तुशन्तमः । अथासोमंसुतंपिब ॥७ ॥

अयम् । ते । स्तोमः । अग्रियः । हृदिऽस्पृक् । अस्तु । शम्ऽतमः ।
अथ । सोमम् । सुतम् । पिब ॥ ६ ॥

हेइन्द्रअयमस्माभिःक्रियमाणःस्तोमः स्तोत्रविशेषः अग्रियः श्रेष्ठःसन् तेतव हृदिस्पृक् मनस्यंगीकृतः शन्तमः सुखतमोऽस्तु अथस्तुतेरनन्तरं सुतमभिषुतंसोमंपिब ॥ अग्रियः अग्रादित्यनुवृत्तौ घच्छौचेतिघन् घित्वादन्तोदात्तः । हृदिस्पृशतीतिहृदिस्पृक् स्पृशोनु-

दके किन् तत्पुरुषे कृति बहुलमित्यलुक् किन्प्रत्ययस्य कुरिति शकारस्य कुत्वं कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम्। शन्तमः सुखकरद्रव्यवचनोऽत्र शम्शब्दः ततस्तमप् अत्र सुखप्रकर्षस्य गुणद्वारा गुणिनि द्रव्ये संक्रान्तत्वाद् द्रव्यप्रकर्ष इति निषेधात् किमेत्तिङव्ययेत्यादिना आम् न भवति द्रव्यस्य स्वतःप्रकर्षाभावात् ईदृगर्थ एव हि स निषेधः। अथा सोमं संहितायां निपातस्य चेति दीर्घः॥ ७॥

७. इन्द्र! यह स्तुति श्रेष्ठ है; यह तुम्हारे लिए हृदयस्पर्शी और सुखकर हो। अनन्तर संस्कृत सोम पीओ।

विश्वमित्सवनंसुतमिन्द्रोमदायगच्छति। वृत्रहासोमपीतये॥ ८॥

विश्वम्। इत्। सवनम्। सुतम्। इन्द्रः। मदाय। गच्छति।
वृत्रऽहा। सोमऽपीतये॥ ७॥

वृत्रहा शत्रुघातक इन्द्रः सोमपीतये सोमपानाय मदाय तत्पानजन्यहर्षाय च विश्वमित्सर्वमपि सुतमभिषुतसोमयुक्तं सवनं प्रातःसवनादिरूपं कर्म गच्छति॥ विश्वं अशिप्रुषीत्यादिना क्वन् नित्वादाद्युदात्तः। सवनं सुतं पूर्ववत्। मदाय मदोऽनुपसर्गे इत्यप्प्रत्ययः पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः। गच्छति इषुगमियमां छः। वृत्रहा वृत्रं हतवान् ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषु क्विप् इन्हन्पूषन्नित्यादिना नियमाद् दीर्घत्वं सौ चेति नियमविषयत्वाद् भवति कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम्। सोमपीतये व्यधिकरणबहुव्रीहिरित्युक्तम् तत्पुरुषे वा दासीभारादित्वात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्॥ ८॥

८. वृत्रासुर का वध करनेवाले इन्द्र सोमपान और प्रसन्नता के लिए सारे सोमरस-संयुक्त यज्ञों में जाते हैं।

नवमीमृचमाह—

सेमन्नःकाममापृणगोभिरश्वैःशतक्रतो। स्तवामत्वास्वाध्यः॥९॥२१॥

सः। इमम्। नः। कामम्। आ। पृण। गोभिः। अश्वैः।
शतक्रतो इति शतऽक्रतो। स्तवाम। त्वा। सुऽआध्यः॥ ८॥२१॥

हे शतक्रतो स त्वं नोऽस्मदीयमिमं कामं काम्यमानं फलं गोभिरश्वैश्च सह आपृण सर्वतः पूरय वयमपि स्वाध्यः सुष्ठु सर्वतो ध्यानयुक्ताः सन्तस्त्वा त्वां स्तवाम॥ सेमं संहितायां सोऽचि लोपे चेत् पादपूरणमिति सुलोपः। कामं कमेर्णिङ् कर्मणि घञ् ञित्वादाद्युदात्त इत्यन्तोदात्तत्वे प्राप्ते वृषादिषु पाठादाद्युदात्तत्वम्। पृण पृण प्रीणने लोटः सेर्हिः तुदादिभ्यः शः तस्य ङित्वाद् गुणाभावः अतो हेरिति हेर्लुक्। गोभिः सावेकाचस्तृतीयादिर्विभक्तेरुदात्तत्वं न गोश्वन्साववर्णेति प्रतिषिध्यते। अश्वैः क्वन्नन्त इत्युक्तं असामर्थ्याल्लपराङ्गवद्भावः। स्तवाम ष्टुञ् स्तुतौ धात्वादेः षः सः लोडुत्तमबहुवचनस्य लो-

१　२१

टोऽड्विदितिङ्त्त्वात् नित्यंङित्वइतिसकारस्यलोपः आडुत्तमस्यपिच्चेत्याडागमः प्रत्ययस्यपि-त्त्वादनुदात्तत्वं धातुस्वरएव । स्वाध्यः ध्यैचिन्तायां स्वाङोरुपसर्गयोःप्राक्प्रयोगः अन्येभ्योऽपिदृश्यन्तइतिक्विप् दृशिग्रहणस्यविध्यन्तरोपसंग्रहणार्थत्वादत्रसंप्रसारणेसविपरपूर्वत्वं हलइति दीर्घः जसिपरनेकाचइतियणादेशः गतिकारकोपपदात्कृदित्युत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं उदात्तयणो-हल्पूर्वादितिजसउदात्तत्वंनभवति तत्रासर्वनामस्थानमित्यनुवृत्तेः अतउदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोनुदात्तस्येतिस्वरितत्वमेवभवति ॥ ९ ॥

९. सौ यज्ञ करनेवाले इन्द्र ! गायों और घोड़ों से तुम हमारी सारी अभिलाषायें भली भाँति पूर्ण करो। हम ध्यानस्थ होकर तुम्हारी स्तुति करते हैं।

इन्द्रावरुणयोरित्यादिकंनवर्चंसूक्तं अतएवनवशब्दानुवृत्तावनुक्रम्यते—इन्द्रावरुणयोरैन्द्रा-वरुणंयुवाकुपादनिचृताविति अत्रदेवतावसिष्ठा ऋषिश्छन्दसीपूर्ववदनुवर्तेते अयंतुविशेषः युवा-कुहीत्यादिकेद्वेऋचौपादनिचृन्नामकच्छन्दोयुक्ते विनियोगस्तुस्मार्तोलैंगिकोवाकश्चिदवगन्तव्यः।

तस्मिन्सूक्तेप्रथमामृचमाह—

इन्द्रावरुणयोरहंसम्राजोरवआवृणे । तानोमृळातईदृशे ॥ १ ॥

इन्द्रावरुणयोः । अहम् । सम्ऽराजोः । अवः । आ । वृणे ।
ता । नः । मृळातः । ईदृशे ॥ १ ॥

अहमनुष्ठातासम्राजोः समीचीनराज्योपेतयोः सम्यग्दीप्यमानयोर्वा इन्द्रावरुणयोर्देव-योःसंबन्धि अवोरक्षणंआवृणेसर्वतःप्रार्थये ता तौदेवौ ईदृशेएवंविधेऽस्मदीयवरणेनिमित्तभूतेस-तिमृळातः अस्मान्सुखयतः ॥ इन्द्रशब्दोरन्प्रत्ययान्तः वरुणशब्दउनन्प्रत्ययान्तः उभौनित्त्वादा-द्युदात्तौ समासे देवताद्वन्द्वेचेतिपूर्वपदस्यानङादेशः उभेयुगपदित्यनुवृत्तौदेवताद्वन्द्वेचेतियुगपदुभ-यपदप्रकृतिस्वरत्वम्। सम्राजोः राजृदीप्तौ सत्सूद्विषेत्यादिनाक्विप् समोमोऽनुस्वारइत्यनुस्वारेप्रा-प्ते मोराजिसमःक्वावितिमकारादेशः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं कर्तृकर्मणोःकृतीतिकर्तरिषष्ठी। अ-वरक्षणादिषुभावेअसुन् नित्त्वादाद्युदात्तः । ता सुपांसुलुगित्यादिनाद्विवचनस्याडादेशः टिलोपे विभक्तेरुदात्तनिवृत्तिस्वरः। मृळातः मृडसुखने प्रार्थनायांलिङर्थेलेट् द्विवचनं तस्य तस् लेटो-डाटावित्याडागमः तुदादिभ्यःशः ङित्त्वाल्लघूपधगुणाभावः । ईदृशे त्यदादिषुदृशोनालोचने-कञ्चेतिइदम्शब्देउपपदेदृशेःकञ् उपपदसमासे इदंकिमोरीश्कीइतीदमईश् शित्त्वात्सर्वादेशः कञः कित्त्वाद्गुणाभावः ञित्त्वादुत्तरपदस्याद्युदात्तत्वम् उपपदसमासेकृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे-नतदेवशिष्यते ॥ १ ॥

१. मैं सम्राट् इन्द्र और वरुण से, अपनी रक्षा के लिए, याचना करता हूं। ऐसी याचना करने पर ये दोनों हमें सुखी करेंगे।

द्वितीयामृचमाह—

गन्तारा हि स्थोऽवसे हवं विप्रस्य मावतः । धर्तारा चर्षणीनाम् ॥ २ ॥

गन्तारा । हि । स्थः । अवसे । हवम् । विप्रस्य । माऽवतः ।
धर्तारा । चर्षणीनाम् ॥ २ ॥

हेइन्द्रावरुणौ अवसे अवितुमनुष्ठातारं रक्षितुं मावतोमद्विधस्यविप्रस्य ब्राह्मणस्यर्त्विजो-
हवमाह्वानंगन्तारौस्थोहि गमनशीलौभवथःखलु· कीदृशौ चर्षणीनांमनुष्याणांधर्तारौ योग-
क्षेमसंपादनेनधारयितारौ ॥ गन्तारा गमेस्ताच्छील्येतृन् द्विवचनस्यसुपांसुलुगित्यादिनाआ-
कारादेशः ऋदृशोङिगुणः अप्तृन्नित्यादिनोपधादीर्घत्वं तृनोनित्त्वादाद्युदात्तत्वम्। स्थः अस
भुवि लट्मध्यमपुरुषद्विवचनंथस् अदिप्रभृतिभ्यःशपइतिशपोलुक् हिचेतिनिघातप्रतिषेधः।अव-
से अवरक्षणे तुमर्थेसेसेनित्यसेन् नित्त्वादाद्युदात्तः। हवं ह्वेञोबहुलंछन्दसीत्यनैमित्तिकेसंप्र-
सारणेपरपूर्वत्वेच ऋदोरबित्यप् गुणावादेशौ अपःपित्त्वादनुदात्तत्वं धातुस्वरएव। विप्रस्य टुव-
पीजसंताने ऋज्रेन्द्रेत्यादिनारन्निपातितोनित्त्वादाद्युदात्तः। मावतः वतुप्प्रकरणे यु-
ष्मदस्मद्भ्यांछन्दसिसादृश्यउपसंख्यानं वतुप् प्रत्ययोत्तरपदयोरस्मदोमपर्यन्तस्यमादेशः आसर्व-
नाम्नइतिदकारस्यआकारः सवर्णदीर्घः मतुपःपित्त्वादनुदात्तत्वम् प्रातिपदिकान्तोदात्तत्वे
सएवशिष्यते। धर्तारा धृञ्धारणे ण्वुल्तृचाविति तृच् एकाचउपदेशेऽनुदात्तादितीट्प्रतिषेधः गुणोरपर-
त्वं अप्तृन्नित्यादिनाउपधादीर्घः सुपांसुलुगित्याकारः तृचश्चित्त्वादन्तोदात्तत्वम्। चर्षणीनां
कृषेरादेश्चचइतिअनिप्रत्ययः तत्संनियोगेनककारस्यचकारः प्रत्ययाद्युदात्तत्वंबाधित्वा छा-
न्दसमन्तोदात्तत्वम् अथवानामन्यतरस्यामितिविभक्तेरुदात्तत्वम् तत्रहि मतुपि योह्रस्वान्तः
अन्तोदात्तःतस्मात्परस्यनामउदात्तत्वमितिव्याख्यातम्॥ २ ॥

२. तुम मेरे जैसे पुरोहितों की रक्षा के लिए मेरा आह्वान ग्रहण करो। तुम मनुष्यों के स्वामी हो।

तृतीयामृचमाह—

अनुकामं तर्पयेथामिन्द्रावरुण राय आ । ता वां नेदिष्ठमीमहे ॥ ३ ॥

अनुऽकामम् । तर्पयेथाम् । इन्द्रावरुणा । रायः । आ । ता ।
वाम् । नेदिष्ठम् । ईमहे ॥ ३ ॥

इन्द्रावरुणा हेइन्द्रावरुणौ अनुकामं अस्मदीयाभिलाषमनुरायोधनस्यप्रदानेन आतर्प-
येथां सर्वतोस्मांस्तृप्तान्कुरुतं वयंप्रदायप्रदायधनंकामयामहेतदातदाप्रयच्छतमित्यर्थः ता वां

यादृशौ युवां नेदिष्ठं अतिशयेन सामीप्यं यथा भवति तथा ईमहे याचामहे कालविलंबमन्तरेण धनं दातव्यमित्यर्थः सप्तदशसु याञ्चाकर्मसु ईमहे इति पठितम् ॥ अनुकामं कामस्य पश्चादनुकामं अथवा कामं अनु अनुकामं अनुरिह पश्चादर्थे अथवा वीप्सालक्षणे यथार्थे योग्यता वीप्सा पदार्थानतिवृत्तिः सादृश्यं चेति चत्वारो हि यथार्था गृहीताः अव्ययं विभक्तीत्यादिना अव्ययीभावसमासः अव्ययीभावश्चेत्यव्ययसंज्ञायां अव्ययादाप्सुप इति प्राप्तस्य लुकोपवादो नाव्ययीभावादतोऽम्त्वपञ्चम्या इति विभक्तेरमादेशः समासस्येत्यन्तोदात्तत्वम् । सर्पयेथां ऋपेर्ण्यन्ताल्लोटो णिचश्चेत्यात्मनेपदम् मध्यमद्विवचनमाथां टेरेत्वे आमेतरित्यामादेशः शपि सत्यतो येय इत्यनुवृत्तौ आतो ङित इत्याकारस्य इयादेशः आर्धधातुकोपलोपश्च । इन्द्रावरुणा सुपां सुलुगिति द्विवचनस्य आकारः आमन्त्रिताद्युदात्तत्वं संहितायामाकारस्य ह्रस्वत्वम् । रायः ऊडिदमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वम् । वा सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः पदात्परत्वाद्युवामित्यस्य वामादेशोऽनुदात्तः । नेदिष्ठं अतिशयेनान्तिकं अतिशायने इष्ठन् अन्तिकबाढयोर्नेदसाधाविति नेदादेशः यस्येति लोपः इष्ठनो नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । ईमहे ईङ्गतौ ङित्त्वादात्मनेपदम् बहुलं छन्दसीति श्यनो लुक् निघातः ॥ ३ ॥

३. इन्द्र और वरुण! हमारे मनोरथ के अनुसार, धन देकर हमें तृप्त करो। हमारी यही इच्छा है कि तुम हमारे पास रहो।

चतुर्थीमृचमाह—

युवाकु हि शचीनां युवाकु सुमतीनाम् । भूयाम वाजदाव्नाम् ॥ ४ ॥

युवाकु । हि । शचीनाम् । युवाकु । सुऽमतीनाम् । भूयाम ।
वाजऽदाव्नाम् ॥ ४ ॥

हि यस्मात्कारणात् शचीनामस्मदीयकर्मणां संबन्धि सोमरूपं हविर्युवाकु सतीवर्यैकधनात्मकैरुदकैः पयःसक्त्वादिद्रव्यान्तरैश्च मिश्रितं तथा सुमतीनां शोभनबुद्धियुक्तानामृत्विजां स्तोत्ररूपं वचनमपि युवाकु नानाविधैःस्तुत्यगुणैर्मिश्रितं तस्मात्कारणात् हे इन्द्रावरुणौ तथाविधं हविः स्वीकुर्वतोर्युवयोः प्रसादाद्वयं वाजदाव्नां अन्नप्रदानां पुरुषाणां मध्ये मुख्या भूयाम भवेम अपः अप्न इत्यादिषु षड्विंशतिसंख्याकेषु कर्मनामसु शची शमी इति पठितम् ॥ युवाकु यु मिश्रणे कठिकुषिभ्यां काकुरित्यत्र बाहुलकाद्यौतेरपि काकुः प्रत्ययः कित्त्वेन गुणाभावादुकारस्योवङादेशः प्रत्ययस्वरेण मध्योदात्तत्वम् । शचीशब्दः केषांचिन्मते शार्ङ्गरवादिङीनन्तो नित्त्वादाद्युदात्तः उभे वनस्पत्यादिषु युगपदित्यत्र वृत्तिकृतोक्तम् । सुमतीनां विद्याम सुमतीनामित्यत्रोक्तम् । भूयाम प्रार्थनायां लिङ् उत्तमबहुवचने नित्यं ङित इति सकारलोपः यासुट् परस्मैपदेषूदात्तो ङिच्चेत्युदात्तो यासुडागमः लिङःसलोपोऽनन्त्यस्येति सकारलोपः बहुलं छन्दसीति शपो लुक् सति शिष्टत्वाद्यासुडुदात्त एव

शिष्यते । वाजदात्नां वाजंददातीतिवाजदावानः आतोमनिन्नित्यादिनावनिप् तस्यपित्त्वाद्धातु-स्वरएवशिष्यते समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेनसएवशिष्यते आमिअल्लोपोनइत्यकारलोपः तस्याचःपरस्मिन्निविस्थानिवद्भावाल्लोपोव्योर्वलीतियकारलोपोनभवति ॥ ४ ॥

४. हमारे यज्ञ में हव्य मिला हुआ है और इसमें पुरोहितों का स्तोत्र भी सम्मिलित हो गया है; इसलिए हम अन्नदाताओं में अग्रणी हों।

इन्द्रः॑ सहस्रदाव्नां॒ वरु॑णः॒ शंस्या॑नाम् ॥ क्रतु॑र्भवत्यु॒क्थ्यः॑ ॥ ५ ॥ ३२ ॥

इन्द्रः॑ । स॒ह॒स्र॒ऽदाव्ना॑म् । वरु॑णः । शंस्या॑नाम् । क्रतुः॑ । भ॒व॒ति॒ । उ॒क्थ्यः॑ ॥ ५ ॥

अयमिन्द्रः सहस्रदाव्नां सहस्रसंख्याकधनप्रदानांमध्ये क्रतुःधनदानस्यकर्ताभवति प्रभूतंप्रदातीत्यर्थः तथा वरुणःशंस्यानांस्तुत्यानांमध्ये उक्थ्यःस्तुत्योभवति अतिशयेनस्तुत्यइत्यर्थः॥ वरुणः उनन्प्रत्ययोनित्त्वादाद्युदात्तः । शंस्यानां शंसुस्तुतौ ऋहलोर्ण्यत् तित्स्वरितमितिप्राप्ते ईड-वंदवृशंसदुहांण्यतइत्याद्युदात्तः । क्रतुः कृञः कृतुरितिकतुः कित्त्वाद्गुणाभावेयणादेशः प्रत्ययस्वरे-णाद्युदात्तः । उक्थ्यः उक्थंशस्त्रं तेनस्तुत्यत्वेनतत्रभवउक्थ्यः भवेछन्दसीतियत् यस्येति लोपः अत्रतित्स्वरितमित्येतद्बाधित्वातीर्ध्यायकूम्यायेत्यादिवत्प्रचुलात् यतोनावइतिप्राप्तमाद्यु-दात्तत्वम् सर्वेविधयश्छन्दसिविकल्प्यन्तइतिनक्रियते ननुयस्येतिलोपात्प्रागेवतित्स्वरितत्वमस्तु नहिवदायतोनावइत्येतदस्ति प्रचुलाभावात् अतएवऊर्म्यायचसूर्म्यायचेत्यादौस्वरितत्वं दृश्यते नचपरत्वान्नित्यत्वाच्च यस्येतिलोपेनप्रथमंतोभाव्यमितिवाच्यम् प्रकृतिप्रत्ययाश्रयात्व-हिरङ्गायस्येतिलोपात्प्रत्ययमात्राश्रयतयाअन्तरङ्गत्वेनतित्स्वरितमित्येतस्यप्राबल्यात् अतऊ-र्म्यायेत्यादिवत् उक्थ्यइत्यत्रापिलक्षणतएवस्वरितत्वंभविष्यतीतिकिंछान्दसेन यत्रहिलोप-मन्तरेणप्रचुलं तत्रयतोनावइत्येतद्भवति यथाचेयंजेयमितिलोपनिबन्धनप्रचुलप्रदेशेषुतु स्वरि-तेनैवभवितव्यमिति एवंतर्हितीर्ध्यायकूम्यायेत्यादौयदाद्युदात्तत्वं तदेवच्छान्दसमस्तु अथ भगतु वार्णादाङ्गंबलीयइत्यन्तरङ्गत्वेऽपिस्वरितत्वंबाधित्वालोपएवभविष्यति तर्हिउक्थ्येऊर्म्यायसूर्म्यायि-त्यादौचछान्दस्यमस्तु सर्वथैकत्रछान्दस्यात्रमुच्यते ॥ ५ ॥

५. असंख्य धनदाताओं में इन्द्र धन के दाता और स्तवनीय देवों में वरुण स्तुति-पात्र हैं।

इतिप्रथमस्यप्रथमेद्वात्रिंशोवर्गः ॥ ३२ ॥

---

०१ वीरवीर्यौचेत्यत्रवीर्यग्रहणाद्यतोनावइत्यनित्यमितिज्ञापितत्वात्तित्स्वरितमितिस्वरितत्वम् । २. आवूल्यं भृगवाणः (ऋ० सं० १. ५. १५.) इत्यत्रवेदभाष्यम् ।

सूक्तेषष्ठीमृचमाह—

तयोरिदवंसावयंसनेमनिचंधीमहि । स्यादुतप्ररेचनम् ॥ ६ ॥

तयोः । इत् । अवंसा । वयम् । सनेम । नि । च । धीमहि ।
स्यात् । उत । प्रऽरेचनम् ॥ ६ ॥

तयोरित्पूर्वोक्तयोरिन्द्रावरुणयोरेव अवसा रक्षणेन वयमनुष्ठातारः सनेम संभजेम धनमितिशेषः निधीमहिच प्राप्तेधनेयावदपेक्षितं तावद्भुक्त्वा ततोवशिष्टं धनंकंचिन्निधिरूपेणस्थापयामश्च उतअपिचप्ररेचनं भुक्तान्निहिताच्च प्रकर्षेणाधिकंधनं स्यात् संपद्यताम् ॥ अवसा असुन् नित्त्वादाद्युदात्तः वयं यूयंहिस्थेत्यत्रयदुक्तंतदत्रद्रष्टव्यम् । सनेम आशिषिलिङ् तस्यमस् नित्यंङित इतिसकारलोपः किदाशिषीतियासुट् छन्दस्युभयथेतिसार्वधातुकमप्यस्तीति लिङःसलोपोऽनन्त्यस्येतिसकारलोपः अतोयेयइतिइयादेशः लोपोव्योर्वलीतियलोपः लिङ्याशिष्यङिति अङ् आद्गुणः पादादित्वाच्चनिघातः । धीमहि डुधाञ्धारणपोषणयोः आशिषि लिङोमहिङ् तस्यछन्दस्युभयथेतिसार्वधातुकार्धधातुकसंज्ञे तत्रसार्वधातुकत्वेनलिङःसलोपोऽनन्त्यस्येतिसकारलोपः सार्वधातुकमपिदितिङित्त्वम् शप् च बहुलंछन्दसीतिजुहोत्यादेरपिशपोलुक् आर्धधातुकत्वादातोलोपइटिचेत्याकारलोपः निघातः सनेमेत्यपेक्षयाद्वितीयत्वादचघायोगेमध्येतिननिषेधः । स्यात् अस्तेःप्रार्थनायांलिङ् तिप् इतश्चेतीकारलोपः यासुट्परस्मैपदेषूदात्तोङिच्चेति यासुट्ङित्त्वे अदिप्रभृतिभ्यःशपइतिशपोलुक् श्नसोरल्लोपइत्यकारलोपः पादादित्वाच्चनिघातः । उत एवमादीनामन्तइत्यन्तोदात्तः । प्ररेचनं रिचिर्विरेचने भावेल्युट् योरनादेशः लितीतिप्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् गतिसमासः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ६ ॥

६. उनके रक्षण से हम धन का उपयोग और संचय करते हैं। इसके अतिरिक्त हमारे पास यथेष्ट धन हो।

सप्तमीमृचमाह—

इन्द्रावरुणवामहंहुवेचित्रायराधसे । अस्मान्त्सुजिग्युषस्कृतम् ॥ ७ ॥

इन्द्रावरुणा । वाम् । अहम् । हुवे । चित्राय । राधसे । अस्मान् ।
सु । जिग्युषः । कृतम् ॥ ७ ॥

इन्द्रावरुणा हेइन्द्रावरुणौ वांयुवामुभौ अहं हुवे आह्वयामि किमर्थं चित्रायमणिमुक्तादिरूपेणविविधायराधसेधनाय तदाहूतौ युवांअस्माननुष्ठातॄन् सुजिग्युषः शत्रुविषयेसुष्ठुजयमुक्तान् कृतं कुरुतम् ॥ इन्द्रावरुणा सुपांसुलुगित्यादिना संबोधनस्यआकारः देवताद्वन्द्वेचेति

पूर्वपदस्यानङ् आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम् संहितायांछान्दसंह्रस्वत्वम्। हुवे ह्वयतेर्लट्युत्तमैकवचनं इट् शपइत्यनुवृत्तौबहुलंछन्दसीतिलुक् ह्वइत्यनुवृत्तौबहुलंछन्दसीतिसंप्रसारणं परपूर्वत्वं अचि-श्नुधात्वित्यादिनाउवङ् नचहुश्नुवोरित्यादिनायणादेशः जुहोतेरेवहिमविपदोकस्यतत्वन्पुनरस्य लाक्षणिकत्वात् इटःप्रत्ययस्वरेणोदात्तत्वं पादादित्वान्ननिघातः। राधसे असुन् नित्त्वादाद्युदात्तत्वम्।अस्मान् शसि द्वितीयायांचेत्यात्वम् शसोनइतिनत्वम्। जिग्युषः जिजये लिटःक्वसुश्चेति क्वसुः द्विर्भावः सन्लिटोर्जेरितिद्वितीयस्यकुत्वं क्वसोःकित्त्वाद्गुणाभावः क्रादिनियमात्प्राप्तस्येटो-वस्वेकाजाद्धसामितिनियमेननिवृत्तिः द्वितीयाबहुवचनंशस् भसंज्ञायां वसोःसंप्रसारणमिति संप्रसारणंपरपूर्वत्वं एरनेकाचइतियणादेशः शासिवसिघसीनांचेतिषत्वं प्रत्ययस्वरेणउकार-उदात्तः। कृतं कृञ्करणे लोण्मध्यमद्विवचनस्य लङ्वल्लावत्समादेशः शपोबहुलंछन्दसीतिलुक् विकृतिङ्इतिनिघातः ॥ ७ ॥

७. इन्द्र और वरुण! तरह-तरह के धनों के लिए मैं तुम लोगों को बुलाता हूँ। हमें भली भाँति विजयी बनाओ।

इन्द्रा॑वरुण॒नूनुवा॒ंसिषा॑सन्तीषुधी॒ष्वा। अ॒स्मभ्यं॒शर्म॑यच्छतम् ॥ ८ ॥

इन्द्रा॑वरुणा। नु। नु। वा॒म्। सिसा॑सन्तीषु। धी॒षु। आ।
अ॒स्मभ्य॑म्। शर्म॑। य॒च्छ॒त॒म् ॥ ८ ॥

इन्द्रावरुणा हेइन्द्रावरुणौ धीष्वस्मदीयबुद्धिषुवां युवां सिषासन्तीषु सनितुं संभक्तुं सम्यक् सेवितुमिच्छन्तीषुसतीष्वानीमासमन्तादस्मभ्यं शर्मसुखं नूनु अतिशयेनक्षिप्रंयच्छतंदत्तं यद्वैरा-विसंस्थाकेषुक्षिप्रनामसु नुमक्षिवितिपठितम् तस्यद्विरावृत्त्यबलात् अतिशयोलभ्यते॥इन्द्रावरुणा उक्तम्। नूनु ऋचितुनुघमक्षुतङ्कुत्रोरुष्याणामिति पूर्वस्यदीर्घत्वम्। सिषासन्तीषु वनषणसंभक्तौ धात्वादेःषःसः इच्छायांसन् द्विर्भावोहलादिशेषः सन्यतइतीत्वं आदेशप्रत्यययोरितिषत्वं सनीवन्तेत्यादिनाविकल्पादिडभावः जनसनखनांसञ्झलोरितिनकारस्यआकारः उपरिष्टः शतृ कर्तरिशप् उगितश्चेतिङीप् शप्श्यनोर्नित्यमितिनुम् ङीपःशपश्चपित्त्वाच्छतुश्चलसार्व-धातुकत्वेनचानुदात्तत्वम् सनोनित्त्वादाद्युदात्तत्वम् तदेवशिष्यते। धीषु सावेकाचइतिविभक्तेरुदात्तत्वम्। अस्मभ्यं अस्मभ्यमप्रतिभ्कृतइत्यत्रोक्तम्। यच्छतं दाण्दाने शपि पाघ्रेत्यादिनायच्छादेशः ॥ ८ ॥

८. इन्द्र और वरुण! तुम्हारी अच्छी तरह से सेवा करने के लिए हमारी बुद्धि अभिलाषिणी है। हमें शीघ्र सुख दो।

नवमीमृचमाह—

प्रवा॑मश्नोतुसुष्टु॒तिरिन्द्रा॑वरुण॒यांहु॒वे। याम॒धाथे॑स॒धस्तु॑तिम्॥९॥ २३॥

प्र। वाम्। अश्नोतु। सुऽस्तुतिः। इन्द्रावरुणा। याम्। हुवे।
याम्। ऋधाथे इति। सधऽस्तुतिम्॥ ९॥ ३३॥

इन्द्रावरुणा हेइन्द्रावरुणौ यामस्मत्कर्तृकांशोभनस्तुतिंप्रतिहुवेयुवामुभावाह्वयामि किञ्च सधस्तुतिं युवयोरुभयोःसाहित्येनक्रियमाणयास्तवक्रिययायुक्तां यां सुष्टुतिं प्रतिलभ्य ऋधाथे युवांवर्धाथे तादृशीसुष्टुतिः शोभनस्तुतिहेतुभूतऋक्समूहोवामश्नोतु युवां व्याप्नोतु॥ अश्नोतु अशूव्याप्तौ लोटोव्यत्ययेनतिप् स्वादिभ्यःश्नुः। सुष्टुतिः नञ्विषेअस्यसुष्टुतिमित्यत्रोक्तम्। इन्द्रावरुणाहुवेउक्ते अवनु यद्वृत्तयोगादनिघातः। ऋधाथे ऋधुवृद्धौ लट् व्यत्ययेनात्मनेपदम् मध्यमद्विवचनेश्नोर्बहुलंछन्दसीतिलुक् प्रत्ययस्वरेणआकारउदात्तः यच्छब्दयोगान्ननिघातः। सधस्तुतिं सहस्तुतिर्यस्यांसुष्टुतौसासधस्तुतिः अत्रसुष्टुतिरित्यन्यपदार्थे स्तुतिशब्दस्यस्तूयतेअनयेतिकरणसाधनत्वेनऋक्परत्वे अयंस्तुतिशब्दोभावसाधनतयास्तवनक्रियापरः तस्मिन्भावसाधनत्वेनक्रियापरे अयंकरणसाधनतयाऋक्परइतिसमस्यमानपदार्थादन्यः सहेत्यत्रहकारस्यव्यत्ययेनधकारः सहशब्दएवमादित्वादन्तोदात्तः बहुव्रीहित्वेनपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्॥ ९॥

९. इन्द्र और वरुण! जिस स्तुति से हम तुम्हें बुलाते हैं, अपनी जिस स्तुति को तुम परिवर्द्धित करते हो, वही सुशोभन स्तुति तुम्हें प्राप्त हो।

॥इतिप्रथमस्यप्रथमेत्रयस्त्रिंशोवर्गः॥ ३३॥

इतिचतुर्थोनुवाकः॥ ४॥

सोमानमित्यादिषट्सूक्तात्मकेपञ्चमानुवाकेसोमानमित्यादिकंनवर्चंसूक्तम् ऋषिच्छन्दसी पूर्ववत् देवताविशेषस्त्वेवमनुक्रम्यते सोमानमितिपञ्चब्राह्मणस्पत्याश्चतुर्थ्यामिन्द्रश्चसोमश्च पञ्चम्यांदक्षिणाचान्त्याःसादसस्पत्यानाराशंसीवान्त्येति सूक्तगताआद्याःपञ्चर्चोब्रह्मणस्पतिदेवताकाः तासांमध्येसघावीरइत्येतस्याश्चतुर्थ्याऋचोब्रह्मणस्पतिरिन्द्रश्चसोमश्चेतितिस्रोदेवताः त्वन्तमित्येतस्याःपञ्चम्यादक्षिणयासहपूर्वोक्तास्तिस्रोदेवताः षष्ठीमारभ्यतिसृणांसदसस्पतिर्दैवता नराशंसमित्येतस्यानवम्याःसदसस्पतिर्नराशंसोवाविकल्प्यते विनियोगस्तुपूर्ववत्॥

तस्मिन्सूक्तेप्रथमामृचमाह—

सोमानंस्वरणंकृणुहिब्रह्मणस्पते। कक्षीवन्तंयऔशिजः॥ १॥

सोमानम्। स्वरणम्। कृणुहि। ब्रह्मणः। पते। कक्षीवन्तम्।
यः। औशिजः॥ १॥

हेब्रह्मणस्पते एतन्नामकदेव सोमानमभिषवस्यकर्तारंमांअनुष्ठातारंस्वरणंदेवेषुप्रकाशनवन्तं कृणुहि कुरु अत्रदृष्टान्तः—कक्षीवन्तंएतन्नामकमृषिं इवशब्दोऽत्राध्याहर्तव्यः कक्षीवान्यथादेवेषुप्रसिद्धः तद्वदित्यर्थः यःकक्षीवानृषिरौशिजःउशिजःपुत्रःतमिवेतिपूर्वत्रयोजना कक्षीवदोनुष्ठातृषुमुनिषुप्रसिद्धिःतैत्तिरीयैराम्नायते—एतंवैपरआट्णारःकक्षीवाँऽऔशिजोवीतहव्यः श्रायसस्त्रसदस्युःपौरुकुत्स्यःप्रजाकामाअचिन्वतेति । ऋगन्तरेऽप्यृषित्वकथनेनुष्ठातृप्रसिद्धिः सूच्यते—अहंकक्षीवाँऋषिरस्मिविप्रइति । तस्मादस्यानुष्ठातारंमतिदृष्टान्तत्वंयुक्तं सोयंमन्त्रोयास्केनैवंव्याख्यातः—सोमानंसोतारंप्रकाशनवन्तंकुरुब्रह्मणस्पतेकक्षीवन्तमिवयऔशिजःकक्षीवान्कक्ष्यावानौशिजउशिजःपुत्रउशिग्वष्टेःकान्तिकर्मणोपित्वयंमनुष्यकक्षएवाभिप्रेतःस्यात्तंसोमानं सोतारंमांप्रकाशनवन्तंकुरुब्रह्मणस्पतइति । अस्मिन्मन्त्रेसोमानमितिपदेनब्रह्मणइतिपदेनसूचितं तात्पर्यं तैत्तिरीयाआमनन्ति—सोमानंस्वरणमित्याह सोमपीथमेवावरुन्धे कृणुहिब्रह्मणस्पतइत्याह ब्रह्मवर्चसमेवावरुन्धइति ॥ सोमानं सुनोतीति षुञ्अभिषवे अन्येभ्योऽपिदृश्यन्तइति मनिन् दृशिग्रहणस्यविध्यन्तरोपसंग्रहणार्थत्वान्नित्त्वेऽपिनाद्युदात्तत्वं किंतुप्रत्ययस्वरएव उणादिषुवासोमनशब्दोद्रष्टव्यः बहुलग्रहणादौणादिकोवामनिर्द्रष्टव्यः । स्वरणं प्रख्यातं स्वृशब्दोपतापयोः छन्दस्यल्युटोबहुलमितिकर्मणिल्युट् लिद्दीत्यकारउदात्तः । कृणु हि कृविहिंसाकरणयोश्च इदितोनुम्धातोरितिनुम् लोटःसिपोहिःशपिप्राप्तेधिन्विकृण्व्योरचेत्युप्रत्ययः तत्सन्नियोगेनवकारस्याकारः तस्यातोलोपइतिलोपः तस्यस्थानिवद्भावात्लघूपधगुणः हेर्ङित्त्वादुकारस्यनगुणःउतश्चप्रत्ययाच्छन्दोवावचनमितिहेर्नलुक् सतिशिष्टस्वरबलीयस्त्वंमन्यत्र विकरणेभ्यइतिवचनाद्धेरेवप्रत्ययस्वरेणोदात्तत्वम् पादादित्वान्ननिघातः । ब्रह्मणः षष्ठ्याःपतिपुत्रेत्यादिनासंहितायांविसर्जनीयस्यसकारः सुबामन्त्रितपराङ्गवद्भावात्तदद्वयस्यामन्त्रितनिघातः। कक्षीवन्तं कक्षेभवाकक्ष्या अश्वोदरसंबन्धिनीरज्जुः भवेछन्दसीतियत्प्रत्ययः साअस्यास्तीत्यर्थेआसंदीवदष्ठीवच्चक्रीवत्कक्षीवदितिऋषिविशेषनामकक्षीवच्छन्दोनिपातितः छन्दसीरइतिवत्वं यप्रत्ययस्वरेणतदादेशोनिपातितईकारउदात्तः मतुप्सुपौपित्त्वादनुदात्तौ । औशिजः वशकान्तौ इगुपधात्कित्वनुवृत्तौ वशेःकिच्चेतिइजिप्रत्ययः तस्यकित्त्वाद्ग्रहिज्येत्यादिनासंप्रसारणं परपूर्वत्वेगुणाभावः तवस्यापत्यमितिप्राग्दीव्यतोऽण् आदिवृद्धिः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वम् ॥१॥

१. हे ब्रह्मणस्पति ! मुझ सोमरस-दाता को उशिज्-पुत्र कक्षीवान् की तरह देवताओं में प्रसिद्ध करो।

द्वितीयामृचमाह—

योरेवान्योअमीवहावसुवित्पुष्टिवर्धनः । सनःसिषक्तुयस्तुरः ॥ २ ॥

---

१ तै०सं. ५. ६. ५ । २ ऋ० ४. ६. १५ । ३ नि० ६. १०. । ४ तै० सं. १. ५. ७. ।

यः । रे॒वान् । यः । अ॒मी॒व॒ऽहा । व॒सु॒ऽवित् । पु॒ष्टि॒ऽवर्धनः ।
सः । नः॒ । सि॒स॒क्तु॒ । यः । तु॒रः ॥ २ ॥

योब्रह्मणस्पतिः रेवान्धनवान्यश्चामीवहारोगाणांहन्ता वसुविद्धनस्यलब्धा पुष्टिवर्धनः पुष्टेर्वर्धयिता यश्चतुरःत्वरोपेतः शीघ्रफलदः सब्रह्मणस्पतिर्नोऽस्मान् सिषक्तुसेवतां परिगृह्यानुगृह्णात्वित्यर्थः अत्रसिषक्तुशब्दस्यसेवार्थत्वंयास्कआह—सिषक्तुसचतइतिसेवमानस्येति[1]। प्रत्यायकौशब्दावितिशेषः ॥ रेवान् रयिरस्यास्तीतिमतुप् रयेर्मतौबहुलमितियकारस्यसंप्रसारणं परपूर्वत्वं छन्दसीरइतिवत्वं आद्गुणः ननुवत्वस्यासिद्धत्वाद्बहिरङ्गत्वाच्चप्रागेवगुणेकृते इवर्णाभावान्नवत्वं नचान्त्यादिवच्चेत्यादिवद्भावेनइवर्णसंपादनम् वर्णाश्रयविधौतत्प्रतिषेधात् अन्यथास्वद्भिरित्यत्रसवर्णदीर्घस्यान्तवद्भावेनअकारत्वादतोभिसऐसित्यैसादेशःस्यात् नचनिरवकाशत्वेनवत्वस्यानवकाशत्वम् अग्निवान्मेदर्भस्तंबैः[2]। ऊर्णनाभिहरिवइत्यादावकाशलाभात् सत्यं अत्रगुणप्रवृत्तेः प्रागिकारात्परोमतुप्कदाचिदिवर्णात्परस्यमतुपःपश्चादेकारादेशेनइवर्णाभावेऽपिभवतिवत्वमितिछन्दसीरइतिसूत्रकृताविवक्षितम् अमुनैवाभिप्रायेण हरिवइत्यादिकमुदाहृत्यापि अन्येवृत्तिकृताआरेवानित्यप्युदाहृतम् ह्रस्वनुड्भ्यामित्यत्रआरेशब्दान्मतुपइत्युदात्तत्वंवक्तव्यमित्यत्रारेशब्दोरेशब्दस्याप्युपलक्षणम् अतएवहि रेवाँइन्द्रेत्यादौमतुपउदात्तत्वंदृष्टम् अथवाह्रस्वनुड्भ्यामित्यत्रापिकदाचिद्ध्रस्वात्परस्यमतुपउदात्तत्वमित्येवव्याख्येयं एवं चसंप्रसारणपरपूर्वत्वयोःकृतयोर्गुणात्प्राक्ह्रस्वात्परोमतुबितिरेवानारेवानित्यादौसर्वत्रोदात्तत्वंसिध्यति अयमेवसूत्रकृतोभिप्रायोवार्तिककृताव्याख्यातइति । अमीवहा अमरोगइत्येतस्माद्वन्प्रत्ययेनअमीवशब्दोनिपातितः तंहन्तीतिबहुलंछन्दसीतिक्विप् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । वसुवित् वसुविन्दतीतिवसुवित् क्विप्चेतिक्विप् उत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । पुष्टिवर्धनः वर्धयतेर्नन्द्यादित्वाल्ल्युः लितीतिप्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं पुष्टेर्वर्धनइतिकर्मणिषष्ठ्यासमासः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । सिषक्तु षचसमवाये लोटि बहुलंछन्दसीतिशपःश्लुः श्लाविति द्वित्वे इत्वाविशेषेण बहुलंछन्दसीत्यभ्यासाकारस्यइकारः । तुरः तुरत्वरणे इगुपधज्ञाप्रीकिरःकः प्रत्ययस्वरः ॥२॥

२. जो सम्पत्तिशाली, रोगापसारक, धन-दाता, पुष्टि-वर्द्धक और शीघ्र फलदाता हैं, वे ही ब्रह्मणस्पति या बृहस्पति देवता हमारे ऊपर अनुग्रह करें।

तृतीयामृचमाह—

मानःशंसोअररुषोधूर्तिःप्रणङ्मर्त्यस्य । रक्षाणोब्रह्मणस्पते ॥ ३ ॥

मा । नः॒ । शंसः॑ । अर॑रुषः । धू॒र्तिः । प्रण॑क् । मर्त्य॑स्य । रक्ष॑ । नः॒ । ब्र॒ह्म॒णः॒ । प॒ते॒ ॥ ३ ॥

१ नि० ३. २१. । २ तै० ब्रा० २. २. १. । ३ ऋ० सं. १. १. ५. । ४ तै०. सं० २. २. १२. ।

अररुषोमर्त्यस्यउपद्रवंकर्तुमस्मत्समीपंप्राप्तस्यशत्रुरूपस्यमनुष्यस्यधूर्तिःहिंसकःशंसः शंसनमधिक्षेपइत्यर्थः तादृशोवाग्विशेषोनोस्मान्माप्रणक्मासंपृणक्तु शत्रुणाप्रयुक्तोधिक्षेपः कदाचिदस्मान्माप्राप्नोत्वित्यर्थः तदर्थंहेब्रह्मणस्पते नोऽस्मान् रक्षपालय ॥ मा निपातः । शंसनंशंसः भावेघञ् ञित्वादाद्युदात्तः । अररुषः अर्तेररुरित्यन्वयभावितण्यर्थात् ऋगतावित्यस्मादरुस् गुणोरपरत्वं प्रत्ययस्वरेमाप्ते वृषादित्वादाद्युदात्तः । धूर्तिः धुर्वीहिंसायां क्तिन्नूर्त्तौचसंज्ञायामितिक्तिन् विधुनवथसिद्धुसरकसेषुचेतीट्प्रतिषेधः उपधायाश्चेत्युपधादीर्घत्वं वलिलोपंबाधित्वाच्छ्वोःशूडनुनासिकेचेतिवकारलोपः । प्रणक् पृचीसंपर्के लङस्तिप् इतश्चेतीकारलोपः हल्ङ्यादिलोपः कुत्वं रुधादिभ्यःश्नम् तस्यश्नम्प्रत्ययोबहुलमित्यडागमः यणादेशः अकारस्यागमानुदात्तत्वंबाधित्वा श्नस्यस्येनउदात्तत्वम् चादिलोपेविभाषेतिनिघाताभावः । मर्त्यस्य वक्ष्यमाणत्वागे असिदसिशस्त्यादिनाऔणादिकस्तन्प्रत्ययः मर्तेषु भवइत्यर्थेभवेछन्दसि इतियत् यतोनावइत्याद्युदात्तत्वम्। रक्ष रक्षपालने शपःपित्त्वादनुदात्तत्वं धातुस्वरएवशिष्यते पादादित्वान्ननिघातः । रक्षाणः द्व्यचोऽतस्तिङइतिदीर्घः उपसर्गाद्बहुलमितिबहुलग्रहणात् अनुपसर्गादपिनसोणत्वम् । ब्रह्मणस्पते षष्ठ्याःपतिपुत्रेतिसंहितायांविसर्गस्यसकारः सुबामन्त्रितपराङ्गवत्स्वरेइत्याद्युदात्तत्वम्सामन्त्रितनिघातः ॥ ३ ॥

३. अधम मचानेवाले मनुष्यों की आह-भरी निन्दा हमें न छू सके। हे ब्रह्मणस्पति ! हमारी रक्षा करो ।

स घा॑ वी॒रो न रि॑ष्यति॒ यमिन्द्रो॒ ब्रह्म॑ण॒स्पतिः॑ । सोमो॑ हि॒नोति॒ मर्त्य॑म् ॥४॥

सः । घ॒ । वी॒रः । न । रि॒ष्य॒ति॒ । यम् । इन्द्रः॑ । ब्रह्म॑णः । पतिः॑ ।
सोमः॑ । हि॒नोति॑ । मर्त्य॑म् ॥ ४ ॥

इन्द्रोदेवोयंमर्त्यंयक्ष्यमाणंहिनोतिप्रामोतिवर्धयतिवा तथाब्रह्मणस्पतिर्देवोहिनोतितथासोमोहिनोति सघ सएवयजमानःवीरोवीर्ययुक्तःसन् नरिष्यति नविनश्यति ॥ घ चादिरनुदात्तः संहितायां ऋचितुनुघमक्षुतङ्कुत्रोरुष्याणामितिदीर्घः । ब्रह्मणस्पतिः उक्तम्। हिनोति हिगतौवृद्धौच स्वादिभ्यःश्नुः तिपःपित्त्वात्श्नुप्रत्ययस्वरएवशिष्यते ॥ ४ ॥

४. जिसे इन्द्र, वरुण और सोम उन्नत करते हैं, वह वीर मनुष्य विनाश को प्राप्त नहीं होता ।

पञ्चमीमृचमाह—

त्वं तं ब्र॑ह्मणस्पते॒ सोम॒ इन्द्र॑श्च॒ मर्त्य॑म् । दक्षि॑णा पा॒त्वंह॑सः ॥ ५ ॥ २४ ॥

त्वम् । तम् । ब्रह्मणः । पते । सोमः । इन्द्रः । च । मर्त्यम् ।
दक्षिणा । पातु । अंहसः ॥ ५ ॥ ३४ ॥

हेब्रह्मणस्पते त्वंतंमर्त्यं अनुष्ठातारंमनुष्यं अंहसः पापात्पाहीतिशेषः तथासोमःपातु इन्द्रश्चपातु दक्षिणाख्यादेवताचपातु ॥ दक्षिणा दक्षवृद्धौ द्रुदक्षिभ्यामिनन् नित्त्वादाद्युदात्तः । अंहसः नविषयस्येत्यादिनाद्युदात्तः ॥ ५ ॥

५. हे ब्रह्मणस्पति ! तुम, सोम, इन्द्र और दक्षिणादेवी—सब उस मनुष्य को पाप से बचाओ ।

इतिप्रथमस्यप्रथमेचतुर्स्त्रिंशोवर्गः ॥ ३४ ॥

अनुप्रवचनीयचरोर्होमेसदसस्पतिमित्येषाविनियुक्ता तथाचगृह्ये मेखलामाबध्येतिखण्डे पठ्यते—आचार्यःसमन्वारब्धेजुहुयात्सदसस्पतिमद्भुतमिति ।

तामेतांसूक्तेषष्ठीमृचमाह—

सदसस्पतिमद्भुतंप्रियमिन्द्रस्यकाम्यम् । सनिंमेधामयासिषम् ॥ ६॥

सदसः । पतिम् । अद्भुतम् । प्रियम् । इन्द्रस्य । काम्यम् ।
सनिम् । मेधाम् । अयासिषम् ॥ ६ ॥

मेधांलब्धुंसदसस्पतिं एतन्नामकंदेवं अयासिषं याचमानस्मि कीदृशं अद्भुतमाश्चर्यकरं इन्द्रस्यप्रियं सोमपानेसहचारित्वात् काम्यंकमनीयं सनिंधनस्यदातारम् ॥ सदसः षद्लृविशरणादौ सर्वधातुभ्योऽसुन् नित्त्वादाद्युदात्तः । पतिं पातेर्डतिः टिलोपः प्रत्ययस्वरः । प्रियं इगुपधज्ञाप्रीकिरःकः इयङादेशः प्रत्ययस्वरः । काम्यं कामयतेरचोयत् णेरनिटीतिणिलोपः यतोनावइत्याद्युदात्तत्वम् । सनिं षणुदाने षात्वादेःषःसः अचइरित्यनुवृत्तौ खनिकषिकस्यजसिवशिष्वनिस्वनिवनिसनिग्रन्थिचरिभ्यश्चेतिइप्रत्ययः प्रत्ययस्वरः । अयासिषं याचापणे लुङ् मिपः अमादेशः यमरमनमातांसक्चेतिसिचइडागमः धातोःसगागमः निघातः ॥ ६ ॥

६. आश्चर्यकारक, इन्द्र-प्रिय, कमनीय और धनदाता सदसस्पति अग्नि) के पास हम स्मृति-शक्ति की याचना कर चुके हैं ।

यस्मादृतेनसिध्यतियज्ञोविपश्चितश्चन । सधीनांयोगमिन्वति ॥ ७ ॥

यस्मात् । ऋते । न । सिध्यति । यज्ञः । विपःऽचितः । चन ।
सः । धीनाम् । योगम् । इन्वति ॥ ७ ॥

यज्ञोयमनुष्ठातव्योविपश्चितश्चनविदुषोऽपियजमानस्ययस्मात्सदसस्पतिदेवादृतेनसिध्यति सोऽयंसदसस्पतिर्देवोधीनांमनोनुष्ठानविषयाणांअस्मद्बुद्धीनामनुष्ठेयकर्मणांवायोगंसंबन्धमिन्वति

व्याप्नोति यजमानमनुग्रह तदीयंयज्ञंनिष्पादयतीत्यर्थः ॥ यस्माद् अन्यारादित्यादिनाकर्मयो-गात्पञ्चमी सावेकाचइतिविभक्तेरुदात्तत्वेप्राप्ते नगोश्वन्त्साववर्णेतिप्रतिषेधः। सिध्यति षिधुसंसि-द्धौ श्यनोनित्त्वादाद्युदात्तत्वम् यद्वृत्तान्नित्यमितिनिघातप्रतिषेधः । धीनां सावेकाचइतिविभ-क्तेरुदात्तत्वम्। योगं युजिर्योगे घञोञित्त्वादाद्युदात्तत्वम्। इन्वति इविव्याप्तौ शप् इदितोनु-म्धातोरितिनुम् निघातः ॥ ७ ॥

७. जिनकी प्रसन्नता के बिना ज्ञानवान् का भी यज्ञ सिद्ध नहीं होता, वही अग्नि हमारी मानसिक वृत्तियों को सम्बन्ध-युक्त किये हुए हैं।

आदृध्नोतिहविष्कृतिंप्राञ्चंकृणोत्यध्वरम्। होत्रादेवेषुगच्छति ॥ ८ ॥

आत्। ऋध्नोति। हविःऽकृतिम्। प्राञ्चम्। कृणोति। अध्वरम्।
होत्रा। देवेषु। गच्छति ॥ ८ ॥

आत्अनन्तरमेवहविष्कृतिं हविःसंपादनयुक्तं यजमानंऋध्नोति सदसस्पतिर्देवोवर्धयतिऋद्-धिर्दानानन्तरमेवफलंप्रयच्छतीत्यर्थः तथाविधफलसिद्धये अध्वरंयजमानेनानुष्ठीयमानंयज्ञं प्राञ्चंप्रकर्षेण गच्छन्तंअविघ्नेनपरिसमाप्तियुक्तंकृणोतिकरोति होत्राहूयमानादेवतातुष्टासतीयज-मानंमत्स्यापयितुंदेवेषुगच्छति यद्वा होत्राअस्मदीयस्तुतिरूपावाक्देवान्परितोषयितुंदेवेषुगच्छति श्लोकोधारेत्यादिषुसप्तपञ्चाशत्सुवाङ्नामसु होत्रागीरितिपठितम् ॥ हविष्कृतिं हविषःकृतिः संपादनंयस्ययजमानस्यसोयंहविष्कृतिः बहुव्रीहौप्रकृत्येतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्।प्राञ्चं अनिग-न्तोञ्चतौप्रत्ययेइतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् पश्चादेकादेशस्वरः। अध्वरं नविद्यतेध्वरोहिंसायस्मिन् नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् हूयतेअस्यामिति होत्रादेवता हुयामाश्रुभसिभ्यस्त्रन्नि-तित्वन् नित्त्वादाद्युदात्तः ॥ ८ ॥

८. अनन्तर वही अग्नि हव्य-सम्पादक यजमान की उन्नति करते और अच्छी तरह यज्ञ की समाप्ति करते हैं। उनकी कृपा से हमारी स्तुति देवों को प्राप्त हो।

नराशंसंसुधृष्टममपश्यंसप्रथस्तमम्। दिवोनसद्ममखसम् ॥१॥३५ ॥

नराशंसम्। सुऽधृष्टमम्। अपश्यम्। सप्रथःऽतमम्। दिवः।
न। सद्मऽमखसम् ॥ १ ॥ ३५ ॥

नराशंसंएतन्नामकं देवविशेषं यद्वा अवयवार्थमनुसृत्यासदसस्पतिदेवतापरोयंशब्दः अनु-स्वर्गिचयास्कोदर्शयति—नराशंसोयज्ञइतिकात्थक्योनराअस्मिन्नासीनाः शंसन्त्यग्निरितिशाकपू-

१ नि० ८. ६.।

भिर्नरैःप्रशस्योभवतीति । अत्राग्निवत्सदसस्पतेरपिनरैःशस्यमानत्वान्नराशंसत्वं एवमेवाभिप्रा- यंहृदिनिधायब्राह्मणमेवमाम्नायते—प्रजावैनरोवाक्शंसइति । अतोमनुष्यैःशस्यमानोयःसदस- स्पतिर्योवानराशंसनामकोदेवः तमपश्यंशास्त्रदृष्ट्याद्दृष्टवानस्मि कीदृशंसुधृष्टमंअत्यधिकयेनधा- र्ष्ट्येयुक्तंसप्रथस्तमं अतिशयेनप्रख्याततंसद्मसंप्राप्ततेजस्कं तत्रदृष्टान्तः—दिवोन द्युलोकमिव आदित्यचन्द्रादिभिरधिष्ठिताद्युलोकविशेषायथातेजस्विनः तद्वदयंनराशंसःतेजस्वीत्यर्थः । सुधृष्टमं शोभनंधृष्णोतीतिसुधृक् क्विप्चेतिक्विप् अतिशायनिकस्तमप् ककारस्यजश्त्वाभाव- श्छान्दसः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेनककारउदात्तः । अपश्यं पाघ्राध्मेत्यादिनापश्यादेशः लुङ्ल- ङ्लृङ्क्ष्वडुदात्तइत्यटउदात्तत्वम् पादादित्वादनिघातः । सप्रथस्तमं प्रथमख्याने प्रथनंप्रथः सर्व- धातुभ्योसुन् निच्वादाद्युदात्तत्वं सहप्रथसावर्ततइति तेनसहेतितुल्ययोगेइतिबहुव्रीहिसमासः वोपसर्जनस्येतिसादेशः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेप्राप्ते परादिश्छन्दसिबहुलमितिउत्तरपदाद्युदात्त- त्वम् ॥ दिवः ऊडिदमित्यादिनाविभक्तेरुदात्तत्वम् । सद्ममखसं सीदतीतिसद्म षद्लृविशरणादौ अन्येभ्योऽपिदृश्यन्तइतिमनिन् निच्वादाद्युदात्तः सद्ममहोयस्येतिबहुव्रीहौहकारस्यव्यत्ययेनख- कारः ॥ ९ ॥

९. प्रतापशाली, प्रसिद्ध और आकाश की तरह तेजस्वी, नराशंस देवता को मैं देख चुका हूँ।

इतिप्रथमस्यप्रथमेपञ्चत्रिंशोवर्गः ॥ ३५ ॥

प्रतित्यमितिनवर्चंसूक्तं ऋषिच्छन्दसीपूर्ववत् देवतात्वनुक्रम्यते—प्रतित्यमाग्निमारुतमिति कारीरीष्टौप्रतित्यमेताधाय्या तथाचसूत्रितम्—सर्वकामेष्टिःकारीरीतस्यां प्रतित्यंचारुमध्वरमीळे- अग्निःस्वतवसंनमोभिरितिधाय्येइति ।

तामेतांसूक्तगतांप्रथमामृचमाह—

प्रति॒त्यंचारु॑मध्व॒रंगो॑पी॒थाय॒प्रहू॑यसे । म॒रुद्भि॑रग्न॒आग॑हि ॥ १ ॥

प्रति॑ । त्यम् । चारु॑म् । अ॒ध्व॒रम् । गो॒ऽपी॒थाय॑ । प्र । हू॒य॒से॒ । म॒रुत्ऽभिः॑ । अ॒ग्ने॒ । आ । ग॒हि॒ ॥ १ ॥

त्यच्छब्दः सर्वनाम तच्छब्दपर्यायः हेअग्ने योयज्ञः चारुरंगवैकल्यरहितः त्वं तथाविधं चारुमध्वरंप्रतिलक्ष्य गोपीथायसोमपानायप्रहूयसे प्रकर्षेणत्वंहूयसे तस्मादस्मिन्नध्वरे त्वं म- रुद्भिः देवविशेषैःसहआगहि आगच्छ सेयमृक् यास्केनैवंव्याख्याता—तंप्रतिचारुमध्वरंसो-

१ ऐ० ब्रा० २. ४. । २ नि० १०. ३६. ।

मपानायमहूयसेसोमेमरुद्भिःसहागच्छेति॥ प्रति निपातआद्युदात्तः। त्यंत्यदादीनामः शाविप-
विकस्वरः। चारुं दृसनिजनिचरीत्यादिनाञ्ण् अवउपधायाइविवृद्धिः ञित्त्वादाद्युदात्तः।
गोपीथाय निशीथगोपीथावगथाइतिथक्प्रत्ययान्तोनिपातितः। प्र निपातस्वरः॥ १॥

१. अग्निदेव! इस सुन्दर यज्ञ में सोमरस का पान करने के लिए
तुम बुलाये जाते हो; इसलिए मरुद्‌गण के साथ आओ।

द्वितीयामृचमाह—

नहिदेवोनमर्त्योमहस्तवक्रतुंपरः। मरुद्भिरग्नआगहि ॥ २ ॥

नहि। देवः। न। मर्त्यः। महः। तव। क्रतुम्। परः। मरुत्ऽभिः।
अग्ने। आ। गहि ॥ २ ॥

हे अग्ने महोमहतस्तवसंबन्धिक्रतुं कर्मविशेषमुल्लंघ्य परोनहि उत्कृष्टोदेवोनभवति
खलु तथा मर्त्योमनुष्यश्चपरोनभवति येमनुष्यास्त्वदीयं क्रतुमनुतिष्ठन्ति येच देवास्त्वदी-
येक्रतावििज्यन्तेतएवोत्कृष्टाइत्यर्थः मरुद्भिरित्यादिपूर्ववत्। नहि एवमादीनामित्यन्तोदात्तः।
देवः पचाद्यजन्तश्चित्त्वादन्तोदात्तः। महः महतस्तलोपश्छान्दसः बृहन्महतोरुपसंख्यानमिति
विभक्तेरुदात्तत्वम्। तव युष्मदस्मदोर्ङसीत्याद्युदात्तत्वम्। क्रतुं कृञःक्रतुः प्रत्ययाद्युदात्तत्वं
गहि गमॢसृॢगतौ लोटःसेर्हिः बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् अनुदात्तोपदेशेत्यादिनाऽनुनासिकलोपः
तस्यासिद्धवदत्राभादित्यसिद्धत्वादतोहेरितिलुङ्नभवति निघातः॥ २॥

२. अग्निदेव! तुम महान् हो। ऐसा कोई उच्च देव या मनुष्य
नहीं है, जो तुम्हारे यज्ञ का उल्लङ्घन कर सके। मरुद्‌गण के साथ आओ।

येमहोरजसोविदुर्विश्वेदेवासोअद्रुहः। मरुद्भिरग्नआगहि ॥ ३ ॥

ये महः। रजसः। विदुः। विश्वे। देवासः। अद्रुहः। मरुत्ऽभिः।
अग्ने। आ। गहि ॥ ३ ॥

हे अग्ने येमरुतोमहोरजसोमहत्त्वं उदकस्यवर्षणप्रकारं विदुः तैर्महद्भिरित्यन्वयः की-
दृशामरुतः विश्वे सर्वे सप्तविधगणोपेताः। सप्तगणावैमरुतइतिश्रुतेः। देवासोद्योतमानाः अद्रु-
होद्रोहरहिताः वर्षणेनसर्वभूतोपकारित्वात् तथाचोपरिष्टादाम्नायते—उदीरयथामरुतःसमुद्र-
तोयूयंवृष्टिंवर्षयथापुरीषिणइति। शाखान्तरेपि मन्त्रान्तरस्यब्राह्मणमेवमाम्नायते—मरुतांपृष-
तयःस्थेत्याह। मरुतोवैवृष्ट्याईशतइति। रजःशब्दोयास्केनबहुधाव्याख्यातः—रजोरजतेर्ज्यो-

१ तै०सं. २. २. ५.। २ ऋ०सं. ४. ९. १७.। ३ तै०ब्रा० ३. ३. ९.। ४ नि०.१९.।

वीरजउच्यतउदकंरजउच्यतेलोकारजांस्युच्यन्तेसृगहनीरजसीउच्येतेइति ॥ रजसः नञ्चि-षयस्यानिसन्तस्येत्याद्युदात्तः विदुः विदज्ञाने विदोलटोवेतिझेर्जुसादेशः प्रत्ययस्वरः यद्वृ-त्तयोगान्निघाताभावः । विश्वे । विशेःक्वन्नन्तस्य नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । देवासः आज्जसेरसुक् देवशब्दःपचाद्यजन्तः चित्त्वादन्तोदात्तः । अद्रुहः संपदादित्वाद्भावेक्विपिसति बहुव्रीहौ नञ्सु-भ्यामित्यन्तोदात्तत्वम् कर्तरिवाक्विप् तत्पुरुषेहिअव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वंस्यात् नचकृदुत्तरपद-प्रकृतिस्वरत्वं यतोनञ् नगतिर्नैचकारकइति ॥ ३ ॥

३. अग्निदेव ! जो प्रकाशशाली और हिंसा-शून्य मरुद्गण महा-वृष्टि करना जानते हैं, उन मरुतों के साथ आओ।

चतुर्थीमृचमाह—

यउ॒ग्रा अ॒र्कमा॑नृ॒चुरना॑धृष्टास॒ ओज॑सा । म॒रुद्भि॑रग्न॒ आग॑हि ॥ ४ ॥

ये । उ॒ग्राः । अ॒र्कम् । आ॒नृ॒चुः । अना॑धृष्टासः । ओज॑सा ।
म॒रुत्ऽभिः॑ । अग्ने॑ । आ । ग॒हि॒ ॥ ४ ॥

ये मरुतः उग्रास्तीव्राःसन्तः अर्कमुदकं आनृचुः अर्चितवन्तः वर्षणेन संपादितवन्त इत्यर्थः तैर्मरुद्भिरित्यन्वयः कीदृशामरुतः ओजसाबलेन अनाधृष्टासः अतिरस्कृताः स-र्वेभ्योऽपिप्रबलाइत्यर्थः अर्कशब्दस्योदकवाचित्वंवाजसनेयिनआमनन्ति—आपोवाअर्कइति तन्निर्वचनंचतएवामनन्ति—सोर्चंश्चचरत्तस्यार्चतआपोजायन्तार्चतोवैमेकमभूदितितदेवार्कस्यार्क-त्वमिति । सजगत्स्रष्टा हिरण्यगर्भउदकंस्रष्टुमुद्युक्तअर्चन् उदकसत्यसंकल्पत्वमहिमप्रख्याप-नेन स्वात्मानं पूजयन्नचरत् यथा पूजयतोहिरण्यगर्भस्यसकाशादुदकमुत्पन्नं तदानीमर्चतो-मत्तः कमभूदित्यवोचत् तेनोदकस्यार्कनामनिष्पन्नमित्यर्थः । आनृचुः अर्चतेरपस्पृधेथामित्या-दिनानिपातितः प्रत्ययस्वरः यद्वृत्तयोगान्ननिघातः । अनाधृष्टासः अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । ओजसा उब्जेर्बलेबलोपश्चेत्यसुन् नित्त्वादाद्युदात्तः ॥ ४ ॥

४. जिन उग्र और अजेयबलशाली मरुतों ने जल-वृष्टि की थी; अग्निदेव, उन्हीं के साथ पधारो।

येशु॒भ्रा घो॒रव॑र्पसः सुक्ष॒त्रासो॑ रि॒शाद॑सः । म॒रुद्भि॑रग्न॒ आग॑हि ॥ ५ ॥ ३६ ॥

ये । शु॒भ्राः । घो॒रऽव॑र्पसः । सु॒ऽक्ष॒त्रासः॑ । रि॒शाद॑सः । म॒रुत्ऽभिः॑ ।
अग्ने॑ । आ । ग॒हि॒ ॥ ५ ॥ ३६ ॥

---

१ उग्रशब्दोरक्प्रत्ययान्तः ऋजेन्द्रेतिसूत्रेण तत्रहिलक्ष्यानुरोधेनरन्प्रत्ययान्तारक्प्रत्य-यान्ताश्चनिपातिताः । २ अकारस्यस्थानेऋकारोनिपात्यते. ।

येमरुतः शुभ्रत्वादिगुणोपेताः तैर्मरुद्भिरित्यन्वयः शुभ्राः शोभनाः घोरवर्पसःउग्ररूपधराः सुक्षत्रासः शोभनधनोपेताः रिशादसः हिंसकानांभक्षकाः मघमित्यादिष्वष्टाविंशतिसंख्याकेषुधननामसुक्षत्रंभगइतिपठितम्॥ शुभ्राः स्फायितञ्चीत्यादिनाशुभेरौणादिकोरक् प्रत्ययस्वरः । घोरवर्पसः घोरंवर्पोयेषां बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्। सुक्षत्रासः बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं आद्युदात्तंद्व्यच्छन्दसीत्येतत्तुनभवति क्षत्रशब्दस्यान्तोदात्तत्वात् रिशंतिहिंसन्तीतिरिशाः तानदन्तीतिरिशादसः सर्वधातुभ्योऽसुन्प्रत्ययः नित्स्वरेणउत्तरपदमाद्युदात्तं कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणसएवशिष्यते ॥ ५ ॥

५. जो सुशोभन और उग्र रूप धारण करनेवाले हैं, जो पर्याप्त-बलशाली और शत्रु-संहारी हैं, अग्निदेव, उन्हीं मरुद्गण के साथ आओ।

इतिप्रथमस्यप्रथमेषट्त्रिंशोवर्गः ॥ ३६ ॥

सूक्तेषष्ठीमृचमाह—

येनाकस्याधिरोचनेदिविदेवासआसते । मरुद्भिरग्नआगहि॥ ६ ॥

ये । नाकस्य । अधि । रोचने । दिवि । देवासः । आसते ।

मरुत्ऽभिः । अग्ने । आ । गहि ॥ ६ ॥

येमरुतोनाकस्याधि दुःखरहितस्यसूर्यस्योपरि दिविद्युलोके रोचने दीप्यमाने येदेवासः स्वयमपिदीप्यमानाआसते तैर्मरुद्भिरित्यन्वयः ॥ नाकस्य कंसुखंतद्यस्मिन्नास्ति असावकइतिबहुव्रीहिंकृत्वा पश्चान्नञ् नत्रकोनाकइतिनञ्तत्पुरुषः नलोपोनञइतिनलोपोनभवति नभ्राण्नपादित्यादिनाप्रकृतिभावात् तत्पुरुषेतुल्यार्थेत्यादिनाअव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेनउदात्तत्वं प्रथमंतत्पुरुषंकृत्वा पश्चाद्बहुव्रीहौउत्तरपदान्तोदात्तत्वंस्यात् । अधिशब्दउपर्यर्थे उपसर्गप्रतिरूपकोनिपातः । रोचने रुचदीप्तौ अनुदात्तेतश्चहलादेरितियुच् चितइत्यन्तोदात्तत्वम् । दिवि ऊडिदमित्यादिनाविभक्तेरुदात्तत्वम् । देवासः आज्जसेरसुगित्यसुक् । आसते आसउपवेशने अनुदात्तेत्वादात्मनेपदं झस्यअदादेशः अदिप्रभृतिभ्यःशपइतिशपोलुक् अनुदात्तेत्वाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वम् यद्वृत्तयोगान्ननिघातः ॥ ६ ॥

६. आकाश के ऊपर प्रकाश-स्वरूप स्वर्ग में जो दीप्तिमान् मरुत रहते हैं, अग्नि! उन्हीं के साथ आओ।

यईङ्खयन्तिपर्वतान्तिरःसमुद्रमर्णवम् । मरुद्भिरग्नआगहि॥ ७ ॥

ये । ईङ्खयन्ति । पर्वतान् । तिरः । समुद्रम् । अर्णवम् ।

मरुत्ऽभिः । अग्ने । आ । गहि ॥ ७ ॥

येमरुतः पर्वतान्मेघानीङ्खयन्तिचालयन्ति तथा अर्णवंउदकयुक्तंसमुद्रं तिरस्कुर्वन्तीति शेषः निश्चलस्यजलस्यतरंगाद्युत्पत्तयेचालनंतिरस्कारः तैर्मरुद्भिरित्यन्वयः ॥ ईङ्खयन्ति

उत्सणस्वेत्यादावीरिसर्गेत्यर्थः हेतुमतिचेतिणिच् इदितोनुम्धातोरितिनुम् णिजन्तधातोर्ण्वित्‌-इत्यन्तोदात्तत्वम् शपःपित्त्वादनुदात्तत्वं तिङ्श्चलसार्वधातुकस्वरेणधातुस्वरएवशिष्यते। पर्व-तोन् पूर्वपर्वमर्वपूरणे औणादिकोतच् प्रत्ययस्वरः ॥ ७ ॥

७. जो मेघ-माला का संचालन करते और जल-राशि को समुद्र में गिराते हैं, अग्नि। उन्हीं मरुद्गण के साथ आओ।

आयेतन्वन्तिरश्मिभिस्तिरःसमुद्रमोजसा। मरुद्भिरग्नआगहि ॥ ८ ॥

आ। ये। तन्वन्ति। रश्मिऽभिः। तिरः। समुद्रम्। ओजसा।
मरुत्ऽभिः। अग्ने। आ। गहि ॥ ८ ॥

येमरुतोरश्मिभिः सूर्यकिरणैःसह आतन्वन्ति आप्नुवन्ति आकाशमितिशेषः किंच ओजसास्वकीयेनबलेनसमुद्रंतिरस्कुर्वन्ति तैर्मरुद्भिरित्यन्वयः ॥ तनुविस्तारे लटोझोऽन्तः तना-दिकृञ्भ्यउः सतिशिष्टस्वरबलीयस्त्वमन्यत्रविकरणेभ्यइतिविङएवाद्युदात्तत्वम्। रश्मिभिः नियोमिरित्यनुवृत्तौ अश्नोतेरशचेतिमिः प्रत्ययस्वरः। समुद्रं उन्दीक्लेदने स्फायीतंचीतिरक् समासेकृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः ॥ ८ ॥ नवमीमृचमाह—

८. जो सूर्य-किरणों के साथ समस्त आकाश में व्याप्त हैं और जो बल से समुद्र को उत्क्षिप्त करते हैं, अग्निदेव, उन्हीं मरुद्गण के साथ आओ।

अभित्वापूर्वपीतयेसृजामिसोम्यंमधु। मरुद्भिरग्नआगहि॥९॥२७॥१॥

अभि। त्वा। पूर्वऽपीतये। सृजामि। सोम्यम्। मधु।
मरुत्ऽभिः। अग्ने। आ। गहि ॥ ९ ॥ २७ ॥ १॥

हेअग्ने पूर्वपीतयेपूर्वकाले प्रवृत्तायपानाय त्वांप्रतिसोम्यंमधु सोमसंबन्धिनंमधुररसं अभि-सृजामि सर्वतःसंपादयामि अतस्त्वंमरुद्भिःसहात्रआगच्छ ॥ अभि एवादीनामन्तइत्यन्तो-दात्तः। त्वामौद्वितीयायाइतित्वादेशःसर्वानुदात्तः। पूर्वपीतये पूर्वाचासौपीतिश्च पुंवत्कर्मधार-येत्यादिनापुंवद्भावः। सृजामि सृजविसर्गे मिपःपित्त्वादनुदात्तत्वं विकरणस्वरः। सोम्यं सोममर्हतियइतियः।प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः। मधु फलिपाटिनमीत्यादिनाउप्रत्ययः निदित्यनुवृ-त्तेराद्युदात्तत्वम्। अन्यद्गतम्॥ अत्रयास्कः—अभिसृजामित्वापूर्वपीतयेपूर्वपानायसोम्यंमधुसो-ममयंसोग्नेमरुद्भिःसहागच्छेति ॥ ९ ॥

९. तुम्हारे प्रथम पान के लिए सोम-मधु दे रहा हूँ। अग्निदेव! मरुद्गण के साथ आओ।

वेदार्थस्यप्रकाशेनतमोहार्दंनिवारयन्। पुमर्थांश्चतुरोदेयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

इतिश्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेणसाय-णाचार्येणविरचितेमाधवीयेवेदार्थप्रकाशेऋक्संहिताभाष्ये प्रथमाष्टके प्रथमोऽध्यायः संपूर्णः॥१॥

---

१ भृमृदृशियजिपर्विपच्यमितमिनमिहर्यिभ्योऽतच्। २ नि० १०, ३७।

॥ श्रीगणेशायनमः ॥

यस्यनिःश्वसितंवेदायोवेदेभ्योऽखिलंजगत् ॥ निर्ममेतमहंवन्देविद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥ अथप्रथमाऽष्टकेद्वितीयोऽध्यायआरभ्यते । तत्रायंदेवायेत्यष्टर्चंसूक्तं तस्य ऋषिच्छन्दसीपूर्ववत् ऋभुदेवताकत्वमनुक्रम्यते—अयमष्टावार्भवमिति। विनियोगस्तुसूक्तस्यलैङ्गिकःस्मार्तोवाद्रष्टव्यः। व्यूळ्हस्यप्रथमेछन्दोमे वैश्वदेवशस्त्रे अयंदेवायजन्मनइत्यार्भवस्तृचः अथछन्दोमाइतिखण्डेसूत्रितम्—अभित्वादेवसवितरेवायज्ञस्यशम्भुवायंदेवायजन्मनइति ।

तस्मिन्सूक्तेप्रथमामृचमाह—

अ॒यंदे॒वाय॒जन्म॑ने॒स्तोमो॒विप्रे॑भिरा॒सया॑ ॥ अका॑रिरत्न॒धात॑मः ॥ १ ॥

अ॒यम् । दे॒वाय॑ । जन्म॑ने । स्तोम॑ः । विप्रे॑भिः । आ॒स॒या ।
अका॑रि । र॒त्न॒ऽधात॑मः ॥ १ ॥

ऋभवोहिमनुष्याःसन्तस्तपसादेवत्वंप्राप्ताः तेचास्मिन्सूक्तेदेवताः ततश्चजायमानवाचिनाजन्मशब्देनैकवचनान्तेनात्रनिर्दिश्यते जन्मने जायमानायर्भुसंघरूपायदेवायतत्प्रीत्यर्थं अयं स्तोमः स्तोत्रविशेषः विप्रेभिः मेधाविभिर्ऋत्विग्भिरासयास्वकीयेनास्येन अकारि निष्पादितः कीदृशः स्तोमः रत्नधातमः अतिशयेनरमणीयमणिमुक्तादिधनप्रदः स्तोत्रेण तुष्टाऋभवोधनंप्रयच्छन्तीत्यर्थः ॥ आसया आस्यशब्दात्तृतीयैकवचनस्यसुपांसुलुगित्यादिनायाजादेशः व्यत्ययेनमकारयकारस्यलोपः चितइत्यन्तोदात्तः । रत्नधातमः रत्नानिदधातीतिरत्नधाः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ १ ॥

१. जिन ऋभुओं ने जन्म ग्रहण किया था, उन्हीं के उद्देश्य से मेधावी ऋत्विकों ने, अपने मुख से, यह प्रभूत धन-प्रद स्तोत्र स्मरण किया था।

द्वितीयामृचमाह—

यइन्द्रा॑यवचो॒युजा॑तत॒क्षुर्मन॑सा॒हरी॑ ॥ शमी॑भिर्य॒ज्ञमा॑शत ॥ २ ॥

ये। इन्द्रा॑य । व॒चः॒ऽयुजा॑ । त॒त॒क्षुः । मन॑सा । हरी॒ इति॑ । शमी॑भिः।
य॒ज्ञम् । आ॒श॒त ॥ २ ॥

येऋभवः इन्द्राय इन्द्रप्रीत्यर्थंवचोयुजाउच्चारणादिकंविनावाङ्मात्रेणरथेयुज्यमानौहरि-शिखौहरीएतन्नामकावश्वौमनसाततक्षुः संपादितवन्तः ऋभूणांसत्यसङ्कल्पत्वात्सङ्कल्पमात्रेणे-

न्द्रस्याश्वौसंपन्नावित्यर्थः तेऋभवः शमीभिः मद्दचमसादिनिष्पादनरूपैःकर्मभिः यज्ञमस्मदीयमाशतव्याप्तवन्तः अपःअप्नइत्यादिषुषड्विंशतिसंख्याकेषुकर्मनामसुशमीशिमीतिपठितम् ॥ वचोयुजा वचसायुज्यते सत्सूद्विषेत्यादिनाक्विप् सुपांसुलुगित्यादिनाविभक्तेराकारः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः । ततक्षुः तक्षूत्वक्षूतनूकरणे लिटि झेरुसादेशः पादादित्वादनिघातः । शमीभिः शमयन्तिपापानीतिशम्यःकर्माणि औणादिकइन् कृदिकारादक्तिनइतिङीष् वृषादित्वादाद्युदात्तः। आशत अशूव्याप्तौ लुङि झस्य अदादेशः स्वादिभ्यःश्नुः तस्यबहुलंछन्दसीतिलुक् अडागमः तिङ्ङतिङइतिनिघातः ॥ २ ॥

२. जिन्होंने इन्द्र के उन हरि नाम के घोड़ों की, मानसिक बल से, सृष्टि की है, जो घोड़े आज्ञा पाते ही रथ में संयुक्त हो जाते हैं, वे ही ऋभुलोग, चमस आदि उपकरण-द्रव्यों के साथ, हमारे यज्ञ में व्याप्त हैं।

तक्ष॒न्नास॑त्याभ्यां॒परि॑ज्मानंसु॒खंरथ॑म् ॥ तक्ष॒न्धे॒नुंस॑ब॒र्दुघा॑म् ॥ ३ ॥

तक्ष॑न् । नास॑त्याभ्याम् । परि॑ऽज्मानम् । सु॒ऽखम् । रथ॑म् । तक्ष॑न् । धे॒नुम् । स॒ब॒ःऽदुघा॑म् ॥ ३ ॥

नासत्याभ्यांअश्विदेवमीत्यर्थंरथंतक्षन् ऋभवोदेवाः कंचिद्रथमतक्षन् तक्षणेनसंपादितवन्तः कीदृशंपरिज्मानं परितोगन्तारं सुखंउपर्युपवेशनेसुखकरं किञ्चधेनुं कांचिद्गांतक्षन् धातूनामनेकार्थत्वात्तक्षतिरत्रसंपादनवाची कीदृशींधेनुं सबर्दुघां सबरःक्षीरस्यदोग्ध्रीम् ॥ तक्षन् बहुलंछन्दसीत्यडभावः । नासत्याभ्यां नविद्यतेसत्यंययोस्तावसत्यौ नअसत्यौनासत्यौ नभ्राण्नपादित्यादिनानञ्लोपाभावः । परिज्मानं अजेःपरिपूर्वस्यश्वन्नुक्षन्नित्यादिनामन्प्रत्ययेअकारलोपआद्युदात्तत्वंचनिपातनात् । सबर्दुघां सबःपयोदोग्धीतिसबर्दुघा दुहःकब्घश्चेतिकप् सबरितिरेफान्तंप्रातिपदिकंक्षीरवाचीतिसंप्रदायविदः कपःपित्त्वादनुदात्तत्वं धातुस्वरएवशिष्यते समासेकृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः ॥ ३ ॥

३. ऋभुओं ने अश्विनीकुमारद्वय के लिए सर्वत्र-गन्ता और सुखवाही एक रथ का निर्माण किया था और दूध देनेवाली एक गाय भी पैदा की थी।

द्वितीयेछन्दोमेवैश्वदेवशस्त्रेयुवानापितरापुनरित्यार्भवस्तृचः द्वितीयस्याग्निंवोदेवमितिखण्डेसूत्रितम्—महीद्यौःपृथिवीचनोयुवानापितरापुनरितितृचाविति ।

युवा॑नापि॒तरा॒पुनः॑स॒त्यमं॑त्राऋजू॒यवः॑ ॥ ऋ॒भवो॑वि॒ष्ट्य॑क्रत ॥४ ॥

युवा॑ना । पि॒तरा॑ । पुनरिति॑ । स॒त्यऽम॑न्त्राः । ऋ॒जु॒ऽयवः॑ । ऋ॒भवः॑ । वि॒ष्टी । अ॒क्र॒त ॥ ४ ॥

ऋभवएतन्नामकादेवाःपितरौस्वकीयौमातापितरौपूर्वंवृद्धावपिपुनर्युवानावकृणावक्रतकृतव-न्तः कीदृशाः सत्यमन्त्राः अवितथमन्त्रसामर्थ्योपेताः पुरश्चरणाद्यनुष्ठानेनसिद्धमन्त्राःयद्यत्फल-मुद्दिश्यमन्त्राःप्रयुज्यन्तेतत्तत्फलंतथैवसंपद्यते तस्माज्जीर्णयोःपित्रोर्युवत्वंसंपादयितुंसमर्थाइत्यर्थः ऋजूयवः ऋजुत्वमात्मनइच्छन्तः छलरहिताइत्यर्थः अतएवैतेषामनुष्ठितामन्त्राःसिध्यन्ति विष्टी विष्टयोव्याप्तियुक्ताःसर्वेषुकार्येषुएतदीयस्यमन्त्रसामर्थ्यस्यामतिघातोभव्याप्तिरुच्यते ऋभुशब्दंया-स्कएवंनिर्वक्ति—ऋभवउरुभान्तीतिवर्तेनभान्तीतिवर्तेनभवन्तीतिवेति[१]॥ युवाना युवन्शब्दोयौतेः कनिन्प्रत्ययान्तोनित्वादाद्युदात्तः सुपांसुलुगित्यादिनाविभक्तेराकारः। पितरा पूर्ववदाकारः। सत्यम-न्त्राःबहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरः। ऋजुशब्दोभावपरः ऋजुत्वमात्मनइच्छन्तीतिक्यच् अकृत्सार्वधा-तुकयोर्दीर्घइतिदीर्घः। क्याच्छन्दसीत्युप्रत्ययः प्रत्ययस्वरः। विष्टी विषृव्याप्तौ क्तिच्क्तौचसंज्ञा-यामितिक्तिच् तितुत्रेत्यादिनाइट्प्रतिषेधः तस्मात्सुपांसुलुगित्यादिनासुपांसुपोडियाजिकाराणामुपसंख्यानमिति तस्यईकारादेशः सचाऽलोऽन्त्यस्येति सकारस्यभवति ततआदुणइतिगुणेकृतेप्रथमयोःपूर्वसवर्णइति पूर्वसवर्णदीर्घः तंबाधित्वा परत्वात् असिचेतिहस्वस्यगुणेनभवितव्यमितिचेत् न संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वात्। अक्रत कृञोलुङ् आत्मनेपदं झस्यअदादेशः मन्त्रेघसेत्यादिनाच्लेर्लुक् यणादे-शःअडागमः निघातः॥ ४॥

४. सरल-हृदय और सब कर्मों में व्याप्त ऋभुओं का मंत्र विफल नहीं होता। उन्होंने अपने मा-बाप को फिर जवान बना दिया था।

पञ्चमीमृचमाह—

संवोमदासोअग्मतेन्द्रेणचमरुत्वता॥ आदित्येभिश्चराजभिः॥५॥१॥

सम्। वः। मदासः। अग्मत। इन्द्रेण। च। मरुत्वता।
आदित्येभिः। च। राजऽभिः॥ ५॥ १॥

हेऋभवोयुष्माकंसंबन्धिनोमदासोमदहेतवःसोमाः इन्द्रेणचादित्येभिरादित्यैश्चसमग्मतसं-गताःऋभूणामिन्द्रादित्यैःसहसोमपानंतृतीयसवनेस्ति अतएवावाहननिगदआश्वलायनेनैवंपठितः-इन्द्रमादित्यवन्तंऋभुमन्तंविभुमन्तंवाजवन्तंबृहस्पतिमन्तंविश्वदेव्यावन्तमावहेति। कीदृशेनेन्द्रे-ण मरुत्वतामरुद्भिर्युक्तेन अतएवमन्त्रान्तरमेवमाम्नायते—मरुद्भिरिन्द्रसख्यंतेअस्त्विति[२]। कीदृशैरा-दित्येभिः राजभिःदीप्यमानैः॥मदासः माद्यन्त्येभिरितिमदाःसोमाः मदोनुपसर्गेइत्यप् तस्यपित्वा-दनुदात्तत्वं धातुस्वरएवशिष्यते। आज्जसेरसुगितिजसोऽसुक्। अग्मत गमेःसंपूर्वाल्लुङ् समोगम्यृ-च्छीत्यादिनाआत्मनेपदं झस्यअदादेशः मन्त्रेघसेत्यादिनाच्लेर्लुक् गमहनेत्यादिनाउपधालोपःव्यत्य-

१ नि० ११. १५। २ ऋ० सं० ६. ४. २२।

हिताश्चेतिसमोव्यवहितप्रयोगः निपातः । मरुत्वता मरुतःअस्यसन्तीतिमरुत्वान् तसौमत्वर्थेइ-
तिभसंज्ञपापदसंज्ञायाबाधितत्वाज्जश्त्वाभावः झयइतिमतुपोवत्वम् । आदित्येभिः बहुलंछन्द-
सीतिभिसऐसादेशाभावेबहुवचनेझल्येदित्येत्वम् । राजभिः राजन्शब्दस्यकनिन्प्रत्ययान्तत्वेननित्त्वा-
दाद्युदात्तत्वम् ॥ ५ ॥

५. ऋभुगण ! मरुद्गण से संयुक्त इन्द्र और दीप्यमान सूर्य के साथ तुम लोगों को सोमरस प्रदान किया जाता है।

उ॒त त्यं च॑म॒सं नवं॒ त्वष्टु॑र्दे॒वस्य॒ निष्कृ॑तम् ॥ अक॑र्त च॒तुरः॒ पुनः॑ ॥ ६ ॥

उ॒त । त्यम् । च॒म॒सम् । नव॑म् । त्वष्टुः॑ । दे॒वस्य॑ । निःऽकृ॑तम् ।
अक॑र्त । च॒तुरः॑ । पुन॒रिति॑ ॥ ६ ॥

उतअपिच त्वष्टुः एतन्नामकस्यदेवस्यसंबन्धितक्षणव्यापारः नवंनूतनंत्यंचमसंतंसोमधा-
रणक्षमंकाष्ठपात्रविशेषंनिष्कृतं निःशेषेणसंपादितमकरोदितिशेषः तक्षणव्यापारकुशलस्यत्व-
ष्टुः शिष्याऋभवः तेननिर्मितंतमेकंचमसंपुनरपिचतुरोकर्त चतुर्धाविभक्तांश्चमसानकृतवन्तः एक-
स्यचतुर्विधत्वकरणरूपोयमर्थोमन्त्रान्तरेपिविस्पष्टः—एकंचमसंचतुरःकृणोतनेति[1] ॥ नवं णुस्तुतौ
नूयतइतिनवं कर्मणिअप्प्रत्ययः सहिघञोपवादत्वात् घञर्थेसर्वत्रभवति घञ्प्रत्ययश्च अकर्त-
रिचकारकेसंज्ञायामितिकर्तृव्यतिरिक्तेसर्वत्रकारकेभवति यद्यपितत्रसंज्ञायामित्युक्तंतथापिचका-
रस्यसंज्ञाव्यभिचारार्थत्वादसंज्ञायामपिभवत्येव । संबध्यतेइतिसंबन्धः कर्मणिघञित्युक्तम् ।
त्वष्टुः तक्षूत्वक्षूतनूकरणे औणादिकस्तृन् ऊदित्त्वात्पक्षेइडभावः स्कोःसंयोगाद्योरन्तेचेतिक-
कारलोपः । निष्कृतं कृञोनिरुपसृष्टात्कर्मणिक्तः पादिसमासे नित्यंसमासेनुत्तरपदस्यस्येतिषत्वं
अत्र कर्तृकर्मणोःकृतीतिप्राप्तषष्ठी यद्यपिनलोकाव्ययेतिनिषिद्धा तथापिकर्तुःशेषत्वेनविव-
क्षितत्वात्कर्तृकरणयोस्तृतीयेत्येतस्याःप्राप्तेःशैषिकीषष्ठी यथाकर्मणिशेषत्वेनविवक्षिते माषाणा-
मश्नीयादिति गतिरनन्तरइतिनिसउदात्तत्वम् । अकर्तअकृषत कृञोलुङि झस्य व्यत्ययेनतादे-
शः मन्त्रेघसेत्यादिनाच्लेर्लुक् छन्दस्युभयथेतितिङआर्धधातुकत्वात्ङित्त्वाभावेनगुणः । चतुरः
चतुरःशसीत्युकारउदात्तः । पुनः स्वरादिष्वाद्युदात्तःपठितः ॥ ६ ॥

६. त्वष्टा का यह नया चमस बिलकुल तैयार हो गया था; परन्तु उसे ऋभुओं ने चार टुकड़ों में विभक्त कर दिया।

तृतीयेछन्दोमे वैश्वदेवशस्त्रे तेनोरत्नानिधत्तनेतिद्वेऋचावार्भव्यौ तृतीयस्यामन्त्रमहेवि
त्वणेसूत्रितम्—इन्द्रइवेददायुनस्तेनोरत्नानिधत्तनेत्येकाद्वेचेति[2] ।

---

[1] अत्यमिचमीत्यादिनाअसचुचित्वादन्तोदात्तः । [2] ऋ० सं० २. ३. ४. ।

तयोरार्थांसूक्तेसमीपवचमाह—

तेनो॒रत्ना॑नि धत्तन॒ त्रिरासा॒प्तानि सुन्व॒ते ॥ एक॑मेकं सुश॒स्तिभिः ॥ ७ ॥

ते । न॒ः । रत्ना॑नि । ध॒त्तन॒ । त्रिः । आ । साप्ता॑नि । सुन्व॒ते ।
एक॑म्ऽएकम् । सुश॒स्तिऽभिः ॥ ७ ॥

पूर्वोक्तृभु येमविपादिताऋभवस्तेयूयं सुशस्तिभिः शोभनैरस्मदीयशंसनैर्युक्ताः सन्तो-नोस्माकं संबन्धिने सुन्वते सोमाभिषवंकुर्वतेयजमानाय रत्नानिरमणीयानि सुवर्णमणिमुक्ता-दीनि धनानि एकमेकं क्रमेणप्रत्येकं धत्तन प्रयच्छत सुवर्णादीनांमध्ये प्रतिद्रव्यंयावदपेक्षितं तावदितिविवक्षया एकमेकमित्युक्तं कीदृशानिरत्नानि त्रिरा त्रिवारमावृत्तानि उत्तमानिमध्य-मानिअधमानिचेत्येवंरत्नानांत्रिरावृत्तिः किञ्च साप्तानिसप्तसंख्यानिप्रथमवर्गरूपाणि कर्माणि च धत्तन संपादयत कीदृशानिसाप्तानि त्रिरा त्रिवारमावृत्तानि अग्न्याधेयदर्शपूर्णमासादी-नांसप्तानांहविर्यज्ञानामेकोवर्गः । औपासनहोमोवैश्वदेवइत्यादीनांसप्तानांपाकयज्ञानांवर्गो-द्वितीयः । अग्निष्टोमोत्यग्निष्टोमइत्यादीनांसप्तानांसोमसंस्थानांवर्गस्तृतीयः ॥ रत्नानि रमुक्री-डायां निदित्यनुवृत्तौ रमेस्तचेति नप्रत्ययः तत्संनियोगेनमकारस्यतकारः नित्त्वादाद्युदात्तः । धत्तन दधातेस्तनप्तनथनाश्चेतितशब्दस्यतनादेशः । सप्तानांवर्गःसाप्तं सप्तनोऽञ्छन्दसीतिवर्गे अञ्प्रत्ययः नस्तद्धितेइतिटिलोपः ञित्त्वादादिवृद्धिः आद्युदात्तत्वंच अत्रवर्गवचनेवर्गा-नेन वर्गिणोलक्ष्यन्ते तेनबहुवचनं अन्यथासेकएववर्गस्त्रिरावृत्तइत्येकवचनमेवस्यात् । सुन्वते शतुरनुमइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् । एकमेकं नित्यवीप्सयोरितिवीप्सायांद्विर्भावः एकशब्दः इणः कन्नन्योनित्त्वादाद्युदात्तः द्वितीयस्यैकशब्दस्य तस्यपरमाम्रेडितमित्याम्रेडितसंज्ञायां अनुदात्तं-चेतिअनुदात्तत्वम् । सुशस्तिभिः शस्यतेभ्यागिरिरितिशस्तयऋचः शंसुस्तुतौ करणेक्तिन् तस्य कित्त्वान्नलोपः शोभनाःशस्तयइतिप्रादिसमासे यद्यपिचक्तिनोनित्त्वादाद्युदात्तत्वेनकृदुत्तरपदप्रकृ-तिस्वरत्वेन तदेवप्राप्तं तथापिपरेणमन्क्तिन्व्याख्यानेत्यादिना उत्तरपदान्तोदात्तत्वेनबाध्यते ॥७॥

७. ऋभुगण ! तुम हमारी शोभन प्रार्थना प्राप्त कर हमारा सोमरस तैयार करनेवाले को तीन तरह के रत्न, एक एक कर, प्रदान करो और उसके सातों गुण तीन बार सम्पादन करो ।

---

१ अग्न्याधेयदर्शपूर्णमासाग्निहोत्राग्रयणचातुर्मास्यनिरूढपशुबन्धसौत्रामणीतिसप्तहविर्य-ज्ञसंस्थाः । २ पञ्चमहायज्ञाष्टकाश्राद्धपार्वणश्राद्धश्रवणाकर्मप्रत्यवरोहणंशूलगवः आश्व-युजीकर्मेतिसप्तपाकयज्ञसंस्थाः १ औपासनहोमवैश्वदेवयोर्ग्रहणंपञ्चमहायज्ञोपलक्षणम् । ३ अग्निष्टोमोत्यग्निष्टोमउक्थ्यः षोडशीवाजपेयोतिरात्रोप्तोर्यामइतिसप्तसोमयज्ञसंस्थाः ।

अष्टमीमृचमाह–

अधारयन्त॒वह्न॑योऽभ॑जन्तसुकृ॒त्यया॑ ॥ भा॒गंदे॒वेषु॑य॒ज्ञिय॑म् ॥ ८ ॥२॥

अधा॑रयन्त । वह्न॑यः । अभ॑जन्त । सु॒ऽकृ॒त्यया॑ । भा॒गम् । दे॒वेषु॑ । य॒ज्ञिय॑म् ॥ ८ ॥ २ ॥

वह्नयश्चमसादिसाधननिष्पादनेनयज्ञस्यवोढारऋभवःअधारयन्तपूर्वंमनुष्यत्वेन मरणयोग्याअप्यमृतत्वलाभेनप्राणान्धारितवन्तः तथाचमन्त्रान्तरमाम्नायते–मर्तासःसन्तोअमृतत्वमानशुरिति । किञ्चतेसुकृत्ययायज्ञसाधनद्रव्यसंपादनरूपेणशोभनव्यापारेणदेवेषुमध्येस्थित्वा यज्ञियंयज्ञार्हंभागंहविर्लक्षणंअभजन्तसेवितवन्तः अयमर्थः सौधन्वनायज्ञियंभागमानशुरित्यादिमन्त्रान्तरेषुविस्पष्टः । ब्राह्मणेपि ऋभवोवैदेवेषुतपसासोमपीथमभ्यजयन्नित्याद्युपाख्यानंविस्पष्टम्॥ वह्नयः निदित्यनुवृत्तौ वहिश्रीत्यादिनानिप्रत्ययः । अभजन्त पादादित्वादनिघातः । सुकृत्यया विभाषाकृवृषोरिति कृञःकर्मणिक्यप् शोभनंकृत्यमस्याःभजनक्रियायाः सासुकृत्या बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वंबाधित्वा नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं ननु कृत्यशब्देक्यपःपित्त्वेनानुदात्तत्वाद्धातुस्वरेणआद्युदात्तः ततश्चाद्युदात्तंद्व्यच्छन्दसीत्यनेनाद्युदात्तत्वेनभवितव्यं तेनहिपुरस्तादपवादेनपरमपिनञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वंबाध्यतइत्युक्तं एवंतर्हिकृञःशचेति स्त्रियांभावेक्यप्प्रत्ययान्तःकृत्याशब्दः क्यपःपित्त्वेपिव्यत्ययेनउदात्तत्वं प्रादिसमासेकृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेनतदेवशिष्यते । भागं कर्षात्वतइत्यन्तोदात्तः । यज्ञियं यज्ञमर्हतीत्यर्थे यज्ञर्त्विग्भ्यांघखञोइतिघः तस्यइयादेशः प्रत्ययस्वरः॥ ८ ॥

८. यज्ञ के वाहक ऋभुगण मनुष्य-जन्म ले चुकने पर भी अविनाशी आयु प्राप्त किये हुए हैं और अपने सत्कर्म-द्वारा देवों के बीच यज्ञ-भाग का सेवन करते हैं।

॥ इतिप्रथमस्यद्वितीयेद्वितीयोवर्गः ॥२॥

इहेन्द्राग्नीइत्यादिकंषळृचंसूक्तं ऋषिश्छन्दसीपूर्ववत् देवतात्वनुक्रम्यते–इहषळैन्द्राग्नमिति । विनियोगस्तु अग्निष्टोमे अच्छावाकशस्त्रे इहेन्द्राग्नीउपह्वयइतिसूक्तम् स्तोत्रमग्रेशस्त्रादितिखण्डे-इहेन्द्राग्नीउपेयंवामस्यमन्मनइतिनवेतिसूत्रितत्वात् । तथा अभिप्लवषडहेप्रातःसवनेअच्छावाकशस्त्रेस्तोमातिशंसनार्थमेतदेवसूक्तम् तथाचसूत्रितम्–अभिप्लवपृष्ठ्याहानीत्युपक्रम्येहेन्द्राग्नीइन्द्राग्नीआगतमिति ।

तस्मिन्सूक्तेप्रथमामृचमाह–

इ॒हेन्द्रा॒ग्नीउप॑ह्वये॒तयो॒रित्स्तोम॑मुश्मसि ॥ तासोमं॑सोम॒पात॑मा ॥ १ ॥

१ ऋ० सं० १. ७. ३१. । २ ऋ० सं० ३. ४. ५. । ३ ऐ० ब्रा० ३. ३०. ।

इह । इन्द्राग्नी इति । उप । ह्वये । तयोः । इत् । स्तोमम् ।
उश्मसि । ता । सोमम् । सोमऽपातमा ॥ १ ॥

इहास्मिन्कर्मणिइन्द्राग्नीदेवावुपह्वयेआह्वयामि तयोरिवइन्द्राग्न्योरेवस्तोमंस्तोत्रमुश्मसिका-मयामहे सोमपातमा अतिशयेनसोमंपातुंक्षमौवौद्वौदेवौसोमंपिबतामितिशेषः ॥ इन्द्राग्नी अत्र देवताद्वन्द्वेपिपूर्वपदस्यानङ्नभवति नत्रहिद्वन्द्वइत्यनुवृत्तौपुनर्द्वन्द्वग्रहणाल्लोकमसिद्धसाहचर्याणा-मेवद्वन्द्वेआनङित्युक्तं तस्मादत्रावग्रहेहस्वइन्द्रशब्दः समासस्येत्यन्तोदात्तत्वं देवताद्वन्द्वेचेत्युभ-यपदप्रकृतिस्वरत्वंतुनभवति अग्निशब्दस्यानुदात्तादित्वेननोत्तरपदेनुदात्तादावितिप्रतिषेधात् । उश्मसि वशकान्तौ लटोमस् इदन्तोमसिरितिइकारोपजनः अदादित्वात् शपोलुक् ग्रहोर्ज्यावयि-व्यधिवष्टीत्यादिनासंप्रसारणं । ता सोमपातमा उभयत्र सुपांसुलुगित्याकारः ॥ १ ॥

१. इस यज्ञ में इन्द्र और अग्नि का मैं आह्वान करता हूँ। उन्हीं की स्तुति करना चाहता हूँ। वेही इन्द्र और अग्निविशेष सोमपायी हैं। आवें, सोमपान करें।

तायज्ञेषुप्रशंसतेन्द्राग्नीशुंभतानरः ॥ तागायत्रेषुगायत ॥ २ ॥

ता । यज्ञेषु । प्र । शंसत । इन्द्राग्नी इति । शुंभत । नरः । ता ।
गायत्रेषु । गायत ॥ २ ॥

हेनरोमनुष्याऋत्विजस्तापूर्वोक्तौ ताविन्द्राग्नीयज्ञेषुअनुष्ठीयमानकर्मसुप्रशंसत शस्त्रैः तथा शुंभत नानाविधैरलङ्कारैः शोभितौकुरुत तथा तापूर्वोक्ताविन्द्राग्नी गायत्रेषुगायत्रीछन्दस्केषुम-न्त्रेषुसामरूपेणगायत ॥ ता सुपांसुलुगित्याकारः । शुंभत अन्यसंहितायामन्येषामपिदृश्यतइति दीर्घः ॥ २ ॥

२. मनुष्यगण! इस यज्ञ में उन्हीं इन्द्र और अग्नि की प्रशंसा करो और उन्हें सुशोभित करो; उन्हीं दोनों के उद्देश्य से गायत्री छन्द द्वारा गाओ।

तामित्रस्यप्रशस्तयइन्द्राग्नीताहवामहे ॥ सोमपासोमपीतये ॥ ३ ॥

ता । मित्रस्य । प्रऽशस्तये । इन्द्राग्नी इति । ता । हवामहे । सोमऽपा ।
सोमऽपीतये ॥ ३ ॥

मित्रस्यस्नेहविषयस्यप्रशानुष्ठातुः प्रशस्तयेतापूर्वोक्तौदेवौसंपद्येतामितिशेषः यद्वा मित्र-स्यप्रसंबन्धिनौ ताविन्द्राग्नीप्रशस्तयेप्रशंसितुमिच्छामइतिशेषः सोमपानक्षमौतापूर्वोक्ताविन्द्रा-

श्रीसोमपीतयेसोमपानार्थं हवामहेआह्वयामः । प्रशस्तये तुमर्थाच्चभाववचनादितिचतुर्थी कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वंबाधित्वातादौचनिर्तिकृत्यतावितिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् । सोमपीतये सोमस्य पीतिर्यस्मिन्कर्मणितस्मै बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् सोमस्यपीतिरितितत्पुरुषेवा दासीभारादित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ३ ॥

३. मित्रयेस की प्रशंसा के लिए हम इन्द्र और अग्नि का आह्वान करते हैं। उन्हीं दोनों सोम-रस-पान-कर्त्ताओं को सोमपान के लिए आह्वान करते हैं।

उ॒ग्रा स॑न्ता॑ हवामह॒ उपे॒दं सव॑नं सु॒तम् । इ॒न्द्रा॒ग्नी एह ग॑च्छताम् ॥ ४ ॥

उ॒ग्रा । सं॒ता॑ । ह॒वा॒म॒हे॒ । उप॑ । इ॒दम् । सव॑नम् । सु॒तम् ।

इ॒न्द्रा॒ग्नी इति॑ । आ । इ॒ह । ग॒च्छ॒ता॒म् ॥ ४ ॥

सुतमभिषवोपेतंइदमनुष्ठीयमानं सवनंप्रातःसवनादिरूपंकर्मउपसामीप्येनप्राप्तुंउग्रासन्तौ वैरिवधादिषु क्रूरौसन्तौदेवौहवामहे आह्वयामः इन्द्राग्नीदेवौइहकर्मण्यागच्छताम् ॥ सन्ता असतेः शतरि श्नसोरल्लोपः । सवनं सुवमितिद्वयं सेमंनःस्तोममागहीत्यत्रोक्तम् ॥ ४ ॥

४. उन्हीं दोनों उग्र देवों को इस सोमरस-संयुक्त यज्ञ के पास आह्वान करते हैं। इन्द्र और अग्नि इस यज्ञ में पधारें।

ता म॒हान्ता॒ सद॒स्पती॒ इन्द्रा॑ग्नी॒ रक्ष॑ उब्जतम् ॥ अप्र॑जाः सन्त्व॒त्रिणः॑ ॥ ५ ॥

ता । म॒हान्ता॑ । स॒द॒स्पती॒ इति॑ । इन्द्रा॑ग्नी॒ इति॑ । रक्षः॑ । उ॒ब्ज॒त॒म् ।

अप्र॑जाः । स॒न्तु॒ । अ॒त्रिणः॑ ॥ ५ ॥

तौपूर्वोक्ताविन्द्राग्नीरक्षोराक्षसजातिंउब्जतं ऋजुकुरुतंकौर्यपरित्याजयतमित्यर्थः कीदृशौमहान्तामहान्तौ गुणैरधिकौ सदस्पती सभापालकौ तयोःप्रसादात्अत्रिणोभक्षकाराक्षसाः अप्रजाअनुत्पन्नाःसन्तु ॥ महान्ता सान्तमहतःसंयोगस्येतिदीर्घः । सदस्पती सदसस्पतीइतिसमासे षष्ठ्यालुकिप्रातिपदिकसकारस्यरुत्वाभावश्छान्दसः उभेवनस्पत्यादिषुयुगपदिति उभयपदप्रकृतिस्वरत्वम् । इन्द्राग्नी आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । अप्रजाः प्रजायन्तइतिप्रजाः अन्येष्वपिदृश्यतइतिजनेर्डप्रत्ययः नप्रजाअप्रजाःप्रजाशब्दस्यबहुव्रीहौहि नित्यमसिच्प्रजामेधयोरित्यसिजादेशःस्यात् अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरः । अत्रिणः तृजन्तस्यअत्रिशब्दस्यजसश्छान्दसइनुडागमः चितइति ककारउदात्तः तस्ययणादेशे उदात्तयणोहल्पूर्वात् इतिइकारउदात्तः ॥ ५ ॥

५. वे महान् और सभा-रक्षक इन्द्र और अग्नि राक्षस-जाति को कुटिलता-शून्य करें। भक्षक राक्षस लोग निःसन्तान हों।

तेन॑ स॒त्येन॑ जागृत॒मधि॑ प्रचे॒तुने॑ प॒दे ॥ इन्द्रा॑ग्नी॒ शर्म॑ यच्छतम् ॥ ६ ॥ ३ ॥

---

१ अदेरित्निमिति त्रिन्, प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः।

तेन॑ । स॒त्येन॑ । जा॒गृ॒त॒म् । अधि॑ । प्र॒ऽचे॒तुने॑ । प॒दे । इन्द्रा॑ग्नी॒ इति॑ ।
शर्म॑ । य॒च्छ॒त॒म् ॥ ६ ॥ ३ ॥

हे इन्द्राग्नी सत्येन अवश्यफलप्रदानादवितथेन तेनास्माभिरनुष्ठितेन कर्मणा प्रचेतुने प्रकर्षेण फलभागज्ञापके पदे स्वर्गलोकादिस्थाने अधिजागृतं आधिक्येन सावधानौ भवतं तयोरस्मभ्यं शर्म यच्छतं सुखं गृहं वा दत्तम् गयः कृदर इत्यादिषु द्वाविंशतिसंख्याकेषु गृहनामसु शर्म वर्मेत्युक्तम् ॥ जागृतं जागृनिद्राक्षये अदिप्रभृतिभ्यः शप इति शपो लुक् तिङ्ङतिङ इति निघातः । प्रचेतुने चिती संज्ञाने इत्यस्माद् ण्यन्ताद्दाक्षेरुनोन्त इति विहितत्वाद्बाहुलकादौणादिक उनप्रत्ययः समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । इन्द्राग्नी इहेन्द्राग्नी इत्यत्रोक्तम् आमन्त्रितत्वादाद्युदात्तत्वमत्र विशेषः । शृणाति हिनस्ति दुःखमिति शर्म शृ हिंसायां अन्येभ्योऽपि दृश्यन्त इति मनिन् । यच्छतं इषुगमियमां छ इति छः ॥ ६ ॥

६. इन्द्र और अग्नि ! जिस स्वर्ग-लोक में कर्म-फल जाना जाता है, वहीं इस यज्ञ के लिए तुम जागो और हमें सुख प्रदान करो।

॥ इति प्रथमस्य द्वितीये तृतीयो वर्गः ॥ ३ ॥

प्रातर्युजेत्यादिकमेकविंशत्यृचं सूक्तं तस्य कण्वऋषिश्छन्दसी पूर्ववत् देवताविशेषस्त्वनुक्रम्यते— प्रातर्युजा सैका चतस्र आश्विन्यस्तथा सावित्र्य आग्नेय्यौ द्वे देवीनामेकैकेन्द्राणीवरुणान्यग्नायीनां द्यावापृथिव्ये पार्थिवी षड्वैष्णव्यो वा देवा देवी वेति सूक्तसंख्यानुवर्तत इत्यस्मिन् खण्डे—अनिरुक्ता संख्या विंशतिरिति परिभाषितत्वात् । प्रातर्युजेति सूक्ते संख्याविशेषस्यानिरुक्तासंख्या विंशतिसंख्या द्रष्टव्या सा च विंशतिः एकया अधिकया सह वर्तत इति सैका तत्रादौ चतस्र ऋचोऽश्विदेवताकाः पञ्चमीमारभ्याष्टम्यन्ताश्चतस्रः सवितृदेवताकाः नवमीदशमी चोभे अग्निदेवताके एकादश्या ऋचो देवसंबन्धिन्यो देव्यो देवताः द्वादश्या इन्द्रवरुणाग्निपत्न्य इन्द्राणीवरुणान्यग्नाय्यो देवताः त्रयोदशीचतुर्दश्यौ द्यावापृथिवीदेवताके पञ्चदशी पार्थिवी षोडश्याद्याः षड् विष्णुदेवत्याः षोडशी देवदेवत्या वा ॥ अत्र सूक्ते विनियोगो लैङ्गिकः प्रातरनुवाके आश्विने क्रतौ प्रातर्युजा विबोधयेति चतस्र ऋचः सूत्रितं च—अथाश्विन एषो उषाः प्रातर्युजे विचतस्र इति । आश्विनग्रहस्य प्रातर्युजेत्येका पुरोनुवाक्या द्विदेवत्यैश्चरन्तीति खण्डे सूत्रितम्—आश्विनस्य प्रातर्युजा विबोधयेति ।

तत्र प्रथमामृचमाह—

प्रा॒त॒र्युजा॒ वि बो॑धया॒श्विना॒वेह ग॑च्छताम् ॥ अ॒स्य सोम॑स्य पी॒तये॑ ॥ १ ॥

---

१ पृथिवीदेवीदेवताका षोडशीमारभ्यैकविंशत्यन्ताः षड्विष्णुदेवताकाः अतो देवा इत्यस्याः षोडश्यास्तु कस्ला देवा विष्णुर्वा विकल्पेन देवता ।

प्रातःऽयुजा । वि । बोधय । अश्विनौ । आ । इह । गच्छताम् ।
अस्य । सोमस्य । पीतये ॥ १ ॥

अत्रहोताध्वर्युमुद्दिश्यब्रूते हेअध्वर्योप्रातर्युजाप्रातःसवनग्रहेणसंयुक्तावश्विनौदेवौविबोधय विशेषेणप्रबुद्धौकुरु अश्विनौप्रबुद्धौ तावश्विनौदेवौअस्याभिषवसंस्कारयुक्तस्यसोमस्यपीतयेसोमपानायइहकर्मण्यागच्छताम्॥प्रातर्युञ्जावेगृह्यमाणेनग्रहेणसहेतिप्रातर्युजा सत्सूद्विषेत्यादिनाक्विप् सुपांसुलुगित्याकारः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अस्य ऊडिदमित्यादिनाविभक्तेरुदात्तत्वम् । पीतये व्य येनक्तिनउदात्तत्वम् ॥ १ ॥

१. पुरोहित ! प्रातःसवन-सम्बन्ध से युक्त अश्विनीकुमारों को जगाओ। सोमपान के लिए वे इस यज्ञ में पधारें।

यासुरथारथीतमोभादेवादिविस्पृशा । अश्विनाताहवामहे ॥ २ ॥

या । सुऽरथा । रथिऽतमा । उभा । देवा । दिविऽस्पृशा ।
अश्विना । ता । हवामहे ॥ २ ॥

योभाश्विनादेवायावुभावश्विनौदेवौ सुरथाशोभनरथयुक्तौ रथीतमारथिनांमध्ये अतिशयेनरथिनौ दिविस्पृशाद्युलोकनिवासिनौ ताहवामहे तादृशावश्विनावाह्वयामहे ॥ येत्यादिष्वष्टसुपदेषुसुपांसुलुगितिद्विवचनस्याकारः । सुरथा शोभनौरथौययोस्तौसुरथौ समासान्तोदात्तत्वापवादंबहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरंबाधित्वा नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वेप्राप्ते आद्युदात्तंद्व्यच्छन्दसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । रथीतमा अन्येषामपिदृश्यतइतिसंहितायामिकारस्यदीर्घत्वम् । दिविस्पृशा दिविस्पृशतइतिदिविस्पृशौ क्विप्चेतिक्विप् तत्पुरुषेकृतिबहुलमित्यलुक् गतिकारकोपपदात्कृदितिकृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ २ ॥

२. जो अश्विनीकुमार सुन्दर रथ से युक्त हैं; रथियों में श्रेष्ठ और स्वर्गवासी हैं; उन्हें हम आह्वान करते हैं।

तृतीयामृचमाह—

यावांकशामधुमत्यश्विनासूनृतावती । तयायज्ञंमिमिक्षतम् ॥ ३॥

या । वाम् । कशा । मधुऽमती । अश्विना । सूनृताऽवती । तया ।
यज्ञम् । मिमिक्षतम् ॥ ३ ॥

अश्विना हेअश्विनौदेवौ वांयुवयोःसंबन्धिनी या कशा अश्वताडनीविद्यते तयासहआगत्य यज्ञमस्मदीयं मिमिक्षतं सोमरसेनसेक्तुमिच्छतं कशायाश्चंदंताडयित्वा सहसास-

मागत्यभवद्भिर्यज्ञंसोमरसाहुतिंनिष्पादयितुंमुक्तौभवतमित्यर्थः कीदृशीकशामधुमती अर्णः क्षोदमित्यादिषुएकशतसंख्याकेषुउदकनामसुमधुपुरीषमितिपठितं तस्मादुदकवतीत्युक्तंभवति अश्वस्यशीघ्रगत्यायत्स्वेदोदकंसंभवतितेनेयंकशाक्लिन्नेत्यर्थः सूनृतावती प्रियसत्यवाग्युक्ता शीघ्रेणकशाताडनेनयोध्वनिर्निष्पद्यतेताडनवेलायांअश्वारूढेनचयआक्रोशःक्रियतेतदुभयंशीघ्रगमनहेतुत्वेनयजमानस्यप्रियं यद्वा श्लोकःधारेत्यादिषुसप्तपञ्चाशद्वाङ्नामसुकशाधिषणेतिपठितं अश्विनोर्यावाक्मधुमतीमाधुर्योपेतापारुष्यरहिता सूनृतावती प्रियत्वसत्यत्वोपेताफलप्रदानविषयेत्यर्थः तयावाचायुक्तौयज्ञंमिमिक्षतमितियोजनीयम् ॥ कशा कशगतिशासनयोः पचाद्यच् वृषादित्वादाद्युदात्तः । सूनृतावती ऊनपरिहाणे स्फुरुऊनयत्यप्रियमितिसूनृत् तथाविधमृतंसत्यं यस्यां वाचिसासूनृता नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वंबाधित्वापरादिश्छन्दसिबहुलं इतिककारउदात्तः सायस्यामस्तिसाकशासूनृतावतीतिकशायाःसंज्ञा एवंनामाकशेत्यर्थः संज्ञायामितिमतुपोवत्वम् । मिमिक्षतं मिहेःसन् हलन्ताच्चेतिकित्त्वाद्गुणाभावः ढत्वकत्वषत्वानि ॥ ३ ॥

३. अश्विनीकुमार ! तुम लोगों की जो घोड़ों के पसीने और ताड़ना से युक्त चाबुक है, उसके साथ आकर इस यज्ञ को सोमरस से सिक्त करो।

नहिवामस्तिदूरकेयत्रारथेनगच्छथः ॥ अश्विनासोमिनोगृहम् ॥ ४ ॥

नहि । वाम् । अस्ति । दूरके । यत्र । रथेन । गच्छथः । अश्विना । सोमिनः । गृहम् ॥ ४ ॥

अश्विना हेअश्विनौ देवौयुवांसोमिनः सोमवतोयजमानस्यगृहंप्रतिरथेनगच्छथः समागौवांयुवयोर्दूरकेदूरदेशेनह्यस्तिनवर्ततेखलु यद्वा यत्रगृहेगच्छथः तच्चगृहंदूरेनभवति॥नहि एवमादीनामन्तइत्यन्तोदात्तः । अस्ति चादिलोपेविभाषेतिनिघाताभावः । अत्रहिगृहंदूरेचनास्ति युवांचरथेनगच्छथइतिसमुच्चयश्चार्थोगम्यते चशब्दोनप्रयुज्यतइतिचलोपेप्रथमातिङ्विभक्तिरस्तीति । यत्र निपातस्यचेतिसंहितायांदीर्घत्वम् । गच्छथः इदंयद्यपिनप्रथमातथापि यत्रेतियद्वृत्तयोगान्ननिघातः ॥ ४ ॥

४. अश्विनीकुमार ! सोमरस देनेवाले यजमान के जिस गृह की ओर रथ से जा रहे हो, वह गृह दूर नहीं है।

व्यूढस्यद्वितीयेछन्दोमेवैश्वदेवशस्त्रेहिरण्यपाणिमूतयइतिसावित्र्यस्तृचः द्वितीयस्येतिखण्डेसूत्रितम्—हिरण्यपाणिमूतयइतिचतस्रोमहीद्यौःपृथिवीचनइति ।

तत्रप्रथमांसूक्तेपञ्चमीमृचमाह—

हिरण्यपाणिमूतयेसवितारमुपह्वये । सचेत्तादेवतापदम् ॥ ५ ॥ ४ ॥

हिरण्यऽपाणिम् । ऊतये । सवितारम् । उप । ह्वये । सः । चेत्ता । देवता । पदम् ॥ ५ ॥ ४ ॥

ऊतये अस्मद्रक्षणार्थंसवितारं देवमुपह्वये आह्वयामि सचसवितादेवएतन्मन्त्रप्रतिपाद्य-देवताभूत्वापदंयजमानेनप्राप्यंस्थानंचेत्ताज्ञापयिताभवति कीदृशं सवितारं हिरण्यपाणिंयजमा-नायदातुंहस्तेसुवर्णधारिणं यद्वा देवताकर्तृकेयागेसवितास्वयमृत्विग्भूत्वाब्रह्मत्वेनावस्थितः यदानींकस्यांचिदिष्टावध्वर्यवः तस्मैसवित्रेब्रह्मणे प्राशित्रनामकंपुरोडाशभागंदत्तवन्तः तच्च प्राशित्रंहस्तेसवित्रागृहीतंसत्तदीयपाणिंचिच्छेद ततः प्राशित्रस्यदातारोध्वर्यवः सुवर्णमयं पाणिं निर्मायप्रक्षिप्तवन्तः सोयमर्थःकौषीतकिब्राह्मणेसमाम्नातः—सवित्रेप्राशित्रंप्रतिजह्रुस्तस्य पाणी प्र-चिच्छेदतस्मैहिरण्मयौप्रतिदधुस्तस्माद्धिरण्यपाणिरितिश्रुतइति । पाणिशब्दंहिरण्यशब्दंचया-स्कएवंनिर्वक्ति—हिरण्यंकस्माद्ध्रियतआयम्यमानमितिवाह्रियतेजनाज्जनमितिवाहितरमणंभवती-तिवाहृदयरमणंभवतीतिवाहर्यतेर्वास्यात्प्रेप्साकर्मणइति[1]।तथापाणिः पणायतेःपूजाकर्मणइति[2]॥ हिरण्यशब्दोनब्विषयत्वादाद्युदात्तः बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरः।ऊतये उदात्तइत्यनुवृत्तावूतियूति-जूतिसातीत्यादिनाक्तिन्नन्तोन्तोदात्तोनिपातितः।सवितारं तृचश्चित्त्वादन्तोदात्तत्वम्। चेत्ता चिती संज्ञाने अस्मादन्तर्भावितण्यर्थात्ताच्छील्येतृन् अनित्यमागमशासनमितीडभावः नित्त्वादाद्युदा-त्तः। देवता देवात्तलितिस्वार्थेतल् लितीतिप्रत्ययात्पूर्वमुदात्तम्। पदशब्दः पचाद्यजन्तः चित इत्यन्तोदात्तः ॥ ५ ॥

५. सुवर्ण-हस्तक सूर्य को, रक्षा के लिए, मैं बुलाता हूँ। वेही देव यजमान को मिलनेवाला पद बता देंगे।

॥ इतिप्रथमस्यद्वितीयेचतुर्थोवर्गः ॥ ४ ॥

सूक्तेषष्ठीमृचमाह—

अपांनपातमवसेसवितारमुपस्तुहि । तस्यव्रतान्युश्मसि ॥ ६ ॥

अपाम् । नपातम् । अवसे । सवितारम् । उप । स्तुहि । तस्य । व्रतानि । उश्मसि ॥ ६ ॥

अत्रहोतासामगमृत्विजमन्यंवाराक्षिणंब्रूते अवसे अस्मात्रक्षितुंसवितारं उपस्तुहि यस्यसवितुःसंबन्धीनिव्रतानिकर्माणि सोमयागादिरूपाणि उश्मसि कामयामहे कीदृशं सवितारं अपांनपातं जलस्यनपातकं सन्तापेनशोषकमित्यर्थः ॥ अपां ऊडिदमित्यादिना विभक्त्युदात्तत्वम्। नपातं पारक्षणेअस्यशत्रन्तःपाच्छब्दः तस्यनञासमासे नभ्राण्नपादित्या-

1 नि० २. १०. । 2 नि० २. २६. ।

दिनानङोपमतिषेधइविवृत्तिकारः अग्निर्हि अपोनपातितच्छोपकत्वात् तर्हिकथमपामितिषष्ठी नष्ठोकाव्ययनिष्ठाखलर्थेतिकर्मणिषष्ठयाःप्रतिषेधात् इतिचेत्तर्हि एषाशेषलक्षणास्तु अग्न्या-दित्यौ अपांकरणतया संबन्धिनौ अग्नेरापइतिश्रुतेः। आदित्याज्जायतेवृष्टिरितिस्मृतेश्च। अ-स्मिन्पक्षे उगिदचामितिनुमभावोपिनिपातनादेवेतिमन्तव्यं पातेःक्विबन्तस्यतुग्वानिपातनात् द्रष्टव्यः अथवानपातयतीतिनपात् पतृगताविति धातोर्ण्यन्तात्क्विप् अग्न्यादित्यौहपांनपातकौ पर्युवतच्छोषकौ अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्। अवसे तुमर्थेसेसेन् इत्यादिनाअसेन् नित्त्वादा-द्युदात्तः। उश्मसि वशकान्तौ अदिप्रभृतिभ्यइतिशपोलुक् इदन्तोमसिः इतीकारोपजनः॥ ६॥

६. अपने रक्षण के लिए जल को सुखा देनेवाले सूर्य की स्तुति करो। हम सूर्य के लिए यज्ञ करना चाहते हैं।

विभक्तारंहवामहेवसोश्चित्रस्यराधसः। सवितारंनृचक्षसम्॥ ७॥

विऽभक्तारम्। हवामहे। वसोः। चित्रस्य। राधसः। सवितारम्। नृऽचक्षसम्॥ ७॥

वसोः निवासहेतोश्चित्रस्यसुवर्णरजतादिरूपेण बहुविधस्यराधसोधनस्यविभक्तारंअस्य यजमानस्यैतावद्धनदानमुचितमितिविभागकारिणं नृचक्षसं मनुष्याणांप्रकाशकारिणंसवितारंह-वामहे कौषीतकिनएतस्याऋचोव्याख्यानरूपेब्राह्मणे सवितुर्विभागहेतुत्वमेवसमामनन्ति— यदेवाहुः चित्रंराधस्तदेषसविताविभक्ताभ्यःप्रजाभ्योविभजतीति॥ विभक्तारं तृचश्चित्त्वाद-न्तोदात्तत्वं कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेनतदेवशिष्यते। हवामहे ह्वयतेर्बहुलंछन्दसीतिसंप्रसारणम्। व-सोः दसनिवासेशॄस्वृस्निहीत्यादिनाउः निदित्यनुवृत्तेर्नित्त्वादाद्युदात्तः। राधसः असुनन्तोनित्त्वा-दाद्युदात्तः। नृचक्षसं नॄंश्चष्टइतिनृचक्षाः तंनृचक्षसं चक्षेर्बहुलंशिच्चेत्यसुन् शित्त्वादनार्धधातुक-त्वेनख्याञादेशाभावः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम्॥ ७॥

७. निवास के कारणभूत, अनेक प्रकार के धनों के विभाजन-कर्त्ता और मनुष्यों के प्रकाश-कर्त्ता सूर्य का हम आह्वान करते हैं।

अष्टमीमृचमाह—

सखायआनिषीदतसवितास्तोम्योनुनः। दाताराधांसिशुंभति॥ ८॥

सखायः। आ। नि। सीदत। सविता। स्तोम्यः। नु। नः। दाता। राधांसि। शुंभति॥ ८॥

सखिभूताहेऋत्विजः आनिषीदत सर्वतोपविशतनोस्माकमयंसवितानुक्षिप्रंस्तोम्यःस्तुति-योग्यः राधांसिधनानिदातामदातुमुद्युक्तः एषसविता शुंभति शोभते॥ समानाःसन्तःख्यान्ति

---

१ तै. आ. अष्टमप्रपाठके।

प्रकाशन्तइविसखायः स्यात्मकथने समानेस्यश्चोदात्तइतीण्प्रत्ययः तत्सन्नियोगेनटिच्चंयलोपश्च टित्वादाकारलोपः समानस्यच्छन्दसीत्यादिनासमानशब्दस्यसादेशः इण् सन्नियोगेनोदात्तत्वं जसि सख्युरसंबुद्धौइतिणित्त्वाद्वृद्धिरायादेशश्च। निषीदत सदिरप्रतेरितिषत्वम्। स्तोमेस्तुमतिपाद्यत्वेनभवः स्तोम्यः भवेछन्दसीतियत् यतोनावइत्याद्युदात्तत्वम्। दाता दानशीलः ताच्छील्येतृन् नित्त्वादाद्युदात्तः। राधांसि गवं कर्तृकर्मणोःकृतीतिप्राप्तायाःषष्ठ्याः नलोकाव्ययेतिप्रतिषेधः ॥ ८ ॥

८. सखालोग! चारों ओर बैठ जाओ। हमें शीघ्र सूर्य की स्तुति करनी होगी। धन-प्रदाता सूर्य सुशोभित हो रहे हैं।

अग्निष्टोमेप्रातःसवने अग्नेपत्नीरिहावहेतिनेष्टुःप्रस्थितयाज्या प्रशास्तान्नाह्मणाच्छंसीतिखण्डेसूत्रितम्—अग्नेपत्नीरिहावहोक्षाचायवशाप्नायेति।

तामेतांसूक्तेनवमीमृचमाह—

अग्नेपत्नीरिहावहदेवानामुशतीरुप। त्वष्टारंसोमपीतये ॥ ९ ॥

अग्ने। पत्नीः। इह। आ। वह। देवानाम्। उशतीः। उप। त्वष्टारम्। सोमऽपीतये ॥ ९ ॥

हेअग्नेउशतीःकामयमानाःदेवानांपत्नीरिन्द्राण्याद्याः इहदेवयजनदेशेआवह तथात्वष्टारं देवंसोमपीतयेसोमपानार्थंउपसमीपे आवह॥ पत्नीः इत्यन्तःपतिशब्दआद्युदात्तः पत्युर्नोयज्ञसंयोगेइतिङीप् तत्संनियोगेनतकारश्च ङीपःपित्त्वात् हंतिस्वरएव। उशतीः वशकान्तौ लटःशतृ अदिप्रभृतिभ्यःशपइतिशपोलुक् शतुर्ङित्त्वात् ग्रहिज्यादिनासंप्रसारणं उगितश्चेतिङीप् शतुरनुमइतिङीप्उदात्तः ॥ ९ ॥

९. अग्निदेव! देवों की अभिलाषा करनेवाली पत्नियों को इस यज्ञ में ले आओ। सोमपान करने के लिए त्वष्टा को पास ले आओ।

आग्नाअग्नइहावसेहोत्रांयविष्ठभारतीम् ॥ वरूत्रींधिषणांवह ॥१०॥५॥

आ। ग्नाः। अग्ने। इह। अवसे। होत्राम्। यविष्ठ। भारतीम्। वरूत्रीम्। धिषणाम्। वह ॥ १० ॥ ५ ॥

हेअग्ने अवसेअस्मानवितुंग्नादेवपत्नीरिहावह तथाहेयविष्ठयुवतमाग्ने होत्रांहोमनिष्पादकामग्निपत्नींभारतींभरतनामकस्यादित्यस्यपत्नींवरूत्रींवरणीयांधिषणांवाग्देवींचावह वाग्वैधिषणेतिवाजसनेयकम्। भरतआदित्यइतियास्केनोक्तत्वात् तस्यपत्नीभारतीत्युच्यते॥ गम्यन्तइ-

१ नि० ८. १३.।

तिप्राः गमृसृप्गतौ औणादिकोड्प्रत्ययः डित्वाट्टिलोपः प्रत्ययस्वरः । होत्रां हुयामसिभसि-स्यस्त्रन्निति त्रन्प्रत्ययः नित्वादाद्युदात्तः अतिशयेनयुवायविष्ठः अतिशायनेतमविष्ठनौ स्थूलदूरे-त्यादिनायणादिपरस्यलोपः पूर्वस्यचगुणः । भारतीं शार्ङ्गरवादेराकृतित्वात् ङीनन्त्वोनित्वादाद्यु-दात्तः । वरूत्रीं प्रसितस्कभितइत्यादौ यद्यपिवरूत्रशब्दस्त्रन्नन्तइत्युक्तं तथाप्यन्तेइतिकरण-स्यप्रदर्शनार्थत्वात् वरूत्रशब्दस्त्रन्नन्तोपिद्रष्टव्यः तेननित्वादाद्युदात्तत्वं शेषनिघातेनऋकारस्या-नुदात्तत्वात् उदात्तयणोहल्पूर्वात् इत्यपिनङीपउदात्तत्वम् । धिषणां क्युप्रत्ययानुवृत्तौधृषेर्धि-षच्संज्ञायामितिक्युः ॥ १० ॥

१०. अग्नि ! हमारी रक्षा के लिए देव-रमणियों को इस यज्ञ में ले आओ। युवक अग्नि ! देवों को बुलानेवाली, सत्य कथनशीला और सत्यनिष्ठा सुबुद्धि को ले आओ।

॥ इतिप्रथमस्यद्वितीयेपञ्चमोवर्गः ॥ ५ ॥

सूक्तेएकादशीमृचमाह—

अ॒भि नो॑ दे॒वीरव॑सा म॒हः शर्म॑णा नृ॒पत्नीः॑ ॥ अच्छि॑न्नपत्राः सचन्ताम् ॥११॥

अ॒भि । नः॒ । दे॒वीः । अव॑सा । म॒हः । शर्म॑णा । नृ॒ऽपत्नीः॑ ।
अच्छि॑ऽन्नपत्राः । स॒च॒न्ता॒म् ॥ ११ ॥

देवीर्दिव्योदेवपत्न्यःअवसारक्षणेनमहोमहताशर्मणाचसुखेनचसहनोस्मान् अभिसचन्तां आभिमुख्येनसेवन्तां कीदृश्योदेव्यः नृपत्नीः मनुष्याणांपालयित्र्यः अच्छिन्नपत्राःअच्छि-न्नपक्षाःनहिपक्षिरूपाणादेवपत्नीनांपक्षाः केनचिच्छिद्यन्ते ॥ देवीः पुंयोगादाख्यायामितिङीषन्तः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः दीर्घाज्जसिचेतिप्रतिषेधस्य वाछन्दसीतिपाक्षिकत्वोक्तेः पूर्वसवर्णदी-र्घत्वम् । अवसा अवरक्षणे असुन् नित्वादाद्युदात्तः । महः महपूजायां क्विप् सुपांसुलुगितिङसो-लुक्तृतीयैकवचनस्यङसादेशःसावेकाचइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् । नृपत्नीः समासान्तोदात्तत्वेप्राप्ते परादिश्छन्दसिबहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । अच्छिन्नपत्राः न छिन्नानिअच्छिन्नानि अव्य-यपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं अच्छिन्नानिपत्राणियासांताः बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ११ ॥

११. अच्छिन्नपक्षा वा द्रुतगामिनी और मनुष्यरक्षिका देवी रक्षण और महान् सुख-प्रदान द्वारा हमारे ऊपर प्रसन्न हों।

इ॒हेन्द्रा॒णीमुप॑ ह्वये वरुणा॒नीं स्व॒स्तये॑ । अ॒ग्नायीं॒ सोम॑पीतये ॥१२॥

इ॒ह । इ॒न्द्रा॒णीम् । उप॑ । ह्व॒ये॒ । व॒रु॒णा॒नीम् स्व॒स्तये॑ । अ॒ग्नायी॑म् ।
सोम॑ऽपीतये ॥ १२ ॥

इहास्मिन्कर्मणि स्वस्तये अस्माकमविनाशाय सोमपीतयेसोमपानायच इन्द्रवरुणाग्नीनांपत्नीराह्वयामि ॥ इन्द्राणींवरुणानीं इन्द्रवरुणेत्यादिनापुंयोगेङीप्प्रत्ययः आनुगागमश्च प्रत्ययस्वरः । अग्नायीं वृषाकप्यग्निकुसितकुसिदानामुदात्तइतिङीप् तत्सन्नियोगेन इकारस्यैकारउदात्तः । सोमपीतये असकृत्पूर्वोक्तम् ॥ १२॥

१२. अपने मङ्गल के लिए और सोम-पान के लिए इन्द्राणी, वरुणानी और अग्नायी या अग्निपत्नी को हम बुलाते हैं।

द्वितीयेछन्दोमेवैश्वदेवशस्त्रेमहीद्यौःपृथिवीचनइतिद्यावापृथिव्यनिविद्धानीयस्तृचः द्वितीयस्याग्निंवइतिखण्डेसूत्रितम्—महीद्यौःपृथिवीचनोयुवानापितरापुनरिति । आग्रयणेष्टौ महीद्यौरित्येषाद्यावापृथिव्यैककपालस्यानुवाक्या आग्रयणंव्रीहिश्यामाकेतिखण्डेसूत्रितम्—येकेचज्मामहिनोअहिमायामहीद्यौःपृथिवीचनइति । अग्निमन्थनेप्येषाविनियुक्ता प्रातर्वैश्वदेव्यावितिखण्डेसूत्रितम्—अभिलादेवसवितर्महीद्यौःपृथिवीचनइति । विष्यन्दमानंसान्नाय्यं अनयैवाहवनीयदेशेनिनयेत् विष्यपराधइतिखण्डेतथैवसूत्रितम्—विष्यन्दमानंमहीद्यौःपृथिवीचनइतिअन्तःपरिधिदेशेनिनयेयुरिति । आश्विनशस्त्रेप्येषा संस्थितेष्वाश्विनायेतिखण्डेसूत्रितम्—महीद्यौःपृथिवीचनस्तेहिद्यावापृथिवीविश्वशंभुवेति ।

तामेतांसूक्तेत्रयोदशीमृचमाह—

म॒ही द्यौः पृ॑थि॒वी च॑ न इ॒मं य॒ज्ञं मि॑मिक्षताम् । पि॒पृ॒तां नो॒ भरी॑मभिः ॥ १३॥

म॒ही । द्यौः । पृ॒थि॒वी । च॒ । नः॒ । इ॒मम् । य॒ज्ञम् । मि॒मि॒क्ष॒ता॒म् । पि॒पृ॒ता॒म् । नः॒ । भरी॑मऽभिः ॥ १३ ॥

महीमहतीद्यौर्द्युलोकदेवता पृथिवीभूमिदेवताच नोस्मदीयमिमंयज्ञंमिमिक्षतां स्वकीयसारभूतेनरसेन मिमिक्षतां सेक्तुमिच्छतां तथा भरीमभिः भरणैःपोषणैर्नोस्मान् पिपृतामुभेदेव्यौपूरयताम् ॥ मही महच्छब्दात् उगितश्चेतिङीप् अतशब्दलोपःछान्दसः बृहन्महतोरुपसंख्यानमितिङीपउदात्तत्वम् । द्यौः दिव्शब्दःप्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः गोतोणिदितितःपरस्यसोर्णिद्वद्भावाद्वृद्धिरपिस्थानिवद्भावेनोदात्ता । पृथिवी प्रथमख्याने प्रथेःषिवन् संप्रसारणंचेतिषिवन्प्रत्ययः षिद्गौरादिभ्यश्चेतिङीष् प्रत्ययस्वरः । मिमिक्षतां मिहसेचने सनि द्विर्भावहलादिशेषौ ढत्वकत्वषत्वानि । पिपृतां पृपालनपूरणयोः ह्रस्वइत्येके लोट् तसस्ताम् शपःश्लुः अर्तिपिपर्त्योश्चेत्यभ्यासस्याकारस्यइकारः तिङ्प्रत्ययस्वरः । भरीमभिः डुभृञ्धारणपोषणयोः हृभृधृसृस्तृशृभ्यइमन्निवीमन् निन्वादाद्युदात्तः ॥ १३ ॥

१३. महान् द्यु और पृथिवी हमारा यह यज्ञ रस से सिक्त करें और पोषण-द्वारा हमें पूर्ण करें।

चतुर्दशीमृचमाह—

तयोरिद्घृतवत्पयो विप्रा रिहन्ति धीतिभिः। गन्धर्वस्य ध्रुवे पदे ॥ १४ ॥

तयोः। इत्। घृतऽवत्। पयः। विप्राः। रिहन्ति। धीतिऽभिः।
गन्धर्वस्य। ध्रुवे। पदे ॥ १४ ॥

गन्धर्वस्य ध्रुवं पदमन्तरिक्षं तथा च तापनीयशाखायां समाम्नायते—यक्षगन्धर्वाप्सरोगणसेवितमन्तरिक्षमिति। तेनान्तरिक्षेणोपलक्षिते आकाशे वर्तमानयोस्तयोरेव द्यावापृथिव्योरेव संबन्धि पयो जलं घृतवत् घृतसदृशं विप्रा मेधाविनः प्राणिनो धीतिभिः कर्मभिः रिहंति लिहन्ति यद्वा घृतवज्जलं सारं तेनोपेतं रिहन्ति लिहेर्व्यत्ययेन रेफः ॥ गन्धर्वस्य गृत्रृधारणे गविगृत्रोगम्बक्तिप्रत्ययः तत्सन्नियोगेन गोशब्दस्य च गमादेशः ॥ १४ ॥

१४. अपने कर्म के बल द्यु और पृथिवी के बीच में, मेधावी लोग गन्धर्वों के निवास-स्थान अन्तरिक्ष में, घी की तरह, जल पीते हैं।

स्योना पृथिवीत्येषा महानाम्नीमते भूमिस्पर्शने विनियुक्ता एतद्विदं नक्षचारिणमिति खण्डे सूत्रितम्—स्योना पृथिवि भवेति समाप्येति। स्मार्ते हेमन्तप्रत्यवरोहणेऽप्येषा ऋग्जप्या मार्गशीर्ष्यां प्रत्यवरोहणमिति खण्डे सूत्रितम्—स्वस्मिन्नुपविश्य स्योना पृथिवि भवेति च पित्रेति।

तामेतां सूक्ते पञ्चदशीमृचमाह—

स्योना पृथिवि भवानृक्षरा निवेशनी। यच्छा नः शर्म सप्रथः ॥१५॥६॥

स्योना। पृथिवि। भव। अनृक्षरा। निऽवेशनी। यच्छ। नः।
शर्म। सऽप्रथः ॥ १५ ॥ ६ ॥

हे पृथिवि स्योनत्वादिगुणयुक्ता भव स्योनशब्दो विस्तीर्णवाची तथा च वाजसनेयब्राह्मणे स्योनशब्दोपेतं कंचिन्मन्त्रमुदाहृत्य व्याख्यातम्—इन्द्रस्योरुमाविश स्योनः स्योनमिति विस्तीर्णो विस्तीर्णमित्येवतदाहेति। यद्वा स्योनशब्दः सुखवाची तथा च यास्कवाक्यमुदाहरिष्यते—अनृक्षरा कण्टकरहिता निवेशनी निवेशस्थानभूता सप्रथो विस्तारभूतं शर्म शरणं नोऽस्मभ्यं यच्छ हे पृथिवि देहि। तामेतामृचमुदाहृत्य यास्क एवं व्याचष्टे—सुखा नः पृथिवि भवानृक्षरा निवेशन्यृक्षरः कण्टक ऋच्छतेर्यच्छ नः शर्म यच्छ नु शरणं सर्वतः पृथिवीति[1] ॥ स्योना षिवु तन्तुसन्ताने सिवेष्टेर्यौ चितिप्रत्ययः टेश्चयोऽइत्यादेशः प्रत्ययस्वरः स्योना पृथिवीत्यनयोर्भवेत्याख्यातेनैवान्वयो न परस्परं अतो सामर्थ्येनैव पराङ्गवद्भावादोकारस्य नामन्त्रितायुदात्तत्वम्। अनृक्षरा ऋपीगतौ गच्छत्यन्त-

---

1 नि० ९, ३२।

रित्यृक्षरः कण्टकः सन्यृषिभ्योऽक्षरन् षढोःकःसीतिकत्वं आदेशप्रत्यययोरितिषत्वं नञोबहुव्री-हिः तस्मान्नुडचीतिनुडागमः नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । निविशन्त्यस्यामितिनिवेशनी करणाधिकरणयोश्चेतिल्युट् लिदीतिप्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् । यच्छ दाण्दाने पाघ्रेत्यादिना यच्छादेशः द्व्यचोतस्तिङइतिदीर्घः । सप्रथः प्रथप्रख्याने असुन् प्रथसासहवर्ततइति तेनसहे-तितुल्ययोगेइतिसमासः वोपसर्जनस्येतिसभावः कृत्स्वरः ॥ १५ ॥

१५. पृथिवी ! तुम विस्तृत, कण्टक-रहित और निवासभूता बनो। हमें यथेष्ट सुख दो।

॥ इतिप्रथमस्यद्वितीयेषष्ठोवर्गः ॥ ६ ॥

प्रातःसवनेसोमातिरेके एकंशस्त्रंशंसनीयं तत्रअतोदेवाइत्याद्याःषळृचः सोमातिरेकइ-तिखण्डेसूत्रितम्—महाँइन्द्रोयओजसाअतोदेवाअवन्तुनइत्यैन्द्रीभिर्वैष्णवीभिश्चेति । अप्तोर्या-मेच्छावाकातिरिक्तोक्थेपिएताःषडृचःस्तोत्रियानुरूपार्थाः तथाचयस्यपशवइतिखण्डेसू-त्रितम्—अतोदेवाअवन्तुनइतिस्तोत्रियानुरूपाविति । दर्शपूर्णमासयोःप्रायश्चित्तहोमेप्याद्येवि-नियुक्ते तथैवयेदंपत्न्याइतिखण्डेसूत्रितम्—अतोदेवाअवन्तुनइतिद्वाभ्यांव्याहृतिभिश्चेति । या-ज्यानुवाक्ययोर्मध्येलौकिकभाषणेअतोदेवाइत्येषाजप्या सूत्रितंहि—आपद्यतोदेवाअवन्तुनइ-तिजपेदिति ।

तामेतांसूक्तेषोडशीमृचमाह—

अतो॑दे॒वा अ॑वन्तु नो॒ यतो॒ विष्णु॑र्विचक्र॒मे । पृ॒थि॒व्याः स॒प्त धाम॑भिः ॥ १६ ॥

अतः । दे॒वाः । अ॒व॒न्तु॒ । नः॒ । यतः॑ । विष्णुः॑ । वि॒ऽच॒क्र॒मे ।

पृ॒थि॒व्याः । स॒प्त । धाम॑ऽभिः ॥ १६ ॥

विष्णुःपरमेश्वरः सप्तधामभिः सप्तभिर्गायत्र्यादिभिश्छन्दोभिःसाधनभूतैः यतः पृथि-व्याःयस्माद्भूप्रदेशाद्विचक्रमे विविधंपादक्रमणंकृतवान् अतोस्मात्पृथिवीप्रदेशान्नोस्मान्देवाअ-वन्तु विष्णोःपृथिव्यादिलोकेषुछन्दोभिःसाधनैर्जयंतैत्तिरीयाआमनन्ति—विष्णुमुखावैदेवाश्छ-न्दोभिरिमाँल्लोकाननपजय्यमभ्यजयन्निति । विष्णोस्त्रिविक्रमावतारे पादत्रयक्रमणस्यपृ-थिव्यपादानंपृथिवीप्रदेशाद्रक्षणंनामभूलोकेवर्तमानानांपापनिवारणम् ॥ अतः एतच्छब्दात् प-ञ्चम्यास्तसिल् इतितसिल् एतदोशित्यशादेशः लित्स्वरेणाकारउदात्तः । यतः तसिलःप्राग्दिशो-विभक्तिरितिविभक्तिसंज्ञायां त्यदाद्यत्वं लित्स्वरः । विष्णुः विषेःकिच्चेतिनुप्रत्ययः कित्त्वा-

१ परादिश्छन्दसि इतिउत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । २ तै० सं० ५.२.१.।

भगुणः निविंत्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वम्। विचक्रमे सुविवितियोगविभागात् विशब्दस्यसमासः समासान्तोदात्तत्वं यद्वत्तयोगान्ननिघातः। सप्त सुपांसुलुगितिभिसोलुक्। धामभिः दधातेरातोमनिन्निविमनिन् नित्स्वरः॥ १६॥

१६. जिस भू-प्रदेश से, अपने सातों छन्दों-द्वारा विष्णु ने विविध पाद-क्रम किया था, उसी भू-प्रदेश से देवता लोग हमारी रक्षा करें।

वैष्णवोपांशुयाजस्य इदंविष्णुरित्येषानुवाक्या उक्तादेवताइविखण्डेसूत्रितम्—इदंविष्णुर्विचक्रमेत्रिर्देवःपृथिवीमेषएतामिति। गार्हपत्याहवनीययोर्मध्येऽश्वाविक्रमणेऽनयैवश्वपदेपुनःस्यमक्षिपेत् विष्यपरावकतिखण्डेसूत्रितम्—भवमनाशुनःपदंमतिवपेदिदंविष्णुर्विचक्रमइति। आतिथ्यायांप्रधानस्यहविषएषैवानुवाक्या अथातिथ्येळविविखण्डेसूत्रितम्—इदंविष्णुर्विचक्रमे तदस्यप्रियमभिपाथोऽश्यामिति। उपसत्सुवैष्णवस्यैषैवानुवाक्या अथोपसदितिखण्डेसूत्रितम्—भवस्कानोअमीवहेदंविष्णुर्विचक्रमइति।

सामेतांसूक्तेसप्तदशीमृचमाह—

इदंविष्णुर्विचक्रमेत्रेधानिदधेपदम्। समूढमस्यपांसुरे ॥ १७॥

इदम्। विष्णुः। वि। चक्रमे। त्रेधा। नि। दधे। पदम्।
सम्ऽऊढम्। अस्य। पांसुरे॥ १७॥

विष्णुस्त्रिविक्रमावतारधारी इदंप्रतीयमानंसर्वंजगदुद्दिश्य विचक्रमे विशेषेणपादक्रमणंकृतवान् तदा त्रेधात्रिभिःप्रकारैः पदंनिदधेस्वकीयंपादंप्रक्षिप्तवान् अस्यविष्णोः पांसुरे धूलियुक्तेपादस्थाने समूढं इदंसर्वं जगत्सम्यगन्तर्भूतम्। सेयमृक्यास्केनेवंव्याख्याता—विष्णुर्विशतेर्वाव्यश्नोतेर्वायदिदंकिञ्चतद्विक्रमतेविष्णुस्त्रेधानिधत्तेपदंत्रेधाभावायपृथिव्यामन्तरिक्षेदिवीतिशाकपूणिः समारोहणेविष्णुपदेगयशिरसीत्यौर्णवाभः समूढमस्यपांसुरेप्यायनेऽन्तरिक्षेपदं नदृश्यतेपिवोपमार्थेस्यात् समूढमस्यपांसुरइवपदंनदृश्यतइतिपांसवःपादैःसूयन्तइतिवापन्नाःशेरतइतिवापंसनीयाभवन्तीतिवेति[1] ॥ त्रेधा एधाच्च इत्येधाच्प्रत्ययः चितोन्तोदात्तः। समूढं वहप्रापणे निष्ठेविकः वचिस्वपीत्यादिनासंप्रसारणं ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपदीर्घत्वानि गतिरनन्तरइतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम्। अस्य इदमोन्वादेशेऽशनुदात्तः प्रत्ययश्चसुप्स्वरेण। पांसुरे भगपांसुपांडुग्रयमेतिवक्तव्यमितिमत्वर्थीयोरः प्रत्ययस्वरः॥ १७॥

१७. विष्णु ने इस जगत् की परिक्रमा की, उन्होंने तीन प्रकार से अपने पैर रक्खे और उनके धूलियुक्त पैर से जगत् छिप-सा गया।

उपसदिवैष्णवयागस्यप्रातःकालेयाज्या सायंकालेनुवाक्यात्रीणिपदेत्येषासूत्रितंच—त्रीणिपदाविचक्रमइति स्विष्टकृदादिलुप्यतइति।

---

1 नि० १२. १९.

तामेतामष्टादशीमृचमाह—

त्रीणिपदाविचक्रमेविष्णुर्गोपाअदाभ्यः। अतोधर्माणिधारयन्॥१८॥

त्रीणि। पदा। वि। चक्रमे। विष्णुः। गोपाः। अदाभ्यः।
अतः। धर्माणि। धारयन्॥ १८ ॥

अदाभ्यः केनापिहिंसितुमशक्यः गोपाः सर्वस्यजगतोरक्षकोविष्णुःपृथिव्यादिस्थानेषु अतएतेषुत्रीणिपदानिविचक्रमे किंकुर्वन् धर्माण्यग्निहोत्रादीनिधारयन् पोषयन् ॥ पदा सुपांसुलुगित्यादिनाविभक्तेर्डादेशः तस्यस्थानिवद्भावेनानुदात्तत्वेप्राप्ते उदात्तनिवृत्तिस्वरेणोदात्तत्वम्।गोपाः गोपाश्चवस्येत्यत्रोक्तम्॥ अदाभ्यः दभेर्ऋहलोर्ण्यदितिण्यत् नञ्समासः अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्। धारयन् शपःपित्त्वादनुदात्तत्वं शतुश्चलसार्वधातुकस्वरेणणिचएवस्वरः शिष्यते ॥ १८ ॥

१८. विष्णु जगत् के रक्षक हैं, उनको आघात करनेवाला कोई नहीं है। उन्होंने समस्त धर्मों का धारण कर तीन पैरों का परिक्रमा किया।

विष्णोःकर्माणिपश्यतयतोव्रतानिपस्पशे। इन्द्रस्ययुज्यःसखा॥१९॥

विष्णोः। कर्माणि। पश्यत। यतः। व्रतानि। पस्पशे। इन्द्रस्य।
युज्यः। सखा॥ १९ ॥

हेऋत्विगादयः विष्णोःकर्माणिपालनादीनिपश्यत यतोयैःकर्मभिःव्रतान्यग्निहोत्रादीनि पस्पशेसर्वोयजमानः स्पृष्टवान् विष्णोरनुग्रहादनुतिष्ठतीत्यर्थः तादृशोविष्णुरिन्द्रस्ययुज्योयोग्योनुकूलः सखाभवति विष्णोरिन्द्रानुकूल्यं त्वष्टाहतपुत्रइत्यनुवाकेअथहवैतर्हिविष्णुरित्यादिना प्रपञ्चेनतैत्तिरीयाआमनन्ति—पस्पशे स्पशबाधनस्पर्शनयोः लिट् द्विर्भावे शर्पूर्वाःखयइतिपकारःशिष्यते सकारोलुप्यते यद्वृत्तयोगादनिघातः।युज्यः युजेर्बाहुलकात्क्यप् कित्त्वाद्गुणाभावः क्यपःपित्त्वादनुदात्तत्वं धातुस्वरः ॥ १९ ॥

१९. विष्णु के कर्मों के बल ही यजमान अपने व्रतों का अनुष्ठान करते हैं। उनके कर्मों को देखो। वे इन्द्र के उपयुक्त सखा हैं।

विंशीमृचमाह—

तद्विष्णोःपरमंपदंसदापश्यन्तिसूरयः। दिवीवचक्षुराततम्॥२०॥

तत्। विष्णोः। परमम्। पदम्। सदा। पश्यन्ति। सूरयः।
दिविऽइव। चक्षुः। आऽततम्॥ २० ॥

---

१ तै० २. ४. १२।

सूरयोविद्वांसः ऋत्विगादयः विष्णोःसंबन्धिपरममुत्कृष्टं तच्छास्त्रप्रसिद्धंपदंस्वर्गस्थानं शास्त्रदृष्ट्या सर्वदापश्यन्ति तत्रदृष्टान्तः—दिवीव आकाशेयथाआततं सर्वतः प्रसृतंचक्षुर्निरोधाभावेन विशदंपश्यतितद्वत् ॥ सदा सर्वैकान्येतिदाप्रत्ययः सर्वस्यसोन्यतरस्यांदीतिसर्वशब्दस्य सभावः व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् । दिवि ऊडिदमित्यादिनाविभक्तेरुदात्तत्वं इवेनविभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वंचेतितदेवशिष्यते । चक्षुः नविषयस्येत्याद्युदात्तत्वम् । आततं तनोतेःकर्मणिक्तः यस्यविभाषेतीट्प्रतिषेधः अनुदात्तोपदेशेत्यादिनानलोपः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेप्राप्ते गतिरनन्तरइतिगतेरुदात्तत्वम् ॥ २० ॥

२०. आकाश में चारों ओर विचरण करनेवाली आँखें जिस प्रकार दृष्टि रखती हैं, उसी प्रकार विद्वान् भी सदा विष्णु के उस परम पद पर दृष्टि रखते हैं।

तद्विप्रासोविपन्यवोजागृवांसःसमिन्धते । विष्णोर्यत्परमंपदम् ॥२१॥७

तत् । विप्रासः । विपन्यवः । जागृऽवांसः । सम् । इन्धते । विष्णोः । यत् । परम् । पदम् ॥ २१ ॥ ७ ॥

पूर्वोक्तं विष्णोर्यत्परमंपदमस्ति तत्पदंविप्रासोमेधाविनः समिन्धतेसम्यक् दीपयन्ति कीदृशाः विपन्यवः विशेषेणस्तोतारः जागृवांसः शब्दार्थयोःप्रमादराहित्येनजागरूकाः ॥ विप्रासः आज्जसेरसुक् । विपन्यवः स्तुत्यर्थस्यपनेर्बाहुलकादौणादिकोयुप्रत्ययः तत्र प्रत्ययस्वरः । जागृवांसः जागृनिद्राक्षये लिटःक्वसुः क्रादिनियमात्प्राप्तस्येटोवस्वेकाजाद्घसामितिनियमान्निवृत्तिः ॥ २१ ॥

२१. स्तुतियावी और मेधावी मनुष्य विष्णु के उस परम पद से अपने हृदय को प्रकाशित करते हैं।

इतिप्रथमस्यद्वितीयेसप्तमोवर्गः ॥ ७ ॥

तीव्राइतिचतुर्विंशत्यृचंसूक्तं अत्रेयमनुक्रमणिका—तीव्राश्चतुर्विंशतिर्वायव्यैकैन्द्रवायव्यौ मैत्रावरुणमरुत्वतीयवैश्वदेवपौष्णास्तृचाः शिष्टाआप्योन्त्याश्चर्चमेध्यप्स्वन्तःपुरउष्णिक् परानुष्टुप् तिस्रश्चान्त्याएकविंशीप्रतिष्ठेति । ऋषिश्चान्यस्मादितिपरिभाषयानुवर्तमानान्मेधातिथिःकाण्वऋषिः अप्स्वन्तरित्येषापुरउष्णिक् प्रथमपादस्यद्वादशाक्षरेण आद्यस्थेपुरउष्णिगितिलक्षणसद्भावात्अप्सुमेसोमइत्येषानुष्टुप् इदमापइत्याद्यास्तिस्रोनुष्टुभः शिष्टाएकोनविंशतिसंख्याकाऋचोगायत्र्यः आदौगायत्रमितिपरिभाषितत्वात् आद्यावायुदेवताकातदेकर्चाविन्द्रवायूदेवताके ततः एकस्तृचोमित्रावरुणदेवत्यः ततउत्तरतृचस्यमरुद्गुणविशिष्टेन्द्रोदेवता ततएकस्तृचोवैश्वदेवः तदनन्तरभावीपौष्णः शिष्टाऋचोब्देवताकाः पयस्वानग्रइत्यर्धर्चेयुक्ताःसंप्राग्नइत्येषात्वग्निदेवताका सूक्तविनियोगोलिङ्गादवगन्तव्यः अभिप्लवषडहस्यद्वितीयेहनिप्र-

उगराखेवायव्यतृचस्यतीव्राःसोमासइत्येषातृतीया द्वितीयस्यचतुर्विंशेनेतिखण्डेसूत्रितम्—तीव्राः सोमासआगहीत्येकेति पृष्ठ्यषडहेपिद्वितीयेहनिप्रउगेएषा ।

तामेतांसूक्तेप्रथमामृचमाह—

तीव्राःसोमासआगह्याशीर्वन्तःसुताइमे। वायोतान्प्रस्थितान्पिब॥१॥

तीव्राः सोमासः । आ । गहि । आशीःऽवन्तः । सुताः । इमे ।
वायो इति । तान् । प्रऽस्थितान् । पिब ॥ १ ॥

हेवायो इमेसोमासः ऐन्द्रवायवग्रहादिरूपाः सोमाः सुताःअभिषुताः तेचतीव्राःमभूतत्वात् तर्पयितुंसमर्थाः आशीर्वन्तः आशिरयुक्ताः अतस्त्वमागहि अस्मिन्कर्मण्यागच्छ प्रस्थितान् चरवेदिमत्यानीतान्सोमान् पिब॥सोमासः आज्जसेरसुगित्यादिनासुक् निस्वादाद्युदात्तः आज्जसेरसुक् । गहि बहुलंछन्दसिइति शपोलुक् । आशीर्वन्तः श्रिञ्पाके अपस्पृधेथामित्यादिसूत्रे आङ्पूर्वस्य क्विपिशिरादेशोनिपातितः करणस्यापिश्रयणद्रव्यस्यस्वव्यापारेकर्तृत्वविवक्षयाक-र्तरिक्विप्नविरुध्यते आशीरेषामस्तीत्याशीर्वन्तः छन्दसीरइतिवत्वम् । वायो आमन्त्रिताद्युदा-त्तत्वम् । प्रस्थितान् प्रादिसमासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वंबाधित्वा व्यत्ययेन अव्ययपूर्वपद-प्रकृतिस्वरत्वम् ॥ १ ॥

१. वायुदेव ! यह तीखा और सुपक्व सोमरस तैयार है। तुम आओ; यही सोमरस यहाँ लाया गया है। पान करो।

पूर्वोक्तप्रवर्ग्ये उभादेवादिविस्पृशेतिद्वैन्द्रवायवतृचस्यप्रथमाद्वितीये । तथाचद्विती-यस्येतिखण्डेसूत्रितम्—उभादेवादिविस्पृशेतिद्वेइति ।

तयोःप्रथमांसूक्तेद्वितीयामृचमाह—

उभादेवादिविस्पृशेन्द्रवायूहवामहे। अस्यसोमस्यपीतये ॥ २ ॥

उभा । देवा । दिविऽस्पृशा । इन्द्रवायू इति । हवामहे । अस्य ।
सोमस्य । पीतये ॥ २ ॥

दिविस्पृशाद्युलोकवर्तिनौ उभादेवा द्वौदेवाविन्द्रवायूहवामहे आह्वयामः किमर्थं अ-स्यसोमस्यपीतये असकृद्याख्यातम् ॥ उभादेवा सुपांसुलुगित्याकारः । दिविस्पृशा हलदन्तात्सप्तम्यां ङेरुपसंख्यानमितिसप्तम्याअलुक् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । इन्द्रवायू इन्द्रश्चवायुश्चेतिद्व-न्द्वः उभयत्रवायोःप्रतिषेधोवक्तव्यइत्यानङोनिषेधः देवताद्वन्द्वेचेतिमाशस्योभयपदप्रकृतिस्व-

१ तीव्राः तिजनिशाने रक्दीर्घत्वं जश्त्वं इतिकृत्स्नेत्यत्रमनोरमा

त्वस्यनोत्तरपदेऽनुदात्तादौ इतिनिषेधात्समासान्तोदात्तत्वमवशिष्यते । हवामहे ह्वेञ्स्पर्धायां शब्देच बहुलंछन्दसीतिसंप्रसारणं संप्रसारणाच्चेतिपरपूर्वत्वं शप् गुणावादेशौ शपःपित्त्वादनुदात्तत्वं तिङश्चलसार्वधातुकस्वरेणपदस्याद्युदात्तत्वेप्राप्ते तिङ्ङतिङइतिआष्टमिकोनिघातः। अस्य ऊडिदमित्यादिनाषष्ठ्याउदात्तत्वम्। पीतये पाताने स्थागापापचइतिभावेक्तिन् घुमास्थेतीत्वं व्यत्ययेनान्तोदात्तत्वम् ॥ २ ॥

२. आकाश-स्थित इन्द्र और वायु को, सोम-पान के लिए, हम बुलाते हैं।

इन्द्रवायूमनोजुवाविप्राहवन्तऊतये । सहस्राक्षाधियस्पती ॥ ३ ॥

इन्द्रवायू इति । मनःऽजुवा । विप्राः । हवन्ते । ऊतये ।

सहस्रऽअक्षा । धियः । पती इति ॥ ३ ॥

विप्रामेधाविनऋत्विग्यजमानाः ऊतयेरक्षणार्थमिन्द्रवायूहवन्तेआह्वयन्ति कीदृशौ मनोजुवौ मनइववेगयुक्तौ सहस्राक्षा सहस्रनयनयुक्तौ यद्यपीन्द्रएवसहस्राक्षः तथापिछत्रिन्यायेन वायुरपितथोच्यते धियस्पतीकर्मणोबुद्धेर्वापालकौ । मनोजुवा जवतिर्गतिकर्मा मनोवज्जवतइतिमनोजुवा मनइववेगयुक्तौ कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं सुपांसुलुगित्याकारः । विप्राः औणादिकोरन्प्रत्ययान्तआद्युदात्तः । ऊतये ऊतियूतीत्यादिनाक्तिनउदात्तत्वम्। सहस्राक्षासहस्रमक्षीणि ययोस्तौ बहुव्रीहौसक्थ्यक्ष्णोः इतिषचूसमासान्तः बहुव्रीहिस्वरेप्राप्ते षचःसमासान्तप्रत्ययस्यसतिशिष्टत्वात् चितइत्यन्तोदात्तत्वम् । धियः सावेकाचइतिङसउदात्तत्वं षष्ठ्याःपतिपुत्रेतिसंहितायांविसर्जनीयस्यसकारः । पतीइत्यन्तःआद्युदात्तः ॥ ३ ॥

३. यज्ञ-रक्षक इन्द्र और वायु मन के समान वेगवान् और सहस्राक्ष हैं। प्रतिभाशाली मनुष्य अपने रक्षण के लिए दोनों का आह्वान करते हैं।

चतुर्विंशकेहनिप्रातःसवनेमैत्रावरुणशस्त्रेमित्रंवयंहवामहइतितृचःप्रउगस्तोत्रियः चतुर्विंशइतिखण्डेसूत्रितम्—आनोमित्रावरुणामित्रंवयंहवामहइति । अभिप्लवषडहेपिप्रातःसवनेमैत्रावरुणस्यायंतृचआवापार्थः अभिप्लवपृष्ठ्याहानीतिखण्डेसूत्रितम्—परिशिष्टानावापानुकूल्यमित्रंवयंहवामहइति । मैत्रावरुणस्यमित्रंवयंहवामहइत्येषाप्रातःसवनेप्रस्थितयाज्या प्रशास्ताब्राह्मणाच्छंसीत्युपक्रम्यइदंतेसोम्यंमधुमित्रंवयंहवामहेइतिसूत्रितम् ।

तामेतांसूक्तेचतुर्थीमृचमाह—

मित्रंवयंहवामहेवरुणंसोमपीतये । जज्ञानापूतदक्षसा ॥ ४ ॥

मित्रम् । वयम् । हवामहे । वरुणम् । सोमऽपीतये । जज्ञाना ।

पूतऽदक्षसा ॥ ४ ॥

वयमनुष्ठातारः सोमपीतये सोमपानार्थं मित्रं वरुणं चोभावाह्वयामः कीदृशावुभौ यज्ञाना कर्मप्रदेशे प्रादुर्भवन्तौ पूतदक्षसा शुद्धबलौ ॥ वरुणं वृञ्वरणे कृवृदारिभ्य उनन् निवादाद्युदात्तः । सोमपीतये दासीभारादित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । जज्ञाना जनीप्रादुर्भावे छन्दसि लिट् तस्य लिटःकानज्वा इतिकानजादेशः गमहनेत्यादिनाउपधालोपः तस्य अचःपरस्मिन्निति स्थानिवद्भावाज्जन्शब्दस्यद्विर्वचनं स्तोश्चुनाश्चुरितिनकारस्यञकारः चितइत्यन्तोदात्तत्वं पूर्ववदाकारः । पूतदक्षसा पूञ्पवने निष्ठेतिक्तः श्र्युकःकितीतीट्प्रतिषेधः पूतंदक्षोययोस्तौ बहुव्रीहौप्रकृत्येतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ४ ॥

४. मित्र और वरुण—दोनों शुद्ध-बल-वाली और यज्ञ में प्रादुर्भूत होनेवाले हैं। हम उन्हें सोमरस-पान के लिए, बुलाते हैं।

पञ्चमीमृचमाह—

ऋ॒तेन॒यावृ॑ता॒वृधा॑वृ॒तस्य॒ज्योति॑ष॒स्पती॑ । तामि॒त्रावरु॑णाहुवे ॥५॥ ८॥

ऋ॒तेन॑ । यौ । ऋ॒त॒ऽवृधौ॑ । ऋ॒तस्य॑ । ज्योति॑षः । पती॒ इति॑ ।

ता । मि॒त्रावरु॑णा । हु॒वे॒ ॥ ५ ॥ ८ ॥

यौमित्रावरुणौ ऋतेन सत्यवचनेन यजमानानुग्रहकारिणा ऋतावृधौ ऋतमवश्यंभावितयासत्यंकर्मफलंतस्यवर्धकौ ऋतस्यसत्यस्य प्रशस्तस्यज्योतिषः प्रकाशस्यपती पालकौ श्रुत्यन्तरे मित्रावरुणयोरदितिपुत्रत्वेनश्रुतत्वाद्द्वादशादित्येष्वन्तर्भूतत्वेन ज्योतिःपालकत्वंयुक्तं श्रुत्यन्तरेच अष्टौपुत्रासोअदितेरित्युपक्रम्य मित्रश्चवरुणश्चेत्यादिकमाम्नातम् । तामित्रावरुणा तथाविधौ मित्रावरुणौ हुवेआह्वयामि ॥ ऋतावृधौ वृधुवृद्धौ क्विप्चेतिक्विप् अन्येषामपिदृश्यतइतिदीर्घः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । ज्योतिषः द्युतदीप्तौ द्युतेरिसिन्नादेश्चजइतिइसिन्प्रत्ययोनित्वादाद्युदात्तः षष्ठ्याःपतिपुत्रेतिसंहितायां विसर्जनीयस्यसः षत्वम् । मित्रावरुणा देवताद्वन्द्वेचेत्यानङ् देवताद्वन्द्वेचेत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वं सुपांसुलुगितिपूर्वसवर्णदीर्घआकारः । हुवे ह्वेञ् आत्मनेपदोत्तमपुरुषैकवचनेसंप्रसारणे परपूर्वत्वेचकृते बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् टेरेत्वं गुणेप्राप्ते क्ङितिचेतिप्रतिषेधः उवङादेशः तिङ्ङतिङइतिनिघातः ॥ ५ ॥

५. जो मित्र और वरुण सत्य के द्वारा यज्ञ की वृद्धि और यज्ञ के प्रकाश का पालन करते हैं, उन लोगों का मैं आह्वान करता हूँ।

षष्ठीमृचमाह—

वरु॑णःप्रावि॒ताभु॑वन्मि॒त्रोविश्वा॑भिरू॒तिभि॑ः । कर॑तांनःसु॒राध॑सः ॥६॥

वरु॑णः । प्र॒ऽअ॒वि॒ता । भु॒व॒त् । मि॒त्रः । विश्वा॑भिः । ऊ॒तिऽभि॑ः ।

कर॑ताम् । नः॒ । सु॒ऽराध॑सः ॥ ६ ॥

अयं वरुणोस्माकंमाविदाभुवत् प्रकर्षेणरक्षकोभवतु मित्रश्च विश्वाभिरूतिभिः सर्वाभीरक्षाभिः माविताभुवत् तावुभावपि नोस्मान् सुराधसः प्रभूतधनयुक्तान् करतां कुरुताम् ॥ अविता तृचश्चित्त्वादन्तोदात्तत्वं प्रादिसमासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन तदेवशिष्यते। भुवत् भूसत्तायां लेटस्तिप् लेटोडाटौ इत्यडागमः इतश्चलोपइतीकारलोपः बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् गुणेप्राप्ते भूसुवोस्तिङीतिप्रतिषेधः उवङादेशः विद्भुतिङ्इतिनिपातः । विश्वाभिः अशूप्रुषीत्यादिनाक्वन्प्रत्ययोविश्वशब्दआद्युदात्तः टाप्सुपोरनुदात्तत्वात्तदेवशिष्यते। ऊतिभिः ऊतियूतीत्यादिनाक्तिन्नुदात्तः। करतां कृञ्करणे भौवादिकः लोटः तस् तसस्तां कर्तरिशप् गुणोरपरत्वं शपःपित्त्वादनुदात्तत्वं तिङश्च लसार्वधातुकस्वरेणधातुस्वरःशिष्यते। सुराधसः राधसाधसंसिद्धौ राध्नोत्यनेनेतिराधोधनं शोभनंराधोयेषांते बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेप्राप्ते नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वंप्राप्तं सोर्मनसीअलोमोषसी इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वेनबाध्यते ॥ ६ ॥

६. वरुण और मित्र सब तरह से हमारी रक्षा करते हैं। वे हमें यथेष्ट सम्पत्ति दें।

मरुत्वन्तंहवामहइन्द्रमासोमपीतये। सजूर्गणेनतृम्पतु ॥ ७ ॥

मरुत्वन्तम्। हवामहे। इन्द्रम्। आ। सोमऽपीतये। सऽजूः। गणेन। तृम्पतु ॥ ७ ॥

मरुत्वन्तं मरुद्भिर्युक्तमिन्द्रं सोमपीतयेसोमपानाय आह्वयामहे आह्वयामः सचेन्द्रोगणेनमरुत्समूहेन सजूःसहतृम्पतुतृप्तोभवतु॥ मरुतोस्यसन्तीतिमरुत्वान् झयइतिमतुपोवत्वं तसौमत्वर्थइतिभसंज्ञयापदसंज्ञायाबाधितत्वात् जश्त्वाभावः मतुप्सुपौपित्त्वादनुदात्तौ ननु ह्रस्वनुड्भ्यां मतुप् इतिमतुपउदात्तत्वेनभवितव्यंस्वरविधौव्यञ्जनमविद्यमानवदितिवकारस्याविद्यमानवत्त्वेन ह्रस्वात्परत्वात् न ह्रस्वनुड्भ्यामित्यत्र नुड्ग्रहणसामर्थ्यादविद्यमानपरिभाषानाश्रीयतइतिवृत्तावुक्तं अतोमरुच्छब्दस्यस्वरएवशिष्यते। सजूः जुषीप्रीतिसेवनयोः संपदादिलक्षणःक्विप् समानाप्रीतिर्यस्येतिबहुव्रीहिः समानस्यच्छन्दसीतिसभावः ससजुषोरुरितिरुत्वं र्वोरुपधायाइत्युपधादीर्घः बहुव्रीहिस्वरेप्राप्तेनिचक्रादीनांछन्दसीत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम्। तृम्पतु तृपतृम्पतृप्तौ तुदादिभ्यःशः शेतृम्फादीनामितिनुमागमः ॥ ७ ॥

७. मरुतों के साथ, सोम-पान के लिए, हम इन्द्र का आह्वान करते हैं। वे मरुद्गण के साथ तृप्त हों।[1]

अष्टमीमृचमाह—

इन्द्रज्येष्ठामरुद्गणादेवासःपूषरातयः। विश्वेममश्रुताहवम् ॥ ८ ॥

इन्द्रऽज्येष्ठाः । मरुत्ऽगणाः । देवासः । पूषऽरातयः । विश्वे । मम । श्रुत । हवम् ॥ ८ ॥

हेदेवासः इन्द्रमरुत्पूषविश्वेसर्वेयूयं ममहवमाह्वानंश्रुतश्शृणुत कीदृशाःइन्द्रज्येष्ठाः इन्द्रो-ज्येष्ठोमुख्योयेषुते तथाविधाः मरुद्गणाः मरुत्समूहरूपाः पूषरातयः पूषाख्योदेवोरातिर्दाता येषामिन्द्रमरुतांतेपूषरातयः ॥ इन्द्रज्येष्ठाः आमन्त्रितायुदात्तत्वं पादादित्वादनिघातः । मरु-द्गणाः विभाषितंविशेषवचनेबहुवचनमितिपूर्वस्याविद्यमानवत्त्वादनिघातः । देवासः पूषरातयः पूर्ववत् । श्रुत श्रुश्रवणे लोण्मध्यमबहुवचनं थ तस्थस्थमिपामितितादेशः व्यत्ययेनशप् बहु-लंछन्दसीतिश्नपोलुक् सार्वधातुकार्धधातुकयोरितिगुणेप्राप्ते ग्क्ङितिचेतिप्रतिषेधः द्व्यचोत-स्तिङइतिदीर्घः । हवं ह्वेञ्स्पर्धायांशब्देच भावेनुपसर्गस्येत्यप् संप्रसारणं परपूर्वत्वं गु-णावादेशौ अपःपित्त्वादनुदात्तत्वं धातुस्वरःशिष्यते ॥ ८ ॥

८. मरुद्गण ! तुम्हारे अन्दर इन्द्र अग्रणी हैं, पूषा या सूर्य तुम्हारे दाता हैं। तुम सब लोग हमारा आह्वान सुनो।

नवमीमृचमाह—

हृतवृत्रंसुदानवइन्द्रेणसहसायुजा । मानोदुःशंसईशत ॥ ९ ॥

हृत । वृत्रम् । सुऽदानवः । इन्द्रेण । सहसा । युजा । मा । नः । दुःऽशंसः । ईशत ॥ ९ ॥

हेसुदानवः शोभनदानयुक्ताः मरुद्गणाः सहसाबलवता युजायोग्येनेन्द्रेणसहवृत्रं शत्रुं हतनाशयत दुःशंसः दुष्टेनशंसनेनकीर्तनेनयुक्तोवृत्रोनोस्मान् प्रतिमेशत समर्थोमाभूत् ॥ हत हनहिंसागत्योः लोटस्य तस्थस्थ अदिप्रभृतिभ्यःशपइतिशपोलुक् अनुदात्तोपदेशेत्या-दिना अनुनासिकलोपः । सुदानवः दुदाञ्दाने दाभाभ्यांनुरित्यौणादिकोनुप्रत्ययः प्रादि-समासेआमन्त्रितनिघातः । युजा युजिर्योगे ऋत्विगित्यादिनाक्विन् सावेकाचइतिवृतीयैक-वचनस्योदात्तत्वम् । दुःशंसः ईषद्दुःसुष्विविखल् लितीतिप्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् । ईशत ईश ऐश्वर्ये माङिलुङ्भावे छन्दसिलुङ्लङ्लिटइतिव्यत्ययेनलङ् तस्यतः बहुलंछन्दसीतिशपो-लुगभावः नमाङ्योगेइत्याडागमाभावः तिङ्ङतिङइतिनिघातः ॥ ९ ॥

९. दान-परायण मरुतो ! बली और अपने सहायक इन्द्र के साथ शत्रु का विनाश करो, जिससे दुष्ट शत्रु हमारा स्वामी न बन बैठे।

विश्वान्देवान्हवामहेमरुतःसोमपीतये । उग्राहिपृश्निमातरः ॥ १० ॥ ९ ॥

विश्वा॑न् । दे॒वान् । ह॒वा॒म॒हे॒ । म॒रुतः॑ । सोम॑ऽपीतये । उ॒ग्राः ।
हि । पृश्नि॑ऽमातरः ॥ १० ॥ ९ ॥

मरुत्सोमरुत्संज्ञकान् विश्वान्सर्वान्देवान् सोमपीतयेहवामहे सोमपानार्थमाह्वयामः तेच मरुतः उग्राः शत्रुभिरसह्यबलाः पृश्निमातरः पृश्नेर्नानावर्णयुक्तायाभूमेःपुत्राः हिशब्दः प्रसिद्ध्यर्थः सामर्थ्यविदिः पृश्नेःपुत्राइतिमंत्रान्तरादवगन्तव्या ॥ पृश्निर्मातायेषांते पृश्निशब्दोघृणिपृश्निरित्युणादावाद्युदात्तोनिपातितः बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ १० ॥

१०. सारे मरुत्देवों को सोमरस-पान के लिए हम आह्वान करते हैं। वे उग्र और पृश्नि (पृथिवी, आकाश या मेघ) की संतान हैं।

इतिप्रथमस्यद्वितीयेनवमोवर्गः ॥ ९ ॥

एकादशीमृचमाह—

जयतामिवतन्यतुर्मरुतामेतिधृष्णुया । यच्छुभंयाथनानरः ॥ ११ ॥

जय॑ताम्ऽइव । त॒न्य॒तुः । म॒रुता॑म् । ए॒ति॒ । धृ॒ष्णु॒ऽया । यत् ।
शुभ॑म् । या॒थन॑ । न॒रः॒ ॥ ११ ॥

मरुतांदेवानां तन्यतुःशब्दः धृष्णुया धार्ष्ट्ययुक्तःसन्नेतिगच्छति केषामिव जयतांविजययुक्तानां शूराणांभटानामिव हेनरोनेतारोमरुतोयूयं यथदा शुभंशोभनंदेवयजनं याथन प्राप्नुथ तदात्वदीयःशब्दोगच्छतीतिपूर्वेणान्वयः ॥ तन्यतुः तनुविस्तारे ऋतन्यञ्जीत्यादिना यतुच्प्रत्ययः । धृष्णुया ञिधृषाप्रागल्भ्ये त्रसिगृधिधृषिक्षिपेःक्नुरितिक्नुः सुपांसुलुगिति सोर्याजादेशः चित्त्वादन्तोदात्तः । याथन तप्तनप्तनथनाश्चेतिथनादेशः यच्छब्दयोगान्निघाताभावः ॥ ११ ॥

११. जिस समय मरुत्लोग शोभन यज्ञ को प्राप्त होते हैं उस समय विजयी लोगों के नाद की तरह उनका, वर्ष के साथ, निनाद होता है।

हस्काराद्विद्युतस्पर्यतोजाताअवन्तुनः । मरुतोमृळयन्तुनः ॥ १२ ॥

ह॒स्का॒रात् । वि॒ऽद्युतः॑ । परि॑ । अतः॑ । जा॒ताः । अ॒व॒न्तु॒ । नः॒ ।
म॒रुतः॑ । मृ॒ळ॒य॒न्तु॒ । नः॒ ॥ १२ ॥

हस्काराद्दीप्तिकारात् विद्युतोविशेषेणदीप्यमानात् अतःअन्तरिक्षात्परिजाताः सर्वत्रजन्याः मरुतोनोस्मानवन्तुरक्षन्तु तथाविधामरुतोनोस्मान्मृळयन्तुसुखयन्तु ॥ हस्काराद् हसेहसने अवस्तुप्रकाशभावेवर्तते अस्मात्संपदादिलक्षणःक्विप् अस्मिन्नुपपदे डुकृञ्करणेइत्यस्मा-

१ ऋ० १. ३. २१.

ब्द कर्मण्यण् इत्यण्प्रत्ययः तत्पुरुषेतुल्यार्थेत्यादिनापूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेप्राप्ते गतिकारकेत्यादि-नाकृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं अतःकृकमीत्यादिनाविसर्जनीयस्यसत्वम् ॥ १२ ॥

१२. प्रकाशमयी बिजली से उत्पन्न मरुत् लोग हमारा रक्षण और सुख-विधान करें।

आपूषञ्चित्रबर्हिषमाघृणेधरुणंदिवः। आजानष्टंयथापशुम् ॥ १३ ॥

आ। पूषन्। चित्रऽबर्हिषम्। आघृणे। धरुणम्। दिवः।
आ। अज। नष्टम्। यथा। पशुम् ॥ १३ ॥

हेपूषन् चित्रबर्हिषं विचित्रैर्दर्भैर्युक्तं धरुणंयागस्यधारकंसोमंदिवआ द्युलोकादाहरेतिशेषः पूषाविशेष्यते आघृणे आगतदीप्तियुक्त तत्रदृष्टान्तः हेअज गमनशील यथालोकेनष्टंपशुंमहा-रण्यादान्वीष्यकश्चिदाहरतितद्वत् ॥ आघृणे घृक्षरणदीप्त्योरित्यस्माद्घृणिपृश्नीतिनिम-त्ययोनिपातितः कृवर्णाच्चेतिवक्तव्यमितिणत्वं प्रादिसमासः आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । धरुणं धृ-ञ्धारणेअस्माद्ण्यन्ताद्धावोरर्त्तेर्णिलुक्चेत्युनन्प्रत्ययः व्यत्ययेननित्स्वराभावेप्रत्ययस्वरः । दि-वः ऊडिदमित्यादिनाषष्ठ्याउदात्तत्वम् । अज अजगतिक्षेपणयोः पचादित्वादच् ॥ १३ ॥

१३. हे दीप्तिमान् और शीघ्रगन्ता पूषा या सूर्य ! जिस तरह दुनिया में किसी पशु के खो जाने पर उसे लोग खोज लाते हैं, उसी प्रकार तुम आकाश से विचित्र कुशोंवाले और यज्ञधारक सोम को ले आओ।

पूषाराजानमाघृणिरपगूळ्हंगुहाहितम्। अविन्दच्चित्रबर्हिषम् ॥ १४ ॥

पूषा। राजानम्। आघृणिः। अपऽगूळ्हम्। गुहा। हितम्।
अविन्दत्। चित्रऽबर्हिषम् ॥ १४ ॥

आघृणिः पूषाराजानं सोममविन्दत् अलभत कीदृशं अपगूळ्हं अत्यन्तंगूढं तत्रहेतुः गु-हाहितं गुहासदृशेदुर्गमेद्युलोकेस्थितं तथाचित्रबर्हिषम् ॥ अपगूळ्हं गुहूसंवरणे निष्ठेतिकर्मणिक्तः होढइतिढत्वं झषस्तथोर्धोधइतिधकारः ष्टुत्वढ्लोपदीर्घाः समासे गतिरनन्तरइतिगतेःप्रकृ तिस्वरत्वम् । गुहा सुपांसुलुगितिसप्तम्यालुक् । हितं निष्ठायांदधातेर्हिः ॥ १४ ॥

१४. प्रकाशमान पूषा ने गुहा में अवस्थित, छिपा हुआ विचित्र-कुश-सम्पन्न और दीप्तिमान सोम पाया।

उतोसमह्यमिन्दुभिःषड्युक्ताँअनुसेषिधत्। गोभिर्यवंनचर्कृषत् ॥ १५ ॥ १० ॥

उतो इति। सः। मह्यम्। इन्दुऽभिः। षट्। युक्तान्।
अनुऽसेसिधत्। गोभिः। यवम्। न। चर्कृषत् ॥ १५ ॥ १० ॥

उतो अपिच सपूषाससंयजमानाय इन्दुभिः यागहेतुभिः सोमैर्युक्तान् षड्ऋतून्वसन्तादीन् ऋतून् अनुसेषिधत् अनुक्रमेणपुनःपुनर्नयन् वर्ततइतिशेषः तत्रदृष्टान्तः—गोभिर्बलीवर्दैर्यवंन चर्कृषत् नशब्दउपमार्थः यथायवमुद्दिश्य भूमिं प्रतिसंवत्सरं पुनःपुनःकृषतितद्वत् ॥ मर्सं कृषिचेत्याद्युदात्तत्वम् । इन्दुभिः उन्दीक्लेदने उन्देरिच्चादेरितिउप्रत्ययः उकारस्येकारादेशश्च निदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वम् । युक्तान् दीर्घादटिसमानपादेइतिसंहितायां नकारस्यरुत्वं आतोटिनित्यमितिसानुनासिकआकारः । सेषिधत् षिधुगत्यां धातोरेकाचइतियङ् यङोचिच इतितस्यलुक् प्रत्ययलक्षणेन सन्यङोरितिद्विर्भावः हलादिशेषः गुणोयङ्लुकोरित्यभ्यासस्यगुणः इण्कोरितिषत्वं सनादित्वाद्धातुसंज्ञायां लटःशतृ कर्तरिशप् अदादिवच्चेतिवचनाच्छपोलुक् नाभ्यस्ताच्छतुः इतिनुम्प्रतिषेधः प्रत्ययस्वरेप्राप्तेअभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम् । गोभिः सावेकाचइतिभिसउदात्तत्वेप्राप्ते नगोश्वन्नितिप्रतिषेधः । चर्कृषत् कृषविलेखने यङ्लुकिद्विर्भावहलादिशेषोरत्वचर्त्वानि रुग्रिकौचलुकि इत्यभ्यासस्यरुगागमः अस्माद्यङ्लुगन्ताल्लेटस्तिप् इतश्चलोपः लेटोडाटावित्यडागमः अदिप्रभृतिभ्यः शपइतिशपोलुक् लघूपधगुणेप्राप्ते नाभ्यस्तस्याचिपितीतिनिषेधः निकुविङ्इतिनिपातः ॥ १५ ॥

१५. जिस प्रकार किसान बैलों से यव का खेत बार-बार जोतता है, उसी प्रकार पूषा भी मेरे लिए, सोम के साथ, क्रमशः छः ऋतुएँ बार-बार, लाये थे।

॥ इतिप्रथमस्यद्वितीयेदशमोवर्गः ॥ १० ॥

अपोनप्त्रीयेएकधनास्तुपानीयासुस्वयमन्वगच्छन्नंबयइतिद्वेअनुब्रूयात् तृतीयया अपोदेवीरित्यनयैकधनासुहविर्धानंप्रविष्टासु स्वयमनुप्रविशेत् तथैवसूत्रितम्—अंबयोयन्त्यध्वभिरिति तिसउत्तमयानुप्रपद्येतेति ।

अस्मिंस्तृचेप्रथमांसूक्तेषोडशीमृचमाह—

अ॒म्बयो॑ य॒न्त्यध्व॑भिर्जा॒मयो॑ अध्वरीय॒ताम्। पृ॒ञ्च॒तीर्मधु॑ना॒ पयः॑॥१६॥

अ॒म्बयः॑। य॒न्ति॒। अध्व॑ऽभिः। जा॒मयः॑। अ॒ध्व॒रि॒ऽय॒ताम्।
पृ॒ञ्च॒तीः। मधु॑ना। पयः॑॥ १६ ॥

अध्वरीयतां अध्वरमात्मनइच्छतां अस्माकं अंबयोमातृस्थानीयाआपः तथाचकौषीतकिब्राह्मणेसमाम्नायते—अंबयोयन्त्यध्वभिरित्यापोवाअंबयइति । ताआपः अध्वभिर्देवयजनमार्गैर्यन्ति गच्छन्ति कीदृश्यआपः जामयोहितकारिण्योबन्धवः तथामधुनामाधुर्यरसेनयुक्तंपयःपृञ्चतीः गवादिषुयोजयन्त्यः ॥ अंबयः रविलविअविशब्दे एतस्मात् अचइरितिप्रकरणेबाहुलकात् इः प्रत्ययस्वरः । अध्वभिः अदेर्ध्वंचेतिक्वनिप् पित्त्वात्प्रत्ययस्यानुदात्तत्वेधातुस्वरः । जामयः

जमुअदने बाहुलकात् इः । अध्वरीयतां अध्वरशब्दात्सुपआत्मनःक्यजितिक्यच् क्यचिचेतीत्वं अपुत्रादीनामितिवक्तव्यमितिवचनात् नच्छन्दस्यपुत्रस्येतीत्वनिषेधाभावः सर्वेविधयश्छन्दसि विकल्प्यन्तेइतिकव्यध्वरपृतनस्येत्यकारलोपोपिनभवति क्यच्प्रत्ययान्तधातोर्लटःशतृ शपः पित्त्वादनुदात्तत्वं शतुश्चलसार्वधातुकस्वरेण तयोःक्यचासहैकादेशः एकादेशउदात्तेनोदात्तः इत्यन्तोदात्तत्वेसति शतुरनुमोनद्यजादीइतिषष्ठ्याउदात्तत्वम् । पृञ्चतीः पृचीसंपर्के लटः शतृ रुधादिभ्यःश्नम् श्नसोरल्लोपः अनुस्वारपरसवर्णौ उगितश्चेतिङीप् वाछन्दसीतिपूर्वसवर्णदी-र्घत्वं शतुरनुमइतिङीपवदात्तत्वम् ॥ १६ ॥

१६. हम यज्ञेच्छुओं का मातृ-स्थानीय जल यज्ञ-मार्ग से जा रहा है। वह जल हमारा हितैषी बन्धु है। वह दूध को मधुर बनाता है।

अमूर्याउपसूर्येयाभिर्वासूर्यःसह । तानोहिन्वन्त्वध्वरम् ॥ १७ ॥

अमूः । याः । उप । सूर्ये । याभिः । वा । सूर्यः । सह । ताः ।
नः । हिन्वन्तु । अध्वरम् ॥ १७ ॥

या अमूरापः सूर्ये उपसमीपेनावस्थिताः आपःसूर्येसमाहिताइतिश्रुत्यन्तरात् या अथ-वा सूर्योयाभिरद्भिःसहवर्तते पूर्वत्रापांप्राधान्यं उत्तरत्रसूर्यस्येतिविशेषः तास्तादृश्यआपोनोस्म-दीयमध्वरंयागं हिन्वन्तु प्रीणयन्तु ॥ याभिः सावेकाचइतिविभक्त्युदात्तस्य नगोश्वन्सावर्णे-विप्रतिषेधः । शेषाप्रक्रियास्पष्टा ॥ १७ ॥

१७. यह जो सारा जल सूर्य के पास है अथवा सूर्य जिस सब जल के साथ हैं वह सब जल हमारे यज्ञ को प्रेम-पात्र करे।

अपोदेवीरुपह्वयेयत्रगावःपिबन्तिनः । सिन्धुभ्यःकर्त्वंहविः॥१८॥

अपः । देवीः । उप । ह्वये । यत्र । गावः । पिबन्ति । नः ।
सिन्धुऽभ्यः । कर्त्वम् । हविः ॥ १८ ॥

नोस्मदीयागावोयत्रयास्वप्सुपिबन्तिपानंकुर्वन्ति ताअपोदेवीरुपह्वये आह्वयामि सिन्धु-भ्यः स्यन्दनशीलाभ्योद्ध्योदेवताभ्यः हविः कर्त्वं अस्माभिः कर्तव्यम् ॥ अपः ऊडिदमित्यादि-नाशसउदात्तत्वम् । पिबन्ति पाघ्रेत्यादिनापिबादेशः शपःपित्त्वादनुदात्तत्वं तिङश्चलसार्वधा-तुकस्वरेणाद्युदात्तत्वं निपातैर्यद्यदीत्यादिना निघाताभावः । कर्त्वं डुकृञ्करणे कृत्यार्थेतवैकेन्-केन्यत्वनइतिकर्मणित्वन्प्रत्ययः गुणः नित्स्वरेणाद्युदात्तत्वम् ॥ १८ ॥

१८. हमारी गायें जिस जल को पान करती हैं, उसी जल का हम आह्वान करते हैं। जो जल नदी-रूप होकर बह रहा है, उस सबको हव्य देना कर्त्तव्य है।

---

१ तै० आ० प्रथमप्रपाठके.

एकोनविंशीमृचमाह—

अ॒प्स्व१॒न्तर॒मृत॑म॒प्सु भे॑ष॒जम॒पामु॒त प्रश॑स्तये। देवा॒ भव॑त वा॒जिनः॑ ॥१९॥

अ॒प्ऽसु। अ॒न्तः। अ॒मृत॑म्। अ॒प्ऽसु। भे॒ष॒जम्। अ॒पाम्।
उ॒त। प्रऽश॑स्तये। देवाः॑। भव॑त। वा॒जिनः॑ ॥ १९ ॥

अप्सुजलेषु अन्तर्मध्ये अमृतं पीयूषंवर्तते तस्याविकारत्वात् अमृतंवाआपइति-श्रुत्यन्तरात् तथैवाप्सुभेषजमौषधंवर्तते क्षुद्रोगनिवर्तकास्यान्नस्यापकार्यत्वात् उतअपिच तादृशीनामपांदेवतानां प्रशस्तये प्रशंसार्थं हेदेवाऋत्विजादयोब्राह्मणाःएतेवैदेवाःप्रत्यक्षंयद्-ब्राह्मणाइतिश्रुत्यन्तरात्। वाजिनोवेगवन्तोभवत शीघ्रंस्तुतिंकुरुतेत्यर्थः॥ अप्सु ऊडिदमि-त्यादिनासप्तम्याअनुदात्तत्वं संहितायां उदात्तस्वरितयोर्यणःस्वरितइति स्वरितत्वम्। अमृतं नञोजरमरमित्रमृताइत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम्। प्रशस्तयेतादौचनितिकृत्यतौइतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम्। भवत आमन्त्रितंपूर्वमविद्यमानवदिति पूर्वस्यामन्त्रितस्याविद्यमानवत्त्वेन पादादित्वादनिघातः ॥ १९ ॥

१९. जल के भीतर अमृत और ओषधि है। हे ऋषि लोग! उस जल की प्रशंसा के लिए उत्साही बनिए।

कारीर्यांपुनरस्याज्यभागस्यअप्स्वन्तरित्येषानुवाक्या वर्षकामेतिखण्डे—अप्स्वग्नेसधिष्टवा-प्सुमेसोमोअब्रवीदितिसूत्रितम्।

विंशीमृचमाह—

अ॒प्सु मे॒ सोमो॑ अब्रवीद॒न्तर्विश्वा॑नि भेष॒जा। अ॒ग्निं च॑ वि॒श्वश॑म्भुव॒मा-
प॑श्च वि॒श्वभे॑षजीः ॥२०॥ ११ ॥

अ॒प्ऽसु। मे॒। सोमः॑। अ॒ब्र॒वी॒त्। अ॒न्तः। विश्वा॑नि। भे॒ष॒जा। अ॒ग्निम्।
च॒। वि॒श्वऽश॑म्भुवम्। आपः॑। च॒। वि॒श्वऽभे॑षजीः ॥ २० ॥ ११ ॥

अप्सुजलेषु अन्तर्मध्ये विश्वानिभेषजा सर्वाण्यौषधानिसन्तीति मेमह्यंमन्त्रदर्शिनेमुनये सोमोदेवोऽब्रवीत् तथाविश्वशंभुवं सर्वस्यजगतः सुखकरमेतन्नामकंचाग्निंचाप्सुवर्तमानं सोमो-ऽब्रवीत् तथाचतैत्तिरीयाअग्नेरपोऽभ्यायासइत्यनुवाके—सोऽपःप्राविशदित्यग्नेरप्सुप्रवेशमामनन्ति तथागुल्मवृक्षमूलादीनामोषधीनां वृष्टिजन्यत्वेनजलवर्तित्वंप्रसिद्धं विश्वभेषजीः विश्वानिभे-षजानियासुतथाविधाआपोऽप्यब्रवीत् ॥ भेषजा सुपांसुलुगित्याकारः । विश्वशं-

१ तै०सं. ५. ६. २. । २ तै० सं० १. ५. ३. । ३ तै० सं० २. ६. ६. ।

भुवं भयतेरन्तर्भावितण्यर्थात्क्विप् व्यत्ययेनपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं यद्वा विश्वेसर्वेपिव्यापाराः सुखकरायस्य बहुव्रीहौविश्वंसंज्ञायामितिपूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । आपः कर्मणिशसिप्राप्तेव्यत्ययेन जस् अप्तृन्नित्यादिनोपधादीर्घः । विश्वभेषजीः विश्वशंभुरितिवत् ॥ २० ॥

२०. सोम या चन्द्रमा ने मुझसे कहा है कि जल में औषध है, संसार को सुख देनेवाली अग्नि है और सब तरह की दवायें हैं।

एकविंशीमृचमाह—

आपः॑पृणी॒तभे॑ष॒जंवरू॑थंत॒न्वे॒३॒॑मम॑ । ज्योक्च॒सूर्यं॑दृ॒शे ॥ २१ ॥

आपः॑ । पृ॒णी॒त । भे॒ष॒जम् । वरू॑थम् । त॒न्वे॑ । मम॑ । ज्योक् ।

च॒ । सूर्य॑म् । दृ॒शे ॥ २१ ॥

हेआपः ममतन्वेशरीरायवरूथंरोगनिवारकंभेषजमौषधंपृणीतपूरयत किंच ज्योक्चिरं सूर्यंद्रष्टुं नीरोगावयंशक्तवामेतिशेषः ॥ पृणीत पृपालनपूरणयोः लोण्मध्यमबहुवचनं थ स्य तस्थस्थमिपामितितादेशः क्र्यादिभ्यःश्ना प्वादीनांह्रस्वइतिह्रस्वः ईहल्यघोरितीत्वं ऋवर्णा- च्चेतिणत्वं सतिशिष्टस्वरबलीयस्त्वमन्यत्रविकरणेभ्यइतितिङ्स्वरःशिष्यते आपइत्यस्यामन्त्रि- तंपूर्वमविद्यमानवदित्यविद्यमानवत्त्वेपादादित्वान्निघाताभावः । वरूथं वृञ्वरणे जूवृञ्भ्यामूथन् नित्त्वादाद्युदात्तः । तन्वे क्ङितिह्रस्वश्चेतिनदीसंज्ञापाक्षिकीत्याडागमाभावः उदात्तयणोहल्- पूर्वादितिविभक्त्युदात्तत्वेप्राप्तेव्यत्ययेनोदात्तस्वरितयोरितिस्वरितत्वम् । दृशे दृशेविख्येचेति तुमर्थेनिपात्यते ॥ २१ ॥

२१. हे जल ! मेरे शरीर के लिए रोग-नाशक औषध पुष्ट करो, जिससे मैं बहुत दिन सूर्य को देख सकूं।

पशोःमार्जने इदमापःप्रवहतेत्येषाविनियुक्ता सूत्रितंचपायामितिखण्डेसूत्रितम्—इदमापः- प्रवहतेति । एषैवावभृथेष्टौस्नानेविनियुक्ता पत्नीसंयाजैश्चरित्वेतिखण्डे—इदमापःप्रवहतस्रुमिन्मा- नमापओषधयःसन्त्वितिसूत्रितम् ।

तामेतांसूक्तेद्वाविंशीमृचमाह—

इ॒दमा॑पः॒प्रव॑हत॒यत्किंच॑दुरि॒तंमयि॑ । यद्वा॒हम॑भिदु॒द्रोह॒यद्वा॑शे॒प उ॒तानृ॑तम् ॥ २२ ॥

इ॒दम् । आ॒पः॒ । प्र । व॒ह॒त॒ । यत् । किम् । च॒ । दुः॒ऽइ॒तम् । मयि॑ । यत् । वा॒ । अ॒हम् । अ॒भि॒ऽदु॒द्रोह॑ । यत् । वा॒ । शे॒पे । उ॒त । अनृ॑तम् ॥ २२ ॥

मयियजमानेयत्किंचदुरितं अज्ञानान्निष्पन्नं वा अथवा अहंयजमानःअभिदुद्रोहसर्वतोनु-जिघृक्षंद्रोहंकृतवानस्मि वा अथवा शेपेसाधुजनंशप्तवानस्मीतियदस्ति उतअपिच अनृतमुक्तवा-नितियदस्तितदिदंसर्वमपराधजातं हेआपः प्रवहत मत्तोपनीयप्रवाहेणान्यतोनयत॥ मयि मपर्यन्त-स्य त्वमावेकवचनेइतिमादेशेऽकृते अतोगुणेइतिपररूपेचसतियोचीतिदकारस्ययकारादेशः एका-देशस्वरेणमकारात्परस्याकारस्योदात्तत्वम्। दुद्रोह द्रुहजिघांसायां णलि गुणे द्विर्वचनहस्वहला-दिशेषाः लितीतिप्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं यद्वृत्तयोगान्निघाताभावः। शेपे शपआक्रोशे लिटि व्यत्ययेनतङ् उत्तमैकवचनमिट् टेरेत्वं अतएकहल्मध्येइत्येत्वाभ्यासलोपौ प्रत्ययस्वरे-णान्त्योदात्तत्वं पूर्ववन्निघाताभावः॥ २२॥

२२. मुझमें जो कुछ दुष्कर्म है, मैंने जो कुछ अन्यायाचरण किया हूँ, मैंने जो शाप दिया है और मैं जो झूठ बोला हूँ, हे जल! यह सब धो डालो।

प्रयावाहवनीयोपस्थाने आपोअद्यान्वचारिषमित्येषा मनोतायैसंप्रेषितइतिखण्डेसूत्रित-म्—इत्योपतिष्ठतआपोअद्यान्वचारिषमिति।

आपोअ॒द्यान्व॑चारिषं॒ रसे॑न॒ सम॑गस्महि। पय॑स्वानग्न॒ आग॑हि॒ तं मा॒ सं सृ॑ज॒ वर्च॑सा॥ २३॥

आपः। अ॒द्य। अनु॑। अ॒चा॒रि॒ष॒म्। रसे॑न। सम्। अ॒ग॒स्म॒हि॒। पय॑स्वान्। अग्ने॑। आ। ग॒हि॒। तम्। मा॒। सम्। सृ॒ज॒। वर्च॑सा॥ २३॥

अद्यास्मिन्दिनेअवभृथार्थमापोऽन्वचारिषंजलान्यनुप्रविष्टोस्मिप्रविश्यचरसेनजलसारे-णसमगस्महि संगतास्मः हेअग्ने पयस्वान् जलेवर्तमानत्वेन पयोयुक्तस्त्वं आगहि अस्मि-न्कर्मण्यागच्छ तंमांतादृशंस्नानंमांवर्चसातेजसासंसृजसंयोजय॥ आपः कर्मणिशसिप्राप्तेव्य-त्ययेनजस्। अचारिषं चरगत्यर्थः लुङि च्लेःसिच् आर्धधातुकस्येडूलादेरितीट् नेटीतिवृद्धि-प्रतिषेधेप्राप्ते तदपवादतया अतोल्रान्तस्येत्युपधायावृद्धिः। अगस्महि समोगम्यृच्छीत्या-त्मनेपदं च्लेःसिच् मन्त्रेघसेत्यादिनाच्लेर्लुक्गमावश्छान्दसः एकाचउपदेशेनुदात्तादितीट्प्रतिषेधः वागमइतिसिचःकित्त्वादनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः। गहि लोटिगमःसिपोहिः अपित्त्वे-नङित्त्वादनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः अतोहेरितिलुग्नभवति असिद्धवदत्राभात इ-तिमलोपस्यासिद्धत्वात्॥ २३॥

२३. आज स्नान के लिए जल में पैठता हूँ, जल के सार से सम्मिलित हुआ हूँ। हे जल-स्थित अग्नि! आओ। मुझे तेज से परिपूर्ण करो।

चतुर्विंशीमृचमाह—

सं मा॑ग्ने॒ वर्च॑सा सृज॒ सं प्र॒जया॒ सम् आयु॑षा। वि॒द्युर्मे॑ अ॒स्य दे॒वा इन्द्रो॑ वि॒द्यात् स॒ह ऋषि॑भिः ॥ २४ ॥ १२ ॥

सम्। मा॒। अ॒ग्ने॒। वर्च॑सा। सृ॒ज॒। सम्। प्र॒ऽजया॑। सम्। आयु॑षा। वि॒द्युः। मे॒। अ॒स्य॒। दे॒वाः। इन्द्रः॑। वि॒द्यात्। स॒ह। ऋषि॑ऽभिः ॥ २४ ॥ १२ ॥

हे अग्ने वर्चसा प्रजायुर्भिर्मां संसृज संयोजय देवाः सोमपातारः अस्य मे यजमानस्य विद्युः अनुष्ठानं जानीयुः किञ्च इन्द्रश्च ऋषिभिः ऋषिगणैः सह मम अनुष्ठानं विद्यात् जानीयात् ॥ विद्युः विद ज्ञाने लिङि झेर्जुस् यासुट् लिङः सलोप इति सकारलोपः उस्यपदान्तादिति पररूपत्वं यासुट उदात्तत्वे नैकादेश उकारोप्युदात्तः । अस्य इदमोन्वादेश इत्यश् उदात्तः विभक्तिरपि सुप्त्वेनानुदात्ता । सह ऋषिभिरित्यत्र प्रकृत्यकवद्भावः ॥ २४ ॥

२४. हे अग्नि ! मुझे तेज, सन्तान और दीर्घायु दो, जिससे देवता लोग, इन्द्र और ऋषिगण मेरे अनुष्ठान को जान सकें।

इति प्रथमस्य द्वितीये द्वादशो वर्गः ॥ १२ ॥

इति प्रथमे मण्डले पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

प्रथममण्डलस्य षष्ठेनुवाके सप्त सूक्तानि तत्र कस्य नूनमिति पञ्चदशर्चं प्रथमं सूक्तं अजीगर्तपुत्रस्य शुनःशेपस्यार्षं त्रैष्टुभं अभि त्वा देवेति तृचो गायत्रः आद्यायाः अनिरुक्तत्वात् प्रजापतिर्देवता अग्नेर्वयमित्यस्य अग्निः अभि त्वा देवेत्यस्य तृचस्य सविता भगभक्तस्येत्येषा भगदेवताका शेषा वारुण्यः तथा चानुक्रान्तम्—कस्य पञ्चोना जीगर्तिः शुनःशेपः स कृत्रिमो वैश्वामित्रो देवरातो वारुणं तु त्रैष्टुभमाद्या कायी आग्नेयी सावित्रस्तृचो गायत्रोऽन्त्यास्त्याभागी वेति । राजसूये अभिषेचनीये हनि मरुत्वतीये परिसमाप्ते सति एतदादिकं सूक्तसप्तकमभिषिक्तस्य पुत्रादिभिः परिवृतस्य राज्ञः पुरस्तात् होता आख्यातव्यं तथा च सूत्रेऽभिहितम्—संस्थिते मरुत्वतीये दक्षिणत आहवनीयस्य हिरण्यकशिपावासीनोऽभिषिक्ताय पुत्रामात्यपरिवृताय राज्ञे शौनःशेपमाचक्षीतेति ब्राह्मणं च भवति—तदेतत्परमृक्शतगाथं शौनःशेपमाख्यानं होता राज्ञेऽभिषिक्तायाचष्टे हिरण्यकशिपावासीन आचष्टे हिरण्यकशिपावासीनः प्रतिगृणातीति[1]।

---

१ ऐ० ब्रा० ७. १८.।

तस्मिन्सूक्ते प्रथमामृचमाह—

कस्यनूनंकतमस्यामृतानांमनामहेचारुदेवस्यनाम । कोनोमह्याअदितये पुनर्दात्पितरंचदृशेयंमातरंच ॥ १ ॥

कस्यं । नूनम् । कतमस्यं । अमृतानाम् । मनामहे । चारु ।
देवस्यं । नामं । कः । नः । मह्यै । अदितये । पुनः । दात् ।
पितरम् । च । दृशेयम् । मातरम् । च ॥ १ ॥

कस्येत्यनयर्चा शुनःशेपो यूपे बद्धः कांदिशीकः कं देवमुपधावामीति विचिकित्सति तथा चाम्नायते—हन्ताहं देवता उपधावामीति स प्रजापतिमेव प्रथमं देवतानामुपससारेति । वयं शुनःशेपनामका अमृतानां देवानां मध्ये कतमस्य किंजातीयस्य कस्य देवस्य चारु शोभनं नाम मनामहे उच्चारयामः नूनमिति विचिकित्सति को देवो नः अस्मान् सांमुमूर्षुं पुनरपि मह्यै महत्यै अदितये पृथिव्यै दात् ददात् येन दानेनाहमवस्थितः सन् पितरं च मातरं च दृशेयं पश्येयं को वै नाम प्रजापतिरिति श्रुतेः कस्येति-शब्दसामान्यादनया प्रजापतिरेवोपसृत इति गम्यते ॥ कतमस्य किंशब्दात् वा बहूनां जातिपरिप्रश्ने डतमच् चित इत्यन्तोदात्तत्वम् । अमृतानां नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वे प्राप्ते नञो जरमरमित्रमृता इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । मनामहे मन ज्ञाने व्यत्ययेन शप् पादादित्वादनिघातः । मह्यै उदात्तयणो हल्पूर्वात् इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । दात् गातिस्थेति सिचो लुक् बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेपीत्यडभावः । दृशेयं दृशिर् प्रेक्षणे आशीर्लिङि मिपोम् दृशेरग्वक्तव्य इति अङ्प्रत्ययः शपोपवादः ङित्वाल्लघूपधगुणाभावः लिङ्याशिष्यङित्यङि हि सति ऋदृशोङि गुण इति गुणः स्यात् यासुट् सलोपः अतो येयः आद्गुणः यासुटः स्वरेणैकार उदात्तः मातरं चेत्यत्र चशब्दात् दृशेयमित्यनुषज्यते अतस्तदपेक्षयैषा विड्विभक्तिः प्रथमेति च वा योगेति न निहन्यते ॥ १ ॥

१. देवों में किस श्रेणी के किस देवता का सुन्दर नाम उच्चारण करूँ ? कौन मुझे फिर इस पृथिवी पर रहने देगा, जिससे मैं पिता और माता के दर्शन कर सकूँ ?

द्वितीयामृचमाह—

अग्नेर्वयंप्रथमस्यामृतानांमनामहेचारुदेवस्यनाम । सनोमह्याअदितये पुनर्दात्पितरंचदृशेयंमातरंच ॥ २ ॥

अग्नेः । वयम् । प्रथमस्यं । अमृतानाम् । मनामहे । चारु ।
देवस्यं । नामं । सः । नः । मह्यै । अदितये । पुनः । दात् । पितरम् ।
च । दृशेयम् । मातरम् । च ॥ २ ॥

---

१ ऐ० ब्रा० ७. १६. । २ ऐ० ब्रा० ३. २१. ।

इत्थंप्रथमयर्चाविचिकित्सांकृत्वाप्रजापतेःसकाशात्तदेवमग्निंनिश्चित्य अनयातुष्टाव। तथा- चश्रूयते—तंप्रजापतिरुवाचाग्निर्वैदेवानांनेदिष्ठस्तमेवोपधावेति सोऽग्निमुपससाराग्नेर्वयंप्रथमस्या- मृतानामित्येतयर्चेति[1]। पूर्ववद्योजना दात् ददातु इत्यर्थः पश्यानीत्येवमाशीःपरत्वेनपदद्वयंयो- ज्यम् ॥ २ ॥

२. देवों में पहले अग्नि का सुन्दर नाम लेता हूँ, वह मुझे इस विशाल पृथिवी पर रहने दें, ताकि मैं मा-बाप के दर्शन कर सकूँ।

प्रथमेछन्दोमेवैश्वदेवशस्त्रेअभित्वादेवसवितरितिसावित्रस्तृचःसूक्तस्थानीयः अथच्छ- न्दोमाइतिखण्डे—अभित्वादेवसवितःप्रेतांयज्ञस्यशंभुवेतिसूत्रितम्। अभित्वेत्येषाअग्निमन्थनेपि- विनियुक्ता प्रातर्वैश्वदेव्यामितिखण्डे—अभित्वादेवसवितर्महीद्यौःपृथिवीचनइतिसूत्रितम् श्रूयते च—अभित्वादेवसवितरितिसावित्रीमन्वाहेति। तथाप्रवर्ग्येप्येषैवविनियुक्ता अथोत्तरस्येतिखण्डे- अभित्वादेवसवितःसमीवत्संनमातृभिरितिसूत्रितं तथाग्रावस्तोत्रेपिएतस्मिन्कालेग्रावस्तुदितिख- ण्डे—मध्यमस्वरेणेदंसवनमभित्वादेवसवितरितिसूत्रितम्।

सामेतांसूक्तेतृतीयामृचमाह—

अभित्वादेवसवितरीशानंवार्याणाम् । सदावन्भागमीमहे ॥ ३ ॥

अभि । त्वा । देव । सवितः । ईशानम् । वार्याणाम् । सदा ।
अवन् । भागम् । ईमहे ॥ ३ ॥

अथाग्निनाप्रेरितः सन्सवितारमभित्वेत्यनेनतृचेनप्रार्थयते तथैवश्रूयते—तमग्निरुवाचस- वितावैप्रसवानामीशेतमेवोपधावेतिससवितारमुपससाराभित्वादेवसवितरित्येतेनतृचेनेति[2]। हेसदा- अवन् सदा सर्वदारक्षक हेसवितर्देव वार्याणांवरणीयानांधनानामीशानंस्वामिनं त्वात्वांप्रतिभा- गंभजनीयं धनंअभिसर्वतईमहेयाचामहे ॥ ईशानं ईशऐश्वर्ये लटःशानच् तास्यनुदात्तेदि- दित्सार्वधातुकानुदात्तत्वेधातुस्वरः। वार्याणां वृङ्संभक्तौ ऋहलोर्ण्यत् ईडवन्देत्यादिनाद्यु- दात्तत्वम्। अवन् आमन्त्रितनिघातः। भागंकर्षात्वतइतिघञोन्तउदात्तः ॥ ३ ॥

३. हे सर्वदा त्राता सूर्य ! तुम श्रेष्ठ धन के स्वामी हो; इसलिए तुम्हारे पास उपभोग करने योग्य धन की याचना करता हूँ।

यश्चिद्धितइत्थाभगःशशमानःपुरानिदः । अद्वेषोहस्तयोर्दधे ॥ ४ ॥

यः । चित् । हि । ते । इत्था । भगः । शशमानः । पुरा । निदः ।
अद्वेषः । हस्तयोः । दधे ॥ ४ ॥

---

१ ऐ० ब्रा० ७. १६. । २ ऐ० ब्रा० ७. १६. ।

हेसवितर्योभगोभजनीयोधनविशेषस्तेतवहस्तयोर्दधे भूतोभुवं तंधनविशेषं ईमहे इतिपूर्वेणान्वयः चिच्छन्दःपूजार्थे हिशब्दःप्रसिद्धौ धनस्यपूज्यत्वंसर्वंप्रप्रसिद्धं तामेवपूज्यत्वप्रसिद्धिं विशदयति—शस्याशशमानः अनेनप्रकारेणशस्यमानःस्तूयमानः धनस्तुतिप्रकारंचसर्वेजानन्ति ननुस्वकीयेधनेवैरिभिरपहृतेसतिवैरिगृहीतंधनंसर्वोलोकोनिन्दतिद्वेष्टिच अतोधनस्तुतिर्ननियतेत्याशंक्याह निदःपुरा अद्वेषः निन्दायाःपूर्वंस्वकीयत्वेनव्यवस्थितेसतितदानींद्वेषरहितः यस्मात्स्वकीयत्वाभिप्रायेणस्तूयमानत्वमुक्तमित्यर्थः॥ हस्ता प्रकारवचनेइदमस्थमुः एवेतौरथयोरितिइदमइव सुपांसुलुगितिव्यत्ययेनविभक्तेर्डादेशः टिलोपेउदात्तनिवृत्तिस्वरेण आकारउदात्तः शशमानः शशप्लुतगतौ इहस्तुत्यर्थः ताच्छील्यवयोवचनेतिताच्छीलिकश्चानश् कर्तरिशप् पित्त्वादनुदात्तत्वं चित्वादन्तोदात्तत्वम्। निदः णिदिकुत्सायां संपदादिलक्षणःक्विप् नुमभावश्छान्दसः सावेकाचइतिपञ्चम्याउदात्तत्वम् । अद्वेषः नविद्यते द्वेषोस्येतिबहुव्रीहौनञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम्। दधे कर्मणिलिट् तस्यआर्धधातुकत्वेनअभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तोनभवति तेनप्रत्ययस्वरएवशिष्यते यद्वृत्तयोगान्निघाताभावः॥ ४ ॥

४. प्रशंसित, निन्दा-शून्य, द्वेष-रहित और सम्भोग-योग्य धन को तुम दोनों हाथों में धारण किये हुए हो।

भगभक्तस्यतेवयमुदशेमतवावसा । मूर्धानंरायआरभे ॥ ५ ॥ १२ ॥

भगंऽभक्तस्य । ते । वयम् । उत् । अशेम । तव । अवसा ।
मूर्धानम् । रायः । आऽरभे ॥ ५ ॥ १२ ॥

हेसवितः तेत्वदीयावयंशुनःशेपनामानः भगभक्तस्यधनेनसंयुक्तस्य तवावसारक्षणेन उदशेम उत्कर्षेणव्याप्नुमः किंकर्तुं रायोधनस्यमूर्धानं उत्कर्षमारभे मारब्धुं धनिकत्वप्रसिध्याव्याप्ताभूयामेत्यर्थः ॥ भगशब्दोवृषादित्वादाद्युदात्तः तृतीयाकर्मणीतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्। अशेम अशूव्याप्तौ लुङि व्यत्ययेनपरस्मैपदं शप्। रायः ऊडिदमितिविभक्तेरुदात्तत्वम्। आरभेकृत्यार्थेतवैकेनिति तुमर्थेकेन्प्रत्ययः नित्स्वरेणाद्युदात्तत्वम्॥ ५ ॥

५. सूर्यदेव ! तुम धनशाली हो, तुम्हारी रक्षा-द्वारा धन की उन्नति करने में लगे रहते हैं।

इतिप्रथमस्यद्वितीयेद्वादशोवर्गः ॥ १२ ॥

षष्ठीमृचमाह—

नहितेक्षत्रंनसहोनमन्युंवयश्चनामीपतयन्तआपुः । नेमाआपोअनिमिषंचरन्तीर्नयेवातस्यप्रमिनन्त्यभ्वम् ॥ ६ ॥

नहि । ते । क्षत्रम् । न । सहः । न । मन्युम् । वयः । चन । अमी इति ।
पतयन्तः । आपुः । न । इमाः । आपः । अनिऽमिषम् ।
चरन्तीः । न । ये । वातस्य । प्रऽमिनन्ति । अभ्वम् ॥ ६ ॥

अथसविश्वामेरितःशुनःशेपएतदादिसूक्तशेषेणोत्तरेणचसूक्तेनवरुणंतुष्टाव तथाचश्रूय-ते—तंसविशोवाचवरुणायैवराज्ञेनिपुकोसितमेवोपधावेतिसवरुणंराजानमुपससारातउत्तराभिरे-कत्रिंशतेति[1] । हेवरुण पतयन्तः मौळेवियत्युत्पतन्तः अमीदृश्यमानाःवयश्चन श्येनादयःपक्षि-णोपितेक्षत्रंत्वदीयंशरीरबलं नह्यापुःनैवप्रापुः त्वत्सदृशंशरीरबलंपक्षिणामपिनास्तीत्यर्थः स-ह्यासहः त्वदीयंपराक्रमंतवसामर्थ्यमपिनमापुः तथामन्युंत्वदीयंकोपमपिनमापुः त्वयिक्रुद्धेसति सोढुमशक्ताइत्यर्थः अनिमिषंसर्वदाचरन्तीः प्रवाहरूपेणगच्छन्त्यइमाआपःत्वदीयंबलंनमापुः वातस्यवायोर्येगतिविशेषाः त्वदीयमभ्वंवेगंनप्रमिनन्तिनाहिंसन्ति अतिक्रमंकर्तुंनशक्ताइत्यर्थः तेपिनमापुरितिपूर्वत्रान्वयः ॥ पतयन्तः पतगतौचुरादिरदन्तः छन्दस्यत शप् गुणायादेशौ अदुप-देशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वेणिचःस्वरः । आपुः आप्लृव्याप्तौ लिटयुसि द्विर्भावहलादिशेषौ,अत-आदेरित्यात्वं अत्रनसहोनमन्युमित्यादिभिराधुरित्यस्यसंबन्धात् यदपेक्षयाप्राथम्यात्तादिलोपे विभाषेतिप्रथमातिङ्विभक्तिर्ननिहन्यते । चरन्तीः वाछन्दसीतिपूर्वसवर्णदीर्घः । प्रमिनन्ति मी-ञ्हिंसायां क्र्यादिःश्नाः आभ्यस्तयोरातइत्याकारलोपः मीनातेर्निगमेइतिह्रस्वत्वं प्रत्ययस्वरः तिङ्चोदात्तवतीतिगतिरनुदात्तः यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥६॥

६. वरुणदेव ! ये उड़नेवाली चिड़ियाँ तुम्हारे समान बल और पराक्रम नहीं प्राप्त कर सकीं। तुम्हारे सदृश इन्होंने क्रोध भी नहीं प्राप्त किया। निरन्तर विहरण-शील जल और वायु की गति भी तुम्हारे वेग को नहीं लाँघ सकी।

अबुध्नेराजावरुणोवनस्योर्ध्वंस्तूपंददतेपूतदक्षः । नीचीनास्थुरुपरिबुध्नएषामस्मेअन्तर्निहिताःकेतवःस्युः॥ ७ ॥

अबुध्ने । राजा । वरुणः । वनस्य । ऊर्ध्वम् । स्तूपम् । ददते ।
पूतऽदक्षः । नीचीनाः । स्थुः । उपरि । बुध्नः । एषाम् । अस्मे इति ।
अन्तः । निऽहिताः । केतवः । स्युरिति स्युः ॥ ७ ॥

पूतदक्षः शुद्धबलोवरुणोराजाअबुध्नेमूलरहितेन्तरिक्षेतिष्ठन् वनस्यवननीयस्यतेजसःस्तू-पंसंघं ऊर्ध्वमुपरिदेशेददते धारयति नीचीनाःस्युः ऊर्ध्वदेशेवर्तमानस्यवरुणस्यरश्मयस्त्व-

1 ऐ० ब्रा० ७. १६.।

व्याहार्यं तेऽस्याधोमुखास्तिष्ठन्ति एषां रश्मीनां बुध्नो मूलं उपरि तिष्ठतीति विशेषः तथा सति केतवः प्रज्ञापकाः प्राणाः अस्मे अस्मासु अन्तर्निहिताः स्थापिताः स्युः मरणं न भविष्यतीत्यर्थः ॥ अबुध्ने नविद्यते बुध्नो मूलमस्येति बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । स्तूपं स्त्यैशब्दसंघातयोः स्त्यः संप्रसारणमूर्च्चेति पप्रत्ययः तत्सन्नियोगेन यकारस्य संप्रसारणं परपूर्वत्वं ऊकारादेशश्च निदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वम् । ददते भौवादिकः । नीचीनाः निपूर्वादञ्चतेः ऋत्विगित्यादिना किन् अनिदितामिति नलोपः न्यच्शब्दात्स्वार्थे विभाषाञ्चेरदिक्स्त्रियामिति खः आयनेयीत्यादिना तस्य ईनादेशः आयनादिषूपदेशिवद्वचनं स्वरसिद्ध्यर्थमिति वचनादीकार उदात्तः अचइत्यकारलोपे चाविति दीर्घत्वम् । स्थुः गातिस्थेत्यादिना सिचो लुक् आतइति झेर्जुसादेशः उस्यपदान्तादिति पररूपत्वं बहुलंछन्दस्यमाङ्योगेपीत्यडभावः । अस्मे सुपांसुलुगिति सप्तम्याः शे आदेशः । निहिताः गतिरनन्तर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । स्युः अस्तेर्लिङि श्नसोरल्लोपः ॥ ७ ॥

७. पवित्र-बलशाली वरुण आदि-रहित अन्तरिक्ष में रहकर श्रेष्ठ तेजः-पुञ्ज को ऊपर ही धारण करते हैं। तेजः-पुञ्ज का मुख नीचे और मूल ऊपर है। उसी के द्वारा हमारे प्राण स्थिर रहते हैं।

अष्टमीमृचमाह—

उ॒रुं हि राजा॒ वरु॑णश्च॒कार॒ सूर्या॑य॒ पन्था॒मन्वे॑त॒वा उ॑ । अ॒पदे॒ पादा॒ प्रति॑धातवेऽक॒रु॒तापव॒क्ता हृ॑दया॒विध॑श्चित् ॥ ८ ॥

उ॒रुम् । हि । राजा॑ । वरु॑णः । च॒कार॑ । सूर्या॑य । पन्था॑म् ।
अनु॑ऽए॒त॒वै । ऊम् इति॑ । अ॒पदे॑ । पादा॑ । प्रति॑ऽधातवे । अ॒कः॒ ।
उ॒त । अ॒प॒ऽव॒क्ता । हृ॒द॒य॒ऽविधः॑ । चि॒त् ॥ ८ ॥

वरुणो राजा सूर्याय सूर्यस्य पन्थां मार्गं उरुं विस्तीर्णं चकार हिशब्दः प्रसिद्धौ उत्तरायणदक्षिणायनमार्गस्य विस्तारः प्रसिद्धः किमर्थमेवं कृतवानिति तदुच्यते—अन्वेतवा उ अनुक्रमेणोदयास्तमयौ गन्तुमेव तथा अपदे पादरहितेन्तरिक्षे पादा प्रतिधातवे पादौ प्रक्षेप्तुं अकः मार्गं कृतवान् पूर्वं न रथस्य मार्गः अत्र पादयोरिति विशेषः यद्वा अपदे पूर्वं बद्धेन मया गन्तुमशक्ये भूप्रदेशे पादौ प्रक्षेप्तुमुपायं बन्धविमोचनरूपं करोत्वित्यर्थः उत अपि च हृदयाविधश्चित् शत्रोरपि अपवक्ता अपवदिता निराकर्ता भवतु ॥ चकार लित्स्वरेण आकार उदात्तः हिचेति निघातप्रतिषेधः । पन्थां पथिमथ्यृभुक्षामादिति द्वितीयायामपि व्यत्ययेनात्वं पथिन्शब्दस्य पतस्थचेति निप्रत्ययान्तत्वेन अन्तोदात्तत्वे प्राप्ते-पथिमथोः सर्वनामस्थाने इत्याद्युदात्तत्वम् । अन्वेतवे अनुपूर्वादितेस्तुमर्थे सेसेनसे इति तवैप्रत्ययः तवै चान्तश्च युगपत् इत्याद्यन्तयोरुदात्तत्वम् । पादा सुपां सुलुगित्याकारः ।

प्रतिधातवे दधातेस्तुमर्थेइतिसूत्रेणैवतवेन्प्रत्ययः वादौचनिवीविगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् । अकः करोतेश्छन्दसिलुङ्लङ्लिटइतिलोडर्थेलङ् तस्यतिप् मन्त्रेघसेत्यादिना च्लेर्लुक् गुणोरपरत्वं हल्ङ्याब्भ्यइतितिपोलोपः अडागमः । हृदयाविधः व्यधताडने क्विप् नहिवृतीत्यादिनापूर्वपदस्यदीर्घत्वं कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ८ ॥

८. देवराज वरुण ने सूर्य के उदय और अस्त के गमन के लिए सूर्य के पथ का विस्तार किया है। पाद-रहित अन्तरिक्ष-प्रदेश में सूर्य के पाद-विक्षेप के लिए वरुण ने मार्ग दिया है। वे वरुणदेव मेरे हृदय का वेध करनेवाले शत्रु का निराकरण करें।

शतंतेराजन्भिषजःसहस्रमुर्वीगभीरासुमतिष्टेअस्तु । बाधस्वदूरेनिर्ऋतिंपराचैःकृतंचिदेनःप्रमुमुग्ध्यस्मत् ॥ ९ ॥

शतम् । ते । राजन् । भिषजः । सहस्रम् । उर्वी । गभीरा । सुऽमतिः । ते । अस्तु । बाधस्व । दूरे । निःऽऋतिम् । पराचैः । कृतम् । चित् । एनः । प्र । मुमुग्धि । अस्मत् ॥ ९ ॥

हेराजन्वरुण तेतवशतंभिषजः सहस्रंबन्धनिवारकाणि शतसहस्रसंख्याकान्योषधानि वैद्यावासन्ति तेतवसुमतिरस्मदनुग्रहबुद्धिः उर्वीविस्तीर्णागभीरागांभीर्योपेतास्थिरास्तु निर्ऋतिमस्मदनिष्टकारिणींनिर्ऋतिंपापदेवतां पराचैः पराङ्मुखांकृत्वा दूरेअस्मत्तोव्यवहितेदेशे स्थापयित्वा तांबाधस्व कृतंचित् अस्माभिरनुष्ठितमपिएनःपापं अस्मत्तःप्रमुमुग्धिप्रकर्षेणमुक्तं नष्टंकुरु ॥ सुमतिः वादौचेविपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेप्राप्ते मन्क्तिन्नित्यादिनोत्तरपदान्तोदात्तत्वं संहितायांविसर्जनीयसकारस्ययुष्मत्तत्ततक्षुष्वन्तःपादमितिषत्वम् । बाधस्व बाधृविलोडने शपःपित्वादनुदात्तत्वं तिङश्चलसार्वधातुकस्वरेणधातुस्वरएवशिष्यते । निर्ऋतिं वादौचेविगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् । मुमुग्धि मुचॢमोक्षणे बहुलंछन्दसीतिश्लुः हुझल्भ्योहेर्धिः तस्यापित्त्वेनङित्त्वाद्गुणाभावः चोःकुरितिकुत्वम् ॥ ९ ॥

९. वरुणराज ! तुम्हारी सैकड़ों-हजारों ओषधियाँ हैं, तुम्हारी सुमति विस्तीर्ण और गम्भीर हो। निर्ऋतिया पाप देवता को विमुख करके दूर रक्खो। हमारे किये हुए पाप से हमें मुक्त करो।

अमीयऋक्षानिहितासउच्चानक्तंददृश्रेकुहचिद्दिवेयुः । अदब्धानिवरुणस्यव्रतानिविचाकशच्चन्द्रमानक्तमेति ॥ १० ॥ १४ ॥

अमी इति । ये । ऋक्षाः । निऽहितासः । उच्चा । नक्तम् । ददृश्रे । कुह । चित् । दिवा । ईयुः । अदब्धानि । वरुणस्य । व्रतानि । विऽचाकशत् । चन्द्रमाः । नक्तम् । एति ॥ १० ॥ १४ ॥

अमीरात्रावस्थाभिर्दृश्यमाना ऋक्षाःसप्तऋषयः तथाचवाजसनेयिनआमनन्ति—ऋक्षाइतिहस्मवैपुरासप्तऋषीनाचक्षतइति । यद्वा ऋक्षाःसर्वेपिनक्षत्रविशेषाः ऋक्षाःस्तृभिरितिनक्षत्राणामितियास्केनोक्तत्वात् । उच्चा उच्चैरुपरिप्रदेशे निहितासः स्थापितायेसन्तितेऋक्षाःनक्तंरात्रौददृश्रे सर्वैरपिदृश्यन्ते दिवाअहनिकुहचित् ईयुःक्वापिगच्छेयुः नदृश्यन्तइतिभावः वरुणस्यराज्ञोव्रतानिकर्माणिनक्षत्रदर्शनादिरूपाणिअदब्धानिकेनाप्यहिंसितानि किञ्च वरुणस्याज्ञयैवचन्द्रमा नक्तंरात्रौ विचाकशद्विशेषेणदीप्यमानएतिगच्छति ॥ निहितासः आज्जसेरसुक् थाथादिस्वरेणोत्तरपदान्तोदात्तत्वेप्राप्ते गतिरनन्तरइतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् । ददृश्रे दृशेर्लिटि इरयोरे इतिरेआदेशः व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं यद्वृत्तयोगादनिघातः । कुह वाहचच्छन्दसीतिकिंशब्दादुत्तरस्यत्रलोहादेशः कुतिहोः इतिकिंशब्दस्यकुआदेशः स्थानिवद्भावाल्लित्स्वरेणाद्युदात्तत्वम् । विचाकशत् काशृदीप्त्यर्थोयङ्लुगन्ताच्छतृप्रत्ययः अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं समासेकृत्स्वरः यद्वा काशतेर्व्यत्ययेनोपधाह्रस्वत्वम् । चन्द्रमाः चन्देर्मोडिदितिअसिप्रत्ययः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेप्राप्ते दासीभारादित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ १० ॥

१०. ये जो सप्तर्षि नक्षत्र हैं, जो ऊपर आकाश में संस्थापित हैं और रात्रि आने पर दिखाई देते हैं, दिन में कहाँ चले जाते हैं? वरुणदेव की शक्ति अप्रतिहत है। उनकी आज्ञा से रात्रि में चन्द्रमा प्रकाशमान होते हैं।

इतिप्रथमस्यद्वितीयेचतुर्दशोवर्गः ॥ १४ ॥

एकादशिनस्यवारुणस्यपशोर्वपापुरोडाशयोस्तत्त्वायामीतिद्वेऋचौयाज्ये सूत्रितंच—तत्त्वायामिब्रह्मणावन्दमानइतिद्वे अस्तभ्नाद्यामिति वरुणप्रघासेषुवरुणस्यहविषोयाज्या तत्त्वायामीत्येषा पञ्चम्यांपौर्णमास्यामित्यत्रसूत्रितम्—इमंमेवरुणश्रुधितत्त्वायामिब्रह्मणावन्दमानइति ।

तामेतांसूक्ते एकादशीमृचमाह—

तत्त्वा॑यामि॒ब्रह्म॑णा॒वन्द॑मान॒स्तदाशा॑स्ते॒यज॑मानो॒हविर्भिः॑ । अहे॑ळमानोवरुणे॒हबो॒ध्युरु॑शंस॒मान॒आयुः॒प्रमो॑षीः ॥ ११ ॥

तत् । त्वा॒ । या॒मि॒ । ब्रह्म॑णा । वन्द॑मानः । तत् । आ । शा॒स्ते॒ । यज॑मानः । ह॒विःऽभिः॑ । अहे॑ळमानः । व॒रु॒ण॒ । इ॒ह । बो॒धि॒ । उरु॑ऽशंस । मा । नः॒ । आयुः॑ । प्र । मो॒षीः॒ ॥ ११ ॥

हेवरुण मुमुर्षुरहंत्वात्वांप्रतितदायुर्यामियाचे कीदृशः ब्रह्मणामौढेनस्तोत्रेणवन्दमानः स्तुवन् सर्वत्रयजमानोपिहविर्भिस्तदायुराशास्तेप्रार्थयते त्वंचेहकर्मणिअहेळमानः अनादरम-

---

१ नि० ३. २. । २ गतिकारकयोरितिपूर्वसूत्रात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वमनुवर्तते तेनपूर्वपदप्रकृतिस्वरः । ३ ब्रह्मणावन्दमानःवेदेनाभिष्टुवानः ।

कुर्वन् बोधिअस्मदपेक्षितंबुध्यस्व हेउरुशंसबहुभिःस्तुत्य नोस्मदीयमायुः मामोषीः मुषितं माकुरु सप्तदशसंख्याकेषुयाज्याकर्मसुईमहेयामीतिपठितं चाशब्दलोपश्छान्दसः ॥ अहेळमानः हेडृअनादरेअदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे शपश्चपित्त्वादनुदात्तत्वेसतिधातुस्वरःशिष्यते नञोनञ्समासेअव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्। बोधि बुधअवगमने लोटःसेर्हिः बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यलुक् वाछन्दसीत्यपित्त्वाभावेनङित्त्वाभावाल्लघूपधगुणः हुझल्भ्योहेर्धिरितिहेर्धिरादेशः धातोरन्त्यलोपश्छान्दसः । मोषीः मुषस्तेये लोडर्थेछान्दसोलुङ् अदमजेतिमाधायाद्वृद्धेनेटीतिमतिषेधेसतिलघूपधगुणः बहुलंछन्दस्यमाङ्योगेपीत्यडभावः ॥ ११ ॥

११. मैं स्तोत्र से तुम्हारी स्तुति कर तुम्हारे पास वही परमायु माँगता हूँ। हव्य-द्वारा यजमान भी उसे ही पाने की प्रार्थना करता है। वरुण ! तुम इस विषय में उदासीन न होकर ध्यान दो। तुम अनन्त जीवों के प्रार्थना-पात्र हो। मेरी आयु मत लो।

तदिन्नक्तंतद्दिवामह्यंमाहुस्तदयंकेतोहृदआविचष्टे । शुनःशेपोयमह्वद्गृभीतःसोअस्मान्राजावरुणोमुमोक्तु ॥ १२ ॥

तत् । इत् । नक्तम् । तत् । दिवा । मह्यम् । आहुः । तत् । अयम् । केतः । हृदः । आ । वि । चष्टे । शुनःशेपः । यम् । अह्वत् । गृभीतः । सः । अस्मान् । राजा । वरुणः । मुमोक्तु ॥ १२ ॥

तदिचदेववरुणस्यविषयंस्तोत्रंनक्तंरात्रौमह्यंशुनःशेपायआहुः कर्तव्यत्वेनअभिज्ञाःकथयन्ति तथादिवापितदेवाहुः हृदोमदीयमनसोनिष्पन्नोयंकेतः प्रज्ञाविशेषोपितदेवकर्तव्यत्वेनाविचष्टेसर्वतोविशेषेणप्रकाशयति गृभीतः गृहीतोयूपेबद्धः शुनःशेपएतन्नामकोजनः यंवरुणमह्वत् आहूतवान्सचवरुणोराजाअस्मान्शुनःशेपान् मुमोक्तु बन्धान्मुक्तान्करोतु ॥ मह्यं इत्यिचेत्याद्युदात्तत्वम् । आहुः ब्रुवःपञ्चानामितिब्रूओलटिझेरुसादेशः चाथोराहादेशश्च । हृदः पद्दन्नित्यादिनाहृदयशब्दस्यहृदादेशः ऊडिदंपदादितिपञ्चम्याउदात्तत्वम् । शुनःशेपःशुनइवशेपोयस्येतिसमासे शुनःशेपपुच्छलाङ्गूलेषुसंज्ञायांषष्ठ्याअलुग्वक्तव्यइत्यलुक् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेप्राप्ते उभेवनस्पत्यादिष्वितिपूर्वोत्तरपदयोर्युगपत्प्रकृतिस्वरत्वम् ।अह्वत् ह्वेञोलुङि लिपिसिचिह्वश्चेतिच्लेरङादेशः आतोलोपइटिचेत्याकारलोपः अडागमउदात्तः यद्वृत्तयोगादनिघातः हिचेतिनिघातप्रतिषेधः । गृभीतः हग्रहोर्भइतिभत्वं सोअस्मान् प्रकृत्यान्तःपादमितिप्रकृतिभावः । मुमोक्तु बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यश्लुः ॥ १२ ॥

१२. दिन और रात, सदा लोक में मुझसे ऐसा ही कहा गया है। मेरा हृदयस्थ ज्ञान भी यही गवाही देता है कि, आबद्ध होकर शुनःशेप ने जिस वरुण का आह्वान किया था, वही वरुणराज हम लोगों को मुक्तिदान करें।

त्रयोदशीमृचमाह—

शुनःशेपोह्यह्वद्गृभीतस्त्रिष्वादित्यंद्रुपदेषुबद्धः। अवैनंराजावरुणः ससृज्याद्विद्वाँअदब्धोविमुमोक्तुपाशान् ॥ १३ ॥

शुनःशेपः । हि । अह्वत् । गृभीतः । त्रिषु । आदित्यम् । द्रुऽपदेषु । बद्धः । अव । एनम् । राजा । वरुणः । ससृज्यात् । विद्वान् । अदब्धः । वि । मुमोक्तु । पाशान् ॥ १३ ॥

गृभीतोबन्धनायगृहीतः त्रिषुत्रिसंख्याकेषुद्रुपदेषु द्रोःकाष्ठस्ययूपस्यपदेषुप्रदेशविशेषेषुब-द्धःशुनःशेपआदित्यमदितेःपुत्रंवरुणं अह्वत आहूतवान् हियस्मादेवंतस्मात् सवरुणोराजाए-नंशुनःशेपमवससृज्यात् अवसृष्टं बन्धनाद्विमुक्तंकरोतु विमोकप्रकारएवस्पष्टीक्रियते—विद्वान् विमोकप्रकाराभिज्ञः अदब्धः केनाप्यहिंसितोवरुणःपाशान्बन्धनरज्जुविशेषान् विमुमोक्तु वि-च्छिद्यैनंमुक्तंकरोतु ॥ त्रिषु त्रेस्त्रयश्चतुर्भ्योहलादिरितिविभक्तेरुदात्तत्वं संहितायां उदात्तस्व-रितयोर्यणइतिपरआकारःस्वर्यते। ससृज्यात् सृजविसर्गे प्रार्थनायांलिङ् बहुलंछन्दसीतिवि-करणस्यश्लुः। विद्वान् विदज्ञाने विदेःशतुर्वसुः उगिदचामितिनुम् हल्ङ्याब्भ्यइतिसुलो-पः संयोगान्तस्यलोपः दीर्घादटिसमानपादेइतिनकारस्यरुत्वं आतोटिनित्यमितिसानुनासिकआकारः। अदब्धः दंभुदंभे निष्ठायामनिदितामितिनलोपेझषस्तथोर्धोधइतिधत्वं अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्व-रत्वम् ॥ १३ ॥

१३. शुनःशेप ने धृत और तीन काठों में आबद्ध होकर अदिति के पुत्र वरुण का आह्वान किया था; इसी लिए विद्वान् और दयालु वरुण ने शुनःशेप को मुक्त किया था, उनका बन्धन छुड़ा दिया था।

अवभृथेअवतेहेळइतिद्वेऋचौवरुणस्यहविषोयाज्यानुवाक्ये पत्नीसंयाजैश्चरित्वेतिखण्डे सूत्रितम्—अवतेहेळोवरुणनमोभिरिति।

तयोराद्यांसूक्तेचतुर्दशीमृचमाह—

अवतेहेळोवरुणनमोभिरवयज्ञेभिरीमहेहविर्भिः। क्षयन्नस्मभ्यमसुरप्रचेताराजन्नेनांसिशिश्रथःकृतानि ॥ १४ ॥

अव । ते । हेळः । वरुण । नमःऽभिः । अव । यज्ञेभिः । ईमहे । हविःऽभिः । क्षयन् । अस्मभ्यम् । असुर । प्रचेत इति प्रऽचेतः । राजन् । एनांसि । शिश्रथः । कृतानि ॥ १४ ॥

हेवरुणतेसवहेळःक्रोधं नमोभिः नमस्कारैः अवेमहे अवनयामः तथा यज्ञेभिः यज्ञैः सांगानुष्ठानेनपूज्यैर्हविर्भिः अवेमहे वरुणंपरितोष्यक्रोधमपनयामः हेअसुरअनिष्टक्षेपणशीलप्रचेतः प्रकर्षेणप्रज्ञायुक्तराजन्दीप्यमानवरुण अस्मभ्यं अस्मदर्थं क्षयन् अस्मिन् कर्मणिनिवसन् कृतानिअस्माभिरनुष्ठितानि एनांसिपापानि शिश्रथः श्रथितानिशिथिलानिकुरु ॥ हेळः अमुनोनित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । यज्ञेभिः बहुलंछन्दसीत्यैसभावः । ईमहे ईङ्गतौविकरणस्यलुक् । क्षयन् क्षिनिवासगत्योः लटःशतृ व्यत्ययेनशप् आमंत्रितायुदात्तत्वम् ।अ०६ र असेरुरन आमन्त्रितनिघातः । शिश्रथः श्रथदौर्बल्येचुरादिरदन्तः छान्दसेलुङि णिश्रिद्रुस्रुभ्यइतिचङ्श्चङ् द्विर्वचनादिशेषौअग्लोपित्त्वात्सन्वद्भावाभावेपि बहुलंछन्दसीत्यभ्यासस्येत्वं पूर्ववदडभावः॥१४॥

१४. वरुण ! नमस्कार करके हम तुम्हारे क्रोध को दूर करते हैं और यज्ञ में हव्य देकर भी तुम्हारा क्रोध दूर करते हैं। हे असुर ! प्रचेतः ! राजन् ! हमारे लिए इस यज्ञ में निवास करके हमारे किये हुए पाप को शिथिल करो।

उदुत्तमंवरुणपाशमस्मदवाधमंविमध्यमंश्रथाय ।अथावयमादित्यव्रतेतवानागसोअदितयेस्याम ॥ १५ ॥ १५ ॥

उत् । उत्ऽतमम् । वरुण । पाशम् । अस्मत् । अव । अधमम् ।
वि । मध्यमम् । श्रथय । अथ । वयम् । आदित्य । व्रते ।
तव । अनागसः । अदितये । स्याम ॥ १५ ॥ १५ ॥

हेवरुणउदुत्तममुत्कृष्टंशिरसिबद्धंपाशं अस्मत् अस्मत्तः उच्छ्रथाय उत्कृष्यशिथिलंकुरु अधमंनिकृष्टंपादेअवस्थितंपाशंअवश्रथायअवश्राय अधस्तादवकृष्य शिथिलीकुरु मध्यमंनाभिप्रदेशगतंपाशं विश्रथाय वियुज्यशिथिलीकुरु अथानन्तरं हेआदित्यअदितेः पुत्रवरुण वयंशुनःशेपाः तवव्रते त्वदीयेकर्मणिअदितयेखण्डनराहित्याय अनागसःअपराधरहिताः स्यामभवेम ॥ उत्तमं तमपःपित्त्वादनुदात्तत्वेनआद्युदात्तत्वेप्राप्ते उत्तमशश्वत्तमौसर्वत्रेत्युञ्छादिषुपाठादन्तोदात्तत्वम् । अधमं अवद्यावमाधमार्वरेफाःकुत्सितेइतिअवतेरमप् वस्य धः । श्रथाय श्रथदौर्बल्ये संहितायांछान्दसोदीर्घः ।तव युष्मदस्मदोर्ङसीत्याद्युदात्तत्वम् । अनागसः बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं नञ्सुभ्यामितिव्यत्ययेननप्रवर्तते यद्वा आगसशब्दात् अस्मायामेधेतिमत्वर्थीयोविनिः तस्य विन्मतोर्लुगितिलुक् नञ्समासे अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ १५ ॥

१५. वरुण ! मेरा ऊपरी पाश ऊपर से और नीचे का नीचे से खोल दो और बीच का पाश भी खोलकर शिथिल करो । अनन्तर हे अदितिपुत्र ! हम तुम्हारे व्रत का खण्डन न करके पापरहित हो जायँगे।

॥ इतिप्रथमस्यद्वितीयेपञ्चदशोवर्गः ॥ १५ ॥

यच्चिदित्येकविंशत्यृचं द्वितीयं सूक्तं तथाचानुक्रान्तम्—यच्चित्सैकेति ऋषिश्चान्यस्मादिति परिभाषयाशुनःशेपएवऋषिः आदौगायत्रमितिपरिभाषितत्वात् गायत्रीछन्दः वारुणंत्विति पूर्वोक्तत्वात् तुह्यादिपरिभाषयावरुणोदेवता · विनियोगउक्तःशौनःशेपाख्याने विशेषविनियोगस्तु अभिप्लवषडहेइदंसूक्तं होत्रकशस्त्रेस्तोमनिमित्तमावापार्थं अभिप्लवपृष्ठ्याहानीतिखण्डेतथैवसूत्रितम्—यच्चिद्धितेविशइतिवारुणमेतस्यतृचमावपेतमैत्रावरुणइति ।

तस्मिन्सूक्तेप्रथमामृचमाह—

यच्चिद्धिते॒विशो॑यथा॒प्रदे॑ववरुणव्र॒तम् । मि॒नी॒मसि॒द्यवि॑द्यवि ॥ १ ॥

यत् । चि॒त् । हि । ते॒ । विशः॑ । य॒था॒ । प्र । दे॒व॒ । व॒रु॒ण॒ ।
व्र॒तम् । मि॒नी॒मसि॑ । द्यवि॑ऽद्यवि ॥ १ ॥

हेवरुण यथालोकेविशःप्रजाः कदाचित्प्रमादंकुर्वन्तितथावयमपितेतवसंबन्धि यच्चिद्धि यदेवकिंचिद्व्रतंकर्म द्यविद्यविप्रतिदिनं प्रमिनीमसि प्रमादेनहिंसितवन्तः तदपितत्प्रमादपरिहारेण साङ्गंकुर्वितिशेषः ॥ यथा लित्स्वरेणाद्युदात्तत्वेप्राप्ते यथेतिपादान्तेइतिसर्वानुदात्तत्वम् । मिनीमसि मीञ्हिंसायां इदन्तोमसिः क्र्यादिभ्यःश्ना मीनातेर्निगमेइतिह्रस्वत्वं ईहल्यघोरितीकारः सतिशिष्टस्वरबलीयस्त्वमन्यत्रविकरणेभ्यइतिवचनात् तिङएवस्वरःशिष्यते यद्वृत्तयोगान्निघाताभावः ॥ १ ॥

१. जिस तरह संसार के मनुष्य वरुणदेव के व्रतानुष्ठान में भ्रम करते हैं, उसी तरह हम लोग भी दिन-दिन प्रमाद करते हैं।

द्वितीयामृचमाह—

मानो॑व॒धाय॑ह॒त्नवे॑जिहीळा॒नस्य॑रीरधः । मा॑हृ॒णा॒नस्य॑म॒न्यवे॑ ॥ २ ॥

मा । नः॒ । व॒धाय॑ । ह॒त्नवे॑ । जि॒ही॒ळा॒नस्य॑ । री॒र॒धः॒ । मा ।
हृ॒णा॒नस्य॑ । म॒न्यवे॑ ॥ २ ॥

हेवरुणजिहीळानस्यअनादरंकृतवतः हत्नवे हन्तुःपापिहननशीलस्य तवसंबन्धिने त्वत्कर्तृकायवधायनोस्मान्मारीरधः संसिद्धान् विषयभूतान्माकुरु हृणानस्य हृणीयमानस्य क्रुद्धस्यतवमन्यवेक्रोधायमाअस्मान् रीरधः ॥ वधाय हनश्चवधइतिअदन्तोवधशब्दः उञ्छादिषु पाठादन्तोदात्तः । हत्नवे हनहिंसागत्योः कृहनिभ्यांक्त्नुरितिक्त्नुप्रत्ययः णत्वाभावोनकारस्यतकारः । जिहीळानस्य हेडृअनादरे अस्माल्लिटःकानच् द्विर्भावहलादिशेषह्रस्वजुत्वजश्त्वानि एकारस्य ईकारादेशश्छान्दसः चितइत्यन्तोदात्तत्वम् । रीरधः राधसाधसंसिद्धौ चाकि णिलोपेकपघायाह-

स्तवं द्विर्वचनहलादिशेषह्रस्वत्वसन्वद्भावेत्वाभ्यासदीर्घाः नमाङ्योगेइत्यडभावः। हृणानस्य एणीङ्छब्दायां अस्मादृशानचि पृषोदरादित्वादभिमतरूपसिद्धिः ॥ २ ॥

२. वरुण! अनादरकर और घातक बनकर तुम हमारा वध नहीं करना। क्रुद्ध होकर हमारे ऊपर क्रोध नहीं करना।

विमृळीकायंतेमनोरथीरश्वंनसंदितम्। गीर्भिर्वरुणसीमहि ॥ ३ ॥

वि। मृळीकाय। ते। मनः। रथीः। अश्वम्। न। सम्ऽदितम्।

गीःऽभिः। वरुण। सीमहि ॥ ३ ॥

हेवरुण मृळीकायअस्मत्सुखायतेतवमनोगीर्भिःस्तुतिभिः विसीमहिविशेषेणबध्नीमः प्रसादयामइत्यर्थः तत्रदृष्टान्तः—रथीःरथस्वामीसन्दितंसम्यक्खण्डितं दूरगमनेनश्रान्तं अश्वंन अश्वमिव यथास्वामीश्रान्तमश्वं घासप्रदानादिना प्रसादयतितद्वत् ॥ रथीः मत्वर्थीयईकारः। सन्दितं दोअवखण्डने निष्ठेतिक्तः द्यतिस्यतिमास्थामित्तिकितीत्याकारान्तादेशः गतिरनन्तरइतिगतेः प्रकृतिस्वरत्वम्। गीर्भिः सावेकाचइतिभिसउदात्तत्वम्। सीमहि षिञ्बन्धने इत्यस्माल्लिङि व्यत्ययेनात्मनेपदं बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यलुक् सलिङोपः यद्वा षिञ्बन्धनेइत्यस्माल्लिङि विकरणस्यलुक् दीर्घश्छान्दसः ॥ ३ ॥

३. वरुणदेव, जिस प्रकार रथ का स्वामी अपने थके हुए घोड़ों को शान्त करता है, उसी प्रकार सुख के लिए स्तुति-द्वारा हम तुम्हारे मन को प्रसन्न करते हैं।

पराहिमेविमन्यवःपतन्तिवस्यइष्टये। वयोनवसतीरुप ॥ ४ ॥

परा। हि। मे। विऽमन्यवः। पतन्ति। वस्यःऽइष्टये। वयः।

न। वसतीः। उप ॥ ४ ॥

हेवरुण मेममशुनःशेपस्यविमन्यवः क्रोधरहितावुद्धयः वस्यइष्टये वसीयसोतिशयेन वसुमतोजीवनस्यप्राप्तये परापतन्तिपराङ्मुखाः पुनरावृत्तिरहिताःप्रसरन्ति हिशब्दोस्मिन्नर्थे-सर्वजनप्रसिद्धिमाह परापतनेदृष्टान्तः—वयोन पक्षिणोयथावसतीर्निवासस्थानानिउपसामीप्येनप्राप्नुवन्ति तद्वत् ॥ पतन्ति पादादित्वान्निघाताभावः। वस्यइष्टये वसुमच्छब्दादिष्ठन्मतोर्लुगितिमतुपोलुकि टिलोपे ईयसुनोयकारलोपश्छान्दसः। वसतीः शतुरनुमइतिङीपउदात्तत्वम् ॥ ४ ॥

४. जिस तरह चिड़ियाँ अपने घोसलों की ओर दौड़ती हैं, उसी तरह हमारी क्रोध-रहित चिन्तायें भी धन-प्राप्ति की ओर दौड़ रही हैं।

कदाक्षत्रश्रियंनरमावरुणंकरामहे। मृळीकायोरुचक्षसम् ॥५॥ १६॥

कदा। क्षत्रऽश्रियम्। नरम्। आ। वरुणम्। करामहे।

मृळीकाय। उरुऽचक्षसम् ॥ ५ ॥ १६ ॥

पळीकाय अस्मत्सुखाय वरुणंकदाकस्मिन्काले आकरामहे अस्मिन्कर्मण्यागतं करवाम कीदृशंक्षत्रश्रियं बलसेविनं नरंनेतारं उरुचक्षसंबहूनांद्रष्टारम् ॥ क्षत्रश्रियं क्षत्राणिश्रयतीतिक्षत्रश्रीः क्विप्चेत्यादिनाक्विप्दीर्घश्च कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम्। नरं नृनयेऋदोरबिति अबन्तआद्युदात्तः। करामहे करोतेर्व्यत्ययेनशप्। उरुचक्षसं चक्षेर्बहुलंशिचेत्यसुन् शिद्वद्भावात्ख्याञादेशाभावः ॥ ५ ॥

५. वरुणदेव बलवान् नेता और असंख्य लोगों के द्रष्टा हैं। सुख के लिए हम कब उन्हें यज्ञ में ले आवेंगे?

॥ इतिप्रथमस्यद्वितीयेषोडशोवर्गः ॥ १६ ॥

षष्ठीमृचमाह—

तदित्स॑मा॒नमा॑शाते॒ वेन॑न्ता॒ न प्र यु॑च्छतः। धृ॒तव्र॑ताय दा॒शुषे॑ ॥ ६ ॥

तत्। इत्। स॒मा॒नम्। आ॒शा॒ते॒ इति॑। वेन॑न्ता। न। प्र। यु॒च्छ॒तः। धृ॒तऽव्र॑ताय। दा॒शुषे॑ ॥ ६ ॥

धृतव्रताय अनुष्ठितकर्मणे दाशुषेहविर्दत्तवते यजमानायवेनन्तौकामयमानौमित्रावरुणाविति शेषः तावुभौसमानंसाधारणं तदित्अस्माभिर्दत्तं तदेवहविः आशाते अश्नुवाते नप्रयुच्छतः कदाचिदपिप्रमादंनकुरुतः ॥ आशाते अश्नोतेर्लिटिद्विर्भावहलादिशेषौ अतआदेरित्यात्वं अनित्यमागमशासनमितिवचनादश्नोतेश्चेतिनुडभावः। वेनन्ता वेनतिःकान्तिकर्मा। सुपां सुलुगित्याकारः। प्रयुच्छतः युच्छप्रमादे। दाशुषे दाशृदानेइत्यस्मात् दाश्वान्साह्वानितिक्वसुप्रत्ययोनिपातितः वसोःसंप्रसारणमितिसंप्रसारणं शासिवसिघसीनांचेतिषत्वम् ॥ ६ ॥

६. यज्ञ करनेवाले हव्यदाता के प्रति प्रसन्न होकर मित्र और वरुण यह साधारण हव्य ग्रहण करते हैं, त्याग नहीं करते।

सप्तमीमृचमाह—

वेदा॒ यो वी॒नां प॒दम॒न्तरि॑क्षेण॒ पत॑ताम्। वेद॑ ना॒वः स॑मु॒द्रियः॑ ॥ ७ ॥

वेद॑। यः। वी॒नाम्। प॒दम्। अ॒न्तरि॑क्षेण। पत॑ताम्। वेद॑। ना॒वः। स॒मु॒द्रियः॑ ॥ ७ ॥

अन्तरिक्षेणपततां आकाशमार्गेणगच्छतां वीनांपक्षिणांपदंयोवरुणोवेद तथा समुद्रियः समुद्रेवस्थितोवरुणः नावोजलेगच्छन्त्याःपदं वेद जानाति सोस्मान् बन्धनान्मोचयत्वितिशेषः ॥ वेद विदज्ञाने विदोलटोवेतिणलादेशः लित्स्वरेणाद्युदात्तत्वं द्व्यचोतस्तिङइतिसंहितायां दीर्घः। वीनां नामन्यतरस्यामितिनामउदात्तत्वम्। पततां शपःपित्त्वादनुदात्तत्वं शतुश्चलसा-

१ नि० १०. ३८.।

वैधातुकस्वरेणधातुस्वरः । नावः सावेकाचइतिषष्ठ्याउदात्तत्वम् । समुद्रियः भवार्थेसमुद्राभ्राद्घइतिघप्रत्ययः ॥ ७ ॥

७. जो वरुण अन्तरिक्ष-चारी चिड़ियों का मार्ग और समुद्र की नौकाओं का मार्ग जानते हैं।

वेद॒ मा॒सो धृ॒तव्र॑तो॒ द्वाद॑श प्र॒जाव॑तः । वेदा॒ य उ॑प॒जाय॑ते ॥ ८ ॥

वेद॑ । मा॒सः । धृ॒तऽव्र॑तः । द्वाद॑श । प्र॒जाऽव॑तः । वेद॑ ।

यः । उ॒प॒ऽजाय॑ते ॥ ८ ॥

धृतव्रतः स्वीकृतकर्मविशेषोयथोक्तमहिमोपेतः वरुणः प्रजावतः तदातदोत्पद्यमानप्रजायुक्तान् द्वादशमासः चैत्रादीन् फाल्गुनान्तान्वेदजानाति यस्त्रयोदशोधिकमासउपजायते संवत्सरसमीपेस्वयमेवउत्पद्यतेतमपिवेद वाक्यशेषःपूर्ववत् ॥ मासः पद्दन्नित्यादिनामासशब्दस्यमासित्यादेशः ऊडिदमित्यादिनाशसउदात्तत्वम् । द्वादश द्वौचदशचेतिद्वन्द्वः अष्टनःसंख्यायामित्यात्वं संख्येतिसूत्रेणपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । प्रजावतः जनीप्रादुर्भावे प्रपूर्वाज्जनसनखनक्रमगमोविट्प्रत्ययः विड्वनोरित्यात्वं कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं प्रजाएषांसन्तीति तदस्यास्त्यस्मिन्निविमतुप् मादुपधायाइतिमतुपोवत्वम् । उपजायते जनेःकर्मकर्तरिलट् कर्मवत्कर्मणेत्यात्मनेपदं यक् जनादीनांउपदेशएवात्वंवक्तव्यमितिवचनादचःकर्तृयकीत्याद्युदात्तत्वं तिङ्ङिचोदात्तवतीत्युपसर्गस्यनिघातः नचतिङ्ङतिङइतिनिघातः यद्वृत्तान्नित्यमितिप्रतिषेधात् ॥ ८ ॥

८. जो व्रतावलम्बन करके अपने अपने फलोत्पादक बारह महीनों को जानते हैं और उत्पन्न होनेवाले तेरहवें मास को भी जानते हैं।

वेद॒ वात॑स्य व॒र्त॒निमु॒रोर्ऋ॒ष्वस्य॑ बृह॒तः । वेदा॒ ये अ॒ध्यास॑ते ॥ ९ ॥

वेद॑ । वात॑स्य । व॒र्त॒निम् । उ॒रोः । ऋ॒ष्वस्य॑ । बृ॒ह॒तः ।

वेद॑ । ये । अ॒धि॒ऽआस॑ते ॥ ९ ॥

उरोर्विस्तीर्णस्यऋष्वस्यदर्शनीयस्य बृहतोगुणैरधिकस्यवातस्य वायोर्वर्तनिंमार्गंवेदवरुणोजानाति येदेवाः अध्यासते उपरिनिवसन्तितानपिवेदजानाति ॥ वातस्य असिहसीत्यादिनातन्प्रत्ययान्तोवातशब्दोनित्स्वरादाद्युदात्तः । वर्तनिं वर्ततेअनेनेतिवर्तनिः स्तोत्रवाचकस्यवर्तनिशब्दस्यअन्तोदात्तत्वसिद्ध्यर्थंमुञ्छादिषुपाठादस्यप्रत्ययस्वरेणमध्योदात्तत्वेप्राप्तेव्यत्ययेनान्तोदात्तत्वम् । बृहतः बृहन्महतोरुपसंख्यानमितिङसउदात्तत्वम् । अध्यासते उसार्वधातुकानुदात्तत्वेसतिधातुस्वरः ॥ ९ ॥

९. जो वरुणदेव विस्तृत, शोभन और महान् वायु का भी पथ जानते हैं और जो ऊपर, आकाश में, निवास करते हैं, उन देवों को भी जानते हैं।

दशमीमृचमाह—

निषसादधृतव्रतोवरुणःपस्त्या३स्वा। साम्राज्यायसुक्रतुः॥१०॥१७॥

नि। ससाद। धृतऽव्रतः। वरुणः। पस्त्यासु। आ। साम्ऽराज्याय।
सुऽक्रतुः॥ १०॥ १७॥

धृतव्रतःपूर्वोक्तोवरुणः पस्त्यासुदैवीषु प्रजासु आनिषसादआगत्यनिषण्णवान्किमर्थं प्रजानांसाम्राज्यसिद्ध्यर्थं सुक्रतुःशोभनकर्मा॥ निषसाद सदिरप्रतेरितिषत्वम्। साम्राज्याय सम्राजोभावःसाम्राज्यं गुणवचनब्राह्मणादिभ्यइतिष्यञ् ञ्नित्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तत्वम्। सुक्रतुः क्रत्वादयश्चेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम्॥ १०॥

१०. धृत-व्रत और शोभनकर्मा वरुण दैवी सन्तानों के बीच साम्राज्य-संसिद्धि के लिए आकर बैठे थे।

अतोविश्वान्यद्भुताचिकित्वाँअभिपश्यति। कृतानियाचकर्त्वा॥११॥

अतः। विश्वानि। अद्भुता। चिकित्वान्। अभि। पश्यति।
कृतानि। या। च। कर्त्वा॥ ११॥

अतोऽस्माद्वरुणाद्विश्वान्यद्भुतासर्वाण्याश्चर्याणि चिकित्वान्प्रज्ञावानभिपश्यतिसर्वतोऽवलोकयति यानिकृतानियान्याश्चर्याणिपूर्वंवरुणेनसंपादितानिचकारादन्यानि यान्याश्चर्याणि कर्त्वा इतःपरंकर्तव्यानितानिसर्वाण्यभिपश्यतीतिपूर्वत्रान्वयः॥ अद्भुता शेश्छन्दसिबहुलमिति शेर्लोपः प्रत्ययलक्षणेन नपुंसकस्यझलचइतिनुम् नलोपः। चिकित्वान् कितज्ञाने लिटः क्वसुः अभ्यासहलादिशेषचुत्वानि वस्वेकाजाद्घसामितिनियमादिडभावः रुत्वानुनासिकौसंहितायाम्। पश्यति पाघ्रेत्यादिनादृशेःपश्यादेशः। कर्त्वा कृत्यार्थेतवैकेनितिकरोतेस्त्वन् नित्त्वादाद्युदात्तत्वं पूर्ववच्छेर्लोपः॥ ११॥

११. ज्ञानी मनुष्य वरुण की कृपा से वर्त्तमान और भविष्यत्—सारी अद्भुत घटनाओं को देखते हैं।

द्वादशीमृचमाह—

सनोविश्वाहासुक्रतुरादित्यःसुपथाकरत्। प्रणआयूंषितारिषत्॥१२॥

सः। नः। विश्वाहा। सुऽक्रतुः। आदित्यः। सुऽपथा। करत्।
प्र। नः। आयूंषि। तारिषत्॥ १२॥

सुक्रतुः शोभनप्रज्ञः सआदित्योवरुणः विश्वाहा सर्वेष्वहःसु नोस्मान् सुपथा शोभनेन मार्गेण सहितान् करत् करोतु किञ्च नोस्माकमायूंषिप्रतारिषत् प्रवर्धयतु ॥ सुपथा स्वतीपूजायामितिसमासे नपूजनादितिसमासान्तप्रतिषेधः अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेप्राप्ते परादिश्छन्दसिबहुलमिति उत्तरपदाद्युदात्तत्वम् यद्वा तृतीयायाआत्वादेशः अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वंतित्स्वरेणनाध्यते कत्वादयश्चेत्येतन्नभवति अबहुव्रीहित्वात् बहुव्रीहौहिवद्विधीयते आद्युदात्तंद्व्यच्छन्दसीत्येतदपिनभवति पथिन्शब्दस्यान्तोदात्तत्वात् । करत् करोतेर्लेटिव्यत्ययेनशप् शपोलुकि लेटोडाटावित्यडागमः इतश्चलोपइतीकारलोपः यद्वा छान्दसेलुङि कृमृदृरुहिभ्यइतिच्लेरङ् ऋदृशोङिगुणइतिगुणः बहुलंछन्दस्यमाङ्योगेपीत्यडभावः । प्रणः उपसर्गाद्बहुलमितिनसोणत्वम् । तारिषत् तारयतेर्लेट्यडागमः सिब्बहुलंलेटीतिसिप् आदेशप्रत्ययोरितिषत्वम् ॥ १२ ॥

१२. वही सत्कर्मपरायण और अदिति-पुत्र वरुण हमें सदा सुपथगामी बनावें, हमारी आयु बढ़ावें।

त्रयोदशीमृचमाह—

बिभ्र॑द्द्रा॒पिं हि॑र॒ण्ययं॒ वरु॑णो वस्त नि॒र्णिज॑म् । परि॒ स्पशो॒ नि षे॑दिरे ॥१३॥

बिभ्र॑त् । द्रा॒पिम् । हि॒र॒ण्यय॑म् । वरु॑णः । व॒स्त॒ । निः॒ऽनिज॑म् ।
परि॑ । स्पशः॑ । नि । से॒दि॒रे॒ ॥ १३ ॥

हिरण्ययंसुवर्णमयंद्रापिंकवचंबिभ्रत् धारयन् वरुणोनिर्णिजंपुष्टंस्वशरीरं वस्त आच्छादयति स्पशः हिरण्यस्पर्शिनोरश्मयः परिनिषेदिरेसर्वतोनिषण्णाः ॥ बिभ्रत् बिभर्तेः शतरि नाभ्यस्ताच्छतुरितिनुमभावः अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम् । द्रापिं द्राकुत्सायांगतौ द्रापयतीपूर्कुत्सितांगतिंयापयतीतिद्रापिःकवचं अर्तिह्रीत्यादिनापुगागमः औणादिकइप्रत्ययेणिलोपः । हिरण्ययं ऋत्व्यवास्त्व्यवास्त्वमाध्वीहिरण्ययानिच्छन्दसि इतिहिरण्यशब्दाद्विकारार्थेविहितस्यमयटोमशब्दलोपोनिपातितः । वस्त वसआच्छादने लङि अदादित्वाच्छपोलुक्पूर्ववदडभावः । निर्णिजं णिजिर्शौचपोषणयोः । स्पशः स्पशबाधनस्पर्शनयोः क्विप्चेतिक्विप् । निषेदिरे षद्लृविशरणगत्यवसादनेषु अस्मादत्यर्थात्कर्मणिलिटिएत्वाभ्यासलोपौ सदिरप्रतेरितिषत्वम् ॥ १३ ॥

१३. वरुण सोने का वस्त्र धारण कर अपना पुष्ट शरीर ढकते हैं, जिससे चारों ओर हिरण्यस्पर्शी किरणें फैलती हैं।

न यं दिप्स॑न्ति दि॒प्सवो॒ न द्रुह्वा॑णो॒ जना॑नाम् । न दे॒वम॒भिमा॑तयः ॥ १४ ॥

न । यम् । दिप्स॑न्ति । दि॒प्सवः॑ । न । द्रुह्वा॑णः । जना॑नाम् । न ।
दे॒वम् । अ॒भिऽमा॑तयः ॥ १४ ॥

दिप्सवः हिंसितुमिच्छन्तोवैरिणः यंवरुणंनदिप्सन्तिभीताः सन्तोहिंसितुमिच्छांपरित्यज-न्ति जनानांप्राणिनां द्रुह्वाणोद्रोग्धारोपियंवरुणंप्रतिनद्रुह्यन्ति अभिमातयः पाप्मानः पाप्मावा-अभिमातिरितिश्रुत्यन्तरात्[1]। देवं तंवरुणंनस्पृशन्ति ॥ दिप्सन्ति दंभुदंभे अस्मात्सनि सनीव-न्तर्धेत्यादिनाइडभावः हलन्ताच्चेत्यत्रहल्ग्रहणस्यजातिवाचित्वात् सनःकित्वात् दंभइच्चेति इ-कारात्परस्याकारस्येकारः अनिदितामितिनलोपः अभ्यासाभावश्छान्दसः अत्रलोपोभ्यास-स्येत्यभ्यासलोपः शपःपित्वादनुदात्तत्वं तिङश्चलसार्वधातुकस्वरेण सनोनित्त्वान्नित्स्वरेणाद्युदा-त्तत्वं यद्वृत्तयोगादनिघातः। दिप्सवः सन्नन्ताद्दंभेः सनाशंसभिक्षउरित्युप्रत्ययः प्रत्ययस्वरः। द्रुह्वाणः द्रुहजिघांसायां अन्येभ्योपिदृश्यन्तेइतिक्वनिप् प्रत्ययस्यपित्वादनुदात्तत्वेधातुस्वरेणा-द्युदात्तत्वम् ॥ १४ ॥

१४. जिस वरुणदेव से शत्रु लोग शत्रुता नहीं कर सकते, मनुष्य-पीड़क जिसे पीड़ा नहीं दे सकते और पापी लोग जिस देव के प्रति पापाचरण नहीं कर सकते।

पञ्चदशीमृचमाह—

उतयोमानुषेष्वायशश्चक्रेअसाम्या । अस्माकमुदरेष्वा ॥१५॥१८॥

उत । यः । मानुषेषु । आ । यशः । चक्रे । असामि । आ ।
अस्माकम् । उदरेषु । आ ॥ १५ ॥ १८ ॥

उतअपिचयोवरुणोमानुषेषुयशोन्नं आचक्रेसर्वतःकृतवान् सवरुणः कुर्वन्नपिआसर्वतः असामिसंपूर्णंचक्रे नतुन्यूनंकृतवान् विशेषतोस्माकमुदरेष्वासर्वतश्चक्रे ॥ मानुषेषु मनोर्जा-तावञ्यतौषुक्चेत्यञ् ञ्नित्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तत्वम्। चक्रे प्रत्ययस्वरः। असामि अव्यये नञ्कुनिपातानामितिवक्तव्यमित्यव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्। यशः अशेर्देवट्चेत्यसुन्। उदरेषु उदिदृणातेरजलौपूर्वपदान्त्यलोपश्चेतिअल् लित्स्वरः गतिकारकोपपदादितिउत्तरपदप्रकृतिस्व-रत्वम् ॥ १५ ॥

१५. जिन्होंने मनुष्यों, विशेषतः हमारी उदर-पूर्ति के लिए यथेष्ट अन्न तैयार कर दिया है।

परामेयन्तिधीतयोगावोनगव्यूतीरनु । इच्छन्तीरुरुचक्षसम् ॥ १६ ॥

परा । मे । यन्ति । धीतयः । गावः । न । गव्यूतीः । अनु ।
इच्छन्तीः । उरुऽचक्षसम् ॥ १६ ॥

उरुचक्षसंबहुभिर्द्रष्टव्यंवरुणंइच्छन्तीर्मेधीतयःशुनःशेपस्यबुद्धयः परायन्तीपराङ्मुखानि-वर्तिरहितागच्छन्ति दृष्टान्तः—गावोन यथागावः गव्यूतीरनु गोष्ठानिअनुलक्ष्यगच्छन्तितद्व-

[1] तै॰ सं. २.१.३.

र॥ गव्यूतीः गावोनयूयन्तेइत्यधिकरणेक्तिन् गोर्यूतौछन्दसीतिअवादेशः दासीभारादित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं यद्वा यूतिर्यवनं गवांयवनमत्रेतिबहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्। इच्छन्तीः इषइच्छायां लटःशतृ तुदादिभ्यःशः इषुगमियमांछइतिछत्वं अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वेविकरणस्वरःशिष्यते ॥ १६ ॥

१६. बहुतों ने उस वरुण को देखा है। जिस प्रकार गौएँ गोशाला की ओर जाती हैं, उसी प्रकार निवृत्तिरहित होकर हमारी चिन्ता वरुण की ओर जा रही है।

सं॒नु वो॑चावहै॒ पुन॒र्यतो॑ मे॒ मध्वाभृ॑तम्। होते॑व॒ क्षद॑से प्रि॒यम् ॥ १७ ॥

सम्। नु। वो॒चा॒व॒है॒। पुनः॑। यतः॑। मे॒। मधु॑। आऽभृ॑तम्।
होता॑ऽइव। क्षद॑से। प्रि॒यम् ॥ १७ ॥

यतोयस्मात्कारणात् मेममजीवनार्थं मधुरंहविः आभृतं अत्रःसर्वास्येकर्मणिसंपादितं अतःकारणात् होतेव होमकर्तेव त्वमपिप्रियंहविः क्षदसे अश्नासि पुनर्हविःस्वीकारादूर्ध्वं तावत्त्वं जीवनहंच नु अवश्यं संवोचावहै संभूयप्रियवार्तांकरवावहै ॥ वोचावहै लोडर्थे छान्दसलुङि ब्रुवोवचिः अस्यतिवक्तीतिच्लेरङादेशः वचउमित्युमागमेगुणः व्यत्ययेनटेरेत्वं यद्वा लोटएवलुङादेशः स्यानिवद्भावादैत्वम्। आभृतं हृग्रहोर्भः गतिरनन्तरइतिगतेः प्रकृतिस्वरत्वम् ॥ १७ ॥

१७. वरुण! चूँकि मेरा मधुर हव्य तैयार है; इसलिए होता की तरह तुम वही प्रिय हव्य भक्षण करो। अनन्तर हम दोनों बातें करेंगे।

दर्श॒न्नु वि॒श्वद॑र्शतं॒ दर्श॒ं रथ॒मधि॒ क्षमि॑। ए॒ता जु॑षत मे॒ गिरः॑ ॥ १८ ॥

दर्श॑म्। नु। वि॒श्वऽद॑र्शतम्। दर्श॑म्। रथ॑म्। अधि॑। क्षमि॑। ए॒ताः।
जु॒ष॒त॒। मे॒। गिरः॑ ॥ १८ ॥

विश्वदर्शतं सर्वैर्दर्शनीयमस्मदनुग्रहार्थमत्राविर्भूतंवरुणंदर्शंनु अहंदृष्टवान्खलु क्षमिक्षमायां भूमौरथंवरुणसंबन्धिनंअधिदर्शं आधिक्येनदृष्टवानस्मि एताउच्यमानामेगिरोमदीयाः स्तुतीःजुषत वरुणःसेवितवान् ॥ दर्शं दृशेरिरितोवेतिच्लेरङादेशः ऋदृशोङिगुणइतिगुणः। विश्वदर्शतं दृशेर्भृमृदृशीत्यादिनाअतच्प्रत्ययान्तोदर्शतशब्दः मरुद्वृधादित्वात्पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् यद्वा विश्वंदर्शनीयमस्येतिबहुव्रीहिः बहुव्रीहौविश्वंसंज्ञायामितिपूर्वपदान्तोदात्तत्वम्। क्षमि आतोधातोरित्यत्र आतइतियोगविभागादाकारलोपः ॥ १८ ॥

१८. सर्व-दर्शनीय वरुण को मैंने देखा है। भूमि पर, कई बार, उनका रथ मैंने देखा है। उन्होंने मेरी स्तुति ग्रहण की है।

वरुणप्रघासेष्विदंमेवरुणेतिवरुणस्यहविषोनुवाक्या पञ्चम्यांपौर्णमास्यामितिखण्डेसूत्रितम्—इमंमेवरुणश्रुधितत्त्वायामिब्रह्मणावन्दमानइति।

शुनःशेपएकोनविंशीमृचमाह—

इ॒मंमे॑वरुणश्रुधी॒हव॑म॒द्याच॑मृळय । त्वाम॑व॒स्युरा च॑के ॥ १९ ॥

इ॒मम् । मे॒ । व॒रु॒ण॒ । श्रु॒धि॒ । हव॑म् । अ॒द्य । च॒ । मृ॒ळ॒य॒ ।

त्वाम् । अ॒व॒स्युः । आ । च॒के॒ ॥ १९ ॥

हेवरुणमेमदीयमिमंहवमाह्वानंश्रुधिशृणु किंच अद्यास्मिन्दिनेमृळयअस्मान्सुखय अवस्युः रक्षणेच्छुरहंत्वांवरुणंआभिमुख्येन चके शब्दयामिस्तौमीत्यर्थः ॥ श्रुधि श्रुश्रवणे लोटोहिः श्रुशृणुपृकृवृभ्यश्छन्दसीतिहेर्धिरादेशः बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यलुक् अन्येषामपिदृश्यते इतिसंहितायांदीर्घः । अवस्युः अवस्शब्दात् सुपआत्मनःक्यच् क्याच्छन्दसीत्युप्रत्ययः । आचके कैगैशब्दे अस्माल्लिटि आदेचइत्यात्वं द्विर्भावेकृते आतोलोपइटिचेत्याकारलोपः तिङ्ङतिङइतिनिघातः ॥ १९ ॥

१९. वरुण ! मेरा यह आह्वान सुनो। आज मुझे सुखी करो। तुम्हारी रक्षा का अभिलाषी होकर मैं तुम्हें बुलाता हूँ।

त्वंविश्व॑स्यमेधिरदि॒वश्च॒ग्मश्च॑राजसि । सयाम॑नि॒प्रति॑श्रुधि ॥ २० ॥

त्वम् । विश्व॑स्य । मे॒धि॒र॒ । दि॒वः । च॒ । ग्मः । च॒ । रा॒ज॒सि॒ ।

सः । याम॑नि । प्रति॑ । श्रु॒धि॒ ॥ २० ॥

हेमेधिरमेधाविन् वरुण त्वं दिवश्चद्युलोकस्यापि ग्मश्चभूलोकस्यापि विश्वस्य सर्वस्य जगतोमध्ये राजसिदीप्यसे सतादृशस्त्वं यामनिक्षेमप्रापणे अस्मदीयें प्रतिश्रुधिप्रतिश्रवणमाज्ञापनंकुरु रक्षिष्यामीतिप्रत्युत्तरंदेहीत्यर्थः ॥ दिवः ऊडिदमित्यादिनाषष्ठ्याउदात्तत्वम् । ग्मः ग्मेत्येतद्भूनामसुपठितं आतोधातोरित्यत्रआतइतियोगविभागादातोलोपइतिप्रतिषेधेप्यस्मादेवाकारलोपः उदात्तनिवृत्तिस्वरेणविभक्तेरुदात्तत्वम् । यामनि यामापणे आतोमनिन्क्वनिब्वनिपश्चेतिमनिन् निस्वादाद्युदात्तत्वम् । श्रुधि उक्तम् ॥ २० ॥

२०. मेधावी वरुण ! तुम द्युलोक, भूलोक और समस्त संसार में दीप्तिमान् हो। हमारी रक्षा-प्राप्ति के लिए प्रार्थना सुनने के अनन्तर तुम उत्तर दो।

उदु॑त्त॒मंमु॑मुग्धिनो॒विपाशं॑मध्य॒मंचृ॑त । अवा॑ध॒मानि॑जी॒वसे॑ ॥ २१ ॥ १९ ॥

उत् । उ॒त्ऽत॒मम् । मु॒मु॒ग्धि॒ । नः॒ । वि । पाश॑म् । म॒ध्य॒मम् ।

चृ॒त॒ । अव॑ । अ॒ध॒मानि॑ । जी॒वसे॑ ॥ २१ ॥ १९ ॥

नोस्माकं उत्तमंशिरोगतं पाशं उन्मुमुग्धि उत्कृष्यमोचय मध्यमं उदरगतं पाशं विचृतवियुज्यनाशय जीवसे जीवितुं अधमानि मदीयान् पादगतान् पाशान् अवचृतअवकृष्यना-

शय ॥ उत्तमं उञ्छादिषुपाठादन्तोदात्तत्वम्। मुमुग्धि मुचुमोक्षणे बहुलंछन्दसीतिविकरणस्य श्लुः द्विर्भावः हलादिशेषः हुझल्भ्योहेर्धिरितिहेर्धिरादेशः तिङ्ङतिङइतिनिघातः। वृष पूती-हिंसामन्थनयोः लोटोहिः तुदादिभ्यःशः अतोहेरितिहेर्लुक्। जीवसे जीवप्राणधारणे तुमर्थे-सेसेनिति असेप्रत्ययः प्रत्ययस्वरः ॥ २१ ॥

२१- हमारे ऊपर का पाश ऊपर से खोल दो। मध्य और नीचे का पाश भी खोल दो, जिससे हम जीवित रह सकें।

॥ इतिप्रथमस्यद्वितीयेएकोनविंशोवर्गः ॥ १९ ॥

वसिष्वेतिदशर्चंतृतीयंसूक्तं अत्रानुक्रम्यते—वसिष्वदशाग्नेयंत्विति शुनःशेपऋषिः गाय-त्रीछन्दः इदमुत्तरंचसूक्तमाग्नेयं प्रातरनुवाकेआग्नेयेक्रतौगायत्रेछन्दसि एवद्।। सूक्तद्वयमनुव-क्तव्यं तथाचसूत्रितम्—वसिष्वाहीतिसूक्तयोरुत्तमामुद्धरेदिति।

अस्मिन्सूक्तेप्रथमामृचमाह—

वसिष्वाहिमियेध्यवस्त्राण्यूर्जांपते। सेमंनोअध्वरंयज ॥ १ ॥

वसिष्व। हि। मियेध्य। वस्त्राणि। ऊर्जाम्। पते। सः। इमम्। नः। अध्वरम्। यज ॥ १ ॥

वरुणेनप्रमिस्तुवैमेरितःशुनःशेपः एवदादिसूक्तद्वयेनाग्निमस्तौत् तथाचाम्नायते—तंवरु-णउवाचाग्निर्वैदेवानांमुखंसुहृदयतमस्तन्नुस्तुसंयत्त्वोत्स्रक्ष्यामइतिसोऽग्निंतुष्टावाचउत्तराभिर्द्वाविंशा-त्येति[1]। हेमियेध्य मेध्यस्ययज्ञस्ययोग्य ऊर्जांपते अन्नानांपालकाग्ने वस्त्राणिआच्छादकानि तेजांसिवसिष्वआच्छादयप्रज्वलितस्तेजसासभवेत्यर्थः हियस्मात्प्रज्वलितः तस्मात्सवादृशस्त्वं नोस्मदीयमिममध्वरं यजनिष्पादय ॥ वसिष्व वसआच्छादने लोटियासःसे सवाभ्यांवामौ छन्दस्युभयथेत्यार्धधातुकत्वात् आर्धधातुकस्येड्वलादेरितीडागमः लसार्वधातुकानुदात्तत्वेधा-तुस्वरः अन्येषामपिदृश्यतइतिसंहितायांदीर्घः। मियेध्य मकारैकारयोर्मध्ये इयागमश्छान्दसः। ऊर्जांपते सुबामन्त्रितइतिपराङ्गवद्भावात् षष्ठ्यामन्त्रितस्यसमुदायस्याष्टमिकोनिघातः। सेमं सोचिलोपेचेत्पादपूरणमितिसोर्लोपः ॥ १ ॥

१- यज्ञपात्र और अन्नभाजन अग्निदेव! अपना तेज ग्रहण करो और हमारे इस यज्ञ का सम्पादन करो।

निनोहोतावरेण्यःसदायविष्ठमन्मभिः। अग्नेदिवित्मतावचः ॥ २ ॥

नि। नः। होता। वरेण्यः। सदा। यविष्ठ। मन्मऽभिः। अग्ने। दिवित्मता। वचः ॥ २ ॥

---

[1] ऐ० ब्रा० ७. १६.।

सदायविष्ठ सर्वदायुवतम हेअग्ने वरेण्योवरणीयस्त्वंनोस्माकंहोताहोमनिष्पादकोभूत्वा दिवित्मतादीप्तिमतावचोवचसास्तूयमानःसन् निषीदेतिशेषः कीदृशस्त्वं मन्मभिःज्ञापकैस्तेजोभिर्युक्तइतिशेषः ॥ यविष्ठ युवशब्दादिष्ठनि स्थूलदूरेत्यादिनायणादिपरस्यलोपः पूर्वस्योकारस्य गुणश्च अवादेशः आमन्त्रितनिघातः । मन्मभिः मनज्ञाने अन्येभ्योपिदृश्यन्तइतिमनिन्प्रत्ययः नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । दिवित्मता दिवुक्रीडादौ इकृश्तिपौधातुनिर्देशेइतिश्तिप्प्रत्ययः तेनच धातुवाचिनादिविशब्देनप्रकाशयोदीप्तिर्लक्ष्यते यद्वा औणादिकोभावेकिमत्प्रत्ययः दिविशब्दान्मतुपितकारोपजनश्छान्दसः । वचः सुपांसुलुगितितृतीयैकवचनस्यलुक् ॥ २ ॥

२. अग्नि ! तुम सर्वदा युवक, श्रेष्ठ और तेजस्वी हो। हमारे होमकर्त्ता और प्रकाशमय वाक्यों-द्वारा स्तुत होकर बैठो ।

आहिष्मासूनवेपितापिर्यजत्यापये । सखासख्येवरेण्यः ॥ ३ ॥

आ । हि । स्म । सूनवे । पिता । आपिः । यजति । आपये ।
सखा । सख्ये । वरेण्यः ॥ ३ ॥

हेअग्नेवरेण्योवरणीयः पिता पितृस्थानीयस्त्वं सूनवेपुत्रस्थानीयाय मह्यंअभीष्टंदेहीतिशेषः हिस्मेतिनिपातद्वयंसर्वथेत्यमुमर्थमाचष्टे अभीष्टदानेदृष्टान्तद्वयमुच्यते—यथाआपिर्बंधुरापयेबन्धवे आयजतिहिस्म सर्वथाददातीतिशेषः सखामित्रः सख्येमित्रायअभीष्टंसर्वथा यथाददातितथात्वमपिदेहि ॥ स्मासूनवे निपातस्यचेतिदीर्घः । यजतीत्यस्यसखासख्यइत्यत्राप्यनुषंगात्तदपेक्षयाद्वयमर्थमेति चादिलोपेविभाषेतिननिहन्यते यद्वा हिचेतिनिघातप्रतिषेधः । सख्ये समानेख्यःसोदात्तइतिसखिशब्दइप्रत्ययान्तआद्युदात्तः सुपःपित्त्वादनुदात्तत्वेसएव शिष्यते ॥ ३ ॥

३. श्रेष्ठ अग्निदेव ! जिस प्रकार पिता पुत्र को, बन्धु बन्धु को और मित्र मित्र को दान देता है, उसी प्रकार तुम भी मेरे लिए दान-परायण बनो।

चतुर्थीमृचमाह—

आनोबर्हीरिशादसोवरुणोमित्रोअर्यमा । सीदन्तुमनुषोयथा ॥ ४ ॥

आ । नः । बर्हिः । रिशादसः । वरुणः । मित्रः । अर्यमा ।
सीदन्तु । मनुषः । यथा ॥ ४ ॥

हेअग्ने वरुणादयोदेवास्त्वदन्यवस्त्वमामेरिताः रिशादसः हिंसकानामदन्तःनोस्मदीयंबर्हियंज्ञंआसीदन्तु तत्रदृष्टान्तः—यथामनुषः प्रजापतेर्यज्ञमासीदन्तितद्वत् ॥ बर्हीरिशादसः रिस-

जनीयस्यरुत्वेकृते रोरीतिरेफलोपः ढ्रलोपेपूर्वस्यदीर्घोणइतिइकारस्यदीर्घत्वम् । रिशादसः रिशहिंसायां रिशन्तिहिंसन्तीतिरिशाःशत्रवः इगुपधज्ञाप्रीकिरःकः तानदन्तीतिरिशादसः सर्वधातुभ्योऽसुन् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । सीदन्तु षद्लृविशरणगत्यवसादनेषु पाघ्रेत्यादिनासीदादेशः शपःपित्त्वादनुदात्तत्वम् धातुश्चलसार्वधातुकस्वरेणधातुस्वरःशिष्यते । मनुषः मनज्ञाने मन्यतेजानातीतिमनुःप्रजापतिः जनेरुसिर्निश्चेत्यनुवृत्तौ बहुलमन्यत्रापीत्यौणादिकउसिप्रत्ययः नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । यथा यथेतिपादान्तेइतिसर्वानुदात्तत्वम् ॥ ४ ॥

४. शत्रुञ्जय मित्र, वरुण और अर्यमा जिस तरह मनु के यज्ञ में बैठे थे, उसी तरह तुम भी हमारे यज्ञ के कुश पर बैठो।

पूर्व्यहोतरस्यनोमन्दस्वसख्यस्यच । इमाउषुश्रुधीगिरः ॥ ५ ॥ २० ॥

पूर्व्य । होतः । अस्य । नः । मन्दस्व । सख्यस्य । च । इमाः । ऊम् इति । सु । श्रुधि । गिरः ॥ ५ ॥ २० ॥

हेपूर्व्यअस्मदादेःपूर्वमुत्पन्न होतःहोमनिष्पादकाग्ने नोस्मदीयस्यास्यप्रवर्तमानस्ययज्ञस्य सख्यस्यचास्मदनुग्रहस्यच सिद्ध्यर्थमन्दस्वहृष्टोभव इमाअस्माभिःप्रयुज्यमानाःगिरः उषु स्तुतिरूपावाचोपिश्रुधिशृणु ॥ पूर्व्य आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । होतरित्यस्यनामन्त्रितेसमानाधिकरणे इतिपूर्वस्याविद्यमानवत्त्वात् आष्टमिकोनिघातः । अस्य ऊडिदमितिषष्ठ्याउदात्तत्वम् । मन्दस्व मदिस्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु शपःपित्त्वादनुदात्तत्वे तिङश्चलसार्वधातुकस्वरेणधातुस्वरः अपादादावितिपर्युदासादाष्टमिकोनिघाताभावः । सख्यस्य सख्युःकर्मसख्यं सख्युर्यइतियप्रत्ययः यस्येतिलोपेप्रत्ययस्वरः । उषु सुञइतिषत्वम् । श्रुधि श्रुश्रवणे श्रुशृणुपृकृवृभ्यश्छन्दसीतिहेर्धिरादेशः बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् ॥ ५ ॥

५. हे पुराणहोमसम्पादक, हमारे इस यज्ञ और मित्रता में तुम प्रसन्न बनो। यह स्तुति-वचन श्रवण करो।

॥ इतिप्रथमस्यद्वितीयेविंशोवर्गः ॥ २० ॥

षष्ठीमृचमाह—

यच्चिद्धिशश्वतातनादेवंदेवंयजामहे । त्वेइद्धूयतेहविः ॥ ६ ॥

यत् । चित् । हि । शश्वता । तना । देवम्ऽदेवम् । यजामहे । त्वे इति । इत् । हूयते । हविः ॥ ६ ॥

हेअग्ने यच्चिद्धियद्यपिशश्वताशाश्वतेननित्येनतनाविस्तृतेनहविषादेवंदेवं अन्यमन्यं वरुणेन्द्रादिरूपंनानाविधदेवताविशेषंयजामहे तथापितद्धविः सर्वत्वेइत्त्वय्येवहूयते अतोदेवता-

त्वरविषयोयागोपि त्वदीयैवसेवेत्यर्थः ॥ तना तनुविस्तारे क्विप्चेतिक्विप् यज्ञा यजादयः सु-पांसुलुगितिद्वितीयायाआकारः । देवंदेवं नित्यवीप्सयोरितिद्विर्भावः तस्यपरमाम्रेडितमितिउत्तर-स्याम्रेडितसंज्ञायां अनुदात्तंचेतिसर्वानुदात्तत्वम् । यजामहे निपातैर्यद्यदिहन्तेतिनिघातप्रतिषे-धः । त्वे युष्मच्छब्दात्सप्तम्येकवचनस्यसुपांसुलुगितिशेआदेशः त्वमावेकवचनेइतिमपर्यन्तस्य त्वादेशः शेषलोपे अतोगुणेइतिपररूपत्वं शेइतिप्रगृह्यसंज्ञायां प्लुतप्रगृह्याअचीतिप्रकृतिभावः । हूयते अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घइतिदीर्घः ॥ ६ ॥

६. नित्य और विस्तीर्ण हव्य-द्वारा हम और-और देवों का जो यज्ञ करते हैं, वह हव्य तुम्हें ही दिया जाता है।

प्रि॒यो नो॑ अस्तु वि॒श्पति॒र्होता॑ म॒न्द्रो वरे॑ण्यः । प्रि॒याः स्व॒ग्नयो॑ व॒यम् ॥ ७ ॥

प्रि॒यः । नः॒ । अ॒स्तु॒ । वि॒श्पतिः॑ । होता॑ । म॒न्द्रः । वरे॑ण्यः । प्रि॒याः । सु॒ऽअ॒ग्नयः॑ । व॒यम् ॥ ७ ॥

विश्पतिर्विशांप्रजानांपालकोहोताहोमनिष्पादकोमन्द्रोहृष्टःवरेण्योवरणीयोग्निर्नोस्माकं प्रि-योस्तु वयमपिस्वग्नयःशोभनाग्नियुक्ताःसन्तस्तवप्रियाभूयास्मेतिशेषः ॥ विश्पतिः पत्यावैश्वर्ये इतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरेप्राप्ते परादिश्छन्दसिबहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । वरेण्यः वृञएण्यः वृषा-दित्वादाद्युदात्तः । स्वग्नयः बहुव्रीहौनञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥ ७ ॥

७. सर्व-प्रजा-रक्षक, होम-सम्पादक, प्रसन्न और वरेण्य अग्नि हमारे प्रिय हों, ताकि हम भी शोभन अग्नि से संयुक्त होकर तुम्हारे प्रिय बनें।

स्व॒ग्नयो॒ हि वार्यं॑ दे॒वासो॑ दधि॒रे च॑ नः । स्व॒ग्नयो॑ मनामहे ॥ ८ ॥

सु॒ऽअ॒ग्नयः॑ । हि । वार्य॑म् । दे॒वासः॑ । द॒धि॒रे । च॒ । नः॒ । सु॒ऽअ॒ग्नयः॑ । म॒ना॒म॒हे॒ ॥ ८ ॥

स्वग्नयः शोभनाग्नियुक्तादेवासोदीप्यमानाऋत्विजोनोस्मदीयंवार्यंवरणीयंहविःहियस्मा-द्दधिरेधृतवन्तः तस्माद्वयंस्वग्नयःशोभनाग्नियुक्ताःसन्तोमनामहेत्वांयाचामहे॥वार्यं वृञ्वरणे ऋह-लोर्ण्यत् ईडवन्देत्यादिनाआद्युदात्तत्वम् । दधिरे इरेचश्चित्त्वादन्तोदात्तत्वम् हिचेति निघातप्रतिषेधः । मनामहे मनज्ञानेव्यत्ययेनशप् ॥ ८॥

८. शोभनीय अग्नि से युक्त और दीप्तिमान् ऋत्विक् लोगों ने हमारा श्रेष्ठ हव्य धारण किया है; इसलिए हम शोभन अग्नि से संयुक्त होकर याचना करते हैं।

अथा न उ॒भये॑षा॒ममृ॑त॒ मर्त्या॑नाम् । मि॒थः सं॑तु॒ प्रश॑स्तयः ॥ ९ ॥

अर्थ । नः । उभयेषाम् । अमृत । मर्त्यानाम् । मिथः । सन्तु । प्रऽशस्तयः ॥ ९ ॥

हेअग्नेअमृतमरणरहिताग्ने अथकर्मानुष्ठानानन्तरं मर्त्यानांमनुष्याणां नोस्माकमस्मत्स्वामिनस्तवचोभयेषांमिथःपरस्परं प्रशस्तयःप्रशंसारूपावाचःसन्तु सम्यगनुष्ठितमितियजमानविषयप्रशंसा सम्यगनुगृहीतमित्यग्निविषया ॥ अथ निपातस्यचेतिसंहितायांदीर्घः । अमृत अपादादावितिपर्युदासात्वाष्टिकमाद्युदात्तत्वम् । मर्त्यानां यद्ग्माणत्यागे असिहसीत्यादिनातनप्रत्यमान्योमर्तशब्दः तस्माद्भवेछन्दसीतियत् यतोनावइत्याद्युदात्तत्वम् । सन्तु असोरल्लोपः । प्रशस्तयः तादौचेतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ९ ॥

९. अग्निदेव ! तुम अमर हो और हम मरणशील मनुष्य हैं। आओ, हम परस्पर प्रशंसा करें।

विश्वेभिरग्नेअग्निभिरिमंयज्ञमिदंवचः । चनोधाःसहसोयहो ॥ १० ॥ २१ ॥

विश्वेभिः । अग्ने । अग्निऽभिः । इमम् । यज्ञम् । इदम् । वचः । चनः । धाः । सहसः । यहो इति ॥ १० ॥ २१ ॥

सहसोबलस्ययहोपुत्रहेदेवतारूपाग्ने विश्वेभिरग्निभिःसर्वैराहवनीयादिभिर्युक्तस्त्वंइमंअस्मदीयंयज्ञंइदमस्मदीयंवचःस्तोत्रंचसेवमानः चनोन्नं धाः अस्मभ्यंधेहि विश्वेभिः बहुलंछन्दसीति भिसऐसादेशाभावः। चनः चायृपूजानिशामनयोः चायेरन्नेहस्वश्चेत्यसुन् तत्सन्नियोगेननुडागमश्च नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । धाः छन्दसिलुङ्लङ्लिटइतिलुङ् गातिस्थेतिसिचोलुक् बहुलंछन्दस्यमाङ्योगेपीत्यडभावः । सहसोयहोइत्यत्रामन्त्रितपरामन्त्रितस्यचेतिषष्ठ्यामन्त्रितसमुदायोनिहन्यते॥ १०॥

१०. बल के पुत्र अग्नि ! तुम सब अग्नियों के साथ यह यज्ञ और स्तोत्र ग्रहण करके अन्नप्रदान करो।

इतिप्रथमस्यद्वितीयेएकविंशोवर्गः ॥ २१ ॥

अश्वंनत्वेतिनवर्चंचतुर्थंसूक्तंपूर्ववद्भ्याद्यः त्रयोदृश्यानमोमहद्भ्यइत्यस्याश्रिष्टुप्छन्दः विश्वेदेवादेवता तथाचानुक्रान्तम्—अश्वंत्वसोनागायत्रंत्यादैवीत्रिष्टुबिति । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरुचमाविंशतस्यसूक्तस्यविनियोगः ।

तस्मिन्सूक्तेप्रथमामृचमाह—

अश्वंनत्वावारवन्तंवन्दध्याअग्निंनमोभिः । सम्राजन्तमध्वराणाम् ॥ १ ॥

अश्वम् । न । त्वा । वारऽवन्तम् । वन्दध्यै । अग्निम् । नमःऽभिः । सम्ऽराजन्तम् । अध्वराणाम् ॥ १ ॥

अध्वराणांयज्ञानां सम्राजंसम्राट्स्वरूपंस्वामिनंअग्निंत्वा नमोभिः स्तुतिभिः वन्दध्यैवन्दितुंप्रवृत्ताइतिशेषः अत्रदृष्टान्तः—वारवन्तंवालयुक्तंअश्वंन अश्वमिव अश्वोयथावालैः बाधकान्मशकमक्षिकादीन्परिहरति तथात्वमपिज्वालाभिरस्मद्विरोधिनःपरिहरसीत्यर्थः ॥ वारवन्तं मतुपःपित्त्वादनुदात्तत्वं वस्नोंनित्त्वादाद्युदात्तोवारशब्दः कर्षात्वतइत्यन्तोदात्तत्वंव्यत्ययेननप्रवर्तते यद्वा वारयतिदंशकानितिवारः पचाद्यच् कपिलादित्वाल्लत्वविकल्पः वृषादिः । वन्दध्यै वदिअभिवादनस्तुत्योः इदितोनुम्धातोरितिनुम् तुमर्थेसेसेनित्यध्यैप्रत्ययः प्रत्ययस्वरः सम्राजन्तं शपः पित्त्वादनुदात्तत्वं शतुश्चलसार्वधातुकस्वरेणधातुस्वरःशिष्यते समासेकृदुत्तरप्रकृतिस्वरेणसएव । अध्वराणां नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥ १ ॥

१. अग्निदेव! तुम पुच्छयुक्त घोड़े के समान हो, साथ ही यज्ञ के सम्राट् भी हो। हम स्तुति-द्वारा तुम्हारी वन्दना करने में प्रवृत्त हुए हैं।

सघा॑नः सू॒नुः शव॑सा पृ॒थुप्र॑गामा सु॒शेवः॑ । मी॒ढ्वाँ अ॒स्माकं॑ बभूयात् ॥ २ ॥

सः । घ॒ । नः॒ । सू॒नुः । । शव॑सा । पृ॒थुऽप्र॑गामा । सु॒ऽशेवः॑ ।
मी॒ढ्वान् । अ॒स्माक॑म् । ब॒भू॒या॒त् ॥ २ ॥

सघ सएवाग्निर्नोस्माकं सुशेवः सुसुखोभवत्विविशेषः कीदृशः शवसाबलस्यसूनुःपुत्रः पृथुप्रगामापृथुप्रगमनः किञ्च अस्माकंमीढ्वान्कामानां वर्षिताबभूयात् भवतु ॥ सघानः ऋचितुनुघमक्षुतङ्कुत्रोरुष्याणामितिदीर्घः । शवसा सुपांसुलुगभवन्तोविकृतसष्ठादेशः । पृथुःप्रगामा प्रकर्षेणगमनंप्रगामः हलश्चेतिघञ् पृथुःप्रगामोयस्यासोपृथुप्रगामा सुपांसुलुगितिपूर्वसवर्णदीर्घआकारः बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । सुशेवः इण्शीङ्भ्यांवन्निति शेवशब्दोवन्प्रत्ययान्तआद्युदात्तः ततोबहुव्रीहौनञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वेप्राप्ते आद्युदात्तंद्व्यच्छन्दसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । मीढ्वान् मिहसेचने इत्यस्मात्क्वसुप्रत्ययान्तोदाश्वान्साह्वान्मीढ्वांश्चेतिनिपातितः । बभूयात् भवतेश्छान्दसस्यलिटः विङांतिङोभवन्तीतिलिङादेशः यासुट् स्थानिवद्भावादार्धधातुकत्वाच्छबभावः द्विर्वचनेभवतेरइत्यत्वम् विकृतिङइतिनिघातः यद्वा एतस्मादेवलिङि छान्दसःश्लुः भवतेरइतिलिटिविहितमभ्यासस्यसर्वेविषयश्छन्दसिविकल्प्यन्तइत्यत्वम् ॥ २ ॥

२. अग्नि बल के पुत्र और स्थूल-गमन हैं। वे हमारे ऊपर प्रसन्न हों। हमारी अभिलषित वस्तु का वर्षण करें।

तृतीयामृचमाह—

सनो॒ दू॒राच्चा॒साच्च॒ नि मर्त्या॑दघा॒योः । पा॒हि सद॒मिद्वि॒श्वायुः॑ ॥ ३ ॥

सः । नः । दूरात् । च । आसात् । च । नि । मर्त्यात् । अघऽयोः ।
पाहि । सदम् । इत् । विश्वऽआयुः ॥ ३ ॥

हेअग्ने विश्वायुःव्याप्तगमनः सत्वं दूराच्च दूरेपि आसाच्च आसन्नदेशेपि अघायोःअघंपापमनिष्टंकर्तुमिच्छतोमर्त्यात् मनुष्यादेवैरिणोनोस्मान् सदमित् सर्वदैवनिपाहिनितरांपालय । अघायोः सुपआत्मनःक्यच् अश्वाघस्यादित्यात्वम् । पाहि पादादित्वादनिघातः । विश्वायुः इणगतावित्यस्मात् भावे एतेर्णिच्चेत्युसिः । विश्वमयनंगमनंयस्येतिबहुव्रीहिः बहुव्रीहौविश्वं संज्ञायामितिपूर्वपदान्तोदात्तत्वम् ॥ ३ ॥

३. सर्वत्र-गामी अग्नि! तुम दूर और सन्निकट देश में पापाचारी मनुष्य से हमारी सर्वदा रक्षा करो।

इममूषुत्वमस्माकंसनिंगायत्रंनव्यांसम् । अग्नेदेवेषुप्रवोचः ॥ ४ ॥

इमम् । ऊम् इति । सु । त्वम् । अस्माकम् । सनिम् । गायत्रम् ।
नव्यांसम् । अग्ने । देवेषु । प्र । वोचः ॥ ४ ॥

हेअग्ने त्वमस्माकमस्मत्संबन्धिनं इममूषु पुरोदेशेनुष्ठीयमानमपि सनिंहविर्दानंनव्यांसं नवतरंगायत्रंस्तुतिरूपंवचोपि देवेषुदेवानामग्रेप्रवोचः प्रब्रूहि ॥ ऊषु निपातस्यचेतिसंहितायां दीर्घत्वं सुञइतिषत्वम् । नव्यांसं नवशब्दादीयसुनि ईकारलोपश्छान्दसः ईयसुनोनित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । वोचः छन्दसिलुङ्लङ्लिटइतिलोडर्थेप्रार्थनायांलुङि अस्यतिवक्तीतिच्लेरङादेशः वचउम् ॥ ४ ॥

४. अग्नि! तुम हमारे इस हव्य की बात और इस अभिनव गायत्री छन्द में विरचित स्तोत्र की बात देवों से कहना।

आनोभजपरमेष्वावाजेषुमध्यमेषु । शिक्षावस्वोअन्तमस्य ॥५॥२२॥

आ । नः । भज । परमेषु । आ । वाजेषु । मध्यमेषु । शिक्ष ।
वस्वः । अन्तमस्य ॥ ५ ॥ २२ ॥

हेअग्नेपरमेषूत्कृष्टेषु द्युलोकवर्तिषुवाजेष्वन्नेषु नोस्मानाभजसर्वतः प्रापय मध्यमेष्वन्तरिक्षलोकवर्तिषु वाजेष्वाभज अन्तमस्यअन्तिकतमस्यभूलोकस्यसंबन्धिनिवस्वोवसूनि शिक्षदेहि ॥ शिक्ष शिक्षविद्योपादाने शपःपित्त्वाद्धातुस्वरः द्व्यचोतस्तिङइतिसंहितायांदीर्घः । अन्तमस्य अन्तिकतमस्यतमेवादेश्चेतितिकशब्दलोपः ॥ ५ ॥

५. परम (दिव्य लोक का), मध्यम (अन्तरिक्ष का) और अन्तिकस्थ (पृथिवी का) धन प्रदान करो।

॥ इतिप्रथमस्यद्वितीयेद्वाविंशोवर्गः ॥ २२ ॥

षष्ठीमृचमाह—

विभ॒क्तासि॑चित्रभानो॒सिन्धो॑रू॒र्मा उ॑पा॒क आ। स॒द्यो दा॒शुषे॑क्षरसि॥६॥

वि॒ऽभ॒क्ता। अ॒सि॒। चि॒त्र॒भा॒नो॒ इति॑ चित्र॒ऽभा॒नो। सिन्धोः॑।
ऊ॒र्मौ। उ॒पा॒के। आ। स॒द्यः। दा॒शुषे॑। क्ष॒र॒सि॒॥ ६ ॥

हेचित्रभानो विचित्ररश्मियुक्ताग्ने विभक्ता विशिष्टस्यधनस्य प्रापयितासि तत्रदृष्टान्तउ-च्यते—आकारउपमार्थः यथासिन्धोर्नद्याउपाकेसमीपे ऊर्मौऊर्मितरङ्गोऽपत्यक्षितंकुल्यादिरूपं प्र-देशंविभजन्तितद्वत् दाशुषेहविर्दत्तवतेयजमानायसद्यस्तदानीमेव क्षरसिकर्मफलंसुवांषीष्टिंकरो-षि॥ सिन्धोः स्यन्दूप्रस्रवणे स्यन्देःसंप्रसारणंधश्चेत्युप्रत्ययः नित्स्वेनुवृत्तेराद्युदात्तत्वम्। ऊर्मिः अर्तेरूच्चेतिमिः प्रत्ययस्वरः। दाशुषे पूर्ववत्तायदाशुषेइत्यत्रोक्तम्॥ ६॥

६. विलक्षण-किरण अग्नि! सिन्धु के पास तरङ्ग की तरह तुम धन के विभागकर्त्ता हो। हव्यदाता को तुम शीघ्र कर्मफलप्रदान करो।

यम॑ग्ने पृ॒त्सु मर्त्य॒मवा॒ वाजे॑षु॒ यं जु॒नाः। स यन्ता॒ शश्व॑ती॒रिषः॑॥ ७ ॥

यम्। अ॒ग्ने॒। पृ॒त्ऽसु। मर्त्य॑म्। अवाः॑। वाजे॑षु। यम्। जु॒नाः।
सः। यन्ता॑। शश्व॑तीः। इषः॑॥ ७॥

हे अग्ने पृत्सुसंग्रामेषु यंमर्त्यंयजमानमवाः अवसिरक्षसि यंपुरुषंवाजेषुसंग्रामेषुजुनाःप्रेरय-सिसनरःयजमानः शश्वतीरिषः नित्यान्यन्नानियन्ता नियन्तुंसमर्थोभवति॥ पृत्सु पदादिषुमां-स्पृत्स्नूनामुपसंख्यानमितिपृतनाशब्दस्यपृदादेशः सावेकाचइतिविभक्तेरुदात्तत्वम्। अवाः अवः अकाराकारयोर्विपर्ययः यद्वा लेट्याडागमः इतश्चेतिसिप् इकारस्यलोपः। जुनाः जूङ्गतिगत्यर्थः सौत्रोधातुः लङःसिप् क्र्यादिभ्यःश्ना बहुलंछन्दस्यमाङ्योगेपीत्यडभावः यद्वृत्तयोगादनि-घातः। यन्ता यमेस्तृन्नित्त्वादाद्युदात्तत्वम्। शश्वतीः उगितश्चेतिङीप्॥ ७॥

७. अग्नि! युद्ध-क्षेत्र में तुम जिस मनुष्य की रक्षा करते हो, जिसे तुम रणाङ्गण में भेजते हो, वह नित्य अन्न प्राप्त करेगा।

अष्टमीमृचमाह—

नकि॑रस्य सहन्त्य पर्ये॒ता कय॑स्य चित्। वाजो॑ अस्ति श्र॒वाय्यः॑॥ ८ ॥

नकिः॑। अ॒स्य॒। स॒ह॒न्त्य॒। प॒रि॒ऽए॒ता। कय॑स्य। चि॒त्। वाजः॑।
अ॒स्ति॒। श्र॒वाय्यः॑॥ ८ ॥

हेसहन्त्य शत्रूणामभिभवनशीलाग्ने अस्यत्वद्भक्तस्ययजमानस्य कयस्यचित् कस्यापिपर्येतानकिः आक्रमितानास्ति किञ्चास्ययजमानस्यश्रवाय्यः श्रवणीयोवाजोस्तिवलविशेषोस्ति ॥ कयस्य यकारोपजनश्छान्दसः । श्रवाय्यः श्रुदक्षिस्पृहिगृहिभ्यआय्यइत्याय्यप्रत्ययः ॥ ८ ॥

८. रिपु-दमन अग्नि! तुम्हारे भक्त पर कोई आक्रमण नहीं कर सकता; क्योंकि उसके पास प्रसिद्ध शक्ति है।

नवमीमृचमाह—

सवाजंविश्वचर्षणिरर्वद्भिरस्तुतरुता । विप्रेभिरस्तुसनिता ॥ ९ ॥

सः । वाजम् । विश्वऽचर्षणिः । अर्वत्ऽभिः । अस्तु । तरुता । विप्रेभिः । अस्तु । सनिता ॥ ९ ॥

विश्वचर्षणिः सर्वैर्मनुष्यैरुपेतः सोग्निरर्वद्भिरश्वैर्वाजंसंग्रामं तरुतातारयितास्तु विप्रेभिः मेधाविभिः ऋत्विग्भिःसहितस्तुष्टोग्निः सनिताफलस्यदातास्तु ॥ विश्वेचर्षणयोयस्य बहुव्रीहौ वेत्यादौत्तन्तोनिपातितः निपातनादेवेकारस्योत्वम् ॥ ९ ॥

९. समस्त-मानव-पूजित अग्नि ने घोड़े के द्वारा हमें युद्ध से पार करा दिया। मेधावी ऋत्विकों के कर्म के फलदाता हों।

आग्नेयमित्योतुरतिरिक्तोक्थेजराबोधतद्विविड्ढीतिस्तोत्रियस्तृचः यस्यपरावोनोपधेरेरञ्चितिखण्डेसूत्रितम्—अतिरिक्तोक्थानिजराबोधतद्विविड्ढीति ।

तामेतांसूक्तेदशमीमृचमाह—

जराबोधतद्विविड्ढिविशेविशेयज्ञियाय । स्तोमंरुद्रायदृशीकम् ॥ १० ॥ २२

जराऽबोध । तत् । विविड्ढि । विशेऽविशे । यज्ञियाय । स्तोमम् । रुद्राय । दृशीकम् ॥ १० ॥ २२ ॥

हेजराबोध जरयास्तुत्याबोध्यमानाग्नेविशेविशे तत्तद्यजमानरूपमनुग्रहार्थं यज्ञियाय यज्ञसंबन्ध्यनुष्ठानसिद्ध्यर्थं तद्देवयजनंविविड्ढिप्रविश यजमानोपिरुद्राय क्रूरायाग्नयेतुभ्यंदृशीकंदर्शनीयंसमीचीनं स्तोमंस्तोत्रंकरोतीतिशेषः अत्रयास्कएवंव्याख्यातवान्—जरास्तुतिर्जरतेःस्तुतिकर्मणस्तांबोधतयाबोधयितरितिवा तद्विविड्ढितत्कुरुमनुष्यस्यमनुष्यस्ययज्ञियायस्तोमंरुद्रायदर्शनीयमिति[1] ॥ जराबोध जृष्वयोहानौ अस्मात्स्तुत्यर्थः पिन्द्भिदादिभ्योङित्यङ्प्रत्ययः तत्ताप

---

१ नि० १०. ८.।

जरयास्तुत्याबोधोयस्यासौजराबोधः यद्वा जरयाबोध्यतइतिजराबोधः कर्मणिघञ् आमन्त्रि-
ताद्युदात्तत्वम् । विविड्ढि विशप्रवेशने लोटोहिः बहुलंछन्दसीतिशपःश्लुः अभ्यासहलादिशेषौ
हुझल्भ्योहेर्धिरितिहेर्धिरादेशः षत्वष्टुत्वे यद्वा विष्ट्व्याप्तावित्यस्माल्लोण्मध्यमैकवचने अभ्या-
सस्यगुणाभावः । विशेविशे सावेकाचइतिचतुर्थ्याउदात्तत्वं अनुदात्तंचेत्याम्रेडितानुदात्तत्वम् ।
यज्ञियाय यज्ञर्त्विग्भ्यांघखञाविति घः । दृशीकं अनिदृशिभ्यांचेतिकीकन्प्रत्ययः नित्त्वा
दाद्युदात्तः ॥ १० ॥

१०. अग्नि! प्रार्थना-द्वारा तुम जागो। विविध यजमानों पर कृपा करके यज्ञानुष्ठान के लिए यज्ञ में प्रवेश करो। तुम रुद्र या उग्र हो। रुचिकर स्तोत्रों से तुम्हारी स्तुति करते हैं।

इतिप्रथमस्यद्वितीयेत्रयोविंशोवर्गः ॥ २३ ॥

एकादशीमृचमाह—

सनोम॒हाँअ॑निमा॒नोधू॒मके॑तुःपुरु॒श्च॒न्द्रः । धि॒येवाजा॑यहिन्वतु ॥ ११ ॥

सः । नः॒ । म॒हान् । अ॒नि॒ऽमा॒नः । धू॒मऽके॑तुः । पु॒रु॒ऽच॒न्द्रः । धि॒ये ।
वाजा॑य । हि॒न्व॒तु ॥ ११ ॥

सोग्निर्नोस्मान् धियेकर्मणे वाजायान्नायचहिन्वतुप्रीणयतु कीदृशः महान् गुणा-
धिकः अनिमानः निमानवर्जितः अपरिच्छिन्नइत्यर्थः धूमकेतुः धूमेनज्ञाप्यमानः पुरुश्चन्द्रः
बहुदीप्तिः ॥ महाँअनीत्यत्रसंहितायांनकारस्यरुत्वानुनासिकावुक्तौ । अनिमानः नविद्यतेनिमा-
नोऽस्येतिबहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । धूमकेतुः इषियुधीन्धिदसिश्याधूसू-
भ्योमक् चायःकिः बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । पुरुश्चन्द्रः चदिआह्लादनेदीप्तौच अस्मा-
त्स्फायितञ्चीत्यादिनाकर्तरिरक् पुरवोबहवश्चन्द्राअस्येतिसमासान्तोदात्तत्वं ह्रस्वाच्चन्द्रोत्तरपदेमन्त्रे
इतिसुट् तस्यश्चुत्वेनशकारः । धिये सावेकाचइतिचतुर्थ्याउदात्तत्वम् । हिन्वतु हिविप्रीणनार्थः
इदितोनुम्धातोरितिनुम् ॥ ११ ॥

११. अग्नि विशाल, असीम-धूम-केतु और प्रभूत-दीप्ति-सम्पन्न हैं। अग्नि हमारे यज्ञ और अन्न में प्रसन्न हों।

सरे॒वाँइ॑वाविश्पति॒र्दैव्यः॑के॒तुःशृ॒णोतु॒नः । उ॒क्थैर॒ग्निर्बृ॒हद्भा॑नुः ॥ १२ ॥

सः । रे॒वान्ऽइ॑व । वि॒श्पतिः॑ । दैव्यः॑ । के॒तुः । शृ॒णोतु॑ । नः॒ ।
उ॒क्थैः । अ॒ग्निः । बृ॒हत्ऽभा॑नुः ॥ १२ ॥

सोग्निःउक्थैःस्तोत्रैर्युक्तानस्मान्शृणोतु तत्रदृष्टान्तः—रेवानिव यथालोकेधनवान्राजा
बन्दिनांस्तोत्रंशृणोतितद्वत् कीदृशः विश्पतिःप्रजापालकः दैव्यःदेवानांसंबन्धी अग्निर्देवानांहो-

देविश्रुत्यन्तरात्। केतुः दूतवज्ज्ञापकः अग्निर्देवानांदूतआसीदितिश्रुतेः। बृहद्भानुः प्रौढरश्मिः॥ सरेवान् एतत्तदोरितिसोर्लोपः रयेर्मतौबहुलमितिसंप्रसारणं परपूर्वत्वं आद्गुणः छन्दसीरइतिमतुपो-वत्वं आरेशब्दाच्चमतुपउदात्तत्वंवक्तव्यमितिमतुपउदात्तत्वम्। विश्पतिः परादिश्छन्दसिबहुलमि-त्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम्। बृहद्भानुः बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्॥ १२॥

१२. अग्नि प्रजा-रक्षक, देवों के होता, देवदूत, स्तोत्र-पात्र और प्रौढ़-किरणशाली हैं। वे धनी लोगों की तरह हमारी स्तुति सुनें।

दर्शपूर्णमासयोःस्रुगादापनात्पूर्वभाविनिजपेनमोमहद्भ्यइत्येषा नसौदनेमाशिष्यमाणइति खण्डे—सूर्योनोदिवस्पातुनमोमहद्भ्योनमोअर्भकेभ्यइतिसूत्रितम्।

नमो॑म॒हद्भ्यो॒नमो॑अर्भ॒केभ्यो॒नमो॒युव॑भ्यो॒नम॑आशि॒नेभ्यः॑ । यजा॑मदे॒वान्यदि॑श॒क्नवा॑म॒माज्याय॑सः॒शंस॒माद्दृ॑क्षिदेवाः ॥ १३ ॥ २४ ॥

नमः॑। म॒हत्ऽभ्यः॑। नमः॑। अ॒र्भ॒केभ्यः॑। नमः॑। युव॑ऽभ्यः। नमः॑। आ॒शि॒नेभ्यः॑। यजा॑म। दे॒वान्। यदि॑। श॒क्नवा॑म। मा। ज्याय॑सः। शंस॑म्। आ। वृ॒क्षि॒। दे॒वाः॒॥ १३॥ २४॥

अग्निनाप्रेरितःशुनःशेपोविश्वान्देवाननयास्तुष्टाव तथाचाम्नायते—तमग्निरुवाचविश्वानु देवान्स्तुह्यथत्वोत्स्रक्ष्यामीतिसविश्वान्देवान्तुष्टावनमोमहद्भ्योनमोअर्भकेभ्यइत्येतयर्चेति। महा-न्तोगुणैरधिकाः अर्भकागुणैर्न्यूनायुवानस्तरुणाःआशिनावयसाव्याप्ताःवृद्धाः यथोक्तचतुर्विधदे-वयुक्तेभ्योदेवेभ्योनमोस्तु यदिशक्नवाम कथंचिद्धनादिसंपत्त्याशक्ताश्चेद तदानींदेवान्यजामहेदेवाः ज्यायसोज्येष्ठस्यदेवताविशेषस्य आ सर्वतःप्रसृतंशंसंस्तोत्रंआवृक्षि अहंविच्छिन्नंमाकार्षम्॥आ-शिनेभ्यः अशूव्याप्तौ बहुलमन्यत्रापीत्यौणादिकइनच्प्रत्ययः चितइत्यन्तोदात्तत्वम्। यजाम शपः पित्त्वादनुदात्तत्वं तिङ्श्चलसार्वधातुकस्वरेणधातुस्वरः। शक्नवाम शक्लृशक्तौ आडुत्तमस्यपिच्चेति तिङःपित्त्वादनुदात्तत्वेसतिविकरणस्वरः निपातैर्यद्यदिहन्तेतिनिघातप्रतिषेधः। ज्यायसः प्र-शस्यशब्दादीयसुनिज्यचेतिज्यादेशः ज्यादादीयसइतिईयसुनईकारस्यात्वं नित्त्वादाद्युदात्तत्वम्। शंसं हलश्चेतिघञ्। वृक्षि ओव्रश्चूछेदने व्यत्ययेनात्मनेपदोत्तमपुरुषैकवचनं इट् च्लेःसिच् स्वर-तिसूतीत्यादिनाइडभावः स्कोःसंयोगाद्योरित्युपधासकारलोपः व्रश्चादिनाषत्वं षढोःकःसीतिकत्वं आदेशप्रत्यययोरितिषत्वं नमाङ्योगइत्यडभावः॥ १३॥

१३. बड़े, बालक, युवक और वृद्ध देवों को नमस्कार करते हैं। हो सकेगा, तो हम देवों की पूजा करेंगे। देवगण! हम वृद्ध देवों की स्तुति न छोड़ दें।

इतिप्रथमस्यद्वितीयेचतुर्विंशोवर्गः॥ २४॥

---

१ तै० सं. २. ५. ९.। २ तै०सं. ३. ५. ८.। ३ ऐ० ब्रा० ७. १६।

यत्रग्रावेतिपञ्चमंसूक्तंनवर्चं आदितःषळनुष्टुभः आयजीरित्याद्यास्तिस्रोगायत्र्यः आदितश्चतसृणामिन्द्रोदेवता ततोद्वेउलूखलदेवत्ये तदनन्तरंआश्विन्यौउलूखलमुसलोभयदेवताके अन्त्याया उच्छिष्टमित्यस्याहरिश्चन्द्रोऽधिषवणचर्मसोमानामन्यतमोदेवता तथाचबृहद्देवतायामुक्तम्—चर्मोधिषवणीयंवासोमंवास्यामशंसतीति। तदुक्तमनुक्रमण्यां यत्रग्रावानवषळनुष्टुबादियच्चिन्द्रौलूखल्यौपरेमौसल्यौचप्रजापतेर्हरिश्चन्द्रस्यान्त्याचर्ममशंसावेति । आद्याश्चतस्रोऽञ्जःसवेहोमेविनियुक्ताः पञ्चम्याद्याश्चतस्रोऽभिषवे अन्त्याद्रोणकलशेसोमावनयने तथाचब्राह्मणम्[1]—अथहैतंशुनःशेपोऽञ्जःसवंददर्शतमेताभिश्चतसृभिरभिष्टुषावयच्चिद्धित्वंगृहेगृहइत्यथैनंद्रोणकलशमभ्यवनिनायोच्छिष्टंचम्वोर्भरेत्येतयर्चाथहास्मिन्नन्वारब्धेपूर्वाभिश्चतसृभिःसस्वाहाकाराभिर्जुहवांचकारेति ॥

तत्रप्रथमामृचमाह—

यत्रग्रावापृथुबुध्नऊर्ध्वोभवतिसोतवे।उलूखलसुतानामवेद्विन्द्रजल्गुलः ॥१

यत्र । ग्रावा । पृथुऽबुध्नः । ऊर्ध्वः । भवति । सोतवे । उलूखलऽसुतानाम् । अव । इत् । ऊम् इति । इन्द्र । जल्गुलः ॥ १ ॥

हेइन्द्र यस्मिन्नञ्जःसवेकर्मणिसोतवेऽभिषवार्थंग्रावापाषाणः पृथुबुध्नः स्थूलमूलऊर्ध्वउन्नतोभवति तस्मिन्कर्मणि उलूखलसुतानांउलूखलेनाभिषुतानांरसंअवेत् स्वकीयत्वेनावगत्यैवजल्गुलोभक्षय ॥ पृथुबुध्नः बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं निपातैर्यद्यदिहन्तेतिनिघातप्रतिषेधः । सोतवे षुञ्अभिषवे तुमर्थेसेसेनितितवेन्प्रत्ययः नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । उलूखलसुतानां उलूखलेनसुतानांतृतीयाकर्मणीतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । जल्गुलः गलअदने अस्माद्यङ्लुकि लेट्मध्यमैकवचने लेटोडाटावित्यडागमः इतश्चलोपइतीकारलोपः उपधायाउत्वंहलादिशेषाभावश्चपृषोदरादित्वात् ॥ १ ॥

१. जिस यज्ञ में सोमरस चुआने के लिए स्थूलमूल पत्थर उठाये जाते हैं, हे इन्द्र! उसी यज्ञ में ओखल से तैयार किया हुआ सोमरस, अपना जानकर, पान करो।

द्वितीयामृचमाह—

यत्रद्वाविवजघनाधिषवण्याकृता।उलूखलसुतानामवेद्विन्द्रजल्गुलः ॥२॥

यत्र । द्वौऽइव । जघना । अधिऽसवन्या । कृता । उलूखलऽसुता नाम् । अव । इत् । ऊम् इति । इन्द्र । जल्गुलः ॥ २ ॥

---

१ ऐ० ब्रा० ७. १७. ।

यत्रयस्मिन्कर्मणिअधिषवण्याउभेअधिषवणफलकेद्वाविवजघनाद्वौजघनप्रदेशाविव अ-घनंजघन्यतइतियास्कः । कृताविस्तीर्णेकृतेसंपादिते अन्यत्पूर्ववत् ॥ जघना इन्वेः शरीराव-यवेद्वेचेतिहन्धातोः अच् द्वित्वं कर्दमादित्वान्मध्योदात्तः सुपांसुलुगित्याकारः । अधिषवण्या षुञ्अभिषवे ल्युट् भवेछन्दसीतियत् उपसर्गात्सुनोतीतिषत्वं तित्स्वरितमितिस्वरितः नच यतोनावइत्याद्युदात्तत्वं तत्रहिनिष्ठाचद्व्यजनादित्यस्यानुवृत्तेः द्व्यच्कस्यैवतदिति । कृता पूर्ववदाकारः ॥ २ ॥ तृतीयामृचमाह–

२. जिस यज्ञ में सोम कूटने के लिए दो फलक, जांघों की तरह, विस्तृत हुए हैं, उसी यज्ञ में ओखल-द्वारा प्रस्तुत सोमरस, अपना जानकर, पान करो।

यत्र॒ नार्य॑पच्य॒वमु॑पच्य॒वं च॒ शिक्ष॑ते । उ॒लूख॑लसुताना॒मवेद्वि॑न्द्र जल्गुलः ॥ ३ ॥

यत्र॑ । नारी॑ । अ॒प॒ऽच्य॒वम् । उ॒प॒ऽच्य॒वम् । च॒ । शिक्ष॑ते । उ॒लूख॑लऽसुतानाम् । अव॑ । इत् । ऊम् इति॑ । इ॒न्द्र॒ । ज॒ल्गु॒लः ॥ ३ ॥

यत्रयस्मिन्कर्मणिनारीपत्नी अपच्यवं शालायानिर्गमनं उपच्यवंच शालामार्गंचशिक्षते अभ्यासंकरोति अन्यत्पूर्ववत् ॥ अपच्यवं च्युङ्गतौ ऋदोरबित्यप् गुणावादेशौ थाथादिनो-त्तरपदान्तोदात्तत्वं एवमुपच्यवम् । शिक्षते शिक्षविद्योपादाने अनुपदेशात्लसार्वधातुकानुदात्त-त्वेधातुस्वरः निपातैर्यद्यदिहन्तेतिनिघातप्रतिषेधः ॥ ३ ॥

३. जिस यज्ञ में यजमान-पत्नी पैठती और वहां से बाहर निकलती रहती है, इन्द्र ! उसी यज्ञ में ओखल-द्वारा तैयार सोमरस, अपना जानकर, पान करो।

यत्र॒ मन्थां॑ विब॒ध्नते॑ र॒श्मीन्यमि॑त॒वा इ॑व । उ॒लूख॑लसुताना॒मवेद्वि॑न्द्र जल्गुलः ॥ ४ ॥

यत्र॑ । मन्था॑म् । वि॒ऽब॒ध्नते॑ । र॒श्मीन् । यमि॑त॒वैऽइ॑व । उ॒लूख॑लऽसुतानाम् । अव॑ । इत् । ऊम् इति॑ इन्द्र॒ । ज॒ल्गु॒लः ॥ ४ ॥

यस्मिन्कर्मणिमन्थां आशिरमथनहेतुंमन्थानंविबध्नन्ति तत्रदृष्टान्तः—रश्मीन्अश्वबन्ध-नार्थान्प्रग्रहान् यमितवाइवनियन्तुमिवअन्यत्पूर्ववत् ॥ मन्थां पथिमथ्यृभुक्षामादितिद्वितीया-यामपि व्यत्ययेनात्वं प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तत्वेप्राप्ते पथिमथोःसर्वनामस्थानइत्याद्युदात्तत्वं यद्वा मथ्यते अनयेतिमन्था मथिविलोडनेइत्यस्मात् हलश्चेतिकरणेघञ् ततष्टाप् ञित्वा-दाद्युदात्तत्वम् । विबध्नते बन्धबन्धने क्र्यादिभ्यःश्ना अनिदितामितिनलोपे श्नाभ्यस्तयोरात इत्याकारलोपः प्रत्ययस्वरः तिङ्ङतिङइतिनिघातोविगतेर्निघातः । यमितवै यमउपरमे तुमर्थेसेसे-नितितवैप्रत्ययः इडागमश्छान्दसः यद्वा ण्यन्तात्तवैप्रत्ययस्येडागमेसति णिलोपश्छान्दसः अन्तश्चतवैयुगपदित्याद्यन्तयोरुदात्तत्वम् ॥ ४ ॥

४. जिस यज्ञ में लगाम की तरह रस्सी से मन्थन-दण्ड बांधा जाता है, उसी यज्ञ में इन्द्र ! ओखल-द्वारा प्रस्तुत सोमरस, अपना जानकर, पान करो।

अभिषवे विनियुक्तां चतसृषु मध्ये प्रथमां सूक्ते पञ्चमीमृचमाह—

यच्चिद्धि त्वं गृहेगृह उलूखलक युज्यसे । इह द्युमत्तमं वद जयतामिव दुन्दुभिः ॥ ५ ॥ २५ ॥

यत् । चित् । हि । त्वम् । गृहेऽगृहे । उलूखलक । युज्यसे । इह । द्युमत्ऽतमम् । वद । जयताम्ऽइव । दुन्दुभिः ॥ ५ ॥ २५ ॥

हे उलूखलक यच्चिद्धि यद्यपि त्वं अवघातार्थं गृहेगृहे युज्यसे तथापीह वैदिके कर्मणि तीव्रमुसलप्रहारेण द्युमत्तमं अतिशयेन दीप्तं प्रभूतध्वनियुक्तं शब्दं वद तत्र दृष्टान्तः—जयतामिव दुन्दुभिः यथा युद्धे जयं प्राप्नुवतां राज्ञां दुन्दुभिर्महान्तं ध्वनिं करोति तद्वत् उलूखलशब्दं यास्क एवं व्याख्यातवान्—उलूखलमुरुकरं वोर्करं वोर्ध्वखं वोरु मे कुर्वित्यब्रवीत्तदुलूखलमभवदुरुकरं वैतदुलूखलमित्याचक्षते परोक्षेणेति च ब्राह्मणमिति[1] ॥ उलूखलक अपादादाविति पर्युदासादाष्टमिकनिघाताभावे षाष्ठिकमाद्युदात्तत्वम् । युज्यसे अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे यक्स्वरः शिष्यते न च तिङ्ङतिङ इति निघातः निपातैर्यद्यदिहन्तेति प्रतिषेधात् । द्युमत्तमं दीव्यतेर्दीप्त्यर्थस्य संपदादिलक्षणः क्विप् दिव उदित्युत्वं यणादेशे ह्रस्वनुड्भ्यां मतुबिति मतुप उदात्तत्वं ननु दिव उदित्यत्र प्रातिपदिकं गृह्यते न धातुरित्युक्तत्वात् अक्षद्युरित्यादाविवात्राप्यूठा भवितव्यं एवं तर्हि दीप्तिमत्स्वर्गवाचकेन दिवुप्रातिपदिकेन दीप्तिर्लक्ष्यत इत्युत्वं भविष्यति ॥ ५ ॥

५. ओखल ! यद्यपि घर-घर तुमसे काम लिया जाता है, तो भी इस यज्ञ में विजयी लोगों की दुन्दुभि की तरह तुम ध्वनि करते हो।

॥ इति प्रथमस्य द्वितीये पञ्चविंशो वर्गः ॥२५॥

षष्ठीमृचमाह—

उत स्म ते वनस्पते वातो वि वात्यग्रमित् । अथो इन्द्राय पातवे सुनु सोममुलूखल ॥ ६ ॥

उत । स्म । ते । वनस्पते । वातः । वि । वाति । अग्रम् । इत् । अथो इति । इन्द्राय । पातवे । सुनु । सोमम् । उलूखल ॥ ६ ॥

उत अपि च हे वनस्पते उलूखलरूपवृक्ष ते अग्रमित् तवपुरस एव वातो वि वाति स्म त्वरोपेतमुसलप्रहारैर्वायुर्विशेषेण प्रसरति खलु अथोऽनन्तरं हे उलूखल इन्द्राय इन्द्रोपकारार्थं पातवे

---

1 नि० ९. २०.

पातुंसोमंसुनु सोमाभिषवंकुरु ॥ वनस्पते पारस्करादित्वात्सुट् कार्येकारणशब्दः । पातवे पा-पाने तुमर्थेसेसेनित्तितवेन्प्रत्ययः ञ्नित्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तत्वम् । सुनु उतश्चप्रत्ययादसंयो-गपूर्वादितिहेर्लुक् विकरणस्वरेणान्तोदात्तत्वं पादादित्वादनिघातः । उदूखल उर्ध्वंखम-स्येत्युलूखलः पृषोदरादिः ॥ ६ ॥

६. हे ओखल-रूप[1] काष्ठ ! तुम्हारे सामने वायु बहती है; इसलिए ओखल ! इन्द्र के पान के लिए सोमरस तैयार करो।

आयजीवाजसातमाताह्युच्चाविजर्भृतः। हरीइवान्धांसिबप्सता॥७॥

आयजी इत्याऽयजी । वाजऽसातमा । ता । हि । उच्चा ।

विऽजर्भृतः । हरीइवेति हरीऽइव । अन्धांसि । बप्सता ॥ ७ ॥

येउलूखलमुसले आयजीसर्वतोयज्ञसाधने वाजसातमावतिशयेनान्नप्रदे ताहि ते खलु उच्चामौढध्वनिर्यथाभवतितथाविजर्भृतः विशेषेणपुनःपुनर्विहारंकुरुतः तत्रदृष्टान्तः—अन्धांस्यन्ना-निचणकादीनिखाद्यानिबप्सन्तौभक्षयन्तौहरीइव इन्द्रस्याश्वाविव अत्रयास्कएवंव्याचष्टौ— आयजीआयष्टव्येअन्नानांसंभक्तृतमेतेह्युच्चैर्विहियेतेहरीइवान्नानिभक्षयन्ताविति[1] ॥ आय-जी यजेरौणादिकःकरणेइप्रत्ययः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । वाजसातमा वाजंसनोती-तिवाजसाः षणुदाने जनसनेत्यादिनाविट्प्रत्ययः विड्वनोरनुनासिकस्यादित्यात्वं कृ-दुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं आतिशायनिकस्तमप् सुपांसुलुगितिपूर्वसवर्णदीर्घः । विजर्भृतः हृञ्हरणे अस्माद्यङ्लुकिअभ्यासहलादिशेषेोरत्वजश्त्वेषुकृतेषु रुग्रिकौचलुकीतिरुगागमः ततः प्रत्य-यलक्षणेनधातुसंज्ञायांलिटिद्विवचनंततस् अदादिवच्चेतिवचनाच्छपोलुक् गुणोमाभूत्क्ङितिचेतिप्रति-षेधः हृग्रहोर्भश्छन्दसीतिभत्वं प्रत्ययस्वरः हिचेतिनिघातप्रतिषेधः । बप्सता भसभक्षणदी-प्त्योः लटःशतृ जुहोत्यादिभ्यःश्लुः घसिभसोर्हलिचेत्युपधालोपः नाभ्यस्ताच्छतुरिनुमप्रतिषेधः अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम् ॥ ७ ॥

७. हे अन्न-दाता यज्ञ के दोनों साधन ओखल और मूसल ! जिस प्रकार अपना खाद्य चबाते समय इन्द्र के दोनों घोड़े ध्वनि करते हैं, उसी प्रकार तुमुल[1] ध्वनि से युक्त होकर तुम लोग बार-बार विहार करते हो।

अष्टमीमृचमाह—

तानोअद्यवनस्पतीऋष्वावृष्वेभिःसोतृभिः । इन्द्रायमधुमत्सुतम् ॥८॥

ता । नः । अद्य । वनस्पती इति । ऋष्वौ । ऋष्वेभिः । सोतृऽभिः ।

इन्द्राय । मधुऽमत् । सुतम् ॥ ८ ॥

---

१ नि० ९. ३६. ।

अथास्मिन्कर्मणिहेवनस्पती उलूखलमुसलरूपौ तौयुवांऋष्वेभिर्दर्शनीयैः सोतृभिःअभिषवहेतुभिः सहऋष्वौदर्शनीयौभूत्वाइन्द्रायइन्द्रार्थंमधुमत् माधुर्योपेतंसोमद्रव्यं नोस्मदीयंसुतंअभिषुणुतम् ॥ ता सुपांसुलुगित्याकारः । नोअध प्रकृत्यान्तःपादमितिप्रकृतिभावः । वनस्पती उभयपदप्रकृतिस्वरेसमासे आमन्त्रितस्येतिसर्वानुदात्तत्वं प्लुतप्रगृह्याअचीतिप्रकृतिभावः । सुतं षुञ्अभिषवे बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यलुक्निघातः ॥ ८ ॥

८. हे सुदृश्य दोनों काष्ठ (ओखल और मूसल)! दर्शनीय अभिषव-मंत्र-द्वारा आज तुम लोग इन्द्र के लिए मधुर सोमरस प्रस्तुत करो।

उच्छिष्टंचम्वोर्भरसोमंपवित्रआसृज । निधेहिगोरधित्वचि॥९॥२६॥

उत् । शिष्टम् । चम्वोः । भर । सोमम् । पवित्रे । आ । सृज । नि । धेहि । गोः । अधि । त्वचि ॥ ९ ॥ २६ ॥

हेऋत्विग्विशेष हरिश्चन्द्र देवतापक्षेहेहरिश्चन्द्रेतिवा चम्वोः सोमस्यभक्षत्वसंपादकयोरधिषवणफलकयोः शिष्टं अभिषवराहित्येनावशिष्टंसोमंउद्भर शकटस्योपरिहर सोमंअभिषुतंसोमं पवित्रेदशापवित्रे आसृज आनीयप्रक्षिप प्रक्षेपेसत्यवशिष्टंसोमं गोस्त्वचिआनडुहेचर्मणिअधिनिधेहि अध्यारोप्यस्थापय ॥ चम्वोः चमुअदने चम्यतेभक्ष्यतेऽनेनेतिचमूः कृषिचमीत्यादिना औणादिकऊप्रत्ययः प्रत्ययस्वरः सप्तमीद्विवचनस्य उदात्तस्वरितयोर्यणःस्वरितइतिस्वरितत्वं उदात्तयणोहल्पूर्वादितिव्यत्ययेननभवति । भर हृग्रहोर्भः । धेहि घ्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्चेत्येत्वाभ्यासलोपौ निघातः । त्वचि सावेकाचइतिविभक्तेरुदात्तत्वम्॥ ९ ॥

९. हे ऋत्विक्! दोनों अभिषव-फलकों (पात्र-विशेष) से अवशिष्ट सोम उठाओ, उसे पवित्र कुश के ऊपर रक्खो। अनन्तर उसे गो-चर्म-(निर्मित पात्र) पर रक्खो।

इतिप्रथमस्यद्वितीयेषड्विंशोवर्गः ॥ २६ ॥

यच्चिद्धिसत्यसोमपाइतिसप्तर्चंसूक्तंसप्तर्चंशुनःशेपस्यार्षं पाङ्क्तमैन्द्रं अनुक्रमणिकाच—यच्चिद्धिसप्तपाङ्क्तमिति पृष्ठ्यषडहस्यपञ्चमेहनिमाध्यंदिनेसवनेहोत्रकायच्चिद्धीतिसप्तर्चंसूक्तंनीस्तूचाच्छावाकस्यशस्त्रेएकैकंतृचमावपेरन् चतुर्थेहनीतिखण्डे—यच्चिद्धिसत्यसोमपाइत्येकैकमेवमेवेतिसूत्रितम्। तत्रप्रथमामृचमाह—

यच्चिद्धिसत्यसोमपाअनाशस्ताइवस्मसि । आतूनइन्द्रशंसयगोष्वश्वेषुशुभ्रिषुसहस्रेषुतुवीमघ ॥ १ ॥

यत् । चित् । हि । सत्य । सोमऽपाः । अनाशस्ताःऽइव । स्मसि । आ । तु । नः । इन्द्र । शंसय । गोषु । अश्वेषु । शुभ्रिषु । सहस्रेषु । तुविऽमघ ॥ १ ॥

विश्वैर्देवैःप्रेरितःशुनःशेपःएतदादिकाभिर्द्वाविंशतिसंख्याकाभिः ऋग्भिरिन्द्रंतुष्टाव तथाचब्राह्मणम्—तंविश्वेदेवाऊचुरिन्द्रोवैदेवानामोजिष्ठोबलिष्ठःसहिष्ठःसत्तमःपारयिष्णुतमस्तंनुस्तुह्युत्वोत्तक्ष्यामइति सइन्द्रंतुष्टावयच्चिद्धिसत्यसोमपाइत्येतेनसूक्तेनउत्तरस्यपञ्चदशभिरिति ॥ हे सोमपाःसोमस्यपातः सत्य सत्यवादिन् इन्द्र यच्चिद्धियद्यपिवयंअनाशस्ताइवस्मसि अप्रशस्ताइवभवामः तथापि हेतुवीमघबहुधनेन्द्र त्वंगोषुअश्वेषुशुभ्रिषुशोभनेषु सहस्रेषुसहस्रसंख्याकेषुच निमित्तभूतेषु नोस्मानाशंसयसर्वतःप्रशस्तान्कुरु अस्मद्दोषमनपेक्ष्यगवादीन्प्रयच्छेत्यर्थः ॥ सोमपाः विजन्तः आमन्त्रितनिघातः । अनाशस्ताइव शंसुस्तुतौ निष्ठेविभावेक्तः परस्यविभावेतीट्प्रतिषेधः नञोबहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । स्मसि इदन्तोमसिः । तूनः ऋचितुनुघेत्यादिनादीर्घः । गोषु सावेकाचइतिप्राप्तस्यविभक्त्युदात्तस्य नगोश्वन्साववर्णेतिप्रतिषेधः । अश्वेषु अश्नुतेध्वानमित्यश्वः अशूपृषीत्यादिनाक्वन्प्रत्ययः नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । शुभ्रिषु शुभदीप्तौ अदिशदिभूशुभिभ्यःक्रिन्निति क्रिन्प्रत्ययः व्यत्ययेनान्तोदात्तत्वम् ॥ १ ॥

१. हे सोमपायी और सत्यवादी इन्द्र। यद्यपि हम कोई धनी नहीं हैं, तो भी हे बहुधनशाली इन्द्र! सुन्दर और असंख्य गौओं और घोड़ों-द्वारा हमें प्रशस्त धनवान् करो।

शिप्रिन्वाजानांपतेशचीवस्तवदंसना । आतूनंइन्द्रशंसयगोष्वश्वेषु शुभ्रिषुसहस्रेषुतुवीमघ ॥ २ ॥

शिप्रिन् । वाजानाम् । पते । शचीऽवः । तव । दंसना । आ । तु । नः । इन्द्र । शंसय । गोषु । अश्वेषु । शुभ्रिषु । सहस्रेषु । तुविऽमघ ॥ २ ॥

हेशचीवःशक्तिमन् शिप्रिन् शोभनहनूयुक्त वाजानांपतेअन्नानांपतेतवदंसनाकर्मविशेषोनुग्रहरूपःसर्वदावर्तते अन्यत्पूर्ववत् ॥ शिप्रिन् शिप्रेहनूनासिकेवेतियास्कः । अतइनिठनाविति मत्वर्थीयइनिः आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । वाजानांपते सुबामन्त्रितइतिपराङ्गवद्भावात् षष्ठ्यामन्त्रितसमुदायनिघातः नचामन्त्रितंपूर्वमविद्यमानवदिति शिप्रिन्नित्यस्याविद्यमानवत्त्वेनपदादपरत्वात् पादादित्वाच्चनिघातः नामन्त्रितेसमानाधिकरणेसामान्यवचनमितिअविद्यमानवत्त्वप्रतिषेधात् । शचीवः छन्दसीरइतिमतुपोवत्वं मतुवसोरुरितिरुत्वे खरवसानयोर्विसर्जनीयः पादादित्वादामन्त्रितनिघाताभावः ॥ २ ॥

२. शक्तिशाली, सुन्दर नाकवाले और धनरक्षक इन्द्र! तुम्हारी दया चिरस्थायिनी है। बहुधनशाली इन्द्र! सुन्दर और असंख्य गौओं और घोड़ों-द्वारा हमें प्रशंसनीय करो।

---

१ ऐ० ब्रा० ७. १६. । २ नि० ६. १७. ।

तृतीयामृचमाह—

निष्वा॑पया मिथू॒दृशा॑ स॒स्ताम॑बु॑ध्यमाने । आ तू न॑ इन्द्र शंसय॒ गोष्वश्वे॑षु शु॒भ्रिषु॑ स॒हस्रे॑षु तुवीमघ ॥ ३ ॥

नि । स्वा॒प॒य॒ । मि॒थु॒ऽदृशा॑ । स॒स्ताम् । अबु॑ध्यमाने॒ इति॑ । आ । तु । नः॒ । इ॒न्द्र॒ । शं॒स॒य॒ । गोषु॑ । अश्वे॑षु । शु॒भ्रिषु॑ । स॒हस्रे॑षु । तु॒वि॒ऽम॒घ॒ ॥ ३ ॥

मिथूदृशा परस्परसहत्वेन दृश्यमाने यमदूत्यौ निष्वापय नितरां सुप्ते कुरु ते चास्मान्मारयितुमबुध्यमाने सत्यौ सस्तां निद्रां प्राप्नुतं अन्यत्पूर्ववत् ॥ निष्वापय सुषामादित्वात्षत्वं अन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घः । मिथूदृशा मिथुनतया युगलरूपेण पश्यत इति मिथूदृशा क्विप्चेति दृशेः कर्तरि क्विप् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं पूर्ववत्पूर्वपदस्य दीर्घः सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः । सस्तां षस स्वप्ने लोटि तसस्तां अदिप्रभृतिभ्यः शप इति शपो लुक् प्रत्ययस्वरः पादादित्वान्निघाताभावः । अबुध्यमाने नञ्समासे अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ३ ॥

३. जो दोनों यम-दूतियाँ आपस में देखती हैं, उन्हें सुलाओ; वे बेहोश रहें। बहुधनशाली इन्द्र! सुन्दर और असंख्य गौओं और घोड़ों द्वारा हमें प्रशंसनीय करो।

स॒सन्तु॒ त्या अरा॑तयो॒ बोध॑न्तु शूर रा॒तयः॑ । आ तू न॑ इन्द्र शंसय॒ गोष्वश्वे॑षु शु॒भ्रिषु॑ स॒हस्रे॑षु तुवीमघ ॥ ४ ॥

स॒सन्तु॑ । त्याः । अरा॑तयः । बोध॑न्तु । शू॒र॒ । रा॒तयः॑ । आ । तु । नः॒ । इ॒न्द्र॒ । शं॒स॒य॒ । गोषु॑ । अश्वे॑षु । शु॒भ्रिषु॑ । स॒हस्रे॑षु । तु॒वि॒ऽम॒घ॒ ॥ ४ ॥

त्याः अस्माभिर्दृश्यमानाः परोक्षास्ता अरातयः अदानशीलाः शत्रवः ससन्तु निद्रां कुर्वन्तु हे शूर शौर्ययुक्तेन्द्र रातयो दानशीलाः बन्धवो बोधन्तु अस्मान् बुध्यतां अन्यत्पूर्ववत् ॥ ससन्तु प्रत्ययस्वरः । अरातयः रा दाने मन्त्रे वृषेत्यादिना भावे क्तिन् नविद्यते रातिर्येषां ते बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं नञ्सुभ्यामिति तु सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्त इति न भवति यद्वा क्विप्कौ च संज्ञायामिति कर्तरि क्तिच् नञ्समासे अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । बोधन्तु पादादित्वात्तिङ्ङतिङ इति निघाताभावः ॥ ४ ॥

४. शूर! हमारे शत्रु सोये रहें और मित्र जागे रहें। बहुधनशाली इन्द्र! सुन्दर और असंख्य गौओं और घोड़ों से हमें प्रशस्त बनाओ।

पञ्चमीमृचमाह—

समिन्द्रगर्दभंमृणनुवन्तंपापयामुया। आतूनइन्द्रशंसयगोष्वश्वेषुशुभ्रिषुंसहस्रेषुतुवीमघ ॥ ५ ॥

सम्। इन्द्र। गर्दभम्। मृण। नुवन्तम्। पापया। अमुया। आ। तु। नः। इन्द्र। शंसय। गोषु। अश्वेषु। शुभ्रिषु। सहस्रेषु। तुवि॒ऽमघ ॥ ५ ॥

हेइन्द्र अमुया अनयास्माभिःश्रूयमाणया पापया निन्दारूपयावाचा नुवन्तंस्तुवन्तं अपकीर्तिमकटयन्तमित्यर्थः तादृशंगर्दभंगर्दभसमानवैरिणं संमृणसम्यक्मारय यथागर्दभः श्रोतुमशक्यंपरुषंशब्दंकरोति तथाशत्रुरपि अन्यत्पूर्ववत् ॥ गर्दभं गर्दगर्दशब्दे कृगृशृशलिगर्दिभ्योभच् चितइत्यन्तोदात्तत्वम्। मृण मृणहिंसायां तौदादिकः शस्यङित्त्वाद्गुणाभावः। नुवन्तं णुस्तुतौ शवरि अदिप्रभृतिभ्यश्छपोलुक् शतुर्ङित्त्वाद्गुणाभावे उवङादेशः प्रत्ययाद्युदात्तत्वम् ॥ ५ ॥

५. इन्द्र! यह गर्दभ-रूप शत्रु पाप या वचन द्वारा तुम्हारी निन्दा करता है, इसे वध करो। बहुधनशाली इन्द्र! सुन्दर और असंख्य गौओं और घोड़ों से हमें धनी बनाओ।

पतातिकुण्डृणाच्यादूरंवातोवनादधि। आतूनइन्द्रशंसयगोष्वश्वेषुशुभ्रिषुंसहस्रेषुतुवीमघ ॥ ६ ॥

पताति। कुण्डृणाच्या। दूरम्। वातः। वनात्। अधि। आ। तु। नः। इन्द्र। शंसय। गोषु। अश्वेषु। शुभ्रिषु। सहस्रेषु। तुवि॒ऽमघ ॥ ६ ॥

वातोस्मत्प्रतिकूलोवायुः कुण्डृणाच्याकुटिलगत्यासत्वास्मान्परित्यज्य वनादधि अरण्यादप्यधिकंदूरदेशं पताविपततु अन्यत्पूर्ववत् ॥ पताति लेट्याडागमः। कुण्डृणाच्या कुडिदाहे अस्मात् ल्युडन्ते कुण्डनशब्दे डकारात्परस्याकारस्यऋकारश्छान्दसः ऋवर्णाच्चेतिवक्तव्यमितिणत्वं तदञ्चतीतिकुण्डृणाची ऋत्विगित्यादिनाक्विन् अनिदितामितिनलोपे अञ्चतेश्चेतिङीप् भसंज्ञायामचइत्यकारलोपः चाविति पूर्वपदस्यदीर्घत्वं चावित्याकारस्योदात्तत्वम् ॥ ६ ॥

६. विरुद्ध वायु, कुटिल गति के साथ, वन से दूर जाय। बहुधनशाली इन्द्र! सुन्दर और असंख्य गौओं और घोड़ों-द्वारा हमें धनी बनाओ।

सप्तमीमृचमाह—

सर्वं परिक्रोशं जहि जम्भया कृकदाश्वम्। आ तू न इन्द्र शंसय गोष्वश्वेषु शुभ्रिषु सहस्रेषु तुवीमघ ॥ ७ ॥

सर्वम्। परिऽक्रोशम्। जहि। जम्भय। कृकदाश्वम्। आ। तु। नः। इन्द्र। शंसय। गोषु। अश्वेषु। शुभ्रिषु। सहस्रेषु। तुविऽमघ ॥ ७ ॥ २७ ॥

परिक्रोशं अस्मद्विषये सर्वतआक्रोशकर्तारं सर्वं पुरुषं जहि मारय कृकदाश्वं अस्मद्विषयेहिंसामदं शत्रुं जंभय मारय अन्यत्पूर्ववत्॥ परिक्रोशं क्रुशआह्वाने परितःक्रोशतीतिप-रिक्रोशः पचाद्यच् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम्। जहि हनहिंसागत्योः हन्तेर्जइतिजादेशः त-स्यासिद्धवदत्राभादिति असिद्धत्वादतोहेरितिहेर्लुक्नभवति। जंभय जभिनाशने चुरादित्वा-त्स्वार्थिकोणिच् शपःपित्त्वादनुदात्तत्वे णिचएवस्वरःशिष्यते। कृकदाश्वं कृञ्हिंसायां कृ-दाधारार्चिकलिभ्यःकन्नितिभावेकन्प्रत्ययः किदित्यनुवृत्तेर्गुणाभावः तथाच कृकोहिंसा तां दाशति प्रयच्छतीतिकृकदाशुः बहुलग्रहणाद्दाशतेरपि कृकउपपदे कृकेवचःकश्चेत्युण् प्रत्यय-स्वरेणान्तोदात्तः द्वितीयायाममिपूर्वत्वेप्राप्ते वाछन्दसीति तस्यबाधितत्वाद्यणादेशः उदात्तस्व-रितयोर्यणइतिविभक्तेःस्वरितत्वम् ॥ ७ ॥

७. सब डाह करनेवालों का वध करो। हिंसकों का विनाश करो। बहुधनशाली इन्द्र! सुन्दर और असंख्य गौओं और घोड़ों द्वारा हमें प्रशंसनीय (धनवान्) करो।

इतिप्रथमस्यद्वितीयेसप्तविंशोवर्गः ॥ २७ ॥

आवइन्द्रमितिद्वाविंशत्यृचंसप्तमंसूक्तं शुनःशेपस्यार्षंगायत्रं अस्माकमित्येषापादनिचृद्गा-यत्री त्रयःसप्तकाःपादनिचृदित्युक्तत्वात् शश्वदिन्द्रइत्येषात्रिष्टुप् आदितःषोडशर्चऐन्द्र्यः आ-श्विनावश्वावत्येत्याद्यास्तिस्रआश्विन्यः कस्तउषइत्याद्यास्तिस्रउषोदेवताकाः तथाचानु-क्रमणिका—आवोद्व्यधिकास्माकंपादनिचृत् शश्वत्त्रिष्टुप्परौदृचावाश्विनौषस्याविति ॥

प्रथमामृचमाह—

आ व इन्द्रं क्रिविं यथा वाजयन्तः शतक्रतुम्। मंहिष्ठं सिञ्च इन्दुभिः ॥ १ ॥

आ। वः। इन्द्रम्। क्रिविम्। यथा। वाजऽयन्तः। शतऽक्रतुम्। मंहिष्ठम्। सिञ्चे। इन्दुऽभिः ॥ १ ॥

वाजयन्तोन्नमिच्छन्तोवयंशुनःशेपाः हेऋत्विग्यजमानावोयुष्माकंसंबन्धिनमिममिन्द्रं-इन्दुभिः सोमैरासिञ्चे सर्वतःसिञ्चामहे सर्पयामः कीदृशंशतक्रतुं शतसंख्याककर्मोपेतं मं-हिष्ठमतिशयेनप्रवृद्धं सेचनेदृष्टान्तः—यथायेनप्रकारेण क्रिविमवटं जलेनपूरयन्तितद्वत् क्रिविशब्दोवमःकाटइत्यादिषुचतुर्दशसुकूपनामसु क्रिविःकूपःसूदइतिपठितम् ॥ क्रिविं कृतीछेदने कृत्यतइतिक्रिविः कृविघृष्विच्छविस्थवीत्यादौक्रिन्प्रत्ययान्तोनिपातितः अतएववशब्दलोपः नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । यथा यथेतिपादान्ते इतिसर्वानुदात्तत्वम् । वाजयन्तः वाजआत्मनइच्छन्तः सुपआत्मनःक्यच् नच्छन्दस्यपुत्रस्येतीत्वदीर्घत्वयोर्निषेधः अश्वाघस्यादिति पुनर्दीर्घविधानाज्ज्ञापकात् । मंहिष्ठं महिवृद्धौ अतिशयेनमंहितामंहिष्ठः तुश्छन्दसीतितृजन्तादिष्ठन्प्रत्ययः तुरिष्ठेमेयःस्वितितृलोपः इष्ठनोनित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । सिञ्चे षिचिर्क्षरणे व्यत्ययेनैकवचनं शेमुचादीनामितिनुमागमः ॥ १ ॥

१. संसार में जिस प्रकार कुएँ को जल-पूर्ण कर दिया जाता है, उसी प्रकार हम, अन्नाकाङ्क्षी होकर यजमानो, तुम्हारे इस यज्ञ करनेवाले और अतिवृद्ध इन्द्र को सोमरस से सेचन करते हैं।

शतंवायःशुचीनांसहस्रंवासमाशिराम् । एदुनिम्नंनरीयते ॥ २ ॥

शतम् । वा । यः । शुचीनाम् । सहस्रम् । वा । सम्ऽआशिराम् ।
आ । इत् । ऊम् इति । निम्नम् । न । रीयते ॥ २ ॥

यइन्द्रः शुचीनां शुद्धानां सोमानांशतंवा शतसंख्याकंसमूहंवा समाशिरां समीचीनेन आशिराख्येन श्रयणद्रव्येणोपेतानां सोमानां सहस्रंवासहस्रसंख्याकं समूहंवाएदुरीयते आगच्छत्येव सोस्मानप्यागच्छत्वितिशेषः सोमप्राप्तौदृष्टान्तः—निम्नं यथानिम्नप्रदेशं आपःप्राप्नुवन्तितद्वत् ॥ समाशिरां श्रिञ्पाकेइत्यस्यसमाङ्पूर्वकस्य अपस्पृधेथामित्यादौ आशीरादेशोनिपातितः बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । रीयते रीङ्स्रवणे दिवादिभ्यःश्यन् ॥ २ ॥

२. जिस प्रकार जल स्वयं नीचे जाता है, उसी प्रकार इन्द्र सैकड़ों विशुद्ध सोमरस और "आशीर" नामक सहस्र श्रपण द्रव्य से युक्त सोमरस के पास आते हैं।

संयन्मदायशुष्मिणएनाह्यस्योदरे । समुद्रोनव्यचोदधे ॥ ३ ॥

सम् । यत् । मदाय । शुष्मिणे । एना । हि । अस्य । उदरे ।
समुद्रः । न । व्यचः । दधे ॥ ३ ॥

---

१ दशपाद्यांपंचपाद्यांचत्रापिचक्रिविशब्दोऽकारवान्साधनिकयाभवति वस्तुतस्तुडुकृञ्करणेकिन्निपातमत्रनिपात्यतेइतिनिघण्टुभाष्यम् ।

यत्पूर्वोक्तं शतंसहस्रंशशुष्मिणे बलवइन्द्रस्य मदायमदार्थसंगतंभवति एनाहि अनेनैव शतेनसहस्रेणचअस्येन्द्रस्योदरे व्यचोव्यासिदंधेधृता भवति तत्रदृष्टान्तः—समुद्रोन समुद्रइव यथा समुद्रमध्येजलंव्याप्तंतद्वत् ॥ एना सुपांसुलुगितितृतीयायाडादेशः । व्यचः व्यचेःकुटादित्वमनसी-ति ङिद्वद्भावस्यमविषित्वात् ग्रहिज्येत्यादिनासंप्रसारणंनभवति असुनोनित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । दधे दधातेः कर्मणिअभ्यासह्रस्वजश्त्वेषुकृतेषु आतोलोपइटिचेत्याकारलोपः प्रत्ययस्वरेणान्तो-दात्तत्वं हिचेतिप्रतिषेधान्निघाताभावः ॥ ३ ॥

३. यह अनन्त प्रकार का सोम इन्द्र की प्रसन्नता के लिए इकट्ठा होता है। इसके द्वारा इन्द्र का उदर समुद्र की तरह व्याप्त होता है।

अयमुंतेसमंतसिकपोतंइवगर्भधिम् । वचस्तच्चिन्नओहसे ॥ ४ ॥

अयम् । ऊम् इति । ते । सम् । अतसि । कपोतःऽइव ।
गर्भऽधिम् । वचः । तत् । चित् । नः । ओहसे ॥ ४ ॥

हेइन्द्र अयमु अयमपिदृश्यमानःसोमःतेत्वदर्थंसंपादितःयंसोमंसमतसि सम्यक्सातत्येनप्रा-प्नोषि तत्रदृष्टान्तः—कपोतइव यथाकपोताख्यःपक्षी गर्भधिंगर्भधारिणींकपोतींप्राप्नोतितद्वत् तच्चि-त्तस्मादेवकारणान्नोस्मदीयंवचओहसेप्राप्नोषि ॥ अतसि अतसातत्यगमने लटिसिप् शप् ति-ङ्ङतिङइतिनिघातः । गर्भधिं गर्भोस्यांधीयतइतिगर्भधिः कर्मण्यधिकरणेचेतिकिप्रत्ययः कृदुत्त-रपदप्रकृतिस्वरत्वम् । ओहसे तुहिर्दुहिर्उहिर्अर्दने व्यत्ययेनात्मनेपदम् ॥ ४ ॥

४. जिस प्रकार कपोत गर्भिणी कपोती को ग्रहण करता है, उसी प्रकार, हे इन्द्र ! यह सोम तुम्हारा है, तुम भी इसे ग्रहण करो; और, इसी कारण हमारा वचन ग्रहण करो।

पञ्चमीमृचमाह—

स्तोत्रंराधानांपतेगिर्वाहोवीरयस्यंते । विभूतिरस्तुसूनृता ॥५॥ २८॥

स्तोत्रम् । राधानाम् । पते । गिर्वाहः । वीर । यस्य । ते ।
विऽभूतिः । अस्तु । सूनृता ॥ ५ ॥ २८ ॥

हेइन्द्र राधानांपते धनानांपालक गिर्वाहोगीर्भिरुह्यमान वीरशौर्योपेत यस्यतेतवस्तोत्रमीदृशं भवतितस्यतवविभूतिर्लक्ष्मीःसूनृताप्रियसत्यरूपास्तु ॥ स्तोत्रं दाम्नीशसेतिष्ट्रन्पश्चात् अर्शआद्यच् अथवा स्तोतुःइदं इत्यर्थेअण् संज्ञापूर्वकोविधिरनित्यइतिवृद्धिर्न । राधानांपते राध्नुवन्त्येभिरितिरा-

१ उदरे उदिदृणातेरिरितिअर् । २ कपोतइव कबेरोतच्पश्चेत्योतच् व्यत्ययेनमध्योदात्तः अथवाअव्युत्पन्नएवलघावन्तेइतिगुरुरुदात्तः ।

धानिधनानि सुवामन्त्रितइतिपराङ्गवद्भावात्षष्ठ्यामन्त्रितसमुदायस्यनिघातः। गिर्वाहः वहप्रापणे वहिहाधाञ्भ्यश्छन्दसीतिकारकपूर्वस्यापिवहतेरसुन्प्रत्ययः गतिकारकयोरपिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वंचेत्युक्तत्वात् णिदित्यनुवृत्तेरुपधावृद्धिःपूर्वपदस्य वोरुपधायाइतिदीर्घस्याभावश्छान्दसः षाष्ठिकमामन्त्रिताद्युदात्तत्वम्। विभूतिः तादौचनितीतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम्॥ ५॥

५. धन-रक्षक और स्तोत्र-पात्र इन्द्र! तुम्हारा ऐसा स्तोत्र तुम्हारा प्रतिभा-प्रिय और सत्य हो।

ऊर्ध्वस्तिष्ठानऊतयेऽस्मिन्वाजेशतक्रतो। समन्येषुब्रवावहै॥ ६॥

ऊर्ध्वः। तिष्ठ। नः। ऊतये। अस्मिन्। वाजे। शतक्रतो इति शतऽक्रतो। सम्। अन्येषु। ब्रवावहै॥ ६॥

हेशतक्रतो शतसंख्याककर्मोपेत अस्मिन्प्रसक्तेवाजेसंग्रामेनोस्माकमूतयेरक्षणायऊर्ध्वउद्यतः उत्सुकस्तिष्ठभव त्वंचाहंचमिलित्वाअन्येषुकार्यान्तरेषु संब्रवावहै सम्यक्विचारयावः॥ तिष्ठ द्व्यचोतस्तिङइतिसंहितायांदीर्घः। ऊतये ऊतियूतीत्यादिनाक्तिनउदात्तत्वम्। अस्मिन् ऊडिदमित्यादिनासप्तम्याउदात्तत्वम्॥ ६॥

६. शतक्रतु! इस समर में हमारी रक्षा के लिए उत्सुक बनो। दूसरे कार्य के सम्बन्ध में हम दोनों मिलकर विचार करेंगे।

योगेयोगेतवस्तरंवाजेवाजेहवामहे। सखायइन्द्रमूतये॥ ७॥

योगेऽयोगे। तवःऽतरम्। वाजेऽवाजे। हवामहे। सखायः। इन्द्रम्। ऊतये॥ ७॥

योगेयोगे प्रवेशे तत्तत्कर्मोपक्रमे वाजेवाजेकर्मविघातिनितस्मिन्सङ्ग्रामे तवस्तरंअतिशयेन बलिनमिन्द्रंऊतयेरक्षार्थंसखायःसखिवत्प्रियावयंहवामहेआह्वयामः॥ योगेयोगे युजिर्योगे हलश्चेतिघञ् चजोःकुघिण्ण्यतोरितिकुत्वं घञोञित्त्वादाद्युदात्तत्वं नित्यवीप्सयोरितिवीप्सायांद्विर्भावेसतिआम्रेडितानुदात्तत्वम्। तवस्तरं तवसःशब्दात् अत्सायामेवेतिमत्वर्थीयोविनिः तस्यछान्दसोलोपः॥ ७॥

७. विभिन्न कर्मों के प्रारम्भ में, विविध युद्धों में हम, अत्यन्त बली इन्द्र को, रक्षा के लिए, सखा की तरह बुलाते हैं।

आघागमद्यदिश्रवत्सहस्रिणीभिरूतिभिः। वाजेभिरुपनोहवम्॥ ८॥

आ। घ। गमत्। यदि। श्रवत्। सहस्रिणीभिः। ऊतिऽभिः। वाजेभिः। उप। नः। हवम्॥ ८॥

यदिश्रवत् यद्ययमिन्द्रोनोस्मदीयंहवमाह्वानंशृणुयात् तदानींस्वयमेवसहस्रिणीभिरूतिभिःबहुभिःपालनैः वाजेभिरन्नैश्चउपसमीपे आगमदवश्यमागमत् आगच्छेत् ॥ द्व्यचोतस्तिङ इतिसंहितायांदीर्घः । गमत् लिङर्थेलेट् लेटोडाटावित्यडागमः इतश्चलोपइतीकारलोपः यद्वा छान्दसेलुङि पुषादिद्युताद्युदितःपरस्मैपदेष्वितिच्लेरङादेशः बहुलंछन्दस्यमाङ्योगेपीत्यडभावः । श्रवत् श्रुश्रवणे पूर्ववत् लेटचडागमः । वाजेभिः बहुलंछन्दसीतिभिसऐसादेशाभावः । इयं गावेनुपसर्गस्येतिह्वयतेरह्संप्रसारणंच अपःपित्त्वादनुदात्तत्वेधातुस्वरेणाद्युदात्तत्वम् ॥ ८ ॥

८. यदि इन्द्र हमारा आह्वान सुनेंगे, तो निश्चय ही सहस्रों ऐसी शक्ति और धन-शक्ति के साथ हमारे निकट आयेंगे।

नवमीमृचमाह–

अनु॑ प्र॒त्नस्यौक॑सो हु॒वे तु॑वि॒प्रतिं॒ नर॑म् । यं ते॒ पूर्वं॑ पि॒ता हु॒वे ॥ ९ ॥

अनु॑ । प्र॒त्नस्य॑ । ओक॑सः । हु॒वे । तु॒वि॒ऽप्र॒तिम् । नर॑म् । यम् । ते॒ । पूर्व॑म् । पि॒ता । हु॒वे ॥ ९ ॥

प्रत्नस्य पुरातनस्य ओकसःस्थानस्यस्वर्गरूपस्यतत्सकाशात् तुविप्रतिं बहून्यजमानान्प्रतिगन्तारंनरंपुरुषमिन्द्रं अनुहुवे अनुक्रमेणकर्मस्वाह्वयामि यं तेत्वामिन्द्रं पिता अस्मदीयोजनकः पूर्वंपुरास्वकीयानुष्ठानकाले हुवेआहूतवान् तंआह्वयामीतिपूर्वत्रान्वयः ॥ ओकसः नविषयस्येत्याद्युदात्तत्वम् । हुवे ह्वेञ्स्पर्धायांशब्देच इटि बहुलंछन्दसीतिसंप्रसारणं परपूर्वत्वं गुणेप्राप्ते क्ङितिचेतिप्रतिषेधः उवङादेशः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वं पादादित्वादनिघातः । तुविप्रतिं तुवीनांबहूनांप्रतिगन्तारं अत्रप्रतिशब्दोभीमसेनोभीमइतिवत् प्रतिगन्तृशब्दंलक्षयित्वातद्द्वारातदर्थंलक्षयति अतः प्रतिःप्रतिनिधिप्रतिदानयोरितिवत् सत्त्ववचनत्वेनानिपातत्वादनव्ययत्वेनपूरणगुणेत्यादिनानषष्ठीसमासनिषेधः । हुवे ह्वेञोलटिबहुलंछन्दसीतिपूर्ववत्संप्रसारणपरपूर्वत्वे द्विर्वचनप्रकरणे छन्दसिवेतिवक्तव्यमितिद्विर्वचनाभावः यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥ ९ ॥

९. इन्द्र बहुतों के पास जाते हैं। पुरातन निवास या स्वर्ग से मैं उस पुरुष का आह्वान करता हूँ, जिसे पहले पिता बुला चुके हैं।

दशमीमृचमाह–

तं त्वा॑ व॒यं वि॑श्ववा॒रा शा॑स्महे पुरुहूत । सखे॑ वसो जरि॒तृभ्यः॑ ॥१०॥२९॥

तम् । त्वा॒ । व॒यम् । वि॒श्व॒ऽवा॒र॒ । आ । शा॒स्म॒हे॒ । पु॒रु॒ऽहू॒त॒ । सखे॑ । व॒सो॒ इति॑ । ज॒रि॒तृऽभ्यः॑ ॥ १० ॥ २९ ॥

हेविश्ववार सर्वैर्वरणीय पुरुहूत बहुभिःस्वस्वकर्मण्याहूत सखेसखिवत्प्रिय वसोनिवासहेतोइन्द्रतंपूर्वोक्तगुणयुक्तंत्वांजरितृभ्यःस्तोतृणामनुग्रहार्थं आशास्महेप्रार्थयामहे ॥ आशास्महे आङ्ःशासुइच्छायां अदिप्रभृतिभ्यःशपइतिशपोलुक् । वसो नामन्त्रितेसमानाधिकरणेइतिपूर्वस्याविद्यमानवत्त्वनिषेधावसरात्प्रवन्द्वावेसतिशेषनिघातेनवाआमन्त्रितस्यचेतिवासर्वानुदात्तत्वम् । जरितृभ्यः जरतिःस्तुतिकर्मा तृचश्चित्त्वादन्तोदात्तत्वम् ॥ १० ॥

१०. इन्द्र! तुम्हें सब चाहते हैं, तुम्हें असंख्य लोग बुला चुके हैं। तुम सखा और निवास के कारण हो। मैं प्रार्थना करता हूँ कि तुम अपने स्तोताओं पर अनुग्रह करो।

अस्माकंशिप्रिणीनांसोमपाःसोमपाव्नाम् । सखेवज्रिन्त्सखीनाम् ॥ ११ ॥

अस्माकम् । शिप्रिणीनाम् । सोमऽपाः । सोमऽपाव्नाम् ।

सखे । वज्रिन् । सखीनाम् ॥ ११ ॥

हेसोमपाः सोमस्यपातः सखे सखिवत्प्रियवज्रिन् वज्रयुक्तेन्द्र सखीनांसखिवत्प्रियाणां सोमपाव्नांसोमस्यपातॄणामस्माकं शिप्रिणीनांदीर्घाभ्यांहनूभ्यांनासिकाभ्यांवायुक्तानांगवांसमूहः त्वत्प्रसादादस्त्वितिशेषः ॥ शिप्रिणीनां ऋन्नेभ्योङीप्इतिङीप् तस्यपित्त्वादनुदात्तत्वेस इतिप्रत्ययस्वरः शिष्यते । सोमपाः आमन्त्रितस्यसतिशिष्टत्वादामन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । सोमपाव्नां आतोमनिन्क्विबित्यादिनावनिप् अल्लोपोनइत्यनोकारस्यलोपः ॥ ११ ॥

११. हे सोमपायी, सखा और वज्रधारी इन्द्र! हम भी तुम्हारे सखा और सोमपायी हैं। हमारी दीर्घ नासिकावाली गौओं को बढ़ाओ।

तथानदस्तुसोमपाःसखेवज्रिन्तथाकृणु । यथातउश्मसीष्टये ॥ १२ ॥

तथा । तत् । अस्तु । सोमऽपाः । सखे । वज्रिन् । तथा ।

कृणु । यथा । ते । उश्मसि । इष्टये ॥ १२ ॥

हेसोमपाःसखेवज्रिन् इष्टयेअभिलषितार्थं तेतवानुग्रहं यथायेनप्रकारेणोश्मसिवयंकामयामहे त्वंतथाकुरु त्वत्प्रसादात्तदभीष्टंतथास्तु ॥ कृणु कृविहिंसाकरणयोश्च इदित्त्वान्नुम् धिन्विकृण्व्योरचेत्युप्रत्ययःतत्सन्नियोगेनवकारस्याकारः अतोलोपइतितस्यलोपःतस्यस्थानिवद्भावाल्लघूपधगुणाभावः उतश्चप्रत्ययादसंयोगपूर्वादितिहेर्लुक् । उश्मसि वशकान्तौ इदन्तोमसिःअदादित्वाच्छपोलुक् ग्रहिज्यादिनासंप्रसारणं प्रत्ययस्वरः यद्वृत्तयोगादनिघातः । इष्टये इषइच्छायां क्तिनि तितुत्रेत्यादिनाइट्प्रतिषेधः यद्वा यजतेःक्तिनि वचिस्वपीत्यादिनासंप्रसारणं व्रश्चादिनाषत्वष्टुत्वे पूर्वस्मिन्पक्षे मन्त्रेवृषेतिक्तिनउदात्तत्वं द्वितीयेतुप्रत्ययेन ॥ १२ ॥

१२. सोमपायी, सखा और वज्रधर इन्द्र! तुम ऐसे बनो; तुम इस तरह आचरण करो, जिससे हम मंगलार्थ तुम्हारी अभिलाषा करें।

त्रयोदशीमृचमाह—

रे॒वती॑र्नः सध॒माद॒ इन्द्रे॑ सन्तु तु॒विवा॑जाः । क्षु॒मन्तो॒ याभि॒र्मदे॑म ॥ १३ ॥

रे॒वतीः॑ । नः॒ । स॒ध॒ऽमादे॑ । इन्द्रे॑ । स॒न्तु॒ । तु॒विऽवा॑जाः ।

क्षु॒ऽमन्तः॑ । याभिः॑ । मदे॑म ॥ १३ ॥

क्षुमन्तोऽन्नवन्तो वयं याभिर्गोभिः सह मदेम हृष्येम इन्द्रे सधमादे अस्माभिः सह हर्षयुक्ते सति नोऽस्माकं ता गावः रेवतीः क्षीराज्यादिधनवत्यः तुविवाजाः प्रभूतबलाश्च सन्तु॥ रेवतीः रयिशब्दान्मतुपि रयेर्मतौ बहुलमिति संप्रसारणं परपूर्वत्वं छन्दसीर इति मतुपो वत्वं वा छन्दसीति पूर्वसवर्णदीर्घः आरे शब्दाच्च मतुप उदात्तत्वं वक्तव्यमिति रेशब्दादुत्तरस्यापि भवतीति पूर्वमेवोक्तम्। सधमादे मद तृप्तियोगे चौरादिकः सह माद्यन्तीति सधमादः पचाद्यच् सधमादस्थयोश्छन्दसीति सहशब्दस्य सधादेशः थाथादिनोत्तरपदान्तोदात्तत्वे प्राप्ते परादिश्छन्दसि बहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम्। तुविवाजाः तु इति सौत्रो धातुर्वृद्ध्यर्थः अच इ रिति इः संज्ञापूर्वकत्वाद्गुणो न भवति बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्। क्षुमन्तः टुक्षु शब्दे अस्मात्क्विपि गुणाभावश्छान्दसः ह्रस्वनुड्भ्यां मतुबिति मतुप उदात्तत्वम्। मदेम मदी हर्षे व्यत्ययेन शप् अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे शपः पित्त्वादनुदात्तत्वम् धातोर्धातुस्वरः शिष्यते ॥ १३ ॥

१३. इन्द्र के हमारे ऊपर प्रसन्न होने पर हमारी गायें दूधवाली और पर्याप्त-शक्ति-सम्पन्न होंगी। गायों से खाद्य प्राप्त कर हम भी प्रसन्न होंगे।

चतुर्दशीमृचमाह—

आ घ॒ त्वावा॒न्त्मना॒प्तः स्तो॒तृभ्यो॑ धृष्ण विया॒नः । ऋ॒णोरक्षं॒ न च॒क्र्योः॑ ॥ १४ ॥

आ । घ॒ । त्वाऽवा॑न् । त्मना॑ । आ॒प्तः । स्तो॒तृऽभ्यः॑ । धृ॒ष्णो॒ इति॑ ।

इ॒या॒नः । ऋ॒णोः । अक्ष॑म् । न । च॒क्र्योः॑ ॥ १४ ॥

हे धृष्णो धाष्टर्ययुक्तेन्द्र त्वावान्त्वत्सदृशो देवताविशेषः त्मनाप्तः त्वदनुग्रहवशात्स्वयमेवाप्तः सन् इयानोऽस्माभिर्याच्यमानः स्तोतृभ्यः स्तोतॄणामनुग्रहाय तदभीष्टमर्थं धनमवश्यं आऋणोः आनीय प्रक्षिपतु तत्र दृष्टान्तः—चक्र्योः रथस्य चक्रयोः अक्षं न यथा अक्षं प्रक्षिपन्ति तद्वत्॥ त्वावान् वतुप्प्रकरणे युष्मदस्मद्भ्यां छन्दसि सादृश्य उपसंख्यानमिति वतुप् प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति मपर्यन्तस्य त्वादेशः आसर्वनाम्न इति दकारस्यात्वम् मतुपः पित्त्वादनुदात्तत्वे प्रातिपदिकस्वरः शिष्यते। त्मना मन्त्रेष्वाङ्यादेरात्मन इत्याकारलोपः। धृष्णो ञिधृषा प्रागल्भ्ये त्रसिगृधिधृषिक्षिपेः क्नुः आमन्त्रितानुदात्तत्वम्। इयानः इङ् गतौ छन्दसि लिट् तस्य लिटः कानज्वेति कान-

आदेशः अचिश्नुधात्वित्यादिनाइयङादेशः द्विर्वचनप्रकरणे छन्दसिवेतिवक्तव्यमितिवचनाद-भ्यासोनक्रियते चितइत्यन्तोदात्तत्वम्। ऋणोः ऋणगतौ उङि व्यत्ययेनविपःसिपि इतश्चेतीकार-लोपः तनादिकृञ्भ्यउः सार्वधातुकगुणः बहुलंछन्दस्यमाङ्योगेपीत्याडागमाभावः विक-रणस्वरेणान्तोदात्तत्वम्। अक्षं अक्षस्यादेवनस्येत्याद्युदात्तत्वम्। चक्र्योः अकारस्येकार-श्छान्दसः॥ १४॥

१४. हे साहसी इन्द्र! तुम्हारे समान कोई भी देवता प्रसन्न होकर, हमारे द्वारा याचित होकर, स्तोताओं के लिए अवश्य ही अभीष्ट धन ले आ देंगे। वह उसी प्रकार धन देंगे, जिस प्रकार घोड़े रथ के दोनों चक्कों के अक्ष को घुमा देते हैं।

आयद्दुवःशतक्रतवाकामंजरितॄणाम्। ऋणोरक्षंनशचीभिः॥१५॥३०

आ। यत्। दुवः। शतक्रतो इति शतऽक्रतो। आ। कामम्। जरितॄणाम्। ऋणोः। अक्षम्। न। शचीभिः॥ १५॥ ३०॥

हेशतक्रतो इन्द्र यद्दुवोधनंकामितार्थरूपं आस्तोतृभिराकाङ्क्ष्यमस्तितंकामंजरितॄणां स्तोतृ-णामनुग्रहाय आऋणोःआनीयमक्षिपसि तत्रदृष्टान्तः शचीभिः कर्मभिः शकटोचितव्यापारवि-शेषैःअक्षंन यथाअक्षंप्रक्षिपन्तितद्वत्॥शचीभिः शचीशब्दःशार्ङ्गरवादिङीनन्तआद्युदात्तः॥१५॥

१५. हे शतक्रतु इन्द्र! जिस तरह शकट की गति अक्ष को घुमाती है, उसी प्रकार तुम कामना के अनुसार स्तोताओं को धन अर्पण करो।

शश्वदिन्द्रःपोप्रुथद्भिर्जिगायनानदद्भिःशाश्वसद्भिर्धनानि। सनोहिरण्यरथंदंसनावान्त्सनःसनितासनयेसनोदात्॥ १६॥

शश्वत्। इन्द्रः। पोप्रुथत्ऽभिः। जिगाय। नानदत्ऽभिः। शाश्वसत्ऽभिः। धनानि। सः। नः। हिरण्यऽरथम्। दंसनाऽवान्। सः। नः। सनिता। सनये। सः। नः। अदात्॥ १६॥

तुष्टेनेन्द्रेणदत्तंहिरण्यरथं अनयाप्रतिजग्राह तथाचब्राह्मणम्—तस्माइन्द्रःस्तूयमानः प्रीतोमनसाहिरण्यरथंददौतमेतयाप्रतीयायशश्वदिन्द्रइतीति[1]। इन्द्रः शश्वत्सर्वदाधनानिवैरि-संबन्धीनि जिगायजितवान् अश्वैरितिशेषः कीदृशैः पोप्रुथद्भिः घासभक्षणानन्तरभाविनमोष्ठशब्दंकुर्वद्भिः नानदद्भिः नादमास्यगतंहेषाशब्दंकुर्वद्भिः शाश्वसद्भिः पुनःपुनर्भृशंवाश्व-सद्भिः दंसनावान् कर्मवान् सनितादाता सइन्द्रोनोस्माकं सनयेसंभजनार्थं हिरण्यरथंसुवर्णेन

1 ऐ० ब्रा० ७. १६.।

निर्मितंरथं अदावदत्तवान् ॥ सनः सनोतेर्विट्किरादरार्थे । पोपुथद्भिः पोथृपर्याप्तौ अस्माद्यङ्लुकि अभ्यासहलादिशेषौ ह्रस्वइतिह्रस्वत्वेकृते गुणोयङ्लुकोरितिगुणः धातोरुपधायाउत्वंछान्दसं अस्माद्यङ्लुगन्ताच्छतरि अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम् । जिगाय जिजये लिटोणलि वृद्धिः द्विर्वचनेचीतिस्थानिवद्भावाज्जिइत्यस्यद्विर्वचनं सन्लिटोर्जेरितिअभ्यासादुत्तरस्यकुत्वम् । नानदद्भिः णदअव्यक्तेशब्दे पूर्ववद्यङ्लुकि दीर्घोकितइतिअभ्यासस्यदीर्घः पूर्ववदाद्युदात्तत्वम् । शाश्वसद्भिः श्वसप्राणने अन्यत्सर्वंपूर्ववत् । हिरण्यरथं समासस्येत्यन्तोदात्तत्वम् । अदात् गातिस्थेतिसिचोलुक् । दंसनावान् दंसशब्दः अमोदंसोवेषइतिकर्मनामसुपठितः दंसएवदंसना तदस्यास्तीतिमतुप् दस्यतेअनेनेतिदंसना ॥ १६ ॥

१६. इन्द्र के जो घोड़े जा लेने के बाद फर-फर शब्द के साथ हिनहिनाते और घहराता सांस फेंकते हैं, उन्हीं के द्वारा इन्द्र ने सदा धन जीता है। कर्मठ और दान-परायण इन्द्र ने हमें सोने का रथ दिया था।

प्रातरनुवाके आश्विनेक्रतौगायत्रेछन्दसि आश्विनावश्वावत्येतितृचः अथाश्विनइतिखण्डे—अश्विनायज्वरीरिषः आश्विनावश्वावत्येतिसूत्रितम् ।

तृचेप्रथमांसूक्तेसप्तदशीमृचमाह—

आश्विनावश्वावत्येषायातंशवीरया । गोमद्दस्राहिरण्यवत् ॥ १७ ॥

आ । अश्विना । अश्वऽवत्या । इषा । यातम् । शवीरया ।
गोऽमत् । दस्रा । हिरण्यऽवत् ॥ १७ ॥

इन्द्रेणप्रेषितःशुनःशेपः अश्विनौतुष्टाव तथाचब्राह्मणम्—तमिन्द्रउवाचाश्विनौनुस्तुह्यथत्वोत्स्रक्ष्यामइतिसोश्विनौतुष्टावायउत्तरेणतृचेनेति । हेअश्विनौ अश्वावत्याबहुभिरश्वैर्युक्तयाशवीरयाप्रेर्यमाणयाइषाअन्नेनसहआयातं अस्मिन्कर्मण्यागच्छतं हेदस्राअश्विनौ युवयोःप्रसादात्गोमत् बहुभिर्गोभिर्युक्तं हिरण्यवत् बहुनाहिरण्येनयुक्तमस्मदीयंगृहमस्त्विति शेषः ॥ अश्वावत्या मन्त्रेसोमाश्वेन्द्रियविश्वदेव्यस्यमताविति दीर्घत्वम् । इषा सावेकाचइति तृतीयायाउदात्तत्वम् । यातं यापापणे लोटिथसस्तं अदादित्वाच्छपोलुक् । शवीरया शुगतौ कृगृशृपृकुटिभिदिच्छिदिभ्यश्चेतीरन्प्रत्ययोबहुलवचनादस्मादपिभवति नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् ॥ १७ ॥

१७. अश्विनीकुमारद्वय ! अनेक घोड़ों से प्रेरित अन्न के साथ आओ। शत्रुसंहारी ! हमारे घर में गायें और सोना आवे।

समानयोजनोहिवांरथोदस्रावमर्त्यः । समुद्रेअश्विनेयते ॥ १८ ॥

---

१ ऐ० ब्रा० ७. १६. ।

स॒मा॒नऽयो॑जनः । हि । वा॒म् । रथः॑ । द॒स्रौ॒ । अम॑र्त्यः ।

स॒मु॒द्रे । अ॒श्वि॒ना॒ । ईय॑ते ॥ १८ ॥

हेदस्रावश्विनौ वांयुवयोः संबन्धीरथः समानयोजनः तुल्ययोजनः युवयोर्द्वयोरेकरथारूढत्वादुभयार्थंसकृदेवयुज्यते युक्तःसरथः अमर्त्योविनाशरहितः अप्रतिहतगतिरित्यर्थः अतएव हेअश्विनौ हियस्मात्समुद्रेन्तरिक्षे ईयतेगच्छति अन्तरिक्षनामसुपठितं समुद्रशब्दं यास्कएवंव्याचख्यौ—समुद्रःकस्मात्समुद्द्रवन्त्यस्मादापःसमभिद्रवन्त्येनमापःसंमोदन्तेस्मिन्भूतानिसमुदकोभवतिसमुनत्तीतिवेति[1] ॥ समानयोजनः बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अमर्त्यः अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । ईयते ईङ्गतौ अनुदात्तेत्वाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वेधातोर्निःस्वरितत्वादाद्युदात्तत्वम् हिचेतिनिघातप्रतिषेधः ॥ १८ ॥

१८. शत्रु-नाशक अश्विनीकुमारद्वय ! तुम दोनों के लिए तैयार रथ विनाश-रहित है; यह समुद्र या अन्तरिक्ष में जाता है।

न्य१॒घ्न्यस्य॑ मू॒र्धनि॑ च॒क्रं रथ॑स्य येमथुः । परि॒ द्याम॒न्यदी॑यते ॥ १९ ॥

नि । अ॒घ्न्यस्य॑ । मू॒र्धनि॑ । च॒क्रम् । रथ॑स्य । ये॒म॒थुः॒ । परि॑ ।

द्याम् । अ॒न्यत् । ई॒य॒ते॒ ॥ १९ ॥

हे अश्विनौ युवां अघ्न्यस्यहन्तुंविनाशयितुमशक्यस्यदृढस्यपर्वतस्यमूर्धनिउपरिचक्रं भवदीयरथसंबन्धिएकंचक्रंनियेमथुः नियमितवन्तौ अन्यच्चक्रं परिद्यांद्युलोकस्यपरितः ईयतेगच्छति ॥ अघ्न्यस्य अहननमघ्नः घञर्थेकविधानं स्थास्नापाव्यधिहनियुध्यर्थमितिहन्तेःकः प्रत्ययः अघ्नमर्हतीत्यघ्न्यः छन्दसिचेतियप्रत्ययःप्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वम् । येमथुः यमउपरमे किति लिटिअतएकहल्मध्येऽनादेशादेर्लिटीत्येत्वाभ्यासलोपौ ॥ १९ ॥

१९. अश्विनीकुमारो ! तुमने अपने रथ का एक चक्का अविनाशी पर्वत के ऊपर स्थिर किया है और दूसरा आकाश के चारों ओर घूम रहा है।

प्रातरनुवाके आश्विनेशस्त्रेउषस्येक्रतौगायत्रेछन्दसिकस्तउषइतितृचः अथोषस्यइतिखण्डे—कस्तउषइतितिस्रइतिसूत्रितम् ।

तस्मिन्स्तृचेप्रथमांसूक्तेविंशीमृचमाह—

कस्त॑ उषः कधप्रिये भु॒जे मर्तो॑ अमर्त्ये । कं न॑क्षसे विभावरि ॥ २० ॥

कः । ते॒ । उ॒षः॒ । क॒ध॒ऽप्रि॒ये॒ । भु॒जे । मर्तः॑ । अ॒म॒र्त्ये॒ । कम् ।

न॒क्ष॒से॒ । वि॒भा॒ऽव॒रि॒ ॥ २० ॥

---

1 नि० २. १०.

'अश्विन्यमिरितःशुनःशेपः उषसंतुष्टाव तथाचब्राह्मणम्—तमाश्विनावूचतुरुषसंनुस्तुह्यथत्वोत्स्रक्ष्यावइतिसउषसंतुष्टावातउत्तरेणतृचेनतस्यहस्यर्च्युच्यमानायांविपाशोमुमुचेकनीयऐक्ष्वाकस्योदरंभवत्युत्तमस्यामेवर्च्युक्तायांविपाशोमुमुचेगदऐक्ष्वाकआसेति'। हेकधप्रिये स्तुतिप्रिये अमर्त्येमरणरहिते उषः एतच्छन्दाभिधेयेउषःकालाभिमानिनिदेवते भुजेतवभोगायमर्तोमनुष्यःकोविद्यते हेविभावरि विशेषप्रभावयुक्तेउषोदेवि कंपुरुषंनक्षसेआप्नोषि नकोपित्वां भोगंदातुंनकोपिमनुष्यःसमर्थः अतएवत्वंकमपिपुरुषंभोगापेक्षयानप्राप्नोषि ईदृशास्तवमहिमेत्यर्थः॥ ते तेमयावेकवचनस्येतियुष्मच्छब्दस्यतेआदेशः सर्वानुदात्तः। कधप्रिये कथवाक्यप्रबन्धे चुरादिरदन्तः णौअवोलोपस्यस्थानिवद्भावात् उपधावृद्ध्यभावः चिन्तिपूजिकथिकुंबिचर्चश्चेत्यङ्प्रत्ययः णेरनिटीतिणिलोपः ततष्टाप् षष्ठीसमासे ङ्यापोःसंज्ञाछन्दसोर्बहुलमितिह्रस्वत्वं थकारस्यधकारश्छान्दसः आमन्त्रितानुदात्तत्वम्। भुजे भुजपालनाभ्यवहारयोः संपदादिलक्षणःक्विप् सावेकाचइतिविभक्तेरुदात्तत्वम्। मर्तः असिहसीत्यादिनातन्प्रत्ययान्तआद्युदात्तः। नक्षसे नक्षगतौ। विभावरि भादीप्तौ विपूर्वादस्मादातोमनिन्क्वनिब्वनिपश्चेति वनिप् वनोरचेतिङीप् तत्सन्नियोगेननकारस्यरेफादेशः अंबार्थनद्योर्ह्रस्वइतिह्रस्वत्वम्॥ २०॥

२०. हे स्तुति-प्रिय अमर उषा! तुम्हारे संभोग के लिए कौन मनुष्य है? हे प्रभाव-सम्पन्न! तुम किसे प्राप्त होगी?

एकविंशीमृचमाह—

वयंहितेअमन्मह्यान्तादापराकात्। अश्वेनचित्रेअरुषि॥ २१॥

वयम्। हि। ते। अमन्महि। आ। अन्तात्। आ। पराकात्। अश्वे। न। चित्रे। अरुषि॥ २१॥

अश्वेव्यापनशीले चित्रेचायनीये पेअरुषिआरोचमाने उषःकालाभिमानिनिदेवते तेतवस्वरूपं आंन्तात्समीपपर्यन्तं आपराकात् दूरपर्यन्तंवयंमनुष्याःनामन्महिनबोद्धुंसमर्थाः हिशब्दः प्रसिद्धौ देवतामहिम्नःपारावारयोरज्ञानमस्मासुप्रसिद्धमित्यर्थः॥ अमन्महि मनज्ञाने बहुलंछन्दसीतिबहुलवचनाच्छप् नोलुक् लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वडुदात्तः हिचेतिनिघातप्रतिषेधः। अश्वे अशूव्याप्तौ अशूप्रुषीत्यादिनाक्वन्प्रत्ययः आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम्॥ २१॥

२१. हे व्यापक और विचित्र-प्रकाशवती उषा! हम दूर या पास से तुम्हें नहीं समझ सकते।

द्वाविंशीमृचमाह—

त्वंत्येभिरागहिवाजेभिर्दुहितर्दिवः। अस्मेरयिंनिधारय॥ २२॥३१॥

---

१ ऐ० ब्रा० ७. १६. । २ अरुषिअर्तिपृवपीन्यादिनाअर्तेरुसिनित् आमन्त्रितनिघातः। ३ अन्तात् अमधातोः हसिमृग्रिणेतितन्। ४ पराकात् परापूर्वात्। किरतेरन्येष्वपीतिडः।

त्वम् । त्येभिः । आ । गहि । वाजेभिः । दुहितः । दिवः ।
अस्मे इति । रयिम् । नि । धारय ॥ २२ ॥ ३१ ॥

हेदिवोदुहितः द्युदेवतायाःपुत्रि उषोदेवि त्येभिर्वाजेभिः तैरन्नैः सहत्वमागहि अत्रागच्छ अस्मे अस्मासुरयिंधनंनिधारयनितरांस्थापय॥त्येभिः बहुलंछन्दसीतित्यदूशब्दात् भिसऐसादेशाभावः। गहि असकृदुक्तम्। दुहितर्दिवः परस्यापिदिवइत्यस्यदिवोदुहितरितिअन्वयेसतिपूर्वत्वात् सुबामन्त्रितइतिपराङ्गवद्भावेनपष्ठ्यामन्त्रितसमुदायस्यसर्वानुदात्तत्वम् यद्वा कार्यकालंहिसंज्ञापरिभाषमितिन्यायेन सुबामन्त्रितेइति अस्यामन्त्रितस्यचेत्याष्टमिकेनयोगेनैकवाक्यत्वेसति परत्वात् पराङ्गवद्भावेसतिसर्वानुदात्तत्वं कृतस्वरयोःपष्ठ्यामन्त्रितयोःपश्चाद्व्यत्ययोबहुलमितिव्यत्ययस्तप्रयोगः। अस्मे सुपांसुलुगितिसप्तम्याःशेआदेशः॥ २२ ॥

२२. हे स्वर्ग-पुत्री ! उस अन्न के साथ तुम आओ, हमें धन प्रदान करो।

इतिप्रथमस्यद्वितीयेएकत्रिंशोवर्गः ॥ ३१ ॥

इतिप्रथमेमण्डलेषष्ठोनुवाकः ॥ ६ ॥

सप्तमेनुवाकेपञ्चसूक्तानि तत्रत्वमग्नेप्रथमइतिप्रथमंसूक्तमष्टादशर्चं आङ्गिरसोहिरण्यस्तूपऋषिः अष्टमीषोडश्यष्टादश्यस्त्रिष्टुभः शिष्टास्त्रिष्टुबन्तपरिभाषयाजगत्यः अग्निर्देवता तथाचानुक्रमणिका—त्वमग्नेऽूनाहिरण्यस्तूपआग्नेयंत्रिष्टुबन्त्याष्टमीषोळश्यौचेति। प्रातरनुवाकेआग्नेयेक्रतौआश्विनशस्त्रेचत्वमग्नेप्रथमइतिसूक्तं अथैतस्याराधेरितिखण्डे—त्वमग्नेप्रथमोअङ्गिराऋषिर्नूचित्सहोजाअमृतोनितुन्दतइतिसूत्रितम् अभिप्लवषडहस्यतृतीयेहनिआग्निमारुतेशस्त्रेइदंसूक्तंजातवेदस्यनिविद्धानीयं तथाचतृतीयस्यन्यर्थमितिखण्डेसूत्रितम्—त्वमग्नेप्रथमोअङ्गिराइत्याग्निमारुतमिति। वाजपेयेआग्निमारुतेप्येतत्सूक्तं जातवेदस्यंनिविद्धानीयं तृतीयेनाग्निष्टोमिकेनोक्तंतृतीयसवनमित्यतिदिष्टत्वात्।

तस्मिन्सूक्तेप्रथमामृचमाह—

त्वमग्नेप्रथमोअङ्गिराऋषिर्देवोदेवानामभवःशिवःसखा । तवव्रतेकवयोविद्मनापसोजायन्तमरुतोभ्राजदृष्टयः ॥ १ ॥

त्वम् । अग्ने । प्रथमः । अङ्गिराः । ऋषिः । देवः । देवानाम् ।
अभवः । शिवः । सखा । तव । व्रते । कवयः । विद्मनाऽअपसः ।
अजायन्त । मरुतः । भ्राजत्ऽऋष्टयः ॥ १ ॥

हेऽग्ने त्वं प्रथमः आद्यः आङ्गिरसानामृषीणां सर्वेषां जनकत्वात् तादृशोऽङ्गिरोनामक ऋषिः अभवः तथा च ब्राह्मणम्—येऽङ्गारा आसंस्तेऽङ्गिरसोऽभवन्निति। तथा त्वं स्वयं देवो भूत्वा देवानामन्येषां शिवः शोभनः सखाभवः तव व्रते त्वदीये कर्मणि कवयो मेधाविनो विद्मनापसो ज्ञानेन व्याप्नुवानाः ज्ञातकर्माणो वा भ्राजदृष्टयः दीप्यमानायुधाः मरुतो मरुत्संज्ञका देवा अजायन्त॥ विद्मनापसः विद ज्ञाने विद्यो वेदनं बहुलग्रहणादौणादिको मक्प्रत्ययः तदस्यास्तीति पामादिलक्षणो नः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वं विद्मनान्यपांसि येषां ते विद्मनापसः पूर्वपदस्य अन्येषामपि दृश्यत इति दृशिग्रहणाद्वनग्रहणमथेऽपि दीर्घत्वम्। अजायन्त जनी प्रादुर्भावे तस्य श्यनि ज्ञाजनोर्जेति जादेशः। भ्राजदृष्टयः भ्राजृ दीप्तौ व्यत्ययेन शप्रत्ययस्य लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः ऋषी गताविति अस्मात् किच्कौ च संज्ञायामिति किप्रत्ययान्त ऋषिशब्दः ततो बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्॥ १ ॥

१. अग्नि! तुम अङ्गिरा ऋषि लोगों के आदि ऋषि थे। देवता होकर देवों के कल्याण-वाही सखा थे। तुम्हारे ही कर्म से मेधावी, ज्ञात-कार्य और शुभ्रास्त्र मरुद्‌गण ने जन्म ग्रहण किया था।

त्वम॑ग्ने प्र॒थ॒मो अङ्गि॑रस्तमः क॒विर्दे॒वानां॒ परि॑ भूषसि व्र॒तम्। वि॒भुर्विश्व॑स्मै॒ भुव॑नाय॒ मेधि॑रो द्विमा॒ता श॒युः क॑ति॒धा चि॑दा॒यवे॑॥ २ ॥

त्वम्। अ॒ग्ने॒। प्र॒थ॒मः। अङ्गि॑रःऽतमः। क॒विः। दे॒वाना॑म्। परि॑। भू॒ष॒सि॒। व्र॒तम्। वि॒ऽभुः। विश्व॑स्मै। भुव॑नाय। मेधि॑रः। द्वि॒ऽमा॒ता। श॒युः। क॒ति॒धा चि॒त्। आ॒यवे॑॥ २ ॥

हेऽग्ने त्वं प्रथम आद्यः अङ्गिरस्तमः अतिशयेनाङ्गिरो भूत्वा कविर्मेधावी सन् देवानामन्येषां व्रतं कर्म परिभूषसि परितोऽलङ्करोषि कीदृशस्त्वं विश्वस्मै भुवनाय समस्तलोकानुग्रहार्थं विभुः बहुविधः आहवनीयाद्यनेकरूपधारीत्यर्थः मेधिरो मेधावान् द्विमाता द्वयोररण्योरुत्पन्नः यद्वा द्वयोर्लोकयोर्निर्माता आयवे मनुष्यार्थं कतिधा चित् कतिभिः प्रकारैः सर्वत्र शयुः शयानः तत्तन्मनुष्यगृहेष्ववस्थितस्त्वं प्रकारा इयन्त इति न केनापि ज्ञायत इत्यर्थः॥ भूषसि भूष अलङ्कारे भौवादिकः। विभुः विप्रसंभ्यो ड्वसंज्ञायामिति विपूर्वाद्भवतेर्डुप्रत्ययः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम्। भुवनाय भूसूधूभ्रस्जिभ्यश्छन्दसीति क्युन् योरनादेशे नित्स्वरेणाद्युदात्तत्वम्। मेधिरः मेधृ सङ्गमे च अस्माद्बाहुलकः इरन्प्रत्ययः नित्स्वरः। द्विमाता द्वे मातरौ यस्यासौ द्विमाता नद्यृतश्चेति कप्प्रत्ययो न भवति मातृमातृकयोर्भेदेनोपादानात् नद्यृतश्चेति कप्पि विभाष्यत इति तस्य मातृशब्दविषये पाक्षिकत्वात् कः द्विघ्नकादिस्वादुत्तरपदान्तोदात्तत्वम् यद्वा द्वयोर्माता द्विमाता समासस्येत्यन्तोदात्तत्वम्। शयुः शीङ् स्वप्ने भृमृशी-

१ ऐ० ब्रा० ३. ३४। २ अङ्गिराः अङ्गेरसिरुडागमः आद्युदात्तश्च निपात्यते। ३ शिवः सर्वनिघृष्वेत्यत्र शीङ्धातोर्ह्रस्वत्वं वन् अन्तोदात्तत्वं च निपात्यते।

त्यादिनाउप्रत्ययः। कतिधा इत्यत्रस्यकिम्शब्दस्य बहुगणवतुडतिसंख्येतिसंख्यासंज्ञायांसं-ख्यायाविधार्थेधेतिधाप्रत्ययः। आयवे छन्दसीणइत्येतेरुण्प्रत्ययः॥ २॥

२. अग्नि! तुम अङ्गिरा लोगों में प्रथम और सर्वोत्तम हो। तुम मेधावी हो और देवों का यज्ञ विभूषित करते हो। तुम सारे संसार के विभु हो; तुम मेधावी और द्विमातृक (दो काठों से उत्पन्न) हो। मनुष्यों के उपकार के लिए विभिन्न रूपों में सर्वत्र वर्त्तमान हो।

त्वमग्ने प्रथमो मातरिश्वन आविर्भव सुक्रतूया विवस्वते। अरेजेतां रोदसी होतृवूर्येऽसघ्नोर्भारमयजो महो वसो॥ ३॥

त्वम्। अग्ने। प्रथमः। मातरिश्वने। आविः। भव। सुक्रतुऽया। विवस्वते। अरेजेताम्। रोदसी इति। होतृऽवूर्ये। असघ्नोः। भारम्। अयजः। महः। वसो इति॥ ३॥

हेअग्ने त्वंमातरिश्वनेप्रथमोमुख्योभूत्वावर्तसे अग्निर्वायुरादित्यइतिवाय्वपेक्षयासर्वत्रमुख्य-त्वादग्नेः तादृशस्त्वंसुक्रतूयाशोभनकर्मेच्छयाविवस्वतेपरिचरतेयजमानायाविर्भवप्रकटोभव तवसामर्थ्यंदृष्ट्वारोदसीद्यावापृथिव्यौ अरेजेतां अकंपेताम् रेजृकंपनइतिभयवेपनयोरितिया-स्कः। होतृवूर्येहोतृवरणेयुक्तेकर्मणिभारंभरणं असघ्नोःऊढवानसि हेवसोनिवासहेतोवह्ने महःपू-ज्यान्देवानयजःइष्टवानसि मातरिश्वनेनिर्माणहेतुत्वान्मातान्तरिक्षं तत्रश्वसितिप्राणितीतिमात-रिश्वावायुः श्वन्नुक्षन्नित्यादौमातरिश्वन्शब्दःकनिन्प्रत्ययान्तोनिपातितः। सुक्रतूया सुक्रतुमात्म-नइच्छतिसुपआत्मनःक्यच्। अकृत्सार्वधातुकयोरितिदीर्घः क्यजन्तस्यधातुसंज्ञायांअप्रत्य-यादितिभावेअकारप्रत्ययः ततष्टाप् सुपांसुलुगितितृतीयैकवचनस्ययाजादेशः टिलोपे उदात्त-निवृत्तिस्वरेणतस्योदात्तत्वं संहितायामन्येषामपिदृश्यतइतिपूर्वपदस्यदीर्घः। विवस्वते विवास-तिःपरिचरणकर्मा। अस्मात्संपदादिलक्षणःक्विप् व्यत्ययेनोपधाह्रस्वत्वं तदस्यास्तीतिमतुप् मादुपधायाइतिमतोर्वत्वं तसौमत्वर्थेइतिभत्वेनपदत्वाभावाद्रुत्वाभावः मतुपःपित्त्वादनुदात्तत्वं धातुस्वरःशिष्यते। रोदसी वाछन्दसीतिपूर्वसवर्णदीर्घत्वम्। होतृवूर्ये होताप्रियतइ-तिहोतृवूर्योयज्ञः वृञ्वरणे बहुलग्रहणादौणादिकःक्यप् उदोष्ठ्यपूर्वस्येत्युत्त्वं हलि-चेतिदीर्घः यद्वा वृञ्वरणेइत्यस्मादेतिस्तुशास्वित्यादिनाक्यप् अनित्यमागमशासन-मितितुगभावः अकृत्सार्वधातुकयोरितिदीर्घत्वे पूर्ववदुत्त्वदीर्घौ प्रत्ययस्यपित्त्वानुदात्तत्वे धातुस्वरः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेनसएवशिष्यते। असघ्नोः षघहिंसायां अत्रतुवहनार्थः स्वादिभ्यःश्नुः पादादित्वादनिघातः। अयजः भारमित्यस्यपूर्वपदस्यवाक्यान्तरगतत्वात् तदपेक्षयास्यनिघातोनभवति समानवाक्येनिघातयुष्मदस्मदादेशावक्तव्याइतिवचनात्। महः

१ नि० ३.२१। २ नि० ११.२३।

मह्पूजायां किप्चेतिकिप् सुपांसुलुगितिशसोऽकारादेशः सावेकाचइतितस्योदात्तत्वम् मह्वा शसिमह्च्छन्दस्य अच्छन्दलोपश्छान्दसः बृहन्महतोरुपसंख्यानमितिशसउदात्तत्वम् ॥ ३ ॥

३. अग्नि ! तुम मातरिश्वा या वायु के अग्रगामी हो। तुम शोभन यज्ञ की अभिलाषा से सेवक यजमान के निकट प्रकट हो जाओ। तुम्हारी शक्ति देखकर आकाश और पृथ्वी काँप जाती हैं। तुम्हें होता माना गया है; इसलिए तुमने यज्ञ में उस भार को वहन किया है। हे आवास-हेतु अग्नि! तुमने पूजनीय देवों का यज्ञ निष्पन्न किया है।

त्वम॑ग्ने॒ मन॑वे॒ द्याम॑वाशयः पुरू॒रव॑से सु॒कृते॑ सु॒कृत्त॑रः । श्वा॒त्रेण॒ यत्पि॒त्रोर्मु॑च्य॑से॒ पर्या त्वा॒ पूर्व॑मनय॒न्नाप॑रं॒ पुनः॑ ॥ ४ ॥

त्वम् । अ॒ग्ने॒ । मन॑वे । द्याम् । अ॒वा॒श॒यः॒ । पु॒रू॒रव॑से । सु॒ऽकृते॑ ।
सु॒कृत्ऽत॑रः । श्वा॒त्रेण॑ । यत् । पि॒त्रोः । मुच्य॑से । परि॑ । आ ।
त्वा॒ । पूर्व॑म् । अ॒न॒य॒न् । आ । अप॑रम् । पु॒न॒रिति॑ ॥ ४ ॥

हेअग्ने त्वंमनवेमनोरनुग्रहार्थंद्यांद्युलोकंअवाशयः शब्दितवानसि पुण्यकर्मभिःसाध्योद्युलोकइतिप्रकटितवानसि सुकृतेसम्यक्परिचरणंकुर्वते पुरूरवसे एवन्नामकस्यराज्ञोनुग्रहार्थंसुकृत्तरः अतिशयेनशोभनफलकार्यभूः यद्यदापित्रोररण्योः श्वात्रेणक्षिप्रमथनेनपरिमुच्यसेपरितोमुक्तो-भवसिउत्पद्यसइत्यर्थः तदानींत्वाअरण्योरुत्पन्नंत्वां पूर्वं वेदेःपूर्वदेशंआनयन् आहवनीयत्वेन स्थापितवन्तः पुनःपश्चादपरंपश्चिमदेशंआनयन् गार्हपत्यरूपेणस्थापितवन्तः आहवनीयकर्मा-नुष्ठानादूर्ध्वंगार्हपत्यरूपेणधारितवन्तइत्यर्थः॥अवाशयः वाशृशब्दे पुरूरवसेपुरुरौतीतिपुरूरवाः रुशब्दे अस्मादौणादिकेऽसुनि पुरसिचपुरूरवाइतिपूर्वपदस्यदीर्घोनिपात्यते । सुकृते सुकर्मपाप-मन्त्रपुण्येषुकृञइतिक्विप् ततस्तुक् । पित्रोः उदात्तयणोहल्पूर्वादितिविभक्तेरुदात्तत्वम् । मु-च्यसे अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वं यद्यपिसतिशिष्टस्वरबलीयस्त्वमन्यत्रविकरणेभ्यइति वचनाद्विकरणस्वरःसतिशिष्टोपिलसार्वधातुकस्वरस्यबाधकोनभवति तथापिधातुस्वरंबाधत-एव धातुस्वरंश्नास्वरइत्युक्तत्वात् अतोयकएवस्वरेप्राप्ते व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् ॥ ४ ॥

४. अग्नि ! तुमने मनु को स्वर्ग-लोक की कथा सुनाई थी। तुम परिचर्या करनेवाले पुरुरवा राजा को अनुगृहीत करने के लिए अत्यन्त शुभफल-दायक हुए थे। जिस समय अपने पितृ-रूप दो काष्ठों के घर्षण से तुम उत्पन्न होते हो, उस समय तुम्हें ऋत्विक् लोग वेदी की पूर्व ओर ले जाते हैं। अनन्तर तुम्हें पश्चिम ओर ले जाया जाता है।

त्वम॑ग्ने वृष॒भः पु॑ष्टि॒वर्ध॑न॒ उद्य॑तस्रुचे भवसि श्र॒वाय्यः॑ । य आहु॑तिं॒ परि॒ वेदा॒ वष॑ट्कृति॒मेका॑यु॒रग्रे॒ विश॑ आ॒विवा॑ससि ॥ ५ ॥ ३२ ॥

त्वम् । अग्ने । वृषभः । पुष्टिऽवर्धनः । उद्यतऽस्रुचे । भवसि ।
श्रवाय्यः । यः । आऽहुतिम् । परि । वेद । वषट्ऽकृतिम् ।
एकऽआयुः । अग्रे । विशः । आऽविवासंसि ॥ ५ ॥ ३२ ॥

हेअग्ने त्वंवृषभः कामानांवर्षितापुष्टिवर्धनोयजमानस्यधनादिपोषाभिवृद्धिहेतुः उद्यतस्रुचे उद्धृतयास्रुचायुक्ताययजमानायतदनुग्रहार्थंश्रवाय्यः मन्त्रैःश्रवणीयोभवसि योयजमानोवषट्कृतिं वषट्कारयुक्तामाहुतिंपरिवेदपरितोजानातिसमर्पयतीत्यर्थः एकायुःमुख्यान्नः त्वमग्रेमग्र-मंतंयजमानंविशः तदनुकूलाःप्रजाःआविवासिस सर्वतःप्रकाशयसि ॥ पुष्टिवर्धनः वृधुवृद्धौ अस्मात् णिजन्तान्नन्द्यादित्वाल्ल्युः लित्स्वरेणोत्तरपदस्याद्युदात्तत्वं कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे-नसएवशिष्यते । उद्यतस्रुचे यमउपरमे अस्मादुत्पूर्वान्निष्ठेतिक्तप्रत्यये अनुदात्तोपदेशेत्यादिना अनुनासिकलोपः यतिरनन्तरइतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् उद्यतास्रुक्येनेतिबहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । वेद द्व्यचोऽतस्तिङ्इतिसंहितायांदीर्घत्वम् ॥ ५ ॥

५. अग्नि ! तुम ईप्सित-फल-दाता और पुष्टिकारक हो। यज्ञ-पात्र उठाने के समय यजमान तुम्हारा यश गाता है। जो यजमान तुम्हें वषट्कार से युक्त आहुति प्रदान करता है, हे एकमात्र अन्नदाता अग्नि ! उसे तुम पहले और पीछे समस्त लोक को प्रकाश देते हो।

त्वम॑ग्ने वृजि॒नव॑र्तनिं॒ नरं॒ सक्म॑न्पिपर्षि वि॒दथे॑ विचर्षणे । यः शूर॑साता॒ परि॑तक्म्ये॒ धने॑ द॒भ्रेभि॑श्चि॒त्सम्ऋ॑ता॒ हंसि॒ भूय॑सः ॥ ६ ॥

त्वम् । अग्ने । वृजिनऽवर्तनिम् । नरम् । सक्मन् । पिपर्षि ।
विदथे । विऽचर्षणे । यः । शूरऽसाता । परिऽतक्म्ये । धने ।
दभ्रेभिः । चित् । सम्ऽऋता । हंसि । भूयसः ॥ ६ ॥

हेविचर्षणे विशिष्टज्ञानयुक्ताग्ने त्वंवृजिनवर्तनिंविस्तृतमार्गसदाचाररहितंनरंपुरुषंसक्मन् सच-नीयेसमवेतुंयोग्येविदथेकर्मणि पिपर्षिपालयसिपूरयसिवासत्कर्मानुष्ठानयुक्तंकरोषीत्यर्थः यस्त्वं-परितक्म्येपरितोगन्तव्येधने धनवदशूराणांभियतमे शूरसाता शूरैःसंभजनीयेयुद्धेदभ्रेभिश्चिदल्पै-रपिशौर्यरहितैःपुरुषैः दभ्रमर्भकमित्यल्पस्येतियास्कः । सम्ऋतासम्यक्प्रयोक्तुंभावेसतितदनुग्रहा-र्थंभूयसःप्रौढान्सविपक्षिणः शत्रून्हंसिमारयसि ईदृशस्त्वमग्निमेत्यर्थः ॥ वृजिनवर्तनिं वृजिना वर्तनिर्यस्येतिबहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । सक्मन् षचसमवाये अन्येभ्योपिदृश्यन्तइतिमनि-न् नेड्वशिकृतीतिइट्प्रतिषेधः न्यंकादित्वात्कुत्वं सुपांसुलुगितिसप्तम्यालुक् । पिपर्षि पृपालन-पूरणयोः सिपि श्लौ द्विर्भावउरत्वहलादिशेषाः अर्तिपिपर्त्योश्चेत्यभ्यासस्येत्त्वम् । शूरसा-

१ वृषभः ऋषिवृषिभ्यांकिदित्यभच् । २ स्रुचे स्रुवःकःचिस्रुवइकारउच्चारणार्थः ककार-चकारःअवशिष्यते । ३ श्रवाय्यः श्रुदक्षीत्यादिनाआय्यः ४ वृजिनवर्तनिं वृजेःकिच्चेतिइनच् वृतेश्चेतिअनिः ५ विदथे रुविदिभ्यांङ्गिदितिअथप्रत्ययः । ६ नि० ३. २०. ।

ता शुगवौ शुचिचिमीनांदीर्घश्चेति शूरशब्दो रन्प्रत्ययान्त आद्युदात्तः षनषणसंभक्तावित्यस्मा-द् क्तिजन्तः सातिशब्दः जनसनखनांसञ्झलोरित्यात्वम् शूराणांसातिः संभजनमत्रेति बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं सुपांसुलुगितिसप्तम्याडादेशः । परितक्म्ये तकहसने अस्मादौ-णादिकोभावेमक् वदर्हवोतिछन्दसिचेतियः मादयोगताद्यर्थेप्रथमयेतिसमासे अव्ययपूर्वपदप्र-कृतिस्वरत्वम्। दभ्रेभिः दंभुदंभे स्फायितञ्चीत्यादिनारक् बहुलंछन्दसीतिभिसऐसादेशाभावः । समृता गतिरनन्तरइतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वं पूर्ववदाकारः । हंसि हन्तेःसिपि नश्चापदान्तस्यझली-त्यनुस्वारः यद्वृत्तयोगादनिघातः । भूयसः बहोर्लोपोभूचबहोरितिबहुशब्दादुत्तरस्येयसुनई-कारलोपः बहोर्भूभावश्च नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् ॥ ६ ॥

६. विशिष्ट-ज्ञान-शाली अग्नि ! तुम कुमार्ग-गामी पुरुष को उसके उद्धार-योग्य कार्य में नियुक्त करो। युद्ध के चारों ओर विस्तृत और अच्छी तरह प्रारम्भ होने पर तुम अल्प-संख्यक और वीरता-विहीन पुरुषों के द्वारा बड़े-बड़े वीरों का भी वध करते हो।

त्वंतमग्ने अमृतत्वउत्तमेमर्तंदधासिश्रवसेदिवेदिवे। यस्तातृषाणउभया-यजन्मनेमयःकृणोषिप्रयआचसूरये ॥ ७ ॥

त्वम् । तम् । अग्ने । अमृतऽत्वे । उत्ऽतमे । मर्तम् । दधासि ।
श्रवसे । दिवेऽदिवे । यः । ततृषाणः । उभयाय । जन्मने ।
मयः । कृणोषि । प्रयः । आ । च । सूरये ॥ ७॥

हेअग्नेत्वंतंमर्तं तथाविधंत्वत्सेविनंमनुष्यं दिवेदिवे प्रतिदिनं श्रवसेन्नार्थं उत्तमे अमृ-तत्वे उत्कृष्टे मरणरहितेपदेदधासि धारयसि योयजमानउभयायजन्मने द्विविधजन्मार्थं द्वि-पदांचतुष्पदांलाभायेत्यर्थः ततृषाणः अतिशयेनतृष्णायुक्तोभवति तस्मैसूरये अभिज्ञाययजमा-नाय मयः सुखं यद्वैसुखंतन्मयइतिश्रुत्यन्तरात्। प्रयश्च अन्नमपि आकृणोषिसर्वतःकरोषि ॥ ततृषाणः ञितृषापिपासायां लिटःकानच् चित्त्वादन्तोदात्तत्वं संहितायांदीर्घश्छान्दसः। कृणोषि कृविहिंसाकरणयोश्च धिन्विकृण्व्योरचेत्युप्रत्ययः चादिलोपेविभाषेति निघातप्रतिषेधः॥ ७॥

७. अग्नि ! तुम अपने उस सेवक मनुष्य को, अनुदिन अन्न के लिए, उत्कृष्ट और अमरपद पर प्रतिष्ठित करते हो। जो स्वर्ग-लोक और जन्मान्तर की प्राप्ति या उभय-रूप जन्म के लिए अतीव पिपासु है, उस ज्ञानी यजमान को सुख और अन्न दो।

त्वंनोअग्नेसनयेधनानांयशसंकारुंकृणुहिस्तवानः। ऋध्यामकर्मापसानवेनदेवैर्द्यावापृथिवीप्रावतंनः ॥ ८ ॥

---

१ तै० ब्रा० २. २. ९।

त्वम् । नः । अग्ने । सनयै । धनानाम् । यशसम् । कारुम् ।
कृणुहि । स्तवानः । ऋध्याम । कर्म । अपसा । नवेन । देवैः ।
द्यावापृथिवी इति । प्र । अवतम् । नः ॥ ८ ॥

हेअग्ने स्तवानः स्तूयमानस्त्वंनोस्माकं धनानांसनयेदानार्थं यशसंयशोयुक्तं कारुंकर्मणाकर्तारंपुत्रंकृणुहिकुरु नवेननूतनेन अपसापुत्रेण त्वद्दत्तेनपुत्रेणकर्मयागदानादिरूपं ऋध्यामवर्धयामहे द्यावापृथिवीउभेदेवते देवैरन्यैःसहनोस्मान् प्रावतं प्रकर्षेणरक्षतम् ॥ यशसं अर्शआदित्वादच्प्रत्ययः व्यत्ययेनप्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं यद्वा सर्वप्रातिपदिकेभ्यःक्विप्वक्तव्यइतियशस्शब्दात्क्विप् तस्यप्रत्ययान्तस्य सनाद्यन्तधातुसंज्ञायां क्विप्चेतिक्विप् प्रत्ययान्तधातोःसतिशिष्टत्वाद्धातोरित्यन्तोदात्तत्वम् । कृणुहि उतश्चप्रत्ययाच्छन्दोवावचनमितिहेर्लुगभावः । स्तवानः सम्यानच्स्तुवइतिबहुलवचनात् केवलस्यापिस्तौतेरानच्प्रत्ययः वृषादित्वादाद्युदात्तत्वम् । ऋध्याम ऋधुवृद्धौ बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यलुक् यासुटउदात्तत्वम् । द्यावापृथिवी दिवोद्यावेतिद्यावादेशः आमन्त्रितानुदात्तत्वम् ॥ ८ ॥

८. अग्नि ! हम धन-लाभ के लिए तुम्हारी स्तुति करते हैं। तुम यशस्वी और यज्ञकर्ता पुत्रदान करो। नये पुत्र के द्वारा यज्ञ-कर्म की हम वृद्धि करेंगे। हे द्यु और पृथिवी ! देवों के साथ हमें सुचारु-रूप से बचाओ।

नवमीमृचमाह—

त्वंनोअग्नेपित्रोरुपस्थआदेवोदेवेष्वनवद्यजागृविः । तनूकृद्बोधिप्रमतिश्चकारवेत्वंकल्याणवसुविश्वमोपिषे ॥ ९ ॥

त्वम् । नः । अग्ने । पित्रोः । उपऽस्थे । आ । देवः । देवेषु ।
अनवद्य । जागृविः । तनूऽकृत् । बोधि । प्रऽमतिः । च ।
कारवे । त्वम् । कल्याण । वसु । विश्वम् । आ । ऊपिषे ॥ ९ ॥

हेअनवद्य दोषरहिताग्ने देवेषु सर्वेषुमध्ये जागृविर्जागरूकस्त्वं पित्रोर्मातृपितृरूपयोर्द्यावापृथिव्योरुपस्थे समीपस्थाने वर्तमानःसन् नोस्माकंतनूकृत् पुत्ररूपशरीरकारीभूत्वा बोधिबुध्यस्व अनुगृहाणेत्यर्थः तथा कारवे कर्मकर्त्रे यजमानाय प्रमतिश्चअनुग्रहरूपप्रकृष्टमतियुक्तश्चभवेतिशेषः हेकल्याणमङ्गलरूपाग्नेत्वंविश्वंवसुसर्वमपिधनं ओपिषे यजमानार्थमावपसि ॥ उपस्थे ष्ठुपिस्थइतितिष्ठतेःकःप्रत्ययः आतोलोपइटिचेत्याकारलोपः मरुद्वृधादीनांछन्दस्युपसंख्यानमितिपूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । जागृविः जागृनिद्राक्षये जॄशॄस्तृजागृभ्यःक्विन्नितिक्विन् नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । बोधि बुधअवगमने बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् वाछन्दसीतिहेरपित्वस्य

विकल्पितत्वेनपित्त्वात् अङित्त्वेसति अङितश्चेतिहेर्धिरादेशः लघूपधगुणः धातोरन्त्यलोपश्छान्दसः। प्रमतिः मनज्ञाने क्तिनि अनुदात्तोपदेशेत्यादिना अनुनासिकलोपः प्रकृष्टामतिर्यस्येति बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्। ऊर्धिषे टुवप्बीजसन्ताने छान्दसेलिटि थासःसे वचिस्वपीत्यादिनासंप्रसारणपरपूर्वत्वे द्विर्भावहलादिशेषौ कादिनियमादिट् ॥ ९ ॥

९. निर्दोष अग्निदेव ! तुम सब देवों में जागरूक हो। अपने पितृ-मातृ-रूप द्यावा-पृथिवी के पास रहकर और हमें पुत्र-दान करके अनुग्रह करो। यज्ञ-कर्त्ता के प्रति प्रसन्न-बुद्धि बनो। कल्याण-वाही अग्नि ! तुम यजमान के लिए संसार का सब तरह का अन्नप्रदान करो।

त्वमग्नेप्रमतिस्त्वंपितासिनस्त्वंवयस्कृत्तवजामयोवयम्। संत्वारायः शतिनःसंसहस्रिणःसुवीरंयन्तिव्रतपामदाभ्य ॥ १० ॥ ३३ ॥

त्वम्। अग्ने। प्रऽमतिः। त्वम्। पिता। असि। नः। त्वम्। वयःऽकृत्। तवं। जामयः। वयम्। सम्। त्वा। रायः। शतिनः। सम्। सहस्रिणः। सुऽवीरम्। यन्ति। व्रतऽपाम्। अदाभ्य ॥ १० ॥ ३३ ॥

हेअग्ने त्वंप्रमतिः अस्मदनुग्रहरूपप्रकृष्टमतियुक्तोसि तथात्वंनोस्माकं पितापालकोसि तथात्वंवयस्कृत् आयुष्यप्रदोसि वयमनुज्ञातारस्तवजामयोबन्धवः हेअदाभ्य केनाप्यहिंसनीयाग्ने सुवीरं शोभनपुरुषयुक्तं व्रतपां कर्मणःपालकं त्वात्वां शतिनःशतसंख्यायुक्ताः रायोधनानि संयन्ति सम्यक्प्राप्नुवन्ति तथासहस्रिणः सहस्रसंख्याकाःरायः संयन्ति ॥ सुवीरं बहुव्रीहौनञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वेप्राप्ते वीरवीर्यौचेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम्। अदाभ्य दभिःप्रकृत्यन्तरमस्तीतिकेचिदाहुः दभेश्चेतिवक्तव्यमितिण्यत् ॥ १० ॥

१०. अग्नि ! तुम हमारे लिए प्रसन्न-मति हो; तुम हमारे पितृ-रूप हो। तुम परमायु के दाता हो; हम तुम्हारे बन्धु हैं। हिंसारहित अग्नि ! तुम शोभन पुरुषों से युक्त और व्रत-पालक हो। तुम्हें सैकड़ों-हजारों धन प्राप्त हों।

त्वामग्नेप्रथममायुमायवेदेवाअकृण्वन्नहुषस्यविश्पतिम्। इळामकृण्वन्मनुषस्यशासनींपितुर्यत्पुत्रोममकस्यजायते ॥ ११ ॥

त्वाम्। अग्ने। प्रथमम्। आयुम्। आयवे। देवाः। अकृण्वन्। नहुषस्य। विश्पतिम्। इळाम्। अकृण्वन्। मनुषस्य। शासनीम्। पितुः। यत्। पुत्रः। ममकस्य। जायते ॥ ११ ॥

हेअग्ने त्वां प्रथमंपुरा देवाः आयवेआयोर्मनुष्यरूपस्यनहुषस्यएतन्नामकराजविशेषस्य आयुंमनुष्यरूपं विश्पतिंसेनापतिमकृण्वन्कृतवन्तः तथामनुष्यस्यमनोः इळां एवन्नामधेयांपुत्रींशासनींधर्मोपदेशकर्त्रीमकृण्वन्कृतवन्तः तथाचतैत्तिरीयैराम्नायते—इडावैमानवीयज्ञानुकाशिन्यासीदिति[1]। वाजसनेयिनोप्येवमामनन्ति—मयाजानुयाजानांमध्येमामवकल्पयमया सर्वानवाप्स्यसिकामानितिसामनुमन्त्रशादितिपवशादिति। यद्यदाममकस्यमदीयस्यहिरण्यरूपसंबन्धिनोपःपिताङ्गिरास्तस्यपितुःपुत्रोजायते तदानींहिअग्नेत्वमेवपुत्ररूपआसीरितिशेषः ॥ आयवेषष्ठ्यर्थेचतुर्थीवक्तव्येतिचतुर्थी। नहुषस्य णहबन्धने नहिकलिहन्यतिंउसिण्यउषच् पृषादित्वादाद्युदात्तत्वम्। विश्पतिं परादिश्छन्दसिबहुलमितिउत्तरपदाद्युदात्तत्वम्। मनुषस्य मनेर्निदित्युषच् नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् बाहुलकाद्दृद्ध्यभावः। शासनीं शिष्यतेअनयेतिशासनी करणाधिकरणयोश्चेतिल्युट् टिड्ढाणञित्यादिनाङीप् ङित्स्वरेणाद्युदात्तत्वम्। ममकस्य ममेदमित्यर्थेतस्येदमित्यणि तवकममकावेकवचनेइत्यस्मच्छब्दस्यममकादेशः संज्ञापूर्वकोविधिरनित्यइतिवृद्ध्यभावः व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् ॥ ११ ॥

११. अग्नि! देवों ने पहले पुरुरवा के मानवरूपधारी पौत्र नहुष का तुम्हें मनुष्य शरीरवान् सेनापति बनाया। साथ ही उन्होंने इला को मनु की धर्मोपदेशिका भी बनाया था। जिस समय मेरे पिता अङ्गिरा ऋषि के पुत्र-रूप से तुमने जन्म ग्रहण किया था।

त्वंनोअग्नेतवदेवपायुभिर्मघोनोरक्षतन्वश्चवन्द्य। त्रातातोकस्यतनयेगवामस्यनिमेषंरक्षमाणस्तवव्रते ॥ १२ ॥

त्वम्। नः। अग्ने। तव। देव। पायुऽभिः। मघोनः। रक्ष। तन्वः। च। वन्द्य। त्राता। तोकस्य। तनये। गवाम्। असि। अनिऽमेषम्। रक्षमाणः। तव। व्रते ॥ १२ ॥

हेवन्द्य वन्दनीयाग्नेदेव तवपायुभिस्त्वदीयैःपालनैःमघोनोधनयुक्तान्नोस्मान्रक्ष तथातन्वश्च तनूःपुत्रदेहानपिरक्ष तोकस्यास्मदीयस्यपुत्रस्ययस्तनयोस्मत्पौत्रादिस्तवव्रतेत्वदीयेकर्मणि अनिमेषंनिरन्तरंरक्षमाणः सावधानोवर्ततेतस्मिन्तनयेगवांसन्निवासांगवांत्राताररक्षकोसि ईदृशस्यतवास्मद्रक्षणेकिमुवक्तव्यमित्यर्थः॥ मघोनः शसि श्वयुवमघोनामतद्धितइतिसम्प्रसारणम्। तन्वः सुपांसुलुगितिशसोजसादेशः पूर्वसवर्णदीर्घस्यदीर्घाज्जसिचेतिप्रतिषेधः उदात्तस्वरितयोर्यणइतिस्वरितत्वम् शसि हि उदात्तयणोहल्पूर्वादितिविभक्त्युदात्तत्वंस्यात् ॥ १२॥

१२. वन्दनीय अग्नि! हम धनवान् हैं। तुम रक्षण-शक्ति-द्वारा हम लोगों की और हमारे पुत्रों की देह की रक्षा करो। हमारा पौत्र तुम्हारे व्रत में निरन्तर नियुक्त है। तुम उसकी गौओं की रक्षा करो।

---

१ इळां इलस्वप्नक्षेपणयोःकिप्रहुलम्त्वादाप्। २ तै० ब्रा० १. १. ४.।

त्रयोदशीमृचमाह—

त्वमग्नेयज्यवेपायुरन्तरोऽनिषङ्गायचतुरक्षइध्यसे। योरातहव्योऽवृकायधायसेकीरेश्चिन्मन्त्रंमनसावनोषितम् ॥ १३ ॥

त्वम्। अग्ने। यज्यवे। पायुः। अन्तरः। अनिषङ्गाय। चतुःऽअक्षः। इध्यसे। यः। रातऽहव्यः। अवृकाय। धायसे। कीरेः। चित्। मन्त्रम्। मनसा। वनोषि। तम् ॥ १३ ॥

हेअग्ने त्वंयज्यवेयज्योर्यजमानस्यपायुःपालकः अन्तरःसमीपवर्तीसन् अनिषङ्गायरक्षोभिरसंबद्धाययज्ञायचतुरक्षःदिक्चतुष्टयेपिइन्द्रियस्थानीयज्वालायुक्तः इध्यसेदीप्यसे अवृकाय[1]अहिंसकायधायसेपोषकायतुभ्यंरातहव्योदत्तहविष्कोयोयजमानोस्ति कीरेश्चित् स्तोतुरेव सतस्तस्यसंबन्धिनंमन्त्रंत्वदीयस्तोत्ररूपंमनसात्वदीयेनचित्तेनवनोषियाचसि ॥ यज्यवे यजिमनिशुन्धीत्यादिनायजतेर्युप्रत्ययःवृषादित्वादाद्युदात्तः। पायुः कृवापाजीत्यादिनाउण्प्रत्ययः आतोयुक्चिण्कृतोरितियुगागमः। अनिषङ्गाय षञ्जसङ्गे नविद्यतेनिषङ्गोस्येतिबहुव्रीहौनञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम्। चतुरक्षः चत्वार्यक्षीणिज्वालारूपाणियस्यासौचतुरक्षः बहुव्रीहौसक्थ्यक्ष्णोरितिसमासान्तःषच्प्रत्ययः चितइत्यन्तोदात्तत्वम्। धायसे वहिहाधाञ्भ्यश्छन्दसीत्यसुन् णिदित्यनुवृत्तेरातोयुक्चिण्कृतोरितियुगागमः। कीरेः कृतसंशब्दने अस्माण्ण्यन्तादचइरितीप्रत्यये णिलोपेधातोरन्त्यलोपश्छान्दसः। मन्त्रं मत्रिगुप्तभाषणे पचाद्यचि वृषादिषुपाठादाद्युदात्तत्वम्। वनोषि वनुयाचने तनादिकृञ्भ्यउः प्रत्ययस्वरः ॥ १३ ॥

१३. अग्नि! तुम यजमान-रक्षक हो। यज्ञ को बाधा-शून्य करने के लिए पास में रहकर यज्ञ के चारों ओर दीप्तिमान् हो। तुम अहिंसक और पोषक हो। तुम्हें जो हव्य दान करता है, उस स्तोत्र-कर्त्ता के मंत्र को तुम ध्यान से ग्रहण करते हो।

चतुर्दशीमृचमाह—

त्वमग्नउरुशंसायवाघतेस्पार्हंयद्रेक्णःपरमंवनोषितत्। आध्रस्यचित्प्रमतिरुच्यसेपिताप्रपाकंशास्सिप्रदिशोविदुष्टरः ॥ १४ ॥

त्वम्। अग्ने। उरुऽशंसाय। वाघते। स्पार्हम्। यत्। रेक्णः। परमम्। वनोषि। तत्। आध्रस्य। चित्। प्रऽमतिः। उच्यसे। पिता। प्र। पाकम्। शास्सि। प्र। दिशः। विदुःऽतरः ॥ १४ ॥

१ सृवृभूशुषीत्यादिनाकन्नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम्।

हेअग्नेत्वं उरुशंसाय बहुभिःस्तोतव्याय वाघते ऋत्विजेतदुपकारार्थंस्पार्हंस्पृहणीयं परममुत्तमंयद्रेक्णोधनमस्तितद्धनंवनोषिअनुष्ठातालभतामितिकामयसे तथात्वंआध्रस्यचित् सर्वसोधारणीयस्यपोषणीयस्यदुर्बलस्ययजमानस्यापिप्रमतिः प्रकृष्टबुद्धियुक्तःपितापालकइत्यभिधीयसे तथाविदुष्टरोतिशयेनाभिज्ञस्त्वंपाकंशिशुं पोतःपाकोर्भकोडिंभइत्यभिधानात् यास्कोप्येवमाह—पाकःपक्तव्योभवति[1]। तथाविधंयजमानंप्रशास्सि । प्रकर्षेणानुशिष्टंकरोषि तथादिशः प्राच्यादिकाः प्रशास्सि त्वदीयशासनाभावेनुष्ठातॄणांविभ्रमःस्यात् तथाचश्रूयते—देवावैदेवयजनमध्यवसायदिशोनप्राजानन्निति । सभ्रमोदक्षिणदिग्गतोग्निनानिवर्त्यते तद्रूपितन्नैवाम्नातम्—पथ्या स्वस्तिमयजन्प्राचीमेवतयादिशंप्राजानन्नग्निनादक्षिणेति[2] । ऐतरेयिणापितथैवाम्नातम्—अथोएनंवरमवृणीतमय्यैवप्राचींदिशंप्रजानाथाग्निनादक्षिणामिति[3] ॥ उरुशंसाय शंसुस्तुतौ शस्यतइतिशंसः कर्मणिघञ् ञित्स्वरेणाद्युदात्तत्वं कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेनसएवशिष्यते । स्पार्हं स्पृहासंबन्धि तस्येदमित्यण् । रेक्णः रिचिर्विरेचने रिचेर्धनेचिच्चेत्यसुन् नकारान्तुहागमः चजोःकुघिण्ण्यतोरितिकुत्वम् । आध्रस्य ध्रैतृप्तौ आदेचउपदेशेशितीत्यात्वे आतश्चोपसर्गेइतिकप्रत्ययः । शास्सि शासुअनुशिष्टौ अदादित्वाच्छपोलुक् पित्त्वादनुदात्तत्वेधातुस्वरः । पाकंचप्रशास्सि दिशश्चप्रशास्सीतिअत्रचार्थोगम्यते अतश्चादिलोपेविभागेविप्रथमातिङ्विभक्तिर्नेनिहन्यते । विदुष्टरः विद्वच्छब्दात्तरपि अयस्मयादीनिच्छन्दसीतिभसंज्ञायां वसोःसंप्रसारणमितिसंप्रसारणं परपूर्वत्वं शासिवसीतिषत्वं तरपःपित्त्वादनुदात्तत्वे वसोः स्वरेणोकारउदात्तः ॥ १४ ॥

१४. अग्नि ! तुम्हारा स्तोता ऋत्विक् जैसे अभिलषित और परम धन प्राप्त करे, वैसी तुम इच्छा करो। संसार कहता है कि, तुम पालनीय या दुर्बल यजमान के लिए प्रसन्न-मति पितृ-स्वरूप हो। तुम अत्यन्त पारज्ञाता हो। अज्ञ यजमान को शिक्षा दो। साथ ही सब दिशाओं का निर्णय भी कर दो।

त्वम॑ग्ने॒ प्रय॑तदक्षिणं॒ नरं॒ वर्मे॑व स्यू॒तं परि॑ पासि वि॒श्वतः॑। स्वा॒दु॒क्षद्मा॒ यो व॑स॒तौ स्यो॑न॒कृज्जी॑वया॒जं यज॑ते॒ सो॑प॒मा दि॒वः ॥ १५ ॥३४॥

त्वम् । अ॒ग्ने॒ । प्रय॑तऽदक्षिणम् । नर॑म् । वर्म॑ऽइव । स्यू॒तम् । परि॑ । पा॒सि॒ । वि॒श्वतः॑ । स्वा॒दु॒ऽक्षद्मा॑ । यः । व॒स॒तौ । स्यो॒न॒ऽकृत् । जी॒व॒ऽया॒जम् । यज॑ते । सः । उ॒प॒ऽमा । दि॒वः ॥ १५ ॥३४॥

हेअग्ने त्वंप्रयतदक्षिणंयेनयजमानेनऋत्विग्भ्योदक्षिणादत्ता तादृशं नरंपुरुषंयजमानं विश्वतः सर्वतः परिपासिसम्यक्पालयसि तत्रदृष्टान्तः—स्यूतं निश्छिद्रत्वेनसूचीभिः सम्यक्-

---

१ नि० ३. १२. । २ तै० सं. ६. १. ५. । ३ ऐ० ब्रा० १. ७. ।

निष्पादितं वर्मेव यथा कवचं युद्धे पालयति तद्वत् स्वादुक्षद्मा स्वादन्नः वसतौ निवासभूते स्वगृ-हे स्योनकृत् अतिथीनां सुखकारी यो यजमानो जीवयाजं जीवयजनसहितं यज्ञं यद्वा जीवनि-ष्पाद्यं यजते अनुतिष्ठति स यजमानो दिवः स्वर्गस्योपमा दृष्टान्तो भवति यथा स्वर्गोऽनुष्ठातॄन् सुखय-ति तथायमपि ऋत्विगादीनित्यर्थः ॥ स्यूतं षिवु तन्तुसन्ताने निष्ठायां यस्य विभाषेतीट्प्रतिषे-धः छ्वोः शूडनुनासिके चेति वकारस्य ऊठादेशः । स्वादुक्षद्मेति स्वादु क्षद्म यस्य क्षदतिरत्तिकर्मा अ-न्येभ्योऽपि दृश्यन्त इति मनिन् नित्त्वादाद्युदात्तत्वे उत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं बहुव्रीहौ तुल्यस्वरपयेन । जी-वयाजं जीवाः ऋत्विज इज्यन्ते दक्षिणाभिः पूज्यन्तेऽनेनेत्यधिकरणे घञ् कुत्वाभावश्छान्दसः यद्वा जी-वैः पशुभिर्यजनं जीवयाजः याजयतेर्घञ् णेरनिटीति णिलोपस्य अचः परस्मिन्निति स्थानि-वद्भावाच्चजोः कु घिण्ण्यतोरिति कुत्वाभावः थाथादिस्वरेणोत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । सोपमा सो-पिलोपे चेत्याद्गुणमिति संहितायां सोर्लोपः । दिवः ऊडिदमिति विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ १५ ॥

१५. अग्नि ! जिस यजमान ने ऋत्विकों को दक्षिणा दी है, उसकी सुन्दर सिलाई किये हुए कवच की तरह, अच्छी तरह, रक्षा करो। जो यजमान सुस्वादु अन्न-द्वारा अतिथियों को सुखी करके अपने घर में जीव-तृप्तिकारी या जीवों-द्वारा विधीयमान यज्ञानुष्ठान करता है, वह स्वर्गीय उपमा का पात्र होता है।

इति प्रथमस्य द्वितीये चतुस्त्रिंशो वर्गः ॥ ३४ ॥

इमामग्न इत्यनया अनाहिताग्निरार्त्विज्यं कृत्वा स्वामनाहुर्ति जुहुयात् ऋत्विजो वृणीत इति ख-ण्डे—एवमनाहिताग्निर्गृहे इमामग्ने शरणिं मीमृषो न इति सूत्रितम् ।

इ॒माम॑ग्ने श॒रणिं॑ मीमृषो न इ॒मम॑ध्वा॑नं॒ यम॑गा॑म दू॒रात् । आ॒पिः पि॒ता प्रम॑तिः सो॒म्यानां॒ भृमि॑रस्यृषि॒कृन्मर्त्या॑नाम् ॥ १६ ॥

इ॒माम् । अ॒ग्ने॒ । श॒र॒णिम् । मी॒मृ॒षः॒ । नः॒ । इ॒मम् । अध्वा॑नम् । यम् । अगा॑म । दू॒रात् । आ॒पिः । पि॒ता । प्रऽम॑तिः । सो॒म्याना॑म् । भृमिः॑ । अ॒सि॒ । ऋ॒षि॒ऽकृत् । मर्त्या॑नाम् ॥ १६ ॥

हे अग्ने नोऽस्मत्संबन्धिनीमिमामिदानीं संपादितां शरणिं हिंसां व्रतलोपरूपां मीमृषः क्षमस्व तथा त्वदीयसेवां अग्निहोत्रादिरूपां परित्यज्य दूराद्दूरदेशं यमिमम् अध्वानं अगाम वयं गतवन्तः तमपि क्षम-स्वेति शेषः सोम्यानां सोमार्हाणामनुष्ठातॄणां मर्त्यानां त्वमाप्यादिगुणयुक्तोऽसि आपिः प्रापणीयः पि-ता पालकः प्रमतिः प्रकृष्टमननयुक्तः भृमिः भ्रामकः कर्मनिर्वाहक इत्यर्थः ऋषिकृत् दर्शनकारी अनुष्ठि-तॄणामध्यक्षो भवसीत्यर्थः ॥ शरणिं शॄ हिंसायामित्यस्मादौणादिकः अनिप्रत्ययः । मीढ्वः

मृषस्तितिक्षायां अस्मात्णौ चङि गुणेमाते नित्यंछन्दसीतिउपधाऋकारस्यऋकारादेशः णिलोप-द्विर्भावहलादिशेषोरदत्वसन्वद्भावेत्वदीर्घत्वानि तिङ्ङतिङ्इतिनिघातः । अगाम इणगतौ इणो-गालुङीतिगादेशः गातिस्थेतिसिचोलुक् अडागमउदात्तः । भ्रमिः भ्रमुअनवस्थाने भ्रमेःसंप्रसा-रणंचेतीन्प्रत्ययः संप्रसारणेपरपूर्वत्वं इगुपधात्किदित्यनुवृत्तेःकित्वाद्गुणप्रतिषेधः नित्त्वादाद्युदा-त्तत्वम् ॥ १६ ॥

१६. अग्नि ! हमारे इस यज्ञ-कार्य की भ्रान्ति को क्षमा करो और बहुत दूर से आकर कुमार्ग में जो पड़ गया है, उसे क्षमा करो। सोम का यज्ञ करनेवाले मनुष्यों के लिए तुम सरलता से प्राप्य हो, पितृ-तुल्य हो, प्रसन्न-मति और कर्म-निर्वाहक हो। उन्हें प्रत्यक्ष दर्शन दो।

मनुष्वद॑ग्ने अङ्गिर॒स्वद॑ङ्गिरो ययाति॒वत्सद॑ने पूर्व॒वच्छु॑चे । अच्छ॑ या॒ह्या व॑हा॒ दैव्यं॒ जन॒मा सा॑दय ब॒र्हिषि॒ यक्षि॑ च प्रि॒यम् ॥ १७ ॥

मनु॒ष्वत् । अ॒ग्ने॒ । अ॒ङ्गि॒र॒स्वत् । अ॒ङ्गि॒रः॒ । य॒या॒ति॒ऽवत् । सद॑ने । पू॒र्व॒ऽवत् । शु॒चे॒ । अच्छ॑ । या॒हि॒ । आ । व॒ह॒ । दैव्य॑म् । जन॑म् । आ । सा॒द॒य॒ । ब॒र्हिषि॑ । यक्षि॑ । च॒ । प्रि॒यम् ॥ १७ ॥

हेशुचे शुद्धियुक्त अङ्गिरोङ्गनशीलहविरादानायतत्रतत्रगमनशीलाग्ने अच्छ आभिमुख्येन सदनेदेवयजनदेशेयाहिगच्छ तत्रचत्वारोदृष्टान्ताः—मनुष्वत् यथामनुरनुष्ठानदेशेगच्छति अङ्गि-रस्वत् यथाचाङ्गिरागच्छति ययातिवत् यथाययातिर्नामराजागच्छति पूर्ववत् अन्येचपूर्वपुरुषाय-थागच्छन्ति यथामन्वादयोयज्ञेगच्छन्तितद्वत् अथवा मन्वादीनांयज्ञेयथात्वंगच्छसितद्वत् गत्वा-चदैव्यंदेवतासमूहरूपंजनमावह अस्मिन्कर्मण्यानय आनीयचबर्हिषिआस्तीर्णेदर्भेआसादय ता-न्देवानुपवेशय उपवेश्यच प्रियमभीष्टंहविर्यक्षिच देहि ॥ मनुष्वत् तेनतुल्यमितिप्रथमार्थेवातिः तस्येवेतिषष्ठ्यर्थेवावतिः अयस्मयादित्वेनभत्वाद्रुत्वाद्यभावः प्रत्ययस्वरः एवमङ्गिरस्वदित्यादि-षु । वह द्व्यचोतस्तिङइतिसंहितायांदीर्घः । यक्षि लोटिबहुलंछन्दसीतिशपोलुक् सेर्ह्यपिच्चेतिहेर-भावश्छान्दसः षत्वकत्वे ॥ १७ ॥

१७. पवित्र अग्निदेव ! हे अङ्गिरा ! मनु, अङ्गिरा, ययाति और अन्यान्य पूर्व-पुरुषों की तरह तुम सम्मुखवर्ती होकर यज्ञदेश में गमन करो, देवों को ले आओ, उन्हें कुशों पर बैठाओ और अभीष्ट हव्यदान करो ।

साग्निचयनेक्रतौ उखासंभरणीयायामिष्टावग्नेर्लक्षणवतःपुरोनुवाक्याएतेनाग्नइत्येषा दर्शपू-र्णमासाभ्यामिष्ट्वेतिखण्डे—एतेनाग्नेब्रह्मणावावृधस्वशक्तीवायत्तेचकृमाविदावा इत्यनेनसूत्रितम् ।

ए॒तेना॑ग्ने॒ ब्रह्म॑णा वावृधस्व॒ शक्ती॑ वा॒ यत्ते॑ चकृ॒मा वि॒दा वा॑ । उ॒त प्र णे॑ष्य॒भि वस्यो॑ अ॒स्मान्त्सं नः॑ सृज सुम॒त्या वाज॑वत्या ॥ १८ ॥ ३५ ॥

एतेन। अग्ने। ब्रह्मणा। वावृधस्व। शक्ती। वा। यत्। ते।
चकृम। विदा। वा। उत। प्र। नेषि। अभि। वस्यः।
अस्मान्। सम्। नः। सृज। सुऽमत्या। वाजऽवत्या॥ १८ ॥३५॥

हेअग्ने एतेनअस्मत्प्रयुक्तेनब्रह्मणामन्त्रेणववृधस्वअभिवृद्धोभव शक्तीवाविदावाअस्मदी-यशक्त्यावास्मदीयज्ञानेनयथेष्टंवयंतवस्तोत्रंचकृम वयंकृतवन्तः एतेनब्रह्मणेतिपूर्वत्रान्वयः उतअपि चअस्माननुष्ठातॄन्वस्यःवसुमत्तरत्वलक्षणंश्रेयः प्रणेषिप्रकर्षेणप्रापय नोस्मान् वाजवत्याप्रभूता-न्नयुक्तयासुमत्याअनुष्ठानविषयया शोभनबुद्ध्यासंसृजसंयोजय। ववृधस्व वृधुवृद्धौ लेट्यडागमः बहुलंछन्दसीतिशपःश्लुः द्विर्भावहलादिशेषोरदत्वानि अभ्यासस्यसंहितायांदीर्घश्छान्दसः। श-क्ती सुपांसुलुगितितृतीयायाःपूर्वसवर्णदीर्घत्वं क्तिनोनित्त्वादाद्युदात्तत्वम्। विदा सावेकाचइतितृ-तीयायाउदात्तत्वम्। नेषि णीञ्प्रापणे बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् उपसर्गादसमासेऽपीतिणत्वम्। सुमत्या मन्क्तिन्नित्यादिनोत्तरपदान्तोदात्तत्वंप्रथमाध्यायेप्रपञ्चितं उदात्तयणोहल्पूर्वादिति विभक्तेरुदात्तत्वम्॥ १८ ॥

१८. अग्नि ! इस मंत्र से वृद्धि को प्राप्त हो। अपनी शक्ति और ज्ञान के अनुसार हमने तुम्हारी स्तुति की। इसके द्वारा हमें विशेष धन दो और हमें अन्न-सम्पन्न शोभन बुद्धि प्रदान करो।

इतिप्रथमस्यद्वितीयेपञ्चत्रिंशोवर्गः॥ ३५ ॥

इन्द्रस्यनुवीर्याणीतिपञ्चदशर्चंद्वितीयंसूक्तं आङ्गिरसोहिरण्यस्तूपऋषिस्त्रिष्टुप्छन्दः इ-न्द्रोदेवता इन्द्रस्यपञ्चोनेत्यनुक्रमणिका अग्निष्टोमेमाध्यंदिनसवने निष्केवल्यशस्त्रे इ-न्द्रस्यनुवीर्याणीतिनिविद्धानीयंसूक्तं निष्केवल्यस्येतिखण्डेसूत्रितम्—इन्द्रस्यनुवीर्याणीत्येत-स्मिन्नैन्द्रींनिविदंदध्यादिति। विषुवत्यपितस्मिन्शस्त्रेएतद्विनियुक्तं विषुवान्दिवाकीर्त्यइतिखण्डे सूत्रितम्—इन्द्रस्यनुवीर्याणीत्येतस्मिन्नैन्द्रींनिविदंशस्त्वेति। महाव्रतेनिष्केवल्येपि एतदेवविनि-युक्तं राथंतरोदक्षिणःपक्षइतिखण्डे—चतस्रः सर्वाःपङ्क्तीर्बृहतीःकरोतीन्द्रस्यनुवीर्याणिप्रवोचमिति।

तत्रप्रथमामृचमाह—

इन्द्रस्यनुवीर्याणिप्रवोचंयानिचकारप्रथमानिवज्री। अहन्नहिमन्वपस्ततर्दप्रवक्षणाअभिनत्पर्वतानाम्॥ १ ॥

इन्द्रस्य। नु। वीर्याणि। प्र। वोचम्। यानि। चकार। प्रथ-मानि। वज्री। अहन्। अहिम्। अनु। अपः। ततर्द। प्र। वक्षणाः। अभिनत्। पर्वतानाम्॥ १ ॥

वज्रीवज्रयुक्तइन्द्रः प्रथमानिपूर्वंसिद्धानिमुख्यानिवीर्याणिपराक्रमयुक्तानिकर्माणिच-कार तस्येन्द्रस्यतानिवीर्याणि नु क्षिप्रंप्रवोचं कानिवीर्याणिइतितदुच्यते अहिंमेघं अहन्हत-वान् तदेतदेकंवीर्यं अनुपश्चादपोजलानि ततर्द हिंसितवान् भूमौनिपातितवानित्यर्थः इदंद्वितीयंवीर्यं पर्वतानांसंबन्धिनीर्वक्षणाः प्रवहणशीलानदीः माभिनत् भिन्नवान् कूलद्वयकर्षणेनप्र-वाहितवानित्यर्थः इदंतृतीयंवीर्यं एवमुत्तरत्रापिद्रष्टव्यम् ॥ वीर्याणि शूरवीरविक्रान्तौ ण्यन्तादचोयदितियत् णेरनिटीतिणिलोपः तित्स्वरितमितिस्वरितत्वं यतोनावइत्याद्युदात्तत्वं नभवति आद्युदात्तत्वेहिसुशब्देनबहुव्रीहौ आद्युदात्तंद्व्यच्छन्दसीत्यनेनैवोत्तरपदाद्युदा-त्तत्वस्यसिद्धत्वात् वीरवीर्यौचेतिपुनस्तद्विधानमनर्थकंस्यात् अतोवगम्यते यतोनावइ-त्याद्युदात्तत्वंवीरशब्देनप्रवर्ततइति अतःपरिशेषात्तित्स्वरितमितिप्रत्ययस्यस्वरितत्वमेव । वोचं अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योङितिच्लेरङादेशः बहुलंछन्दस्यमाङ्योगेपीत्यडभावः चकार ण-लि ञित्स्वरेणप्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् यद्वृत्तयोगादनिघातः । अहन् लङि इतश्चेतीकारलोपे हल्ङ्याब्भ्यइतितकारलोपः । अहिं आङ्पूर्वाद्धन्तेराङि श्रिहनिभ्यांह्रस्वश्चेतीण्प्रत्ययः आङो-ह्रस्वत्वंच चशब्देनचेञ्जोडित् समानेस्यश्वोदात्तइतिडित्त्वं पूर्वपदान्तोदात्तत्वंचानुकृष्यते तत-ष्टिलोपेपूर्वपदस्योदात्तत्वम् । ततर्द उतृदिर्हिंसानादरयोः तिङ्ङतिङइतिनिघातः । वक्षणाः वक्षरोषे कृवमण्डार्थेभ्यश्चेतियुच् चित्स्वरंबाधित्वाव्यत्ययेनप्रत्ययस्वरः ॥ १ ॥

१. वज्रधारक इन्द्र ने पहले जो पराक्रम का कार्य किया था, उसी कार्य का हम वर्णन करते हैं। इन्द्र ने मेघ का वध किया था। अनन्तर उन्होंने वृष्टि की थी। प्रवहमाना पार्वत्य नदियों का मार्ग भिन्न किया था।

द्वितीयामृचमाह—

अहुन्नहिं॒ पर्व॑ते शिश्रिया॒णं त्वष्टा॑स्मै॒ वज्रं॑ स्व॒र्यं॑ ततक्ष । वा॒श्रा इ॑व धे॒नव॒ः स्यन्द॑माना॒ अञ्ज॑ः समु॒द्रमव॑ जग्मु॒रापः॑ ॥ २ ॥

अह॑न् । अहि॑म् । पर्व॑ते । शि॒श्रि॒या॒णम् । त्वष्टा॑ । अ॒स्मै॒ ।
वज्र॑म् । स्व॒र्य॑म् । त॒त॒क्ष॒ । वा॒श्राःऽइ॑व । धे॒नव॑ः । स्यन्द॑मानाः ।
अञ्ज॑ः । स॒मु॒द्रम् । अव॑ । ज॒ग्मुः॒ । आप॑ः ॥ २ ॥

पर्वतेशिश्रियाणंआश्रितंअहिंमेघंअहन्हतवान् अस्माइन्द्रायस्वर्यंसुष्ठुप्रेरणीयंयद्वाशब्दनी-यंस्तुत्यं त्वष्टाविश्वकर्मा वज्रंततक्षतनूकृतवान् तेनवज्रेणमेघेभिन्नेसतिस्यन्दमानाः प्रस्रवणयु-क्ताआपः समुद्रमञ्जःसम्यगवजग्मुःप्राप्ताः तत्रदृष्टान्तः—वाश्रावत्सान्प्रतिहंभारवोपेताधेनवइव यथाधेनवःसहसावत्सगृहेगच्छन्तितद्वत्॥ शिश्रियाणं श्रिञ्सेवायां लिटःकानच् द्विर्भावहलादि-

शेषेयथादेशाः चित्वइत्यन्तोदात्तत्वम्। स्वर्यं अगतौ अस्माद्वञ्पूर्वाविकहृद्लोण्यंदिविण्यत् संज्ञापूर्वकोविधिरनित्यइतिवृद्ध्यभावः यद्वा स्वृशब्दोपतापयोरित्यस्मात् णिति पूर्ववद्वृद्ध्यभावः तित्स्वरितमितिस्वरितत्वम्। वाश्यन्तइतिवाश्राः वाशृशब्दे स्फायितञ्चीत्यादिनारक्। जग्मुः उसिगमहनेत्युपधालोपः ॥ २ ॥

२. इन्द्र ने पर्वत पर आश्रित मेघ का वध किया था। विश्वकर्मा या त्वष्टा ने इन्द्र के लिए दूरवेधी वज्र का निर्माण किया था। अनन्तर जिस तरह गाय वेगवती होकर अपने बछड़े की ओर जाती है, उसी तरह धारावाही जल सवेग समुद्र की ओर गया था।

वृषायमाणोऽवृणीतसोमंत्रिकद्रुकेष्वपिबत्सुतस्यं । आसायकंमघवादत्तवज्रमहंन्नेनंप्रथमजामहीनाम् ॥ ३ ॥

वृषऽयमाणः । अवृणीत । सोमम् । त्रिऽकद्रुकेषु । अपिबत् ।
सुतस्य । आ । सायकम् । मघऽवा । अदत्त । वज्रम् । अहन् ।
एनम् । प्रथमऽजाम् । अहीनाम् ॥ २ ॥

वृषायमाणः वृषइवाचरन्निन्द्रः सोममवृणीतवृतवान् त्रिकद्रुकेषुज्योतिर्गौरायुरित्येतन्नामकास्त्रयोयागास्त्रिकद्रुकाउच्यन्ते तेषुसुतस्याभिषुतस्यसोमस्यांशमपिबत्पीतवान् मघवाधनवानिन्द्रः सायकंबन्धकंवज्रं आदत्तस्वीकृतवान् तेनवज्रेणाहीनांमेघानांमध्येप्रथमजांप्रथमोत्पन्नंमेघंअहन्हतवान् ॥ वृषायमाणः वृषइवाचरन् कर्तुःक्यङ्सलोपश्चेतिक्यङ् अकृत्सार्वधातुकयोरितिदीर्घः अदुपदेशाद्धातोरन्तोदात्तत्वे क्यङन्ताद्धातोरन्तोदात्तत्वम्। सायकं षिञ्बन्धने सिनोतीतिसायकः ण्वुल् लित्स्वरेणाद्युदात्तत्वम्। प्रथमजां प्रथमंजायतइतिप्रथमजाः जनसनखनक्रमगमोविट् विड्वनोरित्यात्वम् ॥ ३ ॥

३. बैल की तरह वेग के साथ इन्द्र ने सोम ग्रहण किया था। त्रिकद्रुक यज्ञ अर्थात् ज्योतिष्टोम, गोमेध और आयु नामक त्रिविध यज्ञों में चुवाए हुए सोम का इन्द्र ने पान किया था। धनवान् इन्द्र ने वज्र का सायक ग्रहण किया था और उसके द्वारा अहियों या मेघों के अग्रज को मारा था।

यदिन्द्राहन्प्रथमजामहीनामान्मायिनाममिनाःप्रोतमायाः। आत्सूर्यंजनयन्द्यामुषासंतादीत्नाशत्रुंनकिलाविवित्से ॥ ४ ॥

यत् । इन्द्र । अहन् । प्रथमऽजाम् । अहीनाम् । आत् ।
मायिनाम् । अमिनाः । प्र । उत । मायाः । आत् । सूर्यम् ।
जनयन् । द्याम् । उषसम् । तादीत्ना । शत्रुम् । न । किल ।
विवित्से ॥ ४ ॥

१ पदकालेह्रस्वश्छान्दसः।

उतअपिच हेइन्द्र यत्यदाअहीनांमेघानांमध्येप्रथमजांप्रथमोत्पन्नंमेघंअहन् हतवानसि आत्इदनन्तरं मायिनांमायोपेतानामसुराणांसंबन्धिनीर्मायाःप्रामिनाः प्रकर्षेणनाशितवानसि अनन्तरंसूर्यमुषसं उषःकालंद्यामाकाशंचजनयन्नुत्पादयन्नावरकमेघनिवारणेनप्रकाशयन्वर्तसे तादीत्नातदानीं आवरकान्धकाराभावाच्छत्रुंघातकंवैरिणंनविवित्सेकिल त्वंनलब्धवान् खलु॥ अहन् हन्तेर्लङिइल्ड्याभ्यइतिसिलोपः अड्डागमउदात्तः यद्वृत्तयोगादनिघातः। मायिनां मायाशब्दस्यव्रीह्यादिषुपाठाद्व्रीह्यादिभ्यश्चेतिमत्वर्थीयइनिः। अमिनाः मीञ्हिंसायां क्रैयादिकः मीनातेर्निगमेइतिह्रस्वत्वम्। तादीत्ना तदानीमित्यस्यपृषोदरादित्वाद्वर्णविपर्ययः। किल निपातस्यचेतिदीर्घत्वम्। विवित्से विदुलाभे क्रादिनियमात्प्राप्तइट्श्र्युक्तस्यर्येनभवति ॥४॥

४. जिस समय तुमने मेघों के अग्रज को मारा था, उस समय तुमने मायावियों की माया का विनाश किया था। अनन्तर सूर्य, उषा और आकाश का प्रकाश किया। अन्त को तुम्हारा कोई शत्रु नहीं रहा।

पञ्चमीमृचमाह—

अहन्वृत्रंवृत्रतरंव्यंसमिन्द्रोवज्रेणमहतावधेन। स्कन्धांसीवकुलिशेनाविवृक्णाहिःशयतउपपृक्पृथिव्याः॥५॥३६॥

अहन्। वृत्रम्। वृत्रऽतरम्। विऽअंसम्। इन्द्रः। वज्रेण। महता। वधेन। स्कंधांसिऽइव। कुलिशेन। विऽवृक्णा। अहिः। शयते। उपऽपृक्। पृथिव्याः॥ ५॥ ३६॥

अयमिन्द्रोवज्रेणसर्वपादिवोयोमहान्वधः तेनवज्रेण वृत्रतरंअतिशयेनलोकानामावरकमन्धकाररूपं यद्वा वृत्रैरावरणैः सर्वान्शत्रून् वरति वंवृत्रमेतन्नामकमसुरं व्यंसं विगतांसंछिन्नबाहुर्यथाभवतितथाअहन्हतवान् अंसच्छेदेदृष्टान्तः—कुलिशेनकुठारेण विवृक्णाविशेषतः छिन्नानिस्कंधांसीवयथावृक्षस्कन्धाश्छिन्नाभवन्तितद्वत् तथासति अहिर्वृत्रः पृथिव्याउपरिउपपृक्सामीप्येनसंपृक्तःशयतेशयनंकरोति छिन्नकाष्ठवद्भूमौपततीत्यर्थः॥ वृत्रतरं वृतुवर्तने स्फायितञ्चीत्यादिनाभावे रक्प्रत्ययान्तोवृत्रशब्दः वृत्रेणावरणेनसर्वंवरतीतिवृत्रतरः तरतेः पचाद्यच् परादिश्छन्दसिबहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं तरपितुप्रत्ययेन। व्यंसं बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरितत्वे उदात्तस्वरितयोर्यणइतिस्वरितत्वम्। वधेन हनश्चवधइतिभावेअप् तत्सन्नियोगेनधातोर्वधादेशः सचान्तोदात्तः अन्त्यस्याकारस्य अतोलोपइतिलोपे उदात्तनिवृत्तिस्वरेणप्रत्ययस्योदात्तत्वम्। विवृक्णा ओव्रश्चूछेदने कर्मणिनिष्ठा यस्यविभाषेतीट्प्रतिषेधः ओदितश्चेतिपरत्वान्निष्ठानत्वं तयोरन्यश्चस्त्वेतिपत्वेमाधेनिष्ठादेशः पत्वस्वरप्रत्ययेड्विधिषुसिद्धोवक्तव्यइति नत्वस्यसिद्धत्वेन झल्परत्वाभावात्षत्वंनभवति कुत्वेतुकर्तव्येपदसिद्धमेवेति चोःकुरितिकुत्वं

शेश्छन्दसिबहुलमितिशेर्लोपः गतिरनन्तरइतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् । शयते बहुलंछन्दसीति शेःपरस्यशपोलुगभावः । पृथिव्याः उदात्तयणोहल्पूर्वादितिविभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ ५ ॥

५. संसार में आवरण या अन्धकार करनेवाले वृत्र को महाध्वंसकारी वज्र-द्वारा, छिन्न-बाहु करके विनष्ट किया था। कुठार से काटे हुए वृक्ष-स्कन्ध की तरह अहि या वृत्र पृथिवी पर पड़ा हुआ है।

॥ इतिप्रथमस्यद्वितीयेषट्त्रिंशोवर्गः ॥ ३६ ॥

षष्ठीमृचमाह—

अयोद्धेवदुर्मदआहिजुह्वेमहावीरंतुविबाधमृजीषम् । नातारीदस्यसमृतिंवधानांसंरुजानाःपिपिषइन्द्रशत्रुः ॥ ६ ॥

अयोद्धाऽइव । दुःऽमदः । आ । हि । जुह्वे । महाऽवीरम् । तुविऽबाधम् । ऋजीषम् । न । अतारीत् । अस्य । सम्ऽऋतिम् । वधानाम् । सम् । रुजानाः । पिपिषे । इन्द्रऽशत्रुः ॥ ६ ॥

दुर्मदोदुष्टमदोपेतोदर्पयुक्तोवृत्रः अयोद्धेवयोद्धूरहितइवइन्द्रमाजुह्वेहि आहूतवान्खलु कीदृशं इन्द्रं महावीरंगुणैर्महान्भूत्वा शौर्योपेतं तुविबाधंबहूनांबाधकं ऋजीषं शत्रूणामपार्जकं अस्येदृशस्येन्द्रस्यसंबन्धिनोयेशत्रुवधाःसन्तितेषांवधानांसमृतिंसङ्गमंनातारीव पूर्वोक्तोदुर्मदः तरीतुंनाशक्नोत् इन्द्रशत्रुः इन्द्रःशत्रुर्घातकोयस्यवृत्रस्यतादृशोवृत्रः इन्द्रेणहतोनदीषुपतितःस-न्रुजानाः नदीः संपिपिषे सम्यक्पिष्टवान् सर्वांल्लोकानावृण्वतोवृत्रदेहस्यपातेननदीनांकूला-नितत्स्थंपाषाणादिकंचचूर्णीभूतमित्यर्थः ॥ अयोद्धाइव नविद्यतेयोद्धास्येतिबहुव्रीहौनञोजर-स्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं समासान्तविधेरनित्यत्वाच्छप्रत्ययाभावः । जुह्वे ह्वेञ्स्पर्धायां शब्देच अभ्यस्तस्यचेतिसंप्रसारणं उवङादेशाभावश्छान्दसः यद्वा छन्दस्युभयथेतिसार्वधा-तुकसंज्ञायांहुश्नुवोःसार्वधातुकइतियणादेशः अत्रलक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषालक्ष्यानुरोधाना-श्रीयते इतरथाहिआजुह्वानइत्यादिषुयणादेशोनस्यात् नचैवंसविसातयेहुवेवामित्यादावपितथा स्यादितिवाच्यं अनेकाच्त्वाभावात् अनेकाचइतिहितत्रानुवर्तते प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वं हिचे-तिनिघातप्रतिषेधः । महावीरं महांश्चासौवीरश्चमहावीरः आन्महतइत्यात्वम् । तुविबाधं बाधृविलोडने तुवीन् प्रभूतान्बाधतेइतितुविबाधः पचाद्यच् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । समृ-तिं तादौचेतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् । रुजानाः रुजोभङ्गे रुजन्तिकूलानीतिरुजानानद्यः रुजाना-नद्योभवन्तिरुजन्तिकूलानीतियास्कः । व्यत्ययेनशानच् तुदादिभ्यःशः नुमभावश्छान्दसः अदुप-

१ ऋजीषं अर्जेर्ऋजचेतिर्दमनअर्थव्याख्यायच् यत्सोमस्यपूयमानस्यातिरिच्यतेतदृजीषंतद्यजन। २ नि० ९. ४. ।

देशात्सार्वधातुकानुदात्तत्वे विकरणस्वरः । पिपिषे पिषॢ संचूर्णने व्यत्ययेन लिट् । इन्द्रशत्रुः बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ६ ॥

६. दर्पान्ध वृत्र ने पृथिवी पर अपने समान योद्धा न समझकर महावीर, बहुध्वंसक और शत्रुञ्जय इन्द्र का युद्ध में आह्वान किया था। इन्द्र के विनाश-कार्य से वृत्र त्राण नहीं पा सका। इन्द्र-शत्रु वृत्र ने नदी में गिरकर नदियों को भी पीस दिया।

अपादहस्तोअपृतन्यदिन्द्रमास्यवज्रमधिसानौजघान। वृष्णोवध्रिःप्रतिमानंबुभूषन्पुरुत्रावृत्रोअशयद्व्यस्तः ॥ ७ ॥

अपात् । अहस्तः । अपृतन्यत् । इन्द्रम् । आ । अस्य । वज्रम् । अधि । सानौ । जघान । वृष्णः । वध्रिः । प्रतिऽमानम् । बुभूषन् । पुरुऽत्रा । वृत्रः । अशयत् । विऽअस्तः ॥ ७ ॥

अपात् वज्रेण छिन्नत्वात्पादरहितः अहस्तः हस्तरहितो वृत्रः इन्द्रमुद्दिश्य अपृतन्यत् पृतनां युद्धमैच्छत् द्वैधाधिक्येन बहुधा विद्धोपि युद्धं न परित्यक्तवानित्यर्थः अस्य हस्तपादहीनस्य वृत्रस्य सानौ पर्वतसानुसदृशे प्रौढस्कन्धे अधि उपरि वज्रं आजघान इन्द्र आभिमुख्येन प्रक्षिप्तवान् अत्र कस्यापि युद्धेच्छायां दृष्टान्तः—वध्रिः छिन्नमुष्कः पुरुषः वृष्णो रेतःसेचनसमर्थस्य पुरुषान्तरस्य प्रतिमानं सादृश्यं बुभूषन् प्राप्तुमिच्छन् यथा न शक्नोति तद्वदयमिति शेषः सवृत्रः पुरुत्रा बहुषु अवयवेषु व्यस्तः विविधं क्षिप्तः पातितः सन् अशयत् भूमौ पतितवान् ॥ अपात् बहुव्रीहौ पादशब्दस्यान्त्यलोपश्छान्दसः । अहस्तः बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । अपृतन्यत् सुप आत्मनः क्यच् कव्यध्वरपृतनस्येत्यन्त्यलोपः । बुभूषन् सनि ग्रहगुहोश्चेतीट्प्रतिषेधः । पुरुत्रा देवमनुष्यपुरुषपुरुमर्त्येभ्यो द्वितीयासप्तम्योर्बहुलमिति सप्तम्यर्थे त्राप्रत्ययः । अशयत् व्यत्ययेन परस्मैपदं बहुलं छन्दसीति शपो लुगभावः । व्यस्तः असु क्षेपणे इत्यस्मात् कर्मणि क्तः यस्य विभाषेतीट्प्रतिषेधः गतिरनन्तर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् संहितायामुदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्येत्यनुदात्तस्य स्वरितत्वम् ॥ ७ ॥

७. हाथ और पैर से रहित वृत्र ने युद्ध में इन्द्र को बुलाया था। इन्द्र ने गिरि-सानु-तुल्य प्रौढ़ स्कन्ध में वज्र मारा था। जिस प्रकार वीर्य-हीन मनुष्य पौरुषशाली मनुष्य की समानता करने का व्यर्थ यत्न करता है, उसी प्रकार वृत्र ने भी वृथा यत्न किया। अनेक स्थानों में क्षत-विक्षत होकर वृत्र पृथिवी पर गिर पड़ा।

नदंनभिन्नममुयाशयानंमनोरुहाणाअतियन्त्यापः। याश्चिद्वृत्रोमहिनापर्यतिष्ठत्तासामहिःपत्सुतःशीर्बभूव ॥ ८ ॥

नुदम् । न । भिन्नम् । अमुया । शयानम् । मनः । रुहाणाः ।
अति । यन्ति । आपः । याः । चित् । वृत्रः । महिना ।
परिऽअतिष्ठत् । तासाम् । अहिः । पत्सुतःऽशीः । बभूव ॥ ८ ॥

अमुया अमुष्यां पृथिव्यां शयानंपतितं वृत्रं आपोजलानि अतियन्ति अतिक्रम्य गच्छन्ति तत्रदृष्टान्तः—भिन्नंनदंभिन्नकूलंनदं सिन्धुमिव यथावृष्टिकालेप्रभूताआपोनद्याः कूलंभित्त्वातिक्रम्यगच्छन्तितद्वत् कीदृश्यआपः मनोरुहाणाः नृणांचित्तमारोहन्त्यः पुरावृत्रे जीवतिसति तेननिरुद्धामेघएवस्थितात्रापोभूमौवृष्टानभवन्ति तदानींनृणांमनःखिद्यते हतेतु वृत्रे निरोधरहिताआपोवृत्रस्यशरीरमुल्लंघ्यप्रवहन्ति तदावृष्टिलाभेनमनुष्यास्तुष्यन्तीत्यर्थः ए-तदेवउत्तरार्धेनस्पष्टीक्रियते—वृत्रोजीवनदशायां महिनास्वकीयेनमहिम्नायाश्चित् याएवमेघग-ताआपः पर्यतिष्ठत् परिवृत्य स्थितवान् अहिर्वृत्रोमेघः तासामपांपत्सुतःशीः पादस्याधःशया-नोबभूव यद्यप्यपांपादोनास्ति तथाप्यद्भिर्वृत्रस्याभिलङ्घितत्वात् पादस्याधःशयनमुपपद्यते ॥ भिन्नं रदाभ्यांनिष्ठातोनइतिनत्वम् । अमुया सुपांसुलुगितिविभक्तेर्याजादेशः । शयानं शी-ङःसार्वधातुकेइतिगुणः धातोर्ङित्त्वाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वेधातुस्वरः । रुहाणाः रुहबीजजन्म-निप्रादुर्भावेच व्यत्ययेनशानच् कर्तरिशपिप्राप्तेव्यत्ययेनशः अनित्यमागमशासनमितिवचना-न्मुगभावः अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे विकरणस्वरेप्राप्ते व्यत्ययेनधातुस्वरः । महिना महपूजायां इन्सर्वधातुभ्यइतीन्प्रत्ययः व्यत्ययेनविभक्तेरुदात्तत्वम् यद्वा महिना महिम्ना महच्छब्दस्यपृथ्वादिषुपाठात् तस्यभावइत्यस्मिन्नर्थे पृथ्वादिभ्यइमनिज्वेतिइमनिच्प्रत्ययः टेरितिटिलोपः नित्वइत्यन्तोदात्तत्वम् तृतीयैकवचने अल्लोपेसति उदात्तनिवृत्तिस्वरेणतस्यो-दात्तत्वं मकारलोपश्छान्दसः । पत्सुतःशीः पादस्याधःशेतइतिपत्सुतःशीः क्विप्चेतिक्विप् तस्मिन् पद्दन्नित्यादिनापादशब्दस्यपदादेशः शास्त्रप्रतिषिद्धविषयत्वविशब्दप्रकारवचनेऽपि ... दो-षणोत्पन्नापिदोषत्वादेशोभवतीत्युक्तत्वात् मध्येसुतइतिशब्दोपजनश्छान्दसः यद्वा पादशब्दस्य सप्तमीबहुवचने पदादेशेकृते इतराभ्योपिदृश्यन्तइतिसप्तम्यर्थेतसिल् लुगभावश्छान्दसः ॥ ८ ॥

८. जिस तरह भग्न तटों को लाँघकर नद बहता है, उसी तरह मनोहर जल पतित वृत्र की देह को अतिक्रम करके जा रहा है। जीवितावस्था में अपनी महिमा-द्वारा वृत्र ने जिस जल को बद्ध कर रक्खा था, इस समय वृत्र उसी जल के पद-तल के नीचे सो गया।

नीचावयाअभवद्वृत्रपुत्रेन्द्रोअस्याअववर्धर्जभार । उत्तरासूरधरः पुत्रआसीद्दानुःशयेसहवत्सानधेनुः ॥ ९ ॥

नीचाऽवयाः । अभवत् । वृत्रऽपुत्रा । इन्द्रः । अस्याः । अव । वधः । जभार । उत्ऽतरा । सूः । अधरः । पुत्रः । आसीत् । दानुः । शये । सहऽवत्सा । न । धेनुः ॥ ९ ॥

वृत्रपुत्रा वृत्रःपुत्रोयस्याः मातुः सेयंमाता वृत्रपुत्रा नीचावयाः न्यग्भावं प्राप्ताऽभवत् पुत्रं प्रहाराद्रक्षितुं पुत्रदेहस्योपरि तिरश्चीपतितवतीत्यर्थः तदानीमयमिन्द्रः अस्यामातुःअव अधोभागे वृत्रस्योपरिवधं हननसाधनमायुधंजभार प्रहृतवान् तदानीं सूर्माता उत्तराउपरिस्थितासीत् पुत्रस्तुअधोभागस्थितआसीत् साचदानुर्दानवीवृत्रमाता शये मृता शयनंकृतवती तत्र दृष्टान्तः—धेनुर्लोकप्रसिद्धागौः सहवत्सान यथावत्ससहिताशयनंकरोतितद्वत् ॥ नीचावयाः वेतिखादतीतिवयोधातुः औणादिकोसिप्रत्ययः न्यञ्चौवयसौयस्याःसानीचावयाः न्यञ्च्-शब्दादुत्तरस्याविभक्तेः सुपांसुपोभवन्तीतितृतीयैकवचनादेशः अचइत्यकारलोपेचाविति दीर्घत्वं अञ्चेश्छन्दस्यसर्वनामस्थानमितितस्योदात्तत्वं समासेलुगभावश्छान्दसः बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् यद्वा नीचौनिकृष्टौ वयसौयस्याःसा पूर्वपदस्यदीर्घश्छान्दसः । वधः हन्यते अनेनेतिवधः अप्स्विनिहन्तेर्वधादेशः नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । जभार हग्रहोर्भइतिभत्वम् । सूः षूङ्प्राणिगर्भविमोचने सूते गर्भंविमुञ्चतीतिसूर्माता क्विप्चेतिक्विप् । दानुः दोअवखण्डने दाभाभ्यांनुः । शये लटि लोपस्तआत्मनेपदेष्वितितलोपः शीङःसार्वधातुकेइतिगुणे अयादेशः ॥९॥

९. वृत्र की माता वृत्र को रक्षा के लिए उसकी देह पर टेढ़ी गिरी थी; परन्तु उस समय इन्द्र ने उसके नीचे के भाग पर अस्त्र-प्रहार किया। तब माता ऊपर और पुत्र नीचे हो रहा। अनन्तर बछड़े के साथ गाय की तरह वृत्र की माता 'दनु' अनन्त निद्रा में सो गई।

अतिष्ठन्तीनामनिवेशनानांकाष्ठानांमध्येनिहितंशरीरम्। वृत्रस्यनिण्यंविचरन्त्यापोदीर्घंतमआशयदिन्द्रशत्रुः ॥ १० ॥ ३७ ॥

अतिष्ठन्तीनाम् । अनिऽवेशनानाम् । काष्ठानाम् । मध्ये । निऽहितम् । शरीरम् । वृत्रस्य । निण्यम् । वि । चरन्ति । आपः । दीर्घम् । तमः । आ । अशयत् । इन्द्रऽशत्रुः ॥ १० ॥ ३७ ॥

वृत्रस्यशरीरमापोविचरन्ति विशेषेणोपर्याक्रम्यप्रवहन्ति कीदृशं शरीरं निण्यं निर्नामधेयं अप्सुमग्नत्वेनगूढत्वात्तदीयंनामनकेनापिज्ञायते एतदेवस्पष्टीक्रियते—काष्ठानामपांमध्ये निहितं निक्षिप्तं कीदृशानांकाष्ठानां अतिष्ठन्तीनां स्थितिरहितानां अनिवेशनानां उपवेशनरहितानां प्रवहणस्वभावत्वादेतासांमनुष्यवन्नकापिस्थितिःसंभवति इन्द्रशत्रुः वृत्रोजलमध्येशरीरेप्रक्षिप्तेसति दीर्घंतमोदीर्घनिद्रात्मकं मरणं यथाभवतितथा आशयत् सर्वतःपतितवान् । अतिष्ठन्तीनां अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अनिवेशनानां निविशन्त्यस्मिन्नितिनिवेशनंस्थानं करणाधिकरणयोश्चेत्यधिकरणेल्युट् तद्रहितानां बहुव्रीहौनञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । क्रान्त्वास्थिताःकाष्ठाः पृषोदरादिः । निहितं गतिरनन्तरइतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वं अत्रयास्कः—अतिष्ठन्तीनामनिविशमानानामित्यस्थावराणांकाष्ठानामध्येनिहितं

शरीरंमेघःशरीरंशरीरंशृणातेःशम्नातेर्वावृत्रस्यनिण्यंनिर्णामंविचरन्तिविजानन्त्यापइतिदीर्घंद्राघ-तेस्तमस्तनोतेराशयदाशेतेरिन्द्रशत्रुरिन्द्रोस्यशमयितावाशातयितावातस्मादिन्द्रशत्रुस्तत्कोवृत्रोमे-घइतिनैरुक्तास्त्वाष्ट्रोऽसुरइत्यैतिहासिकाइति ॥ १० ॥

१०. स्थिति-शून्य, विश्राम-रहित, जलमध्य-निहित और नाम-विरहित शरीर के ऊपर से जल बहता चला जा रहा है और इन्द्र-द्रोही वृत्र अनन्त निद्रा में पड़ा हुआ है।

॥ इतिप्रथमस्यद्वितीयेसप्तत्रिंशोवर्गः ॥ ३७ ॥

एकादशीमृचमाह—

दासपत्नीरहिगोपाअतिष्ठन्निरुद्धाआपःपणिनेवगावः । अपांबिल-मपिहितंयदासीद्वृत्रंजघन्वाँअपतद्ववार ॥ ११ ॥

दासऽपत्नीः । अहिऽगोपाः । अतिष्ठन् । निऽरुद्धाः । आपः । पणिनाऽइव । गावः । अपाम् । बिलम् । अपिऽहितम् । यत् । आसीत् । वृत्रम् । जघन्वान् । अप । तत् । ववार ॥ ११ ॥

दासपत्नीःदासोविश्वोपक्षयहेतुर्वृत्रःपतिःस्वामीयासामर्थावाः दासपत्नीः अतएवाहिगो-पाअहिर्वृत्रोगोपारक्षकोयासांताः गोपनंनामस्वच्छन्देनयथानप्रवहन्तितथानिरोधनं एवदेवस्पष्टी-क्रियते—आपोनिरुद्धाअतिष्ठन्नितितत्रदृष्टान्तः—पणिनेवगावः पणिनामकोसुरः गाअपहृत्यबिले स्थापयित्वातद्बिलद्वारमाच्छाद्ययथानिरुद्धवांस्तथेत्यर्थः अपांयद्बिलंप्रवहणद्वारंअपिहितं वृत्रे-णनिरुद्धमासीत् तद्बिलंप्रवहणद्वारंवृत्रंजघन्वान् हतवानिन्द्रः अपववार अपवृतमकरोत् वृत्रकृ-तमपांनिरोधंपरिहृतवान् अत्रयास्कः—दासपत्नीर्दासाधिपत्न्योदासोदस्यतेरुपदासयतिकर्माण्य-हिगोपाअतिष्ठन्नहिनागुप्ताअहिरयनादेत्यन्तरिक्षेऽयमपीतरोहिरेतस्मादेवनिर्ह्रसितोपसर्गआह-न्तीतिनिरुद्धाआपःपणिनेवगावःपणिर्वणिग्भवतिपणिःपणनाद्वणिक्पण्यंनेनेक्ति अपांबिलमपि-हितंयदासीत् बिलंभरंभवतिबिभर्तेर्वृत्रंजघ्निवानपववारतद्वृत्रोवृणोतेर्वावर्ततेर्वावर्धतेर्वायदवृणो-त्तद्वृत्रस्यवृत्रत्वमितिविज्ञायतेयदवर्ततत्तद्वृत्रस्यवृत्रत्वमितिविज्ञायतेयदवर्धततद्वृत्रस्यवृत्रत्वमितिवि-ज्ञायतइति ॥ दासपत्नीः दसुउपक्षये दासयतीतिदासोवृत्रःपचाद्यच् चितइत्यन्तोदात्तत्वम् दासःपतिर्यासां विभाषासपूर्वस्येतिङीप् तत्सन्नियोगेनइकारस्यनकारः बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं यद्वा दासस्यपालयित्र्यः पत्यावैश्वर्येइतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अहिगोपाः गुपूरक्षणे गोपायतीतिगोपाः आयादयआर्धधातुकेवेत्यायःप्रत्ययः ततःक्विप् अतोलोपः वेरपृक्तलोपाद्वलि-लोपोबलीयानितिपूर्वंयकारलोपः नचाचःपरस्मिन्नितिअतोलोपस्यस्थानिवत्त्वं नपदान्तद्विर्वचने-

१ नि० २. १६. ।　　२ नि० २. १७. ।

न । अस्मै । विऽद्युत् । न । तन्यतुः । सिसेध । न । याम् । मिहम् ।
अकिरत् । ह्रादुनिम् । च । इन्द्रः । च । यत् । युयुधाते इति ।
अहिः । च । उत । अपरीभ्यः । मघऽवा । वि । जिग्ये ॥ १३ ॥

इन्द्रंनिषेद्धुंवृत्रोयान्विद्युदादीन्माययानिर्मितवान्तेसर्वेऽप्येनंनिषेद्धुमशक्ताः सोऽयमर्थोऽनेनमन्त्रेणोच्यते अस्मैइन्द्रार्थंनिर्मिताविद्युन्नसिषेधइन्द्रंनप्राप्नोत् तथा तन्यतुः गर्जनं यांमिहं सेचनं यांवृष्टिंअकिरत्वृत्रोविक्षिप्तवान्सापिवृष्टिर्नसिषेध ह्रादुनिंच अशनिमपि यांवृत्रःप्रयुक्तवान् सापिनसिषेध इन्द्रश्चाहिश्च इन्द्रवृत्रावुभावपियद्यदायुयुधातेयुद्धंकृतवन्तौतदानींविद्युदादयोनप्रापुइतिपूर्वत्रान्वयः उतअपिच मघवाधनवानिन्द्रः अपरीभ्यःअपराभ्यःअन्याभ्यःसामपिवृत्रनिर्मिताभ्योमायाभ्यःसकाशाद्विजिग्येविशेषेणजितवान् ॥ सिषेध षिधुगत्यां । मिहं मिहसेचने मेहतिसिञ्चतीतिमिट्वृष्टिः क्विप्चेतिक्विप् । अकिरत् कॄविक्षेपे तुदादिभ्यःशः ऋतइद्धातोरितीत्वं अडागमउदात्तः यद्वृत्तयोगादनिघातः । युयुधाते युधसंप्रहारे लिटिप्रत्ययस्वरः । जिग्ये सन्लिटोर्जेरित्यभ्यासादुत्तरस्यजकारस्यकुत्वम् ॥ १३ ॥

१३. जिस समय इन्द्र और वृत्र में युद्ध हुआ था उस समय वृत्र ने जिस बिजली, मेघ-ध्वनि, जल-वृष्टि और वज्र का इन्द्र के प्रति प्रयोग किया था, वह सब इन्द्र को नहीं छू सके। साथ ही इन्द्र ने वृत्र की अन्य मायायें भी जीत ली थीं।

अहेर्यातारंकमपश्यइन्द्रहृदियत्तेजघ्नुषोभीरगच्छत् । नवचयन्नवतिंचस्रवन्तीःश्येनोनभीतोअतरोरजांसि ॥ १४ ॥

अहेः । यातारम् । कम् । अपश्यः । इन्द्र । हृदि । यत् । ते ।
जघ्नुषः । भीः । अगच्छत् । नव । च । यत् । नवतिम् । च ।
स्रवन्तीः । श्येनः । न । भीतः । अतरः । रजांसि ॥ १४ ॥

हेइन्द्र जघ्नुषोवृत्रंहतवतःतव हृदिचित्तेयद्यदिभीरगच्छत् नहतवानस्मीतिबुद्ध्याभयंप्राप्नुयात् तर्हिअहेर्वृत्रस्ययातारंहन्तारं कमपश्यः त्वत्तोऽन्यंकंपुरुषंदृष्टवानसि तादृशस्यपुरुषान्तरस्याभावात् माभूत्तवभयमित्यर्थः यद्यस्मात्कारणात्त्वंनवच नवतिंच स्रवन्तीः एकोनशतसंख्याकाःप्रवहन्तीर्नदीःप्राप्यरजांसितत्रत्यान्युदकानिअतरः तीर्णवानसि तत्रदृष्टान्तः—श्येनोन श्येननामकोबलवान्पक्षीव दूरगमनात्तवभयमासीदितिगम्यते तद्भयंमाभूदित्यभिप्रायः यच्चदूरगमनंतत्समाम्नातं—इन्द्रोवैवृत्रंहत्वानास्तृषीतिमन्यमानःपराःपरावतोगच्छदिति । तैत्तिरीयाश्चसमामनन्ति-इन्द्रोवृत्रंहत्वापरांपरावतमगच्छदपाराधमितिमन्यमानइति ॥ हृदि पद्दन्नित्यादिनाहृदयशब्दस्य

---

१ ऋतन्यञ्जीत्यादिनातनोतेर्यतुच् । २ श्येनः श्यास्त्याहृविभ्यइनच् ।
३ ऐ० ब्रा० ३. १५. । ४ तै० सं. २. ५ ३. ।

इदादेशःऊडिदमित्यादिनाविभक्तेरुदात्तत्वम् । उक्षुषः इन्तेर्लिटःक्वसुः षष्ठयेकवचनेवसोःसंप्रसारणमितिसंप्रसारणं परपूर्वत्वे शासिवसिघसीनांचेतिषत्वं नचषत्वतुकोरसिद्धइतिएकादेशस्यासिद्धत्वात्षत्वंनप्राप्नुयादितिवाच्यं संप्रसारणङीट्सुप्रतिषेधोवक्तव्यइति असिद्धवत्त्राभस्यप्रतिषिद्धत्वात् गमहनेत्यादिनोपधालोपः नचासिद्धवदत्राभादितिसंप्रसारणस्यासिद्धत्वन्द्भावः भिन्नाश्रयत्वात् संप्रसारणंहिषष्ठ्येकवचने उपधालोपस्तु वसाविविभिन्नाश्रयत्वम् । स्रवन्तीः स्रुगतौ शप्शयनोर्नित्यमितिनुमागमः शपःपित्त्वादनुदात्तत्वं शतुश्चलसार्वधातुकस्वरेणाद्युदात्तत्वम् । अतरः यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥ १४॥ पञ्चदशीमृचमाह—

१४. इन्द्र ! वृत्र-हनन के समय जब तुम्हारे हृदय में भय नहीं हुआ था, तब तुमने किसी अन्य वृत्र-हन्ता की क्या प्रतीक्षा की थी या सहायक खोजा था? निर्भीक श्येन पक्षी की तरह तुम निन्यानवे नदियाँ और जल पार गये थे।

इन्द्रो॒या॒तोऽव॑सितस्य॒राजा॒शम॑स्यच॒शृ॒ङ्गिणो॒वज्र॑बाहुः । से॒दुराजा॑क्षयति॒चर्ष॑णी॒नाम॒रान्न॒नेमिः॒परि॒ताब॑भूव ॥१५॥३८॥

इन्द्रः॑ । या॒तः । अव॑ऽसितस्य । राजा॑ । शम॑स्य । च॒ । शृ॒ङ्गिणः॑ । वज्र॑ऽबाहुः । सः । इत् । ऊम् इति॑ । राजा॑ । क्षय॑ति । च॒र्ष॒णी॒नाम् । अ॒रान् । न । ने॒मिः । परि॑ । ता । ब॒भूव॒ ॥ १५ ॥ ३८ ॥

वज्रबाहुरिन्द्रःशत्रौहतेसतिनिःसपत्नोभूत्वायातोगच्छतोजङ्गमस्यअवसितस्यएकत्रैवस्थितस्यस्थावरस्यशमस्यशान्तस्यशृङ्गराहित्येनप्रहरणादावप्रवृत्तस्याश्वगर्दभादेःशृङ्गिणःशृङ्गोपेतस्योग्रस्यमहिषबलीवर्दादेश्चराजाभूत् सेदुसएवेन्द्रः चर्षणीनामनुष्याणांराजाभूत्वाक्षयति निवसति ता तानिपूर्वोक्तानिजङ्गमादीनिसर्वाणिपरिबभूवव्याप्तवान् तत्रदृष्टान्तः—अरान्ननेमिः यथारथचक्रस्यपरितोवर्तमानानेमिरराञ्चाभौकीलितान्काष्ठविशेषान्व्याप्तोतिवद्वत्।।यातः याप्रापणे यातिगच्छतीतियातः लटःशतृ सावेकाचइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् । सः सोचिलोपेचेत्पादपूरणमितिसंहितायांसोर्लोपः । ता शेश्छन्दसिबहुलमितिशेर्लोपः । बभूव भवतेर्लिटोणलि भवतेरइत्यभ्यासस्यात्वं कृताकृतप्रसङ्गित्वयावुगागमस्यनित्यत्वाद्वृद्धेःपूर्वंवुगागमः यद्वा इन्धिभवतिभ्यांचेतिलिटःकित्त्वाद्वृद्ध्यभावः नचासिद्धवदत्राभादितितस्यासिद्धत्वादुवङादेशःशङ्कनीयः भुवोवुग्लुङ्लिटोरितितस्यसिद्धत्वात् तिङ्ङतिङइतिनिघातः ॥ १५॥

१५. शत्रु-विनाश के अनन्तर वज्रबाहु इन्द्र स्थावरों, जंगमों, शान्त पशुओं और शृङ्गी पशुओं के राजा हुए थे। इन्द्र मनुष्यों में राजा होकर निवास कर रहे हैं। जिस प्रकार चक्र-नेमि अराओं को धारण करती है, उसी प्रकार इन्द्र ने भी अपने बीच सबको धारण किया था।

इतिश्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेणसायणामात्येनविरचितेमाधवीयेवेदार्थप्रकाशेऋक्संहिताभाष्येप्रथमाष्टकेद्वितीयोऽध्यायःसमाप्तः ॥२ ॥

॥ श्रीगणेशायनमः ॥

यस्यनिःश्वसितंवेदायोवेदेभ्योखिलंजगत् । निर्ममेतमहंवन्देविद्यातीर्थंमहेश्वरम् ॥ १ ॥
अथतृतीयाध्यायआरभ्यते ॥ त्वमग्नेप्रथमइतिसप्तमानुवाकेपञ्चसूक्तानि तत्रएतायामेतितृती-यंसूक्तंपञ्चदशर्चं ऋषिश्चान्यस्मादितिपरिभाषयाआंगिरसोहिरण्यस्तूपऋषिः अनुक्तत्वादिन्द्रोदे-वता त्रिष्टुप्छन्दः एतद्इत्यनुक्रमणिका गोसववीवधयोर्निष्केवल्यएतायामेतिसूक्तंविनियुक्तं त-थाचसूत्रितम्—अभिपूर्तिनापक्ष्यमाणइतिखण्डे—गोसववीवधौपशुकामइन्द्रसोमभैवायामेतिम-ध्यन्दिनइति ।

तत्रप्रथमामृचमाह—

ओम् एतायामोपंगव्यन्तइन्द्रमस्माकंसुप्रमतिंवावृधाति ।
अनामृणःकुविदादस्यरायोगवांकेतंपरमावर्जतेनः ॥ १ ॥

आ । इत । अयाम । उप । गव्यन्तः । इन्द्रम् । अस्माकम् ।
सु । प्रऽमतिम् । ववृधाति । अनामृणः । कुवित् । आत् । अस्य ।
रायः । गवाम् । केतम् । परम् । आऽवर्जते । नः ॥ १ ॥

देवाः परस्परमेवंकथयन्ति हेदेवाः गव्यन्तः पणिनामकेनासुरेणअपहृताअस्मदीयाः गाः प्राप्तुमिच्छन्तोयूयं एतआगच्छत युष्माभिः सहितावयं इन्द्रंगवानयनक्षमंउपायामप्राप्नुवाम स-चेन्द्रः अनामृणः हिंसकरहितःसन् अस्माकंदेवानांप्रमतिंगोलाभेनहर्षयित्वाप्रकृष्टांबुद्धिंसु-ववृधाति सुष्ठुवर्धयति आत् अनन्तरं सइन्द्रः अस्यरायोधनस्यगवांगोरूपस्यसम्बन्धिपरंके-तंउत्कृष्टं ज्ञानंनोस्माकंकुविदावर्जतेअधिकंप्रापयति ॥ इत इण्गतौ अदादित्वाच्छपोलुक् । अयाम एतेर्लोडुत्तमबहुवचने आडुत्तमस्यपिच्चेत्याडागमः पिद्वद्भावात्सार्वधातुकलक्षणेगुणे अयादेशः नचेणोयणितियणादेशः मध्येपवादाःपूर्वान्विधीन्बाधन्तइतिवचनात्तस्येयङादे-शापवादत्वात् अतःपरत्वात् गुणेनयणादेशोबाध्यते पिद्वद्भावात्प्रत्ययस्यानुदात्तत्वेधातुस्वरेणा-द्युदात्तत्वम् । गव्यन्तः गाआत्मनइच्छन्तः सुपआत्मनःक्यजितिगोशब्दात्कर्मणःक्यच् वा-न्तोयिप्रत्ययेइत्यवादेशः प्रत्ययान्तात्धातोर्लटःशतृ तस्यादुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वेधातु-स्वरः । प्रमतिं मन्यतेःक्तिनि अनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः तादौचेतिगतेःप्रकृतिस्वर-

त्वम्। ववृधाति वृधुवृद्धौ लेटचाडागमः बहुलंछन्दसीतिशपःश्लुः संहितायामभ्यासस्यदीर्घश्छान्दसः। अनापृणः पृणहिंसायां पृणन्निर्हिंसन्तीतिपृणाः इगुपधलक्षणःकः नसन्त्यापृणाअस्येतिबहुव्रीहौनञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम्। अस्य रायः ऊडिदमित्युभयत्रविभक्तेरुदात्तत्वम्। गवां सावेकाचइतिप्राप्तस्यविभक्त्युदात्तस्यनगोश्वन्सावर्णेतिप्रतिषेधः। केवं किंतशाने पचअन्तआद्युदात्तः। आवर्जते वृजीवर्जने अदादित्वाच्छपोलुकियाते बहुलंछन्दसीतिनद्भावः शपःपित्त्वादनुदात्तत्वम् तिङ्श्चलसार्वधातुकत्वेनधातुस्वरः तिङ्ङिचोदात्तवतीतिगवेरनुदात्तत्वम् कुविद्योगान्निपातैर्यद्यदिहन्तेत्यादिनानिघातप्रतिषेधः॥ १॥

१. आओ, हम गाय पाने की इच्छा से इन्द्र के पास चलें। इन्द्र हिंसा-रहित हैं और हमारी प्रकृष्ट बुद्धि का परिवर्द्धन करते हैं। अन्त को वह इस गोस्वरूप धन के विषय में हमें उत्कृष्ट ज्ञान प्रदान करते हैं।

उपेदहंधनदामप्रतीतंजुष्टांनश्येनोवसतिंपतामि।
इन्द्रंनमस्यन्नुपमेभिरर्कैर्यःस्तोतृभ्योहव्योअस्तियामन्॥ २॥

उप। इत्। अहम्। धनऽदाम्। अप्रतिऽइतम्। जुष्टाम्। न। श्येनः। वसतिम्। पतामि। इन्द्रम्। नमस्यन्। उपऽमेभिः। अर्कैः। यः। स्तोतृऽभ्यः। हव्यः। अस्ति। यामन्॥ २॥

यइन्द्रः स्तोतृभ्यः स्तोतॄणामनुग्रहार्थंयामन् यदीयशत्रुभिःसहसंग्रामे युद्धे हव्योस्तितैराह्वातव्योभवति तमिन्द्रमहमनुग्रहाडउपेत् पतामि उपागमोम्येव किंकुर्वन् उपमेभिः उपमानस्थानीयैरुत्तमैरर्कैःस्तोत्रैःसहनमस्यन्पूजयन् कीदृशमिन्द्रं धनदां धनप्रदं अप्रतीतंअप्रतिगतं बलिभिरतिरस्कृतमित्यर्थः इन्द्रप्राप्तौदृष्टान्तः—जुष्टांपूर्वैःसेवितांवसतिं स्वकीयनीडरूपांनिवासभूमिंश्येनोन यथाश्येननामकोवेगवान्पक्षीस्वकीयस्थानंमत्यादरेणधावति तद्वदहमिन्द्रंत्वरयागमोमि॥ धनदां धनंददातीतिधनदाः आतोमनिन्नित्यादिनाविच्। अप्रतीतं शत्रुभिर्नप्रतिगतं अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्। जुष्टाम् जुषीप्रीतिसेवनयोः श्वीदितोनिष्ठायामितीट्प्रतिषेधः नित्यंमन्त्रेइत्याद्युदात्तत्वम्। पतामि लेटचाडागमः। नमस्यन् नमसःशब्दात्पूजार्थे नमोवरिवश्चित्रङःक्यच् प्रत्ययस्वरः अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तस्यएकादेशस्वरेणोदात्तत्वम्। उपमीयन्तेएभिरित्युपमाः माङ्माने घञर्थेकविधानमितिकः बहुलंछन्दसीतिभिसऐसादेशाभावः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम्। हव्यः ह्वेञोबहुलंछन्दसीतिसम्प्रसारणम् अचोयदितियत् गुणे धातोस्तन्निमित्तस्यैवेत्यवादेशः यतोनावइत्याद्युदात्तत्वम्। यामन् यामापणे मनिनोनित्त्वादाद्युदात्तत्वम् सुपांसुलुगितिसप्तम्यालुक्॥ २॥

२. जिस प्रकार श्येन पक्षी अपने पूर्व-सेवित नीड़ की तरफ़ दौड़ता है, उसी प्रकार मैं भी उपमानस्थानीय स्तोत्रों से, पूजन करके धनदाता और अप्रतिहत इन्द्र की ओर दौड़ता हूँ। युद्ध-वेला में इन्द्र स्तोताओं के आराध्य हैं।

तृतीयामृचमाह—

निसर्वसेनइषुधीँरसक्तसमर्योगाअजतियस्यवष्टि ।
चोष्कूयमाणइन्द्रभूरिवामंमापणिर्भूरस्मदधिप्रवृद्ध ॥ ३ ॥

नि । सर्वऽसेनः । इषुऽधीन् । असक्त । सम् । अर्यः । गाः ।
अजति । यस्य । वष्टि । चोष्कूयमाणः । इन्द्र । भूरि । वामम् ।
मा । पणिः । भूः । अस्मत् । अधि । प्रऽवृद्ध ॥ ३ ॥

सर्वसेनः कृत्स्नसेनायुक्तः इषुधीन् बाणानामाधारभूतान् निषङ्गान् पृष्ठभागे संयोजितवान् अर्यः स्वामिरूप इन्द्रः यस्य देवस्य वष्टि असुरेणापहृताः गाः प्रदातुं कामयते तस्य देवस्य गृहे ता गाः समजति सम्यक् प्रापयति हे प्रवृद्ध प्रकर्षेण वृद्धियुक्त इन्द्र भूरि वामं प्रभूतं गोरूपं धनं चोष्कूयमाणः अस्मभ्यं प्रयच्छन् अस्मदधि अस्मासु पणिर्मा भूः व्यवहारी मा भूः गवां मूल्यं मा याचस्वेत्यर्थः ॥ सर्वसेनः इनेन सह वर्तत इति सेना वोपसर्जनस्येति सभावः सर्वा सरणशीला सेना यस्येति बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् प्रत्ययलक्षणेनाप्यर्थस्वरस्य प्राप्तत्वविधानात् प्रत्ययलक्षणेन सर्वस्य सुपीति सर्वशब्द आद्युदात्तः । इषुधीन् इषवः धीयन्त एष्विति इषुधयः कर्मण्यधिकरणे चेति किप्रत्ययः संहितायां दीर्घादटीत्यादिना नकारस्य रुत्वम् अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वेति पूर्वस्य स्वरोऽनुनासिकः । असक्त षच समवाये बहुलं छन्दसीति शपो लुक् । अर्यः अर्यः स्वामिवैश्ययोरिति यत्प्रत्ययान्तो निपातितः अर्यः स्वाम्याख्या चेदन्तोदात्तत्वम् । अजति अज गतिक्षेपणयोः । वष्टि वश कान्तौ अदादित्वाच्छपो लुक् व्रश्चादिषत्वे ष्टुत्वम् । चोष्कूयमाणः स्कुञ् आप्रवणे धातोरेकाच इति यङ् अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः द्विर्वचने शर्पूर्वाः खय इति ककारः शिष्यते सकारो लुप्यते कुहोश्चुरिति कुत्वे गुणो यङ्लुकोरिति गुणः सुषामादित्वात् षत्वम् यङन्तात् लटः शानच् अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । भूः गातिस्थेति सिचो लुक् ॥ ३ ॥

३. समस्त सेनापति पीठ पर धनुष लगाये हुए हैं। स्वामि-स्वरूप इन्द्र जिसे चाहते हैं, उसके पास गाय भेज देते हैं। उच्चबुद्धि-शाली इन्द्र! हमें भरपूर धन देकर हमारे पास व्यापारी नहीं बनना अर्थात् हमसे गाय का मूल्य नहीं माँगना।

चतुर्थीमृचमाह—

वधीर्हिदस्युंधनिनंघनेनँएकश्चरन्नुपशाकेभिरिन्द्र ।
धनोरधिविषुणक्तेव्यायन्नयज्वानःसनकाःप्रेतिमीयुः ॥ ४ ॥

वधीः । हि । दस्युंम् । धनिनम् । घनेनं । एकंः । चरंन् ।
उपऽशाकेभिः । इन्द्र । धनोः । अधि । विषुणक् । ते । वि ।
आयन् । अयंज्वानः । सनकाः । प्रऽईतिम् । ईयुः ॥ ४ ॥

हे इन्द्र धनिनं बहुधनोपेतं दस्युं चोरं वृत्रं घनेन कठिनेन वज्रेण वधीः हि त्वं हतवान् खलु धनित्वं वाजसनेयिनोऽपि समामनन्ति—वृत्रस्यान्तः सर्वे देवाः सर्वाश्च विद्याः सर्वाणि हवींषि चासन्निति । उपशाकेभिः समीपवर्तिभिः शक्तियुक्तैर्मरुद्भिः सहितोऽभूत्वा एकश्चरन् असहायस्त्वमेक एवागच्छन् यद्यपि मरुतः समीपे वर्तन्ते तथापि त्वामेवोत्साहयन्त्येव न तु वृत्रं प्रहरन्ति मरुतां तु त्वमेक एव तथा च ब्राह्मणे समाम्नातम्—मरुतो हैनं नाजहुः प्रहर भगवो जहि वीरयस्वेत्येवैनमेतां वाचं वदन्त उपातिष्ठन्तेति । धनोरधि इन्द्रसंबन्धिनो धनुष उपरि विषुणक् विविधं नाशमुद्दिश्य यद्वा विष्वक् सर्वतः ते वृत्रानुचराः व्यायन् विविधमागच्छन् आगत्य च अयज्वानः यज्ञविरोधिनः सन्तः सनकाः एतन्नामकाः वृत्रानुचराः प्रेतिमीयुः मरणं प्राप्ताः ॥ वधीः हन हिंसागत्योः लुङि वेति वधादेशः तस्यादन्तस्यातो लोप इति लोपे सति स्थानिवद्भावात् अतो हलादेरिति वृद्ध्यभावः इट ईटीति सिचो लोपः आगमानुदात्तत्वे धातकारस्योदात्तत्वम् । घनेनैकः ईषा अक्षादिषु छन्दसि प्रकृतिभावमात्रं वक्तव्यमिति संहितायां प्रकृतिभावः अनुनासिकश्छान्दसः । उपशाकेभिः उपशक्तं कुर्वन्तीति उपशाकाः शकू शक्तौ अस्मात् हेतुमण्ण्यन्तात् पचाद्यच् थाथादिस्वरेणोत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । विषुणक् विषुपूर्वात् णशेः सम्पदादिलक्षणः क्विप् नशेर्वेति कुत्वम् यद्वा विषुपूर्वस्याञ्चतेर्नुडागमः । सनकाः सन षण संभक्तौ इत्यस्य णु दाने सनन्ति ददतीति सनाः दावारः पचाद्यच् सनान् कायन्ति शब्दयन्तीति सनकाः आतोऽनुपसर्गे कः आतो लोप इटि चेत्याकारलोपः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । प्रेतिं वादीच निवीतिगतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । ईयुः एतेर्लिटि उसि परत्वादिणो यणीति यणादेशे द्विर्वचने चीति स्थानिवद्भावादिकारस्य द्विर्वचनम् दीर्घ इणः किती त्यभ्यासस्य दीर्घत्वम् ॥ ४ ॥

४. इन्द्र ! शक्तिशाली मरुतों से संयुक्त रहकर भी तुमने अकेले ही धनवान् और चोर वृत्र का कठिन वज्र-द्वारा वध किया था । यज्ञ-शत्रु वृत्रानुचरों ने तुम्हारे धनुष से विनाश का उद्देश्य करके पहुँचकर मृत्यु प्राप्त की ।

पराचिच्छीर्षावंवृजुस्तइन्द्रायंज्वानोयज्वंभिःस्पर्धमानाः ।
प्रयद्दिवोहंरिवःस्थातरुग्रनिरंव्रताँअंधमोरोदंस्योः ॥ ५ ॥ १ ॥

परा । चित् । शीर्षा । ववृजुः । ते । इन्द्र । अयंज्वानः । यज्वंऽभिः ।
स्पर्धमानाः । प्र । यत् । दिवः । हरिऽवः । स्थातः । उग्र । निः ।
अव्रतान् । अधमः । रोदंस्योः ॥ ५ ॥ १ ॥

१ ऐ० ब्रा० ३. २०. ।

हेइन्द्र तेवृत्रानुचराः शीर्षास्वकीयानिशिरांसिपराचितपराङ्मुखान्येवकृत्वाववृजुः गतवन्तः कीदृशास्तेअयज्वानः स्वयंयागरहिताः प्रत्युतयज्वभिः यागानुष्ठातृभिःसहस्पर्धमानाः हे-हरिवःहरिनामकाश्वयुक्त स्थातः स्थितियुक्त युद्धेपलायनरहित उग्र शौर्ययुक्तेन्द्र यद्यदादिवोन्त-रिक्षात् रोदस्योः द्यावापृथिव्योः सकाशाच्चअव्रतान्व्रतरहितान् वृत्रानुचरान् निष्यधमः निःशेषेणधमनंकृतवानसि तदानींत्वदीयमुत्तवायुजानुचाःसन्तोववृजुरितिपूर्वत्रान्वयः ॥ शीर्षा शेश्छन्दसिबहुलमितिशिरोलोपः। ववृजुः वृजीवर्जने असंयोगाल्लिट्किदितिकित्त्वाद्गुणाभावः।अय-ज्वानः यजवेःसुयजोर्ङ्वनिबिति भूतेङ्वनिप् प्रत्ययस्यपित्त्वादनुदात्तत्वेधातुस्वरेणाद्युदात्तत्वम् नञ्-समासेअव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्। दिवः ऊडिदमितिविभक्तेरुदात्तत्वम्। हरिवः हरीअस्य स्तइतिहरिवान् छन्दसीरइतिमतुपोवत्वम् संबुद्धौमतुवसोरिति रुत्वम्। अव्रतान् नञोजरमरमित्रमृता इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् दीर्घादटीतिसंहितायांनकारस्यरुत्वम् आतोटिनित्यमितिसानुना-सिकआकारः। अधमः ध्माशब्दाग्निसंयोगयोः लङि सिपि शपि पाघ्रेत्यादिनाधमादेशः ॥ ५॥

५. इन्द्र ! वे यज्ञ-रहित और यज्ञ का अनुष्ठान करनेवालों के विरोधी सिर घुमाकर भाग गये हैं। हे हरि नाम के घोड़ोंवाले, पलायन-विरहित और उग्र इन्द्र ! तुमने दिव्य लोक, आकाश और पृथिवी से व्रत-विरहित लोगों को उठा दिया है।

इतिप्रथमस्यतृतीयेप्रथमोवर्गः ॥ १ ॥

षष्ठीमृचमाह—

अयुयुत्सन्ननवद्यस्यसेनामयातयन्तक्षितयोनवग्वाः।
वृषायुधोनवध्र्योनिरष्टाःप्रवद्भिरिन्द्राच्चितयन्तआयन् ॥ ६ ॥

अयुयुत्सन्। अनवद्यस्य। सेनाम्। अयातयन्त। क्षितयः।
नवऽग्वाः। वृषऽयुधः। न। वध्रयः। निःऽअष्टाः। प्रवत्ऽभिः।
इन्द्रात्। चितयन्तः। आयन् ॥ ६ ॥

अनवद्यस्य गर्हणीयदोषरहितस्येन्द्रस्य सेनांप्रतिअयुयुत्सन् वृत्रस्यानुचरायोद्धुमैच्छन् तदानीं नवग्वाः नवनीतगतयः स्तोतव्यचरिताः यद्वा अङ्गिरसांसत्रमासीनानांमध्येयेनवभि-र्मासैरवाप्तफलाःउत्थिताः तेषांनवग्वाइतिसंज्ञा नवग्वासःसुतसोमासइन्द्रमित्यादिषुतथा-भिहितत्वात् क्षितयोमनुष्याः अङ्गिरःप्रभृतयः क्षितयःकृष्टयइतितन्नामसुपाठात् अयातयन्त युद्धार्थमिन्द्रंनानाविधैर्मन्त्रैःप्रोत्साहितवन्तः इन्द्रेयोद्धुंगतेसतिनिरष्टाःतेनेन्द्रेणनिराकृताःवृत्रानुच-राश्चितयन्तःस्वकीयामशक्तिंज्ञापयन्तः इन्द्रात् इन्द्रस्यसकाशात्प्रवद्भिः प्रवणैः पलायितुंसुकरैः-र्मार्गैरायन्दूरेगतवन्तः तत्रदृष्टान्तः—वृषायुधः वृषेणसेचनसमर्थेनपुंस्त्वयुक्तेनशूरेणसहयुद्धंकुर्वन्तो-

१ ऋ० सं ५. २९. १२।

प्रयोगेन नपुंसकाइव निसर्गषण्ढोवध्रिश्चेत्यादिस्मृतिप्रयोगात् तेपथाप्रबलेनदूरेनिराकृताप- यन्तित्यर्थः ॥ अयुयुत्सन् युधसम्प्रहारे सनि हलन्ताच्चेतिसनःकित्त्वाद्गुणाभावः एकाचउपदे- शेनुदात्तादितीट्प्रतिषेधः व्यत्ययेनपरस्मैपदम्। सेनाम् इनेनसहवर्ततइतिसेना वोपसर्जनस्ये- तिसहशब्दस्यसभावः बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्। अयातयन्त यतीप्रयत्ने हेतुमतिचेति णिच् क्षितयः क्षिनिवासगत्योः क्षियन्तिगच्छन्तीतिक्षितयोमनुष्याः क्तिच्क्तौचसंज्ञायामिति क्तिच्। नवग्वाः नवभिर्मासैर्गच्छन्तीतिनवग्वाः गमेरौणादिकोड्वप्रत्ययः यद्वा क्विपि गमः क्वावित्यनुनासिकलोपे ऊङ्च गमादीनामितिवक्तव्यमितिअकारस्यऊकारः जसि ओःसुपीतियण- णादेशः दीर्घश्छान्दसः। युधायुधः क्विप्चेतिक्विप् क्विप्चेत्यत्रसोपपदेभ्योनिरुपपदेभ्यश्चेत्यु- क्तत्वादत्रसोपपदेभ्यःक्विप् अन्येषामपिदृश्यतइतिपूर्वपदस्यसंहितायांदीर्घः। निरष्टाः अशूङ्व्या- प्तौ भावेनिष्ठा यस्यविभाषेतीट्प्रतिषेधः व्रश्चादिनाषत्वेष्टुत्वम् निसाचबहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृ- तिस्वरत्वम् यद्वा निरस्ताइत्यत्रसकारस्यषत्वंछान्दसं तदानीं अस्ताइत्येतत्कर्मणिनिष्ठेतिग- तिरनन्तरइतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम्। प्रवद्भिः वनषणसंभक्तौ अस्मात्पूर्वोक्तिक्विप् गमादीनामि- तिवक्तव्यमित्यनुनासिकलोपः ततस्तुक् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम्। चितयन्तः चितीसंज्ञाने अस्मात् ण्यन्तात् लटःशतृ शप् अनित्यमागमशासनमितिवचनाल्लघूपधगुणाभावः ॥६॥

६. उन्होंने निर्दोष इन्द्र की सेना के साथ युद्ध करने की इच्छा की थी। चरित्रवान् मनुष्यों ने इन्द्र को प्रोत्साहित किया था। शूरों के साथ जिस प्रकार युद्ध ठानकर नपुंसक भाग जाते हैं, उसी प्रकार वे भी इन्द्र-द्वारा निराकृत होकर और अपनी शक्तिहीनता समझकर इन्द्र के पास से सहज-मार्ग से दूर भाग गये।

त्वमेतान्रुदतोजक्षतश्चायोधयोरजसइन्द्रपारे।
अवादहोदिवआदस्युमुच्चाप्रसुन्वतःस्तुवतःशंसमावः ॥ ७ ॥

त्वम्। एतान्। रुदतः। जक्षतः। च। अयोधयः। रजसः। इन्द्र। पारे। अव। अदहः। दिवः। आ। दस्युम्। उच्चा। प्र। सुन्वतः। स्तुवतः। शंसम्। आवः ॥ ७ ॥

हेइन्द्र त्वंरुदतोरोदनंकुर्वतःजक्षतःभक्षणंहसनंवाकुर्वतश्चएतान्द्विविधानपिवृत्रानुचरा- न्रजसःपारेअन्तरिक्षस्यपरभागेरजःशब्दोन्तरिक्षवाची लोकारजांस्युच्यन्तइत्युक्तत्वात्[1] अयोध- यःयुद्धमकरोःयुद्धेनमारितवानित्यर्थः दस्युं उपक्षयितारंवृत्रं दिवआ द्युलोकादानीयउच्चाउत्क- र्षेणअवादहः दग्धवानसि वृत्रंसपरिवारंविनाश्यततऊर्ध्वंसुन्वतःसोमाभिषवंकुर्वतः स्तुवतःस्तोत्रं

१ नि० ४. १९।

कुर्वतोयजमानस्यशंसंस्तुतिंप्रावःप्रकर्षेणरक्षितवानसि ॥ रुदतः रुदिर्अश्रुविमोचने लटःशतृ अदादित्वाच्छपोलुक् प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वम् शतुरनुमइतिविभक्तेरुदात्तत्वम्। जक्षतः जक्ष-भक्षहसनयोः पूर्ववच्छपोलुक् जक्षित्यादयःषडितिअभ्यस्तसंज्ञा अतःअभ्यस्तानामादिरित्याद्यु-दात्तत्वम् । सुन्वतः सुनोतेःशतरि स्वादिभ्यःश्नुः हुश्नुवोरित्यादिनायणादेशः शतुरनुमइति विभक्तेरुदात्तत्वम्। स्तुवतः ष्टुञ्स्तुतौ अदादित्वाच्छपोलुक् उवङादेशः पूर्ववत्स्वरः ॥ ७ ॥

७. इन्द्र ! तुमने हास्यासक्तों को अन्तरिक्ष में युद्ध-दान किया है। दस्यु वृत्र को दिव्य लोक से लाकर अच्छी तरह वध किया है। इसी प्रकार सोम तैयार करनेवालों और स्तोताओं की स्तुति-रक्षा की है।

चक्राणासःपरीणहंपृथिव्याहिरण्येनमणिनाशुंभमानाः ।
नहिन्वानासस्तितिरुस्तइन्द्रंपरिस्पशोअदधात्सूर्येण ॥ ८ ॥

चक्राणासः । परिऽनहम् । पृथिव्याः । हिरण्येन । मणिना । शुंभमानाः । न । हिन्वानासः । तितिरुः । ते । इन्द्रम् । परि । स्पशः । अदधात् । सूर्येण ॥ ८ ॥

येवृत्रानुचराः पृथिव्याःभूमेःपरीणहमाच्छादनंसर्वतोव्याप्तिंचक्राणासःकुर्वाणाःहिरण्ये-नहिरण्ययुक्तेनमणिनाकण्ठबाह्वादिगतेनमण्याद्याभरणेनशुंभमानाः शोभमानाः हिन्वानासः वर्धमानाःसन्तोवर्तन्ते तेवथाविधावृत्रानुचराइन्द्रंयुद्धायोद्यन्तंनतितिरुः जेतुंनसमर्थाआसन् तदानींसइन्द्रः स्पशोबाधकान्वृत्रानुचरान्सूर्येणादित्येनपर्यदधात्परिहितान्व्यवहितानकरोत्। त-थाचब्राह्मणम्—आदित्योऽसेवोद्यन्पुरस्ताद्रक्षांस्यपहन्तीति॥ चक्राणासः करोतेश्छन्दसिलिडिति वर्तमानेलिटःकानच् वसोःसुक् चितइत्यन्तोदात्तत्वम्। परीणहं परिणहनंपरीणट् परिपूर्वान्नह-तेर्भाविक्किपिनहिवृतीत्यादिनापूर्वपदस्यदीर्घः । पृथिव्याः उदात्तयणइतिविभक्तेरुदात्तत्वम्। हिन्वानासः हिगतौवृद्धौच ताच्छीलिकश्चानश्। तितिरुः तिरतिर्गत्यर्थः ॥ ८ ॥

८. उन वृत्रानुचरों ने पृथिवी को आच्छादन कर डाला था; और, सुवर्ण और मणियों से भी वे सम्पन्न हुए थे। परन्तु वे इन्द्र को नहीं जीत सके। इन्द्र ने उन विघ्नकर्त्ताओं को सूर्य-द्वारा तिरोहित कर डाला था।

परियदिन्द्ररोदसीउभेअबुभोजीर्महिनाविश्वतःसीम् ।
अमन्यमानाँअभिमन्यमानैर्निर्ब्रह्मभिरधमोदस्युमिन्द्र ॥ ९ ॥

---

१ तै० सं. २. ६. ९.।

परि । यत् । इन्द्र । रोदसी इति । उभे इति । अबुभोजीः । महिना ।
विश्वतः । सीम् । अमन्यमानान् । अभि । मन्यमानैः । निः ।
ब्रह्मऽभिः । अधमः । दस्युम् । इन्द्र ॥ ९ ॥

हेइन्द्र यद्यदारोदसीउभेद्युलोकाबुभौमहिनात्वदीयेनमहिम्नाविश्वतःसीं सर्वतःपरिसृत्य-पर्यबुभोजीः परितोभुक्तवानसि तदानीं त्वं अमन्यमानान्मन्त्रार्थमनुष्यातुमशक्तानपिकेवलपा-ठकान्यजमानान् अभिमन्यमानैः अस्मदीयाएतेयजमानाःरक्षणीयाइत्यभिमानंकुर्वद्भिर्ब्रह्म-भिर्मन्त्रैर्दस्युंचोरंवृत्रादिरूपमसुरंनिरधमः निःसारितवानसि धमतिर्गतिकर्मेतियास्कः ॥ अबुभो-जीः भुजपालनाभ्यवहारयोः लङि सिपि बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यश्लुः बहुलंछन्दसीतीडागमः अडुदात्तः यद्वृत्तयोगादनिघातः ।महिना महिम्ना महच्छब्दात्पृथ्वादिलक्षणोभावेइमनिच् टेरि-तिटिलोपः तृतीयैकवचने अल्लोपेसति उदात्तनिवृत्तिस्वरेणउदात्तत्वं मलोपश्छान्दसः । अम-न्यमानान् मन्यन्तेजानन्तीतिमन्यमानाः मनज्ञाने दिवादिभ्यःश्यन् श्यनोनित्त्वादाद्युदात्तत्वम् समासे अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् संहितायांरुत्वानुनासिकावुक्तौ ॥ ९ ॥

९. इन्द्र ! चूंकि तुमने महिमा-द्वारा द्युलोक और भूलोक को सम्पूर्ण रूप से वेष्टन करके सारा भोग किया है; इसलिए तुमने मन्त्रार्थ-ग्रहण करने में असमर्थ यजमानों की भी रक्षा करने में समर्थ मन्त्रों-द्वारा वृत्र-रूप चोर को निःसारित किया था।

नयेदिवःपृथिव्याअन्तमापुर्नमायाभिर्धनदांपर्यभूवन् ।
युजंवज्रंवृषभश्चक्रइन्द्रोनिर्ज्योतिषातमसोगाअदुक्षत् ॥१०॥२॥

न । ये । दिवः । पृथिव्याः । अन्तम् । आपुः । न । मायाभिः ।
धनऽदाम् । परिऽअभूवन् । युजम् । वज्रम् । वृषभः । चक्रे ।
इन्द्रः । निः । ज्योतिषा । तमसः । गाः । अधुक्षत् ॥ १० ॥ २ ॥

येजलविशेषादिवोद्युलोकात्पृथिव्याअन्तंभूमेःस्थानंनापुःनप्राप्ताः मेघरूपमापन्नेनवृत्रेणनिरु-द्धत्वात् अवरुद्धभूमिप्राप्त्यभावात् धनदांधनप्रदांभूमिंमायाभिःसस्योपकारादिभिः कर्मभिः नपर्य-भूवन्परितोनव्याप्ताः जलपानसस्याभिवृद्ध्याद्युपकारंनचक्रुरित्यर्थः तदानीमयमिन्द्रोमेघभेदना-यवज्रंयुजंस्वहस्तयुक्तंचक्रेपततोज्योतिषाद्योतमानेनवज्रेणतमसःअन्धकाररूपान्मेघात् गाः गमन-शीलान्युदकानिनिरधुक्षत् निःशेषेणदुग्धवान् मेघंभित्त्वाजलंवृष्टवानित्यर्थः॥दिवः ऊडिदमिति-विभक्तेरुदात्तत्वम् । आपुः आप्लृव्याप्तौ लिटयुसिरूपम् यद्वृत्तयोगादनिघातः । पर्यभूवन् अत्रापि

१ नि० ९. ३. ।

यच्छब्दस्यानुषङ्गात् निघाताभावः। युजं युजिर्योगे ऋत्विगित्यादिनाक्विन् अनित्यमागमशासनमितिवचनान्नुमभावः। अधुक्षत् दुहप्रपूरणे लुङिशलइगुपधादनिटःक्सइतिच्लेःक्सादेशः दादेर्धातोर्घइतिघत्वम् एकाचोबशइत्यादिनाभष्भावः संहितायांभष्भावाभावश्छान्दसः ॥ १० ॥

१०. जब कि, दिव्य लोक से जल पृथिवी पर नहीं प्राप्त हुआ और धन-प्रद भूमि को उपकारी द्रव्य-द्वारा पूर्ण नहीं किया, तब वर्षाकारी इन्द्र ने अपने हाथों में वज्र उठाया और द्युतिमान् वज्र-द्वारा अन्धकार-रूप मेघ से पतन-शील जल का पूर्णरूप से दोहन कर लिया।

अनु॑स्व॒धाम॑क्षर॒न्नापो॑अ॒स्यावर्ध॑त॒मध्य॒आना॒व्या॑नाम्।
स॒ध्री॒ची॒नेन॒मन॑सा॒तमिन्द्र॒ओजि॑ष्ठेन॒हन्म॑नाहन्न॒भिद्यून् ॥११॥

अनु॑। स्व॒धाम्। अ॒क्ष॒र॒न्। आपः॑। अ॒स्य॒। अव॑र्धत। मध्ये॑।
आ। ना॒व्या॑नाम्। स॒ध्री॒ची॒नेन॑। मन॑सा। तम्। इन्द्रः॑। ओजि॑ष्ठेन।
हन्म॑ना। अ॒ह॒न्। अ॒भि। द्यून् ॥ ११ ॥

आपोजलानिअस्येन्द्रस्यस्वधामन्नंत्रीह्यादिरूपंअनुलक्ष्याक्षरन्मेघादवस्तात्अभवन् तदानीमयंवृत्रोनाव्यानांनावातरणयोग्यानांनदीनांअपांमध्येआसमन्तात् अवर्धतवृद्धिंप्राप प्रभूतजलेवर्धमानोपिनममार किन्त्वभिवृद्धएव तदानीमिन्द्रःसध्रीचीनेनसहगच्छतामनसायुक्तंतंवृत्रंओजिष्ठेनअतिबलयुक्तेनहन्मनाहननसाधनेनवज्रेणअभिद्यून्कतिचिद्दिवसानभिलक्ष्यअहन् तेषुदिवसेषुहतवान्जलमध्यपतितस्यापिवृत्रस्यमनोयत्रेन्द्रस्तिष्ठतितत्रैवसहगच्छति तादृशमपिशत्रुंहतवानित्यर्थः॥ अक्षरन् क्षरसञ्चलने। नाव्यानां नावातार्याणाम् नौवयोधर्मेत्यादिनायत्वान्तोपिपत्ययेत्यावादेशः अनावइतिपर्युदासात् तित्स्वरितमितिप्रत्ययस्यस्वरितत्वम्। सध्रीचीनेन सह अञ्चतीतिसध्र्यङ् सहस्यसध्रिरितिसध्र्यादेशः विभाषाञ्चेरदिक्स्त्रियामितिस्वार्थेखप्रत्ययः खस्यआयन्नित्यादिनाईनादेशः अचइत्यकारलोपेचाविति दीर्घत्वम् खादेशस्योपदेशिवद्वचनादीकारउदात्तः। ओजिष्ठेन ओजोस्यास्तीतिओजस्वी अस्मायामेधास्रजोविनिः ततआतिशायनिकइष्ठन् विन्मतोर्लुगितिविनोलुक् टेरितिटिलोपः नित्त्वादाद्युदात्तत्वम्। हन्मना हन्यतेअनेनेतिहन्म अन्येभ्योपिदृश्यन्तइतिदृशिग्रहणात् करणेपिमनिन् नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् तृतीयैकवचनेअल्लोपेप्राप्ते नसंयोगाद्वमन्तादितिप्रतिषेधः ॥ ११ ॥

११. प्रकृति के अनुसार जल बहने लगा; किन्तु वृत्र नौकागम्य नदियों के बीच में बढ़ा। तब इन्द्र ने महाबलशाली और प्राण-संहारी आयुध-द्वारा कुछ ही दिनों में स्थिर-मना वृत्र का वध किया था।

द्वादशीमृचमाह—

न्यविध्यदिलीबिशस्य दृळ्हा वि शृङ्गिणमभिनच्छुष्णमिन्द्रः ।
यावत्तरो मघवन्यावदोजो वज्रेण शत्रुमवधीः पृतन्युम् ॥ १२ ॥

नि । अविध्यत् । इलीबिशस्य । दृळ्हा । वि । शृङ्गिणम् । अभिनत् ।
शुष्णम् । इन्द्रः । यावत् । तरः । मघऽवन् । यावत् । ओजः ।
वज्रेण । शत्रुम् । अवधीः । पृतन्युम् ॥ १२ ॥

इलीबिशस्य इलाया भूमेर्बिले शयानस्य वृत्रस्य सम्बन्धिनी इलाबिलशयस्येति यास्कः । दृळ्हानि दृंहितानि असुरेण निरुद्धानि मधुरान्युदकानि इन्द्रो न्यविध्यत् नितरां विद्धवान् यद्वा दृळ्हानि मबलानि सैन्यानि नितरां विद्धवान् ततऊर्ध्वं शृङ्गिणं गोमहिषादिशृंगसमानैरायुधैरुपेतं शुष्णं जगतः शोषकं वृत्रं व्यभिनत् विविधं ताडितवान् हेमघवन् धनयुक्तेन्द्र तव यावत्तरः यावान्वेगोस्ति यावदोजः यावद्बलमस्ति तेन सर्वेण युक्तस्त्वं पृतन्युं पृतनां युद्धमिच्छन्तं शत्रुं वृत्रं वज्रेणावधीः हतवानसि ॥ अविध्यत् व्यधताडने श्यनि ग्रहिज्येत्यादिना सम्प्रसारणम् विङ्क्षविड्डविनिघाते उदात्तस्वरितयोर्यणइति संहितायां अडागमस्य स्वरितत्वम् । इलीबिशस्य पृषोदरादित्वादभिमतरूपस्वरसिद्धिः । दृळ्हा दृहेर्निष्ठायां दृढःस्थूलबलयोरिति निपात्यते शेश्छन्दसि बहुलमिति शेर्लोपः । अभिनत् भिदिर्विदारणे लङि रुधादिभ्यःश्नम् इतश्चेतीकारलोपे हल्ङ्याब्भ्यइति तिलोपः । शुष्णं शुषशोषणे शोषयतीति शुष्णः तृषिशुषिरसिभ्यःकित्वेति नप्रत्ययः नित्वादित्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वम् । अवधीः लुङि चेति हन्तेर्वधादेशः । पृतन्युम् पृतनाशब्दात् क्यचि कव्यध्वरपृतनस्येति अन्त्यलोपः क्याच्छन्दसीति उप्रत्ययः ॥ १२ ॥

१२. भूमि पर सोये हुए वृत्र की सेना को इन्द्र ने विद्ध किया था और शृंगी तथा जगच्छोषक वृत्र को विविध प्रकार से ताड़ना दी थी। इन्द्र ! तुम्हारे पास जितना वेग और बल है, उससे युद्धाकांक्षी शत्रु को वज्र-द्वारा हनन किया था।

अभि सिध्मो अजिगादस्य शत्रून्वि तिग्मेन वृषभेणा पुरोऽभेत् ।
सं वज्रेणासृजद्वृत्रमिन्द्रः प्र स्वां मतिमतिरच्छाशदानः ॥ १३ ॥

अभि । सिध्मः । अजिगात् । अस्य । शत्रून् । वि । तिग्मेन ।
वृषभेण । पुरः । अभेत् । सम् । वज्रेण । असृजत् । वृत्रम् ।
इन्द्रः । प्र । स्वाम् । मतिम् । अतिरत् । शाशदानः ॥ १३ ॥

---

१ नि० ६, १९ ।

अस्येन्द्रस्यसिध्मः साधकोवज्रः शत्रूनभिइन्द्रवैरिणोभिलक्ष्य अजिगात् गतवान् जिगातिर्गतिकर्मा गातिजिगातीतिगतिकर्मसुपाठात् सचेन्द्रस्तिग्मेनतीक्ष्णेनवृषभेणश्रेष्ठेनायुधेनतेन वज्रेणपुरः वृत्रस्यपुराणिव्यभेत्विविधंभिन्नवान् ततःसइन्द्रोवज्रेणस्वकीयेनवृत्रंसमसृजत् संयोजितवान् संयोज्यचशाशदानः वृत्रंहिंसन् स्वांमतिंस्वकीयां हर्षेपिनांबुद्धिमाविरत्यर्षेणवर्धितवान् ॥ सिध्मः षिधुसंराद्धौ अस्मादौणादिकोमक् कित्त्वादगुणः प्रत्ययस्वरःशिष्यते । अजिगात् गास्तुतौ अत्रतुगत्यर्थः जुहोत्यादित्वाच्छ्लुः द्विर्भावेबहुलंछन्दसीत्यभ्यासस्येत्त्वम् । अभेत् भिदिर्विदारणे अभिमाशे व्यत्ययेनशप् तस्यबहुलंछन्दसीतिलुक् लघूपधगुणेहल्ङ्यादिभ्यइतिविलोपः यद्वा लुङि छेर्लुक् । अतिरत् अपूर्वस्तिरतिर्वर्धनार्थः यद्वा तरतेर्व्यत्ययेनशः ऋतइद्धातोरितीत्वम् । शाशदानः शदृशातने अस्माद्यङन्ताच्छानच् तस्यछन्दस्युभयथेति आर्धधातुकत्वाद्योलोपयलोपौ सार्वधातुकत्वादभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम् ॥ १३ ॥

१३. इन्द्र का कार्य-साधक वज्र शत्रु को लक्ष्य कर गिरा था। इन्द्र ने तीक्ष्ण और श्रेष्ठ आयुध-द्वारा वृत्र के नगरों को विविध प्रकार से भिन्न किया था। अन्त को इन्द्र ने वृत्र पर वज्र-द्वारा आघात किया था और उसे मारकर भली भाँति अपना उत्साह बढ़ाया था।

आवः कुत्समिन्द्र यस्मिंञ्चाकन्प्रावो युध्यन्तं वृषभं दशद्युम् ।
शफच्युतो रेणुर्नक्षत द्यामुच्छ्वैत्रेयो नृषाह्याय तस्थौ ॥ १४ ॥

आवः । कुत्सम् । इन्द्र । यस्मिन् । चाकन् । प्र । आवः । युध्यन्तम् । वृषभम् । दशऽद्युम् ॥ शफऽच्युतः । रेणुः । नक्षत । द्याम् । उत् । श्वैत्रेयः । नृऽसह्याय । तस्थौ ॥ १४ ॥

हेइन्द्रकुत्संएतन्नामकंगोत्रप्रवर्तकमृषिं आवः रक्षितवानसि यस्मिन्कुत्सेचाकन्स्तुतिंकामयमानोवर्तसे तंकुत्समितिपूर्वेणान्वयः तथादशद्युंएतन्नामकंदशसुदिक्षुदीप्यमानमृषिंप्रावः प्रकर्षेणरक्षितवानसि कीदृशं युध्यन्तंस्वकीयैःशत्रुभिःसहयुद्धंकुर्वन्तं वृषभंगुणैःश्रेष्ठंशफच्युतःत्वदीयाश्वस्यशफात्पतितोरेणुर्धूलिर्द्यांद्युलोकंनक्षतव्याप्नोति श्वैत्रेयः श्वित्राख्यायायोषितःपुत्रः पुराशत्रुभयाज्जलेमग्नः सन्त्वदनुग्रहात् नृसह्याय नृभिःपुरुषैःसोढव्याय उत्तस्थौजलादुत्थितवान् ॥ चाकन् चकतृप्तौ अस्माण्ण्यन्ताच्छत् छन्दस्युभयथेत्यार्धधातुकत्वाण्णिलोपः शब्भावश्च प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वम् यद्वा कमुकान्तावित्यस्मात् यङ्लुगन्ताल्लङिसिपिअभ्यासस्यनुगभावश्छान्दसः दीर्घोकितइतिदीर्घत्वम् सिलोपे मोनोधातोरितिमकारस्यनकारः धातुस्वरः यद्वृत्तयोगादनिघातः । युध्यन्तं व्यत्ययेनपरस्मैपदम् । दशद्युं दीव्यतेःप्रकाशार्थात् सम्पदादिल-

क्षणःक्विप् छ्वोःशूडित्यूठ् दशस्वदिक्षुद्यूर्यस्यासौदशद्युः छान्दसंह्रस्वत्वम् यद्वा द्युशब्दोऽहर्नामसुपठितः तेनप्रवृत्तिनिमित्तभूतःप्रकाशोलक्ष्यते बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । शफच्युतः शफेनच्युतः तृतीयाकर्मणीतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । नक्षत णक्षगतौ व्यत्ययेनात्मनेपदम् । श्वैत्रेयः श्वित्रायाअपत्यं स्त्रीभ्योढक् । वृषणाय शकिसहोश्चेतिकर्मणियत् यतोनावइत्याद्युदात्तत्वम् । समासेकृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् पूर्वपदादितिषत्वम् संहितायांदीर्घश्छान्दसः ॥ १४ ॥

१४. इन्द्र ! तुम जिस कुत्स की स्तुति को चाहते हो, उसी कुत्स की तुमने रक्षा की थी। तुमने युद्ध-रत, श्रेष्ठ और दसों दिशाओं में दीप्तिमान् दशद्यु की रक्षा की थी। तुम्हारे घोड़ों के खुरों से पतित धूलि द्युलोक तक फैल गई थी। शत्रु भय से जल में मग्न होकर भी श्वैत्रेय ऋषि, मनुष्यों में अग्रणी होने की अभिलाषा से, आपके अनुग्रह से बाहर निकल आये थे।

आव॒: शम॑ वृष॒भं तुग्र्या॑सु क्षेत्रजे॒षे म॑घव॒ञ्छ्वित्र्यं॒ गाम् ।
ज्योक् चि॒दत्र॑ तस्थि॒वांसो॑ अक्रञ्छत्रूय॒ताम॑ध॒रा वेद॑नाकः ॥ १५ ॥ ३ ॥

आर्वः । शर्म॑म् । वृ॒ष॒भम् । तुग्र्या॑सु । क्षे॒त्र॒ऽजे॒षे । म॒घ॒ऽव॒न् । श्वित्र्य॑म् । गाम् । ज्योक् । चि॒त् । अत्र॑ । त॒स्थि॒ऽवांसः॑ । अ॒क्र॒न् । श॒त्रु॒ऽयताम् । अध॑रा । वेद॑ना । अकरित्य॑कः ॥ १५ ॥ ३ ॥

हेमघवन् धनवन्निन्द्र श्वित्र्यं श्वित्रायाःपुत्रं पूर्वोक्तंपुरुषंआवः रक्षितवानसि किमर्थं क्षेत्रजेषे शत्रुभिःसहयुद्धवेलायांक्षेत्रप्राप्त्यर्थं कीदृशं शर्मं त्वदीयपरिपालनेनचित्तव्याकुलतापरित्यक्त्या शान्तंवृषभंगुणैःश्रेष्ठं तुग्र्यासुगांजलेषुगतंमग्नमित्यर्थः तुग्र्यावर्तुरमितिउदकनामसुपठितत्वात् अत्र अस्माभिःसहयुद्धेज्योक्चित् चिरकालमपितस्थिवांसः अवस्थिताःसन्तः अक्रन् येवैरिणः शत्रुत्वमकुर्वन् शत्रूयतां शत्रूनात्मनइच्छतांतेषां अधरा वेदना निकृष्टानिदुःखानि त्वं अकःकुरु॥ तुग्र्यशब्दोन्तरिक्षवचनः तत्रभवास्तुग्र्याः तुग्राद्घन्नितिघन् घस्येयादेशः इकारलोपश्छान्दसः नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । क्षेत्रजेषे जेषृणेषृपषृमेषृगतौ अस्मात्सम्पदादिलक्षणःक्विप् क्षेत्रस्यजेट्क्षेत्रजेट् समासान्तोदात्तत्वम् अन्तोदात्तादुत्तरपदादित्यादिनाविभक्तेरुदात्तत्वम् । श्वित्र्यं श्वित्रायांभवः भवेछन्दसीतियत् यतोनावइत्याद्युदात्तत्वम् । तस्थिवांसः तिष्ठतेःक्वसुः वस्वेकाजाद्घसामितीडागमः । अक्रन् करोतेर्लुङि मन्त्रेघसेत्यादिनाच्लेर्लुक् । शत्रूयतां शत्रूनात्मनइच्छन्तीतिशत्रूयन्तः सुपआत्मनःक्यजितिक्यच् शत्रन्ताच्छतृ तस्यलसार्वधातुकानुदात्तत्वे एकादेशस्वरेणोदात्तत्वम् तस्यचपूर्वत्रासिद्धत्वंनेष्यतइत्युक्तत्वाच्छत्रन्तमन्तोदात्तत्वमिति शतुरनुमोनद्यजादीइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् । अधरावेदनेत्युभयत्रशेश्छन्दसिबहुलमितिशेर्लोपः । अकः करोतेर्लुङि मन्त्रेघसेत्यादिनाच्लेर्लुक् गुणः ॥ १५ ॥

१५. इन्द्र ! सौम्य, श्रेष्ठ और जल-मग्न श्वैत्रेय को क्षेत्र-प्राप्ति के लिए तुमने बचाया था। जो हमारे साथ बहुत समय से युद्ध कर रहे हैं, उन शत्रुताकाङ्क्षी लोगों को तुम वेदना और दुःख दो।

त्रिश्चिन्नोअद्येतिचतुर्थंसूक्तंद्वादशर्चं ऋषिश्चान्यस्मादृषेरितिपरिभाषयाआङ्गिरसोहिरण्यस्तू-पऋषिः अश्विनौदेवता कनीचक्रेतिनवमीआनोअश्विनेतिद्वादशीचत्रिष्टुभौ शिष्टास्त्रिष्टुबन्तपरिभा-षयाजगत्यः त्रिश्चिद्द्वादशाश्विनंनवम्यन्त्येत्रिष्टुभावित्यनुक्रमणिका । प्रातरनुवाकेआश्विनेक्र-तौजागतेछन्दसिइदंसूक्तम् अथाश्विनइतिखण्डेसूत्रितम्—त्रिश्चिन्नोअद्यैळद्यावापृथिवीइतिजा-गतमिति । आश्विनशस्त्रेप्येवतत्सूक्तम् प्रातरनुवाकन्यायेनेत्यतिदिष्टत्वात् ।

तत्रप्रथमामृचमाह—

त्रिश्चिन्नोअ॒द्याभ॑वतंनवेदसावि॒भुर्वां॒याम॑उ॒तरा॒तिर॑श्विना ।
यु॒वोर्हि॑य॒न्त्रंहि॒म्ये॑व॒वास॑सोऽभ्याय॒ंसेन्या॑भवतंमनी॒षिभि॑ः ॥ १ ॥

त्रिः । चि॒त् । नः॒ । अ॒द्य । भ॒व॒त॒म् । न॒वे॒द॒सा॒ । वि॒ऽभुः । वा॒म् ।
याम॑ः । उ॒त । रा॒तिः । अ॒श्वि॒ना॒ । यु॒वोः । हि । य॒न्त्रम् । हि॒म्याऽइ॑व ।
वास॑सः । अ॒भि॒ऽआ॒य॒ंसेन्या॑ । भ॒व॒त॒म् । म॒नी॒षिऽभि॑ः ॥ १ ॥

हेनवेदसाश्विनामेधाविनावश्विदेवौ नवेदाइतिमेधाविनाम नवेदाःकविःमनीषीतिपन्नाम-सुपठितत्वात् ताहशौयुवांत्रिश्चित्त्रिवारमपिअद्यास्मिन्कर्मणि नः अस्मदर्थंभवतंआगतौभवत-म् अत्रत्रिरितिवचनंसवनत्रयापेक्षंआदरातिशयद्योतनार्थवात्रिसत्याहिदेवाइतिश्रुत्यन्तराद्वा वांयुवयोःयामोगमनसाधनभूतोरथोविभुःव्यापकः उत अपिचरातिः दानंविभुरितिशेषः युवोर्युवयो-रुभयोर्यन्त्रंहि परस्परनियमनरूपःसम्बन्धविशेषोऽस्तिखलु तत्रदृष्टान्तः—वाससःसूर्यरश्म्या-च्छादनयुक्तस्यवासरस्यहिम्येव हिमयुक्तयारात्र्येव यथारात्र्यासहदिवसस्यसम्बन्धःकदाचिद-पिनापैतितद्वत् युवामुभौमनीषिभिः मेधाविभिःऋत्विग्भिः मनीषीतिमेधाविनाम मनीषीम-न्धातेतिपन्नामसुपठितत्वात् अभ्यायंसेन्या अभितोनियन्तव्यौअनुग्रहवशाच्चदधीनौभवतम् ॥ अद्य निपातस्यचेतिसंहितायांदीर्घः।नवेदसा विपरीतंनविद्यइतिनवेदसौ विदज्ञानेइत्यस्माद्दौणा-दिकोऽसुन् नञ्समासे नभ्राण्नपादित्यादिनानकारस्यप्रकृतिभावः सुपांसुलुगित्याकारः आम-न्त्रितनिघातः । यामः यायतेगम्यतेनेनेतियामोरथः अर्तिस्तुस्वित्यादिनामन् नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् यद्वा यमउपरमेइत्यस्मात्कर्मणिघञ् वृषादिषुपाठादाद्युदात्तत्वम् । रातिः रादानेइत्यस्मात् मा-वेक्तिन्मन्त्रेवृषेत्यादिनातस्योदात्तत्वम् । युवोः सुपांसुपोभवन्तीतिषष्ठीद्विवचनस्यषष्ठीद्विवचनादे-शः अतएवादेशविषयत्वाद्योचीतियत्वंनभवति शेषेलोपइतिटिलोपेउदात्तनिवृत्तिस्वरेणविभक्ते-

स्यादात्तत्वम्. अन्त्यलोपपक्षेतुएकादेशस्वरेण। हिम्याइव हिमेविरात्रिनाम ऋचःपथः हिमेतिरात्रिनाम-सुपठितत्वात् ततउत्तरस्यतृतीयैकवचनस्यसुपांसुलुगितियादेशः ततष्टिलोपेउदात्तनिवृत्तिस्वरे-णयस्योदात्तत्वम्। वाससः वसआच्छादने वासयतिप्रकाशेनाच्छादयतीत्यहर्वासः। अभ्यायं-सेन्या अभ्याङित्युपसर्गद्वयोपसृष्टाद्यमउपरमेइत्यस्मादौणादिकःसेन्यप्रत्ययः सुपांसुलुगित्या-कारः ॥ १ ॥

१. हे मेधावी अश्विनीकुमारद्वय! हमारे लिए तुम आज तीन बार आओ। तुम्हारा रथ और दान बहुव्यापी है। जिस प्रकार रश्मियुक्त दिन और हिमयुक्त रात्रि का परस्पर नियम-रूप सम्बन्ध है, उसी प्रकार तुम दोनों के बीच भी सम्बन्ध है। अनुग्रह करके तुम मेधावी ऋत्विकों के वशवर्ती हो जाओ।

त्रयःपवयोमधुवाहनेरथेसोमस्यवेनामनुविश्वइद्विदुः।
त्रयःस्कंभासःस्कभितासआरभेत्रिर्नक्तंयाथस्त्रिर्वश्विनादिवा ॥२॥

त्रयः। पवयः। मधुऽवाहने। रथे। सोमस्य। वेनाम्। अनु। विश्वे। इत्। विदुः। त्रयः। स्कंभासः। स्कभितासः। आऽरभे। त्रिः। नक्तम्। याथः। त्रिः। ऊम् इति। अश्विना। दिवा ॥ २ ॥

मधुवाहनेमधुद्रव्याणांनानाविधस्वाद्यादीनांवाहनेनयुक्ते अश्विनोःसम्बन्धिरथेपवयः वज्रसमानादृढाःचक्रविशेषास्त्रयःत्रिसंख्याकाःसन्ति इत् इत्थंचक्रत्रयसद्भावप्रकारंविश्वेसर्वेदेवाः सोमस्यचन्द्रस्यवेनांकमनीयांभार्यांअनुलक्ष्यतस्यांभार्यांविदुर्जानन्ति यदासोमस्यवेनयासहविवाहः तदानींनानाविधस्वाद्ययुक्तंचक्रत्रयोपेतंप्रौढंरथमारुह्याश्विनौगच्छतइतिसर्वेदेवाजानन्तीत्यर्थः त-स्यरथस्योपरिस्कंभासःस्तम्भविशेषास्त्रयः त्रिसंख्याकाः स्कभितासः स्थापिताःकिमर्थमारभे-आरब्धुंअवलम्बितुं यदारथस्त्वरयायातितदानींपतनभीतिनिवृत्त्यर्थंहस्तालम्बनभूताःस्तम्भाइ-त्यर्थः हेअश्विना युवांतादृशेनरथेननक्तंरात्रौत्रिर्याथः त्रिवारंगच्छथःतथादिवादिवसेपित्रिर्याथः रात्रावहनिचरथमारुह्यपुनःपुनःक्रीडथइत्यर्थः ॥ मधुवाहने मधुवाह्यते अनेनेतिमधुवाहनः करणेल्युट्। विदुः वेत्तेर्लटिविदोलटोवेतिझेरुसादेशः। स्कम्भासः ष्टभिस्कभिगतिप्रतिबन्धेस्क-भ्नन्तेप्रतिबद्धाभवन्तीतिस्कम्भाः पचाद्यच्। स्कभितासः स्कम्भुःसौत्रोधातुः अस्मान्निष्ठायां यस्यविभाषेतीट्प्रतिषेधेप्राप्ते ग्रसितस्कभितेत्यादिनेडागमोनिपातितः। आरभे रभराभस्ये अ-स्मादाङ्पूर्वात्सम्पदादिलक्षणोभावेक्विप् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ २ ॥

२. तुम्हारे मधुर-खाद्य-वाहक रथ में तीन दृढ़ चक्र हैं; उन्हें सभी देवों ने चन्द्रमा की रमणीय पत्नी वेना के साथ विवाह-यात्रा करने के समय जाना। उस रथ के ऊपर, अवलम्बन के लिए, तीन खम्भे हैं। अश्विद्वय! उसी रथ से दिन में तीन बार और रात्रि में भी तीन बार गमन करो।

समानेअह॒न्त्रिर॑वद्यगोहना॒त्रिर॒द्यय॒ज्ञंमधु॑नामिमिक्षतम् ।
त्रिर्वाज॑वती॒रिषो॑अश्विनायु॒वंदो॒षाअ॒स्मभ्य॑मु॒षस॑श्चपिन्वतम् ॥ ३ ॥

स॒मा॒ने । अह॑न् । त्रिः । अ॒व॒द्य॒ऽगो॒ह॒ना॒ । त्रिः । अ॒द्य । य॒ज्ञम् ।
मधु॑ना । मि॒मि॒क्ष॒त॒म् । त्रिः । वाज॑ऽवतीः । इषः॑ । अ॒श्वि॒ना॒ । यु॒वम् ।
दो॒षाः । अ॒स्मभ्य॑म् । उ॒षसः॑ । च॒ । पि॒न्व॒त॒म् ॥ ३ ॥

हेअश्विनाअश्विदेवौयुवंयुवामुभौसमानेअहन्येकस्मिन्ननुष्ठानदिनेत्रिरवद्यगोहना त्रि-वारमनुष्ठानगतानांदोषाणांसंवरणकारिणौभवतम्. अद्यास्मिन्दिनेयज्ञंयज्ञगतंहविःमधुनामधुररसेनत्रिर्मिमिक्षतंत्रिवारंसिञ्चतम् किञ्च दोषाउषसश्चरात्रीर्दिवसांश्चरात्रिषुदिवसेषुचत्रैरन्त्वर्थेणवाजवतीःबलकारिणीरिषोन्नानिअस्मभ्यंपिन्वतंसिञ्चतंप्रयच्छतमित्यर्थः॥ अहन् सुपांसुलुगितिसप्त्यालुक्।अवद्यगोहना गुहूसंवरणे अवद्यगूहयितारौ नन्द्यादित्वात् ल्युः ऊदुपधायागोहइतिप्रासस्यऊत्वस्याभावश्छान्दसः । मिमिक्षतं मिहसेचने सनिएकाचउपदेशेनुदात्तादितीट्प्रतिषेधः इलन्ताचेतिसनःकित्त्वाल्लघूपधगुणाभावः द्विर्भावहलादिशेषौ ढत्वकत्वषत्वानि । वाजवतीः उगितश्चेतिङीप् । पिन्वतं पिविमिविणिविसेचने इदित्वान्नुम् कर्तरिशप् ॥ ३ ॥

३. अश्विद्वय ! तुम एक दिन में तीन बार यज्ञानुष्ठान का दोष शुद्ध करो। आज तीन बार मधुर रस से यज्ञ का हव्य सिक्त करो। रात और दिन में तीन बार पुष्टिकर अन्न-द्वारा हमारा भरण करो।

त्रिर्व॒र्तिर्या॒तं॒त्रिरनु॑व्रते॒जने॒त्रिःसु॑प्रा॒व्ये॑त्रे॒धेव॑शिक्षतम् । त्रिर्ना॒न्द्यं॑वह॒तमश्विनायु॒वंत्रिःपृक्षो॑अ॒स्मेअ॒क्षरे॑वपिन्वतम् ॥ ४ ॥

त्रिः । व॒र्तिः । या॒त॒म् । त्रिः । अनु॑ऽव्रते । जने॑ । त्रिः । सु॒प्र॒ऽअ॒व्ये॑ ।
त्रे॒धाऽइ॑व । शि॒क्ष॒त॒म् । त्रिः । ना॒न्द्य॑म् । व॒ह॒त॒म् । अ॒श्वि॒ना॒ ।
यु॒वम् । त्रिः । पृक्षः॑ । अ॒स्मे इति॑ । अ॒क्षरा॑ऽइव । पि॒न्व॒त॒म् ॥ ४ ॥

हेअश्विनायुवंत्रिर्वर्तिर्यातंअस्मदीयवर्तनसाधनंगृहंत्रिर्यातंत्रिवारंप्राप्नुतम् तथा अनुव्रतेअस्मदनुकूलव्यापारयुक्तेजनेत्रिर्यातंत्रिवारंतदनुग्रहायगच्छतम् त्रिःसुप्राव्येत्रिवारंसुष्ठुप्रकर्षेणभवद्भ्यांरक्षणीयेयवर्तमानानस्मात्रेधेवत्रिभिरेवप्रकारैःशिक्षतंपुनःपुनरनुष्ठानमुपदेष्टव्यमित्यर्थः तथा नान्द्यंनन्दनीयंसन्तोषकरंफलंत्रिर्वहतंप्रापयतम् अस्मे अस्मासुपृक्षोन्नंत्रिःपिन्वतंत्रिवारंप्रयच्छतम् तत्रदृष्टान्तः—अक्षरेवअक्षराण्युदकानि अक्षरास्रोतः इतिदिक्षिवामसुपाठात् तानिपर्जन्योयथा प्रयच्छतितद्वत् ॥ वर्तिः वर्ततेत्रेतिवर्तिर्गृहम् हृपिषिरुहिवृतीत्यादिनाइप्रत्ययः सुपांसुलुगितिद्वितीयैकवचनस्यसुआदेशः।सुप्राव्ये उपसर्गद्वयोपसृष्टादवतेःकर्मणिण्यत् संज्ञापूर्वकोविधिरनित्यइतिवृद्ध्यभावः तित्स्वरितमितिस्वरितत्वम् । शिक्षतं शिक्षविद्योपादाने । नान्द्यं ण्यदन्तः । पृक्षः

प्वीसम्पर्के असुनिसुडागमः। असे सुपांसुलुगितिशेआदेशः। अक्षराइव अश्नुवन्तेव्याप्नुवन्ती-त्यक्षराणिउदकानि औणादिकः क्सरःप्रत्ययः शेर्लोपः ॥ ४ ॥

४. अश्विद्वय। हमारे घर में तीन बार आओ। हमारे अनुकूल व्यापार में लगे मनुष्य के पास तीन बार आओ। रक्षा करने योग्य मनुष्य के पास तीन बार आओ। हमें तीन प्रकार शिक्षा दो। हमें तीन बार आनन्द-जनक फल प्रदान करो। जैसे इन्द्र जल देते हैं, उसी प्रकार हमें तीन बार अन्न दो।

त्रिर्नोरयिंवहतमश्विनायुवंत्रिर्देवतातात्रिरुतावतंधियः। त्रिःसौभगत्वंत्रिरुतःश्रवांसिनस्त्रिष्ठंवांसूरेदुहितारुहद्रथम् ॥ ५ ॥

त्रिः। नः। रयिम्। वहतम्। अश्विना। युवम्। त्रिः। देवऽताता। त्रिः। उत। अवतम्। धियः। त्रिः। सौभगऽत्वम्। त्रिः। उत। श्रवांसि। नः। त्रिऽस्थम्। वाम्। सूरे। दुहिता। आ। रुहत्। रथम् ॥ ५ ॥

हेअश्विना युवंयुवांनोस्मान् रयिंधनंत्रिर्वहतंत्रिवारंप्रापयतंदेवतातौ दैवयुक्तेकर्मणित्रिः त्रिवारमागच्छतमितिशेषः उतअपिचधियोस्मद्बुद्धीःत्रिःत्रिवारंरक्षतंसौभगत्वम् सौभाग्यंत्रिर्वह-तमितिशेषः उतअपिच श्रवांस्यन्नानिनःअस्मभ्यंत्रिर्वहतम् वांयुवयोःसम्बन्धिनंत्रिष्ठंत्रिचक्रमेव-स्थितंरथंसूरेसूर्यस्यदुहितापुत्री दुहितादुहिंवादूरेहितेवेतियास्कः। साआरूढवती ॥ देवताता स-र्वदेवात्तातिलितिस्वार्थिकस्तातिल्प्रत्ययः तेनदेवतातिशब्देनदेवसम्बन्धोयज्ञोलक्ष्यते देवताता म-त्स्वरइतिलाभसुपठितत्वात् लितीतिप्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् सुपांसुलुगितिसप्तम्याडादेशः। त्रिष्ठं त्रिषुचक्रेषुतिष्ठतीतित्रिष्ठः सुपिस्थइतिकः अम्बाम्बेत्यादिनाषकारस्यषत्वम्। सूरे षूप्रेरणे सु-सूधागृधिभ्यःक्रन् इतिक्रन् नित्त्वादाद्युदात्तः विभक्तिव्यत्ययः। रुहत् लुङ्दृशिरुहिभ्यश्छन्दसीति च्लेरङादेशः ॥ ५ ॥

५. अश्विद्वय। हमें तीन बार धन दो। देव-युक्त कर्मानुष्ठान में तीन बार आओ। हमारी बुद्धि-रक्षा तीन बार करो। हमारा तीन बार सौभाग्य-सम्पादन करो। हमें तीन बार अन्न दो। तुम्हारे त्रिचक्र रथ पर सूर्य की पुत्री चढ़ी हुई है।

त्रिर्नोअश्विनादिव्यानिभेषजात्रिःपार्थिवानित्रिरुदत्तमद्भ्यः। ओमानंशंयोर्ममकायसूनवेत्रिधातुशर्मवहतंशुभस्पती ॥ ६ ॥ ४ ॥

त्रिः। नः। अश्विना। दिव्यानि। भेषजा। त्रिः। पार्थिवानि। त्रिः। ऊम् इति। दत्तम्। अत्ऽभ्यः। ओमानम्। शम्ऽयोः। ममकाय। सूनवे। त्रिऽधातु। शर्म। वहतम्। शुभः। पती इति ॥ ६ ॥ ४

१ नि० ६. १९.।

हे अश्विना नः अस्मभ्यं दिव्यानिद्युलोकवर्तीनि भेषजाऔषधानि त्रिर्दत्तं तथापार्थिवानिपृथिव्यामुत्पन्नानिऔषधानित्रिर्दत्तंअद्भ्यउ अन्तरिक्षसकाशादपिऔषधानित्रिर्दत्तंआपइत्यन्तरिक्षनाम आपःपृथिवीभूरितितन्नामसुपाठात् शंयोरेतन्नामकस्यबृहस्पतिपुत्रस्य तेशंयुं बार्हस्पत्यमबृधन्निति तिनाम्नाणान्तरात् तस्यसम्बन्धिनमोमानंसुखविशेषंममकाय सूनवेमदीयायपुत्रायदत्तं हे शुभस्पतीशोभनस्यौषधजातस्यपालकौयुवांत्रिधातु वातपित्तश्लेष्मधातुत्रयशमनविषयंसुखंवहवंमापयतम् ॥ दिव्यानि दण्डादित्वाद्यत्प्रत्ययः । अद्भ्यः ऊडिदमित्यादिनाविभक्तेरुदात्तत्वम् । ओमानं अवतेरन्येभ्योपिदृश्यन्तइतिमनिन् ज्वरत्वरेत्यादिना अकारवकारयोरूठ् सार्वधातुकार्धधातुकलक्षणोगुणः यदिज्वरत्वरेत्यत्रानुनासिकेचेतिनानुवर्तेत तर्हिपूर्वेणैव सूत्रेणवकारस्यऊठादेशोभविष्यति । शुभस्पती शुभदीप्तौ सम्पदादिलक्षणःक्विप् षष्ठ्याःपतिपुत्रेतिसंहितायांविसर्जनीयस्यसत्वम् सुवामन्त्रितेइतिपराङ्गवद्भावात्षष्ठ्यामन्त्रितसमुदायस्याष्टमिकंसर्वानुदात्तत्वम् ॥ ६ ॥

६. अश्विद्वय ! दिव्य लोक की औषध हमें तीन बार दो। पार्थिव औषध तीन बार दो। अन्तरिक्ष से तीन बार औषधप्रदान करो। बृहस्पति के पुत्र शंयु की तरह हमारी सन्तान को सुख-दान करो। शोभनीय-औषध-रक्षक ! तुम वात, पित्त, श्लेष्मा आदि आदि तीन धातु-सम्बन्धी सुख दो।

त्रिर्नोअश्विनायजतादिवेदिवेपरित्रिधातुपृथिवीमशायतम् ।
त्रिस्रोनासत्यारथ्यापरावतआत्मेववातःस्वसराणिगच्छतम् ॥ ७ ॥

त्रिः । नः । अश्विना । यजता । दिवेऽदिवे । परि । त्रिऽधातु ।
पृथिवीम् । अशायतम् । तिस्रः । नासत्या । रथ्या । पराऽवतः ।
आत्माऽइव । वातः । स्वसराणि । गच्छतम् ॥ ७ ॥

हेअश्विनादिवेदिवे प्रतिदिनं दिवेदिवेद्यविद्यवीत्यहर्नामसुपठितत्वात् यजतायष्टव्यौयुवांनोस्मदीयांपृथिवींवेदिरूपांभूमिं परि सर्वतःप्राप्य त्रिधातुकक्ष्यात्रययुक्तेआस्तीर्णेबर्हिषिअशायतंशयनंकुरुतम् हेरथ्यारथ्यौरथस्वामिनौ तिस्रस्त्रिसंख्याकाऐहिकपारत्रिकसौमिकरूपावेदीर्गच्छतम् तत्रदृष्टान्तः—स्वसराणिशरीराणिआत्मेववातः यथाप्राणिनामात्मभूतःप्राणवायुः तदीयानिशरीराणिगच्छतितद्वत् ॥ यजता यजतेर्भृमृदृशीत्यादिनाअतच् चितइत्यन्तोदात्तत्वम् । त्रिधातु त्रेधाधीयतेत्रेनिधीयतइतित्रिधातु सितनिगमीत्यादिनाधाञस्तुन् नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् समासेकृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेनतदेवशिष्यते सुपांसुलुगितिसप्तम्याः लुक् । अशायतम् अदादित्वाच्छपोलुक् अशयातामित्यस्यह्रस्वदीर्घयोर्व्यत्यासः । नासत्या सत्सुसाधुस-

त्यौनसत्यौअसत्यौ नञसत्यौ सत्यावेवनासत्याविव्यौर्णवाभइतियास्कः । नभ्राण्नपादित्यादिनानञःप्रकृतिभावः। रथ्या रथार्हौस्वामिनावित्यर्थः छन्दसिचेतियप्रत्ययः। स्वसराणि सरन्तिगच्छन्तीतिसराइन्द्रियाणि स्वकीयाःसरा येषांशरीराणाम्. बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ७ ॥

७. अश्विद्वय ! तुम हमारे पूजनीय हो। प्रतिदिन तीन बार पृथिवी पर आगमन करके तीन कक्षा-युत कुशों पर शयन करो। हे नासत्यरथिद्वय ! जिस प्रकार आत्म-रूप वायु शरीरों में आती है, उसी प्रकार तुम घी, पशु और वेदी नाम के तीन यज्ञस्थानों में आगमन करो।

त्रिरश्विनासिन्धुभिःसप्तमातृभिस्त्रयआहावास्त्रेधाहविष्कृतम् ।
तिस्रःपृथिवीरुपरिप्रवादिवोनाकंरक्षेथेद्युभिरक्तुभिर्हितम् ॥ ८ ॥

त्रिः । अश्विना । सिन्धुऽभिः । सप्तमातृऽभिः । त्रयः । आऽहावाः । त्रेधा । हविः । कृतम् । तिस्रः । पृथिवीः । उपरि । प्रवा । दिवः । नाकम् । रक्षेथे इति । द्युऽभिः । अक्तुऽभिः । हितम् ॥ ८ ॥

हेअश्विना सप्तमातृभिःइमंमेगङ्गेयमुनेसरस्वत्यादिमन्त्रोक्ताःसप्तसंख्याकाःगङ्गाद्यानद्योमातरःउत्पादिकायेषांजलविशेषाणांतेसप्तमातरःतैःसिन्धुभिःस्यन्दनस्वभावैःजलैः वसतीवरीनामभिः त्रिःसोमाभिषवःकृतइतिशेषः यथाचान्यत्रब्राह्मणेसमाम्नातम्—अष्टौकृत्वोऽभिषुणोतिएकादशकृत्वोद्वितीयंद्वादशकृत्वस्तृतीयमिति।आहावाः यथोक्तजलयुक्तस्यसोमस्याधारभूताःकूपसदृशास्त्रयःत्रिसंख्याकाद्रोणकलशाधवनीयपूतभृदाख्यानिष्पन्नाइतिशेषः तेषुत्रिषुपात्रविशेषेषुत्रेधात्रिभिःप्रकारैःसवनत्रयगतैः हविष्कृतंसोमाख्यंहविःसम्पादितंयुष्मदर्थमितिशेषः तिस्रःपृथिवीरुपरित्रिभ्यःपृथिव्यादिलोकेभ्यऊर्ध्वंप्रवाप्रवन्तौगच्छन्तौयुवां दिवोनाकंद्युलोकसम्बन्धिनमादित्यंरक्षेथे कीदृशंनाकंद्युभिरहोभिरक्तुभिरात्रिभिश्चहितंस्थापितंअहनिसूर्यउदेतिरात्रावस्तंगच्छति इत्येवमहोरात्राभ्यांसूर्योव्यवस्थापितइत्यर्थः ॥ सप्तमातृभिः बहुव्रीहिस्वरः । आहावाः निपानमाहावइतिआङ्पूर्वाद्ध्वयतेरप्प्रत्ययः सम्प्रसारणंवृद्धिश्चनिपात्यते थाथादिनोत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । प्रवा प्रुङ्प्लुङ्गतौ प्रवतेगच्छतइतिप्रवौ पचाद्यच् सुपांसुलुगित्याकारः। नाकं नास्मिन्नकमस्तीतिनाकः नभ्राण्नपादित्यादिनानञःप्रकृतिभावः । द्युभिः ऊडिदमित्यादिनाप्राप्तस्य विभक्त्युदात्तस्यदिवोझलितिप्रतिषेधः ॥ ८ ॥

८. अश्विद्वय ! सिन्धु आदि नदियों के सप्त मातृ-जल-द्वारा तीन सोमाभिषव प्रस्तुत हुए हैं। तीन कलस और हव्य भी तैयार हैं। तुमने तीनों संसारों से ऊपर जाकर दिवा-रात्रि-संयुक्त आकाश के सूर्य की रक्षा की थी।

---

१ नि० ६. १३. । २ तै० सं० ६. २. ५. ।

क्व१ त्री चक्रा त्रिवृतो रथस्य क्व१ त्रयो वन्धुरो ये सनीळाः ।
कदा योगो वाजिनो रासभस्य येन यज्ञं नासत्योपयाथः ॥ ९॥

क्व । त्री । चक्रा । त्रिऽवृतः । रथस्य । क्व । त्रयः । वन्धुरः । ये । सऽनीळाः । कदा । योगः । वाजिनः । रासभस्य । येन । यज्ञम् । नासत्या । उपऽयाथः ॥ ९ ॥

हेनासत्यावश्विनौ त्रिवृतः त्रिसंख्याकैरश्रिभिरुपेतस्य भवदीयस्यरथस्यईषाद्वयं पूर्वभागे-संयुज्यतेसैषैकाश्रिः पृष्ठभागेवियुज्यतेतत्रकोणद्वयंसम्पद्यते ईदृशस्यरथस्यसम्बन्धीनि त्रीच-क्रा त्रीणिचक्राणि क्व कुत्रस्थितानिइत्यस्माभिर्नदृश्यन्ते येकाष्ठविशेषाः सनीळाः नीडंगृहसदृ-शंरथस्योपर्युपवेशनस्थानं तेनसहवर्तन्तइतिसनीळाः तेकाष्ठविशेषाः वन्धुरः नीडबन्धनाधार भू-तास्त्रयः अक्षेणसहितेद्वेईषेइत्येवंत्रिसंख्याकाः क्वकुत्रस्थिताइत्यस्माभिर्नज्ञायन्ते वाजिनोब-लवतोरासभस्यभवदीयाश्वस्थानीयस्यगर्दभस्ययोगोरथेयोजनंकदाकस्मिन्कालेनिष्पन्नमित्य-स्माभिर्नदृश्यते येनचक्रत्रयनीडकाष्ठत्रयरासभयोजनसहितेनरथेनयज्ञमस्मदीयंयागस्थानंउप-याथः युवांयाथः तादृशस्यरथस्येतिपूर्वत्रान्वयः ॥ त्रीचक्रा उभयत्रापिशेश्छन्दसिबहुलमिति शेर्लोपः । वन्धुरः बन्धेरौणादिकउरप्रत्ययः वत्वंछान्दसम् । सनीळाः वोपसर्जनस्ये-तिसभावः ॥ ९ ॥

९. हे नासत्य-अश्विद्वय ! तुम्हारे त्रिकोण रथ के तीन चक्र कहाँ हैं ? बन्धनाधार-भूत नीड़ या रथ के उपवेशन-स्थान के तीनों काठ कहाँ हैं ? कब बलवान् गर्दभ तुम्हारे रथ में जोते जाते हैं, जिनके द्वारा हमारे यज्ञ में आते हो ।

आ नासत्या गच्छतं हूयते हविर्मध्वः पिबतं मधुपेभिरासभिः ।
युवोर्हि पूर्वं सवितोषसो रथमृताय चित्रं घृतवन्तमिष्यति ॥ १० ॥

आ । नासत्या । गच्छतम् । हूयते । हविः । मध्वः । पिबतम् । मधुऽपेभिः । आसऽभिः । युवोः । हि । पूर्वम् । सविता । उषसः । रथम् । ऋताय । चित्रम् । घृतऽवन्तम् । इष्यति ॥ १० ॥

हे नासत्यौ अश्विनौ इहकर्मण्यागच्छतम् अत्रास्माभिर्हविर्हूयते युवांचमधुपेभिः मधु-रद्रव्यपानयुक्तैरासभिः भवदीयैरास्यैः मध्वोमधुरद्रव्याणिहवींषिपिबतं सवितासूर्यउषसःपू-र्वं उषःकालात्पुरायुवयोरश्विनोःसम्बन्धिनंरथंऋतायास्मद्यज्ञार्थंइष्यतिप्रेरयतिखलु कीदृशं चित्रं पूर्वोक्तैश्चक्रत्रयादिभिः विचित्रं घृतवन्तं अक्षाञ्जनसाधनेनघृतेनोपेतम् ॥ गच्छतम् अनु-दात्तोपदेशेत्यादिनाधातुकानुदात्तत्वेशपःपित्त्वादनुदात्तत्वम् धातुस्वरः अत्रगच्छतंपिबतंचेतिचार्थम-

दीतिश्चादिलोपेविभाषेतिप्रथमायास्तिङ्विभक्तेर्निघातप्रतिषेधः । हूयते इत्सार्वधातुकस्वरानुदात्त- त्वे यकःस्वरः । मध्वः लिङ्गव्यत्ययः शसियणादेशश्छान्दसः । मधुपेभिः मधुपिबन्तीतिमधु- पानि आतोनुपसर्गेकइतिकप्रत्ययः । आसभिः पद्दन्नित्यादिनाआस्यशब्दस्यासन्नादेशः । युवोः युवोरीयद्यमित्यत्रोक्तम् । इष्यति इषगतौ श्यनोनित्त्वादाद्युदात्तत्वम् हिचेतिनिघातप्रतिषेधः ॥ १० ॥

१०. हे नासत्य-अश्विद्वय ! आओ । हव्य देता हूँ । अपने मधुपायी मुख-द्वारा मधुर हव्य पान करो । उषा-समय से पहले ही सूर्य ने तुम्हारे विचित्र और घृतवत् रथ को यज्ञ में आने के लिए प्रेरित किया है ।

आनासत्यात्रिभिरेकादशैरिहदेवेभिर्यातंमधुपेयमश्विना ।
प्रायुस्तारिष्टंनीरपांसिमृक्षतंसेधतंद्वेषोभवतंसचाभुवा ॥ ११ ॥

आ । नासत्या । त्रिऽभिः । एकादशैः । इह । देवेभिः । यातम् । मधुऽपेयम् । अश्विना । प्र । आयुः । तारिष्टम् । निः । रपांसि । मृक्षतम् । सेधतम् । द्वेषः । भवतम् । सचाऽभुवा ॥ ११ ॥

हेनासत्या असत्येनानृतेनरहितौअश्विनाअश्विदेवौयुवांत्रिभिरेकादशैः येदेवासोदिव्ये- कादशस्थेत्यादिमन्त्रप्रतिपादितैस्त्रिसंख्याकैः एकादशात्मकवर्गत्रयगतैर्देवैःसहमधुपेयंसोमात्म- कमधुरद्रव्यपानमभिलक्ष्य इहास्मिन्देवयजनदेशेआयातमागच्छतम् आयुरस्मदीयमायुष्यंप्रता- रिष्टंप्रवर्धयतं रपांस्यस्मदीयानिपापानिनिर्मृक्षतंनिःशेषेणशोधयतं द्वेषःद्वेषकर्तॄन् सेधतंप्रतिषेधतं सचाभुवा अस्माभिःसहावस्थितौभवतम् ॥ त्रिभिः षट्त्रिचतुर्भ्यइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् । एकाद- शैः एकादशानांपूरणैः तस्यपूरणेडडिति डट् । मधुपेयं पापाने अचोयदितिकर्मणियत् ईद्यतीत्याका- रस्यईकारादेशः यतोनावइत्याद्युदात्तत्वम् मधुनःपेयमितिसमासेकृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । तारिष्टम् तॄप्लवनतरणयोः छान्दसेप्रार्थनायांलुङ्च्लेःसिच् इडागमः वृतोवेतिप्राप्तस्येटोदीर्घस्य सि- चिचपरस्मैपदेष्वितिप्रतिषेधः बहुलंछन्दस्यमाङ्योगेपीत्यडभावः अत्रतारिष्टंमृक्षतंचेतिचशब्दा- र्थप्रतीतेस्तस्यचाप्रयोगाच्चादिलोपेविभाषेतिनिघातप्रतिषेधः आदिःसिचोन्यतरस्यामित्याद्युदा- त्तत्वम् । मृक्षतम् मृशआमर्शने छन्दसिलुङ्लङ्लिटइतिलोडर्थेलुङ् शलइगुपधादनिटःक्सइति क्सादेशः एकाचउपदेशेनुदात्तादितीट्प्रतिषेधः षत्वकुत्वे पूर्ववदडभावः । सेधतम् षिधुगत्याम् अत्रकेवलोपिषिधिः प्रतिपूर्वस्यार्थेवर्तते प्रार्थनायांलोट् शपःपित्त्वादनुदात्तत्वम् तिङश्चसार्व- धातुकस्वरेणधातुस्वरः पादादित्वात्तिङःपरत्वाद्वानिघाताभावः । द्वेषः अन्येभ्योपिदृश्यन्तइतिक- र्तरिविच् भवतंद्वेषइत्यस्यवाक्यान्तरगतत्वात्तदपेक्षयास्यनिघातोनभवति समानवाक्येनिघात- युष्मदस्मदादेशावक्तव्याइतिवचनात् । सचाभुवा सचेत्ययंनिपातःसहशब्दसमानार्थः तथाच

यास्कः—सचासहेत्यर्थइति। सचाभववदविसचाभुवौ क्विप् ओःसुपीतियणादेशस्यनभूसुधियो-रितिप्रतिषेधः सुपांसुलुगितिविभक्तेराकारः ॥ ११ ॥

११. हे नासत्य-अश्विद्वय ! तेंतीस देवताओं के साथ मधुपान के लिए यहाँ आओ। हमारी आयु को बढ़ाओ। पाप का खण्डन करो। विद्वेषियों को रोको। हमारे साथ रहो।

आनोअश्विनात्रिवृतारथेनार्वाञ्चंरयिंवहतंसुवीरम्।
शृण्वन्तावामवसेजोहवीमिवृधेचनोभवतंवाजसातौ ॥ १२ ॥५॥

आ। नः। अश्विना। त्रिऽवृता। रथेन। अर्वाञ्चम्। रयिम्।
वहतम्। सुऽवीरम्। शृण्वन्ता। वाम्। अवसे। जोहवीमि।
वृधे। च। नः। भवतम्। वाजऽसातौ। १२ ॥ ५ ॥

हेअश्विना त्रिवृतारथेनअप्रतिहतगतित्वात्त्रिषुलोकेषुवर्तमानेनरथेनसह नोस्माकंअर्वाञ्चं अभिमुखंसुवीरंशोभनैर्वीरैःपुत्रभृत्यादिभिरुपेतंरयिंधनंआवहतंआनीयप्रापयतम् शृण्वन्ता अस्मदीयस्तुतिंशृण्वन्तौयुवांअवसेअस्मद्रक्षणार्थंजोहवीमिआह्वयामि नोस्माकंवाजसातौसंग्रामेवाजसातौमहाधनइतिसंग्रामनामसुपाठात् वृधेवर्धनायभवतम्॥सुवीरं शोभनावीरायस्येतिबहुव्रीहौवीरवीर्यौचेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम्। शृण्वन्ता श्रुश्रवणे शतरि श्रुवःशृचेतिश्नुःश्नाभ्यस्तयोः हुश्नुवोःसार्वधातुकइतियणादेशः सुपांसुलुगितिआकारः। जोहवीमि ह्वेञ्स्पर्धायांशब्देच यङ्लुकि अभ्यस्तस्यचेतिकृतसम्प्रसारणादस्माल्लट्उत्तमैकवचनेयङोवेतिईडागमः। वृधे वृधुवृद्धौ इत्यस्मात् सम्पदादिलक्षणोभावेक्विप्। वाजसातौ षणुदाने क्तिनि तितुत्रेत्यादिनाइट्प्रतिषेधः जनसनेत्यादिनाआत्वम् वाजानांसातिर्यस्मिन्निति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्॥ १२ ॥

१२. अश्विकुमारद्वय ! त्रिकोण या त्रिलोक में चलनेवाले रथ द्वारा हमारे पास पुत्र-भृत्यादि-संयुक्त धन लाओ। अपनी रक्षा के लिए हम तुम्हारा आह्वान करते हैं। तुम सुनो; हमारी वृद्धि करो और संग्राम में बल-दान करो।

ह्वयाम्यग्निमित्येकादशर्चंपञ्चमंसूक्तम् हिरण्यस्तूपऋषिः आद्यानवमीचजगतीछन्दस्केशिष्टास्त्रिष्टुभः कृत्स्नस्यसूक्तस्यसविता देवता आद्यायाःह्वयाम्यग्निमित्यस्याअग्निमित्रावरुणरात्रिसवितारस्यालिङ्गोक्तादेवताः यथाचानुक्रान्तम्—ह्वयाम्येकादशसावित्रं नवमीजगत्याद्यापत्तालिङ्गोक्तदेवतपादाइति। अभिप्लवषडहस्यचतुर्थेहनिवैश्वदेवशस्त्रेइदंसूक्तंसावित्रंनिविद्धानं तृतीयस्यन्यर्यमेतिखण्डेसूत्रितम्—ह्वयाम्यग्निमस्यमेद्यावापृथिवीइतितिसृइति।

---

१ नि० ५. ५।

तत्रप्रथमामृचमाह—

ह्वया॑म्य॒ग्निं प्र॑थ॒मं स्व॒स्तये॒ ह्वया॑मि मि॒त्रावरु॑णावि॒हाव॑से ।
ह्वया॑मि॒ रात्रीं॒ जग॑तो नि॒वेश॑नीं॒ ह्वया॑मि दे॒वं स॑वि॒तार॑मू॒तये॑ ॥ १ ॥

ह्वया॑मि । अ॒ग्निम् । प्र॒थ॒मम् । स्व॒स्तये॑ । ह्वया॑मि । मि॒त्रावरु॑णौ ।
इ॒ह । अव॑से । ह्वया॑मि । रात्री॑म् । जग॑तः । नि॒ऽवेश॑नीम् । ह्वया॑मि ।
दे॒वम् । स॒वि॒तार॑म् । ऊ॒तये॑ ॥ १ ॥

स्वस्तयेअस्माकंमविनाशाय स्वस्तीत्यविनाशिनामेतियास्कः । प्रथममादौअग्निंह्वयामि-इहास्मिन्कर्मण्यवसेस्मद्रक्षणायमित्रावरुणौह्वयामि जगतोजङ्गमस्यप्राणिजातस्यनिवेशनींउपवेशनहेतुभूतांरात्रींरात्रिदेवतांह्वयामि जङ्गमाःसर्वेप्राणिनोदिवसेस्वस्वव्यापारान्कृत्वास्वस्वगृहे रात्रावुपविशन्तीतिप्रसिद्धम् ऊतयेअस्मद्रक्षार्थं सवितारंदेवंह्वयामि ॥ मित्रावरुणौ देवताद्वन्द्वेचेतिपूर्वपदस्यानङादेशः देवताद्वन्द्वेचेत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वम्. । रात्रीं रात्रेश्चाजसाविति ङीप् । निवेशनीं निविशन्तेस्यामितिनिवेशनी करणाधिकरणयोश्चेतिल्युट् टिड्ढाणञित्यादिनाङीप् । ऊतये अवतेःक्तिनि ज्वरत्वरेत्यादिनावकारस्यउपधायाश्चऊट् ऊतियूतीत्यादिनाक्तिनउदात्तत्वम्.॥ १ ॥

१. अपनी रक्षा के लिए पहले अग्नि का आह्वान करता हूँ। रक्षा के लिए मित्र और वरुण को इस स्थान पर बुलाता हूँ। संसार का विश्राम-कारण रात्रि को मैं बुलाता हूँ। रक्षा के लिए सविता देवता को बुलाता हूँ।

आ कृ॒ष्णेन॒ रज॑सा॒ वर्त॑मानो निवे॒शय॑न्न॒मृतं॒ मर्त्यं॑ च ।
हि॒र॒ण्यये॑न सवि॒ता रथे॒ना दे॒वो या॑ति॒ भुव॑नानि॒ पश्य॑न् ॥ २ ॥

आ । कृ॒ष्णेन॑ । रज॑सा । वर्त॑मानः । नि॒ऽवे॒शय॑न् । अ॒मृत॑म् ।
मर्त्य॑म् । च॒ । हि॒र॒ण्यये॑न । स॒वि॒ता । रथे॑न । आ । दे॒वः । या॒ति॒ ।
भुव॑नानि । पश्य॑न् ॥ २ ॥

सवितासूर्यः कृष्णेनरजसाकृष्णवर्णेनलोकेन कृष्णंकृष्यतेर्निकृष्टोवर्णइतियास्कः । लोकारजांस्युच्यन्तइतिच अन्तरिक्षलोकोहिसूर्यागमनात्पुराकृष्णवर्णोभवति तेनान्तरिक्षमार्गे-

---

१ नि० २.२१. । २ नि० २.२०. ।

णआवर्तमानःपुनःपुनरागच्छन्अमृतंदेवंमर्त्यंमनुष्यंचनिवेशयन्स्वस्वस्थानेषस्थापयन्.यद्वा अ-मृतंमरणरहितंप्राणंमर्त्यंमरणसहितंशरीरंचनिवेशयन् तथाचारण्यकाण्डेअमर्त्योमर्त्येनासयोनि-रित्येतस्यमन्त्रभागस्यव्याख्यानरूपेब्राह्मणेयथोक्तार्थोवगम्यते-मर्त्यानिहीमानिशरीराण्यमृतैषा-देवतेति। यथोक्तगुणोपेतः सवितादेवोभुवनानिसर्वांल्लोकान्पश्यन्अवेक्षमाणः प्रकाशयन्नि-त्यर्थः हिरण्ययेनसुवर्णनिर्मितेनरथेनआयातिअस्मत्समीपमागच्छति ॥ अमृतं मृतंमरणं नास्त्यस्येतिबहुव्रीहौ नञोजरमरमित्रमृताइत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । मर्त्यं मर्तेभवं भवेछन्द-सीतियत् यतोनावइत्याद्युदात्तत्वम्। हिरण्ययेन ऋत्व्यवास्त्व्येत्यादिनामयटोमकारस्यलोपोनि-पातितः यस्येतिलोपेप्रत्ययस्वरः। भुवनानि भूसत्तायां भूसूधूभ्रस्जिभ्यश्छन्दसीतिक्युनप्रत्य-यः योरनादेशेउवङादेशः नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् ॥ २ ॥

२. अन्धकार-पूर्ण अन्तरिक्ष से बार-बार भ्रमण कर देव और मनुष्य को सचेतन करके सविता देवता सोने के रथ से समस्त भुवनों को देखते-देखते भ्रमण करते हैं।

याति॑दे॒वःप्र॒वता॒यात्यु॒द्वता॒याति॑शु॒भ्राभ्यां॑यज॒तोहरि॑भ्याम् ।
आदे॒वोया॑तिसवि॒तापरा॒वतोप॒विश्वा॑दुरि॒ताबाध॑मानः ॥ ३॥

याति॑ । दे॒वः । प्र॒ऽवता॑ । याति॑ । उ॒त्ऽवता॑ । याति॑ । शु॒भ्राभ्या॑म् । य॒ज॒तः । हरि॑ऽभ्याम् । आ । दे॒वः । या॒ति॒ । स॒वि॒ता । प॒रा॒ऽवतः॑ । अप॑ । विश्वा॑ । दुः॒ऽइ॒ता । बाध॑मानः ॥ ३ ॥

देवोदीप्यमानः सवितामवतामवणवतामार्गेणयातिगच्छति तथाउद्वताउत्कृष्टेनऊर्ध्वदेशयुक्ते-नमार्गेणयाति उदयानन्तरंआमध्याह्नंऊर्ध्वोमार्गः ततउपरिआसायं प्रवणोमार्गइतिविवेकः तथा यजतोयष्टव्यःसदेवः शुभ्राभ्यांश्वेताभ्यांहरिभ्यामश्वाभ्यांयातिदेवयजनदेशेगच्छति सवि-तादेवोविश्वादुरितासर्वाणिपापान्यपबाधमानोविनाशयन्परावतःदूरदेशात्परावतइतिदूरनामसुप-ठितत्वात् तादृशात् द्युलोकात्आयातियागदेशेआगच्छति ॥ प्रवता वनषणसम्भक्तौ अस्मात्-पूर्वात्क्विप् गमादीनामितिवक्तव्यमित्यनुनासिकलोपः ततस्तुक् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम्। उद्व-ता वतुप्रांद्वनतेः पूर्ववत्प्रक्रिया। यजतः भृमृदृशीत्यादिनायजेःकर्मण्यतच्प्रत्ययः। विश्वा दु-रिता उभयत्रशेश्छन्दसिबहुलमितिशेर्लोपः ॥ ३ ॥

३. देव सविता उदय से मध्याह्न तक ऊर्ध्वगामी पथ से और मध्याह्न से सायं तक अधोगामी पथ देकर गमन करते हैं। वह पूजनीय सूर्यदेव दो श्वेत घोड़ों द्वारा गमन करते हैं। समस्त पापों का विनाश करते-करते दूर देश से आते हैं।

अ॒भीवृ॑तं॒कृश॑नैर्वि॒श्वरू॑पं॒हिर॑ण्यशम्यं॒यज॒तोबृ॒हन्त॑म् ।
आस्था॒द्रथं॑सवि॒ताचि॒त्रभा॑नुःकृ॒ष्णारजां॑सि॒तवि॑षीं॒दधा॑नः ॥ ४ ॥

अभिऽवृतम् । कृशनैः । विश्वऽरूपम् । हिरण्यऽशम्यम् । यजतः ।
बृहन्तम् । आ । अस्थात् । रथम् । सविता । चित्रऽभानुः ।
कृष्णा । रजांसि । तविषीम् । दधानः ॥ ४ ॥

सविता रथमास्थात् आस्थितवानारूढवानित्यर्थः कीदृशं अभीवृतंअभितोवर्तमानं कृशनैर्विश्वरूपंसुवर्णेननानारूपं कृशनंलोहमितिसुवर्णनामसुपाठात् क्वचित्सुवर्णनिर्मितगजपंक्तिः क्वचिदश्वपंक्तिः क्वचिन्मनुष्यपङ्क्तिरित्येवंबहुरूपत्वं हिरण्यशम्यंअश्वानांस्कन्धेषुरथयोजनवेलायांनियन्तुंप्रक्षेप्स्यमाणाः शङ्कवःशम्याः ताःसुवर्णमय्योरथेवर्तन्तेबृहन्तंप्रौढम् कीदृशः सविता यजतःयष्टव्यःचित्रभानुः विविधरश्मियुक्तः कृष्णारजांसिअन्धकारयुक्ततयाकृष्णवर्णांल्लोकानुद्दिश्यतमोनिवारणार्थंतविषींबलंस्वकीयंप्रकाशरूपंदधानः॥ अभीवृतं अभितोवर्ततइत्यभीवृत् वृतुवर्तने क्विप् नहिवृतीत्यादिनापूर्वपदस्यदीर्घत्वम् । विश्वरूपं विश्वानिरूपाणियस्यासौविश्वरूपः बहुव्रीहौविश्वंसंज्ञायामितिव्यत्ययेनासंज्ञायामपिपूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । हिरण्यशम्यं हर्यगतिकान्त्योः हर्यतेःकन्यन्हिरचेतिकन्यन्प्रत्ययोधातोर्हिरादेशश्च नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।अस्थात् तिष्ठतेर्लुङि गातिस्थेतिसिचोलुक्। कृष्णा कृषेर्वर्णेइतिनक्प्रत्ययः शेश्छन्दसिबहुलमितिशेर्लोपः।तविषीं तविःसौत्रोधातुः तवेर्णिद्वेतिटिषच् टित्त्वात् टिड्ढाणञित्यादिनाङीप् व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् वृषादित्वाद्वाद्युदात्तत्वम् । दधानः शानचि अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम् ॥ ४ ॥

४. पूजनीय और विचित्र किरणोंवाले सविता देवता भुवनों के अन्धकार के विनाश के लिए तेज धारण करके पास के सुवर्ण-विचित्रित और सोने की रस्सियों से युक्त विशाल रथ पर सवार हुए।

पञ्चमीमृचमाह—

विजनाञ्छ्यावाःशितिपादोअख्यन्रथंहिरण्यप्रउगंवहन्तः ।
शश्वद्विशःसवितुर्दैव्यस्योपस्थेविश्वाभुवनानितस्थुः ॥ ५ ॥

वि । जनान् । श्यावाः । शितिऽपादः । अख्यन् । रथम् ।
हिरण्यऽप्रउगम् । वहन्तः । शश्वत् । विशः । सवितुः । दैव्यस्य ।
उपऽस्थे । विश्वा । भुवनानि । तस्थुः ॥ ५ ॥

श्यावाःश्यावनामकाःसूर्यस्याश्वाःश्यावाःसवितुरितिनिघण्टावुक्तत्वात् तेचशितिपादः श्वेतैःपादैरुपेताः हिरण्यप्रउगंरथस्यमुखमीषयोरग्रंयुगबन्धनस्थानंप्रउगमित्युच्यते तच्चात्रसुवर्णमयंतद्युक्तंरथंवहन्तोजनान्प्राणिनोव्यख्यन् विशेषेणप्रकाशितवन्तइत्यर्थः शश्वत्सर्वदाविशः प्रजाः

दैव्यस्यद्योतमानस्यदेवसम्बन्धिनः सवितुःप्रेरकस्यसूर्यस्यउपस्थेसमीपस्थानेतस्थुः स्थितवत्यः नकेवलंप्रजाः किंतर्हि विश्वाभुवनानिसर्वेचलोकाः प्रकाशायसूर्यसमीपेतस्थुः ॥ शितिपादः शितयः श्वेतवर्णाः पादायेषांतेशितिपादाः सुपांसुलुगितिजसः सुआदेशः यद्वा शितिःश्वेतवर्णः स्फटिकादिःसइवपादोयेषां पादस्यलोपोऽहस्त्यादिभ्यइतिसमासान्तः पादशब्दस्यान्त्यलोपः उपमानादितिविहितत्वानुवर्तते पादशब्दस्यवृषादित्वादाद्युदात्तत्वम् तस्यबहुव्रीहौसमासेशितेर्नित्याबह्वच्बहुव्रीहावभसत्इतिप्रकृतिस्वरत्वम् । अस्थन् स्याततेर्लुङि अस्यतिवक्तीत्यादिनाच्लेरङादेशः । हिरण्यप्रउगम् बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । वहन्तः शपःपित्त्वादनुदात्तत्वम् शतुश्चलसार्वधातुकस्वरेणधातुस्वरः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेनसएवशिष्यते । दैव्यस्य तस्येदमित्यर्थेदेवाद्यञञाविति देवशब्दात्यञ् दीव्यतीपोऽच् तद्धितेष्वचामादेरित्यादिवृद्धिः ञित्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तत्वम् । उपस्थे आतश्चोपसर्गेइतिकः आतोलोपइटिचेत्याकारलोपः गरुद्वृषादित्वात्पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् ॥ ५ ॥

५. श्वेत पैरोंवाले श्यावाश्व नाम के घोड़े सुवर्ण युग या सोने की रस्सियोंवाले रथ को लेकर मनुष्यों के पास प्रकाश करते हैं। सूर्यदेव के पास मनुष्य और संसार उपस्थित हैं।

षष्ठीमृचमाह—

ति॒स्रो द्याव॑ः सवि॒तुर्द्वा उ॒पस्थाँ॒ एका॑ य॒मस्य॒ भुव॑ने विरा॒षाट् ।
आ॒णिं न रथ्य॑म॒मृताधि॑ तस्थुरि॒ह ब्र॑वीतु॒ य उ॒ तच्चिके॑तत् ॥ ६ ॥ ६ ॥

ति॒स्रः । द्याव॑ः । स॒वि॒तुः । द्वौ । उ॒पऽस्था॑ । एका॑ । य॒मस्य॑ । भुव॑ने ।
वि॒रा॒षाट् । आ॒णिम् । न । रथ्य॑म् । अ॒मृता॑ । अधि॑ । त॒स्थुः । इ॒ह ।
ब्र॒वी॒तु॒ । यः । ऊ॒म् इति॑ । तत् । चिके॑तत् ॥ ६ ॥ ६ ॥

द्यावःस्वर्गोपलक्षिताःप्रकाशमानालोकास्तिस्रस्त्रिसंख्याकाःसन्ति तत्रद्वौलोकौसवितुः सूर्यस्यउपस्थासमीपस्थानेवर्तेते द्युलोकभूलोकयोःसूर्येणप्रकाशितत्वात् एकाभ्यमाभूमिरन्तरिक्षलोकः यमस्यभुवनेपितृपतेर्गृहेविराषाट्विरान्गन्तॄन्सहतेप्रेताःपुरुषाअन्तरिक्षमार्गेणयमलोकेगच्छन्तीत्यर्थः अमृताअमृतानिचन्द्रनक्षत्रादीनि ज्योतींषिजलानिवाअधितस्थुः सवितारमधिगम्यस्थिताः तत्रदृष्टान्तः—रथ्यमाणिंन रथाद्बहिरक्षच्छिद्रेप्रक्षिप्तःकीलविशेषआणिरित्युच्यतेरथसम्बन्धिनमाणिमधिगम्ययथारथस्तिष्ठति तद्वत् यस्तुमानवः तत्सवितृरूपंचिकेतत्जानातिसमानवइहास्मिन्विषयेब्रवीतुकेनापिवक्तुमशक्यःसवितुर्महिमेत्यर्थः ॥ तिस्रः त्रिशब्दोऽन्तोदात्तःविभक्तेरुदात्तत्वम्। द्वौ संहितायामाकारादेशे लोपःशाकल्यस्येतिवकारलोपः । उपस्था आतश्चोपसर्गेकः सुपांसुलुगितिसप्तम्याआकारादेशः आङोऽनुनासिकश्छन्दसीतिप्रकृतिभावः । विरा-

षाद् वृञ्वरणे यत्रर्थेकविधानमितिकर्मणिकः बहुलंछन्दसीतिइत्वम् तथासवितुर्यन्तइतिविराइत्युक्तंभवति तान्सहतइतिविराषाद् छन्दसिसहइतिसहेर्ण्विः सहेःसाडःसइतिषत्वम् अन्येषामपिदृश्यतइतिपूर्वपदस्यदीर्घः। रथस्येदंरथ्यं रथाद्यदितियत् यतोनावइत्याद्युदात्तत्वम् अन्ता शेश्छन्दसिबहुलमितिशेर्लोपः। चिकेतत् कितज्ञाने लेटघाडागमः इतश्चलोपइतीकारलोपः जुहोत्यादित्वात्श्लुः लघूपधगुणः अनुदात्तेचेत्यभ्यस्तस्याद्युदात्तत्वम् यद्वृत्तयोगादनिघातः॥६॥

६. द्युलोक आदि तीन लोक हैं। इनमें द्युलोक और भूलोक—दो सूर्य के पास हैं। एक अन्तरिक्ष यमराज के गृह में जाने का रास्ता है। जिस प्रकार रथ कील का ऊपरी भाग अवलम्बन करता है, उसी प्रकार अमर या चन्द्रमा आदि नक्षत्र सूर्य को अवलम्ब किये हुए हैं। जो सूर्य को जानते हैं; वे इस विषय में बोलें।

इतिप्रथमस्यतृतीयेषष्ठोवर्गः॥ ६ ॥

विसु॒प॒र्णोअ॒न्तरि॑क्षाण्यख्यद्गभी॒रवे॑पा॒असु॑रःसु॒नी॒थः ।
क्वे॒३॒दानीं॒सूर्यः॒कश्चि॑केतकत॒मांद्यांर॒श्मिर॑स्याततान ॥ ७ ॥

वि । सु॒ऽप॒र्णः । अ॒न्तरि॑क्षाणि । अ॒ख्य॒त् । ग॒भी॒रऽवे॑पाः । असु॑रः । सु॒ऽनी॒थः । क्व॑ । इ॒दानी॑म् । सूर्यः॑ । कः । चि॒के॒त॒ । क॒त॒माम् । द्याम् । र॒श्मिः । अ॒स्य॒ । आ । त॒ता॒न॒ ॥ ७ ॥

सुपर्णः शोभनपतनः सूर्यस्यरश्मिःसुपर्णइतिपञ्चदशरश्मिनामानीतितन्नामसुपठितत्वात् अन्तरिक्षाणि अन्तरिक्षोपलक्षितानित्रिलोकवयस्थानानिव्यख्यत् विशेषेणख्यापितवान् प्रकाशितवान् कीदृशोरश्मिः गभीरवेपाः गम्भीरकम्पनः रश्मेः प्रकंपनंचलनंकेनापिद्रष्टुमशक्यमित्यर्थः असुरः सर्वेषांप्राणदः तथाचान्यत्राम्नायते—सर्वेषांभूतानांप्राणानादायोदेतीति सुनीथः सुनयनः शोभनप्रापणः मार्गप्रकाशनेनाभीष्टदेशंप्रापयतीत्यर्थः तादृशरश्मियुक्तः सूर्यइदानींरात्रौक्कुत्रवर्तते तदेतद्रहस्यंकश्चिकेत कोजानातिनकोपीत्यर्थः अस्यसूर्यस्यरश्मिः कतमांद्यांआततान कंद्युलोकंरात्रौव्याप्तवानएतदपिकोजानाति ॥ सुपर्णः नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम्। गभीरवेपाः टुवेपृकम्पने असुन् गभीरंवेपोयस्य पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्। असुरः असुक्षेपणे अस्यतिशत्रूनित्यसुरः असेरुरन् नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् यद्वा असून्प्राणान् रातिददातीति असुरः आतोनुपसर्गेकइतिकप्रत्ययः। सुनीथः णीञ्प्रापणे हनिकुषिनीरमिकाशिभ्यःक्थन्इतिक्थन् प्रादिसमासेथाथादिनाउत्तरपदान्तोदात्तत्वम्।इदानीं इदंशब्दात्सप्तम्यर्थे दानींचेतिदानींप्रत्ययः इदमइशितीदम् शब्दस्येशादेशः प्रत्ययाद्युदात्तत्वम्। सूर्यः षूप्रेरणे सुवतीति सूर्यः राजसूयसूर्येत्यादिनारुडागमसहितःक्यप्प्रत्ययोनिपातितः प्रत्ययस्यानुदात्तत्वेधातुस्वरे-

णाद्युदात्तत्वम्। चिकेत कितज्ञाने लिट्। कतमां किमोऽवीयां वा बहूनांजातिपरिप्रश्ने डतमच् इति किम्शब्दाड्डतमच् डित्वाट्टिलोपः चित इत्यन्तोदात्तत्वम् ॥ ७ ॥

७. गंभीर कम्पन से संयुक्त, प्राणदायी सुनयन से संयुक्त किरणें अन्तरिक्ष आदि तीनों लोकों में व्याप्त हैं। इस समय सूर्य कहाँ हैं; कौन कह सकता है? किस दिव्य लोक में सूर्य की रश्मि विस्तृत है?

अष्टौ व्यख्यत्ककुभः पृथिव्यास्त्री धन्व योजना सप्त सिन्धून्।
हिरण्याक्षः सविता देव आगाद्दधद्रत्ना दाशुषे वार्याणि ॥ ८ ॥

अष्टौ। वि। अख्यत्। ककुभः। पृथिव्याः। त्री। धन्व।
योजना। सप्त। सिन्धून्। हिरण्यऽअक्षः। सविता। देवः। आ।
अगात्। दधत्। रत्ना। दाशुषे। वार्याणि ॥ ८ ॥

पृथिव्याःसम्बन्धिनीरष्टौककुभः प्राच्याद्याश्चतस्रोदिशः आग्नेय्याद्याश्चतस्रोविदिशइत्येवमष्टौदिशः व्यख्यत् सविताप्रकाशितवान् तथायोजनाप्राणिनः स्वस्वभोगेनयोजयितॄन्धन्व अन्तरिक्षोपलक्षितान् त्रीत्रिसंख्याकान्पृथिव्यादिलोकान्सप्तसिन्धून्गङ्गादिनदीः समुद्रान्वा सविताव्यख्यत् हिरण्याक्षः हितरमणीयचक्षुर्युक्तः हिरण्मयाक्षोवासवितादेवआगात् इहागच्छतु किंकुर्वन् दाशुषेहविर्दत्तवतेयजमानायवार्याणिवरणीयानिरत्नानिदधत्प्रयच्छन्॥व्यख्यत् ख्यातेर्लुङि अस्यतिवक्तीत्यादिनाच्लेरङादेशः। त्री शेश्छन्दसिबहुलमितिशेर्लोपः।धन्व धिविर्धिविगत्यर्थौ इदितोनुम्धातोरितिनुम् अस्मात्कनिन्युवृषितक्षिराजिधन्विद्युप्रतिदिवइतिकनिन् सुपांसुलुगितिविभक्तेर्लुक् नलोपः प्रत्ययस्यनित्त्वादाद्युदात्तत्वम्। योजना योजयन्तिप्राणिनउपभोगेनेतियोजनानि नन्द्यादिलक्षणोल्युः णेरनिटीतिणिलोपः पूर्ववच्छेर्लोपः।हिरण्याक्षः हिरण्मयानिअक्षीणियस्यासौहिरण्याक्षः बहुव्रीहौसक्थ्यक्ष्णोरितिसमासान्तःषच्प्रत्ययः।आगात् एतेर्लुङिइणोगालुङीतिगादेशः गातिस्थेतिसिचोलुक्। दधत् नाभ्यस्ताच्छतुरितिनुमागमप्रतिषेधः श्नाभ्यस्तयोरातइत्याकारलोपः अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम्। दाशुषे दाश्वान्साह्वान् इत्यादिनाक्वसुप्रत्ययान्तोनिपातितः चतुर्थ्येकवचने वसोःसम्प्रसारणमितिसम्प्रसारणंपरपूर्वत्वं शासिवसिघसीनांचेतिषत्वम्। वार्याणि वृङ्सम्भक्तौ ऋहलोर्ण्यत् ईडवन्देत्यादिनाआद्युदात्तत्वम् ॥ ८ ॥

८. सूर्य ने पृथिवी की आठों दिशायें प्रकाशित की हैं। प्राणियों के तीनों संसार और सप्त सिन्धु भी प्रकाशित किये हैं। सोने की आँखोंवाले सविता हव्यदाता यजमान को वरणीय द्रव्यदान देकर यहाँ आवें।

नवमीमृचमाह—

हिरण्यपाणिःसविताविचर्षणिरुभेद्यावापृथिवीअन्तरीयते ।
अपामीवांबाधतेवेतिसूर्यमभिकृष्णेनरजसाद्यामृणोति ॥ ९ ॥

हिरण्यऽपाणिः । सविता । विऽचर्षणिः । उभे इति । द्यावापृथिवी इति । अन्तः । ईयते । अप । अमीवाम् । बाधते । वेति । सूर्यम् । अभि । कृष्णेन । रजसा । द्याम् । ऋणोति ॥ ९ ॥

हिरण्यपाणिः सुवर्णमयहस्तयुक्तः यद्वा यजमानेभ्योदातुं हिरण्यंहस्तेधृतवान् विचर्षणिः विविधदर्शनयुक्तः विचर्षणिः पश्यतीत्यर्थः विचर्षणिः विश्वचर्षणिरितिपश्यकर्मसुपाठात् सवितादेवः उभेद्यावापृथिवी अन्तः उभयोर्लोकयोर्मध्येईयतेगच्छति अमीवां रोगादिबाधां अपबाधते सम्यक् निराकरोति तथासूर्यंवेतिगच्छति यद्यपिसवितृसूर्ययोरेकदेवतात्वं तथापिमूर्तिभेदेनगन्तृगन्तव्यभावः कृष्णेनतमसः कर्षकेणनिवर्तकेन रजसातेजसा द्यामाकाशंअभ्यृणोति सर्वतोव्याप्नोति ॥द्यावापृथिवी दिवसश्चपृथिव्यामितिचशब्दाद्दिवुशब्दस्यद्यावादेशः देवता द्वन्द्वेचेत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वं नोत्तरपदेनुदात्तादावितिनिषेधः।अपृथिवीरुद्रपूषमन्थिष्विति पर्युदस्तत्वात्। ईयते ईङ्गतौ तिङ्ङतिङइतिनिघातः बाधतेवेतिचेतिसमुच्चयार्थमतीवेषशब्दस्याप्रयोगाच्चादिलोपेविभाषेतिनिघातप्रतिषेधः। वेति वीगतिव्याप्तिप्रजनकान्त्यसनखादनेषु अदादित्वाच्छपोलुक् तिपःपित्त्वादनुदात्तत्वेधातुस्वरः यद्यप्येषाद्वितीया तथापि तिङःपरत्वान्निघाताभावः। ऋणोति ऋणुगतौ तनादित्वादुः तनादिकृञ्भ्यउःइत्युप्रत्ययः कृञ्‌वर्जमपि तनादिषुकरोतेरेवगुणोनान्येषामितिआपिशलिमतेनगुणाभावः ॥ ९ ॥

९. सुवर्ण-पाणि और विविध दर्शन से युक्त सविता दोनों लोकों में गमन करते हैं, रोगादि का निराकरण करते हैं, उदय होते हैं और तमोनाशक तेज-द्वारा आकाश को व्याप्त करते हैं।

दशमीमृचमाह—

हिरण्यहस्तोअसुरःसुनीथःसुमृळीकःस्ववाँयात्वर्वाङ् ।
अपसेधन्रक्षसोयातुधानानस्थाद्देवःप्रतिदोषंगृणानः ॥ १० ॥

हिरण्यऽहस्तः । असुरः । सुऽनीथः । सुऽमृळीकः । स्वऽवान् । यातु । अर्वाङ् । अपऽसेधन् । रक्षसः । यातुऽधानान् । अस्थात् । देवः । प्रतिऽदोषम् । गृणानः ॥ १० ॥

हिरण्यहस्तः असुरः प्राणदाता सुनीथः सुष्ठुनेता प्रशस्यइत्यर्थः सुनीथःपाकइतिप्र-शस्यनामसुपाठात् सुमृळीकः सुष्ठुसुखयिता स्ववान्धनवान् अर्वाङ्अभिमुखः कर्मदेशेगच्छतु किञ्च अयंदेवः प्रतिदोषं प्रतिरात्रि गृणानःस्तूयमानः अस्थात् स्थितवान् किंकुर्वन् रक्षसः बा-धकत्वेनरक्षणनिमित्तभूतान् रक्षोरक्षितव्यमस्मादितियास्कः । यातुधानानसुरान् अपसेधन् निराकुर्वन् ॥ हिरण्यहस्तादयोगताः । सुमृळीकः सुष्ठुमृळीकंसुखंयस्यासौतथोक्तः नञ्सुभ्या-मित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । स्ववान् स्वमस्यास्तीतिस्ववान् मादुपधायाइतिवत्वम् संहितायांनका-रस्यदीर्घादटिसमानपादेइतिरुत्वम् आतोटिनित्यमितिसानुनासिकआकारः रोर्यत्वम् यलोपश्च । अपसेधन् षिधुगत्यां शपःपित्वादनुदात्तत्वम् शतुश्चलसार्वधातुकस्वरेणकृदुत्तरपदप्रकृतिस्वर-त्वम् । रक्षसः रक्षपालनेइत्यस्मादपादाने औणादिकःअसिप्रत्ययः यद्वा रक्षन्त्यनेनेतिरक्षोबलं करणेअसुन् तदेषामस्तीतिरक्षस्विनः मत्वर्थप्रत्ययलोपश्छान्दसः प्रत्ययस्वरः । यातुधाना-न् यतनिकारोपस्कारयोः तस्मात्कम्न्वादौणादिकोभावेउप्रत्ययः यातवोयातनाःएषुधीयन्त-इतियातुधानाः अधिकरणे ल्युट् लितीतिप्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् । अस्थात् गातिस्थेतिसि-चोलुक् । प्रतिदोषं दोषांदोषांप्रति वीप्सालक्षणेयथार्थेअव्ययीभावः । गृणानः गृशब्दे कर्म-णिलटःशानच् व्यत्ययेनश्ना प्वादीनांह्रस्वइतिह्रस्वत्वं चितइत्यन्तोदात्तत्वम् ॥ १० ॥

१०. सुवर्ण-हस्त, प्राणदाता, सुनेता, हर्षदाता और धनदाता सविता अभिमुख होकर आवें। वे देव, राक्षसों और यातुधानों का निराकरण करके प्रतिरात्रि स्तुति प्राप्त कर अवस्थित हैं।

एकादशीमृचमाह—

येते॒पन्थाः॑सवितः॑पू॒र्व्यासो॑रे॒णवः॑सुकृ॑ताअ॒न्तरि॑क्षे ।
तेभि॑र्नोअ॒द्यप॒थिभिः॑सु॒गेभी॒रक्षा॑चनो॒अधि॑चब्रूहिदेव ॥११॥७॥

ये । ते॒ । पन्थाः॑ । स॒वि॒त॒रिति॑ । पू॒र्व्यासः॑ । अ॒रे॒णवः॑ । सु॒ऽकृ॑ताः । अ॒न्तरि॑क्षे । तेभिः॑ । नः॒ । अ॒द्य । प॒थिऽभिः॑ । सु॒ऽगेभिः॑ । रक्ष॑ । च॒ । नः॒ । अधि॑ । च॒ । ब्रू॒हि॒ । दे॒व॒ ॥ ११ ॥ ७ ॥

हेसवितःतेतवपन्थामार्गाः पूर्व्यासः पूर्वसिद्धाः अरेणवोधूलिरहिताः अन्तरिक्षेसुकृताः सुष्ठुसम्पादिताः सुगेभिः सुष्ठुगन्तुंशक्यैः तेभिः पथिभिः तैर्मार्गैः आगत्य अद्यास्मिन्दिनेनो-स्मान् रक्षच पालनमपिकुरु तथाहेदेव नोस्माननुष्ठातॄन्अधिब्रूहिच देवानामग्रेअधिकत्वेनकथय च ॥ पन्थाः सुपांसुलुगितिजसःसुः पथिमथोःसर्वनामस्थानेइत्याद्युदात्तत्वम् । पूर्व्यासः पूर्वैःकृ-

१ नि० ४. १८.।

वाः पूर्व्याः पूर्वैःकृतमिनयौचेतियः प्रत्ययस्वरः असुगागमः। अरेणवः नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम्। सुकृताः कर्मणिक्तः गतिरनन्तरइतिगतेः प्रकृतिस्वरत्वम्। सुगेभिः सुदुरोरधिकरणेइतिगमेर्डप्रत्ययः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम्। रक्ष अचोतस्तिङइतिसंहितायांदीर्घः ॥ ११ ॥

११. सविता देव! तुम्हारा मार्ग पूर्व-निश्चित, धूलि-रहित और अन्तरिक्ष में सुनिर्मित है। वैसे ही मार्गों से आकर आज हमारी रक्षा करो। देव! हमारी बातें देवों के पास प्रकाश कीजिए।

॥ इतिप्रथमस्यतृतीयेसप्तमोवर्गः ॥ ७ ॥

॥ इतिप्रथमेमण्डलेसप्तमोनुवाकः ॥ ७ ॥

अष्टमेनुवाकेअष्टौसूक्तानि तत्रप्रवोयह्वमितिविंशत्यृचंप्रथमंसूक्तं घोरपुत्रःकण्वऋषिः अयुजोबृहत्यः तृतीयपादस्यद्वादशाक्षरत्वात् युजःसतोबृहत्यःप्रथमतृतीययोःपादयोर्द्वादशाक्षरत्वात् अग्निर्देवता ऊर्ध्वऊषुणइत्यादिकेयूपदेवत्ये तथाचानुक्रान्तम् प्रवोविंशतिःकण्वोघौरआग्नेयंप्रागाथमूर्ध्वऊषुणौयूप्याविति ननूर्ध्वऊषुणइत्यादिकयोरप्यग्निदेवतात्वेनभवितव्यंआग्नेयेऽक्तावनयोरनुचारात् तथाहिसद्भेरनावोअग्निमवोयह्वमितिप्रतीकमात्रस्यैवोपादानात् कृत्स्नसूक्तमाग्नेयमितिगम्यते यद्येवेअन्यदेवत्येस्यातां वसिष्वाहीतिसूक्तयोरुत्तमाग्रुचरेदितिवदुच्चारंब्रूयात् न ब्रूते अतःकथंयौप्याविति नैषदोषः यूपाधिष्ठानस्याग्नेःस्तूयमानत्वादनयोरप्यग्निर्देवतेत्याग्नेयेऽक्तानुचारोनकृतः अधिष्ठानप्राधान्यविवक्षयायौप्यावित्येतदपिनविरुध्यते प्रातरनुवाके आग्नेयेक्रतौबार्हतेछन्दसि प्रवोयह्वमितिसूक्तम् अथैतस्यारात्रेर्विवासकाळइतिखण्डेसूत्रितम्—एनावोअग्निंप्रवोयह्वमिति।

तत्रप्रथमामृचमाह—

प्रवो॑य॒ह्वंपु॑रू॒णांवि॒शांदे॑वय॒ती॑नाम्।
अ॒ग्निंसू॒क्तेभि॒र्वचो॑भिरीमहे॒यंसी॒मिद॒न्यई॑ळ॑ते ॥१॥

प्र। वः॒। य॒ह्वम्। पु॒रू॒णाम्। वि॒शाम्। दे॒व॒ऽय॒तीना॑म्। अ॒ग्निम्। सु॒ऽउ॒क्तेभिः॑। वचः॑ऽभिः। ई॒म॒हे॒। यम्। सी॒म्। इत्। अ॒न्ये। ई॑ळ॑ते ॥ १ ॥

हेऋत्विग्यजमानादेवयतीनां देवान्कामयमानानां पुरूणां बहूनां विशांप्रजारूपाणां वो-युष्माकमनुग्रहाययह्वंमहान्तं यह्वः ववक्षिथइतिमहन्नामसुपाठात् अग्निंसूक्तेभिर्वचोभिःसुकृतैर्वाक्यैःप्रेमहे प्रकर्षेणयाचामहे ईमहेयामीतियाञ्चाकर्मसुपाठात् अन्याइवअन्ये

व्यृषयः यमग्निंर्गीः सर्वतः ईळतेस्तुवन्तित्वमग्निमिविपूर्वत्रान्वयः ॥ पूरूणां नामन्यतरस्यामिति नामउदात्तत्वम् । विशां सार्वेकाचइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् । देवयतीनां देवानात्मनइच्छन्त्यो- देवयन्त्यः सुपआत्मनःक्यच् नच्छन्दस्यपुत्रस्येति ईत्वस्येवदीर्घस्यापिप्रतिषेधः अश्वाघस्या- दितिपुनरात्वविधानाबज्ञापकात् क्यजन्तात्लटःशतृ कर्तरिशप् शपःपित्त्वादनुदात्तत्वम् शतुश्च लसार्वधातुकस्वरेणक्यचासहैकादेशउदात्तेनोदात्तइतिरावुदात्तत्वम् उगितश्चेतिङीप् अ- नित्यमागमशासनमितिवचनान्नुमभावः एकादेशस्वरस्यपूर्वत्रासिद्धत्वंनेष्यतइतिवचनाद्वरा- नुरुदात्तत्वंसिद्धमेवेतिशतुरनुमइतिनद्याउदात्तत्वम् । सूक्तेभिः वचेः क्तिन्कौचसंज्ञायामिति कः थाथादिनोत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । ईळते ईडस्तुतौ अदादित्वाच्छपोलुक् अनुदात्तेत्त्वाल्लसा- र्वधातुकानुदात्तत्वेधातुस्वरः यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥ १ ॥

१. तुम लोग बहु-संख्यक प्रजा हो; तुम लोग देवता की कामना करते हो; तुम लोगों के लिए, सूक्त-वाक्य-द्वारा, महान् अग्नि की हम प्रार्थना करते हैं। अन्य ऋषि लोग भी उन्हीं अग्नि की स्तुति करते हैं।

जनासोअग्निंदधिरेसहोवृधंहविष्मन्तोविधेमते ।
सत्वंनोअद्यसुमनाइहाविताभवावाजेषुसन्त्य ॥ २ ॥

जनासः । अग्निम् । दधिरे । सहःऽवृधम् । हविष्मन्तः । विधेम । ते । सः । त्वम् । नः । अद्य । सुऽमनाः । इह । अविता । भव । वाजेषु । सन्त्य ॥ २ ॥

जनासः अनुष्ठातारोजनाः सहोवृधं बलस्यवर्धयितारमग्निंदधिरेधृतवन्तः हविष्मन्तः हविर्यु- क्तावयं हेअग्नेत्वांविधेमपरिचरेम विधतिःपरिचरणकर्मा विधेमसपर्यतीतिपरिचरणकर्मसुपठि- तत्वात् वाजेष्वन्नेषुसन्त्यदानशीलहेअग्नेसत्वमद्यास्मिन्दिने इहकर्मणिनोस्मान् प्रतिसुमनाः शो- भनमनस्कः अविताराक्षिताभव ॥ सहोवृधं वृधुवृद्धौ अस्मादन्तर्भावितण्यर्थात्क्विप्कृदुत्तरपदप्र- कृतिस्वरत्वम् । हविष्मन्तः तसौमत्वर्थेइतिभत्वेनपदत्वाभावादरुत्वाद्यभावः । विधेम विधविधाने तुदादित्वाच्छः । सुमनाः शोभनंमनोयस्यासौसुमनाः सोर्मनसीअलोमोषसीत्युत्तरपदाद्युदात्त- त्वम् । भव पादादित्वान्तिङ्ङतिङइतिनिघाताभावः द्व्यचोतस्तिङ इतिसंहितायांदीर्घः । सन्त्य ष- णुदाने क्तिच् सिदुनेत्यादिनाइट्प्रतिषेधः नक्तिचिदीर्घश्चेतिअनुनासिकलोपदीर्घयोर्निषेधः स- न्तिर्दाता तत्रभवःसन्त्यः भवेच्छन्दसीतियत् ॥ २ ॥

२. अनुष्ठाता लोगों ने बल-वर्द्धन-कारी अग्नि को धारण किया था। अग्निदेव ! हम हव्य लेकर तुम्हारी परिचर्या करते हैं। तुम प्रस- न्नता में तत्पर होकर आज इस अनुष्ठान में हमारे प्रति सुप्रसन्न होकर हमारे रक्षक बनो।

---

१ नि० २. १०.।

तृतीयामृचमाह—

प्रत्वादूतंवृणीमहेहोतारंविश्ववेदसम् ।
महस्तेसतोविचरन्त्यर्चयोदिविस्पृशन्तिभानवः ॥ ३ ॥

प्र । त्वा । दूतम् । वृणीमहे । होतारम् । विश्वऽवेदसम् । महः । ते ।
सतः । वि । चरन्ति । अर्चयः । दिवि । स्पृशन्ति । भानवः ॥ ३ ॥

हेअग्ने होतारंहोमनिष्पादकंआह्वातारंवाविश्ववेदसंसर्वज्ञंदूतंदेवानांदूत्येप्रवृत्तंअग्निर्वैदेवानां दूतआसीदितिश्रुत्यन्तरात् । ताहशंत्वांप्रवृणीमहे प्रकर्षेणवरणंकुर्मः महोमहतःसतोनित्यंवर्तमानस्यतेतवअर्चयोदीप्तयः विचरन्तिविविधंप्रचरन्ति भानवःत्वदीयारश्मयोदिविद्युलोकेस्पृशन्ति तत्रत्यान्प्राणिनःप्रकाशयन्तीत्यर्थः ॥ विश्ववेदसं विश्वानिवेत्तीतिविश्ववेदाः असुन् मरुद्वृधादित्वात्पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् यद्वा वेदइतिधननाम विश्वंवेदोधनंयस्य बहुव्रीहौविश्वंसंज्ञायामितिपूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । महः महपूजायां क्विप्चेतिक्विप् सावेकाचइतिङसउदात्तत्वम् यद्वा महच्छब्देअच्छब्दलोपश्छान्दसः । सतः अस्तेःशतरिश्नसोरल्लोपइत्यकारलोपः शतुरनुमइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् । दिवि ऊडिदमितिविभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ ३ ॥

३. अग्नि ! तुम देवताओं के होता और सर्वज्ञ हो । हम तुम्हें वरण करते हैं । तुम महान् और नित्य हो । तुम्हारी दीप्ति विस्तृत होती है । तुम्हारी किरण आकाश छूती है ।

देवासस्त्वावरुणोमित्रोअर्यमासन्दूतंप्रत्नमिन्धते ।
विश्वंसोअग्नेजयतित्वयाधनंयस्तेददाशमर्त्यः ॥ ४ ॥

देवासः । त्वा । वरुणः । मित्रः । अर्यमा । सम् । दूतम् । प्रत्नम् ।
इन्धते । विश्वम् । सः । अग्ने । जयति । त्वया । धनम् । यः ।
ते । ददाश । मर्त्यः ॥ ४ ॥

हेअग्ने वरुणादयः त्रयोदेवासः देवाःप्रत्नंपुरातनंदूतंत्वात्वांसमिन्धतेसम्यक्दीपयन्ति योमर्त्योमनुष्योयजमानस्तेतुभ्यंददाशहविर्दत्तवान् सयजमानस्त्वयासहायभूतेनविश्वंसर्वंधनंजयति ॥ अर्यमा अर्यान् मिमीतइत्यर्यमा श्वन्नुक्षन्नित्यादिनाकनिन्प्रत्ययान्तोनिपातितः । इन्धते ञिइन्धीदीप्तौ आत्मनेपदेष्वनतइत्यादेशोश्नसोरल्लोपः श्नसोरल्लोपइत्यकारलोपः । ददाश दाश्दाने लिटिणलि ञित्स्वरेणप्रत्ययात्पूर्वस्याकारस्योदात्तत्वम् यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥ ४ ॥

४. अग्नि ! तुम प्राचीन दूत हो । वरुण, मित्र और अर्यमा तुम्हें भली भाँति दीप्तिमान् करते हैं । जो मनुष्य तुम्हें हविर्दान करता है, वह तुम्हारी सहायता से समस्त धन विजय करता है ।

पञ्चमीमृचमाह—

मन्द्रोहोतागृहपतिरग्नेदूतोविशामसि ।
त्वेविश्वासंगतानिव्रताध्रुवायानिदेवाअकृण्वत ॥ ५ ८ ॥

मन्द्रः । होता । गृहऽपतिः । अग्ने । दूतः । विशाम् । असि । त्वे इति ।
विश्वा । समऽगतानि । व्रता । ध्रुवा । यानि । देवाः ।अकृण्वन ॥५॥८॥

हेअग्ने त्वंमन्द्रोहर्षहेतुः होतादेवानामाह्वाता विशांयजमानरूपाणांप्रजानांगृहपतिः गृहस्यपालकोदूतोदेवदूतोसि त्वेत्वयिविश्वानिव्रता सर्वाणिकर्माणिसङ्गतानि व्रतंकर्मवरमितिकर्मनामसुव्रतशब्दःपठितः पृथिव्यादयोदेवाः ध्रुवास्थिराणियानिकर्माणिअकृण्वत कृतवन्तः पृथिवीधारयतिपर्जन्योवर्षति सूर्यःप्रकाशयति तान्येतानित्वयिसङ्गतानीतिपूर्वत्रान्वयः ॥ गृहपतिः पत्यावैश्वर्येइतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । त्वे सुपांसुलुगितिसप्तम्येकवचनस्यशेआदेशः त्वमावेकवचनेइतिमपर्यन्तस्यत्वादेशः शेषेलोपइतिटिलोपपक्षेउदात्तनिवृत्तिस्वरेणविभक्तेरुदात्तत्वम् अन्त्यलोपपक्षेतुएकादेशस्वरेण । सङ्गतानि गमेःकर्मणिनिष्ठायामेकाचइतीट्प्रतिषेधः अनुदात्तोपदेशेत्यादिनाअनुनासिकलोपः गतिरनन्तरइतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् । व्रताध्रुवेत्युभयत्र शेर्लोपः । अकृण्वत कृविर्हिंसाकरणयोश्च व्यत्ययेनात्मनेपदम् इदित्वान्नुम् धिन्विकृण्व्योरचेत्युप्रत्ययः॥५॥

५. अग्नि ! तुम हर्षदाता हो। तुम देवों को बुलाओ। तुम प्रजाओं के गृहपति हो। तुम देवों के दूत हो। सूर्य, पर्जन्य, पृथिवी आदि देवता जो सब अमोघ व्रत करते हैं, वे सब तुममें सम्मिलित हो जाते हैं।

इतिप्रथमस्यतृतीयेष्टमोवर्गः ॥ ८ ॥

षष्ठीमृचमाह—

त्वेइदग्नेसुभगेयविष्ठ्यविश्वमाहूयतेहविः ।
सत्वंनोअद्यसुमनाउतापरंयक्षिदेवान्सुवीर्या ॥ ६ ॥

त्वे इति । इत् । अग्ने । सुऽभगे । यविष्ठ्य । विश्वम् । आ ।
हूयते । हविः । सः । त्वम् । नः । अद्य । सुऽमनाः । उत । अपरम् ।
यक्षि । देवान् । सुऽवीर्या ॥ ६ ॥

हेयविष्ठ्ययुवतमाग्ने सुभगेसौभाग्ययुक्तेत्वेइत्त्वय्येवविश्वंसर्वंहविराहूयते सर्वतःप्रक्षिप्यते सत्वंनोस्मान्प्रतिसुमनाःशोभनमनस्कोभूत्वा अद्यास्मिन्दिनेउतअपिच अपरंश्वइत्यादिकमुत्तरं सर्वस्मिन्नपिकालेनैरन्तर्येणसुवीर्याशोभनवीर्योपेतान्देवान्यक्षियज ॥ सुभगे शोभनोभ-

गोयस्येतिबहुमीहौआद्युदात्तंद्व्यच्छन्दसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम्। मविश्च युवशब्दादिन्न् स्यू-लदूरेत्यादिनायणादेःपरस्यलोपः पूर्वस्यचगुणः छान्दसोयकारोपजनः। यद्वि बहुलंछन्दसी-विशषोलुक्। सुवीर्या शोभनंवीर्ययेषां वीरवीर्यौचेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् सुपांसुलुगितिविभ-क्तेराकारः॥ ६॥

६. युवक अग्नि! सौभाग्यशाली हो। तुम्हें लक्ष्य करके सब हव्य दिये जाते हैं। तुम हमारे लिए प्रसन्न-मना होकर आज और कल—सर्वदा शोभनीय वीर्य-शाली देवों का अर्चन करो।

मन्द्रः। होता। गृहऽपतिः। अग्ने। दूतः। विशाम्। असि। त्वे इति। विश्वा। समऽगतानि। व्रता। ध्रुवा। यानि। देवाः। अकृण्वत॥५॥८॥

तंघेमित्थानमस्विनउपस्वराजमासते।
होत्राभिरग्निंमनुषःसमिन्धतेतितिर्वांसोअतिस्रिधः॥ ७॥

तम्। घ। ईम्। इत्था। नमस्विनः। उप। स्वऽराजम्। आसते। होत्राभिः। अग्निम्। मनुषः। सम्। इन्धते। तितिर्वांसः। अति। स्रिधः॥ ७॥

हेअग्ने नमस्विनःअन्नयुक्तानमस्कारयुक्तावा नमः आयुः सूनृतेतिअन्ननामसुपाठात् नमः-शब्दस्यान्नवाचित्वम् तादृशायजमानाः स्वराजंस्वतोदीप्यमानंतंघेम् तमेवपूर्वोक्तंसर्वगुणविशिष्टंत्वां इत्थाअनेनप्रकारेणहविःप्रदानादिरूपेणोपासते मनुषोमनुष्यायजमानाःहोत्राभिःसप्तभिर्वषट्क-र्तृभिः सप्तहोत्राःप्राचीर्वषट्कुर्वन्तीतिश्रुत्यन्तरात्। अग्निंत्वांसमिन्धतेसम्यग्दीपयन्ति कीदृशा-मनुष्याः स्रिधः शत्रून् तितिर्वांसः अतिशयेनतरन्तः॥ नमस्विनः अस्मायामेधेतिमत्वर्थीयोवि-निः। स्वराजं स्वभासाराजतेइतिस्वराट् सत्सूद्विषेतिक्विप् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम्। आसते आसउपवेशने अदादित्वाच्छपोलुक्। तितिर्वांसः तॄप्लवनतरणयोः छन्दसिलिङ्डिविवर्तमाने लिट् क्वसुश्चेतिक्वसुः वस्वेकाजाद्घसामितिनियमादिड्भावः ऋतइद्धातोरितीत्वम् मच्छ-त्युत्तामितिगुणोहलिचेतिदीर्घत्वंचनभवति संज्ञापूर्वकोविधिरनित्यइतितयोरनित्यत्वात् यद्वा तिरतिःप्रकृत्यन्तरंद्रष्टव्यम्। स्रिधः स्रिधुशोषणे क्विप्चेतिक्विप्॥ ७॥

७. यजमान लोग नमस्कार-पूर्वक उन स्वयं दीप्तिमान् अग्नि की इसी प्रकार उपासना करते हैं। शत्रु को दृढ़तर पराजय करने की इच्छावाले मनुष्य होत्र लोगों के द्वारा अग्नि को प्रदीप्त करते हैं।

घ्नन्तोवृत्रमतरन्रोदसीअपउरुक्षयायचक्रिरे।
भुवत्कण्वेवृषाद्युम्न्याहुतःक्रन्ददश्वोगविष्टिषु॥ ८॥

---

१ तै० ब्रा० २. ३. १०.।

घ्नन्तः । वृत्रम् । अतरन् । रोदसी इति । अपः । उरु । क्षयाय ।
चक्रिरे । भुवत् । कण्वे । वृषा । द्युम्नी । आऽहुतः । क्रन्दत् ।
अश्वः । गोऽइष्टिषु ॥ ८ ॥

हेअग्ने घ्नन्तः त्वत्सहायेनहतरेदेवाःप्रहरन्तोवृत्रमतरन्तीर्णवन्तः तदनन्तरंरोदसीद्यावापृथिव्यौअपोन्तरिक्षंचक्षयायप्राणिनांनिवासार्थंउरुविस्तारोयथाभवतितथाचक्रिरे अपइत्योन्तरिक्षवाची आपःपृथिवीतितन्नामसुपठितत्वात् भवांस्तु कण्वेकण्वनामकेमहर्षौवृषाकामानांवर्षिता द्युम्नी धनवान् आहुतः सर्वतोहोमयुक्तश्चभुवत्भवतु तत्रदृष्टान्तः—गविष्टिषुगोविषयेच्छायुक्तेषुसंग्रामेषुअश्वःक्रन्दत्शब्दंकुर्वन्यथाभीष्टप्रापकस्तथेतिशेषः ॥ घ्नन्तः हन्तेःशतरिगमहनेत्यादिनाउपधालोपः होहन्तेर्ञ्णिन्नेष्विति घत्वम् । अपः ऊडिदमितिशसउदात्तत्वम् । क्षयाय क्षिनिवासगत्योः क्षियन्तिनिवसन्त्यस्मिन्निति क्षयोनिवासस्थानम् पुंसिसंज्ञायांघःप्रायेणेतिघः क्षयोनिवासेइत्याद्युदात्तत्वम् । भुवत् भवतेर्लेटिअडागमः इतश्चलोपइतीकारलोपः बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् भूसुवोस्तिङीतिगुणप्रतिषेधः अडागमस्यानुदात्तत्वेधातुस्वरः । आहुतः आहूयतइत्याहुतः हुदानादनयोः कर्मणिक्तः गतिरनन्तरइतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् । क्रन्दत् कदिक्रदिक्लदिआह्वाने शतरिनुमभावश्छान्दसः अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वेधातुस्वरः । गविष्टिषु इषइच्छायाम् एषणमिष्टिः गवामिष्टिर्येषुसंग्रामेषु बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ८॥

८. देवों ने प्रहार करके वृत्र का हनन किया था। दोनों जगत् और अन्तरिक्ष को, रहने के लिए, विस्तृत किया था। अग्नि बलशाली हैं। वे गो-प्राप्ति के लिए संग्राम में हिनहिनाते हुए घोड़े की तरह सर्वतोभाव से आहूत होकर कण्व ऋषि के लिए यथेच्छ द्रव्य वर्षण करें।

प्रवर्ग्येमहावीरेखरेसंसाद्यमानेसंसीदस्वमहाँअसीत्येषा सृष्टोदकमितिखण्डेसूत्रितम्—संसीदस्वमहाँअसीतिसंसाद्यमानइति ।

संसीदस्वमहाँअसिशोचस्वदेववीतमः ।
विधूममग्नेअरुषंमियेध्यसृजप्रशस्तदर्शतम् ॥ ९ ॥

सम् । सीदस्व । महान् । असि । शोचस्व । देवऽवीतमः । वि ।
धूमम् । अग्ने । अरुषम् । मियेध्य । सृज । प्रऽशस्त । दर्शतम् ॥९॥

१　हेअग्नेसंसीदस्वबर्हिष्युपविश महानसिगुणाधिकोभवसि देववीतमः अतिशयेनदेवान्कामयमानः शोचस्वदीप्यस्व हेमियेध्य मेधार्ह प्रशस्त उत्कृष्टाग्नेअरुषंगमनशीलं दर्शनंदर्शनीयंधूमं

विसृजविशेषेणसम्पादय ॥ सीदस्व षद्लृविशरणगत्यवसादनेषु व्यत्ययेनात्मनेपदम् प्रार्थनायां लोटि शपि पाघ्रेत्यादिनासीदादेशः। महान् संहितायांनकाराकारयोः-रुत्वानुनासिकावुक्तौ। शोचस्व शुचदीप्तौ अनुपदेशात्लसार्वधातुकानुदात्तत्वेधातुस्वरः तिङःपरत्वान्निघाताभावः। देववीतमः वीगतिव्याप्तिप्रजनकान्त्यसनखादनेषु देवान् वेतिगच्छतीतिदेववीः क्विप्चेतिक्विप् अतिशयेनदेववीः देववीतमः तमपःपित्त्वादनुदात्तत्वेकृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम्। अरुषम् अरोषणम् रुषरिषहिंसायां घञर्थेकविधानमितिभावेकप्रत्ययः नास्तिरुषोस्येतिबहुव्रीहौनञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम्। मियेध्य छन्दसिचेत्यर्हार्थेयप्रत्ययः मकारात्परइयागमश्छान्दसः। सृज सृजविसर्गे तुदादित्वाच्छः विकरणस्वरः पादादित्वादनिघातः। दर्शतं भृमृदृशीत्यादिना-दृशेः कर्मण्यतच्प्रत्ययः ॥ ९ ॥

९. प्रशस्त अग्निदेव! बैठो। तुम बड़े हो; देवों की अतिशय कामना करो। तुम दीप्ति-पूर्ण बनो। हे मेधावी और उत्कृष्ट अग्नि! गमनशील और सुदृश्य धूम उत्पन्न करो।

यंत्वादेवासोमनवेदधुरिहयजिष्ठंहव्यवाहन ।
यंकण्वोमेध्यातिथिर्धनस्पृतंयंवृषायमुपस्तुतः ॥ १० ॥ ९ ॥

यम् । त्वा । देवासः । मनवे । दधुः । इह । यजिष्ठम् । हव्यऽवाहन । यम् । कण्वः । मेध्यऽअतिथिः । धनऽस्पृतम् । यम् । वृषा । यम् । उपऽस्तुतः ॥ १० ॥ ९ ॥

हेहव्यवाहनहविषोवाहकाग्ने मनवेमनोरनुग्रहायदेवासः सर्वेदेवाः यजिष्ठंअतिशयेनपूज्यंयष्टृतमंवायंत्वात्वांइहदेवयजनदेशेदधुः धृतवन्तः मेध्यातिथिः मेध्यैरतिथिभिर्युक्तः कण्वः एतन्नामकोमहर्षिः यंत्वांधनस्पृतंधनेनप्रीणयितारंकृत्वादधेइतिशेषः तथावृषेन्द्रोयंत्वांदधेतथा उपस्तुतः अन्योपिस्तोतायजमानोयंत्वांदधेसत्वंसंसीदस्वेतिपूर्वत्रान्वयः ॥ दधुः लिट्युसिकित्वे श्नाभ्यस्तयोरातइत्याकारलोपः प्रत्ययस्वरः। यजिष्ठं यष्टृशब्दात् तुश्छन्दसीत्यगुणवचनादप्याविशायनिकरणत् तुरिष्ठेमेयःस्वितितृलोपः नित्त्वादाद्युदात्तत्वम्। हव्यवाहन हव्यंवहतीतिहव्यवाहनः हव्येनन्तःपादमितिवहतेर्ण्युट् । मेध्यातिथिः मेध्याअतिथयोयस्येतिबहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्। धनस्पृतं धनैरस्मान्स्पृणोतिप्रीणयतीतिधनस्पृत् स्पृप्रीतिबलयोः क्विप्चेतिक्विप् ततस्तुक् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम्।उपस्तुतः क्तिच्क्तौचसंज्ञायामितिकर्तरिक्तः थाथादिनाउत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥ १० ॥

१०. हव्यवाही अग्नि! तुम अत्यन्त पूजा-पात्र हो। सारे देवों ने, मनु के लिए, तुम्हें इस यज्ञ-स्थान में धारण किया था। तुम धन-द्वारा प्रीति सम्पादन करो। कण्व ने पूजा-पात्र अतिथि के साथ तुम्हें धारण किया है। वर्षाकारी इन्द्र ने तुम्हें धारण किया है। अन्यान्य स्तुतिकारकों ने भी तुम्हें धारण किया है।

एकादशीमृचमाह—

यम॒ग्निं मेध्या॑तिथिः॒ कण्व॑ ई॒ध ऋ॒तादधि॑ ।
तस्य॒ प्रेषो॑ दीदियु॒स्तमि॒मा ऋच॒स्तम॒ग्निं व॑र्धयामसि ॥ ११ ॥

यम् । अ॒ग्निम् । मेध्य॑ऽअतिथिः । कण्वः॑ । ई॒धे । ऋ॒तात् । अधि॑ ।
तस्य॑ । प्र । इषः॑ । दी॒दि॒युः॒ । तम् । इ॒माः । ऋचः॑ । तम् ।
अ॒ग्निम् । व॒र्ध॒या॒म॒सि॒ ॥ ११ ॥

मेध्यातिथिः यागयोग्या अतिथयः ऋत्विग्रूपा यस्य तादृशः कण्वऋषिः ऋतादधि आदित्यादध्याहृत्य यमग्निमीधे दीपितवान् तस्याग्नेरिषो गमनस्वभावा रश्मयः प्रदीदियुः प्रकर्षेण दीप्यन्ते तथा तमग्निमिमा अस्माभिः प्रयुज्यमाना ऋचो वर्धयन्तीति शेषः वयमपि तमग्निं वर्धयामसि स्तोत्रैर्वर्धयामः ॥ ईधे ञिइन्धी दीप्तौ इन्धिभवतिभ्यां चेति लिटः कित्त्वादनिदितामिति नकारलोपः छ्वि-र्गोर्वइत्यादिशेषयोः कृतयोः सवर्णदीर्घः प्रत्ययस्वरः यद्वृत्तयोगादनिघातः । इषः इषगतौ इ-ष्यन्ति गच्छन्तीतीषो रश्मयः । दीदियुः दीदेतिश्छान्दसो धातुर्दीप्तिकर्मा लिटयुसि इयङादेशः ए-रनेकाचइतियणादेशाभावश्छान्दसः । वर्धयामसि इदन्तोमसिरितिमस इकारागमः ॥ ११ ॥

११. पूजार्ह और अतिथि-प्रिय कण्व ने अग्नि को आदित्य से भी अधिक दीप्तिमान् किया है। उन्हीं अग्नि की गति-विशिष्ट किरण दीप्तिमान् हैं। ये ऋचायें उन अग्नि को वर्द्धित करती हैं; हम भी परिवर्द्धित करते हैं।

द्वादशीमृचमाह—

रा॒यस्पू॑र्धि स्वधा॒वोऽस्ति॒ हि॒ तेऽग्ने॑ दे॒वेष्वाप्य॑म् ।
त्वं वाज॑स्य॒ श्रुत्य॑स्य राजसि॒ स नो॑ मृळ म॒हाँ अ॑सि ॥ १२ ॥

रा॒यः । पू॒र्धि । स्व॒धा॒ऽवः॒ । अस्ति॑ । हि । ते॒ । अग्ने॑ । दे॒वेषु॑ । आप्य॑म् । त्वम् ।
वाज॑स्य । श्रुत्य॑स्य । रा॒ज॒सि॒ । सः । नः॒ । मृ॒ळ । म॒हान् । अ॒सि॒ ॥ १२ ॥

हे स्वधावः अन्नवन्नग्ने स्वधा अर्कइति अन्ननामसु पाठात् अस्माकं रायो धनानि पूर्धि पूरय देहि वा पूर्धि पूरय देहीति यास्कः । हे अग्ने ते तव देवेषु आप्यं प्रापणीयं सख्यमस्ति हि विद्यते खलु त्वं श्रुत्यस्य श्रवणीयस्य वाजस्यान्नस्य राजसि ईश्वरो भवसि स त्वं नोऽस्मान् मृळ सुखय महान् गुणैर-धिकोऽसि ॥ रायः ऊडिदंपदादिनाविभक्तेरुदात्तत्वम् । पूर्धि पृपालनपूरणयोः श्रुशृणुपृकृवृभ्य-श्छन्दसीति हेर्धिरादेशः बहुलं छन्दसीति शपो लुक् हेरपित्त्वेन ङित्त्वाद्गुणाभावे उदोष्ठ्यपूर्वस्ये-

1 नि० ४. ३.।

त्युत्त्वम् हलिचेतिदीर्घः । स्वधावः संबुद्धौमतुवसोरितिरुत्वम् । आग्नं अदुपधत्वाभावेपित्यत्यये-न पोरदुपधादितिकर्मणियत् यतोनावइत्याद्युदात्तत्वम् यद्वा ण्यतिछान्दसमाद्युदात्तत्वम् । श्रुत्य-स्य श्रुश्रवणे औणादिकःक्यप् तुगागमः यद्वा श्रुविशब्दात् भवेछन्दसीतियत् । मृळ मृडसु-खने शस्यङित्वाल्लघूपधगुणाभावः ॥ १२ ॥

१२. हे अन्न-युक्त अग्नि! हमारे धन की पूर्ति करो। तुम्हारे द्वारा देवों की मित्रता मिलती है। तुम प्रसिद्ध अन्न के स्वामी हो। तुम महान् हो। हमें सुखी करो।

यूपोच्छ्रयणे ऊर्ध्वऊषुणऊतयइतिद्वे पशाविष्टिरितिखण्डेसूत्रितम् । ऊर्ध्वऊषुणइतिद्वेइति एतेएवाभिष्टवेपिविनियुक्ते अथोत्तरमितिखण्डेसूत्रितम्—समेत्तसायमभ्यावृत्त्योर्ध्वऊषुण-ऊतयइतिद्वेइति ।

ऊर्ध्वऊषुणऊतयेतिष्ठादेवोनसविता ।
ऊर्ध्वोवाजस्यसनितायदञ्जिभिर्वाघद्भिर्विह्वयामहे ॥ १३ ॥

ऊर्ध्वः । ऊम् इति । सु । नः । ऊतये । तिष्ठ । देवः । न । सविता । ऊर्ध्वः । वाजस्य । सनिता । यत् । अञ्जिऽभिः । वाघत्ऽभिः । विऽह्वयामहे ॥ १३ ॥

हेयूप यद्वा यूपात्मकदारुनिष्ठाग्ने नोस्माकमूतयेरक्षणायऊर्ध्वउन्नतस्तिष्ठ तत्रदृष्टान्तः—सविता देवोन यथासूर्योदेवउन्नतस्तिष्ठतितद्वत् ऊर्ध्वउन्नतः सन्वाजस्यान्नस्यसनितादाताभविष्यसि यद्य-स्मात्कारणादञ्जिभिः आज्येनयूपमञ्जद्भिः वाघद्भिर्यज्ञंवहद्भिर्ऋत्विग्भिःसहविह्वयामहे अन्न-दानायत्वांविशेषेणाह्वयामः तस्मादन्नस्यदाताभवेतिपूर्वत्रान्वयः ॥ ऊषुणः इकःसुञीतिसंहितायां दीर्घः सुञइतिषत्वं नश्चधातुस्थोरुषुभ्यइतिणत्वम् । ऊतये अवतेःक्तिनि ज्वरत्वरेत्यादिनाऊठ् ऊति-यूतीत्यादिनाक्तिनउदात्तत्वम् । तिष्ठ शपि पाघ्रेत्यादिनातिष्ठादेशः द्व्यचोतस्तिङइतिसंहितायांदीर्घः । वाजस्य क्रियाग्रहणंकर्तव्यमितिकर्मणःसंप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थेषष्ठी । सनिता षणुदाने लुटि तासि वलादिलक्षणइट् तिपोडादेशः टिलोपः उदात्तनिवृत्तिस्वरेणविवादेशस्योदात्तत्वेप्राप्ते तास्यनुदात्ते-दितिलस्यानुदात्तत्वम् धातुस्वरः नलुडितिनिघातप्रतिषेधः । अञ्जिभिः अञ्जूव्यक्तिम्रक्षणकान्ति-गतिषु खनिकष्यज्यसीत्यादिनाइप्रत्ययः । विह्वयामहे निसमुपविभ्योह्वइत्यकर्त्रभिप्रायेप्यात्मने-पदम् अदुपदेशात्सार्वधातुकानुदात्तत्वेधातुस्वरः तिङिचोदात्तवतीतिगतेरनुदात्तत्वम् यद्वृत्तयो-गादनिघातः ॥ १३ ॥

१३. हमारी रक्षा के लिए सूर्य की तरह उन्नत बनो। उन्नत होकर अन्नदाता बनो; क्योंकि विलक्षण यज्ञ-सम्पादक लोगों के द्वारा हम तुम्हें आह्वान करते हैं।

चतुर्दशीमृचमाह—

ऊर्ध्वोनःपाह्यंहसोनिकेतुनाविश्वंसमत्रिणंदह।
कृधीनऊर्ध्वाञ्चरथायजीवसेविदादेवेषुनोदुवः॥ १४॥

ऊर्ध्वः। नः। पाहि। अंहसः। नि। केतुना। विश्वम्। सम्।
अत्रिणम्। दह। कृधि। नः। ऊर्ध्वान्। चरथाय। जीवसे।
विदाः। देवेषु। नः। दुवः॥ १४॥

हेयूप यद्वा हेऽग्ने ऊर्ध्वउन्नतःसन् नोस्मान्केतुनाज्ञानेनअंहसःपापात्निपाहिनितरां पालय विश्वमत्रिणंसर्वमत्तारंभक्षकंराक्षसंसन्दहसम्यक्भस्मीकुरु नोस्मानूर्ध्वानुन्नतान्कृधिकुरु किमर्थं चरथायलोकेचरणाय जीवसेजीवनायचनोस्माकंदुवोधनंचहविःस्वरूपंदेवेषुविदाः लंभ-य॥ अत्रिणं अदभक्षणे अदेस्त्रिनिश्चेतिऔणादिकस्त्रिनिप्रत्ययः यद्वा अदत्सायन्तइत्यत्राः धा-तोनुपसर्गेकइतिकः अत्रोमत्वर्थीयइनिः कृधि श्रुशृणुपृकृवृभ्यश्छन्दसीतिहेर्धिरादेशः बहुलंछ-न्दसीतिविकरणस्यलुक् अन्येषामपिदृश्यतइतिसंहितायांदीर्घः।ऊर्ध्वान् उभयथर्क्ष्वितिविकल्प-विधानाच्छन्दस्यपशानिविनकारस्यरुत्वाभावः।चरथाय चरेरौणादिकोभावेअथप्रत्ययः। जीव-से जीवप्राणधारणे तुमर्थेसेसेनित्यसेप्रत्ययः। विदाः विद्लृलाभे अस्मादन्तर्भावितण्यर्थात् लेटिसिपि लेटोडाटावित्याडागमः तुदादित्वाच्छः शेमुचादीनामितिनुम्नभवति अनित्यमागमशा-सनमितिवचनेनतस्यानित्यत्वात् इतश्चलोपइतीकारलोपः आगमानुदात्तत्वेविकरणस्वरः॥१४॥

१४. उन्नत होकर हमें, ज्ञान द्वारा, पाप से बचाओ। सब राक्षसों को जलाओ। हमें उन्नत करो, जिससे हम संसार में विचरण कर सकें। इसी प्रकार हमारा हव्य-रूप धन देवों के गृहों में ले जाओ, जिससे हम जीवित रह सकें।

पञ्चदशीमृचमाह—

पाहिनोअग्नेरक्षसःपाहिधूर्तेरराव्णः।
पाहिरीषतउतवाजिघांसतोबृहद्भानोयविष्ठ्य॥ १५॥

पाहि। नः। अग्ने। रक्षसः। पाहि। धूर्तेः। अराव्णः। पाहि।
रिषतः। उत। वा। जिघांसतः। बृहद्भानो इति बृहत्ऽभानो।
यविष्ठ्य॥ १५॥ १०॥

हेअग्ने हेबृहद्भानो बृहन्तोभानवोयस्यतादृशहेयविष्ठयुवतमाग्ने नोस्मान्रक्षसः बाधकाद्राक्षसादेः पाहिपालय तथा अराव्णः धनादीनामदातुःरूपाद्धूर्तेर्हिंसकात्पाहि तथा रिषतोहिंसकाद् व्याघ्रादेःसकाशात्पाहि उतवाअथवा जिघांसतोहन्तुमिच्छतःशत्रोःसकाशात्पाहि ॥ धूर्तेः धुर्वीहिंसार्थः क्विचूक्तौचसंज्ञायामितिकर्तरिक्विप् तितुत्रेत्यादिनाइट्प्रतिषेधः राल्लोपइतिवकारलोपः हलिचेतिदीर्घत्वम्। अराव्णः रादाने आतोमनिन्क्वनिबित्यादिनावनिप् नञ्समासेअव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् पञ्चम्येकवचने अल्लोपोनइत्यनोकारस्यलोपः। रिषतः रिषहिंसायाम् लटःशतृ बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् प्रत्ययस्वरेणशेन्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम्। जिघांसतः हन्तेरिच्छार्थेसनि अज्झनगमांसनीतिउपधादीर्घत्वम् अभ्यासाच्चेत्यभ्यासादुत्तरस्यहकारस्यघत्वम् सन्यतइतीत्वम् अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वेसनोनित्त्वान्नित्स्वरेणपदस्याद्युदात्तत्वम्। बृहद्भानो आमंत्रितस्यचेतिषाष्ठिकमाद्युदात्तत्वम् पादादित्वादाष्टमिकनिघाताभावः। यविष्ठय स्थूलदूरेत्यादिनायणादिपरस्यलोपः पूर्वस्यचगुणः यकारोपजनश्छान्दसः ॥ १५ ॥

१५. हे विशाल किरणवाले युवक अग्नि! हमें राक्षसों से बचाओ। धन-दान न करनेवाले धूर्त्त से हमारी रक्षा करो। हिंसक पशु से हमारी रक्षा करो। हननेच्छु शत्रु से हमारी रक्षा करो।

इतिप्रथमस्यतृतीयेदशमोवर्गः ॥ १० ॥

षोडशीमृचमाह—

घ॒नेव॒ विष्व॒ग्वि ज॑ह्यरा॑व्ण॒स्तपु॑र्जम्भ॒ यो अ॑स्म॒ध्रुक्।
यो मर्त्यः॒ शिशी॑ते॒ अत्य॒क्तुभि॒र्मा नः॒ स रि॒पुरी॑शत ॥ १६ ॥

घ॒नाऽइ॑व। विष्व॑क्। वि। ज॒हि॒। अरा॑व्णः। तपुः॑ऽजम्भ। यः। अ॒स्म॒ऽध्रुक्। यः। मर्त्यः॑। शिशी॑ते। अति॑। अ॒क्तुऽभिः॑। मा। नः॒। सः। रि॒पुः। ई॒श॒त॒ ॥ १६ ॥

हेतपुर्जंभ तप्यमानरश्मियुक्ताग्ने अराव्णः अस्मभ्यंदेयस्यधनस्यअदातॄन्वैरिणः विष्वक्सर्वतोविजहिविशेषेणमारय तत्रदृष्टान्तः—घनाइव यथाकठिनेनदण्डपाषाणादिनाभाण्डादिभङ्गंकरोतितद्वत् योन्योपिरिपुरस्मध्रुक् अस्मद्विषयद्रोहकारी भर्त्सनादिनाबाधतेयश्चान्योमर्त्यः मनुष्यःशत्रुरक्तुभिरायुधैरतिशिशीतेतनूकरोति अस्मान्प्रहरतीत्यर्थः सरिपुःभर्त्सनप्रहारकारीद्विविधोपिशत्रुर्नोस्मान् प्रतिमेशत ईश्वरःशक्तोमाभूत् ॥ घनाइव सुपांसुलुगितितृतीयायाआदेशः। जहि हन्तेर्जःहौ हन्तेर्जादेशः तस्यासिद्धत्वात् हेर्लुगभावः। तपुर्जम्भ तपसंतापे औणादिकःकरणेउसिप्रत्ययान्तस्तपुस्शब्दोनित्त्वादाद्युदात्तः जभनाशने जंभ्यन्तेशत्रवएभिरितिजंभान्यायुधानि करणेघञ् तपूंष्येवजम्भानियस्यासौतपुर्जम्भः आमंत्रिताद्युदात्तत्वम्। अस्मध्रुक् द्रुहजिघां-

सार्थां सत्त्वद्विषेत्यादिनाक्विप् वाह्रुहमुहष्णुहष्णिहामितिहकारस्यघत्वम् शप्प्रावः । शिशीते शोवनूकरणे व्यत्ययेनात्मनेपदम् बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यश्लुः आदेचइत्यात्त्वम् ततोद्विर्वचने बहुलंछन्दसीत्यभ्यासस्येत्वम् ईहल्यघोरितीत्वम् व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् यद्वृत्तयोगादनिघातः । ईराव उङि बहुलंछन्दसीतिशपोलुगभावः नमाङ्योगेइत्याडागमाभावः ॥ १६ ॥

१६. हे उत्तप्त किरणवाले अग्निदेव ! जिस तरह हम लोग कड़े दण्ड-द्वारा भाँड आदि नष्ट करते हैं, उसी तरह धन-दान न करनेवालों का सदा संहार करो।

अ॒ग्निर्व॑व्ने सु॒वीर्य॑म॒ग्निः कण्वा॑य॒ सौभ॑गम् ।
अ॒ग्निः प्राव॑न्मि॒त्रोत मेध्या॑तिथिम॒ग्निः सा॒ता उ॑पस्तु॒तम् ॥ १७ ॥

अ॒ग्निः । व॒व्ने । सु॒ऽवीर्य॑म् । अ॒ग्निः । कण्वा॑य । सौभ॑गम् । अ॒ग्निः । प्र । आ॒व॒त् । मि॒त्रा । उ॒त । मेध्य॑ऽअतिथिम् । अ॒ग्निः । सा॒तौ । उ॒प॒ऽस्तु॒तम् ॥ १७ ॥

अग्निर्देवः सुवीर्यंशोभनवीर्योपेतंधनमुद्दिश्यवव्नेयाचितःसोऽग्निः कण्वायमहर्षयेसौभगंशोभनधनादिरूपंभाग्यंप्रायच्छदितिशेषः तथा मित्राअस्मन्मित्राणिप्रावत् प्रकर्षेणरक्षितवान् उत अपिच मेध्यातिथिंमेधयोग्यैरतिथिभिरुपेतंऋषिंप्रावत् तथाउपस्तुतंअन्यमपिस्तोतारंयजमानंसातौधनादिदाननिमित्तंप्रावदितिशेषः॥वव्ने वनुयाचने कर्मणिलिट् नशसददवादिगुणानामित्येत्वाभ्यासलोपयोःप्रतिषेधः उपधालोपश्छान्दसः। सौभगं सुभगान्मन्त्रइत्युद्गातादिषुपाठात्तस्यभावइत्येतस्मिन्नर्थेअञ् ञित्स्वादाद्युदात्तत्वम्। मित्रा शेश्छन्दसिबहुलमितिशेर्लोपः। उपस्तुतम् क्तिच्क्तौचसंज्ञायामितिस्तौतेःकर्तरिक्तः थाथादिना उत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥ १७ ॥

१७. सुशोभन वीर्य के लिए अग्नि की याचना की जाती है। अग्नि ने कण्व को सौभाग्य-दान किया। अग्नि ने हमारे मित्रों की रक्षा की। अग्नि ने पूजा-पात्र और अतिथि-संयुक्त ऋषि की रक्षा की। इसी प्रकार धनादि दान के लिए जिस-किसी ने अग्नि की स्तुति की, उसकी अग्नि ने रक्षा की।

अ॒ग्निना॑ तु॒र्वशं॒ यदुं॑ परा॒वत॑ उ॒ग्रादे॑वं हवामहे ।
अ॒ग्निर्न॑य॒न्नव॑वास्त्वं बृ॒हद्र॑थं तु॒र्वीतिं॒ दस्य॑वे॒ सहः॑ ॥ १८ ॥

अ॒ग्निना॑ । तु॒र्वश॑म् । यदु॑म् । प॒रा॒ऽवतः॑ । उ॒ग्रऽदे॑वम् । ह॒वा॒म॒हे॒ । अ॒ग्निः । न॒य॒त् । नव॑ऽवास्त्वम् । बृ॒हत्ऽर॑थम् । तु॒र्वीति॑म् । दस्य॑वे । सहः॑ ॥ १८ ॥

अग्निनासहावस्थितान् तुर्वशनामकंयदुनामकंउग्रदेवनामकंचराजर्षीन् परावतोदूरदेशात् हवामहे आह्वयामः सचाग्निः नववास्त्वनामकंबृहद्रथनामकंतुर्वीतिनामकंचराजर्षीन्नयवत्स्वानयतु कीदृशोग्निः दस्यवेसहः अस्मदुपद्रवहेतोश्चौरस्याभिभविता॥ नयत् लीङ्र्थापणे लेट्यडागमः इतश्चलोपइतीकारलोपः। नववास्त्वं नववास्तुयस्यासौनववास्तुः वाछन्दसीत्यनुवृत्तेरमिपूर्वत्वाभावेयणादेशः। बृहद्रथं बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्॥ १८॥

१८. चोरों का दमन करनेवाले अग्नि के साथ तुर्वश, यदु और उग्रादेव को दूर देश से हम बुलाते हैं। वह अग्नि नवास्त्व, बृहद्रथ और तुर्वीति को इस स्थान पर बुलावे।

नित्वामग्नेमनुर्दधेज्योतिर्जनायशश्वते।
दीदेथकण्वऋतजातउक्षितोयंनमस्यन्तिकृष्टयः॥ १९॥

नि। त्वाम्। अग्ने। मनुः। दधे। ज्योतिः। जनाय। शश्वते।
दीदेथ। कण्वे। ऋतऽजातः। उक्षितः। यम्। नमस्यन्ति।
कृष्टयः॥ १९॥

हेअग्ने ज्योतिःप्रकाशरूपंत्वांशश्वतेबहुविधायजनायमनुःप्रजापतिर्निदधेदेवयजनदेशेस्थापितवान् हेअग्नेत्वंऋतजातः ऋतेनयज्ञेननिमित्तभूतेनोत्पन्नः उक्षितोहविर्भिस्तर्पितःसन्कण्वेएतन्नामकेमहर्षौदीदेथदीप्तवानसि यमग्निंकृष्टयोमनुष्याः कृष्टयःचर्षणयइतिमनुष्यनामसुपठितत्वाद् नमस्यन्तिनमस्कुर्वन्ति सत्वमितिपूर्वत्रान्वयः॥ दीदेथ दीदेतिश्छान्दसोदीप्तिकर्मा थलिद्विर्वचनप्रकरणेछन्दसिवेतिवक्तव्यमितिद्विर्वचनाभावः अनित्यमागमशासनमितिवचनादिडभावः लित्स्वरेणप्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम्। ऋतजातः ऋतेनजन्यतइतिऋतजातः दीदितोनिष्ठायामितीड्प्रतिषेधः जनसनेत्यादिनाआत्वम् तृतीयापूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्। नमस्यन्ति नमोवरिवइविपूजार्थेक्यच् अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वेक्यजन्तधातुस्वरः। कृष्टयः कृषविलेखने क्तिच्क्तौचसंज्ञायामितिक्तिच्॥ १९॥

१९. अग्नि! तुम ज्योतिःस्वरूप हो। मनु ने विविध जातियों के मनुष्यों के लिए तुम्हें स्थापित किया था। अग्निदेव! तुम यज्ञ के लिए उत्पन्न होकर और हव्य-द्वारा तृप्त होकर कण्व के प्रति प्रकाशमान हुए हो। मनुष्य तुम्हें नमस्कार करते हैं।

त्वेषासोअग्नेरमवन्तोअर्चयोभीमासोनप्रतीतये।
रक्षस्विनःसदमिद्यातुमावतोविश्वंसमत्रिणंदह॥ २०॥ ११॥

त्वेषासः। अग्नेः। अमऽवन्तः। अर्चयः। भीमासः। न।
प्रतिऽइतये। रक्षस्विनः। सदम्। इत्। यातुऽमावतः। विश्वम्।
सम्। अत्रिणम्। दह॥ २०॥ ११॥

अग्नेरर्चयोज्वालाः त्वेषासोदीप्ताः अमवन्तोबलवन्तः भीमासोभयङ्कराः अतः प्रतीतयेअस्माभिःप्रत्येतुंनशक्याइत्यर्थः हेअग्ने रक्षस्विनोबलवन्तः यातुमावतः यातुधानानसुरान्सर्वानपिवसर्वदैवसन्दह सम्यग्भस्मीकुरु तथा विश्वंसर्वंअत्रिणंभक्षकंअस्मद्बाधकंशत्रुंसन्दह ॥ त्वेषासः त्विषदीप्तौ पचाद्यच् चितइत्यन्तोदात्तत्वम्। अमवन्तः अमरोगे अमतिशत्रूनृजतीत्यमोबलं पचाद्यच् वृषादित्वादाद्युदात्तत्वम् तदेषामस्तीत्यमवन्तः। प्रतीतये तादौचनितीतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम्। रक्षस्विनः रक्षन्त्यनेनेतिरक्षोबलं करणेअसुन् अस्मायामेधेतिमत्वर्थीयोविनिः। यातुमावतः यातयोयातनास्तान्मिमतेनिर्मिमतेइतिराक्षसव्यापारायातुमाः आतोनुपसर्गेकइतिकः तदेषामस्तीतिमतुप् मन्त्रेसोमाश्वेतिदीर्घत्वम् संज्ञायामितिवत्वम् मतुपःपित्त्वादनुदात्तत्वे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम्। अत्रिणं अदेस्त्रिनिश्चेतिकर्तरित्रिनिप्रत्ययः॥ २०॥

२०. अग्नि की शिखा प्रदीप्त, बलवती और भयंकर है। उसका विनाश नहीं किया जा सकता। अग्निदेव! राक्षसों, यातुधानों और विश्वभक्षक शत्रुओं का दहन करो।

॥ इतिप्रथमस्यतृतीयेएकादशोवर्गः ॥ ११ ॥

क्रीळंवइतिद्वितीयंसूक्तंपञ्चदशर्चं अत्रेयमनुक्रमणिका—क्रीळंपञ्चोनामारुतंहिगायत्रं त्विति। ऋषिश्चान्यस्मादृषेरवाविशिष्टइतिपरिभाषयाघोरपुत्रःकण्वऋषिः इदमुत्तरंचगायत्रीछन्दस्के इदमादिसूक्तत्रयंमरुद्देवताकं तुहिहवाइतिपरिभाषितत्वात् व्यूळ्हेद्वितीयेछन्दोमेआग्निमारुतशस्त्रेएतत्सूक्तंनिविद्धानीयं. द्वितीयस्याग्निर्वोदेवमितिखण्डेसूत्रितम्—क्रीळंवःशर्धोग्निमृळेत्याग्निमारुतमिति। ब्राह्मणंच—क्रीळंवःशर्धोमारुतमिति। मरुद्भ्यःक्रीळिभ्यःपुरोळाशंसप्तकपालमित्यस्यामिष्टौ क्रीळंवइत्येषाप्रधानस्यानुवाक्या तथाचवइतिखण्डेसूत्रितम्—क्रीळंवःशर्धोमारुतमप्रशस्तोनयेमरुतःस्वश्वइति।

तामेतांसूक्तेप्रथमामृचमाह—

क्रीळं॒वः॒शर्धो॒मारु॑तमन॒र्वाणं॑र॒थेशुभ॑म्। कण्वा॑अ॒भिप्रगा॑यत ॥१॥

क्री॒ळम्। व॒ः। शर्धः॑। मारु॑तम्। अ॒न॒र्वाण॑म्। र॒थे॒ऽशुभ॑म्।
कण्वाः॑। अ॒भि। प्र। गा॒य॒त॒ ॥ १ ॥

हेकण्वाः कण्वगोत्रोत्पन्नामहर्षयः यद्वा मेधाविनऋत्विजः वोयुष्मदर्थंमारुतंमरुत्समूहरूपंशर्धोबलंअभिप्रगायतअभितःप्रकर्षेणस्तुध्वं कीदृशंशर्धः क्रीळं विहरणशीलं अनर्वाणंभ्रातृ-

१ ऐ० ब्रा० ५. १९.।

भ्यरहितं अतएवश्रुत्यन्तरेब्राह्मणेनमन्त्रान्तरमेवंव्याख्यातम्—अनर्वाणमेहीत्याह भ्रातृव्योवाअ-र्वा भ्रातृव्यापनुत्त्याइति । रथेशुभंस्वकीयरथेवस्थायशोभमानम् ॥ क्रीळं क्रीडृविहारे प-चाद्यच् । शर्धः शृधुप्रसहने शर्धयत्यनेनशत्रूनितिशर्धोबलं असुन् निस्वादाद्युदात्तत्वम् । मारुतं मरुतांसम्बन्धि तस्येदमित्यण् व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् यद्वा समूहार्थेअनुदात्तादेरञितिअनुदा-त्तादिलक्षणःअञ्प्रत्ययः । अनर्वाणं व्यत्ययेनपुँल्लिङ्गता नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । रथेशुभम् शुभदीप्तौ रथेशोभतइतिरथेशुभः क्विप्चेतिक्विप् तत्पुरुषेकृतिबहुलमित्यलुक् कृदु-त्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । गायत कैगैशब्दे तिङ्ङतिङइतिनिघातः ॥ १ ॥

१. हे कण्व-गोत्रोत्पन्न ऋषिगण ! क्रीड़ासक्त और शत्रुशून्य मरुतों को उद्देश्य करके गाओ। वे रथ पर सुशोभित होते हैं।

येपृषतीभिर्ऋष्टिभिःसाकंवाशीभिरञ्जिभिः । अजायन्तस्वभानवः॥२॥

ये । पृषतीभिः । ऋष्टिऽभिः । साकम् । वाशीभिः । अञ्जिऽभिः । अजायन्त । स्वऽभानवः ॥ २ ॥

येमरुतः पृषत्यादिभिःसाकंस्वभानवः स्वकीयदीप्तियुक्ताःअजायन्तइतिसंपन्नाः पृष-त्योबिन्दुयुक्तामृग्योमरुद्वाहनभूताः पृषत्योमरुतामितिनिघण्टावुक्तत्वात् ऋष्टयःआयुधानि वाश्यःशब्दविशेषाः परकीयसेनाभीतिहेतवः वाशीवाणीतिवाङ्नामसूपठितत्वात् अञ्जयोलङ्कर-णानि तान्स्तुमइतिशेषः॥ अजायन्त जनीप्रादुर्भावे श्यन्ज्ञाजनोर्जेतिजादेशः अडागमउदात्तः । स्वभानवः स्वकीयाभानवोयेषां बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ २ ॥

२. उन्होंने अपनी दीप्ति से सम्पन्न होकर बिन्दु-चिह्न-संयुक्त मृगरूप वाहन के साथ तथा युद्ध-गर्जन, आयुध और नाना रूप अलङ्कारों के साथ जन्म ग्रहण किया है।

इहेवशृण्वएषांकशाहस्तेषुयद्वदान् । नियामञ्चित्रमृञ्जते ॥ ३ ॥

इहऽइव । शृण्वे । एषाम् । कशाः । हस्तेषु । यत् । वदान् । नि । यामन् । चित्रम् । ऋञ्जते ॥ ३ ॥

एषांमरुतांहस्तेषुस्थिताः कशाःस्वस्ववाहनताडनहेतवः यद्वदान् यद्वदन्ति यंध्वनिंकुर्वन्ति तंध्वनिंइहेवअत्रैवस्थित्वाशृण्वेशृणोमि तध्वनिविशेषोयामन्संग्रामेचित्रंविविधंशौर्यंन्यृञ्जते नितरामलङ्करोति ऋञ्जतिःप्रसाधनकर्मेतियास्कः ॥ शृण्वे श्रुश्रवणे व्यत्ययेनात्मनेपदं श्रुवःशृ-

१ तै० सं. ६.२.८. । २ नि० ६.२१. ।

चेविभ्युः इणुभुवोःसार्वधातुकइतियणादेशः । वदान् वदव्यक्तायांवाचि लेटयाडागमः इतश्चेती-कारलोपे संयोगान्तस्यलोपः आगमानुदात्तत्वेधातुस्वरः यद्वृत्तयोगादनिघातः । यामन् सुपां-सुलुगितिसप्तम्यालुक् नङिसम्बुद्ध्योरितिनलोपप्रतिषेधः । ऋञ्जते ऋजिभृजीभर्जने अत्रप्रसा-धनार्थः ॥ ३ ॥

३. उनके हाथों में रहनेवाली चाबुक जो शब्द कर रही है, वह हम सुन रहे हैं। वह चाबुक युद्ध में बल-वृद्धि करती है।

प्रवःशर्धायघृष्वयेत्वेषद्युम्नायशुष्मिणे । देवत्तंब्रह्मगायत ॥ ४ ॥

प्र । वः । शर्धाय । घृष्वये । त्वेषऽद्युम्नाय । शुष्मिणे । देवत्तम् । ब्रह्म । गायत ॥ ४ ॥

हेऋत्विजः वोयुष्माकंसम्बन्धिनेशर्धायप्रसहनशीलायघृष्वयेशत्रुघर्षणयुक्तायत्वेषद्युम्नाय दीप्यमानयशसे द्युम्नंद्योततेर्यशोवाऽन्नंवेतियास्कः। शुष्मिणेबलवतेशुष्मंशुष्ममितिबलनामसुपा-ठात् ब्रह्महविर्लक्षणमन्नमुद्दिश्यएवंभूतायमरुद्गणायप्रगायतस्तुध्वम् कीदृशंब्रह्म देवत्तंदेवैर्दत्तंदेव-तानुग्रहाल्लब्धम्॥शर्धाय शृधुप्रसहने शर्धयत्यभिभवतीतिशर्धोबलं पचाद्यच् वृषादित्वादाद्युदा-त्तत्वम् । घृष्वये घृषसंघर्षे कुविघृष्वीत्यादिनाक्विन्प्रत्ययान्तोनिपातितः । त्वेषद्युम्नाय त्विषदीप्तौ पचाद्यच् त्वेषंदीप्तंद्युम्नंयस्य बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । देवत्तं देवैर्दत्तं छान्दसोवर्णलोपः उक्तंच द्वौचापरौवर्णविकारनाशाविति तृतीयाकर्मणीतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ४ ॥

४. जो तुम्हारे बल का समर्थन करते, शत्रु-दमन करते और जो दीप्य-मान कीर्ति से पूर्ण और बलवान् हैं, हवि के उद्देश्य से उन्हीं मरुतों की स्तुति करो।

पञ्चमीमृचमाह—

प्रशंसागोष्वघ्न्यंक्रीळंयच्छर्धोमारुतम् । जंभेरसस्यवावृधे ॥ ५॥ १२ ॥

प्र । शंस । गोषु । अघ्न्यम् । क्रीळम् । यत् । शर्धः । मारुतम् । जंभे । रसस्य । ववृधे ॥ ५ ॥ १२॥

गोषुमरुन्मातृभूतपृश्निप्रभृतिषुधेनुष्वस्थितं पृश्निर्वैपयसोमरुतोजाताइतिश्रुत्यन्तरात् । अघ्न्यंअहन्तव्यंक्रीळंविहारोपेतंमारुतंमरुत्सम्बन्धि शर्धःप्रसहनशीलंतेजोयदस्तितत्प्रशंस हे ऋत्विक्समूह स्तुहि रसस्यगोक्षीरलक्षणस्यसम्बन्धितत्तेजः जम्भेमुखेउदरेवा ववृधेवृद्ध-मभूत् ॥ शंस शंसुस्तुतौ प्रचोतस्विङ्ङिवितिसंहितायांदीर्घः । गोषु सावेकाचइतिप्राप्तस्य

१ नि० ५.५.।

विभक्त्युदात्तस्यनगोश्वन्सावर्णेतिनिषेधः । अघ्न्यं द्रोहननं यत्रयैकविधानमितिकः गमहने-त्यादिनाउपधालोपः होहन्तेरितिघत्वम् तदर्हतीतियं छन्दसिचेतियः नघ्न्यं अघ्न्यं अव्ययपूर्व-पदप्रकृतिस्वरत्वम् । क्रीळादयोगताः । जम्भे जभिनाशने जंभ्यतेभक्ष्यतेनेनेतिजम्भमास्यं कर-णेघञ् । वावृधे वृधुवृद्धौ लिट् छान्दसंसंहितायामभ्यासस्यदीर्घत्वम् ॥ ५ ॥

५. जो मरुद्गण पृश्नि-रूप या दुग्धदात्री-रूप धेनुओं के बीच स्थित हैं, उनके अविनाशी, क्रीड़ा-परायण और सहन-शील तेज की प्रशंसा करो। दूध के आस्वादन में वही तेज परिवर्द्धित हुआ है।

कोवो॒वर्षि॑ष्ठ॒आन॑रो॒दि॒वश्च॒ग्मश्च॑धूतयः । यत्सी॒मन्तं॒नधू॑नु॒थ ॥ ६ ॥

कः । वः॒ । वर्षि॑ष्ठः । आ । न॒रः॒ । दि॒वः । च॒ । ग्मः । च॒ । धू॒त॒यः॒ । यत् । सी॒म् । अन्त॑म् । न । धू॒नु॒थ ॥ ६ ॥

दिवश्चद्युलोकस्यापिग्मश्चभूलोकस्यापि गौःग्मेतिभूनामसुपठितत्वात् धूतयःकम्पनकारिणः हेनरः नेतारोमरुतः वोयुष्माकंमध्येआसमन्ताद्वर्षिष्ठोवृद्धतमःकः यद्यस्मात्कारणात्सींसर्वतः अन्तंन वृक्षाग्रमिव धूनुथ चालयथ तस्मात्कारणात्कम्पयितृणांयुष्माकंमध्येकःप्रबलइतिप्रश्नः ॥ वर्षिष्ठः वृद्धशब्दादिष्ठनि प्रियस्थिरेत्यादिनावर्षादेशः नित्त्वादाद्युदात्तः । ग्मः ग्माशब्दात्षष्ठ्ये-कवचनेआतोधातोरित्यत्रआतइतियोगविभागःकर्तव्यइत्युक्तत्वादाकारलोपः उदात्तनिवृत्ति-स्वरेणविभक्तेरुदात्तत्वम्। धूतयः धूञ्कम्पने क्तिच्क्तौचसंज्ञायामितिक्तिच् श्र्युकःकितीतीट्प्र-तिषेधः आमन्त्रितस्यचेतिसर्वानुदात्तत्वम् । धूनुथ स्वादिभ्यःश्नुः सतिशिष्टस्वरबलीयस्त्वमन्य-त्रविकरणेभ्यइतिवचनात्सतिशिष्टोपिविकरणस्वरोलसार्वधातुकस्वरंनबाधते अतस्तिङएवस्व-रः यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥ ६ ॥

६. द्युलोक और भूलोक में कम्पन करनेवाले नेतृ-स्थानीय मरुतो, तुममें कौन बड़ा है ? तुम वृक्षाग्र की तरह चारों दिशाओं को परिचालित करो।

सप्तमीमृचमाह—

निवो॒यामा॑य॒मानु॑षोद॒ध्र उ॒ग्राय॑म॒न्यवे॑ । जिही॑त॒पर्व॑तोगि॒रिः ॥ ७ ॥

नि । वः॒ । यामा॑य । मानु॑षः । द॒ध्रे । उ॒ग्राय॑ । म॒न्यवे॑ । जिही॑त । पर्व॑तः । गि॒रिः ॥ ७ ॥

हेमरुतोवोयुष्माकंयामायगमनार्थंमानुषः गृहस्वामीकश्चिन्मनुष्यः निदध्रेगृहदार्ढ्यार्थंदृढं स्तंभंनिक्षिप्तवान् भवदीयगमनेनचालितंगृहंपतिष्यतीतिभीत्यातन्निवारणायदृढस्तम्भप्रक्षेपः की-

दध्राय यामाय उग्रायतीव्राय मन्यवे चालनार्थमभिमन्यमानाय युष्मत्तो हि भयद्भमनाद्भीतिः यद्यो-भयादित्याचालितः पर्वतो बहुविधपर्वयुक्तो गिरिः शिखरी जिहीत गच्छेत् ॥ मानुषः मनोर्जातावञ्यतौ षुक् चेति मनुशब्दादपत्यार्थे अञ् षुगागमश्च ञ्नित्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तत्वम् । दध्रे धृङ् अवस्थाने इत्यस्य लिटि किंत्वाद्गुणाभावे सति यणादेशः प्रत्ययस्वरः पादादित्वान्ननिघातः। जिहीत ओहाङ् गतौ लिङि जुहोत्यादित्वाच्छपः श्लुः भृञामिदित्यभ्यासस्येत्वम् श्नाभ्यस्तयोरात इत्याकारलोपे प्राप्ते ईहल्यघोरितीत्वम् । पर्ववान् पर्वतः मत्वर्थीयस्तप्प्रत्ययः ॥ ७ ॥

७. मरुद्गण ! तुम्हारी कठोर और भयंकर गति के डर से मनुष्यों ने घरों में सुदृढ़ खम्भे खड़े किये हैं; क्योंकि तुम्हारी गति से अनेक शृङ्ग-युक्त पर्वत भी चालित हो जाते हैं।

येषा॒मज्मे॑षु पृथि॒वी जु॑जु॒र्वाँ इ॑व वि॒श्पतिः॑। भि॒या यामे॑षु॒ रेज॑ते ॥ ८ ॥

येषा॑म्। अज्मे॑षु। पृ॒थि॒वी। जु॒जु॒र्वान्ऽइ॑व। वि॒श्पतिः॑। भि॒या। यामे॑षु। रेज॑ते ॥ ८ ॥

हे मरुतः येषां युष्माकं यामेषु गमनेषु अज्मेषु क्षेपकेषु सत्सु पृथिवी भूमिः भिया रेजते कम्पते तत्र दृष्टान्तः—जुजुर्वाँ इव विश्पतिः यथा वयोहानिरोगादिना जीर्णः प्रजापालको राजा वैरिभयात्कम्पते तद्वत् ॥ अज्मेषु अज गतिक्षेपणयोः बहुलग्रहणादौणादिको मन् अजेर्व्यघञपोरिति वी-भावो न भवति वलादावार्धधातुके विकल्प इष्यत इति वचनात् नित्त्वादाद्युदात्तत्वम्। जुजुर्वान् जृ-ष्वयोहानौ लिटः क्वसुः बहुलं छन्दसीति उत्वम् अभ्यासहलादिशेषौ वस्वेकाजाद्घसामिति नि-यमादिडागमाभावः ऋच्छत्यृतामिति गुणो हलि चेति दीर्घत्वं च संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति वच-नान्न भवति। विशांपतिर्विश्पतिः पत्यावैश्वर्ये इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरे प्राप्ते परादिश्छन्दसि बहुल-मिति उत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । भिया सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वम्। यामेषु यमउपरमे भा-वे घञ् कर्षात्वतो घञ इत्यन्तोदात्तत्वे प्राप्ते वृषादिषु पाठादाद्युदात्तत्वम्। रेजते रेजृकम्पने अदुपदे-शाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥ ८ ॥

८. मरुतों की गति से सारे पदार्थ फेंके जाने लगे। पृथिवी भी बूढ़े और जीर्ण राजा की तरह कम्पित हो जाती है।

स्थि॒रं हि जान॑मेषां॒ वयो॑ मा॒तुर्निरे॑तवे। यत्सी॒मनु॑ द्वि॒ता शवः॑ ॥ ९ ॥

स्थि॒रम्। हि। जान॑म्। ए॒षा॒म्। वयः॑। मा॒तुः। निःऽए॑तवे। यत्। सी॒म्। अनु॑। द्वि॒ता। शवः॑ ॥ ९ ॥

एषांमरुतांजानंजन्मस्थानमाकाशंस्थिरंहि चलनरहितंखलु मातुर्मरुतांजननीस्था-नीयादाकाशाद्वयःपक्षिणोनिरेतवेनिर्गन्तुंसमर्थाभवन्तीतिशेषः यादृशादाकाशाद्भवजन्मेति मरुतांस्तुतिः यद्यस्मात्कारणात् शवःभवदीयंबलंअनुक्रमेणसीसिर्वतः द्विताद्वित्वेन द्यावापृथिव्यो-र्विभज्यवर्तते अतोभवदीयंजानंस्थिरंहीतिपूर्वत्रान्वयः ॥ जानं जन्यतेस्मिन्निति जानमन्तरिक्षं अधिकरणेघञ् । एषां इदमोन्वादेशेशनुदात्तस्तृतीयादावित्यशादेशोनुदात्तः विभक्तिश्चसुप्त्वादनुदात्ता ऊडिदम्-इत्यादिनाविभक्त्युदात्तत्वम् अन्वोदात्तादिदंशब्दात्तस्यविधानात् । निरेतवे इण्गतौ तुमर्थेसेसे-नित्यितवेन्प्रत्ययः सादौचेतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ९ ॥

९. मरुतों का उद्भव-स्थान आकाश अविकम्प रहता है। उनके मातृ-रूप आकाश से पक्षी भी निकल सकते हैं; क्योंकि उनका बल दोनों लोकों में फैलकर सर्वत्र वर्तमान है।

उदुत्येसूनवोगिरःकाष्ठाअज्मेष्वत्नत । वाश्राअभिज्ञुयातवे ॥१०॥१३॥

उत् । ऊम् इति । त्ये । सूनवः । गिरः । काष्ठाः । अज्मेषु । अत्नत । वाश्राः । अभिऽज्ञु । यातवे ॥ १० ॥ १३ ॥

त्ये पूर्वमुक्तागिरःसूनवः वाक्उत्पादकामरुतः वायवोहितात्वोष्ठादिषुसंचरन्तोवाचमुत्पा-दयन्ति अज्मेषुस्वकीयेषुगमनेषुसत्सुकाष्ठाअपः आपोपिकाष्ठाउच्यन्तेक्रान्त्वास्थिताभवन्तीति[1]-यास्कः । उदु उत्कर्षेणैवअत्नतअतनिषतविस्तारितवन्तः उदकंविस्तार्यतत्पानार्थंवाश्राः हंभा-रवोपेतागाः अभिज्ञुजान्वभिमुखंयथाभवतितथायातवेगन्तुंमेरितवन्तइतिशेषः ॥ सूनवः षूप्रे-रणे सुवःकिदितिनुप्रत्ययः कित्त्वाद्गुणाभावः । अत्नत तनुविस्तारे छन्दसिलुङ्लङ्लिटइतिलङ् झस्यादादेशः बहुलंछन्द-सीतिविकरणस्यलुक् गमहनजनखनघसामितिउपधालोपः अडागमः । अभिज्ञु अभिगतेजानुनीय-स्यवदभिज्ञु प्रसंभ्यांजानुनोर्ज्ञुरितिव्यत्ययेनाभिपूर्वस्यापिजानुशब्दस्यज्ञुशब्दादेशःसमासान्तः । यातवे तुमर्थेसेसेनित्यितवेन्प्रत्ययः नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् ॥ १० ॥

१०. मरुद्गण शब्दों के जन्मदाता हैं। वे गमन-समय में जल का विस्तार करते हैं और गायों को "हम्बा" शब्द के साथ घुटने भर जल में प्रेरण करते हैं।

॥ इतिप्रथमस्यद्वितीयेत्रयोदशोवर्गः ॥ १३ ॥

त्यंचिद्घादीर्घंपृथुंमिहोनपातममृध्रम् । प्रच्यावयन्तियामभिः ॥ ११ ॥

त्यम् । चित् । घ । दीर्घम् । पृथुम् । मिहः । नपातम् । अमृध्रम् । प्र । च्यवयन्ति । यामऽभिः ॥ ११ ॥

1 नि० २, १५ ।

त्यंचिदृघ प्रसिद्धोपोमेघः तमपिमेघंयामभिः स्वकीयगमनैः प्रच्यावयन्ति मरुतःप्रकर्षेणगमयन्ति कीदृशं दीर्घंआयामोपेतं पृथुंतिर्यग्विस्तृतं मिहोनपातं सेचनीयस्यजलस्यनपातयितारं वृष्टिमकुर्वन्तमित्यर्थः अमृध्रं केनाप्यहिंस्यम् ॥ च कश्चित्तुनुचेत्यादिनादीर्घः। मिहः मिहसेचने मेहविसिञ्चतीतिमिट्वृष्टिः क्विप्चेतिक्विप् सावेकाचइतिविभक्तेरुदात्तत्वम्। नपातं नपातयतीतिनपात् नभ्राण्नपादित्यादिनानञःप्रकृतिभावः अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्। अमृध्रम् मृधुमृधुउन्दने मर्धति उदकेनोनत्तीतिमृध्रः बहुलवचनादौणादिकोरक्प्रत्ययः नञ्समासेअव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् यद्वा संग्रामवाचिनामृधशब्देनहिंसालक्ष्यते मत्वर्थीयोरः पूर्ववत्स्वरसमासौ। च्यावयन्ति च्युङ्गतौ णिचिवृद्ध्यावादेशौ पदकालेह्रस्वश्छान्दसः॥ ११॥

११. जो बादल प्रसिद्ध, दीर्घ और छोटे हैं, जो जल-वर्षण नहीं करते और किसी के द्वारा वध्य नहीं हैं, उन्हें भी मरुत् लोग, अपनी गति से, कम्पित करते हैं।

मरुतोयद्धवोबलंजनाँअचुच्यवीतन। गिरीँरचुच्यवीतन॥ १२॥

मरुतः। यत्। ह। वः। बलम्। जनान्। अचुच्यवीतन। गिरीन्। अचुच्यवीतन॥ १२॥

हेमरुतः यद्धयस्मादेवकारणात् वोयुष्माकंबलमस्ति अस्मादेवकारणाज्जनान् प्राणिनः अचुच्यवीतन स्वस्वव्यापारेषुप्रेरयत तथा गिरीन् मेघानचुच्यवीतनप्रेरयत॥ मरुतः आमन्त्रितायुदात्तत्वम्। अचुच्यवीतन च्यवतेर्लिङिव्यत्ययेनपरस्मैपदम् तप्तनप्तनथनाश्चेतितस्यतनादेशः बहुलंछन्दसीतिशपःश्लुः बहुलंछन्दसीतीडागमः गुणावादेशौ तिङ्ङतिङइतिनिघातः। गिरीन् दीर्घादटिसमानपादेइतिसंहितायांनकारस्यरुत्वम् अत्रानुनासिकइतिइकारस्यानुनासिकः॥ १२॥

१२. मरुतो! तुम बलवान् हो; इसलिए आदमियों को अपने-अपने कार्यों में लगाते हो। मेघों को भी प्रेरित करते हो।

त्रयोदशीमृचमाह—

यद्धयान्तिमरुतःसंहब्रुवतेध्वन्ना। शृणोतिकश्चिदेषाम्॥ १३॥

यत्। ह। यान्ति। मरुतः। सम्। ह। ब्रुवते। अध्वन्। आ। शृणोति। कः। चित्। एषाम्॥ १३॥

यद्ध यदाखलुमरुतोयान्तिगच्छन्तितदानींअध्वन्मार्गेसर्वतः संब्रुवतेह सम्भूयध्वनिमवश्यंकुर्वन्ति एषांमरुतांसंबन्धिनंशब्दंकश्चिद्यःकोपिशृणोति॥ यान्ति याप्रापणे अदादित्वाच्छपोलुक् सोन्तइतिझादेशस्योपदेशिवद्भावादन्तीत्येतदाद्युदात्तं धातुनासहैकादेशएकादेशस्वरः

यद्वृत्तयोगादनिघातः । ब्रुवते ब्रूञ् व्यक्तायांवाचि ब्रुवः पञ्चानामादित आहो ब्रुवः इत्यादेशोऽक्तेपरत्वात्सार्वधातुकस्यगुणस्यङित्त्वेन बाधितत्वादुवङादेशः । अध्वन् सुपांसुलुगितिसप्तम्यालुक् । शृणोति तिपःपित्त्वानुदात्तत्वेविकरणस्वरः ॥ १३ ॥

१३. जभी मरुद्गण गमन करते हैं, सभी रास्ते में चारों ओर ध्वनि करते हैं। उनकी ध्वनि सभी सुन सकते हैं।

प्रयातशीभमाशुभिःसन्तिकण्वेषुवोदुवः । तत्रोषुमादयाध्वै ॥ १४ ॥

प्र । यात । शीभम् । आशुऽभिः । सन्ति । कण्वेषु । वः । दुवः ।
तत्रो इति । सु । मादयाध्वै ॥ १४ ॥

हेमरुतः आशुभिर्वेगवद्भिः स्वकीयैर्वाहनैः शीभंशीघ्रंशीभंतूतुजमितिक्षिप्रनामसुपाठात् प्रयातप्रकर्षेणकर्मभूमिंगच्छत कण्वेषुमेधाविष्वनुष्ठातृषुवोयुष्माकंदुवोदुवांसिपरिचरणानिसन्ति तत्रोषुतेष्वेवपरिचारकेषुकण्वेषुमादयाध्वैतृप्ताभवत ॥ आशुभिः अशूव्याप्तौ कृवापाजीत्यादिनाउण् प्रत्ययस्वरः । सन्ति श्नसोरल्लोपइत्यकारलोपः । मादयाध्वै मदतृप्तियोगे चुरादिरात्मनेपदी लेटयाडागमः टेरेत्वम् वैतोन्यत्रेत्येकारस्यैकारादेशः ॥ १४॥

१४. वेगवान् वाहन के द्वारा तुरत आओ। मेधावी अनुष्ठाताओं ने तुम्हारी परिचर्या का समारोह किया है। उनके प्रति तृप्त हो।

अस्तिहिष्मामदायवःस्मसिष्मावयमेषाम् । विश्वंचिदायुर्जीवसे ॥ १५॥ १४

अस्ति । हि । स्म । मदाय । वः । स्मसि । स्म । वयम् । एषाम् ।
विश्वम् । चित् । आयुः । जीवसे ॥ १५ ॥ १४ ॥

हेमरुतः योयुष्माकंमदायतृप्तयेअस्तिहिष्म अस्माभिःप्रयुज्यमानंहविर्वोविद्यतेखलु एषांयुष्माकंभृत्यभूतावयंस्मसिष्मविद्यामहेखलु जीवसेजीवितुं विश्वंचिदायुः सर्वमप्यायुः प्रयच्छतेतिविशेषः॥ स्म निपातस्यचेतिसंहितायांदीर्घः । स्मसि इदन्तोमसिः । जीवसे तुमर्थेसेसेनित्यसेप्रत्ययः ॥ १५ ॥

१५. तुम्हारी तृप्ति के लिए हव्य है। हम समस्त परमायु जीने के लिए तुम्हारे सेवक बने हुए हैं।

कद्धनूनमितिपञ्चदशर्चंतृतीयंसूक्तम् घोरपुत्रःकण्वऋषिःऋषिश्चान्यस्मादितिपरिभाषितत्वात् पूर्वसूक्तेप्रगृह्यंहीत्युक्तत्वादिदमपिमरुद्देवताकं गायत्रंत्वित्युक्तत्वाद्गायत्रीछन्दस्कम् कद्धेत्यनुक्रमणिका विनियोगोलैङ्गिकः ।

तत्रप्रथमामृचमाह—

कद्धनूनंकधप्रियःपितापुत्रंनहस्तयोः। दधिध्वेवृक्तबर्हिषः ॥ १ ॥

कत् । ह । नूनम् । कधऽप्रियः । पिता । पुत्रम् । न । हस्तयोः । दधिध्वे । वृक्तऽबर्हिषः ॥ १ ॥

हेमरुतः कद्कदाखलुनूनमवश्यंहस्तयोःदधिध्वे यूयमस्मान्हस्तेधारयथ तत्रदृष्टान्तः— पितापुत्रंनहस्तयोः यथालोकेपिताहस्तयोःस्वकीयंपुत्रंधारयतितद्वत् कीदृशामरुतः कधप्रियः स्तुतिप्रीताः वृक्तबर्हिषः वृक्तंछिन्नंबर्हिर्दर्भोयेषांमरुतांयजमानायतेमरुतस्तथाविधाः ॥ कत् कदा शौचापरौवर्णविकारनाशावित्युक्तत्वादाकारलोपः। कधप्रियः कथास्तुतिः तयाप्रीणयन्तीति कधप्रियः प्रीञ्प्रीणने क्विप् पूर्वपदस्यङ्यापोःसंज्ञाछन्दसोर्बहुलमितिह्रस्वत्वम् थकारश्छान्दसः आमन्त्रितनिघातः। दधिध्वे दधातेः छन्दसिलुङ्लङ्लिटइतिवर्तमानेलिट् क्रादिनियमादिट् प्रत्ययस्वरः। वृक्तबर्हिषः आमन्त्रितनिघातः ॥ १ ॥

१. मरुद्गण ! तुम लोग प्रार्थनाप्रिय हो। तुम्हारे लिए कुश छिन्न है। जिस प्रकार पिता पुत्र को हाथों से धारण करता है, उसी प्रकार क्या हमें भी तुम धारण करोगे ?

क्वनूनंकद्वोअर्थंगन्तादिवोनपृथिव्याः। क्ववोगावोनरण्यन्ति ॥ २ ॥

क्व । नूनम् । कत् । वः । अर्थम् । गन्त । दिवः । न । पृथिव्याः । क्व । वः । गावः । न । रण्यन्ति ॥ २ ॥

हेमरुतः नूनमिदानींक्वयूयंकुत्रस्थिताः कत्कदावोयुष्माकं अर्थं अरणंदेवयजनदेशगमनं विलम्बंमाकुरुतेत्यर्थः दिवोगन्त द्युलोकादागच्छत पृथिव्यानगन्त भूलोकान्मागच्छत वोयुष्मान्क्वरण्यन्तिदेवयजनरूपायाःपृथिव्याअन्यत्रकुत्रशब्दयन्ति यजमानाःस्तुवन्ति तत्रदृष्टान्तः—गावोन यथागावोरणन्तिशब्दयन्तितद्वत् ॥ क्व किंशब्दात्सप्तम्यन्तात् किमोऽदित्यत्प्रत्ययः क्वातीतिकिमःकादेशः तित्स्वरितमितिस्वरितत्वम्। अर्थं ऋगतौ उषिकुषिगार्तिभ्यस्थन्इति थन् नित्त्वादाद्युदात्तत्वम्। गन्त गमेर्लोटि बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् थादेशस्यतस्य तप्तनप्तनथनाश्चेतितबादेशः अतएवङित्त्वाभावादनुदात्तोपदेशेत्यादिनाअनुनासिकलोपोनभवति प्रत्ययस्यपित्त्वादनुदात्तत्वेधातुस्वरः द्व्यचोतस्तिङइतिसंहितायांदीर्घत्वम्। दिवः ऊडिदमितिविभक्तेरुदात्तत्वम्। पृथिव्याः उदात्तयणोहल्पूर्वादितिविभक्तेरुदात्तत्वम्। रण्यन्ति रणतिःशब्दार्थः व्यत्ययेनश्यन् ॥ २ ॥

२. इस समय तुम कहाँ हो ? कब आओगे ? आकाश से आओ। पृथिवी से मत जाना। यजमान लोग, गायों की तरह, तुम्हें कहाँ बुलाते हैं ?

तृतीयामृचमाह—

क्वंवः सुम्ना नव्यांसि मरुतः क्वं सुविता। को३ विश्वांनि सौभंगा ॥ ३ ॥

क्वं। वः। सुम्ना। नव्यांसि। मरुतः। क्वं। सुविता।

को३ इति। विश्वांनि। सौभंगा ॥ ३ ॥

हे मरुतो वो युष्माकं सम्बन्धीनि नव्यांसि नवतराणि सुम्ना प्रजा पशुरूपाणि धनानि प्रजा वै पशवः सुम्नमिति श्रुत्यन्तरात्। क्व कुत्र वर्तन्ते तथा सुविता शोभनानि प्राप्यानि मणिमुक्तादीनि भवदीयानि क्व कुत्र वर्तन्ते विश्वानि सर्वाणि सौभगा सौभाग्यरूपाणि गजाश्वादीनि को कुत्र वर्तन्ते भवदीयैः सुम्नादिभिः सर्वैः सहागन्तव्यमित्यर्थः॥ सुम्ना शेश्छन्दसि बहुलमिति शेर्लोपः। नव्यांसि नवशब्दादीयसुनि ईकारलोपश्छान्दसः। सुविता सुपुरुतानि सुवितानि वन्यादीनां छन्दसि बहुलमुपसंख्यानमित्युवङादेशः। सौभगा सुभगान्मन्त्रे इति तस्य भावइत्यर्थे अञ्। पूर्ववच्छेर्लोपः॥ ३ ॥

३. तुम्हारा नया धन कहाँ है? तुम्हारा सुशोभन द्रव्य कहाँ है? तुम्हारा समस्त सौभाग्य कहाँ है?

यद्यूयं पृश्निमातरो मर्तांसः स्यातन। स्तोता वो अमृतः स्यात् ॥ ४ ॥

यत्। यूयम्। पृश्नि॑ऽमातरः। मर्तांसः। स्यातन। स्तोता। वः।

अमृतः। स्यात् ॥ ४ ॥

हे पृश्निनामकधेनुपुत्रा मरुतो यूयं यद्यपि मर्तासो मनुष्याः स्यातन भवेत तथापि वो युष्माकं स्तोता यजमानः अमृतः स्यात् देवो भवेत्॥ पृश्निर्माता येषां वि समासान्तविधेरनित्यत्वात् नद्युतश्चेति कबभावः। मर्तासः असिद्धसीत्यादिनाम्पियवेस्तन्प्रत्ययः आज्जसेरसुक्। स्यातन अस्तेर्लिङि तस्य तप्तनप्तनथनाश्चेति तनादेशः यासुट उदात्तत्वम्। अमृतः नञो जरमरमित्रमृता इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम्॥ ४ ॥

४. हे पृश्नि नामक धेनु-पुत्र! यद्यपि तुम मनुष्य हो; परन्तु तुम्हारा स्तोता अमर हो।

पञ्चमीमृचमाह—

मा वो मृगो न यवसे जरिता भूदजोष्यः। पथा यमस्य गादुप ॥ ५ ॥ १५ ॥

मा। वः। मृगः। न। यवसे। जरिता। भूत्। अजोष्यः। पथा।

यमस्य। गात्। उप ॥ ५ ॥ १५ ॥

१ तै० सं. ५. ४. ६.।

हेमरुतोवोयुष्माकंजरितास्तोताअजोष्यः असेव्योमाभूत् तत्रदृष्टान्तः—मृगोनयवसे यथातृणेभक्षणीयेमृगःकदाचिदप्यसेव्योनभवति किन्तु सर्वदातृणंभक्षयतितद्वत् किञ्च सःस्तोता यमस्यपथा यमलोकसम्बन्धिमार्गेणमोपगात्मागच्छत्मागच्छतु तस्यमरणंमाभूदित्यर्थः॥जरिता जूष्वयोहानौ स्तुतिकर्मेतियास्कः। तृचीडागमः चित्त्वादन्तोदात्तत्वम्। भूत् लुङिगातिस्थेतिसिचोलुक् नमाङ्योगेइत्यडभावः। अजोष्यः जुषीप्रीतिसेवनयोः ऋहलोर्ण्यदितिकर्मणिण्यत् नञ्समासेअव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्। यथा तृतीयैकवचनेभस्यटेर्लोपइतिटिलोपः उदात्तनिवृत्तिस्वरेणविभक्तेरुदात्तत्वम्। गात् एतेर्लुङिइणोगालुङीतिगादेशः गातिस्थेतिसिचोलुक् पूर्ववदडभावः॥ ५॥

५. जिस प्रकार घासों के बीच मृग सेवा-रहित नहीं होता, तृण-भक्षण करता है; उसी प्रकार तुम्हारे स्तोता भी सेवा-शून्य न हों, जिससे वे यम के पथ नहीं जायें।

मोषुणःपरापरानिर्ऋतिर्दुर्हणावधीत्। पदीष्टतृष्णयासह॥ ६॥

मो इति। सु। नः। पराऽपरा। निःऽऋतिः। दुःऽहना। वधीत्। पदीष्ट। तृष्णया। सह॥ ६॥

हेमरुतः नोस्मान्निर्ऋतिःरक्षोजातिदेवतामोषुवधीत्सर्वथावधंमाकार्षीत् कीदृशी परापरा उत्कृष्टादप्युत्कृष्टाअतिबलेत्यर्थः अतएवदुर्हणा केनापिहन्तुंदुःशक्या सानिर्ऋतिःतृष्णयासहपदीष्टपततु अस्मदीयातृष्णाबाधिकानिर्ऋतिश्चविनश्यत्वित्यर्थः॥ मोषुणः सुञइतिषत्वं नश्चधातुस्थोरुषुभ्यइतिणत्वम्। दुर्हणा ईषद्दुःसुष्वित्यादिनाहन्तेःकर्मणिखल् लित्स्वरेणप्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम्। वधीत् लुङि हन्तेर्लुङिचेतिवधादेशः सिचिईडागमः वधादेशस्यादन्तत्वात् एकाचउपदेशेऽनुदात्तादितीट्प्रतिषेधोनभवति अतोलोपेसति तस्यस्थानिवत्त्वादतोहलादेरितिवृद्ध्यभावः इटईटीतिसिचोलोपः। पदीष्ट पदगतौ आशीर्लिङिछन्दस्युभयथेतिसार्वधातुकत्वात्सलोपः आर्धधातुकत्वात्सुडागमः प्रत्ययस्वरः। तृष्णया ञितृषापिपासायां तृषिशुषिरसिभ्यःकित्वेतिनप्रत्ययः नित्त्वादित्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वम्॥ ६॥

६. निर्ऋति या पाप-देवी अत्यन्त बलशालिनी है; और, उसका विनाश नहीं किया जा सकता। वह निर्ऋति हमारा वध न करे और हमारी तृष्णा के साथ विलुप्त हो जाय।

सप्तमीमृचमाह—

सत्यंत्वेषाअमवन्तोधन्वञ्चिदारुद्रियासः। मिहंकृण्वन्त्यवाताम्॥ ७॥

---

१ नि० १, ८।

सत्यम् । त्वेषाः । अमऽवन्तः । धन्वन् । चित् । आ ।
रुद्रियासः । मिहम् । कृण्वन्ति । अवाताम् ॥ ७ ॥

धन्वन् चिन्मरुदेशेपि रुद्रियासः रुद्रेणपालितत्वात्तदीयामरुतः आसर्वतः अवातांवायुरहितांमिहंवृष्टिंकृण्वन्तिकुर्वन्ति यदेतत्सत्यं कीदृशारुद्रियासः त्वेषाःदीप्ताः अमवन्तोबलवन्तः मरुतांरुद्रपालनमाख्यानेषुप्रसिद्धम् ॥ धन्वन् रिविरविधविगत्यर्थाः इदित्त्वान्नुम् कनिन्युवृषितक्षीत्यादिनाकनिन् नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् सुपांसुलुगितिसप्तम्यालुक् । रुद्रियासः रुद्रस्येमेरुद्रियाः तस्येदमित्यर्थेघः आज्जसेरसुक् । मिहं मिहसेचने क्विप्चेतिक्विप् । कृण्वन्ति कृविहिंसाकरणयोश्च धिन्विकृण्व्योरचेत्युप्रत्ययः तत्सन्नियोगेनवकारस्यचअकारादेशः अतोलोपेनलुप्तस्यतस्यस्थानिवद्भावाल्लघूपधगुणाभावः ॥ ७ ॥

७. दीप्तिमान् और बलवान् रुद्रियगण या मरुद्गण सचमुच मरुभूमि में भी वायु-रहित वृष्टि करते हैं।

कारीर्यांमारुतंसप्तकपालमित्यस्यहविषोवाश्रेवविद्युदित्येषानुवाक्या वर्षकामेष्टिरितिखण्डे सूत्रितम्—वाश्रेवविद्युन्मिमातिपर्वतश्चिन्महिवृद्धोबिभायेति ।

वा॒श्रेव॑वि॒द्युन्मि॑माति॒व॒त्सं॒नमा॒तासि॑षक्ति । यदे॑षांवृ॒ष्टिरस॑र्जि ॥ ८ ॥

वा॒श्राऽइ॑व । वि॒ऽद्युत् । मि॒मा॒ति॒ । व॒त्सम् । न । मा॒ता । सि॒स॒क्ति॒ ।
यत् । ए॒षा॒म् । वृ॒ष्टिः । अस॑र्जि ॥ ८ ॥

वाश्रेव शब्दयुक्ताप्रसूतस्तनवतीधेनुरिव विद्युन्मेघस्थादृश्यमानासती मिमातिशब्दंकरोति विद्युद्वेलायांहिमेघगर्जनंप्रसिद्धं माताधेनुर्वत्संन वत्समिव सिषक्ति इयंविद्युन्मरुतः सेवते सिषक्तिःसेवनार्थः सिषक्तुसचइतिसेवमानस्येतियास्कोक्तत्वात् । यद्यस्मात्कारणादेषांमरुतांसंबन्धिनीवृष्टिः असर्जिगर्जनसहितेविद्युत्कालेवृष्टाभवति तस्माद्विद्युतोमरुत्सेवनमुपपन्नम् ॥ वाश्राइव वाश्रृशब्दे स्फायितञ्चीत्यादिनारक् । मिमाति माङ्मानेशब्देच व्यत्ययेनपरस्मैपदम् जुहोत्यादित्वाच्छ्लुः भृञामिदितिअभ्यासस्येत्वम् । सिषक्ति षचसमवाये लटिबहुलंछन्दसीतिशपःश्लुः बहुलंछन्दसीत्यभ्यासस्येत्वम् । असर्जि सृजविसर्गे कर्मणिलुङ् चिण्भावकर्मणोरितिचिण् चिणोलुगितितशब्दस्यलुक् गुणः अडागमउदात्तः यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥ ८ ॥

८. प्रसूत स्तनोंवाली धेनु की तरह बिजली गरजती है। जिस प्रकार गाय बछड़े की सेवा करती है, उसी प्रकार बिजली भी मरुद्गण की सेवा करती है। फलतः मरुद्गण ने वृष्टि की।

१ नि० ३. २१.।

नवमीमृचमाह—

दिवाचित्तमःकृण्वन्तिपर्जन्येनोदवाहेन । यत्पृथिवीव्युन्दन्ति ॥ ९ ॥

दिवा । चित् । तमः । कृण्वन्ति । पर्जन्येन । उदऽवाहेन । यत् । पृथिवीम् । विऽउन्दन्ति ॥ ९ ॥

हेमरुतः उदवाहेनउदकवारिणापर्जन्येनमेघेन सूर्यमाच्छाद्यदिवाचित् अहन्यपि तमः कृण्वन्तिअन्धकारंकुर्वन्ति यद्यदापृथिवींभूमिंव्युन्दन्तिविशेषेणक्लेदयन्ति तदानीमतिवृष्टिकालेवमःकुर्वन्तीतिपूर्वत्रान्वयः ॥ उदवाहेन उदकानिवहतीत्युदवाहः कर्मण्यण् मेघविशेषस्येयं संज्ञा उदकस्योदःसंज्ञायामितिउदकशब्दस्योदभावः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । व्युन्दन्ति उन्दीक्लेदने रुधादित्वाच्छ्नम् श्नान्नलोपइतिनलोपः यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥ ९ ॥

९. मरुद्‌गण जलधारी मेघों-द्वारा दिन में भी अन्धकार करते हैं। पृथिवी को भी सींचते हैं।

अधस्वनान्मरुतांविश्वमासद्मपार्थिवम् । अरेजन्तप्रमानुषाः ॥ १० ॥ १६ ॥

अध । स्वनात् । मरुताम् । विश्वम् । आ । सद्म । पार्थिवम् । अरेजन्त । प्र । मानुषाः ॥ १० ॥ १६ ॥

मरुतां सम्बन्धिनःस्वनादध ध्वनेर्गर्जनरूपादनन्तरं पार्थिवंपृथिवीसम्बन्धिविश्वंसद्मसर्वगृहं आसमन्तात् अरेजतेतिशेषः तथा मानुषाः गृहवर्तिनोमनुष्याअपि प्रारेजन्तप्रकर्षेण कम्पितवन्तः ॥ अध छान्दसंधत्वम् । सद्म षद्लृविशरणगत्यवसादनेषु अन्येभ्योपिदृश्यन्तेइति मनिन् । पार्थिवं पृथिव्याःसंबन्धि पृथिव्याञाञाविति प्राग्दीव्यतीयःअञ्प्रत्ययः ञित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । अरेजन्त रेजृकम्पने ॥ १० ॥

१०. मरुद्‌गण के गर्जन से सारी पृथिवी के गृह आदि चारों ओर काँपने लगते हैं। मनुष्य भी काँपने लगते हैं।

॥ इतिप्रथमस्यतृतीयेषोडशोवर्गः ॥ १६ ॥

एकादशीमृचमाह—

मरुतोवीळुपाणिभिश्चित्रारोधस्वतीरनु । यातेमखिद्रयामभिः ॥ ११ ॥

मरुतः । वीळुपाणिऽभिः । चित्राः । रोधस्वतीः । अनु । यात । ईम् । अखिद्रयामऽभिः ॥ ११ ॥

हेमरुतोयूयंवीळुपाणिभिः दृढहस्तैःसहिताःसन्तः रोधस्वतीरनु कूलयुक्तानदीरनुलक्ष्य अखिद्रयामभिः अच्छिन्नगमनैः यातेम् गच्छतैव ॥ मरुतः आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । वीळुपाणिभिः वीडुइतिबलनाम वीळुर्ध्योत्रमितितन्नामसुपाठात् वेनचसद्वान्लक्ष्यते वीळवश्चतेपाणयश्च समासस्येत्यन्तोदात्तत्वम् । रोधस्वतीः रुधिर्आवरणे रुणद्धिस्रोतइतिरोधःकूलम् रोधः कूलंनिरुणद्धिस्रोतइत्युक्तत्वात् । असुनोनित्त्वादाद्युदात्तत्वम् तद्युक्तारोधस्वत्यः मादुपधायाइतिमतुपोवत्वम् उगितश्चेतिङीप् मतुब्ङीपोःपित्त्वादनुदात्तत्वे असुनःस्वरएवशिष्यते । यात याप्रापणे अदादित्वाच्छपोलुक् । ईम् चादयोनुदात्ताइत्यनुदात्तत्वम् गुणेएकादेशउदात्तेनोदात्तइत्युदात्तत्वम् । अखिद्रयामभिः खिददैन्ये स्फायितञ्चीत्यादिनारक् खिद्रंयान्तीतिखिद्रयामानः नखिद्रयामानः अखिद्रयामानः तैः अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ११ ॥

११. मरुतो ! दृढ हस्त-द्वारा विलक्षण कूल से संयुक्त नदी की भाँति अबाध-गति से गमन करो ।

द्वादशीमृचमाह—

स्थिरावः॑सन्तु॒नेमयो॒रथा॒अश्वा॑सएषाम् । सुसं॑स्कृता
अ॒भीश॑वः ॥ १२ ॥

स्थि॒राः । व॒ः । स॒न्तु॒ । ने॒मयः॑ । रथाः॑ । अश्वा॑सः । ए॒षा॒म् ।
सु॒ऽसं॑स्कृताः । अ॒भीश॑वः ॥ १२ ॥

हेमरुतः येषांवोयुष्माकंनेमयोरथचक्रवलयाःस्थिराःसन्तु तथारथाअश्वासः अश्वाश्चस्थिराःसन्तु अभीशवोङ्गुलयः अभीशवः दीधितयइतिवन्नामसुपाठात् सुसंस्कृताअश्वबन्धनरज्जुपरिग्रहणे स्वलङ्कृताः सावधानाः सन्तु ॥ सुसंस्कृताः सम्पूर्वात्करोतेःकर्मणिक्तः संपर्युपेभ्यइतिसुट् पुनःसुशब्देनप्रादिसमासे अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अभीशवः अभिपूर्वादश्नोतेः कृवापाजिमीत्यादिनाउण् वर्णव्यत्ययेनआकारस्यइकारः उक्तञ्च—वर्णागमोवर्णविपर्ययश्चेति अभीशवोऽभ्यश्नुवतेकर्माणीतिनिरुक्तम् ॥ १२ ॥

१२. मरुद्गण ! तुम्हारा रथ-चक्र-वलय या नेमि दृढ़ हो । रथ और घोड़े भी दृढ़ हों । घोड़ों की रज्जु पकड़ने में तुम्हारी अँगुलियाँ सावधान हों ।

त्रयोदशीमृचमाह—

अच्छा॑वदा॒तना॑गि॒रा॑ज॒रायै॒ब्रह्म॑ण॒स्पति॑म् । अ॒ग्निंमि॒त्रंनद॑र्श॒तम् ॥ १३ ॥

अच्छ॑ । व॒द॒ । तना॑ । गि॒रा । ज॒रायै॑ । ब्रह्म॑णः । पति॑म् । अ॒ग्निम् ।
मि॒त्रम् । न । द॒र्श॒तम् ॥ १३ ॥

हेऋत्विक्समूह तनातनया देवतास्वरूपंप्रकाशयन्त्यागिरावाचा ब्रह्मणस्पतिंमन्त्रस्यहविर्लक्षणस्यान्नस्यवापालकंमरुद्गणं अग्निंदर्शतंदर्शनीयंमित्रंन मित्रमपि जरायै स्तोतुंअच्छ आभिमुख्येनवदब्रूहि ॥ अच्छ निपातस्यचेतिसंहितायांदीर्घत्वम् । वद प्रचोतस्तिङइतिसंहितायांदीर्घः । तना तनुविस्तारे तनोतिदेवतामाहात्म्यंविस्तारयतीतितना पचाद्यच् वृषादित्वादाद्युदात्तत्वम् तृतीयायाडादेशः । गिरा सावेकाचइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् । ब्रह्मणः षष्ठ्याःपतिपुत्रेतिसंहितायांसत्वम् ॥ १३ ॥

१३. हे ऋत्विक्‌गण ! ब्रह्मणस्पति या मरुद्गण, अग्नि और सुदृश्य मित्र की प्रार्थना के लिए देवों के स्वरूप-प्रकाशक वाक्यों-द्वारा हमारे सामने होकर उनकी स्तुति करो।

मि॒मी॒हि॒श्लोक॑मा॒स्ये॑प॒र्जन्य॑इवततनः । गाय॑गाय॒त्रमु॒क्थ्य॑म् ॥ १४ ॥

मि॒मी॒हि । श्लोक॑म् । आ॒स्ये॑ । प॒र्जन्यः॑ऽइव । त॒त॒नः । गाय॑ ।
गा॒य॒त्रम् । उ॒क्थ्य॑म् ॥ १४ ॥

हेऋत्विक्समूह आस्ये स्वकीयमुखे श्लोकंस्तोत्रं मिमीहिनिर्मितंकुरु तंचश्लोकं ततनः विस्तारय तत्रदृष्टान्तः—पर्जन्यइव यथामेघोवृष्टिंविस्तारयति तद्वत् उक्थ्यं शस्त्रयोग्यं गायत्रं गायत्रीछन्दस्कंसूक्तं गाय पठ ॥ मिमीहि माङ्माने जौहोत्यादिकः व्यत्ययेनपरस्मैपदम् भृञामिदित्यभ्यासस्येत्वम् । आस्ये असुक्षेपणे अस्यतेक्षिप्यतेऽस्मिन्नित्यास्यं कृत्यल्युटोबहुलमितिअधिकरणेण्यत् तित्स्वरितमितिस्वरितत्वम् । ततनः तनुविस्तारे लेटिसिपि बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यश्लुः लेटोडाटावित्यडागमः इतश्चलोपइतीकारलोपः । गायत्रं गायत्र्याःसम्बन्धि तस्येदमित्यण् यद्वा गायन्तंत्रायतइतिगायत्रं आतोऽनुपसर्गेकः ॥ १४ ॥

१४. ऋत्विक्‌गण ! अपने मुँह से स्तोत्र बनाओ। मेघ की तरह उस स्तोत्र-श्लोक को विस्तृत करो। शास्त्रयोग्य और गायत्री-छन्द से युक्त सूक्त का पाठ करो।

वन्द॑स्व॒मारु॑तंग॒णंत्वे॒षंप॑न॒स्युम॒र्किण॑म् । अ॒स्मेवृ॒द्धाअ॑सन्नि॒ह ॥ १५ ॥ १७ ॥

वन्द॑स्व । मारु॑तम् । ग॒णम् । त्वे॒षम् । प॒न॒स्युम् । अ॒र्किण॑म् ।
अ॒स्मे इति॑ । वृ॒द्धाः । अ॒सन् । इ॒ह ॥ १५ ॥ १७ ॥

हेऋत्विक्संघ मारुतं मरुत्संबन्धिनंगणंसमूहंवन्दस्व नमस्कुरु स्तुहिवा कीदृशंगणं त्वेषंदीप्तं पनस्युं स्तुतियोग्यं अर्किणंअर्चनोपेतं अस्मे अस्माकंइहास्मिन्कर्मणिवृद्धाअसन् मरुतः प्रवृद्धाभवन्तु ॥ वन्दस्व वदिअभिवादनस्तुत्योः अनुदात्तेत्त्वात्सार्वधातुकमनुदात्तत्वेधातु-

स्वरः । पनस्युं पनचेतिस्तुत्यर्थोधातुः असुन् पनःस्तोत्रं आत्मनइच्छतीतिपनस्युः सुपआत्मनःक्यच् क्याच्छन्दसीत्युप्रत्ययः । अर्किणं ऋचस्तुतौ पुंसिसंज्ञायामितिघः अर्कोस्यास्तीतिमर्की अवइनिठनौ असुन् बहुलंछन्दसीतिशपोलुग्भावः इत्थक्टोपद्यतीकारलोपः तिङ्ङतिङइतिनिघातः ॥ १५ ॥

१५. ऋत्विको! दीप्त, स्तुति-योग्य और अर्चना से संयुक्त मरुतों की वन्दना करो, जिससे वे हमारे इस कार्य में वर्द्धनशील हों।

प्रयदित्थेतिदशर्चंचतुर्थसूक्तम् घोरपुत्रस्यकण्वस्यार्षम् मरुद्देवताकम् अयुजोबृहत्यः युजःसतोबृहत्यः प्रयद्दशमागार्थंत्वित्यनुक्रमणिका गतोविनियोगः।

प्रयदि॒त्थाप॑रा॒वतः॑शो॒चिर्नमान॒मस्य॑थ ।

कस्य॒क्रत्वा॑मरुतः॒कस्य॒वर्प॑सा॒कंया॑थ॒कंह॑धूतयः ॥ १ ॥

प्र । यत् । इ॒त्था । प॒रा॒ऽवतः॑ । शो॒चिः । न । मान॑म् । अस्य॑थ ।

कस्य॑ । क्रत्वा॑ । म॒रु॒तः॒ । कस्य॑ । वर्प॑सा । कम् । या॒थ॒ । कम् ।

ह॒ । धू॒त॒यः॒ ॥ १ ॥

हेधूतयः स्थावरादीनांकंपनकारिणोमरुतः यद्यदामानंमननीयंयुष्मद्बलंपरावतोदूरात् आरेपरावतइतिदूरनामसुपाठात् इत्थाअस्मादन्तरिक्षात् प्रास्यथभूमौप्रक्षिपथ तत्रदृष्टान्तः—शोचिर्न तेजइव यथासूर्यस्यतेजोन्तरिक्षाद्भूमौप्रक्षिप्यतेतद्वत् तदानींयूयंकस्ययजमानस्यक्रत्वाकर्मणासङ्गच्छध्वेइतिशेषः तथाकस्ययजमानस्यवर्पसः स्तोत्रेणसङ्गच्छध्वे कंयजमानमुद्दिश्ययाथदेवयजनदेशेगच्छथ कंह कंखलुयजमानमनुगृह्णीथेतिशेषः॥इत्था थाहेतौचच्छन्दसीतिइदंशब्दात्प्रकारवचनेथाल्प्रत्ययः यदितनेदंशब्दस्यनानुवृत्तिः तर्हि थमुप्रत्ययान्तादिदंशब्दादुत्तरस्याविभक्तेर्व्यत्ययेनसुपांसुलुगितिडादेशः प्रथमपक्षेप्रत्ययस्वरः द्वितीयपक्षेतूदात्तनिवृत्तिस्वरः। अस्यथ असुक्षेपणे अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वेस्यनोनित्त्वादाद्युदात्तत्वम् यद्वृत्तयोगादनिघातः। क्रत्वा जसादिषुछन्दसिवावचनमितिनाभावस्यविकल्पितत्वादभावः । वर्पसा वृङ्संभक्तौ वृङ्शीङ्भ्यांरूपस्वाङ्गयोःपुट्चेत्यसुन् तत्सन्नियोगेनपुडागमश्च नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् अनरूपाभिधायिनावर्पसशब्देनदेवतास्वरूपप्रकाशकंस्तोत्रंलक्ष्यते कतुनासाहचर्यात् ॥ १ ॥

१. कम्पनकारी मरुद्गण! जब कि, दूर से आलोक की तरह तुम अपने तेज को इस स्थान पर विकीर्ण करते हो, तब तुम किसके यज्ञ-द्वारा, किसके स्तोत्र-द्वारा, आकृष्ट होते हो? कहाँ किस यजमान के पास जाते हो?

द्वितीयामृचमाह–

स्थिरावः सन्त्वायुधापराणुदेवीळूउतप्रतिष्कभे ।
युष्माकमस्तुतविषीपनीयसीमामर्त्यस्यमायिनः ॥ २ ॥

स्थिरा । वः । सन्तु । आयुधा । पराऽनुदे । वीळु । उत । प्रतिऽस्कभे ।
युष्माकम् । अस्तु । तविषी । पनीयसी । मा । मर्त्यस्य । मायिनः॥२॥

हेमरुतः वःआयुधा युष्माकमायुधानिपराणुदे शत्रूणामपनोदनायस्थिरासन्तु स्थिराणिभवन्तु उतअपिच प्रतिष्कभेशत्रूणांप्रतिबन्धायवीळुसन्तुदृढानिसन्तु युष्माकंतविषीबलं पनीयसीअतिशयेनस्तोतव्यंभवतु मायिनः अस्मासुछद्मचारिणोमर्त्यस्यमनुष्यस्यशत्रोर्माबलं माभवतु॥ स्थिराआयुधा उभयत्रशेश्छन्दसिबहुलमितिशेर्लोपः । पराणुदे णुदप्रेरणे संपदादिलक्षणःक्विप् उपसर्गादसमासेपीतिणत्वम् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । वीळु सुपांसुलुगितिविभक्तेर्लुक् ईषाअक्षादित्वात्प्रकृतिभावः । प्रतिष्कभे स्कंभुःसौत्रोधातुः संपदादिलक्षणोभावेक्विप् अनिदितामितिनलोपः । पनीयसी पनतिःस्तुत्यर्थः अस्मादौणादिकःकर्मण्यसुन् तदर्हेयसुनि-टेरितिटिलोपः उगितश्चेतिङीप् ईयसुनोनित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । मायिनः मायाशब्दस्य व्रीह्यादिषुपाठात् व्रीह्यादिभ्यश्चेतिमत्वर्थीयइनिः ॥ २ ॥

२. मरुद्गण ! शत्रु-विनाश के लिए तुम्हारे हथियार स्थिर हों। साथ ही शत्रुओं को रोकने के लिए कठिन हों। तुम्हारा बल प्रार्थना-पात्र हो। दुराचारी मनुष्यों का बल हमारे पास स्तुति-भाजन न हो।

तृतीयामृचमाह–

पराहयत्स्थिरंहथनरोवर्तयथागुरु ।
वियाथनवनिनःपृथिव्याव्याशाःपर्वतानाम् ॥ ३ ॥

परा । ह । यत् । स्थिरम् । हथ । नरः । वर्तयथ । गुरु । वि ।
याथन । वनिनः । पृथिव्याः । वि । आशाः । पर्वतानाम् ॥ ३ ॥

हेनरोनेतारोमरुतः यद्यदास्थिरंवस्तुपराहथवृक्षादिकंपराहतंभग्नंकुरुथ गुरु पाषाणादिकंगुरुत्वोपेतंवर्तयथप्रेरयथ तदानींपृथिव्याःसंबन्धिनः वनिनोवनवतोवृक्षान् वियाथन वियुज्यमध्येगच्छथ अरण्यगतानांनिबिडानांवृक्षाणांमध्येयस्यकस्यापिवृक्षस्यभग्नत्वादितरवृक्षाणांपरस्परवियोगेनप्रौढोमार्गोभवति तथापर्वतानामाशाः पर्वतपार्श्वेदिशः विया-

थनविघुन्यगच्छथ ॥ इथ इनहिंसागत्योः अनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः यद्वृत्तयोगा-
दनिघातः । नरः पादादित्वादामन्त्रितनिघाताभावः । वर्तयथ अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे
णिच्स्वरएवशिष्यते यच्छब्दानुषंगान्निघाताभावः । याथन तप्तनप्तनथनाश्चेतिथनादेशः ॥ ३॥

३. नेतृ-स्थानीय मरुतो! जब स्थिर वस्तु को तुम तोड़ते हो, भारी वस्तु को चलाते हो, तब पृथिवी के सब वृक्ष के बीच से और पहाड़ की बगल से तुम जाते हो।

नहिवःशत्रुर्विविदेअधिद्यविनभूम्यांरिशादसः ।
युष्माकमस्तुतविषीतनायुजारुद्रासोनूचिदाधृषे ॥ ४ ॥

नहि । वः । शत्रुः । विविदे । अधि । द्यवि । न । भूम्याम् ।
रिशादसः । युष्माकम् । अस्तु । तविषी । तना । युजा । रुद्रासः ।
नु । चित् । आऽधृषे ॥ ४ ॥

हेरिशादसःशत्रुहिंसकामरुतः अधिद्यविद्युलोकस्योपरिवोयुष्माकंशत्रुर्नहिविविदेनचनभूव तथाभूम्यामपिशत्रुर्नबभूव हेरुद्रासोरुद्रपुत्रामरुतः युष्माकमेकोनपंचाशत्संख्यानांभवतांयुजायो-गेनपरस्परैकमत्येनआधृषेवैरिणांसर्वतोधर्षणायतविषीबलंनूचित्क्षिप्रमेवतनाअस्तु विस्तृताभवतु ॥ विविदे विदसत्तायां लिटिप्रत्ययस्वरः । द्यवि नहिविविदेभूम्यांचनविविदेइतिचशब्दार्थेयथी-पेश्यादिलोपेविभाषेतिप्रथमायास्तिङ्विभक्तेर्निघातप्रतिषेधः प्रथम्यंचानुषक्तक्रियापेक्षया । रि-शादसः रिशहिंसायां रिशन्ति हिंसन्तीतिरिशाः इगुपधलक्षणःकः यानदन्तीतिरिशादसः असुन् आमन्त्रितनिघातः । युजा युजिर्योगे ऋत्विगित्यादिनाक्विन् सावेकाचइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् । रुद्रासः रुद्रशब्देनतत्सम्बन्धिनोमरुतोलक्ष्यन्ते आज्जसेरसुक् । नूचित् ऋचितुनुघेत्यादिनादी-र्घः । आधृषे ञिधृषाप्रागल्भ्ये संपदादिलक्षणोभावेक्विप् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ४ ॥

४. शत्रु-विनाशी मरुद्गण! द्युलोक और पृथिवीलोक में तुम्हारे शत्रु नहीं हैं। रुद्रपुत्र मरुद्गण! तुम इकट्ठे हो। शत्रुओं के दमन के लिए तुम्हारा बल शीघ्र विस्तृत हो।

प्रवेपयन्तिपर्वतान्विविञ्चन्तिवनस्पतीन् ।
प्रोआरतमरुतोदुर्मदाइवदेवासःसर्वयाविशा ॥ ५ ॥ १८ ॥

प्र । वेपयन्ति । पर्वतान् । वि । विञ्चन्ति । वनस्पतीन् । प्रो इति ।
आरत । मरुतः । दुर्मदाःऽइव । देवासः । सर्वया । विशा ॥५॥१८॥

पर्वतान्मेरुहिमवदादीन् प्रवेपयन्ति प्रकर्षेणकम्पयन्ति वनस्पतीन् वटाश्वत्थादीन्वि-विञ्चन्तिपरस्परवियुक्तान्कुर्वन्ति हेमरुतोदेवासोदेवाः सर्वयाविशासर्वयाप्रजयासहितायूयंमोआरतप्रक-र्षेणैवसर्वतोगच्छथ तत्रदृष्टान्तः—दुर्मदाइव यथामदोन्मत्ताःस्वेच्छयासर्वतःक्रीडन्तितद्वत् ॥ वेपय-न्ति टुवेपृकम्पने वेपमानान्प्रयुङ्क्ते हेतुमण्णिच् । विञ्चन्ति विचिर्पृथग्भावे रुधादित्वाच्श्नम् श्नसोरल्लोपइत्यकारलोपः । वनस्पतीन् वनानांपतयोवनस्पतयः पारस्करादित्वात्सुट् वनपतिशब्दा-वाद्युदात्तौ उभेवनस्पत्यादिषुयुगपदितिपूर्वोत्तरपदयोर्युगपत्प्रकृतिस्वरत्वम् । आरत ऋगतौ लुङि मध्यमबहुवचनेबहुलंछन्दसीतिशपोलुगभावः यद्वा लुङ् सर्तिशास्त्यर्तिभ्यश्चेत्यङ् आडजादीना-मित्याडागमःआटश्चेतिवृद्धिः । देवासः आमन्त्रितायुदात्तत्वम् । सर्वया सर्वस्यसुपीत्याद्युदात्त-त्वम् । विशा सावेकाचइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ ५ ॥

५. मरुद्गण पहाड़ों को विशेष रूप से कँपाते हैं। वनस्पतियों को अलग-अलग कर देते हैं। देव मरुद्गण! प्रजागण के साथ तुम यथेच्छ उन्मत्तों की तरह सब स्थानों को जाते हो।

॥ इतिप्रथमस्यतृतीयेऽष्टादशोवर्गः ॥ १८ ॥

यदीत्यृचमाह—

उपो॒रथे॑षु॒पृष॑तीरयुग्ध्वं॒प्रष्टि॑र्वहति॒रोहि॑तः ।
आवो॒यामा॑यपृथि॒वीचि॑दश्रो॒दबी॑भयन्त॒मानु॑षाः ॥ ६ ॥

उपो॒ इति॑ । रथे॑षु । पृष॑तीः । अ॒यु॒ग्ध्व॒म् । प्रष्टिः॑ । व॒ह॒ति॒ । रोहि॑तः । आ । वः॒ । यामा॑य । पृ॒थि॒वी । चि॒त् । अ॒श्रो॒त् । अबी॑भयन्त । मानु॑षाः ॥ ६ ॥

हेमरुतः रथेषुभवदीयेषुपृषतीः बिन्दुयुक्तामृगीः उपोसामीप्येनैवअयुग्ध्वं योजितवन्तः प्रष्टिः एवतसंज्ञकोवाहनत्रयमध्यवर्तीयुगविशेषः रोहितःश्यमावान्तरजातिर्लोहितवर्णः वहति रथंनयति योयुष्माकंयामायगमनायपृथिवीचिदन्तरिक्षमपिअश्रोत्आभिमुख्येनाशृणोत् अ-नुजानातीत्यर्थः पृथिवीत्यन्तरिक्षनाम पृथिवीभूःस्वयंम्बितिवन्नामसुपाठात् मानुषाः भूलोकव-र्तिनः पुरुषाअबीभयन्त स्वयंभीताःसन्तोऽन्येषामपिभीतिमुत्पादितवन्तः ॥ उपोइतिनिपातद्वय-समुदायात्मकमन्यन्निपातान्तरम् ओदितिप्रगृह्यत्वम् । अयुग्ध्वम् लुङि झलोझलीतिसकारस्य लोपः चोःकुरितिकुत्वम् । रोहितः रुहेरश्चलोवेतिइतन्प्रत्ययान्तोनित्त्वादाद्युदात्तः । यामाय यमेर्भावेघञ् कर्षात्वतइत्यन्तोदात्तत्वेप्राप्तेवृषादिषुपाठादाद्युदात्तत्वम् । अश्रोत् श्रुश्रवणे बहुलं-छन्दसीतिविकरणस्यलुक् । अबीभयन्त ञिभीभये अस्माण्ण्यन्तात्लुङि भीस्म्योर्हेतुभयेइत्या-

त्मनेपदम्. विभेतेर्हेतुभये इत्यात्वस्य विकल्पितत्वात् पक्षे भियोहेतुभयेषुगितिषुक्प्राप्तोपि न क्रियते आगमानुशासनस्यानित्यत्वात् णौचङ्युपधाह्रस्वादि ॥ ६ ॥

६. तुम बिन्दु-चिह्नित या विविध-वर्ण विशिष्ट मृगों को रथ में जोतते हो। लोहित मृग वाहनत्रीय-मध्यवर्ती होकर रथ वहन करता है। पृथिवी ने तुम्हारा आगमन सुना है। मनुष्य डरे हैं।

आवोमक्षूतनायकंरुद्राअवोवृणीमहे ।
गन्तानूनंनोवसायथापुरेत्थाकण्वायबिभ्युषे ॥ ७ ॥

आ। वः। मक्षु। तनाय। कम्। रुद्राः। अवः। वृणीमहे। गन्त। नूनम्। नः। अवसा। यथा। पुरा। इत्था। कण्वाय। बिभ्युषे॥७॥

हेरुद्रारुद्रपुत्रामरुतः तनायकंअस्मदीयपुत्रार्थंमक्षुशीघ्रंवोयुष्मदीयमवोरक्षणंआवृणीमहे सर्वतः प्रार्थयामः मक्षिवतिक्षिप्रनाममक्षुइतितन्नामसुपाठात् पुरापूर्वस्मिन्कालेकर्मान्तरेषुनोवसा अस्मदीयरक्षणेननिमित्तेनयूयंयथाप्राप्तवन्तः इत्थाअनेनप्रकारेणबिभ्युषेभीतियुक्तायकण्वायमेधाविने यजमानायतदनुग्रहार्थंनूनंक्षिप्रंगन्तआगच्छत ॥ मक्षु ऋचितुनुघमक्षुतङ्कुत्रोरुष्याणामितिदीर्घः।तनाय तनोतीतितनः पचाद्यच् वृषादित्वादाद्युदात्तत्वम् यद्वा तनयशब्दे अयकृत्यस्यलोपश्छान्दसः कमित्येतत्पादान्तेप्रयुज्यमानंपादपूरणं शिशिरंजीवनायकमितिवत् उक्तञ्च—अथापिपदपूरणाःकमीमिद्धिवीति। रुद्राः रोदयन्तीतिरुद्राः रोदेर्णिलुक्चेतिरक्प्रत्ययः आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम् पादादित्वान्निघाताभावः। गन्त लोटि बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् तप्तनप्तनथनाश्चेत्यादिनातबादेशः अतः पित्त्वादनुनासिकलोपाभावः। बिभ्युषे बिभेतेर्लिटःक्वसुः वस्वेकाजाद्घसामितिनियमादिडभावः चतुर्थ्येकवचने वसोःसम्प्रसारणमितिसम्प्रसारणंपरपूर्वत्वम् शासिवसिघसीनांचेतिषत्वम् ॥ ७ ॥

७. रुद्रपुत्र मरुतो! पुत्र के लिए तुम्हारी रक्षण-शक्ति की हम शीघ्र प्रार्थना करते हैं। एक समय हमारी रक्षा के लिए तुम्हारा जो रूप आया था, वही रूप भीत मेधावी यजमान के पास शीघ्र आवे।

अष्टमीमृचमाह—

युष्मेषितोमरुतोमर्त्येषितआयोनोअभ्वईषते ।
वितंयुयोतशवसाव्योजसाव्युष्माकाभिरूतिभिः ॥ ८ ॥

युष्माऽइषितः। मरुतः। मर्त्यऽइषितः। आ। यः। नः। अभ्वः। ईषते। वि। तम्। युयोत। शवसा। वि। ओजसा। वि। युष्माकाभिः। ऊतिऽभिः ॥ ८ ॥

हे मरुतः यो यः कश्चिदभ्वः शत्रुः युष्मेषितः युष्माभिः प्रेषितः मर्त्येषितः मारकैरन्यैर्वा प्रेषितः सन् नोऽस्मान् प्रति आ ईषते आभिमुख्येन प्राप्नोति तं शत्रुं शवसा बलेन वियुयोत विभक्तं कुरुत तथा ओजसा बलेन वियुयोत युष्माकाभिरूतिभिः युष्मत्सम्बन्धिभी रक्षणैश्च वियुयोत ॥ युष्मेषितः युष्माभिरिषितः सुपां सुलुकि प्रत्ययलक्षणेन युष्मदस्मदोरनादेशे इत्यात्वम् नच नलुमताङ्गस्येति निषेधः इकोचिविभक्तावित्यत्राचू ग्रहणेनतस्यपाक्षिकत्वोक्तेः तृतीयाकर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्। मर्त्येषितः पूर्ववत्। अभ्वः आभवतीत्यभ्वः शत्रुः पृषोदरादित्वादभिमतरूपस्वरसिद्धिः। ईषते ईषगतिहिंसादर्शनेषु अनुदात्तेत्त्वाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः। युयोत युमिश्रणामिश्रणयोः लोण्मध्यमबहुवचने बहुलंछन्दसीति शपः श्लुः तप्तनप्तनथनाश्चेति तबादेशः पित्त्वाद्गुणः। युष्माकाभिः युष्मत्सम्बन्धिनीभिः तस्मिन्नणि च युष्माकास्माकाविति युष्मच्छब्दस्य युष्माकादेशः ङीप्प्रत्ययश्छान्दसत्वान्न क्रियते। ऊतिभिः अवतेः क्तिन् ज्वरत्वरेत्यादिनाऊठ् ऊतियूतीत्यादिना क्तिन उदात्तत्वम् ॥ ८ ॥

८. तुम्हारे या किसी अन्य मनुष्य के द्वारा उत्तेजित होकर जो कोई शत्रु हमारे सामने आवे, उसका खाद्य और बल अपहृत करो। अपनी सहायता भी उससे वापस ले लो।

नवमीमृचमाह—

असामि हि प्रयज्यवः कण्वं दद प्रचेतसः ।
असामिभिर्मरुत आ न ऊतिभिर्गन्ता वृष्टिं न विद्युतः ॥ ९ ॥

असामि । हि । प्रऽयज्यवः । कण्वम् । दद । प्रऽचेतसः ।
असामिऽभिः । मरुतः । आ । नः । ऊतिऽभिः । गन्त । वृष्टिम् ।
न । विऽद्युतः ॥ ९ ॥

असामिहि संपूर्णमेव यथा भवति तथा प्रयज्यवः प्रकर्षेण यष्टव्याः प्रचेतसः प्रकृष्टज्ञानयुक्ताः हे मरुतः कण्वं मेधाविनं प्रजमानं एतन्नामकमृषिं वा ददधारयत हि यस्मात् पूर्वं कण्वनामकमृषिं धारितवन्तः तस्मात्कारणात् असामिभिरूतिभिः सम्पूर्णैरक्षणैर्नोऽस्मान् प्रत्यागन्त आगच्छत तत्र दृष्टान्तः—वृष्टिं न विद्युतः यथा विद्युतो वृष्टिं गच्छन्ति तद्वत् ॥ असामि साम्यर्धं न सामि असामि अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्। प्रयज्यवः प्रकर्षेण यष्टव्याः यजिमनिशुन्धिदसिजनिभ्यो युरिति कर्मणि युप्रत्ययः आमन्त्रितनिघातः। दद डुदाञ् दाने लोण्मध्यमबहुवचनस्य विज्ञातिङो भवन्तीति लिङात्मनेपदप्रथमपुरुषबहुवचनादेशः श्लौ द्विर्भावे सति श्नाभ्यस्तयोरात इत्याकारलोपः लोपस्त आत्मनेपदेष्विति तलोपः अतो गुणे इति पररूपत्वम्

छन्दस्युभयथेत्यार्धधातुकत्वादभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वंनभवति किन्तु प्रत्ययस्वरएव हिचेतिनिघातप्रतिषेधः । प्रचेतसः प्रकृष्टचेतोयेषां आमन्त्रितनिघातः । गन्त गमेर्लोटः मध्यमबहुवचनस्यतस्यतबादेशः बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् प्रत्ययस्यपित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः पादादित्वान्निघाताभावः द्व्यचोतस्तिङइतिसंहितायांदीर्घत्वम् । विद्युतः विद्योतते इतिविद्युत् भ्राजभासेत्यादिनाक्विप् ॥ ९ ॥

९. मरुद्गण ! तुम सब प्रकार से धन के भोजन और उत्कृष्ट ज्ञान से युक्त हो। तुम कण्व अथवा यजमान को धारण करो। जिस प्रकार बिजली वर्षा लाती है, उसी प्रकार तुम भी अपनी समस्त रक्षण-शक्ति के साथ हमारे पास आओ।

असाम्योजोबिभृथासुदानवोसामिधूतयःशवः ।
ऋषिद्विषेमरुतःपरिमन्यवइषुंनसृजतद्विषम् ॥ १० ॥ ११ ॥

असामि । ओजः । बिभृथ । सुऽदानवः । असामि । धूतयः । शवः ।
ऋषिऽद्विषे । मरुतः । परिऽमन्यवे । इषुम् । न । सृजत ।
द्विषम् ॥ १० ॥ ११ ॥

हेसुदानवः शोभनदानोपेतामरुतः असामिसम्पूर्णमोजोबलंबिभृथधारयथ हेधूतयः कम्पनकारिणोमरुतः असामिसम्पूर्णशवोबलंपरिमन्यवे कोपपरिवृताय ऋषिद्विषेऋषीणां द्वेषंकुर्वते शत्रवेतद्विनाशार्थं द्विषद्वेषकारिणंहन्तारंसृजत यथादृष्टान्तः—इषुंन यथा शत्रोरुपरिबाणंमुञ्चन्तितद्वत् अत्रनिरुक्तम्—असामिसामिप्रतिषिद्धंसामिस्यतेःअसाम्योजोबिभृथासुदानवः असुसमाप्तंबलंबिभृथकल्याणदानाइति[1] ॥ बिभृथ डुभृञ्धारणपोषणयोः जुहोत्यादित्वाच्छ्लुः भृञामिदित्यभ्यासस्येत्वम् ।ऋषिद्विषे ऋषीन्द्वेष्टीतिऋषिद्विट् सत्सूद्विषेत्यादिना क्विप् ।परिमन्यवे मन्युनापरिवृतः परिमन्युः प्रादिसमासे परेरभितोभाविमण्डलमित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । इषुं इषगतौ इष्यतिगच्छतीतिइषुः इषेःकिच्चेतिउप्रत्ययः प्रान्नेनिदित्यनुवृत्तेर्नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् ।सृजत सृजविसर्गे विकरणस्यङित्त्वाद्गुणाभावः । द्विषं क्विप्चेतिक्विप् ॥ १० ॥

१०. सुशोभन दान से युक्त मरुद्गण ! तुम समस्त तेज को धारण करो। हे कम्पन-कर्त्ता मरुतो ! तुम सम्पूर्ण बल धारण करो। ऋषि-द्वेषी और कोप-परायण शत्रु के प्रति, बाण की तरह, अपना क्रोध प्रेरण करो।

उत्तिष्ठेत्यष्टर्चंपञ्चमंसूक्तं कण्वस्यार्षंबार्हतम् युजःसतोबृहत्यः अयुजोबृहत्यः ब्रह्मणस्पतिर्देवताकम् अनुक्रम्यतेच—उत्तिष्ठाष्टौब्राह्मणस्पत्यमिति । सूक्तविनियोगोलैङ्गिकः चतुर्वि-

[1] नि० ६, २३।

शेऽहनिमरुत्वतीयेपाङ्क्ताद्ब्राह्मणस्पत्यात् प्रगाथात्पूर्वंउत्तिष्ठब्रह्मणस्पतइत्ययंप्रगाथः मरुत्व-तीयइतिखण्डेसूत्रितम्—प्रैतुब्रह्मणस्पतिरुत्तिष्ठब्रह्मणस्पतइतिब्राह्मणस्पत्यावावपदेपूर्वेनित्यादिति आग्रायणेप्रथमेऽप्यभिप्लवेविनियुक्ता उत्तिष्ठब्रह्मणस्पतइत्येतामुक्त्वावतिष्ठतइतिसूत्रितत्वात् ।

तत्रप्रथमामृचमाह—

उत्तिष्ठब्रह्मणस्पतेदेवयन्तस्त्वेमहे ।
उपप्रयन्तुमरुतःसुदानवइन्द्रप्राशूर्भवासचा ॥ १ ॥

उत् । तिष्ठ । ब्रह्मणः । पते । देवऽयन्तः । त्वा । ईमहे । उप । प्र । यन्तु । मरुतः । सुऽदानवः । इन्द्र । प्राशूः । भव । सचा ॥ १ ॥

हेब्रह्मणस्पते एतन्नामक देव उत्तिष्ठ अस्मदनुग्रहायत्वदीयनिवासादुत्थानंकुरु देवय-न्तोदेवान्कामयमानावयं त्वात्वामीमहे याचामहे सुदानवः शोभनदानयुक्तामरुतः उपप्र-यन्तु समीपेप्रकर्षेणगच्छन्तु हेइन्द्र त्वं सचाब्रह्मणस्पतिनासहप्राशूः सोमस्यप्राशकोभव य-द्वा वृत्रस्यहिंसकोभव ॥ उत्तिष्ठ ऊर्ध्वकर्मत्वादात्मनेपदाभावः । ब्रह्मणस्पते सुबामन्त्रितइति पराङ्गवद्भावात् षष्ठ्यामन्त्रितसमुदायस्याष्टमिकंसर्वानुदात्तत्वम् । देवयन्तः देवानात्मनइ-च्छन्तः सुपआत्मनःक्यच् नच्छन्दस्यपुत्रस्येतीत्वस्येवदीर्घस्यापिनिषेधः अश्वाघस्यादिति पुनरात्वविधानसामर्थ्यात् । ईमहइत्यादयोगताः । प्राशूः शॄहिंसायां प्रकर्षेण आसमन्ता-त् शृणातिहिनस्तीतिप्राशूः बहुलंछन्दसीत्युत्वम् वोरुपधायादीर्घः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । भव द्व्यचोऽतस्तिङइतिसंहितायांदीर्घत्वम् ॥ १ ॥

१. ब्रह्मणस्पति ! उठो । देव-कामनाकारी हम तुम्हारी याचना करते हैं । शोभन और दाता मरुद्गण के पास होकर जाओ । इन्द्र ! तुम साथ में रहकर सोमरस सेवन करो ।

द्वितीयामृचमाह—

त्वामिद्धिसहसस्पुत्रमर्त्यउपब्रूतेधनेहिते ।
सुवीर्यंमरुतआस्वश्व्यंदधीतयोवआचके ॥ २ ॥

त्वाम् । इत् । हि । सहसः । पुत्र । मर्त्यः । उपऽब्रूते । धने । हिते । सुऽवीर्यम् । मरुतः । आ । सुऽअश्व्यम् । दधीत । यः । वः । आऽचके ॥ २ ॥

हेसहसस्पुत्र बलस्यबहुपालक ब्रह्मणस्पते पुत्रःपुरुत्रायतेनिपरणाद्वेतिनिरुक्तम् । मर्त्योमनुष्यः हितेशत्रुभिःसंप्रेधनेनिमित्तभूतेसति त्वामित् त्वामेवोपब्रूतेहि समीपंप्राप्य स्तौतिखलु तद्धनसंपादनायप्रार्थयतइत्यर्थः हेमरुतः योधनार्थीमर्त्यः वोयुष्मान्ब्रह्मणस्पतिसहितान् आचके स्तौति समर्थः स्वश्व्यंशोभनाश्वयुक्तं सुवीर्यंशोभनवीर्येयुक्तंचधनंदधीतधारयेत् ॥ सहसस्पुत्र ब्रह्मणस्पते इतिषष्ठ्याःपतिपुत्रेतिविसर्जनीयस्यसत्वम् । उपब्रूते हिचेतिनिघातप्रतिषेधः तिङिचोदात्तवतीतिगतेरनुदात्तत्वम् । हिते निष्ठायां दधातेर्हिरितिहिरादेशः । सुवीर्यं शोभनंवीर्यमस्येतिबहुव्रीहौ वीरवीर्यौचेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । स्वश्व्यं अश्वानां समूहोश्वीयं केशाश्वाभ्यांयञ्छावन्यतरस्यामितिसमूहार्थेछप्रत्ययः छस्य ईयादेशः शोभनमश्वीयंयस्यतत्स्वश्व्यम् ईकारलोपश्छान्दसः पराद्दिश्छन्दसिबहुलमिति उत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । दधीत सीयुटःसकारस्यलोपेसतिअभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम् पादादित्वाभिघाताभावः । आचके कैगैशब्दे आदेचइत्यात्वम् लिटिद्विर्वचनेअभ्यासस्यह्रस्वचुत्वे आतोलोपइटिचेत्याकारलोपः प्रत्ययस्वरः यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥ २ ॥

२. हे बहुबल-पालक ब्रह्मणस्पति देवता ! शत्रुओं के बीच प्रक्षिप्त धन के लिए मनुष्य तुम्हारी ही[१] स्तुति करता है। मरुद्गण ! जो मनुष्य तुम्हारी स्तुति करता है, वह सुशोभन अश्व और वीर्य से युक्त धन पाता है।

चतुर्विंशेहनिमरुत्वतीयेउत्तिष्ठब्रह्मणस्पतेइत्यस्माप्रगाथात्पूर्वं प्रैतुब्रह्मणस्पतिरित्ययंप्रगाथोविनियुक्तः सूत्रंतूत्तिष्ठब्रह्मणस्पतइत्यनैवोदाहृतम् महावीरमादायशालांप्रतिगच्छन्नध्वर्युः प्रैतुब्रह्मणस्पतिरित्येतांपठन्नध्वर्युः गच्छेत् सूत्रञ्च प्रैतुब्रह्मणस्पतिरित्यनुमजेदिति एषैवाग्नीषोमीयप्रणयनेपिविनियुक्ता सूत्रितंच—प्रैतुब्रह्मणस्पतिर्होतावदेवोअमर्त्यइति ।

प्रैतु॒ ब्रह्म॑ण॒स्पतिः॒ प्र दे॒व्ये॑तु सू॒नृता॑ ।
अच्छा॑ वी॒रं नर्यं॑ प॒ङ्क्तिरा॑धसं दे॒वा य॒ज्ञं न॑यन्तु नः ॥ ३ ॥

प्र । ए॒तु॒ । ब्रह्म॑णः । पतिः॑ । प्र । दे॒वी । ए॒तु॒ । सू॒नृता॑ । अच्छ॑ । वी॒रम् । नर्य॑म् । प॒ङ्क्तिऽरा॑धसम् । दे॒वाः । य॒ज्ञम् । न॒य॒न्तु॒ । नः॒ ॥ ३ ॥

ब्रह्मणस्पतिर्देवःप्रैतुअस्मान्प्राप्नोतु सूनृतादेवीप्रियसत्यरूपावाग्देवताप्रैतुअस्मान्प्राप्नोतु देवाः ब्रह्मणस्पत्यादयोदेवाःवीरंशत्रूंनिःशेषेणईरयन्तु तेनर्यंमनुष्येभ्योहितंपङ्क्तिराधसंपाकलक्षणोहविष्पङ्क्त्यादिभिःसमृद्धंयज्ञंप्रति नोस्मान्अच्छआभिमुख्येननयन्तु ॥ प्रैतु एतिपरस्-

१ नि० २. ११.।

पमिविपररूपेमाडे एत्येधत्यूठ्सुइतिवृद्धिः । देव्येतित्यत्र उदात्तस्वरितयोर्यणःस्वरितोनुदात्तस्येतिस्वरितत्वम् । नर्यं नरेभ्योहितम् शाकुकीतीयडगवादिलक्षणोयवप्रत्ययोदष्टव्यः । पङ्क्तिराधसं पङ्क्तिभीराध्नोवीतिपङ्क्तिराधाः गतिकारकयोरपिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वंचेत्यसुनपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वंच । यज्ञं यजयाचेत्यादिनायजतेर्नङ् ॥ ३ ॥

३. ब्रह्मणस्पति या बृहस्पति हमारे पास आवें। सत्यदेवी आवें। देवता लोग वीर शत्रु को दूर करें। हमें हितकारी और हव्य-युक्त यज्ञ में ले जायें।

यो॑ वा॒घते॒ दा॑दाति सू॒नरं॒ वसु॒ स ध॑त्ते॒ अक्षि॑ति॒ श्रवः॑ ।
तस्मा॒ इळां॑ सु॒वीरा॒मा य॑जामहे सु॒प्रतू॑र्तिमने॒हस॑म् ॥ ४ ॥

यः । वा॒घते॑ । ददा॑ति । सू॒नर॑म् । वसु॑ । सः । ध॒त्ते॒ । अक्षि॑ति ।
श्रवः॑ । तस्मै॑ । इळा॑म् । सु॒ऽवीरा॑म् । आ । य॒जा॒म॒हे॒ ।
सु॒ऽप्रतू॑र्तिम् । अ॒ने॒हस॑म् ॥ ४ ॥

योयजमानोवाघतेऋत्विजेसूनरंसुष्टुनेतव्यंवसुधनंददाति सयजमानोब्रह्मणस्पतेःप्रसादादक्षितिक्षयरहितंश्रवोन्नंधत्तेधारयति तस्मैतादृशायजमानायइळांएतन्नामधेयांमनोःपुत्रीं इडावैमानवीयज्ञानूकाशिन्यासीदितिश्रुत्यंतरात् । आयजामहे वयमृत्विजःसर्वतोयजामः कीदृशीमिळां सुवीरांशोभनैर्वीरैर्भटैर्युक्तां सुप्रतूर्तिंसुष्ठुप्रकर्षेणहिंसाकारिणीम् अनेहसं केनाप्यहिंस्याम् ॥ ददाति अनुदात्तेचेत्यभ्यस्तस्याद्युदात्तत्वम् यद्वृत्तयोगादनिघातः । सूनरं सुष्ठुनेनीयतइतिसूनरम् ईषद्दुःसुष्वितिखल् निपातस्यचेत्युपसर्गस्यदीर्घत्वम् । अक्षिति क्षयोनास्यस्येत्यक्षिति बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् नञ्सुभ्यामितितुसर्वेविधयश्छन्दसिविकल्प्यन्तेइतिवचनान्नप्रवर्तते । श्रवः श्रूयतइतिश्रवः श्रुश्रवणे असुनोनित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । सुवीराम् शोभनावीरायस्याःसासुवीरा तां वीरवीर्यौचेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । सुप्रतूर्तिम् तुर्वीहिंसार्थः प्रपूर्वादस्मात्भावेक्तिन् शोभनाप्रतूर्तिःशत्रूणांहिंसनंयस्याःसा तां परादिश्छन्दसिबहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् क्त्वादिर्वाद्रष्टव्यः । अनेहसं नहन्यतइत्यनेहाः नञिहनएहचेत्यसुन्प्रत्ययःधातोरेहादेशश्च नलोपोनञइतिनकारस्यलोपः तस्मान्नुडचीतिनुट् ॥ ४ ॥

४. जो मनुष्य ऋत्विक् के ग्रहण-योग्य धन-दान करता है, वह अक्षय अन्न प्राप्त करता है। उसके लिए हम लोग इला के पास याचना करते हैं। इला सुवीरा हैं। वह शत्रु का हनन करती हैं। उन्हें कोई नहीं मार सकता।

अग्निष्टोमेमरुत्वतीयशस्त्रेइन्द्रनिहवप्रगाथानन्तरंप्रनूनमितिप्रगाथः मरुत्वतीयेनेतिखण्डेसूत्रितम्—प्रनूनंब्रह्मणस्पतिरितिब्राह्मणस्पत्यइति ।[1]

[1] तै० ब्रा० १. १. ३. ।

प्रथमेप्रथमांसूक्तेपञ्चमीमृचमाह—

प्रनूनंब्रह्मणस्पतिर्मन्त्रंवदत्युक्थ्यम्।
यस्मिन्निन्द्रोवरुणोमित्रोअर्यमादेवाओकांसिचक्रिरे॥ ५॥२०॥

प्र। नूनम्। ब्रह्मणः। पतिः। मन्त्रम्। वदति। उक्थ्यम्। यस्मिन्।
इन्द्रः। वरुणः। मित्रः। अर्यमा। देवाः। ओकांसि। चक्रिरे॥५॥२०

ब्रह्मणस्पतिर्देवः उक्थ्यंशस्त्रयोग्यंमन्त्रंनूनंनिश्चयेनप्रवदति होतृमुखेस्थितःसन्प्रब्रूते यस्मिन्मन्त्रेइन्द्रादयःसर्वेदेवाःओकांसिस्थानानिचक्रिरे तादृशंसर्वदेवप्रतिपादकंमन्त्रमितिपूर्वत्रान्वयः॥ मन्त्रं मत्रिगुप्तभाषणे पचाद्यच् वृषादिषुपाठादाद्युदात्तत्वम्। उक्थ्यं उक्थार्हं छन्दसिचेत्यर्हार्थेयप्रत्ययः यद्वा भवेछन्दसीतियत् सर्वेविधयश्छन्दसिविकल्प्यन्तइतिवचनाद्यतोनावइत्याद्युदात्तत्वाभावेव्यत्ययेनतित्स्वरितमितिस्वरितत्वम्। ओकांसि उचसमवाये समवयन्त्यत्रेत्यधिकरणेऔणादिकोऽसुन् बहुलग्रहणात्कुत्वंगुणश्चमितिओकउचःकइत्यत्रसूत्रेउक्तम्। चक्रिरे इरयोरेचित्त्वादन्तोदात्तत्वम् यद्वृत्तयोगादनिघातः॥ ५॥

५. ब्रह्मणस्पति अवश्य ही पवित्र मंत्र का उच्चारण करते हैं। उस मंत्र में इन्द्र, वरुण, मित्र और अर्यमा देवता अवस्थान करते हैं।

॥ इतिप्रथमस्यतृतीयेविंशोवर्गः ॥ २० ॥

षष्ठीमृचमाह—

तमिद्वोचेमाविदथेषुशंभुवंमन्त्रंदेवाअनेहसम्।
इमांचवाचंप्रतिहर्यथानरोविश्वेद्वामावोअश्नवत्॥ ६॥

तम्। इत्। वोचेम। विदथेषु। शम्ऽभुवम्। मन्त्रम्। देवाः।
अनेहसम्। इमाम्। च। वाचम्। प्रतिऽहर्यथ। नरः।
विश्वा। इत्। वामा। वः। अश्नवत्॥ ६॥

हेदेवाब्रह्मणस्पतिप्रमुखाः तमित् तमेवेन्द्रादिसर्वदेवताप्रतिपादकंमन्त्रंविदथेषुयज्ञेषुवोचेमवयमृत्विजोब्रवाम कीदृशं शम्भुवं सुखस्यभावयितारं अनेहसं अहिंसनीयंदोषरहितंहेनरोनेतारोदेवाः इमामस्माभिरुच्यमानांमन्त्ररूपांवाचंप्रतिहर्यथच यूयंकामयध्वेचेत्तर्हिविश्वेत्सर्वाण्यपिवामा वननीयानिवस्तूनिवोयुष्मानश्नवत्व्याप्नुयात्॥ वोचेम वचपरिभाषणे आशीर्लिङि लिङ्याशिष्यङित्यङ् वचउमित्युमागमः छन्दस्युभयथेतिसार्वधातुकत्वात् लिङःसलोपोऽनन्त्यस्येतियासुटःसकारस्य

लोपः अतोयेयइतीयादेशः आद्गुणः तिङ्ङतिङइतिनिघातः। विदथेषु विदज्ञाने विद्यतेफलसाधनत्वे-
नज्ञायतेइतिविदथोयज्ञः रुविदिभ्यांकिदित्यथप्रत्ययः। शम्भुवम् भवतेरन्तर्भावितण्यर्थाद् कि-
प्चेतिक्विप् ओः सुपीतियणादेशस्य नभूसुधियोरितिप्रतिषेधः। मन्त्रादयोगताः। प्रतिहर्यथ हर्य-
गतिकान्त्योः शपःपित्त्वादनुदात्तत्वम् तिङ्श्चलसार्वधातुकस्वरेणाद्युदात्तत्वम् इमांचेत्यत्रचशब्द-
श्चेदर्थे। चणितिनिपातान्तरम् नचसमुच्चयार्थश्चकारः तेननिपातैर्यद्यदिहन्तकुविन्नेच्चेचणक-
तिनिघातप्रतिषेधः। अश्नवत् अशूव्याप्तौ लेटयडागमः व्यत्ययेनपरस्मैपदं इतश्चलोपइतीकार-
लोपः इयङुवङ्भ्यांगुणवृद्धीभवतोविप्रतिषेधेनेतिगुणः ॥ ६ ॥

६. देवगण ! सुख के लिए उस हिंसा-द्वेष-शून्य मंत्र का यज्ञ में हम उच्चारण करते हैं। हे नेतृ-गण ! यदि तुम इस वाक्य की इच्छा करते हो, तो सारे शोभनीय वचन तुम्हारे पास जायँगे।

कोदेवयन्तमश्नवज्जनंकोवृक्तबर्हिषम् ।
प्रप्रदाश्वान्पस्त्याभिरस्थितान्तर्वावत्क्षयंदधे ॥ ७ ॥

कः । देवऽयन्तम् । अश्नवत् । जनम् । कः । वृक्तऽबर्हिषम् ।
प्रऽप्र । दाश्वान् । पस्त्याभिः । अस्थित । अन्तःऽवावत् ।
क्षयम् । दधे ॥ ७ ॥

देवयन्तंदेवान्कामयमानंजनंकः अश्नवत् ब्रह्मणस्पतिव्यतिरिक्तःकोनामदेवोव्याप्नुयात् त-
थावृक्तबर्हिषं अनुष्ठानायछिन्नबर्हिषंयजमानंकोनामान्योदेवोश्नवत् दाश्वान्हविर्दत्तवान्
यजमानः पस्त्याभिःमनुष्यैर्ऋत्विग्भिःसह प्रप्रास्थितदेवयजनदेशंप्रतिप्रस्थितवान् अन्तर्वावत्
अन्तःस्थितं बहुधनोपेतं यद्वा अन्तःस्थितपुत्रपौत्रादिप्रयुक्तबहुविधगुणोपेतंक्षयंनिवासस्थानं
गृहंदधेभृतवान् भवति॥ देवयन्तमित्यादयोगताः। प्रप्रसमुपोदःपादपूरणेइतिप्रशब्दस्यद्विर्भावः
अनुदात्तंचेत्याम्रेडितानुदात्तत्वम्। अस्थित ष्ठागतिनिवृत्तौ लुङि समवप्रविभ्यःस्थइत्यात्म-
नेपदम् स्थाघ्वोरिच्चेतिधातुसिचोरिच्किच्वे ह्रस्वादङ्गादितिसलोपः। अन्तर्वावत् वागतिग-
न्धनयोः अन्तर्वान्तिगच्छन्तीतिअन्तर्वाःपुत्रपश्वादयः आतोमनिन्नित्यादिनाविच् तदस्या-
स्तीतिमतुप् मतुपःपित्वादनुदात्तत्वेकृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम्। यद्वा वावतीतेःक्विप्। क्षयं क्षि-
यन्तिनिवसन्त्यस्मिन्निति क्षयः पुंसिसंज्ञायामित्यधिकरणेघः क्षयोनिवासेइत्याद्युदात्तत्वम् ॥७॥

७. जो देवों की अभिलाषा करते हैं, उनके पास ब्रह्मणस्पति को छोड़कर कौन आवेगा? जो यज्ञ के लिए कुश तोड़ते हैं, उनके पास ब्रह्मणस्पति को छोड़कर कौन आवेगा? ऋत्विकों के साथ हव्य-दाता यजमान यज्ञ-भूमि के लिए प्रस्थान कर चुके हैं और अन्तःस्थित बहुधन-युक्त घर में गमन भी कर चुके हैं।

उप॑क्ष॒त्रंपृ॑ञ्ची॒तहन्ति॒राज॑भि॒र्भ॒येचि॑त्सुक्षि॒तिंद॑धे ।
नास्य॑व॒र्तान॑त॒रु॒तामहाध॒नेनार्भे॑अस्तिव॒ज्रिणः॑ ॥ ८ ॥ २१ ॥

उप॑ । क्ष॒त्रम् । पृ॒ञ्ची॒त । हन्ति॑ । राज॑ऽभिः । भ॒ये । चि॒त् । सु॒ऽक्षि॒तिम् । द॒धे । न । अ॒स्य॒ । व॒र्ता । न । त॒रु॒ता । म॒हा॒ऽध॒ने । न । अर्भे॑ । अ॒स्ति॒ । व॒ज्रिणः॑ ॥ ८ ॥ २१ ॥

ब्रह्मणस्पतिर्देवः क्षत्रंबलंउपपृञ्चीतस्वात्मनिसंपृक्तंकुर्यात् तथोराजभिर्वरुणादिभिःसह हन्ति शत्रून्मारयति भयेचिद्भीतिहेतौयुद्धेपिसुक्षितिंदधे सुष्ठुनिवासस्थैर्यंधारयतिनपुपलाय-ते वज्रिणोवज्राद्यायुधवतोस्यब्रह्मणस्पतेर्महाधनेमहतिधननिमित्तयुद्धेवर्तामवर्तयिताअन्यः कोपिनास्ति स्वयमेवप्रवर्ततइत्यर्थः महाधनइतिसंग्रामनाम महाधनेसमीकेइतितन्नामसुपाठात् तथा तरुता तरणस्योल्लङ्घनस्यकर्ताअन्यःकोपिनास्ति तथैवार्भेस्वल्पेयुद्धेप्यन्यःप्रवर्तयितानास्ति॥ पृञ्चीत पृचीसंपर्के रुधादित्वाच्छ्नम् श्नसोरल्लोपइतिअकारलोपः प्रत्ययस्वरः । क्षत्रं पृञ्चीतराजभिर्हन्तिचेतिसमुच्चयलक्षणस्यचार्थस्यदर्शनाच्चादिलोपेविभाषेतिप्रथमायास्तिङ्विभक्तेर्निघातप्रतिषेधः हन्तीत्येषाद्वितीयापितिङ्ङतिङइतिनिहन्यते । सुक्षितिः शोभनाक्षितिः सुक्षितिः मन्क्तिन्नित्यादिनोत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । वर्ता वर्ततेर्वृणोतेर्वातृच् चिआगमानुशासनस्यानित्यत्वादिड्भावः । तरुता तॄप्लवनतरणयोः ग्रसितस्कभितेत्यादिनातृच्युडागमोनिपातितः चितइत्यन्तोदात्तत्वम् । महाधने महच्चधनंचमहाधनम् आन्महतइत्यात्वम् तेनशब्देनतद्धेतुभूतःसंग्रामोलक्ष्यते । अर्भे ऋगतौ अर्तिगृभ्यांभन्निति भन्प्रत्ययः नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् ॥ ८ ॥

८. अपने शरीर में ब्रह्मणस्पति बल संचय करें। राजाओं के साथ वे शत्रु का विनाश करते हैं और भय के समय वे अपने स्थान पर रहते हैं। वे वज्रधारी हैं। महाधन के लिए बड़े या छोटे युद्ध में उन्हें कोई उत्साहित और निरुत्साहित करनेवाला नहीं है।

यंरक्षन्तीतिनवर्चंषष्ठंसूक्तम् तथानुक्रमणम्— यंरक्षन्तिनववरुणमित्रार्यम्णांमध्येतृचआदित्येभ्योगायत्रंहीति । घोरपुत्रःकण्वऋषिः इदमादीनित्रीणिसूक्तानिगायत्राणि आद्यन्तयोस्तृचयोर्वरुणमित्रार्यमणोदेवताः मध्यतृचस्यसुगःपन्थाइत्यस्यादित्यादेवताः गतोविनियोगः ।

यंरक्ष॑न्ति॒प्रचे॑तसो॒वरु॑णोमि॒त्रोअ॑र्य॒मा । नूचि॒त्सद॑भ्यते॒जनः॑ ॥ १ ॥

यम् । रक्ष॑न्ति । प्रऽचे॑तसः । वरु॑णः । मि॒त्रः । अ॒र्य॒मा । नु । चि॒त् । सः । द॒भ्य॒ते॒ । जनः॑ ॥ १ ॥

प्रचेतसः प्रकृष्टज्ञानयुक्तावरुणादयोदेवायंयजमानंरक्षन्ति सजनोयजमानोनूचित्क्षिप्रमेवदभ्यते दभ्नोति शत्रून्हिनस्ति ॥ प्रचेतसः प्रकृष्टंचेतोयेषां बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्। नूचित् ऋचितुनुघेत्यादिनादीर्घः । दभ्यते दम्भुदम्भे व्यत्ययेनश्यन् आत्मनेपदंच ॥ १ ॥

१. उत्कृष्ट ज्ञान से सम्पन्न वरुण, मित्र और अर्यमा जिसकी रक्षा करते हैं, उसे कोई नहीं मार सकता।

यंबा॒हुते॑व॒पिप्र॑ति॒पान्ति॒मर्त्यं॑रि॒षः। अरि॑ष्टः॒सर्व॑एधते ॥ २ ॥

यम् । बा॒हुता॑ऽइव । पिप्र॑ति । पान्ति॑ । मर्त्य॑म् । रि॒षः । अरि॑ष्टः । सर्वः॑ । ए॒ध॒ते ॥ २ ॥

यंयजमानं पिप्रतिवरुणादयोदेवाःधनैःपूरयन्ति तत्रदृष्टान्तः–बाहुतेव स्वकीयोबाहुवर्गोपेक्षितंधनमानीययथापूरयति तद्वत् यथायंमर्त्यंमनुष्यं यजमानं रिषोहिंसकात् पान्तिरक्षन्तिससर्वोयजमानः अरिष्टः केनाप्यहिंसितःसन् एधतेवर्धते ॥ बाहुतेव बाहुताबाहुत्वं भावप्रधानेनशब्देन बाहवस्तदाप्रयाउच्यन्ते यद्वा समूहार्थेतल्प्रत्ययोद्रष्टव्यः डितीतिप्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् । पिप्रति पृपालनपूरणयोः पृइत्येके जुहोत्यादित्वाच्छ्लुः अर्तिपिपर्त्योश्चेत्यभ्यासस्येत्वम् अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम् । पान्ति तिङःपरत्वात्तादादित्वाच्चनिघाताभावः। रिषः रिषहिंसायाम् क्विप्चेतिक्विप् सावेकाचइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् । अरिष्टः रिषहिंसायाम् एकाचइतीट्प्रतिषेधः यस्यविभाषेतिवा नञ्समासे अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ २ ॥

२. वे जिसको अपने हाथ से धन-पुष्ट करते और हिंसक से बचाते हैं, वह मनुष्य किसी के द्वारा हिंसित न होकर वृद्धि पाता है।

विदु॒र्गावि॒द्विषः॑पु॒रोघ्नन्ति॒राजा॑नएषाम् । नयन्ति॑दुरि॒ताति॒रः ॥ ३ ॥

वि । दुः॒ऽगा । वि । द्विषः॑ । पुरः । घ्नन्ति॑ । राजा॑नः । ए॒षा॒म् । नय॑न्ति । दुः॒ऽइ॒ता । ति॒रः ॥३॥

राजानोवरुणादयएषां स्वकीययजमानानांपुरः पुरस्ताद्दुर्गागन्तुंदुःशकानि शत्रुनगराणि विघ्नन्तिविशेषेणनाशयन्ति तथा द्विषःशत्रूनपिघ्नन्ति तथा दुरितायजमानसम्बन्धीनिदुरितानि तिरोनयन्ति विनाशं प्रापयन्ति ॥ दुर्गा दुःखेनगच्छन्त्यस्मिन्निति दुर्गाणि सुदुरोरधिकरणेडविगमेर्डप्रत्ययः शेश्छन्दसिबहुलमितिशेर्लोपः । पुर कालवाचिनःपूर्वशब्दात्सप्तम्यर्थे पूर्वाधरावराणामिति असिप्रत्ययः तत्सन्नियोगेनपूर्वशब्दस्यपुरादेशश्च प्रत्ययस्वरः । घ्नन्ति हन्तेर्लेटि अदादित्वाच्छपोलुक् गमहनेत्यादिनोपधालोपः होहन्तेरितिघत्वम् अन्वादेशस्योपदेशवचनादाद्युदात्तत्वम् पादादित्वादनिघातः ॥ ३ ॥

३. वरुण आदि राजन्य वैसे मनुष्यों के लिए शत्रुओं का क़िला विनष्ट करते हैं; साथ ही शत्रुओं का भी विनाश करते हैं। अनन्तर वैसे मनुष्यों का पाप-मोचन भी कर डालते हैं।

चतुर्थीमृचमाह—

सुगःपन्थाअनृक्षरआदित्यासऋतंयते। नात्रावखादोअस्तिवः ॥४॥

सुऽगः। पन्थाः। अनृक्षरः। आदित्यासः। ऋतम्। यते। न।
अत्र। अवऽखादः। अस्ति। वः ॥ ४ ॥

हेआदित्यासोऋतंयते यज्ञंगच्छते भवत्सम्बन्धायपन्थामार्गः सुगःसुष्टुगन्तुंशक्यः अनृक्षरः कण्टकरहितश्च अथास्मिन्कर्मणिवोयुष्माकं अवखादः अवमन्तव्यःखादोजुगुप्सितहविर्विशेषोनास्ति तस्मादिहागन्तव्यमित्यर्थः ॥ सुगः सुदुरोरधिकरणेइतिगमेर्डप्रत्ययः। पन्थाः पथिमथोःसर्वनामस्थानेइत्याद्युदात्तत्वम्। अनृक्षरः ऋषीगतौ ऋषन्ति अन्तर्गच्छन्तीत्यृक्षराःकण्टकाः सन्यृषिभ्यांक्सरन्इतिक्सरन्प्रत्ययः कित्वाद्गुणाभावः कलपतेर्वे यास्कस्त्वाह—ऋक्षरःकण्टकऋच्छतेरिति[1]। नविद्यन्तेऋक्षराअस्मिन्नित्यनृक्षरः नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम्। आदित्यासः अदितेः पुत्राआदित्याः दित्यदित्यादित्येत्यादिना ण्यप्रत्ययः आज्जसेरसुक् आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम् पादादित्वादाष्टमिकनिघाताभावः।यते इण्गतौ लटःशतृ अदादित्वाच्छपोलुक् इणोयणितियणादेशः शतुरनुमइतिविभक्तेरुदात्तत्वम्। अवखादः खादृभक्षणे भावेघञ् अवमतःखादोवखादः थाथादिना उत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥ ४ ॥

४. आदित्यगण! तुम्हारे यज्ञ में पहुँचने का मार्ग सुख-गम्य और कण्टक-रहित है। इस यज्ञ में तुम्हारे लिए बुरा खाद्य नहीं तैयार होता।

यंयज्ञंनयथानरआदित्याऋजुनापथा। प्रवःसधीतयेनशत् ॥५॥२२॥

यम्। यज्ञम्। नयथ। नरः। आदित्याः। ऋजुना। पथा।
प्र। वः। सः। धीतये। नशत् ॥ ५ ॥ २२ ॥

हेनरोनेतारआदित्याः यंयज्ञंऋजुनापथा अविकलेनमार्गेणनयथपारंप्रापयथ सयज्ञः वोधीतयेयुष्मत्पानायउपभोगायप्रणशत्प्राप्नोतु ॥ नयथ अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः यद्वृत्तयोगादनिघातः अन्येषामपिदृश्यतइतिसंहितायांदीर्घत्वम्। पथा तृतीयैकवचने भस्यटेर्लोपइतिटिलोपः अनुदात्तस्यचयत्रोदात्तलोपइतिविभक्तेरुदात्तत्वम्। धीतये धेट्पाने आदेचइत्यात्वम् क्तिचि घुमास्थेतीत्वम्। नशत् नशतिर्गत्यर्थः लेटचडागमः इतश्चलोपइतीकारलोपः ॥ ५ ॥

५. नेतृ-स्थानीय आदित्यगण! जिस यज्ञ में तुम सरल मार्ग से आते हो, उस यज्ञ में तुम्हें उपभोग प्राप्त हो।

॥ इतिप्रथमस्यतृतीयेद्वाविंशोवर्गः ॥ २२ ॥

---

[1] नि० ६. ३२.

पञ्चीश्चमाह—

सरत्नंमर्त्योवसुविश्वंतोकमुतत्मना। अच्छागच्छत्यस्तृतः ॥ ६ ॥

सः। रत्नम्। मर्त्यः। वसु। विश्वम्। तोकम्। उत। त्मना।
अच्छ। गच्छति। अस्तृतः ॥ ६ ॥

हेआदित्याः सखादयोभवद्भिरनुगृहीतोमर्त्योमनुष्योयजमानः अस्तृतः केनाप्यहिंसि-तःसन् रत्नंरमणीयं विश्वंवसु सर्वधनं अच्छआभिमुख्येनगच्छतिप्राप्नोति उतअपिच त्म-नात्मनासहतोकमपत्यंगच्छति ॥ त्मना मन्त्रेष्वाङ्यादेरात्मनइतिआकारलोपः । अच्छ निपातस्यचेतिदीर्घत्वम् । अस्तृतः स्तृञ्हिंसायाम् नस्तृतः अस्तृतः अव्ययपूर्वपदप्रकृ-तिस्वरत्वम् ॥ ६ ॥

६. आदित्यगण! वह तुम्हारा अनुगृहीत मनुष्य किसी के द्वारा हिंसित न होकर सारा रमणीय धन सामने ही प्राप्त करता है। साथ ही अपने सदृश अपत्य भी प्राप्त करता है।

कथाराधामसखायःस्तोमंमित्रस्यार्यम्णः। महिप्सरोवरुणस्य ॥ ७ ॥

कथा। राधाम। सखायः। स्तोमम्। मित्रस्य। अर्यम्णः।
महि। प्सरः। वरुणस्य ॥ ७ ॥

हेसखायः ऋत्विग्भूताऋत्विजः मित्रादीनां त्रयाणां महि महत् प्सरोरूपं अवसन्नु-रूपंस्तोमंस्तोत्रं कथाकेनप्रकारेणराधामसाधयामः ॥ कथा थाहेतौचच्छन्दसीतिकिंशब्दा-त्प्रकारवचनेथाल्प्रत्ययः विभक्तिरितिविभक्तिसंज्ञायां किमःकइतिकादेशः प्रत्ययस्वरः । राधाम राधसाधसंसिद्धौ लेटिबहुलंछन्दसीतिविकरणस्यलुक् तिङ्ङतिङइतिनिघातः । स्तो-मं ष्टुञ्स्तुतौ अर्तिस्तुसुहुस्त्यादिनामन् नित्त्वादाद्युदात्तत्वम्। अर्यम्णः षष्ठ्येकवचने अल्लो-पोनइत्यकारलोपेउदात्तनिवृत्तिस्वरेणविभक्तेरुदात्तत्वम्। महि महपूजायां औणादिकइन्प्रत्य-यः। प्सरः प्साभक्षणे प्साविभक्षयतीतिप्सरोरूपम् औणादिकोऽसुन्प्रत्ययः ॥ ७ ॥

७. सखा लोग! मित्र, अर्यमा और वरुण के महत्त्व के अनुकूल स्तोत्र किस तरह हम साधित करेंगे?

मावोघ्नन्तंमाशपन्तंप्रतिवोचेदेवयन्तम्। सुम्नैरिद्वआविवासे ॥ ८ ॥

मा। वः। घ्नन्तम्। मा। शपन्तम्। प्रति। वोचे। देवऽयन्तम्।
सुम्नैः। इत्। वः। आ। विवासे ॥ ८ ॥

हेमित्रादयोदेवाः देवयन्तं देवान्कामयमानंयजमानं यःशत्रुर्हन्ति घ्नन्तंतादृशंशत्रुंवोयुष्म-भ्यंमाप्रतिवोचे दुरुक्तकथनभीत्याअहंनकथयामि तथा यजमानंयःशत्रुःशपतितमपियपन्तं मामतिवोचेभवद्भिरेवविचार्यशिक्षणीयइत्यर्थः अहंतुमुम्नैरिव धनैरेववोयुष्मानाविवासे सर्वतःप-रिचरामि॥ घ्नन्तं हन्तीतिघ्नन् गमहनेत्यादिनाउपधालोपः होहन्तेर्ञ्णिकुत्वे प्रत्ययस्वरः । शपन्तं शपआक्रोशे अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वेधातुस्वरः । वोचे ब्रूञ्व्यक्तायांवाचि माङि लुङि इटि ब्रुवोवचिरितिवचिः अस्यतिवक्तीत्यादिनाच्लेरङादेशः वचउमित्युमागमः नमाङ्योगे इत्यडभावः । देवयन्तं सुपआत्मनःक्यच् नच्छन्दस्यपुत्रस्येतिईत्वप्रतिषेधः । सुम्नैः म्राआभ्यासे सुम्नुमायतेअभ्यस्यतइतिसुम्नम् आतश्चोपसर्गेइतिकप्रत्ययः आतोलोपइटिचेत्याकारलोपः । विवासे विवासतिःपरिचरणकर्मा ॥ ८ ॥

८. देवगण ! देवाभिलाषी यजमान का जो हनन करता है और जो कटु वचन बोलता है, उसके विरुद्ध तुम्हारे पास अभियोग नहीं उपस्थित करता। मैं धन से तुम्हें तृप्त करता हूँ।

नवमीमृचमाह—

चतुरश्चिद्ददमानाद्बिभीयादानिधातोः । नदुरुक्तायस्पृहयेत् ॥ ९ ॥ २३ ॥

चतुरः । चित् । ददमानात् । बिभीयात् । आ । निऽधातोः ।
न । दुःऽउक्ताय । स्पृहयेत् ॥ ९ ॥ २३ ॥

घ्नन्तंशपन्तंचमाप्रतिवोचइतियदुक्तंतत्रोपपत्तिरुच्यते दुरुक्तायनस्पृहयेत् दुष्टंवाक्यंनका-मयेत किन्तु दुरुक्ताद्बिभीयात् यत्रावशिष्टोमन्त्रभागःसर्वोपिदृष्टान्तः—चिदित्युपमार्थेवर्तते अक्ष-द्यूतंकुर्वतोरुभयोर्मध्येयःपुमान्चतुरः चतुःसंख्याकान्कपर्दकानददमानात् ददतोहस्तेधारयतः पु-रुषादानिधातोःकपर्दकनिपातपर्यन्तोबिभीयात् अस्यजयोभविष्यतिनभविष्यतीतिअन्योभीतिं माप्नुयात् अत्रयथाभयं तथादुरुक्ताद्भेतव्यमितिधर्मरहस्यम् । तस्मादहंघ्नन्तंशपन्तं माप्रतिवो-चेइत्यभिप्रायः अत्रनिरुक्तम्—चतुरोक्षान्धारयतइतितद्यथाकितवाद्बिभीयादेवमेवदुरुक्ताद्बिभी-यान्नदुरुक्तायस्पृहयेदिति[1] ॥ चतुरः चतुरःशसीतिविभक्तेःपूर्वस्योदात्तत्वम् । ददमानात् दद-दाने अत्रधारणार्थः शपःपित्त्वादनुदात्तत्वम् अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वेनशानजनुदात्तः धातुस्वरएवशिष्यते । बिभीयात् ञिभीभये लिङि जुहोत्यादित्वाच्छपःश्लुः यासुटउदात्तत्वम् पा-दादित्वान्निघाताभावः । निधातोः निपूर्वाद्दधातेः सितनिगमीत्यादिनाभावेतुन्प्रत्ययः व्यत्यये-नाद्युदात्तत्वम् तादौचेतिगतिस्वरोनभवति अतावितिपर्युदस्तत्वात् । दुरुक्ताय स्पृहेरीप्सितः

---

1 नि० ११. २२. । 2 नि० ३. १६. ।

सिसम्प्रदानसंज्ञायांचतुर्थीसम्प्रदानेइतिचतुर्थी। स्पृहयेत् स्पृहईप्सायां चुरादिरदन्तः अतोलोप-स्यस्थानिवद्भावाल्लघूपधगुणाभावः ॥ ९ ॥

९. अक्ष, द्यूत या जूए के खेल में जो मनुष्य चार कौड़ियाँ अपने हाथों में रखता है, उस मनुष्य से तब तक लोग डरते हैं, जब तक वह कौड़ियों को नहीं फेंक लेता है; उसी प्रकार यजमान दूसरे की निन्दा नहीं करना चाहता है—डरा करता है।

संपूषन्निति दशर्चं सप्तमं सूक्तम् काण्वं गायत्रं पूषदेवताकम् संपूषन्दश पौष्णमित्यनुक्रान्तम्। स्मार्ते महान्तमध्वानमेष्यन्निदं सूक्तं जपेत्—संपूषन्नध्वन इति महान्तमध्वानमेष्यन्नतिभयं वेति सूत्रितत्वात्। तज्जपेदित्यनुवर्तते।

तत्र प्रथमामृचमाह—

संपूषन्नध्वनस्तिर व्यंहो विमुचो नपात्। सक्ष्वा देव प्रणस्पुरः ॥ १ ॥

सम्। पूषन्। अध्वनः। तिर। वि। अंहः। विऽमुचः। नपात्।
सक्ष्व। देव। प्र। नः। पुरः ॥ १ ॥

हे पूषन् जगत्पोषक पृथिव्यभिमानिदेव अध्वनो मार्गान् संतिर अस्मानभीष्टस्थानं सम्यक्प्रापय अंहो विघ्नहेतुं पाप्मानं वितिर विनाशय पूषा विशेष्यते विमुचो नपात् जलविमोचनहेतोर्मेघस्य पुत्र नपादिति पुत्रनाम नपात्प्रजा इति तन्नामसु पाठात् श्रुत्यन्तरे—अद्भ्यः पृथिवीति जलाद्भूम्युत्पत्तिः श्रूयते। तथान्यत्राप्युदकसारत्वं पृथिव्याः श्रूयते—यदपां सार आसीत्तत्समहन्यत सा पृथिव्यभवदिति। मेघस्य जलधारित्वादुदकपुत्र एव मेघपुत्रो भवति नच पृथिव्या मेघपुत्रत्वे पूष्णः किमायातमिति वाच्यम्, पृथिव्या एव पूषत्वात्, तथा श्रुत्यन्तरे कस्यचिन्मन्त्रस्य ब्राह्मणमेवमाम्नायते—पूषाध्वनः पात्वित्याहेयं वै पूषेति। तन्निर्वचनं चान्यत्रैवमाम्नायते—इयं वै पूषेयं हीदं सर्वं पुष्यति यदिदं किञ्चेति। हे देव पूषन् नः पुरः अस्माकं पुरतः प्रसक्ष्व प्रसक्तो भव पुरतो गच्छेत्यर्थः ॥ विमुचोनपात् उदकं विमुञ्चतीति विमुङ् मेघः क्विप्चेति क्विप् नपातयति कुलमिति निपात् पुत्रः नञ्पूर्वात्पातयतेः क्विप् नभ्राण्नपादित्यादिना नञः प्रकृतिभावः सुबामन्त्रिते इति पराङ्गवद्भावात् षष्ठ्यामन्त्रितसमुदायस्याष्टमिकं सर्वानुदात्तत्वम्। सक्ष सचसेवने अनुदात्तेत्त्वादात्मनेपदम् लोटि बहुलं छन्दसीति शपो लुक् तास्यनुदात्तेदिति लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः। प्रणः उपसर्गाद्बहुलमिति नसो णत्वम्। पुरः उक्तम् ॥ १ ॥

१. हे पूषन्! मार्ग के पार लगा दो। विघ्न के कारण पाप का विनाश करो। हे मेघ-पुत्र देव! हमारे आगे जाओ।

---

१ तै० आ० प्रथमप्रपाठके। २ तै० सं. ६. १. ४.।

द्वितीयामृचमाह—

योनः॑पूषन्न॒घोवृकौ॑दु॒ःशेव॑आ॒दिदे॑शति । अप॑स्म॒तंप॒थोज॑हि ॥ २ ॥

यः । नः॒ । पू॒ष॒न् । अ॒घः । वृकः॑ । दु॒ःऽशेवः॑ । आ॒ऽदिदे॑शति ।
अप॑ । स्म॒ । तम् । प॒थः । ज॒हि॒ ॥ २ ॥

हेपूषन् यःप्रतिपक्षीनोस्मानादिदेशति अनेनमार्गेणनगन्तव्यंइत्येवमाज्ञापयति कीदृशः अघः आहन्ता वृकः अस्मदीयस्यधनस्यादाताअपहर्तेत्यर्थः दुःशेवः सेवितुंदुःशकः दुष्टसुखोवा तंतादृशंप्रतिपक्षिणंपथोमार्गात् अपजहिस्मअवश्यमपाकुरु ॥ वृकः वृकवृकआदाने पर्कंवदति वृकः इगुपधलक्षणःकः वृषादित्वादाद्युदात्तत्वम् । दुःशेवः दुष्टंशेवंयस्यासौदुःशेवः परादिश्छन्दसिबहुलमितिउत्तरपदाद्युदात्तत्वम् यद्वा दुःखेनसेव्यतइतिदुःशेवः वर्णव्यत्ययेनसकारस्यशकारः ईषद्दुःसुष्विति खल् लित्स्वरेणप्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । आदिदेशति दिशअतिसर्जने लेटयडागमः बहुलंछन्दसीतिशपःश्लुः बहुलंछन्दसीतिवक्तव्यमितिवचनाभ्यास्तस्याचीतिलघूपधगुणप्रतिषेधाभावः । पथः उदात्तनिवृत्तिस्वरेणविभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ २ ॥

२. पूषन् ! यदि कोई आक्रामक, अपहर्त्ता और दुष्ट हमें उलटा मार्ग दिखा दे, तो उसे उचित मार्ग से दूर हटा दो।

अप॒त्यंप॑रिप॒न्थिनं॑मुषी॒वाणं॑हुर॒श्चित॑म् । दू॒रमधि॑स्रु॒तेर॑ज ॥ ३ ॥

अप॑ । त्यम् । प॒रि॒ऽप॒न्थिन॑म् । मु॒षी॒वाण॑म् । हु॒रः॒ऽचित॑म् । दू॒रम् ।
अधि॑ । स्रु॒तेः । अ॒ज॒ ॥ ३ ॥

त्यंतादृशंपूर्वोक्तगुणयुक्तंस्रुतेर्मार्गादधिदूरंअत्यन्तदूरदेशंप्रति अपाज अपगमय कीदृशंपरिपन्थिनंमार्गप्रतिबन्धकं मुषीवाणं तस्कररूपम् मुषीवाइतितस्करनाम मुषीवान् वनिर्गुश्चेइतितन्नामसुपाठात् हुरश्चितंकौटिल्यानांसञ्चेतारम् ॥ परिपन्थिनं छन्दसिपरिपन्थिपरिपरिणौपर्यवस्थातरिइतिपाशवभिधेयेइनिप्रत्ययान्तोनिपातितः । मुषीवाणं मुषस्तेये मोषणंमुषिः औणादिकोभावेकिप्रत्ययः मुषिंवनति सम्भजतइतिमुषीवा वनषणसंभक्तौ अन्येभ्योपिदृश्यन्तइतिविच्प्रत्ययः सर्वनामस्थानेचासंबुद्धाविति दीर्घः अन्येषामपिदृश्यतइतिपूर्वपदस्यदीर्घत्वम् । हुरश्चितं हुर्छाकौटिल्ये सम्पदादिलक्षणोभावेकिप् राल्लोपइतिछकारलोपः हुरश्चिनोतीतिहुरश्चित् चिनोतेः क्विपि तुगागमः तत्पुरुषेकृतिबहुलमित्यलुक् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । स्रुतेः स्रुगतौ क्तिच्क्तौचसंज्ञायामितिक्तिच् चितइत्यन्तोदात्तत्वम् । अज अजगतिक्षेपणयोः ॥ ३ ॥

३. उस मार्ग-प्रतिबन्धक, चोर और कपटी को मार्ग से दूर भगा दो।

---

१ मलिम्लुचइतिपाठान्तरम्.

चतुर्थीमृचमाह—

त्वंतस्यद्वयाविनोऽघशंसस्यकस्यचित् । पदाभितिष्ठतपुषिम् ॥ ४ ॥

त्वम् । तस्य । द्वयाविनः । अघऽशंसस्य । कस्य । चित् ।
पदा । अभि । तिष्ठ । तपुषिम् ॥ ४ ॥

हेपूषन् त्वंतस्यचौरस्यतपुषिंपरसन्तापकंदेहंपदाभितिष्ठभवदीयेनपादेनाक्रम्यतिष्ठ कीदृशस्य द्वयाविनः प्रत्यक्षापहारःपरोक्षापहारश्चेतिद्वयंतद्युक्तस्य अघशंसस्यअस्मास्वघमनिष्टंशंसतः अघशंसइतितस्करनाम मलिम्लुचःअघशंसः इतितन्नामसुपाठात् कस्यचित्अनिर्दिष्टविशेषस्यकस्यापि ॥ द्वयाविनः द्वयमस्यास्तीतिद्वयावी बहुलंछन्दसीतिविमत्वर्थीयोविनिः अन्येषामपिदृश्यतइतिदीर्घत्वम् । अघशंसस्य अघेपापेशंसोभिलाषोयस्यसोयमघशंसः बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । तपुषिं तापयत्यनेनान्यमितितपुषिः औणादिकउषिन्प्रत्ययः बहुलवचनादिकारस्यनेत्संज्ञा नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् ॥ ४ ॥

४. जो कोई प्रत्यक्ष या परोक्ष—दोनों प्रकार से हरण करता और अनिष्ट-साधन करता है; हे देव! उसकी पर-पीड़क देह को अपने पैरों से रौंद डालो।

आतत्तेदस्रमन्तुमःपूषन्नवोवृणीमहे । येनपितॄनचोदयः ॥ ५ ॥ २४ ॥

आ । तत् । ते । दस्र । मन्तुऽमः । पूषन् । अवः । वृणीमहे ।
येन । पितॄन् । अचोदयः ॥ ५ ॥ २४ ॥

हेमन्तुमः ज्ञानवन्दस्रदर्शनीय यद्वा वैरिणामुपक्षयकारिन्पूषन् तेत्वदीयंतदवः तादृशंरक्षणं आवृणीमहे सर्वतःप्रार्थयामहे येनरक्षणेनपितॄनङ्गिरःप्रभृतीन्पितृदेहानचोदयः प्रेरितवानसि तद्रक्षणमितिपूर्वत्रान्वयः ॥दस्र दसिदंसनदर्शनयोः स्फायितञ्चीत्यादिनारक्प्रत्ययः आगमानुशासनस्यानित्यत्वान्नुमभावः यद्वा दसुउपक्षयेइत्यस्मादन्तर्भावितण्यर्थात्पूर्ववद्रक् । मन्तुमः मनज्ञाने कमिमनिजनीत्यादिनाभावेतुप्रत्ययः मन्तुर्ज्ञानमस्यास्तीतिमन्तुमान् सम्बुद्धौमतुवसोरुरितिरुत्वम् । अचोदयः चुदसञ्चोदने चौरादिकः ॥ ५ ॥

५. अरि-मर्दन और ज्ञानी-पूषन्! तुमने जिस रक्षा-शक्ति से पितरों को उत्साहित किया था, तुम्हारी उसी रक्षा-शक्ति के लिए हम प्रार्थना करते हैं।

षष्ठीमृचमाह—

अधानोविश्वसौभगहिरण्यवाशीमत्तम । धनानिसुषणाकृधि ॥ ६ ॥

अध । नः । विश्वऽसौभग । हिरण्यवाशीमत्ऽतम । धनानि ।
सुऽसना । कृधि ॥ ६ ॥

हेविश्वसौभगकृत्स्नधनयुक्त यद्वा कृत्स्नसौभाग्ययुक्तहिरण्यवाशीमत्तमअतिशयेनसुवर्णमयायुधवन्पूषन् अथ पूर्वोक्तास्मदीयप्रार्थनानन्तरंनोस्माकंधनानिसुवर्णमणिमुक्तादीनिसुषणा सुष्ठुदानयुक्तानिकृधिकुरु ॥ अध अधशब्देधत्वंछान्दसं निपातस्यचेतिसंहितायांदीर्घत्वम् । विश्वसौभग सुभगान्मन्त्रइत्युद्गात्रादिषुपाठात् भावेअञ् हृद्भगसिन्ध्वन्तेपूर्वपदस्यचेतिउत्तरपदवृद्धौप्राप्तायांसत्यां सर्वविधीनांछन्दसिविकल्पितत्वात् उत्तरपदवृद्धिर्नभवतीतिवृत्तावुक्तम् विश्वानिसौभगानियस्यासौविश्वसौभगः आमन्त्रितनिघातः । हिरण्यवाशीमत्तम हिरण्मयीवाशी यदेषामस्तीतिहिरण्यवाशीमन्तः अतिशयेनहिरण्यवाशीमान् हिरण्यवाशीमत्तमः आमन्त्रितनिघातः । सुषणा वनषणसम्भक्तौ सुष्ठुसनेनसम्भजन्यवइतिसुषणानि ईषद्दुःसुषुचेतिखल् शेश्छन्दसीतिशेर्लोपः लितीतिप्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । कृधि डुकृञ्करणे श्रुशृणुपृकृवृभ्यश्छन्दसीतिहेर्धिरादेशः बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यलुक् ॥ ६ ॥

६. सर्व-सम्पत्शाली और विविध-स्वर्णास्त्र-संयुक्त पूषन्! हमारी प्रार्थना के अनन्तर हमारे निमित्त धन-समूह दान में परिणत करो।

अतिनःसश्चतोनयसुगानःसुपथाकृणु । पूषन्निहक्रतुंविदः ॥ ७ ॥

अति । नः । सश्चतः । नय । सुऽगा । नः । सुऽपथा । कृणु ।
पूषन् । इह । क्रतुम् । विदः ॥ ७ ॥

सश्चतः अस्मद्बाधनायप्राप्नुवतः शत्रून्नोतिअस्मानतिक्रम्यनयअन्यत्रप्रापय नोस्मान् सुगासुखेनगन्तुंशक्येनसुपथाशोभनमार्गेणकृणुगन्तृन्कुरु हेपूषन्इहाध्वनिक्रतुंप्रज्ञानंअस्मद्रक्षणरूपंविदोजानीहि ॥ सश्चतः सश्च गतौ इत्यत्रसश्चिमप्येकेपठन्तीतिधातुवृत्तावुक्तम् अस्माल्लटःशतृ बहुलंछन्दसीतिशपोलुक्प्रत्ययस्वरेणशतुरुदात्तत्वम् शतुरनुमइति विभक्त्युदात्ताभावश्छान्दसः । सुगा सुष्ठुगच्छन्त्यत्रेतिसुगः सुदुरोरधिकरणेइतिगमेर्डप्रत्ययः सुपांसुलुगितिद्वितीयायाआकारः । सुपथा शोभनेनपथा नपूजनादितिसमासान्तप्रतिषेधः परादिश्छन्दसिबहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् कृत्वादयश्चेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वंनभवतिअबहुव्रीहित्वात् तत्रहि बहुव्रीहावित्यनुवर्तते । कृणु कृविहिंसाकरणयोः धिन्विकृण्व्योरचेत्युप्रत्ययः उतश्चप्रत्ययादितिहेर्लुक् । विदः विदज्ञाने लेट्यडागमः इतश्चलोपः इतिइकारलोपः ॥ ७ ॥

७. बाधक शत्रुओं का अतिक्रम करके हमें ले जाओ। सुख-गम्य और सुन्दर मार्ग से हमें ले जाओ। पूषन्! तुम इस मार्ग में हमारी रक्षा का उपाय करो।

अष्टमीमृचमाह–

अ॒भि सू॒यव॑सं नय॒ न न॑वज्वा॒रो अध्व॑ने । पूष॑न्नि॒ह क्रतुं॑ विदः ॥ ८ ॥

अ॒भि । सु॒ऽयव॑सम् । न॒य॒ । न । न॒व॒ऽज्वा॒रः । अध्व॑ने । पूष॑न् ।
इ॒ह । क्रतु॑म् । वि॒दः ॥ ८ ॥

हेपूषन् सूयवसंशोभनतृणोपलक्षितंसर्वौषधियुक्तंदेशमभिनयअस्मानभितःप्रापय अध्व-नेमार्गाय नवज्वारोनूतनःसन्तापोनभवत्वितिशेषः मार्गेगच्छतामस्माकमिदानींतनःक्लेशःकोपि माभूदित्यर्थः गतार्थमन्यत् ॥ सूयवसं शोभनंयवसंयस्मिन्देशेससूयवसोदेशः निपातस्यचे-तिपूर्वपदस्यदीर्घत्वम् परादिश्छन्दसिबहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् क्रत्वादिर्वाद्रष्टव्यः । नवज्वा-रः ज्वररोगेभावेघञ् नवश्चासौज्वारोनवज्वारः थाथादिनोत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥ ८ ॥

८. सुन्दर और तृण-युक्त देश में हमें ले जाओ। रास्ते में नया सन्ताप न होने पावे। पूषन्! तुम इस मार्ग में हमारी रक्षा का उपाय करो।

श॒ग्धि पू॒र्धि प्र यं॑सि च शिशी॒हि प्रास्यु॒दर॑म् । पूष॑न्नि॒ह क्रतुं॑ विदः ॥ ९ ॥

श॒ग्धि । पू॒र्धि । प्र । यं॒सि॒ । च॒ । शि॒शी॒हि । प्रासि॑ । उ॒दर॑म् ।
पूष॑न् । इ॒ह । क्रतु॑म् । वि॒दः ॥ ९ ॥

हेपूषन् शग्धिअस्माननुग्रहीतुंशक्तोभव पूर्धिअस्मद्गृहंधनेनपूरय किञ्च प्रयंसिअन्य-दप्यपेक्षितंवस्तुप्रयच्छ शिशीहिअस्मान्सर्वेषुमध्येतीक्ष्णीकुरु तेजस्विनःकुर्वित्यर्थः उदरमस्म-दीयंप्रासिभृष्टाचेनसोमरसेनवापूरय अन्यत्पूर्ववत् ॥ शग्धि शक्लृशक्तौ लोटोहिः बहुलंछन्दसी-तिविकरणस्यलुक् हुझल्भ्योहेर्धिरितिहेर्धिरादेशः हेरपित्त्वात्प्रत्ययस्वरेणोदात्तत्वम् । पूर्धि पृ-पालनपूरणयोः श्रुशृणुपृकृवृभ्यश्छन्दसीतिहेर्धिरादेशः पूर्ववद्विकरणस्यलुक् उदोष्ठ्यपूर्व-स्येत्युत्वम् हलिचेतिदीर्घः तिङःपरत्वान्निघाताभावः । यंसि यमउपरमे लोडर्थेलट्पूर्ववद्विकर-णस्यलुक् निघातः । शिशीहि शोतनूकरणे लोटिबहुलंछन्दसीत्यभ्यासस्येत्वम् ईहल्यघोरितीत्वम् प्रत्ययस्वरः । प्रासि प्रापूरणे अदादित्वाच्छपोलुक् सिपःपित्त्वादनुदात्तत्वेधातुस्वरः ॥ ९ ॥

९. हमारे ऊपर अनुग्रह करो। हमारा घर धन-धान्य से पूर्ण करो। अन्य अभीष्ट वस्तु भी हमें दान करो। हमें उग्र-तेजा करो। हमारी उदर-पूर्ति करो। पूषन्! तुम इस मार्ग से हमारी रक्षा का उपाय करो।

न पू॒षणं॑ मेथामसि सू॒क्तैर॒भि गृ॑णीमसि । वसू॑नि द॒स्ममी॑महे ॥ १० ॥ २५ ॥

न । पूषणम् । मेथामसि । सुऽउक्तैः । अभि । गृणीमसि । वसूनि । दस्मम् । ईमहे ॥ १० ॥ २५ ॥

पूषणंवयंनमेथामसिवयंनतुनिन्दामः किन्तुसूक्तैर्वेदगतैरभिगृणीमसि सर्वतस्तुमः दस्मं दर्शनीयंपूषणंप्रतिवसूनिधनानिईमहेयाचामहे॥ मेथामसि मेथृमेधाहिंसनयोः लटि इदन्तोमसि-रितिमसइकारागमः। सूक्तैः सुष्ठुस्तुवन्तेदेवताःप्रकाशयन्तीतिसूक्तानि किचकौचसंज्ञायामितिक-र्तरिक्तः वचिस्वपीत्यादिनासम्प्रसारणम् थाथादिस्वरः यद्वा कर्मणिनिष्ठा सूपमानात्क्तइ-त्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम्। गृणीमसि गृशब्दे प्वादीनांह्रस्वइतिह्रस्वत्वम् इदन्तोमसिः। दस्म इ-षियुधीन्धिदसिश्याधूसूभ्योमगितिमक्प्रत्ययः॥ १० ॥

१०. हम पूषा की निन्दा नहीं कर सकते; उनकी स्तुति करते हैं। हम दर्शनीय पूषा के पास धन की याचना करते हैं।

॥ इतिप्रथमस्यतृतीयेपञ्चविंशोवर्गः॥ २५ ॥

कद्रुद्रायेतिनवर्चमष्टमंसूक्तम् अत्रानुक्रम्यते—कद्रुद्रायनवरौद्रंतृतीयामैत्रावरुणीचान्त्य-स्तृचःसौम्योन्त्यानुष्टुबिति । घोरपुत्रःकण्वऋषिः गायत्रीछन्दःपास्त्येत्यानुष्टुप् रुद्रो-देवता यथानोमित्रइत्येषामित्रावरुणदेवताकाच अस्मेसोमेत्यादिरन्त्यतृचस्तुसौम्यएव सर्वेपुरु-द्रदेवताकेपुकर्मसुअनेनसूक्तेनदिगुपस्थानंकर्तव्यम् तथाचसूत्रितम्—कद्रुद्रायेमारुद्रायावेपित-रिमारुद्रायस्थिरधन्वनेइतिसर्वरुद्रयज्ञेषुदिशामुपस्थानमिति ।

तत्रप्रथमामृचमाह—

कद्रुद्रायप्रचेतसेमीळ्हुष्टमायतव्यसे । वोचेमशन्तमंहृदे ॥ १ ॥

कत् । रुद्राय । प्रऽचेतसे । मीळ्हुःऽतमाय । तव्यसे । वोचेम । शम्ऽतमम् । हृदे ॥ १ ॥

कत्कदारुद्रायएतन्नामकाय देवायशंतमंअतिशयेनसुखकरंस्तोत्रंवोचेमपठेम कीदृशा-यप्रचेतसे प्रकृष्टज्ञानयुक्तायमीळ्हुष्टमायसेक्तृतमायअभीष्टकामवर्षितेत्यर्थः तव्यसेअतिशये-नप्रवृद्धायहृदेअस्मदीयहृन्निष्ठाय॥कत् कदाअन्त्यलोपश्छान्दसः। रुद्राय रोदयतिसर्वमन्तकाले इतिरुद्रः रोदेर्णिलुक्चेतिरक्प्रत्ययः। प्रचेतसे चितीसंज्ञाने प्रकृष्टंचेततीतिप्रचेताः गतिकारक-योरपिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वंचेत्यसुन्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वंच। मीळ्हुष्टमाय अतिशयेनमीढ्वान्मीळ्हुष्टमः दाश्वान्साह्वान्मीढ्वांश्चेतिक्वसुप्रत्ययान्तोनिपातितः तमपिअयस्मयादित्वेनभत्वाद्वसोःसम्प्रसा-रणमितिसम्प्रसारणम् शासिवसिघसीनांचेतिषत्वम्। तव्यसे तवतिर्वृद्ध्यर्थःसौत्रोधातुः अ-

सिष्ठायेनतविवातवीयान् तुम्छन्दसीतीयसुन्प्रत्ययः तुरिष्ठेमेयःस्विति तृलोपः ईयसुनईकारलोप-श्छान्दसः लित्वादाद्युदात्तत्वम्। वोचेम वचपरिभाषणे लिङ्याशिष्यङ् वचउमित्युमागमः शाङ्ग-रः स्वरेणएकारउदात्तः। हृदे पद्दन्नित्यादिनाहृदयशब्दस्यहृदादेशः ऊडिदमित्यादिनाविभक्ते-रुदात्तत्वम्॥ १॥

१. उत्कृष्ट ज्ञान से युक्त, अभीष्ट-वर्षी और अत्यन्त महान् रुद्र हमारे हृदय में अवस्थान करते हैं। कब हम उनको लक्ष्य करके सुखकर पाठ करेंगे ?

यथा॑नो॒अदि॑तिः॒कर॒त्पश्वे॒नृभ्यो॒यथा॒गवे॑। यथा॑तो॒काय॑रु॒द्रिय॑म् ॥२॥

यथा॑। नः॒। अदि॑तिः। कर॑त्। पश्वे॑। नृऽभ्यः॑। यथा॑। गवे॑।

यथा॑। तो॒काय॑। रु॒द्रिय॑म् ॥ २ ॥

अदितिर्भूमिर्नोस्माकं रुद्रियंरुद्रसम्बन्धिभेषजं यथायेनप्रकारेणसिध्यति करत् त-थाकरोतु किञ्च यथायेनप्रकारेणपश्वे अस्मदीयाश्वमहिषादिपशवेनृभ्योऽस्मदीयपुरुषे-भ्यः विशेषेणगवेगोजातयेहितं रुद्रियं सिध्यति तथाकरोतु किञ्च तोकायास्मदीयपुत्राय रुद्रियं यथासिध्यति तथाकरोतु भेषजस्यरुद्रसम्बन्धित्वंमन्त्रान्तरेसमाम्नातम्—यातेरुद्र-शिवातनूःशिवाविश्वाहभेषजी। शिवारुद्रस्यभेषजीति। गवादिविषयभेषजंचान्यत्रसमा-म्नातम्—भेषजंगवेश्वायपुरुषायभेषजमथोअस्मभ्यंभेषजंसुभेषजमिति॥ करत् डुकृञ्करणे लङि व्यत्ययेनशप् यद्वा लेट्यडागमः इतश्चलोपइतीकारलोपः यद्वा लुङि कृमृदृरुहिभ्यश्छन्द-सीतिच्लेरङादेशः ऋदृशोऽङिगुणइतिगुणः आद्यपोःपक्षयोः प्रत्ययस्यपित्वादनुदात्तत्वेधातु-स्वरः तृतीयेतुव्यत्ययेन यद्वृत्तयोगादनिघातः। पक्षे संज्ञापूर्वकस्यविधेरनित्यत्वात् घेर्ङिती-तिगुणाभावः यणादेशः। नृभ्यः नृचान्यतरस्यामितिविभक्त्युदात्तत्वाभावः। गवे सावे-काचइतिप्राप्तस्यविभक्त्युदात्तस्यनगोश्वन्साववर्णेतिप्रतिषेधः। रुद्रियं रुद्रशब्दात्तस्येदमि-त्यर्थेघप्रत्ययः॥ २॥

२. जैसे व जिस प्रकार भूमि-देवता हमारे लिए, पशु के लिए, मनुष्य के लिए, गायों के लिए और हमारे अपत्य के लिए रुद्र-सम्बन्धी औषध प्रदान करें।

तृतीयामृचमाह—

यथा॑नो॒मि॒त्रो॒वरु॑णो॒यथा॑रु॒द्रश्चिके॑तति। यथा॒विश्वे॑स॒जोष॑सः ॥ ३॥

यथा॑। नः॒। मि॒त्रः। वरु॑णः। यथा॑। रु॒द्रः। चिके॑तति। यथा॑। विश्वे॑। स॒ऽजोष॑सः॥ ३॥

१ तै० सं. ४. ५. १०. ।   २ तै० सं. १. ८. ६. ।

मित्रोवरुणश्चनोस्मान्यथायेनप्रकारेणचिकेतति अनुग्राह्यत्वेनजानाति रुद्रोपिय-थाचिकेतति सजोषसः समानप्रीतयः विश्वेसर्वेदेवायथाचिकेतन्तित्तथाप्रयत्तिविशेषः य-द्वा यथाशब्दोपेतमपदद्वयस्य तथाकदायोचेमेत्तिपूर्वेणान्वयः ॥ चिकेतति कितज्ञाने लेट्य-डागमः नाभ्यस्तस्येतिगुणनिषेधोनभवति बहुलंछन्दसीतिविकल्प्यमितिवचनात् सार्वधातुक-त्वाच्चाभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम् । सजोषसः जुषीप्रीतिसेवनयोः समानंजुषन्तीतिस-जोषसः समानस्यछन्दसीतिसभावः असुनोनित्त्वादुत्तरपदस्याद्युदात्तत्वम् तदेवकृदुत्तरपद-प्रकृतिस्वरत्वेनशिष्यते ॥ ३ ॥

३. मित्र, वरुण, रुद्र और समान-प्रीतियुक्त सब देवता हमारे ऊपर अनुग्रह करें।

गा॒थप॑तिंमे॒धप॑तिंरु॒द्रंजला॑षभेषजम् । तच्छं॒योःसु॒म्नमी॑महे ॥४ ॥

गा॒थऽप॑तिम् । मे॒धऽप॑तिम् । रु॒द्रम् । जला॑षऽभेषजम् । तत् ।

शं॒ऽयोः । सु॒म्नम् । ई॒म॒हे॒ ॥ ४ ॥

रुद्रमभिलक्ष्यवयंशंयोः बृहस्पतिपुत्रस्यसम्बन्धितत्सुखंसर्वप्राप्योहितंसुम्नंसुखमीम-हेयाचामहे कीदृशंरुद्रं गाथपतिंस्तुतिपालकंमेधपतिं यज्ञपालकं जलाषभेषजंसुखरूपौषधोपेतं यद्वा उदकरूपौषधोपेतं उदकंहिरुद्रनामाभिमन्त्रितंसदौषधंभवति ॥ गाथपतिं गायेतिवाङ्नाम गाथागणइतितन्नामसुपठितत्वात् वाग्रूपायाःस्तुतेःपतिर्गाथपतिः कैगैशब्दे आदेचउपदेशेऽशितीत्यात्वम् उषिकुषिगार्तिभ्यस्थन्नितिथन्प्रत्ययः नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् ङ्यापोःसंज्ञाछन्दसोर्बहुलमि-तिपूर्वपदस्यह्रस्वत्वम् पत्यावैश्वर्येइतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरेप्राप्ते भक्ष्यादीनांछन्दस्युपसंख्यानमिति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । मेधपतिं पूर्ववत् । जलाषभेषजम् जनीप्रादुर्भावे जायन्तइतिजाः अन्येभ्योपिदृ-श्यतइतिडशिमहणात्केवलादपिडप्रत्ययः । लाषः लषकान्तौ कान्तिरभिलाषः भावेघञ् जानां लाषोयस्मिन्तज्जलाषंसुखं जलाषरूपंभेषजंयस्मिन्रुद्रेसजलाषभेषजः बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्व-रत्वम् । शंयोः कंशंभ्यामितिमत्वर्थीयोयुस्प्रत्ययः सितिचेतिपदसंज्ञायांअनुस्वारपरसवर्णौ प्रत्ययस्वरः ॥ ४ ॥

४. रुद्र स्तुति-रक्षक, यज्ञ-पालक और उदक-रूप औषध से युक्त हैं। उनके पास हम बृहस्पति-पुत्र शंयु की तरह सुख की याचना करते हैं।

पञ्चमीमृचमाह—

यः॒शु॒क्रइ॑व॒सूर्यो॒हिर॑ण्यमिव॒रोच॑ते । श्रेष्ठो॑दे॒वानां॒वसुः॑ ॥ ५ ॥ २६ ॥

यः । शु॒क्रःऽइ॑व । सूर्यः॑ । हिर॑ण्यम्ऽइव । रोच॑ते । श्रेष्ठः॑ ।

दे॒वाना॑म् । वसुः॑ ॥ ५ ॥ २६ ॥

योरुद्रः सूर्यइवशुक्रः सूर्यइवदीप्तिमान्‌हिरण्यमिवरोचते यथासर्वेषांप्राणिनांहिरण्यंमीतिकरंभवति तथारुद्रोपि सचदेवानांसर्वेषांमध्येश्रेष्ठः वसुः निवासहेतुश्च ॥ रोचते रुचदीप्तावभिप्रीत्यांच अनुपदेशात्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः। श्रेष्ठः प्रशस्यतरः प्रशस्यशब्दादिष्ठनिप्रशस्यस्यश्रइतिश्रादेशः नित्त्वादाद्युदात्तत्वम्। वसुः वासयतिसर्वमितिवसुः वसनिवासे अन्तर्भावितण्यर्थात्‌ शृस्वृस्निहीत्यादिनाउप्रत्ययः निदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वम् ॥ ५ ॥

५. जो रुद्र सूर्य की तरह दीप्तिमान् और सोने की तरह उज्ज्वल हैं, वे देवों के बीच श्रेष्ठ और अधिवास-कारण हैं।

इतिप्रथमस्यतृतीयेषड्विंशोवर्गः ॥ २६ ॥

आग्निमारुतेशन्नःकरतीतिधाय्या अथयथेतमितिखण्डेसूत्रितम्—वैश्वानरायपृथुपाजसेशन्नःकरत्यर्वतइति।

तामेतांसूक्तेषष्ठीमृचमाह—

शंनः॑कर॒त्यर्व॑ते सु॒गं मे॒षाय॑ मे॒ष्ये॑। नृभ्यो॒ नारि॑भ्यो॒ गवे॑ ॥ ६॥

शम्। नः॒। क॒र॒ति॒। अर्व॑ते। सु॒ऽगम्। मे॒षाय॑। मे॒ष्ये॑। नृऽभ्यः॑। नारि॑ऽभ्यः। गवे॑ ॥ ६ ॥

नोस्माकंसम्बन्धिभ्योर्वदादिभ्यः सुगं सुष्ठुगम्यंसंसुखंकरतिदेवःकरोति अर्वतेअश्वाय अर्वन्शब्दोश्वनाम अर्वावाजीतितन्नामसुपाठात्‌ मेषायमेषजातिपुरुषायमेष्येतज्जातीयस्त्रियै नृभ्यः पुरुषेभ्यः नारिभ्यः स्त्रीभ्यःगवेगोजातये ॥ करति डुकृञ्करणे व्यत्ययेनशप्। अर्वते अर्तिगत्यर्थावीत्यर्थो अन्येभ्योपिदृश्यन्तइतिवनिप् चतुर्थ्येकवचनेअर्वणस्त्रसावनञइतिनकारस्यतृआदेशः वनिप्सुपौपित्त्वादनुदात्तौ धातुस्वरः। मेषाय मिषस्पर्धायां पचाद्यच् देवसेनमेषादयःपचादिषुद्रष्टव्याइतिवचनात्। मेष्यै जातेरस्त्रीविषयादयोपधादितिङीष् प्रत्ययस्वरः चतुर्थ्येकवचनेआगमानुशासनस्यानित्यत्वादआडागमाभावः उदात्तस्वरितयोर्यणःस्वरितोनुदात्तस्येतिस्वरितत्वम् उदात्तयणोहल्पूर्वादितितुनभवति सर्वेविधयश्छन्दसिविकल्प्यन्तइतिवचनात्। नृभ्यः सावेकाचइतिप्राप्तस्यविभक्त्युदात्तत्वस्यनृचान्यतरस्यामितिप्रतिषेधः। नारिभ्यः नृनरयोर्वृद्धिश्चेतिशार्ङ्गरवादिषुपाठात्ङीन्प्रत्ययः नित्त्वादाद्युदात्तः। गवे नगोश्वन्सावर्णेतिविभक्त्युदात्तस्यप्रतिषेधः ॥ ६ ॥

६. हमारे घोड़े, मेष, मेषी, पुरुष, स्त्री और गो-जाति के लिए देवता सुगम्य सुख प्रदान करें।

 अ॒स्मे सो॑म॒ श्रिय॒मधि॒ नि धे॑हि श॒तस्य॑ नृ॒णाम्। महि॒ श्रव॑स्तुविनृ॒म्णम् ॥७॥

अस्मे इति । सोम । श्रियम् । अधि । नि । धेहि । शतस्य ।
नृणाम् । महि । श्रवः । तुविऽनृम्णम् ॥ ७ ॥

हेसोमदेव नृणांपुरुषाणां शतस्यपर्याप्तांश्रियंअस्मेअस्मासुअधिनिधेहिआधिक्येनस्थापय तथामहिमहत्तुविनृम्णंप्रभूतबलयुक्तंश्रवोन्नंअधिनिधेहि ॥ अस्मे सुपांसुलुगितिसप्तम्याः शेआदेशः । नृणां नृचेतिदीर्घप्रतिषेधः नामन्यतरस्यामितिनामउदात्तत्वम् । महीत्यादयोगताः॥७॥

७. सोम, हमें प्रचुर परिमाण में, सौ मनुष्यों का धन दान करो। साथ ही महान् और यथेष्ट बल से युक्त अन्न भी दान करो।

अष्टमीमृचमाह—

मानःसोमपरिबाधोमारातयोजुहुरन्त । आनइन्दोवाजेभज ॥८॥

मा । नः । सोमऽपरिबाधः । मा । अरातयः । जुहुरन्त । आ । नः ।
इन्दो इति । वाजे । भज ॥ ८ ॥

सोमपरिबाधः सोमस्यपरितोबाधकाःयागरहितानोस्मान्माजुहुरन्तमाहिंसन्तु तथाअरातयः शत्रवोमाजुहुरन्त हेइन्दोसोम वाजेबलविषयेन्नविषयेवानोस्मानाभजसर्वतःसेवस्व सोमपरिबाधः सोमंपरिबाधन्तेयेतेतादृशाः क्विप्चेतिक्विप् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अरातयः रादाने क्त्यल्युटोबहुलमितिबहुलवचनात्कर्तरिक्तिन् यद्वा क्तिच्क्तौचसंज्ञायामितिक्तिच् नञ्समासे अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । जुहुरन्त ह्वृसंवरणे व्यत्ययेनात्मनेपदम् लङिजुहोत्यादित्वात् श्लुः बहुलंछन्दसीतिबहुलवचनात् इकारस्याप्युत्वम् द्विर्भावहलादिशेषौ सर्वेविधयश्छन्दसिविकल्प्यन्तइतिवचनाददभ्यस्तादित्यदादेशाभावेसविसर्गोन्तइत्यन्तादेशः नमाङ्योगइत्यडभावः॥८॥

८. सोमदेव के प्रतिबाधक और शत्रुगण हमारी हिंसा न करें। सोमदेव हमें अन्न दान करो।

यास्तेप्रजाअमृतस्यपरस्मिन्धामन्नृतस्य ।
मूर्धानाभासोमवेनआभूषन्तीःसोमवेदः ॥ ९ ॥ २७॥

याः । ते । प्रऽजाः । अमृतस्य । परस्मिन् । धामन् । ऋतस्य ।
मूर्धा । नाभा । सोम । वेनः । आऽभूषन्तीः । सोम । वेदः ॥ ९ ॥ २७॥

हेसोम तेतवसंबन्धिन्योयाःप्रजाःसन्तिस्तोत्रंवाकुर्वन्तिताःप्रजाः मूर्धाशिरःस्थानीयस्त्वं नाभासन्नहनयुक्तेप्रदेशे वेनः कामयस्व कीदृशस्यतेअमृतस्यमरणरहितस्यपरस्मिन्धामन्नृतस्य

उत्तमेस्थानेप्राप्तस्यहेसोमआभूषन्तीः सर्वतस्त्वामलंकुर्वन्तीःप्रजाःवेदः जानीहि ॥ धामन् सु-पांसुलुगितिसप्तम्यालुक् । नाभा णहबन्धने नह्यतेभश्चेतिकर्मणिइञ्प्रत्ययः ञित्त्वादाद्युदात्तत्वम् सुपांसुलुगितिसप्तम्याडादेशः । वेनः वेनतिःकान्तिकर्मा लेटिसिप्यडागमः तिङ्ङतिङइतिनिघातः। आभूषन्तीः भूषअलङ्कारे भौवादिकः शपःपित्त्वादनुदात्तत्वम् शतुश्चलसार्वधातुकस्वरेणाद्युदात्तत्वम् समासेकृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम्। वेदः विदज्ञाने लेटिसिप्यडागमः ॥ ९ ॥

९. सोम! तुम अमर और उत्तम स्थान प्राप्त किये हुए हो। तुम शिरःस्थानीय होकर यज्ञ-गृह में अपनी प्रजा की कामना करो। वह प्रजा तुम्हें विभूषित करती है, तुम उसे जानो।

इतिप्रथमस्यतृतीयेसप्तविंशोवर्गः ॥ २७ ॥

इतिप्रथमेमण्डलेअष्टमोनुवाकः ॥ ८ ॥

नवमेनुवाकेसप्तसूक्तानि तत्राग्नेविवस्वदितिचतुर्दशर्चंप्रथमंसूक्तम् तथानुक्रमणिका—अग्ने-षळूनाप्रस्कण्वःकाण्वआग्नेयंतुप्रागाथमाद्योदृचोश्व्युषसांचेति। कण्वपुत्रः प्रस्कण्वऋषिः अयुङ्-तीयाचतुर्थ्योयायुजःसतोबृहत्यः प्रथमातृतीयाद्याअयुजोबृहत्यः कृत्स्नंसूक्तमाग्नेयंउत्तरंच आ-द्येद्वेअश्विदेवताकेउषोदेवताकेच प्रातरनुवाकेआग्नेयेक्रतौबार्हतेछन्दसिआश्विनशस्त्रेचेदंसूक्तम् अथैतस्यारात्रेरितिखण्डेसूत्रितम्—अग्नेविवस्वत्सखायस्त्वेति वाजपेयेआग्निमारुतेआद्यःप्रगाथो-नुरूपः वाजपेयेनेतिखण्डेसूत्रितम्—चित्रवदीषुचेत्सुवीरन्त्वंनश्चित्रऊत्याग्नेविवस्वदुषसइत्यग्नि-ष्टोमसामः स्तोत्रियानुरूपावितिपर्यायव्यूढावाश्विनशस्त्रस्यायमेवप्रगाथःस्तोत्रियः यदिपर्या-यानभिव्युच्छेदितिखण्डेआश्विनायैकस्तोत्रियोग्नेविवस्वदुषसइतिसूत्रितम्।

तत्रप्रथमामृचमाह—

अग्ने॒ विव॑स्वदु॒षस॑श्चि॒त्रं राधो॑ अमर्त्य ।
आ दा॒शुषे॑ जातवेदो वहा॒ त्वम॒द्या दे॒वाँ उ॑ष॒र्बुधः॑ ॥ १॥

अग्ने॑ । विव॑स्वत् । उ॒षसः॑ । चि॒त्रम् । राधः॑ । अ॒म॒र्त्य॒ । आ ।
दा॒शुषे॑ । जा॒त॒ऽवे॒दः॒ । व॒ह॒ । त्वम् । अ॒द्य । दे॒वान् । उ॒षः॒ऽबुधः॑ ॥ १॥

हेअग्नेत्वं उषसः उषोदेवतायाःसकाशात् राधोधनंदाशुषेहविर्दत्तवतेयजमानायआवह आनीयप्रापय सोग्निर्विशेष्यते अमर्त्य मरणरहितजातवेदः जातानांवेदितः एतमेवशब्दंयास्को-व्याचष्टे—जातवेदाःकस्माज्जातानिवेदजातानिवैनंविदुर्जातेजातेविद्यतइतिवाजातवित्तोवाजातध-नोजातविद्योवाजातप्रज्ञानोयत्तज्जातःपशूनविन्दतेतितज्जातवेदसोजातवेदस्त्वमितिब्राह्मणंतस्मा-

त्सर्वाश्रृतून्पर्यावो मिमभिसर्पन्तीति चेति¹। कीदृशं राधः विवस्वत् विशिष्टनिवासोपेतं चित्रं नानाविधं किञ्च अद्यास्मिन्दिने उषर्बुधः उषःकाले प्रबुद्धान्देवान् आवह ॥ विवस्वत् विवासनं विवः वद्युक्रम् वसनिवासे विपूर्वाद्भावे क्तप्रत्ययः तत्सम्पदादिलक्षणो भावे क्विप् तदस्यास्तीति मतुप् मादुपधायाइति वत्वम् तसौ मत्वर्थे इति भत्वेन पदत्वाभावाद्रुत्वाद्यभावः मृषादित्वादाद्युदात्तत्वम्। राधः राधसाधसंसिद्धौ राधोत्यनेनेति राधो धनं करणेऽसुन् नित्त्वादाद्युदात्तत्वम्। दाशुषे दाश्दाने दाश्वान्साह्वानिति क्वसुप्रत्ययान्तो निपातितः चतुर्थ्येकवचने वसोः सम्प्रसारणमिति सम्प्रसारणम् शासिवसीति षत्वम्। जातवेदः जातानि वेत्तीति जातवेदाः गतिकारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेत्यसुन् यद्वा वेद इति धननाम जातं धनं यस्य स तादृशः आमन्त्रितनिघातः। वह ऋचो-स्तिङ इति संहितायां दीर्घत्वम्। देवान् दीर्घादटि समानपादे इति संहितायां नकारस्य रुत्वम् आतोटि नित्यमित्यनुनासिक आकारः। उषर्बुधः उषसि बुध्यन्त इत्युषर्बुधः बुध अवगमने क्विप् चेति क्विप् रोरुत्वाभावश्छान्दसः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ १ ॥

१. अग्निदेव! तुम अमर और सर्व-भूतज्ञ हो। तुम उषा के पास से हविर्दान शील यजमान के लिए नानाविध और निवास-युक्त धन ला दो। आज उषाकाल में जाग्रत देवों को ले आना।

द्वितीयामृचमाह—

जुष्टो॒ हि दू॒तो अ॑सि हव्य॒वाह॒नोऽग्ने॑ र॒थीर॑ध्व॒राणा॑म्।
स॒जूर॒श्विभ्या॑मु॒षसा॑ सु॒वीर्य॑म॒स्मे धे॑हि॒ श्रवो॑ बृ॒हत् ॥ २ ॥

जुष्टः॑। हि। दू॒तः। असि॑। ह॒व्य॒ऽवाह॑नः। अग्ने॑। र॒थीः।
अ॒ध्व॒राणा॑म्। स॒ऽजूः। अ॒श्विऽभ्या॑म्। उ॒षसा॑। सु॒ऽवीर्य॑म्।
अ॒स्मे इति॑। धे॒हि॒। श्रवः॑। बृ॒हत् ॥ २ ॥

हे अग्ने त्वं जुष्टत्वादिविशेषणगुणयुक्तोसि जुष्टः सेवितः दूतः देवानां वार्ताहारः हव्यवाहनः हविषो वोढा अध्वराणां क्रतूनां रथीः रथस्थानीयः तथा च मन्त्रान्तरं ब्राह्मणेनैवं व्याख्यातम्—रथीरध्वराणामित्याहैष हि देवरथ इति²। ब्राह्मणान्तरं च—रथीरध्वराणामित्याह रथो-ह्वा एष भूतो देवेभ्यो हव्यं वहतीति। तादृशस्त्वमश्विभ्यां देवताभ्यां उषसा देवतया च सजूः सहितो भूत्वा सुवीर्यं शोभनवीर्योपेतं बृहत् प्रभूतं श्रवोऽन्नं अस्मे धेहि अस्मासु प्रक्षिप ॥ जुष्टः जुषी प्रीतिसेवनयोः नित्यं मन्त्रे इत्याद्युदात्तत्वम्। असि सिपि तासस्त्योर्लोप इति सलोपः हि चेति निघातप्रतिषेधः। हव्यवाहनः हव्यं वहतीति हव्यवाहनः हव्येऽनन्तःपादमिति ञ्युट् योरनादेशः

१ नि० ५. १९। २ तै० सं २. ५ ९।

त्रिस्वादाद्युदात्तत्वेऽकदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम्। अग्ने पादादित्वादाष्टमिकनिघाताभावः। रथीः रथशब्दात्स्वार्थिकईकारप्रत्ययः। अध्वराणाम् ध्वरोनास्त्येष्विति नञ्बहुव्रीहौ नञोजरमरमित्रमृता इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम्। सुवीर्यं वीरवीर्यौचेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम्। असे सुपांसुलुगिति सप्तम्याःशेआदेशः॥ २॥

२. अग्नि! तुम देवों के सेवित दूत हो। हव्य वहन करो। तुम यज्ञ को रथ की तरह वहन करनेवाले हो। तुम अश्विनीकुमारों और उषा के साथ शोभनीय, वीर्य-युक्त और प्रभूत धन हमें दान करो।

अ॒द्या दू॒तं वृ॑णीमहे॒ वसु॑म॒ग्निं पु॑रुप्रि॒यम्।
धू॒मके॑तुं॒ भाऋ॑जीकं॒ व्यु॑ष्टिषु य॒ज्ञाना॑मध्वर॒श्रिय॑म्॥ ३॥

अ॒द्य। दू॒तम्। वृ॒णी॒म॒हे॒। वसु॑म्। अ॒ग्निम्। पु॒रु॒ऽप्रि॒यम्।
धू॒मऽके॑तुम्। भाःऽऋ॑जीकम्। विऽउ॑ष्टिषु। य॒ज्ञाना॑म्।
अ॒ध्व॒र॒ऽश्रिय॑म्॥ ३॥

अद्यास्मिन्दिने अग्निंवृणीमहे प्रार्थयामहे कीदृशं दूतं वार्ताहारम् वसुंनिवासहेतुं पुरुप्रियं बहूनांप्रियं धूमकेतुं धूमरूपध्वजयुक्तं भाऋजीकंप्रसिद्धप्रकाशालङ्कृतम् भाऋजीकः प्रसिद्धभाइतियास्कवचनम्। व्युष्टिषुउषःकालेषुयज्ञानांयजमानानांअध्वरश्रियंयागसेविनम्॥ अद्य निपातस्यचेतिदीर्घत्वम्। पुरूणां प्रियःपुरुप्रियः समासस्येत्यन्तोदात्तत्वम्। धूमकेतुम् इषियुधीन्धीत्यादिनाधूमशब्दोमक्प्रत्ययान्तोन्तोदात्तः बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्। भाऋजीकम् ऋजगतिस्थानार्जनोपार्जनेषु ऋजेश्चेतीकन्प्रत्ययः कित्त्वस्यानुवर्तनात् गुणाभावः भासः प्रकाशस्यऋजीकः मार्जयिता आद्युदात्तप्रकरणे दिवोदासादीनांछन्दस्युपसंख्यानमितिपूर्वपदाद्युदात्तत्वम् यद्वा भासोर्जनंयस्मिन् बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्। व्युष्टिषु उच्छीविवासे विवासोवर्जनं विशेषेणउच्छन्त्युच्छन्त्येतमसावर्ज्यन्तइतिव्युष्टयः उषःकालाः कर्मणिक्तिन् तितुत्रेत्यादिनाइट्प्रतिषेधः मन्त्रादिनाषत्वेष्टुत्वम् तादौचेतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् यणादेशेउदात्तस्वरितयोर्यणइतिपरस्यानुदात्तस्यस्वरितत्वम्। अध्वरश्रियम् अध्वरं श्रयतइतिअध्वरश्रीः क्विब्वचीत्यादिनाक्विप्प्रत्ययः वच्यादीनांदीर्घोसम्प्रसारणंचेतिसंनियोगेनसम्प्रसारणाभावः दीर्घश्च द्वितीयैकवचने अचिश्नुधात्वित्यादिनाइयङादेशः॥ ३॥

३. अग्नि दूत निवासहेतु, विविध-प्रिय, धूम-रूप ध्वजा से युक्त, प्रख्यात ज्योति के द्वारा अलंकृत और उषाकाल में यजमानों का यज्ञ सेवन करनेवाले हैं। उन्हीं अग्नि को आज हम वरण करते हैं।

---

१ नि० ६, ४।

चतुर्थीमृचमाह—

श्रेष्ठंयविष्ठमतिथिंस्वाहुतंजुष्टंजनायदाशुषे ।
देवाँअच्छायातवेजातवेदसमग्निमीळेव्युष्टिषु ॥ ४ ॥

श्रेष्ठम् । यविष्ठम् । अतिथिम् । सुऽआहुतम् । जुष्टम् । जनाय ।
दाशुषे । देवान् । अच्छ । यातवे । जातऽवेदसम् । अग्निम् । ईळे ।
विऽउष्टिषु ॥ ४ ॥

व्युष्टिषु उषःकालेषुदेवान् इतरान्सर्वदेवान्अच्छआभिमुख्येन यातवे गन्तुं अग्निं देवमीळे स्तौमि कीदृशं श्रेष्ठं अतिशयेनप्रशस्तं यविष्ठंयुवतमं अतिथिं सततगमनक्षमं स्वाहुतं सुष्ठुआसमन्तात् होमाधिकरणं दाशुषेहविर्दत्तवतेयजमानाय जुष्टंप्रीतं जातवेदसंजातानां वेदितारम् ॥ यविष्ठं युवशब्दादिष्ठनिस्थूलदूरेत्यादिनायणादेःपरस्यलोपः पूर्वस्यचगुणः अवादेशः नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । अतिथिं अतसातत्यगमने ऋतन्यञ्जीत्यादिनाइथिन्प्रत्ययः नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । स्वाहुतम् हुदानादनयोः आहूयतेस्मिन्नित्याहुतः सुःपूजायामितिसुशब्दस्य कर्मप्रवचनीयसंज्ञायांस्वतीपूजायामितिसमासः अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् नचगतिकारकोपपदात्कृदितिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् अस्यसुशब्दस्यगतिसंज्ञाभावाधिवत्वात् ॥ ४ ॥

४. अग्नि श्रेष्ठ, अतिशय युवक, सदा गति-विशिष्ट, सबके द्वारा आहूत, हव्य-दाता के प्रति प्रसन्न और सर्व-भूतज्ञ हैं। उषाकाल में देवगणाभिमुख जाने के लिए मैं उनकी स्तुति करता हूँ।

पञ्चमीमृचमाह—

स्तविष्यामित्वामहंविश्वस्यामृतभोजन । अग्नेत्रातारममृतंमियेध्ययजिष्ठंहव्यवाहन ॥ ५ ॥ २८ ॥

स्तविष्यामि । त्वाम् । अहम् । विश्वस्य । अमृत । भोजन । अग्ने । त्रातारम् । अमृतम् । मियेध्य । यजिष्ठम् । हव्यऽवाहन ॥५॥२८॥

हेअमृतमरणरहितविश्वस्यभोजन कृत्स्नस्यजगतःपालक हव्यवाहनहविषोवोढः मियेध्य यज्ञार्ह एवंविधहेअग्ने विश्वस्यत्रातारंसर्वस्यजगतोरक्षकंअमृतंमरणरहितंयजिष्ठंअतिशयेनयष्टारं त्वांअहमनुष्ठातास्तविष्यामिस्तुतिंकरिष्यामि ॥ ष्टुञ्स्तुतौ व्यत्ययेनेडागमः आगमानुदात्तत्वे प्रत्ययस्वरः । भोजन कर्मफलंभोजयतीतिभोजनः नन्द्यादिलक्षणोल्युः । त्रातारं त्रैङ्पालने आदेचउपदेशेऽशितीत्यात्वम् दृचिएकाचउपदेशेऽइतीट्प्रतिषेधः । अमृतं नञोजरमरमित्रमृताइत्युत्तरप-

दाद्युदात्तत्वम् । मियेध्य इयागमश्छान्दसः । यजिष्ठं यष्टृशब्दात् तुश्छन्दसीतिइष्ठन्प्रत्ययः तु-रिष्ठेमेयःस्वितितृलोपः ॥ ५ ॥

५. हे अमर, विश्व-रक्षक, हव्यवाही और यज्ञार्ह अग्निदेव, तुम विश्व के त्राण-कर्त्ता, मरण-रहित और यज्ञ-निर्वाहक हो, मैं तुम्हारी स्तुति करूँगा।

षष्ठीमृचमाह—

सुशंसोबोधिगृणतेयविष्ठ्यमधुजिह्वःस्वाहुतः । प्रस्कण्वस्य प्रतिरन्नायुर्जीवसेनमस्यादैव्यंजनम् ॥ ६ ॥

सुऽशंसः । बोधि । गृणते । यविष्ठ्य । । मधुऽजिह्वः । सुऽआहुतः । प्रस्कण्वस्य । प्रऽतिरन् । आयुः । जीवसे । नमस्य । दैव्यम् । जनम् ॥ ६ ॥

हेयविष्ठयुवतमाग्ने त्वंगृणतेस्तुवतेयजमानार्थंसुशंसः सुष्ठुशंसनीयःमधुजिह्वःमादयितृज्वालः स्वाहुतः सुष्ठुआभिमुख्येनहुतःसन्बोधिअस्मदभिप्रायंबुध्यस्व किञ्च प्रस्कण्वस्यएतन्नामकस्य कण्वपुत्रस्यमहर्षेः प्रस्कण्वः कण्वस्यपुत्रः कण्वप्रभवइतियास्केवचनात् । तस्यजीवसेजीवनार्थ-मायुः प्रतिरन्प्रकर्षेणवर्धयन् दैव्यं देवसम्बन्धिनंजनंनमस्यपूजय ॥ सुशंसः शंसुस्तुतौ भावेघञ् शोभनः शंसोयस्यासौसुशंसः आद्युदात्तंद्व्यच्छन्दसीत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । बोधि बुधअवग-मने लोटोहिः बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यलुक् हुझल्भ्योहेर्धिरितिहेर्धिरादेशः वाछन्दसीत्यपि-त्वस्यविकल्पितत्वाल्लघूपधगुणः धातोरन्त्यलोपश्छान्दसः । गृणते गॄशब्दे लटःशतृ क्र्यादिभ्यः श्ना श्नाभ्यस्तयोरातइत्याकारलोपः शतुरनुमइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् । यविष्ठ्य गतम् । प्रस्कण्व-स्य प्रभूतिरुतयचिःकण्वाद्यस्यसप्रस्कण्वः प्रस्कण्वहरिश्चन्द्रावृषी इतिसुडागमोनिपातितः बहुव्री-हौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । प्रतिरन् प्रपूर्वस्तिरतिर्वर्धनार्थः । नमस्य नमोवरिवश्चित्रङःक्यच् पू-जिपूजार्थेक्यच् प्रत्ययस्वरः अन्येषामपिदृश्यतइतिसंहितायांदीर्घत्वम् । दैव्यं देवाद्यञञावितिदेवस्येदमित्यर्थेप्राग्दीव्यतीयोयञ्प्रत्ययः ॥ ६ ॥

६. युवक अग्नि ! तुम स्तोता के स्तुतिपात्र हो और तुम्हारी शिखा अन्नदायिनी है। तुम आहुत होकर हमारे अभिप्राय को उपलब्ध करो। प्रस्कण्व जीवित रहें; इसलिए उसकी आयु बढ़ा दो। उस देव-भक्त जन का सम्मान करो।

होतारंविश्ववेदसंसंहित्वाविशइन्धते । सआवहपुरुहूतप्रचेतसोमेदेवाँइहद्रवत् ॥ ७ ॥

---

१ नि० ३. १७. ।

होतारम् । विश्वऽवेदसम् । सम् । हि । त्वा । विशः । इन्धते । सः ।
आ । वह । पुरुऽहूत । प्रऽचेतसः । अग्ने । देवान् । इह । द्रवत् ॥ ७ ॥

होतारंहोमनिष्पादकंविश्ववेदसंसर्वज्ञंत्वामग्निंविशःप्रजाःसमिन्धतेहिसम्यग्दीपयन्तिख-लु हेपुरुहूतबहुभिराहूताग्ने सत्वंप्रचेतसःप्रकृष्टज्ञानयुक्तान्देवानिहकर्मणिद्रवत्क्षिप्रंआवहआ-भिमुख्येनप्रापय द्रवदितिक्षिप्रनाम द्रवत्ओषमितितन्नामसुपाठात् ॥ विश्ववेदसं विश्वानिवेत्ती-तिविश्ववेदाः असुन् मरुद्वृधादित्वात्पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् यद्वा वेदइतिधननाम विश्वानिवेदांसिय-स्यासौविश्ववेदाः बहुव्रीहौविश्वंसंज्ञायामितिपूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । इन्धते ञिइन्धीदीप्तौ श्नसोर-ल्लोपइत्यकारलोपः श्नान्नलोपः प्रत्ययस्वरः हिचेतिनिघातप्रतिषेधः ॥ ७ ॥

७. तुम होमनिष्पादक और सर्वज्ञ हो। तुम्हें संसार दीप्तिमान् कहता है। अग्निदेव! तुम बहुतों के द्वारा आहूत हो। उत्कृष्ट ज्ञान से युक्त देवों को शीघ्र इस यज्ञ में ले आओ।

सवितारमुषसमश्विनाभगमग्निंव्युष्टिषुक्षपः ।
कण्वासस्त्वासुतसोमासइन्धतेहव्यवाहंस्वध्वर ॥ ८ ॥

सवितारम् । उषसम् । अश्विना । भगम् । अग्निम् । विऽउष्टिषु ।
क्षपः । कण्वासः । त्वा । सुतऽसोमासः । इन्धते । हव्यऽवाहम् ।
सुऽअध्वर ॥ ८ ॥

हेस्वध्वरशोभनयागयुक्ताग्ने व्युष्टिषुउषःकालेषुअबोध्यमाहुतिरूपमभिलक्ष्यसवित्रादी-न्देवान्आवहेत्यनुवर्तते स्वध्वरेत्याहवनीयाग्नेःसम्बोधनं अग्निमितिहविषउद्देश्यदेवतान्तरं उच्यते सुतसोमासः अभिषुतसोमाः कण्वासोमेधाविनः ऋत्विजःहव्यवाहंहविषःप्रापकंआह-वनीयंत्वांइन्धतेदीपयन्ति ॥ व्युष्टिषु उच्छीविवासे विवासोवर्जनं व्युच्छयन्त्येवमसावस्यामितिव्यु-ष्टिरुषःकालः कर्मणिक्तिन् तादौचनितीतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् संहितायामुदात्तस्वरितयो-र्यणइतिपरस्यानुदात्तस्यस्वरितत्वम् । क्षपः क्षपेतिरात्रिनाम ङसिञसोर्धातोरित्यनात्वइतियो-गविभागादाकारलोपः । सुतसोमासः सुतःसोमोयैः निष्ठेतिपूर्वनिपातः बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्व-रत्वम् । हव्यवाहं हव्यंवहतीतिहव्यवाट् वहश्चेतिण्विप्रत्ययः ॥ ८ ॥

८. शोभन यज्ञ से युक्त अग्नि! रात्रि के प्रभात में सविता, उषा, अश्विद्वय, भग और अग्नि को ले आओ। हव्यवाही कण्व लोग सोम तैयार करके तुम्हें दीप्तिमान् करते हैं।

पतिर्ह्यध्वराणामग्नेदूतोविशामसि ।
उषर्बुधआवहसोमपीतयेदेवाँअद्यस्वर्दृशः ॥ ९ ॥

पतिः । हि । अध्वराणाम् । अग्ने । दूतः । विशाम् । असि ।
उषःऽबुधः । आ । वह । सोमऽपीतये । देवान् । अद्य ।
स्वःऽदृशः ॥ ९ ॥

हेअग्ने विशांप्रजानांसम्बन्धिनोयेअध्वरायागाः तेषांपतिःपालकस्त्वंदूतोसिहि देवानां वार्ताहारोभवसिखलु उषर्बुधः उषःकालेप्रबुद्धान्स्वर्दृशःसूर्यदर्शिनोदेवान्अद्यास्मिन्दिनेसोमपीतयेसोमपानार्थंआवहआभिमुख्येनप्रापय ॥ असि हिचेतिनिघातप्रतिषेधः । सोमपीतये पा-पाने स्थागापापचोभावेइतिभावेक्तिन् घुमास्थेतीत्वम् सोमस्यपीतिः दासीभारादित्वात्पूर्वपद-प्रकृतिस्वरत्वम् । स्वर्दृशः सुष्ठुअर्तिगच्छतीतिस्वरादित्यः अर्त्तेरन्येभ्योपिदृश्यन्तइतिविच् तं पश्यन्तीतिस्वर्दृशः किप्चेतिक्विप् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ९ ॥

९. अग्नि ! तुम लोगों के यज्ञ-पालक और देवों के दूत हो। उषाकाल में प्रबुद्ध सूर्य-दर्शी देवों को आज सोमपान के लिए ले आओ।

अग्नेपूर्वाअनूषसोविभावसोदीदेथविश्वदर्शतः ।
असिग्रामेष्ववितापुरोहितोसियज्ञेषुमानुषः ॥ १० ॥ २९ ॥

अग्ने । पूर्वाः । अनु । उषसः । विभावसो इति विभाऽवसो ।
दीदेथ । विश्वऽदर्शतः । असि । ग्रामेषु । अविता । पुरःऽहितः ।
असि । यज्ञेषु । मानुषः ॥ १० ॥ २९ ॥

हेविभावसो विशिष्टप्रकाशनरूपधनवन्नग्ने विश्वदर्शतः सर्वैर्दर्शनीयस्त्वं पूर्वाउषसोनुअ-तीतान्उषःकालान्अनुलक्ष्यदीदेथदीप्तवानसि तादृशस्त्वंग्रामेषुजननिवासस्थानेषुअवितासि रक्षकोभवसि यज्ञेष्वनुष्ठेयकर्मसुपुरोहितःवेदेःपूर्वस्यांदिश्यवस्थितःमानुषोसि ऋत्विग्यजमा-नानांमनुष्याणांहितोसि ॥ दीदेथ दीदेतिश्छान्दसोदीप्तिकर्मा आगमानुशासनस्यानित्यत्वा-दिडभावः द्विर्वचनप्रकरणेछन्दसिवेतिवक्तव्यमितिवचनाद्द्विर्वचनाभावः । विश्वदर्शतः वि-श्वैर्दर्शनीयः भृमृदृशीत्यादिनादृशेरतच् मरुद्वृधादित्वात्पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । पुरोहितः पूर्वा-धरावराणामसिपुरधवश्चैषामित्यसिप्रत्ययान्तःपुरस्शब्दः तद्धितश्चासर्वविभक्तिरित्यव्ययत्वात् पुरोव्ययमितिगतिसंज्ञायांसत्यां गतिसमासेगतिरनन्तरइतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ १० ॥

१०. प्रभामान् और धनशाली अग्नि ! तुम सबके दर्शनीय हो। तुम पूर्वगामिनी उषा के बाद दीप्त हो। तुम ग्रामों के पालक, यज्ञों के पुरोहित और वेदी के पूर्वदिशास्थित मनुष्य हो।

॥ इतिप्रथमस्यतृतीयेएकोनत्रिंशोवर्गः ॥ २९ ॥

एकादशीमृचमाह—

नित्वायुज्ञस्यसाधनुमग्नेहोतारमृत्विजम् ।
मनुष्वद्देवधीमहिप्रचेतसंजीरंदूतममर्त्यम् ॥ ११ ॥

नि । त्वा । युज्ञस्य । साधनम् । अग्ने । होतारम् । ऋत्विजम् । मनुष्वत् । देव । धीमहि । प्रऽचेतसम् । जीरम् । दूतम् । अमर्त्यम् ॥ ११ ॥

हेअग्नेदेव मनुष्वद्यथामनुर्यागदेशेनिदधातितद्वत्त्वांनिधीमहिअत्रस्थापयामः कीदृशं यज्ञस्यसाधनंयज्ञनिष्पादकं होतारंऋत्विजंऋतौवसन्तादिकेयष्टारं प्रचेतसंप्रकृष्टज्ञानयुक्तं जीरंशत्रूणांवयोहानिकरं दूतं देवानांदूतस्थानीयं अमर्त्यंमरणरहितम् ॥ मनुष्वत् औणादिकउसिप्रत्ययान्तोमनुस्शब्दः तेनतुल्यंक्रियाचेद्वतिरितिवतिप्रत्ययः अयस्मयादित्वेनभत्वाद्रुत्वाभावः । धीमहि डुधाञ्धारणपोषणयोः लिङिअभ्यासलोपश्छान्दसः । जीरं जुइतिसौत्रोधातुः जोरीचेतिरक्प्रत्ययः कात्यायनस्त्वाह—रक्किन्त्यःसम्प्रसारणेजीरइति ॥ ११ ॥

११. अग्निदेव ! तुम यज्ञ के साधन, देवों के आह्वानकारी ऋत्विक्, प्रकृष्ट ज्ञान से युक्त, शत्रुओं के आयुनाशक, देवों के दूत और अमर हो। हम मनु की तरह तुम्हें यज्ञस्थान में स्थापन करते हैं।

द्वादशीमृचमाह—

यद्देवानांमित्रमहःपुरोहितोन्तरोयासिदूत्यम् ।
सिन्धोरिवप्रस्वनितासऊर्मयोग्नेर्भ्राजन्तेअर्चयः ॥ १२ ॥

यत् । देवानाम् । मित्रऽमहः । पुरःऽहितः । अन्तरः । यासि । दूत्यम् । सिन्धोःऽइव । प्रऽस्वनितासः । ऊर्मयः । अग्नेः । भ्राजन्ते । अर्चयः ॥ १२ ॥

हेमित्रमहः मित्राणांपूजकाग्ने यद्यदापुरोहितस्त्वंवेदेःपूर्वस्यांदिशिस्थापितः अन्तरःदेवयजनमध्येवर्तमानःसन् देवानांदूत्यंदूतकर्मयासिप्राप्नोषि तदानींअग्नेस्तवार्चयोदीप्तयः भ्राजन्तेदीप्यन्ते तत्रदृष्टान्तः—सिन्धोरिव यथासमुद्रस्यप्रस्वनितासः प्रकृष्टध्वनियुक्ताऊर्मयस्तरङ्गाः भ्राजन्तेतद्वत् ॥ मित्रमहः महपूजायां मित्रेकर्तरिकर्मणिवायस्यपूज्यवेइतिमित्रमहाः औणादिकोऽसुन् । यासि यद्वृत्तयोगादनिघातः । दूत्यं दूतस्यकर्मदूत्यं दूतस्यभागकर्मणीइतियत्प्रत्ययः सर्वेविधयश्छन्दसिविकल्प्यन्तइतिवचनाद्यतोनावइत्याद्युदात्तत्वाभावेतित्स्वरितमितिस्वरितत्वम् ।

मरुतानितासः स्पगुरुस्वनश्वनशब्दे भावेनिष्ठा प्रकृष्टंस्वनिर्वेषांविमत्वनिताः सअगुणागमः बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्। कर्मणः अर्तेरूचेतिमिमत्ययः॥ १२॥

१२. मित्रों के पूजक अग्नि! जब कि, यज्ञ के पुरोहित-रूप से तुम देवों का यज्ञ-कर्म सम्पादित करते हो, तब समुद्र की प्रकृष्ट ध्वनि से युक्त तरंग की तरह तुम्हारी शिखायें दीप्तिमती रहती हैं।

श्रुधिश्रुत्कर्णवह्निभिर्देवैरग्नेसयावभिः।
आसीदन्तुबर्हिषिमित्रोअर्यमाप्रातर्यावाणोअध्वरम्॥ १३॥

श्रुधि। श्रुत्ऽकर्ण। वह्निऽभिः। देवैः। अग्ने। सयावंऽभिः।
आ। सीदन्तु। बर्हिषि। मित्रः। अर्यमा। प्रातःऽयावानः।
अध्वरम्॥१३॥

हेश्रुत्कर्णश्रवणसमर्थाभ्यांकर्णाभ्यांयुक्ताग्ने श्रुधिअस्मदीयंवचनंशृणु योमित्रोदेवः यश्चार्य-मायेचान्येप्रातर्यावाणः प्रातःकालेदेवयजनंगच्छन्तोदेवाः तैःसर्वैःसयावभिः आहवनीयाग्निना त्वयासमानगतिभिःअन्यैर्वह्निभिर्देवैःसह अध्वरंक्रतुमुद्दिश्यबर्हिषिदर्भेआसीदन्तुउपविशन्तु॥ श्रुधि श्रुश्रवणे श्रुशृणुपृकृवृभ्यश्छन्दसीतिहेर्धिरादेशः बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यलुक्। श्रुत्कर्ण शृणो-तीतिश्रुत् क्विपितुगागमः श्रुतौकर्णौयस्यासौश्रुत्कर्णः। वह्निभिः वहप्रापणे वहिश्रिश्रुयुद्रुग्लाहा-त्वरिभ्योनित्यावहिनिप्रत्ययः नित्वादाद्युदात्तत्वम्। सयावभिः समानंयान्तीतिसयावानः याप्रापणे आतोमनिन्क्वनिब्वनिप् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम्। प्रातर्यावाणःपूर्ववत् प्रातिपदिकान्तनुम्विभ-क्तिषुचेतिणत्वम्॥ १३॥

१३. अग्नि! तुम्हारे श्रवण-समर्थ कर्ण हमारे वचन सुनें। मित्र, अर्यमा तथा अन्य जो देवगण प्रातःकाल में या देवयज्ञ में गमन करते हैं, उन्हीं हव्यवाही सहगामियों के साथ इस यज्ञ को लक्ष्य करके कुश पर बैठो।

शृण्वन्तुस्तोमंमरुतःसुदानवोग्निजिह्वाऋतावृधः।
पिबतुसोमंवरुणोधृतव्रतोश्विभ्यामुषसासजूः॥ १४॥ ३०॥

शृण्वन्तु। स्तोमम्। मरुतः। सुऽदानवः। अग्निऽजिह्वाः।
ऋतऽवृधः। पिबतु। सोमम्। वरुणः। धृतऽव्रतः। अश्विऽभ्याम्।
उषसा। सऽजूः॥ १४॥ ३०॥

मरुतोदेवाः स्तोमंअस्मदीयंस्तोत्रंशृण्वन्तु कीदृशाः सुदानवः सुष्ठुफलस्यदातारः अग्नि-जिह्वाः अग्निर्जिह्वास्थानीयोमुख्योयेषुमरुत्सुतादृशाः ऋतावृधः सत्यस्ययज्ञस्यवावर्धकाः ए-

थामृतमवः गृहीतकर्मा वरुणो देवः अश्विभ्यां दिवाम्यां उषसा देवतया सजूः सहसोमं पिबतु ॥ सुदानवः डुदाञ् दाने दाभाभ्यां नुरिति भावे नु प्रत्ययः दानुशब्द आद्युदात्तः शोभनं दानु येषां आद्युदात्तं द्व्यच्छन्दसीति उत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । अग्निजिह्वाः अग्नेर्जिह्वायामेवस्थिता हविर्भाज इत्यर्थः वास्थ्यावत्वाच्छ्यम् अग्निर्जिह्वास्थानीयो येषां वे छान्दसमन्तोदात्तत्वम् । ऋतावृधः ऋतस्य सत्यस्य यज्ञस्य वा वर्धयितारः वृधेरन्तर्भावितण्यर्थात् क्विप् चेति क्विप् अन्येषामपि दृश्यत इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वम् ॥ १४ ॥

१४. मरुद्गण दानशील, अग्निजिह्व और यज्ञवर्द्धनकारी हैं। वे हमारा स्तोत्र सुनें। गृहीतकर्मा वरुण अश्विनीकुमारों और उषा के साथ सोमपान करें।

त्वमग्ने वसूनिति द्वितीयं दशर्चं सूक्तम् अत्रानुक्रमणिका—त्वमग्ने दशानुष्टुभमर्धर्चौन्त्यौ दैवन्ति । प्रस्कण्व ऋषिः आनुष्टुभं छन्दः इदं सूक्तमग्निदेवताकम् पूर्वं चाग्नेयं त्वित्युक्तत्वात् अर्यसोमयत्य- र्धर्चौ दिवदेवत्यः प्रातरनुवाके आग्नेये क्रतौ आश्विनशस्त्रे चैतत्सूक्तम् अथैवस्यारात्रेरिति खण्डे सूत्रितम्—त्वमग्ने वसूंस्त्वं हि क्षैतवदिति । तथा गर्गत्रिरात्रस्यान्त्येऽहन्येतत्सूक्तमाज्यशस्त्रम् आङ्गिरसं स्वर्गकाम इति खण्डे सूत्रितम्—वारवंतीयमुक्तमेत्वमग्ने वसूँरितिचाज्यमिति ।

तत्र प्रथमामृचमाह—

त्वम॑ग्ने॒ वसूँ॑रि॒ह रु॒द्राँ आ॑दि॒त्याँ उ॒त। यजा॑ स्वध्व॒रं जनं॒ मनु॑जातं घृत॒प्रुष॑म्॥१॥

त्वम् । अ॒ग्ने॒ । वसू॑न् । इ॒ह । रु॒द्रान् । आ॒दि॒त्यान् । उ॒त । यज॑ ।
सु॒ऽअ॒ध्व॒रम् । जन॑म् । मनु॑ऽजातम् । घृ॒त॒ऽप्रुष॑म् ॥ १ ॥

हे अग्ने त्वं इह कर्मणि वस्वादीन् यज उत अपि च जनं अन्यमपि देवतारूपं प्राणिनं यज कीदृशं स्वध्वरं शोभनयागयुक्तं मनुजातं मनुना प्रजापतिना उत्पादितं घृतप्रुषं उदकस्य सेक्तारम् ॥ यज इत्यत्र द्व्यचोतस्तिङ इति संहितायां दीर्घत्वम् । स्वध्वरः शोभनः अध्वरो यस्यासौ स्वध्वरः नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । मनुजातम् जनेरन्तर्भावितण्यर्थात् कर्मणि क्तः तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । घृतप्रुषं प्रुष प्लुष स्नेहनसेचनपूरणेषु घृतेनोदकेन प्रुष्णाति पूरयतीति घृतप्रुट् क्विप् चेति क्विप् ॥१॥

१. अग्निदेव ! तुम इस यज्ञ में वसुओं, रुद्रों और आदित्यों को अर्चित करो। शोभनीय-यज्ञ-युक्त और अन्नदाता अन्य मनुपुत्र देवों को भी पूजित करो।

श्रु॒ष्टी॒वानो॒ हि दा॒शुषे॑ दे॒वा अ॑ग्ने॒ विचे॑तसः ।
तान्रो॑हिदश्व गिर्वण॒स्त्रय॑स्त्रिंशत॒मा व॑ह ॥ २ ॥

श्रु॒ष्टी॒ऽवानः॑ । हि । दा॒शुषे॑ । दे॒वाः । अ॒ग्ने॒ । विऽचे॑तसः । तान् ।
रोहि॑त्ऽअश्व । गिर्व॑णः । त्रयः॑ऽत्रिंशतम् । आ । व॒ह ॥ २ ॥

हेअग्नेविचेतसोविशिष्टप्रज्ञानादेवाः दाशुषेहविर्दत्तवतेयजमानायश्रुष्टीवानोहिश्रुष्टिःफल-स्यदानंतद्वन्तःखलु हेरोहिदश्वरोहिन्नामकैरश्वैरुपेत गिर्वणःगीर्भिःस्तुतिभिर्वननीयाग्ने गिर्व-णादेवोभवतिगीर्भिरेनंवनयन्तीतियास्कः । त्रयस्त्रिंशतंअनयासंख्ययासंख्यातान्तान्देवानावह इहानय ॥ श्रुष्टीवानः श्रुष्टिःप्रेरणार्थः श्रावेक्तिन् श्रुष्टिंवनन्तिसंभजन्तइतिश्रुष्टीवानः अन्येभ्यो पिदृश्यन्तइतिविच् छान्दसंदीर्घत्वम् । विचेतसः विशिष्टंचेतोयेषांते बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । गिर्वणः गीर्भिर्वननीयोगिर्वणाः वनतेरसुन् पूर्वपदस्यह्रस्वत्वंछान्दसम् । त्रयस्त्रिंशं त्रयस्त्रिं-शत् त्रेस्त्रयसइतित्रिशब्दस्यत्रयसुआदेशः संख्येतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ २ ॥

२. अग्नि ! विशिष्ट प्रज्ञावाले देवता हव्यदाता को फल प्रदान करते हैं। अग्नि ! तुम्हारे पास रोहित नाम का अश्व है। तुम स्तुति-पात्र हो। तुम उन तैंतीस देवों को यहाँ ले आओ।

प्रियमेधवदत्रिवज्जातवेदोविरूपवत् ।
अङ्गिरस्वन्महिव्रतप्रस्कण्वस्यश्रुधीहवम् ॥ ३ ॥

प्रियमेधऽवत् । अत्रिऽवत् । जातऽवेदः । विरूपऽवत् । अङ्गिरस्वत् ।
महिऽव्रत । प्रस्कण्वस्य । श्रुधि । हवम् ॥ ३ ॥

हेमहिव्रतप्रभूतकर्मन्जातवेदोग्ने प्रस्कण्वस्यकण्वपुत्रस्यमहर्षेर्हवमाह्वानंश्रुधिशृणु यथाच-त्वारोदृष्टान्ताः—प्रियमेधात्रिविरूपाङ्गिरोनामकाएतेषामाह्वानंयथाशृणोषितद्वत् अत्रनिरुक्तम्—प्रियमेधःप्रियाअस्यमेधायथैतेषामृषीणामेवंप्रस्कण्वस्यशृणुह्वानंप्रस्कण्वःकण्वस्यपुत्रःकण्वप्रभ-वोयथाप्राग्रमिति विरूपोनानारूपोमहिव्रतोमहाव्रतइतिच । प्रियमेधवत्प्रियमेधस्येव तत्रतस्येवे-तिवष्ठ्यर्थेवतिः । एवमत्रिवदित्यादावपि । प्रस्कण्वादयोगताः ॥ ३ ॥

३. अग्नि ! तुम प्रभूतकर्मा और सर्वभूतज्ञ हो। जैसे तुमने प्रियमेधा, अत्रि, विरूप और अङ्गिरा नाम के ऋषियों का आह्वान सुना, वैसे ही प्रस्कण्व का आह्वान सुनो।

महिकेरवऊतयेप्रियमेधाअहूषत ।
राजन्तमध्वराणामग्निंशुक्रेणशोचिषा ॥ ४ ॥

महिऽकेरवः । ऊतये । प्रियऽमेधाः । अहूषत । राजन्तम् ।
अध्वराणाम् । अग्निम् । शुक्रेण । शोचिषा ॥ ४ ॥

महिकेरवः प्रौढकर्माणः प्रियमेधाःप्रियेणयज्ञेनोपेताःऋषयः ऊतयेरक्षार्थंअग्निमहूषत-आहूतवन्तः कीदृशं अध्वराणांयज्ञानांमध्येशुक्रेणशोचिषाशुद्धेनप्रकाशेनराजन्तंदीप्यमानम् ॥

१ नि० ६. १२. ।   १ नि० ३. १७. ।

महिकेरवः महपूजायां औणादिकइन्प्रत्ययः डुकृञ्करणे कृवापाजीत्युण् महयोमहान्तः कारवोयेषांतितयोक्ताः आकारस्यएकारादेशश्छान्दसः बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । प्रियमेधाः प्रियोमेधोयेषांति । अहूषत ह्वेञ्स्पर्धायांशब्देच लुङिसिचिबहुलंछन्दसीतिसंप्रसारणपरपूर्वत्वे हलइतिदीर्घत्वम् आदेशप्रत्यययोरितिषत्वम् ॥ ४ ॥

४. यज्ञों के बीच, विशुद्ध प्रकाश-द्वारा, अग्नि प्रकाशमान होते हैं। प्रौढ़कर्मा प्रियमेधा लोगों ने, अपनी रक्षा के लिए, अग्नि का आह्वान किया था।

घृताहवनसन्त्येमाउषुश्रुधीगिरः ।
याभिःकण्वस्यसूनवोहवन्तेवसेत्वा ॥ ५ ॥ ३१ ॥

घृतऽआहवन । सन्त्य । इमाः । ऊम् इति । सु । श्रुधि । गिरः ।
याभिः । कण्वस्य । सूनवः । हवन्ते । अवसे । त्वा ॥ ५ ॥ ३१ ॥

हेघृताहवनघृतेनहूयमान सन्त्यफलप्रदाग्ने इमाउगिरः अस्माभिःप्रयुज्यमानाअपिस्तोत्ररूपावाचःसुश्रुधिसुष्ठुश्रृणु कण्वस्यमहर्षेःसूनवःपुत्राः याभिर्गीर्भिरवसेस्वरक्षार्थंत्वाहवन्तेत्वामाह्वयन्ति ॥ घृताहवन घृतेनाहूयतेस्मिन्निति घृताहवनः अधिकरणेल्युट् आमन्त्रितायुदात्तत्वम् । श्रुधि श्रुश्रवणेइत्यस्माल्लोटःश्छन्दसिहविहेर्धिरादेशः बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यलुक् ॥ ५ ॥

५. कण्व के पुत्र, अपनी रक्षा के लिए, जिस स्तुति से तुम्हें बुलाते हैं, घृताहुत फलदाता अग्नि ! यह सब स्तुति तुम सुनो।

॥ इतिप्रथमस्यतृतीयेएकत्रिंशोवर्गः ॥ ३१ ॥

अश्वमेधेपौष्णयामिष्टौस्विष्टकृतोनुवाक्यात्वांचित्रश्रवस्तमेत्येषा सर्वान्कामानाप्स्यन्निति खण्डेसूत्रितम्—त्वांचित्रश्रवस्तमयद्वाहिष्ठंतदग्नयइति ।

तामेतांसूक्तेषष्ठीमृचमाह—

त्वांचित्रश्रवस्तमहवन्तेविक्षुजन्तवः ।
शोचिष्केशंपुरुप्रियाग्नेहव्यायवोढवे ॥ ६ ॥

त्वाम् । चित्रश्रवःऽतम । हवन्ते । विक्षु । जन्तवः । शोचिःऽकेशम् ।
पुरुऽप्रिय । अग्ने । हव्याय । वोढवे ॥ ६ ॥

हेचित्रश्रवस्तमअतिशयेनविविधहवीरूपान्नयुक्तपुरुप्रियबहूनांयजमानानांप्रीतिकराग्ने त्वांहव्यायवोढवेहविर्वोढुं विक्षुजन्तवः प्रजासूत्पन्नायजमानाहवन्तेआह्वयन्ति कीदृशंशोचि-

च्केशंदीप्तिरूपकेशोपेतम् यथाचवाजसनेयिनआमनन्ति—शोचन्यइवहैतस्यसमिद्धस्यरश्मयः केशाइति ॥ चित्रश्रवस्तम श्रवइत्यन्ननाम चित्रंश्रवोयस्यासौचित्रश्रवाः अतिशयेनचित्रश्रवाः चित्रश्रवस्तमः आमन्त्रितानुदात्तत्वम् । शोचिष्केशं शुचदीप्तौ अर्चिशुचिहुसृपिछादिछर्दिभ्यइ-सिरितीसिः प्रत्ययस्वरः बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । हव्याय हवनक्रियायांप्राप्यत्वात् कि-यामहणंकर्तव्यमितिसंप्रदानत्वाच्चतुर्थी । वोळ्हवे वहप्रापणे तुमर्थेसेसेनितितवेन्प्रत्ययः ढत्व-धत्वष्टुत्वढलोपेषुकृतेषु सहिवहोरोदवर्णस्येतिअकारस्यओकारः नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् ॥ ६ ॥

६. अग्निदेव ! तुम यथेष्ट और विविध प्रकार के अन्नोंवाले हो तथा बहुत लोगों के प्रिय हो। तुम्हारे दीप्ति-रूप केश हैं। मनुष्य लोग तुम्हें हव्य वहन के लिए बुलाते हैं।

नित्वाहोतारमृत्विजंदधिरेवसुवित्तमम् ।
श्रुत्कर्णंसप्रथस्तमंविप्राअग्नेदिविष्टिषु ॥ ७ ॥

नि । त्वा । होतारम् । ऋत्विजम् । दधिरे । वसुवित्ऽतमम् ।
श्रुत्ऽकर्णम् । सप्रथःऽतमम् । विप्राः । अग्ने । दिविष्टिषु ॥ ७ ॥

हेअग्नेविप्रामेधाविनोदिविष्टिषुयागेषुत्वांनिदधिरेस्थापितवन्तः कीदृशं होतारंआह्वाता-रंऋत्विजं ऋतुषुयजनशीलं वसुवित्तमंअतिशयेनधनस्यलंभयितारं श्रुत्कर्णंश्रवणयो-ग्यकर्णोपेतं सप्रथस्तमं अतिशयेनप्रख्यातम् ॥ दधिरे इरेचश्चित्त्वादन्तोदात्तत्वं पादादित्वा-न्निघाताभावः । दिविष्टिषु इष्टयएषणानि दिवःस्वर्गस्यएषणानियेषुयागेषुतेदिविष्टयः सर्वेविधय-श्छन्दसिविकल्प्यन्तइतिवचनादिवउदित्युत्वंनक्रियते बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ७ ॥

७. अग्नि ! तुम आह्वानकारी, ऋत्विक् और बहुधनदाता हो। तुम्हारे कर्ण श्रवण-समर्थ हैं। तुम्हारी प्रसिद्धि बहुव्यापक है। मेधावियों ने यज्ञ में तुम्हें स्थापित किया है।

आत्वाविप्राअचुच्यवुःसुतसोमाअभिप्रयः ।
बृहद्भाबिभ्रतोहविरग्नेमर्तायदाशुषे ॥ ८ ॥

आ । त्वा । विप्राः । अचुच्यवुः । सुतऽसोमाः । अभि । प्रयः ।
बृहत् । भाः । बिभ्रतः । हविः । अग्ने । मर्ताय । दाशुषे ॥ ८ ॥

हेअग्ने सुतसोमाः अभिषुतसोमयुक्ताः विप्रामेधाविनऋत्विजः प्रयःअभि हविर्लक्षणमन्न-मभिलक्ष्यत्वाआचुच्यवुःत्वामागमयन्ति कीदृशंत्वांबृहन्महान्तं भाः भासमानं कीदृशाविप्राः दा-

शुषेमर्ताय हविःप्रदस्य यजमानस्य सम्बन्धिहविर्बिभ्रवोधारयन्तः ॥ अचुच्यवुः च्युङ्गतौ अस्मा-द्न्तर्भावितण्यर्थाल्लिङ्व्यत्ययेनपरस्मैपदम् बहुलंछन्दसीतिशपःश्लुः सिजभ्यस्तविदिभ्य-श्चेतिझेर्जुसादेशः जुसिचेतिगुणः । बृहन्तः उभयत्रसुपांसुलुगितिविभक्तेर्लुक् । बिभ्रतः डुभृञ्धा-रणपोषणयोः शतरिनाभ्यस्ताच्छतुरितिनुमागमप्रतिषेधः अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम् । मर्ताय दाशुषे क्रियाग्रहणंकर्तव्यमितिकर्मणःसंप्रदानत्वाच्चतुर्थी अथवाषष्ठ्यर्थेचतुर्थीवक्तव्येतिचतुर्थी ॥ ८ ॥

८. अग्नि ! हव्यदाता के लिए हव्य धारण कर और सोमरस तैयार कर मेधावी ऋत्विक् अन्न के पास तुम्हें बुलाते हैं। तुम महान् और प्रभाशाली हो।

प्रातर्याव्णःसहस्कृतसोमपेयायसन्त्य ।
इहाद्यदैव्यंजनंबर्हिरासादयावसो ॥ ९ ॥

प्रातःऽयाव्नः । सहःऽकृत । सोमऽपेयाय । सन्त्य । इह । अद्य ।
दैव्यम् । जनम् । बर्हिः । आ । सादय । वसो इति ॥ ९ ॥

हेसहस्कृतबलेनमथितसन्त्य फलदातः वसोनिवासहेतुभूताग्ने इहदेवयजनदेशेअद्यास्मि-न्दिनेसोमपेयायसोमपानार्थंप्रातर्याव्णः प्रातरागच्छतोदेवान्दैव्यंजनंअन्यमपिदेवताजनंबर्हिरा-सादयप्रापय ॥ प्रातर्याव्णः शसिअल्लोपोनइत्यकारलोपः । सहस्कृत सहतेभिभवत्यनेनेतिस-होबलं तेनक्रियतइतिसहस्कृतः ओजःसहोम्भस्तमसस्तृतीयायाइतिअलुग्भावश्छान्दसः ॥ ९ ॥

९. अग्नि ! तुम काष्ठ-बल-द्वारा मथित होकर उत्पन्न हो। तुम फलदाता और निवास हेतु हो। आज इस स्थान पर प्रातरागमन करने-वाले देवों और अन्य देवता जनों को, सोमपान के लिए, कुश के ऊपर बुलाओ।

अर्वाञ्चंदैव्यंजनमग्नेयक्ष्वसहूतिभिः ।
अयंसोमःसुदानवस्तंपाततिरोअह्न्यम् ॥ १० ॥ ३२ ॥

अर्वाञ्चम् । दैव्यम् । जनम् । अग्ने । यक्ष्व । सहूतिऽभिः । अयम् ।
सोमः । सुऽदानवः । तम् । पात । तिरःऽअह्न्यम् ॥ १० ॥ ३२ ॥

हेअग्ने अर्वाञ्चमभिमुखंदैव्यंजनंदेवतारूपंप्राणिनंसहूतिभिःसमानाह्वानैःदेवान्तरैःसह यक्ष्वयज हेसुदानवः सुष्ठुफलदातारोदेवाः अयंसोमःयुष्मदर्थंसोमःपुरतोवर्ततेतंसोमंपा-त पिबत कीदृशं तिरोअह्न्यंएतन्नामकंपूर्वस्मिन्नह्निअभिषुतोयःसोमः उत्तरेहनिहूयते तस्यै-तन्नामधेयम् ॥ दैव्यम् देवाद्यञञावितिप्राग्दीव्यतीयोयञ् । यक्ष्व लोटिबहुलंछन्दसीतिशपोलुक् मत्पपस्वराभावश्छान्दसः अग्नेइत्यस्यपादादौवर्तमानस्यामन्त्रितंपूर्वमविद्यमानवदितिअविद्य-

मानवस्त्वात् विकृतिरिदइतिनिघातभावः। सहूतिभिः समानाहूतिराह्वानंयेषांतिसहूतयः समान-स्यच्छन्दसीतिसभावः बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्। पाव पापाने बहुलंछन्दसीतिशपोलुक्। तिरोअह्न्यं अह्निभवमह्न्यम् भवेछन्दसीतियत् नस्तद्धितेइतिटिलोपोनभवति अह्नष्टखोरेवेति नियमात् प्रसंज्ञायामह्लोपोनइत्यकारलोपः येचाभावकर्मणोरितिप्रकृतिभावस्तुसर्वविधीनांछ-न्दसिविकल्पितत्वान्नक्रियते तिरोहितोअह्न्यस्तिरोअह्न्यः प्रकृत्यान्तःपादमितिप्रकृतिभावः अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्॥ १०॥

१०. अग्नि! सम्मुखस्थ देवरूप प्राणियों को, अन्य देवों के साथ, समान आह्वान के द्वारा यजन करो। दानशील देवो, तुम्हारे लिए यह सोम अभी गत दिवस प्रस्तुत किया गया है। इसे पान करो।

॥ इतिप्रथमस्यतृतीयेद्वात्रिंशोवर्गः॥ ३२॥

एषोउषाइतिपञ्चदशर्चंतृतीयंसूक्तम् प्रस्कण्वस्यार्षं इदमुत्तरंचाश्विनंगायत्रीछन्दस्कम् अथानुक्रमणिका—एषोपञ्चोनाश्विनंतुगायत्रमिति। प्रातरनुवाकेआश्विनेक्रतौगायत्रेछन्दसिआ-श्विनशस्त्रेचेदंसूक्तम्। अथाश्विनएषोउषाइतिसूत्रितम्।

तत्रप्रथमामृचमाह—

एषोउषाअपूर्व्याव्युच्छतिप्रियादिवः। स्तुषेवामश्विनाबृहत्॥ १॥

एषो इति। उषाः। अपूर्व्या। वि। उच्छति। प्रिया। दिवः। स्तुषे। वाम्। अश्विना। बृहत्॥ १॥

एषो एषैवास्माभिःपरिदृश्यमाना प्रिया सर्वेषांप्रीतिहेतुः अपूर्व्या पूर्व्येषुमध्यरात्रादिकाले-ष्वविद्यमानाभवति किन्त्विदानींतनी उषा उषोदेवतादिवोद्युलोकस्यसकाशात्आगत्यव्युच्छ-तितमोवर्जयति हेअश्विनौवांयुवांबृहत्प्रभूतंयथाभवतितथास्तुषे स्तौमि॥ स्तुषे ष्टुञ्स्तुतौ वि-करोविकरणव्यत्ययेनभवन्तीत्युत्तमैकवचनस्यमध्यमैकवचनादेशः यद्वा लेटयुत्तमैकवचनेसिब्बहुलंलेटी-तिसिप्॥ १॥

१. प्रिय उषा इसके पहले नहीं दिखाई दी। यह उषा आकाश से अन्धकार दूर करती है। अश्विनीकुमारो! मैं तुम्हारी प्रभूत स्तुति करता हूँ।

यादस्रासिन्धुमातरामनोतरारयीणाम्। धियादेवावसुविदा॥ २॥

या। दस्रा। सिन्धुऽमातरा। मनोतरा। रयीणाम्। धिया। देवा। वसुऽविदा॥ २॥

-यादेवा यावुभावश्विनौवक्ष्यमाणगुणयुक्तौतौस्तुषेइतिपूर्वत्रान्वयः कीदृशौ दस्रा दर्शनीयौ सिन्धुमातरा समुद्रमातृकौ यद्यपिसूर्याचन्द्रमसाविवसमुद्रजौ तथाप्यश्विनोःकेषांचिन्मतेचन्द्रसूर्यत्वाचथात्वम् रयीणांधनानांमनोतरा मनसातारयितारौधियाकर्मणावसुविदा निवासस्थानस्य लम्भयितारौ ॥मनोतरा मनसातरतइतिमनोतरौ तरतेरन्तर्भावितण्यर्थाद्बहुलंच्छन्दसीति पूर्वपदान्त्यस्यसकारस्यरुत्वेसतिछान्दसमुत्वम्।रयीणां नामन्यतरस्यामितिनामउदात्तत्वम्।धिया सावेकाचइतिविभक्तेरुदात्तत्वम्। वसुविदा वसूनिनिवासस्थानानिविन्दतइतिवसुविदौ क्विप्चेतिक्विप्॥ २॥

२. जो दर्शनीय समुद्र-पुत्र देवद्वय या अश्विद्वय मनोहर और धनवाता हैं और जो हमारे यज्ञ करने पर निवासस्थान प्रदान करते हैं, उनकी मैं स्तुति करता हूँ।

वृच्यन्तेवांककुहासोजूर्णायामधिविष्टपि। यद्वांरथोविभिष्पतात् ॥ ३॥

वृच्यन्ते। वाम्। ककुहासः। जूर्णायाम्। अधि। विष्टपि। यत्। वाम्। रथः। विऽभिः। पतात् ॥ ३ ॥

हेअश्विनौ वांयुवयोःसम्बन्धीरथः जूर्णायांनानाशास्त्रैःस्तुतायांअधिविष्टपिस्वर्गलोके यद्यदा विभिरश्वैःपतात् पतविगच्छति तदानींवांयुवयोः ककुहासःस्तुतयोवच्यन्ते अस्माभिरुच्यन्ते ॥ वच्यन्ते ब्रवीतेर्यकि ब्रुवोवचिरितिवच्यादेशः वचिस्वपीत्यादिनासम्प्रसारणम् संप्रसारणाच्चेत्यत्रवाछन्दसीत्यनुवृत्तेःपरपूर्वत्वस्यपाक्षिकत्वाद्यणादेशः प्रत्ययस्वरः। ककुहासः ककुत्संभृगेविदुः प्रधानेचेत्यभिधानात्प्राधान्याभिधायिनाककुभशब्देनतत्प्रतिपादिकाःस्तुतयोलक्ष्यन्ते हत्वंछान्दसं आज्जसेरसुगित्यसुक् । जूर्णायाम् जॄष्वयोहानौ अत्रस्तुत्यर्थः धातूनामनेकार्थत्वात् निष्ठायां श्र्युकःकितीति इट्प्रतिषेधः बहुलंछन्दसीत्युत्वम् हलिचेतिदीर्घः रदाभ्यामितिनिष्ठानत्वम् प्रत्ययस्वरः। विभिः वीगत्यादौ वियन्तिगच्छन्तीतिवयोऽश्वाः औणादिकोडिप्रत्ययः। पतात् पत्लृगतौ लेटयाडागमः इतश्चलोपइतीकारलोपः॥ ३ ॥

-३. अश्विनीकुमारद्वय ! जिस समय तुम्हारा प्रशंसित रथ घोड़ोंद्वारा स्वर्ग में चलता है, उस समय हम तुम्हारी स्तुति करते हैं।

चतुर्थीमृचमाह—

हविषाजारोअपांपिपर्तिपपुरिर्नरा। पिताकुटस्यचर्षणिः ॥ ४ ॥

हविषा। जारः। अपाम्। पिपर्ति। पपुरिः। नरा। पिता। कुटस्य। चर्षणिः ॥ ४ ॥

हेऽश्विनौदेवौ अपांजारः स्वकीयतापेनोदकानांजरयितासूर्यः हविषाअस्मद्दत्तेन पिपर्तिदेवान्पूरयति उदितेसूर्येहविःप्रदानात्सूर्यस्यपूरकत्वंद्रष्टव्यम् अतःसूर्योदयकाले युवाभ्यामागन्तव्यमित्यर्थः कीदृशोजारः पप्रुरिः उक्तक्रमेणपूरणस्वभावः पिता पालकः कुटस्यचर्षणिः कर्मणोद्रष्टा अत्रनिरुक्तम्—हविषापांजरयितापिपर्तिपप्रुरिरितिपृणातिनिगमौ वाप्रीणातिनिगमौवापिताकृतस्यकर्मणश्चायितादित्यइति ॥ जारः जरयतीतिजारश्चादित्यः दारजारौकर्तरिणिलुक्चेतिघञन्तोनिपातितः कर्षात्वतइत्यन्तोदात्तत्वम् । अपां ऊडिदमितिविभक्तेरुदात्तत्वम् । पिपर्ति पृपालनपूरणयोः तिपि जुहोत्यादित्वाच्छपःश्लुः अर्तिपिपर्त्योश्चेत्यभ्यासस्येत्वम् अनुदात्तेचेत्यभ्यस्तस्याद्युदात्तत्वम् । पप्रुरिः आदृगमहनजनइतिकिन्प्रत्ययः लिड्वद्भावात्किन्त्वेसिद्धेपि पुनःकित्करणसामर्थ्यादृच्छत्यृतामितिगुणाभावः उदोष्ठ्यपूर्वस्येत्युत्वम् नित्वादाद्युदात्तत्वम् ॥ ४ ॥

४. हे नेतृस्थानीय अश्विद्वय ! पूरक, पालक, यज्ञ-दर्शक और जल-शोषक सविता हमारे हव्य-द्वारा देवों को प्रसन्न करें।

आ॒दा॒रो वां॑ मती॒नां नास॑त्या मतवचसा । पा॒तं सोम॑स्य धृष्णु॒या ॥ ५॥३३॥

आ॒ऽदा॒रः । वा॒म् । म॒ती॒नाम् । नास॑त्या । म॒त॒ऽव॒च॒सा॒ । पा॒तम् । सोम॑स्य । धृ॒ष्णु॒ऽया ॥ ५ ॥ ३३ ॥

हेमतवचसा अभिमतस्तोत्रौ नासत्या अश्विनौ वांयुवयोर्मतीनां बुद्धीनां आदारः प्रेरकोयःसोमोस्ति सोमस्य तंसोमं पातं युवां पिबतं कीदृशंसोमं धृष्णुयाधर्षणशीलंमदकरत्वेनतीव्रमित्यर्थः ॥ आदारः दृङ्आदरे आदरयतीत्यादारः दारजारौ कर्तरिणिलुक्चेतिघञ्प्रत्ययः थाथादिनोत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । मतीनां नामन्यतरस्यामितिनामउदात्तत्वम् । मतवचसा मतं अभिमतं स्तोत्ररूपं वचोययोस्तौ सुपांसुलुगितिविभक्तेराकारः । पातं पापाने बहुलंछन्दसीतिशपोलुकिसति पाघ्रेत्यादिनापिबादेशोनभवति । सोमस्य क्रियाग्रहणंकर्तव्यमिति कर्मणःसम्प्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थेषष्ठी । धृष्णुया सुपांसुलुगितिविभक्तेर्याजादेशः ॥ ५ ॥

५. हे नासत्यद्वय ! हमारी प्रिय स्तुति ग्रहण कर बुद्धि-परि-चालक तीव्र सोमरस का पान करो।

॥ इतिप्रथमस्यतृतीयेत्रयस्त्रिंशोवर्गः ॥ ३३ ॥

---

१ नि० ५, २४.।

षष्ठीमृचमाह—

यानः॒पीप॑रद॒श्विना॒ज्योति॑ष्मती॒तम॑स्ति॒रः । ताम॒स्मेरा॑साथा॒मिष॑म् ॥६॥

या । नः॒ । पीप॑रत् । अ॒श्वि॒ना॒ । ज्योति॑ष्मती । तमः॑ । ति॒रः । ताम् ।
अ॒स्मे इति॑ । रा॒सा॒था॒म् । इष॑म् ॥६ ॥

हेअश्विना ज्योतिष्मतीरसवीर्यादिरूपज्योतिर्युक्तायाइट्अन्नं नोस्मान् पीपरत् पारयेत् तृप्तिमापयेत् किंकृत्वा तमोदारिद्र्यरूपं अन्धकारं तिरः अन्तर्हितं विनष्टंकृत्वा तामिषं तादृशमन्नं अस्मे अस्मभ्यं रासाथां युवांदत्तम् ॥ पीपरत् पृपालनपूरणयोः ण्यन्तात् लुङिचङि णिलोपः उपधाह्रस्वत्वद्विर्भावहलादिशेषसन्वद्भावेत्वदीर्घाः बहुलंछन्दस्यमाङ्योगेपीत्यडभावः चङ्यन्यतरस्यामिति उपोत्तमस्य धात्वकारस्योदात्तत्वेप्राप्ते व्यत्ययेनाभ्यासस्योदात्तत्वम् यद्वृत्तान्नित्यमितिनिघातप्रतिषेधः । अस्मे सुपांसुलुगितिचतुर्थीबहुवचनस्यशेआदेशः । रासाथां रादाने छान्दसे प्रार्थनायांलुङि व्यत्ययेनात्मनेपदं च्लेःसिच् एकाचइतीट्प्रतिषेधः पूर्ववदडभावः तिङ्ङतिङइतिनिघातः ॥ ६ ॥

६. अश्विद्वय ! जो ज्योतिष्क अन्न अन्धकार का विनाश करके हमें तृप्ति-प्रदान करता है, वही अन्न हमें प्रदान करो।

सप्तमीमृचमाह—

आनो॑ना॒वाम॑ती॒नांया॒तंपा॒राय॒गन्त॑वे । यु॒ञ्जाथा॑मश्विना॒रथ॑म् ॥ ७ ॥

आ । नः॒ । ना॒वा । म॒ती॒नाम् । या॒तम् । पा॒राय॑ । गन्त॑वे । यु॒ञ्जाथा॑म् ।
अ॒श्वि॒ना॒ । रथ॑म् ॥ ७ ॥

हेअश्विना मतीनांस्तुतीनांपारायगन्तवेपारंगन्तुं नावानौरूपेणगमनसाधनेननोस्मान्प्रतिआ-यातंसमुद्रमध्यावागच्छतंभूमावागन्तुंरथंभवदीयंयुञ्जाथांसाश्वंकुरुतम् ॥ नावा सावेकाचइति विभक्तेरुदात्तत्वम् । गन्तवे तुमर्थेसेसेनितितवेन्प्रत्ययःनित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । युञ्जाथाम् युजिर्योगे लोट्याथामि रुधादित्वाच्छ्नम् श्नसोरल्लोपइत्यकारलोपः प्रत्ययस्वरः ॥ ७ ॥

७. अश्विद्वय ! स्तुति-समुद्र के पार जाने के लिए नौकारूप होकर आओ। हमारे सामने अपने रथ में अश्व संयोजित करो।

अ॒रित्रं॑वांदि॒वस्पृ॒थुती॒र्थेसिन्धू॑नां॒रथः॑ । धि॒यायु॑युज्र॒इन्द॑वः ॥ ८ ॥

अरित्रम्। वाम्। दिवः। पृथु। तीर्थे। सिन्धूनाम्। रथः।
धिया। युयुज्रे। इन्दवः॥ ८ ॥

हेअश्विनौ वांयुवयोः दिवस्पृथु द्युलोकादपिविस्तीर्णमरित्रंगमनसाधनंनौरूपंसिन्धूनां समुद्राणां तीर्थेअवतरणप्रदेशेविद्यतइतिशेषः रथश्च भूमौगन्तुंविद्यते इन्दवःसोमाः धियाकर्मविषयेणयुयुज्रेयुक्ताअभूवन्॥ अरित्रं ऋगतौ अर्तिलूधूसूखनसहचरइत्र इतिकरणेइत्रप्रत्ययः प्रत्ययस्वरः। दिवःऊडिदमितिविभक्तेरुदात्तत्वम्। तीर्थे तॄप्लवनतरणयोः पातॄतुदिवचिरिचिसिचिभ्यस्थगितिथक् ऋतइद्धातोरितीत्वम् हलिचेतिदीर्घः। युयुज्रे लिटिइरयोरेइतिइरेचोरेआदेशः॥८॥

८. तुम्हारा समुद्र के तीर पर आकाश से भी बड़ा नौकारूप यान है। पृथिवी पर तुम्हारा रथ है। तुम्हारे यज्ञ-कर्म में सोमरस भी मिला हुआ है।

दिवस्कण्वासइन्दवोवसुसिन्धूनांपदे। स्वंवव्रिंकुहधित्सथः॥ ९॥

दिवः। कण्वासः। इन्दवः। वसु। सिन्धूनाम्। पदे। स्वम्।
वव्रिम्। कुह। धित्सथः॥ ९॥

हेकण्वासः कण्वपुत्राः यद्वा मेधाविनऋत्विजः अश्विनावितिपृच्छतेतिशेषः कथमिति तदुच्यते दिवोद्युलोकसकाशात् इन्दवःसूर्यरश्मयःप्रादुर्भूताःसिन्धूनामपांवृष्टिरूपाणांस्यन्दनस्वभावानां पदेस्थानेअन्तरिक्षेवसुअस्मदादिनिवासहेतुभूतमुषःकालीनंज्योतिःआविर्भूतमितिशेषः अस्मिन्नवसरेयुवांस्वंवव्रिंस्वकीयंरूपंकुहधित्सथः कुत्रस्थापयितुमिच्छथः अत्रागत्यप्रदर्शनीयमितितात्पर्यार्थः॥ कुह वाहचच्छन्दसीतिकिंशब्दात्सप्तम्यर्थेहप्रत्ययः कुतिहोरितिकिमः कुः। धित्सथः डुधाञ्धारणपोषणयोः सनि सनिमीमाघुरभलभशकपतपदामचइसितिआकारस्यइसादेशः अत्रलोपोऽभ्यासस्येतिअभ्यासलोपः सःस्यार्धधातुकेइतिसकारस्यतकारः॥९॥

९. कण्ववंशियो! अश्विद्वय की जिज्ञासा करो। द्युलोक से सूर्य-किरणें आती हैं। वृष्टि के उत्पत्ति-स्थान अन्तरिक्ष में हमारी निवास-हेतु ज्योति प्रादुर्भूत होती है। अश्विनीकुमारद्वय! इन स्थानों में से किस स्थान पर तुम अपना स्वरूप रखना चाहते हो?

अभूदुभाउअंशवेहिरण्यंप्रतिसूर्यः। व्यख्यज्जिह्वयासितः॥१०॥२४॥

अभूत्। ऊम् इति। भाः। ऊम् इति। अंशवे। हिरण्यम्। प्रति।
सूर्यः। वि। अख्यत्। जिह्वया। असितः॥ १० ॥ २४ ॥

भाउ सूर्यस्यदीप्तिस्त्वंशवेउषःकालीनरश्मिसिद्ध्यर्थंअभूदुप्रादुर्भूतैव सूर्यश्चहिरण्यंप्रति स्वकीयोदयेनहिरण्यसदृशोभूत् अग्निश्च असितः स्वकीयदीप्तेः सूर्यस्यप्रवेशेनस्वयंकृष्णोभूत्वा जिह्वयास्वकीययाज्वालयाव्यख्यत्प्रकाशितवान् तस्मादयमश्विनोर्युवयोरागमनकालइत्यर्थः ॥ अभूत् भूसुवोस्तिङीतिगुणप्रतिषेधः । हिरण्यंप्रति प्रतिःप्रतिनिधिप्रतिदानयोरितिप्रतेः कर्मप्रवचनीयत्वम् कर्मप्रवचनीययुक्तेद्वितीयेतिद्वितीया । अख्यत् चक्षिङ्ख्यकार्यांवाचि लुङि चक्षिङःख्याञितिख्याञादेशः ॥ १० ॥

१०. सूर्य-रश्मि-द्वारा उषाकाल का आलोक उत्पन्न हुआ है। सूर्य उदित होकर हिरण्य के समान हुए हैं। सूर्य के बीच में जाने से अग्नि कृष्णवर्ण होकर अपनी शिखा-द्वारा प्रकाश पाये हुए हैं।

अभूदुपारमेतवेपन्थाऋतस्यसाधुया । अदर्शिविस्रुतिर्दिवः ॥११॥

अभूत् । ऊम् इति । पारम् । एतवे । पन्थाः । ऋतस्य । साधुऽया । अदर्शि । वि । स्रुतिः । दिवः ॥ ११ ॥

ऋतस्यसूर्यस्यपारमेतवे रात्रेःपारभूतमुदयाद्रिंगन्तुं पन्थामार्गःसाधुयासमीचीनः अभूदुनिष्पन्नएव दिवः द्योतनात्मकस्यसूर्यस्यस्रुतिःप्रसृतादीप्तिर्व्यदर्शिविशेषेणदृष्टा तस्मादश्विनौयुवाभ्यामागन्तव्यम् ॥ एतवे इण्गतौ तुमर्थेसेसेनितितवेन्प्रत्ययः । साधुया सुपांसुलुगितिविभक्तेर्याजादेशः । अदर्शि कर्मणिलुङि च्लेश्चिणादेशः चिणोलुगितितशब्दस्यलुक् । स्रुतिः स्रुगतौ क्तिच्क्तौचसंज्ञायामितिक्तिच् ॥ ११ ॥

११. रात्रि के पार जाने के निमित्त सूर्य के लिए सुन्दर मार्ग बना हुआ है। सूर्य की विस्तृत दीप्ति दिखाई दी है।

तत्तदिदश्विनोरवोजरिताप्रतिभूषति । मदेसोमस्यपिप्रतोः ॥१२॥

तत्ऽतत् । इत् । अश्विनोः । अवः । जरिता । प्रति । भूषति । मदे । सोमस्य । पिप्रतोः ॥ १२ ॥

जरितास्तोता अश्विनोःसम्बन्धितत्तदित् पुनःपुनःकृतंसर्वमपिअवोस्मद्विषयंरक्षणंप्रतिभूषतिप्रत्येकमलङ्करोति तदातदाप्रशंसतीत्यर्थः कीदृशयोरश्विनोः मदेहर्षेनिमित्तभूतेसतिसोमस्य पिप्रतोः सोमंपूरयतोः ॥ भूषति भूषअलङ्कारे भौवादिकः । पिप्रतोः पॄपालनपूरणयोः पृइत्येके अस्माल्लटःशतृ जुहोत्यादित्वाच्छपःश्लुः द्विर्भावोरदत्वहलादिशेषाः अर्तिपिपर्त्योश्चेत्यभ्यासस्येत्वम् शतुर्ङित्त्वाद्गुणाभावेयणादेशः अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम् ॥ १२॥

१२. अश्विद्वय प्रसन्नता के लिए सोम पान करते हैं। स्तोता लोग बार-बार उनके रक्षण-कार्य की प्रशंसा करते हैं।

त्रयोदशीमृचमाह—

वाव॒सा॒नावि॒वस्व॑ति॒सोम॑स्य॒पी॒त्यागि॒रा । म॒नु॒ष्वच्छं॑भू॒आग॑तम् ॥१३॥

व॒व॒सा॒ना । वि॒वस्व॑ति । सोम॑स्य । पी॒त्या । गि॒रा । म॒नु॒ष्वत् ।
शं॒भू॒ इति॑ शम्ऽभू । आ । ग॒त॒म् ॥ १३ ॥

हेशम्भू सुखस्यभावयितारौअश्विनौ मनुष्वत् मनाविवविवस्वतिपरिचरणवतियजमानेव-
वसानानिवासशीलौयुवां सोमस्यपीत्या सोमपाननिमित्तंगिरास्तुतिनिमित्तंचआगतंआगच्छत-
म् ॥ ववसाना वसनिवासे ताच्छील्यवयोवचनेतिताच्छीलिकश्चानश् बहुलंछन्दसीतिशपःश्लुः
अन्येषामपिदृश्यतइतिसंहितायामभ्यासस्यदीर्घत्वम् सुपांसुलुगितिविभक्तेराकारः चितइत्यन्तो-
दात्तत्वम् ।पीत्या पापाने स्थागापापचोभावेइतिभावेक्तिन् घुमास्थेतीत्वम् व्यत्ययेनान्तोदात्तत्व-
म् तृतीयैकवचनेयणादेशेउदात्तयणोहल्पूर्वादितिविभक्तेरुदात्तत्वम् । मनुष्वत् मनज्ञाने मन्य-
तेजानातीतिमनुः बहुलवचनादौणादिकउसिप्रत्ययः तत्रतस्येवेतिसप्तम्यर्थेवतिःप्रत्ययस्वरः ।गतं
गमेर्लोटि बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् अनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः ॥ १३ ॥

१३. सुखद अश्विद्वय ! मनु की तरह सेवक यजमान के घर में निवास-शील होकर तुम सोमपान और स्तुति-श्रवण के लिए आओ।

यु॒वोरु॒षाअनु॒श्रियं॒परि॑ज्मनोरु॒पाच॑रत् । ऋ॒ता॒वनथो॒अ॒क्तुभिः॑ ॥१४॥

यु॒वोः । उ॒षाः । अनु॑ । श्रिय॑म् । परि॑ऽज्मनोः । उ॒प॒ऽआच॑रत् ।
ऋ॒ता । व॒न॒थः॒ । अ॒क्तुऽभिः॑ ॥ १४ ॥

हेअश्विनौपरिज्मनोःपरितोगच्छतोर्युवोः युवयोरुभयोः श्रियमनुआगमनरूपांशोभामनुसृ-
त्यउषाउपाचरत् उषःकालदेवताइहागच्छतु युवयोरागतयोःसतोः पश्चादागतेत्यर्थः युवांचअक्तु-
भीरात्रिभिः ऋता यज्ञगतानिहवींषिवनथःकामयेथेसम्भजेथे ॥ युवोः युष्मच्छब्दात्षष्ठीद्विवचन-
स्यसुपांसुपोभवन्तीतिषष्ठीद्विवचनादेशः अत्रआदेशविषयत्वाद्योचीतिप्रत्ययाभावः शेषेलोपः । प-
रिज्मनोः परितःअजतोगच्छतइतिपरिज्मानौ श्वन्नुक्षन्नित्यादिनाअजतेर्मनिन्प्रत्ययान्तोनिपा-
तितः । ऋता शेश्छन्दसीतिशेर्लोपः । वनथः वनषणसम्भक्तौ तिङ्ङतिङइतिनिघातः ॥१४ ॥

१४. अश्विद्वय ! तुम चतुर्दिक्चारी हो। तुम्हारी शोभा का अनुधावन करके उषा आगमन करे। रात्रि में सम्पादित यज्ञ का हव्य तुम ग्रहण करो।

प्रवर्ग्येपौर्वाह्णिकेघर्मस्यहविषोद्वितीयायाज्याउभापिबतमित्येषा अथोत्तरमित्यत्रखण्डेसू-
त्रितम्—उभापिबतमश्विनेतिचोभाभ्यामनुवाममिति । आश्विनशस्त्रेप्येषाद्वितीयायाज्या सूत्रितं
च—प्रवामन्धांसिमद्यान्यस्थुरुभापिबतमश्विनेतियाज्येति ।

तामेतां पञ्चदशीमृचमाह—

उभा पिबतमश्विनोभा नः शर्म यच्छतम्।
अविद्रियाभिरूतिभिः॥ १५ ॥ ३५ ॥ ३ ॥

उभा। पिबतम्। अश्विना। उभा। नः। शर्म। यच्छतम्।
अविद्रियाभिः। ऊतिऽभिः॥ १५ ॥ ३५ ॥ ३ ॥

हेऽश्विना उभा युवामुभौ पिबतं सोमपानं कुरुतम् ततऊर्ध्वमुभा युवामुभौ अविद्रियाभिः प्रशस्ताभिरूतिभीरक्षाभिर्नोऽस्मभ्यं शर्म सुखं यच्छतम्॥ पिबतम् पा पाने लोटि पाघ्रेत्यादिना पिबादेशः अत्र नुत्ते पुनर्वृत्तावविधिर्निष्ठितस्येति वचनाल्लघूपधगुणाभावः यद्वा आद्युदात्तःअदन्तःपिबादेशः तिङ्ङतिङ इति निघातः। यच्छतम् दाण् दाने लोटि पाघ्रेत्यादिना यच्छादेशः। अविद्रियाभिः द्रा कुत्सायां गतौ विपूर्वादस्माद्भावे औणादिकः किः आतो लोप इटि चेत्याकारलोपः विद्रिर्निन्दा तद्विरोधिनी अविद्रिः स्तुतिः तां यान्तीत्यविद्रियाः अन्येभ्योऽपि दृश्यन्त इति विच् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम्। ऊतिभिः अवतेः क्तिनि ज्वरत्वरेत्यादिनाऊठ् ऊतियूतीत्यादिना क्तिन उदात्तत्वम्॥ १५॥

१५. अश्विद्वय! तुम दोनों पान करो। तुम दोनों प्रशस्त रक्षण-द्वारा हमें सुखदान करो।

॥ इति प्रथमस्य तृतीये पञ्चत्रिंशो वर्गः ॥ ३५ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन्। पुमर्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरन्धरेण सायणामात्येन विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये प्रथमाष्टके तृतीयोऽध्यायः समाप्तः ॥३॥

॥ श्रीगणेशायनमः ॥

यस्यनिःश्वसितंवेदायोवेदेभ्योखिलंजगत् । निर्ममेतमहंवन्देविद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

अथप्रथमाष्टकेचतुर्थोध्यायआरभ्यते अयंवामितिनवमानुवाकस्यचतुर्थंसूक्तंदशर्चम् अनुक्रान्तम्—अयंदशप्रागाथंत्विति । ऋषिश्चान्यस्मादपेरितिपरिभाषितत्वात् कण्वपुत्रःप्रस्कण्वऋषिः तथापूर्वंत्वाश्विनंत्वित्युक्तत्वात् तुह्यादिपरिभाषयाइदमपिसूक्तमश्विदेवताकम् अनयैवपरिभाषयाइदमुत्तरंचप्रागाथम् अतः प्रथमातृतीयाद्याअयुजोबृहत्यः द्वितीयाचतुर्थ्याद्यायुजःसतोबृहत्यः प्रातरनुवाकेआश्विनेक्रतौबार्हतेछन्दसिएतत्सूक्तम् अथाश्विनइतिखण्डेसूत्रितम्—प्रपाउताअयंवामिति आश्विनशस्त्रेप्येतत्सूक्तं प्रातरनुवाकन्यायेनेत्यतिदिष्टत्वात् ।

तत्रप्रथमामृचमाह—

ओम् अ॒यं वां॒ मधु॑मत्तमः सु॒तः सोम॑ ऋतावृधा ।
तम॑श्विना पिबतं ति॒रोअ॑ह्न्यं ध॒त्तं रत्ना॑नि दा॒शुषे॑ ॥ १ ॥

अ॒यम् । वा॒म् । मधु॑मत्ऽतमः । सु॒तः । सोम॑ः । ऋ॒त॒ऽवृ॒धा । तम् ।
अ॒श्वि॒ना॒ । पि॒ब॒त॒म् । ति॒रःऽअ॑ह्न्यम् । ध॒त्त॒म् । रत्ना॑नि । दा॒शुषे॑ ॥१॥

हेऋतावृधा ऋतस्यसत्यस्ययज्ञस्यवावर्धयितारौअश्विनाअश्विनौ वांयुवयोः अयंपुरोवर्तीसोमः सुतोऽभिषुतः कीदृशः मधुमत्तमःअतिशयेनमाधुर्यवान् तिरोअह्न्यंतिरोभूतेपूर्वस्मिन्दिनेभिषुतंतंसोमंपिबतम् दाशुषेहविर्दत्तवतेयजमानायरत्नानिरमणीयानिधनानिधत्तंप्रयच्छतम् ॥ वां युष्मदस्मदोःषष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयोर्वांनावितिषष्ठीद्विवचनस्यवामादेशःसर्वानुदात्तः । मधुमत्तमः मनज्ञाने मन्यतइतिमधु फलिपाटिनमीत्यादिनाउप्रत्ययः निदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वं धकारश्चान्तादेशः अतिशयेनमधुमान् मधुमत्तमः मतुप्तमपोःपित्त्वादनुदात्तत्वेपदस्वरएवशिष्यते । ऋतावृधा वृधेरन्तर्भावितण्यर्थात् क्विप्चेतिक्विप् अन्येषामपिदृश्यतइतिपूर्वपदस्यदीर्घत्वम् । तिरोअह्न्यं अह्निभवोह्न्यः भवेछन्दसीतियत् अह्नष्टखोरेवेतिनियमान्नस्तद्धितेइतिटिलोपाभावः तत्रैवविषयश्छन्दसिविकल्प्यन्तइतिवचनाद्येचाभावकर्मणोरितिप्रकृतिभावाभावेअल्लोपोनइत्यका-

रलोपः तिरोहितोअह्नस्तिरोअह्नः तिरोन्तर्धाविति गतित्वेन निपातत्वादव्ययत्वे मादिसमासे अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्। दाशुषे दाश्वान्साह्वानित्यादिना क्वसुप्रत्ययान्तो निपातितः वसुर्थ्येक-वचने वसोःसम्प्रसारणमिति संप्रसारणम् शासिवसिघसीनां चेति षत्वम् ॥ १ ॥

१. हे यज्ञवर्द्धनकारी अश्विद्वय! यह अतीव मधुर सोम तुम्हारे लिए अभिषुत हुआ है। यह कल ही तैयार हुआ है। इसे पान करो और हव्यदाता यजमान को रमणीय धन दान करो।

त्रिवन्धुरेणत्रिवृतासुपेशसारथेनायातमश्विना।
कण्वासोवांब्रह्मकृण्वन्त्यध्वरेतेषांसुशृणुतंहवम् ॥ २ ॥

त्रिऽवन्धुरेण। त्रिऽवृता। सुऽपेशसा। रथेन। आ। यातम्। अश्विना। कण्वासः। वाम्। ब्रह्म। कृण्वन्ति। अध्वरे। तेषाम्। सु। शृणुतम्। हवम् ॥ २ ॥

हे अश्विना त्रिवन्धुरेण उच्चावचतरूपेण त्रिविधबन्धनकाष्ठयुक्तेन त्रिवृता त्रयवितिह्रवगवित्रया लोकत्रये वर्तमानेन सुपेशसा शोभनसुवर्णयुक्तेन रथेन आयातं इहागच्छतम् कण्वासः कण्वपुत्राः मेधाविन ऋत्विजो वां युवयोः अध्वरे यागे ब्रह्म स्तोत्ररूपं मंत्र हविर्लक्षणमन्नं वा कृण्वन्ति कुर्वन्ति तेषां कण्वानां हवमाह्वानं सुशृणुतं सुष्ठु आदरेण शृणुतम् ॥ त्रिवन्धुरेण बध्नन्तीति बन्धुराः बन्धेरौणादिक उरच्प्रत्ययः त्रयो बन्धुरा यस्यासौ त्रिबन्धुरः त्रिचक्रादिषु पाठात् त्रिचक्रादीनां छन्दस्युपसंख्यान-मिति उत्तरपदान्तोदात्तत्वम्। त्रिवृता त्रिषु लोकेषु वर्तत इति त्रिवृत् क्विप् चेति क्विप्। सुपेशसा पेशइति हिरण्यनाम शोभनं पेशो यस्यासौ सुपेशाः आद्युदात्तं द्व्यच्छन्दसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम्। शृणुतम् श्रु श्रवणे श्रुवःशृ चेति श्नुः तत्संनियोगेन धातोः शृभावम्। हवं ह्वयतेर्भावे नुपसर्गस्येत्यप्सम्प्र-सारणेच गुणादेशौ प्रत्ययस्य पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः ॥ २ ॥

२. अश्विद्वय! अपने त्रिविध बन्धन-काष्ठों से युक्त, त्रिकोण या लोकत्रय में वर्तमान और सुरूप रथ से आओ। कण्वपुत्र या मेधावी ऋत्विक् लोग तुम्हारे लिए स्तोत्र-पाठ कर रहे हैं। उनका सादर आह्वान सुनो।

अश्विनामधुमत्तमंपातंसोममृतावृधा।
अथाद्यदस्रावसुबिभ्रतारथेदाश्वांसमुपगच्छतम् ॥ ३ ॥

अश्विना। मधुमत्ऽतमम्। पातम्। सोमम्। ऋतऽवृधा। अथ। अद्य। दस्रा। वसु। बिभ्रता। रथे। दाश्वांसम्। उप। गच्छतम् ॥ ३ ॥

हे ऋतावृधा यज्ञस्य वर्धकावश्विनौ मधुमत्तमं सोमं पातं पिबतं हे दस्रावश्विनौ सोमपानार्थं अथ अस्मदाह्वानानन्तरं अद्यास्मिन्दिने रथे स्वकीये वसु बिभ्रता अस्मदुपयुक्तं धनं धारयन्तौ दाश्वां-

संहविःमदंयणमानंउपगच्छतंसमीपेमागतम्॥ बिभ्रता डुभृञ्धारणपोषणयोः शवरिजुहोत्यादित्वाच्छपःश्लुः भृञामिदित्यभ्यासस्येत्वम् शतुर्ङित्त्वाद्गुणाभावेयणादेशः अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम्॥ ३॥

३. यज्ञवर्द्धनकर्त्ता अश्विद्वय ! अत्यन्त मधुर सोमरस का पान करो। इसके अनन्तर हे अश्विद्वय ! आज रथ पर धन लेकर हव्यदाता यजमान के पास गमन करो।

त्रिषधस्थेबर्हिषिविश्ववेदसामध्वायज्ञंमिमिक्षतम्।
कण्वासोवांसुतसोमाअभिद्यवोयुवांहवन्तेअश्विना॥ ४॥

त्रिऽसधस्थे। बर्हिषि। विश्वऽवेदसा। मध्वा। यज्ञम्। मिमिक्षतम्।
कण्वासः। वाम्। सुतऽसोमाः। अभिऽद्यवः। युवाम्। हवन्ते।
अश्विना॥ ४॥

हेविश्ववेदसासर्वज्ञावश्विनौ त्रिषधस्थेकक्षात्रयरूपेणास्तीर्णेतयात्रिषुस्थानेष्ववस्थितेबर्हिषिदर्भेस्थित्वामध्वामधुरेणरसेनयज्ञंमिमिक्षतंसेक्तुमिच्छतं हेअश्विना वांयुष्मदर्थंसुतसोमाअभिद्युसोमयुक्ताः अभिद्यवःअभिगतदीप्तयः कण्वासोयुवामुभौहवन्तेआह्वयन्ते॥ त्रिषधस्थे त्रिषुस्थानेषुसहतिष्ठतीतित्रिषधस्थंबर्हिः सुपिस्थइतिकप्रत्ययः आतोलोपइटिचेत्याकारलोपः सधमादस्थयोश्छन्दसीतिसहशब्दस्यसधादेशः। मध्वा आगमानुशासनस्यानित्यत्वान्नुमभावः घसिचेत्यत्रवसादिषुछन्दसिवावचनमितिवचनाद्घाभावाभावश्च। मिमिक्षतं मिहसेचने सनिएकाचइतीट्प्रतिषेधः हलन्ताच्चेतिसनःकित्त्वाल्लघूपधगुणाभावः अभ्यासहलादिशेषौ ढत्वकत्वषत्वानि। सुतसोमाः सुतःसोमोयैः बहुव्रीहिस्वरः। अभिद्यवः द्युरित्यहर्नाम तेनतत्सम्बन्धी प्रकाशोलक्ष्यते अभिगताद्युं अत्यादयःक्रान्ताद्यर्थेद्वितीययेतिसमासः अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्॥ ४॥

४. सर्वज्ञाता अश्विद्वय ! तीन स्थानों में अवस्थित कुश पर स्थित होकर मधुर रस-द्वारा यज्ञ सिक्त करो। अश्विद्वय ! दीप्तिमान् कण्वपुत्र सोमरस तैयार करके तुम्हारा आह्वान करते हैं।

याभिःकण्वमभिष्टिभिःप्रावतंयुवमश्विना।
ताभिःष्व१स्माँअवतंशुभस्पतीपातंसोममृतावृधा॥ ५॥ १॥

याभिः। कण्वम्। अभिष्टिऽभिः। प्र। आवतम्। युवम्।
अश्विना। ताभिः। सु। अस्मान्। अवतम्। शुभः। पती इति।
पातम्। सोमम्। ऋतऽवृधा॥ ५॥ १॥

हेअश्विना युवंयुवाम्याभिरभिष्टिभिः अपेक्षिताभीरक्षाभिः कण्वंमहर्षिंप्रावतंरक्षित-
वन्तौ हेशुभस्पतीशोभनस्यकर्मणःपालकौ ताभीरक्षाभिरस्माननुष्ठातॄन्स्वयंसुष्ठुरक्षतम् स्प-
ष्टमन्यत्॥ अभिष्टिभिः आभिमुख्येनेष्यन्तइत्यभिष्टयःफलानि इषइच्छायां कर्मणिक्तिनि तितुत्रे-
त्यादिनाइट्प्रतिषेधः एमन्नादिषुछन्दसिपररूपंवक्तव्यमितिपररूपत्वम् गतौचेतिगतेःप्रकृतिस्व-
रत्वम् उपसर्गाश्चाभिवर्जमित्यभिरन्तोदात्तः । शुभस्पती शुभदीप्तौ क्विप्चेतिक्विप् षष्ठ्याःप-
तिपुत्रेतिविसर्जनीयस्यसत्वम् सुबामन्त्रितेइतिषष्ठ्यन्तस्यपराङ्गवद्भावात् षष्ठ्यामन्त्रितसमुदाय-
स्याष्टमिकंसर्वानुदात्तत्वम् ॥ ५ ॥

५. अश्विद्वय! जिस अभीष्ट रक्षण-कार्य-द्वारा तुम दोनों ने कण्व की रक्षा की थी, हे शोभन-कर्म-पालक, उसी कार्य-द्वारा हमारी रक्षा करो। हे यज्ञ-वर्द्धक! सोमपान करो।

सुदासेदस्रावसुबिभ्रतारथेपृक्षोवहतमश्विना ।
रयिंसमुद्रादुतवादिवस्पर्यस्मेधत्तंपुरुस्पृहम् ॥ ६ ॥

सुऽदासे । दस्रा । वसु । बिभ्रता । रथे । पृक्षः । वहतम् । अश्विना ।
रयिम् । समुद्रात् । उत । वा । दिवः । परि । अस्मे इति । धत्तम् ।
पुरुऽस्पृहम् ॥ ६ ॥

हेदस्रादर्शनीयावश्विनौसुदासेशोभनदानयुक्तायसदापिजवनपुत्रायरथेवसुबिभ्रतायुवांपृ-
क्षोन्नंवहतंप्रापितवन्तौ समुद्रादन्तरिक्षात् समुद्रमित्यन्तरिक्षनाम समुद्रःअध्वरमित्यन्तरिक्षनाम-
सुपाठात् उतवादिवस्परि अथवास्वर्गात्पर्याहृत्यपुरुस्पृहंबहुभिःस्पृहणीयंरयिंधनंअस्मेधत्तं
अस्मासुस्थापयतम्॥सुदासे सुष्ठुददातीतिसुदाःअसुनि कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । दिवस्परि पञ्चम्याः
परावध्यर्थइतिविसर्जनीयस्यसत्वम् । पुरुस्पृहम् स्पृहईप्सायां चुरादिरदन्तः पुरुभिःस्पृह्यत-
इतिपुरुस्पृहः कर्मणिघञ् अतोलोपस्यस्थानिवत्त्वाल्लघूपधगुणाभावः ञित्स्वरेणउत्तरपदस्या-
द्युदात्तत्वेकृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणसएवशिष्यते ॥ ६ ॥

६. अश्विनीकुमारद्वय! तुमने दानशील राजा पिजवन-पुत्र सुदास के लिए लड़ाई में धन को धारण और अन्न को वहन किया था। उसी प्रकार आकाश से अनेक के वाञ्छनीय धन हमें दान करो।

सप्तमीमृचमाह—

यन्नासत्यापरावतियद्वास्थोअधितुर्वशे ।
अतोरथेनसुवृतानआगतंसाकंसूर्यस्यरश्मिभिः ॥ ७ ॥

यत्। नासत्या। पराऽवति। यत्। वा। स्थः। अधि। तुर्वशे।
अतः। रथेन। सुऽवृता। नः। आ। गतम्। साकम्। सूर्यस्य।
रश्मिऽभिः॥ ७ ॥

हेनासत्याअसत्यरहितावश्विनौ यद्यदियुवांपरावतिदूरदेशेस्थःभवथ यद्वा अथवाअ-
धितुर्वशेअधिकेसमीपेस्थः अतोस्माद्दूराद्वासमीपाद्वा सूर्यस्यरश्मिभिःसाकं सूर्योदयकालेसुवृता
शोभनवर्तनयुक्तेनरथेननोस्मान्प्रतिआगतमागच्छतम्। ॥ नासत्या सत्सुभवौसत्यौनसत्यौअस-
त्यौनअसत्यौनासत्यौ नभ्राण्नपादित्यादिनानञःप्रकृतिभावः। स्थः असभुवि श्नसोरल्लोपइत्य-
कारलोपः यद्वृत्तयोगादनिघातः। गतं गमेर्लोटिबहुलंछन्दसीतिशपोलुक् अनुदात्तोपदेशेत्यादि-
नानुनासिकलोपः॥ ७॥

७. नासत्यद्वय! चाहे तुम पास रहो या दूर रहो; सूर्योदय के समय सूर्य-किरणों के साथ अपने सुनिर्मित रथ पर हमारे पास आओ।

अष्टमीमृचमाह—

अर्वाञ्चावांसप्तयोऽध्वरश्रियोवहन्तुसवनेदुप।
इषंपृञ्चन्तासुकृतेसुदानवआबर्हिःसीदतंनरा ॥ ८ ॥

अर्वाञ्चा। वाम्। सप्तयः। अध्वरऽश्रियः। वहन्तु। सवना। इत्।
उप। इषम्। पृञ्चन्ता। सुऽकृते। सुऽदानवे। आ। बर्हिः।
सीदतम्। नरा॥ ८ ॥

हेअश्विनौअध्वरश्रियोयागसेविनः सप्तयोश्वाः सवनेदुपअस्मदनुष्ठेयानित्रीणिसवनान्ये-
वोपलक्ष्यअर्वाञ्चाअभिमुखावांयुवांवहन्तुप्रापयन्तु हेनराअश्विनौसुकृतेशुभकर्मकारिणेसुदान-
वेशोभनदानयुक्ताययजमानायेषमन्नंपृञ्चन्तासंयोजयन्तौ युवांबर्हिरासीदतंदर्भमासुवम्। ॥ अ-
र्वाञ्चा सुपांसुलुगितिविभक्तेराकारः। अध्वरश्रियम् अध्वरंश्रयन्तीत्यध्वरश्रियः क्वि-
ब्वचिप्रच्छीत्यादिनाक्विब्दीर्घश्च। वहन्तु वहप्रापणे शपःपित्त्वादनुदात्तत्वम् तिङश्चलसार्वधातुकस्व-
रेणाद्युदात्तत्वम् पादादित्वान्निघाताभावः। सवना षुञ्अभिषवे अभिषूयतेसोमएष्वितिसवना-
नि अधिकरणेल्युट् योरनादेशः गुणावादेशौ लित्स्वरेणप्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् शेश्छन्दसिबहुल-
मितिशेर्लोपः। पृञ्चन्ता पृचीसम्पर्के रुधादित्वाच्छ्नम् श्नसोरल्लोपइत्यकारलोपः प्रत्य-
यस्वरः। सुकृते सुकर्मपापेत्यादिनाकरोतेर्भूतकालेक्विप् ह्रस्वस्यपितीतितुक्। सुदानवे शोभ-

मंदानुदात्तंस्यासौसुदानुः दानुशब्दोनुमत्ययान्तआद्युदात्तः आद्युदात्तंव्यच्छन्दसीतिबहुव्री-हावुत्तरपदाद्युदात्तत्वम्। सीदतं षद्लृविशरणगत्यवसादनेषु ॥ ८ ॥

८. तुम सदा यज्ञसेवी हो। तुम्हारे सात घोड़े तुम्हें निकट लाकर सवन-यज्ञ की ओर ले जायें। हे नेतृ-स्थानीय अश्विद्वय! शुभकर्म-कर्त्ता और दानशील यजमान को अन्न दान करके तुम कुश पर बैठो।

तेनंनासत्यागंतंरथेनसूर्यत्वचा।
येनुशश्वदूहथुर्दाशुषेवसुमध्वःसोमंस्यपीतये ॥ ९ ॥

तेनं। नासत्या। आ। गतम्। रथेन। सूर्यऽत्वचा। येनं। शश्वंत्। ऊहर्थुः। दाशुषे। वसुं। मध्वः। सोमस्य। पीतये ॥ ९ ॥

हेनासत्यासूर्यत्वचासूर्यसंवृतेन सूर्यरश्मिसदृशेनवा तेनप्रसिद्धेनरथेनआगतमागच्छतं दा-शुषे हविर्दत्तवतेयजमानायवसुधनं शश्वत्सर्वदायेनरथेनऊहथुः प्रापितवन्तौतेनरथेनेतिपूर्वेणा-न्वयः किमर्थमागमनमितितदुच्यते मध्वः मधुरस्यसोमस्यपीतयेसोमपानार्थम् ॥ सूर्यत्वचा त्व-चसंवरणे त्वचतिसंवृणोतीतित्वग्रश्मिः सूर्यस्यत्वगिवत्वग्यस्य सक्रम्युपमानेत्यादिनाबहुव्रीहिरु-त्तरपदलोपश्च सूर्यशब्दःषूप्रेरणेइत्यस्माद्रूपि राजसूयसूर्येत्यादिनारुडागमसहितोनिपातितः ततःप्रत्ययस्यपित्त्वादनुदात्तत्वेधातुस्वरेणाद्युदात्तः सएवबहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरेणशिष्यते। ऊहथुः वहप्रापणे लिटिअसंयोगाल्लिट्किदितिलिटःकित्त्वे वचिस्वपीत्यादिनासंप्रसारणं अभ्या-सहलादिशेषो सवर्णदीर्घः प्रत्ययस्वरः यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥ ९ ॥

९. अश्विद्वय! तुमने जिस रथ पर धन लाकर हव्यदाता को सदा दान किया है, उसी सूर्य-किरण-सम्बलित रथ पर मधुर सोम-पान के लिए आओ।

उक्थेभिरर्वागवंसेपुरूवसूअर्कैश्चनिह्वयामहे।
शश्वत्कण्वानांसदंसिप्रियेहिकंसोमंपपथुरश्विना ॥ १० ॥ २ ॥

उक्थेभिः। अर्वाक्। अवंसे। पुरुवसू इतिं पुरुऽवसू। अर्कैः। च। नि। ह्वयामहे। शश्वंत्। कण्वानाम्। सदंसि। प्रिये। हि। कम्। सोमम्। पपथुः। अश्विना ॥ १० ॥ २ ॥

पुरुवसू प्रभूतधनावश्विनौअवसेरक्षणार्थंउक्थेभिरुक्थैःशस्त्रैः अर्कैश्च अर्चनसाधनैः स्तोत्रैश्चअर्वागस्मदाभिमुख्येननिह्वयामहेनितरामाह्वयामः हेअश्विनाकण्वानांकण्वपुत्राणांनि-

धाविनांवामियेसदसियज्ञस्यानेशश्वत्सर्वदासोमं पपथुर्हिकंयुवांपीतवन्तौस्थः ॥ उक्थेभिः बहुछंछन्दसोतिभिसऐसादेशाभावः बहुवचनेझल्येदित्येत्वम् । अर्कैः ऋचस्तुतौ पुंसिसंज्ञायांघःप्रायेणेतिकरणेघः चजोःकुघिण्ण्यतोरितिकुत्वम् । निह्वयामहे निसमुपविभ्योह्वइत्यात्मनेपदम् । सदसि सीदन्त्यस्मिन्नितिसदः असुनोनित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । पपथुः पापाने लिटिआतोलोपइटिचेत्याकारलोपः प्रत्ययस्वरः हिचेतिनिघातप्रतिषेधः ॥ १० ॥

१०. हम रक्षा के लिए उक्थ और स्तोत्र-द्वारा अश्विद्वय को अपनी ओर आह्वान करते हैं। अश्विद्वय! कण्वपुत्रों या मेधावी ऋत्विकों के प्रिय सदन में तुमने सदा सोम पान किया है।

॥ इतिप्रथमस्यचतुर्थेद्वितीयोवर्गः ॥ २ ॥

सहवामेनेतिषोडशर्चंपञ्चमंसूक्तम् प्रस्कण्वऋषिः बार्हतप्रगाथयुगोबृहत्यःयुजःसतोबृहत्यः उषादेवता सहषोडशोषस्यंत्वित्यनुक्रमणिका प्रातरनुवाकेउषस्येक्रतौबार्हतेछन्दसीदंसूक्तम् अथोषस्यइतिखण्डेसूत्रितम्—प्रत्युअदर्शिसहवामेनेतिबार्हतमिति । तथाआश्विनशस्त्रेप्येतत्सूक्तं प्रावरनवाकन्यायेनेत्यतिदिष्टत्वात् ।

सहवामेननउषोव्युच्छादुहितर्दिवः ।
सहद्युम्नेनबृहताविभावरिरायादेविदास्वती ॥ १ ॥

सह । वामेन । नः । उषः । वि । उच्छ । दुहितः । दिवः । सह ।
द्युम्नेन । बृहता । विभाऽवरि । राया । देवि । दास्वती ॥ १ ॥

हेदुहितर्दिवोद्युदेवतायाःपुत्रि उषः उषःकालदेवते नोस्मदर्थंवामेनधनेनसहव्युच्छप्रभातं कुरु हेविभावरिउषोदेवतेबृहतामभूतेनद्युम्नेनान्नेनसहव्युच्छ हेदेवि त्वंदास्वतीदानयुक्तासतीराया पश्वादिलक्षणेनधनेनसहव्युच्छ ॥ उच्छ उच्छीविवासे । दुहितर्दिवः सुबामन्त्रितेपराङ्गवत्स्वरेइत्यत्र परमपिछन्दसीतिवचनादिवइत्यस्यपूर्वाङ्गवद्भावेसतिआमन्त्रितस्यचेतिषष्ठ्यामन्त्रितसमुदायस्याष्टमिकंसर्वानुदात्तत्वम् । बृहता बृहन्महतोरुपसंख्यानमितिविभक्तेरुदात्तत्वम् । विभावरि भादीप्तौ आतोमनिन्नित्यादिनावनिप् वनोरचेतिङीप् तत्सन्नियोगेननकारस्यरेफादेशः सम्बुद्धौह्रस्वत्वम् । दास्वती डुदाञ्दाने भावेअसुन्प्रत्ययः दासस्यास्तीतिदास्वती मादुपधायाइतिमतुपोवत्वम् उगितश्चेतिङीप् ॥ १ ॥

१. हे देवपुत्री उषा! हमें धन देकर प्रभात करो। विभावरी उषा देवता! प्रभूत अन्न देकर प्रभात करो। देवी! दानशीला होकर पशु-रूप-धन प्रदान-पूर्वक प्रभात करो।

अश्वावतीर्गोमतीर्विश्वसुविदोभूरिच्यवन्तवस्तवे ।
उदीरयप्रतिमासूनृताउषश्चोदराधोमघोनाम् ॥ २ ॥

अश्वऽवतीः । गोऽमतीः । विश्वऽसुविदः । भूरि । च्यवन्त ।
वस्तवे । उत् । ईरय । प्रति । मा । सूनृताः । उषः । चोद ।
राधः । मघोनाम् ॥ २ ॥

अश्वावतीःबह्वश्वोपेताः गोमतीः बहुभिर्गोभिर्युक्ताः विश्वसुविदः कृत्स्नस्यधनस्यसुष्ठुलम्भ-यित्र्यः उषोदेवताः वस्तवेप्रजानांनिवासायभूरिप्रभूतंयथाभवतितथाच्यवन्तप्राप्ताः हेउषोदेवते मामप्रतिमामुद्दिश्य सूनृताःप्रियहितवाचः उदीरय ब्रूहि मघोनांधनवतांसम्बन्धिराधोधनंचोदयअस्मदर्थंप्रेरय ॥ अश्वावतीः मन्त्रेसोमाश्वेन्द्रियविश्वदेव्यस्यमतावितिपूर्वपदस्यदीर्घत्वम् वाछन्दसीतिपूर्वसवर्णदीर्घनिषेधस्यपाक्षिकत्वोक्तेः पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । च्यवन्त च्युङ्गतौ लङि बहुलंछन्दस्यमाङ्योगेपीत्यडभावः । वस्तवे वसनिवासे तुमर्थेसेसेनितितवेन्प्रत्ययः नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । ईरय ईरगतौकम्पनेच हेतुमतिणिच् । चोद चुदसञ्चोदने चौरादिकः लोटि छन्दस्युभयथेतिशप् आर्धधातुकत्वात् णेरनिटीतिणिलोपः शपःपित्त्वादनुदात्तत्वेधातुस्वरः पादादित्वान्निघाताभावः । मघोनां षष्ठीबहुवचने श्वयुवमघोनामतद्धितेइतिसम्प्रसारणम् ॥ २ ॥

२. उषा अश्व-संवलिता, गोसम्पन्ना और सकलधनदात्री हैं। प्रजा के सुख के लिए उसके पास विविध सम्पत्तियाँ हैं। उषा! मुझे सत्यवचन, बल और धनिकों का धन दो।

तृतीयामृचमाह—

उवासोषाउच्छाच्चनुदेवीजीरारथानाम् ।
येअस्याआचरणेषुदध्रिरेसमुद्रेनश्रवस्यवः ॥ ३ ॥

उवास । उषाः । उच्छात् । च । नु । देवी । जीरा । रथानाम् ।
ये । अस्याः । आऽचरणेषु । दध्रिरे । समुद्रे । न । श्रवस्यवः ॥ ३ ॥

उषोदेवी उवास पुरानिवासमकरोत् प्रभातंकृतवतीत्यर्थः चनुअद्यापिउच्छात् व्युच्छति प्रभातंकरोति कीदृशीदेवी रथानांजीराप्रेरयित्री उषःकालेहिरथाःप्रेर्यन्ते अस्याउषसः आचरणेषुआगमनेषुयेरथादध्रिरेयुक्ताःसज्जीकृताभवन्ति तेषांरथानामितिपूर्वेणान्वयः रथप्रेरणेदृष्टान्तः—श्रवस्यवोधनकामाः समुद्रेन यथासमुद्रमध्येनावःसज्जीकृत्यप्रेरयन्तितद्वत् ॥ उवास वसनिवासे णलि लिट्यभ्यासस्योभयेषामितिअभ्यासस्यसम्प्रसारणं लित्स्वरेण प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् । उच्छात् लेट्याडागमः इतश्चलोपइतीकारलोपः तुदादित्वात् शप्रत्ययः आगमानुदात्तत्वेप्रत्ययस्वरः । उषाःइत्यस्यवाक्यान्तरगतत्वात्तदपेक्षयाअस्य निघातोनभवति समानवाक्येनिघातयुष्मदस्मदादेशावक्तव्याइतिवचनात् । जीरा जुर-

विगत्यर्थः सौत्रोधातुः ओरोचेतिरक्प्रत्ययः । अस्याः इदमोन्वादेशेऽशनुदात्तइत्यशादेशोनुदात्तः विभक्ति-रपिसुप्त्वादनुदात्तेतिसर्वानुदात्तत्वम् । आचरणेषु चरगत्यर्थः ल्युट्चेतिभावेल्युट् लित्स्वरे-णप्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । दध्रिरे धृङ्अवस्थाने लिटःकि-त्त्वाद्गुणाभावेयणादेशः चित्त्वादन्तोदात्तत्वम् यच्छब्दयोगादनिघातः । श्रवस्यवः श्रूयतइति श्रवोधनं असुन् तदात्मनइच्छन्तीतिश्रवस्यवः सुपआत्मनःक्यच् क्याच्छन्दसीत्युप्रत्ययः॥३॥

३. उषा पहले प्रभात करती थीं और अब भी प्रभात करती हैं। जिस प्रकार धनाभिलाषी समुद्र में नाव प्रेरित करते हैं, जिस प्रकार उषा के आगमन में रथ तैयार किये जाते हैं, उसी प्रकार उषा रथ-प्रेरयित्री हैं।

उषा॒ये॑ते॒प्रयामे॑षुयु॒ञ्जते॒मनो॑दा॒नाय॑सू॒रयः॑ ।
अत्राह॒तत्कण्व॑ए॒षां॒कण्व॑तमो॒नाम॑गृणाति॒नृ॒णाम् ॥ ४ ॥

उषः॑ । ये । ते॒ । प्र । यामे॑षु । यु॒ञ्जते॑ । मनः॑ । दा॒नाय॑ । सू॒रयः॑ ।
अत्र॑ । अह॑ । तत् । कण्वः॑ । ए॒षा॒म् । कण्व॑ऽतमः । नाम॑ ।
गृ॒णा॒ति॒ । नृ॒णाम् ॥ ४ ॥

हेउषः येतवयामेषुगमनेषुसत्सुयेसूरयोविद्वांसोदानाभिज्ञाःदानायधनादिदानार्थंमनः स्वकीयंप्रयुञ्जतेप्रेरयन्ति दानशीलाः उदाराःप्रभवः प्रातःकालेदातुमिच्छन्तीत्यर्थः ए-षांदातुमिच्छतांनृणांतन्नाम दानविषयेलोकप्रसिद्धंनाम कण्वतमोतिशयेनमेधावीकण्वोमहर्षि-राह—अत्रैवोषःकालेगृणात्युच्चारयति योदातुमिच्छतितस्यनामग्रहणेनदातारंप्रशंसतितदनु-भावात्पुनःकालस्यतथाकुरुतइत्युषसःस्तुतिः ॥ गृणाति गृशब्दे क्रैयादिकः प्वादीनांह्रस्व-इतिह्रस्वत्वम् । नृणां नामि नृचेतिदीर्घप्रतिषेधः नृचान्यतरस्यामितिविभक्तेरुदात्तत्वम्॥ ४ ॥

४. उषा, तुम्हारा आगमन होने पर विद्वान् लोग दान की ओर ध्यान देते हैं; अतिशय मेधावी कण्व ऋषि दानशील मनुष्यों के प्रख्यात नाम उषाकाल में ही लेते हैं।

आघा॒योषे॑वसू॒नर्यु॒षाया॑तिप्रभु॒ञ्जती ।
ज॒रय॑न्ती॒वृज॑नंप॒द्वदी॑यत॒उत्पा॑तयतिप॒क्षिणः॑ ॥ ५ ॥ ३ ॥

आ । घ॒ । योषा॑ऽइव । सू॒नरी॑ । उ॒षाः । या॒ति॒ । प्र॒ऽभु॒ञ्जती॑ ।
ज॒रय॑न्ती । वृज॑नम् । प॒त्ऽवत् । ई॒य॒ते॒ । उत् । पा॒तय॑ति॒ ।
प॒क्षिणः॑ ॥ ५ ॥ ३ ॥

१

उषादेवी प्रभुञ्जती प्रकर्षेण सर्वं पालयन्ती आयातिव प्रतिदिनमागच्छतिखलु तत्रदृष्टान्तः—सूनरी सुष्ठुगृहकृत्यस्यनेत्री योषेवगृहिणीव कीदृशीउषाः वृजनंगमनशीलंजङ्गमं प्राणिजातं जरयन्ती जरांप्रापयन्ती असकृद्गमनस्यावृत्तायांययोहान्याप्राणिनोजीर्णाभवन्ति किञ्च उषःकाले पद्वत् पादयुक्तंप्राणिजातं ईयते निद्रांपरित्यज्यस्वस्वकृत्यार्थंगच्छति किञ्च इयमुषाः पक्षिणउत्पादयति पक्षिणोह्युषःकालेसमुत्थायतत्रतत्रव्रजन्ति ॥ घ कचिन्नुवे-त्यादिनासंहितायांदीर्घः । सुष्ठुनयतीतिसूनरी नृनये अचइरितिइप्रत्ययः गतिसमासेऽकृद्-ग्रहणेगतिकारकपूर्वस्यापिग्रहणमितिवचनात् कृदिकारादक्तिनइतिङीष् परादिश्छन्दसिब-हुलमित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् निपातस्यचेतिपूर्वपदस्यदीर्घः । प्रभुञ्जती भुजपालनाभ्यवहा-रयोः लटःशतृ रुधादित्वाच्छ्नम् श्नसोरल्लोपइत्यकारलोपः उगितश्चेतिङीप् शतुरनुमइतिन-द्याउदात्तत्वम् । वृजनं वृजीवर्जने बर्ह्येतेइतिवृजनंप्राणिजातं कृपृवृजिमन्दिनिधाञ्भ्यः-क्युरितिक्युःप्रत्ययः कित्त्वाल्लघूपधगुणाभावः योरनादेशेप्रत्ययस्वरः । पद्वत् पद्पादः व-स्यास्तीतिपद्वत् झयइतिमतुपोवत्वम् व्यत्ययेनमतुपउदात्तत्वम् नचस्वरविधौव्यञ्जनमवि-द्यमानवदितिव्यंजनस्याविद्यमानवत्त्वेसतिह्रस्वनुड्भ्यांमतुबितिमतुपउदात्तत्वमितिवाच्यं ह्रस्वा-दित्येवसिद्धे पुनर्नुड्ग्रहणसामर्थ्यादेषापरिभाषानाश्रीयतेइतिवृत्तावुक्तम् इतरथाहिमरुत्वा-नित्यत्रापिमतुपउदात्तत्वंस्यात् ॥ ५ ॥

५. उषा घर का काम सँभालनेवाली गृहिणी की तरह सबका पालन करके आती है। वह जंगम प्राणियों की परमायु का ह्रास करती है या जंगम प्राणियों की आयु को क्रमशः एक-एक दिन कम करती है। पैरवाले प्राणियों को चलाती है और पक्षियों को उड़ाती है।

षष्ठीमृचमाह—

वियासृजतिसमनंव्य१र्थिनःपदंनवेत्योदती ।
वयोनकिष्टेपप्तिवांसआसतेव्युष्टौवाजिनीवति ॥ ६ ॥

वि । या । सृजति । समनम् । वि । अर्थिनः । पदम् । न । वेति । ओदती । वयः । नकिः । ते । पप्तिऽवांसः । आसते । विऽउष्टौ । वाजिनीऽवति ॥ ६ ॥

यादेवतासमनंसमीचीनचेष्टावन्तंपुरुषंविसृजतिप्रेरयति गृहारामादिचेष्टाकुशलान्पुरुषा-नुषःकालः शयनादुत्थाप्यस्वस्वव्यापारेप्रेरयतीतिप्रसिद्धं किञ्च उषाः अर्थिनोयाचकान्विसृज-ति तेपिह्युषःकालेसमुत्थायस्वकीयदातृगृहेगच्छन्ति ओदतीउषोदेवतापदंस्थानंनवेतिनकामय-ते उषःकालःशीघ्रंगच्छतीत्यर्थः हेवाजिनीवतिउषोदेवते तेव्युष्टौत्वदीयप्रभातकालेपप्तिवांसः

एतनयुक्तावमःपक्षिणः नकिरासतेनतिष्ठन्ति किन्तु स्वस्वनीडाद्विनिर्गत्यगच्छन्तीत्यर्थः ॥ सृज-ति सृजविसर्गे तुदादित्वाच्छः तस्यङित्वाल्लघूपधगुणाभावः प्रत्ययस्यापित्वादनुदात्तत्वेविकरण-स्वरः यद्वृत्तयोगादनिघातः । ओदती उन्दीक्लेदने उनत्तिसर्वंनीहारेणेत्योदतीउषाः शतरि-व्यत्ययेनशप् व्यत्ययेनानुनासिकलोपेलघूपधगुणः उगितश्चेतिङीप् आगमानुशासनस्यानित्यत्वात् नुमभावः शपःपित्वादनुदात्तत्वम् शतुरदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वेधातुस्वरेणाद्युदात्तत्वम् नचशतुरनुमइतिनद्याउदात्तत्वम् अन्तोदात्ताच्छतुःपरस्यास्तद्विधानात् । नकिष्टे पुष्पवत्-तसुष्पन्तःपादमितिषत्वम् । पप्तिवांसः पत्लृगतौ लिटःक्वसुः क्रादिनियमात्प्राप्तइट् वस्वेका-जाद्घसामितिनियमान्नप्राप्तोविकल्प्यते सर्वेविधीनांछन्दसिविकल्पितत्वात् वनिपत्योश्छ-न्दसीत्युपधालोपः द्विर्वचनेचीतिस्थानिवद्भावाद्द्विर्भावः प्रत्ययस्वरः । वाजिनीवति वाजो-न्नं अस्यास्तीतिवाजिनीक्रियामत्वर्थीयइनिः ऋन्नेभ्यइतिङीप् तादृशी क्रियायस्याःसा तदस्यास्तीतिमतुप् संज्ञायांइतिमतुपोवत्वम् ॥ ६ ॥

६. तुम सम्यक् चेष्टावान् पुरुष को कार्य में लगाती हो । तुम भिक्षुकों को भी प्रेरित करती हो । तुम नीहार-वर्षी हो और अधिक क्षण नहीं ठहरतीं । अन्नयुक्त यशःसम्पन्ना उषा ! तुम्हारे आगमन करने पर उड़नेवाले पक्षी अपने घोंसले में नहीं रहते ।

एषायुक्तपरावतःसूर्यस्योदयनादधि ।
शतंरथेभिःसुभगोषाइयंवियात्यभिमानुषान् ॥ ७ ॥

एषा । अयुक्त । पराऽवतः । सूर्यस्य । उत्ऽअयनात् । अधि ।
शतम् । रथेभिः । सुऽभगा । उषाः । इयम् । वि । याति ।
अभि । मानुषान् ॥ ७ ॥

एषाउषोदेवीशतंअयुक्त स्वकीयानांरथानांशतंयोजितवती सुभगासौभाग्ययुक्तास्य-मुषाः परावतोदूरस्थात्सूर्यस्योदयनादधि सूर्योदयस्थानादधिकाद्युलोकात् मानुषानभि म-नुष्यानुद्दिश्य रथेभिःशतसंख्याकैर्युक्तैरथैर्वियाति विशेषेणगच्छति ॥ अयुक्त युजि झलो-झलीतिसिचोलोपः । उदयनात् उदेत्यनेनेत्युदयनं इण्गतौ अधिकरणेल्युट् कृदुत्तरपदप्र-कृतिस्वरत्वम् । सुभगा शोभनोभगोयस्याःसा आद्युदात्तंद्व्यच्छन्दसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । मा-नुषान् मनोःपुत्रामानुषाः मनोर्जातावञ्यतौषुक्चेत्यण् षुगागमश्च नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् ॥ ७ ॥

७. उषा ने रथ योजित किया है । यह सौभाग्यशालिनी उषा दूर से, सूर्य के उदयस्थान के ऊपर से या दिव्य-लोक से, सौ रथों-द्वारा मनुष्यों के पास आती है ।

विश्वमस्यानानामचक्षसेजगज्ज्योतिष्कृणोतिसूनरी ।
अपद्वेषोमघोनीदुहितादिवउषाउच्छदपस्रिधः ॥ ८ ॥

विश्वम् । अस्याः । ननाम । चक्षसे । जगत् । ज्योतिः । कृणोति ।
सूनरी । अप । द्वेषः । मघोनी । दुहिता । दिवः । उषाः । उच्छत् ।
अप । स्निधः ॥ ८ ॥

विश्वंसर्वंजगज्जङ्गमंप्राणिजातंअस्याउषसश्चक्षसेप्रकाशायननामप्रह्वीभवति रात्रौतमसि निमग्नाःसर्वेजनाः तन्निवारयित्रीमुषसमुपलभ्यनमस्कुर्वन्तीत्यर्थः कुतः यस्मादेषासूनरीसुष्ठु नेत्री अभिमतफलस्यप्रापयित्रीउषाःज्योतिष्कृणोतिसर्वंप्रकाशयति किञ्च मघोनीमघवतीधनवतीदिवोदुहितायुलोकसकाशादुत्पन्नाउषाः द्वेषः द्वेष्टॄन् अपोच्छत्अपवर्जयति तथा स्निधः शोषयितॄनपोच्छत् अपवर्जयति तस्मादिष्टप्राप्त्यनिष्टपरिहारहेतुभूतांउषोदेवतांविश्वंजगन्नमस्करोतीत्यर्थः॥ अस्याः इदमोन्वादेशेऽशनुदात्तस्तृतीयादावित्यशादेशोनुदात्तः विभक्तिश्चसुप्त्वादनुदात्तेतिसर्वानुदात्तत्वम् । ननाम संहितायामन्येषामपिदृश्यतइत्यभ्यासस्यदीर्घत्वम् तुजादित्वेहितुतुजानइत्यादाविवपदकालेपिदीर्घःश्रूयते । ज्योतिः इणःषइत्यनुवृत्तौ इसुसोःसामर्थ्येइतिविसर्जनीयस्यषत्वम्। द्वेषः द्विषअप्रीतौ अन्येभ्योपिदृश्यन्तइतिविच् लघूपधगुणः । मघोनी मघंधनतिसंभजतइतिमघोनी श्वयुक्षन्नित्यादिनामघवन्शब्दःकनिन्प्रत्ययान्तोनिपातितः स्त्रियामृन्नेभ्योङीबितिङीप् भसंज्ञायां श्वयुवमघोनामतद्धितेइतिसम्प्रसारणम्। उच्छत् उच्छीविवासे विवासोवर्जनं छन्दसिलुङ्लङ्लिटइतिवर्तमानेलङ् बहुलंछन्दस्यमाङ्योगेपीत्यडागमाभावः । स्निधः स्निधुशोषणे क्विप्चेति क्विप्॥८॥

नवमीमृचमाह—

८. उषा के प्रकाश के लिए समस्त प्राणी नमस्कार करते हैं; क्योंकि ये ही सुनेत्री ज्योति प्रकाश करती हैं और ये ही धनवती स्वर्ग-पुत्री या द्युलोक से उत्पन्ना उषादेवी द्वेषियों और शोषणकर्त्ताओं को दूर करती हैं।

उषआभाहिभानुनाचन्द्रेणदुहितर्दिवः ।
आवहन्तीभूर्यस्मभ्यंसौभगंव्युच्छन्तीदिविष्टिषु ॥ ९ ॥

उषः । आ । भाहि । भानुना । चन्द्रेण । दुहितः । दिवः ।
आऽवहन्ती । भूरि । अस्मभ्यम् । सौभगम् । विऽउच्छन्ती ।
दिविष्टिषु ॥ ९ ॥

हेदिवोदुहितः द्युलोकस्यपुत्रिउषःउषोदेवते चन्द्रेणसर्वेषामाह्लादकेनभानुनाप्रकाशकेनआसमन्तात्आभाहिप्रकाशस्व किंकुर्वती दिविष्टिषुदिवसेषुभूरिप्रभूतंसौभगंअस्मभ्यमावहन्तीसंपादयन्ती तथा व्युच्छन्ती तमांसिवर्जयन्ती ॥ उषः पादादित्वादामन्त्रितस्यषाष्ठिकमाद्युदात्तत्वम्। दुहितर्दिवः परमपिच्छन्दसीतिदिवइत्यस्यपरस्यषष्ठ्यन्तस्यपूर्वामन्त्रिताङ्गवद्भावेसतिपदद्वयात्मकस्यसमुदायस्याष्टमिकंसर्वानु-

दात्तत्वम् । आवहन्ती ङीप्शपौ पित्त्वादनुदात्तौ शतुश्चादुपदेशाल्लसार्वधातुकस्वरेणानुदात्तत्वम् अतो धातुस्वरः शिष्यते समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । भूरि भवति न विनश्यतीति भूरि अदिग्रदिभूशुभिभ्यः क्मिन्निति क्मिन् नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । सुभगस्य भावः सौभगं सुभगान्मन्त्रे इत्युद्गात्रादिषु पाठात् अञ्प्रत्ययः हृद्भगसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य चेत्युभयपदवृद्धौ प्राप्तायां सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्त इति वचनादत्रोत्तरपदवृद्धिर्न भवतीति वृत्तावुक्तम् । व्युच्छन्ती उछी विवासे विवासो वर्जनं चौरादिकः अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे विकरणस्वरः । दिविष्टिषु दिव्शब्देनात्र दिव आदित्यो लक्ष्यते तस्य इष्टय एषणानि गमनानि येषु दिवसेषु ते दिविष्टयः बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ९ ॥

९. स्वर्गतनया उषा! आह्लादकर ज्योति के साथ प्रकाशित हो, अनुदिन हमें सौभाग्य दो और अन्धकार दूर करो।

दशमीमृचमाह—

विश्वस्यहिप्राणनंजीवनंत्वेवियदुच्छसिसूनरि ।
सानोरथेनबृहताविभावरिश्रुधिचित्रामघेहवम् ॥१०॥४॥

विश्वस्य । हि । प्राणनम् । जीवनम् । त्वे इति । वि । यत् । उच्छसि ।
सूनरि । सा । नः । रथेन । बृहता । विभाऽवरि । श्रुधि । चित्रऽमघे ।
हवम् ॥ १० ॥ ४ ॥

हे सूनरी उषोदेवि विश्वस्य सर्वस्य प्राणिजातस्य प्राणनं चेष्टनं जीवनं प्राणधारणं च त्वे हि त्वय्येव वर्तते यद्यस्मात्त्वं व्युच्छसि तमो वर्जयसि हे विभावरि विशिष्टप्रकाशयुक्ते सा तादृशी त्वं नोऽस्माकं बृहता प्रौढेन रथेन आयाहीति शेषः तथा हे चित्रामघे विचित्रधनयुक्ते उषोदेवते अस्मदीयं हवमाह्वानं श्रुधि शृणु ॥ प्राणनं अन चेष्टायां ल्युट् चेति भावे ल्युट् योरनादेशः समासेऽनितेरित्युपसर्गस्थान्निमित्तादुत्तरस्य नकारस्य णत्वम् ननु अनितेरिति विशिष्टनिर्देशात्कथमन चेष्टायामित्यस्य णत्वम् नहि जीवनस्य पृथगुपादानात् तेनैव धातुना चेष्टा लक्ष्यते समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् संहितायामेकादेशस्वरेणैकादेशस्योदात्तत्वम् । त्वे सुपां सुलुगिति सप्तम्याः शे आदेशः । उच्छसि उछी विवासे चौरादिकः सिपः पित्त्वादनुदात्तत्वे विकरणस्वरः निपातैर्यद्यदिहन्तेति निघातप्रतिषेधः । सूनरि सुष्ठु नयतीति सूनरी नृ नये इत्यस्मादच इरित्यौणादिकः प्रत्ययः गतिसमासे कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणात् ऋदिकारादक्तिनः इति ङीष् निपातस्य चेति पूर्वपदस्य दीर्घत्वम् पराद्विश्छन्दसि बहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वे प्राप्ते आमन्त्रितस्य चेत्याष्टमिको निघातः । विभावरि विशिष्टा भा यस्याः

सा छन्दसीवनिपाविति मत्वर्थीयो वनिप् वनोरचेति ङीप् तत्सन्नियोगेन नकारस्य रेफादेशश्च । श्रु-धि श्रुशृणुपॄकृवृभ्यश्छन्दसीति हेर्धिरादेशः बहुलं छन्दसीति विकरणस्य लुक् हेरपित्त्वेन प्रत्ययस्व-रेणान्तोदात्तत्वे पादादित्वान्निघाताभावः । मघमिति धननाम चित्रं मघं यस्याः सा चित्रामघा अन्ये-षामपि दृश्यत इति संहितायां पूर्वपदस्य दीर्घत्वम् । हवं ह्वेञ् स्पर्धायां शब्दे च भावेनुपसर्गस्येत्यप्प्रत्य-यः तत्सन्नियोगेन सम्प्रसारणं च ॥ १० ॥

१०. नत्री उषा ! सारे प्राणियों की इच्छा और जीवन तुम्हारे में ही हैं; क्योंकि तुम्हीं अन्धकार को दूर करती हो । विभावरी उषा ! विशाल रथ पर आना । विलक्षण रथ-सम्पन्ना उषा ! हमारा आह्वान सुनो ।

उषो॒ वाजं॒ हि वंस्व॒ यश्चि॒त्रो मानु॑षे॒ जने॑ ।
तेना व॑ह सु॒कृतो॑ अध्व॒राँ उप॒ ये त्वा॑ गृ॒णन्ति॒ वह्न॑यः ॥ ११ ॥

उषः॑ । वाज॑म् । हि । वंस्व॑ । यः । चि॒त्रः । मानु॑षे । जने॑ । तेन॑ । आ । व॒ह॒ । सु॒ऽकृतः॑ । अ॒ध्व॒रान् । उप॑ । ये । त्वा॒ । गृ॒णन्ति॑ । वह्न॑यः ॥ ११ ॥

हे उषः वाजं हविर्लक्षणमन्नं हि श्रुतिषु प्रसिद्धं वंस्व याचस्व स्वीकुर्वित्यर्थः यो वाजश्चित्रश्चा-यनीयः मानुषे मनुष्ये जने आर्वे यजमाने वर्तते तं वाजमिति पूर्वत्रान्वयः तेन कारणेन सुकृतः सुकृतव-तो यजमानान् अध्वरान् हिंसारहितान्यागानुपावह प्रापय ये यजमाना वह्नयो यज्ञनिर्वाहकाः त्वां गृणन्ति स्तुवन्ति तान् सुकृत इति पूर्वेण सम्बन्धः एतदुक्तं भवति यजमानैः प्रत्तं हविः स्वीकृत्य पुनरपि ते-षां यज्ञं सम्पादयन्ति ॥ वाजं वज व्रज गतौ कर्मणि घञ् अजिव्रज्योश्चेत्यत्र चशब्दस्यानुक्तसमुच्चया-र्थत्वात् वाजो वाज्यमित्यत्रापि कुत्वाभाव इति वृत्तावुक्तत्वात् कुत्वाभावः कर्षात्वत इत्यन्तोदात्तत्वेप्रा-प्ते वृषादित्वादाद्युदात्तत्वम् । वंस्व वनु याचने अत्र याचनवाचिना धातुना तदुत्तरभावी स्वीकारो ल-क्ष्यते बहुलं छन्दसीति विकरणस्य लुक् अनुदात्तत्वात् सार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः हिचेति नि-घातप्रतिषेधः । सुकृतः सुकर्मपापेत्यादिना करोतेर्भूतार्थे क्विप् तुगागमः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अध्वरान् ध्वरो हिंसा नास्त्यस्मिन्निति बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् अध्वराणि-त्यस्य ईप्सिततमत्वात् कर्तुरीप्सिततममिति कर्मसंज्ञा । सुकृत इत्यस्य तु अकथितं चेति नीवह्योर्ह-रतेश्चेति द्विकर्मकेषु वहतेः परिगणितत्वात् । अध्वरानित्यत्र नकारस्य संहितायां दीर्घादटि समानपादे इति रुत्वम् आतोऽटि नित्यमिति पूर्वपदस्याकारस्य सानुनासिकता । गृणन्ति गॄ शब्दे क्र्यादिभ्यः श्ना प्वादीनां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वम् श्नाभ्यस्तयोरात इत्याकारलोपः प्रत्ययस्वरः यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥ ११ ॥

११. उषा ! मनुष्य के पास जो विचित्र अन्न है, वह तुम ग्रहण करो और जो यज्ञ-निर्वाहक लोग तुम्हारी स्तुति करते हैं, उन सुकृतियों को हिंसा-रहित यज्ञ में ले आओ ।

द्वादशीमृचमाह—

विश्वान्देवाँआवह सोमपीतयेऽन्तरिक्षादुषस्त्वम् ।
सास्मासुधागोमदश्वावदुक्थ्यं१मुषोवाजंसुवीर्यम् ॥१२॥

विश्वान् । देवान् । आ । वह । सोमऽपीतये । अन्तरिक्षात् ।
उषः । त्वम् । सा । अस्मासु । धाः । गोऽमत् । अश्वऽवत् । उक्थ्यम् ।
उषः । वाजम् । सुऽवीर्यम् ॥ १२ ॥

हेउषः त्वंसोमपीतयेसोमपानायअन्तरिक्षादन्तरिक्षलोकाद्विश्वान् सर्वान्देवान्आवहअस्मदीयंदेवयजनदेशंप्रापय हेउषः सातादृशीत्वंगोमत् गोमन्तंबहुभिर्गोभिर्युक्तं अश्वावत्अश्वैरुपेतंउक्थ्यंप्रशस्यंसुवीर्यंशोभनवीर्योपेतंवाजमन्नं अस्मासु धाः निधेहिस्थापयेत्यर्थः ॥ धाः दधातेश्छन्दसिलुङ्लङ्लिटइतिप्रार्थनायांलुङ् गातिस्थेतिसिचोलुक् बहुलंछन्दस्यमाङ्योगेपीत्यडभावः । गोमत् अश्वावत् मन्त्रेसोमाश्वेन्द्रियेतिमतुपिदीर्घत्वम् उभयत्रसुपांसुलुगितिविभक्तेर्लुक् । उक्थ्यं उक्थंस्तोत्रंतत्रभवमुक्थ्यं भवेछन्दसीतियत् सर्वेविधयश्छन्दसिविकल्प्यन्तइतियतोनावइत्याद्युदात्तत्वाभावे तित्स्वरितमितिस्वरितत्वम् । उषः आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम् पादादित्वान्निघाताभावः । सुवीर्यं शोभनंवीर्यंयस्य वीरवीर्यौचेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥ १२ ॥

१२. उषा ! अन्तरिक्ष से सोमपान के लिए सब देवों को ले आओ। उषा ! तुम हमें अश्व-गो-युक्त, प्रशंसनीय और वीर्य-सम्पन्न अन्न प्रदान करो।

त्रयोदशीमृचमाह—

यस्यारुशन्तोअर्चयःप्रतिभद्राअदृक्षत ।
सानोरयिंविश्ववारंसुपेशसमुषाददातुसुग्म्यम् ॥१३॥

यस्याः । रुशन्तः । अर्चयः । प्रति । भद्राः । अदृक्षत । सा ।
नः । रयिम् । विश्वऽवारम् । सुऽपेशसम् । उषाः । ददातु ।
सुग्म्यम् ॥ १३ ॥

यस्याः उषसःअर्चयःप्रकाशाः रुशन्तः शत्रून्हिंसन्तःभद्राः कल्याणाः प्रत्यदृक्षतप्रतिदृश्यन्ते सातथाभूताउषाः नोस्मभ्यंरयिंददातु कीदृशंरयिंविश्ववारंविश्ववारकम् यद्वा विश्वैर्वरणीयंसुपेशसं पेशइतिरूपनाम शोभनरूपोपेतंसुग्म्यंसुष्ठुगन्तव्यम् यद्वा सुग्म्यमितिसुखनाम तद्धेतुत्वात्सुग्म्यम् ॥ रुशन्तः रुशरिशहिंसायां शतरितुदादित्वाच्छः अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे सतिशिष्टत्वाद्विकरणस्वरेप्राप्तेव्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् । अदृक्षत दृशेःकर्मणिलुङिप्रत्यादेः-

शः चेःसिच् नदहइतिक्सप्रतिषेधः एकाचइतीट्प्रतिषेधः लिङ्सिचावात्मनेपदेष्विविसिचः कित्त्वाल्लघूपधगुणाभावः सृजिदृशोर्झल्यमकितीत्यमागमाभावश्चकित्त्वादेव षत्वकत्वषत्वानि अडागमउदात्तः यद्वृत्तयोगादनिघातः। विश्ववारं विश्वंवृणोतीतिविश्ववारः वृञ्वरणे कर्मण्यण् यद्वा विश्वैर्व्रियतइतिविश्ववारः कर्मणिघञ् मरुद्वृधादित्वात्पूर्वपदान्तोदात्तत्वम्। सुगम्यं सुष्ठुगन्तव्यःसुगमः गमेर्घञर्थेकविधानमितिकप्रत्ययः गमहनेत्यादिनोपधालोपः सुगमंसुगम्यं भवेच्छन्दसीतियत् यतोनावइत्याद्युदात्तत्वम्॥ १३ ॥

१३. जिन उषा की ज्योति शत्रुओं को विनाश करके कल्याण-रूप में दिखाई देती है, वह हम सबों को वरणीय, सुरूप और सुखद धन प्रदान करें।

येचि॒द्धि त्वामृष॑यः॒ पूर्व॑ ऊ॒तये॑ जुहू॒रेऽव॑से महि।
सा नः॒ स्तोमाँ॑ अ॒भि गृ॑णीहि॒ राध॒सोषः॑ शु॒क्रेण॑ शो॒चिषा॑ ॥१४॥

ये। चि॒त्। हि। त्वाम्। ऋष॑यः। पूर्वे॑। ऊ॒तये॑। जु॒हू॒रे। अव॑से। म॒हि॒। सा। नः॒। स्तोमा॑न्। अ॒भि। गृ॒णी॒हि॒। राध॑सा। उषः॑। शु॒क्रेण॑। शो॒चिषा॑॥ १४ ॥

हेमहिमहितेपूजनीयेवाउषोदेवते त्वांयेचिद्येखलुपसिद्धाः पूर्वेचिरन्तनाऋषयोमन्त्रद्रष्टारः ऊतयेरक्षणाय अवइत्यन्ननाम अवसेअन्नायचजुहूरेजुह्विरेआहूतवन्तः सूक्तरूपैर्मन्त्रैःस्तुतवन्तइत्यर्थः हेउषः सात्वादृशीत्वंराधसाअस्माभिर्दत्तेनहविर्लक्षणेनधनेनशुक्रेणशोचिषादीप्तेनतमोनिवारयितुंसमर्थेनतेजसाचोपलक्षितासतीतेषाऋषीणामिवनोस्माकंस्तोमानभि स्तुतीरभिलक्ष्यगृणीहिसम्यक्स्तुतमितिशब्दय अस्मदीयाभिःस्तुतिभिःसन्तुष्टाभवेत्यर्थः ॥ ऊतये अवतेःक्तिनि ज्वरत्वरेत्यादिनावकारस्योपधायाश्चोठ् ऊतियूतीत्यादिनाक्तिन्नुदात्तोनिपातितः। जुहूरे ह्वेञ्स्पर्धायांशब्देच लिटिअभ्यस्तस्यचेतिद्विर्वचनात्पूर्वमेवअभ्यस्तकारणभूतस्यह्वयतेः सम्प्रसारणम् अभ्यस्तस्ययोह्वयतिःकश्चाभ्यस्तस्यह्वयतिःयस्तस्यकारणमितिव्याख्यानात्वा परपूर्वत्वेहलइतिदीर्घत्वम् द्विर्वचनादीनि इरयोरेइतिइरेचोरेआदेशः चितइत्यन्तोदात्तत्वम् यद्वृत्तयोगादनिघातः तत्रहिपञ्चमीनिर्देशेपि व्यवहितेपिकार्यंभवतीत्युक्तम्। महि महपूजायाम् औणादिकइप्रत्ययः कृदिकारादक्तिनइतिङीष् संबुद्धावंबार्थनद्योर्ह्रस्वइतिह्रस्वत्वम्। स्तोमान् संहितायांनकारस्यरुत्वाद्युक्तम्। गृणीहि गृशब्दे क्र्यादिकःशिति प्वादीनांह्रस्वइतिह्रस्वत्वम्। राधसा राध्नोत्यनेनेतिराधः असुनोनित्त्वादाद्युदात्तत्वम्। उषः पादादित्वादाष्टमिकनिघाताभावे षाष्ठिकमामन्त्रिताद्युदात्तत्वम्॥ १४ ॥

१४. पूज्य उषा! पहले के ऋषियों ने रक्षण और अन्न के लिए तुम्हें बुलाया था। तुम धन और दीप्तिशाली तेज से विशिष्ट होकर हमारी स्तुति पर सन्तुष्ट हो।

पञ्चदशीमृचमाह—

उषो॒यद॒द्यभा॒नुना॒विद्वारा॑वृ॒णवो॑दि॒वः ।
प्रनो॑यच्छतादवृ॒कंपृ॒थुच्छ॒र्दिःप्रदे॑वि॒गोम॑ती॒रिषः॑ ॥१५॥

उषः॑ । यत् । अ॒द्य । भा॒नुना॑ । वि । द्वारौ॑ । ऋ॒णवः॑ । दि॒वः । प्र । नः॒ । य॒च्छ॒ता॒त् । अ॒वृ॒कम् । पृ॒थु । छ॒र्दिः । प्र । दे॒वि॒ । गोऽम॑तीः । इषः॑ ॥ १५ ॥

हेउषः त्वमद्यास्मिन्प्रभातसमयेयद्यस्माद्भानुनाप्रकाशेनदिवोन्तरिक्षस्यद्वारौद्वारभूतौ पूर्वापरदिगन्तौअन्धकारेणाच्छादितौऋणवः विश्लिष्यप्राप्नोषि तस्मात्त्वंनोस्मभ्यंछर्दिस्त्वत्स्विगृहंप्रयच्छतात्देहि कीदृशंछर्दिः अवृकंहिंसकरहितं पृथुविस्तीर्णं अपिच हेदेविदेवनशीले गोमतीः बहुभिर्गोभिर्युक्ताइषोन्नानिप्रेत्युपसर्गस्यावृत्तेः यच्छतादित्यनुषज्यते प्रयच्छतात्देहि त्व-दागमनस्यास्मद्रक्षणार्थत्वादस्मदभीष्टंगृहादिकंप्रयच्छेत्यर्थः छर्दिरितिगृहनाम छर्दिःछदिरिति तन्नामसुपाठात्॥ ऋणवः ऋणुस्तुवौ छान्दसेलङिसिपि तनादित्वादुप्रत्ययः ववोन्यत्ययेनगुणाभावादेशौ शपःपित्वादनुदात्तत्वेउप्रत्ययस्वरःशिष्यते यद्वृत्तयोगादनिघातः। दिवः ऊडिदमित्यादिनाविभक्तेरुदात्तत्वम्। प्रनः उपसर्गाद्बहुलमितिबहुलवचनान्नसोणत्वाभावः। यच्छतात् दाण्दाने पाघ्राध्मेत्यादिनायच्छादेशः। अवृकं नास्तिवृकोस्मिन्निति बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम्। पृथु प्रथप्रख्याने प्रथिम्रदिभ्रस्जांसम्प्रसारणंसलोपश्चेतिकुप्रत्ययःसम्प्रसारणंच। छर्दिरितिगृहनाम उछृदिर्दीप्तिदेवनयोः अर्चिशुचिहुसृपिछादिछर्दिभ्यइसिरितीसिप्रत्ययः लघूपधगुणः प्रत्ययस्वरः॥१५॥

१५. उषा ! तुमने आज ज्योति से आकाश के दोनों द्वारों को खोल दिया है; इसलिए हमें हिंसकों से रहित और विस्तीर्ण गृह दान करो। साथ ही गो-युक्त अन्न भी दान करो।

षोडशीमृचमाह—

संनो॑रा॒याबृ॑ह॒ताविश्वपे॑शसामिमि॒क्ष्वासमिळा॑भि॒रा ।
संद्यु॒म्नेन॑विश्व॒तुरो॑षोमहि॒संवाजै॑र्वाजिनीवति ॥१६॥५॥

सम् । नः॒ । रा॒या । बृ॒ह॒ता । वि॒श्वऽपे॑शसा । मि॒मि॒क्ष्व । सम् । इळा॑भिः । आ । सम् । द्यु॒म्नेन॑ । वि॒श्व॒ऽतुरा॑ । उ॒षः॒ । म॒हि॒ । सम् । वाजैः॑ । वा॒जि॒नी॒ऽव॒ति॒ ॥ १६ ॥ ५ ॥

हेउषः नोस्मान्रायाधनेनसंमिमिक्ष्वसंसिञ्चसंयोजयेत्यर्थः कीदृशेनधनेन बृहता महता विश्वपेशसा पेशइतिरूपनाम बहुविधरूपयुक्तेन तथा इळाभिःआ गोभिश्चास्मान्संमिमिक्ष्व इळेतिगोनाम इळाजगतीतिवचनामसुपाठात् आकारःसमुच्चये पादान्ते वर्तमानत्वात् उक्तञ्च—एतस्मिन्नेवार्थेदेवेभ्यश्चपितृभ्यआइत्याकारइति। किञ्च हेमहि महनीये उषोदेवते द्युम्नेनयशसा संमिमिक्ष्व द्युम्नंद्योततेर्यशोवान्नंवेतियास्कः। कीदृशेनद्युम्नेन विश्वतुरा सर्वेषांशत्रूणांहिंसकेन तथाहेवाजिनीवति अन्नसाधनभूतक्रियायुक्ते वाजैरन्नैरस्मान् संमिमिक्ष्व अन्नंवैवाजइतिश्रुत्यन्तरात् ॥ राया ऊडिदमित्यादिनाविभक्तेरुदात्तत्वम्। बृहता बृहन्महतोरुपसंख्यानमितिविभक्तिरुदात्ता। विश्वपेशसा विश्वानिपेशांसियस्यासौविश्वपेशाः बहुव्रीहौविश्वंसंज्ञायामितिव्यत्ययेनासंज्ञायामपिपूर्वपदान्तोदात्तत्वम् यद्वा मरुद्वृधादित्वात्। मिमिक्ष्व मिह्सेचने व्यत्ययेनात्मनेपदम् लोटि बहुलंछन्दसीतिशपःश्लुः द्विर्भावहलादिशेषौ कुत्वकत्वषत्वानि प्रत्ययस्वरस्यसतिशिष्टत्वात्सएवशिष्यते पादादित्वादनिघातः पूर्वपदस्यासमानवाक्यस्थत्वात् तिङ्ङतिङइतिनिघातोनभवति समानवाक्येनिघातयुष्मदस्मदादेशावक्तव्याइतिवचनात्। विश्वतुरा तुर्वतीतितुः तुर्वीहिंसार्थः क्विप्चेतिक्विप् राल्लोपइतिवलोपः विश्वेषांतूर्विश्वतुः समासस्येत्यन्तोदात्तत्वम्। वाजिनीवति वाजोन्नमस्याअस्तीतिवाजिनीक्रिया वाहशीक्रियायस्याःसातथोक्ता ॥ १६ ॥

१६. उषा ! हमें प्रभूत और बहु-विध-रूपयुक्त धन और गो दान करो। पूजनीय उषा ! हमें सर्व-शत्रुनाशक यश दान करो। अन्न-युक्त क्रियासम्पन्न उषा ! हमें अन्न दान करो।

॥ इतिप्रथमस्यचतुर्थेपञ्चमोवर्गः ॥ ५ ॥

उषोभद्रेभिरितिचतुर्थचंषष्ठंसूक्तम् अत्रानुक्रम्यते उषश्चतुष्कमानुष्टुभंत्विति। कण्वपुत्रः प्रस्कण्वऋषिः पुत्रादिपरिभाषयाइदमुत्तरंचानुष्टुभं पूर्वत्रउषस्यंत्वित्युक्तत्वात् इदमपिसूक्तमुषस्यम् प्रातरनुवाकस्योषस्येक्रतौआनुष्टुभेछन्दस्येतत्सूक्तम् सूत्र्यतेहि—उषोभद्रेभिरित्यानुष्टुभमिति। आश्विनशस्त्रेप्येवसूक्तम् प्रातरनुवाकन्यायेनेत्यतिदेशात्।

तत्रप्रथमामृचमाह—

उषो<u>भ</u>द्रेभि<u>रा</u>गहि<u>दि</u>वश्चि<u>द्रो</u>च<u>ना</u>दधि।
वहन्त्व<u>रु</u>णप्स<u>्</u>वउप<u>त्वा</u>सोमि<u>नो</u>गृ<u>ह</u>म् ॥१॥

उषः। <u>भ</u>द्रेभिः। आ। <u>ग</u>हि। <u>दि</u>वः। चि<u>त्</u>। <u>रो</u>च<u>ना</u>त्। अधि।
वहन्तु। <u>अ</u>रु<u>ण</u>ऽप्सवः। उप। <u>त्वा</u>। <u>सो</u>मिनः। <u>गृ</u>हम् ॥ १ ॥

१ नि० ५. ५। २ तै० सं० ५. २. ५.।

हेउषः उषोदेवते भद्रेभिःभन्दनीयैः शोभनैर्मार्गैः दिवोन्तरिक्षलोकात् रोचनात्रोचमानात् दीप्यमानात् अधिरुपर्यर्थः उपरिवर्तमानात् विदिविपूजितार्थः पृथिवीदेवविषात् अन्तरिक्षलोकात् आगहआगच्छ हेउषः अरुणप्सवः अरुणवर्णागावः सोमिनःसोमयुक्तस्ययजमानस्यगृहंदेवयजनरूपंगृहंत्वात्वामुपवहन्तुप्रापयन्तु ॥ गहि गमेर्लोटि बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् हेरपित्वेनङित्त्वे अनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः अतोहेरितिलुगभवति असिद्धवदत्राभादित्यनुनासिकलोपस्यासिद्धत्वात् । रोचनात् रुचदीप्तौ अनुदात्तेतश्चहलादेरितियुच् योरनादेशे चितइत्यन्तोदात्तत्वम् । अरुणप्सवः प्साभक्षणे प्सान्तिभक्षयन्तिस्तनंपिबन्तीतिप्सवोवत्साः औणादिकःकुप्रत्ययः आतोलोपइटिचेत्याकारलोपः अरुणाःप्सवोयासांतास्तथोक्ताः अत्रवत्सानामारुण्यप्रतिपादनात् मातृणामपितथात्वंगम्यते पैतृकमश्वाअनुहरन्तेमातृकंगावोनुहरन्तीतिगोनर्दीयः वासांचोषोवाहनत्वंनिघण्टावुक्तम्—अरुण्योगावउषसामिति । अरुणशब्दः अर्तेश्चेति उनन्प्रत्ययान्तः तृणाख्यायांचिदित्यतश्चिदित्यनुवृत्तेरन्तोदात्तः सप्तवत्वबहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेनशिष्यते ॥ १ ॥

१. उषा ! दीप्यमान आकाश के ऊपर से शोभन पथ-द्वारा आगमन करो । अरुण-वर्ण गायें सोम-युक्त यजमान के घर में तुम्हें ले आवें ।

द्वितीयामृचमाह—

सुपेशसंसुखंरथंयमध्यस्थाउषस्त्वम् ।
तेनोसुश्रवसंजनंप्रावाद्यदुहितर्दिवः ॥२॥

सुऽपेशसम् । सुऽखम् । रथम् । यम् । अधिऽअस्थाः । उषः ।
त्वम् । तेन । सुऽश्रवसम् । जनम् । प्र । अव । अद्य । दुहितः ।
दिवः ॥ २ ॥

हेउषः त्वंयंरथमध्यस्थाअधितिष्ठसि कीदृशंरथंसुपेशसंशोभनावयवं शोभनरूपयुक्तंवा पेशइतिरूपनामेतियास्कः । यद्वा शोभनहिरण्ययुक्तम् पेशःइतिहिरण्यनामसुपाठात् सुखंशोभनेनखेनाकाशेनयुक्तंविस्तृतमित्यर्थः यद्वा सुखहेतुभूतं अथवासुखमितिक्रियाविशेषणं सुखंयथाभवतितथेत्यर्थः हेदिवोदुहितः द्युलोकसकाशादुत्पन्ने उषोदेवते तेनरथेनअद्यास्मिन्काले सुश्रवसं शोभनहविर्युक्तंजनंयजमानंप्राव प्रकर्षेणगच्छ ॥ सुपेशसं पिशअवयवे अस्मादसुन्प्रत्ययः नित्त्वादाद्युदात्तःपेशस्शब्दः शोभनंपेशोयस्यासौसुपेशाः आद्युदात्तंद्व्यच्छन्दसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । अध्यस्थाः तिष्ठतेःछन्दसिलुङ्लङ्लिटइतिवर्तमानेलुङि गातिस्थेतिसिचोलुक् अडागमउदात्तः यद्वृत्तयोगादनिघातः तिङिचोदात्तवतीतिगतेरनुदात्तत्वम् तेनअन्येषामपिदृश्यतइतिसंहितायांदी-

१ गोनर्दीयः पतञ्जलिः । २ नि० ८. ११ ।

र्थः। सुश्रवसं श्रवस्त्यन्ननाम शृणोतेरिति सस्तविसर्गः। सुपेशसमिति उत्तरपदाद्युदात्तत्वम्। अत्र अवरक्षणगतिप्रीतिवर्द्धीत्युत्पन्नत्वादन्नमविगर्हत्यर्थः। दुहितर्दिवः परमपिच्छन्दसीविषयपन्चस्य पूर्वामन्त्रितवात्पदद्वयसमुदायस्याष्टमिकं सर्वानुदात्तत्वम्॥ २॥

२. उषा! तुम जिस सुरूप और सुखकर रथ पर अधिष्ठान करती हो, हे स्वर्गतनया उषा! उसी से आज हव्यदाता यजमान के पास आओ।

वय॑श्चित्ते पत॒त्रिणो॑ द्वि॒पच्चतु॑ष्पदर्जुनि।

उषः॒ प्रार॑न्नृ॒तूँरनु॑ दि॒वो अन्ते॑भ्य॒स्परि॑॥३॥

वयः॑। चि॒त्। ते॒। प॒त॒त्रिणः॑। द्वि॒ऽपत्। चतुः॑ऽपत्। अ॒र्जु॒नि॒।

उषः॑। प्र। आ॒र॒न्। ऋ॒तून्। अनु॑। दि॒वः। अन्ते॑भ्यः। परि॑॥ ३॥

हेऽर्जुनि शुभ्रवर्णे उषः उषोदेवते तेत्वत्कर्तृकानुगमनान्यनुलक्ष्य द्विपद्विपादमनुष्यादिकं चतुष्पद्गवादिकं तथा पतत्रिणः पतनवन्तः पक्षोपेता वयः पक्षिणश्च दिवोऽन्तेभ्यः आकाशप्रान्तेभ्यः परि उपरि प्रारन् स्वकर्मेण गच्छन्ति रात्रावन्धकारेणाभिभूताः सर्वे प्राणिनस्त्वदागमनानन्तरं चेष्टावन्तो भवन्तीत्यर्थः॥ पतत्रिणः पतत्रं पतन्त्यनेनेति पतत्रं अमिनक्षीत्यादिनात्रन्प्रत्ययः तदोमत्वर्थीय इनिः। द्विपद् द्वौ पादावस्येति संख्यासुपूर्वस्येति पादशब्दस्यान्त्यलोपः समासान्तः अयस्मयादित्वेन भत्वात्तदः पदिति पद्भावः द्वित्रिभ्यां पाद्दन्मूर्धसु बहुव्रीहाविति उत्तरपदान्तोदात्तत्वम्। चतुष्पाद् चत्वारः पादा अस्य स्वरव्यतिरिक्तं पूर्ववत् न बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् इणः षत्वनुगुद्यौ दुडुपधस्य चाप्रत्ययस्येति विसर्जनीयस्य षत्वं न च परत्वेनास्यासिद्धत्वात् कुप्वोः ≍क≍पौ चेति उपध्मानीयादेशः शङ्कनीयः येन नाप्राप्तिन्यायेन तस्यापवादत्वात् अपवादस्तु परमपि पूर्वं बाधत एवेति वृत्तावुक्तम्। आरन् ऋगतौ छन्दसि लुङ्लङ्लिट इति वर्तमाने लुङि सर्तिशास्त्यर्तिभ्यश्चेति च्लेरङादेशः ऋदृशोऽङि गुण इति गुणः आडागमः। ऋतून् ऋगतौ अस्मादौणादिकः तुन् प्रत्ययः लक्षणेत्थंभूत इत्यनोः कर्मप्रवचनीयत्वम् कर्मप्रवचनीययुक्ते इति द्वितीया संहितायां दीर्घादटि समानपाद इति नकारस्य रुत्वम् अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वेति रोः पूर्वस्य वर्णस्य सानुनासिकत्वम्। दिवः ऊडिदमिति विभक्तिरुदात्ता। अन्तेभ्यः पञ्चम्याः परावध्यर्थे इति विसर्जनीयस्य सत्वम्॥ ३॥

३. हे अर्जुनि या शुभ्रवर्णा उषा! तुम्हारे आगमन के समय द्विपद, चतुष्पद और पक्ष-युक्त पक्षिगण आकाशप्रान्त के उपरि भाग में गमन करते अर्थात् आकाशमण्डल में अपने-अपने कार्य में लगते हैं।

व्यु॒च्छन्ती॒ हि र॒श्मिभि॒र्विश्व॑मा॒भासि॑ रोच॒नम्।

तां त्वामु॑षर्वसू॒यवो॑ गी॒र्भिः कण्वा॑ अहूषत॥४॥ ६॥

नि० १०. ३।

विऽउच्छन्ती । हि । रश्मिऽभिः । विश्वम् । आऽभासि । रोचनम् ।
ताम् । त्वाम् । उषः । वसुऽयवः । गीःऽभिः । कण्वाः । अहूषत ॥४॥६॥

हेउषः व्युच्छन्तीतमोवर्जयन्तीत्वंरश्मिभिः स्वकीयैस्तेजोभिर्विश्वंसर्वंभूतजातंरोचनंरोचमानंप्रकाशयुक्तंयथाभवतितथाआभासिआसमन्तात्प्रकाशसे हियस्मादेवंतस्मात्तांतादृशींत्वां वसूयवःवसुकामाः कण्वामेधाविनऋत्विजः कण्वगोत्रोत्पन्नावामहर्षयःगीर्भिःस्तुतिलक्षणैर्वचोभिःअहूषत स्तुतवन्तइत्यर्थः कण्वइतिमेधाविनाम कण्वःऋभुरितितन्नामसुपाठात् ॥ आभासि भादीप्तौ अदादित्वाच्छपोलुक् सिपःपित्वादनुदात्तत्वेधातुस्वरः हिचेतिनिघातप्रतिषेधः विभिद्योदात्तवतीतिगतेरनुदात्तत्वम् । रोचनं रुचदीप्तौ अनुदात्तेतश्चहलादेरितियुच् चितइत्यन्तोदात्तत्वम् । वसूयवः वसुधनमात्मनइच्छन्तः सुपआत्मनःक्यच् अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः क्याच्छन्दसीत्युप्रत्ययः । गीर्भिः सावेकाचइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् । कण्वाः कणशब्दार्थः अशूप्रुषिलटिकणीत्यादिनाक्वन्प्रत्ययः नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । अहूषत ह्वेञोलुङि ह्वःसम्प्रसारणमित्यनुवृत्तौबहुलंछन्दसीतिसम्प्रसारणं परपूर्वत्वे हलइतिदीर्घत्वम् च्लेःसिच् एकाचइतीट्प्रतिषेधः संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वाद्गुणाभावः ॥ ४ ॥

४. उषा ! तुम अन्धकार का विनाश करके किरणों के द्वारा जगत् को प्रकाशित करो । कण्वपुत्रों या मेधावी ऋत्विकों ने धन-याचक होकर स्तोत्र-द्वारा तुम्हारा स्तव किया है ।

॥ इतिप्रथमस्यचतुर्थेषष्ठोवर्गः ॥ ६ ॥

उदुत्यमितित्रयोदशर्चंसप्तमंसूक्तं प्रस्कण्वस्यार्षंसूर्यदेवत्यम् आदौनवगायत्र्यः शिष्टाश्चतस्रोनुष्टुभइत्युक्तम् तथाचानुक्रान्तम्—उदुत्यंसप्तोनासौर्यंनवाद्यागायत्र्यइति आश्विनशस्त्रेसौर्ये क्रतौउदुत्यमित्यादयोनवर्चःशंसनीयाः संस्थितेष्वाश्विनायेतिखण्डेसूत्रितम्—सूर्योनोदिवःउदुत्यंजातवेदसमितिनवेति ।

तत्रप्रथमामृचमाह—

उदुत्यंजातवेदसंदेवंवहन्तिकेतवः । दृशेविश्वायसूर्यम् ॥ १ ॥

उत् । ऊम् इति । त्यम् । जातऽवेदसम् । देवम् । वहन्ति । केतवः ।
दृशे । विश्वाय । सूर्यम् ॥ १ ॥

केतवः प्रज्ञापकाः सूर्याश्वाः यद्वा सूर्यरश्मयःसूर्यंसर्वस्यप्रेरकमादित्यंउद्वहन्ति ऊर्ध्वंवहन्ति उइतिपदपूरणः तथाच—मिताक्षरेष्वनर्थकाःकमीमिद्विति किमर्थंविश्वायविश्वस्मैभुवना-

यदृशेदृशे यथासर्वेजनाः सूर्यंपश्यन्तितथोर्ध्वंवहन्तीत्यर्थः कीदृशंसूर्यं स्यंप्रसिद्धंजातवेदसंजाता-न्प्राणिनोवेदितारंजातप्रज्ञंजातधनंवादेवंद्योतमानम् अत्रनिरुक्तम्—उद्वहन्तितंजातवेदसंदेवमश्वाः केतवोरश्मयोवासर्वेषांभूतानांसंदर्शनायसूर्यमिति[1] ॥ जातवेदसं जातानिवेत्तीतिजातवेदाः गति-कारकयोरपिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वंचेत्यसुन् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वंच । दृशे दृशेविख्येचेतितुमर्थे निपातितः । सूर्यं राजसूयसूर्येत्यादिना षूप्रेरणेइत्यस्मात्क्यपरुडागमसहितोनिपातितः अतःप्र-त्ययस्यपित्त्वादनुदात्तत्वेधातुस्वरेणाद्युदात्तत्वम् ॥ १ ॥

१. सूर्य प्रकाशमान हैं और सारे प्राणियों को जानते हैं । सूर्य के घोड़े उन्हें सारे संसार के दर्शन के लिए ऊपर ले जाते हैं ।

द्वितीयामृचमाह—

अप॒त्ये ता॒यवो॑ यथा॒ नक्ष॑त्रा यन्त्य॒क्तुभिः॑। सूरा॑य वि॒श्वच॑क्षसे ॥२॥

अप॑ । त्ये । ता॒यवः॑ । य॒था॒ । नक्ष॑त्रा । य॒न्ति॒ । अ॒क्तुऽभिः॑ ।
सूरा॑य । वि॒श्वऽच॑क्षसे ॥ २ ॥

त्येतायवोयथाप्रसिद्धास्तस्कराइवनक्षत्रानक्षत्राणिदेवगृहरूपाणि देवगृहावैनक्षत्राणीति[2] श्रुत्यन्तरात् । यद्वा इहलोकेकर्मानुष्ठानाययेस्वर्गंप्राप्नुवन्तितेनक्षत्ररूपेणदृश्यन्ते तथाचश्रूयते—यो-वाइहयजते अमुंलोकंनक्षते तन्नक्षत्राणांनक्षत्रत्वमिति[3] । यद्वा तेषांसुकृतीनांज्योतींषिनक्षत्राण्यु-च्यन्ते सुकृतांवाएतानिज्योतींषियन्नक्षत्राणीत्याम्नानात्[4] । यास्कस्त्वाह—नक्षत्राणिनक्षतेर्ग-तिकर्मणोनेमानिक्षत्राणीतिचब्राह्मणमिति[5] । तथाविधानिनक्षत्राणिअक्तुभिःरात्रिभिःसहअपय-न्तिअपगच्छन्ति विश्वचक्षसेविश्वस्यसर्वस्यप्रकाशकस्यसूरायसूर्यस्य आगमनंदृष्ट्वेतिशेषःतस्क-रानक्षत्राणिचरात्रिभिःसहसूर्यआगमिष्यतीतिभीत्यापलायन्तइत्यर्थः तायुरितिस्तेननाम तायु-स्तस्करइतितन्नामसुपाठात् अक्तुरितिरात्रिनाम शर्वरीअक्तुरितितत्रपाठात् ॥ यथा यथेतिपादा-न्तइतिसर्वानुदात्तत्वम् । नक्षत्रा नक्षगतौ अमिनक्षियजिवन्धिपतिभ्योत्रन्नित्यत्रन्प्रत्ययः नित्त्वा-दाद्युदात्तत्वम् नभ्राण्नपादित्यत्रसूत्रेत्वेवमुक्तम् नक्षरतिनक्षीयतइतिवानक्षत्रम् क्षीयतेःक्षरतेर्वा नक्षत्रमितिनिपात्यतइति शेश्छन्दसिबहुलमितिशेर्लोपः । यन्ति इण्गतौ इणोयणितियणादेशः। सूराय विश्वचक्षसे विश्वंचष्टेप्रकाशयतीतिविश्वचक्षाः चक्षेर्बहुलंशिच्चेत्यसुन्प्रत्ययः शित्त्वेनसार्व-धातुकत्वात् ख्याञादेशाभावः उभयत्रषष्ठ्यर्थेचतुर्थीवक्तव्येतिचतुर्थी ॥ २ ॥

२. सारे संसार के प्रकाशक सूर्य का आगमन होने पर नक्षत्रगण चोरों की तरह रात्रि के साथ चले जाते हैं ।

---

1 नि० १२. १५. । 2 तै० ब्रा० १. ५. २. । 3 तै० ब्रा० १. ५. २. ।
4 तै० सं. ५. ४. १. । 5 नि० ३. २०. ।

तृतीयामृचमाह—

अदृश्रमस्यकेतवोविरश्मयोजनाँअनु । भ्राजन्तोअग्नयोयथा ॥३॥

अदृश्रम् । अस्य । केतवः । वि । रश्मयः । जनान् । अनु ।
भ्राजन्तः । अग्नयः । यथा ॥ ३ ॥

अस्यसूर्यस्यकेतवःप्रज्ञापकाः रश्मयोदीप्तयः जनाँअनुजन्यदर्शनवान्सर्वान्अनुक्रमेणप्रेक्षन्ते सर्वंजगत्प्रकाशयन्तीत्यर्थः तत्रदृष्टान्तः—भ्राजन्तोदीप्यमानाः अग्नयोयथा अग्नयइव ॥ अदृश्रं दृशिर्प्रेक्षणे वर्तमानेलुङि इरितोवेतिच्लेरङादेशः ऋदृशोऽङिगुणइतिगुणाभावइत्युक्तं बहुलंछन्दसीतिरुडागमः अतएवबहुवचनात् ऋदृशोङिगुणइतिगुणाभावइत्युक्तं लिङ्वीविभक्तोव्यत्ययेनप्रथमपुरुषबहुवचनस्य उत्तमपुरुषैकवचनादेशः प्रथमपुरुषएवशाखान्तरेश्रूयते—अदृश्रन्नस्यकेतवइति । जनानित्यत्रनकारस्यसंहितायांरुत्वयत्वादिपूर्ववत् । भ्राजन्तः शपःपित्वादनुदात्तत्वम् शतुश्चलसार्वधातुकस्वरेणधातुस्वरएवशिष्यते ॥ ३ ॥

३. दीप्यमान अग्नि की तरह सूर्य की सूचक किरणें समूचे जगत् को एक-एक कर देखती हैं ।

चातुर्मास्येषुशुनासीरीयपर्वणिअस्तिसौर्यएककपालः तस्यतरणिरित्येषानुवाक्या तथाचसूत्रितम्—तरणिर्विश्वदर्शतश्चित्रंदेवानामुदगादनीकमितियाज्यानुवाक्याइति तथा अविमूर्तिनाम्न्येकाहेकृष्णपक्षेसौरीष्टिःकर्तव्या तस्यामप्येषानुवाक्या अविमूर्तिनेतिखण्डेसूत्रितम्—नवोनवोभवतिजायमानस्तरणिर्विश्वदर्शतइति ।

यामेतांसक्तेचतुर्थीमृचमाह—

तरणिर्विश्वदर्शतोज्योतिष्कृदसिसूर्य । विश्वमाभासिरोचनम् ॥४॥

तरणिः । विश्वऽदर्शतः । ज्योतिःऽकृत् । असि । सूर्य । विश्वम् ।
आ । भासि । रोचनम् ॥ ४ ॥

हेसूर्य त्वंतरणिःतरिताअन्येनगन्तुमशक्यस्यमहतोध्वनोगन्तासि तथाचस्मर्यते—योजनानांसहस्रेद्वेद्वेशतेद्वेचयोजने । एकेननिमिषार्धेनक्रममाणनमोस्तुतइति । यद्वा उपासकानांरोगात्तारयितासि आरोग्यंभास्करादिच्छेदितिस्मरणात् । तथाविश्वदर्शतः विश्वैःसर्वैःप्राणिभिर्दर्शनीयः आदित्यदर्शनस्यचाण्डालादिदर्शनजनितपापनिर्हरणहेतुत्वात् तथाचापस्तम्बः—दर्शनेज्योतिषांदर्शनमिति । यद्वा विश्वंसकलंभूतजातंदर्शतंद्रष्टव्यंप्रकाश्यंयेनसतथोक्तः तथाज्यो-

तिष्कृत् ज्योतिषःप्रकाशस्यकर्तासर्वस्यवस्तुनःप्रकाशयितेत्यर्थः यद्वा चन्द्रादीनांरात्रौप्रकाशयिता रात्रौहिअम्मयेषुचन्द्रादिबिंबेषुसूर्यकिरणाःप्रतिफलिताःसन्तोन्धकारंनिवारयन्ति यथा द्वारस्थदर्पणोपरिनिपातिताःसूर्यरश्मयोगृहान्तर्गतंतमोनिवारयन्तितद्वदित्यर्थः यस्मादेवंतस्मात् विश्वंव्याप्तंरोचनंरोचमानमन्तरिक्षंआसमन्ताद्भासिप्रकाशयसि यद्वा हेसूर्यअन्तर्यामितयासर्वस्य प्रेरकपरमात्मन्स्तरणिःसंसाराब्धेस्तारकोसि यस्मात्त्वंविश्वदर्शतः विश्वैःसर्वैर्मुमुक्षुभिर्दर्शतोद्रष्टव्यः साक्षात्कर्तव्यइत्यर्थः अधिष्ठानसाक्षात्कारेह्यारोपितंनिवर्तते ॥ ज्योतिष्कृत् ज्योतिषःसूर्यादेःकर्ता तथाचाम्नायते—चन्द्रमामनसोजातश्चक्षोःसूर्योअजायतेति[1] । ईदृशस्त्वंचिद्रूपतयाविश्वंसर्वंदृश्यजातंरोचनंरोचमानंदीप्यमानंयथाभवतितथाआभासिप्रकाशयसि चैतन्यस्फुरणेहिसर्वंजगत्स्फुरते तथाचाम्नायते—तमेवभान्तमनुभातिसर्वंतस्यभासासर्वमिदंविभातीति । तरणिः तॄप्लवनतरणयोः अस्मादन्तर्भावितण्यर्थात् अर्तिसृधृधम्यश्यवितॄभ्योनिरित्यनिप्रत्ययः प्रत्ययाद्युदात्तत्वम् । ज्योतिःकरोतीतिज्योतिष्कृत् क्विप्चेतिक्विप् नित्यंसमासेनुत्तरपदस्थस्येतिविसर्जनीयस्यषत्वम् । भासि भादीप्तौ अन्तर्भावितण्यर्थाल्लटिअदादित्वाच्छपोलुक् ॥ ४ ॥

४. सूर्य! तुम महान् मार्ग का भ्रमण करो, तुम सारे प्राणियों के दर्शनीय हो। ज्योति के कारण हो। तुम समूचे दीप्यमान अन्तरिक्ष में प्रभा का विकाश करते हो।

पञ्चमीमृचमाह—

प्र॒त्यङ्दे॒वानां॒विशः॑प्र॒त्यङ्ङुदे॑षि॒मानु॑षान् । प्र॒त्यङ्विश्वं॒स्व॑र्दृ॒शे ॥५॥७॥

प्र॒त्यङ् । दे॒वाना॑म् । विशः॑ । प्र॒त्यङ् । उत् । ए॒षि॒ । मानु॑षान् ।
प्र॒त्यङ् । विश्व॑म् । स्वः॑ । दृ॒शे ॥ ५ ॥ ७ ॥

हेसूर्य त्वंदेवानांविशःमरुन्नामकान्देवान् मरुतोवैदेवानांविशइतिश्रुत्यन्तरात् । तान्मरुत्संज्ञकान्देवान्प्रत्यङ्ङुदेषिप्रतिगच्छन्नुदयंप्राप्नोषितेषामभिमुखंयथाभवतितथेत्यर्थः तथामानुषान्मनुष्यान्प्रत्यङ्ङुदेषि तेपियथाअस्मदभिमुखएवसूर्यउदेतीतिमन्यन्ते तथाविश्वंव्याप्तंस्वःस्वर्लोकंदृशेद्रष्टुंप्रत्यङ्ङुदेषि यथास्वर्लोकवासिनोजनाः स्वस्वाभिमुख्येनपश्यन्तितथाउदेषीत्यर्थः एतदुक्तंभवति—लोकत्रयवर्तिनोजनाः सर्वेपिस्वस्वाभिमुख्येनसूर्यंपश्यन्तीति तथाचाम्नायते—तस्मात्सर्वएवमन्यतेमांप्रत्युदगादिति[2] ॥ प्रत्यङ् प्रत्यञ्चतीतिप्रत्यङ् अञ्चुगतिपूजनयोः ऋत्विगित्यादिना क्विन् अनिदितामितिनलोपः उगिदचामितिनुम् हल्ङ्याब्भ्यइतिसंयोगान्तलोपौ संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वात् उपधादीर्घनलोपयोरभावः क्विन्प्रत्ययस्यकुरितिकुत्वं अनिगन्तोञ्चतावितिअनिगन्तःप्रति

---

[1] ऋ० सं० ८. ४. १९. । [2] तै० सं० २. २. ५. । [3] तै० सं. ६. ५. ४. ।

पर्युदासात्पूर्वपदप्रकृतिस्वराभावेकृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम्। एषि इण्गतौ सिपि अदादित्वाच्छपोलुक् आदेशप्रत्यययोरितिषत्वम्। स्वः स्वृपूर्वादर्तेर्विच् गुणेयणादेशः न्यक्स्वरौस्वरितौचेतिस्वरितत्वम्। दृशे दृशिर्प्रेक्षणेइत्यस्माद्दृशेविख्येचेतितुमर्थेनिपातितः ॥ ५॥

५. तुम मरुद्देवों के सामने उदित हो। मनुष्यों के सामने उदित हो। समस्त स्वर्गलोक के दर्शन के लिए उदित हो।

॥ इतिप्रथमस्यचतुर्थेसप्तमोवर्गः ॥ ७ ॥

षष्ठीमृचमाह–

येनापावकचक्षसाभुरण्यन्तंजनाँअनु। त्वंवरुणपश्यसि॥६॥

येन। पावक। चक्षसा। भुरण्यन्तम्। जनान्। अनु। त्वम्। वरुण। पश्यसि ॥ ६ ॥

हेपावक सर्वस्यशोधकवरुणअनिष्टनिवारकसूर्य त्वंजनान्जातान्प्राणिनः भुरण्यन्तंधारयन्तंपोषयन्तंवाइमंलोकंयेनचक्षसाप्रकाशेनानुपश्यसि अनुक्रमेणप्रकाशयसि तंप्रकाशंस्तुमइतिशेषः यद्वा उत्तरस्यामृचिसम्बन्धः तेनचक्षसाव्येषीति तथाचयास्केनोक्तं—तत्तेवयंस्तुमइतिवाक्यशेषोपिवोत्तरस्यामन्वयस्तेनव्येषीति ॥ भुरण्यन्तं भुरणधारणपोषणयोः कण्ड्वादित्वाद्यक् ततःशतरिकर्तरिशप् अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वेयकएवस्वरःशिष्यते। वरुण वृञ्वरणे अस्मादन्तर्भावितण्यर्थात् कृवृदारिभ्यउनन्नितिउनन्प्रत्ययः अत्रवरुणशब्देनआदित्यएवोच्यते तथाचान्यत्राम्नातम्—तस्यैवमित्रश्चवरुणश्चाजायेतामिति। मित्रश्चवरुणश्चधातापार्यमाचेति ॥ ६ ॥

६. हे संस्कारक और अनिष्टहन्ता सूर्य! तुम जिस दीप्ति-द्वारा प्राणियों के पालक बनकर जगत् को देखते हो, हम उसी की प्रार्थना करते हैं।

सप्तमीमृचमाह—

वि॒द्यामे॑षि॒रज॑स्पृ॒थ्वहा॒मिमा॑नोअ॒क्तुभिः॑। पश्य॒ञ्जन्मा॑नि॒सूर्य॥७॥

वि। द्याम्। ए॒षि॒। रजः॑। पृ॒थु। अहा॑। मिमा॑नः। अ॒क्तुऽभिः॑। पश्य॑न्। जन्मा॑नि। सू॒र्य॒ ॥ ७ ॥

हेसूर्य त्वंपृथुविस्तीर्णंरजोलोकं लोकारजांस्युच्यन्तइतियास्कः। कंद्योलोकंद्यांअन्तरिक्षलोकंव्येषिविशेषेणगच्छसि किंकुर्वन्अहाअहानिअक्तुभीरात्रिभिःसहमिमानः उत्पादयन् आदित्यगत्यधीनत्वादहोरात्रविभागस्य तथाजन्मानिजननवन्तिभूतजातानिपश्यन्प्रकाशयन् ॥

१ नि० १२. २२.। 　　२ तै० ब्रा० १. १. ९.।

रजसुष्यित्यत्र छन्दसिवापाम्रेडितयोरितिविसर्जनीयस्यसत्वम्। अहा शेश्छन्दसिबहुलमितिशे-
र्लोपः। मिमानः माङ्माने जौहोत्यादिकः शानचिश्लौद्विर्भावेभृञामिदित्यभ्यासस्येत्वम् श्नाभ्य-
स्तयोरातइत्याकारलोपः अभ्यस्तानामादिरित्यभ्यस्तस्याद्युदात्तत्वम् । जन्मानि जनीप्रादु-
र्भावे अन्येभ्योपिदृश्यन्तइतिमनिन् निच्वादाद्युदात्तत्वम्॥ ७ ॥

७. उसी दीप्ति के द्वारा रात्रि के साथ दिवस को उत्पादन और प्राणियों को अवलोकन करके विस्तृत अन्तरिक्ष-लोक में भ्रमण करते हो।

अष्टमीमृचमाह—

सप्तत्वाहरितोरथेवहन्तिदेवसूर्य । शोचिष्केशंविचक्षण ॥८॥

सप्त । त्वा । हरितः । रथे ।वहन्ति । देव । सूर्य । शोचिःऽकेशम् ।
विऽचक्षण ॥ ८ ॥

हेसूर्यसर्वस्यद्योतमानविचक्षणसर्वस्यप्रकाशयितः सप्त सप्तसंख्याकाः हरितोश्वाः रस-
हरणशीलारश्मयोवात्वांवहन्तिप्रापयन्ति कीदृशं रथेप्रवस्थितमितिशेषः तथाशोचिष्केशंशो-
चींषिदीप्तयस्त्वेवयस्मिन् केशाइवदृश्यन्तेसतथोक्तः तम्। हरितइत्यादित्याश्वानांसंज्ञा हरितआ-
दित्यस्येतिनिघण्टावुक्तत्वात्॥ शोचिष्केशं शुचदीप्तौ अर्चिशुचिहुसृपीत्यादिनाइसिप्रत्ययान्तो-
न्तोदात्तः सएवबहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेनशिष्यते नित्यंसमासेनुत्तरपदस्थस्येतिविसर्जनी-
यस्यषत्वम् ॥ ८ ॥

८. दीप्तिमान् और सर्व-प्रकाशक सूर्य! हरित् नाम के सात घोड़े रथ में तुम्हें ले जाते हैं। किरणें ही तुम्हारे केश हैं।

अयुक्तसप्तशुन्ध्युवःसूरोरथस्यनप्त्यः । ताभिर्यातिस्वयुक्तिभिः॥९॥

अयुक्त । सप्त । शुन्ध्युवः । सूरः । रथस्य । नप्त्यः । ताभिः ।
याति । स्वयुक्तिऽभिः ॥ ९ ॥

सूरः सर्वस्यप्रेरकःसूर्यः शुन्ध्युवः शोधिकाः अश्वस्त्रियः तादृशीःसप्तसप्तसंख्याकाः
अयुक्तस्वरथेयोजितवान् कीदृश्यः रथस्यनप्त्यःनपातयित्र्यः याभिर्युक्ताभिःरथोयातिनपत-
तितादृशीरित्यर्थः एवंभूताभिस्ताभिरश्वस्त्रीभिःस्वयुक्तिभिः स्वकीययोजनेनरथेसम्बद्धाभिर्या-
ति यज्ञगृहंप्रत्यागच्छति अतस्तस्मैहविर्दातव्यमितिवाक्यशेषः॥ अयुक्त युजिर्योगे स्वरितत्वा-
त्कर्त्रभिप्रायेआत्मनेपदम् लुङिच्लेःसिच् एकाचइतीट्प्रतिषेधः लिङ्सिचावात्मनेपदेष्विति सिचः
कित्वाल्लघूपधगुणाभावः झलोझलीतिसिचःसकारलोपः चोःकुरितिकुत्वम्। शुन्ध्युवः शुन्ध-
शुद्धौ भजिमनिशुन्धिदसिजनिभ्योयुरितियुप्रत्ययः शासि वन्यादीनांछन्दसिबहुलमुपसंख्या-

नप्तिरितिवचनादेशः। सूरः षूप्रेरणे सुसूधागृधिभ्यःक्रन्निति क्रन्प्रत्ययः नित्त्वादाद्युदात्तत्वम्। नप्त्यः नपातयतीत्यर्थेनप्तृनेष्ट्रित्यादिनाउणादिषुनप्तृशब्दस्तृजन्तोनिपातितः ऋन्नेभ्योङीबितिङीप् यणादेशेउदात्तयणोहल्पूर्वादितिङीपउदात्तत्वम् सुपांसुलुगिति सुपोभवन्तीतिशसोजसादेशः तयोर्य-णादेशेउदात्तस्वरितयोर्यणइतिस्वरितत्वम् रेफलोपश्छान्दसः उक्तंच द्वौचापरौवर्णविकारनाशा-विति। शाखान्तरेतुनप्त्यइत्येवपठ्यते। स्वयुक्तिभिः स्वकीयाःसूर्यसम्बन्धिन्यःयुक्तयोयोजना-नियासां बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ९ ॥

९. सूर्य ने रथवाहिका सात घोड़ियों को रथ में संयोजित किया। इन संयोजित घोड़ियों के द्वारा सूर्य गमन करते हैं।

अवभृथेष्टौहोमकाजलान्निष्क्रम्यउद्वयंतमसस्परीतिमंत्रमनूयुः तथाचपत्नीसंयाजेष्वरि-ष्टेविसृष्टेसूत्रितम्—उद्वयंतमसस्परीत्युदेत्येति।

तामेतांसूक्तेदशमीमृचमाह—

उद्वयंतमसस्परिज्योतिष्पश्यन्तउत्तरम्।
देवंदेवत्रासूर्यमगन्मज्योतिरुत्तमम् ॥ १० ॥

उत्। वयम्। तमसः। परि। ज्योतिः। पश्यन्तः। उत्ऽतरम्।
देवम्। देवऽत्रा। सूर्यम्। अगन्म। ज्योतिः। उत्ऽतमम् ॥ १० ॥

वयमनुष्ठातारःतमसस्परितमसउपरिरात्रेरूर्ध्वंवर्तमानंतमसःपापात्परिउपरिवर्तमानंवापापरहि-तमित्यर्थःतथाचाम्नायते–उद्वयंतमसस्परीत्याह पाप्मावैतमःपाप्मानमेवास्मादपहन्तीति[1]।ज्योति-स्तेजस्विनंउत्तरंउद्गततरंउत्कृष्टतरंवादेवत्रादेवेषुमध्येदेवंदानादिगुणयुक्तंसूर्यंपश्यन्तः स्तुतिभिर्ह-विर्भिश्चउपासीनाःसन्तःउत्तमंउत्कृष्टतमंज्योतिः सूर्यरूपंउदगन्मप्राप्नुवाम तथाचश्रूयते—अगन्म-ज्योतिरुत्तममित्याह असौवाआदित्योज्योतिरुत्तममादित्यस्यैवसायुज्यंगच्छतीति[2]। युक्तंचैतत् यं यथायथोपासतेतदेवभवन्तीतिश्रुत्यन्तरात् ॥ तमसस्परि पञ्चम्याःपरावध्यर्थइतिविसर्जनीयस्य सत्वं। ज्योतिष्पश्यन्तः इसुसोःसामर्थ्येइतिविसर्जनीयस्यषत्वं व्यपेक्षालक्षणंसामर्थ्यंतत्राश्रीयते। देवत्रा देवमनुष्यपुरुषपुरुमर्त्येभ्योद्वितीयासप्तम्योर्बहुलमितिसप्तम्यर्थेत्राप्रत्ययः प्रत्ययस्वरः। अगन्म छन्दसिलुङ्लङ्लिटइतिप्रार्थनायांलङ् बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् म्वोश्चेतिधातोर्मकारस्यनकारः अडागमउदात्तः पादादित्वान्निघाताभावः। उत्तमं तमपःपित्त्वानुदात्तत्वेप्राप्तेउत्तमशश्वत्तमौसर्व-त्रेत्युञ्छादिषुपाठादन्तोदात्तत्वम् ॥१०॥

१०. अन्धकार के ऊपर उठी हुई ज्योति को देखकर हम सब देवों में प्रकाशशाली सूर्य के पास जाते हैं। सूर्य ही उत्कृष्ट ज्योति हैं।

---

१ तै० ब्रा० २. ६. ६। २ तै० सं० ५ १. ८। ३ तै० सं. ५ १. ८।

उद्यन्नित्यर्धर्चोरोगशान्त्यर्थः तथाचानुक्रमण्यामुक्तम्—अन्त्यस्तृचोरोगघ्नउपनिषदिति युक्तंचैतत् यस्मादनेनतृचेनत्वग्दोषशान्त्यैप्रस्कण्वःसूर्यमस्तौत् तेनतृचेनस्तुतःसूर्यःतमृषिंरोगा-भिरगमयत् तस्मादिदानीमपिरोगशान्त्येअनेनतृचेनसूर्यउपासनीयः तदुक्तंशौनकेन—उद्यन्नद्ये-तिमन्त्रोयंसौरःपापप्रणाशनः । रोगघ्नश्चविषघ्नश्चभुक्तिमुक्तिफलप्रदइति ।

तृचस्याद्यांसूक्तेएकादशीमृचमाह--

उद्यन्नद्यमित्रमहआरोहन्नुत्तरांदिवम् ।
हृद्रोगंममसूर्यहरिमाणंचनाशय ॥ ११ ॥

उत्ऽयन् । अद्य । मित्रऽमहः । आऽरोहन् । उत्ऽतराम् । दिवम् ।
हृत्ऽरोगम् । मम । सूर्य । हरिमाणम् । च । नाशय ॥ ११ ॥

हेसूर्यसर्वस्यप्रेरकमित्रमहः सर्वेषामनुकूलदीप्तियुक्त अद्यास्मिन्कालेउद्यन् उदयंगच्छन्उत्तरां उन्नततरांदिवमन्तरिक्षंआरोहन्आभिमुख्येनप्राप्नुवन् यद्वा दिवमन्तरिक्षंउत्तरामारोहन्उत्कर्षेणप्रा-प्नुवन् एवंविधस्त्वंममहृद्रोगंहृदयगतंअन्तरंरोगंहरिमाणंशरीरगतकान्तिहरणशीलं बाह्यंरोगं यद्वा शरीरगतंहरिद्वर्णंरोगंपाण्डुवैवर्ण्यमित्यर्थः तदुभयमपिनाशय मांस्तोतारंउभयविधाद्रोगान्मोचयेत्य-र्थः॥मित्रमहःमित्रमनुकूलंमहस्तेजोयस्यासौ आमन्त्रितनिघातः । उत्तरां उदित्यनेनोपसर्गेणस्वसं-सृष्टधात्वर्थोलक्ष्यते तस्मादातिशायनिकस्तरप् प्रथमपक्षे अन्तरिक्षविशेषणत्वेनद्रव्यप्रकर्षप्रतीतेराम् नभवति द्वितीयेत्वारोहणक्रियायाः प्रकर्षोगम्यतइतिकिमेत्तिङव्ययघादाम्वद्रव्यप्रकर्षेइत्याम् प्रथ-मपक्षेउदात्तरपोःपित्त्वादनुदात्तत्वेउपसर्गस्वरएवशिष्यते द्वितीयेतुआम्प्रत्ययस्यसतिशिष्टत्वात्तस्यै-वस्वरेप्राप्ते व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् वृषादिर्वाद्रष्टव्यः सचाकृतिगणः । हृद्रोगम् पाद्दन्नोमास्हृन्निशसन्इ-तिहृदयशब्दस्यहृदादेशः । मम युष्मदस्मदोर्ङसीत्याद्युदात्तत्वम् । हरिमाणं हृञ्हरणे जनिहृभ्या-मिमनिन्नित्यौणादिकइमनिन्प्रत्ययः व्यत्ययेनान्तोदात्तत्वं यद्वा हरिच्छब्दस्यवर्णवाचित्वात् व-र्णदृढादिभ्यःष्यञ्चेतिचकारादिमनिच्प्रत्ययः इष्ठेमेयःस्वित्यनुवृत्तौटेरितिटिलोपः ॥ ११ ॥

११. अनुरूप-दीप्ति-युक्त सूर्य! आज उदित होकर और उन्नत आकाश में चढ़कर मेरा हृद्रोग या मानसरोग और हरिमाण (हली-मक)-रोग या शरीर-रोग विनष्ट करो ।

द्वादशीमृचमाह—

शुकेषुमेहरिमाणंरोपणाकासुदध्मसि ।
अथोहारिद्रवेषुमेहरिमाणंनिदध्मसि ॥ १२ ॥

शुकेषु । मे । हरिमाणम् । रोपणाकासु । दध्मसि । अथो इति ।
हारिद्रवेषु । मे । हरिमाणम् । नि । दध्मसि ॥ १२ ॥

मेमदीयंहरिमाणं शरीरगतंहरिद्वर्णस्यभावं शुकेषुवाहरितवर्णकामयमानेषुपक्षिषु तथारोपणाकाष्ठशारिकास्वपक्षिविशेषेषुदध्मसिस्थापयामः अथोअपिचहारिद्रवेषुहरितालद्रुमेषुवाहरवर्णवत्सु मेमदीयंहरिमाणंनिदध्मसिनिदधीमहि सचहरिमातनैवसुखेनास्तांअस्मान्माबाधिष्टेत्यर्थः ॥ दध्मसि इदन्तोमसिरितिमसइकारागमः ॥ १२ ॥

१२. मैं अपने हरिमाण (हलीमक) रोग को शुक और सारिका पक्षियों पर न्यस्त करता हूँ। अपना हरिमाण रोग हरिद्रा पर स्थापित करता हूँ।

उदगादयमादित्योविश्वेनसहसासह।
द्विषन्तंमह्यंरन्धयन्मोअहंद्विषतेरधम् ॥ १३ ॥ ८॥

उत्। अगात्। अयम्। आदित्यः। विश्वेन। सहसा। सह।
द्विषन्तम्। मह्यम्। रन्धयन्। मो इति। अहम्। द्विषते। रधम्॥१३॥८॥

अयंपुरोवर्तीआदित्यःअदितेःपुत्रःसूर्यःविश्वेनसहसासर्वेणबलेनसहउदगात्उदयंप्राप्तवान् किंकुर्वन् मह्यंद्विषन्तंरन्धयन्ममोपद्रवकारिणंरोगंहिंसन् अपिचअहंद्विषतेअनिष्टकारिणेरोगायमोरधंमैवहिंसांकरोमि सूर्यएवअस्मदनिष्टकारिणंरोगंविनाशयत्वित्यर्थः॥अगात् एतेर्लुङि इणोगालुङीतिगादेशःगातिस्थेतिसिचोलुक्। आदित्यः दित्यदित्यादित्येत्यपत्यार्थेण्यप्रत्ययः। रन्धयन् रधहिंसासंराध्योः ण्यन्तात्लटःशतृ रधिजभोरचीतिणौधातोर्नुमागमः। मो मा उ निपातद्वयसमुदायोमैवेत्यस्यार्थे ओदितिप्रगृह्यत्वेऽवग्रहसाम्यचीतिप्रकृतिभावः। द्विषते शत्रुरनुमइति विभक्तेरुदात्तत्वम्। रधम् रधेर्लुङिपुषादित्वाच्लेरङादेशःरधिजभोरचीतिधातोर्नुम् अनिदितामित्यनुषङ्गलोपः नमाङ्योगेइत्यडभावः ॥१३॥

१३. यह आदित्य मेरे अनिष्टकारी रोग के विनाश के लिए समस्त तेज के साथ उदित हुए हैं। मैं उस रोग का विनाश-कर्त्ता नहीं, वे ही हैं।

॥ इतिप्रथमस्यचतुर्थेष्टमोवर्गः ॥ ८ ॥

॥ इतिप्रथमेमण्डलेनवमोनुवाकः ॥ ९ ॥

दशमेनुवाकेसप्तसूक्तानि तत्राभित्यमितिपञ्चदशर्चंप्रथमंसूक्तम् अत्रेतिहासमाचक्षते—अङ्गिराइन्द्रसदृशंपुत्रंआत्मनःकामयमानोदेवताउपासांचक्रे तस्यसव्याख्येनपुत्ररूपेणइन्द्रएवसमभवत् जगतिमतुल्यःकश्चिन्माभूदिति ससव्यआङ्गिरसोस्यसूक्तस्यऋषिः चतुर्दशीपञ्चदश्यौत्रिष्टुभौ त्रिष्टुबन्तत्वस्यसूक्तस्यशिष्टाजगत्यइतिपरिभाषयाअवशिष्टास्त्रयोदशर्चोजगत्यः इन्द्रोदेवता तदेतत्सर्वमनुक्रमण्यामुक्तम्—अभित्यंपञ्चोनासव्योऽङ्गिरसइन्द्रमाङ्गिराइन्द्रतुल्यंपुत्रमिच्छन्नभ्यास-

वसन्यहतीन्द्र एवास्य पुत्रो जायतेति । अतिरात्रे प्रथमे पर्यायेहोतुःशस्त्रेइदं सूक्तं शंसनीयं अतिरात्रे-पर्यायाणामिति खण्डे सूत्रितम्—अभि त्यं मेषमध्वर्यवो भरतेन्द्राय सोममिति याज्येति गवामयनस्य मध्यगते विषुवत्संज्ञकेहन्यपि निष्केवल्ये इदं सूक्तम् तथा च सूत्रितम्—यस्तिग्मशृङ्गोभि त्यं मेष-मिन्द्रस्य नु वीर्याणीत्येतस्मिन्नैन्द्रीं निविदं शस्त्वेति ।

तत्र प्रथमामृचमाह—

अ॒भि त्यं मे॒षं पु॑रुहू॒तमृ॒ग्मिय॒मिन्द्रं॑ गी॒र्भिर्म॑दता॒ वस्वो॑ अर्ण॒वम् ।
यस्य॒ द्यावो॒ न वि॒चर॑न्ति॒ मानु॑षा भु॒जे मंहि॑ष्ठम॒भि विप्र॑मर्चत ॥ १ ॥

अ॒भि । त्यम् । मे॒षम् । पु॒रु॒ऽहू॒तम् । ऋ॒ग्मिय॑म् । इन्द्र॑म् । गी॒ःऽभिः । म॒द॒त॒ । वस्वः॑ । अ॒र्ण॒वम् । यस्य॑ । द्यावः॑ । न । वि॒ऽचर॑न्ति । मानु॑षा । भु॒जे । मंहि॑ष्ठम् । अ॒भि । विप्र॑म् । अ॒र्च॒त॒ ॥ १ ॥

त्यं प्रसिद्धं मेषं शत्रुभिः स्पर्धमानं यद्वा कण्वपुत्रं मेधातिथिं यजमानमिन्द्रो मेषरूपेणागत्य तदीयं सोमं पपौ स ऋषिस्त्वं मेष इत्यवोचत् अत इदानीमपि मेष इतीन्द्रोभिधीयते मेधातिथेर्मेषेति सुब्रह्मण्यायामेकदेशस्य व्याख्यानरूपं ब्राह्मणमेवमाम्नायते—मेधातिथिं हि काण्वायनं मेषो भूत्वाजहारेति आगत्य सोमं अपहृतवानित्यर्थः । पुरुहूतम् पुरुभिर्यजमानैराहूतम् ऋग्मियं ऋग्भिर्विक्रियमाणं स्तूयमानमित्यर्थः स्तुत्या हि देवता विक्रियते यद्वा ऋग्भिर्मीयते शब्द्यत इति ऋग्मीः तं वस्वो-अर्णवं धनानामावासभूमिं एवंगुणविशिष्टमिन्द्रं हे स्तोतारो गीर्भिः स्तुतिभिरभिमदत आभिमुख्येन हर्षमापयत यस्येन्द्रस्य कर्मणि मानुषा मनुष्याणां हितानि विचरन्ति विशेषेण वर्तन्ते तत्र दृष्टान्तः—द्यावो न यथा सूर्यरश्मयः सर्वेषां हितकराः भुजे भोगाय मंहिष्ठं अतिशयेन प्रवृद्धं विप्रं मेधाविनं तथाविधमिन्द्रमभ्यर्चत अभिपूजयत ॥ मेषं मिषस्पर्धायां इगुपधलक्षणे कप्रत्यये प्राप्ते देवसेनमेषादयः पचादिषु द्रष्टव्या इति वचनाद्वृत्प्रत्ययः । ऋग्मियं तस्य विकार इत्यर्थे एकाचो नित्यं मयटमिच्छन्तीति मयट् मस्य यः अकारस्येकारश्छान्दसः प्रत्ययस्वरः यद्वा माङ् माने शब्दे च ऋग्भिर्मीयत इति ऋग्मीः क्विपि घटिलोपात्पूर्वमेव परत्वाद् घुमास्थेतीत्वम् अचि श्नुधात्वित्यादिना इयङादेशः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । मदत मदी हर्षे हेतुमति णिच् मदी हर्षग्लेपनयोरिति घटादिषु पाठात् हर्षार्थे वर्तमानस्य घटादयो मित इति मित्त्वे सति मितां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वम् लोण्मध्यमपुरुषबहुवचने शपि छन्दस्युभयथेत्यार्धधातुकत्वात् णेरनिटीति णिलोपः तशब्दस्य सार्वधातुकमपिदिति ङित्त्वे ऋचि तुनुघमक्षुतङ्कु-

ऋग्मियाणामितिदीर्घः। यस्य इति आगमानुशासनस्यानित्यत्वान्नुमभावः जसादिषुछन्दसिवा-वचनमितिविवक्षनात् घेर्ङितीतिगुणाभावेयणादेशः । अर्णवं अर्णउदकमस्मिन्नस्तीत्यर्णवः समुद्रः अर्णसोलोपश्चेतिमत्वर्थीयोवप्रत्ययः सलोपश्च तेनशब्देनजलाश्रयवाचिनाआश्रयमात्रंलक्ष्यते प्रत्ययस्वरः । विचरन्ति चरगत्यर्थः अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वेधातुस्वरः तिङ्ङ्चोदात्तवती-तिगतिरनुदात्ता यद्वृत्तयोगादनिघातः । मानुषा शेश्छन्दसिबहुलमितिशेर्लोपः । भुजे भुजपालना-भ्यवहारयोः संपदादिलक्षणोभावेक्विप् सावेकाचइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् । मंहिष्ठं महिवृद्धौ अतिशयेनमंहितोमंहिष्ठः तुश्छन्दसीतिइष्ठन्प्रत्ययः तुरिष्ठेमेयःस्वितितृलोपः नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । अर्चत अर्चपूजायां भौवादिकः ॥ १ ॥

१. जिन्हें लोग बुलाते हैं, जो स्तुति-पात्र और धन के सागर हैं, उन्हीं मेष या बलवान् इन्द्र को स्तुति-द्वारा प्रसन्न करो। सूर्य-किरणों की तरह जिनका काम मनुष्यों का हित करना है, उन्हीं क्षमता-शाली और मेधावी इन्द्र को, धन-सम्भोग के लिए, अर्चित करो।

द्वितीयामृचमाह—

अभीमवन्वन्त्स्वभिष्टिमूतयोऽन्तरिक्षप्रांतविषीभिरावृतम् ।
इन्द्रंदक्षासऋभवोमदच्युतंशतक्रतुंजवनीसूनृतारुहत् ॥ २ ॥

अभि । ईम् । अवन्वन् । सुऽअभिष्टिम् । ऊतयः । अन्तरिक्षऽप्राम् । तविषीभिः । आऽवृतम् । इन्द्रम् । दक्षासः । ऋभवः । मदऽच्युतम् । शतऽक्रतुम् । जवनी । सूनृता । आ । अरुहत् ॥ २ ॥

ऊतयः अवितारोरक्षितारोदक्षासोदक्षयितारः प्रवर्धयितारः ऋभवः उरुभान्तीतिनि-रुक्तमुक्तस्याऋभवोमरुतउच्यन्ते एवंभूतामरुतः इन्द्रमभीमवन्वन्आभिमुख्येनसङ्गभजन्त वृत्रेणसहयुध्यमानमिन्द्रंसर्वेदेवाःपर्यत्यजन् मरुतस्तुतथानपर्यत्याक्षुः यथाचाम्नायते—विश्वेदे-वाअजहुर्येसखायः मरुद्भिरिन्द्रसख्यंतेअस्त्विति । ब्राह्मणेप्याम्नातम्—मरुतोहैनंनाजहुरिति । कीदृशमिन्द्रंस्वभिष्टिं शोभनाभ्येषणयनंशोभनाभिगमनमित्यर्थः । अन्तरिक्षप्रां अन्तरिक्षंद्यु-लोकं स्वतेजसाआःविपूरयतीत्यन्तरिक्षप्राः द्वादशस्वादित्येष्विन्द्रस्यविद्यमानत्वात् शाखान्तरेपिभू-यते—यस्याइन्द्रश्चविवस्वांश्चाजायेतामिति । इन्द्रश्चविवस्वांश्चेत्येवइति च । तविषीभिरावृतम् तविषीतिबलनाम तविषीशुष्ममितितन्नामसुपाठात् बलैरावृतंअतिबलिनमित्यर्थः अतएवमदच्यु-तम् शत्रूणांमदस्यगर्वस्यच्यावयितारं किञ्च शतक्रतुंशतसंख्याकानांक्रतूनामाहर्तारं बहुविधकर्मा-णंवापूर्वोक्तमिन्द्रंजवनीवृषभयंप्रतिभेरयित्रीसूनृतात्रैरुक्तिःप्रयुक्ता महस्मगयोभिहितस्यरुवे

१ ऋ० १. ६. ११. । २ ऐ० ब्रा० ३. २०. । ३ तै० ब्रा० १. १. ६. । ४ ऐ० ब्रा० ३. २०. ।

ब्राह्मणोक्तरूपामियसत्यात्मिकावागपिआरुहत् आरूढवती वृत्रवधंप्रतिसापिवाक् इन्द्रस्योत्साह-कारिण्यभूदित्यर्थः॥अवन्वन् वनषणसंभक्तौ लङिशपिप्राप्तेव्यत्ययेनउप्रत्ययः।स्वभिष्टिः इत्यत्र-भावेक्तिन्प्रत्ययः तितुत्रेत्यादिनेट्प्रतिषेधः एमन्नादित्वात्पररूपत्वम् शोभनाअभिष्टयोयस्येतिब-हुव्रीहौनञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम्।ऊतयः अवतेःक्तिन्प्रत्ययोबहुलमितिकर्तरिक्तिन्प्रत्ययः यद्वा क्विप्कौचेतिक्विप् ज्वरत्वरेत्यादिनाऊठ् चितइत्यन्तोदात्तत्वम्। अन्तरिक्षप्राः प्रापूरणेअ-न्तरिक्षंप्रातिपूरयतीत्यन्तरिक्षप्राः आतोमनिन्नित्यत्रचशब्दाद्विच्। आवृतम् वृञ्वरणेआनिय-मइत्यावृतः कर्मणिनिष्ठा गतिरनन्तरइतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम्। दक्षासः दक्षवृद्धौ दक्षन्तएभिरि-तिदक्षाः करणेघञ् ञित्वादाद्युदात्तत्वम् आज्जसेरसुक्।मदच्युतं च्युङ्गतौअन्तर्भावितण्यर्थाद्-क्विप्चेतिक्विप् ह्रस्वस्यपितिकृतीतितुक्। शतक्रतुं शतंक्रतवोयस्य बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्व-म्। भवनी भुइतिसौत्रोधातुः करणेल्युट् टिड्ढाणञित्यादिनाङीप् ञित्स्वरेणजकारात्परस्योदा-त्तत्वम्। अरुहत् रुहेर्लुङिक्सृदृरुहिभ्यश्छन्दसीतिच्लेरङादेशः॥ २॥

२. इन्द्र का आगमन सुशोभन है। अपने तेज से इन्द्र अन्तरिक्ष को पूरण करते हैं। वे बली, दर्पहर और शतक्रतु हैं। रक्षण और वर्द्धन में तत्पर होकर ऋभुगण या मरुद्गण इन्द्र के सामने आये और उनकी सहायता की। उन्होंने उत्साह-वाक्यों-द्वारा इन्द्र को उत्साहित किया था।

त्वंगोत्रमङ्गिरोभ्योवृणोरपोतात्रयेशतदुरेषुगातुवित्।
ससेनंचिद्विमदायावहोवस्वाजावद्रिंवावसानस्यनर्तयन् ॥३॥

त्वम्। गोत्रम्। अङ्गिरःऽभ्यः। अवृणोः। अप। उत।
अत्रये। शतऽदुरेषु। गातुऽवित्। ससेन। चित्। विऽमदाय।
अवहः। वसु। आजौ। अद्रिम्। ववसानस्य। नर्तयन्॥३॥

हेइन्द्र त्वंगोत्रंअव्यक्तशब्दवन्तंवृष्टयुदकस्यावरकंमेघंअङ्गिरोभ्यः अङ्गिरसामृषीणामर्था-यअपावृणोःअपावरणंकृतवानसि वृष्टेरावरकंमेघंवज्रेणोद्घाटयवर्षणंकृतवानित्यर्थः यद्वा गोत्रंगो-समूहंपणिभिरपहृतंगुहायांनिहितं अङ्गिरोभ्यऋषिभ्योपावृणोः गुहाद्वारोद्घाटनेनप्रकाशय उत-पिच अत्रयेमहर्षयेकीदृशायशतदुरेषुशतद्वारेषुयन्त्रेषुअसुरैःपीडार्थंप्रक्षिप्ताय गातुवित्मार्गस्यल-म्भयिताभूः तथाविमदायचित् विमदनाम्नेमहर्षयेपिससेनअन्नेनयुक्तंवसुधनंअवहःप्रापितवान् तथा आजौसंग्रामेजयार्थंववसानस्यनिवसतोवर्तमानस्यान्यस्यापिस्तोतुःअद्रिंवज्रंनर्तयन्रक्षणं कृतवानसीतिशेषः अतस्तवमहिमाकेनवर्णयितुंशक्यतइतिभावः ॥ गोत्रं गुङ्अव्यक्तेशब्दे औणादिकःत्रप्रत्ययः यद्वा खलगोरथादित्यनुवृत्तौ इनित्रकट्यचश्चेतिसमूहार्थेत्रप्रत्ययः।याव-

दुरेषु शतंदुराःद्वाराणिएषां इत्येके यन्त्रेषुसंवियन्त्रइतिदुराः घञर्थेकविधानमितिकप्रत्ययः छा-
न्दसंसम्प्रसारणंपरपूर्वत्वम् यद्वा योरुभयोःस्थानेभवतिसंलभतेअन्यतरेणापिव्यपदेशमित्युरण्-
रपरइतिरपरत्वंभवति यद्वा द्वारशब्दस्यैवछान्दसंसम्प्रसारणंद्रष्टव्यम्।गातुमित् गाङ्गतौ अस्मा-
त्कमिमनिजनिगाभायाहिभ्यश्चेतितुप्रत्ययः सर्वेदयविदंभयतीतिगातुवित् विद्लृलाभे अन्तर्भा-
वितण्यर्थात्क्विप् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम्।ससेन ससमित्यन्ननाम ससंनमःआयुरितिअन्नामसु
पाठात् आजिरितिसंग्रामनाम आहवेआजाविति संग्रामपाठात्।अत्रिं अत्तिभक्षयति वैरिणमित्यत्रिर्वे-
दः अदित्रादिभृशुभिभ्यःक्रिनितिक्रिन्प्रत्ययः नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् यास्कस्त्वेवंअत्रिशब्दंव्या-
चख्यौ—अत्रिरादणात्यनेनापिवाचेःस्यादिति[1] ॥अवसानस्य वसनिवासे कर्तरिताच्छीलिकश्चानश्
बहुलंछन्दसीतिशपःश्लुः द्विर्भावहलादिशेषौ चित्त्वादन्तोदात्तत्वम् ॥ ३॥

१. तुमने अङ्गिरा ऋषियों के लिए मेघ से वर्षा कराई थी। जब असुरों ने अत्रि के ऊपर शतद्वार नाम का अस्त्र फेंका था, तब भागने के लिए तुमने अत्रि को मार्ग बता दिया था। तुमने विमद ऋषि को अन्न-युक्त धन दिया था। इसी प्रकार संग्राम में विद्यमान स्तोता को, अपना वज्र चलाकर, बचाया था।

त्वम॒पाम॑पि॒धाना॑वृणो॒रपाधा॑रयः॒पर्व॑ते॒दानु॑म॒द्वसु॑ ।
वृ॒त्रंयदि॑न्द्र॒शव॒साव॑धी॒रहि॒मादित्सूर्यं॑दि॒व्यारो॑हयोदृ॒शे ॥४॥

त्वम् । अ॒पाम् । अ॒पि॒ऽधाना॑ । अ॒वृ॒णोः॒ । अप॑ । अधा॑रयः ।
पर्व॑ते । दानु॑ऽमत् । वसु॑ । वृ॒त्रम् । यत् । इ॒न्द्र॒ । शव॑सा । अव॑धीः ।
अहि॑म् । आत् । इत् । सूर्य॑म् । दि॒वि । आ । अ॒रो॒ह॒यः॒ । दृ॒शे ॥४॥

हेइन्द्र त्वमपामुदकानांअपिधानाअपिधानानिआच्छादकानिमेघानअपावृणोः अपावरीः
तथापर्वतेपर्ववतिपूरयितव्यप्रदेशयुक्तेस्वकीयनिवासस्थानेदानुमत् दानुमतोर्हिंसायुक्तस्य यद्वा द-
नुरसुरमाता सैवदानुःवसुतः वाइवास्यवृत्रादेर्वसुधनंअधारयः शत्रून्जित्वातदीयंधनमपहृत्यस्वगृ-
हेन्यक्षिप्सइत्यर्थः यद्वा दानुमदितिवसुविशेषणं शोभनदानयुक्तमित्यर्थः हेइन्द्र त्वंयदायदा श-
वसाबलेनवृत्रंपापाणांलोकानामावरीतारं तथाचशाखान्तरेसमाम्नातम्—यदिमांल्लोकानवृणोत्त-
द्वृत्रस्यवृत्रत्वमिति[2]।अहिमासमन्तादाहन्तारं तथाचवाजसनेयिनःसमामनन्ति—सोमोसोमावभि-
संबभूव सर्वाविद्यांसर्वयशःसर्वमन्नाद्यंसर्वांश्रियंसयत्तत्सर्वमेतदस्मभवत्तस्मादहिरिति।एवंभूतम
सुरंअवधीर्वधंप्रापितः आदित् अनन्तरमेवदिविद्युलोकेदृशेद्रष्टुंसूर्यमारोहयः वृत्रेणावृतंसूर्यंतस्मा-
दावरणादमूमुचइत्यर्थः ॥ अपां ऊडिदमित्यादिनाविभक्तेरुदात्तत्वम्। अपिधाना अपिधीयन्ते

१ नि० ४. ४.।   २ तै० सं० २. ४. १२.

आच्छाद्यन्तेऽभिरित्यपिधानानि करणेल्युट् लितीतिप्रत्ययात्पूर्वस्यधात्वाकारस्योदात्तत्वम् कृ-
दुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् सुपांसुलुगितिविभक्तेःपूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । अधारयः
पादादित्वान्निघाताभावः । पर्वति पर्ववान्पर्वतः पर्वपुनःपृणातेःप्रीणातेर्वेतियास्कः । दानुमद् दो
अवखण्डनेइत्यस्माद्वा दाण्दानेइत्यस्माद्वा दाभाभ्यांनुरित्यौणादिकोनुप्रत्ययः असुरविशेषणत्वे
सुपांसुलुगितिषष्ठ्यालुक् ॥ ४ ॥

४. इन्द्र ! तुमने जल-वाहक मेघ को खोल दिया है और पर्वत पर वृत्र आदि असुरों का धन छिपा रक्खा है। इन्द्र ! तुमने हत्यारे वृत्र का वध किया था और संसार को देखने के लिए सूर्य को आकाश में चढ़ा दिया था।

पञ्चमीमृचमाह—

त्वंमायाभिरपमायिनोधमःस्वधाभिर्येअधिशुप्तावजुह्वत ।
त्वंपिप्रोर्नृमणःप्रारुजःपुरःप्रऋजिश्वानंदस्युहत्येष्वाविथ॥५॥१॥

त्वम् । मायाभिः । अप । मायिनः । अधमः । स्वधाभिः । ये ।
अधि । शुप्तौ । अजुह्वत । त्वम् । पिप्रोः । नृऽमनः । प्र ।
अरुजः । पुरः । प्र । ऋजिश्वानम् । दस्युऽहत्येषु । आविथ ॥ ५॥१॥

हेइन्द्र त्वंमायाभिः जयोपायज्ञानैः मायेतिज्ञाननाम शचीमायेतितन्नामसुपाठात् यद्वा मायाभिः लोकप्रसिद्धैःकपटैः मायिनः उक्तलक्षणमायोपेतान्वृत्रादीनसुरान्अपाधमः अपाभि-गमः धमतिर्गतिकर्मेतियास्कः । येअसुराःस्वधाभिर्हविर्लक्षणैरन्नैः शुप्तावधि शोभमानेस्वकीये मुखेएवअजुह्वत अहौषुः नाग्नौ तानसुरानितिपूर्वेणसम्बन्धः तथाचकौषीतकिभिराम्नायते—असुरावाआत्मन्नजुहवुरुद्भातेभ्यौवैपराभवन्निति ।वाजसनेयिभिरप्याम्नातम्—देवाश्चहवाअसुराश्चा-स्पर्धंततोहासुराअभिमानेनकस्मैचनजुहुमइतिस्वेष्वेवास्येषुजुह्वतश्चेरुस्तेपराबभूवुरिति । तथा हेनृमणः नृषुयजमानेषुरक्षितव्येषुअनुग्रहबुद्धियुक्तस्त्वंपिप्रोः पूरयितुःएतन्नाम्नोऽसुरस्यपुरःपुराणि निवासस्थानानिप्रारुजः प्राभांक्षीः एवंकृत्वातेनासुरेणोपद्रुतं ऋजिश्वानंऋजुगमनंएतत्संज्ञकंस्तो-तारंदस्युहत्येषुदस्यूनामुपक्षपयितॄणांहननेनयुक्तेषुसंग्रामेषु यद्वा दस्यूनांहनननिमित्तभूतेषुपार्थिवकर्मसुप्राविथ प्रकर्षेणअरक्षिथ ॥ मायिनः मायाशब्दस्यव्रीह्यादिषुपाठात् व्रीह्यादिभ्यश्चेतिमत्वर्थीयइनिः । शु-प्तौ शुभदीप्तौ कर्मणिक्तिन् तितुत्रेत्यादिनेट्प्रतिषेधः सपस्वधोरितिपत्वाभावश्छान्दसः सतिशिष्टस्वरबलीयस्त्वम् । अजुह्वत जुहोतेर्लङि व्यत्ययेनात्मनेपदम् अदभ्यस्तादितिझस्यादादेशः हुश्नुवोःसार्वधातु-कइतियणादेशः । पिप्रोः पृपालनपूरणयोः पृभिदिव्यधीत्यादिनाकुप्रत्ययः उदोष्ठ्यपूर्वस्येत्युत्वम्

१ नि० १, २०, । २ नि० ६, २, ।

बहुलंछन्दसीत्युत्त्वाबहुलताभावः छान्दसंद्विर्वचनम् अभ्यासस्योरदत्वहलादिशेषाः अर्तिपिप-र्त्योश्च बहुलंछन्दसीत्यभ्यासस्येत्वम् यणादेशः। नृमणः नृषुमनोयस्य छन्दस्यृदवग्रहादितिणत्वम्। ऋरुजः रुजोभङ्गे शस्पङ्क्त्वाद्गुणाभावः। ऋजिश्वानम् ऋजुअश्नुवेभाप्नोतीत्यृजिश्वा पृषोदरा-दिः। दस्युहत्येषु हनहिंसागत्योः हनस्तचेतिभावेक्यपप्रत्ययः तकारश्चान्तादेशः दस्यूनांहत्या येषुसंग्रामेषु परादिश्छन्दसिबहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् तत्पुरुषपक्षेतु कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्व-म्। आविथ अवरक्षणे ॥ ५ ॥

५. जिन असुरों ने यज्ञीय अन्न को अपने शोभन मुख में डाल लिया था, इन्द्र! उन मायावियों को माया-द्वारा तुमने परास्त किया था। मनुष्यों के लिए तुम प्रसन्न-चित्त हो। तुमने पिप्रु असुर का निवासस्थान ध्वस्त किया था। ऋजिश्वान नामक स्तोता को, चोरों के हाथ मरने से आसानी से बचा लिया था।

त्वंकुत्सँशुष्णहत्येष्वाविथारन्धयोऽतिथिग्वायशंबरम्।
महान्तंचिदर्बुदंनिक्रमीःपदासनादेवदस्युहत्यायजज्ञिषे ॥६॥

त्वम्। कुत्सम्। शुष्णऽहत्येषु। आविथ। अरन्धयः।
अतिथिऽग्वाय। शम्बरम्। महान्तम्। चित्। अर्बुदम्। नि।
क्रमीः। पदा। सनात्। एव। दस्युऽहत्याय। जज्ञिषे ॥ ६ ॥

हेइन्द्र त्वंकुत्संकुत्ससंज्ञकमृषिंशुष्णहत्येषु शुष्णःशोषयिताएवन्नामोऽसुरस्यहननयुक्तेषुसं-ग्रामेषुआविथअरक्षिथ तथा अतिथिग्वायअतिथिभिर्गन्तव्यायदिवोदासायशंबरंएतन्नामानमसु-रं अरन्धयः हिंसांप्रापितः तथा महान्तंचिदतिप्रवृद्धमपिअर्बुदंएतत्संज्ञकमसुरंपदापादेननिक्र-मीःनितरामाक्रमिताभूः यस्मादेवंतस्मात्सनादेवचिरकालादेवारभ्यदस्युहत्यायउपक्षपयितॄणांह-ननायजज्ञिषे सर्वदात्वंदस्युहननशीलोभवसीत्यर्थः ॥ अरन्धयः रधहिंसासंराध्योः रधिजभोर-चीतिधातोर्नुम्। अतिथिग्वाय गमेरौणादिकोड्प्रत्ययः। क्रमीः क्रमुपादविक्षेपे स्यन्तक्षणेतिवृ-द्धिप्रतिषेधः बहुलंछन्दस्यमाङ्योगेपीत्यडभावः। पदा सावेकाचइतिवा ऊडिदंपदादीतिवाविभ-क्तेरुदात्तत्वम्। जज्ञिषे जनीप्रादुर्भावे टिटिगमहनेत्यादिनोपधालोपः ॥६॥

६. शुष्ण असुर के साथ युद्ध में तुमने कुत्स ऋषि की रक्षा की थी और तुमने अतिथि-वत्सल दिवोदास की रक्षा के लिए शम्बर राक्षस का वध किया था। तुमने महान् अर्बुद नाम के असुर को पादाक्रान्त किया था। इन सब कारणों से विदित होता है कि तुमने दस्युओं के वध के लिए ही जन्म ग्रहण किया है।

त्वेविश्वातविषीसध्र्यग्घितातवराधःसोमपीथायहर्षते ।
तववज्रश्चिकितेबाह्वोर्हितोवृश्चाशत्रोरवविश्वानिवृष्ण्या ॥७॥

त्वे इति । विश्वा । तविषी । सध्र्यक् । हिता । तव । राधः ।
सोमऽपीथाय । हर्षते । तव । वज्रः । चिकिते । बाह्वोः ।
हितः । वृश्च । शत्रोः । अव । विश्वानि । वृष्ण्या ॥ ७ ॥

हेइन्द्र त्वेत्वयिविश्वातविषीसर्वंबलंसध्र्यक्सध्रीचीनंअपराङ्मुखंयथाभवतितथाहिता निहितं तथा तवराधोमनःसोमपीथायसोमपानायहर्षतेहृष्यति किंच तवबाह्वोर्हस्तयोर्हितोवस्थितोव-ज्रश्चिकितेअस्माभिर्ज्ञायते अतःशत्रोःशातयितुर्वैरिणः विश्वानिसर्वाणिवृष्ण्यावृष्ण्यानिवीर्या-णिअववृश्च छेदनंकुरु॥ सहअञ्चतीतिसध्र्यक् अञ्चतेर्ऋत्विगित्यादिनाक्विन् अनिदितामितिनलो-पः समासेसहस्यसध्रिरितिसहशब्दस्यसध्र्यादेशः चोःकुरितिकुत्वम् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेप्राप्ते अ-ञ्चिसध्र्योरन्तोदात्तत्वनिपातनंकृत्स्वरनिवृत्त्यर्थमितिवचनात्सध्र्यादेशोन्तोदात्तः तस्ययणादेशे उ-दात्तस्वरितयोर्यणइतिपरस्यानुदात्तस्यस्वरितत्वम् । राधः राध्नोति सम्यक्छोभवत्यनेन राधोमन-स्उच्यते असुनोनित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । सोमपीथाय पापाने पातृतुदिवचीत्यादिनाथक्प्रत्य-यः घुमास्थेतीत्वम् । हर्षते हृषतुष्टौ स्यनिमाशेव्यत्ययेनशप् आत्मनेपदंच । चिकिते कित-ज्ञाने छन्दसिलुङ्लङ्लिटइतिवर्तमानेकर्मणिलिट् । बाह्वोः उदात्तयणइतिविभक्तेरुदात्त-त्वम् । वृश्च ओव्रश्चूछेदने तौदादिकः ग्रहिज्यादिनासम्प्रसारणं विकरणस्वरः संहितायां अ-चोतस्तिङइतिदीर्घत्वम् । वृष्ण्या वृषसेचने उणादिकोन्यप्रत्ययः तत्रभवानिवृष्ण्यानि भवे-छन्दसीतिवायत् यतोनावइत्याद्युदात्तत्वम् शेश्छन्दसिबहुलमितिशेर्लोपः ॥ ७ ॥

७. निःसन्देह तुम्हारे अन्दर समस्त बल निहित है। सोमपान करने पर तुम्हारा मन प्रसन्न होता है। तुम्हारे दोनों हाथों में वज्र है—यह हम जानते हैं। शत्रुओं का सारा वीर्य छिन्न करो।

विजानीह्यार्यान्येचदस्यवोबर्हिष्मतेरन्धयाशासदव्रतान् ।
शाकीभवयजमानस्यचोदिताविश्वेत्तातेसधमादेषुचाकन ॥८॥

वि । जानीहि । आर्यान् । ये । च । दस्यवः । बर्हिष्मते ।
रन्धय । शासत् । अव्रतान् । शाकी । भव । यजमानस्य ।
चोदिता । विश्वा । इत् । ता । ते । सधऽमादेषु । चाकन ॥ ८ ॥

हेइन्द्र त्वंआर्यान्विदुषोनुष्ठातॄन्विजानीहिविशेषेणबुध्यस्व येचदस्यवः तेषामनुष्ठातॄणा-मुपक्षपयितारः शत्रवः तानपिविजानीहीतिशेषः ज्ञात्वाचबर्हिष्मतेबर्हिषायज्ञेनयुक्ताययजमाना-यरन्धय अव्रतानितिकर्मनाम कर्मविरोधिनस्तान्दस्यून्हिंसांप्रापय यद्वा यजमानस्यवशं

गमय रध्यतिर्वशगमनेइतियास्कः । किंकुर्वन् शासत् दुष्टानामनुशासनंनिग्रहंकुर्वन् अव्रतान् शाकी शक्तियुक्तस्त्वंयजमानस्यचोदिताप्रेरकोभव यज्ञविघातकानसुरान्तिरस्कृत्ययज्ञान्यजमानैः सम्यगनुष्ठापयेत्यर्थः अहमपिस्तोता तेतव तानिपूर्वोक्तानिकर्माणिविश्वेत् सर्वाण्येवसधमादेषुसहमादनयुक्तेषुयज्ञेषुस्तोतुंचाकनकामये॥ जानीहि ज्ञाअवबोधने क्र्यादिकः ज्ञाजनोर्जेतिजादेशः अत्रष्ठीगतौवृदिविकृत्करणंत्वादिपरिसमाप्त्यर्थमेवनप्वादिपरिसमाप्त्यर्थमितिविशेषादर्शनं पेष्वादीनांह्रस्वइतिह्रस्वेनभवितव्यं मैवं ज्ञाजनोर्जेतिदीर्घोच्चारणसामर्थ्यात् जनीधातुर्भविष्यत्स्यवृद्दीर्घोच्चारणमन्तरेणाप्यतोदीर्घोयञीत्यनेनैवदीर्घःसिध्यति तस्माद्दीर्घोच्चारणवैयर्थ्यप्रसंगात् अत्रह्रस्वोनभवतीतिसिद्धम् । बर्हिष्मते यज्ञोपेतार्थेइतिमत्वात्तत्वमत्वयोरभावः । रन्धय रधहिंसासंराध्योः । शासत् शासुअनुशिष्टौ शपरिभदादित्वाच्छपोलुक् जक्षित्यादयःषडित्यभ्यस्तसंज्ञायाम् नाभ्यस्ताच्छतुरितिनुम्प्रतिषेधः अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम्। शाकी शकुशक्तौ शाकेघञ् यद्योगत्वर्थीयइनिः व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् यद्वावृषादिर्द्रष्टव्यः। विश्वा वा उभयथर्क्षुच्छन्दसीतिविशेर्लोपः । सधमादेषु सहमाद्यन्त्येष्विति सधमादायज्ञाः अधिकरणेघञ्प्रत्ययः ननु मदोनुपसर्गइत्यप्प्रत्ययेनभवितव्यम् मैवं व्यधजपोरनुपसर्गइत्यनेनैवमदइतिकर्तव्येमदोनुपसर्गइतिपृथगुपादानं तद्घञपिपक्षेयथास्यादितिन्यासकारेणप्रत्यपादीत्यस्मात्प्रतिषेधाद्घञुक्तम् सधमादस्थयोश्छन्दसीतिसहशब्दस्यसधादेशः । चाकन कनीदीप्तिकान्तिगतिषु अत्रकान्त्यर्थः छन्दसिलुङ्लङ्लिटइतिवर्तमानेलिट् णलुत्तमोवेतिणित्त्वस्यविकल्पनाद्वृद्ध्यभावः तुजादित्वादभ्यासस्यदीर्घत्वम् ॥ ८ ॥

८. इन्द्र ! कौन आर्य और कौन दस्यु हैं, यह बात जानो। कुशवाले यज्ञ के विरोधियों का शासन करके उन्हें यजमानों के वश कराओ। तुम शक्तिमान् हो; इसलिए यज्ञानुष्ठाताओं की सहायता करो। मैं तुम्हारे हर्षोत्पादक यज्ञ में तुम्हारे उन समस्त कर्मों की प्रशंसा करने की इच्छा करता हूँ।

अनुव्रताय रन्धयन्नपव्रतानाभूभिरिन्द्रः श्नथयन्ननाभुवः ।
वृद्धस्य चिद्वर्धतो द्यामिनक्षतः स्तवानो वम्रो वि जघान संदिहः ॥ ९ ॥

अनुऽव्रताय । रन्धयन् । अपऽव्रतान् । आऽभूभिः । इन्द्रः । श्नथयन् । अनाभुवः । वृद्धस्य । चित् । वर्धतः । द्याम् । इनक्षतः । स्तवानः । वम्रः । वि । जघान । सम्ऽदिहः ॥ ९ ॥

इन्द्रः अनुव्रताय अनुकूलकर्मणे यजमानाय अपव्रतान् अपगतकर्मणः अयजमानान् रन्धयन् हिंसयन् वशीकुर्वन् वा तथा आभूभिः आभिमुख्येन भवन्तीत्याभुवः स्तोतारः तैः अनाभुवः तद्वि-

१ नि० ६. ३२.

रीवान्अयपन्हिंसयन्वर्तते वृद्धस्यचिद्वर्धतःपूर्वंवृद्धस्यापिपुनर्वर्धमानस्यद्यामिनक्षतः स्वर्गंप्रा-
प्नुवतः तस्येन्द्रस्यस्तवानः स्तुतिंकुर्वाणोवम्रःस्तुत्युद्गिरणशीलः एतत्संज्ञकऋषिःसन्दिहः स-
म्यगुपचितावल्मीकवपाःजघान इन्द्रेणपरिहृतान्तरायःसन् पृथिव्याःसारभूतंवल्मीकवपाख्यस-
र्वंयज्ञसम्भारंआहार्षीदित्यर्थः तथाचशाखान्तरेसमाम्नातम्—यद्वल्मीकवपासम्भारोभवति ऊर्ज-
मेवरसंपृथिव्याअवरुन्धइति[1] ॥ अनुव्रताय अनुकूलंव्रतंयस्य बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।
अथयन् श्रथहिंसायां णिचिघटादित्वान्मित्त्वे मितांह्रस्वइतिह्रस्वत्वम् । वर्धतः व्यत्ययेनपरस्मै-
पदम् । इनक्षतः नक्षगतौ इकारोपजनश्छान्दसः यद्वा इनक्षतिर्गत्यर्थःप्रकृत्यन्तरमन्वेष्टव्यम् ।
स्तवानः सम्यानच्स्तुवइतिस्तौतेर्बहुलवचनाभिरुपपदादथानच्प्रत्ययः व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् ।
जघान अभ्यासाच्चेत्यभ्यासादुत्तरस्यहन्तेर्हकारस्यकुत्वम् । सन्दिहः दिहउपचये क्रत्यल्युटोब-
हुलमितिविबहुलवचनात्कर्मणिक्विप् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ९ ॥

९. इन्द्र यज्ञ-विमुखों को यज्ञप्रिय यजमानों के वशीभूत करके और अभिमुख स्तोताओं-द्वारा स्तुति-पराङ्मुखों का ध्वंस करके अधिष्ठान करते हैं। वम्र ऋषि वर्द्धनशील और स्वर्ग-व्यापी इन्द्र की स्तुति करते-करते सञ्चित द्रव्य-समूह ले गये थे।

तक्षद्यत्तउशनासहसासहोविरोदसीमज्मनाबाधतेशवः ।
आत्वावातस्यनृमणोमनोयुजआपूर्यमाणमवहन्नभिश्रवः॥१०॥१०

तक्षत् । यत् । ते । उशना । सहसा । सहः । वि । रोदसी इति । मज्मना । बाधते । शवः । आ । त्वा । वातस्य । नृऽमनः । मनःऽयुजः । आ । पूर्यमाणम् । अवहन् । अभि । श्रवः ॥१०॥१०॥

हे इन्द्र यद्यदाउशनाकाव्यः सहसाआत्मीयेनबलेन तेसहः त्वदीयंबलं तक्षत् तनूकरवात् सम्यक्तीक्ष्णमकार्षीदित्यर्थः तदाशवःत्वदीयंबलं मज्मनासर्वस्यशोधकेनस्वतैक्ष्ण्येनरोदसी द्यावापृथिव्यौविबाधते तेबिभीतइत्यर्थः तथाचान्यत्राम्नातम्—यस्यशुष्माद्रोदसीअभ्यसेतामिति । यद्वा रोदसीयस्माद्वज्रादेर्बिभीतस्तंबाधतइत्यर्थः हेनृमणः नृषुरक्षितव्येषु यजमानेषु अनुग्रहबुद्धियुक्तेन्द्र आपूर्यमाणं पूर्वोक्तेनबलेनासमन्तात्पूर्यमाणंत्वात्वां मनोयुजःमनोव्यापारमात्रेणयुक्ताः वातस्यवायोःसम्बन्धिनः तद्वद्वेगेनगच्छन्तइत्यर्थः एवंभूताअश्वाःश्रवोभि हविर्लक्षणमन्नं अभिलक्ष्यआवहन्नाभिमुख्येन प्रापयन्तु ॥ तक्षत् तक्षूत्वक्षूतनूकरणे लङि बहुलंछन्दस्यमाङ्योगेपीत्यडभावः शपःपित्त्वादनुदात्तत्वेधातुस्वरःशिष्यते । उशना वशकान्तौ वशेःकनसिरिति कनस् ग्रहिज्येत्यादिनासम्प्रसारणं ऋदुशनस्पुरुदंसोनेहसांचेत्यनङादेशः सर्वनामस्थानेचेत्युप-

1 तै० ब्रा० १. १. ३. । 2 तै० सं० १. ७. १३. ।

भादीर्घत्वम् हल्ङ्यादिना लोपः। मज्मना टुमस्जो शुद्धौ औणादिको मनिप्रत्ययः। धृषणः छन्दस्युदवग्रहादिति णत्वम्। अवहन् छन्दसि लुङ्लङ्लिट इति भूतार्थे लङ् ॥ १० ॥

१०. इन्द्र ! जब कि उशना के बल-द्वारा तुम्हारा बल तीक्ष्ण हुआ था, तब विशुद्ध तीक्ष्णता-द्वारा तुम्हारे बल ने द्युलोक और पृथिवीलोक को भीत कर दिया था। इन्द्र ! तुम्हारा मन मनुष्य के प्रति प्रसन्न है। तुम्हारे बलशाली होने पर तुम्हारी इच्छा से संयोजित और वायु की तरह वेग-विशिष्ट घोड़े तुम्हें हमारे यज्ञान्न की ओर ले आवें।

मन्दिष्ट यदुशने काव्ये सचाँ इन्द्रो वङ्कू वङ्कुतराधि तिष्ठति।
उग्रो ययिं निरपः स्रोतसासृजद्वि शुष्णस्य दृंहिता ऐरयत्पुरः ॥ ११ ॥

मन्दिष्ट। यत्। उशने। काव्ये। सचा। इन्द्रः। वङ्कू इति।
वङ्कुऽतरा। अधि। तिष्ठति। उग्रः। ययिम्। निः। अपः।
स्रोतसा। असृजत्। वि। शुष्णस्य। दृंहिता। ऐरयत्। पुरः ॥ ११ ॥

यद्यदा इन्द्रः उशने कामयमाने काव्ये सचा सह मन्दिष्ट स्तुतोऽभूत् तदानीं वङ्कू वङ्कुतरा अतिशयेन कुटिलं गच्छन्तावश्वौ अधितिष्ठति रथे संयोज्य तमारोहयतीत्यर्थः यद्वा वङ्कुतरा अतिशयेन वङ्कं गच्छति रथे वङ्कू वक्रगमनशीलावश्वौ संयोज्ये विशेषणीयम् उग्र उद्गूर्णबल इन्द्रः ययिं गमनशीलान्मेघात् स्रोतसा प्रवाहरूपेण अपो निरसृजत् जलानि निरगमयत् तथा शुष्णस्य सर्वस्य शोषयितुरसुरस्य दृंहिताः प्रवृद्धाः पुरः नगराणि निवासस्थानानि व्यैरयत् विविधमेरितवान् ॥ मन्दिष्ट मदि स्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु लुङि बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेपीत्यडभावः। उशने वशेरौणादिकः क्युप्रत्ययः ग्रहिज्यादिना सम्प्रसारणम् योरनादेशः। सचा षच समवाये संपदादिलक्षणो भावे क्विप् आकारान्ततापि उपसंख्यानमिति विभक्तेराकारादेशः संहितायां आङोऽनुनासिकश्छन्दसीति तस्य सानुनासिकत्वम्। वङ्कू वकि गतौ औणादिक उप्रत्ययः बहुलवचनात्कुत्वम्। वङ्कुतरा अतिशयेन वङ्कू वङ्कुतरा सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः अत्र गतिसामान्यवाचिना गतिविशेषो लक्ष्यते। ययिं या प्रापणे आदृगमहनजनः किकिनौ लिट् चेति किप्रत्ययः लिड्वद्भावाद्द्विर्वचनम् ह्रस्वत्वे आतो लोप इटि चेत्याकारलोपः प्रत्ययस्वरः सुपां सुपो भवन्तीति षष्ठ्या अमादेशः। दृंहिता दृहि वृद्धौ इदित्वान्नुम्। ऐरयत् ईर प्रेरणे चौरादिकः लङ्याडागमः आटश्चेति वृद्धिः ॥ ११ ॥

११. जब कि शोभन उशना ने इन्द्र की स्तुति की, तब इन्द्र वक्रगतिवाले दोनों घोड़ों पर सवार थे। उग्र इन्द्र ने गमनशील मेघों से जल, प्रवाह-रूप में, बरसाया था। साथ ही शुष्ण असुर के विस्तीर्ण नगर को भी ध्वस्त किया था।

आ स्मा रथं वृषपाणेषु तिष्ठसि शार्यातस्य प्रभृता येषु मन्दसे।
इन्द्र यथा सुतसोमेषु चाकनोऽनर्वाणं श्लोकमा रोहसे दिवि ॥ १२ ॥

आ। स्म। रथम्। वृषऽपानेषु। तिष्ठसि। शार्यातस्य।
प्रऽभृताः। येषु। मन्दसे। इन्द्र। यथा। सुतऽसोमेषु। चाकनः।
अनर्वाणम्। श्लोकम्। आ। रोहसे। दिवि ॥१२॥

अत्र कौषीतकिनः इतिहासमाचक्षते शार्यातनामा कोऽपि राजर्षिः यज्ञे भृगुगोत्रोत्पन्नेन च्यवनेन महर्षिणा आश्विनं ग्रहमग्राहयत् इन्द्रस्तं दृष्ट्वा क्रुद्धो बभूव स चेन्द्रमनुनीय पुनः सोमं तस्मै प्रादादिति अयमर्थोऽस्यामभिधीयते हे इन्द्र त्वं वृषपाणेषु वृष्णः सेचनसमर्थस्य सोमस्य पानानि वृषपाणानि तेषु निमित्तभूतेषु रथमातिष्ठसि स्म स्वयमेव रथमारुह्य गच्छसि न त्वन्यः कश्चित्प्रेरयितेति भावः एवं सति येषु सोमेषु त्वं मन्दसे हर्षं प्राप्नोषि तादृशाः सोमाः शार्यातस्य एतन्नाम्नो राजर्षेः सम्बन्धिनः प्रभृताः प्रकर्षेण संपादिताः अभिषवादिसंस्कारैः संस्कृता इत्यर्थः अतः सुतसोमेषु अभिषुतसोमयुक्तेष्वस्मदीयेषु यज्ञेषु यथा चाकनः यथा कामयसे एवमस्यापि शार्यातस्य सोमान्कामयस्व तथा सति दिवि द्युलोके अनर्वाणं गमनरहितं स्थिरं श्लोकं स्तोत्रलक्षणं यशो वा आरोहसे प्राप्नोषि यद्वा इमं यजमानं दिवि द्युलोके स्तुतिलक्षणं यशः प्रापयसि॥ स्म निपातस्य चेति दीर्घत्वम्। वृषपाणेषु पा पाने भावे ल्युट् पानाधिकरणयोरिति पूर्वपदस्थान्निमित्तादुत्तरस्य पानशब्दस्य नकारस्य णत्वम्। प्रभृताः भृञ् भरणे कर्मणि निष्ठा गतिरनन्तर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम्। मन्दसे मदि स्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु अनुपदेशात्सार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः। चाकनः कन दीप्तिकान्तिगतिषु अत्र कान्त्यर्थः कान्तिरभिलाषः लेटि सिप्यडागमः बहुलं छन्दसीति शपः श्लुः गुणादित्वादभ्यासस्य दीर्घत्वम् सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्त इत्यभ्यस्तस्याद्युदात्तत्वाभावे धातोरिति अन्तस्योदात्तत्वम्। अनर्वाणं अर्तेरन्येभ्योऽपि दृश्यन्त इति वनिप् नञा बहुव्रीहौ अर्वणस्त्रसावनञ इति पर्युदासात् आदेशाभावे सर्वनामस्थाने चेत्युपधादीर्घत्वम् नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम्। श्लोकं श्लोकृ संघाते श्लोक्यत इति श्लोकः कर्मणि घञ् ञित्त्वादाद्युदात्तत्वम्। रोहसे रुहेर्व्यत्ययेनात्मनेपदम्॥ १२ ॥

१२. इन्द्र! सोमपान के लिए रथ पर चढ़कर गमन करो। जिस सोम से तुम प्रसन्न होते हो, वही सोम शार्यात राजर्षि ने तैयार किया है; इसलिए अन्य यज्ञों में तुम जैसे प्रस्तुत सोमपान करते हो, उसी प्रकार शार्यात का सोम भी पान करो। ऐसा करने पर दिव्य-लोक में अविचल यश प्राप्त होगा।

अददा अर्भां महते वचस्यवे कक्षीवते वृचयामिन्द्र सुन्वते।
मेनाभवो वृषणश्वस्य सुक्रतो विश्वेत्ता ते सवनेषु प्रवाच्या ॥१३॥

अददाः। अर्भाम्। महते। वचस्यवे। कक्षीवते। वृचयाम्।
इन्द्र। सुन्वते। मेना। अभवः। वृषणश्वस्य। सुक्रतो इति सुऽक्रतो। विश्वा। इत्। ता। ते। सवनेषु। प्रऽवाच्या ॥ १३ ॥

अत्रेयमाख्यायिका—अङ्गराजःकस्मिंश्चिद्दिवसेस्वकीयाभिःयोषिद्भिःसहगङ्गायांजलक्रीडांचक्रे तस्मिन्समयेदीर्घतमानामऋषिः स्वभार्ययापुत्रभृत्यादिभिश्चदुर्बलत्वात् किमपिकुर्वन्नशक्तोनौविद्वेषेणगङ्गामध्येमविक्षिप्तः सचऋषिः केनचित्प्लवेनअङ्गराजस्यक्रीडादेशंप्रतिसमाजगाम सचराजासर्वज्ञंवसिष्ठमिवगत्यमुवादवतार्यैवमवोचत् हेभगवन् ममपुत्रोनास्ति एषामहिषी अस्यां कंचित्पुत्रमुत्पादयेति सचतथेत्यब्रवीत् सामहिषीराजाज्ञानंप्रतितथेत्युक्त्वा अयंवृद्धतरोजुगुप्सितोममयोग्योनभवतीतिबुद्ध्यास्वकीयामुशिक्संज्ञांदासींप्राहैषीत् तेनचसर्वज्ञेनऋषिणामन्त्रपूतेनवारिणाभ्युक्षितासतीसैवऋषिपत्नीबभूव तस्यामुत्पन्नःकक्षीवान्नामऋषिः सएव राज्ञःपुत्रोभूत् सचबहुविधेनराजसूयादिनाईजेतस्मैराज्ञेतत्क्रतुभिःपरितुष्टइन्द्रोवृचयाख्यां तरुणींयोषितंप्रादात् अयमर्थःपूर्वार्धेप्रतिपाद्यते । हेइन्द्रत्वंमहतेप्रवृद्धायवचस्यवे त्वदीयस्तोत्रलक्षणंवचआत्मनइच्छतेसुन्वतेत्वद्देवताकेषुयज्ञेषुसोमाभिषवंकुर्वते कक्षीवते एतन्नाम्नेराज्ञेवृचयांवृचयाख्यामर्भाअल्पांयुवतिमित्यर्थः एवंभूतांस्त्रियमददाः तथा सुक्रतोशोभनकर्मन् शोभनप्रज्ञावाहेइन्द्र त्वंवृषणश्वस्यएतदाख्यस्यराज्ञः मेनाभवोमेनानामकन्यकाभूः तथाचशाट्यायनिभिःसुब्रह्मण्यामन्त्रैकदेशव्याख्यानरूपंब्राह्मणमेवमाम्नायते—वृषणश्वस्यमेनइति वृषणश्वस्यमेनाभूत्वामघवाकुलवत्सासेति तांचमानयौवनांस्वयमेवेन्द्रश्चकमे । तथाचताण्डिभिराम्नातम्—वृषणश्वस्यमेनानामदुहितास तामिन्द्रश्चकमइति । अतउक्तरूपाणियानिकर्माणि त्वयाकृतानि ये वा त्वदीयानितानि विश्वेत् सर्वाण्येव सवनेषुयज्ञेषुप्रवाच्या प्रकर्षेणवक्तव्यानि स्तुतिभिःस्तोतव्यानीत्यर्थः ॥ महते बृहन्महतोरुपसंख्यानमितिविभक्तेरुदात्तत्वम् । वचस्यवे सुपआत्मनःक्यच् क्याच्छन्दसीत्युप्रत्ययः । कक्षीवते अश्वबन्धनहेतवोरज्जवःकक्ष्याः कक्षीवान्कक्ष्यावानितियास्कः । आसंदीवदष्ठीवच्चक्रीवत्कक्षीवदितिसम्प्रसारणं मतुपोवत्वंसंज्ञायांनिपात्यते । मेनेतिस्त्रीनाम मेनाग्नाइतिपाठात् मनज्ञाने मन्यतेएहकृत्यंजानातीतिमेना पचाद्यच् नशिमन्योरलिट्येत्वंवक्तव्यमित्येतत् वृषादिर्द्रष्टव्यः मेनामानयन्त्येनाइतियास्कः ।सवनेषु सवनमितियज्ञनाम सूयतेअभिषूयतएष्विति अधिकरणेल्युट् । प्रवाच्या वचपरिभाषणे ण्यति यजयाचरुचप्रवचर्चश्चेतिकुत्वाभावः तित्स्वरितेप्राप्तेव्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् यद्वा वाचयतेरचोयदितियत् यतोनावइत्याद्युदात्तत्वम् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ १३ ॥

१३- इन्द्र ! तुमने अभिषव-कारी और स्तुत्याकाङ्क्षी वृद्ध कक्षीवान् राजा को वृचया नाम की युवती स्त्री प्रदान की थी। शोभन-कर्मा इन्द्र ! तुम वृषणश्व राजा की मेना नामक कन्या हुए थे। अभिषवण-समय में इन सब विषयों का वर्णन करना चाहिए।

---

१ लि० ६. ३०. । २ नि ३. २१. ।

चतुर्दशीमृचमाह—

इन्द्रोअश्रायिसुध्योनिरेकेपज्रेषुस्तोमोदुर्योनयूपः।
अश्वयुर्गव्यूरथयुर्वसूयुरिन्द्रइद्रायःक्षयतिप्रयन्ता॥१४॥

इन्द्रः। अश्रायि। सुऽध्यः। निरेके। पज्रेषु। स्तोमः। दुर्यः।
न। यूपः। अश्वऽयुः। गव्युः। रथऽयुः। वसुऽयुः। इन्द्रः।
इत्। रायः। क्षयति। प्रऽयन्ता॥१४॥

इन्द्रोदेवःसुध्यःशोभनकर्मणोयजमानान्शोभनप्रज्ञान्वा निरेकेनैर्धन्येनिमित्तभूतेसतितद्-रक्षितुंअश्रायिअसेवि पज्रेषुपज्राइत्यङ्गिरसामाख्या तथाचशाट्यायनिभिराम्नातम्—पज्रावा-अङ्गिरसःपशुकामास्तपोतप्यन्तेति। तेषुयजमानेष्वङ्गिरःसु स्तोमस्तोत्रंनिश्चलंतिष्ठति दुर्योनयू-पः द्वारिनिखातास्थूणेव तान् सुध्यइतिपूर्वेणान्वयः तस्मादिदानीमपिरायःधनस्यप्रदाताइ-न्द्रइत्इन्द्रएवयजमानानांदातुंअश्वयुःअश्वानिच्छन् तथागव्युःगाइच्छन् रथयुःरथानिच्छन् व-सूयुः एवमन्यदपियद्धनमस्तितदपीच्छन्क्षयतिवर्तते॥ अश्रायि श्रिञ्सेवायाम् कर्मणिलुङि च्ले-स्यचेनचिणादेशः। सुध्यः धीरितिकर्मनाम शोभनाधीर्येषां नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् शसि छन्दस्युभयथेतियणादेशःउदात्तस्वरितयोर्यणइतिस्वरितत्वम्। निरेके नितरांरेचनंनिरे-कः रिचिर्विरेचने भावेघञ् थाथादिनोत्तरपदान्तोदात्तत्वम्। दुर्यः दुरेभवोदुर्यः भवेछन्दसीतियत् यतोनावइत्याद्युदात्तत्वम्। यूपः युमिश्रणे यूयतेयुज्यतेस्मिन्निति यूपः कुयुभ्यांचेतिपप्रत्ययः दीर्घइत्यनुवृत्तेर्दीर्घत्वम् खुषुभ्यांनिच्चेत्यनुवृत्तावाद्युदात्तत्वम्। अश्वयुः यजमानेभ्योश्वानिच्छन् छन्दसिपरेच्छायामितिक्यच् नछन्दस्यपुत्रस्येतीत्वदीर्घयोर्निषेधः अश्वाघस्यादित्यात्त्वंतु छान्द-सत्वान्नभवति क्याच्छन्दसीत्युप्रत्ययः एवमुत्तरत्रापि एतावांस्तुविशेषः गव्युरित्यत्र वान्तोयिप्र-त्ययेइत्यवादेशः। यास्कस्त्वेवंव्याचष्ट—इदंयुरिदंकामयमानोथापितद्वदर्थेभाष्यते वसूयुरिन्द्रो-वसुमानित्यर्थः अश्वयुर्गव्यूरथयुर्वसूयुरित्यपिनिगमोभवतीति[1]। क्षिक्षये भौवादिकः। प्रयन्ता यमउपरमे तृचि एकाचइतीट्प्रतिषेधः चितइत्यन्तोदात्तत्वम् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम्॥१४॥

१४. शोभनकर्मा निर्धनों की रक्षा के लिए इन्द्र की सेवा की गई है। पज्रों या अंगिरोवंशीयों के स्तोत्र, द्वारस्थित स्तम्भ की तरह अचल हैं। धनदाता इन्द्र यजमानों के लिए अश्व, गौ और रथ की इच्छा करते हैं; और, विविध धन की इच्छा करके अधिष्ठान करते हैं।

इदंनमोवृषभायस्वराजेसत्यशुष्मायतवसेवाचि।
अस्मिन्निन्द्रवृजनेसर्ववीराःस्मत्सूरिभिस्तवशर्मन्त्स्याम॥१५॥१२

१ नि० ६, ३१।

इदम् । नमः । वृषभाय । स्वऽराजे । सत्यऽशुष्माय । तवसे । अवाचि । अस्मिन् । इन्द्र । वृजने । सर्वऽवीराः । स्मत् । सूरिऽभिः । तव । शर्मन् । स्याम ॥ १५ ॥ ११ ॥

इदंपुरोवर्तिनमः स्तुतिलक्षणंवचः हेइन्द्र तुभ्यमवाचि अस्माभिःप्रायोजि कीदृशाय वृषभायवर्षणशीलाय स्वराजे स्वकीयेनतेजसाराजमानाय सत्यशुष्माय शुष्ममितिबलनाम शत्रूणांशोषकत्वात्अवितथबलयुक्ताय तवसेअत्यन्तंप्रवृद्धाय यस्मादेवंतस्मात्अस्मिन्वृजनेवर्जनवतिसंग्रामेसर्ववीराः विशेषेणईरयन्त्यमित्रानितिवीराभटाः शोभनैःसर्वैर्भटैरुपेतावयं स्मदितिनिपातःसुशब्दार्थः तवस्वभूतेशर्मन्त्वयादत्तेशोभनेगृहे सूरिभिःविद्वद्भिःपुत्रादिभिःसहस्यामभवेमनिवसेमेत्यर्थः यद्वा त्वत्सम्बन्धिनिशोभनेयज्ञगृहेसूरिभिःविद्वद्भिःऋत्विग्भिःसहस्याम शर्मेतिगृहनाम शर्मवर्मेतिपठितत्वात् ॥ स्वराजे राजृदीप्तौ सत्सूद्विषेतिक्विप् । सत्यशुष्माय सत्यंशुष्मंबलंयस्य बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । तवसे तवतिःसौत्रोधातुः अस्मादौणादिकोसिप्रत्ययः वृजने वृजीवर्जने कृपृवृजिमन्दिनिधाञ्भ्यःक्युरितिक्युःप्रत्ययः । शर्मन् सुपांसुलुगितिसप्तम्यालुक् नङिसंबुद्ध्योरितिनलोपप्रतिषेधः । स्याम नश्चेविसंहितायांसकारस्यषुडागमः सखिचेतिवर्ले चयोद्वितीयाःशरिपौष्करसादेरितिसकारस्यथकारः ॥ १५ ॥

१५. इन्द्र ! वृष्टि दान करो। तुम अपने तेज से स्वराज करते हो। तुम प्रकृत-बल-सम्पन्न और प्रतीव महान् हो। हमने तुम्हारे लिए इस स्तुति-वाक्य का प्रयोग किया है। हम इस युद्ध में समस्त वीरों-द्वारा युक्त होकर तुम्हारे दिये हुए शोभनीय घर में विद्वानों या ऋत्विकों के साथ वास करें।

त्वंसुमेषमितिपञ्चदशर्चंद्वितीयंसूक्तंसव्यस्यार्षमैन्द्रं त्रयोदशीपञ्चदश्यौत्रिष्टुभौ शिष्टाजगत्यः तथाचानुक्रान्तम्—त्वंसुत्रयोदश्यन्त्येत्रिष्टुभाविति गवामयनस्यमध्यमेऽहनिनिष्केवल्यशस्त्रेमरुत्वतीयशस्त्रेइदंसूक्तम् त्रिष्टुभाविदिवाकीर्त्यइतिखण्डेसूत्रितम्—त्वंसुमेषंकयाशुभेतिमरुत्वतीयमिति ।

तत्रप्रथमामृचमाह—

त्यंसुमेषंमहयास्वर्विदंशतंयस्यसुभ्वःसाकमीरते ।
अत्यंनवाजंहवनस्यदंरथमेन्द्रंववृत्यामवसेसुवृक्तिभिः ॥१॥

त्यम् । सु । मेषम् । महय । स्वःऽविदम् । शतम् । यस्य । सुऽभ्वः । साकम् । ईरते । अत्यम् । न । वाजम् । हवनऽस्यदम् । रथम् । आ । इन्द्रम् । ववृत्याम् । अवसे । सुवृक्तिऽभिः ॥ १ ॥

त्यंतंप्रसिद्धंमेषंशुभ्रिः सहस्पर्धमानंस्वर्विदंस्वरादित्योद्यौर्वातस्यवेदितारंलब्धारंवा यद्वा स्वः सुष्ठुअरणीयंधनंतस्यलम्भयितारं एवंगुणविशिष्टमिन्द्रहेअध्वर्योत्वमहपरसम्यक्पूजय यस्ये-न्द्रस्यशतंशतसंख्याकाः सुम्वः स्तोतारः साकंसहैवयुगपदेवइंरतेस्तुतौप्रवर्तन्ते यद्वा यस्येन्द्रस्य रथंशतंसुम्वः शतसंख्याकाअश्वाः साकंसहईरतेगमयन्ति तमिन्द्रंअवसेस्मद्रक्षणायसुवृक्तिभिः सुष्ठुआवर्जकैःस्तोत्रैः रथमाववृत्यां रथंप्रतिआवर्तयामि कीदृशंरथं हवनस्यदंहवनमाह्वानंयागं प्रतिवेगेनगच्छन्तं वेगगमनेदृष्टान्तः—अत्यंनवाजं गमनसाधनंअश्वमिव॥ महय महपूजायां चु-रादिरदन्तः संहितायामन्येषामपिदृश्यतइतिदीर्घत्वम्।सुभ्वः सुष्ठुभवन्तीतिसुभ्वःस्तोतारः क्विप्-चेतिक्विप् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् जसि ओःसुपीतियणादेशस्य नभूसुधियोरितिप्रतिषेधेप्राप्ते छन्दस्युभयथेत्युभयथाभावाद्यणादेशः उदात्तस्वरितयोर्यणइतिपरस्यजसोनुदात्तस्यस्वरितत्वम्। ईरते ईरगतौकम्पनेच अदादित्वाच्छपोलुक्झस्यादादेशः टेरेत्वं अनुदात्तेत्त्वाल्लसार्वधातुकानुदात्त-त्वेधातुस्वरःशिष्यते यद्वृत्तयोगादनिघातः यथहिपञ्चमीनिर्देशेपिव्यवहितेपिकार्यमिष्यतेइत्युक्-म्। अत्यं अत्यइत्यश्वनाम अत्यः हयइतिपाठात्।वाजं वाज्यतेगम्यतेनेनेतिवाजः वजव्रजगतौ करणेघञ् अजिव्रज्योश्चेत्यत्रचशब्दस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् वाजोवाज्यमित्यत्रापिकुत्वाभा-वइत्युक्तम्। हवनस्यदं स्यन्दूप्रस्रवणे स्यदोजवेइतिवेगेगम्यमानेघञन्तोनिपातितः अतएवन-लोपोवृद्ध्यभावश्च नच नधातुलोपआर्धधातुकेइतिवृद्धेःप्रतिषेधः इग्लक्षणाहिवृद्धिस्तत्रप्रतिषि-ध्यते नचेयमिग्लक्षणा घञोञित्त्वादुत्तरपदस्याद्युदात्तत्वम् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेनतदेवशि-ष्यते। ववृत्यां वृतुवर्तने लिङिव्यत्ययेनपरस्मैपदं बहुलंछन्दसीतिशपःश्लुः द्विर्वचनादि यासुटो-ङित्त्वाल्लघूपधगुणाभावःविङ्गतिङइतिनिघातः ॥ १ ॥

१. जिनके स्तुति-कार्य में सौ स्तोता एक साथ ही प्रवृत्त होते-हैं और जो स्वर्ग दिखा देते हैं, उन बली इन्द्र की पूजा करो। गतिशील घोड़े की तरह वेग से इन्द्र का रथ यज्ञ की ओर गमन करता है। मैं अपनी रक्षा के लिए उसी रथ पर चढ़ने के निमित्त स्तुति द्वारा इन्द्र से अनुरोध करता हूँ।

सपर्वतोनधरुणेष्वच्युतःसहस्रमूतिस्तविषीषुवावृधे।
इन्द्रोयद्वृत्रमवधीन्नदीवृतमुब्जन्नर्णांसिजर्हृषाणोअन्धसा॥२॥

सः। पर्वतः। न। धरुणेषु। अच्युतः। सहस्रम्ऽऊतिः। तविषीषु। ववृधे। इन्द्रः। यत्। वृत्रम्। अवधीत्। नदीऽवृतम्। उब्जन्। अर्णांसि। जर्हृषाणः। अन्धसा॥ २ ॥

अन्धसासोमलक्षणेनान्नेनजर्हृषाणः अत्यर्थंहृष्यन्निन्द्रःयद्यदावृत्रं त्रयाणां लोकानामा-वरीतारमसुरंअवधीत् हतवान् कीदृशंवृत्रं नदीवृतंनदनाच्छब्दनादापस्तासामावरीतारं किंकुर्वन्नि-

न्द्रः अर्णांसि जलानि उब्जन् अधःपातयन् तदानीं स इन्द्रः पर्वतोन पर्वतवन्निश्चलोऽवर्धत ध-रुणेषु सर्वस्य धारकेषूदकेषु मध्ये अच्युतः चलनराहित्येन स्थितः सहस्रमूतिः बहुविधरक्षणवा-न् तविषीषु बलेषु ववृधे प्रवृद्धोऽभूत् ॥ धरुणेषु धारयतेर्णिलुक् चेत्युनःप्रत्ययः प्रत्ययस्वरः। सहस्रमूतिः सहस्रमूतयो यस्यासौ लुगभावश्छान्दसः। ववृधे संहितायामभ्यासस्यान्येषामपि-दृश्यतइतिदीर्घत्वम्। नदीवृतं नदीर्वृणोतीति नदीवृत् क्विप् तुगागमः। उब्जन् उब्ज आर्जवे वि-करणस्वरः। अर्णांसि उदकेनुट्चेत्यर्तेरसुन्प्रत्ययः तत्सन्नियोगेन नुडागमश्च नित्त्वादाद्युदात्तत्वम्। जर्हृषाणः हृषतुष्टौ यङ्लुगन्ताच्छ्रत्ययेन शानच् अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम् यद्वा यङन्ता-देवशानचि बहुलंछन्दसीति यङोलुक् छन्दस्युभयथेतिशानच आर्धधातुकत्वादतोलोपयलोपौ सा-र्वधातुकत्वाच्च अभ्यस्तस्याद्युदात्तत्वम्। अन्धसा अद्यत इत्यन्धः अदेर्नुम्धश्चेत्यसुन् धातोर्नु-मागमो धकारान्तादेशश्च नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् ॥ २ ॥

२. जिस समय यज्ञान्न-प्रिय इन्द्र ने जल-वर्षण करके नदी का प्रतिरोध करनेवाले वृत्र का वध किया, उस समय इन्द्र ने धारावाही जल के बीच पर्वत की तरह अचल होकर और प्रजा की हजारों तरह से रक्षा करके यथेष्ट बल प्राप्त किया था।

सहिद्वरोद्वरिषुवव्रऊधनिचन्द्रबुध्नोमदवृद्धोमनीषिभिः।
इन्द्रंतमह्वेस्वपस्ययाधियामंहिष्ठरातिंसहिपप्रिरन्धसः ॥३॥

सः। हि। द्वरः। द्वरिषु। वव्रः। ऊधनि। चन्द्रऽबुध्नः। मदऽवृद्धः।
मनीषिऽभिः। इन्द्रम्। तम्। अह्वे। सुऽअपस्यया। धिया।
मंहिष्ठऽरातिम्। सः। हि। पप्रिः। अन्धसः ॥ ३ ॥

उक्तपूर्वोक्तगुणविशिष्ट इन्द्रः द्वरिषु आवरीतृषु शत्रुषु द्वरो हि अविरामेणावरीता खलु शत्रुजयशील इत्यर्थः यस्मात् ऊधनि उद्धृतजलवत्यन्तरिक्षे वव्रः संभक्तः व्याप्य वर्तते अतएव चन्द्रबुध्नः सर्वेषां प्राणिनामाह्लादकमूलः अन्तरिक्षस्य सर्वाह्लादकत्वात् मदवृद्धः माद्यन्त्येभिरिति मदाः सोमाः तैर्वर्धितः एवंभूतो य इन्द्रो मंहिष्ठरातिं प्रवृद्धधनं प्रवृद्धदानं वा तमिन्द्रं मनीषिभिः मनस ईषिद्भिः प्राज्ञैः ऋत्विग्भिः सह स्वपस्यया धिया शोभनकर्मयोग्यया बुद्ध्या अह्वे आह्वयामि हि यस्मात् स इन्द्रः अन्धसोऽन्नस्यास्मदपेक्षितस्य पप्रिः पूरयिता ॥ द्वरः दृङ् इत्येके द्वरत्यावृणोतीति द्वरः पचाद्यच् चित्स्वरेणान्तोदा-त्तत्वम् द्वरिषु अवदृरितिकर्तरि इप्रत्ययः। वव्रः वृङ् सम्भक्तौ व्रियते संभज्यत इति वव्रः ‘अर्थेकवि-धानं स्याप्रातिपाल्य विहनि पुरुषार्थमिति परिगणनस्योपलक्षणार्थत्वात् कर्मणि कप्रत्ययः द्विर्भाव-श्छान्दसः। ऊधनि उद्धृतं व्रियतेऽस्मिञ्जलमित्यूधः सप्तम्येकवचने अस्थिदधिसक्थ्यक्ष्णाम-नङुदात्तः छन्दस्यपि दृश्यत इति विधीयमानोऽनङ् यद्वा ऊधसोऽनङिति समा-

सेविधीयमानोऽनङादेशश्छान्दसत्वात् केवलादपिभवति । चन्द्रबुध्नः चदिआह्लादनेदीप्तौच इदि-त्वान्नुम् स्फायितञ्चीत्यादिनारक् प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वम् बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेनतदेव शिष्यते। मदवृद्धः मदीहर्षे मदोऽनुपसर्गेइतिकरणेअप् तस्यपित्वादनुदात्तत्वेधातुस्वरः तृतीयाकर्म-णीतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्। अह्वे ह्वेञ्स्पर्धायांशब्देच छन्दसिलुङ्लङ्लिटइतिवर्तमानेलुङि आत्म-नेपदेष्वन्यतरस्यामितिच्लेरङादेशः आतोलोपइटिचेत्याकारलोपः गुणः । स्वपस्यया अपइतिक-र्मनाम शोभनमपःस्वपः तदर्हतीतिस्वपस्यः छन्दसिचेतियप्रत्ययः मंहिष्ठरातिं मंहिर्वृद्धौ अ-तिशायनेनमंहितृमंहिष्ठः तुश्छन्दसीतीष्ठन्प्रत्ययः तुरिष्ठेमेयःस्वितितृलोपः नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् मं-हिष्ठारातिर्यस्य स्त्रियाःपुंवदितिपुंवद्भावाद्ध्रस्वत्वम् बहुव्रीहौप्रकृत्येतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । पप्रिः पृपालनपूरणयोः आदृगमहनजनइतिकिन्प्रत्ययः उदोष्ठ्यपूर्वस्येत्युत्वस्यबहुलंछन्दसीति वचनादभावेयणादेशः लिड्वद्भावाद्द्विर्वचनेचीतिस्थानिवद्भावेसतिद्विर्भावोरदत्वहलादिशेषाः नि-त्त्वादाद्युदात्तत्वम् ॥ ३ ॥

३. इन्द्र ने आवरणकारी शत्रुओं को जीता। इन्द्र जल की तरह अन्तरिक्ष में व्याप्त हैं। इन्द्र सबके हर्ष-मूल हैं। वह सोमपान से वर्द्धित हुए हैं। मैं, विद्वान् ऋत्विकों के साथ, उस प्रवृद्ध और धन-सम्पन्न इन्द्र को शोभन-कर्मयोग्य अन्तःकरण के साथ बुलाता हूँ; क्योंकि इन्द्र अन्न के पूरयिता हैं।

चतुर्थीमृचमाह—

आयंपृणन्तिदिविसद्मबर्हिषःसमुद्रंनसुभ्वः स्वाअभिष्टयः ।
तंवृत्रहत्येअनुतस्थुरूतयःशुष्माइन्द्रमवाताअह्रुतप्सवः ॥४॥

आ । यम् । पृणन्ति । दिवि । सद्मऽबर्हिषः । समुद्रम् । न । सुऽभ्वः । स्वाः । अभिष्टयः । तम् । वृत्रऽहत्ये । अनु । तस्थुः । ऊतयः । शुष्माः । इन्द्रम् । अवाताः । अह्रुतऽप्सवः ॥ ४ ॥

सद्मसदनंस्थानं बर्हिःशब्दोपलक्षितोयज्ञोयेषांसोमानांतेसोमाः दिविस्वर्गलोकेऽवस्थितं यमिन्द्रमापृणन्ति आसमन्तात्पूरयन्ति तत्रदृष्टान्तः—सुष्ठुभवन्तीतिसुभ्वोनद्यः समुद्रंन यथा नद्यःसमुद्रंपूरयन्तितद्वदित्यर्थः कीदृश्योनद्यः स्वाः समुद्रस्यस्वभूताः तथाचाम्नायते—समुद्राय वयुनायसिन्धूनांपतयेनमइति । अभिष्टयः आभिमुख्येनगमनवत्यः ऊतयः अवितारोमरुतः वृत्रहत्येवृत्रहननेनिमित्तभूतेसति तमिन्द्रमनुतस्थुःअनुलक्ष्यस्थितवन्तः कीदृशामरुतः शुष्माः शत्रूणांशोषयितारः अवाताः वान्तिमाविकल्पेनगच्छन्तीतिवाताःशत्रवः तद्रहिताः अह्रुतप्सवः अकुटिलरूपाःशोभनावयवाइत्यर्थः ॥ पृणन्ति पृपालनपूरणयोः क्रैयादिकः प्वादीनांह्रस्वइति ह्रस्वत्वम् श्नाभ्यस्तयोरातइत्याकारलोपः प्रत्ययस्वरः यद्वृत्तयोगादनिघातः । सद्मबर्हिषः ष-द्लृविशरणगत्यवसादनेषु सीदन्त्यस्मिन्निति सद्म औणादिकोऽधिकरणेमनिन्प्रत्ययः नित्त्वादाद्यु-

दात्तत्वम् बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेनतदेवशिष्यते । सुग्वः गवतेःक्विप्चेतिक्विप् कृदुत्तरपद-
प्रकृतिस्वरत्वम् जसि ओःसुपीतियणादेशस्य नभूसुधियोरितिप्रतिषेधेप्राप्ते छन्दस्युभयथेतियणा-
देशः उदात्तस्वरितयोर्यणइत्यनुदात्तस्यजसःस्वरितत्वम् । अभिष्टयः इष्टयएषणानि उपस-
र्गाधाभिवर्जमितिवचनादभिरन्तोदात्तः बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेनसएवशिष्यते एमन्ना-
दित्वात्पररूपत्वम् । वृत्रहत्ये हनस्तचेतिहन्तेर्भावेक्यप् तकारान्तादेशश्च प्रत्ययस्यपित्त्वादनुदात्त-
त्वेधातुस्वरःशिष्यते । अह्रुतप्सवः ह्रुकौटिल्ये अस्मान्निष्ठायां ह्वरेश्छन्दसीतिह्रुआदेशः प्सा
भक्षणेइत्यस्मादौणादिकोडुप्रत्ययः नह्रुतप्सवः अह्रुतप्सवः अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥४॥

४. जिस प्रकार समुद्र की आत्मभूता और अभिमुखगामिनी नदियां समुद्र को पूर्ण करती हैं, उसी प्रकार कुशास्थित सोमरस दिव्यलोक में इन्द्र को पूर्ण करता है। शत्रुओं के शोषक, अप्रतिहत-वेग और सुशोभन मरुद्गण, वृत्रहनन के समय उन्हीं इन्द्र के सहायक होकर पास में उपस्थित थे।

अभिस्ववृष्टिंमदेअस्ययुध्यतोरघ्वीरिवप्रवणेसस्रुरूतयः ।
इन्द्रोयद्वज्रीधृषमाणोअन्धसाभिनद्वलस्यपरिधीँरिवत्रितः ॥५॥१२॥

अभि । स्वऽवृष्टिम् । मदे । अस्य । युध्यतः । रघ्वीःऽइव । प्रवणे ।
सस्रुः । ऊतयः । इन्द्रः । यत् । वज्री । धृषमाणः । अन्धसा ।
भिनत् । वलस्य । परिधीन्ऽइव । त्रितः ॥ ५ ॥ १२ ॥

ऊतयोमरुतः मदेसोमपानेनहर्षेसतिअस्येन्द्रस्ययुध्यतोवृत्रेणसहयुध्यमानस्यपुरतःस्ववृ-
ष्टिंस्वभूतवृष्टिमन्तंवृत्रंअभि आभिमुख्येनसस्रुःजग्मुः रघ्वीरिवप्रवणे यथागमनस्वभावाआपःनि-
म्नदेशेगच्छन्ति यद्यदाअन्धसासोमलक्षणेनान्नेनपीतेनधृषमाणः प्रगल्भःसन्वज्रीवज्रवानिन्द्रः
वलस्यसंवृण्वतः एतत्संज्ञमसुरंभिनत्अभिदारयत्अवधीदित्यर्थः तत्रदृष्टान्तः—त्रितःपरिधीनिव
देवानांहविर्लेपनिघर्षणाय अग्नेःसकाशात्अप्सु एकतोद्वितस्त्रितइतित्रयःपुरुषाजज्ञिरे तथाचतै-
त्तिरीयैःसमाम्नातम्—सोऽङ्गारेणापः अभ्यपातयत् ततएकतोऽजायत सद्वितीयमभ्यपातयत् त-
तोद्वितोऽजायत सतृतीयमभ्यपातयत् ततस्त्रितोऽजायतेति । तत्रउदकपानार्थंप्रवृत्तस्यकूपेपति-
तस्यप्रतिरोधायअसुरैःपरिधयः परिधायकाःकूपस्याच्छादकाःस्थापिताः तान्यथासोभिनत्तद्वत् ॥
स्ववृष्टिं बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । युध्यतः युधसंप्रहारे दैवादिकः श्यन्प्रत्ययेनशतृ अनुपदेशा-
त्सार्वधातुकानुदात्तत्वेश्यनोनित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । रघ्वीः रघिर्गत्यर्थः रंघिबंहोर्नलोपश्चेतिउ-
प्रत्ययः ओतोगुणवचनादितिङीप् जसि वाछन्दसीतिपूर्वसवर्णदीर्घत्वम् ङीप्स्वरःशिष्यते । धृष-
माणः ञिधृषाप्रागल्भ्ये श्नुप्रत्ययेप्राप्तेव्यत्ययेनशः आत्मनेपदंच अनुपदेशात्सार्वधातुकानुदात्तत्वे

१ तै० ब्रा० ३. २. ८. ।

विकरणस्वरःशिष्यते । भिनत् लङ्बहुलंछन्दस्यमाङ्योगेपीत्यडभावः विकरणस्वरः य-
द्वृत्तयोगादनिघातः । वलस्य वलसंवरणे वलतिसंवृणोतिसर्वमितिवलः पचाद्यच् क्रियाग्रहणंक-
र्तव्यमितिकर्मणःसम्प्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थेषष्ठी । परिधीन् परिधीयन्तइतिपरिधयः उपसर्गेघोःकि-
रितिदधातेःकर्मणिकिप्रत्ययः आतोलोपइटिचेत्याकारलोपः कदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥५॥

५. जिस प्रकार गमनशील जल नीचे जाता है, उसी प्रकार इन्द्र के सहायक मरुद्गण सोमपान-द्वारा हृष्ट होकर युद्धलिप्सु इन्द्र के सामने वृष्टि-सम्पन्न वृत्र के निकट गये। जिस प्रकार त्रित ने परिधि-समुदाय का भेद किया था, उसी प्रकार इन्द्र ने यज्ञ के अन्न से प्रोत्साहित होकर बल नाम के असुर का भेद किया था।

परीं घृणा चरति तित्विषे शवोऽपो वृत्वी रजसो बुध्नमाशयत्।
वृत्रस्य यत्प्रवणे दुर्गृभिश्वनो निजघन्थ हन्वोरिन्द्र तन्यतुम् ॥६॥

परि । ईम् । घृणा । चरति । तित्विषे । शवः । अपः ।
वृत्वी । रजसः । बुध्नम् । आ । अशयत् । वृत्रस्य । यत् । प्रवणे ।
दुःऽगृभिश्वनः । निऽजघन्थ । हन्वोः । इन्द्र । तन्यतुम् ॥ ६ ॥

योवृत्रः अपोवृत्वीउदकान्यावृत्यरजसोबुध्नंअन्तरिक्षस्योपरिप्रदेशंआशयत् आभिमुख्येना-
शेत तस्यवृत्रस्यप्रवणेप्रकर्षेणवननीयेन्तरिक्षेवर्तमानस्यदुर्गृभिश्वनः दुर्ग्रहव्यापनस्यतस्यहिव्या-
पनंनकेनापिग्रहीतुंशक्यते सहमाँल्लोकानवृणोदितिश्रुतेः । एवंभूतस्यवृत्रस्यहन्वोः मुखपार्श्व-
योः हेइन्द्र यद्यदात्वन्तन्यतुंप्रहारंविस्तारयन्तं यद्वा शब्दकारिणंवज्रं तृतीयार्थेद्वितीया तन्यतुनावज्रे-
णनिजघन्थनितरांप्रजहर्थ तदानीं ईमेनंत्वांइन्द्रं घृणा शत्रुजयलक्षणादीप्तिः परिचरतिपरितोव्याप्नो-
ति त्वदीयंशवोबलंचतित्विषे प्रदिदीपे ॥ तित्विषे त्विषदीप्तौ लिटिप्रत्ययस्वरः तिङ्परत्वान्निघाता-
भावः । वृत्वी वृञ्वरणे स्नात्व्यादयश्चेत्यादिग्रहणात्क्त्वाप्रत्ययस्यईकारः । रजसः रञ्जरागे रज-
न्त्यस्मिन्गन्धर्वाप्सरसइतिरजोन्तरिक्षम् असुनि रजकरजनरजःसूपसंख्यानमितिनलोपः नित्त्वादा-
द्युदात्तत्वम् । अशयत् शीङोव्यत्ययेनपरस्मैपदं बहुलंछन्दसीतिशपोलुगभावः । दुर्गृभिश्वनः ग्रहउ-
पादाने अस्मादौणादिकइन्प्रत्ययः दुःशब्देउपपदेपृषोदरादित्वादभिमतरूपस्वरसिद्धिः । निजघन्थ ह-
नहिंसागत्योः लिटिथलिकादिनियमात्प्राप्तस्येटः उपदेशेत्वतइतिनिषेधः अभ्यासाच्चेति अ-
भ्यासादुत्तरस्यहकारस्यघत्वम् लितीतिप्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् तिङ्चोदात्तवतीतिगतेर्निघा-
तः यद्वृत्तयोगान्निघाताभावः । तन्यतुं तनुविस्तारे अस्मात् ऋतन्यञ्जीत्यादिनायतुच् यद्वा
स्तनशब्दे अस्मात्बहुलवचनाद्यतुच्प्रत्ययेसकारलोपः ॥ ६ ॥

६. जल रोककर जो वृत्रासुर अन्तरिक्ष के ऊपर सोया था और जिसकी वहाँ असीम व्याप्ति है इन्द्र, जिस समय तुमने उसी वृत्र की केहुनियों को, शब्दायमान वज्र द्वारा, आहत किया था, उस समय तुम्हारी शत्रु-विजयिनी दीप्ति विस्तृत हुई थी और तुम्हारा बल प्रदीप्त हुआ था।

सप्तमीमृचमाह—

ह्रुदंनहित्वान्यृषन्त्यूर्मयोब्रह्माणीन्द्रतवयानिवर्धना ।
त्वष्टाचित्तेयुज्यंवावृधेशवस्ततक्षवज्रमभिभूत्योजसम् ॥७॥

ह्रुदम् । न । हि । त्वा । निऽऋषन्ति । ऊर्मयः । ब्रह्माणि । इन्द्र । तव । यानि । वर्धना । त्वष्टा । चित् । ते । युज्यम् । ववृधे । शवः । ततक्ष । वज्रम् । अभिभूतिऽओजसम् ॥ ७ ॥

हेइन्द्र यानिब्रह्माणिस्तोत्ररूपाणिमन्त्रजातानितववर्धनावर्धयितॄणि तानित्वात्वांन्यृषन्तिहि नितरांप्राप्नुवन्त्येव तत्रदृष्टान्तः—ऊर्मयोजलप्रवाहाह्रदंन यथाजलाशयंप्राप्नुवन्तितद्वत् त्वष्टा चित्त्वष्टादेवएव तेतवयुज्यंयोग्यंशवोबलंववृधेप्रावर्धयत् अपिच अभिभूत्योजसं शत्रूणामभिभवितॄणांओजसाबलेनयुक्तंवज्रंततक्षतीक्ष्णीचकार॥ न्यृषन्ति ऋषीगतौ तौदादिकः अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वेविकरणस्वरः हिचेतिनिघातप्रतिषेधः। ऊर्मयः ऋगतौ अर्तेरुच्चेतिमिप्रत्ययः गुणेसत्यकारस्यऊकारादेशश्च प्रत्ययस्वरः। वर्धना वृधुवृद्धौ वर्धयन्त्येभिरितिवर्धना करणेल्युट् शेश्छन्दसीतिशेर्लोपः। ततक्ष तक्षूत्वक्षूतनूकरणे लिटिणलिलित्स्वरेणप्रत्ययात्पूर्वपदस्योदात्तत्वम् पादादित्वान्निघाताभावः। अभिभूत्योजसं अभिभूयतेऽनेनेत्यभिभूतिः करणेक्तिन् तादौचनितीतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् अभिभूत्योजोयस्य बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ७ ॥

७. जिस प्रकार जलाशय को जल-प्रवाह प्राप्त करता है, उसी प्रकार तुम्हारे लिए कहे हुए स्तोत्र तुम्हें प्राप्त होते हैं। त्वष्टा ने तुम्हारे योग्य बल-वृद्धि की है और शत्रुविजयी बल से संयुक्त तुम्हारे वज्र को भी अधिकतर बल-सम्पन्न किया है।

अष्टमीमृचमाह—

जघन्वाँउहरिभिःसंभृतक्रतविन्द्रवृत्रंमनुषेगातुयन्नपः ।
अयच्छथाबाह्वोर्वज्रमायसमधारयोदिव्यासूर्यंदृशे ॥८॥

जघन्वान् । ऊम् इति । हरिऽभिः । संभृतक्रतो इति संभृतऽक्रतो । इन्द्र । वृत्रम् । मनुषे । गातुऽयन् । अपः । अयच्छथाः । बाह्वोः । वज्रम् । आयसम् । अधारयः । दिवि । आ । सूर्यम् । दृशे ॥ ८ ॥

हेसंभृतक्रतो सम्पादितकर्मन् संपादितप्रज्ञवाइन्द्र मनुषेजनायगातुयन् गातुंमार्गमिच्छन् वृत्रंलोकानामावरकमसुरं हरिभिरश्वैर्युक्तस्त्वंजघन्वानऊ हतवानसिखलु यदनन्तरंअपोवृष्ट्युदका-

निभावर्तयइत्यध्याहारः बाह्वोस्त्वदीययोर्हस्तयोरायसमयोमयंवज्रमयच्छथाः अग्रहीः आकारः समुच्चयार्थः सूर्यंचदिविद्युलोकेदृशेद्रष्टुंसर्वेषामस्माकंदर्शनायअधारयः स्थापयांचकर्थ ॥ जघन्वान् हन्तेर्लिटःक्वसुः विभाषागमहनविदविशामितीडागमस्यविकल्पोकेरभावः । गातुयन् गातुमिच्छसि छन्दसिपरेच्छायामपीतिक्यच् नच्छन्दस्यपुत्रस्येतिदीर्घप्रतिषेधः क्यजन्ताच्छतरिअदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वेक्यचएवस्वरःशिष्यते । बाह्वोः उदात्तयणोहल्पूर्वादितिविभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ ८ ॥

८. हे सिद्धकर्मा इन्द्र ! मनुष्यों के पास आने के लिए तुमने अश्वयुक्त होकर वृत्र-विनाश किया, वृष्टि की, दोनों हाथों में लोह-वज्र ग्रहण किया और हमारे देखने के लिए आकाश में सूर्य को स्थापित किया ।

बृहत्स्वश्चन्द्रममवद्यदुक्थ्यमकृण्वत भियसा रोहणं दिवः ।
यन्मानुषप्रधना इन्द्रमूतयः स्वर्नृषाचो मरुतोमदन्ननु ॥९॥

बृहत् । स्वऽचन्द्रम् । अमऽवत् । यत् । उक्थ्यम् । अकृण्वत । भियसा । रोहणम् । दिवः । यत् । मानुषऽप्रधनाः । इन्द्रम् । ऊतयः । स्वः । नृऽसाचः । मरुतः । अमदन् । अनु ॥ ९ ॥

बृहत् बृहत्सामस्तोतारोयजमानाः भियसावृत्रभयेनयद्यदोक्थ्यमुक्थार्हंस्तोत्रयोग्यमकृण्वताकुर्वन् कीदृशंबृहत्साम स्वश्चन्द्रं स्वकीयेनचन्द्रेणाह्लादकेनतेजसायुक्तम् अमवत् अमतिशत्रून्रुजत्यनेनेत्यमोबलंतद्युक्तम् दिवःस्वर्गस्यरोहणं आरोहणहेतुभूतं एवंविधेनस्तोत्रेणाद्यादीयांइन्द्रमस्तोषतेत्यर्थः यद्यदामानुषप्रधनाः प्रकीर्णान्यस्मिन्धनानिभवन्तीतिनिरुक्त्युक्त्यात्प्रधनमितिसंग्रामनाम मनुष्यहितसंग्रामाः ऊतयःस्वः द्युलोकस्यरक्षितारोमरुतःनृषाचः यागरूपेणनॄन्सेवमानाभूत्वा इन्द्रमपिदैवेनरूपेणान्वमदन् आनुपूर्व्येणहर्षमापयन् तदानीं सइन्द्रः वृष्टवर्षप्रतिउद्युक्तोभूदितिशेषः ॥ स्वश्चन्द्रं स्वकीयंचन्द्रंयस्य. ह्रस्वाच्चन्द्रोत्तरपदेमन्त्रइति सुट्स्थुलेनशकारः बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । भियसा भीशब्दस्यतृतीयैकवचनेछान्दसोसुगागमः तस्योदात्तत्वंच । नृषाचः षचसमवाये अयंसेवनार्थइतियास्कः । वहश्चेत्यत्रचशब्दस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात्अस्मादपिण्विप्रत्ययः । अमदन् मदीहर्षे णिचि मदीहर्षग्लेपनयोरितिघटादिषुपाठात्मित्त्वेसति मितांह्रस्वइतिह्रस्वत्वम् लङि छन्दस्युभयथेतिशपआर्धधातुकत्वाण्णेरनिटीतिणिलोपः ॥ ९ ॥

९. वृत्र के डर के मारे स्तोताओं ने स्तोत्रों का अनुध्यान किया था। वे स्तोत्र बृहत्, आह्लादयुक्त, बल-सम्पन्न और स्वर्ग की सीढ़ियाँ हैं। स्वर्ग-रक्षक मरुद्गण ने उस समय मनुष्यों के लिए युद्ध करके और उनका पालन करके, इन्द्र को प्रोत्साहित किया था ।

---

१ नि० ९. २३. । २ नि० ३. २१. ।

दशमीमृचमाह—

द्यौश्चिदस्यामवाँ अहेः स्वनादयोयवीद्भियसा वज्र इन्द्र ते।
वृत्रस्य यद्बद्बधानस्य रोदसी मदे सुतस्य शवसाभिनच्छिरः ॥१०॥१२॥

द्यौः। चित्। अस्य। अमऽवान्। अहेः। स्वनात्। अयोयवीत्। भियसा। वज्रः। इन्द्र। ते। वृत्रस्य। यत्। बद्बधानस्य। रोदसी इति। मदे। सुतस्य। शवसा। अभिनत्। शिरः ॥१०॥१२॥

अमवान्बलवान्द्यौश्चिद्द्युलोकोपिअस्याहेर्वृत्रस्यस्वनाच्छब्दात् भियसाभयेनअयोयवीत् अत्यर्थंपृथग्भूतआसीत्अकंपतेत्यर्थः हेइन्द्र तेतवसुतस्याभिषवादिभिःसंस्कृतस्यसोमस्यपाने-नमदेहर्षेजातेसतियदीयोवज्रःरोदसीद्यावापृथिव्यौबद्बधानस्यबाधनशीलस्यवृत्रस्यशिरःमस्तकं शवसाबलेनाभिनत् अच्छिनत् तदानींद्युलोकोभयराहित्येननिश्चलोबभूवेतिशेषः ॥ अयोयवीत् युमिश्रणामिश्रणयोरित्यस्माद्यङ्लुगन्ताल्लङि यङोवेत्यपृक्तप्रत्ययस्येडागमः अडागमउदात्तः। बद्बधानस्य बाधृविलोडने वाच्छीलिकेचानशि बहुलंछन्दसीतिशपःश्लुः हलादिःशेषःबाधोधातोर्ह्रस्वत्वंचछान्दसत्वात् चितइत्यन्तोदात्तत्वम् ॥ १० ॥

१०. इन्द्र ! अभिषुत सोमपान करके तुम्हारे हृष्ट होने पर जिस समय तुम्हारे वज्र ने द्युलोक और पृथिवीलोक के बाधक वृत्र का मस्तक वेग से छिन्न किया था, उस समय बलवान् आकाश भी उस के शब्द-भय से कम्पित हुआ था।

एकादशीमृचमाह—

यदिन्न्विन्द्र पृथिवी दशभुजिरहानि विश्वा ततनन्त कृष्टयः।
अत्राह ते मघवन्विश्रुतं सहो द्यामनु शवसा बर्हणा भुवत् ॥११॥

यत्। इत्। नु। इन्द्र। पृथिवी। दशऽभुजिः। अहानि। विश्वा। ततनन्त। कृष्टयः। अत्र। अह। ते। मघऽवन्। विऽश्रुतम्। सहः। द्याम्। अनु। शवसा। बर्हणा। भुवत् ॥ ११ ॥

यदिन्नु यदाखलु पृथिवीदशभुजिःदशगुणिताभवेत् यदिवाकृष्टयःसर्वेमनुष्याः विश्वा सर्वाण्यहानिसवनन्वविस्तारयेयुः हेमघवन्धनवन्निन्द्र अत्राहअत्रैवपूर्वोक्तेष्वेषुदेशकालकर्तृषु तेत्वदीयंसहोवृत्रवधादिकारणंबलंविश्रुतंविख्यातमभिसिद्धं शवसात्वदीयेनबलेनकृतानवर्हणावृत्रादे-

यं बलरूपां क्रियां द्याम् अनुभुवत् अनुभवति यथा द्यौर्महती तथा त्वत्कर्तृकं वृत्रादेर्हिंसनमपि महदिति भावः॥ ततनन्त तनु विस्तारे स्वरितेत्त्वादात्मनेपदम् लिङर्थे लङि झप्रत्यये भासेव्यत्ययेन शप् छान्दसो द्विर्भावः यद्वा बहुलं छन्दसीत्युप्रत्ययस्य श्लौ सति पुनरपि व्यत्ययेन शप् शपः पित्त्वादनुदात्तत्वम् विकरणस्य सार्वधातुकस्वरेण धातुस्वरः शिष्यते बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेपीत्यडभावः यद्वृत्तयोगादनिघातः। विश्रुतं श्रु श्रवणे कर्मणि निष्ठा गतिरनन्तर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम्। बर्हणा बर्हं बलं परिभाषणहिंसादानेषु अस्मादौणादिकः क्युप्रत्ययः बवयोरभेद इति वकारस्य बत्वम् प्रत्ययस्वरः निबर्हयतीति वधकर्मसु पठितं च। भुवत् भू सत्तायां लेट्यडागमः इतश्च लोप इतीकारलोपः बहुलं छन्दसीति शपो लुक् भूसुवोस्तिङीति गुणप्रतिषेधे उवङादेशः॥ ११॥

११. इन्द्र! यदि पृथिवी दसगुनी बड़ी होती और यदि मनुष्य सदा जीवित रहते, तब तुम्हारी शक्ति, प्रकृत रूप में, सर्वत्र प्रसिद्ध होती। तुम्हारी बल-साधित क्रिया आकाश के सदृश विशाल है।

त्वमस्य पारे रजसो व्योमनः स्वभूत्योजा अवसे धृषन्मनः।
चकृषे भूमिं प्रतिमानमोजसोऽपः स्वः परिभूरेष्या दिवम्॥१२॥

त्वम्। अस्य। पारे। रजसः। विऽओमनः। स्वभूतिऽओजाः। अवसे। धृषत्ऽमनः। चकृषे। भूमिम्। प्रतिऽमानम्। ओजसः। अपः। स्वरिति स्वः। परिऽभूः। एषि। आ। दिवम्॥१२॥

हे धृषन्मनः शत्रूणां धर्षकमनोयुक्तेन्द्र अस्य अस्माभिः परिदृश्यमानस्य व्योमनः व्याप्तस्यान्तरिक्षस्य रजसो लोकस्य पारे उपरिप्रदेशे वर्तमानः स्वभूत्योजाः स्वभूतबलस्त्वं अवसे अस्मद्रक्षणार्थं भूमिं भूलोकं चकृषे कृतवानसि किञ्च ओजसो बलवतां बलस्य प्रतिमानं प्रतिनिधिरभूः यथा स्वः सुष्ठु अरणीयं गन्तव्यं आप इत्यन्तरिक्षनाम अपोन्तरिक्षलोकं आ दिवं द्युलोकं च परिभूः परिग्रहीता परिपूर्णो भवसि परिग्रहणार्थः एषि प्राप्नोषि॥ अस्य ऊडिदमिति विभक्तेरुदात्तत्वम्। व्योमनः अव विर्गत्यर्थः अवरक्षणगतिकान्तीत्यभिधानात् विशेषेण गच्छति व्याप्नोतीति व्योम यद्वा वृष्टिप्रदानेन विशेषेण प्राणिनोऽवति रक्षतीति व्योम अन्येभ्योपि दृश्यन्त इति मनिन् ज्वरत्वरेत्यादिनोपधायावकारस्य चऊठ् गुणः दासीभारादित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् यद्वा भावे मनिन् विविधमोऽवरक्षणं यस्मिन् बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् यणादेशे उदात्तस्वरितयोर्यण इति परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वम्। स्वः सुपूर्वादर्तेरन्येभ्योपि दृश्यन्त इति विच् अव्ययादाप्सुप इति सुपो लुक् न्यङ्स्वरौ स्वरिताविति स्वरितत्वम्॥ १२॥

१२. अरिमर्दन इन्द्र! इस व्यापक अन्तरिक्ष के ऊपर रहकर निज भुज-बल से तुमने, हमारी रक्षा के लिए, भूलोक की सृष्टि की है। तुम बल के परिमाण हो। तुम सुगन्तव्य अन्तरिक्ष और स्वर्ग व्याप्त किये हुए हो।

सूर्यात्मकाहेमरुत्वतीयशस्त्रेनिविज्ञानीयादित्युक्तात्सूत्रा त्वंभुवःप्रतिमानमित्येषा।सनाया यथैवास्त्रयव—शस्यमुक्तंबृहस्पतिसवेनत्वंभुवःप्रतिमानंपृथिव्यादृति ।

तामेतांसूक्तेत्रयोदशीमृचमाह—

त्वंभुवःप्रतिमानंपृथिव्याऋष्ववीरस्यबृहतःपतिर्भूः ।
विश्वमाप्राअन्तरिक्षंमहित्वासत्यमद्धानकिरन्यस्त्वावान् ॥१३॥

त्वम् । भुवः । प्रतिऽमानम् । पृथिव्याः । ऋष्वऽवीरस्य । बृहतः ।
पतिः । भूः । विश्वम् । आ । अप्राः । अन्तरिक्षम् । महिऽत्वा ।
सत्यम् । अद्धा । नकिः । अन्यः । त्वाऽवान् ॥ १३ ॥

हेइन्द्रत्वंपृथिव्याःप्रथितायाःविस्तीर्णायाःभूमेःप्रतिमानंभुवःप्रतिनिधिर्भवसि यथाभूर्लो-कोमहानचिन्त्यशक्तिः एवंत्वमपीत्यर्थः तथा ऋष्ववीरस्य वीरयन्तिविक्रान्ताभवन्तीतिवीरादेवाः ऋष्वादर्शनीयावीरायस्यसतथोक्तः तस्यबृहतोबृंहितस्यप्रवृद्धस्यस्वर्गलोकस्यपतिर्भूःपालयितासि तथा अन्तरिक्षंअन्तराक्षान्तंद्यावापृथिव्योर्मध्येवर्तमानमाकाशंविश्वंसर्वमपिमहित्वामहित्वेनसत्य-माप्राः निश्चयेनआसमन्तादपूरयः अतस्त्वावान्त्वत्सदृशोन्यः कश्चिन्नकिरस्तिनास्तीतियदेतत् तदद्धा सत्यमेव ॥ भुवः भवतेर्लोटिसिप्यडागमः उवङादेशः । पृथिव्याः उदात्तयणोहल्पूर्वादि-तिविभक्तिरुदात्ता । बृहतः बृहन्महतोरुपसंख्यानमितिविभक्तेरुदात्तत्वम् । भूः छान्दसेवर्तमानेलु-ङि बहुलंछन्दस्यमाङ्योगेपीत्यडभावः । अप्राः प्रापूरणे आदादिकः लङ्यडागमः । महित्वा सुपांसुलुगितिवृतीयायाडादेशः त्वावान्सदृशप्रकरणे युष्मदस्मद्भ्यांछन्दसिसादृश्यउपसंख्यानमि-तिसादृश्यार्थेवतुप् प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेतिमपर्यन्तस्यत्वादेशः आसर्वनाम्नइत्यात्वम् प्रत्ययस्य पित्त्वादनुदात्तत्वेधातिपदिकस्वरएवशिष्यते ॥ १३ ॥

१३. तुम विपुलायतना पृथिवी के परिमाण हो, तुम दर्शनीय देवों के बृहत् स्वर्ग के पालनकारी हो । सचमुच तुम अपनी महिमा-द्वारा समस्त अन्तरिक्ष को व्याप्त किये हुए हो। फलतः तुम्हारे समान कोई नहीं ।

चतुर्दशीमृचमाह—

नयस्यद्यावापृथिवीअनुव्यचोनसिन्धवोरजसोअन्तमानशुः ।
नोतस्ववृष्टिंमदेअस्ययुध्यतएकोअन्यच्चकृषेविश्वमानुषक् ॥१४॥

न । यस्य । द्यावापृथिवी इति । अनु । व्यचः । न । सिन्धवः ।
रजसः । अन्तम् । आनशुः । न । उत । स्वऽवृष्टिम् । मदे । अस्य ।
युध्यतः । एकः । अन्यत् । चकृषे । विश्वम् । आनुषक् ॥ १४ ॥

यस्येन्द्रस्यव्यचोव्यापनंद्यावापृथिवीद्यावापृथिव्यौनान्वानशातेप्राप्तुमसमर्थेबभूवतुः तथा रजसोन्तरिक्षलोकस्यउपरिसिन्धवःस्यन्दनशीलाआपः यस्येन्द्रस्यतेजसोन्तमवसानंनानशुःनमापुःउतअपिच सोमपानेनमदेहर्षेसतिस्वदृष्टिंस्वीकृत्यवृष्टिंवृत्रादिंयुध्यतःयुध्यमानस्यास्येन्द्रस्यबलस्यान्तंवृत्रादयोनमापुःअतः हेइन्द्र एकस्त्वंअन्यत्त्वद्व्यतिरिक्तंविश्वंसर्वंभूतजातंआनुषक्आनुपूर्व्येणचक्रषे सकलमपिभूतजातंत्वदधीनमभूदितिभावः ॥ द्यावापृथिवीद्यौश्चपृथिवीच दिवोद्यावेतिद्यावादेशआद्युदात्तोनिपातितः पृथिवीशब्दः षिद्गौरादिभ्यश्चेतिङीषन्तोन्तोदात्तः देवताद्वन्द्वेचेत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वम् अपृथिवीरुद्रपूषमन्थिष्विति पर्युदासान्नोत्तरपदेनुदात्तादाविति निषेधाभावः । व्यचः व्यचेःकुटादित्वमनसीतिवचनाद्ङित्त्वाभावेसम्प्रसारणाभावः । आनशुः अश्नोतेर्व्यत्ययेन परस्मैपदम् अतआदेरित्यभ्यासस्यात्वम् अश्नोतेश्चेतिनुडागमः । आनुषक् अनुपूर्वात् षञ्जसंगेइत्यस्मात्क्विप्यनिदितामितिनलोपः अनोरकारस्यदीर्घश्छान्दसः ॥ १४ ॥

१४. जिन इन्द्र की व्याप्ति को द्युलोक और पृथिवीलोक नहीं पा सके हैं, अन्तरिक्ष के ऊपर का प्रवाह जिनके तेज का अन्त नहीं पा सका है, इन्द्र ! वही तुम अकेले अन्य सारे भूतों को अपने वश में किये हुए हो।

पञ्चदशीमृचमाह—

आर्चन्नत्रमरुतःसस्मिन्नाजौविश्वेदेवासोअमदन्ननुत्वा ।
वृत्रस्ययद्भृष्टिमतावधेननित्वमिन्द्रप्रत्यानंजघन्थ ॥१५॥१४॥

आर्चन् । अत्र । मरुतः । सस्मिन् । आजौ । विश्वे । देवासः ।
अमदन् । अनु । त्वा । वृत्रस्य । यत् । भृष्टिऽमता । वधेन । नि ।
त्वम् । इन्द्र । प्रति । आनम् । जघन्थ ॥ १५ ॥ १४ ॥

हेइन्द्र त्वांमरुतःअत्रास्मिन्संग्रामेआर्चन् प्रहरभगवोजहिवीरयस्वेत्यनेनवचनेनापूजयन् सस्मिन्तस्मिन् यद्वा सर्वस्मिन्नाजौसङ्ग्रामेविश्वेदेवासः तेसर्वेदानादिगुणयुक्तामरुतस्त्वात्वामन्वमदन्अनुक्रमेणहर्षमापयन् यद्वा त्वदीयमदानन्तरंतेपिमदंमाप्ताः हेइन्द्र त्वंयद्यदाभृष्टिमता भ्रंशयति शत्रूनितिभृष्टिरश्रिः तद्वतावधेनहननसाधनेनवज्रेण अश्रिमत्त्वंचवज्रस्यब्राह्मणेसमाम्नातम्—वज्रोवाएषयद्यूपःसोष्टाश्रिःकर्तव्योष्टाश्रिर्वैवज्रइति । तेनवज्रेणवृत्रस्यानंप्रति आननंमुखंप्रति यद्वा श्वासहेतुभ्राणंप्रति निजघन्थनितरांमाहृषीः ॥ आर्चन् अर्चपूजायांभौवादिकः आडागमउदात्तः । सस्मिन् तदोःसःसावनन्त्ययोरिति विधीयमानंसत्वंव्यत्ययेनसप्तम्यामपिद्रष्टव्यम् यद्वा सर्वस्मिन्नित्यत्रवर्णलोपोद्रष्टव्यः । देवासः आज्जसेरसुगित्यसुक् । आनं आननं वर्णलोपश्छान्दसः यद्वा अनप्राणने अ-

1 ऐ० ब्रा० २. १. ।

न्यवेनेनेत्याघमाणं करणेघञ् कर्षात्वतइत्यन्तोदात्तत्वम् । जघन्थ हनहिंसागत्योः थलि उपदेशेत्वतइतीट्प्रतिषेधः अभ्यासाच्चेत्यभ्यासादुत्तरस्यहकारस्यघत्वम् लित्स्वरेणप्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् ॥ १५ ॥

१५. इस लड़ाई में मरुतों ने तुम्हारी अर्चना की थी। जिस समय तुमने तीक्ष्णघातक वज्र-द्वारा वृत्र के मुँह के ऊपर आघात किया था, उस समय सारे देवगण संग्राम में तुम्हें आनन्दित देखकर आह्लादित हुए थे।

॥ इतिप्रथमस्यचतुर्थेचतुर्दशोवर्गः ॥ १४ ॥

न्यूष्वित्येकादशर्चंतृतीयंसूक्तं दशम्येकादश्यौत्रिष्टुभौ शिष्टानवजगत्यः सव्यऋषिः इन्द्रोदेवता तथाचानुक्रान्तम्—न्यूष्वेकादशान्त्येत्रिष्टुभाविति । अतिरात्रेप्रथमेपर्यायेब्राह्मणाच्छंसिनःशस्त्रेएतत्सूक्तम् तथाचासूत्रयदाचार्यः—न्यूषुवाचमप्ररूपस्यहरिवःपिबेहेतियाज्येति ।

तत्रप्रथमामृचमाह—

न्यू॒३॒॑षु वाचं॒ प्र म॒हे भ॑रामहे॒ गिर॒ इन्द्रा॑य॒ सद॑ने वि॒वस्व॑तः ।
नू चि॒द्धि रत्नं॑ सस॒तामि॒वावि॑द॒न्न दु॑ष्टु॒तिर्द्र॑विणो॒देषु॑ शस्यते ॥१॥

नि । ऊम् इति॑ । सु । वाच॑म् । प्र । म॒हे । भ॒रा॒म॒हे॒ । गिरः॑ । इन्द्रा॑य । सद॑ने । वि॒वस्व॑तः । नु । चि॒त् । हि । रत्न॑म् । स॒स॒ताम्ऽइ॑व । अवि॑दत् । न । दुः॒ऽस्तु॒तिः । द्र॒वि॒णः॒ऽदेषु॑ । श॒स्य॒ते॒ ॥ १ ॥

महेमहतेइन्द्रायसुवाचं शोभनांस्तुतिंनिप्रभरामहे नितरांप्रयुञ्ज्महे उइतिपदपूरणः यतः विवस्वतः परिचरतोयजमानस्यसदनेयज्ञगृहेइन्द्रायगिरः स्तुतयःक्रियन्ते हियस्मात् सइन्द्रः नूचित्क्षिप्रमेवरत्नंरमणीयमसुराणांधनंअविदत् विन्दति तत्रदृष्टान्तः—ससतामिव यथास्वपतांपुरुषाणांधनंचोरःक्षिप्रंलभतेतद्वत् अतोस्मभ्यंधनंदातुंशक्तइतिभावः द्रविणोदेषुधनस्यदातृषुपुरुषेषु दुष्टुतिरसमीचीनास्तुतिर्नशस्यते नाभिधीयते अतःसुवाचंप्रभरामहइतिपूर्वेणसम्बन्धः ॥ न्यूषुइत्यत्रउदात्तस्वरितयोर्यणइतिस्वरितत्वम् अत्रउदात्तपरत्वात्संहितायांकम्प्यते इकःसुञीति दीर्घत्वम् सुञःइतिषत्वम् ॥ महे महपूजायामित्यस्मात्क्विप्चेतिक्विप् सावेकाचइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् यद्वा महच्छब्दस्यतकारलोपश्छान्दसः । नूचित् ऋचितुनुघेत्यादिनादीर्घः । ससतामिव षस स्वप्ने अस्माच्छत्रन्तादन्तोदात्तात्परस्याविभक्तेःशतुरनुमइत्युदात्तत्वम् इवेनविभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वंचेतिसमासः । अविदत् विद्लृलाभे छन्दसिलुङ्लङ्लिटइतिवर्तमानेलुङ् पुषादिद्युताद्यॢदितःइति च्लेरङादेशः अडागमउदात्तः हिचेतिनिघातप्रतिषेधः । द्रविणोदेषु द्रविणानिधनानिददातीति द्रविणोदाः द्रुगतावित्यस्मात् द्रुदक्षिभ्यामिनन्नितिप्रत्ययान्तोद्रविणशब्दः तस्मिन्कर्मण्युप-

पदेआवोनुपसर्गेकइतिकः पूर्वपदस्यसुगागमश्छान्दसः कदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम्। शस्यते शं-सुस्तुतौ यकि अनिदितामितिनलोपः ॥ १ ॥

१. हम महापुरुष इन्द्र के उद्देश से शोभनीय-वाक्य प्रयोग करते हैं और सेवावती यजमान के घर शोभनीय-स्तुति-वाक्य प्रयोग करते हैं। इन्द्र ने असुरों के धन पर उसी तरह तुरत अधिकार कर लिया, जिस तरह सोये हुए मनुष्यों के धन पर अधिकार जमाया जाता है। धनदाताओं को समीचीन स्तुति करनी चाहिए ।

दुरोअश्वस्यदुरइन्द्रगोरसिदुरोयवस्यवसुनइनस्पतिः ।
शिक्षानरःप्रदिवोअकामकर्शनःसखासखिभ्यस्तमिदंगृणीमसि॥ २ ॥

दुरः । अश्वस्य । दुरः । इन्द्र । गोः । असि । दुरः । यवस्य ।
वसुनः । इनः । पतिः । शिक्षाऽनरः । प्रऽदिवः । अकामऽकर्शनः ।
सखा । सखिऽभ्यः । तम् । इदम् । गृणीमसि ॥ २ ॥

हेइन्द्र त्वंअश्वस्यदुरोदातासि तथागोःपश्वादेर्दुरोदातासि तथायवस्ययवादेर्धान्यजातस्य दुरोदातासि वसुनःनिवासहेतोर्धनस्येनःस्वामीपतिःसर्वेषांपालयिता शिक्षानरःशिक्षतिर्दानकर्मा शिक्षायादानस्यनेतासि प्रदिवःपुराणः प्रगताविवोदिवसायस्मिन्सतथोक्तःअकामकर्शनः कामाय कर्शयतिनाशयतीतिकामकर्शनःनकामकर्शनः अकामकर्शनः अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्.इति-र्देसर्वेषांयजमानानांकामानभिमतफलप्रदानेनपूरयतीत्यर्थः सखिभ्यःसमानख्यानेभ्यऋत्विग्भ्यः सखासखिवदत्यन्तंप्रियः एवंभूतोयइन्द्रस्तंप्रतिइदंस्तोत्रलक्षणंवचः गृणीमसिब्रूमहे ॥ दुरः दुदा-भूवाने मन्दिवाशिमथिचतिचक्यंकिभ्यउरजिति विधीयमानउरप्रत्ययोबहुलवचनादस्मादपिभ-वति अतएवाकारलोपः।शिक्षानरः शिक्षविद्योपादाने गुरोश्चहलइत्यकारप्रत्ययः ततष्टाप् षष्ठीस-मासः समासस्येत्यन्तोदात्तत्वम् । गृणीमसि गृशब्दे क्र्यादिकः प्वादीनांह्रस्वइतिह्रस्वत्वम् इ-दन्तोमसिरितिमसेरिकारः॥ २ ॥

२. इन्द्र ! तुम अश्व, गौ और यव आदि धान्य दान करो। तुम निवासहेतु, प्रभूत धन के स्वामी और रक्षक हो। तुम दान के नेता और प्राचीनतम देव हो। तुम कामना व्यर्थ नहीं करते, तुम याजकों के सखा हो। उन्हीं के उद्देश से हम यह स्तुति पढ़ते हैं।

शचीवइन्द्रपुरुकृद्द्युमत्तमतवेदिदमभितश्चेकितेवसु ।
अतःसंगृभ्याभिभूतआभरमात्वायतोजरितुःकाममूनयीः ॥३॥

शचीऽवः । इन्द्र । पुरुऽकृत् । द्युमत्ऽतम । तव । इत् । इदम् ।

अभितः । चेकिते । वसु । अतः । सम्ऽगृभ्य । अभिऽभूते । आ ।
भर । मा । त्वाऽयतः । जरितुः । कामम् । ऊनयीः ॥ ३ ॥

शचीवःशचीतिप्रज्ञानाम हेइन्द्र शचीवःप्रज्ञावन् पुरुकृत्प्रभूतस्यवृत्रवधादेःकर्तः द्युमत्तमअतिशयेनदीप्तिमन् अभितःसर्वत्रवर्तमानंवसुधनंयदस्ति तदिदंतवैवतवैवस्वभूतमितिचेकिते ज्ञायतेऽस्माभिर्ज्ञायते अतःकारणात्धनंसंगृभ्यसम्यक्गृहीत्वाअभिभूतेशत्रूणामभिभवितः आभरअस्मभ्यमाहरदेहीत्यर्थः त्वायतस्त्वामात्मनइच्छतोजरितुःस्तोतुःकाममभिलाषंमाऊनयीः परिहीनंमाकार्षीःपूरयेत्यर्थः॥ शचीवः मतुवसोरुरितिरुत्वम् पाष्ठिकमामन्त्रिताद्युदात्तत्वम् इतरेष्वाष्टमिकंसर्वानुदात्तत्वम् नचामन्त्रितंपूर्वमविद्यमानवदितिअविद्यमानवत्त्वम् नामन्त्रितेसमानाधिकरणेइतिनिषेधात् । चेकिते कितज्ञाने अस्माद्यङन्ताद्वर्तमानेलिटिअमन्त्रेइतिनिषेधात् आम्प्रत्ययाभावेसतिलिटआर्धधातुकत्वादतोलोपयलोपौ । संगृभ्यआभरेत्युभयत्र हृग्रहोर्भश्छन्दसीतिभत्वम् । त्वायतः त्वामात्मनइच्छति सुपआत्मनः क्यच् प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेतिमपर्यन्तस्यत्वादेशः छान्दसमात्वं क्यजन्ताल्लटःशतृ तस्यअदुपदेशाल्लसार्वधातुकस्वरेणानुदात्तस्यएकादेशस्वरेणोदात्तत्वम् एकादेशस्वरेणान्तरङ्गःसिद्धोभवतीतिवक्तव्यमितिवचनात् तस्यसिद्धत्वेसति शतुरनुमइत्यजादिविभक्तेरुदात्तत्वम् । कामं कमुकान्तौ इत्यस्माद्भावेघञ् कर्षात्वतइत्यन्तोदात्तत्वेप्राप्तेवृषादिपाठादाद्युदात्तत्वम् । ऊनयीः ऊनपरिहाणे चुरादिःलुङि णिश्रिद्रुस्रुभ्यइतिचङभावःछान्दसः नोनयतिध्वनयतीत्यादिना प्रतिषेधः ह्म्यन्तक्षणेतिसिचिवृद्धिप्रतिषेधः ॥ ३ ॥

३. हे प्रज्ञावान्, प्रभूतकर्मा और अतिशय दीप्तिमान् इन्द्र ! चारों ओर जो धन है, वह तुम्हारा ही है—यह हम जानते हैं। शत्रु-विध्वंसी इन्द्र ! वही धन ग्रहण करके हमें दान करो। जो स्तोता तुम्हें चाहते हैं, उनकी अभिलाषा व्यर्थ न करना।

एभिर्द्युभिःसुमनाएभिरिन्दुभिर्निरुन्धानोअमतिंगोभिरश्विना ।
इन्द्रेणदस्युंदरयन्तइन्दुभिर्युतद्वेषसःसमिषारभेमहि ॥४॥

एभिः । द्युऽभिः । सुऽमनाः । एभिः । इन्दुऽभिः । निऽरुन्धानः ।
अमतिम् । गोभिः । अश्विना । इन्द्रेण । दस्युम् । दरयन्तः ।
इन्दुऽभिः । युतऽद्वेषसः । सम् । इषा । रभेमहि ॥ ४ ॥

हेइन्द्र एभिरस्माभिर्दीयमानैर्द्युभिर्दीप्तैश्चरुपुरोडाशादिभिः एभिरिन्दुभिःपुरोवर्तिभिस्त्वदर्थंदत्तैःसोमैश्चप्रीतस्त्वंअस्माकंअमतिंदारिद्र्यंगोभिस्त्वयादत्तैःपशुभिरश्विनाश्वयुक्तेनधनेनचनिरुन्धानोनिवर्तयन्सुमनाःशोभनमनाभव वयमिन्दुभिरस्माभिर्दत्तैःसोमैःप्रीतेनेन्द्रेणदस्युंउपक्षपयितारंशत्रुंदरयन्तोहिंसन्तःअतएवयुतद्वेषसः पृथग्भूतशत्रुकाभूत्वाइषाइन्द्रदत्तेनान्नेनसंरभेमहिसंरब्धाभवे-

मसङ्गच्छेमहीत्यर्थः ॥ सुमनाः शोभनंमनोयस्य सोमनसीअश्वोमोषसीइत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । निरुन्धानः रुधिर्आवरणे स्वरितेत्त्वादात्मनेपदं श्नसोरल्लोपइत्यकारलोपः चितइत्यन्तोदात्तत्वम् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम्। अमतिं मन्तव्याममतिःऐश्वर्यं न मतिःअमतिः अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् नलोकाव्ययेतिषष्ठीप्रतिषेधः। अश्विना अश्वोस्यास्तीत्यश्विधनम् मत्वर्थीयइनिः ॥४॥

४. इन्द्र! इस प्रकार हव्य और सोमरस से तुष्ट होकर गौ और घोड़े के साथ धन दान कर और हमारा दारिद्र्य दूर कर प्रसन्नमना हो जाओ। इस सोमरस से तुष्ट इन्द्र की सहायता से हम दस्यु को ध्वंस कर और शत्रुओं से मुक्ति प्राप्त कर अच्छी तरह अन्न भोगेंगे।

समिन्द्ररायासमिषारभेमहिसंवाजेभिःपुरुश्चन्द्रैरभिद्युभिः।
संदेव्याप्रमत्यावीरशुष्मयागोअग्रयाश्वावत्यारभेमहि ॥५॥ १५॥

सम्। इन्द्र। राया। सम्। इषा। रभेमहि। सम्। वाजेभिः। पुरुऽचन्द्रैः। अभिद्युऽभिः। सम्। देव्या। प्रऽमत्या। वीरऽशुष्मया। गोऽअग्रया। अश्वऽवत्या। रभेमहि ॥ ५ ॥ १५ ॥

हेइन्द्र रायाधनेनवयंसंरभेमहिसंगच्छेमहि तथाइषाअन्नेनसंरभेमहि तथावाजेभिर्बलैःसंरभेमहि कीदृशैर्वाजैःपुरुश्चन्द्रैःपुरूणांबहूनामाह्लादकैः अभिद्युभिःअभितोदीप्यमानैःकिञ्च देव्या द्योतमानयाप्रमत्यात्वदीययाप्रकृष्टबुद्ध्यासंरभेमहि कीदृश्यावीरशुष्मया वीरंविशेषेणशत्रूणांक्षेपणसमर्थंशुष्मंबलंयस्याःसातथोक्ता गोअग्रयास्तोतृभ्योदानार्थंप्रमुखतएवगावोयस्याःसातथोक्ता अश्वावत्या अश्वैरुपेतया ॥ राया ऊडिदमित्यादिनाविभक्तेरुदात्तत्वम्। पुरुश्चन्द्रैः ह्रस्वाच्चन्द्रोत्तरपदेमन्त्रेइतिसुट् श्चुत्वेनशकारः समासस्वरः। अभिद्युभिः अभिगताद्योर्दीप्तिर्येषां अत्रदिवुशब्दोदीप्तिंलक्षयतिअव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्। देव्या उदात्तयणइतिविभक्तेरुदात्तत्वम्। प्रमत्या दासीचनितीविगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् उत्तरयोःबहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । सर्वत्रविभाषागोरितिगोअग्रयेत्यत्रप्रकृतिभावः। अश्वावत्या मन्त्रेसोमाश्वेन्द्रियेतिमतुपिदीर्घत्वम् ॥ ५ ॥

५. इन्द्र! हम धन, अन्न और आह्लादकर और दीप्तिमान् बल पावें। तुम्हारी प्रकाशमान सुमति हमारी सहायिका हो। वह सुमति वीर शत्रुओं का शोषण करे। वह स्तोताओं को गौ आदि पशु और अश्व दान करे।

षष्ठीमृचमाह—

तेत्वामदाअमदन्तानिवृष्ण्यातेसोमासोवृत्रहत्येषुसत्पते।
यत्कारवेदशवृत्राण्यप्रतिबर्हिष्मतेनिसहस्राणिबर्हयः ॥६॥

ते । त्वा । मदाः । अमदन् । तानि । वृष्ण्या । ते । सोमासः ।
वृत्रऽहत्येषु । सत्ऽपते । यत् । कारवे । दश । वृत्राणि । अप्रति ।
बर्हिष्मते । नि । सहस्राणि । बर्हयः । ॥ ६ ॥

हेसत्पतेसतांपालयितरिन्द्र वृत्रहत्येषुवृत्रहननेषुनिमित्तभूतेषुसत्सुतेपूर्वोक्तामदाः मादकाम-रुतःत्वाममदन्अमदयन् हर्षमापयन् तानिपूर्वोक्तानिवृष्ण्यावृष्ण्यानिसेचनसमर्थस्यतवसम्बन्धी-निचरुपुरोडाशादीनिहवींषित्वाममदन् तेसोमासः प्रसिद्धाः सोमाश्चत्वाममदन् यद्यदा कारवेस्तु-तिकर्त्रेबर्हिष्मतेयज्ञवतेयजमानाय दशसहस्राणिअपरिमितानिवृत्राण्यावरकाणिउपद्रवजातानि अप्रति शत्रुभिरप्रतिगतस्त्वंनिबर्हयः न्यवधीः तदानीमितिपूर्वेणसम्बन्धः॥ वृष्ण्या शेश्छन्दसिब-हुलमितिशेर्लोपः। बर्हयः बर्हयतिर्हिंसाकर्मा लङि बहुलंछन्दस्यमाङ्योगेपीत्यडभावः शपःपि-त्त्वादनुदात्तत्वे णिचएवस्वरःशिष्यते यद्वृत्तयोगादनिघातः॥ ६॥

६. साधु-रक्षक इन्द्र! वृत्रासुर के वध के समय तुम्हारे आनन्ददाता मरुद्‌गण ने तुम्हें प्रसन्न किया था। वर्षक इन्द्र! जिस समय तुमने शत्रुओं-द्वारा अप्रतिहत होकर स्तोता और हव्यदाता यजमान के लिए दस हजार उपद्रवों का विनाश किया था, उस समय विविध हव्य और सोमरस ने तुम्हें हृष्ट किया था।

युधायुधमुपघेदेषिधृष्णुयापुरापुरंसमिदंहंस्योजसा ।
नम्यायदिन्द्रसख्यापरावतिनिबर्हयोनमुचिंनाममायिनम् ॥७॥

युधा । युधम् । उप । घ । इत् । एषि । धृष्णुऽया । पुरा । पुरम् ।
सम् । इदम् । हंसि । ओजसा । नम्या । यत् । इन्द्र । सख्या ।
पराऽवति । निऽबर्हयः । नमुचिम् । नाम । मायिनम् ॥ ७ ॥

हेइन्द्र धृष्णुयाशत्रूणांधर्षकस्त्वं युधायुद्धेनसम्प्रयुक्तोयुधंयुद्धमुपघेदेषिउपैषिगच्छसि सर्व-दायुद्धशीलोभवसीत्यर्थः घेतिपदपूरणः शत्रूणामसुराणांपुरापुरेणनगरेणसहइदंपुरोवर्तिपुरंशत्रुन-गरंओजसाबलेनसंहंसिसम्यग्विनाशयसिशत्रूणांपुराण्यभैत्सीरित्यर्थः हेइन्द्र त्वंनम्याशत्रुन-मनशीलेनसख्यासहायभूतेनवज्रेणपरावतिदूरदेशेनमुचिंनाम अनयासंज्ञयाप्रसिद्धंमायिनंमाया-विनमसुरंयद्यस्मान्निबर्हयः निवरामहिंसीः अतस्त्वमेवंस्तूयसइत्यर्थः॥ युधा युधसम्प्रहारे सम्पदा-दिलक्षणोभावेक्विप् सावेकाचइतिविभक्तेरुदात्तत्वम्। एषि इण्गतौ अदादित्वाच्छपोलुक्। धृष्णु-याञिधृषाप्रागल्भ्ये त्रसिगृधिधृषिक्षिपेःक्नुरितिक्नुःप्रत्ययः किस्वाद्गुणाभावः सुपांसुलुगितिविभक्तेर्या-जादेशः चितइत्यन्तोदात्तत्वम्। पुरा पॄपालनपूरणयोः पूर्यतिरातामभिमतानीति क्विप्चेतिक्विप्

उदोष्ठ्यपूर्वस्येत्युत्वम् सावेकाचइतिविभक्तिरुदात्ता । हंसि हन्तेर्लेटिसिपिअदादित्वाच्छपोलुकिनश्चापदान्तस्यझलीत्यनुस्वारः । नम्या णमप्रह्वत्वे औणादिकइन्प्रत्ययः सुपांसुलुगितितृतीयायाड्यादेशः टिलोपः । सख्या शेषोघ्यसखीतिघिसंज्ञाप्रतिषेधात्नाभावाभावेयणादेशः । नमुचिं इन्द्रेणसहयुद्धंनमुञ्चतीतिनमुचिः औणादिकःकिःप्रत्ययः नभ्राण्नपादित्यादिनानञःप्रकृतिभावः नञ्सुभ्यामितिनचकारकमितिकृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वाभावेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । मायिनं मायाशब्दस्यव्रीह्यादिषुपाठात् मत्वर्थीयइनिः ॥ ७ ॥

७. इन्द्र ! तुम शत्रुओं के धर्षणकारी हो। तुम युद्धान्तर में जाते हो। तुम बल से एक नगर के बाद दूसरे नगर का ध्वंस करते हो। इन्द्र ! तुमने, दूर देश में, वज्र सहायता से नमुचि नामक मायावी का वध किया था।

त्वंकरञ्जमुतपर्णयंवधीस्तेजिष्ठयातिथिग्वस्यवर्तनी ।
त्वंशतावंगृदस्याभिनत्पुरोनानुदःपरिषूताऋजिश्वना ॥८॥

त्वम् । करञ्जम् । उत । पर्णयम् । वधीः । तेजिष्ठया । अतिथिऽग्वस्य । वर्तनी । त्वम् । शता । वंगृदस्य । अभिनत् । पुरः । अनानुऽदः । परिऽसूताः । ऋजिश्वना ॥ ८ ॥

हेइन्द्र त्वंकरंजमेतत्संज्ञकमसुरं उतअपिचपर्णयंएतन्नामानमसुरंच अतिथिग्वस्यएतत्संज्ञस्यराज्ञःप्रयोजनाय तेजिष्ठया अतिशयेनतेजस्विन्यावर्तनीवर्तन्याशत्रुप्रेरणकुशलयाशत्रया वधीः हतवानसि तथाअनानुदः अनुपश्चाद् द्यतिखण्डयतीत्यनुदोनुचरः तादृशानुचररहितः एकएवत्वं ऋजिश्वना एतत्संज्ञेन राज्ञापरिभूताःपरितोवेष्टिताः शताशतानिशतसंख्याकाः वङ्गृदस्यएतत्संज्ञस्यासुरस्यपुरः पुराणि नगराणि अभिनत् बिभिदिषे॥वधीः हन्तेर्लुङि सिपि लुङिचेतिवधादेशः तस्यादन्तत्वाद्वृद्ध्यभावः अतएवानेकाच्त्वादिट्प्रतिषेधाभावः इटईटीतिसिचोलोपः । तेजिष्ठया तेजस्शब्दादस्मायामेधेतिमत्वर्थीयोविनिः तस्मादातिशायनिकेइष्ठनिविन्मतोर्लुगितिविनोलुक् टेरितिटिलोपः नित्वादाद्युदात्तत्वम् । वर्तनी वृत्यन्तेप्रेर्यन्तेऽनयेतिवर्तनी करणेल्युट् टित्वान्ङीप् सुपांसुलुगितिविभक्तेःपूर्वसवर्णदीर्घत्वम् व्यत्ययेनान्तोदात्तत्वम् । अभिनत् भिदिर्विदारणे लङिसिपिरुधादित्वाच्श्नम् हल्ङ्याब्भ्यइतीकारलोपः हल्ङ्याभ्यइतिसकारलोपः । अनानुदः दोअवखण्डने आदेचइत्यात्वम् आतश्चोपसर्गेइतिकप्रत्ययः नास्त्यनुदोस्येतिबहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् संहितायांदीर्घश्छान्दसः । परिषूताः षूप्रेरणे कर्मणिनिष्ठा गतिरनन्तरइतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ८ ॥

८. तुमने अतिथिग्व नाम के राजा के लिए करंज और पर्णय नामक असुरों को, तेजस्वी शत्रुनाशक अस्त्र से, वध किया था। अनन्तर तुमने अकेले ऋजिश्वान् नामक राजा के द्वारा चारों ओर वेष्टित वंगृद नामक असुर के शतसंख्यक नगरों को उन्मूलित किया था।

नवमीमृचमाह—

त्वमेताञ्जनराज्ञोद्विर्दशाबन्धुनासुश्रवसोपजग्मुषः ।
षष्टिंसहस्रानवतिंनवश्रुतोनिचक्रेणरथ्यादुष्पदावृणक् ॥ ९ ॥

त्वम् । एतान् । जनऽराज्ञः । द्विः । दश । अबन्धुना । सुऽश्रवसा ।
उपऽजग्मुषः । षष्टिम् । सहस्रा । नवतिम् । नव । श्रुतः । नि ।
चक्रेण । रथ्या । दुःऽपदा । अवृणक् ॥ ९ ॥

हेइन्द्र श्रुतोविश्रुतःप्रख्यातस्त्वं द्विर्दश विंशतिसंख्याकान्अबन्धुना बन्धुरहितेनसहायरहितेन सुश्रवसाएतत्संज्ञकेनराज्ञायुद्धार्थमुपजग्मुषः उपगतवतः एतानेवंविधान्जनराज्ञोजनपदानामधिपतीन् षष्टिमित्यादिनाएषांराज्ञामनुचरसंख्योच्यते षष्टिंसहस्रा सहस्राणांषष्टिं नवतिंनव नवसंख्योत्तरांनवतिं षष्ट्यग्रसहस्रैकसंख्याकान् अनुचरांश्चरथ्यारथसम्बन्धिनादुष्पदादुष्प्रापणेन शत्रुभिः प्राप्तुमशक्येनेत्यर्थः ईदृशेनचक्रेणन्यवृणक्न्यवर्जयः तान्सुश्रवसःसुश्रवसोजयार्थं त्वमागत्यतदीयान्शत्रूनवधीरित्यर्थः ॥ जनराज्ञः समासान्तविधेरनित्यत्वाट्टच्प्रत्ययाभावः राजन्शब्दोराजृदीप्ताविति अस्मात्कनिन्प्रत्ययान्तआद्युदात्तः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेनसएवशिष्यते । अबन्धुना नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । सुश्रवसा शोभनंश्रवोऽन्नंयस्य आद्युदात्तंद्व्यच्छन्दसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । उपजग्मुषः गमेर्लिटःक्वसुः शसिभसंज्ञायांवसोःसम्प्रसारणमितिसम्प्रसारणम् परपूर्वत्वम् गमहनेत्यादिनोपधालोपःशासिवसिघसीनांचेतिषत्वम् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेनक्वसोरेवस्वरःशिष्यते । रथ्या रथस्येदंरथ्यं रथाद्यदितियत् यतोऽनावइत्याद्युदात्तत्वम् सुपांसुलुगितिविभक्तेराकारः । दुष्पदा पदगतौ ईषद्दुःसुष्वितिखल् लितीतिप्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् पूर्ववद्विभक्तेराकारः । अवृणक् वृजीवर्जने रौधादिकः लङिमध्यमैकवचनेहल्ङ्याब्भ्यइतिसिलोपः चोःकुरितिकुत्वम् ॥ ९ ॥

९. असहाय सुश्रवा नामक राजा के साथ युद्ध करने के लिए जो बीस नरपति और उनके साठ हजार निन्यानबे अनुचर आये थे, प्रसिद्ध इन्द्र ! तुमने शत्रुओं के अलंघ्य चक्रों-द्वारा उनको पराजित किया था।

दशमीमृचमाह—

त्वमाविथसुश्रवसंतवोतिभिस्तवत्रामभिरिन्द्रतूर्वयाणम् ।
त्वमस्मैकुत्समतिथिग्वमायुंमहेराज्ञेयूनेअरन्धनायः ॥१०॥

त्वम् । आविथ । सुऽश्रवसम् । तव । ऊतिऽभिः । तव । त्रामऽभिः ।
इन्द्र । तूर्वयाणम् । त्वम् । अस्मै । कुत्सम् । अतिथिऽग्वम् । आयुम् ।
महे । राज्ञे । यूने । अरन्धनायः ॥१०॥

हेइन्द्र त्वंत्वोतिभिः त्वदीयैःपालनैः सुश्रवसंपूर्वोक्तंराजानमाविथररक्षिथ तथातूर्वयाणमे-तन्नामानंराजानं तवत्रामभिस्त्वदीयैस्त्रायकैःपालकैर्बलैरावियेविशेषः किञ्च त्वंमहेमहतेयूने वरुणायास्मैसुश्रवसेराज्ञेकुत्सादींस्त्रीन्राज्ञःअरन्धनायःवशमनयः रध्यतिर्वशगमनइतियास्कः ॥ त्रामभिः त्रैङ्पालने आदेचइत्यात्वम् आतोमनिन्क्वनिब्वनिपश्च मनिन् नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् ।अरन्धनायः रन्धनंवशीकरणंकरोति रन्धनयति तत्करोतीतिणिच् इष्ठवण्णौप्रातिपदिकस्येतीष्ठवद्भावाट्टि-लोपः लङिसिपिदीर्घश्छान्दसः॥१०॥

१०. तुमने अपनी रक्षा-शक्ति के द्वारा सुश्रवा राजा की रक्षा की थी। तूर्वयान राजा को अपनी परित्राण-शक्ति द्वारा बचाया था। तुमने कुत्स, अतिथिग्व और आयु राजाओं को महान् युवक सुश्रवा राजा के अधीन किया था।

यउदृचीन्द्रदेवगोपाःसखायस्तेशिवतमाअसाम ।
त्वांस्तोषामत्वयासुवीराद्राघीयआयुःप्रतरंदधानाः ॥११॥१६॥

ये । उत्ऽऋचि । इन्द्र । देवऽगोपाः । सखायः । ते । शिवऽतमाः । असाम । त्वाम् । स्तोषाम । त्वया । सुऽवीराः । द्राघीयः । आयुः । प्रऽतरम् । दधानाः ॥ ११ ॥ १६ ॥

हेइन्द्र येवयं उदृचिउदर्केयज्ञसमाप्तौवर्तमानाःदेवगोपाःदेवैःपालिताःतेतवसखायःसखिवदत्य-न्तंप्रियाः अतएवशिवतमाअसाम अतिशयेनकल्याणाअभूम तेवयंयज्ञसमाप्त्युत्तरकालमपित्वां स्तोषामस्तवाम अस्माभिःस्तुतेनत्वयासुवीराः शोभनपुत्रवन्तःसन्तःद्राघीयोतिशयेनदीर्घमायुर्जी-वनंप्रकर्षेणतरंप्रकृष्टतरंयथाभवतितथादधानाःधारयन्तोभूयास्म॥ देवगोपाः देवागोपायेषां बहुव्रीहौ-पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । असाम असभुवि लुङर्थेलोटिआडुत्तमस्यपिच्चेतिपित्त्वाद्भावात्पिच्चङिच्चे-तिङित्त्वाभावे श्नसोरल्लोपइत्यकारलोपाभावः पित्त्वादेवतिङोनुदात्तत्वम् धातुस्वरःशिष्यते । स्तो-षाम स्तौतेर्लोटि सिब्बहुलंलेटीतिबहुलग्रहणाद्लोट्यपिसिप् तस्यपित्त्वाद्गुणः।सुवीराः वीरवीर्यौ-चेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । द्राघीयः दीर्घशब्दादीयसुनिप्रियस्थिरेत्यादिनाद्राघादेशः नित्त्वादाद्यु-दात्तत्वम् । प्रतरम् प्रशब्दात्तरपि अमुच्छन्दसीत्यद्रव्यप्रकर्षेअमुप्रत्ययः प्रत्ययस्वरेणान्तो-दात्तत्वम् । दधानाः दधातेः शानचि अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम् ॥ ११ ॥

११. इन्द्र! तुम्हारे मित्ररूप हम यज्ञ-समाप्ति में विद्यमान हैं। हम देवों-द्वारा पालित हुए हैं। हम मङ्गलमय हैं। हम तुम्हारी स्तुति करते हैं। तुम्हारी कृपा से हम शोभनीय पुत्र पावें और उत्तम रूप से दीर्घ जीवन धारण करें।

नि० ६, ३२।

मा न इत्येकादशर्चं चतुर्थं सूक्तम् षष्ठ्यष्टमीनवम्येकादश्यस्त्रिष्टुभः शिष्टाः जगत्यः सव्य-ऋषिः इन्द्रो देवता तथा चानुक्रान्तम्–मा नोऽन्त्या त्रिष्टुप् षष्ठ्यष्टमीनवमी चेति अतिरात्रे प्रथमपर्याये अच्छावाकशस्त्रे इदं सूक्तं तथा च सूत्रितम्–मा नो अस्मिन्मघवन्निन्द्र पिब तुभ्यं सुतो मदायेति याज्येति।

तत्र प्रथमामृचमाह–

माऩोअस्मिन्मघवन्पृत्स्वंहसिनहितेअन्तःशवसःपरीणशे।
अक्रन्दयोनद्योरोरुवद्वनाकथानक्षोणीर्भियसासमारत॥१॥

मा। नः। अस्मिन्। मघऽवन्। पृत्ऽसु। अंहसि। नहि। ते। अन्तः। शवसः। परिऽनशे। अक्रन्दयः। नद्यः। रोरुवत्। वना। कथा। न। क्षोणीः। भियसा। सम्। आरत॥ १॥

हेमघवन् धनवन्निन्द्र अस्मिन्परिदृश्यमानेअंहसिपापेपृत्सुपृतनासुपापफलभूतेषुसंग्रामेषु नोऽस्मान्मापरिक्षेप्सीरितिशेषः यस्मात्तेतवशवसोबलस्यान्तोऽवसानं परीणशेपरितोव्याप्तुंनहिश-क्यतेसर्वोऽपिजनस्त्वदीयंबलंअतिक्रमितुंनशक्नोतीत्यर्थः यस्मात्त्वंअन्तरिक्षेवर्तमानोरोरुवदत्य-त्यर्थंशब्दंकुर्वन्नद्योनदीः वना वनान्युदकानिचाक्रन्दयः शब्दयसि क्षोणीः क्षोण्यः क्षो-णीतिपृथिवीनाम तदुपलक्षिताःसर्वेलोकाः भियसाभयेनकथाकथंनसमारतसंगच्छन्ते त्वदी-यंबलमवलोक्यसर्वोऽपिलोकाबिभ्यतीतिभावः॥ पृत्सु पदादिषुमांस्पृत्स्नूनामुपसंख्यानमितिपृ-तनाशब्दस्यपृदादेशः। परीणशे नशतिर्व्याप्तिकर्मा तुमर्थेसेसेनितिकेन्प्रत्ययः नित्त्वादाद्यु-दात्तत्वम् निपातस्यचेतिपूर्वपदस्यदीर्घत्वम्। नद्यः द्वितीयार्थेप्रथमा। रोरुवत् रुशब्दे यङ्लुग-न्ताल्लटःशतृ अदादिवत्त्वेद्विर्वचनाच्छपोलुक् शतुर्ङित्त्वाद्गुणाभावेउवङादेशः नाभ्यस्ताच्छतुरि-तिनुम्प्रतिषेधः अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम्। कथा थाहेतौचच्छन्दसीतिकिंशब्दात्प्र-कारवचनेथाप्रत्ययः तस्यविभक्तिसंज्ञायां किमःकइतिकादेशः। आरत ऋगतौ समोगम्यृच्छी-त्यात्मनेपदं छन्दसिवर्तमानेलङ्बहुलंछन्दस्यमाङ्योगेऽपीत्यडागमोवृद्धिश्च॥ १॥

१. मघवन्! इस पाप में, इस युद्ध-समुदाय में, हमें नहीं प्रक्षेप करना; क्योंकि तुम्हारे बल की अनन्तता है। तुम अन्तरीक्ष में रहकर और अत्यन्त शब्द कर नदी के जल को शब्दायमान करते हो। तब फिर पृथिवी क्यों न भय पावे?

अर्चाशक्रायशाकिनेशचीवतेशृण्वन्तमिन्द्रंमहयन्नभिष्टुहि।
योधृष्णुनाशवसारोदसीउभेवृषावृषत्वावृषभोन्यृञ्जते॥ २॥

अर्च । शक्राय । शाकिने । शचीऽवते । शृण्वन्तम् । इन्द्रम् । महयन् ।
अभि । स्तुहि । यः । धृष्णुना । शवसा । रोदसी इति । उभे इति ।
वृषा । वृषऽत्वा । वृषभः । निऽऋञ्जते ॥ २ ॥

हे अध्वर्यो शाकिने शक्तियुक्ताय शचीवते प्रज्ञावते शक्राय इन्द्राय अर्च एवंविधमिन्द्रं पूजय किञ्च स्तुतीः शृण्वन्तं समीचीनेयं स्तुतिरिति जानन्तं तमिन्द्रं महयन् पूजयन् अभिष्टुहि आभिमुख्येन तस्य स्तोत्रं कुरु य इन्द्रः धृष्णुना शत्रूणां धर्षकेण शवसा बलेन उभे रोदसी द्यावापृथिव्यौ न्यृञ्जते नितरां प्रसाधयति ऋञ्जतिः प्रसाधनकर्मेति यास्कः । स इन्द्रः वृषा सेचनसमर्थः वृषत्वा वृषत्वेन अनेनैव सेचनसामर्थ्येन वृषभो वर्षिता कामानां यद्वा वृष्ट्युदकानाम् ॥ अर्च शपः पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः प्रनोतस्तिङ इति दीर्घत्वम् । शाकिने शक्तिः शाकः शकॢ शक्तौ भावे घञ् मत्वर्थीय इनिः क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति कर्मणः सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थी । अभिष्टुहि स्तौतेरदादित्वाच्छपो लुक् उपसर्गात्सुनोतीति षत्वम् हुझल्भ्यो हेर्धिरिति धित्वम् । वृषत्वा सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः । न्यृञ्जते ऋजि भृजी भर्जने इदित्त्वान्नुम् शपि प्रत्ययस्वरेण व्यत्ययेन नरः ॥ २ ॥

२. शक्तिशाली और बुद्धिमान् इन्द्र की पूजा करो। वह स्तुति सुनते हैं। उनकी पूजा करके स्तुति करो। जो इन्द्र शत्रुजयी बल के द्वारा द्युलोक और पृथिवीलोक को अलंकृत करते हैं, वे वर्षाविधाता हैं, वर्षण-शक्ति-द्वारा वृष्टि दान करते हैं।

तृतीयामृचमाह—

अर्चा दिवे बृहते शूष्यं १ वचः स्वक्षत्रं यस्य धृषतो धृषन्मनः ।
बृहच्छ्रवा असुरो बर्हणा कृतः पुरो हरिभ्यां वृषभो रथो हि षः ॥ ३ ॥

अर्च । दिवे । बृहते । शूष्यम् । वचः । स्वऽक्षत्रम् । यस्य । धृषतः ।
धृषत् । मनः । बृहत्ऽश्रवाः । असुरः । बर्हणा । कृतः । पुरः ।
हरिऽभ्याम् । । वृषभः । रथः । हि । सः ॥ ३ ॥

हे स्तोतः दिवे दीप्यमानाय बृहते महते इन्द्राय शूष्यं शूषमिति सुखनाम तत्र साधु शूष्यं वा ईदृशं स्तुतिलक्षणं वचः अर्च उच्चारय यस्य इन्द्रस्य धृषतः शत्रून्धर्षयतः स्वक्षत्रं स्वभूतबलवत् मनो धृषत् धृष्टं भवति हि सः स हि स खल्विन्द्रः बृहच्छ्रवाः प्रभूतयशाः असुरः शत्रूणां निरसिता यद्वा असुः प्राणो बलं वा तद्वान् रोमत्वर्थीयः अथवा असवः प्राणाः तेन चापो लक्ष्यन्ते प्राणा वा आप इति श्रुतेः । तान् राति ददातीत्यसुरः बर्हणा शत्रूणां निबर्हयिता हरिभ्याम् अश्वाभ्यां पुरस्कृतः पूजितः वृषभः कामानां वर्षिता रथः रंहणशीलः ॥ शूष्यं तत्र साधुरिति यत् सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्त इति यतो नाव इत्याद्युदा-

1 नि० ६. २१. । 2 तै० ब्रा० ३. २. ५. ।

सत्वाभावेतित्स्वरितइतिस्वरितत्वम्। धृषतः ञिधृषाप्रागल्भ्ये व्यत्ययेनशः शतुरनुमइतिविभक्तेरु-दात्तत्वम्। बृहच्छ्रवाः बृहच्छ्रवोयस्य बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्। असुरः असुक्षेपणे असे-रुरन्नित्युरन्प्रत्ययः नित्त्वादाद्युदात्तत्वम्। बर्हणा सुपांसुलुगितिविभक्तेराकारः। पुरः पूर्वाधरे-त्यादिनाअसिप्रत्ययान्तोन्तोदात्तः ॥३॥

३. जो इन्द्र शत्रुजयी और अपने बल में दृढ़मना हैं, उन्हीं महान् और दीप्तिमान् इन्द्र के उद्देश से झुककर स्तुति-वाक्य उच्चारण करो; क्योंकि इन्द्र प्रभूत-यशःशाली और असुर अर्थात् बलशाली हैं। इन्द्र शत्रुओं को दूर करते हैं। इन्द्र अश्व-द्वारा सेवित, अभीष्टवर्षी और वेगवान् हैं।

त्वंदिवोबृहतःसानुकोपयोवत्मनाधृषताशंबरंभिनत्।
यन्मायिनोव्रन्दिनोमन्दिनाधृषच्छितांगभस्तिमशनिंपृतन्यसि ॥ ४ ॥

त्वम्। दिवः। बृहतः। सानु। कोपयः। अव। त्मना। धृषता। शम्बरम्। भिनत्। यत्। मायिनः। व्रन्दिनः। मन्दिना। धृषत्। शिताम्। गभस्तिम्। अशनिम्। पृतन्यसि ॥ ४ ॥

हेइन्द्र त्वंबृहतोमहतोदिवोद्युलोकस्यसानुसमुच्छ्रितंउपरिप्रदेशंकोपयः अकम्पयः धृषताश-त्रूणांधर्षयित्रा त्मनाआत्मनास्वयमेवशंबरंएतत्संज्ञमसुरंअवाभिनत् अवधीः यद्यदाव्रन्दिनः शत्रून्जेतुंपदुभावंप्राप्तान् यद्वा वृन्दंसमूहः असुरसमूहवतोमायिनोमायाविनोसुरान्मन्दिनाहृष्टेन धृषत् धृषतामागल्भ्यंप्राप्नुवतामनसायुक्तस्त्वंशितांतीक्ष्णीकृतांगभस्तिंहस्तेनगृहीतां यद्वा गभस्ति-रितिरश्मिनाम तद्वतींअशनिंवज्रंपृतन्यसितानसुरान्जेतुंपृतनारूपेणेच्छसितानप्रतिप्रेरयसीत्यर्थः तदानींबृहतोदिवः सानुकोपयइतिपूर्वेणान्वयः॥ कोपयः कुपकोपे ण्यन्तालङि बहुलंछन्दस्यमा-ङ्योगेपीत्यडभावः। त्मना मंत्रेष्वाङ्यादेरात्मनइत्याकारलोपः। धृषत् सुपांसुलुगितितृतीयाया-लुक्। शितां शोतनूकरणे निष्ठायां शाच्छोरन्यतरस्यामितीकारादेशः। पृतन्यसि पृतनाशब्दा-त्सुपआत्मनःक्यच् कव्यध्वरपृतनस्येत्यन्त्यलोपः प्रत्ययस्वरः ॥ ४ ॥

४. इन्द्र! तुमने महान् आकाश के ऊपर का प्रदेश कम्पित किया है; तुमने अपनी शत्रु-विध्वंसिनी क्षमता के द्वारा शम्बर असुर का वध किया है। तुमने हृष्ट और उल्लसित मन से तीक्ष्ण और रश्मि-युक्त वज्र को दलबद्ध मायावियों के विरुद्ध प्रेरित किया है।

नियद्वृणक्षिश्वसनस्यमूर्धनिशुष्णस्यचिद्व्रन्दिनोरोरुवद्वना।
प्राचीनेनमनसाबर्हणावतायदद्याचित्कृणवःकस्त्वापरि॥५॥१७॥

नि । यत् । वृणक्षि । श्वसनस्य । मूर्धनि । शुष्णस्य । चित् ।
व्रन्दिनः । रोरुवत् । वना । प्राचीनेन । मनसा । बर्हणाऽवता ।
यत् । अद्य । चित् । कृणवः । कः । त्वा । परि ॥ ५ ॥ १७ ॥

हेइन्द्र त्वंरोरुवत्मेघैरत्यर्थंशब्दयन् श्वसनस्य अन्तरिक्षेश्वसितीतिश्वसनोवायुः तस्यव्र-न्दिनःस्वकिरणैराम्रफलादीन्मृदूभावंप्रापयतः शुष्णस्यचिद्रसानांशोषयितुरादित्यस्यापिमूर्धन्यु-परिप्रदेशेवनावनान्युदकानियद्यस्मान्निवृणक्षिआवर्जयसिप्रापयसीत्यर्थः वायुनासूर्यकिरणैश्चवृ-ष्ट्याआपःसूर्यस्योपरिपुनरवस्थाप्यन्ते तदेवावस्थापनमिन्द्रःकरोतीत्युपचर्यते प्राचीनेनप्रकर्षेण गत्वाअपराङ्मुखेनेत्यर्थः बर्हणावता निबर्हयतीतिवधकर्मसुपाठात् बर्हणाशत्रूणांहिंसा तद्वता एवं-भूतेनमनसायुक्तस्त्वंयद्यस्मात्अद्याचित्अद्यापिकृणवः घर्मकालेसूर्यस्योपरिभौमान्रसानवस्थाप-यसि वर्षासुचवर्षयसि यस्मादेतत्कुरुषेतस्मात्कारणात्त्वात्वांपर्युपरिकोवर्ततेनकोपीत्यर्थः अ-तस्त्वमेवसर्वाधिकइतिभावः ॥ वृणक्षि वृजीवर्जने रौधादिकः श्नमःपित्त्वादनुदात्तत्वेविकरणस्वरः यद्वृत्तयोगादनिघातः । प्राचीनेन प्रपूर्वादञ्चतेःऋत्विगित्यादिनाक्विनि अनिदितामितिनलोपः वि-भाषाञ्चेरदिक्स्त्रियामितिस्वार्थेखः खस्येनादेशः अचइत्यकारलोपेचाविितिदीर्घत्वम् खप्रत्ययस्य प्रतिशिष्टत्वात्तदादेशस्योपदेशिवद्भावेनेकारउदात्तः । अद्याचित् निपातस्यचेतिदीर्घत्वम् । कृणवः कृविहिंसाकरणयोश्च इदित्त्वान्नुम् लेटिसिप्यडागमः धिन्विकृण्व्योरचेत्युप्रत्ययः वकारस्याका-रादेशश्च तस्यातोलोपेसतिस्थानिवद्भावाल्लघूपधगुणाभावः गुणावादेशौ आगमानुदात्तत्वेविकर-णस्वरः । व्रन्दिनः अत्रनिरुक्तम्—व्रन्दीवन्दतेर्मृदूभावकर्मणोनिवृणक्षियच्छ्वसनस्यमूर्धनिशब्द-कारिणःशुष्णस्यादित्यस्यशोषयितूरोरूयमाणोवनानीतिवाधनानीतिवेति[1] । धनानीतिपक्षे मेघ-स्यधनानीतिव्याख्येयम् ॥ ५ ॥

५. इन्द्र ! तुमने मेघ-गर्जन-द्वारा शब्द करके वायु के ऊपर और जल-शोषक तथा जल-परिपाककारी सूर्य के मस्तक पर जल वर्षण किया है। तुम्हारा मन अपरिवर्त्तनशाली और शत्रु विनाश परायण है। तुमने आज जो काम किया है, उससे तुम्हारे ऊपर कौन है ? अर्थात् तुम्हारे ऊपर कोई नहीं—तुम्हीं सर्व-श्रेष्ठ हो।

षष्ठीमृचमाह—

त्वमाविथनर्यंतुर्वशंयदुंत्वंतुर्वीतिंवय्यंशतक्रतो ।
त्वंरथमेतशंकृत्व्येधनेत्वंपुरोनवतिंदम्भयोनव ॥ ६ ॥

१ नि० ५. १५.

त्वम् । आ॒वि॒थ॒ । नर्य॑म् । तु॒र्वश॑म् । यदु॑म् । त्वम् । तु॒र्वीति॑म् ।
व॒य्य॑म् । श॒त॒क्र॒तो॒ इति॑ शतऽक्रतो । त्वम् । रथ॑म् । एत॑शम् ।
कृत्व्ये॑ । धने॑ । त्वम् । पुरः॑ । न॒व॒तिम् । द॒म्भ॒यः॒ । नव॑ ॥ ६ ॥

हेइन्द्र त्वंनर्यादीन्त्रीन्राज्ञःआविथअरक्षिथ तथाहेशतक्रतोबहुविधकर्मन्बहुविधप्रज्ञवा त्वं वय्यंवय्यकुलजंतुर्वीतिंतुर्वीतिनामानंराजानंआविथेत्येव अपिच त्वंरथंरंहणस्वभावमेतशंचर्षिं एतशंएतत्संज्ञकंधनेधननिमित्तेसङ्ग्रामेकृत्व्येकर्तव्येसतिआविथेतिशेषः यद्वा पूर्वोक्तानांराज्ञांरथं एतशइत्यश्वनाम एतशमश्वंचअरक्षिथेतियोज्यम् तथा त्वंशम्बरस्यनवनवतिंनवचनवतिसंख्याकाः पुरः पुराणिदम्भयः व्यनीनशः ॥ एतशं एतिगच्छतीत्येतशः इण्गतौ इणस्तशन्तशसुनावि-तितशन्प्रत्ययः गुणः । कृत्व्ये कर्तव्येइत्यस्यशब्दस्यवर्णविकारःपृषोदरादित्वात् ॥ ६ ॥

६. तुमने नर्य, तुर्वश और यदु नाम के राजाओं की रक्षा की है। शत-यज्ञकर्त्ता इन्द्र! तुमने वय्य-कुलोद्भव तुर्वीति नाम के राजा की रक्षा की है। तुमने रथ और एतश ऋषि की, आवश्यक धन के लिए संग्राम में रक्षा की है। तुमने शम्बर के निन्यानवे नगरों का विनाश किया है।

सप्तमीमृचमाह—

सघाराजासत्पतिःशूशुवज्जनोरातहव्यःप्रतियःशासमिन्वति ।
उक्थावायोअभिगृणातिराधसादानुरस्माउपरापिन्वतेदिवः ॥ ७ ॥

सः । घ॒ । राजा॑ । सत्ऽप॑तिः । शू॒शु॒व॒त् । जनः॑ । रा॒तऽह॑व्यः ।
प्रति॑ । यः । शास॑म् । इन्व॑ति । उ॒क्था । वा॒ । यः । अ॒भि॒ऽगृ॒णाति॑ ।
राध॑सा । दानुः॑ । अ॒स्मै॒ । उप॑रा । पि॒न्व॒ते॒ । दि॒वः ॥ ७ ॥

सघसखलुजनोजातोराजाराजमानः सत्पतिः सतांपालयितायजमानः शूशुवत् आत्मानंवर्धयति यइन्द्रंप्रतिरातहव्योदत्तहविष्कःसन् शासंइन्द्रकर्तृकमनुशासनं यद्वा तस्यस्तुतिरूपंइन्वतिव्याप्नोति उक्थावा उक्थानिशस्त्राणिवा यःस्तोताराधसाहविर्लक्षणेनान्नेनसहाभिगृणाति तस्याभिमुखीकरणायशंसतिअस्मैस्तोत्रेदानुरभिमतफलप्रदातेन्द्र उपरा उपरान्मेघान् उपरइति मेघनाम सचयास्केनैवंनिरुक्तः—उपरउपलोमेघोभवतिउपरमन्तेऽस्मिन्नभ्राण्युपरताआपइतिवेति[1] । तान्मेघान् दिवःसकाशात्पिन्वते सेचयति दोग्धीतियावत् ॥ घ ऋचितुनुघेत्यादिनादीर्घः । सत्पतिः सतांपतिःसत्पतिः पत्यावैश्वर्येइतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । शूशुवत् टुओश्विगतिवृद्ध्योः ण्यन्ताद्वर्तमानेलुङिचङिश्वयतेरङादेशे संप्रसारणंसम्प्रसारणाश्रयंचबलीयइत्यन्तरङ्गमपिवृद्ध्यादिकंबाधि-

---

1 नि० २. २१ ।

त्वा णौचसंश्वञ्जोरितिसम्प्रसारणं संज्ञापूर्वकस्यविधेरनित्यत्वाद्गुणाभावेद्विर्वचनादि उवङादेशः। रातहव्यः बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्। शासं शासुअनुशिष्टावित्यस्माद्भावेघञ् कर्षात्वतइत्यन्तोदात्तत्वेप्राप्ते व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् वृषादिर्वाद्रष्टव्यः सह्याकृतिगणइत्युक्तम् यद्वा शंसुस्तुतावित्यस्माद्धञिव्यत्ययेननलोपः। इन्वति इविव्याप्तौ शपःपित्त्वादनुदात्तत्वेधातुस्वरः यद्वृत्तयोगादनिघातः। अभिगृणाति गृशब्दे क्रैयादिकः प्वादीनांह्रस्वइतिह्रस्वत्वम् विपःपित्त्वादनुदात्तत्वेविकरणस्वरः पूर्ववन्निघाताभावः। उपरा सुपांसुलुगितिशसःपूर्वसवर्णदीर्घत्वम्। पिन्वते पिविमिविणिविसेचने व्यत्ययेनात्मनेपदम् ॥ ७ ॥

७. जो इन्द्र को हव्य दान करके इन्द्र की स्तुति का प्रचार करते हैं अथवा हव्य के साथ मंत्र का पाठ करते हैं, वे ही स्वराज करते हैं, साधु-रक्षा करते हैं और अपने को वर्द्धन करते हैं। फलवाता इन्द्र उन्हीं के लिए आकाश से मेघ-जल का वर्षण करते हैं।

असमंक्षत्रमसमामनीषाप्रसोमपाअपसासन्तुनेमे।
येतइन्द्रदुदुषोवर्धयन्तिमहिक्षत्रंस्थविरंवृष्ण्यंच ॥ ८ ॥

असमम्। क्षत्रम्। असमा। मनीषा। प्र। सोमऽपाः। अपसा। सन्तु। नेमे। ये। ते। इन्द्र। दुदुषः। वर्धयन्ति। महि। क्षत्रम्। स्थविरम्। वृष्ण्यम्। च ॥ ८ ॥

इन्द्रस्यक्षत्रंबलमसमं नकेनचित्समं सर्वाधिकमित्यर्थः तथा मनीषाबुद्धिश्चअसमा नकस्यापिबुद्ध्यासमाना सर्ववस्तुविषयीकरोतीत्यर्थः नेमइति सर्वनामशब्दएतच्छब्दसमानार्थः नेमेएतेसोमपाः सोमस्यपातारोयजमानाःअपसाकर्मणाप्रसन्तुप्रवृद्धाभवन्तु हेइन्द्र तेतवदुदुषोहविर्दत्तवन्तोयेत्वदीयंमहिमहत् क्षत्रंबलंस्थविरंस्थूलं प्रवृद्धंवृष्ण्यंवृषत्वं पुंस्त्वंचवर्धयन्ति प्रवृद्धंकुर्वन्ति यद्वा दुदुषः यजमानेभ्योयागफलंदत्तवतस्तवेतियोजनीयम्। नेमे सर्वनामत्वाज्जसःशीभावे गुणः त्वसमसिमनेमेत्यनुच्चानीतिसर्वानुदात्तत्वेप्राप्ते व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम्। दुदुषः ददातेर्लिटः क्वसुः जसोव्यत्ययेनशसादेशः सम्प्रसारणंसम्प्रसारणाश्रयंचबलीयइति इडागमात्पूर्वमेवसम्प्रसारणं शासिवसिघसीनांचेतिषत्वम् प्रत्ययस्वरः। महि - महेरौणादिकइन्प्रत्ययः। स्थविरं अजिरशिशिरेत्यादिनातिष्ठतेःकिरच्प्रत्ययान्तोनिपातितः ॥ ८ ॥

८. इन्द्र का बल अतुल है, उनकी बुद्धि भी अतुल है। जो तुम्हें हव्य दान करके तुम्हारा महान् बल और स्थूल पौरुष बढ़ाते हैं, वही सोमपायी लोग यज्ञ-कर्म-द्वारा प्रवृद्ध हों।

तुभ्येदेतेबहुलाअद्रिदुग्धाश्चमूषदश्चमसाइन्द्रपानाः।
व्यश्नुहितर्पयाकाममेषामथामनोवसुदेयायकृष्व ॥ ९ ॥

तुभ्यं । इत् । एते । बहुलाः । अद्रिऽदुग्धाः । चमूऽसदः । चमसाः । इन्द्रऽपानाः । वि । अश्नुहि । तर्पय । कामम् । एषाम् । अथ । मनः । वसुऽदेयाय । कृष्व ॥ ९ ॥

हेइन्द्र तुभ्यंतुभ्यमेवचमसाः चम्यन्तेभक्ष्यन्तइतिचमसाःसोमाः एतेसोमास्त्वदर्थंसम्पादिताः कीदृशाइत्याह बहुलाः प्रभूताः अद्रिदुग्धाः अद्रिभिर्ग्रावभिरभिषुताः चमूषदः चमूषुचमसेष्ववस्थिताः इन्द्रपानाः इन्द्रस्यपानेनहृष्टकराः अतस्त्वंतान्व्यश्नुहिव्याप्नुहि व्याप्यचएषांत्वदीयानामिन्द्रियाणांकाममभिलाषंतैस्तर्पयपूरयेतियावत् अथानन्तरंवसुदेयायअस्मभ्यमभिमतधनप्रदानायत्वदीयंमनःकृष्वकुरुष्व ॥ तुभ्य छान्दसोमलोपः । अद्रिदुग्धाः दुहेःकर्मणिनिष्ठा तृतीयाकर्मणीतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । चमूषदः चमुअदने चमन्त्यनेनेतिचमूः कृषिचमितनीत्यादिनाऊणादिकऊप्रत्ययः चमूषुसीदन्तीतिचमूषदः सत्सूद्विषेत्यादिनाक्विप् पूर्वपदादितिषत्वम् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । इन्द्रपानाः कर्मणिचयेनसंस्पर्शादितिपिबतेःकर्मणिल्युट् । अश्नुहि व्यत्ययेनपरस्मैपदम् । वसुदेयाय डुदाञ्दाने अचोयदितिभावेयत् ईद्यतीतीकारादेशः गुणः यतोनावइत्याद्युदात्तत्वम् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । कृष्व डुकृञ्करणे बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यलुक् ॥ ९ ॥

९. यह सोमरस पत्थर के द्वारा तैयार किया गया है, बर्त्तन में रक्खा हुआ है और इन्द्र के पीने योग्य है। इन्द्र! यह सब तुम्हारे ही लिए हुआ है। तुम इसे ग्रहण करो। अपनी इच्छा तृप्त करो। अनन्तर हमें धन दान करने में ध्यान दो।

अपामतिष्ठद्धरुणह्वरंतमोन्तर्वृत्रस्यजठरेषुपर्वतः ।
अभीमिन्द्रोनद्योवव्रिणाहिताविश्वाअनुष्ठाःप्रवणेषुजिघ्नते ॥ १० ॥

अपाम् । अतिष्ठत् । धरुणऽह्वरम् । तमः । अन्तः । वृत्रस्य । जठरेषु । पर्वतः । अभि । ईम् । इन्द्रः । नद्यः । वव्रिणा । हिताः । विश्वाः । अनुऽस्थाः । प्रवणेषु । जिघ्नते ॥ १० ॥

अपांवृष्ट्युदकानांधरुणह्वरंधरुणशब्दोधारावचनःधारानिरोधकंतमोन्धकारमतिष्ठत् अयमेवार्थःस्पष्टीक्रियते—वृत्रस्यलोकत्रयावरिकुरसुरस्यजठरेषूदरप्रदेशेषुअन्तर्मध्येपर्वतःपर्ववान्मेघोभूत् अतस्तमोरूपेणवृत्रेणमेघस्यावृतत्वाद्वृष्ट्युदकमप्यावृतमित्युच्यते ईं इमाःपूर्वोक्तानद्योनदीः अपः नदनान्नद्यइतिव्युत्पत्त्यानदीशब्देनापउच्यन्ते वव्रिणाआवरकेणवृत्रेणहिताःपिहिताः

विश्वाःव्यापिनीः अनुष्ठाःअनुक्रमेणतिष्ठन्तीःएवंविधाअपःइन्द्रःप्रवणेषुनिम्नेषुभूप्रदेशेषुअभिजिघ्न-
तेअभिगमयति ॥ वव्रिणा वृञ्वरणे इत्यस्मात्आदृगमहनजनइतिकिन्प्रत्ययः लिड्वद्भावाद्द्विर्भावा-
दि।यणादेशः प्रत्ययस्वरः । अनुष्ठाः आतश्चोपसर्गेइतितिष्ठतेःकःप्रत्ययः उपसर्गात्सुनोतीतिषत्व-
म् । जिघ्नते हन्तेर्गत्यर्थात्प्रत्ययेनात्मनेपदम् बहुलंछन्दसीतिशपःश्लुः अर्तिपिपर्त्योश्च बहुलंछ-
न्दसीत्यभ्यासस्येत्वम् ॥ १० ॥

१०. अन्धकार ने वृष्टि की धारा रोकी थी। वृत्रासुर के पेट के भीतर मेघ था। वृत्र के द्वारा एकत्रे आकर जो जल अनुक्रम से अवस्थित था, इन्द्र ने उसे निम्न भू-प्रदेश में प्रवाहित किया।

सशेवृधमधिधाद्युम्नमस्मेमहिक्षत्रंजनाषाळिन्द्रतव्यम् ।
रक्षाचनोमघोनःपाहिसूरीन्रायेचनःस्वपत्याइषेधाः ॥ ११॥१८॥

सः । शेवऽवृधम् । अधि । धाः । द्युम्नम् । अस्मे इति । महि । क्षत्रम् । जनाषाट् । इन्द्र । तव्यम् । रक्ष । च । नः । मघोनः । पाहि । सूरीन् । राये । च । नः । सुऽअपत्यै । इषे । धाः ॥११॥१८॥

हेइन्द्र सत्वंअस्मेअस्मासुद्युम्नंयशः अधिधाः अधिनिधेहि कीदृशमित्याह शेवृधंशंशमनं रो-
गाणांशमनेसतियद्वर्धतेतादृशं तथा महिमहत् जनाषाट्शत्रुजनानामभिभवितृतव्यं प्रवृद्धंक्षत्रंब-
लंचअधिधाइतिशेषः किंच हेइन्द्र नोस्मान् मघोनोधनवतःकृत्वा रक्षपालय सूरीन्विदुषोऽस्मान्
पाहिपालय तथा रायेधनायचस्वपत्यैशोभनपुत्रयुक्तायइषेऽन्नायचनोस्मान्धाः धेहिस्थापय ॥
धाः छन्दसिलुङ्लङ्लिटइतिप्रार्थनायांलुङ् गातिस्थेतिसिचोलुक् बहुलंछन्दस्यमाङ्योगेपीत्य-
डभावः । अस्मे सुपांसुलुगितिअस्मच्छब्दात्सप्तम्याःशेआदेशः । जनाषाट् जनान्सहतइतिजना-
षाट् छन्दसिसहइतिण्विः अन्येषामपिदृश्यतइतिवृद्धिः सहेःसाडःसइतिषत्वम् अन्येषामपिदृश्यतइ-
तिपूर्वपदस्यदीर्घः । तव्यं तवतिर्वृद्ध्यर्थःसौत्रोधातुः अचोयदितियत् गुणे धातोस्तन्निमित्त-
स्यैवेत्यवादेशः यतोनावइत्याद्युदात्तत्वम् । रक्ष रक्षपालने शपःपित्त्वादनुदात्तत्वेधातुस्वरः द्व्यचो-
तस्तिङइतिदीर्घत्वम् । मघोनः श्वयुवमघोनामतद्धितइतिसम्प्रसारणम् । पाहि अदादित्वा-
च्छपोलुक् हेरपित्त्वात् तस्यैवस्वरःनिघाते मघोनइत्यस्यवाक्यान्तरगतत्वान्निघाताभावः । स्व-
पत्यै शोभनान्यपत्यानियस्याःसातथोक्ता नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् जसादिषुछन्द-
सिवावचनमितिघाडापइतियाडागमाभावे वृद्धिरेचीतिवृद्धिः ॥ ११ ॥

११. इन्द्र ! हमें यशोभाग यश दो। महान् शत्रुओं का पराजय-कर्ता और प्रभूत बल दान करो। हमें धनवान् करके रक्षा करो। विद्वानों का पालन करो और हमें धन, शोभनीय अपत्य और अन्न दान करो।

॥ इतिप्रथमस्यचतुर्थेऽष्टादशोवर्गः ॥ १८ ॥

दिवश्चिदस्येत्यष्टर्चं पञ्चमं सूक्तं सव्यस्यार्षमैन्द्रं जागतम् तथा चानुक्रान्तम् दिवश्चिदष्टौ जागतं हीति हीत्यभिधानात् तुह्यादिपरिभाषया जगतीत्वे च सूक्ते जागते अतिरात्रे प्रथमे पर्याये मैत्रावरुणशस्त्रे इदं सूक्तम् सूत्रितं च—दिवश्चिदस्येति पर्यासः सनो नव्येभिरिति चेति विषुवति निष्केवल्येऽप्येतत्सूक्तं सूत्रितं च—शंस्येदेशोत्तराणि षट् दिवश्चिदस्येति समूढस्य दशरात्रस्य द्वितीये छन्दोमेऽपि निष्केवल्य एतत्सूत्रितम्—त्वं महाँ इन्द्र योऽह दिवश्चिदस्य त्वं महाँ इन्द्र तुभ्यमिति निष्केवल्यमिति ।

प्रथमामृचमाह—

दि॒वश्चि॑दस्य वरि॒मा वि प॑प्रथ॒ इन्द्रं॒ न म॒ह्ना पृ॑थि॒वी च॒न प्रति॑ ।
भी॒मस्तुवि॑ष्माञ्चर्ष॒णिभ्य॑ आत॒पः शिशी॑ते॒ वज्रं॒ तेज॑से॒ न वंस॑गः ॥१॥

दि॒वः । चि॒त् । अ॒स्य॒ । व॒रि॒मा । वि । प॒प्र॒थे॒ । इन्द्र॑म् । न । म॒ह्ना । पृ॒थि॒वी । च॒न । प्रति॑ । भी॒मः । तुवि॑ष्मान् । च॒र्ष॒णिऽभ्यः॑ । आ॒ऽत॒पः । शिशी॑ते । वज्र॑म् । तेज॑से । न । वंस॑गः ॥१॥

अस्येन्द्रस्य वरिमा उरुत्वं प्रभावं दिवश्चित् द्युलोकादपि वि पप्रथे विस्तीर्णं बभूव पृथिवी चन पृथिव्यपि च मह्ना महिम्ना महत्त्वेन इन्द्रं न प्रति भवति भूमिरपीन्द्रस्य प्रतिनिधिर्न भवति ततोऽपि स गरीयानित्यर्थः भीमः शत्रूणां भयंकरः तुविष्मान् महावान् बलवान्वा चर्षणिभ्यो मनुष्येभ्यः स्तोतृभ्यः तेषामर्थाय शत्रूणामातपः आसमन्तात्तापकारी एवंविधः स इन्द्रः वज्रं वर्जनशीलमायुधं तेजसे तैक्ष्ण्याय शिशीते तनूकरोति तीक्ष्णीकरोतीति यावत् दृष्टान्तः—वंसगो न वननीयगतिमान् वृषभो यथा स्वशृङ्गे युद्धार्थं तीक्ष्णीकरोति तद्वत् ॥ दिवः ऊडिदमिति विभक्तेरुदात्तत्वम् । वरिमा उरुशब्दात् पृथ्वादिभ्य इमनिच् प्रियस्थिरेत्यादिना उरुशब्दस्य वरादेशः । पप्रथे प्रथ प्रख्याने । मह्ना महिम्ना वर्णलोपश्छान्दसः मह्ना महेरौणादिकः कनिन्प्रत्ययः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः तृतीयैकवचने अल्लोपोऽनः इत्यकारलोपः उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वम् । प्रति प्रतिः प्रतिनिधिप्रतिदानयोरिति प्रतिनिधौ कर्मप्रवचनीयत्वम् कर्मप्रवचनीययुक्ते इतीन्द्रशब्दाद्द्वितीया प्रतिनिधिप्रतिदाने च यस्मादिति पञ्चमी तु छान्दसत्वान्न भवति । भीमः ञिभी भये इत्यस्माद्भियः षुग्वेति मक्प्रत्ययः भीमादयोऽपादाने इत्यपादाने भीमादिभ्यस्यस्मादिति यास्कः । आतपः तपतीति तपः पचाद्यच् थाथादिनोत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । शिशीते शो तनूकरणे व्यत्ययेनात्मनेपदम् बहुलं छन्दसीति विकरणस्य श्लुः बहुलं छन्दसीत्यभ्यासस्येत्वम् ईहल्यघोरितीत्वम् अनजादावपि सार्वधातुके व्यत्ययेनाभ्यस्ताद्युदात्तत्वम् । वंसगः वन षण संभक्तौ इत्यस्मात्कर्मण्यौणादिकः सप्रत्ययः वंसं वननीयं गच्छतीति वंसगः डोऽन्यत्रापि दृश्य-

१ नि० १. २०।

तइतिगमेर्डप्रत्ययः दिवोदासादित्वात्पूर्वपदाद्युदात्तत्वम् ॥ १ ॥

१. आकाश की अपेक्षा भी इन्द्र का प्रभाव विस्तीर्ण है। महत्त्व में पृथिवी भी इन्द्र की बराबरी नहीं कर सकती। भयावह और बली इन्द्र मनुष्यों के लिए शत्रु को वश करते हैं। जैसे साँड़ अपने सींग रगड़ता है, उसी प्रकार तीक्ष्ण करने के लिए इन्द्र अपना वज्र रगड़ते हैं।

सोऽअर्णवोननद्यः समुद्रियः प्रतिगृभ्णातिविश्रितावरीमभिः ।
इन्द्रः सोमस्यपीतयेवृषायतेसनात्सयुध्मओजसापनस्यते ॥२॥

सः । अर्णवः । न । नद्यः । समुद्रियः । प्रति । गृभ्णाति ।
विऽश्रिताः । वरीमऽभिः । इन्द्रः । सोमस्य । पीतये । वृषऽयते ।
सनात् । सः । युध्मः । ओजसा । पनस्यते ॥२॥

सइन्द्रःसमुद्रियःसमुद्रवन्त्यस्मादापइतिसमुद्रमन्तरिक्षं तत्रभवःसमुद्रियएवंभूतःसन् वरीमभिःस्वकीयैःसंवरणैः यद्वा उरुत्वैर्विश्रिताव्याप्तानद्योनदीः शब्दकारिणीर्वृत्रेणावृताअपः अर्णवोन समुद्रइव प्रतिगृभ्णातिस्वीकृत्यवर्षतीतिभावः सचेन्द्रःसोमस्यपीतयेपानायवृषायतेवृषइवाचरतिहर्षयुक्तोवर्ततइत्यर्थः तथासइन्द्रोयुध्मोयोद्धासनात् चिरादेव यद्वा सनातनः ओजसाबलकृतेनवृत्रवधादिरूपेणकर्मणापनस्यते पनःस्तोत्रमिच्छति ॥ अर्णवः अर्णसोलोपश्चेतिमत्वर्थीयोवप्रत्ययःसलोपश्च प्रत्ययस्वरः । नद्यः नदअव्यक्तेशब्दे इत्यस्मात्कर्तरिपचाद्यच् चितइत्यन्तोदात्तत्वम् नदडितिटित्त्वेनपाठात् टिड्ढाणञितिङीप् यस्येतिलोपेउदात्तनिवृत्तिस्वरेणतस्योदात्तत्वम् जसियणादेशे उदात्तस्वरितयोर्यणइतिस्वरितत्वम् द्वितीयार्थेप्रथमा अनयाव्युत्पत्त्यानद्यइत्यापउच्यन्ते तथाचश्रूयते—अहावनदताहतेतस्मादानद्योनामस्थतावोनामानिसिन्धवइति[1] ॥ समुद्रियः समुद्राभ्राद्घइतिभवार्थेघप्रत्ययः घस्येयादेशेतस्योपदेशिवद्वचनादाद्युदात्तत्वम् । गृभ्णाति ग्रहोर्भइतिभत्वम् । विश्रिताः श्रिञ्सेवायां कर्मणिनिष्ठा गतिरनन्तरइतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् । वरीमभिः वृञ्वरणेइत्यस्मादौणादिकईमनिन्प्रत्ययः नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् यद्वा उरुशब्दादिमनिचिदीर्घः आद्युदात्तत्वंचछान्दसत्वात् । वृषायते कर्तुःक्यङ्सलोपश्चेत्याचारेर्थेक्यङ् ङित्त्वादात्मनेपदम् अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः । युध्मः युधसम्प्रहारेइत्यस्मादिषियुधीन्धिदसिश्याधूसूभ्योमगितिमक् । पनस्यते पनस्तुतौ पननंपनः तदिच्छतिपनस्यति व्यत्ययेनात्मनेपदम् ॥२॥

२. अन्तरिक्षव्यापी इन्द्र, सागर की तरह, अपनी व्यापकता के द्वारा बहुव्यापी जल ग्रहण करते हैं। इन्द्र सोमपान के लिए साँड़ की तरह वेग से दौड़ते हैं और वही योद्धा इन्द्र प्राचीन काल से अपने वीरत्व की प्रशंसा चाहते हैं।

१ तै० सं० ५. ६. १. ।

तृतीयामृचमाह—

त्वं तमि॑न्द्र॒ पर्व॑तं॒ न भोज॑से म॒हो नृ॒म्णस्य॒ धर्म॑णामिरज्यसि ।
प्र वी॒र्ये॑ण दे॒वताति॑ चेकिते॒ विश्व॑स्मा उ॒ग्रः कर्म॑णे पु॒रोहि॑तः ॥३॥

त्वम् । तम् । इ॒न्द्र॒ । पर्व॑तम् । न । भोज॑से । म॒हः । नृ॒म्णस्य॑ । धर्म॑णाम् । इ॒र॒ज्य॒सि॒ । प्र । वी॒र्ये॑ण । दे॒वता॑ । अति॑ । चे॒कि॒ते॒ । विश्व॑स्मै । उ॒ग्रः । कर्म॑णे । पु॒रःऽहि॑तः ॥ ३ ॥

हे इन्द्र त्वं भोजसे भोजनाय पर्वतं पर्ववन्तं मेघं नाकार्षीः नहि हतो भुङ्क्ते इन्द्रो हि वर्षणार्थं मेघं वज्रेण हन्ति तथा महः महतः नृम्णस्य धनस्य धर्मणां धारयितॄणां कुबेरादीनां इरज्यसि ईशिषे इरज्यतिरैश्वर्यकर्मा स इन्द्रो देवता वीर्येण अति अतिशयितः प्र चेकिते प्रकर्षेण सर्वैर्ज्ञातो बभूव स च उग्रः उद्गूर्ण इन्द्रः विश्वस्मै सर्वस्मै वृत्रवधादिरूपाय कर्मणे देवैः पुरोहितः पुरस्तादवस्थापितः ॥ धर्मणां धृञ् धारणे अन्येभ्योऽपि दृश्यन्त इति कर्तरि मनिन् नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । इरज्यसि इरज ईर्ष्यायां ऐश्वर्ये इत्येके कण्ड्वादित्वाद्यक् । वीर्येण शूरवीर विक्रान्तौ चुरादिः अचो यदिति यत् णिलोपः बहुव्रीहौ वीरवीर्यौ चेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् विधानसामर्थ्याद्यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वाभावे तित्स्वरितमिति स्वरितत्वम् तस्मिन्हि सति आद्युदात्तं द्व्यच्छन्दसीत्यनेनैव सिद्धत्वात्पुनर्वीर्यग्रहणमनर्थकं स्यादित्युक्तम् । देवता देव एव देवता देवात्तलिति स्वार्थे तल्प्रत्ययः लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् । चेकिते कित ज्ञाने अस्माद्यङन्ताच्चेकित्यतेः कर्मणि लिटि अतोलोपयलोपौ । पुरोहितः पुरस्शब्दस्यासिप्रत्ययान्तस्य तद्धितश्चासर्वविभक्तिरित्यव्ययत्वेन पुरोऽव्ययमिति गतिसंज्ञायां गतिरनन्तर इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ३ ॥

३. इन्द्र ! तुम अपने भोग के लिए मेघ को भिन्न नहीं करते। तुम महान् धनाढ्यों के ऊपर आधिपत्य करते हो। इन्द्रदेव अपने वीर्य के कारण अच्छी तरह परिचित हैं। सारे देवों ने उग्र इन्द्र को उनके कर्म के कारण सामने स्थान दिया है।

चतुर्थीमृचमाह—

स इद्वने॑ नम॒स्युभि॑र्वचस्यते॒ चारु॒ जने॑षु प्रब्रुवा॒ण इ॑न्द्रि॒यम् ।
वृषा॒ छन्दु॑र्भवति हर्य॒तो वृषा॒ क्षेमे॑ण॒ धेनां॑ म॒घवा॒ यदिन्व॑ति ॥४॥

सः । इत् । वने॑ । न॒म॒स्युऽभिः॑ । व॒च॒स्य॒ते॒ । चारु॑ । जने॑षु । प्र॒ऽब्रु॒वा॒णः । इ॒न्द्रि॒यम् । वृषा॑ । छन्दुः॑ । भ॒व॒ति॒ । ह॒र्य॒तः । वृषा॑ । क्षेमे॑ण । धेना॑म् । म॒घऽवा॑ । यत् । इन्व॑ति ॥ ४ ॥

सइत्सएवेन्द्रः वनेअरण्येनमस्युभिः नमसास्तोत्रेणपूजयितृभिः ऋषिभिर्वचस्य तेवचइच्छन् क्रियतेस्तूयतइत्यर्थः यद्वा वचःस्तोत्रमात्मनइच्छति सचेन्द्रः आत्मीयेषुजनेषुइन्द्रियंस्ववीर्यंप्रब्रुवाणः प्रकटयन्चारुवर्तते किञ्च सवृषाकामानांवर्षकःहर्यतःप्रेप्सावतोयियक्षतः छन्दुःउपच्छन्दयिता भवति यियक्षतांपुरुषाणांयागेरुचिमुत्पादयतीतिभावः वृषा हविषांवर्षयिताहविःप्रदातेत्यर्थः मघ- साधनवानेवंभूतोयजमानः क्षेमेणइन्द्रकृतेनरक्षणेनयुक्तःसन् यद्यदा येनांस्तुतिलक्षणांवाचंष्- न्वतिप्रेरयति तदानींछन्दुर्भवतीतिपूर्वेणान्वयः यद्वा मघवान्वृषेन्द्रः क्षेमेणक्षेमकरेणमनसायेनांय- जमानैःकृतांस्तुतिं यद्यस्मादिन्वतिव्याप्नोतितस्मादितियोज्यम् ॥ नमस्युभिः नमोवरिवइतिपूजार्थे क्यच् क्याच्छन्दसीत्युप्रत्ययः । वचस्यते वचइच्छतिवचस्यतितंवचस्यन्तंकुर्वन्तिमुनयः वचस्य- यन्ति वचस्ययतेःकर्मणियकिअतोलोपयलोपौ यद्वा वचस्यतेर्व्यत्ययेनात्मनेपदम् । प्रब्रुवाणः ब्रूञ् व्यक्तायांवाचि लटःशानच् अदादित्वाच्छपोलुक् शानचोङित्त्वाद्गुणाभावेउवङ् चित्स्वरेणान्तो- दात्तः । इन्द्रियं इन्द्रस्यलिङ्गमिन्द्रियम् इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गमिन्द्रदृष्टमिन्द्रसृष्टमिन्द्रजुष्टमिन्द्रदत्त- मितिवेतिलिङ्गादिष्वर्थेषुइन्द्रशब्दाद्घच्प्रत्ययोनिपात्यते अतोन्तोदात्तत्वम् । इन्वति इविव्या- प्तौ शपःपित्त्वादनुदात्तत्वेधातुस्वरः यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥ ४ ॥

४. इन्द्र जंगल में स्तोता ऋषियों द्वारा स्तुत होते हैं। मनुष्यों के बीच में अपना वीर्य प्रकट करके बड़ी सुन्दरता से अवस्थित होते हैं। जिस समय हव्यदाता धनी यजमान इन्द्र-द्वारा रक्षित होकर स्तुति-वाक्य उच्चारण करता है, उस समय अभीष्टवर्षी इन्द्र यज्ञेच्छु को यज्ञ में तत्पर करते हैं।

सइन्महानिसमिथानिमज्मनाकृणोतियुध्मओजसाजनेभ्यः ।
अधाचनश्रद्दधतित्विषीमतइन्द्रायवज्रंनिघनिघ्नतेवधम् ॥५॥११॥

सः । इत् । महानि । सम्ऽइथानि । मज्मना । कृणोति । युध्मः ।
ओजसा । जनेभ्यः । अध । चन । श्रत् । दधति । त्विषिऽमते ।
इन्द्राय । वज्रम् । निऽघनिघ्नते । वधम् ॥ ५ ॥११॥

सइत् सएवेन्द्रोयुध्मोयोद्धामहानिसमिथानिमहतःसङ्ग्रामान्मज्मनासर्वस्यशोधकेनओजसाब- लेनकृणोतिकरोति किमर्थम् जनेभ्यःस्तोतृजनार्थं यदेन्द्रोवधंहननसाधनंवज्रमायुधमेतेषुनिघ- निघ्नतेनिहन्ति अधाचन अनन्तरमेवत्विषीमतेदीप्तिमतेइन्द्रायसर्वेजनाःश्रद्दधति श्रदितिसत्यना- म इन्द्रोबलवानितियद्युध्यतेतत्सत्यमेवेतिसर्वेमतिपद्यन्ते ॥ महानि महान्तीत्यस्यतकारलोपश्छान्द- सः यद्वा महन्तेपूज्यन्तइतिमहानिमहद्धानि घञर्थेकविधानमितिकः । प्रत्ययस्वरः समिथानि इ- णगतौ संपन्तिसङ्गच्छन्तेऽस्मिन्वीराइतिसमिथानिसङ्ग्रामाः समीणइतिथक्प्रत्ययः कित्त्वाद्गुणाभावः

थाथादिनोत्तरपदान्तोदात्तत्वम्। मज्मना टुमस्जो शुद्धौ मनिन्प्रत्ययः झलांजश्‌झशीतिसकारस्य जश्त्वं दकारः ततश्चुत्वं जकारः प्रत्ययस्वरः। अध छान्दसं धत्वम् निपातस्यचेतिसांहितिकोदीर्घः। त्विषीमते त्विषदीप्तौ इन्सर्वधातुभ्य इतीन्प्रत्ययः नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् मतुपःपित्त्वादनुदात्तत्वे वदेवशिष्यते अन्येषामपिदृश्यतइतिसांहितिकोदीर्घः। निघनिघ्नते हन्तेर्व्यत्ययेनात्मनेपदम् बहुवचनंच बहुलंछन्दसीतिशपःश्लुः गमहनेत्यादिनोपधालोपः अभ्यासस्यघत्वंनिगागमश्च आगमनीगन्तीसिचेतिचशब्दःप्रकारार्थइत्युक्तत्वाद्दाधर्त्यादावेवतत्प्रदर्शनम् ॥ ५ ॥

५. योद्धा इन्द्र मनुष्यों के लिए सर्व-विशुद्धकारी बल-द्वारा महान् संग्रामों में संलग्न होते हैं। जिस समय इन्द्र वध-कारण वज्र फेंकते हैं, उस समय दीप्तिमान् इन्द्र को सब लोग बलशाली कहकर उनका आदर करते हैं।

षष्ठीमृचमाह—

सहिश्रवस्युःसदनानिकृत्रिमाक्ष्मयावृधानओजसाविनाशयन्।
ज्योतींषिकृण्वन्नवृकाणियज्यवेवसुक्रतुःसर्तवाअपःसृजत्॥६॥

सः। हि। श्रवस्युः। सदनानि। कृत्रिमा। क्ष्मया। वृधानः।
ओजसा। विऽनाशयन्। ज्योतींषि। कृण्वन्। अवृकाणि।
यज्यवे। अव। सुऽक्रतुः। सर्तवै। अपः। सृजत्॥ ६॥

श्रवस्युरन्नंयशोवाआत्मनइच्छन् कृत्रिमा कृत्रिमाणिक्रियपानिर्वृत्तानिसदनानिअसुरपुराणि ओजसाबलेनविनाशयन् क्ष्मयाभूम्यासमानंवृधानोवर्धनशीलः यद्वा क्ष्मयेत्योजोविशेषणं शत्रूणामभिभविंबलेनेत्यर्थः ज्योतींषिसूर्यादीनिवृकेणावृतानिअवृकाणिवृकेणावरकेणवेनरहितानिकृण्वन्कुर्वन् सुक्रतुःशोभनकर्मसहितएवंविधःसखल्विन्द्रोयज्यवेयष्ट्रेयजमानायवदर्थंसर्वतेस-रणायअपःवृष्टिलक्षणान्युदकानिअवासृजत् वृष्टिंकृतवानित्यर्थः॥ कृत्रिमा डुकृञ्करणे ड्वितःक्रिरितिभावेक्त्रिप्रत्ययः क्त्रेर्मम्नित्यमितिनिर्वृत्तार्थेमप् तस्यपित्त्वादनुदात्तत्वेक्त्रिप्रत्ययस्वरएवशिष्यते शेश्छन्दसिबहुलमितिशेर्लोपः। क्ष्मया क्षमूष्सहने क्षमतेभाणिजातकमुपद्रवमितिक्ष्मा षिद्भिदादिभ्योऽङित्यङ् ततष्टाप् व्यत्ययेनधातोरुपधालोपः छान्दसंविभक्त्युदात्तत्वम् यद्वा अयंधातुरभिभवार्थः षहअभिभवेइतिसहनस्याभिभवार्थत्वात् अस्मादौणादिकोमनिन् व्यत्ययेनस्त्रीलिङ्गत्वाम-नश्चविडीपोनिषेधे डाबुभाभ्यामन्यतरस्यामितिडाप् टिलोपः। वृधानः ताच्छीलिकश्चानश् बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् चित इत्यन्तोदात्तत्वम्। अवृकाणि वृञ्वरणेसृवृभूशुषिमुषिभ्यःकक्इतिकक्प्रत्ययः बहुव्रीहौनञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम्। यज्यवे यजिमनिशुन्धिदसिजनिभ्योयुरिति

सुप्रत्ययः वृषादेराकृतिगणत्वादाद्युदात्तत्वम् । सुक्रतुः बहुव्रीहौ क्रत्वादयश्चेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । सर्तवै सृगतौ कृत्यार्थे तवैकेनितिभावे तवैप्रत्ययः गुणः अन्तश्चतवै युगपदितिविभाषाद्यन्तयोर्युगपदुदात्तत्वम् । अपः ऊडिदमितिशसउदात्तत्वम् । सृजत् लङि बहुलंछन्दस्यमाङ्योगेपीत्यडभावः ॥६॥

६. शोभनकर्मा इन्द्र यथाकामना करके, बल-द्वारा सुनिर्मित असुर-गृहों का विनाश करके, पृथिवी में समान वृद्धि प्राप्त करके और ज्योतिष्कों या तारकाओं को निरावरण करके यजमान के उपकार के लिए प्रवहमान वृष्टि-जल दान करते हैं ।

दानायमनः सोमपावन्नस्तुतेर्वाञ्चाहरीवन्दनश्रुदाकृधि ।
यमिष्ठासः सारथयो यइन्द्र तेनत्वाकेता आदभ्नुवन्तिभूर्णयः ॥७॥

दानाय । मनः । सोमऽपावन् । अस्तु । ते । अर्वाञ्चा । हरी इति ।
वन्दनऽश्रुत् । आ । कृधि । यमिष्ठासः । सारथयः । ये । इन्द्र ।
ते । न । त्वा । केताः । आ । दभ्नुवन्ति । भूर्णयः ॥७॥

हेसोमपावन् सोमस्यपातरिन्द्र तेत्वदीयंमनः दानाय अस्मदभिमतफलप्रदानायास्तुभवतु हेवन्दनश्रुत् वन्दनानांस्तुतीनांश्रोतः हरीत्वदीयावश्वावर्वाञ्चाअस्मद्यज्ञाभिमुखौ आकृधि आभिमुख्येनकुरु हेइन्द्र तेतवस्वभूतायेसारथयःसन्ति ते यमिष्ठासः अतिशयेनयन्तारः अश्वनियमनकुशलाइत्यर्थः यस्मादेवंतस्मात्केताः प्रातिकूल्यज्ञातारः भूर्णयः स्वकीयायुधादीनांभर्तारः यद्वा भीताः तीक्ष्णाःशत्रवः त्वात्वांनादभ्नुवन्ति नहिंसन्ति ॥ सोमपावन् आतोमनिन्क्वनिब्वनिपश्चेतिवनिप् असंबुद्धावितिपर्युदासाद्दीर्घाभावः । अर्वाञ्चा सुपांसुलुगिति विभक्तेराकारः । वन्दनश्रुत् वदिअभिवादनस्तुत्योः इदित्त्वान्नुम् भावेल्युट् तेषांश्रोता श्रुश्रवणे क्विप्तुगागमः । यमिष्ठासः यन्तृशब्दाच्छन्दसीतीष्ठन्प्रत्ययः तुरिष्ठेमेयःस्वितितृलोपः नित्वादाद्युदात्तत्वम् आज्जसेरसुगित्यसुक् । सारथयः सर्वेर्णिश्चेतिसर्तेर्णित्प्रत्ययोणिलोपश्च नित्वादाद्युदात्तः । केताः कितज्ञाने चिकेततिप्रतिकूलंजानन्तीतिकेताः पचाद्यच् वृषादेराकृतिगणत्वादाद्युदात्तत्वम् यद्वा प्रतिकूलतयाज्ञायन्तइतिकेताः कर्मणिघञ् ञित्वादाद्युदात्तत्वम् । दभ्नुवन्ति दंभुदंभे स्वादित्वाच्छ्नुः तस्यङित्त्वादनिदितामितिनलोपः संयोगपूर्वत्वेनहुश्नुवोरितियणादेशाभावे अचिश्नुधात्वित्यादिनोवङादेशः । भूर्णयः भृञ्भरणे घृणिपृश्निरित्यादौ अस्माभिमत्ययान्तोनिपात्यते उत्वंदीर्घश्च यद्वा भृभये इत्यस्मात् कृत्यल्युटोबहुलमितिकर्तरिक्तिः उदोष्ठ्यपूर्वस्येत्युत्वम् हलिचेतिदीर्घः ऋकारल्वादिभ्यःक्तिन्निष्ठावद्भवतीतिनिष्ठावद्भावान्नत्वम् नित्वादाद्युदात्तत्वम् । ७ ॥

७. सोमपायी इन्द्र ! दान में तुम्हारा मन रत हो । स्तुतिप्रिय ! अपने हरि नाम के घोड़ों को हमारे यज्ञ के अभिमुखी करो । इन्द्र ! तुम्हारे सारथि घोड़ों को वश में करने में बड़े दक्ष हैं; इसलिए तुम्हारे विरोधी शत्रु हथियार लेकर तुम्हें पराजित नहीं कर सकते ।

अष्टमीमृचमाह—

अप्रक्षितं वसु बिभर्षि हस्तयोरषाळ्हं सहस्तन्वि श्रुतो दधे।
आवृतासोऽवतासो न कर्तृभिस्तनूषु ते क्रतव इन्द्र भूरयः ॥ ८ ॥ २० ॥

अप्रऽक्षितम्। वसु। बिभर्षि। हस्तयोः। अषाळ्हम्। सहः। तन्वि।
श्रुतः। दधे। आऽवृतासः। अवतासः। न। कर्तृऽभिः। तनूषु।
ते। क्रतवः। इन्द्र। भूरयः ॥ ८ ॥ २० ॥

हे इन्द्र त्वंअप्रक्षितंक्षयरहितं वसुधनं हस्तयोर्बिभर्षि स्तोतृभ्योदातुंधारयसि यथा श्रुतः यशस्वीअभवान् तन्विआत्मीयेशरीरेअषाळ्हंशत्रुभिरनभिभूतंसहोबलंदधेधारयसि त्वदीयास्तनवः कर्तृभिः वृत्रादेरसुरस्यवधंकुर्वद्भिः बलकृतैःकर्मभिरावृतासःआवृताःबलकृतानिसर्वाणिकर्माण्येवत्वशरीरमावृत्यावतिष्ठन्ते तत्रदृष्टान्तः—अवतासोन अवताइवकूपाइव यथाकूपाः जलोद्धरणायप्रवृत्तैःप्राणिभिरावियन्तेतद्वत् यस्मादेवंतस्मात् हेइन्द्र तेतवशरीरेषु क्रतवः कर्माणिभूरयोबहूनिविद्यन्ते ॥ अप्रक्षितं क्षिक्षयेइत्यस्माद्भावे निष्ठायामण्यदर्थेइतिदी-र्घःदासादेर्घाभावः अतएवक्षियोदीर्घादितिनिष्ठानत्वाभावः प्रकृष्टंक्षितंयस्यतत्प्रक्षितं नप्र-क्षितमप्रक्षितम् अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्। बिभर्षि डुभृञ्धारणपोषणयोः श्लौसिपिशपः श्लुः भृञामिदित्यभ्यासस्येत्वम्। अषाळ्हं षहअभिभवेइत्यस्मान्निष्ठायां वकारादौप्रत्यये तीषसहे-तीटोविकल्पितत्वात् यस्यविभाषेतीट्प्रतिषेधः ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपेषु सहिवहोरोदवर्णस्येत्योत्वे प्राप्ते साढ्यैसाढ्वासाढेतिनिगमे इतिनिपातनादात्वम् यद्युक्तंसाढेतितृजन्तमेतदितितदुपलक्षणार्थं ग्रहणम्। तन्वि चसादित्वुछन्दसिवावचनमितिबहुलग्रहणादेशः उदात्तस्वरि-तयोर्यणइतिविभक्तेःस्वरितत्वम् उदात्तयणोहल्पूर्वादित्युदात्तत्वंतुछान्दसत्वान्नभवति॥ ८ ॥

८. इन्द्र! तुम दोनों हाथों में अनन्त धन धारण करते हो। तुम यशस्वी हो। अपनी देह में अपराजेय बल धारण करते हो। जैसे जलार्थी मनुष्य कुओं को घेरे रहते हैं, उसी प्रकार तुम्हारे सारे अंग वीरतापूर्ण कर्मों-द्वारा घेरे रहते हैं। तुम्हारी देह में अनेक कर्म विद्यमान हैं। ॥ इतिप्रथमस्यचतुर्थेविंशोवर्गः ॥ २० ॥

---

१ हेइन्द्रप्राणादिस्वरूपपरमेश्वर अप्रक्षितंअनुपहिंसितंअपक्षीणंवावसुःकर्मफलरूपंधनं हस्तयोः अधिदैवंहस्तसदृशयोर्दक्षिणोत्तरायणयोर्बिभर्षि धारयसि अध्यात्मंचजीवनादिलक्षणं कर्मफलंहस्तसदृशयोःप्राणापानयोर्धारयसि किञ्च सहोबलंत्वदीयमषाळ्हंअन्यैरतिरस्कार्यमतः कर्मफलंधारयितुंसमर्थोऽसि किञ्च तन्वितनौस्वात्मनःशरीरेश्रुतःश्रवणादिज्ञानानिदधेधारयसि अतोऽनुष्ठानप्रयासंज्ञात्वातदनुरूपफलैरुदासीस्यर्थः किञ्च कर्तृभिर्भूमौहिरण्यनिधिप्रक्षेपकारि-भिःअवतासोन निधिस्थापनार्थंखाताअवटगर्ताइवआवृतासःदिशःसर्वाअपित्वदीयप्रकाशे-

एषप्रपूर्वीरितिषळृचंषष्ठंसूक्तम् सव्यस्यार्षमैन्द्रंजागतमित्युक्तम् अनुक्रान्तञ्च—एषप्रषडिति। विषुवतिनिष्केवल्येएतत्सूक्तंशंसनीयं विषुवान्दिवाकीर्त्यइतिखण्डेसूत्रितम्—एषप्रपूर्वीर्वृषामदः प्रमंहिष्ठायेति।

एषप्रपूर्वीरवतस्यचम्रिषोत्योनयोषामुदयंस्तभुर्वणिः।
दक्षंमहेपाययतेहिरण्ययंरथमावृत्याहरियोगमृभ्वसम्॥१॥

एषः। प्र। पूर्वीः। अव। तस्य। चम्रिषः। अत्यः। न। योषाम्।
उत्। अयंस्त। भुर्वणिः। दक्षम्। महे। पाययते। हिरण्ययम्।
रथम्। आऽवृत्य। हरिऽयोगम्। ऋभ्वसम्॥ १॥

भुर्वणिर्भर्ताएषइन्द्रः तस्ययजमानस्यपूर्वीः प्रभूताश्चम्रिषःचमूषुचमसेषुअवस्थिताः सोमलक्षणा इषः प्रावोदयंस्तप्रकर्षेणपानार्थमुद्धरति तत्रदृष्टान्तः—अत्योनयोषां यथाश्वोवडवांक्रीडार्थमुपयच्छति सचेन्द्रःहिरण्ययंसुवर्णमयंहरियोगंहरिभ्यांयुक्तंऋभ्वसंउरुभासमानंरथमावृत्यातत्रस्थाप्य महेमहतेवृत्रवधादिरूपायकर्मणेदक्षंप्रवृद्धमात्मानंसोमंपाययतेपानंकारयति॥ पूर्वीः पॄपालनपूरणयोः पॄभिदिव्यधीत्यादिनाकुप्रत्ययः उदोष्ठ्यपूर्वस्येत्युत्वम् पुरुशब्दाद्वोतोगुणवचनादितिङीष्[1] यणादेशः हलिचेतिदीर्घत्वं प्रत्ययस्वरः। चम्रिषः चमुअदनेइत्यस्मात्कृषिचमितनिधनीत्यादिनाऊप्रत्ययान्तश्चमूशब्दः तस्मात्वर्तमानादिषश्चम्रिषः ऊकारस्यरेफश्छान्दसः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम्। अयंस्त छान्दसेवर्तमानेलुङि व्यत्ययेनात्मनेपदम् एकाचइतीट्प्रतिषेधः। भुर्वणिः भर्वतिरत्तिकर्मेतिनिरुक्तः। धातुपाठेतुभर्वहिंसायामितिपठ्यते अस्मादौणादिकोऽनिप्रत्ययः अकारस्यउकारश्छान्दसः। पाययते पापाने शाच्छासाह्वाव्यावेपांयुक् इतिहेतुमतिणिचियुगागमः णिचश्चेत्यात्मनेपदम्। हिरण्ययम् ऋत्व्यवास्त्व्येत्यादिनाहिरण्यशब्दादुत्तरस्यमयटोमशब्दलोपोनिपात्यते। हरियोगम् हर्योर्योगोयोजनंयस्मिन् हरिशब्दइन्प्रत्ययान्तआद्युदात्तः सएवबहुव्रीहिस्वरेणशिष्यते। ऋभ्वसं उरुभासमित्यस्यपृषोदरादित्वादृभ्वसादेशः॥ १॥

१. जिस प्रकार घोड़ा घोड़ी की ओर दौड़ता है, उसी प्रकार प्रभूताहारी इन्द्र उस यजमान के प्रभूत पात्र-स्थित सोमरूप खाद्य की ओर दौड़ते हैं। इन्द्र स्वर्णमय, अश्वयुक्त और रश्मियुक्त रथ को रोककर पान करते हैं। वे कार्य में बड़े निपुण हैं।

नाच्छादिताःनिधिस्थापकाहिनिधिगर्तेनिक्षिप्यतंगर्तंमृत्तिकादिभिःआच्छादयन्ति एवंत्वमपि त्वदीयरश्मिभिःसर्वमाच्छादयसि तादृशस्यतेतवतनूभूतारिपुरुमणवःसंकल्पविशेषाःफलप्रदाः भूयोबहवोविद्यन्तेयोयत्फलमिच्छतितस्यतत्फलमस्त्वित्येवंसंकल्पमात्रेणैनददासीत्यर्थः। इत्युपनिषद्भाष्ये॥ [1] नि० ५, २१।

द्वितीयामृचमाह—

तंगूर्तयोनेमन्निषःपरीणसःसमुद्रंनसंचरणेसनिष्यवः ।
पतिंदक्षस्यविदथस्यनूसहोगिरिंनवेनाअधिरोहतेजसा ॥२॥

तम् । गूर्तयः । नेमन्ऽइषः । परीणसः । समुद्रम् । न । सम्ऽचरणे । सनिष्यवः । पतिम् । दक्षस्य । विदथस्य । नु । सहः । गिरिम् । न । वेनाः । अधि । रोह । तेजसा ॥ २ ॥

गूर्तयः स्तोतारः नेमन्निषः नमस्कारपूर्वं गच्छन्तः यद्वा नीतहविष्काः परीणसः परितो व्याप्नुवन्तः एवंगुणविशिष्टा यजमानाः तमिन्द्रं स्तुतिभिरधिरोहन्ति स्तुवन्तीत्यर्थः तत्र दृष्टान्तः—सनिष्यवः सनिं धनमात्मन इच्छन्तो वणिजः धनार्थं संचरणे संचारे निमित्तभूते सति समुद्रं न यथा नावा समुद्रमधिरोहन्ति एवं स्तोतारोऽपि स्वाभिमतधनलाभाय इन्द्रं स्तुवन्तीति भावः हे स्तोतः त्वं च दक्षस्य प्रवृद्धस्य विदथस्य यज्ञस्य पतिं पालयितारं सहः सहस्वन्तं बलवन्तमिन्द्रं तेजसा दीप्तेन प्रकाशकेन स्तोत्रेण नु क्षिप्रं अधिरोह स्तुहीति यावत् तत्र दृष्टान्तः—वेनाः कान्ताः स्त्रियः गिरिं न यथा पर्वतं स्वाभिमतपुष्पोपचयार्थमधिरोहन्ति ॥ गूर्तयः गॄ शब्दे गृणन्ति स्तुवन्तीति गूर्तयः क्तिच्क्तौ चेति कर्तरि क्तिच् बहुलं छन्दसीत्युत्वम् हलि चेति दीर्घः चितइत्यन्तोदात्तत्वम् । नेमन्निषः णम प्रह्वत्वे इत्यस्मात् छान्दसे ... मनिन्प्रत्यये नैतत् णकारस्य नकारादेशश्च नमन्त इष्यन्ती इन्द्रं प्राप्नुवन्तीति नेमन्निषः इष गतावित्यस्मात् क्विप् चेति क्विप् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् यद्वा णीञ् प्रापणे इत्यस्मात् सर्वधातुभ्यो मनिन् इत्यादिना मनिन्प्रत्ययः बहुलवचनात् नकारस्येत्संज्ञाभावः नीता मन्त्राः इषो येषां परादिश्छन्दसि बहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । परीणसः णस कौटिल्ये इत्ययं धातुर्गत्यर्थः धातूनामनेकार्थत्वात् परितो नसन्ति गच्छन्तीति परीणसः क्विप् चेति क्विप् निपातस्य चेति पूर्वपदस्य दीर्घत्वम् उपसर्गादसमासेऽपीति णत्वम् व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् यद्वा नशविर्गेति कर्मा अस्मात् पूर्ववत् क्विपि शकारस्य सकारः । सनिष्यवः षणु दाने इत्यस्मात् इन् सर्वधातुभ्य इति कर्मणि इन्प्रत्ययः सनिमात्मन इच्छन्तीति क्यचि सर्वप्रातिपदिकेभ्यो लालसायामसुग्वक्तव्यः सुगागमोऽपि विकल्पः इति सुक् क्याच्छन्दसीत्युप्रत्ययः । नु ऋचि तुनुघेति संहितायां दीर्घः । सहः अस्मादुत्तरस्य मत्वर्थस्य छान्दसो लुक् ॥ २ ॥

२. जिस प्रकार धनाभिलाषी वणिक् घूम-घूमकर समुद्र को चारों ओर व्याप्त किये रहते हैं, उसी प्रकार हव्य-वाहक स्तोता लोग चारों ओर से इन्द्र को घेरे हुए हैं। जिस प्रकार ललनायें फूल चुनने के लिए पर्वत पर चढ़ती हैं उसी प्रकार हे स्तोता, एक तेजःपूर्ण स्तोत्र के द्वारा प्रवृद्ध, यज्ञ के रक्षक, बलवान् इन्द्र के पास शीघ्र पहुँचो।

तृतीयामृचमाह—

सतुर्वणिर्महाँअरेणुपौंस्येगिरेर्भृष्टिर्नभ्राजतेतुजाशवः।
येनशुष्णंमायिनमायसोमदेदुध्रआभूषुरामयन्निदामनि॥३॥

सः। तुर्वणिः। महान्। अरेणु। पौंस्ये। गिरेः। भृष्टिः। न।
भ्राजते। तुजा। शवः। येन। शुष्णम्। मायिनम्। आयसः।
मदे। दुध्रः। आभूषु। रमयत्। नि। दामनि॥ ३॥

सइन्द्रःतुर्वणिः शत्रूणांहिंसिताक्षिप्रकारीवा तुर्वणिस्तूर्णवनिरितियास्कः[1]। तूर्णंसम्भजते-इतितस्यार्थः महान्प्रवृद्धश्चभवति तस्येन्द्रस्यशवोबलं पौंस्ये वीरैःपुरुषैःकर्तव्येसङ्ग्रामेअरेणु अनवद्यं तुजाशत्रूणांहिंसकंसत्भ्राजतेदीप्यते तत्रदृष्टान्तः—गिरेःपर्वतस्यभृष्टिर्न शृङ्गमिव यथा उन्नतंसत्दीप्यते तद्वत् आयसः अयोमयकवचयुक्तदेहः दुध्रः दुष्टानांशत्रूणांधर्ताअवस्थापयि-ता एवंभूतइन्द्रः मदेसोमपानेनहर्षेसतियेनबलेनशुष्णंसर्वस्यशोषकमसुरंमायिनंमायाविनंआभूषु कारागृहेषुदामनिबन्धकेनिगडेनिरमयत् न्यवासयत् तद्बलमितिपूर्वेणान्वयः॥ सतुर्वणिः तुर्वी हिंसार्थः अस्मादौणादिकोनिप्रत्ययः। अरेणु रेणुवदाच्छादकत्वाद्रेणुशब्देनावद्यमुच्यते बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम्। तुजा तुजहिंसायाम् इगुपधलक्षणःकः सुपांसुलुगितिविभक्ते-राकारः। दुध्रः दुष्टान्ध्रियतेवस्थापयतीतिदुध्रः धृङ्अवस्थानेइत्यस्मादन्तर्भावितण्यर्थान्मूलवि-भुजादित्वात्कप्रत्ययः यणादेशः रेफलोपश्छान्दसः। रमयत् अमन्तत्वान्मित्त्वे मितांह्रस्वइतिह्र-स्वत्वम् छान्दसःसंहितायांदीर्घः॥ ३॥

३. इन्द्र शत्रुहन्ता और महान् हैं। इन्द्र का दोष-शून्य और शत्रु-विनाशक बल पुरुषोचित संग्राम में पहाड़ के शृंग की तरह विराजमान है। शत्रु-धर्षक और लौह-कवच-देही इन्द्र ने सोमपान-द्वारा हृष्ट होकर बल-द्वारा, मायावी शुष्ण को हथकड़ी डालकर कारागृह में बन्द कर रक्खा था।

चतुर्थीमृचमाह—

देवीयदितविषीत्वावृधोतयइन्द्रंसिषक्त्युषसंनसूर्यः।
योधृष्णुनाशवसाबाधतेतमइयर्तिरेणुंबृहदर्हरिष्वणिः॥४॥

देवी। यदि। तविषी। त्वाऽवृधा। ऊतये। इन्द्रम्। सिसक्ति। उषसम्।
न। सूर्यः। यः। धृष्णुना। शवसा। बाधते। तमः। इयर्ति। रेणुम्।
बृहत्। अर्हरिऽस्वनिः॥ ४॥

---

1 नि० ६. १४.

यद्वा धृष्णुना धर्षकेण शवसा बलेन तमस्तमोरूपं वृत्रादिमसुरं बाधते हिनस्ति ऊतये रक्षणाय त्वा त्वां वृधा वर्धयित्र्या स्तोत्रादिना वर्धितं त्वमिन्द्रं देवी तविषी द्योतमानं बलं यद्दिप्सदा सिषक्ति समवैति सेवत इव यास्कः। सूर्यः उषसं यथा उषो देवतां सेवते नित्यं तत्संबद्धो भवतीत्यर्थः तदानीं अर्हरिष्वणिः गच्छन्तो हरन्तीत्यर्हरयः शत्रवः तेषां व्यथोत्पादनेन स्वनयिता शब्दयिता इन्द्रः रेणुं रेषणं हिंसनं बृहन्तं भूतं इयर्ति विशं भूत्यागमयति॥ त्वा वृधा त्वया वर्धयित्वा वृत् क्विप् चेति क्विप् सत्यमोत्तरपदयोश्चेति मपर्यन्तस्य त्वादेशः छान्दसं दकारस्यात्वम् सुपां सुलुगिति द्वितीयाया आकारः। सिषक्ति षच समवाये बहुलं छन्दसीति शपः श्लुः बहुलं छन्दसीत्यभ्यासस्येत्वम्। इयर्ति ऋ सृ गतौ जौहोत्यादिकः अस्मादन्तर्भावितण्यर्थाल्लट् शपः श्लुः द्विर्भावोरदत्व हलादिशेषाः अर्तिपिपर्त्योश्चेत्यभ्यासस्येत्वम् अभ्यासस्यासवर्णे इयङादेशः अनुदात्ते चेति अभ्यासस्याद्युदात्तत्वम् पूर्वपदस्य वाक्यान्तरगतत्वेन पदात्परत्वाभावान्निघाताभावः। रेणुं रीगतिरेषणयोः अस्मादौणादिको नुप्रत्ययः। अर्हरिष्वणिः अर्तेरन्येभ्योपि दृश्यन्त इति विच् अरो गच्छन्तः श्रेमेहरयश्चेत्यर्हरयः तेषां स्वनयिता स्वन ध्वन शब्दे अस्माण्ण्यन्तादौणादिक इन्प्रत्ययः णेरनिटीति णिलोपः घटादित्वान्मित्त्वे मितां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वम् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम्॥ ४ ॥

४. जैसे सूर्य उषा का सेवन करते हैं, उसी प्रकार तुम्हारा दीप्तिमान् बल, तुम्हारी रक्षा के लिए, तुम्हारे स्तोत्र-द्वारा वर्द्धित इन्द्र की सेवा करता है। वही इन्द्र विजयी बल-द्वारा अन्धकार रूप वृत्र का दमन करते और शत्रुओं को रुलाकर अच्छी तरह उनका ध्वंस करते हैं।

वि यत्तिरो धरुणमच्युतं रजोऽतिष्ठिपो दिव आतासु बर्हणा।
स्वर्मीळ्हे यन्मद इन्द्र हर्ष्याहन्वृत्रं निरपामौब्जो अर्णवम् ॥५॥

वि। यत्। तिरः। धरुणम्। अच्युतम्। रजः। अतिस्थिपः।
दिवः। आतासु। बर्हणा। स्वःऽमीळ्हे। यत्। मदे। इन्द्र। हर्ष्या।
अहन्। वृत्रम्। निः। अपाम्। औब्जः। अर्णवम्॥ ५ ॥

यद्यदा तिरः वृत्रेण तिरोहितं धरुणं सर्वस्य प्राणिजातस्य धारकं अच्युतं विनाशरहितं रजः उदकं दिवो द्युलोकात् आतासु आता इति दिङ्नाम आतासु विस्तृतासु दिक्षु हे इन्द्र बर्हणा हन्ता त्वं व्यतिष्ठिपः विविधं स्थापयाञ्चकर्थ तथा यद्यदा स्वर्मीळ्हे मीळ्ह इति धननाम स्वः सुष्ठु गन्तव्यं मीळ्हं धनं यस्मिन्नस्मिन्संग्रामे मदे तव सोमपानेन हर्षे सति हर्ष्या हर्षोपाशक्त्या वृत्रमावरकमसुरमहन् त्वमवधीः तदानीं अपां पूर्णमर्णवमेघं निरौब्जः वर्षणाभिमुखं अधोमुखमकार्षीः वृष्टेरावरकं वृ-

नंहत्वावृष्टिजलेनभूमिंन्यसैक्षीरितितात्पर्यार्थः॥ अतिष्ठिपः तिष्ठतेर्ण्यन्ताल्लुङि चेश्ङादेशः णिलो-पः तिष्ठतेरिदित्युपधायाइत्वम् चङीतिद्विर्वचने शर्पूर्वाःखयइतिथकारःशिष्यते चर्त्वेनतकारः अडागमउदात्तः यद्वृत्तयोगादनिघातः। वर्हणा सुपांसुलुगितिसोराकारः। स्वर्मीह्ळे मिहसेचने निष्ठा ह्योढइतिढत्वम् झषस्तथोर्धोधइतितकारस्यधत्वम् तस्यष्टुत्वेढोढेलोपइतिढलोपः ढ्रलोपेपूर्व-स्येतिदीर्घत्वम् स्वरित्येवत् न्यङ्स्वरौस्वरिताविविस्वर्यते बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन तदेव शिष्यते। अहन् हन्तेर्लङिमध्यमैकवचने हल्ङ्याब्भ्यइतिसेर्लोपः यद्वृत्तयोगादनिघातः। औजः उब्जआर्जवे लङ्याडागमोवृद्धिश्च॥ ५॥

५. प्रभु-तुल्य इन्द्र! जिस समय तुमने वृत्र-द्वारा अवरुद्ध, जीवन-रक्षक और विनाश-रहित जल आकाश से चारों ओर वितरण किया, उस समय सोमपान से हर्ष-युक्त होकर तुमने लड़ाई में वृत्र का वध किया था और जल के समुद्र की तरह मेघ को निम्नमुख कर दिया था।

त्वंदिवोधरुणंधिषओजसापृथिव्याइन्द्रसदनेषुमाहिनः।
त्वंसुतस्यमदेअरिणाअपोविवृत्रस्यसमयापाष्यारुजः॥६॥२१॥

त्वम्। दिवः। धरुणम्। धिषे। ओजसा। पृथिव्याः। इन्द्र। सदनेषु। माहिनः। त्वम्। सुतस्य। मदे। अरिणाः। अपः। वि। वृत्रस्य। समया। पाष्या। अरुजः॥ ६ ॥ २१ ॥

हेइन्द्र माहिनः महत्त्वस्त्वं दिवोद्युलोकात् पृथिव्याःसदनेषुप्रदेशेषु ओजसाबलेनधरुणं सर्वस्यजगतोधारकंवृष्टिजलंधिषे दधिषे स्थापयसि यस्मात्त्वंसुतस्यसोमस्यपानेनमदे हर्षेसति अपोजलानि अरिणाःमेघाचिरगमयः वृत्रस्य आवरकंवृत्रंचसमयाबृहत्या पाष्याशिलया महा शक्त्या व्यरुजः विशेषेणाभांक्षीः॥ धिषे दधातेश्छान्दसोवर्तमानेलिट् द्विर्वचनप्रकरणे छन्दसिवे-तिवक्तव्यमितिवचनात् द्विर्वचनाभावः कादिनियमादिडागमे आतोलोपइटिचेत्याकारलोपः। माहिनः महेरिनण्चेतिमहपूजायामित्यस्मादौणादिकइनण्प्रत्ययः अतउपधायाइतिवृद्धिः। अरिणाः रीगतिरेषणयोः क्रैयादिकः लङिसिपि प्वादीनांह्रस्वइतिह्रस्वत्वम्। समया षमष्टम-वैक्लव्ये समतीतिसमा पचाद्यच् चितइत्यन्तोदात्तत्वम्। पाष्या पिषृसंचूर्णनेइत्यस्मादौणादिकस्यर् प्रत्ययः बहुलवचनाद्उपधायाआकारः कृदिकारादक्तिनइतिङीष् प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः तृतीयैकवचनेयणादेशेसति उदात्तस्वरितयोर्यणइतिस्वरितत्वम्। अरुजः रुजोभङ्गे तौदादिकः शस्यङित्त्वाद्गुणाभावः॥ ६॥

६. इन्द्र! तुम महान् हो। अपने बल के द्वारा सारे जगत् के धारक-वृष्टि-जल को आकाश से पृथिवी के प्रदेशों पर स्थापित करते हो। तुमने सोमपान से हृष्ट होकर मेघ से जल को बाहर कर दिया है और विशाल पाषाण से वृत्र को ध्वस्त किया है।

प्र मंहिष्ठायेति षळृचं सप्तमं सूक्तं सव्यस्यार्षमैन्द्रं जागतं तथा चानुक्रान्तम्—प्र मंहिष्ठायेति । विषुवति निष्केवल्ये इदं सूक्तं शंसनीयं प्र मंहिष्ठाय तत्समु षु वो हवा अस्य मन्यत इति उक्थसंस्थे क्रतौ तृतीयसवने ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्रेऽप्येतत्सूक्तम् सूत्रितं च—सर्वाः ककुभः प्र मंहिष्ठायोदप्रुत इति ।

तत्र प्रथमामृचमाह—

प्र मंहिष्ठाय बृहते बृहद्रये सत्यशुष्माय तवसे मतिं भरे ।
अपामिव प्रवणे यस्य दुर्धरं राधो विश्वायु शवसे अपावृतम् ॥१॥

प्र । मंहिष्ठाय । बृहते । बृहत्ऽरये । सत्यऽशुष्माय । तवसे । मतिम् । भरे । अपाम्ऽइव । प्रवणे । यस्य । दुःऽधरम् । राधः । विश्वऽआयु । शवसे । अपऽवृतम् ॥ १ ॥

मंहिष्ठाय मंहतिर्दानकर्मेति यास्कः[1] । दातृतमाय बृहते गुणैर्महते बृहद्रये महाधनाय सत्यशुष्माय अवितथबलाय तवसे आकारतः प्रवृद्धाय एवंगुणविशिष्टायेन्द्राय मतिं मननीयां स्तुतिं प्र भरे प्रकर्षेण सम्पादयामि यस्येन्द्रस्य बलं दुर्धरं अन्यैर्धर्तुमशक्यं तत्र दृष्टान्तः—प्रवणे निम्नप्रदेशे अपामिव यथा जलानां वेगः केनाप्यवस्थापयितुं न शक्यते तद्वत् तथा राधो धनं विश्वायु सर्वेषु व्याप्तं शवसे स्तोतृणां बलाय येनेन्द्रेणापावृतं अपगतावरणं क्रियते यस्येन्द्रस्येति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ मंहिष्ठाय अतिशयेन मंहिता मंहिष्ठः तुश्छन्दसीतीष्ठन्प्रत्ययः तुरिष्ठेमेयःस्विति तृलोपः । बृहते बृहन्महतोरुपसंख्यानमिति विभक्तेरुदात्तत्वम् उत्तरपदे बहुव्रीहिस्वरः । मतिं मन्त्रे वृषेत्यादिना क्तिन उदात्तत्वम् अनुदात्तोपदेशेत्यादिनाऽनुनासिकलोपः । दुर्धरम् धृञ् धारणे ईषद्दुःसुष्विति कर्मणि खल् । विश्वायु विश्वस्मिन्सर्वस्मिन्नायुगमनं यस्य तत् विश्वायु एतेश्छन्दसीण् इत्युण्प्रत्ययः बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायामिति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । अपावृतम् कर्मणि निष्ठा गतिरनन्तर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् ॥ १ ॥

१. अतीव दानी, महान्, प्रभूतधनशाली, अमोघबल-सम्पन्न और प्रकाण्ड-देह-विशिष्ट इन्द्र के उद्देश से मैं मननीय स्तुति सम्पादित करता हूँ। निम्नगामिनी जलधारा की तरह इन्द्र का बल कोई नहीं धारण कर सकता। स्तोताओं के बल-साधन के लिए इन्द्र सर्वव्यापी सम्पद् का प्रकाश करते हैं। द्वितीयामृचमाह—

अध ते विश्वमनु हासदिष्टय आपो निम्नेव सवना हविष्मतः ।
यत्पर्वते न समशीत हर्यत इन्द्रस्य वज्रः श्नथिता हिरण्ययः ॥२॥

---

१ नि० १. ७.

अर्ध । ते । विश्वम् । अनु । ह । असत् । इष्टये । आपः ।
निम्नाऽइव । सवना । हुविष्मतः । यत् । पर्वते । न । सम्ऽअशीत ।
हुर्यतः । इन्द्रस्य । वज्रः । श्नथिता । हिरण्ययः ॥ २॥

अधह अनन्तरमेव हेइन्द्र विश्वंसर्वमिदंजगत् तेतवसम्बन्धिनेइष्टयेयागाय अन्वसत् अन्वभवत् यद्वा इष्टयेहविरादिभिस्त्वद्यागायेत्यभूदितियोज्यम् हविष्मतोयजमानस्यसवनासवनानियज्ञसाधनानि निम्नेव निम्नानि भूस्थलान्यापइवत्वांसम्प्रजन्तइति शेषः हर्यतः शत्रुवधंप्रेप्सतइन्द्रस्य हर्यतिःप्रेप्साकर्मेतियास्कः।यद्वा हर्यतः शोभनःहिरण्ययोहिरण्मयःश्नथिताशत्रूणांहिंसनशीलःवज्रःपर्वतेपर्वतविशिलोच्चयेवृत्रेवायद्यदानसमशीतसंसुप्तोनाभवत् किन्तुजागरितःसन् अवधीदित्यर्थः यद्वा इन्द्रेणप्रेरितोवज्रः अप्रतिहतःसन् वृत्रमवधीत् तदाप्रभृत्येवसंपत्तुंसर्वैयजमानाःपापर्तिषतेतिभावः ॥ अध छान्दसंपत्वम् । असत् अस्तेर्लेङि बहुलंछन्दसीतिशपोलुगभावः । इष्टये यजदेशभावे क्तिनि वचिस्वपीत्यादिनासम्प्रसारणं श्रव्यादिनाषत्वम् व्यत्ययेनान्तोदात्तत्वम् यद्वा इषगताविति तस्मान्द्भावेक्तिनि मन्त्रेवृषेतितस्योदात्तत्वम् । निम्नेव सवना शेश्छन्दसिबहुलमितिशेर्लोपः।समशीत शीङ्स्वप्ने लङिसंज्ञापूर्वकस्यविधेरनित्यत्वात् शीङःसार्वधातुकइतिगुणाभावः । हर्यतः हर्यगतिकान्त्योः भृमृदृशीत्यादिनाअतच्प्रत्ययः । श्नथिता श्नथक्नथक्रथहिंसार्थाः ताच्छीलिकस्तृन्प्रत्ययः नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् ॥ २ ॥

२. इन्द्र ! यह सारा जगत् तुम्हारे यज्ञ में (तथा) हव्य दाताओं का अभिषुत सोमरस तुम्हारी ओर प्रवाहित हुआ था। इन्द्र का शोभनीय, सुवर्णमय और हननशील वज्र पर्वत पर निद्रित था।

तृतीयामृचमाह—

अस्मै भीमाय नमसा सम॑ध्वर उषो न शुभ्र आ भरा पनीयसे ।
यस्य धाम श्रवसे नामेन्द्रियं ज्योतिरकारि हरितो नायसे ॥३॥

अस्मै । भीमाय । नमसा । सम् । अध्वरे । उषः । न । शुभ्रे । आ ।
भर । पनीयसे । यस्य । धाम । श्रवसे । नाम । इन्द्रियम् । ज्योतिः ।
अकारि । हरितः । न । अयसे ॥ ३ ॥

हेउषः उषोदेवते शुभ्रेशोभने त्वंभीमायशत्रूणांभयंकराय पनीयसेअतिशयेनस्तोतव्याय अस्माइन्द्रायअध्वरेहिंसारहितेऽस्मिन्यागेनेतिसंप्रत्यर्थे तथाचयास्कः—अस्त्युपमार्थस्यसम्प्र-

१ नि० ७, १७, ।

त्यर्थेप्रयोगइहेवनिघेहीति । संमतिइदानींनमसा नमोहविर्लक्षणमन्नंसमाभर सम्यक्सम्पादय धामसर्वस्वधारकंनामस्तोत्रम् नमनशीलंप्रसिद्धंवाइन्द्रियंइन्द्रत्वस्यपरमैश्वर्यस्यलिङ्गंयस्येन्द्रस्य एवंविधंज्योतिः श्रवसेश्रायइविर्लक्षणान्नलाभार्थंअयसेइतस्ततोगमनायप्रकारिक्रियते हरितोन यथाअश्वान्सादिनःस्वाभिलषितदेशंगमयन्तितद्वदिन्द्रोपिस्वाभिमतहविर्लाभायस्वकीयंतेजोगमयतीतिभावः ॥ उषः पादादित्वान्निघाताभावः । शुभ्रे शुभदीप्तौ स्फायितञ्चीत्यादिनारक्प्रत्ययः । भर हग्रहोर्भइतिभत्वम् द्व्यचोतस्तिङइतिदीर्घः । पनीयसे पनतेःस्तुत्यर्थाद्बहुलवचनात्कर्मण्यसुन् तस्मादातिशायनिकेईयसुनि टेरितिटिलोपः । अकारि छन्दसि लुङ्लङ्लिटइतिवर्तमानेकर्मणिलुङ् यद्वृत्तयोगादनिघातः अडागमउदात्तः । अयसे अयगतावित्यस्मात्भावेअसुन् ॥ ३ ॥

३. शुभ्र सखा! भयावह और अतीव स्तुति-पात्र इन्द्र को इस यज्ञ में इस समय पशस्त्र दो। उनकी विश्वधारक, प्रसिद्ध और इन्द्रत्व-चिह्न युक्त ज्योति, घोड़े की तरह उनको यज्ञान्न-प्राप्ति करने के अर्थ, इधर-उधर ले जाती है।

इमेतंइन्द्रतेवयंपुरुष्टुतयेत्वारभ्यचरामसिप्रभूवसो ।
नहित्वदन्योगिर्वणोगिरःसघत्क्षोणीरिवप्रतिनोहर्यतद्वचः ॥४॥

इमे । ते । इन्द्र । ते । वयम् । पुरुऽस्तुत । ये । त्वा । आऽरभ्य ।
चरामसि । प्रभुवसो इति । प्रभुऽवसो । नहि । त्वत् । अन्यः । गिर्वणः ।
गिरः । सघत् । क्षोणीःऽइव । प्रति । नः । हर्य । तत् । वचः ॥ ४ ॥

हेइन्द्र प्रभूवसोप्रभूतधन अतएवपुरुष्टुतपुरुभिर्बहुभिर्यजमानैःस्तुत येवयंत्वात्वामारभ्याश्रयतयावलम्ब्य चरामसिचरामोयागेवर्तामहे तइमेवयं तेतवस्वभूताहेगिर्वणः गीर्भिर्वननीयेन्द्र त्वदन्यस्त्वत्तोन्यःकश्चिदपिगिरःस्तुतीःनहिसघत्नहिप्राप्नोति अतस्त्वंनोस्माकंतत्स्तुतिलक्षणंवचःप्रतिहर्यकामयस्व क्षोणीरिव यथाक्षोणीपृथिवीस्वकीयानिभूतजातानिकामयते ॥ चरामसि इदन्तोमसिः शपःपित्त्वादनुदात्तत्वेधातुस्वरः यद्वृत्तयोगादनिघातः । सघत् षघहिंसायाम् अत्रप्राप्त्यर्थः धातूनामनेकार्थत्वात् लेटयडागमः बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यलुक् पादादित्वान्निघाताभावः । क्षोणीरिव हल्ङ्याभ्यइतिसुलोपाभावश्छान्दसः ॥ ४ ॥

४. प्रभूतधनशाली और बहु-लोक-स्तुति इन्द्र! हम तुम्हारा अवलम्बन करके यज्ञ सम्पादन करते हैं। हम तुम्हारे ही हैं। स्तुति-पात्र! तुम्हारे सिवा और कोई यह स्तुति नहीं पाता। जैसे पृथिवी अपने प्राणियों को धारण करती है, उसी तरह तुम भी यह स्तुति-वचन ग्रहण करो।

---

१ नि० ७. ३१. ।

पञ्चमीमृचमाह—

भूरि॑त इन्द्र वी॒र्यं१॒॑ तव॑ स्मस्य॒स्य स्तो॒तुर्म॑घव॒न्काम॒मा पृ॑ण ।
अनु॑ ते॒ द्यौर्बृ॑ह॒ती वी॒र्यं॑ मम इ॒यं च॑ ते पृथि॒वी ने॑म॒ ओज॑से ॥५॥

भूरि॑ । ते॒ । इ॒न्द्र॒ । वी॒र्य॑म् । तव॑ । स्म॒सि॒ । अ॒स्य । स्तो॒तुः ।
म॒घ॒ऽव॒न् । काम॑म् । आ । पृ॒ण॒ । अनु॑ । ते॒ । द्यौः । बृ॒ह॒ती ।
वी॒र्य॑म् । म॒मे॒ । इ॒यम् । च॒ । ते॒ । पृ॒थि॒वी । ने॒मे॒ । ओज॑से ॥ ५ ॥

हे इन्द्र ते तव वीर्यं सामर्थ्यं भूरि बहु न केनापि अवच्छेत्तुं शक्यते तादृशस्य तव वयं स्मसि स्वभूता भवामः हे मघवन् अस्य स्तोतुः त्वां स्तुवतो यजमानस्य कामम् अभिलाषं आ पृण आपूरय बृहती द्यौः महान् द्युलोकोऽपि ते तव वीर्यं अनु ममे अन्वमंस्त इन्द्रेण सहावस्थानात् इयं च इयमपि पृथिवी ते तव ओजसे बलाय नेमे प्रह्वीबभूव त्वद्बलाद्भीता सती अध एव वर्तत इति भावः ॥ स्मसि अस भुवि ल-टि श्नसोरल्लोप इत्यकारलोपः इदन्तो मसिः । पृण पृण प्रीणने अत्र मीतिहेतुतया पूरणं लक्ष्यते तुदा-दित्वाच्छप्रत्ययः तस्य ङित्त्वाद्गुणाभावः । ममे माङ् माने शब्दे च ङित्त्वादात्मनेपदम् लिटि आतो-लोप इटि चेत्याकारलोपः । नेमे णम प्रह्वत्वे लिटि अत एकहल्मध्ये इत्येत्वाभ्यासलोपौ । तिङ्ङ-तिङ इति निघातः ॥ ५ ॥

५. इन्द्र ! तुम्हारा वीर्य महान् है। हम तुम्हारे ही हैं। मघवन् ! इस स्तोता की कामना पूरी करो। विशाल आकाश ने तुम्हारे वीर्य का लोहा माना था। यह पृथिवी भी तुम्हारे बल से अवनत है।

षष्ठीमृचमाह—

त्वं तमि॑न्द्र॒ पर्व॑तं म॒हामु॒रुं वज्रे॑ण वज्रि॒न्पर्व॒शश्च॑कर्तिथ ।
अवा॑सृजो॒ निवृ॑ताः॒ सर्त॒वा अ॒पः स॒त्रा विश्वं॑ दधिषे॒ केव॑लं॒ सहः॑ ॥६॥२२

त्वम् । तम् । इ॒न्द्र॒ । पर्व॑तम् । म॒हाम् । उ॒रुम् । वज्रे॑ण । व॒ज्रि॒न् ।
प॒र्व॒ऽशः । च॒क॒र्ति॒थ॒ । अव॑ । अ॒सृ॒जः॒ । निऽवृ॑ताः । स॒र्त॒वै । अ॒पः ।
स॒त्रा । विश्व॑म् । द॒धि॒षे॒ । केव॑लम् । सहः॑ ॥ ६ ॥ २२ ॥

हे वज्रिन् वज्रवन्निन्द्र त्वं तं प्रसिद्धं महां आयामवन्तं महान्तं उरुं विस्तीर्णं पर्वतं पर्ववन्तं मेघं वृत्रासुरं वा वज्रेणायुधेन पर्वशः पर्वणि पर्वणि चकर्तिथ शकलीचकृषे तेन मेघेन निवृता आवृता अपः सर्तवै सरणाय गमनाय अवासृजः अवाङ्मुखमस्राक्षीः अतस्त्वमेव केवलं विश्वं व्याप्तं सहो बलं दधिषे धारयसि नान्यः कश्चिदिति यदेतत् तत्सत्रा सत्यमेव सत्रेति सत्यनाम सत्रा इत्थेति वचा-

मस्तुपाठात्॥ महांमहान्तं नकारसकारयोर्लोपश्छान्दसः। चकर्तिथ कृतीछेदने लिटि थलि अभ्यासस्योरदत्वहलादिशेषचुत्वानि। सर्तवै कृत्यार्थेतवैकेनितिभावेतवैप्रत्ययः कृन्मेजन्तइत्यव्ययत्वे अव्ययादाप्सुपइतिसुपोलुक् अन्तश्चतवैयुगपदित्याद्यन्तयोर्युगपदुदात्तत्वम्। दधिषे लिटिक्रादिनियमादिट्॥ ६॥

६. वज्रधारी इन्द्र! तुमने उस विस्तीर्ण मेघ को, वज्र-द्वारा, टुकड़े-टुकड़े किया। उस मेघ के द्वारा आवृत जल, बहने के लिए, तुमने नीचे छोड़ दिया। केवल तुम्हीं विश्वव्यापी बल धारण करते हो।

॥ इतिप्रथमस्यचतुर्थेद्वाविंशोवर्गः॥ २२॥

॥ इतिप्रथमेमण्डलेदशमोनुवाकः॥ १०॥

एकादशानुवाकेसप्तसूक्तानि तत्रनूचिदितिनवर्चंप्रथमंसूक्तम् गौतमस्यनोधसआर्षं आग्नेयं आद्याःपञ्चजगत्यः शिष्टाश्चतस्रस्त्रिष्टुभः तथाचानुक्रान्तम्—नूचिन्नवनोधागोतमआग्नेयंहिचतुस्त्रिष्टुबन्तमिति हीतिवचनादुत्तरेचद्वेसूक्तेअग्निदेवताके अग्निष्टवपञ्चहस्यपञ्चमेहन्याग्निमारुते इदंजातवेदस्यंनिविद्धानम् तृतीयस्येतिखण्डेसूत्रितम्—वृक्षस्यनुप्णोवृष्णेशर्धायनूचित्सहोजाइत्याग्निमारुतमिति। प्रातरनुवाकस्याग्नेयेक्रतौआश्विनशस्त्रेचजागतेछन्दसि आदितःपञ्चर्चः सूत्रितंच—त्वमग्नेप्रथमोअङ्गिरानूचित्सहोजाअमृतोनितुन्दतइतिपञ्चेति।

तत्रप्रथमामृचमाह—

नूचित्सहोजाअमृतोनितुन्दतेहोतायद्दूतोअभवद्विवस्वतः।
विसाधिष्ठेभिःपथिभीरजोममआदेवतातार्हविषाविवासति॥१॥

नु। चित्। सहःऽजाः। अमृतः। नि। तुन्दते। होता। यत्। दूतः। अभवत्। विवस्वतः। वि। साधिष्ठेभिः। पथिऽभिः। रजः। ममे। आ। देवऽताता। हविषा। विवासति॥ १॥

सहोजाःसहसाबलेनजातः अग्निर्हिबलेनमथ्यमानोरण्योःसकाशाज्जायते अमृतोमरणरहितः एवंभूतोग्निःनूचित्क्षिप्रमेवनितुन्दतेनितरांव्यथयति उत्पन्नमात्रस्याग्नेःस्प्रष्टुमशक्यत्वात् यद्वा निर्गच्छति तुन्दतिर्गत्यर्थःसौत्रोधातुः यद्यदाहोतादेवानामाह्वाताहोमनिष्पादकोवाअयमग्निःविवस्वतःपरिचरतोयजमानस्यदेवान्प्रतिहविर्वहनायदूतोभवत् हविर्वहनेनियुक्तोभवति तदानींसाधिष्ठेभिःसमीचीनैःपथिभिःमार्गैःगच्छन्रजोन्तरिक्षंलोकंविममेनिर्ममे पूर्वंविद्यमानमप्यन्तरिक्षंप्रस-

त्कल्पमभूत् इदानींविस्पतेजसामकाशमानंसवउतत्नमिवदृश्यते किञ्च देवतातादेवतावेतियज्ञनाम देवताता देवतातौ यज्ञे हविषाचरुपुरोडाशादिलक्षणेनदेवानाविवासतिपरिचरति॥ अमृतः मृतंमरणमस्यनास्तीतिबहुव्रीहौ नञोजरमरमित्रमृताइत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम्। वुन्दते वुदव्यथने स्वरितेत्त्वादात्मनेपदम् नकारोपजनश्छान्दसः। साधिष्ठेभिः बाढशब्दादातिशायनिकेइष्ठनिअन्तिकबाढयोर्नेदसाधावितिसाधादेशः बहुलंछन्दसीतिभिसऐसभावः नित्त्वादाद्युदात्तत्वम्। देवताता सर्वदेवात्तातिलितिस्वार्थिकस्तातिल्प्रत्ययः तेनचतत्सम्बन्धीयज्ञोलक्ष्यते यद्वा देवान्हविषाआविवासतीतियोज्यम् सुपांसुलुगितिविभक्तेर्डादेशः लित्स्वरेणप्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् ॥ १ ॥

१. बड़े बल से उत्पन्न और अमर अग्नि व्यथा-दान या ज्वलन में समर्थ हैं। जिस समय देवाह्वानकारी अग्नि यजमान के हव्यवाही दूत हुए थे, उस समय समीचीन पथ-द्वारा जाकर उन्होंने अन्तरिक्ष निर्माण किया था या वहाँ प्रकाश किया था। अग्नि यज्ञ में हव्य-द्वारा देवों की परिचर्या करते हैं।

आ॒स्वमद्म॑युव॒मानो॑अ॒जर॑स्तृ॒ष्व॑वि॒ष्यन्न॑त॒सेषु॑तिष्ठति ।
अत्यो॒नपृ॒ष्ठंप्रु॑षि॒तस्य॑रोचते॒दि॒वोनसानु॑स्त॒नय॑न्नचिक्रदत् ॥२॥

आ । स्वम् । अद्म॑ । यु॒वमा॑नः । अ॒जरः॑ । तृ॒षु । अ॒वि॒ष्यन् । अ॒त॒सेषु॑ । ति॒ष्ठ॒ति॒ । अत्यः॑ । न । पृ॒ष्ठम् । प्रु॒षि॒तस्य॑ । रो॒च॒ते॒ । दि॒वः । न । सानु॑ । स्त॒नय॑न् । अ॒चि॒क्र॒द॒त् ॥ २ ॥

अजरोजरारहितोयमग्निः स्वंस्वकीयंअद्मअदनीयंतृणगुल्मादिकंयुवमानः स्वकीयज्वालयासंमिश्रयन् तदनन्तरंचाविष्यन्भक्षयंश्च अविष्यन्नित्येतदत्तिकर्मसुपठितम् एवंभूतोग्निःतृषुक्षिप्रमेवअतसेषुभूतेषुकाष्ठेषुआतिष्ठति आरोहति अतातसशब्दःकाष्ठवाची अतसंनशुष्कमितिदर्शनात् प्रुषितस्यदग्धुमितस्ततःप्रवृत्तस्याग्नेःपृष्ठमुपर्यवस्थितज्वालाजालंअत्योनरोचते यथा सन्ततगमनशीलोत्योश्वइतस्ततोगच्छन्शोभते एवमग्नेर्ज्वालापिसर्वतोगच्छन्तीशोभतइतिभावः तदानींदिवोद्युलोकस्यसम्बन्धिसानुसमुच्छ्रितमभ्रंस्तनयन्न शब्दयन्निव अचिक्रदत् गम्भीरशब्दमात्मानमचीकरत्॥युवमानः युमिश्रणे व्यत्ययेनात्मनेपदम् शपिप्राप्तेव्यत्ययेनशः तस्यबहुलंछन्दसीतिलुगभावः अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वेविकरणस्वरएवशिष्यते। अजरः बहुव्रीहौ नञोजरमरमित्रमृताइत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम्। अचिक्रदत् क्रदिक्रदिक्लदिआह्वानेरोदनेच अस्माण्ण्यन्तात्लुङिचङि आगमानुशासनस्यानित्यत्वात्नुमभावः द्विर्भावहलादिशेषसन्वद्भावेत्वानि ॥२॥

२. अजर अग्नि तृण-गुल्म आदि अपने खाद्य को ज्वलन-शक्ति-द्वारा मिलाकर और भक्षण कर तुरत काठ के ऊपर चढ़ गये। वहन करने के लिए इधर-उधर जानेवाली अग्नि की पृष्ठ-देश-स्थित ज्वाला गमनशील घोड़े की तरह शोभा पाती है। साथ ही आकाश के उन्नत और शब्दायमान मेघ की तरह शब्द भी करती है।

तृतीयामृचमाह—

क्राणारुद्रेभिर्वसुभिःपुरोहितोहोतानिषत्तोरयिषाळमर्त्यः ।
रथोनविक्ष्वृञ्जसानआयुषुव्यानुषग्वार्यादेवऋण्वति ॥३॥

क्राणा । रुद्रेभिः । वसुंऽभिः । पुरःऽहितः । होता । निऽसत्तः ।
रयिषाट् । अमर्त्यः । रथः । न । विक्षु । ऋञ्जसानः । आयुषु ।
वि । आनुषक् । वार्या । देवः । ऋण्वति ॥ ३ ॥

क्राणाहविर्वहनंकुर्वाणः रुद्रेभीरुद्रैः वसुभिश्चपुरोहितःपुरस्कृतोहोतादेवानामाह्वातानिषत्तः हविःस्वीकरणायदेवयजनेनिषण्णः रयिषाट् रयीणांशत्रुधनानामभिभविता अमर्त्योमरणरहितः एवंभूतोदेवःद्योतमानोऽग्निः विक्षुप्रजासुलौकिकजनेषु रथोन रथइवआयुषुयजमानलक्षणेषु मनुष्येषुऋञ्जसानः स्तूयमानः वार्या वार्याणिसम्भजनीयानिधनानिआनुषक्आनुषक्तंयथाभवति तथाऋण्वतिविशेषेणप्रापयति यद्वा वार्याणिवरणीयानिहवींषिस्वयंप्राप्नोति॥क्राणा करोतेः शानच्बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यलुक् शानचोऽकित्त्वाद्गुणाभावेयणादेशः चित्स्वरेणान्तोदात्तत्वम् सुपांसुलुगितिविभक्तेःपूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । निषत्तः षद्लृविशरणगत्यवसादनेषु अस्मात्कर्मणिनिष्ठा नसत्तनिषत्तेत्यादिनानिष्ठानत्वाभावोनिपातितः गतिरनन्तरइतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् । रयिषाट् षहअभिभवे छन्दसिसहइतिण्विः सहेःसाडःसइतिषत्वम् । ऋञ्जसानः ऋजिःस्तुतिकर्मा असानजित्यनुवृत्तौऋञ्जिवृधिमन्दिसहिभ्यःकिदितिकर्मण्यसानच्प्रत्ययः चित्स्वरेणान्तोदात्तत्वम् । आयुषु आयवइतिमनुष्यनाम इण्सवावित्यस्माच्छन्दसीणइत्युण्प्रत्ययः वृद्ध्यायादेशौ । वार्या वृङ् संभक्तौ ऋहलोर्ण्यत् तित्स्वरिते प्राप्ते ईडवन्दवृशंसदुहांण्यतइत्याद्युदात्तत्वम् शेश्छन्दसीतिशेर्लोपः । ऋण्वति रिविगतौ व्यत्ययेनसम्प्रसारणम् इदित्वान्नुम् कर्तरिशप् ॥ ३ ॥

३. अग्नि हव्य का वहन करते हैं और रुद्रों तथा वसुओं के सम्मुख स्थान पाये हुए हैं। अग्नि देवाह्वानकारी और यज्ञ-स्थानों में उपस्थित रहते हैं। वह धन-जयी और अमर हैं। दीप्तिमान् अग्नि यजमानों की स्तुति लाभ करके और रथ की तरह चल करके प्रजाओं के घर में बार-बार वरणीय धन प्रदान करते हैं।

चतुर्थीमृचमाह—

विवातजूतोअतसेषुतिष्ठतेवृथाजुहूभिःसृण्यातुविष्वणिः ।
तृषुयदग्नेवनिनोवृषायसेकृष्णंतएमरुशदूर्मेअजर ॥ ४ ॥

वि । वातऽजूतः । अतसेषु । तिष्ठते । वृथा । जुहूभिः । सृण्या । तुविऽस्वनिः । तृषु । यत् । अग्ने । वनिनः । वृषऽयसे । कृष्णम् । ते । एम । रुशत्ऽऊर्मे । अजर ॥ ४ ॥

वातजूतोवायुनाप्रेरितःतुविष्वणिःमहास्वनः एवंभूतोग्निः जुहूभिःस्वकीयाभिर्जिह्वाभिःसृण्यासरणशीलेनतेजःसमूहेनचयुक्तःसन् वृथेत्यनायासवचनः वृथाअनायासेनैवअतसेषुउन्नतेषुवृक्षेषुवितिष्ठतेविशेषेणतिष्ठति हेअग्ने यद्यदावनिनोवनसम्बन्धान्वृक्षान्दग्धुंवृषायसेवृषवदाचरसिदहसीत्यर्थः हेरुशदूर्मेदीप्तज्वाल अजरजरारहिताग्ने तेतवएमगमनमार्गःकृष्णंकृष्णवर्णोभवति ॥ वातजूतः जूइतिसौत्रोधातुः वातेनजूतोवातजूतः तृतीयाकर्मणीतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्। वितिष्ठते समवप्रविभ्यःस्थइत्यात्मनेपदम्। जुहूभिः हुदानादनयोः हूयतेआस्विति जुहूःस्रुचः। ध्रुवचेतिक्विप् चकाराद्दीर्घः। ध्रुवद्भावाभ्यासह्रस्वत्वाभावौ धातोरित्यन्तोदात्तत्वम् । सृण्या सृगतौ सरतीतिसृणिः सृवृषिभ्यांकिदितिनिप्रत्ययः । एम एत्यनेनेत्येम मार्गः इण्गतावित्यस्मात्करणेऔणादिकोमनिन् नित्वादाद्युदात्तत्वम् ॥ ४ ॥

४. अग्नि, वायु-द्वारा प्रेरित होकर, महाशब्द, ज्वलन्त जिह्वा और तेज के साथ, अनायास पेड़ों को व्याप्त कर देते हैं। अग्नि! जिस समय तुम वन्य वृक्षों को शीघ्र जलाने के लिए साँड़ की तरह व्यग्र होते हो, हे दीप्त-ज्वाल अजर अग्नि! उस समय तुम्हारा गमन-मार्ग काला हो जाता है।

तपुर्जम्भोवनआवातचोदितोयूथेनसाह्वाँअववातिवंसगः।
अभिव्रजन्नक्षितंपाजसारजःस्थातुश्चरथंभयतेपतत्रिणः॥५॥२२

तपुःऽजम्भः । वने । आ । वातऽचोदितः । यूथे । न । साह्वान् । अव । वाति । वंसगः । अभिऽव्रजन् । अक्षितम् । पाजसा । रजः । स्थातुः । चरथम् । भयते । पतत्रिणः ॥ ५ ॥ २२ ॥

तपुर्जम्भःतपूंषिज्वालाएवजम्भाआयुधानिमुखानिवायस्यसतथोक्तः वातचोदितःवायुनाप्रेरितः एवंभूतोग्निर्यूथेज्वालासमूहेसति अक्षितमक्षीणंरजःआर्द्रवृक्षान्तर्गतमुदकं पाजसातेजोबलेनअभिव्रजन्आभिमुख्येनगच्छन्वनेअरण्येसाह्वान्सर्वमभिभवन् आ आभिमुख्येनअववातिव्याप्नोति यत्तदहान्तः वंसगोन यथावननीयगतिर्वृषःगोयूथेसर्वमभिभवन्वर्ततेतद्वत् यस्मादेवंतस्मात्पतत्रिणःपतनवतोग्नेःसकाशात्स्थातुः स्थावरं चरथंचरज्जंगमंच भयतेबिभेति ॥ साह्वान् दाश्वान्साह्वानितिक्वसुप्रत्ययान्तोनिपातितः दीर्घादटिसमानपादेइतिसंहितायांनकारस्यरुत्वम् आतो-

टिनित्यमितिसानुनासिकआकारः एत्वलोपौ ह्रस्वश्छान्दसः। स्थातुः कमिमनिजनीत्यादिनाविहितः तुमन्प्रत्ययोबहुलवचनाचिछतेरपिभवति यद्वा स्थातुरनन्तरंचरथंभयते प्रथमंस्थातुःस्थावरंनिश्चलमिति पश्चाच्चरथमित्यर्थः। चरथं चरगत्यर्थः असादीनादिकोथप्रत्ययः। भयते ञिभीभये व्यत्ययेनात्मनेपदम् बहुलंछन्दसीतिश्लोरभावः गुणावादेशौ ॥ ५ ॥

५. अग्नि वायु-द्वारा प्रेरित होकर, शिखारूप आयुध धारण करके, महातेज के साथ, अप्रयुक्त वृक्ष-रस आक्रमण करके और गो-वृन्द के बीच में साँड़ की तरह सबको पराभूत करके चारों ओर व्याप्त होते हैं। सारे स्थावर और जंगम अग्नि से डरते हैं।

द॒धुष्ट्वा॒भृग॑वो॒मानु॑षे॒ष्वार॒यिंनचारुं॑सु॒हवं॒जने॑भ्यः।
होता॑रमग्ने॒अति॑थिं॒वरे॑ण्यंमि॒त्रंनशेवं॑दि॒व्याय॒जन्म॑ने ॥ ६ ॥

द॒धुः। त्वा॒। भृग॑वः। मानु॑षेषु। आ। र॒यिम्। न। चारु॑म्। सु॒ऽहव॑म्। जने॑भ्यः। होता॑रम्। अ॒ग्ने॒। अति॑थिम्। वरे॑ण्यम्। मि॒त्रम्। न। शेव॑म्। दि॒व्याय॑। जन्म॑ने ॥ ६ ॥

हेअग्ने त्वात्वांमानुषेषुमनुष्येषुमध्ये भृगवः एतत्संज्ञामहर्षयः दिव्यायजन्मनेदेवत्वप्राप्तये चारुंरयिं न शोभनंधनमिवआदधुः आधानसंभारेषुमन्त्रैःस्थापनेनसमस्कुर्वन् कीदृशंत्वां जनेभ्यः सुहवंयजमानार्थमाह्वातुंसुशकं होतारंदेवानामाह्वातारंअतिथिंअतिथिवत्पूज्यं यद्वा देवयजनदेशेषुसततंगन्तारंवरेण्यंवरणीयं मित्रंनशेवं यथासखासुखकरोभवतितद्वत्सुखकरमित्यर्थः॥ दधुः लिटधुसिआतोलोपइटिचेत्याकारलोपः युष्मत्तत्ततक्षुष्वन्तःपादमितिविसर्जनीयस्यषत्वम्। सुहवं ह्वयतेरीषद्दुःसुष्विति खल् बहुलंछन्दसीतिसंप्रसारणम् परपूर्वत्वं गुणावादेशौ लिधीतिप्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ६ ॥

६. अग्नि! मनुष्यों के बीच में महर्षि भृगु लोगों ने, दिव्य जन्म पाने के लिए, तुम्हें शोभन धन की तरह धारण किया था। तुम आसानी से लोगों का आह्वान सुननेवाले और देवों का आह्वान करनेवाले हो। तुम यज्ञ-स्थान में अतिथि-रूप और उत्तम मित्र की तरह सुखदाता हो।

होता॑रंस॒प्तजु॒ह्वो॒३॒॑यजि॑ष्ठं॒यंवा॒घतो॑वृ॒णते॑अध्व॒रेषु॑।
अ॒ग्निंविश्वे॑षामर॒तिंवसू॑नांसप॒र्यामि॒प्रय॑सा॒यामि॒रत्न॑म् ॥ ७ ॥

होता॑रम्। स॒प्त। जु॒ह्वः॑। यजि॑ष्ठम्। यम्। वा॒घतः॑। वृ॒णते॑। अ॒ध्व॒रेषु॑। अ॒ग्निम्। विश्वे॑षाम्। अ॒र॒तिम्। वसू॑नाम्। स॒प॒र्यामि॑। प्रय॑सा। यामि॑। रत्न॑म् ॥ ७ ॥

सप्त सप्तसंख्याकाः जुह्वः होतारः वाघतः ऋत्विजःअध्वरेषुयागेषु यजिष्ठंयष्टृतमंहोतारंदेवानामाह्वातारं यमग्निंवृणतेसम्भजन्ते विश्वेषांसर्वेषांवसूनांअरतिंप्रापयितारंतमग्निमयसाहविर्लक्षणेनान्नेनसपर्यामिपरिचरामि रत्नंरमणीयंकर्मफलंच यामि याचामि॥वृणते वृङ्संभक्तौ क्रैयादिकःप्रत्ययस्वरः। अरतिं ऋगतिप्रापणयोः अस्मादौणादिकोवहिवस्यर्तिभ्यश्चिदित्यतिप्रत्ययः चित्त्वादन्तोदात्तत्वम्। सपर्यामि सपर्यतिःपरिचरणकर्मा सपरपूजायामितिधातुःकण्ड्वादिःअतोयकएवस्वरःशिष्यते पादादित्वान्निघाताभावः। यामि याचामीत्यस्यवर्णलोपश्छान्दसः ॥ ७ ॥

७. सात आह्वानकारी ऋत्विक् जो यज्ञों में परम यज्ञार्ह और देवाह्वानकारी अग्नि को वरण करते हैं, उसी सर्व-धनदाता अग्नि को मैं यज्ञान्न से सेवित करता हूँ और उनसे रमणीय धन की याचना करता हूँ।

अच्छिद्रासूनोसहसोनोअद्यस्तोतृभ्योमित्रमहःशर्मयच्छ।
अग्नेगृणन्तमंहसउरुष्योर्जोनपात्पूर्भिरायसीभिः॥८॥

अच्छिद्रा। सूनो इति। सहसः। नः। अद्य। स्तोतृऽभ्यः। मित्रऽमहः। शर्म। यच्छ॥ अग्ने। गृणन्तम्। अंहसः। उरुष्य। ऊर्जः। नपात्। पूःऽभिः। आयसीभिः॥ ८॥

हेसहसःसूनो बलस्यपुत्रबलेनहिमथ्यमानोग्निर्जायते मित्रमहः अनुकूलदीप्तिमन्नग्ने नोस्मभ्यं स्तोतृभ्यः अद्यास्मिन्कर्मणिअच्छिद्राअच्छेद्यानिशर्मशर्माणिसुखानियच्छदेहि किंच हेऊर्जोनपात् अन्नस्यपुत्र भुक्तेनान्नेनजठराग्नेःप्रवर्धनादग्नेरन्नपुत्रत्वं एवंविधाग्ने गृणन्तंत्वांस्तुवन्तंआयसीभिःअयोमयीभिः यद्वा अयोवद्दृढतरैः पूर्भिःपालनैःअंहसःपापादुरुष्यरक्ष उरुष्यतीरक्षाकर्मेतियास्कः॥ अच्छिद्रा शेश्छन्दसीतिशेर्लोपः। सूनोसहसः परमपिछन्दसीतिपरस्यषष्ठ्यन्तस्यपूर्वामन्त्रितानुप्रवेशात्पूर्वपदस्यषाष्ठिकं सर्वानुदात्तत्वम्। शर्म सुपांसुलुगितिविभक्तेर्लुक्। ऊर्जोनपात् नपातयतीतिनपात् नभ्राण्नपादितिनञःप्रकृतिभावः सुबामन्त्रितेपराङ्गवत्स्वर इतिषष्ठ्यन्तस्यपराङ्गवद्भावेसतिपादादित्वादाष्टमिकनिघाताभावेषाष्ठिकमामन्त्रिताद्युदात्तत्वम्। पूर्भिः पॄपालनपूरणयोरित्यस्मात्सम्पदादिलक्षणोभावेक्विप् उत्वदीर्घौ सावेकाचइतिविभक्तेरुदात्तत्वम्॥८॥

८. बलपुत्र और अनुरूप दीप्तियुक्त अग्नि ! आज हमें अच्छेद्य सुख दान करो। अन्न-पुत्र ! अपने स्तोता को, लोहे की तरह, दृढ़ रूप से रक्षा करते हुए पाप से बचाओ।

भवावरूथंगृणतेविभावोभवामघवन्मघवद्भ्यःशर्म।
उरुष्याग्नेअंहसोगृणन्तंप्रातर्मक्षूधियावसुर्जगम्यात्॥९॥२४॥

१ नि० ५. २३.

भव । वरूथम् । गृणते । विभाऽवः । भव । मघऽवन् । मघवत्ऽभ्यः ।
शर्म । उरुष्य । अग्ने । अंहसः । गृणन्तम् । प्रातः । मक्षु ।
धियाऽवसुः । जगम्यात् ॥ ९ ॥ २४ ॥

हेविभावः विशिष्टप्रकाश अग्ने गृणतेत्वांस्तुवते यजमानाय वरूथमितिगृहनाम वरूथंअनिष्टनिवारकंगृहंभव हेमघवन् धनवन्नग्ने मघवद्भ्योहविर्लक्षणधनयुक्तेभ्योयजमानेभ्यः शर्मसुखंयथाभवति तथाभव हेअग्ने गृणन्तंस्तुवन्तंअंहसःपापकारिणः शत्रोरुरुष्यरक्ष ॥ धियावसुः कर्मणाबुद्ध्यावाप्राप्तधनोग्निः प्रातरिदानीमिवपरेद्युरपिमक्षुशीघ्रंजगम्यात् आगच्छतु ॥ वरूथम् वृञ्वरणे जॄवृञ्भ्यामूथनित्यूथन्प्रत्ययः नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । गृणते शतुरनुमइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् । विभावः विशिष्टाभाःविभाः आतोमनिन्क्वनिब्वनिपश्च तदस्यास्तीतिमतुप् मादुपधायाइतिमतुपोवत्वम् मतुवसोरुरितिनकारस्यरुत्वम् । मघवद्भ्यः मघवाबहुलमितिमघवन्शब्दस्य तृआदेशः सचनानुबन्धकत्वमनेकाल्त्वमितिविवचनात् अलोन्त्यस्येत्यन्त्यस्यभवति । मक्षु ऋचितुनुघमक्ष्वितिदीर्घः । धियावसुः बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् पूर्वपदस्यसावेकाचइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् लुगभावश्छान्दसः । जगम्यात् गम्लृगतौ बहुलंछन्दसीतिशपःश्लुः ॥ ९ ॥

९. प्रभावान् अग्नि! तुम स्तोता के गृह-रूप बनो। धनवान् अग्नि! धनवानों के प्रति कल्याण-स्वरूप बनो। अग्नि! स्तोताओं को पाप से बचाओ। प्रज्ञारूप धन से सम्पन्न अग्नि! आज प्रातःकाल शीघ्र आओ।

॥ इतिप्रथमस्यचतुर्थेचतुर्विंशोवर्गः ॥ २४ ॥

वयाइदितिसप्तर्चंद्वितीयंसूक्तम् नोधसआर्षंत्रैष्टुभं वैश्वानरगुणकोग्निर्देवता तथाचानुक्रान्तम्—वयाइत्सप्तवैश्वानरीयमिति सूक्तविनियोगोलिङ्गादवगन्तव्यः ।

तत्रप्रथमामृचमाह—

वयाइदग्नेअग्नयस्तेअन्येत्वेविश्वेअमृतामादयन्ते ।
वैश्वानरनाभिरसिक्षितीनांस्थूणेवजनाँउपमिद्ययन्थ ॥१॥

वयाः । इत् । अग्ने । अग्नयः । ते । अन्ये । त्वे इति । विश्वे ।
अमृताः । मादयन्ते । वैश्वानर । नाभिः । असि । क्षितीनाम् ।
स्थूणाऽइव । जनान् । उपऽमित् । ययन्थ ॥ १ ॥

वयाः शाखावेतेर्वावायनाभवन्तीतियास्कः । हेअग्ने येन्येअग्नयःसन्तितेसर्वेपितेतववयाइत् शाखाएव तवत्वचोन्येनसन्तीतिभावः किञ्च त्वेत्वयिसतिविश्वेसर्वेअमृताअमरणधर्माणोदेवा-

नि० १. ४.

मादयन्तेहृष्यन्ति नहित्वद्व्यतिरेकेणवैजीवितुंशक्यते हेवैश्वानरविश्वेषांनराणांजाठररूपेणसम्बन्धिन्नग्ने क्षितीनांमनुष्याणांनाभिःसन्नद्धासि अवस्थापकोभवसि अतस्त्वंउपमिद्वउपस्थापयितासन् यद्वा उपमिदित्येतद्दृष्टान्तविशेषणम् जनान्ययन्थअधारयः तत्रदृष्टान्तः—उपमिद्वउपनिखातास्थूणेव वंशाधारणार्थनिखातस्तम्भोयथागृहोपरिस्थवंशंधारयतितद्वत् ॥ वैश्वानर विश्वेचेमेनराःविश्वानराः नरेसंज्ञायामितिपूर्वपदस्यदीर्घः तत्सम्बन्धीवैश्वानरः तस्येदमित्यण् । नाभिः नहोभश्चेति इञ्प्रत्ययोभकारश्चान्तादेशः ञित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । असि षासस्त्योर्लोपइतिसलोपः । क्षितीनां क्षिनिवासगत्योः अस्मात् क्तिच्क्तौचसंज्ञायामितिक्तिच् अन्तोदात्तात् क्षितिशब्दादुत्तरस्यनामोनामन्यतरस्यामित्युदात्तत्वम् । उपमित् डुमिञ्प्रक्षेपणे अस्मादुपपूर्वात् बहुलवचनात्कर्मणिक्विप्तुगागमः । ययंथ यमउपरमे लिटिथलिक्रादिनियमादिटिप्राप्तेउपदेशेत्वतइतिप्रतिषेधः ॥ १ ॥

१. अग्निदेव ! अन्यान्य जो अग्नि हैं, वे तुम्हारी शाखायें हैं अर्थात् सब अंग हैं और तुम अङ्गी हो। तुममें सब अमर देवगण तृप्ति पाते हैं। वैश्वानर ! तुम मनुष्यों की नाभि हो। तुम निखात स्तम्भ के समान मनुष्यों को धारण करते हो।

विषुवत्संज्ञेहन्याग्निमारुतेमूर्धादिवोनाभिरग्निःपृथिव्याइतिवैकल्पिकोनुरूपस्तृचः ॥ सूत्रितंच—मूर्धानंदिवोअरतिंपृथिव्यामूर्धादिवोनाभिरग्निःपृथिव्याइतिवेति ।

मूर्धादिवोनाभिरग्निःपृथिव्याअथाभवदरतीरोदस्योः ।
तंत्वादेवासोजनयन्तदेवंवैश्वानरज्योतिरिदार्याय ॥ २ ॥

मूर्धा । दिवः । नाभिः । अग्निः । पृथिव्याः । अथ । अभवत् । अरतिः । रोदस्योः । तम् । त्वा । देवासः । अजनयन्त । देवम् । वैश्वानर । ज्योतिः । इत् । आर्याय ॥ २ ॥

अयमग्निः दिवोद्युलोकस्यमूर्धाशिरोवत्प्रधानभूतोभवति पृथिव्याभूमेश्चनाभिःसन्नाहकः रक्षकइत्यर्थः अथानन्तरं रोदस्योर्द्यावापृथिव्योः अयंअरतिः अधिपतिरभवत् हेवैश्वानर तंतादृशंदेवंदानादिगुणयुक्तंत्वात्वांदेवासःसर्वेदेवाः आर्यायविदुषेमनवेयजमानायवा ज्योतिरिव ज्योतीरूपमेवअजनयन्तउदपादयन् ॥ मूर्तमस्मिन्धीयतइतिमूर्धा श्वन्नुक्षन्नित्यादौनिपातनाद्रूपसिद्धिः । पृथिव्याः पृथिवीशब्दः षिद्गौरादिभ्यश्चेतिङीष्प्रत्ययान्तोन्तोदात्तः । अजनयन्त जनीप्रादुर्भावेणिचोपरतस्वरोमन्ताश्चेतिमित्त्वान्मितांह्रस्वइतिह्रस्वत्वम् ॥ २ ॥

२. अग्नि स्वर्ग के मस्तक, पृथिवी की नाभि और द्युलोक तथा पृथिवी के अधिपति हुए थे। वैश्वानर ! तुम देवता हो। देवों ने आर्य या विद्वान् मनुष्य के लिए ज्योतिःस्वरूप तुमको उत्पन्न किया था।

तृतीयामृचमाह—

आसूर्येनरश्मयोध्रुवासोवैश्वानरेदधिरेऽग्नावसूनि ।
यापर्वतेष्वोषधीष्वप्सुयामानुषेष्वसितस्यराजा ॥ ३ ॥

आ । सूर्ये । न । रश्मयः । ध्रुवासः । वैश्वानरे । दधिरे । अग्ना ।
वसूनि । या । पर्वतेषु । ओषधीषु । अप्ऽसु । या । मानुषेषु । असि ।
तस्य । राजा ॥ ३ ॥

अग्नौवैश्वानरेअग्नौवसूनिधनान्यादधिरेआहितानिस्थापितानिबभूवुः तत्रदृष्टान्तः—ध्रुवासोनिश्चलारश्मयःकिरणाःसूर्येन यथासूर्येआधीयन्तेतद्वत् अतस्त्वंपर्वतादिषुयानिधनानिविद्यन्तेतस्यधनजातस्यराजाअसिअधिपतिर्भवसि॥ अग्ना सुपांसुलुगितिविभक्तेर्डादेशः । या शेश्छन्दसिबहुलमितिशेर्लोपः।ओषधीषु उषदाहे ओषःपाकःभावेघञ् ञित्वादाद्युदात्तत्वम् ओषआस्वधीयतेत्योषधयः कर्मण्यधिकरणेचेतिकिप्रत्ययः दासीभारादिषुपठितत्वात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्। सप्तमीबहुवचनेओषधेश्चविभक्तावप्रथमायामितिदीर्घः। अप्सु ऊडिदमितिविभक्तेरुदात्तत्वम्॥३॥

३. जिस तरह निश्चल किरणें सूर्य में स्थापित हुई हैं, उसी तरह वैश्वानर अग्नि में सम्पत्तियाँ स्थापित हुई थीं। पर्वतों, औषधियों, जलों और मनुष्यों में जो, धन है, उसके राजा तुम्हीं हो।

चतुर्थीमृचमाह—

बृहतीइवसूनवेरोदसीगिरोहोतामनुष्योऽनदक्षः ।
स्वर्वतेसत्यशुष्मायपूर्वीर्वैश्वानरायनृतमाययह्वीः ॥ ४ ॥

बृहतीइवेति बृहतीऽइव । सूनवे । रोदसी इति । गिरः । होता ।
मनुष्यः । न । दक्षः । स्वःऽवते । सत्यऽशुष्माय । पूर्वीः । वैश्वानराय ।
नृऽतमाय । यह्वीः ॥ ४ ॥

रोदसीद्यावापृथिव्यौसूनवेस्वपुत्रायवैश्वानराय बृहतीइव प्रभूतेइवाभूतां वैश्वानरस्यद्यावापृथिव्योःपुत्रत्वंमन्त्रान्तरेसमाम्नायते—उभापितरामहयन्नजायताग्निर्द्यावापृथिवीभूरिरेतसेति। महतोवैश्वानरस्यावस्थानायद्यावापृथिव्यौविस्तृतेअभूतामित्यर्थः किञ्चायंहोतादक्षःसमर्थः पूर्वीर्बहुविधाःयह्वीर्महतीर्गिरःस्तुतीर्वैश्वानरायाग्नयेप्रयुङ्क्तेइतिशेषः कीदृशायस्वर्वतेशोभनगमनयु-

१ ऋ० सं० २. ८. ११.

कायसत्यशुष्मायावितथबलाय नृतमायातिशयेनसर्वेषांनेत्रे वदद्दष्टान्तः—मनुष्योन यथामनुष्यो-लौकिकोबन्दीदातारंप्रभुम् बहुविधयास्तुत्यास्तौति तद्वत् ॥ मनुष्यः मनोर्जातावन्यतौषुक्चेतिजा-तौगम्यमानायांमनुशब्दाद्यत्नुगागमश्च तित्स्वरितमितिस्वरितत्वम् यतोनावइत्याद्युदात्तत्वं-भवति तनहि प्रजित्यनुवर्तते । स्ववेते सुपूर्वादर्तेर्भावेविच् ततोमतुप् मादुपधायाइतिवत्वम् ॥४॥

४. द्यावापृथिवी वैश्वानर के लिए विस्तृत हुए थे । जैसे बन्दी प्रभु की स्तुति करता है, वैसे ही इस निपुण होता ने सुमति-सम्पन्न, प्रकृत-बलशाली और नेतृश्रेष्ठ वैश्वानर के उद्देश से बहुविध महान् स्तुति-वाक्य का प्रयोग किया है ।

दिवश्चित्तेबृहतोजातवेदोवैश्वानरप्ररिरिचेमहित्वम् ।
राजाकृष्टीनामसिमानुषीणांयुधादेवेभ्योवरिवश्चकर्थ ॥५॥

दिवः । चित् । ते । बृहतः । जातऽवेदः । वैश्वानर । प्र । रिरिचे । महिऽत्वम् । राजा । कृष्टीनाम् । असि । मानुषीणाम् । युधा । देवेभ्यः । वरिवः । चकर्थ ॥ ५ ॥

हेजातवेदः जातानांवेदितः वैश्वानराग्ने तेतवमहित्वंमाहात्म्यंबृहतोमहतः दिवश्चिद्द्युलो-कादपिप्ररिरिचेप्रवबृधे किञ्च त्वंमानुषीणांमनोर्जातानांकृष्टीनांप्रजानांराजासिअधिपतिर्भवसि तथावरिवःअसुरैरपहृतंधनंयुधायुद्धेनदेवेभ्यश्चकर्थदेवाधीनमकार्षीः ॥ वैश्वानर पादादित्वादा-ष्टमिकनिघाताभावः । रिरिचे रिचिर्विरेचने अत्रोपसर्गवशात्तद्विपरीतेआधिक्येवर्तते । कृष्टीनां नाम्अन्यतरस्यामितिनामउदात्तत्वम् । मानुषीणां मनुषशब्दोमनोर्जातावित्यञ्प्रत्ययान्तः जातिल-क्षणेङीषिमाप्तेवदपवादत्वयाशार्ङ्गरवाद्यञइतिङीन् नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् ङ्याश्छन्दसिबहुलमितिब-हुलवचनान्नामउदात्तस्याभावः । युधा युधसम्प्रहारेइत्यस्मात्संपदादिलक्षणोभावेक्विप् वरिवइ-तिधननाम नविषयस्येत्याद्युदात्तत्वम् ॥ ५ ॥

५. वैश्वानर ! तुम सब प्राणियों को जानते हो । आकाश से भी तुम्हारा माहात्म्य अधिक है । तुम मानव-प्रजाओं के राजा हो । तुमने देवों के लिए युद्ध करके धन का उद्धार किया है ।

प्रनूमहित्वंवृषभस्यवोचंयंपूरवोवृत्रहणंसचन्ते ।
वैश्वानरोदस्युमग्निर्जघन्वाँअधूनोत्काष्ठाअवशंबरंभेत् ॥ ६ ॥

प्र । नु । महिऽत्वम् । वृषभस्य । वोचम् । यम् । पूरवः । वृत्रऽहनम् । सचन्ते । वैश्वानरः । दस्युम् । अग्निः । जघन्वान् । अधूनोत् । काष्ठाः । अव । शम्बरम् । भेत् ॥ ६ ॥

वर्षकर्मणास्तुतिःसम्भवतिअग्नौप्रास्ताहुतिःसम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायतेवृष्टिर्वृष्टे-रन्नंततःप्रजाःइतिस्मरणात्प्रत्यवरोहोऽपिनकर्तव्यः । तृतीयसवनस्यशाकपूर्णमतत्वात् एतत्सर्वंयास्के-नवैश्वानरःकस्मादित्यादिनाबहुधाप्रपञ्चितम् अत्रयदनुक्तंतत्सर्वंतत्रैवानुसन्धेयम् ॥ ६ ॥

६. मनुष्य जिन वृत्र-हन्ता या मेघभेदनकारी वैश्वानर या विद्युदग्नि की, वर्षा के लिए, अर्चना करते हैं, उन्हीं जलवर्षी वैश्वानर का माहात्म्य मैं शीघ्र बोलता हूँ। वैश्वानर अग्नि ने दस्यु या राक्षस को हनन किया है, वर्षा का जल नीचे गिराया है और शम्बर को भिन्न किया है।

वैश्वानरोमहिम्नाविश्वकृष्टिर्भरद्वाजेषुयजतोविभावा ।
शातवनेयेशतिनीभिरग्निःपुरुणीथेजरतेसूनृतावान् ॥७॥२५॥

वैश्वानरः । महिम्ना । विश्वऽकृष्टिः । भरत्ऽवाजेषु । यजतः ।
विभाऽवा । शातऽवनेये । शतिनीभिः । अग्निः । पुरुऽनीथे ।
जरते । सूनृताऽवान् ॥ ७ ॥ २५ ॥

वैश्वानरोऽग्निर्महिम्नामहत्त्वेनविश्वकृष्टिः कृष्टिरितिमनुष्यनाम विश्वेसर्वेमनुष्याःयस्यसवशाः सतथोक्तःभरद्वाजेषुपुष्टिकरहविर्लक्षणान्नवत्सुयागेषु यद्वा एतत्संज्ञेष्वृषिषुयजतोयष्टव्यःविभावावि-शेषेणप्रकाशयिता सूनृतावान् सूनृताप्रियासत्यावाक्तद्युक्तः एवंभूतोऽग्निःशातवनेयेशतसंख्याकान् क्रतून्वनतिसम्भजतइतिशतवनिः तस्यपुत्रःशातवनेयःतस्मिन्पुरुणीथेबहूनानेतरिएतत्संज्ञकेरा-जनिच शतिनीभिर्बह्वीभिःस्तुतिभिःजरतेस्तूयते॥ भरद्वाजेषु भरन्तिपोषयन्तिभोक्तृनितिभरन्त्यःआ-इत्यादायेषु बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेप्राप्तेभरद्वाजादित्वात्पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । यजतः भृम्-दृशियजिपर्विपच्यमितमिनमिहर्यैभ्योऽतजितियजतेरतच्प्रत्ययः । विभावाभादीप्तौ आतोमनिन्क्वनि-प्वनिप् तस्यपित्त्वादनुदात्तत्वेधातुस्वरःशिष्यते । शातवनेये इतश्चानिञइतिढक्प्रत्ययः शतव-निशब्दात् इकश्चानिञइतिढक् कित्त्वात्अन्तोदात्तत्वम् । शतिनीभिः शतशब्दान्मत्वर्थीयइनिःऋ-न्नेभ्योङीप्।पुरुणीथे पूर्वपदात्संज्ञायामगइतिणत्वम् । जरते व्यत्ययेनकर्मणिकर्तृप्रत्ययः॥७॥

७. अपने माहात्म्य-द्वारा वैश्वानर सब मनुष्यों के अधिपति और पुष्टिकर तथा अन्नशाली यज्ञ में यजनीय हैं। वैश्वानर प्रभा-सम्पन्न और सुनृत-वाक्यशाली हैं। शतयज्ञकर्त्ता या शतवनि के पुत्र पुरुनीथ राजा, अनेक स्तुतियों के साथ, उन अग्नि की स्तुति करते हैं।

बर्हिर्मितिपञ्चर्चंतुरीयंसूक्तम् नोधसआर्षंत्रैष्टुभमाग्नेयम्—अनुक्रान्तंच—बर्हिःपञ्चेति।मा-तरनुवाकस्याग्नेयेक्रतौवैष्टुभेछन्दसीदंसूक्तमाश्विनेशस्त्रेच तथाचसूत्रितम्—बर्हिर्नयशसमुपप्रयन्-त्वग्निविशीर्णीति ।

---

१ नि० ७. २१ ।

पञ्चमध्यायमाह—

वह्निंयशसंविदथस्यकेतुंसुप्राव्यंदूतंसद्योअर्थम् ।
द्विजन्मानंरयिमिवप्रशस्तंरातिंभरद्भृगवेमातरिश्वा ॥१॥

वह्निम् । यशसम् । विदथस्य । केतुम् । सुप्रऽअव्यम् । दूतम् ।
सद्यःऽअर्थम् । द्विऽजन्मानम् । रयिम्ऽइव । प्रऽशस्तम् । रातिम् ।
भरत् । भृगवे । मातरिश्वा ॥ १ ॥

वह्निंहविषांवोढारंयशसंयशस्विनंविदथस्यकेतुंयज्ञस्यप्रकाशयितारं सुप्राव्यंसुष्ठुप्रकर्षेण-रक्षितारंदूतंदेवैर्हविर्वहनलक्षणेदूत्येनियुक्तम् सद्योअर्थं यदाहवींषिगृह्णाति सद्यस्तदानीमेवह-विर्भिःसहदेवान्गन्तारं यद्वा सद्योअर्थंअरणं गमनंयस्यतं द्विजन्मानं द्वयोर्द्यावापृथिव्योररण्यो-र्वाजायमानं रयिमिवधनमिवप्रशस्तंप्रख्यातं एवंभूतमग्निं मातरिश्वावायुः भृगवेएतत्संज्ञकाय महर्षये रातिंभरन्मित्रमाहरत्सखायमकरोदित्यर्थः रातिर्नामसम्भाव्येत्यत्ररातिर्मित्रमितिकपर्दिनोक्तं रातिः पुत्रइत्येके एतदर्थप्रतिपादकंमन्त्रान्तरमपिभवति—रातिंभृगूणामुशिजंकविक्रतुमिति ॥ वह्निं वहिश्रिश्रुयुद्रुग्लाहात्वरिभ्योनित् इति वहतेर्निप्रत्ययः नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । यशसं यशस्-शब्दादुत्तरस्यविनोलुक् व्यत्ययेनान्तोदात्तत्वम् यद्वा अर्शआदित्वादच् स्वरःपूर्ववत् । सुप्राव्यं सुष्ठुप्रकर्षेण अवतिरक्षतीतिसुप्रावीः उपसर्गद्वयोपसृष्टादवतेः अवितृस्तृतन्त्रिभ्यईः इतीकारप्रत्ययः वाछन्दसीति अमिपूर्वत्वस्यविकल्पेसतियणादेशः उदात्तस्वरितयोर्यणःस्वरितत्वम् । स-द्योअर्थम् उषिकुषिगार्तिभ्यस्थन्निति ऋधातोः कर्तरिथन्प्रत्ययः सद्यएवार्थोगन्तासद्योअर्थः अव्य-यपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् यदितु अव्ययेनञ्कुनिपातानामितिवक्तव्यमित्यव्ययग्रहणेनविरुध्यतसंगृ-ह्येत बहुव्रीहिस्वरोभविष्यति । मातरिश्वा सर्वनिर्माणहेतुत्वात् माताऽन्तरिक्षम् श्वसितिरत्र-गतिकर्मा मातर्यन्तरिक्षेश्वसितिगच्छतीतिमातरिश्वा श्वन्नुक्षन्नित्यादौनिपातनाद्रूपसिद्धिः यद्वा मातर्यन्तरिक्षे शुआशु अनतिगच्छतीतिमातरिश्वा अनगतिदीप्त्यादानेष्वित्यस्माद्औ-णादिकोड्वन्प्रत्ययः एतच्चयास्केनोक्तम्—मातर्यन्तरिक्षेश्वसितिमातर्याश्वनितीतिवेति ॥ १ ॥

१. अग्नि हव्यवाहक, यशस्वी, यज्ञप्रकाशक और सम्यक् रक्षण-शील तथा देवों के दूत हैं; सदा हव्य लेकर देवों के पास जाते हैं। यह दो काष्ठों से, अरणि-मन्थन से, उत्पन्न और धन की तरह प्रशंसित हैं। मातरिश्वा उन्हीं अग्नि को, मित्र की तरह, भृगु-वंशियों के पास ले आयें।

अस्यशासुरुभयासःसचन्तेहविष्मन्तउशिजोयेचमर्ताः ।
दिवश्चित्पूर्वोन्यसादिहोतापृच्छ्योविश्पतिर्विक्षुवेधाः ॥२॥

---

१ तै० सं० ५. ६. १. । २ ऋ० सं० २. ८. १७. । ३ नि० ७. २६. ।

अस्य । शासुः । उभयासः । सचन्ते । हविष्मन्तः । उशिजः ।
ये । च । मर्ताः । दिवः । चित् । पूर्वः । नि । असादि । होता ।
आऽपृच्छ्यः । विश्पतिः । विक्षु । वेधाः ॥ २ ॥

शासुः शासितुरस्याग्नेः उभयासः उभयेऽपि देवा मनुष्याश्च यद्वा स्तुतिभिः स्तोतारो यज्ञैर्यजमानाश्च इममग्निं शासितारं सचन्ते सेवन्ते देवा उशिजः कामयमानाः देवा हविष्मन्तः हविषा युक्ताः ये च मर्ताः मरणधर्माणो यजमानाः यद्वा उशिज इति मेधाविनाम उशिजो मेधाविनः स्तोतारः हविष्मन्तो हविर्युक्ताः यजमानाः किञ्चायं होता होमनिष्पादकोऽग्निः दिवश्चिदादित्यादपि पूर्वः उषःसु वर्तमानो भूत्वाग्निहोत्रहोमार्थं विक्षु यजमानेषु न्यसादि अध्वर्युभिराज्याधानेन स्थापितः स्थाप्यते कीदृशो होता आपृच्छ्यः आमन्त्र्यः पूज्य इत्यर्थः विश्पतिः विशां प्रजानां पालयिता वेधाः विधाता अभिमतफलस्य कर्ता ॥ शासुः शासु अनुशिष्टौ तृन्तृचौ शंसिक्षदादिभ्यः संज्ञायां चानिटाविति तृन्प्रत्यय इडागमाभावश्च षष्ठ्येकवचने तकारलोपश्छान्दसः नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । उशिजः वशः किदिति वष्टेरिजिप्रत्ययः ग्रहिज्यादिना सम्प्रसारणम् । मर्ताः मृङ् प्राणत्यागे असिहसिमृग्रिण्वामीत्यादिना तन्प्रत्ययः नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । आपृच्छ्यः प्रच्छ ज्ञीप्सायाम् आङ्पूर्वादस्माच्छन्दसि निष्टर्क्येत्यादौ क्यप्प्रत्ययो निपातितः ग्रहिज्यादिना सम्प्रसारणम् क्यपः पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते । विश्पतिः पत्यावैश्वर्य इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते परादिश्छन्दसि बहुलमित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥ २ ॥

२. हव्यग्राही देव और मानव—दोनों इन शासनकर्ता की सेवा करते हैं; क्योंकि ये पूज्य, प्रजापालक और फलदाता अग्नि सूर्योदय से भी पहले यजमानों के बीच स्थापित हुए हैं।

तृतीयामृचमाह—

तंनव्यसीहृदआजायमानमस्मत्सुकीर्तिर्मधुजिह्वमश्याः ।
यमृत्विजोवृजनेमानुषासःप्रयस्वन्तआयवोजीजनन्त ॥३॥

तम् । नव्यसी । हृदः । आ । जायमानम् । अस्मत् । सुऽकीर्तिः ।
मधुऽजिह्वम् । अश्याः । यम् । ऋत्विजः । वृजने । मानुषासः ।
प्रयस्वन्तः । आयवः । जीजनन्त ॥ ३ ॥

नव्यसी नवतरा सुकीर्तिः सुष्ठु कीर्तयित्री अस्मत् अस्माकं स्तुतिः हृदः हृदयस्थितात् प्राणात् जायमानमुत्पद्यमानं अग्निर्हि वायोरुत्पद्यते वायुश्च प्राण एव यः प्राणः स वायुरित्याम्नानात् ।

---

१ नि० १. २०.

मधुजिह्वंमादयितृत्वात् एवंभूतंतमग्निमास्याः आभिमुख्येनव्याप्नोतु वृजनेसङ्ग्रामेपाशेसविका-यवोमनुष्याः यमग्निंजीजनन्वयज्ञार्थमुत्पादयन् कीदृशाः मनुष्याः ऋत्विजः कलौकालेपद्यहारः मानुषासः मनोःपुत्राः प्रयस्वन्तः हविर्लक्षणान्नोपेताः ॥ नव्यसी नवीयसीत्यनईकारलोपश्छान्दसः । हृदः अत्रहृदयशब्देनतत्स्थःप्राणोलक्ष्यते पद्दन्नित्यादिनाहृदयशब्दस्यहृदादेशः । जायमानं जनीप्रादुर्भावे श्यनिज्ञाजनोर्जेविजादेशः अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वेश्यनोनि-त्त्वादाद्युदात्तत्वम् अस्नत् सुपांसुलुगितिविभक्तेर्लुक् । अस्याः अशूव्याप्तौ लिङ्बहुलंछन्दसीति विकरणस्यलुक् व्यत्ययेनपरस्मैपदमव्यमौ । जीजनन् जनीप्रादुर्भावे ण्यन्ताल्लुङिच्लेश्चङादेशः द्विर्भावहलादिशेषसन्वद्भावेत्वदीर्घाः अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वेचङ्यस्वरेप्राप्ते व्यत्ययेनाभ्यस्तस्याद्युदात्तत्वम् ॥ ३ ॥

३. हृदय या प्राण से उत्पन्न और मिष्ठजिह्व अग्नि के सामने हमारी नई स्तुति व्याप्त हो। मनु-पुत्र मानव लोग यथासमय यज्ञ-सम्पादन और यज्ञान्न-प्रदान करके इस अग्नि को संग्राम समय में उत्पन्न करते हैं।

उशिक्पावकोवसुर्मानुषेषुवरेण्योहोताधायिविक्षु ।
दमूनागृहपतिर्दमआँअग्निर्भुवद्रयिपतीरयीणाम् ॥४॥

उशिक् । पावकः । वसुः । मानुषेषु । वरेण्यः । होता । अधायि । विक्षु । दमूनाः । गृहऽपतिः । दमे । आ । अग्निः । भुवत् । रयिऽपतिः । रयीणाम् ॥ ४ ॥

उशिक् कामयमानः पावकः शोधकः वसुर्निवासयितावरेण्योवरणशीलएवंभूतोहोताग्निः विक्षुयज्ञगृहप्रविष्टेषुमानुषेषुयजमानेषुमधायिस्थाप्यते सचाग्निर्दमूनाः रक्षसांदमनकरणमनसा युक्तोगृहपतिर्गृहाणांपालयिताचसन् दमेयज्ञगृहेरयिपतिः धनाधिपतिः आभुवत्आसमन्ताद्भवति नकेवलमेकस्यरयेः अपितुसर्वेषामित्याह रयीणामिति यद्वा रयीणांमध्येउत्कृष्टंयद्धनंतस्य पतिरित्यर्थः ॥ अधायि छन्दसिलुङ्लङ्लिटइतिवर्तमानेकर्मणिलुङिच्लेश्चिणादेशोआतोयुक्चिण्कृतोरितियुगागमः।दमयतिराक्षसादिकमितिदमूनाः दमउपशमे दमेरूनसिरितिऔणादिकऊनसिप्रत्ययः यास्कस्त्वाह—दमूनादममनावादानमनावादान्तमनावाअपिवादमइतिगृहनामतन्मनाःस्यादिति । दमआँअग्निः आङोनुनासिकश्छन्दसीतिआकारस्यसानुनासिकत्वम् प्रकृतिभावश्च । भुवत् लेटघडागमः इतश्चलोपइतीकारलोपः । रयिपतिः परादिश्छन्दसिबहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । रयीणां नामन्यतरस्यामितिनामउदात्तत्वम् ॥ ४ ॥

४. अग्नि कामना-पात्र, विशुद्धिकारी, निवास-हेतु, वरणीय और देवाह्वानकारी हैं। यज्ञ में प्रविष्ट मनुष्यों के बीच अग्नि को स्थापित किया गया है। अग्नि शत्रुदमन में कृतसंकल्प और हमारे घरों में पालनकर्त्ता हों। यज्ञ-भवन में धनाधिपति हों।

पञ्चमीमृचमाह—

तंत्वा॑व॒यंपति॑मग्नेरयी॒णांप्रशं॑सामोम॒तिभि॒र्गोत॑मासः ।
आ॒शुंनवा॒जंभ॒रंम॒र्जय॑न्तःप्रा॒तर्म॒क्षूधि॒याव॑सुर्जगम्यात् ॥५॥२६॥

तम् । त्वा॒ । व॒यम् । पति॑म् । अ॒ग्ने॒ । र॒यी॒णाम् । प्र । शं॒सा॒मः॒ । म॒तिऽभिः॑ । गोत॑मासः । आ॒शुम् । न । वा॒जम्ऽभ॒रम् । म॒र्जय॑न्तः । प्रा॒तः । म॒क्षु । धि॒याऽव॑सुः । ज॒ग॒म्या॒त् ॥ ५ ॥ २६ ॥

गोतमासोगोतमगोत्रोत्पन्नावयं नोधसः स्तोतुरेकत्वेप्यात्मनिपूजार्थंबहुवचनम् हेअग्ने रयीणांधनानांपतिंरक्षितारं तादृशंत्वात्वांमतिभिर्मननीयैःस्तोत्रैः प्रशंसामः प्रकर्षेणस्तुमः किंकुर्वन्तःवाजंभरम् वाजस्यहविर्लक्षणान्नस्यभर्तारंत्वांमर्जयन्तोमार्जयन्तः तत्रदृष्टान्तः—आशुंन अश्वमिव यथाअश्वमारोहन्तःपुरुषाः तस्यवहनप्रदेशंहस्तैर्निमृजन्ति तद्वद्वयमप्यग्नेर्हविर्वहनप्रदेशंनिमृजन्तइत्यर्थः तथाचाग्निसंमार्जनप्रकरणे वाजसनेयिभिराम्नातम्—अथसमन्ततुष्णीमेव पाणिनासंमार्ष्टि यथामुक्त्वामेहिवहेत्यश्वंसंमृज्यादेवमेतदग्निंयुक्त्वोपक्षिपतिमेहिदेवेभ्योहव्यंवहेति । धियावसुः कर्मणायुष्माकंप्राप्तधनःसोग्निःप्रातः श्वोभूतस्याह्नःप्रातःकालेमक्षुशीघ्रंजगम्यात् आगच्छतु ॥ मतिभिः मनज्ञानेइत्यस्मात्कर्मणिक्तिन् मन्त्रेवृषेषेत्यादिनाक्तिन उदात्तत्वम् । वाजंभरं अग्नेरेषावैदिकीसंज्ञा संज्ञायांभृतृवृजीतिभृञःखच्कर्मण्युपपदेखच्प्रत्ययः अरुर्द्विषदजन्तस्यमुमिति मुमागमः चित इत्यन्तोदात्तत्वम् । मर्जयन्तः संज्ञापूर्वकस्यविधेरनित्यत्वात् मृजेर्वृद्धिरितिवृद्ध्यभावः अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वेणिचएवस्वरःशिष्यते । जगम्यात् लिङि बहुलंछन्दसीतिशपःश्लुः ॥ ५ ॥

५. अग्नि ! हम गोतमगोत्रज हैं और तुम धनपति, रक्षणशील और यज्ञान्न के कर्त्ता हो। जैसे सवार हाथ से घोड़े को साफ़ करता है, वैसे ही हम भी तुम्हें मार्जित करके मननीय स्तोत्र द्वारा प्रशंसा करेंगे। प्रज्ञा द्वारा अग्नि ने धन प्राप्त किया है। इस प्रातःकाल में तुरत आओ।

॥ इतिप्रथमस्यचतुर्थेषड्विंशोवर्गः ॥ २६ ॥

अस्माइदुप्रतवसइतिषोडशर्चंचतुर्थंसूक्तंनोधसआर्षमैन्द्रंत्रैष्टुभं अनुक्रान्तंच—अस्माइदुषोडशेति । अस्यसूक्तस्यनोधाऋषिरित्येतद्ब्राह्मणेसमाम्नायते—अस्माइदुप्रतवसेतुरायेतिनोधाःसूक्तमेवमातःसवनेदेवि । षळहस्तोत्रियायावापवत्सुचतुर्विंशमहाव्रतादिष्वहस्सुमाध्यंदिनेसवनेब्राह्मणाच्छंसिशस्त्रेमरुत्वतीयेसम्पतेत्यस्याआरम्भणीयायाऊर्ध्वंप्रहीनसूक्तसंज्ञमेतच्छंसनीयम् तथाचसूत्रितम्—

1 यथंवहेतिपाठः । २ ऐ० ब्रा० ६. १८. ।

अस्माइदुप्रतवसेऽशाससव्द्धिरितीतरावहीनसूक्तेऽपि । ब्राह्मणंचभवति—स्पृतोभागःसवनेपञ्चहस्तो-नियान्शास्त्वामाध्यंदिनेहीनसूक्तानिशंसन्तीति ।

तत्रप्रथमामृचमाह—

अस्माइदुप्रतवसेतुरायप्रयोनहर्मिस्तोमंमाहिनाय ।
ऋचीषमायाध्रिगवओहमिन्द्रायब्रह्माणिराततमा ॥१॥

अस्मै । इत् । ऊम् इति । प्र । तवसे । तुराय । प्रयः । न । हर्मि ।
स्तोमम् । माहिनाय । ऋचीषमाय । अध्रिऽगवे । ओहम् ।
इन्द्राय । ब्रह्माणि । रातऽतमा ॥ १ ॥

इदुइतिनिपातद्वयंपदपूरणे अथापिपदपूरणाःकमीमिद्विती॑तियास्कः । यद्वा अवधारणार्थम् तवसेप्रवृद्धायतुरायत्वरमाणाय यद्वा तुर्विर्हिंसार्थःशत्रूणांहिंसित्रेमाहिनायगुणैर्महतेऋचीषमाय ऋचास-माय यादृशीस्तुतिःक्रियतेतत्समायेत्यर्थः अध्रिगवेअधृतगमनायाप्रतिहतगमनायेत्यर्थः तथा-चयास्कः—अधृतगमनकर्मवानिन्द्रोऽप्यध्रिगुरुच्यतइति॑ । एवं भूतायास्माइन्द्रायस्तोमंस्तोत्रंप्र-हर्मिप्रहरामिकरोमीत्यर्थः तत्रदृष्टान्तः—प्रयोन प्रयइत्यन्ननाम यथाबुभुक्षितायपुरुषायकश्चिदन्नं प्रहरति कीदृशंस्तोमंओहंवहनीयंप्रापणीयंवाअत्यन्तोत्कृष्टमित्यर्थः नकेवलंस्तोमं किंतर्हिअस्मा-इन्द्रायब्रह्माणिहविर्लक्षणान्यन्नानि कीदृशानि राततमा पूर्वैर्यजमानैरतिशयेनदत्तानि इन्द्रस्तुत्याहविषाचपरि-चरेयेतिभावः।तुराय तुरत्वरणे इगुपधलक्षणःकः यद्वा तुर्वीहिंसार्थःतुर्वतीतितुरः पचाद्यच्छान्द-सोवलोपः।हर्मि हृञ्हरणे बहुलंछन्दसीतिशपोलुक्।माहिनाय महपूजायामित्यस्मान्महेरिनण्चे-तीनण्प्रत्ययः उपधावृद्धिश्च । ऋचीषमाय ऋचीषमऋचासमइतियास्कः॑ ।तृतीयातत्कृतेतिसमा-सः तृतीयापूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् पृषोदरादित्वादीकारोपजनः सुषामादित्वात्षत्वम् केचिदा-हुः ऋचस्तुतावित्यस्मादिगुपधात्किदितीप्रत्ययः कृदिकारादक्तिनइतिङीष् ऋचीस्तुतिः त-यासमःपूर्ववत्षत्वम् अस्मिन्पक्षे तृतीयापूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेसतिङीषउदात्तत्वेनभवितव्यम् त-थाचनदृश्यते तस्मात्स्वरश्चिन्तनीयः यद्वा दिवोदासादित्वाद्द्रष्टव्यः । अध्रिगवे अधृतोऽन्येनानिवा-रितोगौर्गमनंयस्यसतथोक्तः गोस्त्रियोरुपसर्जनस्येतिह्रस्वत्वम् पृषोदरादित्वाद्धृतशब्दस्याध्रिभा-

१ ऐ० ब्रा० ६. १८. ।   २ नि० ५. ११. ।   ३ नि० ६. २३. ।

मः । ओहम् वहतेःकर्मणिघञिछान्दसंसम्प्रसारणम्, यद्वा वुहिर्दुहिर्वुहिर्अर्दनेइत्यस्मादोहतेः पूर्ववत्स् । रातमा राङानेइत्यस्मान्निम्नन्तादातिशायनिकस्तमप् शेश्छन्दसीतिविलोपः ॥ १ ॥

१. इन्द्र बली, क्षिप्तकारी, गुण-द्वारा महान्, स्तुति-पात्र और अबाध-गति हैं। जैसे बुभुक्षित को अन्न दिया जाता है, वैसे ही मैं इन्द्र को ग्रहण-योग्य स्तुति और पूर्ववर्ती यजमान-द्वारा दिया हुआ यज्ञान्न प्रदान करता हूँ।

अस्मा इदु प्रय॑ इव॒ प्र यं॑सि॒ भरा॑म्याङ्गू॒षं बाधे॑ सुवृ॒क्ति ।
इन्द्रा॑य हृ॒दा मन॑सा मनी॒षा प्र॒त्नाय॒ पत्ये॒ धियो॑ मर्जयन्त ॥२॥

अ॒स्मै । इत् । ऊँ॒ इति॑ । प्रयः॑ऽइव । प्र । यं॑सि॒ । भरा॑मि ।
आ॒ङ्गू॒षम् । बाधे॑ । सु॒ऽवृ॒क्ति । इन्द्रा॑य । हृ॒दा । मन॑सा । म॒नी॒षा ।
प्र॒त्नाय॑ । पत्ये॑ । धियः॑ । म॒र्ज॒य॒न्त॒ ॥ २ ॥

अस्माइदु अस्माएवेन्द्राय प्रयइत्यन्ननाम प्रयइवअन्नमिवप्रयंसिप्रयच्छामि यदेवसर्हीकि-मये बाधेशत्रूणांबाधनायसमर्थंसुवृक्तिंसुष्ठुआवर्जकंआङ्गूषंस्तोत्ररूपमाघोषंभरामिसंपादयामि अन्येपिस्तोतारःप्रत्नायपुराणायपत्येस्वामिनेइन्द्रायहृदाहृदयेनमनसावदन्तर्वर्तिनान्तःकरणेनमनी-षामनीषयातज्जन्येनज्ञानेनचधियःस्तुतीःकर्माणिवामर्जयन्त मार्जयन्तिसंस्कुर्वन्ति ॥ प्रयंसि य-मउपरमेइत्यस्मात् लटिपुरुषव्यत्ययः बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् । आङ्गूषंआङ्गूषस्तोमआघोषइति यास्कः । आङ्पूर्वाद्घुषेर्घञिपृषोदरादित्वात्घोइत्यस्यगूआदेशः आङोङकारस्यलोपाभावश्च या-थादिनोत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । बाधे बाधृविलोडनेइत्यस्मात्तुमर्थेसेसेनसेअसेन्निति भावेकेन्प्रत्ययः ए-णन्तत्वादव्ययत्वेनसुपोलुक् । मनीषा सुपांसुलुगितितृतीयायाडादेशः । पत्ये पतिःसमासएवेति घिसंज्ञायाःसमासविषयत्वात् घेर्ङितीतिगुणाभावेयणादेशः ॥ २ ॥

२. इन्द्र को, अन्न की तरह, हव्य दान करता हूँ। शत्रुपराजय के साधन-स्वरूप स्तुति-वाक्यों का मैंने सम्पादन किया है। अन्य स्तोता भी उस पुरातन स्वामी इन्द्र के लिए हृदय, मन और ज्ञान से स्तुति-सम्पादन करते हैं।

अस्मा इदु॒ त्यमु॑प॒मं स्व॒र्षां भरा॑म्याङ्गू॒षमा॒स्ये॑न ।
मंहि॑ष्ठ॒मच्छो॑क्तिभिर्मती॒नां सु॑वृ॒क्तिभिः॑ सू॒रिं वा॑वृ॒धध्यै॑ ॥३॥

अ॒स्मै । इत् । ऊँ॒ इति॑ । त्यम् । उ॒प॒ऽमम् । स्वः॒ऽसाम् । भरा॑मि ।
आ॒ङ्गू॒षम् । आ॒स्ये॑न । मंहि॑ष्ठम् । अच्छो॑क्तिऽभिः । म॒ती॒नाम् ।
सु॒वृ॒क्तिऽभिः॑ सू॒रिम् । व॒वृ॒धध्यै॑ ॥ ३ ॥

---

१ नि० ५. ११.।

अस्मादिदु अस्माएवेन्द्रायत्यंप्रसिद्धम् उपमम् उपमानहेतुभूतम् स्वर्षांसुवुअरणीयस्य धनस्यदातारं सूरिंविपश्चिवमिन्द्रंवनृधध्यैवर्धयितुंसुवृक्तिभिः सुष्ठुआवर्जकैःसमर्थैरित्यर्थः मतीनांस्तुतीनांसम्बन्धिभिः अच्छोक्तिभिः स्वच्छैर्वचोभिः मंहिष्ठमतिशयेनमहत्वं एवंलक्षणमांगूषं आघोषंआस्येनमुखेनभरामिकरोमीत्यर्थः ॥ उपमं उपमीयतेनेनेत्युपमः घञर्थेकविधानमितिकरणेकप्रत्ययः आतोलोपइटिचेत्याकारलोपः । स्वर्षां सुपूर्वात्सनोतेर्विजन्तःस्वर्शब्दः षणुदाने जनसनखनक्रमगमोविट् विड्वनोरनुनासिकस्यादित्यात्वम् सनोतेरनइतिषत्वम् । भरामि पादादित्वान्निघाताभावः । अच्छोक्तिभिः अच्छाउक्तयोयेषां बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । मतीनां नामन्यतरस्यामितिनामउदात्तत्वम् । ववृधध्यै वृधुवृद्धावित्यस्मादन्तर्भावितण्यर्थात् तुमर्थेसेसेनितिकध्यैप्रत्ययः कित्त्वाद्गुणाभावः द्विर्भावश्छान्दसः यद्वा यङ्लुगन्तादस्मिन्प्रत्ययेआगमानुशासनस्यानित्यत्वान्नीगाद्यभावः अन्येषामपिदृश्यतइतिसांहितिकंअभ्यासस्यदीर्घत्वम् प्रत्ययाद्युदात्तत्वम् ॥ ३ ॥

३. उन्हीं उपमानभूत, वरणीय-धनवाला और विज्ञ इन्द्र को वर्द्धन करने के लिए मैं मुख द्वारा उत्कृष्ट और निर्मल स्तुति वचनों से युक्त तथा अति महान् शब्द करता हूँ।

चतुर्थीमृचमाह—

अस्मादिदुस्तोमंसंहिनोमिरथंनतष्टेवतत्सिनाय ।
गिरश्चगिर्वाहसेसुवृक्तीन्द्रायविश्वमिन्वंमेधिराय ॥४॥

अस्मै । इत् । ऊम् इति । स्तोमम् । सम् । हिनोमि । रथम् । न । तष्टाऽइव । तत्ऽसिनाय । गिरः । च । गिर्वाहसे । सुऽवृक्ति । इन्द्राय । विश्वम्ऽइन्वम् । मेधिराय ॥ ४ ॥

अस्माएवेन्द्रायस्तोमंशस्त्ररूपंस्तोत्रंसंहिनोमिप्रेरयामि तत्रदृष्टान्तः—तत्सिनाय सिनमित्यन्ननाम सिनमन्नंभवतिसिनातिभूतानीतियास्कः । तेनरथेन सिनमन्नंयस्यसतथोक्तःतस्मैरथस्वामिनेतष्टेवतष्टातक्षकोरथनिर्माताऽरथंन यथारथंप्रेरयतितद्वत् इवेत्येतत्पदपूरणम् तथागिर्वाहसे गीर्भिःस्तुतिभिरुह्यमानायेन्द्राय गिरश्चशस्त्रसम्बन्धिनीःकेवलाऋचश्चसुवृक्तिशोभनमार्जनंयथाभवति तथाप्रेरयामि तथामेधिरायमेधाविनेइन्द्रायविश्वमिन्वंविश्वंव्यापकंविश्वैर्व्याप्यं सर्वोत्कृष्टंहविश्चसंहिनोमीत्यनुषङ्गः ॥ हिनोमि हिगतौवृद्धौच स्वादित्वात्श्नुः । तष्टेव तक्षूत्वक्षूतनूकरणे ताच्छीलिकस्तृन् ऊदित्त्वात्पक्षेइडभावः स्कोःसंयोगाद्योरन्तेचेतिककारलोपः नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । तत्सिनाय सिनशब्दः षिञ्बन्धनेइत्यस्मात् इणषिञ्जिदीङ्उष्यविभ्योनक्इतिनक्प्र-

१ नि० ५. ५ ।

त्वयान्तः बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । गिर्वाहसे वहिहाधाञ्भ्यश्छन्दसीतिवहतेःकेवला-द्विहितोऽसुन्प्रत्ययोगतिकारकयोरपिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वंचेतिवचनात्कारकपूर्वस्यापिभवति पूर्वपद-प्रकृतिस्वरत्वंच णिदित्यनुवृत्तेरुपधावृद्धिः हळिचेतिदीर्घाभावश्छान्दसः। विश्वमिन्वं इविव्यामो विश्वमिन्वतिव्याप्नोतीतिविश्वमिन्वम् पचाद्यच् लुगभावश्छान्दसः यद्वा खल्प्रत्ययोबहुल-वचनादस्मादपिधातोर्द्रष्टव्यः । मेधिराय मेधाअस्यास्तीतिमेधिरः मेधारथाभ्यामिरन्निरचौ वक्तव्याविति मत्वर्थीयइरन् नित्वादाद्युदात्तत्वम् ॥ ४ ॥

४. जिस प्रकार रथ-निर्माता रथ-स्वामी के पास रथ चलाता है, उसी प्रकार मैं भी इन्द्र के उद्देश से स्तोत्र प्रेरण करता हूँ। स्तुतिपात्र इन्द्र के लिए शोभन स्तुतिवचन प्रेरण करता हूँ। मेधावी इन्द्र के लिए विश्वव्यापी हवि प्रेरण करता हूँ।

अस्मा इदु सप्तिमिव श्रवस्येन्द्रायार्कं जुह्वा३ समञ्जे ।
वीरं दानौकसं वन्दध्यै पुरां गूर्तश्रवसं दर्माणम् ॥५॥२७॥

अस्मै । इत् । ऊं इति । सप्तिम्ऽइव । श्रवस्या । इन्द्राय । अर्कम् । जुह्वा । सम् । अञ्जे । वीरम् । दानऽओकसम् । वन्दध्यै । पुराम् । गूर्तऽश्रवसम् । दर्माणम् ॥ ५ ॥ २७ ॥

अस्माएवेन्द्रायअर्कं स्तुतिरूपंमन्त्रंश्रवस्या श्रवस्ययाअन्नेच्छयाअन्नलाभायेत्यर्थः जुह्वा आह्वानसाधनेनवागिन्द्रियेणसमञ्जेसम्यक्करोमि एकीकरोमीत्यर्थः तत्रदृष्टान्तः—सप्तिमिव य-थान्नलाभायगन्तुकामःपुमान् अश्वंरथेनैकीकरोतितद्वत् एकीकृत्यचवीरं शत्रुक्षेपणकुशलं दा-नौकसंदानानामेकनिलयं गूर्तश्रवसंप्रशस्यान्नं पुरांअसुरपुराणांदर्माणंविदारयितारं एवंगुणवि-शिष्टमिन्द्रंवन्दध्यैवन्दितुंस्तोतुंप्रवृत्तोस्मीतिशेषः॥ सप्तिमिव षपसमवाये समवैतिरथेनैकीभवतीति सप्तिरश्वः वसस्तिविविधिधीयमानस्तिप्रत्ययोबहुलवचनादस्मादपिधातोर्भवति प्रत्ययस्य पित्वादनुदात्तत्वेधातुस्वरः इवेनसमासउक्तः । श्रवस्या श्रवस्शब्दात्सुपआत्मनःक्यच् क्यच्-अन्तात्धातोअप्रत्ययादित्यकारप्रत्ययः ततष्टाप् सुपांसुलुगितितृतीयायाआडादेशः उदात्तनिवृ-त्तिस्वरेणतस्योदात्तत्वम् । अर्कम् अर्चस्तुतौ अर्च्यतेस्तूयतेनेनेत्यर्कोमन्त्रः पुंसिसंज्ञायांघःप्रायेणे-तिकरणेघप्रत्ययः चजोःकुघिण्ण्यतोरितिकुत्वम् उञ्छादिषु पाठात् गुणःप्रत्ययस्वरः। जुह्वा बहुलंछन्दसीति ह्वयतेःसम्प्रसारणस्यहेओहुवः जुहोतेर्वा क्विप् धातोर्दीर्घश्च धातुस्वरेणान्तोदात्तत्वम् तृतीयैकवचने उदात्तस्वरितयोर्यणःस्वरितोऽनुदात्तस्य इतिस्वरितत्वम् उदात्तयणोहल्पूर्वादित्यस्यविभक्त्युदात्तत्वस्य नोङ्धात्वो-रितिप्रतिषेधः। अञ्जे अञ्जूव्यक्तिम्रक्षणकान्तिगतिषु व्यत्ययेनात्मनेपदम्। वन्दध्यै वदिअभिवा-दनस्तुत्योः तुमर्थेसेसेनिति कध्यैप्रत्ययः। गूर्तश्रवसम् गृशब्दे निष्ठायांश्र्युकःकितीतीट्प्रतिषेधः व-

बहुलंछन्दसीत्युत्वम् इष्टिचेविदीर्घः नसत्तनिषत्तेत्यादौनिपातनान्निष्ठानत्वाभावः गूर्तश्रवोयस्य ब-हुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ दर्माणम् दृविदारणे अन्येभ्योपिदृश्यन्तइतिमनिन् नेड्वशिकृती-तीट्प्रतिषेधः व्यत्ययेनप्रत्ययाद्युदात्तत्वम् यद्वा औणादिकोमनिमत्ययोद्रष्टव्यः ॥ ५ ॥

५. जैसे घोड़े को रथ में लगाया जाता है, वैसे ही मैं भी अन्न-प्राप्ति की इच्छा से स्तुति-रूप मंत्र उच्चारण करता हूँ। उन्हीं वीर, दानशील, अन्नविशिष्ट और असुरों के नगरविदारी इन्द्र की वन्दना में प्रवृत्त होता हूँ।

अस्मा इदु त्वष्टा तक्षद्वज्रं स्वपस्तमं स्वर्यं१ रणाय।
वृत्रस्य चिद्विदद्येन मर्म तुजन्नीशानस्तुजता कियेधाः ॥६॥

अस्मै। इत्। ऊम् इति। त्वष्टा। तक्षत्। वज्रम्। स्वपःऽतमम्। स्वर्यम्। रणाय। वृत्रस्य। चित्। विदत्। येन। मर्म। तुजन्। ईशानः। तुजता। कियेधाः ॥ ६ ॥

त्वष्टाविश्वकर्मा अस्माइदुअस्माएवेन्द्राय वज्रंवर्जकमायुधं रणाययुद्धार्थंतक्षत्तीक्ष्णमकरोत् कीदृशंवज्रं स्वपस्तमंअतिशयेनशोभनकर्माणंस्वर्यंसुष्ठु शत्रुषुप्रेर्यं यद्वा स्तुत्यं तुजन् शत्रून्हिंसन्नीशा-नःऐश्वर्यवान्कियेधाः बलवान् एवंगुणविशिष्टइन्द्रः वृत्रस्यचित्आवरकस्यअसुरस्यमर्ममर्मस्था-नंतुजताहिंसकायेनवज्रेणविदद्वाझर्मीदित्यर्थः ॥ स्वपस्तमं शोभनंअपःकर्मयस्यासौ अतिशये-नस्वपाः स्वपस्तमः तमपःपित्त्वादनुदात्तत्वम् सोर्मनसीअलोमोषसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम्। स्वर्यं स्वर्यंतस्तक्षेत्यत्रोक्तम्। विदत् विदॢलाभे लृदित्त्वाच्च्लेरङादेशः बहुलंछन्दस्यमाङ्योगेपीत्यडभावः यद्वृत्तयोगादनिघातः। तुजन् तुजहिंसायाम् शपिप्राप्तेव्यत्ययेनशः अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानु-दात्तत्वेविकरणस्वरः। ईशानः ईशऐश्वर्ये शानचिअदादित्वाच्छपोलुक् अनुदात्तेत्त्वाल्लसार्वधातु-कानुदात्तत्वेधातुस्वरः। तुजता शतुरनुमइतिविभक्तेरुदात्तत्वम्। कियेधाः अत्रनिरुक्तम्—कि-येधाःकियद्धाइतिवाक्रममाणधाइतिवेति। अस्यायमभिप्रायः—कियत्किंपरिमाणमित्यस्यबल-स्यधादर्शबलंदधातिधारयतीतिकियद्धाः यःकोप्यस्यबलस्यइयत्तांनजानातीत्यर्थः। यद्वा क्रममा-णाक्रममाणंपरेषांबलंधारयतिनिवारयतीतिक्रममाणधाः। उभयत्रापिपृषोदरादित्वात्पूर्वपदस्य कियेभावः दधातेर्विच् ॥ ६ ॥

६. इन्द्र के लिए, त्वष्टा ने, युद्ध के निमित्त शोभन-कर्मा और सुप्रेरणीय वज्र का निर्माण किया था। शत्रु-नाश के लिए तैयार होकर ऐश्वर्यवान् और अपरिमित बलशाली इन्द्र ने हननकर्ता वज्र से वृत्र का मर्म काटा था।

---

१ ऋ० सं० १, २, १६। २ नि ६, २०।

सप्तमीमृचमाह–

अस्येदु मातुः सवनेषु सद्यो महः पितुं पपिवाञ्चार्वन्ना ।
मुषायद्विष्णुः पचतं सहीयान्विध्यद्वराहं तिरो अद्रिमस्ता ॥७॥

अस्य । इत् । ऊम् इति । मातुः । सवनेषु । सद्यः । महः । पितुम् । पपिऽवान् । चारु । अन्ना । मुषायत् । विष्णुः । पचतम् । सहीयान् । विध्यत् । वराहम् । तिरः । अद्रिम् । अस्ता ॥ ७॥

उ इत्येतन्निपातद्वयं पदपूरणम्. यद्वा अवधारणार्थम् मातुः वृष्टिद्वारेण सकलस्य जगतो निर्मातुः महो महतोऽस्य यज्ञस्य सवनेषु अवयवभूतेषु प्रातःसवनादिषु त्रिषु सवनेषु पितुं सोमलक्षणमन्नं सद्यः पपिवान् यदा सोमो हूयते तदानीमेव पानं कृतवानित्यर्थः तथा चार्वन्ना चारूणि शोभनानि धानाकरम्भादीनि हविर्लक्षणान्यन्नानि भक्षितवानिति शेषः किञ्च विष्णुः सर्वस्य जगतो व्यापकः पचतं परिपक्वमसुराणां धनं यदस्ति तन्मुषायदपहरत् सहीयान् अतिशयेन शत्रूणामभिभविता अद्रिमस्ता अद्रेर्वज्रस्य क्षेपकः एवंभूत इन्द्रः तिरः सन् व्यवहितमस्यैव तिरस्कः । तिरः प्राप्तः सन् वराहं मेघं विध्यत् अताडयत् यद्वा विष्णुः स्वल्पविषयात्मको यज्ञः यज्ञो वै विष्णुरिति श्रुतेः विष्णुरूपं कृत्वेत्याम्नानात्। स विष्णुः पचतं परिपक्वमसुरधनं यत्तन्मुषायत् अचूचुरत् तदनन्तरं दीक्षोपसदात्मनां दुर्गरूपाणां सप्तानामह्नां परस्ताद्वासीव अद्रिमस्ता सहीयानिन्द्रः दुर्गाण्यतीत्य तिरः प्राप्तः सन् वराहं यज्ञरूपं दिवसरूपं वयज्ञं विध्यत् यथा तैत्तिरीयकम्–वराहोऽयं वाममोषः सप्तानां गिरीणां परस्ताद्वित्तं वेद्यमसुराणां बिभर्तीति स दर्भपिञ्जूलमुद्वृह्य सप्त गिरीन्भित्त्वा तमहन्निति ॥ महः महतः अच्छब्दलोपश्छान्दसः यद्वा महत्त्वेनैतत्पितुविशेषणं महः प्रशस्तं पितुमित्यर्थः । पपिवान् पिबतेर्लिटः क्वसुः वस्वेकाजाद्घसामितीडागमः आतो लोप इटि चेत्याकारलोपः प्रत्ययस्वरः। चारु सुपां सुलुगिति विभक्तेर्लुक्। मुषायत् मुषस्तेये पञ्चर्थे कविधानमिति शावेकप्रत्ययः मुषमात्मन इच्छति सुप आत्मनः क्यच् न च्छन्दस्यपुत्रस्येती त्वदीर्घस्यापि प्रतिषेधे व्यत्ययेन दीर्घः अस्मात्क्यजन्तात् लङः शप् आगमानुशासनस्यानित्यत्वाभ्यभावः द्वितीयपक्षे तु क्यजन्तात् लङि बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपीत्यडभावः अत्र स्तेयेच्छया तदुत्तरभाविनी क्रिया लक्ष्यते। पचतं भृमृदृशीत्यादिना पचेरतच्प्रत्ययः चित्त्वादन्तोदात्तत्वम्। विध्यत् व्यध ताडने लङि दिवादित्वाच्छ्यन् तस्य ङित्त्वाद्ग्रहिज्यादिना सम्प्रसारणम् श्यनो नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् पादादित्वान्निघाताभावः । वराहं वरमुदकमाहारो यस्य यद्वा वरमाहरतीति वराहारः सन् पृषोदरा-

1 नि० ३. २०.। 2 तै० सं० ६. २. ४. १। 3 तै० ६. २. ४.।

दित्वाद्वराह इत्युच्यते । अत्र निरुक्तम्—वराहो मेघो भवति वराहारो वरमाहारमाहार्षीरिति च ब्राह्मणं-मिति । यद्यपक्षे तु वरं च वदहो वराहः राजाहःसखिभ्य इति समासान्तष्टच्प्रत्ययः चित्त्वादन्तोदात्तत्वम्। अस्ता असु क्षेपणे इत्यस्मात् साधुकारिणि तृन् इडभावश्छान्दसः न लोकाव्ययेति षष्ठीप्रतिषेधः ॥ ७ ॥

७. जगत् के निर्माणकर्त्ता इन्द्र को इस महायज्ञ में जो तीन अभिषव किये गये हैं, इन्द्र ने उनमें तुरत सोमरूप अन्न पान किया है। साथ ही शोभनीय हव्यरूप अन्न भी भक्षण किया है। सारे संसार में इन्द्र व्यापक हैं। उन्होंने असुरों का धन हरण किया है। वे शत्रुविजयी और वज्र चलानेवाले हैं। उन्होंने मेघ को पाकर उसे फोड़ा था।

अ॒स्मा इदु॒ ग्नाश्चि॑द्दे॒वप॑त्नी॒रिन्द्रा॑या॒र्कम॑हि॒हत्य॑ ऊवुः ।
परि॒ द्यावा॑पृथि॒वी ज॑भ्र उ॒र्वी नास्य॒ ते म॑हि॒मानं॒ परि॑ ष्टः ॥८॥

अ॒स्मै । इत् । ऊँ॒ इति॑ । ग्नाः । चि॒त् । दे॒वऽप॑त्नीः । इन्द्रा॑य । अ॒र्कम् । अ॒हि॒ऽहत्ये॑ । ऊ॒वु॒रित्यू॑वुः । परि॑ । द्यावा॑पृथि॒वी इति॑ । ज॒भ्रे । उ॒र्वी इति॑ । न । अ॒स्य॒ । ते इति॑ । म॒हि॒मान॑म् । परि॑ । स्त॒ इति॑ स्तः ॥८॥

अस्मा एवेन्द्राय अहिहत्ये अहेर्वृत्रस्य हनने निमित्तभूते सति ग्नाश्चित् गमनस्वभावा अपि स्थिताः देवपत्नीः देवानां पात्न्यः त्योगाय न्याद्या देवता अर्कमर्चनसाधनं स्तोत्रं ऊवुः समवन्यत चक्रुरित्यर्थः स चेन्द्रः उर्वी विस्तृते द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ परिजभ्रे स्वतेजसा परिजहार अतिचक्रामेत्यर्थः ॥ ऊवुः वेञ् तन्तुसन्ताने लिटि वेञो वयिः लिटः कित्त्वाद्यथादित्वेन सम्प्रसारणे क्रियमाणे यकारस्य लिटि वयो य इति प्रतिषेधात् वकारस्य सम्प्रसारणं परपूर्वत्वं द्विर्वचनादि वचास्यान्यतरस्यां किति इति यकारस्य वकारादेशः । जभ्रे हृञ् हरणे लिटि श्लुत्वात्कर्मभिप्राये आत्मनेपदम् हृग्रहोर्भ इति भत्वम् । उर्वी उरुशब्दाद्वोतो गुणवचनादिति ङीष् वा छन्दसीति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् ॥ ८ ॥

८. इन्द्र-द्वारा अहि या वृत्र का विनाश होने पर गमनशील देवपत्नियों ने इन्द्र की स्तुति की थी। इन्द्र ने विस्तृत आकाश और पृथिवी को अतिक्रम किया था; किन्तु द्युलोक और पृथिवीलोक इन्द्र की मर्यादा का अतिक्रम नहीं कर सकते।

अ॒स्येदे॒व प्र रि॑रिचे महि॒त्वं दि॒वस्पृ॑थि॒व्याः पर्य॒न्तरि॑क्षात् ।
स्व॒राळिन्द्रो॒ दम॒ आ वि॒श्वगू॑र्तः स्व॒रिरम॑त्रो ववक्षे॒ रणा॑य ॥९॥

---

१ नि०५, ३.।

अस्य । इत् । एव । प्र । रिरिचे । महिऽत्वम् । दिवः । पृथिव्याः ।
परि । अन्तरिक्षात् । स्वऽराट् । इन्द्रः । दमे । आ । विश्वऽगूर्तः ।
सुऽअरिः अमत्रः । ववक्षे । रणाय ॥ ९ ॥

अस्येदेव इदितिपदपूरणः अस्यैवेन्द्रस्य महित्वम् माहात्म्यं प्ररिरिचे अतिरिच्यते अधिकं भवती-त्यर्थः अत्रोपसर्गो धात्वर्थस्य निवृत्तिमाचष्टे यथा प्रस्मरणं प्रस्थानमिति कुतः सकाशात् प्ररिरिचे इत्यत आह दिवो द्युलोकात् पृथिव्याः भूलोकात् अन्तरिक्षात् द्यावापृथिव्योर्मध्ये वर्तमानात् अ-न्तरिक्षलोकाच्च परिउपर्यर्थः त्रीन्लोकानतीत्य उपरि प्ररिरिच इत्यर्थः दमे दमयितव्ये विषये स्वरा-ट्स्वेनैव तेजसा राजमानः विश्वगूर्तः विश्वस्मिन् सर्वस्मिन् कार्ये उद्गूर्णः समर्थः यद्वा विश्वं सर्वमा-युधं गूर्तं उद्यतं यस्य स तथोक्तः स्वरिः शोभनशत्रुकः शोभनेरात्रौ हन्तव्ये सति हन्ता वीर्यं प्रथयति गम्यते यथा अंकवारिं दिव्यं राजानमिन्द्रमिति । अकुत्सितारिमिति विहितस्यार्थः अमत्रः युद्धादिगुणम-नकुशलः मात्रया इयत्तया रहितो वा अमत्रो यानो महान्भवत्यभ्यमितो वेति यास्कः । एवं भूत इन्द्रो रणाय रणं युद्धं आववक्षे आवहति मेघान् प्रापयति मेघैः परस्परयुद्धं कारयित्वा वृष्टिं चकारेति भावः यद्वा यु-द्धाय स्वकीयान् भटान् गमयति ॥ अस्य ऊडिदमिति विभक्तेरुदात्तत्वम् । रिरिचे रिचिर् विरेचने छ-न्दसि लुङ्लङ्लिट इति वर्तमाने कर्मणि लिट् । पृथिव्याः उदात्तयणो हलि विभक्तेरुदात्तत्वम् । स्वराट् राजृ दीप्तावित्यस्मात् सत्सूद्विषेति क्विप् व्रश्चादिना षत्वे जश्त्वम् । दमे दमु उपशमे इत्यस्मात्कर्म-णि घञ् नोदात्तोपदेशस्य मान्तस्यानाचमेरिति वृद्धिप्रतिषेधः ञित्वादाद्युदात्तत्वम् । विश्व-गूर्तः गृ निगरणे अस्मान्निष्ठायां श्र्युकः किति इतीट्प्रतिषेधः बहुलं छन्दसीत्युत्वम् हलि चेति दीर्घः यद्वा गुरी उद्यमे अस्मात् निष्ठा नसत्तनिषत्तेत्यादौ निपातनान्निष्ठानत्वाभावः तत्पुरुषपक्षे गतिकारकोपपदात्कृदितिकृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् बा-दित्वात्पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् बहुव्रीहिपक्षेतु बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायामिति असंज्ञायामपि पूर्वपदान्तो-दात्तत्वम् । अमत्रः अम गत्यादिषु अमिनक्षियजिवधिपतिभ्योऽत्रन्नित्यादिना उणादिकोऽत्रन्प्रत्ययः नित्त्वादा-द्युदात्तत्वम् । ववक्षे वहेर्लेटि सिब्बहुलं लेटीति सिप् बहुलं छन्दसीति शपः श्लुः ढत्वकत्वषत्वानि लो-पस्त आत्मनेपदेष्विति तलोपः । रणाय क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति कर्मणः सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थी यद्वा गत्यर्थकर्मणीति चतुर्थी ॥ ९ ॥

९. द्युलोक, भूलोक और अन्तरिक्ष की अपेक्षा भी इन्द्र की महिमा अधिक है। अपने अधिवास में अपने तेज से इन्द्र स्वराज करते हैं। इन्द्र सर्व-कार्य-क्षम हैं। इन्द्र का शत्रु सुयोग्य है और इन्द्र युद्ध में निपुण हैं। इन्द्र मेघरूप शत्रुओं को युद्ध में बुलाते हैं।

---

१ ऋ० सं० १.३.११. । २ नि० ६.२३. ।

दशमीमृचमाह—

अस्येदेवशवसाशुषन्तंविवृश्चद्वज्रेणवृत्रमिन्द्रः ।
गानव्राणाअवनीरमुञ्चदभिश्रवोदावनेसचेताः ॥१०॥२८॥

अस्य । इत् । एव । शवसा । शुषन्तम् । वि । वृश्चत् । वज्रेण ।
वृत्रम् । इन्द्रः । गाः । न । व्राणाः । अवनीः । अमुञ्चत् । अभि ।
श्रवः । दावने । सऽचेताः ॥ १० ॥ २८ ॥

अस्यैवेन्द्रस्यशवसाबलेनशुषन्तंशुष्यन्तंवृत्रमिन्द्रोवज्रेणविवृश्चत्व्यवृश्चत् अच्छिनत् तथा गाःन चोरैरपहृतागावइव व्राणाःवृत्रेणावृताः अवनीःरक्षणहेतुभूताःअपःअमुञ्चत्अवर्षीत् तथा दावने हविर्दानाययजमानायसचेताः तेनयजमानेनसमानचित्तःसन् श्रवःकर्मफलभूतमन्नंअभिआभिमुख्येनददातीतिशेषः ॥ शुषन्तं शुषशोषणे श्यनिप्राप्तेव्यत्ययेनशः अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वेविकरणस्वरएवशिष्यते । व्राणाः वृञ्वरणे कर्मणिलटःशानचि बहुलंछन्दसीतियकोलुक् शानचोङित्त्वाद्गुणाभावेयणादेशः । अवनीः अवतेः करणे अर्तिसृधृधम्यादिनाअनिप्रत्ययः प्रत्ययाद्युदात्तत्वम् । दावने आतोमनिन्क्वनिब्वनिप् चतुर्थ्येकवचनेअल्लोपाभावश्छान्दसः ॥१०॥

१०. अपने वज्र से इन्द्र ने जल-शोषक वृत्र को छिन्न-भिन्न किया था। साथ ही चोरों के द्वारा अपहृत गायों की तरह वृत्रासुर-द्वारा अवरुद्ध तथा संसार के रक्षक जल को छुड़वा दिया था। हव्यदाता को इन्द्र उसकी इच्छा के अनुसार अन्न दान करते हैं।

॥इतिप्रथमस्यचतुर्थेऽष्टाविंशोवर्गः॥ २८॥

एकादशीमृचमाह—

अस्येदुत्वेषसारन्तसिन्धवःपरियद्वज्रेणसीमयच्छत् ।
ईशानकृद्दाशुषेदशस्यंतुर्वीतयेगाधंतुर्वणिःकः॥११॥

अस्य । इत् । ऊम् इति । त्वेषसा । रन्त । सिन्धवः । परि । यत् ।
वज्रेण । सीम् । अयच्छत् । ईशानऽकृत् । दाशुषे । दशस्यन् ।
तुर्वीतये ॥ गाधम् । तुर्वणिः । करिति कः ॥ ११ ॥

अस्यैवेन्द्रस्यत्वेषसादीप्तेनबलेनसिन्धवःसमुद्राः यद्वा गङ्गाद्याःसप्तनद्यः रन्त स्वेस्वेस्थानेरमन्त यद्यस्मादयमिन्द्रोवज्रेणसीमेनान्सिन्धून्वज्रेणपर्ययच्छत् परितोनियमितवान् अपिच ईशानकृत् वृत्रादिशत्रुवधेनात्मानमैश्वर्यवन्तंकुर्वन्निन्द्रोदाशुषेहविर्दत्तवतेयजमानाय फलंदशस्यन्प्रयच्छन् तुर्वणिस्तूर्णसम्भजनः तूर्वणिस्तूर्णवनिरितियास्कः[1]। यद्वा तुर्वितारःशत्रूणां

[1] नि० ६, १४।

हिंसित्वा एवंभूतइन्द्रः तुर्वीतये एतत्संज्ञाय उदके निमग्नाय ऋषये गाधं अवस्थानयोग्यं धिष्ण्यं पदे- शंकः अकार्षीत्॥ रन्त रमुक्रीडायां छान्दसेलुङिबहुवचने बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् धातोरन्त्यलो- पश्छान्दसः। अयच्छन् यमउपरमे इषुगमियमांछइतिछत्वम्। कः करोतेर्लुङि मन्त्रेघसह्वरणशवृ- हादिनाच्लेर्लुक् गुणः हल्ङ्यादिनातल्लोपः बहुलंछन्दस्यमाङ्योगेपीत्यडभावः ॥ ११ ॥

११. इन्द्र की दीप्ति के द्वारा नदियाँ अपने-अपने स्थान पर शोभा पाती हैं; क्योंकि वज्र-द्वारा इन्द्र ने उनकी सीमा निर्दिष्ट कर दी है। अपने को ऐश्वर्यवान् करके और हव्यदाता को फल प्रदान करके इन्द्र ने तुरत तुर्वीति ऋषि के निवास-योग्य एक स्थान बनाया।

अस्माइदुप्रभंरातूतुंजानोवृत्रायवज्रमीशांनःकियेधाः।
गोर्नपर्वविरदातिरश्चेष्यन्नर्णांस्यपांचरध्यै ॥१२॥

अस्मै। इत्। ऊम् इति। प्र। भर। तूतुंजानः। वृत्राय। वज्रम्। ईशानः। कियेधाः। गोः। न। पर्व। वि। रद। तिरश्चा। इष्यन्। अर्णांसि। अपाम्। चरध्यै ॥ १२ ॥

तूतुजानइतिक्षिप्रनाम तूतुजानस्त्वरमाणः यद्वा शत्रून्हिंसन् ईशानःईश्वरःसर्वेषांकियेधाः कियतःअनवधृतपरिमाणस्यबलस्यधाता यद्वा क्रममाणंशत्रुबलंदधात्यवस्थापयतीतिकियेधाः हेइन्द्र एवंभूतस्त्वंअस्मैवृत्रायवज्रंप्रभर इमंवृत्रंवज्रेणप्रहरेत्यर्थः प्रहृत्यच अर्णांसिवृष्टिजलानिइष्य- न् तस्माद्वृत्रादवगमयंस्त्वं अपांचरध्यै तासामपांचरणायभूप्रदेशंप्रतिगमनायतस्यवृत्रस्यमेघरूपस्य पर्वपर्वाणिअवयवसन्धीन् तिरश्चा तिर्यगवस्थितेनवज्रेणविरदविलिख छिन्धीत्यर्थः तत्रदृष्टान्तः- गोर्न यथामांसस्यविकर्तारोलौकिकाःपुरुषाःपशोरवयवान्विवस्ततोविभजन्तितद्वत्। अत्रनिरु- क्तम्—अस्मैप्रहरतूर्णंत्वरमाणोवृत्रायवज्रमीशानःकियेधाःकियद्धाइतिवाक्रममाणधाइतिवागो- रिवपर्वाणिविरदमेघस्येष्यन्नर्णांस्यपांचरणायेति ॥भर हग्रहोर्भइतिभत्वम् द्व्यचोतस्तिङइतिसां- हितिकोदीर्घः। तूतुजानः तुजहिंसायां कानचितुजादीनांदीर्घोभ्यासस्येत्यभ्यासस्यदीर्घत्वम् छ- न्दस्युभयथेतिकानचःसार्वधातुकत्वेसति अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम्।कियेधाः तुजतोंकि- येधाइत्यत्रोक्तम्। रद रदविलेखने तिङ्ङतिङइतिनिघातः। तिरश्चा तिरोअञ्चतीतितिर्यङ् ऋत्विगि- त्यादिनाक्विन् अनिदितामितिनलोपः तृतीयैकवचनेभसंज्ञायामचइत्यकारलोपः श्चुत्वेनसकारस्य शकारः उदात्तनिवृत्तिस्वरेणविभक्तेरुदात्तत्वम्। इष्यन् इषगतावित्यस्मादन्तर्भावितण्यर्थाच्छ- तरि दिवादिभ्यःश्यन् तस्यनित्त्वादाद्युदात्तत्वम्। चरध्यै तुमर्थेसेसेनिति चरतेरध्यैप्रत्ययः॥१२॥

१२. इन्द्र क्षिप्तकारी, सर्वेश्वर और अपरिमितशक्तिशाली हैं। इन्द्र! तुम इस वृत्र के ऊपर वज्र-प्रहार करो। पशु की तरह वृत्र के शरीर की संधियाँ तिर्यग् भाव से अवस्थित वज्र से काटो; ताकि वृष्टि बाहर हो सके और पृथिवी पर जल विचरण कर सके।

त्रयोदशीमृचमाह—

अ॒स्येदु॒ प्र ब्रू॑हि पू॒र्व्याणि॑ तु॒रस्य॒ कर्मा॑णि॒ नव्य॑ उ॒क्थैः ।
यु॒धे यदि॑ष्णा॒न आयु॑धान्यृघा॒यमा॑णो निरि॒णाति॒ शत्रू॑न् ॥१३॥

अ॒स्य । इत् । ऊ॒म् इति॑ । प्र । ब्रू॒हि॒ । पू॒र्व्याणि॑ । तु॒रस्य॑ । कर्मा॑णि । नव्यः॑ । उ॒क्थैः । यु॒धे । यत् । इ॒ष्णा॒नः । आयु॑धानि । ऋ॒घा॒यमा॑णः । नि॒ऽरि॒णाति॑ । शत्रू॑न् ॥ १३ ॥

उक्थैःशस्त्रैर्नव्यःस्तुत्योयइन्द्रः अस्येदुअस्यैवतुरस्ययुद्धार्थंत्वरमाणस्येन्द्रस्यपूर्व्याणि पुराणानिकर्माणिपराक्रमरूपाणि हेस्तोतः प्रब्रूहिप्रशंस यद्यदायुधेयोधनायआयुधानिवज्रादीनिइष्णानः आभीक्ष्ण्येनप्रेरयन्शत्रून्ऋघायमाणोहिंसन्इन्द्रोनिरिणातिअभिमुखंगच्छति तदानींप्रब्रूहीतिपूर्वेणसम्बन्धः पूर्व्यमितिपुराणनाम पूर्व्यंप्रत्नायेतिपुराणनामसुपाठात्॥तुरस्य तुर त्वरणे इगुपधलक्षणःकः। नव्यः णुस्तुतौ अचोयदितियत् गुणः धातोस्तन्निमित्तस्यैवेत्यवादेशः। इष्णानः इषआभीक्ष्ण्ये क्र्यादिकः व्यत्ययेनात्मनेपदम् शानचश्चित्त्वादन्तोदात्तत्वम्। ऋघायमाणः नहित्वारोदसीउभेऋघायमाणमित्यत्रव्युत्पादितम्। निरिणाति रीगतिरेषणयोः क्र्यादिभ्यःश्ना प्वादीनांह्रस्वइतिह्रस्वत्वम् तिपःपित्त्वादनुदात्तत्वेविकरणस्वरःशिष्यते तिङ्ङतिङइतिनिघातः यद्वृत्तयोगात्तिङ्ङतिङइतिनिघाताभावः ॥ १३ ॥

१३. जो मंत्रों-द्वारा स्तुत्य हैं, उन्हीं युद्धार्थक्षिप्रगामी इन्द्र के पूर्व कर्मों का वर्णन करो । इन्द्र युद्ध के लिए बार-बार सारे शस्त्र फेंककर और शत्रुओं का वध कर उनके सम्मुख जाते हैं।

चतुर्दशीमृचमाह—

अ॒स्येदु॑ भि॒या गि॒रय॑श्च दृ॒ळ्हा द्यावा॑ च॒ भूमा॑ ज॒नुष॑स्तुजेते ।
उपो॑ वे॒नस्य॒ जोगु॑वान ओ॒णिं स॒द्यो भु॑वद्वी॒र्या॑य नो॒धाः ॥१४॥

अ॒स्य । इत् । ऊ॒म् इति॑ । भि॒या । गि॒रयः॑ । च॒ । दृ॒ळ्हाः । द्यावा॑ । च॒ । भूम॑ । ज॒नुषः॑ । तु॒जे॒ते॒ इति॑ । उपो॒ इति॑ । वे॒नस्य॑ । जोगु॑वानः । ओ॒णिम् । स॒द्यः । भु॒व॒त् । वी॒र्या॑य । नो॒धाः ॥ १४ ॥

---

१ ऋ० सं० १.१-२०. ।

अस्यैवेन्द्रस्यभियापक्षच्छेदभयेनगिरयःपर्वताअपिदृह्ळाःनिश्चलाःस्वस्वदेशेवतिष्ठन्ते जनुषः प्रादुर्भूतादस्मादेवेन्द्राद्भीत्याद्यावाभूमाचद्यावापृथिव्यावपितुजेते तुजिर्हिंसार्थोऽप्यत्रकम्पनेव्र-हव्यः कंपेतेइत्यर्थः किञ्च वेनस्यकान्तस्यास्यओणिंदुःखस्यापनायकंरक्षणंउपोजोगुवानः अने-कैःसूक्तैःपुनःपुनरुपशब्दयनृत्रपश्लोकयचित्यर्थः एवंभूतोनोधाऋषिः सद्यस्तदानीमेववीर्यामभु-वद्वीर्यंवानभवत् ॥ द्यावाचभूमा द्यावाभूमेत्यनयोर्मध्येचशब्दस्यपाठश्छान्दसः दिवोद्यावेतिवि-भक्त्यास्यद्यावादेशः सुपांसुलुगितिविभक्तेराकारादेशः छान्दसमत्वंपदकारैःकृतम् देवताद्वन्द्वेचेत्यु-भयपदप्रकृतिस्वरत्वम् "दह्वयमसिद्धिरपिसाम्पदायिकी । जनुषः जनीप्रादुर्भावे जनेरुसिरि-त्यौणादिकउसिप्रत्ययः । जोगुवानः गुङ्अव्यक्तेशब्दे अस्माद्यङ्लुगन्ताद्व्यत्ययेनशानच् अदा-दिवच्चेतिवचनाच्छपोलुक् उवङादेशः अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम् । ओणिं ओणृअपनय-ने अस्मादौणादिकइप्रत्ययः । भुवत् भवतेर्लेट्यडागमः बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् भूसुवोस्तिङी-तिगुणप्रतिषेधः । नोधाः नोधाऋषिर्भवतिनवनंदधातीतियास्कः[1] । तस्माद्बाधोऽसुन् नवश-ब्दस्यनोभावश्च ॥ १४ ॥

१४. इन्हीं इन्द्र के डर के मारे पर्वत निश्चल हो रहते हैं और इन्द्र के प्रकट होने पर आकाश और पृथिवी काँपने लगते हैं। नोधा ऋषि ने इन्हीं कमनीय इन्द्र की रक्षण-शक्ति की, सूक्तों-द्वारा, बार-बार प्रार्थना करके तुरन्त ही वीर्य या शक्ति प्राप्त की थी।

पञ्चदशीमृचमाह—

अस्मा॒इदु॒त्यदनु॑दाय्येषा॒मेको॒यद्व॒व्नेभूरे॒रीशा॑नः ।
प्रैत॑शं॒सूर्ये॒पस्पृ॒धा॒नंसौव॑श्व्ये॒सुष्वि॑मा॒व॒दिन्द्रः॑ ॥१५॥

अ॒स्मै । इत् । ऊ॒म् इति॑ । त्यत् । अनु॑ । दा॒यि॒ । ए॒षा॒म् । एकः॑ । यत् । व॒व्ने । भूरेः॑ । ईशा॑नः । प्र । एत॑शम् । सूर्ये॑ । प॒स्पृ॒धा॒नम् । सौव॑श्व्ये । सुस्वि॑म् । आ॒व॒त् । इन्द्रः॑ ॥ १५ ॥

एकःएकएवराजसूनेजेगुंसमर्थःभूरेर्बहुविधस्यधनस्यईशानःस्वामीयत्स्तोत्रंवव्नेययाचेएषांस्तो-तॄणांसम्बन्धि यद्वा विभक्तिव्यत्ययःएतैःस्तवद्भिर्यत्सिद्धंस्तोत्रमस्माइन्द्रायअनुदायिप्रकारीत्यर्थः। उत्तरार्धस्यइयमाख्यायिका—स्वश्वोनामकश्चिद्राजासचपुत्रकामःसूर्यमुपासाञ्चक्रे तस्यचसूर्य-एवपुत्रोबभूव तेनसहएतशनाम्नोमहर्षेःयुद्धंजातमितितदेतदिहोच्यते—अयमिन्द्रःसौवश्व्येस्वश्व-पुत्रेसूर्येपस्पृधानंस्पर्धमानेसुष्विंसोमनामभिषोतारंएतशंप्रावत्संग्रामेपिप्रावद्रक्षितवान् अदायि बहुलं-छन्दस्यमाङ्योगेपीत्यडभावः । ववने वनुयाचने लिटिव्यत्ययेनोपधालोपः । पस्पृधानं स्पर्धसंघर्षे

1 नि० ४. १६ ।

अस्माच्छिदःकानच् द्विर्वचने शर्पूर्वाःखयइतियकारःशिष्यते चात्पकारस्यलोपेरेफस्यसम्प्रसारणंचपृषोदरादित्वात् चित्त्वादन्तोदात्तत्वम्।सौवश्व्ये स्वश्वइतिजनपदशब्दःक्षत्रियेसंज्ञात्वेनवर्तते तन्नामधेयस्यपुत्रसंज्ञायां वृद्धेत्कोसलाजादाञ्ञ्यङितिअपत्यार्थेञ्यङ्प्रत्ययः नय्वाभ्यांपदान्ताभ्यामितिवृद्धिप्रतिषेधः ऐजागमश्च ञित्त्वादाद्युदात्तत्वम्। सुष्विं षुञ्अभिषवे उत्सर्गश्छन्दसीति अस्मात्क्विन्प्रत्ययः छिड्डावाद्द्विर्भावः यणादेशः उवङादेशाभावश्छान्दसः ॥ १५ ॥

१५. इन्द्र अकेले ही शत्रु-विजय कर सकते हैं। वह बहुविध धनों के स्वामी हैं। स्तोताओं के पास इन्द्र ने जिस स्तोत्र की याचना की थी, उसे ही इन्द्र को दिया गया। स्वश्वपुत्र सूर्य के साथ युद्ध के समय सोमाभिषवकारी एतश ऋषि को इन्द्र ने बचाया था।

एवातेहारियोजनासुवृक्तीन्द्रब्रह्माणिगोतमासोअक्रन्।
ऐषुविश्वपेशसंधियंधाःप्रातर्मक्षूधियावसुर्जगम्यात्॥१६॥२१॥

एव। ते। हारिऽयोजन। सुऽवृक्ति। इन्द्र। ब्रह्माणि। गोतमासः।
अक्रन्। आ। एषु। विश्वऽपेशसम्। धियम्। धाः। प्रातः।
मक्षु। धियाऽवसुः। जगम्यात्॥ १६॥ २१॥

हर्योरश्वयोर्योजनंयस्मिन्रथेसतथोक्तस्तस्यस्वामित्वेनसम्बन्धीहारियोजनः हेहारियोजनेन्द्र गोतमासोगोतमगोत्रोत्पन्नाऋषयः सुवृक्तिसुष्ठुआवर्जकानिअभिमुखीकरणकुशलानिब्रह्माणिस्तुतिरूपाणिमन्त्रजातानितेतवैवाक्रन्अकुर्वन् एषुस्तोतृषुविश्वपेशसंबहुविधरूपयुक्तंधियंधाः धियालभ्यत्वाद्धीर्धनमुच्यते यद्वा धीशब्दःकर्मवचनः पश्वादिबहुविधरूपंधनमग्निष्टोमादिकंबहुविधरूपंकर्मवाआधाः धेहिस्थापय प्रातः इदानीमिवपरेद्युरपिप्रातःकालेधियावसुः बुद्ध्याकर्मणावाप्राप्तधनइन्द्रः मक्षुशीघ्रंजगम्यात् अस्मद्रक्षणार्थमागच्छतु ॥ एव निपातस्यचेतिसंहितायांदीर्घः। सुवृक्ति सुपांसुलुगितिशसोलुक्। अक्रन् करोतेर्लुङि मन्त्रेघसह्वरेत्यादिनाच्लेर्लुक् अन्वादेशः तस्यङित्त्वाद्गुणाभावेयणादेशः इतश्चेतीकारलोपेसंयोगान्तलोपेचअडागमः। धाः छन्दसिलुङ्लङ्लिटइतिलोडर्थेलुङि गातिस्थेतिसिचोलुक् बहुलंछन्दस्यमाङ्योगेपीत्यडभावः॥१६॥

१६. अश्वयुक्त-रथेश्वर इन्द्र! तुम्हें यज्ञ में उपस्थित करने के लिए गोतम-गोत्रीय ऋषियों ने स्तुति-रूप मंत्रों को कीर्त्तित किया था या स्तुत किया था। इन्हें बहुविध बुद्धि प्रदान करो। जिन इन्द्र ने बुद्धि-द्वारा धन पाया है, वे ही इन्द्र प्रातःकाल शीघ्र आयें।

वेदार्थस्यप्रकाशेनतमोहार्दंनिवारयन्। पुमर्थांश्चतुरोदेयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

इतिश्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेणसायणाचार्येणविरचितेमाधवीयेवेदार्थप्रकाशेऋक्संहिताभाष्येप्रथमाष्टकेचतुर्थोऽध्यायःसमाप्तः ॥ ४ ॥

॥ श्रीगणेशायनमः ॥

यस्यनिःश्वसितंवेदायोवेदेभ्योऽखिलंजगत् । निर्ममेतमहंवन्देविद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

अथपञ्चमाध्याय आरभ्यते प्रथमेमण्डलएकादशानुवाकेचत्वारिसूक्तानिगतानि प्रम-न्महइत्येतत्त्रयोदशर्चंपञ्चमंसूक्तं तत्रानुक्रम्यते—प्रमन्मनेति। अनिरुक्तासंख्यात्रिष्टुबित्युक्तत्वात् त्रयोदशेत्युक्तेऽप्यत्रयोदशेत्युक्तंभवति ऋषिश्चान्यस्मादितिपरिभाषयानोधाऋषिः अनादेशपरिभाषया त्रिष्टुप्छन्दः इन्द्रोदेवता गतःसामान्यविनियोगः विशेषविनियोगस्तुलिङ्गादवगन्तव्यः ।

तत्रप्रथमामृचमाह—

ॐ प्रमन्महेशवसानायशूषमाङ्गूषंगिर्वणसेअङ्गिरस्वत् ।
सुवृक्तिभिःस्तुवतऋग्मियायार्चामार्कंनरेविश्रुताय ॥१॥

प्र । मन्महे । शवसानाय । शूषम् । आङ्गूषम् । गिर्वणसे ।
अङ्गिरस्वत् । सुवृक्तिऽभिः । स्तुवते । ऋग्मियाय । अर्चाम ।
अर्कम् । नरे । विऽश्रुताय ॥ १ ॥

शवसानाय शवइतिबलनाम तदिवाचरते यथाबलं शत्रून्हन्तितथाशत्रूणांहन्त्रेत्यर्थः गि-र्वणसे गीर्भिःस्तुतिलक्षणैर्वचोभिःसम्भजनीयाय गिर्वणादेवोभवतिगीर्भिरेनंवनयन्तीतियास्कः । एवम्भूतायेन्द्राय शूषमितिसुखनाम शूषंसुखहेतुभूतम् आङ्गूषंस्तोमम्आघोषइतियास्कः । आङ्गूषंस्तोत्रंअङ्गिरस्वत् अङ्गिरसइवप्रमन्महे यथैनंस्तोतारःप्रकर्षेणावगच्छामः अवगत्यचसुवृक्ति-भिः सुष्ठुआवर्जकैः स्तुत्याभिमुखीकरणसमर्थैःस्तोत्रैःस्तुवतेस्तोत्रंकुर्वते ऋग्मये यद्वा ऋग्मियः अर्चनीयोभवति यद्वा कर्मणिकर्तृप्रत्ययः ऋषिणास्तूयमानायेत्यर्थः नरेसर्वेषांनेत्रे यद्वा नरे शब्दमानेविश्रुतायप्रख्यातायविशेषेणश्रूयमाणायवाएवम्भूतायतस्मैअर्कमर्चनसाधनंस्तोत्रं अर्कोमन्त्रो-भवतियदनेनार्चन्तीतियास्कः । अर्चाम पूजयामउच्चारयामेत्यर्थः ॥मन्महे मनुअवबोधने तना-दित्वादुप्रत्ययः लोपश्चास्यान्यतरस्यांम्वोरितिविकरणस्यप्रत्ययेउकारलोपः शवसानाय शवशब्दा-

१ नि० ६. १४. । २ नि० ५. ११. । ३ नि० ५. ४. ।

रयिप्रत्यये अस्मादुत्तरःशानच् बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् शानचश्छन्दस्युभयथेतिसार्वधातुक-त्वात् अतोलोपयलोपौ चितस्त्यन्तोदात्तत्वं ननु स्वपगोङित्वात्तास्यनुदात्तेदितियानचोनुदात्तेनम-वितव्यं एवंतर्हिवाच्छीलिकश्चानश् तस्यसार्वधातुकत्वेपिङसार्वधातुकत्वाभावात् चितस्वरएवशि-ष्यते।आङ्गूषं आङ्पूर्वाद्घुषेःघञर्थेपचाद्यच्ईत्यस्यगूआदेशः पृषोदरादित्वादाङोङकारस्यैत्वंशाख-न्तान्तश्छान्दसः चितस्वरेणोत्तरपदस्यान्तोदात्तत्वेकृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् पञ्जिकायांपादिनोत्तरपदा-न्तोदात्तत्वम्। गिर्वणसे गृशब्दे सम्पदादिलक्षणोभावेक्विप् ऋतइद्धातोरितीत्वम् गीर्भिर्वन्यते सम्भ-ज्यतेइतिगिर्वणाः औणादिकःकर्मण्यसुन् संज्ञापूर्वकस्यविधेरनित्यत्वात्हलिचेतिदीर्घाभावः गति-कारकयोरपिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वंचेतिवचनात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्।अङ्गिरस्वत् तेनतुल्यमितिवतिः नभोङ्गिरोमनुषांवत्युपसंख्यानमितिभसंज्ञायांरुत्वाद्यभावः प्रत्ययस्वरः। सुवृक्तिभिः वृजीवर्जने भा-वेक्तिन् तिदुत्तरपदेबहुव्रीहिःशोभनमावर्जनंयेषां नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ननु क्तिन्नन्तस्यो-त्तरपदस्याद्युदात्तत्वाद्युदात्तंद्व्यच्छन्दसीतिवचनादुत्तरपदाद्युदात्तत्वंप्राप्नोति एवंतर्हितत्पुरुषोस्तु शोभनमावर्जितोभवत्येभिरितिसुवृक्तयःस्तोत्राणि करणेक्तिन् तादौचनितीतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते मन्क्तिन्व्याख्यानकारकादुत्तरस्यक्तिनोविहितमुत्तरपदान्तोदात्तत्वंअकारकादपिव्यत्ययेन भवति। स्तुवते ष्टुञ्स्तुतावितिविभक्तेरुदात्तत्वम्। ऋग्मियाय एकाचोनित्यंमयटमिच्छन्तीतिवि-कृत्याविकारार्थेमयट् स्वादिष्वसर्वनामस्थानेइतिपदसंज्ञायांकुत्वमस्त्वे व्यत्ययेनेत्वम् यद्वा ऋचस्तुत्याविच्छान्दसोभावेमक् बहुलवचनात्कुत्वंजस्त्वंच।ऋग्मियाय ऋग्मंस्तुतिमर्हतीतिऋग्मियः तदर्हतीतिघच् चितस्त्यन्तोदात्तत्वम्। अर्चाम अर्चपूजायामौणादिकः शपःपित्वादनुदात्तत्वम् ति-ङ्श्चसार्वधातुकस्वरेणधातुस्वरःशिष्यते।अर्कं अर्च्यतेनेनेत्यर्कःपुंसिसंज्ञायांघःप्रायेणेतिघप्र-त्ययः चजोःकुघिण्ण्यतोरितिकुत्वम्। नरे नृशब्दाच्चतुर्थ्येकवचनेगुणश्छान्दसः। विश्रुताय श्रुश्रवणे कर्मणिनिष्ठा गतिरनन्तरइतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम्॥ १ ॥

१. वीर्यशाली और स्तव-पात्र इन्द्र को लक्ष्य कर हम, अङ्गिरा की तरह, मन में कल्याणवाहिनी स्तुति धारण करते हैं। इन्द्र शोभन स्तोत्र द्वारा स्तुति-कर्त्ता ऋषि के पूजा-पात्र हैं। उन प्रसिद्ध नेता की, हम स्तोत्र-द्वारा पूजा करते हैं।

द्वितीयामृचमाह—

प्रवो॑म॒हे महि॒ नमो॒ भर॑ध्वमाङ्गू॒ष्यं॑ शवसा॒नाय॒ साम॑ ।
येना॑नः॒ पूर्वे॑ पि॒तरः॑ पद॒ज्ञा अर्च॑न्तो॒ अङ्गि॑रसो॒ गा अवि॑न्दन् ॥२॥

प्र । वः॒ । म॒हे । महि॑ । नमः॑ । भर॒ध्व॒म् । आ॒ङ्गू॒ष्य॑म् । श॒व॒सा॒नाय॑ । साम॑ । येन॑ । नः॒ । पूर्वे॑ । पि॒तरः॑ । प॒द॒ऽज्ञाः । अर्च॑न्तः । अङ्गि॑रसः । गाः । अवि॑न्दन् ॥ २ ॥

हेकविमोवोयूयं महेमहते शवसानायवलमिवाचरते अविमलायेत्यर्थः उच्चरवात्वेय-श्छन्दसुवेसच्छन्दाभ्याहारः एवम्भूताय तस्माइन्द्रायमहिमहद्बोढनमःस्तोत्रंप्रभरध्वं प्रकर्षेणसंपादयत किंतत्स्तोत्रमित्याह आंगूष्यंसाम आवोषयोर्म्यरथन्तरादिसाम तच्चिण्वाध्वता-मित्यर्थः अभित्वाशूरेत्यादिष्वृक्षुयद्गानं तस्यसामेत्याख्या तथाचोक्तं—गीतिषुसामाख्येति । ये-नेन्द्रेणनोस्माकंपितरः पितृविशेषाः पूर्वेपूर्वपुरुषाः अङ्गिरसः पणिनाम्नासुरेणापहृतानांगवांप-दज्ञाः मार्गज्ञाःसन्तः अतएवार्चन्तस्तंपूजयन्तोगाअविन्दन् अलभन्त ॥ नः प्रथमार्थेद्वितीया । प-दज्ञाः पदानिजानन्तीति आवोनुपसर्गेकइतिकः आतोलोपइटिचेत्याकारलोपः । अविन्दन् वि-दॢलाभे शेमुचादीनामितिनुमागमः ॥ २ ॥

२. तुम लोग उस विशाल और बलवान् इन्द्र को उद्देश कर महान् और ऊँचे स्वर से गाये जानेवाले स्तोत्र अर्पित करो । इन्द्र की सहायता से हमारे पूर्व-पुरुष अङ्गिरा लोगों ने, पद-चिह्न देखते हुए, अर्चना-पूर्वक, पणि नाम के असुर-द्वारा अपहृत गौ का उद्धार किया था।

तृतीयामृचमाह—

इन्द्रस्याङ्गिरसांचेष्टौविदत्सरमातनयायधासिम् ।
बृहस्पतिर्भिनदद्रिंविदद्गाःसमुस्रियाभिर्वावशन्तनरः ॥३॥

इन्द्रस्य । अङ्गिरसाम् । च । इष्टौ । विदत् । सरमा । तनयाय । धासिम् । बृहस्पतिः । भिनत् । अद्रिम् । विदत् । गाः । सम् । उस्रियाभिः । वावशन्त । नरः ॥ ३ ॥

अत्रेदमाख्यानम्—सरमानामदेवशुनीपणिभिर्गोष्वपहृतासुतदन्वेषणायवांसरमांइन्द्रःप्राहै-षीत् यथालोकेव्याधोवनान्तर्गतमृगान्वेषणायश्वानंविसृजतितद्वत् तासरमैवमवोचत् हेइन्द्र अ-स्मदीयायशिशवेयद्गोसबन्धिक्षीराद्यन्नंयदिप्रयच्छसितर्हिगमिष्यामीति सतथेत्यब्रवीत् तथाचशा-ट्यायनकम्—अन्नादिर्नीतिसरमेप्रजांकरोमियानोगाअन्वविन्दइति । ततोगत्वागवांस्थानमज्ञासी-त् ज्ञात्वाचास्मैन्यवेदयत् तथानिवेदितासुगोषुतमसुरंहत्वाताःगाःसइन्द्रोलभतेति । अयमर्थोस्यां प्रतिपाद्यते इन्द्रस्याङ्गिरसामृषीणांचइष्टौप्रेषणेसतिसरमादेवशुनीतनयायस्वपुत्रायधासिमन्नंवि-दत् अविन्दत् धासिरित्यन्ननाम धासिःइरेतिपन्नामसुपाठात् तमागोषुनिवेदितासुबृहस्पतिः बृह-तांदेवानामधिपतिरिन्द्रः अद्रिंअचारमसुरं भिनदभिनत् तेनापहृतागाःविदद्लभत ततोनरोनेता-रोदेवाःउस्रियाभिःगोभिःसह उस्रियेतिगोनाम संवावशन्तहर्षहर्षशब्दमकुर्वन् यद्वा गोभिःसाध-नभूताभिःतदीयंक्षीरादिकमकामयन्तसमगच्छन्तेत्यर्थः ॥ इष्टौ इषगतावित्यस्माद्भावेक्तिनि म-न्त्रेवृषेतिक्तिनउदात्तत्वम् । विदत् विदॢलाभे लृदित्वादङ् बहुलंछन्दस्यमाङ्योगेपीत्यडभावः

१ ऋ० सं० ५. ३. २१. । २ जैमि० अ० २. ५ ।

अकृपबस्वरः। शिष्पवे पादादित्यान्निघाताभावः। सरमा सरमा सरणादितियास्कः। सर्वेरौणादिकोऽमप्रत्ययः। धासिं धेट् पाने धीयतेपीयतेइतिधासिः औणादिकःसिप्रत्ययः यद्वा दधातेःपोषणार्थात् सिप्रत्ययः। बृहस्पतिः तद्बृहतोःकरपत्योश्चोरदेवतयोःसुट्तलोपश्चेतिसुडागमःतलोपश्च बृहच्छब्दोन्तोदात्तः तस्यकेचिदाद्युदात्तत्वंवर्णयन्त्योत्सुकम् पतिशब्दोडतिप्रत्ययान्तआद्युदात्तः अतउभेवनस्पत्यादिषुइतिपूर्वोत्तरपदयोर्युगपत्प्रकृतिस्वरत्वम्। उस्रियाभिः निवसत्यस्यांक्षीरादिकमितिउस्रागौः वसनिवासेइत्यस्मात् स्फायितंचीत्यादिनाअधिकरणेरक् वचिस्वपीत्यादिना सम्प्रसारणम् उस्राशब्दात्स्वार्थेपृषोदरादित्वेनयप्रत्ययइतिनिघण्टुभाष्यम् यस्येयादेशः प्रत्ययस्वरः। पाथः अन्न पाथश्शब्दे अस्मादसुन्ताद्धञिसस्यान्तादेशेसति तस्य छन्दस्युभयथेतिआर्धधातुकत्वात् अतोलोपयलोपौ व्यत्ययेनधातोर्ह्रस्वत्वम् यद्वा वशकान्तावित्यस्माद्घञि नवशइतिसम्प्रसारणेप्रतिषिद्धेपूर्ववत्प्रक्रिया॥ ३॥

३. इन्द्र और अङ्गिरा के गौ खोजते समय सरमा नाम की कुतिया ने, अपने बच्चे के लिए, इन्द्र से अन्न या दुग्ध प्राप्त किया था। उस समय इन्द्र ने असुर का वध कर गौ का उद्धार किया था। देवों ने भी गायों के साथ आह्लादकर शब्द किया था।

चतुर्थीमृचमाह—

सस्सुष्टुभासस्तुभासप्तविप्रैःस्वरेणाद्रिंस्वर्योनवग्वैः।
सरण्युभिःफलिगमिन्द्रशक्रवलंरवेणदरयोदशग्वैः॥४॥

सः। सुऽस्तुभा। सः। स्तुभा। सप्त। विप्रैः। स्वरेण। अद्रिम्। स्वर्यः। नवऽग्वैः। सरण्युऽभिः। फलिऽगम्। इन्द्र। शक्र। वलम्। रवेण। दरयः। दशऽग्वैः॥ ४॥

अङ्गिरसोद्विविधाः सत्रयागमनुतिष्ठन्तोयेनवभिर्मासैःसमाप्यगतास्तेनवग्वाः नवग्वानवनीतगतयइतियास्कोव्याचख्यौ। येतुदशभिर्मासैःसमाप्यजग्मुस्तेदशग्वाः तादृशैरुभयविधैर्मेधाविभिः सरण्युभिः सरणंशोभनागतिमिच्छद्भिः सप्त सप्तसंख्याकैः सप्तसत्रमेधातिथिप्रभवयोऽङ्गिरसोऽस्यन्वे एवंभूतैरङ्गिरोभिः सुष्टुभा शोभनस्तोभयुक्तेनस्वरेणउदात्तादिरूपस्वरोपेतेन यद्वा मन्द्रमध्यमादिस्वरेणस्तुभास्तोभेणस्वर्यः शब्दयितव्यः यद्वा शब्दनीयःस्तुत्यइत्यर्थः हेशक शक्तिमन्निन्द्र एवम्भूतःसत्वं अद्रिंआदरणीयंवज्रेणछेत्तव्यमित्यर्थः फलिगं प्रतिफलंप्रतिबिम्बंतद्गच्छतीतिफलिःस्वच्छमुदकं तद्गच्छत्याधारत्वेनेतिफलिगः यद्वा व्रीह्यादिफलंतदस्मिन्नधिगम्यतेइतिफलि वृष्टिजलं तद्गच्छतीतिफलिगः एवम्भूतंवलंमेघंरवेणआलोचनशब्देनदरयःअदारयः

१ नि० ११. २४। ९ नि० ११. १९।

त्वदीयशब्दश्रवणमात्रेणमेघोविभेतीत्यर्थः यद्वा अद्रिः पर्वतःअद्यतेस्मिन्पटलादिकमितिअद्रिः फलिगोमेघः फलिगः उपलइतितन्नामसुपाठात् वलोसुरः देवावैपटेगाःपर्यपश्यन्नित्यादावसुरे प्रयुक्तत्वात् एवंद्वयोपित्वदीयशब्दश्रवणमात्रेणअबिभयुरित्यर्थः ॥ सइत्येकःपादपूरणः । स्वृ-भा स्वोभनःस्तुतिकर्मा संपदादिलक्षणोभावेक्विप् शोभनःस्तुप् स्वोभोयस्य नञ्सुभ्यामितयुत्त-रपदान्तोदात्तत्वम् उपसर्गात्सुनोतीतिषत्वम् । स्तुभा करणभूतस्यापिस्तोत्रस्यस्वव्यापारेकर्तृत्वात् स्तोभतिस्तौतीति क्विप्चेतिकर्तरिक्विप् सावेकाचइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् । सप्त सुपांसुलुगितिविभक्तेर्लुक् । स्वर्यः स्वृशब्दोपतापयोः ऋहलोर्ण्यदितिण्यत् वृद्ध्यभावश्छान्दसः तित्स्वरितमितिस्वरितत्वम् नवग्वैः नवशब्दउपपदेगमेर्भावेक्विपि गमःक्वाविविअनुनासिकलोपे ऊङ्चगमादीनामितिवक्तव्यमितिऊकारान्तादेशः नवभिर्गूर्गमनंयेषांतेनवग्वाः अकारोपजनश्छान्दसः यद्वा गमेर्भावे डुप्रत्ययः पूर्ववद्बहुव्रीहिः बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । सरण्युभिः सरणमात्मनइच्छन्तःसरण्यवः क्यचि अन्त्यलोपश्छान्दसः क्याच्छन्दसीत्युः । फलिगं फल्युदकंगच्छतीतिफलिगः डोन्यत्रापिदृश्यतइतिगमेर्डः । वलं वृणोतीतिवलः पचाद्यच् कपिलकादित्वाल्लत्वम् । दरयः दृविदारणे वृद्धौलुक्वाचो हृसयेइतिघटादिषुपाठान्मित्त्वे मितांह्रस्वइतिह्रस्वत्वम् ॥ ४ ॥

४. सर्वशक्तिमान् इन्द्र! जिन्होंने नौ महीनों में यज्ञ समाप्त किया है और जिन्होंने दस महीनों में यज्ञ समाप्त किया है—ऐसे सप्तसंख्यक और सद्गति-कामी (अङ्गिरोवंशीय) मेधावियों के सुख-कर-स्वर-युक्त स्तोत्रों से तुम स्तुत किये गये हो। तुम्हारे शब्द से पर्वत और मेघ भी डर जाते हैं।

पञ्चमीमृचमाह—

गृणानोअङ्गिरोभिर्दस्मविवरुषसासूर्येणगोभिरन्धः ।
विभूम्याअप्रथयइन्द्रसानुदिवोरजउपरमस्तभायः ॥५॥१॥

गृणानः । अङ्गिरःऽभिः । दस्म । वि । वः । उषसा । सूर्येण । गोभिः ।
अन्धः । वि । भूम्याः । अप्रथयः । इन्द्र । सानु । दिवः । रजः ।
उपरम् । अस्तभायः ॥ ५ ॥ १ ॥

हेदस्मदर्शनीयशत्रूणामुपक्षपयितरिन्द्र त्वंअङ्गिरोभिर्ऋषिभिर्गृणानःस्तूयमानःसन् उषसासूर्येणचसहगोभिःकिरणैःअन्धः अन्धकारंविवः व्यवृणोः व्यनाशयइत्यर्थः तथाहेइन्द्र त्वंभूम्याःपृथिव्याः सानुसमुच्छ्रितप्रदेशंव्यप्रथयः विशेषेणविस्तीर्णमकरोः विषमामिमांसमीकृतवानित्यर्थः तथा दिवोन्तरिक्षस्य रजः रजसोलोकस्यउपरं उपमूलप्रदेशंअस्तभायःअस्तभ्नाः यथान्तरिक्षलोकस्यमूलंदृढंभवतितथाकार्षीरित्यर्थः ॥ गृणानः कर्मणिलटःशानचियक्किमाप्नेःभ्यत्ययेन

१ ऐ० ब्रा० ६, २४.।

धा प्यादीनां ह्रस्वइतिह्रस्वत्वम् चित्स्वरेणान्तोदात्तत्वम्। दस्म दसुउपक्षये इषियुधीन्धिदसीत्यादिनामक्। वः वृञ्वरणे लुङिसिपि मन्त्रेघसेत्यादिनाच्लेर्लुक् गुणेहल्ङ्याब्भ्यइतिसलोपः बहुलंछन्दस्यमाङ्योगेपीत्यडभावः। अन्धः तमोऽन्धमउच्यतेनास्मिन्ध्यानंभवतीतियास्कः। रजः लोकारजांस्युच्यन्तइत्युक्तत्वात् रजःशब्दोलोकवचनः सुपांसुलुगितिषष्ठ्यालुक्। अस्तभ्नाः स्तभि स्तंभुस्तुंभित्यादिनाश्नाप्रत्ययः छन्दसिशायजपीतिअहावपिव्यत्ययेनश्नाप्रत्ययस्यशायजादेशः अनिदितामितिनलोपः अडागमः॥ ५॥

५. सुवृश्य इन्द्र! अङ्गिरा लोगों के द्वारा स्तुत होकर तुमने उषा और सूर्य की किरणों से अन्धकार का विनाश किया है। इन्द्र! तुमने पृथिवी का ऊबड़खाबड़ प्रदेश समतल और अन्तरिक्ष का मूल प्रदेश दृढ़ किया है।

॥ इतिप्रथमस्यपञ्चमेप्रथमोवर्गः॥ १॥

प्रवर्ग्येअभिष्टवे तदुप्रयक्षतममित्येषा अथोत्तरमित्यत्रसूत्रितम्—तदुप्रयक्षतममस्यकर्मात्यन्वनभोदूतस्येपूर्वंभयइति।

तामेतांसूक्तेषष्ठीमृचमाह—

तदु॑प्र॒यक्ष॑तममस्य॒कर्म॑द॒स्मस्य॒चारु॑तमम॒स्तिदंसः॑।
उ॒प॒ह्व॒रेयदु॒परा॒अपि॑न्व॒न्मध्व॑र्णसो॒न॒द्य१॒॑श्चत॑स्रः॥६॥

तत्। ऊम् इति। प्र॒यक्षः॑ऽतमम्। अ॒स्य॒। कर्म॑। द॒स्मस्य॑। चारु॑ऽतमम्। अ॒स्ति॒। दंसः॑। उ॒प॒ऽह्व॒रे। यत्। उप॑राः। अपि॑न्वत्। मधु॑ऽअर्णसः। न॒द्यः॑। चत॑स्रः॥ ६॥

दस्मस्य दर्शनीयस्यास्येन्द्रस्यतदुतदेवकर्मप्रयक्षतमंअतिशयेनपूज्यं दंसइतिकर्मनाम दंसस्तदेवकर्मचारुतममतिशयेनशोभनंअस्ति किंतदित्यतआह अयमिन्द्रः उपह्वरे उपह्वर्तव्येगन्तव्ये पृथिव्याःसम्बन्धिनिसमीपदेशेउपराःउपराःस्थापिताः मध्वर्णसःमधुरोदकाः चतस्रोनद्यःप्रधानभूताः गङ्गादिनदीः अपिन्वत् असिञ्चत् इतियदेतत्कर्मतदन्येनकर्तुमशक्यत्वात्पूज्यमित्यर्थः॥प्रयक्षतमं यक्षपूजायाम् यक्ष्यतइतियक्षः अतिशयेनयक्षोयक्षतमः पुनःप्रादिसमासे अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्। दंसः दसिदंसनदर्शनयोः चुरादिरात्मनेपदी दंस्यतेकर्तव्यतयादृश्यतइतिदंसःकर्म औणादिकःकर्मण्यसुन्। उपह्वरे ह्वृकौटिल्ये कौटिल्यलक्षणगतिवाचिनाह्वरतिनाउपसर्गत्वपदे उपह्वरन्तिप्रच्छन्नयस्मिन्नवइतिउपह्वरोभूप्रदेशः पुंसिसंज्ञायांघःप्रायेणेत्यधिकरणेघप्रत्ययः गुणः कृ-

१ नि० ५. १।

दुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अपिन्वत् पिवि सेचने औणादिकः । चतस्रः शस् त्रिचतुरोःस्त्रियांतिसृचतसृइतिचतुर्शब्दस्यचतसादेशः आद्युदात्तोनिपातितः पूर्वसवर्णदीर्घेप्राप्तेअचिरऋतइतिरेफादेशः चतुर्शब्दस्याद्युदात्तत्वात् स्थानिवद्भावेनचतसादेशस्याद्युदात्तत्वेसिद्धेपिपुनराद्युदात्तनिपातनसामर्थ्यांद्यणादेशस्यपरपूर्वविधौस्थानिवद्भावाच्चतुरःशसीत्यन्तोदात्तत्वस्याभावः नच नपदान्तेतिस्थानिवद्भावप्रतिषेधः स्वरदीर्घयलोपेषुलोपाजादेशएवनस्थानिवत् अन्यत्रतुस्थानिवदेवेतिनियमात् ॥ ६ ॥

६. पृथिवी की मधुर-जलपूर्ण नदियों को जो इन्द्र ने जलपूर्ण किया है, वह उन वर्णनीय इन्द्र का अत्यन्त पूज्य और सुन्दर कर्म है।

सप्तमीमृचमाह—

द्विताविवव्रेसनजासनीळेअयास्यःस्तवमानेभिरर्कैः ।
भगोनमेनेपरमेव्योमन्नधारयद्रोदसीसुदंसाः ॥७॥

द्विता । वि । वव्रे । सनऽजा । सनीळे इति सऽनीळे । अयास्यः । स्तवमानेभिः । अर्कैः । भगः । न । मेने इति । परमे । विऽओमन् । अधारयत् । रोदसी इति । सुऽदंसाः ॥ ७ ॥

अयास्यः यासप्रयत्नः सताप्योयास्यः नयास्यःअयास्यःपुरुषैःप्रयत्नैः साधयितुमशक्यइत्यर्थः कथंसाध्यइत्यतआह—स्तवमानेभिः स्तोत्रंकुर्वद्भिः पुरुषैःअर्कैः स्तुतिरूपैर्मंत्रैः स्तूयमानःसन्निन्द्रः सुसाध्योभवति यद्वा अयास्यः पञ्चवृत्तिर्मुख्यःप्राणः सहिआस्यान्मुखाद्यतेगच्छतिनिष्क्रामतितदुपासकोप्यङ्गिराः उपचारादयास्यउच्यते तथाच छन्दोगैराम्नातम्—तंहायास्यउद्गीथमुपासांचक्रे एतमुएवायास्यंमन्यन्तेआस्याद्यदयतेतेनेति । अथवा अयमास्येमुखेवर्ततइत्ययास्यः तथाचवाजसनेयकम्—तेहोचुःक्वनुसोभूद्योनइत्थमसक्तेत्ययमास्येन्तरितिविपूर्वंतदुपासकोप्ययास्यः तेनऋषिणा स्तवमानेभिः गुणिनिष्ठगुणाभिधानलक्षणांस्तुतिंकुर्वद्भिरर्कैर्मंत्रैःकरणभूतैःस्तूयमानःसन् सनजा सनेतिनिपातोनित्यार्थः नित्यजातेसर्वदाविद्यमानस्वभावइत्यर्थः प्रथमभावविकारवाचिनाजनिनाद्वितीयोभावविकारःसत्तालक्ष्यते यथाचौत्पत्तिकस्तुशब्दस्यार्थेनसम्बन्धइति[1]। औत्पत्तिकमितिनित्यंब्रूमइतिहितद्भाष्यं सनीळे समानंनीडमोकोनिवासस्थानंययोस्तेसंश्लिष्टेइत्यर्थः एवंविधेद्यावापृथिव्यौद्विताद्विधाविवव्रेविवृतेअकरोत् भेदेनास्थापयदित्यर्थः मेनेमननीयेपरमेउत्कृष्टे व्योमन्विविधलक्षणेनभसिवर्तमानोभगोनसूर्यइव सुदंसाः शोभनकर्मेन्द्रः रोदसीद्यावापृथिव्यावधारयदपोषयत् यद्वा मेनेतिस्त्रीनाम यथाचया-

1 जैमि० अ० 1. सू० 5 ।

स्कः—मेनामाइविस्तीर्णामिनामानयन्त्येनाइति[1]। द्वौरूपमापन्नेरोदसीइन्द्रः अपुषदित्यर्थः॥ द्विता द्विधेत्यस्यधकारस्यतकारश्छान्दसः। सनजा सनीमाद्दुर्भावे अस्माद्भावे अन्येभ्योपिदृश्यतइतिड-प्रत्ययः। सनात्स्वरूपोपाधिप्रयोगस्याप्यभिधारार्थत्वात्केवलादपिजनेर्डप्रत्ययः सनातिनित्यंजोषनमस्ययोस्ते सनजे पूर्वपदस्यह्रस्वश्छान्दसः एवमादित्वादन्तोदात्तत्वम् अदेवबहुव्रीहिस्वरेणशिष्यते सुपांसुलु-गितिविभक्तेराकारः। अयास्यः यत्नप्रयत्ने यासःप्रयत्नः तत्रभवोयास्यः भवेछन्दसीतियत् न-यास्यः अयास्यः पराविश्छन्दसिबहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् भृत्युकनिर्वचनेगुणवृणोवरादित्वा-दभिमतरूपस्वरसिद्धिः। मेने सप्तम्येकवचनस्यसुपांसुलुगितिशेआदेशः शेइतिप्रगृह्यत्वम् यद्वा मन्यतइविमेना यचायथ् नमिमन्योरलिटयेत्संयकच्च्यमित्येत्वम् तत्तदाए द्विर्वचने ईदूदेद्विवचनंप्र-गृह्यमितिप्रगृह्यत्वम्। सुदंसाः दंसइतिकर्मनामाचीअस्तुन्प्रत्ययान्तआद्युदात्तः बहुव्रीहौआद्युदात्तं-द्व्यच्छन्दसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥ ७ ॥

७. जिस इन्द्र को युद्धरूप प्रयत्न से नहीं पाया जा सकता, स्तोताओं की स्तुति-द्वारा पाया जा सकता है, उन्हीं इन्द्र ने एकत्र संलग्न द्यौ और पृथिवी को अलग-अलग करके स्थित किया है; उन्हीं शोभन-कर्मा इन्द्र ने सुन्दर और उत्तम आकाश में, सूर्य की तरह, द्यौ और पृथिवी को धारण किया है।

अष्टमीमृचमाह—

सनाद्दिवंपरिभूमाविरूपेपुनर्भुवायुवतीस्वेभिरेवैः।
कृष्णेभिरक्तोषारुशद्भिर्वपुर्भिराचरतोअन्यान्या ॥८॥

सनात्। दिवम्। परि। भूम। विरूपे इति विऽरूपे। पुनःऽभुवा। युवती इति। स्वेभिः। एवैः। कृष्णेभिः। अक्ता। उषाः। रुशत्ऽभिः वपुःऽभिः। आ। चरतः। अन्याऽअन्या ॥ ८ ॥

विरूपे शुक्लकृष्णात्मनाविषमरूपेपुनर्भुवा पुनःपुनःप्रतिदिवसंजायमानेयुवतीतरुण्यौरात्र्यु-षसौः सर्वदैकरूप्यात् एवम्भूतेरात्र्युषसौदिवंद्युलोकंभूमभूमिंचसनाच्चिरकालादारभ्यस्वेभिरेवैः स्वकीयैर्गमनैःपरिचरतः पर्यावर्तेते अयमेवार्थःस्पष्टीक्रियते—अक्ताराात्रिःकृष्णेभिरन्धकाररूपै-र्वर्णैरुपलक्षिताउषाअरुशद्भिर्दीप्यमानैर्वपुर्भिःस्वशरीरभूतैस्तेजोभिरुपलक्षिताअन्यान्यापरस्पर-व्यतिहारेणआचरतः आवर्तेते हेइन्द्र एवत्सर्वंत्वयैवकार्यते त्वंदवीनत्वात्सर्वासांदिवानामित्यर्थः॥ भूम सुपांसुलुगितिविभक्तेराकारादेशः छान्दसोह्रस्वः। एवैः इण्गतौ इणशीङ्भ्यांवन्निविक्तिविभक्तेर-प्रत्ययः निद्त्वादाद्युदात्तत्वम्। अक्ता अक्तेतिरात्रिनाम नल्लोपश्छान्दसः। वपुर्भिः आर्तिपृवपीत्य-

---

[1] नि० ३. २१.।

दिनाद्यस् निस्वादाद्युदात्तः। अन्यान्या कर्मव्यतिहारेसर्वनाम्नोद्वेभवतइतिवक्तव्यम् समासवच्च-बहुलमितिद्विर्भावि तस्यपरमाम्रेडितमित्याम्रेडितसंज्ञायामनुदात्तंचेत्याम्रेडितस्यानुदात्तत्वम् ॥८॥

८. विषम-रूपिणी, प्रतिदिन सञ्जायमाना और तरुणी रात्रि तथा उषा, द्यावा-पृथिवी पर, सदा से आ-आकर विचरण करती हैं। रात्रि काली और उषा तेजोमयी है।

सनेमिसख्यंस्वपस्यमानःसूनुर्दाधारशवसासुदंसाः।
आमासुचिद्दधिषेपक्वमन्तःपयःकृष्णासुरुशद्रोहिणीषु॥९॥

सनेमि। सख्यम्। सुऽअपस्यमानः। सूनुः। दाधार। शवसा। सुऽदंसाः। आमासु। चित्। दधिषे। पक्वम्। अन्तरिति। पयः। कृष्णासु। रुशत्। रोहिणीषु॥ ९ ॥

स्वपस्यमानः स्वपःशोभनंकर्मतदिवाचरन्शवसाशवसोबलस्यसूनुःपुत्रःअतिबलवानित्यर्थः सुदंसाः शोभनयागादिकर्मयुक्तःएवम्भूतइन्द्रः सख्यंयजमानानांसखित्वंसनेमिपुराणंदाधारधारयतिपोषयतीत्यर्थः सनेमीतिपुराणनाम भवथाः सनेमीतिपाठात् किञ्च आमासुचित् आमांस्वपरिपक्वासुगोषुच्च अन्तर्मध्येपक्वंपरिपक्वंपयोदधिषेधारयसि तथाकृष्णासुकृष्णवर्णासुरोहिणीषुलोहितवर्णासुचगोषुतद्विपरीतंरुशद्दीप्यमानंश्वेतवर्णपयोदधिषे॥ सख्यं सख्युर्यःसख्यं सख्युर्यइतियः प्रत्ययस्वरः।दाधार धृङ्धारणे तुजादित्वादभ्यासस्यदीर्घत्वम्।पक्वंपचोवइतिनिष्ठातकारस्यवत्वम्। रोहिणीषु रुहबीजजन्मनिप्रादुर्भावेच रुहेश्चलोवेतीतन्प्रत्ययान्तोरोहितशब्दआद्युदात्तोवर्णवाची वर्णादनुदात्तात्तोपधात्तोनइतिङीप् तत्सन्नियोगेनतकारस्यनकारादेशश्च ङीपःपित्त्वादनुदात्तत्वेप्रातिपदिकस्वरएवशिष्यते॥ ९ ॥

९. शोभन-कर्म-कर्त्ता, अतीव बली और उत्तम कर्म से सम्पन्न इन्द्र यजमानों से, पहले से, मित्रता करते आते हैं। इन्द्र, तुमने अपरिपक्व गायों को भी दूध दान किया है और कृष्ण तथा लोहित वर्णोंवाली गायों में भी शुक्लवर्ण का दूध दान किया है।

सनात्सनीळाअवनीरवाताव्रतारक्षन्तेअमृताःसहोभिः।
पुरुसहस्राजनयोनपत्नीर्दुवस्यन्तिस्वसारोअह्रयाणम्॥१०॥२॥

सनात्। सऽनीळाः। अवनीः। अवाताः। व्रता। रक्षन्ते। अमृताः। सहःऽभिः। पुरु। सहस्रा। जनयः। न। पत्नीः। दुवस्यन्ति। स्वसारः। अह्रयाणम्॥ १० ॥ २ ॥

सनाच्चिरकालादारभ्य सनीळाः समाननिवासस्थानाः अवाताः वातो गमनं तद्रहिताः एकरूपेणावस्थानात् अवनयः अङ्गुलिनाम एवम्भूताः अवनीरङ्गुलयः पुरूणि बहूनि सहस्रा असंख्यातानि व्रतानीन्द्रसम्बन्धीनि कर्माणि अभ्रुताः पुनः पुनः करणेपि आलस्यरहिताः सत्यः स्वकीयैरात्मीयैर्बलैरक्षन्ति पालयन्ति अपिच स्वसारः स्वयमेव सरन्त्यो ङ्गुलयः पत्नीः पालयित्र्यः अह्रयाणं लज्जारहितं प्रगल्भमित्यर्थः यद्वा अहीतयानं प्रशस्तगमनमिन्द्रं जनयो न जनय इति देवानां पत्न्य उच्यन्ते देवानां वै पत्नीर्जनय इति श्रुतेः। ता इव दुवस्यन्ति परिचरन्ति अङ्गुलिबन्धनेनेन्द्रं प्रीणयन्तीत्यर्थः॥ अवनीः अवनयोङ्गुलयो भवन्त्यवन्ति कर्माणीति यास्कः। सुपां सुलुगिति जसः पूर्वसवर्णदीर्घत्वम्। अवाताः वा गतिगन्धनयोः असिहसीत्यादिना भावे तन्प्रत्ययः बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम्। अभ्रुताः शेश्छन्दसि बहुलमिति शेर्लोपः। दुवस्यन्ति दुवस्यतिः परिचरणकर्मा कण्ड्वादिः अतो यक्प्रत्ययस्वरः शिष्यते पादादित्वान्निघाताभावः। अह्रयाणं ह्रीलज्जायाम् बहुलं छन्दसीति श्लोरभावः व्यत्ययेन शानच् गुणाभावश्छान्दसः नञ्समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् यद्वा बहुलं छन्दसीति शपो लुकि छन्दस्युभयथेति शानच आर्धधातुकत्वेन ङित्त्वाभावे गुणायादेशौ पूर्ववत्समासस्वरो। यास्कस्त्वेवं व्याख्यत्—अह्रयाणोऽह्रीतयान इति ॥ १० ॥

१०- जिन गति-विहीन अँगुलियों ने, सदा सन्नद्ध होकर स्थिति करने पर भी, निरालसी बनकर, अपने बल पर, हजारों व्रतों का पालन किया है या इन्द्र का व्रत अनुष्ठित किया है, वे ही सेवा-तत्परा अँगुली-रूपिणी भगिनी लोग पत्नी या पालयित्री की तरह प्रगल्भ इन्द्र की सेवा करती हैं। ॥ इति प्रथमस्य पञ्चमे द्वितीयो वर्गः ॥ २॥

एकादशीमृचमाह—

सनायुवो नमसा नव्यो अर्कैर्वसूयवो मतयो दस्म दद्रुः।
पतिं न पत्नीरुशतीरुशन्तं स्पृशन्ति त्वा शवसावन्मनीषाः ॥११॥

सनाऽयुवः। नमसा। नव्यः। अर्कैः। वसुऽयवः। मतयः। दस्म। दद्रुः। पतिम्। न। पत्नीः। उशतीः। उशन्तम्। स्पृशन्ति। त्वा। शवसाऽवन्। मनीषाः ॥ ११ ॥

हे दस्म दर्शनीयेन्द्र अर्कैः शस्त्ररूपैर्मन्त्रैर्नमसा नमस्कारेण च यस्त्वं नव्यः स्तुत्यो भवसि सनायुवः सनातनं अग्निहोत्रादिनित्यं कर्म आत्मन इच्छन्तः वसूयवो वसु धनमात्मन इच्छन्तो धनकामा मतयो मेधाविनस्त्वा दद्रुः अनुनामयासेन पग्मुः हे शवसावन् बलवन्निन्द्र तैः प्रयुक्ता मनीषाः स्तुतयः त्वां स्पृशन्ति प्राप्नुवन्ति तत्र दृष्टान्तः—उशतीः उशत्यः कामयमानाः पत्नीः पत्न्यः उशन्तं

1 नि० ३. ९। 2 नि० ५. १५।

कामयमानं पतिं न यथा पतिं सम्भजन्ते तद्वत् ॥ सनायुवः सनेत्येतदव्ययं नित्यतमाचष्टे तेनच सदा लब्धमते सनासनातनं कर्म आत्मन इच्छन्तीति सनायुवः क्याच्छन्दसीत्युप्रत्ययः असि वर्णव्यत्ययेनोक्तम्। नमसः मनज्ञाने मन्यन्त इति मतयः स्तोतारः क्तिच्क्तौ च संज्ञायामिति क्तिच् न क्तिचि दीर्घश्चेति निषेधप्राप्ते बाहुलकात् अनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः चित्त्वादन्तोदात्तत्वम्। दद्रुः द्राकुत्सायां गतौ लिट्युसि आतोलोप इटि चेत्याकारलोपः। उशतीः वश कान्तौ लटः शतृ अदादित्वाच्छपोलुक् शतुर्ङित्त्वात् ग्रहिज्यादिना सम्प्रसारणम् उगितश्चेति ङीप् शतुरनुम इति नद्या उदात्तत्वम् वाछन्दसीति पूर्वसवर्णदीर्घः। शवसावन् मतुपि आकारोपजनश्छान्दसः यद्वा मत्वर्थीय वनिप् ॥ ११ ॥

११. दर्शनीय इन्द्रदेव ! तुम मन्त्र और प्रणाम से स्तुत होते हो। जो बुद्धिमान् अग्निहोत्रादि सनातन कर्म और धन की इच्छा करते हैं, वे बड़े यत्न के बाद तुम्हें प्राप्त होते हैं। बली इन्द्र ! जैसे कामिनी स्त्रियाँ आकांक्षी पति को प्राप्त करती हैं, वैसे ही बुद्धिमानों की स्तुतियाँ तुम्हें प्राप्त करती हैं।

सनादेवतवरायोगभस्तौनक्षीयन्तेनोपदस्यन्तिदस्म।
पुमाँअसिक्रतुमाँइन्द्रधीरःशिक्षाशचीवस्तवनःशचीभिः ॥१२॥

सनात्। एव। तव। रायः। गभस्तौ। न। क्षीयन्ते। न। उप। दस्यन्ति। दस्म। द्युऽमान्। असि। क्रतुऽमान्। इन्द्र। धीरः। शिक्ष। शचीऽवः। तव। नः। शचीभिः ॥ १२ ॥

हे दस्म दर्शनीयेन्द्र गभस्तिरिति बाहुनाम तव गभस्तौ हस्ते सनादेव चिरकालादारभ्य स्थिता निरायो धनानि न क्षीयन्ते न विनश्यन्ति नोपदस्यन्ति च स्तोतृभ्यो दत्तेऽपि त्वद्धस्तगतं धनमुपक्षयं न प्राप्नोत्यपितु वर्धते हे इन्द्र धीरो बुद्धिमान् धृष्टो वा त्वं द्युमान् दीप्तिमानसि तथा क्रतुमान् लोकरक्षणरूपेण कर्मणा युक्तोऽसि हे शचीवः कर्मवन्निन्द्र तव शचीभिः त्वदीयैः कर्मभिर्नोऽस्मभ्यं धनं शिक्ष देहि शिक्षतिर्दानकर्मा॥ क्षीयन्ते क्षीञ् हिंसायां क्र्यादिः अस्मात्कर्मकर्तरि कर्मवद्भावादात्मनेपदे यक्करणं स्यादयमपि यास्यादि विकरणं कर्मवद्भावादचः कर्तृयकीत्याद्युदात्तत्वम् चादिलोपे विभाषेति निघातप्रतिषेधः। शचीवः शची अस्यास्तीति शचीवान् छन्दसीरइति मतुपो वत्वम् सम्बुद्धौ मतुवसो रुसम्बुद्धौ छन्दसीति नकारस्य रुत्वम् ॥ १२ ॥

१२. सुदृश्य इन्द्र ! जो सम्पत्ति, सदा से, तुम्हारे पास है, वह कभी विनष्ट नहीं होती। इन्द्र ! तुम मेधावी, तेजशाली और यज्ञसम्पन्न हो। कर्मी इन्द्र ! अपने कर्मों-द्वारा हमें धन प्रदान करो।

सनायतेगोतमइन्द्रनव्यमतक्षद्ब्रह्महरियोजनाय।
सुनीथायनःशवसाननोधाःप्रातर्मक्षूधियावसुर्जगम्यात् ॥१३॥४॥

सना॒ऽयते । गोत॑मः । इ॒न्द्र॒ । नव्य॑म् । अत॑क्षत् । ब्रह्म॑ ।
ह॒रि॒ऽयोज॑नाय । सु॒ऽनी॒थाय॑ । नः॒ । शु॒वसा॒न् । ॥ नोधाः॑ । प्रा॒तः ॥
म॒क्षु । धि॒याऽव॑सुः । ज॒ग॒म्या॒त् ॥ १३ ॥ ३ ॥

हइन्द्र सनायतेनित्यस्याचरतिसर्वेषामाद्योभवति हेशवसानबलवन्निन्द्र हरियोजनायहरीअश्वौरथेयोजयतीतिहरियोजनः सुनीथायसुष्ठुनेत्रेएवम्भूतायतस्मैतुभ्यंगोतमः गोतमस्यपुत्रःपुत्रोनोधाऋषिःनव्यंनूतनंब्रह्मएतत्सूक्तरूपंस्तोत्रंनोस्मदर्थमतक्षत्अकरोत् अतोस्माभिरनेनस्तोत्रेणस्तुतःसन् धियाबुद्ध्याकर्मणावावापातवसुःइन्द्रःप्रातःकालेमक्षुशीघ्रंजगम्यात्आगच्छतु ॥ सनायते सनेतिनिपातोनित्यशब्दसमानार्थः तस्मादाचारार्थेक्यङ्प्रत्ययः । सुनीथाय णीञ्प्रापणेइत्यस्मादौणादिकःथक्प्रत्ययः थाथादिस्वरः ॥ १३ ॥

१३. इन्द्र ! तुम सबके आदि हो। हे सुलोचन और बलवान् इन्द्र ! तुम रथ में घोड़े योजित करते हो। गौतम ऋषि के पुत्र नोधा ऋषि ने हमारे लिए तुम्हारा यह अभिनव सूक्त-रूप स्तोत्र बनाया है। फलतः कर्म-द्वारा जिन इन्द्र ने धन पाया है, वे प्रातःकाल में शीघ्र आवें।

॥ इतिप्रथमस्यपञ्चमेतृतीयोवर्गः ॥ ३ ॥

त्वंमहानितिदशर्चंषष्ठंसूक्तंनोधसआर्षंत्रैष्टुभमैन्द्रं अनुक्रम्यतेच—त्वंदशेति । समूळ्हेदशरात्रेद्वितीयेछन्दोमेमरुत्वतीयेशस्त्रेएतत्सूक्तम् विश्वजितोप्तिनरइतिखण्डेसूत्रितम्—द्यांसुत्वेकीर्तित्वंमहाँइन्द्रयोहेति ॥

तत्रप्रथमामृचमाह—

त्वंम॒हाँ इ॑न्द्र॒ यो ह॒ शुष्मै॒र्द्यावा॑ जज्ञा॒नः पृ॑थि॒वी अमे॑ धाः ।
यद्ध॑ ते॒ विश्वा॑ गि॒रय॑श्चि॒दभ्वा॑ भि॒या दृ॒ळ्हासः॑ कि॒रणा॒ नैज॑न् ॥ १ ॥

त्वम् । म॒हान् । इ॒न्द्र॒ । यः । ह॒ । शुष्मैः॑ । द्यावा॑ । ज॒ज्ञा॒नः । पृ॒थि॒वी इति॑ । अमे॑ । धाः॒ । यत् । ह॒ । ते॒ । विश्वा॑ । गि॒रयः॑ । चि॒त् । अभ्वा॑ । भि॒या । दृ॒ळ्हासः॑ । कि॒रणाः॑ । न । ऐज॑न् ॥ १ ॥

हेइन्द्र त्वंमहान्गुणैःसर्वाधिकोभवसि योह यःखलुत्वंअमेअसुरकृतेभयेसतिजज्ञानःसद्यएवप्रादुर्भूतःसन् शुष्मैःशत्रूणांशोषकैःआत्मीयैर्बलैर्द्यावापृथिवीद्यावापृथिव्यौधाः अधारयःधाञ्धारणपोषणयोरित्यर्थः किंच यद्धतेयस्यखलुतवसम्बन्धिन्याभियाभीत्याविश्वाविश्वानिव्याप्तानिमानिभुवनान्यानिगिरयश्चिदपिचदृढोस्थिराः अभ्वा महान्तीयेषामन्यान्यपिमहान्तिभूतानिसन्तितेदृ

पिसर्वेदृढासःदृढाअपिऐजन्अकंपिषत तत्रदृष्टान्तः—किरणान यथासूर्यरश्मयःइवसततोनप्रसिक्म्पन्ते तद्वत् ॥ जज्ञानः जनीप्रादुर्भावे लिटःकानच् गमहनेत्यादिनोपधालोपः स्थानिवद्भावाद्विर्भावादि चितइत्यन्तोदात्तत्वम् ॥ द्यावापृथिवीइत्यस्यसमस्तपदस्यमध्ये जज्ञानइत्यस्यपाठश्छान्दसः। यत् सुपांसुलुगितिविभक्त्यालुक्। अभ्वा आसमन्ताद्भवन्तिसन्नावंप्राप्नुवन्तीत्यभ्वामहान्तः आङ्पूर्वाद्भवतेरौणादिकोडुनन्प्रत्ययः उपसर्गस्यह्रस्वत्वंच यद्वा नञ्पूर्वाद्भवतेःमात्यर्थाच्चन्निभुवोङ्विदितिक्वप्रत्ययः महान्तोहिप्रमातुंनशक्यन्ते शेश्छन्दसिबहुलमितिशेर्लोपः। किरणाःकीर्यन्तेविक्षिप्यन्तेइतिकिरणाः कृविक्षेपे कृपृवृजिमन्दिनिधाञ्भ्यःक्युरितिक्युप्रत्ययः योरनादेशेप्रत्ययाद्युदात्तः भवइद्धायोरितीत्वम्। ऐजन् एजृकम्पने लङ्याडागमः सचोदात्तः वृद्धिश्च ॥ १॥

१. इन्द्र! तुम सर्वोत्तम गुणी हो। भय उपस्थित होने पर अपने रिपु-शोषक बल द्वारा तुमने द्यौ और पृथिवी को धारण किया था। संसार के सारे प्राणी और पर्वत तथा दूसरे जो विशाल और सुदृढ़ पदार्थ हैं, वे सब भी, आकाश में सूर्य-किरणों की तरह, तुम्हारे डर से काँप गये थे।

द्वितीयामृचमाह—

आ यद्धरीइन्द्रविव्रताबेराते्वज्रंजरि्ताबा्ह्वोर्धात् ।
येनाविहर्यतक्रतोअ्मित्रा्न्पुरइ्ष्णासिपुरुहूतपूर्वीः ॥२॥

आ । यत् । हरी इति । इन्द्र । विऽव्रता । वेः । आ । ते । वज्रम् ।
जरिता । बाह्वोः । धात् । येन । अविहर्यतक्रतो इत्यविहर्यतऽक्रतो ।
अमित्रान् । पुरः । इष्णासि । पुरुऽहूत । पूर्वीः ॥ २ ॥

हेइन्द्र त्वंयद्यदाविव्रताविविधकर्माणौहरीत्वदीयावश्वौआवेःरथेआगमयसिरथेयोजयसीत्यर्थः तदानींविवबाह्वोर्हस्तयोर्जरिवास्तोतावज्रमाधात्स्तोत्रेणस्थापयतिस्तोतास्तुतेमयत्नमन्त्रेणवज्रंत्वद्धस्तेदृस्थवइत्यर्थः हेअविहर्यतक्रतोमेप्सितकर्मन्निन्द्र अमित्रान्शत्रूनसेनवज्रेणेष्णासिअभिगच्छसि हेपुरुहूत पुरुभिर्बहुभिर्यजमानैराहूतस्त्वंपूर्वीर्बह्वीःपुरःअसुरपुराणिभेत्तुमभिगच्छसीत्यर्थः ॥ विव्रता व्रतमितिकर्मनाम विविधंव्रतंकर्मययोस्तौ सुपांसुलुगितिपूर्वसवर्णदीर्घत्वम् बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्। वेः वीगतिव्याप्तिप्रजनकान्त्यसनखादनेषु अन्तर्भावितण्यर्थाच्छान्दसेलङि सिपि अदादित्वाच्छपोलुक् बहुलंछन्दस्यमाङ्योगेपीत्यडभावः। धात् दधातेश्छान्दसेलुङिगातिस्थेतिसिचोलुक् पूर्ववदडभावः। अविहर्यतक्रतो हर्यतिःप्रेप्साकर्मेतियास्कः। हर्यगतिकान्त्योः कान्तिरभिलाषः विहर्यतोनभिलषितः अविहर्यतोभिलषितइत्यर्थः तादृशःक्रतुःकर्मयस्यसतथोक्तः। अमित्रान् नसन्तिमित्राण्येषामितिबहुव्रीहौ नञोजरमरमित्रमृताइत्युत्तर-

१ नि० ७, १७।

पदाद्युदात्तत्वम् । इष्णासि इष आभीक्ष्ण्ये अभगत्यर्थः क्र्यादिभ्यः श्ना सिपःपित्त्वादनुदात्तत्वे तस्यैवस्वरःशिष्यते यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥२॥

२. इन्द्र! जिस समय तुम विभिन्न-गतिशाली अश्वों को रथ में संयुक्त करते हो, उस समय तुम्हारे हाथ में स्तोता वज्र देता है; और, तुम उसी वज्र से शत्रुओं का अनभीष्ट कर्म करके उनका विनाश करते हो। बहुलोकाहूत इन्द्र! तुम उसके द्वारा असुरों के अनेक नगर भी ध्वस्त करते हो।

त्वंस॒त्यइ॑न्द्रधृ॒ष्णुरे॒तान्त्वमृ॑भु॒क्षानर्य॒स्त्वंषाट् ।
त्वंशुष्णं॑वृ॒जने॑पृ॒क्षआ॒णौयू॒नेकुत्सा॑यद्यु॒मते॒सचाह॑न् ॥३॥

त्वम् । स॒त्यः । इ॒न्द्र॒ । धृ॒ष्णुः । ए॒तान् । त्वम् । ऋ॒भु॒क्षाः । नर्यः॑ । त्वम् । षाट् । त्वम् । शुष्ण॑म् । वृ॒जने॑ । पृ॒क्षे । आ॒णौ । यू॒ने । कुत्सा॑य । द्यु॒ऽमते॑ । सचा॑ । अ॒ह॒न् ॥ ३ ॥

हे इन्द्र त्वंसत्यःसत्सुभवः सर्वोत्कृष्टइत्यर्थः एतान्शत्रूनभिगतःसन् धृष्णुः तेषांधर्षयिता तिरस्कर्ता किञ्च त्वमृभुक्षाः ऋभूणामधिपतिः तेषुकृतनिवासोवा यद्वा महन्नामैतत् महान्त्वमृभ्वो-सि नर्योनृभ्योहितः तथा त्वं षाट् शत्रूणामभिभविताहन्तेत्यर्थः किञ्च वृजनइत्यादीनित्रीणिसङ्ग्रामनामानि अत्रपूर्वेविशेषणे वृजनेवर्जनयुक्ते सङ्ग्रामेहिवीराःपुरुषावर्ज्यन्तेहिंस्यन्ते पृक्षेसंपर्चनीयेवीर्यैर्योद्धुंपात्रभूते एवंविधेआणौसङ्ग्रामेद्युमतेदीप्तिमतेयूनेतरुणायकुत्साय सचात्वंसहायोभूत्वाशुष्णंशोषयितारमेतत्संज्ञमसुरंअहन्अवधीः ॥ ऋभुक्षाः ऋभुरितिमेधाविनाम उरुविस्तीर्णं भाति यद्वा ऋतेनयज्ञेनभातिभवतीतिवाऋभुः उरुशब्देऋतशब्देवोपपदेभातेर्भवतेर्वामृगय्वादयश्चेतिकुप्रत्ययः पूर्वपदस्यऋभावश्चनिपात्यते क्षयतिरैश्वर्यकर्मा तेषामीष्टइत्यृभुक्षाः यद्वा क्षिनिवासगत्योः तेषुनिवसतीतिपतेरस्यइतिविधीयमानइनिप्रत्ययोबहुलवचनादस्मादपिभवति टिलोपश्च सौ पथिमथ्यृभुक्षामादित्यात्वं प्रत्ययस्वरः । षाट् सहअभिभवे छन्दसिसहइतिकेवलादपिण्विः षत्वंछान्दसम् । द्युमते द्यौःदीप्तिरस्यास्तीतिद्युमान् स्वादिष्वसर्वनामस्थानेइतिपदसंज्ञायां दिवउदित्युत्वं ह्रस्वनुड्भ्यांमतुबितिमतुपउदात्तत्वम् ॥३॥

३. इन्द्र! तुम सर्वोत्कृष्ट हो। तुम इन शत्रुओं के विनाशक हो। तुम ऋभुगण के स्वामी, मनुष्य-गण के उपकर्त्ता और शत्रुओं के हन्ता हो। संहारक और तुमुल युद्ध में तुमने प्रकाशक और तरुण कुत्स के सहायक बनकर शुष्ण नामक असुर का वध किया था।

त्वंह॒त्यदि॑न्द्रचोदीः॒सखा॑वृ॒त्रंयद्व॑ज्रिन्वृषकर्मन्नु॒भ्नाः ।
यद्ध॑शूरवृषमणःपरा॒चैर्वि॒दस्यूँ॒र्योना॒वकृ॑तोवृथा॒षाट् ॥४॥

त्वम् । ह । त्यत् । इन्द्र । चोदीः । सखा । वृत्रम् । यत् । वज्रिन् ।
वृषऽकर्मन् । उभ्नाः । यत् । ह । शूर । वृषऽमनः । पराचैः । वि ।
दस्यून् । योनौ । अकृतः । वृथाषाट् ॥ ४ ॥

हेइन्द्र त्वंह त्वंखलुसखाकुत्सस्यसहायःसन् त्यत्तत्प्रसिद्धंधनंजयलक्षणंयशोवाचोदीः प्रेरितवानकार्षीरित्यर्थः हेवृषकर्मन् वृष्ट्युदकसेचनरूपकर्मोपेत वज्रिन्वज्रवन्निन्द्र वृत्रंसर्वस्यघनस्यावरीतारंकुत्सस्यशत्रुंयत्यदाउभ्नाः अवुभ्नाः अहिंसीः अपिच हेशूरशत्रूणांभिरक वृषमणःकामाभिवर्षकमनस्केन्द्र वृथाषाट्अनायासेनशत्रूणामभिभवितात्वं यद्यदाखलुयोनौ संग्रामेदस्यून् कुत्सस्योपक्षयितॄन्अन्यान्शत्रून्पराचैः परागमनैः व्यकृतःपराङ्मुखान्यथाभवन्तितथाव्यच्छिनः तदानींकुत्सःसर्वयशःप्रामोदित्यर्थः॥चोदीः चुदप्रेरणे लुङि नेटीतिसिचिवृद्धिप्रतिषेधः। उभ्नाः उभउभ्नहिंसायाम् क्रैयादिकः लङिसिपि बहुलंछन्दस्यमाङ्योगेपीत्यडभावः पराचैरित्येतदव्ययं नीचैरुच्चैरितिवदितिभट्टभास्करमिश्रः। पराचैःपराञ्चनैरितिनिरुक्तम्। दस्यून् दीर्घादटिसमानपाद इतिनकारस्यरुत्वम् अत्रानुनासिकःपूर्वस्यतुवेतिरुकारस्यसानुनासिकता। अकृतः कृतीछेदने लङिसिपितुदादित्वाच्छप्रत्ययः आगमानुशासनस्यानित्यत्वाच्छेमुचादीनामितिनुमागमस्याभावः शस्यङित्त्वाद्गुणाभावः॥४॥

४. हे वृष्टि-वर्धक और वज्रधर इन्द्र! जिस समय तुमने शत्रु का वध किया था, हे वीर, अभीष्ट-वर्षण-कामी और शत्रुजयी इन्द्र! उस समय तुमने लड़ाई के मैदान में दस्युओं को पराङ्मुख करके उन्हें ध्वस्त किया था और कुत्स के सहायक होकर उनको प्रथितयशा बनाया था।

पञ्चमीमृचमाह—

त्वंहत्यदिन्द्रारिषण्यन्दृळ्हस्यचिन्मर्तानामजुष्टौ ।
व्य१स्मदाकाष्ठाअर्वतेवर्घनेववज्रिञ्छ्नथिह्यमित्रान् ॥५॥४॥

त्वम् । ह । त्यत् । इन्द्र । अरिषण्यन् । दृळ्हस्य । चित् । मर्तानाम् ।
अजुष्टौ । वि । अस्मत् । आ । काष्ठाः । अर्वते । वः । घनाःऽइव ।
वज्रिन् । श्नथिहि । अमित्रान् ॥ ५ ॥ ४ ॥

हेइन्द्र त्वंखलुत्यत्तस्यदृळ्हस्यचिद्दृढस्यकस्यचिदपिअरिषण्यन् रोषणमनिच्छन् एवंस्वभावोभवसि देवतात्वेनानुगृहीतत्वात् तथापिमर्तानांस्तोतॄणामस्माकंशत्रुभिरजुष्टावप्रीतौसत्यांअस्मदर्थे अस्मदीयाश्वायगन्तुं काष्ठादिशः आसमन्ताद्विवःविवृताः कुरु यथासर्वासुदिक्षुअस्मदीयाअश्वाः

---

१ नि० ११,२५।

प्रतिरोधमन्तरेणगच्छन्तितथाकुर्वित्यर्थः किञ्च वज्रवानसिवान् हेवज्रिन्वज्रवन्निन्द्र घनेवघनेन कठिनेनपर्वतेनेववज्रेणअपिहिश्नथयजहीत्यर्थः यद्वा मर्तानांमनुष्याणांमध्येयस्मिन्कस्मिंश्चित् पापीतिसत्यांतस्यशत्रोर्वधस्यापि अरिषण्यन् रेषणंहिंसनमनिच्छन्वर्तसेयस्मिंस्तुकृतादौमो- विरस्तितस्यशत्रुवधंचकर्थ अतस्त्वमिन्द्राणामस्माकमवतइत्यादिपूर्ववत् ॥ त्यत् सुपांसुलुगितिवि- भक्त्यालुक् । अरिषण्यन् रिषशब्दात्क्यचिदुरस्युद्रविणस्युर्वृषण्यतिरिषण्यतीतिरिषण्भावोनिपा- त्यते नञ्समासेअव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अस्मत् पूर्ववत्षष्ठ्याश्चालुक् । अर्वते अर्वणस्त्रसावन- ञइतिनकारस्यतकारादेशः तनिपत्स्युपौपित्त्वादनुदात्तौ परिशेषात् धातुस्वरएवशिष्यते । घनेव मू- र्तौघनइतिकाठिन्येगम्यमानेहन्तेरप्प्रत्ययान्तोनिपात्यते । श्नथिहि श्नथहिंसार्थः ण्यन्ताल्लोटिबहु- लंछन्दसीतिशपोलुक् ॥ ५ ॥

५. इन्द्र ! तुम किसी वृद्ध व्यक्ति की हानि करने की इच्छा नहीं करते; तो भी शत्रुओं के द्वारा मनुष्यों का उपद्रव होने पर तुम उनके अश्व के विचरण के लिए चारों ओर खोल देते हो अर्थात् केवल अपने भक्तों के लिए चारों दिशायें निरुपद्रुत कर देते हो। हे वज्रधर ! कठिन वज्र से शत्रुओं का विनाश करते हो।

षष्ठीमृचमाह—

त्वांहत्यदिन्द्रार्णसातौस्वर्मीळ्हेनरआजाहवन्ते ।
तवस्वधावइयमासमर्यऊतिर्वाजेष्वतसाय्याभूत् ॥६॥

त्वाम् । ह । त्यत् । इन्द्र । अर्णऽसातौ । स्वःऽमीळ्हे । नरः । आजा । हवन्ते । तव । स्वधाऽवः । इयम् । आ । सऽमर्ये । ऊतिः । वाजेषु । अतसाय्या । भूत् ॥ ६ ॥

हेइन्द्र अर्णसातौअर्णानांगन्तॄणांयुद्धेप्रवृत्तानांपुरुषाणांसातिर्लाभोयस्मिन्स्वर्मीळ्हेमीळ्हमिति धननाम सुष्ठुअरणीयंधनंयस्मिन्एवम्भूतेआजाआजौसङ्ग्रामे त्यत्तंप्रसिद्धंत्वामेवनरोयोद्धुकामाः पुरुषाः सहायार्थंहवन्तेआह्वयन्ति यद्वा अर्णसउदकस्यसातिर्लाभोयस्मिन्वृत्रादियुद्धेतस्मिन्नित्य- र्थः वृष्टिनिरोधकेनवृत्रेणसहवर्षणार्थंतवयद्युद्धंतत्रस्तोतारस्त्वामोत्साहयन्तीतिभावः यस्मादेवं त- स्मात् हेस्वधावःहेअन्नवन्बलवन्वाइन्द्र समर्येसङ्ग्रामेतत्सम्बन्धिनीइयमूतिःत्वदीयमिदंरक्षणंआ- अस्मदाभिमुख्येनभूत्अभवत् वाजेषुसङ्ग्रामेषुयेषाऊतिः अतसाय्या यो द्धृभिःप्रार्थ्याभवति ॥ त्यत्- सुपांसुलुगितिद्वितीयायालुक् । अर्णसातौअर्णवो बहुलवचनादौणादिकोनप्रत्ययः षणुदानेइत्यस्मा- ज्जातेक्तिनिजनसनखनामित्यनुनासिकस्यात्वम् बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् यद्वा उदकेनुट्- चेत्यर्तेरसुन्प्रत्ययोनुडागमश्च पीयोपवसनादीनांछन्दसिलोपोवक्तव्यइतिसलोपः नित्यादायुदात्तत्व-

म् पूर्ववद्बहुव्रीहिस्वरः । स्वर्मीळ्हे स्वर्शब्दोन्यङ्स्वरौस्वरिताविति स्वरितः बहुव्रीहिस्वरेणस-एवशिष्यते । आजा सुपांसुलुगितिसप्तम्याडादेशः । स्वधावः मतुवसोरुरितिमतुपोरुत्वम् । अवसा-य्या अवसातत्यगमने औणादिकःसाय्यप्रत्ययः तस्याडागमश्च आगमानुदात्तत्वेप्रत्ययाद्युदा-त्तत्वम् । भुव छन्दसिलुङ्लङ्लिटइतिप्रार्थनायांलुङि बहुलंछन्दस्यमाङ्योगेपीत्यडभावः ॥६॥

६. इन्द्र ! जिस युद्ध में योद्धा लोग लाभ और धन पाते हैं, उसमें सहायता के लिए मनुष्य तुम्हें बुलाते हैं। बली इन्द्र ! समर-क्षेत्र में तुम्हारा यह रक्षण-कार्य हमारी ओर प्रसारित हो। योद्धा लोग तुम्हारे रक्षा-पात्र हैं।

त्वंहत्यदिन्द्रसप्तयुध्यन्पुरोवज्रिन्पुरुकुत्सायदर्दः ।
बर्हिर्नयत्सुदासेवृथावर्गंहोराजन्वरिवःपूरवेकः ॥७॥

त्वम् । ह । त्यत् । इन्द्र । सप्त । युध्यन् । पुरः । वज्रिन् ।
पुरुऽकुत्साय । दर्दरिति दर्दः । बर्हिः । न । यत् । सुऽदासे । वृथा ।
वर्क् । अंहोः । राजन् । वरिवः । पूरवे । करिति कः ॥ ७ ॥

हेवज्रिन्वज्रवन्निन्द्र पुरुकुत्सायएतत्संज्ञायऋषयेयुध्यन्तदीयशत्रुभिःसहयुद्धंकुर्वाणस्त्व-मेव त्यत्ताःसप्तपुरःतदीयानिसप्तसंख्यानिनगराणिदर्दःव्यदारयः अजैत्सोरित्यर्थः अपिच सुदा-सेएतत्संज्ञायराज्ञेअंहोःएतत्संज्ञस्यासुरस्यसम्बन्धियद्धनमस्तितद्वृथाअनायासेनबर्हिर्न बर्हिरि-ववर्क् अवृणक् अच्छिनइत्यर्थः तदनन्तरंपूरवे त्वांहविषापूरयतेतस्मैसुदासेहेराजनस्वामिन्निन्द्र वरिवोधनं कःअकार्षीः ॥ त्यत् सुपांसुलुगितिविभक्तेर्लुक् । दर्दः दृविदारणे अस्माद्यङ्लुगन्ताल्-लङिसिपिअदादिवच्चेतिवचनाच्छपोलुक् बाहुलकाद्दलादिशेषाभावः हल्ङ्याब्भ्यइतिसलोपः ब-हुलंछन्दस्यमाङ्योगेपीत्यडभावः । सुदासे शोभनंददातीतिसुदाः असुन् सुदाःकल्याणदानइतिया-स्कः । वर्क् वृजीवर्जने लङिसिपिबहुलंछन्दसीतिविकरणस्यलुक् लघूपधगुणेपूर्ववत्सलोपः अडभा-वश्च चोःकुरितिकुत्वम् । कः डुकृञ्करणे लुङिसिपिमन्त्रेघसेतिच्लेर्लुक् पूर्ववत्सलोपाडभावौ ॥७॥

७. वज्रिन् ! तुमने, पुरुकुत्स नाम के ऋषि के सहायक होकर, उन सातों नगरों का ध्वंस किया था और सुदास नाम के राजा के लिए अंहा नाम के असुर का धन, यज्ञ-कुश की तरह, आसानी से विच्छिन्न किया था। अनन्तर, इन्द्र ! उस हव्यदाता सुदास को वह धन दिया था।

त्वंत्यांनइन्द्रदेवचित्रामिषमापोनपीपयःपरिज्मन् ।
ययाशूरप्रत्यस्मभ्यंयंसित्मनमूर्जंनविश्वधक्षरध्यै ॥८॥

---

१ नि० ६, २६।

त्वम्। त्याम्। नः। इन्द्र। देव। चित्राम्। इषम्। आपः। न।
पीपयः। परिऽज्मन्। यया। शूर। प्रति। अस्मभ्यम्। यंसि।
त्मनम्। ऊर्जम्। न। विश्वध। क्षरध्यै ॥ ८ ॥

हेदेवद्योतमानेन्द्र त्वंनोऽस्माकंचित्रांचायनीयांत्यांतामिषमन्नंपरिज्मन्परितोव्याप्तायांभूमौ पीपयः प्रवर्धय यथासर्वाभूमिः अन्नेनपरिपूर्णाभवतितथाकुर्वित्यर्थः तत्रदृष्टान्तः—आपोन यथाआपोवृष्ट्युदकानिभूम्यांवर्षणेनप्रवर्धयसितद्वत् यद्वा भूमौवर्तमानानस्मान्यथाऽपः प्रापयसितद्वत् चित्राणिअन्नानिप्रापयेतिभावः हेशूरेन्द्र ययाइषात्मनमात्मानंजीवंअस्मभ्यंप्रतियंसिप्रयच्छसि तत्रदृष्टान्तः—विश्वध विश्वतः सर्वतः क्षरध्यैक्षरितुंऊर्जंन उदकमिव यथाऽस्मभ्यंबहुलमुदकंप्रयच्छसितद्वत्प्राणधारणरूपंजीवनमपिप्रयच्छसीतिभावः॥ आपः ग्रसिप्राणेभ्यस्तयेनजस् अप्तृन्नित्यादिनादीर्घः।पीपयः स्फायीओप्यायीवृद्धौ ण्यन्ताच्छान्दसेलुङि प्यायःपीत्यनेन पीभावः णिश्रिद्रुस्रुभ्यःकर्तरिचङ्इतिच्लेश्चङादेशः णिलोपादीनि यद्वा पीङ्पानेइत्यस्मात् लुङिचङिपूर्ववत् बहुलंछन्दस्यमाङ्योगेऽपीत्यडभावः। परिज्मन् ज्मेतिर्गतिकर्मा अजगतिक्षेपणयोः आभ्यांपरिपूर्वाभ्यां श्वन्नुक्षन्नित्यादौकनिन्प्रत्ययान्तोनिपातितः सुपांसुलुगितिसप्तम्यालुक्। यंसि यमउपरमेबहुलंछन्दसीतिशपोलुक्। त्मनं आत्मनोऽन्यत्रापिछन्दसिदृश्यतइत्यात्मनआकारलोपः संज्ञापूर्वकस्यविधेरनित्यत्वादुपधादीर्घाभावः । विश्वध विश्वशब्दात् धसिलःसकारलोपोऽत्वंच पृषोदरादित्वात्। क्षरध्यै क्षरसञ्चलने तुमर्थेसेसेनित्यध्यैन्प्रत्ययः नित्त्वादाद्युदात्तत्वम्॥ ८ ॥

८. तुम हमारा विलक्षण या संग्रहणीय धन, व्याप्त पृथिवी पर जल की तरह, वर्द्धित करो। वीर, जैसे चारों ओर जल को तुमने क्षरित किया है, उसी तरह उस अन्न-द्वारा हमें जीवन दिया है।

नवमीमृचमाह—

अकारितइन्द्रगोतमेभिर्ब्रह्माण्योक्तानमसाहरिभ्याम्।
सुपेशसंवाजमाभरानःप्रातर्मक्षूधियावसुर्जगम्यात् ॥१॥५॥

अकारि। ते। इन्द्र। गोतमेभिः। ब्रह्माणि। आऽउक्ता। नमसा।
हरिऽभ्याम्। सुऽपेशसम्। वाजम्। आ। भर। नः। प्रातः। मक्षु।
धियाऽवसुः। जगम्यात् ॥ १ ॥ ५ ॥

हेइन्द्र तेत्वदर्थंगोतमेभिर्गोतमैःतत्संबन्धिभिःऋषिभिःअकारिस्तोत्रंकृतमित्यर्थःएतदेवस्पष्टीकरोति ब्रह्माणिमन्त्रजातानिनमसाहविर्लक्षणेनान्नेनसहहरिभ्यामश्वाभ्यांयुक्तायतुभ्यंओक्ताआभिमु-

स्थेनोकानि यद्वा मर्यादायामाकारः यथाशास्त्रंमयुक्तानि सत्वंसुपेशसं पेशइतिरूपनाम बहुविध-रूपयुक्तंवाजमन्नंनोस्मभ्यमाभरआहरदेहीतियावत् धियाबुद्ध्याकर्मणावामासधनवन्द्रः प्रातः कालेअस्मद्रक्षणार्थंजगम्यात्आगच्छतु ॥ ओका शेश्छन्दसिबहुलमितिविशेर्लोपः । सुपेशसं पि-शअवयवे असुन् बहुव्रीहावाद्युदात्तंद्व्यच्छन्दसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । भर इत्यस्योर्भइतिमतम् अचोवस्तिङ इतिसंहितायांदीर्घः ॥ ९ ॥

९. इन्द्र ! तुम अश्व-सम्पन्न हो। तुम्हारे लिए गोतमवंशीयों ने भक्ति-पूर्वक मन्त्र कहे थे। तुम हमें नाना प्रकार के अन्न प्रदान करो।

॥ इतिप्रथमस्यपञ्चमेषष्ठमोवर्गः ॥ ५ ॥

वृष्णेशर्धायेतिपञ्चदशर्चंसप्तमंसूक्तं नोधसआर्षं मारुतं अन्त्याभिष्टुप् शिष्टाश्चतुर्दशजग-त्यः तथाचानुक्रान्तम्—वृष्णेपञ्चोनामारुतंत्रिष्टुबन्तमिति । चातुर्विंशिकेऽहन्याग्निमारुतेइदंमारुतनि-विद्धानीयंसूत्रितम्—पृक्षस्यवृष्णोवृष्णेशर्धायपर्जन्यवर्तेत्याग्निमारुतमिति । आभिप्लविकेपञ्चमे-ऽहन्यप्येवदाग्निमारुतेमारुतंनिविद्धानीयं सूत्रितंच—पृक्षस्यवृष्णोवृष्णेशर्धायनूचित्सहोजाइत्या-ग्निमारुतमिति ।

तत्रप्रथमामृचमाह—

वृष्णे॒ शर्धा॑य॒ सुम॑खाय वे॒धसे॒ नोधः॑ सुवृ॒क्तिं प्र भ॑रा म॒रुद्भ्यः॑ ।
अ॒पो न धीरो॒ मन॑सा सु॒हस्त्यो॒ गिरः॒ सम॑ञ्जे वि॒दथे॑ष्वा॒भुवः॑ ॥१॥

वृष्णे॑ । शर्धा॑य । सुऽम॑खाय । वे॒धसे॑ । नोधः॑ । सु॒ऽवृ॒क्तिम् । प्र । भ॒र । म॒रुत्ऽभ्यः॑ । अ॒पः । न । धीरः॑ । मन॑सा । सु॒ऽह॒स्त्यः॑ । गिरः॑ । सम् । अ॒ञ्जे । वि॒दथे॑षु । आ॒ऽभुवः॑ ॥ १ ॥

अत्रपूर्वार्धेनस्तुतौनोधाःप्रेर्यते हेनोधः वृष्णेकामानांवर्षित्रेसुमखायशोभनयज्ञायवेधसेपु-ष्पफलादीनांकर्त्रे वायौसतिहिपुष्पाणिफलानिचोत्पद्यन्ते एवंविधायमरुद्भ्यः विभक्तिव्यत्ययः मरु-तामित्यर्थःशर्धायसमूहायसुवृक्तिं सुष्ठुआवर्जकं सुष्ठुप्रवृत्तंवास्तोत्रं प्रभरप्रेरयसुष्ठीतियावत् स्तुतौप्रेरितोनोधाआह धीरोधीमान् सुहस्त्यः शोभनांगुलियुक्तः कृताञ्जलिरित्यर्थः एवम्भूतोऽहं मनसागिरःस्तुतिलक्षणावाचः समञ्जेसम्यग्व्यक्ताःकरोमि यागिरोविदथेषुयज्ञेषु आभुवःआङ्मर्या-दायां यथाशास्त्रं प्रयुक्ताभवन्तीत्याभुवः देवताभिमुखीकरणायसमर्थाः यज्ञयोग्यैःस्तोत्रैर्मनःपूर्वकंम-रुद्भ्यः स्तौमीतिभावः तत्रदृष्टान्तः—आपोन यथापर्जन्योयुगपदेवबहुषुप्रदेशेषुबहुशोभनाभिर्वर्षति

यहव ॥वृष्णो वृषसेचने कनिन्युवृषितक्षीत्यादिनाकनिन्प्रत्ययः कित्त्वाद्गुणाभावोनित्त्वादाद्युदात्तत्वम् चतुर्थ्येकवचनेअल्लोपोनइत्यकारलोपः । शर्धाय शृधुप्रसहने शर्ध्यतेमरुद्भिरनेनपर्वतादिकमितिविग्रहोमरुत्संघः करणेघञ् ञित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । सुमखाय शोभनोमखोयस्य नञ्सुभ्यामितिमाद्यैत्यत्ययेनपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । नोधः पादादित्वात्षाष्ठिकमाय श्विवाद्युदात्तत्वम् । सुहस्त्यः हस्तेभवोहस्त्यः भवेछन्दसीतियत् यतोनावइत्याद्युदात्तत्वम् । ततः सुशब्देनबहुव्रीहावाद्युदात्तंद्व्यच्छन्दसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥ १ ॥

१. हे नोधा ! वर्धक, शोभन-यज्ञ और पुण्य, फल आदि के कर्त्ता मरुद्गण को लक्ष्य कर सुन्दर स्तोत्र प्रेरण करो। जिन वाक्यों से, वृष्टि-धारा की तरह अर्थात् मेघों की विविध बूंदों की तरह, यज्ञ-स्थल में देवों को अभिमुख किया जाता है, उन्हीं वाक्यों को धीर और कृताञ्जलि होकर, मनोयोग-पूर्वक, प्रयुक्त करता हूँ।

ते ज॑ज्ञिरे दि॒व ऋ॒ष्वास॑ उ॒क्षणो॑ रु॒द्रस्य॒ मर्या॒ असु॑रा अरे॒पसः॑ ।
पा॒व॒कासः॒ शुच॑यः॒ सूर्या॑ इव॒ सत्वा॑नो॒ न द्र॒प्सिनो॑ घो॒रव॑र्पसः ॥२॥

ते । ज॒ज्ञि॒रे॒ । दि॒वः । ऋ॒ष्वासः॑ । उ॒क्षणः॑ । रु॒द्रस्य॑ । मर्याः॑ । असु॑राः ।
अ॒रे॒पसः॑ । पा॒व॒कासः॑ । शुच॑यः । सूर्याः॑ऽइव । सत्वा॑नः । न ।
द्र॒प्सिनः॑ । घो॒रऽव॑र्पसः ॥ २ ॥

तेमरुतोदिवोन्तरिक्षाज्जज्ञिरेप्रादुर्बभूवुः कीदृशाः ऋष्वासःदर्शनीयाःउक्षणः सेक्तारोयुवानइत्यर्थः रुद्रस्यमर्याः मर्यशब्दोमनुष्यवाची इहमरुतांमर्त्यत्वासंभवात्पुत्राइत्यस्मिन्नर्थेपर्यवस्यति मरुतांरुद्रपुत्रत्वंचमन्त्रान्तरेस्पष्टम्—आतेपितर्मरुतांसुम्नमेतुवि[१] । असुराः शत्रूणांनिरसितारः अरेपसःरेपइतिपापनाम पापरहिताः पावकासः सर्वेषांशोधकाः सूर्याइवशुचयोदीप्ताः सत्वानोन यथापरमेश्वरस्यभूतगणाः अतिशयेनबलपराक्रमाःतत्सदृशाइत्यर्थः सत्वानइतिभूतगणाउच्यन्ते—अथोयेअस्यसत्वानइत्यादौतथादर्शनात्[२] । द्रप्सिनः वृष्ट्युदकबिन्दुभिर्युक्ताः मरुतःसुष्टांनयन्तीतिश्रुतेः* । घोरवर्पसःवर्पइतिरूपनाम घोररूपाः यथाभूतगणाभयंकररूपाः शत्रूणांभयंकररूपाइत्यर्थः यद्वा सत्वानोनघोरवर्पसः यथाभूतगणाभयंकररूपाः तद्वदेतेपीत्यर्थः ॥ ऋष्वासः ऋषीगतौ गत्यर्थांबुद्ध्यर्थाइति अन्तर्भावितार्थः सर्वनिघृष्वेत्यादौ वप्रत्ययान्तोनिपातितः आज्जसेरसुक् । उक्षणः वाष्पूर्वस्यनिगमेइत्युपधादीर्घाभावः । अरेपसः बहुव्रीहौनञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । सत्वानः षद्लृविशरणगत्यवसादनेषु मेवंरसद्योस्तुट्चेतिक्विन्विधीयमानः

[१] ऋ० सं० २. ७. १६. । [२] तै० सं० ४. ५ १. । [३] तै० सं० २. ४. ९. १०.
* मरुतःसुष्टांवृष्टिंनयन्तीतिनिरुक्तम् नि० ७. २४. ।

कनिप्प्रत्ययोबहुलवचनात्केवलादपिभवति प्रत्ययस्यपित्त्वादनुदात्तत्वेधातुस्वरःशिष्यते। घोरवर्पसः हन्तेरच्घुरचेतिहन्तेर्घुरादेशः अच् वृहधातोर्वृंहशीङ्भ्यामित्यसुन् पुडागमः बहुव्रीहिस्वरः॥ २॥

२. अन्तरिक्ष से मरुत् लोग उत्पन्न हुए हैं। वे दर्शनीय वीर्यशाली और रुद्र के पुत्र हैं। वे शत्रुजयी, निष्पाप, सबके शोधक सूर्य की तरह दीप्त, रुद्र के गण की तरह अथवा बहादुर की तरह बल-पराक्रमशाली, वृष्टि-बिन्दु-युक्त और घोर रूप हैं।

युवानोरुद्राअजराअभोग्घनोववक्षुरध्रिगावःपर्वताइव।
दृळ्हाचिद्विश्वाभुवनानिपार्थिवाप्रच्यावयन्तिदिव्यानिमज्मना॥३॥

युवानः। रुद्राः। अजराः। अभोक्ऽहनः। ववक्षुः। अध्रिऽगावः।
पर्वताःऽइव। दृळ्हा। चित्। विश्वा। भुवनानि। पार्थिवा। प्र।
च्यवयन्ति। दिव्यानि। मज्मना॥ ३॥

युवानस्तरुणाःरुद्राः रुद्रपुत्राः अजराः जरारहिताः अभोग्घनः येदेवान् हविर्भिर्नभोजयन्तितेषांहन्तारः अध्रिगावः अधृतगमनाः परैरनिवारितगतयः पर्वताइवदृढाङ्गाः एवम्भूतामरुतः ववक्षुः स्तोतृणामभिमतंप्रापयितुमिच्छन्ति अपिच विश्वासर्वाणिभुवनानिसद्भावंप्राप्तानिपार्थिवापृथिव्यांभवानिदिव्यानिदिविभवानिचवस्तूनिदृळ्हाचिद् दृढान्यपिमज्मनेतिबलनाम मज्मनाशोधकेनबलेनप्रच्यावयन्तिप्रचालयन्ति॥ अभोग्घनः भोजनयन्तीतिभोजःनभोजःअभोजःतेषांहन्तारः बहुलंछन्दसीतिहन्तेःक्विप् हमोहोन्यतरस्यामितिहकारस्यघत्वम् इन्हन्पूषार्यम्णांशाविविनियमाद्दीर्घाभावः। ववक्षुः वहप्रापणेअस्मादिच्छासनिएकाचइतीट्प्रतिषेधः द्विर्भावः हलादिःशेषादीनि सन्यतइतीत्वाभावश्छान्दसः लिट्युसिप्रमध्येइदितिनिषेधादाम्प्रत्ययाभावेअतोलोपइत्यकारलोपः प्रत्ययस्वरः पादादित्वान्निघाताभावः॥ ३॥

३. रुद्र के पुत्र मरुद्गण तरुण और जरा-रहित हैं तथा जो देवों को हव्य नहीं देते, उनके नाशक हैं। वे अप्रतिहत-गति और पर्वत की तरह दृढ़ाङ्ग हैं। वे स्तोताओं को अभीष्ट देना चाहते हैं। पृथिवी और द्युलोक की सारी वस्तुएँ दृढ़ हैं, तो भी उनको मरुत लोग अपने बल से संचालित कर देते हैं।

चित्रैरञ्जिभिर्वपुषेव्यञ्जतेवक्षःसुरुक्माँअधियेतिरेशुभे।
अंसेष्वेषांनिमिमृक्षुरृष्टयःसाकंजज्ञिरेस्वधयादिवोनरः॥४॥

चित्रैः। अञ्जिऽभिः। वपुषे। वि। अञ्जते। वक्षःऽसु। रुक्मान्।
अधि। येतिरे। शुभे। अंसेषु। एषाम्। नि। मिमृक्षुः। ऋष्टयः।
साकम्। जज्ञिरे। स्वधया। दिवः। नरः॥ ४॥

वपुरितिरूपनाम वपुषेरूपायशोभार्थंमरुतः चित्रैर्नानाविधैः अञ्जिभीरूपाणिव्यञ्जन-मर्थैराभरणैःस्वशरीराणिव्यञ्जतेव्यक्तंकुर्वन्तिअलङ्कुर्वन्तीत्यर्थः वक्षःसु भुजान्तरेषुरुक्माशोभमा-नान्हारान् अधियेमिरेउपरिचक्रिरे किमर्थंशुभेशोभार्थम् अपिच येषांमरुतामंसेषुऋष्टयःआयु-धानिनिमिमृक्षुः निषक्ताः स्थिताःबभूवुः वैरायुधैःसहितानरोनेतारोमरुतः दिवोन्तरिक्षात्स्वधया स्वकीयेनबलेनसाकंसहजज्ञिरेप्रादुर्बभूवुः॥ येमिरे यमीमयत्ने लिटिअतएकहल्मध्यइत्येत्वाभ्या-सलोपौ। शुभे शुभदीप्तौ सम्पदादिलक्षणोभावेक्विप् सावेकाचइतिचतुर्थ्याउदात्तत्वम्। मिमृक्षुः मृजूशुद्धौ सनि रुदविदादिनाकित्वादिडभावः हलन्ताच्चेतिसनःकित्वाद्गुणाभावः द्विर्वचनादि अभ्यस्तस्येतिल-म् लिटयुसि अतोलोपइत्याकारलोपः।जज्ञिरे जनीप्रादुर्भावे लिटिगमहनेत्यादिनोपधालोपः॥४॥

४. शोभा के लिए अनेक अलंकारों से मरुद्गण अपने शरीर को अलंकृत करते हैं। शोभा के लिए हृदय पर सुन्दर हार धारण करते हैं और अंग में आयुध पहनते हैं। नेतृस्थानीय मरुद्गण अन्तरिक्ष से अपने बल के साथ प्रादुर्भूत हुए थे।

ईशानकृतोधुनयोरिशादसोवातान्विद्युतस्तविषीभिरक्रत।
दुहन्त्यूधर्दिव्यानिधूतयोभूमिंपिन्वन्तिपयसापरिज्रयः॥५॥६॥

ईशानऽकृतः। धुनयः। रिशादसः। वातान्। विऽद्युतः। तविषीभिः। अक्रत। दुहन्ति। ऊधः। दिव्यानि। धूतयः। भूमिम्। पिन्वन्ति। पयसा। परिऽज्रयः॥ ५॥ ६॥

ईशानकृतःस्तोतारमीशानंधनाधिपतिंकुर्वाणाः धुनयःमेघादीनांकम्पयितारःरिशादसः रिशानांहिंसकानामत्तारः यद्वा रिशतांहिंसतांअसितारोनिरसितारः एवम्भूतामरुतः तविषी-भिरात्मीयैर्बलैर्वातान् पुरोवातादीन्विद्युतः विद्योतमानास्तडितश्चाक्रतकुर्वन्ति कृत्वाचपरिज्रयः परितोगन्तारोधूतयःकम्पयितारोमरुतोदिव्यानिदिविभवानि ऊधः ऊधःस्थानीयान्यभ्राणिदुहन्ति रिक्तीकुर्वन्ति जलरहितानिकुर्वन्तीत्यर्थः तदनन्तरंभूमिंपयसामेघान्निर्गतेनोदकेनजलेनपिन्वन्ति सिञ्चन्ति॥ रिशादसः रिशहिंसायाम् इगुपधलक्षणःकः रिशन्तिहिंसन्तीतिरिशाःशत्रवः तानदन्तीतिरिशादसः असुन् नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् यद्वा रिशाच्छब्दा-दुपपदात्असुक्षेपणेइत्यस्माद्क्विप् व्यत्ययेनपूर्वपदस्योपधादीर्घः अन्तोदात्तत्वंच। अक्रत करोतेश्छान्दसोवर्तमानेलुङ् मन्त्रेघसेतिच्लेर्लुक्। ऊधः सुपांसुलुगितिविभक्तेर्लुक्॥ ५॥

५. यजमानों को सम्पत्तिशाली, मेघादि को कम्पित और हिंसक को विनष्ट करके अपने बल-द्वारा मरुतों ने वायु और विद्युत् को बनाया। इसके अनन्तर, चारों दिशाओं में जाकर एवं सबको कम्पित कर द्युलोक के मेघ का दोहन किया तथा जल से भूमि को सींचा।

॥ इतिप्रथमस्यपञ्चमेषष्ठोवर्गः॥६॥

मरुत्वतीयशस्त्रेपिन्वन्त्यपइत्येषाधाय्या सूत्रितंच—अग्निर्नेतात्वंसोमक्रतुभिःपिन्वन्त्यपइ-
तिधाय्याइति ।

यामेतांसूक्तेषष्ठीमृचमाह—

पिन्व॑न्त्य॒पो म॒रुतः॑ सु॒दान॑वः॒ पयो॑ घृ॒तव॑द्वि॒दथे॑ष्वा॒भुवः॑ ।
अत्यं॒ न मि॒हे वि न॑यन्ति वा॒जिन॒मुत्सं॑ दुहन्ति स्त॒नय॑न्त॒मक्षि॑तम् ॥ ६॥

पिन्व॑न्ति । अ॒पः । म॒रुतः॑ । सु॒ऽदान॑वः । पयः॑ । घृ॒तऽव॑त् । वि॒दथे॑षु ।
आ॒ऽभुवः॑ । अत्य॑म् । न । मि॒हे । वि । न॒य॒न्ति॒ । वा॒जिन॑म् ।
उत्स॑म् । दु॒ह॒न्ति॒ । स्त॒नय॑न्तम् । अक्षि॑तम् ॥ ६ ॥

सुदानवः शोभनदानामरुतः पयःक्षीरवत् सारवतीरपःपिन्वन्तिसिञ्चन्ति आभुवः
आभवन्तीत्याभुवःऋत्विजः तेविदथेषुयज्ञेषुघृतवत्यथाघृतंसिञ्चन्तिएवंमरुतोपिवृष्टिंकुर्वन्तीति
भावः।तत्रहेतुमाह—अत्यंन यथाअश्वंसादिनोविनयन्ति युद्धार्थंशिक्षन्ति एवंमरुतोवाजिनंवेगव-
न्तंमेघंमिहेवर्षणायविनयन्तिस्वाधीनंकुर्वन्तीतिभावः विनीयचस्तनयन्तंगर्जन्तंअक्षितंअक्षीणंउ-
त्संउत्सवन्त्यस्मादापइतिउत्सोमेघः तंदुहन्तिरिक्तीकुर्वन्ति॥ सुदानवः नुमत्ययान्तोदानुशब्दआ-
द्युदात्तः बहुव्रीहौप्रकृत्याद्युदात्तत्वंतच्छन्दसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम्। मिहे मिहसेचने सम्पदादिलक्षणो-
भावेक्विप् सावेकाचइतिविभक्तेरुदात्तत्वम्। स्तनयन्तम् स्तनयशब्दश्चुरादिरदन्तः अतोलोप-
स्यस्थानिवद्भावाल्लघूपधगुणाभावः ॥ ६ ॥

६. जैसे यज्ञभूमि में ऋत्विक् लोग घी का सिंचन करते हैं, वैसे ही
दान-परायण मरुत् लोग साररूप जल का सिंचन करते हैं। वे लोग
घोड़े की तरह वेगवान् मेघ को बरसने के लिए विनत करते और
गर्जनकारी तथा अक्षय मेघ का दोहन करते हैं।

म॒हि॒षासो॑ मा॒यिन॑श्चि॒त्रभा॑नवो गि॒रयो॒ न स्वत॑वसो रघु॒ष्यदः॑ ।
मृ॒गा इ॑व ह॒स्तिनः॑ खादथा॒ वना॒ यदारु॑णीषु॒ तवि॑षी॒रयु॑ग्ध्वम् ॥७॥

म॒हि॒षासः॑ । मा॒यिनः॑ । चि॒त्रऽभा॑नवः । गि॒रयः॑ । न । स्वऽत॑वसः ।
र॒घु॒ऽस्यदः॑ । मृ॒गाःऽइ॑व । ह॒स्तिनः॑ । खा॒द॒थ॒ । वना॑ । यत् ।
आरु॑णीषु । तवि॑षीः । अयु॑ग्ध्वम् ॥ ७ ॥

महिषदविमहस्वाम महिषासोमहान्तःमायेविज्ञानमाम मायिनःप्राज्ञाःचित्रभानवःशोभनदीप्तयःगिरयोनस्ववयसःपर्वताइवस्वकीयेनबलेनप्रकारमुष्यदः शोभगमनाः हेमरुतःएवम्भूतयूयंविविधिष्टामूर्यं इस्तिनोहस्तवन्तोश्यगाइवगजाइव वनावनानिवृक्षजातानिखादथभक्षयथ यस्मात्पूर्वेविद्यावद् यथस्मादरुणीषुअरुणवर्णासुवडवासुतविषीबलान्ययुग्ध्वंसंयोजितवन्तः तस्मात्तवामिबवाहनस्यापिबलत्वात्तत्संयुक्ताभवनः सर्वभक्षन्तीत्यर्थः ॥ रघुष्यदः स्यन्दूप्रस्रवणे रघुशीघ्रंस्यन्दन्तेगच्छन्तीतिरघुष्यदः क्विप्चेतिक्विप् अनिदितामितिनलोपः वाहन्मृगलष्यमितिषत्वविकल्पः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । खादृथ खादृभक्षणे । अयुग्ध्वं युजिर्योगे लुङि झलोलिङ् एकाचइतीट्प्रतिषेधः धिचेतिसकारलोपः चोःकुरितिकुत्वम् अडागमउदात्तः यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥ ७ ॥

७. मरुद्गण! तुम लोग महान्, बुद्धिशाली, सुन्दर, तेजोविशिष्ट, पर्वत की तरह बली और द्रुतगतिशील हो। तुम लोग करयुक्त गज की तरह वन का भक्षण करते हो; क्योंकि तुम लोगों ने अरुण-वर्ण वड़वा को बल प्रदान किया है।

अष्टमीमृचमाह—

सिंहाइवनानदतिप्रचेतसःपिशाइवसुपिशोविश्ववेदसः ।
क्षपोजिन्वन्तःपृषतीभिर्ऋष्टिभिःसमित्सबाधःशवसाहिमन्यवः॥८

सिंहाःऽइव । नानदति । प्रऽचेतसः । पिशाःऽइव । सुऽपिशः । विश्वऽवेदसः । क्षपः । जिन्वन्तः । पृषतीभिः । ऋष्टिऽभिः । सम् । इत् । सऽबाधः । शवसा । अहिऽमन्यवः ॥ ८ ॥

प्रचेतसःप्रकृष्टज्ञानामरुतः सिंहाइवनानदतिघोरंशब्दंकुर्वन्ति यथासिंहाः गिरिगह्वरेषुगंभीरंशब्दंकुर्वन्ति एवंमरुतस्वम्यागतेषुगम्भीरःशब्दउत्पद्यतइतिभावः तथासुपिशःशोभनावयवाःशोभनाअलङ्कारावा मरुद्‌गणाः—पिशाइव पेशइतिरूपनाम यथारुरवःस्वशरीरगतैःश्वेतबिन्दुभिःअलंकृतास्तद्वद् विश्ववेदसः सर्वज्ञाःक्षपःशत्रूणांक्षपयितारः जिन्वन्तः स्तोतॄन्प्रीणयन्तःशवसाबलेनअहिमन्यवः आहननशीलामन्युयुक्ताःयद्विषयःकोपोजायतेतस्यहननेसमर्थाइत्यर्थः यद्वा मननंज्ञानं मन्युः अहीनज्ञानाः उत्कृष्टबुद्धयइत्यर्थः एवम्भूतामरुतः पृषतीभिः पृषत्यइतिमरुतांवाहनस्याख्या पृषत्यःश्वेतबिन्दुयुक्ताः हरिण्यस्तैविंहासिकाः । नानावर्णविषमबाहुयविनेकाः । ताभिःऋष्टिभिरायुधैश्चसहिताःसन्तःसबाधःशत्रुभिर्बाधितान्यजमानान्समित्समानमेवयुगपदेवराक्षिप्रमागच्छन्तीतिशेषः॥ नानदति णदअव्यक्तेशब्दे अस्मायङ्लुगन्ताल्लट् । पिशाइव पिशअवयवे इगुपधलक्षणःकः। सुपिशः सुपूर्वात्पिशअवयवेइत्यस्मात् क्विप्चेतिक्विप्। पृषतीभिः पृषुसेचने वर्तमानेपृषद्बृहन्महज्जगच्छतृवच्चेतिशतृवत्प्रत्ययान्तोनिपातितः अतएवउगितश्चेतिङीप्

ते नृहन्मरुतोरुपसंख्यानमितिविनियमादस्याभावः ॥ ८ ॥

८. उच्च-ज्ञानशाली मरुद्गण सिंह की तरह निनाद करते हैं। सर्वज्ञाता मरुद्गण हिरण की तरह सुन्दर हैं। मरुत् लोग शत्रु-विनाशक, स्तोता के प्रीतिकारी और क्रुद्ध होने पर नाशकारी बल से सम्पन्न हैं। ऐसे मरुद्गण अपने वाहन मृग और हथियार के साथ शत्रु-द्वारा पीड़ित यजमान की रक्षा करने के लिए साथ ही आते हैं।

रोद॑सी॒ आ व॑दता गणश्रियो॒ नृषा॑चः॒ शूरा॒ः शव॑सा॒हि॑मन्यवः।
आ व॒न्धुरे॑ष्व॒मति॒र्न द॑र्श॒ता वि॒द्युन्न त॑स्थौ मरुतो॒ रथे॑षु वः ॥९॥

रोद॑सी॒ इति॑। आ। व॒द॒त॒। ग॒ण॒ऽश्रि॒यः॒। नृऽसा॑चः। शूरा॒ः। शव॑सा। अहि॑ऽमन्यवः। आ। व॒न्धुरे॑षु। अ॒मतिः॑। न। द॒र्श॒ता। वि॒ऽद्युत्। न। त॒स्थौ॒। म॒रु॒तः॒। रथे॑षु। व॒ः ॥ ९ ॥

हेगणश्रियः गणशःश्रयमाणाः सप्तगणरूपेणावस्थिताः नृषाचः नॄन्यजमानान् हविःस्वीकरणायसेवमानाः शूराः शौर्योपेताः एवम्भूताः हेमरुतः शवसाबलेनअहिमन्यवः आहननस्वभावकोपयुक्ताःसन्तः रोदसीद्यावापृथिव्यौ आवदत आसमन्ताच्छब्दयत युष्मदागमनेसतिमहतीमशब्देनद्यावापृथिव्यौपूर्णेकुरुतेतिभावः किञ्च हेमरुतः वोयुष्माकंयेषुः वन्धुरेषुवन्धककाष्ठनिर्मितसारथेःस्थानंवन्धुरमित्युच्यते तद्युक्तेषुरथेष्वातस्थौआतिष्ठतिअवस्थितंसत्सर्वैर्दृश्यते तत्रदृष्टान्तद्वयमुच्यते—अमतिर्न अमतिरितिरूपनाम यथानिर्मलंरूपंसर्वैर्दृश्यते दर्शताविद्युन्न यथादर्शनीयाविद्युन्मेघस्थासर्वैर्दृश्यतेएवंरथेवस्थितानांयुष्माकंज्योतिरपिसर्वैर्दृश्यतइत्यर्थः ॥ वदत ऋचितुनुघेत्यादिनादीर्घः। नृषाचः पादादित्वादामन्त्रितायुदात्तत्वम्।अमतिः अमगत्यादिषु अमेरतिरित्यौणादिकोऽतिप्रत्ययः प्रत्ययाद्युदात्तत्वम्। दर्शता भृमृदृशीत्यादिनाअतच्प्रत्ययः चित्त्वादन्तोदात्तत्वम् ॥ ९ ॥

९. हे बल-बद्ध, मनुष्य-हितैषी और वीर्यशाली मरुद्गण! तुम लोग बल-द्वारा विध्वंसक क्रोध से युक्त होकर आकाश और पृथिवी को शब्दायमान करो। मरुद्गण! तुम लोगों का तेज विमल-स्वरूप अथवा दर्शनीय विद्युत् की तरह रथ के सारथिवाले स्थान पर अव-स्थान करता है।

वि॒श्ववे॑दसो र॒यिभिः॒ समो॑कसः॒ संमि॑श्लास॒स्तवि॑षीभिर्विर॒प्शिनः॑।
अस्ता॑र॒ इषुं॑ दधिरे॒ गभ॑स्त्योरन॒न्तशु॑ष्मा॒ वृष॑खादयो॒ नरः॑ ॥१०॥७॥

विश्वऽवेदसः । रयिऽभिः । सम्ऽओकसः । सम्ऽमिश्लासः । तविषीभिः ।
विऽरप्शिनः । अस्तारः । इषुम् । दधिरे । गभस्त्योः । अनन्तऽशुष्माः ।
वृषऽखादयः । नरः ॥ १० ॥ ७ ॥

विश्ववेदसः सर्वज्ञाः रयिभिर्धनैःसमोकसः समाननिवासाः समवेताबाधनाधिपतयइत्यर्थः तविषीभिः बलैः संमिश्लासः संमिश्राः संयुक्ताइत्यर्थः विरप्शिनः महन्नामैतत् महान्तः अस्तारः शत्रूणांनिरसितारः अनन्तशुष्माः अनवच्छिन्नबलाः वृषखादयः वृषाइन्द्रः खादिरायुधस्थानीयोयेषांतेतथोक्ताः यद्वा वृषासोमःखादिःखाद्यःपेयोयेषांतेनरोनेतारः एवम्भूताः मरुतः गभस्तिरितिबाहुनाम गभस्त्योःबाह्वोःइषुंदधिरे शत्रूणांनिरसनायधनुर्बाणादिकंआयुधंधारयन्ति ॥ समोकसः उचसमवाये अस्मुनिबहुलवचनात्कुत्वमितिओकउचःकइत्यत्रोक्तम् बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । संमिश्लासः कपिलकादित्वाल्लत्वम् । विरप्शिनः रपलपव्यक्तायां वाचि विपूर्वादस्मात् बहुलवचनात्शक्प्रत्ययः विविधंशब्दंरपन्तीतिविरप्शाःस्तोतारः तेएषांसन्तीतिविरप्शिनः यद्वा विविधंरपणंविरप्शं तदेषामस्तीति मरुतोहिविविधंशब्दंकुर्वतेइति प्रत्ययस्वरः । अस्तारः तान्छीलिकस्तृन् इडभावश्छान्दसः नित्स्वादाद्युदात्तत्वम् । अनन्तशुष्माः नास्त्यन्तोस्येत्यनन्तः नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् अनन्तंशुष्मोबलंयेषां बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । वृषखादयः खादृभक्षणे उणादिकइन्प्रत्ययः वृषन्शब्दः कनिन्प्रत्ययान्तआद्युदात्तः बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ १० ॥

१०. सर्वज्ञ, धनपति, बलशाली, शत्रु-नाशक, अमित-पराक्रमी, सोम-भक्षक और नेता मरुद्‌गण भुजाओं में हथियार धारण करते हैं।

एकादशीमृचमाह—

हिरण्ययेभिःपविभिःपयोवृधउज्जिघ्नन्तआपथ्योनपर्वतान् ।
मखाअयासःस्वसृतोध्रुवच्युतोदुध्रकृतोमरुतोभ्राजदृष्टयः ॥ ११ ॥

हिरण्ययेभिः । पविऽभिः । पयःऽवृधः । उत् । जिघ्नन्ते ।
आऽपथ्यः । न । पर्वतान् । मखाः । अयासः । स्वऽसृतः । ध्रुवऽच्युतः ।
दुध्रऽकृतः । मरुतः । भ्राजत्ऽऋष्टयः ॥ ११ ॥

मरुतःहिरण्ययेभिःसुवर्णमयैः यद्वा हितरमणीयैः पविभिःरथानांचक्रैःपर्वतान्सर्वंवतोमेघान् यद्वा शिलोच्चयानुज्जिघ्नन्तेऊर्ध्वंगमयन्तिस्थानात्प्रच्यावयन्तीत्यर्थः तत्रदृष्टान्तः—आपथ्योन यथा पथिगच्छन्रथःमार्गेआस्थितंतृणवृक्षादिकंचूर्णीकृत्योर्ध्वंनयतिगमयति यद्वा यथासंयुक्तास्पष्टाः मार्गस्थितंवृक्षादिकंसमंकुर्वन्ति कीदृशामरुतःपयोवृधःपयसोवृष्ट्युदकस्यवर्धयितारः यद्वा पृष्णेः

पयंधायपंचानाःवृष्टिमियैवैषपसोमक्योआवाइविहिमूयये[1]। मखाःमखइतियज्ञनामतद्वन्तः अयासः सेवध्वनदेवांयविमन्वारः स्वसृतः शत्रून्प्रतिस्वयमेवसरन्तोगच्छन्तः ध्रुवच्युतः ध्रुवाणांनिश्चला-नांपर्वतादीनामपिच्यावयितारःदुध्रकृतः दुर्धरंदुःखेनधारयितव्यंआत्मानंकुर्वाणाः यद्वा दुर्धरमन्यैर्ध-र्तुमशक्यंआत्मानंकुर्वाणाःभ्राजदृष्टयःदीप्यमानायुधाः॥उज्जिघ्नन्ते हन्तेर्व्यत्ययेनात्मनेपदम् बहु-लंछन्दसीतिशपःश्लुः बहुलंछन्दसीत्यभ्यासस्येत्वम् गमहनेत्यादिनोपधालोपःहोहन्तेरितिकुत्वम् व्यत्ययेनान्तादेशः।पथ्यः पथिभवाःभवेछन्दसीतियत् नस्तद्धितेइतिटिलोपः व्यत्ययेनस्वरितत्वम् यद्वा छन्दसीवनिपाविनितिमत्वर्थीयईकारःउदात्तस्वरितयोर्यणइतिविभक्तेःस्वरितत्वम्। अयासः अयपयगतौअयन्तइत्ययाः पचाद्यच् आज्जसेरसुक्।दुध्रकृतः अत्रदुःशब्देनदुष्टाःलक्ष्यन्ते धृङ्धा-रणे दुष्टान्धारयतीतिदुध्रः मूलविभुजादित्वात्कप्रत्ययः यद्वा ईषद्दुःसुष्वितिदुःशब्देउपपदेकर्म-णिखल् गुणाभावश्छान्दसः तंकुर्वन्तीतिदुध्रकृतः करोतेः क्विप्चेतिक्विप् रेफलोपश्छान्दसः॥११॥

११. वृष्टि-वर्द्धन-कर्ता, मरुद्गण सोमों के रथ-चक्र-द्वारा मार्गस्थ तिनके और पेड़ की तरह मेघों को उनके स्थान से ऊपर उठा लेते हैं। वे यज्ञ-प्रिय देवों के यज्ञ-स्थल में गमन करते हैं। स्वयं शत्रुओं पर आक्रमण करते हैं। अचल पदार्थ का संचालन करते हैं। दूसरे के लिए असह्य सम्पत् और प्रकाशशाली आयुध धारण करते हैं।

घृषुंपावकंवनिनंविचर्षणिंरुद्रस्यसूनुंहवसागृणीमसि।
रजस्तुरंतवसंमारुतंगणमृजीषिणंवृषणंसश्चतश्रिये॥१२॥

घृषुम्। पावकम्। वनिनम्। विऽचर्षणिम्। रुद्रस्य। सूनुम्।
हवसा। गृणीमसि। रजःऽतुरम्। तवसम्। मारुतम्। गणम्।
ऋजीषिणम्। वृषणम्। सश्चत। श्रिये॥१२॥

घृषुंशत्रूणांबलस्यघर्षकंविनाशयितारंपावकंसर्वेषांशोधकं वनिनं वनमित्युदकनाम तद्-वन्तंवृष्टिप्रदमित्यर्थः विचर्षणिंविशेषेणसर्वस्यद्रष्टारं रुद्रस्यमहादेवस्यसूनुंपुत्रभूतंएवंविधंमरुतां समूहंहवसाआह्वानसाधनेनस्तोत्रेणगृणीमसिशब्दयामःस्तुमइत्यर्थः हेऋत्विग्यजमानाः यूयम-पिश्रियेऐश्वर्यायधनार्थंमारुतंगणंमरुतांसंघंसश्चतप्राप्नुत कीदृशंरजस्तुरंपार्थिवस्यपांसोःप्रेरयि-तारंमेरकमित्यर्थः तवसं प्रवृद्धंऋजीषिणंतृतीयसवनेहिमरुत्वतःस्तूयन्ते तत्रचऋजीषमभिषुण्वन्तीति ऋजीषिसम्बन्धःसुतः अतस्तद्वन्तंवृषणंकामानांवर्षितारम्॥हवसा ह्वेञोअसिप्रत्ययोबहुलंछन्दसी-तिसम्प्रसारणम्। गृणीमसि गृशब्दे इदन्तोमसिः प्वादीनांह्रस्वइतिह्रस्वत्वम्। रजस्तुरंरजांसितु-

1 तै० सं० २. २. ११.।

योर्वीविरजस्त्वुः पुरत्वरणे क्विप्चेतिकिर। वृषणं वाषपूर्वस्य निगमेइतिदीर्घाभावः। समत स्तुभुप-स्वगवावित्यत्रसश्विमप्येकेइतिधातुवृत्तावुक्तम् गतिकर्मसुचसश्चतीतिपठितम्। श्रिये सावेकाच-इतिविभक्तेरुदात्तत्वम्॥ १२॥

१२. रिपु-विध्वंसक, सर्व-वस्तु-शोधक, वृष्टिदाता, सर्वद्रष्टा और सब-पुत्र मरुद्गण की, हम स्तोत्र-द्वारा, स्तुति करते हैं। धूलिप्रेरक, शक्तिशाली, ऋजीष-युक्त और अभीष्टवर्षी मरुतों के पास, धन के लिए, जाओ।

प्रनूसमर्तः शवसाजनाँअतितस्थौवऊतीमरुतोयमावत।
अर्वद्भिर्वाजंभरतेधनानृभिराषृच्छ्यंक्रतुमाक्षेतिपुष्यति॥१३॥

प्र। नु। सः। मर्तः। शवसा। जनान्। अति। तस्थौ। वः। ऊती। मरुतः। यम्। आवत। अर्वत्ऽभिः। वाजम्। भरते। धना। नृऽभिः। आऽपृच्छ्यम्। क्रतुम्। आ। क्षेति। पुष्यति॥१३॥

समर्तःमनुष्यः शवसाबलेनजनान् आततान्यान् पुरुषानतिअतीत्यनुक्षिप्रंतस्थौप्रति-ष्ठितोभवति हेमरुतोवोयुष्माकंऊतीऊत्यारक्षणेनयंपुरुषंआवतअरक्षत अपिचसपुरुषः अर्वद्भिरश्वैः साधनभूतैर्वाजमन्नंनृभिःस्वकीयैर्मनुष्यैः धनाधनानिचभरतेसम्पादयति तथाआपृच्छ्यं आपष्टव्यंशोभनंक्रतुंअग्निष्टोमादिकर्मआक्षेतिव्याप्नोति पुष्यतिप्रजापशुभिःपुष्टोभवतिच॥ ऊती तृतीयायाःपूर्वसवर्णदीर्घत्वम्। नृभिः नृचान्यतरस्यामितिविभक्त्युदात्तत्वप्रतिषेधः। आपृच्छ्यं छन्दसिनिष्टर्क्येत्यादौआङ्पूर्वात्पृच्छतेःक्यप्प्रत्ययान्तोनिपात्यते ग्रहिज्यादिनासं-प्रसारणम् प्रत्ययस्यपित्त्वादनुदात्तत्वेधातुस्वरःशिष्यते कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम्। क्षेति क्षिनिवासगत्योः बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यलुक्। पुष्यति पुषपुष्टौ दिवादित्वाच्छ्यन् निघाता-द्युदात्तत्वम्, तिङःपरत्वान्निघाताभावः॥ १३॥

१३. मरुद्गण! तुम लोग जिसे आश्रय देते हुए रक्षित करते हो, वह पुरुष सबसे बली हो जाता और वह अश्व-द्वारा अन्न और मनुष्य-द्वारा धन प्राप्त करता है। वही बढ़िया यज्ञ करता और ऐश्वर्यशाली होता है।

चर्कृत्यंमरुतःपृत्सुदुष्टरंद्युमन्तंशुष्मंमघवत्सुधत्तन।
धनस्पृतमुक्थ्यंविश्वचर्षणिंतोकंपुष्येमतनयंशतंहिमाः॥१४॥

चर्कृत्यम्। मरुतः। पृत्ऽसु। दुस्तरम्। द्युऽमन्तम्। शुष्मम्। मघवत्ऽसु। धत्तन। धनऽस्पृतम्। उक्थ्यम्। विश्वऽचर्षणिम्। तोकम्। पुष्येम। तनयम्। शतम्। हिमाः॥ १४॥

हे मरुतः मघवत्सु हविर्लक्षणधनयुक्तेषु यजमानेषु पुत्रं धत्त स्थापयत दत्तेति यावत् कीदृशं पुत्रं चर्कृत्यं कार्येषु पुनःपुनः पुरस्कर्तव्यं सर्वकर्मकुशलमित्यर्थः पृत्सु संग्रामेषु दुष्टरं दुःखेन तरितव्यं अजेयमित्यर्थः द्युमन्तं दीप्तिमन्तं शुष्मं शत्रूणां शोषकं बलवन्तं धनस्पृतं धनानां स्पर्तारं धनैः प्रीणयितारं वा उक्थ्यं उक्थं स्तोत्रं तदर्हं प्रशस्यमित्यर्थः विश्वचर्षणिं विशेषेण द्रष्टारं सर्वज्ञं एवंविधं तोकं पुत्रं तनयं पौत्रं च शतं हिमाः हेमन्तर्तूपलक्षितान् शतसंवत्सरान् जीवन्तः सन्तः पुष्येम पोषयेम अत्र हिमशब्देन तद्युक्ता हेमन्तर्तवोऽभिधीयन्ते तथा च ब्राह्मणमेवमाम्नायते—शतं हिमा इत्याह शतं त्वा हेमन्तानिन्धिषीयेति वावैतदाहेति[1] ॥ चर्कृत्यम् मन्त्रे विग्रहणे यङ्लुगन्तस्यापि ग्रहणमिति न्यायेन करोतेर्यङ्लुगन्तात् विभाषा कृवृषोरिति क्यप् तुगागमः प्रत्ययस्य पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते। पृत्सु पदादिषु मांस्पृत्स्नूनामुपसंख्यानमिति पृतनाशब्दस्य पृदादेशः। दुष्टरं तॄ प्लवनतरणयोः ईषद्दुःसुषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु खल् सुषामादेराकृतिगणत्वात् षत्वम् लित्स्वरेण प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम्। धत्त तप्तनप्तनथनाश्चेति तस्य तनादेशः। हिमाः हन्तेर्हिं चेति मक्प्रत्ययः अर्शआद्यच् वृषादित्वादाद्युदात्तत्वम् ॥ १४ ॥

१४. मरुद्गण! तुम लोग यजमानों को सब कार्यों में निपुण, युद्ध में अजेय, दीप्तिमान्, शत्रु-विनाशक, धनवान्, प्रशंसा-भाजन और सर्वज्ञ पुत्र प्रदान करो। ऐसे पुत्र-पौत्रों को हम सौ वर्ष पोषित करें। अर्थात् सौ वर्ष जीवित रखना चाहते हैं।

ऐकादशिनस्य मारुतस्य पशोर्वपायागस्य नू ष्ठिरमित्येषा याज्या सूत्रितं च—शुचीवो हव्या मरुतः शुचीनां नू ष्ठिरं मरुतो वीरवन्तमिति।

तामेतां सूक्ते पञ्चदशीमृचमाह—

नू ष्ठि॒रं म॑रुतो वी॒रव॑न्तमृती॒षाहं॑ र॒यिम॒स्मासु॑ धत्त।
स॒ह॒स्रिणं॑ श॒तिनं॑ शूशु॒वांसं॑ प्रा॒तर्म॒क्षू धि॒याव॑सुर्जगम्यात् ॥ १५ ॥ ८ ॥

नु। स्थि॒रम्। म॒रु॒तः॒। वी॒रऽव॑न्तम्। ऋ॒ति॒ऽसह॑म्। र॒यिम्। अ॒स्मासु॑। ध॒त्त। स॒ह॒स्रिण॑म्। श॒तिन॑म्। शू॒शु॒ऽवांस॑म्। प्रा॒तः। म॒क्षु। धि॒याऽव॑सुः। ज॒ग॒म्या॒त् ॥ १५ ॥ ८ ॥

हे मरुतः स्थिरं स्थास्नुं वीरवन्तं वीरैः पुत्रैर्वर्धतं मद्वा वीर्योपेतं ऋतीषाहं गन्तॄणां शत्रूणामभिभवितारं एवंविधं रयिं पुत्रलक्षणं धनं अस्मासु धत्त स्थापयत सहस्रिणं शतिनं एतत्संख्याकधनवन्तं अत एव शूशुवांसं प्रवृद्धं अपि चास्माकं रक्षणाय धिया बुद्ध्या कर्मणा वा प्राप्तधनो मरुद्गणः प्रातःकाले जगम्यात् आगच्छतु ॥ नू ष्ठिरं ऋचि तुनुघेत्यादिना दीर्घः पूर्वपदादिति षत्वम्। ऋतीषाहं ऋगतौ

---

1 तै० १. ५. ८.।

कर्त्तरिकिप् पहृअभिगवे छन्दसिसहइतिण्विप्रत्ययः अन्येषामपिदृश्यतइतिपूर्वपदस्यदीर्घत्वम्, षुषामादित्वात्षत्वम् । शूशुवांसं टुओश्विगतिवृद्ध्योः लिटःक्वसुः विभाषाश्वेरितिसम्प्रसारणम् द्विर्वचने गुणादित्वादभ्यासस्यदीर्घत्वम् वस्वेकाजाद्घसामितिनियमादिडभावः प्रत्ययस्वरः॥१५॥

१५. मरुद्गण ! हमें स्थायी, वीर्यशाली और शत्रुजयी धन दो। इस प्रकार शत-सहस्र धन से युक्त होने पर हमारी रक्षा के लिए, जिन्होंने कर्म-द्वारा धन पाया है, वे मरुद्गण आगमन करें।

॥ इतिप्रथमस्यपञ्चमेऽष्टमोवर्गः ॥ ८ ॥

॥ इतिप्रथमेमण्डलेएकादशोनुवाकः ११ ॥

द्वादशेनुवाकेनवसूक्तानि तत्रपश्वेत्यादीनि षट्सूक्तानिद्विपदानि तेष्वध्ययनसमयेद्वेद्वेऋचौ चतुष्पदामेकैकामृचंकृत्वासमाम्नायते अयुक्संख्यासुतुयान्त्याविरिच्यतेसातथैवाम्नायते प्रायेणार्थोपिद्वयोर्द्विपदयोरेकएव प्रयोगेतुताःपृथक्शंसनीयाः सन्त्यतेहि पश्वानतायुमितिद्विपदमिति। तत्रपश्वेतिदशर्चंप्रथमंसूक्तम् अत्रानुक्रम्यते—पश्वादशपराशरःशाक्त्यमाद्वैपदंतद्धिति । शक्तिपुत्रः पराशरऋषिः यत्तुत्तत्वंतस्मयैते वसिष्ठस्यसुतःशक्तिःशक्तेःपुत्रःपराशरइति । द्विपदाविराट्छन्दः विंशतिकाद्विपदाविराजइतिविहितलक्षणम् अग्निर्देवता परमाग्नेयमैन्द्रादितिपरिभाषितम् पश्वानतायुमित्यारभ्य इत्याहोत्यतःप्राक्यवसूक्तजातंतत्सर्वमाग्नेयमितितस्यार्थः द्वैपदंतदित्युक्तत्वाद्विमानीनिषट्सूक्तानितुद्यादिपरिभाषयाद्विपदानि दशमेहनिवैश्वदेवशस्त्रेवैश्वदेवसूक्तात्पूर्वं एतद्द्वैपदंसूक्तंशंसनीयं सूत्रमुदाहृतम् ।

तत्रप्रथमामृचमाह—

प॒श्वा न ता॒युं गुहा॒ चत॑न्तं॒ नमो॑ युजा॒नं नमो॒ वह॑न्तम् । (१)
स॒जोषा॒ धीराः॑ प॒दैरनु॑ ग्म॒न्नुप॑ त्वा सीद॒न्विश्वे॒ यज॑त्राः (२) ॥ १ ॥

प॒श्वा । न । ता॒युम् । गुहा॑ । चत॑न्तम् । नमः॑ । यु॒जा॒नम् । नमः॑ । वह॑न्तम् । (१)स॒ऽजोषाः॑ । धीराः॑ । प॒दैः । अनु॑ । ग्म॒न् । उप॑ । त्वा॒ । सी॒द॒न् । विश्वे॑ । यज॑त्राः (२) ॥ १ ॥

धीराः मेधाविनोदेवाः सजोषाःसमानप्रीतयःसन्तः हेअग्ने त्वांपदैर्मार्गैःपादकृतैर्लाञ्छनैः अनुग्मन्अन्वगमन् कीदृशंपश्वाअपहृतेनपशुनासहवर्तमानंतायुंन तायुरितिस्तेननाम यथास्तेनःपरकीयंपश्वादिधनमपहृत्यदुष्प्रवेशेगिरिगह्वरेवर्तत्तेतद्वत् गुहाचतन्तंअप्सुपायांगुहायांगच्छन्तंव-

र्तमानं त्वविर्मेतिकर्मा । तथाचतैत्तिरीयैःअग्नेरप्सुप्रवेशःसमाम्नायते—सनिलायत सोपःप्राविश-दिति। यद्वा अश्वत्थगुहायांगच्छन्तंवर्तमानं श्रूयतेच—अग्निर्देवेभ्योनिलायत। अश्वोरूपंकृत्वा सो-श्वत्थेसंवत्सरमतिष्ठदिति[3] । तथानमोयुजानंहविर्लक्षणमन्नमात्मनासंयुजानंनमोवहन्तंदेवेभ्यःप्र-त्तंहविर्वहन्तंयजत्राःयजनीयाः विश्वेसर्वेदेवाः हेअग्ने त्वात्वांउपसीदन्समीपंप्राप्नुवन्नदृशुरित्य-र्थः॥ पश्वा तृतीयैकवचनस्यजसादिषुछन्दसिवावचनमितिनाभावाभावः उदात्तयणइतिविभ-क्तेरुदात्तत्वम् । गुहा भिदादिपुपाठादङ्प्रत्ययान्तः वृषादिपुपाठादाद्युदात्तत्वम् सुपांसुलुगितिसप्त-म्यालुक् । युजानं शानचि बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यलुक् । सजोषाः जुषीप्रीतिसेवनयोः समानंजुषन्तइतिसजोषसः समानस्यच्छन्दसीतिसभावः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् सुपांसुलुगि-तिजसःसुः । ग्मन् गमेर्लुङि मन्त्रेघसेतिच्लेर्लुक् गमहनेत्यादिनोपधालोपः बहुलंछन्दस्यमाङ्यो-गेपीत्यडभावः । यजत्राः अमिनक्षीत्यादिनात्रन्प्रत्ययः नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् ॥ १ ॥

१. अग्नि ! पशु चुरानेवाले चोर की तरह तुम भी गुहा में अवस्थान करो। मेधावी और सदृश-प्रीति-सम्पन्न देवों ने तुम्हारे पद-चिह्नों को लक्ष्य कर अनुगमन किया था। तुम स्वयं हव्य सेवन करो और देवों के लिए हव्य वहन करो । यजनीय सारे देवगण तुम्हारे पास आये थे।

द्वितीयामृचमाह—

ऋतस्यदेवाअनुव्रतागुर्भुवत्परिष्टिर्द्यौर्नभूम ।(३)
वर्धन्तीमापःपन्वासुशिश्विमृतस्ययोनागर्भेसुजातम् (४)॥२॥

ऋतस्य । देवाः । अनु । व्रता । गुः । भुवत् । परिष्टिः । द्यौः । न । भूम । (३) वर्धन्ति । ईम् । आपः । पन्वा । सुऽशिश्विम् । ऋतस्य । योना । गर्भे । सुऽजातम् (४) ॥ २ ॥

उक्तएवार्थःस्पष्टीक्रियते देवाऋतस्यगतस्यपलायितस्याग्नेः व्रताव्रतानिकर्माणिगमनाव-स्थानशयनादिरूपाणिअनुगुःअन्वेष्टुमगमन् तदनन्तरंपरिष्टिःपरितःसर्वतोन्वेषणंभुवदभवत् भू-मभूमिरपिअग्नेरन्वेष्टृभिर्देवैर्द्यौर्न स्वर्गइवाभूत् इन्द्रादयःसर्वेदेवाः अग्नेर्गवेषणायभूलोकमागता-इत्यर्थः आपः अब्देवताः ईं एनंउदकेप्रविष्टमग्निंवर्धन्तिप्रवर्धयन्ति यथादेवानपश्यन्तितथाऽरक्ष-न्नित्यर्थः कीदृशं पन्वास्तोत्रेणसुशिश्विंसुष्ठुप्रवर्धितंऋतस्ययोना योनिरित्युदकनाम ऋतस्य यज्ञस्याऽन्नस्यवाकारणभूते जले गर्भेगर्भस्थानेमध्येसुजातंसुष्ठुप्रादुर्भूतं एवमप्सुवर्तमानमग्निं दे-वेभ्यःमत्स्यःप्रावोचत् तदनन्तरंदेवास्तमग्निमासिषुरितिभावः तथाचतैत्तिरीयकम्—सनिलायत

१ नि० २. २०. । २ तै० सं. २. २ ६. । ३ तै० ब्रा० १. १. ३. ।

लोपः माविशत्त्वदेवाःमैषमैच्छन्वंमत्स्यःशाग्नवीदिति ॥ भवा शेश्छन्दसिबहुलमितिशेर्लोपः । गुः इण्गतौ इणोगालुङीतिगादेशः गातिस्थेतिसिचोलुक् आतइतिझेर्जुस् उस्यपदान्तादितिपररूपत्वम् । परिष्टिः इषइच्छायाम् क्तिनि तितुत्रेतीट्प्रतिषेधः शकन्ध्वादित्वात्पररूपत्वम् तादौचनितीति गतेःप्रकृतिस्वरत्वम् । भूम सुपांसुलुगितिसोर्डादेशः ह्रस्वश्छान्दसः । वर्धन्ति छन्दस्युभयथेतिशपआर्धधातुकत्वात् णेरनिटीतिणिलोपः शपःपित्त्वादनुदात्तत्वम् तिङश्चलसार्वधातुकस्वरेणधातुस्वरःशिष्यते । पन्था पनस्तुतौ औणादिकोभावेडप्रत्ययः । सुशिश्वि टुओश्विगतिवृद्ध्योः आदृगमहनजनइत्यत्रउत्सर्गश्छन्दसीतिवचनात्किप्रत्ययः वचिस्वपीत्यादिनासम्प्रसारणम् लिड्वद्भावाद्द्विर्भावबहुलंछन्दसीत्युकारस्येत्वम् छान्दसोयणादेशः सुःपूजायामितिसोःकर्मप्रवचनीयत्वम् स्वतीपूजायामितिप्रादिसमासःअव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ २ ॥

२. देवों ने भागे हुए अग्नि के पलायन-कार्य आदि का अन्वेषण किया था। अनन्तर चारों ओर अन्वेषण किया गया। तुम इन्द्र आदि सब देवों के आने पर स्वर्ग की तरह हुए थे अर्थात् अग्नि का अनुसन्धान करने सब देवता भूलोक आये थे। अग्नि यज्ञ के कारण-स्वरूप, जलगर्भ में प्रादुर्भूत और स्तोत्र-द्वारा प्रवर्द्धित हैं। अग्नि को छिपाने के लिए जल बढ़ गया था।

पुष्टिर्न रण्वा क्षितिर्न पृथ्वी गिरिर्न भुज्म क्षोदो न शम्भु । (५)
अत्यो नाज्मन्त्सर्गप्रतक्तः सिन्धुर्न क्षोदः क ईं वराते (६) ॥ ३॥

पुष्टिः । न । रण्वा । क्षितिः । न । पृथ्वी । गिरिः । न । भुज्म । क्षोदः । न । शम्ऽभु । (५) अत्यः । न । अज्मन् । सर्गऽप्रतक्तः । सिन्धुः । न । क्षोदः । कः । ईम् । वराते (६) ॥ ३ ॥

रण्वा रमणीया सर्वेषां इष्टा पुष्टिर्न अभिमतफलानामभिवृद्धिरिव अग्निःसर्वेषां रमणीयः ऐहिकामुष्मिकसकलव्यवहारस्याग्न्यधीनत्वात् यद्वा पुष्टिरिवरण्वा गन्तव्यः शब्दनीयः स्तुत्योवा यथापुष्टिःप्राप्यते तद्वदग्निर्यज्ञेहविर्भिःप्राप्यतइतिभावः पृथ्वी विस्तीर्णा क्षितिर्न भूमिरिव अग्निरपि विस्तीर्णःसर्वेषुभूतेषु जाठररूपेणावस्थानात् गिरिर्न पर्वतइव भुज्म सर्वेषां भोजयिता यथागिरौ विद्यमानं फलमूलादिकमाहृत्य सर्वे भुञ्जते तद्वदग्नावपि पचन्तः सर्वे भुञ्जते यद्वा अग्नावाहुतिं हुत्वा यजमानाःस्वर्गफलं भुञ्जते अथवा गिरिर्यथा दुर्भिक्षे सर्वान्प्राणिनो भुनक्ति स्वकीयमूलफलादिदानेनपालयति तद्वदयमपि पापादनुष्ठातॄन्मुञ्चति तथाचाम्नायते—अग्निर्मा तस्मादेनसः प्रमुञ्चत्विति । शम्भु सुखकरं क्षोदो न उदकमिव यथोदकं सुखं करोति तद्वदग्निः सर्वेषां सुखकारीत्यर्थः अज्मन् सङ्ग्रामनामैतत् अज्मनि सङ्ग्रामे अत्यो न सन्ततगमनशीलो अश्व इव सर्गप्रतक्तः सर्गेण विसर्जनेन प्र-

१ तै० सं० २, २. ६. । २ तै० सं० १, ८. ५. ।

गमितः यथासादिना प्रेषितोजात्यश्वोऽन्यस्य समीपमाशु गच्छति तद्वदग्निरपि स्तोतृभिः प्रेषितः स-न्यजमानं हविः शीघ्रं गच्छतीति भावः अपिच सिन्धुर्न क्षोदः स्यन्दनशीलमुदकमिव अयमपि शीघ्रगामी यथा निम्नप्रदेशाभिमुखो जलप्रवाहो दुर्निवारः तद्वदरण्याभिमुखोऽग्निरपीत्यर्थः अतः यस्मादेवं तस्मा-त् ईं एनमग्निं को वराते को वारयेत कोपि वारयितुं न शक्नोतीत्यर्थः ॥ रण्वा रविर्गत्यर्थः रण्व्यते प्रा-प्यत इति रण्वः कृत्यल्युटो बहुलमिति बहुलवचनात्कर्मणि पचाद्यच् । भुज भुजपालनाभ्यवहार-योः इगुपधज्ञाप्रीकिरः क इति विधीयमानोऽपि बहुलवचनादस्मादपि भवति सुपां सुलुगिति सोर्लुक् । अज्मन् अज गतिक्षेपणयोः मनिनि वलादावार्धधातुके विकल्प इष्यत इति वचनाद्वीभावाभावः सुपां सुलुगि-ति सप्तम्या लुक् । सर्गप्रतक्तः सृज विसर्गे इत्यस्मात् घञन्तः सर्गशब्द आद्युदात्तः तक्रुगतौ अस्माद्-न्तर्भावितण्यर्थात् निष्ठायां यस्य विभाषेतीट्प्रतिषेधः अनिदितामिति नलोपः सर्गेण प्रतक्तः तृती-या कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । वराते वृञ् वरणे अन्तर्भावितण्यर्थात् लेटि लेटोडाटाविति आ-डागमः व्यत्ययेन शप् वैतोऽन्यत्रेत्यैत्वस्य विकल्पितत्वादभावः ॥

३. अभीष्ट फल की पुष्टि की तरह अग्नि रमणीय, पृथिवी की तरह विस्तीर्ण, पर्वत की तरह सबके भोजयिता और जल की तरह सुखकर हैं। अग्नि, युद्ध में परिचालित अश्व और सिन्धु की तरह, शीघ्रगामी हैं। ऐसे अग्नि का कौन निवारण कर सकता है?

चतुर्थीमृचमाह—

जामिः सिन्धूनां भ्रातेव स्वस्रामिभ्यान्न राजा वनान्यत्ति ॥ (७)
यद्वातजूतो वना व्यस्थादग्निर्ह दाति रोमा पृथिव्याः (८) ॥ ४ ॥

जामिः । सिन्धूनाम् । भ्राताऽइव । स्वस्राम् । इभ्यान् । न । राजा । वनानि । अत्ति । (७) यत् । वातऽजूतः । वना । वि । अस्थात् । अग्निः । ह । दाति । रोम । पृथिव्याः (८) ॥ ४ ॥

सिन्धूनां स्यन्दनशीलानामपामयमग्निः जामिः बन्धुः तासामुत्पादकत्वात् तथा चाम्ना-तम्—अग्नेरापइति । यद्वा देवेभ्यः पलायितोऽप्सु वर्तमानः सन् तासामपां बन्धुर्बभूवेत्यर्थः तत्र निद-र्शनम्—स्वसां स्वसॄणां भ्रातेव यथा भ्राता अतिशयेन हितकरो भवेत् तद्वत् अयमग्निः वनानि महान्त्यर-ण्यानि अत्ति भक्षयति दहतीत्यर्थः तत्र निदर्शनम्—राजा इभ्यान्न भियं यन्तीति इभ्याः इण्भीकापाशल्यर्तिमर्चिभ्यः कन् इति कन् इभ्याः शत्रवः तान्यथा समूलं हिनस्ति तद्वत् यद्वा इभ्याः धनिनः तान्यथा धनमपहरन् राजा हिनस्ति तद्वदित्यर्थः अपिच यद्यदा वातजूतो वातेन प्रेरितः सन् वना वनान्यरण्यानि व्यस्थात् उक्तप्रकारेण वि-विधमाविष्ठितविनाशयितुं प्रवर्तते तदानीमग्निर्ह अग्निरेव पृथिव्याः भूमेः सम्बन्धीनि रोमा ओषधिरूपाणि रो-

तै० आरण्यके अष्टमाध्याये ।

प्राणिदावित्छिनत्ति भूम्यांओषधिवनस्पतिजातंयदस्तितत्सर्वंदहतीतिभावः॥स्वसां आमोनुडभा-वश्छान्दसः। अस्यात् लुङि गातिस्थेतिसिचोलुक्। दाति दाप्लवने अदादित्वाच्छपोलुक्॥४॥

४. जिस प्रकार भगिनी का हितैषी भ्राता है, उसी प्रकार सिन्धु के हितैषी अग्नि हैं। जैसे राजा शत्रु का विनाश करता है, वैसे ही अग्नि वन का भक्षण करते हैं। जिस समय वायुप्रेरित अग्नि वन जलाने में लगते हैं उस समय पृथिवी के सब ओषधि-रूप रोम छिन्न कर डालते हैं।

पञ्चमीमृचमाह—

श्वसित्यप्सु हंसो न सीदन्क्रत्वा चेतिष्ठो विशामुषर्भुत्। (९)
सोमो न वेधा ऋतप्रजातः पशुर्न शिश्वा विभुर्दूरेभाः (१०)॥५॥९॥

श्वसिति। अप्ऽसु। हंसः। न। सीदन्। क्रत्वा। चेतिष्ठः। विशाम्। उषःऽभुत्। (९) सोमः। न। वेधाः। ऋतऽप्रजातः। पशुः। न। शिश्वा। विऽभुः। दूरेऽभाः (१०)॥ ५॥ ९॥

अयमग्निर्देवेभ्यःपलायितःसन्अप्सुउदकेषुश्वसितिप्राणिति निगूढोवर्ततइत्यर्थः तत्रदृष्टा-न्तः—हंसोनसीदन् उदकमध्येउपविशन्हंसइव कीदृशोऽग्निः क्रत्वाक्रतुनाज्ञानहेतुनाआत्मीयेन प्रकाशेनविशांप्रजानांचेतिष्ठः अतिशयेनचेतयिताज्ञापयिता रात्रौहिसर्वेजनाः अन्धकारावृतं सर्वंअग्नेःप्रकाशाज्जानन्ति उषर्भुत् उषसिउषःकालेअग्निहोत्रादौप्रबुद्धः सोमोनवेधाः सोमइववि-धातास्रष्टा सोमोयथासकलमोषधिरूपंभोग्यजातंसृजति सोमोवाओषधीनांराजेतिश्रुतेः। तथासकलंभोक्तृजातंसृजति अग्नेरेवभोक्तृरूपेणावस्थानात् तथाचतैत्तिरीयकम्—अग्निरन्नादोऽन्न-पतिरिति[1]। वाजसनेयकेपिभोक्तृभोग्ययोरग्नीषोमात्मकत्वमाम्नातम्—एतावद्वाइदमन्नंचैवान्नाद-श्चसोमएवान्नमग्निरन्नादइति[2]। ऋतप्रजातः ऋतमित्युदकनाम ऋतादुदकात्प्रादुर्भूतः पशुर्नशिश्वा उदकमध्येवर्तमानोऽग्निःशयानःपशुरिव पशुवत् संकुचितगात्रोभूत्वा ततःप्रादुर्भूतःसन् विभुःप्रभू-तःसम्पन्नः यद्वा शिश्वाशिशुनागर्भस्थेनवत्सेनसहितागौरिव विभुः प्रभूतावयवोजातइत्यर्थः दूरे-भाःदूरेविप्रकृष्टदेशेऽपिभाःप्रकाशोयस्यसतथोक्तः एवंभूतोऽग्निरप्सुश्वसितीतिपूर्वेणसम्बन्धः। श्व-सिति श्वसप्राणने अदादित्वाच्छपोलुक् रुदादिभ्यःसार्वधातुकइतीडागमः तिपःपित्त्वादनुदात्त-त्वेधातुस्वरःशिष्यते। क्रत्वा जसादिषुछन्दसिवावचनमितिनाभावाभावः। उषसिबुध्यतइति उ-षर्भुत् बुधअवगमने क्विप्चेतिक्विप् एकाचोबशोभष्इतिभष्भावः अहरादीनांपत्यादिषूपसंख्यानमि-तिसकारस्यरेफादेशः। शिश्वा शोतनूकरणे आदेचइत्यात्वम् शःकित्सन्वच्चेतिउप्रत्ययः सन्व-द्भावाद्द्विर्भावित्वे अतएवनित्त्वादाद्युदात्तत्वम् किद्वद्भावादातोलोपइटिचेत्याकारलोपः प्रथमप-

---

१ तै० ब्रा० २.६.१९.। २ सत्यषाढसूत्रे.।

क्षे सुपांसुलुगितिसोराकारः द्वितीयेतुपूर्ववन्नाभावाभावः । दूरेभाः तत्पुरुषेकृतिबहुलमितिबहुव्री-हावपिबहुलवचनादलुक् बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ५ ॥

५. जल के भीतर बैठे हंस की तरह अग्नि जल के भीतर प्राण धारण करते हैं। उषा-काल में जागकर प्रकाश-द्वारा अग्नि सबको चेतना प्रदान करते हैं। सोम की तरह सारी ओषधियों को वर्द्धित करते हैं। अग्नि गर्भस्थ पशु की तरह जल के बीच संकुचित हुए थे। अनन्तर प्रवर्द्धित होने पर, अग्नि का प्रकाश दूर तक विस्तृत हुआ।

रयिरितिदशर्चंसूक्तंद्वैपदम् अध्ययनतःपञ्चर्चं द्विपदंसूक्तंपराशरस्यार्षम् आग्नेयं अनु-क्रान्तंच—रयिरिति । विनियोगोलैङ्गिकः ।

रयिर्नचित्रासूरोनसन्दृगायुर्नप्राणोनित्योनसूनुः । (१)
तक्वानभूर्णिर्वनासिषक्तिपयोनधेनुःशुचिर्विभावा (२)॥१॥

रयिः । न । चित्रा । सूरः । न । सम्ऽदृक् । आयुः । न । प्राणः ।
नित्यः । न । सूनुः । (१) तक्वा । न । भूर्णिः । वना । सिसक्ति ।
पयः । न । धेनुः । शुचिः । विभाऽवा (२) ॥ १ ॥

अयमग्निः रयिर्धनमिवचित्राचायनीयः विचित्ररूपोवा सूरोन सूर्यइव सन्दृक्सन्द्रष्टासर्वे-षांवस्तूनांदर्शयिताआयुर्नप्राणः आयुःमुख्येसञ्चरन्प्राणःमश्वसंज्ञावायुरिवप्रियतमः यद्वा यथाप्राण-वायुःआयुर्जीवनमवस्थापयति तथाचाम्नायते—यावद्ध्यस्मिञ्छरीरेप्राणोवसतितावदायुरिति । एवमग्निरपिजाठररूपेणायुषोवस्थापयिता नित्योनसूनुः नित्योध्रुवःपुत्रइवप्रियकारी यथा-औरसःपुत्रः पितुर्हितमेवाचरतितद्वदयमपिहविस्स्वर्गस्यप्रापयिता तथाचाम्नायते—पुत्रःपित्रेलो-ककृत्जातवेदइति[1]।तक्वान गतिमानश्वइव भूर्णिःभर्ता यथाश्वउपर्यारूढंपुरुषंबिभर्तिधारयतितथो-पयतीतितद्वदयमपीत्यर्थः पयोनधेनुःपयइवप्रीणयिता शुचिर्दीप्तःविभावाविशिष्टप्रकाश-युक्तःएवंगुणविशिष्टोग्निःवनावनान्यरण्यानिसिषक्तिदग्धुंसमवैति सेवतेवा ॥ चित्रा सुपांसुलुगि-तिसोःपूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । नित्यः नेर्ध्रुवइत्यप्प्रत्ययस्यपित्त्वादनुदात्तत्वेउपसर्गस्वरएवशिष्यते । तक्वा तकहसने गतिकर्मसुपठितत्वात् अत्रगत्यर्थः तकतिगच्छतीतितक्वा अन्येभ्योपिदृश्यन्तइ-तिवनिप् । भूर्णिः घृणिपृश्नीत्यादौभरतेर्निप्रत्ययान्तोनिपातितः ॥१॥

१. अग्नि, धन की तरह विलक्षण, सूर्य की तरह सब पदार्थों के दर्शक, प्राणवायु की तरह जीवन-रक्षक और पुत्र की तरह हितकारी हैं। अग्नि अश्व की तरह लोक को वहन करते और दुग्धदात्री गौ की तरह उपकारी हैं। दीप्त और आलोक-युक्त अग्नि वन दग्ध करते हैं।

---

1. तै० ब्रा० १. २. १. ।

द्वितीयामृचमाह—

दाधारक्षेममोकोनरण्वोयवोनपक्वोजेताजनानाम् । (३)
ऋषिर्नस्तुभ्वाविक्षुप्रशस्तोवाजीनप्रीतोवयोदधाति (४) ॥ २॥

दाधार । क्षेमम् । ओकः । न । रण्वः । यवः । न । पक्वः । जेता । जनानाम् । (३) ऋषिः । न । स्तुभ्वा । विक्षु । प्रऽशस्तः । वाजी । न । प्रीतः । वयः । दधाति (४) ॥ २ ॥

अयमग्निःक्षेमंलब्धस्यधनस्यरक्षणंदाधारधारयति स्तोतृभ्योदत्तस्यधनस्यरक्षणंकर्तुंशक्नोतीतिभावः ओकोन निवासस्थानंगृहमिव रण्वोरमणीयः यद्वा गन्तव्यःगृहवत्सर्वैःप्राप्यइत्यर्थः यवोन यवइवपक्वः यथापक्वोयवःउपभोगयोग्योभवति तद्वदग्निरपिपाकादिकार्यहेतुतयाउपभोग्यइत्यर्थः जनानांजेताशत्रुजनानामभ्येभिभविता ऋषिर्नमन्त्रद्रष्टाऋषिरिव स्तुभ्वादेवानांस्तोता विक्षुयजमानलक्षणेषुमनुष्येषुप्रशस्तः प्रख्यातःवाजीन अश्वइवप्रीतोहर्षयुक्तः यथाश्वोहर्षयुक्तोयुद्धाभिमुखंगच्छतितद्वदयमपिदेवानांहविर्वहनेहर्षयुक्तोभवतीत्यर्थः एवंभूतोग्निःवयोन्नंदधातिदधातुअस्मभ्यंददात्वित्यर्थः वयइत्यन्ननाम वयःक्षत्रमित्यन्ननामसुपाठात् ॥ दाधार तुजादीनामित्यभ्यासस्यदीर्घत्वम् । क्षेमं क्षियतिनिवसत्यनेनेतिक्षेमः अर्तिस्तुसुइत्यादिनामन् नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । रण्वः रविरिविधिविगत्यर्थाः अस्मात्कर्मणिक्वप्रत्ययः इदित्वान्नुम् । जेता तृन्नन्तआद्युदात्तः । जनानां यतश्चनिर्धारणमितिनिर्धारणेषष्ठी नेयंकर्मणिषष्ठीतिनलोकाव्ययनिष्ठेतिषष्ठीप्रतिषेधोनभवति । स्तुभ्वा स्तोभतिःस्तुतिकर्मा अन्येभ्योपिदृश्यन्तइतिक्वनिप् ॥२॥

२. अग्नि, रमणीय घर की तरह, धन-रक्षा में समर्थ और पके जौ की तरह लोक-विजयी हैं। अग्नि, ऋषि की तरह, देवों के स्तोता और संसार में प्रशंसनीय तथा अश्व की तरह हर्ष-युक्त हैं। ऐसे अग्नि हमें अन्न प्रदान करें।

तृतीयामृचमाह—

दुरोकशोचिःक्रतुर्ननित्योजायेवयोनावरंविश्वस्मै । (५)
चित्रोयदभ्राट्छ्वेतोनविक्षुरथोनरुक्मीत्वेषःसमत्सु (६) ॥३॥

दुरोकऽशोचिः । क्रतुः । न । नित्यः । जायाऽइव । योनौ । अरम् । विश्वस्मै । (५) चित्रः । यत् । अभ्राट् । श्वेतः । न । विक्षु । रथः । न । रुक्मी । त्वेषः । समत्ऽसु (६) ॥ ३ ॥

दुरोकशोचिः दुष्प्रापतेजाः क्रतुर्ननित्यःक्रतुःकर्मणांकर्तासइवप्रभुः यथासकर्मसुप्रभुवोऽप्रमत्तःसन्नागर्ति तद्वदयमप्यग्निः कर्मसुरक्षसांदहनेप्रभुर्वोजागर्तीत्यर्थः योनौगृहेवर्तमानाजायेव योनिदिव अग्निहोत्रादिगृहेवर्तमानोवह्निर्विश्वस्मैसर्वस्मै यजमानायअरंअलंभूषणंभवति यथा जायायागृहमलङ्कृतंभवतितद्वदग्निनायज्ञगृहमप्यलंकृतंसद्दृश्यतइत्यर्थः चित्रश्चायनीयः विचित्रदीप्तिर्वा यद्यदाअयमग्निरभ्राट् भाजते तदानींश्वेतोनशुभ्रवर्णआदित्यइवभवति रात्रौहि अहनिसूर्यइवअग्निःप्रकाशकोभवति विक्षुप्रजासुरथोन रथइवरुक्मीसुवर्णवद्रोचमानदीप्तियुक्तः समत्सुसंग्रामेषुत्वेषोदीप्तःएवंभूतोयदभ्राडिसिपूर्वेणान्वयः ॥ दुरोकशोचिः उचसमवाये ईषद्दुःसुष्विविकृच्छ्रार्थेखल् बहुलवचनात्कुत्वम् लित्स्वरेणप्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् दुरोकंशोचिस्तेजोयस्य बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अरं बाळमूलेत्यादिनालकारस्यरेफादेशः । अभ्राट् भ्राजृदीप्तौ लङिव्यत्ययेनपरस्मैपदम् बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् व्रश्चादिषत्वेजश्त्वम् अडागमउदात्तः यद्वृत्तयोगादनिघातः । समत्सु समानंमाद्यन्त्येष्विति समदःसंग्रामाः औणादिकोधिकरणेक्विप् समानस्यच्छन्दसीतिसभावः यद्वा सम्यगत्तिभक्षयतिवीरानितिसमत् समत्पूर्वादत्तेः क्विप्चेतिक्विप् ॥ ३ ॥

३. दुष्प्राप्य-तेजा अग्नि यज्ञकारी की तरह ध्रुव और गृहस्थित गृहिणी (जाया) की तरह घर के भूषण हैं। जिस समय अग्नि विचित्र-दीप्तियुक्त होकर प्रज्वलित होते हैं, उस समय वह शुभ्रवर्ण सूर्य की तरह हो जाते हैं। अग्नि, प्रजा के बीच में रथ की तरह दीप्ति युक्त और संग्राम में प्रभा युक्त हैं।

सेनेवसृष्टामंदधात्यस्तुर्नदिद्युत्त्वेषप्रतीका । (७)
यमोहंजातोयमोजनित्वंजारःकनीनांपतिर्जनीनाम् (८) ॥ ४॥

सेनाऽइव । सृष्टा । अमम् । दधाति । अस्तुः । न । दिद्युत् । त्वेषऽप्रतीका । (७) यमः । ह । जातः । यमः । जनिऽत्वम् । जारः । कनीनाम् । पतिः । जनीनाम् (८) ॥ ४ ॥

सृष्टाप्रेरितासेनेवस्वामिनासहवर्तमानाभटसंहतिरिव अयमग्निः अमंशत्रूणांभयंदधाति विदधातिकरोतीत्यर्थः यद्वा सृष्टासेनेव अमंबलंदधातिसायथाबलवतीतद्वदग्निरपिबलवानित्यर्थः निरुक्तान्तरमुच्यते—दिद्युदितिवज्रनामतेनघानेषुलंक्ष्यते त्वेषप्रतीकादीप्तमुखाअस्तुर्नदिद्युत्क्षेप्तुः सम्बन्धिनीषुरिव सायथाभीषयतेतद्वदग्निरपिराक्षसादीन्भीषयतइत्यर्थः अत्रनिरुक्तम्—सेनेवसृष्टाभयंवाबलंवादधात्यस्तुरिवदिद्युत्त्वेषप्रतीकेत्यादि[1] । यच्छतिददातिस्तोतृभ्यःकामानितिय-

निरु० १०, २१ ।

गोभिरुच्यते यद्वा इन्द्राग्न्योर्युगपदुत्पन्नत्वादग्नेर्यमत्वम् अस्मिन्नर्थे यास्केन यमब्राह्मणे दर्शिते— यमो ह जात इन्द्रेण सह सङ्गतः यमाविहेहमातरेत्यपि निगमो भवतीति[1] । यो जात उत्पन्नः भूतसंघः यच्च जनित्वम् जनयितव्यम् उत्पत्स्यमानं भूतजातं तदुभयमपि यमो ह अग्निरेव सर्वेषां भावानां आहुतिद्वारा अग्न्यधीनत्वात् कनीनां कन्यकानां जारो जरयिता यतो विवाहसमये अग्नौ लाजादिद्रव्य-होमे कृते तासां कन्यात्वं निवर्तते अतो जरयितेत्युच्यते तथा जनीनां जायानां कृतविवाहानां पतिर्भर्ता तथा चाम्नायते— अनुपजातपुरुषसम्भोगेच्छावस्थां स्त्रियं सोमो लेभे स च सोमः पुष्पात्तभोगे-च्छां तां विश्वावसवे गन्धर्वाय प्रादात् स च गन्धर्वो विवाहसमयेऽग्नये प्रददौ अग्निश्च मनुष्याय भर्त्रे धन-पुत्रैः सहितामिमां प्रायच्छदिति । इममर्थं काचिदृक् स्पष्टं ब्रूते— सोमो ददद्गन्धर्वाय गन्धर्वो दददग्नये । रयिं च पुत्रांश्चादादग्निर्मह्यमथो इमामिति[2] । यास्कस्त्वाह— तृतीयो अग्निष्टे पतिरित्यपि निगमो भवती-ति[3] । यद्वा जनीनां पालयिता यतो यमनुष्ठितैर्यागैः फलं प्रयच्छति ॥ सेनेव इनेन सह वर्तत इति से-ना वोपसर्जनस्येति सभावः बहुव्रीहिस्वरः । जनित्वम् जनी प्रादुर्भावे कृत्यार्थे तवैकेनिकेन्यत्वन इति कर्मणि त्वन्प्रत्ययः इडागमः नित्स्वरेणाद्युदात्तत्वम् । जारः जारयतीति जारः दारजारौ कर्तरि णिलुक्चेति नि-पात्यते । कनीनां कन्याशब्दात् षष्ठीबहुवचने बहुलं छन्दसीति बहुलग्रहणात् संप्रसारणम् परपू-र्वत्वम् । जनीनाम् जन्यन्ते आस्विति जनयः स्त्रियः इन् सर्वधातुभ्य इति इन्प्रत्ययः नित्स्वरेणाद्यु-दात्तत्वम् ॥ ४ ॥

४. स्वामी के द्वारा संचालित सेना अथवा धनुर्द्धारी के दीप्ति-मुख बाणों की तरह अग्नि शत्रुओं में भय संचार करते हैं। जो उत्पन्न हुआ है और जो उत्पन्न होगा, वह सब अग्नि हैं। अग्निदेव कुमारियों के जार हैं; (क्योंकि 'लाजा-होम' के अनन्तर ही कन्या विवाहित समझी जाती है।) विवाहिता स्त्रियों के पति हैं; (क्योंकि विवा-हिता नारी अग्नि की सेवा करने में पुरुष को साहाय्य देती हैं।)

पञ्चमीमृचमाह—

तं वश्चराथा वयं वसत्यास्तं न गावो नक्षन्त इद्धम् । (९)
सिन्धुर्न क्षोदः प्र नीचीरैनोन्नवन्त गावः स्वर्दृशीके (१०) ॥ ५ ॥

तम् । वः । चराथा । वयम् । वसत्या । अस्तम् । न । गावः । नक्षन्ते । इद्धम् । (९) सिन्धुः । न । क्षोदः । प्र । नीचीः । ऐनोत् । नवन्त । गावः । स्वः । दृशीके (१०) ॥ ५ ॥

व इति व्यत्ययेन बहुवचनम् हे अग्ने त्वां चराथा चरतीति चरथः पशुः तत्प्रभवैः दध्यादिभिः साध्या आहुतिरपि चरथेत्युच्यते उपचारात्कार्ये कारणशब्दः चराथा चरथं पशुप्रभवं दध्या-दि साधनया आहुत्या वसत्या वसतिर्निवसथो गृहं तद्वतो यजमानादेर्वसतिः पूर्ववत् साध्या आहुतिर्लक्ष्यते

१ नि० १०, २१. ।　२ ऋ० सं० ८. ३. २८. ।　३ नि० १०, २१. ।

वसत्यापुरोडाशाद्याहुत्याचवयंस्वंप्रदीप्तमग्निंनक्षन्तेव्याप्नुयामः पुरुषव्यत्ययः तत्रदृष्टान्तः—अस्तंनामाः अस्तमितिगृहनाम यथागावोगृहंप्राप्नुवन्तितद्वत् अत्रयास्कः—तंचराथाचरन्त्यापश्वाहुत्यावसत्याचनिवसन्त्यौषध्याहुत्यास्तंयथागावआप्नुवन्तितथाप्नुयामेति । अयमग्निःसिन्धुर्नक्षोदः स्यन्दनशीलमुदकमिवनीचीर्नितरांअञ्चतीःअवस्तादिनितरामुद्गच्छन्तीः ज्वालाःऐनोत्प्रेरयति यथाजलप्रवाहः निम्नदेशेशीघ्रंगच्छति तद्वदग्नेर्ज्वालादग्धव्यंप्रतिगच्छन्तीतिभावः स्वर्नभसिवर्तमानेदृशीकेदर्शनीयेतस्मिन्नग्नौ गावोगमनस्वभावारश्मयः नक्षन्तसंगच्छन्ते नक्षतिर्गतिकर्मा ॥ चराथा चरेरौणादिकोथक्प्रत्ययः दीर्घश्छान्दसः सुपांसुलुगितिविभक्तेराकारः । वसत्या वहिवस्यर्तिभ्यश्चिदितिअतिप्रत्ययः उदात्तयणइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् । अस्तं अस्यतेरस्मिन्सर्वमित्यस्तंगृहं असिहसीत्यादिनातन् तितुत्रेतीडभावः निस्वादाद्युदात्तत्वम् । नक्षते नक्षतिर्व्याप्तिकर्मा नक्षगतौ व्यत्ययेनात्मनेपदम् चादिलोपेविभाषेतिनिघाताभावः । नीचीः निपूर्वादञ्चतेर्धोपसंख्यानमितिङीप् अचइत्यकारलोपः चावितिदीर्घत्वम् न्यधीचेतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् । ऐनोत् इणूगतौ अन्तर्भावितण्यर्थाच्छन्दसिलुङ्लङ्लिटइतिवर्तमानेलङ्व्यत्ययेनश्नुः आडागमोवृद्धिश्च । दृशीके दृशिरुप्रेक्षणे अनिदृशिभ्यांचेतिकीकन्प्रत्ययः नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् ॥ ५ ॥

५. जिस प्रकार गायें घर में जाती हैं, उसी प्रकार हम जंगम और स्थावर अर्थात् पशु और धान्य आदि उपहार के साथ प्रदीप्त अग्नि के पास जाते हैं। जल-प्रवाह की तरह अग्नि इधर-उधर ज्वाला प्रेरित करते हैं। आकाश में दर्शनीय अग्नि की किरणें मिलित होती हैं।

॥इतिप्रथमस्यपञ्चमेदशमोवर्गः ॥ १० ॥

वनेष्वितिदशर्चं अभ्यवनतःपंचर्चं तृतीयंसूक्तंपराशरस्यार्षमाग्नेयं वनेष्वित्यनुक्रान्तम् विनियोगोलैङ्गिकः ।

तत्रप्रथमामृचमाह—

वनेषुजायुर्मर्तेषुमित्रोवृणीतेश्रुष्टिंराजेवाजुर्यम् । (१)
क्षेमोनसाधुःक्रतुर्नभद्रोभुवत्स्वाधीर्होताहव्यवाट् (२) ॥१॥

वनेषु । जायुः । मर्तेषु । मित्रः । वृणीते । श्रुष्टिम् । राजाऽइव । अजुर्यम् । (१) क्षेमः । न । साधुः । क्रतुः । न । भद्रः । भुवत् । सुऽआधीः । होता । हव्यऽवाट् (२) ॥ १ ॥

१ नि॰ १०.२१। २ नि॰ ३.२०।

वनेषुजायुः अरण्येषुजायमानः मर्तेषुमनुष्येषुमित्रः सखा सोयमग्निः श्रुष्टिंक्षिप्रमाशुअश्नुते कर्माणिव्याप्नोतीतिश्रुष्टिर्यजमानः क्षिप्रेणकर्मणामनुष्ठातेत्यर्थः तथाचयास्कः—श्रुष्टीतिक्षिप्रनामाशुअष्टीतिं । एवंभूतंयजमानंवृणीतेसम्भजते अनेनप्रदत्तंहविःस्वीकृत्यरक्षतीतिभावः तत्रदृष्टान्तः—राजेवाजुर्यमजुर्यंजरारहितंवृद्धाङ्गंसर्वकार्येषुशक्तमित्यर्थः एवंभूतंपुरुषंयथाराजानृपतिर्वितद्वत् क्षेमोन रक्षकइव साधुःसाधयिता क्रतुर्न क्रतुःकर्मणांकर्तासइवभद्रोभजनीयःकल्याणोवाहोतादेवानामाह्वाता हव्यवाट्हव्यवाहनोनामदेवानामग्निः तथाचाम्नायते—यत्रोवाअग्नयोहव्यवाहनोदेवानांकव्यवाहनःपितॄणांसहरक्षाअसुराणामितिं । एवंभूतोग्निःस्वाधीःशोभनकर्मा शोभनाध्यानोवाभुवत्भवतु ॥ जायुः जिजये कृवापाजीत्युण् । अजुर्यं जॄष्वयोहानौ भावे ण्यत् वृद्धौकृतायामाकारस्यव्यत्ययेनउकारः । जुर्यं जरानास्त्यस्येतिबहुव्रीहौनञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । भुवत् भवतेर्लेटयडागमः बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यलुक् भूसुवोस्तिङीतिगुणप्रतिषेधः ॥ १ ॥

१. जैसे राजा सर्व-कर्म-क्षम व्यक्ति का आदर करते हैं, वैसे ही अरण्य-जात और मनुष्यों के मित्र अग्नि यजमान पर अनुग्रह करते हैं। अग्नि पालक की तरह कर्म-साधक, कर्म-शील की तरह भद्र, देवों को बुलानेवाले और हव्य-वाहक हैं। अग्नि शोभन-कर्मा बनें।

हस्ते॒दधा॑नोनृ॒म्णाविश्वा॒न्यमे॑दे॒वान्धा॒द्गुहा॑नि॒षीद॑न् । (३)
वि॒दन्ती॒मत्र॒नरो॑धियं॒धाहृ॒दायत्त॒ष्टान्मन्त्राँ॒अशं॑सन् (४) ॥ २ ॥

हस्ते॑ । दधा॑नः । नृ॒म्णा । विश्वा॑नि । अमे॑ । दे॒वान् । धा॒त् । गुहा॑ । नि॒ऽसीद॑न् । (३) वि॒दन्ति॑ । ई॒म् । अत्र॑ । नरः॑ । धि॒य॒म्ऽधाः॑ । हृ॒दा । यत् । त॒ष्टान् । मन्त्रा॑न् । अशं॑सन् (४) ॥ २ ॥

विश्वानिसर्वाणिनृम्णानृम्णानिहविर्लक्षणानि धनानिहस्तेस्वकीयेबाहौदधानोधारयन्नयमग्निर्गुहागुहायांअप्सुमध्येअश्वत्थादौवासंवृतप्रदेशेनिषीदन् निगूढोवर्तमानःसन्अमेभयेदेवान् धात्अस्थापयत् अग्नौहविर्भिःसहपलायितेसतिसर्वेदेवाभीतायुरित्यर्थः नरोनेतारःधियंधाःकर्मणांबुद्धीनांवाधारयितारोदेवाअत्रास्मिन्काले ईमेनमग्निंविदन्तिजानन्ति यद्यदाहृदाहृदयावस्थितयाबुद्ध्यातष्टान्निर्मितान्अग्निस्तुतिपरान्मन्त्रानशंसन् अस्तुवन् अवोचन्नित्यर्थः ॥ निषीदन् सदिरप्रतेरितिषत्वम् । विदन्ति विदज्ञाने अदादित्वाच्छपोलुक् प्रत्ययस्वरः । धियन्धाः आतोनुपसर्गेकइतिकः तत्पुरुषेकृतिबहुलमितिबहुलवचनाद्वितीयायाअलुक् । तष्टान् तक्षूत्वक्षूतनूकरणे निष्ठा यस्यविभाषेतीट्प्रतिषेधः स्कोःसंयोगाद्योरितिकलोपः ॥ २ ॥

२. अग्नि सारा हव्यरूप धन अपने हाथ में धारण करके गुहा के बीच छिप गये। ऐसा होने पर देवता लोग डर गये। नेता और

कर्म-धारयिता देवों ने जिस समय हृदय-धृत मंत्र-द्वारा अग्नि की स्तुति की, उस समय उन्होंने अग्नि को प्राप्त किया।

अजोनक्षांदाधारपृथिवींतस्तम्भद्यांमन्त्रेभिःसत्यैः। (५)
प्रियापदानिपश्वोनिपाहिविश्वायुरग्नेगुहागुहंगाः (६) ॥ ३ ॥

अजः । न । क्षाम् । दाधार । पृथिवीम् । तस्तम्भ । द्याम् । मन्त्रेभिः । सत्यैः । (५) प्रिया । पदानि । पश्वः । नि । पाहि । विश्वऽआयुः । अग्ने । गुहा । गुहम् । गाः (६) ॥ ३ ॥

अजो न अजतिगच्छतीत्यजःसूर्यः यद्वा नजायतइत्यजःजन्मरहितइत्यर्थः सइवक्षां क्षेति-
पृथिवीनाम क्षांभूमिंदाधारअयमग्निःप्रकाशकत्वेनधारयति पृथिवीत्यन्तरिक्षनाम पृथिवीमन्त-
रिक्षंचधारयतीत्येवद्यांद्युलोकंसत्यैरवितथार्थैःमन्त्रेभिर्मन्त्रैः तस्तंभस्तभ्नाति यथाऽधोनपतति
तथैवविष्ठितंतथाकरोतीत्यर्थः मन्त्रैर्दिवोधारणंतैत्तिरीयेसमाम्नातम्—देवावाआदित्यस्यस्वर्ग-
स्यलोकस्यपराचोतिपाताद्बिभयुस्तंछन्दोभिरदृंहन्धृत्याइति[1]। यद्वा सत्यैर्मन्त्रैःस्तूयमानोग्निःद्यां
धारयतीति हेअग्ने विश्वायुःविश्वंसर्वमायुरन्नंयस्यसत्वं पश्वःपशोःप्रियाप्रियाणिपदानिशोभनतृ-
णोदकोपेतानिस्थानानि निपाहिनितरांपालय माधाक्षीरित्यर्थः यर्हिकुत्रनिवसामीतिचेत् तत्राह
गुहागुहायामपिगुहंगुहांगवांसंचारायोग्यस्थानंगाःगच्छ तत्रैवनिवसेत्यर्थः ॥ पश्वः जसादिषु-
छन्दसिवावचनमितिघेर्ङितीतिगुणाभावेयणादेशः उदात्तयणइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् । गुहा
सुपांसुलुगितिसप्तम्याआकारादेशः चित्त्वादन्तोदात्तत्वम्। गुहं व्यत्ययेनह्रस्वत्वम्। गाः छान्दसो-
लुङ् इणोगालुङीतिगादेशः॥ ३ ॥

३. सूर्य की तरह अग्नि पृथिवी और अन्तरिक्ष को धारण किये हुए हैं। साथ ही सत्य मंत्र-द्वारा आकाश को धारण करते हैं। विश्वायु या सर्वान्न अग्नि! पशुओं की प्रिय भूमि की रक्षा करो और पशुओं के चरने को अयोग्य गुहा में जाओ।

यईंचिकेतगुहाभवन्तमायःससादधारामृतस्य। (७)
वियेचृतन्त्यृतासपन्तआदिद्वसूनिप्रववाचास्मै (८) ॥ ४ ॥

यः । ईम् । चिकेत । गुहा । भवन्तम् । आ । यः । ससाद । धाराम् । ऋतस्य । (७) वि । ये । चृतन्ति । ऋता । सपन्तः । आत् । इत् । वसूनि । प्र । ववाच । अस्मै (८) ॥ ४ ॥

१ तै० ब्रा० १. २. ४.

यः पुमानेनंगुहाभवन्तंगुहायांसन्तमग्निंचिकेतजानाति यश्चऋतस्यसत्यस्ययज्ञस्यधारांधारयितारमेनमग्निमाससाद्आसीदतिउपास्तइत्यर्थः येचऋता ऋतानिसत्यानियज्ञान्वासपन्तः स्पृशन्तः अनुतिष्ठन्तोवापुरुषाः एनमग्निंविचृतन्तिअग्निमुद्दिश्यस्तुतीर्ग्रथ्नन्तिकुर्वन्तीत्यर्थः आदित् तदनन्तरमेव अस्मैसर्वस्मैस्तोत्रेधनायवसूनिधनानिप्रववाचप्रकथयति॥ चिकेत कितज्ञाने लिटि णलि लित्स्वरः। चृतन्ति चृतीहिंसाग्रन्थनयोः तौदादिकः तासार्वधातुकानुदात्तत्वेविकरणस्वरःशिष्यते। ववाच लिटिवचिस्वपियजादीनांकिति लिट्यभ्यासस्योभयेषामितिअभ्यासस्यसम्प्रसारणम् सम्प्रसारणाच्चेतिपूर्वत्वस्यच्छन्दसीतिविकल्पनाद्यणादेशः॥ ४ ॥

४. जो पुरुष गुहास्थित अग्नि को जानता है और जो यज्ञ का धारयिता अग्नि के पास जाता है तथा जो लोग यज्ञ का अनुष्ठान करते हुए अग्नि की स्तुति करते हैं, ऐसे लोगों को अग्निदेव तुरत धन की बात बता देते हैं।

वि यो वीरुत्सु रोधन्महित्वोत प्रजा उत प्रसूष्वन्तः। (९)
चित्तिरपां दमे विश्वायुः सद्मेव धीराः सम्माय चक्रुः(१०)॥५॥११॥

वि। यः। वीरुत्ऽसु। रोधत्। महिऽत्वा। उत। प्रऽजाः। उत। प्रऽसूषु। अन्तरिति।(९) चित्तिः। अपाम्। दमे। विश्वऽआयुः। सद्मऽइव। धीराः। सम्ऽमाय। चक्रुः (१०)॥ ५ ॥ ११ ॥

योऽग्निः वीरुत्सुओषधीषुमहित्वायानिमहत्त्वानिसन्तितानिविरोधत् विरुणद्धिनिरोधे-नारुणद्धि स्थापयति उतअपिच प्रजाः प्रकर्षेणोत्पन्नाःपुष्पफलादिलक्षणाः प्रसूषुउत्पादयित्रीषुमातृस्थानीयास्वोषधीषुअन्तर्मध्येविरुणद्धीत्येव द्वितीयउतशब्दः पदपूरणः अपांचित्तिश्चे-तयिताज्ञापयिताअपांदमेषुजलानामभ्यन्तरेगृहेविश्वायुः सर्वायोयोऽग्निर्वर्ततइतिशेषः तमग्निंधीरा-मेधाविनः संमायसंमाननंपूजनंकृत्वा स्तुतिभिःस्तुत्वेत्यर्थः चक्रुः कर्माणिकुर्वन्ति यद्वादृष्टान्तः— सद्मेव यथासदनंगृहंप्रथमतःसम्पूज्यपश्चात्कर्माण्याचरन्तितद्वत् ॥ वीरुत्सु विपूर्वाद्रोहतेः क्विप् न्यङ्कादिषुवीरुधइतिपठितत्वादुपसर्गस्यदीर्घोभकारस्यधत्वादेशः उक्तंच—वीरुधओषधयो-भवन्ति। रोधत् रुधिर्आवरणे लेटयडागमः इतश्चलोपःपरस्मैपदेष्वितीकारलोपः। संमाय माङ्मानेसमासे-समासेऽनञ्पूर्वेक्त्वोल्यप् नल्यपीतीत्वप्रतिषेधः॥ ५ ॥

५. जिन अग्नि ने ओषधियों में उनके गुण स्थापित किये हैं, और मातृ-रूप ओषधियों में उत्पद्यमान पुष्प, फल आदि निहित किये हैं, मेधावी पुरुष जलमध्यस्थ और ज्ञानदाता उन्हीं विश्वायु अग्नि की, घर की तरह, पूजा करके कर्म करते हैं।

श्रीणन्निति द्वैपदं दशर्चं चतुर्थं सूक्तम् तत्राप्यनवत:पश्चर्षम् ऋष्याद्याः पूर्ववत् विनियो-गोलैङ्गिकः ।

अथ प्रथमामृचमाह—

श्री॒णन्नु॒प स्था॒द्दिवं॑ भु॒र॒ण्युः स्था॒तुश्च॒रथ॑म॒क्तून्व्यूर्णो॑त् । (१)
परि॒ यदे॑षा॒मेको॒ विश्वे॑षां॒ भुव॑द्दे॒वो दे॒वानां॑ महि॒त्वा (२) ॥१॥

श्री॒णन् । उप॑ । स्था॒त् । दिव॑म् । भु॒र॒ण्युः । स्था॒तुः । च॒रथ॑म् ।
अ॒क्तून् । वि । ऊ॒र्णो॒त् ।(१) परि॑ । यत् । ए॒षा॒म् । एकः॑ । विश्वे॑षाम् ।
भुव॑त् । दे॒वः । दे॒वाना॑म् । म॒हि॒ऽत्वा (२) ॥ १ ॥

भुरण्युः हविषां भर्ता धारयिता पय इव विना श्रयणद्रव्येण सोममिव तैर्हविर्भिः श्रीणन् मिश्र-यन् दिवमुपस्थात् उपतिष्ठति प्राप्नोतीत्यर्थः स्थातुः स्थावरं चरथं जङ्गमं तदुभयात्मकं जगद् अक्तून् सर्वा रात्रीः व्यूर्णोत् स्वतेजसा विशेषेणाच्छादयति हविर्वहनं कुर्वन् सर्वमपि जगत्स्वभासा प्रकाशयतीत्यर्थः ... विश्वेषां सर्वेषां देवानां दानादिगुणयुक्तानां इन्द्रादीनां मध्ये देवो द्योतमानः एक एवा-यमग्निः एषां पूर्वोक्तानां स्थावरादीनां महित्वा महत्वानि माहात्म्यानि यद् यस्मात् परिभुवत् परिभवति परिगृह्णाति परितो व्याप्य वर्तते परिपूर्वो भवतिः परिग्रहार्थः यद्वा एषां विश्वेषां स्थावरादीनां म-ध्ये वर्तमानो यं देवोऽग्निर्देवानां महत्त्वानि यद्यदा परिभुवत् परितो व्याप्नोति तदानीमिति पूर्वत्रान्वयः ॥ ऊर्णोत् ऊर्णुञ् आच्छादने ऊर्णोतेर्विभाषेति वृद्धेर्विकल्पः ॥ १ ॥

१. हव्य-धारक अग्नि हव्य द्रव्य को मिलाकर आकाश में उपस्थित करते हैं तथा स्थावर-जंगम वस्तुओं और रात्रि को अपने तेज-द्वारा प्रकाशित करते हैं। सारे देवों में अग्नि प्रकाशमान और स्थावर, जंगम आदि में व्याप्त हैं।

द्वितीयामृचमाह—

आदित्ते॒ विश्वे॒ क्रतुं॑ जुषन्त॒ शुष्का॒द्यद्दे॑व जी॒वो जनि॑ष्ठाः । (३)
भज॑न्त॒ विश्वे॑ देव॒त्वं नाम॑ ऋ॒तं सप॑न्तो अ॒मृत॒मेवैः॑ (४)॥२॥

आत् । इत् । ते॒ । विश्वे॑ । क्रतु॑म् । जु॒ष॒न्त॒ । शुष्का॑त् । यत् ।
दे॒व॒ । जी॒वः । जनि॑ष्ठाः । (३) भज॑न्त । विश्वे॑ । दे॒व॒ऽत्वम् । नाम॑ ।
ऋ॒तम् । सप॑न्तः । अ॒मृत॑म् । एवैः॑ (४) ॥ २ ॥

हेदेवद्योतमानाग्ने जीवोजीवन्प्रज्वलन् शुष्कात् नीरसादरणिरूपात्काष्ठाद्यदाजनिष्ठाः प्रादुर्भवसिमथनेनोत्पद्यसे आदित् अनन्तरमेवविश्वे सर्वेयजमानाः तेतुभ्यंक्रतुंकर्मजुषन्तसेवन्ते अनुतिष्ठन्ति यथानुष्ठायचविश्वेतेसर्वेनामनामकंक्रतंअवितथंदेवत्वंदेवतात्वंभजन्तभजन्तेप्राप्नुवन्ति किंकुर्वन्तः अमृतंअमरणंत्वांएवैः त्वांगन्तृभिःस्तोत्रैः सपन्तःसमवयन्तः प्राप्नुवन्तइत्यर्थः ॥ जुषन्तेत्यादीनित्रीण्याख्यातानि छन्दसिलुङ्लङ्लिटइतिवर्तमानार्थानि । एवैः यन्तिस्तोतव्याभिमुख्येनगच्छन्तीतिएवानिस्तोत्राणि इणशीङ्भ्यांवन् ॥ २ ॥

२. अग्निदेव ! तुम्हारे सूखे काष्ठ से चलकर प्रकट होने पर सारे यजमान तुम्हारे कर्म का अनुष्ठान करते हैं। तुम अमर हो। स्तोत्र-द्वारा तुम्हारी सेवा करके वे सब प्रकृत देवत्व प्राप्त करते हैं।

ऋतस्यप्रेषाऋतस्यधीतिर्विश्वायुर्विश्वेअपांसिचक्रुः । (५)
यस्तुभ्यंदाशाद्योवातेशिक्षात्तस्मैचिकित्वान्रयिंदयस्व (६)॥३॥

ऋतस्य । प्रेषाः । ऋतस्य । धीतिः । विश्वऽआयुः । विश्वे । अपांसि । चक्रुः । (५) यः । तुभ्यम् । दाशात् । यः । वा । ते । शिक्षात् । तस्मै । चिकित्वान् । रयिम् । दयस्व (६) ॥ ३ ॥

ऋतस्यगतस्यदेवयजनंप्राप्तस्याग्नेःप्रेषाःप्रकर्षेणेष्यमाणाःस्तुतयःक्रियन्ते धीतिः धीयतेसोमः पीयतेस्मिन्निति धीतिर्यागः सोपिऋतस्यदेवयजनदेशंप्राप्तस्याग्नेरेवक्रियते अतःसोग्निर्विश्वायुः विश्वंसर्वमायुरन्नंयस्यसतथाविधोभवति अपिचास्मैविश्वेसर्वेयजमानाःअपांसिदर्शपूर्णमासादीनिकर्माणिचक्रुः कुर्वन्ति हेअग्ने तुभ्यंयोदाशात्चरुपुरोडाशादीनिहवींषिददातियोवापि योन्योयजमानःतेशिक्षात्त्वदीयंकर्मकर्तुंशक्तोभूयासमितिइच्छति उभयविधायतस्मैयजमानायचिकित्वान्सत्त्वमनुष्ठानंजानन्त्वंरयिंदयस्वधनंदेहि ॥ दाशात् दाशृदाने लेट्याडागमः । शिक्षात् शकॢशक्तौ इच्छार्थेसन् सनिमीमाघुरभलभशकेतिअकारस्यइसादेशः अत्रलोपोभ्यासस्येतिअभ्यासलोपः स्कोःसंयोगाद्योरितिसकारलोपः पूर्ववल्लेट्याडागमः । चिकित्वान् कितज्ञाने लिटःक्वसुः । दयस्व दयदानगतिरक्षणहिंसादानेषु ॥ ३ ॥

३. अग्नि के यज्ञस्थल में आने पर उनकी स्तुति और यज्ञ किये जाते हैं। अग्नि विश्वायु हैं। सब यजमान अग्नि का यज्ञ करते हैं। अग्निदेव ! जो तुम्हें हव्य देता है अथवा जो तुम्हारा कर्म करने को सीखता है, तुम उसके किये अनुष्ठान को जानकर उसे धन दो।

होतानिषत्तोमनोरपत्येसचिन्न्वासांपतीरयीणाम् । (७)
इच्छन्तरेतोमिथस्तनूषुसंजानतस्वैर्दक्षैरमूराः (८) ॥४॥

होता । निऽसत्तः । मनोः । अपत्ये । सः । चित् । नु । आसाम् । पतिः । रयीणाम् । (७) इच्छन्त । रेतः । मिथः । तनूषु । सम् । जानत । स्वैः । दक्षैः । अमूराः (८) ॥ ४ ॥

हेअग्ने त्वंमनोरपत्येयजमानस्वरूपायांप्रजायां होतादेवानामाह्वातासन् निषत्तोनिषण्णआ-गच्छोहिप्रजाइतिहिप्रासंणम् । सचिन्नुसएवत्वंआसांप्रजानांरयीणांगवादीनांधनानामधिपतिःस्वा-मी अथस्ताःप्रजास्तनूषुआत्मीयेषुशरीरेषुमिथःसं सृष्टमेकीभूतंपुत्ररूपेणपरिणतंरेतोवीर्यमिच्छन्त ऐच्छन् त्वदनुग्रहेणपुत्रमलभन्तेतियावत् लब्धपुत्राश्चताःप्रजाःअमूराःअमूढाःसत्यःस्वैःस्वकीयैःदक्षैः समर्थैःपुत्रैःसहसंजानत सम्यगवगच्छन्ति चिरकालंजीवन्तीत्यर्थः यद्वा दक्षशब्दःप्राणवाची प्राणोवैदक्षोपानःक्रतुरितिश्रुतेः । स्वैःदक्षैःस्वकीयैःप्राणैःअमूराःसन्त्वास्त्वयैवसर्वंजानन्ति ॥ इच्छ-न्त व्यत्ययेनात्मनेपदम् । जानत छान्दसोलङ् झस्यादादेशे श्नाभ्यस्तयोरातइत्याकारलोपः । अ-मूराः मूराअमूरेत्यन्नयास्कएवंव्याचख्यौ—मूढावयंस्मोअमूढस्त्वमसीति । अथवाप्यमूरशब्देनामूढ-त्वमुच्यते वर्णव्यापत्त्याढकारस्यरेफः यद्वा मुर्छामोहसमुच्छ्राययोः अस्मात्सम्पदादिलक्षणोभावे क्विप् राल्लोपइतिछलोपः रोमत्वर्थीयःनमूराअमूराः अथवा अगमत्यादिषु अस्मादौणादिक क-रप्रत्ययः ॥ ४ ॥

४. हे अग्नि ! तुम मनु के पुत्रों में देवों के आह्वानकारी रूप से अवस्थान करते हो। तुम्हीं उनके धन के अधिपति हो। उन्होंने पुत्र उत्पन्न करने के लिए अपने शरीर में शक्ति की इच्छा की थी अर्थात् तुम्हारे अनुग्रह से उन्होंने पुत्र-प्राप्ति की थी। वे मोह का त्याग करके पुत्रों के साथ त्रिकाल तक जीवित रहें।

पितुर्नपुत्राःक्रतुंजुषन्तश्रोषन्येअस्यशासंतुरासः । (९)
विरायऔर्णोद्दुरःपुरुक्षुःपिपेशनाकंस्तृभिर्दमूनाः (१०)॥५॥१२॥

पितुः । न । पुत्राः । क्रतुम् । जुषन्त । श्रोषन् । ये । अस्य । शासम् । तुरासः । (९) वि । रायः । और्णोत् । दुरः । पुरुऽक्षुः । पिपेश । नाकम् । स्तृऽभिः । दमूनाः (१०) ॥ ५ ॥ १२ ॥

अस्याग्नेः शासंशासनंतुरासस्त्वरमाणाःसन्तोयेयजमानाः श्रोषन्शृण्वन्तितेसर्वेतेनानुशिष्टं क्रतुंकर्मजुषन्तसेवन्ते तत्रदृष्टान्तः—पितुर्नपुत्राः यथापुत्राः पुरुबहुत्रंत्रायकाः पुन्नाम्नोनरकात्त्राय-कास्तनयाः पितुराज्ञांकुर्वन्तितद्वत् पुत्रःपुन्नाम्नोनरकात्त्रायतइतिवेतिशास्त्रैः ।

१ तै० सं० ५. १. १५. । २ तै० सं० २. ५. २. ।
३ नि० ६. ८. । ४ नि० २. ११. ।

पुरूणि सुइत्यन्ननाम महूनः सोग्निः एषांयजमानानांदुरोद्वाराणियज्ञस्यद्वारभूतानिरायोधनानिस्वी-णॉव् विवृणोविप्रकाशयविददातीतियावत् अपिच दमूनाः दमेयज्ञगृहेमनोयस्यसोग्निः नास्मिच-कंदुःखमस्तीतिनाकोद्युलोकःयं स्तृभिरितिनक्षत्रनाम स्तृभिर्नक्षत्रैः पिपेश अवयवीचकार नक्षत्रै-र्युक्तमकरोदित्यर्थः ॥ श्रोषन् श्रुश्रवणे लेट्यडागमः सिब्बहुलंलेटीतिसिप् बहुलंछन्दसीतिविक-रणस्यलुक् इतश्चलोपइतीकारलोपः संयोगान्तस्यलोपः । पिपेश पिशअवयवे ॥ ५॥

५. जिस प्रकार पुत्र पिता की आज्ञा का पालन करता है, उसी प्रकार यजमान लोग तुरत अग्नि की आज्ञा सुनते और अग्नि-द्वारा आदिष्ट कार्य करते हैं। अनन्त-धनशाली अग्नि यजमानों के यज्ञ के द्वार-रूप धन को प्रदान करते हैं। यज्ञ-रत गृह में अग्नि आसक्त हैं; और, उन्होंने ही आकाश को नक्षत्र-युक्त किया था।

शुक्रइतिद्विपदंदशर्चं अष्ट्यमनवतःपञ्चर्चं पञ्चमंसूक्तंपराशरस्यार्षं आग्नेयं शुक्रइत्यनुक्रान्तं विनियोगोलैङ्गिकः।

तत्रप्रथमामृचमाह—

शुक्रःशुशुक्वाँउषोनजारःपप्रासमीचीदिवोनज्योतिः। (१)
परिप्रजातःक्रत्वाबभूथभुवोदेवानांपितापुत्रःसन् (२)॥१॥

शुक्रः। शुशुक्वान्। उषः। न। जारः। पप्राः। समीची इति सम्ऽईची। दिवः। न। ज्योतिः। परि। (१) प्रऽजातः। क्रत्वा। बभूथ। भुवः। देवानाम्। पिता। पुत्रः। सन् (२)॥ १॥

शुक्रः शुभ्रवर्णोयमग्निः उषोनजारःउषसोजरयितासूर्यइवशुशुक्वान् शोचयितासर्वस्यप्र-काशयिताभवति यथासमीचीसंगतेद्यावापृथिव्यौदिवोनज्योतिः द्योतमानस्यसूर्यस्यज्योतिरिव पप्रा स्वतेजसापूरयिता हेअग्ने अतस्त्वंप्रजातः प्रादुर्भूतः सन्क्रत्वाकर्मणा यद्वा ज्ञानहेतुनाप्रकाशेन उत्कृष्टकोरेणसर्वंजगत्परिबभूथपरितोव्याप्तोसि दीव्यन्तीतिदेवाऋत्विजः तेषांपुत्रःसन् पुन्नाम्नो-नरकात्त्रायकःसन् पिताभुवः पालयिताभवसि यद्वा देवानामिन्द्रादीनामेवपुत्रःसन्पुत्रवद्दूतो-भूत्वापिताहविर्भिःपालयिताभवसि ॥ शुशुक्वान् शुचदीप्तौ लिटःक्वसुः व्यत्ययेनकुत्वम्। पप्रा पृपालनपूरणयोरित्यस्मादादृगमहनजनइतिकिप्रत्ययः सुपांसुलुगितिडादेशः।समीची सम्पूर्वा-दञ्चतेः ऋत्विगित्यादिनाक्विन् समःसमीतिसम्यादेशः अञ्चतेश्चेतिवक्तव्यमितिङीप् अचइत्य-कारलोपेचावितिदीर्घत्वम् उदात्तनिवृत्तिस्वरेणङीपउदात्तत्वम् वाछन्दसीतिपूर्वसवर्णदीर्घत्वम्

पदितु सम् ईचीइतिपदविभागःक्रियते वर्हि उदर्इदिविविधीयमानमीत्वंसमवत्तरस्यापिद्रष्टव्यम्। बभूय बभूथाववन्थेतिनिपातनादिड्भावः ॥ १ ॥

१. शुक्लवर्ण अग्नि उषा-प्रेमी सूर्य की तरह सर्व-पदार्थ-प्रकाशक हैं। अग्नि, प्रकाशक सूर्य की ज्योति की तरह, अपने तेज से द्यौ और पृथिवी को एक साथ परिपूर्ण करते हैं। हे अग्निदेव! तुम प्रकट होकर अपने कर्म-द्वारा सारे जगत् को परिव्याप्त करो। तुम देवों के पुत्र होकर भी उनके पिता हो; क्योंकि पुत्र की तरह देवों के दूत हो और पिता की तरह देवों को हव्य देते हो।

वेधाअदृप्तोअग्निर्विजानन्नूधर्नगोनांस्वाद्मापितूनाम्। (३)
जनेनशेवआहूर्यःसन्मध्येनिषत्तोरण्वोदुरोणे (४) ॥२॥

वेधाः। अदृप्तः। अग्निः। विऽजानन्। ऊधः। न। गोनाम्। स्वाद्म। पितूनाम्। (३)जने। न। शेवः। आऽहूर्यः। सन्। मध्ये। निऽसत्तः। रण्वः। दुरोणे (४) ॥ २ ॥

वेधाःमेधाविनामैतद् मेधावी यद्वा विधाता सर्वस्यकर्ताअदृप्तः दर्परहितःविजानन्कर्तव्याकर्तव्यविभागंजानन्नग्निःगोनांगवामूधर्न गोसम्बन्धिपयसआश्रयभूतंस्थानमिव पितूनामन्नानां स्वाद्मस्वादयितास्तयिता यथागोरूधः पयःप्रदानेनसर्वाण्यन्नानिस्वादूनिकरोतिएवमग्निरपिसम्यक्पाकेनसर्वाण्यन्नानिस्वादूनिकरोतीत्यर्थः अपिच एवम्भूतोग्निः जनेनशेवःजनपदेलोकेसुखकरः पुरुषइवमध्येयज्ञेमध्येआहूर्यःआह्वातव्यःसन् दुरोणेयज्ञगृहेनिषत्तोनिषण्णोरण्वोरमयितास्तुत्योवाभवति ॥ गोनां गोःपादान्तेइतिपादान्तेपिनुट्। स्वाद्म स्वादआस्वादने अन्तर्भावितण्यर्थात्अन्येभ्योपिदृश्यन्तइतिमनिन्सुपांसुलुगितिसोर्लुक्। पितूनां नामन्यतरस्यामितिनामउदात्तत्वम्। आहूर्यः आङ्पूर्वाद्ह्वयतेरचोयदितियत् बहुलंछन्दसीतिसम्प्रसारणम् हलइतिदीर्घः रेफोपजनश्छान्दसः यतोनावइत्याद्युदात्तत्वम् ॥ २ ॥

२. मेधावी, निरहंकार और कर्माकर्म-ज्ञाता अग्नि, गौ के स्तन की तरह, सारा अन्न स्वादिष्ट करते हैं। संसार में हितैषी पुरुष की तरह अग्नि यज्ञ में आहूत होकर और यज्ञस्थल में आकर प्रीति-प्रदान करते हैं।

पुत्रोनजातोरण्वोदुरोणेवाजीनप्रीतोविशोवितारीत्। (५)
विशोयदह्वेनृभिःसनीळाअग्निर्देवत्वाविश्वान्यश्याः (६) ॥३॥

पुत्रः। न। जातः। रण्वः। दुरोणे। वाजी। न। प्रीतः। विशः। वि। तारीत्। (५) विशः। यत्। अह्वे। नृऽभिः। सऽनीळाः। अग्निः। देवऽत्वा। विश्वानि। अश्याः (६) ॥ ३ ॥

पुत्रोन पुत्रइव जातःप्रादुर्भूतोऽग्निःदुरोणेगृहेरण्वोरमयिताभवति वाजीन अश्वइव प्रीतोहर्ष-युक्तःसन् विशः संग्रामेवर्तमानाःशत्रुभूताःप्रजाः वितारीत् विशेषेणतरति अतिक्रामति अपिच नृभिः ऋत्विग्लक्षणैर्मनुष्यैःसहितोहं सनीळाः समाननिवासस्थानाःविशोदैवीःप्रजाःयद्यदाअह्वे आह्वयामि तदानीमयमग्निर्विश्वानिसर्वाणिदेवत्वादेवत्वानिअश्याः अश्नुतेप्राप्नोतिस्वयमेवद-वदेवतारूपोभवतीत्यर्थः । तथाचमन्त्रान्तरमाम्नायते—त्वमग्नेवरुणोजायसेयत्त्वंमित्रोभवसियत्-त्समिद्धइत्यादि[1] ॥ अश्याः अशूङ्व्याप्तौ लिङ्व्यत्ययेनपरस्मैपदम्मध्यमो बहुलंछन्दसीतिविकर-णस्यलुक् ॥ ३ ॥

३. घर में पुत्र की तरह उत्पन्न होकर अग्नि आनन्द प्रदान करते हैं तथा अश्व की तरह हर्षान्वित होकर युद्ध में शत्रुओं को अतिक्रम करते हैं। जब मैं मनुष्यों के साथ में समान-निवासी देवों को बुलाता हूँ, तब तुम अग्नि! सब देवों का देवत्व प्राप्त करते हो।

नकिष्टएताव्रतामिनन्तिनृभ्योयदेभ्यःश्रुष्टिंचकर्थ । (७)
तत्तुतेदंसोयदहन्त्समानैर्नृभिर्यद्युक्तोविवेरपांसि (८) ॥४॥

नकिः । ते । एता । व्रता । मिनन्ति । नृऽभ्यः । यत् । एभ्यः । श्रुष्टिम् । चकर्थ (७) । तत् । तु । ते । दंसः । यत् । अहन् । समानैः । नृऽभिः । यत् । युक्तः । विवेः । रपांसि (८) ॥ ४ ॥

हेअग्ने तेतवसम्बन्धीनि एताव्रता एतानिपरिदृश्यमानानिदर्शपूर्णमासादीनिकर्माणि नकि-र्मिनन्ति राक्षसादयोबाधकानहिंसन्ति यद्यस्मात्त्वंएभ्यः कर्मसुवर्तमानेभ्योनृभ्योनेतृभ्यएभ्यो-यजमानेभ्यःश्रुष्टिंश्रुआशुअश्नुतेव्याप्नोतीतिश्रुष्टिः यज्ञफलरूपंसुखंचकर्थकृतवानसि सतिहि तवव्रतानांबाधकेएतन्नोपपद्यतेअतोवगम्यतेतवव्रतानांहिंसकानसन्तीति हेअग्ने तेत्वदीयंतत्तुदंसः तदेवकर्मयद्यदिराक्षसादिरहन्अहन्विनाशयति तदानींसमानैःसप्तगणरूपेणसदृशैर्नृभिर्नेतृभिर्मरु-द्भिर्युक्तस्त्वं रपांसिबाधकानिराक्षसादीनियद्यस्मात्त्वंविवेःगमयसिपलायनंप्रापयसितत्तस्मात्तव व्रतानिनहिंसन्तीतियोज्यम् ॥ मिनन्ति मीञ्हिंसायां क्र्यादिकः प्वादीनांह्रस्वइतिह्रस्वत्वम् । विवेःछन्दसिलुङ्लङ्लिटइतिवर्तमानेलङ् वीगत्यादिषु सिपिअदादित्वाच्छपोलुकिप्राप्ते बहुलंछ-न्दसीतिशपःश्लुः ॥ ४ ॥

४. राक्षसादि तुम्हारे व्रत आदि को ध्वंस नहीं करते; क्योंकि तुम उन व्रतादि में वर्त्तमान यजमानों को यज्ञ-फलरूप सुख प्रदान करते हो। यदि राक्षसादि तुम्हारे व्रत का नाश करें, तो अपने साथी नेता मरुतों के साथ तुम उन बाधकगणों को भगा देते हो।

---

१ ऋ० सं० . ३. ८. १६. ।

पञ्चमीमृचमाह—

उषोनजारोविभावोस्रःसंज्ञातरूपश्चिकेतदस्मै । (९)
त्मनावहन्तोदुरोव्यृण्वन्नवन्तविश्वेस्वर्[1]दृशीके (१०) ॥५॥१३॥

उषः । न । जारः । विभाऽवा । उस्रः । संज्ञातऽरूपः । चिकेतत् ।
अस्मै । (९) त्मना । वहन्तः । दुरः । वि । ऋण्वन् । नवन्त । विश्वे ।
स्वः । दृशीके (१०) ॥ ५ ॥ १२ ॥

उषोनजारउषसोजरयिताआदित्यइव विभावाविशिष्टप्रकाशयुक्तःउस्रोनिवासयितासंज्ञातरूपःसर्वैःप्राणिभिरवगतस्वरूपः देवतान्तरवदप्रत्यक्षोनभवतीत्यर्थःएवम्भूतोग्निरस्मैयजमानायचिकेतत् जानातु अभिमतफलंददात्वित्यर्थःयद्वा विभक्तिव्यत्ययः अस्मैइदंसूक्तरूपंस्तोत्रंचिकेततजानातु तथाअस्यरश्मयःत्मनाआत्मनैवस्वयमेववहन्तोहवींषिवहनंकुर्वन्तोदुरोयज्ञगृहस्यद्वाराणिव्यृण्वन् विशेषेणगच्छन्तिव्याप्नुवन्तीत्यर्थः तदनन्तरंदृशीकेदर्शनीयेस्वःनभसिविश्वेसर्वेतेरश्मयोनवन्तगच्छन्ति नवतिर्गतिकर्मा देवान्प्राप्नुवन्तीत्यर्थः ॥ उस्रः वसनिवासे स्फायितञ्चीत्यादिनारक् यजादित्वात्सम्प्रसारणम् । चिकेतत् कितज्ञाने जौहोत्यादिकः लेट्यडागमः बहुलंछन्दसीतिविकल्पमितिवचनाज्ञ्यस्तस्यापिपितीतिलघूपधगुणप्रतिषेधाभावः अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम्। ऋण्वन् ऋविरिविरविधिविगत्यर्थाः इदित्त्वान्नुम् छान्दसोलुङ् व्यत्ययेनरेफस्य सम्प्रसारणम् यद्वा ऋणुगतौ तनोत्यादिः ॥ ५ ॥

५. उषा-प्रेमी सूर्य की तरह अग्नि ज्योतिः-सम्पन्न और निवास-हेतु हैं। अग्नि का रूप संसार जानता है। अग्नि उपासक को जानें। अग्नि की किरण स्वयं हव्य वहन करके यज्ञ-गृह के द्वार पर फैलती हैं; तदनन्तर दर्शनीय आकाश में जाती हैं।

॥ इतिप्रथमस्यपञ्चमेत्रयोदशोवर्गः ॥ १३ ॥

वनेमेतिद्वैपदमेकादशर्चं अध्ययनतःषड्र्चमेकादशंसूक्तम् व्याख्याताःपूर्ववत् अनुक्रान्तंच—वनेमैकादशेति।विनियोगोलैङ्गिकः।

तत्रप्रथमामृचमाह—

वनेमपूर्वीरर्योमनीषाअग्निःसुशोकोविश्वान्यश्याः। (१)
आदैव्यानिव्रताचिकित्वानामानुषस्यजनस्यजन्म (२)॥१॥

---

१ नि० ३, २०, ।

वनेम । पूर्वीः । अर्यः । मनीषा । अग्निः । सुऽशोकः । विश्वानि । अश्याः । (१) आ । दैव्यानि । व्रता । चिकित्वान् । आ । मानुषस्य । जनस्य । जन्म (२) ॥ १ ॥

पूर्वीः प्रभूताः इषोन्नानिवनेमसंभजेमहि अग्निस्तादृशान्यन्नानिददात्वित्यर्थः मनीषामनीषयाबु-द्ध्याअर्योगन्तव्यः प्राप्तव्यः यद्वा मनीषयाअर्यःस्वामीसुशोकः शोभनदीप्तिःएवम्भूतोग्निःविश्वा-निसर्वाणिकर्माणिअश्याः अश्नुतेव्याप्नोति किंकुर्वन् दैव्यानिदेवेषुभवानिव्रतानिव्रतानिकर्माणिचिकि-त्वान्आसमन्तादवजानन् तथामानुषस्यजनस्यमनुष्यजातस्यजन्मउत्पत्तिरूपंकर्मचिकित्वान् आ-भिमुख्येनजानन्द्यावापृथिव्योः सम्बन्धीनियानिकर्माणितानिसर्वाणिअवगच्छन् अश्याःव्या-प्नोतीत्यर्थः॥वनेम वनषणसम्भक्तौ शपिप्राप्तेव्यत्ययेनशः आत्मनेपदंच अदुपदेशाल्लसार्वधातुका-नुदात्तत्वेविकरणस्वरःशिष्यते। पूर्वीः पुरुशब्दाद्वोतोगुणवचनादितिङीष् हलिचेतिदीर्घः । मनी-षा ईषाअक्षादित्वात् प्रकृतिभावः। सुशोकः शुचदीप्तौ भावेघञ् चजोःकुघिण्ण्यतोरितिकुत्वम्। शोभनःशोकोयस्य आद्युदात्तंद्व्यच्छन्दसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । अश्याः देवताविश्वान्यश्यो-इविवद । चिकित्वान् कितज्ञानेलिटःक्वसुः ॥ १ ॥

१. जो शोभन दीप्ति से युक्त अग्नि ज्ञान के द्वारा प्रापणीय हैं, जो सारे देवों के कर्म और मनुष्यों के जन्मरूप कर्म के विषय समझ-कर सारे कार्यों में व्याप्त हैं, उन्हीं अग्नि से हम प्रभूत अन्न माँगते हैं।

द्वितीयामृचमाह—

गर्भोयोअपांगर्भोवनानांगर्भश्चस्थातांगर्भश्चरथाम् । (३)
अद्रौचिदस्माअन्तर्दुरोणेविशांनविश्वोअमृतःस्वाधीः (४)॥२॥

गर्भः । यः । अपाम् । गर्भः । वनानाम् । गर्भः । च । स्थाताम् । गर्भः । चरथाम् । (३)अद्रौ । चित् । अस्मै । अन्तः । दुरोणे । विशाम् । न । विश्वः । अमृतः । सुऽआधीः (४) ॥ २ ॥

योग्निरपांगर्भोगर्भवदन्तर्वर्तीअपान्नपात्संज्ञः यश्चवनानांअरण्यानांगर्भःदावाग्निरूपेणव-नमध्येवर्तते यश्चस्थातांस्थावराणांकाष्ठादीनांगर्भोन्तरवस्थाता चरथांचरणशीलानांजन्तूनां गर्भोजाठररूपेणदेहमध्येवतिष्ठते एवम्भूतायास्माअग्नयेदुरोणेदुस्तर्पंगृहेअद्रौचित्पर्वतेपिजनाहवि-र्ध्येहविःप्रयच्छन्तीतिशेषः सोयंअमृतः अमरणधर्माग्निः स्वाधीः शोभनकर्मयुक्तःशोभनध्या-नोवाअस्माकंभवत्वितिशेषःतत्रदृष्टान्तः—विश्वः निवेशयिताश्चसुखेनावस्थापयितागाजाविशांन प्र-

'१ ऋ० सं० १. ५. ११. ।

णानांयथारक्षणरूपशोभनकर्मयुक्तोभवतितद्वत् ॥ स्थातां तिष्ठतेःक्विपि छान्दसस्तुक् यद्वा औणादिकस्तुंप्रत्ययः आमिअन्त्यलोपश्छान्दसः। चरथां शीङ्शपिकगमीविविधीपमानोयम्-त्ययोबहुलवचनाच्चरेरपिद्रष्टव्यः आगमानुशासनस्यानित्यत्वादामोनुड भावेसवर्णदीर्घः। विश्वः विशप्रवेशने अस्मादन्तर्भावितण्यर्थादशूपुषीत्यादिनाक्वन्प्रत्ययः नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् ॥ २ ॥

२. जो अग्नि जल, वन, स्थावर और जंगम के बीच अवस्थान करते हैं, उन्हें यज्ञ-गृह और पर्वत के ऊपर लोग हवि प्रदान करते हैं। जैसे प्रजावत्सल राजा प्रजा के हित का कार्य करते हैं; वैसे ही अमर अग्नि हमारे हितकर कार्य का सम्पादन करें।

सहिक्षपावाँअग्नीरयीणांदाशद्योअस्माअरंसूक्तैः। (५)
एताचिकित्वोभूमानिपाहिदेवानांजन्ममर्तांश्चविद्वान् (६) ॥३॥

सः। हि। क्षपाऽवान्। अग्निः। रयीणाम्। दाशत्। यः। अस्मै। अरम्। सुऽउक्तैः। (५) एता। चिकित्वः। भूम। नि। पाहि। देवानाम्। जन्म। मर्तान्। च। विद्वान् (६) ॥ ३ ॥

सएषअग्निःक्षपावान् क्षपेतिरात्रिनाम रात्रिमान् आग्नेयीवैरात्रिरितिश्रुतेः[1]। रात्रेरग्निसम्बन्धोपि अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निःस्वाहेतिहूयमानत्वात्। यद्वा राक्षसादीनांक्षपणेन नाशनेनयुक्तः एवम्भूतोग्निः स्तोत्रेयजमानायरयीणांधनानिदाशद्दाशतिप्रयच्छति योयजमानःअस्माअग्नये सूक्तैः सुष्टूक्तैःयथारात्रंं मयुक्तैर्मंत्रैःअरंअलंपर्याप्तं स्तोत्रंकरोतितस्माइत्यर्थः हेचिकित्वः चिकित्वांश्चेतनावानितियास्कः। हेचेतनावन्सर्वज्ञ अग्ने त्वं देवानामिन्द्रादीनां जन्मजन्मानिमर्तांश्च मनुष्यांश्चविद्वान् जानन् एताएतानिभूमभूम्नुपलक्षितानिभूतजातानिनिपाहिनितरांपालय यस्त्वंदेवमनुष्यादीन् सर्वान् जानासिअतएवमुच्यसइत्यर्थः ॥ रयीणां क्रियाग्रहणंकर्तव्यमितिकर्मणःसम्प्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थेषष्ठी । दाशत् दाशृदाने लेटचडागमः । अरं वाल्मूलेत्यादिनालत्वविकल्पः । सूक्तैः सुपमानात्क्त इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम्। चिकित्वः मतुवसोरिविनकारस्यरुत्वम्। भूम सुपांसुलुगितिभूमिशब्दादुत्तरस्याद्वितीयायाडादेशः पदकालेह्रस्वश्छान्दसः॥३॥

३. मंत्र-द्वारा जो यजमान अग्नि की यथेष्ट स्तुति करता है, उसे रात्रि में प्रदीप्त अग्नि धन देते हैं। हे सर्वज्ञाता अग्नि ! तुम देवों और मनुष्यों के जन्म जानते हो; इसलिए समस्त जीवों का पालन करो।

वर्धान्यंपूर्वीःक्षपोविरूपाःस्थातुश्चरथमृतप्रवीतम्। (७)
अराधिहोतास्वर्निषत्तःकृण्वन्विश्वान्यपांसिसत्या (८) ॥४॥

1 तै० ब्रा० १. १. ४.। 2 तै० ब्रा० २. १. ९.। 3 नि० २. ११.।

वर्धान् । यम् । पूर्वीः । क्षपः । विऽरूपाः । स्थातुः । च । रथम् ।
ऋतऽप्रवीतम् । (७) अराधि । होता । स्वः । निऽसत्तः । कृण्वन् ।
विश्वानि । अपांसि । सत्या (८) ॥ ४ ॥

पूर्वीर्बहुरूपाःउषसःक्षपोनिशाश्चविरूपाः शुक्लकृष्णतयाविविधरूपाःसत्यःयमग्निंवर्धान्वर्धय-न्ति तथास्थातुः स्थावरंवृक्षादिकं रथंरंहमाणंजङ्गमंमनुष्यादिकंचऋतप्रवीतं ऋतेनोदकेनसत्येनय-ज्ञेनवाप्रकर्षेणवेष्टितंयमग्निंवर्धयन्ति सोग्निःस्वःसुष्ठुअरणीयेदेवयजनेनिषत्तोनिषण्णः उपविष्टः सन् होतादेवानामाह्वाता अराधि संसिद्धोभूत् यद्वा ऋत्विग्भिरराधि आराधितइत्यर्थः किंकु-र्वन् विश्वानिसर्वाणिसत्यासत्सुयजमानेषुभवानि यद्वा सत्यफलानिअपांसिकर्माणिकृण्वन्कुर्वन्॥ वर्धान् वृधेर्ण्यन्ताल्लेटयाडागमः छन्दस्युभयथेतिशपआर्धधातुकत्वाण्णिलोपः इतश्चलोपइती-कारलोपे संयोगान्तलोपः । ऋतप्रवीतं व्येञ्संवरणे अस्मात्कर्मणिनिष्ठा वचिस्वपीत्यादिनास-म्प्रसारणं हलइतिदीर्घः गतिकारकपूर्वस्यग्रहणात् तृतीयाकर्मणीतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अराधि राधसाधसंसिद्धौ कर्मणिलुङिव्यत्ययेनच्लेश्चिण् ॥ ४ ॥

४. विभिन्न-स्वरूप होकर भी उषा और रात्रि अग्नि को वर्द्धन करती हैं। स्थावर और जंगम पदार्थ यज्ञ-वेष्टित अग्नि को वर्द्धन करते हैं। देवों के आह्वानकारी वही अग्नि देव-पूजन-स्थान में बैठकर और सारे यज्ञ कर्मों को सत्य-फल-सम्पन्न करके पूजित होते हैं।

गोषु प्रशस्तिं वनेषु धिषे भरन्त विश्वे बलिं स्वर्णः । (९)
वि त्वा नरः पुरुत्रा सपर्यन्पितुर्न जिव्रेर्वि वेदो भरन्त (१०) ॥५॥

गोषु । प्रऽशस्तिम् । वनेषु । धिषे । भरन्त । विश्वे ।
बलिम् । स्वः । नः । (९) वि । त्वा । नरः । पुरुऽत्रा । सपर्यन् ।
पितुः । न । जिव्रेः । वि । वेदः । भरन्त (१०) ॥ ५ ॥

हेअग्ने त्वंवनेषुवननीयेषु सम्भजनीयेषुगोषुअस्मदीयेषुपशुषुप्रशस्तिं प्रशंसां धिषे दधिषे स्थापयसि अस्माकंप्रशस्ताःगवादिपशवोभवन्त्वित्यर्थः विश्वेसर्वेजनाः नोस्मभ्यं स्वःसुष्ठु अ-रणीयंबलिंउपायनरूपंधनंभरन्तआहरन्तु हेअग्ने त्वात्वांनरोमनुष्याः पुरुत्राबहुषुदेवयजनदेशे-षुविसपर्यन् विविधंपूजयन्ति पूजयित्वाचवेदोधनंविभरन्त त्वत्तोविशेषेणहरन्तिगृह्णन्तीत्यर्थः त-त्रदृष्टान्तः—जिव्रेर्जीर्णाद्वृद्धात्पितुर्नपितुरिव यथापुत्राःवृद्धात्पितुःसकाशाद्धनंहरन्तितद्वत् ॥ धिषे छान्दसोवर्तमानेलिट् द्विर्वचनप्रकरणेछन्दसिवेतिवक्तव्यमितिद्विर्वचनाभावः। भरन्त हृञ्हरणे के-

यद्वोपिसोपसर्गोर्थोद्रष्टव्यः छान्दसोलङ् इमहोभंइतिभत्वम्। पुरुषा देवमनुष्यपुरुषपुरुमर्त्येत्या-
दिनासप्तम्यर्थेत्राप्रत्ययः। जिवेः कृग्रुवघोहानौ कृशृस्तृभ्यःस्न्यःकिन् कृतश्छावोरितीत्वम् उणा-
दयोव्युत्पन्नानिमातिपदिकानीतिजिव्रिः क्रियोगियोरित्येवमादिपुदीर्घोनभवतीत्युक्तत्वात् इडि-
चेविदीर्घस्याभावःरेफवकारयोर्विपर्ययःउक्तंच—वर्णागमोवर्णविपर्ययश्चेति नित्त्वादाद्युदात्तत्वम्।
वेदइतिधननाम विद्यतेलभ्यतइतिवेदः विद्लृलाभे कर्मण्यसुन् ॥ ५ ॥

५. अग्नि! हमारे काम में आने योग्य गौओं को उत्कृष्ट करो। सारा संसार हमारे लिए ग्रहण योग्य उपासना-रूप धन ले आवे। अनेक देव-स्थानों में मनुष्यलोग तुम्हारी विविध प्रकार की पूजा करते तथा बूढ़े पिता के समीप से पुत्र की तरह तुम्हारे पास से धन प्राप्त करते हैं।

द्विपदास्वपुक्संख्याश्रुयान्याविरिष्यतेसावथैवपठितव्येत्युक्तम् उत्तरातादृशीद्विपदा।

तामेतांषष्ठीमृचमाह—

साधुर्नगृध्नुरस्तेवशूरोयातेवभीमस्त्वेषःसमत्सु (११)॥६॥१४॥

साधुः। न। गृध्नुः। अस्ताऽइव। शूरः। याताऽइव। भीमः।
त्वेषः। समत्ऽसु (११)॥ ६ ॥ १४ ॥

अयमग्निः साधुर्नसाधकइवगृध्नुःगृहीता यथासाधकःसाध्यफलमाशुगृह्णाति तद्वदग्निर-
पिसर्वंस्वीकरोतीत्यर्थः तथायमग्निःअस्तेवशूरोयथाइषूणांक्षेप्ताधानुष्कः शत्रून्मेरयतितद्वदग्निर-
पिदहन्सर्वप्राणिजातंमेरयति तथायातेवभीमः यातायातयिताहिंसकः भीमःसर्वेषांभयंकरोभवति
तद्वदग्निरपिदह्यमानेनसर्वेषांभयमुत्पादयति अतएवंविधोग्निः समत्सुसङ्ग्रामेषुत्वेषोदीप्तःसन्
अस्माकंसहायोभवत्वित्यर्थः ॥ गृध्नुः गृधुअभिकांक्षायां त्रसिगृधिधृषिक्षिपेःक्नुः। शूरः शुग-
तौ अन्तर्भावितण्यर्थादस्मात् शुषिचिमीनांदीर्घश्चेतिक्रन् ॥ ६ ॥

६. साधक की तरह अग्नि धन अधिकृत करते हैं। अग्नि धनुर्धर की तरह शूर, शत्रु की तरह भयंकर और युद्ध-क्षेत्र में प्रज्वलित हैं।

उपमेतिदशर्चंसप्तमंसूक्तम् अत्रानुक्रम्यते—उपप्रदशेति। ऋषिश्चान्यस्मादितिपरिभाषयापा-
किपुत्रःपराशरऋषिः अनादेशपरिभाषयात्रिष्टुप् परमाग्नेयमैन्द्रादितिपरिभाषितत्वादग्निर्देवता प्रा-
तरनुवाकस्याग्नेयेक्रतौत्रैष्टुभेछन्दसीदमादीनित्रीणिसूक्तानि अथैतस्याइतिखण्डेतथैवसूत्रितम्—
उपप्रजिन्वन्निविनीणिकावउपेतिरितिसूक्तेइति। आश्विनशस्त्रेपिमातरनुवाकाविदेशादिदमादीनि
त्रीणिसूक्तानि तथैवसूत्र्यते—एवयामेयंगायत्रमुपसन्ननुयात्यासरनुवाकन्यायेनेति।

प्रथमामृचमाह--

उपप्रजिन्वन्नुशतीरुशन्तंपतिंननित्यंजनयःसनीळाः ।
स्वसारःश्यावीमरुषीमजुषञ्चित्रमुच्छन्तीमुषसंनगावः ॥१॥

उप । प्र । जिन्वन् । उशतीः । उशन्तम् । पतिम् । न । नित्यम् । जनयः । सऽनीळाः । स्वसारः । श्यावीम् । अरुषीम् । अजुषन् । चित्रम् । उच्छन्तीम् । उषसम् । न । गावः ॥ १ ॥

उशतीरुशन्तःकामयमानाः सनीळाः नीळोनिवासस्थानंसमाननिवासस्थानाः एकस्थानवस्थानाः स्वसारः स्वसारइत्यङ्गुलिनाम एवंभूताअङ्गुल्यःउशन्तंकामयमानमग्निंजनयोजायानित्यंअसाधारणंपतिं न भर्तारमिवउपप्रजिन्वन्उपप्रागत्यहविःप्रदानादिकर्मणाप्रीणयन्ति प्रीणयित्वाच चित्रंचायनीयंपूजनीयंतमग्निंअजुषन्अनेनाजुषन्असेवन्त अत्रदृष्टान्तः—श्यावींश्याववर्णांरात्रिसम्बन्धात्कृष्णांतथाउच्छन्तींसूर्यकिरणसम्बन्धात्तमोवर्जयन्तीं अतएवारुषींआरोचमानां यद्वा शुक्लवर्णयुक्तांउषसंनउषोदेवतांगावोरश्मयोयथासेवन्तेतद्वत् यथारश्मयउषसानित्यसम्बद्धाः एवं सर्वेष्वहःसुअग्निपरिचरणेनअङ्गुल्योनित्यसम्बद्धाइतितात्पर्यार्थः ॥ जिन्वन् जिविःप्रीणनार्थः इदितोनुम् लेटयडागमः । उशतीः वाछन्दसीतिपूर्वसवर्णदीर्घत्वम् शतुरनुमइतिनद्याउदात्तत्वम् । स्वसारः असुक्षेपणेइत्यस्मात् सुन्यसेर्ऋन्निति ऋन् नषट्स्वस्रादिभ्यइतिङीप्प्रतिषेधः नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । श्यावीं श्यावो वर्णतोऽस्याःश्यावी वर्णादनुदात्तादितिङीप्प्रत्ययः अरुषीं अरुषमितिरूपनाम अरुषी अरुषी अनिम्वानुषम् छन्दसीवनिपावितिमत्वर्थीयईकारः व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् । अजुषन् जुषीप्रीतिसेवनयोः तौदादिकः ठञ्व्यत्ययेनपरस्मैपदम् इतिइत्यनुवृत्तौबहुलंछन्दसीत्यन्तावेरस्यरुडागमः ॥ १ ॥

१. जैसे स्त्री स्वामी को प्रसन्न करती है, वैसे ही एक-स्थान-वर्तिनी और आकांक्षिणी भगिनी-रूपिणी अँगुलियाँ अभिलाषी अग्नि को हव्य प्रदान-द्वारा प्रसन्न करती हैं। पहले उषा कृष्णवर्णा और पीछे शुक्लवर्णा होती है; उन उषा की जैसे किरणें सेवा करती हैं, वैसे ही सारी अँगुलियाँ अग्नि की सेवा करती हैं।

द्वितीयामृचमाह--

वीळुचिद्दृळ्हापितरोनउक्थैरद्रिंरुजन्नङ्गिरसोरवेण ।
चक्रुर्दिवोबृहतोगातुमस्मेअहःस्वर्विविदुःकेतुमुस्राः ॥२॥

वीळु । चित् । दृळ्हा । पितरः । नः । उक्थैः । अद्रिम् । रुजन् ।
अङ्गिरसः । रवेण । चक्रुः । दिवः । बृहतः । गातुम् । अस्मे इति ।
अहरिति । स्वः । विविदुः । केतुम् । उस्राः ॥ २ ॥

नोऽस्माकंपितरोऽङ्गिरसः एतत्संज्ञाऋषयः उक्थैःशस्त्रैः अग्निंस्तुत्वा वीळुचिद्दृळ्हा वीळुरिति-बलनाम बलवन्तंदृढाङ्गमपिअद्रिमत्रचारंपणिनामानमसुरं रवेणस्तुतिशब्दमात्रेणैवरुजन्अभञ्जन् तैःस्तुतोऽग्निस्तमसुरंहतवानित्यर्थः किञ्च बृहतोमहतोदिवोद्युलोकस्यगातुंमार्गंअस्मेअस्माकंचक्रुः कृतवन्तः आवरकस्यासुरस्य अग्निनाहतत्वात्मार्गंकृत्वाचस्वः सुष्ठुअरणीयं असुररहितत्वेनसुखेनप्राप्यंअहःदिवसंविविदुरजानन्लब्धवन्तोवा तथा केतुंअह्नांकेतयितारं ज्ञापयितारमादित्यंउस्राः पणिनापहृतागाश्चविविदुरित्यनुषङ्गः॥ वीळु सुपांसुलुगितिविभक्तेर्लुक् । दृळ्हा दृहःस्थूलबलयोरिति निपातितः सुपांसुलुगितिडादेशः । रुजन् रुजोभङ्गे तौदादिकः बहुलंछन्दस्यमाङ्योगेऽपीत्यडभावः । विविदुः विदज्ञाने विदुलाभेइतिवा लिटिउसिरूपम् ॥ २ ॥

२. हमारे अङ्गिरा नाम के पितरों ने मंत्र-द्वारा अग्नि की स्तुति करके बली और दृढाङ्ग पणि असुर को स्तुति-शब्द-द्वारा ही नष्ट किया था तथा हमारे लिए महान् द्युलोक का मार्ग दिया था। अनन्तर उन्होंने सुखकर दिवस, आदित्य और पणि-द्वारा अपहृत गौओं को पाया था।

तृतीयामृचमाह—

दधन्नृतंधनयन्नस्यधीतिमादिदर्योदिधिष्वो३विभृत्राः ।
अतृष्यन्तीरपसोयन्त्यच्छादेवाञ्जन्मप्रयसावर्धयन्तीः ॥३॥

दधन् । ऋतम् । धनयन् । अस्य । धीतिम् । आत् । इत् ।
अर्यः । दिधिष्वः । विऽभृत्राः । अतृष्यन्तीः । अपसः । यन्ति ।
अच्छ । देवान् । जन्म । प्रयसा । वर्धयन्तीः ॥ ३ ॥

ऋतंदेवयजनदेशंप्राप्तमग्निंअङ्गिरसोमहर्षयःदधन् गार्हपत्यादिरूपेणाधारयन् धारयित्वा चास्याग्नेर्धीतिंकर्मअग्निहोत्रादिलक्षणंधनयन्धनमकुर्वन् यथापुरुषाःधनंसंपादयन्तितद्वदग्निदि-धत्संकर्मान्वतिष्ठन्नित्यर्थः आदित्अङ्गिरसामनुष्ठानानन्तरमेव अर्यःअर्याःधनस्यस्वामिन्यःदि-धिष्वःयेनधनेनअग्नीनांधारणंकुर्वन्त्यःकृताग्न्याधानाइत्यर्थः विभृत्राःआहितानग्नीनग्निहोत्रादि-कर्मणिविहरन्त्यः अतृष्यन्तीःविषयान्तरतृष्णारहिताः अतएवापसः अपसाकर्मणायुक्ताः प-वैभूवायजमानलक्षणाःप्रजाःप्रयसाहविर्लक्षणेनान्नेनदेवान्इन्द्रादीन्जन्मजातान्मनुष्यांश्चवर्धय-

धीःधर्षयन्त्यःसत्यः एनमग्निमच्छआभिमुख्येनयन्तिप्राप्नुवन्तिपरिचरन्तीतियावत् ॥ दधन् दृ-
षधारणे छन्दस्यपयेनपरस्मैपदम् बहुलंछन्दस्यमाङ्योगेपीत्यडभावः। धनयन् धनशब्दात्तत्क-
रोतीतिणिच् इष्ठवण्णौमातिपदिकस्येतीष्ठवद्भावाट्टिलोपः छन्दःपूर्ववत्। अर्यः अर्यःस्वामिवैश्य-
योरितिनिपातितः लिङ्गवचनव्यत्ययौ अर्यःस्वाम्याख्याचेदित्यन्तोदात्तत्वम्। दिधिष्वः डुधाञ्धा-
रणपोषणयोः सन्वत्कर्मणीत्याभ्यांअन्दूदृम्भूजम्बूकफेलूककर्कन्धूदिधिषूरितिकूप्रत्ययान्तोनिपातितः
प्रत्ययस्वरः उदात्तस्वरितयोर्यणइतियणःस्वरितत्वम् । विभृत्राः हृञ्हरणे विपूर्वाद्दृस्वादौणा-
दिकःत्रन्प्रत्ययः इमहोर्भइतिभत्वम्। अतृष्यन्तीः ञितृषापिपासायां वासिवाछन्दसीतिपूर्व-
सवर्णदीर्घस्यविकल्पितत्वात्पूर्वसवर्णदीर्घः अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।अपसः अपसृशब्दादु-
त्तरस्यमत्वर्थीयस्यविनोबहुलंछन्दसीतिबहुलवचनाल्लुक् विनन्तस्यस्थिनिडित्वेननविनप्रत्यया-
भावस्त्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तत्वम् अन्य आयन्यइतिअन्यानोमनुष्याः अन्येभ्योपिदृश्यन्तइतिम-
निन् सुपांसुलुगितिशसोलुक् ॥ ३ ॥

३. अङ्गिरोवंशीयों ने धन-रूप अग्नि को, धन की तरह, धारण किया था। अनन्तर जिन यजमानों के पास धन है और जो अन्य-विषयाभिलाष त्याग करके अग्नि को धारण करते एवं अग्नि की सेवा में रत रहते हैं, वे हव्य के द्वारा देवों और मनुष्यों की श्रीवृद्धि करके अग्नि के सामने जाते हैं।

मथीद्यदींविभृतोमातरिश्वागृहेगृहेश्येतोजेन्योभूत् ।
आदींराज्ञेनसहीयसेसचासन्नादूत्यं१भृगवाणोविवाय ॥४॥

मथीत् । यत् । ईम् । विऽभृतः । मातरिश्वा । गृहेऽगृहे ।
श्येतः । जेन्यः । भूत् । आत् । ईम् । राज्ञे । न । सहीयसे ।
सचा । सन् । आ । दूत्यम् । भृगवाणः । विवाय ॥ ४ ॥

मातरिश्वाव्यानवृत्तिस्वरूपेणावस्थितोमुख्यःप्राणः ईमिनमग्निंयद्यदामथीत् अमथ्नात् अग्नेर्म-
न्थनस्यव्यानवायुसाध्यत्वम् अथयःप्राणापानयोःसन्धिःसव्यानइत्युपक्रम्यछन्दोगैराम्नातम्—अ-
तोयान्यन्यानिवीर्यवन्तिकर्माणियथाग्नेर्मन्थनमाजेःसरणंदृढस्यधनुषआयमनमप्राणन्ननपानस्ता-
निकरोतीति मन्त्रान्तरंचभवति—आन्यंदिवोमातरिश्वाजभारामथ्नादन्यंपरिश्येनोअद्रेरिति। की-
दृशोमातरिश्वा विभृतःप्राणिषुप्राणापानादिपञ्चवृत्तिरूपेणविहृतोविभज्यस्थितः तदपिप्राणसंवा-
देश्रैवाम्नातम्—तान्वरिष्ठःप्राणउवाच माभोहमापद्यथाहमेवैतत्पंचधात्मानंप्रविभज्यैतद्बाणमवष्ट-
भ्यविधारयामीति।मन्थनेनोत्पन्नोयमग्निःश्येतःशुभ्रवर्णोगृहेगृहेसर्वेस्मिन्यजमानगृहेयदाजेन्यःप्रादुर्भू-

१ ऋ० सं० १.६.२८.।

योभूत् यद्वा रससजिन्योजेताअग्निरभवत् तथाचतैत्तिरीयकम्—देवासुराःसंयत्ताआसन्तेदेवा-
बिभ्यतोऽग्निंप्राविशन्तस्मादाहुरग्निःसर्वादेवताइति। तेऽग्निमेववरूथंकृत्वाऽसुरानभ्यभवन्निति। ऐ-
तरेयिणोऽप्यामनन्ति—तेदेवाअबिभयुरग्निंपुरस्तात्प्रातःसवनेपर्यौहंस्तेऽग्निनैवपुरस्तात्प्रातःसवनेऽसुर-
रक्षांस्यपाघ्नतेति। आत् यज्ञगृहेप्रादुर्भावानन्तरं ईं एनमग्निं भृगवाणोभृगुर्ऋषिःसइवाचरन्यजमानो-
दूत्यंदूतस्यकर्म आविवाय शास्त्रमर्यादयाप्रापयामास तत्रदृष्टान्तः—नचासन्नतराभवमन्योराधास-
हीयसेऽभिप्रविभिमबलापराजेन यथाराजेऽस्वपुरुषःदूतकर्मप्रापयतितद्वत्॥ मथीत् मथेविलोडने
लुङि स्यन्तक्षणेविवृद्धिप्रतिषेधः। जेन्यः जनीप्रादुर्भावे अस्मादौणादिकएन्यप्रत्ययः टिलोपश्चेति
भट्टभास्करमिश्रः। यद्वा जिजयेइत्यस्मात्कृत्यल्युटोबहुलमितिबहुलवचनात्कर्तर्यर्थेपोयदिविषय
स्यनुक्तासमश्च यतोनावइत्याद्युदात्तत्वम्। दूत्यं दूतस्यकर्मेदूत्यंदूतस्यभागकर्मणीइतियत् तित्स्व-
रितमितिस्वरितत्वम् यतोनावइत्याद्युदात्तत्वंतु अनित्यमितिविभीरवीर्यौंचेत्यत्रज्ञापितम्। भृगवाणः
भृगुरिवाचरन् सर्वप्रातिपदिकेभ्यःक्विब्वक्तव्यइतिक्विप् तदन्ताल्लटोव्यत्ययेनशानच् अनुपदेशात्त-
सार्वधातुकानुदात्तत्वेप्रत्ययान्तधातोरन्तोदात्तत्वेप्राप्तेवृषादेराकृतिगणत्वादाद्युदात्तत्वम्। विवाय
वीगत्यादिषु अस्माद्व्यत्ययोविवप्यर्थोलिट् ॥ ४ ॥

४. मातरिश्वा या व्यान-वायु के विलोड़ित करने पर शुभ्रवर्ण होकर अग्नि समस्त यज्ञ-गृह में प्रकट होते हैं। उस समय जिस तरह मित्र राजा प्रबल राजा के पास अपने आदमी को दूत-कर्म में नियुक्त करता है, उसी तरह भृगु ऋषि की तरह यज्ञ-सम्पादक यजमान अग्नि को दूत-कर्म में नियोजित करता है।

महेयत्पित्रईंरसंदिवेकरवत्सरत्पृशन्यश्चिकित्वान्।
सृजदस्ताधृषतादिद्युमस्मैस्वायांदेवोदुहितरित्विषिंधात्॥५॥१५॥

महे। यत्। पित्रे। ईम्। रसम्। दिवे। करः। अव। त्सरत्।
पृशन्यः। चिकित्वान्। सृजत्। अस्ता। धृषता। दिद्युम्।
अस्मै। स्वायाम्। देवः। दुहितरि। त्विषिम्। धात्॥ ५॥ १५॥

महे महतेपित्रेपालयित्रेदिवेद्योतमानायदेवगणाययदीमेरसंपृथिव्याःसारभूतंहविः यष्टा-
यजमानः कःकरोति तदानींपृशन्यःस्पर्शनकुशलोराक्षसादिषुचिकित्वानहवींषिवहन्तं हे अग्ने त्वां
जानन् अवत्सरत् अपत्सरत् छद्मनापलायते अस्ता इषुक्षेपणशीलोऽग्निः धृषता धर्षकेणधनुषा अस्मैपलाय-
मानायराक्षसादये दिद्युंदीप्यमानंबाणंसृजत् विसृजति देवोदीप्यमानः उषःकालंप्राप्तोऽग्निः स्वायां
स्वकीयायांदुहितरिदुहितृवत्तदनन्तरभाविन्यामुषसित्विषिंस्वकीयांदीप्तिंधात् स्थापयति उषःका-

१ तै० सं० ६. २. २.। २ ऐ०ब्रा० ६. ४.।

ष्वेहिसूर्यकिरणाःप्रादुर्भवन्ति तैःस्वकीयंप्रकाशमेकीकरोति यथाचतैत्तिरीयकम्—उद्यन्तंवा-वादित्यमग्निरनुसमारोहति तस्माद्धूमएवाग्नेर्दिवाददृशइति । अतउषसिदीप्तिंनिदधातीत्युच्यते ॥ कः करोतेर्लुङि मन्त्रेघसेत्यादिनाच्लेर्लुक् ।तरत्सरच्छमगतौ लेटयडागमः इतश्चेतीकारलोपः।प्र-शन्यः स्पृशसंस्पर्शने कृपृवृजीविविधीयमानःक्युप्रत्ययोबहुलवचनादस्मादपिभवति स्पृशनं स्पर्शः तत्रसाधुरितियत् सलोपश्छान्दसः तित्स्वरितमितिस्वरितत्वम् । दिद्युं दिद्युदितिवज्रनाम अन्त्यलोपश्छान्दसः । धात् छान्दसोवर्तमानेलुङ् ॥ ५ ॥

५. जिस समय यजमान महान् और पालक देवता को हव्य-रूप रस देता है, उस समय, अग्निदेव ! स्पर्शन-कुशल राक्षस आदि तुम्हें हविर्वाहक जानकर भाग जाते हैं। बाणप्रक्षेपक अग्नि भागते हुए राक्षसों के प्रति अपने रिपु-संहारी धनुष से दीप्तिशाली बाण फेंकते हैं तथा प्रकाशशाली अग्नि अपनी पुत्री उषा में अपना तेज स्थापित करते हैं।

स्वआयस्तुभ्यंदमआविभातिनमोवादाशादुशतोअनुद्यून् ।
वर्धोअग्नेवयोअस्यद्विबर्हायासद्रायासरथंयंजुनासि ॥६॥

स्वे । आ । यः । तुभ्यम् । दमे । आ । विऽभाति । नमः । वा । दाशात् । उशतः । अनु । द्यून् । वर्धो इति । अग्ने । वयः । अस्य । द्विऽबर्हाः । यासत् । राया । सऽरथम् । यम् । जुनासि ॥ ६ ॥

हेअग्ने तुभ्यं त्वांस्वेदमेस्वकीयेयज्ञगृहेयोयजमानः एकआकारोमर्यादायांयथाशास्त्रंआ-विभातिआसमन्तात् समिदादिभिःकाष्ठैःप्रज्वलयति अनुद्यून् अनुदिवसंउशतःकामयमानाय तुभ्यंनमोवादाशात् हविर्लक्षणमन्नंवाददात् अस्ययजमानस्य हेअग्ने द्विबर्हाः द्वयोर्मध्यमोत्त-मस्थानयोः वृंहितोवर्धितस्त्वं वयोन्नंवर्धोवर्धयैव सरथंरथेनसहितं युयुत्सुंयंपुरुषंजुनासि युद्धे प्रेरयसि सपुरुषः रायाधनेनयासत्संगच्छते ॥ तुभ्यं क्रियाग्रहणंकर्तव्यमितिकर्मणःसम्प्रदा-नत्वाच्चतुर्थी । दाशात् दाश्रृदाने लेटयाडागमः । उशतः शतुरनुमइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् चतु-र्थ्यर्थे बहुलंछन्दसीतिषष्ठी । अनुद्यून् द्युरित्यहर्नाम लक्षणे अनोःकर्मप्रवचनीयत्वम् कर्मप्रवच-नीययुक्तेद्वितीया।वर्धो वर्धं उ वृधेर्ण्यन्ताल्लोटिछन्दस्युभयथेतिशपआर्धधातुकत्वात्णेरनिटी-तिणिलोपः शपःपित्त्वादनुदात्तत्वेधातुस्वरःशिष्यते उआसहैकादेशेउञइतिप्रगृह्यत्वम् । यासत् यामापणे सिब्बहुलंलेटीतिसिप् लेटोडाटावित्यडागमः । जुनासि जुइतिगत्यर्थःसौत्रोधातुः शपि प्राप्तेव्यत्ययेनश्ना ॥ ६ ॥

६. अग्नि ! अपने, यज्ञ-गृह में, मर्यादा के साथ, जो यजमान तुम्हें चारों तरफ़ प्रज्वलित करता है; और, अनुदिन अभिलाष करके तुम्हें अन्न प्रदान करता है, हे द्विबर्हा यश वो मध्यम-उत्तम स्थानों में-

वर्द्धित अग्नि ! तुम उनका अन्न वर्द्धित करते हो। जो युद्धार्थी पुरुष को, रथ के साथ, युद्ध में प्रेरण करता है, उसे धन प्राप्त हो।

अ॒ग्निं विश्वा॑ अ॒भि पृक्षः॑ सचन्ते समु॒द्रं न स्र॒वतः॑ स॒प्त य॒ह्वीः ।
न जा॒मिभि॒र्वि चि॑कि॒ते वयो॑ नो वि॒दा दे॒वेषु॒ प्रम॑तिं चिकि॒त्वान् ॥७॥

अ॒ग्निम् । विश्वाः॑ । अ॒भि । पृक्षः॑ । स॒च॒न्ते॒ । स॒मु॒द्रम् । न । स्र॒वतः॑ । स॒प्त । य॒ह्वीः । न । जा॒मिऽभिः॑ । वि । चि॒कि॒ते॒ । वयः॑ । नः॒ । वि॒दाः । दे॒वेषु॑ । प्रऽम॑तिम् । चि॒कि॒त्वान् ॥ ७ ॥

विश्वाः पृक्षः चरुपुरोडाशादीनि सर्वाण्यन्नानि अग्निं अंगनादिगुणयुक्तं एनं अभि सचन्ते आभिमुख्येन समवयन्ति प्राप्नुवन्ति अत्र दृष्टान्तः—स्रवतः समुद्रं न यथा स्रवन्त्यो नद्यः समुद्रमभिगच्छन्ति तद्वत् कीदृश्यो नद्यः सप्त सप्तसंख्याकाः इमं मे गंगे इत्यस्यामृचि समाम्नाता नद्यः प्राधान्येन भूयन्ते यह्वीः महन्नामैतत् महत्यः जामिभिः बन्धुभिः एकस्मिन्पात्रे सह भुञ्जानैर्विज्ञातयो ज्ञातयः दैन्यात्स्वदीयं वयो अन्नं न विचिकिते न ज्ञायते तेभ्योदातुमस्माकं अन्नं प्रभूतं नास्तीति भावः अतो हे अग्ने त्वं देवेषु दीव्यन्तीति देवाः धनपतयः तेषु प्रमतिं प्रकर्षेण मननीयं धनं चिकित्वान् अवगच्छन् विदाः अस्मभ्यं लम्भय यद्वा प्रमतिं प्रकृष्टं स्तोत्रं देवेषु विदाः वेदय ज्ञापय पृक्षः अन्ननामैतत् पृची संपर्के इत्यस्मादौणादिकः कर्मणि क्विप् धातोः सुमागमश्च यद्वा असुनि सुपां सुलुगिति जसो लुक्। स्रवतः स्रुगतौ स्रवणं स्रवः तत्कुर्वन्ति सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्विब्वक्तव्य इति क्विप् एतदन्ताद्धातोः क्विप् चेति क्विप् ह्रस्वस्य पिति कृति तुक् क्विबन्ताद्धातोः सविधिष्टत्वाद्धातुस्वरेणान्तोदात्तत्वम्। यह्वीः पिप्पल्यादिभ्यश्चेति गौरादिषु पठितत्वात् तस्य चाकृतिगणत्वाद्वा ङीष् वा छन्दसीति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम्। चिकिते छान्दसो वर्तमाने कर्मणि लिट्। विदाः विद्लृ लाभे अन्तर्भावितण्यर्थात् लेटि आडागमः तुदादित्वाच्छः आगमानुशासनस्यानित्यत्वान्नुमभावः विकरणस्वरः शिष्यते यद्वा विदेर्ज्ञानार्थस्य लेटि व्यत्ययेन शः ॥ ७ ॥

७. जिस प्रकार विशाल सात नदियाँ समुद्राभिमुख धावित होती हैं, उसी प्रकार हव्य का अन्न अग्नि को प्राप्त होता है। हमारी ज्ञातिवाले हमारे अन्न का भाग नहीं पाते अर्थात् हमारे पास प्रचुर धन नहीं है; इसलिए हे अग्नि ! तुम प्रकृष्ट अन्न जानकर देवों को सूचित करो।

आ यदि॒षे नृ॒पतिं॒ तेज॒ आन॒ट् शुचि॒ रेतो॒ निषि॑क्तं॒ द्यौर॒भीके॑ ।
अ॒ग्निः शर्ध॑मनव॒द्यं युवा॑नं स्वा॒ध्यं॑ जनयत्सू॒दय॑च्च ॥८॥

आ । यत् । इषे । नृऽपतिम् । तेजः । आनट् । शुचि । रेतः ।
निऽसिक्तम् । द्यौः । अभीके । अग्निः । शर्धम् । अनवद्यम् ।
युवानम् । सुऽआध्यम् । जनयत् । सूदयत् । च ॥ ८ ॥

अग्नेर्यत्तेजोनृपतिंनृणांपालकंयजमानंआनट्   जाठररूपेणआसमन्ताद्व्याप्नोति किमर्थंइषेन्नाय   कीदृशंशुचिशुद्धं द्यौर्दीप्तं येनतेजसापरिपक्वंमन्नरसरूपंरेतोवीर्यंअभीके अ-
भ्यकेअभिगतेअभिप्राप्तेगर्भस्थानेनिषिक्तंनितरांसिक्तं अग्निःवक्ष्यमाणगुणविशिष्टपुत्ररूपेणज-
नयत् जनयतु शर्धंबलवन्तं अनवद्यं अवद्यरहितंयुवानंतरुणंजरारहितमित्यर्थः स्वाध्यं शो-
भनकर्माणंशोभनध्यानंवाउत्पन्नंपुत्रंसूदयच्च यागादिकर्मसुप्रेरयतुच यद्वा रेतइत्युदकनाम निषि-
क्तंमेघेनवृष्टमुदकं इषेन्नायसस्यादिनिष्पत्तयेअग्नेर्यत्तेजःआनट्व्याप्नोत् वृष्टेनोदकेनभौमाग्नेः संयो-
गेसतिहिसस्यान्युत्पद्यन्ते कीदृशंतेजः नृपतिंनृणांरक्षकंशुचिदीप्तंवाहक्तेजसायुक्तोद्यौर्दीप्तोग्निःअ-
भीकेआसन्नकालएवशर्धादिगुणविशिष्टंपुत्रंजनयतुचप्रेरयतुयज्ञादौ ॥ इषे सावेकाचइतिविभक्तेरु-
दात्तत्वम् । नृपतिं परादिश्छन्दसिबहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । आनट् अशूव्याप्तौ छन्दसिव्यत्यये-
नपरस्मैपदमश्नोतेर्लङि आडागमः अथादिषत्वेढत्वम् । निषिक्तं षिचिर्क्षरणे कर्मणिनिष्ठा गतिरनन्त-
रइतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् उपसर्गात्सुनोतीतिषत्वम् । अभीके अभिपूर्वादञ्चतेःनाचायमि पृषो-
दरादित्वाद्रूपसिद्धिः यद्वा इण्गतावित्यस्मादौणादिकः कन्प्रत्ययः उभयथापि दासीभारादित्वा-
त्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । स्वाध्यं एरनेकाचइतियणादेशः उदात्तस्वरितयोर्यणइतिस्वरितत्वम् ।
जनयत् जनेर्ण्यन्ताल्लेट्यडागमः । सूदयत् षूदक्षरणे पूर्ववल्लेट्यडागमः ॥ ८ ॥

८. अग्नि का विशुद्ध और दीप्तिमान् तेज अन्न-प्राप्ति के लिए मनुष्य-पालक या यजमान को व्याप्त हो। उसी तेज-द्वारा अग्नि गर्भ-निषिक्त वीर्य बलवान् प्रशस्य, युवक और शोभनकर्मा पुत्र उत्पन्न करें तथा यज्ञ आदि कर्म में प्रेरण करें।

नवमीमृचमाह—

मनो॒न योऽध्व॑नः स॒द्य एत्येकः॑ स॒त्रा सूरो॒ वस्व॑ ईशे ।
राजा॑ना मि॒त्रावरु॑णा सुपा॒णी गोषु॑ प्रि॒यम॒मृतं॒ रक्ष॑माणा ॥ ९ ॥

मनः॑ । न । यः । अध्व॑नः । स॒द्यः । एति॑ । एकः॑ । स॒त्रा । सूरः॑ ।
वस्वः॑ । ई॒शे॒ । राजा॑ना । मि॒त्रावरु॑णा । सु॒पा॒णी इति॑ सु॒ऽपा॒णी ।
गोषु॑ । प्रि॒यम् । अ॒मृत॑म् । रक्ष॑माणा ॥ ९ ॥

यःसूरः सूर्यः एकःएकाकीअसहायःसन् अध्वनोदिव्यान्मार्गान्सद्यएवआशुगच्छति असहायत्वंचश्रूयते—सूर्यएकाकीचरतीत्याह असौवाआदित्यएकाकीचरतीति। शीघ्रगमनंचस्मर्यते—योजनानांसहस्रेद्वेद्वेशतेद्वेचयोजने। एकेननिमिषार्धेनक्रममाणनमोस्तुतइति। शीघ्रगमनेदृष्टान्तः—मनोनयथामनः शीघ्रंगच्छति तद्वत् सचशूरःवस्वोधनस्यसद्यःसहैवयुगपदेवईशेईष्टे योहि शीघ्रंगच्छति सबहुषुदेशेष्ववस्थितानिधनानिप्राप्नोति यथा राजा ना राजमानौसुपाणीशोभनबाहू मित्रावरुणामित्रावरुणौअस्मदीयासुगोषुप्रियंसर्वेषांप्रीतिकरंअमृतंअमृतवत्स्वादुभूतंपयोरक्षमाणारक्षन्तौवर्तेते हेअग्ने यत्त्वद्रूपेणत्वमेवैवंवर्तसइतिभावः॥ वस्वः छिन्नप्रत्ययः षष्ठ्यादिषुछन्दसिवावचनमितिघेर्ङितीतिगुणाभावेयणादेशः। ईशे ईशऐश्वर्ये लोपस्तआत्मनेपदेष्वितितलोपः। मित्रावरुणा देवताद्वन्द्वेचेतिपूर्वपदस्यानङादेशः देवताद्वन्द्वेचेत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वम्॥ ९ ॥

९. मन की तरह शीघ्रगामी जो सूर्य स्वर्गीय पथ में अकेले जाते हैं, वे तुरत ही विविध धन प्राप्त करते हैं। शोभन और सुबाहु मित्र और वरुण हमारी गौओं, के प्रीतिकर और अमृत-तुल्य दूध की रक्षा करते हुए अवस्थान करें।

दशमीमृचमाह—

मानोअग्नेसख्यापित्र्याणिप्रमर्षिष्ठाअभिविदुष्कविःसन्।
नभोनरूपंजरिमामिनातिपुरातस्याअभिशस्तेरधीहि॥१०॥१६॥

मा। नः। अग्ने। सख्या। पित्र्याणि। प्र। मर्षिष्ठाः। अभि। विदुः। कविः। सन्। नभः। न। रूपम्। जरिमा। मिनाति। पुरा। तस्याः। अभिऽशस्तेः। अधि। इहि॥ १० ॥ १६ ॥

हेअग्ने पित्र्याणिपितरंवसिष्ठमुपक्रम्यागतानि सख्यासखित्वानिमाप्रमर्षिष्ठाः माविनाशय अत्रप्रइत्येतदुपसर्गवशात्अर्थान्तरेवृत्तिः यतस्त्वंकविः क्रान्तदर्शीसन् अभिआभिमुख्येनविदुः सर्वंविद्वान्नभोनरूपं यथान्तरिक्षंरूपवन्तःसूर्यरश्मयःआच्छादयन्तितद्वदाच्छादयति जरिमा जरामिनातिमांसकृदुत्तरंहिनस्ति अभिशस्तेर्हिंसाहेतोस्तस्याजरायाः पुराअधीहिमांबुध्यस्व यावज्जरांनप्राप्नोमितथाकुरु अमृतत्वंमयच्छेतियावत्॥ सख्यासख्युर्भावःसख्यं सख्युर्यइतियः। पित्र्याणि पितृभ्यआगतानि पितुर्यच्चेतियत्प्रत्ययः रीङृतइतिरीङादेशः यस्येतिचेतीकारलोपः यतोनावइत्याद्युदात्तत्वम्। मर्षिष्ठाः मृषतितिक्षायां प्रार्थनायांछान्दसोलुङ् नमाङ्योगइत्यडभावः। विदुः विदज्ञाने बहुलमन्यत्रापीत्युसिप्रत्ययः अतएवबहुलवचनाद्गुणाभावः छन्दसिवाप्राप्ते-

१ तै० ब्रा० २.८.५.।

विनयोरितिविसर्जनीयस्यषत्वम्। नशः नशेर्दिविसर्गोत्यन्तुन्। जरिमा जृष्वयोहानो औणादिको-ऽवेदमनिच्प्रत्ययः। मिनाति मीञ्हिंसायां प्वादीनांह्रस्वइतिह्रस्वत्वम्। अभिशस्तेः अभि-शस्यतेहिंस्यतेनयेत्यभिशस्तिः करणेक्तिन् गादौचेतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम्। अधीहि इक्स्मरणे लोटिअदादित्वाच्छपोलुक् हेरपित्त्वेनङित्त्वाद्गुणाभावः ॥ १० ॥

१०. हे अग्नि! हमारी पैतृक मित्रता नष्ट नहीं करना; क्योंकि तुम भूतदर्शी और वर्तमान विषय-ज्ञाता हो। जैसे सूर्य की किरणें अन्तरिक्ष को ढक लेती हैं, वैसे ही जरा या बुढ़ापा हमारा विनाश करता है। विनाश-कारण जरा जिस प्रकार न आने पाये, वैसा करो।

निकाव्येतिदशर्चंमष्टमंसूक्तं पैतृकमाग्नेयंपराशरस्यार्षं अनुक्रान्तंच—निकाव्येति मातरनु-दाकाश्विनयास्तयोरुक्तोविनियोगः।

निकाव्या॑वे॒धसः॒शश्व॑तस्क॒र्हस्ते॒दधा॑नो॒नर्या॑पु॒रूणि॑।
अ॒ग्निर्भु॑वद्रयि॒पती॑र॒यी॒णांस॒त्राच॑क्रा॒णोअ॒मृता॑नि॒विश्वा॑ ॥१॥

नि। काव्या॑। वे॒धसः॑। शश्व॑तः। क॒रिति॑ क॒रः। हस्ते॑। दधा॑नः।
नर्या॑। पु॒रूणि॑। अ॒ग्निः। भु॒व॒त्। र॒यि॒ऽपतिः॑। र॒यी॒णाम्। स॒त्रा।
च॒क्रा॒णः। अ॒मृता॑नि। विश्वा॑ ॥ १ ॥

शश्वतःशाश्वतस्यनित्यस्यवेधसोविधातुःब्रह्मणःसम्बन्धीनिकाव्याकाव्यानिमन्त्ररूपाणिस्तो-त्राणि अयमग्निर्निकःनियमेनस्वात्माभिमुखंकरोति किंकुर्वन् नर्यानृभ्योहितानि पुरूणिबहूनिधनानिहस्तेदधानोहस्तेधारयन् ईदृग्भुवनभिमतलोकयसर्वेजनाःस्तुवन्तीतिभावःस्तो-तृभ्योधनेषुदत्तेष्वपिअग्नेर्धनंनक्षीयतइत्याह—अग्निरिति अयमग्निःरयीणांरयिपतिर्भुवत् धना-नांमध्येश्रेष्ठानिधनानिउत्कृष्टानितेषांस्वामीभवति किंकुर्वन् विश्वा विश्वानिसर्वाणिअमृतानि हिर-ण्यनामैतत् अमृतंवैहिरण्यमितिश्रुतेः। सर्वाणिहिरण्यानिस्तोतृभ्यःसत्रासहैवचक्राणःकुर्वन्युग-पत्प्रयच्छन्नित्यर्थः ॥ कः करोतेश्छान्दसोलुङ् मन्त्रेघसेतिच्लेर्लुक् हल्ङ्याब्भ्यइतितकारलोपः। नर्या नरशब्दात्हितार्थेगवादिलक्षणोयत्प्रत्ययोद्रष्टव्यः यद्वा तत्रसाधुरितियत्। चक्राणः करो-तेर्लिटःशानच् बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यश्लुः नन्वेवंसतिअभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वंप्राप्नोति एवंतर्हिलिटःकानजस्तु तस्यार्धधातुकत्वेनअभ्यस्ताद्युदात्तत्वाभावेचित्स्वरएवशिष्यते ॥ १ ॥

१. ज्ञाता और नित्य अग्नि की स्तुति आरम्भ करो अथवा नित्य ब्रह्मा के मंत्र अग्नि ग्रहण करते हैं। अग्नि मनुष्यों के हितसाधक धन हाथ में धारण करते हैं। अग्नि स्तुति-कर्त्ताओं को अमृत या हिरण्य प्रदान करते हैं। अग्नि ही सर्वोच्च धन के अधिपति हैं।

---

१ तै० ब्रा० १. २. ७.।

द्वितीयामृचमाह—

अ॒स्मे व॒त्सं परि॒ षन्तं॒ न वि॑न्दन्नि॒च्छन्तो॒ विश्वे॑ अ॒मृता॒ अमू॑राः ।
श्र॒म॒युवः॑ पद॒व्यो॑ धियं॒धास्त॒स्थुः प॒दे प॑र॒मे चार्व॒ग्नेः ॥ २ ॥

अ॒स्मे इति॑ । व॒त्सम् । परि॑ । सन्त॑म् । न । वि॒न्द॒न् । इ॒च्छन्तः॑ । विश्वे॑ । अ॒मृताः॑ । अमू॑राः । श्र॒म॒ऽयुवः॑ । प॒द॒ऽव्यः॑ । धि॒य॒म्ऽधाः । त॒स्थुः । प॒दे । प॒र॒मे । चारु॑ । अ॒ग्नेः ॥ २ ॥

अस्मे अस्माकं वत्सं वत्सवद्त्यन्तं प्रियं यद्वा वत्सः पुत्रः पश्चादुत्पन्नत्वात् तद्वदग्निरप्यस्माकं पुत्रः पश्चादुत्पन्नत्वात् तथा चाम्नायते—अग्नेर्वै सत्त्वहहव्यान्यग्ने पुत्रः पितेव लोकं कृण्वाय वेदइति । परिषन्तं परितः सर्वं प्रवर्तमानं देवेभ्यो निर्गत्य अश्वत्थवेण्वादिषु निलीनं सन्तमित्यर्थः एवंविधमग्निमिच्छन्तो विश्वे अमृताः सर्वेऽमरणधर्माणो देवाः अमूराः अमूढा मरुतश्च न विन्दन् तमग्निं नालभन्त अलभमानाश्च ते श्रमयुवः हव्यवाहनस्याभावेन हविषामभावात् तदन्वेषणश्रमेण क्लेशेन पक्वीभूताः तस्याग्नेरन्वेषणाय पदव्यः पादैर्गच्छन्तः धियंधाः धियां अग्नेः शयनासनस्थानादिलक्षणानां कर्मणां धारयितारः एवंविधाः सन्तः चारु चारुणि शोभने अग्नेः परमे उत्तमे अन्त्ये पदे यत्र स अग्निर्निलीनो वर्तते तत्र तेनेत्यर्थः यस्मिन्नदे तस्थुः स्थितवन्तः बहुविधेन प्रयासेनाग्निं ददृशुरित्यर्थः ॥ परिषन्तं उपसर्गात्सुनोतीत्यादिना षत्वम् । श्रमयुवः युमिश्रणे श्रमेण यूयन्त इति श्रमयुवः क्विप्चेति क्विप् । अमूराः ... विधीयमानौ किन्दीर्घौ अस्मादपि धातोर्भवतः छन्दादित्वाद्वुक् । पदव्यः वीगत्यादिषु पादेन वियन्ति गच्छन्तीति पदव्यः क्विप्चेति क्विप् । धियंधाः आतोनुपसर्गे क इति कः तत्पुरुषे कृति बहुलमिति बहुलवचनात् द्वितीयाया अप्यलुक् । तस्थुः पादादित्वान्निघाताभावः । चारु सुपांसुलुगिति सप्तम्या लुक् ॥ २ ॥

२. सारे अमरण-धर्मा देवगण और मोह-रहित मरुद्गण, अनेक कामना करने पर भी हमारे प्रिय और सर्वव्यापी अग्नि को नहीं पा सके। पैदल चलते-चलते थककर और अग्नि के प्रकाश को लक्ष्य कर अन्त को वे लोग अग्नि के घर में उपस्थित हुए।

तृतीयामृचमाह—

ति॒स्रो यद॑ग्ने श॒रद॒स्त्वामिच्छुचिं॑ घृ॒तेन॒ शुच॑यः सप॒र्यान् ।
नामा॑नि चिद्दधिरे य॒ज्ञिया॒न्यसू॑दयन्त त॒न्वः१ सुजा॑ताः ॥ ३ ॥

१ तै० ब्रा० १. २. १ ।

ति॒स्रः । यत् । अ॒ग्ने॒ । श॒रदः॑ । त्वाम् । इत् । शुचि॑म् । घृ॒तेन॑ ।
शुच॑यः । स॒प॒र्यान् । नामा॑नि । चि॒त् । द॒धि॒रे॒ । य॒ज्ञिया॑नि ।
असू॑दयन्त । त॒न्वः॑ । सुऽजा॑ताः ॥ ३ ॥

शुचयःशोधयितारोदीप्तावामरुतः हेअग्ने शुचिंशुद्धंदीप्यमानंवात्वामित् देवेभ्योनिर्गतं त्वामेवोद्दिश्य तिस्रःशरदस्त्रीन्संवत्सरान्घृतेनाज्येनयद्यदासपर्यान् पूजांकुर्युः तदानींत्वमाविर-भूः तदनन्तरंतेमरुतःत्वयानुगृहीताःसन्तोयज्ञियानियज्ञार्हाणियज्ञेप्रयोक्तुंयोग्यानिनामानिचित् नामान्यपिदधिरेअधारयन् नामानिचैवंतैत्तिरीयके समाम्नायन्ते—ईदृङ्चान्यादृङ्चैतादृङ्चप्रतिदृङ्-चमितश्चसंमितश्चसभराइत्यादीनि[1] । एतैर्नामभिश्चयनेमारुताःसप्तकपालाहूयन्ते नामानि धारयित्वाचसुजाताः पूर्वरूपंपरित्यज्यशोभनमरुत्त्वंप्राप्ताःसन्तः तन्वःस्वकीयानिशरीराणिअ-सूदयन्तस्वर्गंप्रापितवन्तः॥ तिस्रः शसि त्रिचतुरोःस्त्रियांतिसृचतसृ पूर्वसवर्णदीर्घत्वेप्राप्तेअचिरऋ-तइतिरेफादेशः त्रिशब्दःकिदित्यन्तोदात्तः तिस्रादेशस्यापिस्थानिवद्भावेनान्तोदात्तत्वेउदात्त-यणोहल्पूर्वादितिविभक्तेरुदात्तत्वम् । शरदः शॄहिंसायां शीर्यन्तेऽस्यामोषधयइतिशरत्संवत्सरः शॄदृभसोऽदिरित्यदिप्रत्ययः उभयत्र कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगेइतिद्वितीया । सपर्यान् सपरपूजा-यां कण्ड्वादिः लेट्याडागमः इतश्चलोपइतीकारलोपः । यज्ञियानि यज्ञर्त्विग्भ्यांघखञौइतिघ-प्रत्ययः ॥ ३ ॥

३. हे दीप्तिमान् अग्नि! दीप्तिमान् मरुतों ने तीन वर्ष तक तुम्हारी घृत से पूजा की थी। अनन्तर उन्हें यज्ञ में प्रयोग योग्य नाम और उत्कृष्ट अमर-शरीर प्राप्त हुआ।

चतुर्थीमृचमाह—

आरोद॑सीबृह॒तीवेवि॑दानाः॒प्ररु॒द्रिया॑जभ्रिरेय॒ज्ञिया॑सः ।
वि॒दन्मर्तो॑ने॒मधि॑ताचिकि॒त्वान॒ग्निंप॒देप॑र॒मेत॑स्थि॒वांस॑म् ॥४॥

आ । रोद॑सी॒ इति॑ । बृ॒ह॒ती इति॑ । वेवि॑दानाः । प्र । रु॒द्रिया॑ । ज॒भ्रि॒रे॒ । य॒ज्ञिया॑सः । वि॒दत् । मर्तः॑ । ने॒मऽधि॑ता । चि॒कि॒त्वान् । अ॒ग्निम् । प॒दे । प॒र॒मे । त॒स्थि॒ऽवांस॑म् ॥ ४ ॥

---

१ तै० सं० ४. ६. ५।

बृहतीमहत्यौरोदसीद्यावापृथिव्यौ आवेविदानाः अत्यर्थंज्ञापयन्तः कुशाभिर्वेवेत्तेर्विपर-स्मरंतवन्तोद्यावापृथिव्योर्मध्येवर्तमानाइत्यर्थः यद्वा महत्योर्द्यावापृथिव्योर्मध्येआवेविदानाः अग्निमुपलभ्यमानाः एवंभूतायज्ञियासोयज्ञार्हादेवाः रुद्रियारुद्रोग्निर्देवानामसुरैःसहयुद्धसमये देवैःस्थापितंधनंअपहृत्यगतवन्तमग्निंदेवाआगत्यअग्निसकाशाद्बलेनतद्धनमगृह्णन् तदानींसो-ग्निःअरोदीत् तस्माद्रुद्रइत्याख्यायते तथाचतैत्तिरीयकम्—तदग्निर्न्यकामयत तेनापाक्रामत तद्दे-वाविजित्यावरुरुत्समानाअन्वायन् तदस्यसहसादित्सन्तसोऽरोदीद्यदरोदीत्तद्रुद्रस्यरुद्रत्वमिति[1]। तस्यरुद्रस्याहाणिस्तोत्राणिप्रजभ्रिरेप्रजह्रिरेचक्रुरित्यर्थः नेमधिता नेमशब्दोर्धवचनः तथाचया-स्कः—त्वोनेमइत्यर्धस्येति[2]। सर्वेषांदेवानामर्धभागेनधीयतेधार्यतेइतिनेमधितइन्द्रः सर्वेदेवाएकोर्धः इन्द्रएकएवापरोर्धइतियावत् तथाचतैत्तिरीयकम्—यत्सर्वेषामर्धमिन्द्रःप्रतितस्मादिन्द्रोदेवतानां-भूयिष्ठभाक्तमइति[3]। तेनेन्द्रेणसहितोमर्तोमरुद्गणः परमेउत्तमेअन्त्येपदेस्थानेअश्वत्थादौतस्थिवां-संस्थितवन्तं तमग्निंचिकित्वान् जानन् विदत्अलभत॥ वेविदानाः विदेर्ज्ञानार्थाद्यङ्लुगन्ताद्व्यत्य-न्याल्लटःशानच् बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् छन्दस्युभयथेतिशानचआर्धधातुकत्वादल्लोपयलोपौ अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम्। विदत् विद्लृलाभे लृदित्त्वाद् च्लेरङादेशः। नेमधिता दधातेः कर्मणिनिष्ठा सुधितवसुधितनेमधितेतिनिपात्यते तृतीयाकर्मणीतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् सुपांसुलुगितितृतीयायाआकारः। तस्थिवांसं तिष्ठतेर्लिटः क्वसुः वस्वेकाजाद्घसामितीडागमः॥४॥

४. यज्ञार्ह देवों ने विशाल द्युलोक और पृथिवी में विद्यमान रह-कर रुद्र या अग्नि के उपयुक्त स्तोत्र किया था। मरुतों ने इन्द्र के साथ उत्तम स्थान में निहित अग्नि को समझकर उसे प्राप्त किया था।

घर्माभिष्टवेसंजानानाइत्येषा अथोत्तरामितिखण्डेसूत्रितम्—संजानानाउपसीदन्नभिज्ञु-दशाभिर्विवस्वतइति।

यामेतोक्तकेपञ्चमीमृचमाह—

संजानानाउपसीदन्नभिज्ञुपत्नीवन्तोनमस्यंनमस्यन्।
रिरिक्वांसस्तन्वःकृण्वतस्वाःसखासख्युर्निमिषिरक्षमाणाः॥५॥१७

सम्ऽजानानाः। उप। सीदन्। अभिऽज्ञु। पत्नीऽवन्तः। नमस्यम्।
नमस्यन्निति नमस्यन्। रिरिक्वांसः। तन्वः। कृण्वत। स्वाः।
सखा। सख्युः। निऽमिषि। रक्षमाणाः॥ ५॥ १७॥

१ तै० सं० १.५.१. २ नि० ३.२०। ३ तै० सं ५.१.८।

हे अग्ने त्वां सं जानानाः सम्यग्जानन्तो देवाः उपसीदन् उपसीदन्ति प्राप्नुवन्ति उपसदनं कृत्वा च पत्नीवन्तः सपत्नीकाः सन्तः नमस्यन् नमस्कारार्हं अभिज्ञु आभिमुख्येनावस्थितजानुयुक्तं त्वां नमस्यन् अपूजयन्। पूजयित्वा च सख्युः मित्रस्य तव निमिषि दर्शने निमित्तभूते सति रक्षमाणाः त्वया परिरक्ष्यमाणाः सखायः सखायो देवाः स्वाः स्वाः तन्वः स्वकीयानि शरीराणि रिरिक्वांसः अनशनादिरूपेण दीक्षानियमेन रिक्तीकुर्वन्तः शोषयन्तः कृण्वत यागानकुर्वन् देवा वै यज्ञमतन्वतेति श्रुतेः॥ नमस्यन् नमोवरिवश्चित्रङः इति पूजार्थे क्यच्। लङि बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपीत्यडभावः। रिरिक्वांसः रिचिर् विरेचने लिटः क्वसुः। निमिषि मिषस्पर्धायाम् अत्रोपसर्गवशाद्दर्शनार्थः सम्पदादिलक्षणो भावे क्विप्। रक्षमाणास्त्वया परिरक्ष्यमाणाः कर्मणि लटः शानच् यकि प्राप्ते व्यत्ययेन शप्॥ ५ ॥

५. हे अग्निदेव ! देवता तुम्हें अच्छी तरह जानकर बैठ गये और अपनी स्त्रियों के साथ सम्मुखस्थ जानुयुक्त अग्नि की पूजा की। अनन्तर मित्र अग्नि को देखकर, अग्नि-द्वारा रक्षित, मित्र देवों ने अग्नि के शरीर का शोषण कर यज्ञ किया।

॥ इति प्रथमस्य पञ्चमे सप्तदशो वर्गः ॥ १७ ॥

षष्ठीमृचमाह—

त्रिः सप्त यद्गुह्यानि त्वे इत्पदाविदन्निहिता यज्ञियासः।
तेभी रक्षन्ते अमृतं सजोषाः पशूञ्च स्थातॄञ्चरथं च पाहि ॥६॥

त्रिः। सप्त। यत्। गुह्यानि। त्वे इति। इत्। पदा। अविदन्। निऽहिता। यज्ञियासः। तेभिः। रक्षन्ते। अमृतम्। सऽजोषाः। पशून्। च। स्थातॄन्। चरथम्। च। पाहि ॥ ६ ॥

त्रिः सप्त एकविंशतिसंख्याकानि गुह्यानि रहस्यानि वेदैकसमधिगम्यानि यत् यानि पदा पदानि पद्यन्ते गम्यन्ते स्वर्गं एभिरिति व्युत्पत्त्या पदशब्देन यज्ञा उच्यन्ते ते च एकविंशतिसंख्याकाः औपासनहोमवैश्वदेवादयः सप्त पाकयज्ञाः अग्न्याधेयदर्शपूर्णमासादयः सप्त हविर्यज्ञाः अग्निष्टोमात्यग्निष्टोमादयः सप्त सोमयज्ञाः एवमेकविंशतिसंख्याकानि यज्ञलक्षणानि पदानि हे अग्ने त्वे इत् त्वय्येव निहिता स्थापितानि तेषां सर्वेषां त्वत्प्रधानत्वात् न हि त्वामन्तरेण यागा अनुष्ठातुं शक्यन्ते यज्ञियासो यज्ञार्हाः अर्थित्वसामर्थ्यवैदुष्यादिभिरधिकारहेतुभिर्युक्ताः तथा चोक्तम्—अर्थी समर्थो विद्वान् शास्त्रेणाप-

---

१ ऐ० ब्रा० ६. ४. । २ एषां परिसंख्या पूर्वं (१८३) पृष्ठे तेनो रत्नानि धत्तनेति १. २. २. मन्त्रभाष्यटिप्पण्यां दर्शिता.

युंदस्तःकर्मण्यधिकारीति। एवंविधलक्षणोपेतायजमानाःतानिपदान्यविदन्अलभंत तल्ब्धाच तेनिर्यज्ञलक्षणैःपदैरमृतममरणधर्माणंत्वारक्षन्तेपालयन्तियजन्तीत्यर्थः सजोषासंतैर्यजमानैःसमानप्रीतिस्त्वं पशून्गवाश्वादिपशून्तस्थातृनत्रीसादिस्थावराणि चरथंचरथुव्यतिरिक्तंमन्यद्य-त्यागिजातमस्तितत्पाहिरक्ष तेभुहिरक्षितेभुत्वदीयायागाःकर्तुंशक्यन्ते नान्यथा अवस्तमेवमुप्यसदत्यर्थः ॥ पद् सुपांसुलुगितिविभक्तेर्लुक् गुहानि गुहायांभवानि भवेच्छन्दसीतियत् यतो-नावइत्याद्युदात्तत्वम्। त्वे सुपांसुलुगितिसप्तम्याःशेआदेशः। अविदन् विदुलाभे लुङि इरितोवेत्यङ्। पशून्स्थातॄन् उभयत्रउभयथार्क्ष्वितिनुभयथाभावाच्चकारस्यरुत्वाभावः॥६॥

६. अग्नि! तुम्हारे अन्दर निहित एकविंशति निगूढ़ पदों या यज्ञों को यजमानों ने जाना है और उन्हीं से तुम्हारी पूजा करते हैं। तुम भी यजमानों के प्रति उसी प्रकार स्नेह-युक्त होकर उनके पशु और स्थावर-जंगम की रक्षा करो।

विद्वाँअग्नेवयुनानिक्षितीनांव्यानुषक्शुरुधोजीवसेधाः।
अन्तर्विद्वाँअध्वनोदेवयानानतन्द्रोदूतोअभवोहविर्वाट् ॥७॥

विद्वान्। अग्ने। वयुनानि। क्षितीनाम्। वि। आनुषक्। शुरुधः। जीवसे। धाः। अन्तःऽविद्वान्। अध्वनः देवऽयानान्। अतन्द्रः। दूतः। अभवः। हविःऽवाट् ॥ ७ ॥

हेअग्नेवयुनानि ज्ञाननामैतत् इहतुज्ञातव्यपरमेतानि सर्वाणिज्ञातव्यानिविद्वान्जानंस्त्वं क्षितीनांप्रजानामलक्षणानां प्रजानां जीवसेजीवितुंशुरुधः शुचुःस्तस्यरोधकस्यरोधयित्रीरिषोन्नानिआनुषक् अनुषक्तं सततंयथाभवतितथाविधाः विधेहिकुर्वित्यर्थः एवंयजमानानन्नसमृद्धान्कृत्वाअनन्तरंहविर्वोट्वैर्देवेभ्यः प्रदत्तंहविर्वहन्दूतोभवः देवानांदूतः भवसि कीदृशस्त्वं अन्तर्विद्वान् द्यावापृथिव्योर्मध्येजानन् किंजानन्अध्वनोमार्गान् कीदृशान्देवयानान् देवाःयैर्मार्गैर्यन्तिगच्छन्तितान्देवयानानित्यर्थः अतन्द्रः पुनःपुनर्हविर्वहनेपिअनलसः ॥ वयुनानि अवगतिविशेषणयोः अजिवधिभ्यांउन्नित्यर्थेतिकर्मण्युनप्रत्ययः अजेर्व्यघञपोरितिवीभावः। क्षितीनां क्षियन्तिनिवसन्तीति क्षितयोमनुष्याः क्तिच्क्तौचसंज्ञायामितिक्तिच् अन्त्योदात्तत्वम् इतिस्वान्तत्वक्षितिरिगन्दादुपर-स्यनामोनामन्यतरस्यामितिउदात्तत्वम्। शुरुधः शुचंरुन्धन्तीतिशुरुधः क्विप्चेतिक्विप् पूर्वपदस्यान्त्यलोपः पृषोदरादित्वात् ॥ ७ ॥

७. अग्नि! सारे जानने योग्य विषयों को जानकर प्रजाओं के जीवन-धारण के लिए क्षुधा-निवृत्ति करो। आकाश और पृथिवी पर जिस मार्ग से देवलोक जाते हैं, वह जानकर और आलस्य-रहित होकर, दूत-रूप से, हव्य वहन करो।

अष्टमीमृचमाह—

स्वाध्योदिवआसप्तयह्वीरायोदुरोव्यृतज्ञाअजानन् ।
विदद्गव्यंसरमादृळ्हमूर्वंयेनानुकंमानुषीभोजतेविट् ॥८॥

सुऽआध्यः । दिवः । आ । सप्त । यह्वीः । रायः । दुरः । वि । ऋतऽज्ञाः । अजानन् । विदत् । गव्यम् । सरमा । दृळ्हम् । ऊर्वम् । येन । नु । कम् । मानुषी । भोजते । विट् ॥ ८ ॥

स्वाध्यः शोभनकर्मयुक्ताः यह्वीः यह्व्यो महत्यः सप्त गङ्गाद्याः सप्त नद्यः दिवः द्युलोकात् आगत्य भूम्यां प्रवहन्तीति शेषः हे अग्ने ईदृग्विधा नद्यः त्वया स्थापिताः अग्नौ होमे सति हितेन रसः सूर्यो वृष्टिं करोति तस्मिन्नर्थे स्मृतिः पूर्वमुदाहृता अतो वृष्टिद्वारा अग्निरेव नदीः करोतीत्युच्यते तथा ऋतज्ञाः ऋतस्य यज्ञस्य ज्ञातारोऽङ्गिरसः रायो बलनाम्ना असुरेणापहृतस्य गोरूपस्य धनस्य दुरो द्वाराणि गमनमार्गान् व्यजानन् त्वया ज्ञापितवन्तः त्वत्साध्येन यागेन प्रीत इन्द्रो गवामन्वेषणाय सरमां नाम देवशुनीं प्रेषितवान् सा च सरमा गवां स्थानमवगत्य इन्द्राय न्यवेदयत् इन्द्रश्च तानङ्गिरसो गाः प्रापयत् अत एतत्सर्वं त्वमेव कृतवान् अङ्गिरोभ्यः सकाशाद् गव्यं गवि भवं दृळ्हं स्थूलं बहुलमित्यर्थः एवंविधं पयोलक्षणं ऊर्वम् अन्नं सरमा देवशुनी विदत् अलभत कमित्येतत्पदपूरणम् येन नु येन हि गव्येन मानुषी विट् मनोः सम्बन्धिनी प्रजा भोजते इदानीं भुङ्क्ते तद्गव्यमपि परम्परयाऽग्निरेव करोति ॥ स्वाध्यः सु आङ्पूर्वाद्धीशब्दाज्जसि एरनेकाच इति यणादेशः । यह्वीः वा छन्दसीति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । गव्यं सर्वत्र गोरादिमत्स्य प्रत्ययस्य यत्प्रत्ययः इति भवार्थे यत् । ऊर्वं उर्वी हिंसार्थः ऊर्वति हिनस्तीत्यूर्वमन्नं पचाद्यच् । भोजते भुज पालनाभ्यवहारयोः अभिधानेऽर्थे लेटि ॥ ८ ॥

८. शोभन-कर्म-सम्पन्ना विशाल सप्त नदियाँ द्युलोक से निकली हैं। ये सारी नदियाँ अग्नि-द्वारा स्थापित हैं। यज्ञज्ञाता अङ्गिरा लोगों ने असुरों-द्वारा चुराये हुए गोधन का गमन-मार्ग तुमसे जाना था। तुम्हारी कृपा से सरमा ने उनके पास से प्रचुर गोदुग्ध प्राप्त किया था। उसके द्वारा मनुष्य की रक्षा होती है।

आयेविश्वास्वपत्यानितस्थुःकृण्वानासोअमृतत्वायगातुम् ।
मह्नामहद्भिःपृथिवीवितस्थेमातापुत्रैरदितिर्धायसेवेः ॥९॥

आ । ये । विश्वा । सुऽअपत्यानि । तस्थुः । कृण्वानासः । अमृतऽत्वाय । गातुम् । मह्ना । महत्ऽभिः । पृथिवी । वि । तस्थे । माता । पुत्रैः । अदितिः । धायसे । वेरिति वेः ॥९॥

येआदित्याःअमृतत्वायअमरणत्वसिद्धये गातुंमार्गमुपायंकृण्वानासःकुर्वाणाःसन्तःविश्वा विश्वानिसर्वाणिस्वपत्यानिशोभनान्यपतनहेतुभूतानिचतुर्दशरात्रषट्त्रिंशद्रात्राद्यादित्यानामयनादीनिकर्माण्ययावस्युः आस्थितवन्तःकृतवन्तइत्यर्थः यथाचतैत्तिरीयकम्—आदित्याअकामयन्त सुवर्गंलोकमियामेतीति वएतंषट्त्रिंशद्रात्रमपश्यन् तमाहरन्तेनायजन्तेतिच। महद्भिःअनुभावेन महानुभावैःतैःपुत्रैःसहिताभाताजनयित्रीअदितिरदीनापृथिवीधायसेसर्वस्यजगतोधारणायमह्ना स्वकीयेनमहत्त्वेनवितस्येविशेषेणतिष्ठति हेअग्ने यतस्त्वंवेःआदित्यैरनुष्ठितेषुयागेषुचरुपुरोडाशादीनिहवींषिभक्षयः अतएतत्सर्वंजातमित्यर्थः॥ कृण्वानासः कृविर्हिंसाकरणयोश्च व्यत्ययेनात्मनेपदम् धिन्विकृण्व्योरचेत्युप्रत्ययः तत्सन्नियोगेनअकारान्तादेशश्च तस्यातोलोपेसतिस्थानिवद्भावाद्गुणाभावः शानचश्चित्त्वादन्तोदात्तत्वम् आज्जसेरसुक्। मह्ना महिम्नेत्यस्यवर्णलोपश्छान्दसः। धायसे दधातेर्धाञ्प्रत्ययश्छन्दसीतिदधातेर्भावेसुन् णिदित्यनुवृत्तेरातोयुक्चिण्कृतोरितियुक्। वेः वीगतिव्याप्तिप्रजनकान्त्यसनखादनेषु छान्दसीपिअदादित्वाच्छपोलुक् बहुलंछन्दस्यमाङ्योगेपीत्यडभावः। धायसे इत्यस्यवाक्यान्तरगतत्वादस्यनिघाताभावः॥ ९ ॥

९. आदित्यगण ने अमरत्व-सिद्धि के लिए उपाय करके पतन-निरोध के लिए जो सारे कर्म किये थे, अदिति-रूपिणी जननी पृथ्वी ने सारे जगत् के धारण के लिए उन महानुभाव पुत्रों के साथ जो विशेष महत्त्व प्राप्त किया था, अग्निदेव ! तुमने हव्य भक्षण किया था, यही सबका कारण है।

अधिश्रियंनिदधुश्चारुमस्मिन्दिवोयदक्षीअमृताअकृण्वन्।
अधक्षरन्तिसिन्धवोनसृष्टाःप्रनीचीरग्नेअरुषीरजानन्॥१०॥१८॥

अधि। श्रियम्। नि। दधुः। चारुम्। अस्मिन्। दिवः। यत्।
अक्षी इति। अमृताः। अकृण्वन्। अध। क्षरन्ति। सिन्धवः।
न। सृष्टाः। प्र। नीचीः। अग्ने। अरुषीः। अजानन्॥ १० ॥ १८ ॥

अस्मिन्नग्नौचारुंशोभनांश्रियंपरिस्तरणपरिषेचनादिरूपांयज्ञसम्पदंअधिनिदधुः यजमानाःस्थापितवन्तः निधायचयद्यदाअक्षीयज्ञस्यआज्यभागलक्षणेचक्षुषीअकृण्वन्कुर्वन्ति चक्षुषीवाएतेयज्ञस्ययदाज्यभागावितिश्रुतेः।तदानींदिवःद्युलोकात्अमृताःअमरणधर्माणोदेवाःयागसमयेअयत्यर्थगम्यश्चागच्छन्तीतिशेषः अधअथआज्यभागानन्तरंसृष्टाःअग्नेःउत्पन्नाःसिन्धवोन नदीवगच्छन्त्योनद्यइव नीचीःनितरांसर्वासुदिक्षुगच्छन्तीरुषीःरोचमानाः यज्ञानिर्मलरूपाःहेअग्ने एवं

1 तै० सं० ७. ४. ६. । 2 तै० सं० ७. ४. ६. ।

द्यावस्त्वदीयाज्वाला:वत्सभा:क्षरन्ति सञ्चलन्ति सर्वासुदिक्षुगच्छन्तीत्यर्थः आगतादेवायजमानं अस्माकंहोमायईदृशोज्वालावत्वाइविहृष्टाःसन्तःप्रकर्षेणजानन्ति ॥ अक्षी परस्वानुवंशा-धित्वाईच्छित्वचनेइतिअक्षिशब्दस्यईकारान्तादेशः सचोदात्तः ईत्वेकृतेसकृदवपरिभाषयापुनर्नुम् नभवति सवर्णदीर्घः । नीचीः निपूर्वादञ्चतेः ऋत्विगित्यादिनाक्विन् अनिदितामितिनलोपः अच्चवेधोपसङ्ख्यानमितिङीप् अचइत्यकारलोपेचाविति दीर्घत्वम् न्यधीचेतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् । अरुषीः अरुषमितिरूपनाम ऋहनिभ्यामुषजितिअर्वेरुषच् छन्दसीवनिपाविति मत्वर्थीयईकारः ॥ १० ॥

१०. इस अग्नि में यजमानों ने सुन्दर यज्ञ-सम्पत् स्थापित की थी एवं यज्ञ के चक्षुःस्वरूप घृत दिया था। अनन्तर देवता लोग आये। यह देखकर अग्निदेव! तुम्हारी समुज्ज्वल शिखा, वेगवती नदी की तरह, सारी दिशाओं में फैली और देवों ने भी उसे जाना।

॥ इतिप्रथमस्यपञ्चमेष्टादशोवर्गः ॥ १८ ॥

रयिर्नेतिदशर्चंनवमंसूक्तंपराशरस्यार्षंत्रैष्टुभमाग्नेयं अनुक्रान्तंच—रयिर्नेति प्रातरनुवाका-श्विनशस्त्रयोरुक्तोविनियोगः।

तत्रप्रथमामृचमाह—

र॒यिर्न यः पि॑तृवि॒त्तो व॑यो॒धाः सु॒प्रणी॑तिश्चिकि॒तुषो॒ न शासुः॑ ।
स्यो॒न॒शीरति॑थि॒र्न प्री॑णा॒नो होते॑व॒ सद्म॑ विध॒तो वि ता॑रीत् ॥ १ ॥

र॒यिः । न । यः । पि॒तृ॒ऽवि॒त्तः । व॒यः॒ऽधाः । सु॒ऽप्रनी॑तिः ।
चि॒कि॒तुषः॑ । न । शासुः॑ । स्यो॒न॒ऽशीः । अति॑थिः । न । प्री॒णा॒नः ।
होता॑ऽइव । सद्म॑ । वि॒ध॒तः । वि । ता॒री॒त् ॥ १ ॥

पितृवित्तःपितुःसकाशात्लब्धोरयिर्धनमिव योऽग्निर्वयोधाःअन्नस्यदातायथापैतृकंधनंविस्रम्भेण व्यवह्रियमाणंसत्अन्नप्रदंभवति तद्वदग्निरपिसर्वैर्पुपहेषुविस्रम्भेणव्यवह्रतःसन् अन्नप्रदोभवतीत्यर्थः चिकितुषोविदुषोधर्मशास्त्राभिज्ञस्यशासुःन शासनमिवसुप्रणीतिः सुखेनप्रणेतव्यः यथाविद्वच्छासनंसर्वैरनुष्ठेयेषुतत्संशयनिर्णयायनीयतेतद्वदग्निरपिसर्वैर्पुपहेषुप्रणीयते यश्चस्योनशीःसुखप्रदेमाहवस्यायतनादौशयानोऽतिथिर्न सुखासनउपवेशितोऽर्घपाद्यादिभिः सत्कृतोऽतिथिरिव प्रीणानोहविर्भिस्तर्पणीयःसोऽग्निर्विधतःपरिचरतोयजमानस्यसद्मगृहंवितारीत् प्रवर्धयतिवृद्धाविना वत्र दृष्टान्तः—होतेव होताहोमकर्त्तायथायुस्वचरुकर्मकरणेनफलैर्यजमानस्यगृहंयथावर्धयतितद्वत्॥पितृवित्तः विद्लृलाभे कर्मणिनिष्ठा यस्यविभाषेतीट्प्रतिषेधः विभाषागमहनविदविशामितिविकल्पनस्य-

धातोरिटोविकल्पितत्वात् तत्रापिविशिसाहचर्यात् तौदादिकस्यविदिर्ग्रहणमित्युक्तम् विदोभोगप्रत्यययोरितिनिष्ठानत्वाभावोनिपातितः। वयोधाः डुधाञ्धारणपोषणयोः आतोमनिन्क्वनिब्वनिपश्च इतिविच्। सुप्रणीतिः प्रणीयतइतिप्रणीतिः कर्मणिक्तिन् दादौचेतिगतेः प्रकृतिस्वरत्वम् पुनःसुशब्देनसमासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम्। चिकितुषः लिटःक्वसुः षष्ठ्येकवचनेवसोःसम्प्रसारणमितिसम्प्रसारणम् शासिवसिघसीनांचेतिषत्वम्। शास्तुः शासुअनुशिष्टौ तृन्तृचौ शंसिक्षदादिभ्यः संज्ञायांचानिटौ इत्यादिनाविधीयमानउभयत्रप्रत्ययोबहुलवचनादस्मादपिभवति तत्रनिदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वम्। स्योनशीः स्योनमितिसुखनाम स्योनेसुखकरेगार्हपत्यादिस्थानेशेतइतिस्योनशीः क्विप्चेतिक्विप्। प्रीणानः प्रीञ्तर्पणे कर्मणिशानचित्यप्रत्ययेनभा। विधतः विधविधाने विधतिः परिचरणकर्मेतिनैरुक्ताः। तुदादित्वाच्छप्रत्ययः शतुरनुमइतिविभक्तेरुदात्तत्वम्॥ १॥

१. पैतृक धन की तरह अग्नि अन्नदाता हैं; शास्त्रज्ञ व्यक्ति के शासन की तरह अग्नि नेता हैं; उपविष्ट अतिथि की तरह अग्नि प्रीतिपात्र हैं; और, होता की तरह अग्नि यजमान का घर वर्द्धित करते हैं।

द्वितीयामृचमाह—

देवोनयःसवितासत्यमन्माक्रत्वानिपातिवृजनानिविश्वा।
पुरुप्रशस्तोअमतिर्नसत्यआत्मेवशेवोदिधिषाय्योभूत्॥२॥

देवः। न। यः। सविता। सत्यऽमन्मा। क्रत्वा। निऽपाति।
वृजनानि। विश्वा। पुरुऽप्रशस्तः। अमतिः। न। सत्यः।
आत्माऽइव। शेवः। दिधिषाय्यः। भूत्॥ २॥

देवोनसविता द्योतमानः सर्वस्यप्रेरकः सूर्यइवयोऽग्निः सत्यमन्मासत्यज्ञानःयथार्थदर्शीसोऽग्निः क्रत्वाआत्मीयेनकर्मणाविश्वाविश्वानिवृजनानिनिपाति वृजनानिवर्जनीयानि सर्वेभ्यःसमागमेभ्यः निपातिनिवारयति यद्वा हिंस्यन्तेऽस्मिन्निविवृजनंसङ्ग्रामः अपिचपुरुप्रशस्तः पुरुभिर्यजमानैः स्तुतोऽग्निः अमतिर्न रूपनामैतत् रूपमिव सत्योबाधरहितः रूप्यतइतिरूपंस्वरूपं यथापृथिव्यादेः स्वरूपं आगमापायिषुविशेषेषुसत्स्वपिस्वधर्मैकरूप्येणनित्यंभवति तद्वदग्निरपिजाबचेषुसर्वेषुकर्मसुस्वयंएकएवव्याप्यवर्तते सोऽग्निः शेवः सुखकरः तत्रदृष्टान्तः—आत्मेव परमप्रेमास्पदतयानिरतिशयानन्दस्वरूपआत्मायथा सर्वान्सुखयतितस्यैवानन्दस्यान्यानिभूतानिमात्रामुपजीवन्ति। एतस्यैवानन्दस्यान्यानीतिश्रुतेः। तद्वदग्निरपिस्वर्गादिफलहेतुत्वात्सुखयति एवंभूतोऽग्निर्दिधिषाय्योभूत् सर्वैर्यजमानैर्धारणीयोभवति परित्यागेहिवीरहत्याख्येदोषोभवति तथाचतैत्तिरीयकम्—वीर-

१ नि० ३. १२। २ तै० सं० अष्टमपाठके.

इयायदेवानांयोग्निःसुवासयवेदति ॥ सत्यमन्मा मननंमन्म मनज्ञाने अन्येभ्योपिदृश्यन्तइतिमनि-न् सत्यमवितथंमन्मयस्य बहुव्रीहिस्वरः । वृजनानि वृजीवर्जने कृपृवृजीत्यादिनाक्युप्रत्ययः । पु-रुप्रशस्तः तृतीयाकर्मणीतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेप्राप्तेपरादीनांचेत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् सत्राह-विमणइत्युक्तम् । अमतिः अमगत्यादिषु अमेरतिः । दिधिषाय्यः दधातेर्दिधिषाय्यइतिआय्य-प्रत्ययान्तोनिपात्यते ॥ २ ॥

२. प्रकाशमान सूर्य की तरह यथार्थदर्शी अग्नि अपने कार्य-द्वारा समस्त दुःखों से रक्षा करते हैं। यजमानों के प्रशंसित अग्नि प्रकृति के स्वरूप की तरह परिवर्तन-रहित हैं। अग्नि आत्मा की तरह सुख-कर हैं। ऐसे अग्नि यजमानों-द्वारा धारणीय हैं।

देवोनयःपृथिवींविश्वधायाउपक्षेतिहितमित्रोनराजा ।
पुरःसदःशर्मसदोनवीराअनवद्यापतिजुष्टेवनारी ॥३॥

देवः । न । यः । पृथिवीम् । विश्वऽधायाः । उपऽक्षेति ।
हितऽमित्रः । न । राजा । पुरःऽसदः । शर्मऽसदः । न । वीराः ।
अनवद्या । पतिजुष्टाऽइव । नारी ॥ ३ ॥

देवोनद्योतमानःसूर्यइव योऽग्निःविश्वधायाःसर्वस्यजगतोधर्ता यथासूर्योवृष्ट्यादिप्रदानेन सर्वंजगद्धत्ते एवमग्निरपियज्ञादिसाधनेन कृत्स्नस्यजगतोधारयिता सोऽग्निः पृथिवींपृथिव्यां उप-क्षेतिसर्वेषांप्रियःसन्प्रत्यक्षगृहादौनिवसति तत्रदृष्टान्तः—हितमित्रोनराजा हितान्यनुकूलानिमित्राणि यस्यतादृशोराजायथासुखेननिवसतितद्वत् यथासर्वजनप्रियोराजा एवमग्निरपिसर्वजनप्रिय इत्यर्थः । नकारश्चकारार्थे यस्याग्नेःपुरःसदः पुरस्तात्सीदन्तःउपविशन्तःपुरुषाःशर्मसदोनवीराः पितृगृहेवर्तमानाःपुत्राइववर्तन्ते पितापुत्रानिवाग्निःस्वस्यपरिचारकान् रक्षतीतिभावः सोयमग्निः अतिशयेनशुद्धःकर्मयोग्योभवति तत्रदृष्टान्तः—अनवद्याअनिन्दितापतिजुष्टेवनारीस्वपतिनासे-वितास्त्रीकुलवतीयथाविशुद्धासर्वकर्मयोग्याभवतिएवमग्निरपि ॥ विश्व-धायाः गतिकारकयोरपिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वंचेतिवचनात् कारकपूर्वादपिदधातेःबहिहाधाञ्भ्य-श्छन्दसीत्यसुन् णिदित्यनुवृत्तेरातोयुक्चिण्कृतोरितियुक् मरुद्वृधादित्वात्पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । उपक्षेति क्षिनिवासगत्योः बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यलुक् । अनवद्या बहुव्रीहौनञ्सुभ्यामित्यु-त्तरपदान्तोदात्तत्वम् । पतिजुष्टेव तृतीयाकर्मणीतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । नारी नृनरयोर्वृद्धिश्चे-तिशार्ङ्गरवादिषुपाठात् ङीनन्तआद्युदात्तः ॥३॥

३. द्युतिमान् सूर्य की तरह अग्नि समस्त संसार को धारण करते हैं। अनुकूल सुहृद्-से सम्पन्न राजा की तरह अग्नि पृथिवी पर निवास करते हैं। संसार अग्नि के सामने पितृ-गृह में पुत्र की तरह बैठता है। अग्नि पति-सेविता और अभिनन्दनीया स्त्री की तरह विशुद्ध हैं।

---

१ तै०सं० १.५.२।

चतुर्थीमृचमाह—

तन्त्वा॒नरो॒दम॒आनित्य॑मि॒द्धमग्ने॒सच॑न्तक्षि॒तिषु॑ध्रु॒वासु॑ ।
अधि॑द्यु॒म्नंनिद॑धु॒र्भूर्य॑स्मि॒न्भवा॑वि॒श्वायु॑र्ध॒रुणो॑रयी॒णाम् ॥४॥

तम् । त्वा॒ । नरः॑ । दमे॑ । आ । नित्य॑म् । इ॒द्धम् । अग्ने॑ । सच॑न्त । क्षि॒तिषु॑ । ध्रु॒वासु॑ । अधि॑ । द्यु॒म्नम् । नि । द॒धुः॒ । भूरि॑ । अ॒स्मि॒न् । भव॑ । वि॒श्वऽआ॑युः । ध॒रुणः॑ । र॒यी॒णाम् ॥ ४ ॥

हेअग्ने तंत्वापूर्वोक्तगुणविशिष्टं त्वांनरोयज्ञस्यनेतारोयजमानाःध्रुवासुक्षितिषुनिश्चलासुचलनरहितासुभूमिषुनिरुपद्रवेषुग्रामेष्वित्यर्थः दमेस्वकीयेयज्ञगृहेनित्यमिद्धंअनवरतंसमिद्भिःप्रज्वलितंकृत्वाआसचन्तआभिमुख्येनसेवन्ते किञ्च अस्मिन्नग्नौद्युम्नं हविर्लक्षणमन्नंभूरिचरुपुरोडाशादिरूपेण बहुविधंअधिनिदधुःस्थापितवन्तः एवंगुणविशिष्टोयोग्निःसत्वंविश्वायुःउक्तप्रकारेणसर्वान्नोभूत्वारयीणांधनानांधरुणोधारयिताभव अस्मभ्यंदातुंधनानिधारयेत्यर्थः ॥ सचन्त षचसमवाये छान्दसोवर्तमानेलङ् बहुलंछन्दस्यमाङ्योगेपीत्यडभावः । भव द्व्यचोतस्तिङइतिसंहितायांदीर्घः । धरुणः धारेर्णिलुक्चेत्युनप्रत्ययः ॥ ४ ॥

४. हे अग्नि ! संसार उपद्रव-शून्य स्थान पर अपने घर में, अनवरत काष्ठ से जलाकर, तुम्हारी सेवा करता है। साथ ही अनेक यज्ञों में अन्न भी प्रदान करता है। तुम विश्वायु या सर्वान्न होकर हमें धन दो।

पञ्चमीमृचमाह—

विपृक्षोअग्ने॒मघवा॑नोअश्यु॒र्विसू॒रयो॒दद॑तो॒विश्व॒मायुः॑ ।
स॒नेम॒वाजं॑समि॒थेष्व॒र्यो भा॒गंदे॒वेषु॒श्रव॑से॒दधा॑नाः ॥५॥१९॥

वि । पृ॒क्षः॑ । अग्ने॑ । म॒घऽवा॑नः । अ॒श्युः॒ । वि । सू॒रयः॑ । दद॑तः । विश्व॑म् । आयुः॑ । स॒नेम॑ । वाज॑म् । स॒म्ऽइ॒थेषु॑ । अ॒र्यः । भा॒गम् । दे॒वेषु॑ । श्रव॑से । दधा॑नाः ॥ ५ ॥ १९ ॥

हेअग्ने मघवानोहविर्लक्षणेनधनेनयुक्तायजमानाः पृक्षोन्नानिव्यश्युः व्याप्नुवन्तु त्वयानुगृहीताः सर्वाण्यन्नानिभुञ्जतां येचसूरयोविद्वांसःत्वांस्तुवन्तिददतःयेचतुभ्यंहवींषिददतःप्रयच्छन्तोवर्तन्ते तेसर्वेविश्वमायुः सर्वंजीवितंव्यश्युः व्याप्नुवन्तु वयंचसमिथेषुसंग्रामेषुअर्यःअरेःशत्रोः सम्बन्धिनंवाजमन्नंसनेमत्वत्प्रसादात् संभजेमहि तदनन्तरंदेवेषुत्वत्प्रमुखेषुहव्यादिभागंश्रवसेयश-

सेवद्धं भागंहविर्भागंदधानाः स्थापयन्तोभूयासेविशेषः ॥ अश्युः अशूव्याप्तौ व्यत्ययेनपरस्मैपदम् बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यलुक् । ददतः नाभ्यस्ताच्छतुरितिनुमागमप्रतिषेधः अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम्। सनेम वनषणसम्भक्तौ व्यत्ययेनशः । अर्यः अरिशब्दात्षष्ठ्येकवचनेअसादिषुछन्दसिवावचनमितिघेर्ङितीतिगुणाभावेयणादेशः अरिशब्दःअचइरितिइप्रत्ययान्तोन्तोदात्तः उदात्तयणइतिविभक्तेरुदात्तत्वम्। भागं कर्मात्वतइत्यन्तोदात्तत्वम् ॥ ५ ॥

५. अग्निदेव ! धनशाली यजमान अन्न प्राप्त करे। जो विद्वान् तुम्हारी स्तुति करते और तुम्हें हव्य-दान करते हैं, वे दीर्घ आयु प्राप्त करें। हम लड़ाई के मैदान में शत्रु का अन्न लाभ करें। अनन्तर यश के लिए देवों का अंश देवों को अर्पण करें।

॥ इतिप्रथमस्यपञ्चमेएकोनविंशोवर्गः॥१९॥

यदीमृचमाह—

ऋतस्यहिधेनवोवावशानाःस्मदूध्नीःपीपयन्तद्युभक्ताः ।
परावतःसुमतिंभिक्षमाणाविसिन्धवःसमयासस्रुरद्रिम् ॥६॥

ऋतस्यं । हि । धेनवः । वावशानाः । स्मत्ऽऊध्नीः । पीपयन्त । द्युऽभक्ताः । पराऽवतः । सुऽमतिम् । भिक्षमाणाः । वि । सिन्धवः । समया । सस्रुः । अद्रिम् ॥ ६ ॥

ऋतस्यहियज्ञदेवयजनदेशं प्रागमित्येवधेनवः अग्निहोत्रादिहविषांदोग्ध्योगावःपीपयन्तक्षीरादिलक्षणंगव्यंअपाययन् कीदृश्योगावःवावशानाःअग्निंपुनःपुनःकामयमानाःस्मदूध्नीः स्मच्छब्दोनित्यशब्दसमानार्थः नित्यंऊधसायुक्ताः सर्वदापयसःप्रदात्र्यइत्यर्थः द्युभक्ताः दिवाप्रकाशेन सम्भक्ताःसंश्लिष्टास्तेजस्विन्यइत्यर्थः अपिचसिन्धवः स्यन्दनशीलाःनद्यःसुमतिंअस्माभिःशोभनामनुग्रहात्मिकांबुद्धिंभिक्षमाणाः याचमानाः सत्यः अद्रिंसमयाअद्रेःपर्वतस्यसमीपेपरावतोदूरदेशाद्विसस्रुः विशेषेणगच्छन्तिप्रवहन्ति अग्रयेदातव्यानांहविषांनिष्पत्तयेप्रवहन्तीत्यर्थः ॥ ऋतस्य क्रियाग्रहणंकर्तव्यमितिकर्मणःसम्प्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थेषष्ठी । वावशानाः वशकान्तौ यङ्लुगन्तात्ताच्छीलिकः चानश् नवशइतिसम्प्रसारणप्रतिषेधः बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् छन्दस्युभयथेतिशानचआर्धधातुकत्वाद्अतोलोपयलोपौ अवयवलसार्वधातुकानुदात्तत्वाभावेचित्स्वरएवशिष्यते। स्मदूध्नीः स्मदितिनित्यानिऊधांसियासांताः ऊधसोनङित्यनङादेशःसमासान्तः संख्याव्ययादेर्ङीविति ङीप् भसंज्ञायामल्लोपोनइत्यल्लोपः ङीपःपित्त्वादनुदात्तत्वेबहुव्रीहिस्वरएवशिष्यते । पीपयन्त पापाने अस्माद्धेतुमतिणिच् शाच्छासाह्वेतियुक् ण्यन्ताल्लुङिचङिअजादेशादि ह्रस्वन्यत्वर-

स्यामितिचक्रःपूर्वस्योदात्तत्वम् हिचेतिनिघातप्रतिषेधः । परावतः परागतादूर्ध्वदेशादिपरागतंग-हति अस्मिन्नर्थेगम्यमानेउपसर्गाच्छन्दसिधात्वर्थेइतिवतिः ॥ ६॥

६. नित्य दुग्धशालिनी और तेजस्विनी गायें अग्नि की अभिलाषा करके यज्ञस्थान में अग्नि को दुग्ध पान कराती हैं। प्रवहमाना नदियाँ अग्नि के पास अनुग्रह की याचना करके, पर्वत के पास दूर देश से प्रवाहित होती हैं।

त्वेअग्नेसुमतिंभिक्षमाणादिविश्रवोदधिरेयज्ञियासः ।
नक्ताचचक्रुरुषसाविरूपेकृष्णंचवर्णमरुणंचसंधुः ॥७॥

त्वे इति । अग्ने । सुऽमतिम् । भिक्षमाणाः । दिवि । श्रवः । दधिरे । यज्ञियासः । नक्ता । च । चक्रुः । उषसा । विरूपेइतिविऽरूपे । कृष्णम् । च । वर्णम् । अरुणम् । च । सम् । धुरितिधुः ॥ ७ ॥

हेअग्नेत्वयर्तिशोभनामनुग्रहात्मिकांबुद्धिंभिक्षमाणाःयाचमानाःयज्ञियासोयज्ञार्हाः सर्वे देवाः दिविद्योतमानेत्वेत्वयिश्रवोहविर्लक्षणमन्नंदधिरेअस्थापयन् अग्निर्देवानाममुखमितिश्रुतेः। तदनन्तरंतादृशो हविर्युक्तायअनुष्ठानायविरूपेउषसाउषःकालोपलक्षितमहः नक्तं नक्तं रात्रिंचचक्रुः अकुर्वन् एतदेवस्पष्टयति—कृष्णांचवर्णरात्र्यांश्यामलवर्णमन्धकारं अह्निअरुणमारोचनंश्वेतवर्णंचसन्धुः सम्यक्स्थापितवन्तः ॥ त्वे सुपांसुलुगितिसप्तम्याःशेआदेशः। नक्ता देवेनद्वितीयायाआदेशः। उषसा देवेनविभक्तेराकारः। धुः दुधाञ्धारणपोषणयोः लुङि गातिस्थेतिसिचोलुक् आतइतिझेरुसादेशः बहुलंछन्दस्यमाङ्योगेपीत्यडभावः ॥ ७ ॥

७. हे द्युतिमान् अग्नि! यज्ञाधिकारी देवों ने तुम्हारे अनुग्रह की याचना करके तुम्हारे ऊपर हव्य स्थापन किया है। अनन्तर भिन्न-भिन्न अनुष्ठान के लिए उषा और रात्रि को भिन्नरूपिणी किया है। रात्रि को कृष्णवर्ण और उषा को अरुणवर्ण किया है।

यान्रायेमर्तान्त्सुषूदोअग्नेतेस्याममघवानोवयंच ।
छायेवविश्वंभुवनंसिसक्ष्यापप्रिवान्रोदसीअन्तरिक्षम् ॥८॥

यान् । राये । मर्तान् । सुसूदः । अग्ने । ते । स्याम । मघऽवानः । वयम् । च । छायाऽइव । विश्वम् । भुवनम् । सिसक्षि । आपप्रिऽवान् । रोदसी इति । अन्तरिक्षम् ॥८॥

हेअग्ने यान्मर्तान्मनुष्यानस्मान्रायेधनायसुषूदः अग्निहोत्रादिषुकर्मसुप्रेरयसि तेवादयाव-यंचमघवानोधनिनः स्यामभवेम रोदसीद्यावापृथिव्यौ अन्तरिक्षंचआपप्रिवान्स्वतेजसापूरयन्

केनथाआपूरितवांस्त्वं च विश्वं भुवनं सर्वं जगत् सिससि सिसेवसे अनुगृह्य सर्वं रक्षसीत्यर्थः तत्र दृष्टान्तः-छायेव यथा छत्रादेश्छाया आतपादिजनितं क्लेशं निवार्य रक्षति तद्वत् ॥ राये क्रुद्धिदमिविविभक्तेक-शाचत्वम्। जुहूरः हूस्पर्धायाम् शब्दे च । छेन्दसत्वात् पूरणे डेटपडागमः बहुलंछन्दसीति शपः श्लुः अभ्यस्तानामादिरित्याद्यु-दात्तत्वम् यद्वृत्तयोगान्निघातप्रतिषेधः । सिससि षच समवाये बहुलंछन्दसीति शपः श्लुः इ-दित्यनुवृत्तौ बहुलंछन्दसीत्यभ्यासस्येत्वम् । आपप्रिवान् प्रा पूरणे लिटः क्वसुः वस्वेकाजाद्घसा-मितीडागमः आतोलोप इटि चेत्याकारलोपः द्विर्वचनेचीति स्थानिवद्भावाद्द्विर्वचनादि ॥ ८ ॥

८. तुम जो मनुष्यों को, अर्थ-लाभ के लिए, यज्ञ-कर्म में प्रेरित करते हो—वे और हम धनी होंगे। तुमने आकाश, पृथिवी और अन्त-रिक्ष को परिपूर्ण किया है। साथ ही सारे संसार को, छाया की तरह, रक्षित करते हो।

अर्वद्भिरग्ने अर्वतो नृभिर्नॄन्वीरैर्वीरान्वनुयामा त्वोताः।
ईशानासः पितृवित्तस्य रायो वि सूरयः शतहिमा नो अश्युः ॥९॥

अर्वत्ऽभिः । अग्ने । अर्वतः । नृऽभिः । नॄन् । वीरैः । वीरान् ।
वनुयाम । त्वाऽऊताः । ईशानासः । पितृऽवित्तस्य । रायः ।
वि । सूरयः । शतऽहिमाः । नः । अश्युः ॥ ९ ॥

हेऽग्ने त्वोताः त्वया रक्षिताः सन्तो वयम् अर्वद्भिः अस्मदीयैरश्वैः अर्वतः शत्रुसम्बन्धिनोऽश्वान् नृभिर् अस्मदीयैर्भटैर्नॄन् शत्रोर्भटान् वीरैर्विविधमायन्त्य विवीराः पुत्राः तैर्वीरान् शत्रुपुत्रांश्च वनुयाम हन्याम वनुष्य-तिर्हन्तिकर्मा तनभवसंस्कारोभवतीति यास्कः । पितृवित्तस्य पित्रादिपरंपरया लब्धस्य रायो धनस्य ईशानासः स्वामिनः सूरयो विद्वांसः नोऽस्माकं पुत्राः शतंहिमाः शतंसंवत्सरान् जीवन्तः सन्तः व्यश्युः वि-शेषेण भुञ्जन्तां अस्मदीयानां पुत्राणां आरोग्यं दीर्घमायुश्च भवत्वित्यर्थः ॥ त्वोताः त्वया ऊताः सत्यपो-परस्पयोर्थे विभक्तिर्यन्तस्य त्वादेशः व्यत्ययेनात्वम् तृतीयाकर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । शत-हिमाः अत्र हिमशब्देन तद्वान् हेमन्तो लक्ष्यते ब्राह्मणं च भवति-शतंहिमा इत्याह शतं त्वा हेमन्तान्निन्धि-षीयेति वा एतदाहेति । शतंहिमाः शतहेमन्तवर्षवोयेषां ते शतसंवत्सरजीविन इत्यर्थः । अश्युः अश-भोजने बहुलंछन्दसीति विकरणस्य लुक् ॥ ९ ॥

९. अग्निदेव! तुम्हारे द्वारा सुरक्षित होकर हम अपने अश्व से शत्रु के अश्व का वध करेंगे। अपने योद्धाओं के द्वारा शत्रु के योद्धाओं को और अपने वीरों-द्वारा शत्रु के वीरों का वध करेंगे। हमारे विद्वान् पुत्र पैतृक धन के स्वामी होकर सौ वर्ष जीवन का भोग करें।

---

१ नि० ५. २ । २ तै० सं० १. ५. ७.

दशमीमृचमाह—

एतातेअग्नउचथानिवेधोजुष्टानिसन्तुमनसेहृदेच ।
शकेमरायःसुधुरोयमंतेधिश्रवोदेवभक्तंदधानाः ॥१०॥२०॥

एता । ते । अग्ने । उचथानि । वेधः । जुष्टानि । सन्तु । मनसे ।
हृदे । च । शकेम । रायः । सुऽधुरः । यमम् । ते । अधि ।
श्रवः । देवऽभक्तम् । दधानाः ॥ १० ॥ २० ॥

हेवेधःमेधाविन्नामैतत् मेधाविन्नग्ने एताउचथानिएतानि इदानींअस्माभिःप्रयुक्तानिस्तोत्राणि तेतवमनसेमनोवृत्तयेहृदेहृदयमिवेन्तःकरणायचजुष्टानिसन्तु प्रियाणिभवन्तु तेतवसम्बन्धिनः सुधुरः सुष्ठुनिर्वाहकस्य यद्वाशोभनंधूर्वतिदारिद्र्यंहिनस्तीतिसुधूः तादृशस्यरायोधनस्ययमंनियमंकर्तुंशकेमशक्ताभूयास्म किंकुर्वन्तःदेवभक्तंदेवैःसंभजनीयंश्रवोहविर्लक्षणमन्नंअधिदधानाः अग्नेरुपरिधारयन्तः अग्नौहविर्भिर्होमंकुर्वन्तइत्यर्थः ॥ उचथानि वचपरिभाषणे हनिविदिभ्यो किदितिविधीयमानोऽयंप्रत्ययःकित्त्वंचबहुलवचनादस्मादपिभवति ग्रह्यादिनासंप्रसारणम् । जुष्टानि जुष्टार्पितेचच्छन्दसि नित्यंमन्त्रेइत्याद्युदात्तत्वम् । हृदे पद्दन्नित्यादिनाहृदयशब्दस्यहृदादेशः । शकेम शकॢशक्तौ लिङ्याशिष्यङ् । सुधुरः धुर्वीहिंसार्थः क्विप्चेतिक्विप् राल्लोपइतिवकारलोपः नपूजनादितिसमासान्तप्रतिषेधः । देवैर्भक्तंदेवभक्तं तृतीयाकर्मणीतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ १० ॥

१०. हे मेधावी अग्नि ! हमारे सब स्तोत्र तुम्हारे मन और अन्तःकरण को प्रिय हों। देवों के संभोग योग्य अन्न तुम्हारे अन्दर स्थापित करके हम तुम्हारे दारिद्र्य-विनाशी धन की रक्षा कर सकें।

॥ इतिप्रथमस्यपञ्चमेविंशोवर्गः ॥ २० ॥

॥ इतिप्रथमेमण्डलेद्वादशोनुवाकः ॥ १२ ॥

त्रयोदशानुवाकेएकादशसूक्तानि तत्रोपप्रयन्तइतिनवर्चंप्रथमंसूक्तं तस्यानुक्रम्यते—उपप्रयन्तोनवगौतमोराहूगणोगायत्रंत्विति । अस्यायमर्थः—रहूगणनामाकश्चिदृषिः तस्यपुत्रोगोतमोऽस्यसूक्तस्यऋषिः गायत्रंत्वित्युक्तत्वादिदमुत्तरंचगायत्रीछन्दस्कं परत्वाग्नेयमैन्द्रादिरितिपरिभाषितत्वादग्निर्देवता प्रातरनुवाकस्याग्नेयेक्रतौगायत्रेछन्दस्येतदादिकेद्वेसूक्ते सूत्रितंच—आपोरेवतीःक्षयथाहिवस्वउपप्रयन्तइतिसूक्तेइति । आश्विनशस्त्रेऽप्येतेसूक्ते प्रातरनुवाकन्यायेनेत्यतिदेशात् पृष्ठ्यषडहस्यप्रथमेहन्येतदेवसूक्तमाज्यशस्त्रम् सूत्रितंच—उपप्रयन्तइतित्रुप्रथमेऽहन्याज्यमिति ।

तमग्निमाश्चमाह—

उपप्रयन्तोअध्वरंमन्त्रंवोचेमाग्नये। आरेअस्मेचशृण्वते ॥ १ ॥

उपऽप्रयन्तः। अध्वरम्। मन्त्रम्। वोचेम। अग्नये। आरे। अस्मे इति। च। शृण्वते ॥ १ ॥

अध्वरंहिंसारहितं अग्निष्टोमादियज्ञं उपप्रयन्तः उपेत्यप्रकर्षेणयन्तोगच्छन्तः मार्गविच्छेदेनसम्यगनुतिष्ठन्तइत्यर्थः तादृशावयमग्नयेअन्नादिगुणयुक्तायदेवायमन्त्रंमननसाधनं एतत्सूक्तरूपंस्तोत्रंवोचेम वक्तारोभूयास्मेत्याशास्महे कीदृशायाग्नये आरेअस्मेचशृण्वते चशब्दोप्यर्थे आरेशब्दात्परोद्रष्टव्यः आरेपदूरेविस्थितायअस्माकंस्तुतीःशृण्वते अस्मास्वतिशयेनसर्वेषवर्तमानोग्निःअस्मदीयमेवस्तोत्रंशृणोतीतिभावः ॥ वोचेम ब्रुवोवचिः लिङ्याशिष्यङ् वचउमित्युमागमः। शृण्वते शतुरनुमइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ १ ॥

१. जो अग्नि दूर रहकर भी हमारी स्तुति सुनते हैं, यज्ञ में आगमनशील उन अग्नि की हम स्तुति करते हैं।

यःस्नीहितीषुपूर्व्यःसंजग्मानासुकृष्टिषु। अरक्षद्दाशुषेगयम् ॥२॥

यः। स्नीहितीषु। पूर्व्यः। सम्ऽजग्मानासु। कृष्टिषु। अरक्षत्। दाशुषे। गयम् ॥ २ ॥

पूर्व्यश्चिरन्तनोयोग्निः स्नीहितीषुवधकारिणीषुकृष्टिषुशत्रुभूतासुप्रजासुसंजग्मानासुसंगतासुसतीषु दाशुषेहवींषिदत्तवतेयजमानायगयंधनंअरक्षद्ररक्षति तस्मैमन्त्रंवोचेमेतिपूर्वेणसम्बन्धः ॥ स्नीहितीषु ष्णिहस्नेहने चुरादिः स्नेहयतीतिवधकर्मसुपठितं स्नेहन्तेर्हिंस्यन्तेअनयाभिरितिस्नेहितयः करणेक्तिन् तितुत्रेष्वग्रहादीनामितिइटकल्प मितिवचनान्निगृहीतिर्निपठितेरितिवदिडागमः व्यत्ययेनएकारस्यईकारादेशःक्तिनोदीर्घश्च नित्स्वादाद्युदात्तत्वम्। संजग्मानासु समोगम्यृच्छीत्यात्मनेपदं लिटःकानच् गमहनेत्यादिनोपधालोपः। अरक्षत् छन्दसिलुङ्लङ्लिटइतिवर्तमानेलङ् ॥ २ ॥

२. जो अग्नि, वधकारिणी शत्रुभूता प्रजाओं के बीच संगत होकर हविर्दानकारी यजमान के लिए धन की रक्षा करते हैं, उन अग्नि की हम स्तुति करते हैं।

अग्निमन्थने जातायानुब्रूहीतिउक्ते उतब्रुवन्त्वित्येषानुवचनीया पावर्वैश्वदेव्यामितिखण्डेसूत्रितम्—शिष्टेनोत्तराभुवब्रुवन्तुजन्तवइति तथासाकमेधेषुमरुद्भ्यःक्रीळिभ्यःपुरोडाशमित्यस्यामिष्टौ एषैवप्रथमाज्यभागानुवाक्या सूत्रितंच—मरुद्भ्यःक्रीळिभ्यउतब्रुवन्तुजन्तवइति ॥

तामेतां सूक्ते तृतीयामृचमाह—

उत ब्रुवन्तु जन्तव उदग्निर्वृत्रहाजनि । धनंजयो रणेरणे ॥३॥

उत । ब्रुवन्तु । जन्तवः । उत् । अग्निः । वृत्रऽहा । अजनि ।
धनम्ऽजयः । रणेऽरणे ॥ ३ ॥

अग्निरुदजनि अरण्योः सकाशादुत्पन्नः उत अनन्तरं जन्तवो जायमानाः सर्वे ऋत्विजो ब्रुवन्तु तमग्निं स्तुवन्तु कीदृशोऽग्निः वृत्रहा वृत्राणामावरकाणां शत्रूणां हन्ता रणेरणे सर्वेषु संग्रामेषु धनंजयः शत्रुधनानां जेता ॥ धनंजयः संज्ञायां भृतॄवृजीति खच् अरुर्द्विषदजन्तस्य मुम् चित्स्वरेणान्तोदात्तत्वम् । रणेरणे रणशब्दार्थः रमन्ते अस्मिन्निति रणः संग्रामः घञर्थे कविधानमित्यप् नित्यवीप्सयोरिति द्विर्वचनं आम्रेडितानुदात्तत्वम् ॥ ३ ॥

३. सारा लोक उत्पन्न होते ही अग्नि की स्तुति करे, अग्नि शत्रु-हन्ता और युद्ध में शत्रु-धन की जय करते हैं।

यस्य दूतो असि क्षये वेषि हव्यानि वीतये । दस्मत्कृणोष्यध्वरम् ॥४॥

यस्य । दूतः । असि । क्षये । वेषि । हव्यानि । वीतये । दस्मत् ।
कृणोषि । अध्वरम् ॥ ४ ॥

हे अग्ने यस्य यजमानस्य क्षये देवयजनलक्षणे गृहे देवानां दूतस्त्वं असि भवसि यस्य च हव्यानि चरुपुरोडाशादीनि हवींषि वीतये देवानां भक्षणाय वेषि गमयसि यस्य चाध्वरं यज्ञं दस्मत् दर्शनीयं कृणोषि करोषि तमित्सुहव्यमित्युत्तरया सम्बन्धः ॥ वेषि वी गत्यादिषु अन्तर्भावितण्यर्थोऽयम् अदादित्वाच्छपो लुक् पादादित्वान्निघाताभावः । दस्मत् दसि दंसनदर्शनयोः इषियुधीन्धीत्यादिना मक् दस्ममित्यत्र मकारस्य वर्णव्यापत्त्या तकारः । कृणोषि कृवि हिंसाकरणयोश्च धिन्विकृण्व्योरच्चेत्युप्रत्ययः तत्संनियोगेन वकारस्याकारः तस्यातो लोपे सति स्थानिवद्भावाल्लघूपधगुणाभावः यस्येत्यनुषङ्गान्निघाताभावः ॥ ४ ॥

४. अग्नि ! जिस यजमान के यज्ञ-गृह में तुम देव-दूत होकर उनके भोजन के लिए हव्य वहन करते और यज्ञ शोभित करते हो—

पञ्चमीमृचमाह—

तमित्सुहव्यमङ्गिरः सुदेवं सहसो यहो । जना आहुः सुबर्हिषम् ॥५॥२१

तम् । इत् । सुऽहव्यम् । अङ्गिरः । सुऽदेवम् । सहसः । यहो इति ।
जनाः । आहुः । सुऽबर्हिषम् ॥ ५ ॥ २१ ॥

हेसहसोयहोबलस्यपुत्र अङ्गिरःअङ्गनादिगुणयुक्ताग्ने योयजमानःपूर्वमुक्तः तमेवतमेव यजमानंसुहव्यंशोभनहविष्कं सुदेवंशोभनदैवतंसुबर्हिषं बर्हिरितियज्ञनाम शोभनयज्ञंच जनाः सर्वेमनुष्याआहुःकथयन्ति ॥ सुहव्यमित्यादिषुनञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । सहसोयहो सुबामन्त्रितेइतिपराङ्गवद्भावात्षष्ठ्यामन्त्रितसमुदायस्याष्टमिकमामन्त्रितानुदात्तत्वम् ॥ ५ ॥

५. हे बल के पुत्र अङ्गिरा (अग्नि)! उसी यजमान को सारे मनुष्य शोभन-देव-संयुक्त, शोभन-हव्य-सम्पन्न और शोभन-यज्ञयुक्त करते हैं।

आचवहासिताँइहदेवाँउपप्रशस्तये । हव्यासुश्चन्द्रवीतये ॥६॥

आ । च । वहासि । तान् । इह । देवान् । उप । प्रऽशस्तये ।
हव्या । सुऽचन्द्र । वीतये ॥ ६ ॥

हेसुश्चन्द्रशोभनाह्लादनाग्ने तान्देवानिहास्मिन्कर्मणि उप अस्मत्समीपंप्रशस्तयेस्तुतयेआवहासिचआवहमापयच आगतेभ्यस्तेभ्योहव्याहव्यानिचरुपुरोडाशादीनिहवींषि वीतयेभक्षणाय मापयेत्यर्थः ॥ वहासि वहप्रापणे लेट्याडागमः । प्रशस्तये शंसुस्तुतौ भावेक्तिन् तितुत्रेतीट्प्रति-षेधः अनिदितामितिनलोपः तादौचेतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् । सुश्चन्द्र ह्रस्वाच्चन्द्रोत्तरपदेमन्त्रे-इतिसुट् ॥ ६ ॥

६. हे ज्योतिर्मय अग्नि! इस यज्ञ में, स्तुति ग्रहण करने के लिए देवों को हमारे समीप ले आओ और भोजन करने के लिए हव्य प्रदान करो।

नयोरुपब्दिरश्व्यःशृण्वेरथस्यकच्चन । यदग्नेयासिदूत्यम् ॥७॥

न । योः । उपब्दिः । अश्व्यः । शृण्वे । रथस्य । कत् । चन । यत् ।
अग्ने । यासि । दूत्यम् ॥ ७ ॥

हेअग्ने यद्यदादूत्यंदेवानांदूतत्वंयासिप्राप्नोषि कच्चनकदाचनइदानींसर्वदापियोःगच्छतः तवरथस्यअश्व्यःअश्वैरुत्पादितःउपब्दिःश्रवणार्हःशब्दोनशृण्वेनश्रूयते रथस्यशीघ्रगमनेनअ-स्माभिः शब्दोनोपलभ्यतइत्यर्थः ॥ योः याप्रापणेइत्यस्माद्योद्वेचेत्यौणादिकःकुप्रत्ययः बहुल-वचनाद्द्विर्भावाभावः । उपब्दिः इत्येतच्छ्रोतुमर्हस्यशब्दस्याख्या तथाचतैत्तिरीयाणांमान्त्रिका-ख्यम्—सशब्दमुपब्दिमद्दिवि । शृण्वे श्रुश्रवणे कर्मणिलटिश्रुवःशृचेतिश्नुप्रत्ययेनशृः श्नुभावश्च लोपस्तआत्मनेपदेष्वितितलोपः हुश्नुवोःसार्वधातुकेइतियणादेशः ॥ ७ ॥

७. हे अग्नि! जिस समय तुम देवों के दूत बनकर जाते हो, उस समय तुम्हारे गतिशाली रथ के अश्व का शब्द नहीं सुनाई देता।

अष्टमीमाह—

त्वोतोवाज्यह्रयोभिपूर्वस्मादपरः । प्रदाश्वाँअग्नेअस्थात् ॥८॥

त्वाऽऊतः । वाजी । अह्रयः । अभि । पूर्वस्मात् । अपरः । प्र । दाश्वान् । अग्ने । अस्थात् ॥ ८ ॥

यःपुरुषःपूर्वस्मादस्मादधिकारादपरोनिकृष्टोभवति हेअग्ने सइदानींदाश्वान्तुभ्यंहवींषिदा- तवान्सन्त्वोतः त्वया ऊतोरक्षितः वाजी अन्नवान्अह्रयोलज्जारहितःएवंभूतःसन्अभिप्रास्था- द ऐश्वर्यमभिप्राप्यप्रतितिष्ठति सर्वोत्कृष्टोभवतीत्यर्थः॥अह्रयः ह्रीलज्जायां जिहेतीतिह्रयः नह्रयः अह्रयः अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्। दाश्वान् दाशृदाने दाश्वान्साह्वान्मीढ्वांश्चेति क्वसुप्रत्ययान्तो- निपातितः ॥ ८ ॥

८. जो पुरुष पहले निकृष्ट है, वह तुम्हें हव्य दान करके तुम्हारे द्वारा रक्षित और अन्न-युक्त होकर लज्जा-रहित (ऐश्वर्यशाली) बनता है।

उतद्युमत्सुवीर्यंबृहदग्नेविवाससि । देवेभ्योदेवदाशुषे ॥९॥२२॥

उत । द्युऽमत् । सुऽवीर्यम् । बृहत् । अग्ने । विवाससि । देवेभ्यः । देव । दाशुषे ॥ ९ ॥ २२ ॥

उतअपिच हेदेवद्योतमानाग्ने देवेभ्योदाशुषेचरुपुरोडाशादीनिहवींषिदत्तवतेयस्मैयजमाना- य बृहन्महान्तंधनंविवाससिगमयितुमिच्छसितस्मैप्रयच्छसीतिभावः कीदृशं द्युमत् अतिशयेनदीप्तं सुवीर्यं शोभनवीर्योपेतम्॥ सुवीर्यं वीरवीर्यौचेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम्। विवाससि वागतिगन्धनयोः सनि- इडभावेसन्यतइतीत्वम्। दाशुषे चतुर्थ्येकवचनेवसोःसम्प्रसारणमितिसम्प्रसारणम् शासिवसि- घसीनांचेतिषत्वम् ॥ ९ ॥

९. हे प्रकाशमान अग्नि ! जो यजमान देवों को हव्य प्रदान करता है, उसे प्रभूत, दीप्त और वीर्यशाली धन दान करो।

॥ इतिप्रथमस्यपञ्चमेद्वाविंशोवर्गः ॥२२॥

भुवस्त्वेतिपञ्चर्चंविंशीयंसूक्तं अनुक्रान्तंच—भुवस्त्वपञ्चेति । ऋष्याद्याःपूर्ववत् प्रातर- नुवाकाश्विनशस्त्रयोःपूर्वसूक्तेनसहोक्तःसूक्तविनियोगः पशौस्तोकानुवचनेआद्याविनियुक्ता सूत्रितंच—मेधिवःस्तोकेभ्योन्वाहभुवस्त्वसमयस्वमिति ।

यामेवांसूक्तेप्रथमामृचमाह—

जुषस्वसप्रथस्तमंवचोदेवप्सरस्तमम् । हव्याजुह्वानआसनि ॥१॥
जुषस्व । सप्रथःऽतमम् । वचः । देवप्सरःऽतमम् । हव्या । जुह्वानः ।
आसनि ॥ १ ॥

हेअग्ने सप्रथस्तमंअतिशयेनविस्तीर्णंवचःस्तोत्रलक्षणमस्मदीयंवचनंजुषस्व सेवस्व कीदृशं देवप्सरस्तमंदेवानामतिशयेनप्रीणयितृतमम् किंकुर्वन् आसनि तवास्येहव्याहव्यानिसोमलक्षणानिहवींषिजुह्वानःप्रक्षिपन् इमानिसोमलक्षणानिहवींषिबृथामाभूवन् तत्सर्वंत्वदीयेनमुखेनस्वीकुर्वित्यर्थः॥देवप्सरस्तमम् स्पृशीविचलनयोः देवान्स्पृशतीतिप्रीणयतीतिदेवप्सराः गतिकारकयोरपिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वंच सकारपकारयोःस्थानविपर्ययः अतिशयेनदेवप्सराःदेवप्सरस्तमः। जुह्वानः जुहोतेर्व्यत्ययेनशानच् अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम्। आसनि पद्दन्नित्यादिनाआस्यशब्दस्यआसन्नादेशः ॥१॥

१. अग्निदेव ! मुख में हव्य ग्रहण करके देवों को अतीव प्रसन्न करो और हमारा अतिविशाल स्तोत्र ग्रहण करो।

द्वितीयामृचमाह—

अथातेअङ्गिरस्तमाग्नेवेधस्तमप्रियम् । वोचेमब्रह्मसानसि ॥२॥

अर्थ । ते । अङ्गिरःऽतम । अग्ने । वेधःऽतम । प्रियम् । वोचेम ।
ब्रह्म । सानसि ॥ २ ॥

हेअङ्गिरस्तम अतिशयेनाङ्गनादिगुणयुक्त यद्वा अङ्गिरसांवरिष्ठवेधस्तम वेधाइतिमेधाविनाम अतिशयेनमेधाविन्नग्ने अथानन्तरंतेतुभ्यं सानसिसम्भजनीयंप्रियंप्रीतिकरंब्रह्मस्तोत्रंवोचेमवक्तारोभूयास्म॥वोचेम लिङ्याशिष्यङ् वचउमित्युमागमः। सानसि वनषणसंभक्तौ सानसिवर्णसीत्यादावसिप्रत्ययान्तोनिपात्यते॥ २ ॥

२. हे अङ्गिरा ऋषि के पुत्रों और मेधावियों में श्रेष्ठ ! हम तुम्हारे ग्रहणयोग्य और प्रसन्नता-दायक स्तोत्र सम्पादन करते हैं।

तृतीयामृचमाह—

कस्तेजामिर्जनानामग्नेकोदाश्वध्वरः । कोहकस्मिन्नसिश्रितः ॥३॥

कः । ते । जामिः । जनानाम् । अग्ने । कः । दाशुऽअध्वरः । कः ।
ह । कस्मिन् । असि । श्रितः ॥ ३ ॥

हेअग्ने जनानांमनुष्याणांमध्येतेतवकोजामिः कोबन्धुः त्वंसर्वैर्गुणैरधिकोसि तवानुरूपो-बन्धुर्नास्तीतिभावः कोदाशध्वरः दाशुर्दत्तोध्वरोयज्ञोयेनसतथोक्तः त्वां यष्टुमपिसमर्थःकोपि-नास्तीत्यर्थः कोहत्वं कथंभूतस्त्वमीदृग्रूपइतिसर्वैर्नज्ञायसइत्यर्थः कस्मिन्स्थानेश्रितआश्रि-तोसिवर्तसेतत्स्थानमपिनकेनचिज्ज्ञायते अतस्त्वमस्माभिर्मांसदृष्टिभिः कथमुपलब्धव्यइत्यभिः प्रायस्यते॥ दाश्वध्वरः दाशृदाने उणादयोबहुलमितिबहुलवचनात्कर्मण्युण्प्रत्ययः बहुव्रीहौपूर्व-पदप्रकृतिस्वरत्वम् यणादेशेउदात्तस्वरितयोर्यणःस्वरितोनुदात्तस्येतिस्वरितत्वम्॥ ३ ॥

३. अग्नि! मनुष्यों में तुम्हारा योग्य बन्धु कौन है? तुम्हारा यज्ञ कौन कर सकता है? तुम कौन हो? कहां रहते हो?

त्वंजा॒मिर्जना॑ना॒मग्ने॑मि॒त्रोअ॑सिप्रि॒यः। सखा॒सखि॑भ्य॒ईड्यः॑॥४॥

त्वम्। जा॒मिः। जना॑नाम्। अग्ने॑। मि॒त्रः। अ॒सि॒। प्रि॒यः।
सखा॑। सखि॑ऽभ्यः। ईड्यः॑॥ ४ ॥

हेअग्ने त्वंउक्तप्रकारेणाचिन्त्यरूपोपिअनुगृहीतृतयासर्वेषांजनानांजामिर्बन्धुरसि यथापि-यः प्रीणयितात्वंयजमानानांमित्रःप्रमीतेस्त्रायकोसि ईड्यः स्तुतिभिःस्तुत्यः त्वंसखिभ्यः समा-नख्यानेभ्यऋत्विग्भ्यः सखासखिवद्त्यन्तंप्रियोसि॥ जामिः जमुअदने जमन्तिसहैकस्मिन्पा-त्रे अदन्तीतिजामयोबन्धवः जनिघसिभ्यामिणितिविधीयमानोबहुलवचनादस्मादपिद्रष्टव्यः। ईड्यः ईडस्तुतौ ईडवन्दवृशंसदुहांण्यतइत्याद्युदात्तत्वम्॥ ४ ॥

४. अग्नि! तुम सबके बन्धु हो, तुम प्रिय मित्र हो। तुम मित्रों के स्तुति-पात्र मित्र हो। पञ्चमीमृचमाह—

यजा॑नोमि॒त्रावरु॑णा॒यजा॑दे॒वाँऋ॒तंबृ॒हत्। अग्ने॒यक्षि॒स्वंदम॑म्॥५॥२३॥

यज॑। नः॒। मि॒त्रावरु॑णा। यज॑। दे॒वान्। ऋ॒तम्। बृ॒हत्। अग्ने॑।
यक्षि॑। स्वम्। दम॑म्॥ ५ ॥ २३ ॥

हेअग्ने नोस्मदर्थंमित्रावरुणाएतत्संज्ञौदेवौयज हविषापूजय यथादेवानिन्द्रादीन्यजपूजय ऋतंसत्यंयथार्थफलंयज्ञंचयजेत्येव तदर्थंबृहत्प्रौढंस्वंस्वकीयंदमंयज्ञगृहंयक्षियज सम्बध्यस्व त-स्मिन्नन्तर्विद्यमानेसतिहियज्ञगृहंपूज्यते॥ यज द्व्यचोतस्तिङइतिसंहितायांदीर्घत्वम्। देवान् दीर्घा-दटिसमानपादेइतिसंहितायांनकारस्यरुत्वम् आतोटिनित्यमित्यनुनासिकआकारः यत्वलोपौ। यक्षि यजेर्बहुलंछन्दसीतिशपोलुक्॥ ५ ॥

५. अग्नि! हमारे लिए मित्र और वरुण की अर्चना करो और देवों की पूजा करो। विशाल यज्ञ का सम्पादन करो और अपने यज्ञ-गृह में गमन करो।

॥ इतिप्रथमस्यपञ्चमेत्रयोविंशोवर्गः॥ २३ ॥

कातइतिपञ्चर्चंसूक्तंद्वितीयं कातइत्यनुक्रान्तम् राहूगणोगोतमऋषिः त्रिष्टुप्छन्दः अग्निर्दे-
वता प्रातरनुवाकस्याग्नेयेक्रतौत्रैष्टुभेछन्दसीदमादिकेद्वेसूक्ते सूत्रितंच—उपप्रजिन्वन्नितितिस्रो-
ऽग्निकातउपेतिरितिद्विसूक्तेइति आश्विनशस्त्रेऽप्येते प्रातरनुवाकातिदेशात्।

तत्रप्रथमामृचमाह—

कातउपेतिर्मनसोवरायभुवदग्नेशंतमाकामनीषा।
कोवायज्ञैःपरिदक्षंतआपकेनवातेमनसादाशेम ॥१॥

का। ते। उपऽइतिः। मनसः। वराय। भुवत्। अग्ने। शम्ऽतमा।
का। मनीषा। कः। वा। यज्ञैः। परि। दक्षम्। ते। आप।
केन। वा। ते। मनसा। दाशेम ॥ १ ॥

हेअग्ने तेतवमनसोवरायनिवारणायअस्मास्ववस्थापनायकाउपेतिर्भुवत् कीदृशमुपगमनं भवेत् नकाप्यस्ति तवोचितमुपगमनं वयंकर्तुंनशक्नुमइतिभावः मनीषास्तुतिः शंतमा अतिश-येनसुखकरी का कीदृशीभवेत् तवोचितास्तुतिरपिनास्तीत्यर्थः कोवायजमानः यज्ञैः तवसम्ब-न्धिभिर्यागैः दक्षंवृद्धिंबलंवा पर्याप पर्याप्नोत् नकोपीत्यर्थः तवोचितान्यागाननुष्ठाय यैः फलं प्राप्यतइत्येतदपिदुर्घटमेवेतिभावः उपगमनादिकंतावदास्तां तस्यसर्वस्यसाधनभूतंमनएवास्मा-कंदुर्लभमित्याह केनेति हेअग्ने तेतुभ्यंकेनमनसाकीदृश्याबुद्ध्यादाशेमहवींषिप्रयच्छाम तवोपग-मनाद्यनुरूपंमनोस्माकंनोत्पद्यतइत्यर्थः॥ उपेति तादौचनिघाते:प्रकृतिस्वरत्वम्। वराय वृञ्वरणे अस्मादन्तर्भावितण्यर्थात् ग्रहवृदृनिश्चिगमश्चेत्यप् तस्यपित्त्वादनुदात्तत्वेधातुस्वरः। भुवत् लेटघडागमः बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् भूसुवोस्तिङीतिगुणप्रतिषेधः। दक्षं दक्षवृद्धौ भावेकरणे वाघञ् ञित्वादाद्युदात्तत्वम् ॥ १ ॥

१. अग्नि! तुम्हारी मनस्तुष्टि करने का क्या उपाय है? तुम्हारी आनन्ददायिनी स्तुति कैसी है? तुम्हारी क्षमता का पर्याप्त यज्ञ कौन कर सकता है? कैसी बुद्धि के द्वारा तुम्हें हव्य प्रदान किया जाय?

द्वितीयामृचमाह—

एह्यग्नइहहोतानिषीदादब्धःसुपुरएताभवानः।
अवतांत्वारोदसीविश्वमिन्वेयजामहेसौमनसायदेवान् ॥२॥

आ । इहि । अग्ने । इह । होता॑ । नि । सीद । अदब्धः । सु । पुरःऽएता । भव । नः । अवताम् । त्वा । रोदसी इति । विश्वमिन्वे इति विश्वम्ऽइन्वे । यज॑ । महे । सौमनसाय॑ । देवान् ॥ २ ॥

हेअग्ने एहिआगच्छ इहास्मिन्यज्ञेहोतादेवानामाह्वातासन् निषीदउपविश उपविश्य नोस्माकंपुरएतापुरतोगन्तासुभवसुष्ठुभव यस्मात्त्वंअदब्धः राक्षसादिभिरहिंस्योसि तादृशंत्वाविश्वमिन्वेसर्वव्यापिन्यौरोदसीद्यावापृथिव्यौअवतांरक्षतां आगत्योपविश्यचद्यावापृथिवीभ्यांरक्षितःसन् महेमहतेसौमनसायसौमनस्यायदेवान् दानादिगुणयुक्तानिन्द्रादीन्यजहविर्भिःपूजय ॥ निषीद सदिरप्रतेरितिषत्वम् । सौमनसाय सुमनसोभावःसौमनसं तस्येदमितिसम्बन्धसामान्येइत्यण्प्रत्ययः सचात्रभावलक्षणेसम्बन्धविशेषेपर्यवस्यति यद्वा हायनान्तयुवादिभ्योणितिभावेण् युवादिष्वस्यपाठोद्रष्टव्यः ॥ २ ॥

२. अग्नि ! इस यज्ञ में आओ। देवों को बुलाकर बैठो। तुम हमारे नेता बनो; क्योंकि कोई तुम्हारी हिंसा नहीं कर सकता। सारा आकाश और पृथिवी तुम्हारी रक्षा करें एवं तुम देवों की अत्यन्त प्रसन्न करने के लिए पूजा करो।

प्रसुविश्वान्रक्षसोधक्ष्यग्नेभवायज्ञानामभिशस्तिपावा ।
अथावहसोमपतिंहरिभ्यामातिथ्यमस्मैचकृमासुदाव्ने ॥३॥

प्र । सु । विश्वान् । रक्षसः । धक्षि । अग्ने । भव॑ । यज्ञाना॑म् । अभिशस्तिऽपावा । अथ । आ । वह । सोम॑ऽपतिम् । हरि॑ऽभ्याम् । आतिथ्यम् । अस्मै । चकृम । सुऽदाव्ने ॥ ३ ॥

हेअग्ने विश्वान्सर्वान्रक्षसोराक्षसान् प्रसुधक्षिप्रकर्षेणदह दग्ध्वाच यज्ञानामस्माभिरनुष्ठेयानां यागानांअभिशस्तिपावा अभिशस्तेर्हिंसायाःपावारक्षिताभव अथानन्तरंसोमपतिंसर्वेषां सोमानांपालकं इन्द्रं हरिभ्यांतदीयाभ्यामश्वाभ्यांआवह अस्मद्यज्ञंप्रापय आगतायास्मैसुदाव्नेशोभनस्यफलस्यदात्रेइन्द्रायआतिथ्यंअतिथ्यर्हंसत्कारंचकृमकुर्मः ॥ धक्षि दहभस्मीकरणे बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् ढत्वभष्भावकत्वषत्वानि । अभिशस्तिपावा शसुहिंसायां अस्माद्भिपूर्वात्क्तिन् अभिशस्तेःपातीत्यभिशस्तिपावा पारक्षणे आतोमनिन्क्वनिब्वनिपश्च । सोमपतिं पत्यावैश्वर्यइतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । सुदाव्ने पूर्ववद्ददातेर्वनिप् अल्लोपोनइत्यकारलोपः ॥ ३ ॥

३. अग्नि ! सारे राक्षसों को दहन करो तथा हिंसाओं से यज्ञ की रक्षा करो। सोम-रक्षक इन्द्र को, उनके हरि नाम के दोनों अश्वों के साथ, इस यज्ञ में ले आओ। हम सुफलदाता इन्द्र का आतिथ्य प्रदर्शन करेंगे।

चतुर्थीमृचमाह—

प्रजावता वचसा वह्निरासा च हुवे नि च सत्सीह देवैः।
वेषि होत्रमुत पोत्रं यजत्र बोधि प्रयन्तर्जनितर्वसूनाम् ॥४॥

प्रजाऽवता । वचसा । वह्निः । आसा । आ । च । हुवे । नि । च । सत्सि । इह । देवैः । वेषि । होत्रम् । उत । पोत्रम् । यजत्र । बोधि । प्रऽयन्तः । जनितः । वसूनाम् ॥ ४ ॥

प्रजायमानेभ्यो दातव्यापत्यादिफलोपेतेन वचसा स्तोत्रेण स्तुवन् सन् योऽग्निः आसा आस्यस्थानीयया ज्वालया वह्निः देवेभ्यो हविषां वोढा तमग्निम् आ च हुवे आह्वयामि आहूतः सन् त्वं एतस्मिन्कर्मणि देवैरन्यैः सह नि षत्सि च निषीद च निषण्णो भव च हे यजत्र यजनीयाग्ने होत्रं होत्रा क्रियमाणं कर्म उत अपि च पोत्रं पोत्रा कृतं कर्म च वेषि कामयस्व वसूनां धनानां प्रयन्तः प्रकर्षेण नियन्तः वसूनि अस्मदायत्तानि कुर्वन् जनितः आहुतिद्वारा सर्वस्य जनयितरग्ने बोधि अस्मान् बोधय ॥ आसा पद्दन्नित्यादिना आस्यशब्दस्य आसन्नादेशः सुपां सुलुगिति तृतीयाया डादेशः टिलोपे उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वम् । हुवे ह्वेञो लटि बहुलं छन्दसीति संप्रसारणम् बहुलं छन्दसीति शपो लुक् चवायोगे प्रथमेति निघातप्रतिषेधः । बोधि बुध अवगमने अस्माण्ण्यन्तात् छन्दस्युभयथेति हेरार्धधातुकत्वात् णेरनिटीति णिलोपः हुझल्भ्यो हेर्धिः धातोरन्त्यलोपश्छान्दसः हेरपित्त्वाच्चस्वे-पस्वरः शिष्यते ॥ ४ ॥

४. जो अग्नि मुख-द्वारा हव्य वहन करते हैं, उन्हें अपत्य आदि फलों से युक्त स्तोत्र-द्वारा आह्वान करते हैं। अग्नि! तुम अन्य देवों के साथ बैठो और हे यजनीय अग्नि! तुम होता और पोता के कार्य करो। तुम धन के नियामक और जन्मदाता होकर हमें जगाओ।

एकादशिनस्याग्नेयस्य पशोः यथा विप्रस्येत्येषा पशुपुरोडाशस्य याज्या सूत्रितं च पञ्चानामा-मिति खण्डे—यथा विप्रस्य मनुषो हविर्भिः प्र कारवो मनना वच्यमाना इति ।

तामेतां सूक्ते पञ्चमीमृचमाह—

यथा विप्रस्य मनुषो हविर्भिर्देवाँ अयजः कविभिः कविः सन् ।
एवा होतः सत्यतर त्वमद्याग्ने मन्द्रया जुह्वा यजस्व ॥५॥२४॥

यथा । विप्रस्य । मनुषः । हविःऽभिः । देवान् । अयजः । कविऽभिः । कविः । सन् । एव । होतरिति । सत्यऽतर । त्वम् । अद्य । अग्ने । मन्द्रया । जुह्वा । यजस्व ॥ ५ ॥ २४ ॥

कविः क्रान्तदर्शीसन्कविभिः मेधाविभिःऋत्विग्भिःसह विप्रस्यमेधाविनः मनुषोमनोर्यज्ञे हविर्भिः चरुपुरोडाशादिभिः हेअग्नेयथादेवानयजः एवमेवहोतः होमनिष्पादकसत्यतरअतिश-येनसत्यसाधोऽग्ने त्वं अद्यास्मिन्यज्ञेमन्द्रयाहर्षयित्र्याजुह्वाहोमसाधनभूतयास्रुचायजत्र देवान् हविर्भिःपूजय ॥ मनुषः मनज्ञाने बहुलमन्यत्रापीतिमनेरुसिन्प्रत्ययः ॥ ५ ॥

५. तुमने मेधावियों में मेधावी बनकर जैसे मेधावी मनु के यज्ञ में हव्य-द्वारा देवों की पूजा की थी, वैसे ही हे होम-निष्पादक सत्य अग्नि ! तुम इस यज्ञ में देवों की आनन्ददायक जुहू आसुक् से पूजा करो।

॥ इतिप्रथमस्यपञ्चमेचतुर्विंशोवर्गः ॥ २४ ॥

कथेतिपञ्चर्चंचतुर्थंसूक्तंरहूगणपुत्रगोतमस्यार्षमाग्नेयम् अनुक्रान्तंच—कथेति । प्रातरनुवाका-श्विनशस्त्रयोः पूर्वसूक्तेनसहोक्तोविनियोगः ।

कथादाशेमाग्नयेकास्मैदेवजुष्टोच्यतेभामिनेगीः ।
योमर्त्येष्वमृतऋतावाहोतायजिष्ठइत्कृणोतिदेवान् ॥१॥

कथा । दाशेम । अग्नये । का । अस्मै । देवऽजुष्टा । उच्यते ।
भामिने । गीः । यः । मर्त्येषु । अमृतः । ऋतऽवा । होता । यजिष्ठः ।
इत् । कृणोति । देवान् ॥ १ ॥

अस्माअग्नयेकथादाशेम कथंहवींषिदद्याम अग्नेःअनुरूपंयज्ञंकर्तुमशक्ताःवयमित्यर्थः अ-थवास्मैभामिनेतेजस्विनेअग्नयेदेवजुष्टासर्वैःदेवैःसेवितव्यावाक्स्तुतिरपिकाकीदृश्युच्यते यादृशीं स्तुतिमपिकर्तुंनशक्ताइत्यर्थः अमृतोमरणरहितः ऋतावाऋतवान् सत्यवान् यज्ञवान्वाहोतादे-वानामाह्वाताहोमनिष्पादकोवायजिष्ठोऽतिशयेनयष्टाएवंभूतोयोग्निः मर्त्येषुमरणधर्मसुअस्मासुवर्त-मानःसन्देवान् इत्कृणोति हविर्भिर्युक्तान्करोत्येव तादृशायाग्नयेकथादाशेमेतिपूर्वेणान्वयः ॥ कथा थाहेतौचच्छन्दसीतिथाप्रत्ययः । भामिने भादीप्तौ अर्तिस्तुसुइत्यादिनामन्प्रत्ययः यस्तोमत्व-र्थीयइनिः । ऋतावा छन्दसीवनिपाविविमत्वर्थीयोवनिप् अन्येषामपिदृश्यतइतिदीर्घत्वम् ॥ १ ॥

१. जो अग्नि अमर, सत्यवान् देवाह्वानकारी और यज्ञ-सम्पादक हैं तथा जो मनुष्यों के बीच रहकर देवों को हवियुक्त करते हैं, उन अग्नि के हम अनुरूप हव्य कैसे प्रदान करेंगे? तेजस्वी अग्नि की, सब देवों के उपयुक्त, कैसी स्तुति करेंगे?

योअध्वरेषुशंतमऋतावाहोतातमूनमोभिराकृणुध्वम् ।
अग्निर्यद्वेर्मर्तायदेवान्त्सचाबोधातिमनसायजाति ॥२॥

यः । अध्वरेषु । शम्ऽतमः । ऋतऽवा । होता । तम् । ऊम् इति । नमःऽभिः । आ । कृणुध्वम् । अग्निः । यत् । वेः । मर्ताय । देवान् । सः । च । बोधाति । मनसा । यजाति ॥ २ ॥

योग्निःअध्वरेषुयागेषुशंतमः अतिशयेनसुखकारीऋतावासत्यवान्यथार्थदर्शीत्यर्थः होतादेवानामाह्वाताभवति हेऋत्विग्यजमानायूयंतमुएवमेवाग्निंनमोभिःस्तोत्रैःआकृणुध्वमभिमुखीकुरुत यद्यदायमग्निः मर्तायमनुष्यायजमानार्थंदेवान्वेः वेत्ति गच्छति तदानींसोग्निःयष्टव्यान्सर्वान्देवान् बोधातिचजानातिच ज्ञात्वाच मनसानमसावान् यजातिच हविर्भिःपूजयति अतस्तमेवाग्निमाकृणुध्वमितियोज्यम् ॥ वेः वीगत्यादिषु छन्दसिलुङ्लङ्लिटइतिवर्तमानेलङ् सिब्बहुलंलेटीतिप्रथमपुरुषैकवचनस्यमध्यमपुरुषैकवचनादेशः । बोधाति बुधअवगमने लेटयाडागमः शपःपित्त्वादनुदात्तत्वेधातुस्वरःशिष्यते यद्योगेप्रथमेतिनिघातप्रतिषेधः । मनसा मकारनकारयोःस्थानविपर्ययः ॥ २ ॥

२. जो अग्नि यज्ञ में अत्यन्त सुखकारी, यथार्थदर्शी और देवाह्वानकारी हैं, उन्हें स्तोत्र-द्वारा हमारे अभिमुख करो। जिस समय अग्नि मनुष्यों के लिए देवों के पास जाते हैं, उस समय वे देवों को जानते और मन या नमस्कार-द्वारा पूजा करते हैं।

तृतीयामृचमाह—

सहिक्रतुःसमर्यःससाधुर्मित्रोनभूदद्भुतस्यरथीः ।
तंमेधेषुप्रथमंदेवयन्तीर्विशउपब्रुवतेदस्ममारीः ॥३॥

सः । हि । क्रतुः । सः । मर्यः । सः । साधुः । मित्रः । न । भूत् । अद्भुतस्य । रथीः । तम् । मेधेषु । प्रथमम् । देवऽयन्तीः । विशः । उप । ब्रुवते । दस्मम् । आरीः ॥ ३ ॥

सह्यग्निःक्रतुःकर्मणांकर्तासएवमर्योमारयितावित्र्यस्योपसंहर्ता साधुःसाधयिताउत्पादयितापिसएव अद्भुतस्याभूतस्यालब्धस्यधनस्यरथीःरंहयिताप्रापयिताभूद्भवति तत्रदृष्टान्तः— मित्रोन यथासखाधनानिप्रापयति तद्वत् एवंभूतोयोग्निस्तमेवमेधेषुयज्ञेषुदेवयन्तीर्देवयन्त्योदेवानात्मनइच्छन्त्योविशःप्रजाःप्रथममुपब्रुवते स्तुतिभिरुपेत्यप्रधानभूतइतिकथयन्ति कीदृश्योविशःदस्मंदर्शनीयंतमग्निमारीर्गच्छन्त्यःभजन्तइत्यर्थः॥ मर्यः मृङ्प्राणत्यागे अस्मादन्तर्भावितण्यर्थाच्छन्दसिनिष्टर्क्येत्यादौनिपातनाद्यत् छत्यल्युटोबहुलमितिबहुलवचनात्कर्तरिकृत्यः यतोनावइत्याद्युदात्तत्वम् । देवयन्तीः वाछन्दसीतिपूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । आरीः ऋगतौ जनिघसि-

स्यामिमिति बहुलग्रहणादस्मादपि इण् प्रत्ययः कृदिकारादक्तिनः इति ङीष् वाछन्दसीति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् प्रत्ययेनाद्युदात्तत्वम् ॥ ३ ॥

३. अग्नि यज्ञ-कर्त्ता हैं, अग्नि संसार के उपसंहारक और जनयिता हैं। सखा की तरह अग्नि अलभ्य धन देते हैं। देवाभिलाषी प्रजागण उन दर्शनीय अग्नि के समीप जाकर अग्नि को ही यज्ञ का प्रथम देवता मानकर स्तुति करते हैं।

सनोनृणांनृतमोरिशादाअग्निर्गिरोवसावेतुधीतिम् ।
तनाचयेमघवानःशविष्ठावाजप्रसूताइषयन्तमन्म ॥४॥

सः । नः । नृणाम् । नृऽतमः । रिशादाः । अग्निः । गिरः । अवसा । वेतु । धीतिम् । तना । च । ये । मघऽवानः । शविष्ठाः । वाजऽप्रसूताः । इषयन्त । मन्म ॥ ४ ॥

नृणां यज्ञस्य नेतॄणां मध्ये नृतमोऽतिशयेन नेता रिशादाः रिशानां शत्रूणां अत्ता भक्षयिता यद्वा रिशा हिंसका अस्यन्ति निरसिता एवंविधः सोऽग्निः नोऽस्माकं गिरः स्तुतीः अवसा हविर्लक्षणेनान्नेन युक्तां धीतिं कर्म च वेतु कामयताम् अपि च ये यजमानाः तना धनानामेतत् विस्तृतेन धनेन मघवानो धनवन्तः शविष्ठाः अतिशयेन बलिनः सन्तः वाजप्रसूताः प्रसूतं प्रेरितं वाजो हविर्लक्षणमन्नं यैः तादृशाः सन्तः अग्नेर्मननीयं स्तोत्रं इषयन्त एषयन्ति ऋत्विग्भिः कारयितुमिच्छन्ति तेषामपि स्तुतिं अग्निः कामयतामिति भावः ॥ नृणां नृचेत्युभयथाभावाद्दीर्घाभावः नामन्यतरस्यामिति नाम उदात्तत्वम् । तना तनु विस्तारे पचाद्यच् तृतीयैकवचनस्य सुपां सुलुगित्याकारः वृषादेराकृतिगणत्वादाद्युदात्तत्वम् । शविष्ठाः शव इति बलनाम अस्मायामेधास्रजो विनिः तत आतिशायनिक इष्ठन् विन्मतोर्लुगिति विनो लुक् टेरिति टिलोपः इष्ठनो नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । इषयन्त इष इच्छायां अस्मात् ण्यन्तात् छान्दसो लङ् संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वात् णौ लघूपधगुणाभावः अडुपदेशात् सार्वधातुकानुदात्तत्वे णिच एव स्वरः शिष्यते ॥ ४ ॥

४. अग्नि नेताओं के बीच उत्कृष्ट नेता और शत्रुओं के विनाशकारी हैं। अग्नि हमारी स्तुति और अन्नयुक्त यज्ञ की अभिलाषा करें तथा जो धनशाली और बलशाली यजमान लोग अन्न प्रदान करके अग्नि के मननीय स्तोत्र की इच्छा करते हैं, अग्नि उन लोगों की स्तुति की भी इच्छा करें।

एवाग्निर्गोतमेभिर्ऋतावाविप्रेभिरस्तोष्टजातवेदाः ।
सएषुद्युम्नंपीपयत्सवाजंसपुष्टिंयातिजोषमाचिकित्वान् ॥५॥२६॥

एव । अग्निः । गोतमेभिः । ऋतऽवा । विप्रेभिः । अस्तोष्ट ।
जातऽवेदाः । सः । एषु । द्युम्नम् । पीपयत् । सः । वाजम् । सः ।
पुष्टिम् । याति । जोषम् । आ । चिकित्वान् ॥ ५ ॥ २५ ॥

ऋतावा ऋतवान् यज्ञवान् जातवेदाः जातधनो जातप्रज्ञो वा अयमग्निः विप्रेभिः मेधाविभिर्गोतमेभिर्गोतमैर्ऋषिभिरेवमुक्तेन प्रकारेणास्तोष्ट स्तुतोऽभूत् स्तुतश्च सोऽग्निः एषु गोतमेषु द्युम्नं द्योतमानं सोमं पीपयत् अपिबत् यद्वा तानृषीन् पाययत् तथा सोऽग्निर्वाजं हविर्लक्षणमन्नं पीपयदित्येव एवं सोमलक्षणं चरुपुरोडाशादिलक्षणं हविश्च स्वीकृत्य सोऽग्निः जोषं अस्माभिः कृतं सेवनं आ चिकित्वान् आसमन्तात् जानन् पुष्टिं याति पोषं प्राप्नोतु यद्वा अस्माकं धनानि पोषं प्रापयतु ॥ गोतमेभिः ऋष्यन्धकवृष्णिकुरुभ्यश्चेति विहितस्याणः अत्रिभृगुकुत्सवसिष्ठगोतमाङ्गिरोभ्यश्चेति बहुषु लुक् । अस्तोष्ट स्तौतेः कर्मणि लुङि चिणभावश्छान्दसः । पीपयत् पा पाने ण्यन्तात् लुङि चङि रूपम् । जोषं जुषी प्रीतिसेवनयोः भावे घञ् ञित्त्वादाद्युदात्तत्वम् ॥ ५ ॥

५. यज्ञयुक्त और सर्वज्ञ अग्नि इसी प्रकार मेधावी गोतम आदि ऋषियों-द्वारा स्तुत हुए थे। अग्नि ने भी उन्हें प्रकाशमान सोमरस का पान और भोजन कराया था। हमारी सेवा जानकर अग्नि पुष्टि प्राप्त करें।

इति प्रथमस्य पञ्चमे पञ्चविंशो वर्गः ॥ २५ ॥

अभि त्वेति पञ्चर्चं पञ्चमं सूक्तं गोतमस्यार्षमाग्नेयं गायत्रं तथा चानुक्रान्तम्—अभि त्वा गायत्रं त्विति विनियोगो लैङ्गिकः ।

अभि त्वा गोतमा गिरा जातवेदो विचर्षणे । द्युम्नैरभि प्र णोनुमः ॥ १ ॥

अभि । त्वा । गोतमाः । गिरा । जातऽवेदः । विऽचर्षणे । द्युम्नैः ।
अभि । प्र । नोनुमः ॥ १ ॥

हे जातवेदो जातानां वेदितः विचर्षणे विशेषेण सर्वस्य द्रष्टः एवंभूताग्ने त्वां गोतमाः अस्मत्कुलस्य द्रष्टा गोतमऋषिः ऋषेरेकत्वेऽपि पूजार्थं बहुवचनं गिरा स्तोत्रलक्षणया वाचा अभि आभिमुख्येन अस्तौदिति शेषः वयमपि त्वां द्युम्नैः त्वदीयगुणप्रकाशकैर्मन्त्रैः अभि प्र णोनुमः आभिमुख्येन पुनःपुनः स्तुमः ॥ नोनुमः णु स्तुतौ अस्माद्यङ्लुगन्तात् लट् उपसर्गादसमासेऽपीति णत्वम् ॥ १ ॥

१. हे उत्पन्नज्ञाता और सर्वद्रष्टा अग्नि! गोतम-वंशीयों ने तुम्हारी स्तुति की है। द्युतिमान् स्तोत्र-द्वारा हम तुम्हारी स्तुति करते हैं।

द्वितीयामृचमाह—

तमुत्वागोतमोगिरारायस्कामोदुवस्यति। द्युम्नैरभिप्रणोनुमः ॥२॥

तम् । ऊम् इति । त्वा । गोतमः । गिरा । रायःऽकामः । दुवस्यति । द्युम्नैः । अभि । प्र । नोनुमः ॥ २ ॥

रायस्कामोधनकामोगोतमोयमग्निंगिरास्तुत्यादुवस्यतिपरिचरति तमु तमेवत्वांद्युम्नैर्द्योतमानैःस्तोत्रैः आभिमुख्येनपुनःपुनःस्तुमः ॥ रायस्कामः रायोधनानिकामयतइतिरायस्कामः कर्मण्यण् तत्पुरुषेकृतिबहुलमितिबहुलवचनादलुक् ऊडिदमित्यादिनापूर्वपदस्यविभक्तेरुदात्तत्वम् दासीभारादित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् अतःकृकमिकंसकुम्भेतिविसर्जनीयस्यसत्वम् । दुवस्यति दुवसउपतापे परिचरणेकण्ड्वादिः ॥ २ ॥

२. धनाकाङ्क्षी होकर गोतम जिन अग्नि की स्तुति-द्वारा सेवा करते हैं, उन्हीं की, गुण-प्रकाशक स्तोत्र-द्वारा, हम बार-बार स्तुति करते हैं।

तृतीयामृचमाह—

तमुत्वावाजसातममङ्गिरस्वद्धवामहे। द्युम्नैरभिप्रणोनुमः ॥३॥

तम् । ऊम् इति । त्वा । वाजऽसातमम् । अङ्गिरस्वत् । हवामहे । द्युम्नैः । अभि । प्र । नोनुमः ॥ ३ ॥

हेअग्ने वाजसातमंवाजानामन्नानामतिशयेनसनितारंदातारंतमेवत्वांअङ्गिरस्वत् अङ्गिरसइवहवामहेआह्वयामः शिष्टंगतम् ॥ वाजसातमम् षणुदाने जनसनखनक्रमगमोविट् विड्वनोरनुनासिकस्यादित्यात्वम् अतिशयेनवाजसाःवाजसातमः तमपःपित्त्वादनुदात्तत्वेकृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वंशिष्यते। अङ्गिरस्वत् तेनतुल्यमितिवतिः नभोऽङ्गिरोमनुषांवत्युपसंख्यानमितिभत्वेपदत्वाभावाद्रुत्वाद्यभावः ॥ ३ ॥

३. अङ्गिरा की तरह सर्वापेक्षा अधिकतर अन्नदाता अग्नि को हम बुलाते हैं और द्युतिमान् स्तोत्र-द्वारा स्तुति करते हैं।

तमुत्वावृत्रहन्तमंयोदस्यूँरवधूनुषे। द्युम्नैरभिप्रणोनुमः ॥४॥

तम् । ऊम् इति । त्वा । वृत्रहन्ऽतमम् । यः । दस्यून् । अवऽधूनुषे । द्युम्नैः । अभि । प्र । नोनुमः ॥ ४ ॥

हेऽग्ने दस्यूनुपक्षपयित्नूनराक्षसादीन्यस्त्वम् वधूनुषेअवचाट्यसि स्थानात्प्रच्यावयसि वृत्रहन्तमंवृत्राणांपाप्मनांअतिशयेनहन्तारंतमुत्वांतमेवत्वांद्युम्नैरित्यादिपूर्ववत् ॥ वृत्रहन्तमं अतिशयेनवृत्रहावृत्रहन्तमः पदसंज्ञायांनलोपेनाद्गस्येतितमपोनुट् । दस्यून् दीर्घादटिसमानपादेइति नकारस्यरुत्वम् अत्रानुनासिकःपूर्वस्यतुवेतिअकारःसानुनासिकः ॥ ४ ॥

४. हे अग्निदेव ! तुम दस्युओं, अनार्यों या शत्रुओं को स्थान-भ्रष्ट करो । तुम सर्वापेक्षा शत्रु-हन्ता हो । द्युतिमान् स्तोत्र-द्वारा हम तुम्हारी स्तुति करते हैं ।

अवोचाम रहूगणा अग्नये मधुमद्वचः । द्युम्नैरभि प्र णोनुमः ॥५॥२६॥

अवोचाम । रहूगणाः । अग्नये । मधुऽमत् । वचः । द्युम्नैः । अभि । प्र । नोनुमः ॥ ५ ॥ २६ ॥

ऋषिःकृतंस्तोत्रंअनयोपसंहरति रहूगणाःरहूगणस्यपुत्रावयंगोतमाः अग्नयेअग्न्यादिगुणयुक्तायदेवायमधुमद्वचः माधुर्योपेतंवचनंअवोचाममावादिष्म तद्वचनरूपैर्द्युम्नैर्द्योतमानैःस्तोत्रैःपुनःपुनरग्निंवयमभिप्रणोनुमः आभिमुख्येनप्रकर्षेणस्तुमः ॥ ५ ॥

५. हम रहूगण-वंशीय हैं । हम अग्नि के लिए माधुर्ययुक्त वाक्य का प्रयोग करते और द्युतिमान् स्तोत्र-द्वारा स्तुति करते हैं ।

इतिप्रथमस्यपञ्चमेषड्विंशोवर्गः ॥ २६ ॥

हिरण्यकेशइतिद्वादशर्चंषष्ठंसूक्तंरहूगणपुत्रस्यगोतमस्यार्षं अत्रानुक्रम्यते—हिरण्यकेशो द्वादशाद्यौदृचौत्रैष्टुभौष्णिहौपूर्वोग्नयेषामध्यमायेतिपूर्वत्रगायत्रंत्विस्युक्तत्वादिदमपिगायत्रंसूक्तं एतावांस्तुविशेषः आद्यस्तृचस्त्रैष्टुभः द्वितीयस्त्वौष्णिहः प्रथमतृचस्यमध्यमस्थानोवैद्युतोग्निःसुक्ताग्निर्वादेवता शिष्टानवर्चःकेवलाग्निदेवत्याकाः प्रातरनुवाकस्याग्नेयेक्रतौत्रैष्टुभेछन्दसिआश्विनशस्त्रेचायस्तृचः सूत्रितंच—हिरण्यकेशइतितिस्रोपरस्यमस्यमइवइतिसूक्तेइति । कारीर्यामग्नेर्धामच्छदः हिरण्यकेशइतिद्वेऋचौयाज्यानुवाक्ये सूत्रितंच—हिरण्यकेशोरजसोविसारइतिद्वे त्वंत्याचिदच्युताग्नेपशुर्नयवसेधामान्तेविश्वंभुवनमधिश्रितमितिद्वे इति ।

तत्रप्रथमामृचमाह—

हिरण्यकेशो रजसो विसारेऽहिर्धुनिर्वातइव ध्रजीमान् ।
शुचिभ्राजा उषसो नवेदा यशस्वतीरपस्युवो न सत्याः ॥१॥

हिरण्यऽकेशः । रजसः । विऽसारे । अहिः । धुनिः । वातःऽइव । ध्रजीमान् । शुचिऽभ्राजाः । उषसः । नवेदाः । यशस्वतीः । अपस्युवः । न । सत्याः । १ ॥

हिरण्यकेशः हितरमणीयाः केशस्थानीयाज्वाला यस्य स तथोक्तः सुवर्णवद्दीप्यमानज्वालो-ऽग्निः आगत्य हन्ता मेघानां धुनिः तेषां कम्पयिता वात इव वायुरिव ध्रजीमान् शीघ्रगतियुक्तः एवं-भूतो वैद्युतोऽग्निः रजस उदकस्य विसारे विसरणे मेघान्निर्गमने निमित्तभूते सति शुचिभ्राजाः शोभन-दीप्तिः सन् मेघाज्जलानि निर्गमयितुं जानाति उषसः उषोदेवताः नवेदाः न विदन्तीति नवेदाः मेघादु-दकस्य निःसारणं अग्निरेव जानाति उषसस्तु न जानन्तीत्यर्थः अज्ञाने दृष्टान्तः—यशस्वतीः अन्न-युक्ताः अन्नवत्यः अपस्युवः अपः कर्म आत्मन इच्छन्त्यः सत्याः अवितथा इव प्रजा एवंभूताः प्र-जा इव अथो उषसामज्ञानेन अग्निः प्रशस्यते न तु ता निन्द्यन्ते नहि निंदा निन्द्यं निन्दितुं अपि तु स्तुत्यं स्तो-तुमिति न्यायात् ॥ ध्रजीमान् ध्रज गतौ इन् सर्वधातुभ्य इति भावे इन्प्रत्ययः तदो मतुप् तस्यापि त्वा-दनुदात्तत्वे इनो नित्त्वात् प्रातिपदिकस्याद्युदात्तत्वम् । नवेदाः नञ्पूर्वाद्विदेः पचाद्यच् नभ्राण्नपान्नवेदा-इत्यादिना नञः प्रकृतिभावः । अपस्युवः अपस्शब्दात् सुप आत्मनः क्यच् क्याच्छन्दसीत्युप्रत्ययः यन्वादीनां छन्दसि बहुलमुपसंख्यानमिति उवङ् ॥ १ ॥

१. सुवर्ण केशवाले अग्नि (विद्युत्-रूप में) हननशील मेघ को कम्पित करते और वायु की तरह शीघ्रगामी हैं। वे सुन्दर दीप्ति से युक्त होकर मेघ से वारि-वर्षण करना जानते हैं। उषा यह बात नहीं जानती। उषा अन्नशाली, सरल और निजकार्य-परायण प्रजा की तरह है।

आ ते॑ सुप॒र्णा अ॑मिनन्तँ॒ एवैः॑ कृ॒ष्णो नो॑नाव वृष॒भो यदी॒दम् ।
शि॒वाभि॒र्न स्मय॑मानाभि॒रागा॒त्पत॑न्ति॒ मिहः॑ स्त॒नय॑न्त्य॒भ्रा ॥२॥

आ । ते॒ । सु॒ऽप॒र्णाः । अ॒मि॒न॒न्त॒ । एवैः॑ । कृ॒ष्णः । नो॒ना॒व॒ । वृ॒ष॒भः । यदि॑ । इ॒दम् । शि॒वाभिः॑ । न । स्मय॑मानाभिः । आ । अ॒गा॒त् । पत॑न्ति । मिहः॑ । स्त॒नय॑न्ति । अ॒भ्रा ॥ २ ॥

हे अग्ने ते तव सुपर्णाः शोभनपतनाः रश्मयः एवैर्गन्तृभिर्मरुद्भिः सह अमिनन्त आ समन्ता-न्मेघं हिंसन्ति वर्षणार्थं ताडयन्ति महतश्च कृष्णः कृष्णवर्णो वृषभो वर्षिता मेघः नोनाव भृशं श-ब्दमकरोत् यदि यदा इदमीदृशं कर्म तदानीं शिवाभिः सुखकारिणीभिः स्मयमानाभिः हसनवतीभिः कान्तिभिरिव शुभ्रवर्णाभिः फेनयुक्ताभिरिवाद्भिर्विद्युद्भिर्वा सह आगात् वैद्युताग्निप्रेरितः पर्जन्य आ-गच्छति तदनन्तरं मिहः आपः पतन्ति दिवः सकाशात् प्रवृष्टा भवन्ति अभ्रा अभ्राणि अद्भिः पूर्णा मेघाः स्त-नयन्ति ह्रस्वतः शब्दं कुर्वन्ति ॥ अमिनन्त मीञ् हिंसायां क्र्यादिकः व्यत्ययेनान्तादेशः ईशाभ्य-स्तादित्वात्प्रकृतिभावः अणोऽप्रगृह्यस्येति वैकल्पिकमवसाने विधीयमानमनुनासिकत्वम् व्यत्ययेना-ऽसंहितायामपि द्रष्टव्यम्। नोनाव नौतेर्यङ्लुगन्तात् लिटि अमन्त्रे इति निषेधादाम्प्रत्ययाभावः । स्म-यमानाभिः ष्मिङ् ईषद्धसने शपः पित्त्वादनुदात्तत्वं शानचो लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वरः शिष्यते ।

स्तनयन्ति स्तन शब्दे चुरादिरदन्तः यदन्निस्तनयन्तीत्यनयोः पादादित्वाद्वाक्यादित्वाद्वा निघाताभावः॥ २ ॥

२. अग्नि! तुम्हारी सुन्दर और पतनशील किरण, मरुतों के साथ, मेघ को ताड़ित करती है। कृष्णवर्ण और वर्षणशील मेघ गरजता है। मेघ सुखकर और हास्य-युक्त वृष्टि-बिन्दु के साथ आता है। पानी गिर रहा है, मेघ गरज रहा है।

यदीमृतस्य पयसा पियानो नयन्नृतस्य पथिभी रजिष्ठैः।
अर्यमा मित्रो वरुणः परिज्मा त्वचं पृञ्चन्त्युपरस्य योनौ॥३॥

यत्। ईम्। ऋतस्य। पयसा। पियानः। नयन्। ऋतस्य। पथिऽभिः। रजिष्ठैः। अर्यमा। मित्रः। वरुणः। परिऽज्मा। त्वचम्। पृञ्चन्ति। उपरस्य। योनौ॥ ३ ॥

यदीं यदायमग्निः ऋतस्योदकस्य पयसा पयोवत्सारभूतेन रसेन पियानो जगदाप्यायनं कुर्वन् आप्यायितं च जगत् ऋतस्योदकस्य सम्बन्धिभिः रजिष्ठैः ऋजुतमैः पथिभिर्मार्गैः स्नानपानादिभिः नयन् प्रापयन् वर्तते तदानीम् अर्यमा मित्रो वरुणश्च परिज्मा परितो गन्ता मरुद्गणश्च उपरस्य मेघस्य योनौ वृष्ट्युदकोत्पत्तिस्थाने त्वचं पृञ्चन्ति वृष्ट्युदकस्याच्छादकं प्रदेशं स्वकीयैरायुधैः संयोजयन्ति उद्घाटयन्तीत्यर्थः॥ पियानः स्फायी ओप्यायी वृद्धौ बहुलं छन्दसीति विकरणस्य लुक् धातोर्व्यत्ययेन पीभावः अनुदात्तेत्त्वाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते। रजिष्ठैः ऋजुशब्दादिष्ठनि विभाषर्जोश्छन्दसीति ऋकारस्य रत्वम् टेरिति टिलोपः। पृञ्चन्ति पृची संपर्के रौधादिकः ॥ ३ ॥

३. जिस समय अग्नि, वृष्टि-जल-द्वारा, संसार को पुष्ट करते हैं तथा जल के व्यवहार का सरल उपाय (स्नान, पान आदि) दिखा देते हैं, उस समय अर्यमा, मित्र, वरुण और समस्त दिग्गामी मरुद्गण मेघ के जलोत्पत्ति-स्थान का आच्छादन उद्घाटित कर देते हैं।

यावदनुवाकस्याग्नेये क्रतौ औष्णिहे छन्दसि आश्विनशस्त्रे चाग्ने वाजस्येत्याद्यास्तिस्रः। सूत्रितं च—अग्ने वाजस्येति तिस्रः पुरूण्यग्न इति।

अग्ने वाजस्य गोमत ईशानः सहसो यहो।
अस्मे धेहि जातवेदो महि श्रवः॥ ४ ॥

अग्ने। वाजस्य। गोऽमतः। ईशानः। सहसः। यहो इति। अस्मे इति। धेहि। जातऽवेदः। महि। श्रवः॥ ४ ॥

हे सहसो यहो बलस्य पुत्राग्ने गोमतो बहुभिर्गोभिर्युक्तस्य वाजस्यान्नस्य ईशान ईश्वरस्त्वमसि अतोऽस्मे अस्मासु हे जातवेदो जातधन जातानां विदितवाग्ने महि महत् भूतं श्रवोऽन्नं धेहि स्थापय ॥ सहसो यहो पराङ्गवद्भावादामन्त्रितस्य चेति षष्ठ्यामन्त्रितसमुदायो निहन्यते । अस्मे सुपां सुलुगिति सप्तम्याः शेआदेशः ॥ ४ ॥

४. हे बल-पुत्र अग्नि! तुम प्रभूत गो-युक्त अन्न के मालिक हो। हे सर्वभूतज्ञाता! हमें तुम बहुत धन दो।

सइ॑धा॒नोवसु॒ष्कवि॑र॒ग्निरी॒ळेन्यो॒गि॒रा । रे॒वद॒स्मभ्यं॑पुर्वणीकदीदिहि ॥ ५ ॥

सः । इ॒धा॒नः । वसुः॑ । क॒विः । अ॒ग्निः । ई॒ळेन्यः॑ । गि॒रा ।
रे॒वत् । अ॒स्मभ्य॑म् । पु॒रु॒ऽअ॒नी॒क॒ । दी॒दि॒हि॒ ॥ ५ ॥

सोऽग्निः इधानो दीपनशीलः वसुर्निवासयिता सर्वेषां कविः क्रान्तदर्शनो मेधावी वा गिरा स्तोत्ररूपया वाचा ईळेन्यः स्तोतव्यो भवति हे पुर्वणीक अनीकं मुखं पुरुभिर्बह्वीभिरनीकस्थानीयाभिर्ज्वालाभिर्युक्ताग्ने अस्मभ्यं रेवद्धनयुक्तमन्नं यथा भवति तथा दीदिहि दीप्यस्व ॥ इधानः ञिइन्धी दीप्तौ ताच्छीलिकश्चानश् बहुलं छन्दसीति विकरणस्य लुक् । ईळेन्यः ईड स्तुतौ औणादिक एन्यप्रत्ययः । रेवत् रयेर्मतौ बहुलमिति सम्प्रसारणम् छन्दसीर इति मतुपो वत्वम् रेशब्दाच्च मतुप उदात्तत्वं वक्तव्यमिति मतुप उदात्तत्वम् । दीदिहि दीदेतिश्छान्दसो दीप्तिकर्मा ॥ ५ ॥

५. दीप्तियुक्त, निवास-स्थानदाता और मेधावी अग्नि स्तोत्र-द्वारा प्रशंसनीय हैं। हे बहुमुख अग्नि! जिस प्रकार हमारे पास धन-युक्त अन्न हो, उसी प्रकार दीप्ति प्रकाशित करो।

षष्ठीमृचमाह—

क्ष॒पोरा॑जन्नु॒तत्मनाग्ने॒वस्तो॑रु॒तोषसः॑ ।
सति॑ग्मजम्भर॒क्षसो॑दह॒प्रति॑ ॥ ६ ॥ २७ ॥

क्ष॒पः । रा॒ज॒न् । उ॒त । त्मना॑ । अग्ने॑ । वस्तोः॑ । उ॒त । उ॒षसः॑ ।
सः । ति॒ग्म॒ऽज॒म्भ॒ । र॒क्षसः॑ । द॒ह॒ । प्रति॑ ॥ ६ ॥ २७ ॥

हे राजन् राजनशीलाग्ने क्षपः क्षपय राक्षसादीन् स्वकीयैः पुरुषैर्बाधस्व उत अपि च त्मना न केवलमन्यैरेव आत्मनापि तान् बाधस्व कदेति चेद् उच्यते वस्तोः सर्वाण्यहानि उत अपि च उषसः उषःकालोपलक्षिता रात्रीः अत्यन्तसंयोगे द्वितीया सर्वेष्वहस्सु सर्वासु रात्रिषु चेत्यर्थः हे तिग्मजम्भ तीक्ष्णमुखाग्ने रक्षसो राक्षसान् उक्तप्रकारेण क्षपयित्वा स एव त्वं प्रतिदह प्रत्येकं दह न किंचिदवशिष्टं कुर्वित्यर्थः ॥ क्षपः क्षपयतेर्लोडर्थे छान्दसो लङ् छन्दस्युभयथेति शप आर्धधातुकत्वात्

णेरनिटीति णिलोपः उदात्तनिवृत्तिस्वरेणाद्युदात्तत्वम्। त्मना मन्त्रेष्वाङ्यादेरात्मन इत्याकारलोपः। रक्षसः रक्ष पालने रक्षितव्यमस्मादिति रक्षः भीमादित्वादपादाने असिप्रत्ययः क्षरतेर्वाण्यन्तादसिप्रत्यये णिलोपः वर्णविपर्ययश्च अस्य च रक्षःशब्दस्य असिप्रत्ययान्तत्वात्प्रत्ययस्वरएव सिध्यते ॥ ६ ॥

६. उज्ज्वल अग्नि! दिन अथवा रात्रि में स्वयं या प्रजा-द्वारा राक्षसादि को विताड़ित करो। हे तीक्ष्ण-मुख अग्नि! राक्षस को दहन करो।

॥ इति प्रथमस्य पञ्चमे सप्तविंशो वर्गः ॥ २७ ॥

प्रातरनुवाकस्याग्नेये क्रतौ गायत्रे छन्दसि अवा नो अग्न इत्याद्याः षळृचः सूत्रितं च—अवा नो अग्न इति षळग्निमीळे भुजां यविष्ठमिति आश्विनशस्त्रे चैवाः शंसनीयाः प्रातरनुवाकातिदेशात्।

षट्सु प्रथमां सूक्ते सप्तमीमृचमाह—

अवा नो अग्न ऊतिभिर्गायत्रस्य प्रभर्मणि। विश्वासु धीषु वन्द्य ॥ ७ ॥

अव। नः। अग्ने। ऊतिऽभिः। गायत्रस्य। प्रऽभर्मणि।
विश्वासु। धीषु। वन्द्य ॥ ७ ॥

विश्वासु धीषु सर्वेषु कर्मसु वन्द्य स्तुत्य हे अग्ने गायत्रस्य गायत्रसाम्नः गायत्रीछन्दस्कस्य सूक्तस्य वा प्रभर्मणि प्रभरणे सम्पादने निमित्तभूते सति नोऽस्मान् ऊतिभिः त्वदीयैः पालनैः अव रक्ष। अव द्व्यचोऽतस्तिङ इति संहितायां दीर्घत्वम् ॥ ७ ॥

७. अग्निदेव! तुम सारे यज्ञों में स्तुति-भाजन हो। हमारी गायत्री-द्वारा तुष्ट होकर, रक्षण-कार्य-द्वारा, हमें पालित करो।

आ नो अग्ने रयिं भर सत्रासाहं वरेण्यम्। विश्वासु पृत्सु दुष्टरम् ॥ ८ ॥

आ। नः। अग्ने। रयिम्। भर। सत्राऽसहम्। वरेण्यम्। विश्वासु।
पृत्ऽसु। दुस्तरम् ॥ ८ ॥

हे अग्ने रयिं धनं नोऽस्मभ्यम् आ भर प्रयच्छ कीदृशं सत्रासाहं सत्रा सह युगपदेव दारिद्र्यस्य नाशकं वरेण्यं सर्वैर्वरणीयं विश्वासु पृत्सु सर्वेषु सङ्ग्रामेषु दुष्टरं शत्रुभिस्तरीतुमशक्यम् ॥ सत्रासाहं छन्दसि सह इति ण्विः। वरेण्यं वृञ एण्यः। पृत्सु पदादिषु मांस्पृत्स्नूनामुपसंख्यानमिति पृतनाशब्दस्य पृदादेशः सावेकाचस्तृतीयादिर्विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ ८ ॥

८. अग्नि! हमें दारिद्र्य-विनाशी, सबके स्वीकार योग्य और सारे संग्रामों में धन दो।

आयुष्कामेष्ट्यां प्रथमस्याज्यभागस्यानुवाक्या आनोअग्नइति सूत्रितंच—आयुष्कामेष्ट्यांअग्नीवाआयुष्मन्तावानोअग्नेसुचेतुनेति । महापितृयज्ञेऽप्येवंप्रथमस्याज्यभागस्यानुवाक्या सूत्रितंच—अग्नीवायुष्मन्तौसोमोवर्धस्वेति ।

नवमीमृचमाह—

आनो॑अग्नेसु॒चेतु॑नार॒यिंवि॒श्वायु॑पोषसम् । मा॒र्डी॒कंधे॑हिजी॒वसे॑ ॥ ९ ॥

आ । नः॒ । अ॒ग्ने॒ । सु॒ऽचेतु॑ना । र॒यिम् । वि॒श्वायु॑ऽपोषसम् ।
मा॒र्डी॒कम् । धे॒हि॒ । जी॒वसे॑ ॥ ९ ॥

हेअग्ने नोऽस्माकंजीवसे जीवनायसुचेतुनाशोभनेनज्ञानेनयुक्तंरयिंधनं आधेहि आस्थापय कीदृशंमार्डीकं मृडीकंसुखं तद्धेतुभूतं विश्वायुपोषसंसर्वस्मिन्नायुषिदेहादेःपोषकं यावज्जीवमस्खलद्भोगपर्याप्तमित्यर्थः ॥ सुचेतुना चितीसंज्ञाने औणादिकउप्रत्ययः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । विश्वायुपोषसं विश्वमायुरस्मिन्शरीरादौतद्विश्वायुः बहुव्रीहौविश्वंसंज्ञायामितिपूर्वपदान्तोदात्तत्वम् पुष्णातीतिविश्वायुपोषाः गतिकारकयोरपिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वंचेत्युत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वंच सकारलोपश्छान्दसः दीर्घायुत्वायवर्चसइतियथा ॥ ९ ॥

९. अग्नि! हमारे जीवन के लिए सुन्दर ज्ञानयुक्त, सुख-हेतु-भूत और सारी आयु का पुष्टि-कारक धन प्रदान करो।

दशमीमृचमाह—

प्रपू॒तास्ति॒ग्मशो॑चिषे॒वाचो॑गोतमा॒ग्नये॑ । भर॑स्वसुम्न॒युर्गिरः॑ ॥ १० ॥

प्र । पू॒ताः । ति॒ग्मऽशो॑चिषे । वाचः॑ । गो॒त॒म॒ । अ॒ग्नये॑ ।
भर॑स्व । सु॒म्न॒ऽयुः । गिरः॑ ॥ १० ॥

हेगोतमसूक्तद्रष्टः सुम्नयुःसुम्नंधनमात्मनइच्छंस्त्वंतिग्मशोचिषेतीक्ष्णज्वालायाग्नयेपूताः शुद्धावाचःअग्नेर्गुणानामभिधायिनीः गिरःस्तुतीः प्रभरस्व प्रकर्षेणसम्पादय ॥ तिग्मशोचिषे तिजनिशाने युक्तिजिभ्यांकुत्वंचेतिमक् तिग्मानिशोचींषियस्य बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । सुम्नयुः सुम्नशब्दात्क्यचिनच्छन्दस्यपुत्रस्येतीत्वदीर्घयोःप्रतिषेधः क्याच्छन्दसीत्युप्रत्ययः ॥ १० ॥

१०. हे धनाभिलाषी गोतम! तीक्ष्ण-ज्वालायुक्त अग्नि की विशुद्ध स्तुति करो।

एकादशीमृचमाह—

योनो॑ अग्नेऽभि॒दास॒त्यन्ति॑ दू॒रे प॑दी॒ष्ट सः । अ॒स्माक॒मिद्वृ॒धे भ॑व ॥ ११ ॥

यः । नः॒ । अ॒ग्ने॒ । अ॒भि॒ऽदास॑ति । अन्ति॑ । दू॒रे । प॒दी॒ष्ट । सः ।
अ॒स्माक॑म् । इत् । वृ॒धे । भ॒व ॥ ११ ॥

हे अग्ने नोऽस्मान् अन्ति अन्तिके समीपे दूरे विप्रकृष्टदेशे वा स्थितः सन् यः शत्रुरभिदासति उपक्षपयति स शत्रुः पदीष्ट पततु नश्यतु त्वं च अस्माकमित् अस्माकमेव वृधे वर्धनाय भव ॥ अभिदासति दसु उपक्षये अस्माण्ण्यन्ताल्लेटि छन्दस्युभयथेति शप् आर्धधातुकत्वात् णेरनिटीति णिलोपः अन्तिकादिलोपो बहुलमिति वक्तव्यमिति अन्तिकशब्दस्य ककारलोपः । वृधे वृधु वृद्धौ सम्पदादिलक्षणो भावे क्विप् सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ ११ ॥

११. अग्नि ! हमारे पास या दूर रहकर जो शत्रु हमारी हानि करता है, वह विनष्ट हो। तुम हमारा वर्द्धन करो।

स॒ह॒स्रा॒क्षो वि॒च॑र्षणिर॒ग्नी रक्षां॑सि सेधति । होता॑ गृणीत उ॒क्थ्यः॑ ॥ १२ ॥ २८ ॥

स॒ह॒स्र॒ऽअ॒क्षः । वि॒ऽच॒र्ष॒णिः । अ॒ग्निः । रक्षां॑सि । से॒ध॒ति॒ ।
होता॑ । गृ॒णी॒ते॒ । उ॒क्थ्यः॑ ॥ १२ ॥ २८ ॥

सहस्राक्षः असंख्यातज्वालः विचर्षणिः विशेषेण सर्वस्य द्रष्टा अयमग्निः रक्षांसि सेधति विनाशयति अस्मान्निर्गमयति स चाग्निरुक्थ्यः उक्थैः शस्त्रैरस्माभिः स्तूयमानः सन् होता देवानामाह्वाता भूत्वा गृणीते तान् स्तौति ॥ सहस्राक्षः बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोरिति षच् समासान्तः तन्निमित्तत्वात्तस्यैव स्वरः शिष्यते । सेधति षिधु गत्यौ अनकेवलोऽपि सोपसर्गार्थो द्रष्टव्यः । गृणीते गृ शब्दे प्वादीनां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वम् ॥ १२ ॥

१२. सहस्राक्ष या असंख्य-ज्वाला-सम्पन्न और सर्व-दर्शी अग्नि राक्षसों को ताड़ित करते हैं। हमारी ओर से स्तुत होकर देवों के आह्वानकारी अग्नि उनकी स्तुति करते हैं।

॥ इति प्रथमस्य पञ्चमेऽष्टाविंशो वर्गः ॥ २८ ॥

इत्थेति षोडशर्चं सप्तमं सूक्तं गौतमस्यार्षमैन्द्रं पाङ्क्तिच्छन्दस्कम् अनुक्रान्तं च—इत्था षोळशैन्द्रं पाङ्क्तं हि इति । हिशब्दप्रयोगात् पूर्वसूक्तादृषिपरिभाषया गौतम उत्तरे चैवं पङ्क्तिच्छन्दस्के पृष्ठ्यषडहस्य पञ्चमेऽहनि मरुत्वतीये इदं सूक्तं सूत्रितं च—अभि वा वीत्याद्युपि इत्थाहीत्यादि त्वमित्यपि विमरुत्वतीयमिति । चतुर्विंशेऽहन्यच्छावाकस्यायमृचो वैकल्पिकोऽनुरूपः शौनकाश्वलायनिनिषण्णे सूत्रितम्—इत्थाहि सोम इन्मद इत्येषयादि-

न्युरोदसीइति । महाव्रतेनिष्केवल्यस्यदक्षिणपक्षेइत्थाहीत्येका तथैवपञ्चमारण्यकेसूत्रितम्–इ-
त्थाहिसोमइन्मदइतिपङ्क्तिरिति ।

तामेतांसूक्तेप्रथमामृचमाह–

इत्थाहिसोमइन्मदेब्रह्माचकारवर्धनम् ।
शविष्ठवज्रिन्नोजसापृथिव्यानिःशशाअहिमर्चन्ननुस्वराज्यम् ॥ १ ॥

इत्था । हि । सोमे । इत् । मदे । ब्रह्मा । चकार । वर्धनम् ।
शविष्ठ । वज्रिन् । ओजसा । पृथिव्याः । निः । शशाः । अहिम् ।
अर्चन् । अनु । स्वऽराज्यम् ॥ १ ॥

हेशविष्ठ अतिशयेनबलवन् वज्रिन्वज्रवन्निन्द्र इत्थाइत्थमेवअनेनप्रकारेणैवम-
देमदकरेहर्षकरेसोमेत्वयापीतेसति ब्रह्माब्राह्मणः स्तोतावर्धनंतववृद्धिकरंस्तोत्रंचकार अनेनसू-
क्तेनकृतवान् इदित्येतत्पदपूरणं अतस्त्वंओजसाबलेनपृथिव्याःसकाशादहिंआगत्यहन्तारंवृत्रंनिः
शशाःनिःशेषेणअशाःशाधिस्वेति शासनंकृत्वापृथिव्याःसकाशान्निरगमयइत्यर्थः किंकुर्वन् स्व-
राज्यं स्वस्यराज्यंराजत्वंअनुअनुलक्ष्यअर्चन्पूजयन्स्वस्यस्वामित्वंप्रकटयन्नित्यर्थः ॥ शशाः शा-
सुअनुशिष्टौ लङिलुकिथासेबहुलंछन्दसीतिशपःश्लुः । स्वराज्यं राज्ञोभावःकर्मवाराज्यम् पत्यन्त-
पुरोहितादिभ्योयगितियक् पत्यन्तपुरोहितादिष्विदंपठ्यते स्वस्यराज्यंस्वराज्यम् अकर्मधारयेराज्यं
इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥ १ ॥

१. हे बलशाली और वज्रधर इन्द्र ! तुम्हारे इस हर्षकारी सोमरस का पान करने पर स्तोता ने तुम्हारी वृद्धिकारिणी स्तुति की थी। तुमने बल-द्वारा पृथिवी पर से अहि को ताड़ित किया था तथा अपना प्रभुत्व या स्वराज्य प्रकट किया था।

द्वितीयामृचमाह–

सत्वामदद्वृषामदःसोमःश्येनाभृतःसुतः ।
येनावृत्रंनिरद्भ्योजघन्थवज्रिन्नोजसार्चन्ननुस्वराज्यम् ॥ २ ॥

सः । त्वा । अमदत् । वृषा । मदः । सोमः । श्येनऽआभृतः । सुतः ।
येन । वृत्रम् । निः । अत्ऽभ्यः । जघन्थ । वज्रिन् । ओजसा ।
पृथिव्याः । निः । शशाः । अहिम् । अर्चन् । अनु ।
स्वऽराज्यम् ॥ २ ॥

हे इन्द्र त्वां स सोमः अमदत् अमदयत् हर्षं प्रापयत् कीदृशः सोमः वृषा सेचनस्वभावः मदः मदकरो हर्षकारी श्येनाभृतः श्येनरूपमापन्नया पक्ष्याकारया गायत्र्या दिवः सकाशादाहृतः सुतः अभिषुतः हे इन्द्र वज्रिन् वज्रवन् येन पीतेन सोमेन ओजसा बलकरेण अद्भ्यो अन्तरिक्षसकाशात् वृत्रं निर्जघन्थ हतवानसि अन्यत् पूर्ववत् ॥ अमदत् मदी हर्षे अस्मात् ण्यन्तात् मदी हर्षग्लेपनयोः इति घटादिषु पाठात् मित्त्वे सति मितां ह्रस्वः इति ह्रस्वत्वम् लङि छन्दस्युभयथा इति शप आर्धधातुकत्वात् णेरनिटि इति णिलोपः। अद्भ्यः आप इत्यन्तरिक्षनाम अपो भि इति पकारस्य तत्वम्। जघन्थ कादिनियमप्राप्तस्येटः उपदेशेऽत्वतः इति प्रतिषेधः अभ्यासाच्च इति हकारस्य घत्वम् द्विर्वचनेऽचि इति पूर्वस्योपधालोपः ... यद्वृत्तयोगा-
दनिघातः ॥ २ ॥

२. इन्द्रदेव ! सेचन-स्वभाव, हर्षकर और श्येन पक्षी-द्वारा आनीत तथा अभिषुत सोमरस ने तुम्हें प्रसन्न किया था। वज्रिन् ! अपने बल-द्वारा अन्तरीक्ष के पास से तुमने वृत्र का विनाश किया था तथा अपना प्रभुत्व प्रकट किया था।

प्रेह्यभीहि धृष्णुहि न ते वज्रो नि यंसते।
इन्द्र नृम्णं हि ते शवो हनो वृत्रं जया अपोऽर्चन्ननु स्वराज्यम् ॥ ३ ॥

प्र। इहि। अभि। इहि। धृष्णुहि। न। ते। वज्रः। नि।
यंसते। इन्द्र। नृम्णम्। हि। ते। शवः। हनः। वृत्रम्। जयाः।
अपः। अर्चन्। अनु। स्वऽराज्यम् ॥ ३ ॥

हे इन्द्र प्रेहि प्रकर्षेण गच्छ अभीहि हन्तव्यान् शत्रून् आभिमुख्येन प्राप्नुहि प्राप्य च धृष्णुहि तान् शत्रूनभिभव ते तव वज्रो न नियंसते शत्रुभिर्न नियम्यते अप्रतिहतगतिरित्यर्थः यथा ते तव शवः बलं नृम्णं नृणां पुरुषाणां नामकं अभिभावकं हि यस्मादेवं तस्माद्वृत्रमसुरमेनं त्वं हनः जहि येनान्तरवेष्टनेन निरुद्धा अपः उदकानि जयाः जय वृत्रं हत्वा तेनावृतमुदकं लभस्वेत्यर्थः अन्यत् समानम् ॥ यंसते यमेः कर्मणि लेटि सिब्बहुलं लेटि इति सिप् लेटोऽडाटौ इत्यडागमः। हनः लेटि छान्दसोऽडागमः बहुलं छन्दसि इति शपो लुगभावः शपः पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः तिङ्ङतिङः इति पूर्वपदस्यासमानवाक्यस्थत्वा-
न्निघाताभावः। जयाः जयतेर्लेट्याडागमः पूर्ववत्स्वरः ॥ ३ ॥

३. हे इन्द्र ! जाओ, शत्रुओं का सामना करो और उन्हें पराजित करो। तुम्हारे वज्र का वेग कोई रोकनेवाला नहीं है। तुम्हारा बल पुरुष-विजयी है। इसलिए तुम वृत्र का वध करो। वृत्र-द्वारा रोका हुआ जल प्राप्त करो और अपना प्रभुत्व प्रकट करो।

निरिन्द्र भूम्या अधि वृत्रं जघन्थ निर्दिवः।
सृजा मरुत्वतीरव जीवधन्या इमा अपोऽर्चन्ननु स्वराज्यम् ॥ ४ ॥

निः । इन्द्र । भूम्याः । अधि । वृत्रम् । जघन्थ । निः । दिवः ।
सृज । मरुत्वतीः । अव । जीवऽधन्याः । इमाः । अपः । अर्चन् ।
अनु । स्वऽराज्यम् ॥ ४ ॥

हेइन्द्र भूम्याअधि भूलोकस्योपरिवृत्रंनिर्जघन्थ निःशेषेणहतवानसि तथादिवोद्युलो-कात्निर्जघन्थ हत्वाचइमाः अपोवृष्ट्युदकानिअवसृज अधःपातय कीदृशीरपःमरुत्वतीः मरुद्भिः संयुक्ताः जीवधन्याः जीवाः प्राणिनोधन्यास्तृप्तायाभिस्ताः अन्यत्समानम् ॥ ४ ॥

४. इन्द्र ! तुमने भूलोक और द्युलोक—दोनों लोकों में वृत्र का वध किया है। मरुतों से संयुक्त और जीवों के तृप्तिकर वृष्टि-जल गिराकर अपना प्रभुत्व प्रकट करो।

इन्द्रोवृत्रस्यदोधतःसानुंवज्रेणहीळितः ।
अभिक्रम्यावजिघ्नतेपःसर्मायचोदयन्नर्चन्ननुस्वराज्यम् ॥५॥२९॥

इन्द्रः । वृत्रस्य । दोधतः । सानुम् । वज्रेण । हीळितः । अभिऽक्रम्य ।
अव । जिघ्नते । अपः । सर्माय । चोदयन् । अर्चन् । अनु ।
स्वऽराज्यम् ॥ ५ ॥ २९ ॥

हीळितः क्रुद्धइन्द्रः अभिक्रम्यआभिमुख्येनगत्वादोधतः भृशंकम्पयमानस्यवृत्रस्यसानुं समुच्छ्रितंहनुप्रदेशंवज्रेण अवजिघ्नतेप्रहरति किंकुर्वन् अपोवृष्ट्युदकानिसर्मायसरणायनिर्गमना-यचोदयन्प्रेरयन् ॥ दोधतः धूञ्कम्पने अस्माद्यङ्लुगन्ताच्छतरिअन्त्यलोपश्छान्दसः अभ्यस्ता-नामादिरित्याद्युदात्तत्वम् । हीळितः हेड्डहोड्डअनादरे हेळतइत्येतत्क्रुध्यतिकर्मसुपठितम् अस्मा-न्निष्ठायांवर्णव्यापत्त्याईकारः। जिघ्नते हन्तेर्लेटिव्यत्ययेनात्मनेपदं बहुवचनंच बहुलंछन्दसीतिश-पःश्लुः इदित्यनुवृत्तौबहुलंछन्दसीत्यभ्यासस्येत्वम् गमहनेत्यादिनोपधालोपः । सर्माय सृगतौ अर्तिस्तुसित्यादिनाभावेमन्प्रत्ययः नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् ॥ ५ ॥

५. क्रुद्ध इन्द्र ने सामना करके कम्पमान वृत्र के उन्नत हनु-प्रदेश पर प्रहार किया, वृष्टि का जल बहने दिया और अपना प्रभुत्व प्रकट किया।

॥इतिप्रथमस्यपञ्चमेएकोनत्रिंशोवर्गः ॥ २९॥

षष्ठीमृचमाह—

अधिसानौनिजिघ्नतेवज्रेणशतपर्वणा ।
मन्दानइन्द्रोअन्धसःसखिभ्योगातुमिच्छत्यर्चन्ननुस्वराज्यम् ॥६॥

अधि । सानौ । नि । जिघ्नते । वज्रेण । शतऽपर्वणा । मन्दानः ।
इन्द्रः । अन्धसः । सखिऽभ्यः । गातुम् । इच्छति । अर्चन् ।
अनु । स्वऽराज्यम् ॥ ६ ॥

इन्द्रः शतपर्वणा शतसंख्याकपर्वधाराभिर्युक्तेनवज्रेणसानावधिनिजिघ्नते अधिःसप्तम्यर्थानुवादी समुच्छ्रिते वृत्रस्य कपोलादौ स्थानेनिवरांहिनस्ति सचेन्द्रोमन्दानोमन्दमानः स्तूयमानःसन् सखिभ्यः समानस्थानेभ्यः स्तोतृभ्योन्धसोन्नस्यगातुंमार्गमुपायमिच्छति अन्यत्पूर्ववत् ॥ मन्दानः मदिस्तुतौ कर्मणिशानचियक् छन्दस्युभयथेतिशानचआर्धधातुकत्वादवलोपयलोपौ अनुदात्तेतःपरत्वाच्छानचोलसार्वधातुकानुदात्तत्वेसतियकएवोदात्तत्वम् अनुदात्तेशानचितस्मयकोलोपेसति उदात्तनिवृत्तिस्वरेणशानचउदात्तत्वंप्राप्नोति एवंतर्हिशानचआर्धधातुकत्वादेवलसार्वधातुकानुदात्तत्वाभावेचित्स्वरएवावशिष्यते ॥ ६ ॥

६. शतधाराओंवाले वज्र से इन्द्र ने वृत्रासुर के कपोल-देश पर आघात किया। इन्द्र ने प्रसन्न होकर स्तोताओं के लिए अन्न को जुटाने की इच्छा की और अपना प्रभुत्व प्रकट किया।

इन्द्रतुभ्यमिदद्रिवोनुत्तंवज्रिन्वीर्यम् ।
यद्धत्यंमायिनंमृगंतमुत्वंमाययावधीरर्चन्ननुस्वराज्यम् ॥ ७ ॥

इन्द्र । तुभ्यम् । इत् । अद्रिऽवः । अनुत्तम् । वज्रिन् । वीर्यम् ।
यत् । ह । त्यम् । मायिनम् । मृगम् । तम् । ऊम् इति । त्वम् ।
मायया । अवधीः । अर्चन् । अनु । स्वऽराज्यम् ॥ ७ ॥

अद्रिरितिमेघनाम हेअद्रिवः वाहनरूपमेघयुक्तवज्रिन्वज्रवन्निन्द्र तुभ्यमित्तदर्थेचतुर्थी तवैववीर्यसामर्थ्यं अनुत्तंशत्रुभिरविरस्कृतंयत् यस्मात्त्वेनवीर्येणत्वद्धमायिनंमायाविनंत्यं तंप्रसिद्धंवञ्चयितारंलोकोपद्रवकारिणमित्यर्थः मृगं मृगरूपमापन्नं वृत्रं तमपिमाययैवावधीः एवधानसि ॥ अनुत्तं नसत्तनिषत्तेतिनिपातनान्निष्ठानत्वाभावः । अवधीः हन्तेर्लुङिचेतिवधादेशः सचादन्तः तस्यातोलोपेसतिस्थानिवद्भावात्तिचिवृद्ध्यभावः ॥ ७ ॥

७. हे मेघ-वाहन और वज्रधर इन्द्र ! शत्रु लोग तुम्हारी क्षमता की अवहेलना नहीं कर सकते; क्योंकि तुम मायावी हो, माया-द्वारा तुमने मृग-रूप-धारी वृत्र का वध किया था और अपना प्रभुत्व प्रकट किया था।

अष्टमीमृचमाह—

वि ते॒ वज्रा॑सो अस्थिरन्नव॒तिं ना॒व्या॒३॑ अनु॑ ।
म॒हत्त॑ इन्द्र वी॒र्यं॑ बा॒ह्वोस्ते॒ बलं॑ हि॒तमर्च॒न्ननु॑ स्व॒राज्य॑म् ॥ ८ ॥

वि । ते॒ । वज्रा॑सः । अ॒स्थि॒र॒न् । न॒व॒तिम् । ना॒व्याः॑ । अनु॑ । म॒हत् । ते॒ । इ॒न्द्र॒ । वी॒र्य॑म् । बा॒ह्वोः । ते॒ । बल॑म् । हि॒तम् । अर्च॑न् । अनु॑ । स्व॒ऽराज्य॑म् ॥ ८ ॥

हे इन्द्र ते तव वज्रासो वज्राः त्वत्सकाशान्निर्गतान्यायुधानि नाव्याः नावा तार्याः नवतिं नवतिसंख्याकाः वृत्रेण निरुद्धा नदीरनु उपलक्ष्य व्यस्थिरन् विविधमस्थिषत सर्वं व्याप्य वर्तमानं वृत्रं हन्तुं तव वज्रः एकोऽपि अनेक इवासीदित्यर्थः किञ्च इन्द्र ते तव वीर्यं महत् अमूतं अन्यैरजेयमित्यर्थः तथा ते बाह्वोः त्वदीययोर्हस्तयोर्बलं हितं निहितं त्वदीयौ बाहू अपि अतिशयेन बलिनावित्यर्थः अन्यत् पूर्ववत् ॥ अस्थिरन् तिष्ठतेर्लुङि समवप्रविभ्यः स्थ इत्यात्मनेपदम् मन्त्रे घसेति च्लेर्लुक् स्थाघ्वोरिच्चेतीत्वम् व्यत्ययेन झस्य रन्नादेशः । नाव्याः नौवयोधर्मेत्यादिना यत् यतोनाव इति पर्युदासात् तित्स्वरितमिति स्वरितत्वम् । बाह्वोः उदात्तयण इति विभक्त्युदात्तत्वम् ॥ ८ ॥

८. इन्द्र! तुम्हारे वज्र नब्बे नदियों के ऊपर विस्तृत हुए थे। इन्द्र! तुम्हारा वीर्य यथेष्ट है। तुम्हारी भुजायें बहुबलधारिणी हैं। अपना प्रभुत्व प्रकट करो।

नवमीमृचमाह—

स॒हस्रं॑ सा॒कम॑र्चत॒ परि॑ ष्टोभत विंश॒तिः ।
श॒तैन॒मन्व॑नोनवु॒रिन्द्रा॑य ब्र॒ह्मोद्य॑त॒मर्च॒न्ननु॑ स्व॒राज्य॑म् ॥ ९ ॥

स॒हस्र॑म् । सा॒कम् । अ॒र्च॒त॒ । परि॑ । स्तो॒भ॒त॒ । विं॒श॒तिः । श॒ता । ए॒न॒म् । अनु॑ । अ॒नो॒न॒वुः॒ । इन्द्रा॑य । ब्रह्म॑ । उत्ऽय॑तम् । अर्च॑न् । अनु॑ । स्व॒ऽराज्य॑म् ।

सहस्रं सहस्रसंख्याका मनुष्याः साकमर्चत एनमिन्द्रं युगपदेवापूजयन् तथा विंशतिः षोडशर्त्विजः यजमानः पत्नी च सदस्यः शमिता चेति विंशतिसंख्याकास्तेषां या विंशतिः संख्या परिष्टोभत परितः सर्वतोऽस्तौत् तथा च शतान्यपि शतसंख्याका ऋषयः एनमिन्द्रमन्वनोनवुः पुनः पुनः अस्तुवन् अस्मा एवेन्द्राय ब्रह्म हविर्लक्षणमन्नं उद्यतं ऊर्ध्वमुद्यतमेवंविध इन्द्रः कृत्स्नमहदित्यर्थः अन्यत् पूर्ववत् ॥ परिष्टोभत स्तोभतिः स्तुतिकर्मा उपसर्गात्सुनोतीति षत्वम् । अनोनवुः पुनःपुनः

अस्माद्धल्लुगन्वाह्लकि सिपश्यसविदिन्यमेतिसेरुसादेशः । उपधं पमवपरमे वत्पूर्वादस्मा-त्कर्मणिनिष्ठा अनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः गतिरनन्तरइतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ९ ॥

९. एक साथ हजार मनुष्यों ने इन्द्र की पूजा की थी। बीस मनुष्यों (१६ ऋत्विक्, सस्त्रीक यजमान, सदस्य और शमिता—२०) ने इन्द्र की स्तुति की थी। सौ ऋषियों ने इन्द्र की बार-बार स्तुति की थी। इन्द्र के लिए हव्य अन्न ऊपर रखा गया था। इन्द्र ने अपना प्रभुत्व प्रकट किया था।

इन्द्रो॑ वृ॒त्रस्य॒ तवि॑षीं॒ निर॑ह॒न्त्सह॑सा॒ सहः॑ ।
म॒हत्तद॑स्य॒ पौंस्यं॑ वृ॒त्रं ज॑घ॒न्वाँ अ॑सृज॒दर्च॒न्ननु॑ स्व॒राज्य॑म् ॥ १० ॥ ३० ॥

इन्द्रः॑ । वृ॒त्रस्य॑ । तवि॑षीम् । निः । अ॒ह॒न् । सह॑सा । सहः॑ । म॒हत् । तत् । अ॒स्य॒ । पौंस्य॑म् । वृ॒त्रम् । ज॒घ॒न्वान् । अ॒सृ॒ज॒त् । अर्च॑न् । अनु॑ । स्व॒ऽराज्य॑म् ॥ १० ॥ ३० ॥

इन्द्रःवृत्रस्यासुरस्यतविषींबलं स्वकीयेनबलेननिरहन् हतवान्सहसासहनेनाभिभवसा-धनेनायुधेनसहःअभिभवसाधनम् वृत्रायुधंनिरहन् हतवान् अस्येन्द्रस्यतत्पौंस्यंबलंमहत्प्रभ-विष्णुयस्मादयंवृत्रंजघन्वान्हतवान् हत्वाच तन्निरुद्धाअपः असृजत् तस्माच्छक्तिरयमयत् अन्यत्पूर्ववत् ॥ पौंस्यं पुंसअभिवर्धने चुरादिः अचोयदितियत् यतोनावइत्याद्युदात्तत्वम् । जघन्वान् हन्तेर्लिटःक्वसुः विभाषागमहनविदेतिइटोविकल्पादिडभावः अभ्यासाच्चेत्यभ्या-सादुत्तरस्यहन्तेर्हकारस्यघत्वम् ॥ १० ॥

१०. इन्द्र ने अपने बल से वृत्र के बल का विनाश किया था। पराभूत करनेवाले शस्त्र से उन्होंने वृत्र का शस्त्र विनष्ट किया था। इन्द्र के पास असीम शक्ति है; क्योंकि उन्होंने वृत्र का वध करके, वृत्र-द्वारा रोका गया, जल निर्गत किया था। इन्द्र ने अपना प्रभुत्व प्रकट किया था।

इ॒मे चि॒त्तव॑ म॒न्यवे॒ वेपे॑ते भि॒यसा॑ म॒ही ।
यदि॑न्द्र वज्रि॒न्नोज॑सा वृ॒त्रं म॒रुत्वाँ॒ अव॑धी॒रर्च॒न्ननु॑ स्व॒राज्य॑म् ॥ ११ ॥

इ॒मे इति॑ । चि॒त् । तव॑ । म॒न्यवे॑ । वेपे॑ते॒ इति॑ । भि॒यसा॑ । म॒ही इति॑ । यत् । इ॒न्द्र॒ । व॒ज्रि॒न् । ओज॑सा । वृ॒त्रम् । म॒रुत्वा॑न् । अव॑धीः । अर्च॑न् । अनु॑ । स्व॒ऽराज्य॑म् ॥ ११ ॥

महीमहत्यौ इमेद्यावापृथिव्यौअपि हेइन्द्र तवमन्यवेत्वदीयकोपात् भियसाभीत्यावेपेते कम्पेते हेवज्रिन्वज्रवन्निन्द्र मरुत्वान्मरुद्भिर्युक्तस्त्वं ओजसाबलेनयद्यदावृत्रमवधीः यदानीं

द्यावापृथिव्यावपिभयेनअकम्पिषातामित्यर्थः ॥ वेपेते टुवेपृकम्पने । भियसा ञिभीभये औणादिकःकसिप्रत्ययः ॥ ११ ॥

११. वज्रधारी इन्द्र ! तुम्हारे डर के मारे यह आकाश और पृथिवी कम्पित हुए थे; क्योंकि तुमने मरुतों से मिलकर वृत्र का वध किया तथा अपना प्रभुत्व प्रकट किया था।

नवेपसानतन्यतेन्द्रंवृत्रोविबीभयत् ।
अभ्येनंवज्रआयसःसहस्रभृष्टिरायतार्चन्ननुस्वराज्यम् ॥ १२ ॥

न । वेपसा । न । तन्यता । इन्द्रम् । वृत्रः । वि । बीभयत् । अभि । एनम् । वज्रः । आयसः । सहस्रऽभृष्टिः । आयत । अर्चन् । अनु । स्वऽराज्यम् ॥ १२ ॥

वृत्रःइन्द्रंवेपसास्वकीयेनवेपनेनकम्पनेन नविबीभयत् भीतंनाकरोत् तथातन्यतास्वकीयेनघोरेणगर्जनशब्देननविबीभयत् अपिचेन्द्रेणविसृष्टआयसः अयोमयःसहस्रभृष्टिः अनेकाभिर्धाराभिर्युक्तोवज्रः एनंवृत्रंअभ्यायत हन्तुमाभिमुख्येनागच्छत् अन्यत्पूर्ववत् ॥ तन्यता स्तनशब्दे ऋतन्यजीत्यादिनाअतनोर्वैर्विधीयमानोयतुच्बहुलवचनात्स्मादपिभवति अतएवसलोपश्च सुपांसुलुगितितृतीयायाडादेशः उदात्तनिवृत्तिस्वरेणतस्योदात्तत्वम् । बीभयत् ञिभीभये हेतुमतिणिच् अत्रवेपनस्तन्यतुभ्यांभयं नहेतोःवृत्रादितिहेतुभयाभावाद्भियोहेतुभयइत्यात्वाभावः ण्यन्ताल्लुङिच्लेश्चङादि । आयत अयपयगतौ भौवादिरात्मनेपदी ॥ १२ ॥

१२. अपने कम्पन या गर्जन से वृत्र इन्द्र को नहीं डरा सका। इन्द्र के लौहमय और सहस्रधारायुक्त वज्र ने वृत्र को आक्रान्त किया और इन्द्र ने अपना प्रभुत्व प्रकट किया।

यद्वृत्रंतवचाशनिंवज्रेणसमयोधयः ।
अहिमिन्द्रजिघांसतोदिविवितेबद्बधेशवोर्चन्ननुस्वराज्यम् ॥ १३ ॥

यत् । वृत्रम् । तव । च । अशनिम् । वज्रेण । सम्ऽअयोधयः । अहिम् । इन्द्र । जिघांसतः । दिवि । ते । बद्बधे । शवः । अर्चन् । अनु । स्वऽराज्यम् ॥ १३॥

हेइन्द्र यद्यदात्वंवृत्रंहननार्थंतवसंबंधिनमशनिंवज्रंवज्रेणसमयोधयः सम्यक्प्राहार्षीः तदा-नीमहिमागत्यहन्तारंवृत्रंजिघांसतोहन्तुमिच्छतस्तेतवशवोबलंदिविबद्बधेबद्धमनुस्यूतं व्याप्तमा-

तीव् चिष्टंपूर्ववत्॥ जिघांसतः हन्तेरिच्छार्थेसनि अज्झनगमांसनीत्युपधादीर्घत्वम् ।मद्वधे वधव- न्धने कर्मणिडिदित्यत्ययेनहलादिशेषाभावः॥ १३ ॥

१३. इन्द्र! जिस समय तुमने वृत्र पर प्रहार किया था, उस समय, तुम्हारे अहि के वध के लिए, कृतसंकल्प होने पर तुम्हारा बल आकाश में व्याप्त हुआ था। तुमने अपना प्रभुत्व प्रकट किया था।

अभिष्टनेतेअद्रिवोयत्स्थाजगच्चरेजते ।
त्वष्टाचित्तवमन्यवइन्द्रवेविज्यतेभियार्चन्ननुस्वराज्यम् ॥ १४ ॥

अभिऽस्तने । ते । अद्रिऽवः । यत् । स्थाः । जगत् । च । रेजते ।
त्वष्टा । चित् । तव । मन्यवे । इन्द्र । वेविज्यते । भिया । अर्चन् ।
अनु । स्वऽराज्यम् ॥ १४ ॥

हेअद्रिवोवज्रिन्निन्द्र तेतव अभिष्टनेसिंहनादेसतिस्थाः स्थावरंजगत् जंगमंचयदस्तितदु- भयंरेजतेकम्पते त्वष्टाचित् वज्रनिर्मातात्वष्टाचतवमन्यवेत्वदीयायकोपायभियाभीत्यावेविज्यते भृशंकम्पते अन्यत्समानम् ॥ स्थाः तिष्ठतेःक्विप्चेतिक्विप् । वेविज्यते ओविजीभयचलनयोः अस्मात्क्रियासमभिहारेयङ् सन्यङोरितिद्विर्भावः अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वेयङएवस्वरः शिष्यते । इन्द्रेत्यस्यपादादौवर्तमानस्यामन्त्रितंपूर्वमविद्यमानवदित्यविद्यमानवत्त्वेसति अस्यपा- दादित्वात्पादादाविति पर्युदासान्निघाताभावः ॥ १४ ॥

१४. वज्रधारी इन्द्र! तुम्हारे गर्जन करने पर स्थावर और जंगम काँप जाते हैं। वज्र-निर्माता त्वष्टा भी तुम्हारे कोप-भय से कम्पित हो जाते हैं। तुमने अपना प्रभुत्व प्रकट किया है।

नहिनुयादधीमसीन्द्रंकोवीर्यापरः ।
तस्मिन्नृम्णमुतक्रतुंदेवाओजांसिसंदधुरर्चन्ननुस्वराज्यम् ॥१५॥

नहि । नु । यात् । अधिऽइमसि । इन्द्रम् । कः । वीर्या । परः ।
तस्मिन् । नृम्णम् । उत । क्रतुम् । देवाः । ओजांसि । सम् । दधुः ।
अर्चन् । अनु । स्वऽराज्यम् ॥ १५ ॥

यादयान्तंसर्वंसम्याप्यवर्तमानमिन्द्रंनहिनवधीमसि वयंनसम्यग्जानामः यतोवयमल्पाः पर- इत्येतत्प्रकारान्तमव्ययंवैदूर्यमाचष्टे परोदिवापरएनेतिपयापरः परस्तात् अतिदूरेमनुष्यैः सम-

वगाहेस्थानेवीर्यावीर्येणसामर्थ्येनवर्तमानमिन्द्रंकोमनुष्योजानीयात् नकोपीत्यर्थः कस्मादितिचेदाह तस्मिन्निति यस्मात् तस्मिन्निन्द्रे देवाः रूम्णंधनं उत अपिच क्रतुंवीर्यकर्म ओजांसिबलानिचसन्दधुः स्थापयाञ्चक्रुः तस्मादित्यर्थः ॥ यात् मामाष्णे अस्माल्लुटःशतृ सुपांसुलुगितिद्वितीयायालुक् । अधीमसि इणगतौ इदन्तोमसिः । बीर्या सुपांसुलुगितिद्वितीयायाआकारः ॥ १५ ॥

१५. सर्व-व्यापक इन्द्र को हम नहीं जान सकते। अत्यन्त दूर में अवस्थित इन्द्र को अपने सामर्थ्य से कौन जान सकता है? इन्द्र में देवों ने धन, वीर्य और बल स्थापित किया था। इन्द्र ने अपना प्रभुत्व प्रकट किया था।

यामथर्वामनुष्पितादध्यङ्धियमत्नत।
तस्मिन्ब्रह्माणिपूर्वथेन्द्रउक्थासमग्मतार्चन्ननुस्वराज्यम् ॥ १६ ॥

याम्। अथर्वा। मनुः। पिता। दध्यङ्। धियम्। अत्नत। तस्मिन्। ब्रह्माणि। पूर्वऽथा। इन्द्रे। उक्था। सम्। अग्मत। अर्चन्। अनु। स्वऽराज्यम् ॥ १६ ॥ ३१ ॥

अथर्वाएतत्संज्ञकऋषिः पितासर्वासांप्रजानांपितृभूतोमनुश्चदध्यङ् अथर्वणःपुत्रएतत्संज्ञकऋषिश्चयांधियमत्नत यत्कर्मातन्वत अकुर्वन् तस्मिन्कर्मणियानिब्रह्माणिहविर्लक्षणान्यन्नानि उक्था शस्त्ररूपाणिस्तोत्राणिचयानिसन्ति तानिसर्वाणितस्मिन्निन्द्रेसमग्मतसमगच्छन्त यत्रदृष्टान्तः—पूर्वथा पूर्वेषामन्येषांवसिष्ठादीनांयज्ञेषुयथाहवींषिस्तोत्राणिचइन्द्रेणसङ्गच्छन्ते तद्वत्सइन्द्रः स्वराज्यंस्वस्यराजत्वं अन्वर्चन् अनुपूजयन् वृत्रवधादिरूपेणकर्मणास्वकीयमधिपतित्वंप्रकटयन्नित्यर्थः॥ अत्नत तनुविस्तारे बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यलुक् तनिपत्योश्छन्दसीत्युपधालोपः। पूर्वथा प्रत्नपूर्वविश्वेमात्थाल्छन्दसीतिइवार्थेपूर्वशब्दात्थाल्प्रत्ययः लित्स्वरेणप्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम्। उक्था शेश्छन्दसिबहुलमितिशेर्लोपः। समग्मत समोगम्यृच्छीत्यात्मनेपदम् लुङि मन्त्रेघसेतिच्लेर्लुक् गमहनेत्यादिनोपधालोपः ॥ १६ ॥

१६. अथर्वा नामक ऋषि, समस्त प्रजा के पितृ-भूत मनु और अथर्वा के पुत्र दध्यङ ऋषि ने जितने यज्ञ किये, सबमें प्रयुक्त हव्य, अन्न और स्तोत्र, प्राचीन यज्ञों की तरह, इन्द्र को ही प्राप्त हुए थे।

॥ इतिप्रथमस्यपञ्चमेएकत्रिंशोवर्गः ॥ ३१ ॥

वेदार्थस्यप्रकाशेनतमोहार्दंनिवारयन्। पुमर्थांश्चतुरोदेयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

इतिश्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेणसायणाचार्येणविरचितेमाधवीयेवेदार्थप्रकाशेऋक्संहिताभाष्येप्रथमाष्टकेपञ्चमोध्यायःसमाप्तः ॥५॥

॥ श्रीगणेशायनमः ॥

यस्यनिःश्वसितंवेदायोवेदेभ्योऽखिलंजगत्। निर्ममेतमहंवंदेविद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥
दाशतय्याःपञ्चमोयमध्यायोव्याकृतःपुरा। धीमतासायणार्येणषष्ठोऽध्यायोऽथवर्ण्यते ॥१॥

प्रथममण्डलेत्रयोदशानुवाकेसप्तसूक्तानिव्याकृतानि इन्द्रोमदायेतिनवर्चमष्टमंसूक्तम् अत्रानुक्रम्यते-इन्द्रोनवेति ऋषिश्चान्यस्मादृषेरितिपरिभाषयारहूगणपुत्रस्यगोतमस्यानुवृत्तेरस्यसूक्तस्यसऋषिः पूर्वसूक्तेपाङ्क्तंहीत्युक्तत्वात् तुह्यादिपरिभाषयाइदमुत्तरंचसूक्तंपाङ्क्तं अनादेशपरिभाषयेन्द्रोदेवता पृष्ठ्यस्यपञ्चमेहनिनिष्केवल्यशस्त्रेइदंसूक्तम् सूत्रितंच-येदंभद्रेन्द्रोमदायसत्रामदासइतिनिष्केवल्यमिति आरंभणीयेचातुर्विंशिकेहनिमाध्यन्दिनेसवनेब्राह्मणाच्छंसिनःशस्त्रे इन्द्रोमदायेति आद्यस्तृचोवैकल्पिकस्तोत्रियः होत्रकाणामितिखण्डेसूत्रितम्—इन्द्रोमदायवावृधेमदेमदेहिनोददिरिति। महाव्रतेनिष्केवल्येउत्तरपक्षे इन्द्रोमदायेत्येकाशंसनीया तथैवपञ्चमारण्यकेसूत्रितम्-इन्द्रोमदायवावृधइतिपङ्क्तिःशस्तदोहाइति।

तामेतांसूक्तेप्रथमामृचमाह—

ओम् इन्द्रोमदायवावृधेशवसेवृत्रहानृभिः।
तमिन्महत्स्वाजिषूतेमर्भेहवामहेसवाजेषुप्रनोऽविषत् ॥ १ ॥

इन्द्रः। मदाय। ववृधे। शवसे। वृत्रऽहा। नृऽभिः। तम्। इत्।
महत्ऽसु। आजिषु। उत। ईम्। अर्भे। हवामहे। सः। वाजेषु।
प्र। नः। अविषत् ॥ १ ॥

वृत्रहावृत्रस्यावरकस्यवृष्टिनिरोधकस्यमेघस्यासुरस्यवाहन्ता यद्वा आवरकाणांशत्रूणांहन्तेन्द्रः मदायहर्षार्थंशवसे बलनामैतत् बलार्थंच नृभिर्यज्ञस्यनेतृभिर्ऋत्विग्भिःववृधे स्तोत्रशस्त्ररूपाभिःस्तुतिभिः प्रवर्धितोबभूव स्तुत्याहिदेवताबलासवीर्यंवर्धते तमित् तमेवेन्द्रंमहत्सुप्रभूतेषुआजिषुसंग्रामेषुहवामहे अस्माकंरक्षणायाह्वयामहे उतअपिचईमेनमर्भेऽल्पेसंग्रामेहवामहे अस्माभिराहूतःसचेन्द्रोवाजेषुसङ्ग्रामेषुनोऽस्मान्प्राविषत्प्रावतुप्रकर्षेणरक्षतु ॥ ववृधे वृधेःकर्मणि-

डिट् संहितायामभ्यासस्य अन्येषामपि दृश्यतइति दीर्घत्वम् तुजादित्वेहितूतुजानइतिवत्पदकाले दीर्घःश्रूयते । हुमहे: सावेकाचइतिप्राप्तस्यविभक्त्युदात्तत्वस्यन्यङ्स्वरौस्वरितेतिप्रतिषेधः । ह्वामहे ह्वयतेर्लटि बहुलंछन्दसीतिसंप्रसारणम् शपिगुणावादेशौ । अविता अवरक्षणे लेटयडागमः इतश्चलोपइतीकारलोपः सिब्बहुलंलेटीतिसिप् तस्यार्धधातुकत्वाद्वलादिलक्षणइट् ॥१॥

१. वृत्र-हन्ता इन्द्र मनुष्यों की स्तुति-द्वारा बल और हर्ष से प्रवर्द्धित हुए थे। उन्हीं इन्द्र को हम महान् और क्षुद्र संग्रामों में बुलाते हैं। इन्द्र हमारी संग्राम में रक्षा करें।

असिहिवीरसेन्योसिभूरिपराददिः ।
असिदभ्रस्यचिद्वृधोयजमानायशिक्षसिसुन्वतेभूरितेवसु ॥ २॥

असि । हि । वीर । सेन्यः । असि । भूरि । पराऽददिः । असि । दभ्रस्य । चित् । वृधः । यजमानाय । शिक्षसि । सुन्वते । भूरि । ते । वसु ॥ २ ॥

हेवीर शत्रुक्षेपणकुशलेन्द्र त्वंसेन्योऽसि सेनार्होभवसि त्वमेकोऽपिसेनासदृशोभवसीत्यर्थः हियस्मादेवंतस्माद्भूरिप्रभूतंशत्रूणांधनंपराददिः परादाताशत्रूणांपराङ्मुखंयथाभवतितथा आदातासिभवसि दभ्रस्यचित् अल्पनामैतत् अल्पस्यापिस्तोतुःवृधोवर्धयितासि तथायजमानाययागंकुर्वतेसुन्वतेसोमाभिषवंकुर्वतेपुरुषायशिक्षसि अपेक्षितंधनंददासि शिक्षतिर्दानकर्मा यस्माच्चैवंतस्मात्त्वदीयंधनंभूरिबहुलंमक्षयंविद्यते तस्माद्ददासीतिभावः ॥ पराददिः डुदाञ्दाने आदृगमहनजनइतिकिप्रत्ययः लिड्वद्भावाद्द्विर्वचनेह्रस्वत्वम् आतोलोपइटिचेत्याकारलोपः । वृधः वृधेरन्तर्भावितण्यर्थाद् इगुपधलक्षणःकः । सुन्वते शतुरनुमइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ २ ॥

२. वीर इन्द्र! एकाकी होने पर भी तुम सेना-सदृश हो। तुम प्रभूत शत्रुओं का धन दान कर देते हो। तुम क्षुद्र स्तोता को भी वर्द्धित करते हो। सोमरसवाला यजमान को तुम धन प्रदान करते हो; क्योंकि तुम्हारे पास अक्षय धन है।

यदुदीरतआजयोधृष्णवेधीयतेधना ।
युक्ष्वामदच्युताहरीकंहनःकंवसौदधोस्माँइन्द्रवसौदधः ॥३॥

यत् । उत्ऽईरते । आजयः । धृष्णवे । धीयते । धना । युक्ष्व । मदऽच्युता । हरी इति । कम् । हनः । कम् । वसौ । दधः । अस्मान् । इन्द्र । वसौ । दधः ॥ ३ ॥

---

१ नि० १.७.।

अत्रेदमाख्यानम्—रहूगणपुत्रो गोतमः कुरुसृञ्जयानां राज्ञां पुरोहित आसीत् तेषां राज्ञां परैः सह युद्धे सति स ऋषिरनेन सूक्तेनेन्द्रं स्तुत्वा स्वकीयानां जयं प्रार्थयामासेति । तस्य च तत्पुरोहितत्वं वाजसनेयिभिराम्नातम्—गोतमो ह वै राहूगण उभयेषां कुरुसृञ्जयानां पुरोहित आसीदिति । यद्यदा आजयः सङ्ग्रामाः उदीरते उद्गच्छन्ति उत्पद्यन्ते तदानीं धना धनं धृष्णवे यो धृष्णुः धर्षयिता शत्रूणां जेता भवति तस्मै धीयते निधीयते अयतो धनं भवतीत्यर्थः हे इन्द्र त्वं तादृशेषु युद्धेषु प्रवृत्तेषु मदच्युता शत्रूणां मदस्य गर्वस्य च्यावयितारौ हरी त्वदीयावश्वौ युक्ष्व रथे योजय योजयित्वा च कं कंचिद्राजानं तव परिचरणमकुर्वन्तं हनः हन्याः कंचन त्वां परिचरन्तं वसौ वसुनि धने दधः स्थापयसि अतो जयपराजययोस्त्वमेव कारयितासि तस्मात् हे इन्द्र अस्मान् त्वदीयान् राज्ञो वसौ धने दधः स्थापय ॥ उदीरते ईर गतौ आदादिकः अनुदात्तेत्त्वाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वर एव शिष्यते यद्वृत्तयोगादनिघातः । धना सुपां सुलुगिति डादेशः । युक्ष्व युजिर् योगे अन्तर्भावितण्यर्थाल्लोटि बहुलं छन्दसीति विकरणस्य लुक् अन्येषामपि दृश्यत इति संहितायां दीर्घत्वम् । हनः हन्तेर्लेटि सिप्यडागमः इतश्च लोप इति इकारलोपः हनश्च वधः इति आर्धधातुके वधादेशः नेह तिङ्विभक्तेर्निघातप्रतिषेधः दधः लिङर्थे लेट् । दधः दध धारणे लेटि व्यत्ययेन परस्मैपदम् ॥ ३ ॥

३. जिस समय युद्ध होता है, उस समय शत्रुओं का विजेता ही धन प्राप्त करता है। इन्द्र! रथ में शत्रुओं के गर्वनाशकारी अश्व संयोजित करो। किसी का नाश करो, किसी को धन दो। इन्द्र! हमें तुम धनशाली करो।

चतुर्थीमृचमाह—

क्रत्वा॑ म॒हाँ अ॑नुष्व॒धं भी॒म आ वा॑वृधे॒ शवः॑ ।
श्रि॒य ऋ॒ष्व उ॑पा॒कयो॒र्नि शि॒प्री हरि॑वान्दधे॒ हस्त॑यो॒र्वज्र॑माय॒सम् ॥४॥

क्रत्वा॑ । म॒हान् । अ॒नु॒ऽस्व॒धम् । भी॒मः । आ । व॒वृ॒धे॒ । शवः॑ । श्रि॒ये । ऋ॒ष्वः । उ॒पा॒कयोः॑ । नि । शि॒प्री । हरि॑ऽवान् । द॒धे॒ । हस्त॑योः । वज्र॑म् । आ॒य॒सम् ॥ ४ ॥

क्रत्वा कर्मणा प्रज्ञया वा महान् सर्वाधिकः भीमः शत्रूणां भयंकरः इन्द्रः अनुष्वधं स्वधेत्यन्ननाम स्वधायां विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः सोमलक्षणस्यान्नस्य पाने सतीत्यर्थः शवः आत्मीयं बलं आववृधे आभिमुख्येनावर्धयत् तदनन्तरं ऋष्वो दर्शनीयः शिप्री शिप्रे हनू नासिके वा तद्युक्तः हरिवान् हरिनामकाश्वोपेत इन्द्रः उपाकयोः अन्तिकनामैतत् समीपवर्तिनोर्हस्तयोर्बाह्वोः आयसं अयोमयं वज्रं श्रिये संपदर्थं निदधे निदधाति स्थापयति सोमपानेन हृष्टः प्रबल इन्द्रः शत्रूणां हन-

नायहस्तेवज्रंगृह्णातीतितात्पर्यार्थः ॥ क्त्वा जसादिषुछन्दसिवावचनमितीनाभावस्यविकल्पि-तत्वादभावः। आयसं तस्यविकारइत्यण्प्रत्ययः ॥ ४ ॥

४. यज्ञ-द्वारा इन्द्र विशाल और भयंकर हैं और सोम-पान-द्वारा इन्द्र ने अपना बल बढ़ाया है। इन्द्र दर्शनीय नासिका से युक्त तथा हरि नाम के अश्वों से सम्पन्न हैं। इन्द्र ने हमारी सम्पद् के लिए बलिष्ठ हाथों में लोहमय वज्र धारण किया है।

आपप्रौपार्थिवंरजोबद्बधेरोचनादिवि ।
नत्वावाँइन्द्रकश्चननजातोनजनिष्यतेतिविश्वंववक्षिथ ॥५॥१॥

आ । पप्रौ । पार्थिवम् । रजः । बद्बधे । रोचना । दिवि । न । त्वाऽवान् । इन्द्र । कः । चन । न । जातः । न । जनिष्यते । अति । विश्वम् । ववक्षिथ ॥ ५ ॥ १ ॥

इन्द्रः स्वतेजसापार्थिवं पृथिव्याःसंबन्धिवस्तुजातं रजोऽन्तरिक्षलोकंचआपप्रौआपूरयति तथादिविद्युलोकेरोचनारोचमानानिदीप्तानिनक्षत्राणिबद्बधेबबंध स्थापितवान् अतोहेइन्द्र त्वावान् त्वत्सदृशःकश्चननजातोनोत्पन्नोऽस्ति नचजनिष्यतेउत्पत्स्यमानोऽपिनास्ति तादृशस्त्वंविश्वंसर्वंरक्षितव्यंजगत् अतिववक्षिथअतिशयेनवोढुमिच्छसि सर्वस्यजगतोनिर्वाहकोभवसीत्यर्थः ॥ पप्रौ प्रापूरणे लिटि आतऔणलइत्यौकारादेशः । पार्थिवं पृथिव्याञाञावित्यण्प्रत्ययः ञित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । रजः रजन्त्यस्मिन्गन्धर्वादयइतिरजोऽन्तरिक्षं रञ्जरागे असुनिरजकरजनरजस्सूपसंख्यानमितिनलोपः । बद्बधे बधबन्धने लिटिव्यत्ययेनहलादिःशेषाभावः एकहल्मध्यगतत्वाभावादेत्वाभ्यासलोपावपिनस्तः पादादित्वान्निघाताभावः । त्वावान् वतुप्प्रकरणे युष्मदस्मद्भ्यांछन्दसिसादृश्यउपसंख्यानमितिवतुप् आसर्वनाम्नइत्यात्वम् । ववक्षिथ वहप्रापणे अस्मादिच्छासनि सन्यतइतीत्वस्यसर्वेविधयश्छन्दसिविकल्प्यन्तइत्यभावः सन्नन्ताल्लिटि अमन्त्रेइतिप्रतिषेधादाम्प्रत्ययाभावः ॥ ५ ॥

५. अपने तेज से इन्द्र ने पृथिवी और अन्तरिक्ष को परिपूर्ण किया है। द्युलोक में चमकते नक्षत्र स्थापित किये हैं। इन्द्रदेव तुम्हारे समान न कोई हुआ, न होगा। तुम विशेष रूप से सारे जगत् को धारण करो।

षष्ठीमृचमाह—

योअर्योमर्तभोजनंपराददातिदाशुषे ।
इन्द्रोअस्मभ्यंशिक्षतुविभजाभूरितेवसुभक्षीयतवराधसः ॥६॥

यः । अर्यः । मर्तऽभोजनम् । पराऽददाति । दाशुषे । इन्द्रः ।
अस्मभ्यम् । शिक्षतु । वि । भज । भूरि । ते । वसु । भक्षीय ।
तव । राधसः ॥ ६ ॥

अर्यःस्वामीपालयितायइन्द्रः मर्तभोजनंसर्वैर्मनुष्यैरुपभोज्यमन्नंदाशुषेचरुपुरोडाशादीनि दत्तवतेयजमानायपराददातिप्रयच्छति सइन्द्रोऽस्मभ्यंशिक्षतु तादृशमन्नंददातु अवशिष्टपादद्वयंप्रत्यक्षकृतं हेइन्द्रअस्मभ्यंदातुंधनंविभज विभक्तंकुरु यवस्तेतववसुधनंभूरिबहुलमसंख्यातं अतस्तवराधसोधनस्यएकदेशंभक्षीयभजेय प्राप्नुयाम् ॥ पराददाति अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम् तिङिचोदात्तवतीतिगतेरनुदात्तत्वम् ।दाशुषे दाशृदाने दाश्वान्साह्वानितिक्वसुप्रत्ययान्तोनिपात्यते चतुर्थ्येकवचनेवसोःसंप्रसारणमितिसंप्रसारणम् शासिवसिघसीनांचेतिषत्वम् । भक्षीय भजसेवायां प्रार्थनायांलिङि सस्यछन्दस्युभयथेत्यार्धधातुकत्वाच्छब्भावः सलोपाभावश्च एकाचइतीट्प्रतिषेधः आगमानुदात्तत्वेप्रत्ययस्वरएवशिष्यते पूर्वपदस्यासमानवाक्यगतत्वान्निघाताभावः समानवाक्येनिघातयुष्मदस्मदादेशावक्तव्याइतिवचनात् ॥ ६ ॥

६. जो पालक इन्द्र यजमान को मनुष्योपभोग्य अन्न प्रदान करते हैं, वे हमें वैसा ही अन्न दें। इन्द्र! तुम्हारे पास असंख्य धन है; इसलिए हमारे लिए धन का विभाग कर दो, ताकि हम उसका एक अंश प्राप्त करें।

चातुर्विंशिकेऽहनिमाध्यन्दिनसवनेब्राह्मणाच्छंसिनोमदेमदेहिनोददिरितिवैकल्पिकोनुरूपस्तृचः होत्रकाणामितिखण्डेसूत्रितम्—मदेमदेहिनोददिः सुरूपकृत्नुमूतयइति ।

तृचेप्रथमांसूक्तेसप्तमीमृचमाह—

मदेमदे हि नो ददिर्यूथा गवांमृजुक्रतुः ।
सं गृभाय पुरू शतोभयाहस्त्या वसु शिशीहि राय आ भर ॥७॥

मदेऽमदे । हि । नः । ददिः । यूथा । गवाम् । ऋजुऽक्रतुः । सम् ।
गृभाय । पुरु । शता । उभयाहस्त्या । वसु । शिशीहि । रायः ।
आ । भर ॥ ७ ॥

मदेमदेसोमपानेनहर्षेहर्षेसति ऋजुक्रतुःऋजुकर्मासइन्द्रोनोऽस्मभ्यंगवांयूथानिददिःहि गोयूथानांदाताखलु हेइन्द्र सत्वंपुरु पुरूणिप्रभूतानि शताशतसंख्याकानि अपरिमितानीत्यर्थः वसुवसूनि धनानिउभयाहस्त्या उभाभ्यांहस्ताभ्यां संगृभायअस्मभ्यंदातुं सम्यक् गृहाण शिशीहि अस्मांस्तीक्ष्णीकुरु निशितबुद्धियुक्तान्कुर्वित्यर्थः रायोधनानिहस्तयोःस्थितानिआभर

आहरप्रयच्छ ॥ ददिः दुदाञ् दाने आदृगमहनजनइति किप्रत्ययः । यूथा शेश्छन्दसिबहुलमि-
तिशेर्लोपः। गवां सावेकाचइतिप्राप्तस्यनगोश्वन्साववर्णेतिप्रतिषेधः। गृभाय ग्रहउपादाने लोटिहौ
छन्दसिशायजपीतिश्नाप्रत्ययस्यशायजादेशः हृग्रहोर्भइतिभत्वम् । उभयाहस्त्या उभयहस्त-
शब्दादुत्तरस्यतृतीयाद्विवचनस्यसुपांसुलुगितिडादेशः अन्येषामपिदृश्यतइतिपूर्वपदस्यदी-
र्घत्वम्. समासान्तोदात्तत्वेउदात्तनिवृत्तिस्वरेणविभक्तेरुदात्तत्वम् । वसु सुपांसुलुगितिविभक्तेर्लु-
क् । शिशीहि शोतनूकरणे बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यश्लुः आदेचइत्यात्वं इदित्यनुवृत्तौ बहुलं-
छन्दसीत्यभ्यासस्येत्वं ईहल्यघोरितिधातोरीत्वं पादादित्वान्निघाताभावः । रायः ऊडिदमि-
तिविभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ ७ ॥

७. सोम पान कर हृष्ट होने पर सरलकर्मा इन्द्र हमें गो-समूह देते हैं। इन्द्र! हमें देने के लिए बहु-शत-संख्यक या अपरिमेय अन्न अपने दोनों हाथों में ग्रहण करो। हमें तीक्ष्ण बुद्धि से युक्त और धन प्रदान करो।

मादयस्वसुतेसचाशवसेशूरराधसे।
विद्माहित्वापुरूवसुमुपकामान्त्ससृज्महेऽथानोऽविताभव ॥८॥

मादयस्व । सुते । सचा । शवसे । शूर । राधसे । विद्म । हि । त्वा । पुरुऽवसुम् । उप । कामान् । ससृज्महे । अथ । नः । अविता । भव ॥ ८ ॥

हेशूरशौर्यवन्निन्द्र सुते सोमेअभिषुतेसतिआगत्य सचास्माकंसखासन्मादयस्व तेनसो-
मेनतृप्तोभव किमर्थं शवसेबलार्थंराधसेस्माकंधनार्थंच त्वात्वांपुरूवसुंबहुधनंविद्माहिवयं
जानीमःखलु अथोऽस्मदीयान्कामान् मात्रागवादवस्तूनिव त्वयाउपससृज्महेहि त्वया
सत्वेकीकुर्मः अथानन्तरं नोऽस्माकं अविताअभिलषितफलप्रदानेनरक्षिताभव ॥ मादयस्व
मदतृप्तियोगे चुरादिरात्मनेपदी अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वेणिचएवस्वरःशिष्यते । ससृज्म-
हे सृजविसर्गे बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यश्लुः प्रत्ययाद्युदात्तत्वम् अत्रापिशब्दानुषङ्गात् छन्द-
स्यनेकमपिसाकांक्षमितिनिघातप्रतिषेधः ॥ ८ ॥

८. शूर! हमारे बल और धन के लिए हमारे साथ सोम-रस पान करके तृप्त बनो। तुम्हें हम बहु-धन-शाली जानते और अपनी अभिलाषा ज्ञात कराते हैं। तुम हमारी रक्षा करो।

एतेतइन्द्रजन्तवोविश्वंपुष्यन्तिवार्यम् ।
अन्तर्हिख्योजनानामर्योवेदोअदाशुषांतेषांनोवेदआभर ॥९॥ २॥

एते । ते । इन्द्र । जन्तवः । विश्वम् । पुष्यन्ति । वार्यम् । अन्तः । हि । ख्यः । जनानाम् । अर्यः । वेदः । अदाशुषाम् । तेषाम् । नः । वेदः । आ । भर ॥ ९ ॥ २ ॥

हेइन्द्र तेतवस्वभूताएतेजन्तवोयजमानलक्षणाजनाः विश्वंसर्ववार्यं सर्वैःसंभजनीयंहविः पुष्यन्तिवर्धयन्ति अदाशुषां हविषामदातॄणांजनानांअन्तर्मध्येविद्यमानंवेदोधनं अर्यःसर्वेषांस्वामीत्वंख्योहि पश्यसिहि जानासीत्यर्थः तेषामयजमानानांवेदोधनंनोस्मभ्यंआभर आहरप्रयच्छेतियावत् अयजमानेषुविद्यमानंधनंयागानुपयुक्तत्वाद्व्यर्थमेवभवेत् अतस्तस्यधनस्य सार्थकत्वायतदीयंधनमपहृत्य यजमानेभ्यःप्रयच्छेतितात्पर्यार्थः ॥ ख्यः ख्याप्रकथने अयंदर्शनार्थोपि वर्तमानेछान्दसोलुङ् अस्यतिवक्तीत्यादिनाच्लेरङादेशः आतोलोपइटिचेत्याकारलोपः बहुलंछन्दस्यमाङ्योगेऽपीत्यडभावः हिचेतिनिघातप्रतिषेधः ॥ ९ ॥

९. इन्द्र ! ये तुम्हारे ही सब मनुष्य सबके ग्रहण योग्य में हव्य वर्द्धित करते हैं। जो लोग हव्य नहीं प्रदान करते, हे अखिलपति ! हे इन्द्र ! उनका धन तुम जानते हो। उनका धन हमें दो।

॥ इतिप्रथमस्यषष्ठेद्वितीयोवर्गः ॥ २ ॥

उपोष्विविषड्चंनवमंसूक्तम् गोतमस्यार्षमैन्द्रं अन्त्याजगती आद्याःपङ्क्तयः अनुक्रान्तंच— उपोषुषड्जगत्यन्त्यमिति । सूक्तविनियोगोलैङ्गिकः षोडशिशस्त्रे आद्यास्तुसंदशमित्यादिकेद्वेऋचौ चविनियुज्यन्ते अथषोडशीतिखण्डेसूत्रितम्—उपोषुशृणुहीगिरःसुसंदृशंत्वावयंमघवन्नित्येकाहेचपाङ्क्तमिति ।

तत्रप्रथमामृचमाह—

उपोषुशृणुहीगिरोमघवन्मातथाइव ।
यदानःसूनृतावतःकरआदर्थयासइद्योजान्विन्द्रतेहरी ॥१॥

उपोऽइति । सु । शृणुहि । गिरः । मघऽवन् । मा । अतथाःऽइव । यदा । नः । सूनृताऽवतः । करः । आत् । अर्थयासे । इत् । योज । नु । इन्द्र । ते । हरी इति ॥ १ ॥

हेमघवन्धनवन्निन्द्र गिरःअस्मदीयाःस्तुतीः उपोउपैवसुशृणुहि उपगत्यसम्यक्शृणु अतथाइवपूर्वंयथाविधस्त्वंतद्विपरीतोमाभूः अस्मासुपूर्वंयथाअनुग्रहबुद्धियुक्तः तथाविधएवभवेत्यर्थः अपिचनोऽस्मान्सूनृतावतः प्रियसत्यात्मिकावाक्सूनृता तयास्तुतिरूपयावाचायुक्तान्

यदाकरःकरोषि आवअनन्तरंत्वमपिअर्थयासेइत् अर्थयसएव याचयसएवमवदास्ते अस्माभिः मयुक्तास्तुतीः त्वमपिस्वीकरोषीत्यर्थः अतोहेइन्द्र तेहरीत्वदीयावश्वौनुक्षिप्रंयोजरथेयोजय ॥ शृणुहि उतश्चप्रत्ययाच्छन्दसिवावचनमितिवचनाद्धेरभावः प्रत्ययादिविहेर्लुगभावः । अवथाइव यथेवाचरतितथापि सर्वप्रातिपदिकेभ्यइत्येकइतिक्विप् तथावेरप्रत्ययः नतथाइवअवथाइव अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्। करः डुकृञ्करणे लुङि कृमृदृरुहिभ्यश्छन्दसीतिच्लेरङादेशः ननुअङः सतिशिष्टत्वाद्विकरणस्वरेणान्तोदात्तेनभवितव्यम् तर्हिलङ्व्यत्ययेनशप् ननुकृञ्करणेइतिभ्वादौ पठ्यते अतोव्यत्ययःकस्मात्क्रियतेइतिचेत् मैवम् यस्मादस्यधातोस्तत्रपाठःअनार्षः तथाहिकः करत्करतीत्यनयदाहगुर्न्यासकारहरदत्तोव्यत्ययेनशबिति यस्मादस्यधातोर्भ्वादौपाठोनास्तीति गम्यते किंच यद्ययंपठ्येत करदित्येवमादिरूपसिद्ध्यर्थंकृमृदृरुहिभ्यश्छन्दसीतिकरोतेरङ्विधानमनर्थकंस्यात् अस्माल्लङ्यापिअस्यरूपसिद्धेः लुङ्लङोरर्थभेदात् लुङ्येतद्रूपसिद्ध्येकर्तव्यमङ्विधानमितिचेत् न छन्दसिलुङ्लङ्लिटइतिलुङादीनामेकत्रविधानेनार्थभेदाभावादिति अनेनप्रकारेणास्माभिर्धातुवृत्तावयंधातुर्निराकृतः अतोव्यत्ययेनेतिसिद्धम् । अर्थयासेअर्थयाच्यायां चुरादिरात्मनेपदी लेटयाडागमः । योज युजिर्योगे ण्यन्ताल्लोटि छन्दस्युभयथेतिशपआर्धधातुकत्वाण्णेरनिटीतिणिलोपः द्व्यचोतस्तिङइतिसंहितायांदीर्घत्वम् ॥ १ ॥

१. धनशाली इन्द्र! पास आकर हमारी स्तुति सुनो। इस समय तुम पहले से भिन्न-प्रकृति मत होना। तुमने ही हमें प्रिय और सत्य वाक्य से युक्त किया है। उसी वाक्य से हम तुमसे याचना करते हैं। इसलिए अपने दोनों अश्व शीघ्र योजित करो।

द्वितीयामृचमाह—

अक्ष॒न्नमी॑मदन्त॒ह्यव॑प्रि॒याअ॑धूषत ।
अस्तो॑षत॒स्वभा॑नवो॒विप्रा॒नवि॑ष्ठया म॒तीयोजा॒न्विन्द्र॒तेहरी॑ ॥२॥

अक्ष॑न् । अमी॑मदन्त । हि । अव॑ । प्रि॒याः । अ॒धू॒ष॒त॒ । अस्तो॑षत । स्वऽभा॑नवः । विप्राः॑ । नवि॑ष्ठया । म॒ती । योज॑ । नु । इ॒न्द्र॒ । ते॒ । हरी॒ इति॑ ॥ २ ॥

हेइन्द्र त्वयादत्तान्यन्नानिअक्षन् यजमानाभुक्तवन्तः भुक्त्वाचअमीमदन्तहि तृप्ताश्चासन् प्रियाः स्वकीयास्तनूः अवाधूषत अकंपयन् अतिशयितरसास्वादनेनप्रकम्पशकुन्तः शरीराण्यकंपयन् तदनन्तरंस्वभानवः स्वायत्तदीप्तयोविप्राः मेधाविनस्ते नविष्ठयानवितमया मतीमत्या स्तुत्या अस्तोषतास्तुवन् अन्यत्पूर्ववद्योज्यम् ॥ अक्षन् अदेर्लुङि लुङ्सनोर्घस्लृइतिघस्लादेशः मन्त्रेघसेत्यादिनाच्लेर्लुक् गमहनेत्यादिनोपधालोपः खरिचेतिचर्त्वं शासिवसिघसीनांचेतिषत्वम् अडागमउदात्तः । अमीमदन्त मदतृप्तियोगे चुरादिरात्मनेपदी लुङिच्लेश्चङिणिलोपोपधाह-

स्वद्रिर्णावसन्यन्द्रवेत्वदीर्घाः । अधूषत धूञ्कंपने लुङिसिचिव्यत्ययेनगुणाभावः यद्वा छन्दसु-भयथेतिसिपःसार्वधातुकत्वेनङित्त्वात् ग्क्ङितिचेतिमतिषेधः अथवा धूविधूनने तौदादिकः कुटा-दिः अस्मात्कर्मणिलुङि गाङ्कुटादिभ्यइतिसिचोङित्त्वाद्गुणाभावः । नविष्ठया णुस्तुतौ करणभू-तायाअपिस्तुतेःस्वव्यापारेकर्तृत्वात्तृच् तदन्तानुश्छन्दसीतीवन्प्रत्ययः तुरिष्ठेमेयःस्वितितृलोपः । मती सुपांसुलुगितितृतीयायाःपूर्वसवर्णदीर्घत्वम् मद्येवृषेषपचमनविदेविकिनउदात्तत्वम् ॥ २ ॥

२. तुम्हारा दिया हुआ भोजन करके यजमान लोग परितृप्त हुए हैं एवं अतिशय रसास्वादन से अपना प्रिय शरीर कम्पित किया है। दीप्ति-मान् मेधावियों ने अभिनव स्तुति-द्वारा तुम्हारी स्तुति की है। इन्द्रदेव! अपने दोनों अश्व शीघ्र योजित करो।

महापितृयज्ञेसुसंदृशमित्येषाआहवनीयोपस्थानेविनियुक्ता सूत्रितंच—आहवनीयंसुसंदृशं-त्वेतिपंक्त्येति ।

सुसन्दृशंत्वावयंमघवन्वन्दिषीमहि ।
प्रनूनंपूर्णवन्धुरस्तुतोयाहिवशाँअनुयोजान्विन्द्रतेहरी ॥३॥

सुऽसन्दृशम् । त्वा । वयम् । मघऽवन् । वन्दिषीमहि । प्र । नूनम् । पूर्णऽवन्धुरः । स्तुतः । याहि । वशान् । अनु । योजं । नु । इन्द्र । ते । हरी इति ॥ ३ ॥

हेमघवन्निन्द्र सुसंदृशंसुष्ठुअनुग्रहदृष्ट्यासर्वस्यद्रष्टारंत्वात्वां वयंवन्दिषीमहिस्तवामहिस्तु-तिकर्तारोभूयास्मेत्याशास्महे अस्माभिर्वन्दिभिःस्तुतस्त्वं पूर्णवन्धुरःस्तोतृभ्योदेयैर्धनैःपूरितेन रथेनयुक्तःसन् वशान् अनुकामयमानान् अन्यान् यजमानान्प्रति नूनंप्रयाहिप्रगच्छ ।शिष्टस्त्व योजेत्यादिपूर्ववत् ॥ वन्दिषीमहि वदिअभिवादनस्तुत्योः आशीर्लिङ् लिङाशिषीतितस्यार्धधातु-कत्वेनलसार्वधातुकस्वराभावेप्रत्ययाद्युदात्तत्वम् । मघवन्नित्यस्यामन्त्रितंपूर्वमविद्यमानवदित्य-विद्यमानवत्त्वेसतिपादादित्वान्निघाताभावः ॥ ३ ॥

३. मघवन्! तुम सबको कृपा-पूर्ण दृष्टि से देखते हो। हम तुम्हारी स्तुति करते हैं। स्तुत होकर तथा स्तोताओं-द्वारा देय धन से पूरित रथ-युक्त होकर उन यजमानों के पास जाओ, जो तुम्हारी कामना करते हैं। इन्द्र! अपने दोनों घोड़े रथ में संयुक्त करो।

सघातंवृषणंरथमधितिष्ठातिगोविदम् ।
यःपात्रंहारियोजनंपूर्णमिन्द्रचिकेततायोजान्विन्द्रतेहरी ॥४॥

सः । घ । तम् । वृषणम् । रथम् । अधि । तिष्ठाति । गोऽविदम् । यः ।
पात्रम् । हारिऽयोजनम् । पूर्णम् । इन्द्र । चिकेतति । योज ।
नु । इन्द्र । ते । हरी इति ॥ ४ ॥

सघ सखल्विन्द्रः वृषणंकामानामभिवर्षकंगोविदंगवांलंभयितारं तंरथंअधितिष्ठातिअधितिष्ठतु आरूढोभवतु हेइन्द्र योरथः हारियोजनं एतत्संज्ञकंधानाभिर्मिश्रितंपूर्णंसोमेनपूर्णंपात्रं चिकेतति ज्ञापयति तंरथंअधितिष्ठेतिपूर्वेणान्वयः अधिष्ठायच त्वदीयावश्वौक्षिप्रंयोजय॥ घ ऋचितुनुघेतिदीर्घः। रथं अधिशीङ्स्थासांकर्मेत्यधिकरणस्यकर्मसंज्ञा। तिष्ठाति तिष्ठतेर्लेट्याडागमः। चिकेतति कितज्ञाने लेट्यडागमः जुहोत्यादित्वाच्छपःश्लुः बहुलंछन्दसीतिविकल्पितत्वनात् नाभ्यस्तस्याचिपितीतिलघूपधगुणप्रतिषेधोनभवति ॥ ४ ॥

४. जो रथ अभीष्ट वस्तु का वर्षण करता है, गाय देता तथा धान्य से मिश्रित (सोमरस से) पूर्ण पात्र देता है, इन्द्र! उसी रथ पर चढ़ो। अपने घोड़े शीघ्र योजित करो।

युक्तस्तेअस्तुदक्षिणउतसव्यःशतक्रतो।
तेनजायामुपप्रियांमन्दानोयाह्यन्धसोयोजान्विन्द्रतेहरी ॥५॥

युक्तः । ते । अस्तु । दक्षिणः । उत । सव्यः । शतक्रतो इति
शतऽक्रतो । तेन । जायाम् । उप । प्रियाम् । मन्दानः । याहि ।
अन्धसः । योज । नु । इन्द्र । ते । हरी इति ॥ ५ ॥

हेशतक्रतोबहुकर्मवन्निन्द्र तेत्वदीयेरथेदक्षिणोदक्षिणपार्श्वस्थोऽश्वोयुक्तोऽस्तु उतअपिच सव्यः वामपार्श्वस्थोपियुक्तोऽस्तु तेनरथेन अन्धसः सोमलक्षणस्यान्नस्यपानेनमन्दानोमत्तस्त्वं प्रियांपोषयित्रींजायामुपयाहि सायत्रवर्ततेतत्रगच्छेत्यर्थः तदर्थंहेइन्द्र त्वदीयावश्वौरथेक्षिप्रंयोजय अनयोत्तरयाचपीतसोमस्येन्द्रस्यस्वगृहंप्रतिप्रस्थानंप्रतिपाद्यते ॥ मन्दानः मदिस्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु लिटःकानच् द्विर्वचनप्रकरणे छन्दसिवेतिवक्तव्यमितिद्विर्वचनाभावः।अन्धसः अदभक्षणे अदेर्नुम्धश्चेत्यसुन् धातोर्नुमागमोधकारान्तादेशश्च ॥ ५ ॥

५. शतयज्ञकर्त्ता इन्द्र! तुम्हारे रथ के दाहिने और बायें अश्व संयुक्त हों। सोमपान से हृष्ट होकर तुम उस रथ-द्वारा अपनी प्रिय पत्नी के पास जाओ। अपने घोड़े संयोजित करो।

अन्त्येष्वहःसुहारियोजनस्ययुनज्मात्येषायाज्या सूत्रितंच—युनज्मितेब्रह्मणाकेशिनाहरी-इतियाज्यानुवाक्येअन्त्येष्वहःस्विति ।

तामेतां षष्ठीमृचमाह—

युनज्मिते ब्रह्मणा केशिना हरी उप प्र याहि दधिषे गभस्त्योः।
उत्त्वा सुतासो रभसा अमन्दिषुः पूषण्वान्वज्रिन्त्समु पत्न्यामदः ॥६॥२॥

युनज्मि। ते। ब्रह्मणा। केशिना। हरी इति। उप। प्र। याहि। दधिषे। गभस्त्योः। उत्। त्वा। सुतासः। रभसाः। अमन्दिषुः। पूषण्ऽवान्। वज्रिन्। सम्। ऊम् इति। पत्न्या। अमदः ॥ ६ ॥ २ ॥

हे इन्द्र केशिना केशयुक्तौ स्निग्धावन्तौ ते हरी त्वदीयावश्वौ ब्रह्मणा स्तोत्ररूपेण मन्त्रेण युनज्मि रथे संयोजयामि तेन रथेन उप प्र याहि त्वद्गृहमुपगच्छ गभस्त्योः बाहुनामैतत् बाह्वोः अश्वबन्धकान् रश्मीन्दधिषे धारयस्व त्वा त्वां सुतासोऽभिषुताः सोमाः रभसाः वेगवन्तः तीव्राः क्षिप्रं मदकारिण इत्यर्थः उदमन्दिषुः उत्कृष्टमदयुक्तमकार्षुः हे वज्रिन् अतस्त्वं स्वगृहं गत्वा पूषण्वान् अत्र पूषन्शब्दः पुष्टौ वर्तते पुष्टिर्वै पूषा पुष्टिमेवावरुन्ध इति श्रुतेः। सोमपानजनितया पुष्ट्या युक्तः सन् पत्न्या स्वभार्यया सह सम् उ अमदः सम्यगेव हृष्टो भव ॥ केशिना केशशब्दान्मत्वर्थीय इनिः सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः। रभसाः अर्शआदित्वादच्। अमन्दिषुः व्यत्ययेन परस्मैपदम्। पूषण्वान् पुष पुष्टौ श्वन्नुक्षन्नित्यादौ पूषन्निति निपात्यते तच्चात्र भावसाधनं द्रष्टव्यम् पूषा अस्यास्तीति पूषण्वान् मादुपधायाः इति मतुपो वत्वम् नलोपे अनो नुडिति नुट् ह्रस्वनुड्भ्यां मतुबिति मतुप उदात्तत्वम्। अमदः मदी हर्षे छन्दसि लुङ्लङ्लिट इति प्रार्थनायां लङ् श्यनि प्राप्ते व्यत्ययेन शप् ॥ ६ ॥

६. तुम्हारे केश-सम्पन्न दोनों घोड़ों को मैं स्तोत्र-द्वारा रथ में संयोजित करता हूँ। अपनी दोनों भुजाओं में घोड़े को बाँधनेवाली रश्मि धारण करके घर जाओ। इस अभिषुत तीक्ष्ण सोमरस ने तुम्हें हृष्ट किया है। वज्रिन्! तुम सोमपान से उत्पन्न तुष्टि से युक्त होकर अपनी पत्नी के साथ भलीभाँति हर्ष प्राप्त करो।

॥ इति प्रथमस्य षष्ठे द्वितीयो वर्गः ॥ २ ॥

अश्वावतीति षळृचं दशमं सूक्तं गोतमस्यार्षमैन्द्रं जागतम्। तथा चानुक्रान्तम्—अश्वावति- जागतमिति। अतिरात्रे तृतीये पर्याये ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्र इदं सूक्तम्। सूत्रितं च—अश्वावति सोमावतीं- पीतिं वृष्ण इयर्मि सत्यामिति याज्येति।

तत्र प्रथमामृचमाह—

अश्वावति प्रथमो गोषु गच्छति सुप्रावीरिन्द्र मर्त्यस्तवोतिभिः।
तमित्पृणक्षि वसुना भवीयसा सिन्धुमापो यथाभितो विचेतसः ॥१॥

१ तै० आ० २. ७. २.

अश्वऽवति । प्रथमः । गोषु । गच्छति । सुप्रऽअवीः । इन्द्र । मर्त्यः ।
तव । ऊतिऽभिः । तम् । इत् । पृणक्षि । वसुना । भवीयसा ।
सिन्धुम् । आपः । यथा । अभितः । विऽचेतसः ॥ १ ॥

हेइन्द्र योमर्त्योमनुष्यः तवोतिभिः त्वदीयैरक्षणैः सुप्रावीः सुष्ठुप्ररक्षितोभवति समर्त्यः अश्वावतिबहुभिरश्वैर्युक्तेगृहेवर्तमानः गोषुमध्येप्रथमोगच्छति सर्वेभ्योयाचमानेभ्यःपूर्वमेवगोमान्भवतीत्यर्थः त्वंचमिच तमेवपुरुषंभवीयसाबहुतरेणाभिवृद्धतमेनवाशतसहस्रादिसंख्यायुक्तेन वसुनाधनेनपृणक्षि संपृक्तं संपूर्णंकरोषि तत्रदृष्टान्तः—विचेतसः विशिष्टज्ञानहेतुभूताआपोयथा अभितः सर्वासुदिक्षुसिन्धुंसमुद्रंपूरयन्ति तद्वत् ॥ अश्वावति मन्त्रेसोमाश्वेन्द्रियेतिमतौदीर्घत्वम् । सुप्रावीः अवितृस्तृतन्त्रिभ्यईरित्यवतेरीकारप्रत्ययः । ऊतिभिः ऊतियूतीत्यादिनाक्तिनउदात्तत्वम् । पृणक्षि पृचीसंपर्के रौधादिकः । भवीयसा बहुशब्दादीयसुनिबहोर्लोपोभूचबहोरितिबहुशब्दस्य भूभावः ईयसुनईकारलोपश्च अमत्वाच्छान्दसत्वादीकारलोपोनक्रियते भूभावश्चक्रियते अथवाभवितृशब्दात् तुश्छन्दसीतीयसुन् तुरिष्ठेमेयःस्वितितृलोपः ॥ १ ॥

१. इन्द्र ! तुम्हारी रक्षा-द्वारा जो मनुष्य रक्षित है, वह अश्ववाले घर में रहकर सर्व-प्रथम गौ प्राप्त करता है। जैसे विशिष्ट ज्ञान-दाता नदियाँ चारों ओर से समुद्र को परिपूर्ण करती हैं, वैसे ही तुम भी अपने रक्षित मनुष्य को यथेष्ट धन से परिपूर्ण करते हो।

अपोनप्त्रीयेहोतृचमसेऽद्भिःपूर्यमाणेआपोनदेवीरित्येषानुवक्तव्या सूत्रितंच—आपोनदेवीरुपयन्तिहोत्रियमितिसमाप्ययेति । ब्राह्मणंच—आपोनदेवीरुपयन्तिहोत्रियमितिहोतृचमसेसमवनी-यमानास्वन्वाहेति ।

तामेतांद्वितीयामृचमाह—

आपो॒नदे॒वीरुप॑यन्तिहो॒त्रिय॑म॒वः प॑श्यन्ति॒वित॑तं॒यथा॒रजः॑ ।
प्रा॒चैर्दे॒वासः॒प्रण॑यन्तिदेव॒युंब्र॑ह्म॒प्रिय॑ंजोषयन्तेव॒राइ॑व ॥२॥

आपः॑ । न । दे॒वीः । उप॑ । य॒न्ति॒ । हो॒त्रिय॑म् । अ॒वः । प॒श्य॒न्ति॒ ।
विऽत॑तम् । यथा॑ । रजः॑ । प्रा॒चैः । दे॒वासः॑ । प्र । न॒य॒न्ति॒ । दे॒व॒ऽयुम् ।
ब्र॒ह्म॒ऽप्रिय॑म् । जो॒ष॒य॒न्ते॒ । व॒राःऽइ॑व ॥ २ ॥

---

१ ऐ० ब्रा० २. २०. ।

होत्रियं होतुःस्वभूतं चमसंदेवीर्दिव्योद्योतमानाआपोन यथाआपःउपयन्ति उपगच्छन्ति तद्वदुपरिवर्तमानादेवासःदेवाःएतमेवचमसंभवः अवस्तात्पश्यन्ति होतृचमसे अस्माकंसोमाभि-षवायापःपूरिताइतितेषांदृष्टिरप्यस्मिन्संलग्नाभूत् तत्रदृष्टान्तः—विततंविस्तीर्णं ज्योतिः सू-र्यसंबन्धियथानिरन्तरमवस्तात्पततितद्वद्देवयुं देवान्कामयमानमेतंचमसंप्राचैः प्राचीनं यद्वा प्रांचनैःप्रगमनैः उत्तरवेद्यभिमुखंहोमकालेप्रणयन्ति होमार्थंप्रणीतंचमसमियं ब्रह्मणासोमलक्ष-णेनान्नेनप्रीतंसंतृप्तंपूरितमित्यर्थः जोषयन्ते सर्वेदेवास्तंचमसंसेवन्ते वराइवकन्यकां यथावराम-मेयंभविष्यतिममेयंभविष्यतिइतिकन्यकांसेवन्ते एवंदेवाअपिममायंसोमः ममायंसोमइति अ-स्यपार्श्वेवर्तन्तइत्यर्थः एवमपोनप्त्रीयविनियोगानुसारेणयोजितम् यद्यस्यानुष्ठेयार्थप्रकाश-कत्वात् यदातुरात्रिपर्यायेस्याःविनियोगस्तदात्वेवंव्याख्येयम्—हेइन्द्र देव्यआपोयथानिम्नदेशं उपगच्छन्ति एवंदेवास्त्वदीयंस्तोत्रंशुश्रूषमाणाः होत्रियंहोतृसंबन्धिधिष्ण्यंस्थानंउपगच्छन्ति उपगत्यच अवस्तात्पश्यन्तिविततंज्योतिरिवदेवयुंदेवानात्मनइच्छन्तमेतंशंसितारं आगताःसर्वे देवाः प्राचीनंप्रणयन्ति अग्रतोधारयन्ति ब्रह्ममियंस्तोत्रमियंत्वांशंसन्तं वराः कन्यकाइवसेवन्ते ॥ होत्रियं होतृशब्दात्तस्येदमर्थेघप्रत्ययः ।अपः पूर्वाधरावराणामसिपुरधवश्चैषामित्यसिप्रत्ययान्तो-न्तोदात्तः । प्राचैः उच्चैर्नीचैरितिवदव्ययम् यद्वा प्रपूर्वादञ्चतेर्यज्ञर्थेकविधानं स्थास्नापाव्यधिहृ-नियुध्यर्थमितिपरिगणनस्योपलक्षणार्थत्वात्भावेकप्रत्ययः अनिदितामितिनलोपः । जोषयन्ते जुषीप्रीतिसेवनयोः स्वात्मनःप्रयोज्यत्वाद्धेतुमतिणिच् ॥ २ ॥

२. जैसे द्युतिमान् जल यज्ञ-पात्र में जाता है, वैसे ही ऊपर रहने-वाले देवता लोग यज्ञ-पात्र को देखते हैं। उनकी दृष्टि, सूर्य-किरण की तरह, व्यापक है। जैसे अनेक वर एक ही कन्या को ब्याहने की इच्छा करते हैं, वैसे ही देवता लोग सोम-पूर्ण और देवाभिलाषी पात्र को, उत्तर वेदी के सम्मुख लाकर, चाहते हैं।

प्रवर्ग्याभिष्टवे अधिद्वयोरित्येषा स्पृष्ट्वोदकमितिखण्डेसूत्रितम्—अधिद्वयोरदधाउक्थ्यंव-चःशुक्रन्तेअन्यद्यजतन्तेअन्यदिति । हविर्धानप्रवर्तनेप्येषा सूत्रितंच—यमेइवयतमानेयदैतम-धिद्वयोरदधाउक्थ्यंवचइत्यर्धर्चेआरमेदिति ।

अधि॒द्वयो॑रदधा उ॒क्थ्यं१॒॑ वचो॑ य॒तस्रु॑चा मिथु॒ना या स॑प॒र्यतः॑ ।
असं॑यत्तो व्र॒ते ते॑ क्षेति॒ पुष्य॑ति भ॒द्रा श॒क्तिर्यज॑मानाय सुन्व॒ते ॥३॥

अधि॑ । द्वयोः॑ । अ॒द॒धाः॒ । उ॒क्थ्य॑म् । वचः॑ । य॒तऽस्रु॑चा । मि॒थु॒ना । या । स॒प॒र्यतः॑ । असं॑मऽयत्तः । व्र॒ते । ते॒ । क्षे॒ति॒ । पुष्य॑ति । भ॒द्रा । श॒क्तिः । यज॑मानाय । सु॒न्व॒ते ॥ ३ ॥

हेइन्द्र द्वयोर्हविर्धानयोः उक्थमुक्थ्यंशस्त्रं वचोयोग्यंवचः युजे वामित्यादिमन्त्ररूपं वचनमध्व- र्युः निहितवानसि ननुहविर्धानयोर्द्वयोः कथमेकमेववचोऽधिनिधीयते इत्याशंक्य ब्राह्मणेनैवं व्याख्यातम्-अधिद्वयोरदधाउक्थ्यंवचइतिद्वयोर्ह्येतत्तृतीयंछदिरधिनिधीयतउक्थ्यंवचइतियदा- ह यज्ञियंवैकर्मोक्थ्यंवचोयज्ञमेवैतेनसमर्धयतीति । यथयथाहविर्धानद्वयेएकमेवतृतीयंछदिरधि- निधीयते एवंस्तोत्रमप्युभयोरेकंयुक्तम् उक्थंनामयज्ञसंबन्धिशस्त्रंवचोयोग्यंवचनमपियज्ञियंकर्म तस्यायज्ञरूपयोर्हविर्धानयोर्यज्ञत्वसंपादनायाधिनिधानाद्यज्ञोपिसमृद्धोभवति कीदृशयोर्हविर्धा- नयोः यतस्रुचा यताःसंयताःस्रुचःअहचमसादिलक्षणानिपात्राणिययोः तेमिथुनायुगलरूपेण- वर्तमाने या येहविर्धाने तांसपर्यतःपूजयतः तयोरित्यर्थः किञ्च ईदृग्भूतहविर्धानयुक्तोयजमानः असंयतः शत्रुभिःसहयुद्धार्थमनभिगतःसन् क्षेमते त्वदीयेकर्मणिक्षेतिनिवसति पुष्यतिचप्र- जयापशुभिश्चपुष्टोभवतिच सुन्वते त्वदेवत्येयागेसोमाभिषवंकुर्वतेयजमानस्यभद्राकल्याणीश- क्तिः उत्कृष्टंबलंभवति एवत्सर्वंहविर्धानयोःउक्थस्यवचसोनिधानेनत्वयाकृतमित्यर्थः॥ यतस्रु- चा बयवपरमे निष्ठायामनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् सु- पामितिसुपःपूर्वसवर्णदीर्घः विविभक्तेराकारः। सपर्यतं सपरपूजायां कण्ड्वादिभ्योयक् अदुपदेशाल्ल- सार्वधातुकानुदात्तत्वे यकारस्वरःशिष्यते । क्षेति क्षिनिवासगत्योः बहुलंछन्दसीतिविकरणस्य लुक् । सुन्वते यजमानाय षष्ठ्यर्थेचतुर्थीवक्तव्येतिचतुर्थी शतुरनुम्नइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ ३ ॥

३. इन्द्र ! जो हव्य और धान्य यज्ञ-पात्र में तुम्हें समर्पित किया गया है, उसमें तुमने मंत्र-वचन संयुक्त किया है। यजमान, युद्ध में न जाकर, तुम्हारे काम में लगा रहता एवं पुष्टि प्राप्त करता है; क्योंकि सोमाभिषव-दाता बल-लाभ करता ही है।

चतुर्थीमृचमाह—

आदङ्गिराःप्रथमंदधिरेवयइद्धाग्नयःशम्यायेसुकृत्यया ।
सर्वंपणेःसमविन्दन्तभोजनमश्वावन्तंगोमन्तमापशुंनरः ॥४॥

आत् । अङ्गिराः । प्रथमम् । दधिरे । वयः । इद्धऽअग्नयः । शम्या । ये । सुऽकृत्यया । सर्वम् । पणेः । सम् । अविन्दन्त । भोजनम् । अश्वऽवन्तम् । गोऽमन्तम् । आ । पशुम् । नरः ॥ ४ ॥

यदापणिभिर्गावोपहृतास्तदानीमङ्गिराः अङ्गिरसः प्रथमंपूर्वमग्रतः वयोहविर्लक्षण- मन्नंदधिरे इन्द्रार्थंसंपादितवन्तः आत्अनन्तरं पश्चात्तेऽङ्गिरसः इद्धाग्नयः प्रज्वलिताग्नियुक्ताः

१ ऐ० ब्रा० १. २९.

अन्धः सुकृत्यया शोभनकरणोपेतया शम्या कर्मणा शोभनेन यागेन इन्द्रमयजन्निति शेषः येन रो-धेन स्यन्ते सारोऽङ्गिरसः पणेः एतन्नाम्नोऽसुरस्य संबन्धि सर्वं भोजनं धनं समविन्दन्त समलभन्त कीदृशं अश्वावन्तं अश्वैर्युक्तम् गोमन्तं गोभिर्युक्तम् आकारः समुच्चये गवाश्वव्यतिरिक्तं अन्यत्सर्वं प-शुजातं च समविन्दन्त ॥ अङ्गिराः सुपां सुलुगिति जसः सुः । शम्या शमीति कर्मनाम शाम्यत्यनया क्रियया दोषजातमिति शमी करणे घञ् नोदात्तोपदेशस्य मान्तस्यानाचमेरिति वृद्धिप्रतिषेधः गौ-रादित्वान्ङीष् व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् । सुकृत्यया शोभनं कृत्यं करणं यस्यां सा तथोक्ता नञ्सुभ्या-मित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥ ४ ॥

४. पहले अङ्गिरा लोगों ने इन्द्र के लिए अन्न सम्पादित किया था। अनन्तर उन्होंने अग्नि जलाकर सुन्दर योग-द्वारा इन्द्र की पूजा की थी। यज्ञ-नेता अङ्गिरोवंशीयों ने अश्व, गौ और अन्य पशुओं से युक्त सारा धन प्राप्त किया था।

यज्ञैरथर्वा प्रथमः पथस्तते ततः सूर्यो व्रतपा वेन आजनि ।
आ गा आजदुशना काव्यः सचा यमस्य जातममृतं यजामहे ॥५॥

यज्ञैः । अथर्वा । प्रथमः । पथः । तते । ततः । सूर्यः । व्रतऽपाः । वेनः । आ । अजनि । आ । गाः । आजत् । उशना । काव्यः । सचा । यमस्य । जातम् । अमृतम् । यजामहे ॥ ५ ॥

पणिभिरपहृतासु गोषु अथर्वा एतत्संज्ञ ऋषिः यज्ञैरिन्द्रदेवत्यैः अनुष्ठितैर्यागैः पथः गोसंबन्धि-नो मार्गान् प्रथमः सर्वेभ्य ऋषिभ्यः पूर्वमेव तते ततवानित्यर्थः ततस्तदनन्तरं व्रतपाः व्रतानां कर्मणां पालयिता वेनः कान्तः सूर्यः सूर्यरूप इन्द्रः आजनि गवां प्रदर्शनाय आविरभूत् ततोऽथर्वा गाः आजत् आभिमुख्येन प्राप्नोत् तादृशस्येन्द्रस्य काव्यः कवेः पुत्र उशना भृगुः सचा असुरनिरसनाय सहायोऽभूत् यमस्य असुराणां नियमार्थं जातं प्रादुर्भूतं अमृतं मरणरहितं तमिन्द्रं यजामहे हविर्भिः पूजयामः ॥ पथः शसि भस्य टेर्लोपः इति टिलोपः उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वम् । तते तनु-विस्तारे बहुलं छन्दसीति विकरणस्य लुक् अनुदात्तोपदेशेत्यादिना अनुनासिकलोपः ॥ अजनि जनी प्रादुर्भावे दीपजनबुधेत्यादिना कर्तरि लुङि च्लेश्चिण् । आजत् अज गतिक्षेपणयोः ॥ ५ ॥

५. अथर्वा नाम के ऋषि ने, पहले यज्ञ-द्वारा चुराई हुई गायों का मार्ग प्रदर्शित किया था। अनन्तर व्रत-पालक और कान्ति-विशिष्ट सूर्य-रूप इन्द्र आविर्भूत हुए थे। गौओं को अथर्वा ने प्राप्त किया। कवि के पुत्र उशना या भृगु ने इन्द्र की सहायता की थी। असुरों के दमन के लिए उत्पन्न और अमर इन्द्र की हम पूजा करते हैं।

बर्हिर्वा यत्स्वपत्याय वृज्यतेऽर्को वा श्लोकमाघोषते दिवि ।
ग्रावा यत्र वदति कारुरुक्थ्यस्तस्येदिन्द्रो अभिपित्वेषु रण्यति ॥६॥४॥

ब॒र्हिः। वा॒। यत्। सु॒ऽअ॒प॒त्याय॑। वृ॒ज्यते॑। अ॒र्कः। वा॒।
श्लोक॑म्। आ॒ऽघोष॑ते। दि॒वि। ग्रावा॑। यत्र॑। वद॑ति। का॒रुः।
उ॒क्थ्यः॑। तस्य॑। इत्। इन्द्रः॑। अ॒भि॒ऽपि॒त्वेषु॑। र॒ण्य॒ति॒ ॥६॥४॥

स्वपत्यायशोभनापत्यनहेतुभूतायकर्मणेबर्हिर्वायद्यदावृज्यतेछिद्यतेअध्वर्युणायागार्थमा-ह्रियतेअर्कोवास्तोत्रनिष्पादकोहोतावाश्लोकंस्तुतिरूपांवाचंदिविद्योतमानेयज्ञेयदाआघोषते उ-च्चारयति यत्रयस्मिन्कालेग्रावाअभिषवार्थंप्रवृत्तउपलः वदतिशब्दंकरोति तत्रदृष्टान्तः—कारुरु-क्थ्यः तूष्णीमुपसमेतव्य उक्थस्यशस्त्रस्यशंसिताकारुः स्तोतायथाअभिमतशब्दंकरोतितद्वत् तस्ये-त्पूर्वोक्तस्यसर्वस्यअभिपित्वेषुअभिप्राप्तिषुइन्द्रोरण्यतिरमते यद्वा पूर्वोक्तानांबर्हिरादीनां अभि-प्राप्तिषुसतीषुइन्द्रोरण्यति अस्मदीयोयागोभविष्यतीतिहर्षशब्दंकरोति॥ वृज्यते वृजीवर्जने अ-नुदात्तेत्त्वाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वेयकएवस्वरःशिष्यते निपातैर्यद्यदिहन्तेतिनिघातप्रतिषेधः। आ-घोषते घुषिर्विशब्दने भौवादिकः अत्रापियदित्यस्यनिपातस्यानुषङ्गान्निघाताभावः। रण्यति रमुक्रीडायां व्यत्ययेनश्यन्परस्मैपदंच अन्त्यविकारश्छान्दसः यद्वा रणशब्दार्थः व्यत्यये-नश्यन् ॥ ६ ॥

६. सुन्दर-फल-युक्त यज्ञ के लिए जिस समय कुश का छेदन किया जाता है, उस समय स्तोत्र-सम्पादक होता द्युतिमान् यज्ञ में स्तोत्र उद्घोषित करता है। जिस समय सोम-निस्यन्दी प्रस्तर, शास्त्रीय स्तवन-कारी स्तोता की तरह, शब्द करता है, उस समय इन्द्र प्रसन्न होते हैं।

॥ इतिप्रथमस्यषष्ठेचतुर्थोवर्गः ॥४॥

असावीतिविंशत्यृचमेकादशंसूक्तम् अत्रानुक्रम्यते—असाविविंशतिःषळनुष्टुभऔष्णिह-पाङ्क्तगायत्रैष्टुभास्तृचाःप्रगाथश्चेति। आदितःषळनुष्टुभः सप्तम्याद्यास्तिस्रउष्णिहः दशम्याद्या-स्तिस्रःपङ्क्तयः त्रयोदश्याद्यास्तिस्रोगायत्र्यः षोडश्याद्यास्तिस्रस्त्रिष्टुभः एकोनविंशीबृहती विं-शीसतोबृहती अनुवर्तनाद्गोतमऋषिः अनादेशपरिभाषयेन्द्रोदेवता सूक्तविनियोगोलिङ्गादव-गन्तव्यः अतिरात्रेषोडशिशस्त्रेआद्यौतृचौस्तोत्रियानुरूपौ सूत्रितंच—अथषोडश्यसाविसोमइन्द्र-पवस्वेतिस्तोत्रियानुरूपाविति। आभिप्लविकेषूक्थ्येषुतृतीयसवनेच्छावाकस्यइमावेवतृचौवैकल्पिकौ स्तोत्रियानुरूपौ एषूक्थ्यविखण्डेसूत्रितम्—असाविसोमइन्द्रतेत्वमिन्द्रसुतंपिबेति।

तत्रप्रथमामृचमाह—

असा॑वि॒सोम॑इन्द्रते॒शवि॑ष्ठधृष्ण॒वाग॑हि।
आत्वा॑पृणक्त्विन्द्रि॒यंरजः॒सूर्यो॒नर॒श्मिभिः॑ ॥१॥

असावि। सोमः। इन्द्र। ते। शविष्ठ। धृष्णो इति। आ।
गहि। आ। त्वा। पृणक्तु। इन्द्रियम्। रजः। सूर्यः। न।
रश्मिऽभिः॥ १॥

हेइन्द्र तेत्वदर्थंसोमःअसाविअभिषुतोऽभूत् हेशविष्ठअतिशयेनबलवन् अतएवधृष्णो श-त्रूणांधर्षयितः इन्द्रआगहि देवयजनदेशमागच्छ आगतंचत्वात्वांइन्द्रियंसोमपानेनोत्पन्नं प्रभूतं सामर्थ्यं आपृणक्तुआपूरयतु रजोन्तरिक्षंरश्मिभिःकिरणैःसूर्योन यथासूर्यःपूरयतितद्वत्॥ श-विष्ठ शवस्विन्शब्दादिष्ठनिविन्मतोर्लुक् टेरितिटिलोपः पादादित्वान्निघाताभावः। गहि गमेर्लो-टि बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् अनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः तस्यासिद्धवदत्राभादित्यसि-द्धवत्त्वाद्धेर्लुगभावः॥ १॥

१. इन्द्र! तुम्हारे लिए सोमरस तैयार है। हे बलिष्ठ और शत्रु-दमन इन्द्र! आओ। जैसे सूर्य किरण-द्वारा, अन्तरिक्ष को पूर्ण करते हैं, वैसे ही प्रभूत शक्ति तुम्हें पूरित करे।

इन्द्रमिद्धरीवहतोऽप्रतिधृष्टशवसम्।
ऋषीणांचस्तुतीरुपयज्ञंचमानुषाणाम्॥२॥

इन्द्रम्। इत्। हरी इति। वहतः। अप्रतिधृष्टऽशवसम्।
ऋषीणाम्। च। स्तुतीः। उप। यज्ञम्। च। मानुषाणाम्॥ २॥

अप्रतिधृष्टशवसंकेनाप्यप्रतिधर्षितबलंअहिंसितबलमित्यर्थः इन्द्रमित्इन्द्रमेवऋषीणांव-सिष्ठादीनांमानुषाणांअन्येषांमनुष्याणांच स्तुतीर्यज्ञंचहरीअश्वौउपवहतः समीपंप्रापयतः य-त्रयत्रस्तुवन्तियत्रयत्रयजन्तेतत्रतत्रसर्वत्रेन्द्रमश्वौप्रापयतइत्यर्थः॥ मानुषाणां मनोर्जातावितिमनु-शब्दादञ्षुगागमश्च॥ २॥

२. इन्द्र के दोनों हरिनाम के घोड़े हिंसा-विरहित बलवाले इन्द्र को वसिष्ठ आदि ऋषियों और मनुष्यों की स्तुति और यज्ञ के समीप वहन करें।

तृतीयामृचमाह—

आतिष्ठवृत्रहन्रथंयुक्तातेब्रह्मणाहरी।
अर्वाचीनंसुतेमनोग्रावाकृणोतुवग्नुना॥ ३॥

आ। तिष्ठ। वृत्रऽहन्। रथम्। युक्ता। ते। ब्रह्मणा। हरी इति।
अर्वाचीनम्। सु। ते। मनः। ग्रावा। कृणोतु। वग्नुना॥ ३॥

हे वृत्रहन् शत्रूणांहन्तरिन्द्र रथमातिष्ठआरोह यस्माचेहरीत्वदीयावश्वौ ब्रह्मणास्तोत्रलक्षणेनमन्त्रेणयुक्तारथेऽस्माभिर्योजितौतस्मात्त्वंरथमातिष्ठ तेमनःत्वदीयंमनस्ग्रावाअभिषवार्थंप्रस्तरःशाणः वग्नुनावचनीयेनाभिषवशब्देनअर्वाचीनं अस्मदभिमुखंकृणोतु सुकरोतु ॥ युक्ता सुपांसुलुगित्याकारः । वग्नुना वचेर्गश्चेतिनुप्रत्ययः गकारश्चान्तादेशः ॥ ३ ॥

३. हे वृत्र-हन्ता इन्द्र ! रथ पर चढ़ो; क्योंकि तुम्हारे दोनों घोड़े मंत्र-द्वारा रथ में हमारे द्वारा संयोजित किये गये हैं। सोम-चुआनेवाले प्रस्तर-द्वारा अपना मन हमारी ओर करो।

चतुर्थीमृचमाह—

इममिन्द्रसुतंपिबज्येष्ठममर्त्यंमदम् ।
शुक्रस्यंत्वाभ्यंक्षरन्धाराऋतस्यसादने ॥४॥

इमम् । इन्द्र । सुतम् । पिब । ज्येष्ठम् । अमर्त्यम् । मदम् ।
शुक्रस्य । त्वा । अभि । अक्षरन् । धाराः । ऋतस्य । सदने ॥ ४ ॥

हेइन्द्र सुतमभिषुतमिमंसोमंपिब कीदृशंज्येष्ठंअतिशयेनप्रशस्यं मदंमदकरम् अमर्त्यममारकम् सोमपानजन्योमदोमदान्तरंवदुन्मादकोनभवतीत्यर्थः तथाऋतस्ययज्ञस्यसंबन्धिनिसदनेगृहेवर्तमानाः शुक्रस्यदीप्तस्यास्यसोमस्यधाराः त्वात्वामभ्यक्षरन्आभिमुख्येनसंचलन्ति त्वांप्राप्नुवन्ति स्वयमेवागच्छन्तीत्यर्थः॥ज्येष्ठं प्रशस्यशब्दादिष्ठनि ज्यचेतिज्यादेशः । अक्षरन् क्षरसंचलने छान्दसोलङ् ॥ ४ ॥

४. इन्द्र ! तुम इस अतीव प्रशस्त, हर्ष-दायक या मादक और अमर सोमरस का पान करो। यज्ञ-गृह में यह दीप्तिमान् सोमधारा तुम्हारी ओर बहती है।

इन्द्रायनूनमर्चतोक्थानिचब्रवीतन ।
सुताअमत्सुरिन्दवोज्येष्ठंनमस्यतासहः ॥५॥५॥

इन्द्राय । नूनम् । अर्चत । उक्थानि । च । ब्रवीतन । सुताः ।
अमत्सुः । इन्दवः । ज्येष्ठम् । नमस्यत । सहः ॥ ५ ॥ ५ ॥

हेऋत्विजः इन्द्रायनूनं क्षिप्रमर्चतपूजनंकुरुत एतदेवस्पष्टीक्रियते—उक्थानिअप्रगीतमन्त्रसाध्यानिस्तोत्राणिचब्रवीतनब्रूत सुताअभिषुताइन्दवःसोमाश्चअमत्सुःआगतमेनमिन्द्रंमदंकुर्वन्तु अतनारंज्येष्ठंप्रशस्यतमंसहःसहस्विनंबलवन्तंतमिन्द्रंनमस्यत नमस्कुरुत ॥ ब्रवीतन ब्रवीतेर्लोटिमध्यमबहुवचनस्यतनादेशः । अमत्सुः मदीहर्षे छान्दसःप्रार्थनायांलुङ् आगमानुशास-

भस्यानित्यत्वादिडभावः । नमस्यत नमोवरिवश्चित्रङइतिक्यच् । सहः लुगकारेकाररेफाश्चवक्तव्याइतिमत्वर्थीयस्यलुक् ॥ ५ ॥

५. इन्द्र की तुरत पूजा करो; उनकी स्तुति करो; अभिषुत सोम-रस इन्द्र को प्रसन्न करे; प्रशंसनीय और बलवान् इन्द्र को प्रणाम करो।

॥ इतिप्रथमस्यषष्ठेपञ्चमोवर्गः ॥ ५ ॥

षष्ठीमृचमाह—

नकिष्ट्वद्रथीतरोहरीयदिन्द्रयच्छसे ।
नकिष्ट्वानुमज्मनानकिःस्वश्वआनशे ॥६॥

नकिः । त्वत् । रथिऽतरः । हरी इति । यत् । इन्द्र । यच्छसे । नकिः । त्वा । अनु । मज्मना । नकिः । सुऽअश्वः । आनशे ॥ ६ ॥

हेइन्द्र यद्यस्मात्त्वं हरीएतत्संज्ञावश्वौयच्छसेरथेयोजयसि तस्मात्त्वत् त्वत्तोऽन्यः कश्चिद्रथीतरः अतिशयेनरथवान्नकिःनास्ति अन्येषामीदृगश्वयुक्तरथाभावात् त्वा त्वामनुलक्ष्यमज्मना बलनामैतत् बलेनसदृशोऽपिनकिर्नास्ति स्वश्वःशोभनाश्वोन्यश्चत्वांनकिरानशेनप्राप इन्द्रस्य बलाश्वयोरसाधारणत्वादिन्द्रसदृशबलवानश्ववान्लोकेकश्चिदपिनास्तीत्यर्थः ॥ नकिष्ट्वत् युष्मत्तत्ततक्षुष्वन्तःपादमितिषत्वम् । रथीतरः अतिशयेनरथी तरपि ईद्रथिनइतीकारान्तादेशः अ-घप्रहसमयेछान्दसंह्रस्वत्वम् । यच्छसे यमेर्व्यत्ययेनात्मनेपदम् । स्वश्वः बहुव्रीहावाद्युदात्तंद्व्यच्छन्दसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । आनशे अश्नोतेश्चेतिअभ्यासादुत्तरस्यनुट् ॥ ६ ॥

६. इन्द्र ! जिस समय तुम रथ में अपने घोड़े जोत देते हो, उस समय तुमसे बढ़कर रथी कोई नहीं रहता। तुम्हारे बराबर न तो कोई बली है और न सुशोभन अश्वोंवाला।

आभिप्लविकेषूक्थ्येषुतृतीयसवनेब्राह्मणाच्छंसिनोयएकइद्विदयतइतिवैकल्पिकःस्तोत्रियस्तृचः एस्त्विविखण्डेसूत्रितम्—सखायआशिषामहियएकइद्विदयतइति । महाव्रतेऽपिनिष्केवल्ये औष्णिहतृचाशीतावयंतृचोविनियुक्तः तथैवपञ्चमारण्यकेसूत्र्यते—यएकइद्विदयतआयासद्भिःस्तुषमिति ।

तृचेमध्यमांसूक्तेसप्तमीमृचमाह—

यएकइद्विदयतेवसुमर्तायदाशुषे ।
ईशानोअप्रतिष्कुतइन्द्रोअङ्ग ॥ ७ ॥

यः । एकः । इत् । विऽदयते । वसु । मर्ताय । दाशुषे । ईशानः ।

अप्रतिऽस्कुतः । इन्द्रः । अङ्ग ॥ ७ ॥

य इन्द्रः एक इत् एक एव दाशुषे हविर्दत्तवते मर्ताय मनुष्याय यजमानाय वसु धनं विदयते विशेषेण ददाति अङ्गेति क्षिप्रनाम अप्रतिष्कुतः परैरप्रतिशब्दितः प्रतिकूलशब्दरहित इत्यर्थः एवंभूत स इन्द्रः क्षिप्रमीशानः सर्वस्य जगतः स्वामी भवति ॥ विदयते दय दानगतिरक्षणहिंसादानेषु शपः पित्त्वादनुदात्तत्वम् तिङश्च लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वर एव शिष्यते यद्वृत्तयोगादनिघातः । अप्रतिष्कुतः कुशब्दे प्रतिकूलं कूयते शब्द्यत इति प्रतिष्कुतः पारस्करादेराकृतिगणत्वात्सुट् सुषामादित्वात्षत्वम् नञ्समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ७ ॥

७. जो इन्द्र केवल हव्य-दाता यजमान को हव्य प्रदान करते हैं, वह समस्त संसार के शीघ्र स्वामी हो जाते हैं।

अष्टमीमृचमाह—

कुदामर्तमराधसंपदाक्षुम्पमिवस्फुरत् । कुदानःशुश्रवद्गिरइन्द्रोअङ्ग ॥८॥

कदा । मर्तम् । अराधसम् । पदा । क्षुम्पम्ऽइव । स्फुरत् ।

कदा । नः । शुश्रवत् । गिरः । इन्द्रः । अङ्ग ॥ ८ ॥

अराधसं हविर्लक्षणेन राधसा धनेन रहितम् अयष्टारमित्यर्थः एवंविधं मर्तं मनुष्यं इन्द्रः पदा पादेन क्षुम्पमिव अहिच्छत्रकमिव कदा स्फुरत् स्फुरिष्यति बाधिष्यति यथा अहिच्छत्रं मण्डलाकारेण शयानं कश्चिदनायासेन हन्ति एवमिन्द्रोऽपि कदा सम्यग्घनिष्यतीत्यर्थः स्फुरतिर्वधकर्मा स्फुरति स्फुलतीति वधकर्मसु पठितत्वात् नोऽस्माकं यष्टॄणां गिरः स्तुतिलक्षणा वाचः इन्द्रः कदा कस्मिन्काले अङ्ग क्षिप्रं शुश्रवत् श्रोष्यतीति विवक्षितोऽर्थः अत्र निरुक्तम्—क्षुम्पमहिच्छत्रकं भवति यत्क्षुभ्यते । कदा मर्तमनाराधयन्तं पादेन क्षुम्पमिवावस्फुरिष्यति कदा नः श्रोष्यति गिर इन्द्रो अङ्गेति क्षिप्रनामेति[1] ॥ पदा पादशब्दस्य पद्दन्नित्यादिना पदादेशः ऊडिदमिति विभक्तेरुदात्तत्वम् । क्षुम्पमिव क्षुभ संचलने अस्मात्कर्मणि घञि बहुलवचनाद्धातोर्नुमागमः वर्णव्यापत्त्या भकारस्य पकारः । स्फुरत् स्फुर संचलने छन्दसि लुङ्लङ्लिट इति लृडर्थे लङ् बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपीत्यडभावः । शुश्रवत् श्रु श्रवणे लेट्यडागमः बहुलं छन्दसीति शपः श्लुः ॥ ८ ॥

८. जो हव्य नहीं देता, उसे मण्डलाकार सर्प की तरह इन्द्र कब पैरों से रौंदेंगे? इन्द्र कब हमारी स्तुति सुनेंगे?

नवमीमृचमाह—

यश्चिद्धित्वाबहुभ्यआसुतावाँआविवासति ।

उग्रंतत्पत्यतेशवइन्द्रोअङ्ग ॥ ९ ॥

1 नि० ५. १६–१७.।

यः । चित् । हि । त्वा । बहुऽभ्यः । आ । सुतऽवान् । आऽविवासति ।
उग्रम् । तत् । पत्यते । शवः । इन्द्रः । अङ्ग ॥ ९ ॥

बहुभ्योमनुष्येभ्यःसकाशाद्यश्चिद्धियएवखलुयजमानः सुतावान् अभिषुतसोमयुक्तःस-न्हेइन्द्र त्वात्वां आविवासतिपरिचरति विवासतिःपरिचरणकर्मा तस्मैयजमानायतदुग्रमुद्गूर्णं शवोबलंइन्द्रः अङ्गक्षिप्रंपत्यतेपालयतिप्रापयति॥तत् सुपांसुलुगितिचतुर्थ्यालुक् । पत्यते पत्लृगतौ अस्मादन्तर्भावितण्यर्थाद्व्यत्ययेनश्यन्॥ ९ ॥

९. इन्द्र ! जो अभिषुत सोम-द्वारा तुम्हारी सेवा करता है, उसे तुम शीघ्र बल देते हो।

चातुर्विंशिकेहनिमाध्यंदिनेसवनेच्छावाकस्यस्वादोरित्थाविषूवतइतिवैकल्पिकःस्तोत्रिय-स्तृचः हौत्रकाणामितिखण्डेसूत्रितम्—यःसत्राहाविचर्षणिःस्वादोरित्थाविषूवतइति पृष्ठ्यस्यपञ्च-मेहनिनिष्केवल्येऽप्ययंतृचोनुरूपः स्तोमैर्वर्धमानइतिखण्डेसूत्रितम्—स्वादोरित्थाविषूवतउपनो-हरिभिःसुतमिति।

तृचेप्रथमांसूक्तेदशमीमृचमाह—

स्वादोरित्थाविषूवतोमध्वःपिबन्तिगौर्यः ।
याइन्द्रेणसयावरीर्वृष्णामदन्तिशोभसेवस्वीरनुस्वराज्यम् ॥१०॥६॥

स्वादोः । इत्था । विषुऽवतः । मध्वः । पिबन्ति । गौर्यः । याः ।
इन्द्रेण । सऽयावरीः । वृष्णा । मदन्ति । शोभसे । वस्वीः । अनु ।
स्वऽराज्यम् ॥ १० ॥ ६ ॥

स्वादोः स्वादुभूतस्य रसयुक्तस्यइत्था विषूवतः इत्थमनेनप्रकारेणसर्वेषुयज्ञेषु व्याप्तियुक्त-स्य मध्वोमधुररसस्यसोमस्य क्रियाग्रहणंकर्तव्यमितिकर्मणःसंप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थेषष्ठी एवंवि-धंसोमंगौर्योगौरवर्णागावः पिबन्ति यागावः शोभसेशोभार्थं वृष्णाकामाभिवर्षकेणेन्द्रेण सयाव-रीः सहयान्त्योगच्छन्त्यःसत्योमदन्तिहृष्टाभवन्ति ताःइन्द्रपीतस्यसोमस्यशेषंपिबन्तीत्यर्थः वस्वीःपयःप्रदानेननिवासकारिण्यस्तागावः स्वराज्यंस्वकीयस्येन्द्रस्यप्राज्यंराजत्वं तदनुलक्ष्या-वस्थिताइतिविशेषः॥ विषूवतः विषूव्याप्तौ अस्मादौणादिकःकुप्रत्ययः ततोमतुप् ह्रस्वनुड्भ्यांमतु-बितिमतुपउदात्तत्वम्. अन्येषामपिदृश्यतइतिसंहितायांदीर्घः व्यत्ययेनमतोर्वत्वम् । मध्वः घ-सादिषुछन्दसिवावचनमितिघेर्ङितीतिगुणाभावे यणादेशः। गौर्यः षिद्गौरादिभ्यश्चेतिङीष् जसिय-

णादेशो उदात्तस्वरितयोर्यणइतिपरस्यानुदात्तस्यस्वरितत्वम्। सयावरीः यामापणे आर्वोमनिन्क्विति वनिप् वनोरचेतिङीप्रेफौ। मदन्ति मदीहर्षे स्यनिमासेव्यत्ययेनशप्। वस्वीः वसनिवासे शृस्वृस्निहीत्यादिनावसेरुप्रत्ययः यान्येनिदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वम्। वोतोगुणवचनादित्यनवस्नुशब्दाद्गुणवचनात्ङीप् आद्युदात्तार्थइतिवचनाद्वस्नुशब्दात्ङीपियणादेशः जसिवाछन्दसीतिपूर्वसवर्णदीर्घत्वम्। स्वस्यराज्यंस्वराज्यं अकर्मधारयेराज्यमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम्॥ १० ॥

१०. गौर वर्ण गायें सुस्वादु एवं सब यज्ञों में व्याप्त मधुर सोमरस का पान करती हैं। शोभा के लिए वे गायें अभीष्टदाता इन्द्र के साथ गमन करके प्रसन्न होती हैं। ये सब गायें इन्द्र का राजत्व या 'स्वराज्य' लक्ष्य कर अवस्थित हैं।

ताअ॑स्यपृशनायुवःसोमंश्रीणन्तिपृश्न॑यः।
प्रियाइन्द्र॑स्यधेनवोवज्रंहिन्वन्तिसायकंवस्वीरनुस्वराज्य॑म् ॥११॥

ताः। अस्य। पृशनऽयुवः। सोम॑म्। श्रीणन्ति। पृश्न॑यः। प्रियाः। इन्द्र॑स्य। धेनवः। वज्र॑म्। हिन्वन्ति। सायकम्। वस्वीः। अनु। स्वऽराज्य॑म्॥ ११ ॥

ताः पूर्वोक्ताअस्येन्द्रस्यपृशनायुवः स्पर्शनकामाः पृश्नयोनानावर्णागावः इन्द्रेणपातव्यं सोमंपयसाश्रीणन्ति मिश्रीकुर्वन्ति इन्द्रस्यप्रियाः प्रीतिहेतुभूतास्ताधेनवः सायकंशत्रूणामन्तकारकं वज्रमायुधंहिन्वन्ति शत्रुषुप्रेरयन्ति इन्द्रोयथाशत्रुषुवज्रंप्रेरयति तथेन्द्रस्यमदमुत्पादयन्तीत्यर्थः अन्यत्पूर्ववत्॥ हिन्वन्ति हिविःप्रीणनार्थः इदित्वान्नुम्। सायकं षोन्तकर्मणि ण्वुलिन्नात्येयुगागमः॥ ११ ॥

११. इन्द्रदेव की स्पर्शाभिलाषिणी उक्त नाना वर्ण की गायें सोम के साथ अपना दुग्ध पिलाती हैं। इन्द्र की प्यारी गायें शत्रुओं पर सर्वशत्रु-संहारी वज्र प्रेरित करती हैं। ये गायें इन्द्र का राजत्व लक्ष्य कर अवस्थान करती हैं।

ताअ॑स्यनम॑सासहः॑सपर्यन्तिप्रचे॑तसः।
व्रतान्य॑स्यसश्चिरेपुरूणिपूर्वचित्तयेवस्वीरनुस्वराज्य॑म् ॥१२॥

ताः। अस्य। नम॑सा। सहः॑। सपर्यन्ति। प्रऽचे॑तसः। व्रतानि। अस्य। सश्चिरे। पुरूणि। पूर्वऽचित्तये। वस्वीः। अनु। स्वऽराज्य॑म्॥ १२ ॥

प्रचेतसः प्रकृष्टज्ञानास्तागावःअस्येन्द्रस्य सहोबलंनमसास्वकीयेनपयोरूपेणान्नेनसपर्यन्तिपरिचरन्ति पुरूणिबहूनि अस्येन्द्रस्यव्रतानि शत्रुवधादिरूपाणि वीर्यकर्माणिसश्चिरे सिषेविरे ज्ञापयन्तइत्यर्थः किमर्थं पूर्वचित्तये युयुत्सूनांशत्रूणांपूर्वमेवप्रज्ञापनाय अनेनयुध्यमानावृत्रादयःसर्वेमरणंप्राप्ताः किमर्थंभवद्भिःप्राणास्त्यज्यन्तेइतितेषांबोधनायेत्यर्थः अन्यत्पूर्ववत् ॥ सश्चिरे सश्चगतौ व्यत्ययेनात्मनेपदम् । पूर्वचित्तये चितीसंज्ञाने भावेक्तिन् मरुद्वृधादित्वात् पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् ॥ १२ ॥

१२. ये प्रकृष्ट-ज्ञान-युक्त गायें अपने दुग्ध-रूप अन्न-द्वारा इन्द्र के बल की पूजा करती हैं। ये गायें युद्धकामी शत्रुओं को पहले से ही, परिज्ञान के लिए, इन्द्र के शत्रु-विनाश आदि अनेक कार्यों को घोषित करती हैं। ये गायें इन्द्र का राजत्व लक्ष्य कर अवस्थित हैं।

चातुर्विंशिकेऽहनिप्रातःसवने ब्राह्मणाच्छंसिनःशस्त्रे इन्द्रोदधीचइतिविकल्पहस्तोऽनियतसंज्ञकस्तृचः सूत्रितंच—आदहस्वधामन्विन्द्रोदधीचोअस्थभिरिति ।

तृचेप्रथमांसूक्तेत्रयोदशीमृचमाह—

इन्द्रोदधीचोअस्थभिर्वृत्राण्यप्रतिष्कुतः । जघाननवतीर्नव ॥१३॥

इन्द्रः । दधीचः । अस्थऽभिः । वृत्राणि । अप्रतिऽस्कुतः । जघान । नवतीः । नव ॥ १२ ॥

अत्रशाट्यायनिनइतिहासमाचक्षते—आथर्वणस्यदधीचोजीवतोदर्शनेनअसुराःपराबभूवुः अथतस्मिन्स्वर्गते असुरैःपूर्णापृथिव्यभवत् अथेन्द्रस्तैरसुरैःसहयोद्धुमशक्नुवंस्तमृषिमन्विच्छन् स्वर्गंगतइतिशुश्राव अथपप्रच्छतत्रत्यान् नेहकिमस्यकिंचित्परिशिष्टमङ्गमस्तीति तस्मैअवोचन् अस्त्येतदाश्वंशीर्षं येनशिरसाअश्विभ्यांमधुविद्यांप्राब्रवीत् तत्तुनविद्मयत्राभवदिति । पुनरिन्द्रोऽब्रवीत् तदन्विच्छतेति तद्धान्वैषिषुः तच्छर्यणावत्यनुविद्याजह्रुः शर्यणावद्धवैनामकुरुक्षेत्रस्यजघनार्धेसरःस्यन्दते तस्यशिरसोऽस्थिभिरिन्द्रोऽसुराञ्जघानेति। अप्रतिष्कुतः परैरप्रतिशब्दितः प्रतिकूलशब्दरहितः इन्द्रःआथर्वणस्यदधीचः एतत्संज्ञकस्यऋषेः अस्थभिःअश्वशिरःसंबन्धिभिरस्थिभिः नवतीर्नवनवसंख्याकानवतीःदशोत्तराष्टशतसंख्याकाः तथाहित्रैलोक्यवर्तिनोदेवाञ्जेतुमादावासुरीमायात्रिधासंपद्यते त्रिविधाअतीतानागतवर्तमानकालभेदेनतत्कालवर्तिनोदेवाञ्जेतुंपुनरपिप्रत्येकंत्रिगुणिताभवति एवंनवसंपद्यते पुनरपिउत्साहादिशक्तित्रयरूपेणत्रैगुण्ये सतिसप्तविंशतिःसंपद्यते पुनःसात्त्विकादिगुणत्रयभेदेनत्रैगुण्येसतिएकोत्तराशीतिःसंपद्यते एवंचतुर्भिस्त्रिकैर्गुणितायामायायाः दशसुदिक्षुप्रत्येकमवस्थानेसति नवनवतयः संपद्यन्ते एवंविधानिमायारूपाणिवृत्राणिआवरकाणिअसुरजातानिजघानहतवान् ॥ दधीचः दधिअञ्चतीति

दध्यङ् अञ्चतेर्ऋत्विगित्यादिना क्विन् अनिदितामिति नलोपः षष्ठ्येकवचने अच इत्यकारलोपे चाविति दीर्घत्वम् उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्त्युदात्तत्वे प्राप्ते तदपवादतया चाविति पूर्वपदस्यान्तोदात्तत्वं प्राप्तम् अञ्चेश्छन्दस्यसर्वनामस्थानमिति पुनर्विभक्त्युदात्तत्वविधानेन तद्बाध्यते । अस्थभिः छन्दस्यपि दृश्यत इति अनङादावपि अस्थिशब्दस्यानङादेशः स चोदात्तः ॥ १३ ॥

१३. अप्रतिद्वन्द्वी इन्द्र ने दधीचि ऋषि की हड्डियों से वृत्र आदि असुरों को नवगुण-नवति या ८१० बार मारा था।

इच्छन्नश्वस्ययच्छिरःपर्वतेष्वपश्रितम् । तद्विदच्छर्यणावति॥१४॥

इच्छन् । अश्वस्य । यत् । शिरः । पर्वतेषु । अपऽश्रितम् । तत् ।
विदत् । शर्यणाऽवति ॥ १४ ॥

पर्वतेषु पर्ववत्सु गिरिषु अपश्रितं अपगत्य श्रितं अश्वस्य अश्वसंबन्धि दधीचो यच्छिरः इच्छन्निन्द्रो वर्तते शर्यणावति एतत्संज्ञके सरसि तच्छिरो विदत् अज्ञासीत् ज्ञात्वा तदाहृत्य तदीयैरस्थिभिर्वृत्राणि जघानेति पूर्वस्यामृचि संबन्धः ॥ इच्छन् इषु इच्छायां तुदादित्वाच्छप्रत्ययः। विदत् वेत्तेर्लुङि च्लि प्रत्ययेन च्लेरङादेशः। शर्यणावति शर्यणा नाम देशाः तेषामदूरभवं सरः शर्यणावत् मध्वादिषु शर्यणाशब्दस्य पाठात् मध्वादिभ्यश्चेति चातुरर्थिको मतुप् संज्ञायामिति मतुपो वत्वम् मतौ बह्वचोऽनजिरादीनामिति दीर्घः ॥ १४ ॥

१४. पर्वत में छिपे हुए दधीचि के अश्व-मस्तक को पाने की इच्छा से इन्द्र ने उस मस्तक को शर्यणावति नाम के सरोवर में प्राप्त किया।

अतिमूर्तिनाम्न्येकाहे कर्तव्ये पूर्वमेवैकं मासं सूर्याचन्द्रमसीभ्यामिष्टिभ्यां यष्टव्यम् तत्र पूर्वपक्षे चान्द्रमसीष्टिः अत्राह गोरिति तस्यां प्रधानस्यानुवाक्या अतिमूर्तिनेति खण्डे सूत्रितम्—अत्राह गोरमन्वत नवो नवो भवति जायमान इति ।

तामेतांसूक्तेपञ्चदशीमृचमाह—

अत्राहगोरमन्वतनामत्वष्टुरपीच्यम् । इत्थाचन्द्रमसोगृहे ॥१५॥७॥

अत्र । अह । गोः । अमन्वत । नाम । त्वष्टुः । अपीच्यम् ।
इत्था । चन्द्रमसः । गृहे ॥ १५ ॥ ७ ॥

अत्राह अस्मिन्नेव गोर्गन्तुश्चन्द्रमसो गृहे मण्डले त्वष्टुर्दीप्तस्य संबन्धि अपीच्यं रात्रावन्तर्हितं स्वकीयं यन्नाम तेजः तदादित्यरश्मयः इत्था इत्थमनेन प्रकारेण अमन्वत अजानन् उदकमये स्वच्छे च-

न्द्रबिम्बे सूर्यकिरणाःप्रतिफलन्ति तत्रप्रतिफलिताःकिरणाः सूर्यमादर्शसंक्रान्तं लभन्ते यादर्शोच-न्द्रेऽपिवर्तमानाल्लभन्तइत्यर्थः एतदुक्तंभवति यद्रात्रावन्तर्हितंसौरंतेजस्तच्चन्द्रमण्डलंप्रविश्यप्र-दीपवन्नैशंतमोनिवार्यसर्वंप्रकाशयति ईदृग्भूततेजसायुक्तःसूर्यश्चेन्द्रएव द्वादशस्वादित्येष्विन्द्रस्या-पिपरिगणितत्वात् अतोहोरात्रयोःप्रकाशकइन्द्रएवेतिइन्द्रस्तुतेःप्रतीयमानत्वादिन्द्रोदेवतेत्येतदु-पपन्नंभवति ईदृग्भूतस्यतेजसः आश्रयत्वेनचन्द्रमसःप्राधान्यविवक्षयाचान्द्रमस्यामिष्टौविनि-योगोऽप्युपपद्यते अत्रनिरुक्तम्—अथाप्यस्यैकोरश्मिश्चन्द्रमसंप्रतिदीप्यतेतदेतेनोपेक्षितव्यमादि-त्यतोऽस्यदीप्तिर्भवतीतिसुषुम्नःसूर्यरश्मिश्चन्द्रमागन्धर्वइत्यपिनिगमोभवति सोऽपिगौरुच्यतेअत्रा-हगोरमन्वतेति। अत्राहगोःसममंसतादित्यरश्मयःस्वभामपीच्यमपचितमपगतमपहृतमन्तर्हितंवे-ति ॥अमन्वत मनुअवबोधने।अपीच्यम् अपिपूर्वाच्चिनोतेरघ्न्यादयश्चेतिनिपातनाद्यत् अतएवा-भिमतरूपसिद्धिः यद्वा अपिपूर्वादञ्चतेर्ऋत्विगित्यादिनाक्विन् अनिदितामितिनलोपः अपिगतेनि-गतेभवमपीच्यं भवेछन्दसीतियत् अचइत्यकारलोपेचावितिदीर्घत्वम् तित्स्वरितः अपीच्योप्रका-शइतिभट्टभास्करमिश्रः। इत्था इदम्शब्दात्थाहेतौचच्छन्दसीतिप्रकारवचनेथाप्रत्ययः यदित्तत्रे-दम्शब्दोनानुवर्तते तदानीमिदमस्थमुरितिथमुप्रत्ययः अव्ययादाप्सुपइतिसुब्लुकंबाधित्वासुपां-सुलुगितिडादेशः। चन्द्रमसः चन्द्रमाह्लादनंमिमीतेनिर्मिमीतइतिचन्द्रमाः चन्देर्मोडिदित्यसिप्र-त्ययः दासीभारादिषुपठितत्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् पूर्वपदंच स्फायितञ्चीत्यादिनारक्प्रत्यया-न्तमन्तोदात्तम् ॥ १५ ॥

१५. इस गमनशील चन्द्रमण्डल में अन्तर्हित जो त्वष्टा-तेज या सूर्य-तेज है, वह आदित्य-रश्मि ही है—ऐसा जानो।

॥ इतिप्रथमस्यषष्ठेसप्तमोवर्गः ॥ ७ ॥

सर्वपृष्ठायामिष्टौकायस्यइतिषः कोअद्येतिद्वेऋचौयाज्यानुवाक्ये सूत्रितंच—कायंदशमंकोअद्ययुंक्तेधुरिगाऋतस्येतिद्वेइति।

तत्रप्रथमांसूक्तेषोडशीमृचमाह—

कोअद्ययुंक्तेधुरिगाऋतस्यशिमीवतोभामिनोदुर्हृणायून्।
आसन्निषून्हृत्स्वसोमयोभून्यएषांभृत्यामृणधत्सजीवात् ॥ १६ ॥

१ नि० २.६। २ नि० ४.२५।

कः । ईषते । तुज्यते । कः । बिभाय । कः । मंसते । सन्तम् । इन्द्रम् ।
कः । अन्ति । कः । तोकाय । कः । इभाय । उत । राये । अधि ।
ब्रवत् । तन्वे । कः । जनाय ॥ १७ ॥

शत्रुमहीवरीन्द्रेआगतेसतिकईषते शत्रोर्भीतःसन्कोनिर्गच्छतिनकोऽपीत्यर्थः कस्तुज्य-
तेकोहिंस्यते शत्रुभिर्हिंस्योऽपिकश्चिन्नास्तीत्यर्थः कोयजमानोबिभायबिभेति इन्द्रेरक्षकेसति
भयमपिनोत्पद्यते दूरेतस्यशत्रुकृताहिंसा अन्ति अन्तिकेसमीपे सन्तंअस्माकंरक्षकत्वेनवर्तमा-
नमिन्द्रंकःपुरुषोमंसतेजानाति वयमेवजानीमोनान्यइत्यर्थः एकःकःपुरुकः युद्धेसहायार्थमि-
न्द्रेआगतेसति कोयजमानः तोकायपुत्रायअधिब्रवत् हेइन्द्रास्मदीयंपुत्रंरक्षेत्येवंरूपं अधि-
वचनं पक्षपातेनवचनंब्राह्मणायाधिब्रूयात् इतियथा एवंरूपमधिवचनंकोयजमानःकुर्यात् स्व-
यमेवेन्द्रोरक्षतीतिभावः इभायगजायकोऽधिब्रवत् उतअपिचराये शत्रुभिरपह्रियमाणायधना-
यकोऽधिब्रवत् अपह्रियमाणमस्मदीयंधनंरक्षेत्यधिवचनमपि कोयजमानःकुर्यात् नकोपीत्यर्थः
अपिचतन्वेस्वकीयायशरीरायजनायपरिजनायचकोधिब्रवत् स्वशरीररक्षार्थंपरिजनरक्षार्थंचेन्द्र
स्याधिवचनेनापेक्षितम् स्तुत्यापीन्द्रः स्वयमेवरक्षतीत्यर्थः यद्यपि कशब्दाभिधेयस्यप्रजा-
पतेःसंबन्धिनिकर्मणिविनियोगः तदानींपरमैश्वर्ययोगात् इन्द्रशब्देनप्रजापतिरेवाभिधीयते
यथाऐन्द्र्यागार्हपत्यमुपतिष्ठतइतिविनियोगानुसारेणकदाचनेत्यस्यामृचिविद्यमानइन्द्रोगार्हपत्य-
परतयानीयतेतद्वत् ॥ ईषते ईषगतिहिंसादर्शनेषु भौवादिकआत्मनेपदी । तुज्यते तुजहिंसा-
यां कर्मणियक् अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वेयकएवस्वरःशिष्यते अविङ्गीविपर्युदासान्नि-
घाताभावः । मंसते लेट्यडागमः सिब्बहुलंलेटीतिसिप् । अन्ति अन्तिकस्यकादिलोपोबहुलमिति
कलोपः । ब्रवत् ब्रवीतेर्लेट्यडागमः । तन्वे तनुशब्दाच्चतुर्थ्येकवचनेयसादिषुछन्दसिवावचनमि-
तिघेर्ङितीतिगुणाभावेयणादेशः उदात्तस्वरितयोर्यणइतिविभक्तेःस्वरितत्वम् ॥ १७ ॥

१७. शत्रुओं के डर से कौन निकलेगा ? शत्रुओं के द्वारा कौन नष्ट होता है ? समीपस्थ इन्द्र को कौन रक्षक-रूप से जानता है ? कौन पुत्र के लिए, अपने लिए, धन के लिए, शरीर की रक्षा के लिए अथवा परिजन की रक्षा के लिए इन्द्र के पास प्रार्थना करता है ?

अष्टादशीमृचमाह—

कोअग्निमीट्टे हविषाघृतेनस्रुचायजाताऋतुभिर्ध्रुवेभिः ।
कस्मैदेवाआवहानाशुहोमकोमंसतेवीतिहोत्रःसुदेवः ॥१८॥

कः । अग्निम् । ईट्टे । हविषा । घृतेन । स्रुचा । यजाते । ऋतुऽभिः । ध्रुवेभिः । कस्मै । देवाः । आ । वहान् । आशु । होम । कः । मंसते । वीतिऽहोत्रः । सुऽदेवः ॥ १८ ॥

को यजमानोऽग्निमीट्टे इन्द्रार्थं हविर्निरूप्य अग्निं स्तौति इन्द्राय हविर्निर्वापोऽपि सम्यक्कर्तुं न शक्यते इन्द्रस्य दुर्विज्ञानत्वात् कोवा इन्द्रयागार्थमग्निं स्रुचा जुह्वा ध्रुवेभिः ध्रुवैर्नित्यैः ऋतुभिः वसन्तादिकालैः उपलक्षितेन घृतेन हविषा यजाते यजेत् यद्वा ऋतवः प्रयाजदेवताः ऋतवो वै प्रयाजा इति श्रुतेः । ताभिर्ध्रुवैः अच्युतैः अनुष्ठेयतया नियतैः ऋतुभिः सह अग्निं आज्यभागदेवतां घृतेन हविषा को यजेत् न कोऽपीत्यर्थः कस्मै यजमानाय होम होतव्यं प्रशस्यं धनं आशु शीघ्रं देवाः आवहान् आवहन्ति प्रयच्छन्ति न कस्मा अपीत्यर्थः इन्द्र एव धनस्य दाता नान्ये देवा इति इन्द्रः स्तूयते वीतिहोत्रः प्राप्तयज्ञः सुदेवः शोभनदेवताकः को यजमानो मंसते इन्द्रं सम्यक् जानाति न कोऽपीत्यर्थः बहुविधेन स्तोत्रेण चिरकालोपासनेन चेन्द्रः प्रत्यक्षो भवति नान्येन प्रकारेणेति तात्पर्यार्थः ॥ ईट्टे ईड स्तुतौ अदादित्वाच्छपो लुक् । स्रुचा सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । यजाते यजतेर्लेट्याडागमः वैतोऽन्यत्रेत्यैकारः । वहान् वहतेर्लेट्याडागमः इतश्च लोप इतीकारलोपः संयोगान्तस्येति सकारलोपः । होम हूयतेः कृत्वात् तस्य आतो मनिन्क्वनिब्वनिपश्चेति मनिन् हुरत्यनुवृत्तौ बहुलं छन्दसीति संप्रसारणं यद्वा नामन्सीमन्नित्यादौ होमन्शब्दो मनिन्प्रत्ययान्तो निपात्यते । मंसते मन ज्ञाने लेट्यडागमः सिब्बहुलं लेटीति सिप् । वीतिहोत्रः वी गत्यादिषु अस्मात् कर्मणि मन्त्रे वृषेत्यादिना क्तिन् स चोदात्तः होत्रं होत्रः हुयामाश्रुभसिभ्यस्त्रन् इति त्रन्प्रत्ययः वीतिः प्राप्तो होत्रो येन स बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । सुदेवः नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥ १८ ॥

१८. इन्द्र के लिए अग्नि की स्तुति कौन करता है? वसन्त आदि नित्य ऋतुओं को उपलक्ष्य कर पात्र-स्थित हव्यघृत-द्वारा कौन पूजा करता है? इन्द्र को छोड़कर अन्य कौन देवता किस यजमान को तुरत प्रशंसनीय धन प्रदान करते हैं? यज्ञ-निरत और देव-प्रसाद-सम्पन्न कौन यजमान इन्द्र को अच्छी तरह जानता है?

एकोनविंशीमृचमाह—

त्वमङ्ग प्र शंसिषो देवः शविष्ठ मर्त्यम् ।
न त्वदन्यो मघवन्नस्ति मर्डितेन्द्र ब्रवीमि ते वचः ॥ १९ ॥

त्वम् । अङ्ग । प्र । शंसिषः । देवः । शविष्ठ । मर्त्यम् । न । त्वत् । अन्यः । मघऽवन् । अस्ति । मर्डिता । इन्द्र । ब्रवीमि । ते । वचः ॥ १९

१ तै० सं० १. ६. ११.

अच्छेत्यभिमुखीकरणे अच्छशविष्ठ हेबलवत्तमइन्द्र देवांग्रोनमानम्यं मर्त्यंमरणधर्माणं त्वां स्तुवन्तंपुरुषं प्रशंसिषः सम्यगनेनस्तुतमितिप्रशंस हेमघवन्त्वत्तोऽन्यः कश्चिन्मर्डिताहुःखयिवानास्ति अतःकारणात्तेतुभ्यं इदंस्तुतिलक्षणंवचोब्रवीमिउच्चारयामि ॥ शंसिषः शंसुस्तुतौ लेटिसिप्यडागमः सिब्बहुलंलेटीतिविकरणस्यसिप् तस्यार्धधातुकत्वादिडागमः। शविष्ठ अतिशयेनशववत्त्वीशविष्ठः इष्ठनिविन्मतोर्लुक् टेरितिटिलोपः। मर्डिता मृडसुखने तृचइडागमः ॥ १९ ॥

१९. हे बलिष्ठ देव इन्द्र! स्तुति-परायण मनुष्य की तुम प्रशंसा करो। हे मघवन्! तुम्हें छोड़कर और कोई सुखदाता नहीं है। इसलिए मैं तुम्हारी स्तुति करता हूँ।

मातेराधांसिमातऊतयोवसोस्मान्कदाचनादभन्।
विश्वाचनउपमिमीहिमानुषवसूनिचर्षणिभ्यआ ॥२०॥८॥

मा। ते। राधांसि। मा। ते। ऊतयः। वसो इति। अस्मान्। कदा। चन। दभन्। विश्वा। च। नः। उपऽमिमीहि। मानुष। वसूनि। चर्षणिऽभ्यः। आ ॥ २० ॥ ८ ॥

हेवसोनिवासयितः इन्द्र तेत्वत्संबन्धीनिराधांसीत्येभिरितिराधांसिभूतानिअस्मान् कदाचन कदाचिदपिमादभन्मावनाशयन्तु तथाऊतयोगन्तारः यद्वा धूतयइत्यत्रवर्णलोपः धूतयः कंपयितारः तेत्वदीयामरुतश्चमादभन् हेमानुषमनुष्यहितेन्द्र चर्षणिभ्यः मद्भ्यः नोऽस्मभ्यंविश्वा विश्वानिसर्वाणिवसूनिधनानिचआउपमिमीहि सर्वतआहत्यअस्मत्समीपेकुरु सर्वत्रवर्तमानंधनमस्मभ्यंप्रयच्छेत्यर्थः ॥ कदा किंशब्दात्सर्वैकान्यकियत्तदः कालेदेतिदाप्रत्ययः किमःकइतिकादेशः व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम्। दभन् दंभुदंभे लोडर्थे छान्दसेलङि बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यलुक् नमाङ्योगेइत्यडभावः। मिमीहि माङ्मानेशब्देच व्यत्ययेनपरस्मैपदं जुहोत्यादित्वाच्छ्लुः भृञामिदित्यभ्यासस्येत्वम्. ईहल्यघोरितीत्वम् ॥ २० ॥

२०. हे निवास-स्थान-दाता इन्द्र! तुम्हारे भूतगण और सहायक रूप शत्रुगण या मरुद्गण हमारा कभी विनाश नहीं करें। हे मनुष्य-हितैषी इन्द्र! हम मंत्रद्रष्टा हैं; तुम हमारे लिए धन ला दो।

॥ इतिप्रथमेमण्डलेत्रयोदशोनुवाकः ॥ १३ ॥

चतुर्दशानुवाकेनवसूक्तानि तत्रमयइतिद्वादशर्चंप्रथमंसूक्तम् गोतमस्यार्षं पञ्चमीद्वादश्यौ त्रिष्टुभौ शिष्टाजगत्यः मरुतोदेवताः तथाचानुक्रान्तम्—प्रयेद्वादशमारुतंहपञ्चम्यन्त्येत्रिष्टुभाविति।

इत्यन्यपयोगादिदमादीनि चत्वारि सूक्तानि मरुद्देवत्यानि । अग्निष्टुत्यहस्य चतुर्थेऽहन्याग्निमारु-तेऽएतत्सूक्तं मारुतनिविद्धानीयम् । सूत्रितं च—प्र ये शुम्भन्ते जनस्य गोपा इत्याग्निमारुतमिति ।

तत्र प्रथमामृचमाह—

प्रयेशुम्भन्तेजनयोनसप्तयोयामन्रुद्रस्यसूनवःसुदंससः ।
रोदसीहिमरुतश्चक्रिरेवृधेमदन्तिवीराविदथेषुघृष्वयः ॥१॥

प्र । ये । शुम्भन्ते । जनयः । न । सप्तयः । यामन् । रुद्रस्य । सूनवः । सुऽदंससः । रोदसी इति । हि । मरुतः । चक्रिरे । वृधे । मदन्ति । वीराः । विदथेषु । घृष्वयः ॥ १ ॥

ये मरुतः यामन् यामनि गमने निमित्तभूते सति प्रशुम्भन्ते प्रकर्षेण स्वकीयान्यङ्गान्यलंकुर्व-न्ति जनयो न जाया इव यथा योषितः स्वकीयान्यङ्गान्यलंकुर्वन्ति तद्वत् कीदृशा मरुतः सप्तयः स-र्पणशीलाः रुद्रस्य सूनवः रोदयति सर्वमन्तकाले इति रुद्रः परमेश्वरः तस्य पुत्राः सुदंससः शोभन-कर्माणः एतदेवोपपादयति हि यस्मान्मरुतो रोदसी द्यावापृथिव्यौ वृधे वृद्धिं प्रदानादिना वर्धनाय च-क्रिरे कृतवन्तः अतः सुदंससः इत्यर्थः वीराः विशेषेण शत्रूणां क्षेपणशीलाः घृष्वयः घर्षणशीलाः महीरुहगिरिवनादेर्भञ्जका इत्यर्थः एवंभूतास्ते मरुतो विदथेषु विदन्त्येषु पदार्थांस्तत्त्वतो देवा इति वि-दथा यज्ञाः तेषु मदन्ति सोमपानेन हृष्यन्ति ॥ शुम्भन्ते शुभ शुम्भ दीप्तौ भौवादिकः । जनयः जायन्ते आस्वपत्यानीति जनयो जायाः इन् सर्वधातुभ्य इतीन्प्रत्ययः । यामन् यामा यमे कृत्यल्युटो बहु-लमिति बहुलवचनाद्भावे मनिन् सुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक् । सुदंससः दंस इति क-र्मनाम शोभनं दंसो येषां सोर्मनसी अलोमोषसी इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । चक्रिरे हि चेति निघा-तप्रतिषेधः । वृधे वृधु वृद्धौ संपदादिलक्षणो भावे क्विप् सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । मदन्ति मदी हर्षे श्यनि प्राप्ते व्यत्ययेन शप् पादादित्वान्निघाताभावः । विदथेषु विद ज्ञाने रुदिविदिभ्यां ङि-दिति अथप्रत्ययः । घृष्वयः घृषु संघर्षे कृविघृष्वीत्यादिना विन्प्रत्ययान्तो निपात्यते ॥१॥

१. गमन-वेला में मरुत् लोग, स्त्रियों की तरह, अपने शरीर को सजाते हैं; वे गतिशील रुद्र के पुत्र हैं। उन्होंने हितकर कार्य-द्वारा आकाश और पृथिवी को वर्द्धित किया है। वीर और घर्षणशील मरुद् गण यज्ञ में सोमपान-द्वारा आनन्द प्राप्त करते हैं।

द्वितीयामृचमाह—

तउक्षितासोमहिमानमाशतदिविरुद्रासोअधिचक्रिरेसदः ।
अर्चन्तोअर्कंजनयन्तइन्द्रियमधिश्रियोदधिरेपृश्निमातरः ॥२॥

ते । उक्षितासः । महिमानम् । आशत । दिवि । रुद्रासः । अधि । चक्रिरे । सदः । अर्चन्तः । अर्कम् । जनयन्तः । इन्द्रियम् । अधि । श्रियः । दधिरे । पृश्निऽमातरः ॥ २ ॥

येपूर्वोक्तगुणविशिष्टास्तेमरुतः उक्षितासोदेवैरभिषिक्ताःसन्तोमहिमानंमहत्त्वं आशत आप्नुवन् रुद्रासोरुद्रस्यपुत्राः उपचाराज्जन्येजनकशब्दः तेरुद्रपुत्रामरुतः दिविद्योतमानेनभसि सदःसदनंस्थानंअधिचक्रिरेअधिकंसर्वोत्कृष्टंकृतवन्तः अर्कमर्चनीयमिन्द्रं अर्चन्तः पूजयन्तः इन्द्रियमिन्द्रस्यलिङ्गंवीर्यंजनयन्तः प्रहरभगवोजहिवीरयस्वेत्येवंरूपेणवाक्येनोत्पादयन्तः पृश्निमातरः पृश्नेर्नानारूपायाभूमेःपुत्रामरुतः श्रियः ऐश्वर्याणिअधिदधिरे आधिक्येनाधारयन् ॥ उक्षितासः उक्षसेचने कर्मणिनिष्ठा आज्जसेरसुक्। महिमानं महच्छब्दात्पृथ्वादिलक्षणइमनिच् टेरितिटिलोपः।आशत अशूव्याप्तौ लुङिबहुलंछन्दसीतिविकरणस्यलुक्। इन्द्रियं इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गमिन्द्रदृष्टमितिघच्प्रत्ययान्तोनिपात्यते । पृश्निमातरः स्पृशन्तिसर्वाणिरूपाणीतिपृश्निर्भूमिः स्पृशेर्नेः—इयंवैपृश्निः । घृणिपृश्निरित्यादौनिपातनादभिमतरूपसिद्धिः पृश्निर्मातायेषांतेनद्यृतश्चेतिप्राप्तः कप्छन्दसीतिसमासान्तस्यकपःप्रतिषेधः ॥ २ ॥

२. ये मरुद्गण देवों-द्वारा अभिषिक्त होकर महत्त्व प्राप्त कर चुके हैं। रुद्र पुत्रों ने आकाश में स्थान प्राप्त किया है। पूजनीय इन्द्र की पूजा करके तथा इन्द्र को वीर्यशाली करके पृश्नि या पृथिवी के पुत्र मरुतों ने ऐश्वर्य प्राप्त किया था।

तृतीयामृचमाह—

गोमातरोयच्छुभयन्तेअञ्जिभिस्तनूषुशुभ्रादधिरेविरुक्मतः ।
बाधन्तेविश्वमभिमातिनमपवर्त्मान्येषामनुरीयतेघृतम् ॥ ३ ॥

गोऽमातरः । यत् । शुभयन्ते । अञ्जिऽभिः । तनूषु । शुभ्राः । दधिरे । विरुक्मतः । बाधन्ते । विश्वम् । अभिऽमातिनम् । अप । वर्त्मानि । एषाम् । अनु । रीयते । घृतम् ॥ ३ ॥

गोमातरः गोरूपाभूमिर्मातायेषांतेमरुतः अञ्जिभिः रूपाभिव्यञ्जकैराभरणैर्यद्यदाशुभयन्ते स्वकीयान्यङ्गानिशोभायुक्तानिकुर्वन्ति तदानींशुभ्रादीप्तामरुतः तनूषुस्वकीयेषुशरीरेषु विरुक्मतोविशेषेणरोचमानानलङ्कारान्दधिरेधारयन्ति अपिचविश्वंसर्वअभिमातिनंशत्रुंअपबाधन्तेहिंसन्ति एषांमरुतांवर्त्मानिमार्गाननुसृत्यघृतंक्षरणशीलमुदकंरीयतेस्रवति यत्रमरुतोगच्छन्तिवृष्टयु-

१ तै० ब्रा० १. ४. १. ।

दकमपि तदनुसारेण तत्र गच्छतीत्यर्थः॥ शुम्भयन्ते संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वाल्लघूपधगुणाभावः। अञ्जिभिः अञ्जू व्यक्तिम्रक्षणकान्तिगतिषु खनिकष्यज्यसिवसिवनिसनिध्वनिग्रन्थिचरिभ्यश्चेति इप्रत्ययः। शुभ्राः शुभ दीप्तौ स्फायितञ्चीत्यादिना रक्। विरुक्मतः विरिष्टा रुक् विरुक् तद्वन्तो विरुक्मन्तः मतुपि अयस्मयादित्वेन पदत्वात्कुत्वं भत्वाज्जश्त्वाभावः। रीयते रीङ् स्रवणे देवादिकः॥३॥

३. गौ या पृथिवी के पुत्र मरुद्गण जब अलंकारों-द्वारा अपने को शोभा-सम्पन्न करते हैं, तब दीप्त मरुद्गण अपने शरीर में उज्ज्वल अलंकार धारण करते हैं। वे सारे शत्रुओं का विनाश करते हैं और मरुतों के मार्ग का अनुगमन करके वृष्टि होती है।

वियेभ्राजन्तेसुमखासऋष्टिभिःप्रच्यावयन्तोअच्युताचिदोजसा।
मनोजुवोयन्मरुतोरथेष्वावृषव्रातासःपृषतीरयुग्ध्वम् ॥ ४ ॥

वि। ये। भ्राजन्ते। सुऽमखासः। ऋष्टिऽभिः। प्रऽच्यवयन्तः। अच्युता। चित्। ओजसा। मनःऽजुवः। यत्। मरुतः। रथेषु। आ। वृषऽव्रातासः। पृषतीः। अयुग्ध्वम् ॥ ४ ॥

सुमखासः शोभनयज्ञाः येमरुतः ऋष्टिभिरायुधैर्विभ्राजन्ते विशेषेणदीप्यन्ते येमरुतः अच्युता चित् च्यावयितुमशक्यानिदृढानिपर्वतादीन्यपि ओजसास्वकीयेनबलेनप्रच्यावयन्तः प्रकर्षेणच्यावयितारः प्रेरयितारोभवन्ति उत्तरार्धःप्रत्यक्षकृतः हेमरुतःमनोजुवः मनोवद्वेगवन्तः वृषव्रातासः वृष्ट्युदकसेचनसमर्थसङ्घसंघात्मकाः यूयंरथेषुआत्मीयेषुपृषतीः पृषत्यइतिमरुदाह्नानांसंज्ञा पृषत्योमरुतामित्युक्तत्वात् पृषद्भिःश्वेतबिन्दुभिःयुक्तामृगीःयद्यदाअयुग्ध्वंआभिमुख्येननियुक्ताअकुरुत तदानींपर्वतादिकंप्रच्यावयतेत्यर्थः॥ सुमखासः सर्वेविधयश्छन्दसिविकल्प्यन्तइति नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदस्यान्तोदात्तत्वाभावे बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्। अच्युता शेश्छन्दसिबहुलमितिशेर्लोपः। मनोजुवः जुइतिसौत्रोधातुर्गत्यर्थः क्विब्वचीत्यादिनाक्विब्दीर्घौ। अयुग्ध्वं युजिर्योगे झलोझलीतिसकारलोपः॥ ४ ॥

४. सुन्दर यज्ञ से युक्त मरुद्गण आयुध के द्वारा विशेष रूप से दीप्तिमान् होते हैं। वे स्वयं स्थिर होकर पर्वत आदि को भी अपने बल-द्वारा उत्पाटित करते हैं। जिस समय तुम लोग रथ में बिन्दु-चिह्नित मृग संयोजित करते हो, उस समय हे मरुद्गण! तुम लोग मन की तरह वेगवान् और वृष्टि-सेवन-कार्य में नियुक्त होते हो।

प्रयद्रथेषुपृषतीरयुग्ध्वंवाजेअद्रिंमरुतोरंहयन्तः।
उतारुषस्यविष्यन्तिधाराश्चर्मेवोदभिर्व्युन्दन्तिभूम ॥५॥

प्र । यत् । रथेषु । पृषतीः । अयुग्ध्वम् । वाजे । अद्रिम् ।
मरुतः । रंहयन्तः । उत । अरुषस्य । वि । स्यन्ति । धाराः ।
चर्मऽइव । उदऽभिः । वि । उन्दन्ति । भूम ॥ ५ ॥

हेमरुतः पृषतीः यद्यदारथेषुप्रायुग्ध्वं प्रायूयुजत किंकुर्वन्तः वाजेअन्नेनिमित्तभूतेसति अद्रिमेघंरंहयन्तः वर्षणार्थंप्रेरयन्तः उतइदानीं अरुषस्य आरोचमानस्यसूर्यस्यवैद्युताग्नेर्वासकाशात् वृष्ट्युदकधाराः भवन्तोविष्यन्तिविमुञ्चन्ति विमुक्तास्ताश्चधाराः उदभिरुदकैश्चर्मेवपरिमितमल्पंचर्मयथाश्ममयत्नेनक्लेद्यते एवंभूम सर्वांभूमिंव्युन्दन्तिविशेषेणआर्द्रांकुर्वन्ति ॥ रंहयन्तः रहिगतौ। विष्यन्ति षोऽन्तकर्मणि दैवादिकः ओतःश्यनीत्योकारलोपः उपसर्गात्सुनोतीतिषत्वम् । उन्दन्ति पद्दन्नित्यादिनाउदकशब्दस्यउदन्नादेशः । व्युन्दन्ति उन्दीक्लेदने । भूम सुपांसुलुगिति भूमिशब्दादुत्तरस्यामोडादेशः छान्दसंह्रस्वत्वम् ॥ ५ ॥

५. अन्न के लिए मेघ को वर्षणार्थ प्रेरण करके बिन्दुचिह्नित मृग को रथ में लगाओ। उस समय उज्ज्वल सूर्य के पास से वारि-धारा छूटती है तथा जल से सारी भूमि भींग जाती है।

तृतीयसवनेआवोवहन्त्विति पोतुःप्रस्थितयाज्या सूत्रितंच—आवोवहन्तुसप्तयोरघुष्यदोऽमेवनःसुहवाआहिगन्तनेति ।

आवोवहन्तुसप्तयोरघुष्यदोरघुपत्वानःप्रजिगातबाहुभिः ।
सीदताबर्हिरुरुवःसदस्कृतंमादयध्वंमरुतोमध्वोअन्धसः ॥ ६ ॥ १ ॥

आ । वः । वहन्तु । सप्तयः । रघुऽस्यदः । रघुऽपत्वानः । प्र ।
जिगात । बाहुऽभिः । सीदत । आ । बर्हिः । उरु । वः । सदः ।
कृतम् । मादयध्वम् । मरुतः । मध्वः । अन्धसः ॥ ६ ॥ १ ॥

हेमरुतो वोयुष्मान्सप्तयः सर्पणशीलाः अश्वाः आवहन्तु अस्मद्यज्ञंप्रापयन्तु कीदृशाः सप्तयः रघुष्यदः लघुशीघ्रंस्यन्दमानाः वेगेनगच्छन्तइत्यर्थः रघुपत्वानः लघुशीघ्रंपतन्तो-गच्छन्तोयूयं बाहुभिःस्वकीयैःहस्तैःअस्मभ्यंदातव्यंधनमाहृत्यप्रजिगातप्रकर्षेणगच्छत हेमरुतोवोयुष्माकंसदःसदनंवेदिलक्षणंस्थानंउरुविस्तीर्णंकृतं तत्रप्रदास्तीर्णंबर्हिस्तदासीदत तस्मिन्बर्हिष्युपविशत उपविश्यचमध्वोमधुरस्यअन्धसः सोमलक्षणस्यान्नस्यपानेनमादयध्वंतृप्ताभवत ॥ रघुष्यदः रघुस्यन्दन्तइतिरघुष्यदः स्यन्दूप्रस्रवणे क्विप्चेतिक्विप् अनिदितामितिनलोपः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । रघुपत्वानः पत्लृगतौ अन्येभ्योऽपिदृश्यन्तइतिवनिप् । जिगात गास्तुतौ जौहोत्यादिकः जिगातीतिगतिकर्मसुपाठात् अत्रगत्यर्थः लोण्मध्यमबहुवचनस्य तप्तनप्तनथनाश्चेतितबादेशः तस्यपित्त्वेनङित्त्वाभावादीहल्यघोरितीत्त्वाभावः । सदः असःकृतमीतिविसर्जनीयस्यसत्वम् । मादयध्वं मदतृप्तियोगे चुरादिरात्मनेपदी ॥ ६ ॥

६. मरुतो! तुम्हारे वेगवान् और शीघ्रगामी घोड़े तुम्हें इस यज्ञ में ले आवें। तुम लोग शीघ्र-गन्ता हो—हाथ में धन लेकर आओ। मरुतो! बिछाये हुए कुशों पर बैठो और मधुर सोमरस का पान कर तृप्त बनो।

तेऽवर्धन्तस्वतवसोमहित्वनानाकंतस्थुरुरुचक्रिरेसदः।
विष्णुर्यद्धावद्वृषणंमदच्युतंवयोनसीदन्नधिबर्हिषिप्रिये ॥७॥

ते। अवर्धन्त। स्वऽतवसः। महिऽत्वना। आ। नाकम्। तस्थुः।
उरु। चक्रिरे। सदः। विष्णुः। यत्। ह। आवत्। वृषणम्।
मदऽच्युतम्। वयः। न। सीदन्। अधि। बर्हिषि। प्रिये॥ ७॥

तेमरुतः अवर्धन्तवृद्धिंगताः कीदृशाःस्वतवसःस्वाश्रयबलाःनान्यस्यकस्यचित् बलमपेक्षन्ते वृद्धिंप्राप्यच महित्वनामहिम्नामहत्त्वेननाकंस्वर्गआतस्थुः आस्थितवन्तःसदःसदनंचभोक्षणंस्थानंचस्वकीयनिवासायउरुविस्तीर्णंचक्रिरे यद्येभ्योमरुद्भ्यः यदर्थंवृषणंकामानामभिवर्षकं मदच्युतंमदस्यहर्षस्यआसेकारंयज्ञंविष्णुर्हावत् विष्णुरेवागत्यरक्षति तेमरुतःवयोनपक्षिणो यथा शीघ्रमागच्छन्ति एवंशीघ्रमागत्यबर्हिष्यधि अस्मदीययज्ञेप्रियेप्रीतिकरेसीदन्सीदन्तु उपविशन्तु॥ तेऽवर्धन्त स्वरितोवानुदात्तेपदादावित्येकादेशस्यस्वरितत्वम्। महित्वना भावप्रत्ययादुत्तरस्याकोऽन्यत्वपेननाभावः उदात्तत्वंच यद्वा सुपांसुलुगितिआजादेशोनकारोपजनश्च। तस्थुः नाकमातस्थुश्चसदश्चविस्तीर्णंचक्रिरइतिचार्थप्रतीतेश्चादिलोपेविभाषेतिप्रथमायास्तिङ्ङतिङकोर्निघातप्रतिषेधः। यत् सुपांसुलुगितिचतुर्थ्यालुक्। आवत् छान्दसोवर्तमानेलङ्। वृषणं वाषपूर्वस्यनिगमेइतिउपधादीर्घाभावः। मदच्युतं मदंच्योततीतिमदच्युत् च्युतिर्आसेचने क्विप्चेतिक्विप्। सीदन् लिङर्थेलेटिअडागमः॥ ७॥

७. मरुद्गण अपने बल पर बढ़े हैं। अपनी महिमा के कारण स्वर्ग में स्थान प्राप्त कर चुके हैं। इसी प्रकार वास-स्थान विस्तीर्ण कर चुके हैं। जिनके लिए विष्णु मनोरथदाता और आह्लादकर यज्ञ की रक्षा करते हैं, वे ही मरुत् लोग, पक्षियों की तरह, शीघ्र आकर इस प्रसन्नता-दायक कुश पर बैठें।

शूराइवेद्युयुधयोनजग्मयःश्रवस्यवोनपृतनासुयेतिरे।
भयन्तेविश्वाभुवनामरुद्भ्योराजानइवत्वेषसन्दृशोनरः ॥८॥

शूराःऽइव। इत्। युयुधयः। न। जग्मयः। श्रवस्यवः। न।
पृतनासु। येतिरे। भयन्ते। विश्वा। भुवना। मरुत्ऽभ्यः।
राजानःऽइव। त्वेषऽसन्दृशः। नरः॥ ८॥

इदित्येवत्समुच्चये शूराइवेत् शौर्योपेताःपुरुषाइवच युयुधयोन शत्रुभिर्युध्यमानाः पुरुषाइवच जग्मयःशीघ्रंगच्छन्तोमरुतः श्रवस्यवोनश्रवोन्नमात्मनइच्छन्तःपुरुषाइव पृतनासु संग्रामेषुयेतिरे प्रयतन्ते वृत्रादिभिर्युद्धंव्यापिपन्ते तादृशेभ्योमरुद्भ्योविश्वाभुवनासर्वाणिभूतजातानि भयन्ते बिभ्यति येनरोवृक्षादेर्नैवारोमरुतः राजानइव राजमानानृपतयइवत्वेषसंदृशः दीप्तसंदर्शनाउग्ररूपास्तयाद्रष्टुमशक्याभवन्तितेभ्यइत्यर्थः ॥ युयुधयः युधसंप्रहारे आदृगमहनजनइत्यत्रोत्सर्गश्छन्दसीतिवचनात्किन्प्रत्ययः लिड्वद्भावाद्द्विर्भावादि किस्त्वाद्गुणाभावः नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । जग्मयः तेनैवसूत्रेणकिन्प्रत्ययः गमहनेत्यादिनोपधालोपः स्थानिवद्भावाद्द्विर्भावादि । श्रवस्यवः श्रवइच्छतिश्रवस्यति क्याच्छन्दसीत्युप्रत्ययः । येतिरे यतीप्रयत्ने छन्दसिलुङ्लङ्लिटइतिवर्तमानेलिट् । भयन्ते ञिभीभये बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यश्लोरभावः । त्वेषसंदृशः त्विषदीप्तौ पचाद्यच् दृशिर्प्रेक्षणे संपूर्वादस्मात्संपदादिलक्षणोभावेक्विप् बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ८ ॥

८. शूरों, युद्धार्थियों तथा कीर्ति या अन्न के प्रेमी पुरुषों की तरह शीघ्रगामी मरुद्गण संग्राम में लिप्त हुए हैं। सारा विश्व उन मरुतों से डरता है। वे नेता हैं एवं राजा की तरह उग्र-रूप हैं।

नवमीमृचमाह—

त्वष्टा॒यद्वज्रं॒सुकृ॑तंहिर॒ण्ययं॑स॒हस्र॑भृष्टिं॒स्वपा॒अव॑र्तयत् ।
धत्त॒इन्द्रो॒नर्यपां॑सि॒कर्त॒वेऽह॑न्वृ॒त्रंनिर॒पामौ॑ब्जद॒र्ण॒वम् ॥९॥

त्वष्टा॑ । यत् । वज्र॑म् । सुऽकृ॑तम् । हि॒र॒ण्ययम् । स॒हस्र॑ऽभृष्टिम् ।
सु॒ऽअपाः॑ । अव॑र्तयत् । ध॒त्ते । इन्द्रः॑ । नरि॑ । अपां॑सि । कर्त॑वे ।
अह॑न् । वृ॒त्रम् । निः । अ॒पाम् । औ॒ब्ज॒त् । अ॒र्ण॒वम् ॥ ९ ॥

स्वपाः शोभनकर्मा त्वष्टाविश्वनिर्माता यद्वज्रं अवर्तयत् इन्द्रंप्रत्यगमयत् दत्तवानित्यर्थः कीदृशंसुकृतंसम्यक्निष्पादितं हिरण्ययं सुवर्णमयंसहस्रभृष्टिंअनेकाभिर्धाराभिर्युक्तं तद्वज्रंइन्द्रोधत्ते धारयति किमर्थं नरिअप्सुनृसंबन्धात् नृशब्देनसंग्रामोऽभिधीयते संग्रामेअपांसि शत्रुहननादिलक्षणानिकर्माणिकर्तवेकर्तुं एवंवज्रंधृत्वा तेनवज्रेणवृत्रंवृष्ट्युदकस्यावरकं अर्णवं अर्णसोदकेनयुक्तंमेघंअहन्अवधीत् अपां तेननिरुद्धानामपाम् निरौब्जत् निःशेषेणाधोमुखंअपातयत् प्रवृद्धाअकरोदित्यर्थः ॥ सुकृतं सुपूर्वात्करोतेःकर्मणिनिष्ठा गतिरनन्तरइतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् । हिरण्ययं हिरण्यशब्दादुत्तरस्यमयटोमकारस्यलोपः ऋत्व्यवास्त्व्यवास्त्वेत्यादिनानिपात्यते ।

स्वपाः सोर्मनसी अलोमोषसी इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम्। कर्तवे तुमर्थे सेसेनिति करोतेस्तवेन्प्रत्ययः। अपां क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थे षष्ठी ऊडिदमिति विभक्तेरुदात्तत्वम्। ओजनत् जन आर्जवे। अर्णवं अर्णसो लोपश्चेति मत्वर्थीयो वः सलोपश्च ॥ ९ ॥

९. शोभन-कर्मा त्वष्टा ने जो सुनिर्मित, सुवर्णमय और अनेक-धारा-सम्पन्न वज्र इन्द्र को दिया था, उसे ही इन्द्र ने लड़ाई में कार्य-साधन करने के लिए लेकर जल-युक्त मेघ या वृत्र को वध किया था तथा वारि-धारा गिराई थी।

ऊर्ध्वंनुनुद्रेऽवतंतओजसादादृहाणंचिद्बिभिदुर्विपर्वतम्।
धमन्तोवाणंमरुतःसुदानवोमदेसोमस्यरण्यानिचक्रिरे ॥१०॥

ऊर्ध्वम्। नुनुद्रे। अवतम्। ते। ओजसा। दादृहाणम्। चित्। बिभिदुः। वि। पर्वतम्। धमन्तः। वाणम्। मरुतः। सुऽदानवः। मदे। सोमस्य। रण्यानि। चक्रिरे ॥ १० ॥

अत्रेयमाख्यायिका—गोतमऋषिः पिपासया पीडितः सन् मरुतः उदकं ययाचे तदनन्तरं मरुतो दूरस्थं कूपमुत्पाट्य यत्र गोतमऋषिस्तिष्ठति तां दिशं नीत्वा ऋषिसमीपे कूपमवस्थाप्य तत्रार्थं आहारार्थं कृत्वा तस्मिन्नाहावे कूपमुत्सिच्य तद्विनोदकेन तर्पयांचक्रुः अयमर्थोऽनयोत्तरया च प्रतिपाद्यते—ते मरुतः अवतं अवस्तात्तत्वो भवतीति अवतः कूपः कूपनामसु च अवत इति पठितम् तमूर्ध्वमुपरि यथा भवति तथा ओजसा स्वकीयेन बलेन नुनुद्रे प्रेरितवन्तः उत्क्षिप्तवन्त इत्यर्थः एवं कूपमुत्पाट्य ऋषेराश्रमं प्रति नयन्तो मरुतः मार्गमध्ये दादृहाणं प्रवृद्धं मार्गविनिरोधकं पर्वतं चित् पर्वतमपि शिलोच्चयमपि विबिभिदुः विशेषेण भग्नं चक्रुः सुदानवः शोभनदानास्ते मरुतः वाणं शतसंख्याभिस्तन्त्रीभिर्युक्तं वीणाविशेषं धमन्तो वादयन्तः सोमस्य मदे सोमपानेन हर्षे सति रण्यानि रमणीयानि धनानि चक्रिरे स्तोतृभ्यः कुर्वन्ति ॥ नुनुद्रे णुद प्रेरणे लिटि इरयो रे इति रे-आदेशः। दादृहाणं दृह दृहि वृद्धौ लिटः कानच्। धमन्तः ध्माध्वा अग्निसंयोगयोः पाघ्राध्मादिना धमादेशः। वाणं अणरणवणवाणयुक्तार्थाः कर्मणि घञ् कर्षात्वत इत्यन्तोदात्तत्वम्। रण्यानि रणे भवानि भवे छन्दसीति यत् यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वम् ॥ १० ॥

१०. मरुतों ने अपने बल पर कूप को ऊपर उठाकर पथनिरोधक पर्वत को भिन्न किया था। शोभन-दानशील मरुतों ने वीणा बाजा बजाकर तथा सोमपान से प्रसन्न होकर रमणीय धन दिया था।

जिह्मंनुनुद्रेऽवतंतयादिशासिञ्चन्नुत्संगोतमायतृष्णजे।
आगच्छन्तीमवसाचित्रभानवःकामंविप्रस्यतर्पयन्तधामभिः ॥११॥

जिह्मम् । नुनुद्रे । अवतम् । तया । दिशा । असिञ्चन् । उत्सम् ।
गोतमाय । तृष्णऽजे । आ । गच्छन्ति । ईम् । अवसा ।
चित्रऽभानवः । कामम् । विप्रस्य । तर्पयन्त । धामऽभिः ॥ ११ ॥

मरुतः अवतंउद्धृतंकूपंयस्यांदिशिऋषिर्वसतितयादिशाजिह्मंवक्रं तिर्यञ्चंनुनुद्रे प्रेरितवन्तः एवंकूपंनीत्वाऽकस्मादाश्रमेतस्याप्यतृष्णजेतृषितायगोतमायऋषयेतदर्थंउत्संजलमयथाऽऽकूपादुद्धृत्य असिञ्चन्आहावेऽवानयन् एवंकृत्वा ईमेनंस्तोतारमृषिंचित्रभानवः विचित्रदीप्तयस्तेमरुतः अवसाईदृशेनरक्षणेनसहआगच्छन्तितत्समीपंप्राप्नुवन्ति प्राप्यचविप्रस्यमेधाविनोगोतमस्यकाम-मभिलाषंधामभिरायुषोधारकैरुदकैस्तर्पयन्तअतर्पयन् ॥ तया नगोश्वन्त्साववर्णेतिसावेकाचइ-तिप्राप्तस्यविभक्त्युदात्तस्यप्रतिषेधः । दिशा सावेकाचइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् । तृष्णजे ञितृ-षापिपासायां स्वपितृषोर्नजिङ् प्रत्ययाद्युदात्तत्वम् पदकारस्यशाकल्यस्यत्वयमभिप्रायः अ-न्येष्वपिदृश्यतइतिदृशिग्रहणात् केवलादपिजनेर्डप्रत्ययः तृष्णाजातायस्यसतथोक्तः ङ्यापोःसं-ज्ञाछन्दसोर्बहुलमितिह्रस्वत्वं बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । धामभिः दधातेरौणादिकोमनि-न् ॥ ११ ॥

११. मरुतों ने उन गोतम की ओर कूप को टेढ़ा किया तथा पिपासित गोतम ऋषि के लिए जल का सिंचन किया । विलक्षण दीप्ति से युक्त मरुत् लोग रक्षा के लिए आये एवं जीवनोपाय जल-द्वारा मेधावी गोतम की तृप्ति की ।

मारुतेपशौयावःशर्मेतिहविषोयाज्या मदानानामितिखण्डेसूत्रितम्—अराइवेदचरमाअहे-वयावःशर्मशशमानायसन्तीति ।

यावःशर्मशशमानायसन्तित्रिधातूनिदाशुषेयच्छताधि ।
अस्मभ्यंतानिमरुतोवियन्तरयिंनोधत्तवृषणःसुवीरम् ॥१२॥ १०॥

या । वः । शर्म । शशमानाय । सन्ति । त्रिऽधातूनि । दाशुषे ।
यच्छत । अधि । अस्मभ्यम् । तानि । मरुतः । वि । यन्त । रयिम् ।
नः । धत्त । वृषणः । सुऽवीरम् ॥ १२ ॥ १० ॥

हेमरुतः वोयुष्माकंसंबन्धीनि या यानिशर्मशर्माणिसुखानिगृहाणिवा कीदृशानि त्रिधातू-निपृथिव्यादिषुत्रिषुस्थानेष्ववस्थितानि शशमानायपुष्मान्स्तुतिभिःभजमानायदातुंसंपादितानि

पूर्वोक्तलक्षणानि शर्माणि यानि सन्ति यानि च दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय अधियच्छथ तानि किंच यच्छथ हे मरुतः तानि सर्वाणि शर्माण्यस्मभ्यं वियन्त विशेषेण प्रयच्छत किंच हे वृषणः कामानां वर्षितारो मरुतः नोऽस्मभ्यं सुवीरं शोभनैर्वीरैः पुत्रादिभिर्युक्तं रयिं धनं धत्त दत्त॥ या शे च्छन्दसि बहुल-मिति लोपः। शर्म सुपां सुलुगिति जसो लुक्। शशमानाय शश प्लुतगतौ ताच्छील्यिकश्चानश्। यच्छत छान्दसे लङि बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपीत्यडभावः। यन्त यमेर्लोटि बहुलं छन्दसीति शपो लुक् तप्तन-प्तनथनाश्चेति तस्य तबादेशः अवत्त्वस्य पित्त्वेन ङित्त्वाभावादनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपो-न भवति। वृषणः वाषपूर्वस्येति निगमे इत्युपधादीर्घाभावः। सुवीरं बहुव्रीहौ वीरवीर्यौ चेत्युत्तरपदा-द्युदात्तत्वम्॥ १२ ॥

१२. मरुतो! पृथिवी आदि तीनों लोकों में अपने स्तोताओं को देने लायक जो तुम्हारे पास सुख है, उसे तुम लोग हव्यदाता को प्रदान करो। वह सब हमें दो। हे अभीष्टफलप्रद! हमें वीर-पुत्र आदि से युक्त धन दो।

॥ इति प्रथमस्य षष्ठे दशमो वर्गः ॥ १० ॥

मरुतो यस्येति नवर्चं द्वितीयं सूक्तम् गोतमस्यार्षं गायत्रं मरुद्देवताकं अनुक्रम्यते च-मरुतो द्व-यूनाग्नेयमिति। न्यूङ्खे तृतीये छन्दोमे आग्निमारुतशस्त्रे एतत्सूक्तं तृतीयस्याहन्यमहे इति खण्डे सूत्रितं-म्--मरुतो यस्य हि क्षये वाचमित्याग्निमारुतमिति। ऐन्द्रामारुत्यां प्रधानस्य हविषो मरुतो यस्येत्ये-षानुवाक्या सूत्रितं च--ऐन्द्रामरुत्वीजि दकामा मरुतो यस्य हि क्षय इति। एषैव वरुणप्रघासे मारुत्या-आमिक्षाया अनुवाक्या सूत्रितं च--मरुतो यस्य हि क्षये राज्ञे वदन्यमाञ्चेति। तथा प्रातःसवने पोतु-रेषा प्रस्थितयाज्या सूत्रितं च--मरुतो यस्य हि क्षये प्रपत्नी रिहावहेति।

मरु॑तो॒ यस्य॒ हि क्षये॑ पा॒था दि॒वो वि॑महसः। स सु॑गो॒पात॑मो॒ जनः॑ ॥ १ ॥

मरु॑तः। यस्य॑। हि। क्षये॑। पा॒थ। दि॒वः। वि॒ऽम॒ह॒सः। सः। सु॒ऽगो॒पात॑मः। जनः॑ ॥ १ ॥

हे विमहसो विशिष्टप्रकाशा मरुतः दिवोऽन्तरिक्षलोकादागत्य यस्य हि यस्य खलु यजमानस्य क्षये गृहे पाथ सोमं पिबथ स जनो जातो यजमानः सुगोपातमः शोभनैः पालकैरत्यन्तं युक्तो भव-ति॥ पाथ पापाने लेटि बहुलं छन्दसीति शपो लुक् यद्वृत्तयोगादनिघातः। विमहसः विशिष्टं मह-स्तेजो येषां ते तथोक्ताः। सुगोपातमः शोभना गोपाः रक्षका यस्य स सुगोपाः अतिशयेन सुगोपाः सु-गोपतमः तमपः पित्त्वादनुदात्तत्वे सति बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वमेव शिष्यते॥ १ ॥

१. हे उज्ज्वल मरुद्गण! अन्तरिक्ष से आकर तुम जिसके यज्ञ-गृह में सोमपान करते हो, वह मनुष्य शोभन रक्षकों से युक्त होता है।

द्वितीयामृचमाह—

यज्ञैर्वा यज्ञवाहसो विप्रस्य वा मतीनाम् । मरुतः शृणुता हवम् ॥ २ ॥

यज्ञैः । वा । यज्ञऽवाहसः । विप्रस्य । वा । मतीनाम् । मरुतः । शृणुत । हवम् ॥ २ ॥

हे यज्ञवाहसः यज्ञस्य वोढारो मरुतः यूयं यज्ञैर्वा वाशब्दः समुच्चये यज्ञैश्च यजमानस्य मतीनां स्तुतीनां संबन्धिनो विप्रस्य वा मेधाविनश्च हवमाह्वानं शृणुत यज्ञवतो यजमानस्य यागरहितस्य स्तोतुश्चाह्वानमवश्यं भवद्भिः श्रोतव्यं यतो भवन्तो यज्ञस्य वोढारः स्तुतिप्रियाश्चेति भावः ॥ यज्ञवाहसः गतिकारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेति वचनात् वहिहाधाञ्भ्यश्छन्दसीति विकारकपूर्वाद्वहेरसुन् णिदित्यनुवृत्तेरुपधावृद्धिः । मतीनां मन ज्ञाने अस्मात्करणे क्तिन् नामन्यतरस्यामिति नाम उदात्तत्वम् । शृणुत श्रुवः शृ चेति श्नुः सतिशिष्टस्वरबलीयस्त्वमन्यत्र विकरणेभ्य इति वचनात् विकरणस्वरः शिष्यते मरुत इत्यस्यामन्त्रितस्याद्युदात्तत्वं पूर्वस्याविद्यमानवदित्यविद्यमानवत्त्वेन पदादपरत्वान्निघाताभावः । हवं भावेऽनुपसर्गस्येति ह्वयतेरप् संप्रसारणं च ॥ २ ॥

२. हे यज्ञवाहक मरुद्गण ! यज्ञ-परायण यजमान की स्तुति अथवा मेधावी का आह्वान सुनो ।

उत वा यस्य वाजिनोऽनु विप्रमतक्षत । स गन्ता गोमति व्रजे ॥३॥

उत । वा । यस्य । वाजिनः । अनु । विप्रम् । अतक्षत । सः । गन्ता । गोऽमति । व्रजे ॥ ३ ॥

उत वा अपि च यस्य यजमानस्य वाजिनो हविर्लक्षणान्नोपेता ऋत्विजः विप्रं मेधाविनं मरुद्गणं अन्वतक्षत हविःप्रदानादिना तीक्ष्णीकुर्वन्ति स यजमानः गोमति गोभिर्बहुभिर्युक्ते व्रजे गोष्ठे गन्ता गमनशीलो भवति ॥ अतक्षत तक्षू त्वक्षू तनूकरणे छान्दसो लङ् व्यत्ययेन मध्यमः । गन्ता गमेस्ताच्छीलिकस्तृन् ॥ ३ ॥

३. यजमान के ऋत्विक् लोगों ने मरुतों को, हव्य-प्रदान-द्वारा उत्साहित किया है । वह यजमान नाना गौओंवाले गोष्ठ में जाता है ।

चतुर्थीमृचमाह—

अस्य वीरस्य बर्हिषि सुतः सोमो दिविष्टिषु । उक्थं मदश्च शस्यते ॥४॥

अस्य । वीरस्य । बर्हिषि । सुतः । सोमः । दिविष्टिषु । उक्थम् । मदः । च । शस्यते ॥ ४ ॥

दिविष्टिषु यजनीयदिवसेषु बर्हिषि यज्ञे वीरस्य शत्रुक्षेपणकुशलस्यास्य मरुद्गणस्य यागाय सोमः सुतः अभिषुतो भवति उक्थं मरुद्देवताकं शस्त्रं मदत्वमविधायुनायुक्तामरुतो-देवाः सोमस्य मत्सन्नित्यादिकामारुतीनिविश्च अस्य मरुद्गणस्य हर्षाय शस्यते होत्रा पठ्यते ॥ अ-स्य उडिदमिति विभक्तेरुदात्तत्वम्। दिविष्टिषु इष्टयएषणानि गमनानि दिवो द्योतमानस्य सूर्यस्य इष्टयो येषु दिवसेषु तेतथोक्ताः बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् व्यत्ययेनोत्वाभावः ॥ ४ ॥

४. यज्ञ के दिनों में वीर मरुतों के लिए यज्ञ में सोम तैयार किया जाता है एवं मरुतों की प्रसन्नता के लिए स्तोत्र पठित होता है।

पञ्चमीमृचमाह—

अस्य श्रोषन्त्वा भुवो विश्वा यश्चर्षणीरभि। सूरं चित्सस्रुषीरिषः॥५॥११

अस्य। श्रोषन्तु। आ। भुवः। विश्वाः। यः। चर्षणीः। अभि। सूरम्। चित्। सस्रुषीः। इषः॥ ५॥ ११॥

अस्य यजमानस्य स्तुतिं मरुतः आभ्राभिमुख्येन श्रोषन्तु शृण्वन्तु यो मरुद्गणः विश्वाः चर्षणीः सर्वान् शत्रुभूतान् मनुष्यान् अभिभुवः अभिभवति तादृग्गणाकारा मरुतः शृण्वन्तित्यर्थः सूरंचित् सूरं स्तुतेः प्रेरयितारं यजमानमपि इषो मरुद्भिः प्रत्तान्यन्नानि सस्रुषीः प्राप्तानि भवन्तु॥ श्रोषन्तु श्रु-श्रवणे लोटिसिब्बहुलंलेटीति बहुलवचनात्सिप्। भुवः भवतेर्लेटि तिपस्तिङ्गोतिङ्को भवन्तीति सिप् लेटोडाटावित्यडागमः बहुलंछन्दसीति शपोलुक् भूसुवोस्तिङीति गुणप्रतिषेधः। सूरं षूप्रेरणे सुसूधाग्गृधिभ्यः क्रन्निति क्रन्प्रत्ययः। सस्रुषीः सृगतौ अस्माल्लिटः क्वसुः उगितश्चेति ङीप् भसंज्ञायां वसोःसंप्रसारणमिति संप्रसारणं शासिवसिघसीनांचेति षत्वम् जसि वाछन्दसीति पूर्व-सवर्णदीर्घत्वम् ॥ ५ ॥

५. सर्व-शत्रु-जेता मरुद्गण स्तोता की स्तुति सुनें एवं स्तोता अन्न प्राप्त करें।

॥ इति प्रथमस्य षष्ठे एकादशो वर्गः ॥ ११ ॥

षष्ठीमृचमाह—

पूर्वीभिर्हि ददाशिम शरद्भिर्मरुतो वयम्। अवोभिश्चर्षणीनाम्॥६॥

पूर्वीभिः। हि। ददाशिम। शरत्ऽभिः। मरुतः। वयम्। अवःऽभिः। चर्षणीनाम्॥ ६॥

हेमरुतःपूर्वीभिर्बह्वीभिः शरद्भिःसंवत्सरैः चर्षणीनांसर्वस्यद्रष्टॄणां सर्वज्ञानांभवतांसंब-न्धिभिरवोभिः रक्षणैर्युक्ताःसन्तोवयं ददाशिमयुष्मभ्यंहवींषिदत्तवन्तः हियस्मादर्थे यस्मा-देवंतस्मादिदानीमप्यस्मदीयहविःस्वीकरणायागच्छतेत्यर्थः॥ पूर्वीभिः पुरुशब्दाद्वोतोगुणवच-नादितिङीष् यणादेशोहलिचेतिदीर्घत्वम्। ददाशिम दाशृदाने लिटिइडागमः हिचेतिनिघातप्र-तिषेधः। चर्षणीनां नामन्यतरस्यामितिनामउदात्तत्वम्॥ ६॥

६. मरुद्गण ! हम सर्व-ज्ञाता मरुतों या तुम्हारे द्वारा रक्षित होकर तुम्हें अनेक वर्षों से हव्य देते हैं।

सप्तमीमृचमाह—

सुभगःसप्रयज्यवोमरुतोअस्तुमर्त्यः। यस्यप्रयांसिपर्षथ॥७॥

सुऽभगः। सः। प्रऽयज्यवः। मरुतः। अस्तु। मर्त्यः। यस्य। प्रयांसि। पर्षथ॥ ७॥

हेप्रयज्यवः प्रकर्षेणयष्टव्यामरुतः समर्त्योमनुष्योयजमानः सुभगोस्तु शोभनधनयुक्तोभ-वतु यस्ययजमानस्यप्रयांसि हविर्लक्षणान्यन्नानिपर्षथ आत्मनिसिञ्चथ स्वीकुरुथेत्यर्थः॥ सु-भगः भगइतिधननाम शोभनोभगोयस्य क्रत्वादयश्चेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम्। पर्षथ पृषुसे-चने भौवादिकः यद्वृत्तान्नित्यमितिनिघातप्रतिषेधः॥ ७॥

७. यजनीय मरुद्गण ! जिसका हव्य तुम ग्रहण करते हो, वह सौभाग्यशाली है।

अष्टमीमृचमाह—

शशमानस्यवानरःस्वेदस्यसत्यशवसः। विदाकामस्यवेनतः॥८॥

शशमानस्य। वा। नरः। स्वेदस्य। सत्यऽशवसः। विद। कामस्य। वेनतः॥ ८॥

हेसत्यशवसः अवितथबलाः नरोनेतारोमरुतः शशमानस्ययुष्मान् स्तुतिभिःसंभजमान-स्यस्वेदस्य स्तावकमनसोच्चारणजनितश्रमेणस्विद्यमानगात्रस्य वेनतः वेनतिःकान्तिकर्मा कामय-मानस्य वाशब्दःसमुच्चये एवंभूतस्यस्तोतुश्च कामस्य काममभिलाषंविद लंभयत प्रयच्छतेत्यर्थः॥ 'शशमानस्य शशप्लुतगतौ ताच्छीलिकश्चानश्। स्वेदस्य ञिष्विदागात्रप्रक्षरणे अन्तर्भावितण्य-र्थात्कर्मणिघञ् ञित्वादाद्युदात्तत्वम्। विद विद्लृलाभे लोटिमध्यमपुरुषस्यबहुवचनस्यथस्यतस्येन आदेशः बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यलुक् तस्यादादेशः लोपस्तआत्मनेपदेष्वितितलोपः सत्यपा-

युदात्तत्वम् पादादित्वाभिघाताभावः अचोवस्तिङ इति संहितायां दीर्घः । कामस्य इत्यादिषुपठा-
द्याद्युदात्तत्वम् क्रियाग्रहणंकर्तव्यमितिकर्मणःसंप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थेषष्ठी ॥ ८ ॥

८. हे प्रकृत-बल-सम्पन्न नेता मरुद्गण ! तुम्हारे स्तुति-तत्पर और मंत्र उच्चारण करने के कारण परिश्रम से उत्पन्न स्वेद सम्पन्न एवं अपने अभिलाषी स्तोताओं की अभिलाषा समझो।

नवमीमृचमाह—

यूयंतत्सत्यशवसआविष्कर्तमहित्वना । विध्यताविद्युतारक्षः ॥९॥

यूयम् । तत् । सत्यऽशवसः । आविः । कर्त । महिऽत्वना । विध्यत । विऽद्युता । रक्षः ॥ ९ ॥

हे सत्यशवसः सत्यबलाः अन्यैरप्रधृष्यबला मरुतो यूयं तत् सर्वत्र वादिषु प्रसिद्धं युष्मदीयं माहा-त्म्यं आविष्कर्त आविष्कुरुत प्रकाशयत विद्युता विद्योतमानेन महित्वना तेन महत्त्वेन माहात्म्येन रक्षः अस्माकमुपद्रवकारिणं राक्षसादिकं विध्यत ताडयत नाशयतेत्यर्थः ॥ कर्त करोतेर्लोटि बहुलंछन्द-सीति विकरणस्य लुक् तप्तनप्तनथनाश्चेति तबादेशः गुणः इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्येति आविः शब्द-विसर्जनीयस्य षत्वम् । महित्वना भावप्रत्ययादुत्तरस्याडोऽव्यत्ययेन नाभावः उदात्तत्वं च यद्वा सु-पांसुलुगिति तृतीयायाआजादेशः नकारोपजनश्च । विध्यत व्यध ताडने श्यनि ग्रहिज्यादिना संप्रसा-रणम् तशब्दस्य सार्वधातुकमपिदिति ङित्त्वे सति कस्मिंश्चिदनुपसर्गे तङि इति संहितायां दीर्घः ॥ ९ ॥

९. सत्य-बल-सम्पन्न मरुद्गण ! तुम उज्ज्वल माहात्म्य प्रकट करो तथा उसके द्वारा राक्षस आदि को विनष्ट करो।

गूहतागुह्यंतमोवियातविश्वमत्रिणम् । ज्योतिष्कर्तायदुश्मसि ॥१०॥१३॥

गूहत । गुह्यम् । तमः । वि । यात । विश्वम् । अत्रिणम् । ज्योतिः । कर्त । यत् । उश्मसि ॥ १० ॥ १३ ॥

हे मरुतः गुह्यं गुहायां स्थितं सर्वत्र व्याप्य वर्तमानं तमोन्धकारं गूहत संवृतं कुरुत यथास्माभि-र्नदृश्यते तथा अदर्शनं प्रापयत विनाशयतेत्यर्थः विश्वं सर्वं अत्रिणं अत्तारं राक्षसादिकं वियात वि-विधं यापयत अस्मत्प्रकाशान्निर्गमयत यज्ज्योतिः सूर्यादिकं वयमुश्मसि कामयामहे तत्कर्त कुरुत यद्वा गुह्यं गुहायां शरीरान्तर्गतगुहारूपे हृदये भवं तमो भावरूपाज्ञानं तद्गूहत विनाशयत अत्रिणं पुरु-षार्थस्यात्तारं कामक्रोधादिकं सर्वं विनिर्गमयत यत्तज्ज्योतिः परतत्त्वसाक्षात्काररूपं ज्ञानं कामयाम-हे प्राणापानादिप्रवृत्तिरूपा हे मरुतः तत्कर्त कुरुत ॥ गूहत गुहू संवरणे शपि लघूपधगुणे ऊदुपधा-यागोहइति ऊपधाया ऊकारः । यात या प्रापणे अस्मादन्यर्भावितण्यर्थाल्लोट् । अत्रिणं अदेरत्रिनि-

येविभिनिप्रत्ययः । उस्रसि वराकान्तौ इत्यस्मात् औणादिकः कन्प्रत्ययः अदादित्वाच्छपोलुक् ग्रहिज्यादिना संप्रसारणम् ॥ १० ॥

१०. सार्वभौम अन्धकार को हटाओ; राक्षस आदि सब भक्षकों को दूर करो; जो अभीष्ट ज्योति हमें चाहिए, उसे प्रकाशित करो।

॥ इतिप्रथमस्यषष्ठेद्वादशोवर्गः ॥ १२ ॥

प्रत्वक्षसइतिषड्ऋचंतृतीयंसूक्तम् गोतमस्यार्षंजागतंमारुतंतथाचानुक्रान्तम्—प्रत्वक्षसःषड्जागतमिति अग्निष्टोमेआग्निमारुतशस्त्रेइदंसूक्तंमारुतनिविद्धानं अथयथेतमितिखण्डेसूत्रितम्—प्रत्वक्षसःप्रतवसोयज्ञायज्ञावोअग्नयइति ।

तत्रप्रथमामृचमाह—

प्रत्वक्षसःप्रतवसोविरप्शिनोऽनानताअविथुराऋजीषिणः ।
जुष्टतमासोनृतमासोअञ्जिभिर्व्यानज्रेकेचिदुस्राइवस्तृभिः ॥ १ ॥

प्रऽत्वक्षसः । प्रऽतवसः । विऽरप्शिनः । अनानताः । अविथुराः ।
ऋजीषिणः । जुष्टऽतमासः । नृऽतमासः । अञ्जिऽभिः । वि ।
आनज्रे । के । चित् । उस्राःऽइव । स्तृऽभिः ॥ १ ॥

प्रत्वक्षसः शत्रूणांप्रकर्षेणतनूकर्तारः शत्रुघातिनइत्यर्थः प्रतवसः प्रकृष्टबलोपेताः अतएवविरप्शिनः विविधेनजयघोषेणोपेताः यद्वा बहुनामैतत् महान्तोहिविविधैःशब्दैःप्रशस्यन्ते अतएवानानताः आनतिरहिताः सर्वोत्कृष्टाइत्यर्थः अविथुराःअवियुक्ताः सङ्घगणरूपेणसंघीभूताइत्यर्थः ऋजीषिणः तृतीयसवनेऋजीषस्याभिषवात् तत्रचमरुतःस्तूयन्तइतितेषांऋजीषित्वम् यद्वा ऋजीषिणः प्रार्जयितारोरसानां जुष्टतमासःअतिशयेनयष्टृभिःसेविताः नृतमासःअतिशयेननेतारोर्नेतारः एवंभूतामरुतः स्तृभिःस्वशरीरस्याच्छादकैः अञ्जिभिःरूपाभिव्यञ्जकैराभरणैः व्यानज्रेनभसिव्यक्ताइत्यन्वे तत्रदृष्टान्तः—केचिदुस्राइव येकेचनसूर्यरश्मयोयथानभसिदीप्यन्तेतद्वत् ॥ प्रत्वक्षसः प्रकर्षेणत्वक्षन्तेतनूकुर्वन्तीतिप्रत्वक्षसः तक्षूत्वक्षूतनूकरणे गतिकारकयोरपिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वंचेत्यसुन्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वंच । प्रतवसः तवइतिबलनाम प्रकृष्टंतवोयेषां बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । विरप्शिनः रपलपव्यक्तायांवाचि विरपणंविरप्शः औणादिकः शक्प्रत्ययः तद्वन्तोविरप्शिनः । अनानताः आनताःअवनताः प्रह्वीभूताः नआनताःअनानताः अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अविथुराः व्यथभयसंचलनयोः व्यथेःसंप्रसारणंकः किच्चेत्युरच्प्र-

प्रैषामज्मेषु विथुरेव रेजते भूमिर्यामेषु यद्ध युञ्जते शुभे ।
ते क्रीळयो धुनयो भ्राजदृष्टयः स्वयं महित्वं पनयन्त धूतयः ॥३॥

प्र । एषाम् । अज्मेषु । विथुराऽइव । रेजते । भूमिः । यामेषु । यत् । ह । युञ्जते । शुभे । ते । क्रीळयः । धुनयः । भ्राजत्ऽऋष्टयः । स्वयम् । महिऽत्वम् । पनयन्त । धूतयः ॥ ३ ॥

यद्ध यदा खलु एते मरुतः शुभे शोभनाय वृष्ट्युदकाय युञ्जते मेघान्स्वीकुर्वन्ति तदानीं अज्मेषु मेघानामुत्क्षेपकेषु एषां मरुतां संबन्धिषु यामेषु मेघानां नियमनेषु सत्सु भूमिः पृथिवी प्ररेजते प्रकर्षेण कम्पते यद्वा यदा खलु मरुतः स्वकीयान् रथान् युञ्जते अश्वैर्योजयन्ति तदानीं एषां रथानां संबन्धिषु पर्वतादेरुत्क्षेपकेषु यामेषु गमनेषु सत्सु भूमिर्भीत्या कम्पते तत्र दृष्टान्तः—विथुरेव यथा भर्त्रा वियुक्ता जाया राजोपद्रवादिषु सत्सु निरालंबा सती कम्पते तद्वत् ते तादृशाः क्रीळयः विहरणशीलाः धुनयः चलनस्वभावाः भ्राजदृष्टयः दीप्यमानायुधाः एवंभूता मरुतः धूतयः पर्वतादीन्धुन्वन्तः सन्तः महित्वं स्वकीयं महिमानं स्वयमेव पनयन्त व्यवहरन्ति प्रकटयन्तीत्यर्थः ॥ अज्मेषु अज गतिक्षेपणयोः अर्तिस्तुसु इत्यादिना विधीयमानो मन् बहुलवचनादस्मादपि द्रष्टव्यः वलादावार्धधातुके विकल्प इष्यत इति वचनादजेर्व्यघञपोरिति वीभावाभावः नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । रेजते रेजृ कम्पने व्यत्ययेन रेजत इति भयवेपनयोरिति यास्कः । यामेषु यमउपरमे भावे घञ् कर्षात्वत इत्यन्तोदात्तत्वे प्राप्ते वृषादिषु पाठादाद्युदात्तत्वम् यद्वा या प्रापणे इत्यस्मादर्तिस्तुसु इत्यादिना मन्प्रत्ययः । शुभे शुभ दीप्तौ संपदादिलक्षणः कर्मणि क्विप् सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । पनयन्त पन व्यवहारे गुपूधूपविच्छिपणिपनिभ्य आयः अडभावश्छान्दसः व्यत्ययेन ह्रस्वत्वम् ॥ ३ ॥

३. मंगल-विधायिनी-वृष्टि की तरह जिस समय मरुत् लोग मेघों को तैयार करते हैं, उस समय मरुद्गण-द्वारा उत्क्षिप्त मेघों को नियमित हुए देखकर, पति-रहिता स्त्री की तरह पृथिवी काँपने लगती है। ऐसे विहरणशील, गति-विशिष्ट और प्रदीप्तायुध मरुद्गण पर्वत आदि को कम्पित करके अपनी महिमा प्रकट करते हैं।

स हि स्वसृत्पृषदश्वो युवा गणो३ऽया ईशानस्तविषीभिरावृतः ।
असि सत्य ऋणयावानेद्योऽस्या धियः प्राविताथा वृषा गणः ॥४॥

सः । हि । स्वऽसृत् । पृषत्ऽअश्वः । युवा । गणः । अया । ईशानः । तविषीभिः । आऽवृतः । असि । सत्यः । ऋणऽयावा । अनेद्यः । अस्याः । धियः । प्रऽअविता । अथ । वृषा । गणः ॥ ४ ॥

१ नि० ३, २१।

सहि सखलुमरुद्गणः अयाअस्यसर्वस्यजगतः ईशानः ईश्वरशीलोभवति कीदृशः स्वसृत् स्वयमेवसरन् नह्यन्यःकश्चिदस्यमरुद्गणस्यप्रेरकोऽस्ति पृषदश्वः पृषत्यःश्वेतबिन्द्वङ्कितामृग्यो-ऽश्वस्थानीयायस्यसतथोक्तः युवानित्यतरुणः तविषीभिरन्येषामसाधारणैर्बलैरावृतः परिवेष्टितः सत्यःसत्कर्मार्हः ऋणयावास्तोतृृणामृणस्यापगमयिताबहुलस्यधनस्यदातेत्यर्थः अनेद्यः प्रशस्यनामैतत् सर्वैरनिन्दितः वृषा उदकानांवर्षिता एवंभूतोमरुद्गणः अस्याधियः अस्मदीयस्यास्य कर्मणः अवितानन्तरंभाविताअस्मिन्कर्मणिरक्षिताभवति ॥ अया सुपांसुलुगितिषष्ठ्यायाजादेशः हलिलोपइतीदमइद्रूपस्यलोपः । ईशानः ईशऐश्वर्येइत्यस्मात्ताच्छीलिकश्चानश् तस्यलसार्वधातुकत्वाभावेनचित्स्वरेणान्तोदात्तत्वम्। अया ईशानइत्यत्र ईषाअक्षादित्वात्प्रकृतिभावः । ऋणयावा यामापणेइत्यस्मादन्तर्भावितण्यर्थादातोमनिन्क्वनिब्वनिपश्चेतिवनिप् । अनेद्यः णिदिकुत्सायां ऋहलोर्ण्यदितिण्यत् आगमानुशासनस्यानित्यत्वान्नुमभावेलघूपधगुणः नञ्समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्॥ ४ ॥

४. मरुद्गण स्वयमेव संचालित हैं। श्वेत-बिन्दु-युक्त मृग मरुतों का अश्व है। मरुत् लोग तरुण, वीर्यशाली और क्षमता-सम्पन्न हैं। मरुतो, तुम सत्यरूप हो, ऋण से मुक्त करते हो। तुम निन्दा-रहित और जलवर्षण करनेवाले हो। तुम हमारे यज्ञ के रक्षक हो।

पञ्चमीमृचमाह—

पितुःप्रत्नस्यजन्मनावदामसिसोमस्यजिह्वाप्रजिगातिचक्षसा ।
यदीमिन्द्रंशम्यृक्वाणआशतादिन्नामानियज्ञियानिदधिरे ॥५॥

पितुः । प्रत्नस्य । जन्मना । वदामसि । सोमस्य । जिह्वा । प्र ।
जिगाति । चक्षसा । यत् । ईम् । इन्द्रम् । शमि । ऋक्वाणः ।
आशत । आत् । इत् । नामानि । यज्ञियानि । दधिरे ॥ ५ ॥

प्रत्नस्यचिरन्तनस्यपितुः अस्माकंजनकस्यरहूगणस्य सकाशात्जन्मना यज्ञजन्मनावयं वदामसिब्रूमः मरुतांमाहात्म्यंवृत्तान्तं अस्माकंपिताउपदिष्टवान् अतोवयंब्रूमइत्यर्थः कोसौवृत्तान्त-इतिचेदुच्यते—सोमस्ययज्ञेऽभिषुतस्यसोमद्रव्यस्यचक्षसाप्रकाशमानयास्तुत्यासहिताजिह्वा स्तुतिरूपावाक् प्रजिगाति मरुतांप्रकर्षेणगच्छति यज्ञेषुसोमाहुतिःस्तुतिश्चमरुद्भ्यःक्रियते यदस्मा-ईमेनमिन्द्रं शमिवृत्रवधादिरूपेकर्मणि ऋक्वाणः महद्गणोऽपिहिवीरयस्त्वेस्तैरैरूपयास्तुत्यायु-क्ताःसन्तःआशतआप्नुवन् पर्यचरन्नित्यर्थः आदित् एवमिन्द्रप्राप्त्यनन्तरमेवयज्ञियानियज्ञार्हाणिईदृक्-चान्यादृक्चेत्येवमादीनिनामानि इन्द्रसकाशाल्लब्ध्वा दधिरेधृतवन्तः तस्मादेषांयज्ञेसोमाहुतिःस्तु-तिश्चक्रियते॥ शमि शमीतिकर्मनाम सप्तम्येकवचनेछान्दसईकारलोपः। ऋक्वाणः ऋचस्तुतौ संप-

हादिलक्षणोभावेकिप् छन्दसीवनिपाविविमत्वर्थीयोवनिप् अन्त्यविकारश्छान्दसः यद्वा अयस्मयादित्वुकत्विभयंभवतीत्युक्तत्वात् सन्तुद्भासकककेत्यादानिपदत्वात्कुत्वम् मतोऽजस्त्वामा-
नः। आराम छन्दिबहुलंछन्दसीतिविकरणस्यलुक्। यज्ञियानि यज्ञार्हाणिनामधेयानिनाम-
धेयाः॥ ५॥

५. अपने पूर्वजों द्वारा उपदिष्ट होकर हम कहते हैं कि सोम की आहुति के साथ मरुतों को स्तुति-वाक्य प्राप्त होता है। मरुत्लोग, वृत्र-वध-कार्य में इन्द्र की स्तुति करते हुए उपस्थित थे और इस तरह यज्ञ-योग्य नाम धारण किया था।

श्रियसेकंभानुभिःसंमिमिक्षिरेतेरश्मिभिस्तऋक्वभिःसुखादयः।
तेवाशीमन्तइष्मिणोअभीरवोविद्रेप्रियस्यमारुतस्यधाम्नः॥६॥१२॥

श्रियसे। कम्। भानुऽभिः। सम्। मिमिक्षिरे। ते। रश्मिऽभिः।
ते। ऋक्वऽभिः। सुऽखादयः। ते। वाशीऽमन्तः। इष्मिणः।
अभीरवः। विद्रे। प्रियस्य। मारुतस्य। धाम्नः॥ ६॥ १२॥

तेपूर्वोक्तामरुतः भानुभिःभानुयद्भिर्दीप्यमानैःसूर्यरश्मिभिःसह कंवृष्ट्युदकं श्रिय-
सेआश्रयितुंप्राणिभिःसेवितुं संमिमिक्षिरे सम्यक्सेक्तुमिच्छन्ति पृथिवींवृष्ट्युदकेन सम्यक्सेक्तुमि-
च्छन्ति एवंवृष्टिमुत्पाद्य तेमरुतः ऋक्वभिः स्तुतिमद्भिःऋत्विग्भिःसह सुखादयः शोभनस्यह-
विषोभक्षयितारोभवन्ति वाशीमन्तः वाशीतिवाङ्नाम शोभनयास्तुतिलक्षणयावाचोपेताः इ-
ष्मिणोगतिमन्तः अभीरवोभयरहितास्तेमरुतः प्रियस्यसर्वाभिमतस्यमारुतस्यमरुत्संबन्धि-
नोधाम्नःस्थानस्यसर्वाभिमतंमरुत्संबन्धविशिष्टंस्थानं विद्रे लब्धवन्तः॥ श्रियसे तुमर्थे-
सेसेनितिकसेनप्रत्ययः। मिमिक्षिरे मिहसेचने अस्मादिच्छासन्नन्ताल्लिटिअभ्यस्तविपर्विषेभा-
वाभावः व्यत्ययेनात्मनेपदम्। सुखादयः खादभक्षणे औणादिकइप्रत्ययः शोभनाखादिर्भक्ष-
णंयेषां नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम्। इष्मिणः इषगतौ इषियुधीन्धीत्यादिनामक् तदोमत्व-
र्थीयइनिः। विद्रे विद्लृलाभे लिटिद्विर्वचनप्रकरणेछन्दसिवेतिवक्तव्यमितिद्विर्वचनाभावः इरयोरे-
इतिइरेचोरेशादेशः॥ ६॥

६. जीवों के उपभोग के लिए ये मरुद्गण दीप्तिमान् सूर्य की किरणों के साथ वारि-वर्षण करना चाहते हैं। वे स्तुतिवाले ऋत्विकों के साथ आनन्द-दायक हव्य का भक्षण करते हैं। स्तुति-युक्त, वेगवान् और निर्भीक मरुद्गण ने सर्वप्रिय मरुद्गण-सम्बन्ध-विशिष्ट स्थान को प्राप्त किया है।

आविद्युन्मद्भिरितिषळृचंचतुर्थसूक्तम् अथानुक्रम्यते—आविद्युन्मद्भिराद्यान्त्येप्रस्तारपङ्क्ती
पञ्चमीविराड्रूपेति पूर्ववद्दृषिर्देवते आद्यापङ्क्तीचतुर्थीप्रस्तारपङ्क्ती आद्यौपादौजागतौद्वौतीमध्युयै

गायत्रौयस्याः सामस्तारपङ्क्तिः सूत्रितंच—प्रस्तारपंक्तिःपुरतइति अस्यायमर्थः आगतौगायत्रौचे-त्यनुवर्तते यदिपुरतःपुरस्तादौआगतौपादौस्यातांअन्त्यौगायत्रौसामस्तारपङ्क्तिरिति एवंत्वपदित्ये-षापञ्चमीविराड्रूपाआदितस्त्रयः पादाएकादशकाः अन्त्योष्टकः साविराड्रूपेत्युच्यते विनियो-गोलैङ्गिकः।

तत्रप्रथमामृचमाह—

आविद्युन्मद्भिर्मरुतःस्वर्कैरथेभिर्यातऋष्टिमद्भिरश्वपर्णैः।
आवर्षिष्ठयानइषावयोनपप्ततासुमायाः॥१॥

आ। विद्युन्मत्ऽभिः। मरुतः। सुऽअर्कैः। रथेभिः। यात।
ऋष्टिमत्ऽभिः। अश्वऽपर्णैः। आ। वर्षिष्ठया। नः। इषा। वयः।
न। पप्तत। सुऽमायाः॥ १॥

हेमरुतः मितंनिर्मितमन्तरिक्षं माप्यरुवन्ति शब्दंकुर्वन्ति इतिमरुतः यद्वा अमितं भृशंशब्द-कारिणः अथवामितंस्वैर्निर्मितंमेघंप्राप्यविद्युदात्मनारोचमानाः अथवा महत्यन्तरिक्षेद्रवन्तीति मरुतः येमध्यमस्थानेदेवगणाः समाम्नातास्तेसर्वेमरुतआख्यायन्ते तथाचाहुः—सर्वास्तीमध्यम-स्थानापुमान्वायुश्चसर्वगः।गणाश्चसर्वेमरुतइतिवृद्धानुशासनमिति।पौराणिकास्त्वाचक्षते—मारीचा-त्कश्यपात्सप्तगणात्मकाएकोनपञ्चाशत्संख्याकामरुतोजज्ञिरइति।एवंभूताहेमरुतः रथेभिःआत्मी-यैरथैःआयातअस्मदीयंयज्ञमागच्छत कीदृशैरथैर्विद्युन्मद्भिः विद्योतनंविद्युत् विशिष्टदीप्तियुक्तैः स्वर्कैःस्वञ्चनैःशोभनगमनयुक्तैः यद्वा शोभनमर्कोर्चनंस्तुतिर्येषामस्तितादृशैः अथवाशोभनदीप्ति-युक्तैः ऋष्टिमद्भिः ऋष्टयःशक्तिरूपाण्यायुधानि स्थूणाइत्यन्ये तद्वद्भिःअश्वपर्णैः अश्वानां पतनंगमनंएषामस्तितादृशैः यद्वा रंहणशीलामेघारथास्तैःसहान्तरिक्षेवर्षणार्थमागच्छत की-दृशैर्विद्युन्मद्भिः विद्युत्तडित्तद्वद्भिः स्वर्कैः शोभनगमनैः ऋष्टिमद्भिः अर्षणंगमनं त-त्स्वभावनीरयुक्तैः अश्वपर्णैः अश्वंव्याप्तंपर्णंपतनंगमनंयेषां अन्तरिक्षंव्याप्यवर्तमानैरित्यर्थः हेसुमायाः मायेतिकर्मणोज्ञानस्यचनामधेयम् शोभनकर्माणः शोभनप्रज्ञावामरुतः वर्षिष्ठ-याप्रवृद्धयाइषाअस्मभ्यंदातव्येनान्नेनसहनोऽस्मान्प्रतिवयोनपक्षिणइव शीघ्रं आपप्तत आपत-तआगच्छतेत्यर्थः अत्रनिरुक्तम्—अथातोमध्यस्थानादेवगणास्तेषांमरुतःप्रथमागामिनोभवन्ति

मरुतोमितराविप्रोवामितरोचिनोवामहइवन्तीतिवेर्सि । विद्युन्मद्भिर्मरुतःस्वर्कैःस्वश्वैरिति-वास्वर्चैरिविवास्वाचिभिरिविवारथैरायातऋष्टिमद्भिरश्वपर्णैरश्वपतनैर्वर्षिष्ठेनचनोवेनवयइवा-पतवच्युमायाःकल्याणकर्माणोवाकल्याणप्रज्ञावेर्सि ॥ विद्युन्मद्भिः यवादेराकृतिगणत्वेनविद्यु-च्छन्दस्यपवाधन्पूर्शावादयवादिभ्यइत्यत्रानुवृत्तेर्क्षयइतिमतुपोवत्वंनभवति । ऋष्टिमद्भिः ह्र-स्वनुड्भ्यांमतुबितिमतुपउदात्तत्वम् । अश्वपर्णैः अशूव्याप्तौ अशूपुषीत्यादिनाक्वन्प्रत्ययः बहुव्री-हौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । वर्षिष्ठया वृद्धशब्दादातिशायनिकेइष्ठनिप्रियस्थिरेत्यादिनावर्षदेशः । पसव पत्तृगतौ लुङि ऌदित्वाव् चेरङादेशः पतःपुमितिपुमागमः ॥ १ ॥

१. मरुद्गण, तुम बिजली या दीप्ति से युक्त, शोभन गमनवाले, शस्त्रशाली और अश्व-संयुक्त मेघ या रथ पर आरोहण करके आओ। शोभनकर्मा इन्द्र! प्रभूत अन्न के साथ, पक्षी की तरह हमारे पास आओ।

तेऽरुणेभिर्वरमापिशङ्गैःशुभेकंयान्तिरथतूर्भिरश्वैः ।
रुक्मोनचित्रःस्वधितीवान्पव्यारथस्यजंघनन्तभूम ॥२॥

ते । अरुणेभिः । वरम् । आ । पिशङ्गैः । शुभे । कम् । यान्ति । रथतूःऽभिः । अश्वैः । रुक्मः । न । चित्रः । स्वधितिऽवान् । पव्या । रथस्य । जंघनन्त । भूम ॥ २ ॥

तेपूर्वोक्तामरुतः अरुणेभिररुणवर्णैः पिशङ्गैःपिङ्गलवर्णैःउभयवर्णोपेतैः रथतूर्भिः रथस्य प्रेरयितृभिः अश्वैः वरंदेवानांवरीतारंकंशब्दयितारंस्तुवन्तंयजमानंआयान्ति आगच्छन्ति कि-मर्थं शुभेतस्यशोभांकर्तुं अथवा शुभेउदकायवृष्ट्यर्थमित्यर्थः तेषांमरुतांगणः रुक्मोन रोचमानं सुवर्णमिवचित्रःअतिशयेनदर्शनीयः स्वधितीवान्स्वधितिरितिवज्रनाम शत्रूणांखण्डकेनायुधेनो-पेतः एवंविधगणरूपास्तेमरुतः रथस्यपव्याचक्रधारयाभूमभूमिंजंघनंतअत्यर्थंघ्नन्तिस्तोत्ररक्ष-णार्थमागतानांतेषांमरुतांभारमसहमानाभूमिरतिपीडितामभूवेत्यर्थः ॥ वरं वियन्तेदेवाअनेने-तिवरः ग्रहवृदृनिश्चीतिकरणेअप् । कं कैगैशब्दे कायतीतिकः बहुलवचनात्कप्रत्ययः । रथ-तूर्भिः तुरत्वरणे रथंतुतुरतित्वरायुक्तंकुर्वन्तीतिरथतुरः क्विप्चेतिक्विप् भिसिहलिचेतिदीर्घत्वम् । पव्या पवीरथनेमिर्भवतीतियास्कः।पूङ्पवने अस्मादचइरितिइप्रत्ययः उदात्तयणइतिविभक्तेरु-दात्तत्वम् । जंघनन्त हन्तेर्यङन्ताद्वर्तमानेछान्दसोलङ् छन्दस्युभयथेतिशपआर्धधातुकत्वादतो-लोपयलोपौ । भूम भूमिशब्दादुत्तरस्यामःसुपांसुलुगितिडादेशः छान्दसंह्रस्वत्वम् ॥२॥

२. मरुद्गण अरुण और पिङ्गलवाले रथ-प्रेरक घोड़ों-द्वारा किस स्तोता का कल्याण करने के लिए आते हैं? सोने की तरह दीप्ति-मान् और शत्रु-नाशकारी तथा शस्त्रशाली मरुद्गण रथ-चक्र-द्वारा भूमि को पीड़ित करते हैं।

---

१ नि० ११. १३. । २ नि० ११. १४. । ३ नि० ५. ५. ।

तृतीयामृचमाह—

श्रियेकंवोअधितनूषुवाशीर्मेधावनानकृणवन्तऊर्ध्वा।
युष्मभ्यंकंमरुतःसुजातास्तुविद्युम्नासोधनयन्तेअद्रिम् ॥३॥

श्रिये। कम्। वः। अधि। तनूषु। वाशीः। मेधा। वना। न।
कृणवन्ते। ऊर्ध्वा। युष्मभ्यम्। कम्। मरुतः। सुऽजाताः।
तुविऽद्युम्नासः। धनयन्ते। अद्रिम् ॥ ३ ॥

हेमरुतोवोयुष्माकं तनूषुशरीरेषु अंसप्रदेशेषुवाशीः शत्रूणामाक्रोशकमायुधमायुधंअधिश्रिये कं ऐश्वर्यार्थंवर्ततइतिशेषः कमित्येतत्पदपूरणं तदुक्तम्—अथापिपदपूरणाःकमीमिद्विति। यद्वामरुतः वनानि उच्छ्रितान्वृक्षसमूहानिव मेधायज्ञान् ऊर्ध्वाऊर्ध्वान् एकाहाहीनसत्ररूपेणोच्छ्रितान् कृणवन्तेयजमानैःकारयन्ति हेसुजाताः शोभनजननयुक्तामरुतः युष्मभ्यं युष्मदर्थं कंसुखकरं अद्रिंसोमाभिषवेप्रवृत्तंग्रावाणं तुविद्युम्नासः प्रभूतधनायजमानाः धनयन्तेधनंकुर्वन्ति युष्माकंयागायग्रावभिरभिषुण्वन्तीत्यर्थः॥ वाशीः शत्रूणांभयोत्पादनेनाक्रोशशब्दकरणंवाशः तदस्यास्तीतिवनिपाविधिपत्वर्थीयईकारः व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम्। मेधा सुपांसुलुगितिविभक्तेराकारादेशः। वना शेश्छन्दसिबहुलमितिशेर्लोपः। कृणवन्ते कृविहिंसाकरणयोश्च लटि व्यत्ययेनात्मनेपदं धिन्विकृण्व्योरचेत्युप्रत्ययः पुनरपिव्यत्ययेनान्वादेशः छन्दस्युभयथेत्यार्धधातुकत्वेनतस्याङित्वाद्गुणेऽवादेशः। ऊर्ध्वा पूर्ववदाकारादेशः। धनयन्ते धनशब्दात् तत्करोतीतिणिच् ॥ ३ ॥

३. मरुद्गण, ऐश्वर्य-प्राप्ति के लिए तुम्हारे शरीर में शत्रुओं का संहारक शस्त्र है। मरुद्गण वन, वृक्ष आदि की तरह यज्ञ को ऊपर करते हैं। सुजन्मा मरुद्गण, तुम्हारे लिए प्रभूत-धन-शाली यजमान लोग सोम पीसनेवाले पत्थर को धन-सम्पन्न करते हैं।

चतुर्थीमृचमाह—

अहानिगृध्राःपर्यावआगुरिमांधियंवार्कार्यांचदेवीम्।
ब्रह्मकृण्वन्तोगोतमासोअर्कैरूर्ध्वंनुनुद्रउत्सधिंपिबध्यै ॥ ४ ॥

अहानि। गृध्राः। परि। आ। वः।। आ। अगुः। इमाम्।
धियम्। वार्कार्याम्। च। देवीम्। ब्रह्म। कृण्वन्तः। गोतमासः।
अर्कैः। ऊर्ध्वम्। नुनुद्रे। उत्सऽधिम्। पिबध्यै ॥४॥

१ नि० १.९.।

ऋषिभिर्गोतमैः स्तुवामरुतस्तेभ्योगोतमेभ्योदेशान्तरेवर्तमानं कूपमुत्खायपानीयमददुः एतद्-स्मिकश्चिदृषिर्ब्रूते हेगोतमाः गृध्राः जलाभिकाङ्क्षायुक्तान्वोयुष्मान्अहानिशोभनोदकोपेतानिदिना-निपर्यागुः पर्यागतानिपरितः आभिमुख्येनप्राप्तानि शम्यच इमांवार्कार्यांवार्भिरुदकैर्निष्पाद्यां धि-यं ज्योतिष्टोमादिलक्षणंकर्मचदेवींद्योतमानंअकुर्वन् येऽप्यहस्सुमसहविर्लक्षणं अन्नं,अर्कैर्मंत्रसा-ध्यैःस्तोत्रैःसहकृण्वन्तोमरुद्भ्यःकुर्वन्तोगोतमासोगोतमाऋषयः उत्सधिंउत्सोजलप्रवाहोऽस्मिन्धीय-तइतिउत्सधिःकूपः तंपिबध्यैस्वकीयपानायऊर्ध्वंनुनुद्रेनुनुदिरे देशान्तरे वर्तमानंकूपंउत्खातवन्तः एवदीयस्तोत्रैःस्तुवामरुतःकूपंउत्खातवन्तः इतियत् तदेवतदीयस्तोत्रकारितमित्येतेषुउपचर्यते ॥ गृध्राः गृधुअभिकांक्षायां शुसूधापृधिभ्यःक्रनितिक्रन्प्रत्ययः सुपांसुलुगितिआकारः वृषादीनां चे-त्वादाद्युदात्तत्वम्। अगुः एवेर्लुङि इणोगालुङीतिगादेशः आतइतिझेर्जुस् । वार्कार्यां डुकृञ्करणे कहलोण्यत् वार्भिःकार्यांवार्कार्यां भिचकादित्वादुत्तरपदान्तोदात्तत्वम्। नुनुद्रे णुदप्रेरणे इ-रयोरेइतिरेआदेशः । उत्सधिं कर्मण्यधिकरणेचेतिदधातेरधिकरणेकिप्रत्ययः । पिबध्यै पापाने तुमर्थेसेसेनितिशध्यैन्प्रत्ययः पाघ्रेत्यादिनापिबादेशः ॥ ४ ॥

४. जलाभिलाषी गोतमगण, तुम्हारे सुख के लिए आये हैं और आकर जलनिष्पाद्य यज्ञ को द्युतिमान् किया है। गोतमों ने स्तुति के साथ हव्यदान करके जलपानार्थ कूप को उठाया था।

पञ्चमीमृचमाह—

एतत्त्यन्न योजनमचेति सस्वर्ह यन्मरुतो गोतमो वः ।
पश्यन्हिरण्यचक्रानयोदंष्ट्रान्विधावतो वराहून् ॥ ५ ॥

एतत् । त्यत् । न । योजनम् । अचेति । सस्वः । ह । यत् । मरुतः । गोतमः । वः । पश्यन् । हिरण्यऽचक्रान् । अयःऽदंष्ट्रान् । विऽधावतः । वराहून् ॥ ६ ॥ १४ ॥

हेमरुतः एतद्योजनंयुज्यतेऽनेनदेवतेतियोजनमेतत्सूक्तसाध्यंस्तोत्रं त्यन्न त्यत्प्रसिद्धंअन्यदु-क्तंस्तोत्रमिव अचेतिसर्वैर्ज्ञायते वोयुष्मदर्थं यद्यदेतत्सूक्तरूपंस्तोत्रंगोतमऋषिः सस्वर्हउच्चारित-वानखलु किंकुर्वन् हिरण्यचक्रान् हिरण्मयचक्रधारान् हितरमणीयकर्मयुक्तान्वा अयोदंष्ट्रा-न्दशतीतिदंष्ट्राचक्रधारा अयोमयीभिः चक्रधाराभिर्युक्तान् यद्वा दंशनसाधनाकष्टयोदंष्ट्राः अयोमयाकष्टयोयेषांतान् विधावतः विविधमितस्ततःप्रवर्तमानान्वराहून्वरस्योत्कृष्टस्यशत्रो-र्हन्तॄन् यद्वा उत्कृष्टस्यवृष्ट्युदकस्याहर्तॄन् यद्वा उत्कृष्टानांदेवानांआह्वातॄन् वरस्यहविषोभक्षयि-

तृत्वा एवंभूतान्मरुतः पश्यन्सम्यग्जानन् गोतमोयत्स्तोत्रंकृतवान् यदेतत्सर्वोत्कृष्टंसदस्माभिःस-वैरुपलभ्यतइत्यर्थः अत्रनिरुक्तम्—अथाप्येतेमाध्यमिकादेवगणावराहवउच्यन्तेपश्यन्हिरण्यच-क्रानिति[1] ॥ अचेति चिती संज्ञाने छान्दसोवर्तमानेकर्मणिलुङ् । सस्वः स्तृशब्दोपतापयोः लङि तिपिबहुलंछन्दसीतिविकरणस्यश्लुः गुणोहल्ङ्याब्भ्यइतितलोपः धातुस्वरेणान्तोदात्तत्वम् । वराहून् वरशब्दोपपदादाङ्पूर्वाद्धन्तेर्वाहरतेर्वाह्वयतेर्वाजुहोतेरदनार्थाद्वाधातुरत्येवस्मनिष्णचिरिविस्कन्दस्ता मीअस्यच पृषोदरादित्वादभिमतसिद्धिः ॥ ५ ॥

५. मरुद्गण हिरण्मयचक्र-रथ पर आरूढ़, लौहमय चक्र-धारा से युक्त, इधर-उधर दौड़नेवाले और प्रबल शत्रु-हन्ता हैं। उन्हें देखकर गोतम ऋषि ने जिस स्तोत्र का उच्चारण किया था, वह यही स्तुति है।

एषास्यावोमरुतोनुभर्त्रीप्रतिष्टोभतिवाघतोनवाणी ।
अस्तोभयद्वृथासामनुस्वधांगभस्त्योः ॥६ ॥ १४॥

एषा । स्या । वः । मरुतः । अनुऽभर्त्री । प्रति । स्तोभति । वाघतः । न । वाणी । अस्तोभयत् । वृथा । आसाम् । अनु । स्वधाम् । गभस्त्योः ॥ ६ ॥ १४ ॥

हेमरुतः स्या सैषा अस्मदीयास्तुतिः वोयुष्माकमनुभर्त्रीयुष्माननुहरन्ती युष्मद्गुणसदृशी प्रतिष्टोभति प्रत्येकंस्तौति स्तोभतिःस्तुतिकर्मा तथावाघतोनवाणी नशब्दःसंप्रत्यर्थे यदुक्तंया-स्केन—अस्त्युपमार्थस्यसंप्रत्यर्थेप्रयोगइति । इदानीमृत्विग्संबन्धिनीवागपिवृथाअनायासेन आसांआभिर्ऋग्भिरस्तोभयत् अस्तौत् इदानीमित्युक्तेकदेत्याह गभस्त्योरस्मदीययोर्बाह्वोः स्व-धांअन्ननामैतत् यदावहुविधंअन्नंमरुतःस्थापयन्तितामनुलक्ष्येत्यर्थः ॥ अनुभर्त्री हृञ् हरणे तृच् ऋन्नेभ्यइतिङीप् उदात्तयणोहल्पूर्वादितिनद्याउदात्तत्वम् ॥ ६ ॥

६. मरुद्गण, तुम लोगों में से प्रत्येक को योग्य स्तुति स्तव करती है। ऋषियों की वाणी ने इस समय, अनायास, इन ऋचाओं से तुम्हारी स्तुति की है; क्योंकि तुम लोगों ने हमारे हाथ पर बहु-विध अन्न स्थापित किया है।

॥ इतिप्रथमस्यषष्ठेचतुर्दशोवर्गः ॥ १४ ॥

आनोभद्राइतिदशर्चंपञ्चमंसूक्तम् गोतमस्यार्षंवैश्वदेवं आदितःपञ्चर्चःसप्तमीचजगत्यः षष्ठीस्वस्तिनइन्द्रइत्येषाविराट्स्थाना नवकोवैराजस्त्रैष्टुभश्चेत्युक्तलक्षणयोगात् अष्टम्याद्यास्तिस्त्र-स्त्रिष्टुभः तथाचानुक्रान्तम्—आनोदशवैश्वदेवंतुपञ्चाद्याःसप्तमीचजगत्यःषष्ठीविराट्स्थानेति अ-ग्निष्टोमेवैश्वदेवशस्त्रेउक्तमायजमिदंसूक्तंवैश्वदेवनिविद्धानीयं तथाउपक्तौविकृतौचवैश्वदेवशस्त्र-

1 नि० ५. ४. । 2 नि० ५. २१. ।

स्यपरिधानीया तथाचसूत्रितम्—आनोभद्राःक्रतवोयन्तुविश्वतइतिनववैश्वदेवमिति अदितिर्द्यौरदितिरन्तरिक्षमिति परिदध्यात्सर्वंवैश्वदेवइतिच।ब्राह्मणंचभवति—सदैवपञ्चजनीययापरिदध्यादिति[1]। महाव्रतेनिष्केवल्येएतत्सूक्तम् तथापञ्चमारण्यकेसूत्र्यते—आनोभद्रीयंचवस्यस्यानइति ।

तत्रप्रथमामृचमाह—

आनोभद्राःक्रतवोयन्तुविश्वतोदब्धासोअपरीतासउद्भिदः ।
देवानोयथासदमिद्वृधेअसन्नप्रायुवोरक्षितारोदिवेदिवे ॥ १ ॥

आ । नः । भद्राः । क्रतवः । यन्तु । विश्वतः । अदब्धासः ।
अपरिऽइतासः । उत्ऽभिदः । देवाः । नः । यथा । सदम् । इत् ।
वृधे । असन् । अप्रऽआयुवः । रक्षितारः । दिवेऽदिवे ॥ १ ॥

नोऽस्मान्क्रतवोऽग्निष्टोमादयोमहायज्ञाविश्वतः सर्वस्मादपिदिग्भागात् आयन्तुआगच्छन्तु कीदृशाः क्रतवः भद्राःसमीचीनफलसाधनत्वेनकल्याणाः भजनीयावा अदब्धासः असुरैरहिंसिताः अपरीतासः शत्रुभिरपरिगताः अप्रतिरुद्धाइत्यर्थः उद्भिदः शत्रूणामुद्भेत्तारः कीदृशाः क्रतवः अस्मांस्तथाआगच्छन्तु यथा अप्रायुवः अप्रगच्छन्तः स्वकीयंरक्षितव्यंअपरित्यजन्तः अतएवदिवेदिवेप्रतिदिवसंरक्षितारोरक्षांकुर्वन्तः एवंगुणविशिष्टाःसर्वेदेवानोऽस्माकंसदमित् सदैव वृधे वर्धनायअसन्भवन्तु ॥ अदब्धासः दंभुदंभे दंभोहिंसा निष्ठायांयस्यविभाषेतीट्प्रतिषेधः नञ्समासेव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्।अपरीतासः इण्गतौ पूर्ववत्कर्मणिनिष्ठा उभयत्राज्जसेरसुक् वृधे वृधुवृद्धौ संपदादिलक्षणोभावेक्विप् सावेकाचइतिविभक्तेरुदात्तत्वम्। असन् असभुवि लेट्यडागमः बहुलंछन्दसीतिशपोलुगभावः तस्याङित्त्वात् श्नसोरल्लोपइत्यकारलोपाभावः ।अप्रायुवः इण्गतौ अस्मात्पूर्वाच्छन्दसीणइतिउण्प्रत्ययः नञ्समासेव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् जसि च-सादिषुछन्दसिवावचनमितिगुणस्यविकल्पितत्वात् अभावेतन्वादित्वादुवङ्॥ १ ॥

१. कल्याणवाही, अहिंसित, अप्रतिरुद्ध और शत्रु-नाशक समस्त यज्ञ चारों ओर से हमें प्राप्त हों या हमारे पास आवें । जो हमें न छोड़कर प्रतिदिन हमारी रक्षा करते हैं वे ही देवता सदा हमें परिवर्द्धित करें ।

द्वितीयामृचमाह—

देवानांभद्रासुमतिर्ऋजूयतांदेवानांरातिरभिनोनिवर्तताम् ।
देवानांसख्यमुपसेदिमावयंदेवानआयुःप्रतिरन्तुजीवसे ॥ २ ॥

१ ऐ० ब्रा० ३.३१ ।

देवानाम्। भद्रा। सुऽमतिः। ऋजुऽयताम्। देवानाम्। रातिः।
अभि। नः। नि। वर्तताम्। देवानाम्। सख्यम्। उप। सेदिम।
वयम्। देवाः। नः। आयुः। प्र। तिरन्तु। जीवसे॥ २॥

भद्राकल्याणीभजनीयावा देवानांसुमतिः शोभनामतिरनुग्रहात्मिकाबुद्धिरस्माकं अस्त्विति शेषः कीदृशानां ऋजूयतां ऋजुं आर्जवयुक्तंसम्यगनुष्ठातारंयजमानं आत्मनइच्छतां तथादेवानांरातिर्दानंनोऽस्मान्अभिमुख्येननिवर्तांवर्ततां यदभिमतफलप्रदानमपिअस्माकंभवत्वित्यर्थः वयंचतेषांदेवानांसख्यंसखित्वं सख्युःकर्मवा उपसेदिमउपगमाम तदेवादेवानोऽस्माकमायुर्जीवसे जीवितुंप्रतिरन्तु वर्धयन्तु॥ भद्रा भदिकल्याणेसुखेच ऋज्रेन्द्राग्रेत्यादौरक्प्रत्ययान्तोनिपातितः।[1] ऋजूयतां ऋजुमात्मनइच्छतिऋजूयति सुपआत्मनःक्यच् ऋजूयतेर्लटःशतृ शतुरनुमइतिविभक्तेरुदात्तत्वम्। रातिः रादाने मन्त्रेवृषेतिक्तिन्उदात्तत्वम्। सख्यं सख्युर्यइतिभावेकर्मणिवायप्रत्ययः। सेदिम षद्लृविशरणगत्यवसादनेषु छन्दसिलुङ्लङ्लिटइतिवर्तमानेप्रार्थनायांलिट् सतस्थानेमित्तिकत्वेनलिटिपरतआदेशादित्वाभावात् अतएकहल्मध्यइत्येत्वाभ्यासलोपौ अन्येषामपिदृश्यतइतिसंहितायांदीर्घत्वम्। प्रतिरन्तु प्रपूर्वस्तिरतिर्वर्धनार्थः यथायथास्कोऽप्यास्थौ—देवानांसख्यमुपसेदिमवयंदेवानआयुःप्रवर्धयन्तुचिरंजीवनायेति॥ २॥

२. यजमान-प्रिय देवता लोग कल्याण-वाहक अनुग्रह हमारे सामने ले आवें और उनका दान भी हमारे सामने आवे। हम उन देवों का अनुग्रह प्राप्त करें और वे हमारी आयु बढ़ावें।

तृतीयामृचमाह—

तान्पूर्वयानिविदाहूमहेवयंभगंमित्रमदितिंदक्षमस्रिधम्।
अर्यमणंवरुणंसोममश्विनासरस्वतीनःसुभगामयस्करत्॥ ३॥

तान्। पूर्वया। निऽविदा। हूमहे। वयम्। भगम्। मित्रम्।
अदितिम्। दक्षम्। अस्रिधम्। अर्यमणम्। वरुणम्। सोमम्।
अश्विना। सरस्वती। नः। सुऽभगा। मयः। करत्॥ ३॥

तान्विश्वान्देवान् पूर्वयापूर्वकालीनयानित्ययानिविदावेदात्मिकयावाचा निविदितिवाङ्नाम यद्वा निविदा विश्वेदेवाःसोमस्यमत्सन्नित्यादिकयावैश्वदेव्यानिविदावयंहूमहेआह्वयामः देवानिधियत्तासामान्येनोक्तंतदेवविभज्यते भगंभजनीयंद्वादशानामादित्यानामन्यतमंमित्रंप्रमीतेस्त्रायकंच-

1 नि० १२.१९.। 2 निविदाध्यायेसप्तमखण्डे.।

हरभिमानिनंदेवं मैत्रंवाअहरितिश्रुतेः।अदितिंअखण्डनीयामदीनांवादेवमातरं दक्षंसर्वस्यजगतो-
निर्माणेसमर्थंप्रजापतिं यद्वा प्राणरूपेणसर्वेषुप्राणिषुव्याप्यवर्तमानंहिरण्यगर्भं प्राणोवैदक्षइतिश्रु-
तेः। अस्रिधंशोषणरहितं सर्वदाऐकरूपेणवर्तमानं मरुद्गणंअर्यमणंअरीन्मन्देहादीनसुरान्यच्छ-
तिनियच्छतीत्यर्यमासूर्यः असौवाआदित्योर्यमेतिश्रुतेः। तंवरुणंवृणोतिपापकृतःस्वकीयैःपाशै-
रावृणोतीतिरात्र्यभिमानीदेवोवरुणः श्रूयतेच—वारुणीरात्रिरिति। सोमंद्वेधाआत्मानंविभज्यपृ-
थिव्यांलतारूपेणदिविचचन्द्रात्मनादेवतारूपेणवर्तमानं अश्विना अश्ववन्तौ यद्वा सर्वं व्याप्नु-
वन्तौ तथाचयास्कः—अश्विनौयद्व्यश्नुवातेसर्वंरसेनान्योज्योतिषान्योश्वैरश्विनावित्यौर्णवाभस्त-
त्कावश्विनौद्यावापृथिव्यावित्येकेऽहोरात्रावित्येकेसूर्याचन्द्रमसावित्येकेराजानौपुण्यकृतावित्यै-
तिहासिकाइति। एवंभूतान्सर्वान्देवान् अस्मद्रक्षणार्थमाहूयामइतिपूर्वत्रसंबन्धः अस्माभिराहू-
ताशुभगाशोभनधनोपेतासरस्वतीनोऽस्मभ्यंमयः सुखंकरत् करोतु॥ हूमहे ह्वेञोलटिह्वस्त्यनुवृ-
त्तौबहुलंछन्दसीतिसंप्रसारणम् परपूर्वत्वेहलइतिदीर्घत्वं बहुलंछन्दसीतिशपोलुक्। अस्रिधं स्रि-
धुशोषणे संपदादिलक्षणोभावेक्विप् बहुव्रीहौनञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम्। मयस्करत्
करोतेर्लेटयडागमः बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यलुक् अतःकृकमीतिविसर्जनीयस्यसत्वम्॥ ३॥

३. उन देवों को पूर्व के वेदात्मक वाक्य-द्वारा हम बुलाते हैं। भग, मित्र, अदिति, दक्ष, अस्रिध या मरुद्गण, अर्यमा, वरुण, सोम और अश्विद्वय को बुलाते हैं। सौभाग्यशालिनी सरस्वती हमारे सुख का सम्पादन करे।

चतुर्थीमृचमाह—

तन्नोवातोमयोभुवातुभेषजंतन्मातापृथिवीतत्पिताद्यौः।
तद्ग्रावाणःसोमसुतोमयोभुवस्तदश्विनाशृणुतंधिष्ण्यायुवम्॥४॥

तत्। नः। वातः। मयःऽभु। वातु। भेषजम्। तत्। माता।
पृथिवी। तत्। पिता। द्यौः। तत्। ग्रावाणः। सोमऽसुतः।
मयःऽभुवः। तत्। अश्विना। शृणुतम्। धिष्ण्या। युवम्॥ ४॥

वातोवायुः तद्भेषजमौषधंनोऽस्मान्वातुप्रापयतु तद्भेषजं मयोभु मयसःसुखस्यभावयितृ
मातासर्वेषांजननीपृथिवीभूमिरपि तद्भेषजंअस्मान्प्रापयतु पितावृष्टिप्रदानेनसर्वेषांरक्षिता द्यौर्द्यु-
लोकोपि तद्भेषजंअस्मान्प्रापयतु सोमसुतः सोमाभिषवंकृतवन्तः मयोभुवः मयसोयागफलभूत-

---

१ तै०ब्रा० १. ७. ६.।   २ तै०सं० २. ५. २।   ३ तै० सं० २. ३. ४.।
४ तै० ब्रा० १. ७. ६.।   ५ नि० १२. १.।

स्यसुतस्यप्रावयितारोग्रावाणः अभिषवसाधनाः पाषाणाश्च तद्भेषजमस्मान्प्रापयन्तु हेधिष्ण्या धिषणाबुद्धिः तदर्हावश्विनौ युवंयुवांतद्भेषजंशृणुतं आकर्णयतं यद्भेषजमस्माभिर्याच्यादिषु प्रार्थ्यते तद्भेषजं देवानांभिषजौयुवां अस्माकमनुकूलंयथाभवतितथाआनीतमित्यर्थः ॥ मयोभु ह्रस्वोनपुंसकेप्रातिपदिकस्येतिह्रस्वत्वम्। वातु गतिगन्धनयोः अन्तर्भावितण्यर्थात्प्रार्थनायां लोट्। सोमसुतः सोमेसुञइतिभूतेक्विप्। धिष्ण्या धिषणाशब्दादर्हार्थेछन्दसिचेतियः वर्णलोप-श्छान्दसः सुपांसुलुगित्याकारः ॥ ४ ॥

४. हमारे पास वायुदेव कल्याण-वाहक भेषज ले आवें; माता मेदिनी और पिता द्युलोक भी ले आवें। सोम चुआनेवाले और सुख-कर प्रस्तर भी उस औषध को ले आवें। ध्यान करने योग्य अश्विनी-कुमारद्वय, तुम लोग हमारी याचना सुनो।

तमीशा॑नं॒जग॑तस्त॒स्थुष॒स्पतिं॑धियंजि॒न्वमव॑सेहूमहेव॒यम् ।
पू॒षानो॒यथा॒वेद॑सा॒मस॑द्वृ॒धेर॑क्षि॒तापा॒युरद॑ब्धः स्व॒स्तये॑ ॥५॥१५॥

तम् । ईशा॑नम् । जग॑तः । त॒स्थुषः॑ । पति॑म् । धि॒यम्ऽजि॒न्वम् ।
अव॑से । हू॒म॒हे॒ । व॒यम् । पू॒षा । नः॒ । यथा॑ । वेद॑साम् । अस॑त् ।
वृ॒धे । र॒क्षि॒ता । पा॒युः । अद॑ब्धः । स्व॒स्तये॑ ॥ ५ ॥ १५ ॥

पूर्वार्धेनेन्द्रःस्तूयते अपरार्धेनपूषा ईशानंऐश्वर्यवन्तं अतएवजगतोजङ्गमस्यप्राणिजा-तस्यतस्थुषःस्थावरस्यचपतिंस्वामिनं धियंजिन्वं धीभिःकर्मभिःप्रीणयितव्यं एवंभूतं-मिन्द्रंअवसेरक्षणायवयंहूमहेआह्वयामः पूषानोऽस्माकंवेदसांधनानांवृधेवर्धनायरक्षिता य-थाअसत् येनप्रकारेणभवति तेनैवप्रकारेण अदब्धःकेनाप्यहिंसितःपूषा स्वस्तयेऽस्माकमवि-नाशाय पायुःरक्षिताभवतु ॥ तस्थुषः तिष्ठतेर्लिटःक्वसुः षष्ठ्येकवचनेवसोःसंप्रसारणमितिसंप्र-सारणं शासिवसिघसीनांचेतिषत्वं षष्ठ्याःपतिपुत्रेतिविसर्जनीयस्यसत्वम्। धियंजिन्वं जिविःप्री-णनार्थः कर्मण्युपपदेकृञ्चितिबहुलवचनात्खश् इचएकाचोऽम्प्रत्ययवच्चेतिअमागमः। असत् अ-स्भुवि लेटयडागमः बहुलंछन्दसीतिशपोलुगभावः। पायुःपारक्षणे कृवापाजीत्युण्। स्वस्तये सु-पूर्वादस्तेर्भावेक्तिन् छन्दस्युभयथेतिक्तिनःसार्वधातुकत्वात् अस्तेर्भूरितिभूभावाभावइतिनुचा-वुकम् ॥५॥

५. उस ऐश्वर्यशाली, स्थावर और जंगम के अधिपति और यज्ञतोष इन्द्र को, अपनी रक्षा के लिए, हम बुलाते हैं। जैसे पूषा हमारे धन की वृद्धि के लिए रक्षण-शील हैं, वैसे ही अहिंसित पूषा हमारे मंगल के लिए रक्षक हों।

॥ इतिप्रथमस्यषष्ठेपञ्चदशोवर्गः ॥ १५॥

षष्ठीमृचमाह—

स्वस्ति न इन्द्रो॑ वृ॒द्धश्र॑वाः स्व॒स्ति नः॑ पू॒षा वि॒श्ववे॑दाः ।
स्व॒स्ति न॒स्तार्क्ष्यो॒ अरि॑ष्टनेमिः स्व॒स्ति नो॒ बृह॒स्पति॑र्दधातु ॥६॥

स्व॒स्ति । नः॒ । इन्द्रः॑ । वृ॒द्धऽश्र॑वाः । स्व॒स्ति । नः॒ । पू॒षा । वि॒श्वऽवे॑दाः ।
स्व॒स्ति । नः॒ । तार्क्ष्यः॑ । अरि॑ष्टऽनेमिः । स्व॒स्ति । नः॒ । बृह॒स्पतिः॑ ।
द॒धा॒तु ॥ ६ ॥

वृद्धश्रवाः वृद्धंप्रभूतंश्रवःश्रवणंस्तोत्रंहविर्लक्षणमन्नंवायस्य तादृशइन्द्रोनोऽस्माकं स्वस्ती-त्यविनाशिनाम स्वस्तिअविनाशंदधातुविदधातुकरोतु विश्ववेदाःविश्वानिवेत्तीतिविश्ववेदाः यद्वा विश्वानिसर्वाणि वेदांसिज्ञानानिधनानिवायस्यतादृशःपूषापोषकोदेवः नोऽस्माकंस्वस्ति विदधातु अरिष्टनेमिः नेमिरित्यायुधनाम अरिष्टोऽहिंसितोनेमिर्यस्य यद्वा रथचक्रस्यधारानेमिः यत्संबन्धिनोरथस्यनेमिर्नहिंस्यतेसोरिष्टनेमिः एवंभूतस्तार्क्ष्यः तृक्षस्यपुत्रोगरुत्मान् नोऽस्माकं स्वस्तिअविनाशंविदधातु तथाबृहस्पतिः बृहतांदेवानांपालयितानोऽस्माकंस्वस्तिअविनाशंविद-धातु ॥ वृद्धश्रवाः बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । विश्ववेदाः विदज्ञाने विद्लृलाभेआभ्यामसु-न्प्रत्ययान्तोवेदस्शब्दः बहुव्रीहौविश्वंसंज्ञायामितिपूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । तार्क्ष्यः तृक्षस्यापत्यं ग-र्गादिभ्योयञ् ञित्यादिरनित्यमित्याद्युदात्तत्वम् । अरिष्टनेमिः नरिष्टाअरिष्टा अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं अ-रिष्टानेमिर्यस्यसतथोक्तः । बृहस्पतिः तद्बृहतोःकरपत्योरितिसुट्तलोपौ उभेवनस्पत्यादिष्विति पूर्वोत्तरपदयोर्युगपत्प्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ६ ॥

६. अपरिमेय-स्तुति-पात्र इन्द्र और सर्वज्ञ पूषा हमें मंगल दें। तृक्ष के पुत्र अरिष्टनेमि (कश्यप) या अहिंसित रथनेमियुक्त गरुड़ तथा बृहस्पति हमें मंगल प्रदान करें।

सप्तमीमृचमाह—

पृष॑दश्वा म॒रुतः॒ पृश्नि॑मातरः शुभं॒यावा॑नो वि॒दथे॑षु॒ जग्म॑यः ।
अ॒ग्नि॒जि॒ह्वा मन॑वः॒ सूर॑चक्षसो॒ विश्वे॑ नो दे॒वा अव॒सा ग॑मन्नि॒ह ॥७॥

पृष॑त्ऽअश्वाः । म॒रुतः॑ । पृश्नि॑ऽमातरः । शु॒भ॒म्ऽयावा॑नः । वि॒दथे॑षु ।
जग्म॑यः । अ॒ग्नि॒ऽजि॒ह्वाः । मन॑वः । सूर॑ऽचक्षसः । विश्वे॑ । नः॒ ।
दे॒वाः । अव॑सा । आ । ग॒म॒न् । इ॒ह ॥ ७ ॥

पृषदश्वाः पृषद्भिः श्वेतबिन्दुभिर्युक्ताअश्वायेषांतेतथोक्ताः पृश्निमातरः पृश्निर्नानावर्णा गौःमातायेषां शुभंयावानः शुभंशोभनंयान्तिगच्छन्तीतिशुभंयावानःशोभनगतयइत्यर्थः विदथेषुयज्ञेषुजगमयोगन्तारः अग्निजिह्वाःअग्नेर्जिह्वायांवर्तमानाः सर्वेहिदेवाः हविःस्वीकरणायअग्नेर्जिह्वायांवर्तन्ते तात्स्थ्यात्ताच्छब्द्यं मनवः सर्वस्यमन्तारः सूरचक्षसः सूर्यप्रकाशइवचक्षःप्रकाशोयेषांते एवंभूतामरुतः मरुत्संज्ञकाविश्वेदेवाः सर्वेदेवाः नोऽस्मान् इहास्मिन्काले अवसारक्षणेनसहव्यागमन्आगच्छन्तु॥ शुभंयावानः यामायणे आवोमनिन्निविवनिप् तत्पुरुषेकृतिबहुलमितिबहुलवचनाद्द्वितीयायाअप्यलुक् । गमन् गमेःप्रार्थनायांलेट्यडागमः इतश्चलोपइतीकारलोपः बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् ॥ ७ ॥

७. श्वेतबिन्दु-चिह्नित अश्ववाले, पृश्नि (पृथिवी या गौ) के पुत्र, शोभन-गति-शाली, यज्ञगामी, अग्नि-जिह्वा पर अवस्थित, बुद्धिशाली और सूर्य के समान प्रकाशशाली मरुत् देव हमारी रक्षा के लिए यहाँ आवें।

अस्तिसौम्यचरुस्तृतीयसवने येनचरुणादेवाइष्टा इष्टशेषेतस्मिन्चरुप्रुषमवनीयतस्मिन्नवचरुकर्मीस्वकीयाछायाद्रष्टव्या सायदिनदृश्येततदानींभद्रमित्येकापठितव्या तंसोमइतिखण्डे तथैवसूत्रितम्—राज्ञासोमेनतद्वयमस्मासुधारयामसिभद्रंकर्णेभिःशृणुयामदेवाइतिचेति ।महानाम्नीव्रतेप्येषाभूमिस्पर्शनेजप्या सूत्रितंचएतद्विदमितिखण्डे—भद्रंकर्णेभिःशृणुयामदेवाःशक्वरीभवतामपोभिरिति ।

यमेवासूक्तेअष्टमीमृचमाह—

भ॒द्रं कर्णे॑भिः शृणुयाम देवा भ॒द्रं प॑श्येमा॒क्षभि॒र्यज॑त्राः ।
स्थि॒रैरङ्गै॑स्तुष्टु॒वांस॑स्त॒नूभि॒र्व्य॑शेम दे॒वहि॑तं॒ यदायुः॑ ॥८॥

भ॒द्रम् । कर्णे॑भिः । शृ॒णु॒या॒म॒ । दे॒वाः॒ । भ॒द्रम् । प॒श्ये॒म॒ । अ॒क्षऽभिः॑ । य॒ज॒त्राः॒ । स्थि॒रैः । अङ्गैः॑ । तु॒स्तु॒ऽवांसः॑ । त॒नूभिः॑ । वि । अ॒शे॒म॒ । दे॒वऽहि॑तम् । यत् । आयुः॑ ॥ ८ ॥

हेदेवाःदानादिगुणयुक्ताः सर्वेदेवाःकर्णेभिरस्मदीयैःश्रोत्रैर्भद्रंभजनीयं कल्याणवचनंशृणुयाम युष्मत्प्रसादाच्छ्रोतुंसमर्थाःस्याम अस्माकं बाधिर्यंकदाचिदपिमाभूत् हेयजत्राः यागेषु चरुपुरोडाशादिभिर्यष्टव्याः देवाः अक्षभिः अक्षिभिरात्मीयैश्चक्षुर्भिः भद्रंशोभनंपश्येम द्रष्टुंसमर्थाःस्याम अस्माकंदृष्टिप्रतिघातोऽपिमाभूत् स्थिरैर्दृढैरङ्गैर्हस्तपादादिभिरवयवैः तनूभिः शरीरैश्चयुक्तावयं तुष्टुवांसः युष्मांस्तुवन्तः यदायुःषोडशाधिकशतप्रमाणं विंशत्यधिकशतप्रमाणंवादेवहितं

देवेनप्रजापतिनास्थापितं वयःव्यशेमप्राप्नुयाम ॥ कर्णेभिः बहुलंछन्दसीतिभिसऐसभावः । अक्ष-भिः छन्दस्यपिदृश्यतइत्यनङ् सचोदात्तः । यजत्राः अमिनक्षीत्यादिनायजेरत्रन्प्रत्ययः । तुष्टुवां-सः ष्टुञ्स्तुतौ लिटःक्वसुः शर्पूर्वाःखयइतितकारःशिष्यते । अत्रेम अशून्व्याप्तौ लिङ्याशिष्य-ङ् भरितुतत्रपरिगणनं अन्यव्यावृत्त्यर्थं बहुलंछन्दसीत्यनेनशप् । देवहितं तृतीयाकर्मणीतिपू-र्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ८ ॥

८. देवगण, हम कानों से मंगल-प्रद वाक्य सुनें, यजनीय देवगण, हम आँखों से मंगलवाहक वस्तु देखें, हम दृढ़ाङ्ग शरीर से सम्पन्न होकर तुम्हारी स्तुति करके प्रजापति-द्वारा निर्दिष्ट आयु प्राप्त करें।

शतमिन्नुशरदोअन्तिदेवायत्रानश्चक्राजरसंतनूनाम् ।
पुत्रासोयत्रपितरोभवन्तिमानोमध्यारीरिषतायुर्गन्तोः ॥ ९॥

शतम् । इत् । नु । शरदः । अन्ति । देवाः । यत्र । नः । चक्र । जरसम् । तनूनाम् । पुत्रासः । यत्र । पितरः । भवन्ति । मा । नः । मध्या । रिरिषत । आयुः । गन्तोः ॥ ९ ॥

हेदेवाः अन्तिअन्तिके मनुष्याणांसमीपे आयुष्ट्वेनभवद्भिःकल्पिताःशरदःसंवत्सराः शतमिन्नु शतंखलु यस्मात्सृष्टिकाले मनुष्याणांशतंसंवत्सराआयुरितियुष्माभिःपरिकल्पितं तस्मान्नोस्माकमायुर्गन्तोः कृत्स्नस्यायुषोगमनात्पूर्वं मध्या मध्येमारीरिषत माहिंसिष्ट कीदृशान् नोऽस्माकं तनूनांशरीराणांजरसंजरांयत्रयस्यामवस्थायांचक्र कृतवन्तोयूयं यत्रचपुत्रासःपुत्राः पितरोऽस्माकंरक्षितारोभवन्ति ईदृग्वयःप्राप्तानित्यर्थः ॥ अन्ति अन्तिकशब्दस्यकादिलोपोबहु-लमितिवक्तव्यमितिकलोपः । यत्र ऋचितुनुघमक्षुतङ्कुत्रोरुष्याणामितिसंहितायांदीर्घः । चक्र लिटिमध्यमबहुवचनस्यकित्त्वाद्गुणाभावेयणादेशः द्व्यचोतस्तिङइतिसंहितायांदीर्घ-त्वम् । जरसं जरायाजरसन्यतरस्यामितिजरसादेशः । मध्या सुपांसुलुगितिसप्तम्याडादेशः । रीरिषत रुषरिषहिंसायां अस्माण्ण्यन्तान्माङिलुङिमध्यमबहुवचने चङ्यणिणिलोपोपधाह्रस्वत्व-द्विर्वचनहलादिशेषसन्वद्भावदीर्घाः छान्दसःपरकालीनोह्रस्वः । गन्तोः भावलक्षणेस्थेणिविग-मेस्तोसुन्प्रत्ययः ॥ ९ ॥

९. देवगण, मनुष्यों के लिए (आप लोगों के द्वारा) १०० वर्ष की आयु ही कल्पित है। इसी बीच तुम लोग शरीर में बुढ़ापा उत्पन्न करते हो और इसी बीच पुत्र लोग पिता हो जाते हैं। उस निर्दिष्ट आयु के बीच हमें विनष्ट नहीं करना।

अदितिर्द्यौरित्येषा अदितिदेवताकेयमृग् हविषोयाज्या सूत्रितंच—अदितिर्द्यौरदितिरन्तरि-क्षंनवेविष्णोआयमानोनआवहवि ।

तामेवां सूक्तेदशमीमृचमाह—

अदितिर्द्यौरदितिरन्तरिक्षमदितिर्माता स पिता स पुत्रः ।
विश्वे देवा अदितिः पञ्च जना अदितिर्जातमदितिर्जनित्वम् ॥ १० ॥ १६ ॥

अदितिः । द्यौः । अदितिः । अन्तरिक्षम् । अदितिः । माता । सः ।
पिता । सः । पुत्रः । विश्वे । देवाः । अदितिः । पञ्च । जनाः ।
अदितिः । जातम् । अदितिः । जनिऽत्वम् ॥ १० ॥ १६ ॥

अदितिरदीना अखण्डनीया वा पृथिवी देवमाता वा सैव द्यौः द्योतनशीलो नाकः सैवान्तरिक्षं
अन्तरा द्यावापृथिव्योर्मध्ये ईक्ष्यमाणं व्योम सैव माता निर्मात्री जगतो जननी सैव पिता उत्पादकः सा-
ऽप्य स पुत्रः मातापित्रोर्जातः पुत्रोऽपि सैव विश्वे देवाः सर्वेऽपि देवाः अदितिरेव पञ्च जनाः निषादपञ्चमा-
श्चत्वारो वर्णाः यद्वा गन्धर्वाः पितरो देवा असुरा रक्षांसीति यदुक्तं यास्केन—गन्धर्वाः पितरो देवा अ-
सुरा रक्षांसीत्येके चत्वारो वर्णा निषादः पञ्चम इत्यौपमन्यव इति[1] । ब्राह्मणेऽप्येवमाम्नातम्—सर्वेषां वा
एतत् पञ्चजनानामुक्थं देवमनुष्याणां गन्धर्वाप्सरसां सर्पाणां च पितॄणां चेति[2] । तत्र गन्धर्वाप्सरसामे-
कत्वात् पञ्चजनत्वं एवंविधाः पञ्च जना अप्यदितिरेव जातं जननं प्राणिनामुत्पत्तिः साप्यदितिरेव ज-
नित्वं जन्माधिकरणं तदप्यदितिरेव एवं सकलजगदात्मना अदितिः स्तूयते उक्तं च यास्केन—इत्यदि-
तेर्विभूतिमाचष्ट इति[3] ॥ अदितिः दो अवखण्डने अस्मात् कर्मणि क्तिनि द्यतिस्यतिमास्थामित्तिकिति इत्वम्
पारस्करादिषु दीङ् क्षये इत्यस्मात् क्तिनि व्यत्ययेन ह्रस्वत्वं नञ्समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।
स पिता निर्दिश्यमानयोरैक्यमापादयन्ति सर्वनामानि पर्यायेण वा लिङ्गमुपाददत इति स्त्रीलिङ्ग-
स्यापि पुंलिङ्गत्वम् । जनित्वं जनेरौणादिकस्त्वन्प्रत्ययः ॥ १० ॥

१०. अदिति (अदीना या अखण्डनीया पृथिवी या देवमाता) आकाश, अन्तरिक्ष, माता, पिता और समस्त देव हैं । अदिति पंचजन हैं और अदिति जन्म और जन्म का कारण है ।

॥ इति प्रथमस्य षष्ठे षोडशो वर्गः ॥ १६ ॥

ऋजुनीतीति नवर्चं षष्ठं सूक्तम् गोतमस्यार्षं अत्रानुक्रम्यते—ऋजुनीतीति नव गायत्रमन्त्यानुष्टुबि-
ति । पूर्वत्र वैश्वदेवमित्युक्तत्वात् तुह्यादिपरिभाषया इदमपि सूक्तं बहुदेवताकं सूक्तविनियोगो लैङ्गि-
कः चातुर्विंशिकेऽहनि प्रातःसवने मैत्रावरुणस्य ऋजुनीती न इत्येषारम्भणीया चतुर्विंशखण्डे सू-

1 नि० ३. ८. । 2 ऐ० ब्रा० ३. ३१. । 3 नि० ४. २३. ।

श्रितम्—ऋजुनीतीनोवरुणइन्द्रंवोविश्वतस्परीति । अहर्गणेषुद्वितीयादिष्वहःस्वपिप्रारंभणीया शंसनीया सूत्रितंच—आरंभणीयाःपर्यासात्कद्वतोहरहःशस्यानीतिहोत्रकाद्वितीयादिष्वेवेति ।

शमेतासूक्तेप्रथमामृचमाह—

ऋजुनीतीनोवरुणोमित्रोनयतुविद्वान् । अर्यमादेवैःसजोषाः ॥१॥

ऋजुऽनीती । नः । वरुणः । मित्रः । नयतु । विद्वान् । अर्यमा । देवैः । सऽजोषाः ॥ १ ॥

अहरभिमानीदेवोमित्रःवरुणोरात्र्यभिमानी मित्रश्चवरुणश्चविद्वान् नेतव्यमुत्तमंस्थानं जानन्नोऽस्मान् ऋजुनीती ऋजुनीत्या ऋजुनयनेनकौटिल्यरहितेनगमनेननयतु अभिमतंफलंप्रापयतु यथादेवैरन्यैरिन्द्रादिभिः सजोषाः समानप्रीतिरर्यमा अहोरात्रस्यविभागकर्तासूर्यश्चास्मानृजुगमनेनाभिमतंस्थानंप्रापयतु ॥ ऋजुनीती सुपांसुलुगितितृतीयायाःपूर्वसवर्णदीर्घत्वम् ॥ १ ॥

१. वरुण (निशाभिमानी देव) और मित्र (दिवाभिमानी देव) उत्तम मार्ग पर अकुटिल गति से हमें ले जायें तथा देवों के साथ समान प्रेम से युक्त अर्यमा भी हमें ले जायें।

तेहिवस्वोवसवानास्तेअप्रमूरामहोभिः । व्रतारक्षन्तेविश्वाहा ॥२॥

ते । हि । वस्वः । वसवानाः । ते । अप्रऽमूराः । महःऽभिः । व्रता । रक्षन्ते । विश्वाहा ॥ २ ॥

तेहिपूर्वोक्तामित्रादयः वस्वोवसुनोधनस्यवसवानावासकाः आच्छादयितारः सर्वजगद्धनेन आच्छादयन्तीत्यर्थः अपिचतेमित्रादयः अप्रमूराः अप्रमूर्छिताः अमूढाः प्राज्ञाःसन्तोमहोभिरात्मीयैस्तेजोभिर्विश्वाहासर्वाण्यहानि अत्यन्तसंयोगेद्वितीया सर्वेष्वप्यहःसु व्रतानि जगन्निर्वाहरूपाणिस्वकीयानिकर्माणि रक्षन्तेपालयन्ति ॥ वस्वः आगमानुशासनस्यानित्यत्वान्नुमभावेजसादिषुछन्दसिवावचनमितिघेर्ङितीतिगुणस्यविकल्पनादभावेयणादेशः । वसवानाः वस आच्छादने अस्मादन्तर्भावितण्यर्थाल्लटःशानच् बहुलंछन्दसीतिशपोलुगभावः वर्णव्यापत्त्यापकारस्यवकारः । अप्रमूराः मुर्छामोहसमुच्छ्राययोः अस्मात्संपदादिलक्षणोभावेकिप् राल्लोपइतिछकारलोपः मश्चम्राः मूः तद्वोमत्वर्थीयोरः रोरीतिरेफलोपः नप्रमूराः अप्रमूराः अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । रक्षन्ते रक्षपालने व्यत्ययेनतङ् ॥ २ ॥

२. वे धन देते हैं। वे मूढता-शून्य होकर अपने तेज-द्वारा सदा अपने कार्य की रक्षा करते हैं।

तृतीयामृचमाह—

तेअ॒स्मभ्यं॒शर्म॑यंसन्न॒मृता॒मर्त्ये॑भ्यः । बाध॑माना॒अप॒द्विषः॑ ॥३॥

ते । अ॒स्मभ्य॑म् । शर्म॑ । यं॒स॒न् । अ॒मृताः॑ । मर्त्ये॑भ्यः । बाध॑मानाः । अप॑ । द्विषः॑ ॥ ३ ॥

अमृताः अमरणधर्माणः तेविश्वेदेवाः मर्त्येभ्यः मरणधर्मभ्योऽस्मभ्यमनुष्ठातृभ्यःशर्मअ-मृतलक्षणंसुखं यंसन् यच्छन्तु प्रयच्छन्तु किंकुर्वन्तः द्विषोऽस्मदीयान् पापलक्षणाञ्छत्रूनपबा-धमानाःविनाशंप्रापयन्तः ॥ यंसन् यमउपरमे लेटचडागमः सिब्बहुलंलेटीतिसिप् । अमृताः मृतं मरणंयेषांनास्तीत्यमृताः नञोजरमरमित्रमृताइत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥ ३ ॥

३. वे अमरगण हमारे शत्रुओं का विनाश करके हम मर्त्यों को सुखप्रदान करें।

चतुर्थीमृचमाह—

विनः॑प॒थः॑सु॒वि॒ताय॑चि॒यन्त्विन्द्रो॑म॒रुतः॑ । पू॒षाभगो॒वन्द्या॑सः ॥४॥

वि । नः॒ । प॒थः । सु॒वि॒ताय॑ । चि॒यन्तु॑ । इन्द्रः॑ । म॒रुतः॑ । पू॒षा । भगः॑ । वन्द्या॑सः ॥ ४ ॥

वन्द्यासः सर्वैर्वन्दनीयाः स्तोतव्याःनमस्कर्तव्यावाइन्द्रादयोदेवानोऽस्माकंपथोमार्गान् विचिन्वन्तु विचिन्वन्तु अशोभनेभ्योमार्गेभ्यःसकाशात्पृथक्कुर्वन्तु किमर्थं सुविताय सुष्टुप्राप्तव्या-य स्वर्गादिफलाय ॥ पथः शसिभस्यटेर्लोपइतिटिलोपःउदात्तनिवृत्तिस्वरेणशसउदात्तत्वम् । सु-विताय इण्गतावित्यस्मात्कर्मणिनिष्ठा यन्वादीनांछन्दसिबहुलमुपसंख्यानमितिउवङ् गतिर-नन्तरइतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेप्राप्ते तृणमानादयइत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । चियन्तु चिञ्चयने बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यलुक् इयङ् पादादित्वान्निघाताभावः । वन्द्यासः वदिअभिवादनस्तु-त्योः ऋहलोर्ण्यत् ईडवन्दवृशंसदुहांण्यतइत्याद्युदात्तत्वम् आज्जसेरसुक्॥ ४ ॥

४. वन्दनीय इन्द्र, मरुद्गण, पूषा और भग देवगण उत्तम कल्याण के लिए हमें पथ दिखायें।

आग्नेयमित्यन्तिचत्वार्यतिरिक्तोक्थानि तत्रचतुर्थेअच्छावाकातिरिक्तोक्थेउतनोधियइ-त्येषानुरूपतृचस्यैकाल्पिकीतृतीया सूत्रितंच—उतनोधियोगोअग्राइतिवानुरूपस्योत्तमेति ।

तामेतांसूक्तेपञ्चमीमृचमाह—

उ॒तनो॒धियो॒गोअ॑ग्राः॒पूष॒न्विष्ण॒वेव॑यावः । कर्ता॑नः॒स्वस्ति॒मतः॑ ॥५॥१७

उत । नः । धियः । गोऽअंग्राः । पूषन् । विष्णो इति । एवंऽयावः ।
कर्त । नः । स्वस्तिऽमतः ॥ ५ ॥ १७ ॥

हेपूषन्पोषकदेव हेविष्णोव्यापनशीलदेव हेएवयावः एवैर्गन्तृभिरश्वैर्योविगच्छतीत्येवयावामरुद्गणः हेमरुद्गण तेसर्वेयूयं नोऽस्माकंधियः आधेयांमलक्षणानिकर्माणि गोअग्राःप्रथमाणि पशुप्रमुखानिअस्मत्सकाशाद्दत्तैः पशुभिर्युक्तानिकर्त्तंकुरुत आप्तोर्यामकर्मणश्चपशुप्राधिहेतुत्वमाम्नायते—यस्मात्पशवःप्रथमेवप्र श्शेरन् सएतेनयज्ञेनयजेतेति । उतापिचनोस्मान्स्वस्तिमतः अविनाशिनः कुरुत ॥ एवयावः इण्गतौ इण्शीङ्भ्यांवन्निविवन्प्रत्ययः अस्मिन्नुपपदे यामापणोइत्यस्मादातोमनिन्क्विन्विवनिप संबुद्धौवनउपसंख्यानमितिवकारस्यरुत्वम् ॥ ५ ॥

५. पूषन, विष्णु और मरुद्गण, हमारा यज्ञ गो-प्रधान करो और हमें विनाश-शून्य बनाओ।

॥ इतिप्रथमस्यषष्ठेसप्तदशोवर्गः ॥ १७ ॥

कलिगाथर्षमाहतंमधुपर्कमधुवाताइतितृचेनकलिगादिःभविग्रहीवावेक्षेत तथाचसूत्र्यते—मधुवाताइतितृचेनावेक्ष्येति ।

तृचेमथयांसूक्तेषष्ठीमृचमाह—

मधुवाताऋतायतेमधुक्षरन्तिसिन्धवः । माध्वीर्नःसन्त्वोषधीः ॥ ६ ॥

मधु । वाताः । ऋतऽयते । मधु । क्षरन्ति । सिन्धवः । माध्वीः ।
नः । सन्तु । ओषधीः ॥ ६ ॥

ऋतायतेऋतंयज्ञमात्मनइच्छतेयजमानाय वातावायवः मधुमाधुर्योपेतंकर्मफलंक्षरन्तिवर्षन्ति प्रयच्छन्तीत्यर्थः तथा सिन्धवःस्यन्दनशीलानद्यः समुद्रावामधुमाधुर्योपेतंस्वकीयंरसंक्षरन्ति एवंनोस्मदर्थंओषधीः फलपाकान्ताओषधयः माध्वीर्माधुर्योपेताःसन्तुभवन्तु ॥ मधु अस्मादुत्तरस्यमत्वर्थीयस्यलुगकारेकाररेफाश्चवक्तव्याइतिलुक् । ऋतायते ऋतमात्मनइच्छति सुपआत्मनःक्यच् नच्छन्दस्यपुत्रस्येतिइत्वदीर्घयोर्निषेधः अन्येषामपीतिसंहितायांदीर्घत्वम् क्यजन्याल्लटःशतृ शतुरनुमइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् । माध्वीः मधोरञ्चेतिमत्वर्थीयोञ्प्रत्ययः ऋत्व्यवास्त्व्येत्यादौअञि यणादेशोनिपात्यते वाछन्दसीतिपूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । ओषधीःओषःपाकआसुधीयतइत्योषधयः कर्मण्यधिकरणेचेतिकिप्रत्ययः कृदिकारादक्तिनइतिङीप् पत्तिपूर्वसवर्णस-

१ तै० ब्रा० २.५.१२.

वर्णदीर्घः दासीभारादिषुपठितत्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् तच्चपन्नमाद्युदात्तम् ॥ ६॥

६. यजमान के लिए समस्त वायु और नदियाँ मधु (या कर्मफल) वर्षण करें। सारी ओषधियाँ भी माधुर्य-युक्त हों।

सामीप्यमाह—

मधुनक्तमुतोषसोमधुमत्पार्थिवंरजः । मधुद्यौरस्तुनःपिता ॥७॥

मधु । नक्तम् । उत । उषसः । मधुऽमत् । पार्थिवम् । रजः । मधु । द्यौः । अस्तु । नः । पिता ॥ ७ ॥

नक्तंरात्रिर्नोऽस्माकं मधुमधुमतीमाधुर्योपेतफलप्रदाभवतु उतअपिच उषसःउषःकालोपलक्षितान्यहानिचमधुमन्तिभवन्तु पार्थिवंरजः पृथिव्याःसंबन्धीलोकः अस्माकंमधुमत् माधुर्यविशिष्टफलयुक्तोभवतु पितावृष्टिप्रदानेनसर्वेषांपालयिताद्यौर्द्युलोकोपिमधुमधुयुक्तोभवतु॥ पार्थिवं पृथिव्याःआविर्तिमग्दीव्यतीयोऽञ्प्रत्ययः । रजः रजःशब्दोलोकवाची लोकारजांस्युच्यन्तइतियास्कः । रजन्त्यस्मिञ्जनाइतिरजः असुनिरञ्जकरजनरजःसूपसंख्यानमितिरञ्जेर्नलोपः॥७॥

७. हमारी रात्रि और उषा मधुर या मधुर-फल-दाता हों। पृथ्वी की रज उत्तम फलदायक हो। सबका रक्षक आकाश भी सुखदायक हो।

मधुमान्नोवनस्पतिर्मधुमाँअस्तुसूर्यः । माध्वीर्गावोभवन्तुनः ॥८॥

मधुऽमान् । नः । वनस्पतिः । मधुऽमान् । अस्तु । सूर्यः । माध्वीः । गावः । भवन्तु । नः ॥ ८ ॥

नोऽस्माकंवनस्पतिः वनानांपालयितायूपाभिमानीदेवः मधुमान्माधुर्योपेतफलवानस्तु दातारांफलमसम्यग्मयच्छत्वित्यर्थः सूर्यःसर्वस्यप्रेरकःसविताचमधुमानस्तु गावःअग्निहोत्राद्यर्थाधेनवश्चनोऽस्माकंमाध्वीः माधुर्योपेतेनपयसायुक्ताभवन्तु ॥ वनस्पतिः वनानांपतिर्वनस्पतिः पारस्करादित्वात्सुट् वनपतिशब्दावाद्युदात्तौ उभेवनस्पत्यादिषुयुगपदितिपूर्वोत्तरपदयोर्युगपत्प्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ८ ॥

८. हमारे लिए समस्त वनस्पतियाँ सुखदायक हों। सूर्य सुखदायक हों। सारी गायें सुखदायक हों।

शंनोमित्रःशंवरुणःशंनोभवत्वर्यमा ।
शंनइन्द्रोबृहस्पतिःशंनोविष्णुरुरुक्रमः ॥९॥१८॥

---

१ नि० ९. १९. ।

शम् । नः । मित्रः । शम् । वरुणः । शम् । नः । भवतु । अर्यमा ।
शम् । नः । इन्द्रः । बृहस्पतिः । शम् । नः । विष्णुः । उरुऽक्रमः ॥९॥१८॥

अहरभिमानीमित्रोदेवोनोऽस्माकंशंसुखकरोभवतु यद्वा अस्मदीयानामुपद्रवाणांशमयिताभवतु रात्र्यभिमानीवरुणश्चशंसुखकरोभवतु अर्यमाअहोरात्रयोःस्थापयितासूर्यश्चनोऽस्माकंशंसुखकरोभवतु बृहस्पतिः बृहतांदेवानांपालयितादिन्द्रश्चनोऽस्माकंशंसुखकरोभवतु उरुक्रमःउरुविस्तीर्णंक्रामविपादौविक्षिपवीत्युरुक्रमः विष्णुर्हिवामनावतारेपृथिव्यादीन्लोकान्पदत्रयरूपेणाक्रान्तवान् अथउरुक्रमोविष्णुश्चनोऽस्माकंशंसुखकरः उपद्रवाणांशमयितावाभवतु ॥ उरुक्रमः क्रमुपादविक्षेपे पचाद्यच् यद्वा उरूनक्रामवीत्युरुक्रमः कर्मण्यण् नोदात्तोपदेशस्यमान्तस्येतिवृद्धिप्रतिषेधः ॥ ९ ॥

९. मित्र, वरुण, अर्यमा, इन्द्र, बृहस्पति और विस्तीर्ण-पाद-क्षेपी विष्णु हमारे लिए सुखकर हों।

॥ इतिप्रथमस्यषष्ठेऽष्टादशोवर्गः ॥ १८ ॥

त्वंसोमेतित्रयोविंशत्यृचंसप्तमंसूक्तम् गोतमस्यार्षंसोमदेवताकं पञ्चम्याद्याः षोडशपञ्चमाः द्वादशर्चोगायत्र्यः सप्तदशीउष्णिक् शिष्टादशत्रिष्टुभः तथाचानुक्रान्तम्–त्वंसोमत्र्यधिकासौम्यं पञ्चम्यादिगायत्र्योद्वादशोष्णिक्चेति । सूक्तविनियोगोलैङ्गिकः एकादशिनस्यसौम्यस्यपशोर्वपापुरोडाशयोस्त्वंसोमेतिद्वेऋचावनुवाक्ये सूत्रितंच–त्वंसोमप्रचिकितोमनीषेतिविद्वेइति । महापितृयज्ञेएकैकस्यहविषोद्वेद्वेअनुवाक्ये तत्रसोमस्यपितृमतस्त्वंसोमेत्येषाप्रथमानुवाक्या दक्षिणाग्नेरभिमिविखण्डेसूत्रितम्–त्वंसोमप्रचिकितोमनीषात्सोमोधेनुमिति । एवंप्रायणीयेष्टौसौम्यस्यानुवाक्या तदहःप्रायणीयेष्टिरित्यत्रसूत्रितम्–त्वंसोमप्रचिकितोमनीषायातेधामानिदिवियापृथिव्यामिति ।

तमेतंसूक्तेप्रथमामृचमाह–

त्वंसोमप्रचिकितोमनीषात्वंरजिष्ठमनुनेषिपन्थाम् ।
तवप्रणीतीपितरोनइन्दोदेवेषुरत्नमभजन्तधीराः ॥१॥

त्वम् । सोम । प्र । चिकितः । मनीषा । त्वम् । रजिष्ठम् । अनु ।
नेषि । पन्थाम् । तव । प्रऽनीती । पितरः । नः । इन्दो इति । देवेषु ।
रत्नम् । अभजन्त । धीराः ॥ १ ॥

हेसोम त्वंमनीषा मनीषयाअस्मदीययाबुद्ध्याप्रचिकितः प्रकर्षेणज्ञातोऽसि वयंत्वांस्तुतिभिरज्ञासिष्मेत्यर्थः अतस्त्वंरजिष्ठं ऋजुतममकुटिलं पन्थांपन्थानंकर्मफलावाप्तिहेतुभूतंमार्गंअनुनेषि अस्माननुक्रमेणप्रापयसि किञ्च हेइन्दोउन्दनशील सर्वजगदार्द्रत्वेन क्लेदयितःसोम तवप्रणीतीप्रणीत्या त्वत्कर्तृकेनप्रकृष्टनयनेनधीराः धीमन्तः कर्मवन्तः प्रज्ञावन्तोनोऽस्माकं पितरोदेवेष्विन्द्रादिषु रत्नंरमणीयं धनमभजन्तअसेवन्त प्राप्नुवन् अतोऽस्मानपिवाहशंधनंप्रापयेत्यर्थः॥ प्रचिकितः कितज्ञाने अस्मात्कर्मणिनिष्ठा छान्दसंद्विर्वचनं यद्वा यङ्लुगन्तान्निष्ठा संज्ञापूर्वकस्यविधेरनित्यत्वाद्गुणोयङ्लुकोरित्यभ्यासस्यगुणाभावः यद्वा छन्दस्युभयथेतिनिष्ठायाःसार्वधातुकसंज्ञायांश्लुः जुहोत्यादित्वाचस्यश्लुः श्लाविविद्विर्वचनं गतिरनन्तरइतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम्। मनीषा सुपांसुलुगितितृतीयायाआदेशः। रजिष्ठं ऋजुशब्दादिष्ठनि विभाषर्जोश्छन्दसीतिरत्वम् टेरितिटिलोपः।नेषि नयतेर्लेटि बहुलंछन्दसीतिशपोलुक्। पन्थां पथिमथ्यृभुक्षामात्इत्यत्वपिव्यत्ययेनात्वम् पथिमथोःसर्वनामस्थानेइत्याद्युदात्तत्वम्। प्रणीती वादीचेतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् सुपांसुलुगितितृतीयायाःपूर्वसवर्णदीर्घत्वम् ॥ १ ॥

१. सोमदेव ! अपनी बुद्धि से हम तुम्हें अच्छी तरह जानते हैं। तुम हमें सरल मार्ग से ले जाना। इन्द्र अर्थात् हे सोम, तुम्हारे द्वारा लाये जाकर हमारे पितरों ने देवों के बीच रत्न प्राप्त किया था।

अग्निष्टोमेमरुत्वतीयेत्वंसोमक्रतुभिरित्येषाधाय्या सूत्रितंच—अग्निर्नेतात्वंसोमक्रतुभिःपिन्वन्त्यपइतिधाय्याइति।

वामेवांसूक्तेद्वितीयामृचमाह—

त्वंसो॑म॒ क्रतु॑भिः सु॒क्रतु॑र्भू॒स्त्वंदक्षैः॑ सु॒दक्षो॑ वि॒श्ववे॑दाः।
त्वंवृषा॑ वृष॒त्वेभि॑र्महि॒त्वा द्यु॒म्नेभि॑र्द्यु॒म्न्य॑भवो नृ॒चक्षाः॑ ॥ २ ॥

त्वम्। सो॒म॒। क्रतु॑ऽभिः। सु॒ऽक्रतुः॑। भूः॒। त्वम्। दक्षैः॑। सु॒ऽदक्षः॑। वि॒श्वऽवे॑दाः। त्वम्। वृषा॑। वृ॒ष॒ऽत्वेभि॑ः। म॒हि॒ऽत्वा। द्यु॒म्नेभिः॑। द्यु॒म्नी। अ॒भ॒वः॒। नृ॒ऽचक्षाः॑ ॥ २ ॥

हेसोम त्वंक्रतुभिः त्वत्संबन्धिभिरग्निष्टोमादिकर्मभिरात्मीयैर्ज्ञानैर्वा सुक्रतुः शोभनकर्माशोभनप्रज्ञोवाभूर्भवसि तथा विश्ववेदाः सर्वधनस्त्वं दक्षैरात्मीयैर्बलैः सुदक्षःशोभनबलोभवसि तथा त्वंवृषत्वेभिः वृषत्वैःकामाभिवर्षणैः महित्वामहत्त्वेनमाहात्म्येनचवृषाकामानांवर्षितामहांश्चभवसि तथात्वंनृचक्षाः नृणांयज्ञस्यनेतृणांयजमानानां अभिमतफलस्यदर्शयितासन् द्युम्नेभिःद्युम्नैर्वैदचैःहविर्लक्षणैरन्नैर्द्युम्न्यभवः प्रभूतान्नोभवसि ॥ सुक्रतुः बहु-

व्रीहौक्रत्वादयश्चेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम्। सुदक्षः दक्षवृद्धौ दक्षन्तेऽनेनेतिदक्षोबलम् करणेघञ् ञित्त्वादाद्युदात्तत्वम् सुशब्देनबहुव्रीहावाद्युदात्तंद्व्यच्छन्दसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम्। विश्ववेदाः विश्वानिवेदांसियस्यासौ बहुव्रीहौविश्वंसंज्ञायामितिपूर्वपदान्तोदात्तत्वम्। वृषत्वेभिः वृष्णोभावोवृषत्वं बहुलंछन्दसीतिभिसऐसभावः। महित्वा महेरौणादिकइत्वप्रत्ययः आयमत्ययः... न्यात्सुपांसुलुगितिविभक्तेराकारः ॥ २ ॥

२. सोम, अपने यश के द्वारा शोभन यश से संयुक्त और अपने बल-द्वारा शोभन बल से युक्त हो। तुम सर्वज्ञ हो। तुम अभीष्ट फल के वर्षण से वर्षणकारी हो; और तुम महिमा में महान् यजमान के अभिमत फल का प्रदर्शन करके, यजमान के द्वारा दिये गये अन्न से तुम बहुल अन्न से सम्पन्न हो।

राज्ञोनुतेवरुणस्यव्रतानिबृहद्गभीरन्तवसोमधाम।
शुचिष्ट्वमसिप्रियोनमित्रोदक्षाय्योअर्यमेवासिसोम ॥३॥

राज्ञः। नु। ते। वरुणस्य। व्रतानि। बृहत्। गभीरम्। तव। सोम। धाम। शुचिः। त्वम्। असि। प्रियः। न। मित्रः। दक्षाय्यः। अर्यमाऽइव। असि। सोम ॥ २ ॥

हेसोम राज्ञः ब्राह्मणानांस्वामिनः सोमोऽस्माकंब्राह्मणानां राजेतिश्रुतेः। वरुणस्यपाशार्थमाहृतः क्रीतोवस्त्रेणावृतः सोमोवरुणः वरुणोसिधृतव्रतइतिमन्त्रलिङ्गात् क्रीतस्यैवेनुतवसंबन्धीनि व्रतानिसर्वाण्यग्निष्टोमादीनिकर्माणि अतःसर्वेषुयागेषुत्वमेवकरणभूतोभवसीत्यर्थः अतस्तव धाम त्वदीयंतेजः बृहत्महद्विस्तीर्णंगभीरंगाम्भीर्योपेतंच यद्वा नुशब्दउपमार्थे यदुक्तंयास्केन—अथाप्युपमार्थेभवतिवृक्षस्यनुतेपुरुहूतवयाइति[1]। राज्ञोराजमानस्यवरुणस्यनुवरुणस्येव हेसोमते व्रतानिकर्माणिलोकहितकारीणि शिष्टंसमानम् हेसोम त्वंशुचिः सर्वेषांशोधकोऽसि तत्रदृष्टान्तः—प्रियोनमित्रः यथासर्वेषां अनुकूलोऽहरभिमानीमित्रोदेवःशोधयिताभवतितद्वत् तथात्वं अर्यमेव अस्माभिर्दृश्यमानःसूर्यइवदक्षाय्योऽसि सर्वेषांवर्धकोभवसि यथा अहनिसूर्यः प्रकाशेनसर्वंवर्धयति एवंनिशिअमृतमयैःसोमकिरणैः आप्याय्यमानंसर्वस्थावरजङ्गमात्मकंसर्वंजगद्वर्धते ॥ शुचिष्ट्वं युष्मत्तत्ततक्षुष्वन्तःपादमितिविसर्जनीयस्यषत्वम्। दक्षाय्यः दक्षवृद्धौ श्रुदक्षिस्पृहिगृहिभ्यआय्यइतिआय्यप्रत्ययः ॥ ३ ॥

३. सोम (चन्द्र), वरुण राजा के सारे कार्य तुम्हारे ही हैं। तुम्हारा तेज विस्तीर्ण और गम्भीर है। प्रिय बन्धु के समान तुम सबके संस्कारक हो। अर्यमा की तरह तुम सबके वर्द्धक हो।

---

१ तै० सं० १. ८. १०.। २ तै० सं० १. २. १०.। ३ नि० १. ४.।

आग्नयणेष्टौसौम्यस्यहविषोयावेधामानीतियाज्या आग्रयणेनीहिश्यामाकयवानामिति खण्डेसूत्रितम्—सोमयास्तेमयोभुवोयावेधामानिदिवियापृथिव्यामिति । एवमेकादशिनस्यसौम्यस्यपशोर्वपायांयाज्या सूत्रितंच—यावेधामानिदिवियापृथिव्यामषाळ्हंयुत्सुपृतनासुपप्रिमिति । प्रायणीयेष्टावप्येषैवसौम्यस्ययाज्या सूत्रितंच—त्वंसोमप्रचिकितोमनीषायावेधामानिदिवियापृथिव्यामिति ।

तामेतांसूक्तेचतुर्थीमृचमाह—

यातेधामानिदिवियापृथिव्यांयापर्वतेष्वोषधीष्वप्सु ।
तेभिर्नोविश्वैःसुमनाअहेळन्राजन्त्सोमप्रतिहव्यागृभाय ॥४॥

या । ते । धामानि । दिवि । या । पृथिव्याम् । या । पर्वतेषु । ओषधीषु । अप्ऽसु । तेभिः । नः । विश्वैः । सुऽमनाः । अहेळन् । राजन् । सोम । प्रति । हव्या । गृभाय ॥ ४ ॥

हेसोम तेतवदिविद्युलोकेयायानिधामानितेजांसिवर्तन्ते तथा पृथिव्यांभूमौयायानिवर्तन्ते तथापर्वतेषुपर्ववत्सुशिलोच्चयेषुयानिवर्तन्ते तथा व्रीह्यादिओषधीषुअप्सुचयानिवर्तन्ते तेभिर्विश्वैस्तैः सर्वैस्तेजोभिर्युक्तः सुमनाःशोभनमनाअहेळन्नक्रुध्यन् हेराजन्सोम राजमानसोम एवंभूतस्त्वं नः हव्याअस्माभिःप्रत्तानिहवींषिप्रतिगृभाय प्रतिगृहाण ॥ या शेश्छन्दसिबहुलमितिशेर्लोपः । पृथिव्यां उदात्तयणइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् । ओषधीषु ओषधेश्चविभक्तावप्रथमायामितिदीर्घः । अप्सु ऊडिदंपदादीत्यादिनाविभक्तेरुदात्तत्वम् । सुमनाः सोर्मनसीअलोमोषसीइत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । गृभाय ग्रहउपादाने छन्दसिशायजपीतिहेश्नाप्रत्ययस्यशायजादेशः ॥ ४ ॥

४. सोम, द्युलोक, पृथिवी, पर्वत, ओषधि और जल में तुम्हारा जो तेज है, उसी तेज से युक्त होकर सुमना और क्रोध-रहित राजन्, हमारा हव्य ग्रहण करो।

पौर्णमासेष्टौसौम्यस्याज्यभागस्यत्वंसोमेत्येषानुवाक्या सूत्रितंच—अग्निर्वृत्राणिजंघनदिति पूर्वस्याज्यभागस्यानुवाक्यात्वंसोमासिसत्पतिरित्युत्तरस्येति । एवंप्रथमयज्ञवाज्यभागौव्यत्यस्तौसर्वेष्वामिनियोमः प्रातःकालीनायामुपसदिप्रधानस्यसौम्यस्यैषानुवाक्या आपराह्णिक्यामुपसदिसैवयाज्या सूत्रितंच—त्वंसोमासिसत्पतिर्गयस्फानोअमीवहेति विपर्यासोयाज्यानुवाक्यानामितिच ।

तामेतांसूक्तेपञ्चमीमृचमाह—

त्वंसोमासिसत्पतिस्त्वंराजोतवृत्रहा। त्वंभद्रोअसिक्रतुः॥५॥१९॥

त्वम्। सोम। असि। सत्ऽपतिः। त्वम्। राजा। उत। वृत्रऽहा।
त्वम्। भद्रः। असि। क्रतुः ॥ ५ ॥ १९ ॥

हेसोम त्वंसत्पतिरसि सतांकर्मसुवर्तमानानांब्राह्मणानांअधिपतिर्भवसि तस्मात्सोमराजानो-ब्राह्मणाइतिश्रुतेः। यद्वा सन्तः स्नानादयः तेषांपालकायस्यसोमस्यतादृशोभवसि तथाचाम्ना-यते—स्नानग्राजेत्याहैतेवाअमुष्मिंल्लोकेसोममरक्षन्निति। उतअपिचराजा राजमानस्त्वं वृत्रहा-तस्मादसुरस्यशत्रोर्वाहन्तासि भद्रःशोभनः क्रतुः योयमग्निष्टोमादियागः त्वमेवतद्रूपोभवसि त्व-त्साध्यत्वाद्यागानाम्॥ सत्पतिः बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् तत्पुरुषपक्षेतुपत्यावैश्वर्येइतिपूर्व-पदप्रकृतिस्वरत्वम्॥ ५ ॥

५. सोम, तुम सत्कर्म में वर्तमान ब्राह्मण के अधिपति हो। तुम राजा हो। तुम शोभन यज्ञ हो।

॥ इतिप्रथमस्यषष्ठेएकोनविंशोवर्गः ॥ १९ ॥

साग्निचित्येकतौअग्नीषोमीयस्यपशुपुरोडाशमनु अष्टौदेवसुवांहवींषिनिरूप्यन्ते तत्रसोम-स्यवनस्पतेर्हविषः त्वंचसोमेत्येषानुवाक्या अथाग्नीषोमीयेणेत्यखण्डेविसूत्रितम्—त्वंचसोमनो-वशोब्रह्मादेवानांपदवीःकवीनामिति।

तामेतांषष्ठीमृचमाह—

त्वंचसोमनोवशोजीवातुंनमरामहे। प्रियस्तोत्रोवनस्पतिः॥६॥

त्वम्। च। सोम। नः। वशः। जीवातुम्। न। मरामहे।
प्रियऽस्तोत्रः। वनस्पतिः ॥ ६ ॥

हेसोम नोऽस्माकं स्तोतॄणांजीवातुं जीवनौषधं त्वंच त्वंचेद्वशः कामयेथाः तदानींवयंनम-रामहे नम्रियामहे कीदृशस्त्वं प्रियस्तोत्रः प्रियाणिस्तोत्राणियस्यसतथोक्तः बहुभिःस्तोतव्यइ-त्यर्थः वनस्पतिः वनानामोषधिवनस्पतिरूपाणांपतिः पालयितासि सोमोवाओषधीनांराजेतिश्रु-तेः॥ वशः वशकान्तौ लेटिसिप्यडागमः आगमानुदात्तत्वेधातुस्वरःशिष्यते त्वंचेति चशब्दः च-णितिनिपातान्तरं चेदर्थम् तद्योगाच्चिपातैर्यद्यदिहन्तेतिनिघातप्रतिषेधः। जीवातुं जीवप्राणधा-रणे जीवेरातुः। मरामहे मृङ्प्राणत्यागे व्यत्ययेनशप्॥ ६ ॥

६. स्तुति-प्रिय और सारी ओषधियों के पालक सोम, यदि तुम हमारे जीवनौषध की अभिलाषा करो, तो हम मृत्युरहित हो जायें।

१ तै० ब्रा० १. ७. ६.। २ तै० सं० ६. १. १०.।

आयुष्कामेष्ट्यांद्वितीयस्याज्यभागस्यत्वंसोममहेभगमित्येषानुवाक्या अथकाम्याइष्टिख-ण्डेसूत्रितम्—आनोअग्नेसुचेतुनात्वंसोममहेभगमिति।

तामेतांसप्तमीमृचमाह—

त्वंसोममहेभगंत्वंयूनऋतायते। दक्षंदधासिजीवसे ॥७॥

त्वम्। सोम। महे। भगम्। त्वम्। यूने। ऋतऽयते। दक्षम्।
दधासि। जीवसे ॥ ७ ॥

हेसोम त्वंमहेमहतेवृद्धायऋतायते ऋतंयज्ञमात्मनइच्छतेपुरुषाय जीवसेजीवितुं दक्षंउपभो-गसमर्थंभगं धनंददासि विदधासिकरोषि तथात्वंयूनेतरुणायचऋतायते जीवितुंधनंकरोषि॥ म-हे महते अच्छन्दलोपश्छान्दसः बृहन्महतोरुपसंख्यानमितिविभक्तेरुदात्तत्वम्। यूने श्वयुवमघो-नामतद्धितेइतिसंप्रसारणम्। ऋतायते ऋतंआत्मनइच्छति सुपआत्मनःक्यच् नच्छन्दस्यपुत्रस्येती-त्वदीर्घयोर्निषेधः अन्येषामपिदृश्यतइतिसांहितिकोदीर्घः क्यजन्ताल्लटःशतृ शतुरनुमोनद्यजादी-इतिविभक्तेरुदात्तत्वम्। जीवसे जीवप्राणधारणे तुमर्थेसेसेनितिअसेप्रत्ययः॥ ७॥

७. सोम, तुम वृद्ध और तरुण याजक को, उसके जीवन के उप-योग योग्य धन देते हो।

स्वस्त्ययन्यांद्वितीयस्याज्यभागस्य त्वंनःसोमेत्येषानुवाक्या सूत्रितंच—स्वस्त्ययन्यांरक्षि-तस्त्वावबध्रेरक्षाणोअंहसस्त्वंनःसोमविश्वतइति।

तामेतांसूक्तेअष्टमीमृचमाह—

त्वंनःसोमविश्वतोरक्षाराजन्नघायतः। नरिष्येत्त्वावतःसखा ॥८॥

त्वम्। नः। सोम। विश्वतः। रक्ष। राजन्। अघऽयतः। न।
रिष्येत्। त्वाऽवतः। सखा॥ ८ ॥

हेसोमराजन् राजनशील त्वंअघायतःअघंपापंतद्धेतुकंदुःखंअस्माकंकर्तुमिच्छतःविश्व-तःसर्वस्मादपिपुरुषात्नोऽस्मान्रक्षपालय त्वावतः त्वत्सदृशस्यसखासखिभूतः पुरुषःनरिष्येत् नहिविनश्येत् किमुवक्तव्यंत्वत्सखानविनश्यतीति॥ अघायतः अघंपापंपरेषामिच्छतीतिअघायत् छन्दसिपरेच्छायामपीतिक्यच् अश्वाघस्यादित्यात्वम्। रिष्येत् रुषरिषहिंसायाम्। त्वावतः वतुप्प्रकरणेयुष्मदस्मद्भ्यांछन्दसिसादृश्यउपसंख्यानमितिवतुप् प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेतिमपर्यन्त-स्यत्वादेशः आसर्वनाम्नइत्यात्वम्॥ ८॥

८. हे राजा सोम, हमें दुःख देने के अभिलाषी लोगों से बचाओ। तुम्हारे जैसे का मित्र कभी विनष्ट नहीं होता।

सोमप्रवहणेसोमयास्तइतिवृचोनुवक्त्यः सूत्रितंच—सोमयास्तेमयोभुवइतितिस्रइति। आ-ग्रयणेसौम्यस्यसोमयास्तइत्येषानुवाक्या सूत्रितंच—सोमयास्तेमयोभुवोयास्तेधामानिदिविपृ-थिव्यामिति। अश्वमेधेपिपौष्णामिष्टौद्वितीयस्याज्यभागस्यैषानुवाक्या सूत्रितंच—त्वमग्नेसप्र-थाअसिसोमयास्तेमयोभुवइतिसद्वन्ताविति[1]

तामेतांतृचेनवमीमृचमाह—

सोम॒यास्ते॑मयो॒भुव॑ऊ॒तय॒:सन्ति॑दा॒शुषे॑। ताभि॑र्नो॒ऽवि॒ताभ॑व ॥९॥

सोम॑। याः। ते॒। म॒य॒ःऽभुव॑ः। ऊ॒तय॑ः। सन्ति॑। दा॒शुषे॑। ताभि॑ः। नः॒। अ॒वि॒ता। भ॒व॒ ॥ ९ ॥

हेसोम तेतवसंबन्धिन्योदाशुषेचरुपुरोडाशादीनिदत्तवतेयजमानाय मयोभुवः मयसःसुखस्य भावयित्र्योयाऊतयोरक्षाःसन्तिविद्यन्ते ताभीरक्षाभिर्नोऽस्माकंअविितारक्षिताभव ॥ मयोभुवः अस्येतिविशेषणत्वेनस्त्रीलिङ्गत्वेभुवइतिङीप्प्राप्नोति वद्दोतोगुणवचनादित्यस्मादुतइतिप्रकरणस्यानुवर्तनान्नभवति ॥ ९ ॥

९. सोम, तुम्हारे पास यजमानों के लिए सुखकर रक्षण है, उनके द्वारा हमारी रक्षा करो।

दशमीमृचमाह—

इ॒मंय॒ज्ञमि॒दंवचो॑जुजुषा॒णउ॒पाग॑हि। सोम॒त्वंनो॑वृ॒धेभ॑व ॥१०॥२०

इ॒मम्। य॒ज्ञम्। इ॒दम्। वच॑ः। जु॒जु॒षा॒णः। उ॒प॒ऽआग॑हि। सोम॑। त्वम्। नः॒। वृ॒धे। भ॒व॒ ॥ १० ॥ २० ॥

हेसोम त्वंइमंअस्माभिःक्रियमाणंयज्ञंइदंवचःइदानींक्रियमाणंस्तुतिलक्षणंवचनंजुजुषाणः सेवमानःसन्नुपागहिउपागच्छ प्राचीनवंशलक्षणंगृहंप्राप्नुहि प्राप्यचनोऽस्माकं वृधेयज्ञस्यवर्धनायभव ॥ जुजुषाणः जुषीप्रीतिसेवनयोः छन्दसिलिट् लिटःकानच् चितइत्यन्तोदात्तत्वम्। उ-पागहि गमेर्लोटिबहुलंछन्दसीतिशपोलुक् अनुदात्तोपदेशेत्यादिनामकारलोपः असिद्धवदत्राभा-दित्यस्यासिद्धत्वात्हेर्लुगभावः गतिर्गताविति पूर्वस्यगतेर्निघातः ॥ १० ॥

१०. सोम, तुम हमारा यह यज्ञ और स्तुति ग्रहण करके आओ और हमें वर्द्धित करो।

॥ इतिप्रथमस्यषष्ठेविंशोवर्गः ॥ २० ॥

---

[1] गहीत्यस्यआङ्समासेउत्तरपदस्योदात्तत्वं शून्यत्वेनआङुदात्तः पुनरपि उपेनसमासे गतिकारकोपपदादितिउत्तरपदप्रकृतिस्वरेणसएवोदात्तः।

दर्शयागेसौम्यस्याज्यभागस्यसोमगीर्भिरित्येषानुवाक्या सूत्रितंच—अग्निःप्रत्नेनमन्मना सोमगीर्भिष्ट्वावयमिति । अन्यत्रापियत्रवृधन्वन्तावाज्यभागौवत्रैषाद्वितीयाज्यभागानुवाक्या ।

तामेवांसूक्तेएकादशीमृचमाह—

सोमंगीर्भिष्ट्वावयंवर्धयामोवचोविदः । सुमृळीकोनआविश ॥११॥

सोम । गीःऽभिः । त्वा । वयम् । वर्धयामः । वचःऽविदः ।
सुऽमृळीकः । नः । आ । विश ॥ ११ ॥

हेसोम त्वात्वां वचोविदः स्तुतिलक्षणानांवचसांवेदितारोवयमनुष्ठातारोगीर्भिःस्तुतिलक्षणैर्वचोभिः वर्धयामः प्रवृद्धंकुर्मः तादृशस्त्वंचनोऽस्माकं सुमृळीकःशोभनंसुखंकुर्वन्सन् आविश आगच्छ ॥ सुमृळीकः मृडसुखने मृडेःकीकन्कंकनाविति भावेकीकन्प्रत्ययः शोभनंमृळीकंयस्येतिबहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥ ११ ॥

११. सोम, हम लोग स्तुति-ज्ञाता हैं; स्तुति-द्वारा तुम्हें वर्द्धित करते हैं । सुखद होकर तुम आओ ।

सन्निपत्यमानेष्टयस्त्रिवस्तुः वत्स्तृतीयस्यामिष्टौउत्तरस्याज्यभागस्यगयस्फानइत्येषानुवाक्या सूत्रितंच—पुष्टिमन्तावग्निनारयिमश्नवद्गयस्फानोअमीवहेति । एषैवप्रातःकालीनोपसदिसौम्ययागस्ययाज्या सायंकालीनायांत्वनुवाक्या सूत्रितंच अथोपसदितिखण्डे—त्वंसोमासिसत्पतिर्गयस्फानोअमीवहेति ।

तामेवांद्वादशीमृचमाह—

गयस्फानोअमीवहावसुवित्पुष्टिवर्धनः । सुमित्रःसोमनोभव ॥१२

गयऽस्फानः । अमीवऽहा । वसुऽवित् । पुष्टिऽवर्धनः । सुऽमित्रः ।
सोम । नः । भव ॥ १२ ॥

गयस्फानः गयइतिधननाम धनस्यवर्धयिता अमीवहा अमीवानांरोगाणांहन्ता वसुवित्त्वोवृणांधनस्यलंभयितासमापयिता पुष्टिवर्धनः पुष्टेःसंपदोवर्धयिता सुमित्रः शोभनानिमित्राणिसखायोयस्यसतथोक्तः हेसोम त्वंनोऽस्माकमेवंगुणविशिष्टोभव ॥ गयस्फानः स्फायीवृद्धौअन्तर्भावितण्यर्थाद् ल्युटि व्यत्ययेनयलोपः इदमादिषुचतुर्षुपदेषुकृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । सुमित्रः नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥ १२ ॥

१२. सोम, तुम हमारे धन-वर्द्धक, रोग-हन्ता, धन-दाता, सम्पद्वर्द्धक और सुमित्र-युक्त होओ ।

त्रयोदशीमृचमाह—

सोमंरारन्धिनोहृदिगावोनयवसेष्वा। मर्यइवस्वओक्ये ॥१३॥

सोमं। ररन्धि। नः। हृदि। गावः। न। यवसेषु। आ। मर्यःइव। स्वे। ओक्ये॥ १३ ॥

हेसोम त्वंनोऽस्माकं हृदिहृदयेररन्धिरमस्व तत्रनिदर्शनद्वयमुच्यते—गावोन यथागावः यवसेषुशोभनतृणेषुआभिमुख्येनरमन्ते मर्यइव यथावामर्योमरणधर्मामनुष्यःस्वेओक्येस्वकीयेओकसिगृहेपुत्रादिभिःसहरमते तद्वदस्माभिर्दत्तेनहविषातृप्तःसन् अस्मास्वेवअवतिष्ठस्व नान्यत्रगच्छेतिनिदर्शनद्वयस्यतात्पर्यार्थः॥ ररन्धि रमुक्रीडायां व्यत्ययेनपरस्मैपदं बहुलंछन्दसीतिशपःश्लुः छन्दस्युभयथेतिहेरार्धधातुकत्वेनङित्त्वाभावादङित्त्वथेतिहेर्धिः अतएवङित्त्वादनुनासिकलोपाभावः सेर्ह्यपिच्चेतिहेरपित्त्वाचस्यैवस्वरःशिष्यते छान्दसमभ्यासस्यदीर्घत्वम् आमन्त्रितंपूर्वमविद्यमानवदितिपूर्वस्यामन्त्रितस्याविद्यमानवत्त्वात्तदादपरत्वेननिघातः।मर्यइव छन्दसिनिष्टर्क्येत्यादौमर्यशब्दोयतत्प्रत्ययान्तोनिपात्यते यतोनावइत्याद्युदात्तत्वम्।ओक्ये उचसमवाये उच्यतेसमवेयतेप्राप्यतइत्योक्यंगृहं बाहुलकेण्यत् चजोःकुघिण्ण्यतोरितिकुत्वं तित्स्वरितः॥१३॥

१३. सोम, जैसे गाय सुन्दर तृण से तृप्त होती है, जैसे मनुष्य अपने घर में तृप्त होता है उसी प्रकार तुम भी हमारे हृदय में तृप्त होकर अवस्थान करो।

यःसोमसख्येतवरारणद्देवमर्त्यः। तंदक्षःसचतेकविः॥१४॥

यः। सोम। सख्ये। तव। ररणत्। देव। मर्त्यः। तम्। दक्षः। सचते। कविः॥ १४ ॥

हेदेव द्योतमानसोम तवसख्येत्वदीयेसखित्वेनिमित्तभूतेसति योमर्त्योमरणधर्मायजमानः ररणत्रणति एतत्सूक्तरूपेणस्तोत्रेणत्वांस्तौति तंयजमानंकविःक्रान्तदर्शीदक्षः सर्वकार्यसमर्थः त्वंसचतेसेवसे अनुगृह्णासीत्यर्थः॥ ररणत् रणशब्दार्थः लेटयडागमः बहुलंछन्दसीतिशपः श्लुः इतश्चलोपइतीकारलोपः छन्दस्युभयथेत्यार्धधातुकत्वात् अभ्यनिटीतिसार्वधातुकेविधीयमानस्याभ्यस्ताद्युदात्तत्वस्याभावेधातुस्वरःशिष्यते। सचते षचसमवाये पुरुषव्यत्ययः॥१४॥

१४. सोमदेव, जो मनुष्य बन्धुता के कारण तुम्हारी स्तुति करता है, हे अतीत-ज्ञाता और निपुण सोम, तुम उस पर अनुग्रह करते हो।

---

१ इदंसांहितिकमेव अन्यथापदकालेऽप्यत्रपाठः अयुक्तःस्यात्। २ पूर्ववत्सांहितिकोदीर्घः।

पञ्चदशीमृचमाह—

उरुष्याणोअभिशस्तेःसोमनिपाह्यंहसः । सखासुशेवएधिनः ॥१५॥२१

उरुष्य । नः । अभिऽशस्तेः । सोम । नि । पाहि । अंहसः । सखा । सुऽशेवः । एधि । नः ॥ १५ ॥ २१ ॥

हेसोम त्वंनोऽस्मान् अभिशस्तेःअभिशंसनात् अभिशापरूपान्निन्दनात् उरुष्यरक्ष उरुष्यतीरक्षाकर्मेतियास्कः[1]।तथा अंहसः अस्मत्कृतात्पापाच्चनिपाहि नितरांपालय एवंनः अस्मदीयं पापंपरिहृत्य सुशेवःअस्मभ्यंदातव्येनशोभनेनसुखेनयुक्तःसन् सखाएधिहितकारीभव ॥ अभिशस्तेः शंसुस्तुतौ अस्माद्भावेक्तिन् तादौचेतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् । एधि असभुवि लोटिसिपिहिः तस्यङित्त्वात् श्नसोरल्लोपइत्यकारलोपः घ्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्चेतिसकारस्यैत्वम् तस्यासिद्धवदत्राभादित्यसिद्धत्वात् हुझल्भ्योहेर्धिरितिहेर्धिरादेशः ॥ १५ ॥

१५. सोम, हमें अभिशाप या निन्दन से बचाओ। पाप से बचाओ हमें सुख देकर हमारे हितैषी बनो।

॥ इतिप्रथमस्यषष्ठेएकविंशोवर्गः ॥ २१ ॥

ग्रावस्तोत्रेआप्यायस्वसमेतुतइतिद्वृचोविनियुक्तः सूत्रितंच—आप्यायस्वसमेतुतइतिविशो-हृजन्नित्यावशाक्षिपति। पत्नीसंयाजेषु सौम्यस्याप्यायस्वेत्येषानुवाक्या सूत्रितंच—आप्यायस्व-समेतुतेसन्तेपयांसिसमुयन्तुवाजाइति । चमसाप्यायनेप्येषाविनियुक्ता सूत्रितंच—आप्यायस्व-समेतुतेसन्तेपयांसिसमुयन्तुवाजाइतिचमसानाप्याययन्ति ।

वामेवांसूक्तेषोडशीमृचमाह—

आप्यायस्वसमेतुतेविश्वतःसोमवृष्ण्यम् । भवावाजस्यसंगथे ॥१६

आ । प्यायस्व । सम् । एतु । ते । विश्वतः । सोम । वृष्ण्यम् । भव । वाजस्य । सम्ऽगथे ॥ १६ ॥

हेसोम त्वंआप्यायस्व वर्धस्व तेतववृष्ण्यंवृषत्वंवीर्यंसामर्थ्यं विश्वतःसर्वतः समेतु सं-गच्छतां त्वयासंपृक्तंभवतु एवंभूतस्त्वंवाजस्यान्नस्यसंगथेसंगमनेभव अस्माकमन्नप्रदोभवेत्य-र्थः ॥ वृष्ण्यं वृषसेचने कनिन्युवृषीत्यादिनाकनिन् वृष्णिभवंवृष्ण्यं भवेछन्दसीतियत् अ-

१ नि० ५.२३।

छोपोन इत्यकारलोपः मेघामामकर्मणोरिति विभक्तिविशावस्तुव्यत्ययेन नपवर्वि यशोनाम इत्याद्युदात्त-त्वम् । अथ अचोवस्त्विङ्क्ष्वसंहितायां दीर्घत्वम् । संगथे पातृतुदिवचीत्यादिना विधीयमानस्य-क्थत्ययोबहुलवचनाद्भूमेरपिभवति थाथादिनोत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥ १६ ॥

१६. सोम, तुम वर्द्धित हो, तुम्हारी शक्ति चारों ओर से तुम्हें प्राप्त हो। तुम हमारे अन्नदाता बनो।

सप्तदशीमृचमाह—

आप्यायस्वमदिन्तमसोमविश्वेभिरंशुभिः ।
भवानःसुश्रवस्तमःसखावृधे ॥१७॥

आ । प्यायस्व । मदिन्ऽतम । सोम । विश्वेभिः । अंशुऽभिः । भव । नः । सुश्रवःऽतमः । सखा । वृधे ॥ १७ ॥

हेमदिन्तम अतिशयेनमदवन् सोम विश्वेभिःसर्वैरंशुभिः लतावयवैराप्यायस्व आसम-न्ताद्वर्धोभव सत्वंसुश्रवस्तमः अतिशयेनशोभनान्नयुक्तःसन्नोस्माकंवृधेवर्धनायसखाभव मित्रो-भव ॥ मदिन्तम मदोहर्षस्तद्वान्मदी अतिशयेनमदीमदिन्तमः नाद्घस्येतितमपोनुट् । सुश्रवस्तमः श्रवइत्यन्ननाम श्रूयतइतिसतइतियास्कः । शोभनंश्रवोयस्यसतथोक्तः अतिश-येनसुश्रवाः सुश्रवस्तमः तमपःपित्वादनुदात्तत्वे सोर्मनसीअलोमोषसीइत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वमे-वशिष्यते ॥ १७ ॥

१७. अतीव मद से युक्त सोम, सारे लतावयवों द्वारा वर्द्धित हो। शोभन अन्न से युक्त होकर तुम हमारे सखा[1] बनो।

पत्नीसंयाजेषुसोमस्यसन्तेपयांसीतियाज्या सूत्रितंच—सन्तेपयांसिसमुयन्तुवाजाइहत्वष्टा-रमग्रियमिति । चमसाप्यायनेप्येषा सूत्रितंच—सन्तेपयांसिसमुयन्तुवाजाइतिचमसानाप्यायया-निति ।

वामेयांसूक्तेष्टादशीमृचमाह—

संतेपयांसिसमुयन्तुवाजाःसंवृष्ण्यान्यभिमातिषाहः ।
आप्यायमानोअमृतायसोमदिविश्रवांस्युत्तमानिधिष्व ॥१८॥

सम् । ते । पयांसि । सम् । ऊम् इति । यन्तु । वाजाः । सम् । वृष्ण्यानि । अभिमातिऽसहः । आऽप्यायमानः । अमृताय । सोम । दिवि । श्रवांसि । उत्ऽतमानि । धिष्व ॥ १८ ॥

---

[1] नि० १४. ३.

हेसोम अभिमातिषाहः अभिमातीनांशत्रूणांहन्तुस्तेतवएवंभूतंस्यपयांसिक्षपणायोनि क्षीराणिसंयन्तु संगच्छन्तां तथा वाजाउ हविर्लक्षणान्यन्नानिचत्वांसंगच्छन्तां वृष्ण्यानिवीर्याणिचसंगच्छन्तां हेसोम त्वंअमृताय अस्माकंअमृतत्वाय अमरणत्वाय आप्यायमानः आसमन्ताद्वर्धमानःसन् दिविनभसि स्वर्गेउत्तमानिउद्गततमानि उत्कृष्टानिश्रवांसिअन्नानि अस्माभिर्भोक्तव्यानि हविर्लक्षणानिवा धिष्व धारय॥ते क्रियाग्रहणंकर्तव्यमितिकर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थेषष्ठी। अभिमातिषाहः सहअभिभवे छन्दसिसहइतिण्विप्रत्ययः छुपामादित्वात्षत्वम्। अमृताय नञोजरमरमित्रमृताइत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम्। उत्तमानि उच्छब्दात्तमपावनक्रियावचनादतिशायनिकस्तमप् उत्तमशश्वत्तमौसर्वत्रेत्युञ्छादिषुपाठादन्तोदात्तत्वम्। धिष्व सुधितवसुधितनेमधितधिष्वधिषीयचेतिधिआवोनिपात्यते॥ १८॥

१८. सोम, तुम शत्रु-नाशक हो। तुममें रस, महान्न और वीर्य संयुक्त हों। तुम वर्द्धित होकर हमारे अमरत्व के लिए स्वर्ग में उत्कृष्ट अन्न धारण करो।

सोमप्रवहणेयावेधामानीत्येषा सूत्रितंच—यातेधामानिहविषायजन्तीत्याधियंश्रिक्षमाणस्यदेवेतिनिहितेपरिदध्यादिति। एकादशिनस्यसौम्यस्यपशोर्हविषएषैवयाज्या प्रदानानामितिखण्डेसूत्रितम्—अयाहंसुरक्षुपवनाक्षुर्भियातेधामानिहविषायजन्तीति।

तामेतांसूक्तेएकोनविंशीमृचमाह—

यातेधामानिहविषायजन्तितातेविश्वापरिभूरस्तुयज्ञम्।
गयस्फानःप्रतरणःसुवीरोवीरहाप्रचरासोमदुर्यान्॥१९॥

या। ते। धामानि। हविषा। यजन्ति। ता। ते। विश्वा। परिऽभूः। अस्तु। यज्ञम्। गयऽस्फानः। प्रऽतरणः। सुऽवीरः। अवीरऽहा। प्र। चर। सोम। दुर्यान्॥ १९॥

हेसोम तेत्वदीयानि यानिधामानि द्युप्रभृतिष्वस्थितानि तेजांसि हविषाचरुपुरोडाशादिनायजन्ति यजमानाःपूजयन्ति तातेविश्वा त्वदीयानितानिसर्वाणिधामानियज्ञं अस्मदीयं अध्वरंपरिभूरस्तु परितोभावयितॄणिपरितःप्राप्तानिसन्तु यद्वा त्वदीयानांतेषां सर्वेषांधाम्नां अस्मदीयोयज्ञमानः परिभूः यज्ञंप्रतिपरिगृहीतायागेनस्वीकर्तास्तुभवतु परिपूर्वोभवतिःपरिग्रहार्थः तादृशैर्धामभिरुपेतस्त्वं दुर्यान्प्राचीनवंशादिलक्षणानस्मदीयान्गृहान् गृहावैदुर्याइतिश्रुतिः। प्रचर प्रकर्षेणगच्छ कीदृशस्त्वं गयस्फानः गयस्यगृहस्यधनस्यवावर्धयि-

---

१ तै० सं० ६. २. ९.।

सा प्रतरणः प्रकर्षेणदुरितात्तारयिता सुवीरःशोभनैर्वीरैःपुत्रैर्युक्तः अवीरहावीर्याजायन्तइ-तिवीराःपुत्राः तेषामहन्ता ॥ परिभूः भूमावो अस्मात्किप्चेतिक्किप् व्यत्ययोबहुलमितितिङ्व-चनव्यत्ययौ । अस्तु व्यत्ययेनैकवचनम् । गयस्फानः गयइतिगृहस्यधनस्यचनामधेयं तेषां स्फायिताववर्धयिता कृत्यल्युटोबहुलमितिकर्तरिल्युटिछान्दसोयलोपः । अवीरहा वीराणां ह-न्तावीरहा नवीरहाअवीरहा ॥ १९ ॥

१९. यजमान सोम हव्य-द्वारा जो तुम्हारे तेज की पूजा करते हैं, वह समस्त तेज हमारे यज्ञ को व्याप्त करे। धनवर्द्धक, पाप-त्राता, वीर पुरुषों से युक्त और पुत्र-रक्षक सोम, तुम हमारे घर में आओ।

महापितृयज्ञेसोमस्यपितृमतोयागे सोमोधेनुमित्येषाद्वितीयानुवाक्या तत्रहैकैकस्यहवि-षोद्वेद्वेअनुवाक्येसमुच्चयेनविहिते तथैव दक्षिणाग्नेरितिखण्डेसूत्रितम्—सोमोधेनुंसोमोअर्वन्तमा-शुंत्वंसोमपितृभिःसंविदानइति ।

सोमो॑धे॒नुंसोमो॒अर्व॑न्तमा॒शुंसोमो॑वी॒रंक॑र्म॒ण्यं॑ददाति ।
सा॒द॒न्यं॑विद॒थ्यं॑स॒भेयं॑पितृ॒श्रव॑णं॒योददा॑शदस्मै ॥ २० ॥ २२ ॥

सोमः॑ । धे॒नुम् । सोमः॑ । अर्व॑न्तम् । आ॒शुम् । सोमः॑ । वी॒रम् । क॒र्म॒ण्य॑म् । द॒दा॒ति॒ । स॒द॒न्य॑म् । वि॒द॒थ्य॑म् । स॒भेय॑म् । पि॒तृ॒ऽश्रव॑णम् । यः । ददा॑शत् । अ॒स्मै॒ ॥ २० ॥ २२ ॥

योयजमानः ददाशत् सोमायहविर्लक्षणान्यन्नानिदद्याचस्मैयजमानायसोमोधेनुं सवत्सां दोग्ध्रींगांददाति तथाअर्वन्तंआशुं शीघ्रगामिनमश्वंददाति प्रयच्छति तथावीरंपुत्रं अस्मैयज-मानायददाति कीदृशंपुत्रं कर्मण्यंलौकिककर्मसुकुशलं सदन्यं सदनंगृहंतदर्हं गृहकार्येकुशलमि-त्यर्थः विदथ्यंविदन्त्येषुदेवानितिविदथायज्ञाः तदर्हं दर्शपूर्णमासादियागानुष्ठानतत्परमित्यर्थः सभेयंसभायांसाधुं सकलशास्त्राभिज्ञमित्यर्थः पितृश्रवणं पिताश्रूयतेप्रख्यापयतेयेनपुत्रेणतादृश-म् ॥ कर्मण्यं कर्मसुसाधुःकर्मण्यः तत्रसाधुरितियत् येचाभावकर्मणोरितिप्रकृतिभावः तित्स्वरि-तमितिस्वरितत्वं एवमुत्तरत्रापियत्प्रत्ययः । सभेयम् ढश्छन्दसीतितत्रसाधुरित्यर्थेढप्रत्ययः । ददा-शत् दाशृदाने लेट्यडागमः बहुलंछन्दसीतिशपःश्लुः ॥ २० ॥

२०. जो सोमदेव को हव्य देता है, उसे सोम गो और शीघ्रगामी अश्व देते हैं; और, उसे लौकिक-कार्य-दक्ष, गृहकार्य-परायण, यज्ञानुष्ठानतत्पर माता-द्वारा आदृत और पिता का नाम उज्ज्वल करनेवाला पुत्र प्रदान करते हैं।

एकादशिनस्यसौम्यस्यपशोः पुरोडाशस्यअषाढंयुत्सिवत्येषायाज्या प्रदानानामितिखण्डे सूत्रितम्—अषाढंयुत्सुपृतनासुपप्रिमित्यावेषामानिहविषायजन्तीति ।

सोममनेकविशेषणमाह—

अषाळ्हंयुत्सुपृतनासुपप्रिंस्वर्षामप्सांवृजनस्यगोपाम् ।
भरेषुजांसुक्षितिंसुश्रवसंजयन्तंत्वामनुमदेमसोम ॥२१॥

अषाळ्हम् । युत्ऽसु । पृतनासु । पप्रिम् । स्वःऽसाम् । अप्साम् ।
वृजनस्य । गोपाम् । भरेषुऽजाम् । सुऽक्षितिम् । सुऽश्रवसम् ।
जयन्तम् । त्वाम् । अनु । मदेम । सोम ॥ २१ ॥

युत्सु युद्धेषु अषाह्लं शत्रुभिरनभिभवनीयं तथा पृतनासु सेनासु पप्रिं जयस्य पूरयितारं स्वर्षां स्वर्गस्य सनितारं दातारम् अप्सामपां वृष्टिलक्षणानामुदकानां दातारम् यद्वा अप्सा अप्सारूपं भक्षकर-श्मिवं सर्वेषामनुग्राहकमित्यर्थः वृजनस्य गोपां वृज्यते अनेनेति वृजनं बलं तस्य गोपां गोपायितारं रक्षि-तारं भरेषुजां भ्रियन्ते पुरुहवींषि विभरा यागाः तेषु प्रादुर्भवन्तं सुक्षितिं शोभननिवासस्थानं सुश्रव-संशोभनयशस्कं जयन्तं शत्रूनभिभवन्तं हे सोम ईदृग्भूतं त्वां अनुलक्ष्य मदेम हर्षयुक्ता भवेम ॥ अषा-ह्लं षह अभिभवे साढ्यै साढ्वा साढेति निगमे इति निपातनात् सहिवहोरोदवर्णस्येत्योत्वाभावः सहेःसा-ढःस इति षत्वम्। पप्रिं पृ पालनपूरणयोः आदृगमहनजनः किकिनौ लिट् चेति किन्प्रत्ययः। स्वर्षां स्वःस्वर्गं सनोती-ति स्वर्षाः षणु दाने जनसनखनक्रमगमो विट् विड्वनोरनुनासिकस्यादित्यात्वम्। अप्सां अप उपपदात् सनोतेः पूर्ववद् विट् यद्वा प्सा भक्षणे प्सातिर्भक्षयतीति प्साः क्विप् चेति क्विप् गमिष्यत्प्सा अस्येति बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम्। भरेषुजां जनी प्रादुर्भावे पूर्ववद् विट् आत्वं च। मदे-म मदी हर्षे व्यत्ययेन शप्॥ २१ ॥

२१. सोम, तुम युद्ध में अजय हो, सेना के बीच विजयी हो, स्वर्ग के प्रापयिता हो। तुम वृष्टि-दाता, बल-रक्षक, यज्ञ में अवस्थाता, सुन्दर निवास और यश से युक्त और जयशील हो। तुम्हें लक्ष्य कर हम प्रफुल्ल हों।

पुनर्विशिष्यमाह—

त्वमिमाओषधीःसोमविश्वास्त्वमपोअजनयस्त्वंगाः ।
त्वमाततन्थोर्वन्तरिक्षंत्वंज्योतिषावितमोववर्थ ॥२२॥

त्वम् । इमाः । ओषधीः । सोम । विश्वाः । त्वम् । अपः । अजनयः ।
त्वम् । गाः । त्वम् । आ । ततन्थ । उरु । अन्तरिक्षम् । त्वम् ।
ज्योतिषा । वि । तमः । ववर्थ ॥ २२ ॥

हेसोम त्वंइमाःभूम्यांवर्तमानाविश्वाः सर्वाओषधीःअजनयः उत्पादितवानसि यथात्वं अपः तासामोषधीनांकारणभूतानिवृष्ट्युदकानिअजनयः यथात्वं गाःसर्वान्पशूनुदपादयः उरु विस्तीर्णमन्तरिक्षं त्वंआततन्थ विस्तारितवानसि तस्मिन्नन्तरिक्षेयत्तमः अस्मद्दृष्टिनिरोधकंअन्धकारंतदपि त्वं ज्योतिषाआत्मीयेनप्रकाशेनविववर्थ विवृतंविश्लिष्टंविनष्टंकृतवानसि ॥ ततन्थ तनुविस्तारे ववर्थ वृञ्वरणे उभयत्रलिटस्थलि बभूथाततन्थजगृम्भववर्थेतिनिगमेइति निपात्यते ॥ २२ ॥

२२. सोम, तुमने सारी ओषधियाँ, वृष्टि, जल और सारी गायें बनाई हैं। तुमने इस व्यापक अन्तरिक्ष को विस्तृत किया है और ज्योति-द्वारा उसका अन्धकार विनष्ट किया है।

देवेननोमनसादेवसोमरायोभागंसहसावन्नभियुध्य ।
मात्वातनदीशिषेवीर्यस्योभयेभ्यःप्रचिकित्सागविष्टौ॥२३॥२३॥

देवेनं । नः । मनसा । देव । सोम । रायः । भागम् । सहसाऽवन् ।
अभि । युध्य । मा । त्वा । आ । तनत् । ईशिषे । वीर्यस्य ।
उभयेभ्यः । प्र । चिकित्स । गोऽइष्टौ ॥ २३ ॥ २३ ॥

हेदेव द्योतमान सहसावन्बलवन् सोम देवेनमनसाद्योतमानयात्वदीययाबुद्ध्या रायोभागंधनस्यांशंनोऽस्मानभिलक्ष्यभियुध्यप्रेरय यद्वा नोस्माकं रायोधनस्यभागंभजकारं अपहर्तारंशत्रुं अभियुध्यआभिमुख्येनसम्यक्प्रहर त्वा त्वांतंकश्चिदपिशत्रुः माआतनत् क्लेशेनआवर्तमाकार्षीत् माहिंसीदित्यर्थः उभयेभ्यः उभयेषां युध्यमानानांसंबन्धिनोवीर्यस्यबलस्यत्वमीशिषे ईश्वरोभवसि सत्वंगविष्टौसंग्रामेप्रचिकित्स अस्मदीयमुपद्रवंपरिहर ॥ रायः ऊडिदमितिविभक्तेरुदात्तत्वम् । भागं भजतेःकर्मणिघञ् करणल्युटोबहुलमितिबहुलवचनात्कर्तरिवा कर्षात्वतइत्यन्तोदात्तत्वम् । सहसावन् सहःशब्दान्मतुपिछान्दसआकारोपजनः । युध्य युधसंप्रहारे व्यत्ययेनपरस्मैपदम् । तनत् तनुविस्तारे व्यत्ययेनशप् नमाङ्योगेइत्यडभावः । ईशिषे ईशःसेइतीडागमः । चिकित्स कितज्ञाने गुप्तिज्किद्भ्यःसन् । गविष्टौ गवांबाणानांइष्टयःएषणानिगमनानियेष्विति बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ २३ ॥

२३. बलशाली सोम, अपनी कान्तिमय बुद्धि-द्वारा हमें धन का अंश प्रदान करो। कोई शत्रु तुम्हारी हिंसा न करे। लड़ाई करनेवाले दोनों पक्षों में तुम्हीं बलशाली हो। लड़ाई में हमें दुष्टता से बचाओ।

॥ इतिप्रथमस्यषष्ठेत्रयोविंशोवर्गः ॥ २३ ॥

एतावत्याइत्यष्टादशर्चंअष्टमंसूक्तम् गोतमस्यार्षं आदितस्तिस्रोजगत्यः द्वयोरस्याचाः चतुष्पदाउष्णिहः शिष्टाअष्टौत्रिष्टुभः उषादेवता अश्विनावर्धिरित्यनुस्तस्तोश्विदेवत्याः तथाचानुक्रा-

न्यम्—एता उत्या प्रत्यदृश्रन्नोषस्यं चतुर्जगत्यादि षळुष्णिगन्त्यं तृचोन्त्य आश्विन इति । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः प्रातरनुवाके उषस्ये क्रतौ जागते छन्दसि आश्विनशस्त्रे च एता उत्या इति चतस्रो विनियुक्ताः सूत्रितं च—एता उत्या इति चतस्रो जागतमिति ।

तत्र प्रथमामृचमाह—

एता उ त्या उषसः केतुमक्रत पूर्वे अर्धे रजसो भानुमञ्जते ।
निष्कृण्वाना आयुधानीव धृष्णवः प्रति गावोऽरुषीर्यन्ति मातरः ॥ १ ॥

एताः । ऊँ इति । त्याः । उषसः । केतुम् । अक्रत । पूर्वे । अर्धे ।
रजसः । भानुम् । अञ्जते । निःऽकृण्वानाः । आयुधानिऽइव ।
धृष्णवः । प्रति । गावः । अरुषीः । यन्ति । मातरः ॥ १ ॥

उ इत्येतत्पदपूरणः त्याः ता एता उषसः प्रभातकालाभिमानिन्यो देवताः केतुं अन्धकारावृतस्य सर्वस्य जगतः प्रज्ञापकं प्रकाशं अक्रत अकृषत यस्मादेवं तस्मादुषसो रजसोऽन्तरिक्षलोकस्य पूर्वे अर्धे प्राचीनदिग्भागे भानुं प्रकाशं अञ्जते व्यक्तीकुर्वन्ति धृष्णवो धर्षणशीला योद्धारः आयुधानीव यथा असिप्रभृतीन्यायुधानि संस्कुर्वन्ति एवं निष्कृण्वानाः स्वभासा जगत् संस्कुर्वाणाः गावः गमनस्वभावाः अरुषीः आरोचमानाः मातरः सूर्यप्रकाशस्य निर्मात्र्यः जगतो जनन्यो वा उषसः प्रतियन्ति प्रतिदिवसं गच्छन्ति एवंविधा उषसोऽस्मान् रक्षन्त्वित्यर्थः । अत्र निरुक्तम्—एतास्ता उषसः केतुमकृषत प्रज्ञानमेकस्या एव पूजनार्थे बहुवचनं स्यात् पूर्वेऽर्धेऽन्तरिक्षलोकस्य समञ्जते भानुना निष्कृण्वाना आयुधानीव धृष्णवः निरित्येष समित्येतस्य स्थाने एमीदेषां निष्कृतं जारिणीवेत्यपि निगमो भवति प्रतियन्ति गावो गमनादरुषीरारोचनान्मातरो भासो निर्मात्र्य इति ॥ अक्रत करोतेर्लुङि मन्त्रे घसेति च्लेर्लुक् । निष्कृण्वानाः कृवि हिंसाकरणयोश्च अस्मात्ताच्छील्यिकश्चानश् धिन्विकृण्व्योरच्चेत्युप्रत्ययः इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्येति विसर्जनीयस्य षत्वम् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ १ ॥

१. उषा देवताओं ने आलोक-द्वारा प्रकाश किया है और वे अन्तरिक्ष की पूर्व दिशा में प्रकाश करते हैं। जैसे अपने सारे शस्त्रों को योद्धा लोग परिमार्जित करते हैं, वैसे ही अपनी दीप्ति के द्वारा संसार का संस्कार करके गमनशीला, दीप्तिमती और मातायें (उषा) प्रतिदिन गमन करती हैं।

---

१ नि० १२. ७. । २ ऋ० सं० ७. ८. ३. ।

द्वितीयामृचमाह—

उदपप्तन्नरुणा भानवो वृथा स्वायुजो अरुषीर्गा अयुक्षत ।
अक्रन्नुषासो वयुनानि पूर्वथा रुशन्तं भानुमरुषीरशिश्रयुः ॥२॥

उत् । अपप्तन् । अरुणाः । भानवः । वृथा । सुऽआयुजः । अरुषीः ।
गाः । अयुक्षत । अक्रन् । उषसः । वयुनानि । पूर्वऽथा । रुशन्तम् ।
भानुम् । अरुषीः । अशिश्रयुः ॥ २ ॥

अरुणा आरोचमाना भानवः औषस्या दीप्तयः वृथा अनायासेन स्वयमेवोदपप्तन् उदगमन् तदनन्तरं उषसश्च स्वायुजः सुखेन रथे आयोक्तुं शक्याः अरुषीः शुभ्रवर्णा गाः पूर्वमुत्थितान् रश्मीन् ईदृशीः स्ववाहनभूता अश्वतुल्या गा एव वा अयुक्षत स्वरथे अयोजयन् उक्तं च—अरुण्यो गाव उषसामिति । एवं गोभिर्युक्तं रथमारुह्य उषसः पूर्वथा पूर्वेष्वतीतेष्वहःस्विव वयुनानि सर्वेषां प्राणिनां ज्ञानानि अक्रन् अकार्षुः उषःकाले जाते हि सर्वे प्राणिनो ज्ञानयुक्ता भवन्ति तदनन्तरमरुषीरारोचमानास्ता उषसः रुशन्तं रुशदिति वर्णनाम रोचतेर्ज्वलतिकर्मण इति यास्कः । शुभ्रवर्णं भानुं सूर्यमशिश्रयुः असेवन्त तेन सहैकीभवन्तीत्यर्थः ॥ अपप्तन् पतॢ गतौ लृदित्त्वाच्च्लेरङादेशः पतः पुमिति धातोः पुमागमः । अक्रन् मन्त्रेघसेत्यादिना च्लेर्लुक् । पूर्वथा प्रत्नपूर्वविश्वेमात्थाल्छन्दसीतीवार्थे थाल्प्रत्ययः । अशिश्रयुः श्रिञ् सेवायां बहुलं छन्दसीति शपः श्लुः सिजभ्यस्तविदिभ्यश्चेति झेर्जुस् जुसि चेति गुणः ॥ २ ॥

२. अरुण भानु-रश्मियाँ (उषायें) उदित हुईं। अनन्तर रथ में जोतने योग्य शुभ्रवर्ण रश्मियों को उषाओं ने रथ में लगाया एवं पूर्व की तरह सारे प्राणियों को ज्ञान-युक्त बनाया। इसके पश्चात् दीप्तिमती उषाओं ने श्वेतवर्ण सूर्य को आश्रित किया।

अर्चन्ति नारीरपसो न विष्टिभिः समानेन योजनेना परावतः ।
इषं वहन्तीः सुकृते सुदानवे विश्वेदह यजमानाय सुन्वते ॥३॥

अर्चन्ति । नारीः । अपसः । न । विष्टिऽभिः । समानेन । योजनेन ।
आ । पराऽवतः । इषम् । वहन्तीः । सुऽकृते । सुऽदानवे । विश्वा । इत् ।
अह । यजमानाय । सुन्वते ॥ ३ ॥

---

1 नि० २. २०.।

नारीर्नेत्र्यउषसः विष्टिभिर्निवेशकैःस्वकीयैस्तेजोभिः समानेनयोजनेन एकेनैवोद्योगे-न आपरावतः आदूरदेशात् आपश्चिमदिग्भागात् अर्चन्ति नभःप्रदेशंपूजयन्ति कृत्स्नंनभःप्रदेशंव्याप्नुवन्तीत्यर्थः तत्रदृष्टान्तः—अपसोन युद्धकर्मणोपेताःपुरुषाःयथास्वकीयैरायुधैर्दीप्तेनतद्दिशंव्याप्नुवन्तितद्वत् किंकुर्वत्यः सुकृतेशोभनस्यकर्मणःकर्त्रे सुन्वते सोमाभिषवं कुर्वते सुदानवे कल्याणींदक्षिणामृत्विग्भ्योददतेयजमानाय विश्वेदह सर्वमेव इषमन्नंवहन्तीः आवहन्त्यः प्रयच्छन्त्यइत्यर्थः ॥ नारीः नृनयने नयतेर्डिच्च ऋन्नरयोर्वृद्धिश्चेतिशार्ङ्गरवादिषुपाठा-द् ङीन् जसि वाछन्दसीतिपूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । अपसः अपस्शब्दादर्शआदिभ्योऽजित्यच् सु-पांसुलुगितिजसःसुः व्यत्ययेनप्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् । विष्टिभिः विशप्रवेशने विशन्त्यनेनेति-विष्टयःकिरणाः क्तिच्क्तौचसंज्ञायामितिक्तिच् । विश्वा सुपांसुलुगितिविभक्तेर्डादेशः ॥३॥

३. नेतृ-स्थानीया उषायें उज्ज्वल अस्त्रधारी योद्धाओं की तरह हैं और उद्योग-द्वारा ही दूर देशों तक को अपने तेज से व्याप्त करती हैं। वे शोभन-कर्म-कर्त्ता, सोमदाता और दक्षिणा-दाता यजमान को सारा अन्न देती हैं।

चतुर्थीमृचमाह—

अधिपेशांसिवपतेनृतूरिवापोर्णुतेवक्षउस्रेवबर्जहम् ।
ज्योतिर्विश्वस्मैभुवनायकृण्वतीगावोनव्रजंव्यु१षाआवर्तमः ॥४॥

अधि । पेशांसि । वपते । नृतूःऽइव । अप । ऊर्णुते । वक्षः ।
उस्राऽइव । बर्जहम् । ज्योतिः । विश्वस्मै । भुवनाय । कृण्वती ।
गावः । न । व्रजम् । वि । उषाः । आवरित्यावः । तमः ॥ ४ ॥

उषाःपेशांसि जगत्स्वाच्छादकानिकृष्णवर्णानितमांसिअधिआधिक्येनवपतेछिनत्ति तत्रदृ-ष्टान्तः—नृतूरिव नृतूर्वविकेशेनरिक्तीकरोतीतिनृतूर्नापितः सयथाकेशाञ्छिरःक्षुरेणछिनत्ति एव-मुषा अप्यन्धकारंसमूलंछिनत्तीत्यर्थः यद्वा नृतूरिव नृत्यन्तीयोषिदिव पेशांसिरूपनामैतत् सर्वैर्द-र्शनीयानिरूपाणिउषाअधिवपते स्वात्मनिअधिकंधारयति एवंप्रथमतोऽन्धकारंस्वकिरणैर्निर-स्य वक्षः स्वकीयमुरःप्रदेशंअपोर्णुतितमसाअनाच्छादितंकरोति स्वयमाविर्भवतीत्यर्थः बर्जहं प-यस्स्रवतिस्थानंदोहनसमयेउस्रेव उस्रागौर्यथाआविष्करोतितद्वत् किंकुर्वती गावोनयथा प-श्वादयःस्वकीयंगोष्ठंस्वयमेवशीघ्रंव्याप्नुवन्ति एवंस्वयमेवप्राचींदिशंप्राप्य विश्वस्मैभुवनायसर्व-लोकायज्योतिष्कृण्वतीप्रकाशंकुर्वती एवमुक्तेनप्रकारेणउषास्तमोन्धकारंव्यावः विवृतमपच्छिन्न-मकरोत् ॥ नृतूरिव नृतीहिंसार्थः क्विप्चेतिक्विप् ग्रहोपदेशेतिवल्लोपः वोरुपधायादितिदीर्घत्वम् यद्वा नृतीगात्रविनामे नृतिशृध्योःकूरितिकूप्रत्ययः । बर्जहं दुहसंभक्तौ वृणोतेरशनेवेगादिभिवि॰पयः

पिब् कम्हातीविवर्णः ओहाक्त्यागे लक्षणकरणे भावशुनीतिकर्मण्येभूदभावित्मकप-संख्यानमित्यर्थर्वेयाद्दोपपदादपिकृत्यल्युटोबहुलमितिबहुलवचनात्कर्तरि तस्यसार्वधातुकत्वेनकर्त-रियपि जुहोत्यादित्वाच्छ्लुः द्विर्वचनादि ययोरभेदइवितत्वम्. दिवोदासादित्वात्पूर्वपदाद्युदात्तत्वम्। आवः वृञ्वरणे लुङि मंत्रेघसेतिच्लेर्लुक् गुणे हल्ड्याब्भ्यइतिलोपः छन्दस्यपिदृश्यतइत्या-डागमः ॥ ४ ॥

४. नर्तकी की तरह उषायें अपने रूप को प्रकाशित करती हैं; और जैसे दोहन-काल में गायें अपना अधस्तन भाग प्रकट करती हैं, उसी प्रकार उषायें, भी अपना वक्ष प्रकट करती हैं। जैसे गायें गोष्ठ में शीघ्र आती हैं, उसी प्रकार उषाओं ने भी पूर्व दिशा में जाकर समस्त भुवनों को प्रकाश करके अन्धकार को विमुक्त किया।

प्रातरनुवाकस्योषस्येक्रतौप्रत्यर्चिरित्यष्टावनुवक्तव्याःआश्विनशस्त्रेच यथाचसूत्रितम्—प-त्यर्चिरित्यष्टौ व्युषाआयोदिविजाइतिषळितिनैष्टुभमिति।

प्रत्यर्चीरुशद॑स्या अदर्शि॒ वि ति॑ष्ठते॒ बाध॑ते कृ॒ष्णमभ्व॑म्।

स्वरुं॒ न पेशो॑ वि॒दथे॑ष्व॒ञ्जञ्चि॒त्रं दि॒वो दु॑हि॒ता भा॒नुम॑श्रेत् ॥५॥२४॥

प्रति॑। अ॒र्चिः। रुश॑त्। अ॒स्याः॒। अ॒द॒र्शि॒। वि। ति॒ष्ठ॒ते॒। बाध॑ते।

कृ॒ष्णम्। अभ्व॑म्। स्वरु॑म्। न। पेशः॑। वि॒दथे॑षु। अ॒ञ्जन्। चि॒त्रम्।

दि॒वः। दु॒हि॒ता। भा॒नुम्। अ॒श्रे॒त् ॥ ५ ॥ २४ ॥

अस्याउषसः रुशत् दीप्यमानंअर्चिः तेजः प्रत्यदर्शि सर्वैःपूर्वस्यांदिशिप्रथमतोदृश्यते वि-तिष्ठतेसर्वासुदिक्षुविविधमवतिष्ठते व्याप्नोतीत्यर्थः सर्वादिशोव्याप्यच अभ्वं महत्तमैवत् अविरा-मेनविपुलंकृष्णं कृष्णवर्णमन्धकारं बाधते अपसारयति विदथेषु यज्ञेषु स्वरुं न स्वरुनामाय-कलेनयूकंयूपंयथाआज्येनअध्वर्यवःअञ्जन्अञ्जन्ति तद्वत्प्रतिस्वकीयंपेशःरूपंउषाअनक्ति संश्लिष्टंकरोति तदनन्तरंचित्रं चायनीयं भानुंसूर्यं दिवोदुहिता द्युलोकात्पुत्रभावमापन्नेयं अश्रेत् ॥ वितिष्ठते समवप्रविभ्यःस्थइत्यात्मनेपदम्। अश्रेत् श्रिञ्सेवायां लङि बहुलंछन्दसी-तिशपोलुक् ॥ ५ ॥

५. पहले उषा का उज्ज्वल तेज पूर्व दिशा में दिखाई देता है, अनन्तर सारी दिशाओं में व्याप्त होता और अन्धकार को दूर करता है। जैसे पुरोहित यज्ञ में आज्य-द्वारा यूप-काष्ठ को प्रकट करता है, उसी प्रकार उषायें अपना रूप प्रकट करती हैं। स्वर्ग-पुत्री उषायें दीप्तिमान् सूर्य की सेवा करती हैं।

अता॑रिष्म॒ तम॑सस्पा॒रम॒स्योषा उ॒च्छन्ती॑ व॒युना॑ कृणोति।

श्रि॒ये छन्दो॒ न स्म॑यते विभा॒ती सु॒प्रती॑का सौमन॒साया॑जीगः ॥६॥

अतारिष्म । तमसः । पारम् । अस्य । उषाः । उच्छन्ती । वयुना । कृणोति । श्रिये । छन्दः । न । स्मयते । विऽभाती । सुऽप्रतीका । सौमनसाय । अजीगरिति ॥ ६ ॥

अस्यनैशस्यतमसोन्धकारस्यपारंसमाप्तिप्रदेशं अतारिष्म उत्तीर्णाअभूम अनन्तरं उच्छन्तीनैशंतमोवर्जयन्ती उषाः वयुनावयुनानि सर्वेषांप्राणिनांज्ञानानि कृणोति निर्मिमीते श्रिये संपदर्थंछन्दोनस्मयते यथाछन्दयिता वशीकरणेसमर्थःपुरुषः आत्मसमीपंप्राप्य वर्तीत्यर्थं स्मयते हसति एवंविभातीविशिष्टप्रकाशंकुर्वन्तीउषाः स्वकीययानिर्मलदीप्त्याहसन्तीवदृश्यते एवंसुप्रतीकाविशिष्टप्रकाशरूपत्वेनशोभमानासती सौमनसायसर्वेषांसौमनस्यायअजीगः अन्धकारंभक्षितवती ॥ अतारिष्म तॄप्लवनतरणयोः लुङिसिचिवृद्धिः । तमसः षष्ठ्याःपतिपुत्रेति विसर्जनीयस्यसंहितायांसत्वम् । स्मयते ष्मिङ्ईषद्धसने भौवादिकः । अजीगः गॄनिगरणे लङि बहुलंछन्दसीतिशपःश्लुः बहुलंछन्दसीत्यभ्यासस्येत्वम् गुणादीत्यादिनादीर्घः ॥ ६ ॥

६. हम रात्रि के अन्धकार को पार कर चुके हैं। उषाओं ने सारे प्राणियों के ज्ञान को प्रकाशित किया है। प्रकाशमयी उषायें प्रीति प्राप्त करने के लिए अपनी दीप्ति के द्वारा मानो हँस रही हैं। आलोक-विलसिताङ्गी उषाओं ने हमारे सुख के लिए अन्धकार का विनाश किया है।

भास्वतीनेत्रीसूनृतानांदिवस्तवेदुहितागोतमेभिः ।
प्रजावतोनृवतोअश्वबुध्यानुषोगोअग्राँउपमासिवाजान् ॥७॥

भास्वती । नेत्री । सूनृतानाम् । दिवः । स्तवे । दुहिता । गोतमेभिः । प्रजाऽवतः । नृऽवतः । अश्वऽबुध्यान् । उषः । गोऽअग्रान् । उप । मासि । वाजान् ॥ ७ ॥

भास्वती तेजस्विनी सूनृतेतिवाङ्नाम सूनृतानांप्रियसत्यात्मिकानां नेत्रीप्रणेत्रीकारयित्री उषसिहिजातायांमनुष्यप्रमुखाःप्राणिनः स्वस्वव्यापारायव्यवस्यन्तःशब्दंकुर्वन्ति एवंभूतादिवोदुहिता द्युलोकात्सकाशादुत्पन्नाउषाः गोतमेभिर्ऋषिभिरस्माभिः स्तवेस्तूयते हेउषः अस्माभिःस्तुतात्वं वाजान् अन्नानिउपमासि प्रयच्छ कीदृशान्वाजान्प्रजावतः प्रजाभिःपुत्रपौत्रादिभिर्युक्तान् नृवतः दासलक्षणैर्नृभिरुपेतान्अश्वबुध्यान्अश्वाबुध्याविद्यमानत्वेनबोद्धव्यायेषुवाजेषुतान् यद्वा अश्वबुध्नान् वर्णव्यापत्त्यानकारः अश्वमूलान् अश्वैर्हिराजानोधनान्यप्राप्तानिलभन्ते अतोन्नानांतन्मूलत्वम् गोअग्रान् गावःअग्रेप्रमुखेयेषांवाजानांतान् ॥ भास्वती भादीप्तौ असुन् तदोमतुप् मादुपधाया-

इतिमतुपोवत्वं उगितश्चेतिङीप्।नेघी छन्देस्योङीप् उदात्तयणोहल्पूर्वादितिङीपउदात्तत्वम्। स्तवे ष्टुञ्स्तुतौ कर्मणिलिङि बहुलंछन्दसीतिबहुलग्रहणाद्यक्कोपिलुक् छोपस्तआत्मनेपदेष्विति लोपः छन्दस्युभयथेत्येकारस्यार्धधातुकत्वेनङित्त्वाभावाद्गुणावादेशौ। गृवदः व्यत्ययेनमवोर्वत्वं ह्रस्व-नुड्भ्यांमतुबितिमतुपउदात्तत्वम्। मासि मामाने आदादिकः ॥७॥

७. दीप्तिमती और सत्य वचनों की उत्पादयित्री आकाश-पुत्री (उषा) की गोतमवंशीय लोग स्तुति करते हैं। उषे, तुम हमें पुत्र-पौत्र, दास-परिजन, अश्व और गौ से युक्त अन्न दो।

उष॒स्तम॑श्यांय॒शसं॑सु॒वीरं॑दा॒सप्र॑वर्गंर॒यिमश्व॑बुध्यम्।
सु॒दंस॑सा॒श्रव॑सा॒याबि॒भासि॒वाज॑प्रसूतासुभगेबृ॒हन्त॑म् ॥ ८ ॥

उषः॑। तम्। अ॒श्याम्। य॒शस॑म्। सु॒ऽवीर॑म्। दा॒सऽप्र॑वर्गम्। र॒यिम्। अश्व॑ऽबुध्यम्। सु॒ऽदंस॑सा। श्रव॑सा। या। वि॒ऽभासि॑। वाज॑ऽप्रसूता। सु॒ऽभ॒गे। बृ॒हन्त॑म् ॥ ८ ॥

हेउषः उषोदेवते तंरयिंधनमश्यांप्राप्नुयाम् कीदृशं यशसं यशसाकीर्त्यायुक्तं सर्वैःप्रशस्यमि-त्यर्थः सुवीरंशोभनैर्वीरैःपुत्रादिभिर्युक्तं दासप्रवर्गं प्रकृष्टोवर्गःसंघःप्रवर्गः दासानांकर्मकराणांप्रवर्गो-यस्मिन्तस्मिन् तं अनेकैर्भृत्यैरुपेतमित्यर्थः अश्वबुध्यं अश्वाबुध्याबोद्धव्यायेनधनेनतादृशं हेसु-भगेशोभनधनेउषः सुदंससाशोभनेनकर्मणायुक्तेन श्रवसाश्रवणीयेनस्तोत्रेण प्रीतात्वंवाजप्रसूता अन्नप्रभवंदात्वासती बृहन्तंप्रौढं या यां रयिं विभासि विशेषेणप्रकाशयसि तमश्यामितिपूर्वेणसं-बन्धः॥ अश्यां अशूव्याप्तौ व्यत्ययेनपरस्मैपदं बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यलुक्। यशसं अर्श-आदित्वान्मत्वर्थीयोच् व्यत्ययेनप्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम्। दासप्रवर्गं दासयत्युपक्षपयतिशत्रूनितिदासोभृत्यः दसुउपक्षये अस्माण्ण्यन्तात्पचाद्यच् चित्वादन्तोदात्तत्वं तदेवबहुव्रीहिस्वरेणशिष्य-ते।सुदंससा सोर्मनसीअलोमोषसीइतिबहुव्रीहावुत्तरपदाद्युदात्तत्वम्। या सुपांसुलुगितिप्रमोदा-देशः॥ ८ ॥

८. हे उषे, हम यश, वीर (सहायक), दास और अश्व से संयुक्त धन प्राप्त करें। सुभगे, तुम सुन्दर यज्ञ में स्तोत्र-द्वारा प्रीता होकर, हमें अन्न देकर, बड़ी यथेष्ट धन प्रकट करो।

नवमीमृचमाह—

विश्वा॑निदे॒वीभुव॑नाभि॒चक्ष्या॑प्रती॒चीचक्षु॑रुर्वि॒याविभा॑ति।
विश्वं॒जी॒वंच॒रसे॑बो॒धय॑न्ती॒विश्व॑स्यवाच॑मविदन्मना॒योः ॥ ९ ॥

विश्वानि । देवी । भुवना । अभिऽचक्ष्य । प्रतीची । चक्षुः । उर्विया । वि । भाति । विश्वम् । जीवम् । चरसे । बोधयन्ती । विश्वस्य । वाचम् । अविदत् । मनायोः ॥ ९ ॥

देवीद्योतमानोषाः विश्वाविश्वानिसर्वाणिभुवनानि भूतजातानि अभिचक्ष्य अभिप्रकाश्य प्रकाशयित्वा अनन्तरंप्रतीचीप्रत्यङ्मुखीसती चक्षुःप्रकाशकेनतेजसाउर्वियाउर्वीविस्तीर्णासतीविभातिविप्रकाशते अपिच विश्वंजीवंसर्वंप्राणिजातंचरसेचरणायस्वस्वव्यापारेषुप्रवर्तनायबोधयन्ती निद्रातःप्रकाशाद्वाउद्बोधयन्तीउषाः विश्वस्यसर्वस्यमनायोः मननात्मकस्यवाग्व्यवहारसमर्थस्यप्राणिजातस्ययावागस्तितांवाचमविदत्अलभत अतएवोषसः सूनृतावतीतिसंज्ञोपपन्नाभवति ॥ अभिचक्ष्य चक्षिङ्व्यक्तायांवाचि अयंप्रकाशनार्थोऽपि समासेनञ्पूर्वेक्त्वोल्यबितिक्त्वोल्यबादेशः । प्रतीची प्रतिपूर्वादञ्चतेर्ऋत्विगित्यादिनाक्विन् अनिदितामितिनलोपः अञ्चतेश्चोपसंख्यानमितिङीप् अचइत्यकारलोपेचाविति दीर्घत्वम् उदात्तनिवृत्तिस्वरेणङीपउदात्तत्वम् । उर्विया उर्वीशब्दादुत्तरस्यसोः इयाडियाजीकाराणांचोपसंख्यानमितिडियाजादेशः आदेशसामर्थ्यात्तस्य लोपोनभवति । मनायोः मनआत्मनइच्छतिमनस्यति सुपआत्मनःक्यच् क्याच्छन्दसीत्युः वर्णव्यापत्त्यासकारस्याकारः यद्वा कर्तुःक्यङ्सलोपश्चेतिक्यङ्सकारलोपश्च अकृत्सार्वधातुकयोरितिदीर्घः ॥ ९ ॥

१. उज्ज्वल उषायें सारे भुवनों को प्रकाशित करके, आलोक-द्वारा, पश्चिम दिशा में विस्तृत होकर, दीप्तिमती हो रही हैं। उषायें सारे जीवों को अपने-अपने कार्यों में लगाने के लिए जगा देती हैं। उषायें बुद्धिमान् लोगों की बातें सुनती हैं।

दशमीमृचमाह—

पुनःपुनर्जायमानापुराणीसमानंवर्णमभिशुम्भमाना ।
श्वघ्नीवकृत्नुर्विजआमिनानामर्तस्यदेवीजरयन्त्यायुः ॥ १० ॥ २५ ॥

पुनःऽपुनः । जायमाना । पुराणी । समानम् । वर्णम् । अभि । शुम्भमाना । श्वघ्नीऽइव । कृत्नुः । विजः । आऽमिनाना । मर्तस्य । देवी । जरयन्ती । आयुः ॥ १० ॥ २५ ॥

पुनःपुनर्जायमाना प्रतिदिवसंसूर्योदयात्पूर्वं प्रादुर्भवन्ती पुराणीचिरन्तनीनित्येत्यर्थः यद्वा समानंवर्णं एकमेवरूपं अभिप्राप्यशुम्भमानाशोभमाना नित्येष्वपिदिवसेषुअस्याएकरूपेणाव-[illegible] एवंगुणविशिष्टादेवी देवनशीलोषाः मर्तस्यमर्त्यस्य [illegible]सर्व-

स्य प्राणिजातस्यायुर्जीवनं जरयन्ती क्षपयन्ती वर्तते यद्वा पुनःस्वतीता ह्युहि सर्वेषामायुर्हीयते तथाच पुनःपुनर्जायमानेत्युक्तं अतः सैवायुर्जरयति तत्र दृष्टान्तः—कृत्नुः कर्तनशीला श्वघ्नीव व्याधस्त्रीव सा यथा विजश्चलतः पक्षिणः आमिनाना पक्षादिच्छेदनेन हिंसन्ती तेषामायुर्जरयति तद्वत् ॥ पुराणी पुरेत्यस्मादव्ययात् सायंचिरंप्राह्णे इत्यादिना भवार्थे ट्युप्रत्ययः पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेष्विति निपातनात्तुडभावः योरनादेशः टिड्ढाणञ् इति ङीप् प्रत्ययेनान्तोदात्तत्वम् । शुम्भमाना शुभ दीप्तौ शपः पित्त्वादनुदात्तत्वम् शानचो लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वरः शिष्यते । श्वघ्नी शुना मृगान्ह-न्त्यावस्था बहुलं छन्दसीति वचनाद्ब्रह्मादिव्यतिरिक्तेऽप्युपपदे हन्तेः क्विप् ऋन्नेभ्यो ङीबिति ङीप् अल्लोपोऽन इत्यकारलोपः हो हन्तेरिति घत्वम् उदात्तनिवृत्तिस्वरेण ङीप उदात्तत्वम् । कृत्नुः कृती छे-दने औणादिकः क्नुप्रत्ययः । विजः ओविजी भयचलनयोः विजन्ति चलन्तीति विजः पक्षिणः । आ-मिनाना मीञ् हिंसायां क्रैयादिकः प्वादीनां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वम् शानचश्चित्त्वादन्तोदात्तत्वम् ॥ १० ॥

१०. जैसे व्याध-स्त्री उड़ती चिड़िया का पंख काटकर हिंसा करती है, उसी प्रकार पुनः पुनः आविर्भूत, नित्य और एक-रूप-धारिणी उषायें देवी अनुदिन सारे प्राणियों के जीवन का ह्रास करती हैं ।

॥ इति प्रथमस्य षष्ठे पञ्चविंशो वर्गः ॥ २५ ॥

एकादशीमृचमाह—

व्यूर्ण्वतीदिवोअन्ताँअबोध्यपस्वसारंसनुतर्युयोति ।
प्रमिनतीमनुष्यायुगानियोषाजारस्यचक्षसाविभाति ॥ ११ ॥

विऽऊर्ण्वती । दिवः । अन्तान् । अबोधि । अप । स्वसारम् । सनुतः । युयोति । प्रऽमिनती । मनुष्या । युगानि । योषा । जारस्य । चक्षसा । वि । भाति ॥ ११ ॥

दिवो नभसोऽन्तान्प्रान्तान्व्यूर्ण्वती विवृतान् तमसा वियुक्तान्कुर्वती उषाः अबोधि सर्वैः प्राणिभिर्ज्ञायि ज्ञाताभूत् तदनन्तरं स्वसारं उषसः प्रादुर्भवित्रीं स्वयमेव सरन्तीं निशां सनुतः अन्तर्हित-नामैतत् अन्तर्हितप्रदेशे अप युयोति अपगमय्य पृथक्करोति मनुष्या मनुष्याणां संबन्धीनि युगानि कृ-तत्रेतादीनि प्रमिनती स्वगमनागमनाभ्यां प्रकर्षेण हिंसन्ती जारस्य रात्रेर्जरयितुः सूर्यस्य योषा जाया उषाः चक्षसा आलोकेन प्रकाशेन विभाति विशेषेण प्रकाशते ॥ व्यूर्ण्वती ऊर्णुञ् आच्छादने विपूर्वा-दस्माल्लटः शतृ उगितश्चेति ङीप् शतुरनुम इति नद्या उदात्तत्वम् । सनुतः एतदन्तोदात्तत्वं स्वरादि-षु निपातितम् अतोऽव्ययसंज्ञायां अव्ययादाप्सुप इति सम्प्राप्तो लुक् । युयोति यु मिश्रणामिश्रणयोः बहुलं छन्दसीति शपः श्लुः । मनुष्या सुपां सुलुगिति षष्ठ्या डादेशः । युगानि युजेः करणे कर्मणि वा

यत् यमोः कुषिरम्पयोरिति कुत्वम् उच्छादिषु पाठविशेषेण धातुस्वरेण युगपत्स्वपाठादुभयमु-पात्तः उञ्छादीनां चेत्यन्तोदात्तत्वम्। जारस्य जारजारोक्तर्वरिणिङ्कचेति घञन्तो निपात्यते॥११॥

११. आकाश को, अन्धकार से हटाकर, सबके पास उषायें जीवों-द्वारा विदित होती हैं। उषायें गमनकारिणी अथवा भगिनी रात्रि को अन्तर्हित करती हैं। प्रणयी (सूर्य) की स्त्री उषायें अनुदिन मनुष्यों की आयु का ह्रास करके, विशेष रूप से, प्रकाशित होती हैं।

पशून्नचित्रासुभगाप्रथानासिन्धुर्नक्षोदउर्विया व्यश्वैत्।
अमिनतीदैव्यानिव्रतानिसूर्यस्यचेतिरश्मिभिर्दृशाना ॥१२॥
पशून्। न। चित्रा। सुऽभगा। प्रथाना। सिन्धुः। न। क्षोदः।
उर्विया। वि। अश्वैत्। अमिनती। दैव्यानि। व्रतानि। सूर्यस्य।
चेति। रश्मिऽभिः। दृशाना ॥१२॥

सुभगा शोभनधना चित्रा चायनीया पूजनीया उषाः पशून्न यथा पशून्गोपालकोऽरण्ये विस्तारय-ति यथा प्रथाना तेजांसि विस्तारयन्ती उर्विया उर्वी महती एवंभूता सा व्यश्वैत् सर्वं जगद्व्याप्नोत् तत्र दृ-ष्टान्तः—सिन्धुर्न क्षोदः यथा स्यन्दनशीलमुदकं निम्नदेशमचिरादेव व्याप्नोति तद्वत् सैषोषाः सूर्य-स्य रश्मिभिः किरणैः सह दृशाना दृश्यमाना सती चेति प्रज्ञायत इव किं कुर्वती दैव्यानि देवसंबन्धीनि व्रतानि दर्शपूर्णमासादीनि कर्माणि अमिनती अहिंसती अनुष्ठाने यजमानान्प्रवर्तयन्तीत्यर्थः उषसः प्रादुर्भावानन्तरं हि अग्निहोत्रादीनि सर्वाणि कर्माण्यनुष्ठीयन्ते नरा यो नसायमस्ति देवयाज्यमु-मितिश्रुतेः॥ प्रथाना प्रथ प्रख्याने अस्मादन्तर्भावितण्यर्थात्ताच्छीलिकश्चानश् बहुलंछन्दसी-ति शपो लुक्। सिन्धुः स्यन्दू प्रस्रवणे स्यन्देः संप्रसारणं धश्चेत्युप्रत्ययः निदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्व-म्। अश्वैत् टुओश्वि गतिवृद्ध्योः लुङि न ह्रस्वकोर्वैकल्पिकत्वात् च्लेः सिच् आगमानुशासनस्या-नित्यत्वादिडभावः सिचिवृद्धिः अनिडादित्वात् ह्म्यन्तक्षणेति वृद्धिप्रतिषेधाभावः बहुलंछन्दसी-तीडागमाभावः स्कोः संयोगाद्योरिति सलोपः। चेति चिती संज्ञाने कर्मणि लुङि बहुलंछन्दस्यमा-ङ्योगेऽपीत्यडभावः। दृशाना दृशेः कर्मणि लटः शानच् बहुलंछन्दसीति विकरणस्य लुक्॥१२॥

१२. जैसे पशु-पालक पशुओं को चराता है, वैसे ही सुभगा और पूजनीया उषायें अपना तेज विस्तृत करती हैं और नदी की तरह विशाल उषायें सारे जगत् को व्याप्त करती हैं। उषायें देवों के यज्ञ का अनुष्ठान कराकर, सूर्य-रश्मि के साथ, दृष्ट होती हैं।

प्रातरनुवाकस्योषस्ये क्रतौ औष्णिहे छन्दसि उषस्तच्चित्रमिति तिस्रो विनियुक्ताः आश्वि-नशस्त्रे च अथोषस्यः तिस्रणे समिति उषस्तच्चित्रमाभरेति तिस्र औष्णिहः इति।

ऋ० सं० १. १- १८.

तत्रमथमांसूक्तेत्रयोदशीमृचमाह—

उष॒स्तच्चि॒त्रमाभ॑रा॒स्मभ्यं॑वाजिनीवति। येन॑तो॒कंच॒तन॑यंच॒धाम॑हे॥१३

उष॑ः। तत्। चि॒त्रम्। आ। भ॒र॒। अ॒स्मभ्य॑म्। वा॒जि॒नी॒ऽव॒ति॒।
येन॑। तो॒कम्। च॒। तन॑यम्। च॒। धाम॑हे॥ १३॥

हेवाजिनीवति वाजोहविर्लक्षणमन्नं तद्युक्ताक्रियावाजिनी तयाक्रियमायुक्ते उषःउषोदेवते अस्मभ्यं चित्रंचायनीयं तद्धनंआभर आहर प्रयच्छ येनधनेनतोकंपुत्रंतनयं तत्पुत्रंच धामहे दध्महे धारयामः अत्रनिरुक्तम्—उषस्तच्चित्रंचायनीयंधनमाहरास्मभ्यमन्नवतियेनपुत्रांश्चपौत्रांश्चदधीमहीति॥ धामहे दधातेर्लेटि बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् यद्वा लोटि आडुत्तमस्यपिच्चेत्याडागमः प्रत्ययस्यपित्त्वाद्धातोश्च अदुप्रत्ययस्यपित्त्वादनुदात्तत्वेधातुस्वरःशिष्यते अस्मिन्पक्षे एतएे इत्यैत्वाभावोव्यत्ययेनद्रष्टव्यः यद्वृत्तयोगाद्निघातः॥ १३॥

१३. अन्नयुक्त उषे, हमें विचित्र धन प्रदान करो, जिसके द्वारा हम पुत्रों और पौत्रों का पालन कर सकें।

चतुर्दशीमृचमाह—

उषो॑अ॒द्येह गो॑म॒त्यश्वा॑वति विभावरि। रे॒वद॒स्मे व्यु॑च्छ सूनृतावति॥१४॥

उषः॑। अ॒द्य। इ॒ह। गो॒ऽम॒ति॒। अश्व॑ऽवति। वि॒भा॒ऽव॒रि॒।
रे॒वत्। अ॒स्मे इति॑। वि। उ॒च्छ॒। सू॒नृ॒ता॒ऽव॒ति॒॥ १४॥

हेगोमतिअस्मभ्यंदातव्यैर्गोभिर्युक्ते तथा अश्वावति अश्वैर्युक्ते विभावरिविशिष्टप्रकाशोपेते सूनृतावति प्रियसत्यात्मिकावाक्सूनृता तादृश्यावाचायुक्ते एवंभूतेहेउषःउषोदेवते अद्य इदानींप्रभातसमये इहास्मिन्देशे अस्मे अस्माकंरेवद्धनयुक्तंकर्मयथाभवतितथाव्युच्छ नैशंतमोनिवारय॥ अश्वावति मन्त्रेसोमाश्वेन्द्रियेतिमतौदीर्घत्वं पादादित्वादामन्त्रितस्याष्टमिकनिघाताभावः। रेवत् रयेर्मतौबहुलमितिसंप्रसारणं छन्दसीरइतिमतुपोवत्वं रेशब्दाच्चमतुपउदात्तत्वंवक्तव्यमितिमतुपउदात्तत्वम्। उच्छ उच्छीविवासे विवासोवर्जनम्॥ १४॥

१४. गौ, अश्व और सत्य वचन से युक्त तथा दीप्तिमती उषे, आज यहाँ हमारा धनयुक्त यज्ञ जैसे हो, वैसे प्रकाशित हो।

---

१ नि० १२. ६.

पञ्चदशीमृचमाह—

युङ्क्ष्वाहिवाजिनीवत्यश्वाँअद्यारुणाँउषः ।
अथानोविश्वासौभगान्यावह ॥१५॥२६॥

युङ्क्ष्व । हि । वाजिनीऽवति । अश्वान् । अद्य । अरुणान् ।
उषः । अथ । नः । विश्वा । सौभगानि । आ । वह ॥ १५ ॥ २६ ॥

हेवाजिनीवति हविर्लक्षणान्नवति उषः उषोदेवते अरुणान् अरुणवर्णानश्वान् अश्व-स्थानीयान्सोविशेषान् अद्यास्मिन्कालेयुङ्क्ष्वाहियोजयैव हिर्निर्धारणे अथानन्तरंरथयोजन विश्वासर्वाणिसौभगानिसौभाग्यानिनोऽस्मभ्यमावह आनय ॥ अश्वान् दीर्घादटि-समानपादेइतिसंहितायांनकारस्यरुत्वम् आतोटिनित्यमितिसानुनासिकआकारः । सौभगानि सुभगमान्यवे इत्युद्गात्रादिषुपाठाद्भावकर्मणोरर्थयोः माणश्चातिवयोवचनोद्गात्रादिभ्योञित्यण् प्रत्ययः हृद्भगसिन्ध्वन्तेपूर्वपदस्यचेत्युभयपदवृद्धौप्राप्तायां सर्वविधीनांछन्दसिविकल्पितत्वात्पूर्वो-त्तरपदवृद्धिर्नभवतीत्युक्तम् ॥ १५ ॥

१५. अन्नयुक्त उषे, आज अरुण-वर्ण घोड़े या गौ योजित करो और हमारे लिए सारा सौभाग्य लाओ।

॥ इतिप्रथमस्यषष्ठेषड्विंशोवर्गः ॥२६॥

प्रातरनुवाकस्याश्विनेक्रतौऔष्णिहेछन्दसि अश्विनावर्तिरित्ययंतृचः आश्विनशस्त्रेच तथाचसूत्रितम्—अश्विनावर्तिरस्मदा अश्विनावेहगच्छतमितितृचाविति ।

तृचेप्रथमांसूक्तेषोडशीमृचमाह—

अश्विनावर्तिरस्मदागोमद्दस्राहिरण्यवत् ।
अर्वाग्रथंसमनसानियच्छतम् ॥१६॥

अश्विना । वर्तिः । अस्मत् । आ । गोऽमत् । दस्रा । हिरण्यऽवत् ।
अर्वाक् । रथम् । सऽमनसा । नि । यच्छतम् ॥१६॥

उषःसाहचर्यादुषस्यावश्विनाविदमादिकेनतृचेनस्तूयेते हेअश्विना अश्विनौ नाप-नहीज्ञैवावेवौ दस्रावानृणामुपक्षयितारौ अस्मदस्माकंवर्तिः वर्तनहेतुभूतंगृहं आसमन्ताद्गो-मत् बहुभिर्गोभिर्युक्तम् हिरण्यवत् हितरमणीयधनयुक्तंचयथाभवति तथासमनसासमानमन-

स्कौसन्तौ युवांयुष्मदीयंरथंअर्वाक् अर्वाचीनमस्मदीयगृहमभिमुखंनियच्छतं आवर्तयतम् ॥ अश्विना सुपांसुलुगित्याकारः । वर्तिः वर्ततेस्मिन्निति वर्तिर्गृहं औणादिकश्इसिप्रत्ययः । अस्य-द्य सुपांसुलुगितिषष्ठ्यालुक् । समनसा समानंमनोययोस्तौ समानस्यच्छन्दसीतिसभावः ॥१६॥

१६. शत्रु-मर्दक अश्विनीकुमारो, हमारे घर को गौ और रमणीय धन से युक्त करने के लिए समान-मनोयोगी होकर अपने रथ को हमारे घर की ओर ले चलो ।

सप्तदशीमृचमाह—

यावित्थाश्लोकमादिवोज्योतिर्जनायचक्रथुः ।
आनऊर्जंवहतमश्विनायुवम् ॥१७॥

यौ । इत्था । श्लोकम् । आ । दिवः । ज्योतिः । जनाय । चक्रथुः ।
आ । नः । ऊर्जम् । वहतम् । अश्विना । युवम् ॥ १७ ॥

हेअश्विनौ यौयुवां दिवोद्युलोकात्श्लोकं उपश्लोकनीयंप्रशंसनीयंज्योतिस्तेजः इत्थाइ-त्थंभूतमस्माभिरनुभूयमानेनप्रकारेणचक्रथुः कृतवन्तौ केषांचिन्मतेन सूर्याचन्द्रमसौअश्वि-नावुच्येते तदुक्तंयास्केन—तत्कावश्विनौद्यावापृथिव्यावित्येकेहोरात्रावित्येकेसूर्याचन्द्रमसावि-त्येकइति । तथाचप्रकाशकत्वंतयोरुपपन्नं तौयुवंयुवांनोऽस्मभ्यं ऊर्जमन्नमन्नं आवह-तं आनयतम् प्रयच्छतम् ॥ श्लोकं श्लोकसंघाते अयंस्तुत्यर्थोऽपि कर्मणिघञ् ञित्त्वादा-द्युदात्तत्वम् ॥ १७॥

१७. अश्विद्वय, तुम लोगों ने आकाश से प्रशंसनीय ज्योति प्रेरित की है। तुम हमारे लिए शक्तिशाली अन्न ले आओ ।

अष्टादशीमृचमाह—

एहदेवामयोभुवादस्राहिरण्यवर्तनी ।
उषर्बुधोवहन्तुसोमपीतये ॥१८॥२७॥

आ । इह । देवा । मयःऽभुवा । दस्रा । हिरण्यवर्तनी इति हिरण्यऽवर्तनी । उषःऽबुधः । वहन्तु । सोमऽपीतये ॥ १८ ॥२७ ॥

उषर्बुधः उषसिप्रबुद्धाअश्वाः इह अस्मिन्यागेसोमपीतयेसोमपानायदस्रावृणाणुपक्षयि-तारौअश्विनौआवहन्तुआनयन्तु कीदृशौ देवा देवनशीलौदानादिगुणयुक्तौवा मयोभुवा मयसः आरोग्यमदस्यसुखस्यभावयितारौ अश्विनौर्वैदेवानांभिषजावितिश्रुतेः । हिरण्यवर्तनी वर्ति-

१ नि० १२. १. । २ ऐ० ब्रा० १. १८. ।

नेनेविभुत्वस्यावर्तनिशब्देनरथउच्यते सुवर्णमयोवर्तनिर्ययोस्तौ ॥ देवेत्यादिषुनिषु सुपांसुलु-मित्याकारः । सोमपीतये पाताने भावेकिनिथुमास्थेतीत्वम् । सोमपीतये सोमस्यपीतिःसोमपीतिः दासीभारादित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ १८ ॥

१८. प्रकाशमान, आरोग्य-प्रद, सुवर्ण-रथ-युक्त एवं शत्रु-विजयी अश्विनीकुमारों को, सोमपान कराने के लिए, उषाकाल में उनके घोड़े जागकर यहाँ ले आयें।

॥ इतिप्रथमस्यषष्ठेसप्तविंशोवर्गः ॥ २७ ॥

अग्नीषोमाविमित्यादशर्चंनवमंसूक्तम् गोतमस्यार्षं आदितस्तिस्रोऽनुष्टुभः नवम्याद्यास्ति-स्रोगायत्र्यः अष्टमीजगतीनिष्टुवा शिष्टाःपञ्चत्रिष्टुभः अग्नीषोमौदेवता तथाचानुक्रान्तम्—अग्नी-षोमौद्व्यग्नीषोमीयमाद्यास्तिस्रोऽनुष्टुभउपान्त्यास्तिस्रोगायत्र्योऽष्टमीजगतीवेति । अग्नीषो-मीयस्यपशोर्वपापुरोडाशहविषांआदितस्तिस्रऋचःक्रमेणानुवाक्याः सूत्रितंच—अग्नीषोमाविमं-सुमेयुवमेतानिदिविरोचनानीतितिस्रइति ।

अग्नीषोमाविमंसुमेशृणुतंवृषणाहवम् ।
प्रतिसूक्तानिहर्यतंभवतंदाशुषेमयः ॥१॥

अग्नीषोमौ । इमम् । सु । मे । शृणुतम् । वृषणा । हवम् । प्रति । सुऽउक्तानि । हर्यतम् । भवतम् । दाशुषे । मयः ॥ १ ॥

वृषणावृषणौकामानांवर्षितारौ हेअग्नीषोमौ इमंइदानींप्रयुज्यमानं मेमदीयंहवंआह्वानंसु-शृणुतंसम्यगवगच्छतं सूक्तानिशोभनानिस्तुतिलक्षणानि अस्माभिःकृतानिवचांसिप्रतिहर्यतंप्र-त्येकंकामयेथां तदनन्तरंदाशुषेचरुपुरोडाशादीनिदत्तवतेयजमानाय मयः मयसःसुखस्यदातारौ भवतम् ॥ अग्नीषोमौ अग्निश्चसोमश्च द्वन्द्वे ईदग्नेःसोमवरुणयोरितीत्वं अग्नेःस्तुत्स्तोमसोमाः-षित्वम् देवताद्वन्द्वेचेत्युभयपदप्रकृतिस्वरेप्राप्ते आमन्त्रितस्यचेत्याद्युदात्तत्वम् । वृषणा सुपांसुलुगि-त्याकारः वांपूर्वस्येतिविकल्पनादुपधायादीर्घाभावः । हवं भावेनुपसर्गस्येतिह्वयतेरप्संप्रसारणं च । सूक्तानि सुपूर्वाद्वचेःकर्मणिनिष्ठा सूपमानात्क्तइत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । हर्यतं हर्यगति-कान्त्योः भौवादिकः ॥ १ ॥

१. अभीष्टवर्षी अग्नि और सोम, मेरे इस आह्वान को सुनो, स्तुति ग्रहण करो और हव्य-दाता को सुख प्रदान करो।

यदापौर्णमास्यामग्नीषोमावुपांशुयाजस्यदेवता तदानींअग्नीषोमायोअद्येतितस्यानुवाक्या सूत्रितंचउक्तादेवताइतिखण्डे—अग्नीषोमायोअद्यवामान्यंदिवोमातरिश्वाजभारेति ।

तामेतां द्वितीयामृचमाह—

अग्नीषोमा॒यो अ॒द्य वा॑मि॒दं वचः॑ सप॒र्यति॑ ।
तस्मै॑ धत्तं सु॒वीर्यं॒ गवां॒ पोषं॒ स्वश्व्य॑म् ॥२॥

अग्नी॑षोमा । यः । अ॒द्य । वा॒म् । इ॒दम् । वचः॑ । स॒पर्य॑ति । तस्मै॑ ।
ध॒त्त॒म् । सु॒ऽवीर्य॑म् । गवा॑म् । पोष॑म् । सु॒ऽअ॒श्व्य॑म् ॥ २ ॥

हे अग्नीषोमौ योयजमानः अद्यास्मिन्कर्मणिवांयुवाभ्यां युष्मदर्थमिदंस्तुतिलक्षणंवचोवाक्यं सपर्यति पूजितंकरोति तस्मैयजमानायगवांपशूनांपोषंअभिवृद्धिंधत्तंप्रयच्छतं कीदृशंपोषं सुवीर्यं शोभनेनवीर्येणसामर्थ्येनोपेतं स्वश्व्यंशोभनैरश्वैर्युक्तम् ॥ गवां सावेकाचइतिषष्ठ्याविभक्तेरु-दात्तत्वस्य नगोश्वन्साववर्णेतिप्रतिषेधः ॥ २ ॥

२. अग्नि और सोम, जो तुम्हें स्तुति समर्पण करता है, उसे बलवान् गौ और सुन्दर अश्व दान करो।

तृतीयामृचमाह—

अग्नीषोमा॒य आहु॑तिं॒ यो वां॒ दाशा॑द्ध॒विष्कृ॑तिम् ।
स प्र॒जया॑ सु॒वीर्यं॒ विश्व॒मायु॒र्व्य॑श्नवत् ॥३॥

अग्नी॑षोमा । यः । आ॒ऽहु॑तिम् । यः । वा॒म् । दाशा॑त् । ह॒विःऽकृ॑तिम् ।
सः । प्र॒ऽजया॑ । सु॒ऽवीर्य॑म् । विश्व॑म् । आयुः॑ । वि । अ॒श्न॒वत् ॥ ३ ॥

हे अग्नीषोमौ योयजमानः आहुतिंआज्याहुतिंवांयुवाभ्यांदाशात्दद्यात् अथवा हविष्कृतिंहविषाचरुपुरोडाशादिनाकृतामाहुतिंयोयजमानोदद्यात् सयजमानः प्रजयापुत्रपौत्रादिनायुक्तं सुवीर्यंशोभनवीर्ययुक्तं विश्वंसर्वंआयुर्जीवनं व्यश्नवत्व्याप्नोतु ॥ आहुतिं जुहोतेःक्तिनि पादौचेतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् । दाशात् दाशृदाने लेट्याडागमः यद्वृत्तयोगादनिघातः । हविष्कृतिं हविषःकृतिःकरणंयस्यामाहुतौ बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं नित्यंसमासेनुत्तरपदस्थस्येतिविसर्जनीयस्यषत्वम् । अश्नवत् अशोतेर्लेटिव्यत्ययेनपरस्मैपदम् लेट्याडागमः ॥ ३ ॥

३. अग्नि और सोम, जो तुम लोगों को आहुति और हव्य प्रदान करता है, वह पुत्र-पौत्रादि के साथ सारी वीर्यशाली आयु प्राप्त हो।

चतुर्थीमृचमाह—

अग्नीषोमा॒ चेति॒ तद्वी॒र्यं॑ वां॒ यदमु॑ष्णीतमव॒सं प॒णिं गाः ।
अवा॑तिरतं॒ बृस॑यस्य॒ शेषोऽवि॑न्दतं॒ ज्योति॒रेकं॑ ब॒हुभ्यः॑ ॥४॥

अग्नीषोमा । चेति । तत् । वीर्यम् । वाम् । यत् । अमुष्णीतम् ।
अवसम् । पणिम् । गाः । अव । अतिरतम् । बृसयस्य । शेषः ।
अविन्दतम् । ज्योतिः । एकम् । बहुऽभ्यः ॥ ४ ॥

हे अग्नीषोमौ वां युवयोः तद् वक्ष्यमाणं वीर्यं सामर्थ्यं चेति अस्माभिर्ज्ञातम् अभूत्। यत् येन वीर्येण गाः अवसं गोरूपम् अन्नं पणिं पणेः। विभक्तिव्यत्ययः। एतन्नाम्नोऽसुरात् अमुष्णीतम् अपाहार्ष्टम्। तथा बृसयस्य बृसिर्वेष्टनार्थः बृसयति वेष्टयतीति बृसयोऽसुरः त्वष्टा तस्यासुरस्य शेषः अपत्यं शेष इत्यपत्यनाम शिष्यते अपत्यद्वारेणायं लोकः। बृहुःसकाशादुत्पन्नं वृत्रं अवातिरतं अवधिष्टं अवतिरतिर्वधकर्मा। प्राणापानरूपयोर्युवयोर्वृत्रेणावस्थानात् तन्मरणं प्राप्तः तथा चाम्नायते—तस्माज्जञ्जभ्यमानादग्नीषोमौ निरक्रामतां प्राणापानौ वा एनं तदजहिताम् इति[1]। तदो वृत्रवधानन्तरं ज्योतिर्द्योतमानं सूर्यम् एकं केवलम् असहायं गच्छन्तं बहुभ्यो अनेकेभ्यः बहूनामर्थाय अविन्दतं अलभेथाम्। एतत्सर्वं येन वीर्येण क्रियते तदस्माभिर्ज्ञातमित्यर्थः॥ चेति चिती संज्ञाने लुङि चिण्भावकर्मणोरिति च्लेश्चिणादेशः चिणो लुगिति तशब्दस्य लुक्। अमुष्णीतं मुष स्तेये क्र्यादिकः। अवसं अव रक्षणे औणादिकोऽसच्। शेषः सुपां सुलुगिति द्वितीयायाः सुः। एकं इण् गतौ इण्भीकापाशल्यतिमर्चिभ्यः कन्निति कन्प्रत्ययः नित्त्वादाद्युदात्तत्वम्॥ ४ ॥

४. अग्नि और सोम, तुमने जिस वीर्य के द्वारा पणि के पास से गो-रूप अन्न, अपहृत किया था, जिस वीर्य के द्वारा बृसय के पुत्र (वृत्र) का वध करके, सबके उपकार के लिए, एकमात्र ज्योतिःपूर्ण सूर्य को प्राप्त किया था, वह सब हमें विदित है।

अग्नीषोमीयस्य पशोर्वपापुरोडाशहविषां युवमेतानीत्याद्यास्तिस्रः क्रमेण याज्याः सूत्रं तु पूर्वमेवोदाहृतम्। पौर्णमासयागेऽग्नीषोमीयस्य पुरोडाशस्य युवमेतानीत्येषा याज्या उक्तादेवताद्वति-खण्डे सूत्रितम्—युवमेतानि दिवि रोचनानीत्यग्नीअवसा गतमिति।

तामेतां सूक्ते पञ्चमीमृचमाह—

युवमेतानि दिवि रोचनान्यग्निश्च सोम सक्रतू अधत्तम् ।
युवं सिन्धूँरभिशस्तेरवद्यादग्नीषोमावमुञ्चतं गृभीतान् ॥५॥

युवम् । एतानि । दिवि । रोचनानि । अग्निः । च । सोम । सक्रतू इति सऽक्रतू । अधत्तम् । युवम् । सिन्धून् । अभिऽशस्तेः । अवद्यात् । अग्नीषोमौ । अमुञ्चतम् । गृभीतान् ॥ ५ ॥

---

१ नि० ६, २. । २ तै० सं० २, ५, २ ।

हेसोम त्वमग्निश्च सक्रतूसमानकर्माणौसन्तौयुवंयुवां रोचनानिरोचमानानि दीप्यमानानि एतान्यस्माभिर्निर्दिश्यमानानि ताराग्रहादीनिज्योतींषि दिविद्युलोके अधत्तं अधारयतम् उत्तरार्धस्येयमाख्यायिका—इन्द्रोवृत्रंहत्वाब्रह्महत्यायाभीतःसन् पृथिव्यांवृक्षेषुस्त्रीष्वप्सुचतांब्रह्महत्यां न्यमार्क्षीत् तासामपांशुद्धिरग्नीषोमाभ्यांजातेति । ब्रह्महत्यांशेनपापेन गृभीतान्गृहीतानाक्रान्तान्सिन्धून्नदीविशेषान् हेअग्नीषोमौ युवंयुवां अभिशस्तेः अभिशस्यमानादभितःप्रकटितादवद्याद्गर्ह्यात्तस्मात्पापात्अमुञ्चतं मुक्तवन्तौ यद्वा वृत्रः इन्द्रेणहतःसन् नदीषुपपात ततःशवेनवृत्रशरीरेणनद्यः सर्वादुष्टाबभूवुः तथाचतैत्तिरीयकम्—इन्द्रोवृत्रमहन्सो ऽपो ऽभ्यम्रियततासांयन्मेध्यंयज्ञियंसदेवमासीत्तदपोदक्रामदिति[1] । तेनदोषेणगृहीतान्नदीस्तस्माद्दोषादग्नीषोमौमुक्तवन्तौ ॥ रोचनानि रुचदीप्तौ अनुदात्तेतश्चहलादेरितियुच् । सिन्धून् दीर्घादटिसमानपादेइतिनकारस्यरुत्वम् अत्रानुनासिकःपूर्वस्य तु वा इत्यनुनासिकः । गृभीतान् हृग्रहोर्भश्छन्दसि इतिभत्वम् ॥ ५ ॥

५. अग्नि और सोम, समान-कर्म-सम्पन्न होकर, आकाश में, तुमने इन उज्ज्वल नक्षत्र आदि को धारण किया है, तुमने दोषाक्रान्त नदियों को प्रकाशित दोष से मुक्त किया है या संशोधित किया है।

अग्नीषोमीयस्योपांशुयाजस्यआन्यंदिवइत्येषायाज्या अग्नीषोमायोऽग्नयामित्यत्रसूत्रमुदाहृतम् ।

तामेतांषष्ठीमृचमाह—

आन्यंदिवोमातरिश्वाजभारामथ्नादन्यंपरिश्येनोअद्रेः ।
अग्नीषोमाब्रह्मणावावृधानोरुंयज्ञायचक्रथुरुलोकम् ॥६॥२८॥

आ । अन्यम् । दिवः । मातरिश्वा । जभार । अमथ्नात् । अन्यम् । परि । श्येनः । अद्रेः । अग्नीषोमा । ब्रह्मणा । ववृधाना । उरुम् । यज्ञाय । चक्रथुः । ऊम् इति । लोकम् ॥ ६ ॥ २८ ॥

हेअग्नीषोमौ युवयोर्मध्येअन्यमेकमग्निं मातरिश्वावायुर्दिवोद्युलोकादाजभार भृगवेयजमानायआजहार तथाचमन्त्रान्तरम्—द्विजन्मानंरयिमिवप्रशस्तंरातिंभरद्भृगवेमातरिश्वेति[2] । श्येनः शंसनीयगतिमान् पक्षीपक्ष्याकारागायत्री अन्यं सोमंअद्रेःपरि मेरोरुपरि अवस्थिताद् स्वर्गादमथ्नात् बलादाहृतवती एवंमहानुभावौयुवां ब्रह्मणास्तोत्ररूपेणस्तोत्रेणहविर्लक्षणेनान्नेन वा ववृधाना वर्धमानौयुवांयज्ञायअन्येषांदेवानां यागायउरुंविस्तीर्णंलोकंस्थानं चक्रथुः कृतव-

१ तै० सं० ६. १. १. ।   २ ऋ० सं० १. ४. २६. ।

न्तौ इत्येवलदपूरणे आज्यभागदेवतयोरग्नीषोमयोरुत्तरार्धदक्षिणार्धयोर्हूयते तन्मध्येऽन्यदेव-त्यानिसर्वाणिहवींषिहूयन्ते तन्मध्यमंस्थानमग्नीषोमकृतं तथाचतैत्तिरीयकम्—राजानौवाएतौदेव-तानांयदग्नीषोमावन्तरादेवताइज्येते देवतानांविधृत्याइति ॥ चकृथानां चुपेर्लिटिकानच् छान्दसम-भ्यासस्यदीर्घत्वं सुपांसुलुगित्याकारः॥ ६ ॥

६. अग्नि और सोम, तुममें से अग्नि को मातरिश्वा (वायु) आकाश से लाये हैं और सोम को अद्रि (पर्वत) के ऊपर से श्येन पक्षी (बाज) बल-पूर्वक लाया है। स्तोत्रों के द्वारा वर्द्धित होकर, यज्ञ के लिए, तुम लोगों ने भूमि विस्तीर्ण की है।

अग्नी॑षोमा ह॒विषः॒ प्रस्थि॑तस्य वी॒तं हर्य॑तं वृषणा जु॒षेथा॑म्।
सु॒शर्मा॑णा॒ स्वव॑सा॒ हि भू॒तमथा॑ धत्तं॒ यज॑मानाय॒ शं योः ॥७॥

अग्नी॑षोमा। ह॒विषः॑। प्रऽस्थि॑तस्य। वी॒तम्। हर्य॑तम्। वृ॒ष॒णा॒। जु॒षेथा॑म्। सु॒ऽशर्मा॑णा। सु॒ऽअव॑सा। हि। भू॒तम्। अथ॑। ध॒त्त॒म्। यज॑मानाय। शम्। योः ॥ ७ ॥

हेअग्नीषोमौ प्रस्थितस्यहोमार्थमाहवनीयसमीपंप्राप्तस्यहविषः इदंहविःवीतंभक्षयतं तदनन्तरंच ए-तत् अस्मान्कामयेथां हेवृषणौ कामानांवर्षितारौजुषेथांअस्मदीयंपरिचरणंसेवेथां तदनन्तरंसु-शर्माणाशोभनसुखौ स्ववसाहि शोभनरक्षणौचभूतं अस्माकंभवतं अथानन्तरंहविर्दत्तवतेयजमा-नाय शं शमनीयानांरोगाणांशमनं योः पृथक्कर्तव्यानांभयानांयावनंपृथक्करणंचधत्तंविधत्तंकुरुतं उक्तंचयास्केन—शमनंचरोगाणांयावनंचभयानामिति ॥ हविषः क्रियाग्रहणंकर्तव्यमितिकर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थेषष्ठी। वीतं वीगतिव्याप्तिप्रजनकान्त्यसनखादनेषु अस्यलं अदादित्वाच्छपोलुक् वीतंचहर्यतंचेतिचार्थप्रतीतेश्चादिलोपेविभाषेतिप्रथमायास्तिङ्विभक्तेर्निघातप्रतिषेधः हर्यतं पादा-दित्वान्निघाताभावः। जुषेथां वृषणेत्यामन्त्रितस्यामन्त्रितंपूर्वमविद्यमानवदित्यविद्यमानत्वेसतितिङःपरत्वा-भिघाताभावः। सुशर्माणा स्ववसा उभयत्रबहुव्रीहौ सोर्मनसीअलोमोषसीइत्युत्तरपदाद्युदात्त-त्वम्। भूतं लोटि बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् ॥ ७ ॥

७. अग्नि और सोम, प्रदत्त अन्न भक्षण करो; हमारे ऊपर अनुग्रह करो। अभीष्टवर्षी, तुम हमारी सेवा ग्रहण करो। हमारे लिए सुख-प्रद और रक्षण-युक्त बनो एवं यजमान का रोग और भय हटाओ।

यो अ॒ग्नीषोमा॑ ह॒विषा॑ सप॒र्याद्दे॑व॒द्रीचा॒ मन॑सा॒ यो घृ॒तेन॑।
तस्य॑ व्र॒तं र॑क्षतं पा॒तमंह॑सो वि॒शे जना॑य॒ महि॒ शर्म॑ यच्छतम् ॥८॥

---

१ तै० सं० २. ६. २.। २ नि० ४. २१.।

यः । अ॒ग्नीषोमा॑ । ह॒विषा॑ । स॒प॒र्यात् । दे॒व॒द्रीचा॑ । मन॑सा । यः । घृ॒तेन॑ । तस्य॑ । व्र॒तम् । र॒क्ष॒त॒म् । पा॒त॒म् । अंह॑सः । वि॒शे । जना॑य । महि॑ । शर्म॑ । य॒च्छ॒त॒म् ॥ ८ ॥

योयजमानः अग्नीषोमा अग्नीषोमौ देवद्रीचादेवानञ्चतादेवतापरायणेनश्रद्धायुक्तेन मनसान्तःकरणेनयुक्तःसन्हविषा चरुपुरोडाशादिनासपर्यात् सपर्यतिपरिचरति यश्चयजमानो-घृतेनाज्येनाग्नीषोमौपरिचरति तस्ययजमानस्यव्रतंकर्मरक्षतं अंहसः पापात्तंचयजमानं पातंरक्ष-तम् विशेयागेषुप्रविशते तस्मैजनाययजमानाय महिमहत्प्रभूतं शर्मसुखंयच्छतंदत्तम् ॥ अग्नी-षोमा देवताद्वन्द्वेचेत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वम् । सपर्यात् सपरपूजायां कण्ड्वादिः लेटयाडागमः । देवद्रीचा देवान् अञ्चतीतिदेवद्र्यङ् अञ्चतेःक्विन्गित्यादिनाक्विन् अनिदितामितिनलोपः विष्व-ग्देवयोश्चटेरद्र्यञ्चतावप्रत्ययेइति देवशब्दस्यटेरद्र्यादेशः तृतीयैकवचने अचइत्यकारलोपेचौ-इतिदीर्घत्वम् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेप्राप्ते अद्रिसध्र्योरन्तोदात्तनिपातनंकृत्स्वरनिवृत्त्यर्थमि-तिवचनादद्र्यादेशोऽन्तोदात्तोनिपातितः । विशे सावेकाचइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ ८ ॥

८. अग्नि और सोम, जो यजमान देवता-परायण चित्त से हव्य-द्वारा अग्नि और सोम की पूजा करता है, उसके व्रत की रक्षा करो। उसे पाप से बचाओ तथा उस यज्ञ-रत व्यक्ति को प्रभूत सुख दो।

पौर्णमासयागेऽग्नीषोमीयस्ययागस्यअग्नीषोमेत्येषानुवाक्या तथाचसूत्रितंउक्तादेवता-द्वितिखण्डे—अग्नीषोमासवेदसायुवमेतानिदिविरोचनानीति ।

अ॒ग्नीषो॑मा॒सवे॑दसा॒सहू॑तीवनतं॒गिरः॑ । सं॑दे॑व॒त्राब॑भूवथुः ॥९॥

अग्नीषो॑मा । स॒ऽवे॑दसा । सहू॑ती॒ इति॒ स॒ऽहू॑ती । व॒न॒त॒म् । गिरः॑ । सम् । दे॒व॒ऽत्रा । ब॒भू॒व॒थुः ॥ ९ ॥

हेअग्नीषोमौ युवांसवेदसा समानेनएकेनवेदसाहविर्लक्षणेनधनेनयुक्तौसहूतीसमानाह्वानौ सन्तौ गिरः अस्मदीयाः स्तुतीर्वनतं संभजेथां देवत्रा देवेषुसर्वेषु यौयुवांसंबभूवथुः संभूतौ संभावितौयद्वास्तौस्थः राजानौवाएतौदेवतानांयदग्नीषोमावितिश्रुतेः[1] ॥ सवेदसा समानंवेदोय-योः समानस्यच्छन्दसीतिसभावः । वनतं वनषणसंभक्तौ । देवत्रा देवमनुष्यपुरुषपुरुमर्त्येभ्यो-द्वितीयासप्तम्योर्बहुलमितित्राप्रत्ययः ॥ ९ ॥

९. अग्नि और सोम, तुम सारे वेदों में प्रशंसनीय, समान-धन-युक्त और एकत्र आह्वान-योग्य हो। तुम हमारी स्तुति सुनो।

---

१ तै० सं० २, ६, २।

दशमीमृचमाह—

अग्नीषोमावनेनवांयोवांघृतेनदाशति। तस्मैंदीदयतंबृहत्॥१०॥

अग्नीषोमौ। अनेन। वाम्। यः। वाम्। घृतेन। दाशति। तस्मै। दीदयतम्। बृहत्॥ १० ॥

हेअग्नीषोमौ वांयुवयोःसंबन्धीयोयजमानः अनेनघृतेनउत्पवनादिभिःसंस्कृतेनाज्येनयु-क्तंहविः वांयुवाभ्यांदाशतिप्रयच्छति तस्मैयजमानायबृहत्प्रभूतंधनंदीदयतंप्रकाशयतंप्रयच्छतमि-त्यर्थः॥दाशति दाशृदाने शप्तिपोःपित्त्वादनुदात्तत्वेधातुस्वरः यद्वृत्तयोगादनिघातः। दीदयतम् दीदयतिर्दीप्तिकर्मा ॥ १० ॥

१०. अग्नि और सोम, जो तुम्हें घृत प्रदान करता है, उसे प्रभूत धन दो।

एकादशीमृचमाह—

अग्नीषोमाविमानिनोयुवंहव्याजुजोषतम्। आयातमुपनःसचा॥११॥

अग्नीषोमौ। इमानि। नः। युवम्। हव्या। जुजोषतम्। आ। यातम्। उप। नः। सचा॥ ११ ॥

हेअग्नीषोमौ युवंयुवांनोऽस्मदीयानीमानिहव्याहवींषिजुजोषतंसेवेथाम् तदर्थंनोऽस्मान्स-चासह युवामुपायातंउपगच्छतम्॥ जुजोषतं जुषीप्रीतिसेवनयोः लोटिव्यत्ययेनशप् छान्दसंद्वि-र्वचनम् यद्वा विकरणस्यबहुलंछन्दसीतिश्लुः ततोव्यत्ययेनशप् बहुलंछन्दसीतिविकल्पमिति वचनात् नाभ्यस्तस्याचिपितीतिलघूपधगुणप्रतिषेधाभावः॥ ११ ॥

११. अग्नि और सोम, हमारा यह हव्य ग्रहण करो और एकत्र आगमन करो।

द्वादशीमृचमाह—

अग्नीषोमापिपृतमर्वतोनआप्यायन्तामुस्रियाहव्यसूदः।
अस्मेबलानिमघवत्सुधत्तंकृणुतंनोअध्वरंश्रुष्टिमन्तम्॥१२॥२१॥

अग्नीषोमा। पिपृतम्। अर्वतः। नः। आ। प्यायन्ताम्। उस्रियाः। हव्यऽसूदः। अस्मे इति। बलानि। मघवत्ऽसु। धत्तम्। कृणुतम्। नः। अध्वरम्। श्रुष्टिऽमन्तम्॥ १२ ॥ २१ ॥

हे अग्नीषोमौ नोऽस्माकं अर्वतोऽश्वान्पिपृतंपालयतम् हव्यसूदः क्षीरादिहविषामुत्पादयित्र्यः उस्रियाअस्मदीयागावःआप्यायन्तां आप्यायिताःप्रवृद्धाःसन्तु मघवत्सुहविर्लक्षणधनयुक्तेषु अस्मे अस्मासुबलानिधत्तंस्थापयतम् तथानोऽस्माकंअध्वरंयागंश्रुष्टिमन्तंधनयुक्तंकुरुतम् ॥ पिपृतं पृपालनपूरणयोः पृइत्येके जुहोत्यादित्वाच्छपःश्लुः अर्तिपिपर्त्योश्चेत्यभ्यासस्येत्वम् ।हव्यसूदः हव्यंसूदन्तेक्षरन्तीतिहव्यसूदः षूदक्षरणे क्विप् । अस्मे सुपांसुलुगितिसप्तम्याःशेआदेशः । श्रुष्टिमन्तं श्रुष्टीतिधननाम श्रुआशुअश्नुतेव्याप्नोतेर्वाश्रुष्टिः पृषोदरादिः ह्रस्वनुड्भ्यांमतुबितिमतुपउदात्तत्वम् ॥ १२ ॥

१२. अग्नि और सोम, हमारे अश्वों की रक्षा करो। हमारी क्षीर आदि हव्य की उत्पादिका गायें वर्द्धित हों। हम धनशाली हों; हमें बल प्रदान करो। हमारा यज्ञ धन-युक्त हो।

॥ इतिप्रथमस्यषष्ठेएकोनत्रिंशोवर्गः ॥ २९ ॥

॥ इतिप्रथमेमण्डलेचतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

पञ्चदशेऽनुवाकेद्वादशसूक्तानि तत्रेमंस्तोममितिषोडशर्चंप्रथमंसूक्तम् आङ्गिरसस्यकुत्सस्यार्षम् पञ्चदशीषोडश्यौत्रिष्टुभौ शिष्टाजगत्यः अग्निर्देवता पूर्वोदेवाभवतुसुन्वतोरथइतित्रयः पादादेवदेवत्याः तच्चोमित्रइत्यर्धर्चोलिङ्गोक्तमित्रावरुणादिबहुदेवत्यः अथवा तस्याप्यग्निरेवदेवता मित्रावरुणादयस्तुनिपातभाक्त्वेनाप्रधानाः एतत्सर्वमनुक्रान्तम्—इमंषोडशकुत्सआग्नेयंतद्धित्रिष्टुबन्त्ये पूर्वोदेवास्त्रयःपादादेवास्तच्चोमित्रोऽर्धर्चोलिङ्गोक्तदेवतोयद्देवत्यंवासूक्तमिति । प्रातरनुवाकस्याग्नेयेक्रतौजागतेछन्दस्येतत्सूक्तं आश्विनशस्त्रेच तथाचसूत्रितम्—इमंस्तोममर्हतेसंजातवह्निरिति । आभिप्लविकेषष्ठेहनि आग्निमारुतेप्येतत्सूक्तंजातवेदस्यमितिविधानं सूत्रितंच—प्रयज्यवइमंस्तोममित्याग्निमारुतमिति । तृतीयसवनेइमंस्तोममित्येषाग्नीध्रस्थितयाज्या सूत्रितंच—इमंस्तोममर्हतेजातवेदसइतितार्तीयसवनिक्यइति ।

वामेवांसूक्तेप्रथमामृचमाह—

इमंस्तोममर्हतेजातवेदसेरथमिवसंमहेमामनीषया ।
भद्राहिनःप्रमतिरस्यसंसद्यग्नेसख्येमारिषामावयंतव ॥१॥

इमम् । स्तोमम् । अर्हते । जातऽवेदसे । रथम्ऽइव । सम् । महेम । मनीषया । भद्रा । हि । नः । प्रऽमतिः । अस्य । सम्ऽसदि । अग्ने । सख्ये । मा । रिषाम । वयम् । तव ॥ १ ॥

अर्हते पूज्याय जातवेदसे जातानां वेदित्रे जातप्रज्ञाय जातधनाय वाग्नये मनीषया नि-शितया बुद्ध्या इमं एतत् स्तूकरूपं स्तोमं स्तोत्रं रथमिव यथा तक्षा रथं संस्करोति तथा सं महेम सम्यक् पूजितं कुर्मः अस्याग्नेः संसदि संभजनेनोऽस्माकं प्रमतिः प्रकृष्टा बुद्धिः भद्रा हि कल्याणी खलु भवत्वा नुग्राह्यस्तु भवत्वर्थः हे अग्ने तव सख्ये ऽस्माकं तया सह सखित्वे सति वयं मा रिषाम हिंसिता न भवाम अ-स्माकं क्षेत्यर्थः ॥ अर्हते अर्ह पूजायां अर्हः प्रशंसायामिति शतृप्रत्ययः शपः पित्त्वादनुदात्तत्वम् धातुस्वरः ॥ महेम मह पूजायाम् । रिषाम रिष हिंसायां व्यत्ययेन शः । तव युष्मदस्मदोर्ङसीत्याद्युदात्तत्वम् ॥ १ ॥

१. हम पूजनीय और सर्व-भूतज्ञ अग्नि की रथ की तरह, बुद्धि-द्वारा, इस स्तुति को प्रस्तुत करते हैं। अग्नि की अर्चना से हमारी बुद्धि उत्कृष्ट होती है। हे अग्नि, तुम्हारे हमारे मित्र रहने पर हम हिंसित नहीं होंगे।

यस्मै॒ त्वमा॒यज॑से॒ स सा॑धत्यन॒र्वा क्षे॑ति॒ दध॑ते सु॒वीर्य॑म् ।
स तू॑ताव॒ नैन॑मश्नोत्यं॒हति॒रग्ने॑ स॒ख्ये मा रि॑षामा व॒यं तव॑ ॥२॥

यस्मै॑ । त्वम् । आ॒ऽयज॑से । सः । सा॒ध॒ति॒ । अ॒न॒र्वा । क्षे॒ति॒ । दध॑ते । सु॒ऽवीर्य॑म् । सः । तू॒ता॒व॒ । न । ए॒न॒म् । अ॒श्नो॒ति॒ । अं॒ह॒तिः । अग्ने॑ । स॒ख्ये । मा । रि॒षा॒म॒ । व॒यम् । तव॑ ॥ २ ॥

यस्मै यजमानाय हे अग्ने त्वं आयजसे देवानाभिमुख्येन यजसि स यजमानः साधति स्वाभिलषि-तं साधयति प्राप्नोतीत्यर्थः किञ्च स यजमानः अनर्वा शत्रुभिरप्रत्यृतः सन् क्षेति निवसति तथा सुवी-र्यं शोभनवीर्योपेतं धनं दधते धारयति प्राप्नोतीत्यर्थः तूताव च स यजमानः तूताव वर्धते एनं यजमानं अंहतिः दारिद्र्यं न अश्नोति न प्राप्नोति अन्यत्पूर्ववत् ॥ साधति षिधु संराद्धौ णिचि सिध्यतेरपा-रलौकिके इत्यात्वम् छन्दस्युभयथेति शप आर्धधातुकत्वात् णेरनिटीति णिलोपः। क्षेति क्षि निवासग-त्योः बहुलं छन्दसीति विकरणस्य लुक् । दधते दध धारणे भौवादिकः । तूताव तु इति सौत्रो धातुः अस्माच्छान्दसो लिट् तुजादित्वादभ्यासस्य दीर्घत्वम् । अश्नोति व्यत्ययेन परस्मैपदम्। अंहतिः हन्तेरंह चेति अतिप्रत्ययः चितिति प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वम् ॥ २ ॥

२. अग्नि, जिसके लिए तुम यज्ञ करते हो, उसकी अभिलाषा पूर्ण होती है और वह उत्पीड़ित न होकर निवास करता, महाशक्ति धारण करता और वर्द्धित होता है। उसे कभी दरिद्रता नहीं मिलती। हे अग्नि, तुम्हारे हमारे बन्धु होने पर हम हिंसित नहीं होंगे।

श॒केम॑ त्वा स॒मिधं॑ सा॒धया॒ धिय॒स्त्वे दे॒वा ह॒विर॑द॒न्त्याहु॑तम् ।
त्वमा॑दि॒त्याँ आ व॑ह॒ तान्ह्यु१॒॑श्मस्यग्ने॑ स॒ख्ये मा रि॑षामा व॒यं तव॑ ॥३॥

---

१ धातुस्वरापवादेनाद्युदात्तत्वं इति पाठः।

शकेर्म । त्वा । सम्ऽइर्धम् । साधर्य । धियः । त्वे इर्ति । देवाः ।
हविः । अदन्ति । आऽहुतम् । त्वम् । आदित्यान् । आ । वह ।
तान् । हि । उश्मसि । अग्नें । सख्ये । मा । रिषाम । वयम् । तर्व ॥३॥

हेऽग्ने त्वांत्वांसमिधंसम्यगिध्धंकर्तुंशकेम शक्ताभूयास्म त्वंच धियःअस्मदीयानिदर्शपूर्णमासादीनिकर्माणिसाधयनिष्पादय त्वयाहिसर्वेयागानिष्पाद्यन्ते यस्मात्त्वे त्वय्यग्नावाहुतंस्तुतिभिःप्रक्षिप्तंचरुपुरोडाशादिकंहविःदेवाअदन्तिभक्षयन्तितस्मादेवंसाधयेत्यर्थः अपिच त्वं आदित्यान् अदितेःपुत्रान्सर्वान्देवानावह अस्मद्यज्ञार्थमानय तान्हिइदानीमेववयमुश्मसि कामयामहे अन्यत्पूर्ववत् ॥ शकेम शक्लृशक्तौ लिङ्याशिष्यङ् अनुपदेशात्सार्वधातुकानुदात्तत्वेन धातुस्वरःशिष्यते।समिधं ञिइन्धीदीप्तौ अस्मात्संपदादिलक्षणःकर्मणिक्विप्।त्वे सुपांसुलुगिति सप्तम्येकवचनस्यशेआदेशः । उश्मसि वशकान्तौ इदन्तोमसिः अदादित्वाच्छपोलुक् ग्रहिज्येत्यादिनासंप्रसारणम् ॥ ३ ॥

३. अग्नि, हम तुम्हें अच्छी तरह प्रज्वलित कर सकें। तुम हमारा यज्ञ साधन करो; क्योंकि तुममें फेंका हुआ हव्य देवता लोग खाते हैं। तुम आदित्यों को ले आओ। उन्हें हम चाहते हैं। अग्नि, तुम्हारे मित्र होने पर हम हिंसित नहीं होंगे।

भरामेध्मंकृणवामाहवींषितेचितयन्तःपर्वणापर्वणावयम् ।
जीवातवेप्रतरंसाधयाधियोग्नेसख्येमारिषामावयंतव ॥४॥
भराम । इध्मम् । कृणवाम । हवींषि । ते । चितयन्तः ।
पर्वणाऽपर्वणा । वयम् । जीवातवे । प्रऽतरम् । साधय । धियः ।
अग्नें । सख्ये । मा । रिषाम । वयम् । तव ॥ ४ ॥

हेऽग्ने त्वद्यागार्थं इध्मंइन्धनसाधनं एकविंशत्यादिदार्वात्मकं समित्समूहं भराम संपादयाम तदनन्तरंतेतुभ्यंहवींषिचरुपुरोडाशलक्षणान्यन्नानिचवयंकृणवाम करवाम किंकुर्वन्तः पर्वणापर्वणा प्रतिपक्षमावृत्ताभ्यांदर्शपूर्णमासाभ्यां चितयन्तः त्वांप्रज्ञापयन्तः सत्वंजीवातवे अस्माकंजीवनौषधाय चिरकालावस्थानाय धियःकर्माणि अग्निहोत्रादीनि प्रतरं प्रकृष्टतरं साधयनिष्पादय अन्यत्समानम्॥ चितयन्तः चितीसंज्ञाने संज्ञापूर्वकस्यविधेरनित्यत्वाल्लघूपधगुणाभावः । पर्वणापर्वणा नित्यवीप्सयोरितिवीप्सायांद्विर्भावः तस्यपरमाम्रेडितमितिपरस्याम्रेडितसंज्ञायां अनुदात्तंचेत्यनुदात्तत्वम्।प्रतरं प्रपूर्वात्तरतेःशब्दात्क्रियाप्रकर्षेवर्तमानादमुचच्छन्दसीत्यमुप्रत्ययः॥४॥

४. अग्नि, हम इन्धन इकट्ठा करते हैं। तुम्हें ज्ञात कराकर हव्य देते हैं। हमारी आयुर्वृद्धि के लिए तुम यज्ञ सम्पन्न करो। अग्नि, तुम्हारे मित्र रहने पर हम हिंसित नहीं होंगे।

पञ्चमीमृचमाह—

विशांगोपाअस्यचरन्तिजन्तवोद्विपच्चयदुतचतुष्पदक्तुभिः।
चित्रःप्रकेतउषसोमहाँअस्यग्नेसख्येमारिषामावयंतव ॥ ५ ॥ ३० ॥

विशाम् । गोपाः । अस्य । । चरन्ति । जन्तवः । द्विऽपत् । च ।
यत् । उत । चतुःऽपत् । अक्तुऽभिः । चित्रः । प्रऽकेतः । उषसः ।
महान् । असि । अग्ने । सख्ये । मा । रिषाम । वयम् । तव ॥ ५ ॥ ३० ॥

अस्याग्नेर्जन्तवोजायमानारश्मयोविशांसर्वेषांप्राणिनांगोपाः गोपायितारोरक्षकाःसन्तः चर-
न्ति उद्गच्छन्ति यदनन्तरं यच्चद्विपद्द्विपान्मनुष्यादिकमस्ति उत अपिच चतुष्पत् चतुष्पाद् ग-
वादिकंयदस्ति तदुभयमक्तुभिःअञ्जकैः अस्यरश्मिभिः अकमाण्डितमभूत् हेअग्ने चित्रोवि-
चित्रदीप्तियुक्तः प्रकेतःरात्रावन्धकारावृतानांसर्वेषांप्रज्ञापयितादर्शयिता उषसः उषोदेवताया-
अपिमहान्गुणैरधिकोऽसिभवसि उषास्तुरात्रेश्चरमभागेप्रकाशयति अग्निस्तुसर्वस्यांरात्रौप्रकाश-
यतीतितस्यगुणाधिक्यम् ॥ गोपाः गुपूरक्षणे गुपूधूपविच्छीत्यायप्रत्ययः अस्मात्क्विप् अतोलोपः
वेरपृक्तलोपाद्वलिलोपोयलोपानितिपूर्वविप्रतिषेधेनयलोपः यलोपस्यस्थानिवत्त्वं नपदान्तेत्यादिनाय-
लोपंप्रतिवत्तिषेधात्। द्विपत् द्वौपादावस्येतिबहुव्रीहौ संख्यासुपूर्वस्येतिपादशब्दस्यान्त्यलोपःसमा-
सान्तः अथवपादितेनप्रत्येनपादः पदितिपदादेशः एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् द्वित्रिभ्यांपाद्-
न्मूर्धस्वितिउत्तरपदान्तोदात्तत्वम्। चतुष्पत् पूर्ववत्समासान्तःपद्भावश्च इदुदुपधस्यचाप्रत्ययस्ये-
तिविसर्जनीयस्यषत्वम् त्रिःसंख्यायाइतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरः सएवबहुव्रीहिस्वरेणशिष्यते॥५॥

५. उन (अग्नि) की किरणें प्राणियों की रक्षा करती हुई विचरण करती हैं। द्विपद और चतुष्पद जन्तु उन (अग्नि) की किरणों में विचरण करते हैं। तुम विचित्र दीप्ति से युक्त और सारी वस्तुएं प्रदर्शित करते हो। तुम उषा से भी महान् हो। अग्नि, तुम्हारे मित्र रहने पर हम हिंसित नहीं होंगे।

षष्ठीमृचमाह—

त्वमध्वर्युरुतहोतासिपूर्व्यःप्रशास्तापोताजनुषापुरोहितः।
विश्वाविद्वाँआर्त्विज्याधीरपुष्यस्यग्नेसख्येमारिषामावयंतव ॥ ६ ॥

त्वम् । अध्वर्युः । उत । होता । असि । पूर्व्यः । प्रऽशास्ता । पोता ।
जनुषा । पुरःऽहितः । विश्वा । । विद्वान् । आर्त्विज्या । धीर ।
पुष्यसि । अग्ने । सख्ये । मा । रिषाम । वयम् । तव ॥ ६ ॥

हेऽग्ने त्वं अध्वर्युः अध्वरस्ययागस्यनेतादेवान्प्रतिप्रेरयिता यद्वा यागेऽध्वर्यवस्यकर्त्ताभवसि अध्वर्योमनुष्येजाठररूपेणवाग्निन्द्रियाधिष्ठातृत्वेनवावस्थाय यागनिष्पादकोऽसि उत अपिच पूर्व्यःमुख्योहोतादेवानामाह्वातापूर्ववद्वोतर्यवस्थायहौत्रस्यकर्मणःकर्त्तासिभवसि मानुषोहोताअमुख्यः तदपेक्षयास्यमुख्यत्वम् तथाप्रशास्ताप्रकर्षेणशास्तासर्वेषांशिक्षकोऽसि यद्वा होतर्यजप्रोतर्यजेत्यादिनाप्रैषेणशास्तीतिमित्रावरुणःप्रशास्ता पूर्ववत्तस्मिन्नवस्थाययागनिष्पादकोऽसि पोता यज्ञस्यपावयिताशोधयितासि यद्वा पोतृनामकस्यर्त्विजः पूर्ववदधिष्ठायागनिष्पादकोऽसि तथा जनुषाजन्मनास्वाभाव्येनपुरोहितः पुरस्तादागामिनिस्वर्गादौहितः अनुकूलाचरणोऽसि यद्वा सर्वेषुकर्मसु पूर्वस्यांदिश्याहवनीयेस्थापितोऽसि अथवापुरोहितोब्रह्मा देवपुरोहितस्यबृहस्पतेः प्रतिनिधित्वात् तथाचमन्त्रान्तरम्—बृहस्पतिर्देवानांब्रह्माअहंमनुष्याणामिति । अतस्तस्मिन्ब्रह्मणिपूर्ववदवस्थायतद्रूपःसन्विश्वा सर्वाणि आर्त्विज्या ऋत्विजःकर्माण्याध्वर्यवादीनिविद्वाञ्जानंस्त्वं हेधीर प्राज्ञाग्ने पुष्यसि न्यूनाधिकभावराहित्येनसंपूर्णानिकरोषि अन्यत्समानम् ॥ जनुषा जनेरुसिः । पुरोहितः दधातेः कर्मणिनिष्ठा पूर्वाधरेत्यादिना असिप्रत्ययान्तःपुरस्शब्दोऽन्तोदात्तः तद्धितश्चासर्वविभक्तिरित्यव्ययसंज्ञायां पुरोव्ययमितिगतित्वाद्गतिरनन्तरइतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । आर्त्विज्या ब्राह्मणादित्वात्ष्यञ् ञित्त्वादाद्युदात्तत्वम् ॥ ६ ॥

६. अग्नि, तुम अध्वर्यु, मुख्य होता, प्रशास्ता, पोता और जन्म से ही पुरोहित हो। ऋत्विक् के सारे कार्यों से तुम अवगत हो। इसलिए तुम यज्ञ सम्पूर्ण करो। अग्नि, तुम्हारे मित्र रहने पर हम हिंसित नहीं होंगे। सप्तमीमृचमाह—

योवि॒श्वतः॑सु॒प्रती॑कःस॒दृङ्ङसि॑दू॒रेचि॒त्सन्त॒ळिदि॒वाति॑रोचसे ।
रात्र्या॑श्चि॒दन्धो॒अति॑देवपश्य॒स्यग्ने॑स॒ख्येमारि॑षामाव॒यंतव॑ ॥७॥

यः । वि॒श्वतः॑ । सु॒ऽप्रती॑कः । स॒ऽदृङ् । असि॑ । दू॒रे । चि॒त् । सन् । त॒ळित्ऽइ॑व । अति॑ । रो॒च॒से॒ । रात्र्याः॑ । चि॒त् । अन्धः॑ । अति॑ । दे॒व॒ । प॒श्य॒सि॒ । । अग्ने॑ । स॒ख्ये । मा । रि॒षा॒म॒ । व॒यम् । तव॑ ॥ ७॥

हेऽग्ने यस्त्वंसुप्रतीकः शोभनाङ्गःसन्विश्वतः सर्वस्मादपिसदृङ्ङसि अन्यूनःसदृशोभवसि सत्वंदूरेचित्सन्दूरेऽपिवर्तमानःसन् तळिदिव अन्तिकंनामैतत् अन्तिकेवर्तमानइवअतिरोचसे

१ त्वमिन्द्रियाधिष्ठातृत्वेनेतिवापाठः। २ तै०ब्रा० ३. ७. ६.।

अतिशयेनदीप्यसे तदुक्तंयास्केन—दूरेऽपिसन्नन्तिकइवसंदृश्यसइति[1] । रात्र्याश्चित् रात्रेरपि रा-
त्रेःसंबन्धिनमन्धः बहुलमन्धकारमपि हेदेव द्योतमानाग्ने अतिपश्यसि अभिभूयप्रकाशसे अन्यत्पू-
र्ववत्॥ सुप्रतीकः शोभनंप्रतीकोऽङ्गंयस्य क्रत्वादयश्चेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । सदृङ् समानान्य-
र्थोभिविवक्ष्यमितिसमानोपपदाद्दृशेःक्विन् दृग्दृशवतुष्वितिसमानस्यसभावः दृक्स्ववःस्वतवसां
छन्दसीतिनुम् संयोगान्तलोपः क्विन्प्रत्ययस्यकुरितिकुत्वं कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । रात्र्याः
रात्रेश्चाजसाविति ङीप् ॥ ७ ॥

७. अग्नि, तुम सुन्दर हो, तो भी सबके समान हो। तुम दूर-स्थित हो, तो भी पास ही दीप्यमान हो। अग्निदेव, तुम रात के अन्धकार को मर्दन करके प्रकाशित होते हो। अग्नि, तुम्हारे मित्र रहने पर हम हिंसित नहीं होंगे।

पूर्वोदेवाभवतुसुन्वतोरथोऽस्माकंशंसोअभ्यस्तुदूढ्यः ।
तदाजानीतोतपुष्यतावचोऽग्नेसख्येमारिषामावयंतव ॥८॥

पूर्वः । देवाः । भवतु । सुन्वतः । रथः । अस्माकम् । शंसः । अभि । अस्तु । दुःऽध्यः । तत् । आ । जानीत । उत । पुष्यत । वचः । अग्ने । सख्ये । मा । रिषाम । वयम् । तव ॥ ८ ॥

हेदेवाः अग्न्यवयवभूताःसर्वेदेवाः सुन्वतः सोमाभिषवंकुर्वतोयजमानस्यरथः पूर्वः अन्ये-
षामयजमानानांरथेभ्योमुख्योभवतु अपिचास्माकंशंसः शंसनीयंअभिशापरूपंपापं दूढ्यः दुर्धि-
यः पापबुद्धीन् अस्मदनिष्टाचरणपरान्शत्रून् अभ्यस्तुअभिभवतु तत् तदिदंमद्वाक्यं हेदे-
वाः आजानीतआभिमुख्येनावगच्छत उत अपिच वचोऽस्मदीयंवचनंतदर्थाचरणेनपुष्यतप्र-
र्धयत हेसर्वदेवात्मकाग्ने सख्येइत्यादिपूर्ववत्॥ सुन्वतः शतुरनुमइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् । शंसः शंस्य-
तेकीर्त्यतेइतिशंसोभिशापः कर्मणिघञ् ञित्त्वादाद्युदात्तत्वम् ।दूढ्यः दुष्टंध्यायन्तीतिदुर्धियः ध्यै-
चिन्तायामित्यस्मात्क्विप्चेतिक्विप् दृशिग्रहणानुवृत्तेः यस्यचविध्यन्तरोपसंग्रहार्थत्वात्संप्रसारणं
पृषोदरादिषु ध्यैचेतिपाठाद्दुरोरेफस्योत्वं उत्तरपदादेष्टुत्वंच ॥ ८ ॥

८. अग्नि के अङ्गभूत देव, सोम का अभिषव करनेवाले यजमान का रथ सबसे आगे करो। हमारा अभिशाप शत्रुओं को परास्त करे। हमारी यह स्तुति समझो और हमें प्रवृद्ध करो। अग्नि, तुम्हारे मित्र रहने पर हम हिंसित नहीं होंगे।

वधैर्दुःशंसाँअपदूढ्योजहिदूरेवायेअन्तिवाकेचिदत्रिणः ।
अथायज्ञायगृणतेसुगंकृध्यग्नेसख्येमारिषामावयंतव ॥९॥

---

1 नि॰ ३, ११.

वधैः । दुःऽशंसान् । अप । दुःऽध्यः । जहि । दूरे । वा । ये । अन्ति । वा । के । चित् । अत्रिणः । अथ । यज्ञाय । गृणते । सुऽगम् । कृधि । अग्ने । सख्ये । मा । रिषाम । वयम् । तव ॥ ९ ॥

हेअग्ने त्वंवधैः हननसाधनैरायुधैः दुःशंसान् दुःखेनकीर्तनीयान् दूढ्यःदुर्धियः पापबुद्धीन् अपजहि वधंप्रापय येकेचिद्येकेचनदूरेविप्रकृष्टदेशेवा अन्ति अन्तिके समीपदेशेवावर्तमानाः अत्रिणोऽत्तारोराक्षसादयोविद्यन्ते तान्दुर्धियोपजहीत्यर्थः अथानन्तरं यज्ञाययज्ञपतये गृणते त्वांस्तुवतेयजमानायसुगंशोभनंमार्गंकृधिकुरु अन्यत्पूर्ववत् ॥ वधैः हनश्चवधइतिहन्तेः करणेअप् वधादेशश्च सचादन्तोन्तोदात्तः तस्यातोलोपेसतिउदात्तनिवृत्तिस्वरेणप्रत्ययस्योदात्तत्वम् । दुःशंसान् ईषद्दुःसुष्वितिकर्मणिखल् लितीतिप्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् । जहि लोटिहिः हन्तेर्जइतिजादेशः तस्यासिद्धवदत्राभादित्यसिद्धत्वाद्धेर्लुगभावः । अन्ति अन्तिकस्यकादिलोपोबहुलमितिकलोपः । अत्रिणः अदेस्त्रिनिश्चेतित्रिनिप्रत्ययः इकारोनकारपरित्राणार्थः । गृणते शतुरनुमइति विभक्तेरुदात्तत्वम् । सुगं सुदुरोरधिकरणइतिगमेर्डः । कृधि श्रुशृणुपृकृवृभ्यश्छन्दसीति हेर्धिः बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यलुक् ॥ ९ ॥

९. सांघातिक अस्त्र-द्वारा तुम दुष्टों और बुद्धि-विहीनों का विनाश करो। दूरवर्ती और निकटस्थ शत्रुओं का विनाश करो। अनन्तर अपने स्तुति-कर्त्ता यजमान के लिए सुगम मार्ग कर दो। अग्नि, तुम्हारे मित्र रहने पर हम हिंसित नहीं होंगे।

दशमीमृचमाह—

यदयुक्थाअरुषारोहितारथेवातजूतावृषभस्येवतेरवः।
आदिन्वसिवनिनोधूमकेतुनाग्नेसख्येमारिषामावयंतव॥१०॥२१॥

यत् । अयुक्थाः । अरुषा । रोहिता । रथे । वातऽजूता । वृषभस्यऽइव । ते । रवः । आत् । इन्वसि । वनिनः । धूमऽकेतुना । अग्ने । सख्ये । मा रिषाम । वयम् । तव ॥ १० ॥ २१ ॥

हेअग्ने अरुषा रोचमानौ रोहिता लोहितवर्णौ रोहितइत्यग्नेरश्वस्याख्या रोहितोऽग्नेरितिदर्शनात् रोहितेनत्वाग्निर्देवतांगमयत्विति मन्त्रवर्णाच्च। एतेवैदेवाश्वइतिहितत्रत्याख्यातम् वातजूता वातस्यवायोर्जूतंजवोवेगइववेगोययोस्तौ ईदृशावश्वौरथेयद्यदा अयुक्थाः अयोजयः तदानीं वनानिदहतस्तेतव रवःशब्दोवृषभस्येव दृप्तस्यमहोक्षस्यशब्दइवगंभीरोभवति आदनन्तरंवनि-

१ तै० सं० १. ६. ४.।

नोवनसंबन्धान् वृक्षान्धूमकेतुनाधूमःकेतुःप्रज्ञापकोयस्यतादृशेनरंहसिनाइन्वसि व्याप्नोषि अ-न्यत्पूर्ववत् ॥ अयुक्थाः युजिर्योगे लुङि झलोझलीतिसकारलोपः । अकर्षेत्यादिषुविभक्तिषु सुपांसुलुगित्याकारः । रवः रु शब्दे ऋदोरबितिभावेऽप् । इन्वसि इविव्याप्तौ भौवादिकः इ-दित्वान्नुम् ॥ १० ॥

१०. अग्नि, जिस समय तुम दीप्यमान, लोहितवर्ण और वायुगति दोनों घोड़ों को रथ में संयुक्त करते हो, उस समय तुम वृषभ की तरह शब्द करते हो और वन के सारे वृक्षों को धूमरूप केतु (पताका) द्वारा व्याप्त करते हो। अग्नि, तुम्हारे बन्धु होने पर हम हिंसित नहीं होंगे।

अधस्वनादुतबिभ्युःपतत्रिणोद्रप्सायत्तेयवसादोव्यस्थिरन् ।
सुगंतत्तेतावकेभ्योरथेभ्योऽग्नेसख्येमारिषामावयंतव ॥११॥

अध । स्वनात् । उत । बिभ्युः । पतत्रिणः । द्रप्साः । यत् । ते ।
यवसऽअदः । वि । अस्थिरन् । सुऽगम् । तत् । ते । तावकेभ्यः ।
रथेभ्यः । अग्ने । सख्ये । मा । रिषाम । वयम् । तव ॥ ११ ॥

हेअग्ने अध वनप्रवेशानन्तरं स्वनात्त्वदीयात्पूर्वोक्तगंभीरशब्दादथवाशब्दोऽस्यर्थः पत-त्रिणः पक्षिणोऽपिबिभ्युः बिभ्यविभयंप्राप्नुवन्ति उत्पतनेनदेशान्तरंगन्तुंसमर्थाःपक्षिणोऽपि यदाभयंप्राप्नुवन्ति किमुवक्तव्यमन्येषांतत्रत्यानांमृगादीनांभीतिर्जायतइति अतस्त्वयिवनंप्रविश-ति सर्वेप्राणिनोभयंप्राप्नुवन्तीत्यर्थः तादृशास्त्वदीयाद्रप्साः ज्वालैकदेशाः यवसादः यवसा-नामरण्येवर्तमानानांतृणानामत्तारःसन्तोयद्यदाव्यस्थिरन् विविधमवतिष्ठन्ते तत्तदातेसर्वमर-ण्यं सुगंसुखेनगन्तुंशक्यं भवतितावकेभ्यस्त्वदीयेभ्योरथेभ्यश्च तदरण्यंसुगंभवति पूर्वंप्रवृद्धै-र्ज्वालाग्रैस्तृणादिषुदग्धेषुसत्सुत्वदीयारथाः प्रतिबन्धमन्तरेणप्रगच्छन्तीतिभावः अन्यत्समान-म् ॥ बिभ्युः ञिभीभये छान्दसोलिट् एरनेकाचइतियण् । व्यस्थिरन् समवप्रविभ्यःस्थइत्या-त्मनेपदम् लुङिव्यत्ययेनझस्यरन् स्थाघ्वोरिच्चेतीत्वम् ह्रस्वादङ्गादितिसलोपः । तावकेभ्यः तवकममकावेकवचनेइतियुष्मदस्तवकादेशः ॥ ११ ॥

११. तुम्हारे शब्द सुनकर चिड़ियाँ भी डरती हैं। जिस समय तुम्हारी शिखायें तिनके जलाकर चारों दिशाओं में विस्तृत होती हैं, उस समय सारा वन तुम्हारे और तुम्हारे रथ के लिए सुगम हो जाता है। अग्नि, तुम्हारे मित्र होने पर हम हिंसित नहीं होंगे।

अयंमित्रस्यवरुणस्यधायसेऽवयातांमरुतांहेळोअद्भुतः ।
मृळासुनोभूत्वेषांमनःपुनरग्नेसख्येमारिषामावयंतव ॥१२॥

अयम् । मित्रस्य । वरुणस्य । धायसे । अवऽयाताम् । मरुताम् ।
हेळः । अद्भुतः । मृळ । सु । नः । भूतु । एषाम् । मनः । पुनः ।
अग्ने । सख्ये । मा । रिषाम । वयम् । तव ॥ १२ ॥

अयमग्नेःस्तोतामित्रस्य अहरभिमानिनोदेवस्य वरुणस्यरात्र्यभिमानिनश्च संबन्धिनेधा-यसेधारणाय अवस्थापनायभवतु मित्रावरुणाविममग्नेःस्तोतारंधारयतामित्यर्थः अवयातांअव-स्थायगच्छतांस्वर्गलोकस्याधस्तादन्तरिक्षेवर्तमानानां मरुतांएतत्संज्ञानां देवानांहेळः क्रोधः अद्भुतः महान्भवति अद्भुतमित्येतन्महन्नाम यस्मात्क्रोधादिममग्नेःस्तोतारंमित्रावरुणौरक्षतामितिशेषः अपिच नोऽस्मान् हेअग्ने सुसुष्ठुमृळसुखय एषांमरुतांमनश्च पुनर्भूतु पुनरपिप्रसन्नंभवतु अ-न्यत्समानम्॥धायसे दधातेर्धाञ्ञ्यम्छन्दसीतिभावेअसुन् णिदित्यनुवृत्तेरातोयुक्चिण्कृतोरितियुक्।अवयातां यामापणे अस्मादवपूर्वाल्लटःशतृ शतुरनुमइतिविभक्तेरुदात्तत्वम्।मृळ मृडसुख-ने छन्दस्युभयथेतिशपआर्धधातुकत्वात् णेरनिटीतिणिलोपः द्व्यचोतस्तिङइतिसंहितायांदीर्घत्व-म्। भूतु बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् ॥ १२ ॥

१२. इस स्तोता को मित्र और वरुण धारण करें। अन्तरिक्षचारी मरुतों को क्रोध अत्यधिक होता है। हमें सुखी करो और इन महान् मरुतों का मन प्रसन्न हो। अग्नि, तुम्हारे बन्धु रहने पर हम हिंसित नहीं होंगे।

त्रयोदशीमृचमाह—

देवोदेवानामसिमित्रोअद्भुतोवसुर्वसूनामसिचारुरध्वरे ।
शर्मन्त्स्यामतवसप्रथस्तमेऽग्नेसख्येमारिषामावयंतव ॥१३॥

देवः । देवानाम् । असि । मित्रः । अद्भुतः । वसुः । वसूनाम् । असि ।
चारुः । अध्वरे । शर्मन् । स्याम । तव । सप्रथःऽतमे । अग्ने । सख्ये ।
मा । रिषाम । वयम् । तव ॥ १३ ॥

हेअग्ने देवोद्योतमानस्त्वं देवानांसर्वेषां अद्भुतोमहान्मित्रोऽसि मित्रःसखाभवसि यथाचारुः द्योतमानस्त्वं अध्वरेयज्ञे वसूनांसर्वेषांधनानांवसुरसि निवासयिताभवसि अतोऽस्माकंवसूनिदेही-

त्यर्थः किञ्च समथस्त्वमेसर्वतःपृथुतमेअतिशयेनविस्तीर्णे यत्र तत्संबन्धिनिशर्मन्शर्मणियज्ञगृहेस्यामवर्तमानाभवेम अन्यत्पूर्ववत् ॥ शर्मन् सुपांसुलुगितिसप्तम्यालुक् ॥ १३ ॥

१३. द्युतिमान् अग्नि, तुम सारे देवों के परम बन्धु हो। तुम सुशोभन और यज्ञ के सारे धनों के निवास-स्थान हो। तुम्हारे विस्तृत यज्ञ-गृह में हम अवस्थान करें। अग्नि, तुम्हारे बन्धु रहने पर हम हिंसित नहीं होंगे।

तत्तेभद्रंयत्समिद्धःस्वेदमेसोमाहुतोजरसेमृळयत्तमः ।
दधासिरत्नंद्रविणंचदाशुषेग्नेसख्येमारिषामावयंतव ॥१४॥

तत् । ते । भद्रम् । यत् । सम्ऽइद्धः । स्वे । दमे । सोमऽआहुतः ।
जरसे । मृळयत्ऽतमः । दधासि । रत्नम् । द्रविणम् । च । दाशुषे ।
अग्ने । सख्ये । मा । रिषाम । वयम् । तव ॥ १४ ॥

हेअग्ने तेत्वत्संबन्धितत्खलुभद्रंभजनीयंप्रशस्तमित्यर्थः किंपुनस्तत् स्वेदमेस्वकीयेउत्तरवेदिलक्षणेनिवासस्थाने तस्यैषस्वोलोकोयदुत्तरवेदीनाभिरितिश्रुतेः। तस्यामुत्तरवेद्यांसमिद्धः सम्यगिद्धःप्रज्वलितः सोमाहुतोहुतेनसोमरसेनसंतर्पितःसन् जरसेऋत्विग्भिःस्तूयसे इतियदस्ति तद्भद्रमित्यर्थः एवंभूतस्त्वंमृळयत्तमः अतिशयेनास्माकंसुखयिताभूत्वा रत्नंरमणीयंकर्मफलं द्रविणंधनंच दाशुषेहवींषिदत्तवतेयजमानायदधासिप्रयच्छसि अन्यत्समानम् ॥ समिद्धः ञिइन्धीदीप्तौ कर्मणिनिष्ठा श्वीदितोनिष्ठायामितीट्प्रतिषेधः गतिरनन्तरइतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम्। सोमाहुतः सोमेनाहुतः तृतीयाकर्मणीतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्। जरसे जरतिःस्तुतिकर्मा व्यत्ययेन कर्मणिकर्तृप्रत्ययः यद्वृत्तयोगादनिघातः। दधासि अनुदात्तेचेत्यभ्यस्तस्याद्युदात्तत्वम् ॥ १४ ॥

१४. अपने स्थान पर प्रज्वलित सोमरस-द्वारा आहूत होकर जिस समय तुम पूजित होते हो, उस समय तुम सुखकर उपभोग करते हो। तुम हमारे लिए सुखकर होकर हव्यदाता को रमणीय फल और धन दान करो। अग्नि, तुम्हारे बन्धु रहने पर हम हिंसित नहीं होंगे।

पञ्चदशीमृचमाह—

यस्मैत्वंसुद्रविणोददाशोनागास्त्वमदितेसर्वताता ।
यंभद्रेणशवसाचोदयासिप्रजावताराधसातेस्याम ॥१५॥

---

१ ऐ० ब्रा० १.२८. । २ नि० १०. ८. ।

यस्मै । त्वम् । सुऽद्रविणः । ददाशः । अनागाःऽत्वम् । अदिते ।
सर्वऽताता । यम् । भद्रेण । शवसा । चोदयासि । प्रजाऽवता ।
राधसा । ते । स्याम ॥ १५ ॥

हे सुद्रविणः शोभनधन अदिते अखण्डनीयाग्ने सर्वताता सर्वासु कर्मततिषु यज्ञा सर्वेषु यज्ञेषु वर्तमानाय यस्मै यजमानाय अनागास्त्वं अपापत्वं पापराहित्येन कर्माहितां त्वं ददाशः प्रयच्छसि स यजमानः समृद्धो भवति यं च यजमानं भद्रेण भजनीयेन कल्याणेन शवसा बलेन चोदयासि संयोजयसि सोऽपि समृद्धो भवति वयं च स्तोतारः प्रजावता प्रजाभिः पुत्रपौत्रैर्युक्तेन ते राधसा त्वया दत्तेन धनेन युक्ताः स्याम भवेम ॥ सुद्रविणः शोभनानि द्रविणानि धनानि यस्य सुगतौ सुदक्षिण्यापिनद् द्रविणशब्दस्यान्ते सकारोपजनश्छान्दसः । ददाशः दाश्दाने लेटचडागमः बहुलंछन्दसीति शपः श्लुः अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम् । सर्वताता सर्वदेवात्तातिलिति स्वार्थे तातिल्प्रत्ययः या-स्कपक्षेषु सर्वास्ततयोयेषु यागेषु इति बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् वर्णव्यापत्त्या आत्वं उभयत्रा-पि सुपां सुलुगिति सप्तम्या डादेशः । चोदयासि चुदप्रेरणे लेट्याडागमः ॥ १५ ॥

१५. शोभन धन से युक्त और अखण्डनीय अग्नि, सब यज्ञों में वर्त्तमान जिस यजमान को तुम पाप से उद्धार करते और कल्याणवाही बल प्रदान करते हो, वह समृद्ध होता है। हम भी तुम्हारे स्तोता हैं। हम भी पुत्र-पौत्रादि के साथ तुम्हारे धन से सम्पन्न हों।

षोडशीमृचमाह—

सत्वमग्नेसौभगत्वस्यविद्वानस्माकमायुःप्रतिरेहदेव ।
तन्नोमित्रोवरुणोमामहन्तामदितिःसिन्धुःपृथिवीउतद्यौः ॥१६॥२२॥

सः । त्वम् । अग्ने । सौभगऽत्वस्य । विद्वान् । अस्माकम् । आयुः ।
प्र । तिर । इह । देव । तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहन्ताम् ।
अदितिः । सिन्धुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ १६ ॥ २२ ॥

हे देव दानादिगुणयुक्ताग्ने स पूर्वोक्तगुणविशिष्टस्त्वं सौभगत्वस्य सुभगत्वं सौभाग्यं विद्वान् जानन् इहास्मिन्कर्मणि अस्माकमायुः प्रतिर प्रवर्धय प्रपूर्वस्तिरतिर्वर्धनार्थः त्वया प्रवर्धितं नोऽस्माकं यदायुः मित्रादयः षड्देवताः ममहन्तां पूजयन्तां रक्षन्त्वित्यर्थः मित्रः प्रमीतेस्त्राता वरुणः अवरिष्टानां निवा-रयिता अदितिः अदीना अखण्डनीया वा देवमाता सिन्धुः स्यन्दनशीलोदकाला देवता पृथिवीम-

थिवी भूदेवता उतेतिसमुच्चये द्यौःप्रकाशमानाद्युलोकात्मादेवता एताश्चसर्वाअग्निनाप्रवर्धितमायुर्मे-महन्तामितिपूर्वेणान्वयः ॥ सौभगत्वस्य सुभगस्यभावःसौभगं सुभगान्मन्त्रेइतिउद्गात्रादिषुपाठात् भावे अञ् पुनरपिभावप्रत्ययोत्वंविश्छान्दसी । ममहन्तां महपूजायां भौवादिकः लोटि बहुलं छन्दसीतिशपःश्लुः तुजादित्वादभ्यासस्यदीर्घत्वम् ॥ १६ ॥

१६. अग्निदेव, तुम सौभाग्य जानते हो। इस कार्य में तुम हमारी आयु बढ़ाओ। मित्र, वरुण, अदिति, सिन्धु, पृथ्वी और आकाश हमारी उस आयु की रक्षा करें।

॥ इतिप्रथमस्यषष्ठेद्वात्रिंशोवर्गः ॥ ३२ ॥

वेदार्थस्यप्रकाशेनतमोहार्दंनिवारयन् । पुमर्थांश्चतुरोदेयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

इतिश्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेणसायणाचार्येणविरचितेमाधवीयेवेदार्थप्रकाशेऋक्संहिताभाष्येप्रथमाष्टकेषष्ठोध्यायः समाप्तः ॥ ६ ॥

॥श्रीगणेशायनमः॥

यस्यनिःश्वसितंवेदायोवेदेभ्योऽखिलंजगत् । निर्ममेतमहंवन्देविद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

प्रथमेमण्डलेपञ्चदशेनुवाकेप्रथमंसूक्तंव्याख्यातम् द्वेविरूपइत्येकादशर्चंद्वितीयंसूक्तम् तत्रानुक्रम्यते—द्वेएकादशौषसाप्रवाग्नेयेइति ऋषिश्चान्यस्मादितिपरिभाषयाकुत्सस्यानुवृत्तेराङ्गि-रसःकुत्सऋषिः अनादेशपरिभाषयात्रिष्टुप्छन्दः उषसिप्रातःकालेहविर्भाग्भ्योऽग्निरस्यसदेवता य-द्वा आग्नेयंतदितिपूर्वत्रोक्तत्वात् तुह्यादिपरिभाषयाइदमादीनिपञ्चसूक्तानिकेवलाग्निदेवत्यानि अ-तोऽस्यसूक्तस्यऔषसगुणविशिष्टोऽग्निः शुद्धोऽग्निर्वादेवतेतिप्रशब्दार्थः प्रातरनुवाकस्याग्नेयेक्रतौत्रिष्टु-भेछन्दसि इदमादिकेद्वेसूक्ते तथाचसूत्रितंअथैतस्याइतिखण्डे—द्वेविरूपेइतिसूक्तेइति । आश्विन-शस्त्रेचैवेमाप्रातरनुवाकन्यायेनतस्यैवसमाम्नायस्येत्यविदिष्टत्वात् ।

तत्रप्रथमामृचमाह—

ओम् द्वेविरूपेचरतःस्वर्थेअन्यान्यावत्समुपधापयेते ।
हरिरन्यस्यांभवतिस्वधावाञ्छुक्रोअन्यस्यांददृशेसुवर्चाः ॥१॥

द्वे इति । विरूपे इति विऽरूपे । चरतः । स्वर्थे इति सुऽअर्थे ।
अन्याऽअन्या । वत्सम् । उप । धापयेते इति । हरिः । अन्यस्याम् ।
भवति । स्वधाऽवान् । शुक्रः । अन्यस्याम् । ददृशे । सुऽवर्चाः ॥१॥

स्वर्थेस्वरणेशोभनगमनायने यद्वा अर्थःप्रयोजनंशोभनप्रयोजनोपेते विरूपेविषमरूपे शुक्लकृष्णतयानानारूपेद्वेअहोरात्रेचरतः पुनःपुनःपर्यावर्तेते तेचाहोरात्रेअग्नेःसूर्यस्यचजनन्यौत-त्रात्रेःपुत्रःसूर्यःसद्विगर्भवद्रात्रावन्तर्हितःसन्तस्याःपरमभागादुत्पद्यते अह्नःपुत्रोऽग्निः सहितत्वि-द्यमानोऽपिप्रकाशराहित्येनासत्कल्पःसन्तस्मादह्नःप्रकाशान्निर्मुक्तःप्रकाशमानंस्वात्मानंलभते अ-नयोरेतयोःपुत्रत्वंचतैत्तिरीयैराम्नायते— तयोरेतौवत्सौ अग्निश्चादित्यश्च रात्रेर्वत्सःश्वेतआदि-त्यः अह्नोऽग्निस्ताम्रोऽरुणइति[1] । तेचाहोरात्रेवत्संस्वंस्वंपुत्रंअन्यान्यापरस्परस्यविहारेणोपधापयेते स्वकीयंरसंपाययतः यथान्याकर्तव्यंस्तन्यपुत्रस्यादित्यस्यरसस्यपायनंतदहःकरोति यदह्नाकर्तव्यं

१ तै० आ० प्रथमप्रपाठके.

स्वपुत्रस्याग्नेः रक्षणं पालनं च दावाग्निः करोति एतच्च सायंप्रातःकालीनाहुत्यभिप्रायम् श्रूयते च—यस्मा-अग्नये सायं हूयते सूर्याय प्रातरिति[1] । यस्मादेवं तस्मादन्यस्यां स्वजनन्यामन्यस्यामहरात्मिकायां अग्नेर्जनन्यां हरिः रसहरणशील आदित्यः स्वधावान् हविर्लक्षणान्नवान् भवति शुक्रः निर्मलदीप्तिरग्निः स्वजनन्यामन्यस्यां रात्र्यामादित्यस्य जनन्यां सुवर्चाः शोभनदीप्तियुक्तः सन् ददृशे दृश्यते ॥ स्वर्थे चर-तो उषिकुषिगार्तिभ्यस्थन्निति ऋगतावेः कर्मणि वा थन्प्रत्ययः नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् शोभनोऽर्थो ययोस्ते आ-सुपार्थं च छन्दसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । अन्यान्या कर्मव्यतिहारे सर्वनाम्नो द्वे भवत इति वक्तव्यं स-मासवच्च बहुलमिति द्विर्भावः बहुलग्रहणात्समासवद्भावाभावे तस्य परमाम्रेडितमिति परस्याम्रेडितसं-ज्ञायामनुदात्तं चेत्याम्रेडितानुदात्तत्वम् । धापयेते धेट् पाने आदेच इत्यात्वम् ततो हेतुमति णिच् अ-र्तिह्रीत्यादिना धातोः पुगागमः तद्धि लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया नास्तीति ज्ञापितम् शाच्छासाह्वा-व्येति प्रत्यात्वानां निर्देशेन तद्धि युक्प्रापि ज्ञापनार्थः यदि च लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया युक्पा-भोऽपि स्यात् अनर्थकः स्यात् तस्मादप्यापयतीत्यादाविव धापयेते इत्यत्रापि पुगागमः सिद्धः निगरणच-लनार्थेभ्यश्चेति प्राप्तस्य परस्मैपदस्य पादिषु धेट उपसंख्यानमिति प्रतिषेधादात्मनेपदम् । हरिः हृञ् हरणे औणादिक इन्प्रत्ययः ञ्नित्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तत्वम् । भवति एकान्याभ्यां समर्थाभ्यामिति प्रथमायास्तिङ्विभक्तेर्निघातप्रतिषेधः । ददृशे दृशेः छन्दसि लुङ्लङ्लिट इति वर्तमाने लिट् । सुव-र्चाः शोभनं वर्चस्तेजो यस्य सोर्मनसी अलोमोषसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥१॥

१. विभिन्न रूपों से संयुक्त दोनों समय (दिन और रात), शोभन प्रयोजन के कारण, विचरण करते हैं। दोनों, दोनों के वत्स की रक्षा करते हैं। एक (रात्रि) के पास से सूर्य अन्न प्राप्त करते और दूसरे (दिन) के पास से शोभन दीप्ति से युक्त होकर प्रकाशित होते हैं।

दशेमं त्वष्टुर्जनयन्त गर्भमतन्द्रासो युवतयो विभृत्रम् ।
तिग्मानीकं स्वयशसं जनेषु विरोचमानं परि षीं नयन्ति ॥२॥

दश । इमम् । त्वष्टुः । जनयन्त । गर्भम् । अतन्द्रासः । युवतयः । विऽभृत्रम् । तिग्मऽअनीकम् । स्वऽयशसम् । जनेषु । विऽरोचमानम् । परि । सीम् । नयन्ति ॥ २ ॥

अतन्द्रासः स्वकार्ये जगतः पोषणे अनलसाः आलस्यरहिताः जागरूका इत्यर्थः युवतयः नित्यतरुण्यः अजरामरणा इत्यर्थः एवम्भूता दश प्राच्याद्या दशसंख्याका दिशः गर्भं-मेघेषु गर्भरूपेणान्तर्वर्तमानं त्वष्टुर्दीप्तान्मध्यमाद्वायोः सकाशाज्जनयन्त वैद्युतमग्निमुत्पादयन्ति यद्वा

[1] तै० ब्रा० २.१.२.

दशसंख्याकाअङ्गुलयः त्वष्टुर्दीप्तस्यवायोः गर्भंस्वकारणभूतेवायौगर्भरूपेणवर्तमानं अग्नेर्हिवा-युःकारणं वायोरग्निरितिश्रुतेः । एवंभूतमिममग्निंअरण्योःसकाशाज्जनयन्तउत्पादयन्ति कीदृ-श्योऽङ्गुलयःअतन्द्रासः पुनःपुनःकर्मकरणेआलस्यरहिताः युवतयः अपृथक्त्वेनवर्तमानाः एकस्मि-न्पाणौसंहत्यावस्थिताइत्यर्थः कीदृशमग्निं विभृत्रंसर्वेषुभूतेषुविहृतंजाठररूपेणविभज्यवर्तमानमि-त्यर्थः तिग्मानीकं तीक्ष्णमुखंतीक्ष्णतेजसं अतएवहिवैद्युताग्निदर्शनेदृष्टिःप्रतिहन्यते स्वयशसंस्वा-यत्तयशस्कं अतिशयेनयशस्विनमित्यर्थः जनेषुजनपदेषुसर्वेषुदेशेषुविरोचमानंविशेषेणदीप्यमा-नं बहूनामुपकारकमित्यर्थः एवंभूतंसीं एनमग्निंपरिपरितः सर्वतोनयन्ति स्वस्वोपकारायसर्वेजनाः स्वकीयंदेशंप्रापयन्ति ॥ त्वष्टुः त्विषदीप्तौ नप्तृनेष्टृत्वष्टृक्षत्तृइत्यादिनाउणादिषुतृजन्तोनिपातितः अयोनित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । विभृत्रं हृञ्हरणे अस्मात्कर्मणिनिष्ठा छान्दसोरेफोपजनःगतिरनन्तर-इतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् हृग्रहोर्भश्छन्दसीतिभत्वम् यद्वा औणादिकःक्रप्रत्ययः । तिग्मानीकं तिजनिशा-ने युजिरुचितिजांकुश्चेतिमक् अनप्राणने अनिहृषिभ्यांचेतिकीकन् तिग्मंतीक्ष्णमनीकंयस्य बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । परिषीं पूर्वपदादितिषत्वम् ॥ २ ॥

२. दसों अँगुलियाँ इकट्ठी होकर अनवरत काष्ठ-घर्षण करके वायु के गर्भ-स्वरूप और सब भूतों में वर्त्तमान अग्नि को उत्पन्न करती हैं। यह अग्नि तीक्ष्ण-तेजा, यशस्वी और सारे लोक में दीप्यमान है। इस अग्नि को सारे स्थानों में ले जाया जाता है।

त्रीणि जाना परि भूषन्त्यस्य समुद्र एकं दिव्येकमप्सु ।
पूर्वामनु प्र दिशं पार्थिवानामृतून्प्रशासद्वि दधावनुष्ठु ॥३॥

त्रीणि । जाना । परि । भूषन्ति । अस्य । समुद्रे । एकम् । दिवि । एकम् । अप्ऽसु । पूर्वाम् । अनु । प्र । दिशम् । पार्थिवानाम् । ऋतून् । प्रऽशासत् । वि । दधौ । अनुष्ठु ॥ ३ ॥

अस्याग्नेस्त्रीणित्रिसंख्याकानि जाना जननानिजन्मानिपरिभूषन्ति परितःसर्वतोऽलं-कुर्वन्ति यद्वा परीत्येषसमित्येतस्यस्थाने अस्याग्नेस्त्रीणिजन्मानिसंभवन्ति समुद्रे अन्तरिक्षवडवा-नलरूपेणैकंजन्म दिविद्युलोकेआदित्यात्मनाएकं अप्सुआपइत्यन्तरिक्षनाम अन्तरिक्षेवैद्युताग्नि-रूपेणैकं एवमग्निस्त्रिधात्मानंविभज्यत्रिषुस्थानेषुवर्ततइत्यर्थः यथादित्यात्मनावर्तमानःसोऽग्निर्ऋ-तून्वसन्तादीनृतून्प्रशासत्प्रकर्षेणविभक्ततयाज्ञापयन् पार्थिवानांपृथिव्याःसम्बन्धिनां स-र्वेषांप्राणिनांपूर्वांप्राचींमदिशंप्रकर्षेणाक्रम्य अनुष्ठु इत्येतदव्ययंसम्यक्शब्दसमानार्थं ह्रस्वविप-र्या सम्यगनुक्रमेणविदधौकृतवान् स्वपीभेदरहितयोरसप्तमयोर्दिक्कोड्योः प्राच्यादिभेदोनस्या-

दिभेदश्चसूर्यगत्यानिष्पाद्यते अतःसूर्यएवतयोःकर्तेत्यर्थः ॥ जाता जनीप्रादुर्भावे भावेक्त् कर्मात्वनद्दत्यन्तोदात्तत्वेप्राप्ते वृषादेराकृतिगणत्वादाद्युदात्तत्वम् शेश्छन्दसिबहुलमितिशेर्लोपः। भूषन् भूषअलंकारे णौवादिकः यद्वा भवतेर्लेटिसिब्बहुलंलेटीतिसिप् आगमानुशासनस्यानित्यत्वादिडभावः संज्ञापूर्वकस्यविधेरनित्यत्वाद्गुणाभावश्च। दिवि अप्सु उभयत्र ऊडिदमिति विभक्तेरुदात्तत्वम्। पार्थिवानां पृथिव्याञाञावितिप्राग्दीव्यतीयोऽञ्प्रत्ययः। प्रशासत् शासुअनुशिष्टौ अस्माल्लटःशतृ जक्षित्यादयःषडितिअभ्यस्तसंज्ञायां नाभ्यस्ताच्छतुरितिनुम्प्रतिषेधः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम्। अनुष्ठु अपदुःसुषुस्थइतिविधीयमानःकुप्रत्ययोबहुलवचनात्तिष्ठतेरनुपूर्वादपिभवति ॥ ३ ॥

३. इन अग्नि के तीन जन्म-स्थान हैं—(१) समुद्र, (२) आकाश और (३) अन्तरिक्ष। अग्नि ने (सूर्य-रूप से) ऋतुओं का विभाग करके पृथिवी के सारे प्राणियों के हित के लिए पूर्व दिशा का यथाक्रम निष्पादन किया है अर्थात् सूर्य-काल (ऋतु) और दिक्—दोनों को बनाया है।

कड्मं॑वो॑नि॒ण्यमाचि॑केतव॒त्सोमा॒तुर्जन॑यतस्व॒धाभिः॑।
ब॒ह्वी॒नां गर्भो॑अ॒पसा॑मु॒पस्था॑न्म॒हान्क॒विर्निश्च॑रतिस्व॒धावा॑न् ॥४॥

कः। इ॒मम्। व॒ः। नि॒ण्यम्। आ। चि॒के॒त॒। व॒त्सः। मा॒तॄः। ज॒नय॒त॒। स्व॒धाभिः॑। ब॒ह्वी॒नाम्। गर्भः॑। अ॒पसा॑म्। उ॒पऽस्था॑त्। म॒हान्। क॒विः। निः। च॒र॒ति॒। स्व॒धाऽवा॑न् ॥ ४ ॥

हेऋत्विग्यजमानाः निण्यं निर्णीतांतर्हितनामैतत् अन्तर्हितंगर्भरूपेणान्तर्हितं तथाचमन्त्रान्तरम्—गर्भोयोअपांगर्भोवनानांगर्भश्चस्थातांगर्भश्चरथामिति। एवंभूतमिममग्निंवोयुष्माकंमध्येकआचिकेतकोजानाति नकोपीत्यर्थः सोयमग्निर्वत्सःमेघस्थानामपांवैद्युताग्निरूपेणपुत्रस्थानीयःसन्मातृःतस्यमातृस्थानीयानिवृष्ट्युदकानिस्वधाभिर्हविर्लक्षणैरन्नैःजनयतउत्पादयति तथाचस्मर्यते—अग्नौप्रास्ताहुतिःसम्यगादित्यमुपतिष्ठते आदित्याज्जायतेवृष्टिर्वृष्टेरन्नंततःप्रजाइति। अपिच बह्वीनांमेघस्थानामपांगर्भःवैद्युतरूपेणगर्भस्थानीयः सोग्निःअपसामुपस्थात्समुद्रान्निश्चरति औषसाग्निरूपेणादित्यःसन्निर्गच्छति कीदृशः महान् तेजसाप्रौढः कविःक्रान्तदर्शी स्वधावान्हविर्लक्षणान्नवान् एकएवाग्निर्होमनिष्पादकलक्षणेनपार्थिवरूपेणवैद्युतात्मनाऔषसरूपेणादित्यात्मनाचविभज्यवर्ततइत्यर्थः ॥ चिकेत कितज्ञाने छान्दसोलिट्। जनयत जनीप्रादुर्भावे णिच् ...मन्त्रात्वेतिमित्त्वान्मितांह्रस्वइतिह्रस्वत्वम् पूर्ववच्छान्दसोलङ्। बह्वीनां नित्यंछन्दसी

---

१ ऋ० सं० १. ५. १४।

विषदुरान्वाच्छीत् न्याच्छन्दसिबहुलमितिनामउदात्तत्वम् । अपसां आपूर्व्याप्तौ आपःकर्माख्या-यांह्रस्वश्चनुट्चवेतिबहुलवचनादकर्माख्यायामपिआप्नोतेरसिप्रत्ययोह्रस्वश्च । उपस्थात् उपति-ष्ठन्त्यापोऽस्मिन्नित्युपस्थः आतश्चोपसर्गेइतिकृत्यल्युटोबहुलमितिबहुलवचनादधिकरणेकप्रत्ययः मरु-द्वृधादित्वात्पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् ॥ ४ ॥

४. जल, वन आदि में अन्तर्हित अग्नि को तुममें से कौन जानता है? पुत्र होकर भी विद्युद्रूप अग्नि अपनी माताओं (जल-रूपिणी) को हव्य-द्वारा जन्म दान करते हैं। महान् मेधावी और हव्य-युक्त अग्नि अनेक जलों के गर्भ (सन्तान)-रूप हैं। सूर्य-रूप अग्नि समुद्र से निकलते हैं।

आविष्ट्यो॑ वर्धते॒ चारु॑रासु जि॒ह्मानां॑मू॒र्ध्वः स्वय॑शा उ॒पस्थे॑ ।
उ॒भे त्वष्टु॑र्बिभ्यतु॒र्जाय॑मानात्प्रती॒ची सिं॒हं प्रति॑ जोषयेते ॥५॥१॥

आ॒विःऽत्यः॑ । व॒र्ध॒ते॒ । चारुः॑ । आ॒सु॒ । जि॒ह्माना॑म् । ऊ॒र्ध्वः । स्वऽय॑शाः । उ॒पऽस्थे॑ । उ॒भे इति॑ । त्वष्टुः॑ । बि॒भ्य॒तुः॒ । जाय॑मानात् । प्र॒ती॒ची इति॑ । सिं॒हम् । प्रति॑ । जो॒ष॒ये॒ते॒ इति॑ ॥ ५ ॥ १ ॥

आसुमेघस्थास्वप्सु वैद्युतात्मनावर्धमानोऽग्निः चारुःशोभनदीप्तिःसन् आविष्ट्योवर्धतेआ-विर्भूतः प्रकाशमानोवृद्धिंप्राप्नोति किंकुर्वन् जिह्मानांकुटिलानांमेघेषुतिर्यगवस्थितानांआसामपामु-पस्थेउत्सङ्गेस्वयशाः स्वायत्तयशस्कोऽग्निः ऊर्ध्वः ऊर्ध्वज्वलनःसन् अकारणात्स्वभावतस्तिर्यगवस्थि-तास्वपिस्वयमूर्ध्वंज्वलन्नित्यर्थः तदुक्तंवैशेषिकैः—अग्नेरूर्ध्वज्वलनंवायोस्तिर्यक्पवनमणुमनसो-राद्यंकर्मेत्यदृष्टकारितानीति । अपिच उभेद्यावापृथिव्यौत्वष्टुर्दीप्ताज्जायमानादुत्पद्यमानात्तस्मात्-अग्नेर्बिभ्यतुः भयंप्राप्नुतः तदनन्तरंखलुसिंहंसहनशीलंअभिभवनशीलंतमग्निंप्रतीची प्रत्यञ्चन्त्यौ प्रतिगच्छन्त्यौ आभिमुख्येनप्राप्नुवन्त्यौप्रतिजोषयेतेसेवेते यास्कस्त्वाह—आविरावेदनात्त्योव-र्धतेचारुरासुचारुचरतेर्जिह्मंजिहीतेरूर्ध्वंउच्छ्रितोभवतिस्वयशाआत्मयशाउपस्थउपस्थानेउभे त्वष्टुर्बिभ्यतुर्जायमानात्प्रतीचीसिंहंप्रतिजोषयेतेद्यावापृथिव्याविति वाहोरात्रेइतिवारणीइतिवा-पिबैनेप्रत्युकेसिंहंसहनंप्रत्यासेवेतेइति[1] ॥ आविष्ट्यः आविःशब्दात् छन्दसीविशैषिकस्त्यप् ह्रस्वात्तादौतद्धितइतिषत्वम् । आसु इदमोन्वादेशेऽशनुदात्तस्तृतीयादावित्यशादेशोऽनुदात्तः विभक्तिश्चसुप्त्वादनुदात्तेति सर्वानुदात्तत्वम् नचोडिदमिति विभक्तेरुदात्तत्वंशङ्कनीयम् अन्वादेशात् इदंशब्दादित्युक्तत्वात् ॥ प्रतीची प्रतिपूर्वादञ्चतेःऋत्विगित्यादिनाक्विन् अनिदितामितिनलोपः अञ्चतेश्चोपसंख्यानमितिङी-

1 नि० ८. १५ ।

ए भवत्यकारलोपेचाविविदीलर्थम् उदात्तनिवृत्तिस्वरेणङीपउदात्तत्वम् याछन्दसीतिपूर्वसवर्ण-दीर्घः । जोषयेते जुषीप्रीतिसेवनयोः स्वार्थेणिच् ॥ ५ ॥

५. कुटिल (मेघ-जल के) पार्श्ववर्ती यशस्वी अग्नि ऊपर चलकर, शोभन दीप्ति के साथ, प्रकाशित होकर बढ़ते हैं। अग्नि के दीप्त या त्वष्टा के साथ उत्पन्न होने पर उभय (काष्ठ) भीत होते और सिंह या सहनशील के सामने आकर उसकी सेवा करते हैं।

उभेभद्रेजोषयेतेनमेनेगावोनवाश्राउपतस्थुरेवैः ।
सदक्षाणांदक्षपतिर्बभूवाञ्जन्तियंदक्षिणतोहविर्भिः ॥६॥

उभे इति । भद्रे इति । जोषयेते इति । न । मेने इति । गावः । न । वाश्राः । उप । तस्थुः । एवैः । सः । दक्षाणाम् । दक्षऽपतिः । बभूव । अञ्जन्ति । यम् । दक्षिणतः । हविःऽभिः ॥ ६ ॥

उभेभद्रे अहोरात्रे इव यद्वा द्यावापृथिव्यौ अरणी वा भद्रे भजनीये शोभने अग्निंमेने स्त्रियौ नजोषये-तेन सेवेते इव यथा शोभने स्त्रियौ उभयतः सेवेते एवं द्यावापृथिव्यौ एनमग्निमुभ-यतः सेवेते इत्यर्थः अपिच वाश्राः हंभारवंकुर्वन्त्यः गावोन गावोयथा एवैः स्वकीयै-र्गमनैः आदरातिशयेनस्वकीयान्वत्सानुपतस्थुः संगच्छन्ते यथेममग्निंद्यावापृथिव्यावुपस्थिते भवतः पूर्वंसेवनमात्रमुक्तं इदानींपुनः गोनिदर्शनेनवत्सेष्वादरातिशयोद्योत्यते अतःसोऽग्निर्द-क्षाणांसर्वेषांबलानांदक्षपतिर्बभूव आसीत् बलानांमध्येयदतिशयितंबलंतस्याधिपतिर्बभूवेत्यर्थः यमग्निंदक्षिणतः आहवनीयस्यदक्षिणभागेवस्थिताऋत्विजः हविर्भिश्चरुपुरोडाशादिभिः अञ्जन्ति व्यक्तीकुर्वन्तिवर्धयन्ति सोऽग्निरितिपूर्वेणान्वयः ॥ वाश्राः वाशृशब्दे स्फायितञ्चीत्या-दिनारक् । एवैः इण्गतौ इण्शीङ्भ्यांवन् हविर्भावेऐत्वमत्ययः ॥ ६ ॥

६. उभय (काष्ठ या दिवारात्रि) सुन्दरी स्त्री की तरह उन (अग्नि) की सेवा करते और बोलती हुई गौ की तरह, पास में रहकर, उनको वत्स की तरह पालित करते हैं। दक्षिण भाग में अव-स्थित ऋत्विक् लोग हव्य-द्वारा जिस अग्नि का सेवन करते हैं, वह सब बलों के बीच बलाधिपति हुए हैं।

ऊर्ध्वंयमीतिसवितेवबाहूउभेसिचौयततेभीमऋञ्जन् ।
उच्छुक्रमत्कमजतेसिमस्मान्नवामातृभ्योवसनाजहाति ॥७॥

उत् । यंयमीति । सविताऽइव । बाहू इति । उभे इति । सिचौ । यतते । भीमः । ऋञ्जन् । उत् । शुक्रम् । अत्कम् । अजते । सिमस्मात् । नवा । मातृऽभ्यः । वसना । जहाति ॥ ७ ॥

सवितेवसर्वस्यप्रेरकः आदित्योयथाबाहूबाहुस्थानीयान्रश्मीनुद्गमयति तथा अयमग्निरपिस्वकीयानितेजांसिउद्यंयमीति भृशं उद्यतानिऊर्ध्वाभिमुखानिकरोति तदनन्तरं भीमः सर्वेषांभयंकरोग्निः उभेसिचौ उभेद्यावापृथिव्यौ प्रअजन्प्रसाधयन्स्वतेजसाअलंकुर्वंस्तयतस्वव्यापारे प्रयतते तदनन्तरंसिमस्मात्सर्वस्माद्भूतजाताद् शुक्रंदीप्तंअत्कंसारभूतंरसंउदकंवारश्मिभिरूर्ध्वंना-दत्ते अपिच मातृभ्यःस्वमातृस्थानीयेभ्योऽन्तरिक्षपुदकेभ्यःसकाशात्नवा नवानिमत्यप्राणिवसनासर्वस्यजगतः आच्छादकानितेजांसिजहातिउद्गमयति॥यंयमीति यमउपरमे अस्माद्यङ्लुकि नुगतो-नुनासिकान्तस्येतिअभ्यासस्यनुगागमः एवमनुस्वारोपलक्षणार्थम्। सिचौ षिचिरक्षरणे सिञ्च-तः फलेनसंयोजयतइतिसिचौद्यावापृथिव्यौ क्विप्चेतिक्विप्।यतते यतीप्रयत्ने। अत्कम् अत-सातत्यगमने इण्भीकापाशल्यतिमर्चिभ्यःकन् इतिकन् नित्त्वादाद्युदात्तत्वम्। सिमस्मात् सि-मशब्दःसर्वशब्दपर्यायः। नवा वसना उभयतः शेश्छन्दसिबहुलमितिशेर्लोपः। जहाति ओहाक् त्यागे जौहोत्यादिकः॥ ७॥

७. अग्नि, सूर्य की तरह, अपनी किरण-रूपिणी भुजाओं को बार-बार विस्तृत करते हैं तथा वही भयंकर अग्नि उभय (दिवारात्रि) को अलंकृत करके निज-कर्म साधित करते हैं। वे सारी वस्तुओं से दीप्त और साररूप रस ऊपर खींचते हैं। वे माताओं (जलों) के पास से आच्छादक अभिनव रस बनाते हैं।

त्वेषंरूपंकृणुतउत्तरंयत्संपृञ्चानःसदनेगोभिरद्भिः।
कविर्बुध्नंपरिमर्मृज्यतेधीःसादेवतातासमितिर्बभूव ॥८॥

त्वेषम्। रूपम्। कृणुते। उत्ऽतरम्। यत्। सम्ऽपृञ्चानः।
सदने। गोभिः। अत्ऽभिः। कविः। बुध्नम्। परि। मर्मृज्यते।
धीः। सा। देवऽताता। सम्ऽइतिः। बभूव ॥८॥

सदनेन्तरिक्षेगोभिर्गन्त्रीभिरद्भिर्मेघस्थाभिःसहसंपृञ्चानःवैद्युतरूपेणसंयुक्तःसन् त्वेषंदी-प्तंसर्वैर्द्रष्टुमशक्यंउत्तरंउत्कृष्टतरंरूपंवैद्युतंप्रकाशंयद्यदाकृणुतेकरोति तदानींकविःक्रान्तदर्शीधीः सर्वेषांधारकःसोग्निःबुध्नंसर्वस्योदकस्यमूलभूतमन्तरिक्षंपरिमर्मृज्यतेपरितोमार्ष्टिस्वतेजसाआच्छा-दयतितस्याग्नेःसादेवताता देवेनदेवनशीलेनाग्निना ततावित्तारितादीप्तिःअस्माभिःस्तुवासर्वासमि-तिर्बभूव तेजसांसंहतिर्भवति॥ संपृञ्चानः पृचीसंपर्के रौधादिकः अस्माल्लटःशानच् श्नसोरल्लोपइ-त्यकारलोपः।सदने सीदन्त्यस्मिन्गन्धर्वादयइतिसदनमन्तरिक्षं अधिकरणेल्युट्।मर्मृज्यते मृजू-शुद्धौ अस्माद्यङि मर्मृज्यतेमर्मृज्यमानासइति चोपसङ्ख्यानमितिनिपातनादभ्यासस्यरुगाग-

णः। देवताता देवैस्ततादेवताता तनोतेःकर्मणिनिष्ठा अनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः ल्यस्यपेनात्वम् तृतीयाकर्मणीतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ८ ॥

८. जिस समय अग्नि अन्तरिक्ष में गमनशील जल द्वारा संयुक्त होकर दीप्त और उत्कृष्ट रूप धारण करते हैं, उस समय वह मेधावी और सर्वलोक-धारक अग्नि (सारे जलों के) मूलभूत (अन्तरिक्ष को) तेज द्वारा आच्छादित करते हैं। उज्ज्वल अग्नि द्वारा विस्तारित वह दीप्ति तेजःपुञ्ज हुई थी।

उ॒रु ते॒ जयः॒ पर्ये॑ति बु॒ध्नं वि॒रोच॑मानं महि॒षस्य॒ धाम॑।
विश्वे॑भिरग्ने॒ स्वय॑शोभिरि॒द्धोऽद॑ब्धेभिः पा॒युभिः॑ पाह्य॒स्मान् ॥९॥

उ॒रु। ते॒। जयः॑। परि॑। ए॒ति॒। बु॒ध्नम्। वि॒ऽरोच॑मानम्। म॒हि॒षस्य॑। धाम॑। विश्वे॑भिः। अ॒ग्ने॒। स्वय॑शःऽभिः। इ॒द्धः। अद॑ब्धेभिः। पा॒युऽभिः॑। पा॒हि॒। अ॒स्मान् ॥ ९ ॥

महिषस्यमहतः ते तव जयःराक्षसादीनामभिभावुकंविरोचमानंविशेषेणदीप्यमानं उरुविस्तीर्णंधामतेजःबुध्नंसर्वेषांमूलभूतंअन्तरिक्षंपर्येतिपरितोव्याप्नोति. हेअग्ने इद्धः अस्माभिःप्रज्वलितः त्वं विश्वेभिःसर्वैःस्वयशोभिःस्वकीयैरात्मीयैस्तेजोभिरस्मान्पाहिरक्ष कीदृशैःअदब्धेभिःराक्षसादिभिरहिंसितैः पायुभिःपालनशक्तैः ॥ जयः जिजिअभिभवे असुन्। अदब्धेभिः दम्भुदम्भे निष्ठायां यस्यविभाषेतीट्प्रतिषेधः अनिदितामितिनलोपः झषस्तथोर्धोधइतिधत्वम् नञ्समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् बहुलंछन्दसीतिभिसऐसभावः ॥ ९ ॥

९. अग्नि, तुम महान् हो। सबको पराजित करनेवाला तुम्हारा दीप्यमान और विस्तीर्ण तेज अन्तरिक्ष को व्याप्त किये हुए है। अग्नि, हमारे द्वारा प्रज्वलित होकर अपने अहिंसित और पालन-समतेज-द्वारा हमारा पालन करो।

धन्व॒न्त्स्रोतः॑ कृणुते गा॒तुमू॒र्मिं शु॒क्रैरू॒र्मिभि॑र॒भि न॑क्षति॒ क्षाम्।
विश्वा॒ सना॑नि ज॒ठरे॑षु धत्ते॒ऽन्तर्नवा॑सु चरति प्र॒सूषु॑ ॥१०॥

धन्व॑न्। स्रोतः॑। कृ॒णु॒ते॒। गा॒तुम्। ऊ॒र्मिम्। शु॒क्रैः। ऊ॒र्मिऽभिः॑। अ॒भि। न॒क्ष॒ति॒। क्षाम्। विश्वा॑। सना॑नि। ज॒ठरे॑षु। ध॒त्ते॒। अ॒न्तः। नवा॑सु। च॒रति॒। प्र॒ऽसूषु॑ ॥ १० ॥

धन्वन्धन्वनिगातुंगमनशीलमूर्मिंप्रवृद्धमुदकसंघमयमग्निःस्रोतःकृणुते स्रोतसांप्रवाहरूपेणकुरुते शुक्रैर्निर्मलैरूर्मिभिः तेजःसंघैःक्षांभूमिमभिनक्षति अभिव्याप्नोति स्वतेजोभिरन्तरिक्षस्थंजलंप्रस्राव्यतेनसर्वांभूमिमभिव्याप्नोतीत्यर्थः पश्चाद्विश्वासर्वाणिसनानि सम्भजनीयान्यन्नानि जठरेषु धत्ते

निचलेषुधचे अवस्थापयति तदर्थंनवाद्यवृष्ट्यनन्तरमुत्पन्नाद्य मध्येषुसर्वेषामन्नानांमध्येविनीच्यो-षधीषु पाकार्थमन्तर्धरविमध्येवर्तते अन्तरवस्थितेनभौमाग्निनासर्वाओषधयःपच्यन्ते ॥ धन-र्च रिचिरविषविगत्यर्थाः इदित्वान्नुम् कनिन्युवृषीत्यादिनाकनिन् सुपांसुलुगितिसप्तम्यालुक् धन्वान्तरिक्षंधन्वन्त्यस्मादापइतियास्कः । नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । गातुं गाङ्गतौ कमिमनिज-नीत्यादिनातुप्रत्ययः । ऊर्मिम् अर्तेरूचेतिमिप्रत्ययः । नक्षति नक्षगतौ ॥ १० ॥

१०. आकाशगामी जल-संघ को प्रवाहरूप में अभियुक्त करते और उसी निर्मल जल-संघ-द्वारा पृथिवी को व्याप्त कर डालते हैं। अग्नि जठर में अन्न को धारण करते और इसी लिए (वृष्टिजात) अभिनव शस्य के बीच में निवास करते हैं।

एवानोअग्नेसमिधावृधानोरेवत्पावकश्रवसेविभाहि ।
तन्नोमित्रोवरुणोमामहन्तामदितिःसिन्धुःपृथिवीउतद्यौः॥११॥२

एव । नः । अग्ने । सम्ऽइधा । वृधानः । रेवत् । पावक । श्रवसे । वि । भाहि । तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहन्ताम् । अदितिः । सिन्धुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ ११ ॥ २ ॥

हेपावक शोधकाग्ने समिधाअस्माभिर्दत्तेनसमिदादिद्रव्येण एव एवमुक्तप्रकारेणवृधानोवर्ध-मानःसन् रेवत् रयिमतधनयुक्तायनोस्माकंश्रवसेन्नायविभाहि विशेषेणदीप्यस्वअस्माकंवाद्दशम-न्नंप्रयच्छेत्यर्थः नोस्माकंतदन्नंमित्रादयोममहन्तांपूजयन्तांरक्षन्त्वित्यर्थः उतशब्दःसमुच्चये पृ-थिवीचद्यौश्चेत्यर्थः॥ एव निपातस्यचेतिसंहितायांदीर्घः। वृधानः वृधेरन्तर्भावितण्यर्थाच्छा-न्दसिकःशानच् बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् चानशःसार्वधातुकत्वेनङित्त्वाल्लघूपधगुणाभावः उसा-र्वधातुकत्वाभावेनअनुदात्तत्वाभावेचित्स्वरएवशिष्यते । रेवत् रयिशब्दान्मतुप् रयेर्मतौबहुल-मितिसम्प्रसारणम् छन्दसीरइतिमतुपोवत्वम् रेशब्दाच्चेतिमतुपउदात्तत्वम् सुपांसुलुगितिचतु-र्थ्यालुक् ॥ ११ ॥

११. विशुद्धकारी अग्नि, काष्ठों द्वारा वृद्धि प्राप्त कर हमें धन-युक्त अन्न देने के लिए दीप्तिमान् बनो। मित्र, वरुण, अदिति, सिन्धु, पृथिवी और आकाश हमारे उस अन्न की पूजा करें।

॥ इतिप्रथमस्यसप्तमेद्वितीयोवर्गः ॥ २ ॥

सप्तर्चमेकिमदर्चंतृतीयंसूक्तं कुत्सस्यार्षत्रैष्टुभं द्रविणोदस्त्वगुणविशिष्टोग्निः शुद्धाग्निर्वादेव-ता तथाचानुक्रान्तम्—सप्तस्थानवद्रविणोदसइति । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोः पूर्वसूक्तेनसहो-

---

१ नि० ५, ५ ।

क॰सूक्तविनियोगः न्यूढस्यदशरात्रस्य षष्ठेहन्याग्निमारुतेइदंसूक्तंआवपेतस्यनिविधानं न्यूह्ळ-श्चेदितिखण्डेसूत्रितम्—सप्रत्नथेत्याग्निमारुतमितिः। सप्रत्नथासहसाजायमानइतिजातवेदस्यं स्व-मानोदर्कमित्यादिनाखंणम्। महापितृयज्ञेस्विष्टकृत्स्थानीयस्यकव्यवाहनस्यसप्रत्नथेत्येषायाज्या दक्षिणाग्निरितिखण्डेसूत्रितम्—सप्रत्नथासहसाजायमानइत्यग्निःस्विष्टकृत्कव्यवाहनइति।

सप्तमेतास्सूक्तेप्रथमामृचमाह—

सप्रत्नथासहसाजायमानःसद्यःकाव्यानिबळधत्तविश्वा।
आपश्चमित्रंधिषणाचसाधन्देवाअग्निंधारयन्द्रविणोदाम्॥१॥

सः। प्रत्नऽथा। सहसा। जायमानः। सद्यः। काव्यानि। बट्।
अधत्त। विश्वा। आपः। च। मित्रम्। धिषणा। च। साधन्।
देवाः। अग्निम्। धारयन्। द्रविणःऽदाम्॥१॥

सहसाबलेनजायमानोनिर्मथनेनोत्पद्यमानःसोग्निः सद्यस्तदानीं उत्पन्नएवं प्रत्नथाप्रत्नइव चिरन्तनइवविश्वाविश्वानिसर्वाणिकाव्यानिकवेःकान्तदर्शिनःप्रगल्भस्यकर्मा-णि बट् सत्यं अधत्तअधारयत् पूर्वविद्यमानइवअग्निरुत्पत्तेःसमकालमेवस्वकीयंहविर्वहनादिकं सर्वकार्यमकरोदित्यर्थः इममग्निंविद्युद्रूपेणवर्तमानंमेघेष्ववस्थिताआपश्च धिषणाच या मा-ध्यमिकावाक् साच मित्रंसखिभूतंसाधन्साधयन्ति कुर्वन्ति तमिमंद्रविणोदां द्रविणस्यध-नस्यदातारमग्निंदेवाऋत्विजोधारयन्गार्हपत्यादिरूपेणधारयन्ति यद्वा देवाएवेन्द्रादयइममग्निं द्रविणोदां हविर्लक्षणस्यधनस्यदातारंकृत्वा दूत्येधारयन् धारयन्ति॥ प्रत्नथा प्रत्नपूर्वविश्वे-मात्थाच्छन्दसीतिइवार्थेथाल्प्रत्ययः। काव्यानि कवेःकर्मकाव्यं गुणवचनब्राह्मणादिभ्यइति ष्यञ् ञित्त्वादाद्युदात्तत्वम्। साधन् षिधुसंराद्धौ णिचि सिध्यतेरपारलौकिकेइत्यात्वम् लेटयड-डागमः इतश्चलोपइतीकारलोपः छन्दस्युभयथेतिशपआर्धधातुकत्वात् णेरनिटीतिलोपः। द्रवि-णोदां द्रविणानिददातीतिद्रविणोदाः ददातौ अदक्षिण्यामिनन् छान्दसःपूर्वपदस्यलुक् अन्ये-भ्योपिदृश्यन्तइतिददातेर्विच् सकारान्तंतु असुनिकृतेनिष्पद्यते॥१॥

१. बल या काष्ठ-घर्षण-द्वारा उत्पन्न अग्नि तुरत ही, पुरातन की तरह, सत्य ही सारे मेधावियों का यज्ञ ग्रहण करते हैं। जल और शब्द उस विद्युद्रूप अग्नि को मित्र जानते हैं। देवों ने उन धन-दाता अग्नि को दूत-रूप से नियुक्त किया था।

१ ऐ० ब्रा० ५. १५.।

द्वितीयामृचमाह—

सपूर्वयानिविदाकव्यतायोरिमाःप्रजाअजनयन्मनूनाम् ।
विवस्वताचक्षसाद्यामपश्चदेवाअग्निंधारयन्द्रविणोदाम् ॥२॥

सः । पूर्वया । निःविदा । कव्यता । आयोः । इमाः । प्रःजाः ।
अजनयत् । मनूनाम् । विवस्वता । चक्षसा । द्याम् । अपः । च ।
देवाः । अग्निम् । धारयन् । द्रविणःदाम् ॥ २ ॥

सोग्निः पूर्वयाप्रथमयाअग्निर्देवेद्धइत्यादिकयानिविदाकव्यता गुणिनिष्ठगुणाभिधानलक्षणास्तुतिःकुर्वताआयोर्मनोः सम्बन्धिनाउक्थेनचस्तूयमानः सोग्निर्मनूनांसम्बन्धिनीरिमाः प्रजाअजनयत् उदपादयत् मनुनास्तुतःसन् मानवीःसर्वाःप्रजाअजनयदित्यर्थः तथाविवस्वताविवासनवताविशेषेणाच्छादयताचक्षसाआत्मीयेनतेजसाद्यांद्युलोकंअपश्चान्तरिक्षंचव्याप्नोतीतिशेषः अन्यत्समानम् ॥ कव्यता कुशब्दे अचोयदितिभावेयत् कव्यंकवनंस्तुतिंकरोति तत्करोतीतिणिच् तदन्तात्क्विप् बहुलमन्यत्रापिसंज्ञाछन्दसोरितिणिलुक् ततस्तुक् धातुस्वरेणान्तोदात्तत्वम् ॥ आयोः इणूगतौ छन्दसीणइत्युण्प्रत्ययः ॥ २ ॥

२. अग्नि ने अयु या मनु के प्राचीन और स्तुति-गर्भ मंत्र से तुष्ट होकर मानवी प्रजा की सृष्टि की थी। उन्होंने आच्छादक तेज-द्वारा आकाश और अन्तरिक्ष को व्याप्त किया है। देवों ने उन धन-दाता अग्नि को दूत-रूप से नियुक्त किया था।

तमीळतप्रथमंयज्ञसाधंविशआरीराहुतमृञ्जसानम् ।
ऊर्जःपुत्रंभरतंसृप्रदानुंदेवाअग्निंधारयन्द्रविणोदाम् ॥३ ॥

तम् । ईळत । प्रथमम् । यज्ञःसाधम् । विशः । आरीः । आऽहुतम् ।
ऋञ्जसानम् । ऊर्जः । पुत्रम् । भरतम् । सृप्रःदानुम् । देवाः ।
अग्निम् । धारयन् । द्रविणःदाम् ॥ ३ ॥

हेविशः सर्वेमनुष्याः आरीः अभिस्वामिनंगच्छन्त्योयूयंतंअग्निमीळतस्तुध्वम् कीदृशं प्रथमं सर्वेषुदेवेषुमुख्यं यज्ञसाधं यज्ञस्यदर्शपूर्णमासादेःसाधकंनिष्पादकं आहुतंहविर्भिस्तर्पितं

ऋञ्जसानं स्तोत्रैःप्रसाध्यमानं ऊर्जोऽन्नस्यपुत्रंपुत्रेणाग्नेनजाठराग्नेर्वर्धनात्अग्नेरन्नपुत्रत्वम् । भ-रतं हविषोभर्तारं यद्वा प्राणरूपेणसर्वासांप्रजानांभर्तारं श्रूयतेच—सदेहवान्प्राणोभूत्वाप्रजा-बिभर्तितस्मादेषभरतइति । सुमद्रानुं सर्पणशीलदानयुक्तं अविच्छेदेनधनानिप्रयच्छन्तमित्य-र्थः ॥ देवाइत्यादिगतम् । ईळव ईडस्तुतौ लोटिव्यत्ययेनपरस्मैपदम् बहुलंछन्दसीतिशपोलुग-भावः । यज्ञसाधं यज्ञंसाधयतीतियज्ञसाध् साधयतेःक्विप् णेरनिटीतिणिलोपः । आरीः ऋगतौ सर्तिसृत्वीत्यादिनायङ् यङोचिचेतिचशब्देनबहुलग्रहणाद्नैमित्तिकोलुक् प्रत्ययलक्षणेनद्विर्भा-वेउरदत्त्वइत्यादिशेषौ रुग्रिकौचलुकीतिरुक् यङ्लुगन्तादौणादिकःक्विप्रत्ययः यणादेशेरोरी-तिरेफलोपः ढ्रलोपेपूर्वस्येतिदीर्घत्वम् छदिकारादक्तिनइतिङीष् जसि वाछन्दसीतिपूर्वसवर्ण-दीर्घत्वम् व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् । ऋञ्जसानं ऋञ्जतिःप्रसाधनकर्मा ऋञ्जिवृधिमन्दिसहिभ्यः कित् इतिकर्मण्यसानच् । भरतं भृञ्भरणे भृमृदृशीत्यादिनाअतच् । सुमद्रानुं स्फायि-तञ्चीत्यादिनारक् सुभद्रोदानुर्दानंयस्य बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ३ ॥

३. मनुष्यो, स्वामी अग्नि के पास जाकर उनकी स्तुति करो। वे देवों में मुख्य यज्ञ-साधक हैं। वे हव्य-द्वारा आहूत और स्तोत्र-द्वारा तुष्ट होते हैं। वे अन्न के पुत्र, प्रजा-पोषक और दानशील हैं। देवों ने उन धनद अग्नि को दूत नियुक्त किया था।

समातरिश्वापुरुवारपुष्टिर्विदद्गातुंतनयायस्वर्वित् ।
विशांगोपाजनितारोदस्योर्देवाअग्निंधारयन्द्रविणोदाम् ॥४॥

सः । मातरिश्वा । पुरुवारऽपुष्टिः । विदत् । गातुम् । तनयाय ।
स्वःऽवित् । विशाम् । गोपाः । जनिता । रोदस्योः । देवाः । अग्निम् ।
धारयन् । द्रविणःऽदाम् ॥ ४ ॥

सोऽग्निस्तनयायअस्मदीयायपुत्रायगातुंअनुष्ठानमार्गंविदत् लम्भयतु कीदृशः मातरिश्वा मातरिसर्वस्यजगतोनिर्मातर्यन्तरिक्षेश्वसन् वर्तमानः पुरुवारपुष्टिः पुरुभिर्बहुभिर्वारैर्वरणीयापु-ष्टिभिर्वृद्धिर्यस्यसतथोक्तः स्वर्वित् स्वः स्वर्गस्ययागद्वारेणलम्भयिताविशांसर्वासांप्रजानांगो-पागोपायितारक्षिता रोदस्योर्द्यावापृथिव्योर्जनिताजनयिताउत्पादयिता ॥ देवाइत्यादिगतम् । मातरिश्वा श्वन्नुक्षन्नित्यादौमातृशब्दोपपदात् श्वसप्राणनेइत्यस्मात् कनिन्प्रत्ययान्तोनिपात्य-ते । विदत् विदॢलाभे अस्मादन्तर्भावितण्यर्थात् छान्दसोलुङ् लृदित्वात् च्लेरङादेशः पादादित्वा-न्निघाताभावः । जनिता जनितामन्त्रे इतिणिलोपोनिपात्यते ॥ ४ ॥

४. वे अन्तरिक्षस्थ अग्नि अनेक वरणीय पुष्टि प्रदान करते हैं। अग्नि स्वर्ग-दाता, सर्वलोक-रक्षक और द्यावा-पृथिवी के उत्पादक हैं। अग्नि हमारे पुत्र को अनुष्ठान-मार्ग दिखा दें। देवों ने उन धन-प्रदाता अग्नि को दूत बनाया था।

पञ्चमीमृचमाह—

नक्तोषासावर्णमामेम्यानेधापयेतेशिशुमेकंसमीची ।
द्यावाक्षामारुक्मोअन्तर्विभातिदेवाअग्निंधारयन्द्रविणोदाम् ॥५॥३॥

नक्तोषसा । वर्णम् । आमेम्यानि इत्याऽमेम्यानि । धापयेते इति ।
शिशुम् । एकम् । समीची इति सम्ऽईची । द्यावाक्षामा । रुक्मः ।
अन्तः । वि । भाति । देवाः । अग्निम् । धारयन् । द्रविणःऽदाम् ॥५॥३॥

नक्तोषसा रात्र्यहनी वर्णं स्वकीयं रूपं आमेम्याने परस्परं पुनःपुनर्हिंसन्त्यौ समीची सङ्गते संश्लिष्टे एवम्भूते अहोरात्रे एकं शिशुं अह्नः पुत्रमग्निं धापयेते हवींषि पाययेते रुक्मो रोचमानः सोऽग्निः द्यावाक्षामा द्यावापृथिव्योरन्तर्मध्ये विभाति विशेषेण प्रकाशते अन्यत्पूर्ववत् ॥ नक्तोषसा नक्तेति रात्रिनाम नक्ता च उषाश्च नक्तोषसा सुपांसुलुगिति विभक्तेराकारः अन्येषामपीति संहितायां पूर्वपदस्य दीर्घत्वम् देवताद्वन्द्वे चेति पूर्वोत्तरपदयोर्युगपत्प्रकृतिस्वरत्वम् । आमेम्याने मीङ् हिंसायां अस्माद्यङ्लुगन्ताच्छानच् अदादिवच्चेति वचनाच्छपो लुक् एरनेकाच इति यणादेशः अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । धापयेते धेट् पाने अस्माण्ण्यन्तात् लटि आत्मनेपदम् ... पादादित्वान्निघाताभावः । समीची सम्पूर्वादञ्चतेः ऋत्विगित्यादिना क्विन् अनिदितामिति नलोपः समः समीति सम्यादेशः ... अचः इत्यकारलोपः चाविति दीर्घत्वम् उदात्तनिवृत्तिस्वरेण ङीप उदात्तत्वम् ... छन्दसीति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । द्यावाक्षामा दिवो द्यावेति द्यावादेशः सुपांसुलुगिति डादेशः देवताद्वन्द्वे चेति पूर्वोत्तरपदयोर्युगपत्प्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ५ ॥

५. दिवारात्रि परस्पर रूपों का बार-बार परस्पर विनाश करके भी ऐक्य भाव से एक ही शिशु (अग्नि) को पुष्ट करते हैं। वे दीप्तिमान् अग्नि आकाश और पृथिवी में प्रभा विकसित करते हैं। देवों ने उन धनद अग्नि को दूत नियुक्त किया था।

॥ इतिप्रथमस्यसप्तमेतृतीयोवर्गः ॥ ३ ॥

षष्ठीमृचमाह—

रायोबुध्नःसङ्गमनोवसूनांयज्ञस्यकेतुर्मन्मसाधनोवेः ।
अमृतत्वंरक्षमाणासएनंदेवाअग्निंधारयन्द्रविणोदाम् ॥६॥

रायः । बुध्नः । सम्ऽगमनः । वसूनाम् । यज्ञस्य । केतुः । मन्मऽसाधनः । वेरितिवेः । अमृतऽत्वम् । रक्षमाणासः । एनम् । देवाः । अग्निम् । धारयन् । द्रविणःऽदाम् ॥ ६ ॥

योऽग्निः रायोधनस्यबुध्नोमूलभूतः आहुतिद्वारासर्वेषांधनानांकारणत्वात्वसूनांनिवासहेतूनांधनानांसङ्गमनः सङ्गमयितास्तोतृणांप्रापयिता यज्ञस्यदर्शपूर्णमासादेःकेतुःकेतयिताज्ञापयिता वेःआत्मानमभिगच्छतःपुरुषस्यमन्मसाधनःमननीयस्याभिलषितस्यसाधयिता अमृतत्वंस्वकीयामरणत्वंरक्षमाणासःपालयन्तोदेवाः एनंधनस्यदातारमग्निंधारयन्ति ॥ रायः ऊडिदंमिति विभक्तेरुदात्तत्वम् । सङ्गमनः नन्द्यादिलक्षणोल्युः । वेः वीगत्यादिषु अस्मादौणादिकइप्रत्ययः टिलोपश्च ॥ ६ ॥

६. अग्नि धन-मूल, निवास-हेतु, अर्थ-दाता, यज्ञ-केतु और उपासक की अभिलाषा के सिद्धि-कर्त्ता हैं। अमर देवों ने उन धन-दाता अग्नि को दूत बनाया था।

नूचपुराचसदनंरयीणांजातस्यचजायमानस्यचक्षाम् ।
सतश्चगोपांभवतश्चभूरेर्देवाअग्निंधारयन्द्रविणोदाम् ॥ ७ ॥

नु । च । पुरा । च । सदनम् । रयीणाम् । जातस्य । च । जायमानस्य । च । क्षाम् । सतः । च । गोपाम् । भवतः । च । भूरेः । देवाः । अग्निम् । धारयन् । द्रविणःऽदाम् ॥ ७ ॥

नूचेतिनिपातसमुदायः अद्येत्यस्यार्थे नूचिदितिनिपातः पुराणनवयोर्नूचेतिचेतियास्कः । नूच अद्यास्मिन्कालेपुराच रयीणांसर्वेषांधनानांसदनमावासस्थानंजातस्योत्पन्नस्यकार्यजातस्यचजायमानस्योत्पद्यमानस्यच क्षां निवासयितारंसतश्चसर्वत्रविद्यमानस्य भावस्यनित्यस्यचाकाशादेर्भवतश्चसद्भावंप्राप्नुवतोभूरेः असंख्यातस्यान्यस्यचभूतजातस्यगोपांगोपायितारंरक्षितारं द्रविणोदां धनप्रदमेवंगुणविशिष्टमग्निंदेवाधारयन् हविर्वोढृत्वेनधारयन्ति ॥ नूच ऋचितुनुघेतिदीर्घः । रयीणां नामन्यतरस्यामितिनामउदात्तत्वम् । क्षां क्षिनिवासगत्योः अस्माण्णिच् वृद्ध्यायादेशौ पम्यन्ताद्विप् णेरनिटीतिणिलोपः वेरपृक्तलोपाद्वलिलोपोबलीयानितिपूर्वंलोपोव्योर्वलीतियलोपः नचणिलोपस्यस्थानिवत्त्वम् नपदान्तद्विर्वचनवरेयलोपेतिप्रतिषेधात् यद्वा क्षैजैक्षये अस्मात्क्विप् आदेचइत्यात्वम् । सतः अस्तेःशतरिअदादित्वाच्छपोलुक् श्नसोरल्लोपइत्यकारलोपः शतुरनुमइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ ७ ॥

७. पहले और इस समय अग्नि सारे धनों का आवास-स्थान हैं। जो कुछ उत्पन्न हुआ है या होगा, उसके निवास-स्थान हैं। जो कुछ

हैं और भविष्यत् में जो अनेकानेक पदार्थ उत्पन्न होंगे, उनके रक्षक हैं। देवों ने उन धनद अग्नि को दूत-रूप से नियुक्त किया है।

द्रविणोदाद्रविणसस्तुरस्यद्रविणोदाःसनरस्यप्रयंसत्।
द्रविणोदावीरवतीमिषंनोद्रविणोदारासतेदीर्घमायुः ॥ ८॥

द्रविणःऽदाः। द्रविणसः। तुरस्य। द्रविणःऽदाः। सनरस्य। प्र। यंसत्। द्रविणःऽदाः। वीरऽवतीम्। इषम्। नः। द्रविणःऽदाः। रासते। दीर्घम्। आयुः ॥ ८ ॥

द्रविणोदाः द्रविणस्यधनस्यबलस्यवादाताग्निःतुरस्यत्वरमाणस्य जङ्गमस्यद्रविणसोधनस्यबलस्यवाएकदेशंप्रयंसत् अस्मभ्यंप्रयच्छतु तथाद्रविणोदाः सनरस्यसननीयस्यसंभजनीयस्यस्थावररूपस्यधनस्यैकदेशंप्रयच्छतु अपिचद्रविणोदाःवीरवतींवीरैःपुत्रादिभिर्युक्तामिषमन्नंनोस्मभ्यंप्रयच्छतु तथाद्रविणोदादीर्घमायुःअस्मभ्यंरासतेप्रयच्छतु॥तुरस्य तुरत्वरणे इगुपधलक्षणःकः। सनरस्य षनषणसंभक्तौ छदरादयश्चेत्यरन्प्रत्ययः। यंसत् यमउपरमे लेटयडागमः सिब्बहुलंलेटीतिसिप्। रासते रादाने पूर्ववल्लेटिसिप् व्यत्ययेनात्मनेपदम् ॥ ८ ॥

८. धनदाता अग्नि जंगम धन का भाग हमें दान करें। धनद अग्नि स्थावर धन का अंश हमें दें। धनद अग्नि हमें वीरों से युक्त अन्न दान करें। धनद अग्नि हमें दीर्घ आयु दान करें।

एवानोअग्नेसमिधावृधानोरेवत्पावकश्रवसेविभाहि।
तन्नोमित्रोवरुणोमामहन्तामदितिःसिन्धुःपृथिवीउतद्यौः॥९॥४॥

एव। नः। अग्ने। सम्ऽइधा। वृधानः। रेवत्। पावक। श्रवसे। वि। भाहि। तत्। नः। मित्रः। वरुणः। ममहन्ताम्। अदितिः। सिन्धुः। पृथिवी। उत। द्यौः ॥ ९ ॥ ४ ॥

व्याख्यातेयंपूर्वसूक्ते अक्षरार्थस्तु हेशोधकाग्ने एवमस्माभिर्दत्तेनसमिदादिद्रव्येणवृधानोवर्धमानःसन् नोस्माकंधनयुक्तायान्नायविशेषेणप्रकाशस्व अस्माकंतदन्नंमित्रादयोममहन्तांपूजयन्तां रक्षन्त्वित्यर्थः तथासिन्धुः अब्देवताद्यावापृथिव्यौचममहन्ताम् ॥ ९ ॥

९. विशुद्ध कर्त्ता अग्नि, इस प्रकार काष्ठों से वृद्धि प्राप्त कर तुम हमें धन-युक्त अन्न देने के लिए प्रभा प्रकाशित करो। मित्र, वरुण, अदिति, सिन्धु, पृथिवी और आकाश हमारे उस अन्न की पूजा करें।

॥ इतिप्रथमस्यसप्तमेचतुर्थोवर्गः ॥ ४ ॥

अपनइत्यष्टर्चंचतुर्थंसूक्तंकुत्सस्यार्षंगायत्रं शुचिगुणकोऽग्निःशुद्धोऽग्निर्वादेवता तथाचानुक्रान्तम्—अपनोऽष्टौशुचयेगायत्रमिति। विनियोगोलैङ्गिकः अत्रेदमाख्यानम्—दीर्घजिह्वीनामराक्षसीसर्वान्यज्ञान्बबाधे तांहन्तुमिन्द्रोऽशक्तःसन्सर्वस्यमित्रभूतंकुत्समब्रवीत् एनात्वयाहन्तव्येति सचाब्रवीत् तंवागभ्यवदत् अनुचितमिदंत्वयाचरितंयत्त्वंसर्वेषांमित्रभूतःसन्क्रूरमकार्षीरिति तस्य-पिशोकःप्रादुरभूत् सऋषिरनेनसूक्तेनअग्निंस्तुत्वाशोकमपागमयत् तथाचशाट्यायनकम्—दीर्घजिह्वीनामराक्षसीयज्ञानवलिहन्त्यचरत् तामिन्द्रःकयाचमाययाहन्तुंनाशंसत् अथहसुमित्रःकुत्सःकल्याणआसतमब्रवीदिति। तस्मादेतत्सूक्तंशुगपनयनायविनियोज्यं अतएवहिसूत्रकारेणभारद्वाजेनदशमेऽहनिकर्तव्येशान्तिकर्मणियजुर्वेदेपठितमेतत्सूक्तंविनियुज्यते—तवचसुवाहुवीरपनःशोशुचदघमिति।

तत्रप्रथमामृचमाह—

अप॑ नः॒ शोशु॑चद॒घमग्ने॑ शुशु॒ग्ध्या र॒यिम्। अप॑ नः॒ शोशु॑चद॒घम् ॥१॥

अप॑। नः॒। शोशु॑चत्। अ॒घम्। अग्ने॑। शु॒शु॒ग्धि। आ। र॒यिम्।
अप॑। नः॒। शोशु॑चत्। अ॒घम् ॥ १ ॥

हेअग्ने नोऽस्माकमघंपापमपशोशुचत् अस्मत्तोनिर्गत्य अस्मदीयशत्रूञ्शोचयतु यद्वा अस्मदीयमघंशोशुचत् शोकमस्त्वंसत्विनश्यतु अपिचास्माकंरयिंधनं आसमन्तात् शुशुग्धिप्रकाशय उक्तार्थमपिवाक्यं आदरातिशयद्योतनायपुनःपठ्यते अवश्यमस्माकमघंविनश्यत्विति॥ शोशुचत् शुचशोके अस्माद्यङ्लुगन्तात् लेटिअडागमः अदादिवच्चेतिवचनाच्छपोलुक् अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम्। अघंशोशुचत्रयिंशुशुग्धिचेतिवाक्यभेदात्तिङतिङइतिनिघातप्रतिषेधः। शुशुग्धि शुचदीप्तौ लोटि बहुलंछन्दसीतिशपःश्लुः हुझल्भ्योहेर्धिः चोःकुरितिकुत्वम् ॥१॥

१. अग्नि, हमारे पाप नष्ट हों। हमारा धन प्रकाश करो। हमारे पाप नष्ट हों।

द्वितीयामृचमाह—

सु॒क्षे॒त्रि॒या सु॑गातु॒या व॑सू॒या च॑ यजामहे। अप॑ नः॒ शोशु॑चद॒घम् ॥२॥

सु॒ऽक्षे॒त्रि॒या। सु॒गा॒तु॒ऽया। व॒सु॒ऽया। च॒। य॒जा॒म॒हे॒। अप॑। नः॒।
शोशु॑चत्। अ॒घम् ॥ २ ॥

सुक्षेत्रिया शोभनक्षेत्रेच्छया सुगातुया शोभनमार्गेच्छया वसूयावसुनेच्छया निमित्तभूतया च यजामहे अग्निं हविर्भिः पूजयामः यद्वा सुक्षेत्रियादेवयजनलक्षणशोभनदेशसम्बन्धिनाहविषा अग्निं यजामहे नोस्माकमघं अपशोशुचत् विनश्यतु॥ सुक्षेत्रिया शोभनं क्षेत्रं सुक्षेत्रं तदिच्छयात्मन इच्छा सुक्षेत्रिया सुप आत्मनः क्यच् न च्छन्दस्यपुत्रस्येतीत्वदीर्घयोर्निषेधः व्यत्ययेनेत्वम् क्यचन्तादप्रत्ययादिति भावे अकारप्रत्ययः ततष्टाप् सुपां सुलुगिति तृतीयाया आलुक् एवमुत्तरत्रापि यद्वा शोभनं क्षेत्रमस्यास्तीति सुक्षेत्रिया   इयाडियाजीकाराणामुपसंख्यानमिति तृतीयाया डियाजादेशः ॥ २ ॥

२. शोभन क्षेत्र, शोभन मार्ग और धन के लिए तुम्हारी पूजा करते हैं। हमारे पाप विनष्ट हों।

तृतीयामृचमाह—

प्रयद्भन्दिष्ठएषांप्रास्माकासश्चसूरयः । अपनःशोशुचदघम् ॥३॥

प्र । यत् । भन्दिष्ठः । एषाम् । प्र । अस्माकासः । च । सूरयः । अप । नः । शोशुचत् । अघम् ॥ ३ ॥

यद्यथा एषां स्तोतृणां मध्ये अयं कुत्सः प्रभंदिष्ठः प्रकर्षेण स्तोतृतमः एवमस्माकासः आस्माकीनाः सूरयः स्तोतारश्च प्रकर्षेण स्तोतृतमा भवन्ति अन्यत्समानम्॥ भन्दिष्ठः भन्दतिः स्तुतिकर्मा भदि कल्याणे सुखे चेति धातुः अस्मात्तृजन्तात् तुश्छन्दसीतीष्ठन् तुरिष्ठेमेयःस्विति तृलोपः । अस्माकासः अस्माकं सम्बन्धिन आस्माकाः तस्मिन्नणि च युष्माकास्माकाविति अस्माकादेशः छान्दसो नञ्प्रत्ययस्य लोपः संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वाद्वृद्ध्यभावः आज्जसेरसुक् स्थानिवद्भावादेशेपि मकारात्परस्याकारस्योदात्तत्वम् यद्वा षष्ठीबहुवचने अस्माकंशब्दस्य मध्योदात्तस्य दृष्टत्वात् स एवाचार्येणातिदिश्यते ॥ ३ ॥

३. इन स्तोताओं में जैसे कुत्स उत्कृष्ट स्तोता हैं, उसी तरह हमारे स्तोता भी उत्कृष्ट हैं। हमारे पाप नष्ट हों।

चतुर्थीमृचमाह—

प्रयत्तेअग्नेसूरयोजायेमहिप्रतेवयम् । अपनःशोशुचदघम् ॥ ४ ॥

प्र । यत् । ते । अग्ने । सूरयः । जायेमहि । प्र । ते । वयम् । अप । नः । शोशुचत् । अघम् ॥ ४ ॥

हेअग्ने यद्यस्मात्तेतवसूरयः स्तोतारः प्रजायन्ते पुत्रपौत्रादिरूपेणबहुविधाभवन्ति तथोवयं च ते तवस्तोतारःसन्तः प्रजायेमहि पुत्रपौत्रादिभिरुपेताभवेम ॥ जायेमहि प्रार्थनायांलिङ् स्य- नि ज्ञाजनोर्जेतिजादेशः अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे श्यनोनित्स्वादाद्युदात्तत्वम् ॥ ४ ॥

४. अग्नि, तुम्हारे स्तोता पुत्र-पौत्रादि प्राप्त करते हैं; इसलिए हम भी तुम्हारी स्तुति करके पुत्र-पौत्रादि लाभ करेंगे। हमारे पाप नष्ट हों।

पञ्चमीमृचमाह—

प्रयद॒ग्नेः सह॑स्वतो वि॒श्वतो॒ यन्ति॑ भा॒नवः॑ । अप॑ नः॒ शोशु॑चद॒घम् ॥५॥

प्र । यत् । अ॒ग्नेः । सह॑स्वतः । वि॒श्वतः॑ । यन्ति॑ । भा॒नवः॑ । अप॑ ।
न॒ः । शोशु॑चत् । अ॒घम् ॥ ५ ॥

सहस्वतः सहनवतः शत्रूनभिभवतोग्नेर्भानवोदीप्तयः विश्वतः सर्वतः सर्वस्मादपिप्रदेशात् प्रयन्ति प्रकर्षेणोद्गच्छन्ति यद्यस्मादेवंतस्मात्तेनाग्निवेजसा अस्मदीयं अघंनश्यतु ॥ यन्ति इणोयणितियणादेशः ॥ ५ ॥

५. शत्रु-विजयी अग्नि की दीप्तियाँ सर्वत्र जाती हैं; इसलिए हमारे पाप नष्ट हों।

षष्ठीमृचमाह—

त्वं हि वि॑श्वतोमुख वि॒श्वतः॑ परि॒भूरसि॑ । अप॑ नः॒ शोशु॑चद॒घम् ॥ ६ ॥

त्वम् । हि । वि॒श्व॒तः॒ऽमु॒ख॒ । वि॒श्वतः॑ । प॒रि॒ऽभूः । असि॑ । अप॑ ।
न॒ः । शोशु॑चत् । अ॒घम् ॥ ६ ॥

हेअग्ने त्वंहि त्वंखलु विश्वतोमुखसर्वतोज्वाल तवमुखस्थानीयानां ज्वालानांनकुत्रापिप्रति- हतिरस्ति अतोहेविश्वतोमुखाग्ने विश्वतःसर्वतः सर्वस्मादपिउपद्रवजातात्परिभूरसिअस्माकंप- रिग्रहीतासि परिग्रहीताभव रक्षकोभवेत्यर्थः अन्यत्समानम् ॥ ६ ॥

६. अग्नि, तुम्हारा मुख (शिखा) चारों ओर है। तुम हमारे रक्षक बनो। हमारे पाप नष्ट हों।

द्विषो॑ नो विश्वतोमु॒खाति॑ ना॒वेव॑ पारय । अप॑ नः॒ शोशु॑चद॒घम् ॥ ७ ॥

द्विषः॑ । न॒ः । वि॒श्व॒तः॒ऽमु॒ख॒ । अति॑ । ना॒वाऽइ॑व । पा॒र॒य॒ । अप॑ ।
न॒ः । शोशु॑चत् । अ॒घम् ॥ ७ ॥

हेविश्वतोमुख सर्वतोमुखाग्ने नावेव नावानदीमिव द्विषःशत्रूनोऽस्मानतिपारय अतिक्रमय्य शत्रुरहितंप्रदेशंप्रापय ॥ नावाइव शाविकाच्चइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् । पारय पारतीरकर्मसमाप्तौ ॥ ७ ॥

७. सर्वतोमुख अग्नि, जैसे नौका से नदी को पार किया जाता है, वैसे ही हमारे शत्रुओं से हमें पार करा दो। हमारे पाप नष्ट हों।

अष्टमीमृचमाह—

सनःसिन्धुमिवनावयातिपर्षास्वस्तये। अपनःशोशुचदघम् ॥ ८ ॥५॥

सः। नः। सिन्धुम्ऽइव। नावया। अति। पर्ष। स्वस्तये। अप। नः। शोशुचत्। अघम् ॥ ८॥ ५ ॥

पूर्वोक्तएवार्थःपुनरपिद्वाढर्यायप्रार्थ्यते हेअग्ने सत्वंनोस्मान्नावयानावासिन्धुमिव नदीमिव स्वस्तयेक्षेमार्थं अतिपर्ष शत्रून् अतिक्रमय्यपालय शत्रुरहितं प्रदेशं अस्मान्प्रापयेत्यर्थः त्वत्प्रसादान्नोस्माकंमघंपापंच अपशोशुचत् अस्मत्तोपक्रम्यास्मच्छत्रुःशोकयुक्तोभवतु ॥ नावया आड्याजयारामुपसंख्यानमितितृतीयायाआजयारादेशः उपोत्तमंरितीत्यकारस्योदात्तत्वम्। पर्ष पृ-पालनपूरणयोः लोटि बहुलंछन्दसीतिशपःश्लोरभावः सिब्बहुलंलेटीतिबहुलवचनात्सिप् गुणः द्व्यचोतस्तिङइतिदीर्घत्वम् ॥ ८ ॥

८. नदी-पार की तरह हमारे कल्याण के लिए तुम हमें शत्रु से पार कराकर हमें पालन करो। हमारे पाप नष्ट हों।

इतिप्रथमस्यसप्तमेपञ्चमोवर्गः ॥ ५ ॥

वैश्वानरस्येति दृचंपञ्चमंसूक्तम् कुत्सस्यार्षं त्रैष्टुभं वैश्वानरगुणकोऽग्निः शुद्धोग्निर्वादेवता तथाचानुक्रान्तम्—वैश्वानरस्यदृचंवैश्वानरीयमिति। व्यूढस्यचतुर्थेहन्याग्निमारुते इदंसूक्तंवैश्वानरीयनिविद्धानम् व्यूढश्छंदसीतिखण्डेसूत्रितम्—वैश्वानरस्यसुमतौकईव्यकाइति।

तत्रप्रथमामृचमाह—

वैश्वानरस्यसुमतौस्यामराजाहिकंभुवनानामभिश्रीः।
इतोजातोविश्वमिदंविचष्टेवैश्वानरोयततेसूर्येण ॥ १ ॥

वैश्वानरस्य। सुऽमतौ। स्याम। राजा। हि। कम्। भुवनानाम्। अभिऽश्रीः। इतः। जातः। विश्वम्। इदम्। वि। चष्टे। वैश्वानरः। यतते। सूर्येण ॥ १ ॥

वैश्वानरस्य विश्वेषांनराणां लोकान्तरनेतृत्वेन स्वामित्वेन वा सम्बन्धिनोऽग्नेः सुमतौ शोभनायाम-नुग्रहात्मिकायां बुद्धौ स्याम अनुग्राह्यत्वेन वर्तमाना भवेम हिकमित्येतद्धिशब्दार्थे सहि वैश्वानरः अ-ग्निश्रीः अभिश्रयणीयः आभिमुख्येन सेवितव्यः सन् भुवनानां सर्वेषां भूतजातानां राजा स्वामी भवति योवैश्वानरोऽग्निः इतोऽस्मादरणिद्वयाज्जातः जातमात्रएव विश्वमिदं सर्वंजगद्विचष्टे विशेषेण पश्यति मातरुषसा सूर्येण यतते संयततेसंगच्छते उद्यन्तं वावादित्यमग्निरनुसमारोहतीतितैत्तिरीयकम्। य-द्वा पार्थिवस्याग्नेस्तेजांसि उद्गच्छन्ति सूर्यकिरणाश्चाधोमुखं प्रसरन्ति तयोः सङ्गमनं दृष्ट्वा वैश्वानरो-यततेसूर्येणेत्युपचर्यते तथा चयास्कः—अमुतोऽमुष्य रश्मयः प्रादुर्भवन्तीतोऽस्यार्चिषस्तयोर्भासोः सं-सङ्गं दृष्ट्वैवमवक्ष्यदिति । एवंभूतस्य महानुभावस्य वैश्वानरस्य सुमतौ स्यामेति सम्बन्धः ॥ वैश्वानर-स्य विश्वेषांनराणां सम्बन्धी नरे संज्ञायामिति पूर्वपदस्य दीर्घत्वम् तस्येदमित्यण् । सुमतौ शोभनाम-तिःसुमतिः तादौचेतिगतेः प्रकृतिस्वरेप्राप्ते मन्क्तिन्नित्यादिनोत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ननु तथकार-कादित्यनुवृत्तेर्गतेरुत्तरस्य क्तिनोनप्राप्नोति एवंतर्हि मतिर्मननं भावेक्तिन् शोभनंमननंयस्यां बुद्धौ सासुमतिः नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । चष्टे चक्षिङ्व्यक्तायांवाचि अयंपश्यतिकर्मापि भवादित्वाच्छपोलुक् स्कोःसंयोगाद्योरिति कलोपः । यतते यतीप्रयत्ने ॥ १ ॥

१. हम वैश्वानर अग्नि के अनुग्रह में रहें। वे सारे भुवनों-द्वारा पूजनीय राजा हैं। इन दो काष्ठों से उत्पन्न होकर ही वैश्वानर ने संसार को देखा और सूर्य के साथ एकत्र गमन किया।

चातुर्मास्यान्वारंभणीयावैश्वानरपार्जन्या तस्यांवैश्वानरस्य हविषः पृष्टोदिवीतियाज्या चा-तुर्मास्यानीतिखण्डेसूत्रितम्—पृष्टोदिविपृष्टोअग्निःपृथिव्यांपर्जन्यायप्रगायतेति ।

तामेतांद्वितीयामृचमाह—

पृ॒ष्टो दि॒वि पृ॒ष्टो अ॒ग्निः पृ॑थि॒व्यां पृ॒ष्टो विश्वा॒ ओष॑धी॒रा वि॑वेश ।
वै॒श्वा॒न॒रः सह॑सा पृ॒ष्टो अ॒ग्निः स नो॒ दिवा॒ स रि॒षः पा॑तु॒ नक्त॑म् ॥ २ ॥

पृ॒ष्टः । दि॒वि । पृ॒ष्टः । अ॒ग्निः । पृ॒थि॒व्याम् । पृ॒ष्टः । विश्वाः । ओष॑धीः । आ । वि॒वे॒श॒ । वै॒श्वा॒न॒रः । सह॑सा । पृ॒ष्टः । अ॒ग्निः । सः । नः॒ । दिवा॑ । सः । रि॒षः । पा॒तु॒ । नक्त॑म् ॥२॥

१ तै० ब्रा० २. १. २. । २ नि० ७. २३. ।

अयंवैश्वानरोऽग्निः दिविद्युलोकेआदित्यात्मनापृष्टः संस्पृष्टः यद्वा निषिक्तोनिहितोवर्तते तथापृथिव्यांभूमौगार्हपत्यादिरूपेणपृष्टः संस्पृष्टोनिहितोवा तथाविश्वाः सर्वाओषधीः पृष्टः संस्पृष्टः सोऽग्निः आविवेश पाकार्थमन्तःप्रविष्टवान् अन्तःप्रविष्टेनपार्थिवाग्निनाहिसर्वाओषधयः पच्यन्ते सहसापरेषामसाधारणेनबलेनपृष्टःसंस्पृष्टः वैश्वानरः नोस्मान् दिवाअह्निरिषोहिंसतःशत्रोः पातुरक्षतु तथासवैश्वानरोनक्तंरात्रावप्यस्मान् हिंसकात्पातु॥ पृष्टः स्पृशसंस्पर्शने छान्दसः सकारलोपः यद्वा पृषुसेचने निष्ठायांयस्यविभाषेतीट्प्रतिषेधः। दिवि ऊडिदमितिविभक्तेरुदात्तत्वम्। पृथिव्याम् उदात्तयणइतिविभक्तिरुदात्ता। रिषः रिषहिंसायां क्विप्चेतिक्विप् सावेकाचइतिपञ्चम्याउदात्तत्वम्॥ २॥

२. सूर्य-रूप से आकाश में और गार्हपत्यादि-रूप से पृथिवी में अग्नि वर्त्तमान हैं। अग्नि ने सारे शस्यों में रहकर, उन्हें पकाने के लिए, उनमें प्रवेश किया है। वे ही बलशाली वैश्वानर अग्नि दिन और रात्रि में हमें शत्रु से बचावें।

वैश्वानरतवतत्सत्यमस्त्वस्मान्रायोमघवानःसचन्ताम्॥
तन्नोमित्रोवरुणोमामहन्तामदितिःसिन्धुःपृथिवीउतद्यौः॥ ३॥ ६॥

वैश्वानर। तव। तत्। सत्यम्। अस्तु। अस्मान्। रायः। मघऽवानः। सचन्ताम्। तत्। नः। मित्रः। वरुणः। ममहन्ताम्। अदितिः। सिन्धुः। पृथिवी। उत। द्यौः॥ ३॥ ६॥

हेवैश्वानर तवत्वत्त्वदीयंतत् अस्माभिः क्रियमाणंकर्मसत्यमस्तु अवितथफलंभवतु तथोस्मान्मघवानोधनवन्तोरायोधनवदतिप्रियाःपुत्राःसचन्तां सेवन्ताम् एवंयदस्माभिःप्रार्थितंनोस्मदीयंतन्मित्रोऽहरभिमानीदेवोवरुणोरात्र्यभिमानी अदितिः अदीनादेवमाता सिन्धुःस्यन्दनशीलोदकाभिमानीदेवः उतशब्दःसमुच्चये एवेसर्वेमित्रादयोममहन्तां पूजयन्तांपालयन्त्वामित्यर्थः॥ ३॥

३. वैश्वानर, तुम्हारे सम्बन्ध में यह यज्ञ सफल हो। हमें बहुमूल्य धन प्राप्त हों। मित्र, वरुण, अदिति, सिन्धु, पृथिवी और आकाश हमारे उस धन की पूजा करें।

जातवेदसइत्येकर्चंषष्ठंसूक्तम् मरीचिपुत्रस्यकश्यपस्यार्षंत्रैष्टुभं जातवेदोगुणकोऽग्निःशुद्धोऽग्निर्वादेवता तथाचानुक्रान्तम्—जातवेदसएकाजातवेदस्यं एतदादीन्येकभूयांसिसूक्तसहस्रमेतत्कुकश्यपार्षमिति। अहर्गणेपृद्वितीयादिष्वहस्सुआभिमारुते जातवेदसनिविद्धानात्पूर्वमेषा शंसनीया सूत्रितंच—जातवेदसेसुनवामसोममित्याग्निमारुतेजातवेदस्यानामिति।

तामेतामग्रयमाहवमाह—

जातवेदसे सुनवाम सोममरातीयतो नि दहाति वेदः ।
स नः पर्षदति दुर्गाणि विश्वा नावेव सिन्धुं दुरितात्यग्निः ॥ १ ॥ ७ ॥

जातऽवेदसे । सुनवाम । सोमम् । अरातिऽयतः । नि । दहाति ।
वेदः । सः । नः । पर्षत् । अति । दुःऽगानि । विश्वा । नावाऽइव ।
सिन्धुम् । दुःऽइता । अति । अग्निः ॥ १ ॥ ७ ॥

जातवेदसे जातानां उत्पत्तिमतां सर्वेषां वेदित्रे यद्वा जातैः सर्वैः प्राणिभिः ज्ञायमानाय जातधनाय जातप्रज्ञाय वाग्नये तदर्थं सोमं सुनवाम अभिषुणवाम जातवेदोगुणकमग्निमुद्दिश्य सोमाभिषवं करवामेत्यर्थः सोऽग्निः अरातीयतः अरातिं शत्रुमिवास्मानाचरतः शत्रोर्वेदो धनं नि दहाति नितरां दहतु भस्मीकरोतु अपि च सोऽग्निर्नोऽस्मान् विश्वा विश्वानि सर्वाणि दुर्गाणि दुर्गमनानि भोक्तुमशक्यानि दुःखानि अति पर्षत् अतिपारयतु अतिक्रम्य दुःखरहितं सुखं प्रापयतु तत्र दृष्टान्तः—नावेव सिन्धुं यथा कश्चित्कर्णधारः ग्राहादिभिर्दुस्तरां स्यन्दमानां नदीं नावा तारयति तद्वत् तथा दुरिता दुरितानि दुःखहेतुभूतानि पापानि अस्मानग्निरतिपारयतु दुःखनिमित्तात्पापादस्मानुत्तारयत्वित्यर्थः । अथ निरुक्तम्—जातवेदाः कस्माज्जातानि वेद जातानि वैनं विदुर्जाते जाते विद्यत इति वा जातवित्तो वा जातधनो जातविद्यो वा जातप्रज्ञानो यत्तज्जातः पशूनविन्दतेति तज्जातवेदसो जातवेदस्त्वमिति हि ब्राह्मणमित्यादि[1] ॥ जातवेदसे जातानि वेत्तीति जातवेदाः गतिकारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेति वचनात्कारकपूर्वाद्विदेरसुन् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अरातीयतः नविद्यते रातिर्दानमस्मिन्नित्यरातिः शत्रुः तमिवास्मानाचरति उपमानादाचारे इत्युपमानभूतात् कर्मणः क्यच् क्यचन्ताल्लटः शतृ शतुरनुम इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । दहाति दह भस्मीकरणे लेटयाडागमः वेदः विद्यते लभ्यते इति वेदो धनं विदु लाभे औणादिकः कर्मण्यसुन् । पर्षत् पृ पालनपूरणयोः अस्मादन्तर्भावितण्यर्थाल्लेट्यडागमः सिब्बहुलं लेटीति सिप् । दुर्गाणि दुःखेन गम्यन्त एष्विति सुदुरोरधिकरणे इति गमेर्डः ॥ १ ॥

१. हम सर्वभूतज्ञ अग्नि को उद्देश्य कर सोम का अभिषव करते हैं। जो हमारे प्रति शत्रु की तरह आचरण करते हैं, उनका धन अग्नि दहन करें। जैसे नौका से नदी पार की जाती है, उसी तरह वे हमें सारे दुःखों से पार करा दें। अग्नि हमें पापों से पार करा दें।

॥ इति प्रथमस्य सप्तमे सप्तमो वर्गः ॥ ७ ॥

---

1 नि० ७. १९. ।

सयोवृषेत्येकोनविंशत्यृचंसप्तमंसूक्तम्. तथानुक्रम्यते—सयोवृषैकोनावार्षागिराऋज्राश्वाम्बरीषसहदेवभयमानसुराधसइति । वृषागिरोमहाराजस्यपुत्रभूताः ऋज्राश्वादयःपञ्चराजर्षयः सहेदंसूक्तंददृशुः अतस्तेऽस्यसूक्तस्यऋषयः उक्तंचार्षानुक्रमण्याम्—सूक्तंसयोवृषेत्येतत्पञ्चवार्षागिराविदुः। नियुक्तानामधेयैःस्वैरपिचैतत्पदित्युचीति । अनादेशपरिभाषयात्रिष्टुप् इन्द्रोदेवता दशरात्रस्यषष्ठेहनिमरुत्वतीयइदंसूक्तम्. तथाचसूत्रितम्—यंत्वंरथमिन्द्रसयोवृषेन्द्रमरुत्वइहपाहिइतिमरुत्वतीयइति ।

तत्रप्रथमामृचमाह—

सयोवृषावृष्ण्येभिःसमोकामहोदिवःपृथिव्याश्चसम्राट् ।
सतीनसत्वाहव्योभरेषुमरुत्वान्नोभवत्विन्द्रऊती ॥ १ ॥

सः । यः । वृषा । वृष्ण्येभिः । सम्ऽओकाः । महः । दिवः ।
पृथिव्याः । च । सम्ऽराट् । सतीनऽसत्वा । हव्यः । भरेषु ।
मरुत्वान् । नः । भवतु । इन्द्रः । ऊती ॥१॥

यइन्द्रोवृषाकामानांवर्षिता वृष्ण्येभिर्वृष्णिभवैर्वीर्यैःसमोकाःसम्यक्समवेतःसङ्गतःमहोमहतोदिवोद्युलोकस्यपृथिव्याःप्रथितायाभूमेश्चसम्राडीश्वरः सतीनसत्वा सतीनमित्युदकनाम उदकस्यसत्वासादयितागमयिता भरेषुसङ्ग्रामेषुहव्यःसर्वैःस्तोतृभिराह्वातव्यःएवंभूतोमरुत्वान् मरुद्भिर्युक्तःसइन्द्रोनोस्माकंऊतीऊतयेरक्षणायभवतु॥ वृष्ण्येभिः वृषन्शब्दाद्भवार्थेछन्दसीतियत् अल्लोपोऽनइत्यकारलोपःयेचाभावकर्मणोरितिप्रकृतिभावस्तुव्यत्ययेननभवति। महः महपूजायां क्विप् यद्वा महच्छब्देमच्छब्दलोपः सावेकाचइतिविभक्तेरुदात्तत्वम्। सम्राट् मोराजिसमःक्वाविविराजतौ क्विबन्तेउत्तरपदेसमोमकारस्यमकारादेशः मकारस्यचमकारवचनमनुस्वारबाधनार्थम्। सतीनसत्वा षद्लृविशरणगत्यवसादनेषु मेघेषुनिषीदतीतिसतीनंवृष्ट्युदकं औणादिकईनन्प्रत्ययःसकारात्तकारादेशश्च यद्वा सतीमाध्यमिकावाक्साइनाईश्वरायस्यतत्सतीनं व्यत्ययेनपुंवद्भावाभावः तत्सत्वा सदेरन्तर्भावितण्यर्थात्पदिरसयोस्तुट्चेत्यौणादिकोवनिप्तुडागमश्च मरुद्वृधादित्वात्पूर्वपदान्तोदात्तत्वम्। मरुत्वान् झयइतिमतुपोवत्वम्।ऊती ऊतियूतीत्यादिनाक्तिनउदात्तत्वम् सुपांसुलुगितिपूर्वसवर्णदीर्घः॥ १ ॥

१. जो इन्द्र अभीष्टवर्षी, वीर्यशाली, दिव्य लोक और पृथिवी के सम्राट् और वृष्टि-दाता तथा रणक्षेत्र में आह्वान के योग्य हैं, वे मरुतों के साथ, हमारी रक्षा में तत्पर हों।

द्वितीयामृचमाह—

यस्यानाप्तः सूर्यस्येव यामो भरेभरे वृत्रहा शुष्मो अस्ति ।
वृषन्तमः सखिभिः स्वेभिरेवैर्मरुत्वान्नो भवत्विन्द्र ऊती ॥ २ ॥

यस्य । अनाप्तः । सूर्यस्यऽइव । यामः । भरेऽभरे । वृत्रऽहा ।
शुष्मः । अस्ति । वृषन्ऽतमः । सखिऽभिः । स्वेभिः । एवैः ।
मरुत्वान् । नः । भवतु । इन्द्रः । ऊती ॥ २ ॥

यस्येन्द्रस्य यामो गतिः अनाप्तः परैरप्राप्तः सूर्यस्येव यथा सूर्यस्य गतिः अन्यैर्न प्राप्तुं शक्यते तद्वत् स्वेभिः आत्मीयैः एवैः गमनशीलैः सखिभिः मित्रभूतैर्मरुद्भिः सह वृषन्तमः अतिशयेन कामानां वर्षिता भरेभरे सर्वेषु संग्रामेषु वृत्रहा शत्रूणां हन्ता शुष्मः सर्वेषामसुराणां शोषकः एवंभूतो य इन्द्रोऽस्ति विद्यते स मरुत्वानिन्द्रो नोऽस्माकं रक्षणाय भवतु ॥ यामः याप्रापणे अर्तिस्तुसुहु इत्यादिना भावे मन्प्रत्ययः नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । शुष्मः शुष शोषणे अर्तिस्तुसुहुसृधृक्षिक्षुभायावापदियक्षिनीभ्यो मन् इति मन्प्रत्ययः नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । अस्ति यद्वृत्तयोगादनिघातः । वृषन्तमः वृषन्शब्दादुत्तरस्य तमपो नाद्घस्य इति नुट् । एवैः इण्गतौ इण्शीङ्भ्यां वन् ॥ २ ॥

२. सूर्य की तरह जिनकी गति, दूसरे के लिए, अप्राप्य है, जो संग्राम में शत्रु-हन्ता और रिपु-शोषक हैं और जो, अपने गमनशील सखा मरुतों के साथ, यथेष्ट परिमाण में अभीष्ट द्रव्य दान करते हैं, वे इन्द्र, मरुतों के साथ, हमारी रक्षा में तत्पर हों।

दिवो न यस्य रेतसो दुघानाः पन्थासो यन्ति शवसापरीताः ।
तरद्द्वेषाः सासहिः पौंस्येभिर्मरुत्वान्नो भवत्विन्द्र ऊती ॥ ३ ॥

दिवः । न । यस्य । रेतसः । दुघानाः । पन्थासः । यन्ति । शवसा ।
अपरिऽइताः । तरत्ऽद्वेषाः । ससहिः । पौंस्येभिः । मरुत्वान् । नः ।
भवतु । इन्द्रः । ऊती ॥ ३ ॥

यस्येन्द्रस्य पन्थासो रश्मयः रेतसो वृष्ट्युदकानि दुघानाः दुहन्तः प्रवर्षन्तः यन्ति निर्गच्छन्ति द्युलोकादितस्ततः प्रसरन्ति तत्र दृष्टान्तः—दिवो न यथा द्योतमानस्य सूर्यस्य किरणा वृष्टिं कुर्वन्तो नभःस्थलान्निर्गच्छन्ति तद्वत् कीदृशा रश्मयः शवसा बलेन सहिताः अपरीताः परैरनभिगताः दुष्प्रापा इत्यर्थः सोऽयमिन्द्रस्तरद्द्वेषाः द्वेषांसि शत्रून्तरन् अभिभवन् शत्रुक इत्यर्थः पौंस्येभिर्बलैः सासहिः शत्रूणामभिभविता एवंभूतो मरुत्वानिन्द्रो नोऽस्माकं रक्षणाय भवतु ॥ रेतसः रेत इत्युदकनाम री-

यवेगच्छतीतिरेवः रीगतिरेषणयोः सुरीभ्यांतुट्चेतिअसुन् तुडागमश्च शसोव्यत्ययेनङसादेशः। दुघानाः दुहप्रपूरणे कर्तरिलट् शानच् अदादित्वाच्छपोलुक् व्यत्ययेनघत्वम् वृषादेराकृतिगणत्वा-दाद्युदात्तत्वम्। पन्थासः पतन्तीतिपन्थानोरश्मयः पतेस्थचेतिइनिप्रत्ययः थकारान्तादेशश्च प-थिपथिमथ्यृभुक्षामादितिव्यत्ययेनात्वम् आज्जसेरसुक् यद्वा पन्थानइत्यत्रवर्णव्यापत्त्यानकार-स्यसकारः पथिमथोःसर्वनामस्थानेइत्याद्युदात्तत्वम्। सासहिः षहअभिभवे उत्सर्गश्छन्दसी-तिवचनात् आदृगमहनजनइतिकिप्रत्ययः लिड्वद्भावाद्द्विर्वचनम्॥ ३॥

३. सूर्य-किरणों की तरह जिनकी सतेज और दुष्प्रापणीय किरणें वृष्टि-जल का दोहन करके चारों ओर फैल जाती हैं, वे ही शत्रु-पराजयी और अपने पौरुष से लब्ध-विजय इन्द्र, मरुतों के साथ हमारी रक्षा में तत्पर हों।

सोअङ्गिरोभिरङ्गिरस्तमोभूद्वृषावृषभिःसखिभिःसखासन्।
ऋग्मिभिर्ऋग्मीगातुभिर्ज्येष्ठोमरुत्वान्नोभवत्विन्द्रऊती॥ ४॥

सः। अङ्गिरःऽभिः। अङ्गिरःऽतमः। भूत्। वृषा। वृषऽभिः।
सखिऽभिः। सखा। सन्। ऋग्मिऽभिः। ऋग्मी। गातुऽभिः।
ज्येष्ठः। मरुत्वान्। नः। भवतु। इन्द्रः। ऊती॥ ४॥

सइन्द्रः अङ्गिरोभिः अङ्गन्तिगच्छन्तीत्यङ्गिरसोगन्तारः तेभ्योप्यङ्गिरस्तमोभूत् अति-शयेनगन्ताभवति वृषभिर्वृषा वर्षितृभ्योप्यतिशयेनवर्षिता सखिभिः समानख्यानेभ्योमित्रभूते-भ्योपिसखाअतिशयेनहितकारी एवंभूतःसन् ऋग्मिभिरर्चनीयेभ्योपिऋग्मी अर्चनीयोभवति गातुभिः गातव्येभ्यः स्तोतव्येभ्योपिज्येष्ठः अतिशयेनस्तोतव्यः एवंगुणविशिष्टोमरुत्वानिन्द्रोर-क्षणायभवतु॥ अङ्गिरोभिः अगिरगिलगिगत्यर्थाः अङ्गिराअप्सराइत्यौणादिकोऽसुन्प्रत्य-योनिपात्यते इदमादिषुसर्वत्रपञ्चम्यर्थेतृतीया। ऋग्मिभिः ऋचस्तुतौ संपदादिलक्षणोभावे क्विप् मत्वर्थीयोमिनिः पदत्वात्कुत्वम् जश्त्वंच। गातुभिः गाङ्स्तुतौ कमिमनिजनीत्यादिनाकर्म-णितुप्रत्ययः॥ ४॥

४. वे गमनशील लोगों में अत्यन्त शीघ्रगामी, अभीष्ट-दाताओं में प्रधान अभीष्ट-दाता और मित्रों में उत्तम मित्र होकर पूजनीयों में विशेष पूजा-पात्र और स्तुति-पात्रों में श्रेष्ठ हुए हैं। वे मरुतों के साथ हमारे रक्षण में तत्पर हों।

ससूनुभिर्नरुद्रेभिर्ऋभ्वानृषाह्येसासह्वाँअमित्रान्।
सनीळेभिःश्रवस्यानितूर्वन्मरुत्वान्नोभवत्विन्द्रऊती॥ ५॥ ८॥

सः । सूनुऽभिः । न । रुद्रेभिः । ऋभ्वा । नृऽसह्ये । ससह्वान् ।
अमित्रान् । सऽनीळेभिः । श्रवस्यानि । तूर्वन् । मरुत्वान् । नः ।
भवतु । इन्द्रः । ऊती ॥ ५ ॥ ८ ॥

सूनुभिर्न पुत्रैरिव रुद्रेभिः रुद्रपुत्रैर्मरुद्भिर्युक्तः ऋभ्वामहान् एवंभूतः सइन्द्रः नृषाह्येनृभिः पुरुषैःसोढव्येसङ्ग्रामे अमित्रान् शत्रून्ससह्वानभिभूतवान् अपिच सनीळेभिः समाननिलयैर्मरुद्भिः सह श्रवस्यानिश्रवइत्यन्ननाम तद्धेतुभूतान्युदकानितूर्वन्मेघात्प्रेरयन् मरुत्वानिन्द्रोऽस्माकंरक्षणायभवतु ॥ नृषह्ये षहमर्षणे शकिसहोश्चेतिकर्मणियत् अन्येषामपिदृश्यतइतिसंहितायांधात्वकारस्यदीर्घत्वम् यतोनावइत्याद्युदात्तत्वेकृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । ससह्वान् षहअभिभवे लिटःक्वसुः अभ्यासदीर्घत्वंछान्दसम् । अमित्रान् मित्राण्येषुनसन्तीत्यमित्राः नञोजरमरमित्रमृताइत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । समानंनीळंयेषान्तेसनीळाः समानस्यच्छन्दसीतिसभावः ॥ ५ ॥

५. इन्द्र, रुद्र-पुत्र मरुतों की सहायता से, बलशाली होकर, मनुष्यों के संग्राम में शत्रुओं को परास्त करके तथा अपने सहवासी मरुतों की अन्नोत्पादक वृष्टि भेजकर, मरुतों के साथ, हमारी रक्षा में तत्पर बनो। ॥ इतिप्रथमस्यसप्तमेष्टमोवर्गः ॥ ८ ॥

षष्ठीमृचमाह—

समन्युमीःसमदनस्यकर्तास्माकेभिर्नृभिःसूर्यंसनत् ।
अस्मिन्नहन्त्सत्पतिःपुरुहूतोमरुत्वान्नोभवत्विन्द्रऊती ॥ ६ ॥

सः । मन्युऽमीः । सऽमदनस्य । कर्ता । अस्माकेभिः । नृऽभिः ।
सूर्यम् । सनत् । अस्मिन् । अहन् । सत्ऽपतिः । पुरुऽहूतः ।
मरुत्वान् । नः । भवतु । इन्द्रः । ऊती ॥ ६ ॥

शत्रुभिरपहृतासुगोषु तैःसहयुद्धार्थंविनिर्गतऋज्राश्वादयोयेनसूक्तेनेन्द्रमस्तुवन् सइन्द्रः मन्युमीः मन्योःकोपस्यनिर्माता यद्वा अभिमन्यमानस्यशत्रोर्हिंसकः अपिच समदनस्यसङ्ग्रामस्य कर्तासत्पतिः सतांपालयितापुरुहूतः बहुभिर्यजमानैः आहूतः एवंगुणविशिष्टःसःअस्मिन्नहन् अस्मिन्दिवसेअस्माकेभिः अस्माकैः अस्मदीयैः नृभिःपुरुषैः सूर्यंसूर्यप्रकाशंसनत् संभक्तंकरोतु शत्रुपुरुषैस्तुदृष्टिनिरोधकमन्धकारंसंयोजयतु सचमरुत्वानिन्द्रोऽस्माकंरक्षणायभवतु ॥ मन्युमीः मन्युंमिनातीतिमन्युमीः मीञ्हिंसायां क्विप् । समदनस्य सहमाद्यन्त्यस्मिन्नितिसमदनःसङ्ग्रामः मदीहर्षे अधिकरणेल्युट् सहस्यसःसंज्ञायामितिसभावः । अस्माकेभिः तस्मिन्नणिचयुष्माका-

स्माकावित्यणिअसमच्छन्दस्यास्माकादेशः संज्ञापूर्वकस्यविधेरनित्यत्वाद्वृध्यभावः पद्रुछन्द- सीतिभिसऐसभावः स्वरस्तुमास्माकासश्चसूरयइत्यत्रोक्तः। सनव वनषणसंभक्तौ लेट्यडागमः। अहन् सुपांसुलुगितिविभक्त्याऌक् । सततिः पत्यावैश्वर्येइतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ६ ॥

६. शत्रु-हन्ता, संग्राम-कर्त्ता, सल्लोकाधिपति और बहुत लोकों-द्वारा आहूत इन्द्र हम ऋषियों को आज सूर्य का आलोक या प्रकाश भोग करने दें (और शत्रुओं को अन्धकार दें) और वे मरुतों के साथ, हमारी रक्षा में परायण हों।

तमूतयोरणयञ्छूरसातौतंक्षेमस्यक्षितयःकृण्वतत्राम् ।
सविश्वस्यकरुणस्येशएकोमरुत्वान्नोभवत्विन्द्रऊती ॥ ७॥

तम् । ऊतयः । रणयन् । शूरऽसातौ । तम् । क्षेमस्य । क्षितयः ।
कृण्वत । त्राम् । सः । विश्वस्य । करुणस्य । ईशे । एकः ।
मरुत्वान् । नः । भवतु । इन्द्रः । ऊती ॥ ७॥

यमिन्द्रंशूरसातौ शूरैर्वीरपुरुषैःसम्भजनीयेसङ्ग्रामे ऊतयोगन्तारोमरुतः रणयन्रमयन्ति यद्वा यहप्रभगवोजहिवीरयस्वेत्येवंरूपंशब्दमिन्द्रमुद्दिश्यकुर्वन्ति अपिच क्षितयोमनुष्याः तमि- न्द्रंक्षेमस्यरक्षणीयस्यसर्वस्यधनस्य त्रां त्रातारंकृण्वत कुर्वन्ति देवतान्तरादस्यकोतिशयइतिचे- दुच्यते सइन्द्रोविश्वस्यसर्वस्यकरुणस्यअभिमतफलनिष्पादनरूपस्यकर्मणएकोऽसहायएवई- शेईष्टेअन्यत्पूर्ववत् ॥ ऊतयः अवतेर्गत्यर्थात्करणेल्युटोबहुलमितिकर्तरिक्तिन् ऊतियूतीतिसूत्रप्रतिषेधः ज्वरत्वरेत्यादिनावकारस्योपधायाश्चऊठ् ऊतियूतीत्यादिनाक्तिनउदात्तत्वम् यद्वा कर्तरिक्तिन् । रणयन् रमतेर्हेतुमण्णिजन्ताल्लट्लङि छान्दसोलङ् अल्पविकारश्छान्दसः यद्वा रणशब्दार्थः अ- स्माण्णिजन्तात्पूर्ववल्लङ् । त्राम् त्रैङ्पालने त्रायतेरिति त्रां क्विप्चेतिचशब्देनदृशिग्रहणानुकर्षणा- भिरुपपदादपिक्विप् ।करुणस्य डुकृञ्करणे कृवृदारिभ्यउनन्निति भावेउनन् ञ्नित्यमेनमत्य- याद्युदात्तत्वम् । ईशे ईशऐश्वर्ये लोपस्तआत्मनेपदेष्विति तलोपः ॥७॥

७. सहायक मरुत् संग्राम में इन्द्र को, शब्द-द्वारा, उत्तेजित करते हैं। मनुष्य इन्द्र को धन-रक्षक बनावें। इन्द्र सर्वफल-दायी कर्मों के ईश्वर हैं। वे मरुतों के साथ, हमारे रक्षण-परायण हों।

तमप्सन्तशवसउत्सवेषुनरोनरमवसेतंधनाय ।
सोअन्धेचित्तमसिज्योतिर्विदन्मरुत्वान्नोभवत्विन्द्रऊती ॥ ८ ॥

तम् । अप्सन्त । शवसः । उत्ऽसवेषु । नरः । नरम् । अवसे । तम् ।
धनाय । सः । अन्धे । चित् । तमसि । ज्योतिः । विदत् ।
मरुत्वान् । नः । भवतु । इन्द्रः । ऊती ॥ ८ ॥

नरोनेतारःस्तोतारः शवसोबलस्यसंबन्धिषुउत्सवेषुसङ्ग्रामेषुनरं नयस्यनेतारंतमिन्द्रंअप्सन्त आप्नुवन्ति किमर्थं अवसे अन्नार्थंरक्षणार्थंवा तथाधनायधनार्थंचतमिन्द्रंप्राप्नुवन्ति तस्मात्सइन्द्रः तमसिदृष्टिप्रतिबन्धकेअन्धेचित्आध्यानरहितेचित्तव्यामोहकरेपिसङ्ग्रामे ज्योतिःविजयलक्षणंप्र-काशंविदत् लंभयति तस्मात्तमेवप्राप्नुवन्तीत्यर्थः अन्यत्समानम्॥ अप्सन्त आप्लृव्याप्तौ छान्दस-व्यत्ययेनात्मनेपदम् व्यत्ययेनक्सप्रत्ययः व्यत्ययेनधातोर्ह्रस्वत्वम्। विदत् विद्लृलाभे छन्दसिलुङ्लङ्-लिटइतिवर्तमानेछान्दसोलुङ् लृदित्वात् च्लेरङादेशः बहुलंछन्दस्यमाङ्योगेपीत्यडभावः ॥८॥

८. लड़ाई के मैदान में, रक्षा और धन की प्राप्ति के लिए, नेता लोग इन्द्र की शरण ग्रहण करते हैं; क्योंकि, इन्द्र दृष्टि-प्रतिबन्धक अन्धकार में आलोक प्रदान करते अथवा संग्राम में विजय देते हैं। इन्द्र, मरुतों के साथ, हमारी रक्षा में परायण हों।

ससव्येनयमतिव्राधतश्चित्सदक्षिणेसंगृभीताकृतानि ।
सकीरिणाचित्सनिताधनानिमरुत्वान्नोभवत्विन्द्रऊती ॥ ९ ॥

सः । सव्येन । यमति । व्राधतः । चित् । सः । दक्षिणे ।
सम्ऽगृभीता । कृतानि । सः । कीरिणा । चित् । सनिता । धनानि ।
मरुत्वान् । नः । भवतु । इन्द्रः । ऊती ॥ ९ ॥

सइन्द्रः सव्येनवामहस्तेनैकहस्तेनव्राधतश्चिद्वर्धितान्हिंसतोमहतः शत्रूनपियमतिनियमयति तथा-सइन्द्रः दक्षिणेनदक्षिणपार्श्वस्थेनहस्तेनैकेन यजमानैःकृतानिहवींषिसंगृभीतासंगृहीतासंग्रहीता अपिचसइन्द्रः कीरिणाचित् कीर्तयित्रास्तोत्राचस्तुतःसन् धनानिसनिता प्रदानशीलोभवति ह-विःप्रदातॄणामिवस्तोतॄणामपिधनंप्रयच्छतीत्यर्थः शिष्टंस्पष्टम्। यमति यमउपरमे णिचि अमन्त-आन्मिते ह्रस्वइतिह्रस्वत्वम् छन्दस्युभयथेतिशपआर्धधातुकत्वाण्णेरनिटीतिणिलोपः। व्राधतः वृधुवृद्धौ अस्मादतिप्रत्ययऔणादिकव्राआगमश्च वृषादित्वादाद्युदात्तत्वम्। संगृभीता ग्रहउपादाने लिङि बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यलुक् लिङःसलोपइतिसलोपः ग्रहिज्यादि-नासंप्रसारणम् हृग्रहोर्भइतिभत्वम्. ग्रहोऽलिटिदीर्घइतिदीर्घः। सनिता षणुदाने ताच्छीलिक-स्तृन्। धनानि नलोकाव्ययेतिषष्ठीप्रतिषेधः ॥ ९ ॥

९. इन्द्र वाम हस्त द्वारा हिंसकों को निवारण करते और दक्षिण हस्त-द्वारा यजमान का हव्य ग्रहण करते हैं। वे स्तोत्र-द्वारा स्तुत होकर धन प्रदान करते हैं। इन्द्र, मरुतों के साथ, हमारी रक्षा में तत्पर हों।

दशमीमृचमाह—

स ग्रामेभिः सनिता स रथेभिर्विदे विश्वाभिः कृष्टिभिर्न्वद्य ।
स पौंस्येभिरभिभूरशस्तीर्मरुत्वान्नो भवत्विन्द्र ऊती ॥ १० ॥ ९ ॥

सः । ग्रामेभिः । सनिता । सः । रथेभिः । विदे । विश्वाभिः ।
कृष्टिऽभिः । नु । अद्य । सः । पौंस्येभिः । अभिऽभूः । अशस्तीः ।
मरुत्वान् । नः । भवतु । इन्द्रः । ऊती ॥ १० ॥ ९ ॥

स इन्द्रः ग्रामेभिः मरुत्संघैः सह सनिता फलानां प्रदाता भवति स चाद्यास्मिन्नहनि नु क्षिप्रं विश्वाभिः कृष्टिभिः सर्वैर्मनुष्यैः रथेभिरिन्द्रसंबन्धिभीरथैः करणभूतैर्विदे विज्ञायते अपि च स इन्द्रः पौंस्येभिः स्वकीयैर्बलैः अशस्तीः अशंसनीयान् शत्रून् अभिभूः अभिभवन् वर्तते मरुत्वान्स इन्द्रो नोस्माकं रक्षणाय भवतु ॥ ग्रामेभिः बहुलं छन्दसीति भिस ऐसभावः ग्रामादीनां चेत्याद्युदात्तत्वम् । विदे विदज्ञाने कर्मणि लट् बहुलं छन्दसीति विकरणस्य लुक् लोपस्त आत्मनेपदेष्विति तलोपः ॥ १० ॥

१०. वे अपने सहायक मरुतों के साथ धन दान करते हैं। आज इन्द्र, अपने रथ-द्वारा, सारे मनुष्यों से परिचित हो रहे हैं। इन्द्र ने अपने पराक्रम से, दुष्ट शत्रुओं को अभिभूत किया है। वे मरुतों के साथ, हमारी रक्षा में तत्पर हों।

॥ इति प्रथमस्य सप्तमे नवमो वर्गः ॥ ९ ॥

एकादशीमृचमाह—

स जामिभिर्यत्समजाति मीळ्हेऽजामिभिर्वा पुरुहूत एवैः ।
अपां तोकस्य तनयस्य जेषे मरुत्वान्नो भवत्विन्द्र ऊती ॥ ११ ॥

सः । जामिऽभिः । यत् । सम्ऽअजाति । मीळ्हे । अजामिऽभिः ।
वा । पुरुऽहूतः । एवैः । अपाम् । तोकस्य । तनयस्य । जेषे ।
मरुत्वान् । नः । भवतु । इन्द्रः । ऊती ॥ ११ ॥

पुरुहूतो बहुभिर्यजमानैराहूतः स इन्द्रः मीळ्हे संग्रामे मीळ्हमिति धननाम तद्धेतुत्वात्संग्रामोपि मीळ्हशब्देनोच्यते जामिभिः बन्धुभिः अजामिभिर्वा बान्धवरहितैर्वा एवैः गन्तृभिर्मरुद्भिः सह यत् यदा सम-

जानिसङ्गच्छते तेषामुभयविधानामपीन्द्रंमामुक्वपुरुषाणांतोकस्यपुत्रस्यतनयस्यपौत्रस्यचजेषे जयनिमित्तंसङ्ग्रामेमवतीति अन्यत्समानम्॥ समया-
जनमवायेसइन्द्रोभवति किमुबकल्यंअस्माकंसोतृतमानांजयोभवतीति अन्यत्समानम्॥ समघा-
ति अजगतिक्षेपणयोः लेटयाडागमः। जेषे जिजये औणादिकःसमत्ययः चतुर्थ्यर्थेसप्तमी यद्वा-
जेषुणेषुमेषुगतौ किरचेतिकिरः सावेकाचइतिविभक्तेरुदात्तत्वम्॥ ११॥

११- अनेक लोगों-द्वारा आहूत होकर बन्धुओं के संग मिलकर या जो बन्धु नहीं हैं, उनको साथ लेकर समर-क्षेत्र में इन्द्र आते हैं तथा उन शरणागत पुरुषों और उनके पुत्र-पौत्रों का जय-साधन करते हैं। वे मरुतों के साथ हमारी रक्षा में तत्पर हों।

सवज्रभृद्दस्युहाभीमउग्रःसहस्रचेताःशतनीथऋभ्वा।
चम्रीषोनशवसापाञ्चजन्योमरुत्वान्नोभवत्विन्द्रऊती॥ १२॥

सः। वज्रऽभृत्। दस्युऽहा। भीमः। उग्रः। सहस्रंऽचेताः।
शतऽनीथः। ऋभ्वा। चम्रीषः। न। शवसा। पाञ्चऽजन्यः।
मरुत्वान्। नः। भवतु। इन्द्रः। ऊती॥ १२॥

सइन्द्रोवज्रभृत्वज्रस्यभर्ता दस्युहा दस्यूनामुपक्षपयितॄणामसुराणांह-
न्ता भीमः सर्वेषांभयहेतुः उग्रःउद्गूर्णतेजाः सहस्रचेताःबहुविधज्ञानः सर्वज्ञइत्यर्थः शतनीथः ब-
हुस्तुतिर्बहुविधप्रापणोवा ऋभ्वाउरुभासमानोमहान्वा चम्रीषोन चम्वांचमसेरसात्मनाऽवस्थितः
सोमइव शवसाबलेनपाञ्चजन्यः गन्धर्वाअप्सरसोदेवाअसुरारक्षांसिपञ्चजनाः निषादपञ्चमाश्च-
त्वारोवर्णावा तेषुरक्षकत्वेनभवः एवंभूतः समरुत्वानिन्द्रोनोस्माकंरक्षणायभवतु॥ दस्युहा ब्रह्म-
भ्रूणवृत्रेषुक्विप्। भीमः त्रिभीभये भीमादयोपादानेभियःषुग्वेतिमक्। शतनीथः णीञ्
प्रापणे हनिकुषिनीरमिकाशिभ्यःक्थन्नितिक्थन्प्रत्ययः। चम्रीषः इषगतौ चम्वांइष्यतिगच्छ-
तीतिचम्रीषः इगुपधलक्षणःकः वर्णव्यापत्त्यारेफोदीर्घश्च यद्वा चमेरौणादिकईषन्प्रत्ययः पूर्व-
वद्रेफः। पाञ्चजन्यः भवार्थे बहिर्देवपञ्चजनेभ्यश्चेतिवक्तव्यमितिञ्यप्रत्ययः ञित्वादाद्युदा-
त्तत्वम्॥ १२॥

१२- इन्द्र वज्र-धारी, दस्यु-हन्ता, भीम, उग्र, सहस्र-ज्ञान-युक्त, बहु-स्तुति-भाजन और महान् हैं। इन्द्र, सोम-रस की तरह, बल-द्वारा पञ्च श्रेणी (चार वर्ण और पञ्चम वर्ण निषाद) के रक्षक हैं। वे मरुतों के साथ हमारे रक्षण-परायण हों।

तस्यवज्रःक्रन्दतिस्मत्स्वर्षादिवोनत्वेषोरवथःशिमीवान्।
तंसचन्तेसनयस्तंधनानिमरुत्वान्नोभवत्विन्द्रऊती॥ १३॥

तस्य । वज्रः । क्रन्दति । स्मत् । स्वःऽसाः । दिवः । न । त्वेषः ।
रवथः । शिमीऽवान् । तम् । सचन्ते । सनयः । तम् । धनानि ।
मरुत्वान् । नः । भवतु । इन्द्रः । ऊती ॥ १३॥

तस्येन्द्रस्यवज्रः कुलिशः स्मदत्यर्थंक्रन्दति शत्रूनाक्रन्दयति रोदयतीत्यर्थः यइन्द्रःस्वर्षाः शोभनस्योदकस्यदाता दिवोन दिवःसम्बन्धीसूर्यइव त्वेषः त्विषदीप्तौ रवथः शब्दस्यगर्जनल-क्षणस्यकर्ता शिमीवान् शिमीतिकर्मनाम लोकानुग्राहकेणकर्मणायुक्तस्तमिन्द्रंसनयोधनस्यदा-नानिसचन्तेसेवन्ते यथावंधनानिचसेवन्ते समरुत्वानिन्द्रोनोस्माकंरक्षणायभवतु ॥ क्रन्दति क्र-दिकदिक्लदिआह्वानेरोदनेच छन्दस्युभयथेतिशपआर्धधातुकत्वात् णेरनिटीतिणिलोपः । स्वर्षाः सुपूर्वादर्तेर्विच् सुष्ठुअर्तिगच्छतीतिस्वरुदकं तत्सनोतीतिस्वर्षाः षणुदाने जनसनखनक्रमगमो-विट् विड्वनोरनुनासिकस्यादित्यात्वम् सनोतेरनइतिषत्वम् । त्वेषः त्विषदीप्तौ पचाद्यच् । रवथः रुशब्दे शीङ्शपिरुगमिवञ्चिजीविप्राणिभ्योथइत्यथप्रत्ययः गुणावादेशौ । सनयः सनोतेर्भा-वेऔणादिकइप्रत्ययः ॥ १३ ॥

१३. इन्द्र का वज्र शत्रुओं को रुलाता है। इन्द्र शोभन जल-दान करते हैं। वे सूर्य की तरह दीप्तिमान् हैं। वे गरजते हैं। वे सामयिक कर्म में रत रहते हैं। धन और धन-दान इन्द्र की सेवा करते हैं। मरुतों के साथ वे हमारी रक्षा में तत्पर हों।

यस्याजस्रंशवसामानमुक्थंपरिभुजद्रोदसीविश्वतःसीम् ।
सपारिषत्क्रतुभिर्मन्दसानोमरुत्वान्नोभवत्विन्द्रऊती ॥ १४ ॥

यस्य । अजस्रम् । शवसा । मानम् । उक्थम् । परिऽभुजत् ।
रोदसी इति । विश्वतः । सीम् । सः । पारिषत् । क्रतुऽभिः ।
मन्दसानः । मरुत्वान् । नः । भवतु । इन्द्रः । ऊती ॥ १४ ॥

– यस्येन्द्रस्यउक्थंप्रशस्यं शवसा मानं बलेनसर्वस्यपरिच्छेदकंसर्वेषांबलस्योपमानभूतंवा रोदसी द्यावापृथिव्यौ विश्वतःसींअजस्रमनवरतं परिभुजत् परितःसर्वतोभुनक्ति पालयति सइ-न्द्रः क्रतुभिरस्माभिःकृतैर्यागैर्मन्दसानोमोदमानःसन् पारिषत्अस्मान्दुरितात्पारयतु ॥ उक्थं वचपरिभाषणे पातृतुदिवचीत्यादिनाकर्मणिथक् वचिस्वपीत्यादिनासंप्रसारणम् । परिभुजत् भु-जपालनाभ्यवहारयोः लेट्यडागमः व्यत्ययेनशः । पारिषत् पारतीरकर्मसमाप्तौ लेट्यडागमः सिब्बहुलंलेटीतिसिप् तस्यार्धधातुकत्वादिट् व्यत्ययेनणिलोपः । मन्दसानः मदिस्तुतिमोदमदस्व-प्नकान्तिगतिषु ऋञ्जिवृधिमन्दिसहिभ्यःकिदित्यसानच्प्रत्ययः ॥ १४ ॥

१४. सारे बलों का उपमानभूत जिनका बल उभय (पृथिवी और अन्तरिक्ष) लोकों का सदा, चारों ओर से, पालन करता है, वे हमारे यज्ञ से परितुष्ट होकर हमारे पापों से हमें पार करा दें। वे मरुतों के साथ हमारी रक्षा में तत्पर हों।

नयस्यदेवादेवतानमर्ताआपश्चनशवसोअन्तमापुः ।
सप्ररिक्वात्वक्षसाक्ष्मोदिवश्चमरुत्वान्नोभवत्विन्द्रऊती ॥ १५ ॥ १० ॥

न । यस्य । देवाः । देवता । न । मर्ताः । आपः । चन । शवसः ।
अन्तम् । आपुः । सः । प्रऽरिक्वा । त्वक्षसा । क्ष्मः । दिवः । च ।
मरुत्वान् । नः । भवतु । इन्द्रः । ऊती ॥ १५ ॥ १० ॥

देवतादेवस्यदानादिगुणयुक्तस्ययस्येन्द्रस्यशवसोबलस्यान्तमवसानं देवाःअन्येदेवगणाः नापुः नानशिरे तथामर्ताः मनुष्याआपश्चन आपोपिनापुः सतादृशइन्द्रः त्वक्षसा शत्रूणांतनूकर्त्राआत्मीयेनबलेनक्ष्मः पृथिव्याः दिवश्चस्वर्गस्यच प्ररिक्वाप्रकर्षेणरेचकोभवति लोकद्वयादप्यस्यबलमतिरिच्यतइत्यर्थः मरुद्भिर्युक्तःसइन्द्रोनोस्माकमूतीऊत्यैरक्षणायभवतु ॥ देवता देवएवदेवता देवात्तलितिस्वार्थेतल् सुपांसुलुगितिषष्ठ्याडादेशः । मर्ताः मृङ्प्राणत्यागे असिहसीत्यादिनातन्प्रत्ययः नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । प्ररिक्वा रिचिर्विरेचने अन्येभ्योपिदृश्यन्त इतिक्वनिप् अन्त्यविकारश्छान्दसः । त्वक्षसा तक्षूत्वक्षूतनूकरणे असुन् नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । क्ष्मः क्ष्मेतिपृथिवीनाम आतोधातोरित्यत्रआतइतियोगविभागाद्दृष्टसिद्धिरित्यभिधानात् असर्वनामस्थानेपिभसंज्ञायामाकारलोपः यद्वा क्ष्मायीविधूनने अस्मात् क्विप्चेतिक्विप् वेरपृक्तलोपात्पूर्वंवलिलोपः अन्त्यसमानम् उदात्तनिवृत्तिस्वरेणविभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ १५ ॥

१५. देव, मनुष्य या जल-समूह जिन देव (इन्द्र) के बल का अन्त नहीं पाते, वे अपने बल-द्वारा पृथिवी और आकाश से भी अधिक हो गये हैं। वे मरुतों के साथ, हमारी रक्षा में परायण हों।

रोहिच्छ्यावासुमदंशुर्ललामीर्द्युक्षारायऋज्राश्वस्य ।
वृषण्वन्तंबिभ्रतीधूर्षुरथंमन्द्राचिकेतनाहुषीषुविक्षु ॥ १६ ॥

रोहित् । श्यावा । सुमत्ऽअंशुः । ललामीः । द्युक्षा । राये ।
ऋज्रऽअश्वस्य । वृषण्ऽवन्तम् । बिभ्रती । धूःऽसु । रथम् । मन्द्रा ।
चिकेत । नाहुषीषु । विक्षु ॥ १६ ॥

रोहित् रोहितवर्णाश्यावाश्यामवर्णाउभयोःपार्श्वयोरुभयविधवर्णयुक्तेत्यर्थः सुमदंशुः सुमद्‌स्त्ववःमांशुः उकंचयास्केन—सुमवस्त्वमित्यर्थः अविदीर्घाशयवा ललामीःपुंस्त्ववतीअश्वभूषणयुक्ताचा द्युक्षा दिविद्युलोकेऽवनिवासा ऋज्राश्वस्यएतत्संज्ञस्यराजर्षेःरायेधनार्थं वृषण्वन्तं वृष्णासेक्त्रेन्द्रेणयुक्तंरथं धूर्षुयुगसम्बन्धिषुवहनप्रदेशेषुबिभ्रतीवहन्ती मन्द्रासर्वेषामाह्लादकरी अश्वपंक्तिः नाहुषीषु नहुषामनुष्याः तत्संबन्धिनीषु विशुसेनासुक्षणासुप्रजासु चिकेवज्ञायते इंद्रस्याश्वपंक्त्यायुक्तः इन्द्रःसंग्रामेषुअनुग्राहकत्वयामादुर्भवतीत्यर्थः ॥ ललामीः ललामशब्दात् छन्दसीवनिपावितिमत्वर्थीयईकारः अङ्घन्वत्वात्सुलोपाभावः । द्युक्षा क्षिनिवासगत्योः औणादिकोडप्रत्ययः वसद्धाप् । ऋज्राश्वस्य ऋजगतिस्थानार्जनोपार्जनेषु ऋज्रेन्द्रेत्यादिनारकप्रत्ययान्तोनिपातितः ऋज्राणतिमन्तोश्वायस्य बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । वृषण्वन्तं अनोनुडिति मतुपोनुट् । चिकेत कितज्ञाने छन्दसिलुङ्लङ्लिटइतिवर्तमानेकर्मणिलिट् व्यत्ययेनतिप् ॥१६॥

१६. दीर्घावयव, अलङ्कारधारी, आकाशवासी और रोहितवर्ण एवं श्यामवर्ण दोनों इन्द्र के घोड़े, ऋजाश्व नामक राजर्षि को धन देने के लिए, अभीष्टदाता इन्द्र से युक्त, रथ का सम्मुख भाग धारण करके प्रसन्न-वदन मनुष्य-सेना-द्वारा परिचित होते हैं ।

सप्तदशीमृचमाह—

एतत्त्यत्तंइन्द्रवृष्णंउक्थंवार्षागिराअभिगृणन्तिराधः ।
ऋज्राश्वःप्रष्टिभिरम्बरीषःसहदेवोभयमानःसुराधाः ॥ १७ ॥

एतत् । त्यत् । ते । इन्द्र । वृष्णे । उक्थम् । वार्षागिराः । अभि । गृणन्ति । राधः । ऋज्रऽअश्वः । प्रष्टिऽभिः । अम्बरीषः । सहऽदेवः । भयमानः । सुऽराधाः ॥ १७ ॥

हेइन्द्र वृष्णःकामानांवर्षितुस्तेतवत्यत्तदेतत् उक्थंस्तोत्रंराधःसंराधकंत्वत्प्रीतिहेतुं वार्षागिराःवृषागिरोराज्ञःपुत्राऋज्राश्वादयः अभिगृणन्ति आभिमुख्येनवदन्ति वार्षागिराइत्येतद्विवृणोति ऋज्राश्वःएतत्संज्ञोराजर्षिःप्रष्टिभिः पार्श्वस्थैरन्यैर्ऋषिभिःसह इन्द्रमस्तौत् केते पार्श्वस्थाः अम्बरीषादयस्त्वत्वारोराजर्षयः ॥ वार्षागिराः तस्यापत्यमित्यण्प्रत्ययः।गृणन्ति गृशब्दे प्वादीनां ह्रस्वइतिह्रस्वत्वम्।राधः राधसाधसंसिद्धौ राध्नोतिसम्यक्त्वोभवत्यनेनेतिराधः करणेअसुन् । ऋज्राश्वः ऋज्राणतिमन्तोश्वायस्यसतथोक्तः।अम्बरीषः अविशब्दे औणादिकईषन्प्रत्ययः । सहदेवः देवैःसहवर्ततइति वोपसर्जनस्येतिविकल्पनात्सभावाभावः। भयमानः ञिभीभये अस्मादन्त-

¹ नि० ६. २२. । ² पुंस्त्ववतीत्यपिपाठः ।

र्षीविवण्यथामत्ययेनयानम् बहुलंछन्दसीतियपः श्लोरभावः अनुपदेशात्सार्वधातुकानुदात्त-त्वेधातुस्वरएवशिष्यते । सुराधाः राधइतिधननाम शोभनंराधोयस्य सोमनसीअछोमोपसीत्यु-त्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥ १७ ॥

१७. अभीष्ट-दाता इन्द्र, वृषागिर के पुत्र ऋज्राश्व, अम्बरीष, सहदेव, भयमान और सुराधा तुम्हारी प्रीति के लिए तुम्हारा यह स्तोत्र उच्चारण करते हैं।

दस्यूञ्छिम्यूँश्च पुरुहूत एवैर्हत्वा पृथिव्यां शर्वा नि बर्हीत् ।
सनत्क्षेत्रं सखिभिः श्वित्न्येभिः सनत्सूर्यं सनदपः सुवज्रः ॥ १८ ॥

दस्यून् । शिम्यून् । च । पुरुऽहूतः । एवैः । हत्वा । पृथिव्याम् । शर्वा । नि । बर्हीत् । सनत् । क्षेत्रम् । सखिऽभिः । श्वित्न्येभिः । सनत् । सूर्यम् । सनत् । अपः । सुऽवज्रः ॥ १८ ॥

पुरुहूतः बहुभिर्यजमानैराहूतइन्द्रः एवैर्गमनशीलैर्मरुद्भिर्युक्तःसन् पृथिव्यां भूमौवर्तमा-नान्दस्यूनुपक्षपयितॄन्शत्रून् शिम्यूंश्चशमयितॄन्वधकारिणोराक्षसादींश्चहत्वाप्रहृत्य तदनन्तरंशा-र्वाहिंसकेनवज्रेणनिबर्हीत् अवधीत् निबर्हयतिर्वधकर्मा एवंशत्रून्निरस्यश्वित्न्येभिः श्वेतवर्णैः अलङ्कारेणदीप्ताङ्गैः सखिभिर्मित्रभूतैर्मरुद्भिःसह क्षेत्रंशत्रूणांस्वभूतांभूमिंसनत्सम्भाक्षीत् यथाक्र-मेणविरोहिर्वसूर्यंतस्यवृत्रस्यहननेनसमत् अजसा भासमानित्यर्थः यथासुवज्रः शोभनवज्रयुक्त इन्द्रः वृत्रेणनिरुद्धाआपोवृष्ट्युदकानिसनत्सम्भजत ॥ दस्यून् दसुउपक्षये यजिमनिशुन्धिदसि-जनिभ्योयुः इत्यादिनादाद्युदात्तत्वम् । शिम्यून् शमउपशमे शमयति सर्वंतिरस्करोतीतिराक्षसा-दिःशिम्युः औणादिकोयुन्प्रत्ययः वर्णव्यापत्त्याअकारस्येत्वम् । शर्वा शृहिंसायाम् अन्येभ्यो-पिदृश्यन्तइतिवनिप् सुपांसुलुगितितृतीयायाआदेशः। सनत् वनषणसंभक्तौ लङिबहुलंछन्दस्यमा-ङ्योगेपीत्यडभावः । श्वित्न्येभिः श्वितावर्णे औणादिकोनक्प्रत्ययः श्वित्नंशुक्लवर्णमर्हन्तीति श्वित्न्याः छन्दसिचेतियः । सुवज्रः आद्युदात्तंद्व्यच्छन्दसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥ १८ ॥

१८. इन्द्र ने, अनेक लोगों-द्वारा आहूत होकर और गतिशील मरुतों से युक्त होकर, पृथिवी-निवासी दस्युओं या शत्रुओं और शिम्युओं या राक्षसों को प्रहार करके, हननशील वज्र-द्वारा वध किया। अनन्तर श्वेतवर्ण मित्रों या अलंकार-द्वारा दीप्ताङ्ग मरुतों के साथ क्षेत्रों का भाग कर लिया। शोभन-वज्र-युक्त इन्द्र सूर्य एवं जल-समूह को प्राप्त हुए।

विश्वाहेन्द्रो अधिवक्ता नो अस्त्वपरिह्वृताः सनुयाम वाजम् ।
तन्नो मित्रो वरुणो मामहन्तामदितिः सिन्धुः पृथिवी उत द्यौः ॥ १९ ॥ १२ ॥

विश्वाहा । इन्द्रः । अधिऽवक्ता । नः । अस्तु । अपरिऽह्वृताः ।
सनुयाम । वाजम् । तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहन्ताम् । अदितिः ।
सिन्धुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ १९ ॥११॥

विश्वाहासर्वकालंनोस्माकमिन्द्रः अधिवक्तास्तु अधिवचनंपक्षपातेनवचनं यथोक्तंब्राह्मणा-यामित्रब्रूयादितिसर्वदास्माकमिन्द्रः पक्षपातवचनयुक्तोभवतु वयंचअपरिह्वृताःअकुटिलगतयःसंतो-वाजं हविर्लक्षणमन्नं सनुयाम संभजामहे यदनेनसूक्तेनास्माभिःप्रार्थितंतन्मित्रादयोममहन्तां पूजितंकुर्वन्तु ॥ विश्वाहा विश्वान्यहानिविश्वाहानि अत्यन्तसंयोगेद्वितीया शेश्छन्दसिबहुलमि-तिशेर्लोपः उपधादीर्घत्वम् नलोपः मरुद्वृधादित्वात्पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । अपरिह्वृताः ह्वृकौटि-ल्ये निष्ठायां अपरिह्वृताश्चेतिनिपातनाद्धुभावाभावः अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । सनुयाम षणुदाने लिङ्क्षिनादित्वादुप्रत्ययः वनषणसंभक्तावित्यस्माद्वाव्यत्ययेनउप्रत्ययः ॥ १९ ॥

१९. सब कालों में वर्तमान इन्द्र हमारे पक्ष से बोलें। हम भी अकुटिलगति होकर अन्न भोग करें। मित्र, वरुण, अदिति, सिन्धु, पृथिवी और आकाश उन्हें पूजें।

॥ इतिप्रथमस्यसप्तमेएकादशोवर्गः ॥ ११ ॥

प्रमन्दिनइतिएकादशर्चमष्टमंसूक्तम् आङ्गिरसस्यकुत्सस्यार्षंप्रथमाद्याअष्टसप्तत्रिष्टुभःशि-ष्टाःसप्तजगत्यः इन्द्रोदेवता तथाचानुक्रान्तम्—प्रमन्दिनएकादशकुत्सआद्यागर्भस्राविण्युपनिषत् चतुस्त्रिष्टुबन्तमिति । दशरात्रस्यनवमेहनिमरुत्वतीयएतत्सूक्तं विश्वजितइतिखण्डेसूत्रितम्—प्र-मन्दिनइमाउत्वेतिमरुत्वतीयमिति ।

तत्रप्रथमामृचमाह—

प्रमन्दिनेपितुमदर्चतावचोयःकृष्णगर्भानिरहन्नृजिश्वना ।
अवस्यवोवृषणंवज्रदक्षिणंमरुत्वन्तंसख्यायहवामहे ॥ १ ॥

प्र । मन्दिने । पितुऽमत् । अर्चत । वचः । यः । कृष्णऽगर्भाः ।
निःऽअहन् । ऋजिश्वना । अवस्यवः । वृषणम् । वज्रऽदक्षिणम् ।
मरुत्वन्तम् । सख्याय । हवामहे ॥ १ ॥

हेऋत्विजः मन्दिनेस्तुतिभिर्मदयितव्यायेन्द्राय पितुमद्धविर्लक्षणेनान्नेनोपेतंवचःस्तुतिलक्षणं वचनं प्रार्चतप्रकर्षेणोच्चारयत यइन्द्रःऋजिश्वनाएतत्संज्ञकेनराज्ञासख्यासहितःसन्कृष्णगर्भाः कृ-ष्णोनामकश्चिदसुरः तेननिषिक्तगर्भाः तदीयाःभार्याःनिरहन्अवधीत् कृष्णमसुरंहत्वातत्पुत्राणाम-

प्यमुतस्यधर्गर्भिणीस्तस्यभार्याअपिअवधीदित्यर्थः अवस्यवोरक्षणेच्छवोवयंवृषणंकामानां वर्षितारं वज्रदक्षिणंवज्रयुक्तेनदक्षिणहस्तेनोपेतंतंमरुत्वन्तंइन्द्रं सख्यायसख्युःकर्मणेहवामहेआ-ह्वयामहे॥मन्दिनं मदिस्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु औणादिकइनिप्रत्ययः तदुक्तंयास्केन--म-न्दीमन्दतेःस्तुतिकर्मणइति। पितुभत इत्यनुवृत्त्यांमतुब्विभक्त्युपदादात्तत्वम्। कृष्णगर्भाः कृष्णेन निषिक्तागर्भायासुतास्तथोक्ताः परादिश्छन्दसिबहुलमितिपूर्वपदान्तोदात्तत्वम्। अवस्यवः अ-वतेरौणादिकोभावेअसुन् अवइच्छन्त्यवस्यति सुपआत्मनःक्यच् क्याच्छन्दसीत्युप्रत्ययः। वृषणं वाषपूर्वस्यनिगमेइतिविकल्पनाद्दीर्घाभावः। सख्याय सख्युःकर्मसख्यं सख्युर्यइतियप्रत्ययः। हवामहे ह्वेञोलटिबहुलंछन्दसीतिसंप्रसारणम्॥ १॥

१. जिन इन्द्र ने ऋजिश्वा राजा के साथ कृष्ण नाम के असुर की गर्भवती स्त्रियों को निहत किया था, उन्हीं हृष्ट इन्द्र के उद्देश से, मन्त्र के साथ, स्तुति अर्पित करो। हम रक्षण पाने की इच्छा से उन अभीष्ट-दाता और दक्षिण हाथ में वज्र-धारी इन्द्र को, मरुतों के साथ, अपना सखा होने के लिए, आह्वान करते हैं।

यो व्यंसं जाहृषाणेन मन्युना यः शम्बरं यो अहन्पिप्रुमव्रतम्।

इन्द्रो यः शुष्णमशुषं न्यावृणङ्मरुत्वन्तं सख्याय हवामहे॥ २॥

यः। विऽअंसम्। जहृषाणेन। मन्युना। यः। शम्बरम्। यः। अहन्। पिप्रुम्। अव्रतम्। इन्द्रः। यः। शुष्णम्। अशुषम्। नि। अवृणक्। मरुत्वन्तम्। सख्याय। हवामहे॥ २॥

यइन्द्रः जहृषाणेन प्रवृद्धेनमन्युना क्रोधेनव्यंसं विगतभुजं वृत्रंअहन्नवधीत् अपिच यइन्द्रः शंबरंएतत्संज्ञमसुरंचावधीत् तथाअव्रतं व्रतस्ययागादेः कर्मणोविरोधिनं पिप्रुं एतत्संज्ञमसुरंयइन्द्रः अवधीत् किंच यइन्द्रः अशुषं शोषकरहितं शुष्णंसर्वस्यजगतःशोषकं एतत्सं-ज्ञमसुरं न्यवृणक् न्यवर्जयत् समूलंहतवानित्यर्थः तंमरुत्वन्तंइन्द्रं सख्यायाह्वयामहे॥ व्यंसं विगतोंसोयस्मात् बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् यणि उदात्तस्वरितयोर्यणइतिपरस्यानुदात्त-स्यस्वरितत्वम्। जहृषाणेन हृषतुष्टौ अत्रवृध्यर्थः छन्दसिलिट् लिटःकानज्वेतितस्यकान-आदेशः अन्येषामपिदृश्यतइतिसंहितायामभ्यासस्यदीर्घत्वम् चित्त्वादन्तोदात्तत्वम्। अ-शुषं शुषशोषणे इगुपधलक्षणःकः शुषाः शोषकानसन्त्यस्येत्यशुषः परादिश्छन्दसिबहुलमि-त्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम्। अवृणक् वृजीवर्जने रौधादिकः॥ २॥

२. प्रवृद्ध क्रोध के साथ जिन इन्द्र ने विगत-भुज वृत्र या व्यंस नामक असुर का वध किया था। जिन्होंने शम्बर और यज्ञ-रहित पिप्रु का वध किया था और जिन्होंने दुर्जन शुष्ण का समूल नाश किया था, उन्हीं इन्द्र को, मरुतों के साथ, अपना सखा होने के लिए, हम बुलाते हैं।

तृतीयामृचमाह—

यस्य॒द्यावा॑पृथि॒वीपौंस्यं॑म॒हद्यस्य॑व्र॒तेवरु॑णो॒यस्य॒सूर्यः॑ ।
यस्येन्द्र॑स्य॒सिन्ध॑व॒:सश्च॑तिव्र॒तंम॒रुत्व॑न्तंस॒ख्याय॑हवामहे ॥ ३ ॥

यस्य॑ । द्यावा॑पृथि॒वी इति॑ । पौंस्य॑म् । म॒हत् । यस्य॑ । व्र॒ते । वरु॑णः ।
यस्य॑ । सूर्यः॑ । यस्य॑ । इन्द्र॑स्य । सिन्ध॑वः । सश्च॑ति । व्र॒तम् ।
म॒रुत्व॑न्तम् । स॒ख्याय॑ । ह॒वा॒म॒हे॒ ॥ ३ ॥

यस्येन्द्रस्यमहत् विपुलंपौंस्यंबलं द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यावनुवर्तेते यस्यचेन्द्रस्यव्रतेनि-यमरूपेकर्मणिवरुणोवर्तते वरुणोपीन्द्रस्यनियमंनातिक्रामतीत्यर्थः अपिच सूर्योपियस्येन्द्रस्य व्रतेवर्तते तथायस्येन्द्रस्यव्रतंकर्मसिन्धवोनद्यः सश्चति वचनव्यत्ययः गच्छन्ति सश्चतिर्गतिक-र्मा । इन्द्रेणानुशिष्टाःप्रवहन्तीत्यर्थः तंमरुत्वन्तमिन्द्रंसख्यायाह्वयामहे ॥ द्यावापृथिवी द्यौश्चपृथिवीचद्यावापृथिव्यौ दिवोद्यावेतिद्यावादेशः सचाद्युदात्तोनिपातितः पृथिवीशब्दोङीप्-प्रत्ययान्तोन्तोदात्तः देवताद्वन्द्वेचेत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वम् वाछन्दसीतिपूर्वसवर्णदीर्घः ॥ ३ ॥

३. जिनके विपुल बल का द्यौ और पृथिवी अनुधावन करती हैं, जिनके नियम से वरुण और सूर्य चलते हैं और जिनके नियम के अनुसार नदियाँ प्रवाहित हैं, उन्हीं इन्द्र को, मरुतों के साथ, अपना सखा होने के लिए, हम बुलाते हैं।

चतुर्थीमृचमाह—

योअश्वा॑नां॒योगवां॒गोप॑ति॒र्वशी॒यआ॑रि॒तःकर्म॑णिकर्म॑णिस्थि॒रः ।
वी॒ळोश्चि॒दिन्द्रो॒योअसु॑न्वतोव॒धोम॒रुत्व॑न्तंस॒ख्याय॑हवामहे ॥ ४ ॥

यः । अश्वा॑नाम् । यः । गवा॑म् । गोऽप॑तिः । व॒शी । यः । आ॒रि॒तः ।
कर्म॑णिऽकर्म॑णि । स्थि॒रः । वी॒ळोः । चि॒त् । इन्द्रः॑ । यः । असु॑न्वतः ।
व॒धः । म॒रुत्व॑न्तम् । स॒ख्याय॑ । ह॒वा॒म॒हे॒ ॥ ४ ॥

यइन्द्रः अश्वानांपतिरधिपतिःतथायइन्द्रोगोपतिः नकेवलमेकस्यागोः किन्तु सर्वासामि-त्याह गवामिति सर्वासांगवामधिपतिर्भवति वशी अपराधीनःस्वतन्त्रइत्यर्थः अपिच यइन्द्रःकर्म-

१ नि० ३. ९.।

णिकर्मणिसर्वेषुकर्मसुस्थिरोनैश्चल्येनावस्थितमानः आरितः स्तुतिभिःमत्पूतः प्राप्तोनभवति आरि-तःभत्पूतःस्तोमानितिनिरुक्तम् । यइन्द्रः असुन्वतः सुन्वतांयागानुष्ठातॄणांविरोधिनोवीळोश्चित् दृढस्यापिशत्रोःवधःहन्ता तंमरुत्वन्तमिन्द्रं सख्यायाह्वयामहे ॥ गवां मगोश्वन्तसाधवर्णे-दृढस्यापिशत्रोःवधःहन्ता । गोपतिः पत्यावैश्वर्येइतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । आरितः ऋ-तिविमक्त्युदात्तत्वस्यप्रतिषेधः । गोपतिः पत्यावैश्वर्येइतिपूर्वपदमकृतिस्वरत्वम् । आरितः ऋ-मतौ अस्माण्णयन्ताभिष्ठा आगमानुशासनस्यानित्यत्वात्तुगभावः यद्वा ऋचिस्तुतिभिःप्रत्ययस्तस्यश्-र्णोतीनामितिविहितस्यघञः पञोचिचेत्यत्रचशब्देनबहुलग्रहणानुकर्षणात्नैमित्तिकेलुकिमत्य-यलक्षणेनसन्यङोरितिकत्वेत्येवस्यद्विर्वचनेउरदत्वहलादिशेषयोःसतोः रुग्रिकौचलुकीतिरुक् दवोनिष्ठायांछान्दसइडागमः ऋकारस्ययणादेशः रोरीत्यभ्यासरेफलोपः ढ्रलोपेपूर्वस्यदीर्घोणइ-तिदीर्घः । वधः कृत्यल्युटोबहुलमितिबहुलवचनात् हनश्चवधइतिकर्तर्यप्प्रत्ययादेशश्च सचादन्तः अतोलोपेउदात्तनिवृत्तिस्वरेण प्रत्ययस्योदात्तत्वम् ॥ ४ ॥

४. जो अश्वों के अधिपति, गोपों के ईश, स्वतंत्र, स्तुति प्राप्त कर जो सारे कर्मों में स्थिर और अभिषव-शून्य दुर्द्धर्ष शत्रुओं के हन्ता हैं, उन्हीं इन्द्र को, मरुतों के साथ, अपना सखा होने के लिए, हम बुलाते हैं।

योविश्वस्यजगतःप्राणतस्पतिर्योब्रह्मणेप्रथमोगाअविन्दत् ।
इन्द्रोयोदस्यूँरधराँअवातिरन्मरुत्वन्तंसख्यायहवामहे ॥ ५ ॥

यः । विश्वस्य । जगतः । प्राणतः । पतिः । यः । ब्रह्मणे । प्रथमः । गाः । अविन्दत् । इन्द्रः । यः । दस्यून् । अधरान् । अवऽअतिरत् । मरुत्वन्तम् । सख्याय । हवामहे ॥ ५ ॥

यइन्द्रः विश्वस्यजगतोगच्छतः प्राणतःप्रश्वसतःप्राणिजातस्यपतिः स्वामी यश्चब्रह्मणे ब्राह्मणायाङ्गिरोभ्यः प्रथमःअन्येभ्योदेवेभ्यःपूर्वभावीसन्पणिभिरपहृतागाः अविन्दत् अलभत अन्येभ्योदेवेभ्यः पूर्वमेवतैरसुरैर्गुढ्ढागाःस्वयमलभतेत्यर्थः अपिचयइन्द्रोदस्यूनुपक्ष-पयितॄन् असुरानधरान्निकृष्टान्कृत्वा अवातिरत् अवधीत् अवतिरतिर्वधकर्मा । तंमरुत्वन्तमिन्द्रं सख्यायाह्वयामहे । जगतः गम्लृसृपृगतौ वर्तमानेपृषद्बृहन्महज्जगच्छतृवच्चेतिअतिप्रत्ययान्तो-निपात्यते जगच्छब्दआद्युदात्तः । प्राणतः श्वसमाणने अनच प्रस्माल्लटःशतृ अदादित्वाच्छपो-लुक् शतुरनुमइतिविभक्तेरुदात्तत्वम्. षष्ठ्याःपतिपुत्रेतिविसर्जनीयस्यसत्वम् ॥ ५ ॥

५. जो गतिशील और निश्वास-सम्पन्न जीवों के अधिपति हैं और जिन्होंने अङ्गिरा आदि ब्राह्मणों के लिए पणि-द्वारा अपहृत गौ का सर्व-प्रथम उद्धार किया था तथा जिन्होंने दस्युओं को निकृष्ट करके वध किया था, उन्हीं इन्द्र को, मरुतों के साथ, अपना बन्धु होने के लिए, हम बुलाते हैं।

---

१ नि० ५.१५. । २ नि० २.९. ।

षष्ठीमृचमाह—

यःशूरेभिर्हव्योयश्चभीरुभिर्योधावद्भिर्हूयतेयश्चजिग्युभिः
इन्द्रंयंविश्वाभुवनाभिसंदधुर्मरुत्वन्तंसख्यायहवामहे ॥६॥१२॥

यः । शूरेभिः । हव्यः । यः । च । भीरुऽभिः । यः । धावत्ऽभिः ।
हूयते । यः । च । जिग्युऽभिः । इन्द्रम् । यम् । विश्वा । भुवना ।
अभि । सम्ऽदधुः । मरुत्वन्तम् । सख्याय । हवामहे ॥ ६ ॥ १२ ॥

यइन्द्रः शूरेभिःशौर्योपेतैःपुरुषैःहव्यःयोद्धुमाह्वातव्यः यश्चभीरुभिः भयशीलैः कातरैःपुरुषैः सहायार्थमाह्वातव्यः अपिच यइन्द्रोधावद्भिः पराजयेनपलायमानैःहूयते रक्षार्थआहूयते यश्च जिग्युभिःप्राप्तजयैराहूयते यंचेन्द्रंविश्वाभुवना सर्वाणिभूतजातानिस्वेषुकार्येषुअभिसन्दधुः आभिमुख्येन स्थापयन्ति तंमरुत्वन्तमिन्द्रंसख्यायाह्वयामहे ॥ शूरेभिः बहुलंछन्दसीतिभिसऐसभावः । हव्यः ह्वयतेरचोयदितियत् ह्वइत्यनुवृत्तौ बहुलंछन्दसीतिसंप्रसारणम् गुणः धातोस्तन्निमित्तस्यैवेत्यवादेशः । भीरुभिः भियःक्रुक्लुकनावितिक्रुप्रत्ययः । धावद्भिः सृगतौ सर्तेर्वेगितायां शपि पाघ्रेत्यादिनाधावादेशः शपःपित्त्वादनुदात्तत्वम् शतुश्चलसार्वधातुकस्वरेणधातुस्वरःशिष्यते । जिग्युभिः जिजये लिटःक्वसुः द्विर्वचने सन्लिटोर्जेरितिअभ्यासादुत्तरस्यजकारस्यकुत्वम् भिसि अयस्मयादित्वेनभत्वात् वसोःसम्प्रसारणं .विसम्प्रसारणम् छान्दसोन्त्यलोपः ॥ ६ ॥

६. जो शत्रुओं और भीरुओं के आह्वान योग्य हैं, जिन्हें समर से भागनेवाले और समर में विजयी, दोनों ही आह्वान करते हैं तथा जिन्हें सारे प्राणी, अपने-अपने कार्यों के सम्मुख, स्थापित करते हैं, उन्हीं इन्द्र को, मरुतों के साथ, सखा होने के लिए, हम बुलाते हैं।

सप्तमीमृचमाह—

रुद्राणामेतिप्रदिशाविचक्षणोरुद्रेभिर्योषातनुतेपृथुज्रयः ।
इन्द्रंमनीषाअभ्यर्चतिश्रुतंमरुत्वन्तंसख्यायहवामहे ॥ ७ ॥

रुद्राणाम् । एति । प्रऽदिशा । विऽचक्षणः । रुद्रेभिः । योषा ।
तनुते । पृथु । ज्रयः । इन्द्रम् । मनीषा । अभि । अर्चति । श्रुतम् ।
मरुत्वन्तम् । सख्याय । हवामहे ॥ ७ ॥

विचक्षणः सूर्यात्मनाप्रकाशमानइन्द्रः रुद्रपुत्राणां अध्यात्मंप्राणरूपेणवर्तमानानांमरुतां
यद्वा रोदयितॄणांप्राणानां प्राणाहिशरीरान्निर्गताःसन्तोबन्धुजनान्रोदयन्ति प्रदिशाप्रदेशनेनम-
नुष्येभ्यःप्रदानेनसहएत्यन्तरिक्षेगच्छति तथाचाम्नायते—योसौतपन्नुदेति ससर्वेषांभूतानांप्रा-
णानादायोदेतीति। अपिच रुद्रेभिः अधिभूतंवर्तमानैरुद्रपुत्रैर्मरुद्भिर्योवाध्यमिकावाक्स्तुति-
स्तीर्णं जयोवेगंवनुतेविस्तारयति एतदुक्तंभवति मरुतांस्तुतिः तैर्मरुद्भिःसहवर्तमानं भूतंमरुत्वन्तं सू-
र्यात्मानमिन्द्रंमनीषास्तुतिलक्षणावाक्अभ्यर्चतिआभिमुख्येनस्तौति तंमरुत्वन्तमिन्द्रंवयंसख्या-
याह्वयामहे॥प्रदिशा दिशअतिसर्जने सम्पदादिलक्षणोभावेक्विप्।जयः जिजिअभिभवे जीयते
अभिभूयतेनेनेतिजयोवेगः करणेअसुन्। मनीषां ईषाअक्षादित्वात्प्रकृतिभावः॥ ७॥

७. सूर्य-रूप आलोकमय इन्द्र सारे प्राणियों के प्राण-स्वरूप रुद्र-पुत्र मरुतों को ग्रहण कर उदित होते हैं और उन्हीं रुद्र-पुत्र मरुतों-द्वारा वाक्य-वेग-युक्त होकर विस्तारित होते हैं। पश्चात् इन्द्र को स्तुति-लक्षण वाक्य पूजित करते हैं। उन्हीं इन्द्र को, मरुतों के साथ, सखा होने के लिए, हम आह्वान करते हैं।

यद्वामरुत्वःपरमेसधस्थेयद्वावमेवृजनेमादयासे।
अतआयाह्यध्वरंनोअच्छात्वायाहविश्चकृमासत्यराधः॥ ८॥

यत्। वा। मरुत्वः। परमे। सधऽस्थे। यत्। वा। अवमे।
वृजने। मादयासे। अतः। आ। याहि। अध्वरम्। नः। अच्छ।
त्वाऽया। हविः। चकृम। सत्यऽराधः॥ ८॥

हेमरुत्वः मरुद्भिर्युक्तेन्द्र परमेउत्कृष्टेसधस्थेसहस्थानेगृहे यद्वा यदिवा मादयासे हृष्येः
यदि यद्वा यदिवा अवमेअर्वाचीने वृजने वृज्यतेरिक्तीक्रियतेऽस्मिन्धनमितिवृजनंगृहं त-
स्मिन्मादयासे अतोस्मादुभयविधात्स्थानाच्चोस्माकमध्वरंयज्ञमच्छाभिमुख्येनायाहि आगच्छ
हेसत्यराधः सत्यधन त्वाया त्वत्कामनया वयं हविश्चकृमकृतवन्तः॥मरुत्वः मतुवसोरुरितिसं-
बुद्धौनकारस्यरुत्वम्। सधस्थे सुपिस्थइतिकप्रत्ययः सधमादस्थयोश्छन्दसीतिसहस्यसधा-
देशः। मादयासे मदहर्षयोगे चुरादिरात्मनेपदी लेटयाडागमः। त्वाया त्वामात्मनइच्छति सु-
पआत्मनःक्यच् प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेतिमपर्यन्तस्यत्वादेशः व्यत्ययेनदकारस्यात्वम् अप्रत्यया-
दितिअकारप्रत्ययः सुपांसुलुगितितृतीयायाआलुक्॥ ८॥

८. मरुत्संयुक्त इन्द्र, तुम उत्कृष्ट घर में ही हृष्ट हो अथवा सामान्य स्थान में ही हृष्ट हो हमारे यज्ञ में आगमन करो। सत्यधन इन्द्र, तुम्हारे लिए उत्सुक होकर हम हव्य प्रदान करते हैं।

---

१ तै० आ० प्रथमप्रपाठके,।

नवमीमृचमाह—

त्वायेन्द्रसोमंसुषुमासुदक्षत्वायाहविश्चकृमाब्रह्मवाहः ।
अधानियुत्वःसगणोमरुद्भिरस्मिन्यज्ञेबर्हिषिमादयस्व ॥ ९ ॥

त्वाऽया । इन्द्र । सोमम् । सुसुम । सुऽदक्ष । त्वाऽया । हविः । चकृम । ब्रह्मऽवाहः । अध । नियुत्वः । सऽगणः । मरुत्ऽभिः । अस्मिन् । यज्ञे । बर्हिषि । मादयस्व ॥ ९ ॥

हेसुदक्ष शोभनबलेन्द्र त्वाया त्वत्कामनयासोमंसुषुम अभिषुतवन्तोवयं हेब्रह्मवाहःब्रह्मनामधरूपेणस्तोत्रेणोह्यमानप्राप्यमाणइन्द्र त्वायात्वत्कामनया सवनीयेपुरोडाशलक्षणंहविश्चकृमकृतवन्तः हेनियुत्वः नियुतोश्वाः तद्वन्निन्द्र अध अथानन्तरं मरुद्भिःसप्तगणरूपैः एतत्संज्ञैर्देवैः सगणःगणसहितःसन् अस्मिन्वर्तमानेयज्ञेबर्हिषिआस्तीर्णेदर्भेउपविश्यमादयस्व हृष्टोभव ॥ सुषुम षुञ्अभिषवे छिट्क्रादिनियमप्राप्तस्येटः अनित्यमागमशासनमितिवचनादभावः ॥ ९ ॥

९. शोभन बल से युक्त इन्द्र, हम तुम्हारे लिए उत्सुक होकर सोम का अभिषव करते हैं। तुम्हें स्तुति-द्वारा पाया जाता है। हम, तुम्हारे उद्देश से, हव्य प्रदान करते हैं। अश्व-युक्त इन्द्र, मरुतों के साथ दलबद्ध होकर इस यज्ञ-कुश पर बैठकर हृष्ट बनो।

दशमीमृचमाह—

मादयस्वहरिभिर्येतइन्द्रविष्यस्वशिप्रेविसृजस्वधेने ।
आत्वासुशिप्रहरयोवहन्तूशन्हव्यानिप्रतिनोजुषस्व ॥ १० ॥

मादयस्व । हरिऽभिः । ये । ते । इन्द्र । वि । स्यस्व । शिप्रे इति । वि । सृजस्व । धेने इति । आ । त्वा । सुऽशिप्र । हरयः । वहन्तु । उशन् । हव्यानि । प्रति । नः । जुषस्व ॥ १० ॥

हेइन्द्र हरिभिरश्वैःसहमादयस्वहृष्टोभव येएतेतवस्वभूतास्तदर्थंशिप्रेहनूसंहते विष्यस्व सोमपानार्थंविवृतेकुरु तथाधेनेपानसाधनभूतेजिह्वेप्रजिह्विकेविसृजस्व सोमपानार्थंविश्लिष्टेकुरु हे सुशिप्र शिप्रेहनूनासिकेवा । शोभनशिप्रेन्द्र त्वात्वां हरयोश्वाआवहन्तु अस्मदीयंयज्ञंप्रापयन्तु त्वंच उशन् अस्मान्कामयमानोनोस्माकं हव्यानिहवींषि प्रतिजुषस्व प्रत्येकंसेवस्व मा ऽजदासिता॥

---

१ हवनीयेइत्यपिपाठः।   २ नि० ६. १७. ।

विष्यस्व पोन्तकर्मणि व्यत्ययेनात्मनेपदं दिवादित्वाच्छ्यन् ओतःश्यनीत्योकारलोपः उपसर्गात्सुनोतीतिषत्वम् ॥ १० ॥

१०. इन्द्र, अपने घोड़ों के साथ प्रसन्न हो अपने दोनों शिप्र, हनु या जबड़े खोलो; सोमपान के लिए अपनी जिह्वा और उपजिह्वा खोलो। हे सुशिप्र वा सुनासिक इन्द्र, तुम्हें यहाँ घोड़े ले आवें। तुम हमारे प्रति तुष्ट होकर हमारा हव्य ग्रहण करो।

मरुत्स्तोत्रस्यवृजनस्यगोपावयमिन्द्रेणसनुयामवाजम्।
तन्नोमित्रोवरुणोमामहन्तामदितिःसिन्धुःपृथिवीउतद्यौः॥११॥१२॥

मरुत्ऽस्तोत्रस्य। वृजनस्य। गोपाः। वयम्। इन्द्रेण। सनुयाम। वाजम्। तत्। नः। मित्रः। वरुणः। ममहन्ताम्। अदितिः। सिन्धुः। पृथिवी। उत। द्यौः॥ ११॥ १२॥

मरुत्स्तोत्रस्य मरुद्भिःसहस्तोत्रंयस्यसमरुत्स्तोत्रः तस्यवृजनस्यशत्रूणांछेत्तुरिन्द्रस्यसंबन्धिनोगोपाः गोपायनीयाःरक्षणीयावयं तेनेन्द्रेणवाजमन्नंसनुयाम लभेमहि यदेवदस्माभिःप्रार्थितंनोस्मदीयंतन्मित्रादयोद्यावापृथिव्यौचममहन्तांपूजितंकुर्वन्तु ॥ वृजनस्य वृजीवर्जने कॄपृवृजिमन्दिनिधाञ्भ्यःक्युरितिक्युप्रत्ययः ॥ ११ ॥

११. जिन इन्द्र का, मरुतों के साथ, स्तोत्र है, उन शत्रु-हन्ता इन्द्र-द्वारा रक्षित होकर तुम उनसे अन्न प्राप्त करो। मित्र, वरुण, अदिति, सिन्धु, पृथिवी और आकाश हमारे उस अन्न की पूजा करें।

इमांतइत्येकादशर्चंनवमंसूक्तं कुत्सस्यार्षमैन्द्रं अन्त्यात्रिष्टुप् शिष्टादशजगत्यः तथाचानुक्रान्तम्—इमांतेन्त्यात्रिष्टुबिति विनियोगोलैङ्गिकः।

तत्रप्रथमामृचमाह—

इमांतेधियंप्रभरेमहोमहीमस्यस्तोत्रेधिषणायत्तआनजे।
तमुत्सवेचप्रसवेचसासहिमिन्द्रंदेवासःशवसामदन्ननु॥ १॥

इमाम्। ते। धियम्। प्र। भरे। महः। महीम्। अस्य। स्तोत्रे। धिषणा। यत्। ते। आनजे। तम्। उत्ऽसवे। च। प्रऽसवे। च। ससहिम्। इन्द्रम्। देवासः। शवसा। अमदन्। अनु॥ १॥

हेइन्द्र महोमहतस्तेतव इमांइदानींक्रियमाणांमहींमहतीं अत्यन्तोत्कृष्टांधियंस्तुतिंप्रभरे प्रकर्षेणसंपादयामि तेतव धिषणात्वदीयाबुद्धिः अस्यममस्तोतुः स्तोत्रेस्तुतौपद्यस्मात्अवानजे प्रसन्नासंश्लिष्टासीत् तस्मात्त्वमियांस्तुतिंकरोमीत्यर्थः उत्तरोर्धर्चःपरोक्षकृतः ससाहिं शत्रूणामभिभवितारंपूर्वोक्तमिन्द्रंदेवासः कर्मसुदीव्यन्तऋत्विजः शवसास्तुतिभिःकीर्तनेनबलेन अन्वमदन् अनुक्रमेणहर्षमापयन् किमर्थं उत्सवेच उत्सवार्थंअभिवृद्धयर्थं प्रसवेचधनानांवृष्ट्युदकानां वाउत्पत्त्यर्थंच ॥ आनजे अञ्जूव्यक्तिम्रक्षणकान्तिगतिषु अस्मात्कर्मणिलिट् द्विर्वचनहलादिशेषौ अतआदेरित्यभ्यासस्यात्वम् तस्मान्नुड्द्विहलइतिनुट् व्यत्ययेनोपधानकारलोपः । उत्सवे प्रसवे षूप्रेरणे ऋदोरबितिभावेअप् निमित्तात्कर्मयोगेइतिसप्तमी थाथादिनोत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । ससाहिं षहअभिभवे आदृगमहनजनइत्यत्रउत्सर्गश्छन्दसीतिवचनात्किप्रत्ययः लिड्वद्भावाद्द्विर्वचने अन्येषामपीतिसंहितायामभ्यासस्यदीर्घत्वम् । अमदन् मदीहर्षे हेतुमतिणिच् मदीहर्षग्लेपनयोरितिघटादिषुपाठान्मितांह्रस्वइतिह्रस्वत्वम् छन्दस्युभयथेतिशपआर्धधातुकत्वाण्णेरनिटीतिणिलोपः ॥ १ ॥

१. तुम महान् हो। तुम्हारे उद्देश से मैं इस महती स्तुति को सम्पादन करता हूँ; क्योंकि तुम्हारा अनुग्रह मेरी स्तुति पर निर्भर करता है। ऋत्विकों ने सम्पत्ति और धन लाभ के लिए स्तुति बल-द्वारा उन शत्रु-विजयी इन्द्र को हृष्ट किया है।

द्वितीयामृचमाह—

अस्यश्रवोनद्यःसप्तबिभ्रतिद्यावाक्षामापृथिवीदर्शतंवपुः ।
अस्मेसूर्याचन्द्रमसाभिचक्षेश्रद्धेकमिन्द्रचरतोवितर्तुरम् ॥ २ ॥

अस्य । श्रवः । नद्यः । सप्त । बिभ्रति । द्यावाक्षामा । पृथिवी । दर्शतम् । वपुः । अस्मे इति । सूर्याचन्द्रमसा । अभिऽचक्षे । श्रद्धे । कम् । इन्द्र । चरतः । विऽतर्तुरम् ॥ २ ॥

अस्येन्द्रस्य श्रवोयशःकीर्तिं सप्त इमंमेगङ्गइत्यस्यामृचिप्राधान्येनप्रतिपादितागङ्गाद्याःसप्तसङ्ख्याकानद्योबिभ्रतिधारयन्ति वृत्रहननेनइन्द्रस्यप्रवृद्धेःप्रदातृत्वंतत्प्रभूतजलोपेतानद्यः प्रकटयन्तीत्यर्थः अपिच द्यावाक्षामा द्यावापृथिव्यौ पृथिवीत्यन्तरिक्षनाम अन्तरिक्षंच अस्यसूर्यात्मनावर्तमानस्येन्द्रस्यदर्शतंसर्वैःप्राणिभिर्दर्शनीयंवपुः रूपनामैतत् प्रकाशात्मकंरूपंधारयन्ति किञ्च हेइन्द्र अस्मे अस्माकं अभिचक्षेद्रष्टव्यानांपदार्थानामाभिमुख्येनप्रकाशनार्थंश्रद्धेकंश्रद्धार्थं चक्षुषादृष्टेहिवस्तुनि इदंसत्यमितिविश्रद्धोत्पद्यते कमित्येतत्पदपूरणं यद्वुभयार्थंसूर्याचन्द्रमसौवितर्तुरं परस्परंव्यतिहारेणतरणंपुनःपुनर्गमनंयथाभवति तथाचरतोवर्तेते त्वमेवतद्रूपःसन्वर्ततइत्यर्थः ॥ अस्य ऊडिदमितिविभक्तेरुदात्तत्वम् । द्यावाक्षामा द्यौश्चक्षामाच दिवोद्यावेतिद्यावादेशः सुपां-

सुपांसुलुगितिविभक्तेर्डादेशः देवताद्वन्द्वेचेत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वम् । दर्शतंभृमृदृशीत्यादिना अतच् । सूर्याचन्द्रमसा सूर्यश्चचन्द्रमाश्च देवताद्वन्द्वेचेतिपूर्वपदस्यानङादेशः सुपांसुलुगितिविभक्तेराकारः चन्द्रमस्शब्दोदासीभारादित्वात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणमध्योदात्तः अत्रोदेवताद्वन्द्वेचेतिप्राप्तस्य उभयपदप्रकृतिस्वरस्य नोत्तरपदेनुदात्तादावपृथिवीतिप्रतिषेधः । अभिचक्षे चक्षेःप्रकाशनार्था-त्संपदादिलक्षणोभावेक्विप् तादर्थ्येचतुर्थी । श्रद्धे दृशिग्रहणाद्धातेर्भावेविच् चतुर्थ्येकवचने आतोधातोरित्याकारलोपः उदात्तनिवृत्तिस्वरेणविभक्तेरुदात्तत्वम् । वितर्तुरं तरतेर्यङ्लुगन्तादौ-णादिकःकुरच् बहुलंछन्दसीत्युत्वम् ॥ २ ॥

२. सात नदियाँ इन्द्र की कीर्त्ति धारण करती हैं। आकाश, पृथ्वी और अन्तरिक्ष उनका दर्शनीय रूप धारण करते हैं। इन्द्र, सूर्य और चन्द्र हमारे सामने, प्रकाश देने और हमारा विश्वास उत्पन्न करने के लिए, बार-बार एक के बाद एक विचरण करते हैं।

तंस्मारथंमघवन्प्रावसातयेजैत्रंयंतेअनुमदामसंगमे ।
आजानइन्द्रमनसापुरुष्टुतत्वायद्भ्योमघवञ्छर्मयच्छनः ॥ ३ ॥

तम् । स्म । रथम् । मघऽवन् । प्र । अव । सातये । जैत्रम् ।
यम् । ते । अनुऽमदाम । सम्ऽगमे । आजा । नः । इन्द्र । मनसा ।
पुरुऽस्तुत । त्वायत्ऽभ्यः । मघऽवन् । शर्म । यच्छ । नः ॥ ३ ॥

हेमघवन् धनवन्निन्द्र सातये अस्माकंधनलाभायतंस्म तमेवरथंप्राव प्रेरय वर्तय नोस्मा-कंमनसाबुद्ध्यापुरुष्टुत बहुभिःस्तुतेन्द्र तेतव स्वभूतंजैत्रंजयशीलंयंरथंसंगमे शत्रुभिःसहसङ्गमेआ-जायुद्धेसतिअनुमदाम वयमनुक्रमेणस्तुमः अपिच हेमघवन् त्वायद्भ्यः त्वांकामयमानेभ्योनोस्म-भ्यंशर्मसुखंसंप्रयच्छदेहि ॥ अव अवरक्षणगतिकान्तीत्युक्तत्वादवतिरत्रगत्यर्थः । संगमे ग्रहवृद-निश्चिगमश्चेतिकर्मण्यप् थाथादिनोत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । आजा सुपांसुलुगितिसप्तम्याडादेशः त्वायद्भ्यः सुपआत्मनःक्यच् मन्त्रेष्वाङ्यादेरात्मनइति...मपर्यन्तस्यत्वादेशः व्यत्ययेनदकारस्यात्वं क्यजन्तात्लटःशतृ अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वेसति क्यचासहैकादेशउदात्तेनेतिप्रत्ययस्यो-दात्तत्वम् ॥ ३ ॥

३. इन्द्र, अपने अन्तःकरण से हम तुम्हारी बहुत स्तुति करते हैं। तुम्हारे जिस विजयी रथ को शत्रुओं के युद्ध में देखकर हम प्रसन्न होते हैं, हमारे धन-लाभ के लिए उसी रथ को प्रेरण करो। मघवन्, हम तुम्हारी कामना करते हैं। हमें सुख दो।

वयंजयेमत्वयायुजावृतमस्माकमंशमुदवाभरेभरे ।
अस्मभ्यमिन्द्रवरिवःसुगंकृधिप्रशत्रूणांमघवन्वृष्ण्यारुज ॥ ४ ॥

वयम् । जयेम । त्वया । युजा । वृतम् । अस्माकम् । अंशम् । उत् । अव । भरेऽभरे । अस्मभ्यम् । इन्द्र । वरिवः । सुऽगम् । कृधि । प्र । शत्रूणाम् । मघऽवन् । वृष्ण्या । रुज ॥ ४ ॥

हेइन्द्र युजा अस्माभिर्युक्तेनसहायभूतेनत्वयावृतंआवृण्वन्तंशत्रुंवयंस्तोतारोजयेम अभिभवेम अपिच भरेभरे सङ्ग्रामेसङ्ग्रामे अस्माकमंशमस्मदीयंभागमुदव शत्रुकृतपीडापरिहारेणोत्कर्षेणरक्ष तथा हेइन्द्र वरिवोधनं अस्मभ्यंसुगंसुगमंसुप्रापंकधिकुरु तथा हेमघवन् शत्रूणां अस्मदुपद्रवकारिणांवृष्ण्यावृष्ण्यानिवीर्याणि प्ररुजप्रकर्षेणबाधस्वेत्यर्थः ॥ वृतं वृञ्वरणे किप्चेतिक्विप् तुगागमः । सुगं सुदुरोरधिकरणेड्विगमेर्डप्रत्ययः । कृधि श्रुशृणुपृकृवृभ्यश्छन्दसीतिहेर्धिः । रुज रुजोभङ्गे तौदादिकः ॥ ४ ॥

४. तुम्हें सहायक पाकर हम अवरोधक शत्रुओं को परास्त करेंगे। संग्राम में हमारे अंश की रक्षा करो। मघवन्, हम सरलता से धन पा सकें—ऐसा उपाय कर दो। शत्रुओं की शक्ति तोड़ दो।

नानाहित्वाहवमानाजनाइमेधनानांधर्तरवसाविपन्यवः ।
अस्माकंस्मारथमातिष्ठसातयेजैत्रंहीन्द्रनिभृतंमनस्तव ॥५॥१४॥

नाना । हि । त्वा । हवमानाः । जनाः । इमे । धनानाम् । धर्तः । अवसा । विपन्यवः । अस्माकम् । स्म । रथम् । आ । तिष्ठ । सातये । जैत्रम् । हि । इन्द्र । निऽभृतम् । मनः । तव ॥ ५ ॥ १४ ॥

हेधनानांधर्तः गोहिरण्यादिरूपाणांद्रव्याणांधारयितःइन्द्र विपन्यवः स्तोतृनामैतत् स्तोतारइमेजनाः अवसारक्षणेनहेतुनात्वाहवमानास्त्वामाह्वयन्तः नानाहि विभिन्नाःखलु तेषांमध्ये अस्माकंस्म अस्माकमेवसातयेधनदानायरथमातिष्ठ आरोह हेइन्द्र निभृतं अव्याकुलंतवमनश्चित्तंजैत्रंहि जयशीलंखलु शत्रूञ्जित्वाऽस्मभ्यंधनंदातुंसमर्थमित्यर्थः ॥ सातये षणुदाने क्तिनि जनसनखनांसञ्झलोरित्यात्वम् ॥ ५ ॥

५. धनाधिपति, ये जो अपनी रक्षा के लिए तुम्हारी स्तुति करते हैं और तुम्हें बुलाते हैं, वे नाना प्रकार के हैं। इनमें हमें ही, धन देने के लिए, रथ-पर चढ़ो। इन्द्र, तुम्हारा मन व्याकुलता-रहित और जय-शील है।

गोजिताबाहूअमितक्रतुःसिमःकर्मन्कर्मञ्छतमूतिःखजंकरः ।
अकल्पइन्द्रःप्रतिमानमोजसाथाजनाविह्वयन्तेसिषासवः ॥ ६ ॥

गोऽजिता । बाहू इति । अमितऽक्रतुः । सिमः । कर्मन्ऽकर्मन् ।
शतम्ऽऊतिः । खजम्ऽकरः । अकल्पः । इन्द्रः । प्रतिऽमानम् ।
ओजसा । अथ । जनाः । वि । ह्वयन्ते । सिसासवः ॥ ६ ॥

हेइन्द्र तवबाहूइस्तौ गोजिता जयेनगवांलम्भयितारौ त्वंच अमितक्रतुः अपरिच्छिन्नज्ञानः सिमःश्रेष्ठः तथाचशाट्यायनकम्—सिमइतिवैश्रेष्ठमाचक्षतइति। यद्वा सिमःशत्रूणांबन्धकः कर्मन्कर्मन् स्तोतॄणां कर्मणिकर्मणि उपस्थिते शतमूतिः बहुविधरक्षणोपेतः खजङ्करः खजतिमथ्नातिपुरुषानितिखजःसङ्ग्रामः तस्यकर्ता अकल्पः कल्पेनान्येनरहितः स्वतन्त्रइत्यर्थः ओजसा सर्वेषांप्राणिनांयदोजोबलमस्ति तेनसर्वेण प्रतिमानं प्रतिनिधित्वेनमीयमानः यस्मादेवंगुणविशिष्टः इन्द्रः अथ अतःकारणात् सिषासवोधनंलब्धुकामाः जनाविह्वयन्ते विविधमाह्वयन्ति ॥ गोजिता गाःजयतइतिगोजितौ सुपांसुलुगितिविभक्तेराकारः । सिमः पिञ्बन्धने अस्मादौणादिकोमक् । खजङ्करः खजमन्थे पचाद्यच् क्षेमप्रियमद्रेऽण्चेतिचशब्दस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात्खजशब्दोपपदात्पिकरोतेःखच् अरुर्द्विषदजन्तस्येतिमुम् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अकल्पः नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । सिषासवः वनषणसंभक्तौ सनि सनीवन्तर्धेतिविकल्पनादिडभावः जनसनखनांसञ्झलोरित्यात्वम् द्विर्वचनादि सनाशंसभिक्षउरित्युप्रत्ययः सतिशिष्टत्वात्तस्यैवस्वरःशिष्यते ॥ ६ ॥

६. तुम्हारी भुजायें, जय-द्वारा, गौ के लिए लाभकारी हैं या गौ को जय करनेवाली हैं। तुम्हारा ज्ञान असीम है। तुम श्रेष्ठ हो और पुरोहितों के कार्यों में सैकड़ों रक्षण-कार्य करते हो। इन्द्र युद्ध-कर्त्ता और स्वतंत्र हैं। वे सारे प्राणियों के बल के परिमाण-स्वरूप हैं। इसी लिए धन-लाभार्थी मनुष्य इन्द्र को विविध प्रकार से बुलाते हैं।

उतेशतान्मघवन्नुच्चभूयसउत्सहस्राद्रिरिचेकृष्टिषुश्रवः ।
अमात्रंत्वाधिषणातित्विषेमह्यधावृत्राणिजिघ्नसेपुरन्दर ॥ ७ ॥

उत । ते । शतात् । मघऽवन् । उत् । च । भूयसः । उत् । सहस्रात् ।
रिरिचे । कृष्टिषु । श्रवः । अमात्रम् । त्वा । धिषणा । तित्विषे ।
मही । अध । वृत्राणि । जिघ्नसे । पुरम्ऽदर ॥ ७ ॥

हेमघवन् धनवन्निन्द्र कृष्टिषु स्तोतृषुमनुष्येषु ते त्वयादीयमानंश्रवोयदन्नमस्ति तत् शतात् शतसंख्याकात् धनात् उदिरिचे अतिरिक्तमधिकंभवति अपिच भूयसः शतसहस्रसंख्याकादपिबहुत-

शायनात् उद्रिरिचे अधिकंभवति किंबहुना सहस्राव सहस्रसङ्ख्याकादप्युद्रिरिचे त्वयादत्तंत-दन्नमक्षयमित्यर्थः अपिच अमात्रं मात्रया इयत्तयारहितं परिगणितुमशक्यैःसर्वैर्गुणैरधिकं त्वा त्वां महीमहतीधिषणा अस्मदीयास्तुतिलक्षणावाक् तित्विषे दीपयति त्वत्संबन्धिनोगुणान्प्रका-शयति हेपुरन्दर शत्रूणांपुरां दारयितरिन्द्र अथ स्तुत्यनन्तरं वृत्राणि आवरकान्शत्रून् जिघ्न-से हंसिविनाशयसि ॥ रिरिचे रिचिर्विरेचने कर्मणिलिट् । तित्विषे त्विषदीप्तौ । जिघ्नसे हन्ते-र्लेटि व्यत्ययेनात्मनेपदम् लेटोडाटावित्यडागमः बहुलंछन्दसीतिशपःश्लुः गमहनेत्यादिनोप-धालोपः स्थानिवद्भावाद्द्विर्वचनादि बहुलंछन्दसीत्यभ्यासस्येत्वम् । पुरन्दर पूःसर्वयोर्दारिस-होरितिखच् खचिह्रस्वइतिह्रस्वत्वम् वाचंयमपुरन्दरौचेतिनिपातनादम् ॥ ७ ॥

७. इन्द्र, तुम मनुष्य को जो अन्नदाता करते हो, वह शतसंख्यक धन से भी अधिक है अथवा उससे भी अधिक है या सहस्रसंख्यक धन से भी अधिक है। तुम परिमाण-रहित हो। हमारे स्तुति-वचनों ने तुम्हें दीप्त किया है। पुरन्दर, तुमने शत्रुओं को हनन किया है।

अष्टमीमृचमाह—

त्रिविष्टिधातुप्रतिमानमोजसस्तिस्रोभूमीर्नृपतेत्रीणिरोचना ।
अतीदंविश्वंभुवनंववक्षिथाशत्रुरिन्द्रजनुषासनादसि ॥ ८ ॥

त्रिविष्टिऽधातु । प्रतिऽमानम् । ओजसः । तिस्रः । भूमीः । नृऽपते । त्रीणि । रोचना । अति । इदम् । विश्वम् । भुवनम् । ववक्षिथ । अशत्रुः । इन्द्र । जनुषा । सनात् । असि ॥ ८ ॥

हेनृपते नृणांपालयितरिन्द्र त्वं ओजसःसर्वेषांप्राणिनांबलस्यप्रतिमानंप्रतिनिधिरसि की-दृशंप्रतिमानं त्रिविष्टिधातु धातुशब्दोऽत्रभागवचनः यथा त्रिधातुपञ्चधातुवाशुल्बंकरोतीति[1]। यथात्रिविष्टिः त्रिगुणितारज्जुर्द्रढीयसी एवमिन्द्रोपिदृढतरइत्यर्थः किञ्च त्वं तिस्रोभूमीः त्रीन् लोकान्त्रीणिरोचना त्रीणितेजांसि दिव्यादित्याख्यं अन्तरिक्षेवैद्युतरूपंअग्निं पृथिव्यामाहवनी-यादिरूपेणवर्तमानं पार्थिवमग्निं एवंत्रीन्लोकान्त्रीणितेजांसिच अतिववक्षिथ अतिश-येनवोढुमिच्छसि अपिच इदंविश्वंसर्वंभुवनंभूतजातंच अतिवोढुमिच्छसि सर्वस्यजगतःपाल-नेनत्वमेवसर्वेषांनिर्वाहकोभवसीत्यर्थः यस्मादेवम् त्वंसनाच्चिरकालादारभ्य जनुषाजन्मना जन्मप्रभृति अशत्रुः सपत्नरहितोसि ॥ त्रिविष्टिधातु त्रिधात्रिप्रकारेणविष्टयामवेशनेनविधीय-

१ बौधायनसूत्रेप्रथमाध्याये।

येकियवहतिविविष्टिधातु त्रिगुणितरज्जुः त्रिरोऽर्थविकिन धाञः स्तिनिगममिमसीत्यादिनाकर्म-णिवुन्प्रत्ययः । क्रतुनरपदमकृतिस्वरत्वम् । अनदकरणवाचकः शब्दस्तद्वदंदाढर्यंलक्षयितात-दुतिप्रविमानेषर्षवि यथायाणकेप्रिरात्व: तिस्रःश्रसि त्रिचतुरोःस्त्रियामितितिसादेशोऽन्त्योदात्तः अचिरऋतइतिरेफादेशे उदात्तयणोहल्पूर्वादितिविभक्तेरुदात्तत्वम् । वषक्षिय वहमाणेत्यस्मा-दिच्छासनि हलन्तलक्षणानि सन्यवतीतामाश्छान्दसः छान्दसेलिटि अमचेरिति निषेधादाम्य-त्ययाभावः । अनुना जनेरुसिः ॥ ८ ॥

८. नर-रक्षक इन्द्र, तुम तिगुनी हुई रस्सी की तरह सारे प्राणियों के बल के परिमाण-स्वरूप हो। तुम तीनों लोकों में तीन प्रकार (सूर्य, विद्युत् और अग्नि) के तेज हो। तुम इस संसार को चलाने में पूर्ण समर्थ हो; क्योंकि, इन्द्र, तुम बहुत समय से, जन्मावधि, शत्रु-शून्य हो।

त्वंदेवेषुप्रथमंहवामहेत्वंबभूथपृतनासुसासहिः ।
सेमंनःकारुमुपमन्युमुद्भिदमिन्द्रःकृणोतुप्रसवेरथंपुरः ॥ ९ ॥

त्वाम् । देवेषु । प्रथमम् । हवामहे । त्वम् । बभूथ । पृतनासु ।
ससहिः । सः । इमम् । नः । कारुम् । उपऽमन्युम् । उत्ऽभिदम् ।
इन्द्रः । कृणोतु । प्रऽसवे । रथम् । पुरः ॥ ९ ॥

हेइन्द्र देवेषुप्रथमंश्रेष्ठंत्वाहवामहे भागार्थमाह्वयामहे तथा त्वं पृतनासुसंग्रामेषुसासहिर्बभू-थ शत्रूणामभिभवितासि अत्रार्थःपरोक्षकृतः सइन्द्रोनोस्माकंकारुंस्तुतीनांकर्तारंउपमन्यु-उपमन्तारं सर्वेषां उद्भिदंशत्रूणामुद्भेत्तारं इममेवंगुणविशिष्टंपुत्रंकृणोतुकरोतु अपिच प्रसवे युद्धेऽस्मदीयंरथंपुरः अन्येभ्योरथेभ्यःपुरतोवर्तमानंकरोतु यद्वा कारुमित्यादीनिरथवि-शेषणानि कारुंयुद्धस्यकर्तारंउपमन्युं उपगतेनशत्रोस्तेनमन्युनाक्रोधेनयुक्तं उद्भिदं मार्गेवर्त्मस्थितानां दृषदादीनांउद्भेत्तारं अतिशयेनशब्दकारम् ॥ बभूथ बभूथाततन्थजगृभ्मववर्थेतिनिगमेइतिनिपात-नादिडभावः । ससहिं सोपिच्छोपेयेत्यादपूरणमितिसुलोपः । प्रसवे षूङ्प्राणिप्रसवे ऋदोरप् थाथा-दिनोत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥ ९ ॥

९. तुम देवों में प्रथम हो। तुम संग्राम में शत्रु-जयी हो। हम तुम्हें बुलाते हैं। वे इन्द्र हमारे युद्ध-योग्य, तेजस्वी और विभेद-कारी रथ को संग्राम में अन्य रथों के आगे कर दें।

त्वंजिगेथनधनारुरोधिथार्भेष्वाजामघवन्महत्सुच ।
त्वामुग्रमवसेसंशिशीमस्यथानइन्द्रहवनेषुचोदय ॥ १० ॥

त्वम् । जिगेथ । न । धना । रुरोधिथ । अर्भेषु । आजा ।
मघऽवन् । महत्ऽसु । च । त्वाम् । उग्रम् । अवसे । सम् ।
शिशीमसि । अथ । नः । इन्द्र । हवनेषु । चोदय ॥ १० ॥

हेइन्द्र त्वंजिगेथ शत्रूञ्जयसि तथा धनाशत्रुभ्योपहृतानिधनानिनरुरोधिथ नावरुणत्सि स्तोतृभ्यःप्रयच्छसीत्यर्थः हेमघवन् धनवन्निन्द्र अर्भेष्वल्पेषु आजा आजिषुसंग्रामेषुमहत्सुचप्रौढेषुसंग्रामेषुअवसे अस्माकंरक्षणार्थं उग्रं उद्गूर्णं अधिकबलंत्वांसंशिशीमसि स्तोत्रैस्तीक्ष्णीकुर्मः अथानन्तरं हेइन्द्र त्वंहवनेषुयुद्धार्थमाह्वानेषुसत्सु आगत्यनोस्मान्चोदयसंग्रामेषुप्रेरय जयंप्रापयेत्यर्थः ॥ जिगेथ जिजये लिटिथलि क्रादिनियमात्प्राप्तस्येटः अचस्तास्वत्थल्यनिटोनित्यमिति प्रतिषेधः सन्लिटोर्जेरित्यभ्यासादुत्तरस्यजकारस्यकुत्वम् । रुरोधिथ क्रादिनियमादिट् । आजा सुपांसुलुगितिविभक्तेर्डादेशः । शिशीमसि शोतनूकरणे बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यश्लुः आदेचउपदेशेऽशितीत्यात्वम् द्विर्वचनेबहुलंछन्दसीत्यभ्यासस्येत्वम् ईहल्यघोरितीकारान्तादेशः इदन्तोमसिः ॥ १० ॥

१०. तुम जय प्राप्त करते हो और विजित धन को छिपाकर रखते नहीं। मघवन् इन्द्र, तुम उग्र हो। क्षुद्र और विशाल युद्ध में, रक्षा के लिए, स्तोत्र-द्वारा हम तुम्हें तीव्र करते हैं। इसलिए इन्द्र, हमें युद्ध के लिए आह्वान में उत्तेजित करो।

विश्वाहेन्द्रोअधिवक्तानोअस्त्वपरिह्वृताःसनुयामवाजम् ।
तन्नोमित्रोवरुणोमामहन्तामदितिःसिन्धुःपृथिवीउतद्यौः॥११॥१५॥

विश्वाहा । इन्द्रः । अधिऽवक्ता । नः । अस्तु । अपरिऽह्वृताः ।
सनुयाम । वाजम् । तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहन्ताम् ।
अदितिः । सिन्धुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ ११ ॥ १५ ॥

[illegible] इन्द्रःसर्वेष्वहस्सु अस्माकंपक्षपातेनवक्ताभवतु वयंचाकुटिलगतयःसन्तः इन्द्रेणदत्तमन्नंभजामहे यदस्माभिःप्रार्थितं अस्मदीयंतन्मित्रादयःपूजितंकुर्वन्तु ॥ ११ ॥

११. सदा वर्त्तमान इन्द्र हमारे पक्ष से बोलें। हम भी अकुटिल-गति होकर अन्न भोग करें। मित्र, वरुण, अदिति, सिन्धु, पृथिवी और आकाश उन्हें पूजें।

॥ इतिप्रथमस्यसप्तमेपञ्चदशोवर्गः ॥ १५ ॥

तत्तइत्यष्टर्चंदशमंसूक्तं कुत्सस्यार्षमैन्द्रंत्रैष्टुभम् तथाचानुक्रान्तम्—तत्तेऽष्टाविति । तृतीयेछन्दो-मेनिष्केवल्ये इदंसूक्तंनिविद्धानं विश्वजितइतिखण्डेसूत्रितम्—तत्तइन्द्रियमितिनिष्केवल्यमिति।

तत्रप्रथमामृचमाह—

तत्तइन्द्रियंपरमंपराचैरधारयन्तकवयःपुरेदम् ।
क्षमेदमन्यद्दिव्य१न्यदस्यसमीपृच्यतेसमनेवकेतुः ॥ १ ॥

तत् । ते । इन्द्रियम् । परमम् । पराचैः । अधारयन्त । कवयः ।
पुरा । इदम् । क्षमा । इदम् । अन्यत् । दिवि । अन्यत् । अस्य ।
सम् । ईमितिं । पृच्यते । समनाऽइव । केतुः ॥ १ ॥

हेइन्द्र ते त्वदीयं परममुत्कृष्टं तत्प्रसिद्धमिदंवर्तमानमिन्द्रियंबलं पुरापूर्वस्मिन्कालेकवयःक्रा-न्तदर्शिनःस्तोतारः पराचैःपराचीनंपराङ्मुखं यद्वा पराचैःपराञ्चनैः परागमनैर्युद्धेषुशत्रूनभिमुखमेव अधारयन्तधृतवन्तः अपिचास्येन्द्रस्य अन्यदेकं इदमग्न्याख्यंज्योतिःक्षमाक्षमायांभूमौवर्तते अ-न्यदेकंसूर्याख्यंदिविद्युलोके ईम् तदिदमुभयविधमिन्द्रस्यज्योतिः संपृच्यते परस्परंसंयुज्यते रात्रा-वादित्योऽग्निनासंयुक्तोभवति अग्निंवादित्यःसायंप्रविशति तस्मादग्निर्दूरान्नक्तंददृशेइतिश्रुतेः । अहन्यग्निःसूर्येणसंगच्छते उद्यन्तंवावादित्यमग्निरनुसमारोहतितस्माद्धूमएवाग्नेर्दिवाददृशेइ-तिश्रुतेः । अनयोःपरस्परसंगमनेदृष्टान्तः—समनेवकेतुः समनशब्दःसंग्रामवाची यथासमनेसं-ग्रामेयुद्ध्यमानयोरुभयोः केतुर्ध्वजोऽन्यजान्तरेणसंयुज्यतेतद्वत्। इन्द्रियं इन्द्रस्यलिङ्गंबलं इन्द्रिय-मिन्द्रलिङ्गमितिघच्प्रत्ययान्तोनिपात्यते । पराचैः अव्ययमेतत् उच्चैर्नीचैरितिवत् यथा यास्कस्त्वा-ह—पराचैःपराञ्चनैरिति । क्षमा सुपांसुलुगितिसप्तम्यालुक् ईमोमलोपःसांहितिकश्छान्दसः । समनाइव सममअवैकल्ये अन्येभ्योऽपिदृश्यतइतियुच् सुपांसुलुगितिसप्तम्याआकारः इवेन विभक्त्यलोपःपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वंचेतिसमासः ॥ १ ॥

१. इन्द्र, पहले मेधावियों ने तुम्हारे इस प्रसिद्ध परम बल को साक्षात् धारण किया था। इन्द्र की अग्नि-रूप एक ज्योति पृथिवी पर और दूसरी सूर्य-रूप आकाश में है। युद्ध में दोनों पक्षों की ध्वजायें जैसे मिलती हैं, उसी तरह उक्त उभय ज्योतियाँ संयुक्त होती हैं।

सधारयत्पृथिवींपप्रथच्चवज्रेणहत्वानिरपःससर्ज ।
अहन्नहिमभिनद्रौहिणंव्यहन्व्यंसंमघवाशचीभिः ॥ २ ॥

---

१ तै० ब्रा० २. १. २. । २ तै० ब्रा० २. १. २. । ३ नि० ११. २५ ।

सः । धा॒रय॑त् । पृ॒थि॒वीम् । प॒प्रथ॑त् । च॒ । वज्रे॑ण । ह॒त्वा । निः । अ॒पः । स॒स॒र्ज॒ । अह॑न् । अहि॑म् । अभि॑नत् । रौ॒हि॒णम् । वि । अह॑न् । वि॒ऽअं॑सम् । म॒घऽवा॑ । शची॑भिः ॥ २ ॥

सइन्द्रः पृथिवीं असुरैःपीडितांभूमिंधारयत् धृतवान् पीडाराहित्येनस्थितामकरोदित्यर्थः तदनन्तरं पप्रथच्च तांभूमिंविस्तीर्णामकरोत् अपिचवज्रेणायुधेनहन्तव्यान्वृत्रादीन्हत्वा अपोवृष्ट्युदकानि निःससर्ज मेघान्निर्गमयामास एतदेवस्पष्टीक्रियते—अहिमन्तरिक्षेवर्तमानंमेघं अहन्वज्रेण वर्षणार्थमताडयत् रौहिणंरौहिणोनामकश्चिदसुरःतंव्यभिनत् व्यदारयत् अपिचमघवाधनवानिन्द्रः शचीभिःआत्मीयैर्युद्धकर्मभिर्व्यंसंविगतभुजंवृत्रासुरं अहन् अवधीत्॥ पप्रथत् पृथुंकरोतिप्रथयति तत्करोतीतिणिच् णाविष्ठवत्प्रातिपदिकस्यकार्यमितिवचनात् रऋतोहलादेर्लघोरितिऋकारस्यरत्वम् टेरितिटिलोपः तस्यस्थानिवद्भावाद्वृद्ध्यभावः प्रथयतेर्लुङि चङि णिलोपः द्विर्वचनं चङ्यन्यतरस्यामितिचङःपूर्वस्योदात्तत्वम् नचणिलोपस्यस्थानिवत्त्वम् नपदान्तेत्यादिनास्वरविधिंप्रतितन्निषेधात् पूर्वपदस्यासमानवाक्यस्थत्वान्निघाताभावः ॥ २ ॥

२. इन्द्र ने पृथिवी को धारण और विस्तृत किया है। इन्द्र ने वज्र-द्वारा वृत्र का वधकर वृष्टि-जल बाहर किया है। अहि को मारा है। रौहिण नामक असुर का विदारण किया है। इन्द्र ने अपने कार्य-द्वारा विगत-भुज वृत्र का नाश किया है।

तृतीयामृचमाह—

सजा॒तूभ॑र्मा॒श्रद्द॑धा॒नओजः॒पुरो॑वि॒भिन्द॒न्नच॑र॒द्विदासीः॑ ।
वि॒द्वान्व॑ज्रि॒न्दस्य॑वे॒हे॒तिम॒स्यार्यं॒सहो॑वर्धया॒द्युम्नमि॑न्द्र ॥ ३ ॥

सः । जा॒तूऽभ॑र्मा । श्र॒त्ऽदधा॑नः । ओजः॑ । पुरः॑ । वि॒ऽभि॒न्दन् । अ॒च॒र॒त् । वि । दासीः॑ । वि॒द्वान् । व॒ज्रि॒न् । दस्य॑वे । हे॒तिम् । अ॒स्य॒ । आर्य॑म् । सहः॑ । व॒र्धय॒ । द्यु॒म्नम् । इ॒न्द्र॒ । ३ ॥

जातूभर्मा जातुइत्यशनिमाचक्षते भर्मायुधंअशनिरूपमायुधंयस्यसतथोक्तः यद्वा जातानांप्रजानांभर्ता ओजः ओजसाबलेननिष्पाद्यंकार्यंश्रद्दधानः आदरातिशयेनकामयमानः एवंभूतःसइन्द्रः दासीःदस्युसंबन्धीनिपुरः पुराणिविभिन्दन् विनाशयन् व्यचरत् विविधमगच्छत् हेवज्रिन्वज्रवन्निन्द्र विद्वान्स्तुतीर्विजानंस्त्वं अस्यस्तोतुर्दस्यवे उपक्षयकारिणेशत्रवेहेतिमायुधं सृजेतिशेषः अपिच हेइन्द्र आर्यंसहःआर्याविद्वांसःस्तोतारस्तदीयंबलंवर्धय अभिवृद्धंकुरु तथाद्युम्नंतदीयंयशश्चपरिवर्धय॥ जातूभर्मा जनीप्रादुर्भावे अन्येभ्योपिदृश्यतइतिविहितोविहरिग्रहणस्यसर्वोपाधिव्यभिचारार्थ-

स्वात्केवलादपिडप्रत्ययः णांस्तूर्वतीतिपाठः तुर्वीहिंसार्थः क्विपि राल्लोपइतिवलोपः श्रियवदि मर्म अन्येभ्योपिदृश्यन्तइतिमनिन् धातुर्भर्मस्य छान्दसोरेफलोपः बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् पक्षान्तरेतु जनेर्निष्ठा जनसनखनामित्यात्वम् जातंसर्वभर्मभर्तव्यंयेन बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् वर्णव्यापत्त्याअकारस्यउकारः ॥ ३ ॥

३. उन्होंने वज्र-स्वरूप अस्त्र लेकर वीर्य कार्य में उत्साह-पूर्ण होकर दस्युओं के नगरों का विनाश करके विचरण किया था। वज्रधर इन्द्र, हमारी स्तुति जानकर दस्युओं के प्रति अस्त्र निक्षेप करो। इन्द्र, आर्यों का बल और यश बढ़ाओ।

तदूचुषेमानुषेमायुगानिकीर्तेन्यंमघवानामबिभ्रत् ।
उपप्रयन्दस्युहत्यायवज्रीयद्धसूनुःश्रवसेनामदधे ॥ ४ ॥

तत् । ऊचुषे । मानुषा । इमा । युगानि । कीर्तेन्यम् । मघऽवा । नाम । बिभ्रत् । उपऽप्रयन् । दस्युऽहत्याय । वज्री । यत् । ह । सूनुः । श्रवसे । नाम । दधे ॥ ४ ॥

नाम शत्रूणांनामकं तदिन्द्रस्यबलं ऊचुषे उक्तवतेस्तुवतेयजमानायकीर्तेन्यं कीर्तनीयंस्तुत्यंनामकं यद्बलंबिभ्रद् धारयन्मघवाधनवानिन्द्रः मानुषामनुष्याणांसंबन्धीनि इमाइमानिदृश्यमानानि युगानि अहोरात्रसंघनिष्पाद्यानि कृतत्रेतादीनि सूर्यात्मनानिष्पादयतीतिशेषः किंपुनस्तन्नाम दस्युहत्याय दस्यूनांवृत्रादीनांहननाय उपप्रयन् गृहसमीपान्निर्गच्छन्वज्रीवज्रवान्सूनुः शत्रूणांप्रेरयितेन्द्रः यद्ध यत्खलु नाम शत्रूणांनामकंश्रवसेजयलक्षणाययशसेदधे धृतवान् ॥ ऊचुषे ब्रूञ्व्यक्तायांवाचि ब्रुवोवचिः लिटःक्वसुः वचिस्वपीत्यादिनासंप्रसारणं चतुर्थ्येकवचनेभसंज्ञायां वसोः संप्रसारणमितिसंप्रसारणं शासिवसिघसीनांचेतिषत्वम् क्वसुप्रत्ययाद्युदात्तत्वम्। कीर्तेन्यं कृतसंशब्दने कृत्यार्थेतवैकेनितिकेन्यप्रत्ययः। मघवा मघशब्दात् छन्दसीवनिपावितिमत्वर्थीयोवनिप्। बिभ्रत् डुभृञ्धारणपोषणयोः शतरि जुहोत्यादित्वात् शपःश्लुः भृञामिदित्यभ्यासस्येत्वम् नाभ्यस्ताच्छतुरितिनुमागमप्रतिषेधः अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम् ॥ ४ ॥

४. वज्रधर और अरिमर्दन इन्द्र, दस्युओं के विनाश के लिए निकलकर, यश के लिए, जो बल धारण किया था, कीर्तन-योग्य उस बल को धारण कर धनवान् इन्द्र, स्तोता यजमानों के लिए मनुष्यों के युगों का, सूर्य-रूप से, निष्पादन करते हैं।

तदस्येदंपश्यताभूरिपुष्टंश्रदिन्द्रस्यधत्तनवीर्याय ।
सगाअविन्दत्सोअविन्ददश्वान्त्सओषधीःसोअपःसवनानि ॥ ५ ॥ १७ ॥

१ णांस्तूर्वतीतिपाठः।

तत् । अस्य । इदम् । पश्यत । भूरि । पुष्टम् । श्रत् । इन्द्रस्य ।
धत्तन । वीर्याय । सः । गाः । अविन्दत् । सः । अविन्दत् । अश्वान् ।
सः । ओषधीः । सः । अपः । सः । वनानि ॥ ५ ॥ १६ ॥

हेऋत्विग्यजमानलक्षणाजनाः अस्येन्द्रस्य यदिदंवीर्यं पुष्टंप्रवृद्धं अतएवभूरिविस्तीर्णंपश्यत आलोकयत तस्मैचवीर्याय श्रत्धत्तन बहुमानंकुरुत किंपुनस्तद्वीर्यमितिविवेक उच्यते—सइन्द्रः पणिभिरपहृतागाः येनवीर्येणाविन्दत् अलभत तथा तैरपहृतानश्वान् सइन्द्रोयेनाविन्दत् अपिच सइन्द्रःओषधीः ओषध्युपलक्षितांसर्वांभूमिंयेनवीर्येणालभत तथा वृत्रेणनिरुद्धाअपोवृष्ट्युदकानिसइन्द्रोयेनालभत तथा वनानिवननीयानिसंभजनीयानिवनानिसइन्द्रोयेनवीर्येणप्राप्नोत्॥ धत्तन तप्तनप्तनथनाश्चेतिवस्यतनादेशः । अविन्दत् विद्लृलाभे शेमुचादीनामितिनुम् ॥ ५॥

५. इन्द्र के इस प्रवृद्ध और विस्तीर्ण वीर्य को देखो। उनकी शक्ति पर श्रद्धा करो। उन्होंने गौ और अश्व प्राप्त किया उन्होंने ओषधियों, जलों और वनों को प्राप्त किया।

भूरिकर्मणेवृषभायवृष्णेसत्यशुष्मायसुनवामसोमम् ।
यआदृत्यापरिपन्थीवशूरोऽयज्वनोविभजन्नेतिवेदः ॥ ६ ॥

भूरिऽकर्मणे । वृषभाय । वृष्णे । सत्यऽशुष्माय । सुनवाम ।
सोमम् । यः । आऽदृत्य । परिपन्थीऽइव । शूरः । अयज्वनः ।
विऽभजन् । एति । वेदः ॥ ६ ॥

भूरिकर्मणे बहुविधेनशत्रुवधादिरूपेणकर्मणायुक्तायवृषभाय वृषभवत् सर्वेषुदेवेषुश्रेष्ठाय वृष्णेसेचनसमर्थाय सत्यशुष्माय अवितथबलायेन्द्रायतदर्थंसोमंसुनवाम होमार्थंरसरूपंकरवाम शूरःशौर्योपेतोयइन्द्रः आदृत्य धनविषयमादरंकृत्वा अयज्वनोऽयजमानस्यवेदोधनंविभजन् तस्मादयजमानाद्विभक्तंकुर्वन्अपहरन् एति यजमानेभ्यस्तद्धनंदातुंगच्छति तत्रदृष्टान्तः—परिपन्थीव यथामार्गनिरोधकश्चोरः गच्छतांपुण्यपुरुषाणांधनंबलात्कारेणापहृत्यगच्छतितद्वत् ॥ आदृत्य दृङ्आदरे समासेनञ्पूर्वेक्त्वोल्यप् ह्रस्वस्यपितिकृतितुक् । परिपन्थीव छन्दसिपरिपन्थिपरिपरिणौपर्यवस्थातरीतिनिपात्यते ॥ ६॥

६. प्रभूत-कर्मा, श्रेष्ठ, अभीष्टदाता और सत्य-बल इन्द्र को लक्ष्य कर हम सोम अभिषव करते हैं। जैसे पथ-निरोधक चोर पथिकों के पास से धन ले लेता है, वैसे ही वीर इन्द्र धन का आदर करके यज्ञ-हीन मनुष्यों के पास से उस धन का भाग-कर यज्ञ-परायण मनुष्यों के पास ले जाते हैं।

सप्तमीमृचमाह—

तदि॑न्द्र॒ प्रेव॑ वी॒र्यं॑ चकर्थ॒ यत्स॒सन्तं॒ वज्रे॒णाबो॑धयो॒ऽहि॑म् ।
अनु॑ त्वा॒ पत्नी॑र्हृषि॒तं वय॑श्च॒ विश्वे॑ दे॒वासो॑ अमद॒न्ननु॑ त्वा ॥ ७ ॥

तत् । इ॒न्द्र॒ । प्रऽइ॑व । वी॒र्य॑म् । च॒क॒र्थ॒ । यत् । स॒सन्त॑म् । वज्रे॑ण । अबो॑धयः । अहि॑म् । अनु॑ । त्वा॒ । पत्नीः॑ । हृ॒षि॒तम् । वयः॑ । च॒ । विश्वे॑ । दे॒वासः॑ । अ॒म॒द॒न् । अनु॑ । त्वा॒ ॥ ७ ॥

हेइन्द्र तद्वीर्यंवीरकर्म प्रेवचकर्थ प्रख्यातमिवाकार्षीः किंपुनस्तद्वीर्यं ससन्तंस्वपन्तं मदोन्मत्तमहिंवृत्रंवज्रेणकुलिशेनयद्येनवीर्येणत्वमबोधयः प्रबुद्धःसन्मयासहयुद्धंकरोत्विति जागरितवानसि हृषितं तादृशस्यवृत्रस्यहननेनमाप्तहर्षंत्वात्वांअनुपश्चात्पत्नीर्देवपत्न्यः अमदन्हर्षमप्ताः अपिच वयश्चगमनशीलाः मरुतोपि तथाविश्वेदेवासः अन्येचसर्वेदेवाः त्वात्वामनुपश्चादमदन् अमाद्यन् ॥ ससन्तं षसस्वप्ने अदादित्वाच्छपोलुक् । पत्नीः वाछन्दसीतिपूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । अमदन् मदीहर्षे व्यत्ययेनशप् ॥ ७ ॥

७. इन्द्र, तुमने वह प्रसिद्ध वीर-कार्य किया था। उस निद्रित अहि को वज्र-द्वारा जागरित किया था। उस समय देव-रमणियों ने तुम्हें हृष्ट देखकर हर्ष प्राप्त किया था। गतिशील मरुद्गण और सारे देवगण तुम्हें हृष्ट देखकर हृष्ट हुए थे।

अष्टमीमृचमाह—

शुष्णं॒ पिप्रुं॒ कुय॑वं वृ॒त्रमि॑न्द्र य॒दाव॑धी॒र्वि पुरः॒ शम्ब॑रस्य ।
तन्नो॑ मि॒त्रो वरु॑णो मामहन्ता॒मदि॑तिः॒ सिन्धुः॑ पृथि॒वी उ॒त द्यौः ॥ ८ ॥ १७ ॥

शुष्ण॑म् । पिप्रु॑म् । कुय॑वम् । वृ॒त्रम् । इ॒न्द्र॒ । य॒दा । अव॑धीः । वि । पुरः॑ । शम्ब॑रस्य । तत् । नः॒ । मि॒त्रः । वरु॑णः । म॒म॒ह॒न्ता॒म् । अदि॑तिः । सिन्धुः॑ । पृ॒थि॒वी । उ॒त । द्यौः ॥ ८ ॥ १७ ॥

हेइन्द्र त्वंशुष्णादीन्चतुरोसुरान् यदावधीःहतवानसि तदानींशम्बरस्यासुरस्यपुरः नगराणि विदारितवानसि असुराणांमुख्येषुहतेषुअन्यान्यपिअसुरपुराणिविदीर्णान्यासन्नित्यर्थः यदनेनसूक्तेनमार्थितंअस्मदीयंतन्मित्रादयोममहन्तां पूजितंकुर्वन्तु ॥ शुष्णं शुषशोषणे अन्तर्भावितण्यर्थात् इषिशुषिरसिभ्यःकिदितिनप्रत्ययः निदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वम् । पिप्रुं पृपालनपूरणयोः प्रुत्येके औणादिकःकुप्रत्ययः छन्दस्युभयथेतिविकल्पसार्वधातुकत्वेशप् जुहोत्यादित्वाच्छ्लुः

भार्तिपिपर्त्योश्चेत्यभ्यासस्येत्वम् । कुयवं यवोयवनंमिश्रणं कुत्सितंयवनमस्य बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । शम्बरस्य शमयतीतिशम्बःआयुधम् शमेर्वन् शसोमत्वर्थीयोरमत्ययः ॥ ८ ॥

८. इन्द्र, तुमने शुष्ण, पिप्रु, कुयव और वृत्र का वध किया है और शम्बर के नगरों का विनाश किया था। अतएव मित्र, वरुण, अदिति, सिन्धु, पृथिवी और आकाश हमारी उस प्रार्थित वस्तु को पूजित करें।

॥ इतिप्रथमस्यसप्तमेसप्तदशोवर्गः ॥ १७ ॥

योनिष्टइतिनवर्चमेकादशंसूक्तंकुत्सस्यार्षंत्रैष्टुभमैन्द्रं योनिर्नवेत्यनुक्रान्तम् सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः ॥

योनिष्टइन्द्रनिषदेअकारितमानिषीदस्वानोनार्वा ।
विमुच्यावयोवसायाश्वान्दोषावस्तोर्वहीयसःप्रपित्वे ॥ १ ॥

योनिः । ते । इन्द्र । निऽसदे । अकारि । तम् । आ । नि । सीद । स्वानः । न । अर्वा । विऽमुच्य । वयः । अवऽसाय । अश्वान् । दोषा । वस्तोः । वहीयसः । प्रऽपित्वे ॥ १ ॥

हेइन्द्र योनिः वेद्याख्यंस्थानं तेतवनिषदेनिषदनायोपवेशनायअकारिकृतं अस्माभिःप्रकल्पितमभूत् तंयोनिंआनिषीद शीघ्रमागत्यतत्रोपविश शीघ्रागमनेदृष्टान्तः—स्वानोनार्वा अर्वेत्यश्वनाम यथाश्वः स्वानः हेषाशब्दंकुर्वन्स्वकीयंस्थानंशीघ्रमागच्छति तद्वत् किंकृत्वावयः अश्वबन्धनार्थान्रश्मीन् विमुच्यरथाद्विश्लिष्य तथाअश्वान्रथेयोजितांस्तुरगानवसायविमुच्य अत्रनिरुक्तम्—अवसायाश्वानितिस्यतिरुपसृष्टोविमोचनेइति । कीदृशानश्वान् प्रपित्वेयागकालेप्राप्ते प्रपित्वेप्राप्तेभीकेऽभ्यंकइतियास्कः । दोषारात्रौवस्तोरहनिच वहीयसः आदरातिशयेनवोढून् ॥ निषदे सदेःसंपदादिलक्षणोभावेक्विप् । स्वानः स्वनशब्दे बहुलवचनात्कर्तरिघञ् कर्षात्वतइत्यन्तोदात्तत्वम् । वयः वियन्ति रथेनसहसंगच्छन्तइतिवियःशब्देनरश्मयउच्यन्ते वीगत्यादिषु औणादिकअसुन्प्रत्ययः टिलोपश्च द्वितीयार्थेप्रथमा । अवसाय षोन्तकर्मणि आदेचइत्यात्वम् समासेनञ्पूर्वेक्त्वोल्यबितिक्त्वोल्यबादेशः ।वहीयसः वहप्रापणे तृजन्ताद्वोढृशब्दात्छन्दसीतीयसुन् तुरिष्ठेमेयःस्वितितृलोपेकर्तव्येढत्वधत्वष्टुत्वढलोपानामसिद्धत्वात्तदाश्रितस्यौत्वस्याप्यभावेतृलोपएवक्रियते ॥ १ ॥

१. इन्द्र, तुम्हारे बैठने के लिए जो वेदी प्रस्तुत हुई है, उस पर शब्दायमान अश्व की तरह बैठो। अश्वों को बांधनेवाली रस्सियों को छुड़ाकर अश्वों को मुक्त कर दो। वे अश्व, यज्ञ-काल आने पर, दिन-रात्रि तुम्हें वहन करते हैं।

१ नि० १. १७. । २ नि० ३. २०. ।

द्वितीयामृचमाह—

ओत्येनरइन्द्रमूतयेगुर्नूचित्तान्सद्योअध्वनोजगम्यात् ।
देवासोमन्युंदासस्यश्चम्नन्तेनआवक्षन्त्सुवितायवर्णम् ॥ २ ॥

ओ इति । त्ये । नरः । इन्द्रम् । ऊतये । गुः । नु । चित् । तान् । सद्यः । अध्वनः । जगम्यात् । देवासः । मन्युम् । दासस्य । श्चम्नन् । ते । नः । आ । वक्षन् । सुविताय । वर्णम् ॥ २ ॥

त्येतेनरोयज्ञस्यनेतारोयजमानाः ऊतयेरक्षणाय इन्द्रं ओ आउइतिनिपातत्रयसमुदायआकारार्थःआगुः आगच्छन्ति सचेन्द्रःआगतांस्तान्नुचित्क्षिप्रंसद्यस्तदानीमेवअध्वनोनुष्ठानमार्गान् जगम्यात्गमयतुप्रापयतु देवासः सर्वेदेवाः दासस्यउपक्षपयितुरसुरस्यमन्युंक्रोधंश्चम्नन् श्नथयन्तु हिंसन्त्वित्यर्थः अपिच तेदेवानोस्माकंसुवितायसुष्ठुप्राप्तव्याययज्ञाय वर्णंअनिष्टनिवारकमिन्द्रं आवक्षन्आवहन्तुआनयन्तु ॥ जगम्यात् गमेरन्तर्भावितण्यर्थात् लिङि बहुलंछन्दसीतिशपः श्लुः । श्चम्नन् चमुअदने लेटिव्यत्ययेनश्ना -शकारोपजनश्छान्दसः यद्वा श्नातिःप्रकृत्यन्तरंहिंसार्थंप्रथमम् । वक्षन् वहप्रापणे लेटि सिब्बहुलंलेटीतिसिप् ढत्वकत्वषत्वानि । सुविताय सुपूर्वादेतेः कर्मणिनिष्ठा तन्वादित्वादुवङ् समानावग्रहत्वात्तरपदान्तोदात्तत्वम् । वर्णम् वृञ्वरणेअस्मादन्तर्भावितण्यर्थात् कॄवृजॄसिद्रुपन्यनिस्वपिभ्योनित्वेतिनप्रत्ययः नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् ॥ २ ॥

२. रक्षण के लिए ये मनुष्य इन्द्र के निकट आये हैं। इन्द्र उन्हें तुरत, उसी समय, अनुष्ठान-मार्ग में लाने देते हैं। देवता लोग दस्युओं का क्रोध विनष्ट करें और हमारे सुख-साधन-स्वरूप यज्ञ में अनिष्ट-निवारक इन्द्र को आने दें।

तृतीयामृचमाह—

अवत्मनाभरतेकेतवेदाअवत्मनाभरतेफेनमुदन् ।
क्षीरेणस्नातःकुयवस्ययोषेहतेतेस्यातांप्रवणेशिफायाः ॥ ३ ॥

अव । त्मना । भरते । केतऽवेदाः । अव । त्मना । भरते । फेनम् । उदन् । क्षीरेण । स्नातः । कुयवस्य । योषे इति । हते इति । ते इति । स्याताम् । प्रवणे । शिफायाः ॥ ३ ॥

केवलवेदाः केवलंज्ञातं वेदःपरेषांधनंयेनसतथोक्तः कुयवनामासुरः त्मना आत्मना स्वयमे-
वाभरते ज्ञातंपरेषांधनंचअपहरति अपिचसोऽसुरः उदन्नुदके अन्तर्वर्तमानःसन् फेनं फेनयु-
क्तमुदकं त्मना आत्मनास्वयमेवाभरते अपहरति क्षीरेणक्षरणशीलेनतेनापहृतेनोदकेन
कुयवस्यासुरस्ययोषेभार्ये स्नातःस्नानंकुरुतः ते तादृश्यौ स्त्रियौ शिफायाः शिफानामनदी त-
स्याःप्रवणेनिम्नप्रदेशेदुर्गमवक्येअगाधप्रदेशे हतेनष्टे स्यातां भवेतां हेइन्द्र त्वंपरेषांधनमपहृत्य
अन्यैर्दुरवगाहे उदकस्यमध्येवर्तमानंकुयवं शकुदुम्नं अवधीरित्यर्थः॥ त्मना मन्त्रेष्वाङ्यादेरा-
त्मनइतिआकारलोपः । भरते हृञ्हरणे हृग्रहोर्भइतिभत्वम्। केवलवेदाः विदज्ञाने कर्मणि
घञ् बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्। उदन् पद्दन्नित्यादिनाउदकशब्दस्यउदन्नादेशः सुपांसुलु-
गितिसप्तम्यालुक्॥ ३ ॥

३. कुयव नामक असुर दूसरे के धन का पता जानकर स्वयं अप-
हरण करता है। वह जल में रहकर स्वयं फेनयुक्त जल को चुराता है।
कुयव की दो स्त्रियाँ उसी जल में स्नान करती हैं। वे स्त्रियाँ शिफा नामक
नदी के गम्भीर निम्नतल में विनष्ट हों।

युयोपनाभिरुपरस्यायोःप्रपूर्वाभिस्तिरतेराष्टिशूरः ।
अञ्जसीकुलिशीवीरपत्नीपयोहिन्वानाउदभिर्भरन्ते ॥ ४ ॥

युयोप । नाभिः । उपरस्य । आयोः । प्र । पूर्वाभिः । तिरते । राष्टि ।
शूरः । अञ्जसी । कुलिशी । वीरऽपत्नी । पयः । हिन्वानाः ।
उदऽभिः । भरन्ते ॥ ४ ॥

उपरस्य उदकस्यमध्येइत्थमवस्थितस्य आयोः परेषामुपद्रवार्थं इतस्ततोगच्छ-
तः कुयवस्यासुरस्य नाभिः सन्नद्धमावसनस्थानं युयोपगूढमासीत् यथाअन्यैर्नदृश्यतेसो-
ऽसुरस्तथाअकरोदित्यर्थः अपिच पूर्वाभिः पुरातनीभिरात्मनाअपहृताभिरद्भिः प्रतिरते सोऽसुरः
प्रवर्धते सचशूरः शौर्येणोपेतोराष्टि राजतेच आत्मीयेन शौर्येणलोकेप्रख्यातोभवतीत्यर्थः तं ह-
तमपहर्तं अञ्जसीआञ्जस्योपेता कुलिशी कूलं शातयन्ती वीरपत्नी वीरस्य पालयित्री एतत्सं-
ज्ञिकास्तिस्रोनद्यः पयः पयसातत्संबन्धिनासारभूतेनोदकेन हिन्वानाः प्रीणयन्त्यः उदभि-
रात्मीयैरुदकैर्भरन्ते धारयन्ति॥ युयोप युपविमोहने। नाभिः नहोभश्चेतीञ्प्रत्ययः। रा-
ष्टि राजृदीप्तौ बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् व्रश्चादिनाषत्वेष्टुत्वम्। पयः सुपांसुलुगितितृतीया-
यालुक्। हिन्वानाः हिविप्रीणनार्थः इदित्वान्नुम् अस्मात्ताच्छीलिकश्चानश् आगमानु-
शासनस्यानित्यत्वान्मुगभावः चानशोऽसार्वधातुकत्वाभावाच्चत्वराभावेचित्स्वरएवशिष्यते॥४॥

४. अनु या उपद्रव के लिए इधर-उधर जानेवाला कुयव जल
के बीच रहता है। उसका निवास-स्थान गुप्त था। वह शूर, पूर्व-अपहृत
जल के साथ, वृद्धि प्राप्त करता और दीप्त होता है। अंजसी, कुलिशी

और वीर-पत्नी शम को तीनों नदियाँ स्वकीय जल से उसे प्रीत करके, जल-द्वारा, उसे धारण करती हैं।

प्रतियत्स्यानीथादर्शिदस्योरोकोनाच्छासदनंजानतीगात् ।
अधस्मानोमघवञ्चर्कृतादिन्मानोमघेवनिष्षपीपरादाः ॥ ५॥१८॥

प्रति । यत् । स्या । नीथा । अदर्शि । दस्योः । ओकः । न । अच्छ । सदनम् । जानती । गात् । अध । स्म । नः । मघऽवन् । चर्कृतात् । इत् । मा । नः । मघाऽइव । निष्षपी । परा । दाः ॥ ५ ॥ १८ ॥

यद्यदानीथानयनहेतुभूता या सापदवीप्रत्यदर्शि अस्माभिर्दृष्टाभूत् साचपदवीदस्योः उपक्षपयितुः कुयवस्यासुरस्यसदनंगृहमच्छाभिमुख्येनगात्गताआसीत् तत्रदृष्टान्तः—जानतीस्वकीयंवत्समभिजानतीगौः ओकोन निवासस्थानंस्वकीयंगोष्ठंयथाअनुप्राप्नोति तद्वन्मार्गोपिअसुरगृहंप्राप्तइत्यर्थः अधस्म अथानन्तरमेव हेमघवन् धनवन्निन्द्र चर्कृतात् पुनःपुनस्तेनासुरेणकृतादुपद्रवात्नोस्मान्रक्षेतिशेषः इदित्यवधारणे अस्मान्रक्षैव नोस्मान्मापरादाः मापरित्याक्षीः अस्माभिर्ज्ञातेनमार्गेणगत्वाअस्मदुपद्रवकारिणंअसुरंजहीतितात्पर्यार्थः तत्रव्यतिरेकेदृष्टान्तोभिधीयते—मघेवनिःषपी यथाविनिर्गतपसोविनिर्गतशेपोयथेष्टचारीदासीपतिः मघाइव यथाधनान्यस्थानेपरित्यजतितथाअस्मान्मापरित्याक्षीरित्यर्थः अत्रनिरुक्तम्—निष्षपीस्त्रीकामोभवति विनिर्गतपसाः पसःसपतेःस्पृशतिकर्मणोमानोमघेवनिष्षपीपरादाः सयथाधनानिविभजति मानस्त्वंतथापरादाइति[1][2]॥ नीथा णीञ्प्रापणे हनिकुषिनीरमिकाशिभ्यःक्थन्नितिकरणेक्थन्प्रत्ययः। गात् एतेर्लुङि इणोगालुङीतिगादेशः गातिस्थेतिसिचोलुक् बहुलंछन्दस्यमाङ्योगेपीत्यडभावः। चर्कृतात् करोतेर्यङ्लुगन्तात् निष्ठेतिक्तप्रत्ययः । मघाइवशेश्छन्दसीतिशेर्लोपः । निष्षपी षपसमवाये सपतिसमवैतियोन्यासइतिसपःशेपः पचाद्यच् निर्गतोनित्योव्युपः सपःशेपोयस्यसस्त्रीव्यसनीनिष्षपः वर्णव्यापत्त्याईकारः। दाः डुदाञ्दाने लुङि गातिस्थेतिसिचोलुक् नमाङ्योगइत्यडभावः॥ ५ ॥

५. वत्स-प्रिय गौ जैसे अपनी शाला या गोष्ठ का पथ जानती है, उसी प्रकार हमने भी उस असुर के घर की ओर गये हुए रास्ते को देखा है। उस असुर के बार-बार किये गये उपद्रव से हमें बचाओ। जैसे कामुक धन का त्याग करता है, उसी प्रकार हमें नहीं छोड़ना।

॥ इतिप्रथमस्यसप्तमेष्टादशोवर्गः ॥ १८ ॥

---

१ क्वचित्निरुक्तपुस्तके "विनिर्गतसपः, सपःसपतेःस्पृशतिकर्मणः" इतिपाठः 'अयमेवयुक्तइतिभाति'। निरुक्तवृत्तौतु "विनिर्गतपसाः, स्पशः स्पशतेःस्पृशतिकर्मणः" इत्यपिपाठः। २ नि० ५.१६.

षष्ठीमृचमाह—

सत्वंनंइन्द्रसूर्यैसोअप्स्वंनागास्त्वआभंजजीवशंसे ।
मान्तरांभुजमारीरिषोनःश्रद्धितंतेमहतइन्द्रियार्य ॥६ ॥

सः । त्वम् । नः । इन्द्र । सूर्यै । सः । अप्ऽसु । अनागाःऽत्वे । आ ।
भज । जीवऽशंसे । मा । अन्तराम् । भुजम् । आ । रिरिषः । नः ।
श्रद्धितम् । ते । महते । इन्द्रियाय ॥ ६ ॥

हेइन्द्र सत्वंनोस्मान्सूर्येसर्वस्यप्रेरकेआदित्येआभजआभाजय आभिमुख्येनभक्तान्संभ-
क्तान्कुरु तथा सत्वंअप्सुअब्देवतासुअस्मानाभाजय अपिचजीवशंसे जीवैःप्राणिभिःशंसनीये
कामयितव्येअनागास्त्वेअपापत्वेपापराहित्येअस्मानाभाजय अपिचनोस्माकं अन्तरांगर्भरू-
पेणान्तर्वर्तमानांभुजंपालयित्रींप्रजांआसमन्तान्मारिरिषः माहिंसीः तेतवमहतेप्रभूतायइन्द्रियाय
बलायश्रद्धितंअस्माभिःश्रद्धानंकृतं त्वदीयंबलंबहुमानपूर्वकंस्तुमइत्यर्थः तस्मात्तादृशबलयुक्त-
स्त्वंमारिरिषइतिपूर्वेणसंबन्धः ॥ अनागास्त्वे नविद्यतेआगः पापंयस्यसोनागाः तस्यभावस्त्वत्व-
म् छान्दसउपधादीर्घः। जीवशंसे शंसुस्तुतौ कर्मणिघञ् थाथादिनोत्तरपदान्तोदात्तत्वम्। भुज
भुनक्तिपालयतीतिभुक् भजा क्विप्। रिरिषः रिषहिंसायां स्वार्थण्यन्तादस्माल्लुङिचङिणिलोपेउपधा-
ह्रस्वत्वादीनि छान्दसंपदकालीनमभ्यासह्रस्वत्वम्। श्रद्धितम् श्रच्छब्दस्य ऊर्यादित्वेनगति-
त्वाद्गतिरनन्तरइतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ६ ॥

६. इन्द्र, हमें सूर्य और जल-समूह के प्रति भक्ति-पूर्ण करो। जो लोग, पाप-शून्यता के लिए, जीव-मात्र के प्रशंसनीय हैं, उनके प्रति भक्ति-पूर्ण करो। हमारी गर्भ-स्थित सन्तान को हिंसित नहीं करना। हम तुम्हारे महान् बल पर श्रद्धा करते हैं।

सप्तमीमृचमाह—

अधामन्ये श्रत्तेअस्मा अधायिवृषाचोदस्वमहतेधनाय ।
मानोअकृतेपुरुहूतयोनाविन्द्रक्षुध्यद्भ्योवयआसुतिंदाः ॥ ७ ॥

अध । मन्ये । श्रत् । ते । अस्मै । अधायि । वृषा । चोदस्व ।
महते । धनाय । मा । नः । अकृते । पुरुऽहूत । योनौ । इन्द्र ।
क्षुध्यत्ऽभ्यः । वयः । आऽसुतिम् । दाः ॥ ७ ॥

हेइन्द्र अथ अथानन्तरंमन्ये त्वामनसाजानामि तेतवास्मैबलायश्रद्धायि अस्माभिःश्रद्धाकृता त्वदीयबलविषयमादरातिशयेनस्तोत्रंकृतमित्यर्थः वृषा कामानांवर्षिता सत्वंमहतेमहायधनायचोदयस्व अस्मान्प्रेरय हेपुरुहूत पुरुभिर्बहुभिर्यजमानैराहूतेन्द्र अकृते अनिष्पादितेधनशून्येयोनौ गृहनामैतत् गृहे नोस्मान्माधाः मानिधेहि धनधान्यपूर्णेगृहेस्मान्वासयेत्यर्थः अपिच हेइन्द्र क्षुध्यद्भ्योबुभुक्षितेभ्योन्येभ्योपिस्तोतृभ्यः वयोन्नं आसुतिर्यवसीरादिकंचदाः देहि ॥ अधायि धधातेःकर्मणि लुङि चेण्णिण् आतोयुक्चिण्कृतोरितियुक् क्षुध्यद्भ्यः क्षुधबुभुक्षायाम् दिवादित्वाच्छयन् नित्यादाद्युदात्तत्वम् ॥ ७ ॥

७. अन्तःकरण से हम तुम्हें जानते हैं। तुम्हारे उस बल पर हमने श्रद्धा की है। तुम अभीष्ट-दाता हो; हमें प्रभूत धन प्रदान करो। इन्द्र तुम बहुत लोगों के द्वारा आहूत हो। हमें धन-विहीन घर में नहीं रखना। भूखों को अन्न और जल दो।

मानोवधीरिन्द्रमापरादामानःप्रियाभोजनानिप्रमोषीः ।
आण्डामानोमघवञ्छक्रनिर्भेन्मानःपात्राभेत्सहजानुषाणि॥ ८ ॥

मा । नः । वधीः । इन्द्र । मा । परा । दाः । मा । नः । प्रिया ।
भोजनानि । प्र । मोषीः । आण्डा । मा । नः । मघऽवन् । शक्र ।
निः । भेत् । मा । नः । पात्रा । भेत् । सहऽजानुषाणि ॥ ८ ॥

हेइन्द्र नोस्मान्मावधीः माहिंसीः सर्वदारक्षेत्यर्थः अपिचमापरादाः मापरित्याक्षीः परादानं परित्यागः अस्मत्कृतांपूजांसदागृहाणेत्यर्थः अपिचनोस्माकं प्रिया प्रियाणिईप्सितानिभोजनानि उपभोग्यानिधनानिमाप्रमोषीः मापहार्षीः अस्मास्वेवधनानियथास्युः तथाकुर्वित्यर्थः तथाहेमघवन् धनवन् शक्र सर्वकार्यशक्तेन्द्र नोस्माकं आण्डा अण्डसंबन्धीनिगर्भरूपेणनिषिक्तान्यपत्यानिमानिर्भेत् माभिनः गर्भरूपेणावस्थितानस्मत्पुत्रान् रक्षेत्यर्थः माचनःपात्रा पतन्ति गच्छन्तिगमनसमर्थानियानितान्यपत्यानिपात्राणितानिचमाभेत् माभिदः सहजानुषाणि जानुभ्यांयानिभूमिंसनन्तिगच्छन्तीत्यर्थः तानिजानुषाणि तैः सहितानिमाभिनीनशः यद्वा नोस्माकंसहजानुषाणि आधानेसहोत्पन्नानि पात्रापात्राणिस्रुवादीनि मानिर्भेत् माभिनः ॥ वधीः हन्तेर्माङ्लुङिचेतिवधादेशः सचादन्तः सिच् अतोलोपइत्यकारलोपः तस्यस्थानिवत्त्वादतोहलादेरितिवृद्ध्यभावः इटईटीतिसिचोलोपः । मोषीः मुषस्तेये लुङि सिचइट् नेटीतिवृद्धिप्रतिषेधः । भेत् भिदिर्विदारणे लङिसिपि बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यलुक् लघूपधगुणः हल्ङ्याब्भ्यइतिसिचोलोपः ॥ ८ ॥

८. इन्द्र, हमें नहीं मारना। हमें नहीं छोड़ना। हमारे प्रिय भक्ष्य, उपभोग आदि नहीं लेना। हे समर्थ धनपति इन्द्र, हमारे गर्भ-स्थित अपत्यों को नष्ट नहीं करना। घुटने के बल चलनेवाले अपत्यों को नष्ट नहीं करना।

माध्यन्दिनेसवनेर्वाङेहीत्येषापोतुःप्रस्थितयाज्या सूत्रितंच—अर्वाङेहिसोमकामंत्वाहुस्त्वायंसोमस्त्वमेह्यर्वाङिति।

तामेतांसूक्तेनवमीमृचमाह—

अर्वाङेहि॒सोम॑कामंत्वाहुर॒यंसु॒तस्तस्य॑पिबा॒मदा॑य।
उ॒रु॒व्यचा॑ज॒ठर॒आवृ॑षस्वपि॒तेव॑नःशृणुहि॒हू॒यमा॑नः ॥ ९ ॥ १९ ॥

अ॒र्वाङ्। आ। इ॒हि॒। सोम॑ऽकामम्। त्वा॒। आ॒हुः। अ॒यम्। सु॒तः। तस्य॑। पि॒ब॒। मदा॑य। उ॒रु॒ऽव्यचाः॑। ज॒ठरे॑। आ। वृ॒ष॒स्व॒। पि॒ताऽइ॑व। नः॒। शृ॒णु॒हि॒। हू॒यमा॑नः ॥ ९ ॥ १९ ॥

हेइन्द्र त्वंअर्वाङ् अस्मदभिमुखःसन् एहि आगच्छ किंकारणमितिचेत् यस्मात्त्वांसोमविषयाभिलाषमाहुः पुराविदःकथयन्ति अयमस्मदीयःसोमःसुतःऋत्विग्भिरभिषुतः अतआगच्छेत्यर्थः आगत्यचमदायहर्षार्थंतस्यतमस्मदीयमभिषुतंसोमंपिब एतदेवस्पष्टीक्रियते उरुव्यचाः उरुविस्तीर्णव्यचोव्यापनंयस्य तादृशोमहावयवोभूत्वाजठरेआत्मीयेउदरेआवृषस्व सोमंमासिञ्च आसमन्तात्पूरयेत्यर्थः एवंभूतस्त्वंहूयमानः स्तुतिभिराहूयमानःसन् पितेवपुत्राणां वाक्यानिशृणोति तथानोस्माकंवाक्यानिशृणुहिशृणु ॥ सोमकामं सोमविषयःकामोभिलाषोयस्य बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्। आहुः ब्रुवःपञ्चानामादितआहोब्रुवइतिब्रुवआदेशोधातोराहादेशश्च तस्य क्रियाग्रहणंकर्तव्यमितिकर्मणःसंप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थेषष्ठी । मदाय मदीहर्षे मदोनुपसर्गेइतिभावेअप्। उरुव्यचाः व्यचव्याजीकरणे औणादिकोसिप्रत्ययः व्यचेःकुटादित्वमनसीतिवचनात् ङित्त्वाभावेनसंप्रसारणाभावः परादिश्छन्दसिबहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् यद्वा उरुविचविव्याप्नोतीति उरुव्यचाः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम्। वृषस्व वृषसेचने व्यत्ययेनात्मनेपदशपत्ययौ। शृणुहि श्रुश्रृणुपृकृवृभ्यइतिहेर्हिः ॥ ९ ॥

९. हमारे सामने आओ। लोगों ने तुम्हें सोम-प्रिय बना डाला है। सोम तैयार है; इसे पान कर हृष्ट बनो। विस्तीर्णाङ्ग होकर जठर में सोम-रस की वर्षा करो। जैसे पिता पुत्र की बात सुनता है, उसी प्रकार हमारे द्वारा आहूत होकर हमारी बातें सुनो।

॥ इतिप्रथमस्यसप्तमेएकोनविंशोवर्गः ॥१९॥

---

१ कर्मणायमभिप्रैति (पा० १. ४. ३२) इतिसूत्रे क्रियमायमभिप्रैतीतिव्याख्यानात् तमित्यस्य संप्रदानत्वं संप्रदानत्वाच्चतुर्थी चतुर्थ्यर्थेषष्ठी तस्य तस्मै तमित्यर्थः।

चन्द्रमाइत्येकोनविंशत्यृचंसूक्तंद्वादशम् अपांपुत्रस्यत्रितस्यकूपेपतितस्यकुत्सस्यवार्षम् तथाचोभयोःकूपपातआम्नायते त्रितःकूपेवहितः । काटेनिबाह्ळऋषिरह्वदूतयइतिच । त्रितस्यचापांपुत्रत्वंतैत्तिरीयाःस्पष्टमामनन्ति—ततएकतोजायत सद्वितीयमभ्यपातयत् ततोद्वितोजायत सतृतीयमभ्यपातयत् ततस्त्रितोजायत यदद्भ्योजायन्त तदाप्त्यानामाप्त्यत्वमिति । तमेतमाप्त्यंत्रितस्तद्वेदाप्त्यइतितकारोप्यनेनवयमधीमहेइति । अन्त्यात्रिष्टुप् संमातपन्तीत्येषायवमध्यामहाबृहती आद्यौद्वावष्टाक्षरौपादौ द्वादशाक्षरस्तृतीयः ततोद्वावष्टाक्षरौसायवमध्या महाबृहतीचत्वारोष्टकाजागतश्चमहाबृहतीत्युक्त्वामध्येचेद्यवमध्येत्युक्तलक्षणोपेतत्वात् शिष्टाःपङ्क्तयः विश्वेदेवादेवता तथाचानुक्रान्तम्—चन्द्रमाएकोनाप्त्यस्त्रितोवावैश्वदेवंहिपाङ्क्तमन्त्यात्रिष्टुबष्टमीमहाबृहतीयवमध्येति । हीत्यभिधानादिदमादीनित्रीणिसूक्तानिवैश्वदेवानि विनियोगः अत्रशाट्यायनिनइतिहासमाचक्षते—एकतोद्वितस्त्रितइतिपुरात्रयऋषयोबभूवुः तेकदाचिन्मरुभूमावरण्ये वर्तमानाः पिपासयासन्तप्तगात्राःसन्तः एकंकूपमविन्दन् तत्रत्रिताख्यएकोजलपानायकूपंप्राविशत् स्वयंपीत्वाइतरयोश्चकूपादुदकमुद्धृत्यप्रादात् तौउदकंपीत्वात्रितंकूपेपातयित्वातदीयंधनंसर्वमपहृत्यकूपंचरथचक्रेणपिधायप्रास्थिषातां ततःकूपेपतितःसत्रितः कूपादुत्तरीतुमशक्नुवन्सर्वेदेवामामुद्धरन्त्वितिमनसासस्मार ततस्तेषांस्तावकमिदंसूक्तंददर्श तत्ररात्रौकूपस्यान्तश्चन्द्रमसोरश्मीन् पश्यन्परिदेवयते ।

तत्रप्रथमामृचमाह—

चन्द्रमाअप्स्व१न्तरासुपर्णोधावतेदिवि ।
नवोहिरण्यनेमयःपदंविन्दन्तिविद्युतोवित्तंमेअस्यरोदसी ॥१॥

चन्द्रमाः । अप्ऽसु । अन्तः । आ । सुऽपर्णः । धावते । दिवि ।
न । वः । हिरण्यऽनेमयः । पदम् । विन्दन्ति । विऽद्युतः । वित्तम् ।
मे । अस्य । रोदसी इति ॥ १ ॥

---

१ ऋ० सं० १, ७, २३. । २ ऋ० सं० १, ७, २४. । ३ तै० ब्रा० ३, २, ८. ।
४ सर्वानुक्रमपरिभाषायांनवमखण्डे.—।

अप्सुअन्तरिक्ष्यासुउदकमयेमण्डलेअन्तर्मध्येवर्तमानःसुपर्णः शोभनपतनः यद्वा सुपर्णइतिरश्मिनाम सुषुम्नाख्येनसूर्यरश्मिनायुक्तश्चन्द्रमाः दिविद्युलोकेआधावते आङ्मर्यादायां एकेनैवप्रकारेणधावते,शीघ्रंगच्छति तादृशस्यचन्द्रमसःसंबन्धिनोहेहिरण्यनेमयः सुवर्णसदृशपर्यन्ताः यद्वा हिरमणीयप्रान्ताः विद्युतोविद्योतमानारश्मयः वोयुष्माकंपदंपादस्थानीयमग्रं नविन्दन्ति मदीयानीन्द्रियाणिकूपेनावृतत्वान्नलभन्ते अतइदमनुचितम् तस्मात्कूपान्मामुत्तारयतेत्यर्थः अपिच हेरोदसीद्यावापृथिव्यौ मेमदीयं अस्यइदंस्तोत्रंवित्तंजानीतं यद्वा मदीयंकूपपतनरूपंयदिदंदुःखंतदवगच्छतं मदीयंस्तोत्रंश्रुत्वामदीयंदुःखंज्ञात्वावाअस्मात्कूपान्मामुत्तारयतमित्यर्थः ॥ चन्द्रमाः चन्द्रमाह्लादनंसर्वस्यजगतोनिर्मिमीतइतिचन्द्रमाः चन्द्रेमोडिदित्यसुन् दासीभारादिषुपाठात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । धावते सृगतौ पाघ्रेत्यादिनावेगितायांधावादेशः व्यत्ययेनात्मनेपदम् । वित्तं विदज्ञाने लोटिअदादित्वाच्छपोलुक् पादादित्वान्निघातिङ्ङतिङ्इतिनिघाताभावः । अस्य क्रियाग्रहणंकर्तव्यमितिकर्मणःसंप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थेषष्ठी ऊडिदमितिविभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ १ ॥

१. जलमय अन्तरिक्ष में वर्त्तमान चन्द्रमा, सुन्दर चन्द्रिका के साथ आकाश में दौड़ते हैं। सुवर्ण-नेमिरश्मियो, कूप में पतित हमारी इन्द्रियाँ तुम्हारा पद नहीं जानतीं। द्यावा-पृथिवी, हमारे इस स्तोत्र को जानो।

द्वितीयामृचमाह—

अर्थमिद्वाउअर्थिनआजायायुवतेपतिम् ।
तुञ्जातेवृष्ण्यंपयःपरिदायरसंदुहेवित्तंमेअस्यरोदसी ॥२॥

अर्थम् । इत् । वै । ऊम् इति । अर्थिनः । आ । जाया । युवते । पतिम् । तुञ्जाते इति । वृष्ण्यम् । पयः । परिऽदाय । रसम् । दुहे । वित्तम् । मे । अस्य । रोदसी इति ॥ २ ॥

अर्थिनोधनमपेक्षमाणाः पुरुषाः अर्थमिद्वैअपेक्षितं धनंप्राप्नुवन्त्येव नाहंप्राप्नोमि उइत्येतत्पदपूरणम् अपिचजायान्मदीयाभार्यापतिं स्वपतिंआयुवते आभिमुख्येनप्राप्नोति मदीयात्तुमद्विरहाक्लिष्टासीत् अपिचसंयुक्तौतौजायापती वृष्ण्यं वीर्यरूपंपयउदकं तुञ्जाते प्रजननायान्योन्यसंघट्टनेनप्रेरयतः तदनन्तरं रसंपुरुषस्यसारभूतंवीर्यं परिदायगर्भाशयेनादायगर्भरूपेणधृत्वादुहेदुग्धे पुत्ररूपेणजनयति ममतुपुत्रोपिनोत्पद्यते अतइदंमदीयंदुःखं हेद्यावापृथिव्यौजानीतम् ॥ उ ऊञइतिशाकल्यस्यमतेनप्रगृह्यत्वात्प्लुतप्रगृह्याअचीतिप्रकृतिभावः । युवते यु-

मिश्रणे व्यत्ययेनात्मनेपदं शप्लुकिमासेव्यत्ययेनघः। युआवे युधिपिशिहिंसावधनिकेष- नेषु इदित्वान्नुम् व्यत्ययेनश्नम् श्नाम्लोपः। दुहे दुहप्रपूरणे लोपस्तआत्मनेपदेष्विति- लोपः॥ २ ॥

२. धनाभिलाषी निश्चय ही धन पाता है। स्त्री पास ही पति को पाती है, सहवास करती है; और, गर्भ से सन्तान उत्पन्न होती है। द्यावा-पृथिवी, हमारे इस दुःख को जानो अर्थात् पूर्वोक्त प्रकार से रहित हमारे कष्ट को समझो।

मोषुदेवाअदःस्व१रवंपादिदिवस्परि।
मासोम्यस्यशंभुवःशूनेभूमकदाचनवित्तंमेअस्यरोदसी॥३॥

मो इति। सु। देवाः। अदः। स्वः। अवं। पादि। दिवः। परि।
मा। सोम्यस्य। शम्ऽभुवः। शूने। भूम। कदा। चन। वित्तम्।
मे। अस्य। रोदसी इति॥ ३॥

हेदेवाः स्वःस्वर्गेवर्तमानंअदः एतदस्मदीयंपितृपितामहप्रपितामहात्मकंसन्तानं दिवस्परि- द्युलोकस्योपरिवर्तमानं मोषुमैवावपादि अवपन्नंविपन्नंभ्रष्टंमाभूत् ममपुत्राभावात् पुत्रेणलोकाञ्जयति ना- पुत्रस्यलोकोस्तीतिश्रुतेः। अतोवयंसोम्यस्यसोमपानार्हस्यपितृगणस्यशंभुवः सुखस्यभावयितुः पुत्रस्यशूनेअपगमनेकदाचनकदाचिदपिमाभूम युष्मत्प्रसादादस्मत्पुत्राभावोमाभूदित्यर्थः अतोमानस्मा- दुःखादुद्धारयतेत्यर्थः हेद्यावापृथिव्यौ युवांचमदीयंविज्ञापनंजानीतम् मोमाउइतिनिपातद्वयसमुदा- योमैवेत्यस्यार्थे सुइत्येवदवधारणे सुत्रइतिषत्वम्। पादि पदगतौ च्लेःचिणभावकर्मणोरितिच्लेश्चि- णादेशः। दिवः ऊडिदमितिविभक्तेरुदात्तत्वम् पञ्चम्याःपरावध्यर्थइतिविसर्जनीयस्यसत्वम् सोम्यस्य सोममर्हतिययइतियप्रत्ययः। शंभुवः भवतेरन्तर्भावितण्यर्थात्क्विप्। शूने टुओश्विगति- वृद्ध्योः भावेनिष्ठा श्वीदितोनिष्ठायामितीट्प्रतिषेधः वचिस्वपीत्यादिनासंप्रसारणम् ओदित- श्चेतिनिष्ठानत्वं व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् वृषादिर्वाद्रष्टव्यः॥ ३ ॥

३. देवगण, हमारे स्वर्गस्थ पूर्व पुरुष स्वर्ग से च्युत न हों; हम कहीं सोम-पायी पितरों के सुख के लिए पुत्र से निराश न हों। द्यावा-पृथिवी, मेरी यह बात जानो।

यज्ञंपृच्छाम्यवमंसतद्दूतोविवोचति।
क्वऋतंपूर्व्यंगतंकस्तद्बिभर्तिनूतनोवित्तंमेअस्यरोदसी॥४॥

---

१ ऐ० ब्रा० ७. १३.।

यज्ञम् । पृच्छामि । अवमम् । सः । तत् । दूतः । वि । वोचति ।
क्व । ऋतम् । पूर्व्यम् । गतम् । कः । तत् । बिभर्ति । नूतनः ।
वित्तम् । मे । अस्य । रोदसी इति ॥ ४ ॥

यज्ञं यजनीयमवमं सर्वेषां देवानामादिभूतं अग्निर्मुखं प्रथमो देवतानामिति श्रुतेः । अग्निर्वै देवानामवम इति ब्राह्मणाच्च । तमग्निं पृच्छामि यन्मया पृष्टं तद्देवानां दूतः सोऽग्निर्विवोचति विविच्य कथयतु किं पुनस्तत् पृच्छ्यमस्तीति तदुच्यते हे अग्ने त्वदीयं पूर्व्यं पूर्वकालीनं ऋतं यज्ञं स्तोत्रं च क्व गतं कुत्रेदानीं वर्तते नूतनो नवतरस्त्वत्तोऽन्यः कः पुरुषः तद्यज्ञं बिभर्ति धारयति यदि तत्सर्वमितिबिम्बयत्रमेतदर्शी दशापि नाशविष्यत अवसत्त्वक्रगतमिति कथय ॥ वोचति वच परिभाषणे लेट्यडागमः वच उमिति व्यत्ययेन धातोरुमागमः । क्व किमोऽदिति सम्यर्थेऽत् काली तिकिमः क्वादेशः तित्स्वरितमिति स्वरितत्वम् परेण सह क्वस्यक इति भक्ति भावः ॥ ४ ॥

४. देवों में सर्व-प्रथम यज्ञार्ह अग्नि की मैं याचना करता हूँ। वह दूत-रूप से मेरी याचना देवों को बतावें। अग्नि, तुम्हारी पहले की वदान्यता कहाँ गई? इस समय कौन नूतन पुरुष उसे धारण करते हैं? हे द्यावा-पृथिवी, मेरा यह विषय जानो।

अमी ये देवाः स्थन त्रिष्वा रोचने दिवः ।
कद्व ऋतं कदनृतं क्व प्रत्ना व आहुतिर्वित्तं मे अस्य रोदसी ॥५॥२०॥

अमी इति । ये । देवाः । स्थन । त्रिषु । आ । रोचने । दिवः ।
कत् । वः । ऋतम् । कत् । अनृतम् । क्व । प्रत्ना । वः । आऽहुतिः ।
वित्तम् । मे । अस्य । रोदसी इति ॥ ५ ॥ २० ॥

हे देवाः त्रिषु पृथिव्यादिषु त्रिषु स्थानेषु ये अमी यूयं स्थन वर्तमाना भवथ यानि स्थानानि दिवो द्योतमानस्य सूर्यस्य आरोचने दीप्तिविषये वर्तन्ते सूर्यप्रकाश्येषु तेषु स्थानेष्वित्यर्थः तेषां वो युष्माकं संबन्धि ऋतं विषयत्वं सत्यं कद् कस्मिन्देशे वर्तते अनृतं द्वेष्टृविषयमसत्यं च कद् कुत्र गतं अपि च प्रत्ना चिरकालीना वो युष्माकं संबन्धिनी आहुतिः मया पूर्वमनुष्ठितो यागः क्व कुत्रासीत् ईदृग्भूत दुःखानुभवेन मया पूर्वमनुष्ठितो यागसमूहो युष्मान् न प्रामोदित्यनुमिमे अन्यत् पूर्ववत् ॥ स्थन तप्तनप्तनथनाश्चेति तशब्दस्य थनादेशः । कत् कशब्दस्य वर्णव्यापत्त्या कत्भावः ॥ ५ ॥

५. सूर्य-द्वारा प्रकाशित इन तीनों लोकों में ये देववृन्द रहते हैं। हे देवगण, तुम्हारा सत्य कहाँ है और असत्य कहाँ है? तुम्हारी प्राचीन आहुति कहाँ है? द्यावा-पृथिवी, मेरा यह विषय समझो।

---

१ ऐ० ब्रा० १. १. । २ तै० ब्रा० १. १. ।

षष्ठीमृचमाह—

कद्वऋतस्यधर्णसिकद्वरुणस्यचक्षणम् ।
कदर्यम्णोमहस्पथातिक्रामेमदूढ्योवित्तंमेअस्यरोदसी ॥ ६॥

कत् । वः । ऋतस्य । धर्णसि । कत् । वरुणस्य । चक्षणम् ।
कत् । अर्यम्णः । महः । पथा । अति । क्रामेम । दुःऽध्यः । वित्तम् ।
मे । अस्य । रोदसी इति ॥ ६ ॥

हेदेवाः वोयुष्माकंसंबन्धिनः ऋतस्यसत्यस्याभिमतफलप्रापणस्यधर्णसि धारणंकक्कुगतम् वरुणस्यानिष्टनिवारकस्यदेवस्यचक्षणंअनुग्रहदृष्ट्यादर्शनंकक्कगतम् महोमहतोमहानुभावस्य अर्यम्णःअरीणांनियन्तुरेतत्संज्ञकस्यदेवस्यसंबन्धिना पथाशोभनमार्गेणइष्टदेशप्रापणंकक्कगतम् एतत्सर्वंयुष्मास्वेववर्तते नकुत्रापिगतम् अतोवयंदूढ्यः दुर्धियः पापबुद्धीन् अस्मदनिष्टाचरणपरान्शत्रून् अतिक्रामेम अतितरेम दैःकृतादस्मात्कूपपातलक्षणाद्दुःखाद्रुपमुक्तीर्णाभवेम हेद्यावापृथिव्यौ मदीयमिदंजानीतम् ॥ धर्णसि धृञ्धारणे सानसिधर्णसिपर्णसीत्यादिनाअसिच्प्रत्ययान्तोनिपात्यते । अर्यम्णः षष्ठ्येकवचने अल्लोपोनइत्यकारलोपः उदात्तनिवृत्तिस्वरेणविभक्तेरुदात्तत्वम् । महः महतोच्छन्दलोपश्छान्दसः यद्वा महपूजायाम् क्विप् ऊडिदंपदाद्यप्पुंरैद्युभ्यःसावेकाच इतिविभक्तेरुदात्तत्वम् । दूढ्यः पृषोदरादिः ध्यैचेतितत्रपाठाद्दुरोरेफस्योत्वम् उत्तरपदादेःष्टुत्वंच उदात्तस्वरितयोर्यणःस्वरितत्वम् ॥ ६ ॥

६. तुम्हारा सत्य-पालन कहाँ है ? वरुण की अनुग्रह-दृष्टि कहाँ है ? महान् अर्यमा का वह मार्ग कहाँ है, जिसके द्वारा हम पाप-मति व्यक्तियों का अतिक्रम कर सकें ? द्यावा-पृथिवी, मेरी यह अवस्था या दुःख जानो अर्थात् दुःख-महोदधि में पतित मेरे लिए ये सब वस्तुएँ लुप्त-सी हो गई हैं—इस बात के द्यावा-पृथिवी साक्षी हैं ।

अहंसोअस्मियःपुरासुतेवदामिकानिचित् ।
तंमाव्यन्त्याध्योवृकोनतृष्णजंमृगंवित्तंमेअस्यरोदसी ॥ ७॥

अहम् । सः । अस्मि । यः । पुरा । सुते । वदामि । कानि । चित् ।
तम् । मा । व्यन्ति । आऽध्यः । वृकः । न । तृष्णऽजम् । मृगम् ।
वित्तम् । मे । अस्य । रोदसी इति ॥ ७ ॥

हेदेवाः पुरापूर्वस्मिन्कालेसुते युष्मद्यागार्थं सोमेअभिषुते कानिचिद् कतिपयानिस्तोत्राणि योहंवदामिउक्तवानस्मि सएवाहमस्मि नतत्न्यःकश्चित् तस्मात्किमर्थंमांपरित्यजथ तथाह्यंमामाआध्यः अभिलषितपुत्राद्यप्राप्त्या जनितामानस्योव्यथाः व्यन्तिभक्षयन्ति तत्रदृष्टान्तः—तृष्णजं जाततृष्णां पिपासन्तं उदकंप्रतिगच्छन्तंमृगंवृकोन यथारण्यश्वाप्येमार्गेगच्छन्तं भक्षयति तद्वद् अन्यद्गतम् ॥ व्यन्ति वीभत्सादिषु अदादित्वाच्छपोलुक् तन्वादीनांछन्दसिबहुलमुपसंख्यानमितिबहुलवचनाद्यण् । आध्यः आधीयतेमनसिस्थाप्यतइत्याधिः उपसर्गेघोःकिः आतोलोपइटिचेत्याकारलोपः जसादिषु छन्दसिवावचनमितिजसिचेतिगुणस्यविकल्पनादभावेयणादेशः । तृष्णजम् तृषपिपासायाम् स्वपितृषोर्नजिङ्गितिनजिङ् पदकारस्त्वेवंमन्यते अन्येष्वपिदृश्यतइतिदृशिग्रहणस्य सर्वोपाधिव्यभिचारार्थत्वात् केवलादपिजनेर्डप्रत्ययः तृष्णाजातायस्य ङ्यापोःसंज्ञाछन्दसोर्बहुलमितिह्रस्वत्वम् ॥ ७ ॥

७. मैं वही हूं जिसने प्राचीन समय में सोम अभिषुत होने पर कतिपय स्तोत्र उच्चारण किये थे। जैसे पिपासित मृग को व्याघ्र खा जाता है, वैसे ही मुझे दुःख खा रहा है। द्यावा-पृथिवी, मेरा यह विषय जानो।

अष्टमीमृचमाह—

संमा॑तपन्त्य॒भित॑:स॒पत्नी॑रिव॒पर्श॑वः ।
मूषो॒नशि॒श्नाव्य॑दन्तिमा॒ध्य॑:स्तो॒तारं॑तेशतक्रतोवि॒त्तंमे॑अ॒स्यरोद॑सी ॥८

सम् । मा॒ । त॒प॒न्ति॒ । अ॒भित॑: । स॒पत्नी॑:ऽइव । पर्श॑वः । मूष॑: ।
न । शि॒श्ना । वि । अ॒द॒न्ति॒ । मा॒ । आ॒ऽध्य॑: । स्तो॒तार॑म् । ते॒ ।
श॒त॒क्र॒तो॒ इति॑ शतऽक्रतो । वि॒त्तम् । मे॒ । अ॒स्य । रो॒द॒सी॒ इति॑ ॥ ८ ॥

ऐन्द्र्येषा हेइन्द्र पर्शवःपार्श्वास्थीनिअन्तसामर्थ्यात्पर्शुस्थानीयाःकूपभित्तयः मामभितः सर्वतः सन्तपन्ति सम्यक्पीडयन्ति तत्रदृष्टान्तः—सपत्नीरिव समानःएकःपतिर्यासांताः सपत्न्योयथाएकं पतिंअभितःपीडयन्ति परस्परंवा पीडयन्ते हेशतक्रतो बहुविधप्रज्ञेन्द्र तेतवस्तोतारंमाम्आध्यः असंपाद्यमानैर्यागदानादिभिःउत्पादिताः मानस्यःपीडाःव्यदन्ति विविधंभक्षयन्ति तत्र दृष्टान्तः—मूषोन यथामूषिकाःशिश्नाशिश्नानि कुविन्देनवायितानि अन्नरसेनादिग्धानिसूत्राणिभक्षयन्ति यद्वाशिश्नशब्देनप्रजननमेवोच्यते तत्रोपचारात्पुच्छेवर्तते यथास्वकीयानिपुच्छानिघृततैलादिभाण्डेप्रक्षिप्य ऊर्ध्वंमुत्क्षिप्यव्यदन्तिलिहन्तीत्यर्थः एवंमामाधयोभक्षयन्ति नचैवंत् हेइन्द्र तवस्तोतुर्न्याय्यम् तस्मात्कूपान्मामुत्तारय अन्यत्समानम् अत्रनिरुक्तम्—सन्तपन्तिमामभितःसपत्न्यः

इवेमाःपर्शवःकूपपर्शवोमूषिकाइवाज्ञातानिसूत्राणिव्यदन्तिस्वाङ्गाभिधानंवास्याच्छिन्नानिव्यद-न्तीतिवेदिं ॥ सपत्नीः नित्यंसपत्न्यादिष्विति पतिशब्दस्यनकारान्तादेशः ङीप् वाछन्दसीतिपूर्व-सवर्णदीर्घत्वम् । मूषः मुषस्तेये क्विपिछान्दसोदीर्घः तथाचयास्कः—मूषोमूषिकाइत्यर्थोमूषिका-पुनर्मुष्णातेर्मूषोऽप्येतस्मादेवेति । शिश्ना व्यादीने वत्रर्थकविधानमितिकः स्थास्नागापाव्यधि-हनियुध्यर्थमितिकः वर्णव्यापरस्यासकारस्यशकारः कृञादीनांकेद्विर्भवतइतिवक्तव्यमितिद्विर्व-चनम् बहुलंछन्दसीत्यभ्यासस्येत्वम् ॥ ८ ॥

८. जैसे दो सपत्नियाँ (सौतें) दोनों ओर खड़ी होकर स्वामी को सन्ताप देती हैं, वैसे ही कुएँ की दीवारें मुझे सन्ताप दे रही हैं। जैसे चूहा सूता काटता है, हे शतक्रतो, वैसे ही तुम्हारे स्तोता को—मुझे दुःख काटता है। द्यावा-पृथिवी, मेरी यह बात जानो।

अमीयेसप्तरश्मयस्तत्रामेनाभिरातता ।
त्रितस्तद्वेदाप्त्यःसजामित्वायरेभतिवित्तंमेअस्यरोदसी ॥९॥

अमी इति । ये । सप्त । रश्मयः । तत्र । मे । नाभिः । आऽतता ।
त्रितः । तत् । वेद । आप्त्यः । सः । जामिऽत्वाय । रेभति ।
वित्तम् । मे । अस्य । रोदसी इति ॥ ९ ॥

येअमीद्युलोकेवर्तमानाः सप्तसंख्याकारश्मयःसूर्यस्यकिरणाःसन्ति तत्रतेषुसूर्यरश्मिषुअ-भ्यासंसप्रमाणरूपेणवर्तमानेषु मेमदीयानाभिरातता संबद्धा ऋषिरात्मानमेवपरोक्षतयानिर्दिशति त्रितस्तीर्णतमस्तिरस्कृतज्ञानआप्त्यः अपांपुत्रऋषिः तत्पूर्वोक्तंवृत्तान्तंवेद विजानातिजानाति स-जानऋषिः जामित्वायकूपान्निर्गन्तृत्वायरेभति तानरश्मीनस्तौति अन्यत्समानम् ॥ आतता तनोतेःकर्मणिनिष्ठा अनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः गतिरनन्तरइतिगतेःप्रकृतिस्वरत्व-म् । जामित्वाय जमतिर्गतिकर्मा । जमतिगच्छतीतिजामिः औणादिकइण्प्रत्ययः तस्यभाव-स्तत्त्वम् । रेभति रेभृशब्दे भौवादिकः ॥ ९ ॥

९. ये जो सूर्य की सात किरणें हैं, उनमें मेरी नाभि, मर्मस्थान या वास-स्थान है। यह बात आप्त्य त्रित जानते हैं तथा कुएँ से निकलने के लिए रश्मि-समूह की स्तुति करते हैं। द्यावा-पृथिवी, मेरा यह विषय जानो।

अमीयेपञ्चोक्षणोमध्येतस्थुर्महोदिवः ।
देवत्रानुप्रवाच्यंसध्रीचीनानिवावृतुर्वित्तंमेअस्यरोदसी॥१०॥२१

१ नि० ४. ६. । २ नि० ४. ५. । ३ नि० ३. ९. ।

अमी इति । ये । पञ्च । उक्षणः । मध्ये । तस्थुः । महः ।
दिवः । देवऽत्रा । नु । प्रऽवाच्यम् । सध्रीचीनाः । नि । ववृतुः ।
वित्तम् । मे । अस्य । रोदसी इति ॥ १० ॥ २१ ॥

उक्षणः सेक्तारः कामाभिवर्षकाः पञ्च तत्रेन्द्रस्तद्वरुणस्तदग्निरित्यर्थेनैवप्रतिपादिताः पञ्चसंख्याकादेवाः यद्वा अग्निर्वायुःसूर्यश्चन्द्रमाविद्युदित्येवंपञ्चसंख्याकाः तथाचशाट्यायनम्—एतान्येवपञ्चज्योतींषियान्येषुलोकेषुदीप्यन्ते अग्निःपृथिव्यां वायुरन्तरिक्षे आदित्योदिवि चन्द्रमानक्षत्रे विद्युदप्स्विति । नक्षत्रेनक्षत्रलोके अप्सुमेघस्थोदकेषु । तैत्तिरीयेप्येवमाम्नातम्—अग्निःपृथिव्यांवायुरन्तरिक्षेसूर्योदिविचन्द्रमादिक्षुनक्षत्राणिस्वलोकेइति । येमीपञ्चसंख्याकादेवाः महोदिवोमहतोविस्तीर्णस्यद्युलोकस्यमध्येतस्थुः तिष्ठन्ति आसते देवत्रादेवेषुनुक्षिप्रंप्रवाच्यं प्रशंसनीयंदेवानांयोग्यंमदीयंस्तोत्रंममविसध्रीचीनाः सहाञ्चन्तोयुगपदागच्छन्तस्तेदेवाः मदीयंपरिचरणंस्वीकुर्वन्ति तदनन्तरंनिववृतुः वृत्ताःसन्तोनिवर्तन्तेच अन्यत्समानम् ॥ उक्षणः श्वन्पूर्वस्यनिगमेइत्युपधादीर्घाभावः । देवत्रा देवमनुष्येत्यादिनासप्तम्यर्थेत्राप्रत्ययः । प्रवाच्यम् वाचयतेरर्हार्थेयत् णेरनिटीतिणिलोपः ययतोश्चातदर्थइत्याद्युदात्तत्वेकृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । सध्रीचीनाः सहाञ्चन्तीतिसध्र्यञ्चः तएवसध्रीचीनाः सहपूर्वादञ्चतेःऋत्विगित्यादिनाक्विन् अनिदितामितिनलोपः सहस्यसध्रिरितिसध्र्यादेशः विभाषाञ्चेरदिक्स्त्रियामितिस्वार्थेखप्रत्ययः । ववृतुः वृतुवर्तने छन्दसिलुङ्लङ्लिटइतिवर्तमानेलिट् व्यत्ययेनपरस्मैपदम् अन्येषामपिदृश्यतइतिसंहितायामभ्यासस्यदीर्घत्वम् ॥ १० ॥

१०. विशाल आकाश में ये जो अग्नि, वायु, सूर्य, चन्द्र और विद्युत् आदि पाँच अभीष्ट-दाता हैं, वे मेरे इस प्रशंसनीय स्तोत्र को शीघ्र देवों के पास ले जाकर लौट आवें। द्यावा-पृथिवी, मेरी यह बात जानें।

॥ इतिप्रथमस्यसप्तमेएकविंशोवर्गः ॥ २१ ॥

एकादशीमृचमाह—

सुपर्णाएतआसतेमध्यंआरोधनेदिवः ।
तेसेधन्तिपथोवृकंतरन्तंयह्वतीरपोवित्तंमेअस्यरोदसी ॥ ११ ॥

---

१ ऋ० सं० १. ५. ३५।

सुऽपर्णाः । एते । आसते । मध्ये । आऽरोधने । दिवः । ते ।
सेधन्ति । पथः । वृकम् । तरन्तम् । यह्वतीः । अपः । वित्तम् ।
मे । अस्य । रोदसी इति ॥ ११ ॥

सुपर्णाः रश्मिनामैतत् शोभनपतनाएतेसूर्यरश्मयः आरोधनेसर्वस्यावरके व्याप्तेदिवोन्तरिक्षस्यमध्येआसतेवर्तन्ते तेसूर्यरश्मयः पथोमार्गाद्वृकमरण्यश्वानंसेधन्तिनिषेधन्ति निवारयन्ति कीदृशं यह्वतीर्महतीरपः तरन्तंअतिक्रामन्तंकूपपतनात्पूर्वंचितंदृष्ट्वाएनंभक्षयितुंकश्चिदरण्यश्वा महतींनदींतितीर्षुराजगाम सचसूर्यरश्मीन्दृष्ट्वाअयमवसरोनभवतीतिनिववृते अतोरश्मयोवृकंनिषेधन्तीत्युच्यते यास्कपक्षेतुआपइत्यन्तरिक्षनाम यह्वतीरपोमहदन्तरिक्षंपथः पथाद्वादशारश्म्यात्मनामार्गेणतरन्तंवृकंचन्द्रमसंसूर्यरश्मयोनिषेधन्ति अहनिसूर्यरश्मिभिर्निरुद्धश्चन्द्रमाः निष्प्रभोदृश्यते अतोनिष्प्रभंकुर्वन्तीत्यर्थः ॥ आरोधने आरुध्यते आध्रियतेनेनेत्यारोधनं करणेल्युट् । सेधन्ति षिधुगत्याम् अयंकेवलोपिनिपूर्वार्थेद्रष्टव्यः । पथः पञ्चम्येकवचनेभस्यटेर्लोपः इतिटिलोपःउदात्तनिवृत्तिस्वरेणविभक्तेरुदात्तत्वम् यास्कपक्षेतु तृतीयार्थेव्यत्ययेनपञ्चमी । यह्वतीः यह्वइतिमहन्नाम अस्मादाचारार्थेसर्वप्रातिपदिकेभ्यइतिक्विप् ततोलटःशतृ उगितश्चेतिङीप् आगमानुशासनस्यानित्यत्वान्नुमभावः शतुरनुमइतिनदीस्वरोव्यत्ययेननप्रवर्तते ॥ ११ ॥

११. सर्वव्यापी आकाश में सूर्य की रश्मियाँ हैं। विशाल जलराशि पार करते समय, मार्ग में, सूर्य-रश्मियाँ अरण्यकुक्कुर या वृक को निवारण करती हैं। द्यावा-पृथिवी, मेरा यह विषय जानो।

द्वादशीमृचमाह—

नव्यंतदुक्थ्यंहितंदेवासःसुप्रवाचनम् ।
ऋतमर्षन्तिसिन्धवःसत्यंतातानसूर्योवित्तंमेअस्यरोदसी ॥ १२ ॥

नव्यम् । तत् । उक्थ्यम् । हितम् । देवासः । सुऽप्रवाचनम् ।
ऋतम् । अर्षन्ति । सिन्धवः । सत्यम् । ततान । सूर्यः । वित्तम् ।
मे । अस्य । रोदसी इति ॥ १२ ॥

हेदेवासोदेवाः नव्यंनवतरंउक्थ्यंप्रशस्यंस्तुत्यर्हं सुप्रवाचनं सुष्ठुकृत्विग्भिर्वाचयितुंशक्यं एवंभूतंतत्भवदीयंबलंहितंयुष्मासुनिहितं अतोयुष्मदीयेनबलेनसिन्धवः स्यन्दनशीलानद्यः ऋतमुदकंअर्षन्ति आलस्यराहित्येनसर्वदाप्रेरयन्ति अशोष्याःसत्यः प्रवहन्तीत्यर्थः तथासूर्यः सत्यंसर्वदाविद्यमानंस्वकीयंतेजः ततानआतनोति विस्तारयति अन्यत्समानम् ॥ सुप्रवाचनं प्रव-

परिभाषणे अस्माण्ण्यन्ताद् अन्येभ्योपिदृश्यतइतिक्वचर्थेयुच् । अर्यन्ति ऋतेर्लेटिसिब्बहुलंछे-दसीतिसिप् गुणः । वतान अन्येषामपिदृश्यतइतिसंहितायामभ्यासस्यदीर्घत्वम् ॥ १२ ॥

१२. देवगण, तुम्हारे भीतर यह नव्य, प्रशंसनीय और सुवाच्य बल है। उसके द्वारा वहनशील नदियाँ सदा जल-संचालन करतीं और सूर्य अपना सर्वदा विद्यमान आलोक विस्तार करते हैं। द्यावा-पृथिवी, मेरा यह विषय जानो।

अग्ने॒तव॒त्यदु॒क्थ्यं॑दे॒वेष्व॒स्त्याप्य॑म् ।
सनः॑स॒त्तोम॑नु॒ष्वदादे॒वान्य॑क्षिवि॒दुष्ट॑रोवि॒त्तंमे॑अ॒स्यरो॑दसी ॥१३॥

अग्ने॑ । तव॑ । त्यत् । उ॒क्थ्य॑म् । दे॒वेषु॑ । अ॒स्ति॒ । आप्य॑म् ।
सः । नः॒ । स॒त्तः । म॒नु॒ष्वत् । आ । दे॒वान् । य॒क्षि॒ । वि॒दुःऽत॑रः ।
वि॒त्तम् । मे॒ । अ॒स्य । रो॒द॒सी॒ इति॑ ॥ १३ ॥

हेअग्ने तवउक्थ्यंप्रशस्यं त्यत् श्रुतिषुप्रसिद्धम् आप्यं आपिर्बन्धुः तस्यभावः बांधवम् देवेषुदानादिगुणयुक्तेष्विन्द्रादिषु अस्तिविद्यते तस्मात्तवादृशोविदुष्टरोविद्वत्तरस्त्वं नोस्माकंयज्ञे सत्तोनिषण्णःसन् देवांस्तानिन्द्रादीनाआसमर्यादयायक्षि यज हविर्भिःपूजय तत्रदृष्टा-न्तः—मनुष्वत् यथा मनुनायज्ञेतद्वत् अन्यत्पूर्ववत् ॥ आप्यं आप्नुव्याप्तौ अस्माण्ण्यन्तादच इरितिइप्रत्ययः ब्राह्मणादित्वात्ष्यञ् । सत्तः नसत्तनिषत्तेतिनिपातनान्निष्ठानत्वाभावः छान्द-सोतिशब्दलोपोद्रष्टव्यः । मनुष्वत् मनेरौणादिकउसिप्रत्ययः तत्रतस्येवेतिषष्ठ्यर्थेवतिः नभो-ङ्गिरोमनुषांवत्युपसंख्यानमितिभत्वेसविपदत्वाभावाद्रुत्वाद्यभावः । यक्षि बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् षत्वेविषत्वम् कुत्वषत्वे । विदुष्टरः विद्वस्शब्दात्तरप्प्रत्ययस्यमादित्वेनभत्वाद्वसोःसंप्रसारण मितिसंप्रसारणम् शासिवसिघसीनांचेतिषत्वम् ॥ १३ ॥

१३. अग्नि, देवों के साथ तुम्हारा वही प्रशंसनीय बन्धुत्व है। तुम अत्यन्त विद्वान् हो। मनु के यज्ञ की तरह हमारे यज्ञ में बैठकर देवों का यज्ञ करो। द्यावा-पृथिवी, मेरा यह विषय जानो।

स॒त्तोहोता॑मनु॒ष्वदादे॒वाँअच्छा॑वि॒दुष्ट॑रः ।
अ॒ग्निर्ह॒व्यासु॑षूदतिदे॒वोदे॒वेषु॒मेधि॑रोवि॒त्तंमे॑अ॒स्यरो॑दसी ॥ १४ ॥

स॒त्तः । होता॑ । म॒नु॒ष्वत् । आ । दे॒वान् । अच्छ॑ । वि॒दुःऽत॑रः ।
अ॒ग्निः । ह॒व्या । सु॒सू॒द॒ति॒ । दे॒वः । दे॒वेषु॑ । मेधि॑रः । वि॒त्तम् ।
मे॒ । अ॒स्य । रो॒द॒सी॒ इति॑ ॥ १४ ॥

मनुष्वत् मनोरिवास्माकंयज्ञेषद्योनिषण्णोहोतादेवानामाह्वाता विदुष्टरोविद्वत्तरः देवोदाना-दिगुणयुक्तः देवेषुसर्वेष्विन्द्रादिषुमध्येमेधिरोमेधावी एवंभूतोऽग्निः तान्देवानच्छाभिमुख्येनइ-व्या हव्यान्यस्मदीयानिहवींषि मर्यादायामाकारः शास्त्रमर्यादयायथाशास्त्रं सुषूदति प्रेरयतु अन्यत्समानम्॥ सुषूदति पूदक्षरणे छेटयडागमः बहुलंछन्दसीतिशपःश्लुः। मेधिरः मेधार-थात्यानिरच्चीरसोवक्तव्याइतिमत्वर्थीयइरन्॥ १४॥

१४. मनु के यज्ञ की तरह हमारे यज्ञ में बैठकर देवों के आह्वानकारी, अतिशय विद्वान् और देवों में मेधावी अग्निदेव देवों को हमारे हव्य की ओर शास्त्रानुसार प्रेरणा करें। द्यावा-पृथिवी, मेरा यह विषय जानो।

ब्रह्मांकृणोतिवरुणोगातुविदंतमीमहे।
व्यूर्णोतिहृदामतिनव्योजायतामृतंवित्तंमेअस्यरोदसी ॥१५॥ २२॥

ब्रह्म। कृणोति। वरुणः। गातुऽविदम्। तम्। ईमहे। वि। ऊर्णोति। हृदा। मतिम्। नव्यः। जायताम्। ऋतम्। वित्तम्। मे। अस्य। रोदसी इति॥ १५॥ २२॥

योवरुणः अनिष्टस्यनिवारयितादेवः ब्रह्मपरिवृढंरक्षणरूपंकर्मकृणोतिकरोति तंवा-दृशं गातुविदंगातोमार्गस्यदुःखाभिवारकस्यलंभयितारंवरुणंईमहे अभिमतफलंयाचामहे ईमह-इतियाञ्चाकर्मा तस्मैवरुणायअयमस्मदीयःस्तोता हृदाहृदयेनमतिंमननीयांस्तुतिंव्यूर्णोति विवृ-णोति प्रकाशयति उच्चारयतीत्यर्थः सोयंनव्यःस्तुत्योवरुणः अस्माकमृतंजायतां स-त्यभूतोस्तु॥ ब्रह्म अन्येषामपिदृश्यतइतिसांहितिकोदीर्घः। गातुविदम् विदुलाभे अन्तर्भावित-ण्यर्थात्क्विप्। ईमहे ईङ्गतौ बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यलुक्। हृदा पद्दन्नित्यादिनाहृदय-शब्दस्यहृदादेशः॥ १५॥

१५. वरुण रक्षा-कार्य करते हैं। उन (वरुण) मार्ग-दर्शक के पास हम याचना करते हैं। अन्तःकरण से स्तोता वरुण को लक्ष्य कर मननीय स्तुति का प्रचार करता है। वही स्तुति-पात्र वरुण हमारे सत्य-स्वरूप हों। द्यावा-पृथिवी, मेरा यह विषय जानो।

षोडशीमृचमाह—

असौयःपन्थाआदित्योदिविप्रवाच्यंकृतः।
नसदेवाअतिक्रमेतंमर्तासोनपश्यथवित्तंमेअस्यरोदसी ॥ १६ ॥

असौ । यः । पन्थाः । आदित्यः । दिवि । प्रऽवाच्यम् । कृतः । न । सः । देवाः । अतिऽक्रमे । तम् । मर्तासः । न । पश्यथ । वित्तम् । मे । अस्य । रोदसी इति ॥ १६ ॥

पन्थाः सततगामी यद्वा ब्रह्मलोकंगच्छतामुपासकानांमार्गभूतः सूर्यद्वारेणतेविरजाः प्रयान्तीतिश्रुतेः । एवंभूतोयोसावादित्योदिविद्युलोकेप्रवाच्यं प्रकर्षेणवचनंयथाभवति तथाकृतः निर्मितः यथासर्वैःप्राणिभिःस्तूयते तथावर्तमानइत्यर्थः हेदेवाः सोयमादित्यो युष्माभिरपिनअतिक्रमे अतिक्रमितुंनशक्यः युष्मज्जीवनस्य तदायत्तत्वात् सतिहिसूर्ये ऋत्वादयःकालानिष्पद्यन्ते कालेषुचयागाःक्रियन्ते यागेषुचसत्सुभवतांजीवनं अतोयुष्माभिरप्यसौनातिक्रमितव्यः एवंचसति हेमर्तासः पापकृतोमनुष्याः तंमहानुभावंसूर्यं नपश्यथ सूर्यंनजानीथ एतच्चकूपेपातयित्वानिर्गतावेकतद्वितौ प्रतिनिन्दनंअहमेवमवस्थः तंसूर्यंजानामि पापकृतौयुवांनजानीथइति ॥ पन्थाः पतुगतौ पतेस्थच्इतिइनिप्रत्ययः पथिमथ्यृभुक्षामात् इत्यात्वम् इतोत्सर्वनामस्थानेइत्यत्वं इकारस्यटलोपः थोन्थः पथिमथोःसर्वनामस्थानेइत्याद्युदात्तत्वम् । प्रवाच्यम् वचेर्ण्यन्तात्चोयदिति भावेयत् यतोनावइत्याद्युदात्तत्वम् । अतिक्रमे क्रमुपादविक्षेपे कृत्यार्थेतवैकेनितिकेन्प्रत्ययः नित्वादाद्युदात्तत्वम् ॥ १६ ॥

१६. यह जो सूर्य, आकाश में, सर्व-सिद्ध पथ-स्वरूप हैं, देवगण, उन्हें तुम लोग नहीं लांघ सकते। मनुष्यगण, तुम लोग नहीं उन्हें जानते। द्यावा-पृथिवी, मेरा यह विषय जानो।

सप्तदशीमृचमाह—

त्रितःकूपेऽवहितोदेवान्हवतऊतये ।
तच्छुश्रावबृहस्पतिःकृण्वन्नंहूरणादुरुवित्तंमेअस्यरोदसी ॥ १७ ॥

त्रितः । कूपे । अवऽहितः । देवान् । हवते । ऊतये । तत् । शुश्राव । बृहस्पतिः । कृण्वन् । अंहूरणात् । उरु । वित्तम् । मे । अस्य । रोदसी इति ॥ १७ ॥

कूपेअवहितः पातितस्त्रितः एतत्संज्ञऋषिः ऊतयेरक्षणाय देवान् हवते स्तुतिभिराकारयति यदेतत् त्रितस्याह्वानं बृहस्पतिर्बृहतांमहतांदेवानां रक्षकःपतिःएतत्संज्ञकोदेवः तदाह्वानं शुश्रावश्रुतवान् किंकुर्वन् अंहूरणात् अंहसःपापरूपादस्मात् कूपात्पातयितुरीर्यं उरु विस्तीर्णं शोभनं कृण्वन्कुर्वन् ॥ हवते ह्वयतेर्लटिबहुलंछन्दसीतिसंप्रसारणम् तस्यसुपा-

वादेशः । ऊतये ऊतियूतीत्यादिनाक्तिनउदात्तत्वम् । बृहस्पतिः तद्बृहतोःकरपत्यो-रितिपारस्करादिषुपाठात्सुट्तलोपौ उभेवनस्पत्यादिष्विति पूर्वोत्तरपदयोर्युगपत्प्रकृतिस्वरत्वम् । अंहूरणात् अंहिगवौ इति स्थानुम् लजिपिञ्जादिभ्यऊरोलचावितिप्राप्तेऊरप्रत्ययः दुःखमा-पिहितप्रभावागविरस्यास्तीतिपामादिलक्षणोमत्वर्थीयोनः आड्पूर्वोछन्दसिवेतिरूपमुन्नेयम् ॥ १७ ॥

१७. कुएँ में गिरकर त्रित ने, रक्षा के लिए, देवों का आह्वान किया। बृहस्पति ने त्रित का पाप-रूप कुएँ से उद्धार करके उसका आह्वान सुना था। द्यावा-पृथिवी, मेरा यह विषय जानो।

अष्टादशीमृचमाह—

अ॒रु॒णो मा॑ स॒कृद्वृकः॑ प॒था यन्तं॑ द॒दर्श॒ हि ।
उज्जि॑हीते नि॒चाय्या॒ तष्टे॑व पृष्ट्याम॒यी वि॒त्तं मे॑ अ॒स्य रो॑दसी ॥ १८ ॥

अ॒रु॒णः । मा॒ । स॒कृत् । वृकः॑ । प॒था । यन्त॑म् । द॒दर्श॑ । हि ।
उत् । जि॒ही॒ते॒ । नि॒ऽचाय्य॑ । तष्टा॑ऽइव । पृ॒ष्टि॒ऽआ॒म॒यी ।
वि॒त्तम् । मे॒ । अ॒स्य । रो॒द॒सी॒ इति॑ ॥ १८ ॥

अरुणः अरुणवर्णोलोहितवर्णः वृकोरण्यश्वा सकृदेकवारंपथायन्तंमार्गेणगच्छन्तंमा-मांददर्शहि दृष्टवान् हिःपादपूरणः निचाय्यदृष्ट्वाच मांजिघृक्षुःसन् उज्जिहीते उद्गच्छतिस्म तत्रदृ-ष्टान्तः—तष्टेवपृष्ट्यामयी यथातक्षणजनितपृष्ठक्लेशः तष्टावर्धकिः तदपनोदनायऊर्ध्वाभिमुखोभ-वतितद्वत् हेद्यावापृथिव्यौ मदीयंदुःखंनितंजानीतम् यद्वा वृकइतिविवृतज्योतिष्कश्चन्द्रमाउच्यते अरुणःआरोचमानः कृत्स्नस्यजगतःप्रकाशकः मासकृत्मासार्धमासर्त्वयनसंवत्सरादीनकालवि-शेषान्कुर्वन् तिथिविभागज्ञानस्यचन्द्रगत्यधीनत्वात्स चन्द्रमाआकाशमार्गेयन्तंगच्छन्तंनक्षत्रगणं ददर्श हिरवधारणे नक्षत्रगणमेवददर्श नकूपपतितंमामित्यनादरोभिव्यज्यते यदिमांपश्येत्तदुद्धरेत्कू-पात् निचाय्य नक्षत्रगणंदृष्ट्वाचउज्जिहीते येननक्षत्रेणसंयुज्यते तेनसहोद्गच्छति नमामभिगच्छ-तीत्यर्थः अन्यत्पूर्ववत् अत्रमासकृदितियास्कः एकंपदंमन्यते शाकल्यस्तुपदद्वयं तस्मिन्पक्षेऽय-मर्थः—दक्षमजापतेर्दुहितृभूताःस्वभार्याअश्विन्याद्यास्तारकाःपुनःपुनर्ददर्शमांसकृदेवपश्यतीति स-कृद्दृष्ट्वाचउज्जिहीते ताराभिःसहऊर्ध्वमेवगच्छति नमांकूपादुत्तारयति अतइदमनुचितम् हेद्या-वापृथिव्यौ मदीयमिमंवृत्तान्तंजानीतम् अत्रनिरुक्तम्—वृकश्चन्द्रमाभवतिविवृतज्योतिष्कोवावि-कृतज्योतिष्कोवाविक्रान्तज्योतिष्कोवा अरुणआरोचनोमासकृन्मासानांचार्धमासानांचकर्ताभ-वतिचन्द्रमावृकःपथायन्तंददर्शनक्षत्रगणमभिजिहीतेनिचाय्ययेनयेनयोक्ष्यमाणोभवतिचन्द्रमा-

१ नि० ५. २०.।

स्वकृणुमन्निवपृष्ठरोगीति' । सकृद् एकस्यसकृच्चेतिक्रियाभ्यावृत्तिगणनेनिपातितः । वृकः वृञ्-वरणे सृवृभूशुषिमुषिभ्यःकिदितिकप्रत्ययः । जिहीते ओहाङ्गतौ चौहोत्यादिकः श्लामिदि-त्याभ्यासस्येत्वम् । निचाय्य चायृपूजानिशामनयोः अत्रदर्शनार्थः धातूनामनेकार्थत्वात्समासे-नञ्पूर्वेक्त्वोल्यप् । पृष्ट्यामयी स्पृशसंस्पर्शने पृष्टिःपृष्ठं स्पृश्यतेअनेनेतिपृष्टिः छान्दसोवर्णलोपः पृष्टेआमयः पृष्ट्यामयः यद्वान्पृष्ट्यामयी ॥ १८ ॥

१८. अरुण-वर्ण वृक ने, एक समय, मुझे मार्ग में जाते देखा था। जैसे अपना कार्य करते-करते, पीठ पर वेदना होने पर, कोई उठ खड़ा होता है, वैसे ही मुझे देखकर वृक भी उठ खड़ा हुआ था। द्यावा-पृथिवी, मेरा यह विषय जानो।

एनाङ्गूषेणवयमिन्द्रवन्तोभिष्याममृजनेसर्ववीराः ।
तन्नोमित्रोवरुणोमामहन्तामदितिःसिन्धुःपृथिवीउतद्यौः॥१९॥२३॥

एना । आङ्गूषेण । वयम् । इन्द्रऽवन्तः । अभि । स्याम । वृजने । सर्वऽवीराः । तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहन्ताम् । अदितिः । सिन्धुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ १९ ॥ २३ ॥

एनाअनेनाङ्गूषेणआघोषणयोग्येनस्तोत्रेणहेतुभूतेन इन्द्रवन्तः अनुग्राहकेणेन्द्रेणयुक्ताः सर्ववीराः सर्वैर्वीरैः पुत्रैःपौत्रादिभिर्श्चोपेताःसन्तोवयं वृजनेसंग्रामेअभिष्याम शत्रूनभिभवेम त-दिदमस्मदीयंवचनम् मित्रादयोममहन्तांपूजयन्तु पालयन्त्वित्यर्थः उतशब्दोदेवतासमुच्चये अत्र-यास्कः—आङ्गूषस्तोमआघोषः अनेनस्तोमेनवयमिन्द्रवन्तइति' । एना द्वितीयाटौस्स्वेनइतितृती-यायाइदमएनादेशः सुपांसुलुगितिविभक्तेराकारादेशः चित्स्वरेणान्तोदात्तत्वम् । आङ्गूषेण आ-ङ्पूर्वाद्घुषेःकर्मणिघञ् आङोङकारस्यलोपाभावश्छान्दसः घोषशब्दस्यगूषभावश्चपृषोद-रादित्वात् थाथादिनोत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । स्याम अस्तेःप्रार्थनायांलिङि श्नसोरल्लोपइत्यका-रलोपः उपसर्गप्रादुर्भ्यामस्तिर्यच्परइतिषत्वम् ॥ १९ ॥

१९. इस घोषणा-योग्य स्तोत्र के द्वारा इन्द्र को पाकर हम लोग, वीरों के साथ मिलकर, समर में शत्रुओं को परास्त करेंगे। मित्र, वरुण, अदिति, सिन्धु, पृथिवी और आकाश, हमारी यह प्रार्थना पूजित करें।

॥ इतिप्रथमस्यसप्तमेत्रयोविंशोवर्गः ॥ २३ ॥

॥ इतिप्रथमेमण्डलेपञ्चदशोनुवाकः ॥ १५ ॥

---

१ नि० ५. २०. । २ नि० ५. ११. ।

षोडशेऽनुवाके दश सूक्तानि तत्रेन्द्रं मित्रमिति सप्तर्चं प्रथमं सूक्तम् अत्रानुक्रम्यते इन्द्रं मित्रं सप्ताधि- कुत्सावमिति अनुवर्तमानत्वात्कुत्स ऋषिः पितस्तुवाविशिष्टत्वात् तत्रैव विकल्पितोऽनानुवर्तते अ- न्त्यानिष्टुप् शिष्टास्त्रिष्टुबन्त्यपरिभाषयाजगत्यः विश्वेदेवा देवतेत्युक्तम् विनियोगो लैङ्गिकः ।

इन्द्रं॑ मि॒त्रं वरु॑णम॒ग्निमू॒तये॒ मारु॑तं॒ शर्धो॒ अदि॑तिं हवामहे ।
रथं॒ न दु॒र्गाद्व॑सवः सुदानवो॒ विश्व॑स्मान्नो॒ अंह॑सो॒ निष्पि॑पर्तन ॥ १ ॥

इन्द्र॑म् । मि॒त्रम् । वरु॑णम् । अ॒ग्निम् । ऊ॒तये॑ । मारु॑तम् । शर्धः॑ ।
अदि॑तिम् । ह॒वा॒म॒हे॒ । रथ॑म् । न । दुः॒ऽगात् । वस॑वः । सु॒ऽदा॒न॒वः॒ ।
विश्व॑स्मात् । नः॒ । अंह॑सः । निः । पि॒प॒र्त॒न॒ ॥ १ ॥

ऊतये रक्षणाय वयमिन्द्रादीन्मारुतं शर्धो मरुत्समूहरूपं बलं च हवामहे आह्वयामहे वसवो- निवासयितारः सुदानवः शोभनदाना इन्द्रादयः विश्वस्मात्सर्वस्मादंहसः पापान्नोऽस्मान्निष्पिपर्त- न निर्गमय्य पालयत तत्र दृष्टान्तः—रथं न दुर्गात् गन्तुमशक्यात् निम्नोन्नतात् स्थानात् सारथयो- न निर्गमय्य पालयन्ति तद्वत् ॥ पिपर्तन पृ पालनपूरणयोः लोटि तप्तनप्तनथनाश्चेति तस्य तनबादेशः पिपर्ति- ... आर्तिपिपर्त्योश्चेत्यभ्यासस्येत्वम् ॥ १ ॥

१. रक्षा के लिए हम इन्द्र, मित्र, वरुण, अग्नि और मरुद्गण को बुलाते हैं। जैसे संसार में लोग रथ को दुर्गम पथ से उद्धार कर लाते हैं, वैसे ही दानशील और वास-गृह-दाता देवता लोग हमें, पापों से उद्धार कर, पालन करें।

ते आ॑दित्या॒ आ ग॑ता स॒र्वता॑तये भू॒त दे॑वा वृत्र॒तूर्ये॑षु श॒म्भुवः॑ ।
रथं॒ न दु॒र्गाद्व॑सवः सुदानवो॒ विश्व॑स्मान्नो॒ अंह॑सो॒ निष्पि॑पर्तन ॥ २ ॥

ते । आ॒दि॒त्याः॒ । आ । ग॒त॒ । स॒र्वऽता॑तये । भू॒त । दे॒वाः॒ ।
वृ॒त्र॒ऽतूर्ये॑षु । श॒म्ऽभुवः॑ । रथ॑म् । न । दुः॒ऽगात् । वस॑वः ।
सु॒ऽदा॒न॒वः॒ । विश्व॑स्मात् । नः॒ । अंह॑सः । निः । पि॒प॒र्त॒न॒ ॥ २ ॥

हे आदित्याः अदितेः पुत्रा देवाः ते यूयं सर्वतातये सर्वैर्वीरपुरुषैस्तताय विस्तारिताय युद्धाय यु- द्धेऽस्माकं साहाय्यं कर्तुमित्यर्थः आगत आगच्छत अपि च वृत्रतूर्येषु संग्रामनामैतत् संग्रामेषु शंभु- वः सुखस्य भावयितारो भूत भवत ॥ गत गमेर्लोटि बहुलं छन्दसीति शपो लुक् ॥ २ ॥

२. आदित्यगण, युद्ध में हमारी सहायता के लिए, तुम लोग आओ और युद्ध में हमारी विजय के कारण बनो। जैसे संसार में लोग रथ को दुर्गम पथ से उद्धार कर लाते हैं, वैसे ही दानशील और वास-गृह- दाता देवगण, हमें, पापों से उद्धार कर, पालन करें।

तृतीयामृचमाह—

अवन्तुनःपितरःसुप्रवाचनाउतदेवीदेवपुत्रेऋतावृधा।
रथंनदुर्गाद्वसवःसुदानवोविश्वस्मान्नोअंहसोनिष्पिपर्तन ॥ ३ ॥

अवन्तु । नः । पितरः । सुऽप्रवाचनाः । उत । देवी इति ।
देवपुत्रे इति देवऽपुत्रे । ऋतऽवृधा । रथम् । न । दुःऽगात् ।
वसवः । सुऽदानवः । विश्वस्मात् । नः । अंहसः । निः । पिपर्तन ॥ ३ ॥

नोस्मान् पितरोग्निष्वात्तादयोवन्तुरक्षन्तु कीदृशाः सुप्रवाचनाः सुखेनप्रवक्तुंस्तोतुंशक्याः उतअपिचदेवपुत्रे देवाःसर्वेपुत्रस्थानीयायपोस्ते ऋतावृधा ऋतस्यसत्यस्ययज्ञस्यवावर्धयित्र्यौदेवी देवनादिगुणयुक्तेद्यावापृथिव्यौ अस्मान्रक्षताम् अन्यत्समानम् ॥ देवी वाछन्दसीतिपूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । ऋतावृधा वृधेरन्तर्भावितण्यर्थात्क्विप् सुपांसुलुगितिविभक्तेराकारः ॥ ३ ॥

३. जिनकी स्तुति सुख-साध्य है, वे पितृगण हमारी रक्षा करें। देवों की पितृ-मातृ-स्वरूपा और यज्ञ-वर्द्धयित्री द्यावा-पृथिवी हमारी रक्षा करें। जैसे संसार में लोग रथ को दुर्गम पथ से उद्धार कर लाते हैं, वैसे ही दानशील और वास-गृह दाता देवगण, हमें, पापों से उद्धार कर, पालन करें।

चतुर्थीमृचमाह—

नराशंसंवाजिनंवाजयन्निहक्षयद्वीरंपूषणंसुम्नैरीमहे।
रथंनदुर्गाद्वसवःसुदानवोविश्वस्मान्नोअंहसोनिष्पिपर्तन ॥ ४ ॥

नराशंसम् । वाजिनम् । वाजयन् । इह । क्षयत्ऽवीरम् । पूषणम् ।
सुम्नैः । ईमहे । रथम् । न । दुःऽगात् । वसवः । सुऽदानवः ।
विश्वस्मात् । नः । अंहसः । निः । पिपर्तन ॥ ४ ॥

नराशंसं नरैःशंसनीयं वाजिनंअन्नवन्तमग्निं वाजयन् उपहूयनप्रज्वलयन्निहास्मिन्कालेसौमीतिशेषः तथा क्षयद्वीरम् अतिबलिनम् यस्मिन्सर्वेवीराःक्षीयन्ते एवंरूपंपूषणंपोषकंदेवंसुम्नैः सुखकरैःस्तोत्रैर्हेतुभूतैरीमहेयाचामहे अभीष्टंप्रार्थयामहे ॥ नराशंसं उभेवनस्पत्यादिष्वितियुगपदुभयपदप्रकृतिस्वरत्वम् नरशब्दःऋदोरबित्यबन्तआद्युदात्तः निपातनाद्दीर्घः शंसशब्दोघञन्तआद्युदात्तः । वाजयन् वजव्रजगतौ अस्माण्णिच् । क्षयद्वीरम् क्षिक्षये लटःशतृ शपिप्राप्तेव्यत्ययेनश्नः यस्य छन्दस्युभयथेत्यार्धधातुकत्वेनङित्त्वाभावाद्गुणायादेशौ अदुपदेशाल्लसार्वधातु-

कानुदात्तत्वेविकरणस्वरः अवोगुणेईतिपरपूर्वरूपत्वेएकादेशउदात्तेनेविषकादेशउदात्तः । क्षयन्तोवीरायस्मिन् बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ४ ॥

४. मनुष्यों के प्रशंसनीय और अन्नवान् अग्नि को इस समय हम बुलाकर स्तुति करते हैं। वीर और विजयी पूषा के पास, सुखकर स्तोत्र-द्वारा, याचना करते हैं। जैसे संसार में लोग रथ को दुर्गम पथ से उद्धार कर लाते हैं, वैसे ही दानशील और वास-गृह-दाता देवगण, हमें, पापों से उद्धार कर, पालन करें।

बृहस्पतेसदमिन्नःसुगंकृधिशंयोर्यत्तेमनुर्हितंतदीमहे ।
रथंनदुर्गाद्वसवःसुदानवोविश्वस्मान्नोअंहसोनिष्पिपर्तन ॥ ५ ॥

बृहस्पते । सदम् । इत् । नः । सुऽगम् । कृधि । शम् । योः । यत् । ते । मनुःऽहितम् । तत् । ईमहे । रथम् । न । दुःऽगात् । वसवः । सुऽदानवः । विश्वस्मात् । नः । अंहसः । निः । पिपर्तन ॥५॥

बृहस्पते सदमिव सदैवनोस्माकं सुगं सुखनामैतत् सुखंकृधिकुरु अपिच तेतवस्वभूतं शं शमनीयानांरोगाणांउपशमनं योः पृथक्कर्तव्यानांभयानांयावनं पृथक्करणं मनुर्हितंमनुनामस-णाहितंतव्यवस्थापितम् यद्वा मनुष्याणामनुकूलं एवंविधशमनंयावनंचयदस्तितदीमहे याचामहे ॥ सुगं सुखंगम्यतेस्मिन्निति सुगम् सुदुरोरधिकरणेडइतिगमेर्डः । शंयोरित्येतत्पदद्वयंयास्केनैवं व्याख्यातम्—शमनंचरोगाणांयावनंचभयानामिति । मनुर्हितम् मनेरौणादिकउसिन्प्रत्ययः तृतीयाकर्मणीतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ५॥

५. बृहस्पतिदेव, हमें सदा सुख प्रदान करो। मनुष्यों के रोगों के उपशम और भयों के दूरीकरण की जो उपकारिणी क्षमता तुममें है, उसकी भी हम याचना करते हैं। जैसे संसार में लोग रथ को दुर्गम पथ से उद्धार कर लाते हैं, वैसे ही दानशील और वास-गृह-दाता देवगण, हमें, पापों से उद्धार कर, पालन करें।

इन्द्रंकुत्सोवृत्रहणंशचीपतिंकाटेनिबाळ्हऋषिरह्वदूतये ।
रथंनदुर्गाद्वसवःसुदानवोविश्वस्मान्नोअंहसोनिष्पिपर्तन ॥ ६ ॥

इन्द्रम् । कुत्सः । वृत्रऽहनम् । शचीऽपतिम् । काटे । निऽबाळ्हः । ऋषिः । अह्वत् । ऊतये । रथम् । न । दुःऽगात् । वसवः । सुऽदानवः । विश्वस्मात् । नः । अंहसः । निः । पिपर्तन ॥ ६ ॥

काटइतिकूपनाम तस्मिन्निबाळ्होनिपतितः कुत्सऋषिः ऊतयेरक्षणायइन्द्रंअह्वत् आह्वयत् कीदृशं वृत्रहणं वृत्राणांशत्रूणांहन्तारं शचीपतिम् शचीतिकर्मनाम सर्वेषांकर्मणांपालयि-

१ नि० ४. २१.।

तारम् यद्वा शच्यादेव्याभर्तारम् ॥ शचीपतिम् वनसत्यादिषुपाठादुभयपदप्रकृतिस्वरत्वम् शचीशब्दः शार्ङ्गरवादिङीनन्तआद्युदात्तः । निवाहः वाहप्रयत्ने नीत्युपसर्गवशात्तनेवर्तते निद्रायामनित्यमागमशासनमितीडभावः हत्वधत्यादीनि यद्वा सुप्रस्वान्तेत्यादौभ्रशार्थेइडभावोनिपात्यते अनत्वनाऽवशब्दोभ्रशत्लोपेपेलपवनेसामर्थ्याद्वर्तते गतिरनन्तरइतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् । अजूहुव् ऊिपिसिचिहृश्वेतिङुङ्चेरङादेशः आतोलोपइटिचेत्याकारलोपः ॥ ६ ॥

६. कूप में पतित कुत्स ऋषि ने, बचने के लिए, वृत्र-हन्ता और शचीपति इन्द्र का आह्वान किया था। जैसे संसार में लोग रथ को दुर्गम पथ से उद्धार कर लाते हैं, वैसे ही दानशील और वास-गृह-दाता देवगण हमें पापों से उद्धार कर पालन करें।

देवैर्नोदेव्यदितिर्निपातुदेवस्त्राताःत्रायतामप्रयुच्छन् ।
तन्नोमित्रोवरुणोमामहन्तामदितिःसिन्धुःपृथिवीउतद्यौः॥७॥२४॥

देवैः । नः । देवी । अदितिः । नि । पातु । देवः । त्राता । त्रायताम् । अप्रऽयुच्छन् । तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहन्ताम् । अदितिः । सिन्धुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ ७ ॥ २४ ॥

देवीदानादिगुणयुक्तादितिरखण्डनीया अदीनावादेवमाता देवैर्दानादिगुणयुक्तैःस्वकीयैःपुत्रैःसह नोस्मान्निपातुनितरांरक्षतु देवोदीप्यमानस्त्रातासर्वेषांरक्षकः सविता अप्रयुच्छन् अप्रमाद्यन्अस्मद्रक्षणेजागरूकःसन्त्रायतामस्मान्पालयतु यदनेनसूक्तेनास्माभिःप्रार्थितंनोस्मदीयंतन्मित्राद्यःषड्देवताःममहन्तां पूजयन्तु ॥ त्रायतां त्रैङ्पालने भौवादिकः । अप्रयुच्छन् युच्छप्रमादे अस्माच्छटःशत् नञ्समासेव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ७ ॥

७. देवों के साथ अदिति देवी हमारा पालन करें। सबके रक्षक दीप्यमान सविता जागरूक होकर हमारी रक्षा करें। मित्र, वरुण, अदिति, सिन्धु, पृथिवी और आकाश हमारी यह प्रार्थना पूजित करें।

यज्ञोदेवानामितिद्वचंद्वितीयंसूक्तंकुत्सस्यार्षंत्रैष्टुभंवैश्वदेवं यज्ञस्तृचमित्यनुक्रान्तम् विनियोगोलैङ्गिकः ।

तत्रप्रथमामृचमाह—

यज्ञोदेवानांप्रत्येतिसुम्नमादित्यासोभवतामृळयन्तः ।
आवोर्वाचीसुमतिर्ववृत्यादंहोश्चिद्यावरिवोवित्तरासत् ॥ १ ॥

यज्ञः । देवानाम् । प्रति । एति । सुम्नम् । आदित्यासः । भवत ।
मृळयन्तः । आ । वः । अर्वाची । सुऽमतिः । ववृत्यात् । अंहोः ।
चित् । या । वरिवोवित्ऽतरा । असत् ॥ १ ॥

अस्मदीयो यज्ञो देवानामिन्द्रादीनां सुम्नं सुखं प्रत्येति प्राप्नोतु अपि च हे आदित्यासः आदित्याः मृळयन्तोस्मान्सुखयन्तो भवत यथा वो युष्माकं सुमतिः शोभना मतिः भक्तानुग्रहपरा बुद्धिः अर्वाची अस्मदभिमुखी आ ववृत्यात् आवर्त्तताम् या मतिः अंहोश्चित् दारिद्र्यं प्राप्तस्यापि पुरुषस्य वरिवोवित्तरा वरिव इति धननाम अतिशयेन धनस्य लंभयित्री असत् भवेत् सैषा मतिरस्मान्रक्षितुं वर्त्ततामित्यर्थः ॥ भवत आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवदिति आदित्यास इति पादादौ वर्त्तमानस्यामन्त्रितस्याविद्यमानवत्त्वेन अस्य पादादित्वात् पादादाविति पर्युदासान्निघाताभावः । मृळयन्तः मृड सुखने ण्यन्तात् लटः शतृ छन्दस्युभयथेति शतुरार्धधातुकत्वेनानुपदेशात् सार्वधातुकानुदात्तत्वाभावे धातुः स्वरः शिष्यते । ववृत्यात् वृतु वर्त्तने लिङि व्यत्ययेन परस्मैपदम् बहुलं छन्दसीति शपः श्लुः । अंहोः अहि गतौ इदित्वान्नुम् औणादिक उप्रत्ययः । वरिवोवित्तरा विद्लृ लाभे अस्मात् ण्यर्थो विवक्षितः क्विप् तस्य आदित्याय निकस्त्वरप् । असत् अस भुवि लेटि अडागमः ॥ १ ॥

१. हमारा यज्ञ देवों को सुखी करे। आदित्यगण, तुष्ट हों। तुम्हारा अनुग्रह हमारी ओर प्रेरित हो और वही अनुग्रह दरिद्र मनुष्य के लिए प्रभूत धन का कारण हो।

द्वितीयामृचमाह—

उपनोदेवाअवसागमन्त्वङ्गिरसांसामभिःस्तूयमानाः ।
इन्द्रइन्द्रियैर्मरुतोमरुद्भिरादित्यैर्नोअदितिःशर्मयंसत् ॥ २ ॥

उप । नः । देवाः । अवसा । आ । गमन्तु । अङ्गिरसाम् । सामऽभिः ।
स्तूयमानाः । इन्द्रः । इन्द्रियैः । मरुतः । मरुत्ऽभिः । आदित्यैः ।
नः । अदितिः । शर्म । यंसत् ॥ २ ॥

देवा दानादिगुणयुक्ताः सर्वे देवाः अवसा रक्षणेन अस्मभ्यं दातव्येनान्नेन वा युक्ताः नोस्मान् स्तोतॄन् उपागमन्तु उपागच्छन्तु प्राप्नुवन्तु कथंभूताः अंगिरसाम् एतत्संज्ञकानामृषीणां संबन्धिभिः सामभिः मन्त्रैर्मन्त्रैः स्तूयमानाः अपि चेन्द्रः इन्द्रियैः धननामैतत् स्वसंबन्धिभिरस्मभ्यं दातव्यैर्धनैः सहास्मानागच्छतु तथा मरुतः सप्तगणरूपा एकोनपञ्चाशत्संख्याकाः ईदृङ् चान्यादृङ् चेत्येवमादिनामानो देवाः मरुद्भिः स्वावयवभूतैः प्राणापानादिरूपेण वर्त्तमानैर्वायुभिः सह अस्मानागच्छन्तु तथादितिः अखण्डनीया अदीना वा देवमाता आदित्यैः स्वकीयैः पुत्रैः सह नोस्म-

र्थ्यं शर्मसुखंयंसत् यच्छतु ॥ गमन्तु लोटि बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् छन्दस्युभयथेतिशेरार्धधा-तुकत्वेनङित्त्वाभावाद्गमहनेत्यादिनाउपधालोपाभावः। यंसत् यमउपरमे लेटयडागमः सिब्बहुलं-लेटीतिसिप् ॥ २ ॥

२. अङ्गिरा ऋषियों-द्वारा गाये गये मंत्रों से स्तुत होकर देवगण, रक्षा के लिए, हमारे पास आवें। धन लेकर इन्द्र, प्राणवायु के साथ मरुत् लोग तथा आदित्यों को लेकर अदिति हमें सुख प्रदान करें।

तन्न॒ इन्द्र॒स्तद्वरु॑ण॒स्तद॒ग्निस्तद॑र्य॒मा तत्स॑वि॒ता चनो॑धात्।
तन्नो॑मि॒त्रो वरु॑णो मामहन्ता॒मदि॑तिः॒ सिन्धु॑ः पृथि॒वी उ॒त द्यौः ॥३॥२५॥

तत्। नः। इन्द्रः। तत्। वरुणः। तत्। अ॒ग्निः। तत्। अ॒र्य॒मा। तत्। स॒वि॒ता। चनः। धा॒त्। तत्। नः। मि॒त्रः। वरुणः। म॒म॒ह॒न्ता॒म्। अदि॑तिः। सिन्धुः। पृ॒थि॒वी। उ॒त। द्यौः ॥ ३ ॥ २५ ॥

यदस्माभिःप्रार्थ्यमानमन्नमस्ति चनइत्यन्नामैतत् तादृशंचनोन्नं नः अस्मभ्यं इन्द्रोधात् दधातुददातु एवंतद्वरुणइत्यादावपियोज्यम् तदिदमिन्द्रादिभिर्दत्तमस्मदीयमन्नं मित्रादयोममह-न्तां पूजयन्तु पालयन्त्वित्यर्थः॥चनः चायृपूजानिशामनयोः चायतेरन्नेह्रस्वश्चेत्यसुन् नुडागम-श्च धातोर्ह्रस्वत्वंच यलोपः नित्त्वादाद्युदात्तत्वम्। धात् छन्दसिलुङ्लङ्लिटइतिप्रार्थनायांलुङ् गातिस्थेतिसिचोलुक् ॥ ६ ॥

३. जिस अन्न के लिए हम याचना करते हैं, उसे इन्द्र, वरुण, अग्नि, अर्यमा और सविता हमें दें। मित्र, वरुण, अदिति, सिन्धु, पृथिवी और आकाश हमारे उस अन्न की पूजा करें।

यइन्द्राग्नीइतित्रयोदशर्चंतृतीयंसूक्तम् कुत्सस्यार्षंत्रैष्टुभमैन्द्राग्नम् तथाचानुक्रान्तम्—यइ-न्द्राग्नीसप्तोनैन्द्राग्नंत्विति विनियोगोलैङ्गिकः।

तत्रप्रथमामृचमाह—

यइ॑न्द्राग्नी चि॒त्रत॑मो॒ रथो॑ वाम॒भि विश्वा॑नि॒ भुव॑नानि॒ चष्टे॑।
तेना या॑तं स॒रथं॑ तस्थि॒वांसाथा॒ सोम॑स्य पिबतं सु॒तस्य॑ ॥ १ ॥

यः। इ॒न्द्रा॒ग्नी॒ इति॑। चि॒त्रऽतमः। रथः। वा॒म्। अ॒भि। विश्वा॑नि। भुव॑नानि। चष्टे॑। तेन॑। आ। या॒त॒म्। स॒ऽरथ॑म्। त॒स्थि॒ऽवांसा॑। अथ॑। सोम॑स्य। पि॒ब॒त॒म्। सु॒तस्य॑ ॥ १ ॥

हेइन्द्राग्नी चित्रतमः अतिशयेन चायनीयः वांयुवयोःसंबन्धीयोरथः विश्वानिभुवनानिभूतजातानि अभिचष्टे आभिमुख्येनपश्यति सुवर्णमयत्वात् रत्नखचितत्वाच्चस्वप्रभाभिःकृत्स्नंजगद्भासयतीत्यर्थः तेनरथेनायातमस्मयज्ञमागच्छतम् तत्किं पर्यायेणनेत्याह सरथं समानमेकंरथंतस्थिवांसा युगपदेवास्थितवन्तौयुवामागच्छतं नपर्यायेणेत्यर्थः अथागमनानन्तरं सुतस्य ऋत्विग्भिरभिषुतं सोमस्य सोमंस्वांशलक्षणंतदेकदेशंवापिबतम् ॥ वां युष्मदस्मदोःषष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयोरित्यादिनाद्विवचनस्यवामादेशः सर्वानुदात्तत्वम् । चष्टे चक्षिङ्व्यक्तायांवाचि अयमकाशनार्थः अदादित्वाच्छपोलुक् स्कोःसंयोगाद्योरितिकलोपः तास्यनुदात्तेदिदिति लसार्वधातुकानुदात्तत्वेधातुस्वरःशिष्यते यद्वृत्तान्नित्यमितिनिघातप्रतिषेधः । सरथम् समानयासोरथश्चसरथः समानस्यच्छन्दसीतिसभावः परादिश्छन्दसिबहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । तस्थिवांसा ष्ठागतिनिवृत्तौ लिटःक्वसुः द्विर्वचनम् शर्पूर्वाःखयः वस्वेकाजाद्घसामितीडागमः आतोलोपइटिचेत्याकारलोपः सुपांसुलुगित्याकारः । सोमस्य क्रियाग्रहणंकर्तव्यमितिकर्मणःसंप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थेषष्ठी ॥ १ ॥

१. इन्द्र और अग्नि, तुम लोगों के जिस अतीव विचित्र रथ ने सारे भुवन को उज्ज्वल किया है, उसी रथ पर एक साथ बैठकर आओ; अभिषुत सोम पान करो।

द्वितीयामृचमाह—

यावदिदंभुवनंविश्वमस्त्युरुव्यचावरिमतागभीरम् ।
तावाँअयंपातवेसोमोअस्त्वरमिन्द्राग्नीमनसेयुवभ्याम् ॥ २ ॥

यावत् । इदम् । भुवनम् । विश्वम् । अस्ति । उरुऽव्यचा । वरिमता ।
गभीरम् । तावान् । अयम् । पातवे । सोमः । अस्तु । अरम् ।
इन्द्राग्नी इति । मनसे । युवऽभ्याम् ॥ २ ॥

विश्वंसर्वमिदंभुवनंजगत् यावदस्ति यावत्प्रमाणंभवति कीदृशं उरुव्यचा विस्तीर्णव्यापनं सर्वव्यापकमित्यर्थः तथावरिमता वरिम्णाउरुत्वेनआत्मीयेनगौरवेणगभीरं गांभीर्योपेतं हेइन्द्राग्नी पातवेयुवाभ्यांपातुं अयंसोमस्तावानस्तु तावत्प्रमाणोभवतु तथा मनसेयुवयोरन्तःकरणायअरं सोमः पर्याप्तोभवतु ॥ उरुव्यचा व्यचव्याजीकरणे असुन् व्यचेःकुटादित्वमनसीतिवचनात्ङित्वाभावेनसंप्रसारणाभावः स्वमोर्नपुंसकादितिसोर्लुकिप्राप्तेसुपांसुलुगितिव्यत्ययेनडादेशः । वरिमता पृथ्वादिभ्यइमनिज्वेतिउरुशब्दात्तस्य भावइत्यर्थेइमनिच् प्रियस्थिरेत्यादिनाउरुशब्दस्यवरादेशः पुनरपिभावमत्ययोतव्विश्छान्दसी सुपांसुलुगितितृतीयायालुक् यद्वा तृतीया-

याश्छान्दसत्वुद्गागमः । यावान् यत्परिमाणस्यमचदेवेभ्यःपरिमाणेवतुप् आसवंनामइत्यात्म् । पातवे पापाने तुमर्थेसेसेनितितवेन्मत्ययः नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । अरं शालमूलध्वत्समंगुलीनांवा- लोरत्वमापयवइतिवकल्पमितिळत्वविकल्पः । युवश्याम् व्यत्ययेनात्वाभावेयेपेळोपइतिदकार- लोपः ॥ २ ॥

२. इस बहुव्यापक और अपनी गुरुता से गम्भीर जो सारे भुवन का परिमाण है, इन्द्र और अग्नि, तुम लोगों के पीने योग्य सोम वही परिमाण हो; तुम लोगों की अभिलाषा अच्छी तरह पूर्ण करे ।

चक्राथेहिसध्र्य१ङ्नामभुद्रंसंध्रीचीनावृत्रहणाउतस्थः ।
ताविन्द्राग्नीसध्र्यञ्चानिषद्यावृष्णःसोमस्यवृषणावृषेथाम् ॥ ३ ॥

चक्राथे इति । हि । सध्र्यक् । नाम । भद्रम् । सध्रीचीना ।
वृत्रहना । उत । स्थः । तौ । इन्द्राग्नी इति । सध्र्यञ्चा । निऽसद्य ।
वृष्णः । सोमस्य । वृषणा । आ । वृषेथाम् ॥ ३ ॥

हेइन्द्राग्नी भद्रंकल्याणंनामस्वकीयंनामधेयंसध्र्यक्सहगतंइन्द्राग्नीइत्येवंसंयुक्तंचक्राथे हि युवांकृतवन्तौ उतअपिच हेवृत्रहणौ वृत्रस्यासुरस्यहन्ताराविन्द्राग्नी सध्रीचीनासहाञ्चन्तौवृ- त्रवधार्थसङ्गतौस्थोभवथः हियस्मादेवंतस्मात् हेवृषणाकामानांवर्षिताराविन्द्राग्नी तौयुवांसध्र्य- ञ्चासहितावेवसन्तौ निषद्यवेद्यामुपविश्य वृष्णःसेक्तुःसोमस्यआत्मीयंभागंआवृषेथां स्वकीयेजठरे आसिञ्चेथाम् ॥ सध्र्यक् सहशब्दोपपदादञ्चतेर्ऋत्विगित्यादिनाक्विन् अनिदितामितिनलोपः सहस्यसध्रिः अद्रिसध्र्योरन्तोदात्तनिपातनंकृत्स्वरनिवृत्त्यर्थमितिवचनात्सध्र्यादेशोन्तोदात्तः यणादेशेउदात्तस्वरितयोर्यणइतिस्वरितत्वम् । सध्रीचीना विभाषाञ्चेरदिक्स्त्रियामितिस्वार्थेखः सुपांसुलुगितिविभक्तेराकारादेशः । वृत्रहणौ संहितायामाकारादेशे लोपःशाकल्यस्येतियलोपः । वृषेथाम् वृषसेचने व्यत्ययेनशः आत्मनेपदंच ॥ ३ ॥

३. तुम लोगों ने अपना कल्याणवाही नाम-द्वय एकत्र किया है। वृत्र-हन्तृ-द्वय, वृत्र-वध के लिए, तुम लोग एक साथ हुए थे। अभीष्ट-दाता इन्द्र और अग्नि, तुम लोग एकत्र होकर और बैठकर अभिषिक्त सोम, अपने उदरों में, सेवन करो ।

चतुर्थीमृचमाह—

समिद्धेष्वग्निष्वानजानायतस्रुचाबर्हिरुतिस्तिराणा ।
तीव्रैःसोमैःपरिषिक्तेभिरर्वागेन्द्राग्नीसौमनसाययातम् ॥ ४ ॥

सम्ऽइद्धेषु । अग्निषु । आनजाना । यतऽस्रुचा । बर्हिः ।
ऊं इति । तिस्तिराणा । तीव्रैः । सोमैः । परिऽसिक्तेभिः ।
अर्वाक् । आ । इन्द्राग्नी इति । सौमनसाय । यातम् ॥ ४ ॥

अग्निषुगार्हपत्यादिषु अन्वाधानादिनासमिद्धेषुसम्यगिद्धेषुदीप्तेषुसत्सु आनजाना हवींषि आज्येनाञ्जन्तौ यतस्रुचा तदनन्तरंयागार्थंगृहीतस्रुचौ बर्हिःउ वेद्यांबर्हिरपिविस्तिराणाआस्तीर्णवन्तौ अध्वर्युरूपतिमस्थातारौएवंभूतावभूताम् तथासति हेइन्द्राग्नी तीव्रैःक्षिप्रंमदकरैः परिषिक्तेभिःपरितःसर्वैर्ग्रहचमसादिषुआसक्तैःसोमैः हेतुभूतैः अर्वाक् अस्मदभिमुखमायातमागच्छतम् किमर्थं सौमनसाय सौमनस्यायअस्माकमनुग्रहायेत्यर्थः ॥ आनजाना अञ्जूव्यक्तिम्रक्षणकान्तिगतिषु लिटःकानच् अनिदितामितिनलोपः द्विर्भावेअतआदेरित्यभ्यासस्यदीर्घः तस्मान्नुड्द्विहलइति नुट् अश्नोतेश्चेत्यत्रयेनानुट् । तिस्तिराणा स्तृञ्आच्छादने पूर्ववत्कानच् ऋतश्चधातोरितीत्वम् द्विर्वचनेशर्पूर्वाःखयः सुपांसुलुगितिसर्वत्रविभक्तेराकारः चित्वादन्तोदात्तत्वम् ॥ ४ ॥

४. अग्नि के अच्छी तरह प्रज्वलित होने पर दोनों अध्वर्युओं ने पात्र से घृत सेचन करके कुश विस्तार किया है। इन्द्र और अग्नि, चारों ओर अभिषुत तीव्र सोम-रस-द्वारा आकृष्ट होकर, कृपा के लिए हमारी ओर आओ।

यानीन्द्राग्नी चक्रथुर्वीर्याणि यानि रूपाण्युत वृष्ण्यानि ।
या वां प्रत्नानि सख्या शिवानि तेभिः सोमस्य पिबतं सुतस्य ॥५॥२६॥

यानि । इन्द्राग्नी इति । चक्रथुः । वीर्याणि । यानि । रूपाणि ।
उत । वृष्ण्यानि । या । वाम् । प्रत्नानि । सख्या । शिवानि ।
तेभिः । सोमस्य । पिबतम् । सुतस्य ॥ ५ ॥ २६ ॥

हेइन्द्राग्नी यानिवीर्याणिवृत्रवधादिरूपाणिचक्रथुः कृतवन्तौ युवांयानिचरूपाणिनिरूप्यमाणानियवाश्वादीनिभूतजातानिकृतवन्तौ इन्द्राग्निभ्यांहिसर्वंजगत्सृज्यते इन्द्रःसूर्यात्मनाहिंसयति धाराद्वाराग्निरुत्पादकः वृष्टेःसकाशात्सर्वेप्राणिनउत्पद्यन्ते उतअपिच यानिवृष्ण्यानि वृष्णिभवानि वृष्टिप्रदानादिरूपाणिकर्माणिकृतवन्तौ तथा वांयुवयोःसंबन्धीनि प्रत्नानिचिरन्तनानि शिवानिशोभनानि यायानिसख्यानिसखित्वानिसन्ति तेभिःतैःसर्वैःसहितौयुवांसुतस्यसोमस्याभिषुतंसोमंपिबतम् ॥ सख्या सख्युर्भावःसख्यम् सख्युर्यइतियप्रत्ययः शेश्छन्दसिबहुलमितिशेर्लोपः । तेभिः बहुलंछन्दसीतिभिसऐसभावः सावेकाचइतिप्राप्तस्यविभक्त्युदात्तस्य नगोश्वन्साववर्णेतिप्रतिषेधः ॥ ५ ॥

५. इन्द्र और अग्नि, तुम लोगों ने जो कुछ वीर-कार्य किया है, जितने रूप-विशिष्ट जीवों की सृष्टि की है, जो कुछ वर्षण किया है तथा

तुम लोगों का जो कुछ प्राचीन कल्याणकर बन्धुत्व है, वह सब ले आकर अभिषुत सोम पीओ।

यदब्रवंप्रथमंवांवृणानो३यंसोमोअसुरैर्नोविहव्यः।
तांसत्यांश्रद्धामभ्याहियातमथासोमस्यपिबतंसुतस्य ॥ ६ ॥

यत्। अब्रवम्। प्रथमम्। वाम्। वृणानः। अयम्। सोमः। असुरैः। नः। विऽहव्यः। ताम्। सत्याम्। श्रद्धाम्। अभि। आ। हि। यातम्। अथ। सोमस्य। पिबतम्। सुतस्य ॥ ६ ॥

हेइन्द्राग्नी प्रथमंकर्मोपक्रमएववांयुवांवृणानः संभजमानः यदनवं सोमेनप्रीणयिष्यामी-तियद्वोचं सत्यांयथार्थांतांश्रद्धां श्रद्धयाआदरातिशयेनकृतांमदुक्तिमभिलक्ष्य आहि यातं आगच्छतमेव नोदासाथाम् अथागमनानन्तरंअभिषुतंसोमंपिबतम् तथासति असुरैःह-विषांप्रक्षेपकैर्ऋत्विग्भिरयंनोस्माकंसोमोविहव्योविशेषेणहोतव्योभवति इतरथाव्यर्थःस्यात् त-स्मादिन्द्राग्नीआगच्छतमित्यर्थः ॥ वृणानः वृङ्संभक्तौ छंदःशानच् आप्यस्तयोरातइत्याकार-लोपः। असुरैः असुक्षेपणे असेरुरन्नित्युरन्प्रत्ययः। विहव्यः हुदानादनयोः अचोयत् गुणः धातोस्तन्निमित्तस्यैवेत्यवादेशः यतोनावइत्याद्युदात्तत्वं कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ६ ॥

६. पहले ही कहा था कि, तुम दोनों को वरण करके तुम्हें सोम-द्वारा प्रसन्न करूँगा, वही अकपट श्रद्धा देखकर आओ; अभिषुत सोम पान करो। यह सोम हमारे ऋत्विकों की विशेष आहुति के योग्य हो।

यदिन्द्राग्नीमदथःस्वेदुरोणेयद्ब्रह्मणिराजनिवायजत्रा।
अतःपरिवृषणावाहियातमथासोमस्यपिबतंसुतस्य ॥ ७ ॥

यत्। इन्द्राग्नी इति। मदथः। स्वे। दुरोणे। यत्। ब्रह्मणि। राजनि। वा। यजत्रा। अतः। परि। वृषणौ। आ। हि। यातम्। अथ। सोमस्य। पिबतम्। सुतस्य ॥ ७ ॥

यजत्रायष्टव्यौ हेइन्द्राग्नी स्वेदुरोणेस्वकीयेगृहेनिवासस्थानेयद्यदिमदथःहृष्यथः यद्य-दिवाब्राह्मणेअन्यस्मिन् यजमाने हविःस्वीकरणायआगत्यहृष्यथः यदिवाराजनिक्षत्रिये गृहेसाहाय्यंकर्तुंआगत्यहृष्यथः अतःपरि परितोस्मात्सर्वस्मात् स्थानात् हेवृषणौ कामानांव-

पिबताविन्द्राग्नीआयातंहि आगच्छतमेव औदासीन्यंमाकार्ष्ट अन्यत्पूर्ववत् ॥ मदथः मदीड्हर्षे व्यत्ययेनशप् । यजथः अमिनक्षीत्यादिनायजतेःकर्मण्यथन् सुपांसुलुगितिविभक्तेराकारः ॥७॥

७. यज्ञ-पात्र इन्द्र और अग्नि, यदि अपने घर में प्रसन्न होकर रहते हो, यदि पूजक वा राजा के प्रति तुष्ट होकर रहते हो, तो हे अभीष्ट-दातृ-द्वय, इन सारे स्थानों से आकर अभिषुत सोम पान करो।

यदिन्द्राग्नीयदुषुतुर्वशेषुयद्द्रुह्युष्वनुषुपूरुषुस्थः ।
अतःपरिवृषणावाहियातमथासोमस्यपिबतंसुतस्य ॥ ८ ॥

यत् । इन्द्राग्नी इति । यदुषु । तुर्वशेषु । यत् । द्रुह्युषु ।
अनुषु । पूरुषु । स्थः । अतः । परि । वृषणौ । आ । हि ।
यातम् । अथ । सोमस्य । पिबतम् । सुतस्य ॥ ८ ॥

अत्रयदुष्वित्यादीनिपञ्चमनुष्यनामानि हेइन्द्राग्नी यद्यदियदुषुनियतेषुपरेषामहिंसकेषु मनुष्येषुस्थोभवथोवर्तेथे यदिवा तुर्वशेषुहिंसकेषुमनुष्येषुवर्तेथे यद्यदिवाद्रुह्युषुद्रोहंपरेषामुपद्रव-मिच्छत्सुमनुष्येषुवर्तेथे यदिवाअनुषुप्राणत्सुसफलैःप्राणैर्युक्तेषुज्ञातृष्वनुष्ठातृषुमनुष्येषु अन्येषां हिप्राणानिष्फलाः ज्ञानहीनत्वात् अनुष्ठानाभावाच्च तेषुयदिभवथः तथापूरुषुकामैःपूरयितव्ये-ष्वन्येषुस्तोतृजनेषुयदिभवथः अतःसर्वस्मात्स्थानाद्धेकामानांभिवर्षकाविन्द्राग्नी आगच्छतम् अनन्तरमभिषुतंसोमंपिबतम् ॥ यदुषु यमउपरमे नियम्यन्तेइन्द्रियाण्येभिरितियदवः यमेर्दुक् चेतिकुमत्ययोदुगागमश्च अनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः । तुर्वशेषु तुर्वीहिंसार्थः औ-णादिकःअश्प्रत्ययः । द्रुह्युषु द्रुहजिघांसायां संपदादिलक्षणोभावेक्विप् द्रुहंपरेषामिच्छन्ति छ-न्दसिपरेच्छायामपीतिक्यच् क्याच्छन्दसीत्युप्रत्ययः ।अनुषु अनप्राणने अनश्चेतिविधीयमानउप्र-त्ययोबहुलवचनादस्मादपिभवति निदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वम् । पूरुषु पूरीआप्यायने पूर्यन्ता-तिपूरवः औणादिकउप्रत्ययः ॥ ८ ॥

८. इन्द्र और अग्नि, यदि तुम लोग तुर्वश, द्रुह्य, अनु और पुरु-गण के बीच रहते हो, तो हे अभीष्ट-दातृ-द्वय, उन सब स्थानों से आकर अभिषुत सोम पान करो।

नवमीमृचमाह—

यदिन्द्राग्नीअवमस्यांपृथिव्यांमध्यमस्यांपरमस्यामुतस्थः ।
अतःपरिवृषणावाहियातमथासोमस्यपिबतंसुतस्य ॥ ९ ॥

यत् । इन्द्राग्नी इति । अवमस्याम् । पृथिव्याम् । मध्यमस्याम् ।
परमस्याम् । उत । स्थः । अतः । परि । वृषणौ । आ । हि । यातम् ।
अथ । सोमस्य । पिबतम् । सुतस्य ॥ ९ ॥

हेइन्द्राग्नी अवमस्यांपृथिव्यां सन्निकृष्टायामस्यां भूम्यां यद्यदिस्थोवर्तमानौभवथः य-दिवामध्यमस्यांपृथिव्यां अन्तरिक्षलोके अत्रपृथिवीशब्दस्त्रिष्वपिलोकेषुवर्तते यथा योद्विती-यस्यांतृतीयस्यांपृथिव्यामस्यामुतानाम्नेति' उतअपिच परमस्यांउत्कृष्टायांदूरेवर्तमानायांपृथि-व्यांद्युलोकेयदिवावर्तेथे अतःसर्वस्मात्स्थानात् हेवृषणावागच्छतं आगमनानन्तरंसुतंसोमंपिब-तम्। अवमस्यां अवमशब्दादुत्तरस्यङेर्व्यत्ययेनस्याडागमः एवमुत्तरत्रापि॥ ९ ॥

९. इन्द्राग्नी, यदि तुम लोग निम्न पृथिवी, अन्तरिक्ष अथवा आकाश में रहते हो, तो हे अभीष्ट-दातृ-द्वय, उन सारे स्थानों से आकर अभिषुत सोम पान करो।

यदिन्द्राग्नीपरमस्यांपृथिव्यांमध्यमस्यामवमस्यामुतस्थः ।
अतःपरिवृषणावाहियातमथासोमस्यपिबतंसुतस्य ॥ १० ॥

यत् । इन्द्राग्नी इति । परमस्याम् । पृथिव्याम् । मध्यमस्याम् ।
अवमस्याम् । उत । स्थः । अतः । परि । वृषणौ । आ । हि ।
यातम् । अथ । सोमस्य । पिबतम् । सुतस्य ॥ १० ॥

पूर्ववद्व्याख्येयं एतावांस्तुविशेषः पूर्वंभूम्यादिषुत्रिषुलोकेषुयाविन्द्राग्नीतावागच्छतमित्युक्तम् इदा-नींद्युप्रभृतिषुअवरोहक्रमेणवर्तमानेषुत्रिषुलोकेषुयाविन्द्राग्नीवर्तेते तावागच्छतमितिविशेषः॥ १० ॥

१०. इन्द्राग्नी, तुम लोग यदि उच्च पृथिवी (आकाश), मध्य पृथिवी (अन्तरिक्ष) अथवा निम्न पृथिवी पर अवस्थान करते हो, तो हे अभीष्ट-दातृ-द्वय, उन सब स्थानों से आकर अभिषुत सोम पान करो।

यदिन्द्राग्नीदिविष्ठोयत्पृथिव्यांयत्पर्वतेष्वोषधीष्वप्सु ।
अतःपरिवृषणावाहियातमथासोमस्यपिबतंसुतस्य ॥ ११ ॥

यत् । इन्द्राग्नी इति । दिवि । स्थः । यत् । पृथिव्याम् । यत् ।
पर्वतेषु । ओषधीषु । अप्ऽसु । अतः । परि । वृषणौ ।
आ । हि । यातम् । अथ । सोमस्य । पिबतम् । सुतस्य ॥ ११ ॥

---

१ तै० सं० १. २. १२।

हेइन्द्राग्नी दिविद्युलोकेयद्यदिस्थोभवथः यदिवापृथिव्यांभूलोके यदिवापर्वतेषुमेघेषुवा तथा ओषधीषु तिलमाषव्रीह्यादिषु अप्सुउदकेषुचअनुग्राहकतयायदिवास्थः हेकामाभिवर्षकौ युवां अतःसर्वस्मात्स्थानादागच्छतम् आगत्यचाभिषुतंसोमंपिबतम् ॥ पृथिव्याम् उदात्तयणइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् । ओषधीषु ओषःपाकः आस्वधीयतइतिओषधयः कर्मण्यधिकरणेचेतिकिप्रत्ययः दासीभारादित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् तच्चघञन्तमाद्युदात्तम् ओषधेश्चविभक्तावप्रथमायामितिदीर्घः ॥ ११ ॥

११. इन्द्र और अग्नि, यदि तुम आकाश, पृथ्वी, पर्वत, शस्य अथवा जल में अवस्थान करते हो, तो हे अभीष्ट-दातृ-द्वय, उन सब स्थानों से आकर अभिषुत सोम पान करो।

यदिन्द्राग्नीउदितासूर्यस्यमध्येदिवःस्वधयामादयेथे ।
अतःपरिवृषणावाहियातमथासोमस्यपिबतंसुतस्य ॥ १२ ॥

यत् । इन्द्राग्नी इति । उत्ऽइता । सूर्यस्य । मध्ये । दिवः । स्वधया । मादयेथे इति । अतः । परि । वृषणौ । आ । हि । यातम् । अथ । सोमस्य । पिबतम् । सुतस्य ॥ १२ ॥

हेइन्द्राग्नी उदिता उदितस्यउदयंप्राप्तस्यसूर्यस्यादित्यस्यसंबन्धिनोदिवोद्योतमानस्यान्तरिक्षस्यमध्येमध्यभागे स्वधया आत्मीयेनतेजसाहविर्लक्षणेनान्नेनवा यद्यस्मात्कारणात् मादयेथे हृष्टौभवथः तस्मात्कारणादतःसर्वस्मादन्तरिक्षभागात् हेकामाभिवर्षकाविन्द्राग्नी आयातम् आगमनानन्तरमभिषुतंसोमंपिबतम् ॥ उदिता सुपांसुलुगितिषष्ठ्याडादेशः । दिवः ऊडिदमितिविभक्तेरुदात्तत्वम् । मादयेथे मदतृप्तियोगे चुरादिरात्मनेपदी ॥ १२ ॥

१२. इन्द्र और अग्नि, सूर्य के उदित होने पर दीप्तिमान् अन्तरिक्ष में यदि तुम लोग अपने तेज से हृष्ट होते हो, तो हे अभीष्ट-दातृ-द्वय, उन सारे स्थानों से आकर अभिषुत सोम पान करो।

त्रयोदशीमृचमाह—

एवेन्द्राग्नीपपिवांसासुतस्यविश्वास्मभ्यंसंजयतंधनानि ।
तन्नोमित्रोवरुणोमामहन्तामदितिःसिन्धुःपृथिवीउतद्यौः ॥ १३ ॥ २७ ॥

एव । इन्द्राग्नी इति । पपिऽवांसा । सुतस्य । विश्वा । अस्मभ्यम् । सम् । जयतम् । धनानि । तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहन्ताम् । अदितिः । सिन्धुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ १३ ॥ २७ ॥

हेइन्द्राग्नी सुतस्याभिषुतंसोमंएवएवंपपिवांसापीतवन्तौयुवांअस्मभ्यं विश्वासर्वाणिधनानि संजयतंप्रयच्छतम् यदनेनसूक्तेनप्रार्थितं तन्मित्रादयोमहन्तां पूजयन्तु ॥ पपिवांसा पापाने छिटःकसुः वस्वेकाजाद्घसामितीडागमः ॥ १३ ॥

१३. इन्द्र और अग्नि, इस तरह अभिषुत सोम पान करके हमें समस्त धन दान करो। मित्र, वरुण, अदिति, सिन्धु, पृथिवी और आकाश हमारे इस प्रार्थित धन की पूजा करें।

इतिप्रथमस्यसप्तमेसप्तविंशोवर्गः ॥ २७ ॥

विहीत्यष्टर्चंचतुर्थंसूक्तम् अनुक्रान्तश्च—विह्यष्टाविति । ऋष्याद्याःपूर्ववत् सूक्तविनियोगोलैङ्गिकः ।

विह्यख्यंमनसावस्यइच्छन्निन्द्राग्नीज्ञासउतवासजातान् ।
नान्यायुवत्प्रमतिरस्तिमह्यंसवांधियंवाजयन्तीमतक्षम् ॥ १ ॥

वि । हि । अख्यम् । मनसा । वस्यः । इच्छन् । इन्द्राग्नी इति ।
ज्ञासः । उत । वा । सऽजातान् । न । अन्या । युवत् । प्रऽमतिः ।
अस्ति । मह्यम् । सः । वाम् । धियम् । वाजऽयन्तीम् । अतक्षम् ॥१॥

हेइन्द्राग्नी वस्यः प्रशस्तंधनंइच्छन्कामयमानोहं ज्ञासोज्ञातीन् उतवाअपिवा सजातान् समानजन्मानोज्ञातिव्यतिरिक्तान्बान्धवांस्तांश्च मनसानुध्यायिन्विख्यं युवामेवज्ञातिरूपेणबन्धुरूपेण चव्यज्ञासिषम् तेहिधनस्यदातारोभवन्ति अपिच युवत्युवाभ्यां अन्याअन्येनकेनचित् मह्यं दत्ताप्रमतिःप्रकृष्टाबुद्धिर्नोस्ति मदीयायैषाप्रकृष्टाबुद्धिः सायुवाभ्यामेवदत्ता सतादृश्यानुध्यायुकोहं वांयुवयोः संबन्धिनींवाजयन्तींअन्नमस्मभ्यमिच्छन्तींधियं ध्यानेननिष्पन्नांस्तुतिं अतक्षं अकार्षम् ॥ अख्यम् ख्याञ् अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङितिच्लेरङादेशः । वस्यः वसुशब्दादीयसुन् टेरितिटिलोपः छान्दसईकारलोपः । ज्ञासः सुपवड्ःसादिकंसाम्येनजानन्तीति ज्ञासोज्ञातयः ज्ञाअवबोधने औणादिकःअसुन् व्यत्ययेनविभक्तेरुदात्तत्वम् । युवत् सुपांसुलुगितिविभक्तेर्लुक् अर्थाभिधायकत्वात् युवावौद्विवचनइतियुष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्ययुवादेशः ॥ १ ॥

१. इन्द्र और अग्नि, मैं धन की इच्छा करके तुम लोगों को ज्ञाति वा बन्धु की तरह जानता हूँ। तुमने ही मुझे प्रकृष्ट बुद्धि दी है; अन्य किसी ने भी नहीं। फलतः मैंने ध्यान-निष्पन्न और अन्नेच्छा-सूचक स्तुति, तुम्हें उद्देश कर, की है।

अश्रवंहिभूरिदावत्तरावांविजामातुरुतवाघास्यालात् ।
अथासोमस्यप्रयतीयुवभ्यामिन्द्राग्नीस्तोमंजनयामिनव्यम् ॥ २ ॥

अश्रवम्। हि। भूरिदावत्ऽतरा। वाम्। विऽजामातुः। उत। वा। घ। स्यालात्। अथ। सोमस्य। प्रऽयती। युवऽभ्याम्। इन्द्राग्नी इति। स्तोमम्। जनयामि। नव्यम्॥ २॥

हे इन्द्राग्नी वां युवां भूरिदावत्तरा अतिशयेन बहुधनस्य दातारावित्यश्रवं हि अश्रौषं खलु कस्मा-त्सकाशात् विजामातुः सुतादिरूप्यादिभिर्गुणैर्विहीनो जामाता यथा कन्यावते बहु धनं प्रयच्छति कन्यालाभार्थं तद्वत् अतिशयेन दाताराविन्द्राग्नी इत्यर्थः। उत वा अपि च स्यालात् स्यं शूर्पं तस्माल्लाजा-नावपति विवाहकाले इति स्यालः कन्याभ्राता स यथा भगिनीप्रीत्यर्थं बहु धनं प्रयच्छति तद्वत् अ-तिशयेन दाताराविन्द्राग्नी घेति पदपूरणः तथा च सति अथानन्तरं हे इन्द्राग्नी युवाभ्यां युवाभ्यां सोमस्य प्रयती अभिषुतस्य सोमस्य प्रदानेन सह नव्यं नवतरं मत्प्रज्ञं स्तोमं स्तोत्रं जनयामि निष्पाद-यामि अत्र निरुक्तम्—अश्रौषं हि बहुदातृतरौ वां विजामातुरसुसमाप्ताज्जामातुर्विजामातेति दाक्ष-िणात्याः क्रीतापतिमाचक्षतेऽसुसमाप्त इव वरोऽभिप्रेतो जामाता जा अपत्यं तन्निर्माता उत वा घा स्यालाद-पि स्यालात्स्यालआसन्नः संयोगेनेति नैदानाः स्याल्लाजानावपतीति वा लाजा लाजतेः स्यं शूर्पं स्यतेः शूर्पमशनपवनं शृणातेर्वाथ सोमस्य प्रदानेन युवाभ्यामिन्द्राग्नी स्तोमं जनयामि नव्यं नवतर-मिति॥ अश्रवं शृणोतेः लङि उत्तमपुरुषैकवचने बहुलं छन्दसीति विकरणस्य लुक्। भूरिदा-वत्तरा डुदाञ् दाने आतो मनिन्क्वनिब्वनिप अतिशयेन भूरिदावा भूरिदावत्तरः भूरिदाव्नस्तुड्वक्तव्य इति तरपि परतः तुट् पदसंज्ञायां नलोपः सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः। घ ऋचि तुनुघेत्यादिना संहितायां दीर्घत्वम्। अथ निपातस्य चेति। प्रयती यमु उपरमे क्तिनि अनुदात्तोपदेशेत्यादिना अनुनासिकलो-पः तादौ चेति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम्। युवाभ्याम् सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्त इति युष्मदस्मदो-रनादेशे इत्यात्वाभावे शेषे लोप इति दकारस्य लोपः॥ २॥

२. इन्द्र और अग्नि, तुम लोग अयोग्य जामाता अथवा श्यालक की अपेक्षा भी अधिक, बहुविध, धन दान करते हो—ऐसा सुना है। इसलिए हे इन्द्र और अग्नि, तुम्हारे सोम-प्रदान-काल में पठनीय एक नया स्तोत्र निष्पादन करता हूँ।

तृतीयामृचमाह—

मा च्छेद्म रश्मीँरिति नाधमानाः पितॄणां शक्तीरनुयच्छमानाः।
इन्द्राग्निभ्यां कं वृषणो मदन्ति ता ह्यद्री धिषणाया उपस्थे॥ ३॥

---

१ नि० ६, ९।

मा । छेद्म । रश्मीन् । इति । नाधमानाः । पितृणाम् । शक्तीः ।
अनुऽयच्छमानाः । इन्द्राग्निऽभ्याम् । कम् । वृषणः । मदन्ति ।
ता । हि । अद्री इति । धिषणायाः । उपऽस्थे ॥ ३ ॥

रश्मीन् रश्मिशब्दो रज्जुवाची यथा रश्मयो दीर्घा अविच्छिन्ना भवन्ति एवमविच्छिन्नान् पुत्रपौत्रादीन्मा छेद्म मा विच्छिन्नान् कुर्म इति एवं यथा नाधमानाः इन्द्राग्न्योः सकाशात् तथाविधान् पुत्रादीन् याचमानाः तदनन्तरं पितॄणां शक्तीः शक्यपुत्रोत्पादकान् वीर्योत्पादकांस्तान् पुत्रादीन् अनुयच्छमानाः अनुक्रमेण नियतान् कुर्वन्तः वृषणः सेक्तारः पुत्रोत्पादनसमर्थाः सपत्नीका इत्यर्थः एवंभूता यजमाना इन्द्राग्निभ्यां कं सुखं यथा भवति तथा मदन्ति स्तुवन्ति हि यस्मात् अद्री शत्रूणामादरणौ हिंसन्तौ विदारयन्तौ वा इन्द्राग्नी धिषणायाः स्तुत्या उपस्थे उपस्थाने समीपे भवतः तस्मात्ताभ्यां स्तुवन्तीति भावः यद्वा निपातानामनेकार्थत्वाद्धिशब्दोऽपदेश्यर्थे यदा ताविन्द्राग्नी वहिष्यन्तौ अद्री अभिषवसाधनभूतौ ग्रावाणः धिषणायाः उपस्थे धिषणा अधिषवणचर्म तस्योपरि तदा इन्द्राग्न्यर्थं सोममभिषुण्वन्ति तदा तदा यजमानाः स्तुवन्तीति योजनीयम् ॥ छेद्म छिदिर् द्वैधीकरणे छन्दसि लुङ् छन्दसि विविकरणस्य लुक् छन्दस्युभयथेत्यार्धधातुकत्वेन ङित्त्वाभावाल्लघूपधगुणः नमाङ्योग इत्यडभावः । रश्मीन् दीर्घादटि समानपाद इति संहितायां नकारस्य रुत्वम् अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वेति ईकारः सानुनासिकः । नाधमानाः नाधृ याच्ञायाम् । पितॄणाम् नामन्यतरस्यामिति नाम उदात्तत्वम् । मदन्ति मदि स्तुतौ आगमानुशासनस्यानित्यत्वान्नुमभावः व्यत्ययेन परस्मैपदम् ॥ ३ ॥

३. हम पुत्र-पौत्रादि-रूप रज्जु कभी न काटें—ऐसी प्रार्थना करके और पितरों की तरह शक्तिशाली पुत्र आदि उत्पादन करके उत्पादन-समर्थ यजमान इन्द्र और अग्नि की सुख-पूर्वक स्तुति करते हैं। शत्रु-हिंसक इन्द्र और अग्नि स्तुति के पास उपस्थित रहते हैं।

युवाभ्यां॑ दे॒वी धि॒षणा॒ मदा॒येन्द्रा॑ग्नी॒ सोम॑मुश॒ती सु॑नोति ।
ताव॑श्विना भद्रहस्ता सुपाणी॒ आ धा॑वतं॒ मधु॑ना पृ॒ङ्क्तम॒प्सु ॥ ४ ॥

युवाभ्याम् । देवी । धिषणा । मदाय । इन्द्राग्नी इति । सोमम् ।
उशती । सुनोति । तौ । अश्विना । भद्रऽहस्ता । सुपाणी इति सुऽपाणी । आ । धावतम् । मधुना । पृङ्क्तम् । अप्ऽसु ॥ ४ ॥

हे इन्द्राग्नी युवाभ्यां मदाय युवयोर्हर्षाय देवी द्योतमाना उशती युवां कामयमाना धिषणा मद्भूत वाक् सोमं सुनोति अभिषुणोति यद्वा धिषणा अधिषवणचर्म द्योतमानं तद्युवयोर्मदं का-

मयमानंसवं सोमं अभिषुणोति ग्रावभिः स्वस्मिन्नभिषवात्तस्याभिषवकर्तृत्वम् अश्विनाअश्वमयमानं... एवंभूतौहेइन्द्राग्नी बन्धौभद्रहस्ताशोभनदोर्दण्डौ सुपाणीमणिबन्धादूर्ध्वभागःपाणिःशोभनपाणी एवंभूतौहेइन्द्राग्नी युवांआयातं शीघ्रमागच्छतम् आगत्यच अप्सुउदकेषुवर्तमानेनमधुना माधुर्योपेतेन सारांशेनयुवां कंअस्मदीयंसोमंसंयोजयतम् यद्वाअप्सुवसतीवरीषुमधुनामाधुर्यंसंयोजयतम् विभक्तिव्यत्ययः॥ युवाभ्याम् षष्ठ्यर्थेचतुर्थी। उशती वशकान्तौ अदादित्वाच्छपोलुक् ग्रहिज्यादिनासंप्रसारणम् अगित्यैविहीप शतुरनुमइतिनद्याउदात्तत्वम्। पृंक्तम् पृचीसंपर्के रौधादिकः लोटिथसस्तम् अनुगित्येविलीप शतुरनुमइतिनद्याउदात्तत्वम् नवाचःपरस्मिन्नित्यल्लोपस्यस्थानिवत्त्वम् नपदान्तेत्यादिनानिसोरल्लोपः अनुस्वारपरसवर्णौ नवाच्चःपरस्मिन्नित्यल्लोपस्यस्थानिवत्त्वम् नपदान्तेत्यादिनानिषेधात्॥ ४॥

४. इन्द्र और अग्नि, तुम्हारे लिए दीप्तिमती प्रार्थना की कामना करके तुम्हारे हर्ष के लिए सोमरस का अभिषव करते हैं। तुम अश्व-सम्पन्न शोभन-बाहु-युक्त और सुपाणि हो। तुम लोग शीघ्र आकर जलस्थ माधुर्य-द्वारा हमारा सोम-रस संयुक्त करो।

युवामिन्द्राग्नीवसुनोविभागेतवस्तमाशुश्रवत्रहत्ये।
तावासद्याबर्हिषियज्ञेअस्मिन्प्रचर्षणीमादयेथांसुतस्य॥५॥२८॥
युवाम्। इन्द्राग्नी इति। वसुनः। विऽभागे। तवःऽतमा।
शुश्रव। वृत्रऽहत्ये। तौ। आऽसद्य। बर्हिषि। यज्ञे। अस्मिन्।
प्र। चर्षणी इति। मादयेथाम्। सुतस्य॥ ५॥ २८॥

हेइन्द्राग्नी वसुनोधनस्यविभागेस्तोतृभ्योदातुंविभजनेवात्पर्येणवर्तमानौयुवां वृत्रहत्येवृत्रस्याशुरस्यहननेतवस्तमा अतिशयेनबलिनौप्रवृद्धबलौशुश्रव अश्रौषम् हेचर्षणी सर्वस्यद्रष्टाराविन्द्राग्नी तौयुवामस्मदीयेस्मिन्यज्ञेबर्हिषि वेद्यामास्तीर्णेदर्भे आसद्योपविश्य सुतस्याभिषुतस्यसोमस्यपानेनप्रमादयेथां प्रकर्षेणहृष्टौभवतम्। विभागे भजसेवायाम् भावेघञ् चजोःकुघिण्ण्यतोरितिकुत्वम् थाथादिनोत्तरपदान्तोदात्तत्वम्। तवस्तमा तवइतिबलनाम लुप्तमत्वर्थीयादेतस्मादातिशायनिकस्तमप् यद्वा तवतिर्वृद्ध्यर्थःसौत्रोधातुः तस्मादौणादिकःकर्तरिअसिप्रत्ययः सुपांसुलुगितिविभक्तेःपूर्वसवर्णदीर्घत्वम्। वृत्रहत्ये हनस्तचेतिहन्तेर्भावेक्यप् तत्संनियोगेनतकारान्तादेशश्च कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम्॥ ५॥

५. इन्द्र और अग्नि, स्तोताओं के बीच धन-विभाग में रत रहकर वृत्र-हनन में अतीव बल-प्रकाश किया था—यह सुना है। सर्व-दर्शि-द्वय, तुम लोग हमारे इस यज्ञ में कुश पर बैठकर तथा अभिषुत सोम-पान करके हृष्ट बनो।

ऐन्द्राग्नस्यपशोर्हविषःप्रचर्षणीत्यनुवाक्या मदानामितिखण्डेसूत्रितम्—प्रचर्षणिभ्यःपृतनाहवेष्वादेवोयातुसविताशुरत्नइति।

तामेतांसूक्तेषष्ठीमृचमाह—

प्रचर्षणिभ्यःपृतनाहवेषुप्रपृथिव्यारिरिचाथेदिवश्च ।
प्रसिन्धुभ्यःप्रगिरिभ्योमहित्वाप्रेन्द्राग्नीविश्वाभुवनात्यन्या॥ ६ ॥

प्र । चर्षणिऽभ्यः । पृतनाऽहवेषु । प्र । पृथिव्याः । रिरिचाथे इति । दिवः । च । प्र । सिन्धुऽभ्यः । प्र । गिरिऽभ्यः । महिऽत्वा । प्र । इन्द्राग्नी इति । विश्वा । भुवना । अति । अन्या ॥ ६ ॥

पृतनाहवेषु पृतनासुसङ्ग्रामेषुरक्षणार्थमाह्वानेषुसत्सु हेइन्द्राग्नीआगतवन्तौयुवांचर्षणिभ्यः सर्वेभ्योऽपिमनुष्येभ्यः महित्वामहत्त्वेनप्ररिरिचाथे अतिरिच्येथे सर्वाधिकौभवथइत्यर्थः अत्रोपसर्गवशाद्धातुःस्वाभिधेयविपरीतमर्थमाचष्टे यथाप्रस्मरणंमरस्थानमिति तथापृथिव्याःसर्वस्याभूमेश्चप्ररिरिचाथे एवंदिवः द्युप्रभृतिभ्योऽपिसिन्धवःस्यन्दनशीलाःआपः गिरयःपर्वताः अपिच हेइन्द्राग्नी विश्वाभुवना सर्वाणिभूतजातानिअन्याउक्तव्यतिरिक्तानियानिसन्ति तान्यतीत्यप्ररिरिचाथे अधिकौभवथः ॥ पृतनाहवेषु पृतनासुहवः पृतनाहवः ह्वोभावेनुपसर्गस्येत्यप् संप्रसारणंच व्यत्ययेनथाथादिस्वराभावेकृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । रिरिचाथे रिचिर्विरेचने छन्दसिलुङ्लङ्लिटइतिवर्तमानेलिट् यद्वा लटयेवबहुलंछन्दसीतिविकरणस्यश्लुः । महित्वा महपूजायाम् औणादिकइन्प्रत्ययः तस्यभावोमहित्वम् सुपांसुलुगितितृतीयायाडादेशः ॥ ६ ॥

६. युद्ध के समय बुलाने पर तुम लोग आकर अपने महत्त्व-द्वारा सारे मनुष्यों में बड़े बनो। पृथिवी, आकाश, नदी और पर्वत आदि की अपेक्षा बड़े बनो। इन्द्र और अग्नि, तुम अन्य सारे भुवनों की अपेक्षा बड़े हो।

पूर्वोक्तएवपशौआभरतमित्येषापुरोडाशस्यानुवाक्या सूत्रितंच—आभरतंशिक्षतंवज्रबाहूउभावामिन्द्राग्नीआहुवध्याइतीति ।

तामेतांसप्तमीमृचमाह—

आभरतंशिक्षतंवज्रबाहूअस्माँइन्द्राग्नीअवतंशचीभिः ।
इमेनुतेरश्मयःसूर्यस्ययेभिःसपित्वंपितरोनआसन् ॥ ७ ॥

आ । भरतम् । शिक्षतम् । वज्रबाहू इति वज्रऽबाहू । अस्मान् । इन्द्राग्नी इति । अवतम् । शचीभिः । इमे । नु । ते । रश्मयः । सूर्यस्य । येभिः । सऽपित्वम् । पितरः । नः । आसन् ॥ ७ ॥

हेवज्जनाहू वज्रहस्ताविन्द्राग्नी आभरतं अस्मदर्थं धनमाहरतम् आहृत्यचशिक्षतं अस्मभ्यंदत्तं शिक्षतिर्दानकर्मा अपिचास्माननुष्ठावृ शचीभिः कर्मनामैतत् आत्मीयैः कर्मभिरवतं रक्षतं किंचसूर्यात्मनइन्द्रस्य येभिरश्मिभिः येरर्चिभिर्नोस्माकंपितरःपूर्वपुरुषाः सपित्वंसहभावमव्यंस्थानं आसन् ब्रह्मलोकमगच्छन् अर्चिरादिमार्गेणहिब्रह्मलोकमुपासकागच्छन्ति तथाचश्रूयते–तेर्चिषमभिसंभवन्त्यर्चिषोहरिति । यद्वा येभीरश्मिभिः सपित्वंसमवेतत्वमध्यगच्छन् तेरश्मयः इमेनुइदानीमस्माभिर्दृश्यमानावएवखलु सूर्यस्य सूर्यात्मनइन्द्रस्य येरश्मयस्तएवाग्नेरपि तथाचश्रूयते–अग्निंवावादित्यःसायंप्रविशतितस्मादग्निर्दूराचकंददृशेइति । तस्मात्सूर्यरश्मीनां स्तवनेन इन्द्राग्न्योरुभयोरपिस्तुतिःसिद्धा ॥ भरतम् हृग्रहोर्भश्छन्दसीति भत्वम् । शिक्षतम् शिक्षविद्योपादाने अनुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वेशपःपित्त्वादनुदात्तत्वम् धातुस्वरःशिष्यते तिङःपरत्वान्निघाताभावः । सपित्वम् आप्लृव्याप्तौ अस्मात्सशब्दोपपदात् कृत्यार्थे तवैकेनित्वनप्रत्ययः पृषोदरादित्वादाकारलोपाभावः यद्वा षपसमवाये इन्सर्वधातुभ्यइतीन् सपेर्भावःसपित्वम् । आसन् असगतिदीप्त्यादानेषु लङि आडागमउदात्तः यद्वृत्तान्नित्यमितिनिघाताभावः ॥ ७ ॥

७. वज्र-हस्त इन्द्र और अग्नि, धन ले आओ, हमें दो और कार्य-द्वारा हमारी रक्षा करो । सूर्य की जिन रश्मियों के द्वारा हमारे पूर्व पुरुष इकट्ठे हुए थे, वे ये ही हैं ।

पुरन्दरा॒शिक्ष॑तंवज्रहस्ता॒स्माँइन्द्राग्नीअव॑तं॒भरे॑षु ।
तन्नो॑मि॒त्रोवरु॑णोमामहन्ता॒मदि॑ति॒ःसिन्धु॑ःपृथि॒वीउ॒तद्यौः॥८॥२९॥

पुरम्ऽदरा । शिक्षतम् । वज्रऽहस्ता । अस्मान् । इन्द्राग्नी इति । अवतम् । भरेषु । तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहन्ताम् । अदितिः । सिन्धुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ ८ ॥ २९ ॥

हेवज्रहस्ता हस्तेनगृहीतवज्रौ पुरन्दरा असुरपुराणांदारयितारावन्द्राग्नी शिक्षतम् अस्मदपेक्षितंधनं प्रयच्छतं अपिच भरेषुसंग्रामेषु अस्मानवतंरक्षतं यदनेनसूक्तेन प्रार्थितं तदस्मदीयंमित्रादयोममहन्तां पूजयन्तु ॥ पुरन्दरा पूःसर्वयोर्दारिसहोरितिखच् वाचंयमपुरंदरौचेतिनिपातनादम् सुपांसुलुगितिविभक्तेराकारः ॥ ८ ॥

८. वज्रहस्त[1] पुरन्दर इन्द्र और अग्नि, हमें धनदान करो । लड़ाई में हमें बचाओ । मित्र, वरुण, अदिति, सिन्धु, पृथिवी और आकाश हमारी यह प्रार्थना पूजित करें ।

॥ इतिप्रथमस्यसप्तमेएकोनत्रिंशोवर्गः ॥२९॥

---

१ छांदोग्योपनिषदि. । २ तै० ब्रा० २. १. २.

ततंमइतिनवर्चंपञ्चमंसूक्तम् कुत्सस्यार्षमार्भवदेवताकम् पञ्चमीनवम्यौत्रिष्टुभौ शिष्टाःसप्त-जगत्यः तथाचानुक्रान्तम्—ततंनवार्भवन्तुपञ्चम्यन्त्येत्रिष्टुभौइति । अभिप्लवषळहस्यचतुर्थेऽह-निवैश्वदेवशस्त्रेइदमार्भवंनिविद्धानम् सूत्रितंचतृतीयस्यैवविखण्डे—ततंमेअपइतिवैश्वदेवमिति ।

तत्रप्रथमामृचमाह—

त॒तंमे॒अप॒स्तदु॑ताय॒तेपुन॒ःस्वादि॑ष्ठाधी॒तिरु॒चथा॑यशस्यते ।
अ॒यंस॑मु॒द्रइ॒हवि॒श्वदे॑व्य॒ःस्वाहा॑कृतस्य॒समु॑तृप्णुतऋभवः ॥ १ ॥

त॒तम् । मे॒ । अपः॑ । तत् । ऊ॒ इति॑ । ता॒यते॒ । पुन॒रिति॑ । स्वादि॑ष्ठा । धी॒तिः । उ॒चथा॑य । श॒स्य॒ते॒ । अ॒यम् । स॒मु॒द्रः । इ॒ह । वि॒श्वऽदे॑व्यः । स्वाहा॑ऽकृतस्य । सम् । ऊ॒म् इति॑ । तृ॒प्णु॒त॒ । ऋ॒भ॒वः॒ ॥ १ ॥

हेऋभवः मेमयाअपः अग्निष्टोमादिरूपंकर्म ततंविस्तारितं यद्वाःपूर्वमनुष्ठितम् तदुतदेव पुनस्तायते विस्तार्यते अनुष्ठीयतइत्यर्थः तत्रस्वादिष्ठास्वादुतमा अतिशयेनप्रीतिकरीधीतिः स्तुतिः उचथायस्तुत्याय शस्यतेपठ्यते अपिचइहास्मिन्यागेसमुद्रः समुन्दनशीलोऽयंसोमरसः वि-श्वदेव्यः सर्वेभ्योदेवेभ्यःपर्याप्तोयथाभवतितथासंपादितः तस्यस्वाहाकृतस्यस्वाहाकारेणाग्नौप्र-क्षिप्तस्यसोमस्यपानेनसमुतृप्णुत सम्यगेवतृप्ताभवत ॥ ततम् तनुविस्तारे निष्ठायांयस्यविभाषेतीट्-प्रतिषेधः अनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः । अपः आपॢव्याप्तौ आपःकर्माख्यायांह्र-स्वोनुट्चवाइत्यसुन् धातोर्ह्रस्वत्वम् । तायते तनोतेर्यकीत्यात्वम् । स्वादिष्ठा स्वादुशब्दाद-तिशायनिकइष्ठन् टेरितिटिलोपः । उचथाय वचपरिभाषणे औणादिकः अथक्प्रत्ययः वचि-स्वपीत्यादिनासंप्रसारणम् । समुद्रः उन्दीक्लेदने स्फायितञ्चीत्यादिनारक् अनिदितामितिनलो-पः । विश्वदेव्यः देवार्होभागोदेव्यः छन्दसिचेतियः विश्वेसर्वेदेव्यायस्मिन्सोमे बहुव्रीहौ-विश्वंसंज्ञायामितिविश्वस्यपूर्वपदस्यान्तोदात्तत्वम् । स्वाहाकृतस्य स्वाहाशब्दस्यकर्या-दित्वेनगतित्वाद्गतिरनन्तरइतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । तृप्णुत तृपप्रीणने स्वादिभ्यःश्नुः ऋभवइत्यनेनसंहितायामृत्यकइतिप्रकृतिभावः ॥ १ ॥

१. ऋभुगण, पहले मैंने बार-बार यज्ञानुष्ठान किया है; इस समय फिर करता हूँ एवं उसमें तुम्हारी प्रशंसा के लिए अत्यन्त मधुर स्तोत्र पढ़ा जाता है। यहाँ सारे देवों के लिए यह सोम-रस प्रस्तुत हुआ है। स्वाहा शब्द के उच्चारण के साथ, अग्नि में उस रस के अर्पित होने पर, उसे पान कर तृप्त बनो।

आ॒भो॒गयं॒प्रयदि॒च्छन्त॒ऐत॒नापा॑का॒ःप्राञ्चो॒ममके॑चिदा॒पयः॑ ।
सौध॑न्वनासश्चरि॒तस्य॑भू॒मनाग॑च्छतसवि॒तुर्दा॒शुषो॑गृ॒हम् ॥ २ ॥

आऽभोगयम् । प्र । यत् । इच्छन्तः । ऐतन । अपाकाः । प्राञ्चः ।
मर्म । के । चित् । आपयः । सौधन्वनासः । चरितस्य । भूमना ।
अगच्छत । सवितुः । दाशुषः । गृहम् ॥ २ ॥

हे ऋभवः अपाकाः परिपक्वज्ञानाः प्राञ्चः पूर्वकालीनाः मम आपयः प्राप्यित्वारो मदीया-
ज्ञातयः केचित् एवंभूता ये केचन यूयं आभोगयं उपभोग्यं सोमं इच्छन्तः यद्यदा ऐतन प्रपथरितुमर-
ण्यं गतवन्तः ऋभवो हि सुधन्वन आङ्गिरसस्य पुत्राः तदुक्तं यास्केन—ऋभुर्विभ्वा वाज इति सुधन्वन-
आङ्गिरसस्य त्रयः पुत्रा बभूवुरिति । कुत्सोप्याङ्गिरसः अतस्तेन मदीया ज्ञातय इत्युक्तम् हे सौधन्वनासः
सुधन्वनः पुत्राः तदानीं चरितस्य समुपार्जितस्य तपसः भूमना भूमा बहुत्वेन दाशुषः हवींषि दत्तवतः
सवितुः सोमाभिषवं कुर्वतो यजमानस्य संबन्धि यज्ञगृहम् अगच्छत तपसा लब्धसोमाः सन्तः कृतपा-
नापूर्यं गतवन्तः यद्वा दाशुषः प्रातःसवनादिष्वग्न्यादिभिरपसारितेभ्य ऋभुभ्यः सोमपानं दत्तव-
तः सवितुर्गृहं निवासस्थानं तृतीयसवनाख्यं अगच्छत प्राप्ताः एतत्सर्वं मा भवं शंसतीत्यादौ विस्प-
ष्टमाम्नातम् ॥ आभोगयम् आसमन्तात् भोगः आभोगः तदर्हः आभोगयः छन्दसि चेति यः यस्येति
लोपाभावश्छान्दसः व्यत्ययेन प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् यद्वा आङ्पूर्वाद्भुजेरौणादिकः कर्मणि अय-
प्रत्ययः कुत्वं च अपित्प्रत्ययेन गुणः । ऐतन इण् गतौ लङि मध्यमबहुवचनस्य तस्य तबादेशः तप्तन-
प्तनथनाश्चेति तस्य तनबादेशः आडागमो वृद्धिश्च । आपयः आप्नोतेरौणादिक इप्रत्ययः । भूमना
बहुशब्दात् पृथ्वादिलक्षण इमनिच् बहोर्लोपो भू च बहोः इति इकारलोपो बहोर्भूभावश्च संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वा-
दल्लोपाभावः ॥ २ ॥

२. ऋभुगण, तुम मेरे ज्ञाति-भ्राता हो। जिस समय तुम लोगों
का ज्ञान अपरिपक्व था, उस पूर्वतन समय में तुम लोगों ने उपभोग्य
सोमरस की इच्छा की थी। हे सुधन्वा के पुत्र, उस समय अपने कर्म
या तपस्या के महत्त्व-द्वारा तुम लोग हविर्दानशील सविता के घर
आये थे।

तृतीयामृचमाह—

तत्स॑वि॒ता वो॑ऽमृत॒त्वमासु॑वद॒गोह्यं॒ यच्छ्र॒वय॑न्त॒ ऐत॑न ।
त्यं चि॑च्चम॒सम॑सु॒रस्य॒ भक्ष॑ण॒मेकं॒ सन्त॑मकृणुता॒ चतु॑र्वयम् ॥ ३ ॥

तत् । स॒वि॒ता । वः॒ । अ॒मृ॒त॒ऽत्वम् । आ । अ॒सु॒व॒त् । अगो॑ह्यम् ।
यत् । श्र॒वय॑न्तः । ऐत॑न । त्यम् । चि॒त् । च॒म॒सम् । अ॒सु॒रस्य॑ ।
भक्ष॑णम् । एक॑म् । सन्त॑म् । अ॒कृ॒णु॒त॒ । चतुः॑ऽवयम् ॥ ३ ॥

१ नि० ११. १६. । २ ऐ० ब्रा० ३. ३०. ।

हे ऋभवः यत् इदानीं सविता सर्वस्य प्रेरको देवो वो युष्माकम् अमृतत्वं देवत्वम् आसुवत् आभिमुख्येन प्रेरितवान् दत्तवानित्यर्थः यद्यदा पूर्वम् अगोह्यं संगूहितुमशक्यं सर्वैर्दृश्यमानं सवितारं श्रवयन्तः अपेक्षितं सोमपानं विज्ञापयन्तः सन्तः ऐतन आगच्छत तदानीमिति पूर्वेणान्वयः यस्माद्यूयं देवैराशापिताः सन्तः असुरस्य त्वष्टुः संबन्धिनं तेन निर्मितमित्यर्थः भक्षणं सोमपानसाधनं त्यं तं चमसम् एकं चित् असहायमेव सन्तं चतुर्वयं चतुर्व्यूहम् अकृणुत अकुरुत तथाच सृष्ट्यादौ त्वष्ट्रा कृतं चमसं होतृचमसादिमुख्यचमसचतुष्टयरूपेण ऋभवः कृतवन्त इत्यर्थः ॥ आसुवत् षूप्रेरणे तौदादिकः । श्रवयन्तः श्रु श्रवणे छान्दसो वृद्ध्यभावः । ऐतन उङ्क्षिभ्यम बहुवचनस्य तादेशोवक्षनतनथनाश्चेति तनबादेशः भक्षणम् करणे ल्युट् । अकृणुत कृवि हिंसाकरणयोश्च उङ्क्षिभ्यम बहुवचने धिन्विकृण्व्योरच्चेत्युप्रत्ययः । चतुर्वयम् यस्य अवयवाः चत्वारः अवयवा यस्य स तथोक्तः ॥ ३ ॥

३. जिस समय तुम लोग प्रकाशमान सविता को अपने सोम-पान की इच्छा बता आये थे तथा त्वष्टा के बनाये उस एक सोम-पात्र के चार टुकड़े किये थे, उस समय सविता ने तुम्हें अमरता प्रदान की थी।

चतुर्थीमृचमाह—

विष्ट्वी शमी तरणित्वेन वाघतो मर्तासः सन्तो अमृतत्वमानशुः ।
सौधन्वना ऋभवः सूरचक्षसः संवत्सरे समपृच्यन्त धीतिभिः ॥ ४ ॥

विष्ट्वी । शमी । तरणिऽत्वेन । वाघतः । मर्तासः । सन्तः । अमृतऽत्वम् ।
आनशुः । सौधन्वनाः । ऋभवः । सूरऽचक्षसः । संवत्सरे । सम् ।
अपृच्यन्त । धीतिऽभिः ॥ ४ ॥

वाघतः ऋत्विङ्नामैतत् अत्र तत्सामर्थ्यात् तद्वन्तो लक्ष्यन्ते ऋत्विग्भिरुपेता ऋभवः शमी कर्मणामैतत् चमसदानादीनि कर्माणि अन्यान्यपि एकं चमसं चतुरः कृणोतनेत्यादिनोक्तानि कर्माणि तरणित्वेन तरणिरिति क्षिप्रनाम क्षिप्रत्वेन शैघ्र्येण विष्ट्वी व्याप्य एतत् कर्मनाम व्याप्य व्याप्तिं कृत्वेत्यर्थः एवं कर्माणि कृत्वा यद्यपि मनुष्या अपि सन्तः अमृतत्वं देवत्वम् आनशुः व्यापिरे तैः कर्मभिर्लेभिरे देवत्वं प्राप्य च सौधन्वनाः सुधन्वनः पुत्राः सूरचक्षसः सूर्यसमानप्रकाशाः सूर्यसदृशज्ञाना वा ऋभवः संवत्सरे संवत्सरावयवभूते वसन्तादिकाले अनुष्ठेयैः धीतिभिः अग्निष्टोमादिकर्मभिः समपृच्यन्त संयुक्ता अभवन् हविर्भागार्हा बभूवुरित्यर्थः अत्र निरुक्तम्—कृत्वा कर्माणि क्षिप्रत्वेन वोढारो मेधाविनो वा मर्तासः सन्तोऽमृतत्वमानशिरे सौधन्वना ऋभवः सूरख्यानाः सूरप्रज्ञा वा संवत्सरे समपृच्यन्त धीतिभिः कर्मभिः ऋभुर्विभ्वा वाज इति सुधन्वन आङ्गिरसस्य त्रयः पुत्रा बभूवुरि-

---

१ ऋ० सं० २. ३. ४.

वि[1] ॥ विष्टी विषूव्याप्तौ स्त्यादयश्चेतिक्तिन्प्रत्ययस्यईकारान्तादेशः। शमी सुपांसुलुगि-तिविभक्तेर्लुक्। आनशुः अशूव्याप्तौ व्यत्ययेनपरस्मैपदम् अश्नोतेश्चेत्यभ्यासादुत्तरस्यनुडागमः। अपृच्यन्त पृचीसंपर्के कर्मणिलङ् ॥ ४ ॥

४. ऋभुओं ने शीघ्र कर्मानुष्ठान किया था एवं ऋत्विकों के साथ मिले थे; इसलिए मनुष्य होकर भी अमरत्व प्राप्त किया था। उस समय सुधन्वा के पुत्र ऋभु लोग सूर्य की तरह दीप्तिमान् होकर, सांवत्सरिक यज्ञों में, हव्याधिकारी हुए।

क्षेत्र॑मिव॒ वि म॑मु॒स्तेज॑ने॒नँ एकं॒ पात्र॑मृ॒भवो॒ जेह॑मानम्।
उप॑स्तुता उप॒मं नाध॑माना॒ अम॑र्त्येषु॒ श्रव॑ इ॒च्छमा॑नाः ॥ ५ ॥ २० ॥

क्षेत्र॑म्। इ॒व। वि। म॒मुः॒। तेज॑नेन। एक॑म्। पात्र॑म्। ऋ॒भवः॑। जेह॑मानम्।
उप॑ऽस्तुताः। उ॒प॒ऽमम्। नाध॑मानाः। अम॑र्त्येषु। श्रवः॑।
इ॒च्छमा॑नाः ॥ ५ ॥ २० ॥

उपस्तुताःसमीपस्थैर्ऋत्विग्भिःस्तुताःऋभवः जेहमानंहोमक्रियांप्रतिप्रयतमानंएकंमुख्यं पात्रंपानसाधनंत्वष्ट्रानिर्मितंचमसं मानदण्डेनक्षेत्रमिवभूमिमिवतेजनेनतीक्ष्णेनशस्त्रेणचमसंच-तुष्प्रकारेणकर्तुंविममुः विशेषेणमानंकृतवन्तः किमिच्छन्तम् उपमंसर्वेषामुपमानभूतं प्रशस्तंसोम-लक्षणमन्नं नाधमानाः याचमानाः एतदेवविवृणोति अमर्त्येषुमरणरहितेषुदेवेषुमध्ये श्रवो-हविर्लक्षणमन्नंइच्छमानाः इच्छन्तोदेवैःसहसोमपानंकामयमानाः तल्लाभायचतुरश्चमसानकार्षुरित्यर्थः ॥ ममुः माङ्मानेशब्देच व्यत्ययेनपरस्मैपदम्। तेजनेन अणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिकइत्यनवसानेऽपिव्यत्ययेनाकारस्यानुनासिकत्वम् ईषाअक्षादित्वात्प्रकृतिभावः। जेहमानम् जेहृप्रयत्ने औणादिकः अनुदात्तेत्त्वादात्मनेपदम्। उपस्तुताः गतिरनन्तरइतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम्. उपमम् माङ्माने आतश्चोपसर्गइतिकप्रत्ययः। इच्छमानाः व्यत्ययेनात्मनेपदम् ॥ ५ ॥

५. ऋभुगण ने पार्श्व-वर्तियों के स्तुति-पात्र होकर उत्कृष्ट सोम-रस की आकांक्षा करके, और देवों में हव्य की कामना करके उसी प्रकार तीक्ष्ण अस्त्र-द्वारा एक यज्ञ-पात्र को चार भागों में विभक्त किया था, जिस प्रकार मान-दण्ड लेकर खेत मापा जाता है।

आ म॑नी॒षाम॒न्तरि॑क्षस्य॒ नृभ्यः॑ स्रु॒चेव॑ घृ॒तं जु॑हवाम वि॒द्मना॑।
त॒र॒णि॒त्वा ये पि॒तुर॑स्य सश्चि॒र ऋ॒भवो॒ वाज॑मरुहन्दि॒वो रजः॑ ॥ ६ ॥

---

1 नि० ११. १६.

आ । मनीषाम् । अन्तरिक्षस्य । नृऽभ्यः । स्रुचाऽइव । घृतम् ।
जुहवाम । विद्मना । तरणिऽत्वा । ये । पितुः । अस्य । सश्चिरे ।
ऋभवः । वाजम् । अरुहन् । दिवः । रजः ॥ ६ ॥

अन्तरिक्षस्य अन्तरिक्षलोकस्य मध्यमस्थानस्य संबन्धिभ्यो नृभ्यः यज्ञस्य नेतृभ्यः ऋभुभ्यः ऋभवो हि यज्ञस्य नेतारः तेन हि देवत्वं प्रापाः यद्वा अन्तरिक्षस्य लोकस्य नेतृभ्यः मध्यमे स्थाने ह्येते पठ्यन्ते तादृशेभ्यः स्रुचेव यथा स्रुचा जुह्वा घृतं क्षरणशीलाज्योपेतं हविः आजुहवाम मर्यादायामाकारः यथाशास्त्रमयच्छाम एवमेव मनीषां स्तुतिं विद्मना वेदनेन ज्ञानेन कुर्म इति शेषः अपि च ये ऋभवः पितुः सर्वस्य जगतः पालकस्यास्य सूर्यस्य तरणित्वा तरणित्वानि तरणकौशलानि सश्चिरे सूर्यरश्मिभूताः सन्तः प्रापुः तदुक्तम्—आदित्यरश्मयोऽप्यृभव उच्यन्ते इति। ते ऋभवः दिवो रजः रजः शब्दो लोकवाची द्योतमानस्य स्वर्गाख्यस्य लोकस्य संबन्धिनं वाजं सोमलक्षणमन्नं अरुहन् यागदानादिभिः कर्मभिः अन्यैश्च वैदिकैश्चमसचतुष्टयकरणादिकैः प्रापुः ॥ स्रुचाइव सापेक्षत्वात्सविभक्तेरुदात्तत्वम् । जुहवाम हु दानादनयोः लोटि आडुत्तमस्य पिच्चेति आडागमः । विद्मना विद ज्ञाने औणादिको मनिः न संयोगाद्वमन्तादित्यल्लोपाभावः । तरणित्वा तॄ प्लवनतरणयोः अर्तिसृधृ- धम्यम्यश्यवितॄभ्योऽनिः इति कर्तर्यनिप्रत्ययः तस्य भावस्तरणित्वम् शेश्छन्दसि बहुलमिति शेर्लोपः। सश्चिरे सश्चतिर्गतिकर्मा इत्यस्य लिटि रूपम् अस्मिन्नेके पठन्ति व्यत्ययेनात्मनेपदम् द्विर्वचनप्रकरणे छन्दसि वेति वक्तव्यमिति वचनात् द्विर्वचनाभावः इरेच् इत्यादन्तोदात्तत्वम् यद्वृत्तान्नित्यमिति निघात- प्रतिषेधः। अरुहन् रुह बीजजन्मनि प्रादुर्भावे च लुङि कृमृदृरुहिभ्यश्छन्दसीति च्लेरङादेशः। दिवः ऊडिदमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वम्।रजः रञ्ज रागे रजन्त्यस्मिन्निति रजो लोकः तदुक्तम्—लोका रजांस्युच्यन्ते इति । औणादिकोऽधिकरणेऽसुन् रजकरजनरजःसूपसंख्यानमिति नलोपः सुपांसुलुगिति विभक्तेर्लुक् ॥ ६ ॥

हम अन्तरिक्ष के नेता ऋभुओं को पात्र-स्थित घृत अर्पित करते एवं ज्ञान-द्वारा स्तुति करते हैं। ऋभुओं ने एक सूर्य की तरह क्षिप्र-कारिता और दिव्य लोक का यज्ञांश प्राप्त किया था।

सामीप्यमाह—

ऋभुर्न इन्द्रः शवसा नवीयानृभुर्वाजेभिर्वसुभिर्वसुर्ददिः ।
युष्माकं देवा अवसाहनि प्रियेऽभि तिष्ठेम पृत्सुतीरसुन्वताम् ॥ ७ ॥

---

१ नि० ११. १६. । २ नि० ४. १९. ।

ऋभुः। नः। इन्द्रः। शवसा। नवीयान्। ऋभुः। वाजेभिः। वसुऽभिः। वसुः। ददिः। युष्माकम्। देवाः। अवसा। अहनि। प्रिये। अभि। तिष्ठेम। पृत्सुतीः। असुन्वताम्॥ ७॥

ऋभुर्विभ्वावाजइतित्रयःसुधन्वनःपुत्राः तत्रऋभुःशवसाबलेननवीयान्नवतरः प्रशस्यतरःऋभुर्नोऽस्माकंइन्द्रःपरमेश्वरः अस्माकंरक्षकइत्यर्थः यद्वेन्द्रएवप्रसङ्गादुरुभातीति नैरुक्त्युत्पत्त्याऋभुरित्युच्यते अपिच वाजेभिः वाजैःअस्मभ्यंदातव्यैरन्नैःवसुभिःनिवासहेतुभिः धनैश्चऋभुर्वसुरस्माकंनिवासयिता अतएवददिःतेषामन्नानांधनानांचदाताभवतु परोक्षेचैःप्रत्यक्षकृतः हेदेवाः दानादिगुणयुक्ताःऋभुप्रभृतयः युष्माकंसंबन्धिनाअवसारक्षणेनयुक्तेप्रियेअस्माकमनुकूलेअहनिदिवसेवर्तमानावयं असुन्वतांसुन्वद्यजमानविरोधिनांशत्रूणांपृत्सुतीःसेनाःअभितिष्ठेम॥ नवीयान् नवशब्दादातिशायनिकईयसुन्। वाजेभिः बहुलंछन्दसीतिभिसऐसभावः। वसु वसनिवासे अस्मादन्तर्भावितण्यर्थादशृस्वृस्निहीत्यादिनाउप्रत्ययः निदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वम्। ददिः डुदाञ्दाने आदृगमहनजनइतिकिप्रत्ययः लिड्वच्चावाद्द्विर्भावादि आतोलोपइटिचेत्याकारलोपः॥ ७॥

७. नव-बलशाली ऋभु लोग हमारे रक्षक हैं। अन्न और वास-गृह के दाता ऋभु लोग हमारे निवास-हेतु हैं; इसलिए ऋभुगण हमें वरदान दें। ऋभु आदि देववृन्द, हम लोग तुम्हारी रक्षा प्राप्त कर, अनुकूल दिन में, अभिषव-विहीन शत्रुओं की सेना को परास्त करें।

निश्चर्मणऋभवोगामपिंशतसंवत्सेनासृजतामातरंपुनः।
सौधन्वनासःस्वपस्ययानरोजिव्रीयुवानापितराकृणोतन॥ ८॥

निः। चर्मणः। ऋभवः। गाम्। अपिंशत। सम्। वत्सेन। असृजत। मातरम्। पुनरिति। सौधन्वनासः। सुऽअपस्यया। नरः। जिव्री इति। युवाना। पितरा। अकृणोतन॥ ८॥

पुराकस्यचिदृषेर्धेनुर्मृता सऋषिस्तस्याधेनोर्वत्संदृष्ट्वाऋभूनस्तुष्टाव ऋभवस्ततस्तदीयामन्यांधेनुंकृत्वा तदीयेनचर्मणासंवीय तेनवत्सेनसमयोजयन्निति अयमर्थःपूर्वार्धेनप्रतिपाद्यते हेऋभवः यूयं चर्मणःचर्मणात्वचा तृतीयार्थेषष्ठी गांधेनुंनिरपिंशत निःशेषेणाश्लिष्टांसंयुक्तामकुरुत तदनन्तरंमातरंतांगांपुनर्वत्सेनसमसृजत संश्लिष्टामकुरुत समगमयतेतियावत् अपिच हेसौधन्वनासः सुधन्वनःआङ्गिरसस्यपुत्राः नरोयज्ञस्यनेतारऋभवः स्वपस्ययाशोभनकर्मेच्छया यागदानाद्या-

1 नि० ११. १५।

चरणेनेतियावत् जिव्रीजीर्णौवृद्धौ पितरा मातापितरौ युवानापुनर्यौवनोपेतौ अकृणोतन यूयमकुरुत ॥ आपिशलं पिशअवयवे सौदादिकः शेमुखादीनामित्विनुम् । सौधन्वनासः सुधन्वनः पुत्राः सौधन्वनाः अनितिविभक्तिविभावः आज्जसेरसुक् आमन्त्रितस्यचेत्याद्युदात्तत्वम् । स्वपस्यया शोभनमपःस्वपः तदिच्छास्वपस्या सुपआत्मनःक्यच् अप्रत्ययादितिविभावेअकारप्रत्ययः । जिव्री जृष्वयोहानौ जृसृस्तुजागृभ्यःक्विन् व्वोरूपधायारितीत्वम् रेफवकारयोःस्थानविपर्ययः बहुलवचनाद्धलिचेतिदीर्घाभावः नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । युवाना सुपांसुलुगितिविभक्तेराकारः । पितरा पिताचमाताचपितरौ पितामात्रेतिपिताशिष्यते पूर्ववद्विभक्तेराकारः । अकृणोतन कृविहिंसाकरणयोश्च इदित्त्वान्नुम् धिन्विकृण्व्योरचेत्युप्रत्ययः तत्सन्नियोगेनवकारस्यचाकारः अतोलोपेसतितस्यस्थानिवद्भावाल्लघूपधगुणाभावः लङःमध्यमबहुवचनस्यतशब्दस्यतप्तनप्तनथनाश्चेतितनबादेशः तस्यपित्त्वेनङित्त्वाभावाद्गुणः ॥ ८ ॥

८. ऋभुगण, तुमने चमड़े से गौ को आच्छादित किया था और उस गौ के साथ बछड़े का फिर योग कर दिया था। सुधन्वा के पुत्र और यज्ञ के नेता शोभन कर्म-द्वारा तुमने वृद्ध माता-पिता को फिर युवा कर दिया था।

नवमीमृचमाह—

वाजेभिर्नोवाजसातावविड्ढ्यृभुमाँइन्द्रचित्रमादर्षिराधः।
तन्नोमित्रोवरुणोमामहन्तामदितिःसिन्धुःपृथिवीउतद्यौः॥९॥२१॥

वाजेभिः। नः। वाजऽसातौ। अविड्ढि। ऋभुऽमान्। इन्द्र। चित्रम्।
आ। दर्षि। राधः। तत्। नः। । मित्रः। वरुणः। ममहन्ताम्।
अदितिः। सिन्धुः। पृथिवी। उत। द्यौः॥ ९ ॥ २१ ॥

हेइन्द्र ऋभुमान्ऋभुभिस्तद्वानिनयोप्यृभुशब्देनोपचारादत्रोच्यन्ते तैर्युक्तस्त्वंवाजसातौ वाजस्यान्नस्यसंभजनेनिमित्तभूतेसति वाजेभिरन्नैरविड्ढिअस्मान्रक्ष अथवा वाजसातिरितिसंग्रामनाम वाजसातौसंग्रामे वाजेभिर्वेजनयुक्तैरश्वैः अविड्ढिअस्मान्रक्ष अपिच चित्रंचायनीयंराधोधनंआदर्षि अस्मभ्यंदातुमाद्रियस्व तृतीयसवनेऋभुभिःसहेन्द्रस्यावस्थानात् प्रसङ्गादनेन्द्रस्तुतिः यदेतदस्माभिःप्रार्थितं अस्मदीयंतन्मित्रादयोममहन्तांपूजयन्तु ॥ वाजसातौ वनषणसंभक्तौ भावेक्तिन् जनसनखनांसञ्झलोरित्यात्वम् वाजानां सातिर्यस्मिन् बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अविड्ढि विष्लृव्याप्तौ लोटोहिः बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् हुझल्भ्योहेर्धिः

हुत्वमभ्त्वे छन्दस्यपिदृश्यत इति दृशिग्रहणात् लेटोऽडाटावित्यडागमः यद्वा भववेतेर्लेटि सिब्बहुलंलेटीति बहुलवचनाद्विकरणः सिप् तस्यार्धधातुकत्वादिट् आदेशप्रत्यययोरिति षत्वम् पित्वादिपूर्वस्वरः। पाशुपात् इत्यनुदात्तयोर्मनुबिविमनुपदादात्वम्। धर्षि इङ् आदरे लोटि व्यत्ययेनपरस्मैपदम् बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यलुक् ॥ ९ ॥

९. इन्द्र, ऋभुओं के साथ मिलकर अन्न-दान के समय हमें अन्न-दान करते हो—विचित्र धन-दान करते हो। मित्र, वरुण, अदिति, सिन्धु, पृथिवी और आकाश हमारे उस धन को पूजित करें।

॥ इतिप्रथमस्यसप्तमेएकत्रिंशोवर्गः ॥ ३१ ॥

तक्षन्नितिपञ्चर्चंषष्ठंसूक्तम् कुत्सस्यार्षमार्भवम् पञ्चमीत्रिष्टुप् शिष्टाश्चतस्रोजगत्यः तथाचानुक्रान्तम्—तक्षन्पञ्चान्त्यात्रिष्टुप्। अग्निष्टोमेवैश्वदेवशस्त्रइदंसूक्तमार्भवंनिविद्धानम् सूत्रितंच—तक्षन्रथमयंवेनश्चोदयत्पृश्निगर्भाइति।

तत्रप्रथमामृचमाह—

तक्षन्रथंसुवृतंविद्मनापसस्तक्षन्हरीइन्द्रवाहावृषण्वसू।
तक्षन्पितृभ्यामृभवोयुवद्वयस्तक्षन्वत्सायमातरंसचाभुवम् ॥ १ ॥

तक्षन्। रथम्। सुऽवृतम्। विद्मनाऽअपसः। तक्षन्। हरी इति। इन्द्रऽवाहा। वृषण्वसू इति वृषण्ऽवसू। तक्षन्। पितृऽभ्याम्। ऋभवः। युवत्। वयः। तक्षन्। वत्साय। मातरम्। सचाऽभुवम् ॥ १ ॥

विद्मनापसः उत्कृष्टेनज्ञानेननिष्पाद्यकर्माणोऽभवत्कर्माणोवाऋभवः रथमश्विनोरारोहणार्थं सुवृतं शोभनवर्तनं सुचक्रंवातक्षन्नकुर्वन् तथाइन्द्रवाहाविन्द्रस्य वाहनभूतौ हरीहरणशीलौ एवत्संज्ञकावश्वौ तक्षन्कृतवन्तः कीदृशौ वृषण्वसू सेचनसमर्थेनदृढतरेणधनेनबलेनवायुक्तौ अपिचपितृभ्यां स्वकीयाभ्यां मातापितृभ्यांवृद्धाभ्यांयुवद्यौवनोपेतंवयः आयुःऋभवस्तक्षन् कृतवन्तः तथावत्सायमातरंगां सचाभुवंसहभुवंसहवर्तमानातक्षन्नकुर्वन् ॥ तक्षन् तक्षूत्वक्षूतनूकरणे लङि बहुलंछन्दस्यमाङ्योगेपीत्यडभावः। सुवृतं शोभनंवर्तनंयस्य इति सुवृत् वृतुवर्तने क्विप्चेति क्विप्। विद्मनापसः विदज्ञाने अन्येभ्योपिदृश्यन्तइतिदृशिग्रहणात् भावेमनिन् संज्ञापूर्वकस्यविधेरनित्यत्वाद्गुणाभावः बहुलवचनाद्विभक्त्यलुक् परादिश्छन्दसीतिस्वरः यद्वा विदज्ञाने औणादिकोभावेमक् ततः पामादिलक्षणोनप्रत्ययः विद्मनं ज्ञानमपः कर्मयेषाम् बहुव्रीहौपूर्वपदमन्तोदात्तत्वम् छान्दसंपूर्वसवर्णदीर्घत्वम्। इन्द्रवाहा इन्द्रं वहतइतीन्द्रवाहौ वहश्चेतिण्विप्रत्ययः

अवतपधाया इवि तृक्षि: सुपांसुलुगिति विभक्तेराकारः। वृषण्वसू वृषसेचने कनिन्युवृषितक्षी-
त्यादिना कनिन् नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् वृषण्वस्वश्वयोरुपसंख्यानमिति वसुशब्दे उत्तरपदे वृषण्-
भावः बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्। युवत् अत्र युवन्शब्दः सामर्थ्यात्तद्वृत्तिनिमित्तं युवत्वमात्र-
माचष्टे तदस्मिन्नस्तीति युवत् छान्दसो वर्णलोपः॥ १॥

१. उत्तम-ज्ञानशाली और शिल्पी ऋभुओं ने अश्विनीकुमारों के लिए सुनिर्मित रथ प्रस्तुत किया था और इन्द्र के वाहक हरि नाम के बलवान् दोनों घोड़ों को बनाया था। ऋभुओं ने अपने माता-पिता को यौवन और बछड़े को सहचरी गौ का दान किया था।

आनो॑य॒ज्ञाय॑तक्षतऋभु॒मद्वयः॒क्रत्वे॒दक्षा॑यसुप्र॒जाव॑ती॒मिष॑म्।
यथा॒क्षया॑म॒सर्व॑वीरया॒वि॒शातन्नः॒शर्धा॑यधासथा॒स्वि॑न्द्रि॒यम्॥ २॥

आ। नः॒। य॒ज्ञाय॑। त॒क्ष॒त॒। ऋ॒भु॒ऽमत्। वयः॑। क्रत्वे॑। दक्षा॑य। सु॒ऽप्र॒जाव॑तीम्। इष॑म्। यथा॑। क्षया॑म। सर्व॑ऽवीरया। वि॒शा। तत्। नः॒। शर्धा॑य। धा॒स॒थ॒। सु। इ॒न्द्रि॒यम्॥ २॥

हे ऋभवः नोऽस्माकं यज्ञाय यज्ञार्थं ऋभुमद् उरु भासमानं युक्तं वयो हविर्लक्षणमन्नं आतक्षत आ-
समन्तादुत्पादयत एतदेव विव्रियते—क्रत्वे क्रतवे अस्मदीयाय कर्मणे दक्षाय बलाय च तादर्थ्ये चतुर्थी
एतदुभयार्थं सुप्रजावतीं शोभनाभिः पुत्रपौत्रादिलक्षणाभिः प्रजाभिर्युक्तामिषमन्नमातक्षतेति वि-
शेषः अपि च सर्ववीरया सर्वैर्वीरैः पुत्रादिभिरुपेतया विशा प्रजया सह यथा येन प्रकारेण क्षयाम सु-
खेन निवसाम तथा तादृशमिन्द्रियं धननामैतत् धनं नोऽस्मभ्यं शर्धाय बलार्थं सु धासथ सुष्ठु प्रयच्छ-
तेत्यर्थः॥ ऋभुमत् उरु भातीति नैरुक्तव्युत्पत्त्या ऋभुशब्दः प्रकाशमात्रवाची ह्रस्वनुड्भ्यां मतु-
बिति मतुप उदात्तत्वम्। क्रत्वे जसादिषु छन्दसि वावचनमिति घेर्ङितीति गुणाभावे यणादेशः। क्षयाम
क्षि निवासगत्योः व्यत्ययेन शप्। धासथ धाञो लेट्यडागमः सिब्बहुलं लेटीति सिप् अन्येषा-
मपि दृश्यत इति संहितायां दीर्घत्वम्॥ २॥

२. हमारे यज्ञ के लिए उज्ज्वल अन्न प्रस्तुत करो। हमारे यज्ञ और बल के लिए सन्तान-हेतु-भूत अन्न प्रस्तुत करो, जिससे हम सारी वीर सन्ततियों के साथ आनन्द से रहें। हमारे बल के लिए ऐसा ही अन्न दो।

आत॑क्षतसा॒तिम॒स्मभ्य॑मृभवःसा॒तिंरथा॑यसा॒तिमर्व॑तेनरः।
सा॒तिंनो॒जैत्रीं॒संम॑हेतवि॒श्वहा॑जा॒मिमजा॑मि॒पृत॑नासुस॒क्षणि॑म्॥ ३॥

आ । तक्षत । सातिम् । अस्मभ्यम् । ऋभवः । सातिम् । रथाय ।
सातिम् । अर्वते । नरः । सातिम् । नः । जैत्रीम् । सम् । महेत ।
विश्वहा । जामिम् । अजामिम् । पृतनासु । सक्षणिम् ॥ ३ ॥

हे नरो नेतारो ऋभवः अस्मभ्यमनुष्ठातृभ्यः सातिं संभजनीयं धनमावक्षत आतक्ष्णुत कुरुत तथा अस्मदीयाय रथाय रंहणशीलाय पुत्रादये रथायैव सातिं संभजनीयं धनमातक्षत तथा अर्वते अश्वाय सातिं संभजनीयमन्नं धनं वा अश्वयोग्यमातक्षतेत्येव किञ्च विश्वहा सर्वदा हे ऋभवोस्माकं जैत्रीं जयशीलामपरिमितबलेन सर्वाधिकां सातिं संभजनीयं धनं संमहेत सर्वोपि जनः सम्यक्पूजयतु वयं च पृतनासु संग्रामेषु जामिं सहजातमजामिं सहाजातं सहानुत्पन्नमपि शत्रुं सासक्षणिमस्मानभिभवन्तं युष्मत्प्रसादादभिभवेमेति शेषः ॥ सातिं ऊतियूतिजूतिसातिहेतिकीर्तयश्चेत्यादिना क्तिन्नुदात्तत्वम्। महेत महपूजायाम्। सक्षणिं सहमभिभवे औणादिकः सनिप्रत्ययः ॥ ३ ॥

३. नेता ऋभुगण, हमारे लिए अन्न प्रस्तुत करो। हमारे रथ के लिए धन तैयार करो। हमारे घोड़े के लिए अन्न प्रस्तुत करो। संसार हमारे जयशील धन की प्रतिदिन पूजा करे और हम संग्राम में, अपने बीच उत्पन्न या अनुत्पन्न, शत्रुओं को परास्त कर सकें।

ऋभुक्षणमिन्द्रमाहुवऊतयऋभून्वाजान्मरुतःसोमपीतये।
उभामित्रावरुणानूनमश्विनातेनोहिन्वन्तुसातयेधियेजिषे ॥ ४ ॥

ऋभुक्षणम् । इन्द्रम् । आ । हुवे । ऊतये । ऋभून् । वाजान् ।
मरुतः । सोमऽपीतये । उभा । मित्रावरुणा । नूनम् । अश्विना ।
ते । नः । हिन्वन्तु । सातये । धिये । जिषे ॥ ४ ॥

ऋभुक्षणं महान्तमेतत् महान्तमिन्द्रमाहुवे आह्वयामि किमर्थम् ऊतये रक्षणार्थम् तथा ऋभून् वाजान् ऋभुविभ्वावाजः इति नामधेयाः पुत्राः तत्र प्रथमोत्तमवाचकशब्दाभ्यां मध्यमोपि लक्ष्यते यतः शब्दद्वयेन त्रयोप्युच्यन्ते तदुक्तं यास्केन—प्रथमोत्तमाभ्यां बहुवन्निगमा भवन्ति न मध्यमेनेति[2]।
एवंविधानृभून्मरुतश्च सोमपीतये सोमपानाय आह्वयामि तथा उभा युगलरूपेण संहत्य वर्तमानौ द्वौ मित्रावरुणौ अश्विनौ च नूनमवश्यं सोमपानायाह्वयामीति शेषः अपि च आहूतास्ते इन्द्रादयो नोस्मान् हिन्वन्तु प्रेरयन्तु गमयन्त्वित्यर्थः किमर्थं सातये संभजनीयाय धनाय धिये धनसाध्याय कर्मणे जिषे

१ वज्रुवेत्यपिपाठः   २ नि० ११, १६,।

वेतुं रणूणांमचार्थेच ॥ ऋभुक्षणम् उरुभाशमानेस्थानेक्षियतिनिवसतीत्यृभुक्षाः उरुपूर्वात् क्षियते-र्डम्प्रत्ययश्चेतिकुप्रत्ययः आद्योऽलोपश्छान्दसः आकारलोपः पूर्वपदस्यऋभावश्च ऋभुशब्दोपपदात् क्षिनिवासगत्योरित्यस्मात् एतेस्यचेतिविधीयमानइनिप्रत्ययोबहुलवचनाद्भवति टिलोपः इ-दोत्सर्वनामस्थानेइत्यत्वमिकारस्य वाक्पूर्वस्यनिगमेइतिविकल्पनादुपधादीर्घाभावः यद्वा ऋभुं-र्भुक्षिनक् क्वित्वाद्गुणाभावः अवरसनावनृसवे । सोमपीतये पापाने स्यागापापचोभावइतिभावेक्ति-न् घुमास्थेतीत्वम् दासीभारादित्वात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । हिन्वन्तु हिगतौवृद्धौच अस्मात्-ण्यर्थावितण्यर्थात् लोटिस्वादित्वाच्छ्नुः । जिषे जिजये तुमर्थेसेसेनितिक्सेप्रत्ययः ॥ ४ ॥

४. अपनी रक्षा के लिए महान् इन्द्र को तथा ऋभु, विभु, वाज और मरुतों को, सोम-पानार्थ, हम बुलाते हैं। मित्र, वरुण और अश्विनी-कुमारों को भी बुलाते हैं। वे हमारे धन, यज्ञ, कर्म और विजय को सिद्ध कर दें।

ऋभुर्भरा॒य सं शि॑शातु सा॒तिं स॑मर्य॒जिद्वाजो॑ अ॒स्माँ अ॑विष्टु ।
तन्नो॑ मि॒त्रो वरु॑णो मामहन्ता॒मदि॑तिः॒ सिन्धुः॑ पृथि॒वी उ॒त द्यौः ॥५॥३२॥

ऋ॒भुः । भरा॑य । सम् । शि॒शा॒तु॒ । सा॒तिम् । स॒म॒र्य॒ऽजित् । वाजः॑ ।
अ॒स्मान् । अ॒वि॒ष्टु॒ । तत् । नः॒ । मि॒त्रः । वरु॑णः । म॒म॒ह॒न्ता॒म् ।
अदि॑तिः । सिन्धुः॑ । पृ॒थि॒वी । उ॒त । द्यौः ॥ ५ ॥ ३२ ॥

ऋभुः प्रथमोऽस्माकंसातिंसंभजनीयंधनंभरायसङ्ग्रामार्थंसंशिशातु सम्यक् तीक्ष्णीकरोतु सङ्ग्रामेऽपिधनमस्मभ्यंप्रयच्छत्वित्यर्थः समर्यजित् समर्यामनुष्यास्तैःसहवर्तन्तइतिसमर्याः सङ्ग्रामाः तत्रशत्रूणांजेता वाजः एतत्संज्ञस्तृतीयऋभुः अस्मान् रक्षोपूर्वमविष्टुअवतु । सङ्ग्रामात् रक्षत्वित्य-र्थः यदनेनसूक्तेनप्रार्थितं अस्मदीयंतन्मित्रादयोममहन्तांपूजयन्तु ॥ शिशातु शोतनूकरणे ब-हुलंछन्दसीतिविकरणस्यश्लुः आदेचउपदेशेऽशितीत्यात्वम् द्विर्भावः इस्वत्वेनबहुलंछन्दसीत्यभ्यासस्येत्व-म् । अविष्टु अवतेर्लोटि सिब्बहुलंलेटीतिबहुलग्रहणात्सिप् इडागमः पत्वष्टुत्वे ॥ ५॥

५. संग्राम के लिए हमें ऋभु धन दें। समर-विजयी वाज हमारी रक्षा करें। मित्र, वरुण, अदिति, सिन्धु, पृथिवी और आकाश हमारी यह प्रार्थना पूजित करें।

॥ इतिप्रथमस्यसप्तमेद्वात्रिंशोवर्गः ॥ ३२ ॥

इंळइतिपञ्चर्चंद्वितीयंसूक्तंआङ्गिरसस्यकुत्सस्यार्षम् चतुर्विंशीपञ्चर्चेत्रिष्टुभौ शिष्टाद्यपोर्विराट्जगत्यः आद्यःपादोद्यावापृथिव्यः द्वितीयआग्नेयः शिष्टंसूक्तमाश्विनम् त-थाचानुक्रान्तम्—ईळेपञ्चाधिकाश्विनमाद्योपादोऽग्निर्लिङ्गोक्तदेवताअन्त्येत्रिष्टुभाविति । प्रवर्ग्येऽभिष्ट-वेऽप्येतत्सूक्तम् सूत्रितंच—ग्रावाणेवेळेद्यावापृथिवीइतीति । प्रातरनुवाकेचाश्विनेक्रतौजागतेछन्दस्ये-

तस्सूक्तं सूत्रितं च—अगन्म महा नासत्याईळे द्यावापृथिवी इति आवसथमिति । आश्विनशस्त्रेप्येतत् प्रातर-नुवाकन्यायेनेत्यतिदेशात् । तथा सोमे सन्निचत्वार्यतिरिक्तोक्थानि तत्राच्छावाकातिरिक्तोक्थे-ऽप्येतत्सूक्तं षष्ठपञ्चकविस्तरेऽप्यत्रितम्—ईळे द्यावापृथिवी उभा उ नूनमिति ।

तत्र प्रथमामृचमाह—

ईळे॒ द्यावा॑पृथि॒वी पू॒र्वचि॑त्तये॒ऽग्निं घ॒र्मं सु॒रुचं॒ याम॑न्नि॒ष्टये॑ ।
याभि॒र्भरे॑ का॒रमंशा॑य॒ जिन्व॑थ॒स्ताभि॑रू॒ षु ऊ॒तिभि॑रश्वि॒ना ग॑तम् ॥ १ ॥

ईळे॑ । द्यावा॑पृथि॒वी इति॑ । पूर्व॑ऽचित्तये । अ॒ग्निम् । घ॒र्मम् । सु॒ऽरुच॑म् ।
याम॑न् । इ॒ष्टये॑ । याभिः॑ । भरे॑ । का॒रम् । अंशा॑य । जिन्व॑थः । ताभिः॑ ।
ऊ॒म् इति॑ । सु । ऊ॒तिऽभिः॑ । अ॒श्वि॒ना॒ । आ । ग॒त॒म् ॥ १ ॥

हे द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ ईळे स्तौमि किमर्थं पूर्वचित्तये पूर्वमेवाश्विनोः प्रज्ञापनाय यद्वाश्विनोः प्रत्यासन्ने यज्ञे द्यावापृथिवी अश्विनौ स्तौमि पूर्वचित्तये अन्यदीयात्स्तोत्रात्पूर्वमेवास्मदीयस्य स्तोत्रस्य प्रबोधनाय तथा चोक्तम्—यत्काव अश्विनौ द्यावापृथिव्यावित्येक इति । अपि च यामन् यामनि अश्विनोरागमने सति इष्टये तदीययागार्थं आहवनीयरूपेण स्थापितमग्निं स्तौमीति शेषः कीदृशमग्निं घर्मं प्रवृञ्जनेन दीप्तं सुरुचं अत एव शोभनकान्तियुक्तम् हे अश्विना अश्विनौ भरे संग्रामनामैतत् संग्रामे अंशाय युष्मदीयभागाय यज्ञमान्यार्थं याभिरूतिभिः पालनैः सहागत्य कारं कारशब्दः शंसवाची तेन समियुक्ताः संगिरन्ते कारं शब्दकारिणं शंखं जिन्वथः मुखेनापूरयथः ताभिः ताद्दशीभिः ऊतिभिः पालनैः सह उ इति समुच्चये अस्मानपि सुष्ठु आगतम् आगच्छतम् ॥ ईळे ईड स्तुतौ उत्तमैकवचनमिट् अदादित्वाच्छपो लुक् अनुदात्तेत्त्वात्सार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । द्यावापृ-थिवी द्यौश्च पृथिवी च दिवो द्यावेति द्यावादेश आद्युदात्तो निपातितः पृथिवीशब्दो ङीषन्तोऽन्तोदात्तः दे-वताद्वन्द्वे चेत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वम् अपृथिवीति पर्युदासात् नोत्तरपदेऽनुदात्तादाविति निषेधाभावः वा छन्दसीति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । पूर्वचित्तये चिती संज्ञाने अस्मादन्यभावे विषये यथा भावे क्तिन् म-न्त्रे वृषादित्वात्पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । सुरुचम् रुच दीप्तावभिप्रीतौ च संपदादिलक्षणो भावे क्विप् शो-भना रुक् यस्य नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । यामन् या प्रापणे आतो मनिन्क्वनिब्वनिपश्च सुपां सुलु-गिति ङेर्लुक्छन्दसि इति बहुलवचनाद्भावे मनिन् । कारं क्रियतेऽनेनेति कारः करणे घञ् कर्षात्वत इत्यन्तो-

शाचत्तम् । जिन्वथः जिविप्रीणनार्थः अनयीणलहेतुभूवमापूरणंलक्षयवे धनेनापूरितोहिपु-रुषः प्रीतोभवति इवित्वान्नुम औणादिकः शपःपित्वादनुदात्तत्वम् तिङोङुपदेशात्सार्वधातुकस्व-रेणधातुस्वरःशिष्यते यद्वृत्तान्नित्यमितिनिघातप्रतिषेधः तनहिव्यवहितेपिकार्यमिष्यवइत्युक्त-म् । कृषु इकःसुत्रीतिदीर्घत्वम् सुप्तइतिपत्वम् ईषाक्षादित्वात्सुप्रजकारस्यप्रकृतिभावः । ऊतिभिः अववेर्भावेक्तिन् ज्वरत्वरेत्यादिनावकारस्योपधायाश्चऊठ् ऊतियूतीत्यादिनानिपात-नात्क्तिनउदात्तत्वम् । गतं गमेर्लोटि बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यलुक् अनुदात्तोपदेशेत्या-दिनानुनासिकलोपः ॥ १ ॥

१. मैं अश्विनीकुमारों को पहले बताने के लिए द्यावा-पृथिवी की स्तुति करता हूँ। अश्विद्वय के आने पर उनको पूजा के लिए प्रदीप्त और शोभन कान्ति से युक्त अग्नि की स्तुति करता हूँ। अश्वि-द्वय, तुम लोग संग्राम में अपना भाग पाने के लिए जिन सब उपायों से साथ शंख बजाते हो, उन सब उपायों के साथ आओ।

युवोर्दानायसुभरांअसश्चतोरथमातस्थुर्वचसंनमन्तवे ।
याभिर्धियोवथःकर्मन्निष्टयेताभिरूपुऊतिभिरश्विनागतम् ॥ २॥

युवोः । दानाय । सुऽभराः । असश्चतः । रथम् । आ । तस्थुः । वचसम् । न । मन्तवे । याभिः । धियः । अवथः । कर्मन् । इष्टये । ताभिः । ऊम् इति । सु । ऊतिऽभिः । अश्विना । आ । गतम् ॥ २ ॥

सुभराः शोभनस्तोत्रभरणाः असश्चतः अन्यत्रानासक्ताः स्तोतारःहेअश्विनौ युवोर्युवयोः रथमातस्थुः आतिष्ठन्ति प्राप्नुवन्ति किमर्थं दानाय युष्मत्कर्तृकदानार्थंधनलाभायेत्यर्थः तत्र-दृष्टान्तः—वचसंन यथान्यायोपेतेनवचसावाक्येनयुक्तंविपश्चितं मन्तवेज्ञातुमिष्टार्थमभिपत्तये स्तो-तारः प्राप्नुवन्तितद्वत् अपिच कर्मन्कर्मणिइष्टयेयागार्थमप्रवृत्तान् धियःध्यातॄन्धीयिइक्ष्यानोपेतान् याभिरूतिभिः पालनैः अवथः युवांरक्षथः ताभिरित्यादिपूर्ववत् ॥ वचसं अर्शआदित्वात्म-त्वर्थीयोच् । मन्तवे मनज्ञाने कमिमनिजनीत्यादिनातुप्रत्ययः। धियः ध्यायन्तीतिधियःस्तोतारः ध्यैचिन्तायाम् क्विप्चेतिक्विप् वचन्देनदृशिग्रहणानुकर्षणात्संप्रसारणम् । कर्मन् सुपांसुलु-गितिसप्तम्यालुक् नङिसंबुध्योरितिनलोपप्रतिषेधः ॥ २ ॥

२. जैसे न्याय-वाक्यों से युक्त पण्डित के पास शिक्षा के लिए खड़े होते हैं, हे अश्वि-द्वय, वैसे ही अन्य देवों में अनासक्त स्तोता लोग, शोभन स्तुति के साथ, अनुग्रह-प्राप्ति की आशा में, तुम्हारे रथ के पास खड़े होते हैं। अश्वि-द्वय, तुम लोग जिन उपायों से यज्ञ-सम्पादन के लिए सुमति लोगों की रक्षा करते हो, उन उपायों के साथ, आओ।

युवं तासां दिव्यस्य प्रशासने विशां क्षयथो अमृतस्य मज्मना। याभिर्धेनुमस्वं पिन्वथो नरा ताभिरू षु ऊतिभिरश्विना गतम्॥ ३॥

युवम्। तासाम्। दिव्यस्य। प्रऽशासने। विशाम्। क्षयथः। अमृतस्य। मज्मना। याभिः। धेनुम्। अस्वम्। पिन्वथः। नरा। ताभिः। ऊम् इति। सु। ऊतिऽभिः। अश्विना। आ। गतम्॥ ३॥

हे नरा नेतारावश्विनौ दिव्यस्य दिवि भवस्य स्वर्गे समुत्पन्नस्य अमृतस्य सोमस्य पानेनोत्पन्नेन मज्मना बलेन युक्तौ युवं युवां तासां या स्त्रिषु लोकेषु वर्तन्ते तासां सर्वासां विशां प्रजानां प्रशासने प्रकृष्टानुशासनेन शिक्षणे क्षयथः ऐश्वर्यकर्मायम् ईशाथे समर्थौ भवथः यद्वा मज्मना अन्येषामसाधारणेन बलेन विशां प्रजानां दिवि भवस्य अमृतस्य वृष्ट्युदकस्य प्रशासने प्रदानेन क्षयथः ईश्वरौ भवथः अपि च याभिरूतिभिः रक्षाभिः अस्वं प्रसवासमर्थां धेनुं गां शयुनाम्ने ऋषये पिन्वथः सिञ्चथः पयसा पूरितवन्तावित्यर्थः ताभिरूतिभिरित्यादि पूर्ववत्॥ अस्वम् षूङ्प्राणिगर्भविमोचने सवनं सूः संपदादिलक्षणो भावे क्विप् नास्ति सूः अस्यामित्यसूः नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् अमि यणादेशः उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्येति परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वम्। पिन्वथः पिवि सेचने भौवादिकः इदित्वान्नुम्॥ ३॥

३. हे नेतृ-द्वय, तुम लोग स्वर्गीय-अमृत-लब्ध बल-द्वारा तीनों भुवनों में रहनेवाले मनुष्यों का शासन करने में समर्थ हो। जिन सब उपायों-द्वारा तुमने प्रसव-रहित शयु की गौओं को दुग्धवती किया था, अश्विद्वय, उन उपायों के साथ, आओ।

याभिः परिज्मा तनयस्य मज्मना द्विमाता तूर्षु तरणिर्विभूषति। याभिस्त्रिमन्तुरभवद्विचक्षणस्ताभिरू षु ऊतिभिरश्विना गतम्॥ ४॥

याभिः। परिऽज्मा। तनयस्य। मज्मना। द्विऽमाता। तूर्षु। तरणिः। विऽभूषति। याभिः। त्रिऽमन्तुः। अभवत्। विऽचक्षणः। ताभिः। ऊम् इति। सु। ऊतिऽभिः। अश्विना। आ। गतम्॥ ४॥

परिज्मा परितो गन्ता वायुः तनयस्य आलीयस्य पुत्रस्याग्नेः अग्निर्हि व्यानवृत्त्यात्मना वर्तमानेन वायुना मथ्यमानः सन् जायते तथा च श्रूयते—अथ यः प्राणापानयोः सन्धिः स व्यानः। अतो यान्यन्यानि वीर्यवन्ति कर्माणि यथाग्नेर्मन्थनमाजेः सरणं दृढस्य धनुष आयमनमप्राणन्ननपानंस्तानि करोतीति। यद्वा सूक्ष्मपादौ वायुसकाशादुत्पन्नत्वादग्नेर्वायुपुत्रत्वम् आनायतेष—

वायोरग्नेरिति । एवंस्वपुत्रस्याग्नेर्मज्मनाबलेनयुक्तःसन् द्विमाता द्वयोर्लोकयोर्निर्मातारिः पृथिवीस्थानवायुरन्तरिक्षस्थानउभयोर्मिलितयोरुभयनिर्मातृत्वमुपपन्नम् यद्वा द्विमातेतितनयस्य विशेषणम् सुपांसुलुगितिषष्ठ्याःसुः द्विमातृकस्यद्वाभ्यामरणिभ्यांजातस्यएवंभूतोवायुः हेअश्विनौ याभिःऊतिभिर्हेतुभूतैःपालनैः तूर्षुतरीतृषुधावत्सुमध्येतरणिः अतिशयेनतरीता शीघ्रगामीविभूषतिविभवतिव्याप्तोभवति यद्वा विशेषेणसर्वमलंकरोति अपिचत्रिमन्तुः त्रयाणांमन्तानिविधेषुपाकयज्ञहविर्यज्ञसोमयज्ञेषुआसादितज्ञानः कक्षीवान्याभिर्युष्मदीयाभिरूतिभिर्विचक्षणः विशिष्टज्ञानयुक्तोभवत् ताभिःसर्वाभिरूतिभिः अस्मानागच्छतम् ॥ परिज्मा परिपूर्वादजगतिक्षेपणयोरित्यस्मात् श्वनुक्षन्नित्यादौनिपात्यते । तूर्षु तृप्लवनतरणयोः बहुलंछन्दसीत्युत्वम् हलिचेतिदीर्घः यद्वा त्वरतेः क्विप् ज्वरत्वरेत्यादिनावकारोपधयोरूठ् सावेकाचइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् । विभूषति भवतेर्लेटयडागमः सिब्बहुलंलेटीतिसिप् यद्वा भूषअलंकारे शौवादिकः । विचक्षणः अनुदात्तेतश्चहलादेरितियुच् ॥ ४ ॥

४. चारों ओर विचरण करनेवाले वायु अपने पुत्र और द्विमातृक अग्नि के बलद्वारा युक्त होकर और शीघ्रगामियों के बीच अतीव शीघ्रगन्ता होकर जिन सारे उपायों-द्वारा सारे स्थानों में व्याप्त हुए हैं तथा जिन सब उपायों-द्वारा कक्षीवान् ऋषि विशिष्ट-ज्ञान युक्त हुए थे, उन उपायों के साथ, आओ।

याभी रेभं निवृतं सितमद्भ्य उद्वन्दनमैरयतं स्वर्दृशे ।
याभिः कण्वं प्र सिषासन्तमावतं ताभिरू षु ऊतिभिरश्विना गतम् ॥५॥२३॥

याभिः । रेभम् । निऽवृतम् । सितम् । अत्ऽभ्यः । उत् । वन्दनम् । ऐरयतम् । स्वः । दृशे । याभिः । कण्वम् । प्र । सिसासन्तम् । आवतम् । ताभिः । ऊम् इति । सु । ऊतिऽभिः । अश्विना । आ । गतम् ॥ ५ ॥ २३ ॥

हेअश्विनौ याभिरूतिभिः रेभंएतत्संज्ञमृषिं निवृतं असुरैः कूपेमुनिवारितं सितंदीर्घैःपाशैर्बद्धम् एवंभूतमृषिंअद्भ्यःसकाशादुदैरयतं उदगमयतम् तथावन्दनंएतत्संज्ञमृषिंचतथाभूतमुदैरयतम् किमर्थं स्वः स्वरादित्यंदृशेद्रष्टुं अपिच कण्वंअसुरैरन्धकारेप्रक्षिप्तंसिषासन्तंआलोकं संभक्तुमालोकमिच्छन्तंयाभिरूतिभिः प्रावतं प्रकर्षेणरक्षतम् ताभिरित्यादिसमानम् ॥

१ है० आ० अष्टमपाठके. ।

रेभम् रेभृशब्दे रेभतेरसौवीतिरेशः पचाद्यच् । निवृतं वृञ्वरणे असमावन्यमिविषयथांवकर्म- णिनिष्ठा गतिरनन्तरइतिगतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । सितम् षिञ्बन्धने । अङ्गाः ऋहिदमित्यादिनावि- षकेरुदात्तत्वम् । वन्दनं वदिअभिवादनस्तुत्योः वन्दतेरसौवीतिवन्दनः नन्द्यादिलक्षणोल्युः लित्स्वरेणप्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् । स्वरित्येतदादित्यवादित्यस्यचसाधारणनामधेयम् तदुक्तंया- स्केन—स्वरादित्योभवतिसुअरणःसुईरणइति । स्वरादिनिपातमित्यव्ययत्वात्सुपोलुक् । दृशे दृशोविर्त्येचेतिदृशिस्तुमर्थेकेप्रत्ययान्तोनिपात्यते । सिषासन्तम् वनषणसंभक्तौ सनि सनीवन्तर्धेत्यादिनाविकल्पनादिडभावः जनसनखनांसञ्झलोरित्यात्वम् द्विर्भावेभ्यासस्यह- स्वत्वम् सन्यतइतीत्वम् ॥ ५ ॥

५. जिन उपायों से तुम लोगों ने असुरों-द्वारा कूप में फेंके हुए और पाश से बाँधे हुए रेभ नामक ऋषि को जल से बचाया था एवं इसी प्रकार वन्दन नाम के ऋषि को भी जल से बचाया था तथा जिन उपायों-द्वारा असुरों-द्वारा अन्धकार में निःक्षिप्त आलोकेच्छु कण्व ऋषि की रक्षा की थी, अश्विद्वय, उन उपायों के साथ, आओ।

याभिरन्तकंजसमानमारणेभुज्युंयाभिरव्यथिभिर्जिजिन्वथुः ।
याभिःकर्कन्धुंवय्यंचजिन्वथस्ताभिरूषुऊतिभिरश्विनागतम् ॥६॥
याभिः । अन्तकम् । जसमानम् । आऽअरणे । भुज्युम् । याभिः ।
अव्यथिऽभिः । जिजिन्वथुः । याभिः । कर्कन्धुम् । वय्यम् । च ।
जिन्वथः । ताभिः । ऊम् इति । सु । ऊतिऽभिः । अश्विना । आ । गतम् ॥६॥

आरणमगाधंकूपादि तत्रासुरैःप्रक्षिप्तंजसमानंतैर्हिंस्यमानंअन्तकंशत्रूणामन्तकरंएतत्संज्ञंरा- जर्षि हेअश्विनौ याभिरूतिभिःअवथोरक्षथः तथा भुज्युंसर्वस्यपालकमेतत्संज्ञंसमुद्रमध्येनिम- ग्नं तुग्रपुत्रमस्यपुत्रंराजर्षि याभिरूतिभीरक्षणहेतुभूताभिः अव्यथिभिः व्यथारहिताभिः नौभिः जिजिन्वथुः युवामतर्पयतम् एतन्मन्त्रान्तरे—तुग्रोहभुज्युमश्विनोदमेघइत्यादिकेविस्पष्टयिष्यते अपिच कर्कन्धुं वय्यं चएतत्संज्ञकौचासुरैः पीड्यमानौयाभिरूतिभिः जिन्वथप्रीणयथः त- गमन्यत् ॥ जसमानम् जसिहिंसायाम् चक्रिभावेव्यत्ययेनशप् । आरणे आङ्पूर्वादर्तेर्ल्युट् । जिजिन्वथुः जिविप्रीणनार्थः लिट्युसिरूपम् ॥ ६ ॥

६. कूप में फेंककर असुर लोग जिस समय अन्तक नाम के राजर्षि की हिंसा कर रहे थे, उस समय तुम लोगों ने जिन उपायों-द्वारा उनकी रक्षा की थी, जिन सब व्यथा-शून्य नौका-रूप उपायों के द्वारा समुद्र में निमग्न तुग्र-पुत्र भुज्यु की रक्षा की थी और जिन सब उपायों-द्वारा असुरों-द्वारा पीड्यमान कर्कन्धु और वय्य नाम के मनुष्यों की रक्षा की थी, उनके साथ, आओ।

समीपुनमाह—

याभिः॒ शु॒चन्तिं॑ धन॒सां सु॑षं॒सदं॑ त॒प्तं घ॒र्मम॑ो॒म्याव॑न्त॒मत्र॑ये ।
याभिः॒ पृश्नि॑गुं पुरु॒कुत्स॒माव॑तं॒ ताभि॑रू॒ षु ऊ॒तिभि॑रश्वि॒ना ग॑तम् ॥ ७ ॥

याभिः॑ । शु॒चन्ति॑म् । ध॒न॒ऽसाम् । सु॒ऽसं॒सद॑म् । त॒प्तम् । घ॒र्मम् ।
ओ॒म्याऽव॑न्तम् । अत्र॑ये । याभिः॑ । पृश्नि॑ऽगुम् । पु॒रु॒ऽकु॒त्स॑म् ।
आव॑तम् । ताभिः॑ । ऊँ॒ इति॑ । सु । ऊ॒तिऽभिः॑ । अ॒श्वि॒ना॒ । आ ।
ग॒त॒म् ॥ ७ ॥

हे अश्विनौ धनसां धनस्य संभक्तारम् शुचन्तिं एतन्नामानं सुषंसदं सीदन्त्यस्मिन्निति संसद्गृहम् शोभनसंसदं याभिरूतिभिरकुरुतम् तथा अत्रये याभिरूतिभिस्तप्तम् अनेन संतप्तं घर्मम् महावीरम् ओम्यावन्तम् सुखयुक्तम् सुखेन स्पर्शयोग्यमकुरुतम् यद्वा शतद्वारे यन्त्रगृहे असुरैः पीड्यमाना-यात्रये दीप्तं पीडासाधनमग्निं संतापकारिणं ओम्यावन्तं सुखवन्तमकुरुतम् यथास्मै सुखं भवति तथा हिमेनोदकेन तमग्निमवारयेथाम् यास्कपक्षे तु अत्रये हविषामत्त्रेऽग्नये हविरुतत्त्यर्थं सूर्यकिरणसंतप्तं घर्मं निदाघमहः ओम्यावन्तं वृष्टिप्रदानेन उदकोपेतं कृतवन्तावित्ययमर्थः अपि च याभिरूतिभिः पृश्निगुं पुरुकुत्सं च आवतम् अरक्षतम् ताभिः सर्वाभिरूतिभिः अस्मानागच्छतम् ॥ शुचन्तिम् शुच दीप्तौ औणादिकोऽन्तिप् । धनसाम् धनसनस्तनकर्मणोषिट् विड्वनोरनुनासिकस्यादित्यात्वम् । सुषंसदम् शोभनं संसद्यस्य नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । ओम्यावन्तम् अवतेरन्येभ्योऽपि दृश्यन्त इति मनिन् ज्वरत्वरेत्यादिना वकारस्योपधायाश्चोठ् गुणः छन्दसीवेत्यहार्थे मतुप् न-स्त्वद्विवइति टिलोपः येचाभावकर्मणोरिति प्रकृतिभावः तुन्प्रत्ययेनन मत्वर्थे । पृश्निगुम् पृश्नयो नानावर्णा गावो यस्य सतथोक्तः गोस्त्रियोरुपसर्जनस्येति गोशब्दस्य ह्रस्वत्वम् ॥ ७ ॥

७. जिन उपायों-द्वारा शुचन्ति नामक व्यक्ति को धनवान् और शोभन-गृह-सम्पन्न किया था, जिन उपायों-द्वारा असुरों-द्वारा शतद्वार नाम के घर में प्रक्षिप्त और अग्नि-द्वारा दह्यमान अत्रि के गात्र-दाही उत्ताप को भी सुखकर किया था और जिन उपायों-द्वारा पृश्निगु और पुरुकुत्स नामक व्यक्तियों की रक्षा की थी, अश्विद्वय, उनके साथ, आओ।

याभिः॒ शची॑भिर्वृषणा परा॒वृजं॒ प्रान्धं श्रो॒णं चक्ष॑स॒ एत॑वे कृ॒थः ।
याभि॒र्वर्ति॑कां ग्रसि॒ताम॑मुञ्चतं॒ ताभि॑रू॒ षु ऊ॒तिभि॑रश्वि॒ना ग॑तम् ॥८॥

याभिः । शचीभिः । वृषणा । पराऽवृजम् । प्र । अन्धम् । श्रोणम् ।
चक्षसे । एतवे । कृथः । याभिः । वर्तिकाम् । ग्रसिताम् । अमुञ्चतम् ।
ताभिः । ऊम् इति । सु । ऊतिऽभिः । अश्विना । आ । गतम् ॥ ८ ॥

हेवृषणाकामानांवर्षितारावश्विनौ याभिःशचीभिःकर्मभिः प्रज्ञाभिर्वा परावृजं एतन्नामकमृषिंप-ङ्गुंसन्तमपङ्गुमकुरुतम् तथाअन्धंदृष्टिरहितंसन्तमृज्राश्वमृषिंचक्षसेप्रकाशायसम्यक्चक्षुषादर्शना-य याभिरूतिभिःप्रणयथःप्रकर्षेणाकुरुथः याभिश्चश्रोणंविगुणजानुकमेवसन्तमृषिमेतवेगन्तुंप्रणयथः प्रकर्षेणकृतवन्तौ अपिच याभिरूतिभिः वर्तिकांचटकसदृशस्यपक्षिणःस्त्रियंप्रसितां वृकेणग्र-स्तांअमुंचतं वृकास्यान्निर्मुक्तामकुरुतम् यास्कपक्षेतु वृकेणविवृतज्योतिष्केणसूर्येणयाभिर्ग्रस्तां वर्तिकामत्यहःप्रावर्तमानामुषसंतस्मादमोचयतमितियोज्यम् ताभिःसर्वाभिरूतिभिरस्मानभ्याग-च्छतम् ॥ वृषणा वृषसेचने कनिन्युवृषीत्यादिनाकनिन् । परावृजम् वृजीवर्जने परावृणक्तिप-रापंविनाशयतीतिपरावृक् क्विप्चेतिक्विप् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । एतवे तुमर्थेसेसेनितिए-तवेन्प्रत्ययः । कृथः डुकृञ्करणे बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यलुक् ॥ ८ ॥

८. अभीष्ट-वर्षिद्वय, जिन सब कर्मों-द्वारा पंगु परावृज ऋषि को गमन-समर्थ किया था, अन्ध ऋजाश्व को दृष्टि समर्थ किया था और भग्नजानु श्रोण को गमन-समर्थ किया था तथा जिन कार्यों-द्वारा वृक से गृहीत वर्त्तिका नाम की स्त्री-पक्षी को मुक्त किया था, अश्विद्वय, उन उपायों से आओ।

नवमीमृचमाह—

याभिःसिन्धुंमधुमन्तमसश्चतंवसिष्ठंयाभिरजरावजिन्वतम् ।
याभिःकुत्संश्रुतर्यंनर्यमावतंताभिरूषुऊतिभिरश्विनागतम् ॥९॥

याभिः । सिन्धुम् । मधुऽमन्तम् । असश्चतम् । वसिष्ठम् । याभिः ।
अजरौ । अजिन्वतम् । याभिः । कुत्सम् । श्रुतर्यम् । नर्यम् । आवतम् ।
ताभिः । ऊम् इति । सु । ऊतिऽभिः । अश्विना । आ । गतम् ॥ ९ ॥

---

१ नि० ५, २०।

हेअश्विनौ सिन्धुंस्यन्दनशीलांनदीं मधुमन्तंमधुसदृशेनोदकेनपूर्णां याभिरूतिभिः असश्चतं अगमयतं प्रवाहयतमित्यर्थः हेअजरौजरारहितावश्विनौ वसिष्ठमृषिं याभिरूतिभिः अजिन्वतं अप्रीणयतम् याभिश्चकुत्सादींस्त्रीनृषीनावतमरक्षतं ताभिःसर्वाभिरूतिभिः अस्मानपिसुसुष्ठुआगच्छतम् ॥ मधुमन्तम् मधुशब्दान्मतुप् लिङ्गव्यत्ययः । असश्चतम् सश्चतिर्गतिकर्मा अस्मादन्तर्भावितण्यर्थाल्लुङ् ॥ ९ ॥

९. अजर अश्विनीकुमारद्वय, जिन उपायों-द्वारा मधुमयी नदी को प्रवाहित किया था, जिन उपायों-द्वारा वसिष्ठ को प्रीत और कुत्स, श्रुतर्य तथा नर्य नाम के ऋषियों की रक्षा की थी, अश्विद्वय, उनके साथ आओ।

याभि॑र्वि॒श्पलां॑ धन॒साम॑थ॒र्व्यं॑ स॒हस्र॑मीळ्ह आ॒जावजि॑न्वतम् ।
याभि॒र्वश॑म॒श्व्यं॑ प्रे॒णिमाव॑तं॒ ताभि॑रू॒ षु ऊ॒तिभि॑रश्वि॒ना ग॑तम् ॥ १० ॥ २४ ॥

याभिः॑ । वि॒श्पला॑म् । धन॒ऽसाम् । अ॒थ॒र्व्य॑म् । स॒हस्र॑ऽमीळ्हे । आ॒जौ । अजि॑न्वतम् । याभिः॑ । वश॑म् । अ॒श्व्य॑म् । प्रे॒णिम् । आव॑तम् । ताभिः॑ । ऊ॒म् इति॑ । सु । ऊ॒तिऽभिः॑ अ॒श्वि॒ना । आ । ग॒त॒म् ॥ १० ॥ २४ ॥

हेअश्विनौ धनसां धनंसंभजमानां अथर्व्यं अगच्छन्तींछिन्नजङ्घात्वेनगन्तुमसमर्थां थर्वतिर्गतिकर्मा विश्पलामेतत्संज्ञामगस्त्यपुरोहितस्यखेलस्यसंबन्धिनींसहस्रमीळ्हे मीळ्हमितिधननाम बहुधनोपेतेआजौसंग्रामे याभिरूतिभिः अजिन्वतं गन्तुं समर्थामकुरुतम् एतच्चरित्रं हिवेरिवाच्छेदिपर्णमित्यत्रविस्पष्टयिष्यते याभिश्चअश्व्यंअश्वाख्यस्यपुत्रं प्रेणिं स्तुतेःप्रेरयितारं वशंएतत्संज्ञमृषिंआवतमरक्षतम् ताभिःसर्वाभिरूतिभिः सहास्मानभ्यागच्छतम् ॥ प्रेणिम् प्रेणृगतिप्रेरणश्लेषणेषु औणादिकइन्प्रत्ययः ॥ १० ॥

१०. जिन उपायों-द्वारा धनवती और जंघा टूटने के कारण चलने में असमर्थ, अगस्त्य-पुरोहित खेल ऋषि की पत्नी, विश्पला को बहुधन-युक्त समर में जाने में समर्थ किया था तथा जिन उपायों-द्वारा अश्व ऋषि के पुत्र और स्तोत्र-तत्पर वश ऋषि की रक्षा की थी, उनके साथ आओ।

याभिः॑ सुदानू औशि॒जाय॑ व॒णिजे॑ दी॒र्घश्र॑वसे॒ मधु॒ कोशो॒ अक्ष॑रत् ।
क॒क्षीव॑न्तं स्तो॒तारं॒ याभि॒राव॑तं॒ ताभि॑रू॒ षु ऊ॒तिभि॑रश्वि॒ना ग॑तम् ॥ ११ ॥

१ ऋ० सं० १.८.१०।

याभिः। सुदानू इति सुऽदानू। औशिजाय। वणिजे। दीर्घऽश्रवसे।
मधु। कोशः। अक्षरत्। कक्षीवन्तम्। स्तोतारम्। याभिः। आवतम्।
ताभिः। ऊम् इति। सु। ऊतिऽभिः। अश्विना। आ। गतम् ॥११॥

उशिक्संज्ञादीर्घतमसःपत्नी तस्याः पुत्रोदीर्घश्रवानामकश्चिदृषिः अनावृष्ट्यां जीवना-र्थमकरोद्वाणिज्यम् सचवर्षणार्थमश्विनौतुष्टाव तौचाश्विनौमेघंप्रेरितवन्तौ अयमर्थःपूर्वार्धे प्रतिपाद्यते हेसुदानूशोभनदानावश्विनौ औशिजायउशिक्पुत्रायवणिजे वाणिज्यंकुर्वते दीर्घश्र-वसे एतत्संज्ञायर्षयेयाभिर्युष्मदीयाभिरूतिभिः हेतुभूताभिः कोशोमेघोमधुमाधुर्योपेतं वृष्ट्यु-दकमक्षरत् असिञ्चत् युष्मत्प्रसादादपेक्षितांवृष्टिंजनितवानित्यर्थः अपिचउशिजः पुत्रं स्तोतारं कक्षी-वन्तंएतत्संज्ञमृषिंयाभिरूतिभिरावतमरक्षतम् ताभिःसर्वाभिरूतिभिःसहास्मानप्यागच्छतम् ॥ कक्षीवन्तम् कक्ष्यारज्जुरश्वस्य तयायुक्तः कक्षीवान् आसन्दीवदष्ठीवच्चक्रीवत्कक्षीवद्रुमण्व-दितिनिपातनान्मतुपोवत्वम् संप्रसारणम् ॥ ११ ॥

११. दानशील अश्विद्वय, जिन उपायों-द्वारा दीर्घतमा की उशिज् नामक स्त्री के पुत्र वणिक्-वृत्ति दीर्घश्रवा को मेघ से जल दिया था तथा उशिज् के पुत्र स्तोता कक्षीवान् की रक्षा की थी, उनके साथ आओ।

द्वादशीमृचमाह—

याभीरसांक्षोदसोद्नःपिपिन्वथुरनश्वंयाभीरथमावतंजिषे।
याभिस्त्रिशोकउस्रियाउदाजततांभिरूषुऊतिभिरश्विनागतम् ॥१२॥

याभिः। रसाम्। क्षोदसा। उद्नः। पिपिन्वथुः। अनश्वम्। याभिः।
रथम्। आवतम्। जिषे। याभिः। त्रिऽशोकः। उस्रियाः। उत्ऽआजत।
ताभिः। ऊम् इति। सु। ऊतिऽभिः। अश्विना। आ। गतम् ॥१२॥

रसानदीभवतिरसतेःशब्दकर्मणइतियास्कः[1]। हेअश्विनौ याभिरूतिभिःहेतुभूताभिःरसांनदीं अनावृष्ट्यामजलरहितांक्षोदसाकूलानिसंपिषताउद्नः उदकेनपिपिन्वथुः पूर्णांपूरितवन्तौ तथाअनश्वं अश्वैर्वियुक्तंआलीमंरथंजिषेजेतुंयाभिरूतिभिरावतमवगमयतम् अपिच याभिरूतिभिःकण्वपु-

१ नि० ११.२५।

त्रिशोकऋषिः उस्रियाः अपहृतागाः उदाजत उदगमयत् असुरसकाशाद्येभे याभिः सर्वाभिरू-तिभिःसहास्मानभ्यागच्छतम्॥ क्षोदसा क्षुदिर्संपेषणे औणादिकोऽसुन्। उद्नः इतीयैकवच-नस्यप्रभृत्युपोऽम्भवन्तीतिप्रसादेशः पद्दन्नित्यादिनाउदकशब्दस्योदन्नभावः भसंज्ञायां अल्लोपो-नइत्यकारलोपः। पिपिन्वथुः पिविसेचने इदित्त्वान्नुम्। जिषे जिजये तुमर्थेसेसेनिति क्सेप्रत्य-यः। ववाथवअजगतिक्षेपणयोः॥ १२॥

१२. जिन उपायों-द्वारा नदियों के तटों को जल-पूर्ण किया था, अपने अश्व-रहित रथ को, विजय के लिए, चलाया था तथा तुम्हारे जिन उपायों से कण्वपुत्र त्रिशोक नामक ऋषि ने अपनी अपहृत गौ का उद्धार किया था, अश्विद्वय, उन उपायों के साथ आओ।

याभिः सूर्यं परियाथः परावति मन्धातारं क्षैत्रपत्येष्वावतम्।
याभिर्विप्रं प्र भरद्वाजमावतं ताभिरू षु ऊतिभिरश्विना गतम्॥१३॥

याभिः। सूर्यम्। परिऽयाथः। पराऽवति। मन्धातारम्। क्षैत्रऽपत्येषु। आवतम्। याभिः। विप्रम्। प्र। भरत्ऽवाजम्। आवतम्। ताभिः। ऊम् इति। सु। ऊतिऽभिः। अश्विना। आ। गतम्॥१३॥

हेअश्विनौ परावतिदूरदेशेऽस्थितंसूर्यंतमोरूपेणस्वर्भानुनावृतमादित्यंतस्मात्तमसोमोचयितुं याभिरूतिभिः परियाथःपुनःपरितोगच्छथः तथामन्धातारमृषिं क्षैत्रपत्येषुक्षेत्राणांपतिः अधि-पतिः क्षेत्रपतिःतत्संबन्धिषुकर्मसुआवतमरक्षतम् अपिचयाभिरूतिभिर्विप्रंमेधाविनंभरद्वाजमृ-षिंअन्नप्रदानेनप्रावतंप्रकर्षेणरक्षतम् ताभिःसर्वाभिरूतिभिःसहरक्षणार्थमस्मानभ्यागच्छतम्॥ क्षैत्रपत्येषु ब्राह्मणादेराकृतिगणत्वात्कर्मण्यर्थेष्यञ्॥ १३॥

१३. जिन उपायों-द्वारा दूरवर्ती सूर्य के पास, उन्हें ग्रहण के अन्ध-कार से मुक्त करने के लिए जाते हो तथा क्षेत्रपति के कार्य में मान्धाता राजर्षि की रक्षा की थी और जिन उपायों-द्वारा अन्नदान कर भरद्वाज ऋषि की रक्षा की थी, उनके साथ आओ।

याभिर्महामतिथिग्वं कशोजुवं दिवोदासं शम्बरहत्य आवतम्।
याभिः पूर्भिद्ये त्रसदस्युमावतं ताभिरू षु ऊतिभिरश्विना गतम्॥१४॥

याभिः। महाम्। अतिथिऽग्वम्। कशःऽजुवम्। दिवःऽदासम्। शम्बरऽहत्ये। आवतम्। याभिः। पूःऽभिद्ये। त्रसदस्युम्। आवतम्। ताभिः। ऊम् इति। सु। ऊतिऽभिः। अश्विना। आ। गतम्॥१४॥

हेअश्विनौ महांमहान्तंअतिथिग्वंअतिथिभिर्गन्तव्यंकशोजुवंअसुरभीत्याउदकंप्रवेष्टुंगन्तारम् एवंभूतंदिवोदासंएतत्संज्ञकंराजर्षिंशंबरहत्येशंबरआयुधंतद्युक्तःशंबरोऽसुरः तस्यहननेविषयभूतेसति याभिरूतिभिरावतमरक्षतम् अपिच याभिरूतिभिः पूर्भिद्ये पुरापिनगराणि भिद्यन्तेऽस्मिन्निति पूर्भिद्यःसङ्ग्रामः तस्मिन्त्रसदस्युंएतत्संज्ञकमृषिंपुरुकुत्सपुत्रंआवतमरक्षतं ताभिरित्यादिपूर्ववत् ॥ महां महान्तमित्यस्यछान्दसोवर्णलोपः । कशोजुवम् कशइत्युदकनाम कशगतिशासनयोः असुन् कशांस्युदकानिजवतइतिकशोजूः जुइतिसौत्रोधातुर्गत्यर्थः क्विब्वचीत्यादिनाक्विप्दीर्घौ । दिवोदासम् दिवश्चदासे षष्ठ्याअलुग्वक्तव्यइत्यलुक् दिवोदासादीनांछन्दस्युपसंख्यानमितिपूर्वपदाद्युदात्तत्वम् । शंबरहत्ये हनस्तचेतिहन्तेर्भावेक्यप् तत्सन्नियोगेनतकारान्तादेशश्च कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ १४ ॥

१४. जिन उपायों-द्वारा महान्, अतिथि-वत्सल और असुरों के डर से जल में पैठे हुए दिवोदास को, शम्बर असुर के हनन-काल में, बचाया था तथा जिन उपायों-द्वारा नगर-विनाश-रूप समर में पुरुकुत्स-पुत्र त्रसदस्यु ऋषि की रक्षा की थी, अश्विद्वय, उनके साथ आओ।

पञ्चदशीमृचमाह—

याभि॑र्व॒म्रं वि॑पिपा॒नमु॑पस्तु॒तं क॒लिं याभि॑र्वि॒त्तजा॑निं दुव॒स्यथः॑ ।
याभि॒र्व्य॑श्वमु॒त पृ॒थिमाव॑तं॒ ताभि॑रू॒ षु ऊ॒तिभि॑रश्विना॒ ग॑तम् ॥ १५ ॥ ३५ ॥

याभिः॑ । व॒म्रम् । वि॒ऽपि॒पा॒नम् । उ॒प॒ऽस्तु॒तम् । क॒लिम् । याभिः॑ । वि॒त्तऽजा॑निम् । दु॒व॒स्यथः॑ । याभिः॑ । विऽअ॑श्वम् । उ॒त । पृ॒थिम् । आव॑तम् । ताभिः॑ । ऊ॒म् इति॑ । सु । ऊ॒तिऽभिः॑ । अ॒श्वि॒ना॒ । आ । ग॒त॒म् ॥ १५ ॥ ३५ ॥

हेअश्विनौ वम्रंविखनसःपुत्रंएतत्संज्ञमृषिं विपिपानंविशेषेणपार्थिवंरसंपिबतम् याभिरूतिभिररक्षतम् कीदृशंउपस्तुतंसमीपस्थैः सम्यक्स्तुतमितिविस्तूयमानं तथा वित्तजानिंलब्धभार्यं कलिंएतत्संज्ञकमृषिंयाभिरूतिभिः दुवस्यथःरक्षथः उतअपिच व्यश्व्यं विगताश्वंपृथिंएतत्संज्ञंवैनंराजर्षिंयाभिरूतिभिरावतमरक्षतम् अन्यत्पूर्ववत् ॥ विपिपानम् पापाने ताच्छीलिकश्चानश् बहुलंछन्दसीतिशपःश्लुः बहुलंछन्दसीत्यभ्यासस्येत्वम् । उपस्तुतम् स्तौतेः कर्मणिनिष्ठा प्रवृद्धादित्वादुत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । वित्तजानिम् वित्तालब्धाजायायेनसतथोक्तः जायायानिङ् इतिसमासान्तोनिङादेशः लोपोव्योर्वलीतियलोपः बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । व्यश्वम् विग-

वोश्नीमस्यास्त्वथोकः बहुव्रीहिस्वरेणपूर्वपदस्योदात्तत्वेउदात्तस्वरितयोर्यणइतिपरस्यानुदात्तस्यस्वरितत्वम् ॥ १५ ॥

१५. जिन उपायों-द्वारा धानरस और स्तुति-पात्र विमनःपुत्र वस्र की रक्षा की थी, स्त्री पा जाने पर कलि नाम के ऋषि की रक्षा की थी और जिन उपायों-द्वारा अश्व-शून्य पृथि नाम के वेन राजर्षि की रक्षा की थी, अश्विद्वय, उनके साथ आओ।

याभिर्नरा शयवे याभिरत्रये याभिः पुरा मनवे गातुमीषथुः ।
याभिः शारीराजतं स्यूमरश्मये ताभिरू षु ऊतिभिरश्विना गतम् ॥ १६ ॥

याभिः । नरा । शयवे । याभिः । अत्रये । याभिः । पुरा । मनवे । गातुम् । ईषथुः । याभिः । शारीः । आजतम् । स्यूमऽरश्मये । ताभिः । ऊम् इति । सु । ऊतिऽभिः । अश्विना । आ । गतम् । १६ ।

हेनरानेतारावश्विनौ पुरापूर्वस्मिन्काले शयवे एतत्संज्ञकायऋषये गातुंदुःखान्निर्गमनलक्षणं मार्गंयाभिरूतिभिरीषथुः युवांवाञ्छितवन्तौ कृतवन्तावित्यर्थः किंवत्सामर्थ्याद् शयवेचिन्नाय-त्याश्चीभिरित्यस्याभ्रचिमविपादितम् तथाअत्रयेऋषयेशतद्वारेयन्त्रगृहे असुरैःपीड्यमानायस-म्यापकारिणोग्नेः शीतेनोदकेनशीतकरणलक्षणंगातुंदुःखनिर्गमनहेतुभूतंमार्गंयाभिरूतिभिः युवा-मिष्टवन्तौ एवंच हिमेनाग्निंघ्रंसमवारयेथामित्यादौप्रसिद्धम् । तथामनवे एतन्नाम्नेराजर्षयेयाभि-रूतिभिर्यवादिधान्यवापनादिरूपंगातुंदारिद्र्यनिर्गमनहेतुभूतंमार्गंयुवांकृतवन्तौ तथाचमन्त्रान्तर-म्—यवंवृकेणाश्विनावपन्तेति । अपिचस्यूमरश्मये स्यूतःसंबद्धोरश्मिर्दीप्तिर्यस्यतस्मैएतत्संज्ञका-यऋषये याभिरूतिभिःशारीः शरोनामवेणुविशेषः तद्विकारभूतान्इषून् आजतं शत्रून्प्रतिप्रेरयत-म् ताभिरूतिभिरित्यादिसमानम् ॥ नरा नृनये ऋदोरप् सुपांसुलुगितिविभक्तेराकारः । शयवे शीङ्स्वप्ने भृमृशीङ्चरीत्यादिनाउप्रत्ययः । ईषथुः इषइच्छायाम् लिट्यथुसि असवर्णेइतिप-युंदासादभ्यासस्येयङादेशाभावेसवर्णदीर्घः । शारीः विकारार्थेशरशब्दात्अनुदात्तादेश्चेत्यञ् टि-ड्ढाणञितिङीप् । स्यूमरश्मये षिवुतन्तुसन्ताने सिवेरौणादिकोमन्प्रत्ययः छ्वोःशूडित्यूठ् बहुव्री-हौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ १६ ॥

१६. नेतृद्वय, जिन उपायों-द्वारा शयु, अग्नि और पहले मनु को गमन-मार्ग दिखाने की इच्छा की थी और स्यूमरश्मि ऋषि के लिए उनके शत्रु के ऊपर तीर चलाया था, अश्विद्वय, उन उपायों के साथ आओ।

---

१ ऋ० सं० १. ८. १२. । २ ऋ० सं० १. ८. ९. । ३ ऋ० सं० १. ८. १५. ।

सप्तदशीमृचमाह—

याभिःपठर्वाजठरस्यमज्मनाग्निर्नादीदेच्चितइद्धोअज्मन्ना।
याभिःशर्यातमवथोमहाधनेताभिरूषुऊतिभिरश्विनागतम्॥१७॥

याभिः। पठर्वा। जठरस्य। मज्मना। अग्निः। न। अदीदेत्।
चितः। इद्धः। अज्मन्। आ। याभिः। शर्यातम्। अवथः।
महाऽधने। ताभिः। ऊम् इति। सु। ऊतिऽभिः। अश्विना।
आ। गतम्॥ १७॥

हेअश्विनौ जठरस्य जठरंभवतिजग्धमस्मिन्ध्रियतइतियास्कः[1]। जठरोपलक्षितस्यशरीरस्यमज्मनाबलेनयुक्तःसन् पठर्वाएतत्संज्ञोराजर्षिः अज्मना संग्रामनामैतत् अज्मनिसंग्रामेयुष्मदीयाभिरूतिभिरासमन्तात्अदीदेत् अदीप्यत तत्रदृष्टान्तः—चितःकाष्ठैरभिचितस्थः यद्वागृहे ऋत्विग्भिःप्रज्वालितः अग्निर्न यथाग्निःप्रकाशतेतद्वदित्यर्थः अपिच शर्यातंमानवंस्वन्द्रेणसह-स्पर्धमानंमहाधने संग्रामनामैतत् महताधनेनोपेतेसंग्रामेयाभिरूतिभिरवथोरक्षथः ताभिरित्यादिगतम्॥ अदीदेत् दीदेतिश्छान्दसोदीप्तिकर्मा। अज्मन् अजगतिक्षेपणयोः अजन्तिक्षिपन्त्यस्मिन्बाणानिति अधिकरणेऔणादिकोमनिन् वलादावार्धधातुकेविकल्पमिष्यतइतिवचनाद्वीभावाभावः सुपांसुलुगितिसप्तम्यालुक्। महाधने आन्महतइत्यात्वम्॥१७॥

१७. जिन उपायों-द्वारा पठर्वा नाम के राजर्षि शरीर-बल से संग्राम में काष्ठ-पुञ्ज प्रज्वलित अग्नि की तरह दीप्तिमान् हुए थे और जिन उपायों द्वारा युद्ध-क्षेत्र में शर्याति राजा की रक्षा की थी, अश्विद्वय, उन उपायों के साथ आओ।

अष्टादशीमृचमाह—

याभिरङ्गिरोमनसानिरण्यथोऽग्रंगच्छथोविवरेगोअर्णसः।
याभिर्मनुंशूरमिषासमावतंताभिरूषुऊतिभिरश्विनागतम्॥१८॥

याभिः। अङ्गिरः। मनसा। निऽरण्यथः। अग्रम्। गच्छथः।
विऽवरे। गोऽअर्णसः। याभिः। मनुम्। शूरम्। इषा। समऽआवतम्।
ताभिः। ऊम् इति। सु। ऊतिऽभिः। अश्विना। आ। गतम्॥१८॥

---

[1] नि० ४.७.।

अङ्गिरइत्येतदामन्त्रितवाक्यादहिर्भूतं तेनचात्मानंसंबोध्यस्तुताबृषिःप्रेरयति हेअङ्गिरःअङ्गिरसांगोत्रज त्वमश्विनौ स्तुहि हेअश्विना मनसामननीयेनस्तोत्रेणप्रीतौसन्तौ युवांयाभिरूतिभिः निरण्यथःस्तोतृन्नितरांरमयथः यद्वा मनसैवकरणभूतेनरमयथः यथागोअर्णसोगोरूपस्य अरणीयस्यधनस्यपणिभिर्गुहायांनिहितस्यविवरेविवरणेगुहाद्वारस्योद्घाटनेनप्रकाशनेनप्रकाशने निमित्तभूतेसति याभिरूतिभिःसहयुवामग्रंसर्वेभ्योदेवेभ्यःपुरस्तादगच्छथः अपिचशूरंवीर्यवन्तं मनुंइषाभूमिव्याप्रेनयवादिधान्यरूपेणान्नेनयाभिरूतिभिः समावतंसम्यगरक्षतम् ताभिः सर्वाभिरूतिभिःसहास्मानभ्यागच्छतम् ॥ निरण्यथः निरमयथइत्यस्यवर्णव्यापत्त्याएतद्रूपम् । विवरे महद्वृहनिम्निगमयेविभावेअप् याथादिनोत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥ १८ ॥

१८. अङ्गिरा, अश्विनीकुमारों की स्तुति करो। अश्विद्वय, जिन उपायों से तुम लोग अन्तःकरण से प्रसन्न हुए थे, जिनसे पणि-द्वारा अपहृत गौ के प्रच्छन्न स्थान में सारे देवों से पहले गये थे और जिनसे अन्न देकर शूर मनु की रक्षा की थी, अश्विद्वय, उन उपायों के साथ आओ।

याभिः पत्नीर्विमदायं न्यूहथुरा घ वा याभिररुणीरशिक्षतम्।
याभिः सुदासं ऊहथुः सुदेव्यं ताभिरू षु ऊतिभिरश्विना गतम्॥१९॥

याभिः। पत्नीः। विऽमदाय। निऽऊहथुः। आ। घ। वा। याभिः।
अरुणीः। अशिक्षतम्। याभिः। सुऽदासे। ऊहथुः। सुऽदेव्यम्।
ताभिः। ऊम् इति। सु। ऊतिऽभिः अश्विना। आ। गतम्॥ १९॥

हेअश्विनौ विमदायएतन्नामेकाय याभिर्युष्मदीयाभिरूतिभिःपत्नीःभार्याःपुरुमित्रस्य दुहितरंन्यूहथुः नितरांवावांयुवांप्रापितवन्तौ घेतिपदपूरणः तथायाभिरूतिभिररुणीःअरुणवर्णाआरोचमानाः गाःआभिमुख्येनाशिक्षतंअदत्तम् तथा पिजवनपुत्रायसुदासेकल्याणदानायराज्ञेसुदेव्यंमहत्स्वधनंयाभिरूतिभिरूहथुःप्रापितवन्तौ ताभिरित्यादिगतम् ॥ पत्नीः अमोव्यत्ययेनशसादेशः। न्यूहथुः वहप्रापणे अथुसि यजादित्वात्संप्रसारणम् द्विर्वचनादि। सुदासे शोभनंददातीतिसुदाः असुन्। सुदेव्यम् दिगादित्वाद्यत् तित्स्वरितमितिस्वरितत्वम् ॥ १९ ॥

१९. जिन उपायों से विमद ऋषि को भार्या दी थी, जिनसे अरुणवर्ण गायें प्रदान की थीं और जिनसे पिजवन-पुत्र सुदास राजा को उत्कृष्ट धन दिया था, अश्विद्वय, उनके साथ आओ।

याभिः शन्ताती भवथो ददाशुषे भुज्युं याभिरवथो याभिरध्रिगुम्।
ओम्यावतीं सुभरामृतस्तुभं ताभिरू षु ऊतिभिरश्विना गतम्॥२०॥३६॥

याभिः । शन्ताती इति शम्ऽताती । भवथः । ददाशुषे । भुज्युम् ।
याभिः । अवथः । याभिः । अध्रिऽगुम् । ओम्याऽवतीम् ।
सुऽभराम् । ऋतऽस्तुभम् । ताभिः । ऊम् इति । सु । ऊतिऽभिः ।
अश्विना । आ । गतम् ॥ २० ॥ ३६ ॥

हे अश्विनौ ददाशुषे हवींषि दत्तवते यजमानाय याभिरूतिभिः शंताती सुखस्य कर्तारौ भवथः याभिश्चोतिभिः भुज्युं तुग्रस्य पुत्रम् अवथः याभिश्चाध्रिगुं अध्रिगुर्देवानां शमिता अध्रिगुश्चापापश्च उभौ देवानां शमितारौ इति श्रुतेः । अपि च ऋतस्तुभं ऋतं सत्यं स्तोभति उच्चारयतीति ऋतस्तुप् एतत्संज्ञम् ऋषिं ओम्यावतीं ओम्येति सुखनाम तद्युक्तां सुभरां सुखेन भरणीयाम् इषं याभिरूतिभिः प्रापयथः ताभिः सर्वाभिरूतिभिः सहास्मानप्यागच्छतम् ॥ शंताती शिवशमरिष्टस्य करे इति तातिल्प्रत्ययः लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् । ददाशुषे दाशृ दाने लिटः क्वसुः वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणम् शासिवसिघसीनां चेति षत्वम् ॥ २० ॥

२०. जिन उपायों से हव्य-दाता को सुख प्रदान करते हो, जिनसे तुग्र-पुत्र भुज्यु और देवों के शमिता अध्रिगु की रक्षा की थी तथा जिनसे ऋतस्तुभ ऋषि को सुखकर और पुष्टिकर अन्न दिया था, उनके साथ आओ ।

॥ इति प्रथमस्य सप्तमे षट्त्रिंशो वर्गः ॥ ३६ ॥

एकविंशीमृचमाह—

याभिः कृशानुमसने दुवस्यथो जवे याभिर्यूनो अर्वन्तमावतम् ।
मधु प्रियं भरथो यत्सरड्भ्यस्ताभिरू षु ऊतिभिरश्विना गतम् ॥ २१ ॥

याभिः । कृशानुम् । असने । दुवस्यथः । जवे । याभिः । यूनः ।
अर्वन्तम् । आवतम् । मधु । प्रियम् । भरथः । यत् । सरट्ऽभ्यः ।
ताभिः । ऊम् इति । सु । ऊतिऽभिः । अश्विना । आ । गतम् ॥ २१ ॥

स्वानादिषु सोमपालेषु मध्ये कृशानुरेकः सोमपालः यथा च तैत्तिरीयकम्—हस्तघ्नः हस्तकृशानवे देवः सोमक्रयणा इति[2] । तं कृशानुं असने इषवः अस्यन्ते क्षिप्यन्ते इति असनः संग्रामः यस्मिन् संग्रामे हे अश्विनौ याभिरूतिभिर्दुवस्यथो रक्षथः तथा याभिश्च जवे वेगे प्रवृत्तं यूनः तरुणस्य पुरुकुत्सस्य अ-

१ ऐ० ब्रा० २. ४. । २ तै० सं० १. २. ७. ।

र्वन्तमश्वमावतमरक्षतम् अपि च यत्प्रियं मधु क्षौद्रं प्रियं सर्वेषामनुकूलवेद्यं तत्सरड्भ्यः मधुमक्षिकाभ्यः याभिरूतिभिर्भरथः संपादयथः ताभिःसर्वाभिरूतिभिःसहास्मानभ्यागच्छतम् ॥ असने असु-क्षेपणे करणाधिकरणयोश्चेत्यधिकरणेल्युट् । सरड्भ्यः सृगतौ सर्तेरटिः ॥ २१ ॥

२१. जिन उपायों-द्वारा सोमपाल कृशानु की, युद्ध में, रक्षा की थी, जिनसे युवा पुरुकुत्स के अश्व को वेग प्रदान किया था और मधुमक्षिकाओं को मधु दिया था, अश्विद्वय, उनके साथ आओ।

याभिर्नरं गोषुयुधं नृषाह्ये क्षेत्रस्य साता तनयस्य जिन्वथः ।
याभी रथाँ अवथो याभिरर्वतस्ताभिरू षु ऊतिभिरश्विना गतम् ॥ २२ ॥

याभिः । नरम् । गोषुऽयुधम् । नृऽसह्ये । क्षेत्रस्य । साता । तनयस्य । जिन्वथः । याभिः । रथान् । अवथः । याभिः । अर्वतः । ताभिः । ऊम् इति । सु । ऊतिऽभिः । अश्विना । आ । गतम् ॥२२॥

हेअश्विनौ गोषुयुधंगोविषयं युद्धं कुर्वन्तंनरंयज्ञस्यनेतारं यजमानंयाभिरूतिभिः नृषाह्ये नृभिः सोढव्येसंग्रामे जिन्वथः प्रीणयथोरक्षथइत्यर्थः तथा क्षेत्रस्यगृहादिरूपस्य तनयशब्दो-धनवाची तनयस्यधनस्यचसाता सातयेसंभजनार्थं याभिरूतिभिर्यजमानंरक्षथः याभिश्चयज-मानानांरथान्रक्षथः तदीयानर्वतोऽश्वांश्च याभिरवथस्ताभिःसर्वाभिरूतिभिःसहास्मानभ्या-गच्छतम् ॥ गोषुयुधम् युधसंप्रहारे गोषुयुध्यतइतिगोषुयुध् तत्पुरुषेकृतिबहुलमित्यलुक् । नृषाह्ये षहमर्षणे शकिसहोश्चेतियत् अन्येषामपिदृश्यतइतिसंहितायांदीर्घः सहेःसाडःसइति-षत्वम् । साता षणसंभक्तौ भावेक्तिन् जनसनखनांसञ्झलोरित्यात्वम् ऊतियूतीत्यादिना क्तिनउदात्तत्वंनिपात्यते सुपांसुलुगितिचतुर्थ्याडादेशः । जिन्वथः जिविप्रीणनार्थः औपादि-कः इदित्वान्नुम् । रथान् दीर्घादटिसमानपादेइतिनकारस्यरुत्वम् आतोऽटिनित्यमितिसानुना-सिकश्चाकारः ॥ २२ ॥

२२. भूमि की प्राप्ति के लिए जिन उपायों-द्वारा युद्ध-काल में मनुष्य की रक्षा करते हो और जिनसे क्षेत्र और धन की प्राप्ति में सहायता करते हो तथा जिन उपायों से मनुष्य-या यजमान के रथों और अश्वों की रक्षा करते हो, अश्विद्वय, उन उपायों के साथ आओ।

याभिः कुत्समार्जुनेयं शतक्रतू प्र तुर्वीतिं प्र च दभीतिमावतम् ।
याभिर्ध्वसन्तिं पुरुषन्तिमावतं ताभिरू षु ऊतिभिरश्विना गतम् ॥२३॥

याभिः । कुत्सम् । आर्जुनेयम् । शतक्रतू इति शतऽक्रतू । प्र ।
तुर्वीतिम् । प्र । च । दभीतिम् । आवतम् । याभिः । ध्वसन्तिम् ।
पुरुऽसन्तिम् । आवतम् । ताभिः । ऊम् इति । सु । ऊतिऽभिः ।
अश्विना । आ । गतम् ॥ २३ ॥

हेशतक्रतूबहुविधकर्माणौअश्विनौ आर्जुनेयं अर्जुनइतीन्द्रस्यनाम तथाचवाजसनेयक-म्—एतद्वाइन्द्रस्यगुह्यंनामयदर्जुनइति । तस्यपुत्रंकुत्संयाभिरूतिभिः प्रावतंप्रकर्षेणारक्षतम् त-थातुर्वीतिंदभीतिंचयाभिरूतिभिः प्रावतम् अपिचयाभिर्ध्वसन्तिंएतत्संज्ञंपुरुषन्तिंएतन्नामानंचऋ-षिंआवतंअरक्षतम् ताभिःसर्वाभिरूतिभिःसहास्मानपिसुआगच्छतम् ॥आर्जुनेयम् शुभ्रादिभ्य-श्चेतिचशब्दोनुक्तसमुच्चयार्थइत्युक्तत्वाड्ढक् । तुर्वीतिं तुर्वीहिंसार्थः शत्रूंस्तुर्वतीतितुर्वीतिः औणा-दिकईतिप्रत्ययः । दभीतिम् दंभुदंभे औणादिकःकीतिप्रत्ययः ।ध्वसंतिम् ध्वंसुगतौच औणादि-कोझिच्प्रत्ययः अनिदितामितिनलोपःझोन्तः । पुरुषन्तिम् पुरुसनोतिददातीतिपुरुषन्तिः क्तिच्-क्तौचसंज्ञायामितिक्तिच् नक्तिचिदीर्घश्चेतिअनुनासिकलोपोपधादीर्घयोर्निषेधः ॥ २३ ॥

२३. शतक्रतु अश्विद्वय, जिन उपायों से अर्जुन अर्थात् इन्द्र के पुत्र कुत्स, तुर्वीति और दभीति की रक्षा की थी तथा जिन उपायों-द्वारा ध्वसन्ति और पुरुषन्ति नाम के ऋषियों को बचाया था, उन उपायों के साथ आओ।

चतुर्विंशीमृचमाह—

अप्नस्वतीमश्विनावाचमस्मेकृतंनोदस्रावृषणामनीषाम् ।
अद्यूत्येवसेनिह्वयेवांवृधेचनोभवतंवाजसातौ ॥ २४ ॥

अप्नस्वतीम् । अश्विना । वाचम् । अस्मे इति । कृतम् । नः ।
दस्रा । वृषणा । मनीषाम् । अद्यूत्ये । अवसे । नि । ह्वये ।
वाम् । वृधे । च । नः । भवतम् । वाजऽसातौ ॥ २४ ॥

हेअश्विनौ अस्मेअस्माकंवाचंअप्नस्वतीम् अप्नइतिकर्मनाम विहितैःकर्मभिःसंयुक्तांकुरुतम् तथानोस्माकंमनीषांबुद्धिं हेवृषणाकामानांवर्षकौ दस्राशत्रूणामुपक्षपयितारावश्विनौ वेदा-र्थज्ञानसमर्थांकुरुतम् अपिच यस्माद्युवामेवंगुणविशिष्टौ तस्माद्वांयुवांअवसेरक्षणायनिह्वये नितरामाह्वये कुत्र अद्यूत्ये द्योतनरहिते प्रकाशनरहिते रात्रेःपश्चिमेयामे तस्मिन्काले

हिमावश्विनावस्माकमश्विनयोरिदंसूक्तंपठ्यते आहुवीचयुवांवाजसातौवाजस्यान्नस्यसंभजने यद्वा सङ्ग्रामनामैतत् सङ्ग्रामेनोस्माकंवृत्वेवर्धनायभवतम् ॥ अप्नस्वतीम् आपःकर्माण्यासांहस्वोनुट्च वेतिमतुन्नुडागमश्च तदस्यास्तीतिमतुप् मादुपधायाइतिमतुपोवत्वम् तसौमत्वर्थेइतिभत्वे-नपदत्वाभावात् रुत्वाद्यभावः । अस्मे सुपांसुलुगितिचतुर्थ्याःशेआदेशः । कृतम् करोतेर्लोटिबहुलं छन्दसीतिविकरणस्यलुक् । अक्तौ युवदीयौ कृष्णोपर्यदिविभावेण्यत् वर्णव्यापत्त्याककारः पूर्वस्मकाद्यनमस्त्रिचास्त्रीतिवृषुमीहोल्यत्यत्ययेनान्तस्वरितत्वम् । निहृये निसमुपविभ्योह्वस्त्या-त्मनेपदम् । वृषम् वृषुवृद्धौ संपदादिलक्षणोभावेकिप् सावेकाचइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ २४ ॥

२४. अश्विद्वय, हमारे वाक्य को विहित-कर्म-युक्त करो; अभीष्ट-वर्षी वसुद्वय, हमारी बुद्धि को वेद-ज्ञान-समर्थ करो। हम आलोक-विहीन रात्रि के शेष-प्रहर में, रक्षा के लिए, तुम्हें बुलाते हैं। हमारे अन्न-लाभ में वृद्धि कर दो।

द्युभिरक्तुभिः परि पातमस्मानरिष्टेभिरश्विना सौभगेभिः ।
तन्नो मित्रो वरुणो मामहन्तामदितिः सिन्धुः पृथिवी उत द्यौः ॥२५॥२७॥

द्युऽभिः । अक्तुऽभिः । परि । पातम् । अस्मान् । अरिष्टेभिः ।
अश्विना । सौभगेभिः । तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहन्ताम् ।
अदितिः । सिन्धुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ २५ ॥ २७ ॥

हेअश्विनौ द्युभिर्दिवसैः अक्तुभीरात्रिभिश्चअस्मान्स्तोतॄन्परिपातम् परितोरक्षतम् सर्व-दास्मान्रक्षतमित्यर्थः तथाअरिष्टेभिः अहिंसितैःसौभगेभिःसुभगत्वैः सुभगत्वापादकैः धनै-रस्मान्रक्षतम् यदस्माभिःप्रार्थितंनोस्मदीयंतन्मित्रादयःषट्देवताममहन्तांपूजयन्तु तत्रा-प्यद्रःसमुच्चये ॥ द्युभिः दिवउदित्युत्वम् दिवोझलितिसावेकाचइतिप्राप्तस्यविभक्त्युदात्तत्वस्य प्रतिषेधः । अरिष्टेभिः रिषहिंसायाम् निष्ठेतिक्तः नञ्समासेव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् बहुलं-छन्दसीतिभिसऐसभावः । अश्विना सुपांसुलुगितिविभक्तेराकारः आमन्त्रितस्यचेतिसर्वानुदात्त-त्वम् । सौभगेभिः शोभनोभगःश्रीर्यस्यासौसुभगः तस्यभावःसौभगम् सुभगान्मन्त्रइत्युद्गा-त्रादिषुपाठादञ्प्रत्ययः हृद्भगसिन्ध्वन्तेपूर्वपदस्यचेतिउभयपदवृद्धिर्नभवति तस्यसर्वैविधयश्छ-न्दसिविकल्प्यन्तइतिविकल्पितत्वात् पूर्ववदैसभावः ञ्नित्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तत्वम् ॥ २५ ॥

२५. अश्विनीकुमारद्वय, दिन और रात में हमें विनाश-रहित सौभाग्य-द्वारा बचाओ। मित्र, वरुण, अदिति, सिन्धु, पृथिवी और आकाश हमारी इस प्रार्थना को पूजित करें।

॥ इतिप्रथमस्यसप्तमेसप्तविंशोवर्गः ॥ २७ ॥

वेदार्थस्यप्रकाशेनतमोहार्दंनिवारयन्। पुमर्थांश्चतुरोदेयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

इतिश्रीराजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरन्धरेणसाय-णाचार्येणविरचितेमाधवीयेवेदार्थप्रकाशेऋक्संहिताभाष्येप्रथमाष्टकेसप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

॥श्रीगणेशायनमः॥

यस्यनिःश्वसितंवेदायोवेदेभ्योखिलंजगत्। निर्ममेतमहंवन्देविद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

इत्थंसप्तममध्यायंव्याख्यायअष्टमाध्यायोव्याख्यातुमारभ्यते । प्रथमेमण्डलेषोडशेनुवाके सप्तसूक्तानिगतानि इदमितित्रिंशत्यृचमष्टमंसूक्तम् अत्रानुक्रम्यते—इदंविंशतिरुषस्यंद्वितीयोर्धर्चोरात्रेश्चेति । ऋषिश्चान्यस्मादितिपरिभाषयानुवृत्तेराङ्गिरसःकुत्सऋषिः अनादेशपरिभाषया त्रिष्टुप्छंदः उषोदेवता द्वितीयार्धर्चस्यरात्रिरपि प्रातरनुवाकेउषस्येक्रतौत्रैष्टुभेछन्दस्येतत्सूक्तम् सूत्रितंच—इदंश्रेष्ठंपृथूरथइतिसूक्तेइति आश्विनशस्त्रेप्येतत्सूक्तं प्रातरनुवाकातिदेशात् ।

तत्रप्रथमामृचमाह—

ओम् इदंश्रेष्ठंज्योतिषांज्योतिरागाच्चित्रःप्रकेतोअजनिष्टविभ्वा।
यथाप्रसूतासवितुःसवायँ एवारात्र्युषसेयोनिमारैक् ॥ १ ॥

इदम् । श्रेष्ठम् । ज्योतिषाम् । ज्योतिः । आ । अगात् । चित्रः ।
प्रऽकेतः । अजनिष्ट । विऽभ्वा । यथा । प्रऽसूता । सवितुः ।
सवाय । एव । रात्री । उषसे । योनिम् । अरैक् ॥ १ ॥

ज्योतिषांग्रहनक्षत्रादीनांद्योतमानानांमध्येइदंउषआख्यंज्योतिःश्रेष्ठंप्रशस्यतमं अस्यकोतिशयइतिचेत् उच्यते—नक्षत्रादिकंज्योतिःस्वात्मानमेवप्रकाशयतिनान्यत् चन्द्रस्तुयद्यप्यन्यत्प्रकाशयति तथापि अविस्पष्टप्रकाशः औषसंतुज्योतिर्युगपदेवसर्वस्यजगतोन्धकारनिराकरणेनविशेषेणप्रकाशकम् अतःप्रशस्यतममित्यर्थः तादृशंज्योतिःआगात् पूर्वस्यांदिश्यागमत् आगतेचतस्मिन् चित्रःचायनीयः प्रकेतःअन्धकारावृतस्यसर्वस्यपदार्थस्यविज्ञापकस्तदीयोरश्मिः विभ्वाविभुर्व्याप्तःसन्अजनिष्ट प्रादुरभूत् किंच यथारात्रीरात्रिःस्वयंसवितुःसूर्यस्यसकाशात् प्रसूता उत्पन्ना सूर्योस्तंगच्छन्रात्रिंजनयति तस्मिन्ननस्तमितेरात्रेरुत्पत्त्यभावात् एवमेवरात्रिरपिउष-

सेसवायउषसउत्पत्तयेतदर्थंयोनिंस्थानंस्वकीयापरभागलक्षणंअरैक्आरेचितवती कल्पितवती-त्यर्थः यद्वाप्रसूतारात्रिसकाशादुत्पन्नाउषाः सवितुःसूर्यस्यसवायप्रसवायजन्मनियथाभवति एवं रात्रिरपिउषसेउषसोयज्जन्मतदर्थंयोनिंस्वापरभागलक्षणंस्थानंकृतवती । अत्रनिरुक्तम्–इदंश्रेष्ठंज्योतिषांज्योतिरागमच्चित्रंप्रकेतनंप्रज्ञाततममजनिष्टविभूततमंयथाप्रसूताप्सवितुःप्रसवायरात्रिरादित्यस्यैवंरात्र्युषसेयोनिमरिचत्स्थानमिति[1] ॥ श्रेष्ठं प्रशस्यशब्दादातिशायनिकइष्ठन् प्रशस्यस्यश्रइतिश्रादेशः प्रकृत्यैकाजितिप्रकृतिभावाट्टिलोपाभावः । अगात् एतेर्लुङिइणोगालुङीति गादेशः गातिस्थेतिसिचोलुक् । प्रकेतः कितज्ञाने अन्तर्णीतिण्यर्थात् कर्मणिघञ् थाथादिनोत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । अजनिष्ट जनीप्रादुर्भावे लुङिसिचइडागमः । विभ्वा विप्रसंभ्योड्वसंज्ञायामितिभवतेर्डुप्रत्ययः सुपांसुलुगित्यादिनासोराकारादेशः ओःसुपीतियणादेशस्यनभूसुधियोरितिप्रतिषेधेप्राप्तेछन्दस्युभयथेतियणादेशः व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् यद्वा विपूर्वाद्भवतेरौणादिकोडुन्प्रत्ययः नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । प्रसूता षूङ्प्राणिप्रसवे कर्मणिनिष्ठा गतिरनन्तरइतिगतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । सवाय छन्दसिजवसवौवक्तव्याविति निपातनादच् चित्त्वादन्तोदात्तत्वम् अणोप्रगृह्यस्यानुनासिकइतिसंहितायामकारःसानुनासिकः । एव निपातस्यचेतिसंहितायांदीर्घः रात्रिः रात्रेश्चाजसाविति ङीप् यस्येतिचेतीकारलोपः । अरैक् रिचिर्विरेचने उज्ज्वितुर्लङ्छन्दसीतिविकरणस्यलुक् लघूपधगुणेहल्ङ्याब्भ्यइतितिलोपः सर्वेव्याप्तस्याव्यत्ययेनएकारस्यऐकारः ॥१॥

१. ज्योतियों में श्रेष्ठ यह ज्योति (उषा) आई हैं। उषा की विचित्र और जगत्प्रकाशक रश्मि भी व्याप्त होकर प्रकाशित हुई हैं। जैसे रात्रि सविता-द्वारा प्रसूत हैं, वैसे ही रात्रि ने भी उषा की उत्पत्ति के लिए जन्म-स्थान की कल्पना की हं अर्थात् रात्रि सूर्य की सन्तान हैं और उषा रात्रि की सन्तान हैं।

द्वितीयामृचमाह–

रुशद्वत्सारुशतीश्वेत्यागादारैगुकृष्णासदनान्यस्याः ।
समानबन्धूअमृतेअनूचीद्यावावर्णंचरतआमिनाने ॥ २ ॥

रुशत्ऽवत्सा । रुशती । श्वेत्या । आ । अगात् । अरैक् । ऊम् इति । कृष्णा । सदनानि । अस्याः । समानबन्धू इति समानऽबन्धू । अमृते इति । अनूची इति । द्यावा । वर्णम् । चरतः । आमिनाने इत्याऽमिनाने ॥ २ ॥

---

१ नि० २. १९.।

श्वेत्येत्युषसोनामधेयं रुशद्वीदीप्ताश्वेत्याश्वेतवर्णोषाः रुशद्वत्सा रुशद्दीप्तःसूर्योवत्सो-यस्याःसातथोक्ता यथामातुःसमीपेवत्सःसंचरति एवंउषसःसमीपेसूर्यस्यनित्यमवस्थानात्तद्-त्सत्वम् अथवा यथावत्सोमातुःस्तन्यंरसंपिबन्हरति एवमुषसोवस्यायाख्यंरसंपिबन्वत्सइत्युच्य-ते वाहरीसतीआगात् आगतवती आगतायाअस्याउषसः कृष्णाकृष्णवर्णारात्रिः सदनानि स्थानानिस्वकीयान्यात्मीयानिलक्षणानिआरैक् आरेचितवती कल्पितवती दत्तवतीत्यर्थः उक्तमे-तदपूर्वम् अपिचैतेरात्र्युषसौसमानबन्धूसमानेनएकेनसूर्याख्येनबन्धुनासम्बद्धे यद्वा सूर्ये-णसहसंबद्धे यथाउषाउदेष्यतासूर्येणसंबद्धा एवंरात्रिरपिअस्तंयतासूर्येणसंबद्धा अमृतेमरणर-हिते कालात्मकत्वयानित्यत्वात् अनूचीअन्वञ्चन्त्यौ प्रथमंरात्रिःपश्चादुषाइत्यनेनक्रमेणगच्छन्त्यौ यद्वा सूर्यगत्यनुसारेणगच्छन्त्यौ एवंभूतेवर्णंसर्वेषांप्राणिनांरूपंआमिनानेजरयन्त्यौ यद्वा स्व-कीयंरूपंहिंसन्त्यौ उभयात्नैरंशमोनिवर्त्यते प्रकाशात्मकमुषसोरूपंरात्र्याएवंविभेसत्यौद्यावापो-चमानेचरतः प्रतिदिवसमावर्तेते यद्वा द्यावान्तरसांवत्सरिकमार्गेणचरतः प्रतिदिवसंगच्छतः अत्रनि-रुक्तम्—रुशद्वत्सासूर्यवत्सारुशदितिवर्णनामरोचतेर्ज्वलतिकर्मणःसूर्यमस्यावत्समाहसाहचर्याद्रस-हरणाद्वारुशतीश्वेत्यामात्श्वेत्याश्वेततेरिचत्कृष्णासदनान्यस्याःकृष्णवर्णारात्रिःकृष्णंकृष्यतेर्नि-कृष्टोवर्णोयैनेसंस्तौविसमानबन्धूसमानबन्धनेअमृतेअमरणधर्माणावनूचीअनूच्याविदीवरेतरम-भिमेत्ययावावर्णचरतस्तेएवद्यावोद्योतनादपिवायावाचरतस्तयासहचरतइतिस्यादामिनानेआमि-नानेअन्योन्यस्याध्यात्मंकुर्वाणेइति॥ श्वेत्या श्विताुवर्णे अस्मात् पचन्तादचोयदितित्राजेयत् णि-लोपः अर्शआदित्वान्मत्वर्थीयोच् । अमृते मृतंमरणमनयोर्नास्तीतिबहुव्रीहौनञोजरमरमित्रमृ-ताइत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम्। अनूची अनुपूर्वादञ्चतेर्ऋत्विगित्यादिनाक्विन् अनिदितामितिनलोपः अञ्चतेश्चोपसङ्ख्यानमितिङीप् अचइत्यकारलोपेचाविति दीर्घत्वम् अनुदात्तस्यचयत्रोदात्तलो-पइतिङीपउदात्तत्वम्. सुपांसुलुगितिविभक्तेर्लुक् । आमिनाने मीङ्हिंसायाम् क्र्यादिकः शान-चि मीनातेर्निगमेइतिह्रस्वत्वम्.॥ २ ॥

२. दीप्तिमती शुभ्रवर्णा सूर्य-माता उषा आई हैं। कृष्णवर्णा रात्रि अपने स्थान को गई हैं। रात्रि और उषा दोनों ही सूर्य की बन्धुत्व-सम्पन्ना और मरण-रहिता हैं। एक दूसरे के पीछे आती हैं और एक दूसरे का वर्ण-विनाश करती हैं।

तृतीयामृचमाह—

समा॒नोअध्वा॒स्वसो॑रन॒न्तस्तम॒न्यान्या॑चरतोदे॒वशि॑ष्टे ।
नमे॑थेते॒नत॑स्थतु॒:सु॒मेके॒नक्तो॒षासा॒सम॑नसा॒विरू॑पे ॥ ३ ॥

---

१ नि० २, २०।

स॒मा॒नः । अध्वा॑ । स्वस्रोः॑ । अ॒न॒न्तः । तम् । अ॒न्याऽअ॑न्या । च॒र॒तः । दे॒वशि॑ष्टे इति॑ दे॒वऽशि॑ष्टे । न । मे॒थे॒ते इति॑ । न । त॒स्थ॒तुः । सु॒मेके॒ इति॑ सु॒ऽमेके॑ । नक्तो॒षसा॑ । सऽम॑नसा । विरू॑पे॒ इति॒ वि॒ऽरू॑पे ॥ ३ ॥

स्वस्रोर्भगिन्योः रात्र्युषसोः अध्वासञ्चरणसाधनभूतोमार्गः समानएकएव येनैवाकाश-मार्गेणउषानिर्गच्छति तेनैवरात्रिरपि सचमार्गोनन्तः अवसानरहितः तंमार्गंदेवशिष्टेदेवेनद्योतमा-नेनसूर्येणानुशिष्टेशिक्षितेसत्यौ अन्याअन्याएकैकाचरतः क्रमेणागच्छतः अपिच सुमेकेशोभनमे-हनेसर्वेषामुत्पादकत्वात्शोभनप्रजनने नक्तोषसारात्र्युषसौविरूपे तमःप्रकाशलक्षणाभ्यांविरुद्ध-रूपाभ्यांयुक्तेअपि समनसासमानमनस्के ऐकमत्यंप्राप्तेसत्यौनमेथेते परस्परंनहिंस्तः तथा नतस्थतुः क्वचिदपिनतिष्ठतः सर्वदालोकानुग्रहार्थंगच्छतइत्यर्थः॥ अन्याअन्या कर्मव्यतिहारेसर्वनाम्नोद्वेभ-वतइतिवक्तव्यम् समासवच्चबहुलमित्यन्याशब्दस्यद्विर्भावः तस्यपरमाम्रेडितमित्याम्रेडितसंज्ञायां अनुदात्तंचेत्याम्रेडितानुदात्तत्वम्। देवशिष्टे शासुअनुशिष्टौ अस्मात्कर्मणिनिष्ठा यस्यविभाषेतीट्प्र-तिषेधः शासइदङ्हलोरित्युपधायाइत्वम् शासिवसिघसीनांचेतिषत्वम् तृतीयाकर्मणीतिपूर्वपदप्र-कृतिस्वरत्वम् । मेथेते मेथृमेधृमेधाहिंसनयोः भौवादिकः अनुदात्तेत् । सुमेके मिहसेचने भावे-घञ् शोभनोमेहोययोस्ते व्यत्ययेनककारः उत्तरपदस्यञित्स्वरेणाद्युदात्तत्वादाद्युदात्तंद्व्यच्छ-न्दसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । नक्तोषसा सुपांसुलुगितिविभक्तेराकारः अन्येषामपिदृश्यतइतिसं-हितायामुपधायादीर्घः ॥ ३ ॥

३. इन दोनों भगिनियों (उषा और रात्रि) का एक ही अनन्त सञ्चरण-मार्ग दीप्तिमान् सूर्य-द्वारा आदिष्ट है। वे दोनों एक के पश्चात् एक उसी मार्ग पर विचरण करती हैं। सारे पदार्थों को उत्पाद-यित्री रात्रि और उषा, विभिन्न रूप धारण करने पर भी, समानमनः-सम्पन्न हैं। वे परस्पर को बाधा नहीं देतीं और कभी स्थिर होकर अवस्थिति नहीं करतीं।

भास्व॑ती ने॒त्री सू॒नृता॑ना॒मचे॑ति चि॒त्रा वि दुरो॑ न आवः ।
प्रार्प्या॒ जग॒द्व्यु॑ नो रा॒यो अ॑ख्यदु॒षा अ॑जीग॒र्भुव॑नानि॒ विश्वा॑ ॥ ४ ॥

भास्व॑ती । ने॒त्री । सू॒नृता॑नाम् । अचे॑ति । चि॒त्रा । वि । दुरः॑ । नः॒ । आ॒व॒रित्या॑वः । प्रऽअ॒र्प्य॑ । जग॑त् । वि । ऊ॒म् इति॑ । नः॒ । रा॒यः । अ॒ख्य॒त् । उ॒षाः । अ॒जी॒ग॒रिति॑ । भुव॑नानि । विश्वा॑ ॥ ४ ॥

भास्वतीविशिष्टप्रकाशनयुक्ता सूनृतेतिवाङ्नाम सूनृतानांवाचांनेत्रीउत्पादयित्रीउषसःप्रादु-र्भावानन्तरंहिपशुपक्षिमृगादयःसर्वेशब्दंकुर्वन्ति एवंभूताउषाः अचेति अस्माभिरज्ञायि चित्रा-

चोदनीया आवासानोऽस्माकं दुरो द्वाराणि तमसा तिरोहितानि व्यावः व्यवृणोत् यथास्माभिर्दृश्य-न्ते तथा तमो निवार्य प्रकाशयन्तीत्यर्थः अपि च जगत्सर्वं भुवनं प्रार्प्य प्रकाशं गमयित्वा नोऽस्माकं रा-योधनानि व्यख्यत् विशिष्टप्रकाशनयुक्तान्यकरोत् उ इत्येतत्पदपूरणम् सैषोषाः विश्वा भुवनानि सर्वाणि भुवनानि तमसा तिरोहितत्वेनाविद्यमानकल्पानि अजीगः उद्गिरति स्वमुखान्निर्गमयति स्व-कीयेन प्रकाशेन तमो निःसार्य पुनरुत्पन्नानीव करोतीत्यर्थः ॥ नेत्री णीञ् प्रापणे तृन् ऋन्नेभ्यो-ङीप् उदात्तयणोहल्पूर्वादिति ङीप उदात्तत्वम्। अचेति चिती संज्ञाने। दुरः द्वारशब्दस्य रये-मैतौ बहुलमिति बहुलवचनात्संप्रसारणम् । आवः वृञ् वरणे लुङि मन्त्रेघसेति च्लेर्लुक् गुणः हल्-ङ्याब्भ्य इति लोपः छन्दस्यपि दृश्यत इत्याडागमः। प्रार्प्य ऋगतौ णौ अर्तिह्रीत्यादिना पुक् स-मासेनञ्पूर्वेक्त्वो ल्यप्। अख्यत् ख्या प्रकथने लुङि अस्यतिवक्तीत्यादिनाच्लेरङादेशः। अजी-गः गृ निगरणे लङि तिपि बहुलं छन्दसीति विकरणस्य श्लुः द्विर्वचनोरदत्वहलादिशेषाः अर्ति-पिपर्त्योश्च बहुलं छन्दसीत्यभ्यासस्येत्वम् छान्दस ईकारः यद्वा असमाण्यन्तात् लुङि चङि द्विर्भावसन्वद्भावेत्वदीर्घाः छान्दसश्चङोलोपः ॥ ४ ॥

४. हम प्रभा-संयुक्ता सूनृत-वाक्य-नेत्री विचित्रा उषा को जानते हैं; उन्होंने हमारा द्वार खोल दिया है । उन्होंने सारे संसार को आलोक-पूर्ण करके हमारे धन को प्रकाशित कर दिया है। उन्होंने सारे भुवनों को प्रकाशित किया है।

पञ्चमीमृचमाह—

जि॒ह्म॒श्ये॒३॑ चरि॑तवे म॒घोन्या॑भो॒गय॑ इ॒ष्टये॑ रा॒यउ॑ त्वम्।
द॒भ्रं पश्य॑द्भ्य उर्वि॒या वि॒चक्ष॑ उ॒षा अ॑जीग॒र्भुव॑नानि॒ विश्वा॑ ॥ ५ ॥१॥

जि॒ह्म॒ऽश्ये॑। चरि॑तवे। म॒घोनी॑। आ॒ऽभो॒गये॑। इ॒ष्टये॑। रा॒ये। ऊं॒ इति॑। त्वम्। द॒भ्रम्। पश्य॑त्ऽभ्यः। उ॒र्वि॒या। वि॒ऽचक्षे॑। उ॒षाः। अ॒जी॒ग॒रिति॑। भुव॑नानि। विश्वा॑ ॥ ५ ॥ १ ॥

मघोनीत्युषसो नामधेयं मघोनी धनवती उषाः जिह्मश्ये जिह्मं वक्रं शयनाय पुरुषाय चरि-तवे चरितुं शयनादुत्थाय स्वापेक्षितं प्रति गन्तुं व्युच्छन्ती भवति त्वम् अयं त्वच्छब्दपर्यायः सर्वनाम-शब्दः यदाह—त्व इति विनिग्रहार्थीयं सर्वनामानुदात्तमिति[1]। त्वमेकं प्रति आभोगये आभोग्याय शब्दा-दिविषयार्थं तथा अपरं प्रति इष्टये यागार्थं तथान्यं प्रति राये धनार्थं च व्युच्छन्तीति शेषः उ शब्द-श्चार्थे अपि च दभ्रं अल्पं पश्यद्भ्यः अन्धकारावृतत्वेनेषत्पश्यद्भ्यो मनुष्येभ्यः विचक्षे विशिष्टप्रकाशा

1 नि० १. ७.।

यव्युच्छन्ती तथैया उर्वी विस्तीर्णा उषाः सर्वाणि भुवनजातानि तमसा तिरोहितानि प्रकाशदानेनोद्गीर्णा-नीयकरोति ॥ जिह्मश्ये शीङ्स्वप्ने जिह्मं श्येते इति जिह्मशीः क्विप् चेति क्विप् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् एरनेकाच इति यण् उदात्तस्वरितयोर्यण इति विभक्तेः स्वरितत्वम् । आभोगये आभोगशब्दाच्च-तुर्थ्येकवचने यकारोपजनः यद्वा आङ्पूर्वाद्भुजेर्बहुलवचनादौणादिकः किप्रत्ययः कुत्वं च । उर्वि-या इयाडियाजीकाराणामुपसंख्यानमिति उर्वीशब्दादुत्तरस्य सोरियाजादेशः । विचक्षे चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि विपूर्वादस्मात् संपदादिलक्षणो भावे क्विप् ॥ ५ ॥

५. जो लोग टेढ़े होकर सोये थे, उनमें से किसी को भोग के लिए, किसी को यज्ञ के लिए और किसी को धन के लिए—सबको अपने-अपने कर्मों के लिए उषा ने जागरित किया है। जो थोड़ा देख सकते हैं, उनकी विशेष रूप से दृष्टि के लिए उषा अन्धकार दूर करती है। विस्तीर्ण उषा ने सारे भुवनों को प्रकाशित कर दिया है।

क्षत्राय त्वं श्रवसे त्वं महीया इष्टये त्वमर्थमिव त्वमित्यै ।
विसदृशा जीविताभिप्रचक्ष उषा अजीगर्भुवनानि विश्वा ॥ ६ ॥

क्षत्राय । त्वम् । श्रवसे । त्वम् । महीयै । इष्टये । त्वम् । अर्थम्ऽइव । त्वम् । इत्यै । विऽसदृशा । जीविता । अभिऽप्रचक्षे । उषाः । अजीगरिति । भुवनानि । विश्वा ॥ ६ ॥

क्षत्राय धननामैतत् धनार्थं त्वमेकं प्रति व्युच्छन्ती विशेषः तथा श्रवसे अन्नार्थं त्वमेकं प्रति व्युच्छन्ती तथा त्वमेकं प्रति महीयै महत्यै इष्टये अग्निष्टोमादिमहायज्ञार्थं त्वमेकं प्रति व्युच्छन्ती तथार्थमिव अपेक्षितमर्थं प्रति इत्यै गमनार्थं व्युच्छन्ती अपि च विसदृशा विलक्षणानि नानारूपाणि जीविता जीवितानि जीवनोपायभूतानि कृषिवाणिज्यादीनि अभिप्रचक्षे आभिमुख्येन प्रकाशयितुं व्युच्छन्ती उषाः सर्वाणि भूतजातानि तमसा निगीर्णान्यजीगः प्रकाशनेन उद्गीर्णानीवाकरोत् ॥ त्वम् त्वत्समसिमनेमेत्यनुच्चानीति सर्वानुदात्तत्वम् । महीयै महै महेरिन् सर्वधातुभ्य इतीन् प्रत्ययः कृदिकारादक्तिन इति ङीष् उदात्तयण इति विभक्तेरुदात्तत्वम् छान्दस ईकारोपजनः यद्वा महीश-ब्दादुत्तरस्य चतुर्थ्येकवचनस्य याडापः इति व्यत्ययेन याडागमः छान्दसमन्तोदात्तत्वम् । विसदृशा त्यदादिषु दृशोऽनालोचने कञ्चेत्यत्र समानान्ययोश्चेति वचनाद्दृशेः कञ् समानस्य छन्दसीति सभा-वः विगतसादृश्यानि विसदृशानि शेश्छन्दसि बहुलमिति शेर्लोपः बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अभिप्रचक्षे चक्षेस्तुमर्थे सेसेनिति सेन् प्रत्ययः स्कोः संयोगाद्योरिति कलोपः कत्वषत्वे ॥

६. किसी को धन के लिए, किसी को अन्न के लिए, किसी को महायज्ञ के लिए और किसी को अभीष्ट-प्राप्ति के लिए उषा जगाती हैं। उन्होंने विविध जीविकाओं के प्रकाश के लिए सारे भुवनों को प्रकाशित किया है।

सप्तमीमृचमाह—

एषादिवोदुहितापत्यदर्शिव्युच्छन्तीयुवतिःशुक्रवासाः।
विश्वस्येशानापार्थिवस्यवस्वउषोअद्येहसुभगेव्युच्छ ॥ ७ ॥

एषा। दिवः। दुहिता। प्रति। अदर्शि। विऽउच्छन्ती। युवतिः।
शुक्रऽवासाः। विश्वस्य। ईशाना। पार्थिवस्य। वस्वः। उषः।
अद्य। इह। सुऽभगे। वि। उच्छ ॥ ७ ॥

दिवोदुहिताव्योम्नोदुहितृस्थानीया तस्माद्धिपूर्वस्यांउषाउत्पद्यते सैषाव्युच्छन्तीतमोवर्जयन्ती प्रत्यदर्शि सर्वैःप्राणिभिर्दृष्टाभूत् कीदृशीसायुवतिः यावयित्रीफलानांपुरुषैःप्रापयित्री नित्ययौवनोपेतावाशुक्रवासाः श्वेतवसनानिर्मलदीप्तिर्वा तथा विश्वस्यसर्वस्यपार्थिवस्यपृथिव्याः संबन्धिनोवस्वोधनस्यईशानाईश्वरी हेसुभगेशोभनधनेउषः तादृशीत्वम् अद्यास्मिन्काले इहास्मिन्देवयजनदेशेव्युच्छ तमांसिविवासय वर्जयेत्यर्थः॥ दिवः ऊडिदमितिविभक्तेरुदात्तत्वम्। व्युच्छन्ती उच्छीविवासे विवासोवर्जनम् तौदादिकः। युवतिः यूनस्तिः। शुक्रवासाः वसआच्छादने वस्तेसर्वमाच्छादयतीतिप्रकाशोवासः बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्। ईशाना ईशऐश्वर्ये अदादित्वाच्छपोलुक् अनुदात्तेत्त्वाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वेधातुस्वरः। पार्थिवस्य पृथिव्याञाञाविति प्राग्दीव्यतीयोञ्प्रत्ययः। वस्वः शिक्षप्रत्ययः घेर्ङितीतिगुणस्य जसादिषुछन्दसिवावचनमितिविकल्पितत्वादभावेयणादेशः॥ ७ ॥

७. वह नित्य-यौवन-सम्पन्ना, शुभ्रवसना, आकाश-पुत्री उषा अन्धकार दूर करती हुई मनुष्यों के दृष्टिगोचर हुई हैं। वह सारे पार्थिव धनों की अधीश्वरी हैं। सुभगे, तुम आज यहाँ अन्धकार दूर करो।

अष्टमीमृचमाह—

परायतीनामन्वेतिपाथआयतीनांप्रथमाशश्वतीनाम्।
व्युच्छन्तीजीवमुदीरयन्त्युषामृतंकंचनबोधयन्ती ॥ ८ ॥

पराऽयतीनाम्। अनु। एति। पाथः। आऽयतीनाम्। प्रथमा।
शश्वतीनाम्। विऽउच्छन्ती। जीवम्। उत्ऽईरयन्ती। उषाः।
मृतम्। कम्। चन। बोधयन्ती ॥ ८ ॥

परायतीनांपरागच्छन्तीनामतीतानामुषसांसंबन्धिपाथः अन्तरिक्षैकदेशलक्षणंस्थानं पाथो-न्तरिक्षंपथाव्याख्यातमितियास्कः। अद्यतनीउषाः अन्वेत्यनुगच्छति अतीताउषसोयथाव्युष्टा एवमेवैषापिव्युच्छतीत्यर्थः तथाआयतीनामागच्छन्तीनां शश्वतीनां बह्वीनामुषसांआयाप्रथमाभवति एषायथावर्तते एवमेवागामिन्योप्युषसइत्यर्थः व्युच्छन्तीतमोवर्जयन्तीजीवंप्राणिनांजीवात्मानंउदीरयन्ती शयनादूर्ध्वमीरयन्तीउषाः स्वापसमयेप्रलीनेन्द्रियत्वान्मृतमिवसन्तंकंचनकमपिपुरुषंबोधयन्तीपुनरिन्द्रियप्रवेशेनचेतनंकुर्वन्तीप्रवर्ततइतिशेषः ॥ परायतीनां इण्गतौ लटःशतृ इणोयण् उगितश्चेतिङीप् शश्वच्छन्दसिबहुलमितिनामउदात्तत्वम् ॥ ८ ॥

८. पहले की उषायें जिस अन्तरिक्ष-मार्ग से गई हैं, उसी से उषा जाती हैं और आगे अनन्त उषायें भी उसी पथ का अनुधावन करेंगी। उषा अन्धकार को दूर करके तथा प्राणियों को जाग्रत् करके मृतवत् संज्ञा-शून्य लोगों को चैतन्य प्रदान करती हैं।

उषो॒ यद॒ग्निं स॒मिधे॑ च॒कर्थ॒ वि यदाव॒श्चक्ष॑सा॒ सूर्य॑स्य ।
यन्मानु॑षान्य॒क्ष्यमा॑णाँ॒ अजी॑ग॒स्तद्दे॒वेषु॑ चकृषे भ॒द्रमप्नः॑ ॥ ९ ॥

उषः॑ । यत् । अ॒ग्निम् । स॒म्ऽइधे॑ । च॒कर्थ॑ । वि । यत् । आव॑: । चक्ष॑सा । सूर्य॑स्य । यत् । मानु॑षान् । य॒क्ष्यमा॑णान् । अजी॑ग॒रिति॑ । तत् । दे॒वेषु॑ । च॒कृ॒षे । भ॒द्रम् । अप्नः॑ ॥ ९ ॥

हेउषः त्वंअग्निंगार्हपत्यादिरूपंसमिधेसमिन्धनायप्रज्वलनार्थंयच्चकर्थकृतवती उषःकाले-ह्यग्नयोहोमार्थंउपसमिध्यन्ते अपिचतमसातिरोहितं जगत्सूर्यस्यचक्षसाप्रकाशेनयद्व्यावः व्यवृ-णोः तमसाविश्लिष्टमकरोः तथामानुषान्मानुषान् मनोःपुत्रान्मनुष्यान्यक्ष्यमाणान्यागंकरिष्यतः यत्त्वंअजीगः पूर्वंतमसाग्रस्तान्प्रकाशनेनोद्गीर्णानिवाकरोः हेउषः देवेषुमध्येत्वमेवभद्रंभजनीयं संदेतद्विविधमप्नः कर्मचकृषेकृतवती ॥ आवः वृञ्वरणे लुङिमन्त्रेघसेतिच्लेर्लुक् गुणे हल्ङ्या-ब्भ्यइतिसिलोपः छन्दस्यपिदृश्यतइत्याडागमः । मानुषान् मनोर्जातावञ्यतौषुक्चेतिअञ्प्र-त्ययः षुगागमश्च ॥ ९ ॥

९. उषा, तुमने होमार्थ अग्नि प्रज्वलित की है, सूर्य के आलोक से अन्धकार को दूर कर दिया है और यज्ञरत मनुष्यों को अन्धकार से मुक्त कर दिया है; इसलिए तुमने देवों का उपकारी कार्य किया है।

दशमीमृचमाह—

कियात्या यत्समया भवाति या व्यूषुर्याश्च नूनं व्युच्छान् ।
अनु पूर्वाः कृपते वावशाना प्रदीध्याना जोषमन्याभिरेति ॥ १० ॥ २ ॥

कियति । आ । यत् । समया । भवाति । याः । विऽऊषुः । याः ।
च । नूनम् । विऽउच्छान् । अनु । पूर्वाः । कृपते । वावशाना ।
प्रऽदीध्याना । जोषम् । अन्याभिः । एति ॥ १० ॥ २ ॥

समयेत्यव्ययं समीपवचनम् उषाः समया भवाति समीपस्था भवति इति यदेतत् तत् कियति काले अभूत् परिसमाप्तं चेत्याकारः प्रश्नार्थः एतदुक्तं भवति उषाः येन कालेन संयुक्ता स कालः कियान् तस्य कालस्य किं परिमाणमिति अनेनोषसोऽनन्तत्वमुक्तम् तदेव स्पष्टीकरोति पुरा या उषसो व्यूषुः व्युष्टाः सञ्जाताः नूनं च अवश्यं इतः परं या उषसो व्युच्छान् व्युच्छन्ति व्युष्टा भविष्यन्ति तत्र पूर्वाः व्युष्टा अतीता उषसः वावशाना कामयमाना इदानीं वर्तमाना उषाः अनुकृपते अनुकल्पते समर्था भवति अतीता उषसो यथा प्रकाशमकुर्वन् तद्वदेषापि प्रकाशं करोतीत्यर्थः तथा प्रदीध्याना प्रकर्षेण दीप्यमाना उषाः अन्याभिः आगामिनीभिः उषोभिः जोषं सह एति संगच्छते आगामिन्योऽप्येतदीयं प्रकाशं अनुकुर्वन्तीत्यर्थः ॥ कियति किंपरिमाणमस्य किमिदंभ्यां वो घः इति वतुप् विधानसामर्थ्यात् किम् शब्दादपि परिमाणार्थे वतुप् वकारस्य घत्वम् इदंकिमोरीश्की इति किमः कीआदेशः यस्येति लोपः प्रत्ययाद्युदात्तत्वम् छान्दसः सांहितिको दीर्घः । भवाति लेटो याडागमः । व्यूषुः विपूर्वो वस्तिः व्युच्छने वर्तते लिट्युसि किति यजादित्वात् संप्रसारणम् द्विर्वचनादि । व्युच्छान् उच्छी विवासे विवासो वर्जनम् लेटो याडागमः संयोगान्तस्य लोपः । कृपते कृपू सामर्थ्ये व्यत्ययेन शः । वावशाना वश कान्तौ अस्माद्यङ्लुगन्तात् ताच्छीलिके चानश् । प्रदीध्याना दीधीङ् दीप्तिदेवनयोः लटः शानच् अदादित्वाच्छपो लुक् जक्षित्यादयः षट् इत्यभ्यस्तसंज्ञायां अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम् गतिसमासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ १० ॥

१०. कब से उषा उत्पन्न होती हैं और कब तक उत्पन्न होंगी ? वर्तमान उषा पूर्व की उषाओं का साग्रह अनुकरण करती हैं और आगामिनी उषायें इन दीप्तिमती उषा का अनुधावन करेंगी ।

॥ इति प्रथमस्याष्टमे द्वितीयो वर्गः ॥ २ ॥

एकादशीमृचमाह—

ईयुष्टेयेपूर्वतरामपश्यन्व्युच्छन्तीमुषसंमर्त्यासः।
अस्माभिरूनुप्रतिचक्ष्याभूदोतेयन्तियेअपरीषुपश्यान् ॥ ११ ॥

ईयुः। ते। ये। पूर्वऽतराम्। अपश्यन्। विऽउच्छन्तीम्। उषसम्। मर्त्यासः। अस्माभिः। ऊम् इति। नु। प्रतिऽचक्ष्या। अभूत्। ओ इति। ते। यन्ति। ये। अपरीषु। पश्यान् ॥ ११ ॥

येमर्त्यासोमरणधर्माणोमनुष्याव्युच्छन्तीं विवासयन्तींपूर्वतरांअतिशयेनपूर्वांविभक्तांउ-षसंअपश्यन्दृष्टवन्तः तेमनुष्याईयुर्गताः तथाअस्माभिरपिनुइदानींप्रतिचक्ष्याप्रकर्षेणद्रष्टव्याअ-भूज्जाता तथाअपरीषुभाविनीषुरात्रिषुयेमनुष्याएनामुषसंपश्यान्पश्यन्ति ते आउइतिनिपातद्वय-समुदायः तत्रउदित्येतदवधारणे एवयन्तिआगच्छन्त्येव कालत्रयेप्येषाव्याप्यवर्ततइत्यर्थः॥ईयुः इण्गतौ लिटचुसिइणोयणितियणादेशः द्विर्वचनेचीतितस्यस्थानिवद्भावाद्द्विर्भावे दीर्घइणः कितीत्यभ्यासस्यदीर्घत्वम्। ते युष्मत्तत्ततक्षुष्वितिसकारस्यषत्वंष्टुत्वंच। मर्त्यासः आज्ज-सेरसुक्॥ ११ ॥

११. जिन मनुष्यों ने अतीव प्राचीन समय में, आलोक प्रकाशित करते हुए उषा को देखा था, वे इस समय नहीं हैं। हम उषा को देखते हैं; आगे जो लोग उषा को देखेंगे, वे आ रहे हैं।

द्वादशीमृचमाह—

यावयद्द्वेषाऋतपाऋतेजाःसुम्नावरीसूनृताईरयन्ती।
सुमङ्गलीर्बिभ्रतीदेववीतिमिहाद्योषःश्रेष्ठतमाव्युच्छ ॥ १२ ॥

यवयत्ऽद्वेषाः। ऋतऽपाः। ऋतेऽजाः। सुम्नऽवरी। सूनृताः। ईरयन्ती। सुऽमङ्गलीः। बिभ्रती। देवऽवीतिम्। इह। अद्य। उषः। श्रेष्ठऽतमा। वि। उच्छ ॥ १२ ॥

यावयद्द्वेषाःयावयन्तिअसमन्तः पृथक्कृतानिद्वेषांसिद्वेष्टॄणिराक्षसादीनियया सातथोक्ता उषसिजातायांराक्षसादयोनतिष्ठन्ते यतस्तेनिशाचराः ऋतपाःऋतस्यसत्यस्ययज्ञस्यवापालयित्री ऋते-जाःयज्ञार्थंप्रादुर्भूतासत्यामुषसिअहनियागाअनुष्ठीयन्तेअतोयज्ञार्थंजातेत्युच्यते सुम्नावरी सुम्न-मितिसुखनाम तद्वती सूनृता वाङ्नामैतत् पशुपक्षिमृगादीनांवचांसिईरयन्तीप्रेरयन्तीउत्पादयन्ती सुमङ्गलीःसौमङ्गल्योपेता पत्याकदाचिदपिनवियुक्तेत्यर्थः देववीतिं देवैःकाम्यमानंयज्ञंबिभ्रती

धारयन्ती हे उषः श्रेष्ठतमा उत्तमेन मकारेण अविप्रशस्तात्वं इह अस्मिन्देवयजनदेशे अद्य अस्मिन्यागसमये व्युच्छ विवासय ॥ यावयद्द्वेषाः युमिश्रणामिश्रणयोः अस्माण्ण्यन्तात्लटःशतृ तस्य छन्दस्युभयथेत्यार्धधातुकत्वात् अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वाभावात् प्रत्ययस्वर एवशिष्यते पुनर्बहुव्रीहौसएवस्वरः छान्दसःपदकालीनोह्रस्वः । ऋतपाः ऋतंपातिरक्षतीत्यृतपाः पारक्षणे विच् । ऋतेजाः ऋतेनिमित्तभूतेजायतइत्यृतेजाः जनीप्रादुर्भावे जनसनखनक्रमगमोविट् विड्वनोरनुनासिकस्यादित्यात्वम् तत्पुरुषेकृतिबहुलमितिसप्तम्याअलुक् । सुम्नावरी छन्दसीवनिपाविविमत्वर्थीयोवनिप् वनोरचेतिङीप् नकारस्यरेफादेशश्च अन्येषामपिदृश्यतइतिदीर्घः व्यत्ययेनप्रत्ययस्याद्युदात्तत्वम् । सुमंगलीः सुमंगलात्संज्ञायामितिगौरादिषुपाठाद्वाङीष् सर्वेविधयश्छन्दसिविकल्प्यन्तइतिहल्ङ्याब्भ्यइतिसुलोपस्यविकल्पितत्वाद्भावेरुत्वविसर्गौ । देववीतिं वीगतिव्याप्तिप्रजनकान्त्यसनखादनेषु देवैर्वीयतेकाम्यतइतिदेववीतिर्यज्ञः कर्मणिक्तिन् दासीभारादित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ १२ ॥

१२. उषा विद्वेषी निशाचरों को दूर करती हैं, यज्ञ का पालन करती हैं, यज्ञ के लिए आविर्भूत होती हैं, सुख देती हैं और सूनृत शब्द प्रेरण करती हैं। उषा कल्याण-वाहिनी हैं और देवों का वाञ्छित यज्ञ धारण करती हैं। उषा, तुम उत्तम रूप से आज इस स्थान पर आलोक प्रकाशित करो।

त्रयोदशीमृचमाह—

शश्वत्पुरोषाव्युवासदेव्यथोअद्येदंव्यावोमघोनी ।
अथोव्युच्छादुत्तराँअनुद्यूनजरामृताचरतिस्वधाभिः ॥ १३ ॥

शश्वत् । पुरा । उषाः । वि । उवास । देवी । अथो इति । अद्य । इदम् । वि । आवः । मघोनी । अथो इति । वि । उच्छात् । उत्ऽतरान् । अनु । द्यून् । अजरा । अमृता । चरति । स्वधाभिः ॥ १३

देवीदेवनशीलोषाः पुरापूर्वस्मिन्कालेशश्वत् नित्यंसततंव्युवास व्यौच्छत् अथोअनन्तरं अद्यास्मिन्कालेमघोनीधनवतीउषाः तमसातिरोहितमिदंसर्वजगद्व्यावः विवासितंप्रकाशनेनसमर्थमकरोत् अथोअनन्तरंउत्तरान्ऊर्ध्वतरान् भाविनः द्यून्दिवसान् अनुलक्ष्यआगामिष्वपिदिवसेषुव्युच्छात् व्युच्छति विवासति अतःकालत्रयव्यापिनीसोषाः अजराजरारहितासर्वदैकरूपाअमृतामरणरहिताचसती स्वधाभिः आत्मीयैस्तेजोभिःसहचरतिवर्तते ॥ उवास वसनिवासे लिट्यभ्यासस्योभयेषामित्यभ्यासस्यसंप्रसारणम् । आवः तस्मादेवधातोर्लङ्बहुलंछन्दसीति विकरणस्यलुक् हल्ङ्याब्भ्यइतिविलोपः छन्दस्यपिदृश्यतइत्याडागमः । उच्छात् लेटआडागमः । उत्तरान् दीर्घादटिसमानपादेइतिनकारस्यरुत्वम् आतोऽटिनित्यमितिसानुनासिकआकारः ।

अनु अनुर्लक्षणे इति अनोः कर्मप्रवचनीयत्वम्। अजरा अमृता नञा बहुव्रीहौ नञो जरमरमित्रमृता इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम्॥१३॥

१३. पहले उषा प्रतिदिन उदित होती थीं; आज भी धनवती उषा इस जगत् को अन्धकार-मुक्त करती हैं; इसी प्रकार आगे भी दिन-दिन उदित होंगी; क्योंकि वे अजरा और अमरा होकर अपने तेज से विचरण करती हैं।

व्य१ञ्जिभिर्दिव आतास्वद्यौदप कृष्णां निर्णिजं देव्यावः।
प्रबोधयन्त्यरुणेभिरश्वैरोषा याति सुयुजा रथेन॥ १४॥

वि। अञ्जिऽभिः। दिवः। आतासु। अद्यौत्। अप। कृष्णाम्। निःऽनिजम्। देवी। आवरित्यावः। प्रऽबोधयन्ती। अरुणेभिः। अश्वैः। आ। उषाः। याति। सुऽयुजा। रथेन॥ १४॥

दिवो नभसः संबन्धिनीष्वातासु दिक्ष्वेतत् आतासु विस्तीर्णासु दिक्षु उषाः अञ्जिभिः व्यञ्जकैः प्रकाशकैस्तेजोभिः व्यद्यौत् विद्योतते प्रकाशते सोषा देवी देवनशीला कृष्णां निर्णिजम् निर्णिगिति रूपनाम रात्रिकृतं कृष्णं रूपं अपावः अपावृणोत् प्रकाशेन तिरस्कृतवती अपि च अरुणेभिः अरुणैर्लोहितवर्णैः अश्वैर्व्यापनशीलैः स्वकीयैः किरणैः तुरगैर्वा सुयुजा सम्यक्युक्तेन रथेन उषा याति आगच्छति किं कुर्वती प्रबोधयन्ती सुप्तान् प्राणिनः प्रबुद्धान् कुर्वती॥ अद्यौत् द्युत दीप्तौ लुङ् द्युद्भ्यो लुङीति परस्मैपदम् व्यत्ययेन च्लेर्लुक् गुणे प्राप्ते वृद्धिश्छान्दसी यद्वा द्युअभिगमने आदादिकः उतो वृद्धिर्लुकि हलीति वृद्धिः॥ १४॥

१४. आकाश की विस्तृत दिशाओं को आलोक-पूर्ण तेज द्वारा उषा दीप्तिमान् करती हैं। उषा ने रात्रि के काले रूप को दूर किया है। सोये हुए प्राणियों को जगाकर उषा अरुण अश्ववाले रथ से आ रही हैं।

देवीनां हविष्षु आवहन्त्येषोषसो याज्या सूत्रितं च—आ द्यां तनोषि रश्मिभिरावहन्ती पोष्या वार्याणि नवा अवरिणुक काटो अभूत् इति।

आवहन्ती पोष्या वार्याणि चित्रं केतुं कृणुते चेकिताना।
ईयुषीणामुपमा शश्वतीनां विभातीनां प्रथमोषा व्यश्वैत्॥ १५॥ ३॥

आऽवहन्ती। पोष्या। वार्याणि। चित्रम्। केतुम्। कृणुते। चेकिताना। ईयुषीणाम्। उपऽमा। शश्वतीनाम्। विऽभातीनाम्। प्रथमा। उषाः। वि। अश्वैत्॥ १५॥ ३॥

पोष्यायावज्जीवपोषणसमर्थानि वार्याणिवरणीयानिधनानि आवहन्ती अस्माकंआन-यन्ती चेकितानासर्वंजनंप्रज्ञापयन्तीउषाःचित्रंविचित्रंआश्चर्यभूतंचायनीयंवाकेतुंप्रज्ञापकंरश्मिकृत्स्नंजगत्प्रकाशनसमर्थंकृणुते स्वात्मनःप्रकाशात्कुरुते सैषाईयुषीणांगमनवतीनांपूर्वंनिष्पन्नानांशश्वतीनांबह्वीनांउषसांउपमाउपसमीपेनिर्मिताउपमानभूतावा विभातीनांविशेषेणप्रकाशमा-नानांआगामिनीनांउषसांप्रथमाआद्या एवंभूतोषाःव्यश्वैत् तेजसाप्रवृद्धासीत् ॥ पोष्या पुषपुष्टौ पोषणंपोषःभावेघञ् तत्रभवानि भवेछन्दसीतियत् यतोनावइत्याद्युदात्तत्वं शेश्छन्दसि बहुलमितिशेर्लोपः। वार्याणि वृङ्संभक्तौ ऋहलोर्ण्यत् ईडवन्दवृशंसदुहांण्यतइत्याद्युदात्तत्वम्। चेकिताना कितज्ञाने अस्माद्यङन्ताल्लटःशानच् छन्दस्युभयथेतितस्यार्धधातुकत्वात्अतोलोपयलोपौ अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम्। ईयुषीणाम् इण्गतौ लिटःक्वसुः द्विर्भावादि उगितश्चेतिङीप् वसोःसंप्रसारणम् इणोयणितियणादेशः दीर्घइणःकितीत्यभ्यासस्यदीर्घत्वम् शासिवसिघसी-नांचेतिषत्वम् ङीप्सुपौपित्त्वादनुदात्तौ। विभातीनाम् भादीप्तौ अस्माच्छत्रन्तात्पूर्ववत्ङीप् ङ्या-श्छन्दसिबहुलमितिनामउदात्तत्वम्। व्यश्वैत् टुओश्विगतिवृद्ध्योः लङि बहुलंछन्दसीतिविकर-णस्यलुक् गुणेकृतेव्यत्ययेनैत्वम् ॥ १५ ॥

१५. उषा पोषक और वरणीय धन लाकर और सबको चैतन्य देकर विचित्र रश्मि प्रकाशित करती हैं। वह पहले की उषाओं की उपमा-रूपिणी हैं और आगामिनी प्रभावती उषाओं की प्रारम्भ-स्वरूपिणी। वह किरण प्रकाश करती हैं।

॥ इतिप्रथमस्याष्टमेतृतीयोवर्गः ॥ ३ ॥

षोडशीमृचमाह—

उदीर्ध्वंजीवोअसुर्नआगादपप्रागात्तमआज्योतिरेति।
आरैक्पन्थांयातवेसूर्यायागन्मयत्रप्रतिरन्तआयुः ॥ १६ ॥

उत्। ईर्ध्वम्। जीवः। असुः। नः। आ। अगात्। अप। प्र। अगात्। तमः। आ। ज्योतिः। एति। अरैक्। पन्थाम्। यातवे। सूर्याय। अगन्म। यत्र। प्रऽतिरन्ते। आयुः ॥ १६ ॥

हेमनुष्याः उदीर्ध्वंशयनंपरित्यज्यउद्गच्छत नोस्माकंअसुःशरीरस्यप्रेरयिताजीवोजीवा-त्माआगात्आगतवान् तमःअपप्रागात्अपक्रान्तं उषसःप्रकाशेसतिसर्वजीवव्यापारयोग्यः प्र-स्तातस्मात्प्ररूपतयासचजीवस्तदेवज्योतिरेतिआगच्छति सूर्यायसूर्यस्यपन्थांमार्गंआरैक्रि-क्तीकरोति यातवेगमनाययस्मिन्देशेगच्छामः अत्रयस्मिन्देशेआयुः अन्ननैमैवत् अन्नंप्रतिरन्ते प्रपूर्वस्तिरतिर्वर्धनार्थः उषाराधनेनप्रवर्धयन्ति ॥ ईर्ध्वम् ईरगतौ आदादिकोनुदात्तेत्। आरैक्

१ सर्वजनीनव्यापारयोग्यइतिपाठः।

रिचिर् विरेचने लङि बहुलं छन्दसीति विकरणस्य लुक् गुणे व्यत्ययेनैत्वम् । पन्थाम् सितीयायामपि पथिमथ्यृभुक्षामात् इति व्यत्ययेनात्वम् । अगन्म गमेर्लङि बहुलं छन्दसीति विकरणस्य लुक् म्वोश्चेति मकारस्य नकारः ॥ १६ ॥

१६. मनुष्यो, उठो; हमारा शरीर-संचालक जीवन आ गया है। अन्धकार गया; आलोक आया। उषा ने सूर्य को आने के लिए मार्ग बना दिया है। उषा, जिस देश में अन्नदान करके वर्द्धन करती हो, वहाँ हम जायँगे।

स्यूम॑ना वा॒च उदि॑यर्ति॒ वह्नि॒: स्तवा॑नो रे॒भ उ॒षसो॑ विभा॒तीः ।
अ॒द्या तदु॑च्छ गृण॒ते म॑घोन्य॒स्मे आयु॒र्नि दि॑दीहि प्र॒जाव॑त् ॥ १७ ॥

स्यूम॑ना । वा॒चः । उत् । इ॒य॒र्ति॒ । वह्नि॑ः । स्तवा॑नः । रे॒भः । उ॒षसः॑ । वि॒ऽभा॒तीः । अ॒द्य । तत् । उ॒च्छ॒ । गृ॒ण॒ते । म॒घो॒नि॒ । अ॒स्मे इति॑ । आयुः॑ । नि । दि॒दी॒हि॒ । प्र॒जाऽव॑त् ॥ १७ ॥

वह्निः स्तोत्राणां वोढा रेभः स्तोतृनामैतत् स्तोता उषसो विभातीः तमसोपनोदनेन प्रकाशमाना उषोदेवताः स्तवानः स्तुवन् वाचो वेदरूपायाः संबन्धीनि स्यूमना स्यूमानि अनुस्यूतानि संबद्धान्युक्थानि उदियर्ति उद्गमयति उच्चारयति अतो हे मघोनि मघवत्युषः अद्यास्मिन्समये गृणते स्तुवते तस्मै पुरुषाय तदुच्छ वृष्टिनिरोधकत्वया प्रसिद्धं नैशं तमो विवासय वर्जय अस्मे अस्मभ्यं च प्रजावत् प्रजाभिः पुत्रपौत्रादिभिर्युक्तम् आयुरन्नं नि दिदीहि नितरां प्रकाशय दीदेतिश्छान्दसो दीप्तिकर्मा प्रयच्छेत्यर्थः ॥ स्यूमना षिवु तन्तुसन्ताने अन्येभ्योपि दृश्यन्त इति दृशिग्रहणस्य सर्वोपाधिव्यभिचारार्थत्वात् कर्मणि मनिन् छ्वोः शूडिति ऊठ् आङ्याजयारां चोपसंख्यानमिति विभक्तेराकारादेशः यद्वा औणादिको भावे मक् पामादिलक्षणो मत्वर्थीयो नः बन्धनयुक्तानीत्यर्थः शेश्छन्दसि बहुलमिति शेर्लोपः व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् । वाचः सावेकाच इति ङस उदात्तत्वम् । इयर्ति ऋगतौ जौहोत्यादिकः श्लुः अर्तिपिपर्त्योश्चेति अभ्यासस्येत्वम् । स्तवानः ष्टुञ् स्तुतौ चानश् अदादित्वाच्छपो लुक् तस्य छन्दस्युभयथेत्यार्धधातुकत्वेन ङित्त्वाभावाद्गुणावादेशौ व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् । विभातीः शतुरनुमो नद्यजादी इति ङीप उदात्तत्वम् । गृणते गृ शब्दे क्र्यादिकः प्वादीनां ह्रस्वः पूर्वेण एकेन स्वेप्यनिमित्ते इति अन्तोदात्तत्वम् । अस्मे सुपां सुलुगिति चतुर्थ्याः शे आदेशः ॥ १७ ॥

१७. स्तुति-वाहक स्तोता प्रभावती उषा की स्तुति करके सुग्रथित वेद-वाक्य उच्चारण करते हैं। धनवती उषा, आज उस स्तोता का अन्धकार नष्ट करो और उसे सन्तति-युक्त अन्न दान करो।

याव॑द्गोमतीरु॒षस॒: सर्व॑वीरा व्यु॒च्छन्ति॑ दा॒शुषे॒ मर्त्या॑य ।
वा॒योरि॑व सू॒नृता॑नामुद॒र्के ता अ॑श्व॒दा अ॑श्नवत्सोम॒सुत्वा॑ ॥ १८ ॥

याः । गोऽमतीः । उषसः । सर्वऽवीराः । विऽउच्छन्ति । दाशुषे । मर्त्याय । वायोःऽइव । सूनृतानाम् । उत्ऽअर्के । ताः । अश्वऽदाः । अश्नवत् । सोमऽसुत्वा ॥ १८ ॥

दाशुषेहवींषिदत्तवतेमर्त्यायमनुष्याययजमानाय गोमतीः गोमत्योबहुभिर्गोभिर्युक्ताः सर्ववीराः सर्वैःशरणसमर्थैःवीरैः शूरैर्युक्ताः याउषसोव्युच्छन्तितमोवर्जयन्ति वायोरिव वायुवच्छीघ्रंवर्तमानानां सूनृतानां स्तुतिरूपाणां वाचां उदर्के समाप्तौ अश्वदाअश्वानां दात्र्यस्ताउषसः सोमसुत्वासोमानामभिषोता यजमानः अश्नवत्प्राप्नोतु ॥ दाशुषे दाशृदाने दाश्वान्साह्वान्मीढ्वांश्चेति क्वसुप्रत्ययान्तोनिपात्यते चतुर्थ्येकवचनेवसोःसंप्रसारणमितिसंप्रसारणम् शासिवसिघसीनां-चेतिषत्वम् । अश्नवत् अशूव्याप्तौ व्यत्ययेनपरस्मैपदम् लेट्यडागमः इतश्चलोपइतीकारलोपः । सोमसुत्वा षुञ्अभिषवे अन्येभ्योपिदृश्यन्तइतिक्वनिप् ह्रस्वस्यपितीतितुक् ॥ १८ ॥

१८. जो गो-संयुक्त और सर्व-वीर-सम्पन्न उषायें वायु की तरह शीघ्र सूनृत स्तुति के समाप्त होने पर हव्यदाता मनुष्य का अन्धकार विनष्ट करती हैं, वे ही अश्व-दात्री उषायें सोमाभिषव-कारी के प्रति प्रसन्न हों।

एकोनविंशीमृचमाह—

माता देवानामदितेरनीकं यज्ञस्य केतुर्बृहती वि भाहि ।
प्रशस्तिकृद्ब्रह्मणे नो व्युच्छा नो जने जनय विश्ववारे ॥ १९ ॥

माता । देवानाम् । अदितेः । अनीकम् । यज्ञस्य । केतुः । बृहती । वि । भाहि । प्रशस्तिऽकृत् । ब्रह्मणे । नः । वि । उच्छ । आ । नः । जने । जनय । विश्वऽवारे ॥ १९ ॥

हेउषः त्वंदेवानांमाताजननी उषसिसर्वेदेवाःस्तुत्याप्रबोध्यन्ते अतःसातज्जननवतीत्युच्यते अतएवअदितेर्देवानांमातुरनीकंप्रत्यनीकंप्रतिस्पर्धिनीत्वमित्यर्थः यद्वा दीव्यन्तीतिदेवारश्मयः तेषांनिर्मात्रीअदितेरखण्डनीयायाभूमेरनीकंमुखं यथाइन्द्रियाश्रयत्वात्मुखं प्रकाशकं एवमुषाः भूमेः प्रकाशयित्रीत्यर्थः यज्ञस्यकेतुः यज्ञस्यकेतयित्री ज्ञापयित्रीबृहतीमहतीसतीविभाहि प्रकाशस्व अपिचप्रशस्तिकृत् सम्यक्स्तुत्यमितिविपर्यासंकुर्वतीनोस्मदीयाय ब्रह्मणेप्रवृद्धायस्तोत्रायव्युच्छविवासय तदनन्तरं हेविश्ववारेसर्वैर्वरणीयेउषः नोस्मान्जनेजनपदेआजनय आभिमुख्येन प्रादुर्भावय अवस्थापयेत्यर्थः ॥ बृहती बृहन्महतोरुपसंख्यानमितिङीपउदात्तत्वम् । प्रशस्तिकृत् शंसुस्तुतौ भावेक्तिन् तितुत्रेतीट्प्रतिषेधः अनिदितामितिनलोपः तस्मिन्नुपपदेकरोतेःक्विप्चेति-

क्विप्। अनय जनी प्रादुर्भावे णिच्युपधावृद्धिः जनीजृष्क्नसुरञ्जोऽमन्ताश्चेति मित्त्वे मितां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वम् ॥ १९ ॥

१९. उषा, तुम देवों की माता हो, अदिति की प्रतिस्पर्द्धिनी हो। तुम यज्ञ का प्रकाश करो; विस्तीर्ण होकर किरणदान करो। हमारे स्तोत्र की प्रशंसा करके हमारे ऊपर उदित हो। सबको वरणीया उषे, हमें जनपद में आविर्भूत करो।

यच्चित्रमप्नउषसोवहन्तीजानायशशमानायभद्रम्।
तन्नोमित्रोवरुणोमामहन्तामदितिःसिन्धुःपृथिवीउतद्यौः॥२०॥४॥

यत्। चित्रम्। अप्नः। उषसः। वहन्ति। ईजानाय। शशमानाय। भद्रम्। तत्। नः। मित्रः। वरुणः। ममहन्ताम्। अदितिः। सिन्धुः। पृथिवी। उत। द्यौः ॥ २० ॥ ४ ॥

चित्रं चायनीयं अप्नः आप्यं यद्धनं उषसो वहन्ति आनयन्ति यजमानाय हविर्भिरिष्टवते शशमानाय स्तुतिभिः शंसमानाय पुरुषाय भद्रं भजनीयं कल्याणवदिति विशेषः यदनेन सूक्तेनास्माभिः प्रार्थितं तन्मित्रादयः षड्देवता ममहन्तां पूजितं कुर्वन्तु ॥ अप्नः आप्लृ व्याप्तौ आपः कर्माख्यायां ह्रस्वो नुट् चेति विवक्षुलग्रहणादकर्माख्यायामपि असुन् धातोर्ह्रस्वो नुडागमश्च। ईजानाय यजतेश्छन्दसि लिट् लिटः कानज्वा वचिस्वपीत्यादिना संप्रसारणं द्विर्वचनादि। शशमानाय शश प्लुतगतौ ताच्छीलिकश्चानश् तस्य लसार्वधातुकत्वाभावाददुपदेशाल्लसार्वधातुकस्वराभावे चित्स्वर एव शिष्यते ॥ २० ॥

२०. उषायें जो कुछ विचित्र और ग्रहण-योग्य धन लाती हैं, वह यज्ञ-सम्पादक स्तोता के कल्याण-स्वरूप है। मित्र, वरुण, अदिति, सिन्धु, पृथिवी और आकाश हमारी इस प्रार्थना को पूजित करें।

इमा रुद्रायेत्येकादशर्चं नवमं सूक्तम् कुत्सस्यार्षं दशम्येकादश्यौ त्रिष्टुभौ शिष्टा नव जगत्यः रुद्रो देवता तथा चानुक्रान्तम्—इमा एकादश रौद्रं द्वित्रिष्टुबन्तमिति। शूलगवादिषु रुद्रदेवत्येषु कर्मसु अनेन सूक्तेन दिगुपस्थेया तथा च सूत्रितम्—कद्रुद्रायेमा रुद्राया ते पितरिमा रुद्राय स्थिरधन्वन इति सर्वे रुद्रयज्ञेषु दिशामुपस्थानमिति।

तत्र प्रथमामृचमाह—

इमारुद्रायतवसेकपर्दिनेक्षयद्वीरायप्रभरामहेमतीः।
यथाशमसद्द्विपदेचतुष्पदेविश्वंपुष्टंग्रामेअस्मिन्ननातुरम् ॥ १ ॥

इमाः । रुद्राय । तवसे । कपर्दिने । क्षयत्ऽवीराय । प्र । भरामहे ।
मतीः । यथा । शम् । असत् । द्विऽपदे । चतुःऽपदे । विश्वम् ।
पुष्टम् । ग्रामे । अस्मिन् । अनातुरम् ॥ १ ॥

रुद्राय रोदयति सर्वमन्तकाले इति रुद्रः यद्वा रुत्संसाराख्यं दुःखं तद्द्रावयति अपगमयति विनाशयतीति रुद्रः यद्वा रुतः शब्दरूपा उपनिषदः ताभिर्द्रूयते गम्यते प्रतिपाद्यत इति रुद्रः यद्वा रुत्शब्दात्मिका वाणी तत्प्रतिपाद्यात्मविद्या वा तामुपासकेभ्यो राति ददातीति रुद्रः यद्वा रुणद्धि आवृणोतीति रुत् अन्धकारादि तद्दृणाति विदारयतीति रुद्रः यद्वा कदाचिद्देवासुरसंग्रामे अग्न्यात्मको रुद्रो देवैर्निक्षिप्तं धनमपहृत्य निरगात् असुरान्जित्वा देवा एनमन्विष्य तद्धनमहरन् तदानीमरुदत् तस्माद्रुद्र इत्याख्यायते तथा च तैत्तिरीयकम्—सोऽरोदीद्यदरोदीत्तद्रुद्रस्य रुद्रत्वमिति[1] । तस्मै रुद्राय मतीः मननीया इमाः स्तुतीः प्र भरामहे प्रकर्षेण निष्पादयामः कीदृशाय तवसे प्रवृद्धाय कपर्दिने जटिलाय क्षयद्वीराय क्षयन्तो विनश्यन्तो वीरा यस्मिन् तादृशाय यद्वा क्षयतिरैश्वर्यकर्मा क्षयन्तः ईश्वरा वीरा मरुद्गणाः पुत्रा यस्य तस्मै यथा येन प्रकारेण शं शमनीयानां रोगाणामुपशमनं द्विपदे अस्मदीयाय मनुष्याय चतुष्पदे गवाश्वप्रभृतये च असत् भवेत् तेन प्रकारेण स्तुतीः कुर्म इत्यर्थः अतोऽस्मिन्नस्मदीये ग्रामे वर्तमानं विश्वं सर्वं प्राणिजातं अनातुरं आतुराः रुग्णाः तै रहितं सत् पुष्टं प्रवृद्धं भवतु ॥ रुद्राय रोदेर्णिलुक् चेति रक् । तवसे तवतिर्वृद्ध्यर्थः सौत्रो धातुः औणादिकोऽसि-प्रत्ययः । क्षयद्वीराय क्षि क्षये लटः शतृ छन्दस्युभयथेति शप आर्धधातुकत्वेन अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वाभावात् तस्यैव स्वरः शिष्यते बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । असत् अस भुवि लेटोऽडाटौ इतश्च लोप इतीकारलोपः । द्विपदे द्वौ पादावस्य संख्यासुपूर्वस्येति पादशब्दस्यान्त्यलोपः समासान्तः चतुर्थ्येकवचने भसंज्ञायां पादः पदिति पद्भावः एकदेशविकृतस्यानन्यत्वाद्द्वित्रिभ्यां पाद्दन्मूर्धसु बहुव्रीहावित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । चतुष्पदे स्वरवर्जं पूर्ववत् बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् पूर्वपदं च त्रेः संख्याया इत्याद्युदात्तम् ॥ १ ॥

१. महान् कपर्दी या जटाधारी और वीरों के विनाश-स्थान रुद्र को हम यह मननीय स्तुति अर्पण करते हैं, ताकि द्विपद और चतुष्पद सुखी रहें और हमारे इस ग्राम में सब लोग पुष्ट और रोग-शून्य रहें।

रुद्रदेवत्ये पशौ वपापुरोडाशयोर्याज्ञा नो रुद्रेत्यादिके द्वे अनुवाक्ये तथा च सूत्रितम्—मा नो रुद्रो वनो मयस्कृधीति द्वे आ ते पितर्मरुतां सुम्नमेत्विति ।

---

१ तै० सं० १. ५. १. १

द्वयोरायासुकेद्वितीयामृचमाह—

मृळानौरुद्रोतनोमयस्कृधिक्षयद्वीरायनमसाविधेमते ।
यच्छंचयोश्चमनुरायेजेपितातदश्यामतवरुद्रप्रणीतिषु ॥ २ ॥

मृळ । नः । रुद्र । उत । नः । मयः । कृधि । क्षयत्ऽवीराय । नमसा । विधेम । ते । यत् । शम् । च । योः । च । मनुः । आऽयेजे । पिता । तत् । अश्याम । तव । रुद्र । प्रऽनीतिषु ॥ २ ॥

हेरुद्र नोस्मभ्यंअस्मदर्थंमृळ त्वंसुखयितोभव उतअपिचवदनन्तरंनोस्माकंमयःसुखंकृधि कुरु वयंचक्षयद्वीरायक्षयितसर्ववीरंमोक्षेश्वर्यैर्यैरुद्रियुंकंवा तेत्वांनमसाहविर्लक्षणेनान्नेननमस्कारेणवाविधेम परिचरेम विधतिःपरिचरणकर्मा अपिच पितावत्पादकोमनुः स्वकीयाभ्यःप्रजाभ्यः शंरोगाणांशमनंयोश्चभयानांयावनञ्च यदेवद्वयंआयेजे देवेभ्यःसकाशात्प्राप्यदत्तवान् हेरुद्र एवंप्रणीतिषुपकृष्टनयनेषुसत्सुवद्वयंअश्यामव्याप्नुयाम ॥ मृळ मृडसुखने तौदादिकः अचोतस्तिङ इतिसंहितायांदीर्घः । कृधि करोतेर्लोटिबहुलंछन्दसीतिविकरणस्यलुक् श्रुशृणुपृकृवृभ्यश्छन्दसीतिहेर्धिः अतःकृकमीतिमयसोविसर्जनीयस्यसत्वम् । क्षयद्वीराय क्रियाग्रहणंकर्तव्यमिति कर्मणःसंप्रदानत्वाच्चतुर्थी । विधेम विधविधाने तौदादिकः । आयेजे यजदेवपूजासंगतिकरणदानेषु लिटिसंज्ञापूर्वकस्यविधेरनित्यत्वात्संप्रसारणाभावेएत्वाभ्यासलोपौ । अश्याम अशूव्याप्तौ व्यत्ययेनपरस्मैपदम् बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यलुक् ॥ २ ॥

२. रुद्र, तुम सुखी हो; हमें सुखी करो। तुम वीरों के विनाशक हो। हम नमस्कार के साथ तुम्हारी परिचर्या करते हैं। पिता या उत्पादक मनु ने जिन रोगों से उपशम और जिन भयों से उद्धार पाया था; रुद्र, तुम्हारे उपदेश से हम भी वह पावें।

अश्यामतेसुमतिंदेवयज्ययाक्षयद्वीरस्यतवरुद्रमीढ्वः ।
सुम्नायन्निद्विशोअस्माकमाचरारिष्टवीराजुहवामतेहविः ॥ ३ ॥

अश्याम । ते । सुऽमतिम् । देवऽयज्यया । क्षयत्ऽवीरस्य । तव । रुद्र । मीढ्वः । सुम्नऽयन् । इत् । विशः । अस्माकम् । आ । चर । अरिष्टऽवीराः । जुहवाम । ते । हविः ॥ ३ ॥

हेमीढ्वः सेक्तः कामाभिवर्षकनित्यतरुणवारुद्र क्षयद्वीरस्यक्षयितप्रतिपक्षस्यमरुद्भिर्युक्तस्यवा तवसुमतिंशोभनांकल्याणींअनुग्रहात्मिकांबुद्धिं तेतवसंबन्धिनोवयंदेवयज्ययादेवयागेन त्वद्देवत्येनयज्ञेनअश्यामव्याप्नवाम त्वंचास्माकंविशःप्रजाअभिलक्ष्यआचरआगच्छ किंकुर्वन् सुम्नायन्नित् सुम्नमितिसुखनाम तासांप्रजानांसुखमिच्छन्नेवसुखप्रदएवभवेत्यर्थः ततोवयंअरिष्टवीरा वीर्यवन्तइतिवीराःप्रजाः अरिष्टाअहिंसितावीरायेषांतथाभूताःसन्तः तेतुभ्यंहविः चरुपुरोडाशादिकंजुहवाम चोदितेआधारेप्रक्षिपाम ॥ सुमतिं मतिर्मननं शोभनंमननंयस्यां बुद्धौसासुमतिः नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । देवयज्यया छन्दसिनिष्टर्क्येत्यादौयजेर्यत्प्रत्ययोनिपात्यते स्त्रीलिङ्गत्वाच । मीढ्वः मिहसेचने दाश्वान्साह्वान्मीढ्वानितिक्वसुप्रत्ययान्तो-निपातितः संबुद्धौमतुवसोरुरितिरुत्वम् । सुम्नायन् सुम्नंपरेषामिच्छति छन्दसिपरेच्छायामपीतिक्यच् नच्छन्दस्यपुत्रस्येतीत्वदीर्घयोर्निषेधः देवसुम्नयोर्यजुषिकाठकेइतिविधीयमानमात्वंव्यत्ययेनात्रापिद्रष्टव्यम् ॥ ३ ॥

३. अभीष्ट-वाता रुद्र, तुम वीरों के क्षयकारी अथवा ऐश्वर्यशाली मरुतों से युक्त हो। हम देव-यज्ञ-द्वारा तुम्हारा अनुग्रह प्राप्त करें। हमारी सन्तानों के सुख की कामना करके उनके पास आओ। हम भी प्रजा का हित देखकर तुम्हें हव्य देंगे।

त्वेषंवयंरुद्रंयज्ञसाधंवंकुंकविमवसेनिह्वयामहे।
आरेअस्मद्दैव्यंहेळोअस्यतुसुमतिमिद्वयमस्यावृणीमहे ॥ ४ ॥

त्वेषम् । वयम् । रुद्रम् । यज्ञऽसाधम् । वंकुम् । कविम् । अवसे । नि । ह्वयामहे । आरे । अस्मत् । दैव्यम् । हेळः । अस्यतु । सुऽमतिम् । इत् । वयम् । अस्य । आ । वृणीमहे ॥ ४ ॥

अवसेरक्षणाय रुद्रंमहादेवंनिह्वयामहे नितरामाह्वयामः कीदृशंत्वेषंदीप्तम् यज्ञसाधंयज्ञस्यसाधयितारं एषहियज्ञंस्विष्टंकरोति तथाचतैत्तिरीयकेदेवावैयज्ञाद्रुद्रमन्तरायन्नित्युपक्रम्याम्नातम्—स्विष्टंवैनइदंभविष्यतियदिमंराधयिष्यामइतितत्स्विष्टकृतःस्विष्टकृत्त्वमिति[1] । वंकुंकुटिलगन्तारं कविंक्रान्तदर्शिनम् सचरुद्रः दैव्यंदेवस्यद्योतमानस्य संबन्धिनंहेळः क्रोधं अस्मदारेअस्मत्तोदूरदेशेअस्यतुप्रेरयतु अस्यमहादेवस्यसुमतिमित्शोभनामनुग्रहरूपांबुद्धिमेववयमावृणीमहे आभिमुख्येनसंभजामहे ॥ यज्ञसाधं यज्ञंसाधयतीतियज्ञसाध् सिधुसंराद्धौ सिध्यतेरपारलौकिकेइत्यात्वम् यद्वा राधसाधसंसिद्धौ अस्मादण्यन्ताद्क्विप् । वंकुं वकि-

1 तै० सं० २. ६. ८. ।

कौटिल्ये औणादिकडप्रत्ययः । निह्वयामहे निसमुपविभ्यो ह्व इत्यात्मनेपदम् । दैव्यं देवाय-ज्ञादिविभ्यो दीव्यतीयोयञ् । अस्यतु अस्तुक्षेपणे दैवादिकः । वृणीमहे वृङ् संभक्तौ क्रैयादि-कः ॥ ४ ॥

४. रक्षण के लिए हम दीप्तिमान्, यज्ञ-साधक, कुटिलगति और मेधावी रुद्र का आह्वान करते हैं। वह हमारे पास से अपना क्रोध दूर करें। हम उनका अनुग्रह चाहते हैं।

दिवोवराहमरुषंकपर्दिनंत्वेषंरूपंनमसानिह्वयामहे ।
हस्तेबिभ्रद्भेषजावार्याणिशर्मवर्मच्छर्दिरस्मभ्यंयंसत् ॥५॥५॥

दिवः । वराहम् । अरुषम् । कपर्दिनम् । त्वेषम् । रूपम् । नमसा । नि । ह्वयामहे । हस्ते । बिभ्रत् । भेषजा । वार्याणि । शर्म । वर्म । छर्दिः । अस्मभ्यम् । यंसत् ॥ ५ ॥ ५ ॥

वराहं वराहारमुत्कृष्टभोजनं यद्वा वराहवद्दृढाङ्गं अरुषमारोचमानं कपर्दिनं जटा-भिर्युक्तं त्वेषं तेजसा दीप्यमानं रूपं निरूपणीयं वेदान्तैरधिगम्यं एवंभूतं रुद्रं नमसा हविर्ल-क्षणेनान्नेन नमस्कारेण वा दिवो द्युलोकसकाशान्निह्वयामहे नितरामाह्वयामः स चाहूतो रुद्रः हस्ते स्वकीये वार्याणि सर्वैर्वरणीयानि भेषजा भैषज्यानि रोगशमनहेतुभूतानि बिभ्रत् धारय-न्नस्मभ्यं स्तोतृभ्यः शर्म आरोग्यलक्षणं सुखं वर्म आयुधानां निवारकं कवचं छर्दिः गृहनामैतत् गृहं च प्रयच्छतु ॥ बिभ्रत् डुभृञ् धारणपोषणयोः जौहोत्यादिकः लटः शतृ भृञामिदित्यभ्यास-स्येत्वम् । भेषजा भिषज चिकित्सायाम् कण्ड्वादिः पचाद्यच् अतो लोपयलोपौ सुपां सुलुगिति आजा-देशः निपातनाद्रूपसिद्धिः शेश्छन्दसि बहुलमिति शेर्लोपः । वार्याणि वृङ् संभक्तौ ऋहलोर्ण्यत् ईडव-न्देत्याद्युदात्तत्वम् । छर्दिः उछृदिर् दीप्तिदेवनयोः छृद्यते दीप्यते सुवर्णादिभिर्धनैः प्रकाश्यत इति छ-र्दिः गृहं अर्चिशुचिहुसृपिछादिछर्दिभ्य इस् । यंसत् यमउपरमे लेटि अडागमः सिब्बहुलं लेटीति सिप् इतश्च लोप इति इकारलोपः ॥ ५ ॥

५. हम उन स्वर्गीय उत्कृष्ट वराह की तरह दृढाङ्ग, अरुणवर्ण, कपर्दी, दीप्तिमान् और उज्ज्वल रूप धर रुद्र को नमस्कार-द्वारा बुलाते हैं। हाथ में वरणीय भेषज धारण करके वे हमें सुख, वर्म और गृह प्रदान करें।

इदंपित्रेमरुतामुच्यतेवचःस्वादोःस्वादीयोरुद्रायवर्धनम् ।
रास्वाचनोअमृतमर्तभोजनंत्मनेतोकायतनयायमृळ ॥ ६ ॥

इदम्। पित्रे। मरुताम्। उच्यते। वचः। स्वादोः। स्वादीयः। रुद्राय। वर्धनम्। रास्व। च। नः। अमृत। मर्तऽभोजनम्। त्मने। तोकाय। तनयाय। मृळ ॥ ६ ॥

इदंस्तुतिलक्षणंवचः मरुतां एकोनपञ्चाशत्संख्यानां देवविशेषाणां पित्रे जनकाय रुद्रायेश्वरायउच्यते उच्चारयति कीदृशं स्वादोः स्वादीयः रसवतोमधुघृतादेरपिस्वादुतरं अविधानेनहर्षजनकमित्यर्थः वर्धनंस्तुत्यस्यप्रवर्धकं स्तोत्रेणहिदेवताहृष्टासतीवर्धते रुद्रस्यमरुतां पितृत्वमेवमाम्नायते—पुराकदाचिदिन्द्रोऽसुरानजैषीत् तदानींदितिरसुरमाता इन्द्रहननसमर्थंपुत्रंकामयमाना तपसाभर्तुःसकाशाद्गर्भंलेभे इमंवृत्तान्तमवगम्यइन्द्रोवज्रहस्तःसन् सूक्ष्मरूपोभूत्वातस्याउदरंप्रविश्यतंगर्भंसप्तधाबिभेद पुनरप्येकैकंसप्तखण्डमकरोत् तेसर्वेगर्भैकदेशाः योनेर्निर्गत्यारुदन् एतस्मिन्नवसरेलीलार्थंगच्छन्तौ पार्वतीपरमेश्वरौ इमान्ददृशतुः महेशंप्रति पार्वत्येवमवोचत् इमेमांसखण्डाः यथाप्रत्येकंपुत्राःसंपद्यन्तां एवंत्वयाकार्यंममपित्रेचैतीतिरस्तीति सचमहेश्वरस्तान् समानरूपान् समानवयसः समानालङ्कारान् पुत्रान्कृत्वागौर्यैप्रददौ तवेमेपुत्राः सन्त्विति अतःसर्वेपुत्राःरुद्रपुत्राःरुद्रस्यमरुतोरुद्रपुत्राइतिस्तूयन्ते रौद्रेपुत्रमरुतांपिताऽरुद्रइति अपिच हे अमृतमरणरहितरुद्र मर्तभोजनंमर्तानांमनुष्याणां भोगपर्याप्तमन्नंनोऽस्मभ्यंरास्व प्रयच्छ तथात्मने आत्मने द्वितीयार्थेचतुर्थी मां तोकायतोकं पुत्रं तनयं तत्पुत्रंचमृळ सुखय ॥ पित्रे उदात्तयणइतिविभक्तेरुदात्तत्वम्। रास्व रादाने व्यत्ययेनात्मनेपदम्। त्मने मन्त्रेष्वाङ्यादेरात्मनइत्यत्रान्येष्वापिच्छन्दसिदृश्यतइतिवचनादात्मनआकारलोपः ॥ ६ ॥

६. मधु से भी अधिक मधुर यह स्तुति-वाक्य मरुतों के पिता रुद्र के उद्देश से उच्चारित किया जाता है। इससे स्तोता की वृद्धि होती है। मरण-रहित रुद्र, मनुष्यों का भोजन-रूप अन्न हमें प्रदान करो। मुझे, मेरे पुत्र को और पौत्र को सुख दान करें।

मानोमहान्तमुतमानोअर्भकंमानउक्षन्तमुतमानउक्षितम्।
मानोवधीःपितरंमोतमातरंमानःप्रियास्तन्वोरुद्ररीरिषः ॥ ७ ॥

मा। नः। महान्तम्। उत। मा। नः। अर्भकम्। मा। नः। उक्षन्तम्। उत। मा। नः। उक्षितम्। मा। नः। वधीः। पितरम्। मा। उत। मातरम्। मा। नः। प्रियाः। तन्वः। रुद्र। रिरिषः ॥ ७ ॥

हेरुद्र नोस्माकंमध्येमहान्तंवृद्धंमावधीः माहिंसीः उतअपिच नोस्माकंअर्भकंबालंमाहिंसीः
तथानोस्माकंमध्येउक्षन्तंसेक्तारंमध्यवयस्कंयुवानंमावधीः उतअपिचनोस्माकमुक्षितंगर्भरूपे-
णसीपुनिषिक्तमपत्यंमावधीः तथानोस्माकंपितरंजनकंमावधीः उतअपिचमातरंजननींमावधीः
तथानोस्माकंप्रियाःस्नेहविषयास्तन्वः शरीराणि तनुभुवाःप्रजावा हेरुद्र मारीरिषःमाहिंसीः ॥
वधीः हन्तेर्माङि लुङिवेतिवधादेशः सचादन्तः सिचइट् अतोलोपस्यस्थानिवद्भावाद्वृद्ध्यभा-
वः। रीरिषः रिषहिंसायाम् ण्यन्ताल्लुङिचङिणिलोपोपधाह्रस्वत्वादीनि छान्दसःपदकालीनो-
भ्यासह्रस्वः ॥ ७ ॥

७. रुद्र, हममें से बूढ़े को नहीं मारना, बच्चे को नहीं मारना, सन्तानोत्पादक युवक को नहीं मारना तथा गर्भस्थ शिशु को भी नहीं मारना। हमारे पिता का वध नहीं करना, माता की हिंसा नहीं करना तथा हमारे प्रिय शरीर में आघात नहीं करना।

मानस्तोकेतनयेमानआयौमानोगोषुमानोअश्वेषुरीरिषः।
वीरान्मानोरुद्रभामितोवधीर्हविष्मन्तःसदमित्त्वाहवामहे ॥ ८ ॥

मा। नः। तोके। तनये। मा। नः। आयौ। मा। नः। गोषु। मा। नः।
अश्वेषु। रिरिषः। वीरान्। मा। नः। रुद्र। भामितः। वधीः।
हविष्मन्तः। सदम्। इत्। त्वा। हवामहे ॥ ८ ॥

हेरुद्र नोस्माकंतोकादिविषयेमारीरिषः माहिंसीः तोकशब्दःपुत्रवाची तनयस्तत्पुत्रः आयु-
रित्यन्वोदात्तंमनुष्यनाम पुत्रपौत्रव्यतिरिक्तोयोस्मदीयोमनुष्यस्तस्मिन्हिंसांमाकृथाः तथा हेरुद्र
वीरान्विक्रान्तान्शौर्योपेतान्अस्मदीयान्भामितःक्रुध्यःसन्मावधीः माहिंसीः वयंचहविष्म-
न्तोहविर्भिर्युक्ताःसन्तःसदमित्सर्वदैव त्वांहवामहेआह्वयामहे ॥ आयौ इणगतौ छन्दसीणइत्यु-
ण्प्रत्ययः। भामितः भामक्रोधे कोधिकरणेचेतिकर्तरिक्तः। हवामहे ह्वेञोलटिबहुलंछन्दसी-
तिसंप्रसारणम्॥ ८ ॥

८. रुद्र, हमारे पुत्र, पौत्र, मनुष्य, गौ और अश्व को नहीं मारना। रुद्र, क्रुद्ध होकर हमारे वीरों की हिंसा नहीं करना; क्योंकि हव्य लेकर हम सदा ही तुम्हें बुलाते हैं।

देवसुवांहविष्षुरुद्रस्यपशुपतेर्यागेउपतेस्तोमानित्यादिकेयाज्यानुवाक्ये सूत्रितंच—उपते-
स्तोमान्पशुपाइवाकरमितिद्वेइति।

उपतेस्तोमान्पशुपाइवाकरंरास्वापितर्मरुतांसुम्नमस्मे।
भद्राहितेसुमतिर्मृळयत्तमाथावयमवइत्तेवृणीमहे ॥ ९ ॥

उप॑ । ते॒ । स्तोमा॑न् । प॒शु॒पाःऽइ॑व । आ । अ॒क॒र॒म् । रास्व॑ । पि॒तः॒ ।
म॒रु॒ता॒म् । सु॒म्नम् । अ॒स्मे इति॑ । भ॒द्रा । हि । ते॒ । सु॒ऽम॒तिः ।
मृ॒ळ॒य॒त्ऽत॑मा । अथ॑ । व॒यम् । अवः॑ । इत् । ते॒ । वृ॒णी॒म॒हे॒ ॥९॥

हेरुद्र स्तोमान्स्तुतिरूपाणिवचनानितेतुभ्यंउपाकरम् उपकरोमिसमर्पयामि तत्रदृष्टान्तः— यथा पशूनांपालयितागोपः प्रातःकालेस्वस्मैसमर्पितान्पशून्सायंकालेस्वामिभ्यःप्रत्यर्पयति एवंत्वत्तःकामाँल्लब्ध्वास्तुतिरूपान्मन्त्रान्स्तुतिसाधनतयातुभ्यंप्रत्यर्पयामीत्यर्थः हेमरुतांपितः मरुत्संज्ञानांदेवानामुत्पादकरुद्र नोस्मभ्यंसुम्नंसुखंरास्वदेहि अपिच तेत्वदीयासुमतिःकल्याणी बुद्धिः मृळयत्तमाअतिशयेनसुखयित्रीतथा भद्राभजनीया हियस्मादेवंतस्मात् अथान-न्तरंवयंतेत्वदीयमवोरक्षणंवृणीमहेसंभजामहे ॥ अकरं छन्दसिलुङ्लङ्लिटइतिवर्तमानेलुङ् कृमृदृरुहिभ्यइतिच्लेरङादेशः ऋदृशोऽङिगुणः । पितर्मरुतां परमपिछन्दसीतिपरस्यामन्त्रितस्यपूर्वाम-न्त्रितानुप्रवेशेसत्यामन्त्रितस्यचेतिपदद्वयमनुदात्तम् । अस्मे सुपांसुलुगितिचतुर्थीबहुवचनस्यशे आदेशः । मृळयत्तमा मृडसुखने अस्माण्ण्यन्ताल्लटःशतृ तस्य छन्दस्युभयथेत्यार्धधातुकत्वात्सा-र्वधातुकानुदात्तत्वाभावेप्रत्ययस्वरःशिष्यते॥ ९ ॥

९. जैसे चरवाहे सायंकाल अपने स्वामी के पास पशुओं को लौटा देते हैं, रुद्र, वैसे ही मैं तुम्हारा स्तोत्र तुम्हें अर्पण करता हूँ। मरुतों के पिता, हमें सुख दो। तुम्हारा अनुग्रह अत्यन्त सुखकर और कल्याण-दायी हो। हम तुम्हारा रक्षण चाहते हैं।

आ॒रे ते॑ गो॒घ्नमु॒त पू॑रुष॒घ्नं क्षय॑द्वीर सु॒म्नम॒स्मे ते॑ अस्तु ।
मृ॒ळा च॑ नो॒ अधि॑ च ब्रूहि देवाधा॑ च नः॒ शर्म॑ यच्छ द्वि॒बर्हा॑ः ॥ १० ॥

आ॒रे । ते॒ । गो॒ऽघ्नम् । उ॒त । पु॒रु॒ष॒ऽघ्नम् । क्षय॑त्ऽवीर । सु॒म्नम् ।
अ॒स्मे इति॑ । ते॒ । अ॒स्तु॒ । मृ॒ळ । च॒ । नः॒ । अधि॑ । च॒ । ब्रू॒हि॒ । दे॒व॒ ।
अध॑ । च॒ । नः॒ । शर्म॑ । य॒च्छ॒ । द्वि॒ऽबर्हा॑ः ॥ १० ॥

हेक्षयद्वीर क्षयितसर्वशत्रुजनरुद्र तेत्वदीयं गोघ्नंगोहननं यद्वा गोहननसाधनमा-युधं उतअपिच पुरुषघ्नं पुरुषहननं तत्साधनमायुधंवायद्भयं आरेदूरेअस्मत्तोविप्रकृष्टदेशेभ-वतु अस्मेअस्मासुतेत्वदीयंसुम्नं सुखंअस्तुभवतु अपिचनोस्माकंमृळसुखसिध्यर्थंप्रसन्नोभव हे देवद्योतमानरुद्र नोस्मान् अधिब्रूहिच अधिकंपक्षपातेनवचनं ब्राह्मणायाधिब्रूहीतिवत् अथच अथानन्तरंच द्विबर्हाः द्वयोःस्थानयोःपृथिव्यामन्तरिक्षेचपरिवृढः महत्त्वोपेतोरुद्र-

मार्गयोर्हननकर्मणोर्वा परिवृढः स्वामी सत्वंनोस्मभ्यंशर्मसुखंयच्छदेहि ॥ गोघ्नं हनहिंसागत्योः अस्मात्कृत्यल्युटोबहुलमिति भावेकरणेवाकप्रत्ययः गमहनेत्युपधालोपः होहन्तेरितिघत्वम् । द्विबर्हाः इहिवृहिवृद्धौ द्वयोःस्थानयोःवर्हतेप्रवर्धतेइतिद्विबर्हाः असुन् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ १० ॥

१०. वीरों के विनाशक रुद्र, तुम्हारा गो-हनन-साधन और मनुष्य-हनन-साधन अस्त्र दूर रहे। हम तुम्हारा दिया सुख पावें। हमें सुखी करो। दीप्तिमान् रुद्र, हमारे पक्ष में कहना। तुम पृथिवी और अन्तरिक्ष के अधिपति हो। हमें सुख दो।

अवोचामनमोअस्माअवस्यवःशृणोतुनोहवंरुद्रोमरुत्वान् ।
तन्नोमित्रोवरुणोमामहन्तामदितिःसिन्धुःपृथिवीउतद्यौः ॥ ११ ॥ ६ ॥

अवोचाम । नमः । अस्मै । अवस्यवः । शृणोतु । नः । हवम् । रुद्रः । मरुत्वान् । तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहन्ताम् । अदितिः । सिन्धुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ ११ ॥ ६ ॥

अवस्यवःअवोरक्षणंतदिच्छन्तोवयंअवोचाम एतत्सूक्तरूपंस्तोत्रंअवादिष्म अस्मैरुद्रायनमोनमस्कारोस्तु मरुत्वान्मरुद्भिःस्वकीयैःपुत्रैर्युक्तोरुद्रश्चनोस्माकंहवमाह्वानंशृणोतुस्वीकरोतु यदस्माभिरुक्तंनोस्मदीयंवत्तत्सर्वंमित्रादयःषड्देवताःममहन्तांपूजयन्तु उतशब्दोप्यर्थे ॥ अवोचाम ब्रूञ्व्यक्तायांवाचि लुङि ब्रुवोवचिः अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योङितिच्लेरङादेशः वचउमित्युमागमः । अवस्यवः अवरक्षणे भावेअसुन् सुपआत्मनःक्यच् क्याच्छन्दसीत्युप्रत्ययः । हवम् भावेनुपसर्गस्येत्यप्संप्रसारणंच । मरुत्वान् झयइतिमतुपोवत्वं तसौमत्वर्थेइतिभत्वेनपदत्वाभावाज्जश्त्वाभावः ॥ ११ ॥

११. हमने रक्षा-कामना करके कहा है। उन रुद्र देव को नमस्कार है। मरुतों के साथ रुद्र हमारा आह्वान सुनें। मित्र, वरुण, अदिति, सिन्धु, पृथिवी और आकाश हमारी इस प्रार्थना को पूजित करें।

चित्रमितिषड्र्चंसूक्तं कुत्सस्यार्षंत्रैष्टुभंसूर्यदेवताकं तथाचानुक्रान्तं—चित्रंषट्सौर्यमिति आश्विनशस्त्रेसूर्योदयादूर्ध्वंसौर्याणिसूक्तानिशंसनीयानि तत्रेदंसूक्तंशंसनीयं सूत्रितंच—चित्रंदेवानांनमोमित्रस्येति । आदितस्तिस्रऋचः सौर्यस्यपशोर्वपापुरोडाशहविषांक्रमेणानुवाक्याः तत्रोक्तेवपापुरोडाशयोर्याज्ये तथाचसूत्रितं—चित्रंदेवानामुदगादनीकमितिपञ्चशंनोभवचक्षसानोअह्नेति । अग्निमूर्धेत्याज्येकाहेशुनासीरीयेपर्वणिचसूर्यस्यहविषश्चित्रंदेवानामित्येषायाज्या सूत्रितंच—चरमिर्विश्वदर्शतश्चित्रंदेवानामुदगादनीकमितियाज्यानुवाक्या ।

तामेतांप्रथमामृचमाह—

चित्रंदेवानामुदगादनीकंचक्षुर्मित्रस्यवरुणस्याग्नेः ।
आप्राद्यावापृथिवीअन्तरिक्षंसूर्यआत्माजगतस्तस्थुषश्च॥१॥

चित्रम् । देवानाम् । उत् । अगात् । अनीकम् । चक्षुः । मित्रस्य । वरुणस्य । अग्नेः । आ । अप्राः । द्यावापृथिवी इति । अन्तरिक्षम् । सूर्यः । आत्मा । जगतः । तस्थुषः । च ॥ १ ॥

देवानां दीव्यन्तीतिदेवारश्मयः तेषांदेवजनानामेववा अनीकंतेजःसमूहरूपं चित्रंआश्चर्यकरं सूर्यमण्डलंउदगात्उदयाचलंप्रापसमासीत् कीदृशं मित्रस्यवरुणस्याग्नेश्चउपलक्षणमेतत् एतदुपलक्षितानांजगतांचक्षुःप्रकाशकं चक्षुरिन्द्रियस्थानीयंचउदयंप्राप्यचद्यावापृथिवी दिवंपृथिवींअन्तरिक्षंचआप्राः स्वकीयेनतेजसाआसमन्तादपूरयत् ईदृग्भूतमण्डलान्तर्वर्तीसूर्यः अन्तर्यामितयासर्वस्यप्रेरकःपरमात्मा जगतोजङ्गमस्यतस्थुषः स्थावरस्यचआत्मास्वरूपभूतः सहिसर्वस्य स्थावरजङ्गमात्मकस्यकार्यवर्गस्यकारणं कारणाच्चकार्यंनातिरिच्यते तथाचपारमर्षंसूत्रम्—तदनन्यत्वमारंभणशब्दादिभ्यइति यद्वा स्थावरजङ्गमात्मकस्यसर्वस्यप्राणिजातस्यजीवात्मा उदितेहिसूर्येमृतप्रायंसर्वंजगत्पुनश्चेतनयुक्तंसदुपलभ्यते तथाचश्रूयते—योसौतपन्नुदेतिससर्वेषांभूतानांप्राणानादायोदेतीति ॥ आप्राः प्रापूरणे लङिपुरुषव्यत्ययः अदादित्वाच्छपोलुक् । जगतः गमेर्द्युतिगमिजुहोतीनांद्वेचेतिक्विप् द्विर्वचनम् गमःक्वावित्यनुनासिकलोपः । तस्थुषः तिष्ठतेर्लिटःक्वसुः द्विर्वचनेशर्पूर्वाःखयः षष्ठ्येकवचने वसोःसंप्रसारणमितिसंप्रसारणं आतोलोपइटिचेत्याकारलोपः शासिवसिघसीनांचेतिषत्वम् ॥ १ ॥

१. विचित्र तेजःपुञ्ज तथा मित्र, वरुण और अग्नि के चक्षु-स्वरूप सूर्य उदित हुए हैं। उन्होंने द्यावा-पृथिवी और अन्तरिक्ष को अपनी किरणों से परिपूर्ण किया है। सूर्य जंगम और स्थावर—दोनों की आत्मा हैं।

द्वितीयामृचमाह—

सूर्योदेवीमुषसंरोचमानांमर्योनयोषामभ्येतिपश्चात् ।
यत्रानरोदेवयन्तोयुगानिवितन्वतेप्रतिभद्रायभद्रम् ॥ २ ॥

---

१ तै० आ० प्रथमाध्याये.

सूर्यः । देवीम् । उषसम् । रोचमानाम् । मर्यः । न । योषाम् ।
अभि । एति । पश्चात् । यत्र । नरः । देवऽयन्तः । युगानि ।
विऽतन्वते । प्रति । भद्राय । भद्रम् ॥ २ ॥

सूर्योदेवींदानादिगुणयुक्तांरोचमानांदीप्यमानामुषसंपश्चादभ्येति उषसःप्रादुर्भावानन्तरं तांअभिलक्ष्यगच्छति तत्रदृष्टान्तः—मर्योनयोषां यथाकश्चिन्मनुष्यःशोभनावयवांगच्छन्तींयुवतिंस्त्रियंसततंअनुगच्छति तद्वत् यत्रयस्यांउषसिजातायांदेवयन्तोदेवंद्योतमानंसूर्यंयष्टुमिच्छन्तोनरोयज्ञस्यनेतारोयजमानाः युगानि युगशब्दःकालवाची तेनचतत्कर्तव्यानिकर्माणिलक्ष्यन्ते यथादर्शपूर्णमासाविति । अग्निहोत्रादीनिकर्माणिवितन्वतेविस्तारयन्ति यद्वा देवयन्तोदेवं आत्मनइच्छन्तोयजमानपुरुषाः युगानिहलावयवभूतानिकर्षणायवितन्वतेप्रसारयन्ति तामुषसंअनुगच्छन्तीत्यर्थः एवंविधंभद्रंकल्याणंसूर्यंप्रति भद्रायकल्याणरूपायकर्मफलायस्तुमइतिशेषः यद्वा देवकामायजमानाः युगानियुग्मानिभूत्वापत्नीभिःसहिताःसन्तोभद्रंकल्याणं अग्निहोत्रादिकंकर्मभद्रायतत्फलार्थंप्रतिप्रत्येकंयस्यांउषसिप्रवृत्तायांवितन्वतेविस्तारयन्ति ॥ मर्यः मृङ्प्राणत्यागे छन्दसिनिष्टर्क्येत्यादौयत्प्रत्ययान्तोनिपात्यते यतोनावइत्याद्युदात्तत्वम् । युगानि युजेःकर्मणिघञ् युगशब्दःकालविशेषेरथाद्युपकरणेचेत्युञ्छादिषुपाठात् गुणाभावोन्तोदात्तत्वं च । वितन्वते तनुविस्तारे तनादिकृञ्भ्यउः सहेतियोगविभागादतिउपसर्गस्यसमासेसति समासस्येत्यन्तोदात्तत्वम् ॥ २ ॥

२. जैसे पुरुष स्त्री का अनुगमन करता है, वैसे ही सूर्य भी दीप्तिमती उषा के पीछे-पीछे आते हैं। इसी समय देवाभिलाषी मनुष्य बहु-युग-प्रचलित यज्ञ-कर्म का विस्तार करते हैं; सुफल के लिए कल्याण-कर्म को सम्पन्न करते हैं।

तृतीयामृचमाह—

भद्राअश्वाहरितःसूर्यस्यचित्राएतग्वाअनुमाद्यासः ।
नमस्यन्तोदिवआपृष्ठमस्थुःपरिद्यावापृथिवीयन्तिसद्यः ॥ ३ ॥

भद्राः । अश्वाः । हरितः । सूर्यस्य । चित्राः । एतऽग्वाः ।
अनुऽमाद्यासः । नमस्यन्तः । दिवः । आ । पृष्ठम् । अस्थुः । परि ।
द्यावापृथिवी इति । यन्ति । सद्यः ॥३॥

भद्राः कल्याणाअश्वाएतग्वाइत्येतदुभयमश्वनाम तत्रैकंक्रियापरंयोजनीयं अश्वाः तुरगाः व्यापनशीलावाहरितोहर्याः चित्राविचित्रावयवाः अनुमाद्यासः अनुक्रमेणसर्वैःस्तुत्यामादनीयाःएवंभूताः सूर्यस्यएतग्वाअश्वाः यद्वा एतंएतव्यंगन्तव्यंमार्गंगन्तारोश्वाः एतंशबलवर्णंनी-

छवर्णावामामुवन्तोऽश्वाः नमस्यन्तः अस्माभिर्नमस्यमानाःसन्तः दिवोन्तरिक्षस्यपृष्ठंउपरिप्रदेशं पूर्वभागलक्षणंआअस्थुः आतिष्ठन्ति प्राप्नुवन्ति यद्वा हरितोरसहरणशीलारश्मयःभद्रादिविशेषणविशिष्टाःदिवः पृष्ठंनभस्थलंआतिष्ठन्ति आस्थायच द्यावापृथिवीद्यावापृथिव्यौसद्यस्सदानीमेवएकेनाह्नापरियन्तिपरितोगच्छन्ति व्याप्नुवन्तीत्यर्थः ॥ अश्वाः अशूव्याप्तौ अशूप्रुषीत्यादिना क्वन् । एतग्वाः इण्गतौ असिहसीत्यादिनाकर्मणितन्प्रत्ययः गमेरौणादिकोभावेडुप्रत्ययः एतव्यंमवि ग्वोगमनंयेषांवितथोक्ताः बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अनुमाद्यासः मदिस्तुतौ अस्माण्ण्यन्तादचोयत् यवोनावइत्याद्युदात्तत्वम् । नमस्यन्तः नमोवरिवइतिपूजार्थेक्यच् क्यस्येनकर्मणिकर्तृप्रत्ययः । अस्थुः तिष्ठतेश्छान्दसोवर्तमानेलुङ् गातिस्थेतिसिचोलुक् आतइतिजुस् ॥ ३ ॥

३. सूर्य के कल्याण-रूप हरि नाम के विचित्र घोड़े इस पथ से जाते हैं। वे सबके स्तुति-भाजन हैं। हम उनको नमस्कार करते हैं। वे आकाश के पृष्ठ-देश में उपस्थित हुए हैं। वे घोड़े तुरत ही द्यावापृथिवी—चारों दिशाओं का परिभ्रमण कर डालते हैं।

तत्सूर्यस्यदेवत्वंतन्महित्वंमध्याकर्तोर्विततंसंजभार ।
यदेदयुक्तहरितःसधस्थादाद्रात्रीवासस्तनुतेसिमस्मै ॥ ४ ॥

तत् । सूर्यस्य । देवऽत्वम् । तत् । महिऽत्वम् । मध्या । कर्तोः ।
विऽततम् । सम् । जभार । यदा । इत् । अयुक्त । हरितः ।
सधऽस्थात् । आत् । रात्री । वासः । तनुते । सिमस्मै ॥ ४ ॥

सूर्यस्यसर्वप्रेरकादित्यस्य तद्देवत्वमीश्वरत्वम् स्वातंत्र्यमितियावत् महित्वं महत्वम् माहात्म्यं चतदेव तच्छब्दश्रुतेर्यच्छब्दाध्याहारः यत्कर्तोः कर्मनामैतत् प्रारब्धापरिसमाप्तस्य कृष्यादिलक्षणस्यकर्मणोमध्यामध्येअपरिसमाप्तेएवतस्मिन्कर्मणिविततंविस्तीर्णंस्वकीयंरश्मिजालंअस्तंगच्छन्सूर्यः संजभार अस्माल्लोकात्स्वात्मनि उपसंहरति कर्मकरश्चप्रवृत्तं अपरिसमाप्तमेवविसृजति अस्तंयन्तंसूर्यं दृष्ट्वा ईदृशं स्वातंत्र्यंमहिमाचसूर्यव्यतिरिक्तस्यकस्यास्ति नकस्यापि सूर्यस्यैवेदृशंस्वातंत्र्यंमहिमानंचावगाहते अपिच इदित्यवधारणे यदेव यस्मिन्नेवकाले हरितोरसहरणशीलान् स्वरश्मीन् हरितवर्णानश्वान्वासधस्थात्सहस्थानादस्मात्पार्थिवाल्लोकादादायअयुक्तअन्यत्र संयुक्तान्करोति यद्वा युजिःकेवलोपिविपूर्वोद्रष्टव्यः यदेवासौस्वरश्मीन् अश्वान्वा सधस्थात् सहविहरत्स्मिन्निति सधस्योरथः तस्मादयुक्त अमुञ्चत् आत्अनन्तरमेवरात्रीनिशा वासः आच्छादयितृ तमः सिमस्मै सिमशब्दःसर्वशब्दपर्यायः सप्तम्यर्थेचतुर्थी सर्वस्मिन्लोकेतनुतेविस्तारयति यद्वा वासोवासरमहस्तत्सर्वस्मादस्माल्लोकादानीयरात्री

समस्तनुते अत्रनिरुक्तम्—तत्सूर्यस्यदेवत्वंतन्महित्वंमध्येयत्कर्मणांक्रियमाणानांविततंसंह्रियते-यदासावयुङ्क्तहरणानादित्यरश्मीन्हरितोऽश्वानितिवाथरात्रीवासस्तनुतेसिमस्मैवेसरमहरवयुवती-सर्वस्मादिति[1] ॥ महित्वम् महपूजायाम् औणादिकइन्प्रत्ययः तस्यभावस्त्वतलौ । मध्या सर्वस्मादिति ॥ मध्यशब्दात्सप्तम्येकवचनस्यसुपांसुलुगितिडादेशः । कर्तोः करोतेरौणादिकस्तोसुन्प्र-त्ययः । विततं विपूर्वात्तनोतेःकर्मणिनिष्ठा उदित्त्वेन क्त्वाप्रत्ययेइटोविकल्पनात् यस्यविभाषेतीट्प्रतिषेधः गतिरनन्तरइतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् । जभार हृग्रहोर्भश्छन्दसीतिभत्वम् । अयुक्त युजेर्लुङि झलोझलीतिसिचोलोपः । सधस्थात् घञर्थेकविधानमितिअधिकरणेकप्रत्ययः सध-मादस्थयोश्छन्दसीतिसधादेशः दासीभारादित्वात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । रात्री रात्रेश्चाज-सावितिङीप् ॥ ४ ॥

४. सूर्यदेव का ऐसा ही देवत्व और माहात्म्य है कि वे मनुष्यों के कर्म समाप्त होने के पहले ही अपने विशाल किरण-जाल का उपसंहार कर डालते हैं। जिस समय सूर्य अपने रथ से हरि नाम के घोड़ों को खोलते हैं, उस समय सारे लोकों में रात्रि अन्धकार-रूप आवरण विस्तृत करती है।

तन्मित्रस्यवरुणस्याभिचक्षेसूर्योरूपंकृणुतेद्योरुपस्थे ॥
अनन्तमन्यद्रुशदस्यपाजःकृष्णमन्यद्धरितःसंभरन्ति ॥ ५ ॥

तत् । मित्रस्य । वरुणस्य । अभिऽचक्षे । सूर्यः । रूपम् । कृणुते । द्योः । उपऽस्थे । अनन्तम् । अन्यत् । रुशत् । अस्य । पाजः । कृष्णम् । अन्यत् । हरितः । सम् । भरन्ति ॥ ५ ॥

तत्तदानीमुदयसमये मित्रस्य वरुणस्य एतदुभयोपलक्षितस्य सर्वस्यजगतः अभिचक्षे आभि-मुख्येन द्योतनाय द्योरुपस्थे उपस्थानेमध्ये सूर्यःसर्वस्यप्रेरकः सवितारूपं सर्वस्यनिरूपकंप्रकाशकं तेजः कृणुतेकरोति अपिचास्यसूर्यस्य हरितोरसहरणशीलारश्मयः हरिद्वर्णाअश्वावा अनन्तं अवसानरहितं कृत्स्नस्य जगतोव्यापकं रुशद्दीप्यमानंश्वेतवर्णम् पाजः बलनामैतत् अविच्छिन्नस्यापिनैशस्यतमसोनिवारणेसमर्थं अन्यत्तमसोविलक्षणंतेजःसंभरन्ति अहनि स्वकीयगमनेनिष्पादयन्ति तथाकृष्णं कृष्णवर्णं अन्यत्तमः स्वकीयापगमनेन रात्रौअस्यरश्मयोऽप्येवंकुर्वन्ति किमुवक्तव्यं तस्यमाहात्म्यमितिसूर्यस्यस्तुतिः ॥ अभिचक्षे संपदादिलक्षणोभावेक्विप् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । द्योः ङसिङसोश्चेतिपूर्वरूपता । उपस्थे घञर्थेकविधानमितिकप्रत्ययः

1 नि० ४. ११.१

स्वामी निष्कंटक घर में प्रवेश करता है, मैं भी वैसे ही नेत्रों से स्पष्ट देखकर और दीर्घ आयु भोगकर बुढ़ापा पाऊँ।

मध्वःसोमस्याश्विनामदायप्रत्नोहोताविवासतेवाम्।
बर्हिष्मतीरातिर्विश्रितागीरिषायातंनासत्योपवाजैः॥ १॥

मध्वः। सोमस्य। अश्विना। मदाय। प्रत्नः। होता। आ। विवासते। वाम्। बर्हिष्मती। रातिः। विऽश्रिता। गीः। इषा। यातम्। नासत्या। उप। वाजैः॥ १॥

अश्विना हेअश्विनौ मध्वोमधुनामधुरेणार्पितेनसोमस्यसोमेनमदाययुवयोर्मदार्थंप्रत्नश्चिरंतनो-होताहोमनिष्पादकोयजमानः वांयुवांआविवासते विवासतिःपरिचरणकर्मा आङ्मर्यादायाम् यथाशास्त्रंपरिचरति अपिचरातिर्दातव्यंहविः बर्हिष्मतीआस्तीर्णेनबर्हिषायुक्तंयुष्मदर्थंबर्हिष्या-सादितमित्यर्थः तथागीः स्तुतिलक्षणावाक्च विश्रिताऋत्विक्षुसमवेता यैः स्तुतिरपिक्रियतइत्य-र्थः अतोहेनासत्यावश्विनौ इषाअस्मभ्यंदातव्येनान्नेन वाजैर्बलैश्चसहयुवां उपयातंअस्मत्समीपं प्राप्नुतम्॥ मध्वः सुपांसुपोभवन्तीतितृतीयार्थेषष्ठी जसादिषुछन्दसिवावचनमितिघेर्ङितीतिगु-णाभावेयणादेशः। मदाय मदीहर्षे मदोनुपसर्गेइत्यप्। रातिः रादाने कर्मणिक्तिन् मन्त्रेवृषेष्या-दिनातस्योदात्तत्वम्। विश्रिता श्रिञ्सेवायाम् कर्मणिनिष्ठा गतिरनन्तरइतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ १॥

१. अश्विद्वय, तुम्हारे चिरन्तन होता तुम्हारे हर्ष के लिए मधुर सोमरस के साथ तुम्हारी अर्चना करता है। कुश के ऊपर हव्य स्थापित किया हुआ है; ऋत्विकों-द्वारा स्तुत और प्रस्तुत हुआ है। नासत्यद्वय, अन्न और बल लेकर पास आओ।

द्वितीयामृचमाह—

योवामश्विनामनसोजवीयान्रथःस्वश्वोविशआजिगाति।
येनगच्छथःसुकृतोदुरोणंतेननरावर्तिरस्मभ्यंयातम्॥ २॥

यः। वाम्। अश्विना। मनसः। जवीयान्। रथः। सुऽअश्वः। विशः। आऽजिगाति। येन। गच्छथः। सुऽकृतः। दुरोणम्। तेन। नरा। वर्तिः। अस्मभ्यम्। यातम्॥ २॥

तत्रप्रथमामृचमाह—

नासत्याभ्यांबर्हिरिवप्रवृंजेस्तोमाँइयर्म्यभ्रियेववातः ।
याव॑र्भगायविमदायजायांसेनाजुवान्यूहतूरथेन ॥ १ ॥

नासत्याभ्याम् । बर्हिःऽइव । प्र । वृंजे । स्तोमान् । इयर्मि ।
अभ्रियाऽइव । वातः । यौ । अर्भगाय । विऽमदाय । जायाम् ।
सेनाऽजुवा । निऽऊहतुः । रथेन ॥ १ ॥

बर्हिरिव यथाकश्चिद्यजमानोयागार्थं बर्हिःप्रवृंजेप्रकर्षेणअन्यूनातिरिक्तंयागायपर्याप्तंदर्भं वृक्तिछिनत्ति संपादयतीतियावत् एवमहंनासत्याभ्यां अश्विभ्यांस्तोमान्स्तुतीः इयर्मिसंपादयामि एतदेवविशदीक्रियते अभ्रियेव यथाअभ्रियाणिअभ्रेषुमेघेषुअवस्थितानि उदकानिवातोवायुर्वर्षणार्थंबहुशःप्रेरयति एवमहंअश्विभ्यांस्तोत्राणिइयर्मि बहुशःप्रेरयामि कीदृशावश्विनौ अर्भगायबालायस्वयंवरलब्धभार्यायविमदायएतत्संज्ञायराजर्षये मध्येमार्गेस्वयंवरार्थमागतैस्तामलभमानैरन्यैर्नृपैः सहयोद्धुमशक्नुवतेपितस्मैसेनाजुवाशत्रुसेनायाःप्रेरकेणशत्रुभिर्दुष्प्रापेणरथेनयावश्विनौजायांभार्यांपरैरनाक्रान्तांन्यूहतुः शत्रून्निहत्यतदीयंगृहंप्रापयामासतुः ताभ्यामित्यर्थः ॥ नासत्याभ्यां सत्सुभवौसत्यौनसत्यौअसत्यौनअसत्यौनासत्यौ नभ्राण्नपादित्यादिनानञःप्रकृतिभावः अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । वृंजे वृजीवर्जने आदादिकः इदित्वान्नुम् लोपस्तआत्मनेपदेष्वितितलोपः । इयर्मि ऋगतौ जौहोत्यादिकः अर्तिपिपर्त्योश्चेत्यभ्यासस्येत्वम् अभ्यासस्यासवर्णइतीयङ् । अभ्रियाइव समुद्राभ्राद्घइतिभवार्थेघः घस्येयादेशः छन्दसिबहुलमितिशेर्लोपः । अर्भगाय अर्तिगृभ्यांभन्इत्यर्तेर्भन् अर्भएवार्भकः संज्ञायांकन् छान्दसोगकारः अपरआह अर्भमल्पंगायतीत्यर्भकः कैगैशब्दे गापोष्टक् आतोलोपइटिचेत्याकारलोपः तदेतत्तदकृत्स्नः शाकल्यस्याभिमतम् । सेनाजुवा जुइतिसौत्रोधातुर्गत्यर्थः अस्मादन्तर्भावितण्यर्थात् क्विब्वचिप्रच्छीत्यादिनाक्विप्दीर्घौ तन्वादित्वादुवङ् । न्यूहतुः वहप्रापणे लिट्यजादित्वात्संप्रसारणम् यद्वृत्तान्नित्यमितिनिघातप्रतिषेधः ॥ १ ॥

१. यज्ञ के लिए जिस प्रकार यजमान कुश का विस्तार करता है तथा वायु मेघ को नाना दिशाओं में प्रेरित करती है, उसी प्रकार मैं नासत्यद्वय या अश्विद्वय को प्रभूत स्तोत्र प्रेरित करता हूँ। अश्विनीकुमारों ने शत्रु-सेना-द्वारा दुष्प्राप्य रथ-द्वारा युवक विमद राजर्षि की, स्वयंवर में प्राप्त, स्त्री को विमद के पास पहुँचा दिया था।

वीळुपत्मभिराशुहेमभिर्वादेवानांवाजूतिभिःशाशदाना ।
तद्रासभोनासत्यासहस्रमाजायमस्यप्रधनेजिगाय ॥ २ ॥

वीळुपत्मऽभिः। आशुहेमऽभिः। वा। देवानाम्। वा। जूतिऽभिः।
शाशदाना। तत्। रासभः। नासत्या। सहस्रम्। आजा। यमस्य।
प्रऽधने। जिगाय ॥ २ ॥

वीळुपत्मभिः वीळुर्दृढनाम बलवद्गमनैः आशुहेमभिः शीघ्रगमनैः वाशब्दःसमुच्चये हेनासत्यावश्विनौ एवंभूतैरश्वैः देवानामिन्द्रादीनांजूतिभिः प्रेरणैश्च शाशदानाशाशद्यमानयोः अत्यर्थंप्रेर्यमाणयोर्युवयोः वाहनभूतोयोरासभःप्रजापतिनादत्तः सयमस्यैवसर्वस्यप्रीतिकरेप्रधने प्रकीर्णधनेऽप्येवे आजा आजौसंग्रामेतद्रासभोऽन्येषांसहस्रंजिगायजितवान् येमस्वतोहिनहूनांकर-णहेतुनासंग्रामेणतुष्टोभवति यद्वा येनव्यत्वेनप्रजापतिनानिष्ठितमश्वसहस्रंशीघ्रगमनयुक्तोरासभः विजगायजयेनालभत अन्येभ्योदेवेभ्यःपूर्वमेवाजिमाप्ययुवांजयंप्रापयामास यथाचास्मिन्नर्थे-प्रजापतिर्वैसोमायराज्ञेदुहितरंप्रायच्छदित्यादिकंब्राह्मणमनुसन्धेयम्[1] ॥ वीळुपत्मभिः वीळुबल-पतनन्तीतिवीळुपत्मानः। आशुहेमभिः आशुशीघ्रंहिन्वन्तिगच्छन्तीत्याशुहेमानस्तैः हिगतौवृ-द्धौच अन्येभ्योऽपिदृश्यन्तइतिमनिन् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम्। जूतिभिः ऊतियूतिजूतीत्यादि-नाक्तिन्नन्तउदात्तत्वम्। शाशदाना शदॢशातने अत्रगत्यर्थः धातूनामनेकार्थत्वात् अस्माद्यङन्ताल्लटः शानच् वस्यछन्दस्युभयथेत्यार्धधातुकत्वाद्यस्यलोपः अतोलोपयलोपौ अभ्यस्तानामादि-रित्याद्युदात्तत्वम् सुपांसुलुगितिषष्ठ्याःपूर्वसवर्णदीर्घः। आजा सेनैवसूत्रेणडादेशः। जिगाय जिजये सन्लिटोर्जेरित्यभ्यासादुत्तरस्यकुत्वं गकारः ॥ २ ॥

२. नासत्यद्वय, तुम लोग बलवान् और शीघ्रगामी अश्व-द्वारा गीति और देवों के उत्साह से उत्साहित हुए थे। तुम्हारे रथ-वाहक गर्दभ ने यम के प्रिय सहस्र युद्धों में जय-लाभ किया था।

तृतीयामृचमाह—

तुग्रो ह भुज्युमश्विनोदमेघे रयिं न कश्चिन्ममृवाँ अवाहाः।
तमूहथुर्नौभिरात्मन्वतीभिरन्तरिक्षप्रुद्भिरपोदकाभिः ॥ ३ ॥

तुग्रः। ह। भुज्युम्। अश्विना। उदऽमेघे। रयिम्। न। कः। चित्।
ममृऽवान्। अव। अहाः। तम्। ऊहथुः। नौभिः। आत्मन्ऽवतीभिः।
अन्तरिक्षप्रुत्ऽभिः। अपऽउदकाभिः ॥ ३ ॥

अत्रेयमाख्यायिका तुग्रोनामअश्विनोःप्रियःकश्चिद्राजर्षिः सचद्वीपान्तरवर्तिभिःशत्रु-भिरत्यन्तमुपद्रुतःसन्तेषांजयायस्वपुत्रंभुज्युंसेनयासहनावाप्राहैषीत् सायनौर्मध्येसमुद्रमतिदू-

---

[1] ऐ० ब्रा० ४. ७.

रंगताबायुयशेनभिन्नासीत् तदानीं सभुज्युः शीघ्रमश्विनौतुष्टाव स्तुतौचतौसेनयासहितंआत्मी- यासुनौषुआरोप्यपितुस्तुग्रस्यसमीपंत्रिभिरहोरात्रैःप्रापयामासतुरिति । अयमर्थइदमादिकेनतृ- चेनप्रतिपाद्यते इत्यन्वयसिद्धौ तुग्रःखलुपूर्वंशत्रुभिःपीडितःसन्तज्जयार्थंउदमेघे उदकैर्मिह्यतेसि- च्यतइत्युदमेघःसमुद्रः तस्मिन् भुज्युंएवतसंज्ञंमियंपुत्रंअवाहाः नावागन्तुंपर्यत्याक्षीत् तत्रदृष्टा- न्तः—ममृवान्म्रियमाणःसन्धनलोभीकश्चिन्मनुष्यः रयिंन यथाधनंपरित्यजतितद्वत् हेअश्विनौ तंचभुज्युंमध्येसमुद्रंनिमग्नंनौभिःपितृसमीपंऊहथुः युवांप्रापितवन्तौ कीदृशीभिः आत्मन्वतीभिः आत्मीयाभिः युवयोःस्वभूताभिरित्यर्थः यद्वा धृतिरात्मा धारणवतीभिरित्यर्थः अन्तरिक्षप्रुद्भिः अतिस्वच्छत्वात्अन्तरिक्षेजलस्योपरिष्टादेवगच्छन्तीभिःअपोदकाभिः सुश्लिष्टत्वादपगतोदकाभिः अप्रविष्टोदकाभिरित्यर्थः ॥ उदमेघे मिहसेचने कर्मणिघञ् न्यंक्वादीनांचेतिकुत्वम् उदकस्योदः संज्ञायाम् थाथादिनोत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । ममृवान् मृङ्प्राणत्यागे लिटःक्वसुः कादिनिय- मात्प्राप्तस्येटोवस्येकाजाद्घसामितिनियमादभावः । अहाः ओहाक्त्यागे लुङितिपि च्लेःसिच् आगमानुशासनस्यानित्यत्वात्सगिटौनक्रियेते बहुलंछन्दसीतिईडभावः हल्ङ्याब्भ्यइतिति- लोपः रुत्वविसर्गौ यद्वा मन्त्रेघसेतिच्लेर्लुक् च्लेर्लुक्त्वादिण्नक्रियते । नौभिः सावेकाचइति विभक्तेरुदात्तत्वम् । आत्मन्वतीभिः आत्मनोमतुप् मादुपधायाइतिवत्वम् अनोनुडितिनुट् नद्यो- ः इस्वनुड्भ्यांमतुबितिमतुपउदात्तत्वम् । अन्तरिक्षप्रुद्भिः प्रुङ्गतौ क्विप्चेतिक्विप् ॥ ३ ॥

३. जैसे कोई म्रियमाण मनुष्य धन का त्याग करता है, वैसे ही तुग्र नाम के राजर्षि ने बड़े कष्ट से अपने पुत्र भुज्यु को, सेना के साथ, शत्रु-जय के लिए, नौका-द्वारा समुद्र (स्थित द्वीप) में भेजा। मध्य-समुद्र में निमग्न भुज्यु को, अश्विद्वय, तुमने अपनी नौका-द्वारा उस के पास पहुँचाया था। तुम्हारी नौका जल के ऊपर अन्तरिक्ष में चलनेवाली और अप्रविष्ट जलवाली है अर्थात् तुम्हारी नौका में जल नहीं पैठता।

ति॒स्रः क्षप॒स्त्रिरहा॑ति॒व्रज॑द्भि॒र्नास॑त्या भु॒ज्युमू॑हथुः पत॒ङ्गैः ।
स॒मु॒द्रस्य॒ धन्व॑न्ना॒र्द्रस्य॑ पा॒रे त्रि॒भी रथैः॑ श॒तप॑द्भिः॒ षळ॑श्वैः ॥ ४ ॥

ति॒स्रः । क्षपः॑ । त्रिः । अहा॑ । अ॒ति॒व्रज॑त्ऽभिः । नास॑त्या । भु॒ज्युम् । ऊ॒ह॒थुः॒ । प॒त॒ङ्गैः । स॒मु॒द्रस्य॑ । धन्व॑न् । आ॒र्द्रस्य॑ । पा॒रे । त्रि॒ऽभिः । रथैः॑ । श॒तप॑त्ऽभिः । षट्ऽअ॑श्वैः ॥ ४ ॥

हेनासत्यानासत्यौ सेनयासहोदकेनिमग्नंभुज्युंतिस्रःक्षपःत्रिसंख्याकारात्रीःत्रिरहात्रिवारमा- वृत्तानित्र्यहानिचअतिव्रजद्भिः अतिक्रम्यगच्छद्भिः एतावन्तंकालंअतिव्याप्यवर्तमानैःपतङ्गैः पतद्भिःत्रिभिःत्रिसंख्याकैःरथैःऊहथुः युवामूढवन्तौ केतिचेदुच्यते समुद्रस्य अन्तरालेमध्येधन्वन् धन्वनिजलवर्जितप्रदेशे आर्द्रस्यउदकेनआर्द्रीभूतस्यसमुद्रस्यपारेतीरदेशेच कथंभूतैःरथैःशतपद्भिः

शतसंख्याकैश्चक्रलक्षणैःपादैरुपेतैः षड्भ्वैःषड्भिरश्वैर्युक्तैः॥त्रिसः त्रिचतुरोः स्त्रियामितिविशब्दस्य त्रिसृआदेशः सचान्तोदात्तः अचिरऋतइतिरेफादेशेऽउदात्तयणोहल्पूर्वादितिविभक्त्युदात्तत्वम्। श्नः विभक्त्यन्तस्यछान्दसंह्रस्वत्वं यद्वा सिभ्यावइतियोगविभागादधातोरप्याकारलोपः। अहा येऽभ्छन्दसिबहुलमितिरेफलोपः। पतंगैः पतनं गच्छति पतंगम् । पत्वत् पतिगत्यर्थः इदित्वादुम् क-निप्युवीत्यादिनाकनित् सुपांसुलुगितिसामलुक्। शतपद्भिः शतंपादायेषांति संख्यासुपूर्वस्ये-तिपादशब्दस्यान्त्यलोपःसमासान्तः अयस्मयादित्वेनभत्वात् पादःपदितिपद्भावः यद्वा पादसमा-नार्थःपच्छन्दःप्रकृत्यन्तरंद्रष्टव्यम् ॥ ४ ॥

४. नासत्यद्वय, तुमने शीघ्रगामी शतचक्र-विशिष्ट और छः अश्वों से युक्त रथ-त्रय पर भुज्यु को वहन किया था। वह रथ तीन दिन, तीन रात तक आर्द्र सागर के जल-शून्य प्रदेश में लाये थे।

अनारम्भणेतदवीरयेथामनास्थानेअग्रभणेसमुद्रे।
यदश्विनाऊहथुर्भुज्युमस्तंशतारित्रांनावमातस्थिवांसम् ॥५॥८॥

अनारम्भणे। तत्। अवीरयेथाम्। अनास्थाने।
अग्रभणे। समुद्रे। यत्। अश्विनौ। ऊहथुः। भुज्युम्। अस्तम्।
शतऽअरित्राम्। नावम्। आतस्थिऽवांसम् ॥ ५ ॥ ८ ॥

हेअश्विना अश्विनौ अनारंभणेआलंबनरहितेसमुद्रेतत्कर्मअवीरयेथां विक्रान्तवन्तव-न्तौयुवां अनारंभणत्वमेवस्पष्टीकरोति अनास्थानेआस्थीयतेस्मिन्नितिआस्थानोभूप्रदेशः तद्रहितेस्थातुमशक्येजलेइत्यर्थः अग्रभणे अग्रहणे हस्तेनग्राह्यंशाखादिकमपियत्रनास्तितस्मि-न्नित्यर्थः किंपुनस्तत्कर्म भुज्युंसमुद्रेमग्नंशतारित्रांबहुरित्रांयैःकाष्ठैःपार्श्वयोर्बद्धैर्जलाटोडनेस-तिनौःशीघ्रंगच्छति तान्यरित्राणि ईदृशांनावंआतस्थिवांसंआस्थितवन्तंआरूढवन्तंकृत्वा अस्तं गृहनामैतत् पितुस्तुग्रस्यगृहंप्रतियदूहथुः तत्प्रापणमन्यैर्दुःशक्यं युवां समुद्रमध्येकृतवन्ता-वित्यर्थः॥ अनारंभणे आरभ्यतइत्यारंभणम् कृत्यल्युटोबहुलमितिकर्मणिल्युट् नञ्सुभ्यामित्यु-त्तरपदान्तोदात्तत्वम्। अवीरयेथां शूरवीरविक्रान्तौ चुरादिरात्मनेपदी। अनास्थानाग्रभणयोः पूर्ववत्ल्युट्स्वरौ अयंतुविशेषः ह्रग्रहोर्भइतिभत्वम्। अस्तं अस्यतेअस्मिन्सर्वमित्यस्तंगृहम् असिहसीत्यादिनातन्प्रत्ययः। शतारित्रां ऋगतौ अर्तिलूधूसूखनसहचरइत्रइतिकरणेइत्रप्रत्ययः बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ५ ॥

५ अश्विद्वय, तुम लोगों ने अवलम्बन-शून्य, भूप्रदेश-रहित, ग्रहणीय शाखादि-वस्तु-रहित सागर में यह कार्य किया था। सौ डाँड़ोंवाली नौका में भुज्यु को बैठाकर तुम उनके पास लाये थे।

॥ इतिप्रथमस्याष्टमेऽष्टमोवर्गः ॥ ८ ॥

षष्ठीमृचमाह—

यमश्विनाददथुःश्वेतमश्वमघाश्वायशश्वदित्स्वस्ति ।
तद्वांदात्रंमहिकीर्तेन्यंभूत्पैद्वोवाजीसदमिद्धव्योअर्यः ॥ ६ ॥

यम् । अश्विना । ददथुः । श्वेतम् । अश्वम् । अघऽअश्वाय । शश्वत् ।
इत् । स्वस्ति । तत् । वाम् । दात्रम् । महि । कीर्तेन्यम् । भूत् ।
पैद्वः । वाजी । सदम् । इत् । हव्यः । अर्यः ॥ ६ ॥

अत्रेदमाख्यायते—पेदुर्नामकश्चित् सचाश्विनौतुष्टाव तस्मैप्रीतौकंचिच्छ्वेतवर्णं अश्वं दत्तवन्तौ सचाश्वः प्रीतोजयंचकारेति एतदत्रप्रतिपाद्यते—हेअश्विनाअश्विनौ युवांअघाश्वायअहन्तव्याश्वायपेदुनाम्ने राजर्षये यंश्वेतवर्णअश्वंददथुः दत्तवन्तौ सोऽश्वः तस्मैस्वस्तिजयलक्षणं मङ्गलं शश्वदित् नित्यमेवचकार वांयुवयोस्तद्दात्रंदानं महिमहत् अतिगभीरं अतएवकीर्तेन्यं सर्वैःकीर्तनीयंप्रशस्यं भूत्अभूत् तस्मात् पैद्वः पेदोःसंबन्धीपतनशीलः शीघ्रगामीवा अर्यः शत्रूणामीरयितायुद्धेषुप्रेरयितव्योवा वाजीवेजनवान्सोऽश्वः सदमित् सदैवहव्यः अस्माभिरप्याह्वातव्यः ॥ दात्रं ददातेरविशेषेणऔणादिकस्त्रप्रत्ययः। महि महपूजायाम् इन्सर्वधातुभ्यइतीन् । कीर्तेन्यम् कॄतसंशब्दने कृत्यार्थेतवैकेन्केन्यत्वनइतिकेन्यप्रत्ययः ऋतइद्धातोरितीत्वम् । भूत् बहुलंछन्दस्यमाङ्योगेपीत्यडभावः । पैद्वः पेदोःसंबन्धी तस्येदमित्यण्प्रत्ययः छान्दसोवर्णलोपः । हव्यः ह्वयतेरचोयदितियत् बहुलंछन्दसीतिसंप्रसारणम् गुणःधातोस्तन्निमित्तस्यैवेत्यवादेशः । अर्यः ऋगतौ अर्यादयश्चेत्यौणादिकोयत् व्यत्ययेनान्तोदात्तत्वम् ॥ ६ ॥

६. अश्विद्वय, अवध्य अश्व के पति पेदु नाम के राजर्षि को तुमने जो श्वेतवर्ण अश्व दिया था, उस अश्व ने पेदु का नित्यप्रति जय-रूप मंगल साधन किया था। तुम्हारा यह दान महान् और कीर्त्तनीय हुआ था। पेदु का यह उत्तम अश्व हमारा सदा पूजनीय है।

सप्तमीमृचमाह—

युवंनरास्तुवतेपज्रियायकक्षीवतेअरदतंपुरंन्धिम् ।
कारोतराच्छफादश्वस्यवृष्णःशतंकुंभाँअसिञ्चतंसुरायाः ॥ ७ ॥

युवम् । नरा । स्तुवते । पज्रियाय । कक्षीवते । अरदतम् । पुरम्ऽधिम् ।
कारोतरात् । शफात् । अश्वस्य । वृष्णः । शतम् । कुम्भान् ।
असिञ्चतम् । सुरायाः ॥ ७ ॥

अत्रेयमाख्यायिका—कक्षीवानृषिः पुरातमसातिरोहितज्ञानःसन् ज्ञानार्थमश्विनौतुष्टाव तस्मैअश्विनौप्रभूतांधियंदत्तवन्ताविविततदाह—हेनरा नेताराविश्विनौ युवं युवांपज्रियाय पज्राइत्यङ्गिरसामाख्या पज्रावाअङ्गिरसःकुलेजातत्वात्। तेषांकुलेजातायकक्षीवते कक्ष्यारज्जुरश्वस्य तद्वतेतत्संज्ञायस्तुवतेयुवयोःस्तुतिंकुर्वतेमहींपुरन्धिंप्रभूतांधियंबुद्धिमरदतंव्यलिखतम् यथासर्वार्थगोचराभवति तथाकृतवन्तावित्यर्थः अपिचकारोतरात् कारोतरोनामवैदलचर्मविहितोभाजनविशेषः यस्मिन्सुरायाःस्रावणंक्रियते लुप्तोपममेतत् कारोतरात् यथासुरायाःसंपादकाः तांस्रावयन्ति एवमेवयुवांवृष्णःसेचनसमर्थस्ययुष्मदीयस्याश्वस्यशफात् सुरावत्सुरायाः शतंकुम्भान् असंख्यातान् सुराघटानसिञ्चतम् अक्षारयतम् यद्वा सिञ्चतिःपूरणार्थः कारोतरस्थानीयात् युष्मदीयाश्वखुरात्सुरामवहतियया असंख्यातान् घटान् असिञ्चतंअपूरयतम् येयज्ञाः सौत्रामण्यादिकर्मणियुष्मद्यागायसुरांपाचयन्तितेषामित्यर्थः ॥ स्तुवते स्तौतेर्लटःशतृ अदादित्वाच्छपोलुक् शतुरनुमइतिविभक्तेरुदात्तत्वम्। पज्रियाय पज्रशब्दात् शैषिकोघच्। कक्षीवते आसन्दीवदष्ठीवच्चक्रीवत्कक्षीवदितिनिपातनात्कक्ष्यशब्दस्यसंप्रसारणंवत्वंच । अरदतम् रदविलेखने। पुरन्धिम् पुरन्धिर्बहुधीरितियास्कः। पृषोदरादित्वात्पुरन्धिभावः यद्वा पुरंपूरयितव्यं सर्वविषयजातमस्यांधीयतेअवस्थाप्यतइतिपुरन्धिर्बुद्धिः कर्मण्यधिकरणेचेतिदधातेःकिःप्रत्ययः वसुरुपेक्षितिबहुलमितिवचनादलुक् इदंतुव्युत्पत्तिमात्रम् वस्तुतःपृषोदरादिरेव । असिञ्चतम् षिचिरक्षरणे तौदादिकः शेमुचादीनामितिनुम् ॥ ७ ॥

७. नेतृद्वय, तुमने अङ्गिरा के कुल में उत्पन्न कक्षीवान् को, स्तुति करने पर, प्रचुर बुद्धि दी थी। सुरापात्र के आधार से जैसे सुरा निकाली जाती है, वैसे ही तुम्हारे सेचन-समर्थ अश्व के खुर से तुमने शतकुम्भ सुरा का सिञ्चन किया था।

अष्टमीमृचमाह—

हिमेनाग्निंघ्रंसमवारयेथांपितुमतीमूर्जमस्माअधत्तम्।
ऋबीसेअत्रिमश्विनावनीतमुन्निन्यथुःसर्वगणंस्वस्ति ॥ ८ ॥

हिमेन । अग्निम् । घ्रंसम् । अवारयेथाम् । पितुऽमतीम् । ऊर्जम् ।
अस्मै । अधत्तम् । ऋबीसे । अत्रिम् । अश्विना । अवऽनीतम् ।
उत् । निन्यथुः । सर्वऽगणम् । स्वस्ति ॥ ८ ॥

१ नि० ६. १३.।

अत्रेदमाख्यानम्—अत्रिमृषिमसुराः शतद्वारेपीडायन्त्रगृहेप्रवेश्यतुषाग्निनाअदाहयन् तदा-नींतेनऋषिणास्तुतौअश्विनौअग्निमुदकेनोपशमय्यतस्मात्पीडागृहादविकलेन्द्रियवर्गंसन्तंनिरगम-यतामिति तदेतत्प्रतिपाद्यते—अश्विनाहेअश्विनौ हिमेनहिमवच्छीतोदकेनघ्रंसंदीप्यमानंअ-त्रेर्बाधनार्थंअसुरैःप्रक्षिप्तंतुषाग्निंअवारयेथांयुवांनिवारितवन्तौ शीतीकृतवन्तावित्यर्थः अपिचा-स्मैअसुरपीडयाकार्श्यंप्राप्तायात्रये पितुमतीं पितुरित्यन्ननाम अन्नयुक्तंऊर्जंबलप्रदंरसात्मकंक्षी-रादिकंअधत्तंपुष्ट्यर्थंप्रायच्छतम् ऋबीसे अपगतप्रकाशेपीडायन्त्रगृहेअवनीतंअवाङ्मुखंयथाअ-सुरैःप्रापितंअत्रिंसर्वगणं गणःसमूहः सर्वेषांइन्द्रियाणांपुत्रादीनांवागणेनोपेतं स्वस्तिअविनाशो-पेतंयथाभवतितथाउन्निन्यथुः तस्माद्गृहादुद्गमय्ययुवांस्वगृहंप्रापितवन्तौ यद्वा हिमेनशीतेनवृष्ट्युद-केन अग्निंअग्निवत्तीक्ष्णं घ्रंसंअहर्नामैतत् सामर्थ्यात्तन्निदाघकालीनंअहः अवारयेथां तस्याह्न-स्तैक्ष्ण्यंनिवारितवन्तौ अपिचास्मैअग्नयेपितुमतींचरुपुरोडाशादिलक्षणान्नोपेतंऊर्जंबलकरं रसा-त्मकंउपस्तरणाभिघारणात्मकंघृतंअधत्तम् वृष्ट्युत्पादनेनाग्नेर्योगार्थंहवींषिनिष्पादितवन्ता-वित्यर्थः ऋबीसे अपगतभेअस्केपृथिवीमध्येअवनीतंओषधीनांउत्पादनायअधस्तान्नीतंपार्थि-वाग्निनापरिपक्वाउदकेनक्लिन्नात्वोषधिवनस्पतयोविरोहन्ति अत्रिंहविषांअत्तारंओषधिवनस्-पत्यादीनांवाएवंविधंअत्रिंसर्वगणंव्रीह्याद्योषधिगणोपेतं हेअश्विनौयुवांस्वस्तिअविनाशोपेतंयथाभ-वतितथाउन्निन्यथुः व्रीह्याद्योषधिवनस्पतिरूपेणभूमेरुपरिष्टान्नीतवन्तौ कारणात्मनापार्थिवा-ग्नौवर्तमानंसर्वमोषधिवनस्पत्यादिकंअश्विनौप्रवर्षणेनव्यक्तीकृतवन्तावित्यर्थः अयंपक्षोयास्के-नंहिमेनोदकेनेत्यादिनोक्तः ॥ पितुमतीम् ह्रस्वनुड्भ्यांमतुबितिमतुपउदात्तत्वम् । ऋबीसे अ-त्रयास्कः—ऋबीसमपगतभासमपहृतभासमन्तर्हितभासंगतभासंवेति । पृषोदरा-दित्वादभिमतरूपस्वरसिद्धिः । अत्रिं अदभक्षणे अदेस्त्रिनिश्चेतिचशब्दात्त्रिप् । अवनीतम् गतिरनन्तरइतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् । स्वस्ति असभुवि भावेक्तिन् छन्दस्युभयथेतिसार्वधातु-कत्वादस्तेर्भूभावाभावः ॥ ८ ॥

८. तुमने हिम या जल-द्वारा शतद्वार-पीड़ा-यंत्र-गृह में फँसे हुए अत्रि की, चारों ओर की, असुरों-द्वारा प्रज्वालित और दीप्यमान अग्नि का निवारण किया था तथा अग्नि को अन्नयुक्त और बल-प्रद खाद्य दिया था। अश्विनीकुमारद्वय, अत्रि जो निम्नाभिमुख होकर अन्धकारमय पीड़ा-यंत्र-गृह में प्रक्षिप्त हुए थे, उन्हें तुमने संगियों के साथ सुख से वहाँ से उठाया था।

परावतंनासत्यानुदेथामुच्चाबुध्नंचक्रथुर्जिह्मबारम् ।
क्षरन्नापोनपायनायरायेसहस्रायतृष्यतेगोतमस्य ॥ ९ ॥

---

१ नि० ६, ३६। २ नि० ६, २५।

हेनासत्यावश्विनौ युयुरुषोजीर्णाद्च्यवनाद्च्यवनाख्यादृषेःसकाशात् वव्रिंकृत्स्नंशरीरंआवृत्यावस्थितांजरांप्रामुञ्चतं प्रकर्षेणअमोचयतम् तत्रदृष्टान्तः—द्रापिमिव द्रापिरितिकवचस्याख्या यथाकश्चित्कवचं कृत्स्नशरीरव्यापकंसूत्नाप्रभावशरीरात्पृथक्करोतितद्वत् उतअपिचहेदस्राएतत्संज्ञौदर्शनीयौवाश्विनौ जहितस्यपुत्रादिभिःपरित्यक्तस्यच्यवनेःआयुर्जीवनंप्रातिरतम् प्रावर्धयतम् यपूर्वैस्तिरतिर्वर्धनार्थः आदित् अनन्तरमेवयुवानंसन्तंकनीनांकन्यानांपतिंभर्तारंअकृणुतंअकुरुतम् ॥ युयुरुषः युयुवयोहानौ लिटःक्वसुः बहुलंछन्दसीत्युत्वम् द्विर्भावः पञ्चम्येकवचनेवसोःसंप्रसारणमितिसंप्रसारणम् शासिवसिघसीनांचेतिषत्वम् । वव्रिं वृञ्वरणे आदृगमहनजनइतिकिप्रत्ययः । जहितस्य ओहाक्त्यागे कर्मणिनिष्ठा तस्यछन्दस्युभयथेतिसार्वधातुकत्वाच्छक् तस्यबहुलंछन्दसीतिश्लुः जहातेश्चेतीत्वम् । कनीनाम् स्येमैवौबहुलमितिबहुलवचनात्कन्याशब्दस्यासंप्रसारणम् ॥ १० ॥

१०. अश्विद्वय, जैसे शरीर का आवरण (कवच आदि) खोल फेंका जाता है, वैसे ही तुमने जीर्ण च्यवन ऋषि की शरीरव्यापिनी जरा खोल फेंकी थी। दस्रद्वय, तुमने पुत्रादि-द्वारा परित्यक्त ऋषि के जीवन को बढ़ाया था; अनन्तर उन्हें कन्याओं का पति बना दिया था।

॥ इतिप्रथमस्याष्टमेनवमोवर्गः ॥ ९ ॥

एकादशीमृचमाह—

तद्वांनराशंस्यंराध्यंचाभिष्टिमन्नासत्यावरूथम् ।
यद्विद्वांसानिधिमिवापगूळ्हमुद्दर्शतादूपथुर्वन्दनाय ॥ ११ ॥

तत् । वाम् । नरा । शंस्यम् । राध्यम् । च । अभिष्टिऽमत् ।
नासत्या । वरूथम् । यत् । विद्वांसा । निधिम्ऽइव । अपऽगूळ्हम् ।
उत् । दर्शतात् । ऊपथुः । वन्दनाय ॥ ११ ॥

अत्रेदमाख्यानम्—वन्दनोनामकश्चिदृषिः सचासुरैःकूपेनिखातउत्तरीतुमशक्नुवन्नश्विनावस्तौत् तमश्विनौकूपादुज्जिन्यतुरितितदाह—नराआरोग्यस्यनेताराहेनासत्यावश्विनौ वांयुवयोःसंबन्धिअभिष्टिमत्अन्वेषणयुक्तं आभिमुख्येनप्राप्तव्यम् वरूथंवरणीयंकामयितव्यंतत्कर्मशंस्यंअस्माभिःप्रशंसनीयंराध्यंआराधनीयंच किंपुनस्तत्कर्म विद्वांसाजानन्तौयुवांनिधिमिवनिक्षिप्तंधनमिवअपगूळ्हंअरण्येनिर्जनेदेशे असुरैर्निगूढं वन्दनायवन्दनंऋषिंदर्शताद्अश्वैःपिपासुभिःदृश्यात्कूपादुदूपथुः उदहार्ष्टं एवंयदेतत्कूपादुद्धरणंतदित्यर्थः ॥ शंस्यं शंसुस्तुतौ अस्माण्ण्यन्तादृचोयदितियत् यतोनावइत्याद्युदात्तत्वम् । अभिष्टिमत् अभिपूर्वादिषगतावित्यस्माज्ञ्जावेक्तिन् मन्त्रेवृषेतिक्तिनउदात्तत्वम् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेनसएवशिष्यते शकन्ध्वादित्वात्पर-

रूपत्वम् वादीचेतितुगविस्वरस्यसर्वविधीनांछन्दसिविकल्पितत्वादप्रवृत्तिः ततोमतुप् अन्वोदात्तादुत्तरस्यवस्यह्रस्वनुड्भ्यामित्युदात्तत्वम्। वरूथम् जृवृञ्भ्यामूथन्। विद्वांसा शुपांसुलुगितिविभक्तेराकारः। अपगूह्रम् गुहूसंवरणे कर्मणिनिष्ठा यस्यविभाषेतीट्प्रतिषेधः ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपदीर्घाः गतिरनन्तरइतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम्। दर्शतात् भृमृदृशीत्यादिनाअतच्। ऋष्युः तुवप्रीपवन्तुसन्ताने लिट्यभ्यासि पचादित्वात्संप्रसारणम् द्विर्वचनादि। वन्दनाय क्रियाग्रहणंकर्तव्यमितिकर्मणःसंप्रदानत्वाच्चतुर्थी॥ ११॥

११. नेता नासत्यद्वय, तुम्हारा वह इष्ट वरणीय कार्य हमारे लिए प्रशंसनीय और आराध्य है—जो तुमने जानकर गुप्त धन की तरह छिपे उन वन्दन ऋषि को पिपासित पथिकों के द्रष्टव्य कूप से निकाला था। हावशीमृचमाह—

तद्वांनरासनयेदंसउग्रमाविष्कृणोमितन्यतुर्नवृष्टिम्।
दध्यङ्हयन्मध्वाथर्वणोवामश्वस्यशीर्ष्णाप्रयदीमुवाच॥ १२॥

तत्। वाम्। नरा। सनये। दंसः। उग्रम्। आविः। कृणोमि।
तन्यतुः। न। वृष्टिम्। दध्यङ्। ह। यत्। मधु। आथर्वणः।
वाम्। अश्वस्य। शीर्ष्णा। प्र। यत्। ईम्। उवाच॥ १२॥

अत्रेयमाख्यायिका—इन्द्रोदधीचेप्रवर्ग्यविद्यांमधुविद्यांचोपदिश्ययदिमामन्यस्मैवक्ष्यसि शिरस्तेछेत्स्यामीत्युवाच ततोश्विनावश्वस्यशिरश्छित्त्वादधीचःशिरःप्रच्छिद्यान्यत्रनिधायतत्राश्व्यंशिरःप्रत्यधत्ताम् तेनचदध्यङ् ऋचःसामानियजूंषिचप्रवर्ग्यविषयाणिमधुविद्याप्रतिपादकं ब्राह्मणंचाश्विनावध्यापयामास तदिन्द्रोज्ञात्वावज्रेणतच्छिरोच्छिनत् अथाश्विनौतस्यस्वकीयंमानुषंशिरः प्रत्यधत्तामितिशाट्यायनवाजसनेययोःप्रपञ्चेनोक्तम्—तदेतत्प्रतिपाद्यते—नराहेनरौअश्विनौवांयुवयोःसंबन्धिउग्रंउद्गूर्णंअन्यैर्दुःशकंदंसः कर्मनामैतत् युवाभ्यांपुराकृतंतत्कर्मसनयेधनलाभार्थंआविष्कृणोमिप्रकटीकरोमि तत्रदृष्टान्तः—तन्यतुर्नयथामेघस्थःशब्दोवृष्टिंपान्तर्हितांमाध्यमुदकंप्रवर्षणेनसर्वत्रप्रकटयतितद्वत् किंतत्कर्मअथर्वणःपुत्रोदध्यङ् एतत्संज्ञकऋषिःअश्वस्यशीर्ष्णायुष्मत्सामर्थ्येनप्रतिहितेशिरसावांयुवाभ्यांईमिमांमधु मधुविद्यांयद्यदाप्रतत्तुयोवाचप्रोक्तवान् तदानीं अश्वस्यशिरसःसन्धानलक्षणंपुनर्मानुषस्यशिरसःप्रतिसन्धानलक्षणंचयत्कृतवदीयंकर्मतत् आविष्कृणोमीत्यर्थः॥ सनये षणुदाने खनिकष्यज्यसिवसिवनिसनिध्वनिग्रन्थिचरिभ्यश्चेतिइप्रत्ययः। तन्यतुः तनुविस्तारे ऋतन्यञ्जीत्यादिनायतुच् यद्वा स्तनयतेः औणादिकाधुच् छान्दसःसलोपः। वृष्टिं वृष्यतेक्तिन्नवेत्यनेनेतिवृत्तिः मन्त्रेवृषेत्यादिनाक्तिनउदात्तत्वम्। आथर्वणः अथ-

स्यार्थेऽणि अभिविभक्तविभावात् टिलोपाभावः। शीर्ष्णा शीर्षश्छन्दसीति शिरःशब्दपर्यायः शीर्षन्शब्दो ऽनुदात्तो निपात्यते अल्लोपे सति उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ १२ ॥

१२. नेतृद्वय, जैसे मेघ-गर्जन आसन्नवृष्टि प्रकटित करता है, मैं धन-प्राप्ति के लिए, तुम्हारे उस उग्र कर्म को वैसे ही प्रकटित करता हूँ—जो अथर्वा के पुत्र दधीचि ऋषि ने घोड़े का मस्तक पहनकर तुम्हें यह मधु-विद्या सिखाई थी।

अजो॑हवीन्नासत्या क॒रा वां॑ म॒हे याम॑न्पुरुभुजा॒ पुरं॑धिः।
श्रु॒तं तच्छा॒सुरि॑व वध्रिम॒त्या हिर॑ण्यहस्तमश्विनावदत्तम् ॥ १३ ॥

अजो॑हवीत्। ना॒स॒त्या॒। क॒रा॒। वा॒म्। म॒हे। याम॑न्। पु॒रु॒ऽभु॒जा॒। पुरं॑ऽधिः। श्रु॒तम्। तत्। शा॒सुःऽइ॑व। व॒ध्रि॒ऽम॒त्याः। हिर॑ण्यऽहस्तम्। अ॒श्वि॒नौ॒। अ॒द॒त्त॒म् ॥ १३ ॥

वध्रिमती नाम कस्यचिद्राजर्षेः पुत्री नपुंसकभर्तृका सा पुत्रलाभार्थमश्विनावजुहाव तदाह्वानं श्रुत्वा अश्विनावागत्य तस्यै हिरण्यहस्ताख्यं पुत्रं ददतुः तदेतदाह—पुरुभुजा बहूनां पालकौ प्रभूतहस्तौ वा हे नासत्यावश्विनौ महे महनीये पूजनीये यामन् यामनि याति गच्छतीति यामः स्तोत्रं तस्मिन्स्तोत्रे करा अभिमतफलस्य कर्तारौ वां युवां पुरन्धिर्बहुधीः वध्रिमती वध्रिः पुंस्त्वोत्पादनाशक्तः षण्ढकः तद्वती एतत्संज्ञा राजपुत्री अजोहवीत् पुनःपुनः स्तुत्या पुत्रलाभार्थमाहूतवती युवां च वध्रिमत्यास्तदाह्वानं श्रुतं अशृणुतम् तत्र दृष्टान्तः—शासुरिव यथा शास्तुराचार्यस्य वचनं शिष्यो वशहितः सन्नैकाग्र्येण शृणोति तद्वत् श्रुत्वा च हे अश्विनौ तस्यै हिरण्यहस्तं सुवर्णमयपाणिं हितरमणीयपाणिं वा एतत्संज्ञं पुत्रमदत्तं प्रायच्छतम् ॥ अजोहवीत् ह्वयतेर्यङ्लुगन्ताल्लङ् यङोवेति तिपईडागमः। करा करोतेः पचाद्यच् सुपांसुलुगिति विभक्तेराकारः। यामन् आतोमनिन्क्वनिब्वनिपश्चेति मनिन् सुपांसुलुगिति सप्तम्या लुक्। श्रुतम् लङि बहुलंछन्दसीति विकरणस्य लुक् बहुलंछन्दस्यमाङ्योगेपीत्यडभावः। शासुः शास्तुः शासु अनुशिष्टौ शंसिशसिशासीत्यादिना संज्ञायां तुन् इडभावश्छान्दसस्तलोपश्च ॥ १३ ॥

१३. बहु-लोक-पालक नासत्यद्वय, तुम अभिमत-फल-दाता हो। बुद्धिमती वध्रिमती नाम की ऋषि-पुत्री ने पूजनीय स्तोत्र-द्वारा तुम्हें बार-बार पुकारा था। जैसे शिष्य शिक्षक की कथा सुनता है, तुमने वैसे ही वध्रिमती का आह्वान सुना था। अश्विद्वय, पुत्राभिलाषिणी नपुंसक-पतिका वध्रिमती को तुमने हिरण्यहस्त नाम का पुत्र प्रदान किया था।

आ॒स्नो वृक॑स्य॒ वर्ति॑काम॒भीके॑ यु॒वं न॑रा नासत्यामुमुक्तम्।
उ॒तो क॒विं पु॑रुभुजा यु॒वं ह॒ वृप॑माणमकृणुतं वि॒चक्षे॑ ॥ १४ ॥

आस्नः । वृकस्य । वर्तिकाम् । अभीके । युवम् । नरा । नासत्या । अमुमुक्तम् । उतो इति । कविम् । पुरुऽभुजा । युवम् । ह । कृपमाणम् । अकृणुतम् । विऽचक्षे ॥ १४ ॥

वर्तिकाचटकसदृशस्यपक्षिणःस्त्री तां अरण्येवर्तमानेनवृकेणग्रस्तांपुराकिलाश्विनौअमोचयत-म् तदेवदाह—हेनरा नेतारौनासत्यावश्विनौयुवंयुवांअभीकेअभिगतेवृकवर्तिकयोःसङ्ग्रामेवृक-स्यविकर्तकस्यशुनः आस्नः आस्याद्वर्तिकांचटकसदृशींअमुमुक्तंअमोचयतम् यास्कस्त्वा-ह—पुनःपुनर्वर्ततेइमविदिवसमावर्तयइति। वर्तिकाउषाः सांवृकेणावरकेणसर्वजगत्प्रकाशेनाच्छाद-यित्रासूर्येणग्रस्ताम् उतोअपिचकविमृषिम् हेपुरुभुजाबहुपालकौ युवंहयुवांएव कृपमाणंस्तुवंतंवि-चक्षेविविधंद्रष्टुंअकृणुतम् अकुरुतम्॥आस्नः पद्दन्नित्यादिनाआस्यस्यासन्नादेशः अल्लोपोनइत्य-कारलोपे उदात्तनिवृत्तिस्वरेणविभक्तेरुदात्तत्वम् । अमुमुक्तम् मुचेरन्तर्भावितण्यर्थात् लङिब-हुलंछन्दसीतिविकरणस्यश्लुः । कृपमाणम् कृपिःस्तुतिकर्मा तुदादिभ्यःशः विकरणस्वरेमाते तृषादीनांचेत्याद्युदात्तत्वम् । विचक्षे तुमर्थेसेसेनितिसेन्प्रत्ययः स्कोःसंयोगाद्योरितिसलोपः॥१४॥

१४. नेता नासत्यद्वय, तुमने वृक अथवा सूर्य के मुख से वर्तिका नामक पक्षी अथवा उषा को छुड़ाया था। हे बहुलोक-पालक, तुमने स्तोत्र-तत्पर मेधावी को प्रकृत ज्ञान देखने दिया था।

पञ्चदशीमृचमाह—

चरित्रंहिवेरिवाच्छेदिपर्णमाजाखेलस्यपरितक्म्यायाम् ।
सद्योजंघामायसींविश्पलायैधनेहितेसर्तवेप्रत्यधत्तम् ॥ १५॥१०॥

चरित्रम् । हि । वेःऽइव । अच्छेदि । पर्णम् । आजा । खेलस्य । परिऽतक्म्यायाम् । सद्यः । जंघाम् । आयसीम् । विश्पलायै । धने । हिते । सर्तवे । प्रति । अधत्तम् ॥ १५ ॥ १० ॥

अगस्त्यपुरोहितः खेलोनामराजा तस्यसंबन्धिनी विश्पलानामस्त्री सङ्ग्रामे शत्रुभिश्छि-न्नपादासीत् पुरोहितेनागस्त्येनस्तुतौअश्विनौ रात्रावागत्य अयोमयंपादं समधत्ताम् तदेवदा-ह—आजाआजौ सङ्ग्रामे अगस्त्यपुरोहितस्य खेलस्य संबन्धिन्याविश्पलाख्यायाश्चरित्रं चरणं वेरिव वेःपक्षिणःपर्णं पतत्रमिव अच्छेदिहि पुराछिन्नमभूत्खलु हेअश्विनौ युवांअगस्त्येनस्तुतौ

सन्तौपरितक्म्यायाम् परितक्म्यारात्रिः परितएनांतकवीतिमास्कः। एतामुभयतःसूर्योगच्छतीति तस्यार्थः रात्रावागत्यसद्यस्तदानीमेवहिवेशत्रुधुनिहिवेधनेजेतव्येविषयभूतेसतिसर्तवेसर्तुंगन्तुंविश्पलायैआयसींअयोमयींजंघांजंघोपलक्षितंपादंमत्यधत्तम् सन्धानमेकीकरणंकृतवन्तावित्यर्थः॥ चरित्रम् अर्विलूधूसूखनसहचरइतिकरणेइत्रः। आजा सुपांसुलुगितिविभक्तेर्डादेशः। आयसीम् अयःशब्दाद्विकारार्थेमाणिरजतादिभ्योञ् टिड्ढाणञितिङीप्॥ १५॥

१५. खेल राजा की स्त्री विश्पला का एक पैर, युद्ध में, पक्षी की पंख की तरह, कट गया था। अश्विद्वय, तुमने रातों रात, विश्पला के जाने के लि तथा शत्रु-न्यस्त धन-लाभ के लिए, उसे लौहमय जंघा दे दी थी।

॥ इतिप्रथमस्याष्टमेदशमोवर्गः॥ १०॥

षोडशीमृचमाह—

शतंमेषान्वृक्यैचक्षदानमृज्राश्वंतंपिताम्धंचकार।
तस्माअक्षीनासत्याविचक्षआधत्तंदस्राभिषजावनर्वन्॥ १६॥

शतम्। मेषान्। वृक्यै। चक्षदानम्। ऋज्रऽअश्वम्। तम्। पिता। अन्धम्। चकार। तस्मै। अक्षी इति। नासत्या। विऽचक्षे। आ। अधत्तम्। दस्रा। भिषजौ। अनर्वन्॥ १६॥

वृषागिरःपुत्रोऋज्राश्वोनामराजर्षिः तस्यसमीपेअश्विनोर्वाहनभूतोरासभोवृकीभूत्वावस्थे सचतस्यआहारार्थंएकोत्तरशतसंख्यान् पौरजनानांस्वभूतान्मेषान् शकलीकृत्यप्रददौ ऋज्राश्वः शतमेकंचमेषानितिमन्त्रान्तरेदर्शनात्। एवंपौराणामहितेप्रवृत्तंपिताशापेननेत्रहीनमकरोत्तेनसूयमानाावश्विनौअस्मद्वाहननिमित्तमस्यान्धताजातेतिजानन्तौतस्मैअक्षिणीप्रायच्छतामिति यदेतदाह—अत्रतच्छन्दश्रुतेर्यच्छब्दाध्याहारः यमृज्राश्वः शतंशतसंख्याकान् मेषान् वृक्यैआरण्यायैवृकस्त्रियैशकलीकृत्यमाददत् तंचक्षदानं क्षदतिरत्तिकर्मा अत्रशकलीकरणार्थः शकलीकृत्यदत्तवन्तंऋज्राश्वंपिताशापेनअन्धंदृष्टिहीनंचकारकृतवान् हेनासत्यासत्यस्वभावौसत्यस्यनेतारौवाभिषजौदेवानांवैद्यभूतौ अश्विनौवैदेवानांभिषजाविविश्रुतेः। दस्रादर्शनीयौ एवंशीलौवा हेअश्विनौ अनर्वन् अनर्वणी इत्यन्यंप्रतिपित्रशापात्गमनरहितेअक्षीचक्षुषीविचक्षेविविधंद्रष्टुंसमर्थैतस्मैऋज्राश्वायआवत्तंव्यधत्तंअकुरुतम्॥ वृक्यै वृकोरण्यश्वातस्यस्त्रीवृकी जातेरस्त्रीविषयादितिङीष् असादिपुच्छन्दसिवावचनमितिचतुर्थ्येकवचनस्याडभावेयणादेशेउदात्तस्वरित-

---

१ नि० ११. २५। २ ऋ० सं० १. ८. १६। ३ तै० सं० २. ३. ११।

योर्यणइविपरस्यानुदात्तस्यस्वरितत्वम् । चक्षदानम् चक्षेर्डिदःकानच् चित्स्वरः । अक्षी इंच-द्विवचनेइतिपरत्वादक्षशब्दस्यईकारान्तादेशः सचोदात्तः यस्मिन्विधौतद्गौतौविप्रतिषेधइतिपरि-भाषयापुनर्नुमभवति । विचक्षे चक्षेः संपदादिलक्षणोभावेक्विप् । अनर्वन् ऋगतौ अस्मादन्ये-भ्योपिदृश्यन्तइतिदृशिग्रहणस्यविभ्यन्तरोपसंग्रहार्थत्वाद्भावेवनिप् अर्वगमनंविषयंप्रत्यनयो-र्नास्तीतिबहुव्रीहौनञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् सुपांसुलुगितिद्विवचनस्यलुक् छान्दसोन-लोपाभावः ॥ १६ ॥

१६. जिन ऋज्राश्व राजर्षि ने अपनी वृकी (वृक की स्त्री) को खाने के लिए सौ भेड़ों को काट डाला था, उनको उनके पिता (वृषागिर) ने क्रुद्ध होकर नेत्र-हीन कर दिया था। ऋज्राश्व के दोनों नेत्र किसी भी वस्तु को देखने में असमर्थ हो गये थे। भिषक-वर नासत्यद्वय, तुमने ऋज्राश्व की आंखें अच्छी कर दीं।

आवांरथंदुहितासूर्यस्यकार्ष्मेवातिष्ठदर्वताजयन्ती ।
विश्वेदेवाअन्वमन्यन्तहृद्भिःसमुश्रियानासत्यासचेथे ॥ १७ ॥

आ । वाम् । रथम् । दुहिता । सूर्यस्य । कार्ष्मऽइव । अतिष्ठत् । अर्वता । जयन्ती । विश्वे । देवाः । अनु । अमन्यन्त । हृत्ऽभिः । सम् । ऊम् इति । श्रिया । नासत्या । सचेथे इति ॥ १७ ॥

सवितादुहितरंसूर्याख्यांसोमायराज्ञेप्रदातुमैच्छत् तांसूर्यांसर्वेदेवावरयामासुः तेअन्योन्य-मूचुः आदित्यमवधिंकृत्वाआजिंधावाम योस्माकंमध्येउज्जेष्यति तस्येयंभविष्यतीति तत्राश्विना-वुदजयताम् साचसूर्या जितवतोस्तयोरथमारुरोह अथ प्रजापतिर्वैसोमायराज्ञेदुहितरंप्रायच्छद्वि-त्यादिकंब्राह्मणमनुसन्धेयम् । इदंचाख्यानंसूर्याविवाहस्यस्तावकेनसत्येनोत्तभिताभूमिरितिदर्श-केनस्पष्टयिष्यते हेअश्विनौवांयुवयोः रथंकार्ष्मेव कार्ष्मशब्दःकाष्ठवाची यथाकाष्ठंआजिधावन-स्यअवधित्वेननिर्दिष्टंलक्ष्यंआशुगामीकश्चित्सर्वेभ्योधावद्भ्यःपूर्वंप्राप्नोति एवमेवसर्वेभ्योदेवेभ्यःपू-र्वंअर्वताशीघ्रमवधिंप्राप्नुवतायुष्मदीयेनाश्वेनकरणभूतेनयुवाभ्यांजयन्तीजीयमानासूर्यस्यसवितुः दुहिताअतिष्ठत् आरूढवती विश्वेसर्वेइतरेदेवाः एतदारोहणंस्यानंहृद्भिःहृदयैः अन्वमन्यन्त अन्वजानन् तदानीं हेनासत्यावश्विनौ श्रियाककुत्सहस्राभरूपयासंपदाकान्त्यावायुवांसंसचेथे सङ्गच्छेथे ॥ जयन्ती ब्यत्ययेनकर्मणिशतृप्रत्ययः । हृद्भिः पद्दन्नित्यादिनाहृदयशब्दस्यहृदा-देशः । सचेथे षचसमवाये स्वरितेत्त्वादात्मनेपदम् ॥ १७ ॥

१७. अश्विद्वय, सारे देवों में तुम्हारे शीघ्रगामी घोड़ों के होने से सूर्य-पुत्री सूर्या तुम्हारे द्वारा विजित हो गई और तुम्हारे रथ पर आरोहण किया। घुड़दौड़ के जितानेवाले काष्ठ-खण्ड के पास तुम्हारे घोड़ों के पहुंचने से सारे देवों ने हृदय के साथ इस कार्य का अनुमोदन किया। नासत्यद्वय, तुमने सम्पत् प्राप्त की।

१ ऐ० ब्रा० ४. ७. । २ ऋ० सं० , ८. ३. २०. ।

अष्टादशीमृचमाह—

यदयातं दिवोदासाय वर्तिर्भरद्वाजायाश्विना हयन्ता ।
रेवदुवाह सचनो रथो वां वृषभश्च शिंशुमारश्च युक्ता ॥ १८ ॥

यत् । अयातम् । दिवःऽदासाय । वर्तिः । भरत्ऽवाजाय । अश्विना । हयन्ता । रेवत् । उवाह । सचनः । रथः । वाम् । वृषभः । च । शिंशुमारः । च । युक्ता ॥ १८ ॥

हे अश्विना हयन्ता स्तुतिभिराहूयमानौ युवां भरद्वाजाय संभ्रियमाणहविर्लक्षणान्नाय यजमानाय दिवोदासाय एतत्संज्ञाय राजर्षये अभीष्टं फलं दातुं वर्तिः त्वदीयं गृहं यत् यदा आयातम् आगच्छतम् तदानीं रेवत् धनयुक्तमन्नं वां युवयोः सचनः सेवनो रथः उवाह तस्मै दिवोदासाय प्रापयामास अपि च तस्मिन् रथे वृषभो नड्वान् शिंशुमारो ग्राहश्च परस्परविरुद्धावपि स्वसामर्थ्यप्रकटनाय युक्ता वाहनतया संयुक्तावास्ताम् ॥ दिवोदासाय दिवश्च दासे षष्ठ्या अलुग्वक्तव्य इत्यलुक् दिवोदासादीनां छन्दस्युपसंख्यानमिति पूर्वपदाद्युदात्तत्वम् । भरद्वाजाय भृञ् भरणे अस्माद्व्यत्ययेन कर्मणि शतृप्रत्ययः शपश्छन्दस्युभयथेत्यार्धधातुकत्वेन लसार्वधातुकानुदात्तत्वाभावात्प्रत्ययाद्युदात्तत्वम् बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । हयन्ता ह्वेञः कर्मणि लटो व्यत्ययेन शतृ बहुलं छन्दसीति संप्रसारणम् शपि गुणे छान्दसोऽयादेशः । रेवत् रयिशब्दान्मतुप् रयेर्मतौ बहुलमिति संप्रसारणम् छन्दसीर इति मतुपो वत्वम् रयिशब्दाच्चेति मतुप उदात्तत्वम् । सचनः षच सेवने अनुदात्तेतश्च हलादेरिति युच् । युक्ता सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः ॥ १८ ॥

१८. अश्विद्वय, राजर्षि दिवोदास के, हव्यान्न प्रदान कर तुम्हें, बुलाने पर तुम उनके घर गये थे। उस समय तुम्हारा सेव्य-रथ धन-संयुक्त अन्न ले गया था। वृषभ और ग्राह उस रथ में युक्त हुए थे।

एकोनविंशीमृचमाह—

रयिं सुक्षत्रं स्वपत्यमायुः सुवीर्यं नासत्या वहन्ता ।
आ जह्नावीं समनसोप वाजैस्त्रिरह्नो भागं दधतीमयातम् ॥ १९ ॥

रयिम् । सुऽक्षत्रम् । सुऽअपत्यम् । आयुः । सुऽवीर्यम् । नासत्या । वहन्ता । आ । जह्नावीम् । सऽमनसा । उप । वाजैः । त्रिः । अह्नः । भागम् । दधतीम् । अयातम् ॥ १९ ॥

हेनासत्यौसुक्षत्रं शोभनबलं रयिंधनं स्वपत्यंशोभनैःपुत्रादिभिरुपेतम् सुवीर्यंशोभनवीर्योपेतम् आयुः अन्ननामैतत् एवंगुणविशिष्टमन्नंचवहन्तौधारयन्तौयुवां समनसासमानमनस्कौसन्तौजह्नावीं जह्नोर्महर्षेःसंबन्धिनीं प्रजांआयातंआभिमुख्येनागच्छतम् कीदृशीं वाजैर्हविर्लक्षणैरन्नैरुपेताम् अह्नः अत्राहःशब्देनतत्रानुष्ठेयःसोमयागोलक्ष्यते तस्यभागःसवनादिरूपेणत्रिधाविभक्तंभागंअंशंदधतींबिभ्रतीम् अनुसवनंहविर्भिर्यजमानामित्यर्थः ॥ सुक्षत्रम् बहुव्रीहौनञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम्। सुवीर्यम् वीरवीर्यौचेतिबहुव्रीहावुत्तरपदाद्युदात्तत्वम्। जह्नावीं जह्नुशब्दात्तस्येदमित्यण् टिड्ढाणञितिङीप् जाह्नवी ह्रस्वदीर्घयोर्विनिमयःपृषोदरादित्वात् उक्तंच—वर्णागमोवर्णविपर्ययश्चेति अतएवमध्योदात्तत्वम् ॥ १९ ॥

१९. नासत्यद्वय, तुम शोभन-बल-सम्पन्न और शोभन अपत्य और वीर्य से युक्त होकर तथा समान प्रीति-युक्त होकर महर्षि जह्नु की सन्तानों के पास आये थे। सन्तानों ने हव्यान्न प्रदान किया था तथा दैनिक सोमाभिषव के प्रातःसवन आदि तीन भाग धारण किये थे।

परिविष्टंजाहुषंविश्वतःसींसुगेभिर्नक्तमूहथूरजोभिः।
विभिन्दुनानासत्यारथेनविपर्वताँअजरयूअयातम् ॥ २० ॥११॥

परिऽविष्टम्। जाहुषम्। विश्वतः। सीम्। सुऽगेभिः। नक्तम्।
ऊहथुः। रजःऽभिः। विऽभिन्दुना। नासत्या। रथेन। वि।
पर्वतान्। अजरयू इति। अयातम् ॥ २० ॥ ११ ॥

जाहुषोनामकश्चिद्राजा विश्वतःसर्वतः परिविष्टंशत्रुभिःपरिवृतंवैरात्मानं हेनासत्यावश्विनौ अजरयूजरारहितौनित्यतरुणौयुवां विभिन्दुनाविशेषेणसर्वस्यभेदकेनात्मीयेनरथेननक्तंरात्रौ सुगेभिः सुष्ठुगन्तुंशक्यैः रजोभिःरञ्जकैर्मार्गैः ऊहथुः तस्माच्छत्रुसमूहान्निरगमयतम् सीमित्येतत्पदपूरणम् निर्गतेनतेनसहपर्वताञ्छत्रुभिरारोढुमशक्यान् विअयातंविशेषेणगच्छतम् ॥ परिविष्टम् विषपरिवेषणे कर्मणिनिष्ठा गतिरनन्तरइतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम्। सुगेभिः सुपूर्वाद्गमेरधिकरणेडप्रत्ययः । विभिन्दुना भिदिर्विदारणे औणादिकउप्रत्ययोनुमागमश्च। अजरयू नजराअजरा तामात्मनइच्छतः सुपआत्मनःक्यच् अच्छन्दस्युत्तरस्येतिदीर्घयोर्निषेधः क्याच्छन्दसीत्युप्रत्ययः॥ २० ॥

२०. नासत्यद्वय, तुम अजर हो। जिस समय जाहुष राजा शत्रुओं-द्वारा चारों ओर से घेरे गये थे, उस समय अपने सर्व-भेदकारी रथ-द्वारा रातो-रात उन्हें सुगम्य पथ से बाहर कर ले गये थे; और शत्रुओं-द्वारा दुरारोह पर्वतों पर गये थे।

॥ इतिप्रथमस्याष्टमेएकादशोवर्गः ॥ ११ ॥

एकविंशीमृचमाह—

एकस्या वस्तोरावतं रणाय वशमश्विना सनये सहस्रा ।
निरहतं दुच्छुना इन्द्रवन्ता पृथुश्रवसो वृषणावरातीः ॥ २१ ॥

एकस्याः । वस्तोः । आवतम् । रणाय । वशम् । अश्विना ।
सनये । सहस्रा । निः । अहतम् । दुच्छुनाः । इन्द्रऽवन्ता ।
पृथुऽश्रवसः । वृषणौ । अरातीः ॥ २१ ॥

हे अश्विनौ वशमेतत्संज्ञमृषिं एकस्या वस्तोरेकस्याह्नः रणाय रमणीयाय सहस्रा सहस्र-संख्याय सनये धनलाभाय आवतं अरक्षतं स ऋषिः मत्यहं यथा सहस्रसंख्यं धनं लभते तथा रक्षित-वन्तावित्यर्थः अपि च हे वृषणौ कामानां वर्षितारौ अश्विनौ इन्द्रवन्ता इन्द्रेण संयुक्तौ युवां दुच्छुनाः दुष्टसुखान् दुःखस्य कर्तॄन् पृथुश्रवसः विस्तीर्णयशसः अरातीः शत्रून् निरहतं निःशेषेणावधिष्टम् यद्वा कानीनस्य पृथुश्रवससंज्ञकस्य राज्ञः शत्रूनिति योज्यम् ॥ सहस्रा सुपां सुलुगिति चतुर्थ्या-डादेशः । अहतम् लङि थसस्तम् अनुदात्तोपदेशेत्यादिना अनुनासिकलोपः । दुच्छुनाः शुनमि-ति सुखनाम दुष्टं सुखं यासां तास्तथोक्ताः परादिश्छन्दसि बहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥ २१ ॥

२१. अश्विद्वय, तुमने वश नाम के ऋषि की, एक दिन में हजार शोभन धन पाने के लिए, रक्षा की थी। अभीष्ट-वर्षक अश्विद्वय, तुमने इन्द्र के साथ मिलकर पृथुश्रवा राजा के क्लेशदायक शत्रुओं को मारा था।

द्वाविंशीमृचमाह—

शरस्य चिदार्चत्कस्यावतादा नीचादुच्चा चक्रथुः पातवे वाः ।
शयवे चिन्नासत्या शचीभिर्जसुरये स्तर्यं पिप्यथुर्गाम् ॥ २२ ॥

शरस्य । चित् । आर्चत्ऽकस्य । अवतात् । आ । नीचात् ।
उच्चा । चक्रथुः । पातवे । वारिति वाः । शयवे । चित् । नासत्या ।
शचीभिः । जसुरये । स्तर्यम् । पिप्यथुः । गाम् ॥ २२ ॥

आर्चत्कस्य ऋचत्कपुत्रस्य शरस्य चित् एतत्संज्ञस्यापि स्तोतुः पिपासितस्य पातवे पानार्थं नी-चात् नीचीनात् अवतात् कूपात् उच्चा उच्चैरुपरिष्टात् वाः उदकं हे अश्विनौ युवां आ चक्रथुः आ-भिमुख्येन कृतवन्तौ तथा हे नासत्यौ अश्विनौ शचीभिः युष्मदीयैः कर्मभिः परिचरणैः जसुरये श्रा-न्ताय शयवे चित् शयुनाम्ने ऋषये स्तर्यं निवृत्तप्रसवां गां अग्निहोत्रार्थस्य पयसो दोग्ध्रीं पिप्यथुः पय-

सायुवांआपूरितवन्तौ ॥ पातवे पानाय तुमर्थेसेसेनितितवेन्प्रत्ययः । जसुरये जसुहिंसायाम् प-
ञ्चसहोरुरिव । स्तर्यम् स्तीर्यतेआच्छाद्यतेप्रसवेसामर्थ्याभावेनेतिस्तरीः अवितृस्तृतन्त्रिभ्यई-
रितीकारप्रत्ययः वाछन्दसीत्यमिपूर्वस्यविकल्पितत्वादमावेयणादेशः उदात्तस्वरितयोर्यणइतिप-
रस्यानुदात्तस्यस्वरितत्वम् । पिप्यथुः प्यायीवृद्धौ लिटिव्यत्ययेनपरस्मैपदम् लिडयङोश्चेतिपी-
भावः ॥ २२ ॥

२२. ऋचत्क के पुत्र शर नामक स्तोता के पाने के लिए तुमने कूप के नीचे से जल को ऊपर किया था। नासत्यद्वय, शान्तशयु नामक ऋषि के लिए प्रसव-शून्य गौ को, अपने कार्य्य द्वारा, दुग्धवती बनाया था।

अवस्यतेस्तुवतेकृष्णियायऋजूयतेनासत्याशचीभिः ।
पशुंननष्टमिवदर्शनायविष्णाप्वंददथुर्विश्वकाय ॥ २३ ॥

अवस्यते । स्तुवते । कृष्णियाय । ऋजुऽयते । नासत्या ।
शचीभिः । पशुम् । न । नष्टम्ऽइव । दर्शनाय । विष्णाप्वम् ।
ददथुः । विश्वकाय ॥ २३ ॥

अवस्यतेअवनंरक्षणमात्मनइच्छतेस्तुवतेस्तुतिंकुर्वते कृष्णियाय कृष्णोनामकश्चित् तस्य
पुत्राय ऋजूयते आर्जवमिच्छते विश्वकायएतत्संज्ञायऋषये हेनासत्यौ युवांशचीभिरात्मीयैःक-
र्मभिःविष्णाप्वं विष्णाप्वंनामविनष्टंपुत्रंदर्शनायदर्शनार्थंददथुःदत्तवन्तौ तत्रदृष्टान्तः—पशुंननष्ट-
मिव एकउपमार्थीयःपूरकः यथाकश्चिद्विनष्टंपशुंस्वामिनोदृष्टिपथंप्रापयतितद्वत् ॥ अवस्यते अवस्
शब्दात्सुपआत्मनःक्यच् शतुरनुमइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् । कृष्णियाय कृष्णशब्दादपत्यार्थे
छान्दसोघच् ॥ २३ ॥

२३. नासत्यद्वय, कृष्ण-पुत्र और ऋजुता-तत्पर विश्वकाय नामक ऋषि के तुम्हारी रक्षा की लालसा में, स्तुति करने पर अपने कार्यों-द्वारा, तुमने, नष्ट पशु की तरह, उनके विष्णापु नामक विनष्ट पुत्र को दिखा दिया था।

दशरात्रीरशिवेनानवद्यूनवनद्धंश्नथितमप्स्वन्तः ।
विप्रुतंरेभमुदनिप्रवृक्तमुन्निन्यथुःसोममिवस्रुवेण ॥ २४ ॥

दश । रात्रीः । अशिवेन । नव । द्यून् । अवऽनद्धम् । श्नथितम् ।
अप्ऽसु । अन्तरिति । विऽप्रुतम् । रेभम् । उदनि । प्रऽवृक्तम् ।
उत् । निन्यथुः । सोमम्ऽइव । स्रुवेण ॥ २४ ॥

पुरा खलु रेभमृषिं पाशैर्बद्ध्वा असुराः कूपे कस्यचिद्दिवसस्य सायंकाले प्रचिक्षिपुः स चाश्विनौ स्तुवन् दश रात्रीर्नव अहानि च कूपमध्ये तथैवावतस्थे दशमेऽहनि प्राप्ते अश्विनौ तं कूपादुदतारयतामिति तदाह—अप्सु कूपान्तर्वर्तमानासु अन्तः मध्ये असुरैः पातितं अशिवेन दुःखहेतुना दाम्ना अवनद्धम् श्नथितं शत्रुभिर्हिंसितम् दश रात्रीः दशसंख्याका निशाः नव द्यून् नवसंख्याकान्यहानि च अत्यन्तसंयोगे द्वितीया एतावन्तं कालं तत्रैव कूपे अवस्थितम् अत एव उदनि उदके विप्रुतं विप्लुतम् व्याप्तसर्वाङ्गं प्रवृक्तम् लुप्तोपममेतत् प्रवृक्तमिव अनेन संततं घर्ममिव व्यथया संतप्यमानम् एवंभूतं रेभं हे अश्विनौ युवां उत् निः अयथुः तस्मात्कूपात् उन्नीतं उत्तीर्णं कृतवन्तौ तत्र दृष्टान्तः—सोममिव यथा अग्निहोत्रहोमार्थं अभिषुतं सोमरसं कूपसदृशे अग्निहोत्रस्थालीमध्ये वर्तमानं स्रुवेण अध्वर्युः उन्नयति तद्वत् ॥ अवनद्धम् णह बन्धने कर्मणि निष्ठा नहो धः झषस्तथोर्धोऽधः इति निष्ठातकारस्य धत्वम् गतिरनन्तरः इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । श्नथितम् श्नथ हिंसार्थः निष्ठा विप्रुतम् प्रुङ् गतौ अवनद्धवदस्य स्वरौ कपिष्ठलादित्वात् षत्वविकल्पः । उदनि पद्दन्नित्यादिना उदकशब्दस्योदन्भावः ॥ २४ ॥

२४. असुरों-द्वारा पाश से बद्ध, कूप में निक्षिप्त और शत्रुओं-द्वारा आहत होकर रेभ नामक ऋषि के दस रात नौ दिन जल में पड़े रहने से व्यथा से सन्तप्त और जल से विप्लुत होने पर तुमने उन्हें उसी प्रकार कुएँ से निकाल लिया था, जिस प्रकार अध्वर्यु स्रुव से सोम निकालता है।

प्र वां॒ दंसां॑स्यश्विनाववोचम॒स्य पतिः॑ स्यां सु॒गवः॑ सु॒वीरः॑ ।
उ॒त पश्य॑न्नश्नु॒वन्दी॒र्घमायु॒रस्त॑मि॒वेज्ज॑रि॒माणं॑ जगम्याम् ॥ २५ ॥ १२

प्र । वा॒म् । दंसां॑सि । अ॒श्वि॒नौ॒ । अ॒वो॒च॒म् । अ॒स्य । पतिः॑ । स्या॒म् । सु॒ऽगवः॑ । सु॒ऽवीरः॑ । उ॒त । पश्य॑न् । अ॒श्नु॒वन् । दी॒र्घम् । आयुः॑ । अस्त॑म्ऽइव । इत् । ज॒रि॒माण॑म् । ज॒ग॒म्या॒म् ॥ २५ ॥ १२ ॥

एवमनेन सूक्तेनाश्विनोर्महिमानं प्रशस्याधुना मन्त्रद्रष्टा स्वाभीष्टं प्रार्थयते हे अश्विनौ वां युवयोः दंसांसि पुरा कृतानि कर्माणि प्रावोचं इत्थमुक्तवानस्मि सोऽहं सुगवः शोभनगोयुक्तः सुवीरः शोभनवीरश्च भूत्वा अस्य राष्ट्रस्य पतिः अधिपतिः स्यां भवेयं उत अपि च पश्यन् अक्षिभ्यां पश्यन् उपलक्षणमेतत् सर्वैरिन्द्रियैः स्वस्वविषयदर्शनसमर्थैः दीर्घं वर्षशतरूपेणायतं आयुः जीवितं चाश्नुवन् प्राप्नुवन्नहम् अस्तमिवेत् यथा गृहं स्वामी निष्कण्टकं प्रविशति एवं जरिमाणं जरां जगम्यां कण्टकराहित्येन प्राप्नुयां वृद्धः सन् चिरकालं निवसेयमित्यर्थः ॥ स्याम् अस्तेः प्रार्थनायां लिङ् यासुट् श्नसोरल्लोपः इत्यकारलोपः । अश्नुवन् अशू व्याप्तौ व्यत्ययेन शतृ । जरिमाणम् जॄष् वयोहानौ अस्मादौणादिक इमनिच्प्रत्ययः । जगम्याम् गमेः प्रार्थनायां लिङि बहुलं छन्दसीति विकरणस्य श्लुः ॥ २५ ॥

२५. अश्विद्वय, तुम्हारे पूर्व-कृत कार्यों का मैंने वर्णन किया। मैं शोभन गौ और वीर से युक्त होकर इस राष्ट्र का अधिपति बनूँ। जैसे गृह-

स्वामी निष्कंटक घर में प्रवेश करता है, मैं भी वैसे ही नेत्रों से स्पष्ट देखकर और दीर्घ आयु भोगकर बुढ़ापा पाऊँ।

मध्वःसोमस्याश्विनामदायप्रत्नोहोताविवासतेवाम्।
बर्हिष्मतीरातिर्विश्रितागीरिषायातंनासत्योपवाजैः॥ १॥

मध्वः। सोमस्य। अश्विना। मदाय। प्रत्नः। होता। आ।
विवासते। वाम्। बर्हिष्मती। रातिः। विऽश्रिता। गीः। इषा।
यातम्। नासत्या। उप। वाजैः॥ १॥

अश्विना हेअश्विनौ मध्वोमधुनामाधुर्योपेतेनसोमस्यसोमेनमदाययुवयोर्मदार्थंप्रत्नश्चिरंतनो-होताहोमनिष्पादकोयजमानः वांयुवांआविवासते विवासतिःपरिचरणकर्मा आङ्मर्यादायाम् यथाशास्त्रंपरिचरति अपिचरातिर्दीयमानंहविः बर्हिष्मतीआस्तीर्णेनबर्हिषायुक्तंयुष्मदर्थंबर्हिष्या-सादितमित्यर्थः तथागीः स्तुतिलक्षणावाक्च विश्रिताऋत्विक्षुसमवेता दैःस्तुतिरपिक्रियतइत्य-र्थः अतोहेनासत्यावश्विनौ इषाअस्मभ्यंदातव्येनान्नेन वाजैर्बलैश्चसहयुवां उपयातंअस्मत्समीपं आगतम् ॥ मध्वः सुपांसुपोभवन्तीतितृतीयार्थेषष्ठी जसादिषुछन्दसिवावचनमितिघेर्ङितीतिगु-णाभावेयणादेशः । मदाय मदीहर्षे मदोनुपसर्गेइत्यप् । रातिः रादाने कर्मणिक्तिन् मन्त्रेवृषेत्या-दिनाक्तिनउदात्तत्वम् । विश्रिता श्रिञ्सेवायाम् कर्मणिनिष्ठा गतिरनन्तरइतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ १ ॥

१. अश्विद्वय, तुम्हारे चिरन्तन होता तुम्हारे हर्ष के लिए मधुर सोमरस के साथ तुम्हारी अर्चना करता है। कुश के ऊपर हव्य स्थापित किया हुआ है; ऋत्विकों-द्वारा स्तुत और प्रस्तुत हुआ है। नासत्यद्वय, अन्न और बल लेकर पास आओ।

द्वितीयामृचमाह—

योवामश्विनामनसोजवीयान्रथःस्वश्वोविशआजिगाति।
येनगच्छथःसुकृतोदुरोणंतेननरावर्तिरस्मभ्यंयातम्॥ २॥

यः। वाम्। अश्विना। मनसः। जवीयान्। रथः। सुऽअश्वः।
विशः। आऽजिगाति। येन। गच्छथः। सुऽकृतः। दुरोणम्।
तेन। नरा। वर्तिः। अस्मभ्यम्। यातम्॥ २॥

हेअश्विनौ वांयुवयोःस्वभूतः मनसोजवीयान् मनसोप्यतिशयेनवेगवान् स्वश्वः शोभ-नाश्वः एवंभूतोयोरथः विशः आभाः आजिगाति आभिमुख्येनगच्छति येनरथेनसुकृत्वः शो-भनंयागंकुर्वतोयजमानस्य दुरोणंदेवयजनलक्षणंगृहंगच्छथः हेनरानेतारावश्विनौ तेनरथे-नअस्मभ्यंअस्माकंवर्तिः वर्तनाधिकरणंगृहंयातंआगच्छतम् ॥ जवीयान् जवोस्यास्तीति जववान् तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप् ततआतिशायनिकईयसुन् विन्मतोर्लुक् टेरितिटिलोपः । जिगाति गास्तुतौ जौहोत्यादिकः गतिकर्मसुपाठादत्रगच्छत्यर्थः बहुलंछन्दसीत्यभ्यासस्येत्वम् ॥ २ ॥

२. अश्विद्वय, मन की अपेक्षा भी वेगवान् और शोभन-अश्व-युक्त रथ सारे प्रजावर्ग के सामने जाता है और जिस रथ से तुम लोग शुभ-कर्मा लोगों के घर जाते हो, नेतृद्वय, उसी पर हमारे घर पधारो।

ऋषिंनरावंहसःपाञ्चजन्यमृबीसादत्रिंमुञ्चथोगणेन।
मिनन्तादस्योरशिवस्यमायाअनुपूर्वंवृषणाचोदयन्ता ॥ ३ ॥

ऋषिम् । नरा । अंहसः । पाञ्चऽजन्यम् । ऋबीसात् । अत्रिम् ।
मुञ्चथः । गणेन । मिनन्ता । दस्योः । अशिवस्य । मायाः ।
अनुऽपूर्वम् । वृषणा । चोदयन्ता ॥ ३ ॥

हिमेनाग्निमित्यनयोक्तएवार्थःपुनःप्रकारान्तरेणानयाप्रतिपाद्यते अत्रस्तत्रोक्तंसर्वंमवा-पितव्यम् अक्षरार्थस्तु हेनरौनेतारौवृषणौकामानांवर्षितारौअश्विनौपाञ्चजन्यंनिषादपञ्चमा-श्चत्वारोवर्णाःपञ्चजनास्तेषुभवंस्तवमानुनागृहीतमृषिमृषिंमोचयन्तभिःसर्वैर्वाहितवाचरणात् तत्रभव-इत्युच्यते ईदृशमृषिंअंहसःपापरूपादृबीसात् शतद्वारेयन्त्रगृहेअत्रेःपीडार्थमसुरैःप्रक्षिप्तात् तु-षाग्नेःसकाशात् गणेनेन्द्रियवर्गेणपुत्रपौत्रादिगणेनवासहमुञ्चथः अमोचयतम् किंकुर्वन्तौ मिन-न्ताराभूनहिंसन्तौ दस्योः उपक्षपयितुः अशिवस्यदुःखकारिणोसुरस्यसंबन्धिनीःतस्मिन्नवधीरमु-कामायाश्चअनुपूर्वंआनुपूर्व्येणचोदयन्तौप्रेरयन्तौनिवारयन्तौ ॥ पाञ्चजन्यं बहिर्देवपञ्चजनेभ्यश्च-वक्तव्यमितिभवार्थेञ्यः । मिनन्ता मीञ्हिंसायाम् क्रैयादिकः श्नःशात् मीनातेर्निगमेइतिह्रस्व-त्वम् ॥ ३ ॥

३. नेतृद्वय, अभीष्ट-वर्षकद्वय, तुमने शत्रुओं की हिंसा करके और क्लेशदायिनी दस्यु-माया का आनुपूर्विक निवारण करके पाँच श्रेणियों (चार वर्ण और पञ्चम निषाद) द्वारा पूजित अत्रि ऋषि को शतद्वार-यन्त्र-गृह के पाप-तुषानल से, सन्तानादि के साथ, मुक्त किया था।

अश्विनागूळ्हमश्विनावीरैर्ऋषिंनरावृषणारेभमप्सु ।
सन्तंरिणीथोविमुतंदंसोभिर्नवांजूर्यन्तिपूर्व्याकृतानि ॥ ४ ॥

अश्वम् । न । गूळ्हम् । अश्विना । दुःऽएवैः । ऋषिम् । नरा । वृषणा । रेभम् । अप्ऽसु । सम् । तम् । रिणीथः । विऽप्रुतम् । दंसःऽभिः । न । वाम् । जूर्यन्ति । पूर्व्या । कृतानि ॥ ४ ॥

नरानेतारौवृषणाकामानांवर्षकौ हेअश्विनौ दुरेवैर्दुष्पापैरसुरैः अप्सुकूपस्येपूदकेषुगूळ्हंनिगूढंनिखातंरेभंऋषिंकूपादुन्नीयविप्रुतंविश्लिष्टावयवमन्तंअश्वंनव्याधितमश्वमिव दंसोभिरस्मदीयैः भैषज्यरूपैःकर्मभिः संरिणीथः समधत्तम् सर्वैरवयवैरुपेतमकुरुतमित्यर्थः वांयुवयोःसंबन्धीनिपूर्व्याचिरन्तनानिकृतानिकर्माणिनजूर्यन्ति नहिजीर्णानिभवन्ति ॥ दुरेवैः दुरुपसृष्टादेवैः ईषद्दुःसुष्वितिखल् । रिणीथः रीगतिरेषणयोः क्रैयादिकः प्वादीनांह्रस्वः । जूर्यन्ति जूरवयोहानौ दैवादिकत्वाच्छ्यन् बहुलंछन्दसीत्युत्वम् हलिचेतिदीर्घः ॥ ४ ॥

४. नेतृद्वय, अभीष्ट-वर्षकद्वय, [दुर्दान्त दानवों-द्वारा जल में निगूढ़ रेभ ऋषि को तुम लोगों ने निकालकर पीड़ित अश्व की तरह, उनका विनष्ट अवयव, अपनी दवाओं से, ठीक किया था। तुम्हारे पहले के काम जीर्ण नहीं हुए।

सुषुप्वांसंननिर्ऋतेरुपस्थेसूर्यंनदस्रातमसिक्षियन्तम् ।
शुभेरुक्मंनदर्शतंनिखातमुदूपथुरश्विनावन्दनाय ॥ ५ ॥ १२ ॥

सुसुप्वांसम् । न । निःऽऋतेः । उपऽस्थे । सूर्यम् । न । दस्रा । तमसि । क्षियन्तम् । शुभे । रुक्मम् । न । दर्शतम् । निऽखातम् । उत् । ऊपथुः । अश्विना । वन्दनाय ॥ ५ ॥ १२ ॥

निर्ऋतिरितिभूनाम निर्ऋतेःपृथिव्याः उपस्थेउत्संगेसुषुप्वांसंन सुप्तवन्तंपुरुषमिव कूपमध्येशयानंसूर्यंन सूर्यमिव तमसिकूपान्तर्गतान्धकारेक्षियन्तंनिवसन्तं सूर्यमिवतेजस्विनमित्यर्थः शुभे शोभनार्थं निर्मितंरुक्मंन रोचमानंसुवर्णमयाभरणमिवदर्शतंदर्शनीयं एवंगुणविशिष्टंकूपेअसुरैर्निखातंवन्दनायवन्दनंऋषिं हेदस्रादर्शनीयावश्विनौयुवांउदूपथुः उद्धृतवन्तौ॥ सुषुप्वांसम् ञिष्वप्शये लिटःक्वसुः वचिस्वपीत्यादिनासंप्रसारणम् द्विर्वचनादि । उपस्थे उपपूर्वात्तिष्ठतेर्घञर्थेकविधानमित्यधिकरणेकप्रत्ययः गतिकारकोपपदात्कृदित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । वन्दनाय क्रियाग्रहणंकर्तव्यमितिकर्मणःसंप्रदानत्वाच्चतुर्थी ॥ ५ ॥

५. दस्र अश्विद्वय, पृथिवी के ऊपर सुषुप्त मनुष्य की तरह और अन्धकार में क्षय-प्राप्त सूर्य के शोभन दीप्तिमान् आभूषण की तरह तथा दर्शनीय उस कूप में प्रक्षिप्त वन्दन ऋषि को तुम लोगों ने निकाला था।

षष्ठीमृचमाह—

तद्वांनराशंस्यंपज्रियेणकक्षीवतानासत्यापरिज्मन् ।
शफादश्वस्यवाजिनोजनायशतंकुम्भाँअसिञ्चतंमधूनाम् ॥ ६ ॥

तत् । वाम् । नरा । शंस्यम् । पज्रियेण । कक्षीवता । नासत्या ।
परिऽज्मन् । शफात् । अश्वस्य । वाजिनः । जनाय । शतम् ।
कुम्भान् । असिञ्चतम् । मधूनाम् ॥ ६ ॥

हेनरानेतारौनासत्यावश्विनौ परिज्मन्परिगमनेअभीष्टस्यप्रापणेनिमित्तभूतेसति पज्रिये-णपज्राणामङ्गिरसांकुलेजातेनकक्षीवन्नाम्ना वांयुवयोःसंबन्धि तत्कर्मशंस्यंस्तोत्रेणशंसनीयं भवत्वितिशेषःवाक्याध्याहारः यज्जनायअपेक्षमाणायपुरुषायवाजिनोवेगवतस्त्वदीयाश्वस्यशफात् निर्गतैर्मधूनांमधुभिःशतंशतसंख्याकान्कुम्भान्असिञ्चतंअपूरयतम् सिञ्चतिरत्रपूरणार्थः यदेत-न्मधुनापूरणं तच्छंस्यमित्यर्थः ॥ ६ ॥

६. नेता नासत्यद्वय, अङ्गिरोवंशीय कक्षीवान् मैं मनोनुकूल द्रव्य की प्राप्ति की तरह तुम्हारा अनुष्ठान उद्घोषित करूँगा; क्योंकि तुमने शीघ्र-गामी घोड़ों के खुरों से निकाले हुए मधु से संसार में सैकड़ों घड़े पूरे कर दिये थे।

सप्तमीमृचमाह—

युवंनरास्तुवतेकृष्णियायविष्णाप्वंददथुर्विश्वकाय ।
घोषायैचित्पितृषदेदुरोणेपतिंजूर्यन्त्याअश्विनावदत्तम् ॥ ७ ॥

युवम् । नरा । स्तुवते । कृष्णियाय । विष्णाप्वम् । ददथुः ।
विश्वकाय । घोषायै । चित् । पितृऽसदे । दुरोणे । पतिम् ।
जूर्यन्त्यै । अश्विना । अदत्तम् ॥ ७ ॥

हेनरानेतारावश्विनौ युवंयुवांस्तुवतेस्तोत्रंकुर्वते कृष्णियाय कृष्णाख्यस्यपुत्रायविश्वका-यविष्णाप्वंददथुः विष्णाप्वंनामविनष्टंपुत्रंदत्तवन्तौ घोषानामब्रह्मवादिनीकक्षीवतोदुहिता सा-कुष्ठिनीसतीकस्मैचिद्वरायादत्तापितृगृहेनिषण्णाजीर्णासीत् साश्विनोरनुग्रहात् नष्टकुष्ठासतीप-तिलेभे यदेतदाह—हेअश्विनौ पितृषदेपित्रासंसन्नेदुरोणेस्वकीयेजनकगृहेकुष्ठरोगेणभर्तारमप्राप्य पितृषदेपितृसमीपेनिषण्णायैजूर्यन्त्यै जरांप्राप्नुवत्यैघोषायैचित्एतत्संज्ञायै ब्रह्मवादिन्यैअपिरो-गोपशमनेनपतिंभर्तारंअदत्तम् युवांदत्तवन्तौ ॥ पितृषदे सदुविशरणादिषु क्विप्चेतिक्विप् । जूर्यन्त्यै

पृश्नयोहानौ छटःपाद् दिवादित्वादल्पम् वहुलंछन्दसीत्युत्वम् इतिषेधविधौ मधुपदेगाद्य- र्थधातुकानुदात्तत्वेस्यनोनित्वादाद्युदात्तत्वम् ॥ ७ ॥

७. नेतृद्वय, कृष्ण के पुत्र विश्वकाय के, तुम लोगों की स्तुति करने पर, विनष्ट पुत्र विष्णापु को तुम लोग लाये थे। अश्विद्वय, कोढ़ होने के कारण बुढ़ापे तक पितृ-गृह में अविवाहिता रहने पर घोषा नाम की ब्रह्म-वादिनी स्त्री को, कोढ़ दूर कर, पति प्रदान किया था।

युवं श्यावाय रुशतीमदत्तं महः क्षोणस्याश्विना कण्वाय ।
प्रवाच्यं तद्वृषणा कृतं वां यन्नार्षदाय श्रवो अध्यधत्तम् ॥ ८ ॥

युवम् । श्यावाय । रुशतीम् । अदत्तम् । महः । क्षोणस्य ।
अश्विना । कण्वाय । प्रऽवाच्यम् । तत् । वृषणा । कृतम् ।
वाम् । यत् । नार्षदाय । श्रवः । अधिऽअधत्तम् ॥ ८ ॥

हेऽश्विनौ युवं युवां श्यावाय कुष्ठरोगेण श्यावर्णाय कण्वायैतदीदीप्तवर्णां स्त्रियं अदत्तम् प्रायच्छतम् अपि च क्षोणस्य क्षोणायदर्विराहित्येन गन्तुमशक्तः सन् एकस्मिन्नेव स्थाने निवस- ति तस्मै निवसते कण्वाय महःनयनेन हस्तेयः तेजः चक्षुरिन्द्रियं अदत्तमिति विशेषः वृषणौ हे वृषणा कामानां वर्षितारौ वां युवयोस्तत्कर्म प्रवाच्यं प्रकर्षेण वाचनीयं प्रशंसनीयम् नार्षदाय नृ- षदुपाख्यस्य पुत्राय कण्वाय श्रवः श्रवणेन्द्रियं यद् अध्यधत्तं दत्तवन्तौ स्थः इदमपि वक्तव्यमित्यर्थः अत्रेतिहा- सः—सा कस्य परीक्षार्थं असुराः कण्वं कारिंगृहे तमसि निदधुः अथैतस्मिन् यःअन्वेष्टुं अभिगच्छतस्मि- न्नीहि यदितम् आसनोऽहीति यमश्विनावागत्य कण्वः श्वुट्यासहम्यैस्योऽरविद्यानात्वदन्याःसा तथा- भिप्रायाः ये यानंमृत्वात्युष्टायुव संबुद्धि वदेवत्यविपायवे—हे वृषणा कामानां वर्षितारौ अश्विनौ वां युवयोस्तत्कर्म प्रवाच्यं प्रशंसनीयं यत्नार्षदाय नृषदपुत्राय कण्वाय क्षोणस्य क्षोणः शब्दकारिती- नां विशेषः महोमहः क्षोणस्य महः शब्दं श्रव्यं पदम् तमसो विज्ञानार्थं अधिकं अकुरुतम् ॥ म- हः महपूजायाम् असादौणादिकोऽसिप्रत्ययः छन्दोऽन्यत्रेऽपि महःशब्दात् एकस्मिन्नेव छान्दसोऽ- सोपः गुरुमहदोकलतस्यान्तर्विधिविशिष्टकेलोदात्तत्वम् यद्वा क्विबन्तात्छन्देकवचनम् । क्षोणस्य क्षिनिवासगत्योः कृत्यल्युटो बहुलमिति कर्तरि ल्युट् पृषोदरादित्वात्क्षोणभावः तदुक्तं यास्केन— क्षोणस्यश्रवणस्य । छन्दान्तरेषु—इगुपधेत्यसादौणादिकोनप्रत्ययः । नार्षदाय कण्वस्यके- ल्यम् ॥ ८ ॥

८. अश्विद्वय, तुमने कुष्ठरोग-ग्रस्त श्याव या श्यामवर्ण ऋषि को उज्ज्वल कर दीप्तिमती स्त्री दी थी। आँखें न रहने से कण्व नहीं चल सकते थे; तुमने उन्हें आँखें दी थीं। अभीष्ट-वर्षिद्वय, नृषद-पुत्र को तुमने कान दिये थे; ये कार्य प्रशंसनीय हैं।

१ नि० ६, ६।

नवमीमृचमाह—

पुरूवपूंस्यश्विनादधानानिपेदवऊहथुराशुमश्वम् ।
सहस्रसांवाजिनमप्रतीतमहिहनंश्रवस्यं१तरुत्रम् ॥ ९ ॥

पुरु । वपूंसि । अश्विना । दधाना । नि । पेदवे । ऊहथुः ।
आशुम् । अश्वम् । सहस्रऽसाम् । वाजिनम् । अप्रतिऽइतम् ।
अहिऽहनम् । श्रवस्यम् । तरुत्रम् ॥ ९ ॥

हे अश्विनौ पुरु पुरूणि बहूनि वपूंसि रूपनामैतत् आत्मीयैः कर्मभिः कृतानि रूपाणि दधाना धारयन्तौ युवां आशुं शीघ्रगामिनं अश्वं पेदवे पेदुनाम्ने स्तुवते न्यूहथुः नितरां प्रापितवन्तौ दत्तवन्तावित्यर्थः कीदृशमश्वं सहस्रसां सहस्रसंख्याकस्य धनस्य सनितारं दातारं वाजिनं बलवन्तं अत एव अप्रतीतं शत्रुभिरप्रतिगतम् अहिहनं अहीनामागत्य हन्तॄणां शत्रूणां शत्रून्वा हन्तारं श्रवस्यं श्रवः श्रवणीयं स्तोत्रं तदर्हं स्तुतिविषयमित्यर्थः तरुत्रं तारयितारं ॥ वपूंसि वृञ् वरणे वृञ्शीङ्भ्यां रूपस्वाङ्गयोः पुट्चेत्यसुन् पुडागमश्च। दधाना दधातेर्लटः शानच् अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम्। सहस्रसा- म् षणु दाने जनसनखनेति विट् विड्वनोरनुनासिकस्यादित्यात्वम्। श्रवस्यम् श्रवस्शब्दात् भ- वे छन्दसीति यत् तित्स्वरितः। तरुत्रम् तॄ प्लवनतरणयोः अशित्रादिभ्य इत्रोत्रावित्युत्रप्रत्ययः व्यत्य- येनाद्युदात्तत्वम् यद्वा ग्रसितस्कभितेत्यादौ निपातनात् तुमन्तात् तरुतृशब्दादपि संज्ञापूर्वकस्य विधेर- नित्यत्वाद्गुणाभावे यण् ञित्स्वरेणाद्युदात्तत्वम् ॥ ९ ॥

९. बहु-रूप-धारी अश्विद्वय, तुमने राजर्षि पेदु को शीघ्रगामी अश्व दिया था। वह घोड़ा हजारों तरह के धन देता था। वह बलवान् शत्रुओं-द्वारा अपराजेय, शत्रु-हन्ता, स्तुति-पात्र और विपद् में रक्षक था।

दशमीमृचमाह—

एतानिवांश्रवस्यासुदानूब्रह्माङ्गूषंसदनंरोदस्योः ।
यद्वांपज्रासोअश्विनाहवन्तेयातमिषाचविदुषेचवाजम् ॥ १० ॥ १४ ॥

एतानि । वाम् । श्रवस्या । सुदानू इति सुऽदानू । ब्रह्म । आङ्गूषम् ।
सदनम् । रोदस्योः । यत् । वाम् । पज्रासः । अश्विना । हवन्ते ।
यातम् । इषा । च । विदुषे । च । वाजम् ॥ १० ॥ १४ ॥

हे सुदानू शोभनदानावश्विनौ वां युवयोः संबन्धीनि एतानि समनन्दरोकानि वीर्याणि श्रवस्या श्रवणीयानि सर्वैः श्रोतव्यानि भवन्ति यद् यौ रोदस्योः द्यावापृथिव्यात्मनावर्तमानयोर्युवयोः उक्तं च यास्केन—तत्कावश्विनौ द्यावापृथिव्यावित्येक इति[1]। तथा च तैत्तिरीयकम्—इमे अश्विना संवत्सरोऽग्निर्वैश्वानर इति[2]। तयोर्युवयोः सदनं स्तोत्रसमीपे निवेशनं प्रसादनहेतुभूतं वा आङ्गूषं आघोषणीयम् मन्त्ररूपं स्तोत्रं निष्पन्नमिति शेषः पञ्चवाप्नजासः अंगिरसां गोत्रोत्पन्ना यजमानाः हे अश्विनौ वां युवां हवन्ते स्तुतिभिरात्मरक्षार्थमाह्वयन्ति तदानीं इषा अन्नेन सह आ यातं आगच्छतं च विदुषे युष्मद्विषयस्तोत्रं जानते मह्यं च वाजम् अन्नं बलं वा प्रयच्छतमिति शेषः ॥ यातम् चवायोगे प्रथमेति निघातप्रतिषेधः। विदुषे विदतां विदेः शतुर्वसुः वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणम् शासिवसिघसीनां चेति षत्वम् ॥ १० ॥

१०. दानवीर अश्विनीकुमारो, तुम्हारी ये वीर-कीर्तियाँ सबको जाननी चाहिए। तुम द्यावा-पृथिवी-रूप वर्तमान हो। तुम्हारा आह्लादकर घोषणीय मन्त्र निष्पन्न हुआ है। अश्विद्वय, जिस समय अङ्गिरकुल के यजमान तुम्हें बुलाते हैं, उस समय अन्न लेकर आओ तथा मुझ यजमान को बल दो।

एकादशीमृचमाह—

सूनोर्मानेनाश्विना गृणाना वाजं विप्राय भुरणा रदन्ता।
अगस्त्ये ब्रह्मणा वावृधाना सं विश्पलां नासत्यारिणीतम् ॥ ११ ॥

सूनोः। मानेन। अश्विना। गृणाना। वाजम्। विप्राय। भुरणा। रदन्ता। अगस्त्ये। ब्रह्मणा। ववृधाना। सम्। विश्पलाम्। नासत्या। अरिणीतम् ॥ ११ ॥

हे भुरणा भर्तारौ पोषकौ नासत्या सत्यस्वभावौ हे अश्विनौ सूनोः कुंभात्प्रसूतस्य अगस्त्यस्य स्तोतुः पुरोहितस्य संबन्धिना मानेन स्तुत्यस्य परिच्छेदकेन स्तोत्रेण गृणाना स्तूयमानौ विप्राय मेधाविने भरद्वाजाय वाजम् अन्नं रदन्ता विलिखन्तौ निष्पादयन्तौ युवां विश्पलां संग्रामे छिन्नजंघां खेलस्य संबन्धिनीं स्त्रियं समरिणीतम् पुनरस्या जंघया समयोजयतम् तृतीयेन पादेन प्रथमपादोक्तोऽर्थो विनियते अगस्त्ये ऋषौ नसख्या मन्त्ररूपेण स्तोत्रेण ववृधानाः प्रवर्धिताविति ॥ गृणाना गृणन्ते व्यत्ययेन कर्मणि कर्तृप्रत्ययः प्वादीनां ह्रस्वः। भुरणा भुरण धारणपोषणयोः कण्ड्वादिः पचाद्यच् अतो लोपयलोपौ सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः आमन्त्रितनिघातः विप्रायेत्यस्य रदन्तेत्यनेनासामर्थ्यात् पराङ्गवद्भावात्तम्। ववृधाना वृधेर्लिटः कानच् संहितायां छान्दसमभ्यासस्य दीर्घत्वम् तु-

1 नि० १२. १. । 2 तै० सं० ५. ६. ४. ।

आदित्वेहितुग्रानइतिवत्पदकालेपिस्यात्। अरिणीतम् रीगतिरेषणयोः क्रैयादिकः प्वादी-नांह्रस्वः ॥ ११ ॥

११. पोषक नासत्यद्वय, कुम्भ के पुत्र अगस्त्य ऋषि की स्तुति से स्तुत होकर और मेधावी भरद्वाज ऋषि को अन्नदान कर तथा अगस्त्य-द्वारा मंत्र-वर्द्धित होकर तुमने विश्पला को नीरोग किया था।

कुहयान्तासुष्टुतिंकाव्यस्यदिवोनपातावृषणाशयुत्रा ।
हिरण्यस्येवकलशंनिखातमुदूपथुर्दशमेअश्विनाहन् ॥ १२ ॥

कुह । यान्ता । सुऽस्तुतिम् । काव्यस्य । दिवः । नपाता ।
वृषणा । शयुऽत्रा । हिरण्यस्यऽइव । कलशम् । निऽखातम् ।
उत् । ऊपथुः । दशमे । अश्विना । अहन् ॥ १२ ॥

पुराखलुउशनसःस्तुतिंगच्छन्तावश्विनौमार्गमध्ये कूपेपतितंरेभंदृष्ट्वा तंकूपादुदवारयतां तदानींअश्विभ्यांगन्तव्यंकाव्यस्यनिवासस्थानमजानन्नृषिः अश्विनौपृच्छति हेदिवोनपाता द्योतमानस्यसूर्यस्यपुत्रौ वृषणाकामाभिवर्षकावश्विनौ कुहकुत्रशयुत्राशयनेनिवासस्थाने वर्तमानस्यकाव्यस्यभार्गवस्यसुष्टुतिंशोभनांस्तुतिंश्रोतुंयान्तागच्छन्तौ यद्वा शयुत्रेत्येतदश्विनो-र्विशेषणम् शयुनाम्नस्त्रायकौयुवांहिरण्यस्येवकलशं यथाहिरण्यपूरितंकलशंभूम्यांनिक्षिप्तंसर्वै-र्दुर्ज्ञातंकश्चिदभिज्ञउद्धरति एवमसुरैःकूपेनिखातंदशरात्रीर्नवाहानिचतत्रैवनिवसन्तंरेभमवगत्यदशा-मेहन्यहनिउदूपथुः कूपादुन्नीतवन्तौ किंचाश्विवासस्थानमितिप्रश्नोरेभस्यानुक्तावपिदशरात्री-रशिवेनेविमघान्तरेसामर्थ्यात्प्रतीतिः यद्वा काव्यस्यस्तुतिंप्रतिगच्छन्तौयुवांकुहकस्मिन्स्थाने रेभंयुवामुन्निन्यथुरितिप्रश्नः ॥ कुह वाहचच्छन्दसीतिसप्तम्यर्थेहप्रत्ययः। दिवोनपाता सुबाम-न्त्रितेपराङ्गवत्स्वरेइतिपराङ्गवद्भावेनषष्ठ्यन्तस्यामन्त्रितानुप्रवेशादामन्त्रितस्यचेतिपदद्वयसमुदाय-स्यषाष्ठिकमाद्युदात्तत्वम् पादादित्वादाष्टमिकनिघाताभावः नपादित्यपत्यनाम नपातयतीति नपात् नभ्राण्नपादितिनञःप्रकृतिभावः सुपांसुलुगितिविभक्तेराकारः। शयुत्रा अशित्रादि-भ्यश्चोत्रइतिशीङ्उत्रः यथन्तोदात्ततानस्यात् वर्त्यैवंशयुंत्रायेतेइतिशयुत्रौ त्रैङ्पालनेआदे-चइत्यात्वम् आतोनुपसर्गेकः अतएवव्युत्पत्त्यनवधारणादनवग्रहः। निखातम् खनुअवदारणे अ-स्मात्कर्मणिनिष्ठा यस्यविभाषेतीट्प्रतिषेधः जनसनखनांसञ्झलोरित्यात्वम् गतिरनन्तरइतिगतेः प्रकृतिस्वरत्वम्। अहन् सुपांसुलुगितिसप्तम्यालुक् नङिसंबुद्ध्योरितिनलोपप्रतिषेधः ॥ १२ ॥

१२. आकाश-पुत्रद्वय, अभीष्टवर्षक, काव्य (उशना) की स्तुति सुनने के लिए कहाँ उसके घर की ओर जाते हो? हिरण्यपूर्ण कलश की तरह कूप में गिरे रेभ ऋषि को तुमने दसवें दिन उबारा था।

१ ऋ० सं० १. ८. १२.

त्रयोदशीमृचमाह—

युवंच्यवा॑नमश्विना॒जर॑न्तं॒पुन॒र्युवा॑नंचक्रथु॒ःशची॑भिः ।
युवो॒रथं॑दुहि॒तासूर्य॑स्यस॒हश्रि॒यानां॑सत्यावृणीत ॥ १३ ॥

यु॒वम् । च्यवा॑नम् । अ॒श्वि॒ना॒ । जर॑न्तम् । पुन॑ः । युवा॑नम् ।
च॒क्र॒थु॒ः । शची॑भिः । यु॒वोः । रथ॑म् । दु॒हि॒ता । सूर्य॑स्य । स॒ह ।
श्रि॒या । ना॒स॒त्या॒ । अ॒वृ॒णी॒त॒ ॥ १३ ॥

हेअश्विनौ युवंयुवांशचीभिः आत्मीयैर्भैषज्यलक्षणैःकर्मभिः जरन्तं जीर्यन्तं च्यवानंसुकीनाम्न्यावभितारंएवंलक्षणंऋषिं युवानंपुनर्यौवनोपेतंचक्रथुः कृतवन्तौ अपिच हेनासत्यावश्विनौ युवोःयुवयोः रथंसूर्यस्यदुहितासूर्याख्याश्रियासह्अक्तसहसरूपयासंपदाकान्त्यावासह अवृणीतसमभजत आगत्यारूढवतीत्यर्थः ओंवांरथंदुहितेत्यत्रलिखितमाख्यानमत्रापिद्रष्टव्यम्.॥ जरन्तम् जॄष्वयोहानौ व्यत्ययेनशप् । युवोः युष्मदशब्दात्षष्ठीद्विवचनेव्यत्ययेनयोचीतियत्वाभावेसविशेषेलोपइतिदकारलोपः अतोगुणेइतिपररूपत्वम्. एकादेशउदात्तेनोदात्तः । अवृणीत वृङ्संभक्तौ क्रैयादिकः ॥ १३ ॥

१३. अश्विद्वय, भैषज्यरूप कार्य-द्वारा तुमने वृद्ध च्यवन ऋषि को युवा किया था। नासत्यद्वय, सूर्य-पुत्री सूर्या, कान्ति के साथ, तुम्हारे रथ पर चढ़ी थी।

चतुर्दशीमृचमाह—

युवंतुग्राय॑पू॒र्व्येभि॒रेवै॑ःपुनर्म॒न्याव॑भवतंयुवाना ।
युवंभु॒ज्युमर्ण॑सो॒निःस॑मु॒द्राद्विभि॑रूहथुरृ॒ज्रेभि॒रश्वै॑ः ॥ १४ ॥

यु॒वम् । तुग्रा॑य । पू॒र्व्येभि॑ः । एवै॑ः । पु॒न॒ःऽम॒न्यौ । अ॒भ॒व॒त॒म् ।
यु॒वा॒ना॒ । यु॒वम् । भु॒ज्युम् । अर्ण॑सः । निः । स॒मु॒द्रात् । विऽभि॑ः ।
ऊ॒ह॒थु॒ः । ऋ॒ज्रेभि॑ः । अश्वै॑ः ॥ १४ ॥

१ ऋ० सं० १. ८. ११. ।

हेयुवाना दुःखानांपावयितारावश्विनौ युवंयुवांपूर्व्येभिः पुराणनामैतत् पूर्वकालीनैश्चिरन्तनैः एवैः स्तुत्यंप्रतिगन्तृभिःस्तोत्रैस्तुग्रायभुज्योर्जनकस्यसंबन्धिभिः पुनर्मन्यौयथायुवंयुवांभुज्योःसमुद्रगमनात्पूर्वंयुवांस्तोतव्यौ तथापुनरपीदानीं स्तोतव्यौअभवतम् यदायुवंसमुद्रमध्ये सेनयासहनिमग्नंभुज्युंतुग्रस्यपुत्रंअर्णसः अर्णस्वतः प्रौढोदकयुक्तात्समुद्रात्अम्बुराशेःसकाशाद्विभिर्गन्तृभिर्ऋज्रेभिः शीघ्रगतियुक्तैरश्वैश्चनिरूहथुः निर्गमय्यपितृसमीपंप्रापितवन्तौ तदानीं पुनरप्यतिशयेनस्तोतव्यौजातावित्यर्थः तुग्रोहभुज्युमित्यत्रोक्तमाख्यानमत्राप्यनुसन्धेयम् ॥ एवैः इण्गतौ इण्शीङ्भ्यांवन् । पुनर्मन्यौ मनज्ञाने अत्रस्तुत्यर्थः मन्यतेस्तौतीतिमनास्तुतिः पचाद्यच् छन्दसिचेत्यर्हार्थेयः । युवाना युमिश्रणामिश्रणयोः कनिन्युवृषीत्यादिनाकनिन् सुपांसुलुगितिविभक्तेराकारः । अर्णसः अर्णस्शब्दादुत्पन्नस्यमत्वर्थीयस्यबहुलंछन्दसीतिबहुलग्रहणाल्लोपः सर्वेविधयश्छन्दसिविकल्प्यन्तइतिविभक्त्युदात्तस्यविकल्पनादभावः । ऋज्रेभिः ऋजगतिस्थानार्जनोपार्जनेषु ऋज्रेन्द्रेत्यादिनारन्प्रत्ययान्तोनिपातितः बहुलंछन्दसीतिभिसऐसभावः ॥ १४ ॥

१४. दुःख-विदारक-द्वय, तुम जैसे पहले स्तोत्र-द्वारा तुम्हारी स्तुति करते थे, अनन्तर फिर भी उसी तरह तुम लोगों की अर्चना करते थे; क्योंकि उनके पुत्र भुज्यु को तुम विक्षिप्त समुद्र से गमनशील नौका और शीघ्रगति अश्वद्वारा ले आये थे।

पञ्चदशीमृचमाह—

अजो॑हवीदश्विना॒तौ॒ग्र्योवां॒प्रोळ्हः॑समु॒द्रम॑व्य॒थिर्ज॑ग॒न्वान् ।
निष्टमू॑हथुःसु॒युजा॒रथे॑न॒मनो॑जवसावृषणास्व॒स्ति ॥ १५ ॥ १५ ॥

अजो॑हवीत् । अ॒श्वि॒ना॒ । तौ॒ग्र्यः । वा॒म् । प्रऽऊ॑ळ्हः । स॒मु॒द्रम् । अ॒व्य॒थिः । ज॒ग॒न्वान् । निः । तम् । ऊ॒ह॒थुः । सु॒ऽयुजा॑ । रथे॑न । मनः॑ऽजवसा । वृ॒ष॒णा॒ । स्व॒स्ति ॥ १५ ॥ १५ ॥

हेअश्विनौ वांयुवांतौग्र्यःतुग्रपुत्रःप्रोळ्हःपित्राप्रापितः समुद्रमभिजगन्वान्भुज्युःउदकेनिमग्नोपि अव्यथिः व्यथांपीडांअप्राप्तएवसन् अजोहवीत् स्तुतिभिराह्वयत् तमाह्वातारंहेमनोजवसामनोवद्वेगयुक्तौ वृषणाकामाभिवर्षकौअश्विनौ सुयुजासुष्ठुअश्वैर्युक्तेनरथेन स्वस्तिक्षेमंयथाभवति तथानिरूहथुः पडाचिर्निगमय्ययुवांपितृगृहंप्रापितवन्तौ ॥ जगन्वान् गमेर्लिटःक्वसुः विभाषागमहनविदविशामितिविकल्पनादिडभावः म्वोश्चेतिमकारस्यनकारः । निष्टम् युष्मत्तत्तक्षु-

१ ऋ० सं० १. ८. ९.।

ष्वन्तःपादमितिमूर्धन्यः । मनोजवसा मनसोजवइवजवोययोस्तौतथोक्तौ सुपांसुलुगितिविभक्ते-राकारः पादादित्वादामन्त्रितनिघाताभावेषाष्ठिकमाद्युदात्तत्वम् ॥१५॥

१५. अश्विद्वय, पिता तुग्र-द्वारा समुद्र में भेजे हुए और जल में डूबते हुए भुज्यु ने, सरलता से समुद्र-पार होकर, तुम्हारा आह्वान किया था। मनोवेग-सम्पन्न अभीष्ट-वर्षिद्वय, तुम लोग उत्कृष्ट-अश्व-युक्त रथ पर भुज्यु को लाये थे।

॥ इतिप्रथमस्याष्टमेपञ्चदशोवर्गः ॥ १५ ॥

षोडशीमृचमाह—

अजोहवीदश्विनावर्तिकावामास्नोयत्सीममुञ्चतंवृकस्य ।
विजयुषाययथुःसान्वद्रेर्जातंविष्वाचोअहतंविषेण ॥ १६ ॥

अजोहवीत् । अश्विना । वर्तिका । वाम् । आस्नः । यत् । सीम् ।
अमुञ्चतम् । वृकस्य । वि । जयुषा । ययथुः । सानु । अद्रेः ।
जातम् । विष्वाचः । अहतम् । विषेण ॥ १६ ॥

आस्नोवृकस्येत्यर्धर्चेनयदुक्तंतदत्रपूर्वार्धेनप्रतिपाद्यते वर्तिकाचटकसदृशस्यपक्षिणः स्त्रीवृ-केणारण्यश्वनाग्रस्तासती हेअश्विनौ वांयुवांयदाअजोहवीत् आहूतवती तदाखलुवृकस्य आस्नः आस्यात् अमुञ्चतंवर्तिकाममोचयतम् अपिच युवांजयुषा जयशीलेनरथेनअद्रेः प-र्वतस्यसानुसमुच्छ्रितप्रदेशंवियययुः शत्रुभिरावेष्टितंजाहुषाख्यंराजानंशत्रुसमूहान्निर्गमय्य तेनसह अन्यैर्गन्तुमशक्यंपर्वताग्रंगतवन्तावित्यर्थः तदुक्तंपरिविष्टंजाहुषमित्यत्र । तथाविष्वाचोविविध-गतियुक्तस्यएतत्संज्ञस्यासुरस्यजातमुत्पन्नमपत्यंविषेणक्ष्वेडेनअहतंयुवांहतवन्तौ यद्वा वर्तिम-तिदिवसमावर्तयतीतिवर्तिकाउषाः वृकइतिविवृतज्योतिष्कःसूर्यउच्यते तेनग्रस्तासतीसा हेअ-श्विनौ युवामजोहवीत् आह्वयत् तदाखलुयुवांवृकस्यसूर्यस्यआस्नःआस्यस्थानीयात्मण्ड-लात्अमुञ्चतंअमोचयतम् सूर्येणैकीभूतमुषसंपृथक्कृत्यउदयात्पूर्वंरात्रेरपरभागेस्थापितवन्तावि-त्यर्थः । तथाचयास्कः—आदित्योपिवृकउच्यतेयदावृङ्क्ते आह्वयदुषाअश्विनावादित्येनाभिग्र-स्तातामश्विनौप्रमुमुचतुरित्याख्यानमिति[3] । अपिच जयुषाजयशीलेनरथेनअद्रेर्मेघस्यसानु-समुच्छ्रितप्रदेशंवृष्टिंचिकीर्षयाविशेषेणययथुः युवांगतवन्तौ गत्वाचविष्वाचोविविधगतियुक्तस्य मेघस्यसंबन्धिनाविषेणोदकेनजातमुत्पन्नंसर्वंभूतजातमहतमगमयतं वृष्टिंकृतवन्तावित्यर्थः ॥

---

१ ऋ० सं० १. ८. १०. ।   २ ऋ० सं० १. ८. ११. ।   ३ नि० ५. २१. ।

भणोह्वोत् हुयतेर्यङ्लुगन्ताल्लिङिति पियङ्जोवेर्वीडागमः अभ्यासस्यचेविद्विर्वचनात्पूर्वमेवह्वय-तेःसंप्रसारणम् । आस्नः पद्दन्नित्यादिनाआस्यशब्दस्यासन्नादेशः अल्लोपोनइत्यकारलोपः। जगुषा जिजये औणादिकउषिप्रत्ययः। विश्वाचः विषुणाआभिमुख्येनअञ्चतीतिविग्रहः ऋत्विगित्यादिनाक्विन् अचइत्यकारलोपः चाविविदीर्घः उदात्तनिवृत्तिस्वरेणविभक्तेरुदात्तत्वेप्राप्तेचावित्यन्तोदात्तत्वम् । अहतम् हनहिंसागत्योः लङ्यदादित्वाच्छपोलुक् अनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः ॥ १६ ॥

१६. अश्विद्वय, जिस समय तुम लोगों ने वृक के मुख से वर्तिका नाम की चिड़िया को छुड़ाया था, उस समय उसने तुम्हारा आह्वान किया था। तुम लोग जयशील रथ-द्वारा जाहुष को लेकर पर्वत-प्रदेश चले गये थे। तुमने विष्वाक् असुर के पुत्र को विषयुक्त तीर-द्वारा हत किया था।

शतंमेषान्वृक्ये॑मामहानंतमःप्रणी॑तमशिवेनपित्रा ।
आक्षीऋज्राश्वेअश्विनावधत्तंज्योति॑रन्धायचक्रथुर्वि॒चक्षे॑ ॥१७॥

शतम् । मेषान् । वृक्ये॑ । ममहानम् । तमः॑ । प्रऽनी॑तम् । अशिवेन । पित्रा । आ । अक्षी इति॑ । ऋज्रऽअश्वे । अश्विनौ । अधत्तम् । ज्योतिः॑ । अन्धाय॑ । चक्रथुः । विऽचक्षे॑ ॥ १७ ॥

शतंमेषान्वृक्येचक्षदानमित्यत्रयदाख्यानमवादिष्म तदत्राप्यनुसन्धेयम् शतंशतसंख्याकान्मेषान्वृक्ये वृकीरूपेणावस्थितायाअश्विनोर्वाहनायरासभाय ममहानं पूजितवन्तं आहारार्थंसमर्पितवन्तं अशिवेनअसुखकारिणापित्रास्वकीयेन जनकेन तमः दृष्टिराहित्येनप्रणीतं ऋजाश्वं अन्धं प्रापितं ऋज्राश्वं चक्षुष्मन्तंअश्विनावकुरुतामितिशेषः एतदेवविशदयति हेअश्विनौअक्षी पितृशापाद्नष्टेचक्षुषी ऋज्राश्वेएतत्संज्ञकेराजर्षौआधत्तं पुनर्दर्शनसमर्थेअकुरुतम्—यदेवाह अन्धाय दृष्टिहीनायज्योतिःप्रकाशकंचक्षुः विचक्षे विविधंजगद्द्रष्टुं चक्रथुः युवां कृतवन्तौ ॥ ममहानं महपूजायाम् लिटःकानच् संहितायांछान्दसमभ्यासस्यदीर्घत्वम् । प्रणीतम् प्रपूर्वान्नयतेःकर्मणिनिष्ठा गतिरनन्तरइतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् । पित्रा उदात्तयणइतिविभक्तेरुदात्तत्वम्। अक्षी अक्षिशब्दाद्द्विवचने नुमागमंप्राप्नोति ईचद्विवचनेइतीकारान्तादेशश्च परत्वादीकारादेशः तस्मिन्कृतेसकृद्गतपरिभाषयापुनर्नुम्नभवति उदात्तयणस्यनुवृत्तेरीकारस्योदात्तत्वम् ॥१७॥

१७. जब कि, ऋज्राश्व ने वृकी के लिए सौ भेड़ों का वध किया था, तब उनके क्रुद्ध पिता ने उन्हें अन्धा बना दिया था। इसके अनन्तर तुमने उन्हें नेत्र प्रदान किया था। देखने के लिए तुम लोगों ने अन्ध को चक्षु दिया था।

---

१ ऋ० सं० १. ८. ११.।

अष्टादशीमृचमाह—

शुनमन्धाय भरमह्वयत्सा वृकीरश्विना वृषणा नरेति।
जारः कनीनइव चक्षदान ऋज्राश्वः शतमेकं च मेषान्॥ १८॥

शुनम्। अन्धाय। भरम्। अह्वयत्। सा। वृकीः। अश्विना। वृषणा। नरा। इति। जारः। कनीनःऽइव। चक्षदानः। ऋज्रऽअश्वः। शतम्। एकम्। च। मेषान्॥ १८॥

शुनमिति सुखनाम भरं पोषणहेतुभूतं चक्षुरिन्द्रियेण निष्पाद्यं शुनं सुखं अन्धाय दृष्टिहीनाय तस्मै ऋज्राश्वाय इच्छन्ती सा वृकी हे अश्विनौ अश्वयुक्तौ ... हे वृषणौ कामानां वर्षितारौ इति एवं संबोध्य नरा नेतारावश्विनौ अह्वयत् आहूतवती आह्वयन्त्यास्तस्याः कोऽभिप्राय इति चेदुच्यते—कनीनइव यथा प्राप्तयौवनः कामुको जारः पारदारिकः सन् परस्त्रियै सर्वं धनं प्रयच्छति एवमृज्राश्वोऽप्यसंख्यातमेकं च एकोत्तरशतसंख्याकान् मेषान् पौरजनानां स्वभूतानपहृत्य चक्षदानः शकलीकुर्वन् प्रादात् तेनेदृशीं दुर्दशां प्राप इति॥ कनीनः युवशब्दात् ... युवाल्पयोः कनन्यतरस्यामिति युवशब्दस्य कनादेशः व्यत्ययेन इठनः स्थाने ... यद्वा कनी दीप्तिकान्तिगतिषु औणादिक ईनप्रत्ययः॥ १८॥

१८. उस अन्ध को चक्षु-द्वारा सुख देने की इच्छा से वृकी ने तुम्हें आह्वान किया था—अश्विद्वय, अभीष्ट-वर्षिद्वय, नेतृद्वय, ऋज्राश्व ने, तरुण जार की तरह, अमितव्ययी होकर एक सौ एक भेड़ों को खण्ड-खण्ड किया था।

एकोनविंशीमृचमाह—

मही वामूतिरश्विना मयोभूरुत स्रामं धिष्ण्या सं रिणीथः।
अथा युवामिदह्वयत्पुरंधिरागच्छतं सीं वृषणाववोभिः॥ १९॥

मही। वाम्। ऊतिः। अश्विना। मयःऽभूः। उत। स्रामम्। धिष्ण्या। सम्। रिणीथः। अथ। युवाम्। इत्। अह्वयत्। पुरम्ऽधिः। आ। अगच्छतम्। सीम्। वृषणौ। अवःऽभिः॥ १९॥

हे अश्विनौ वां युवयोः मही महती ऊतिः पालनं मयोभूः मयसः सुखस्य भावयित्री उत अपि च हे धिष्ण्यौ धिषणा स्तुतिलक्षणा वाक् तस्या योग्यौ स्रामं व्याधितं पुरुषं किंचिद्रोगमन्धादिकं सं रिणीथः सम्यगव्याधं कुरुथः अथ अपि च युवामित् युवामेव पुरंधीः बहुधीः घोषा विश्ववारा आह्वयत्

रोगोपशमनार्थंआहूतवती हेवृषणौकामानांवर्षितारौअश्विनौ अवोभिःरक्षणैःसहआगच्छतम् आभिमुख्येनसीमेनांआह्वयन्तौ ॥ मही महती छान्दसोवर्णलोपः यद्वा महेरौणादिकइन् कृदि-कारादक्तिनइतिङीप् । मयोभूः भववेरन्तर्भावितण्यर्थात्क्विप् । रिणीथः रीगतिरेषणयोः क्रैया-दिकः प्वादीनांह्रस्वइतिह्रस्वत्वम् ॥ १९ ॥

१९. अश्विद्वय, तुम्हारा रक्षा-कार्य सुख का कारण है; हे स्तुति-पात्र, तुमने रोगियों के अंगों को ठीक किया है; इसलिए प्रभूत-बुद्धि-शालिनी घोषा ने, तुम्हें रोग-निवृत्ति के लिए बुलाया था। अभीष्ट-दातृद्वय, अपने रक्षण-कार्यों के साथ आओ।

अधेनुंदस्रास्तर्यं१विषक्तामपिन्वतंशयवेअश्विनागाम् ।
युवंशचीभिर्विमदायजायांन्यूहथुःपुरुमित्रस्ययोषाम् ॥२०॥१६॥

अधेनुम् । दस्रा । स्तर्यम् । विऽसक्ताम् । अपिन्वतम् । शयवे ।
अश्विना । गाम् । युवम् । शचीभिः । विऽमदाय । जायाम् । नि ।
ऊहथुः । पुरुऽमित्रस्य । योषाम् ॥ २० ॥ १६ ॥

हेदस्रादर्शनीयावश्विनौ विषक्तां विशेषेणसक्तावयवांकृशावयवामित्यर्थः अतएवस्तर्यंनि-वृत्तप्रसवां अतएवाधेनुंअदोग्ध्रीं एवंभूतांगांशयवेएतत्संज्ञायऋषयेअपिन्वतं पयसाअपूरयतं अपिच पुरुमित्रस्य पुरुमित्रोनामकश्चिद्राजातस्ययोषांकुमारीं शचीभिरात्मीयैःकर्मभिर्विमदाय एतत्संज्ञायऋषयेराजभिःसहयोद्धुमशक्ताययुवंयुवांजायांन्यूहथुः विमदस्यगृहंप्रापितवन्तौ ॥स्त-र्यम् स्तृञ्आच्छादने अविस्तृस्तन्त्रिभ्यईरितिविहितईकारप्रत्ययः वाछन्दसीत्यमिपूर्वस्यविकल्पाद्-भावेयणादेशः उदात्तस्वरितयोर्यणःस्वरितःपरस्यानुदात्तस्यस्वरितत्वम् । विषक्ताम् षञ्जसङ्गे कर्म-णिनिष्ठा अनिदितामितिनलोपः गतिरनन्तरइतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् । अपिन्वतम् पिविसेचने इ-दित्वान्नुम् भौवादिकः । पुरुमित्रस्य पुरूणिमित्राणियस्य संज्ञायांमित्राजिनयोरितिबहुव्री-हौउत्तरपदस्याद्युदात्तत्वम् ॥ २० ॥

२०. दस्रद्वय, शयु ऋषि के लिए तुमने कृशा, प्रसव-शून्या और दुग्ध-रहिता गौ को दुग्ध-पूर्ण किया था। तुमने अपने कर्म-द्वारा पुरुमित्र राजा की कुमारी को विमद ऋषि की स्त्री बनाया था।

एकविंशीमृचमाह—

यवंवृकेणाश्विनावपन्तेषंदुहन्तामनुषायदस्रा ।
अभिदस्युंबकुरेणाधमन्तोरुज्योतिश्चक्रथुरार्याय ॥ २१ ॥

यवम् । वृकेण । अश्विना । वपन्ता । इषम् । दुहन्ता । मनुषाय । दस्रा । अभि । दस्युम् । बकुरेण । धमन्ता । उरु । ज्योतिः । चक्रथुः । आर्याय ॥ २१ ॥

आर्यायविदुषेमनुषशब्दोमनुशब्दपर्यायः मनुषायमनवेमनोरर्थं हेदस्रादर्शनीयावश्विनौ वृकेणलाङ्गलेनकर्षकैः कृष्टदेशेयवंयवाद्युपलक्षितंसर्वंधान्यजातंवपन्तावापयन्तौ तथा इषंअन्नना-मैतत् तत्कारणभूतंवृष्ट्युदकंचदुहन्तामेघात्क्षारयन्तौ तथा दस्युंउपक्षयकारिणंअसुरपिशाचादिकं बकुरेण बकुरोनामभासमानोवज्रः तेनअभिधमन्ता धमतिर्वधकर्मा अभिघ्नन्तौ एवंत्रिविधंकर्म-कुर्वन्तौयुवां उरुविस्तीर्णंज्योतिःस्वकीयंतेजः माहात्म्यंचक्रथुः कृतवन्तौ दर्शितवन्तावित्यर्थः यद्वा त्रिविधकर्माचरणेनआर्यायविदुषेमनवेविस्तीर्णंसूर्याख्यंज्योतिश्चक्रथुः कृतवन्तौ जीवनहे-तुर्यथास्यात् वधेगुणभूतानित्रीणिकर्माणियुवाभ्यांकृतानीतिभावः अत्रनिरुक्तम्—बकुरोभास्करो-भयङ्करोभासमानोद्रवतीतिवायवमिववृकेणाश्विनौनिवपन्तौवृकोलाङ्गलंभवतिविकर्तनात् । इत्या-दिकमनुसन्धेयम् ॥ मनुषाय मनेरौणादिकउषन्प्रत्ययः ॥ २१ ॥

२१. अश्विद्वय, तुमने विद्वान् मनु या आर्य मनुष्य के लिए हल-द्वारा खेत जुतवाकर, यव वपन कराकर, अन्न के लिए वृष्टि-वर्षण करके तथा वज्र-द्वारा दस्यु का वध करके उसके लिए विस्तीर्ण ज्योति प्रकाश की।

द्वाविंशीमृचमाह—

आथर्वणायाश्विनादधीचेऽश्व्यंशिरःप्रत्यैरयतम् ।
सवांमधुप्रवोचदृतायन्त्वाष्ट्रंयद्दस्रावपिकक्ष्यंवाम् ॥ २२ ॥

आथर्वणाय । अश्विना । दधीचे । अश्व्यम् । शिरः । प्रति । ऐरयतम् । सः । वाम् । मधु । प्र । वोचत् । ऋतऽयन् । त्वाष्ट्रम् । यत् । दस्रौ । अपिऽकक्ष्यम् । वाम् ॥ २२ ॥

तद्वांनरासनयइत्यत्रोक्तमाख्यानमिहाप्यनुसन्धेयम् हेअश्विनौ आथर्वणायअथर्वणः पुत्रा-यदधीचेदध्यङ्नाम्नेमहर्षयेअश्व्यंअश्वस्यसंबन्धिशिरः प्रत्यैरयतम् प्रत्यधत्तम् तदीयंमानुषंशि-रश्छित्त्वान्यत्रनिधायाश्व्येनशिरसातस्यशीर्षंसमयोजयतमित्यर्थः सचवांयुवाभ्यांप्रवर्ग्यविद्यांम-धुविद्यांचवक्ष्यामीतिपुराकृतांप्रतिज्ञांऋतायन्सत्यामात्मानमिच्छन्मधुमधुविद्यांत्वाष्ट्रंत्वष्टुरिन्द्राल्ल-ब्धंप्रवोचत्प्रोक्तवान् हेदस्रादर्शनीयौअश्विनौ वांयुवयोःसंबन्धितदपिकक्ष्यंछिन्नस्यअश्वशिरसः

१ नि० ६, २५ । २ ऋ० सं० १.८. १०. ।

कक्षप्रदेशेनपुनःसन्धानभूतं प्रवर्ग्यविद्याख्यंरहस्यंतदपिवांयुवाभ्यांप्रावोचदित्यर्थः ॥ दधीचे अ-श्वेदन्केविगित्यादिनाक्विन् अनिदितामितिनलोपः चतुर्थ्येकवचनेअचइत्यकारलोपेचावितिदी-र्घत्वम् उदात्तनिवृत्तिस्वरेणविभक्त्युदात्तत्वेप्राप्तेतस्यापवादत्वेनचावितिविभक्तेःपूर्वस्योदात्तत्वं-प्राप्तं तस्याप्ययमपवादः अञ्चेश्छन्दस्यसर्वनामस्थानमितिविभक्त्युदात्तत्वम् ॥ २२ ॥

२२. अश्विद्वय, तुमने अथर्वा ऋषि के पुत्र दधीचि ऋषि के स्कन्ध पर अश्व का मस्तक जोड़ दिया था। दधीचि ने भी सत्य-रक्षा कर त्वष्टा या इन्द्र से प्राप्त मधुविद्या तुम्हें सिखाई थी। दस्रद्वय, वही विद्या तुम लोगों में प्रवर्ग-विद्या-रहस्य हुई थी।

सदा॑कवीसुम॒तिमाच॑केवां॒विश्वा॒धियो॑अश्विना॒प्राव॑तंमे ।
अ॒स्मेर॒यिंना॑सत्याबृ॒हन्त॑मपत्य॒साचं॒श्रुत्यं॑रराथाम् ॥ २३ ॥

सदा॑ । क॒वी॒ इति॑ । सु॒ऽम॒तिम् । आ । च॒के॒ । वा॒म् । विश्वाः॑ । धियः॑ । अ॒श्वि॒ना॒ । प्र । अ॒व॒त॒म् । मे॒ । अ॒स्मे इति॑ । र॒यिम् । ना॒स॒त्या॒ । बृ॒हन्त॑म् । अ॒प॒त्य॒ऽसाच॑म् । श्रुत्य॑म् । र॒रा॒था॒म् ॥ २३ ॥

हेकवीक्रान्तदर्शिनौमेधाविनावश्विनौ वांयुवयोःसुमतिंकल्याणीमनुग्रहात्मिकांबुद्धिंस-दासर्वदाआचकेआभिमुख्येनप्रार्थये मेमदीयानि विश्वाधियःसर्वाणिकर्माणियुवांप्रावतंप्रकर्षे-णरक्षतम् अपिचास्मेअस्मभ्यंहेनासत्यावश्विनौ बृहन्तं महान्तं अपत्यसाचंअपत्यैःपुत्रादि-भिःसमवेतं श्रुत्यंप्रशंसनीयंउत्कृष्टं रयिंधनंरराथां प्रयच्छतम् ॥ चके कैगैशब्दे व्यत्ययेनात्मने-पदम् लिट्युत्तमैकवचनेरूपम् । अस्मे सुपांसुलुगितिचतुर्थीबहुवचनस्यशेआदेशः ।अपत्यसाचं अपत्यैःसहसेचवेसंगच्छतइत्यपत्यसाच् छान्दसोण्विः । श्रुत्यम् श्रुतिःस्तुतिः तत्रभवंश्रुत्यम् भवेछन्दसीतियत् यतोनावइत्याद्युदात्तत्वम्.। रराथाम् रादाने लोटिव्यत्ययेनात्मनेपदम् बहुलं-छन्दसीतिशपःश्लुः ॥ २३ ॥

२३. मेधावि-द्वय, मैं सदा तुम्हारी कृपा के लिए प्रार्थना करता हूँ। तुम मेरे सारे कार्यों की रक्षा करते हो। नासत्यद्वय, हमें विशाल, सन्तान-समेत और प्रशंसनीय धन दो।

हिर॑ण्यहस्तमश्विना॒ररा॑णापु॒त्रंन॑रावध्रिम॒त्याअ॑दत्तम् ।
त्रिधा॑ह॒श्याव॑मश्विना॒विक॑स्त॒मुज्जी॒वसऐ॑रयतंसुदानू ॥ २४ ॥

हिर॑ण्यऽहस्तम् । अ॒श्वि॒ना॒ । ररा॑णा । पु॒त्रम् । न॒रा॒ । व॒ध्रि॒ऽम॒त्याः । अ॒द॒त्त॒म् । त्रिधा॑ । ह॒ । श्याव॑म् । अ॒श्वि॒ना॒ । विऽक॑स्तम् । उत् । जी॒वसे॑ । ऐ॒र॒य॒त॒म् । सु॒दा॒नू॒ इति॑ सुऽदा॒नू॒ ॥ २४ ॥

रराणा रममाणौदातारौवानरानेतारौ हेअश्विनौ हिरण्यहस्तंनामपुत्रंवध्रिमत्याः एतत्संज्ञायै ब्रह्मवादिन्यैअदत्तंप्रायच्छतम् अपिच हेसुदानूशोभनदानावश्विनौ त्रिधात्रेधाविकर्त्तंविच्छि- न्नंश्यावाख्यमृषिंजीवसेजीवितुंउदैरयतम् असुरैस्त्रेधाखण्डितंशरीरंपुनरेकीकृत्यउद्गमयतमित्य- र्थः ॥ रराणा रमतेःशानचि बहुलंछन्दसीतिशपःश्लुः व्यत्ययेनमकारस्यालम् रातेर्वाव्यत्ययेन शानच् पूर्ववच्छ्लुः । वध्रिमत्याः चतुर्थ्यर्थेबहुलंछन्दसीतिषष्ठी । जीवसे जीवप्राणधारणे तुम- र्थेसेसेनितिअसेप्रत्ययः ॥ २४ ॥

२४. दानशील और नेता अश्विद्वय, तुमने वध्रिमती को हिरण्यहस्त नाम का पुत्र दिया था। दानशील अश्विद्वय, तुमने तीन भागों में विभक्त श्याव ऋषि को जीवित किया था।

ए॒तानि॑वाम॒श्विना॑वी॒र्या॑णि॒प्रपू॒र्व्या॑ण्या॒यवो॑ऽवोचन् ।
ब्रह्म॑कृ॒ण्वन्तो॑वृषणायु॒वभ्यां॑सु॒वीरा॑सोवि॒द॒थ॒मा व॑देम ॥२५॥ १७॥

ए॒तानि॑ । वा॒म् । अ॒श्वि॒ना॒ । वी॒र्या॑णि । प्र । पू॒र्व्या॑णि । आ॒यवः॑ । अ॒वो॒च॒न् । ब्रह्म॑ । कृ॒ण्वन्तः॑ । वृ॒ष॒णा॒ । यु॒वऽभ्या॑म् । सु॒ऽवीरा॑सः । वि॒दथ॑म् । आ । व॒दे॒म ॥ २५ ॥१७ ॥

अश्विनाहेअश्विनौ वांयुवयोःसंबन्धीनिपूर्व्याणिप्रत्नानिएतानिइदानींमयोक्तानि वीर्या- णिवीरकर्माणिआयवोमनुष्याः मदीयाःपितृप्रभृतयःप्रावोचन्प्रकर्षेणवदन्ति वयंच हेवृषणाकामाभिव- र्षकावश्विनौ युवाभ्यां ब्रह्मपर्याप्तकंस्तोत्रंकृण्वन्तः कुर्वन्तः सुवीरासः सुवीराः शोभनैर्वीरैःपु- त्रादिभिरुपेताःसन्तः विदथंयज्ञंआवदेमआभिमुख्येनस्तुतीरुच्चारयाम यद्वा विदथंवेदयन्तम- तिथिंतदपेक्षितप्रदानेनआवदेमआभिमुख्येनप्रियपूर्विकांवाचंउच्चारयाम ॥ कृण्वन्तः कृविर्हिंसा- करणयोश्च इदित्वान्नुम् लटःशतृ धिन्विकृण्व्योरचेत्युप्रत्ययः अकारान्तादेशश्च अतोलोपेसवि स्थानिवद्भावाल्लघूपधगुणाभावः । सुवीरासः शोभनावीरायेषांतेतथोक्ताः आज्जसेरसुक् वीरवी- र्यौचेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । विदथम् विदज्ञाने रुविदिभ्यांकिदित्यथप्रत्ययः ॥ २५ ॥

२५. अश्विद्वय, तुम्हारे इन प्राचीन कार्यों को पूर्वज कह गये हैं। अभीष्ट-दातृद्वय, हम भी तुम्हारी स्तुति करके वीर पुत्र आदि से युक्त होकर यज्ञ को सम्पन्न करते हैं।

आवामित्येकादशर्चंतृतीयंसूक्तंकक्षीवतआर्षंत्रैष्टुभमाश्विनम् तथाचानुक्रान्तम्—आवा- मेकादशेति । पूर्वसूक्ताभ्यांसहमावरुणपाकाश्विनशस्त्रयोरुक्तोविनियोगः ।

तत्रप्रथमामृचमाह—

आवांरथोअश्विनाश्येनपत्वासुमृळीकःस्ववाँयात्वर्वाङ् ।
योमर्त्यस्यमनसोजवीयान्त्रिवन्धुरोवृषणावातरंहाः ॥ १ ॥

आ । वाम् । रथः । अश्विना । श्येनऽपत्वा । सुऽमृळीकः । स्वऽवान् । यातु । अर्वाङ् । यः । मर्त्यस्य । मनसः । जवीयान् । त्रिऽवन्धुरः । वृषणा । वातऽरंहाः ॥ १ ॥

हेअश्विनौ वांयुवयोःस्वभूतोरथः अर्वाङ्अस्मदभिमुखंआयातुआगच्छतु कीदृशोरथः श्येनपत्वा श्येनइत्यश्वनाम शंसनीयगमनैरश्वैःपतन्गच्छन् यद्वा श्येनःपक्षी सइवशीघ्रंपतन् सुमृळीकः शोभनसुखयुक्तः स्ववान्धनवान् हेवृषणौकामानांवर्षितारौअश्विनौयःयुष्मदीयोरथःमर्त्यस्यमनुष्यस्यमनसोजवीयान् अतिशयेनवेगवान् तद्यथावेगेनकृत्स्नंजगत्प्राप्नोति ततोप्यतिशयेनक्षणमात्रादेवसर्वंजगत्पर्यटतीत्यर्थः ॥ त्रिवन्धुरः वन्धुरंवेष्टितंसारथेःस्थानं त्रिप्रकारेणवंधुरेणयुक्तः । वातरंहाः वातस्यवायोःरंहोवेगइववेगोयस्यसतथोक्तः अनेनाश्वविहगगतित्वमुच्यतेसरथइतिपूर्वेणान्वयः । श्येनपत्वा पत्लृगतौ अन्येभ्योपिदृश्यन्तइतिवनिप् दासीभारादिः यद्वा दृशिग्रहणस्यविध्यन्तरोपसङ्ग्रहार्थत्वात्आवेशनिप् ततोबहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । जवीयान् जवोस्यास्तीतिजववान् अतिशयेनजववानितिजवीयान् आतिशायनिकईयसुन् विन्मतोर्लुक् टेरितिटिलोपः ॥ १ ॥

१. अश्विद्वय, श्येन पक्षी की तरह शीघ्रगामी, सुखकर और धन-युक्त तुम्हारा रथ हमारे सम्मुख आवे। अभीष्ट-वर्षक-द्वय, तुम्हारा वह रथ मनुष्य के मन की तरह वेगवान्, त्रिवन्धुर या त्रिवन्धनाधार-भूत और वायु-वेगी है।

त्रिवन्धुरेणत्रिवृतारथेनत्रिचक्रेणसुवृतायातमर्वाक् ।
पिन्वतंगाजिन्वतमर्वतोनोवर्धयतमश्विनावीरमस्मे ॥ २ ॥

त्रिऽवन्धुरेण । त्रिऽवृता । रथेन । त्रिऽचक्रेण । सुऽवृता । आ । यातम् । अर्वाक् । पिन्वतम् । गाः । जिन्वतम् । अर्वतः । नः । वर्धयतम् । अश्विना । वीरम् । अस्मे इति ॥ २ ॥

त्रिवन्धुरेण वन्धुरंसारथिस्थानंत्रिप्रकारवन्धुरोपेतेन त्रिवृतात्रिधावर्तमानेन त्रिचक्रेणच-क्रत्रयोपेतेन सुवृताशोभनंगच्छतारथेनअर्वाक्अस्मदभिमुखंआयातंआगच्छतम् आगत्यचा-

स्वदीयागाः पिन्वतंपयसापूरयतम् नोस्माकंअर्वतोश्वान्जिन्वतंप्रीणयतम् अपिच हेअश्विनौ अस्मेअस्माकंवीरंपुत्रादिकंवर्धयतं प्रवृद्धंकुरुतम्॥ त्रिचक्रेण त्रीणिचक्राणियस्यसतथोक्तः त्रि-चक्रादीनांछन्दस्युपसङ्ख्यानमितिवसरपदान्तोदात्तत्वम्॥ २ ॥

२. अपने त्रिवन्धुर, त्रिकोण या तीनों लोकों में वर्त्तमान, त्रिचक्र और शोभन-गति रथ पर हमारे सम्मुख आओ। अश्विद्वय, हमारी गायों को दुग्धवती करो। हमारे घोड़ों को प्रसन्न करो। हमारे वीर पुत्र आदि को वर्द्धित करो।

प्रवद्यामनासुवृतारथेनदस्राविमंशृणुतंश्लोकमद्रेः।
किमङ्गवांप्रत्यवर्तिंगमिष्ठाहुर्विप्रासोअश्विनापुराजाः ॥ ३ ॥

प्रवत्ऽयामना। सुऽवृता। रथेन। दस्रौ। इमम्। शृणुतम्। श्लोकम्। अद्रेः। किम्। अङ्ग। वाम्। प्रति। अवर्तिम्। गमिष्ठा। आहुः। विप्रासः। अश्विना। पुराऽजाः॥ ३ ॥

हेदस्रौदर्शनीयावश्विनौ प्रवद्यामनाप्रकृष्टगमनेनशीघ्रगामिना सुवृताशोभनवर्तनेनरथेनागत्यअद्रेः आदरंकुर्वतःस्तोतुः इमंश्लोकंस्तुतिलक्षणामिमांवाचंशृणुतम् अङ्गाश्विना हेअश्विनौ पुराजाः पूर्वजाताश्चिरन्तनाः विप्रासोमेधाविनः वांयुवांअवर्तिंस्तोतॄणांदारिद्र्यंप्रतिवत्सरिहर्तुंगमिष्ठागन्तृतमावाहुः कथयन्ति किंशब्दः प्रश्नफलमभेदवेदे किंनकथयन्ति कथयन्त्येवसर्वे तथासत्यागन्तव्यमिति ॥ प्रवद्यामना सोपसृष्टेधात्वर्थेप्रवंमात्पत्यम्प्रत्पावुपसर्गाच्छन्दसि-धात्वर्थेइतिवतिः यामापणे आवोमनिन्निविनिवडुलवचनात्कर्मणिमनिन् तयोस्तद्धीहोपूर्वपदप्रकृति-स्वरत्वम्। अद्रेः दङ्आदरे आङ्पूर्वादस्मादौणादिकःक्रिप्रत्ययः आतोलोपइतिच। गमिष्ठा गन्तृशब्दादिष्ठन्छन्दसीतीष्ठन् तुरिष्ठेमेयःस्वितितृलोपः सुपांसुलुगितिविभक्तेराकारः। आहुः प्र-थमस्वरः पादादित्वाभिघाताभावः॥ ३ ॥

३. दस्रद्वय, अपने शीघ्रगामी और शोभन-गति रथ-द्वारा आकर सेवा-परायण स्तोता का यह मंत्र सुनो। अश्विद्वय, क्या पहले के विद्वान् यह नहीं बोले थे कि, तुम स्तोताओं की दरिद्रता दूर करने के लिए सर्वदा जाते हो?

आवांश्येनासोअश्विनावहन्तुरथेयुक्तासआशवःपतङ्गाः।
येअप्तुरोदिव्यासोनगृध्राअभिप्रयोनासत्यावहन्ति ॥ ४ ॥

आ। वाम्। श्येनासः। अश्विना। वहन्तु। रथे। युक्तासः। आशवः। पतङ्गाः। ये। अप्ऽतुरः। दिव्यासः। न। गृध्राः। अभि। प्रयः। नासत्या। वहन्ति॥ ४ ॥

हेअश्विनौ रथेयुक्तासः युक्ताः सारथिनावहनप्रदेशेयोजिताः आशवः व्याप्नुवन्तः पतङ्गाः पतनसमर्थाः श्येनासः शंसनीयगमनाः अश्वाः वांयुवांआवहन्तु अस्मत्समीपमानय-न्तु येअश्वाः अप्तुरः आपइवत्वरोपेताः दिव्यासोनगृध्राः अन्तरिक्षेवर्तमानागृध्राख्याःपक्षिण-इवशीघ्रंगच्छन्तः हेनासत्यौ युवां प्रयोहविर्लक्षणमन्नं अभिलक्ष्य वहन्तिप्रापयन्ति वादशाव-तिपूर्वेणसंबन्धः ॥ अप्तुरः तुरत्वरणे अप्शब्दोपपदादस्मात्क्विप्चेतिक्विप् ॥ ४ ॥

४. अश्विद्वय, रथ में योजित, शीघ्रगन्ता, उछलने में बहादुर और श्येन पक्षी की तरह वेग-विशिष्ट तुम्हारे घोड़े तुम्हें लेकर आवें। नासत्यद्वय, जल की तरह शीघ्रगति अथवा आकाशचारी गृध्र की तरह शीघ्रगति वे घोड़े तुम्हें हव्यान्न के सामने ले आ रहे हैं।

आवांरथंयुवतिस्तिष्ठदत्रजुष्ट्वीनरादुहितासूर्यस्य ।
परिवामश्वावपुषःपतङ्गावयोवहन्त्वरुषाअभीके ॥ ५ ॥ १८ ॥

आ । वाम् । रथम् । युवतिः । तिष्ठत् । अत्र । जुष्ट्वी । नरा । दुहिता । सूर्यस्य । परि । वाम् । अश्वाः । वपुषः । पतङ्गाः । वयः । वहन्तु । अरुषाः । अभीके ॥ ५ ॥ १८ ॥

हेनरानेतारावश्विनौ युवतिस्तरुणीसूर्यस्यदुहिताजुष्ट्वीप्रीतासती वांयुवयोः अत्रइमं रथंआतिष्ठत् आरूढवती तयासहितौवांयुवांअश्वाः अभीकेगृहसमीपेतंरथंपरिवहन्तुपरिप्रापय-न्तु कीदृशाअश्वाः वपुषः वपुरितिरूपस्यशरीरस्यवानामधेयम् तद्वन्तः छान्दसोमत्वर्थीय-स्यलोपः पतङ्गाः उत्पतनसमर्थाः वयोगच्छन्तः अरुषाः आरोचमानाः हिंसकरहितावा ॥ अत्र इदमस्त्रल् इतिदशिग्रहणान्नपदाद्यपोगेपिइदम्शब्दात् विभक्त्यर्थेत्रल्प्रत्ययः।जुष्ट्वी जुषीप्रीतिसेवनयोः औणादिकः क्वनिप्रत्ययः वोतोगुणवचनादितिङीष् ॥ ५ ॥

५. नेतृद्वय, प्रसन्न होकर सूर्य की युवती पुत्री तुम्हारे रथ पर चढ़ी थी। तुम्हारे पुष्टाङ्ग, लम्फ-प्रदान-समर्थ, शीघ्रगामी और दीप्तिमान् घोड़े तुम्हें हमारे घर की ओर ले आवें।

उद्वन्दनमैरतंदंसनाभिरुद्रेभंदस्रावृषणाशचीभिः ।
निष्टौग्र्यंपारयथःसमुद्रात्पुनश्च्यवानंचक्रथुर्युवानम् ॥ ६ ॥

उत् । वन्दनम् । ऐरतम् । दंसनाभिः । उत् । रेभम् । दस्रा । वृषणा । शचीभिः । निः । तौग्र्यम् । पारयथः । समुद्रात् । पुनरिति । च्यवानम् । चक्रथुः । युवानम् ॥ ६ ॥

हेअश्विनौ वन्दनमेतत्संज्ञंऋषिंदंसनाभिरात्मीयैः कर्मभिः कूपादुदैरतम् उदैरयतम् उदगमयतम् हेदस्रादर्शनीयौवृषणाकामानांवर्षितारावश्विनौ शचीभिः कर्मभिःरेभंएतत्संज्ञंऋषिंदशरात्रीर्नवाहानिचकूपेनिवसन्तंतस्मादुदैरयतंउदतारयतम् तथातौग्र्यंतुग्रस्यपुत्रंभुज्युंसमुद्रेनिमग्नंआत्मीयाभिर्नौभिरश्वैश्चसमुद्रान्निष्पारयथः तीरदेशंप्रापितवन्तौ तथाच्यवानं च्यवनंऋषिंजीर्णंपुनर्युवानंयौवनोपेतंचक्रथुः कृतवन्तौ ॥ ऐरतम् ईरगतौकम्पनेच छन्दस्युभयथेतिशपआर्धधातुकत्वाण्णेरनिटीतिणिलोपः ॥ ६ ॥

६. अपने कार्य-द्वारा तुमने बन्दन ऋषि को बचाया था। कामवर्षिद्वय, अपने कार्य-द्वारा तुमने रेभ ऋषि को निकाला था तुमने तुग्र-पुत्र भुज्यु को समुद्र से पार कराया था। च्यवन ऋषि को फिर युवक बना दिया था।

युवमत्रयेवनीतायतप्तमूर्जमोमानमश्विनावधत्तम् ।
युवंकण्वायापिरिप्तायचक्षुःप्रत्यधत्तंसुष्टुतिंजुजुषाणा ॥ ७ ॥

युवम् । अत्रये । अवऽनीताय । तप्तम् । ऊर्जम् । ओमानम् ।
अश्विनौ । अधत्तम् । युवम् । कण्वाय । अपिऽरिप्ताय । चक्षुः ।
प्रति । अधत्तम् । सुऽस्तुतिम् । जुजुषाणा ॥ ७ ॥

हेअश्विनौ युवंयुवां अवनीतायशतद्वारेपीडायन्त्रगृहेअवस्तान्नीतायात्रये तस्मैपीडार्थंप्रक्षिप्तंतुषाग्निंशीतोदकेनावारयेथाम् अपिचास्मैअत्रयेओमानंसुखकरंऊर्जंरसवदन्नंअधत्तंप्रायच्छतम् तथासुष्टुतिंशोभनांस्तुतिंजुजुषाणासेवमानौ युवांअपिरिप्तायअसुरैर्ब्राह्मण्यपरीक्षार्थं इहासीनःसन्ज्युष्मानुपसंजानीहीतिअन्धकारवतिगृहेप्रवेशितायकण्वाय ऋषयेचक्षुः ज्योतिषाउपसःप्रकाशकंचक्षुंप्रत्यधत्तंकृतवन्तौ यद्वा अपिरिप्तायअपिलिप्तायपटलेनपिहितदृष्टयेएवंविधायकण्वायचक्षुरिन्द्रियंप्रत्यधत्तम् प्रत्यस्थापयतम् ॥ ओमानम् अववेरौणादिकोमनिः ज्वरत्वरेत्यादिनावकारस्योपधायाश्चऊठ् गुणः। अपिरिप्ताय लिपउपदेहे अस्मात्कर्मणिनिष्ठा कपिष्ठलादित्वात्षत्वविकल्पः गतिरनन्तरइतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् । जुजुषाणा जुषीप्रीतिसेवनयोः छान्दसोलिट् लिटःकानच् सुपांसुलुगितिविभक्तेराकारः ॥ ७ ॥

७. अश्विद्वय, तुमने रोके हुए अत्रि की प्रदीप्त अग्नि-शिखा को निवारित किया था और उन्हें रसवान् अन्न प्रदान किया था। स्तुति ग्रहण करके तुमने अन्धकार में प्रविष्ट कण्व ऋषि को चक्षुप्रदान किया था।

युवंधेनुंशयवेनाधितायापिन्वतमश्विनापूर्व्याय ।
अमुञ्चतंवर्तिकामंहसोनिःप्रतिजंघांविश्पलायाअधत्तम् ॥ ८ ॥

युवम् । धेनुम् । शयवे । नाधिताय । अपिन्वतम् । अश्विना ।
पूर्व्याय । असुञ्चतम् । वर्तिकाम् । अंहसः । निः । प्रति । जंघाम् ।
विश्पलायाः । अधत्तम् ॥ ८ ॥

अश्विनाहेअश्विनौ युवंयुवां पूर्व्यायपुरातनाय नाधिताययाचमानाय शयवे एतत्संज्ञाय ऋषयेधेनुंनिवृत्तप्रसवामदोग्ध्रीं अपिन्वतंपयसाअसिञ्चतम् सर्वदापयस्विनीमकुरुतमित्यर्थः अपिच वर्तिकांवृकेणग्रस्तांचटकसदृशींशकुनिं अंहसःवृकास्यलक्षणात्पापात्निरमुंचतम् निरमोचयतम् यद्वा पुनःपुनर्वर्ततइतिवर्तिकाउषाः तामादित्येनाभिग्रस्तांयुवाममोचयतम् तथाविश्पलायैसंग्रामेछिन्नजंघायैअगस्त्यपुरोहितस्यखेलस्यसंबन्धिन्यै एतत्संज्ञायैस्त्रियैआयसींजंघांप्रत्यधत्तम् प्रत्यस्थापयतम् समयोजयतमित्यर्थः ॥ ८ ॥

८. अश्विद्वय, प्रार्थना करने पर प्राचीन शयु ऋषि की दुग्ध-रहिता गौ को दुग्धवती किया था। तुमने वृक-रूप पाप से वर्त्तिका को छुड़ाया था। तुमने विश्पला की एक जंघा बना दी थी।

युवंश्वेतंपेदवइन्द्रजूतमहिहनमश्विनादत्तमश्वम् ।
जोहूत्रमर्योअभिभूतिमुग्रंसहस्रसांवृषणंवीड्वङ्गम् ॥ ९ ॥
युवम् । श्वेतम् । पेदवे । इन्द्रऽजूतम् । अहिऽहनम् । अश्विना ।
अदत्तम् । अश्वम् । जोहूत्रम् । अर्यः । अभिऽभूतिम् । उग्रम् ।
सहस्रऽसाम् । वृषणम् । वीळुऽअङ्गम् ॥ ९ ॥

अश्विनाहेअश्विनौ पेदवेपेदुनाम्नेराज्ञेयुवंयुवांश्वेतंश्वेतवर्णंकञ्चिदश्वंअदत्तंप्रायच्छतम् कीदृशंइन्द्रजूतं इन्द्रेणयुवाभ्यांगमितंदत्तमित्यर्थः अहिहनंशत्रूणांहन्तारम् जोहूत्रंअतिशयेनसङ्ग्रामेष्वाह्वातारम् अर्यः अरेःशत्रोःअभिभूतिंअभिभावुकंउग्रंउद्गूर्णवीर्यवन्तमित्यर्थः सहस्रसां सहस्रसंख्याकस्यधनस्यसंभक्तारंदातारंवा वृषणंसेक्तारंयुवानमित्यर्थः वीड्वङ्गम् दृढाङ्गमित्यर्थः ॥ इन्द्रजूतम् जुषतिसौत्रोधातुर्गत्यर्थः अस्मादन्यभ्योपिदृश्यतइतिक्तः कर्मणिनिष्ठा तृतीयाकर्मणीतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । जोहूत्रम् ह्वयतेर्यङ्लुगन्तादौणादिकःत्रप्रत्ययः प्रत्ययस्यपित्त्वादनुदात्तत्वेधातुस्वरःशिष्यते । अर्यः अरिशब्दात्षष्ठ्येकवचनेजसादिषुछन्दसिवावचनमितिघेर्ङितीतिगुणस्यविकल्पितत्वादभावेयणादेशः उदात्तयणइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् । अभिभूतिम् अभिभूयतेनेनेत्यभिभूतिः करणेक्तिन् तादौचेतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् । सहस्रसाम् सनोतेःजनसनखनक्रमगमोविट् विड्वनोरनुनासिकस्यादित्यात्वम् ॥ ९ ॥

९. अश्विद्वय, तुमने पेदु राजा को श्वेतवर्ण घोड़ा दिया था। वह अश्व इन्द्र-प्रदत्त, शत्रु-हन्ता और संग्राम में शब्द करनेवाला था। वह अरि-मर्दन, उग्र और सहस्र या अनेक प्रकार के धन देनेवाला था। वह अश्व सेचन-समर्थ और दृढाङ्ग था।

दशमीमृचमाह—

तावांनरास्ववसेसुजाताहवामहेअश्विनानाधमानाः ।
आनउपवसुमतारथेनगिरोजुषाणासुवितायथातम् ॥ १० ॥

ता । वाम् । नरा । सु । अवसे । सुऽजाता । हवामहे । अश्विना । नाधमानाः । आ । नः । उप । वसुऽमता । रथेन । गिरः । जुषाणा । सुविताय । यातम् ॥ १० ॥

नरानेतारौहेअश्विनौ सुजाताशोभनजन्मानौ तावांतौयुवांनाधमानाःधनंयाचमानाः वयंस्तोतारःअवसेरक्षणार्थंसुहवामहे शोभनमाह्वयामहे गिरःस्तुतीःजुषाणासेवमानौयुवांवसुमताधनयुक्तेनरथेननोस्मानुपायातम् उपागच्छतम् किमर्थं सुवितायसुष्ठुप्राप्तव्यायधनायसुखायवा ॥ सुजाता शोभनंजातंजन्मययोस्तौसुजातौ सुपांसुलुगितिविभक्तेराकारः नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । नाधमानाः नाधृयाच्ञायाम् । जुषाणा जुषीप्रीतिसेवनयोः ताच्छीलिकश्चानश् तुदादित्वाच्छः पूर्ववद्विभक्तेराकारः । सुविताय सुपूर्वादेतेःकर्मणिनिष्ठा तन्वादित्वादुवङ् सुपमानात्क्तइत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥ १० ॥

१०. नेतृद्वय, शोभन-जन्मा अश्विद्वय, हम धन-याचना करके रक्षा के लिए तुम्हें बुलाते हैं। हमारी स्तुति ग्रहण करके तुम लोग धनशाली रथ पर, हमें सुख देने के लिए, हमारे सम्मुख आओ।

एकादशीमृचमाह—

आश्येनस्यजवसानूतनेनास्मेयातंनासत्यासजोषाः ।
हवेहिवामश्विनारातहव्यःशश्वत्तमायाउषसोव्युष्टौ॥ ११॥ १२ ॥

आ । श्येनस्य । जवसा । नूतनेन । अस्मे इति । यातम् । नासत्या । सऽजोषाः । हवे । हि । वाम् । अश्विना । रातऽहव्यः । शश्वत्ऽतमायाः । उषसः । विऽउष्टौ ॥ ११ ॥ १२ ॥

हेनासत्यावश्विनौ सजोषाः सजोषसौसमानप्रीतियुक्तौ श्येनस्यशंसनीयंगच्छतोश्वस्यनूतनेननवतरेणअत्यर्थेणजवसावेगेनसहितौयुवामस्मेअस्मान् आयातंआगच्छतम् अश्विना हेअश्विनौ रातहव्योवांयुवाभ्यांप्रदातव्येनहविषायुक्तःसन् शश्वत्तमायाः कालात्मकतयानित्यायाउषसः व्युष्टौविवासनसमयेवांयुवांहवेआह्वयामि हिर्हेतौ हियस्मादेवंतस्मादायातमित्यर्थः॥अस्मे

सुपांसुलुगितिशसःशेआदेशः। सजोषाः तेनैवद्विवचनस्यसुआदेशः। हवे ह्वेञोलट्युत्तमैकवचने बहुलंछन्दसीतिसंप्रसारणम् शप्गुणावादेशाः। शश्वत्तमायाः उत्तमशश्वत्तमौसर्वत्रेत्युञ्छादिषुपाठादन्तोदात्तत्वम् ॥ ११ ॥

११. नासत्यद्वय समान-प्रीति-सम्पन्न होकर तथा श्येन पक्षी अथवा प्रशंसनीय गमनकारी अश्व के नूतन वेग की तरह हमारे निकट आओ। अश्विद्वय, हव्य लेकर हम नित्य उषा के उदय-काल में तुम्हें बुलाते हैं।

आवांरथमितिदशर्चंचतुर्थंसूक्तं दैर्घतमसस्यकक्षीवतआर्षंजागतमाश्विनम् तथाचानुक्रान्तम्—आवांरथंदशजागतमिति। प्रातरनुवाकस्याश्विनेक्रतौजागतेछन्दसीदंसूक्तमाश्विनशस्त्रेच तथाचसूत्रितम्—आवांरथमश्रुविदंयोवांपरिज्मेतित्रीणीति।

तत्रप्रथमामृचमाह—

आवांरथंपुरुमायंमनोजुवंजीराश्वंयज्ञियंजीवसेहुवे ।
सहस्रकेतुंवनिनंशतद्वसुंश्रुष्टीवानंवरिवोधामभिप्रयः ॥ १ ॥

आ। वाम्। रथम्। पुरुऽमायम्। मनःऽजुवम्। जीरऽअश्वम्। यज्ञियम्। जीवसे। हुवे। सहस्रऽकेतुम्। वनिनम्। शतत्ऽवसुम्। श्रुष्टीऽवानम्। वरिवःऽधाम्। अभि। प्रयः ॥ १ ॥

हेअश्विनौवांयुवयोःसंबन्धिनंरथंजीवसेजीवनार्थं प्रयोहविर्लक्षणमन्नंअभिलक्ष्यआहुवे आह्वयामि कीदृशंपुरुमायंबहुविधाश्चर्यंबहुविधकर्माणंवा मनोजुवंमनइवशीघ्रंगच्छन्तं जीराश्वं जवबदश्वोपेतम् यज्ञियंयज्ञेष्वाह्वातुमर्हं सहस्रकेतुंअनेकध्वजं सहस्रस्यधनस्यकेतयितारं ज्ञापयितारंवा वनिनं वनमित्युदकनाम तद्वन्तं शतद्वसुंशतसंख्याकैर्धनैर्युक्तं श्रुष्टीवानम् श्रुष्टीतिक्षिप्रनाम क्षिप्रंसंभजमानम् यद्वा सुखवन्तम् वरिवोधां वरिवइतिधननाम वरिवसोधनस्यदातारम् ॥ पुरुमायम् बहुव्रीहौमिचकादित्वादन्तोदात्तत्वम् यद्वा वत्पूर्वादर्शआदित्वादच्। जीराश्वम् जुवतिमत्यर्थःसौत्रोधातुः जोरीचेतिरक्ईकारान्तादेशश्च बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्। यज्ञियम् यज्ञर्त्विग्भ्यांघखञाविति अर्हार्थेघप्रत्ययः। हुवे ह्वेञोलटिबहुलंछन्दसीतिसंप्रसारणम् लुगिकरणस्यबहुलंछन्दसीतिशपोलुक् उवङ्। शतद्वसुं शतवसुं छान्दसस्तकारोपजनः ॥ १ ॥

१. अश्विद्वय, जीवन धारण के लिए, अन्न के निमित्त, मैं तुम्हारे रथ का आवाहन करता हूँ। वह रथ बहु-विधगति-विशिष्ट, मन की तरह शीघ्रगामी, वेगवान् अश्व से युक्त, यज्ञ-पात्र, सहस्रकेतु-युक्त, शतधन-युक्त, सुखकर और धनदाता है।

द्वितीयामृचमाह—

ऊर्ध्वाधीतिःप्रत्यस्यप्रयामन्यधायिशस्मन्त्समयन्तआदिशः।
स्वदामिघर्मंप्रतियन्त्यूतयआवामूर्जानीरथमश्विनारुहत्॥ २॥

ऊर्ध्वा। धीतिः। प्रति। अस्य। प्रऽयामनि। अधायि। शस्मन्। सम्। अयन्त। आ। दिशः। स्वदामि। घर्मम्। प्रति। यन्ति। ऊतयः। आ। वाम्। ऊर्जानी। रथम्। अश्विना। अरुहत्॥ २॥

अस्यरथस्यप्रयामनिप्रयाणेप्रगमनेसति शस्मन्अश्विनोःशंसनेस्तवनेधीतिःअस्मदीयाबुद्धिः ऊर्ध्वाउन्मुखा प्रत्यधायिप्रत्यस्थायि तदनन्तरंदिशः देष्ट्र्यः स्तुतयोपिसमयन्त अश्विभ्यांसङ्गच्छन्ते आकारःसमुच्चये अहंचस्वोताघर्मंमहावीरस्थं पयः क्षरणशीलमाज्यादिकंहविः स्वदामि स्वादूकरोमि ऊतयः अवितारोरक्षकाऋत्विजश्चप्रतियन्ति घर्मंप्रतिगच्छन्ति संस्कारार्थं अपिच हेअश्विनौ वांयुवयोः रथंऊर्जानीसूर्यस्यदुहिताआरुहत् आरूढवती॥ प्रयामनि यामाप्रयाणे आतोमनिन्क्विब्वनिपश्चेतिमनिन् ... दासीभारादित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्। शस्मन् शंसुस्तुतौ अन्येभ्योपिदृश्यन्तइतिमनिन् दृशिग्रहणस्य विध्यन्तरोपसंग्रहार्थत्वादुपधानकारलोपः सुपांसुलुगितिसप्तम्यालुक्। अयन्त अयपयगतौ भौवादिकोनुदात्तेत्। ऊतयः क्तिच्क्तौचसंज्ञायामितिअवतेःकर्तरिक्तिच् ज्वरत्वरेत्यादिनावकारोपधयोरूठ्। अरुहत् रुहजन्मनिप्रादुर्भावेच इरितोवेतिच्लेरङादेशः॥ २॥

२. उस रथ के गमन करने पर अश्विद्वय की प्रशंसा में हमारी बुद्धि ऊपर उठ जाती है। हमारी स्तुतियाँ अश्विद्वय को प्राप्त हुई हैं। मैं हव्य को स्वादिष्ठ करता हूँ। सहायक ऋत्विक् लोग आते हैं। अश्विद्वय, सूर्य-पुत्री ऊर्जानी तुम्हारे रथ पर चढ़ी हैं।

संयन्मिथःपस्पृधानासोअग्मतशुभेमखाअमिताजायवोरणे।
युवोरहप्रवणेचेकितेरथोयदश्विनावहथःसूरिमावरम्॥ ३॥

सम्। यत्। मिथः। पस्पृधानासः। अग्मत। शुभे। मखाः। अमिताः। जायवः। रणे। युवोः। अह। प्रवणे। चेकिते। रथः। यत्। अश्विना। वहथः। सूरिम्। आ। वरम्॥ ३॥

मखाःमखवन्तोयज्ञोपेताः अमिताःअपरिमिताःजायवोजयशीलाःमनुष्याः रणेसंग्रामे शुभे शोभनायधनाययदर्थंमिथःपस्पृधानासःअन्योन्यंस्पर्धमानाःयद्यदासमग्मतसंगच्छन्ते तदानीम-श्विनाहेअश्विनौ युवोरहयुवयोरेवरथःप्रवणेप्रकर्षेणसंभजनीयेभूतलेचेकितेज्ञायते देवेषुमध्येयु-वामेवरक्षणार्थंशीघ्रंरथेनागच्छथइत्यर्थः यद्येनरथेन सूरिंस्तोतारंप्रति वरंश्रेष्ठंधनंआवहथः याप-यथः सरथइत्यर्थः॥ पस्पृधानासः स्पर्धसंघर्षे छान्दसोलिट् तस्यलिटःकानजादेशः छान्दसंरेफस्य संप्रसारणं अकारलोपः। अग्मत गमेश्छान्दसोलङ् समोगम्यृच्छीत्यादिनात्मनेपदम् बहुलं-छन्दसीतिशपोलुक् झस्यादादेशः गमहनेत्युपधालोपः।मखाः मखोयज्ञः अर्शआदित्वादच्।जा-यवः जिजये कृवापाजीत्यादिनाउण्। चेकिते कितज्ञाने अस्माद्यङन्ताच्छान्दसोवर्तमानेलिट् अतोलोपयलोपौ। यद्‌ सुपांसुलुगितितृतीयायालुक्॥ ३॥

३. जिस समय यज्ञ-परायण असंख्य जय-शील मनुष्य संग्राम में धन के लिए परस्पर स्पर्द्धा करके एकत्र होते हैं, हे अश्विद्वय, उस समय तुम्हारा रथ पृथ्वी पर आता हुआ मालूम पड़ता है। उसी रथ पर तुम लोग स्तोता के लिए श्रेष्ठ धन लाते हो।

युवंभुज्युंभुरमाणंविभिर्गतंस्वयुक्तिभिर्निवहन्तापितृभ्यआ ।
यासिष्टंवर्तिर्वृषणाविजेन्यं१दिवोदासायमहिचेतिवामवः॥ ४॥

युवम्। भुज्युम्। भुरमाणम्। विऽभिः। गतम्। स्वयुक्तिऽभिः।
निऽवहन्ता। पितृऽभ्यः। आ। यासिष्टम्। वर्तिः। वृषणा।
विऽजेन्यम्। दिवःऽदासाय। महि। चेति। वाम्। अवः॥ ४॥

वृषणा कामानांवर्षितारौहेअश्विनौ युवंयुवांभुरमाणंविभिःअश्वैःध्रियमाणंगतंसमुद्रेनि-मग्नंभुज्युंतुग्रपुत्रंस्वयुक्तिभिः स्वयमेव युज्यमानैरश्वैः नौविशेषैर्वा निवहन्ता नितरांवहन्तौ पि-तृभ्यआ आङ्मर्यादायाम् यत्रपितरस्तुग्रादयआसंस्तेवावत्पर्यन्तमित्यर्थः विजेन्यमितिदूर-स्थंदूरेवर्तमानंवर्तिःतुग्रस्यगृहंप्रतियासिष्टंअगच्छतम् अपिच दिवोदासायराज्ञेकृतंवांयुवयोःसंब-न्धिअवोरक्षणंशंबरहननरूपंमहिमहद्भूरिंचेतिअस्माभिर्ज्ञायते ॥भुरमाणं डुभृञ्धारणपोषणयोः कर्मणिलिटःशानच् व्यत्ययेनस्यः बहुलंछन्दसीत्युत्वम्। पितृभ्यआ मर्यादायामाङःकर्मप्रवचनी-यसंज्ञा पञ्चम्यपाङ्परिभिरितिपञ्चमी। यासिष्टं याप्रापणे यमरमनमातांसक्चेतिसगागमः सिच-इडागमः। विजेन्यं विजनोदूरदेशः तत्रभवंविजेन्यं भवेछन्दसीतियत् तित्स्वरितइतिस्वरित-त्वम्॥ ४॥

४. अभीष्ट वर्षकद्वय, जो भुज्यु अपने घोड़ों के द्वारा लाये जाकर समुद्र में निमज्जित हुए थे, उन्हें तुम लोग स्वयं अपने संयोजित घोड़ों के द्वारा लाकर उनके पिता के पास उनके दूरस्थ घर में पहुँचा गये थे। दिवोदास को भी जो तुम लोगों ने महान् रक्षण प्रदान किया था, वह हम जानते हैं।

पञ्चमीमृचमाह—

युवोरश्विनावपुषेयुवायुजंरथंवाणीयेमतुरस्यशर्ध्यम् ।
आवांपतित्वंसख्यायजग्मुषीयोषावृणीतजेन्यायुवांपती ॥५॥ २०॥

युवोः । अश्विना । वपुषे । युवाऽयुजम् । रथम् । वाणी इति ।
येमतुः । अस्य । शर्ध्यम् । आ । वाम् । पतिऽत्वम् । सख्याय ।
जग्मुषी । योषा । अवृणीत । जेन्या । युवाम् । पती इति ॥५॥२०॥

अश्विनाहेअश्विनौ युवोः युवयोर्वाणीवननीयौप्रशस्यौअश्वौयुवायुजंयुवाभ्यांयुज्यमानं रथंआजिधावनसमयेअस्यरथस्यप्रशर्ध्यंप्राप्यंआदित्याख्यंअवधिभूतंलक्ष्यंवपुषेशोभनार्थंच येमतुः सर्वेभ्योदेवेभ्यःपूर्वंप्रापयामासतुः तदनन्तरंचआजग्मुषीआगतवती जेन्याआजिधावनेनजीयमानायोषासूर्या सख्यायसखित्वाययुवांयुवयोः पतित्वंअवृणीत कथमिति ममयुवामेवपतीभर्तारावितिः॥ युवोः षष्ठीद्विवचनेयोचीतियत्वस्यसर्वविधीनांछन्दसिविकल्पितत्वादभावे शेषेलोपइतिदकारलोपः अतोगुणेइतिपररूपत्वम् । युवायुजम् युवावौद्विवचनेइतिद्व्यर्थाभिधायकस्य युष्मच्छब्दस्यअविभक्तावपिप्रत्ययेनयुवादेशः । शर्ध्यं शृधुप्रसहने अस्माण्ण्यन्तादचोयदितियत् यतोनावइत्याद्युदात्तत्वम् । जग्मुषी गमेर्लिटःक्वसुः उगितश्चेतिङीप् वसोःसंप्रसारणमिति संप्रसारणम् गमहनेत्युपधालोपः । जेन्या जिजये औणादिकएन्यप्रत्ययश्छिलोपश्च ॥ ५ ॥

५. अश्विद्वय, तुम्हारे प्रशंसनीय दोनों घोड़े, तुम्हारे संयोजित रथ को, उसकी सीमा—सूर्य—तक सारे देवों के पहले ही ले गये थे। कुमारी सूर्या ने, इस प्रकार विजित होकर, मैत्री-भाव के कारण, "तुम मेरे पति हो"—कहकर तुम्हें पति बना लिया था।

षष्ठीमृचमाह—

युवंरेभंपरिषूतेरुरुष्यथोहिमेनघर्मंपरितप्तमत्रये ।
युवंशयोरवसंपिप्यथुर्गविप्रदीर्घेणवन्दनस्तार्यायुषा ॥ ६ ॥

युवम् । रेभम् । परिऽसूतेः । उरुष्यथः । हिमेन । घर्मम् । परिऽतप्तम् । अत्रये । युवम् । शयोः । अवसम् । पिप्यथुः । गवि । प्र । दीर्घेण । वन्दनः । तारि । आयुषा ॥ ६ ॥

१ नि० ५, २३, ।

हेअश्विनौ युवंयुवांरेभंऋषिंपरिभूतेः परितःप्रेरकादुपद्रवाद् उपथवनाद्वाउरुष्यथःअरक्षयः उरुष्यतीरक्षाकर्मेतियास्कः। तथा अत्रयेऋषयेपरितप्तंपरितस्वर्सघर्मअसुरैःपीडार्थंप्रक्षिप्तंदीप्यमानंतुषाग्निंहिमेनशीतोदकेनअवारयेथाम् यद्वा हविषामत्त्रयेभक्षयित्रेअग्नयेपरितप्तंसूर्यकिरणैःसंतप्तंघर्मं अहर्नामैतत् अहः हिमेनवृष्ट्युदकेनहविःसंपादकनीहाद्युत्पत्त्यर्थंअवारयेथाम् अपिच शयोः एतत्संज्ञस्यऋषेः गविनिवृत्तप्रसवायांधेनौअवसंरक्षकंपयः युवंयुवांपिप्यथुः प्रवर्धितवन्तौ तथा जीर्णांगोवन्दनऋषिः दीर्घेणायुषाप्रतारिषुवाभ्यांप्रवर्धितः प्रपूर्वस्तिरतिर्वर्धनार्थः॥ अवसं अवतेरौणादिकः असच्। पिप्यथुः प्यायीवृद्धौ व्यत्ययेनपरस्मैपदम् लिड्यङोश्चेतिपीभावः॥६॥

६. तुमने रेभ ऋषि को, चारों ओर के उपद्रव से बचाया था। तुमने अत्रि के लिए हिम-द्वारा अग्नि का निवारण किया था। तुमने शयु की गौ को दुग्ध दिया था। तुमने वन्दन ऋषि को दीर्घ आयु-द्वारा वर्द्धित किया था।

युवंवन्दनंनिर्ऋतंजरण्ययारथंनदस्राकरणासमिन्वथः।
क्षेत्रादाविप्रंजनथोविपन्ययाप्रवामत्रविधतेदंसनाभुवत् ॥ ७ ॥

युवम्। वन्दनम्। निःऽऋतम्। जरण्यया। रथम्। न। दस्रा। करणा। सम्। इन्वथः। क्षेत्रात्। आ। विप्रम्। जनथः। विपन्यया। प्र। वाम्। अत्र। विधते। दंसना। भुवत् ॥७॥

हेदस्राअश्विनौ युवंयुवांजरण्ययाजरयानिर्ऋतंनिःशेषेणप्राप्तंवन्दनंऋषिंकरणाकर्मणांकर्तारौशिल्पकुशलौयुवांसमिन्वथः समधत्तं पुनर्युवानमकुरुतं तत्रदृष्टान्तः—रथंन यथाकश्चिच्छिल्पीजीर्णंरथंपुनरप्यभिनवंकरोतितद्वत् अपिच विपन्ययास्तुत्यागर्भेस्थितेनवामदेवेनस्तुतौसन्तौ क्षेत्रात्तथा आकारःसमुच्चये मातुरुदरलक्षणाज्जन्मस्थानाद् विप्रंमेधाविनंसन्तर्षिं जनथः जनयथश्च तथा वांयुवयोः दंसनारक्षणात्मकं कर्म अत्रास्मैविधतेपरिचरतेयजमानाय प्रभुवत्प्रभवतु रक्षितुंसमर्थंभवतु॥ निर्ऋतं ऋगतौ कर्मणिनिष्ठा गतिरनन्तरइतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम्। जरण्यया जरणक्रियार्हाजरण्याअन्त्यावस्था छन्दसिचेतियः। करणा करोतेरन्येभ्योपिदृश्यतइतियुच्। इन्वथः इविव्याप्तौ इदित्त्वान्नुम् भौवादिकः। जनथः जनीप्रादुर्भावे णिच्युपधावृद्धिः जनीजृष्क्नसुरञ्जइतिमित्त्वान्मितांह्रस्वइतिह्रस्वत्वं छन्दस्युभयथेतिशपआर्धधातुकत्वाद् णेरनिटीतिणिलोपः। विपन्यया पनस्तुतौ अघ्न्यादयश्चेतिभावेयत् व्यत्ययेनान्तोदात्तत्वम्। विधते विधविधाने तौदादिकः लटःशतृ शपुरनुमइतिविभक्तेरुदात्तत्वम्। भुवत् भवतेर्लेटचडागमः बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् भूसुवोस्तिङीतिगुणप्रतिषेधः॥ ७॥

७. जैसे पुराने रथ को शिल्पी नया कर देता है; हे निपुण दस्र-द्वय, उसी प्रकार तुमने भी वार्द्धक्य-पीड़ित वन्दन को फिर युवा कर

दिया था। गर्भस्थ वामदेव के तुम्हारी स्तुति करने पर तुमने उन मेधावी को गर्भ से जन्म दिया था। तुम्हारा यह रक्षण-कार्य इस परिचर्या-परायण यजमान के लिए परिणत हो।

अगच्छतंकृपमाणंपरावतिपितुःस्वस्यत्यजसानिबाधितम्।
स्वर्वतीरितऊतीर्युवोरहंचित्राअभीकेअभवन्नभिष्टयः ॥ ८ ॥

अगच्छतम्। कृपमाणम्। पराऽवति। पितुः। स्वस्य। त्यजसा। निऽबाधितम्। स्वःऽवतीः। इतः। ऊतीः। युवोः। अहं। चित्राः। अभीके। अभवन्। अभिष्टयः ॥ ८ ॥

हेअश्विनौ परावतिदूरदेशेसमुद्रमध्येस्वस्यपितुःतुग्रस्यत्यजसात्यागेननिबाधितंपीडितंभुज्युं कृपमाणंयुवांस्तुवन्तंअगच्छतम् युवांरक्षणार्थंगतवन्तौ यस्मादेवंतस्मात् हेअश्विनौ स्वर्वतीः स्वर्वत्यः शोभनगमनयुक्ताः इतः इतोमुखात् चित्राश्चायनीया युवोरहयुवयोरेवऊतीः ऊतयो-रक्षाः अभीकेसमीपे अभिष्टयः सर्वैःप्राणिभिःअभ्येषणीयाअभवन् भवन्ति ॥ कृपमाणं कृप-तिःस्तुतिकर्मा अयंचतुदादिर्द्रष्टव्यः । स्वर्वतीः सुपूर्वाद्र्तेर्भावेक्विप् ततोमतुप् छन्दसीरइतिम-तुपोवत्वम्। अभिष्टयः इषइच्छायाम् भावेक्तिन् शकन्ध्वादित्वात्पररूपत्वम् ॥ ८ ॥

८. भुज्यु के पिता ने उनको छोड़ दिया था। भुज्यु ने दूर देश में पीड़ित होने पर तुम्हारी कृपा के लिए प्रार्थना की। तुम उनके पास गये। फलतः तुम्हारी शोभनीय गति और विचित्र रक्षण-कार्य सब लोग सम्मुख पाने की इच्छा करते हैं।

उतस्यावांमधुमन्मक्षिकारपन्मदेसोमस्यौशिजोहुवन्यति।
युवंदधीचोमनआविवासथोऽथाशिरःप्रतिवामश्व्यंवदत् ॥ ९ ॥

उत। स्या। वाम्। मधुऽमत्। मक्षिका। अरपत्। मदे। सोमस्य। औशिजः। हुवन्यति। युवम्। दधीचः। मनः। आ। विवासथः। अथ। शिरः। प्रति। वाम्। अश्व्यम्। वदत् ॥ ९ ॥

उतअपिच हेअश्विनौ मधुमत्मधुमन्तौ वांयुवांस्यासामक्षिकासरघामधुकामासती अरप-त्अस्तौत् तथा औशिजः उशिजःपुत्रः कक्षीवान्सोमस्यपानेनयुवयोर्मदेहर्षेनिमित्तभूतेसति हुवन्यतियुवामाह्वयति युवंयुवांच तस्यैमक्षिकायैमधुदातुंमधुविद्यार्थिनोसन्तौदधीचआथर्वणस्य कर्मेणनधिषंशुश्रूषयाआविवासथः पर्यचरतम् अथानन्तरंतस्मिन् मोदेसतिअश्व्यंवांयुवाभ्यां नविहितंअश्वस्यसंबन्धियत्शिरःतत्युवांप्रति मधुविद्यांअवदत् सकृपिराश्वेनशिरसाउपदिष्-

वानित्यर्थः॥ मधुमत् सुपांसुलुगितिविभक्तेर्लुक् । अरपत् रपलपव्यक्तायांवाचि । मदे मदीहर्षे मदोनुपसर्गेइतिभावेअप् । हुवन्यति ह्वेञ्स्पर्धायांशब्देच ल्युट्चेतिभावेल्युट् बहुलंछन्दसीतिसंप्रसारणम् । हुवन्यति हवनमात्मनइच्छति सुपआत्मनःक्यच् अन्त्यलोपश्छान्दसः वर्णव्यापत्त्याउत्वम् । अश्व्यं अश्वेभवमश्व्यम् भवेछन्दसीतियत्॥ ९ ॥

९. तुम मधु-युक्त हो। मधु-कामिनी उस मक्षिका ने तुम्हारी स्तुति की है। उशिज्पुत्र मैं कक्षीवान् तुम्हें सोमपान में प्रसन्नता पाने के लिए बुलाता हूँ। तुमने दधीचि ऋषि का मन तृप्त किया था। उनके अश्व-मस्तक ने तुम्हें मधुविद्या प्रदान की थी।

युवंपेदवेपुरुवारमश्विनास्पृधांश्वेतंतरुतारंदुवस्यथः ।
शर्यैरभिद्युंपृतनासुदुष्टरंचर्कृत्यमिन्द्रमिवचर्षणीसहम् ॥१०॥२१॥

युवम् । पेदवे । पुरुऽवारम् । अश्विना । स्पृधाम् । श्वेतम् । तरुतारम् । दुवस्यथः । शर्यैः । अभिऽद्युम् । पृतनासु । दुस्तरम् । चर्कृत्यम् । इन्द्रम्ऽइव । चर्षणिऽसहम् ॥ १० ॥२१ ॥

अश्विनाहेअश्विनौ पेदवेपेदुनाम्नेराज्ञेपुरुवारंबहुभिर्वरणीयंस्पृधांसंग्रामेस्पर्धमानानांशत्रूणांतरुतारंतारकं श्वेतंशुभ्रवर्णमिन्द्राह्वमश्वंयुवंयुवांदुवस्यथः दत्तवन्तौ पुनरपिकीदृशंशर्यैः शीर्यंतइतिशर्याः योद्धारःतैःपृतनासुसंग्रामेषुदुस्तरंतरीतुमशक्यंअभिद्युंअभिगतदीप्तिं चर्कृत्यंसर्वेषुकार्येषुपुनःपुनःप्रयोज्यंइन्द्रमिवचर्षणीसहंइन्द्रोयथाशत्रूनभिभवति एवंशत्रुजनानामभिभवितारमित्यर्थः॥स्पृधां स्पर्धसङ्घर्षे क्विप्चेतिक्विप् चशब्देनदृशिग्रहणानुकर्षणात्तस्यचविध्यन्तरोपसंग्रहार्थत्वादकारस्यलोपेरेफस्यचसंप्रसारणम् सावेकाचइतिविभक्तेरुदात्तत्वम्। तरुतारं तॄप्लवनतरणयोः अस्मात्तृचिग्रसितस्कभितस्तभितेत्यादौनिपातनाद्रूपसिद्धिः । चर्कृत्यम् करोतेर्यङ्लुगन्ताद्विभाषाकृवृषोरितिक्यप् ह्रस्वस्यपिति कृतितुक्॥ १० ॥

१०. अश्विद्वय, तुमने पेदु राजा को बहुजन-वाञ्छित और शत्रु-पराजयी शुभ्रवर्ण अश्व दिया था। वह अश्व युद्ध-रत, दीप्तिमान् युद्ध में अपराजेय, सारे कार्यों में संयोज्य और इन्द्र की तरह मनुष्य-विजयी है।

काराधदितिद्वादशर्चंपञ्चमंसूक्तम्अत्रानुक्रम्यते—काराधद्द्वादशान्त्यादुःस्वप्ननाशिनी आद्यागायत्री द्वितीयाककुप् तृतीयाचतुर्थ्यौ काविराण्नष्टरूप्यौ पञ्चमीतनुशिरा षडक्षरैरुष्णिक् विष्टारबृहती कृतिर्विराड्विसोगायत्र्यइति।अस्यायमर्थः—अनुवृत्तेरौशिजोदैर्घतमसःकक्षीवानृषिः आद्यागायत्रीविद्वांसाविदित्येषाककुप् मध्यमपादस्यद्वादशाक्षरत्वात् मध्यमश्चेत्ककुबितिहिलक्षणम् तृतीया ताविद्वांसेत्येषा काविराट् नवकयोर्मध्येजागतःकाविराडित्युक्तलक्षणोपे-

त्वात् चतुर्थीविपृच्छामीत्येषा नष्टरूपी नववैराजत्रयोदशैर्नष्टरूपेत्युक्तलक्षणोपेतत्वात् प्रयाघो-षस्येषा पञ्चमी तनुशिरा एकादशिनोःपरः षट्कस्तनुशिरेत्युक्तलक्षणोपेतत्वात् श्रुतंगायत्रमित्ये-षाषष्ठी यद्यपि पादसंख्ययाउष्णिङ्नभवति तथाप्यक्षरसंख्ययोष्णिक् युवंह्यास्तमिति सप्तमी विष्टारबृह-ती अष्टिनोर्मध्येदशकौविष्टारबृहतीतिलक्षणोपेतत्वात् ताकस्माद्वस्यष्टमीकृतिः नागनावष्टकश्च-कृतिरित्युक्तलक्षणसद्भावात् दुहीयन्नितिनवमीविराट् दशम्याद्यास्तिस्रोगायत्र्यः आश्विनवैश्वति वैशब्दप्रयोगात्तुह्यादिपरिभाषयाइदमपिसूक्तमाश्विनम् अधःस्वमस्येत्यन्त्ययाद्युःस्वप्नताशनंप्रति पाद्यते अतोयातेनोच्यतेसादेवतेतिन्यायेनतद्देवदेवता सूक्तविनियोगोलैङ्गिकः घर्माभिष्टवेआदि-तोनवर्चोविनियुक्ताः सूत्र्यतेहि—काराधद्धोत्राश्विनावामितिनवाभात्यग्निरिति । काराधद्धोत्रा-श्विनावामितिनवर्चिच्छन्दसइत्यादिकंब्राह्मणमनुसंधेयम् ।

तत्रप्रथमामृचमाह—

काराधद्धोत्राश्विनावांकोवांजोषउभयोः । कथाविधात्यप्रचेताः ॥ १ ॥

का । राधत् । होत्रा । अश्विना । वाम् । कः । वाम् । जोषे । उभयोः । कथा । विधाति । अप्रऽचेताः ॥ १ ॥

अश्विनाहेअश्विनौ वांयुवांकाहोत्रा वाङ्नामैतत् कीदृशीस्तुतिलक्षणावाक् राधत्आराध-यति प्रीतीकरोति युवयोर्माहात्म्यानुरूपास्तुतिर्नास्तीत्यर्थः किञ्च वांयुवयोरुभयोर्जोषेजोषणे सेवनेप्रीणनेवासमर्थःकःस्तोताविद्यते युष्मद्गुणाभिज्ञःकश्चिदपिनास्तीत्यर्थः अप्रचेताःयुवयोर्मा-हात्म्यमजानन्अयंकथाकेनप्रकारेणविधाति युवांपरिचरति युष्मद्विषयंपरिचरणमपिनकर्तुंशक्नोतीत्यर्थः ॥ राधत् राधसाधसंसिद्धौ लेट्यडागमः । जोषे जुषीप्रीतिसेवनयोः भावेघञ् ञित्वादा-द्युदात्तत्वम् । कथा थाहेतौ चच्छन्दसीतिकिंशब्दात्प्रकारवचनेथाप्रत्ययः किमःकइतिकादेशः । विधाति विधविधाने तौदादिकःलेट्याडागमः ।अप्रचेताः प्रकृष्टंचेतोयस्यासौप्रचेताः नञ्समासे-अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ १ ॥

१. अश्विद्वय, कौन-सी स्तुति तुम्हें प्रसन्न कर सकती है? तुम दोनों को कौन परितुष्ट कर सकता है? एक अज्ञानी जीव तुम्हारी कैसे सेवा कर सकता है?

द्वितीयामृचमाह—

विद्वांसाविद्दुरःपृच्छेदविद्वानित्थापरोअचेताः । नूचिन्नुमर्तेअक्रौ ॥ २ ॥

---

१ ऐ० ब्रा० १.२१.१

विद्वांसौ । इत् । दुरः । पृच्छेत् । अविद्वान् । इत्था । अपरः ।
अचेताः । नु । चित् । नु । मर्ते । अक्रौ ॥ २ ॥

इत्था इत्थमनेनपूर्वोक्तप्रकारेणअविद्वान् अज्ञःस्तोताविद्वांसाविव सर्वज्ञावश्विनावेव दुरोहा-
णिस्तुतिपरिचरणयोरुपायभूतान्मार्गान्पृच्छेत् प्रष्टुमर्हतिअपरःअश्विभ्यामन्यःसर्वोप्यचेताः प्र-
ज्ञात् येनराज्ञानेनरहितः तस्मादश्विनावेवपृच्छेदित्यर्थः तौचाक्रौ शत्रुभिरनाक्रान्तौअश्विनौनूचित्
क्षिप्रमेवमर्तेमनुष्येस्तोतरिभक्तानुग्राहकतयासंनिधत्तइतिवाक्यशेषः॥ इत्था थाहेतौचच्छन्दसी-
तिथाप्रत्ययः इदमइश् एतेतौरथोरितिइद्भावः यदि थाहेतौचेत्यत्रइदम्शब्दस्यनानुवृत्तिः तदानीं
इदमस्थमुः एतदन्तात्परस्याःविभक्तेर्व्यत्ययेनसुपांसुलुगितिडादेशः । अक्रौ क्रमुपादविक्षे-
पे अस्मान्नन्युपपदेकृत्यल्युटोबहुलमितिबहुलवचनात्कर्मण्यपिजनसनखनक्रमगमोविडितिविट्
विड्वनोरनुनासिकस्यादित्यात्वम् नञ्समासेअव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ २ ॥

२. अनभिज्ञ प्राणी इसी प्रकार उन दोनों सर्वज्ञों की परिचर्या के उपायभूत मार्ग की जिज्ञासा करता है। अश्विनीकुमारों के सिवा सभी अज्ञ हैं। शत्रु-द्वारा आक्रमण-रहित अश्विद्वय शीघ्र ही मनुष्य पर अनुग्रह करते हैं।

ताविद्वांसाहवामहेवांतानोविद्वांसामन्मवोचेतमद्य ।
प्रार्चद्दयमानोयुवाकुः ॥ ३ ॥

ता । विद्वांसा । हवामहे । वाम् । ता । नः । विद्वांसा । मन्म ।
वोचेतम् । अद्य । प्र । आर्चत् । दयमानः । युवाकुः ॥ ३ ॥

हेअश्विनौविद्वांसासर्वज्ञौ वांवांतौयुवांहवामहे आह्वयामहे तातौआहूतौविद्वांसाअभिज्ञौ
युवांनोस्मभ्यंमन्ममननीयंशस्त्रंस्तोत्रंअद्यास्मिन्कालेवोचेतंब्रुवाणौभूयास्तं सचाहंयुवाकुर्युवां
कामयमानःस्तुत्यासंयोजयन्वादयमानःयुवाभ्यांहविःप्रयच्छन्प्रार्चत् प्रार्चंप्रकर्षेणस्तौमि ॥ ता
सुपांसुलुगितिविभक्तेराकारः । वोचेतम् ब्रूञ्व्यक्तायांवाचि ब्रुवोवचिः लिङ्याशिष्यङ् वचउमि-
त्युमागमः । आर्चत् अर्चपूजायाम् भौवादिकः तिङांतिङोभवन्तीतिमिपस्तिबादेशः । दयमानः
दयदानगतिरक्षणहिंसादानेषु शपःपित्त्वादनुदात्तत्वम् शानचोलसार्वधातुकस्वरेणधातुस्वरः
शिष्यते । युवाकुः युवांकामयतइतियुवाकुः मितद्र्वादिभ्यउपसंख्यानमितिडुप्रत्ययः अविभक्ता-
वपिव्यत्ययेनयुवावौद्विवचनेइतियुवादेशःआत्वंच यद्वा युमिश्रणे औणादिकःकाकुप्रत्ययः॥३॥

३. सर्वज्ञद्वय, हम तुम्हारा आह्वान करते हैं। तुम अभिज्ञ हो, हमें मननीय स्तोत्र बताओ। वही मैं तुम्हारी कामना करके, हव्य-प्रदान करते हुए, स्तुति करता हूँ।

चतुर्थीमृचमाह—

विपृ॑च्छामिपाक्या॒३॑नदे॒वान्वष॑ट्कृतस्याद्भु॒तस्य॑दस्रा ।
पा॒तंच॒सह्य॑सोयु॒वंच॒रभ्य॑सोनः ॥ ४ ॥

वि । पृ॒च्छा॒मि॒ । पाक्या॑ । न । दे॒वान् । वष॑ट्ऽकृतस्य । अ॒द्भु॒तस्य॑ । दस्रा॒ । पा॒तम् । च॒ । सह्य॑सः । यु॒वम् । च॒ । रभ्य॑सः । नः॒ ॥ ४ ॥

हेअश्विनौ युवांविपृच्छामिविशेषेणप्रष्टुमिच्छामि पाक्यान पक्व्यप्रज्ञानान् परिपक्वमवीनन्यान्देवान् नपृच्छामि किन्तु युवामेवसर्वंशौपृच्छामीत्यर्थः हेदस्रादर्शनीयौतौ युवंयुवांवषट्कृतस्यवषट्कारेणाग्नौहुतस्यअद्भुतस्यआश्चर्यभूतस्यमहतः सह्यसः अतिशयेनबलवतः बलोत्पादकस्यसोमस्यस्वांशलक्षणमेकदेशंपातंच नोस्मांश्चरभ्यसः अतिशयेनरभस्विनः प्रौढोद्यमान् कुरुतम् ॥ पाक्या पचेर्ण्यंहलोर्ण्यत् चजोःकुघिण्ण्यतोरितिकुत्वम् तित्स्वरः सुपांसुलुगितिविभक्तेर्डादेशः । वषट्कृतस्य वषट्शब्दस्योर्यादित्वेनगतित्वाद्गतिरनन्तरइतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम्। पातं पापाने बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् । सह्यसः सहतेअभिभवत्यनेनेतिसहोबलम् असुन् तदस्यास्तीतिसहस्वी मत्वर्थीयोविनिः ततआतिशायनिकईयसुन् विन्मतोर्लुक् छान्दसईकारलोपः । रभ्यसः रभराभस्ये राभस्यंकार्योपक्रमः पूर्ववत्प्रक्रियाज्ञेया ॥ ४ ॥

४. मैं तुम्हें ही जिज्ञासा करता हूँ; अपनी पक्व बुद्धि से जिज्ञासा नहीं करता। दस्रद्वय, "वषट्" शब्द के साथ अग्नि में प्रदत्त, अद्भुत और पुष्टिकर सोम-रस पान करो। हमें प्रौढ़ बल प्रदान करो।

पञ्चमीमृचमाह—

प्रयाघोषे॒भृग॑वाणे॒नशोभे॒ययां॒वा॒चायज॑तिपज्रि॒योवा॑म् ।
प्रैष॒युर्नवि॒द्वान् ॥ ५ ॥ २२ ॥

प्र । या । घोषे॑ । भृग॑वाणे । न । शोभे॑ । यया॑ । वा॒चा । यज॑ति । प॒ज्रि॒यः । वा॒म् । प्र । इ॒ष॒ऽयुः । न । वि॒द्वान् ॥ ५ ॥ २२॥

हेअश्विनौ प्रभवतिसमर्थाभवतिसावाक् यावाक् युष्मत्स्तुतिरूपा घोषेघोषाख्यायाःपुत्रे सुहस्त्याख्येऋषौ भृगवाणेन भृगौच शोभेशोभते ययावस्तुतिलक्षणयावाचा पज्रियः पज्राअङ्गिरसः तेषांकुलोत्पन्नः कक्षीवान् युवांयजतिपूजयतिसौवि सापिशोभवत्वित्यर्थः इषयुर्न इषमन्नंआत्मनःकामयमानश्चविद्वान् स्तुत्यभिज्ञः कक्षीवानृषिः प्रभवतु युष्मदनुग्रहात् संपूर्णकामोभ-

व्रत्वित्यर्थः ॥ घोषे घोषानामकाचिद्ब्रह्मवादिनीकक्षीवतःपुत्री अत्रोपचारात्तद्वाचकंमातिपदिकं पुत्रेवर्तते । भृगवाणे चिरन्तनोभृगुरिवाचरति सर्वमातिपदिकेभ्यइतिक्विप् धातुसंज्ञायांव्यत्ययेन लटःशानच् शबादि आगमानुशासनस्यानित्यत्वान्मुगभावः वृषादिः । शोभे शुभदीप्तौ लोपस्त-आत्मनेपदेष्वितितलोपः । इषयुः इषगतौ इष्यतिगच्छतीतिइषमन्नं इगुपधलक्षणःकः यद्वा इष-इच्छायाम् इष्यतेसर्वैःप्राणिभिरितिइषमन्नम् व्यत्ययेनकर्मणिकर्तृप्रत्ययः प्रशब्देनसंहितायां माद्भूहोढोढ्येषैष्येषुवृद्धिर्वक्तव्येतिवृद्धिः ॥ ५ ॥

५. तुम्हारी जो स्तुति घोषापुत्र सुहस्ति और भृगु-द्वारा उच्चारित होकर सुशोभित हुई थी, उसी स्तुति-द्वारा वज्रवंशीयऋषि में कक्षीवान् तुम्हारी अर्चना करता हूँ। इसलिए स्तुतिज्ञ में अन्न-गामभा में सफल यत्न बनूं।

श्रुतंगा॑य॒त्रंतक॑वानस्या॒हंचि॒द्धिरि॒रेभा॑श्विनावाम् ।
आक्षीशु॑भस्पती॒दन् ॥ ६ ॥

श्रु॒तम् । गा॒य॒त्रम् । तक॑वानस्य । अ॒हम् । चि॒त् । हि । रि॒रेभ॑ ।
अ॒श्वि॒ना॒ । वा॒म् । आ । अ॒क्षी इति॑ । शु॒भः॒ । प॒ती॒ इति॑ । दन् ॥६॥

हेअश्विनौ गायत्रंगातव्यंगायत्रीयुक्तंगायत्रसाम्नानिष्पाद्यंनिष्पन्नंवास्तोत्रं तकवानस्यस्खलद्गते-रन्धस्यऋज्राश्वस्यसंबन्धिश्रुतं शृणुतम् अहंचित् अहमिववांयुवांसहिरिरेभस्तुतवान् किंकुर्वन् हेशुभस्पतीशोभनस्यकर्मणःपालयितारौ जलस्यवास्वामिनौ अक्षीयुवाभ्यांदत्तेचक्षुषीआदनआ-ददानः तस्मैइवमह्यमपिअभिमतफलंप्रयच्छतमितिभावः ॥ श्रुतम् श्रुश्रवणे लङि बहुलंछन्द-सीतिविकरणस्यलुक् । तकवानस्य तकगतौ अत्रगतिसामान्यवाचिनापिविशेषोमन्दगतिर्लक्ष्यते औणादिकउमत्ययः । भृगवाणस्येतिवत्क्रियोन्नेया । रिरेभ रेभृशब्दे । अक्षी ईचद्विवचनेइत्य-क्षिशब्दस्यईकारान्तादेशः सचोदात्तः । शुभस्पती सुनामन्त्रितेपराङ्गवत्स्वरेइतिषष्ठ्यन्तस्यपराङ्ग-वद्भावात् पदद्वयसमुदायस्याष्टमिकामन्त्रितानुदात्तत्वम् । दन् आङ्पूर्वाद्ददातेराङोदोनास्यविह-रणेइत्यात्मनेपदम् व्यत्ययेनशतृ जुहोत्यादित्वाच्छ्लुः द्विर्वचनप्रकरणे छन्दसिवेतिवक्तव्यमितिव-चनात् द्विर्वचनाभावः छन्दस्युभयथेत्युभयथाश्रयणात् शतुःसार्वधातुकत्वेनङित्त्वम् आर्धधा-तुकत्वाच्चाश्नोर्लोपइतिचेत्याकारलोपः ॥ ६ ॥

६. स्खलद्गति या गति-रहित ऋषि अर्थात् अन्ध ऋज्राश्व की स्तुति सुनो। शोभनीय कर्मों के प्रतिपालक, उसने मेरी तरह स्तुति करके चक्षुद्वय प्राप्त किया था।[1] फलतः मेरा मनोरथ भी पूर्ण करो।

---

[1] ऋ० सं० १. ८५ २९.।

सप्तमीमृचमाह–

युवंह्यास्तंमहोरन्युवंवायन्निरततंसतम् ।
तानोवसूसुगोपास्यातंपातंनोवृकादघायोः ॥ ७ ॥

युवम् । हि । आस्तम् । महः । रन् । युवम् । वा । यत् ।
निःऽअततंसतम् । ता । नः । वसू इति । सुऽगोपा । स्यातम् । पातम् ।
नः । वृकात् । अघयोः ॥ ७ ॥

हेअश्विनौ महोमहतोधनस्यरन्रातारौदातारौयुवंयुवांकस्मैनास्तम्यद्धनिरततंसतंधना- निनिरगमयतम् रक्षकौविनाशकावपियुवामेवेत्यर्थः हेवसूवासयितारावश्विनौ ता तादृशौयुवं युवांनोस्माकंसुगोपा सुष्ठुगोपायितारौरक्षितारौस्यातंभवतम् अपिचनोस्मानघायोः अघंपाप- रूपंनोस्माकमिच्छतोवृकात् स्तेनात्पातंरक्षतम् ॥ महः महतश्छान्दसोऽच्छब्दलोपः । रन् दत्तइतिवत्क्रियोक्तेपा व्यत्ययेनैकवचनम् । निरततंसतम् तसिअलङ्कारे असाणण्यन्ताल्लु- ङि णिश्रिद्रुस्रुभ्यइतिचङ् द्विर्वचनादिच गुरुसंज्ञयालघुसंज्ञायाःबाधितत्वात् सन्वद्भावाभावः। सुगोपा सुपांसुलुगितिविभक्तेर्लुक् । अघायोः अघंपरेषामिच्छति छन्दसिपरेच्छायामितिक्यच् अश्वाघस्यादित्यात्वम् क्याच्छन्दसीत्युप्रत्ययः ॥ ७ ॥

७. तुमने महान् धनदान किया है तथा उसे फिर लुप्त कर डाला है। गृह-दातृद्वय, तुम हमारे रक्षक बनो। पापी वृक या तस्कर से हमारी रक्षा करो।

अष्टमीमृचमाह–

माकस्मैधातमभ्यमित्रिणेनोमाकुत्रानोगृहेभ्योधेनवोगुः ।
स्तनाभुजोअशिश्वीः ॥ ८ ॥

मा । कस्मै । धातम् । अभि । अमित्रिणे । नः । मा । अकुत्र ।
नः । गृहेभ्यः । धेनवः । गुः । स्तनऽभुजः । अशिश्वीः ॥ ८ ॥

हेअश्विनौ अमित्रिणेअमित्रंमित्ररहितंयंतस्मैकस्मैचिदपिशत्रवेनोस्मानभिधातम् आ- भिमुख्येनमावस्थापयतम् अपिचनोस्माकंगृहेभ्यःप्रकाशात् स्तनाभुजः स्तनैर्वत्सान्मनुष्यांश्चपा-

---

१ ऋ० सं० १. ८. २३.।

त्यन्त्योधेनवोगावः अशिश्वीः शिशुनावत्सेनविरहिताः अस्मदीयेगृहेअशयानावासत्यः अकुत्रचित् अस्माभिरगम्येप्रदेशेमागुः मागच्छन्तु॥ धातम् धात्रोमाङिलुङि गातिस्थेतिसिचोलुक् नमाङ्योगेइत्यडभावः। अकुत्र परादिश्छन्दसिबहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम्। गुः इण्गतौ इणोगालुङीतिगादेशः गातिस्थेतिसिचोलुक् आतइतिझेर्जुस्। स्तनाभुजः भुजपालनाभ्यवहारयोः स्तनैर्भुंजन्तिपालयन्तीतिस्तनाभुजः क्विप् अन्येषामपिदृश्यतइतिसांहितिकोदीर्घः। अशिश्वीः सख्यशिश्वीतिभाषायामितिछन्दस्यपिव्यत्ययेननिपातनंद्रष्टव्यम् यद्वा शिशुरस्याःस्तीतिशिश्वी छन्दसीवनिपावितिमत्वर्थीयईकारः नञ्समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् वाछन्दसीतिपूर्वसवर्णदीर्घः अथवा शीङ्स्वप्ने उत्सर्गश्छन्दसीतिकिप्रत्ययः द्विर्वचनह्रस्वत्वे एरनेकाचइतियण् छान्दसोवकारः पूर्ववत्समासस्वरौ॥८॥

८. किसी शत्रु के सामने हमें नहीं अर्पण करना। हमारे घर से दुग्धवती गायें, बछड़ों से अलग होकर, किसी अगम स्थान को न चली जायें।

दुहीयन्मित्रधितयेयुवाकुरायेचनोमिमीतंवाजवत्यै।
इषेचनोमिमीतंधेनुमत्यै॥ ९॥

दुहीयन्। मित्रऽधितये। युवाकु। राये। च। नः। मिमीतम्।
वाजऽवत्यै। इषे। च। नः। मिमीतम्। धेनुऽमत्यै॥ ९॥

हेअश्विनौ युवाकुयुवांकामयमानाः स्तुतिभिर्योजयितारः संयोजयितारोवास्तोतारः मित्रधितयेमित्राणांबन्धुजनानांधारणार्थं दुहीयन्युष्मत्सकाशाद्धनानिदुहन्तिप्राप्नुवन्ति अतोनोस्मानपिवाजवत्यैवाजयुक्तायचरायेधनायमिमीतंकुरुतम् तथा धेनुमत्यैधेनुभिर्युक्तायेषेन्नायचनोस्मान् मिमीतंकुरुतम् अस्मभ्यंस्तोतृभ्यः बलयुक्तंधनंगोयुक्तमन्नंचप्रयच्छतमित्यर्थः॥ दुहीयन् दुहप्रपूरणे दुहिर्दोहः इगुपधात्किदितिभावेइप्रत्ययः दुहिमात्मनइच्छतिदुहीयति सुपआत्मनःक्यच् दुहीयतेर्लेट्यडागमः इतश्चलोपइतीकारलोपः यद्वा दुहेर्लिङिझस्यरन्निति व्यत्ययेनरन्नादेशाभावेरूपमेतत् छान्दसोन्त्यलोपः यद्वा रन्नादेशेकृतेछान्दसोरेफस्ययकारः अतएवप्नुतस्यनवग्रहणाद्यावगृह्णन्ति। युवाकु सुपांसुलुगितिजसोलुक्। मिमीतम् माङ्मानेशब्देच जौहोत्यादिकः व्यत्ययेनपरस्मैपदंभृञामिदित्यभ्यासस्येत्वम् चवायोगेप्रथमेतिनिघातप्रतिषेधः॥ ९॥

९. जो तुम्हें उद्देश्य कर स्तुति करता है, वह मित्रों की रक्षा के लिए धन पाता है। हमें अन्नयुक्त धन प्रदान करो तथा धेनु-युक्त अन्न दो।

दशमीमृचमाह—

अश्विनोरसनंरथमनश्वंवाजिनीवतोः । तेनाहंभूरिचाकन ॥ १० ॥

अश्विनोः । असनम् । रथम् । अनश्वम् । वाजिनीऽवतोः ।
तेन । अहम् । भूरि । चाकन ॥ १० ॥

वाजिनीवतोः वाजोन्नंबलंवातद्वक्रियावतोरश्विनोः अनश्वंअश्वरहितंअश्वराहित्ये-ऽपिसामर्थ्यातिशयेनगच्छन्तं रथंअसनं अहंस्तोतासमभजम् तेनचरथेनभूरिप्रभूतंश्रेयश्चाकन कामये ॥ असनम् वनषणसंभक्तौ लङ् । चाकन कनोदीप्तिकान्तिगतिषु छान्दसोलिट् णलुत्तमो-वेतिणित्वस्यविकल्पनाद्वृद्ध्यभावः तुजादित्वादभ्यासदीर्घत्वम् ॥ १० ॥

१०. मैंने अन्नदाता अश्विद्वय का अश्व-रहित, परन्तु गमन-समर्थ, रथ प्राप्त किया है। उसके द्वारा मैं अनेक प्रकार के लाभ प्राप्त करने की इच्छा करता हूँ। एकादशीमृचमाह—

अयंसमहमातनूह्यातेजनाँअनु । सोमपेयंसुखोरथः ॥ ११ ॥

अयम् । समह । मा । तनु । ऊह्याते । जनान् । अनु । सोमऽपेयम् । सुऽखः । रथः ॥ ११ ॥

हेसमह धनेनसहितहेरथ अयंपुरोवर्तीत्वम् मामांतनुविस्तारय पुत्रपौत्रधनादिभिःसमृद्धंकुरु यद्वा अयंअयमानं त्वांमागच्छन्तंमामितियोज्यं सुखःसुखःशोभनावकाशःसुखहेतुर्वारथःजनान् अनुस्तोतृजनेषुसोमपेयं सोमपानंप्रतिऊह्यतेअश्विभ्यांनीयते अतोश्विभ्यांमह्यंदत्तस्त्वं रथएवददातीतिरथंसंबोध्यप्रार्थना ॥ अयं इदोयपुंसि यद्वाअयपयगतौ पचाद्यच् । समह मघमितिधननाम मघेनसहवर्ततइतिसमघः छान्दसोवर्णविकारः यद्वा महपूजायाम् महयतिपूजयतीतिमहोधनम् पचाद्यच् । ऊह्याते वहप्रापणे कर्मणिलेट्याडागमः यजादित्वात्संप्रसारणम् तस्यछान्दसोदीर्घः अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वेयकस्वरःशिष्यते । सोमपेयम् पापाने अचोयदितिभावेयत् ईद्यतीतिईकारादेशः यतोनावइत्याद्युदात्तत्वम् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ११ ॥

११. धन-पूर्ण रथ, मैं सामने ही हूँ। मुझे समृद्ध करो। उस सुखकर रथ को अश्विद्वय, स्तोताओं के सोम-पान स्थान पर ले जाते हैं।

द्वादशीमृचमाह—

अधस्वप्नस्यनिर्विदेभुञ्जतश्चरेवतः । उभाताबस्रिनश्यतः॥१२॥२२॥

अर्ध। स्वमस्य। निः। विदे। अर्भुञ्जतः। च। रेवतः। उभा।
ता। बस्नि। नश्यतः॥ १२॥ २३॥

अथइदानींप्रभातसमये स्वमस्यस्वमंप्रविनिर्विदेनिर्विण्णोस्मि तथाअभुञ्जतः परान् रक्षतः रेवतोधनवतश्च पुरुषस्यएवंभूतंपुरुषंमत्यपिनिर्विण्णोस्मि यतःताउभाताबुभौ बस्निक्षिप्रंनश्यतोनाशंप्राप्नुवतः स्वमदृष्टःपदार्थः मातर्नोपलभ्यते कदर्यस्येवधनंअभुक्तंअदत्तंसत्क्षिप्रमेवनश्यति तदुभयविषयोनिर्वेदोमांबाधतइत्यर्थः अत्रस्वमभानस्यअसत्यमविपादनेनदुःस्वमस्यापिअसत्त्वावः प्रतिपादितः अतएवदुःस्वमनाशिनीतियुच्यते। स्वमस्य क्रियाग्रहणंकर्तव्यमितिकर्मणःसंप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थेषष्ठी। विदे विदॢलाभे आगमानुशासनस्यानित्यत्वान्नुमभावः। रेवतः रयिशब्दान्मतुप् रयेर्मतौबहुलमितिसंप्रसारणम् छन्दसीरइतिमतुपोवत्वम् रेशब्दाच्चमतुपउदात्तत्वमितितस्योदात्तत्वम्। उभा ता उभयत्रसुपांसुलुगित्याकारः॥ १२॥

१२. मैं प्रातःकाल के स्वप्न से घृणा करता हूँ और जो धनी दूसरे का प्रतिपालन नहीं करता, उसे भी घृणित समझता हूँ। दोनों शीघ्र नाश को प्राप्त होते हैं।

॥ इतिप्रथमस्याष्टमेत्रयोविंशोवर्गः॥२३॥

॥ इतिदाशतय्याःप्रथमेमण्डलेसप्तदशोनुवाकः॥१७॥

अष्टादशेनुवाकेषट्सूक्तानि तत्रकदित्थेतिविपञ्चदशर्चंप्रथमंसूक्तम् अत्रानुक्रम्यते—कदित्थापञ्चोनावैश्वदेवंवेति। अनुवर्तमानःकक्षीवानृषिः अनादेशपरिभाषयात्रिष्टुप् विश्वेदेवाइन्द्रोवादेवता विनियोगोलैङ्गिकः।

तत्रप्रथमामृचमाह—

कदि॒त्था नॄँः पात्रं॑ देवय॒तां श्रव॒द्गिरो॒ अङ्गि॑रसां तु॒रण्य॑न्।
प्र यदान॒ड्विश॒ आ ह॒र्म्यस्यो॒रु क्रं॑सते अध्व॒रे यज॑त्रः॥ १॥

कत्। इ॒त्था। नॄन्। पात्र॑म्। दे॒व॒ऽय॒ताम्। श्रव॑त्। गिरः॑।
अङ्गि॑रसाम्। तु॒रण्य॑न्। प्र। यत्। आन॑ट्। विशः॑। आ। ह॒र्म्यस्य॑।
उ॒रु। क्रं॒स॒ते॒। अ॒ध्व॒रे। यज॑त्रः॥ १॥

नृंःपात्रं नृन्पाता नृणां स्तोतॄणां पुरुषाणां रक्षणशील इन्द्रः तुरण्यन् गोरूपं धनं प्रेरयन् देवयतां देवं द्योतमानं दानादिगुणयुक्तं वा इन्द्रं आत्मन इच्छतां अङ्गिरसां ऋषीणां अस्माकं इत्थाइत्थं प्रयुज्यमाना गिरः स्तुतीः कत् कदा कस्मिन्काले श्रवत् शृणुयात् यद्यदा स इन्द्रः हर्म्यस्य हर्म्योपलक्षितेन गृहेण युक्तस्य यजमानस्य संबन्धिनो विशः ऋत्विग्लक्षणान्मनुष्यान् आभिमुख्येन आनट् प्राप्नोति तदानीं अध्वरे अस्मदीये यज्ञे यजत्रो यष्टव्यः सन् उरु बहुलं क्रंसते क्रमते स्वयमेवोत्सहत इत्यर्थः॥ कत् कदा। अन्यतोऽपि दृश्यत इति छान्दसः। नृंःपात्रं नृन्पे इति संहितायां नकारस्य रुत्वम् अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वेत्युकारः सानुनासिकः। पात्रम् पा रक्षणे सर्वधातुभ्यष्ट्रन् व्यत्ययेन सोरमादेशः संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वाद्गुणाभावेयण्। देवयतां सुप आत्मनः क्यच् क्याच्छन्दसीति उः शतृ शतुरनुम इति विभक्तेरुदात्तत्वम्। श्रवत् श्रु श्रवणे लेट्यडागमः बहुलं छन्दसीति विकरणस्य लुक्। तुरण्यन् तुरण त्वरायाम् कण्ड्वादिः। आनट् अश्नोतेर्लङि व्यत्ययेन परस्मैपदम् श्नोऽभावेऽव्यत्ययेन शप् विकरणः व्रश्चादिषत्वे जश्त्वम् आडागमः। हर्म्यस्य हर्म्यशब्दाद्दर्शआदित्वाद्यत्। क्रंसते क्रमु पादविक्षेपे वृत्तिसर्गतायनेषु क्रम इत्यात्मनेपदम् लेट्यडागमः सिब्बहुलं लेटीति सिप्। यजत्रः अमिनक्षीत्यादिना यजेरत्रन्प्रत्ययः॥ १॥

१. मनुष्यों के पालन-कर्त्ता और गौ-रूप धन के दाता इन्द्र कब देवाभिलाषी अङ्गिरा लोगों की स्तुति सुनेंगे? जिस समय वे गृहपति यजमान के ऋत्विकों को सामने देखते हैं, उस समय वे यज्ञ में यजनीय होकर प्रभूत उत्साह से पूर्ण होते हैं।

स्तम्भीद्ध द्यां स धरुणं प्रुषायदृभुर्वाजाय द्रविणं नरो गोः।
अनु स्वजां महिषश्चक्षत व्रां मेनामश्वस्य परि मातरं गोः ॥ २ ॥

स्तम्भीत्। ह। द्याम्। सः। धरुणम्। प्रुषायत्। ऋभुः। वाजाय। द्रविणम्। नरः। गोः। अनु। स्वऽजाम्। महिषः। चक्षत। व्राम्। मेनाम्। अश्वस्य। परि। मातरम्। गोः॥ २॥

स इन्द्रः द्यां द्युलोकं स्तम्भीत् स्तभ्नाति स्म ह खलु यथा गोः पणिभिरपहृतस्य गोसमूहस्य वज्रस्योदकस्य किरणसमूहस्य वा नरो नेता स इन्द्रः ऋभुः उरु भासमानः विस्तीर्णभासमानः सन् द्रविणं सर्वैः प्राणिभिः अभिद्रवणीयं धरुणं उदकनामैतत् सर्वस्य धारकं वृष्ट्युदकं वाजाय अन्नार्थं बलार्थं वा प्रुषायत् प्रुष्णाति सिञ्चति प्रवर्षयतीत्यर्थः अपि च महिषः महन्नामैतत् महान् सर्वरूपी इन्द्रः स्वजां स्वः प्रकाशात् उत्पन्नां व्रां वृणोति तिरस्करोति सर्वमाच्छादयतीति व्रा रात्रिः यद्वा प्रकाशेन वृणोति तिमिरमिति व्रा उषाः ताम् अनु चक्षत चष्टिः पश्यतिकर्मा अनुपश्यात् स्वप्रकाशेन स्वयं मेनाम् अश्वस्य अपि स्वगत्या निष्पादिता-

धारा मेरुवत्सद्यः माद्रुहेतीत्यर्थः अपि चेदमपरमाश्चर्यम् यदयमश्वस्य मेनां स्त्रीनामैतत् स्त्रियं वडवां गोर्मातरं जननीं परि वि परीत्येवं विपरीतामकरोत् कदाचिदिन्द्रो वडवायामश्वायां गामुत्पादयामास तदत्र प्रतिपाद्यते मन्त्रान्तरे चेन्द्रवाक्यरूपे एतद्विस्पष्टमवगम्यते॥ धरुणं धारेर्णिलुक् चेत्युनप्रत्ययः। पुषायत् पुष पुष्प स्नेहनसेचनपूरणेषु क्रैयादिकः लेटयडागमः छन्दसि शायजपीत्यत्रापि श्नाप्रत्यय-स्य शायजादेशः। नरः नृनये बहुलवचनात्ऋकारोरविविकर्षयंप। ववृत वर्तिरुपसर्गकार्यान्वा-पि छान्दसो लङ् बहुलं छन्दसीति विकरणस्य लुगभावः ॥ २ ॥

२. उन्होंने स्थिर-रूप से आकाश को धारण किया है। वे असुरों द्वारा अपहृत गायों के नेता हैं। वे विस्तीर्ण प्रभा से युक्त होकर सारे प्राणियों के द्वारा सेवनीय हैं और खाद्य के लिए जीवन-धारक वृष्टि-जल प्रेरित करते हैं। महान् सूर्यरूप इन्द्र, अपनी पुत्री उषा के अनन्तर उदित होते हैं। उन्होंने अश्व की स्त्री को गौ की माता किया था अथवा घोड़ी से गाय उत्पन्न की थी।

नक्षद्धवमरुणीः पूर्व्यं राट् तुरो विशामङ्गिरसामनु द्यून्।
नक्षद्वज्रं नियुतं तस्तम्भद्द्यां चतुष्पदे नर्याय द्विपादे ॥ ३ ॥

नक्षत्। हवम्। अरुणीः। पूर्व्यम्। राट्। तुरः। विशाम्।
अङ्गिरसाम्। अनु। द्यून्। नक्षत्। वज्रम्। निऽयुतम्। तस्तम्भत्।
द्याम्। चतुःऽपदे। नर्याय। द्विऽपादे ॥ ३ ॥

अरुणीः अरुणवर्णा आरोचमाना उषसः राट् राजमानः प्रकाशयन् सूर्यात्मा इन्द्रः पूर्व्यं पूर्वैः ऋषिभिः प्रयुक्तम् हवम् इदानीं अस्माभिः क्रियमाणं आह्वानं नक्षत् नक्षतु शृणोतु कीदृशः अनु द्यून् अनुदिवसं विशां मनुष्याणां अङ्गिरसाम् ऋषीणां स्तोतॄणां तुरः धनस्य प्रेरयिता अपि च स इन्द्रः व-ज्रं स्वकीयं आयुधं नियुतं नियुत्वन्त्येन सह नितरां युक्तं नक्षत् अकरोत् तथा द्यां द्युलोकं तस्तम्भत् अस्तं-भयच्च यथा अधो न पतति तथा अकरोदित्यर्थः किमर्थं नर्याय नृभ्यो हिताय चतुष्पदे गवाश्वा-दये द्विपादे मनुष्याय च एतदुभयार्थमित्यर्थः ॥ नक्षत् नक्षगतौ लेटयडागमः। पूर्व्यं पूर्वैः कृत-मिनियौ चेति यप्रत्ययः। राट् राजृ दीप्तौ अस्मादन्तर्भावितण्यर्थात् क्विप्। तुरः तुर त्वरणे इगुप-धलक्षणः कः। वज्रं वज्रमूत्र्यक्षतनूकरणे बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेपीत्यडभावः। तस्तंभत् स्तभि-स्तुम्भिस्कम्भिविभितिषन्धे अस्माण्ण्यन्ताल्लुङि चङि रूपम् चङ्यन्यतरस्यामिति उपोत्तमस्योदात्तत्वम्। पूर्वपदस्यासमानवाक्यस्थत्वान्निघाताभावः। चतुष्पदे चत्वारः पादा अस्य संख्यासुपूर्वस्येति पाद-शब्दस्यान्त्यलोपः समासान्तः चतुर्थ्येकवचने भसंज्ञायां पादः पदिति पद्भावः। द्विपादे पूर्ववत्समासा-न्तः संख्यापूर्वस्य अयस्मयादित्वेन पदत्वात् भसंज्ञाया अभावे पद्भावाभावः द्वित्रिभ्यां पाद्दन्मूर्धस्विति बहु-व्रीहावुत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥ ३ ॥

३. वे अरुणवर्ण उषा को रंजित करके हमारा उच्चारित पुरातन मंत्र सुनें। वे प्रतिदिन अङ्गिरा गोत्रवालों को अन्न देते हैं। उन्होंने हननशील वज्र बनाया है। वे मनुष्यों, चतुष्पदों और द्विपदों के हित के लिए, वृढ़रूप से, आकाश धारण करते हैं।

अस्यमदेस्वर्यंदाऋतायापीवृतमुस्रियाणामनीकम्।
यध्दंप्रसर्गेत्रिककुम्निवर्तदपद्रुहोमानुषस्यदुरोवः ॥ ४ ॥

अस्य। मदे। स्वर्यम्। दाः। ऋताय। अपिऽवृतम्। उस्रियाणाम्।
अनीकम्। यत्। ह। प्रऽसर्गे। त्रिऽककुप्। निऽवर्तत्। अप। द्रुहः।
मानुषस्य। दुरः। वरिति वः ॥ ४ ॥

हेइन्द्र अस्यसोमस्यपानेनमदेहर्षेसतिऋताययज्ञार्थंस्वर्यंस्तुत्यंअपीवृतंपणिभिर्गुहायांनिगूढंउस्रियाणांगवामनीकंसंघं दाः अङ्गिरोभ्योदत्तवानसि उत्तरोर्धर्चःपरोक्षकृतः यत् यदाखलु प्रसर्गेयुद्धेत्रिककुप्त्रिषुलोकेषुउच्छ्रितइन्द्रः निवर्तत् निवरांवर्तेत तदानींसइन्द्रोद्रुहोद्रोग्धुः मानुषस्यमनोःसंबन्धिनोसुरस्यपणेःसंबन्धीनिदुरोद्वाराणिगवामनिर्गमनायपिहितानिअपवः अपवृणोति उद्घाटयति ॥ स्वर्यम् स्वृशब्दोपतापयोः ऋहलोर्ण्यत् संज्ञापूर्वकस्यविधेरनित्यत्वाद्वृद्ध्यभावः। अपीवृतम् अपिपूर्वाद्वृणोतेःकर्मणिनिष्ठा निपातस्यचेतिपूर्वपदस्यदीर्घः गतिरनन्तरइतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम्। प्रसर्गे प्रकर्षेणसृज्यन्तेविमुच्यन्तेऽस्मिन्निषवइतिप्रसर्गः अधिकरणेघञ् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् छान्दसस्थाथादिस्वराभावः। निवर्तत् वृतुवर्तने लेटघडागमः व्यत्ययेनपरस्मैपदम्। वः वृञ्वरणे छान्दसोलुङिमन्त्रेघसेतिच्लेर्लुक् गुणेहल्ङ्यादिलोपः ॥४॥

४. इस सोमपान से हृष्ट होकर तुमने स्तुति-पात्र और पणिद्वारा छिपाई हुई गौओं को यज्ञार्थ दान किया था। जिस समय त्रिलोक-श्रेष्ठ इन्द्र युद्ध में रत होते हैं, उस समय वे मनुष्यों के क्लेश-दाता पणि असुर का द्वार, गौओं के निकलने के लिए, खोल देते हैं।

तुभ्यंपयोयत्पितरावनीतांराधःसुरेतस्तुरणेभुरण्यू।
शुचियत्तेरेक्णआयजन्तसबर्दुघायाःपयउस्रियायाः॥ ५ ॥२४॥

तुभ्यम्। पयः। यत्। पितरौ। अनीताम्। राधः। सुऽरेतः। तुरणे।
भुरण्यू इति। शुचि। यत्। ते। रेक्णः। आ। अयजन्त।
सबःऽदुघायाः। पयः। उस्रियायाः ॥ ५ ॥ २४ ॥

हेइन्द्र तुरणेक्षिप्रकारिणे तुभ्यंभुरण्यूकृत्स्नंजगत्पोषयन्त्यौपितरौउत्पादयन्त्यौद्यावापृथिव्यौयद्यदापयः सान्नाय्यलक्षणंहविः अनीतांगोभ्यनयतां न्यधिषातामित्यर्थः कीदृशंपयः राधः

राधकं सप्रथिकरं सुरेतः शोभनरेतस्कं कृत्स्नजगदुत्पादनशक्तमित्यर्थः हविषःसकाशात्क्षिप्र-गद्गुत्पद्यते अग्नौप्रास्ताहुतिःसम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायतेवृष्टिर्वृष्टेरन्नंततःप्रजाइति ॥ यद्वाद्यावापृथिवीभ्यांगोष्वानीतंशुचिशुद्धं सबर्दुघायाः क्षीरस्यदोग्ध्र्याउस्रियायाः गोःपयः रेक्णः धननामैतत् धनवदतिप्रियं यद्वा अतिरिक्तंप्रवृद्धमेवंविधंहविः तेतुभ्यमायजन्त आभिमुख्येनय-जमानाःप्रायच्छन् तदानींदुरोमानुषस्यद्वाराणि अपवृणोतीतिपूर्वेणासंबन्धः । अनीताम् णीञ्प्रापणे रुचि बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् । सुरेतः सोर्मनसीअलोमोषसीइत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । तुरण्ये तुरण-त्वरायाम् कण्ड्वादिः यक् क्विप्चेतिक्विप् अतोलोपयलोपौ । भुरण्यू भुरणधारणपोषणयोः अयमपि-कण्ड्वादिः यक् औणादिकउप्रत्ययः ॥ ५ ॥

५. क्षिप्रकारी तुम्हारे लिए जगत् के पालक पिता द्यौ और माता पृथिवी समृद्धिशाली और उत्पादन-शक्ति-युक्त दुग्ध लाये थे। जिस समय उनने दुग्धवती गौओं का विशुद्ध धन-युक्त दुग्ध तुम्हारे सामने रक्खा था, उस समय तुमने पणि का द्वार खोल दिया था।

अध॒ प्र ज॑ज्ञे त॒रणि॑र्ममत्तु॒ प्र रो॑च्य॒स्या उ॒षसो॒ न सूरः॑ ।
इन्दु॒र्येभि॒राष्ट॒ स्वेदु॑हव्यैः स्रु॒वेण॑ सि॒ञ्चञ्ज॒रणा॒भि धाम॑ ॥ ६ ॥

अध॑ । प्र । ज॒ज्ञे । त॒रणिः॑ । म॒म॒त्तु॒ । प्र । रो॒चि॒ । अ॒स्याः । उ॒षसः॑ । न । सूरः॑ । इन्दुः॑ । येभिः॑ । आष्ट॑ । स्वेदु॑ऽहव्यैः । स्रु॒वेण॑ । सि॒ञ्चन् । ज॒रणा॑ । अ॒भि । धाम॑ ॥ ६ ॥

अधइदानीमयमिन्द्रःस्तुतिभिःप्रीयमाणःसन्प्रजज्ञे प्रकर्षेणप्रादुर्बभूव सतरणिःशत्रूणांतार-कःअस्मान्ममत्तुमादयतु सचप्ररोचिप्रकृष्टंरोचते तत्रदृष्टान्तः—अस्याःअस्माभिः प्रदृश्यमानायाः उषसः-समीपेवर्तमानःसूरोन सूर्यइव जरणाजरणीयःस्तोतव्यःइन्दुःसोमः धामआहवनीयलक्षणं स्थानम-भिलक्ष्यस्रुवेणसिञ्चन् सिच्यमानःसन् स्वेदुहव्यैःस्वभूतसमृद्धहविष्कैर्येभिर्यैरस्माभिः आष्टव्याप्तः-आसीत् तानस्मान्मादयत्वित्यर्थः ॥ जज्ञे जनीप्रादुर्भावे लिटि गमहनेत्युपधालोपः । ममत्तु मदी-हर्षे बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यश्लुः । रोचि रुचदीप्तौ छान्दसोवर्तमानेलुङ् व्यत्ययेन चिण्णादेशः । आष्ट अशभोजने कर्मणिश्नविबहुलंछन्दसीतिविकरणस्यलुक् व्रश्चादिषत्वेष्टुत्वम् आडागमः बहुला-भित्यमितिनिपातप्रतिषेधः । स्वेदुहव्यैः इदिपरमैश्वर्ये औणादिकउप्रत्ययः अनित्यमागमशासन-मितिनुमभावः इदूनिप्रभूतानिचतानिहव्यानिस्वभूतानिचहव्यानियेषाम् यद्वा जिइन्धीदीप्तौस्वायत्ता-निइदूनिइद्धानिहव्यानियेषाम् अथवा स्वभूतमिदंपुरोवर्तिहव्यंहविर्येषांतेतथोक्ताः पृषोदरादित्वाद-भिमतरूपसिद्धिः । सिञ्चन् षिचिरक्षरणे व्यत्ययेनकर्मणिकर्तृप्रत्ययः शेमुचादीनामितिनुम् । जरणा जरतिःस्तुतिकर्मा अस्मात्कर्मणिल्युट् सुपांसुलुगितिविभक्तेराकारः व्यत्ययेनक्लित्स्वराभावः ॥ ६ ॥

६. इस समय इन्द्र प्रकट हुए हैं। वे उषा के समीप में विद्यमान सूर्य की तरह दीप्तिमान् हुए हैं। ये शत्रु-विजयी इन्द्र हमें मत्त

या प्रसन्न करें। हम भी हव्य अर्पण करके, स्तुति-भाजन सोम-रस को, पात्र-द्वारा, यज्ञ-स्थान में सिञ्चित करके, उसी सोम-रस का पान करें।

स्विध्मायद्वनधितिरपस्यात्सूरोअध्वरेपरिरोधनागोः।
यद्धप्रभासिकृत्व्याँअनुद्यूननर्विशेपश्विषेतुराय ॥ ७ ॥

सुऽइध्मा। यत्। वनऽधितिः। अपस्यात्। सूरः। अध्वरे। परि। रोधना। गोः। यत्। ह। प्रऽभासि। कृत्व्यान्। अनु। द्यून्। अनर्विशे। पश्वऽइषे। तुराय ॥ ७ ॥

यदा यदि स्विध्मा सुदीप्तास्य वनधितिः वने छेत्तव्ये वृक्षसमूहे निधातव्या परशुः अपस्यात् अपः विशसनात्मकं स्वकीयं कर्म कर्तुमिच्छेत् तदानीं सूरः प्रेरकोऽध्वर्युः अध्वरे यज्ञे गोः पशोः रोधना रोधनाय यूपे नियोजनाय परिभवति समर्थो भवति यद्वा स्विध्मा सूर्यकिरणैः सुदीप्ता वनधितिः वनमुदकमस्यां धीयत इति वनधितिर्मेघमाला सा यदा अपस्यात् अपः प्रवर्षणलक्षणं कर्म करोति तदानीं सूरः प्रेरक इन्द्रः अध्वरे यज्ञस्य निमित्तभूते अध्वर्तव्ये अहिंसितव्ये अन्तरिक्षे वर्तमानः सन् गोः वृष्ट्युदकस्य रोधना रोधनान्यावरणानि परि परितो निवारयतीति शेषः उत्तरोऽर्धर्चः प्रत्यक्षकृतः हे इन्द्र सूर्यात्मना वर्तमानस्त्वं कृत्व्यान् कृत्वीति कर्मनाम कर्मसु साधून् द्यून् दिवसान् अनुलक्ष्य यद्ध यदा खलु प्रभासि प्रकर्षेण दीप्यसे तदानीम् अनर्विशे अनसा शकटेन कृत्स्नाय आहरणाय अरण्यं प्रविशते यद्वा गन्तव्यं स्थलं प्रविशन्तुं अशक्ताय पुरुषाय पश्विषे पशून् प्रेरयते तुराय त्वरमाणाय गोधनपालाय च सिद्ध्यै इदमभिमतमिति वाक्यशेषः ॥ स्विध्मा शोभनं इध्मं दीप्तं भा- स्वं दीप्तिर्वा यस्याः सा तथोक्ता नञ्सुभ्याम् इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम्। अपस्यात् अपस् शब्दात्सु- प आत्मनः क्यच् लेट्याडागमः। रोधना रुधिर् आवरणे ल्युट् चेति भावे ल्युट् शेश्छन्दसि बहुलम् इति शेर्लोपः। अनर्विशे अनसा विशति प्राप्नोतीत्यनर्विट् विशतेः क्विप् अहरादीनां पत्यादिषू- पसंख्यानम् इति सकारस्य रेफादेशः यद्वा अर्तेः कर्मणि विट् अरं गन्तव्यं प्रति विशति प्राप्नोतीत्य- र्विट् न अर्विट् अनर्विट् अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् अत एव व्युत्पत्त्यनवधारणादनवग्रहः। पश्विषे इषु गतौ अस्मादन्तर्भावितण्यर्थात् क्विप् चेति क्विप् ॥ ७॥

७. जिस समय सूर्य-किरण-द्वारा प्रकाशित मेघमाला जल-वर्षण करने को तैयार होती है, उस समय प्रेरक इन्द्र, यज्ञ के लिए, वृष्टि के आवरण का निवारण करते हैं। इन्द्र, जिस समय तुम सूर्य-रूप से कर्म के दिन में किरण दान करते हो, उस समय गाड़ीवान्, पशु-रक्षक और शिघ्रगामी अपने-अपने कार्य में सिद्धि प्राप्त करते हैं।

अष्टामहोदिवआदोहरीइहद्युम्नासाहमभियोधानउत्सम्।
हरिंयत्तेमन्दिनंदुक्षन्वृधेगोरभसमद्रिभिर्वाताप्यम् ॥ ८ ॥

अष्टा । महः । दिवः । आदः । हरी इति । इह । धुम्नुसहम् ।
अभि । योधानः । उत्सम् । हरिम् । यत् । ते । मन्दिनम् ।
धुक्षन् । वृधे । गोऽरभसम् । अद्रिऽभिः । वाताप्यम् ॥ ८ ॥

हेइन्द्र महोमहतोदिवोमदकरस्य सोमस्याष्टाभोक्तारौ हरीस्वकीयावश्वौ इह अस्मिन्कर्मणिआदः पीतशेषंसोमंपायय तथा द्युम्नासाहं द्युम्नस्यास्मदीयस्यधनस्याभिभवितारम् उत्समुत्स्रावयितारम् शत्रुंयोधानः योधनशीलस्त्वमभिभव यत्यदातेतववृधेवर्धनाय हरिमनोहरं मन्दिनंमदकरंगोरभसम् अत्रगोशब्दःपयसिवर्तते पयोबलंतद्दधद्दुग्धवन्तंवीर्यवन्तमित्यर्थः वाताप्यंवातेनप्राप्तव्यं वाततुल्येनशीघ्रकारिणात्वयापातव्यमित्यर्थः एवंविधंसोममद्रिभिःग्रावभिः धुक्षन्दुहन्तिऋत्विजोभिषुण्वन्ति तदानीम् अष्टेतिपूर्वेणसंबन्धः ॥ अष्टा अशभोजने तृच् आगमानुशासनस्यानित्यत्वादिडभावः । धुक्षन् एतत्कालीनोमध्यमाधच्छान्दसः ॥ ८ ॥

८. जिस समय ऋत्विक् लोग तुम्हारे वर्द्धन के लिए मनोहर, प्रसन्नकर, बलदायक और तुम्हारे उपभोग्य सोम से, प्रस्तर-द्वारा, रस निकालें उस समय हर्ष-दायक सोम-रस के उपभोक्ता अपने हरि नाम के दोनों घोड़ों को, इस-यज्ञ में, सोमपान कराओ। तुम युद्ध-निपुण हो। हमारे धनापहारी शत्रु का दमन करो।

त्वमायसंप्रतिवर्तयोगोर्दिवोअश्मानमुपनीतमृभ्वा ।
कुत्सायुयत्रपुरुहूतवन्वञ्छुष्णमनन्तैःपरियासिवधैः ॥ ९ ॥

त्वम् । आयसम् । प्रति । वर्तयः । गोः । दिवः । अश्मानम् ।
उपऽनीतम् । ऋभ्वा । कुत्साय । यत्र । पुरुऽहूत । वन्वन् ।
शुष्णम् । अनन्तैः । परिऽयासि । वधैः ॥ ९ ॥

हेइन्द्र त्वंगोः गन्तुः शुष्णस्यासुरस्यवधार्थमायसमयोमयंवज्रंप्रतिवर्तयः आभिमुख्येनप्रेरितवानसि कीदृशंवज्रंदिवोद्युलोकात्ऋभ्वादीप्तेनत्वष्ट्राउपनीतम् आनीतमश्मानंशीघ्रंशत्रोर्व्यापकं यत्रयदा हेपुरुहूतपुरुभिर्बहुभिःस्तोतृभिराहूतेन्द्र कुत्सायएतत्संज्ञायऋषयेशुष्णंशोषकमसुरमनन्तैर्निरवधिकैर्वधैर्हननसाधनैः आयुधैर्वन्वन् हिंसन्परियासि परितोगच्छसि तदानीतद्वधार्थंवज्रंप्रत्यवर्तयइत्यर्थः ॥ अश्मानम् अशूव्याप्तौ अश्येभ्योपिदृश्यन्तइतिमनिन् । ऋभ्वा मघादिषुछन्दसिवावचनमितिनावस्यनिकल्पितत्वाद्भावेयणादेशः । वन्वन् वनुयाचने अत्रहिंसार्थः तथाचयास्कः— वनुष्यतिहन्तिकर्मानवगतसंस्कारोभवतीति । वधैः हनश्चवधइतिहन्तेःकरणेअप् तत्सन्नियोगेनवधादेशश्च स्थानत्तोन्तोदात्तः वस्मातेसकलेसति...तिस्वरेणमतत्वयस्योदात्तत्वम् ॥ ९ ॥

९. तुमने ऋभु-द्वारा आकाश से लाये गये, शीघ्रगामी और लोहमय वज्र को त्वरित-गति शुष्ण असुर के प्रति फेंका था। बहुलोक-

पूजा-पात्र, उस समय तुम, कुत्स ऋषि के लिए, शुष्ण को अनेकानेक हननशील अस्त्रों-द्वारा मारते हुए घेरते हो।

पुरायत्सूरस्तमसोअपीतेस्तमद्रिवःफलिगंहेतिमस्य।
शुष्णस्यचित्परिहितंयदोजोदिवस्परिसुग्रथितंतदादः॥१०॥२५॥

पुरा। यत्। सूरः। तमसः। अपिऽइतेः। तम्। अद्रिऽवः। फलिऽगम्। हेतिम्। अस्य। शुष्णस्य। चित्। परिऽहितम्। यत्। ओजः। दिवः। परि। सुऽग्रथितम्। तत्। आ। अदुरित्यदः॥१०॥२५॥

पुरायत्यदासूरःसूर्यः तमसः तमोरूपस्यशुष्णस्यासुरस्यापीतेः संग्रामान्मुक्तोऽभवदिति शेषः तदानीं हेअद्रिवः आदृणात्यनेनेत्यद्रिर्वज्रः तद्वन्निन्द्र त्वंफलिगंमेघनामैतद् मेघरूपेणावृण्वन्तंहेतिंहन्तारंशुष्णंअसुरंअस्यनिरसितवानसि यद्वा अस्यशुष्णस्यासुरस्यहेतिंहननसाधनं आयुधंफलिगंमेघलक्षणंमाप्राक्षीरितिशेषः तथाशुष्णस्यचिच्छोषयितुरसुरस्यचयदोजःआच्छादकंबलंदिवस्परिद्योतमानस्यसूर्यस्योपरिपरिहितंआच्छादितंसुग्रथितंसुष्ठुसंबद्धंतदोजःतस्मात्सूर्यादादः आदृणाः विश्लिष्टंकृतवानसीत्यर्थः॥ अद्रिवः छन्दसीर इति मतुपोवत्वम् मतुवसोरु- रितिनकारस्यरुत्वम्। हेतिम् कृत्यल्युटोबहुलमितिबहुलवचनाद्धन्तेःकर्तरिक्तिन् ऊतियूतीत्या- दौनिपातनाद्रूपसिद्धिरन्तोदात्तत्वंच। अस्य असुक्षेपणे लुङःसिप् वस्यव्यत्ययेनसादेशः अतोहे- रितिहेर्लुक्। दिवस्परि पञ्चम्याःपरावध्यर्थइतिविसर्जनीयस्यसत्वम्। अदः दृविदारणे लङिसि- पिबहुलंछन्दसीतिविकरणस्यलुक् गुणेहल्ङ्याब्भ्यइतिसिलोपः॥ १०॥

१०. जिस समय सूर्य अन्धकार के साथ संग्राम से मुक्त हुए, उस समय हे वज्रधारिन्, तुमने उनके मेघ-रूप शत्रु का विनाश कर दिया। उस शुष्ण का जो बल सूर्य को आच्छादित किये हुए था और सूर्य के ऊपर ग्रथित हुआ था, उसे तुमने भग्न कर दिया था।

अनुत्वामहीपाजसीअचक्रेद्यावाक्षामामदतामिन्द्रकर्मन्।
त्वंवृत्रमाशयानंसिरासुमहोवज्रेणसिष्वपोवराहुम्॥ ११॥

अनु। त्वा। मही इति। पाजसी इति। अचक्रे इति। द्यावाक्षामा। मदताम्। इन्द्र। कर्मन्। त्वम्। वृत्रम्। आऽशयानम्। सिरासु। महः। वज्रेण। सिस्वपः। वराहुम्॥ ११॥

हेइन्द्र महीमहत्यौपाजसीबलवत्यौअचक्रेअचंक्रमणेसर्वत्रव्याप्यवर्तमानेद्यावाक्षामाद्यावा- पृथिव्यौकर्मन्वृत्रवधादिलक्षणेकर्मणिप्रवृत्तंत्वात्वामनुमदतांहर्षमकुरुताम् अन्वमन्येतांवा तथा-

त्तिरीयकम्—सवाभ्यामेवप्रसूतइन्द्रोवृत्रमहन्निति' । तदनन्तरंत्वमाशयानमासमन्ताद्व्याप्यवर्तमानं-वराहुंवराहारंवृत्रमसुरंसिरासुसरणशीलास्वप्सुमहोमहतावज्रेणहत्वासिष्वपःअस्वापयः वज्रेणहत्वा-पातितवानित्यर्थः ॥ महीसुपांसुलुगितिविभक्तेःपूर्वसवर्णदीर्घः । पाजसी पाजःशब्दोबलवाचको-लक्षणयात्रतद्वतिवर्तते इयाडियाजीकाराणामुपसंख्यानमितिविभक्तेरीकारादेशः । द्यावाक्षामा द्यौश्च-क्षामाच दिवोद्यावेतिद्यावादेशः देवताद्वन्द्वेचेत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वम् सुपांसुलुगितिविभक्तेर्लुक् । मदतां मदीहर्षे व्यत्ययेनशप् बहुलंछन्दस्यमाङ्योगेपीत्यडभावः । महः महतः करणेशेषत्वेनवि-वक्षितेषष्ठी अचछन्दस्छोपश्छान्दसः । सिष्वपः ञिष्वप्शये अस्मात्ण्यन्तात्लुङिच्लिचङिसंज्ञापूर्वकस्य-विधेरनित्यत्वात्स्वापेश्चङीतिसम्प्रसारणंनक्रियते ॥ ११ ॥

११. इन्द्र, महान् बली और सर्व-व्यापक द्यौ और पृथिवी ने वृत्र-वध-कार्य में तुम्हें उत्साहित किया था। तुमने उस सर्वत्र व्यापक और श्रेष्ठ हार-युक्त वृत्र को महान् वज्र से, प्रवहमान जल में, फेंक दिया था।

त्वमिन्द्रनर्योयाँअवोनॄन्ति(नॄंस्ति)ष्ठावातस्यसुयुजोवहिष्ठान् ।
यंतेकाव्यउशनामन्दिनंदाद्वृत्रहणंपार्यंततक्षवज्रम् ॥ १२ ॥

त्वम् । इन्द्र । नर्यः । यान् । अवः । नॄन् । तिष्ठ । वातस्य । सुऽयुजः । वहिष्ठान् । यम् । ते । काव्यः । उशना । मन्दिनम् । दात् । वृत्रऽहनम् । पार्यम् । ततक्ष । वज्रम् ॥ १२ ॥

हेइन्द्र नर्योनृभ्योहितस्त्वंयान्नॄन्नेतॄन् अश्वान् अवः अवसिरक्षसितान्वातस्यवातस्येवानसदृश-शीघ्रंगच्छतः सुयुजः शोभनंरथेनयुज्यमानान्वहिष्ठान् अतिशयेनवोढॄन्अश्वान्तिष्ठ आतिष्ठ आरोहे-त्यर्थः काव्यः कवेःपुत्रउशनामन्दिनंमदकरंयंवज्रंतेतुभ्यंदात्ददत्वान् तंवज्रंवृत्रहणंवृत्रस्यासुरस्य-घातकंपार्यंशत्रूणांपारणेअतिक्रमणेसमर्थंच ततक्षतनूकृतवानसि ॥ अवःअवतेर्लेट्यडागमः इतश्च-लोपइतीकारलोपः । वहिष्ठान् वोढृशब्दात्तुश्छन्दसीतीष्ठन् तुरिष्ठेमेयःस्वितितृलोपः । पार्यं पारती-रकर्मसमाप्तौ अस्माण्ण्यन्तादचोयदितियत् । ततक्ष तक्षूत्वक्षूतनूकरणे पुरुषव्यत्ययः ॥ १२ ॥

१२. इन्द्र, तुम मानव-बन्धु हो। तुम जिन अश्वों की रक्षा करते हो, उन वायु-तुल्य, शोभन और वाहक अश्वों पर चढ़ो। कवि के पुत्र उशना ने जो हर्षदायक वज्र तुम्हें दिया था, तुमने उसी वृत्र-ध्वंसक और शत्रु-नाशक वज्र को तीक्ष्ण किया है।

त्वंसूरोहरितोरामयोनॄन्भरच्चक्रमेतशोनायमिन्द्र ।
प्रास्यपारंनवतिंनाव्यानामपिकर्तमवर्तयोयज्यून् ॥ १३ ॥

तै० सं. २. ५. २ ।

त्वम् । सूरः । हरितः । रमयः । नॄन् । भरत् । चक्रम् । एतशः ।
न । अयम् । इन्द्र । प्रऽअस्य । पारम् । नवतिम् । नाव्यानाम् ।
अपि । कर्तम् । अवर्तयः । अयज्यून् ॥ १२ ॥

हेइन्द्र सूरः सूर्यात्मनावर्तमानस्त्वं हरितोहरिद्वर्णान्नॄन्नेतॄनश्वान्यद्वा रसहरणशीलान्रश्मीन्रमयः उपरमयः अयंएतशोन एतशइतिसूर्याश्वस्याख्या तथाचश्रूयते—एतशेनसूर्योदेवतांगमयत्विति । नशब्दश्चार्थे एतशश्चरथस्यचक्रं भरत्प्रावहत् अपिच त्वंनाव्यानांनावातार्याणांनदीनां नवतिंनवतिसंख्यां अतीत्यवर्तमानंपारंतीरदेशंसप्तम्यर्थेद्वितीया तीरदेशेअयज्यूनयजमानान् यज्ञविधिहीनान् असुरादीन्प्रास्य प्रक्षिप्य तत्रकर्तमवर्तयः कर्तव्यमपिकृत्वातानयजमानानवर्तयः प्रापयः ॥ रमयः लङि बहुलंछन्दस्यमाङ्योगेपीत्यडभावः अन्येषामपिदृश्यतइतिसांहितिकोदीर्घः । प्रास्य असुक्षेपणे अस्मात्ल्यपिरूपम् । नाव्यानाम् नौवयोधर्मेत्यादिनायत् तित्स्वरितमितिस्वरितत्वम् ॥ १२ ॥

१२. सूर्य-रूप इन्द्र, हरि नामक अश्वों को रोको । इन्द्र का एतश नाम का घोड़ा रथ का चक्का खींचता है । तुम नौका-द्वारा नब्बे नदियों के पार पहुँचकर यहाँ यज्ञ-विहीन असुरों या अनार्यों से कर्त्तव्य कर्म कराओ ।

त्वंनोअस्याइन्द्रदुर्हणायाःपाहिवज्रिवोदुरितादभीके ।
प्रनोवाजान्रथ्योअश्वबुध्यानिषेयन्धिश्रवसेसूनृतायै ॥ १४ ॥

त्वम् । नः । अस्याः । इन्द्र । दुःऽहनायाः । पाहि । वज्रिऽवः ।
दुःऽइतात् । अभीके । प्र । नः । वाजान् । रथ्यः । अश्वऽबुध्यान् ।
इषे । यन्धि । श्रवसे । सूनृतायै ॥ १४ ॥

हेवज्रिवः वज्रवन्निन्द्र त्वंदुर्हणायाः दुःखेनहन्तव्यायाः अस्याः अवृत्तेर्दारिद्र्यात् नोस्मान्पाहिरक्ष तथा दुरितात्पापात् अभीकेअभिप्राप्तेसमीपवर्तिनिसङ्ग्रामे अस्मान्रक्ष अपिच नोस्मभ्यं रथ्योरथयुक्तान् अश्वबुध्यान् अश्वानांबोधकान् अश्वायावद्भिर्लभ्यन्तेतावदित्यर्थः यद्वा अश्वबुध्नान् छान्दसोवर्णविकारः अश्वमूलान् अश्वप्रमुखानित्यर्थः सर्वेहिवसं अश्वमूलंदासापवर्गं यथोक्तम् दासप्रवर्गंरयिमश्वबुध्यमिति । एवंविधान्वाजान्धनानि प्रयन्धिप्रयच्छ किमर्थमिषेअन्नार्थं श्रवसेकीर्त्यर्थं सूनृतायै सूनृताप्रियसत्यात्मिकावाक्तदर्थंच ॥ दुर्हणायाः ईषद्दुःसुष्विति हन्तेःकर्मणिखल् । पाहि पादादित्वान्निघाताभावः । वज्रिवः वज्रोस्य-

1 तै० सं० १. ६. ४. ।   2 ऋ० सं० १. ६. २५ ।

छन्दसीरइतिभ्नुपोवत्वम् संबुद्धौमतुवसोरुरितिनकारस्यरुत्वम् । रथ्यः छन्दसीवनिपाविति रथशब्दान्मत्वर्थीयईकारः । गृन्धि श्रमउपरमे बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यलुक् वाछन्दसीतिहेःपित्त्वेनक्त्वाभावादक्तिश्चेतिहेर्धिः ॥ १३ ॥

१४. वज्रधर इन्द्र, तुम हमें इस दुर्दान्त दरिद्रता से बचाओ; समीप-वर्ती संग्राम में हमें पाप से बचाओ। उन्नत-कीर्त्ति और सत्य के लिए हमें रथ, अश्व, धन आदि दान करो।

मासातेअस्मत्सुमतिर्विदसद्वाजप्रमहःसमिषोवरन्त ।

आनोभजमघवन्गोष्वर्योमंहिष्ठास्तेसधमादःस्याम॥१५॥२६॥

मा । सा । ते । अस्मत् । सुऽमतिः । वि । दसत् । वाजऽप्रमहः । सम् । इषः । वरन्त । आ । नः । भज । मघऽवन् । गोषु । अर्यः । मंहिष्ठाः । ते । सधऽमादः । स्याम ॥ १५ ॥ २६ ॥

हेवाजप्रमहः वाजैर्धनैःप्रमहनीयेन्द्र तेत्वदीयासासुमतिःशोभनानुग्रहरूपाबुद्धिः अस्मत् अस्मासुमाविदसत् माविशुष्यतु तथाइषोन्नान्यस्मान्संवरन्तसंवृतान्कुर्वन्तु हेमघवन्धनवन्निन्द्र अर्यो धनपतिस्त्वंनोस्मान् गोषुगवामजप्रापय तेतवमंहिष्ठाः अतिशयेनस्तुतिभिः प्रवर्धयितारोवयंसधमादः स्याम पुत्रपौत्रादिभिःसहमाद्यन्तोभवेम ॥ अस्मत् सुपांसुलुगितिसप्तम्यालुक् । दसत् दसुउपक्षये माङिलुङिपुषादित्वादङ् । वाजप्रमहः वाजैर्धनैःप्रकृष्टंमहस्तेजोयस्यसतथोक्तः पादादित्वादाष्टमिक निघाताभावः षाष्ठिकमामन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । वरन्त वृञ्वरणे व्यत्ययेनशप् । गोषु सावेकाचइतिप्राप्तस्यविभक्त्युदात्तत्वस्य नगोश्वन्साववर्णेतिप्रतिषेधः । अर्यः अर्यःस्वामिवैश्ययोरितिनिपात्यते अर्यःस्वाम्याख्याचेदित्यन्तोदात्तत्वम् । मंहिष्ठाः महिवृद्धौ इदित्वान्नुम् अस्मात् णिचितृच्प्रत्ययेतृच् तुश्छन्दसीतीष्ठन् तुरिष्ठेमेयःस्वितितृलोपः । सधमादः मदतृप्तियोगे चौरादिकः सहमादयन्तेसहमदन्तीतिसधमादः क्विप्चेतिक्विप् जस् सधमादस्थयोश्छन्दसीति सहस्यसधादेशः ॥ १५ ॥

१५. धन के लिए पूजनीय इन्द्र, हमारे पास से अपना अनुग्रह नहीं हटाना। हमें अन्न पुष्टि दे। मघवन्, तुम धनपति हो। हमें गो दो। हम तुम्हारी पूजा में तत्पर हैं। हम पुत्र, पौत्र आदि के साथ धन प्राप्त करें।

॥ इतिप्रथमस्याष्टमेषड्विंशोवर्गः ॥ २६ ॥

॥ इत्यष्टादशोनुवाकः ॥

वेदार्थस्यप्रकाशेनतमोहार्दंनिवारयन् । पुमर्थांश्चतुरोदेयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

॥ इतिश्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरन्धरेणसायणाचार्येणविरचितेमाधवीयेवेदार्थप्रकाशेऋक्संहिताभाष्येप्रथमाष्टकेऽष्टमोध्यायः समाप्तः ॥ ८ ॥

॥ इतिप्रथमाष्टकं समाप्तम् ॥ १ ॥

वैदिक-संहिता

- ☆ ऋग्वेद संहिता। मूलमात्र (गुटका)
- ☆ ऋग्वेद संहिता। मूलमात्र।
- ☆ ऋग्वेद संहिता। भाषामात्र। रामगोविन्द त्रिवेदी
- ☆ ऋग्वेद संहिता। सायणाचार्य कृत भाष्य एवं हिन्दी व्याख्या सहित। 1-8 भाग सम्पूर्ण
- ☆ ऋग्वेद संहिता। (प्रथम अध्याय, सूक्त 1-10) हिन्दी व्याख्या तथा हिन्दी अंग्रेजी अनुवाद। सम्पादक-प्रो. उमाशंकर शर्मा 'ऋषि'
- ☆ शुक्लयजुर्वेद संहिता। मूलमात्र (गुटका)
- ☆ शुक्लयजुर्वेद संहिता। सम्पा श्री दौलतराम
- ☆ शुक्लयजुर्वेद संहिता। मूलमात्र। (निर्णयसागर [illegible])
- ☆ शुक्लयजुर्वेद संहिता। पदपाठ-उव्वट-महीधरभाष्य संवलित तत्त्वबोधिनी हिन्दी व्याख्या सहित। डॉ. रामकृष्ण शास्त्री
- ☆ सामवेद संहिता। मूलमात्र (गुटका)
- ☆ सामवेद संहिता। सायणभाष्य तथा पं. रामस्वरूप शर्मा 'गौड़' कृत हिन्दी भाषानुवाद सहित।
- ☆ अथर्ववेद संहिता। मूलमात्र (गुटका)
- ☆ अथर्ववेद संहिता। सायणभाष्य तथा पं. रामस्वरूप 'गौड़' कृत हिन्दी भाषानुवाद सहित। 1-8 भाग

चौखम्बा विद्याभवन

वाराणसी

पदपाठसहिता

ऋग्वेद-संहिता

सायणाचार्यकृत-भाष्यसंवलिता

सैव

हिन्दीभाषामन्त्रानुवादसमन्विता

अनुवादक

पण्डित रामगोविन्द त्रिवेदी

॥श्रीः॥

विद्याभवन प्राच्यविद्या ग्रन्थमाला

३५

पदपाठसहिता

ऋग्वेद-संहिता

सायणाचार्यकृत-भाष्यसंवलिता

सैव

हिन्दीभाषामन्त्रानुवादसमन्विता

द्वितीयो ऽष्टकः

चौखम्बा विद्याभवन

वाराणसी

प्रकाशक

चौखम्बा विद्याभवन

(भारतीय संस्कृति एवं साहित्य के प्रकाशक तथा वितरक

चौक (बैंक ऑफ बड़ोदा भवन के पीछे)

पो. बा. नं. 1069, वाराणसी 221001

दूरभाष : 2420404

ई-मेल : cvbhawan@yahoo.co.in

पुनर्मुद्रित संस्करण २००७

१-९ भाग (सम्पूर्ण)

मूल्य : ३५००.००

अन्य प्राप्तिस्थान

चौखम्बा पब्लिशिंग हाउस

4697/2, भू-तल (ग्राउण्ड फ्लोर)

गली नं. 21-ए, अंसारी रोड

दरियागंज, नई दिल्ली 110002

दूरभाष : 23286537

❖

चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान

38 यू. ए. बंगलो रोड, जवाहर नगर

पो. बा. नं. 2113

दिल्ली 110007

दूरभाष : 23856391

❖

चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन

के. 37/117 गोपालमन्दिर लेन

पो. बा. नं. 1129, वाराणसी 221001

दूरभाष : 2335263

THE
VIDYABHAWAN PRACHYAVIDYA GRANTHAMALA
/35

ṚG-VEDA-SAṀHITĀ

Together with

PADAPĀṬHA
&
SĀYAṆABHĀṢYA

SECOND AṢṬAKA

CHOWKHAMBA VIDYABHAWAN
VARANASI

Publishers :
CHOWKHAMBA VIDYABHAWAN
(Oriental Publishers & Distributors)
Chowk (Behind Bank of Baroda Building)
Post Box No. 1069
Varanasi 221001
Tel. : 2420404
E-mail : cvbhawan@yahoo.co.in

Edition : 2007
Price : 3500.00

Also can be had from :
CHAUKHAMBA PUBLISHING HOUSE
4697/2, Ground Floor
Gali No. 21-A, Ansari Road
Daryaganj, New Delhi 110002
Tel. : 23286537

CHAUKHAMBA SANSKRIT PRATISHTHAN
38 U.A Bungalow Road, Jawahar Nagar
Post Box No. 2113
Delhi 110007
Tel. : 23856391

CHAUKHAMBA SURBHARATI PRAKASHAN
K. 37/117, Gopal Mandir Lane
Post Box No. 1129
Varanasi 221001
Tel. - 2335263

पत्नींवपूर्वहूतिंवावृधध्यांउषासानक्तांपुरुधाविदाने।
स्तरीर्नात्कंव्युतंवसानासूर्यस्यश्रियासुदृशीहिरण्यैः॥ २ ॥

पत्नींऽइव। पूर्वऽहूतिम्। वावृधध्यै। उषसानक्ता। पुरुधा।
विदाने इति। स्तरीः। न। अत्कम्। विऽउतम्। वसाना।
सूर्यस्य। श्रिया। सुऽदृशी। हिरण्यैः॥ २ ॥

पत्नीव पत्नीयथापूर्वहूतिंपत्युःपूर्वाह्वानंवावृधध्यै वर्धयितुंशीघ्रमागच्छतिएवमिव उषासानक्ता अहोरात्रदेवतेअपि पुरुधा बहुप्रकारंबहुविधैःस्तोत्रैःविदानेज्ञायमाने सत्यौ पूर्वहूतिं वावृधध्यै अस्मदीयंपूर्वाह्वानंवर्धयितुंशीघ्रमागच्छतमितिशेषः यद्वा वावृधध्यै अस्मद्वर्धनायपुरुधाबहुप्रकारंविदाने वर्धनोपायान्जानत्यौभवतमितिशेषः उषासानक्ता उषासोषसइतिपूर्वपदस्योषासादेशः देवताद्वन्द्वेचेत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वम् अथकेवलोषाउच्यते—स्तरीः शत्रूणांहिंसकस्तेजसाच्छादकोवाआदित्यः सइवहिरण्यैर्हिरण्यवर्णैरश्मिभिः व्युतंविततंविशेषेणसंबद्धं अत्कंअत्कं सन्ततंवारूपंवसानाआच्छादयन्तीधारयन्ती सूर्यस्यश्रियाशोभयासुदृशी शोभनंदृश्यमाना सूर्यस्यपुरोगामिनीरश्मिभिःस्वस्वेषाजगत्प्रकाशयति तादृश्युषा अस्मत्पूर्वहूतिंपालयत्वित्यर्थः यद्वा हिरण्यैर्हिरमणीयैःप्रकाशैर्धनविशेषैर्वासहागच्छतु॥ व्युतं व्येञोनिष्ठायां वचिस्वपीत्यादिनासंप्रसारणम्। स्तरीः अविदृस्तृभ्यईकारप्रत्ययः॥ २ ॥

२. जैसे स्वामी के प्रथम आह्वान पर पत्नी शीघ्र आती है, वैसे ही अहोरात्र-देवता नानाविध स्तुतियों-द्वारा स्तुत होकर हमारे प्रथम आह्वान पर शीघ्र आवें। अरि-मर्दन सूर्य की तरह उषादेवी हिरण्यवर्ण किरणों से युक्त होकर और विशाल रूप धारण कर सूर्य की शोभा से शोभन हों।

अथतृतीया—

ममत्तुनःपरिज्मावसर्हाममत्तुवातोअपांवृषण्वान्।
शिशीतमिन्द्रापर्वतायुवंनस्तन्नोविश्वेवरिवस्यन्तुदेवाः॥ ३ ॥

ममत्तु। नः। परिऽज्मा। वसर्हा। ममत्तु। वातः। अपाम्। वृषण्ऽवान्।
शिशीतम्। इन्द्रापर्वता। युवम्। नः। तत्। नः। विश्वे।
वरिवस्यन्तु। देवाः॥ ३ ॥

नोऽस्मान्वसर्हा वसनार्होगार्हपत्यादिरूपेण यद्वा वासकानामाच्छादकानांवृक्षादीनांहन्ताग्निः अथवा वसर्हावासार्होवासरस्यगमयिता परिज्मा परितोगन्ता आदित्योममत्तुमादयतु तथाअपां वृष्ट्युदकानां वृषण्वान्वर्षणवान् वृष्ट्युत्पादकोवातोवायुः अस्मान्ममत्तु किञ्च हे इन्द्रापर्वता इन्द्रःप्रसिद्धः पर्वतः पर्ववान्वृष्ट्यापिपूरणवान्पर्जन्यस्तौयुवंयुवांनोऽस्मानस्तद्धियंबुद्धिंवा- शिशीतं तीक्ष्णीकुरुतं शोधयतमित्यर्थः यत्तस्मात् यस्मादहंसर्वान्देवान्स्तौमि तस्माद्विश्वेसर्वेऽपिदेवानोऽस्माकंवरिवस्यन्तु प्रभूतधनंदातुमिच्छन्तु सम्यगन्नप्रदानेनप्रीणयन्त्वित्यर्थः ॥ ममत्तु मदीहर्षे अन्तर्भावितण्यर्थाल्लोटिछान्दसोविकरणस्यश्लुः द्विर्वचनम् । शिशीतं ईहल्यघोरितीत्वम् बहुलंछन्दसीत्यभ्यासस्येत्वम् । इन्द्रापर्वतेत्यत्र देवताद्वन्द्वेचेतिपूर्वपदस्यानङादेशः॥३॥

३. वसनयोग्य और सर्वतोगामी सूर्य हमारी प्रसन्नता बढ़ायें। वारि-वर्षक वायु हमारा आनन्द बढ़ायें। इन्द्र और पर्वत (मेघ) हमारी बुद्धि को बढ़ायें। विश्वेदेवगण, हमें यथेष्ट अन्न देने की चेष्टा करें।

उ॒त त्या मे॑ य॒शसा॑ श्वेत॒नायै॒ व्यन्ता॒ पान्तौ॑शि॒जो हु॒वध्यै॑ ।
प्र वो॒ नपा॑तम॒पां कृ॑णुध्वं॒ प्र मा॒तरा॑ रास्पि॒नस्या॒योः ॥ ४ ॥

उ॒त । त्या । मे॒ । य॒शसा॑ । श्वे॒त॒नायै॑ । व्यन्ता॑ । पान्ता॑ । औ॒शि॒जः । हु॒वध्यै॑ । प्र । वः॒ । नपा॑तम् । अ॒पाम् । कृ॒णु॒ध्व॒म् । प्र । मा॒तरा॑ । रा॒स्पि॒नस्य॑ । आ॒योः ॥ ४ ॥

औशिजःउशिजःपुत्रःकक्षीवान् अहं मे तादर्थ्येचतुर्थी मदर्थंयशसा यश इत्यन्नंबलंकीर्तिर्वोच्यते तद्वन्तौ व्यन्ता भक्षयन्तौ चरुपुरोडाशादिकं पान्तापिबन्तावाज्यसोमादिकं त्या तच्छब्दसमानार्थः त्यच्छब्दः यौस्तुत्यत्वेनप्रसिद्धौतावश्विनौ अत्रयद्यपिविशेषोनश्रुतः तथापिसूक्तस्यवैश्वदेवत्वात्पुनःसंबन्धाद्द्विवचनलिङ्गाच्चाश्विनाविति गम्यते तावश्विनौ श्वेतनायै इतिषष्ठ्यर्थेचतुर्थी विश्वंजगच्छ्वेतयन्त्याउषसःतत्संबन्धिनिकाले उषःकालीनाह्वानाय यजेयमितिशेषः हेऋत्विजः वोयूयंप्रयमार्थेद्वितीया अपामुदकानां नपातंनपातयितारं तासांधारयितारंवाग्निं अद्भ्यः ओषधिवनस्पतयः ताभ्योऽग्निरित्यपांनप्तारमग्निं तदेवंप्रकृणुध्वम् करोतिरत्रक्रियासामान्यवाचीक्रियाविशेषेस्तोत्रेपर्यवस्यति प्रकर्षेणस्तुध्वमित्यर्थः किञ्च रास्पिनस्य रपतेरसदेवांशब्दनार्थस्यव्यत्ययेनसकारपकारोपजनस्यरासद्विभवति तदस्यास्तीतिरास्पिस्तोत्रं तद्वान्रास्पिनःस्तोता तस्य आयोः तादृशस्यमनुष्यस्यमम मसंभावरमातृवद्धितकारिण्यावहोरात्रदेवतेअपिप्रकृणुध्वं अथवा रास्पिनस्य एकोमत्वर्थेप्रत्ययश्छान्दसः प्रवर्षणायनियुक्तस्यवृष्ट्युदकस्यगमनशीलस्य निर्मात्र्यावहोरात्रेप्रकृणुध्वम् ॥ व्यन्ता पान्ता उभयत्र सुपांसुलुगित्याकारः ॥ ४ ॥

४. मैं उशिज का पुत्र हूँ। ऋत्विको, मेरे लिए अन्न-भक्षक और स्तुति-भाजन अश्विनीकुमारों को, संसार को प्रकाशित करनेवाली

उषा के समय, बुलाओ। जल के नप्ता अग्नि की स्तुति करो तथा मेरे सदृश स्तोता मनुष्यों के मातृ-स्थानीय अहोरात्र-देवताओं की भी स्तुति करो।

आवोरुवण्युमौशिजोहुवध्यैघोषेवशंसमर्जुनस्यनंशे।
प्रवःपूष्णेदावनआँअच्छावोचेयवसुतातिमग्नेः ॥ ५ ॥ १ ॥

आ। वः। रुवण्युम्। औशिजः। हुवध्यै। घोषाऽइव। शंसम्।
अर्जुनस्य। नंशे। प्र। वः। पूष्णे। दावने। आ। अच्छ।
वोचेय। वसुऽतातिम्। अग्नेः ॥ ५ ॥ १ ॥

हेदेवाः औशिजःकक्षीवानहंवोयुष्माकंसंबन्धिनंरुवण्युं रवणीयंशब्दनीयं शंसंस्तोत्रंआ-हुवध्यै युष्मदाह्वानाय अच्छावोचेय आभिमुख्येनब्रवीमि यद्वा अत्राप्यश्विनावेवोच्येते त-स्मिन्पक्षेबहुवचनंपूजार्थं हेअश्विनौ वोयुष्मान्घोषेव एतन्नामिकाब्रह्मवादिनीव सायथा अर्जुन-स्यश्वेतवर्णस्य स्वशरीरगतत्वग्रोगस्यनंशेनाशनाय यथाश्विनोःशंसमकार्षीत् तद्वदहमपीत्यर्थः हेदेवाः युष्मत्संबन्धिने दावने आ आभिमुख्येनफलस्यदात्रेपूष्णे पोषकाय एतन्नामकाय देवाया-पि आकारस्याङ्गेनुनासिकश्छन्दसीतिप्रकृतिभावः अच्छ आभिमुख्यगमनेनवोचेयस्तौमि व-चपरिभाषणे लिङ्याशिष्यङ् वचउमित्युम् किञ्च अग्नेःसंबन्धि वसुतातिं धनमपिवोचेय स्तौ-मि धनेषामिम् ॥ ५ ॥

५. देवगण, मैं उशिज का पुत्र कक्षीवान् हूँ। मैं तुम्हारे सम्बन्ध में कहने योग्य स्तोत्र का, आह्वान के लिए, पाठ करता हूँ। अश्विद्वय, जैसे अपने शरीरगत श्वेतवर्ण त्वचा-रोग के विनाश के लिए घोषा नामक ब्रह्मवादिनी महिला ने तुम्हारी स्तुति की, वैसे ही मैं भी स्तुति करता हूँ। देवो, फलदाता पूषा देव की भी स्तुति करता हूँ और अग्नि-सम्बन्धी धन की भी स्तुति करता हूँ।

श्रुतंमेमित्रावरुणाहवेमोतश्रुतंसदनेविश्वतःसीम्।
श्रोतुनःश्रोतुरातिःसुश्रोतुःसुक्षेत्रासिन्धुरद्भिः ॥ ६ ॥

श्रुतम्। मे। मित्रावरुणा। हवा। इमा। उत। श्रुतम्। सदने।
विश्वतः। सीम्। श्रोतु। नः। श्रोतुऽरातिः। सुऽश्रोतुः। सुऽक्षेत्रा।
सिन्धुः। अत्ऽभिः ॥ ६ ॥

हेमित्रावरुणौ युष्माकंयोजनोऽभिध्रुक् अभितोद्रोग्धाभवति अयष्टाभवतीत्यर्थः य-श्चअस्मयाध्रुक् एकेनमार्गेणद्रुह्यति अन्यथाप्रकारेणद्रुह्यति द्रोहप्रकारउच्यते योयुवाभ्यः सोमरसान्नसुनोति अभिषवंनकरोति युवामतिक्रम्यअन्यदेवतार्थंसुनोतीत्यभिप्रायः अयमे-वअक्ष्णयाद्रोहः सपूतोहृदिविधोजनः स्वयंयक्ष्मंव्याधिंहृदयेस्वचित्तेनिधत्तेस्थापयति अनु-व्रतानांभोगानामन्यधितोभवतीत्यर्थः अत्र लिङ्गव्यत्ययः यउक्तविलक्षणःपुमान् ऋतावा य-ज्ञवान् परिगृहीतयज्ञः होत्राभिः वाङ्नामैतत् स्तुतिवाग्भिः ईमिनंसोमरसंआपव्याप्नोति स्तुव-न्सोममभिषुणोतीति यावत्सनरःपृत्सुयातीतिवक्ष्यमाणेनसहसंबन्धः ॥ अभिध्रुक् द्रुहेःसत्सूद्वि-षेतिक्विप् संहितायांभकृशावश्छान्दसः । ऋतावेत्यत्रछन्दसीवनिपाविति मत्वर्थीयोवनिप् अन्ये-षामपिदृश्यतइतिसंहितायांदीर्घत्वम् ॥ ९ ॥

९. हे मित्र और वरुण, जो तुम्हारा द्रोही है, जो किसी तरह भी तुम्हारा द्रोह करता है, जो तुम्हारे लिए सोमरस का अभिषव नहीं करता, वह अपने हृदय में यक्ष्मा रोग धारण करता है। जो व्यक्ति यज्ञ करता और स्तुति-वचनों से सोमरस तैयार करता है—

स व्राधतो नहुषो दंसुजूतः शर्धस्तरो नरां गूर्तश्रवाः ।
विसृष्टरातिर्याति बाळ्हसृत्वा विश्वासु पृत्सु सदमिच्छूरः ॥ १० ॥ २ ॥

सः । व्राधतः । नहुषः । दम्ऽसुजूतः । शर्धःऽतरः । नराम् । गूर्तऽश्रवाः ।
विसृष्टऽरातिः । याति । बाळ्हऽसृत्वा । विश्वासु । पृत्ऽसु । सदम् ।
इत् । शूरः ॥ १० ॥ २ ॥

हेमित्रावरुणौ युवांगच्छन्व्राधतोमहतोनहुषोमनुष्यात्मकोजनोदंसुजूतः दान्तैरश्वैःसुप्रे-रितः अतएवनरांनराणांशर्धस्तरः अतिशयेनाभिभविता अथवाअतिशयेनबलवान् नराणांस्व-समानानांमध्येगूर्तश्रवाः उद्गूर्णकीर्तिः प्रख्याताभोवाविसृष्टरातिः अर्थिभ्यः प्रदत्तधनः एवंमहा-नुभावः शूरःसन् विश्वासुपृत्सुसर्वेषुजन्येषुसंग्रामेषुप्राप्तवत्सु मङ्नामैतत् हिंसकान्सहतोऽपिमनुष्यो-मनुष्यनामैतत् मनुष्यान्शत्रून्अभिबाह्वसृत्वाशत्रूणांसतां अशंकितगमनःसन् सदमित् सदैवयातिग-च्छति ॥ दंसुजूतः दासेर्बिच् तृतीयाकर्मणीतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । गूर्तश्रवाः गुरीउद्यमने नसत्तनिषत्तेत्यादौनिपातनान्निष्ठानत्वाभावः । विसृष्टरातिः विपूर्वात्सृजतेःकर्मणिनिष्ठा गति-रनन्तरइतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वं बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेनसएवशिष्यते । पृत्सु पदादिषुमांस्पृ-त्स्नूनामुपसंख्यानमितिपृतनाशब्दस्यपृदादेशः सावेकाचइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् । बाळ्हसृत्वा सर्तेरन्येभ्योऽपिदृश्यन्तइतिक्वनिप् ॥ १० ॥

१०. वह व्यक्ति शान्त अश्व प्राप्त करता, मनुष्यों को परास्त करता और समान मनुष्यों में अन्न के लिए प्रसिद्ध होता है। अतिथियों को धन देता है और सारे युद्धों में हिंसक मनुष्यों की ओर निःशङ्क होकर सदा जाता है।

॥ इतिद्वितीयस्यप्रथमेद्वितीयोवर्गः ॥२॥

अथैकादशी—

अधग्मन्तानहुषोहवंसूरेःश्रोताराजानोअमृतस्यमन्द्राः ।
नभोजुवोयन्निरवस्यराधःप्रशस्तयेमहिनारथवते ॥ ११ ॥

अध । ग्मन्त । नहुषः । हवम् । सूरेः । श्रोत । राजानः । अमृतस्य ।
मन्द्राः । नभःऽजुवः । यत् । निरवस्य । राधः । प्रऽशस्तये । महिना ।
रथऽवते ॥ ११ ॥

हेराजानोराजमानाः सर्वस्येश्वरावा हेमन्द्राः मादयितारोविश्वेदेवाः यूयममृतस्यामरणस्यसूरेः स्तोत्रादिप्रेरकस्यनहुषोमनुष्यस्यममहवमाह्वानंश्रोतशृणुत बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् श्रोतस्येत्यमनुदात्तो नभोऽन्तरमभिगच्छन्त इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं अध अथश्रवणानन्तरं ग्मन्त आगच्छत गमेश्छान्दसोलङ् मध्यमबहुवचनस्यतस्यतनादेशः बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् गमहनेत्युपधालोपः किमर्थमागमनं उच्यते—नभोजुवोनभसिव्याप्यपूर्यन्तस्तानिरवस्यनिर्गतरक्षकस्यपुत्रप्रतिरेकेणरक्षकान्तररहितस्य अथवानिर्गतोऽवुरक्षायस्मादविरोरथस्याश्वः स्तोतृरूपोपस्यवाहकस्यरथवतेरथवतोयजमानस्यषष्ठ्यर्थेचतुर्थी महिना महिम्नामाहात्म्येनमकारलोपश्छान्दसः येनयुष्मदीयं राधः समृद्धिसाधनंहविर्लक्षणंधनं संराधकंस्तोत्रंवाप्रशस्तयेप्रशंसितुंकामयध्वे तस्मादाह्वानंशृणुत आगच्छतेति ॥ ११ ॥

११. सर्वाधिपति, आनन्द-वर्द्धक, तुम मरण-रहित स्तोत्रकारी मनुष्य के (अर्थात् मेरे) आह्वान को सुनो और आओ। तुम आकाशव्यापी हो। तुम अन्य-रक्षक-रहित रथ से संयुक्त यजमान की समृद्धि के साधन हव्य की प्रशंसा करना पसन्द करते हो।

एतंशर्धंधामयस्यसूरेरित्यवोचन्दशतयस्यनंशे ।
द्युम्नानियेषुवसुतातीरारन्विश्वेसन्वन्तुप्रभृथेषुवाजम् ॥ १२ ॥

एतम् । शर्धम् । धाम । यस्य । सूरेः । इति । अवोचन् ।
दशऽतयस्य । नंशे । द्युम्नानि । येषु । वसुऽतातिः । रन् । विश्वे ।
सन्वन्तु । प्रऽभृथेषु । वाजम् ॥ १२ ॥

यस्यसूरेः हविरादिभिरकस्ययजमानस्य संबन्धिनोदशव्रयस्य दशेन्द्रियसंवर्धकत्वेन दशाव-यवस्यान्नस्यनंरोमावयेवयमाहूवाःस्म तस्मैयजमानायैषमिदानींदावप्यत्वेनवर्तमानं शर्धंपरेषाम-भिभावकमन्नंतत्प्राप्तिहेतुंवर्त्वा धामविदधामकरवाम इत्यवोचन्देवाः धाम दधातेर्लुङि गातिस्थे-तिसिचोलुक् वचेरकारस्यउम् अस्यवितकीत्यादिनाचुरह् येषुदेवेषु द्युम्नानि द्योतमानानिअन्नानि वसुत्वाविः वसूनांधनानांवाविर्विस्तारश्च वसून्येववा रारन् रमन्तेभृशं वाविः तनोतेःकिनिप्र-त्ययेनात्वं मरुग्गधादित्वात्पूर्वपदान्त्योदात्तत्वं यद्वा स्वार्थिकस्तातिल् रारन्नितिरमतेर्यङ्लुगन्तस्य लुङिरूपं तेविश्वेसर्वेदेवाः मन्नथेषुप्रकृष्टशरणेषु यागेषुवाजमन्नं सन्वन्तुददतुप्रयच्छन्तु षणुदाने यद्वा यस्यसूरेःस्वभूतस्यच दशवयस्य दशाचमसेष्ववस्थितस्यसोमस्यपानायेवयमाहूताःस्म तस्मै एतच्छर्धं धामेत्यवोचन् यस्मादेवंतस्मात् मन्नथेषु यागेषुवाजं यादर्शसोमलक्षणमन्नंविश्वेदेवाः सन्वन्तु संभजन्तां वनषणसंभक्ताविल्यस्यव्यत्ययेनउप्रत्ययः कीदृशेषु यज्ञेषु येषु वसुत्वाविः वसूनांहविर्लक्षणानां धनानांवाविस्तारयितारकस्त्विजोवचनव्यत्ययः द्युम्नानिद्योतमानानिहवीं-षिरारन् ददति रादाने लोटि छान्दसःशपःश्लुः छन्दस्युभयथेत्यार्धधातुकत्वादातोलोपइटिचे-त्याकारलोपः अतएवाभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वाभावश्च ॥ १२ ॥

१२. जिस यजमान के दसों इन्द्रियों के बलदायक अन्न की प्राप्ति के लिए हम आये हैं, उसे हमने मनुष्यों को विजय करनेवाला बल दिया—देवों ने ऐसा कहा। हम देवों का प्रकाशमान अन्न और धन अत्यन्त शोभा पाता है। उत्तम यज्ञ में देवता लोग अन्न दान करें।

अथत्रयोदशी—

मन्दा॑महे॒ दश॑तयस्य धा॒सेर्द्विर्यत्पञ्च॒ बिभ्र॑तो॒ यन्त्यन्ना॑ ।
किमि॒ष्टाश्व॑ इ॒ष्टर॑श्मिरे॒त ई॑शा॒नास॒स्तरु॑ष ऋञ्जते॒ नॄन् ॥ १३ ॥

मन्दा॑महे । दश॑ऽतयस्य । धा॒सेः । द्विः । यत् । पञ्च॑ । बिभ्र॑तः । यन्ति॑ । अन्ना॑ । किम् । इ॒ष्टऽअ॑श्वः । इ॒ष्टऽर॑श्मिः । ए॒ते । ई॑शा॒नासः॑ । तरु॑षः । ऋ॒ञ्ज॒ते॒ । नॄन् ॥ १३ ॥

मन्दामहेस्तुमोवयंदेवान् मदिस्तुतौ इदित्त्वान्नुम् किमर्थं दशतयस्यधासेः दशेन्द्रियदशसा-धनत्वेनदशावयवस्यान्नस्यपुष्ट्यर्थंयद्यस्मात् द्विःपंच दशविधान्यन्नानिदशचमसगृहीतत्वाद-न्नस्यदशविधत्वं एवंविधमन्नंबिभ्रतोधारयन्तोदश्चमसाध्वर्यवोयन्तिहोमायगच्छन्त्याहवनी-यंप्रति यद्वाश्वमेधिकानिदशान्नानिजुहोतीत्याम्नातान्याज्यमध्वादीनिदशविधान्यन्नानिविश्वे-भ्योदेवेभ्योहोतुंधारयन्तोयन्तियदा तदामन्दामहइति नचेष्टाश्वमश्वतीन्पसून्विहाय क-

स्मादस्मात्प्रत्यागमिष्यन्तीतिवाच्यम् तरुषः शत्रूणांतारकान् तरतेरौणादिकःउसिः नृन्नेतृन्कर्मणां एवंमहानुभावान् वरुणादीनिष्टाश्वःएतन्नामकोराजाकिंस्विदवेर्किंप्रसाधयति ए-थेष्टरश्मिश्चकिंस्विदवे एवेदानींवर्तमानाईशानासः पृथिव्याईश्वराराजानश्चनप्रसाधयन्ति यद्वा येषांस्तोतृणां अस्माकमेवेस्तुवादेवाः ईशानासः स्वामिनःकिल तादृशान् तरुषःशत्रूणां तारकान् नृन् कर्मनिर्वाहकान् अस्मानिष्टाश्वादयःकिंसाधयन्ति किमुपकुर्वन्ति नप्रभवन्तीत्यर्थः ॥ १३ ॥

१३. इन्द्रियाँ दस प्रकार की हैं; इसलिए ऋत्विक् लोग, दस अवयवों से युक्त अश्व धारण करके गमन करते हैं। हम विश्वदेवों की स्तुति करते हैं। इष्टाश्व और इष्टरश्मि नाम के राजा शत्रुतारक नेताओं (वरुणादि) का क्या कर सकते हैं।

हिरण्यकर्णंमणिग्रीवमर्णस्तन्नोविश्वेवरिवस्यन्तुदेवाः ।
अर्योगिरःसद्यआजग्मुषीरोस्राश्चाकन्तूभयेष्वस्मे ॥ १४ ॥

हिरण्यऽकर्णम् । मणिऽग्रीवम् । अर्णः । तत् । नः । विश्वे । वरिवस्यन्तु । देवाः । अर्यः । गिरः । सद्यः । आ । जग्मुषीः । आ । उस्राः । चाकन्तु । उभयेषु । अस्मे इति ॥ १४ ॥

हिरण्यकर्णं हिरण्यविकारकुण्डलाद्युपेतकर्णं मणिग्रीवंरत्नाद्युपेतकंठं एतद्द्वयंसर्वावयवस्याप्युपलक्षणमेवंसर्वांगाभरणयुक्तं तत्प्रसिद्धंअर्णः अरणीयंरूपं वद्व्यन्तंपुत्रादिकमित्यर्थः उक्तलक्षणंअस्मदीयंरूपंवानोऽस्माकं विश्वेसर्वेदेवावरिवस्यन्तु परिचरन्तु प्रयच्छन्त्वित्यर्थः अर्यः अरणीयः विश्वेषांदेवानां सद्योजग्मुषीस्तोतृमुखान्निर्गच्छन्तीर्गिरःस्तुतीःउस्राः विकारेप्रकृतिशब्दः क्षीराज्यादीनि हवींषिच सद्यः अस्मदागमनानन्तरमेवचाकन्तुकामयन्तां छान्दसःशपःश्लुः परस्मैपदंच । यद्वा यङ्लुकिनुगभावः आचकन्त्वितिवायोज्यं पर्याप्तं कामयन्तामित्यर्थः केचिदित्युच्यते–अस्मेअस्माकंसंबन्धिपूभयेषुस्तोतृषुयष्टृषुच यद्वा अस्माकंउभयेषुऐहिकामुष्मिकविषयेषूभयविधेषुफलेषु ॥ १४ ॥

१४. विश्वदेव हमें कर्णों में स्वर्ण, ग्रीवा में मणि पहननेवाले रूपवान् पुत्र प्रदान करें। श्रेष्ठ विश्वदेवगण सद्योनिर्गत स्तुति और हव्य की आकांक्षा करें।

अथपञ्चदशी–

चत्वारोमामशर्शारस्यशिश्वस्त्रयोराज्ञआयवसस्यजिष्णोः ।
रथोवांमित्रावरुणादीर्घाप्साःस्यूमगभस्तिःसूरोनाद्यौत्॥१५॥२॥

चत्वारः। मा। मशर्शारस्य। शिश्वः। त्रयः। राज्ञः। आयवसस्य।
जिष्णोः। रथः। वाम्। मित्रावरुणा। दीर्घऽअप्साः।
स्यूमंऽगभस्तिः। सूरः। न। अद्यौत्॥ १५॥ ३॥

मामांकक्षीवन्तं मशर्शारस्यमशर्शारनाम्नोराज्ञःशिश्वः शिशवः शिशुपदप्रयुक्ताःचत्वारःपुत्राःबाधन्तइतिशेषः शिशुशब्दस्य जसादिषुछन्दसिवावचनमितिगुणाभावः तथा आयवसस्यसर्वतःप्राप्तान्नस्यएतन्नाम्नोराज्ञोजिष्णोर्जयशीलस्यपुत्रास्त्रयस्तेऽपिबाधन्तइतिशेषः हेमित्रावरुणाएतन्नामानौदेवौ वांयुवयोःसंबन्धी रथोदीर्घाप्साः अप्सइतिरूपनाम अतिविस्तृतस्वरूपः स्यूमगभस्तिः स्यूममितिसुखनाम सुखकरदीप्तिःसन् सूरोन सूर्यइव अद्यौत् द्योतवांयुक्तानामस्मद्विरोधिनांपुरतःस्फुरन्भयजनकोभवत्वित्यर्थः द्युतेश्छन्दसिलुङ्लङ्लिटइतिलुङ् द्युद्भ्योलुङीतिपरस्मैपदम् सिचिवृद्धिःपरस्मैपदेष्वितिवृद्धिः बहुलंछन्दसीतीडभावः हल्ङ्याब्भ्यइतिसंयोगान्तलोपो यद्वा द्युअभिगमने आदादिकः छान्दसेलङि उतोवृद्धिर्लुकिहलीतिवृद्धिः॥ १५॥

१५. मशर्शार राजा के चार पुत्र और विजयी अयवस राजा के तीन पुत्र मुझे बाधा देते हैं। मित्रावरुण, तुम्हारा अति विस्तृत और शोभन दीप्तिशाली रथ सूर्य की तरह कान्ति प्राप्त किये हुए है।

॥ इतिद्वितीयस्यप्रथमेतृतीयोवर्गः॥ ३॥

कदित्थेत्यस्मिन्नष्टादशानुवाकेषट्सूक्तानि तत्रपृथूरथइतिद्वितीयंसूक्तंत्रयोदशर्चं अत्रानुक्रमणिका—पृथुःसप्तोनोषस्यंत्विति दीर्घतमसःपुत्रःकक्षीवानृषिः ऋषिश्चान्यस्मादृषेरितिपरिभाषितत्वात् अनादेशपरिभाषयात्रिष्टुप्छन्दः तुशब्दप्रयोगादिदमादिकेसूक्तेउषोदेवताके प्रातरनुवाकेउषस्येक्रतावस्यचोत्तरस्यचविनियोगः अथोषस्यइतिखण्डितम् पृथूरथइतिसूक्तमत्यर्थंचिरित्यष्टाविति तथाश्विनशस्त्रेइदमादिसूक्तद्वयस्यविनियोगः प्रातरनुवाकन्यायेनेत्यतिदिष्टत्वात्।

तत्रप्रथमा—

पृथूरथोदक्षिणायाअयोज्यैनंदेवासोअमृतासोअस्थुः।
कृष्णादुदस्थादर्याविहायाश्चिकित्सन्तीमानुषायक्षयाय॥ १॥

पृथुः। रथः। दक्षिणायाः। अयोजि। आ। एनम्। देवासः।
अमृतासः। अस्थुः। कृष्णात्। उत्। अस्थात्। अर्या।
विऽहायाः। चिकित्सन्ती। मानुषाय। क्षयाय॥ १॥

दक्षिणायाः प्रवृद्धायाः स्वव्यापारकुशलाया उषोदेवतायाः पृथुर्विस्तीर्णो रथः अयोजि अश्वैर्युक्तः सन्नद्धोभूत् अत्रयद्यपिदेवताविशेषोनश्रुतः तथाप्युषस्यत्वादुषसइतिमन्यते एनंसन्नद्धं रथं अमृतासःअमरणधर्माणोदेवासोदेवनशीलाहविर्भाजोदेवाः आस्थुः आस्थितवन्तः देवयज-नंगन्तुंआरूढाइत्यर्थः अनन्तरंसोषाः कृष्णात् निकृष्टवर्णान्नैशात्तमसःसकाशात् उदस्थात् उ-त्थितवाभूत् कृष्णंकृष्यतेर्निकृष्टोवर्णइतियास्कः । कीदृशीसा अर्याअरणीयापूजनीया विहायाः विविधगमनयुक्तामहतीवा विहायाइतिमहन्नाम.विहायाःमहइतितन्नामसुपाठात् मानुषायक्षया-य मनुष्याणांनिवासायचिकित्सन्ती अन्धकारनिवारणरूपांचिकित्सांकुर्वतीतमोनिवारयन्ती-त्यर्थः ॥ १ ॥

१. दक्षिणा या उषा का रथ अश्व-संयुक्त हुआ। अमर देव लोग उस रथ पर सवार हुए। कृष्णवर्ण अन्धकार से उत्थित, पूजनीय, विचित्र-गतिमती और मनुष्य के निवासस्थानों का रोग दूर करनेवाली उषा उदित हुई।

पूर्वा॒विश्व॑स्मा॒द्भुव॑नादबोधि॒जय॑न्ती॒वाजं॑बृह॒तीस॒नुत्री॑ ।
उ॒च्चाव्य॑ख्यद्यु॒व॒तिःपु॑न॒र्भूरोषाअ॑गन्प्रथ॒मापू॒र्वहू॑तौ ॥ २ ॥

पूर्वा॑ । विश्व॑स्मात् । भुव॑नात् । अ॒बो॒धि॒ । जय॑न्ती । वाज॑म् । बृ॒ह॒ती । स॒नुत्री॑ । उ॒च्चा । वि । अ॒ख्य॒त् । यु॒व॒तिः । पु॒नः॒ऽभूः । आ । उ॒षाः । अ॒ग॒न् । प्र॒थ॒मा । पू॒र्वऽहू॑तौ ॥ २ ॥

विश्वस्माद्भुवनात्सर्वस्माद्भूतजातात्पूर्वाप्रथमासतीयमुषाः अबोधि बुद्धाभूत् उषः-कालमवगत्यहिपश्चात्सर्वेप्राणिनःप्रतिबुध्यन्ते कीदृशीसा वाजंगमनशीलं प्रकाशंनिरवर्त्य-धकारंजयन्तीपराभवंकुर्वती यद्वा वाजशब्दोऽन्ननामसुपठितत्वादन्ननाम अन्नंवैवाजइतिश्रुतेश्च । यजमानार्थमन्नंसंपादयन्तीबृहती महती सनुत्री सर्वंजगत्संभजन्ती दात्रीवाप्रकाशस्य किंच सो-षाउच्चाउच्चैःउन्नतासतीव्यख्यत् विचष्टेसर्वंजगत्पश्यतीत्यर्थः कीदृशीसायुवतिः मिश्रणशीला नित्ययौवनावा पुनर्भूः पुनःपुनर्भवनशीलाप्रतिदिनंवर्तमानत्वात् सोषाः पूर्वहूतौसत्यांप्रथमामु-ख्याप्रकृष्टासती आगन् देवयजनदेशंप्रत्यागच्छति प्रथमइतिमुख्यनाम प्रथमोभवतीतियास्कः । इतरदेवेभ्यःपूर्वंमाहूतासती शीघ्रमेवागच्छतीत्यर्थः ॥ २ ॥

२. सब जीवों के पहले ही उषा जागी। उषा अन्नदायिनी, महती और संसार को सुख देनेवाली है। वह युवती है; बार-बार आविर्भूत होती है। ऊर्ध्वस्थिता उषा देवी हमारे बुलाने पर पहले ही आती है।

१ नि० २, २०। २ तै० ब्रा० १. ३. ६.। ३ नि० २, २२।

अथतृतीया—

यदद्यभागंविभजासिनृभ्यउषोदेविमर्त्यत्रासुजाते ।
देवोनोअत्रसवितादमूनाअनागसोवोचतिसूर्याय ॥ ३ ॥

यत् । अद्य । भागम् । विऽभजासि । नृऽभ्यः । उषः । देवि । मर्त्यऽत्रा । सुऽजाते । देवः । नः । अत्र । सविता । दमूनाः । अनागसः । वोचति । सूर्याय ॥ ३ ॥

सुजाते शोभनजनने देवि देवनशीले हे उषः उषःकालाभिमानिदेवते मर्त्यत्रा मनुष्याणां पालयित्री त्वंअद्यास्मिन्काले नृभ्योमनुष्येभ्योयव् यंभागंभजनीयं स्वकीयप्रकाशस्यांशं विभजासि विभज्यददासि यद्वा मर्त्यत्रा मर्त्येषुमध्ये नृभ्योनेतृभ्योमनुष्येभ्योयजमानेभ्यो-देवानांभागंविभज्यददासि उषसिप्रवृत्तायांहविषोदीयमानत्वादुषसोदातृत्वमुपचर्यते अत्रास्मि-न्भागविषयेदमूनाः यजमानेभ्योऽभिमतफलदानमनाः दमूनादममनावादानमनावादान्तमनावे-तिनिरुक्तवचनम्[1] । तादृशः सविताप्रेरकोदेवः नोऽस्माननागसोवोचति अपापान् यागयोग्यान् ब्रवीतु अनुगृह्णात्वित्यर्थः किमर्थंसूर्याय अस्ययागदेशंप्रतिसूर्यस्यागमनार्थम् ॥ ३ ॥

३. सुजाता उषा देवी, तुम मनुष्यों की पालिका हो। तुम अभी मनुष्यों को जो प्रकाशांश प्रदान करती हो, उसी को प्रदान कर दानशील सविता या प्रेरक देव, सूर्य के आगमन के लिए, हमें पाप-रहित कहकर स्वीकार करें।

अथचतुर्थी—

गृहंगृहमहनायात्यच्छादिवेदिवेअधिनामादधाना ।
सिषासन्तीद्योतनाशश्वदागादग्रमग्रमिद्भजतेवसूनाम् ॥ ४ ॥

गृहम्ऽगृहम् । अहना । याति । अच्छ । दिवेऽदिवे । अधि । नाम । दधाना । सिसासन्ती । द्योतना । शश्वत् । आ । अगात् । अग्रम्ऽअग्रम् । इत् । भजते । वसूनाम् ॥ ४ ॥

अहनाउषोनामैतत् अहनाद्योतनेतिचनामसुपाठात् सादेवी दिवेदिवे प्रत्यहं दिवेविवेध-विध्यवीत्यहर्नामसुपाठात् गृहंगृहंतत्तद्गृहं अच्छआभिमुख्येनयातिगच्छति कीदृशी अधिअधि-केनामनमनं महत्त्वं यद्विहवमुषोगंप्रकाशनरूपंदधाना धारयन्ती यद्वा अधिदधाना अधिकंधार-

1 नि० ४. ४.।

यन्ती किञ्च सिषासन्ती संभक्तुमिच्छन्ती द्योतना कृत्स्नंजगत् द्योतनशीला शश्वत् प्रतिदिनंआ-गादागच्छति पूर्वंयातीत्युक्त्वापुनरागादितिवचनमावश्यकत्वद्योतनार्थम् आगत्यचवसूनांद-मानां हविर्लक्षणानां अग्रमग्रमित् उत्कृष्टभागंभजते सेवते स्वीकरोतीत्यर्थः ॥ ४ ॥

४. अहना या उषा प्रतिदिन मध्य भाव से हर एक घर की ओर जाती है। भोगेच्छाशालिनी और द्युतिमती प्रतिदिन आगमन करती और हव्यरूप धन का श्रेष्ठ भाग ग्रहण करती है।

भगस्यस्वसावरुणस्यजामिरुषःसूनृतेप्रथमाजरस्व।
पश्चासदध्यायोअघस्यधाताजयेमतंदक्षिणयारथेन ॥ ५ ॥ ४ ॥

भगस्य। स्वसा। वरुणस्य। जामिः। उषः। सूनृते। प्रथमा। जरस्व। पश्चा। सः। दध्याः। यः। अघस्य। धाता। जयेम। तम्। दक्षिणया। रथेन ॥ ५ ॥ ४ ॥

सूनृते सुष्ठुमनुष्याणांनेत्रि उषः हेउषोदेवते भगस्य सर्वैर्भजनीयस्यादित्यस्य स्वसासि स्वसृस्थानीयासि तेनसहोत्पद्यमानत्वात् तद्वत्पूज्येत्यर्थः तथावरुणस्य तमोवारकस्य सवितु-र्देवस्यजामिरसि भगिनीस्थानीयासि एकस्मिन्नेवस्थानेउत्पद्यमानत्वात् जनयन्त्युत्पादयन्त्य-स्यामपत्यमन्येइतिजामिः यद्वा जमतिर्गच्छति स्वोत्पत्तिस्थानादन्यत्रेतिउक्तनिर्वचनद्वयमभिप्रे-त्ययास्कआह—जामयेभगिन्यैजामिरन्येऽस्यांजनयन्तिजामपत्यंजमतेर्वास्याद्गतिकर्मणोनिर्गम-नप्रायाभवतीति। तादृशीत्वं प्रथमाइतरदेवेभ्यः पूर्वाउत्कृष्टावासती जरस्वस्तुताभव जरतिःस्तु-त्यर्थः जरास्तुतिर्जरतेःस्तुतिकर्मणइतियास्कः। पश्चा पश्चात्स्तुत्यनन्तरं योअघस्यधाता यः कश्चिद्दुःखस्यतदुत्पादकपापस्यवाधारयितास्ति सदध्याः गच्छतु वचनव्यत्ययः दध्यतिर्ग-त्यर्थः दध्यतिर्दधोतीतिगत्यर्थेषुपाठात् यदितपापीनष्ठीयान्तंदक्षिणयाप्रवृद्धयासहायभूतयात्व-या रथेनअस्मदीयरथादिसाधनेनचजयेम ॥ ५ ॥

५. सूनृता उषा, तुम भग या सूर्य की भगिनी और वरुण या प्रकाश देव की सहजाता हो। तुम श्रेष्ठ हो। सब देवता तुम्हारी स्तुति करें। इसके अनन्तर जो दुःख का उत्पादक है, वह जावे। तुम्हारी सहायता पाकर उसे रथ-द्वारा हम जीतेंगे।

अथषष्ठी—

उदीरतांसूनृताउत्पुरन्धीरुदग्नयःशुशुचानासोअस्थुः।
स्पार्हावसूनितमसापगूळ्हाविष्कृण्वन्त्युषसोविभातीः ॥ ६ ॥

१ नि० ३.६.। २ नि० १०.८.।

उत् । ईरताम् । सूनृताः । उत् । पुरम्ऽधीः । उत् । अग्नयः ।
शुशुचानासः । अस्थुः । स्पार्हा । वसूनि । तमसा । अपऽगूळ्हा ।
आविः । कृण्वन्ति । उषसः । विऽभातीः ॥ ६ ॥

सूनृताः प्रियसत्यात्मिकावाचः उदीरतां उद्गच्छन्तु हेऋत्विजः उत्कृष्टंयथाभवतितथा स्तोत्रं प्रवर्तयध्वं तथापुरन्धीः पुरन्धयः पुरंशरीरंयाभिर्धीयतेयाभिर्वाताःपुरन्धयःप्रज्ञाः प्रयोगवि-षयाः ताअप्युत्तिष्ठन्तु प्रज्ञोपदेक्षितानिकर्माणिप्रवर्तन्तामित्यर्थः यद्यपिप्राणवायुनाशरीरंधार्य-ते तथापि योवैप्राणःसाप्रज्ञायावाप्रज्ञासप्राणइतिश्रुतेः । प्राणप्रज्ञयोरेकत्वात्प्रज्ञायाःशरीरधार-णमविरुद्धम् तथा अग्नयः आहवनीयाद्याःशुशुचानासः अत्यन्तंदीप्यमानाःउदस्थुःउत्तिष्ठन्तु प्रज्वलयन्त्वित्यर्थः किमर्थमेवमितितदुच्यते यतोविभातीः विविधंभासमानाः उषसः तमोदेव-तास्तमसापगूळ्हाअन्धकारेणात्यन्तंगोपितानि स्पार्हा स्पृहणीयानि वसूनिवासयोग्यानि यज्ञसा-धनभूतहविरादीनि आविष्कृण्वन्ति यथावस्तुप्रकटीकुर्वन्ति तस्मात्स्तोत्रादिकंकुर्वन्त्वित्यर्थः॥६॥

६. सच्ची बातें कही जायें, प्रज्ञा प्रबुद्ध हो। अत्यन्त प्रकाशमान आग प्रज्वलित हों, इससे विचित्र प्रभावती उषा अन्धकारावृत स्पृहणीय धन का आविष्कार करती हैं।

अथसप्तमी—

अपान्यदेत्यभ्य१न्यदेतिविषुरूपेअहनीसंचरेते ।
परिक्षितोस्तमोअन्यागुहाकरद्यौदुषाःशोशुचतारथेन ॥ ७ ॥

अप । अन्यत् । एति । अभि । अन्यत् । एति । विषुरूपे इति विषुऽरूपे । अहनी इति । सम् । चरेते इति । परिऽक्षितोः । तमः । अन्या । गुहा । अकः । अद्यौत् । उषाः । शोशुचता । रथेन ॥ ७ ॥

इदानीमहोरात्रस्तुतिद्वारा उषाःस्तूयते विषुरूपे वक्ष्यमाणप्रकारेणनानारूपे अहनी अहश्चरात्रिश्चोभेसंचरेते समित्येकीभावे सहैवाव्यवधानेनचरतः अत्राहुः साहचर्यात्अवियोगि-त्वाच्चरात्रिरप्यहरित्युच्यते उत्तरत्रमन्त्रान्तरे अयमेवार्थःस्पष्टआम्नातः—अहश्चकृष्णमहरर्जुनंच-विवर्तेतेरजसीवेद्याभिरिति । तयोर्मध्येअन्यद्रात्रिरूपमहरपैति अपगच्छति प्रतिलोमंगच्छतिवा अपेत्येतस्यप्रातिलोम्यमितियास्कः । अन्यत्तद्दिवसात्मकमहः अभ्येति आभिमुख्येनगच्छति अ-भीत्याभिमुख्यमितियास्कः । रात्र्यांप्रविनिवृत्तायां अहरभिमुखमागच्छतीत्यर्थः विषुरूपेसंचरेते

१ ऋ० सं० ४. ५. ११. । २ नि० १. ३. । ३ नि० १. ३. ।

हविपदुक्तं तदेवस्पष्टीक्रियते—परिक्षितोः पर्यायेणनिवसतोः परिक्षयपयतोर्वाप्राणिनां अहःस्वरी-
षेषु आयुषःक्षयात्परिक्षयणंप्रसिद्धम् तयोर्मध्येअन्यारात्रिस्तमस्तमोरूपा गुहा पदार्थानां गू-
हनंअकः करोति अन्याअहरेकदेशभूताषोषाः शोशुचताअत्यर्थंदीप्तेनरथेनअद्यौत् द्योततेप्रका-
शते प्रकाशयतिवासर्वंरात्रिस्तमोरूपत्वात्सर्वंजगदावृणोति उषास्तु सर्वान्भावान्प्रकाशयतीत्यु-
षसःस्तुतिः ॥ ७ ॥

७. विलक्षण रूपवान् दोनों 'अहोरात्र-देवता व्यवधान-रहित होकर चलते हैं। एक जाते हैं, एक आते हैं। पर्यायगामी दोनों देवताओं में एक पदार्थों को छिपाते हैं, दूसरे (उषा) अतीव दीप्तिमान् रथ-द्वारा उसे प्रकाशित करते हैं।

अथाष्टमी—

सदृशीरद्यसदृशीरिदुश्वोदीर्घंसचन्तेवरुणस्यधाम ।
अनवद्यास्त्रिंशतंयोजनान्येकैकाक्रतुंपरियन्तिसद्यः ॥ ८ ॥

सऽदृशीः । अद्य । सऽदृशीः । इत् । ऊं इति । श्वः । दीर्घम् ।
सचन्ते । वरुणस्य । धाम । अनवद्याः । त्रिंशतम् । योजनानि ।
एकाऽएका । क्रतुम् । परि । यन्ति । सद्यः ॥ ८ ॥

अद्यास्मिन्नहनिसदृशीरिव परस्परंसदृश्यएव यथाश्वउइद परस्मिन्नप्यहनिसदृशीः पर-
स्परंसदृश्यएवउशब्दोऽपिशब्दार्थः इच्छब्दएवार्थः अथवान्योपिअद्यतनीभिःसदृश्यः श्वस्त-
न्यश्चाद्यतनीभिः एवमहरन्तरेणसादृश्यम् कथंसादृश्यमितितदुपपाद्यते—यदा नक्षत्राणिनदृश्यन्ते
सूर्यश्चनोदेति सउषसःकालः सचैकविंशतिघटिकाभिः षड्विंशतिपराभिश्चसंमितः सूर्योहिप्र-
तिदिनं एकोनषष्ट्यधिकपञ्चसहस्रयोजनानिमेरुंप्रादक्षिण्येनपरिभ्रमति तथासतिपत्रयत्रलङ्का-
दिभूप्रदेशेसूर्योगच्छतितस्यतस्यपुरस्तात्रिंशद्योजनंउषाअपिगच्छति सूर्योयस्मिन्देशेगच्छतितद-
र्वाक्त्रिंशद्योजनंपुरस्तादेशस्थितानांतदिवोदृश्यते एवंसर्वप्रदेशेष्वपि तथोषाअपियत्रगच्छतितत्पु-
रस्तात्त्रिंशद्योजनभूभागवर्तिनांउदितादृश्यते एवंलंकादिसर्वप्रदेशस्थितानामपिउषसःउदयोऽ-
वगन्तव्यः एवंचसतिएकस्मिन्भूभागेयावत्कालंपयोषाःप्रकाशयति तथाभूभागान्तरेऽपितावन्तं
कालंप्रकाशयति एवमुक्तरीत्याएकस्मिन्नेवाहनिसर्वप्रदेशवर्तिनामप्युषसःसदृश्यः प्रदेशबाहुल्यम-
पेक्ष्यउषसांबहुत्वाद्बहुवचनं एवमेकरूपाउषसःअनवद्याः शुद्धाः यासामुदयात्सर्वेभावाअनवद्या-
भविष्यन्ति किमुवक्तव्यंतासामनवद्यत्वं दीर्घंउक्तरीत्यात्यन्तमायतं वरुणस्यतमोनिवारकस्य
सूर्यस्यधामस्थानंमेरुरूपंसचन्तेप्रतिदिनंसेवन्तेकियद्दूरमितितदुच्यते—त्रिंशतंयोजनानित्रिंश-
द्योजनानिपुरतःसूर्योयत्रयत्रोदेति ततस्ततस्त्रिंशद्योजनंपुरस्तादुद्यन्तीत्यर्थः किंच आसांमध्येए-
कैकोषाः लंकाद्येकैकभूभागवर्तिनांक्रतुंगमनागमनादिरूपंकर्मतद्विषयांप्रज्ञांवा तथाच निरुक्तम्-

कर्तुंदधिकाःकर्मवामज्ञांवेर्ति । सद्यस्तदानीमेवस्वोदयकालएवपरियन्ति परितोगच्छन्ति निर्वह-न्तीत्यर्थः वस्तुभूभागविशेषेणसूर्यस्योदयोऽस्तोतिःशास्त्रेप्रदर्शितः—उदयोयोलङ्कायांसोस्तमयःस-वितुरेवसिद्धपुरे । मध्याह्नोयमकोट्यांरोमकविषयेऽर्धरात्रःस्यादिति ॥ ८ ॥

८. उषा देवी जैसी आज है, वैसी ही कल भी विशुद्ध है। प्रतिदिन वह वरुण या सूर्य के अवस्थित-स्थान से तीस योजन आगे अवस्थित होती हैं। एक-एक उषा उदय-काल में ही गमन-आगमनरूप कार्य सम्पादित करती हैं।

जानत्यह्नःप्रथमस्यनामशुक्राकृष्णादजनिष्टश्वितीची ।
ऋतस्ययोषानमिनातिधामाहरहर्निष्कृतमाचरन्ती ॥ ९ ॥

जानती । अह्नः । प्रथमस्य । नाम । शुक्रा । कृष्णात् । अजनिष्ट । श्वितीची । ऋतस्य । योषा । न । मिनाति । धाम । अहःऽअहः । निःऽकृतम् । आऽचरन्ती ॥ ९ ॥

उषाः प्रथमस्यमुख्यस्यप्रथमानस्य वाह्नोदिवसस्यनामनमनमागमनंजानतीअवगच्छ-न्तीप्राणिनांमज्ञापयन्तीत्यर्थः सोषाः शुक्रास्वतोदीप्ता अतएव श्वितीचीश्वैत्यंगच्छन्ती प्रकाशं प्राप्नुवन्ती कृष्णान्निकृष्टात्तमसःसकाशादजनिष्ट प्रादुर्भवति यद्यपितमसःसकाशान्नोत्पद्यते त-थापि तदनन्तरभावित्वात्तदुत्पद्यतेइत्युपचर्यते उत्पन्नासा ऋतस्य सत्यभूतस्यादित्यस्यधाम ते-जोयुक्तंस्थानं योषामिश्रयन्तीनमिनातिनहिनस्ति तदीयंतेजोनपराभवति अपितुअहरहःसर्वेष्व-हःसुनिष्कृतमाचरन्तीअलंकारशोभांकुर्वती यद्वा ऋतस्य सत्यभूतस्ययज्ञस्यधामदेवयजनाख्यं स्थानं योषामिश्रणशीलासती नमिनाति नहिनस्ति किंतु अहरहःसर्वेषु यागदिवसेषुनिष्कृतं हविरादीनांमकाशनरूपमलंकारं आचरन्तीकुर्वती तादृग्युषा अजनिष्टेतिपूर्वेणान्वयः ॥ ९ ॥

९. उषा दिन के प्रथमांश के आगमन का काल जानती हैं। वह स्वयं ही दीप्त और श्वेतवर्ण हैं। कृष्णवर्ण से उसकी उत्पत्ति हुई हैं। वह सूर्य-लोक में मिश्रित होती हैं; किन्तु उसको हानि नहीं पहुँचाती; प्रत्युत उसकी शोभा बढ़ाती हैं।

कन्येवतन्वाऽशाशदानाँएषिदेविदेवमियक्षमाणम् ।
संस्मयमानायुवतिःपुरस्तादाविर्वक्षांसिकृणुषेविभाती ॥१०॥५॥

---

१ नि० २, २८।

३

कन्याऽइव । तन्वा । शाशदाना । एषि । देवि । देवम् । इयक्षमाणम् ।
सम्ऽस्मयमाना । युवतिः । पुरस्तात् । आविः । वक्षांसि । कृणुषे ।
विऽभाती ॥ १० ॥ ५ ॥

तन्वाशरीरेणशाशदाना शाशद्यमानास्पष्टांगाभवती शाशदानःशाशद्यमानइतियास्कः । कन्येवकमनीयाकन्यकेव कन्याकमनीयाभवतिक्वेयंनेतव्येतिवेतियास्कः । सायथाजनान्तिकेविवसनासंचरति तथा हेउषः त्वं कन्याकमनीयाप्रगल्भासतीतन्वाशरीरेणशाशदानास्पष्टांगच्छन्ती इयसे पश्चात्प्रगल्भासती हेदेविदेवनशीले इयक्षमाणं यष्टुमिच्छन्तं अभिमतंदातुमिच्छन्तं वा देवंद्योतनस्वभावंसूर्यरूपंप्रियंएषिगच्छसि ततःपश्चाद्युवतिर्यौवनोपेतासतीपुरस्तात्तस्यःसूर्यस्य पुरतः संस्मयमानासमीषद्धसन्ती हास्यंकुर्वतीविभातीअत्यन्तंभासमाना वक्षांसिवक्षसोपलक्षितान्यवयवानाविष्कृणुषेप्रकटीकरोषि यद्वा युवतिरितिलुप्तोपमा यथालोकेप्रगल्भायोषित् पुरस्तात्प्रियतमस्यपुरतः संस्मयमानादन्तप्रदर्शनाय ईषद्धसनंकुर्वती वक्षांसिवक्षसोपलक्षितानिगोप्यानिबाहुमूलस्तनादीनि आविष्करोति तथात्वमपीत्यर्थः यद्वा पुरस्तात्पूर्वस्यांदिशि संस्मयमाना स्मितोपमप्रकाशंकुर्वती युवतिः सर्वेषुभावेषुमिश्रणशीलावक्षांसिवक्षइतिरूपनाम दन्तस्यानीयानिनीलपीतादीनिरूपाण्याविष्करोषि ॥ १० ॥

१०. देवि, कन्या की तरह अपने अंगों को विकसित करके तुम दानपरायण और दीप्तिमान् सूर्य के निकट जाओ । अनन्तर युवती की तरह अतीव प्रकाश-सम्पन्न होकर, कुछ हँसती हुई, सूर्य के सामने अपना हृदय-देश उघारो ।

॥ इतिद्वितीयस्यप्रथमेपञ्चमोवर्गः ॥ ५ ॥

अथैकादशी—

सुसंकाशामातृमृष्टेवयोषाविस्तन्वंकृणुषेदृशेकम् ।
भद्रात्वमुषोवितरंव्युच्छनतत्तेअन्याउषसोनशन्त ॥ ११ ॥

सुऽसंकाशा । मातृमृष्टाऽइव । योषा । आविः । तन्वम् । कृणुषे । दृशे । कम् । भद्रा । त्वम् । उषः । विऽतरम् । वि । उच्छ । न । तत् । ते । अन्याः । उषसः । नशन्त ॥ ११ ॥

हेउषोदेवि मातृमृष्टामातृभिर्जननीभिःशुद्धीकृतायोषेव सुसंकाशाअत्यर्थं प्रकाशमानात्वं तन्वंस्वकीयांतनुं दृशेसर्वेषांदर्शनायआविष्कृणुषे प्रकटयसि यथालोकेमात्रादिना स्वलंकृता

१ नि० ६. १६. । २ नि० ४. १५. ।

शोभनासती स्वकीयंलावण्योपेतं सर्वंशरीरंदर्शनायाविष्करोतितद्वत्त्वमपीत्यर्थः अत्रकमितिपा-दपूरणः अर्थविशेषस्याभावात् शिशिरंजीवनायकमितिवत् यथाचयास्काचार्यः--मिताक्षरेष्वन-र्थकाःकमीमिद्विति[1]। यद्वा कमितिसुखवचनः सुखंयथाभवतितथा आविष्कृणुष्वेत्यर्थः हेउषः यतएवंकरोषि अतोभद्राकल्याणशीला त्वंत्यावितरंव्युच्छ आवरकमन्धकारंविप्रकृष्टंयथाभव-तितथाविवासय अत्रयद्यपिविशेषोनश्रुतः तथापिप्रकाशनिवर्त्यत्वात् परिहरणीयत्वाच्च व्युदस-नीयंतमएवेतिविगम्यते किंचतेतव तद्व्युदसनं अन्याउषसःअतीताआगामिन्यश्च ननशंत नव्या-प्नुवन्ति तथाव्युच्छेविभावः नशिर्व्याप्तिकर्मा इन्वति नशतिइतिव्याप्तिकर्मसुपाठात्[2] ॥ ११ ॥

११. जैसे माता-द्वारा देह के धो दिये जाने पर कन्या का रूप उज्ज्वल हो जाता है, वैसे ही तुम भी होकर दर्शन के लिए अपने शरीर को प्रकाशित करो। तुम कल्याणशीला हो। अन्धकार को दूर कर दो। अन्य उषायें तुम्हारे कार्य को नहीं व्याप्त करेंगी।

अश्वा॑वती॒र्गोम॑तीर्वि॒श्ववा॑रा॒ यत॑माना र॒श्मिभिः॒ सूर्य॑स्य ।
परा॑ च॒ यन्ति॒ पुन॒रा च॑ यन्ति भ॒द्रा नाम॒ वह॑माना उ॒षासः॑ ॥ १२ ॥

अश्व॑ऽवतीः । गोऽम॑तीः । वि॒श्वऽवा॑राः । यत॑मानाः । र॒श्मिऽभिः॑ । सूर्य॑स्य । परा॑ । च॒ । यन्ति॑ । पुनः॑ । आ । च॒ । य॒न्ति॒ । भ॒द्रा । नाम॑ । वह॑मानाः । उ॒षसः॑ ॥ १२ ॥

अश्वावतीः अश्ववत्यः बहुभिरश्वैस्तद्वत्यः तथागोमतीर्बहुभिर्गोभिस्तद्वत्यः विश्ववाराः विश्वेवारावरणीयाः कालायासां तास्तथोक्ताः सार्वकालीनाइत्यर्थः यद्वा विश्वैर्वरिवारोयासांताः विश्ववाराःभवन्ति विश्वैर्वरणीयाइत्यर्थः सूर्यस्यरश्मिभिर्यतमानाः सूर्यरश्मिभिःसाकंतमो-निवारणायप्रयत्नंकुर्वाणाः यद्यपिसूर्यरश्मयएवजगत्प्रकाशनायप्रभवन्ति तथापिसूर्योदयात्पूर्वं तमोनिवारणस्यापेक्षितत्वात्तासामपिप्रयत्नमविरुद्धम् रश्मिदेवताअपि प्रकाशिकाइत्यर्थः किंच भद्रा भद्रंकल्याणंस्तुत्यंवानामनमनं सर्वजनानुकूल्यंवहमानाः धारयमाणाः उषासः उषोदेवताः पराचयन्ति परायन्तिच तथा पुनराचयन्तिपुनरायन्तिच परस्परापेक्षयोभयत्रचशब्दः याएवातीतेषु दिनेषुगतास्ताएवपुनःपुनर्दिनान्तरेष्वप्यायन्तिजगन्निर्वाहाय प्रतिदिनंगतागतंकुर्वन्तीत्यर्थः ॥ १२॥

१२. अश्व और गो से सम्पन्न, सर्वकालीन और सूर्यरश्मियों के साथ तमोनिवारण के लिए चेष्टा-विशिष्ट उषा-देवियाँ कल्याणकर नाम धारण करके जाती और आती हैं।

ऋ॒तस्य॑ र॒श्मिम॑नु॒यच्छ॑माना भ॒द्रम्भ॑द्रं॒ क्रतु॑म॒स्मासु॑ धेहि ।
उषो॑ नो अ॒द्य सु॒हवा॒ व्यु॑च्छा॒स्मासु॒ रायो॑ म॒घव॑त्सु च स्युः ॥ १३ ॥६॥

[1] नि० १. १०।   [2] नि० १. ९।

ऋतस्यं । रश्मिम् । अनुऽयच्छमाना । भद्रम्ऽभंद्रम् । क्रतुंम् । अस्मासुं ।
धेहि । उषः । नः । अद्य । सुऽहवा । वि । उच्छ ।
अस्मासुं । रायः । मघवंत्ऽसु । च । स्युरिति स्युः ॥ १३ ॥ ६ ॥

हेउषः ऋतस्य सत्यभूतस्यादित्यस्य रश्मिंरश्मीनअनुयच्छमाना आनुकूल्येनप्रवर्तमा-नात्वं भद्रंभद्रं क्रतुं तत्तत्कल्याणंस्तुत्यंवा लौकिकंवैदिकंकर्म तद्विषयांप्रज्ञांवा धेहि स्थापय हे-उषः अद्येदानीं नोऽस्मदर्थं सुहवासुष्ठुआहूतासती व्युच्छ तमोविवासय प्रकाशंकुर्वित्यर्थः किं-पर्यमितितदुच्यते—मघवत्सु मघमितिधननाम हविर्लक्षणधनयुक्तेष्वस्मासुयजमानेषु रायश्चस्युः बहुविधानिधनानिसंभवन्त्वितिपूर्वोक्तेनक्रतुनासहसमुच्चयार्थश्चशब्दः ॥ १३ ॥

१३. उषा, ऋतु या सूर्य की रश्मि का अनुधावन करती हुई हमें कल्याणकारिणी प्रज्ञा प्रदान करो। हम तुम्हें बुलाते हैं। अन्धकार दूर करो। हम हविर्लक्षण धन से युक्त हैं। हमारे पास धन हो।

॥ इतिद्वितीयस्यप्रथमेषष्ठोवर्गः ॥ ६ ॥

उषाउच्छन्तीतित्रयोदशर्चंचतुर्थसूक्तंदैर्घतमसःकक्षीवतआर्षंत्रैष्टुभमुषस्यं उषाउच्छ-न्तीत्यनुक्रान्तं विनियोगस्तु पूर्वसूक्तेएवोक्तः ।

तत्रप्रथमा—

उषाउच्छन्तीसमिधानेअग्नाउद्यन्सूर्यउर्वियाज्योतिरश्रेत् ।
देवोनोअत्रसवितान्वर्थंप्रासावीद्द्विपत्प्रचतुष्पादित्यै ॥ १ ॥

उषाः । उच्छन्ती । समऽइधाने । अग्नौ । उत्ऽयन् । सूर्यः । उर्विया ।
ज्योतिः । अश्रेत् । देवः । नः । अत्र । सविता । नु । अर्थम् । प्र ।
असावीत् । द्विऽपत् । प्र । चतुःऽपत् । इत्यै ॥ १ ॥

एषोषाःसमिधाने अग्नौ अग्नित्वसामान्येनैकवचनं अग्निषुसमिध्यमानेषुसत्सुकर्मार्थंकर्तृप्रयो-गः उषःकालेह्याहवनीयादयः प्रज्वाल्यन्ते उच्छन्तीतमोविवासयन्तीउर्वियाउरुबहुलं ज्योतिः प्रकाशं अश्रेत् सेवते प्रकाशते प्रकाशयतिवासर्वं किमिव उद्यन्सूर्यःउपमाप्रधाननिर्देशः उदितः सूर्यइव सूर्योयथाप्रकाशयतितथेत्यर्थः अनन्तदुदयानन्तरं अस्मिन्कर्मणिवासवितादेवः सर्वस्य प्रेरकः सूर्योनोऽस्मदर्थंनुक्षिप्रं अर्थंअर्थशब्दोनविशेषणवाची नपुंसकलिंगः अयंनर्थानिकृणव-

१ ऋ० सं० ५. ५. ५ ।

न्यपांसीत्यादौतथादृष्टत्वात् । अरणीयंद्विपत् पादद्वयोपेतं मनुष्यादिरूपंधनंप्रासावीत्अनुज्ञाना-द्गुदत्तात्रित्यर्थः तथा चतुष्पत् पादचतुष्टयोपेतंगवादिरूपंधनंप्रासावीत् किमर्थं इत्ये द्विपदांच-तुष्पदांचगमनाय यद्वा नहत्याइतिसंबन्धः अस्मद्गमनागमनादिव्यापारायेत्यर्थः ॥ १ ॥

१. अग्नि के समिद्धमान होने पर उषा, अन्धकार का निवारण करती हुई, सूर्योदय की तरह प्रभूत ज्योति फैलाती हैं। हमारे व्यवहार के लिए सविता द्विपद और चतुष्पद से संयुक्त धन देते हैं।

अमिनतीदैव्यानिव्रतानिप्रमिनतीमनुष्यायुगानि ।
ईयुषीणामुपमाशश्वतीनामायतीनांप्रथमोषाव्यद्यौत् ॥ २ ॥

अमिनती । दैव्यानि । व्रतानि । प्रऽमिनती । मनुष्या । युगानि ।
ईयुषीणाम् । उपऽमा । शश्वतीनाम् । आऽयतीनाम् । प्रथमा ।
उषाः । वि । अद्यौत् ॥ २ ॥

दैव्यानिव्रतानि देवसंबन्धीन्यग्निहोत्रादीनिकर्माणि व्रतमितिकर्मनाम व्रतंकर्मरमितिवचनमस्तु पाठात् तानिकर्माणिअमिनती अहिंसतीमानमदानेनानुकूलंकुर्वती तथा मनुष्याणां युगानियुगो-पलक्षितान्निमेषादिकालावयवान् प्रमिनती प्रकर्षेणहिंसन्तीआयुःक्षपयन्तीत्यर्थः यद्वा युगानि युग्मानिपरस्परसंयोगंप्रमिनतीहिंसन्तीवियोगंकुर्वतीत्यर्थः उषःकालेसर्वेयथायथंस्वस्वव्यापारा-यगच्छन्तीतिप्रसिद्धं किंच ईयुषीणांगच्छन्तीनां अतीतानांशश्वतीनांनित्यानामुषसां उपमा ताभिः सदृशीत्यर्थः सादृश्यंच सुदृशीरिवृश्वदृत्यत्रोक्तं । तथा आयतीनांप्रथमा आगामिनीनामुषसांप्र-थमभाविनीसतीव्यद्यौत् विशेषेणप्रकाशते यद्वा ईयुषीणां गमनशीलानांपश्वादीनां शश्वतीनां संततिप्रवाहरूपेणनित्यानांउपमा तद्वचित्येत्यर्थः तथाआयतीनां राज्यवसानसमयेउत्पद्यमानानां मशावागादीनांप्रथमभाविनीउषस्यागतायांवाचोबुद्धयःप्रस्फुरन्तीतिप्रसिद्धम् तादृशीदेवीव्यद्यौ-त् प्राणिनामनुग्रहायद्योतते ॥ २ ॥

२. उषा देव-सम्बन्धी व्रतों में विघ्न नहीं करती, मनुष्यों की आयु का ह्रास करती, अतीत और नित्य उषाओं के समान हैं और आगा-मिनी उषाओं की प्रथमा है। उषा द्युति फैलाती हैं।

एषादिवोदुहिताप्रत्यदर्शिज्योतिर्वसानासमनापुरस्तात् ।
ऋतस्यपन्थामन्वेतिसाधुप्रजानतीवनदिशोमिनाति ॥ ३ ॥

---

१ ऋ० सं० २, १, ५ ।

एषा । दिवः । दुहिता । प्रति । अदर्शि । ज्योतिः । वसाना ।
समना । पुरस्तात् । ऋतस्य । पन्थाम् । अनु । एति । साधु ।
प्रजानतीऽइव । न । दिशः । मिनाति ॥ ३ ॥

एषोषाः दिवोद्योतमानात्मकस्य द्युलोकस्य दुहिता दुहितृस्थानीया तत उत्पद्यमानत्वाद्दुहितेत्युपचर्यते पुरस्तात्पूर्वस्यां दिशि प्रतिप्रत्येकं अदर्शि दृश्यते सर्वेषामपि प्राणिनामाभिमुख्येन प्रकाशत इत्यर्थः कीदृशी सा ज्योतिर्वसाना तेजोरूपं वस्त्रमाच्छादयन्ती तेजसा प्रकाशयन्ती समना सम्यङ्मनयित्री चेष्टयित्री अन्तर्भावितण्यर्थोऽयं यद्वा सह युगपदेव मन्यते बुध्यते प्राणिभिरिति समनाः व्युत्पत्त्यनवधारणादनवग्रहः सा तादृशी ऋतस्यादित्यस्य पन्थां पन्थानं मेरोः प्रान्तप्रदेशं अनुक्रमेण साधु सम्यगेति गच्छति सूर्यो यत्र यत्र गच्छति तत्र तत्र पुरस्तादुषा अपि गच्छतीत्यर्थः सैव विशेष्यते—प्रजानतीव प्रियभूतस्य सूर्यस्य मार्गो मयापि गन्तव्य इति चेतयन्तीव यथा लोके प्रियतमेऽनुरागयुक्ता काचित्स्त्री भर्तारं सर्वास्ववस्थासु न विमुञ्चति तथेयमपीत्यर्थः किंच दिशः प्रागादिका न मिनाति न हिनस्ति किंतु प्राप्यगच्छति सा प्राचीत्येवं प्रागादिव्यवहारं करोतीत्यर्थः ॥ ३ ॥

३. उषा स्वर्ग-पुत्री हैं। वह प्रकाश-द्वारा आच्छादित होकर धीरे-धीरे पूर्व दिशा की ओर दिखाई देती हैं। उषा मानो सूर्य का अभिप्राय जानकर ही उनके मार्ग पर अच्छी तरह भ्रमण करती हैं। वह कभी दिशाओं को नहीं मारती।

अथ चतुर्थी—

उपो अदर्शि शुन्ध्युवो न वक्षो नोधा इवाविरकृत प्रियाणि ।
अद्मसन्न ससतो बोधयन्ती शश्वत्तमागात्पुनरेयुषीणाम् ॥ ४ ॥

उपो इति । अदर्शि । शुन्ध्युवः । न । वक्षः । नोधाःऽइव । आविः ।
अकृत । प्रियाणि । अद्मऽसत् । न । ससतः । बोधयन्ती ।
शश्वत्ऽतमा । आ । अगात् । पुनः । आऽईयुषीणाम् ॥ ४ ॥

एषोषाः उपोइति निपातद्वयसमुदायात्मक एको निपातः सर्वैः समीप एव अदर्शि दृश्यते तत्र दृष्टान्तः—शुन्ध्युवो न वक्षः अत्र नकार उपमार्थीयः उपरिष्टात्प्रयुज्यमानत्वात् यत्तु प्रतिषेधो विवक्षितः तत्र पुरस्तान्नकारः प्रयुज्यते तथा च यास्कः—पुरस्तादुपाचारस्तस्य यत्प्रतिषेधतीति तस्योदाहरणं नेन्द्रं देवममंसतेति उपरिष्टादुपाचारस्तस्य येनोपमिमीते इति तस्योदाहरणं दुर्मदासो न सुरायामिति शुन्ध्युरादित्यः सर्वेषां शोधकत्वात् तस्य वक्षो वक्षःस्थानीयो रश्मिसमूहः स यथा प्रकाशमानो दृश्यते तथेत्यर्थः

१ नि० १. ४. । २ ऋ० सं० ८. ४. १. । ३ ऋ० सं० ५. ७. १९. ।

यद्वा शुन्ध्युरितिजलचरःश्वेतवर्णःपक्षिविशेषः सयथास्वकीयंवक्षःप्रकाशयन्दृश्यतेतद्वदित्यर्थः किंच नोधाइवप्रियाण्याविरकृत नवनंस्तोत्रंधारयतीतिनोधाःएतन्नामामहर्षिः देवतास्तुतिव्याजेन नानाविधैर्मन्त्रैःप्रियाणिस्वमनीषितान्याविष्कृतवान् तथैषापि स्वकीयानिसर्वलोकप्रियाणितेजां-स्याविरकरोत् किंच अद्मसत्न अद्मान्युपसार्थीयानकारःअद्मदत्यन्नार्थः तस्यपाकायगृहेसीदती-त्यद्मसदपाचिकायोषित् ससतोबोधयन्ती सायथास्वपतःपुत्रादीन्भोजनाय बोधयतितद्वत् यद्वा अ-द्मेतिगृहनाम वरूथंअद्मेतितन्नामसुपाठात् तत्रसीदतीत्यद्मसद्जननी सायथास्वपतःपुत्रादीन्उ-षः कालेप्रबोधयति तथाभुवनाख्येगृहेसीदन्ती तत्रस्थान्प्राणिनःप्रबोधयन्तीयमुषाः आईयुषीणां आगमनशीलानांस्त्रीणांमध्येशश्वत्तमा आगात्पुनःपुनरागच्छति प्रातर्नियतमागच्छन्तीनां चार-योषितांमध्येस्वयमेकासती नियतमागच्छतीत्यभिप्रायः अत्रनिरुक्तम्—उपदर्शितशुन्ध्युवःशुन्ध्यु-रादित्योभवतिशोधनात्तस्यैववक्षोभासोध्यूढमिदमपीतरदृक्षएतस्मादेवाध्यूढंकायेशकुनिरपिशुन्ध्यु-रुच्यतेशोधनादेवोदकचरोभवत्यापोऽपिशुन्ध्युवउच्यन्तेशोधनादेवनोधाऋषिर्भवतिनवनंदधाति-सयथास्तुत्याकामानाविष्कुरुतएवमुषारूपाण्याविष्कुरुतेऽद्मसदद्माचंभवत्यद्मसादिनीतिवाद्मसा-निनीतिवाससतोबोधयन्तीशश्वत्तमागात्पुनरेयुषीणांस्वपतोबोधयन्तीशाश्वतिकतमागात्पुनरागा-मिनीनामिति[1] ॥ ४ ॥

४. जैसे सूर्य अपना वक्षःस्थल प्रकटित करते हैं और नोधा ऋषि ने जैसे अपनी प्रिय वस्तु का आविष्कार किया है, उसी प्रकार उषा ने भी अपने को आविष्कृत किया है। जैसे गृहिणी जागकर सबको जगाती है, वैसे ही उषा भी मनुष्यों को जगाती है। अभिसारिकाओं के बीच उषा सबसे अधिक आती है।

पूर्वेअर्धेरजसोअप्त्यस्यगवांजनित्र्यकृतप्रकेतुम् ।
व्युप्रथतेवितरंवरीयओभापृणन्तीपित्रोरुपस्था ॥ ५ ॥ ७ ॥

पूर्वे । अर्धे । रजसः । अप्त्यस्य । गवाम् । जनित्री । अकृत ।
प्र । केतुम् । वि । ऊम् इति । प्रथते । वि॒ऽतरम् । वरीयः । आ ।
उभा । पृणन्ती । पित्रोः । उपऽस्था ॥ ५ ॥ ७ ॥

अप्त्यस्यव्यापनशीलस्य विस्तृतस्यरजसोरंजकस्यान्तरिक्षलोकस्य रजःशब्दोऽन्तरिक्ष-लोकवाची लोकारजांस्युच्यन्तेइतियास्केनोक्तत्वात्[2] । तस्यपूर्वेअर्धेपूर्वस्मिन्भागेजनित्री उत्पद्यमा-नासती गवांदिशांरश्मीनांवाकेतुंप्रज्ञानंप्राकृत्यंप्रकर्षेणकरोति यद्वा रजसोरंजकस्याह्नः रजःशब्दो-ऽहर्वाची अहनीरजसीउच्येते इतियास्केनोक्तत्वात्[3] । तस्यपूर्वेअर्धेपूर्वस्मिन्भागेउषःकालेगवांप्र-

१ नि० ४. १६. । २ नि० ४. १९. । ३ नि० ४. १९ ।

चांजनित्रीजनयित्रीउत्पादयित्री उषःकालेसर्वेषांप्राणिनांबाचःस्फुरन्तीविप्रसिद्धम् यद्वा आप्यस्य कर्मसुस्थितस्यजन्तोःकेतुंगमनागमनादिरूपंकर्म। केतुरितिकर्मनाम केतःकेतुरितितन्नामसुपा-ठात् प्राकृतप्रकर्षेणकरोति किंच पित्रोःपालयित्र्योर्द्यावापृथिव्योःउपस्थाउपस्थेउत्सङ्गेअन्तरा-लप्रदेशेस्थित्वाउभाउभेद्यावापृथिव्यौ पृणन्तीस्वतेजसापूरयन्ती यद्वा उभाउभयोः पित्रोरितिसं-बन्धः वितरंविशिष्टतरं वरीयःउरुतरंअतिविस्तीर्णयथाभवतितथाव्युष्यतेविशेषेणैवमस्याप्या-भवति प्रकाशतइत्यर्थः उशब्दोवधारणार्थःपादपूरणोवा मिताक्षरेष्वनर्थकाःकमीमिद्विति यास्केनोक्तत्वात् ॥ ५ ॥

५. विस्तृत आकाश के पूर्व भाग में उत्पन्न होकर उषा दिशाओं को चेतना-युक्त करती हैं। उषा पितृ-स्थानीय स्वर्ग और पृथिवी के अन्तराल में रहकर अपने तेज से दोनों को परिपूर्ण करके विस्तृत और विशिष्ट रूप से प्रभात हुई हैं।

एवेदेषापुरुतमादृशेकंनाजामिंनपरिवृणक्तिजामिम्।
अरेपसातन्वाशाशदानानार्भादीषतेनमहोविभाती ॥ ६ ॥

एव। इत्। एषा। पुरुऽतमा। दृशे। कम्। न। अजामिम्।
न। परि। वृणक्ति। जामिम्। अरेपसा। तन्वा। शाशदाना।
न। अर्भात्। ईषते। न। महः। विऽभाती ॥ ६ ॥

एषोषा एवेत् इच्छब्दएवकारार्थः एवमेवइदानीं भासमानप्रकारेणैवपुरुतमाविपुलतमा अत्यन्तविस्तृतासती अजामिं विजातीयंमनुष्यादिजातिंनपरिवृणक्ति परितःसर्वतोनवर्जयति तथा जामिंसजातीयंदेवजातिंनपरिवृणक्ति नपरिवर्जयति मनुष्यादिकंदेवादिकंचतदुपलक्षितं लोकद्वयंसाकाल्येनप्रकाशयतीत्यर्थः किमर्थमितितदुच्यते—दृशेकं सुखेनसर्वेषांदर्शनायसुखंयथा भवतितथासर्वान्दर्शयितुंवा किंच अरेपसा अपापया निर्मलयातन्वाशरीरेण शाशदाना शाशा-यमाना शाशदानःशाशाद्यमानइतियास्कः। स्पष्टतांगच्छन्तीत्यर्थः विभातीविशेषेणप्रकाशयन्ती साअर्भाद्दल्पात् पुत्रिकादेःसकाशान्नेषतेनगच्छति तमपिप्रकाशयति तथा महोमहतोमेर्वादेः सकाशान्नेषते नगच्छति तमपिप्रकाशयति पूर्वंलोकद्वयंप्रकाशयति इत्युक्तं इदानीमस्मिंल्लोके परमाण्वादिपर्वतपर्यन्तंकृत्स्नंप्रकाशयतीत्यर्थः ॥ ६ ॥

६. इस तरह अत्यन्त विस्तृत होकर उषा सरलता से दर्शन-निमित्त मनुष्यादि और देवादि में से किसी को भी नहीं छोड़ती। प्रकाशशालिनी उषा विमल शरीर में क्रमशः स्पष्ट होकर छोटे या बड़े किसी से भी नहीं हटती।

---

१ नि० १. ९. । २ नि० ६. १६. ।

अथ सप्तमी—

अभ्रातेवपुंसएतिप्रतीचीगर्तारुगिवसनयेधनानाम् ।
जायेवपत्यउशतीसुवासाउषाहस्रेवनिरिणीतेअप्सः ॥ ७ ॥

अभ्राताऽइव । पुंसः । एति । प्रतीची । गर्तऽआरुगिव । सनये ।
धनानाम् । जायाऽइव । पत्ये । उशती । सुऽवासाः । उषाः ।
हस्राऽइव । नि । रिणीते । अप्सः ॥ ७ ॥

अभ्रातेव भ्रातृरहितेव पुंसः पित्रादीन् प्रतीची स्वकीयस्थानात्प्रतिनिवृत्तमुखी सती एति गच्छति यथा लोके भ्रातृरहिता योषित्स्वोचितवासोलङ्कारादिलाभाय पितॄनेति सति भ्रातरि स एवोचितप्रदानादिना सम्यक्तोषयति तदभावात्पितरमेव प्राप्नोति यद्वा सति स्वभ्रातरि स एव पितुः पिंडदानादिकं सन्तानकृत्यं करोति तस्याभावात्स्वयमेव तत्कर्तुं पित्रादीन्गच्छति तद्वदियमुषा अपि स्वोचितप्रकाशादिलाभाय स्वप्रकाशदानाय वा पितृभूतं सूर्यमाभिमुख्येन गच्छति अयमेको दृष्टान्तः तथा धनानां सनये गर्तारुगिव गर्तारोहिणीवेत्यपरो दृष्टान्तः गर्त इति गृहनाम कुन्दरो गर्त इति तन्नामसु पाठात् अत्रौचित्येन राजपुरुषैः न्यायनिर्णेतृभिश्चाधिष्ठितं स्थानमुच्यते तदारोहतीति गर्तारुक् यथा लोके काचिद्धवभर्तृका योषिद्धनानां स्वकीयरिक्थानां सनये लाभाय गर्तमागच्छति तां दृष्ट्वा न्यायविचारे यदीयं रिक्थं लभते चेदस्यैः सन्तावहृत्य तदीयं धनं वितरन्ति तथेयमपि धनानां प्रीणनसाधनानां प्रकाशानां सनये लाभाय गर्तमाकाशं सूर्यनिवासस्थानं आरोहति देशविशेषाचारमपेक्ष्यैवं दृष्टान्तितं किंच पत्ये उशती कामयमाना सुवासा दुकूलादिशोभनवसना स्वलंकृता पूर्वं रजोदर्शनसमये मलिनवस्त्रा सती स्नानानन्तरं शोभनवस्त्राभरणैः शोभमाना विशेषेण पतिं भोगाय कांक्षन्ती तेन सह सं-क्रीडते तथेयमुषाः अपि नैशेनान्धकारेणावृतत्वात् मलिनवसनापि प्रभाते स्वतेजसावृतत्वात् सुवसना सती पतिस्थानीयेन सूर्येण साकं संक्रीडमाना हस्रेव हसनेव अप्सः दन्तस्थानीयानि रूपाणि नीलपीतादीनि यद्वा निरूप्यमाणानि पदार्थजातानि निरिणीते नितरां रिणीते गमयति प्रकाशयतीत्यर्थः यथा लोके काचिद्रमणीया योषित्स्मितव्याजेन दन्तान्विवृणुते तथेयमपि सर्वाणि रूपाणि प्रकाशयतीत्यर्थः अयं मन्त्रो निरुक्ते स्पष्टं व्याख्यातः—अभ्रातृकेव पुंसः पितॄनेत्यभिमुखी सन्तानकर्मणे पिण्डदानाय न पतिं गर्तारोहिणीव धनलाभाय दाक्षिणाजी गर्तः सभास्थाणुर्गृणातेः सत्य-

संगरेभवतिधनयापुत्रायापतिकासारोहतितांयथाक्षैराघ्नन्तिसारिक्थंभजतइति। जायेवपत्येका-
मयमानासुवासाऋतुकालेषूषाहसनेवदन्तान्विवृणुतइति ॥ ७ ॥

७. भ्रातृ-हीना स्त्री जैसे पित्रादि के अभिमुख गमन करती है, गतभर्तृका जैसे धन-प्राप्ति के लिए घर आती है, उषा भी वैसा ही करती है। जैसे पत्नी पति की अभिलाषिणी होकर सुन्दर वस्त्र पहनती हुई हास्य-द्वारा अपनी दन्त-राजि प्रकाशित करती है, उसी प्रकार उषा भी करती है।

स्वसास्वस्रेज्यायस्यैयोनिमारैगपैत्यस्याःप्रतिचक्ष्येव ।
व्युच्छन्तीरश्मिभिःसूर्यस्याञ्ज्यङ्क्तेसमनगाइवव्राः ॥ ८ ॥

स्वसा । स्वस्रे । ज्यायस्यै । योनिम् । अरैक् । अप । एति ।
अस्याः । प्रतिचक्ष्यऽइव । विऽउच्छन्ती । रश्मिऽभिः । सूर्यस्य ।
अञ्जि । अङ्क्ते । समनगाःऽइव । व्राः ॥ ८ ॥

स्वसा भगिनीरूपारात्रिः स्वस्रेभगिन्यैउषसे कीदृश्यैज्यायस्यै यद्यपि एकस्मादेवान्तरिक्षा-
दुत्पन्नत्वात् परस्परंस्वसृभावः तथाप्यह्नःप्राथम्यात्तेजस्विन्याउषसोज्यायस्त्वं स्वयमेवसरतीति
वास्वसारात्रिः स्वस्रेज्यायस्यै उक्तरीत्याज्येष्ठायै योनिंउत्पत्तिस्थानं अपररात्ररूपं आरैक् अ-
रिचत् प्रादात् रेचयतीत्यर्थः तथाच पूर्वमाम्नातं—रात्र्युषसेयोनिमारैगिति। दत्त्वाचअस्याउत्पन्ना-
याउषसः प्रतिचक्ष्येव ज्ञापयित्वैव स्वयमपसृत्यैतिगच्छति ज्यायस्यामागतायां तस्यैस्वस्थानं
दत्त्वा स्वयं तत्सन्निधौस्थातुमनुचितमितिविज्ञायैवापगच्छतीतिभावः एवमुत्पन्नोषाः सूर्यस्यर-
श्मिभिर्व्युच्छन्ती तमोविवासयन्ती अंजिर्व्यंजकंजगत् अङ्क्ते अनक्तिप्रकाशयति किमिव
समनगाइव सम्यग्गमनहेतवः आपः समनाः ताः गच्छन्तीतिसमनगाःविद्युतः व्राः व्राताः
विद्युत्संघाइव यद्वा सम्यग्गमनायगच्छन्तीतिसमनगाः सूर्यरश्मयः तेइवव्राः व्राताः संघी-
भूताः तेयथा अंजन्ते जगत्प्रकाशयन्ति तथेत्यर्थः प्रातरित्यत्रतकारलोपश्छान्दसः ॥ ८ ॥

८. भगिनी-रूपिणी रात्रि ने बड़ी बहन (उषा) को अपर रात्रि-रूप उत्पत्ति-स्थान प्रदान किया है एवं उषा को जनाकर स्वयं चली जाती है। सूर्य-किरणों से अन्धकार हटाकर उषा विद्युद्राशि की तरह जगत् को प्रकाशित करती है।

आसांपूर्वासामहसुस्वसॄणामपरापूर्वामभ्येतिपश्चात् ।
ताःप्रत्नवन्नव्यसीर्नूनमस्मेरेवदुच्छन्तुसुदिनाउषासः ॥ ९ ॥

१ नि० ३. ५ । २ ऋ० सं० १. ८. ८. ।

आसाम् । पूर्वासाम् । अहऽसु । स्वसॄणाम् । अपरा । पूर्वाम् ।
अभि । एति । पश्चात् । ताः । प्रत्नऽवत् । नव्यसीः । नूनम् ।
अस्मे इति । रेवत् । उच्छन्तु । सुऽदिनाः । उषसः ॥ ९ ॥

स्वसॄणांपरस्परंस्वसृभावमापन्नानां स्वयंसरन्तीनांवापूर्वासांपुरातनीनां आसामुषसांमध्ये अहस्सु अहःसु प्रतिदिनंअपराअन्या अद्यतन्युषाः पूर्वांअतीतदिवससंबन्धिनीमुषसंपश्चात् अनुसृत्यअभ्येति अभिमुखंगच्छति अव्यवधानेनगच्छतीत्यर्थः सर्वेष्वहःस्वेवमेवाभ्येति नव्यसीः नवीयस्यः नूतनतराआगामिन्यः ताउषासः उषसोऽपिनूनंनिश्चयं प्रत्नवत् पुरातन्यइव सुदिनाः शोभनकर्मानुष्ठानसाधनदिवसाः शोभनदिनमुखावासत्यः अस्मेअस्माकंरेवत् बहुधनविशिष्टंयथाभवतितथाउच्छन्तु प्रकाशयन्तु पूर्वतन्योयथौच्छन्तथा आगामिन्योऽप्युच्छन्त्वित्यर्थः ॥ ९ ॥

९. इन सब भगिनीभावापन्न प्राचीन उषाओं में पहली दूसरी के पीछे प्रतिदिन गमन करती हैं। प्राचीन उषाओं की तरह नई उषा सुदिन पैदा करती हुई हमें प्रभूत-धन-विशिष्ट करके प्रकाशित करे।

अथदशमी—

प्रबोधयोषःपृणतोमघोन्यबुध्यमानाःपणयःससन्तु ।
रेवदुच्छमघवद्भ्योमघोनिरेवत्स्तोत्रेसूनृतेजारयन्ती ॥ १० ॥ ८ ॥

प्र । बोधय । उषः । पृणतः । मघोनि । अबुध्यमानाः । पणयः ।
ससन्तु । रेवत् । उच्छ । मघवत्ऽभ्यः । मघोनि । रेवत् । स्तोत्रे ।
सूनृते । जारयन्ती ॥ १० ॥ ८ ॥

हेमघोनि मघवति अस्मभ्यंदातव्यैर्बहुभिर्धनैस्तद्वति उषःहेउषोदेवि पृणतः हविःप्रदानस्यान्यजमानान्प्रबोधयप्रज्ञापय प्रतिबुद्धान्कुरु किंच पणयः व्यवहारिणोवणिजः पणिर्वणिग्भवतीतियास्कः[1] । पणयइतिलुब्धकाअबुध्यमानाः यागादीनकुर्वाणाः अदानशीलाः असच्छ्रमयः ससन्तुस्वपन्तु दीर्घनिद्राभवन्तु म्रियन्तामित्यर्थः तथाचमन्त्रान्तरं—ससन्तुत्याअरातयोबोधन्तुशूररातयइति[2] । किंच हेमघोनि अस्मद्दत्तहविर्भिस्तद्वति हेउषः मघवद्भ्यः हविर्लक्षणान्नवद्भ्योयजमानेभ्यः तेषामर्थं रेवत् धनवत् समृद्धिमत् उच्छविभाहि किंच हेसूनृते सुष्ठुमनुष्या-

---

१ नि० २.१७. ।   २ ऋ० सं० १. २. २७. ।

यां नेत्रि देवि जरयन्तीसर्वप्राणिनःक्षपयन्तीत्वंस्तोत्रे स्तुतिकर्त्रेयजमानाय तदर्थंरेवद्धनवद स-
ष्ट्वार्यंउच्छेविशेषः ॥ १० ॥

१०. धनवती उषा, हविर्दाताओं को जगाओ। पणिलोग न जागकर निद्रा में पड़ें। धनशालिनी, धनी यजमानों को समृद्धि दो। सूनृते, तुम सारे प्राणियों को क्षीण करती हुई यजमान को समृद्धि दो।

अवे॒यम॑श्वैद्युव॒तिः पु॒रस्ता॑द्यु॒ङ्क्ते गवा॑मरु॒णाना॒मनी॑कम्।
वि नू॒नमु॑च्छा॒दस॑ति॒ प्र के॒तुर्गृ॒हंगृ॑ह॒मुप॑ तिष्ठाते अ॒ग्निः ॥ ११ ॥

अव॑। इ॒यम्। अ॒श्वै॒त्। यु॒व॒तिः। पु॒रस्ता॑त्। यु॒ङ्क्ते। गवा॑म्।
अ॒रु॒णाना॑म्। अनी॑कम्। वि। नू॒नम्। उ॒च्छा॒त्। अस॑ति। प्र।
के॒तुः। गृ॒हम्ऽगृ॑हम्। उप॑। ति॒ष्ठा॒ते॒। अ॒ग्निः ॥ ११ ॥

इयमुषाः युवतिः यौवनोपेता योषित्स्थानीया यद्वा सर्वेषु भावेषु मिश्रयन्ती पुरस्तात्पूर्वस्यां दिशि अवाश्वैत् अत्यर्थमागच्छति वर्धते वा अत्राव शब्दो विनिग्रहार्थीयः न्यवेति विनिग्रहार्थीयावितियास्केनोक्तत्वात्। तत्कथमवगम्यत इति तत्राह—इयं अरुणानां अरुणवर्णानां गवां प्रसिद्धानामेव आत्मकालानामश्वानां वा अनीकं समूहं युङ्क्ते रथे योजयति अरुण्यो गाव उषसामिति सवितुरिति यथा लोके वाहनसन्नाहं दृष्ट्वा प्रयाणमनुमीयते तथात्राप्यरुणरश्मीनामश्वानां दर्शनादुषा आगच्छतीत्यध्यवसीयते यद्वा अरुणानां रश्मीनां समूहं युङ्क्ते तथा नूनं निश्चयं एषा व्युच्छात् तमो विवर्जयिष्यति स्वदीप्तिं प्रयुनक्ति अतएव कारणात् यथा लोके स्वसन्नाहं दृष्ट्वोदयोनुमीयते तथात्रापीत्यर्थः तादृशी सा असति असत्यायेनीरूपे अन्तरिक्षे अतिरोधायकत्वादशोभने वा प्रसिद्धा केतुः केतुस्थानीया ज्ञापयित्री प्रकर्षेण विविधं भासत इति विशेषः उपसर्गवशाद्योग्यक्रियाध्याहारः यद्वा असति तमोरूपेन्धकारे प्रकेतुः प्रकर्षेण ज्ञापयित्री सती नूनं व्युच्छादिति पूर्वेणान्वयः त-स्मिन्काले अग्निः आहवनीयादिरूपो गृहंगृहं सर्वयजमानगृहं अग्निहोत्रार्थमुपतिष्ठाते उप-तिष्ठते दीप्यत इत्यर्थः ॥ ११ ॥

११. युवती उषा पूर्व दिशा से आती है। उसके रथ में लाल अश्व जुते हैं। वह दिन की सूचना करके रूप-रहित अन्तरिक्ष में अन्धकार का निवारण करती है। उसका आगमन होने पर घर-घर में आग जलती है।

---

१ नि० १. ३.

अथद्वादशी–

उत्तेवयश्चिद्वसतेरपप्तन्नरश्चयेपितुभाजोव्युष्टौ।
अमासतेवहसिभूरिवाममुषोदेविदाशुषेमर्त्याय ॥ १२ ॥

उत्। ते। वयः। चित्। वसतेः। अपप्तन्। नरः। च। ये।
पितुऽभाजः। विऽउष्टौ। अमा। सते। वहसि। भूरि। वामम्।
उषः। देवि। दाशुषे। मर्त्याय ॥ १२ ॥

तेतवव्युष्टौसत्यां वयश्चित् गमनवन्तःपक्षिणोऽपि चिदित्येषोऽपिशब्दार्थः निपातानामनेकार्थत्वात् उच्चावचेष्वर्थेषुनिपतन्तीतियास्केनोक्तत्वात् वसतेर्निवासस्थानान्नीडादेरुत् ऊर्ध्वं अपप्तन् पतन्ति पूर्ववाक्येगृहंगृहमुपतिष्ठातेअभिरित्युक्तत्वात्तदपेक्षयापिशब्दः किंच नरश्चमनुष्याश्च पितुभाजः अन्नवन्तः अन्नार्थिनः कृषिवाणिज्यादिकर्तारः स्वस्वव्यापारार्थमुत उन्मुखाः अपप्तन् गच्छन्ति तथाचमन्त्रान्तरं–प्रद्वदीयतउताचपप्तविपक्षिणईति। एवंव्युष्टौसत्यां हेदेवि देवनशीलेउषोदेवते अमागृहे देवयजनाख्ये सते तिष्ठते यजमानायतदर्थं अमेतिगृहनाम अमादमइतिगृहनामसूपठितत्वात् यद्वा अमासहहूयमानेनाग्निनासह निवसतेयजमानाय अमावसेतामित्यादौ सहार्थेप्रयोगात् मर्त्यायमनुष्यायदाशुषेहविर्दत्तवतेयजमानाय भूरिवामं बहुशोभनं धनं वहसिप्रापयसि ॥१२॥

१२. उषा, तुम्हारा उदय होने पर चिड़ियाँ अपने घोंसले से ऊपर उड़ती हैं। अन्न-प्राप्ति में आसक्त होकर मनुष्य ऊपर मुँह करके जाते हैं। देवि, देव-पूजन-गृह में अवस्थित हव्य-दाता मनुष्य के लिए प्रभूत धन ले आओ।

अथत्रयोदशी–

अस्तोढ्वंस्तोम्याब्रह्मणामेवीवृधध्वमुशतीरुषासः।
युष्माकंदेवीरवसासनेमसहस्रिणंचशतिनंचवाजम् ॥ १३ ॥ ९ ॥

अस्तोढ्वम्। स्तोम्याः। ब्रह्मणा। मे। अवीवृधध्वम्। उशतीः।
उषसः। युष्माकम्। देवीः। अवसा। सनेम। सहस्रिणम्।
च। शतिनम्। च। वाजम् ॥ १३ ॥ ९ ॥

---

१ नि० १. ११.। २ ऋ०सं० १. ४. ९.।

एवंसूक्तद्वयोक्तरीत्याबहुधास्तुत्वा तांचस्तुतिं अनयानिवेदयित्वास्वाभीष्टंप्रार्थयते हेस्तोम्याः स्तोमस्तोत्रंतदर्हन्तीतिस्तोम्याःस्तुत्यर्हाःउषसः यद्वोयूयंतादृश्यः अतोमेमत्स्वभूतेन ब्रह्मणासूक्तद्वयगतमन्त्ररूपेणस्तोत्रेणास्तोढ्वंस्तुताभवत किंच हेउषासः उषसः उशतीस्तोतृनस्मान् अस्मत्तसमृद्धिंवा कामयमानायूयंअवीवृधध्वं अस्मान्यवर्धयत किंच हेदेवीः देव्योदेवनशीलाः युष्माकंअवसायुष्मत्संबन्धिनारक्षणेनवयं सहस्रिणं सहस्रसंख्याकं अभीष्टंधनंसनेमलभेमहि यथाशतिनंचवाजं शतसंख्याकं अपरिमितंधनं सनेम युष्मत्कृतेनशतसहस्रपरिमितधनादिरूपरक्षणेनवयमपि अर्थिभ्यःसहस्रपरिमितस्यधनस्यसनितारोभवेमेत्यर्थः ॥१३॥

१३. स्तुति-पात्र उषाओ, मेरे मन्त्र-द्वारा तुम स्तुत हो। मेरी समृद्धि की इच्छा करके हमें वर्द्धित करो। देवियो, तुम्हारी रक्षा प्राप्त करके हम सहस्रसंख्यक और शतसंख्यक धन प्राप्त करें।

॥ इतिद्वितीयस्यप्रथमेनवमोवर्गः ॥ ९ ॥

प्रातारत्नमितिसप्तर्चंपञ्चमंसूक्तंकाक्षीवतं दानस्यस्तूयमानत्वाद्दानदेवत्यं यातेनोष्यदेसादेवतेतिपरिभाषितत्वात् त्रैष्टुभं उपद्दत्यादिकेद्वेजगत्यौ प्रातारत्नंसप्तस्वनयस्यदानस्तुतिरुपजगत्यावित्यनुक्रमणिका।

तत्रप्रथमा—

प्रा॒ता र॒त्नं प्रा॑त॒रित्वा॑ दधाति॒ तं चि॑कि॒त्वान्प्र॑ति॒गृह्या॒ नि ध॑त्ते।
तेन॑ प्र॒जां व॒र्धय॑मान॒ आयू॑ रा॒यस्पोषे॑ण सचते सु॒वीरः॑ ॥ १ ॥

प्रा॒तरिति॑। रत्न॑म्। प्रा॒तः॒ऽइत्वा॑। द॒धा॒ति॒। तम्। चि॒कि॒त्वान्। प्र॒ति॒ऽगृह्य॑। नि। ध॒त्ते॒। तेन॑। प्र॒ऽजाम्। व॒र्धय॑मानः। आयुः॑। रा॒यः। पोषे॑ण। स॒च॒ते॒। सु॒ऽवीरः॑ ॥ १ ॥

अत्रेतिहासमाचक्षते—दैर्घतमसःकक्षीवान्नामऋषिः ब्रह्मचर्यंचरिष्यन् वेदाभ्यासायगुरुकुलेचिरकालमुषित्वावेदान्सम्यगधीत्यव्रतानिचचरित्वातेनानुज्ञातः पुनःस्वगृहंप्रतिप्रयास्यन्नध्वमार्गेरात्रौविश्रान्तः प्रभातेभावयव्यस्यपुत्रःस्वनयोनामराजा अनुचरैःसहक्रीडमानोऽकस्मात्कक्षीवतोऽन्तिकमाससाद सचरमसाप्रतिबुद्धःसहसोत्तस्थौ तंचराजापाणिंगृहीत्वा स्वकीयमासनमुपवेश्यास्यसौन्दर्यमवगत्यस्वकन्याप्रदानमनाःपप्रच्छ भगवन् कस्यपुत्रःकिंनामात्वमिति सचपृष्टोमातरंपितरंचस्ववृत्तान्तं आचचक्ष सचराजा संभाव्यइत्यवगत्यमुदितमनाः स्वगृहंप्राप्यास्मैमधुपर्कमारभ्यवस्त्रमाल्यादिभिःपूजयित्वा सरथादशकन्याःशतंनिष्कानश्वशतंपुंगवानां

शतंगवांषष्ट्युत्तरसहस्रंपुनरेकादशरथांश्चप्रादात् सचसर्वमनुक्रमेणप्रतिगृह्यदीर्घतमसोऽन्तिकमा-
गत्यतस्मैप्रादर्शयत् ननुकक्ष्यानामाश्वबन्धनीरज्जुस्तद्वान्कक्षीवान् अश्वबन्धनंचराज्ञएवोचितं
अतोऽस्यराजन्यत्वात्प्रतिग्रहोनोपपद्यते याजनाध्यापनेचैवविशुद्धाच्चप्रतिग्रहइतिस्मरणात् तस्मा-
द्ब्राह्मणस्यैवाधिकारोनतुक्षत्रियस्येति नैषदोषः यद्यप्यसौकलिङ्गाख्यस्यराज्ञःपुत्रः तथापितेनक-
लिङ्गेन स्वयंवृद्धत्वादपत्योत्पादनायसामर्थ्यमलभमानेनपुत्रोत्पादनायप्रार्थितोदीर्घतमाऋषिः उशि-
ङ्नामिकां अपत्योत्पादनायप्रेषितयाराजमहिष्यातिजरठेनमहर्षिणासहरन्तुमुद्विजमानयास्वकीयाभ-
रणैरलंकृत्यस्वप्रतिनिधित्वेनप्रेषितामुशिङ्नामिकांयोषितं दासीमित्यवगत्यमन्त्रपूतेनजलेनाभिषि-
च्यऋषिपुत्रींकृत्वातयासहरेमे तदुत्पन्नःकक्षीवान्नामऋषिः एतत्सर्वमस्माभिःपूर्वाध्याये नासत्या-
भ्यामित्यस्यसूक्तेविस्तरेणप्रतिपादितम् अतोऽस्यक्षत्रियसंबन्धात्कक्षीवानितिनामोपपन्नं दीर्घतमसः
परमर्षेरुत्पन्नत्वेनब्राह्मणत्वात्प्रतिग्रहोऽप्युपपन्नएव इदमादिसूक्तद्वयं स्वनयस्यराज्ञोदानप्रशंसाख्या-
नप्रतिपादकम् नन्वनुक्रमण्यांस्वनयस्यदानस्तुतिरितिदानगुणोभावयव्यंतुष्टावेतिचोभयत्रस्तो-
तव्यंभिन्नमेवानुगम्यतइति उच्यते—उत्तरसूक्तस्यप्रथमायामृचि अभिक्षितयोभाव्यस्येतिदातुर्ना-
मधेयस्यश्रूयमाणत्वात् तत्प्राधान्यमुपजीव्यपृथगुपात्तं वस्तुवस्तुपितुर्नाम्ना पुनस्तस्यव्यवहर्तव्यत्वात्
तथाआरुणिरासइत्यादौबहुशःप्रयोगदर्शनात् स्वनयेनदत्ताइति यत्रैवसूक्ते स्वनयस्याभिश्रूयमाण-
त्वाच्चोभयत्रापिदातृप्रतिग्रहीत्रोरेकत्वेनैकमेवदानप्रशंसारूपंआख्यानमितिप्रसिद्धं सचकक्षीवा-
नानीतंसर्वंपितुर्निवेदयन्परोक्षेणैवदानप्रकारंप्रशंसति स्वनयोनामराजाप्रातरित्वा प्रातरेवात्मनः
सकाशमागतःसन् रत्नं रमणीयं निष्कादिकं प्रातःप्रभातकाले दधाति अस्यतत्सन्निधौस्था-
पयतिददाति तंस्थापितंसर्वंचिकित्वान् चेतनावानदुष्टमित्यवगतवान्प्रतिगृह्यस्वीकृत्यनिधत्ते
पितुःसमीपेस्थापयति अनन्तरं तेनदत्तेननिष्कादिना प्रजांपुत्रभृत्यादिरूपांवर्धयमानः पोषयन्
आयुर्जीवितंचवर्धयन्सुवीरः शोभनैःवीरैःपुत्रभृत्यादिभिरुपेतःसन् रायस्पोषेणधनानां पुनः
पुनःवर्धनेनसचतेसौराजासंगच्छतामितितस्यदातुराशिषंप्रार्थयते ॥ १ ॥

१. स्वनय राजा ने, प्रातःकाल आकर, रत्नादि रख दिये। कक्षीवान् ने उठकर उन्हें ग्रहण किया। उस रत्नराशि-द्वारा प्रजा और आयु की वृद्धि करके धन लाभ किया।

अथद्वितीया—

सुगुरसत्सुहिरण्यःस्वश्वोबृहदस्मैवयइन्द्रोदधाति ।
यस्त्वायन्तंवसुनाप्रातरित्वोमुक्षीजयेवपदिमुत्सिनाति ॥ २ ॥

---

१ ऋ० सं० १. ८. ८. । २ ऋ० सं० ४. ३. २१. ।

सुऽगुः । असत् । सुऽहिरण्यः । सुऽअश्वः । बृहत् । अस्मै । वयः ।
इन्द्रः । दधाति । यः । त्वा । आऽयन्तम् । वसुना । प्रातःऽइत्वः ।
मुक्षीजयाऽइव । पदिम् । उत्ऽसिनाति ॥ २ ॥

अथकक्षीवतःपिता आनीतेनधनेनसंतुष्टोराजानंबहुप्रकारेणाशास्ते असौस्वनयोराजा सुगुरसत् शोभनैर्बहुभिर्गोभिः तद्वान्भवतु तथा सुहिरण्यः सुष्ठुरमणीयैर्धनैस्तद्वान्भवतु तथा स्वश्वः शोभनैरश्वैस्तद्वानसत्अस्मैप्रदात्रे राज्ञेबृहत्प्रभूतंवयः अन्नमिन्द्रः परमेश्वरोयथेप्सितं दधातिदधातु ददातु यतोऽयंराजा अस्मैमोहिरण्याश्वादीनिबहुसंख्याकानिदत्तवान् अतस्तेषामभिवृद्धिप्रार्थनोचितैव कस्येयमाशीरिति तदुच्यते यः स्वनयोराजा हेप्रातरित्वः प्रातरागामिन्नतिथेपुत्र आयन्तंगुरुकुलादागतंपदिं पथिकंयदृच्छयागच्छन्तंत्वांवसुना धनसाधनेन गवादिधनेनोत्सिनाति गमनतः उत्कर्षंप्रापयति गतिंनिरुणद्धीत्यर्थः प्रतिबन्धेदृष्टान्तउच्यते—मुक्षीजयेवपदिं मुच्यमाना प्रतिबन्धनंजयतीतिमुक्षीजा मृगपक्ष्यादिबन्धनीरज्जुः तया पाशकोयथापदिं गंतारं मृगपक्ष्यादिकं उत्सिनातिबध्नाति तथामयाअननुज्ञातमपित्वां गमनंप्रतिरुध्य प्रवादीदानादिनायोराजाबोधयतिसएवंभवत्विति पदिरितिपदंव्याचक्षाणेनयास्केनतदुदाहरणायायंमन्त्रोव्याख्यातः—सुगुर्भवतिसुहिरण्यःस्वश्वोमहच्चास्मैवयइन्द्रोदधातियस्त्वायन्तमन्नेनप्रातरागामिन्नतिथेमुक्षीजयेवपदिमुत्सिनाति कुमारोमुक्षीजामोचनात्प्रमनाच्चप्रमाचेति[1] ॥ २ ॥

२. उन राजा के पास बहुत गो-धन हो। उनके पास बहुत सुवर्ण और बहुत घोड़े हों। उन्हें इन्द्र बहुत अन्न दें। जैसे लोग रस्सी से पशु, पक्षी आदि को बाँध देते हैं, उसी तरह उन्होंने भी प्रातःकाल पैदल ही आकर आगमनकारी को धन-द्वारा आबद्ध किया।

अथतृतीया—

आयमद्यसुकृतंप्रातरिच्छन्निष्टेःपुत्रंवसुमतारथेन ।
अंशोःसुतंपाययमत्सरस्यक्षयद्वीरंवर्धयसूनृताभिः ॥ ३ ॥

आऽयम् । अद्य । सुऽकृतम् । प्रातः । इच्छन् । इष्टेः । पुत्रम् ।
वसुऽमता । रथेन । अंशोः । सुतम् । पायय । मत्सरस्य ।
क्षयत्ऽवीरम् । वर्धय । सूनृताभिः ॥ ३ ॥

---

१ नि ५. १९।

भावः पूर्वेद्युः प्रभातकालेऽयंधनंदत्तवान् तस्मिन्नेवकाले सुकृतंशोभनस्यकर्तारंत्वांइच्छ-न्यामुमिच्छन् कदाहंद्रक्ष्यामीतिकामयमानोऽहं अद्यास्मिन्दिने इदानींआयं मागतोस्मि अन्यद्यपि केवलंप्रातरित्येवमुक्तं नपूर्वेद्युरिति तथापि अद्यायमित्युक्तत्वादर्थात्पूर्वेद्युःप्रातरितिगम्यते की-दृशं इष्टेःइष्टस्येष्टसाधनस्य यागस्यचापुत्रं पुरुत्रातारं पुत्रःपुरुत्रायतइतियास्कः। कर्तारमि-त्यर्थः केनसाधनेनेतितदुच्यते—वसुमतारथेन संघद्धनवतारथेनसाधनेन यद्वा तेनसहेतिसहा-र्थेतृतीया किंच तदानींतनसमृद्धेन धनेनांशोःअंशुमतःवल्लीरूपस्यमत्सरस्य मादनसाधनस्यसो-मस्य मत्सरःसोमोमन्दतेस्तृप्तिकर्मणइतिनिरुक्तम्। तस्यसुतं अभिषुतं रसंपायय आत्मानंपायय इष्टसाधनंसोमयागंकुर्वित्यर्थः कृत्वाच क्षयद्वीरं क्षियन्तोनिवसन्तोवीराःपुत्रभृत्यादयोयस्य तं-तादृशंत्वदिष्टसाधनवसुधनमदातारंसूनृताभिः प्रियसत्यात्मिकाभिर्वाग्भिः वर्धयसमृद्धंकुरु पुत्र-भृत्यादिवीरैः यथासमृद्धोभवतितथाकामयस्वेत्यर्थः ॥ ३ ॥

३. मैं यज्ञ के त्राता शोभनकर्मा को देखने की इच्छा करके, सुसज्जित रथ पर चढ़कर, आज उपस्थित हुआ हूँ। दीप्तिशाली मादक सोम के अभिषुत रस का पान करो। प्रभूत-वीर-पुत्रादि-विशिष्ट को प्रिय और सत्य वाक्य-द्वारा समृद्ध करो।

अथचतुर्थी—

उपंक्षरन्तिसिन्धवोमयोभुवईजानंचयक्ष्यमाणंचधेनवः।
पृणन्तंचपपुरिंचश्रवस्यवोघृतस्यधाराउपयन्तिविश्वतः॥ ४ ॥

उपं। क्षरन्ति। सिन्धवः। मयःऽभुवः। ईजानम्। च। यक्ष्यमाणम्। च। धेनवः। पृणन्तम्। च। पपुरिम्। च। श्रवस्यवः। घृतस्य। धाराः। उपं। यन्ति। विश्वतः॥ ४ ॥

पूर्वस्यामृच्यानीतेनधनेनसोमयागंकुर्वित्युक्तम् तमेवसोमयागंफलप्रदर्शनेनस्तौति सिन्ध-वः स्यन्दनशीलाः प्रस्रुतपयोधराः सिन्धुःस्यन्दनादितियास्कः। मयोभुवः सुखस्यभावयि-त्र्यः मयइतिसुखनाम मयःशुनम्यमितितन्नामसुपाठात् धेनवः प्रीणयित्र्योगावः ईजानं सो-मयागंअनुष्ठितवन्तं तथा यक्ष्यमाणं यक्ष्यइतिप्रणीतंकुर्वन्तंच नकेवलमीजानंअपितुयक्ष्यइत्यध्य-वसितवन्तमपिउपउपेत्य क्षरन्तिस्रवन्तिप्रीणयन्तीत्यर्थः नचपूर्वस्यामृचिसोमंपिबेत्युक्तत्वात्तर्वे-षांसोमयागानांअग्निष्टोमात्मकज्योतिष्टोमस्यप्रकृतत्वात् ज्योतिष्टोमेनस्वर्गकामोयजेतेतिस्वर्गरवफ-लत्वेनश्रुतः नगवादिकमितिवाच्यम् स्वर्गवद्गवादिकामनयापि सोमयागस्यकर्तुंशक्यत्वात्कके-

१ नि० २. ११.। २ नि० २. ५.। ३ नि० ९. २६.।

यतंसोमयागमनुतिष्ठतामेवमहत्फलं अपितुसुकृतसाधनानिकर्मान्तराणि अधितिष्ठतामपिम-हत्फलमस्त्येवेतिदर्शयति पृणन्तंपितॄन्प्रीणयन्तं पपुरिं प्रीणनशीलं इष्टदातारं प्राणिनः सर्वदाप्री-णयन्तंचपुरुषं अवस्यवोऽन्नमिच्छन्त्यः अन्नसमृद्धिहेतवोघृतस्यधाराः यद्वा घृतकुल्याविश्वतः सर्वतः उपउपेत्ययन्तिप्राप्नुवन्ति प्रीणयन्तीत्यर्थः ॥ ४ ॥

४. दुग्धवती और कल्याणदायिनी गायें, यजमान और यज्ञ-संकल्पकारी के पास जाकर, दुग्ध प्रदान करती हैं। समृद्धि के कारणभूत घृतधारा, तर्पणकारी और हितकारी पुरुषों के पास, चारों ओर से उपस्थित होती है।

नाकस्यपृष्ठेअधितिष्ठतिश्रितोयःपृणातिसहदेवेषुगच्छति।
तस्माआपोघृतमर्षन्तिसिन्धवस्तस्माइयंदक्षिणापिन्वतेसदा॥५॥

नाकस्य । पृष्ठे । अधि । तिष्ठति । श्रितः । यः । पृणाति । सः ।
ह । देवेषु । गच्छति । तस्मै । आपः । घृतम् । अर्षन्ति । सिन्धवः ।
तस्मै । इयम् । दक्षिणा । पिन्वते । सदा ॥ ५ ॥

सोमयागप्रशंसाप्रसंगेनसामान्यतोदानमेतदादिभिस्त्रिभिःप्रशंसति यद्वा सोमस्यैवस्तुत-त्वाद्दक्षिणाशब्दस्ययागएवप्रसिद्धत्वाच्च सूक्तपरिसमाप्तेःसोमयागएवप्रस्तूयते यः मर्त्यः पृणा-ति हविरादिदानेनदेवादीन्प्रीणाति सनाकस्य कमितिसुखनाम तद्विरुद्धमकं नविद्यते अकंदुः-खंतत्साधनंपापंचेति नाकोद्युलोकः तथाश्रूयते—नवाअमुंलोकंजग्मुषेकिंचनाकमिति । तस्यपृ-ष्ठेउन्नते उपरिदेशेश्रितःसन्नधिआधिक्येन आकल्पान्तंतिष्ठति यद्वा अधितिष्ठति अधिष्ठायप्रभुर्भू-त्वातिष्ठति नकेवलंस्वर्गाश्रयणं किंतु देवेषुमध्येगच्छतिसर्वदा स्वयमेवदेवोभवतीत्यर्थः हविःप्रसिद्धौ तस्मैप्रीणयित्रे पुरुषायसिन्धवः स्यन्दनशीलाः आपः घृतंतेजोवत्सारं अर्ष-न्ति गच्छन्ति रसवत्योभवन्तीत्यर्थः किंचेयंभूमिरपि दक्षिणासस्यादिफलसंपादनदक्षासती सदा सर्वकालं पिन्वते सेचयति तर्पयतीत्यर्थः दातुः जीवनसाधनान्योदकानि रुचिराणिस-स्यानिप्रभवन्तीत्यर्थः ॥ ५ ॥

५. जो व्यक्ति देवों को प्रसन्न करता है, वह स्वर्ग के पृष्ठदेश में अवस्थान करता तथा देवों के बीच गमन करता है। प्रवहमान जल, उसके पास, तेजोविशिष्ट सार प्रदान करता है। पृथिवी शस्य आदि से सफल होकर उसे सन्तोष प्रदान करती है।

दक्षिणावतामिदिमानिचित्रादक्षिणावतांदिविसूर्यासः।
दक्षिणावन्तोअमृतंभजन्तेदक्षिणावन्तःप्रतिरन्तआयुः॥६॥

1 नि० २. 12.

दक्षिणाऽवताम् । इत् । इमानि । चित्रा । दक्षिणाऽवताम् । दिवि ।
सूर्यासः । दक्षिणाऽवन्तः । अमृतम् । भजन्ते । दक्षिणाऽवन्तः ।
प्र । तिरन्ते । आयुः ॥ ६ ॥

दक्षिणावतां बहुविधगोहिरण्यादिरूपदक्षिणाप्रदातॄणांइच्छब्दएवकारार्थः तेषामेवार्थे इमानिभूमौदृश्यमानानिचित्राणिचायनीयानिस्रक्चंदनमणिमुक्तादिरूपाणिद्रव्याणि सष्टानि भवन्तीतिशेषः किंच दक्षिणावतामेवदिविद्युलोकेसूर्यासः सूर्यसंबन्धिनोलोकाः तदनुगृहीताभोगावा सष्टाभवन्ति किंच दक्षिणावन्तएवअमृतंजरामरणरहितंस्थानं भजन्तेसेवन्ते यद्वा दानेनापहतपाप्मानआत्मानंविदित्वा अमृतमविनाशंमोक्षं भजन्ते प्राप्नुवन्ति यज्ञेनदानेनेतिश्रुतेः । किंच दक्षिणावन्तएवआयुःप्रतिरन्ते अतिदीर्घमायुष्यंलभन्ते वर्धयन्ति प्रपूर्वस्तिरतिर्वर्धनार्थः इदितिसर्वत्रसंबध्यते ॥ ६ ॥

६. जो व्यक्ति दान देता है, उसी को ये सारी मणि-मुक्तादि वस्तुएं प्राप्त होती हैं। दानदाता के लिए द्युलोक में सूर्य रहते हैं। दान-दाता ही जरा-मरण-शून्य स्थान प्राप्त करते हैं। दान देनेवाले दीर्घ आयु प्राप्त करते हैं।

अथसप्तमी—

मापृणन्तोदुरितमेनआरन्माजारिषुःसूरयःसुव्रतासः।
अन्यस्तेषांपरिधिरस्तुकश्चिदपृणन्तमभिसंयन्तुशोकाः ॥७॥१०॥

मा । पृणन्तः । दुःऽइतम् । एनः । आ । अरन् । मा । जारिषुः ।
सूरयः । सुऽव्रतासः । अन्यः । तेषाम् । परिऽधिः । अस्तु । कः ।
चित् । अपृणन्तम् । अभि । सम् । यन्तु । शोकाः ॥ ७ ॥ १० ॥

अन्वयव्यतिरेकाभ्यांदानंप्रशंसितुमाह—पृणन्तोदेवादीन्हविरादिनाप्रीणयन्तःसन्तः दुरितं दुष्टंयथाभवति तथाप्राप्तंदुःखंएनःतत्साधनंपापंचमारन् माप्राप्नुवन् नकेवलंदातारएव अपितु सूरयः देवानांस्तोतारोविद्वांसोमाजारिषुः जरयानजीर्णाभवेयुः यथासुव्रतासः शोभनकृच्छ्रचान्द्रायणादिनियमवन्तोऽपिमाजारिषुः तद्वत्तेषामन्योजनःकश्चित्तउच्यते तेषांदातॄणांस्तोतॄणांवान्यः तेभ्योऽन्योयःकोऽपिपुरुषः परिधिः पापस्य परितोधारकोऽस्तु यद्वा अन्योऽन्यः कश्चनपापवेधः तेषांपरिधिःपरिधिस्थानीयोव्यवधायकोऽस्तु यथाग्नेः परिधिःस्वयंरक्षःप्रभृतिभिर्बाध्यमानःस्वान्तर्हितमग्निंरक्षति तद्वत् अथवा अन्योधर्मविशेषस्तेषांपरिधिः परिधानमस्तु कवचस्थानीयोऽस्तु तर्हिकिंप्राप्नुयुरिति उच्यते अपृणन्तंदेवादीनप्रीणयन्तं अदातारंशोकाः चित्तपीडाःतत्साधनाः

पाप्मानः अभिअभिमुखंसंयन्तुसम्यक्प्राप्नुवन्तु वयंसुखिनोभवेमेत्यर्थः अत्रयद्यपिसामान्येन दानमात्रंस्तूयते तथाप्यस्यसूक्तस्य स्वनयदानस्तुतिरूपत्वाद्दुःस्वानिमायंत्वित्यर्थः॥ ७॥

७. जो देवों को प्रसन्न रखता है, उसे दुःख और पाप नहीं मिलते; शोभन-व्रतशाली स्तोता भी जराग्रस्त नहीं होते। देवों के प्रीति-प्रदाता और स्तुतिकर्ता से भिन्न पुरुषों को पाप आश्रित करता है। जो देवों को प्रसन्न नहीं करते, उन्हें शोक प्राप्त होता है।

॥ इतिद्वितीयस्यप्रथमेदशमोवर्गः ॥ १० ॥

अमन्दानितिपंचंसूक्तम् सप्तेत्यनुवर्तनात्सप्तर्चं आदितःपंचानांकक्षीवानृषिः षष्ठ्याभावयव्यः सप्तम्यारोमशानामब्रह्मवादिनी आदितःपंचानांभावयव्यस्यस्तुतिरूपत्वात्सएवदेवता यातेनोच्यतइतिन्यायात् अन्त्ययोःषष्ठीसप्तम्योस्तुभावयव्यरोमशयोःसंवादः षष्ठ्याभावयव्यः सप्तम्यारोमशा यद्यपिस्वनयेनदत्तइतिश्रूयमाणत्वात्तस्यैवस्तुत्याभाव्यं तथापिपितृपुत्रयोरभेदाव आत्मावैपुत्रनामासीत्यादिश्रुतेस्तथात्वम् आरुद्धासइतिवत् पितृनाभाव्यइहर्तुंशक्यत्वात्प्रथमायाश्चिभावयव्यस्येत्युक्तत्वाच्च भावयव्यं तुष्टावेत्येतदविरुद्धमित्युक्तंपूर्वसूक्तएव आदितःपंचत्रिष्टुभः अन्त्येअनुष्टुभौ तथाचानुक्रान्तं—अमन्दानितिकक्षीवान्दानवुष्टः पञ्चभिर्भावयव्यंतुष्टावांत्येअनुष्टुभौ भावयव्यरोमशयोर्दंपत्योःसंवादइति उक्तोविनियोगः।

तत्रप्रथमा—

अमन्दान्त्स्तोमान्प्रभरेमनीषासिन्धावधिक्षियतोभाव्यस्य।
योमेसहस्रममिमीतसवानतूर्तोराजाश्रवइच्छमानः॥ १ ॥

अमन्दान्। स्तोमान्। प्र। भरे। मनीषा। सिन्धौ। अधि। क्षियतः। भाव्यस्य। यः। मे। सहस्रम्। अमिमीत। सवान्। अतूर्तः। राजा। श्रवः। इच्छमानः॥[1] १॥

सिन्धौ सिन्धुदेशे यद्वा लक्षणयासिन्धुतीरे समुद्रतीरे अधिक्षियतः अधिनिवसतोभाव्यस्यभावयव्यस्य तत्पुत्रस्यस्वनयस्येत्यर्थः तस्यअमन्दान् अनल्पान् स्तोमान् स्तोत्राणितच्चिह्नबहुविधदानादीनांकीर्तनानि मनीषा मनीषयाप्रियातिशयबुद्ध्या प्रभरे विशेषेणसंपादयामि कस्तस्यविशेषइतितत्राह—अतूर्तःकेनाप्यहिंसितोयोराजामेमदर्थं सहस्रंसहस्रसंख्याकान्सवान्सूयन्तेसोमाएष्वितिसवाःसोमयागाः तान्अमिमीत संपूर्णधनप्रदानेन निर्मितवान् किमिच्छन् प्र-

1 ऋ० सं० ४. ३. २१.।

यः सर्वैःश्रूयमाणांकीर्तिमात्मनेइच्छमानः कामयमानः यद्योऽयंआर्त्विज्याद्युपाधिनाविनाकीर्त्यर्थमेवबहुधनं माद्यात् अवस्तंसौमीत्यर्थः ॥ १ ॥

१. सिन्धुनिवासी भावयव्य-पुत्र स्वनय के लिए, अपने बुद्धि-बल से, बहुसंख्यक स्तोत्र सम्पादन (प्रणयन) करता हूँ। हिंसा-विरहित राजा ने कीर्त्ति-प्राप्ति की इच्छा से मेरे लिए हजार सोम-यज्ञों का अनुष्ठान किया है।

शतंराज्ञोनाधमानस्यनिष्कान्छतमश्वान्प्रयतान्त्सद्यआदम् ।
शतंकक्षीवाँअसुरस्यगोनांदिविश्रवोजरमाततान ॥ २ ॥

शतम् । राज्ञः । नाधमानस्य । निष्कान् । शतम् । अश्वान् । प्रऽयतान् । सद्यः । आदम् । शतम् । कक्षीवान् । असुरस्य । गोनाम् । दिवि । श्रवः । अजरम् । आ । ततान ॥ २ ॥

नाधमानस्य स्वीकर्तव्यमित्युद्देशेनयाचमानस्य असुरस्य धनानां निरसितुः दानशीलस्य राज्ञः स्वतेजसा दीप्यमानस्य स्वनयस्य निष्कान्आभरणविशेषान् रूपवर्णविशेषविशिष्टानि वा सुवर्णानि शतं शतसंख्याकानि शतंसहस्रमित्यपरिमितवचनः अपरिमितान् सद्यः प्रार्थनानन्तरमेव कक्षीवानहंआदं आत्तवानस्मि स्वीकृतवानस्मीत्यर्थः तथाप्रयतान्शुद्धान् लक्षणोपेतानश्वानध्वगमनसमर्थान्हयान् शतं शतसंख्याकान् आदं आत्तवान् तथा गोनां पुंगवानां बलीवर्दानामित्यर्थः उत्तरमन्त्रेस्त्रीगवीनामभिधानात् तेषांशतंआदं एवंमदाताराजा दिवि द्युलोके श्रवः कीर्तिं अजरंशाश्वतींआततान विस्तारितवान् गवादिप्रतिग्रहीताहं स्वर्गेकीर्तिमकरवमित्यर्थः ॥ २ ॥

२. असुर-राजा के ग्रहण के लिए मुझसे याचना करने पर मैं (कक्षीवान्) ने उनसे १०० निष्क (आभरण या स्वर्णमाप), १०० घोड़े और १०० बैल ले लिये। स्वर्ग-लोक में राजा नित्य कीर्त्ति-विस्तार करेंगे।

उपमाश्यावाःस्वनयेनदत्तावधूमन्तोदशरथासोअस्थुः ।
षष्टिःसहस्रमनुगव्यमागात्सनत्कक्षीवाँअभिपित्वेअह्नाम् ॥ ३ ॥

उप । मा । श्यावाः । स्वनयेन । दत्ताः । वधूऽमन्तः । दश । रथासः । अस्थुः । षष्टिः । सहस्रम् । अनु । गव्यम् । आ । अगात् । सनत् । कक्षीवान् । अभिऽपित्वे । अह्नाम् ॥ २ ॥

स्वनयेनदत्ताःश्यावाः तद्वर्णाश्वैर्युक्तत्वात् श्यावाः वधूमन्तः आरूढाभिर्वधूभिःसहन्तः दश एवसंख्याकाःरथाःसोरथाः मामांउपास्थुः उपस्थिताः गव्यशब्दोगोसमूहवाची षष्टिः सहस्रमनुगव्यं षष्ट्यधिकंगवांसमूहःअन्वगात् अनुक्रमेणआगतः ततःआत्मानं परोक्षेणब्रवीति तत्सर्वंमतिगृह्यायंकक्षीवान् अह्नांदिवसानां मध्येअभिपित्वे संनिहितेऽहनि सनत् स्वीकृतं रथ-यध्यादिकंस्वपित्रे समर्पयति स्वयंवास्वीकरोति अभिपित्वशब्दआसन्नकालवाची प्रपित्वशब्दवत् सच प्रपित्वेअभीकइत्यासन्नस्येतियास्केनोक्तत्वादासन्नवचनः उपसर्गभेदेऽप्ययमिद्वः ॥ ३ ॥

३. स्वनय द्वारा भूरे रंग के अश्ववाले दस रथ मेरे पास आये, जिन पर वधुएं आरूढ़ थीं। १०६० गायें भी पीछे से आईं। मैं (कक्षीवान्) ने ग्रहण करने के पश्चात् ही सब अपने पिता को दे दिया।

चत्वारिंशद्दशरथस्यशोणाःसहस्रस्याग्रेश्रेणिंनयन्ति।
मदच्युतःकृशनावतोअत्यान्कक्षीवन्तउदमृक्षन्तपज्राः॥ ४॥

चत्वारिंशत्। दशऽरथस्य। शोणाः। सहस्रस्य। अग्रे। श्रेणिम्। नयन्ति। मदऽच्युतः। कृशनऽवतः। अत्यान्। कक्षीवन्तः। उत्। अमृक्षन्त। पज्राः॥ ४॥

दशरथस्य दशसंख्याकरथवतः सहस्रस्य सहस्रसंख्याकानुचरोपेतस्य कक्षीवतोगो-यूथसहस्रस्यवाग्रेपुरस्तात् शोणाः शोणवर्णोपेताः अश्वाः चत्वारिंशत् एकैकस्यरथस्यचतु-ष्वेसतिदशरथानां मिलित्वाचत्वारिंशदश्वाभवन्ति तेपिश्रेणिं पङ्क्तिंआश्रित्यनयन्ति रथानभि-मतदेशंप्रापयन्ति युक्ताश्वनियुक्तान्रथान् श्रेणिं श्रेणीभावंनयन्ति प्रापयन्ति एकैकंरथंचत्वा-रश्चत्वारः पंक्त्याकारेणवहन्तीत्यर्थः अथतान् कक्षीवन्तः कक्ष्याश्वसंबंधिनीरज्जुः कक्ष्यारज्जुर-श्वस्येतियास्केनोक्तत्वात्। ताभिस्तद्वन्तः यद्वा अंगिरसःपुत्राः सर्वेपिकक्षीवन्तः अथवा कक्षी-वदनुचराःसर्वेपि छत्रिन्यायेनकक्षीवन्तः पज्राः घासाद्यन्नवन्तःसन्तोमदच्युतोमदस्राविणः उद्धु-तान् शत्रूणांमदस्यच्यावयितृन्वा कृशनावतः सुवर्णमयनानाभरणयुक्तान् कृशनमितिहिरण्य-नाम कृशनंलोहमितितन्नामसुपाठात् सुवर्णाभरणोपेतान् अत्यान् सन्ततगमनशीलानश्वान् उदमृक्षन्त अध्वश्रमजनितस्वेदापनयनाय उत्कृष्टं मार्जयन्ति ॥ ४ ॥

४. हजार गायों के सामने, दसों रथों में चालीस (१-१ में ४-४) लोहितवर्ण अश्व पंक्ति-बद्ध होकर चलने लगे। कक्षीवान् के अनुचर उनके लिए घास आदि जुटाकर मदमत्त और स्वर्णाभरण-विशिष्ट एवं सतत गमनशील अश्वों को मलने लगे।

१नि० ३. २०। २ नि० २. २.।

अथपञ्चमी—

पूर्वा॒मनु॒प्रय॑ति॒मादं॑दे॒वस्त्रीन्यु॒क्ताँअ॒ष्टाव॒रिधा॑यसो॒गाः ।
सु॒बन्ध॑वो॒येवि॒श्या॑इव॒व्रा अन॑स्वन्तः॒श्रव॒ऐषं॑न्तप॒ज्राः ॥ ५ ॥

पूर्वा॑म् । अनु॑ । प्रऽय॑तिम् । आ । द॒दे॒ । वः॒ । त्रीन् । यु॒क्तान् । अ॒ष्टौ ।
अ॒रिऽधा॑यसः । गाः । सु॒ऽबन्ध॑वः । ये । वि॒श्याः॑ऽइव । व्राः ।
अन॑स्वन्तः । श्रवः॑ । ऐषं॑न्त । प॒ज्राः ॥ ५ ॥

इदानीं आनीतंधनंबन्धुभ्योनिवेदयन्नाह हेसुबन्धवः पूर्वांप्रयतिं पूर्वंप्रदानंअनु लक्ष्यमनुसृत्य वक्ष्यमाणानि रथादीनि युष्मदर्थं आददे स्वीकृतवानस्मि यद्वा पूर्वां प्रयतिं प्रदेयंरथादिकं अनुदानक्रमेणैव आददे प्रतिगृहीतवानस्मि कानितानीति त्रीनष्टौचयुक्तान् चतुर्भिश्चतुर्भिरश्वैर्धनैर्वा-युक्तान्रथानितिशेषः अत्रसंख्यापृथक्निर्देशोनविवक्षितः तथा अरिधायसः अरिभिरीश्वरैर्धारणीयाः बहुमूल्याअसंख्यातागाश्चाददे अत्रवक्ष्यमाणानि पूर्वं प्रतिगृहीतादधिकानीतियुक्तं पूर्व-मेवपित्रेनिवेदितानां पुनर्बन्धुभ्योनिवेदनासंभवात् वधूमन्तोदशरथासोअस्थुरिति दशानां र-थानामुक्तत्वादत्रचत्रीनष्टावित्येकादशानांवक्ष्यमाणत्वाद्वधूविशिष्टानामन्येभ्योदातुमनुचितत्वाच्चा-न्यानीतियुक्तम् उक्तानामेवानुवदनपक्षेदशवधूयुक्तारथाः एकोधनपूर्णइतिविवेकः उक्ता-नामेवरथादीनांपुनरभिधानं प्रकृष्टत्वज्ञापनार्थं सर्वेब्राह्मणाआगताः वसिष्ठश्चागतइतिवत् इदानीं परोक्षेणाह सुबन्धवः शोभनाविद्यायोनिसंबन्धिनोयेपणितथोक्ताः यद्वा शोभनबान्धवोपेताः परस्परमनुरागयुक्ताइत्यर्थः विशः प्रजाः तत्रभवाविश्याः वियन्त्वइतिव्राः व्रावाः वकारलोप-श्छान्दसः विशांव्रातायथापरस्परमनुरागवन्तः तथैवैतेअपीत्यर्थः पज्राः अजवन्तः अङ्गिरसः सन्तानप्रभवायेसन्ति ते सर्वेसुबन्धवः अनस्वन्तः शकटवन्तः हविर्धानशकटोपलक्षितसोमयाग-वन्तःसन्तः श्रवः सर्वत्रश्रूयमाणांकीर्तिं ऐषन्त इच्छन्ति इच्छन्तु वा तदर्थमाददइतिशेषः॥५॥

५. बन्धुगण, पहले के दान का स्मरण करके तुम्हारे लिए तीन और आठ—सब ग्यारह रथ मैंने ग्रहण किये हैं। बहुमूल्य गायों को लिया है। प्रजाओं की तरह परस्पर-अनुराग-सम्पन्न होकर शकटा-पन्न अङ्गिरा लोग कीर्त्ति प्राप्त करने की चेष्टा करें।

अथषष्ठी—

आग॑धिता॒परि॑गधिता॒याक॑शी॒केव॒जङ्ग॑हे ।
ददा॑ति॒मह्यं॒यादु॑री॒याशू॑नां॒भो॒ज्या॑श॒ता ॥ ६ ॥

आऽग॑धिता । परि॑ऽगधिता । या । क॒शी॒काऽइ॑व । जङ्ग॑हे । ददा॑ति ।
मह्य॑म् । यादु॑री । याशू॑नाम् । भो॒ज्या । श॒ता ॥ ६ ॥

संभोगायमर्थितोभावयव्यः स्वभार्यारोमशाममैठेतिबुध्यापरिहसन्नाह—भोज्या भोगयोग्येषा आगधिताआसमन्ताद्गृहीता स्वीकृता तथा परिगधिता परितोगृहीतात्मादरातिशयाय पुनर्वचनं गध्यंगृह्णातेरितियास्कः। यद्वा आगधिता आसमन्तान्मिश्रयन्ती आत्मशरीरमनेन बाहंभुजादिभिरित्यर्थः गध्यतिर्मिश्रीभावकर्मेतियास्कः। पूर्वस्मिन्पक्षेपुरुषस्यप्राधान्यं उत्तरस्मिंस्तुयोषितइतिभेदः कीदृशीसा या जंगहे अत्यर्थंगृह्णाति कदापिनमुंचति अत्यागेदृष्टान्तः—कशीकेव कशीकानामसूतवत्सानकुली सायथा पत्यासहचिरकालंक्रीडति नकदाचिदपिविमुंचति तथैषाऽपि किंच भोज्यैषा यादुरीया दुरित्युदकनाम रेतोलक्षणमुदकं प्रभूतंराविददातीति यादुरी बहुरेतोयुक्तेत्यर्थः ताहशीसती याशूनां संभोगानां यशइतिमथननाम तत्संबन्धीनिकर्माणि याशूनिभोगाः तेषांशतशतान्यसंख्यातानि मह्यंददाति ॥ ६ ॥

६. यह सम्भोग-योग्य रमणी (रोमशा) अच्छी तरह आलिङ्गित होकर, सूतवत्सा नकुली की तरह, चिरकाल तक रमण करती है। यह बहुरेतो-युक्ता रमणी मुझे (स्वनय राजा को) बहु बार भोग प्रदान करती है।

उपोपमेपरामृशमामेदभ्राणिमन्यथाः।
सर्वाहमस्मिरोमशागन्धारीणामिवाविका ॥ ७ ॥ ११ ॥

उपऽउप। मे। परा। मृश। मा। मे। दभ्राणि। मन्यथाः।
सर्वा। अहम्। अस्मि। रोमशा। गन्धारीणाम्ऽइव। अविका ॥७॥११॥

रोमशानामबृहस्पतेःपुत्रीब्रह्मवादिनीपरिहसन्तंस्वपतिंमत्याह—उपोपमे मेमां द्वितीयार्थे चतुर्थी उपोप द्वितीयउपशब्दःपादपूरणः उपेत्य परामृश सम्यक्स्पृश भोगयोग्यामवगच्छेत्यर्थः यद्वा मेमम गोपनीयमंगंउपोपपरामृश अत्यन्तमान्तरंस्पृश परामर्शाभावशङ्कांनिवारयति मेमदभ्राणि रोमाणिदभ्राणि मामन्यथाः अल्पानि माबुध्यस्व दभ्रमर्भकमित्यल्पस्येतिदभ्रंदभ्नोतेरितियास्कः। अदभ्रत्वमेवविशदयति अहंरोमशाबहुरोमयुक्तास्मि यतोऽहमीदृशीअतः सर्वा संपूर्णावयवास्मि रोमशत्वेदृष्टान्तः—गन्धारीणामविकेव गंधारादेशाः तेषांसंबन्धिन्यविआविरिव तद्देशस्याअवयोमेषाययारोमशाः तथाहमस्मि यद्वा गन्धारीणां गर्भधारिणीनां स्त्रीणामविका अत्यर्थंतर्पयन्तीयोनिरिव तासां आप्रसवंरोमादिविकर्तनस्यशास्त्रनिषिद्धत्वात् योनिः रोमशाभवति अतः सोपमीयते यतोऽहमीदृशीअतोमांअपौढांमाबुध्यस्वेत्यर्थः ॥ ७ ॥

७. पत्नी पति से कहती है—मेरे पास आकर मुझे अच्छी तरह स्पर्श करो। यह न जानना कि मैं कम रोमवाली अतः भोग के योग्य नहीं हूँ। मैं गान्धारी मेषी की तरह लोमपूर्णा और पूर्णावयवा हूँ।

॥ इतिद्वितीयस्यप्रथमे एकादशोवर्गः ॥ ११ ॥
॥ इतिप्रथमेमण्डलेऽष्टादशोऽनुवाकः ॥ १८ ॥

---

१ नि० ५.१५। २ नि० ५.१५। ३ नि० ३.२०।

एकोनविंशेनुवाकेसप्तसूक्तानि तत्र अग्निंहोतारमितिप्रथमंसूक्तमेकादशर्चं दिवोदासपुत्रस्य परुच्छेपस्यार्षं आग्नेयं आत्यष्टं सप्तमीधृतिरित्यस्याः षट्सप्तत्यक्षराधिधृतिः उत्कृत्यभिकृतिसंकृति-विकृत्याकृतिप्रकृतिकृत्यतिधृतिधृत्यत्यष्टिषुचतुरुत्तरशवासरमारभ्यचतुर्णांचतुर्णांपरित्यागेनैकैक-मुक्तंछन्दोजायते तथासत्यत्यष्ट्यतिधृतीउक्तसंख्योपेतेस्यातां एतत्सर्वंछंदोग्रन्थे चतुःशतमु-त्कृतिरित्यादिसूत्रैःप्रतिपादितं तथाचानुक्रान्तं—अग्निमेकादशपरुच्छेपोदैवोदासिराग्नेयंतुपारु-च्छेपंसर्वमात्यष्टंतत्नातिधृतिःषष्ठीति । सूक्तस्यविशेषविनियोगोलैंगिकः दशरात्रस्यषष्ठेहनिमा-ध्यंदिनेसवनेग्रस्थियाज्यानां पुरस्तादन्यास्त्रचःकृत्वा माध्यंदिनेसवनेपृष्ठ्यं तथाग्नीध्रस्यैषाप्रथमा षष्ठस्यमाध्यंदिनेसवनइतिखण्डेसूत्रितम्—अग्निंहोतारंमन्येदास्वन्तंवध्र्यश्वस्यमेजनुषपूर्व्योअङ्गिराइति ।

अ॒ग्निं होता॑रं मन्ये॒ दास्व॑न्तं॒ वसुं॑ सू॒नुं सह॑सो जा॒तवे॑दसं॒ विप्रं॒ न जा॒तवे॑दसम् ।
य ऊ॒र्ध्वया॑ स्वध्व॒रो दे॒वो दे॒वाच्या॑ कृ॒पा ।
घृ॒तस्य॒ विभ्रा॑ष्टि॒मनु॑ वष्टि शो॒चिषा॒जुह्वा॑नस्य स॒र्पिषः॑ ॥ १॥

अ॒ग्निम् । होता॑रम् । म॒न्ये॒ । दास्व॑न्तम् । वसु॑म् । सू॒नुम् । सह॑सः ।
जा॒तऽवे॑दसम् । विप्र॑म् । न । जा॒तऽवे॑दसम् । यः । ऊ॒र्ध्वया॑ ।
सु॒ऽअ॒ध्व॒रः । दे॒वः । दे॒वाच्या॑ । कृ॒पा । घृ॒तस्य॑ । विऽभ्रा॑ष्टिम् । अनु॑ ।
व॒ष्टि॒ । शो॒चिषा॑ । आ॒ऽजुह्वा॑नस्य । स॒र्पिषः॑ ॥ १ ॥

अग्निं सर्वासांदेवसेनानांअग्रण्यं यज्ञेष्वग्रंनीयमानंवाहोतारं अस्मद्यागंप्रतिदेवानामा-ह्वातारं यद्वा होमनिष्पादकंहोतारंजुहोतेर्होतेत्यौर्णवाभइतियास्कः । अग्निमद्यहोतारमवृणीते-तिश्रुतेः । अग्निंयज्ञआवहेतिच अग्नेराह्वातृत्वंप्रसिद्धं अग्निंहोतारंमन्येएवंप्रतिविशेषणंमन्यइतिसं-बन्धः यद्वा यागनिष्पत्तेरेवापेक्षितत्वादेवदेवविधेयविशेषणम् इतराणिवक्ष्यमाणविशेषणानि स्तुतिपराणि दास्वन्तं अतिशयेनदानवन्तं वसुं सर्वेषां निवासहेतुं सहसःसूनुं बलस्यपुत्रं अग्निः मन्थनकालेबलेन मथ्यमानउत्पद्यतेइतिपुत्रत्वमुपचर्यते जातवेदसं जातानविदितारं जातप्रज्ञं जा-तबलंवा जातवेदस्शब्दोयास्केनबहुधानिरुक्तःअग्नेर्जातवेदस्त्वेदृष्टान्तः—विप्रंनजातवेदसं जात-विद्यमेधाविनंब्राह्मणमिव तंयथास्तुमन्यते तथात्वामपिमन्ये स्तौमीत्यर्थः उक्तगुणविशिष्टोयो-देवः स्वध्वरः शोभनयज्ञवान् यज्ञंसम्यक्निर्वहन् ऊर्ध्वयाउन्नतयाउत्कृष्टयादेवाच्या देवान्पू-जयन्त्यादेवान्प्रत्यक्रययावा कृपाकृपया सामर्थ्यलक्षणया देवान्प्रत्यक्रययाकृपेतियास्कः । तेभ्यो-हविर्वहनप्रत्यायुक्तःसन् आजुह्वानस्यआसमन्ताद्धूयमानस्यसर्पिषः सरणशीलस्यघृतस्यविले-पनेनदीप्तस्याज्यस्यविभ्राष्टिं विशेषेणभ्राजमानं अनुस्यूतमर्पितदाज्यं शोचिषाज्वालयावष्टिकाम-यतेस्वीकरोतीत्यर्थः ॥ १ ॥

१. विद्वान् विप्र या ब्राह्मण की तरह प्रज्ञावान्, बल के पुत्र-स्वरूप सबके निवास-भूमि-रूप और अत्यन्त दानशील अग्नि को मैं होता कहकर

---

१ नि० ७. १५ । २ तै० ब्रा० ३. ६. १५. । ३ तै० ब्रा० ३. ५. ३. ।
६ .

सम्मान-युक्त करता हूँ। यज्ञ-निर्वाहकारी अग्नि उत्कृष्ट-देव-पूजा-समर्थ होकर चारों ओर फैली हुई घृत की दीप्ति का अनुसरण करके अपनी शिखा-द्वारा उस घृत को स्वीकृत करते हैं।

यजिष्ठंत्वायजमानाहुवेमज्येष्ठमङ्गिरसांविप्रमन्मभिर्विप्रेभिःशुक्रमन्मभिः।
परिज्मानमिवद्यांहोतारंचर्षणीनाम्।
शोचिष्केशंवृषणंयमिमाविशःप्रावन्तुजूतयेविशः॥ २ ॥

यजिष्ठम्। त्वा। यजमानाः। हुवेम। ज्येष्ठम्। अङ्गिरसाम्। विप्र। मन्मऽभिः। विप्रेभिः। शुक्र। मन्मऽभिः। परिज्मानम्ऽइव। द्याम्। होतारम्। चर्षणीनाम्। शोचिःऽकेशम्। वृषणम्। यम्। इमाः। विशः। प्र। अवन्तु। जूतये। विशः॥ २ ॥

हेविप्रमेधाविन् शुक्र दीप्तज्वालाग्ने यजिष्ठंअतिशयेनयष्टृतमं त्वात्वांयजमानाः वयं यष्टारः हुवेमआह्वयामः यतोवयंयजमानाः यतश्चत्वंयजिष्ठः अतोहुवेमेत्यभिप्रायः कीदृशंत्वां अंगिरसांअंगिरोगोत्रोत्पन्नानांमध्येज्येष्ठंप्रशस्यतमं यद्वा अङ्गिरसां अङ्गाराणांमध्येज्येष्ठंज्वालायुक्तत्वात् अङ्गिराअङ्गाराइतियास्कः। येऽङ्गाराआसंस्तेऽङ्गिरसोऽभवन्नितिश्रुतेः। केनसाधनेनेति तदुच्यते—मन्मभिः मननसाधनैः विप्रेभिःविशेषेणप्रीणयितृभिः मन्मभिर्मन्त्रैः यद्वा विप्रेभिर्मेधाविभिर्ऋत्विग्भिः मन्मभिर्मन्त्रैश्चसहितावयमितिसंबन्धः, तदाह्वानानन्तरंपरिज्मानं परितोगन्तारं द्यामिवसूर्यमिव होतारंदेवानामाह्वातारं केषामर्थे चर्षणीनां मनुष्यनामैतत् मनुष्याणांयजमानानामर्थे यद्वा चर्षणीनांपूर्वंमनुष्याणामेवसतां पश्चाद्यागादिसाधनेनदेवत्वमापन्नानांदेवानामाह्वातारं तथा शोचिष्केशं केशवदत्यन्तायतज्वालोपेतं वृषणं वर्षितारंकामानां एवंरूपंत्वांविशः त्वामेवनिविशमानाः इमाविशः यजमानरूपाःप्रजाः जूतयेस्वर्गाद्यभिमतफलप्रापणायप्रावन्तु प्रकर्षेणप्रीणयन्तु तादृशंत्वांहुवेमेतिसंबन्धः॥ २ ॥

२. मेधावी शुभ्रदीप्ति अग्निदेव, हम यजमान हैं। हम मनुष्यों के उपकार के लिए मननशील और अत्यन्त प्रसन्नता-दायक मन्त्र-द्वारा अङ्गिरा लोगों में महान् तुम्हें बुलाते हैं। सर्वतोगामी सूर्य की तरह तुम यजमानों के लिए देवों को बुलाते हो। केश की तरह विस्तृत ज्वाला-विशिष्ट और अभीष्टवर्षी हो। यजमान लोग अभिमत फल पाने के लिए तुम्हें प्रसन्न करें।

---

१ नि० ६. ८। २ नि० ३. १७। ऐ० ब्रा० ३. ३४।

अथर्वतीया—

सहिपुरूचिदोजसाविरुक्मतादीद्यानोभवतिद्रुहन्तरःपरशुर्नद्रुहन्तरः ।
वीळुचिद्यस्यसमृतौश्रुवद्वनेवयत्स्थिरम् ।
निष्षहमाणोयमतेनायतेधन्वासहानायते ॥ ३ ॥

सः । हि । पुरु । चित् । ओजसा । विरुक्मता । दीद्यानः । भवति । द्रुहम्ऽतरः । परशुः । न । द्रुहम्ऽतरः । वीळु । चित् । यस्य । सम्ऽऋतौ । श्रुवत् । वनाऽइव । यत् । स्थिरम् । निःऽसहमानः । यमते । न । अयते । धन्वऽसहा । न । अयते ॥ ३ ॥

सहिसएवपूर्वंस्तुतएवाग्निः विरुक्मताविशेषेणरोचनवताओजसाज्वालारूपेणबलेनपुरुचित् अत्यधिकमेवदीद्यानः दीप्यमानः द्रुहंतरः द्रोग्धॄणांतरिता निस्तारयिताभवति अस्मासु द्रोहंकुर्वतांशत्रूणांहिंसकोभवतीत्यर्थः तत्रदृष्टान्तः—द्रुहंतरः द्रोग्धॄणां छेदनायप्रयुक्तः परशुर्न परशुरिव तथाअमोघंहिनस्तितथायमपि किंच यस्याग्नेः समृतौ संगतौसंयोगेवीळुचित् दृढम- पिपाषाणादिकं श्रुवत् गच्छेत् शीर्येत तथा यत्स्थिरं यत्पर्वतादिस्थिरमचलितंतदपिश्रुवत् वी- ळुइतिदृढनाम वीळु च्यौत्नमितितन्नामसुपाठात् तत्रदृष्टान्तः—वनेव उदकमिव उदकंयथाग्निसंयो- गेशुष्यतितद्वदित्यर्थः अत्यन्तदृढंस्थिरमपिहिनस्ति अस्मद्द्रोग्धारंशत्रुंहिनस्तीतिकिमुवक्तव्यमित्य- भिप्रायः किंचायमग्निः निष्षहमाणः शत्रून्निःशेषेणाभिभवन् यमतेउपरमते शत्रुमध्येक्रीडति यानेननाशयति तथाकुर्वन्नायतेनगच्छति शत्रोःसकाशान्नपलायते तत्रदृष्टान्तः—धन्वसहान धनुषा शत्रूनभिभवतीतिधन्वसहाधानुष्कः सहतेरसुन् छान्दसोऽन्त्यलोपः सयथाशत्रोरभिमुखंविध्य- न्नपलायतेतद्वदित्यर्थः यद्वा दृढधनुर्वहनक्षमोधन्वसहः अस्मिन्पक्षेपचाद्यच् सुपांसुलुगित्या- कारः दृढधन्वासन्नायते नचलति ॥ ३ ॥

३. अग्निदेव अतीव दीप्ति से संयुक्त ज्वाला-द्वारा भली भाँति दीप्यमान हैं। वे विद्रोहियों के छेदनार्थ परशु की तरह विनाश में अमूल्य हैं। उनके साथ मिलने पर दृढ़ और स्थिर वस्तु भी जल की तरह शीर्ण हो जाती है। शत्रुओं का विनाश करनेवाला धनुर्धर जैसे नहीं भागता, वैसे ही अग्नि भी शत्रुओं को परास्त किये बिना नहीं मानते।

दृळ्हाचिदस्माअनुदुर्यथाविदेतेजिष्ठाभिररणिभिर्दाष्ट्यवसेऽग्नयेदाष्ट्यवसे ।
प्रयःपुरूणिगाहतेतक्षद्वनेवशोचिषा ।
स्थिराचिदन्नानिरिणात्योजसानिस्थिराणिचिदोजसा ॥ ४ ॥

दृह्ला । चित् । अस्मै । अनु । दुः । यथा । विदे । तेजिष्ठाभिः ।
अरणिऽभिः । दाष्टि । अवसे । अग्नये । दाष्टि । अवसे । प्र । यः ।
पुरूणि । गाहते । तक्षत् । वनाऽइव । शोचिषा । स्थिरा । चित् ।
अन्ना । नि । रिणाति । ओजसा । नि । स्थिराणि । चित् ।
ओजसा ॥ ४ ॥

अस्मैअग्नये दृह्लाचित् दृढान्येवसारवन्तिहवींषि अनु अनुक्रमेण यजमानाःदुःददति ददातेर्लुङि गातिस्थेतिसिचोलुक् आतइतिजेर्जुस् यजमानाःददति दानेदृष्टान्तः—यथाविदे विदुषे परमार्थदर्शिनेयथाउत्कृष्टानिधनानिवितरन्तिदानशीलाः यद्वा अयमग्निर्यथाविदेविन्दते स्वातिरिक्तंहविर्देवेभ्योदातुंलभते स्वीकरोति तथादुरिति विन्दतेश्छान्दसःशपोलुक् लोपस्त-आत्मनेपदेष्वितितलोपः किंच सोऽग्निस्तेजिष्ठाभिररणिभिः अत्यन्ततेजोयुक्तैर्मार्गैःयज्ञादिरूपैः दाष्टि पूजितःसन् स्वर्गादिकंददाति दाम्दाने शपोलुक् किमर्थं अवसे तद्रक्षणाय यद्वा तेजिष्ठाभिः अतिशयेनतेजोवद्भिः अरणिभिर्गमनैः इतरदेवानुद्दिश्य यजमानेनदत्तंहविः अवसे तेषां स्वीकारायदाष्टिअयमग्निर्ददाति नयति किंच अग्नये इतरदेवताप्रदानसमयेऽपियच्छमानः अग्नये अग्निमेवस्वयेदाष्टिमयमंददाति किमर्थं अवसेरक्षणार्थं यद्ययमहविःस्वात्मरक्षणेतरेभ्यो-दत्तमपि स्वयंस्वीकुर्यात् तस्मादग्नयेप्रयाजादिरूपेणददातीत्यर्थः किंच योऽग्निः पुरूणिबहूनि सामर्थ्यात् यजमानधनादीनिप्रगाहते प्रविशति प्रविश्यचतास्यादिरूपयाज्वालया तक्षत् तनूकरोति नाशयतीत्यर्थः तत्रदृष्टान्तः—वनेव वृक्षादिसमूहानिव वनानियथाप्रविश्यतक्षति दहतीत्येत्यर्थः किंचायमग्निः स्थिरास्थिराणिकठिनानिअन्नान्यन्नानिव्रीह्यादीनि ओजसातेजो-रूपयाज्वालया निनितरांरिणाति गच्छतिपचतीत्यर्थः रीगतिरेषणयोः क्रैयादिकः प्वादीनां-ह्रस्वइतिह्रस्वः तथा ओजसास्वकीयेनतेजसास्थिराणि अपरिहरणीयानिपापानिअभिशापानिवा निरिणाति निःशेषेणगच्छति नाशयतीत्यर्थः ॥ ४ ॥

४. जैसे विद्वान् पुरुष को द्रव्य दान किया जाता है, उसी प्रकार अग्नि को सारवान् हव्य मन्त्रानुक्रम से प्रदान किया जाता है। तेजोविशिष्ट यज्ञादि-द्वारा अग्नि हमारी रक्षा के लिए स्वर्गादि प्रदान करते हैं। यजमान भी रक्षार्थ, अग्नि को हव्य देते हैं। यजमान के द्वारा प्रदत्त हव्य में प्रवेश करके अग्नि, अपनी ज्योतिःशिखा-द्वारा, उसे वन की तरह जला डालते हैं। अग्निदेव अपनी ज्योति-द्वारा अन्नादि का परिपाक करते और तेज के द्वारा दृढ़ द्रव्य को विनष्ट करते हैं।

तमस्यपृक्षमुपरासुधीमहिनक्तंयःसुदर्शतरोदिवातरादप्रायुषेदिवातरात् ।
आदस्यायुर्ग्रभणवद्वीलुशर्मनसूनवे ।
भक्तमभक्तमवोव्यन्तोअजराअग्नयोव्यन्तोअजराः ॥ ५ ॥१२॥

तम् । अस्य । पृक्षम् । उपरासु । धीमहि । नक्तम् । यः । सुदर्शऽतरः । दिवाऽतरात् । अप्रऽआयुषे । दिवाऽतरात् । आत् । अस्य । आयुः । ग्रभणऽवत् । वीळु । शर्म । न । सूनवे । भक्तम् । अभक्तम् ॥ अवः । व्यन्तः । अजराः । अग्नयः । व्यन्तः । अजराः ॥ ५ ॥ १२ ॥

अस्यअस्मै संपृक्षं हविर्लक्षणमन्नं उपरासुउपरमन्ते आसु हवींषीति उपराः वेदिसमीपभूमयः तासुधीमहिधारयामः अस्येत्युक्तंकस्येत्याह—योग्निःनक्तंरात्रौ दिवातरात् अह्नोपि सुदर्शतरः अत्यर्थंसर्वैर्दर्शनीयोभवति यतोयंरात्रौसर्वेषुभावेषुतमसावृतत्वाददृश्यमानेष्वपि स्वयं अत्यर्थंप्रकाशते अतोस्मैधीमहि पुनःकीदृशाय दिवातरात् अह्नःसकाशादेव अप्रायुषे प्रगतमायुर्यस्यासौप्रायुः नप्रायुःअप्रायुः तस्मै असौयोऽस्तमेतिसर्वेषांभूतानांप्राणानादायास्तमेतीतिश्रुतेः । रात्रौसर्वेभावानिद्रयावृतत्वात्प्रायुषइवभवन्ति अयमग्निस्तुसर्वप्राणिप्राणापहर्तुःसूर्यस्य राश्चौस्वस्मिन्नेवमवेशात्प्रकृष्टायुर्भवति अतोपिधीमहि किंच आत् अतएव कारणात् यतोयंसुदर्शतरः यतश्चायमप्रायुः अतःकारणात्अस्यअस्मैतदर्थं आयुर्हविर्लक्षणमन्नं ग्रभणवत् ग्रहणयुक्तमभूत् ग्रहणेदृष्टान्तः—सूनवेपुत्राय पितुर्वीळुशर्मदृढं सुखसाधनंगृहंयथा ग्रहणवन्नवतितद्वदित्यर्थः शर्मेतिगृहनाम शर्मवर्मेतितन्नामसुपाठात् इदानींआहवनीयादिरूपेणाग्नेर्बहुत्वमपेक्ष्याह अजराः नित्यतरुणाः एतेअग्नयःभक्तं सेवमानंअभक्तं असेवमानंचव्यन्तः एतेप्राणिनःअनुग्राह्याइतिबुध्यमानाः अवः रक्षन्ति यद्यपिविशेषेणप्राणिनः दाहपाकादिद्वारारक्षन्ति तथाप्यस्तियजमानेष्वतिशयइत्याह—व्यन्तः वेःपचतंहविरश्नन्तः अजराभवन्ति स्वयंहविषाअजराःसन्तोयजमानानप्यजरान्कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ ५ ॥

५. रात में अग्निदेव दिन से भी अधिक दर्शनीय हो जाते हैं। दिन में अग्नि पूरी आयु या तेजस्विता से शून्य रहते हैं। हम अग्नि के उद्देश्य से वेदी के पास हव्य दान करते हैं। जैसे पिता के पास पुत्र दृढ़ और सुखकर गृह प्राप्त करता है, उसी प्रकार अग्नि भी अन्न ग्रहण करता है। भक्त और अभक्त को समझकर भी अग्नि दोनों की रक्षा करते हैं। हव्य-भक्षण करके अग्नि अजर हो जाते हैं।

स हि शर्धो न मारुतं तुविष्वणिरप्नस्वतीषूर्वरास्विष्टनिरार्तनास्विष्टनिः ।
आदद्धव्यान्याददिर्यज्ञस्य केतुरर्हणा ।
अध स्मास्य हर्षतो हृषीवतो विश्वे जुषन्त पन्थां नरः शुभे न पन्थाम् ॥ ६ ॥

---

१ तै० आ० प्रथमप्रपाठके. ।

सः । हि । शर्धः । न । मारुतम् । तुविऽस्वनिः । अप्नस्वतीषु । उर्वरासु । इष्टनिः । आर्तनासु । इष्टनिः । आदत् । हव्यानि । आऽददिः । यज्ञस्य । केतुः । अर्हणा । अध । स्म । अस्य । हर्षतः । हृषीवतः । विश्वे । जुषन्त । पन्थाम् । नरः । शुभे । न । पन्थाम् ॥६॥

सहि सएव स्तुत्यतयाप्रसिद्धएवाग्निः तुविष्वणिः तुवीतिबहुनाम उरु तुवीतितन्नामसु पाठात् बहुस्वनिः प्रभूतध्वनियुक्तोवर्तते अत्यन्तज्वलितेग्नौवायुसंपर्कात् घुग्घुगितिध्वनिरुत्पद्यते प्रज्वलतीत्यर्थः अत्रनेदृष्टान्तः—मारुतंशार्धोन मरुत्संबन्धिबलमिव मरुतांसमूहोयथा ध्वनति तथेत्यर्थः कुत्रेतिवदुच्यते—अप्नस्वतीषु सततप्रोक्षणादिकर्मोपेतासु अप्नइतिकर्मनाम अप्नोदंसइतिवत्नामसुपाठात् उर्वरासु उरुवरणयुक्तासुश्रेष्ठासु वेदिभूमिषु कीदृशोयं इष्टनिः यष्टव्यः औणादिकोनिक् तुगागमश्च किंच आर्तनासु आर्तान्करोति आर्तयति आर्तयन्तीत्यार्तनाः पृतनाः तासु ण्यासश्रन्थोयुच् वृषादित्वादाद्युदात्तत्वं तासांजयायइष्टनिः इष्टव्यः यष्टव्योवा किंच एवंस्वनयज्ञभिःहव्यानि आज्यपुरोडाशादीनिआदत् अत्ति भक्षयति छान्दसोलुक् यद्वा आङ्पूर्वाद्दातेरडोपमइनइतिव्प्रत्ययेनात्मनेपदाभावः गातिस्थेतिसिचोलुक् छान्दसोह्रस्वः केषघादेववाछन्दस्यपिदृश्यतइत्यनधादेरप्याडागमः अतएवानवग्रहः सएवविशेष्यते आददिः सर्वमहविरादानशीलः यथा यज्ञस्यकेतुः प्रज्ञापकः ;केतुस्थानीयोवा अर्हणापूजनीयः सुपांसुलुगितिसोराकारः प्रत्ययाद्युदात्तत्वंछान्दसं किंच अधानन्तरं हर्षतः हविर्भक्षणादत्यन्तहर्षयुक्तस्य यद्वा अभिमतफलदानेनयजमानान्हर्षयतः हृषीवतः आज्यस्वीकारेणहर्षयुक्तस्याग्नेः पन्थां पन्थानंमार्गविश्वेसर्वेमनुष्याः जुषन्तअप्रीणयन् असेवन्तवा किमर्थं शुभेशुभाय शोभनायऐहिकामुष्मिकफलदस्याग्नेरेवमार्गसर्वेअनुगच्छन्ति अग्निमेवप्रीणयित्वासाधयन्ति मार्गाश्रयणेदृष्टान्तः—यथालोकेनरोमनुष्याः शुभेशोभनायसुखप्राप्तये पन्थानंसर्वैर्गन्तव्यंनिर्भयं प्रौढमार्गमिव॥ ६ ॥

६. मरुत् के बल की तरह स्तवनीय अग्नि यथेष्ट ध्वनि से युक्त हैं। कर्मकारिणी उर्वरा अर्थात् श्रेष्ठ भूमि पर अग्नि का यज्ञ करना उचित है। सेना-विजय करने के लिए अग्नि का याग करना उचित है। अग्नि हव्य भक्षण करते हैं। वे सर्वत्र दानशील और यज्ञ की पताका हैं। वे सर्वत्र पूजनीय हैं। यजमानों के लिए हर्षदाता और प्रसन्न अग्नि के मार्ग की, निर्भय राजपथ की तरह, सुख-लाभ के लिए, सब लोग सेवा करते हैं।

द्विताय॒दीं॑की॒स्तासो॑अ॒भिद्य॑वोनम॒स्यन्त॑उप॒वोच॑न्त॒भृग॑वोम॒थ्नन्तो॑दा॒शाभृग॑वः। अ॒ग्निरी॑शे॒वसू॑नां॒शुचि॒र्यो॑ध॒र्णिरे॑षाम्। प्रि॒याँअ॑पि॒धीँर्व॑निषीष्ट॒मेधि॑र॒आव॑निषीष्ट॒मेधि॑रः ॥ ७ ॥

द्विता । यत् । ईम् । कीस्तासः । अभिऽद्यवः । नमस्यन्तः । उपऽवोचन्त ।
भृगवः । मथ्नन्तः । दाशा । भृगवः । अग्निः । ईशे । वसूनाम् । शुचिः ।
यः । धर्णिः । एषाम् । प्रियान् । अपिऽधीन् । वनिषीष्ट । मेधिरः ।
आ । वनिषीष्ट । मेधिरः ॥ ७ ॥

यद् यं द्विता द्विप्रकारंश्रौतस्मार्तभेदेनद्वित्वमापन्नं यद्वा उपलक्षणमेतत् आहवनीयादि-
रूपेणनानाविधं यद्वा द्विता द्विविधायऐहिकामुष्मिकफलाय उभयाय विभक्तेराकारादेशः ईं इम-
मग्निं कीस्तासः कीर्तनंकुर्वन्तःस्तोतारः पचाद्यच्छान्दसंसत्वं अभिद्यवः अभितोद्योतमानाः
नमस्यन्तः नमस्कारोपलक्षितमुपस्थानंकुर्वन्तोभृगवः भृगुगोत्रोत्पन्नामहर्षयः उपवोचन्त उपे-
त्यनुवन्ति किंकुर्वन्तः दाशादानेननिमित्तभूतेनहविर्दानार्थंमथ्नन्तः अरणीभ्यामग्निमन्थनंकुर्व-
न्तः तथा भृगवः भ्रष्टारोहविषांपापानांवा किंचाग्निः शुचिर्दीप्तः धर्णिः धारणकुशलोऽयमग्निः
एषांदीयमानानांवसूनांहविर्लक्षणानांईशेईष्टेसमर्थोभवति लोपस्तआत्मनेपदेष्वितितलोपः यद्वा
एषांदृश्यमानानां मणिमुक्तादीनांवसूनांईशेप्रदातुमितिशेषः किंचायमग्निः मेधिरःमेधोयज्ञः यद्वा-
न् स्वयंयष्टव्यत्वेनप्रधानभूतःसन् प्रियान्स्वप्रीतिहेतून् आज्यादीन् अपिधीनपर्योग्निपर्यन्तंद-
त्तान् वनिषीष्टसंभक्तवान् संभजतांवा तथा मेधिरः मेधावान् असौआवनिषीष्ट अन्यदेवताकेष्व-
पियज्ञेषुस्वयमाज्यभागप्रयाजादिरूपंहविःसंभजते॥ ७ ॥

७. श्रौत और स्मार्त्त—उभय प्रकार के अग्नि का गुण कहनेवाले, दीप्तिशाली, नमस्कार-प्रवीण और हव्यदाता भृगुगोत्रज महर्षि लोग, हवि देने के लिए, अरणि-द्वारा अग्नि का मन्थन करके स्तुति करते हैं। प्रदीप्त अग्नि सारे धनों के अधीश्वर हैं। अग्नि यज्ञवाले हैं और भली-भाँति प्रिय हव्य भोगनेवाले हैं। अग्नि मेधावी हैं और वे अन्य देवताओं को भी भाग देते हैं।

विश्वासांत्वाविशांपतिंहवामहेसर्वासांसमानंदम्पतिंभुजेसत्यगिर्वाहसंभुजे।
अतिथिंमानुषाणांपितुर्नयस्यासया ।
अमीचविश्वेअमृतासआवयोहव्यादेवेष्वावयः ॥ ८ ॥

विश्वासाम् । त्वा । विशाम् । पतिम् । हवामहे । सर्वासाम् ।
समानम् । दम्ऽपतिम् । भुजे । सत्यऽगिर्वाहसम् । भुजे । अतिथिम् ।
मानुषाणाम् । पितुः । न । यस्य । आसया । अमी इति । च ।
विश्वे । अमृतासः । आ । वयः । हव्या । देवेषु । आ । वयः ॥ ८ ॥

विश्वासां सर्वासांविशां प्रजानांयजमानानां पतिंअभिमतफलदानेन पालकंहवामहे आह्वया-मः नकेवलंयजमानानां किंतुसर्वासांप्रजानां समानं एकरूपं दहनपचनाद्युपकारस्यसर्वेषां समत्वात् तथा दंपतिंगार्हपत्यरूपेण गृहस्यपालकं दमइतिगृहनाम दमेकचिरितितन्नामसुपाठात् अकारलोपश्छान्दसः किमर्थं भुजे भोगायहवामहे आह्वयामःपुनः सएवविशेष्यते सत्यगिर्वाहसं यथार्थभूतानांअविसंवादिफलानांस्तुतिरूपाणांगिरांवोढारं यद्वा गिरोमन्त्ररूपावहन्तीतिगिर्वा-हसःऋत्विजः सत्याअविसंवादिफलागिर्वाहसोयस्यतं तादृशंहवामहइतिविशेषः वहिहाधा-ञ्भ्यश्छन्दसीत्यसुन् णिदित्यनुवृत्तेरुपधावृद्धिः पुनःकीदृशं मानुषाणां मनुष्याणांअतिथिं अतिथि-वत्पूज्यं दर्शादिविधिमपेक्ष्यागन्तारंवा किंचास्याग्नेः आसयासमीपे आसेत्यन्तिकनाम आसा-त्अम्बरमिति तन्नामसुपाठात् तत्समीपे अमीचविश्वे अमृतासः हविर्भोक्तृत्वेन प्रसिद्धाः सर्वे देवाअपि आच आगच्छन्ति उपसर्गवशाद्योग्यक्रियाध्याहारः किमर्थं वयः हविर्लक्षणमन्नमु-द्दिश्यअग्निमुखादेवेतरेभ्योदीप्यमानत्वात् तत्रदृष्टान्तः—पितुर्न पितुरन्तिकेपुत्रायथाभोग्यार्थं आगच्छन्ति तद्वत् किंच वयः नेतारऋत्विजोपि देवेषुइतरेभ्विज्यमानेषुमध्ये हव्या हवींषि आददत्यग्नये वेवेरौणादिकोडिः विचिवागुणः ॥८॥

८. सारे यजमानों के रक्षक, सारे मनुष्यों के एक से गृह-पालक, सर्व-सम्मत-फल-विशिष्ट, स्तुति-वाहक और मनुष्य आदि के लिए अतिथि की तरह पूज्य अग्नि को, भोग के लिए, हम बुलाते हैं। जैसे पुत्र लोग पिता के पास जाते हैं, वैसे ही हव्य के लिए ये सारे देवता अग्नि के पास आते हैं। ऋत्विक् लोग भी देवों के यज्ञ-काल में अग्नि को हव्य प्रदान करते हैं।

त्वमग्नेसहसासहन्तमःशुष्मिन्तमोजायसेदेवतातयेरयिर्नदेवतातये।
शुष्मिन्तमोहितेमदोद्युम्निन्तमउतक्रतुः।
अधस्मातेपरिचरन्त्यजरश्रुष्टीवानोनाजर ॥ ९ ॥

त्वम् । अग्ने । सहसा । सहन्ऽतमः । शुष्मिन्ऽतमः । जायसे । देवऽतातये । रयिः । न । देवऽतातये । शुष्मिन्ऽतमः । हि । ते । मदः । द्युम्निन्ऽतमः । उत । क्रतुः । अध । स्म । ते । परि । चरन्ति । अजर । श्रुष्टीऽवानः । न । अजर ॥ ९ ॥

हेअग्ने त्वंसहसाबलेन सहन्तमः अतिशयेनशत्रूणामभिभविता तथा शुष्मिन्तमः अतिशयेन तेजस्वीजायसे सहेरौणादिकःकनिन् नाद्घस्येतिनुट् किमर्थं देवतातये देवानांविस्तारयुक्ता-ययागाय तदर्थंयज्ञनामैतत् यद्वा उक्तगुणविशिष्टःसन्जायसे अरण्योरुत्पद्यसे यज्ञार्थंत्वेद-

द्यन्तः—रयिर्नदेवतातये धनं यथायज्ञार्थमुत्पद्यते तथाचोक्तं यज्ञार्थद्रव्यमुत्पन्नमिति किंच दे तवमदः आत्मस्वीकारजनितोहर्षःशुष्मिन्तमःअतिशयेनबलवान् हिशब्दःप्रसिद्धौ आत्म्येनाग्ने-र्मदोभवतीतिप्रसिद्धं उत अपिच तेक्रतुः कर्मविशेषोऽपि द्युम्निन्तमःयशोयुक्तःअन्नयुक्तोवास्त-तु द्युम्नंद्योततेर्यशोवान्नंवेतियास्कः। अथ अतःकारणात् अजर हेजरारहिताग्ने तेत्वांपरिचरन्ति यजमानाः दनदृष्टान्तः—श्रुष्टीवानोन दूताइव तेयथावार्ताविशेषप्रदानेनराजानंसेवन्ते तद्वत् छन्द-सीवनिपाविति वनिप् छान्दसंमत्वयाधुदात्तत्वम् अजरभक्तानामजरयितः अन्तर्भावितण्यर्था-त्सचायच् यद्वा अजर अस्तोतः जरास्तुतिः असौनकस्यापिस्तोताभवति किंतु सर्वैःस्तयंस्तुयते ताहशंत्वांपरिचरन्तीत्यर्थः ॥ ९ ॥

९. जैसे देवों के यजन के लिए धन पैदा होता है, उसी प्रकार हे अग्नि, तुम भी देवों के यजार्थ उत्पन्न होते हो। अपने बल से तुम शत्रुओं के अभिभवकर्त्ता और अतीव तेजस्वी हो। तुम्हारा आनन्द अत्यन्त बल-वाला है। तुम्हारा यज्ञ अत्यन्त फल-प्रद है। हे अमर और हे भक्तों के जरा-निवारक अग्नि, इसी लिए यजमान लोग, दूतों की तरह, तुम्हारी पूजा करते हैं।

प्रवोमहेसहसासहस्वतउषर्बुधेपशुषेनाग्नयेस्तोमोबभूत्वग्नये।
प्रतियदींहविष्मान्विश्वासुक्षासुजोगुवे।
अग्रेरेभोनजरतऋषूणांजूर्णिहोतऋषूणाम् ॥ १० ॥

प्र। वः। महे। सहसा। सहस्वते। उषःऽबुधे। पशुऽसे। न। अग्नये। स्तोमः। बभूतु। अग्नये। प्रति। यत्। ईम्। हविष्मान्। विश्वासु। क्षासु। जोगुवे। अग्रे। रेभः। न। जरते। ऋषूणाम्। जूर्णिः। होता। ऋषूणाम् ॥ १० ॥

हेउद्गात्रादयःस्तोतारः वोयुष्माकंसंबन्धिस्तोमः स्तोत्रंअग्नयेमनबभूतु प्रीणयितुंसमर्थंभव-तु छान्दसःशपःश्लुः अत्वंचाभ्यासस्य भूसुवोस्तिङीतिगुणाभावःकीदृशायाग्नये महेमहतेपू-ज्याय सहसा पराभिभवसामर्थ्येन सहस्वते तद्वते उषर्बुधे उषःकालेप्रबुध्यमानाय अहरादी-नांपत्यादिषूपसंख्यानमितिरुत्वं पशुषेपशुफलदाय नशब्दोऽप्यर्थःशब्दार्थः यद्वा पशुषेपशुप्रदा-येग्नयेयथास्तुतिःक्रियतेतद्वत् किमर्थमितितदुच्यते—ईएनमग्निमति ह्यसीकृत्यहविष्मान् धु-

---

१ नि० ५.५।

यादिमद्वदहविर्युक्तोयजमानःविश्वास्वासु सर्वास्वग्निनिवासभूतासुवेदिभूमिषु जोगुवे अत्यर्थंगच्छति गुवतेर्यङ्लुगन्ताच्छान्दसोलिट् व्यत्ययेनात्मनेपदं अभ्यस्तेऽइविपर्युदासादामभावः क्षेतिभूनाम क्षासामेति तन्नामसुपाठात् ऋभूणां आगन्तूणां देवानांमध्येश्रेष्ठमग्निं जूर्णिः स्तुतिकुशलोहोता अग्रे इतरदेवेभ्यःपूर्वंजरतेस्तौति तत्रदृष्टान्तः—क्षभूणांमहतांधनवतां अग्रेरेभोन बन्दीव क्षभीगतौ औणादिकःकुप्रत्ययः नामन्यतरस्यामितिनामउदात्तत्वम् यद्वा ऋभूणामित्येतद्धोतृविशेषणं ऋभूणांज्ञानवतांमध्येश्रेष्ठोयंहोतेत्यर्थः ॥ १० ॥

१०. हे स्तोता लोगो हविवाले यजमान इन अग्नि के लिए सारी वेदी-भूमि पर बार-बार गमन करते हैं; इसलिए तुम्हारा स्तोत्र उस पूज्य, शत्रु-पराभवकारी, प्रातःकाल में जागरणशील और पशु-दाता अग्नि को प्रीति उत्पन्न करने में समर्थ हो। धनवान् के पास जैसे बन्दी स्तव करता है, वैसे ही होता लोग पहले, देवों में श्रेष्ठ, अग्नि की स्तुति करते हैं।

अथैकादशी—

सनोनेदिष्ठंददृशानआभराग्नेदेवेभिःसचनाःसुचेतुनामहोरायःसुचेतुना।
महिशविष्ठनस्कृधिसंचक्षेभुजेअस्यै।
महिस्तोतृभ्योमघवन्त्सुवीर्यंमर्थीरुग्रोनशवसा ॥ ११ ॥ १३ ॥

सः। नः। नेदिष्ठम्। ददृशानः। आ। भर। अग्ने। देवेभिः।
सऽचनाः। सुऽचेतुना। महः। रायः। सुऽचेतुना। महि। शविष्ठ।
नः। कृधि। सम्ऽचक्षे। भुजे। अस्यै। महि। स्तोतृऽभ्यः।
मघऽवन्। सुऽवीर्यम्। मथीः। उग्रः। न। शवसा ॥ ११ ॥ १३ ॥

हेअग्ने सत्वंनोनेदिष्ठं अत्यन्तसमीपेददृशानः वेद्यांदीप्तत्वेनदृश्यमानः देवेभिः सचनाः इतरैर्देवैः समानानः अग्निमुखेनैवइतरेषांहविःस्वीकारात्समानात्वं सुचेतुनाशोभनेनचेतनेनचेतसा वापुनस्तदेवविशेष्यते सुचेतुना शोभनचेतोवत्वामया औणादिकउः बहुव्रीहौनञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् युक्तेन तदायचेमय्यनुग्रहयुक्तेनेत्यर्थः तादृशस्त्वंमहः पूजनीयानि रायोधनानि आभर अस्माकमाहर हेअग्ने शविष्ठबलवन् नः अस्मभ्यं महिमहत्अन्नं महतींकीर्तिं वा कृधि कुरु संपादय शविष्ठेतिसंबोधितत्वात्तदेवसामर्थ्यंतद्विगम्यते किमर्थंसंचक्षे सम्यग्दर्शनीयत्वाय अस्यै अस्याः पृथिव्याः संबन्धिनेभुजे भोगाय यद्वा संचक्षे भुजइतिसामानाधिकरण्यं सम्यग्दर्शनीयायभोगायेत्यर्थः नकेवलंयजमानेभ्योऽस्मभ्यमेव अपितुस्तोतृभ्यः स्तोत्रकर्तृभ्योऽपि हेमघवन्नवन्नग्ने महिमहत् सुवीर्यंशोभनपुत्रभृत्याद्युपेतंधनंशोभनसामर्थ्यंवा कृधिकुरु

किंच शवसाबलेनयुक्तःसन् मघोः असद्विरोधिनोनाशय तुजि हिंसायां तृणेविवृद्धिमविशेषः कारकपक्षे औणादिकईकारः आद्युदात्तश्छान्दसः यद्वा मघोर्मघवन्वांस्त्वं असमदर्थंशवसाबलेन युक्तोभवेतिशेषः यत्रदृष्टान्तः—उग्रोनशवसा यथाकश्चित्क्रूरः शवसाबलेनमघोर्भवति तद्वत् ॥ ११ ॥ ११. हे अग्नि, यद्यपि तुम्हें पास में ही हम प्रदीप्त देखते हैं, तथापि तुम देवों के साथ आहार करते हो। तुम अपने शोभन अन्तःकरण से अपने अधीन के लिए अनुग्रह करके पूजनीय धन लाते हो। बलवान् अग्निदेव, हमारे लिए यथेष्ठ अश्व प्रदान करो, जिससे हम पृथिवी को देख और भोग सकें। मघवन् अग्नि, स्तोताओं के लिए वीर्यशाली धन प्रदान करो। यथेष्ठ बल-सम्पन्न होकर क्रूर व्यक्ति जैसे शत्रु-विनाश करता है, वैसे ही हमारे शत्रु का विनाश करो।

अयंजायतेत्यष्टर्चंद्वितीयंसूक्तम् अयंजायताष्टावित्यनुक्रमणिका पर्‍उच्छेपऋषिः सर्वमात्यष्टिमित्युक्तत्वादत्यष्टिश्छन्दः आग्नेयंत्वितितुशब्दस्योक्तत्वात् इदमादिसंचाग्नेयं पृष्ठ्यस्यषष्ठेऽहनिएतत्सूक्तमाज्यशस्त्रत्वेनविनियुक्तं सूत्रितंच षष्ठस्येविखण्डे—अयंजायतमनुषोधरीमणीत्याज्यमिति।

तत्रेयंप्रथमा—

अयंजायतमनुषोधरीमणिहोतायजिष्ठउशिजामनुव्रतमग्निःस्वमनुव्रतम्।
विश्वश्रुष्टिःसखीयतेरयिरिवश्रवस्यते।
अदब्धोहोतानिषददिळस्पदेपरिवीतइळस्पदे ॥ १ ॥

अयम्। जायत। मनुषः। धरीमणि। होता। यजिष्ठः। उशिजाम्। अनु। व्रतम्। अग्निः। स्वम्। अनु। व्रतम्। विश्वऽश्रुष्टिः। सखिऽयते। रयिःऽइव। श्रवस्यते। अदब्धः। होता। नि। सदत्। इळः। पदे। परिऽवीतः। इळः। पदे ॥ १ ॥

अयमग्निर्मनुषोमनुष्यस्य अध्वर्योःसकाशात् धरीमणि अतिशयेनधारके अरणिद्वये जायत अरणिमन्थनेनोत्पन्नः कीदृशोयंहोता देवानामाह्वाता यजिष्ठः अतिशयेनयष्टृतमः किमर्थमुत्पन्नइतिचेत् उशिजांफलस्यकामयितॄणां यजमानानां व्रतंसोमयागादिरूपंकर्मअनुलक्षीकृत्य नकेवलंपरार्थमेवअपितुस्वार्थमपि स्वंव्रतमनु स्वकीयंहविःस्वीकारादिरूपंकर्मानुलक्ष्य पुनः सएवविशेष्यते विश्वश्रुष्टिः विश्वविषयकर्मदान् करोतिसखीयते सखित्वमात्मनइच्छते यथा

श्नवस्यते अतिप्रसिद्धान्नमात्मनइच्छते यजमानाय रयिरिवधनस्थानीयोभवति धनंयथास-
र्व्यं अन्नसमृद्धिंचसाधयति तद्वदयमग्निरपितस्मैद्वयंसाधयतीत्यर्थः किंचायमग्निः इळस्पदे
इडायाभूम्याः पदे अन्त्यलोपश्छान्दसः धरीमणि सारभूतेस्थानेवेदिरूपे वेदिमाहुःपरम-
न्तंपृथिव्याइतिश्रुतेः । एतावतीवैपृथिवीयावतीवेदिरितिच । पुनस्तदेवविशेष्यते इळस्पदे इडा-
देवतायामनोःपुत्र्यागोरूपायाःइडोपह्वानमन्त्रप्रतिपादितायाः पदेपादन्यासप्रदेशे इडावैमान-
वीयज्ञानूकाशिन्यासीदितीडायाः पदेघृतवतिस्वाहेतिचश्रुतेः । निषदत् निषीदति कीदृशोय-
मग्निः अदब्धः केनाप्यहिंसितः होता होमनिष्पादकः परिवीतः ऋत्विग्भिः परिधिभिर्वापरितो-
वेष्टितः एवंभूतःसन् निषदत्॥ १ ॥

१. देवों को बुलानेवाले और अतीव यत्नशील ये अग्नि फल-
प्राप्तियों के और अपने व्रत या हविर्भोजन के उद्देश्य से मनुष्य से ही उत्पन्न
होते हैं। सारे विषयों के कर्त्ता अग्निदेव बन्धुकामी और अन्नाभिलाषी
यजमान के धन-स्थानीय हैं। पृथिवी में सार-भूत वेदी पर, यज्ञ-स्थान में,
अहिंसित, होम-निष्पादक तथा ऋत्विग्वेष्टित अग्नि बैठे हैं।

तंय॒ज्ञ॒सा॒धमपि॑वातयामस्यृ॒तस्य॑प॒था नम॑सा ह॒विष्म॑तादे॒वता॑ताह॒विष्म॑ता।
सनऊ॒र्जामु॒पाभृ॑त्य॒याकृ॒पान जू॑र्यति ।
यंमा॒तरि॑श्वा॒मन॑वेपरा॒वतो॑दे॒वंभाः॑परा॒वतः॑ ॥ २ ॥

तम् । य॒ज्ञ॒ऽसाध॑म् । अपि॑ । वा॒त॒या॒म॒सि॒ । ऋ॒तस्य॑ । प॒था ।
नम॑सा । ह॒विष्म॑ता । दे॒वऽता॑ता । ह॒विष्म॑ता । सः । नः॒ ।
ऊ॒र्जाम् । उ॒प॒ऽआभृ॑ति । अ॒या । कृ॒पा । न । जू॒र्य॒ति॒ । यम् ।
मा॒तरि॑श्वा । मन॑वे । प॒रा॒ऽवतः॑ । दे॒वम् । भाः॑रिति॑ भाः । प॒रा॒ऽवतः॑ ॥२॥

यज्ञसाधंयज्ञस्यसाधकं साध्नोतेःक्विपि कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं तमग्निंवेद्यांस्थापितं अपि वा-
तयामसि अपिःसंभावनार्थः आपरितोषंसेवामहे वातगतिसुखसेवनयोः चौरादिकः इदन्तोमसिः
केनोपायेनेतिवदुच्यते–ऋतस्यपथायागस्यमार्गेण यागानुष्ठानेन यज्ञेनदेवेभ्यइतिश्रुतेः । यज्ञे-
नदेवस्यमहतीप्रीतिर्भवति यद्वा ऋतस्ययज्ञस्य पंथामार्गस्तीर्थाख्यः पूर्वेणोत्करमपरेणप्रणीता-
इत्यादिसूत्रोक्तः तेनमार्गेणगत्वापुनः केन हविष्मता आज्यादिप्रदेयद्रव्यवता नमसा नमस्का-
रोपलक्षणेन स्तोत्रेणोपस्थानेनवातदुभयेनेत्यर्थः कुत्रेतितदुच्यते हविष्मताहविष्मति आज्यपु-

१ तै० सं० ७. ४. १८. । २ तै० सं० २. ६. ४. । ३ तै० सं० ६. १. ८. ।
४ तै० सं० ६. २. १०. ।

होत्रादिबहुहविर्युक्तेदेवतयादेवानांविस्तारयुक्तेयज्ञे किंच धीभिः नोऽस्मत्संबन्धिनां कर्मा-
मन्नानांहविर्लक्षणानांउपाश्रवि उपाहरणेतत्स्वीकारविषयेउपाहूयसहस्राक्षरतेःकिम् इमहोभेद-
विभक्त्यं सुपांसुलुगितिसप्तम्यालुक् वादौचेत्यनन्तरस्यगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् अयाकृपा अनया
सामर्थ्यलक्षणयाकल्पनया हविःस्वीकरणरूपया नजूर्यति यज्ञसमाप्तिपर्यन्तंननश्यति अजरो-
भवतीत्यर्थः यदत्युक्तंकइत्याह—यमग्निंदेवंद्योतनशीलंमातरिश्वाअन्तरिक्षसंचारी वायुः पूर्वं
मनवेमनोरर्थायपरावतः अतिदूरंगतवतः आदित्यात् भाः अभासीत् औचित्येनभूमौस्थापित-
वानित्यर्थः तद्वत्परावतः दूरादेवंअग्निं अस्मद्देवयजनंप्रतिस्थापयतित्यर्थः ॥ २ ॥

२. हम लोग यज्ञानुष्ठान और घृत आदि से युक्त तथा नम्रता से सम्पन्न स्तोत्र-द्वारा बहु हव्यवाले और देव-यज्ञ में साधक अग्नि की, परितोष के साथ, सेवा करते हैं। वे अग्नि हमारे हव्यरूप अन्न को लेने में समर्थ होकर नाश को नहीं प्राप्त होंगे। मनु के लिए मातरिश्वा ने अग्नि को, दूर से लाकर, प्रदीप्त किया था। इसी प्रकार, दूर से, हमारी यज्ञशाला में अग्नि आवें।

एवेनसद्यःपर्येतिपार्थिवंमुहुर्गीरेतोवृषभःकनिक्रदद्दधद्रेतःकनिक्रदत् ।
शतंचक्षाणोअक्षभिर्देवोवनेषुतुर्वणिः ।
सदोदधानउपरेषुसानुष्वग्निःपरेषुसानुषु ॥ ३ ॥

एवेन । सद्यः । परि । एति । पार्थिवम् । मुहुःऽगीः । रेतः । वृषभः । कनिक्रदत् । दधत् । रेतः । कनिक्रदत् । शतम् । चक्षाणः । अक्षऽभिः । देवः । वनेषु । तुर्वणिः । सदः । दधानः । उपरेषु । सानुषु । अग्निः । परेषु । सानुषु ॥ ३ ॥

अयमग्निः एवेनगमनसाधनेनगमनेनवासद्यः अस्मदाह्वानानन्तरंपार्थिवंपृथिवीसंबन्धि-
स्थानं वेदिलक्षणमेवपरिपरितः यद्वा आभिमुख्यार्थोवापर्येति गच्छति कीदृशोऽग्निः मुहुर्गीः
सर्वदागीयमानः रेतः रेतःशब्देन तत्कार्यं हवीरूपमन्नमुच्यते तद्वान् मत्वर्थीयोलुप्यते वृषभः कामा-
नांवर्षिता कनिक्रदत् शब्दयन्पर्येति पुनःसएवविशेष्यते रेतोदधत् आज्यादिस्वीकारेणअत्य-
धिकंसामर्थ्यंदधानः कनिक्रदच्छब्दयन्पर्येतीतिशेषः पुनः सएवविशेष्यते अयमग्निर्देवः वने-
षुसंभजनेषु स्तोत्रेषु निमित्तभूतेषु अक्षभिः अक्षस्थानीयाभिर्ज्वालाभिः शतंचक्षाणः सर्वतः
प्रकाशमानः यद्वा ज्वालोत्कर्षेण यजमानेनकृतं शतगुणितंमत्वाप्रापयन् तथातुर्वणिः शीघ्रग-
न्ताशत्रूणांहिंसकोवा तुर्वणिस्तूर्णवनिरितिनिरुक्तः[1] । किंच सानुषुसमुच्छ्रितेषु सानुसमुच्छ्रि-

[1] नि० ६. १४.

वंभवतीतियास्कः । वेषुउपरेषु उपरमन्तेएष्वग्रयइतिउपराधिष्ण्याःयजमानगृहावा तेषुसदो-दधानःस्थानंधारयमाणोऽग्निः सद्यःपर्येतीतिपूर्वत्रान्वयः किमर्थं परेषूत्कृष्टेषुसानुषुसमुच्छ्रि-तेषुकर्मसुहविष्मुवानिमित्तभूतेषु॥ ३ ॥

३. सदा गाये या स्तुति किये जानेवाले, हविःसम्पन्न, अभीष्ट-फलदाता और सामर्थ्यशाली अग्नि शब्द करके जाते हुए तुरत पार्थिव वेदी के चारों ओर शब्द करके आते हैं। अग्निदेव स्तोत्र ग्रहण करके अधस्थानीय शिखा-द्वारा चारों ओर प्रकाशित हो रहे हैं। उच्चस्थानीय अग्नि उत्तम यज्ञ में तुरत आते हैं।

ससुक्रतुःपुरोहितोदमेदमेअग्निर्यज्ञस्याध्वरस्यचेततिक्रत्वायज्ञस्यचेतति ।
क्रत्वावेधाइषूयतेविश्वाजातानिपस्पशे ।
यतोघृतश्रीरतिथिरजायतवह्निर्वेधाअजायत ॥ ४ ॥

सः । सुऽक्रतुः । पुरःऽहितः । दमेऽदमे । अग्निः । यज्ञस्य । अध्वरस्य । चेतति । क्रत्वा । यज्ञस्य । चेतति । क्रत्वा । वेधाः । इषुऽयते । विश्वा । जातानि । पस्पशे । यतः । घृतऽश्रीः । अतिथिः । अजायत । वह्निः । वेधाः । अजायत ॥ ४ ॥

सोऽग्निः सुक्रतुः शोभनकर्मा पुरोहितः पुरोधार्यमाणः यद्वा पुरोहितवद्यागनिर्वाहकः सन् दमेदमे तत्तद्यजमानगृहेसर्वेषुदेवयजनेषुवाअध्वरस्यनाशरहितस्यफलप्रदस्ययज्ञस्य तदर्थं चेतविजानातिप्रबुध्यतइत्यर्थः किंचायंयजमानोऽपि क्रत्वाशोभनेनकर्मणा यज्ञस्यचेतति क-र्तव्यतामेवजानाति किंचायमग्निरपि क्रत्वाप्रकृष्टेनकर्मणा वेधाः विविधानांफलानांकर्तासन् इषूयते इष्यतइवीषुरन्नमागमनंवा तदिच्छते यजमानायतदर्थं विश्वाजातानिसर्वाणि संपादितानिहविरादीनिपस्पशे अत्यर्थंस्पृशति स्वीकरोति यतोयं घृतश्रीः घृतंसेवमानः अतिथिः अतिथिवत्पूज्यश्च अजायत उत्पन्नः यतःकारणाद्घृतमत्यर्थंसेवमानःप्रवृद्धोभवत् अतः सत्राइत्यर्थः एवमग्नौप्रवृद्धेसति यजमानोपि वह्निः हविषांवोढा वेधाः विविधस्यफ-लस्यकर्तोत्पादयिता अजायत समर्थोऽभवत् ॥ ४ ॥

४. शोभनकर्मा और पुरोहित अग्नि हर एक यजमान के घर में नाश-रहित यज्ञ को जान सकते हैं। अग्नि कर्म-द्वारा यज्ञ जान सकते हैं। वे कर्मों के विविध फलदाता बनकर यजमान के लिए अन्न की इच्छा करते हैं। अग्नि हव्य आदि को ग्रहण करते हैं; क्योंकि वे घृत-भक्षी अतिथि के रूप में उत्पन्न हुए हैं। अग्नि के प्रवृद्ध होने पर हव्यदाता विविध फल प्राप्त करते हैं।

---

२ नि० २, २५।

अथपञ्चमी—

क्रत्वायदस्यतविंषीषुपृञ्चतेऽग्नेरवेणमरुतांनभोज्येषिरायनभोज्या।
सहिष्मादानमिन्वतिवसूनांचमज्मना।
सनंस्त्रासतेदुरितादभिह्रुतःशंसादघादभिह्रुतः॥ ५ ॥ १४ ॥

क्रत्वा। यत्। अस्य। तविंषीषु। पृञ्चते। अग्नेः। अवेन।
मरुताम्। न। भोज्या। इषिराय। न। भोज्या। सः। हि। स्म।
दानम्। इन्वति। वसूनाम्। च। मज्मना। सः। नः। त्रासते।
दुःऽह्रुतात्। अभिऽह्रुतः। शंसात्। अघात्। अभिऽह्रुतः॥ ५॥१४॥

यद्यस्मात्कारणात्सर्वेयजमानाः क्रत्वाप्रकृष्टेनकर्मणा हविःप्रदानादिरूपेण अस्याग्नेः तविषीषु प्रबलासु ज्वालासु अवेन तृप्तिनिमित्तेनभोज्या भक्ष्याणि पुरोडाशादीनि पृञ्चते मिश्रयन्ति तविषीतिबलनाम तविषीशुष्ममिति बलनामसुपाठात् तत्रदृष्टान्तः—मरुतांनभोज्या वायूनांसंबन्धीनिभिक्षायन्नानीव वायुमेवनिमित्तीकृत्यजनयन्तःसस्यादिद्वारामीलादिभोज्यानियथापृंचन्तेतद्वदित्यर्थः दानेदृष्टान्तः—इषिरायनभोज्या एषणयुक्तायमाचमानायार्थिनेभोज्या भोग्यानिभक्ष्यादीनियथादीयन्ते तद्वत् इषिरशब्दोयास्केनैवंनिरुक्तः—ईषणेनवैषणेनवार्षणेनवेति[1]। अतःकारणात् सहिस्म सखलुयजमानः दानमिन्वति हविःप्रदानं तत्फलंव्याप्नोति यद्वा स्वयमभिमतंदानमिन्वति इन्वतिर्व्याप्तिकर्मा इन्वतिनक्षति इतिव्याप्तिकर्मसुपाठात् केनसामर्थ्येनेति वसूनांचमज्मना निवासयोग्यानांधनानां अभिनाव-श्यानां बलेनैव यद्वा सोऽग्निः वसूनां हविर्निवासयोग्यानां ज्वालारूपाणां धनानां मज्मनामकेन दानमिन्वतीतिशेषः किंच सोऽग्निः अभिह्रुतः आभिमुख्येनपापैर्ह्रियमाणान् नोऽस्मान्दुरितात् पापात् त्रासते त्रायतेतथाशंसात् अविप्रभूतत्वेनशंसनीयात् यद्वा हिंसकात् अभिह्रुतः अभितोह्रियमाणात् अघात् दुःखात्तत्कारणात् पापाद्वा त्रासते त्रायते॥ ५॥

५. जैसे मरुत् लोग भक्षणीय द्रव्य को एक में मिलाते हैं, इन अग्नि को जैसे भक्ष्य द्रव्य दिया जाता है, वैसे ही यजमान लोग कर्म-द्वारा अग्नि की प्रबल शिखा में, तृप्ति के लिए, भक्षणीय द्रव्य मिलाते हैं। अपने धन के अनुसार यजमान हव्य दान करता है। जो पाप हमारा हरण करता है, उस हरणकारी दुःख और हिंसक पाप से अग्नि हमें बचावें।

॥ इतिद्वितीयस्यप्रथमेचतुर्दशोवर्गः ॥ १४ ॥

---

१ नि० ४. १६.।

अथषष्ठी—

विश्वो॑ वि॒हाया॑ अर॒तिर्वसु॑र्द॒धे ह॒स्ते दक्षि॑णे त॒रणि॒र्न
शि॑श्रथच्छ्र॒व॒स्यया॒ न शि॑श्रथत् ।
विश्व॑स्मा॒ इदि॑षुध्य॒ते दे॑व॒त्रा ह॒व्यमोहि॑षे ।
विश्व॑स्मा॒ इत्सु॒कृते॒ वार॑मृण्वत्य॒ग्निर्द्वारा॒ व्यृ॑ण्वति ॥ ६ ॥

विश्वः॑ । वि॒ऽहाया॑ः । अ॒र॒तिः । वसुः॑ । द॒धे । हस्ते॑ । दक्षि॑णे । त॒रणिः॑ । न । शि॒श्र॒थ॒त् । श्र॒व॒स्यया॑ । न । शि॒श्र॒थ॒त् । विश्व॑स्मै । इत् । इ॒षु॒ध्य॒ते । दे॒व॒ऽत्रा । ह॒व्यम् । आ । ऊ॒हि॒षे॒ । विश्व॑स्मै । इत् । सु॒ऽकृते॑ । वार॑म् । ऋ॒ण्व॒ति॒ । अ॒ग्निः । द्वारा॑ । वि । ऋ॒ण्व॒ति॒ ॥ ६ ॥

अयमग्निर्दक्षिणे अभिमतं प्रदातुमुत्साहयुक्ते हस्ते वामेतरे करे यजमानाय दातव्यं वसु धनं दधे धारयति कीदृशोऽयं विश्वैः सर्वैर्गन्तव्यः यद्वा विश्वात्मकः विहायाः महान् विहाया इति महन्नाम विहायाः यह्व इति तन्नामसु पाठात् अरतिः ईश्वरः अरमणो वा अप्रीतिः अ-नवहितस्यार्तिस्पृधिदित्यतिप्रत्ययः चित्स्वरादन्तोदात्तः धृत्वा च शिश्रथत् हस्तधृतं यजमानार्थमश्रथयत् विददाति श्लथयतेर्लुङि चङि रूपं तत्र दृष्टान्तः—तरणिर्न तरणिरिव तारकः सूर्य इव स यथा स्तोत्रोपासकाय अभिमतं हस्ते धृत्वा वितरति तद्वत् यद्वा तरणिः सर्वस्य तारकः न-शिश्रथत् यजमानं नश्रथयति नमुंचति किंच श्रवस्यया न शिश्रथत् हवीरूपान्नेच्छयैव न शिश्रथत् न विमुंचति अयमनुग्रहेणैव पालयते हविःस्वीकारस्तु व्यपदेशमात्रेणेति भावः इदानीं प्रत्यक्षकृतः हे अग्ने देवत्रा देवेषु मध्ये अतिशयेन त्वं विश्वस्मै इत् सर्वस्मै एव इषुध्यते हविरात्मन इच्छते इन्द्रादये इषुध्यतिः कंड्वादिः हव्यं तत्तद्देवतामुद्दिश्य प्रदत्तं पुरोडाशादिकं ओहिषे सर्वतो वहसि वहेर्लेटि यजादित्वात्संप्रसारणम् किंचायमग्निर्विश्वस्मै सर्वस्मै सुकृते शोभनयागकर्त्रे यजमानाय वारं सर्वैर्वरणीयं क्षुदादिनिवारकं वा अन्नादिकं ऋण्वति गच्छति करोतीत्यर्थः किंचायमग्निः द्वारा स्वर्गस्य अभिमतद्वाराणि व्यृण्वति विवृणोति प्रतिबंधकपापापनयनद्वारा अभिमतानि साधयतीत्यर्थः ऋण्वतिर्गतिकर्मा यद्वा रविर्गत्यर्थः इदित्वान्नुम् छान्दसं रेफस्य संप्रसारणम् ॥ ६ ॥

६. विश्वात्मक, महान् और विरामरहित अग्नि सूर्य की तरह दक्षिण हाथ में धन रखते हैं। उनका वह हाथ यज्ञकारी के लिए श्लथ होता है, खुला रहता है। केवल हवि पाने की आशा से अग्नि उसे नहीं छोड़ते। अग्निदेव, सारे हविःकामी देवों के लिए तुम हवि वहन करते हो। सब सुकृत पुरुषों के लिए अग्नि वरणीय धन प्रदान करते और स्वर्ग का द्वार उन्मुक्त करते हैं।

अथसप्तमी—

समानुषेवृजनेशंतमोहितो३ऽग्निर्यज्ञेषुजेन्योनविश्पतिःप्रियोयज्ञेषुविश्पतिः।
सहव्यामानुषाणामिळाकृतानिपत्यते।
सनस्त्रासतेवरुणस्यधूर्तेर्महोदेवस्यधूर्तेः॥ ७ ॥

सः। मानुषे। वृजने। शम्ऽतमः। हितः। अग्निः। यज्ञेषु। जेन्यः।
न। विश्पतिः। प्रियः। यज्ञेषु। विश्पतिः। सः। हव्या।
मानुषाणाम्। इळा। कृतानि। पत्यते। सः। नः। त्रासते।
वरुणस्य। धूर्तेः। महः। देवस्य। धूर्तेः॥ ७॥

सोऽग्निर्मानुषे मनुष्यस्ययजमानस्यसंबन्धिनि वृजने वर्जनीयेपापे निमित्तभूतेसति यज्ञेषु निमित्तेषु शंतमः अत्यन्तंसुखतमः अनिष्टस्यनिवारकत्वात् अतएवहितः स्वर्गाद्यभिमतसाधकत्वात् किंचायं यज्ञेषु विश्पतिः ऋत्विग्रूपाणां प्रजानां अतिशयेनपालकः पत्यावैश्वर्ये इतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरेप्राप्ते परादिश्छन्दसिबहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् अतएवप्रियश्चभवति तत्र दृष्टान्तः—जेन्योनविश्पतिः जयशीलोराजेव सयथा परसेनाद्युपद्रवपरिहारेणसम्यक्परिपालनेनच प्रजानांप्रियोभवति किंच सोयमग्निः मानुषाणांमनुष्याणां यजमानानां संबन्धीनि हव्याहवींषि इळाकृतानि इळायांवेद्यां कृतानि संपादितानिउद्दिश्य पत्यतेपतति आगच्छति किंच सोऽग्निर्नोऽस्मान्यजमानान्वरुणस्य वारकस्य धूर्तेर्हिंसकस्य भयात् त्रासते त्रायते यद्वा धूर्तेरितिपञ्चमी वरुणस्यपापदेवस्यधूर्तेर्हिंसकात् किंच महोमहतोदेवस्यधूर्तेर्हिंसातःत्रासतेपालयते अपहारमग्निर्हिनस्तीतिप्रसिद्धं यद्वा एकमेववाक्यंधूर्तेर्हिंसकस्य महोमहतोवरुणस्यदेवस्य वरुणाख्यायाः पापदेवतायाः धूर्तेर्हिंसातोनोऽस्मान्सोग्निस्त्रासते त्रायते ॥ ७ ॥

७. मनुष्य के पाप-निमित्तक यज्ञ में अग्नि विशेष हितकारी हैं। विजयी राजा की तरह यज्ञ-स्थल में अग्नि मनुष्य के पालक और प्रिय हैं। यजमानों को यज्ञवेदी में रखे हव्य के लिए अग्नि आते हैं। हिंसक यज्ञ-बाधक के भय से और उन महान् पापदेव की हिंसा से अग्निदेव हमारा उद्धार करें।

अथाष्टमी—

अग्निंहोतारमीळतेवसुधितिंप्रियंचेतिष्ठमरतिंन्येरिरेहव्यवाहंन्येरिरे।
विश्वायुंविश्ववेदसंहोतारंयजतंकविम्।
देवासोरण्वमवसेवसूयवोगीर्भीरण्वंवसूयवः॥ ८ ॥ १५॥

अ॒ग्निम् । होता॑रम् । ई॒ळ॒ते॒ । वसु॑ऽधितिम् । प्रि॒यम् । चेति॑ष्ठम् ।
अ॒र॒तिम् । नि । ए॒रि॒रे॒ । ह॒व्य॒ऽवा॒हम् । नि । ए॒रि॒रे॒ । वि॒श्वऽआ॑युम् ।
वि॒श्वऽवे॑दसम् । होता॑रम् । य॒ज॒तम् । क॒विम् । दे॒वासः॑ । र॒ण्वम् ।
अव॑से । व॒सु॒ऽयवः॑ । गी॒ःऽभिः । र॒ण्वम् । व॒सु॒ऽयवः॑ ॥ ८ ॥ १५ ॥

अयमग्निं होतारं आह्वातारं होमनिष्पादकं वा ईळते ऋत्विजः स्तुवन्ति यथा वसुधितिं धनस्य धारयितारं वा अत एव प्रियं सर्वेषां प्रियतमं चेतिष्ठं अतिशयेन यजमानानां चेतयितारं यद्वा प्रकृष्टचेतनवन्तं चेतृशब्दात् तुश्छन्दसीतीष्ठन् तुरिष्ठेमेयःस्विति तृलोपः अरतिं ईश्वरं तादृशं देवं न्येरिरे नितरां प्रापुः प्राप्तिरेव विशेष्यते हव्यवाहं न्येरिरे निःशेषेण प्रापुः इतरदेवेभ्यो हव्यं वोढुं यथा प्रभवति तथा नितरां प्रापुः पुनः कीदृशं विश्वायुं सर्वत्र प्राणिजीवनं विश्ववेदसं सर्वप्रज्ञं होतारं देवानामाह्वातारं यजतं यजनीयं कविं सर्वज्ञं इण्मेरणे इरगताविति धात्वन्यतमस्य पठितिरूपं किंच देवासो देवनशीलाः ऋत्विजः रण्वं अतिप्रध्वानं शब्दयन्तं अवसे स्वरक्षणाय वसूयवः वसुकामाः सन्तः पुनः कीदृशाः गीर्भिः स्तुतिभिः रण्वं रणयन्तं रमणीयं वा वसूयवः वसु हवीरूपमन्नं अस्मै प्रदातुमात्मन इच्छन्तः न्येरिरे प्रीतो यथा धनं प्रयच्छति तथा हविरादिना प्रापुरित्यर्थः ॥ ८ ॥

८ धनधारक, सर्व-प्रिय, सुबुद्धिदाता और विरामरहित अग्नि को, ऋत्विक् लोग स्तुति करते और उन्हें भली भाँति प्राप्त किये हुए हैं। हव्यवाही, प्राणियों के प्राण-रूप, सर्वप्रज्ञा-समन्वित, देवों के बुलानेवाले, यजनीय और मेधावी अग्नि को ऋत्विकों ने अच्छी तरह प्राप्त कर लिया है। अर्थाभिलाषी होकर ऋत्विक् लोग, अग्नि को हव्य-रूप अन्न देने की इच्छा करते हुए, आश्रय-प्राप्ति के लिए, रमणीय और शब्दकारी अग्नि को प्राप्त हुए हैं।

यं त्वं रथमित्येकादशर्चं द्वितीयं सूक्तम् पारुच्छेपं सर्वमात्यष्टमित्युक्तत्वादत्यष्टीछन्दस्कं अनुक्तत्वादैन्द्रं प्रमावो अस्मदित्यादिके द्वे अतिशक्वर्यौ षष्ट्यक्षरोपेतत्वात् पाहि न इत्यन्त्याष्टिः चतुःषष्ट्यक्षरोपेतत्वात् पतद्वे नेयमित्यष्टीन्दुदेवत्या तथानुक्रमणिका—यं त्वमेकादश पञ्चैन्द्रवीम प्रावोतिशक्वर्यौ वष्टिरन्त्येति । दशरात्रस्य षष्ठेहनि मरुत्वतीयशस्त्रे एतत्सूक्तं पष्ठस्येति खण्डे सूचितम्—यं त्वं रथमिन्द्र सप्तो वृषेति ।

यं त्वं रथ॑मिन्द्र मे॒धसा॑तये॒ऽपा॒का सन्त॑मिषिर प्र॒णय॑सि॒ प्रान॑वद्य॒ नय॑सि ।
स॒द्यश्चि॒त्तम॒भिष्ट॑ये॒ करो॒ वश॑श्च वा॒जिन॑म् ।
सास्माक॑मनवद्य तूतुजान वे॒धसा॑मि॒मां वाचं॒ न वे॒धसा॑म् ॥ १ ॥

यम्। त्वम्। रथम्। इन्द्र। मेधऽसातये। अपाका। सन्तम्।
इषिर। प्रऽनयसि। प्र। अनवद्य। नयसि। सद्यः। चित्। तम्।
अभिष्टये। करः। वशः। च। वाजिनम्। सः। अस्माकम्।
अनवद्य। तूतुजान। वेधसाम्। इमाम्। वाचम्। न। वेधसाम्॥१॥

हेइन्द्र इषिर यज्ञगमनशील त्वंमेधसातये यज्ञस्यदानाय लाभायवा यं यजमानं प्रतिर-थं प्रणयसि प्रापयसि द्विकर्मकोयं कीदृशं यजमानं अपाका अपाकं अनल्पप्रज्ञाधिकारवन्तं पाकःपक्तव्योभवतीतियास्कः[1]। अतएव सन्तं पण्डितंसन्तं किंच हेऽनवद्य अनिन्दित यं यज-मानं धनविद्यादिनाप्रणयसि प्रकर्षंनयसि यं यजमानं सद्यश्चित् तदानीमेव तदनुग्रहकालएव अभिष्टये आभिमुख्येनयागाय अभिमतप्राप्तयेवा अभिपूर्वादिषेःक्तिन् शकन्ध्वादित्वात्पररूपत्वं गतिरनन्तरइतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वं करः समर्थंकरोषि लेटिव्यत्ययेनशप् एवंकृत्वाच वाजिनं ह-विर्लक्षणमन्नंवहन्तं वावशः कामयसेच वष्टेर्लेटचडागमः तिङःपरत्वादनिघातः यजमानेनस्माहू-तःसन् शीघ्रमेवागत्य हविःस्वीकृत्य यागंसाधुनिर्वर्त्य तंचाभिमतफलेनसंयोज्य पुनर्हविः स्वीकरोषीत्यर्थः हेइन्द्र अनवद्यअनिन्दित सर्वैःस्तूयमान तूतुजान अस्माननुग्रहीतुं त्वरमाण तुजेःप्रेरणार्थाल्लिटःकानच् तुजादीनांदीर्घोऽभ्यासस्येत्यभ्यासस्यदीर्घत्वम् सत्वं सोचिलोपे-चेदितिसंहितायांसोर्लोपः सत्वं वेधसां विविधफलकर्तॄणांमध्येश्रेष्ठतया वेधसां मेधाविनां अस्माकं संबन्धिहविः स्वीकुर्वित्यर्थः यत्रदृष्टान्तः—इमांवाचंन अस्मदीयांस्तुतिरूपांवाचमि-व स्तुतिंयथास्वीकरोषितथाहविरपीत्यर्थः ॥ १ ॥

१. हर्ष-सम्पन्न यज्ञगामी इन्द्र, यज्ञ-लाभ के लिए रथ पर चढ़-कर जिस प्रभूत ज्ञान-युक्त यजमान के पास जाते हो और जिसे धन और विद्या में उन्नत करते हो, उसे तुरत सफल-मनोरथ और हव्य-शाली कर दो। हर्ष-युक्त इन्द्र, हम पुरोहितों में भी पुरोहित हैं; हमारे स्तव करने पर तुम शीघ्रता से हमारी स्तुति और हव्य ग्रहण करते हो। अथद्वितीया—

सःश्रुधियःस्मापृतनासुकासुचिद्दक्षाय्यइन्द्रभरहूतयेनृभिरसि
प्रतूर्तयेनृभिः। यःशूरैःस्व१ःसनितायोविप्रैर्वाजंतरुता।
तमीशानासइरधन्तवाजिनंपृक्षमत्यंनवाजिनम् ॥ २ ॥

---

[1] नि० ३,१२।

सः । श्रुधि । यः । स्म । पृतनासु । कासु । चित् । दक्षाय्यः ।
इन्द्र । भरऽहूतये । नृऽभिः । असि । प्रऽतूर्तये । नृऽभिः । यः ।
शूरैः । स्वः१ रिति स्वः । सनिता । यः । विप्रैः । वाजम् । तरुता । तम् ।
ईशानासः । इरधन्त । वाजिनम् । पृक्षम् । अत्यम् । न । वाजिनम् ॥ २ ॥

हे इन्द्र स वक्ष्यमाणगुणविशिष्टस्त्वं श्रुधि अस्मदाह्वानं स्तोत्रं वा शृणु इत्यर्थः यः स्म यः खलु त्वं नृभिः मनुष्यैरेव सद्भिः पश्चाद्देवत्वमापन्नैर्मरुद्भिः पुनस्त एव विशेष्यन्ते नृभिः संग्रामनयनशीलैः इन्द्रस्य मरुतां साहाय्यं इन्द्रो मरुद्भिर्मरुतो हैनं नाजहुरित्यादिषु प्रसिद्धं । तैः सहितः सन् कासु चित् पृतनासु सर्वेषु अपि संग्रामेषु भरहूतये भरणविशिष्टाह्वानयुक्ताय प्रतूर्तये प्रकृष्टहिंसनाय यद्वा भरहूतये शूरो भव प्रहरेत्येवमादिभरणयुक्ताह्वानाय प्रतूर्तये च शूराणां प्रकृष्टवधाय च दक्षाय्योऽसि प्रवर्धनशीलोऽसि यद्वा नृभिर्नेतृभिर्यजमानैः प्रार्थितः सन् प्रतूर्तये शत्रूणां पापानां वा प्रकृष्टहिंसनाय दक्षाय्यः असि समर्थोऽसि किंच यस्त्वं शूरैः शौर्योपेतैर्मरुद्भिरन्यैर्भटैर्वा सहितः सन् स्वः स्वयमेव सनिता संग्राममपरस्य अन्यस्य वा मनीषितस्य सनिता संभक्तासि सत्यपि तेषां साहित्ये अन्यनैरपेक्ष्येणैव संभक्तासीत्यर्थः तरतेस्तृनि प्रसितस्कभितेत्यादौ निपात्यते य-स्त्वं विप्रैर्मेधाविभिर्ऋत्विग्भिः स्तुतः सन् वाजं तरुता तेभ्योऽन्नस्य दातासि विप्रैर्मरुद्भिः सहितः इ-त्यस्य संबन्धः तं तादृशं वाजिनं गमनवन्तं पृक्षं हविर्लक्षणान्नवन्तं इन्द्रं ईशानासः सम्यगृत्पर्यैषि-तुं समर्था ऋत्विजः इरधन्त आराधयन्ति सेवन्ते यत्र दृष्टान्तः—वाजिनं वेगवन्तं गमनवन्तं पृक्षं घासाद्यन्नवन्तं अत्यं न अश्वमिव यथा यथासमर्थाः स्वादुघासप्रदानादिना पोषयन्ति तद्वत् अत्य इत्य-श्वनाम अत्यो हय इति तन्नामसु पठितत्वात् ॥ २ ॥

२. इन्द्र, तुम युद्ध के नेता हो। तुम मरुतों के साथ प्रधान-प्रधान युद्धों में स्पर्द्धा के साथ शत्रु-संहार में समर्थ हो। वीरों के साथ तुम स्वयं संग्राम-सुख अनुभव करते हो। ऋत्विकों की स्तुति करने पर तुम उन्हें अन्न दो। हमारी स्तुति सुनो। प्रार्थनापरायण ऋत्विक् लोग गमनशील अन्नवान् इन्द्र की, अश्व की तरह, सेवा करते हैं।

अथ तृतीया—

द॒स्मो हि ष्मा॒ वृष॑णं॒ पिन्व॑सि॒ त्वचं॒ कं चि॑द्यावीर॒ररुं॑ शूर॒ मर्त्यं॑ परिवृ॒णक्षि॒ मर्त्य॑म् ।
इन्द्रो॒त तुभ्यं॒ तद्दि॒वे तद्रु॒द्राय॒ स्वय॑शसे ।
मि॒त्राय॑ वोचं॒ वरु॑णाय स॒प्रथः॑ सुमृळी॒काय॑ स॒प्रथः॑ ॥ ३ ॥

१ ऐ० ब्रा० ३.२० ।

दस्मः । हि । स्म । वृषणम् । पिन्वसि । त्वचम्ऽकम् । चित् । यावीः । अररुम् । शूर । मर्त्यम् । परिऽवृणक्षि । मर्त्यम् । इन्द्र । उत । तुभ्यम् । तत् । दिवे । तत् । रुद्राय । स्वऽयशसे । मित्राय । वोचम् । वरुणाय । सऽप्रथः । सुऽमृळीकाय । सऽप्रथः ॥ ३ ॥

हेन्द्र त्वं दस्मोहि शत्रूणामुपक्षपयिता खलु अवश्यकारणात् वृषणं स्ततोवर्षणशीलं त्वचं संवरणवन्तं पुटबन्धनवद् उदकवेष्टनवन्तं कंचिज्जलधारिणंमेघंपिन्वसि निर्भिद्यसेचयसि किंच मर्त्यं मर्त्यवत् अररुं अरणशीलं गमनस्वभावं कंचिन्मेघं हेशूर विक्रान्त यावीः मिश्रयसि यातेश्छान्दसेलुङि छान्दसोऽडभावः अवर्षणेनगच्छन्तंबलान्निगृह्यवर्षयसीत्यर्थः यथाशूरःकश्चिद्बलवन्तंगच्छन्तंवैरिणंनिगृह्यस्वीकरोति तद्वदित्यर्थः तथा मर्त्यंमरणशीलं शीर्यमाणस्वभावं निरुदकं कंचिन्मेघं परिवृणक्षि सर्वतोवर्जयसि औदासीन्यंकरोषीत्यर्थः हे इन्द्र तत्तादृशंकर्म वर्षणरूपं सप्रथः सर्वतः पृथुयथाभवतितथा तुभ्यं वोचं ब्रवीमि इन्द्रएव विशेष्यते स्वयशसेस्वकीययशोयुक्ताय तथा दिवेच तत्ताग्रसभूतायैद्युलोकदेवतायैअपितत्तादृशंकर्मवोचंब्रवीमि उतशब्दोऽपिशब्दार्थः वर्षणकर्मणः द्युदेवतायाः आनुकूल्यात्तस्याअपि वचनंयुक्तं तथा रुद्रायप्रमथाद्युःस्वभावायरोदनशीलायघामयेयदरोदं तद्रुद्रस्यरुद्रत्वमितिश्रुतेः । अग्नेरुद्रत्वं सोरोदीद्यदरोदीत्तद्रुद्रस्यरुद्रत्वमितिश्रुतेः । रोदनस्वभावत्वंप्रसिद्धं यस्य चायुधिसहायत्वेनानुकूल्यात्तस्यापिकथनंयुक्तं स्वयशसइत्यस्यरुद्रायेत्यनेनवासंबन्धः सन्निहितत्वात्योग्यत्वाच्च स्वकीययशोयुक्तायाग्नयेइत्यर्थः तथामित्रायअहरभिमानिदेवतायैतद्वोचं वरुणायरात्र्यभिमानिदेवतायै अहोरात्रौवैमित्रावरुणौ अहोरात्राभ्यांखलुवैपर्जन्योवर्षतीति तथा मैत्रंवाअहर्वारुणीरात्रिरित्यादिश्रुतिभ्यः मित्रावरुणयोरहोरात्राभिमानिदेवत्वं अवगम्यते वृष्टिमदाहृत्वात्ताभ्यामपिकथनंयुक्तम् सुमृळीकाय शोभनसुखयित्रे प्रजानां एवत्सर्वंसंबध्यते तकेभ्योदेवेभ्यः सप्रथः सर्वतः पृथुअतिविस्तीर्णंयथाभवतितथा तद्वर्षणकर्मब्रवीमि॥३॥

३. इन्द्र, तुम शत्रुओं का नाश करनेवाले हो। वृष्टिपूर्ण त्वचारूप मेघ का भेदन करके जल गिराते हो और मर्त्य की तरह गमनशील मेघ को पकड़कर और उसे वृष्टि-रहित करके छोड़ देते हो। इन्द्र, तुम्हारे इस कार्य को हम तुमसे और सु.यशोयुक्त रुद्र, प्रजाओं के सुखदाती मित्र तथा वरुण से कहेंगे।

अस्माकंवइन्द्रमुश्मसीष्टयेसखायंविश्वायुंप्रासहंयुजंवाजेषुप्रासहंयुजम् ।
अस्माकंब्रह्मोतयेऽवापृत्सुषुकासुचित् ।
नहित्वाशत्रुःस्तरतेस्तृणोषियंविश्वंशत्रुंस्तृणोषियम् ॥ ४ ॥

१ तै० सं ६. २. ३. । २ तै० सं० १. ५. १. ।

अ॒स्माक॑म् । वः॒ । इन्द्र॑म् । उ॒श्म॒सि॒ । इ॒ष्टये॑ । सखा॑यम् ।
वि॒श्वऽआ॑युम् । प्र॒ऽसह॑म् । युज॑म् । वाजे॑षु । प्र॒ऽसह॑म् । युज॑म् ।
अ॒स्माक॑म् । ब्रह्म॑ । ऊ॒तये॑ । अव॑ । पृ॒त्सु॒षु॑ । कासु॑ । चि॒त् ।
न॒हि । त्वा॒ । शत्रुः॑ । स्तर॑ते । स्तृ॒णोषि॑ । यम् । विश्व॑म् । शत्रु॑म् ।
स्तृ॒णोषि॑ । यम् ॥ ४ ॥

हे ऋत्विजः अस्माकमस्मदर्थं वः युष्मदर्थंचइष्टये यागाय अभिमतैषणायवा इन्द्रमुश्मसि अभिमतंकामयामहे वशकान्तौ आदादिकः इदन्तोमसिः ग्रहिज्येत्यादिनासंप्रसारणं यद्वा अस्माकं सखायमितिसंबन्धः कीदृशमिन्द्रं सखायं सखिवदत्यन्तहितकारिणं समानरूपामंवा विश्वायुं विश्वेषां यागानांगन्तारं प्रासहं प्रकर्षेणशत्रूणांमर्षयितारं सहेःक्विप् नहिवृतीत्यादिनोपसर्गस्यदीर्घः युजं सर्वदायुक्तं सहायभूतमित्यर्थः पुनःसएवविशेष्यते वाजेषु हवीरूपान्नेषु सत्सु यज्ञेषुवा निमित्तभूतेषु प्रासहं यज्ञविघातिनः सहमानं युजं अभिमतफलैर्युक्तं मरुद्भिर्वा किंच हेइन्द्र अस्माकमूतये रक्षणायब्रह्मपरिवृढंकर्म अव रक्ष कस्तत्रविशेषइतितत्राह—कासुचित्पृत्सु संग्रामेषु पृत्सु समस्त्विति संग्रामनामसुपाठात्तत्रापस्वं तेषु त्वा त्वांनहिस्तरते न हिनस्ति नविरोधमाचरति यंस्तृणोषि यंविश्वंशत्रुंस्तृणोषिवारयसि सकश्चिद्पिशत्रुर्नहिनस्ति त्वयमहत्त्वेनसर्वेभीताःविधेयाभवन्ति शत्रुभावंनकोप्याचरति अजातशत्रुत्वादित्यर्थः ॥ ४ ॥

४. ऋत्विको, अपने यज्ञ में हम इन्द्र को चाहते हैं। इन्द्र हमारे सखा, सर्व-यज्ञगामी, शत्रुओं के अभिभवकारी और हमारे सहायक हैं। वे यज्ञ-विघ्नकारियों को पराभूत करते और मरुतों में सम्मिलित हैं। इन्द्र, तुम हमारे पालन के लिए हमारी रक्षा करो। लड़ाई के क्षेत्र में तुम्हारे विरुद्ध शत्रु नहीं खड़ा हो सकता। तुम्हीं सारे शत्रुओं का निवारण करते हो।

निघूनमातिमतिंकयस्यचित्तेजिष्ठाभिररणिभिर्नोतिभिरुग्राभिरुग्रोतिभिः ।
नेषिणोयथापुरानेनाःशूरमन्यसे ।
विश्वानिपूरोरपपर्षिवह्निरासावह्निर्नोअच्छ ॥ ५ ॥

नि । सु । नम॑ । अति॑ऽमतिम् । कय॑स्य । चि॒त् । तेजि॑ष्ठाभिः ।
अ॒रणि॑ऽभिः । न । ऊ॒तिऽभिः॑ । उ॒ग्राभिः॑ । उ॒ग्र । ऊ॒तिऽभिः॑ । नेषि॑ ।
नः॒ । यथा॑ । पु॒रा । अ॒ने॒नाः । शू॒र॒ । मन्य॑से । विश्वा॑नि । पू॒रोः ।
अप॑ । प॒र्षि॒ । वह्निः॑ । आ॒सा । वह्निः॑ । नः॒ । अच्छ॑ ॥ ५ ॥

हेइन्द्र कयस्य कस्यचित् त्वद्भक्तस्ययजमानस्य अतिमतिं अतिक्रान्तमननंविरुद्धमन-स्कंशत्रुंनिषुनम नितरांसुष्ठुनामय अस्मद्वशंकुरु अन्तर्भावितण्यर्थोऽयं हेउग्रउद्गूर्णबलः ऊति-भिः रक्षणैः प्रीतिभिर्वायुक्तःसन् तेजिष्ठाभिररणिभिर्नअतिशयेनतेजस्विभिर्युद्धादिरूपैर्मार्गैरि-व तेजस्वच्छब्दादातिशायनिकइष्ठन् विन्मतोर्लुक् टेरितिटिलोपः अतिमतिंशत्रुमार्दयंयथानामितवा-न् तथास्मद्विरोधिनमपीत्यर्थः यद्वा उत्तरत्रान्वयः तेजिष्ठाभिररणिभिर्न तेजोयुक्तैर्गमनसाधनैर्य-ज्ञादिमार्गैर्यथास्मान्योजितवानसि यथाउग्राभिः प्रकाशकाभिः ऊतिभीरक्षणैः यागफलभूतैर्नो-ऽस्मान्नेषिनयसि अभिमतस्वर्गादिफलंप्रापयसीत्यर्थः नयतेश्छान्दसःशपोलुक् तत्रदृष्टान्तः—पुरा-पूर्वस्मिन्काले नः अस्मत्पित्रादीन्यथोतिभिर्नीतवानसि तथानेषीत्यर्थः हेशूर विक्रान्त त्वं अनेनाः मन्यसे सर्वैरपापत्वेनअवबुध्यसे स्वर्गाद्यभिमतसाधकत्वादितिभावः यद्वा अनेनास्त्वं अस्मा-नप्यनेनसोमन्यसे किंच हेइन्द्र वह्निः वृष्ट्यादिप्रदानेनजगतांनिर्वाहकःसन् पूरोर्मनुष्यस्ययज-मानस्यपूरुरितिमनुष्यनाम पूरवःजगतइतिचनामसुपाठात् तस्यविश्वानिसर्वाण्येनांसि अपपर्षि अपगत्यपालयसि पृणातेश्छान्दसःशपोलुक् अतोनः अस्माकमपि आसाआन्तिकेदेवयजनदेशे अच्छआभिमुख्येनागत्यवह्निरभिमतानांवोढासन् अप अनभिमतमपकृत्य पर्षि अभिमतफलंपूर-यसि॥ ५ ॥

५. उग्र इन्द्र, अपने भक्त यजमान के विरुद्धाचारी को, उग्र-रक्षणकार्य-रूप तेजोमय उपायों से, अवनत कर देते हो। जैसे तुम पहले हमारे पूर्वजों को मार्ग दिखाकर ले गये थे, वैसे ही हमें भी ले जाओ। संसार तुम्हें निष्पाप जानता है। इन्द्र, तुम जगत्पालक होकर मनुष्य के सारे पापों को दूर करते हो। हमारे सामने यज्ञ-फल लाकर अनिष्टों का विनाश करो।

अथषष्ठी—

प्रतद्वोचेयंभव्यायेन्दवेहव्योनयइषवान्मन्मरेजतिरक्षोहामन्मरेजति।
स्वयंसोअस्मदानिदोवधैरजेतदुर्मतिम्।
अवस्रवेदघशंसोवतरमवक्षुद्रमिवस्रवेत्॥ ६ ॥

प्र। तत्। वोचेयम्। भव्याय। इन्दवे। हव्यः। न। यः।
इषऽवान्। मन्म। रेजति। रक्षःऽहा। मन्म। रेजति। स्वयम्। सः।
अस्मत्। आ। निदः। वधैः। अजेत। दुःऽमतिम्। अव। स्रवेत्।
अघऽशंसः। अवऽतरम्। अव। क्षुद्रम्ऽइव। स्रवेत्॥ ६ ॥

भव्याय भवनशीलायप्रतिदिनंकलाभिर्वृद्ध्यावर्धनशीलायइन्दवेअतएतेनसर्वस्यक्लेदयित्रे च-र्षणतदृश्यमाणंकर्मस्तोत्रंवा प्रवोचेयं प्रकर्षेणवक्तुंशक्तोभूयासं स्तुतेरविमहत्त्वादितिभावःवचेर्लि-ङ्याशिष्यङ् वचउम् कस्यवदिति यइन्दुःहवनवान् एषणवान् मन्मननीयं स्तोत्रंकर्मवाउद्दिश्य रेजति गच्छति रेजतिर्गत्यर्थः रेजतिदध्यतीतिगतिकर्मसुपाठात् आगमनेदृष्टान्तः—हव्योन होत-व्यआह्वातव्योवाहव्यःइन्द्रइव प्रायेणेन्द्रआगच्छेत्यादिनाइन्द्रएवाहूयते सइवसएवविशेष्यते र-क्षोहायज्ञविघातकानांरक्षसांहन्ता मन्म तेषामेवकर्मछेदनादिरूपंरेजतिगच्छति चालयति ना-शयतीत्यर्थः सएवेन्दुः स्वयंनिदः णिदिकुत्सायांक्विप् सावेकाचइतिविभक्तेरुदात्तत्वं अस्मन्नि-न्दितुर्वैरिणः वधैः हननोपायैः हनश्चवधइतिभावेअप् तत्सन्नियोगेनवधादेशः सचान्तोऽ-न्तोदात्तः दुर्मतिंदुर्बुद्धिं अस्यत् असनः अजेतआक्षिपेत् अवनयेत् किंच अघशंसः अघानां पापानांहिंसादीनांशंसिता स्तेनः अवतरं अत्यन्तनिकृष्टं अवस्वस्थानादवाङ्मुखोभूत्वासस्वेवग-च्छतुअधःपततित्यर्थः अघशंसःस्तेनः अघशंसः वृकइतितन्नामसुपाठात् अवक्षणमेवमात्मनेमे क्षुद्रमिव क्षेप्तुंशक्यमुदकादिकमिव उदकंयथातिष्ठति अवक्षयेनस्यतितथासावपीत्यर्थः॥६॥

६. भव्य चन्द्र के लिए हम इस स्तोत्र को पढ़ते हैं। चन्द्र, आग्रह के साथ, हमारे कर्म के उद्देश्य से, राक्षस-विनाशी और बुलाने योग्य इन्द्र की तरह आते हैं। वे स्वयं हमारे निन्दक दुर्बुद्धि के वध का उपाय उद्भूत करके उसे दूर कर देंगे। चोर क्षुद्र जल की तरह अतीव निकृष्टता से अधःपतित हो।

व॒नेम॒ तद्धोत्र॑या चि॒तन्त्या॑ व॒नेम॑ र॒यिं र॑यिवः सु॒वीर्यं॑ र॒ण्वं सन्तं॑ सु॒वीर्य॑म् ।
दु॒र्मन्मा॑नं सु॒मन्तु॑भि॒रेमि॒षा पृ॑ची॒महि ।
आ स॒त्याभि॒रिन्द्रं॑ द्यु॒म्नहू॑तिभि॒र्यज॑त्रं द्यु॒म्नहू॑तिभिः ॥ ७ ॥

व॒नेम॑ । तत् । होत्र॑या । चि॒तन्त्या॑ । व॒नेम॑ । र॒यिम् । र॒यि॒ऽवः॒ । सु॒ऽवीर्य॑म् । र॒ण्वम् । सन्त॑म् । सु॒ऽवीर्य॑म् । दुः॒ऽमन्मा॑नम् । सु॒मन्तु॑ऽभिः । आ । ई॒म् । इ॒षा । पृ॒ची॒महि॑ । आ । स॒त्याभिः॑ । इन्द्र॑म् । द्यु॒म्नहू॑तिऽभिः । यज॑त्रम् । द्यु॒म्नहू॑तिऽभिः ॥ ७ ॥

हेइन्द्र वयंयजमानाः तवाहरांस्तुत्यंतवरूपं यद्वा यद्वेवयंचितंत्यातवगुणान्ज्ञापयन्त्या चितीसंज्ञा-ने अस्मासुएपयन्त्यावच्छव रिप्यत्ययेनचः होत्रया होमसाधनभूतया स्तुतिरूपयावाचा वनेमसंभजेम यद्वा याचयेमस्तुतिंकरवामेत्यर्थः होत्रेतिवाङ्नाम होत्रागीरितितन्नामसुपाठात् किंच एवंस्तोतारोव-यमपि हेरयिवः विशिष्टधनवन्निन्द्र रयिंधनं वनेमसंभजेम कीदृशंरयिं सुवीर्यंशोभनसामर्थ्योपे-तं रण्वंरमणीयं गन्तव्यंवार्थिभिः सन्तंसर्वदावर्तमानं यज्ञादिद्वारानद्युत्योदीयमानमपिप्रवर्धमा-

नं पुनस्तदेवविशेष्यते सुवीर्यं शोभनपुत्रभृत्याद्युपेतं धनेनतेषांसंपादयितुंशक्यत्वात् वीरवीर्यैर्वि-त्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं किंच हेइन्द्र दुर्मन्मानंदुःखेनमंतुंशक्यं ईमेनंत्वां तवमहिम्नोऽतिमहत्त्वात् सु-मन्तुभिः शोभनैर्मननैः सत्साधनैःस्तोत्रैर्वा ईषाहवीरूपेणान्नेनच आपृचीमहि सर्वतःसंपृ-क्ताभूयास्म यद्वा इषाअन्नेननिमित्तेन पूर्वधनस्यप्रार्थितत्वात् इदानीमन्नंप्रार्थ्यते पृचीसंपर्के लिङि छान्दसोविकरणस्यलुक् किंच यजत्रंयागनिष्पादकमिन्द्रं सत्याभिः अविसंवादिनीभिः यथाभिलाषमुपजायमानफलाभिः धुम्नहूतिभिः हरिवआगच्छ मेधातिथेर्मेषेत्याह्वानैरित्यर्थः पुनस्ताएवविशेष्यन्ते धुम्नहूतिभिः हविर्लक्षणान्ननिमित्तैराह्वानैरापृचीमहीतिशेषः धुम्नंद्योतते-र्यशोवान्नंवेतियास्कः ॥ ७ ॥

७. इन्द्र, हम स्तोत्र-द्वारा तुम्हारा गुण-कीर्त्तन करके तुम्हें भजते हैं। धनवान् इन्द्र, हम सामर्थ्यवान्, रमणीय, सदा वर्त्तमान और पुत्र-भृत्यादि-विशिष्ट धन का उपभोग करें। इन्द्र, तुम्हारी महिमा अज्ञेय है। हम उत्तम स्तोत्र और अन्न प्राप्त करें। हम यज्ञ-निष्पादक इन्द्र को यज्ञाभिलाष फल देनेवाले और यशोवर्द्धक आह्वान-द्वारा प्राप्त हों।

अथाष्टमी—

प्रभावोअस्मेस्वयशोभिरूतीपरिवर्गइन्द्रोदुर्मतीनांदरीमन्दुर्मतीनाम् ।
स्वयंसारिषयध्यैयानउपेषेअत्रैः ।
हतेमसन्नवक्षतिक्षिप्ताजूर्णिर्नवक्षति ॥ ८ ॥

प्रऽप्र । वः । अस्मे इति । स्वयशःऽभिः । ऊती । परिऽवर्गे । इन्द्रः । दुःऽमतीनाम् । दरीमन् । दुःऽमतीनाम् । स्वयम् । सा । रिषयध्यै । या । नः । उपऽईषे । अत्रैः । हता । ईम् । असत् । न । वक्षति । क्षिप्ता । जूर्णिः । न । वक्षति ॥ ८ ॥

हेऋत्विजः वोयुष्मदर्थं अस्मेअस्मदर्थंचअयमिन्द्रः स्वयशोभिः स्वकीययशोयुक्तैः ऊती ऊतिभिःरक्षणैः दुर्मतीनां दुर्मननयुक्तानांविरोधिनांपरिवर्गेपरित्योवर्जनेनिमित्तभूतेसति मम प्रप्रहोभवति समर्थोभवतीत्यर्थः द्विर्भावःपादपूरणः यद्वा हेऋत्विजः वोयुष्मदर्थं अस्मे अस्माकं संबन्धिभिः स्वयशोभिः स्वयमेवान्यनैरपेक्ष्येण स्तोतुंसमर्थैःस्तोत्रैःस्तुतःसन् ऊती ऊतौरक्षणे मम प्रप्रहोभवति उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः कुत्रेतितदुच्यते—दुर्म-तीनांदुष्टानां परिवर्गेपरितोवर्जनवतिसंग्रामेयागेवा पुनःसएवविशेष्यते दुर्मतीनांदुष्टमनुमानव-

२

१ नि० ५. ५. ।

१

तां हननबुद्धीनां दरीमन् दरीमणि अतिशयेन दारयितरि एवमिन्द्रे सम्यक् पालयितरि सति अत्रैर्भ-क्षकैरस्मद्विरोधिभिर्या जूर्णिः जववती सेना जूर्णिर्जवतेर्वा द्रवतेर्वा दूनोतेर्वेति यास्कः। नोऽस्मानभि रिषयध्यै हिंसितुं रिषेर्ण्यन्तात्तुमर्थे शध्यैप्रत्ययः उपेये उपगन्तुं अस्मान्प्राप्तुं ईङ् गतौ तुमर्थे केन्प्रत्य-यः क्षिप्रा प्रेरिता सा सेना स्वयं हता एवमसत् हिंसितैवासीत् अतः न यक्षति अस्मान्न वहेत् न प्राप्नोति य-थास्मद्धिंसकान् शत्रूनपि पुनर्न वक्षति न वहति वहतेर्लेट्यडागमः सिब्बहुलमिति सिप् इन्द्रसा-मर्थ्येन तत्रैव नष्टाभूदित्यर्थः ॥ ८ ॥

८. ऋत्विको, तुम्हारे और हमारे लिए इन्द्र यशस्कर आश्रयदान-द्वारा दुर्बुद्धि लोगों के विनाशक संग्राम में प्रवृद्ध हों और उन्हें विदीर्ण करें। हमारे भक्षक शत्रुओं ने हमारे विरुद्ध, हमारे नाश के लिए, जो वेगवती सेना भेजी थी, वह सेना स्वयं हत हो गई है; हमारे पास पहुँची भी नहीं; शत्रुओं के पास भी नहीं लौटी।

अथ नवमी—

त्वंनइन्द्ररायापरीणसायाहिपथाँअनेहसापुरोयाह्यरक्षसा।
सचस्वनःपराकआसचस्वास्तमीकआ।
पाहिनोदूरादारादभिष्टिभिःसदापाह्यभिष्टिभिः ॥ ९ ॥

त्वम्। नः। इन्द्र। राया। परीणसा। याहि। पथा। अनेहसा। पुरः। याहि। अरक्षसा। सचस्व। नः। पराके। आ। सचस्व। अस्तम्ऽईके। आ। पाहि। नः। दूरात्। आरात्। अभिष्टिऽभिः। सदा। पाहि। अभिष्टिऽभिः ॥ ९ ॥

हे इन्द्र त्वं नः पथास्मत्संबन्धिना मार्गेण पुरा याहि आगच्छ यास्पदे लोपः उदात्तनिवृत्तिस्व-रेण थकारीयाकारस्योदात्तत्वं कीदृशेन मार्गेण अनेहसा अपापेन यज्ञगमनमार्गस्य श्रुतिचोदितत्वादनेह-स्त्वं यद्वा नोऽस्मानुद्दिश्य याहि किंविशिष्ट इति परीणसा परितो नद्धेन रायास्मभ्यं दातव्येन ब-हुविधधनेन युक्तः सन् हे इन्द्र नोऽस्मान् पराके अत्यन्तदूरदेशात् स्वर्गलक्षणात् आसचस्व समवे-तो भव पराक इति दूरनाम पराके पराचैरिति तन्नामसु पाठात् तथा अस्तमीके अत्यन्तान्तिके दे-वयजनदेशे सचस्व अस्माभिर्दत्तैर्हविः सेवस्व संगच्छस्व वा किंच नोऽस्मान् दूरात् दूरदेशात् स्वर्गादेः सकाशात् पाहि रक्ष आरात् संनिहितादिहलोकात् पाहि पालय यद्वा दूरात् अयागकाले स्वर्गे एवो-षितानस्मान् पाहि पालय आरात् यागकाले संनिहिते देवयजनदेशे पाहि केनेति तदुच्यते—अभिष्टि

१ नि० ६, ४.

शिः अभिमुखैर्यागैः यज्ञनिर्वाहैः यद्वा अभ्यागमनैः किंबहुना सदासर्वकालं यागकालेऽयागका- लेदूरे अन्तिकेचअभिष्टिभिः अभिपतनैः पाहि सम्यक्परिपालय ॥ ९ ॥

९. इन्द्र, राक्षस-शून्य और पाप-रहित मार्ग से प्रचुर धन लेकर हमारे पास आओ। इन्द्र, तुम दूर देश और निकट से आकर हमारे साथ मिलो। तुम दूर और निकट प्रदेश से, यज्ञ-निर्वाह के लिए हमारी रक्षा करो। यज्ञ-निर्वाह करके सदा हमें पालित करो।

त्वंनइन्द्ररा॒यातरू॑षसो॒ग्रंचि॑त्त्वामहि॒मास॑क्ष॒दव॑सेम॒हेमि॒त्रंनाव॑से ।
ओजि॑ष्ठ॒त्रात॒रवि॑ता॒रथं॒कंचि॑दमर्त्य ।
अ॒न्यम॒स्मद्रि॑रिषेः॒कंचि॑दद्रिवो॒रिरि॑क्षन्तंचिदद्रिवः ॥ १० ॥

त्वम् । नः॒ । इ॒न्द्र॒ । रा॒या । तरू॑षसा । उ॒ग्रम् । चि॒त् । त्वा॒ । म॒हि॒मा । स॒क्ष॒त् । अव॑से । म॒हे । मि॒त्रम् । न । अव॑से । ओजि॑ष्ठ । त्रात॑: । अवि॑त॒रिति॑ । रथ॑म् । कम् । चि॒त् । अ॒म॒र्त्य॒ । अ॒न्यम् । अ॒स्मत् । रि॒रि॒षेः॒ । कम् । चि॒त् । अ॒द्रि॒ऽवः॒ । रिरि॑क्षन्तम् । चि॒त् । अ॒द्रि॒ऽवः॒ ॥ १० ॥

हेइन्द्र त्वंनः अस्मान्तरूषसा तरणकुशलेनअस्मानापद्भ्यः उत्तारयितुंशक्तेनरायाधनेनउप- संभरेतिशेषः हेइन्द्र त्वात्वां उग्रंचित् उद्गूर्णबलंसन्तं त्वामेवमहिमा महत्त्वं अस्मत्स्तोत्रजनितः कश्चिदतिशयः सक्षत् सेवते संभजते उत्कर्षयतीत्यर्थः किमर्थंअवसेअस्मत्प्रीतये तत्रदृष्टान्तः—म- हेमहते अवसेरक्षणायप्रकाशारोग्यादिरूपायमित्रंन सर्वजनमित्रंसूर्यमिव यथायामहत्त्वेनसंयो- जयन्ति तथेत्यर्थः यद्वा मित्रं मित्रहितरूपंसत्तायमित्रंयथामहत्त्वैर्मीयतेसंजयन्तेतद्वत् किं- च हेओजिष्ठओजस्वितम अतिशयेनबलवन् त्रातः रक्षितः अस्मान्पालयितः वा अमर्त्यअमर- णधर्मन् इन्द्र अवितः अस्मात् धनेनतर्पयितस्त्वं कंचिद्रथं येनयत्रमागच्छअस्मदेवयजनंप्रतीयमा- गच्छेतिशेषः यद्वा हेअद्रिवः शत्रूणामतिशयेनभक्षकेन्द्र अस्मदन्यं रिरिक्षन्तं चित् मर्त्यंमहा- न्तंवाशत्रुमितिशेषः रिरिषेः नाशय यथा हेअद्रिवः अद्रेरादर्तः भक्षकवाशत्रूणां अद्रिवज्रद्विदा- रणात्मनेनापिनाशनैःस्यादितिनिरुक्तम् । रिरिक्षंतंचित् अत्यन्तकुत्सितं हिंसन्तमपिशत्रुंरिरिषेः नाशय रिषहिंसायां छान्दसःशपःश्लुः पुनर्व्यत्ययेनशः रिरिक्षन्तं अस्मादेव सनि हलन्ताच्चेति सनःकित्त्वाद्गुणाभावः चिदित्यप्रकुत्सितः कुत्सार्थंचिदाहरेत्यप्रकुत्सितइतियास्केनोक्तत्वात् । यद्वा समुच्चयार्थः कंचिदित्यनेनसहसमुच्चीयते ॥ १० ॥

१०. इन्द्र, जिस धन से हमारी आपदा का उद्धार हो सकता है, उसी धन से हमारा उद्धार करो। तुम उग्ररूप हो। जैसी मित्र की महिमा है, हमारी रक्षा के लिए तुम्हारी भी वैसी ही महिमा हो। हे

---

१ नि० ४. ४. ।   २ नि० १.४. ।

बलवत्तम, हमारे रक्षक, त्राता और अमर इन्द्र, किसी भी रथ पर चढ़कर आओ। शत्रुनाशक इन्द्र, हमें छोड़कर सबको बाधा दो। शत्रुनाशक, अतीव कुकर्मी शत्रु को बाधा दो।

पाहिनइन्द्रसुष्टुतस्रिधोवयातासदमिद्दुर्मतीनांदेवःसन्दुर्मतीनाम्।
हन्तापापस्यरक्षसस्त्रातावि्प्रस्यमावतः।
अधाहित्वाजनिताजीजनद्वसोरक्षोहणंत्वाजीजनद्वसो ॥११॥१७॥

पाहि। नः। इन्द्र। सुऽस्तुत। स्रिधः। अवऽयाता। सदम्। इत्। दुःऽमतीनाम्। देवः। सन्। दुःऽमतीनाम्। हन्ता। पापस्य। रक्षसः। त्राता। विप्रस्य। माऽवतः। अध। हि। त्वा। जनिता। जीजनत्। वसो इति। रक्षःऽहनम्। त्वा। जीजनत्। वसो इति ॥ ११ ॥ १७ ॥

हेइन्द्र सुष्टुत शोभनस्तुत त्वंस्रिधः दुःखात् तदुत्पादकात्पापाद्वा नोऽस्मान्पाहिरक्ष यतस्त्वं दुर्मतीनां दुर्मनस्कानां रक्षःप्रभृतीनां नामन्यतरस्यामितिनामउदात्तत्वं सदमित् सर्वदैवअवयाता अधोयापयिता प्रापयितासि अतःपाहि अतएवहेइन्द्र देवोऽस्मत्स्तुत्याहृष्टःसन् दुर्मतीनां दुष्टमननवतां यागविघातकानां अवयातासि तथारक्षसोरक्षणनिमित्तभूतस्य रक्षोरक्षितव्यमस्मादितियास्कः। तादृशस्यपापस्य फलप्रतिबन्धरूपस्य हन्तावाधकोसि यद्वा पापस्य पापिनोरक्षसोराक्षसादेर्हन्तासि तथामावतोमत्सदृशस्यविप्रस्य मेधाविनोयजमानस्य त्राता रक्षितासि अध अतोहेतोः हेइन्द्र वसो सर्वेषां निवासभूत त्वात्वांजनिता सर्वस्यजनयिता आदिकर्तापरमेश्वरोजीजनत् अजनयत् उत्पादितवान् तथा हेवसो वासयितः त्वा त्वां रक्षोहणं जीजनत् रक्षोहननायोत्पादितवान् जनयतेर्लुङिचङिरूपं यज्ञादिविघातिनांरक्षःप्रभृतीनां विघातायहीन्द्रस्यावतारः यमिन्द्रं देवानव्यसृज्यन्तेत्यादिप्रसिद्धिद्योतनार्थोहिशब्दः ॥ ११ ॥

११. शोभन स्तुति से युक्त इन्द्र, दुःख से हमें बचाओ; क्योंकि तुम सदा दुष्टों को नीचा दिखाते हो। हमारी स्तुति से प्रसन्न होकर यज्ञ-विघ्नकारियों को दमन करो। तुम पाप-राक्षस के हन्ता और हमारे समान बुद्धिमानों के रक्षक हो। जगन्निवास इन्द्र, इसी लिए परमेश्वर ने तुम्हें उत्पन्न किया है। निवास-प्रद इन्द्र, राक्षसों के विनाश के लिए तुम्हारी उत्पत्ति हुई है।

ऐन्द्रयांसुपनइतिदशर्चंचतुर्थसूक्तम् पारुच्छेपमैन्द्रं अन्त्यासनोनव्येभिरित्येषात्रिष्टुप् शिष्टाअत्यष्टयः अत्रत्रिष्टुबन्तपरिभाषानाश्रीयते सर्वमात्यष्टमितिविशेषेणप्रतिज्ञातत्वात् ऐन्द्रयाहिदशान्त्यात्रिष्टुबित्यनुक्रमणिका पृष्ठ्यषडहस्यषष्ठेहनिनिष्केवल्यमेतत्सूक्तं षडस्येतिखण्डेसू-

१ नि० ४. १८.।

त्रितम्—एन्द्रयाह्युपनःप्रधान्यस्येति महाव्रतेमाध्यन्दिनसवने ब्राह्मणाच्छंसिनोऽनुरूपतृचे प्र-थमाएन्द्रयाहीत्येषा महाव्रतस्यपञ्चविंशतिमितिखण्डेशौनकेनसूत्रितम्—एन्द्रयाह्युपनःपरावतइ-न्द्रायहिद्यौरसुरोअनम्नतेति।

सैषासूक्तेप्रथमा—

एन्द्रयाह्युपनःपरावतोनायमच्छाविदथानीवसत्पतिरस्तंराजेवसत्पतिः।
हवामहेत्वावयंप्रयस्वन्तःसुतेसचा।
पुत्रासोनपितरंवाजसातयेमंहिष्ठंवाजसातये १॥

आ। इन्द्र। याहि। उप। नः। पराऽवतः। न। अयम्। अच्छ।
विदथानिऽइव। सत्ऽपतिः। अस्तम्। राजाऽइव। सत्ऽपतिः।
हवामहे। त्वा। वयम्। प्रयस्वन्तः। सुते। सचा। पुत्रासः। न।
पितरम्। वाजऽसातये। मंहिष्ठम्। वाजऽसातये ॥ १ ॥

हेइन्द्र परावतः दूरदेशात्स्वर्गलक्षणान्नोऽस्मानुपयाहि अस्मत्समीपमभ्यागच्छ तत्रदृष्टा-न्तः—अयंनपुरोवर्ती अग्निरभिषुतः सोमोवाअस्तुवत्वान्निर्दिश्यते तद्वयमपि पुरस्तादुपचाराभि-प्रेतार्थीयोनकारःसर्वत्र तथाप्यत्रौचित्येनोपमार्थीयोगृह्यते यद्वा परावतोन दूरदेशादिव यद्यपि यज्ञेसर्वदासंनिहितस्तथापि स्वर्गस्याद्दूरदेशादिव अस्मिन्पक्षे अयमिति विभक्तिव्यत्ययः प्र-थमुनिवयजनदेशं अच्छाभिमाप्तुं आयाहीतिशेषः तत्रदृष्टान्तः—सत्पतिः सतांसर्वदा वर्तमानाना-मृत्विजां पालकोयजमानइव पत्यावैश्वर्येइतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं सयथा विदथानि वेदनानि अनुष्ठेयज्ञानानि यद्वा सतां विद्यमानानां फलानां पालकोऽग्निः सयथा विदथानि यज्ञगृहा-ण्यागच्छति तद्वत् त्वमपि यज्ञगृहाण्यागच्छ यद्वा सतां नक्षत्राणां पतिश्चन्द्रमाः राजा राजमा-नःसन्नस्तमिव सयथा स्वधामस्थानमागच्छति तद्वत् किंच प्रयस्वन्तोहविर्लक्षणान्नवन्तो-वयं यजमानाःत्वा त्वां हवामहे आह्वयामः किमर्थं सुते अभिषुतेसोमेनिमित्तभूतेसति कीदृशाव-यं सचा ऋत्विग्भिःसहिताः सचासहेत्यर्थप्रतिपादकः। आह्वाने दृष्टान्तः—पुत्रासः पुत्राः पितरं

१ नि ५. ५।

न पालकं पनकमिव तं यथा वाजसातयेऽन्नस्य संभजनाय आह्वयन्ति तथा वयमपि त्वां तदर्थमाह्वयामः किंच मंहिष्ठं मंहनीयं त्वां वाजसातये संग्रामभजनाय तज्जयाय हविःस्वीकाराय वा आह्वयामः ॥ १ ॥

१. जैसे यज्ञशाला में ऋत्विकों के पति यजमान हैं और जैसे नक्षत्रों के पति चन्द्र अस्ताचल जाते हैं, वैसे ही तुम भी, पुरोवर्ती सोम की तरह, स्वर्ग से हमारे पास आओ। जैसे पुत्र लोग अन्न-भक्षण के लिए पिता को बुलाते हैं, वैसे ही तुम्हें हम सोमाभिषव में बुलाते हैं। ऋत्विकों के साथ हव्य ग्रहण के लिए महान् इन्द्र को हम बुलाते हैं।

षष्ठेऽहनि माध्यंदिनसवने अच्छावाकशस्त्रे याज्यानां पुरस्तादन्या ऋचः प्रक्षेपणीयाः तत्र षष्ठेऽहनि पुरस्तात् पिबा सोममिन्द्रेत्येषा षष्ठस्य प्रातःसवन इति खण्डे सूत्रितम्—पिबा सोममिन्द्र सुवानमद्रिभिरिन्द्राय हि द्यौरसुरो अनम्नतेति। सैषा सूक्ते द्वितीया—

पिबा॒ सोम॑मिन्द्र सुवा॒नमद्रि॑भिः॒ कोशे॑न सि॒क्तम॑व॒तं न वंस॑ग॒स्ता॒तृ॒षा॒णो न वंस॑गः।
मदा॑य हर्य॒ताय॑ ते तु॒विष्ट॑माय॒ धाय॑से।
आ त्वा॑ यच्छन्तु ह॒रितो॒ न सूर्य॒मह॒ा विश्वे॑व॒ सूर्य॑म् ॥ २ ॥

पिब॑। सोम॑म्। इन्द्र॒। सु॒वा॒नम्। अद्रि॑ऽभिः। कोशे॑न। सि॒क्तम्। अ॒व॒तम्। न। वंस॑गः। त॒तृ॒षा॒णः। न। वंस॑गः। मदा॑य। ह॒र्य॒ताय॑। ते॒। तु॒विःऽत॑माय। धाय॑से। आ। त्वा॒। य॒च्छ॒न्तु॒। ह॒रितः॑। न। सूर्य॑म्। अहा॑। विश्वा॑ऽइव। सूर्य॑म् ॥ २ ॥

हे इन्द्र वंसगः वननीयगमनस्त्वं सोमं पिब अधो वसिङ्ङ इति दीर्घः कीदृशं तं अद्रिभिरभिषवसाधनैर्ग्रावभिः सुवानं सूयमानं कर्मणि कर्तृप्रत्ययः कोशेन सिक्तं कोशस्थानीयेन द्रोणविशेषेण शोधितं यद्वा अवतमित्यनेन सह संबन्धः कोशेन इति मेघलक्षणोदकेन सिक्तं स्रोतोऽवजलेन पूरितं कूपमवतं न आहावलक्षणमवटमिव तं यथा वंसगो वननीयगमनः वृषा शीघ्रगामी वृषभः पिबति तद्वत् किंच ततृषाणो न वंसगः यथा अत्यन्तं तृषितो वंसगो वननीयगमनः शीघ्रगामी पुरुषः आहावादिकमागत्य पिबति तद्वत् किमर्थं पानमिति तत्राह—ते तव मदाय तृप्तये हर्यताय विक्रान्तिहेतवे कान्त्यर्थं वा हर्य गतिकान्त्योः भृमृदृशीत्यादिना अतच् तुविष्टमाय महत्त्वाय प्रवृद्धत्वाय धायसे मदार्थं मदजननाय वा तदर्थाय धाञो वहिहाधाञ्भ्यश्छन्दसीत्यसुन् णिदित्यनुवृत्तेरातो युक् णिचीति युक् यद्वा तेऽत्र तुविष्टमाय धायसे अतिमहते पानाय त्वा त्वां आयच्छन्तु आ-

निमुख्येनगमयन्तु अश्वाइतिशेषः तत्रदृष्टान्तः—हरितोनसूर्यं हरितवर्णविशिष्टाएवनामकाअ-
श्वाःसूर्यमिव तंयथा अविलम्बया अभिमतदेशे अभिप्रेरिवावहन्ति तद्वत् किंच अहाविश्वा स-
र्वाण्यहानिसूर्यमिव तंयथातएवप्रतिदिनंवहन्ति तथा अस्मद्यागदिवसेष्वपिप्रतिदिनमावहन्तु॥ २ ॥

२. जैसे शोभनगति वृषभ पिपासित होकर कूप-जल का पान करता है, हे रमणीयगति इन्द्र, वैसे ही तृप्ति, पराक्रम, महत्त्व और आनन्दोत्पत्ति के लिए प्रस्तर-द्वारा अभिषुत और जल-सिक्त अथवा दशापवित्र-द्वारा शोधित सोमरस पान करो। जैसे हरि नामक अश्व सूर्य को लाते हैं, वैसे ही तुम्हारे अश्वगण प्रतिदिन तुम्हें लावें।

अविन्दद्दिवोनिहितंगुहानिधिंवेर्नगर्भंपरिवीतमश्मन्यनन्तेअन्तरश्मनि।
व्रजंवज्रीगवामिवसिषासन्नङ्गिरस्तमः।
अपावृणोदिषइन्द्रःपरीवृताद्वारइषःपरीवृताः॥ ३ ॥

अविन्दत्। दिवः। निऽहितम्। गुहा। निऽधिम्। वेः। न। गर्भम्। परिऽवीतम्। अश्मनि। अनन्ते। अन्तः। अश्मनि। व्रजम्। वज्री। गवाम्ऽइव। सिसासन्। अङ्गिरःऽतमः। अप। अवृणोत्। इषः। इन्द्रः। परिऽवृताः। द्वारः। इषः। परिऽवृताः॥ ३ ॥

अयमिन्द्रः दिवोद्युलोकात् आनीतं सोमं अविन्दत् अलभत लब्धवान् द्युलोकाद्गाय-
त्र्या पक्षिरूपयापहृतं भूमावानीतं स्वीकृतवानित्यर्थः द्युलोकादानयनंतैत्तिरीये—तृतीयेस्यामि-
तोदिविसोमआसीत्तंगायत्र्याहरदित्यादिप्रसिद्धं सएवविशेष्यते गुहानिहितं अतिगोप्येप्र-
देशे पर्वतादौ स्थापितं अतएव निधिंनिधिस्थानीयंअनाद्यमित्यर्थः आनयनेदृष्टान्तः—वेः
पक्षिणोगर्भंन शिशुमिव यथा कपोतादिस्त्रीपक्षी स्वशिशुं व्याधादिभयात् कस्मिंश्चिद्दुर्गमे
स्थापयित्वा तत्स्थानमजानती परिभ्रम्यविन्दते तद्वदित्यर्थः पुनःकीदृशं अश्मनि पाषाणे
अतिमहति विस्तृते अनन्ते अश्मनि अपरिमितपाषाणे पर्वतादौ अन्तर्मध्ये परिवीतं लताकंट-
कादिनापरितोवेष्टितं तत्स्वपीतरेषु देवेषु कोऽस्यातिशयइति तत्राह—अयमिन्द्रोवज्री वज्रवान्
अंगिरस्तमः अतिशयेनांगारवद्दीप्यमानः गवांव्रजमिव पणिनाम्नासुरेणापहृतं भूमौ खनित्वा पाषाणे-
नपिहितद्वारं गवांव्रजं यथा तमसुरं जित्वा द्वारमुद्घाट्यलब्धवान् तद्वत्सोमं सिषासन् संभक्तुमिच्छन्
सनीवन्तर्येतिविकल्पनादिडभावे जनसनखनेत्यात्वं अविन्दत् अयमर्थः पणिनेपगावइत्यादिश्रु-
तिप्रसिद्धः। तथायमिन्द्रः परीवृताःपरितोमेघेनावृताः इषः अन्नहेतुभूतस्योदकस्यद्वारः द्वा-

१ तै० ब्रा० ३.२. १.। २ ऋ०सं० २. २८.।

राणि अपावृणोत् अपवृतान्यकरोत् उद्घाटितवानित्यर्थः तथाकृत्वा इषःइष्यमाणानि वीह्या-द्यन्नानि परिवृताः भूमिंपरिवेष्ट्याप्तान्यकरोत् वज्रेणमेघंभित्त्वाजलवर्षणेनसस्यादिसमृद्धिंकृत्वा वीह्यादिकंभूमौव्याप्तमकरोदित्यर्थः यतोयमेवंकृतवान् अतोऽस्यसोमस्वीकारोयुक्तः ॥ ३ ॥

३. जैसे चिड़ियाँ दुर्गम स्थान में अपने बच्चों की रक्षा करके उन्हें प्राप्त करती या बच्चोंवाली होती हैं, वैसे ही इन्द्र ने भी अत्यन्त गोपनीय स्थान में स्थापित और अनन्त तथा महान् प्रस्तर-राशि में परिवेष्टित सोमरस को स्वयं से प्राप्त किया। अङ्गिरा लोगों में अग्रगण्य वज्रधारी इन्द्र ने जैसे पहले, सोमपान की इच्छा से, गोशाला को प्राप्त किया था, वैसे ही सोमरस को भी पाया। इन्द्र ने चारों ओर मेघावृत और अन्न के कारण जल के द्वारों को खोलते हुए पृथिवी में चारों ओर अन्न विस्तार किया।

दाद्दहाणोवज्रमिन्द्रोगभस्त्योःक्षद्मेवतिग्ममसनायसंश्यदहिहत्यायसंश्यत्।
संविव्यानओजसाशवोभिरिन्द्रमज्मना।
तष्टेववृक्षंवनिनोनिवृश्चसिपरश्वेवनिवृश्चसि ॥ ४ ॥
दद्दहाणः। वज्रम्। इन्द्रः। गभस्त्योः। क्षद्मऽइव। तिग्मम्।
असनाय। सम्। श्यत्। अहिऽहत्याय। सम्। श्यत्।
सम्ऽविव्यानः। ओजसा। शवःऽभिः। इन्द्र। मज्मना। तष्टाऽइव।
वृक्षम्। वनिनः। नि। वृश्चसि। परश्वाऽइव। नि। वृश्चसि॥ ४ ॥

अयमिन्द्रः गभस्त्योर्बाह्वोः वज्रंदद्दहाणः दृढंकुर्वन् दृहदृहिवृद्धौ लिटःकानच् गभस्ती-इतिबाहुनाम गभस्तीबाहूइतितन्नामसुपाठात् किमर्थमसनायशत्रोरुपरिक्षेपणाय तिग्मंअ-त्यन्ततीक्ष्णंवज्रंसंश्यत् सम्यक्तीक्ष्णीकरोति शोतनूकरणे ओतःश्यनीत्योकारलोपः छान्दसो-ऽडभावः यद्वा लेटीतश्चलोपइतीकारलोपः तत्रदृष्टान्तः—क्षद्मेव उदकमिव उदकंयथाशत्रूणां निर-सनाय अभिमन्त्रणादिसंस्कारेणतीक्ष्णीक्रियते तद्वत् क्षद्मेत्युदकनाम क्षद्मनभइतितन्नामसुपाठा-त् पुनरपितदेवविशेष्यते अहिहत्याय अहेर्वृत्रस्यमेघस्यवाहननाय हन्तेर्हनस्तचेतिक्यप् तका-रान्तादेशश्च संश्यत् पूर्वमेवतीक्ष्णंसत् पुनरपितथातीक्ष्णयति हेइन्द्र ओजसा बलेन पराभि-भवनसामर्थ्येन शवोभिः सेनालक्षणैर्बलैः मज्मना शारीरेणचबलेन संविव्यानः सम्यग्युक्तः सन् विव्यानइतिलिटःकानच् ग्रहिज्यावयीतिसंप्रसारणं तष्टावृक्षमिव यथाकश्चित्तष्टावृक्षाणां तक्षणस्य कर्त्ता वनिनोवनसंबन्धिनोवृक्षं निवृश्चति स्वोपयोगायनितरांछिनत्ति तक्षणे-मतनूकरोति तथात्वमप्यसाधुवत्कर्माचरंतं शत्रुं निवृश्चसि किंच परश्वेवनिवृश्चसि यथापरशुना कश्चिच्छिनत्तिवृक्षं तथा त्वमप्युक्तैस्त्रिविधैर्बलैः नितरामस्मद्द्वेषिणं वृश्चसि ॥ ४ ॥

४. इन्द्र दोनों हाथों में अच्छी तरह वज्र धारण करके, जैसे मंत्रों-द्वारा जल को तीक्ष्ण किया जाता है, वैसे ही शत्रु के प्रति फेंकने के लिए वज्र के तीक्ष्ण होने पर भी, उसे और भी तीक्ष्ण करते हैं; वृत्र-विनाश के लिए और भी तीक्ष्ण करते हैं। इन्द्र, जैसे वृक्ष काटने-वाले वृक्ष को काटते हैं, वैसे ही तुम अपनी शक्ति, तेज और शरीर-बल से वर्द्धित होकर हमारे शत्रुओं का छेदन करते हो, मानों उन्हें कुठार से काटते हो।

त्वंवृथानद्यंइन्द्रुसर्तवेच्छांसमुद्रमसृजोरथाँइववाजयुतोरथाँइव।
इतऊतीरंयुञ्जतसमानमर्थमक्षितम्।
धेनूरिवमनंवेविश्वदोहसोजनायविश्वदोहसः ॥ ५ ॥ १८ ॥

त्वम्। वृथा। नद्यः। इन्द्र। सर्तवे। अच्छ। समुद्रम्। असृजः। रथान्ऽइव। वाजऽयतः। रथान्ऽइव। इतः। ऊतीः। अयुञ्जत। समानम्। अर्थम्। अक्षितम्। धेनूःऽइव। मनवे। विश्वऽदोहसः। जनाय। विश्वऽदोहसः ॥ ५ ॥ १८ ॥

हेइन्द्र त्वंवृथाअप्रयत्नेनैवनद्यः नदीः समुद्रमच्छाभिमुख्येन सर्तवेसर्तुंअसृजः मेघंनिर्भि-द्योत्पादितवानसि तत्रदृष्टान्तः—रथानिव यथात्वंरथान्अस्मद्यागंप्रतिअच्छसर्तवे आभिमुख्येन गन्तुंअसृजः सृष्टवानसितद्वत् किंच वाजयतोरथानिव संग्राममन्नंवाइच्छन्तोराजादयः रथानि-व तेयथासंग्रामंमर्त्योगव्यादिकंवाभिसर्तुंरथान्सृजन्ति तद्वत् क्यजन्ताच्छतुरनुमइतिविभक्तेरु-दात्तत्वं किंच इतः अस्मत्संनिधिदेशं द्वितीयार्थेतसिल् अस्मान्प्रतिऊतीः ऊत्यः गमनवत्योरक्ष-णवत्योवानद्यः समानमर्थं समानप्रयोजनवदक्षितमुदकं अयुंजतयोजितवत्यः त्वत्प्रसादादितिवि भावः अर्थशब्दउदकविशेषणःसन् नपुंसकलिंगः अक्षितमित्युदकनाम अक्षितंबर्हिरितितन्नाम-सुपाठात् तत्रदृष्टान्तः—मनवेमनोरर्थायधेनूरिवधेनवोयथाविश्वदोहसःसर्वार्थदोग्ध्योभवन् यथा वा जनाय यस्मैकस्मैचित् समर्थाय तदर्थंविश्वदोहसोभवन्ति सर्वक्षीरप्रदाभवन्ति यद्वा जनाय सर्वजनार्थं सस्यादीनभिलक्ष्यनद्यः विश्वदोहसः संपूर्णदोग्ध्योभवन्ति सर्वत्रप्रवहन्ति अत्रनद्यः पीणनात् दोहसइतिउपचर्यते ईदृग्जगदुपकारिवृष्टिमदइतीन्द्रस्यैवस्तुतिः ॥ ५ ॥

५. इन्द्र, तुमने, समुद्र की ओर गमन करने के लिए, रथ की तरह, नदियों को अनायास बनाया है। जैसे योद्धा रथ को बनाते हैं, वैसे ही तुमने भी बनाया है। जैसे मनु के लिये गायें सर्वार्थदाता हैं और जैसे समर्थ मनुष्य के लिये गायें सर्वदुग्धप्रद हैं, वैसे ही हमारी अभि-मुखिनी नदियाँ एक ही प्रयोजन से जल-संग्रह करती हैं।

इमांतेवाचंवसूयन्तआयवोरथंनधीरःस्वपाअतक्षिषुःसुम्नायत्वामतक्षिषुः ।
शुम्भन्तोजेन्यंयथावाजेषुविप्रवाजिनम् ।
अत्यमिवशवसेसातयेधनाविश्वाधनानिसातये ॥ ६ ॥

इमाम् । ते । वाचम् । वसुऽयन्तः । आयवः । रथम् । न । धीरः ।
सुऽअपाः । अतक्षिषुः । सुम्नाय । त्वाम् । अतक्षिषुः ।
शुम्भन्तः । जेन्यम् । यथा । वाजेषु । विप्र । वाजिनम् ।
अत्यम्ऽइव । शवसे । सातये । धना । विश्वा । धनानि । सातये ॥ ६ ॥

हेइन्द्र तेत्वदर्थं वसूयन्तोधनमात्मनइच्छन्तः आयवः दातव्यहवीरूपाभवन्यहविषः आयवइतिमनुष्यनाम आयवः अनवइतितन्नामसुपाठात् तेइमांक्रियमाणांस्तुतिरूपांवाचं अतक्षिषुः संपादितवन्तः तत्रदृष्टान्तः—स्वपाः शोभनकर्मवान् कुशलोवा बहुव्रीहौसोर्मनसीइत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् धीरः धीमान् रथंन रथमिव तंयथाप्रयत्नेनसाधुकरोति तद्वत् एवंकृत्वात्वांसुम्नायसुखायअतक्षिषुः अनुकूलमुत्पादयन्ति सुम्नमितिसुखनाम सुम्नंहुम्भमितितन्नामसुपाठात् किंच हेविप्रमेधाविन्निन्द्र वाजेषुसंग्रामेषुवाजिनं वेगवन्तंत्वांशुम्भन्तः गुणैर्दीपयन्तः अतक्षिषुःस्तुत्याप्रीणयन्ति तत्रदृष्टान्तः—जेन्यंयथा जयशीलंशूरंयथाभद्राःस्तुवन्ति तद्वत् यद्वा जेन्यंजयशीलं वाजिनंवेगवन्तमश्वं वाजेषुसंग्रामेषुयथोत्साहयन्ति तद्वत् किंच शवसेबलाय धना धनानांसातयेलाभायधनस्तुमद्विरोधः ऋतियूतिजूतिसातीत्यादिनाक्तिनउदात्तत्वं नकेवलंधनमात्रं किंतु विश्वाधनानिसातयेकृत्स्नानिप्रीणनसाधनानिगवादिधनानि षष्ठ्यर्थेद्वितीया तेषांलाभाय तत्रदृष्टान्तः—धना धने संग्रामेशवसेवैरिजयसाधनबलाय सातयेतेषामेवधनानांप्राप्तयेचअत्यमिवसततगामिनमश्वमिव तंयथास्तुवन्तितद्वत् ॥ ६ ॥

६. जैसे कर्म-कुशल और धीर मनुष्य रथ बनाता है, वैसे ही धनाभिलाषी मनुष्यों ने तुम्हारी यह स्तुति की है। उन्होंने अपने कल्याण के लिए तुम्हें प्रसन्न किया है। जैसे संसार में दिग्विजयी की प्रशंसा की जाती है, वैसे ही हे मेधावी और दुर्द्धर्ष इन्द्र, उन्होंने तुम्हारी प्रशंसा की है। जैसे संग्राम में अश्व की प्रशंसा होती है, वैसे ही बल, धनरक्षण और सारे मंगलों की प्राप्ति के लिए तुम्हारी प्रशंसा होती है।

भिनत्पुरोनवतिमिन्द्रपूरवेदिवोदासायमहिदाशुषेनृतोवज्रेणदाशुषेनृतो ।
अतिथिग्वायशंबरंगिरेरुग्रोअवाभरत् ।
महोधनानिदयमानओजसाविश्वाधनान्योजसा ॥ ७ ॥

श्निथत्। पुरः। नवतिम्। इन्द्र। पूरवे। दिवःऽदासाय। महि।
दाशुषे। नृतो इति। वज्रेण। दाशुषे। नृतो इति।
अतिथिऽग्वाय। शम्बरम्। गिरेः। उग्रः। अव। अभरत्। महः।
धनानि। दयमानः। ओजसा। विश्वा। धनानि। ओजसा॥ ७॥

हेइन्द्र नृतो रणेनर्तनशील त्वं दाशुषे हविर्दत्तवते पूरवे अभिमतपूरकायमनुष्याय मनुष्यमिव महि महते दिवोदासायएतन्नामकायराज्ञे दिवोदासे गध्यामङ्गुगित्यलुक् दिवोदासादीनांछन्दसीतिपूर्वपदाद्युदात्तत्वं नवतिं एतत्संख्याकानि पुरः शत्रूणांपुराणिश्निथत् भिन्नवानसि यथा हेनृतो गात्रविक्षेपणकुशल हस्तपादादिप्रक्षेपेणशत्रूणांहिंसक वज्रेणक्षेपणसमर्थेनायुधेनदाशुषेहविर्दत्तवते दिवोदासायान्यस्मै चाश्निथत् वप्रपिशत्रुंभिन्नवानसि इदानींपरोक्षेणाह—अतिथिग्वायपूजार्थमतिथिंगच्छते दिवोदासायतदर्थं गमेरौणादिकोड्वप्रत्ययः उग्रः उद्गूर्णबलइन्द्रः पूर्वंपुरभेदनसमये चिरमपि अभियमाणं गिरिमाश्रित्यशंबरं एतन्नामानमसुरं गिरेः दुर्गमात्पर्वतादेःसकाशात् ओजसास्वकीयेनबलेनअवाभरत् अवाङ्मुखमवकम्प्य प्राणंत्यक्तवान् किंकुर्वन् महः महांतिधनानि नदीपर्वताश्वादीनि दयमानः दिवोदासायप्रयच्छन् दयदानगतिहिंसादानेषु शपःपित्वादनुदात्तत्वेशानचोलसार्वधातुकस्वरेणधातुस्वरः नकेवलमेतावन्मात्रं किंतु विश्वाधनानि सर्वाण्यपितेषां मदीयकादीनि ओजसास्वकीयेनबलेन दयमानः साधयन्अवाभरत्॥ ७॥

७. संग्राम-काल में नृत्यकर्त्ता इन्द्र, तुमने हविःप्रद और अभीष्ट-दाता दिवोदास राजा के लिए नब्बे नगरों को नष्ट किया था। नृत्यशील इन्द्र, तुमने वज्र द्वारा नष्ट किया था। उग्र इन्द्र, तुमने अतिथि-सेवक दिवोदास राजा के लिए पर्वत से शम्बर असुर को नीचे पटका था और दिवोदास राजा के लिए अपनी शक्ति से अगाध धन दिया था—और क्या, समस्त धन दिया था।

इन्द्रः समत्सु यजमानमार्यं प्रावद्विश्वेषु शतमूतिराजिषु स्वर्मीळ्हेष्वाजिषु।
मनवे शासदव्रतान्त्वचं कृष्णामरन्धयत्।
दक्षन्न विश्वं ततृषाणमोषति न्यर्शसानमोषति॥ ८॥

इन्द्रः। समत्ऽसु। यजमानम्। आर्यम्। प्र। आवत्। विश्वेषु।
शतम्ऽऊतिः। आजिषु। स्वःऽमीळ्हेषु। आजिषु। मनवे। शासत्।
अव्रतान्। त्वचम्। कृष्णाम्। अरन्धयत्। धक्षत्। न। विश्वम्।
ततृषाणम्। ओषति। नि। अर्शसानम्। ओषति॥ ८॥

अयमिन्द्रः समत्सुसमरणेषु प्रहारनिमित्तेषुयजमानंयष्टारंआर्यंअरणीयं सर्वैर्गन्तव्यंप्रावत् प्रकर्षेणरक्षति समत्स्वितिसंग्रामनाम समत्सुसमरणइतितन्नामसुपाठात् किंच शतमूतिः स्वभक्तेष्वपरिमितरक्षणइन्द्रः विश्वेषु ङिमल्प्रत्ययः सर्वेषुआजिषु स्पर्धानिमित्तेषुसंग्रामेषुयजमानं माव-

च तथा स्वर्मीळ्हेषुस्वर्गदेशेषु सुखस्य सेचयत्सुवा आजिषु महासंग्रामेषु भावव् स्वर्गप्रदानेनर-क्षति रणेआभिमुख्येनहतानांवीराणांस्विमार्गः पराशरेणस्मर्यते—द्वाविमौपुरुषौलोकेसूर्यमण्डल-भेदिनौ। परिव्राड्योगयुक्तश्चरणेयोऽभिमुखोहतइति। अत्रेतिहासमाचक्षते—अंशुमतीनामनदी तस्यास्तीरे कृष्णनामासुरः दशभिःसहस्रैरनुचरैरुपेतः तद्देशवासिनःमाणिनःपीडय-न्नास्ते तेनेन्द्रोबृहस्पतिनाप्रेरितःसन् मरुद्भिःसहितः कृष्णांवदीयत्वचमुत्कृत्यसानुचरमवधीत् अयमर्थः अवद्रप्सोअंशुमतीमतिष्ठदित्यादिनोपरिष्टाद्वक्ष्यते तदत्रोच्यते अयमिन्द्रोमनवे मनुष्या-य विभक्तिव्यत्ययः मनुष्याणामर्थाय अव्रतान् व्रतमितिकर्मनाम तद्रहितान्यागविद्वेषिणः शा-सत्शिक्षितवान् हिंसितवान् शासेर्लेटचडागमः तथा कृष्णांत्वचं कृष्णनाम्नोऽसुरस्य कृष्णवर्णां त्वचं उत्कृत्यारन्धयत् हिंसितवान् रधहिंसायां रधिजभोरचीतिनुम् केनप्रकारेणेतितदुच्यते—ध-क्षत् भस्मीकरोतिइव लेटचडागमः सिब्बहुलमितिसिप् तथा विश्वंतत्तृषाणमोषति सर्व-मपिहिंसकं तदनुचरसंघंदहति यत्किंचिदवशिष्टमिति नेत्याह—अर्शसानं हिंसारुचिं हतावशिष्टं सर्वमपिन्योषति निःशेषेणदहति ॥ ८ ॥

८. युद्ध में इन्द्र आर्य यजमान की रक्षा करते हैं। असंख्य बार रक्षा करनेवाले इन्द्र सारे युद्धों में उसकी रक्षा करते हैं। सुखकारी युद्ध में उसकी रक्षा करते हैं। इन्द्र मनुष्य के लिए व्रत-शून्य व्यक्तियों का शासन करते हैं। इन्द्र ने कृष्ण नाम के असुर की काली त्वचा उखाड़कर उसका (अंशुमती नदी के तट पर) वध किया। इन्द्र ने उसे जला डाला। इन्द्र ने सारे हिंसकों को जला डाला। उन्होंने समस्त निष्ठुर व्यक्तियों को भस्मसात् किया।

सूरश्चक्रंप्रवृहज्जातओजसाप्रपित्वेवाचमरुणोमुषायतीशानआमुषायति।
उशनायत्परावतोजगन्नूतयेकवे।
सुम्नानिविश्वामनुषेवतुर्वणिरहाविश्वेवतुर्वणिः ॥ ९ ॥

सूरः। चक्रम्। प्र। वृहत्। जातः। ओजसा। प्रऽपित्वे। वाचम्। अरुणः। मुषायति। ईशानः। आ। मुषायति। उशना। यत्। पराऽवतः। अजगन्। ऊतये। कवे। सुम्नानि। विश्वा। मनुषाऽइव। तुर्वणिः। अहा। विश्वाऽइव। तुर्वणिः ॥ ९ ॥

अत्रापीतिहासमाचक्षते—केचनासुराः पूर्वमिन्द्रवज्रेणवधोमाभूदितिब्रह्मणोवरंलब्ध्वा इन्द्र-मगणयित्वोद्धताआसन् तान्हन्तुमिन्द्रःसूर्यरथस्यचक्रमादाय अवधीदिति तदिदमुच्यते—अयमि-न्द्रः सूरः सूर्यस्यषष्ठ्यर्थेप्रथमा चक्रंरथस्यचक्रमादाय ओजसाशारीरेणबलेनजातः समृद्धः सन् प्रवृहत् प्रक्षिप्तवान् वृहूउद्यमने तौदादिकः किंच अरुणः अरुणवर्णः अत्यन्ततेजोयुक्तःस-न् पद्मा गमनशीलःसन् प्रपित्वे तेषांसमीपेवत्समीपमागत्यवाचं वागुपलक्षितं प्राणंमुषायति मु-

मोष मुष्णातिवा यस्मित्तदित्यासन्नाम यद्वा वाचंवेषांमहारभ्यार्नि मुषायति तेषुहृतेषुध्वनिःस्वय-मेवविभ्रांतोभवति अवधीदित्यर्थः अथवा इन्द्रएव द्युस्थानःसन् आदित्यात्मनास्तूयते सूरः सूर्यः प्रावृदितःसन् ओजसास्वकीयेनतेजसायुक्तः चक्रंप्रवृहद तमोनिवारणार्थं असुरभया-पनायकोपलक्षितंरथं प्रकर्षेणोद्यतंकरोति पूर्वमरुणः तद्रूपयन्वा प्रपित्वेप्रदेशासुरराणांसमीपे वाचंवेषांजहिर्भिधीत्यादिध्वनिंमुषायति मुष्णाति मुषेरुत्तरस्यश्नः शहावपिछन्दसिशायजपीति शायजादेशः तदनन्तरंसूर्यः ईशानः सर्वाणितमांस्यसुरान्वानिराकर्तुंसमर्थःसन् आमुषायति समन्तान्मुष्णाति अपमत्यक्षकृतः हेकवेकान्तदर्शिन् यद्यस्त्वंउशनाउशनसः एतन्नामोमहर्षे-स्तत्परेरक्षणाय परावतोदूरात् स्वर्गस्थानात् अजगन् गतवानसि प्राप्तवानसि गमेःलिपि छान्दसः शपःश्लुः हल्ङ्याबादिलोपेमोनोधातोरितिनत्वं यद्वा उशना उशनसायुक्तःसन् अजगन् आ-गच्छ आगत्यचविश्वाविश्वानिसुम्नानिसुखसाधनानि धनान्यादायास्माकं तुर्वणिस्तूर्णवनिः क्षिप्रंसंभक्तेतिशेषः तुर्वणिस्तूर्णवनिरितिनिरुक्तं । यत्तद्दृष्टान्तः—मनुषेव मनुष्येणेव यथाप्यनेनपरि-वृताय देशान्तरादभिमतंधनमानीयते तद्वत् यद्वा मनुषेवमनुष्याणामिव इतरेषामपिविश्वा विश्वा-सुम्नानि सर्वाणिधनान्यादाय तुर्वणिर्भवसि तद्वदस्माकमपि नकेवलमेकस्मिन्नेवयागदिनेकिं-तु अहाविश्वेव विश्वान्यप्यहानि सर्वेष्वप्यहःसुतुर्वणिर्भव यद्वा तुर्वणिस्त्वं अहाविश्वेव वि-श्वान्यहान्यतिदीर्घमायुर्यथादददासि तथासुम्नान्यपि उभयमपिदेहीत्यर्थः ॥ ९ ॥

९. सूर्य का रथ-चक्र ग्रहण करने पर इन्द्र के शरीर में बल की वृद्धि हुई। इन्द्र ने उस चक्र को फेंका और अरुणवर्ण-रूप धारण करके, शत्रुओं के पास आते हुए, उनके वाक्य का हरण कर लिया। तमोनिवारक इन्द्र ने उनके वाक्य का हरण कर लिया। वीरकर्मा इन्द्र, उशना की रक्षा के लिए, जैसे तुम दूरस्थित स्वर्ग से आये थे, वैसे ही हमारे समस्त सुख-साधन धन के साथ हमारे पास शीघ्र आओ। दूसरों के पास भी तुम इसी प्रकार आते हो। हमारे पास प्रतिदिन आते हो।

स नो॒ नव्ये॑भिर्वृषकर्मन्नु॒क्थैः पुरां॑ दर्तः पा॒युभिः॑ पाहि श॒ग्मैः ।
दि॒वो॒दा॒सेभि॑रिन्द्र॒ स्तवा॑नो वावृधीथा॒ अहो॑भिरिव॒ द्यौः ॥१०॥१९॥

सः । नः॒ । नव्ये॑भिः । वृ॒ष॒ऽक॒र्म॒न् । उ॒क्थैः । पुरा॑म् । द॒र्त॒रिति॑ दर्तः । पा॒युऽभिः॑ । पा॒हि॒ । श॒ग्मैः । दि॒वः॒ऽदा॒सेभिः॑ । इ॒न्द्र॒ । स्तवा॑नः । व॒वृ॒धी॒थाः॒ । अहो॑भिःऽइव । द्यौः ॥ १० ॥ १९ ॥

हेइन्द्र वृषकर्मन् अभिमतवर्षणव्यापारवन् पुरांदर्तः असुरपुराणांदारयितः सुनामभि-र्वेदविद्भ्यःपराक्तनत्वाभावात् पदानामभिमतसमुदायस्य पादादित्वादाष्टमिकमाधुदात्तत्वं सतादृ-शोमहानुभावस्त्वं नोऽस्मत्संबन्धिभिः नव्येभिः नूतनैः उक्थैः इदानींमप्रतिपादितप्रकारैः

१ नि०६,१४.।

स्तोत्रैस्तुष्टःसन् पायुभिः पालनप्रकारैः शग्मैः सुखैरैहिकामुष्मिकरूपैः पाहिपालय किंच हेइन्द्र दिवोदासेभिः दिवोदासगोत्रोत्पन्नैः अर्शआदित्वादच् अस्माभिःपरुच्छेपैः पूजार्थंबहुवचनं स्तवानः स्तूयमानः कर्मणिकर्तृप्रत्ययः ववृधीथाः प्रवृद्धोभव वृधेर्लिङि छान्दसःशपःश्लुः किंच अहोभिरिव द्यौः द्योतनशीलआदित्यः अहोभिः प्रसिद्धैर्यथा प्रवृद्धोभवति तथास्मत्स्तुत्या अत्यन्तं प्रवृद्धोभवेत्यर्थः ॥ १० ॥

१०. जल-वर्षक और नगर-विदारक इन्द्र, हमारे नये मन्त्र से संतुष्ट होकर विविध प्रकार की रक्षा और सुख देते हुए हमें प्रतिपालित करो। हम दिवोदास के गोत्रज हैं; तुम्हारी स्तुति करते हैं। तुम दिन में सूर्य की तरह, हमारी स्तुति से प्रवृद्ध हो जाओ।

इन्द्रायहीतिसप्तर्चंपंचमंसूक्तम् इन्द्रायसप्तेत्यनुक्रमणिका परुच्छेपऋषिः अत्यष्टिछन्दः इन्द्रोदेवता पृष्ठ्यस्यषष्ठेहनि माध्यन्दिनसवनेहोत्रकाः स्वस्वशस्त्रेएतत्सूक्तं तृचत्रयंकृत्वा आरंभणीयाभ्यऊर्ध्वमावपेयुः अत्रायंविभागः—आद्यास्तिस्रोमैत्रावरुणस्य तृतीयाद्यास्तिस्रोब्राह्मणाच्छंसिनः पंचम्याद्यास्तिस्रोच्छावाकस्य एतच्चतुर्थेहनीतिखण्डेसूत्रितम्—षष्ठेहनीन्द्रायहिद्यौरसुरोअनम्नतेत्येवमेवेति सर्वेष्वहनि यस्मिन्नेवसवनेप्रशास्त्रादीनां प्रस्थितयाज्याभ्यःपुरस्तादिवः षळृचः एकैकयाप्रक्षेपणीयाः षष्ठस्येतिखण्डेसूत्रितं—इन्द्रायहिद्यौरसुरोअनम्नतेतिषळिति महाव्रतेनिष्केवल्ये इन्द्रायहीतिऋचोवैकल्पिकानुरूपद्वितीयः महाव्रतस्येतिखण्डेसूत्रितं—एन्द्रयाहुपनःपरावतइन्द्रायहिद्यौरसुरोअनम्नतेति।

तत्रेयंप्रथमा—

इन्द्रायहिद्यौरसुरोअनम्नतेन्द्रायमहीपृथिवीवरीमभिर्द्युम्नसातावरीमभिः।
इन्द्रंविश्वेसजोषसोदेवासोदधिरेपुरः।
इन्द्रायविश्वासवनानिमानुषारातानिसन्तुमानुषा ॥ १ ॥

इन्द्राय। हि। द्यौः। असुरः। अनम्नत। इन्द्राय। मही। पृथिवी। वरीमऽभिः। द्युम्नऽसाता। वरीमऽभिः। इन्द्रम्। विश्वे। सऽजोषसः। देवासः। दधिरे। पुरः। इन्द्राय। विश्वा। सवनानि। मानुषा। रातानि। सन्तु। मानुषा ॥ १ ॥

द्यौः द्योतनशीलोद्युलोकः तन्निवासीदेवसंघोवा सचासुरोनिरसनशीलः शत्रूणामपुण्यकृत्वामेव तन्निवासात् इन्द्रायहि इन्द्रायैव अनम्रतस्वयमेवमह्वोभवति नमेश्छान्दसेलङि कर्मकर्तर्यात्मनेपदं नदुहस्नुनमामितियगभावः छान्दसःशपःश्लुःहलादिशेषाभावश्च अनुनासिकलोपः हिशब्दःप्रसिद्ध्यर्थोवा तथा इन्द्रायेन्द्रार्थं मह्वोमहत्वोपृथिवीभूमिः यज्ञत्यः सर्वोजनोवा अनम्रतउभयत्राप्ययथाचिशब्देनाप्यपीलक्ष्यते प्राप्यआगच्छति इतिवद्‌केनसाधनेनेतितदुच्यते—वरीमभिर्वरणीयैःस्तोत्रैर्हविर्भिर्वा किंच द्युम्नसातादायुम्नसातौ अन्नस्यप्रशस्तोवा लाभनिमित्ते सति वरीमभिःवरणीयैर्हविर्भिर्युक्तायजमानाः मह्वाभवन्ति किंच इन्द्रमेवविश्वे सर्वेदेवाःदेवाः सजोषसः समानप्रीतियुक्ताः ऐकमत्यभाजः पूर्वंअसुरजयार्थं पुरोदधिरे पुरतःस्थापितवन्तः इन्द्रमुखेनैवासुराञ्जितवन्तइत्यर्थः तथा विश्वा विश्वानिसर्वाणिमनुषा सवनानिमनुष्याणां संबन्धीन्यभिषवयुक्तानिप्रातरादिसवनानि इन्द्राय सन्तु इन्द्रायैवभवन्तु तथा मानुषा मनुष्याणां ऋत्विजां संबन्धीनि रातानि दातव्यानिपुरोडाशादीनि इन्द्रायहि इन्द्रायैव सन्तु इन्द्रं प्रीणयितुंसमर्थानिभवन्त्वित्यर्थः ॥ १ ॥

१. विशाल द्युलोक स्वयं इन्द्र के पास नत हुआ है। विस्तृता पृथिवी वरणीय या स्वीकरणीय स्तुति-द्वारा इन्द्र के पास नत हुई है। अन्न के लिए यजमान लोग वरणीय हव्य-द्वारा नत हुए हैं। सारे देवों ने एक मत से इन्द्र को अगुआ किया है। मनुष्यों के सारे यज्ञ और मनुष्यों के सारे दान आदि इन्द्र के सुख के निमित्त हों।

विश्वे॑षु॒ हि त्वा॒ सव॑नेषु तु॒ञ्जते॑ समा॒नमेकं॒ वृष॑मण्यवः॒ पृथ॒क्स्वः॑ सनि॒ष्यवः॒ पृथ॑क् ।
तं त्वा॒ नावं॒ न प॒र्षणिं॑ शू॒षस्य॑ धु॒रि धी॑महि ।
इन्द्रं॒ न य॒ज्ञैश्चि॒तय॑न्त आ॒यवः॒ स्तोमे॑भि॒रिन्द्र॑मा॒यवः॑ ॥ २ ॥

विश्वे॑षु । हि । त्वा॒ । सव॑नेषु । तु॒ञ्जते॑ । स॒मा॒नम् । एक॑म् ।
वृष॑ऽमन्यवः । पृथ॑क् । स्वः॒ऽ्रिति॒ स्वः॑ । स॒नि॒ष्यवः॑ । पृथ॑क् । तम् ।
त्वा॒ । नाव॑म् । न । प॒र्षणि॑म् । शू॒षस्य॑ । धु॒रि । धी॒म॒हि॒ । इन्द्र॑म् ।
न । य॒ज्ञैः । चि॒तय॑न्तः । आ॒यवः॑ । स्तोमे॑भिः । इन्द्र॑म् । आ॒यवः॑ ॥२॥

हे इन्द्र त्वा त्वां एकं एकमेवसन्तं विश्वेषु सर्वेषुसवनेषु तद्वत्सु एकाहाहीनसत्ररूपेषुसर्वेषु सोमयागेषु यजमानाः तुञ्जते त्वरयन्ति हविरादीनिददते कीदृशं त्वां समानं सर्वेषामेकरूपं कीदृशायजमानाः वृषमण्यवः अभिमतवर्षणाय त्वामेवमन्यमानाः पृथग्विविच्यस्वस्वयागे किमिच्छन्तः स्वः स्वर्गंसुखविशेषंवा सनिष्यवः संभक्तुकामाः पृथक् तुञ्जते पृथगेवत्वरयन्ति पु-

आविर्दानार्थः शिक्षति दुग्धे इति तस्यामन्त्रपाठात् तंतादृशं त्वा त्वां शूषस्य सेनारूपस्य बल-स्यधुरिवहनेतञ्जयाय धीमहि स्थापयामः यद्वा शूषस्य अस्मदीयशारीरबलस्य धुरिधीमहि शूषमितिबलनाम शूषं तद्दृढतिवत्थामसुपाठात् वनद्दष्टान्तः—पर्षणि नावं पारस्यसंभक्त्रीं पुरयि-र्षीयाफलस्य नावमिव तांयथापारवहने स्थापयन्तितद्वत् पारवीरकर्मसमाप्तौ छन्दसि वनसने-तिसनेरिन्प्रत्ययः पृषोदरादिः पिपर्तेरौणादिकःसनिमत्ययोवा कीदृशावयं आययोमनुष्याः यजमानाः यज्ञैःसाधनैः इन्द्रंनचितयन्तः परमेश्वरमिवत्वांचेतयन्तः परमेश्वरबुध्याभावयन्तइत्यर्थः यद्वा नशब्दः एवकारार्थः इन्द्रमेवत्वां जानन्तः तथा स्तोमेभिः स्तोत्रैः इन्द्रं इन्द्रमेव आययोग-च्छन्तोवयंधीमहि बहुलंछन्दसिश्छान्दसःशपोलुक् ॥ २ ॥

२. इन्द्र, तुम्हारे पास अभिमत फल की प्राप्ति की आशा में प्रत्येक सवन में यजमान लोग तुम्हें हव्य प्रदान करते हैं। तुम सबके लिए समान हो। स्वर्ग-प्राप्ति के लिए केवल तुम्हें ही हव्य दिया जाता है। जैसे नदी पार होने के समय नौका खड़ी की जाती है, वैसे ही हम सेना के आगे तुम्हें खड़ा करते हैं। यज्ञ-द्वारा मनुष्य इन्द्र की ही चिन्ता करते हैं। मनुष्य स्तुति-द्वारा इन्द्र की चिन्ता करता है

वित्वाततस्रेमिथुनाअवस्यवोव्रजस्यसातागव्यस्यनिःसृजःसक्षन्तइन्द्रनिःसृजः।यद्गव्यन्ताद्वाजनास्व१र्यन्तासमूहसि।
आविष्करिक्रद्वृषणंसचाभुवंवज्रमिन्द्रसचाभुवम् ॥ ३ ॥

वि । त्वा । ततस्रे । मिथुनाः । अवस्यवः । व्रजस्य । साता । गव्यस्य । निःऽसृजः । सक्षन्तः । इन्द्र । निःऽसृजः । यत् । गव्यन्ता । द्वा । जना । स्वः । यन्ता । सम्ऽऊहसि । आविः । करिक्रत् । वृषणम् । सचाऽभुवम् । वज्रम् । इन्द्र । सचाऽभुवम् ॥ ३ ॥

हेइन्द्र त्वात्वामुद्दिश्य मिथुनाः पत्नीसहितायजमानाः विततस्रे यज्ञंवितन्वते यद्वा यज्ञेपयो-यवादिनात्मानमुपक्षयन्ति तसुउपक्षये छान्दसेलिटि इरयोरेइतिरेभावः किमर्थंगव्यस्यव्रजस्य साता गवांसंबन्धिनःयूथस्यलाभेनिमित्तभूतेसति नचसर्वत्राग्निहोत्रादिनित्यवाक्येषु कारीरीचि-त्रादिकाम्यवाक्येषु यस्योदयंयस्यगृहानित्यादिनैमित्तिकवाक्येषु पुरुषस्यैवार्थित्वादेःसद्भावा-त्तस्यैवाधिकारः स्त्रियास्तु सत्यप्यर्थित्वेऽध्ययनाभावेन विद्वत्ताया अभावात् अतएवसामर्थ्याभा-वाचनास्त्यधिकारइतिवाच्यम् यद्यपिस्त्रियानास्तिपृथगधिकारः तथापिपूर्वमीमांसायांषष्ठेअधि-काराध्याये तृतीयचतुर्थाभ्यामधिकरणाभ्यांअस्त्येवस्त्रियाअधिकारः सचपत्यासहैवेतिपर्यवसित-त्वात् जायापतीअग्निमादधीयातामित्याधानविधानात् स्ततिपुनःनास्तिस्त्रीणांपृथग्यज्ञोनव्रतमि-

विमृष्यमधिकारस्यैवनिवारितत्वात् अस्त्येवस्त्रियाःपत्यासहाधिकारः अध्ययनाभावेऽपिवेदंपत्न्यैवधायवाचयेदितिसूत्रकारवचनात् पत्न्यन्वास्तेइत्यादिविधिषु शुभजसस्त्वावयमित्यादिमन्त्रविधानाच्च मन्त्रवचनमस्तितत्रास्त्येवमयेधिकारः किंहिवचनेनकुर्यान्नास्तिवचनस्यातिभारइति न्यायात् तस्मान्मिथुनाःसंवत्सरइत्येतद्युक्तम् कीदृशास्तेअवस्यवः इन्द्रायात्मनेतृप्तिमिच्छन्तः निःसृजः निःशेषेणहविस्त्यजन्तः सक्षन्तः सक्षतिर्गत्यर्थः त्वांसंभजमानाः पुनस्तएवविशेष्यन्ते निःसृजः फलप्रतिबन्धकंपापंनिर्गमयन्तः कस्मात्रविशेषइतितदुच्यते यद्यस्मात्कारणात् गव्यन्ता गामात्मनइच्छन्तो गोशब्दात्सुपआत्मनःक्यच् वान्तोयिप्रत्ययेइत्यवादेशः स्वर्यन्ता स्वर्गयन्तो गन्तुमुत्सुको हावना होत्रायामाधिरूपौजनौसमूहसि संयुक्तयोरेवाभिमतंस्वर्गादिकंप्रापयसि यद्वा सम्यगनुष्ठितयन्त्रावितिसूहसिनिमिनोमिअतः पत्नीसहिताअनुतिष्ठन्तीत्यर्थः किंच हेइन्द्र त्वंवृषपर्वर्षकंकामानांसचाभुवं सहैवोत्पन्नं त्वयाविनाभूतं वथा सचाभुवं शत्रुवधादिव्यापारसामर्थ्येनसहैवोत्पन्नं वज्रं आविष्करिकत् आविष्कुर्वन्यकटयन्वर्ततइतिशेषः॥ ३॥

३. इन्द्र, तुम्हारे सेवक और निष्पाप यजमान सस्त्रीक तुम्हारी तृप्ति की इच्छा से, बहुसंख्यक गोधन की प्राप्ति के लिए, बहुत हव्य दान करते हुए तुम्हारे उद्देश से यज्ञ-विस्तार करते हैं। वे गोधन चाहते हैं और स्वर्ग-गमन के लिए उत्सुक हैं। तुम उनको अभीष्ट प्रदान करो। इन्द्र, तुम अभीष्ट-वर्षक हो। तुमने अपने सहजन्मा और चिर-सहचर वज्र का आविष्कार किया है।

विदुष्टे॑अ॒स्यवी॒र्य॑स्यपू॒रवः॒पुरो॒यदि॑न्द्र॒शार॑दीर॒वाति॑रःसास॒हानो॑अ॒वाति॑रः।
शास॒स्तमि॑न्द्र॒मर्त्य॒मय॑ज्युंशवसस्पते।
म॒हीम॑मुष्णाःपृथि॒वीमि॒माअ॒पोम॑न्दसा॒नइ॒माअ॒पः॥ ४॥

वि॒दुः। ते॒। अ॒स्य। वी॒र्य॑स्य। पू॒रवः॑। पुरः॑। यत्। इ॒न्द्र॒। शार॑दीः। अ॒व॒ऽअति॑रः। स॒स॒हा॒नः। अ॒व॒ऽअति॑रः। शासः॑। तम्। इ॒न्द्र॒। मर्त्य॑म्। अय॑ज्युम्। श॒व॒सः॒। प॒ते॒। म॒हीम्। अ॒मु॒ष्णाः॒। पृ॒थि॒वीम्। इ॒माः। अ॒पः। म॒न्द॒सा॒नः। इ॒माः। अ॒पः॥ ४॥

हेइन्द्र तेवीर्यस्य तवसंबन्धिनःअस्यवीर्यस्य कर्मणिषष्ठी वक्ष्यमाणमेतद्वीर्यंविदुः येपूरवोमनुष्याः यजमानास्तवमहत्त्वंजानानास्त्वामेवयजन्ति तेविदुः यद्वा अस्यवीर्यस्य माहात्म्यमितिशेषः विदुष्टइत्यत्रयुष्मत्तत्ततक्षुष्विति विसर्जनीयस्यसत्वं वीर्यमेवविशेष्यते हेइन्द्र यद्यस्मात्कारणात् शारदीः संवत्सरसंबन्धिनीः वत्सरपर्यन्तंप्राकारपरिखादिभिःदृढीकृताःपुरः शत्रूणांपुरीः अवातिरोऽनाशयः अवपूर्वस्तिरतिर्विनाशनार्थः किंकुर्वन् ससहानः शत्रूनभिभवन् धनापहारेणपीडयन् सहतेर्यङ्लुगन्ताच्छान्दसःलिटःकानच् अवातिरः किंच हेइन्द्र

तंमर्त्यंमरणधर्माणंअयज्युं अयष्टारंयज्ञविघातिनं राक्षसादि शासः निगृहीतवानसि हेशवस-स्पते बलस्यपालकेन्द्र त्वं महीं महतीं पृथिवीं इमाअपश्च समुद्रनद्यात्मकान्युदकानिच असुष्णाः नजावपहृतवानसि असुरैरन्यैर्वा यज्ञविद्वेषिभिराक्रान्ताभूमिं तत्संबन्धिनीरपश्च तेषांपुराणि भित्त्वा अपहृतवानसीत्यर्थः किंदुःखेननेत्याह—मन्दसानः हृष्यन्नेव इमाःअपःइमानिअप्कार्या-णिश्रीएायमानिअसुष्णाः लब्धवानसि ॥ ४ ॥

४. इन्द्र, मनुष्य तुम्हारी महिमा जानते हैं। तुमने जिन शत्रुओं की संवत्सर पर्यन्त खाई या परिखा आदि से दृढ़ीकृत नगरियों को नष्ट किया था, उन्हें पराजित कर विनष्ट किया था—यह कथा मनुष्य जानते हैं। बलपति इन्द्र, तुमने यज्ञ-विघातक मनुष्य का शासन किया था। तुमने असुरों की विशाल पृथ्वी और जलराशि को सरलता से जीता था। और अन्नादि को प्राप्त किया था।

आदित्तेअस्यवीर्यस्यचर्किरन्मदेषुवृषन्नुशिजोयदाविथसखीयतोयदाविथ।
चकर्थकारमेभ्यःपृतनासुप्रवन्तवे ।
तेअन्यामन्यांनद्यंसनिष्णतःश्रवस्यन्तःसनिष्णत ॥ ५ ॥

आत्। इत्। ते। अस्य। वीर्यस्य। चर्किरन्। मदेषु। वृषन्। उशिजः। यत्। आविथ। सखिऽयतः। यत्। आविथ। चकर्थ। कारम्। एभ्यः। पृतनासु। प्रऽवन्तवे। ते। अन्याम्ऽअन्याम्। नद्यम्। सनिष्णत। श्रवस्यन्तः। सनिष्णत ॥ ५ ॥

हेइन्द्र आदित् अतएव हेतोस्तेवीर्यस्य तवसंबन्धिनेवीर्याय तदभिवृद्धयेचर्किरन् पुनः पुनः सोमंविकिरन्ति किरतेर्यङ्लुगन्ताद्व्यत्ययेनशः सर्वेषु सवनेषु विकिरन्ति यजमानाः अतइत्युक्तं कुतइत्याह—मदेषु वृषन् सोमजनितमदेषुसत्सु हेकामानां वर्षितः उशिजस्त्वां कामयमानान्यज-मानान् यद्यतःकारणात् आविथ रक्षसि किंच सखीयतस्तव सखित्वमात्मनइच्छतोऽस्मान् यद्यस्मादाविथ तर्पयसि अभिमतेनधीधयसि अतश्चर्किरन् किंच हेइन्द्र एभ्योयजमानेभ्यः कारंशब्दंसिंहनादलक्षणं चकर्थ करोषि करोतेःकर्मणिघञ् कर्षात्वतइत्यन्तोदात्तत्वम् कुत्रेतिसदु-च्यते—पृतनासु संग्रामेषु किमर्थं प्रवन्तवे प्रकर्षेणवनितुं संभक्तुं युद्धायहिधीराःसंग्रामन्ते वनतेस्तुमर्थेतवेन्प्रत्ययः पादौचेतिमध्येप्रकृतिस्वरत्वम् किंच तेतव संग्रामवासिनः त्वय्यन्या-मन्यां अन्यांअन्यांच अन्यमन्यंपति कर्मव्यतिहारेसर्वनाम्नोद्विर्वचनम् नद्यं नादं संयोगस-पृक्तं हुनदितापत्नी पूर्वरूपत्वंबाधित्वाछान्दसोयणादेशः सनिष्णत संभजन्ते सनेर्लेटि सिब्-बहुलंलेटिइति सिप् इट् व्यत्ययेनपुनःआमत्ययः आत्मनेपदेष्वनतइत्यादेशो नाभ्यस्तस्यपोरावदत्या-कारलोपश्छान्दसः टेरेत्वाभावः तथाश्रवस्यन्तोऽन्नमिच्छन्तः यथाऽन्नधनंकाङ्क्षन्तः स-निष्णत संभजन्ते ॥ ५ ॥

५. इन्द्र, सोमपान कर प्रसन्न होने पर मनोरथ-दाता बनो। तुम यजमानों की रक्षा किया करते हो; अपने अनुग्रहकामी यजमानों की रक्षा किया करते हो; इसलिए वे, तुम्हारी वृद्धि के निमित्त अपने यज्ञों में बार-बार सोम प्रदान करते हैं। युद्ध-सुख के भोग के लिए तुमने सिंहनाद किया था। यजमान लोग तुमसे नाना प्रकार की भोग्य वस्तु पाते हैं; विजय-द्वारा प्राप्त अन्न की इच्छा करते हुए तुम्हारे पास जाते हैं।

उतोनोअस्याउषसोजुषेतह्य१र्कस्यबोधिहविषोहवीमभिःस्वर्षाताहवीमभिः। यदिन्द्रहन्तवेमृधोवृषावज्रिञ्चिकेतसि।
आमेअस्यवेधसोनवीयसोमन्मश्रुधिनवीयसः॥ ६ ॥

उतो इति। नः। अस्याः। उषसः। जुषेत। हि। अर्कस्य। बोधि। हविषः। हवीमऽभिः। स्वःऽसाता। हवीमऽभिः। यत्। इन्द्र। हन्तवे। मृधः। वृषा। वज्रिन्। चिकेतसि। आ। मे। अस्य। वेधसः। नवीयसः। मन्म। श्रुधि। नवीयसः॥ ६ ॥

अपिचेन्द्रोनोऽस्माकंसंबन्धिनीं अस्याउषसः कर्मणिषष्ठी एतामुषसंउषःकालंसंबन्धिन-मुषःकालंयागंजुषेत अपिनामसेवेत उषस्येवास्माकंयागमिन्द्रोपगच्छेदित्यर्थः हिःपूरणार्थः मत्वाचअर्कस्यहविषः पूर्ववत्कर्मणिषष्ठी अर्चनसाधनंहविः हवीमभिः हवनप्रकारविशेषैः एवं हविःत्वंबोधि अपिनामजानीहि किंच स्वर्षाता स्वर्गस्यान्यस्यसुखविशेषस्यवासंभजनस्था-नेयज्ञेहवीमभिराह्वानैराहूतोभवेतिशेषः अस्माभिराहूतःसन्उषस्येवागत्यहविःस्वीकुर्वित्यर्थः कस्मादित्युच्यते यतस्त्वंकारणादेव हेवज्रिन्वज्रयुक्तेन्द्र मृधःहिंसकान्शत्रून् हन्तवेहन्तुं वृषा वर्षिताभिमतकामानांचिकेतसि जानासि चिकेतसि चिती संज्ञाने लेटिअडागमः नास्यलस्यापि-पिवत्त्वाच्छन्दसिबहुलमितिविकरणाभावः अन्यस्यानाकारस्येत्याद्युदात्तत्वम् यस्मादेवं तस्मात्सर्वतःश्रुत्वा मेमम मन्म मननीयंस्तोत्रंआश्रुधिसर्वतःशृणु कीदृशस्यमे वेधसः मेधाविनःनवी-यसोनवतरस्यपरीक्षितवर्णसंस्कारैःसंस्कृतत्वान्नवीयस्त्वं पुनर्विशिष्यते नवीयसःअतिशयेननवनवतः अत्यन्तमसाधारणस्तुतियुक्तस्यायमभिप्रायःस्तोत्रमेववश्यंश्रोतव्यंभवति॥ ६ ॥

६. इन्द्र, तुम हमारे प्रातःकालीन यज्ञ को आश्रित करोगे क्या? इन्द्र, आह्वान-मंत्र-द्वारा प्रदत्त, पूजा के लिए, हव्य को जानो। आह्वान मंत्र-द्वारा आहूत होकर सुख-भोग के स्थान पर उपस्थित हो जाओ। वज्रयुक्त इन्द्र, हिंसकों के विनाश के लिए अभीष्टवर्षी होकर जागो। इन्द्र, मैं मेधावी और नया मनुष्य हूँ; मैं असाधारण स्तुतिवाला हूँ; मेरा मनोहर स्तोत्र सुनो।

त्वंतमिन्द्रवावृधानोअस्मयुरमित्रयन्तंतुविजातमर्त्यंवज्रेणशूरमर्त्यम् ।
जहियोनोअघायतिशृणुष्वसुश्रवस्तमः ।
रिष्टंनयामन्नपभूतुदुर्मतिर्विश्वापभूतुदुर्मतिः ॥ ७ ॥ २० ॥

त्वम् । तम् । इन्द्र । ववृधानः । अस्मऽयुः । अमित्रऽयन्तम् ।
तुविऽजात । मर्त्यम् । वज्रेण । शूर । मर्त्यम् । जहि । यः । नः ।
अघऽयति । शृणुष्व । सुश्रवःऽतमः । रिष्टम् । न । यामन् । अप ।
भूतु । दुःऽमतिः । विश्वा । अप । भूतु । दुःऽमतिः ॥ ७ ॥ २० ॥

हेइन्द्र तुविजात अस्मत्स्तुत्याबहुभावमापन्न शूरविक्रान्त त्वंववृधानःअत्यर्थंवर्धमानः अस्मयुः अस्मान्वन्दकान्कामयमानः तं अमित्रयन्तं अस्मासुशत्रुत्वमाचरन्तं मर्त्यंमरणस्वभावं वज्रेणजहि हन्तेर्जइतिजादेशः तस्यअसिद्धवदत्राभादित्यसिद्धत्वाद्धेर्लुगभावः तमित्युक्तंकमित्याह—योमर्त्यमर्त्योनोऽस्माकं अघायति अघंपापंदुःखंवाइच्छति तंजहि अश्वाघस्यादित्यात्वम्. किंच हेसुश्रवस्तम अतिशयेनशोभनश्रवणस्त्वं शृणुष्वश्रावयास्मद्वाक्यम् कीदृशंवदिति तदुच्यते—हेइन्द्र त्वत्प्रसादाद्दुर्मतिः अस्मज्जिघांसाविषयादुष्टाबुद्धिःअपभूतु अपगताभवतु छान्दसःशपोलुक् भूसुवोस्तिङीतिगुणप्रतिषेधः नकेवलंहिंसारूपा अपितुविश्वासर्वापिकोऽपरिवादादिरूपाअपभूतु तत्रदृष्टान्तः—यामन् यामनिअध्वनि रिष्टंनअध्वनःश्रमेणहिंसितंपरिश्रान्तं यथादुर्मतिःचौरादिविषयाबाधते तद्वदस्मान्बाधमानादुर्मतिःअपगच्छतु यद्वा यामनि मार्गेयज्ञादिरूपेरिष्टं अहुतरूपहिंसादिरूपंविघ्नं परिहरसितद्वत् दुर्मतिःपरिहर्तव्येत्यर्थः ॥ ७ ॥

७. अनेक गुण-विशिष्ट इन्द्र, हे शूर, तुमने हमारी स्तुति से वृद्धि पाई है और हमारे प्रति संतुष्ट हो। जो व्यक्ति हमारे प्रति शत्रुता का आचरण करता है और जो हमें दुःख पहुँचाना चाहता है, उसे वज्र-द्वारा विनष्ट करो। हे सुनने के लिए उत्कण्ठित इन्द्र, सुनो। मार्ग में थके-माँदे व्यक्ति को जो दुर्बुद्धि मनुष्य पीड़ा पहुँचाते हैं, उस प्रकार के सारे दुर्मति मनुष्य हमारे पास से दूर हो जायँ।

कस्मादिदमुच्यते यद्यस्मात्कारणात् हेवज्रिन् वज्रयुक्तेन्द्र भ्रपःहिंसकान्शत्रून् हन्यवेहन्तुं तृषा वर्षितासन्कामानांचिकेतसि अवबुध्यसे कितज्ञाने चोहोत्पादिकः लेटयडागमः भाष्यस्तस्यापि-

त्वयाप्वयंमघवन्पूर्व्येधनइन्द्रत्वोताःसासह्यामपृतन्यतोवनुयामवनुष्यतः ।
नेदिष्ठेअस्मिन्नहन्यधिवोचानुसुन्वते ।
अस्मिन्यज्ञेविचयेमाभरेकृतंवाजयन्तोभरेकृतम् ॥ १ ॥

त्वया । वयम् । मघऽवन् । पूर्व्ये । धने । इन्द्रत्वाऽऊताः । ससह्याम ।
पृतन्यतः । वनुयाम । वनुष्यतः । नेदिष्ठे । अस्मिन् । अहनि ।

अधि । वोच । नु । सुन्वते । अस्मिन् । यज्ञे । वि । चयेम ।
भरे । कृतम् । वाजऽयन्तः । भरे । कृतम् ॥ १ ॥

हे मघवन् मघःसौख्यंतद्वन्निन्द्र त्वया साधनेनयुक्तावयं अतएवेन्द्रत्वोता अविप्रवृद्धेने-न्द्रेण त्वयारक्षिताःसन्तः मत्ययोत्तरपदयोर्मेपित्यादेशः छान्दसमात्वं पृतन्यतः पृतनामा-त्मनइच्छतः प्रबलसेनायुक्तान्शत्रून् ससह्याम अभिभवेम तथा वनुष्यतः अस्मत्प्रहारायाग-च्छतः शत्रून्वनुयाम तेषामागमनात्पूर्वमेववयंसंभजेम किंच पूर्व्येधनेऽस्मिन्यज्ञे नेदिष्ठे अत्यन्तसंनिहिते अस्मिन्नहनिअभिषवयुक्ते अद्यतनेऽहनिसुन्वते यजमानाय तदर्थं अधिवो-चवं हविःप्रदंयजमानंयज्ञंवा नुक्षिप्रं अधिकंब्रूहि लोटिव्यत्ययेनाङ् वचउम् किंच हेइन्द्र वयं यजमानाः भरे संग्रामे कृतं जयस्यकर्तारंत्वामुद्दिश्य वाजयार्थं वाजयन्तः हविर्लक्षणान्नमुपाचर-न्तः विचयेम स्तोत्रादिकं हविरादिकंवा विचिनुयाम चिनोतेर्लिङ्व्यत्ययेनशप् पुनःकीदृशंत्वां भरे देवानां संग्रामे असुरजये देवानां सम्यगुद्भरणेवा कृतंकर्तारं भरइतिसंग्रामनाम भरेवाहर-तेर्वेतियास्कः ॥ १ ॥

१. हे धन-संयुक्त इन्द्र, तुम्हारे द्वारा रक्षित होकर हम प्रबल वाहिनी से सम्पन्न शत्रुओं को परास्त करेंगे। प्रहार के लिए प्रस्तुत शत्रु पर प्रहार करेंगे। इन्द्र, पूर्व-धन-संयुक्त यह यज्ञ निकटवर्ती है; इसलिए आज हविर्वाला यजमान के उत्साह के लिए कथा कहो। इन्द्र, तुम युद्ध-जयी हो। तुम्हारे उद्देश्य से हम हव्य लाते हैं। तुम युद्ध-विजेता हो।

स्वर्जेषेभरआप्रस्यवक्मन्युषर्बुधःस्वस्मिन्नञ्जसिक्राणस्यस्वस्मिन्नञ्जसि ।
अहन्निन्द्रोयथाविदेशीर्ष्णाशीर्ष्णोपवाच्यः ।
अस्मत्रातेसध्र्यक्सन्तुरातयोभद्राभद्रस्यरातयः ॥ २ ॥

स्वःऽजेषे । भरे । आप्रस्य । वक्मनि । उषःऽबुधः । स्वस्मिन् । अञ्जसि ।
क्राणस्य । स्वस्मिन् । अञ्जसि । अहन् । इन्द्रः । यथा । विदे ।
शीर्ष्णाऽशीर्ष्णा । उपऽवाच्यः । अस्मऽत्रा । ते । सध्र्यक् । सन्तु ।
रातयः । भद्राः । भद्रस्य । रातयः ॥ २ ॥

अयमिन्द्रः स्वर्जेषेस्वर्गगमनसाधने भरे संग्रामे युद्धे आभिमुख्येनहतस्यस्वर्गः द्वा-विमौपुरुषौलोकेसूर्यमण्डलभेदिनावित्यादिस्मृतिप्रसिद्धः आप्रस्य आपनशीलस्य शत्रुघा-य इवस्वतोव्याप्तस्य औणादिकोरः शूरस्य वक्मनि मार्गभूते स्वस्मिन् स्वभूते अञ्जसि अभि-व्यक्तिमति कपटादिरहिते पुनःसएवविशेष्यते स्वस्मिन्नञ्जसि स्वकीये अञ्जसि युद्धे महतिसं-ग्रामे यद्वा स्वस्मिन्नञ्जसि रात्रौ स्वयमेव अप्रच्छन्नत्वेन आगच्छसि अहर् शत्रून्हिनस्ति क-स्यसंग्रामइतिउच्यते—आप्रस्य आपनशीलस्य आसमन्ताद्दिन्वस्य मीणयितुर्वा उषर्बुधः उ-षःकाले अनुष्ठानाय बुध्यमानस्य क्राणस्ययागंकुर्वाणस्य करोतेःशानचि छान्दसःशपोलुक्

१ नि० ४. २४।

अस्यपद्यमानस्य शत्रूनहन् हिनस्ति अतःकारणात् अयमिन्द्रःशीर्ष्णा शीर्ष्णोपवाच्यः सर्वैः शिरसाप्रणम्यः स्तुत्यः शीर्षंश्छन्दसीतिउदात्तनिवृत्तिस्वरेणविभक्तेरुदात्तत्वं नित्यवीप्सयोरितिद्विर्भावः तत्रदृष्टान्तः—यथाविदे सर्वज्ञाय शिरसाप्रणामादिक्रियतेस्तूयतेच तथैनमित्यर्थः यद्वा यथाविदे येनप्रकारेणहन्तव्यंशत्रुंजानासि तंतंप्रहंसि वेत्तेर्व्यत्ययेनात्मनेपदं पुरुषव्यत्ययः लोपस्तआत्मनेपदेष्विति तलोपः अथवा यथाविदे यंयंविन्दसेलभसेशत्रुं तंतंमारयसि अतः कारणात्स्तुत्यइत्यर्थः अस्मिन्पक्षे छान्दसोविकरणस्यलुक् पूर्ववत्तलोपः किंच हेइन्द्र तेरातयः धनसंबन्धीनिधनानि दानानि अस्मत्रा अस्मास्वेव सध्र्यक्सह एकोद्योगेनसन्तु भवन्तु सहपूर्वादञ्चतेऋत्विगित्यादिनाक्विन् सहस्यसध्रिरितिसध्र्यादेशः अद्रिसध्र्योरन्तोदात्तनिपातनंकृत्स्वरनिवृत्त्यर्थमिति सचान्तोदात्तःउदात्तस्वरितयोर्यणइतिस्वरितः किंच भद्रस्यस्तुत्यस्य तवरातयः अस्मासुदत्तानि दानानि स्थिराअतिस्थिराणिसन्तु ॥ २ ॥

२. शत्रु वध के लिए इधर-उधर दौड़नेवाले वीर पुरुषों के स्वर्ग-साधन तथा कपटादि-रहित मार्ग-स्वरूप संग्राम के आगे इन्द्र, प्रातःकाल में जागे हुए याज्ञिकों के, शत्रुओं का नाश करते हैं। सर्वज्ञ की तरह इन्द्र की अवनत-मस्तक होकर स्तुति करना सबका कर्त्तव्य है। इन्द्र, तुम्हारा दिया धन केवल हमारे ही लिए हो। तुम भद्र हो, तुम्हारा दिया धन स्थिर हो।

तत्तुप्रयः॑प्रत्नथा॑तेशुशुक्व॑नं॒यस्मि॑न्य॒ज्ञेवार॒मकृ॑ण्वत॒क्षय॑मृ॒तस्य॒वार॑सि॒क्षय॑म्।
वितद्वो॑चे॒रध॑द्वि॒तान्तः॑पश्य॑न्तिर॒श्मिभिः॑।
सघा॑विदे॒अन्विन्द्रो॑ग॒वेष॑णोबन्धु॒क्षिद्भ्यो॑ग॒वेष॑णः ॥ ३ ॥

तत्। तु। प्रयः॑। प्र॒त्नऽथा॑। ते॒। शु॒शु॒क्व॑नम्। यस्मि॑न्। य॒ज्ञे।
वार॑म्। अकृ॑ण्वत। क्षय॑म्। ऋ॒तस्य॑। वाः। अ॒सि॒। क्षय॑म्। वि।
तत्। वो॒चेः॒। अध॑। द्वि॒ता। अ॒न्तरिति॑। प॒श्य॒न्ति॒। र॒श्मिऽभिः॑।
सः। घ॒। वि॒दे॒। अनु॑। इन्द्रः॑। गो॒ऽएष॑णः। ब॒न्धु॒क्षित्ऽभ्यः॑।
गो॒ऽएष॑णः ॥ ३ ॥

हेइन्द्र यत्तुखलु प्रसिद्धं प्रयः हविर्लक्षणमन्नं शुशुक्वनं आज्यादिसंयोगेनप्रदीप्तं शुचेर्दीप्तिकर्मणएतद्रूपं तेतवस्वभूतं प्रत्नथा पुरातनंयथा तेतवस्वंभवति तथाद्यतनमपि सर्वदात्मीयमेवयत्नस्तत्रविभावः प्रत्नपूर्वविश्वेत्यादिनाइवार्थेथाल् लित्स्वरः कीदृशंतदितिवच्यते यस्मिन्यागे यस्मिन्हविषि दातव्येसतिवारंवरणीयं क्षयंस्थानंवेदिलक्षणं अकृण्वत कुर्वन्ति ऋत्विजः कस्यविशेषइतिचेदुच्यते—ऋतस्यसत्यफलस्य यज्ञस्यवारसि क्षयं निवासस्थानं संभक्ताऽसि यद्वा

ऋतमित्युदकनाम तस्यक्षयं स्थानंप्रापकोसि वृष्टिप्रदोसीत्यर्थः अथवाऋतस्यादित्यस्य क्षयं स्थानंद्युलोकाख्यं वारसि यजमानं गमयितासि तत्तादृशंवक्ष्यमाणंकर्मविशोचेर्विब्रूमहे अथ अतःकारणाद्विद्वांसः द्विवोपेतयोर्द्यावापृथिव्योर्मध्ये अन्तरिक्षे रश्मिभिरादित्यकिरणैः पश्यन्ति मेघंनिर्भिद्य रश्मिद्वारापवर्षणरूपंकर्म सर्वेजनाःप्रत्यक्षतःपश्यन्ति अस्मद्दत्तंहविरादित्यंप्रापयित्वा तद्रश्मिद्वारावृष्टिंजनयसीत्येवंसर्वैर्दृश्यतइत्यर्थः इदानींपरोक्षतयास्तौति सच सत्वनिभ्यः गवेषणः उदकस्यान्वेषणशीलः तथाबन्धुक्षिद्भ्यः हविःप्रदानादिनाबन्धुभावंप्राप्तवद्भ्योयजमानेभ्यः गवेषणः गवांप्रसिद्धानांएषणकर्ता इषेर्बाहुलकात्कर्तरिल्युट् यद्वा गवेषमार्गणे पूर्ववल्ल्युट् यजमानफलस्यमार्गयितेत्यर्थः अनु उक्तक्रमेणैषकर्ता सन् विदे विन्दते उदकमासिप्रकाशं जानाति॥ ३ ॥

३. इन्द्र, पूर्व की तरह इस समय भी अतीव दीप्त और प्रसिद्ध हव्य-रूप अन्न तुम्हारा ही है। तुम यज्ञ के निवास-स्थान-स्वरूप हो। जिस अन्न द्वारा ऋत्विक् लोग स्थान सुशोभित करते हैं, वह अन्न तुम्हारा ही है। तुम जल की वृष्टि करते हो जिसे संसार आकाश और पृथ्वी के बीच सूर्य-किरण-द्वारा देख सकता है। इन्द्र जल की गवेषणा में तत्पर हैं। वे अपने बन्धु यजमानों के लिए फल देते हैं। वे जलवर्षण के प्रकार को जानते हैं।

नूइत्थातेपूर्वथाचप्रवाच्यंयदङ्गिरोभ्योवृणोरपव्रजमिन्द्रशिक्षन्नपव्रजम्।
ऐभ्यःसमान्यादिशास्मभ्यंजेषियोत्सिच।
सुन्वद्भ्योरन्धयाकंचिदव्रतंहृणायन्तंचिदव्रतम्॥ ४॥

नु। इत्था। ते। पूर्वऽथा। च। प्रऽवाच्यम्। यत्। अङ्गिरःऽभ्यः। अवृणोः। अप। व्रजम्। इन्द्र। शिक्षन्। अप। व्रजम्। आ। एभ्यः। समान्या। दिशा। अस्मभ्यम्। जेषि। योत्सि। च। सुन्वत्ऽभ्यः। रन्धय। कम्। चित्। अव्रतम्। हृणायन्तम्। चित्। अव्रतम्॥ ४॥

हेइन्द्र तेतवसंबन्धिकर्म इत्थाइत्थंउक्तप्रकारं वक्ष्यमाणरूपंवा पूर्वथापूर्वमिव पूर्वथानुष्ठितं प्रवाच्यंसर्वैःस्तोतव्यंयद्वदिदानींविनमपिस्तुत्यं नूइत्येत्यथर्ग्वाअक्षादित्वात्पक्षविभावः कीदृशंतदितितदुच्यते—यत्वमंगिरोभ्यः एतन्नामोत्पन्नेभ्योमहर्षिभ्यः तेषामर्थाय व्रजं अन्तरिक्षेगच्छन्तंमेघंअपावृणोः अपवृतवानसि मेघमुद्घाट्यवृष्टिमुत्पादितवानसि व्रजइतिमेघनाम व्रजः चराइतितन्नामसुपाठात् किंच हेइन्द्र व्रजंगवांसमूहं अप अपहृत्यापहृत्येभ्यएवांगिरोभ्यः शिक्षन्वितरन्रक्षितवानसि यद्वा पणिभिरपहृतं बिलेस्थितंगवांव्रजमपहर्तुमपावृणोः

अपवृतद्वारमकरोः किंच हेइन्द्र एग्यउक्तेभ्यऋषिभ्यः समान्यादिशासमानयारीत्यावेत्योध-थाआआनीयददासि तद्वद् अस्माभ्यमपिजेविधनंसंग्राममंवाजय तदर्थंयोत्सियुध्यस्व छान्दसो-विकरणस्यलुक् व्यत्ययेनपरस्मैपदम् किंच त्वंसुन्वद्भ्यः त्वदर्थमभिषवंकुर्वद्भ्योऽस्मभ्यं कंचि-दमर्थं सर्वमपिअयज्वानं यागविरोधिनंरन्धयवाधय मदधीनंकुर्वित्यर्थः नकेवलमयज्वा-नं किंतु हणायन्तंचिदवतं चिदित्यवकुत्सिते अस्मासुरोषंकुर्वन्तं वमेवायष्टारं स्वयंरोषवन्तंवा यद्वा हणायन्तं चिद रोषंकुर्वन्तमपि अवतंअकर्माणं पुनर्हननासमर्थंकुर्वन्दन्धय हणीङ्रोषे क-ण्ड्वादिः व्यत्ययेनाकारः ॥ ४ ॥

४. इन्द्र, पूर्व काल की तरह तुम्हारा कर्म इस समय भी सबकी प्रशंसा के योग्य है। तुमने अङ्गिरा लोगों के लिए वृष्टि की थी। तुमने अपहृत गो-धन का उद्धार करके उन लोगों को दिया था। इन्द्र, तुम उक्त ऋषियों की तरह आर्यों के लिए युद्ध करते और विजयी बनते हो। जो अभिषव करते हैं, उनके लिए यज्ञ-विघ्नकारियों को अवनत करते हो। जो यज्ञ-विघ्नकारी रोष प्रकाशित करते हैं, उन्हें अवनत करो।

संयज्जनान्क्रतुभिःशूरईक्षयद्धनेहितेतरुषन्तश्रवस्यवःप्रयक्षन्तश्रवस्यवः।
तस्माआयुःप्रजावदिद्बाधेअर्चन्त्योजसा।
इन्द्रओक्यंदिधिषन्तधीतयोदेवाँअच्छानधीतयः ॥ ५ ॥

सम्। यत्। जनान्। क्रतुऽभिः। शूरः। ईक्षयत्। धने। हिते। तरुषन्त। श्रवस्यवः। प्र। यक्षन्त। श्रवस्यवः। तस्मै। आयुः। प्रजाऽवत्। इत्। बाधे। अर्चन्ति। ओजसा। इन्द्रे। ओक्यम्। दिधिषन्त। धीतयः। देवान्। अच्छ। न। धीतयः ॥ ५ ॥

यद् यइन्द्रः शूरः विक्रान्तःसन् जनान्सर्वान्प्राणिनः क्रतुभिः प्रज्ञाभिः समीक्षयत् स-म्यगीक्षयति तत्तद्विषयानन्तर्यामिरूपेण सर्वेषांबुद्धिषुस्थित्वा तैर्विषयानुद्वेक्षयतीत्यर्थः य-द्वा क्रतुभिः कर्मभिः सुकृतदुष्कृतरूपैर्निमित्तभूतैस्तत्तत्फलैर्योजयति एवंमित्यवसिसति श्रवस्य-वोन्नमिच्छन्तोयजमानाः धनेगवादिरूपेहिते अभिमतेसति यद्वा हिते धने अभिप्रेतेसति तरुष-न्तहिंसन्तिशत्रून् तरुष्यतिर्वधकर्मा छान्दसेलुङिव्यत्ययेनचेरुङ् तरतेर्वाउङिउकारश्चिप्रापल-योविकरणाः तरन्तीत्यर्थः अतःकारणात् श्रवस्यवोन्नंहविर्लक्षणं इन्द्रायात्मनेवा इच्छन्तःस-न्तः प्रयक्षन्त प्रकर्षेणयजन्ते छान्दसेलुङिव्यत्ययेनक्सः किंच तस्मात् तस्मै प्रसिद्धायेन्द्राये-व आयुर्हविर्लक्षणमन्नं प्रजावत् पुत्रादिसहितंभवति तैःसहितैर्दीयतेइत्यर्थः किंच यजमानाः ओजसा स्वकीयेनबलेनयुक्ताःबाधे शत्रूणांबाधनेनिमित्तभूतेसति बाधितुंवा कृत्यार्थेतवैकेन्केन्यत्वनइतिकेन्प्रत्ययः अर्चन्ति पूजयन्ति यद्वा तस्मादन्यजमानाःएव बाधेबलेनिमित्तभूतेसति

याधइतिषष्ठनाम याघःअविषीतिविज्ञामसुपाठात् प्रभावत् पुत्राद्युपेतमायुः अर्थ लब्ध्वा ओजसा बलेनयुक्ताः अर्चन्ति इन्द्रंपूजयन्ति ऋत्विजइतिशेषः किंच धीतयः कर्मवन्तोयजमानाः इन्द्रे इन्द्रसमीपे गंगायांघोषइतिवत् तत्सामीप्यंलक्ष्यते इन्द्रलोकेइत्यर्थः सबओक्यं ओकः निवासस्थानं स्वार्थेयत् दिधिषन्त धारयन्ति धिषधाध्ये अवधारणार्थः जौहोत्यादिकः व्यत्ययेनान्तादेशः तएवपुनर्विशेष्यन्ते धीतयः स्वर्गसाधनकर्मवन्तःसन्तोदेवांअच्छान देवानाभिमुख्येनमाप्नुमिवओक्यंदिधिषन्तेत्यन्वयः ॥ ५ ॥

५. शूर इन्द्र, कर्म-द्वारा मनुष्यों के विषय में यथार्थ विचार करते हैं; इसलिए अन्नाभिलाषी यजमानगण अभिमत धन प्राप्त करके शत्रुओं का विनाश करते हैं। वे अन्नाभिलाषी होकर विशेष रूप से यज्ञ करते हैं। इन्द्र के उद्देश्य से प्रदत्त अन्न पुत्रादि प्राप्ति का कारण है। अपनी शक्ति से शत्रु के निवारण के लिए लोग इन्द्र की पूजा करते हैं। यज्ञकारी लोग इन्द्र के पास वास-स्थान प्राप्त करते हैं, मानों याज्ञिक लोग देवों के पास ही रहते हैं।

अविवाक्येऽहनि मानसग्रहभक्षणानन्तरं नक्षत्रेषूदयमानेषु अध्वर्युप्रमुखाःसर्वेयुवन्तमिस्येतांजपेयुः गार्हपत्येजुह्वतीविलक्षणेदेशेनियम्—युवन्तमिन्द्रापर्वतापुरोयुधेतिजपन्तइति ।

युवंतमिन्द्रापर्वतापुरोयुधायोनःपृतन्यादपतन्तमिद्धतंवज्रेणतंतमिद्धतम् ।
दूरेचत्तायच्छन्त्सद्गहनंयदिनक्षत् ।
अस्माकंशत्रून्परिशूरविश्वतोदर्मादर्षीष्टविश्वतः ॥ ६ ॥ २१ ॥

युवम् । तम् । इन्द्रापर्वता । पुरःऽयुधा । यः । नः । पृतन्यात् ।
अप । तम्ऽतंम् । इत् । हतम् । वज्रेण । तम्ऽतम् । इत् । हतम् ।
दूरे । चत्ताय । छन्त्सत् । गहनम् । यत् । इनक्षत् । अस्माकम् ।
शत्रून् । परि । शूर । विश्वतः । दर्मा । दर्षीष्ट । विश्वतः ॥ ६ ॥ २१॥

हेइन्द्रापर्वता इन्द्रः प्रसिद्धः पर्वतः पर्ववान्मेघः तदभिमानीदेवः यौयुवां पुरोयुधा संग्रामेपुरतोयोद्धारौ नोऽस्माकं यःशत्रुः पृतन्यात् अस्मान्हन्तुं पृतनामात्मनइच्छति तंतमित् सर्वमपिशत्रुंअपहतं नाशयतं हन्तेर्लेट्यनुदात्तोपदेशेत्यनुनासिकलोपः केनसाधनेनेतिचेदुच्यते—तंतमित् सर्वमपि शत्रुं हन्तुं वज्रेणसाधनेनसमर्थौ ईदृक्सामर्थ्यमस्तीतिप्रदर्शयति यत् योयच्चः छिन्द्यात्ययः दूरेचत्ताय अत्यन्तदूरदेशेगताय चातयतेर्नाशकर्मणः नष्टायादर्शनमापन्नायेत्यर्थः ग्रसितस्कभितेत्यादौनिपातनादिडभावः ताहशंशत्रुंछन्त्सत् छन्दयति कामयतेहन्तुं छन्दयतेः कान्तिकर्मणइदंरूपं किंच गहनं दुरवगाहं स्थानं अतिकठिनं स्वरूपं शत्रुसमीपंप्राप्तः व्या-

मोपि नक्षगतौ छान्दसइकारोपजनः इनक्षतिर्वीप्सकत्यन्तरं इदानीमिन्द्रमेवस्तूयते हेशूर शौ- र्योपेतेन्द्र अस्माकं विरोधिनःशत्रून् विश्वतोविश्वान् सार्वविभक्तिकस्तसिल् परि परितः विश्वतोविश्वैरुपायैर्दर्षीष्ट दारयसि किंच दर्मा शत्रूणांदारकः दारयतेरन्येभ्योऽपिदृश्यन्तइति मनिन् णिलोपेउदात्तनिवृत्तिस्वरेणमनिनउदात्तत्वम् ह्रस्वश्छान्दसः यद्वा दृभये घटादित्वा- न्मितांह्रस्वइतिह्रस्वत्वं तदपूर्वोक्तोवज्रः विश्वतःसर्वान्शत्रून्सर्वैरुपायैर्वा दर्षीष्ट दारयति य- द्वा दर्मा शत्रूणांदारकः इन्द्रोदर्षीष्ट कार्त्स्न्येनदारयतिशत्रून् ॥ ६ ॥

६. हे इन्द्र और पर्वत या मेघ के अभिमानी देव, तुम दोनों अग्रगामी होकर, जो शत्रु हमारे विरोध में सेना-संग्रह करते हैं, उन सबको विनष्ट करो। वज्र-प्रहार-द्वारा उन सबको विनष्ट करो। यह वज्र अत्यन्त दूरगामी शत्रु का भी विनाश करने की इच्छा करता और अति गहन-स्थान पर भी व्याप्त होता है। शूर इन्द्र, तुम हमारे सारे शत्रुओं को त्रिविध उपायों-द्वारा विदीर्ण करते हो। शत्रु-विदारक वज्र विविध उपायों से शत्रुओं को विदीर्ण करता है।

उभेपुनामीतिसप्तर्चंसप्तमंसूक्तम् पारुच्छेपमैन्द्रं आद्यात्रिष्टुप् अभिवृग्येत्याद्यास्तिस्रोनुष्टुभः पिशंगभृष्टिमित्येषागायत्री अवर्महइत्येषाधृतिः वनोतिहोत्यनभिधानादत्यष्टिः अथानुक्रमणि- का—उभेसप्ताद्यात्रिष्टुप्तिस्रोऽनुष्टुभोगायत्रीधृतिरिति। अस्यसूक्तस्यविनियोगमाहशौनकः—उभे- पुनामीतिपुरारिपुघ्नस्तुमकीर्तिताः। राजपत्न्ययतोनित्यमिष्टान्कामान्समश्नुते। पापघ्न्रक्षो- सिसपत्नांश्चनिकृन्तति।

उ॒भे पु॑नामि॒ रोद॑सी ऋ॒तेन॒ द्रुहो॑ दहामि॒ सं म॒हीर॑नि॒न्द्राः।
अ॒भि॒व्लग्य॒ यत्र॑ ह॒ता अ॒मित्रा॑ वैल॒स्थानं॒ परि॑ तृ॒ळ्हा अशे॑रन् ॥ १ ॥

उ॒भे इति॑। पु॒ना॒मि॒। रोद॑सी॒ इति॑। ऋ॒तेन॑। द्रुहः॑। द॒हा॒मि॒। सम्। म॒हीः। अ॒नि॒न्द्राः। अ॒भि॒ऽव्लग्य॑। यत्र॑। ह॒ताः। अ॒मित्राः॑। वै॒ल॒ऽस्था॒नम्। परि॑। तृ॒ळ्हाः। अशे॑रन् ॥ १ ॥

ऐन्द्र ऋतेनत्वदुद्देश्येनयज्ञेन बलेनोभेरोदसीद्यावापृथिव्यौपुनामिलोकद्वयं हिंसकानांप- पापकृतांवा अपगमनेन पावयामि किंच भूलोके अनिन्द्राः इन्द्रविरहितानामाश्रयभूतामहीः उर्वीः अवस्थाद्रुहः द्रोहिणामाधारभूतत्वात् स्वयमपिद्रोग्ध्रीः संदहामिसंभूपैकहेल्याददहामि पुन- स्तासवविशेष्यन्ते यत्रयास्वभूमिषु अमित्राः शत्रवः अभिव्लुग्य अभितोगत्वा हताः सर्वतःप्राप्ताः अस्माभिर्घातिताः व्लुगतिर्गतिकर्मा छान्दसोधातुः तेसर्वेपरितृह्लाः हिंसिताः तृहुहिंसार्थः क्त- प्रित्वाद्यस्यविभाषेतीट्प्रतिषेधः हिंसिताःसन्तः अशेरन् शयनंप्राप्ताः शेतेर्व्यत्ययेनपरस्मैपदं शी- ङोरुट् शीङःसार्वधातुकेगुणः वैलस्थानं विलशब्दोगर्तसमानार्थः तत्रभवः श्मशानवचनः

अतोऽयमपिश्मशानवाची अथवाविलसंबन्धिस्थानंनागलोकः यत्रवाम्रोरन् यद्वा विलक्षेपेइति धातुः पचर्थेकः स्वार्थिकोण् यत्रयत्राःक्षिप्यन्तेइतिवैलस्थानंश्मशानं तत्रत्यमाहताः भूमिं श्मशानवत्कृत्वासर्वतश्शेरते तान्दहामीत्यर्थः ॥ १ ॥

१. मैं आकाश और पृथिवी, दोनों को, यज्ञ-द्वारा पवित्र करता हूँ। मैं इन्द्र के विरोधियों की पृथिवी को अच्छी तरह दग्ध करता हूँ। जिस-किसी स्थान पर शत्रुगण एकत्र हुए, वहीं मारे गये। अच्छी तरह विनष्ट होकर वे श्मशान में चारों ओर पड़ गये।

अभिव्लग्यांचिदद्रिवःशीर्षायातुमतीनाम्।
छिन्धिवटूरिणापदामहावटूरिणापदा ॥ २ ॥

अभिऽव्लग्यं। चित्। अद्रिऽवः। शीर्षा। यातुऽमतीनाम्। छिन्धि। वटूरिणा। पदा। महाऽवटूरिणा। पदा ॥ २ ॥

अद्रिवः वैरिणांभक्षक यद्वा अद्रेर्मेघस्यादर्तरिन्द्र त्वंयातुमतीनां हिंसावतीनांसेनानां यद्वा यातनासाधनान्यायुधानियातूनितद्वतीनां अथवा यातवोरक्षांसितद्वतीनांसेनानां कर्मणि षष्ठी शत्रूणांसेनाः तासांशीर्षा शीर्षाणिअभिव्लग्याचित्अभिवःप्राप्यैव छिन्धिचूर्णय यद्वा तासांसंबन्धीनिरथादीनिछिन्धि केनसाधनेनेतिततुच्यते—वटूरिणापदा वेष्टनशीलेनसर्वव्यापनेनत्वदीयपादेनअतिविस्तृतेनेत्यर्थः यद्वा वटूरिणापदा वेष्टनशीलेनहस्तिनःसंबन्धिनापादेनऐरावतपादेनेत्यर्थः नकेवलेनयेनकेनपादेनेत्याह—महावटूरिणापदा महावेष्टनवता स्वीयेनैरावतसंबन्धिनावापादेनछिन्धि चूर्णय वटवेष्टने खर्जिपिञ्ज्यादिभ्यऊरोलचाविस्पूरचुप्रत्ययः अवनिठनावितीनिः ॥ २ ॥

२. शत्रु-भक्षक इन्द्र, शत्रुओं की सेना के सिर ऐरावत के पैरों से कुचल दो। उसके पद महा विस्तीर्ण हैं।

अथतृतीया—

अवासांमघवञ्जहिशर्धोयातुमतीनाम्।
वैलस्थानकेअर्मकेमहावैलस्थेअर्मके ॥ ३ ॥

अव। आसाम्। मघऽवन्। जहि। शर्धः। यातुऽमतीनाम्। वैलऽस्थानके। अर्मके। महाऽवैलस्थे। अर्मके ॥ ३ ॥

हेइन्द्र मघवन् धनवन् आसांयातुमतीनांयातनासाधनान्यायुधानियातूनि तद्वतीनां यातुमानवतांवासेनानां शर्धोबलंअवजहिचूर्णय तथाकृत्वाच अर्मके कुत्सितेशत्रुदेरणीये वैलस्था-

नकेकुत्सितेपूर्वोक्तलक्षणेश्मशानेक्षपयेतिशेषः यद्वा वैलस्थानके बिलसंबन्धिनिकुत्सितेस्थाने अन्धकारावृतेअधोलोकेस्थापयेतिशेषः ननुयत्रक्वचित्क्षिपे नेत्याह महावैलस्थे सर्वैर्गन्तव्येम-हाश्मशानेनागलोकेवा पुनःकीदृशे अर्मके कुत्सिते गताशुंभिररणीये ॥ ३ ॥

३. मघवन् इन्द्र, इस हिंसावती सेना का बल चूर्ण कर दो और उसे कुत्सित अथवा महान् श्मशान में फेंक दो।

यासाँतिस्रःपंञ्चाशतोंभिह्रुङ्गैरपावपः।तत्सुतेमनायतितकत्सुतेमनायति॥४

यासाम् । तिस्रः । पञ्चाशतः । अभिऽह्रुङ्गैः । अपऽअवपः । तत् । सु । ते । मनायति । तकत् । सु । ते । मनायति ॥ ४ ॥

हेइन्द्र यासां पूर्वमवोक्तलक्षणानां सेनानांतिस्रःपंचाशतः त्रिगुणितपंचाशत्संख्यासार्ध-शतं अभिह्रुंगैः अभिगमनैः ह्रुगतिर्गतिकर्मेत्युक्तम् अभिगम्य अपावपः नाशितवानसि हेइन्द्र यत्तादृशसेनावधादिरूपंकर्मसुमनायति सुष्ठुसंभावयतीत्यर्थः किंच हेइन्द्र तेतव अभ्यर्धशत्रु-सेनावधरूपंमहदपि तकदिति सुमनायति अत्यल्पमिदमितिसुष्ठुमन्यते॥ ४ ॥

४. इन्द्र, इस तरह तुमने त्रिगुणित पचास सेनाओं का नाश किया है। तुम्हारे इस कार्य को लोग बहुत पसन्द करते हैं। तुम्हारे लिए यह कार्य सामान्य है।

पिशङ्गभृष्टिमंभृणंपिशाचिमिन्द्रसंमृण । सर्वंरक्षोनिबर्हय ॥ ५ ॥

पिशङ्गऽभृष्टिम् । अम्भृणम् । पिशाचिम् । इन्द्र । सम् । मृण । सर्वम् । रक्षः । नि । बर्हय ॥ ५ ॥

हेइन्द्र पिशंगभृष्टिं ईषद्रक्तवर्णं अंभृणं अतिभयंकरं शब्दायमानं भणशब्दे यङ्लुगन्ता-त्तचापिछान्दसोभलोपश्च यद्वा महान्तं अतिप्रवृद्धमित्यर्थःअंभृणइतिमहन्नाम अंभृणःमाहिन-इतितत्रपाठात् उक्तविधिंपिशाचिं पिशाचविशेषंजरामित्येके संमृण सम्यग्हिंसय नकेवलंतमे-कं किंतु सर्वंरक्षः रक्षणनिमित्तभूतं राक्षसादिकं निबर्हय निषूदय बृहहिंसायां चौरादिकः ना-मय वधकर्मैतत् निघोषयति निबर्हयतीतितन्नोक्तत्वात् ॥ ५ ॥

५. इन्द्र, कुछ रक्तवर्ण, अति भयंकर और शब्दकारी पिशाचों या अनार्यों का विनाश करो और समस्त राक्षसों या अनार्यों को समाप्त करो।

दशरात्रस्यषष्ठेहनि प्रउगशस्त्रे ऐन्द्रतृचस्यावमेहइन्द्रेत्यादिके प्रथमाद्वितीये षष्ठस्येतिस-ण्डेसूत्रितम्—अवर्महइन्द्रवृषन्निन्द्रेति ।

पृथिवी शोक करती है, वैसे ही स्वर्ग भी शोक करता है। मेघ-संपन्न इन्द्र, पृथिवी और स्वर्ग का भय दीप्त अग्नि की मूर्त्ति की तरह है। इन्द्र, तुम महाबली हो; इसलिए तुम अत्यन्त क्रूर वधोपाय का आश्रय करते आ रहे हो। यजमानों का विनाश नहीं कर सकते। तुम शूर हो। जीवगण तुम्हारे ऊपर आक्रमण नहीं कर सकते। तुम इक्कीस अनुचरों से युक्त हो।

प्रातःसवनेब्राह्मणाच्छंसिनःप्रस्थितयाज्यायाःपुरस्ताद्वनोतिहीत्येषाक्षेपणीया यथैव-खण्डेसूत्रितम्—वनोतिहिसुन्वन्क्षयंपरीणसोमोषुवोअस्मदभितानिपौंस्येति।

वनोतिहिसुन्वन्क्षयंपरीणसःसुन्वानोहिष्मायजत्यवद्विषोदेवानामवद्विषः।
सुन्वानइत्सिषासतिसहस्रावाज्यवृतः।
सुन्वानायेन्द्रोददात्याभुवंरयिंददात्याभुवम् ॥ ७ ॥ २२ ॥

वनोति । हि । सुन्वन् । क्षयम् । परीणसः । सुन्वानः । हि । स्म । यजति । अव । द्विषः । देवानाम् । अव । द्विषः । सुन्वानः । इत् । सिसासति । सहस्रा । वाजी । अवृतः । सुन्वानाय । इन्द्रः । ददाति । आऽभुवम् । रयिम् । ददाति । आऽभुवम् ॥ ७ ॥ २२ ॥

हेइन्द्र सुन्वन् त्वामुद्दिश्याभिषवंकुर्वन्यजमानः क्षयंसर्वैर्गन्तव्यं गृहंवनोति हि त्वत्प्रसादात्संभजते हिःप्रसिद्ध्यर्थः किंच सुन्वानोहि सोमयागंकुर्वाणएव परीणसः परितो-नद्धान् संबद्धान्द्विषोद्वेष्टॄनवयजति नाशयति नकेवलंयागद्वेषिणः देवानांद्विषोप्यवयजति किं-च सुन्वानइत् अभिषवोपलक्षितंयागंकुर्वाणः हेइन्द्रत्वत्प्रसादाद्वाजी वाजवान् अन्नवान् अवृतः परैरनाक्रान्तःसन् सहस्रा सहस्राण्यपरिमितानि गवादिधनानि सिषासति साधयितुं संभक्तुं इ-च्छति सनेःसनि सनीवन्तर्धेतिविकल्पनादिडभावेजनसनखनेत्यात्वं केनेदंलभ्यतइतितत्राह—सु-न्वानाय इन्द्रमुद्दिश्यसोमयागंकुर्वाणाययजमानायवा अयमिन्द्रः आभुवंसमन्तादुत्पत्तिशीलं त-था आभुवं पुनर्भवनशीलं अविनश्वरंरयिंगवादिरूपंधनंददातिप्रयच्छति तस्मात्सुन्वानः सि-षासतीत्यर्थः ॥ ७ ॥

७. इन्द्र, अभिषव करनेवाला यजमान गृह प्राप्त करता है। सोम-यज्ञ करनेवाला चारों ओर के शत्रुओं का विनाश करता है। देव-शत्रुओं का भी विनाश करता है। अन्नवाला और शत्रु के आक्रमण से शून्य अभिषवकर्त्ता अपरिमित धन प्राप्त करता है। इन्द्र, सोमयाजक यजमान चतुर्दिक् उत्पन्न और अति समृद्ध धन प्रदान करता है।

॥ इतिद्वितीयस्यप्रथमेद्वाविंशोवर्गः ॥ २२ ॥

॥ इतिप्रथमेमण्डलेएकोनविंशोऽनुवाकः ॥ १९ ॥

मन्दन्तु । त्वा । मन्दिनः । वायो इति । इन्दवः । अस्मत् । क्राणासः । सुऽकृताः । अभिऽद्यवः । गोभिः । क्राणाः । अभिऽद्यवः । यत् । ह । क्राणाः । इरध्यै । दक्षम् । सचन्ते । ऊतयः । सध्रीचीनाः । निऽयुतः । दावने । धियः । उप । ब्रुवते । ईम् । धियः ॥ २॥

हेवायो त्वात्वां अस्मत् अस्माकंसंबन्धिनः इन्दवः क्लेदयितारःसोमाः मन्दन्तुमादयन्तु व्यत्ययेनपरस्मैपदं कीदृशाः सोमाः मन्दिनोमादयितारः क्राणासः कुर्वाणाः स्वकार्यं हर्षादिकं सुकृताःअभिषवः दशापवित्रशोधनग्रहणादिभिःसुष्ठुकृताः अभिद्यवः अभिद्योद्योतयन्तः गोभिर्गोभिर्गव्यरूपाभिः क्राणाः क्रियमाणाः हूयमानाः यद्वा गोभिर्गन्तृभिः आहवनीयं गत्वानेतृभिः क्राणाः हूयमानाः करोतेश्शानच् छान्दसःयपोलुक् यथा अभिद्यवः अभिगन्तारः हेवायो यद्यस्मात्कारणात् हशब्दःप्रसिद्धौ दक्षं अस्मद्यागदेशं प्रतिगन्तुमुत्साहयन्तं समर्थयितारंवा ईत्वां नियुतः एतत्संज्ञकास्त्वदश्वाः दावने दानाय हविःस्वीकारनिमित्तं धियःकर्माण्युद्दिश्य सचन्ते त्वां संगच्छन्ते यागदेशंवा किमर्थं इरध्यै प्रापयितुं परिचरितुं वा ईरगतौ तुमर्थेकध्यैप्रत्ययः ह्रस्वश्छान्दसः इरध्यतिःपरिचरणकर्मा इरध्यति विधेमेति तन्नामसुपठितत्वात् कीदृशास्ताः क्राणाः स्वव्यापारं रथवाहनादिकं कुर्वाणाः क्राणाःकुर्वाणाइतियास्कः । ऊतयः रक्षणवन्तः प्रीतियुक्तावासध्रीचीनाः त्वयासहांचन्तः गच्छन्तः सहस्य सध्रिः विभाषांचेरिति स्वार्थेखः व्यत्ययेनान्तोदात्तः किंच धियः कर्मवन्तः बुद्धिमन्तोवाऋत्विजोयजमानावा उपब्रुवते उपेत्य ब्रुवन्ति स्तुवन्ति स्वाभिमतंविज्ञापयन्तिवा ॥ २ ॥

२. वायु, मादकतोत्पादक, हर्षजनक, सम्यक् प्रस्तुत, उज्ज्वल और मन्त्र-द्वारा हूयमान सोमबिन्दु तुम्हारे सामने आकर हर्ष उत्पन्न करें; क्योंकि कर्म-कुशल, प्रीति-युक्त, निरन्तर सहगामी नियुत, तुम्हारा उत्साह देखकर, हव्य ग्रहण के लिए, तुम्हें यज्ञभूमि में लाने के लिए मिलते हैं। बुद्धिमान् यजमान लोग तुम्हारे पास आकर मनोगत भाव व्यक्त करते हैं।

वायुर्युङ्क्तेरोहितावायुररुणावायूरथेअजिराधुरिवोळ्हवेवहिष्ठाधुरिवोळ्हवे ।
प्रबोधयापुरंधिंजारआससतीमिव ।
प्रचक्षयरोदसीवासयोषसःश्रवसेवासयोषसः ॥ ३ ॥

१ नि ५. ५ ।

वायुः । युङ्क्ते । रोहिता । वायुः । अरुणा । वायुः । रथे । अजिरा । धुरि । वोळ्हवे । वहिष्ठा । धुरि । वोळ्हवे । प्र । बोधय । पुरम्ऽधिम् । जारः । आ । ससतीम्ऽइव । प्र । चक्षय । रोदसी इति । वासय । उषसः । श्रवसे । वासय । उषसः ॥ ३ ॥

अयंवायुः रोहितारोहितवर्णावश्वौ धुरिधारणप्रदेशे रथस्याग्रभागे यद्वा भारवहने युङ्क्ते कश्चिद्योजयति तथा कश्चिदरुणाअरुणवर्णौ धुरियुंक्ते तथा अजिरा अजिरौगमनशीलौ वर्णविशेषयुक्तौवा कदाचिद्युंक्ते यद्येतदुभयनसंभाव्यते किमर्थंयुंक्तइतितदाह—वोळ्हवेधुरंवोढुंभारवहनाय किंच वहिष्ठा वहिष्ठौ अतिशयेनवोढाराश्वौ वोढृशब्दादिष्ठनि तुरिष्ठेमेयःस्वितितृलोपः ढलादिकमसिद्धत्वान्निवर्तते द्विवचनस्याकारः धुरिवोळ्हवेमहन्तंभारंवोढुं महति भारेवोढव्येसति पुनःपुनर्वायुग्रहणं अश्वयोजनवचनंच अतिशीघ्रमागच्छतीतिज्ञापनार्थं इदानींप्रत्यक्षेणाह—हेवायो पुरंधिं बहुप्रज्ञं सामर्थ्याद्यजमानमितिगम्यते पुरंधिर्बहुधीरितियास्कः संप्रबोधयस्वेनशीघ्रमागत्य प्रज्ञापय हविःस्वीकारायेतिभावः तत्रदृष्टान्तः—जारःपारदारिकः आससतीं उपपत्त्या गमनध्यानेन ईषत्स्वपन्तीं पुरन्धिमिव प्रकृष्टशरीरधारिणींयोषितमिव तां यथा स्वसंकेतेन सम्बोधयति तद्वत्त्वमपि कर्मनिमित्तेन ईषत्स्वपन्तं यजमानं प्रबोधय किंच तदर्थं रोदसी द्यावापृथिव्यौ प्रचक्षय प्रकर्षेणप्रख्यापय प्रकाशयेत्यर्थः तत्प्रकाशार्थं उषसोवा—सयवसःकालानपि यथावत्स्थापय प्रभातंकुर्वित्यर्थः पुनस्तदेवप्रार्थ्यते श्रवसे श्रवइत्यन्ननाम तद्धवीरूपान्नस्वीकारायउषसोवासय ॥ ३ ॥

३. भारवहन के लिए वायु लोहितवर्ण अश्व योजित करते हैं। वायु अरुणवर्ण अश्व योजित करते हैं। वायु अजिरवर्ण या गमनशील अश्व योजित करते हैं; क्योंकि, ये भारवहन में अत्यन्त समर्थ हैं। जैसे थोड़ी निद्रा में कोई स्त्री को उसका प्रेमी जगा देता है, उसी तरह तुम भी बहुयज्ञ-प्रबोधित यजमान को जगाते हो। तुम आकाश और पृथ्वी को प्रकाशित करते हो। उषा को स्थापित करते हो। हव्य ग्रहण के लिए उषा को स्थापित करते हो।

तुभ्यमुषासः शुचयः परावति भद्रा वस्त्रा तन्वते दंसु रश्मिषु चित्रा नव्येषु रश्मिषु । तुभ्यं धेनुः सबर्दुघा विश्वा वसूनि दोहते । अजनयो मरुतो वक्षणाभ्यो दिव आ वक्षणाभ्यः ॥ ४ ॥

तुभ्यम् । उषसः । शुचयः । पराऽवति । भद्रा । वस्त्रा । तन्वते । दम्ऽसु । रश्मिषु । चित्रा । नव्येषु । रश्मिषु । तुभ्यम् । धेनुः । सबःऽदुघा । विश्वा । वसूनि । दोहते । अजनयः । मरुतः । वक्षणाभ्यः । दिवः । आ । वक्षणाभ्यः ॥ ४ ॥

हेवायो तुभ्यं त्वदर्थं उषासः उषसः पूर्वोक्तरीत्यात्वयाप्रकाशिताः शुचयः शुभ्रादीप्ताः परावति अत्यन्तदूरदेशे अन्तरिक्षे दंसुदंसेषु कर्मवत्सु यद्वा गृहनामैतत् अन्त्यस्योपश्छान्दसः गृहवदाच्छादकेषु रश्मिषु स्वकीयेषु नैःभद्राभंदनीयानि कल्याणानि वस्त्राआच्छादनयोग्यानि वस्त्राणितन्वते विस्तारयन्ति यद्वा उषसः दंसुयागगृहेषु देवयजनेषु रश्मिषु होमायप्रदीप्ताग्निज्वालावत्सु आगतायतुभ्यंभद्रावस्त्रातन्वते अग्निज्वालाएव वस्त्राणि विस्तारयन्तीत्यर्थः उषःकाले अग्नीनांप्रज्वाल्यमानत्वात् ताएववस्त्राणीत्युपचर्यन्ते ननुकंबलंसाधारणानिवस्त्राणि नेत्याह—नव्येषुनूतनेषु स्तूयमानेषु णुस्तुतौ अचोयत् धान्तोयिमित्यर्थेइत्यवादेशः यतोनावइत्याद्युदात्तत्वम् रश्मिषुचित्राचित्राणि नानावर्णयुक्तानि आश्चर्यभूतानितन्वते उषःकाले रश्मीनां नानावर्णत्वादिति भावः अग्निज्वालेतिपक्षे ज्वालानांकालीकरालीत्यादिरूपेणनानावर्णत्वाच्चित्रत्वं किंच हेवायो तुभ्यंत्वदर्थं त्वद्यागार्थमेवधेनुः धृतादिनाप्रीणयित्रीगौःआशावेकवचनं सबर्दुघा सबरित्यमृतनाम तस्यदोग्ध्री दुहःकब्घश्चेतिकप् सत्री विश्वावसूनि सर्वाणिधनान्याज्यादिरूपाणि दोहतेस्वयमेवदुग्धे प्रीणयतीत्यर्थः कर्मकर्तरि नदुहस्नुनमामितियगभावश्छान्दसः शपोलुगभावः कस्तत्रविशेषइतिचेत् उच्यते—हेवायो दिवः दीप्तादन्तरिक्षात् मरुतः एतन्नामकात् मेघविशीर्य वृष्ट्युत्पादकान् त्वदंशभूतान्देवान् आ आभिमुख्येन अजनयः जनयसि उत्पादयसि किमर्थमितितदुच्यते वक्षणाभ्यः प्रग्रहणशीलाभ्योऽद्भ्यः वृष्टिलक्षणाभ्यः यद्वा वक्षणाभ्यः नदीनांभिवत् वक्षणाः रुजानाइतिनदीनामसुपाठात् तासामर्थाय ॥ ४ ॥

४. दीप्तियुक्त उषायें, दूर देश में, तुम्हारे ही लिए, घरों को ढकनेवाली किरणों से कल्याणकर वस्त्र का विस्तार करती हैं; नई किरणों से विचित्र वस्त्र का विस्तार करती हैं। अमृत बरसानेवाली गायें तुम्हारे ही लिए समस्त धन-दान करती हैं। तुमने वर्षा और नदियों के उत्पादन के लिए अन्तरिक्ष से मरुतों को उत्पादित किया है।

तुभ्यंशुक्रासःशुचयस्तुरण्यवोमदेषूग्राइषणन्तभुर्वण्यपामिषन्त भुर्वणि। त्वांत्सारीदसमानोभगमीट्टेतक्ववीये।
त्वंविश्वस्माद्भुवनात्पासिधर्मणासुर्यात्पासिधर्मणा ॥ ५ ॥

तुभ्यम्। शुक्रासः। शुचयः। तुरण्यवः। मदेषु। उग्राः। इषणन्त। भुर्वणि। अपाम्। इषन्त। भुर्वणि। त्वाम्। त्सारी। दसमानः। भगम्। ईट्टे। तक्वऽवीये। त्वम्। विश्वस्मात्। भुवनात्। पासि। धर्मणा। असुर्यात्। पासि। धर्मणा ॥ ५ ॥

हेवायो तुभ्यंत्वदर्थं शुक्रासोदीप्ताः शुचयः शुद्धाःसोमस्यपातारोत्यन्तंशुद्धाभवन्ति कि-भूतकाश्च तेषांशुद्धत्वे तुरण्यवः त्वरणयुक्ताः तांमायुं उग्राः उद्गूर्णतेजसःसोमाः मदेषु सवमदे-षुनिमित्तभूतेषु भुर्वणिभरणवति यागे इषणन्त आहवनीयंप्रतिगच्छन्ति इच्छन्तिवा व्यत्ययेना-त्मनेपदं शपश्चानोवृद्धौविकरणौ किंचापांभुर्वणि मेघे इषन्त उदकंइच्छन्त्युत्पादयितुं अग्नौप्रास्यमान-स्याहुतेरादित्यद्वारावृष्ट्युत्पादकत्वात् यद्वा यजमानास्त्वामुद्दिश्याभुञ्जानाः अपांवर्षणमिषन्त इच्छ-न्ति किंच हेवायो भगंभजनीयं त्वां त्सारी त्सरणवान् अत्यन्तभीतः दसमानउपक्षीणोयज्ञवि-घातकैःपयोव्रतादिनियमैर्वा यजमानः तक्ववीये तस्कराणांयज्ञविघातिनां अन्यत्रगमनाय ईट्टे स्तौति ईडस्तुतौ अदादित्वाच्छपोलुक् यतस्त्वं विश्वस्माद्भुवनात्सर्वस्माल्लोकाद्भूतजातादा लो-कत्रयसंबन्धिनोभयात् धर्मणा अस्मदीयहविषांधारणेन पासि पालयसि किंच असुर्यात् अ-सुरसंबन्धिनोभयात् विशेषेणपासि धर्मणा अस्मद्धारणेन पोषणेनप्रभुकःसन् यतएवंकरोषि अतः स्तौमीत्यर्थः ॥ ५ ॥

५. दीप्त, शुद्ध, उग्र और प्रवाहशाली सोम, तुम्हारे आनन्द के लिए आहवनीय अग्नि के पास जाता है और जलभारवाहक मेघ की आकांक्षा करता है। वायु, यजमान लोग, अत्यन्त भीत और क्षीणकाय होकर चोरों के हटाने के लिए तुम्हारी पूजा करते हैं। हमारे धार्मिक होने से हमारी सारे महाभूतों से रक्षा करो। हमारी, धर्म-संयुक्त होने के कारण, असुरों से रक्षा करो।

त्वंनोवायवेषामपूर्व्यःसोमानांप्रथमःपीतिमर्हसिसुतानांपीतिमर्ह-सि। उतोविहुत्मतीनांविशांववर्जुषीणाम्।
विश्वाइत्तेधेनवोदुह्रआशिरंघृतंदुह्रतआशिरम् ॥ ६ ॥ २३ ॥

त्वम्। नः। वायो इति। एषाम्। अपूर्व्यः। सोमानाम्। प्रथमः। पीतिम्। अर्हसि। सुतानाम्। पीतिम्। अर्हसि। उतो इति। विहुत्मतीनाम्। विशाम्। ववर्जुषीणाम्। विश्वाः। इत्। ते। धेनवः। दुह्रे। आऽशिरम्। घृतम्। दुह्रते। आऽशिरम् ॥ ६ ॥ २३ ॥

हेवायो त्वं अपूर्व्यःभवितव्ये पूर्वस्मात्स्वपानमपूर्वं यदर्हतीत्यपूर्व्यः यादृशः अतएवप्रथमः इतरदेवेभ्यः पूर्वभूतःसन् सोमानांपीतिंपानमर्हसि प्राप्नोषि सुतानामभिषवकृतानांसोमानां पीतिंपानमर्हसि यच यत्राभिषवोऽस्ति तत्रसर्वत्रनियमेनपिबसीत्यर्थः पूर्वंपाथम्याभिप्रायेण इदानींतुसर्वत्रसोमपविषये अत्यपानमस्तीतिज्ञापयितुंपृथगभिधानं नकेवलं सोमपानमात्रं त्वोऽपितु विहुत्मतीनां विशेषेण होमवतीनां आह्वानवतीनांवा प्रजोवैःसंपत्त्यादिलक्षणोभावे-त्रिप ववोमनुष्यकीपे ववर्जुषीणां अनभिमतपापंवर्जयन्तीनां वर्जयतेर्लिटः क्वसुकीप्सं-

प्रसारणत्वाति विशांक्वित्यजमानरूपाणां प्रजानांमंवर्ग्विहविः स्वीकरोषीतिशेषः किंच तेषांयज्वनां विश्वाइत्स्थेनवः सर्वाअपिगावः तेन्वदर्थंआशिरं आश्रयणद्रव्यं क्षीरं दुह्रे दुहन्ति स्वयमेव कर्तरि नदुहस्नुनमामिनियगभावः लोपस्तआत्मनेपदेष्वितितलोपः वहुलंछन्दसीतिरुट् तथा आशिरं घृतं उपस्तरणाभिघारणाद्याश्रयणाय योग्यंकरणंद्रव्यंदुह्रते ॥ ६ ॥

६. वायु, तुमसे पहले किसी ने सोमपान नहीं किया है। तुम्हीं पहले हमारे इस सोमपान को करने के योग्य हो; अभिषुत सोमपान करने योग्य हो। तुम हवनकर्त्ता और निष्पाप लोगों का हव्य स्वीकार करते हो। सारी गायें तुम्हारे लिए दूध देती हैं और तुम्हारे लिए घी भी देती हैं। ॥इतिद्वितीयस्यप्रथमेत्रयोविंशोवर्गः॥ २३ ॥

स्तीर्णंबर्हिरितिनवर्चंद्वितीयंसूक्तम पारुच्छेपमात्यष्टं पूर्ववत्तृगन्त्याद्यावायुदेवत्यं आवांरथ-इत्यादिऋक्पंचकमैन्द्रं सप्तम्यष्टम्यावष्टी अत्रानुक्रमणिका—स्तीर्णंनवचतुर्थ्याद्याःपंचेन्द्रश्चो-पान्त्येअष्टीइति। सूक्तस्यविशेषविनियोगोलैंगिकः इत्यगात्रस्यपंचहनिप्रउगशंसे आघौद-चौ प्राकृतयोर्वायव्यैन्द्रवायव्ययोःस्थानेविनियुक्तौ पञ्चस्यप्रातःसवनइतिखण्डेसूत्रितम— स्तीर्णंवर्हिरितितृचाविति।

तत्रप्रथमा—

स्तीर्णंबर्हिरुपनोयाहिवीतयेसहस्रेणनियुतानियुत्वतेशतिनीभिर्नियुत्वते।
तुभ्यंहिपूर्वपीतयेदेवादेवाययेमिरे।
प्रतेसुतासोमधुमन्तोअस्थिरन्मदायक्रत्वेअस्थिरन् ॥ १ ॥

स्तीर्णम्। बर्हिः। उप। नः। याहि। वीतये। सहस्रेण। निऽयुता। नियुत्वते। शतिनीभिः। नियुत्वते। तुभ्यम्। हि। पूर्वऽपीतये। देवाः। देवाय। येमिरे। प्र। ते। सुतासः। मधुऽमन्तः। अस्थिरन्। मदाय। क्रत्वे। अस्थिरन् ॥ १ ॥

हेवायो नोऽस्मदर्थं स्तीर्णंआस्तृतंबर्हिरभिलक्ष्यउपयाहि आगच्छ किमर्थं वीतयेह-विषांभक्षणाय केनसाधनेनेतिवदुच्यते—सहस्रेणसहस्रसंख्याकेननियुता आतावेकवचनम् नि-युतइतिवायोरश्वानांनामधेयं नियुतोवायोरितिनिरुक्तत्वात् तथाशतिनीभिः शतसंख्योपेता-भिर्नियुद्भिःआगच्छेतिशेषः यद्वा सहस्रेणनियुताशतिनीभिश्च नियुद्भिर्नियुत्वते तद्वतेदेवायह-विर्दीयतेइतिशेषः यद्वा तुभ्यमित्यनेनसंबन्धः उक्तसंख्याकाभिर्नियुद्भिस्तद्वतेदेवायद्योतमानाय तुभ्यं इयमित्याद्युदाहरणम् पूर्वपीतये इतरदेवेभ्यःपूर्वपानाय देवाःयेमिरेयमितवन्तः यद्वा देवाः स्तोतारऋत्विजःदेवायतुभ्यंयेमिरे आहवनीयंप्रतिसोमंनियमितवन्तः अयंपिबामधुनोस्तुसंवायो-

इत्यादिमन्त्रान्तरप्रसिद्धिद्योतनार्थोऽहिशब्दः किंच एते त्वदर्थं हुताः अभिषुताःमधुमन्तोमाधुर्योपेताः सोमाः मदायतवमोदाय च क्रतवेप्रज्ञानायअस्थिरन् तिष्ठन्ति किंच कृतेकर्मणित्वत्तृप्त्यर्थं अस्थिरन् ऋत्विग्भिर्धृतास्तिष्ठन्ति अवस्त्वंपिबेतिशेषः तिष्ठतेश्छान्दसेलुङिव्यत्ययेनपरस्मैपदं स्थाघ्वोरिच्चेतिसिचःकित्त्वं धातोरित्वंच ह्रस्वादङ्गादितिसिचोलोपः ॥ १ ॥

१. नियुत अश्ववाले वायु, तुम कितने ही नियुतों पर चढ़कर, अपने लिए प्रस्तुत हव्य के भक्षण के लिए, हमारे बिछाये कुशों पर आओ। असंख्य नियुतों पर चढ़कर आओ। तुम नियुतवाले हो। तुम्हारे पहले पान करने के लिये अन्य देवता चुप हैं। अभिषुत मधुर सोम तुम्हारे आनन्द के लिए है, यज्ञ-सिद्धि के लिए है।

तुभ्या॒यंसोम॒ःपरि॑पू॒तो॒अद्रि॑भिःस्पा॒र्हावसा॑न॒ःपरि॒कोश॑मर्षतिशु॒क्रावसा॑नो अर्षति। तवा॒यंभा॒गआ॒यु॒षुसोमो॑दे॒वेषु॑हूयते।
वह॑वायोनि॒युतो॑या॒ह्यस्म॒युर्जु॑षा॒णोया॒ह्यस्म॒युः ॥ २ ॥
तुभ्य॑म्। अ॒यम्। सोम॑ः। परि॑ऽपूतः। अद्रि॑ऽभिः। स्पा॒र्हा। वसा॑नः। परि॑। कोश॑म्। अ॒र्ष॒ति॒। शु॒क्रा। वसा॑नः। अ॒र्ष॒ति॒। तव॑। अ॒यम्। भा॒गः। आ॒युषु॑। सोम॑ः। दे॒वेषु॑। हू॒य॒ते॒। वह॑। वा॒यो॒ इति॑। नि॒ऽयुत॑ः। या॒हि॒। अ॒स्म॒ऽयुः। जु॒षा॒णः। या॒हि॒। अ॒स्म॒ऽयुः ॥ २ ॥

हेवायो तुभ्यंतुभ्यंत्वदर्थं सुपांसुलुगितिचतुर्थ्यालुक् अयंसोमः हूयमानः कोशंकोशस्थानीयंग्रहंअर्षति गच्छति प्राप्नोति कीदृशःसोमःअद्रिभिःपरिपूतः अभिषवसाधनैःअपगतऋजीषत्वेनशोधितः यद्वा अद्रिभिरभिषुतः दशापवित्रशोधनेनग्रहणेनवाशोधितः तथास्पार्हाःस्पृहणीयानितेजांसिवसानः विधानः किंच शुक्रा निर्मलानिदीप्तानिवा तेजांसिवसानःसोमःअर्षति त्वां प्राप्नोति कर्मणो व्यत्ययेनपरस्मैपदं हेवायोआयुषुमनुष्येषु मध्ये त्वत्स्थितोभागोभजनीयःअयंसोमः तवत्वदर्थंदेवेषुमध्येहूयते यत्त्वपीतशेषदेवेषुयस्तवभागःअतःप्रथमंतुभ्यंहूयतइत्यर्थः किंच हेवायो एवंसोमंअस्मयुः अस्मानिच्छन् मत्वर्थीयोयुः त्वंनियुतोवह नियुत्संज्ञकानश्वान् वहनायप्रापय ततःपरंयाहि दिवंप्रतिगच्छ तथाकुर्वन्नस्मयुः अस्माभिर्युक्तःसन्नस्माननुगृह्णन् अस्मान्कामयमानोवा क्यच्छान्दसेन्यच्छंदसीत्युः जुषाणः प्रीयमाणोयाहि अश्व ॥ २ ॥

२. वायु, तुम्हारे लिए, पत्थर से परिशोधित और आकांक्षणीय तथा तेजःसम्पन्न सोम अपने पात्र में जाता है; शुभ्र तेज से संयुक्त होकर तुम्हारे पास जाता है। मनुष्य लोग देवों के मध्य तुम्हारे लिए यही सुन्दर सोम प्रदान करते हैं। वायु, तुम हमारे लिए नियुत अश्वों को जोतो और प्रस्थान करो। हमारे ऊपर अनुग्रह कर और प्रसन्न होकर प्रस्थान करो।

अथतृतीया—

आनोनियुद्भिःशतिनीभिरध्वरंसहस्रिणीभिरुपयाहिवीतयेवायो
हव्यानिवीतये। तवायंभागऋत्वियःसरश्मिःसूर्येसचा।
अध्वर्युभिर्भरमाणाअयंसतवायोशुक्राअयंसत ॥ ३ ॥

आ। नः। नियुत्ऽभिः। शतिनीभिः। अध्वरम्। सहस्रिणीभिः।
उप। याहि। वीतये। वायो इति। हव्यानि। वीतये। तव। अयम्।
भागः। ऋत्वियः। सऽरश्मिः। सूर्ये। सचा। अध्वर्युऽभिः।
भरमाणाः। अयंसत। वायो इति। शुक्राः। अयंसत ॥ ३ ॥

हेवायो त्वंनःअध्वरं अस्मत्संबन्धिनंयज्ञं शतिनीभिर्नियुद्भिः सहस्रिणीभिश्चवाभिः त्वदीयैरश्वैर्नोऽस्मद्यज्ञमुपयाहि उपागच्छ किमर्थं वीतये त्वदभिमतकामाय तत्पूर्तयेआगत्यच हव्यानिवीतये सोमादिहविर्लक्षणाय अध्वरंहव्यानिचोपलक्ष्यतेषामेव भक्षणाय शतसहस्रैरश्वैरतिशीघ्रमागच्छेत्यर्थः किंचायंतवभागः भजनीयः सोमः ऋत्वियः प्राप्तकालः प्रदानावसरं प्राप्तः ऋतुशब्देनप्रदानकालोलक्ष्यते छन्दसिघस् सितिचेतिपदसंज्ञयाभसंज्ञायाबाधात् ओर्गुणाभावे यण् किंच सोमः सूर्येउदितेसतितस्य रश्मिभिःसचासहसरश्मिर्भवति समानदीप्तिर्भवति यद्वा तैः सहितोभवति यतः सूर्येउदितेसति रश्मिर्भवति अतः प्राप्तकालइत्यर्थः किंच सोमाः अध्वर्युभिः चमसाध्वर्युभिः तेषांदशत्वाद्बहुवचनं तैर्भरमाणाः ध्रियमाणाः अयंसत नियताअभवन् किंच हेवायो तेसोमाः शुक्राः अयंसत अत्यन्तदीप्ताअथवा अतस्तेषांभक्षणायायाहीत्यर्थः ॥३॥

३. वायु, तुम सैकड़ों और हजारों नियुतों पर सवार होकर अभिमत-सिद्धि और हव्य भक्षण के लिए हमारे यज्ञ में उपस्थित हो। यही तुम्हारा भाग है; यह सूर्य के तेज से तेजस्वी है। ऋत्विक् के हाथ का सोम तैयार है। वायु, पवित्र सोम तैयार है।

अथचतुर्थी—

आवांरथोनियुत्वान्वक्षदवसेभिप्रयांसिसुधितानिवीतयेवायोह
व्यानिवीतये। पिबतंमध्वोअन्धसःपूर्वपेयंहिवांहितम्।
वायवाचन्द्रेणराधसागतमिन्द्रश्चराधसागतम् ॥ ४ ॥

आ । वाम् । रथः । नियुत्वान् । वक्षत् । अवसे । अभि । प्रयांसि ।
सुऽधितानि । वीतये । वायो इति । हव्यानि । वीतये । पिबतम् ।
मध्वः । अन्धसः । पूर्वऽपेयम् । हि । वाम् । हितम् । वायो इति ।
आ । चन्द्रेण । राधसा । आ । गतम् । इन्द्रः । च । राधसा ।
आ । गतम् ॥ ४ ॥

केवलंवायुंस्तुत्वा व्यासक्तयेन्द्रवायूस्तौति हेवायोत्वमिन्द्रश्च वांयुवाअभि अभिलक्ष्य रथः युवयोःसंबन्धीरथः नियुत्वान् नियुद्भिरश्वैस्तद्वान्सन् आवक्षत् देवयजनं प्रतियुष्माना-वहतु वहेर्लेट्यडागमः सिब्बहुलमितिसिप् यद्यपिनियुतोवायोरेवरथस्योचिताः तथापि व्यास-क्तदेवतात्वात् सहैवागमनादिन्द्रार्थमपिवहन्ति किमर्थं अवसे गमनाय रक्षणायवा पुनश्च कि-मर्थं प्रयांसि अन्नानि सोमलक्षणानि सुधितानिसुष्ठुगृहीतानि वीतये देवानांभक्षणाय तथाहव्या-निवीतये इतरेषांसवनीयपुरोडाशादीनां खादनाय वेतेःक्तिन् मन्त्रेवृषेत्यादिनाउदात्तत्वं किंच मध्वःमधुररसस्यअन्धसः अन्नस्यसोमरूपस्य कर्मणिषष्ठी मधुरंसोमंपिबतं हि यतः पूर्वपेयं इतरदे-वेभ्यःपूर्वपानं वांयुवयोर्हितं पातेर्यत् ईद्यतीतीकारः अभिमतं अतःप्रथमंपिबतमित्य-र्थः यद्यपीन्द्रादपिवायोःपूर्वपानं त्वंहिपूर्वपाअसि देवश्रेष्ठपूर्वपेयमित्यादिषुसर्वत्रप्रसिद्धं तथा-पीन्द्रस्येतरदेवेभ्यः पूर्वंवायुनासहपानंयन्द्रवायुरीयार्थवादन्यायेन—देवावैसोमस्यराज्ञोग्रपेयेनस-मपादयन्नित्यत्रप्रतिपादितं । किंचागमनसमये हेवायो त्वमिन्द्रश्च चन्द्रेणअस्मदाह्लादकेन हि-रण्येनराधसागवादिरूपेणधनेनच सहागच्छतमागच्छतं राधसा रत्नेनधनेनसहागतम् गमेर्लोटि छान्दसःशपोलुक् अनुदात्तोपदेशेत्यनुनासिकलोपः लुकिच मध्येलसेतिचेलुंक् ॥ ४ ॥

४. हमारी रक्षा के लिए, हमारे सुगृहीत अन्न-भक्षण के निमित्त और हमारे हव्य की सेवा के लिए, हे वायु, नियुत से युक्त रथ तुम दोनों (इन्द्र और वायु) को ले आवे। तुम दोनों मधुर सोमरस पान करो। पहले पान करना ही तुम लोगों के लिए ठीक है। वायु, मनोहर धन के साथ आओ। इन्द्र भी धन के साथ आवें।

अथपञ्चमी—

आवांधियोववृत्युरध्वराँउपेममिन्दुंमर्मृजन्तवाजिनंमाशुमत्यंनवाजिनम् ।
तेषांपिबतमस्मयूआनोगन्तमिहोत्या ।
इन्द्रवायूसुतानामद्रिभिर्युवंमदायवाजदायुवम् ॥ ५ ॥ २४ ॥

---

१ ऋ०सं० १. ७. २२. । २ ऐ० ब्रा० २. २५. ।

आ । वाम् । धियः । ववृत्युः । अध्वरान् । उप । इमम् । इन्दुम् ।
मर्मृजन्त । वाजिनम् । आशुम् । अत्यम् । न । वाजिनम् ।
तेषाम् । पिबतम् । अस्मयू इत्यस्मऽयू । आ । नः । गन्तम् । इह ।
ऊत्या । इन्द्रवायू इति । सुतानाम् । अद्रिऽभिः । युवम् । मदाय ।
वाजऽदा । युवम् ॥ ५ ॥ २४ ॥

हेइन्द्रवायू वांयुवयोः धियः कर्माणिस्तोत्रादिलक्षणानि अध्वरानुप अस्मदीयान्यज्ञान् लक्षीकृत्य ववृत्युः अतिशयेनवर्तयन्ति प्रवर्तयन्ति किंच युष्मदर्थं वाजिनं ग्रहणाय द्रोण-कलशाद्गृहान् प्रतिगमनवन्तं आमिक्षावन्तं वाइमंइन्दुं पुरतोवर्तमानंसोमं मर्मृजन्त अध्वर्यवो-दशापवित्रेणसंमार्जयन्ति मार्जनेदृष्टान्तः—आशुंअतिशीघ्रगामिनं अत्यंन सततगन्तारंवाजिनं वेजनवन्तमश्वमिव यथा स्वेदाद्यपनयनेनसंमार्जयन्तितद्वत् किंच हेइन्द्रवायू तेषामध्वर्यूणांसंब-न्धिनः शोधितान्सोमान्पिबतं पानंकुरुतंतदर्थंनोऽस्माकंयज्ञंप्रतिइहइदानींऊत्यास्मद्रक्षणेन सहआगतं आगच्छतं किंच हेइन्द्रवायू अस्मयू अस्मद्यज्ञमिच्छन्तौ युवंयुवांअद्रिभिर्ग्रावभिः सुतानामभिषुतानां पूर्ववत्कर्मणिषष्ठी तान्पिबतमितिशेषःकिमर्थं मदायहर्षाय मोदायवा यतोयु-वंयुवां वाजदावाजस्यान्नस्य दातारौ अतःपिबतमित्यन्वयः ॥ ५ ॥

५. हे इन्द्र और वायु, हमारे स्तोत्र आदि तुम लोगों के यज्ञ में आने के लिए प्रेरित करते हैं। जैसे शीघ्रगामी अश्व को परिमार्जित किया जाता है, वैसे ही कलस से लाये हुए सोम को ऋत्विक् लोग परिमार्जित करते हैं। अध्वर्युओं का सोमपान करो। हमारी रक्षा के लिए यज्ञ में आओ। तुम दोनों अन्नदाता हो; इसलिए हमारे प्रति प्रसन्न होकर, आनन्द के लिए, पत्थर के टुकड़े से अभिषुत सोमपान करो।

इमेवांसोमाअप्स्वासुताइहाध्वर्युभिर्भरमाणाअयंसतवायोशुक्राअयंसत।
एतेवामभ्यसृक्षततिरःपवित्रमाशवः।
युवायवोतिरोमाण्यव्ययासोमासोअत्यव्यया ॥ ६ ॥

इमे । वाम् । सोमाः । अप्ऽसु । आ । सुताः । इह । अध्वर्युऽभिः ।
भरमाणाः । अयंसत । वायो इति । शुक्राः । अयंसत । एते । वाम् ।
अभि । असृक्षत । तिरः । पवित्रम् । आशवः । युवाऽयवः ।
अति । रोमाणि । अव्यया । सोमासः । अति । अव्यया ॥ ६ ॥

हेवायो वांयुवयोः तवचेन्द्रस्यचस्वभूताः इमेसोमाः अप्सुअस्मदीयेषुकर्मसु ऊर्ध्वद-मित्यादिनाविभक्तेरावतं इहअस्मिन्नभिषवस्थाने सुताःअभिषुताः अध्वर्युभिः भरमाणा-

स्त्वेभ्रियमाणागृहीताहोतुंवाह्रियमाणाः कर्मणिकर्तृप्रत्ययः सन्तः आयंसवआगच्छन्त यु-षयोर्निमवाभवन्ति किंच तएवसोमाः शुक्राः शुभ्राः दीप्ताःअयंसव नियताभवन्ति किंच एतेआशवः व्यापकाः सोमाः वांयुवांमीणयितुमितिशेषः तिरःपवित्रंवियंग्भूतंसोमान्त्वयोयकंवा ऊर्णामयंपवित्रंअभ्यसृक्षत अभिलक्ष्यासृज्यन्त सृष्टाभवन्ति सृजेःकर्मणिलुङि लिङ्सिचावा-त्मनेपदेष्विविसिचःकित्त्वाद्गुणाभावः अमागमाभावश्च किंच युवायवः युवांकामयमानाः सोमासः सोमाः अत्यया अत्ययान्यच्छिन्नानिरोमाणि पवित्रसंबंधीन्यविरोमाणि यद्वा अत्यया अविमयानि मकारोलुप्यते वादशानिरोमाणि अतिअतिक्रम्यपात्राद्गच्छन्तीतिशेषः पुनस्तएव विशेष्यन्ते अतिअतिशयेन अत्यया व्ययरहिताः सोमासः सोमाअसृक्षतेतिशेषः॥ ६ ॥

६. हमारे इस यज्ञ-कार्य में अभिषुत और अध्वर्युओं-द्वारा गृहीत सोम निश्चय ही तुम्हीं दोनों का है। यह दीप्त सोम निश्चय ही तुम लोगों का है। यह यथेष्ट सोम निश्चय ही तुम्हारे लिए टेढ़े सोमाधार कुश में परिष्कृत हुआ है। तुम्हारा सोम अछिन्न लोमों को लाँघकर प्रचुर परिमाण में जाता है।

अतिवायोससतोयाहिशश्वतोयत्रग्रावावदतितत्रगच्छतंगृहमिन्द्रश्चग च्छतम्। विसूनृतादद्दशेरीयतेघृतमापूर्णयानियुतायाथोअध्वर मिन्द्रश्चयाथोअध्वरम्॥ ७ ॥

अति। वायो इति। ससतः। याहि। शश्वतः। यत्र। ग्रावा। वदति। तत्र। गच्छतम्। गृहम्। इन्द्रः। च। गच्छतम्। वि। सूनृता। दद्दशे। रीयते। घृतम्। आ। पूर्णया। निऽयुता। याथः। अध्वरम्। इन्द्रः। च। याथः। अध्वरम्॥ ७ ॥

हेवायो त्वंससतः आलस्यादिनानिद्रांकुर्वतः शश्वतः बहून्यजमानान् शश्वदितिबहुना-म शश्वत् विश्वमितितत्पर्यायपाठात् अतिअतिक्रम्य उपेक्ष्यअस्मद्यज्ञंयाहिगच्छ इन्द्रश्चतथा-करोतु कंदेशमितितमाह—यत्रग्रावावदति यस्मिन्देशेऽभिषवार्थः पाषाणध्वनिःश्रूयते तत्रग-च्छतं तंदेशंप्रत्यागच्छतं गृहंयज्ञगृहंगच्छतं पुनःस्थानमेवविशेष्यते सूनृता प्रियसत्यात्मिका स्तुतिरूपावाक् यत्रविदद्दशे विशेषेणदृश्यतेइत्यर्थः तत्रगच्छतं यत्रचघृतंआज्यंचदीप्तमाज्यं होमार्थं गृहीतं रीयतेगच्छति आहवनीयंप्रतिनीयते रीङ्श्रवणे दिवादित्वाच्छ्यन् तत्रगच्छतं गमनप्रकारएवविशेष्यते पूर्णयापूर्णयापुष्टांगया नियुता नानावेकवचनं नियुत्वान्याथोऽध्वरं अस्मदीयंयज्ञं आयाथः आभिमुख्येनगमाथः किंच हेवायो त्वंइन्द्रश्च युवांअध्वरं अस्मदीयं यागं याथः आयाथः सहैवागच्छतं तथास्माभिरपिसहैवगच्छतमित्यर्थः॥ ७ ॥

७. वायु, तुम निद्रालु यजमानों को अतिक्रम करके उस गृह में जाओ, जिस गृह में प्रस्तर का शब्द होता है। इन्द्र भी उसी गृह में जायें।

जिस गृह में प्रिय और सत्य स्तुति का उच्चारण होता है, जिस घर में घृत जाता है, उसी यज्ञस्थान में मोटे नियुत घोड़ों के साथ आओ। इन्द्र, वहीं जाओ।

अत्राहतद्वहेथेमध्वआहुतिंयमश्वत्थमुपतिष्ठन्तजायवोस्मेतेसन्तुजायवः।
साकंगावःसुवतेपच्यतेयवोनतेवायउपदस्यन्तिधेनवोना
पदस्यन्तिधेनवः ॥ ८॥

अत्र । अह । तत् । वहेथे इति । मध्वः । आऽहुतिम् । यम् ।
अश्वत्थम् । उपऽतिष्ठन्त । जायवः । अस्मे इति । ते । सन्तु । जायवः ।
साकम् । गावः । सुवते । पच्यते । यवः । न । ते । वायो इति ।
उप । दस्यन्ति । धेनवः । न । अप । दस्यन्ति । धेनवः ॥ ८ ॥

हेइन्द्रवायू अत्राह अस्मिन्नेवयज्ञे अहेतिविनिग्रहार्थीयः मध्वोमधुरस्यमधुसदृशस्यवा तत् तस्य आहुतिं मदेयद्रव्यं वहेथेधारयथं यंसोमंअश्वत्थं पर्वतादिव्याप्तिप्रदेशेस्थितं जायवो-जेतारोयजमानाः उपतिष्ठन्ति उपेत्यतिष्ठन्तिक्रयार्थं किंच अस्मे अस्माकं संबंधिनोजायवः जेतारः कर्मनिर्वहितारस्तेऋत्विजःसन्तु समर्थाभवन्तु यज्ञंनिर्वहन्त्वित्यर्थः यद्वा येमसिद्धाः प्रयो-गकुशलाजायवःजेतारऋत्विजः अस्मेसन्तुनान्यस्य अत्रवहेथेइत्युक्तं कोत्रविशेषइतितत्राह—हे-इन्द्रवायूअस्मिन्यज्ञेगावः धेनवः साकंसहैवसुवते युष्मदर्थमेव क्षीरमुत्पादयन्ति दोग्ध्र्योभवन्ती-त्यर्थः यद्वा गावः साकं सहैव सुवते अपत्यमुत्पादयन्ति तद्दोहनार्थं आदादिकः छित्वाचा-स्यनुदात्तेदितिङसार्वधातुकानुदात्तत्वेधातुस्वरः किंच यवः जात्यैकवचनंउपलक्षणमेतत् यवा-दिभिःपुरोडाशादिकंपच्यतइत्यर्थः किंच हेवायो इन्द्रश्च यवोगावश्चसुवते अतस्तेत्वदर्थाधेनवः नोपदस्यन्तिनोपक्षीणाभवन्ति रोगादिनाकृशानभवन्ति नकेवलमनुपक्षीणाः किंतु धेनवः युष्म-त्प्रीणयित्र्योगावः नापदस्यन्ति चौराद्युपहारैरुपक्षीणानष्टानभवन्ति ॥ ८ ॥

८. हे इन्द्र और वायु, तुम इस यज्ञ में मधु के समान उस आहुति को धारण करो, जिसके लिए विजेता यजमान पर्वत आदि प्रदेशों में जाते हैं। हमारे विजेता लोग यज्ञ के निर्वाह के लिए समर्थ हों। इन्द्र और वायु, गायें एक साथ दूध देती हैं और यव से बनाया हव्य तैयार होता है। ये गायें न तो कम हों, न नष्ट हों।

इमेयेतेसुवायोबाह्वोजसोन्तर्नदीतेपतयन्त्युक्षणोमहिव्राधन्त
उक्षणः। धन्वञ्चिद्येअनाशवोजीराश्चिदगिरौकसः।
सूर्यस्येवरश्मयोदुर्नियन्तवोहस्तयोर्दुर्नियन्तवः ॥ ९ ॥ २५ ॥

इमे । ये । ते । सु । वायो इति । बाहुऽओजसः । अन्तः । नदी इति ।
ते । पतयन्ति । उक्षणः । महि । व्राधन्तः । उक्षणः । धन्वन् । चित् ।
ये । अनाशवः । जीराः । चित् । अगिराऽओकसः । सूर्यस्यऽइव ।
रश्मयः । दुःऽनियन्तवः । हस्तयोः । दुःऽनियन्तवः ॥ ९ ॥ २५ ॥

हे सुवायो शोभनफलप्रद वायुदेवते तव स्वभूता इमे पुरतो दृश्यमाना येऽश्वाः सन्ति ते नदी नदने द्यावापृथिव्यौ अन्तः तयोरन्तराले त्वां पतयन्ति पातयन्ति गमयन्ति यद्वा त्वत्संबन्धिनोऽश्वाः पतयन्ति पतन्ति यत्र देशं गच्छन्ति पत गतौ चौरादिकः कीदृशास्ते बाहुओजसः बाहुभ्यामुपलक्षितबल-वन्तः उपलक्षणमेतत् सर्वांगबला इत्यर्थः किंच उक्षणः सेक्तारः युवान इत्यर्थः महि महत् अतिप्र-भूतं बाधन्तः वर्धमानाः तथा उक्षणः उक्षाणः वत्सतरा इत्यर्थः वा पूर्वस्य निगमे इति दीर्घाभावः किंच धन्वन् चित् धन्वनि उदकनिर्गमनापादानभूते अन्तरिक्षेऽपि निरालंबे अनाशवः नाशरहि-ताः अव्याप्ता वा आकाशे विलंबमकुर्वाणा इत्यर्थः अत एव जीराश्चित् चिच्छब्दः पूजायां अत्यन्तं क्षिप्रगतयः यद्वा अनाशव इत्यनेन सह समुच्चयार्थश्चिच्छब्दः आकाशमार्गे अक्षीणाः शीघ्रगतयश्चे-त्यर्थः किंच अगिरौकसः गिरा ओकः स्थानं येषां नास्ति ते तादृशाः भर्त्सनादिना स्थितिमलभमा-ना इत्यर्थः छान्दसस्तृतीयाया अलुक् तदेव स्पष्टयति—सूर्यस्य रश्मय इव दुर्नियन्तवः दुःखेन नियन्त-व्याः ते यथा क्षणेन दश दिशो व्याप्नुवन्ति एवमेतेऽपीत्यर्थः पूर्वं गिरा अनिग्राह्यत्वमुक्तं इदानीं हस्तेनाप्यनिग्राह्यत्वमाह—हस्तयोर्दुर्नियन्तवः उभाभ्यामपि हस्ताभ्यां दुःखेन नियन्तव्याः देवयजनगमनाय शीघ्रगामिन इत्यर्थः ॥ ९ ॥

९. वायु, ये जो तुम्हारे बलशाली, जवान बैलों के समान और अत्यन्त हृष्ट-पुष्ट घोड़े हैं, वे तुम्हें स्वर्ग और पृथ्वी में ले जाते हैं; ये अन्तरिक्ष में भी देर नहीं करते; ये बहुत शीघ्रगामी हैं; इनकी गति नहीं रुकती। सूर्य-किरणों की तरह इनकी गति का रोकना कठिन है।

प्र सु ज्येष्ठमिति सप्तर्चं चतुर्थं सूक्तं ऋषिश्चान्यस्मादिति परिभाषया परुच्छेपऋषिः अत्यष्टिश्छन्दः ऋचीदेवानामित्यन्त्या त्रिष्टुप् अत्र त्रिष्टुबन्तपरिभाषा नाश्रीयते सर्वमात्यष्टमिति विशेषपरिभाषया बा-धितत्वात् मित्रावरुणौ देवता अन्त्ययोस्तु तन्मन्त्रलिंगोक्तदेवता तथा चानुक्रान्तं—प्र सु सप्त मैत्रावरुणं त्व-न्त्ये लिंगोक्तदेवते अन्त्या त्रिष्टुप् तु राजन्यप्रयोगादिदमादिके दृक्के मैत्रावरुणदेवताके विनियोगो लैंगिकः।

तत्र प्रथमा—

प्रसुज्येष्ठंनिचिराभ्यांबृहन्नमोहव्यंमतिंभरतामृळयद्भ्यांस्वादिष्ठंमृळय द्भ्याम्। तासम्राजाघृतासुतीयज्ञेयज्ञउपस्तुता।
अथैनोःक्षत्रंनकुतश्चनाधृषेदेवत्वंनूचिदाधृषे ॥ १ ॥

प्र । नु । ज्येष्ठम् । निःचिराभ्याम् । बृहत् । नमः । हव्यम् ।
मतिम् । भरत । मृळयत्ऽभ्याम् । स्वादिष्ठम् । मृळयत्ऽभ्याम् ।
ता । सम्ऽराजा । घृतासुती इति घृतऽआसुती । यज्ञेऽयज्ञे ।
उपऽस्तुता । अथ । एनोः । क्षत्रम् । न । कुतः । चन । आऽघृषे ।
देवऽत्वम् । नु । चित् । आऽघृषे ॥ १ ॥

हे ऋत्विजः मित्रावरुणाभ्यां ज्येष्ठं प्रशस्यं बृहत् महत् अतिप्रवृद्धं नमः नमस्कारोपलक्षितं स्तोत्रं तदुपलक्षितं हविर्लक्षणमन्नं वा प्रभरत संपादयत नम इत्यन्ननाम नमः आयुरिति तन्नामसु पाठात् किंच हव्यं हव्याभिर्दीयमानविषयां बुद्धिं भरत यद्वा मतिपूज्यं हव्यं हविर्भरत पूर्वं पुरोडाशाद्यदनीयमन्नं इदानीं तु सोमाज्यादिरूपं निपेयं हविरिति विवेकः कीदृशाभ्यां ताभ्यां निचिराभ्यां नितरां चिरकालाभ्यां नित्याभ्यामित्यर्थः प्रवाहरूपेणेति भावः किंच मृळयद्भ्यां स्तुत्या हविःस्वीकारेण स्वयं सुखिताभ्यां यजमानमपि सुखयद्भ्यां यथा स्वादिष्ठं स्वादुतरं मृळयद्भ्यां हविः सुखयद्भ्यां भक्षयद्भ्यामित्यर्थः कस्तयोर्विशेष इति तत्राह—ता तौ मित्रावरुणौ सम्राजा सम्यग्राजमानौ राजतेः क्विप् मोराजि समः क्वाविति समो मकारस्य मकारः घृतासुती घृतमासूयते आदीयते याभ्यां तौ तादृशौ यद्वा घृतमुदकं वृष्टिलक्षणं प्रसूयते सर्वत्रानुज्ञायते याभ्यां तौ एतयोरहोरात्राभिमानिदेवत्वादहोरात्रद्वारा वृष्टिघृतोत्पादकत्वात् अहोरात्रे वै मित्रावरुणावहोरात्राभ्यां खलु वै पर्जन्यो वर्षतीति श्रुतेः । वृष्ट्यनुज्ञापदत्वं प्रसिद्धं किंच एतौ यज्ञेयज्ञे सर्वेष्वपि यज्ञेषूपस्तुता सर्वैर्ऋत्विग्भिः स्तूयमानौ गतिरनन्तर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं अथ अपि च एनोः एनयोः संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वादोसि चेति गुणाभावे अवो गुणे इति परस्वरत्वं क्षत्रं बलं कुतश्चन कस्मादपि च शत्रोः राक्षसादेः सकाशात् कस्मादप्युपायाद्वा नाघृषे आधर्षितुं नाम शक्यं न भवति तुमर्थे सेसेनिति केन्प्रत्ययः किंच तयोर्देवत्वं नू चित् देवभावोऽपि नाघृषे आधर्षणायोग्यः यद्वा पूर्वमिवेदानीमपि नू चिदिति निपातः पुराणनवयोरिति यास्केनोक्तत्वात् आघृषे न केनाप्यधर्षणीयो भवति एतयोर्बलं नाघृष्यं किमु वक्तव्यमिति भावः ॥ १ ॥

१. ऋत्विक्गण, चिरन्तन मित्रावरुण को लक्ष्य कर प्रशंसनीय और प्रभूत सेवा करो। उन्हें हव्य देने में कृत-निश्चय बनो। मित्रावरुण यजमानों को सुख देने में कारण हैं। वे स्वादिष्ठ हव्य का भक्षण करते हैं। वे सम्राट् हैं। उनके लिए घृत गृहीत होता है। प्रतियज्ञ में उनकी स्तुति होती है। उनकी शक्ति का कोई उल्लंघन नहीं कर सकता। उनके देवत्व में किसी को सन्देह नहीं होता।

अदर्शि गातुरुरवे वरीयसी पन्था ऋतस्य समयंस्त रश्मिभिश्चक्षुर्भगस्य रश्मिभिः । द्युक्षं मित्रस्य सादनमर्यम्णो वरुणस्य च ।
अथा दधाते बृहदुक्थ्यं वय उपस्तुत्यं बृहद्वयः ॥ २ ॥

अदर्शि । गातुः । उरवे । वरीयसी । पन्थाः । ऋतस्य । सम् ।
अयंस्त । रश्मिऽभिः । चक्षुः । भगस्य । रश्मिऽभिः । द्युक्षम् ।
मित्रस्य । सदनम् । अर्यम्णः । वरुणस्य । च । अथ । दधाते
इति । बृहत् । उक्थ्यम् । वयः । उपऽस्तुत्यम् । बृहत् । वयः ॥ २ ॥

गातुर्गमनशीला वरीयसीउरुतरा उषाः उरवेविस्तीर्णाययागायगमनादिव्यापाराय अद-र्शिसर्वैर्दृष्टाभूत् तथा ऋतस्यगमनशीलस्यादित्यस्यपंथामार्गः आकाशलक्षणः रश्मिभिः सम-यंस्त प्रकाशैःसंगतोऽभूत् भगस्य सर्वैर्भजनीयस्यएतन्नामकस्यदेवस्य रश्मिभिः चक्षुः सर्व-प्राणिनांलोचनं समयंस्त संगतमभूत् सर्वैस्वस्वकृत्यदर्शनायसमर्थमभवदित्यर्थः तदेवस्पष्टीक्रि-यते—मित्रस्य प्रकाशकारित्वात्सर्वजनमित्रस्यसदनंगृहं अंतरिक्षं द्युक्षं दीप्तानांनिवासस्थानं अंतरिक्षंरश्मिभिः समयंस्त संगतमभूत् तथार्यम्णः एतन्नामकस्यदेवस्य उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वं द्युक्षं सदनंरश्मिभिः समयंस्त किंच वरुणस्यतमोनिवारकस्य एतन्नामकस्य देवस्यसदनं तथाभूत् यद्यपिसूर्यस्यैकत्वंतथापि उपाधिभेदेनभेदात्पृथक्स्तुतिः तथा यद्यपि त्रिभिरपिप्रकाश्यमप्यन्तरिक्षमेकं तथापि प्रकाशकानांभेदात् त्रिधास्तूयते उदयानन्तरंकर्मा-नुष्ठानायप्रकाशोभवदित्यर्थः अथअतःकारणात् वन्दितौदेवौउक्थ्यंस्तुत्यंबृहत्प्रभूतंवयः हविर्लक्षणमन्नंदधाते धारयतः किंच उपस्तुत्यंउपेत्यस्तोतव्यं एतिस्तुशास्वित्यादिनाक्यप् बृह-त्स्तोमादिनामहत्स्तोमंवयः हविर्लक्षणमन्नंचदधाते ॥ २ ॥

२. श्रेष्ठ उषा विस्तृत यज्ञ की ओर जाती है—ऐसा देखा गया। शीघ्रगामी सूर्य का पथ व्याप्त हुआ। सूर्य-किरणों में मनुष्य की आँखें खुलीं। मित्र, अर्यमा और वरुण के उज्ज्वल गृह प्रकाश से परिपूर्ण हुए; इसलिए तुम दोनों प्रशंसनीय और बहुत अन्न धारण करो। प्रशंसनीय और प्रभूत अन्न धारण करो।

ज्योतिष्मतीमदितिंधारयत्क्षितिंस्वर्वतीमासचेतेदिवेदिवेजागृवांसा
दिवेदिवे। ज्योतिष्मत्क्षत्रमाशातेआदित्यादानुनस्पती ।
मित्रस्तयोर्वरुणोयातयज्जनोर्यमायातयज्जनः ॥ ३ ॥

ज्योतिष्मतीम् । अदितिम् । धारयत्ऽक्षितिम् । स्वःऽवतीम् । आ ।
सचेते इति । दिवेऽदिवे । जागृऽवांसा । दिवेऽदिवे । ज्योतिष्मत् ।
क्षत्रम् । आशाते इति । आदित्या । दानुनः । पती इति । मित्रः ।
तयोः । वरुणः । यातयत्ऽजनः । अर्यमा । यातयत्ऽजनः ॥ ३ ॥

अयंयजमानः ज्योतिष्मतीं आहवनीयाग्नेस्तेजोयुक्तां अदितिं अदीनांसंपूर्णलक्षणां क्षितिं अग्नेर्निवासयोग्यांभूमिंउत्तरवेदिलक्षणांधारयत् धारयति स्वयंकल्पवानित्यर्थः एतान्-

तीवैपृथिवीयावतीवेदिरितिश्रुतेः । तथास्वर्वतीं यज्ञनिष्पत्तिद्वारास्वर्गवतीं ईदृशींतांआसचेते मित्रावरुणौसंगतौभवतः नकेवलमेतस्मिन्नेवाहनि किंतु दिवेदिवेसर्वेष्वप्यहस्सु कीदृशौतौदिवेदिवे प्रतिदिनं जागृवांसा प्रबोधंकुर्वाणौ यज्ञंगंतुंअनलसावित्यर्थः किंच वेदिमागत्यज्योतिष्मद् आज्यादिस्वीकारेणातिशयेनवेजोयुक्तंक्षत्रंबलं आशाते अश्नुवाते प्राप्नुवः अश्नोतेश्छान्दसे लिटि अनित्यमागमशासनमितिवचनान्नुडभावः लटिवाछान्दसःशपःश्लुः कीदृशावित्याह—अदित्याअदितेःपुत्रौदानुनस्पती दानस्यआज्यादिप्रदानस्य स्वामिनौअभिमतदानस्यपालयितारौवा षष्ठ्याःपतिपुत्रेतिसंहितायांसत्वं मित्रश्चवरुणश्चतावुभौदेवौअर्यमात्वस्तु देवस्तयोः मित्रावरुणयोः यातयज्जनःतयोरेवसंबन्धात् उभयोर्मध्येस्थितः यातयज्जनः स्वस्वव्यापारनियोजितसर्वजनःमित्रावरुणौ अहोरात्रदेवौ अर्यमातुतयोरेवसामर्थ्यात् सर्वप्राणिनःप्रेरयतीत्यर्थः किंच यातयज्जनःयातयन्तिलोकंयदीयाजनाः प्रेष्याःसतादृशः यद्वा यात्यमानानरकेनिपात्यमानाजनाः प्राणिनः अपराधरोधेन सतादृशः कर्मसाक्षित्वात्स्वस्वकर्मानुरोधेन प्राणिनः सुखवेदयतीत्यर्थः तादृशः अर्यमा मित्रावरुणयोरधीनोवर्ततइतिशेषः ॥ ३ ॥

३. यजमान ने ज्योतिष्मती, सम्पूर्ण-लक्षणा और स्वर्ग-प्रदायिनी वेदी तैयार की। तुम लोग सदा जागरूक रहकर और प्रतिदिन वहाँ उपस्थित होकर तेज और बल प्राप्त करो। तुम लोग अदिति के पुत्र और सर्व-प्रकार दान के कर्त्ता हो। मित्र और वरुण लोगों को अच्छे व्यापार में लगाते हैं। अर्यमा भी ऐसा करते हैं।

अयंमित्रायवरुणायशंतमःसोमोभूत्ववपानेष्वाभगोदेवोदेवेष्वाभगः। तंदेवासोजुषेरतविश्वेअद्यसजोषसः।
तथाराजानाकरथोयदीमहऋतावानायदीमहे ॥ ४ ॥

अयम् । मित्राय । वरुणाय । शम्ऽतमः । सोमः । भूतु । अवऽपानेषु । आऽभगः । देवः । देवेषु । आऽभगः । तम् । देवासः । जुषेरत । विश्वे । अद्य । सऽजोषसः । तथा । राजाना । करथः । यत् । ईमहे । ऋतऽवाना । यत् । ईमहे ॥ ४ ॥

अयमस्माभिर्हूयमानः सोमः मित्रायवरुणायच शंतमःपीयमानःसन् सुखतमोभूतुभवतु छान्दसश्शपोलुक् भूसुवोस्तिङीतिगुणाभावः अवपानेषु अवाङ्मुखत्वचमसपानेषु विषयेषु आसर्वेषः प्रभोभजनीयः ताभ्यां किंच देवः दीप्यमानः देवेषु मित्रावरुणानुचरेष्वितरदेवेषु तैःआभगः आभजनीयः यद्वा देवेषुस्तोतृषु यजमानेषु मध्येदेवः दीप्यमानः यथा आभगः तैरेवासर्वतोभजनीयः किंच तंसोमं विश्वेसर्वे देवासोदेवाः अद्यास्मिन्नहनि जुषेरतसेवन्ते छान्दसोरुस्य रन्नादेशाभावः बहुलंछन्दसीतिरुडागमः कीदृशास्ते सजोषसः समानप्रीतियुक्ताः तथाहेराजाना राजमानौमित्रावरुणौ युवांकरथःकुरुतं सेवेथमित्यर्थः व्यत्ययेनशप् यद्यस्मात्कारणात् यदीमहे

४ तै० सं० २. १. ९. ।

यत्तामुपस्त्वं देवान्याचामहे ईङ्गतौ दैवादिकः छान्दसो विकरणस्य लुक् तस्मात्पुरस्य यथाक्रमायाना फलवन्तौ सत्यवन्तौ यशवन्तौ वा मित्रावरुणौ ईमहे अभिमतफलं तयोः पानं वा याचामहे ॥४॥

४. मित्र और वरुण के लिए यह सोम प्रसन्नता-दायक हो। वे दोनों नीचे मुंह करके इसे पान करें। दीप्यमान सोम देवों की सेवा के उपयुक्त है। सारे देवगण अतीव प्रसन्न होकर इसे पियें। प्रकाशशाली मित्र और वरुण, हम जैसी प्रार्थना करते हैं, वैसा ही करो। तुम लोग सत्यवादी हो; हम जिसके लिए प्रार्थना करते हैं, उसे करो।

यो मित्राय वरुणायाविधज्जनोऽनर्वाणं तं परि पातो अंहसो दाश्वांसं मर्तमंहसः।

तमर्यमाभि रक्षत्यृजूयन्तमनु व्रतम् ।

उक्थैर्य एनोः परिभूषति व्रतं स्तोमैराभूषति व्रतम् ॥ ५ ॥

यः । मित्राय । वरुणाय । अविधत् । जनः । अनर्वाणम् । तम् । परि । पातः । अंहसः । दाश्वांसम् । मर्तम् । अंहसः । तम् । अर्यमा । अभि । रक्षति । ऋजुऽयन्तम् । अनु । व्रतम् । उक्थैः । यः । एनोः । परिऽभूषति । व्रतम् । स्तोमैः । आऽभूषति । व्रतम् ॥५॥

यो जनः यजमानो मित्राय वरुणाय च कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थी मित्रं वरुणं च अविधत् परिचरति तं जनं युष्मत्परिचारकं अनर्वाणं अद्वेषिणं भ्रातृव्यो वा अर्वेति श्रुतेः। अनल्पं वा अनन्यसेवितं परिपाथः परितो रक्षतं कस्मादिति तदुच्यते—अंहसः न्यूनातिरिक्तजनितात्पापात् न केवलं सामान्यं जनं अपितु दाश्वांसं हविर्दत्तवन्तं मर्तं मरणधर्माणं अंहसः सर्वस्मादपि पापात् न केवलं भवन्तावेव अपितु अर्यमा सर्वेषां नियन्ता देवः ऋजूयन्तं ऋजुत्वं आर्जवमाचरन्तं यजमानं व्रतमनु तदीयं कर्मानुलक्ष्य अभिरक्षति अभितो रक्षति कोऽस्य जनस्य विशेष इति तत्राह—यो यजमानः उक्थैः शस्त्रैः एनोः एनयोः मित्रावरुणयोर्व्रतं कर्म परिभूषति परिगृह्णाति तथा यजमानः युष्मदीयं व्रतं कर्म स्तोमैः स्तोत्रैर्गानयुक्तैः पवसाध्यैः आभूषति सर्वतः अलंकरोति भूष अलङ्कारे भौवादिकः तमभिरक्षन्तीत्यन्वयः॥५॥

५. जो व्यक्ति मित्र और वरुण की सेवा करता है, उसे तुम पाप से बचाओ। द्वेष-शून्य और हव्यदाता मनुष्य को सारे पापों से बचाओ। उस सरल-स्वभाव व्यक्ति की, उसके व्रत को लक्ष्यकर, अर्यमा रक्षा करते हैं। वह यजमान मंत्र-द्वारा मित्रावरुण का व्रत ग्रहण करता और स्तोत्र-द्वारा उसकी रक्षा करता है।

नमो दिवे बृहते रोदसीभ्यां मित्राय वोचं वरुणाय मीळ्हुषे सुमृळीकाय मीळ्हुषे ।

इन्द्रमग्निमुप स्तुहि द्युक्षमर्यमणं भगम् ।

ज्योग्जीवन्तः प्रजया सचेमहि सोमस्योती सचेमहि ॥ ६ ॥

नमः । दिवे । बृहते । रोदसीभ्याम् । मित्राय । वोचम् । वरुणाय । मीळ्हुषे । सुऽमृळीकाय । मीळ्हुषे । इन्द्रम् । अग्निम् । उप । स्तुहि ।

---

१ तै०सं० ६. २. ८।

युक्षम् । अर्यमणम् । भगम् । ज्योक् । जीवन्तः । प्रऽजया । सचेमहि । सोमस्य । ऊती । सचेमहि ॥ ६ ॥

दिवे द्योतमानाय सूर्यायनमोवोचं नमस्कारोपलक्षितं स्तोत्रंवोचंब्रवीमि स्तौमीत्यर्थः कीदृशायतस्मै बृहतेमहते बृहन्महतोरुपसंख्यानमितिविभक्तिरुदात्ता स्तुत्याय तथारोदसीभ्यां द्यावापृथिवीभ्यां तदभिमानिदेवाभ्यांनमोवोचं तथामित्रायसर्वजनहिताय अहरभिमानिदेवाय नमोवोचं तद्वद्वरुणाय आवरकाय रात्र्यभिमानिदेवाय तथामीळ्हुषे अभिमतफलस्य सेक्त्रेरुद्राय कीदृशायतस्मै सुमृळीकायशोभनसुखयित्रे पुनःसएवविशेष्यते मीळ्हुषे सुमृळीकायेतिद्वेयत्ये-कविशेषणभूते इदानीं यजमानः ऋत्विजं स्वात्मानंवामवितबवीति हेहोतः हेआत्मन्वा इन्द्रमग्निं द्युक्षंदीप्तिमन्तमर्यमणं भगंच उपजपेत्य बुद्ध्याप्राप्यस्तुहि स्तुतिंकुरु अस्मदनुग्रहात्ज्योक् चि-रकालंजीवन्तोजीवनोपेतावयं प्रजयापुत्रभृत्यादिना सचेमहि संगताभूयास्म किंच सोमस्यचन्द्रो-रूतीऊत्यासचेमहि तमपिस्तुत्वा तत्कारितेनरक्षणेन सहिताभूयास्मेत्यर्थः ॥ ६ ॥

६. मैं प्रकाशशाली और महान् सूर्य को नमस्कार करता हूँ। पृथ्वी, आकाश, मित्र, वरुण और रुद्र को भी नमस्कार करता हूँ। ये सब अभीष्ट फल और सुख के दाता हैं। इन्द्र, अग्नि, दीप्तिमान् अर्यमा और भग की स्तुति करो। हम बहुत दिनों जीकर निश्चयात्मिका बुद्धि से घिरे रहेंगे। इसी प्रकार सोम-द्वारा हम रक्षित होंगे।

ऊतीदेवानांवयमिन्द्रवन्तोमंसीमहिस्वयशसोमरुद्भिः ।
अग्निर्मित्रोवरुणःशर्मयंसन्तदश्याममघवानोवयंच ॥७॥ २६ ॥

ऊती । देवानाम् । वयम् । इन्द्रऽवन्तः । मंसीमहि । स्वऽयशसः । मरुत्ऽभिः । अग्निः । मित्रः । वरुणः । शर्म । यंसन् । तत् । अश्याम । मघऽवानः । वयम् । च ॥ ७ ॥ २६ ॥

इन्द्रवन्तःप्रीतेनेन्द्रेणतद्वन्तोवयंदेवानां देवान्कर्मणिषष्ठी ऊती ऊत्या तर्पणेनहविरादिना मं-सीमहि मन्येमहि कीदृशावयं स्वयशसः स्वायत्तकीर्तयः मरुद्भिः स्तुत्याहृष्टैर्मरुद्भिः अनुगृहीतावा यद्वा देवानामूत्या रक्षणेन रक्षितामंसीमहिमन्वारोभवेम सामर्थ्याचेषामेवमहत्त्वस्य किंचाग्नि-मित्रवरुणादेवाः शर्मयंसन्अस्माकंसुखंप्रयच्छन् तंतंवरंमघवानोवयंचवैदंदातवन्तःसन्तस्त-त्सुखंअश्याम व्याप्नुयाम अश्नोतेराशिषिलिङि छन्दस्युभयथेति सार्वधातुकत्वात्सलोपः॥ ७ ॥

७. हमने इन्द्र को प्राप्त किया है। हमारे ऊपर मरुद्गण कृपा करते हैं। देवता लोग हमें बचावें। इन्द्र, अग्नि, मित्र और वरुण हमारे लिए सुखदाता हों। हम अन्न से संयुक्त होकर उसी सुख का भोग करें।

वेदार्थस्यप्रकाशेनतमोहार्दनिवारयन् । पुमर्थांश्चतुरोदेयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

इतिश्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेणसाय-णामात्येनविरचितेमाधवीयेवेदार्थप्रकाशेऋक्संहिताभाष्येद्वितीयाष्टकेप्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

॥श्रीगणेशायनमः॥

यस्यनिःश्वसितंवेदायोवेदेभ्योऽखिलंजगत् ॥ निर्ममेतमहंवन्देविद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १॥

अथद्वितीयाध्यायआरभ्यते सुषुमायातमितित्रिचात्मकंचतुर्थंसूक्तम् पारुच्छेपमतिशक्वरं षष्ट्यक्षरोपेतत्वात् पूर्ववत्तुशब्दप्रयोगान्मैत्रावरुणं अत्रात्यष्टिपरिभाषानाश्रीयते अतिशक्वर-मितिविशेषितत्वात् अत्रानुक्रमणिका—सुषुमत्र्यृचमतिशक्वरमिति। दशरात्रस्यपञ्चमेऽहनिप्रातःसवने प्रउगशस्त्रइदंसूक्तंमित्रावरुणदेवत्यंतृतीयंतृचम् सूत्रितंच—स्तीर्णंबर्हिरितितृचौसुषुमायातमद्रिभि-रिति तथास्मिन्नेव मैत्रावरुणस्य प्रस्थितयाज्यायाःपुरस्तादाधायक्षेपणीया षष्ठस्यप्रातः सवनइतिखण्डेसूत्रितम्—सुषुमायातमद्रिभिरिति।

सैषासूक्तेप्रथमा—

ॐ सुषुमायातमद्रिभिर्गोश्रीतामत्सराइमेसोमासोमत्सराइमे।
आराजानादिविस्पृशास्मत्रागन्तमुपनः।
इमेवांमित्रावरुणागवाशिरःसोमाःशुक्रागवाशिरः ॥ १ ॥

सुसुम। आ। यातम्। अद्रिऽभिः। गोऽश्रीताः। मत्सराः।
इमे। सोमासः। मत्सराः। इमे। आ। राजाना। दिविऽस्पृशा।
अस्मऽत्रा। गन्तम्। उप। नः। इमे। वाम्। मित्रावरुणा।
गोऽआशिरः। सोमाः। शुक्राः। गोऽआशिरः ॥ १॥

हेमित्रावरुणौ आयातं अस्मद्यज्ञंप्रत्यागच्छतं आगमनायकिमस्तीतिचेत्तत्राह—अ-द्रिभिः अभिषवसाधनैर्ग्रावभिः सुसुम सोमंसुतवन्तोवयं सुनोतेर्लिटिरूपं अतोगोश्रीताः विकारैःपक्वतिराग्वः पयोभिर्मिश्रिताः तस्मान्मैत्रावरुणंपयसाश्रीणातीतिहिब्राह्मणं। मत्सराः तृप्तिहेतवः सोमाः मत्सरःसोमोमन्दतेस्तृप्तिकर्मणइतियास्कः। इमेपुरतोगृहीतावर्तंते अवश्या-र्थं पुनस्त्वरविशेषोऽप्यन्वे इमेसोमासोमत्सराः मदहेतवः मादनेमात्सर्यवन्तोवा इत्यपसगसो-

1 निः २. ५.।

मेभ्यः सोमाः कीदृशौयुवां राजानाराजनशीलौ दिविस्पृशाद्युलोकवासिनौ इद्युभ्यांङ्रूपसंख्यानमित्यलुक् ईदृशौ युवां अस्मत्राअस्माकंमध्ये अस्मत्पालकौवा युवांनोऽस्मत्संबन्धिनं यज्ञं उपागतं समीपे आगच्छतं किंच हेमित्रावरुणा एतन्नामानौदेवौ वांयुवयोरर्थाय इमे सोमाः गवाशिरः पूर्ववद्विकारेप्रकृतिशब्दः गोभिः क्षीरैः आशिरोमिश्रिताःसंजाताः किंच गवाशिरः गोभिःउदकैर्मिश्रिताःसंजाताः यद्वा गोभिः सुश्लिक्ष्णैर्मेषैर्मिश्रिताः अतएवशुक्रादीप्ताःसंजाताः आशिरमवनयतिशुक्रत्वायेतिश्रुतेः ॥ १ ॥

१. हम पत्थर के टुकड़े से सोम चुआते हैं। मित्रावरुण, आओ। दूध-मिला और तृप्ति करनेवाला सोम तैयार है। यह सोम तृप्ति देनेवाला है। तुम राजा, स्वर्गवासी और हमारे रक्षक हो। हमारे यज्ञ में आओ। तुम्हारे ही लिए यह सोम दूध के साथ मिलाया गया है। दूध-मिलाया सोम विशुद्ध होता है।

इमआपातमिन्दवःसोमासोदध्याशिरःसुतासोदध्याशिरः।
उतवामुपसोबुधिसाकंसूर्यस्यरश्मिभिः।
सुतोमित्रायवरुणायपीतयेचारुरृतायपीतये ॥ २ ॥

इमे। आ। यातम्। इन्दवः। सोमासः। दधिऽआशिरः। सुतासः। दधिऽआशिरः। उत। वाम्। उषसः। बुधि। साकम्। सूर्यस्य। रश्मिऽभिः। सुतः। मित्राय। वरुणाय। पीतये। चारुः। ऋताय। पीतये ॥ २ ॥

हेमित्रावरुणौ आयातंआगच्छतं यतोयुष्मदर्थंइन्दवः क्लेदनसमर्थाः सोमासःसोमाःदध्याशिरः दध्याश्रयणवन्तःसन्तःइमेपुरतोग्रहेणगृहीतावर्तन्ते अतआयातं किंच दध्याशिरः पीयमानाशिरःसोमाःसुतासः सवेणमावभिरभिषुताःसंपन्नाःअतआयातमितिशेषः आदित्यग्रहेदध्यवनयसद्भावात् तदपेक्षयादध्याशिरइत्युक्तं उतअपिच वांयुवयोःपीतयेपालनाय उषसोबुधि उषसःसंबंधिनिबोधेसति संपदादिलक्षणोभावेक्विप् सावेकाचइतिविभक्तेरुदात्तत्वं प्रकाशेसंजातेसति नकेवलंमुषसएवबोधः अपितुसूर्यस्यरश्मिभिःसाकं सूर्यकिरणैःसहप्रकाशेहविःप्रदानायसंजातेसति सुतः सोमोअभिषुतः इदानींविभुज्योच्यते मित्रायसर्वंहितायएतन्नामकायअहरभिमानिदेवाय तथावरुणायआवरकाय रात्र्यभिमानिदेवायच तदर्थंसोमःसुतइतिशेषः किंच ऋतायपज्ञायतन्निर्वाहकायतदर्थंपीतयेपानाययज्ञसिद्ध्यर्थंहिदेवानांसोमपानं यद्वा क-

थैरिकिच् पीतयेपानेऋत्विग्भिरस्ययागस्यनिर्वाहकायथा चारुःचरणीयः भक्षणीयः सो-मः सुतःअभिषुतः ॥ २ ॥

२. मित्रावरुण, आओ। यह तरल सोमरस दही के साथ मिलाया हुआ है। अभिषुत सोमरस दही के साथ मिलाया गया है। उषा के उदय-काल में ही हो अथवा सूर्य-किरणों के साथ ही हो—तुम्हारे लिए सोम अभिषुत है। यह सुन्दर सोमरस मित्र और वरुण के पान के लिए है—यज्ञ-स्थल में उनके पीने के लिए है।

तांवांधेनुंनवासरीमंशुंदुहन्त्यद्रिभिःसोमंदुहन्त्यद्रिभिः।
अस्मत्रागन्तमुपनोर्वाञ्चासोमपीतये।
अयंवांमित्रावरुणानृभिःसुतःसोमआपीतयेसुतः ॥ ३ ॥ १ ॥

ताम्। वाम्। धेनुम्। न। वासरीम्। अंशुम्। दुहन्ति। अद्रिऽभिः। सोमम्। दुहन्ति। अद्रिऽभिः। अस्मऽत्रा। गन्तम्। उप। नः। अर्वाञ्चा। सोमऽपीतये। अयम्। वाम्। मित्रावरुणा। नृऽभिः। सुतः। सोमः। आ। पीतये। सुतः ॥ ३ ॥ १ ॥

मित्रावरुणा हेमित्रावरुणौ वांयुवयोःसंबन्धिनमंशुंवल्लीरूपंसोमंदुहन्ति संपादयन्ति अध्व-र्यवः किमिव वांमसिद्धोऽभिप्रायपर्यां वासरीं सर्वस्याच्छादयित्रींबहुक्षीरामित्यर्थः यद्वा पयआदिनाआच्छादयित्रीं वसआच्छादने औणादिकअरिप्रत्ययः कृदिकारादक्तिनइतिङीष् यद्वा केवलऔणादिकःअरप्रत्ययः स्वार्थिकोऽण् धेनुंन प्रीणयित्रींगामिव केनसाधनेनेतितदा-ह—अद्रिभिः अभिषवसाधनैर्ग्रावभिः किंच अद्रिभिः तैरेवसाधनैः सोमंयुष्मदर्थमेवदुहन्ति यद्वोरूपंसोमंयुष्मदर्थमेवोक्तेनाभ्यासेनसंदुहन्ति किंच अर्वाञ्चा अस्मदभिमुखौसन्तौ सोमपी-तयेसोमपानाय अस्मत्राअस्मदाधारौ युवांनोऽस्मदीयंयज्ञंउपगन्तं उपागच्छतं किंच वांयुष्म-दर्थं अयंसोमःनृभिर्नेतृभिर्यज्ञनिर्वाहकैःऋत्विग्भिःसुतःअभिषुतः किंच आपीतयेसंपूर्णपानाय सुतः अवदानमच्छतमित्यर्थः ॥ ३ ॥

३. तुम्हारे लिए बहुत रसवाले सोम को, दुग्धवती गाय की तरह, पत्थर के टुकड़ों से वे दुहते हैं। वे प्रस्तर-खण्ड-द्वारा सोम को दुहते हैं। तुम हमारे रक्षक हो। सोम-पान के लिए हमारे सामने हमारे पास तुम आओ। मित्र और वरुण, नेताओं ने तुम्हारे लिए सोम चुआया है—अच्छी तरह पीने के लिए अभिषव किया है।

प्रपूष्णइतिचतुर्दशर्चंचतुर्थंसूक्तं प्रातःखण्डेऽप्यस्ति पूर्वेणसाकं प्रयुक्तंपौष्णमित्यनुक्रा-न्तं विनियोगोलैङ्गिकः।

तत्रप्रथमा—

प्रप्रपूष्णस्तुविजातस्यशस्यतेमहित्वमस्यतवसोनतन्दतेस्तोत्रमस्य नतन्दते। अर्चामिसुम्नयन्नहमन्त्यूतिंमयोभुवम्। विश्वस्ययोमनआयुयुवेमखोदेवआयुयुवेमखः॥ १॥

प्रऽप्र। पूष्णः। तुविऽजातस्य। शस्यते। महिऽत्वम्। अस्य। तवसः। न। तन्दते। स्तोत्रम्। अस्य। न। तन्दते। अर्चामि। सुम्नऽयन्। अहम्। अन्तिऽऊतिम्। मयःऽभुवम्। विश्वस्य। यः। मनः। आऽयुयुवे। मखः। देवः। आऽयुयुवे। मखः॥ १॥

तुविजातस्यबहुयजमानार्थमुत्पन्नस्यास्यपूष्णः पोषकस्यैतन्नामकस्यदेवस्य तवसोमहित्वं बलस्यमहत्त्वंप्रशस्यते प्रस्तूयतेसर्वैः वीप्सापादपूरणे नतंदते नहिनस्तिकश्चित् तदपि किंचास्यपूष्णः स्तोत्रंनतन्दते नहिनस्तिनविरमति सर्वोपिजनः एनंस्तौतीत्यर्थः जगत्पोषकत्वादितिभावः अतःकारणात् अहं अहमपि यजमानः सुम्नयन् सुखमिच्छन् अर्चामिस्तौमि कीदृशंतं अंत्यूतिं आसन्नरक्षणं कादिलोपोबहुलमितिकलोपः स्तुत्यनन्तरमेववरप्रदमित्यर्थः मयोभुवंसुखस्योत्पादकं भावयितारंवा यःपूषा मखःयज्ञवान् मत्वर्थोलुप्यते विश्वस्यसर्वस्य स्तोतुः ऋत्विजोमनः आयुयुवे समन्तादभिमिश्रयति शीघ्रवरप्रदानादितिभावः किंच देवोदीप्यमानः पूषाइतिशेषः मखः मखंयज्ञंआयुयुवेसंपूर्तिपर्यंतंमिश्रयति यद्वा विश्वस्यमनोमिश्रयणेयजमाने किमायातमितिचेत् उच्यते—मखः यज्ञनिर्वाहकोयंपूषादेवः यजमानस्यमनः आयुयुवे समन्तान्मिश्रयति सामर्थ्याद्यजमानस्यमनइतिलभ्यते यौतेश्छान्दसोलिट्॥ १॥

१. अनेक मनुष्यों-द्वारा पूजित पूषा (सूर्य) देव की शक्ति की महिमा सर्वत्र प्रशंसा प्राप्त करती है। कोई उसे मारना नहीं चाहता। पूषा के स्तोत्र की विश्रान्ति नहीं है। मैं सुख पाने की इच्छा से पूषा की पूजा करता हूँ। वह तुरन्त सहारा देते और उत्पन्न करते हैं। पूषा यज्ञवाले हैं। वे सारे मनुष्यों के मन के साथ मिल जाते हैं।

महित्वापूषन्नजिरंनयामनिस्तोमेभिःकृण्वऋणवोयथामृधउष्ट्रोनपीपरोमृधः। हुवेयत्त्वामयोभुवंदेवंसख्यायमर्त्यः। अस्माकमांगूषान्द्युम्निनस्कृधिवाजेषुद्युम्निनस्कृधि॥ २॥

प्र । हि । त्वा । पूषन् । अजिरम् । न । यामनि । स्तोमेभिः ।
कृण्वे । ऋणवः । यथा । मृधः । उष्ट्रः । न । पीपरः । मृधः ।
हुवे । यत् । त्वा । मयःऽभुवम् । देवम् । सख्याय । मर्त्यः ॥
अस्माकम् । आङ्गूषान् । द्युम्निनः । कृधि । वाजेषु । द्युम्निनः ।
कृधि ॥ २ ॥

हेपूषन् अजिरं यज्ञदेशंप्रति गमनवन्तं त्वांयामनि गमने निमित्तभूतेसति स्तोमेभिः स्तोत्रैः प्रकृण्वे प्रकर्षेणकरोमि छान्दसः—यामनिशीघ्रगमने अजिरंन शीघ्रगामिनमश्वमिव त-यथा प्रस्तूयते तद्वत् किंच यथात्वंः संग्रामान् उद्दिश्यऋणवःगच्छेः यथा प्रकृण्वे यद्वा यथा ऋणवः अस्मद्यज्ञंप्रतिगच्छेः ऋणुगतौ धात्वादिकः लेट्यडागमः तथात्वांकृण्वे किंच मृधो हिंस-कान्योद्धॄन् संग्रामे पीपरः पारंनयसि पारयतेर्लुङिचङिरूपं छान्दसः—उष्ट्रोन उष्ट्रोयथाभारं वोढॄणपारयति तद्वत् मृधः संग्रामात् पीपरः पारंनयसि यत् यतः अतःकारणात् त्वांमयोभु-वं सुखस्यभावयितारंदेवं देवनशीलंपूषणं मर्त्योमरणधर्मामनुष्योऽहं हुवेआह्वयामि किमर्थं स-ख्यायसमानख्यानाय प्रियकरणायएवमाहूतःसन्अस्माकं आङ्गूषान् आघोषान्स्तोमान् आङ्गू-षस्तोमआघोषइतियास्कः । द्युम्निनस्कृधि द्योतनवतः कुरु यद्वा स्तोमात् यशोवतः अन्नवतो-वा कृधिअस्मत्स्तुत्याप्रीतः सन्एवंकुर्वित्यर्थः किंच वाजेषु संग्रामेषुद्युम्निनः अन्नवतः कृधि अ-स्मदैरिणोपित्वामेवमन्नंकृधिकुर्वित्यर्थः ॥ २ ॥

२. जैसे शीघ्रगामी घोड़े की प्रशंसा होती है, वैसे ही, हे पूषन्, मंत्रों-द्वारा मैं तुम्हारी प्रशंसा करता हूँ। युद्ध में जाने के लिए तुम्हारी प्रशंसा करता हूँ। ऊँट की तरह तुम हमें युद्ध में पार करते हो। तुम सुख उत्पन्न करनेवाले देवता हो और मैं मनुष्य हूँ; मैत्री पाने के लिए मैं तुम्हें बुलाता हूँ। मेरे बुलावे को शक्तिमान् करो और संग्राम में मुझे विजयी बनाओ।

यस्यतेपूषन्त्सख्येविपन्यवःक्रत्वाचित्सन्तोवसाबुभुज्रिरइतिक्रत्वा
बुभुज्रिरे । तामनुत्वानवीयसींनियुतंरायईमहे ।
अहेळमानउरुशंससरीभववाजेवाजेसरीभव ॥ ३ ॥

यस्य । ते । पूषन् । सख्ये । विपन्यवः । क्रत्वा । चित् । सन्तः ।
अवसा । बुभुज्रिरे । इति । क्रत्वा । बुभुज्रिरे । ताम् । अनु । त्वा ।
नवीयसीम् । निऽयुतम् । रायः । ईमहे । अहेळमानः । उरुऽशंस ।
सरी । भव । वाजेऽवाजे । सरी । भव ॥ ३ ॥

---

१ नि० ५. ११.

हेपूषन्देव यस्यते रक्षकत्वेनप्रसिद्धस्यतवसख्ये सखित्वेहितकरणेसति क्त्वाचित् क्रतु-नाप्रकृष्टेनकर्मणैव जसादिषुछन्दसिवावचनमितिनाभावाभावः संतः भवन्तंप्रीणयितारःसन्तः वि-पन्यवः विशेषेणस्तोत्रशीलाः यद्वा मेधाविनामैतत् मेधाविनोयजमानाः अवसा त्वत्कृतेनरक्षणे-नरक्षिताःसन्तः बुभुजिरेभुञ्जते भोगानितिएवमेवसर्वदाकृत्वाकर्मणाबुभुञ्जिरे भुंजते सर्वेपाल्य-न्तइतिवा भुजेश्छन्दसिलिटिबहुलंछन्दसीतिरुट् तांतादृशीं नवीयसीं नवतरां स्तुत्यांवारक्षां अ-नुअनुसृत्य रक्षायाअनन्तरंत्वांनियुतं रायः एतत्संख्याकान् धनानि ईमहे याचामहे किंच हे उ-रुशंस बहुभिःस्तुत्य त्वं अहेळमानःअक्रुध्यन् अस्मासुसुमनाःसन् सरीभव अस्माभिर्गन्तव्योभव सर्वेरीणादिकइनिमत्ययः आधुशचत्वं किंच त्वंवाजेवाजे सर्वेष्वपिसंग्रामेषु सरीभवगमनशीलो-भव पुरोगन्ताभवेत्यर्थः ॥ ३॥

३. पूषन्, तुम्हारी मित्रता प्राप्त करके विशेष यज्ञ-द्वारा तुम्हें प्रसन्न करते हुए स्तोत्र-परायण यजमान तुम्हारे द्वारा रक्षित होकर नाना प्रकार के भोग भोगते हैं। नया सहारा पाकर तुम्हारे पास असंख्य धन चाहते हैं। बहुतों के द्वारा स्तवनीय पूषा, हमारा अनादर न करके हमारे सामने आओ और युद्ध-काल में हमारे अग्रगामी बनो।

अस्याऊषुणउपसातयेभुवोहेळमानोररिवाँअजाश्वश्रवस्यतामजाश्व।
ओषुत्वावर्वृतीमहिस्तोमेभिर्दस्मसाधुभिः।
नहित्वापूषन्नतिमन्यआघृणेननेसख्यमपह्नुवे ॥ ४॥ २॥

अस्याः। ऊम् इति। सु। नः। उप। सातये। भुवः। अहेळमानः। ररिऽवान्। अजऽअश्व। श्रवस्यताम्। अजऽअश्व। ओ इति। सु। त्वा। ववृतीमहि। स्तोमेभिः। दस्म। साधुऽभिः। नहि। त्वा। पूषन्। अतिऽमन्ये। आघृणे। न। ते। सख्यम्। अपह्नुवे ॥४॥२॥

हे अजाश्व पूषन् अजाश्वेतिपूषणमाहेतियास्कः। नोऽस्माकं अस्याः अस्यैचतुर्थ्यर्थेषष्ठी सातयेलाभाय अहेळमानः अक्रुध्यन् अनादरमकुर्वन् ररिवान् दाताचसन् सुसुष्ठुउप-भुवः समीपस्थोभव रातेश्छान्दसस्यलिटःक्वसुः पदसंज्ञायाअभावेपिपपिवांसंवस्थिवांसमि-त्यादौ छान्दसोवमहोदत्वते उइतिपादपूरणः किंच श्रवस्यतां अन्नमिच्छतामस्माकं हेअजाश्व अजाएवाश्वस्थानीयायस्यवाहकत्वं पूषनामेदं ररिवांश्चसन् उपभुवः ओइति निपातद्वयसमुदा-यात्मकएकोनिपातः हेदस्म शत्रूणां उपक्षपयितः पूषन् त्वात्वां ओषु वर्वृतीमहि सर्वतएवसुत-रांवर्तयेमहि वृतेरन्तर्भावितण्यर्थात्लिङिनबहुलंछन्दसीतिशपःश्लुः यज्ञान्तरगमनान्निवर्तयामः

१ नि० ४. २९।

इत्यर्थः केनसाधनेनेतितदुच्यते—साधुभिःस्तोमेभिः त्वांप्रीणयितुंसमर्थैःस्तोत्रैः किंच हे पूषन् आघृणे सर्वतोदीप्तःक्षारयितः यद्वा आघृणे हविषामाहर्तः स्वीकर्तः त्वां नह्यतिमन्ये अवमतिंनकरोमि नकेवलमनतिक्रममात्रं किंतु ते सख्यं तवसखित्वंहविष्कर्तृत्वं नअपह्नुवे नैवापनयामि नत्यजामि सर्वतःप्रख्यापयामीत्यर्थः ॥ ४ ॥

४. अज वाहनवाले पूषन्, हमारे लाभ के सम्बन्ध में अनादर न कर और दानशील होकर हमारे पास आओ। अजाश्व पूषन्, हम अन्न चाहते हैं। हमारे पास आओ। शत्रु-हन्ता पूषा, मंत्र-पाठ करते हुए हम तुम्हारे चारों ओर रहें। वृष्टिदाता पूषा, हम कभी न तो तुम्हारा अपमान करते और न तुम्हारी मित्रता का कभी अपलाप करते हैं।

अस्तुश्रौषळित्येकादशर्चंषष्ठंसूक्तम् अत्रानुक्रमणिका अस्तुश्रौषळेकादशैषश्वदेवीमैत्रावरुण्याश्विन्यस्तिस्रऐन्द्र्याग्नेयीमारुत्यैन्द्राग्नीबार्हस्पत्यावैश्वदेव्यंत्यात्रिष्टुप् पंचमीबृहती वैश्वदेवमेतदेवमन्यासामपिसूक्तमध्येगैवैश्वदेवत्वं सूक्तभेदप्रयोगेप्यालिंगंसादेवतेति परुच्छेपऋषिः अन्त्यात्रिष्टुप् पंचमीबृहती अन्याअत्यष्टयः विशेषाभावात्कृत्स्नंसूक्तंवैश्वदेवं तत्रआद्यायाविश्वेदेवादेवता द्वितीयायामित्रावरुणौ अथतिस्रोऽश्विदेवताकाः ऐन्द्रीषष्ठी सप्तम्याग्नेयी अष्टमीमारुतीनवमीऐन्द्राग्नीदशमीबार्हस्पत्या एकादशीवैश्वदेवी सूक्तविनियोगोलैङ्गिकः दशरात्रस्यपष्ठेहनिप्रउगशस्त्रेआद्या वैश्वदेवतृचेप्रथमा सूत्रस्येतिखण्डेसूचितम्—अस्तुश्रौषळोपूर्णोअग्नइति।

सैषासूक्तेप्रथमा—

अस्तुश्रौषट्पुरोअग्निंधियादधआनुतच्छर्धोदिव्यंवृणीमह इन्द्रवायूवृणीमहे। यद्धक्राणाविवस्वतिनाभासंदायिनव्यसी। अधप्रसूनउपयन्तुधीतयोदेवाँअच्छानधीतयः ॥ १ ॥

अस्तु। श्रौषट्। पुरः। अग्निम्। धिया। दधे। आ। नु। तत्। शर्धः। दिव्यम्। वृणीमहे। इन्द्रवायू इति। वृणीमहे। यत्। ह। क्राणा। विवस्वति। नाभा। सम्ऽदायि। नव्यसी। अध। प्र। सु। नः। उप। यन्तु। धीतयः। देवान्। अच्छ। न। धीतयः॥१॥

अहं पुरः पुरतः उत्तरवेद्यां अग्निं आहवनीयाख्यं धिया प्रज्ञयाप्रणयनादिकर्मणादधे धारितवानस्मि तच्छर्धः ताहशंबलवंतंवाग्निं यद्वा तच्छर्धः ताहशं मरुतां स्वरूपं बलंदिव्यं दिविभवं

नु क्षिप्रं आवृणीमहे आभिमुख्येन संभजामहे किंच इन्द्रवायू वृणीमहे यद्यस्मात्कारणात् विवस्वति दीप्तिमति नाभानाभौ भूम्यानाभिस्थाने देवयजनेवेदिरूपे यद्वा नाभौ सर्वफलस्यसंबन्धके यज्ञे यज्ञमाहुर्भुवनस्यनाभिमितिश्रुतेः । काणा कुर्वाणा स्वार्थप्रकाशनं नव्यसीनवतरा स्तुतिरूपावाक्संदायि संबध्यते छान्दसःकर्मणिलुङ् अस्माभिःप्रयुज्यतइत्यर्थः यस्मात्स्तुतिःक्रियते तस्मात् अस्तुश्रौषट् अस्याः स्तुतेःश्रवणंभवतु श्रोताभवतुवामरुतांगणोग्निर्वा इन्द्रवायुपक्षे प्रत्येकापेक्षयैकवचनं अथअनन्तरंनोधीतयः अस्मदीयानिकर्माणिस्तुत्यादिरूपाणि प्रयन्तु प्रकर्षेणहुड् युष्मानुपगच्छन्तु किंच देवाँअच्छान अग्न्यादिदेवान्आभिमुख्येन प्राप्तुमित्यधीतयः अस्मदीयानि कर्माणि उपयन्तु तेषांसमीपंप्राप्नुवन्तु ॥ १ ॥

१. मैंने भक्ति के साथ, सामने अग्नि की स्थापना की है। अग्नि की स्वर्गीय शक्ति की मैं प्रशंसा करता हूँ। इन्द्र और वायु की प्रशंसा करता हूँ। चूँकि पृथिवी की दीप्तिमान् नाभि या यज्ञ-स्थान को लक्ष्य कर नई अर्थकरी स्तुति बनाई गई है, इसलिए अग्नि उसे सुनें। पश्चात् जैसे हमारे क्रिया-कर्म अन्यान्य देवों के पास जाते हैं, वैसे ही इन्द्र और वायु के पास भी जायँ।

यद्धत्यन्मित्रावरुणावृतादध्याददाथेअनृतंस्वेनमन्युनादक्षस्यस्वेनमन्युना।
युवोरित्थाधिसद्मस्वपश्यामहिरण्ययम् ।
धीभिश्चनमनसास्वेभिरक्षभिःसोमस्यस्वेभिरक्षभिः ॥२॥

यत् । ह । त्यत् । मित्रावरुणौ । ऋतात् । अधि । आददाथे इत्याऽददाथे । अनृतम् । स्वेन । मन्युना । दक्षस्य । स्वेन । मन्युना । युवोः । इत्था । अधि । सद्मऽसु । अपश्याम । हिरण्ययम् । धीभिः । चन । मनसा । स्वेभिः । अक्षऽभिः । सोमस्य । स्वेभिः । अक्षऽभिः ॥ २ ॥

हेमित्रावरुणौऋतात् आदित्यात् त्यत् तदुदकंयद्यस्मात्कारणात् अधिअधिकंआददाथे सर्वतोददथः इत्यसिद्धं कीदृशमुदकंमनृतंनश्वरंशोषणस्वभावं केनसाधनेनस्वेनमन्युना स्वकीयेनतेजसा अहोरात्राभिमानिदेवौमित्रावरुणौखलुवृष्टिं मोचयतः अहोरात्रेवाइत्यादिश्रुतिःपूर्वमेवोदाहृता मन्युर्विशेष्यते दक्षस्यसमर्थस्य स्वेनमन्युनाआत्मभूतेन मननीयेनसामर्थ्येन किंच हेमित्रावरुणौ युवोः अन्त्यलोपश्छान्दसः युवयोः संबन्धिनं हिरण्ययंहिरण्मयंरूपं ऋत्व्यवास्त्व्यवास्त्वेत्यादौमयडोमशब्दलोपोनिपात्यते इत्था इत्थंवक्ष्यमाणप्रकारेण सद्मसुयज्ञसदनेषु अधि अपश्याम पश्येम केनसाधनेनेतितदुच्यते—धीभिः तदुद्देश्यैःकर्मभिर्यज्ञादिरूपैर्मनसाचनत-

दासकेनचेतसाच स्वेभिरक्षभिः आत्मीयैरनन्यैश्चक्षुरादीन्द्रियैः किंच सोमस्यसोमंस्वेभिरक्षभिः अस्मदीयैरिन्द्रियैः पश्येमेतिशेषः नाशाद्यपेक्षयाबहुवचनम् ॥ २ ॥

२. कर्म-कुशल मित्र और वरुण, अपनी शक्ति-द्वारा सूर्य के पास से जो विनाशी जल पाते हो, वह हमें पर्याप्त परिमाण में देते हो; इसलिए हम क्रिया, कर्म, ज्ञान और सोमरस में आसक्त इन्द्रियों की सहायता से, यज्ञशाला में, तुम लोगों का ज्योतिर्मय रूप देखें।

पृष्ठ्यस्यषष्ठेहनिप्रउगशस्त्रे युवांस्तोमेभिरित्याश्विनस्तृचःषष्ठस्येतिखण्डेसूत्रितम्—युवांस्तोमेभिर्देवयन्तोअश्विनावर्महइन्द्रेति ।

सैषातृतीया—

युवांस्तोमेभिर्देवयन्तोअश्विनाश्रावयन्तइवश्लोकमायवोयुवां हव्याभ्यायवः । युवोर्विश्वाअधिश्रियःपृक्षश्चविश्ववेदसा । प्रुषायन्तेवांपवयोहिरण्ययेरथेदस्राहिरण्यये ॥ ३ ॥

युवाम् । स्तोमेभिः । देवयन्तः । अश्विना । आश्रवयन्तःऽइव । श्लोकम् । आयवः । युवाम् । हव्या । अभि । आयवः । युवोः । विश्वाः । अधि । श्रियः । पृक्षः । च । विश्वऽवेदसा । प्रुषायन्ते । वाम् । पवयः । हिरण्यये । रथे । दस्रा । हिरण्यये ॥ ३ ॥

हेअश्विना अश्विदेवौ युवांस्तोमेभिःस्तोत्रैः देवयन्तः युवामात्मनइच्छन्तः आयवः मनुष्यनामैतद् यजमानाः श्लोकंयुष्मदीयस्तुतिरूपांवाचं आश्रावयन्तइव सर्वतःश्रवणविषयांकुर्वन्तइव स्तुवन्ति श्लोकइतिवाङ्नाम श्लोकः धाराइतितन्नामसूक्तत्वात् कीदृशास्ते युवांहव्याहविषाआन्यादिना अभ्यायवः आभिमुख्येनगंतारः प्रीणयितुमितिशेषः हवींषि आभिमुख्येनमापयन्तोवा किंच हेविश्ववेदसा सर्वधनौ युवोर्युवयोः संबन्धिन्योविश्वाःश्रियः सेवनीयाः सर्वाःलक्ष्मीः धनकनकादिरूपाः अधिअधिकंभजन्तइतिशेषः किंच पृक्षश्च अन्नमपि युष्मत्प्रसादादधि अधिकंलभन्ते किंच हेदस्रा शत्रूणामुपक्षपयितारौ वां हिरण्ययेरथेहिरण्मयेमधुपूर्णे रथे पवयस्तन्नेमयः प्रुषायन्ते क्षरन्ति स्रवन्ति प्रुषप्लुषस्नेहनसेचनपूरणेषु छन्दसिशायजपीत्यस्यहावपिद्यःशायचादेशः मधुपूर्णपात्रोपेतत्वाद्रथस्यगमनेनचक्रेषु मधूनिस्रवन्तीतिभावः पवीरथनेमिर्भवतियद्विपुनातिभूमिमितिनिरुक्तं[1] । अश्विनोरथस्यमधुपूर्णत्वं त्र्यःपवयोमधुवाहनेर-

---

१ नि ५. ५.।

थइत्यादिषु प्रसिद्धम् किंच वादृशे हिरण्यये हिरण्मये हृदयरमणे रथे मधुरं हविर्वहतमितिशेषः ॥ ३ ॥ ३. अश्विनीकुमारो, स्तुति-द्वारा तुम्हें अपना देवता बनाने की
इच्छा से यजमान लोग श्लोक सुनाते तथा हव्य लेकर तुम्हारे सामने
जाते हैं। सर्वधन-सम्पन्न अश्विद्वय, वे लोग तुम्हारी कृपा से सब
तरह के धनधान्य और अन्न प्राप्त करते हैं। तुम्हारे सोने के रथ
की नेमियाँ मधु गिराती हैं। उसी रथ पर हव्य ग्रहण करो।

अचे॑ति दस्रा॒ व्यु१॒॑ नाकं॑मृण्वथो यु॒ञ्जते॒ वां॑ रथ॒युजो॑ दिवि॑ष्टिष्वध्व॒स्मानो॑ दिवि॑ष्टिषु। अधि॑ वां॒ स्थाम॑ व॒न्धुरे॒ रथे॑ दस्रा हिर॒ण्यये॑। प॒थेव॒ यन्ता॑वनु॒शास॑ता॒ रजोऽञ्ज॑सा॒ शास॑ता॒ रजः॑ ॥ ४ ॥

अचे॑ति। द॒स्रा॒। वि। ऊँ॒ इति॑। नाक॑म्। ऋ॒ण्व॒थः॒। यु॒ञ्जते॑। वा॒म्। र॒थ॒ऽयुजः॑। दिवि॑ष्टिषु। अ॒ध्व॒स्मानः॑। दिवि॑ष्टिषु। अधि॑। वा॒म्। स्थाम॑। व॒न्धुरे॑। रथे॑। द॒स्रा॒। हि॒र॒ण्यये॑। प॒थाऽइ॑व। यन्तौ॑। अ॒नु॒ऽशास॑ता। रजः॑। अञ्ज॑सा। शास॑ता। रजः॑ ॥ ४ ॥

हे दस्रा दस्रौ अश्विनौ अचेति वक्ष्यमाणं युष्मच्चेष्टितं ज्ञायते सर्वैः किं तदिति तदुच्यते—नाकं स्वर्गं व्यृण्वथो विशेषेण गच्छथः ऋणुगतौ तनादिकः छेत्यडागमः पञ्चसंपूर्त्यनन्तरमिति यावत् उशब्दोवधारणे यद्वा नाकं अकं दुःखं तद्रहितं यज्ञं मृण्वथः विशेषेण गच्छथ एव तदर्थं वां रथयुजः युष्मत्संबन्धिनोरथस्ययोजयितारः सारथयः दिविष्टिषु स्वर्गस्यएषणेषु द्योतनात्मकस्य यज्ञस्यैषणेषु गमनेषु वा निमित्तभूतेषु युंजते अश्वान्योजयन्ति रथे युक्तेरथे वा युष्मान्यएव विशेष्यन्ते दिविष्टिषु दिवोगमनेषु निरालंबआकाशगमनेषु अध्वस्मानः रथस्य तदाश्रितस्य च ध्वंसमकुर्वाणाः किंच हे दस्रा अश्विनौ वां युवयोः वंधुरे वंधुरत्रययुक्ते युगबन्धनाधारः काष्ठविशेषो वन्धुरं तादृशत्रययुक्तत्वं रथो योवांत्रिवंधुर इत्यादिषु प्रसिद्धं। हिरण्यये हिरण्मये रथे अधि सादृशस्यरथस्योपरि स्थाम अस्थापयाम छान्दसे लङि बहुलं छन्दसीत्यडभावः आद्युदात्तश्छान्दसः कीदृशौ पथेव सुपथेनेव मार्गेण निरालंबआकाशे रजः रंजनात्मकं स्वर्गं प्रति यन्तौ गच्छन्तौ लोकत्वात् तुष्यन्त्यनुकूलात्। अनुशासता अननुकूलान् शत्रून् अनुशासतौ विधेयीकुर्वन्तौ शासेः शत्रन्तात् जक्षित्यादयः षडित्यभ्यस्तत्वात् अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं किंच अंजसा मुख्यत्वेन प्रकारेण उदकं वृष्टिलक्षणं शासता शासतौ वशादिधेयीकुर्वन्तौ ॥ ४ ॥

४. दस्रद्वय, तुम्हारे मन की बात सब जानते हैं। तुम स्वर्ग में
जाना चाहते हो। तुम्हारे सारथि लोग स्वर्ग-पथ में रथ योजित करते
हैं। निरालम्ब होते हुए भी अश्वगण रथ को नष्ट नहीं करते।
अश्विद्वय, बन्धुर या बन्धनाधारभूत वस्तु से युक्त हिरण्मय रथ पर
हम तुम्हें बैठाते हैं। तुम लोग सरल मार्ग से स्वर्ग को जाते हो।
तुम लोग शत्रुओं को परास्त करते और विशेषरूप से वृष्टि की
व्यवस्था करते हो।

अथपंचमी–

शचीभिर्नःशचीवसूदिवानक्तंदशस्यतम् ।
मावांरातिरुपंदसत्कदाचनास्मद्रातिःकदाचन ॥ ५ ॥ ३ ॥

शचीभिः । नः । शचीवसू इति शचीऽवसू । दिवा । नक्तम् ।
दशस्यतम् । मा । वाम् । रातिः । उप । दसत् । कदा ।
चन । अस्मत् । रातिः । कदा । चन ॥ ५ ॥ ३ ॥

हेशचीवसू शचीतिकर्मनाम अस्मदनुष्ठितज्योतिष्टोमादिकर्मधनौ युवांशचीभिः अस्मदीयैः कर्मभिर्यागादिभिर्निमित्तभूतैः दिवानक्तं अहनिरात्रौच दशस्यतं अभिमतंददेथां दाशृदाने इत्यस्येदंछान्दसंरूपं यद्वा दशस्यतिर्दानार्थः कंड्वादिषुद्रष्टव्यः वांयुवयोः रातिर्दानंकदाचन सर्वदायागकालेऽन्ययागकालेपि मोपदसत् मोपक्षीणंभूत् दसुउपक्षये लृदित्पुषादिद्युतादीतिच्लेरङ् नकेवलंयुष्मदीयं अपितु अस्मत् अस्माकमपि रातिर्दानं हविरादिप्रदानंसर्वविषयंदानं वाधिभ्यः कदाचन सर्वावस्थायामपि मोपदसत् उपक्षीणंमाभूत् सर्वदावर्द्धतां अहमपिसर्वदायुष्मानुद्दिश्यदद्यां युवामपि मदभिमतंसर्वदादत्तमित्यर्थः ॥ ५ ॥

५. हमारे क्रिया-कर्म ही तुम्हारा धन हैं। हमारे क्रिया-कर्म के लिए दिन-रात अभीष्ट प्रदान करो। न तो तुम्हारा दान बन्द हो और न हमारा।

॥ इतिद्वितीयस्यद्वितीयेतृतीयोवर्गः ॥ ३ ॥

पृष्ठ्यस्यषष्ठेहनिमरुत्वतीयशस्त्रस्यैन्द्रेतृचे तृतीयावृषन्निन्द्रेत्येषा सूत्रितंच—वृषन्निन्द्रवृषपाणास इन्दवःसुषुमायातमद्रिभिरिति तत्रैवसवनेप्रस्थितयाज्यानांपुरस्तात् अन्याकार्याः प्रशिष्योऽभ्योप्यर्येष्टव्यं तत्रहोतुःप्रस्थितयाज्यायाःपुरस्तात् एषाप्रक्षेपणीया सूत्रितंच—अहस्यप्रातःसवने प्रस्थितयाज्यानांपुरस्तादन्याःकलशोभ्यामनवानन्वोपजन्वीति ।

सैषासूक्तेषष्ठी–

वृषन्निन्द्रवृषपाणासइन्दवइमेसुताअद्रिषुतासउद्भिदस्तुभ्यंसुतासउद्भिदः । तेत्वामन्दन्तुदावनेमहेचित्रायराधसे ।
गीर्भिर्गिर्वाहःस्तवमानआगहिसुमृळीकोनआगहि ॥ ६ ॥

वृषन् । इन्द्र । वृषऽपानासः । इन्दवः । इमे । सुताः । अद्रिऽसुतासः । उत्ऽभिदः । तुभ्यम् । सुतासः । उत्ऽभिदः । ते । त्वा । मन्दन्तु । दावने । महे । चित्राय । राधसे । गीःऽभिः । गिर्वाहः । स्तवमानः । आ । गहि । सुऽमृळीकः । नः । आ । गहि ॥ ६ ॥

हेइन्द्र वृषन् वर्षितःकामानां इमेपुरतोदृश्यमानाइन्दवःसोमाः सुताः त्वदर्थमभिषुताः कीदृशास्तेवृषपानासः अभिमतवर्षकेणत्वयापातव्याः अद्रिसुतासः अद्रिभिर्दृढैः पाषाणैः अभिषवसाधनैः सुताः उद्भिदः उद्भेदकाः वर्षस्य तएवपुनर्विशेष्यन्ते उद्भिदः बलस्योद्भेदकाः उद्भिद्भावात्पर्वतादौ वादृशाः सोमाः तुभ्यंसुतासः त्वदर्थमेवाभिषुताः किंच एतादृशाः सोमाः त्वा-त्वांमन्दन्तु तर्पयन्तु कुर्वेत्तितदुच्यते—दावनेदानवविवागे अभिमतदानायवा यथामहे महते चित्रायचायमानाय विचित्रायनानाविधायवा राधसे धनाय किंच हेगिर्वाहः गिरांस्तुतीनामस्मदीयानांवोढः वहिहाधात्र्यस्त्यसुन् गीर्भिः अस्मत्स्तुतिभिः स्तवमानःसन् आगहि आगच्छ नोऽस्मान्सुमृळीकः सुष्ठुसुखयितासन् आगहिआगच्छ ॥ ६ ॥

६. अभीष्ट-वर्षक इन्द्र, अभीष्ट-वर्षी के पान के लिए यह सोम अभिषुत हुआ है। यह प्रस्तर-खण्ड द्वारा अभिषुत हुआ है। सोम पर्वत पर उत्पन्न हुआ है। यह तुम्हारे लिए अभिषुत हुआ है। विविध विचित्र लाभों के लिए यथास्थान प्रवृत्त सोम तुम्हारी तृप्ति का साधन करे। स्तुति-योग्य, हम तुम्हारी स्तुति करते हैं। आओ, हमारे ऊपर प्रसन्न होकर आओ।

दशरात्रस्यषष्ठेहनिप्रातःसवनेनेष्टुःप्रस्थितयाज्यायाःपुरस्तादोषूणोअग्नइत्येषावपनीयापञ्चीकृत्योभास्यांयागः षष्ठस्येतिखण्डेसूत्रितं—ओषूणोअग्नेशृणुहित्वमीळितोर्मिहोपारमिति चस्मिन्नेवसवने प्रवगरसेद्वितीया सूत्रितंच—अस्तुश्रौषळोषूणोअग्नइति ।

ओषूणोअग्नेशृणुहित्वमीळितोदेवेभ्योब्रवसियज्ञियेभ्यो
राजभ्योयज्ञियेभ्यः । यद्धत्यामङ्गिरोभ्योधेनुंदेवाअदत्तन ।
वितांदुह्रेअर्यमाकर्तरीसचाँएषतांवेदमेसचा ॥ ७ ॥

ओ इति । सु । नः । अग्ने । शृणुहि । त्वम् । ईळितः । देवेभ्यः । ब्रवसि । यज्ञियेभ्यः । राजऽभ्यः । यज्ञियेभ्यः । यत् । ह । त्याम् । अङ्गिरःऽभ्यः । धेनुम् । देवाः । अदत्तन । वि । ताम् । दुह्रे । अर्यमा । कर्तरि । सचा । एषः । ताम् । वेद । मे । सचा ॥ ७ ॥

हेअग्ने त्वंनोऽस्मदीयं आवाहनं स्तुतिंवा ईळितः अस्माभिः स्तुतःसन् ओषुशृणुहि ओइति निपातद्वयसमुदायात्मकएकोनिपातः आभिमुख्येनैवसुष्ठुशृणु उतश्यमत्यादितिछन्दसिषत्वम्- मितिहेर्लुगभावः शृत्वाचदेवेभ्योदेवनशीलेभ्योयज्ञियेभ्योयज्ञार्हेभ्यः हविर्भाग्भ्यः स्तुतिभाग्भ्य- श्चेत्यर्थः यज्ञर्त्विग्भ्यामितिघः तेभ्यः यज्ञियेभ्योयज्ञार्हेभ्योयजमानेभ्यः संबन्धिकर्मवर्त्तसमृहि प्रवीर्वेर्लेट्यडागमः कीदृशेभ्यः राजभ्योराजमानेभ्यः इदानींदिवाः अरयशेणोभ्यन्वे अर्थेविदा- समाहुः—अङ्गिरसोनाममहर्षयः पूर्वयज्ञार्थंदेवान्स्तुत्याप्रीणयित्वागाः अयाचन्त तेप्रीताःकामदु- घांगावुः ऊच्याचतांधेनुंक्षीरंदोग्धुमशक्नुवानाः अर्यमणंदेवंप्रार्थयन् सचप्रार्थितोऽग्निहोत्रायपयः क्षीरंदुदोहेति यदिदमत्रोच्यते—यद यां त्वां वां हमसिद्धां धेनुंक्षीरादिनाप्रीणयितुंगाहदेवाः अं- गिरोभ्यः तदर्थंअदृचन इचयन्तः यजनयजनाश्चेवितनादेशः यांधेनुंअर्यमासर्वस्यनियामिकादेवः कर्वरिसर्वस्योत्पादकेत्वम्यग्नौसचाहवरदेवेभ्यःसाकं विदुहे विशिष्टंदुग्धवान् दुहेर्लिटिबहुलंछ- न्दसीतिरुट् छन्दसिवेविवचनार्थद्विर्वचनाभावः उट्येवचाडोपस्तइतिवळोपः एषः एषाअर्य- मा यांधेनुंमेसचामत्समवायेनवेदजानाति अर्यमाहमपिजानामीत्यर्थः ईदृशीधेनुस्त्वदर्थमितदुस- तइत्यग्नेःस्तुतिः ॥ ७ ॥

७. अग्नि, हम तुम्हारी स्तुति करते हैं। हमारी स्तुति सुनो। दीप्यमान और यज्ञ-योग्य देवों के पास यजमान की बात कहना; क्योंकि देवों ने अङ्गिरा लोगों को प्रसिद्ध धेनु दी थी। अर्यमा देवों के साथ, सर्वोत्पादक अग्नि के लिए, उस धेनु का दोहन करते हैं और वह जानते हैं कि, वह धेनु हमारे साथ सम्बद्ध है।

मोषुणोअस्मदितिर्यस्यिवयाज्या सूचितंच—मोषुणोअस्मदभितानिपौंस्यौषूणोअग्नइति।

मोषुवोअस्मदभितानिपौंस्यासनाभूवंद्युम्नानिमोतजारिषुरस्म त्पुरोतजारिषुः। यद्वश्चित्रंयुगेयुगेनव्यंघोषादमर्त्यम्। अस्मासुतन्मरुतोयच्चदुष्टरंदिधृतायच्चदुष्टरम् ॥ ८ ॥

मो इति। सु। वः। अस्मत्। अभि। तानि। पौंस्या। सना। भूवन्। द्युम्नानि। मा। उत। जारिषुः। अस्मत्। पुरा। उत। जारिषुः। यत्। वः। चित्रम्। युगेऽयुगे। नव्यम्। घोषात्। अमर्त्यम्। अस्मासु। तत्। मरुतः। यत्। च। दुस्तरम्। दिधृत। यत्। च। दुस्तरम् ॥ ८ ॥

हेमरुतःवः युष्मत्संबन्धीनितानि प्रसिद्धानि पौंस्यापौंस्यानिबलानि सनासदातनानि नित्यानि द्युम्नानि यशांसियुक्तानि यद्वा सना संभजनीयानि द्युम्नानि धनवन्ति यशोवन्तिवा मत्वर्थीयोऽनु-

ष्यते मोहवि निपातद्वयसमुदायः उशब्दोवधारणे अस्मत् अस्मात् मोष्वभिभूवन् सुष्ठुमैवाभिभ- वन् यद्वा अस्मत्तोपगतानि माभूवन् उत अपिच यद्वा द्युम्नानीत्येतदुत्तरत्रसंबध्यते द्युम्नानि ध- नानि यशांसिवाअस्मदीयानि माजारिषुः क्षीणानिमाभूवन् उत अपिचअस्मत्पुराःपुराणिलक्षण- यात्वस्यामाणिनोमाजारिषुः जीर्णानिष्टामाभूवन् किंच वोयुष्मत्संबन्धि चित्रं चायनीयंनाना- विधंनव्यं नूतनं स्तोतव्यंवा अमर्त्यं अमरणधर्मकं मर्त्येषुदुर्लभं वा यदस्तिघोषात् घोषाः व्य- त्ययेनपंचमी शब्दोपेवागवादयः घोषोपलक्षिताग्रामनगरादयोवायेसन्ति तत्सर्वं युगेयुगे युग- शब्दोपलक्षिते तत्तत्काले अस्मासु अस्मास्वेवभवत्वितिशेषः नान्यस्य किंच हेमरुतः यद्वदु- स्तरं दुःखेनतरणीयं संपादनीयं धनं दिधृत धारयत तदस्मासु किंच दुस्तरं शत्रुभिरहिंसितं यत्सर्वमपि विशेषेणास्मासु स्थापयत ॥ ८ ॥

८. हे मरुतो, तुम्हारा नित्य और प्रसिद्ध बल हमें पराभूत न करे। हमारा धन कम न हो। हमारा नगर क्षीण न हो। तुम्हारा जो कुछ नूतन, विचित्र, मनुष्य-दुर्लभ और शब्द करनेवाला है, वह युग-युग में हमारा हो। जो धन शत्रु लोग नष्ट नहीं कर सकते, वह हमारा हो। तुम जो दुर्लभ धन को धारण करते हो, वह हमारा हो। जिस धन को शत्रु नहीं नष्ट कर पाते, वह हमारा ही हो।

पृष्ठयस्यषष्ठेहनि अच्छावाकस्यप्रस्थितयाज्यायाः पुरस्ताद्दध्यङ्हमइत्येषा सूत्रितंच— दध्यङ्हमेजनुषंपूर्वोअङ्गिराएवमेवमाध्यन्दिनइति।

सैषानवमी—

दध्यङ्हमेजनुषंपूर्वोअङ्गिराःप्रियमेधःकण्वोअत्रिर्मनुर्विदुस्तेमेपूर्वेमनुर्विदुः। तेषांदेवेष्वायतिरस्माकंतेषुनाभयः। तेषांपदेननमह्यानमेगिरेन्द्राग्नीआनमेगिरा ॥ ९ ॥

दध्यङ् । ह । मे । जनुषम् । पूर्वः । अङ्गिराः । प्रियऽमेधः । कण्वः । अत्रिः । मनुः । विदुः । ते । मे । पूर्वे । मनुः । विदुः । तेषाम् । देवेषु । आऽयतिः । अस्माकम् । तेषु । नाभयः । तेषाम् । पदेन । महि । आ । नमे । गिरा । इन्द्राग्नी इति । आ नमे । गिरा ॥ ९ ॥

दध्यङ्अथर्वगोत्रोत्पन्नएतन्नामकोमहर्षिः सचपूर्वःपूरकः सर्वस्यपुरातनोवाअङ्गिराः अङ्गा- रः तद्वत्तेजस्वीत्यर्थः यद्वा अंगाराएवांगिरसोभवन् येऽङ्गाराआसंस्तेऽङ्गिरसोभवन्निति श्रुतिः। अङ्गिराअङ्गाराअङ्कनाअञ्चनाइतिनिरुक्तम्। एतन्नामामहर्षिश्चप्रियमेधः मेधाप्रियः प्रियमेधः

१ ऐ० ब्रा० ३. ३४.। २ नि० ३. १७.।

पियाअस्यमेमाइतिधांस्कः। कण्वःमेधावी सच अत्रिः दुःखत्रयरहितः अत्रिर्नत्रयइतिनिरुक्तम्। मनुः मननवान् एतन्नामामहर्षिः एतेसर्वेमहात्मानोमहर्षयःमेअनुषं दिवोदासपुत्रस्यपरुच्छेपस्य जन्मविदुःजानन्ति वेत्तेर्विदोलटोवेतिझेरुसादेशः किंच तेपूर्वोकाः पूर्वेपूर्वकालीनाः मेअस्मत्पि-त्रादीन्जानन्तीत्यर्थः मनुःमनवःज्ञानवन्तः यतस्तेपूर्वेमनवश्च अतोविदुरितिभावः सुपांसुलुगि-तिजसोलुक् तेषांज्ञानेउपपत्तिमाह—तेषांदध्यङ्ङादीनांदेवेषुवरेषुदेवनशीलेषुमहर्षिषु मध्ये आ-यतिः दीर्घकालसंबन्धोस्तिअतोविदुरित्यर्थः ततश्चकिमित्याह—अस्माकंनाभयःजीवनसह-संबन्धबन्धःप्राणाः फलेनसहसंबद्धापागाथः तेषुतेष्वेववर्तन्ते असौविशिष्टजन्मा योपक्षयोग्यइति तैर्बन्ध्यत्वेनतदधीनत्वं तेषांदध्यङ्ङादीनांपदेनआस्पदेनमहत्त्वेननिमित्तेनगिरास्तुतिरूपयावा-चापहिमहत्वअत्यधिकंआनमे नमामि सर्वोजनः किंच तेषामनुग्रहात् यज्ञयोग्यःसन् इन्द्राग्नी गिरास्तुतिरूपयावाचायुक्तःसन्आनमे आभिमुख्येननमामिस्तौमिनमामिचेत्यर्थः नमेर्व्यत्ययेना-त्मनेपदं यद्वा कर्मकर्तरिनदुहस्नुनमामितियकःप्रतिषेधः स्वयमेवनतोऽस्मि इपूरणः ॥ ९ ॥

९. प्राचीन दधीचि, अङ्गिरा, प्रियमेध कण्व, अत्रि और मनु मेरे जन्म की बात जानते हैं। ये पूर्व काल के ऋषि और मनु मेरे पूर्व-पुरुषों को जानते हैं; क्योंकि, महर्षियों में वे दीर्घायु हैं और मेरे जीवन के साथ उनका सम्बन्ध है। वे महान् हैं; इसलिए उनकी स्तुति तथा नमस्कार करता हूँ।

होतायक्षद्वनिनोवन्तवार्यंबृहस्पतिर्यजतिवेनउक्षभिःपुरुवारेभिरुक्षभिः।
जगृभ्माद्दूरआदिशंश्लोकमद्रेरधत्मना।
अधारयदररिन्दानिसुक्रतुःपुरूसद्मानिसुक्रतुः ॥ १० ॥

होता। यक्षत्। वनिनः। वन्त। वार्यम्। बृहस्पतिः। यजति।
वेनः। उक्षऽभिः। पुरुऽवारेभिः। उक्षऽभिः। जगृभ्म।
दूरेऽआदिशम्। श्लोकम्। अद्रेः। अध। त्मना। अधारयत्।
अररिन्दानि। सुऽक्रतुः। पुरु। सद्मानि। सुऽक्रतुः ॥ १० ॥

अयंहोतादैव्योऽग्निर्मानुषोवादेवानामाह्वातायक्षत् यान्यांपठतु यजेर्लेट्यडागमः सिब्बहुल-मितिसिप् वनिनोवननवन्तः हविःकामयमानावा देवावार्यंवरणीयंसोमं वन्त भजन्तां वनतेश्छा-न्दसेलङ्ङ्व्यत्ययेनात्मनेपदं बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् छान्दसोऽस्यलोपः तदर्थंबृहस्पतिः बृह-तोमन्त्रस्यहविषोवापालकोऽध्वर्युः दैव्योबृहस्पतिर्वास्वयमेवयजति यागंकरोति कीदृशःसःवेनः

1 नि० ३, १५।   2 नि० ३. १५।

कामयमानः केनसाधनेनेतितदुच्यते—उक्षभिः सेचकैः सोमैः पुरुवारेभिः बहुभिर्वरणीयैः यद्वा-उक्षभिः सेचनसमर्थैरुदकैः वह्निमिश्चभूतैर्हूयमानैराहुतिभिरादित्यद्वारा वृष्टयुत्पन्नैः स्वयं यजमानाः दूरे आदिशं दूरदेशे आदिगादेशोयस्य तादृशं हलदन्तात्सप्तम्याइत्यलुक् अद्रेः ग्रावा-णेकवचनं अभिषवसाधनस्यग्राव्णः श्लोकंवाचं ध्वनिंअश्रुम्म शृण्मीमःश्रोत्राभ्यां पूजार्थंबहुवचनं इदानींपरोक्षकृत्वः सुक्रतुः शोभनकर्मायंयं यजमानः अथअथयामसंपूर्त्यनन्तरं अररिंदानि उदकनामैतत् अररिंदानिध्वस्यन्वदितिविचनामसुपाठात् वृष्टिलक्षणान्युदकानि त्मनाआत्मनाअधारयत् धारयति ररिंदांवा नास्तिअन्योररिरस्यपिपासोपशमनस्य तादृशंपिपासोपशमनं ददतीत्यररिन्दानि यद्वा अररिः इत्येवगमनं औणादिकोअरिमित्ययः आतोनुपसर्गेकः पृषोदरादित्वादभिमतरूपस्वरसिद्धिः तद्ददतीतिअररिन्दान्युदकानि चेष्टाप्रदानीत्यर्थः आपोमयःप्राणइतिश्रुतेः । यद्वा ररिदानं नविद्यते तादृशंदानमितरभूतेषुयदररि तद्ददतीत्यररिन्दानि अन्यैरदेयंत्रैलोकोपकारिभोगंददतीत्यर्थः तादृशान्युदकानि यागेनोत्पादितवानित्यर्थः किंच सुक्रतुः शोभनकर्मायंपुरुपुरूणि बहूनि सद्मानि सदनानिसुखनिवासयोग्यानिगृहाणिअधारयत् यद्वा बृहस्पतिः सुक्रतुर्ग्रावमध्वर्युः अररिंदान्युक्तलक्षणानिअभिषवसाधनान्युदकानि अधारयत् धारितवान् तथा सुक्रतुः शोभनयज्ञः पुरुसद्मानिसदनानि हविरासादनान्यधारयत्॥१०॥

१०. होता लोग यज्ञ करें, हव्य की इच्छा करनेवाले देवता रमणीय सोम ग्रहण करें। स्वयं इच्छा करके बृहस्पति प्रभूत और रमणीय सोम-द्वारा योग करते हैं। हमने सुदूर देश में प्रस्तर-खण्ड की ध्वनि सुनी। सुक्रतु यजमान स्वयं जल धारण करते हैं। वह बहु निवास-योग्य घर धारण करते हैं।

द्वयारात्रेषष्ठेहनिमउगशस्त्रेवैश्वदेवतृचस्यद्वितीया येदेवासइत्येषा सूत्रितंच—येदेवासोदिव्येकादशस्थेयमददात् ॥मिति। सैषैकादशी—

ये॑दे॑वासो॑ दि॒व्येका॑दश॒स्थपृ॑थि॒व्यामध्येका॑दश॒स्थ ।
अ॒प्सु॒क्षितो॑महि॒नैका॑दश॒स्थते॑दे॑वासो॑य॒ज्ञमि॒मंजु॑षध्वम् ॥११॥४॥

ये । दे॒वा॒सः॒ । दि॒वि । एका॑दश । स्थ । पृ॒थि॒व्याम् । अधि ।
एका॑दश । स्थ । अ॒प्सु॒ऽक्षितः॑ । म॒हि॒ना । एका॑दश । स्थ ।
ते । दे॒वा॒सः॒ । य॒ज्ञम् । इ॒मम् । जु॒ष॒ध्व॒म् ॥ ११ ॥ ४॥

हेदेवासोदेवाः द्योतनशीलायेयूयंदिवियुलोकेएकादशस्थ एकंचदशचेत्येवंतत्संख्याकाः भवथ तथापृथिव्यामधि उपरिएकादशस्थ एतत्संख्याकाभवथ किंच अप्सुक्षितः मध्येमुलोकाचाच्यं अप्स्वंतरिक्षेक्षियन्तिनिवसन्तीत्यप्सुक्षितः क्षियतेःक्विप् तत्पुरुषेकृतीत्यलुक् अन्तरि-

क्षवासिनोदेवाः एकादशस्थव तत्संख्याकाभवथ यद्वा अन्तरिक्षस्येयंसंज्ञा आपः पृथिवीत्यंत-रिक्षनामसुपाठात् यद्यपितिस्रएवदेवताइत्युक्तत्वात् क्षित्याद्यभिमानिन्योदेवतास्तिस्रएव तथापि महिनामहत्त्वेन स्वस्वविभूत्या त्रयस्त्रिंशत्संख्याकाभवन्ति तत्तत्स्थानेअन्यास्तद्विभूतयइत्युक्त-त्वात् महिनादेवासः इत्येतेसर्वेशसंबध्यन्ते तेयूयं हेदेवासः त्रिषुलोकेषुसंख्याकादेवाः इम-मस्मदीयंयज्ञंजुषध्वंसेवध्वं तत्संबधिहविर्दासीतितापीणयध्वं एकंचदशचएकादशम्यागेका-दशाभ्यइतिनिपातनादीर्घः संख्येतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ ११ ॥

११. जो देवता स्वर्ग में ११ हैं, पृथिवी के ऊपर ११ हैं—जब अन्तरिक्ष में रहते हैं, तब भी ११ रहते हैं, वे अपनी महिमा से, यज्ञ की सेवा करते हैं ।

॥ इतिद्वितीयस्यद्वितीयेचतुर्थोवर्गः ॥ ४ ॥

॥ इतिप्रथमेमण्डलेविंशोऽनुवाकः ॥ २० ॥

एकविंशेनुवाकेसप्तसूक्तानि तत्रवेदिषदइतिप्रथमंसूक्तंत्रयोदशर्चं उचथ्यपुत्रस्यदीर्घतम-सआर्षमाग्नेयं अन्त्येत्रिष्टुभौ शिष्टाजगत्यः तुभ्यन्तपरिभाषयाजगत्यः दशमीत्रिष्टुप्जगतीवा अत्यष्टि-परिभाषानिवृत्ता अत्रानुक्रमणिका—वेदिषदेसप्तोनादीर्घतमाऔचथ्यआग्नेयंतुद्वित्रिष्टुबन्तंतु त्रिष्टुब्दशमीवेति प्रातरनुवाकस्याग्नेयेक्रतौजागतेछन्दसीदमादीनितृतीयवर्जितानिषट्सूक्तानि विनियुक्तानि तथाआश्विनशस्त्रेषण्णांतृतीयवर्जितानांसूक्तानांविनियोगः सूत्रितंच—वेदिषद-इतिषण्णांतृतीयमुद्धरेदिति ।

तत्रेयंप्रथमा—

वे॒दि॒षदे॑प्रि॒यधा॑माय सु॒द्युते॑धा॒सिमि॑व॒प्रभ॑रा॒योनि॑म॒ग्नये॑ ।
वस्त्रे॑णेववासया॒मन्म॑ना॒शुचिं॑ज्यो॒तीर॑थं॒शु॒क्रव॑र्णंतमो॒हन॑म् ॥ १ ॥

वे॒दि॒ऽसदे॑ । प्रि॒यऽधा॑माय । सु॒ऽद्युते॑ । धा॒सिम्ऽइ॑व । प्र । भ॒र॒ । योनि॑म् । अ॒ग्नये॑ । वस्त्रे॑णऽइव । वा॒स॒य॒ । मन्म॑ना । शुचि॑म् । ज्यो॒तिःऽर॑थम् । शु॒क्रऽव॑र्णम् । त॒मः॒ऽहन॑म् ॥ १ ॥

हेअध्वर्योवेदिषदे वेद्यांसीदतेनित्यं प्रियधामायप्रियधाम्ने प्रियस्थानाय उत्तरवेदिल-क्षणप्रियस्थानाय सुद्युते शोभनद्योतनाय अग्नये अग्रनयनादिगुणविशिष्टाय योनिंस्थानं वेद्याख्यं धासिमिव हवीरूपमन्नमिव प्रभर प्रहर प्रकर्षेणसंपादयेत्यर्थः तच्च स्थानंवस्त्रेणेव

वेनयथामार्दवायास्तृणाति तद्वत् मन्मनामननीयेनसंभारेण बर्हिषावा वेदिस्थानं वासय आच्छादय कीदृशंतत्स्थानमितितदुच्यते—शुचिंउत्पवनप्रोक्षणादिना अमेध्यासुरादीनामपगतत्वाच्छुद्धम् ज्योतीरथंज्योतिषआज्यादेरग्नेर्वारथस्थानीयं आधारभूतत्वात् शुक्लवर्णमभ्युपेतत्वात् दीप्तवर्णं अतएव तमोहनं तमसोऽन्धकारस्यहन्तारं अज्ञानस्यवा अग्निसाध्ययज्ञादिद्वाराज्ञानविचारकत्वादितिभावः यद्वा तस्यांयोनौ स्थाने वस्त्रेण यथागोपनीयंवस्तुगोपयन्ति तद्वत् तमग्निं वासय निवासय स्थापय मन्मना मननीयेन हृद्येन वस्त्रसदृशेन मृदुकाष्ठादिना आच्छादयता कीदृशं ज्योतीरथं दीप्तरथोपेतं शेषंपूर्ववत् ॥ १ ॥

१. अध्वर्यु, वेदी पर बैठे हुए, अपने प्रिय धाम उत्तर वेदी पर, प्रीति-सम्पन्न और प्रकाशशील अग्नि के लिए तुम अन्नवान् स्थान या वेदी तैयार करो। उस पवित्र ज्योति से संयुक्त, दीप्त-वर्ण और अन्धकार-विनाशी स्थान के ऊपर, वस्त्र की तरह, मनोहर कुश को बिछाओ।

अभिद्विजन्मात्रिवृदन्नमृज्यतेसंवत्सरेवावृधेजग्धमीपुनः।
अन्यस्यासाजिह्वयाजेन्योवृषान्य१न्येनवनिनोमृष्टवारणः ॥२॥

अभि। द्विऽजन्मा। त्रिऽवृत्। अन्नम्। ऋज्यते। संवत्सरे।
वृवृधे। जग्धम्। ईमितीम्। पुनरितिं अन्यस्य। आसा। जिह्वया।
जेन्यः। वृषा। नि। अन्येन। वनिनः। मृष्ट। वारणः ॥ २ ॥

द्विजन्मा द्वाभ्यामरणीभ्यांजायमानत्वात् यद्वा मथनेनाधानसंस्कारेणचोत्पन्नत्वात् द्विजन्मत्वं अन्येभ्योऽपिदृश्यन्तइतिमन्तव्यम् अयमग्निः त्रिवृदन्नं आज्यपुरोडाशसोमरूपेण त्रिप्रकारमन्नं अदनीयं अभिऋज्यते प्राप्नोति अर्जितआभिमुख्येननयति भक्षयति ऋजगतिस्थानार्जनोपार्जनेषु व्यत्ययेनश्यन् यद्वा ऋज्यते भस्मपाके पक्वंकरोतिवा किंच ईं इदं ईमित्यत्र सांहितिकोमलोपश्छान्दसः जग्धं भक्षितं संवत्सरेपूर्णे पुनर्ववृधे अग्निर्वर्धयति जीर्णस्यपुनर्वृध्यभावात् यजमानं हविर्भिर्व्याप्यतिसंवत्सरं यागसमर्थं करोतीत्यर्थः यद्वा एकवारं भक्षितं हविः पुनःसंवत्सरेपूर्णेसंवत्सरउदरस्थंवर्धतेवर्धयतिवाभक्षितारं किंचायमग्निर्वृषावर्षकःसन् अन्यस्यहविषः आसा आस्येन जिह्वयाएकन् जेन्यःप्रभूतोभवतीतिशेषः यद्वा वर्षितासन् एकेनरूपेण अन्यस्ययज्ञे होमादेः जिह्वयातदुपलक्षितयास्रुचाजेन्यःप्रवृद्धोभवति तथाअन्येन दावाग्निरूपेणवारणः सर्वेषांवारकःसन् वनिनोवनसंबन्धिनोवृक्षान् निमृष्ट निमार्ष्टि दहतीत्यर्थः मृणेश्छान्दसेलङ्व्यत्ययेनात्मनेपदम् ॥ २ ॥

२. द्विजन्मा या दो काष्ठों के मन्थन-द्वारा उत्पन्न अग्नि आज्य, पुरोडाश और सोम नाम के तीन अन्नों को सम्मुख लाकर खाते हैं। अग्नि के द्वारा भक्षित धन-धान्यादि, संवत्सर के बीच, फिर बढ़

छन्दसिवाबचनमितिगुणाभावः ज्वालानामाहुतिविहारामहलोकमामिसाधनत्वं कालीकरालीत्यु-पक्रम्यश्रूयते—एतेषुयश्चरतेभ्राजमानेषुयथाकालंचाहुतयोह्याददायन् । वञ्चयन्त्येताःसूर्यस्यर-श्मयोयत्रदेवानांपतिरेकोऽधिवासइति। रघुद्रुवः क्षिप्रंगच्छन्त्यः कृष्णासीवासः कृष्णमार्गाः उकारः समुच्चयार्थः जुवः जवनशीलाः शीघ्रकारिण्यः स्वव्यापारेषुअसमनाःअसमानमनस्काः काश्चन शाखुल्योगच्छन्ति काश्चनमन्यद्मृत्यइति विविधमनस्काः व्यत्ययेनैकवचनं यद्वा असमनाः भिन्नवर्णाः भिन्नवर्णत्वंचतदैवश्रूयते—कालीकरालीचमनोजवाचसुलोहितायाचसुधूम्रवर्णा। स्फु-लिंगिनीविश्वरुचीचदेवीलेलायमानाइतिसप्तजिह्वाइति। अजिरासः गमनशीलाः रघुस्यदः शीघ्रं स्यन्दमानाः वातजूताः वातप्रेरिताः तृतीयाकर्मणीतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं आशवः व्यापनशीलाः॥४॥

४. अग्नि की शिखाएँ लघुगति, कृष्णमार्गी या शीघ्रकारिणी, अस्थिर-चित्ता, गमनशीला, कम्पन-शीला, वायुचालिता, व्याप्ति-संयुक्ता, मोक्षप्रदा और मनस्वी यजमान की उपयोगिनी हैं।

आदस्य॒ ते ध्व॒सय॑न्तो॒ वृथे॑रते कृ॒ष्णमभ्वं॑ म॒हि वर्पः॒ करि॑क्रतः।
यत्सीं॑ म॒हीम॒वनिं॒ प्राभि मर्मृ॑शदभिश्व॒सन्त्स्त॒नय॒न्नेति॒ नान॑दत् ॥५॥५॥

आत्। अ॒स्य॒। ते। ध्व॒सय॑न्तः। वृथा॑। ई॒र॒ते॒। कृ॒ष्णम्। अभ्व॑म्। महि॑। वर्पः॑। करि॑क्रतः। यत्। सी॒म्। म॒हीम्। अ॒वनि॑म्। प्र। अ॒भि। मर्मृ॑शत्। अ॒भि॒ऽश्व॒सन्। स्त॒नय॑न्। एति॑। नान॑दत् ॥ ५॥५॥

आदनन्तरं अस्यस्तूयमानस्याग्नेस्तेप्रसिद्धाः विस्फुलिंगाः वृथासहैवईरते सर्वतोगच्छन्ति कीदृशास्तेध्वसयन्तः तमांसिध्वसयन्तः वथाकृष्णंकृष्णवर्णं अभ्वंमहान्तं अभिभवद्गमनमार्गं महिमहद् वर्पः रूपं प्रकाशंकरिक्रतः अत्यर्थंकुर्वन्तः कस्मिन्कालइतितदुच्यते—यद्यदामहीं महतीं अवनिंभूमिंसींसर्वतोमर्मृशत् पुनःपुनराम्रशत् मृशेर्यंङ्लुगन्ताच्छतरि अभ्यस्तानामा-दिरित्याद्युदात्तत्वं अभिश्वसन् सर्वतश्चेष्टमानः स्तनयन् शब्दंकुर्वन् नानदत् अत्यर्थंशब्दयत् पूर्ववत्प्रत्ययस्वरोअग्निम अभितः प्रकर्षेणैतिगच्छति यदा इतस्ततोजिह्वाभिर्लेलिहानोभुगुभुगु-ध्वनिंकुर्वन्ज्वलति तदैवविस्फुलिंगाःप्रवर्तन्तीत्यर्थः॥५॥

५. जिस समय अग्नि गर्जन करके श्वास फेंककर बार-बार विस्तीर्ण, पृथिवी को छूकर, शब्द करते हैं, उस समय अग्नि के सारे स्फुलिंग, एक साथ, चारों ओर जाते हैं। वे अन्धकार का विनाश कर चारों ओर जाते और कृष्णवर्ण मार्ग में उज्ज्वल रूप प्रकाशित करते हैं।

अथषष्ठी—

भूष॒न्न योऽधि॑ ब॒भ्रूषु॒ नम्न॑ते॒ वृषे॑व॒ पत्नी॑र॒भ्ये॑ति॒ रोरु॑वत्।
ओ॒जा॒यमा॑नस्त॒न्व॑श्च शुम्भते भी॒मो न शृङ्गा॑ दविधाव दु॒र्गृभिः॑ ॥ ६ ॥

भूषन् । न । यः । अधि । बभ्रूषु । नम्नते । वृषाऽइव । पत्नीः ।
अभि । एति । रोरुवत् । ओजायमानः । तन्वः । च । शुम्भते ।
भीमः । न । शृङ्गा । दविधाव । दुःऽगृभिः ॥ ६ ॥

योऽग्निर्बभ्रूषु बभ्रुवर्णास्वोषधीषु भरणकुशलासु तासामधि अधिकं नम्नते नमति का-ष्ठानि प्रविशति नमतेर्लेट्यडागमः व्यत्ययेनात्मनेपदं यद्वा लङि छान्दसः शपः श्लुः व्यत्ययेन हला-दिशेषाभावः भूषन् अलंकुर्वन्नेव स्वतेजसा भूषयन्निव किंच अयं प्रविशन् वृषेव सेक्ता वृषभ इव पत्नीः यथा स्वपालयित्रीः समर्थयित्रीरोषधीः रोरुवत् रौतेर्यङ्लुगन्ताच्छतरि अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदा-त्तत्वं अत्यर्थं शब्दं कुर्वन्नभ्येति अभिगच्छति प्रथममोषधीः प्रविश्य पश्चात्प्रवृद्धः सन् तानेव-दहतीत्यर्थः किंच एवं कृत्वा ओजायमानः ओजस्विबलनाम स्वयं बलमिवाचरन् कर्तुः क्यङ् स-लोपश्चेति क्यङ् सलोपौ धूमादिभिर्विना केवलं तेजोरूप एव सन् तन्वश्च शुम्भते स्वशरीरभूताज्ज्वा-लाश्च दीपयति शोभयतीत्यर्थः किंच प्रवृद्धज्वालः दुर्गृभिः केनचिदपि ग्रहीतुमशक्यः सन् भीमो न भयंकरो वृषभ इव स यथा दुर्ग्रहः सन् शृंगं चालयति तद्वत् अयमपि शृंगाणि शृंगवदुन्नता-ञ्ज्वालाः दविधाव अत्यर्थं चालयति धुनोतेर्यङ्लुगन्ताल्लिटि रूपं अभ्यस्तस्याभ्यस्तसंज्ञाविधिसामर्थ्येन संमहो द्रष्टव्यः ॥ ६ ॥

६. अग्नि पीले ओषधों को भूषित करके, उनके बीच, उतरते हैं। जैसे वृषभ गायों की ओर दौड़ता है, वैसे ही, शब्द करते हुए, अग्नि दौड़ते हैं। क्रमशः अधिक तेजस्वी होकर अपने शरीर को प्रकाशित करते हैं। दुर्द्धर्ष रूप धारण करके भयंकर पशु की तरह सींग घुमाते हैं।

ससंस्तिरोविष्टिरःसंगृभायतिजानन्नेवजानतीर्नित्यआशये ।
पुनर्वर्धन्तेअपियन्तिदेव्यमन्यद्वर्पःपित्रोःकृण्वतेसचा ॥ ७ ॥

सः । सम्ऽस्तिरः । विऽस्तिरः । सम् । गृभायति । जानन् । एव ।
जानतीः । नित्यः । आ । शये । पुनः । वर्धन्ते । अपि । यन्ति ।
देव्यम् । अन्यत् । वर्पः । पित्रोः । कृण्वते । सचा ॥ ७ ॥

सोऽग्निः संस्तिरः आच्छन्नः संपूर्वात्स्तृणातेर्मूलविभुजादित्वात्कप्रत्ययः परादिश्छन्द-सि बहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् तथा विस्तिरः कदाचिद्विस्तीर्णः सन् संगृभायति संगृह्णाति ओषधीः किंच अयं जानन्नेव यजमानार्थं प्रवृद्धेन भवितव्यं अतो ज्वालाभिः संयोक्तव्य इत्यभिग-च्छन्नेव जानतीः यजमानार्थं प्रवृद्धाभिर्भवितव्यमित्यवगच्छन्तीः ज्वालाः नित्यः अविच्छिन्नः

सन् आश्रये आश्रेते आश्रयतीत्यर्थः लोपस्तआत्मनेपदेष्विति तलोपः एवंभूतज्वालाः पुनः पूर्वमवृध्याएवपुनरपियागयोग्यायथाभवन्ति तथा वर्धंते देव्यं यागादिव्यवहारयोग्यं स्तुत्यंवाग्निमपियन्ति प्राप्नुवन्ति यद्यप्यग्निज्वालयोरेकत्वं तथापि राहोःशिरइतिवदौपचारिकोगन्तृगन्तव्यभावः किंच एवंप्रवृद्धाज्वालाओषधयोवा सचा अग्निनासह पित्रोर्जगत्पालयित्रोः द्यावासंभूयद्यावापृथिव्योरन्यत्पूर्वमविद्यमानं तेजोमयंवर्पः रूपंकृण्वते कुर्वन्ति लोकद्वयंस्पृशन्तीत्यर्थः ॥ ७ ॥

७. अग्नि कभी छिपकर, कभी विराट् होकर ओषधों को व्याप्त करते हैं, मानों यजमान का अभिप्राय जानकर ही अपनी अभिप्राय जाननेवाली शिखा को आश्रित करते हैं। शिखायें, फिर बढ़कर, याग-योग्य अग्नि को व्याप्त करती हैं एवं सब मिलकर पृथिवी और स्वर्ग का अपूर्व रूप विस्तृत करती हैं।

तमग्रुवःकेशिनीःसंहिरेभिरऊर्ध्वास्तस्थुर्मम्रुषीःप्रायवेपुनः ।
तासांजरांप्रमुञ्चन्नेतिनानदसुंपरंजनयंजीवमस्तृतम् ॥ ८ ॥

तम् । अग्रुवः । केशिनीः । सम् । हि । रेभिरे । ऊर्ध्वाः । तस्थुः । मम्रुषीः । प्र । आयवे । पुनरिति । तासाम् । जराम् । प्रऽमुञ्चन् । एति । नानदत् । असुम् । परम् । जनयन् । जीवम् । अस्तृतम् ॥८॥

तमग्निमग्रुवः अग्रतःस्थिताः यद्वा अङ्गुलिनामैतत् अंगुलयइवाकुटिलाः केशिनीः केशस्थानीयोर्ध्वभागविकाशयुक्तापिवाज्वालाः संरेभिरेहि परिरंभंकुर्वन्तिखलु आलिंगन्ति किंच एवंकुर्वत्यः मम्रुषीः मृताः अंगारभावमापन्नाअपि म्रियतेः क्वसुप्रत्ययान्तात् ङीपिरूपं आयवे आगच्छते अग्नये प्रर्थे पुनः स्वोपद्रवमजानत्यः ऊर्ध्वाः प्रतस्थुः ऊर्ध्वमुखाः उन्नताः प्रतस्थिरे सुप्रभाषाअपि प्रत्युत्थानं कुर्वन्तीत्यर्थः एवंकुर्वतीषु सतीषु समर्थोग्निः तासां ज्वालानां जरांवयोहानिंप्रमुंचन् प्रकर्षेणमोचयन् नानदत् जरापरिहारायप्रवर्धयन्निवात्यर्थंशब्दयन् नकेवलं जराहानिरेव अपितु परंनिरतिशयं असुं प्राणं अस्तृतं काष्ठोदकादिप्रक्षेपेणाप्यहिंसितं जीवं प्राणधारणसामर्थ्यं जनयन्नुत्पादयन्नेति गच्छति तासांज्वालानां सन्निधिं प्राप्नोति यथालोकेकामुक रमण्योरमणेनसहनिर्भरंक्रीडित्वापश्चात्प्रोषितेतस्मिन्विरहेणजीर्णाम्रियमाणाः पश्चात्तस्मिन्नागतेसति स्वदौर्बल्यमगणयित्वा संतोषेणपरिष्वंगायचेष्टन्ते सभर्ता मन्त्रोच्चारणेनजरापनीयोचितप्रदानेन प्राणयत्यसवीत्यर्थंभावोऽत्रानुसंधेयः ॥ ८ ॥

८. शीर्षस्थानीय और आगे स्थित शिखायें अग्नि का आलिङ्गन करती हैं; मृतप्राय होने पर भी अग्नि का आगमन जानकर ऊर्ध्वमुख होकर, ऊपर उठती हैं। अग्नि, शिखाओं का बुढ़ापा छुड़ाकर उन्हें उत्कृष्ट सामर्थ्य और अखण्ड जीवन प्रदान करते हुए गर्जन करते आते हैं।

अथनवमी—

अधीवासंपरिमातूरिहन्नहतुविग्रेभिःसत्वंभिर्याति विज्रयः।
वयोदधत्पद्वतेरेरिहत्सदानुश्येनीसचतेवर्तनीरह ॥ ९ ॥

अधीवासम् । परि । मातुः । रिहन् । अह । तुविऽग्रेभिः । सत्वंऽभिः ।
याति । वि । ज्रयः । वयः । दधत् । पत्ऽवते । रेरिहत् । सदा ।
अनु । श्येनी । सचते । वर्तनिः । अह ॥ ९ ॥

दावाग्निःस्तूयते अयमग्निः मातुः भूतानांनिर्मातुर्भूमेः अधीवासंउपर्याच्छादनस्थानीयं तृणगुल्मोषध्यादिकंपरिपरितः रिहन् लिहन्अहेतिप्रसिद्धौ। यद्वा मातुर्भूमेः अधीवासंउपरिधार्यमाणंवस्त्रं परि परितः रिहन् संपादयन् तुविग्रेभिः प्रभूतंशब्दयद्भिः प्रभूतगमनैर्वासत्वभिः प्राणिभिः सहितः ज्रयःज्रयसा जवेनवियाति विविधंगच्छति किंच पद्वते पादवते द्विपदेचतुष्पदेच वयःअन्नं यत्तदुचितं दधत् ददत् विपिनेदावानलेभीत्या पलायमानान्प्राणिनोव्याघ्रादयोभक्षयन्तीतिप्रसिद्धं किंकुर्वन् सदा सर्वदा तृणादिकं रेरिहत् दहन् किंच श्येनी श्यामवर्णोवर्तनिः मार्गः विधान्यंअग्निमनु अनुक्रमेणसचते सेवतेयत्रयत्राग्निर्गच्छति तत्रतत्रमार्गोऽपिकृष्णोभवति अहेतिप्रसिद्धौ ॥ ९ ॥

९. पृथिवी माता के ऊपर के ढक्कन या तृण-गुल्म आदि को चाटते-चाटते अग्नि प्रभूत शब्द-कर्त्ता प्राणियों के साथ वेग से गमन करते हैं। पाद-विशिष्ट पशुओं को आहार देते हैं। अग्नि सदा चाटते हैं और क्रमशः जिस मार्ग से आते हैं, उसे काला करते जाते हैं।

अस्माकमग्नेमघवत्सुदीदिह्यधश्वसीवान्वृषभोदमूनाः।
अवास्याशिशुमतीरदीदेर्वर्मेवयुत्सुपरिजर्भुराणः ॥ १० ॥ ६ ॥

अस्माकम् । अग्ने । मघवत्ऽसु । दीदिहि । अध । श्वसीवान् ।
वृषभः । दमूनाः । अवऽअस्य । शिशुऽमतीः । अदीदेः । वर्मऽइव ।
युत्ऽसु । परिऽजर्भुराणः ॥ १० ॥ ६ ॥

हेअग्ने अस्माकं मघवत्सु अस्मत्संबन्धिधनवत्सु ग्रामेषु गृहेषुवा दीदिहि दीप्यस्व अध अथानन्तरं श्वसीवान्श्वसनवान् ज्वालाभिर्वेष्टयन् अस्मत्प्राणनवान्वा वृषभोवर्षिता अभिमतानां दमूनाः दममनाः दान्तमनावा सर्वंमनवेषिशेषः तउक्तलक्षणस्त्वंशिशुमतीरस्य शिशुशब्देनतदवस्थालक्ष्यते शैशवयतीर्ज्वालाअवक्षेप्य विहाय अदीदेः स्वयं

दीप्यस्व कीदृशस्त्वं युत्सु संग्रामेषु वर्मेवकवचमिव परिजर्भुराणः अस्मद्वेष्टॄन्पुनःपुनः परिहरन् यद्वा युत्सु संग्रामेषु वर्मेव परिजर्भुराणोभव हरतेर्यङ्लुगन्ताद्व्यत्ययेनशानच् अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं उक्तगुणकोभवान् मघवत्सु यज्ञेषु दीप्यस्व ॥ १० ॥

१०. अग्नि, तुम अभीष्टवर्षी और दानशील होकर श्वास फेंकते हुए हमारे धनाढ्य गृह में दीप्त हो। शिशु-बुद्धि छोड़कर, युद्ध-समय में वर्म की तरह, बार-बार शत्रुओं को दूर करके जल उठो।

इदमग्ने सुधितं दुर्धितादधि प्रियादु चिन्मन्मनः प्रेयो अस्तु ते ।
यत्ते शुक्रं तन्वो रोचते शुचि तेनास्मभ्यं वनसे रत्नमा त्वम् ॥ ११ ॥

इदम् । अग्ने । सुऽधितम् । दुःऽधितात् । अधि । प्रियात् । ऊं इति ।
चित् । मन्मनः । प्रेयः । अस्तु । ते । यत् । ते । शुक्रम् । तन्वः । रोचते ।
शुचि । तेन । अस्मभ्यम् । वनसे । रत्नम् । आ । त्वम् ॥ ११ ॥

हे अग्ने इदमस्मदीयं सोमादिरूपं हविः कीदृशंतत् दुर्धितात् दुर्हंस्थापितात् कठिनात्काष्ठादेरधिउपरि सुधितं सुहितं सुष्ठुदत्तं मन्मनोमननीयात्प्रियादुचित् तदप्यादपि उशब्दोवधारणे चिच्छब्दोऽपिशब्दार्थः ते तव प्रेयः अतिप्रियतमः अस्तु वर्तिक इत्याह हेअग्ने तेतव तन्वः शरीरस्य घृतेनोज्ज्वलितायाः ज्वालायाः शुचिर्निर्मलं शुक्रंदीप्तं यत्तेजोरोचते तेनसह रत्नं रमणीयं मणिमुक्तादिकं वितरन् त्वं अस्मभ्यं आवनसे अस्मान् संभजस्व वनतेर्ल्येत्ययेनात्मनेपदम् ॥ ११ ॥

११. अग्नि, यह जो काठ के ऊपर सावधानी से हव्य रखा गया है, वह तुम्हारी मनोऽनुकूल प्रिय वस्तु से भी प्रिय हो। तुम्हारे शरीर की शिखा से जो निर्मल और दीप्त तेज निकलता है, उसके साथ तुम हमें रत्न प्रदान करो।

अथद्वादशी—

रथाय नावमुत नो गृहाय नित्यारित्रां पद्वतीं रास्यग्ने ।
अस्माकं वीराँ उत नो मघोनो जनाँश्च या पारयाच्छर्म या च ॥ १२ ॥

रथाय । नावम् । उत । नः । गृहाय । नित्यऽअरित्राम् ।
पत्ऽवतीम् । रासि । अग्ने । अस्माकम् । वीरान् । उत । नः ।
मघोनः । जनान् । च । या । पारयात् । शर्म । या । च ॥ १२ ॥

हे अग्ने उत अपिच रथाय रंहणाय गृहाय सर्वस्यायतनभूताय नोऽस्माकं यजमाना-
य नावं संसारोत्तारिकां सोमयागात्मिकांनावं यज्ञोवैसुतर्मानौरित्यादिश्रुतिषुनौरूपत्वेनस्तु-
तत्वात् कीदृशींतां नित्यारित्रां नियतऋत्विग्रूपोदकाकर्षणकाष्ठसाधनोपेतां पद्वतीं हस्तनुहृत्या-
मितिमन्त्रपदप्रदातृत्वं भव्यदेवतामन्त्रादिरूपपादोपेतां ईदृशीं यज्ञात्मिकांनावं रासि देहि संपाद-
य रातिर्दानकर्मा दासति रातीतिनिघण्टुपाठात् सैवविशेष्यते उतअपिच यानौः अस्माकं वी-
रान् अस्मत्संबन्धिनः पुत्रादीन् मघोनः हविर्लक्षणान्नवतः करोतिजनांश्च यजमानानस्मानपि
यानौः पारयात्पारयेत् उत्तारयेत् पारयतेर्लेटयाडागमः जननमरणादिबहुदुःखात्मकस्यपारंनिर-
तिशयसुखास्पदंस्वर्गलोकंमापयेत् एषवःपुण्यःसुकृतोयत्स्वर्लोकइतियागाद्यनुष्ठानस्यवांश्रूयमाण-
त्वात् एवंप्रापय्यच यानौः शर्म सुखं निरतिशयं नक्षमापयेत् परस्यान्तेक्ष्यात्मानःप्रविशन्तिपरं
पदमित्युक्तत्वात् चित्तशुद्ध्युत्पादनद्वारायां विविदिषन्ति यज्ञेनदानेनेतिश्रुतेः ॥ १२ ॥

१२. अग्नि, हमारे घर या यजमान और रथ के लिए सुदृढ़ डाँड़ या ऋत्विक् और पाद या मंत्र से संयुक्त नौका या यज्ञ प्रदान करो। वह हमारे वीरों, धनवाहकों और अन्य लोगों की रक्षा करेगा और हमें सुख से रखेगा।

अथत्रयोदशी—

अभीनोअग्नउक्थमिज्जुगुर्याद्यावाक्षामासिन्धवश्चस्वगूर्ताः।
गव्यंयव्यंयन्तोदीर्घाहेषंवरमरुण्योवरन्त ॥ १३ ॥ ७ ॥

अभि। नः। अग्ने। उक्थम्। इत्। जुगुर्याः। द्यावाक्षामा।
सिन्धवः। च। स्वऽगूर्ताः। गव्यम्। यव्यम्। यन्तः। दीर्घा।
अहा। इषम्। वरम्। अरुण्यः। वरन्त ॥ १३ ॥ ७ ॥

हेअग्ने नःउक्थंशस्त्रंअभिजुगुर्याः आभिमुख्येनस्तुहि प्रोत्साहय सम्यक्शस्त्रमित्यंगी-
कुरु गृणान्दे छिडिबहुलंछन्दसीतिविकरणस्यश्लुः बहुलंछन्दसीत्युत्वं तथाद्यावाक्षामाद्यावा-
पृथिव्यावपियज्ञसाधनसंपादनेन प्रोत्साहयतां तथा सिन्धवः स्यन्दनशीलाः नद्यश्च स्वगूर्ताः
स्वयमेवगामिन्यः गव्यंगोसंभवंक्षीरादिकं गवांतृणाद्युत्पादनद्वारा यव्यं उपलक्षणमेतत् यववी-
ह्यादिभवं पुरोडाशादिकं यन्तःप्रापयन्तः प्रोत्साहयन्तु तथाअरुण्यः अरुणवर्णगोयुक्ताः म-
त्वर्थीयोलुप्यते आरुण्यसाधनभूताउषसः यद्वेतुत्वाचाच्छब्द्यं दीर्घाहा सर्वाण्यहानि सर्वकाले
इषंइष्यमाणं अन्नरसादिकं वरं वरणीयंश्रेष्ठं अन्यदपि यागसाधनं वरंत प्रापयन्तु वृद्धंसंभवौ

---

१ ऐ० ब्रा० १. १३.

अस्मासुवितरणपर्याप्तच्छान्दसोऽङ् व्यत्ययेनशप् साधयन्तु एवत्सर्वमग्नेःप्रसादादित्यग्नेरेवस्तु-तित्वादाग्नेयत्वमविरुद्धम् ॥ १३ ॥

१३. अग्नि, हमारे ऋक् मंत्रों के लिए उत्साह बढ़ाओ। द्यावा-पृथिवी और स्वयंगामिनी नदियाँ हमें गो और शस्य प्रदान करके उत्साह वर्द्धित करें। अरुणवर्ण उषायें सदा पाने योग्य सुन्दर अन्न आदि दें। ॥ इतिद्वितीयस्यद्वितीयेसप्तमोवर्गः ॥ ७ ॥

बळित्थेतिचतुर्दशर्चंद्वितीयंसूक्तं दैर्घतमसंआगतं अन्त्येत्रिष्टुभौ अग्निर्देवताअनुक्रम्य-तेच—बळित्थेति शावरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरुक्तोविनियोगः ।

बळित्थातद्वपुषेधायिदर्शतंदेवस्यभर्गःसहसोयतोजनि ।
यदीमुपह्वरतेसाधतेमतिरृतस्यधेनाअनयन्तसस्रुतः ॥ १ ॥

बट् । इत्था । तत् । वपुषे । धायि । दर्शतम् । देवस्य । भर्गः । सहसः । यतः । जनि । यत् । ईम् । उप । ह्वरते । साधते । मतिः । ऋतस्य । धेनाः । अनयन्त । सऽस्रुतः ॥ १ ॥

देवस्यद्योतनशीलस्यादित्यस्यदर्शतं सर्वैर्दर्शनीयं बलसिद्धंभर्गस्तेजः इत्थाइत्थं सर्वैर्दृ-श्यमानप्रकारेण वपुषेशरीरव्यवहारायदातव्यायधायिधार्यतेसर्वैः बळित्थेत्युभे अपिसत्यनामनी बट् श्रत् सत्रा इत्येतिनामसुपाठात् जाठराग्निनाभुक्तानांजरणेनशरीरधारणंप्रसिद्धम् तत्रो-पपत्तिमाह—यतःसहसोजनि यतःकारणात् मथनकालेबलेनोत्पन्नः अतोबलायधार्यतइत्यर्थः यदीं यदेतत्प्रसिद्धम् ओकोपकार्यग्नेस्तेजः मतिर्मदीयाबुद्धिः उपह्वरते उपगच्छति उपगम्य चवक्रिमा ह्वृकौटिल्ये साधतेच तेनैवतेजसा साधयति स्वाभीष्टं किंच अतस्य यज्ञसाधकस्याग्नेस्ते-जसाधेनाः सर्वप्राणिनांवाचः सस्रुतः समानंगच्छन्त्यः सहैवप्रवर्तमानाः स्रवतेःकर्तरिक्विप् अनयन्त नयन्ति निर्वहन्तिजगद्व्यवहारं व्यत्ययेनात्मनेपदम् यद्वा ऋतस्यधेनाः यज्ञस्यसंब-न्धिन्योमन्त्ररूपावाचः सस्रुतः होत्रादिमुखेनसहैवप्रवर्तमानाः अनयन्त नयन्ति अग्नेःस्तोत्रं निर्वहन्ति अग्नेस्तेजसावायज्ञंनिर्वहन्ति· तेजोमयीवागितिश्रुतेः । अतःकारणात्मतिरुपह्वरतइ-त्यर्थः धेनेतिवाङ्नाम धेनाग्नाइतितन्नामसुपाठात् ॥ १ ॥

१. प्रकाशमान अग्नि का दर्शनीय तेज, सचमुच, इसी प्रकार लोग शरीर के लिए धारण करते हैं। वह तेज शरीर बल या अरणि-मन्थन से उत्पन्न हुआ है। अग्नि के तेज का आश्रय करके मेरा ज्ञान अपनी अभीष्ट-सिद्धि कर सकता है; इसलिए अग्नि के लिए स्तुति और हव्य अर्पण किया जाता है।

अथ द्वितीया—

पृक्षो वपुः पितुमान्नित्य आ शये द्वितीयमा सप्तशिवासु मातृषु ।
तृतीयमस्य वृषभस्य दोहसे दशप्रमतिं जनयन्त योषणः ॥ २ ॥

पृक्षः । वपुः । पितुऽमान् । नित्यः । आ । शये । द्वितीयम् ।
आ । सप्तऽशिवासु । मातृषु । तृतीयम् । अस्य । वृषभस्य ।
दोहसे । दशऽप्रमतिम् । जनयन्त । योषणः ॥ २ ॥

अयमग्निः पृक्षः अन्नसाधकः पाकादिना वपुः वपुष्मान् शरीराभिवृद्धिहेतुः पितुमान् हविर्लक्षणान्नयुक्तः नित्यः शाश्वतः ईदृशः सन् प्रथमं पृथिवीस्थानः सन् आशये आशेते स्थालीपाकादिलौकिकं कर्म पश्चाद्वैदिकं कर्म च निर्वर्तयन् भुवो भूमौ वर्तत इत्यर्थः तथा सप्तशिवासु मातृषु सप्तलोकशिवकरीषु मातृस्थानीयासु हितकरीषु वृष्टिषु द्वितीयम् आशेते मध्यमस्थानो विद्युद्रूपो वर्तते अस्य वृषभस्य वर्षितुरस्यैव वैद्युताग्नेः सहायत्वेन संबन्धिने दोहसे दोग्ध्रे आदित्यस्योदकस्य वर्षयित्रे आदित्यरूपाय दुहेः कर्तर्यसुन्प्रत्ययः तत्पुष्टये तृतीयम् आशेते द्युस्थानो वर्तते यद्वा अस्य वृषभस्य वर्षितुः प्रसिद्धस्यादित्यस्य संबन्धिने दोग्ध्रे रसाय तत्पुष्ट्यर्थं आदित्यरसस्य वर्षकाले भूमिस्थमुदकमाकृष्य सूर्यं प्राप्य चिरकालं भूत्वा पुनरन्तरिक्षं प्राप्य मेघेषु स्थित्वा वर्षाकाले प्रवर्षन्नौषधिप्रसिद्धं अथोरस्मै दोग्धृत्वं ईदृशं त्रिस्थानमग्निं दशप्रमतिं योषणो मिश्रणशीलाः सर्वा दिशः जनयन्त उत्पादयन्ति सर्वासु दिक्षु प्रसृत इत्यर्थः कीदृशं दशप्रमतिं दशसु दिक्षु प्रकृष्टमननं पूज्यत्वाय यद्वा मथनकाले दशभिरङ्गुलीभिरुत्पन्नं लोकनयेऽदशदिक्षु चक्षुर्भावमित्यर्थः॥२॥

२. प्रथम अन्न-साधक शरीरी और नित्य अग्नि रहते हैं, द्वितीय कल्याणवाहिनी सप्त-मातृकाओं में रहते हैं, तृतीय इस अभीष्ट-वर्षी के दोहन के लिए रहते हैं। परस्पर संश्लिष्ट दस दिशायें दसों दिशाओं में पूजनीय अग्नि को उत्पन्न करती हैं।

निर्यदीं बुध्नान्महिषस्य वर्पस ईशानासः शवसा क्रन्त सूरयः ।
यदीमनु प्रदिवो मध्व आधवे गुहा सन्तं मातरिश्वा मथायति ॥ ३ ॥

निः । यत् । ईम् । बुध्नात् । महिषस्य । वर्पसः । ईशानासः ।
शवसा । क्रन्त । सूरयः । यत् । ईम् । अनु । प्रऽदिवः । मध्वः ।
आऽधवे । गुहा । सन्तम् । मातरिश्वा । मथायति ॥ ३ ॥

ईरनमग्निं यद्यस्मात्कारणात् महिवस्य महत्वामेव महिवः अश्वः कुशाइविवचामस्तु पाठात् महत्वोयज्ञस्यबुभाव् मूलाव् आधानादारभ्यवर्षसःरूपनामैव रूपस्यउपक्रमोपसंहारात्मकस्य सिद्धयेईशानासःस्वकीयव्यापारसमर्थाः सूरयोमेधाविनःऋत्विजःशयसाबलेन मथादिरूपेणशरीरेणवानिष्कन्त निष्कुर्वन्विस्तारयन्ति उत्पादयन्ति काष्ठाव् यद्वा एनमग्निंबुभाव् आदिवः मथनादारभ्यमहिवस्यवर्षसः महत्वोरूपस्य आहुतिस्वीकारसमर्थस्यसिद्धये निष्कुर्वन्ति करोतेश्छान्दसेलुङि मन्त्रेघसेतिच्लेर्लुक् व्यत्ययेनान्वादेशः किंच यद यं ईं एनमेवाग्निंप्रदिवः पुराणाव् अनादिकालमारभ्यनकेवलमिदानीमेवेत्यर्थः पूर्ववदिदानींमप्योमपुनः मधुसदृशस्यहविषः आधवेआधवने प्रक्षेपेनिमित्तेसति गुहासन्तं गुहायांविद्यांकाष्ठेषुनिगूढंसंतंमातरिश्वाअन्तरिक्षे चेष्टमानोवायुः अनुअनुक्रमेण मथायति चालयति उद्बोधयतीत्यर्थः यद्वा मातरि फलस्यमातरियागेश्वसतिचेष्टवइतिमातरिश्वायजमानोगुहासन्तं अरण्योर्निगूढंसंतं प्रादुर्भावाय अनुक्रमेणमथायति मथ्नाति उत्पादयतीत्यर्थः यस्मादेवंरूपं तस्मात्स्तोतव्यइत्यर्थः ॥ ३ ॥

३. चूँकि महायज्ञ के मूल से सिद्धि करनेवाले ऋत्विक् बल-प्रयोग या अरणि-मन्थन-द्वारा अग्नि को उत्पन्न करते हैं, अनादि काल से अच्छी तरह फैलाने के लिए गुहास्थित अग्नि को वायु चालन करते हैं,—

प्रयत्पितुःपरमान्नीयतेपर्यापृक्षुधोवीरुधोदंसुरोहति ।
उभायदस्यजनुषंयदिन्वतआदियविष्ठोअभवद्घृणाशुचिः ॥४॥

प्र । यत् । पितुः । परमात् । नीयते । परि । आ । पृक्षुधः । वीरुधः । दम्ऽसु । रोहति । उभा । यत् । अस्य । जनुषम् । यत् । इन्वतः । आत् । इत् । यविष्ठः । अभवत् । घृणा । शुचिः ॥४॥

यद्यस्मात्पितुः अन्नस्य पशुलक्षणस्य पत्नीस्थानेप्रथमा तस्यपरमात्परमत्वाक्षेपेतोः उत्कृष्टत्वायेत्यर्थः तदर्थंमपरिणीयते प्रकर्षेणपरितोनीयते पर्यग्निक्रियतइत्यर्थः यद्वा पितुः उत्पादकात् परमाव् उत्कृष्टाव् गार्हपत्यलक्षणस्याग्नेःसकाशादाहवनीयंप्रति प्रपरिणीयते प्रकर्षेणनीयते पर्यन्नर्थकः किंच पृक्षुधः पशुपुरोडाशादिषुदाहमध्येधीयमानाः यद्वा प्रशब्दस्यसंप्रसारणं क्षुधबुभुक्षायांकिप् प्रक्षोध्याः प्रकर्षेणबुभुक्षिताः भोक्तुमिष्यमाणावीरुधः दंसुदंतेषु मध्येआरोहति आरोहन्ति प्रविशन्तीत्यर्थः यद्यस्मादुभावुभौ अध्वर्युयजमानौ उभेअरणीवाअस्याग्नेर्जनुषं जन्मउत्पत्तिंइन्वतः व्याप्नुतः स्वीकुरुतइत्यर्थः इविव्याप्तौ इदित्त्वान्नुम् आदित् अतएवकारणाव् शुचिः शुद्धोयमग्निः घृणायजमानेष्वनुग्रहेण यद्वा घृणाघृणःदीप्तिमान् मत्वर्थोलुप्यते दीप्त्यावा यविष्ठोयुवतमोभवत् संघनः स्वीकारसमर्थोभवदित्यर्थः ॥ ४ ॥

४. अग्नि की उत्कृष्टता की प्राप्ति के लिए अग्नि का निर्माण किया जाता है, आहार के लिए काङ्क्षित लतायें अग्नि की शिखाओं

(दाँतों) पर चढ़ जाती हैं और अध्वर्यु तथा यजमान दोनों ही अग्नि की उत्पत्ति के लिए चेष्टा करते हैं; इसलिए पवित्र अग्निदेव, यजमानों के लिए अनुग्रह करते हुए, युवा हुए।

आदिन्मातृराविशद्यास्वा शुचिरहिंस्यमान उर्विया वि वावृधे।
अनु यत्पूर्वा अरुहत्सनाजुवो नि नव्यसीष्ववरासु धावते ॥ ५ ॥ ८ ॥

आत्। इत्। मातृः। आ। अविशत्। यासु। आ।
शुचिः। अहिंस्यमानः। उर्विया। वि। वावृधे। अनु। यत्।
पूर्वाः। अरुहत्। सनाऽजुवः। नि। नव्यसीषु। अवरासु।
धावते ॥ ५ ॥ ८ ॥

अयमग्निः आ शुचिर्दीप्तः आदित् पूर्वं मन्थे प्रविष्टोऽभवदित्युक्तत्वात् तदनन्तरमेव मातृः उत्पादयित्रीः मातृस्थानीया दश दिशः आ अविशत् सर्वतः प्रविशति पूर्वं मन्थजन्यधूमकणत्युक्तत्वा-त् दिशां माप्तत्वं दीप्तप्रकारेण व्याप्त इत्यर्थः यावरो विशेष्यन्ते यासु मातृषु अहिंस्यमानः परैर-पीड्यमानः उर्विया उरु अत्यन्तं प्रभूतं वि वावृधे विविधं प्रवृद्धोऽभवत् तास्वाविशत् यथा लोके कश्चि-द्यशस्वी अनन्यासमधानपरपीडापरिहारादिभिः सम्यक्पोषितो लोकैः प्रकाश्य पुनरागत्य मातरमा-लिंगति तद्वदिति भावः कस्मिन्काले इत्यत आह—यत् यदा सनाजुवः दीर्घकालवियोगिन्यः स्थाप-नकाले प्रक्षिप्ताः अत एव पूर्वाः प्रथमभाविनीरोषधीः अनुक्रमेण अरुहत् आरोहति रुहेश्छा-न्दसो लुङ् कृमृदृरुहिभ्यश्छन्दसीति च्लेरङादेशः उपरि प्रज्वलति तथा नव्यसीषु नवतरासु अवर-कालभाविनीष्वोषधीषु नि धावते नितरां नीचैर्गच्छति अन्तः प्रविशतीत्यर्थः यदा काष्ठानामधस्तादुपरिष्टाच्च प्रविश्य ज्वलति तदा दिक्षु प्रकाशितोऽभवतीत्यर्थः ॥ ५ ॥

५. मातृरूपिणी दिशाओं के बीच अग्नि, हिंसा-रहित होकर, बढ़े हैं; इस समय प्रदीप्त होकर उन्हीं के मध्य बैठते हैं। स्थापन-समय में, पहले, जो सब ओषधें प्रक्षिप्त हुए थे, उनके ऊपर अग्नि चढ़ गये थे। इस समय अभिनव और निकृष्ट ओषधों के प्रति दौड़ते हैं।

अथ षष्ठी—

आदिद्धोतारं वृणते दिविष्टिषु भगमिव पपृचानास ऋञ्जते।
देवान्यत्क्रत्वा मज्मना पुरुष्टुतो मर्तं शंसं विश्वधा वेति धायसे ॥ ६ ॥

---

१ नि० ६, २१।

आत् । इत् । होतारम् । वृणते । दिविष्टिषु । भगम्ऽइव ।
पपृचानासः । ऋञ्जते । देवान् । यत् । क्रत्वा । मज्मना ।
पुरुऽस्तुतः । मर्तम् । शंसम् । विश्वधा । वेति । धायसे ॥ ६ ॥

होतारं होमनिष्पादकं आह्वातारं वा देवानां ईदृशमग्निं दिविष्टिषु दिवएषणेषु निमित्तभूतेषु वृणते संभजते आदित् अनन्तरमेव तथा पपृचानासः हविषा स्तुत्या च संपृचाना ऋत्विजो यजमानाः पृचेश्छान्दसस्य लिटः कानच् ऋञ्जते प्रसाधयन्ति किमिव भगमिव यं यथा जनाः प्रसाधयन्ति तद्वत् यद्वा महान्तं राजानमिव सूर्यं दीप्तिवत्पूज्यमित्यर्थः ऋञ्जतिः प्रसाधनकर्मेति यास्कः । यद्यस्माद् यमग्निः पुरुष्टुतः बहुभिर्बहुधा वा स्तूयमानः क्रत्वा क्रतुना कर्मणा यागादिरूपेण मज्मना शारीरेण बलेन च युक्तान्देवान्व्यवहर्तॄन् ऋत्विजः यज्ञभुजो देवान्वा क्रत्वा मज्मना च योजयितुं तथा मर्तं यजमानं शंसं स्तुतिं च स्तुत्यं वा तं विश्वधा विश्वधनः यद्वा विश्वात्मको यं वेति पूर्वोक्तान्कामयते किमर्थं धायसे हविर्लक्षणाय चाय तस्मात् होतारमग्निं वृणते ऋञ्जते च ॥ ६ ॥

६. हवि का सम्पर्क करनेवाले यजमान, द्युलोक-निवासियों की प्रसन्नता के लिए, होम-सम्पादक अग्नि का वरण करते और राजा की तरह उनका आराधन करते हैं। अग्नि बहुतों के स्तुति-योग्य और विश्व-रूप हैं। वे यज्ञ-सम्पन्न और बलवाली हैं। वे देवों और स्तुति-योग्य मर्त्य यजमानों—दोनों के लिए अन्न की कामना करते हैं।

वि यदस्थाद्यजतो वातचोदितो ह्वारो न वक्वा जरणा अनाकृतः ।
तस्य पत्मन्दक्षुषः कृष्णजंहसः शुचिजन्मनो रज आ व्यध्वनः ॥७॥

वि । यत् । अस्थात् । यजतः । वातऽचोदितः । ह्वारः । न ।
वक्वा । जरणाः । अनाकृतः । तस्य । पत्मन् । धक्षुषः ।
कृष्णऽजंहसः । शुचिऽजन्मनः । रजः । आ । विऽअध्वनः ॥ ७ ॥

यत् यदायमग्निर्वातचोदितः वायुना प्रेरितः तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं यजतः सर्वैर्यष्टव्यः यष्टुंयोग्यः सन् व्यस्थात् वितिष्ठते सर्वतो व्याप्तो भवति तत्र दृष्टान्तः—अनाकृतः अनिवारितः अप्रतिहतः प्रसरः वक्वा बहुवक्ता वचेरन्येभ्योपि दृश्यन्त इति वनिप् हरिग्रहणात्कुत्वं ह्वारोन कुटिल इव विदूषकादिरिव ह्वरतेर्पचाद्यच् तथा जरणाः स्तुतीर्वितिष्ठते विविधं कुर्वन्वर्तते तद्वदयमप्यनाकृतः प्रतिबन्धप्रसरो व्यवस्थितः तदा तस्याग्नेः पत्मन् पतने मार्गे यज्ञरूपे रजोरंजनात्मको लोकमास्थात् आतिष्ठति सर्वत आश्रयति अग्नौ बहुधा यजतीत्यर्थः कीदृशस्य

तस्यवक्षुषः दहतः वहेर्दिटःकस्तः कृष्णजंहसः कृष्णमार्गस्य पुनःपुनर्गम्यवइतिवंहामार्गः इं-तेर्यङ्लुगन्तात्कर्मण्यसुन् कुत्वाभावश्छान्दसः शुचिजन्मनः मथनसहितारण्योरुत्पन्नत्वात् व्य-ध्वनः विविधज्वालस्य अनियतमार्गस्य ॥ ७ ॥

७. जैसे यकवादी विदूषक आदि बड़ी सरलता से हँसा देते हैं, वैसे ही वायु-द्वारा परिचालित यजनीय अग्नि चारों ओर व्याप्त होते हैं। अग्नि वहन-कर्त्ता हैं, उनका जन्म पवित्र है, उनका मार्ग कृष्णवर्ण है और उनके मार्ग में कुछ भी स्थिरता नहीं है। इसी लिए उनके मार्ग में अन्तरिक्ष स्थित है।

रथो॒ न या॒तः शिक्व॑भिः कृ॒तो द्याम॒ङ्गेभि॑ररु॒षेभि॑रीयते ।
आद॑स्य॒ ते कृ॒ष्णासो॑ दक्षि सू॒रयः॒ शूर॑स्येव त्वे॒षथा॑दीषते॒ वयः॑ ॥ ८ ॥

रथः॑ । न । या॒तः । शिक्व॑ऽभिः । कृ॒तः । द्याम् । अङ्गे॑भिः । अ॒रु॒षेभिः॑ । ई॒य॒ते॒ । आत् । अ॒स्य॒ । ते॒ । कृ॒ष्णासः॑ । ध॒क्षि॒ । सू॒रयः॑ । शूर॑स्यऽइव । त्वे॒षथा॑त् । ई॒ष॒ते॒ । वयः॑ ॥ ८ ॥

अयमग्निः शिक्वभीरज्जुभिः कृतः बद्धोरथोन रथइव यथा रथोऽश्वादिभिरेवेरी-यते तद्वत् यातःस्थापितःसन् अरुषेभिर्गमनशीलैरङ्गेभिः ज्वालादिरूपैरवयवैर्द्यामन्तरिक्षं आग्नेन इष्टःसन् ईयते गच्छति ईङ्गतौ आत् पश्चादनन्तरं अस्याग्नेस्तेसूरयः सरणशीला मार्गाः कृष्णासः कृष्णवर्णाभवन्ति यदएवंभवन्ति तदर्थं धक्षि दहतिकाष्ठात् पुरुषव्यत्ययः छान्दसः शपोलुक् किंच ज्वलितस्याग्नेः त्वेषथात् दीप्तात्तेजसःसकाशात् वयः गमनवन्तः प-क्षिणादयः ईषते गच्छन्ति ईषगत्यादौ बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् पलायन्ते यत्रदृष्टान्तः—शूर-स्यत्वेषथादिवयथ कस्यचिद्विक्रान्तस्य दीप्तात्तेजसःसकाशात् भीत्यापलायमानाइव एवमन्त-रिक्षंस्पृशन् सर्वतोदहतीति सर्वदादावाग्निरूपेणस्तूयते ॥ ८ ॥

८. रस्सी में बंधे रथ की तरह अपने उज्ज्वल अंग की सहायता से अग्नि स्वर्ग को जाते हैं। उनका मार्ग एकबारगी ही कृष्णवर्ण है, वे काठ जलाते हैं। वीर की तरह अग्नि के उद्दीप्त तेज के सामने से चिड़ियाँ भाग जाती हैं।

त्वया॒ ह्य॑ग्ने॒ वरु॑णो धृ॒तव्र॑तो मि॒त्रः शा॑श॒द्रे अ॑र्य॒मा सु॒दान॑वः ।
यत्सी॒मनु॒ क्रतु॑ना वि॒श्वथा॑ वि॒भुर॒रान्न ने॒मिः प॑रि॒भूरजा॑यथाः ॥ ९ ॥

त्वया॑ । हि । अ॒ग्ने॒ । वरु॑णः । धृ॒तऽव्र॑तः । मि॒त्रः । शा॒श॒द्रे । अ॒र्य॒मा । सु॒ऽदान॑वः । यत् । सी॒म् । अनु॑ । क्रतु॑ना । वि॒श्वऽथा॑ । वि॒ऽभुः । अ॒रान् । न । ने॒मिः । प॒रि॒ऽभूः । अजा॑यथाः ॥ ९ ॥

हेअग्ने त्वयाखलु वरुणोराम्यभिमानीदेवोधृतव्रतःस्वीकृतवर्षणादिकर्माभवति तथामि-त्रोहरभिमानीदेवः शाशद्रेशातयतितमः शद्लृशातने छान्दसोलिट् बहुलंछन्दसीतिरुट् तुजादि-त्वादभ्यासदीर्घः तथार्यमाउभयोर्मध्यवर्तीदेवः सुदानवःशोभनदानोभवति व्यत्ययेनबहुवच-नं यद्वा एतेवरुणादयः सुदानवःशोभनदानाः स्वस्वकार्यैकर्तारः त्वयाहि शाशद्रे तीक्ष्णीक्रिय-न्ते हिशब्दोभवान्वरमसिद्धिद्योतनार्थः त्वमग्नेवरुणोजायसइतिहिमन्त्रान्तरं । शदेःकर्मणिछान्द-सोलिट् इरयोरेइतिरेभावः हिचेतिनिघाताभावः वरुणादीनामग्न्यायत्तत्वेउपपत्तिमाह—यद्य-स्मात्कारणात् हेअग्ने सीं सर्वतः क्रतुनाकर्मणाविश्वथाविश्वइवविश्वात्मकइवविभुः मित्रार्यमा-त्मनासर्वव्यापीपरिभूःस्वतेजसासर्वतःपरिभावितासन् अनुअनुक्रमेणअजायथाः जायसेप्रा-दुर्भवसि तत्रदृष्टान्तः—अरान् रथस्यचक्रान् नेमिर्न चक्रवलयइव सयथाव्याप्यतिष्ठति तद्व-दयमग्निर्वरुणादीन्व्याप्यतिष्ठति ॥ ९ ॥

९. अग्निदेव तुम्हारी सहायता से वरुण अपना व्रत धारण करते, मित्र अन्धकार नाश करते और अर्यमा दानशील होते हैं। जैसे रथ का पहिया आरों को व्याप्त करके रहता है, उसी प्रकार अग्नि ने यज्ञ-कार्य-द्वारा विश्वात्मक, सर्वव्यापी और सबके पराभवकारी होकर जन्म ग्रहण किया है ।

त्वम॑ग्ने शशमा॒नाय॑ सु॒न्व॒ते रत्नं॑ यविष्ठ दे॒वता॑तिमिन्वसि ।
तं त्वा॒ नु नव्यं॑ सहसो युवन्व॒यं भगं॒ न का॒रे म॑हिरत्न धीमहि ॥ १० ॥

त्वम् । अ॒ग्ने॒ । श॒श॒मा॒नाय॑ । सु॒न्व॒ते । रत्न॑म् । य॒वि॒ष्ठ॒ । दे॒वऽता॑तिम् । इ॒न्व॒सि॒ । तम् । त्वा॒ । नु । नव्य॑म् । स॒ह॒सः॒ । यु॒व॒न् । व॒यम् । भग॑म् । न । का॒रे । म॒हि॒ऽर॒त्न॒ । धी॒म॒हि॒ ॥ १० ॥

हेअग्नेयविष्ठ युवतम त्वं शशमानायत्वां स्तुवते शशमानःशंसमानइतियास्कः । सुन्वते यद्यर्थमभिषवंकुर्वते यजमानाय तदर्थं रत्नंरमणीयंहविः देवतातिं देवेषुतायमानं विस्तार्य-माणं इन्वसिव्याप्नोषि अस्मदर्थंहविः देवान्प्रापयसीत्यर्थः इन्वतिर्व्याप्तिकर्मा इन्वतिनक्षतीति तत्रामसूपाठात् हेसहसोयुवन् युवशब्देनोत्पत्तिर्लक्ष्यते मथनकालेबलेनोत्पन्नबलस्याभिप्रायितः वा यद्वा सहसस्पुत्र युवन् नित्यतरुण महिरत्न अस्मत्प्रदेयमहद्रमणीयधन नव्यं नवतरं स्तु-त्यंवा तंवादृशं हविर्भुजं त्वात्वां वयं यजमानाः कारेशब्देस्तोत्रलक्षणे नुक्षिप्रंधीमहि स्थापया-मः हविःप्रदानसमये क्षिप्रमेवस्तुमइत्यर्थः तत्रदृष्टान्तः—भगंन आदित्यमिव यद्वा महान्तं रा-जानमिव तंयथास्तुवन्तितद्वत् ॥ १० ॥

१०. युवा अग्नि, जो तुम्हारी स्तुति करते और तुम्हारे लिए अभिषव करते हैं, तुम उनका रमणीय हव्य लेकर देवों के पास विस्तार करते हो । हे तरुण, महाधन और बल-पुत्र, तुम स्तवनीय और

हविर्भोक्ता हो। स्तुति-काल में हम राजा को तरह तुम्हें स्थापित करते हैं।

अस्मेर्यिंनस्वर्थंदमूनसंभगंदक्षंनपपृचासिधर्णसिम्।
रश्मीँरिवयोयमतिजन्मनीउभेदेवानांशंसमृतआचसुक्रतुः॥११॥

अस्मे इति। रयिम्। न। सुऽअर्थम्। दमूनसम्। भगम्। दक्षम्। न। पपृचासि। धर्णसिम्। रश्मीन्ऽइव। यः। यमति। जन्मनी इति। उभे इति। देवानाम्। शंसम्। ऋते। आ। च। सुऽक्रतुः॥ ११॥

हेअग्ने त्वंअस्मे अस्मासु स्वर्थं सुष्ठुअरणीयं दमूनसं दमनीयं उपास्यं दमेरूनसिरित्यूनसिप्रत्ययः रयिंन पपृचासि धनंयथासंपृणक्षि तथाभगं सर्वैर्भजनीयं दक्षंन उत्साहयन्तं भ-धर्णसिं विद्यादिधारणकुशलंपुत्रंयथापपृचासि संपृणक्षि उभयमपिदद्यासीत्यर्थः पृचीसं-पर्के लेट्याडागमः बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यश्लुः इदानीं परोक्षेणाह—योऽग्निः रश्मीँरिव स्व-कीयान्रश्मीन्यथायमति नियमयति विस्तारयति तद्वत् उभेजन्मनी जननाधारभूतावुभौलोकौ यमति नियच्छति तथा सुक्रतुः शोभनकर्मायं ऋते अस्मदीययज्ञे देवानां देवसंबन्धिनंशं-संस्तवं च आयमति आयच्छति सर्वदाददाति यद्वा पूर्वार्धेपपृचासीत्यपिपरोक्षत्वात्प्रथम-पुरुषव्यत्ययोन्यम् ॥ ११ ॥

११. अग्नि, तुम जैसे हमें अत्यन्त प्रयोजनीय और उपास्य धन देते हो, वैसे ही उत्साही, जन-प्रिय और विद्याध्ययन में चतुर पुत्र दो। जैसे अग्नि अपनी किरणों को विस्तृत करते हैं, वैसे ही अपने जन्माधार (आकाश और पृथिवी) का विस्तार करते हैं। हमारे यज्ञ में यज्ञकर्त्ता अग्नि देवों की स्तुति का विस्तार करते हैं।

अथद्वादशी—

उतनःसुद्योत्माजीराश्वोहोतामन्द्रःशृणवच्चन्द्ररथः।
सनोनिषन्नेषतमैरमूरोअग्निर्वामंसुवितंवस्योअच्छ॥ १२ ॥

उत। नः। सुऽद्योत्मा। जीरऽअश्वः। होता। मन्द्रः। शृणवत्। चन्द्रऽरथः। सः। नः। नेषत्। नेषऽतमैः। अमूरः। अग्निः। वामम्। सुवितम्। वस्यः। अच्छ॥ १२ ॥

उतशब्दोऽप्यर्थः सचसंभावनायां सोऽग्निः नोऽस्मदीयमाह्वानंउतशृणवत् अपिनामशृणुयात् यद्वा नोऽस्मान्श्रावयेत् देवेषुमध्येप्रख्यापयेत् शृणोतेर्लेट्यडागमः कीदृशोऽयं द्युद्योत्मा द्युद्योतमानः धूमदीप्ती अन्येभ्योऽपिदृश्यन्तइतिभनिन् जीराश्वः शीघ्रगमनाश्वः होतादेवानामाह्वाता मन्द्रः मदनशीलः चन्द्ररथः सुवर्णमयरथोपेतः किंचायं अमूरःअमूढबलः दस्मः दसनीयः समसिद्धोऽग्निर्नेष्वमैः अत्यर्थनेतृभिःकर्मभिःस्तोत्रैर्वानोऽस्मान् उतनेषत् अपिनामनयेत् यज्ञस्यपारंप्रापयेत् नयतेर्लेट्यडागमः सिब्बहुलमितिसिप् किमर्थं वामंवननीयं स्तुवितं सुष्ठुप्राप्यं सर्वैःकांक्षणीयं स्वर्गंअच्छआभिमुख्येनप्राप्तुंनेषत् ॥ १२ ॥

१२- अग्निदेव प्रकाशशील, द्रुतगामी अश्व से संयुक्त, होता, आनन्दमय, सोने के रथवाले, अप्रतिहतशक्ति और प्रसन्न-स्वभाव हैं। क्या वे हमारा बुलाना सुनेंगे ? वे क्या हमें सिद्धिदाता कर्मद्वारा अनायास लभ्य और अभिवांछित स्वर्ग की ओर ले जायेंगे ?

अस्ताव्यग्निःशिमीवद्भिरर्कैःसाम्राज्यायप्रतरंदधानः।
अमीचयेमघवानोवयंचमिहंनसूरोअतिनिष्टतन्युः ॥ १३ ॥ ९ ॥

अस्तावि । अग्निः । शिमीवत्ऽभिः । अर्कैः । साम्ऽराज्याय ।
प्रऽतरम् । दधानः । अमी इति । च । ये । मघऽवानः । वयम् । च ।
मिहम् । न । सूरः । अति । निः । ततन्युः ॥ १३ ॥ ९ ॥

अयमग्निः शिमीवद्भिः हविःप्रदानादिकर्मवद्भिरर्कैरर्चनसाधनैर्मन्त्रैः अस्तावि स्तुतोऽस्माभिर्यजमानैः शिमीतिकर्मनाम शिमीशक्तिरितितन्नामसुपाठात् कीदृशोयं साम्राज्याय साम्राज्यस्येतिकर्मणिषष्ठीस्थानेचतुर्थी सम्यग्राजमानत्वं प्रतरंप्रकृष्टतरं अत्यर्थंदधानः अमुच-च्छन्दसीत्यमुप्रत्ययः किंचेममग्निम्अमीचपुरोवर्तमानाऋत्विजः पुत्रादयोवा येवयंचपूर्वैरोदृत्वेन प्रसिद्धावयमपि अतिअत्यर्थं निष्टतन्युः शब्दयन्तु निष्पूर्वस्तनतिःशब्दकर्मा इतःपरमप्यस्तन पुत्रपौत्रादयोवयंचाग्निंस्तुमइत्यर्थः तत्रदृष्टान्तः—मिहंनसूरः मिहं मेहनशीलं मेघं यथासूरः सूर्योदृत्यर्थं शब्दयति तद्वत् छिन्दिच्छान्दसोविकरणस्यश्लुः अभिनिसस्तनःशब्दसंज्ञायामितिषत्वम् ॥ १३ ॥

१३- हव्य-प्रदान आदि कर्म और पूजा-साधक मन्त्र-द्वारा हमने अग्नि की स्तुति की है। अग्नि अच्छी तरह दीप्ति से युक्त हुए हैं। सारे उपस्थित लोग और हम, जैसे सूर्य मेघ का शब्द उत्पन्न करते हैं। वैसे ही अग्नि को लक्ष्य कर स्तुति करते हैं।

॥ इतिद्वितीयस्यद्वितीयेनवमोवर्गः ॥ ९ ॥

समिद्धइतित्रयोदशर्चंतृतीयंसूक्तम् आनुष्टुभं प्रथमायाःसमिद्धनामकोऽग्निर्देवता समिद्धो-ग्निः द्वितीयादीनांतनूनपान्नराशंसइळोबर्हिर्देवीर्द्वारउषासानक्तादैव्यौहोतारौप्रचेतसौतिस्रोदे-व्यःसरस्वतीळाभारत्यःत्वष्टावनस्पतिःस्वाहाकृतिरित्येताःक्रमेणदेवताः अंत्यायाइन्द्रः तिस्रो-देव्यइत्यस्यविवरणंसरस्वतीळाभारत्यइति अथानुक्रमणिका—समिद्धआप्रियअनुष्टुभमन्त्यै-न्द्रीति अत्रेध्मतनूनपादादिभिर्यज्ञावयववाचिभिर्यज्ञएवोच्यते अतः सएवदेवतेतिकात्थक्यस्यमतं अग्निरेवसमिदादिभिरुच्यते अतःसएवदेवतेतिशाकपूणेर्मतं निरुक्तेकिंदेवताःप्रयाजानुयाजाइति छन्दोदेवताइत्यादिपक्षान्तरंबहुधाप्रदर्श्य तदर्थंब्राह्मणादिचोदाहृत्यइतरेपक्षाअर्थवादाः आग्नेया-एवेतिसिद्धान्तितं। अथकिंदेवताःप्रयाजानुयाजाइत्यादिनाप्रश्नपूर्वंगिरोगोत्रोत्पन्नानांएतदाप्रीसूक्तं एकादशप्रयाजाइतिखण्डेसूत्रितम्—समिद्धोअद्येति सर्वेषांयथर्षिवेत्यत्रयथर्षिग्रहणात्आप्री सूक्तानित्रिविधानि तत्रवासिष्ठात्रेयवाध्र्यश्वगात्समदानिचत्वारिनराशंसवन्ति मेधातिथदीर्घतमसं-प्रैषिकाणिनराशंसतनूनपादुभयवन्ति इतराणितनूनपाद्वन्तीति तत्रैतत्सूक्तंदीर्घतमसत्वादुभयवत्।

तत्रप्रथमा—

समिद्धोअग्नआवहदेवाँअद्ययतस्रुचे।
तन्तुंतनुष्वपूर्व्यंसुतसोमायदाशुषे ॥ १ ॥

सम्ऽइद्धः । अग्ने । आ । वह । देवान् । अद्य । यतऽस्रुचे ।
तन्तुम् । तनुष्व । पूर्व्यम् । सुतऽसोमाय । दाशुषे ॥ १ ॥

हेअग्ने समिद्धः सम्यग्दीपितः एतन्नामकस्त्वं अद्यास्मिन्यागदिनेदेवान्हविर्भोक्तॄनग्न्या-दीनावह अस्मद्यज्ञंप्रतिप्रापय यतस्रुचेयागायोद्यतस्रुचे यजमानायतदर्थं आवाहय सुतसोमा-यभिषुतसोमाय दाशुषेहविर्दत्तवते यद्यपीदानीमेवाहूयन्तेदेवाः तथापि पूर्वानुष्ठाना-पेक्षयायागान्तरापेक्षयावाशश्वदनुष्ठीयते हविर्दानमेवयजमानाय तदर्थंपूर्व्यंपूर्वेभ्योदेवेभ्योहितं पूर्व-कालीनंवा तंतुंयज्ञंतनुष्व विस्तारय ॥ १ ॥

१. हे समिद्ध नाम के अग्नि, जो यजमान स्रुक् ऊँचा किये हुए है, उसके लिए आज तुम देवों को बुलाओ। जिस हव्यदाता यजमान ने होम का अभिषव किया है, उसकी भलाई के लिए पूर्वकालीन यज्ञ विस्तार करो।

अथद्वितीया—

घृतवन्तमुपमासिमधुमन्तंतनूनपात्।
यज्ञंविप्रस्यमावतःशशमानस्यदाशुषः ॥ २ ॥

---

१ नि०८ २१, २२, । २ नि० ८. २२, ।

घृतऽवन्तम् । उप । मासि । मधुऽमन्तम् । तनूऽनपात् ।
यज्ञम् । विप्रस्य । माऽवतः । शशमानस्य । दाशुषः ॥ २ ॥

हेतनूनपात् तनूनपादाख्यमितिकात्थक्यपक्षे तन्वोगावः गोगानांतासुजायमानत्वात्ता-न्युदकानिसंक्षीरंक्षीरात्सर्पिरिति आज्यस्यतनूत्वंतद्धान्यन्नः अग्निपक्षे आपस्तन्वउच्यन्ते ताभ्यओ-षधिवनस्पतयः तेभ्योऽग्निरितितनूत्वं अरणीभ्यामितिविभावः एतन्नामक हेअग्ने विप्रस्यमेधा-विनः शशमानस्य शंसमानस्य त्वांस्तुवतः दाशुषोहविर्दत्तवतोमावतोमत्सदृशस्य यजमानस्य युष्मदस्मदोश्छन्दसिसादृश्यइतिवतुप् आसर्वनाम्नइत्यात्वं घृतवन्तं क्षरदाज्योपेतं मधुमन्तंमाधुर्यो-पेतं सोमादिमधुरद्रव्येण युक्तं यज्ञं उपउपेत्य मासि निर्मिमीषे मिद्योभयसिवा संपूर्तिपर्यन्तं तिष्ठसीत्यर्थः माभानेआदादिकः ॥ २ ॥

२. तनूनपात् नाम के अग्नि, मेरे समान जो हव्यदाता और मेधावी यजमान तुम्हारी स्तुति करता है, उसके घृत और मधु से संयुक्त यज्ञ में आकर यज्ञ-समाप्ति-पर्यन्त रहो।

शुचिःपावकोअद्भुतोमध्वायज्ञंमिमिक्षति ।
नराशंसस्त्रिरादिवोदेवोदेवेषुयज्ञियः ॥ ३ ॥

शुचिः । पावकः । अद्भुतः । मध्वा । यज्ञम् । मिमिक्षति ।
नराशंसः । त्रिः । आ । दिवः । देवः । देवेषु । यज्ञियः ॥ ३ ॥

देवेषुमध्येशुचिः शुद्धोदीप्तोवापावकः अन्नस्यापूतस्यशोधयिता अद्भुतः अभूतइव अद्यक्ष-णेजनिता आश्चर्यभूतइत्यर्थः देवोद्योतनशीलः यज्ञियोयज्ञसंपादनार्हः ईदृशोनराशंसः नरैः कर्म-नेतृभिःऋत्विग्भिःशंसनीयोऽग्निः दिवोद्युलोकादागत्य मध्वामधुरेणरसेन यज्ञमस्मदीयं त्रिरामिमि-क्षतित्रिवारंसमन्तात् सिंचति स्वादयतीत्यर्थः यद्वा मधुरेणफलेन त्रिरामिमिक्षति योजयतीत्यर्थः नराशंसोयज्ञइति कात्थक्यपक्षे यज्ञाभिमानीदेवोद्योतमानः द्युलोकादागत्यानुष्ठीयमानः यज्ञं त्रिरामिमिक्षति अयंनराशंसोदेवः त्रिराउपसर्गवशाद्योग्यक्रियाध्याहारः त्रिवारमागच्छति त्रिरा-हरतिवाफलं अवशिष्टंपूर्ववज्ज्ञेयम् ॥ ३ ॥

३. देवों में स्वच्छ, पवित्र, अद्भुत, द्युतिमान् और यज्ञ-सम्पादक नाराशंस नामक अग्नि द्युलोक से आकर हमारे यज्ञ को मधु से मिश्रित करें।

अथचतुर्थी—

ईळितोअग्नआवहेन्द्रंचित्रमिहप्रियम् ।
इयंहित्वामतिर्ममाच्छासुजिह्ववच्यते ॥ ४ ॥

ईळितः । अग्ने । आ । वह । इन्द्रम् । चित्रम् । इह । प्रियम् ।
इयम् । हि । त्वा । मतिः । मम । अच्छ । सुऽजिह्व । वच्यते ॥ ४॥

हेअग्ने ईळितः सर्वैःस्तुत्यः एतन्नामकस्त्वं इहास्मिन्यज्ञे चित्रं चायनीयं प्रियं प्रीणयितारमस्मान्हविःस्वीकर्तुं यामीतियुक्तमिन्द्रं आवहआह्वय हेसुजिह्व सुवचनेनशोभनत्वात इयं ममममतिर्मननसाधनास्तुतिरूपावाक् त्वात्वांअच्छआभिमुख्येनप्राप्तुंवच्यते मतिरेवास्मदीयोच्यते हिःपूरणार्थः वचेर्यकि संप्रसारणाभावेविपूर्वरूपस्य वाछन्दसीतिविकल्पितत्वादभावेयम् अत्र पुरोडाशादीडभिमानिदेवतापरतयाव्याख्येयम् एवमुत्तरत्र यज्ञाङ्गैर्यज्ञसंबन्धिदेवताभिमयजप एवो-च्यतइतितत्परत्वेनव्याख्येयम् ॥ ४ ॥

४. अग्नि, तुम्हारा नाम ईलित है। तुम विचित्र और प्रिय इन्द्र को यहाँ ले आओ। सुजिह्व, तुम्हारे लिए मैं स्तोम-पाठ करता हूँ।

स्तृणानासोयतस्रुचोबर्हिर्यज्ञेस्वध्वरे ।
वृञ्जेदेवव्यचस्तममिन्द्रायशर्मसप्रथः ॥ ५ ॥

स्तृणानासः । यतऽस्रुचः । बर्हिः । यज्ञे । सुऽअध्वरे । वृञ्जे ।
देवव्यचःऽतमम् । इन्द्राय । शर्म । सऽप्रथः ॥ ५ ॥

स्वध्वरेशोभनप्रापणीयायद्वान्तरयागवतियज्ञेसोमयागे बर्हिर्दर्भान्स्तृणानासः आस्तर-न्तः यतस्रुचः नियमितजुह्वादिपात्राः ऋत्विजोदेवव्यचस्तमं अतिशयेनदेवगामिनं सप्रथः स-र्वतोविस्तीर्णंशर्मसुखसाधनंगृहं इन्द्रायवृञ्जेविवर्जयन्ति संपादयन्तीत्यर्थः ॥ ५ ॥

५. स्रुक् धारण करनेवाले ऋत्विक् लोग इस यज्ञ में अग्नि-रूप कुश को फैलाते हुए इन्द्र के लिए विस्तीर्ण और सुख-साधक गृह बनाते हैं। इस घर में देवता लोग सदा गमनागमन करेंगे।

अथवहीं—

विश्रयन्तामृतावृधःप्रयैदेवेभ्योमहीः ।
पावकासःपुरुस्पृहोद्वारोदेवीरसश्चतः ॥ ६ ॥ १० ॥

वि । श्रयन्ताम् । ऋतऽवृधः । प्रऽयै । देवेभ्यः । महीः । पावकासः ।
पुरुऽस्पृहः । द्वारः । देवीः । असश्चतः ॥ ६ ॥ १० ॥

द्वारोदेवीः यज्ञस्यद्वाराभिमानिन्योदेवताविश्रयन्तां विविधंश्रयन्तु विवृताभवन्तु किम-र्थंदेवेभ्यः यज्ञैभ्यातुं देवानांप्रापणाय यज्ञैरीहिष्यैअन्यथियिष्यैदतिनिपातितः कीदृश्यस्ताः ऋता-वृधः यज्ञस्यवर्धयित्र्यः महीः महत्यः पूज्याः पावकासः शोधयित्र्यः पुरुस्पृहः बहुस्पृहणीयाः असश्चतः असज्यमानाः परस्परविप्रकृष्टाइत्यर्थः ॥ ६ ॥

६. अग्निरूप, यज्ञ का द्वार खोल दो। देवों के आने के लिए यज्ञ-द्वार खोल दो। ये द्वार यज्ञ-वर्द्धक, यज्ञ-शोधक बहुत लोगों के लिए श्लाघ्य और परस्पर असंलग्न हैं।

॥ इतिद्वितीयस्यद्वितीयेदशमोवर्गः ॥ १० ॥

अथसप्तमी—

आभन्दमानेउपाकेनक्तोषासासुपेशसा।
यह्वीऋतस्यमातरासीदतांबर्हिरासुमत् ॥ ७ ॥

आ। भन्दमाने इति। उपाके इति। नक्तोषसा। सुऽपेशसा।
यह्वी इति। ऋतस्य। मातरा। सीदताम्। बर्हिः। आ। सुऽमत् ॥७॥

भन्दमाने सर्वैःस्तूयमाने उपाके परस्परंसंनिहिते सुपेशसा शोभनरूपे पेशइतिरूपनाम यह्वीमहत्यौ अपत्यरूपेवाप्रतिदिनंजायमानत्वात् यह्वुरित्यपत्यनाम यह्वःसूनुरितितन्नामसुपाठा-द् ऋतस्यमातरायज्ञस्यनिर्मात्र्यौ ताभ्यांआगमनाद्यज्ञस्यसंपूर्तेर्यज्ञमातृत्वमुपचर्यते यद्वा अविरा-मादीनामहोरात्रसाध्यत्वात् तन्मातृत्वं नक्तोषासा उक्तगुणविशिष्टेअहोरात्रेदेवते सुमत् स्वयमेव अस्माभिरप्रार्थिते इत्यर्थः यद्वा सुमत् शोभनमनस्के बर्हिरास्तृतंदर्भे आसमन्तात्सीदतां उप-विशतां यद्वा ऋतस्येतिकर्मणिषष्ठी यज्ञमासीदतां आसाद्यचबर्हिरास्तृतंदर्भेस्वयमेवादत्ताम् ॥७॥

७. सबके स्तुति-पात्र, परस्पर सन्निहित, सुन्दर, महान्, यज्ञ-निर्माता और अग्निरूप रात और उषा स्वयं आकर विस्तृत कुशों के ऊपर बैठें।

अथाष्टमी—

मन्द्रजिह्वाजुगुर्वणीहोतारादैव्याकवी।
यज्ञंनोयक्षतामिमंसिध्रमद्यदिविस्पृशम् ॥ ८ ॥

मन्द्रऽजिह्वा। जुगुर्वणी इति। होतारा। दैव्या। कवी इति। यज्ञम्। नः। यक्षताम्। इमम्। सिध्रम्। अद्य। दिविऽस्पृशम् ॥ ८ ॥

मन्द्रजिह्वादेवानां मादनज्वालौ गुगुर्वणीश्शंसतां स्तुवतां यजमानानां संभक्तारौ यद्वा गुर्वात्मिकप्रियाद्यसीदसिद्धिः तस्मिन्नुपपदे वनतेश्छन्दसिवनसनरक्षिमथामितीन्प्रत्ययः कवी मेधाविनौ कान्तदर्शिनौ दैव्याहोतारा देवसंबन्धिनौहोतारौ अयंचमध्यमस्थानश्चेत्युभौ सिद्धंफलसाधनभूतं सिधेःस्कायितंचीत्यादिनारक् दिविस्पृशं द्युलोकवासिदेवान्स्पृशन्तं तैर्हविषः स्वीक्रियमाणत्वादिविभावः इदंसंनोऽस्मदीयमिमंयज्ञंमयमस्तवां अनुतिष्ठतांपूजयतांवा सम्यक्कुर्वा- इयताभित्यर्थः ॥ ८ ॥

८. देवों की उन्मादक शिखा से युक्त, सदा स्तुतिशील यजमानों के मित्र, अग्निरूप दिव्य दोनों होता हमारे इस सिद्धिप्रद और स्वर्गस्पर्शी यज्ञ का अनुष्ठान करें।

अथनवमी--

शुचि॑र्दे॒वेष्वर्पि॑ता॒होत्रा॑म॒रुत्सु॒भार॑ती ।
इळा॒सर॑स्वतीम॒हीब॒र्हिःसी॑दन्तुय॒ज्ञियाः॑ ॥ ९ ॥

शुचिः॑ । दे॒वेषु॑ । अर्पि॑ता । होत्रा॑ । म॒रुत्ऽसु॑ । भार॑ती । इळा॑ । सर॑स्वती । म॒ही । ब॒र्हिः । सी॒द॒न्तु॒ । य॒ज्ञियाः॑ ॥ ९ ॥

शुचिः शुद्धा मरुत्सुविरुद्धलक्षणयाअमरणेषुदेवेषु द्योतनशीलेषुस्तोतृषुमरुत्सु ऋत्विक्षु- वा अर्पिता नियता होत्राहोमनिष्पादिका भारती भरतस्यादित्यस्य संबन्धिनी द्युस्थानावाक् तथाइळापार्थिवीमैघादिरूपामही महती सरस्वती सरइत्युदकनाम तद्वती स्वनितादिरूपामाध्य- मिकाचवाक् एतास्तिस्रः त्रिस्थानवामभिमानिदेवताः यज्ञियायज्ञार्हाःसत्यः बर्हिःस्तीर्णंसीदन्तु उपविशन्तु विसहत्यनविस्फूर्जोऽसृतविजसतदुदात्तत्वम्॥ ९ ॥

९. शुद्ध, देवों की मध्यस्था, होम-सम्पादिका भारती (स्वर्गस्थ वाक्), इला (पृथिवीस्थ वाक्) और सरस्वती (अन्तरिक्षस्थ वाक्)--ये अग्नि की तीनों मूर्तियाँ यज्ञ के उपयुक्त होकर कुशों पर बैठें।

तन्न॑स्तुरीप॒मद्भु॑तंपु॒रुवार॑पु॒रुत्मना॑ ।
त्वष्टा॒पोषा॑य॒विष्यं॑तु॒राये॑नाभा॑नोअस्म॒युः ॥ १० ॥

तत् । नः॒ । तु॒रीप॑म् । अद्भु॑तम् । पु॒रु । वा॒ । अर॑म् । पु॒रु । त्मना॑ । त्वष्टा॑ । पोषा॑य । वि । स्य॒तु॒ । रा॒ये । नाभा॑ । नः॒ । अ॒स्म॒ऽयुः ॥ १० ॥

नः अस्मदर्थं तव् ताहशंतुरीयं तूर्णव्यापि अद्भुतं सद्यआविर्भवत् अभूतमिवसत् यद्वा महत्त्वामैवत् सारतो महत् पुरुवारं बहूनांप्राणिनां अर्यायैव अरंअलंसमर्थं यद्वा पुरुवारं बहुभूतंच वाशब्दश्चार्थे अरं अलं त्मना आत्मना पुरुबहु क्रियाविशेषणमेतत् ईदृशमुदकं त्वष्टा वृष्ट्यादेःकर्ता त्वष्टृशब्दोयास्केनैवंव्याख्यातः—त्वष्टातूर्णमश्नुतइतिनैरुक्तास्त्विषेर्वास्याद्दीप्तिकर्मणस्त्वक्षतेर्वास्यात्करोतिकर्मणइति । एतन्नामकोवैद्युतोऽग्निः अस्मयुरस्मान्कामयमानः देवोनःपोषायअस्मत्पुष्ट्यैराये सम्पद्येच नाभानाभौ वृष्टेर्बन्धकेमेघस्यनाभिस्थानेवर्तमानमुदक-लक्षणमुदकं विष्यतु विविधंगमयतु षोऽन्तकर्मणि ओतःश्यनीत्योकारलोपः उपसर्गात्सुनोतीतिषत्वं यद्वा नोनाभा अस्मत्संबन्धियज्ञनाभावुत्तरवेद्यांराये षष्ठ्यर्थेचतुर्थी रायोगवादिधनस्य पोषायपुष्ट्यै स्यतिरुपसृष्टोविमोचनार्थः उदकलक्षणांवृष्टिंमुंचतु ॥ १० ॥

१०. त्वष्टा हमारे मित्र हैं। वे स्वयं, अच्छी तरह, हमारी पुष्टि और समृद्धि के लिए, मेघ के नाभिस्थित, व्याप्त अद्भुत और असंख्य प्राणियों की भलाई करनेवाला जल बरसायें।

अवसृजन्नुपत्मनादेवान्यक्षिवनस्पते ।
अग्निर्हव्यासुषूदतिदेवोदेवेषुमेधिरः ॥ ११ ॥

अवऽसृजन् । उप । त्मना । देवान् । यक्षि । वनस्पते । अग्निः ।
हव्या । सुसूदति । देवः । देवेषु । मेधिरः ॥ ११ ॥

हेवनस्पते वनानांपालक यूपाभिमानिदेवाग्ने अवसृजन् स्वैरंवर्तयन् ऋत्विजः स्वस्वकर्मसुव्यापारयन् त्मनाआत्मनादेवान् हविर्भुजः उपयक्षि उपेत्ययज बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् देवोद्योतमानः मेधिरोमेधावान् अग्निराहवनीयोदेवेषुमध्येषांमध्येहव्याहवींषि सुषूदति प्रेरयतिस्वीकरोति षूदक्षरणे बहुलंछन्दसीतिशपःश्लुः लेटोडाटावित्यडागमः यद्वा यूपाग्निरेवपरोक्षेणोच्यते सोऽग्निर्हवींषिसुष्ठुस्वीकरोति ॥ ११ ॥

११. हे अग्निरूप वनस्पति, इच्छानुसार ऋत्विकों को भेजकर, स्वयं देवों का यज्ञ करो। द्युतिमान् और मेधावान् अग्नि देवों के बीच हव्य भेजें।

अथद्वादशी—

पूषण्वतेमरुत्वतेविश्वदेवायवायवे ।
स्वाहागायत्रवेपसेहव्यमिन्द्रायकर्तन ॥ १२ ॥

---

१ नि० ८ १३.

पूषण्ऽवते । मरुत्वते । विश्वऽदेवाय । वायवे । स्वाहा ।
गायत्रऽवेपसे । हव्यम् । इन्द्राय । कर्तन ॥ १२ ॥

पूषण्वते पूष्णावद्वते अनोनुद्विविनुद् इस्वनुड्भ्यांमतुविति मतुपउदात्तत्वं मरुत्वते मरुद्भिस्स-हिते विश्वदेवाय सर्वदेवसंघाय वायवे गमनशीलाय वायुदेवायच तथा गायत्रवेपसे वेपइतिरू-पनाम गायत्रसन्दब्दस्यसामीपलक्षणः गायत्रं वेपःरूपंयस्य वादृशायेन्द्राय हव्यंहविःप्रदातुं स्वाहाकर्तन स्वाहाकारंकुरुत स्विजः करोतेर्लोटि तप्तनप्तनथनाश्चेतितनबादेशः ॥ १२ ॥

१२. उषा और मरुतों से युक्त विश्वदेवगण, वायु और गायत्री-शरीर इन्द्र को लक्ष्य कर, हव्य देने के लिए, अग्निरूप स्वाहा शब्द का उच्चारण करो।

अथत्रयोदशी—

स्वाहाकृतान्यागह्युप हव्यानि वीतये ।
इन्द्रागहि श्रुधी हवं त्वां हवन्ते अध्वरे ॥ १३ ॥ ११ ॥

स्वाहाऽकृतानि । आ । गहि । उप । हव्यानि । वीतये । इन्द्र ।
आ । गहि । श्रुधि । हवम् । त्वाम् । हवन्ते । अध्वरे ॥ १३ ॥ ११ ॥

हेइन्द्र स्वाहाकृतानि स्वाहेत्येवंपूर्वकविःकरणमुच्चारणं वक्ष्यमाणदेवतानांताःस्वाहा-कृतयः सद्यन्तिहव्यानि हवींषि अवमयाजेषुवषट्कारप्रदानात्स्वाहाकृतं हविरित्यर्थः वद्धविः उपउपेत्य वीतयेभक्षणाय आगहि आगच्छ गमेश्छान्दसःशपोलुक् अनुदात्तोपदेशेत्यादि-नानुनासिकलोपः तथा हेइन्द्र आगहि स्तोत्राण्यभिलक्ष्यागच्छ आगत्यहवंअस्मदीयमाह्वानं श्रुधिशृणु यतस्त्वां अध्वरे अहिंसात्मकेयागेहवन्ते आह्वयन्तिऋत्विजः अतः श्रुधि श्रुधवेर्व-हुलंछन्दसीतिसंप्रसारणम् ॥ १३ ॥

१३. इन्द्र, हमारा स्वाहाकार-युक्त हव्य खाने के लिए आओ। ऋत्विक् लोग यज्ञ में तुम्हें बुलाते हैं।

॥ इतिद्वितीयस्यद्वितीयेएकादशोवर्गः ॥ ११ ॥

मवल्पसीमित्यष्टर्चंचतुर्थंसूक्तंदैर्घतमसं तथाचानुक्रान्तम् मवल्पसीमष्टाग्नेयंतुतत्रिष्टुबन्त-मिति तुवदित्युक्तत्वात् इदमादिसूक्ताष्टकस्याग्निर्देवता अन्त्यात्रिष्टुप् शिष्टाजिष्टुबन्तपरिभाषयाज-गत्यः प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरुक्तोविनियोगः अग्निष्टोमेआग्निमारुतेशस्त्रे इदंसूक्तंजातवेदस्य निविद्धानीयं अथयथेतमितिखण्डेसूत्रितम्—मवल्पसींनव्यसीमापोहिष्ठेतिविसृजति। दधाग-

स्यप्रथमेऽह्नि पाठवेदस्य निविद्धानम् आश्वमेधिके मध्यमेऽहनि पनिविद्धानं तथा चार्योऽ-
विदेशे एकाहान्युपसंहारस्य तेषु निविदो दध्यादेवमेवाग्निमारुतइति ।

प्रथमा—

प्रतव्यसींनव्यसींधीतिमग्नयेवाचोमतिंसहसःसूनवेभरे ।
अपांनपाद्योवसुभिःसहप्रियोहोतापृथिव्यांन्यसीददृत्वियः ॥१॥

प्र । तव्यसीम् । नव्यसीम् । धीतिम् । अग्नये । वाचः । मतिम् ।
सहसः । सूनवे । भरे । अपाम् । नपात् । यः । वसुऽभिः । सह ।
प्रियः । होता । पृथिव्याम् । नि । असीदत् । ऋत्वियः ॥ १ ॥

अहमग्नये प्रतव्यसीं वर्धीयसीं अतिशयेनवर्धयित्रीं तवतिर्वृद्ध्यर्थःसौत्रोधातुः अ-
स्मात्तृजन्ताच्छन्दसोईयसुन् तुरिष्ठेमेयःस्वितितृलोपःछान्दसईकारलोपः नव्यसींनवतरामपू-
र्वांधीतिं यागलक्षणमुक्तगुणंकर्मप्रभरे प्रकर्षेणकरोमि तथोक्तलक्षणांवाचोमतिं स्तुतिरूपंक-
र्मभरे कीदृशायाग्नये सहसोबलस्यसूनवे पुत्राय किंच योऽग्निरपांनपात् तासांनप्ता अद्भ्यओष-
धयः ओषधीभ्योऽग्निरित्येवमेतत् अथवा अपांनपादितिवैद्युताग्निरूपेणप्रवर्तकत्वादितिभावः
तथा प्रियोयजमानस्यप्रीणयितापियतमोवातस्यहोताहोमनिष्पादकः सोऽग्निःऋत्वियः प्राप्त-
कालः प्राप्तयागसमयःसन् पृथिव्यां वेदिलक्षणायां वसुभिः निवासयोग्यैर्गवादिधनैः सह-
पृथिव्यांन्यसीदत् निषसादेत्यर्थः ॥ १ ॥

१. अग्नि बल के पुत्र, जल के नप्ता, यजमान के प्रियतम और होम के सम्पादक हैं। वे यथासमय, धन के साथ वेदी पर बैठते हैं। उनके लिए मैं यह नया और शुभफलवर्द्धक यज्ञ आरम्भ करता और स्तुति-पाठ करता हूँ।

अथद्वितीया—

सजायमानःपरमेव्योमन्याविरग्निरभवन्मातरिश्वने ।
अस्यक्रत्वासमिधानस्यमज्मनाप्रद्यावाशोचिःपृथिवीअरोचयत् ॥२॥

सः । जायमानः । परमे । विऽओमनि । आविः । अग्निः । अभवत् ।
मातरिश्वने । अस्य । क्रत्वा । सम्ऽइधानस्य । मज्मना । प्र ।
द्यावा । शोचिः । पृथिवी इति । अरोचयत् ॥ २ ॥

सपूर्वोक्तोऽग्निः जायमानः अरणीभ्यामुत्पद्यमानः काष्ठेषु वा प्रादुर्भूतः सन् तदानीमेव परमे उत्कृष्टे व्योमनि विविधरक्षणवति वेदिदेशे मातरिश्वने अन्तरिक्षसंचारिणे वायवे अर्थाय आविरभवत् प्रत्यक्षोऽभूत् त्वमग्ने प्रथमो मातरिश्वन आविर्भवेत्यादिमन्त्रान्तरप्रसिद्धेः। वायुसंयोगात् प्रज्वलित इत्यर्थः अथवा मातरि अन्तरिक्षे श्वसिति चेष्टत इति मातरिश्वा यजमानः तदर्थं किंच समिधानस्य इन्धनैः सम्यग्वर्धमानस्यास्याग्नेः मज्मना बलनामैतत् बलवता क्रत्वा क्रतुना कर्मणा ज्वालनादिव्यापारेण शोचिः द्यावापृथिवी द्यां च पृथिवीं च प्रारोचयत् प्रकर्षेणादीपयत् अस्येति शोचिःशब्देनान्वयः मज्मना क्रत्वा समिधानस्येति वा योज्यं यजमानेन समिन्धनादिव्यापारेण समिध्यमानस्येत्यर्थः ॥ २ ॥

२. परम आकाश-देश में उत्पन्न होकर अग्नि सबसे पहले मातरिश्वा या वायु के पास प्रकट हुए। अनन्तर इन्धन-द्वारा अग्नि बढ़े और प्रबल कर्म-द्वारा उनकी दीप्ति से द्यावापृथिवी प्रदीप्त हुई।

अस्यत्वेषाअजराअस्यभानवःसुसंदृशःसुप्रतीकस्यसुद्युतः।
भात्वक्षसोअत्यक्तुर्नसिन्धवोअग्नेरेजन्तेअससन्तोअजराः ॥ ३ ॥

अस्य । त्वेषाः । अजराः । अस्य । भानवः । सुऽसन्दृशः ।
सुऽप्रतीकस्य । सुऽद्युतः । भाऽत्वक्षसः । अति । अक्तुः । न ।
सिन्धवः । अग्नेः । रेजन्ते । अससन्तः । अजराः ॥ ३ ॥

अस्य स्तूयमानस्याग्नेः त्वेषाः दीप्तयः अजराः जरारहिताः अक्षीणाः अविरता इत्यर्थः अग्नेऽजरमरेत्यादिनोक्तत्वात् तथा सुप्रतीकस्य शोभनमुखस्याग्नेः भानवो रश्मयः दीप्तेरुत्पन्नविस्फुलिङ्गा अपगन्तव्याः ये च सुसंदृशः सुष्ठु सम्यक् द्रष्टारः सर्वतो व्याप्ता इत्यर्थः सुद्युतः सुष्ठु सर्वतो द्योतमानाः तथा अस्याग्नेः भात्वक्षसः त्वक्ष इति बलनाम त्वक्षः शर्ध इति बलनामसु पाठात् भासमानबलाः अक्तुरिव रात्रिरिवायमेवत् अक्तुः क्षपेति तन्नामसु पठितत्वात् द्वितीयार्थे प्रथमा अक्तुं मर्दकं रात्रिं तमः अति अतिक्रम्य सिन्धवः स्यन्दमानाः सर्वत्र व्याप्नुवन्तः अससन्तः स्वव्यापारेष्वस्वपन्तः अविरताः अत एवाजराः रश्मयः न रेजन्ते न कंपन्ते दाहपाकादिषु न चलन्ति न चाल्यन्ते वान्यैः यद्वा नशब्दः उपमार्थः भात्वक्षसः भा एव त्वक्षो बलं यस्य तादृशस्याग्नेः सिन्धवो रश्मयः इतस्ततः स्यन्दनशीलाः व्याप्नुवन्तः अक्तुरिव अंजकं तमः अतिक्रम्य यथा अससन्तो रेजन्ते एवं भात्वक्षसोऽस्याग्नेरुत्पन्ना दीप्तयोऽपि सर्वं रेजन्ते कंपन्ते व्याप्नुवन्तीत्यर्थः ॥ ३ ॥

३. अग्नि की दीप्ति से सबका नाश नहीं होता। सुदृश्य अग्नि के सारे स्फुलिङ्ग चारों ओर प्रकाशमान और विलक्षण बलशाली हैं। रात्रि का अन्धकार नष्ट करके सदा जाग्रत् और अजर, अग्नि-शिखायें कभी नहीं काँपतीं।

अथ चतुर्थी—

यमेरिरेभृगवोविश्ववेदसंनाभापृथिव्याभुवनस्यमज्मना ।
अग्निंतंगीर्भिर्हिनुहिस्वआदमेयएकोवस्वोवरुणोनराजति ॥ ४ ॥

यम् । आऽईरिरे । भृगवः । विश्वऽवेदसम् । नाभा । पृथिव्याः ।
भुवनस्य । मज्मना । अग्निम् । तम् । गीःऽभिः । हिनुहि । स्वे ।
आ । दमे । यः । एकः । वस्वः । वरुणः । न । राजति ॥ ४ ॥

विश्ववेदसं सर्वधनं वेदइतिधननाम वेदः स्वरिक्थइतिधननामसुपाठात् यादृशंयमग्निं भृगवः भृगुगोत्रोत्पन्नाः पापस्यभर्जकाः पृथिव्यावेद्याः एकदेशेऽत्रलक्षयामः यद्वा एतावतीवैपृथिवीत्यादि-श्रुतेः वेद्याःपृथिवीत्वं तस्यानाभानाभौउत्तरवेद्यांभुवनस्यभूतजातस्य मज्मनाबलेन निमित्ते-न आभाभिमुख्येन ईरिरेईरितवन्तः स्थापितवन्तः तमग्निंस्वेस्वकीयेदमेगृहेउत्तरवेद्यांगीर्भिः स्तुतिभिः आहिनुहिप्राप्नुहि हिगतौवृद्धौच उभयमत्ययाच्छान्दसिप्रायवचनमितिहेर्लुगभावः योऽ-ग्निः एकः मुख्यःसन् एकएववा वस्वोवसुनः धनादिधनस्यराजति ईश्वरोभवति यदाप्तुमितिरोचः राजतीत्यैश्वर्यकर्मा क्षियतिराजतीतिपठामसुपाठात् तमदृष्टान्तः—वरुणोन वारकआदित्यइव यथा सर्वस्येष्टेतद्वत् ॥ ४॥

४. भृगुवंशोत्पन्न यजमानों ने अपने सामने जीवों के बल के लिए उत्तर वेदी पर जिस संवर्धनशाली अग्नि को स्थापित किया है, अपने घर में ले जाकर उनकी स्तुति करो। अग्नि प्रधान हैं और वरुण की तरह सारे धनों के ईश्वर हैं।

अथ पञ्चमी—

नयोवरायमरुतामिवस्वनःसेनेवसृष्टादिव्यायथाशनिः ।
अग्निर्जम्भैस्तिगितैरत्तिभर्वतियोधोनशत्रून्त्सवनान्यृञ्जते ॥ ५ ॥

न । यः । वराय । मरुताम्ऽइव । स्वनः । सेनाऽइव । सृष्टा । दिव्या ।
यथा । अशनिः । अग्निः । जम्भैः । तिगितैः । अत्ति । भर्वति ।
योधः । न । शत्रून् । सः । वना । नि । ऋञ्जते ॥ ५ ॥

१ तै० सं० २, ६, ४.

योऽग्निर्भरताय भरणाय निग्रहाय प्रक्रोशन भवति तमदृष्टान्तत्रयमुच्यते—मरुतां स्वनइव स-पयामासस्तद्वत् यथा सूरवैरिसपार्थमबलेनाभिसृष्टासेनेवशामयान्यैरनिरोध्यातद्वत् यथा दि-व्यादिविभवाअशनिर्यथा परस्येवननिवार्यते तद्वत् ईदृक्सामर्थ्यमस्तीतिदर्शयति अयमग्निस्ति-ग्मैर्निशितैः तीक्ष्णीभूतैः अन्त्यविकारश्छान्दसः जंभैःदन्तैः दन्तस्थानीयाभिर्ज्वालाभिः अत्तिअस्मद्विरोधिनोभक्षयति तथाभर्वति हिनस्ति भर्वहिंसायां यास्कस्त्वाह—भर्वतिरत्तिक-र्मेति । यद्यपि अत्तिभर्वत्योरदनमेवार्थः तथापिवदमान्तरभेदोऽवगन्तव्यः तत्रदृष्टान्तः—योधे-न संप्रहर्ताशूरइव सयथा शत्रून् भर्वतिभक्षयति तद्वत् किंच योऽग्निः वना वनानि वृक्षादिसमू-हान्नृंजते नितरां प्रसाधयति दहतीत्यर्थः ऋंजतिःप्रसाधनकर्मेतियास्कः ॥ ५ ॥

५. जैसे वायु के शब्द, पराक्रमी राजा की सेना और द्युलोक में उत्पन्न वज्र का कोई निवारण नहीं कर सकता, उसी प्रकार जिन अग्नि का कोई निवारण नहीं कर सकता, वे ही अग्नि, वीरों की तरह, तीखे दाँतों से शत्रुओं का भक्षण और विनाश तथा वनों का दहन करते हैं।

कुविन्नो॑अ॒ग्निरु॒चथ॑स्य॒वीर॒सद्वसु॑ष्कु॒विद्वसु॑भिः॒कामं॑मा॒वर॑त् ।
चो॒दः कु॒वित्तु॑तु॒ज्यात्सा॒तये॒धियः॒शुचि॑प्रतीकं॒तम॒या धि॒या गृ॑णे ॥६॥
कु॒वित् । नः॒ । अ॒ग्निः । उ॒चथ॑स्य । वीः । अस॑त् । वसुः॑ । कु॒वित् । वसु॑ऽभिः । काम॑म् । आ॒ऽवर॑त् । चो॒दः । कु॒वित् । तु॒तु॒ज्यात् । सा॒तये॑ । धियः॑ । शुचि॑ऽप्रतीकम् । तम् । अ॒या । धि॒या । गृ॒णे॒ ॥ ६ ॥

अयमग्निर्नोऽस्माकं उचथस्य वक्थस्य स्तोत्रस्य कुवित् बहुवारंवीः कामयिताअसत् भवतु अस्तेर्लेट्यडागमः यद्वा उचथस्य एतन्नामकस्यमहर्षेः गोत्रमभवस्यनहविसंबन्धः तथा वसुर्वासयितासर्वेषांवसुस्थानीयोवा वसुभिर्वासयितृभिः धनैःकामंअत्यर्थअभिमतंवाकुवित् अतिप्रभूतं आवरत् आवृणोतु अभिमतप्रदानेनकामंनिवर्तयत्वित्यर्थः वृणोतेर्लेट्यडागमः छा-न्दसोविकरणस्यलुक् अयमग्निःचोदः अस्माकंकर्मसुप्रेरकःसन् धियःकर्माणिसातयेलाभाय कुवित् बहुतुतुज्यात् त्वरयतु प्रेरयतित्यर्थः तुजिःप्रेरणार्थः छान्दसःशपःश्लुः शुचिप्रतीकं शो-भनावयवं शोभनज्वालंतमग्निं अयाधिया अनयास्तुतिरूपयाप्रज्ञयागृणे उच्चारयामि स्तौ-मीत्यर्थः ॥ ६ ॥

६. अग्निदेव बार-बार हमारे उक्त स्तोत्र को सुनने की इच्छा करें। धनशाली अग्नि, धन-द्वारा बार-बार हमारी इच्छा पूरी करें। यज्ञ-प्रवर्त्तक अग्नि, यज्ञ-लाभ के लिए, हमें बार-बार प्रेरित करें—मैं ऐसी स्तुति-द्वारा सुदृश्य अग्नि की स्तुति करता हूँ।

अथ सप्तमी—

घृतप्रतीकं व ऋतस्य धूर्षदमग्निं मित्रं न समिधान ऋञ्जते ।
इन्धानो अक्रो विदथेषु दीद्यच्छुक्रवर्णामुदु नो यंसते धियम् ॥ ७ ॥

घृतऽप्रतीकम् । वः । ऋतस्य । धूःऽसदम् । अग्निम् । मित्रम् । न । समऽइधानः । ऋञ्जते । इन्धानः । अक्रः । विदथेषु । दीद्यत् । शुक्रऽवर्णाम् । उत् । ऊम् इति । नः । यंसते । धियम् ॥ ७ ॥

घृतप्रतीकं घृतोपकर्म यथाविधिघाज्येर्हूयमानत्वात् यद्वा प्रतीकमङ्गं दीप्तज्वालमित्यर्थः किंभूतं वोयुष्मत्संबन्धिनःऋतस्य यज्ञस्य धूर्षदं धुरि निर्वहणे सीदन्तं यज्ञनिर्वाहकमग्निं मित्रं न मित्रमिव समिधानः इध्मैर्दीप्यमानः यजमानः ऋञ्जते प्रसाधयति ऋञ्जतिः प्रसाधनकर्मा किंच इन्धानः सम्यक्दीप्यमानः अक्रः ज्वालासमिदादिभिराक्रान्तः अन्यैरनुक्रान्तो वा क्रमेश्छान्दसोडः विदथेषु यज्ञेषु वेदयज्ञ स्तोत्रेषु निमित्तभूतेषु दीद्यत् स्वयं दीप्यमानोऽस्मदीयां धियं प्रज्ञां यागादिविषयां शुक्रवर्णां निर्मलां ज्योतिष्टोमादिकर्म वा उद्यंसते उद्योतयत्येव यमेर्लेट्यडागमः सिप् उशब्दोऽवधारणे धीरितिकर्मनाम धीःशमीतिकर्मनामसुपाठात् ॥ ७ ॥

७. तुम्हारे यज्ञ-निर्वाहक और प्रदीप्त अग्नि को, मित्र की तरह, जलाकर विभूषित किया जाता है। अच्छी तरह चमकती ज्वालावाले अग्नि यज्ञस्थल में प्रदीप्त होकर हमारी विशुद्ध यज्ञ-विषयक बुद्धि को प्रबुद्ध करते हैं।

अप्रयुच्छन्नप्रयुच्छद्भिरग्ने शिवेभिर्नः पायुभिः पाहि शग्मैः ।
अदब्धेभिरदृपितेभिरिष्टेऽनिमिषद्भिः परि पाहि नो जाः ॥ ८ ॥ १२ ॥

अप्रऽयुच्छन् । अप्रयुच्छत्ऽभिः । अग्ने । शिवेभिः । नः । पायुऽभिः । पाहि । शग्मैः । अदब्धेभिः । अदृपितेभिः । इष्टे । अनिमिषत्ऽभिः । परि । पाहि । नः । जाः ॥ ८ ॥ १२ ॥

हेअग्नेऽप्रयुच्छन् अस्मात्स्वस्मादप्रयुच्छन्नप्रमाद्यन् अविच्छिन्नप्रवृत्तिःसन् अप्रयुच्छद्भिः अप्रमाद्यद्भिःअनवधानरहितैः शिवेभिः मङ्गलकल्याणैःशग्मैः सुखकरैः पायुभीरक्षणप्रकारैर्नोऽस्मान्पाहिरक्ष किंच हेइष्टेसर्वैरेषणीय अग्ने याःआयमानः अस्माभिर्दीप्यमानःसन् अदब्धेभिरहिंसितैः अदृपितेभिः केनचिदप्यपरिभूतैः इष्टं फलं केप्तो वोदादिकः अनिमिषद्भिः नि

मेवरहितैः अनलसस्वभावैःईदृशैर्लक्षणैर्नोऽस्मान्परि परितः पाहिपालय यद्वा उपर्युपरिजायन्त इति जाः नोऽस्मत्संबन्धिनीःपुत्रपौत्रादिरूपाः प्रजाः परिपाहि परितोरक्ष नकेवलमस्मान् किंतु अस्मत्पुत्रपौत्रादीनपिरक्ष ॥ ८ ॥

८. अग्निदेव, हमारे ऊपर अनुग्रह करके सदा सावहित, माङ्गलिक और सुखकर आश्रय देकर, हमारी रक्षा करो। सर्वजनवाञ्छनीय अग्नि, उत्पन्न होकर तुम हिंसा-रहित अजेय और एकनिष्ठ भाव से हमारी रक्षा भली भाँति करो।

एतिप्रहोतेतिसप्तर्चंपंचमंसूक्तं दैर्घतमसंजागतं पूर्वनाग्नेयंतुचवेत्युक्तत्वात् इदमप्याग्नेयं सप्तानुक्रमणिका—एतिसप्तजागतमिति प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोर्विनियोगउक्तः।

एति॒प्रहोता॑व्र॒तम॑स्यमा॒यय॒ोर्ध्वांदधा॑न॒ःशुचि॑पेशस॒न्धिय॑म् ।
अ॒भिस्रुच॑ःक्रमतेदक्षिणा॒वृतो॒या अ॑स्य॒धाम॑प्रथ॒मंह॒निंस॑ते ॥ १ ॥

एति॑ । प्र । होता॑ । व्र॒तम् । अ॒स्य॒ । मा॒यया॑ । ऊ॒र्ध्वाम् । दधा॑नः ।
शुचि॑ऽपेशसम् । धिय॑म् । अ॒भि । स्रुच॑ः । क्र॒मते॒ । द॒क्षि॒णा॒ऽआ॒वृत॑ः ।
याः । अ॒स्य॒ । धाम॑ । प्र॒थ॒मम् । ह॒ । निंस॑ते ॥ १ ॥

अयं होता होमनिष्पादकोऽध्वर्युरस्याग्नेर्व्रतं हविःप्रदानादिरूपं कर्मकर्तुंमायया कर्तव्यविशेषप्रज्ञयायुक्तःसन्नेति प्रकर्षेणगच्छतिहोतुं मायेतिप्रज्ञानाम मायाक्रतुरितिप्रज्ञानामसुपाठात् कीदृशोऽयं ऊर्ध्वां उपर्योत्कृष्टां शुचिपेशसं शोभनरूपोपेतां पेशइतिरूपनाम धियं प्रज्ञांदधानः धारयमाणः आचतुर्थात्कर्मणोभिसमीक्ष्येदंकरिष्यमीत्युक्तत्वात् आगत्यच दक्षिणावृतः प्रादक्षिण्येनवर्तमानाः स्रुचःजुह्वादीः क्रमतेप्रह्वाति कीदृशःस्रुचः याःप्रथमंधामासादनकालेअस्याग्नेर्धामस्थानं निंसते निंसजुंबनेइतिधातुः चुंबन्तिभजन्तइत्यर्थः प्रथममनुष्ठेयकर्म कुर्वायैवेति पश्चात्स्रुचः क्रमतइत्यर्थः हशब्दःप्रसिद्धौ यद्वा होतादेवानामाह्वाताग्निःअस्ययजमानस्यव्रतंकर्मज्योतिष्टोमादिप्रज्ञाविशेषेणयुक्तःसन् एति यज्ञदेशंप्रत्यागच्छति कीदृशोग्निःऊर्ध्वां ऊर्ध्वंवर्तिशुचिपेशसं शोभनरूपोपेतांधियंज्वालाचलनादिरूपंकर्मवधानोधारयमाणः आगत्यच दक्षिणावृतः उक्तलक्षणाःस्रुचः घृतपूर्णाः जुहूपभृदादिकाः अभिक्रमतेआक्रमते पूर्वस्वीकृतत्वात्प्रसर्पन्तीत्यर्थः याः स्रुचः प्रथमं पूर्वंहविरासादनकाले अस्याग्नेर्धामस्थानं वेदिलक्षणंप्रति चुंबन्तियाःह्यः हशब्दःप्रसिद्धौ णिसिचुंबने अदादित्वाच्छपोलुक् इतित्वाम् ॥ १ ॥

१. वह दूरवर्ती होता, अपनी उच्च और शोभन बुद्धि के बल से अग्नि की सेवा करने के लिए जा रहे हैं और प्रदक्षिणा करके स्रुक् धारण कर रहे हैं। ये स्रुक् अग्नि को प्रथम आहुति देते हैं।

युयूषतः मिश्रयितुमिच्छतः परस्परमालिङ्गतः तद्वदग्निसाकं होत्रध्वर्यू युयूषतः आदीमनन्तरमेवहव्यः आहवनीयोऽग्निः सारथिः सरणशीलः सारथिवद्यज्ञात्मकस्यरथस्यनिर्वाहकोवा सन् अस्मद् अस्माकंसंबन्धिनोरश्मीन् रश्मिवदायताघृतधाराः आसर्वेदः समयंस्त सम्यक्स्वीकरोति तत्रदृष्टान्तद्वयमुच्यते—भगोन सर्वैःसेवनीयआदित्यइव सयथा सर्वेदः पूजामादत्ते तद्वत् सारथिः रथस्ययन्ता वोढुर्वाहकस्याश्वादेः रश्मीन् प्रग्रहानिव तान्यथास्वीकरोति तद्वदयमग्निरपि हवींषिसमयंस्त॥ ३ ॥

३. समान अवस्थावाले होता और अध्वर्यु, एक ही प्रयोजन की सिद्धि के लिए, परस्पर सहायता देकर अग्नि के शरीर में अपना-अपना कार्य सम्पादित करते हैं। अनन्तर जैसे सूर्य अपनी किरणें फैलाते हैं अथवा सारथि लगाम ग्रहण करता है, वैसे ही आहवनीय अग्नि हमारी दी हुई घृत-धारा ग्रहण करते हैं।

यमीं॒ द्वा सव॑यसा स॒पर्य॑तः स॒मा॒ने योना॑ मिथु॒ना समो॑कसा ।
दि॒वा न नक्तं॑ पलि॒तो युवा॑जनि पु॒रु चर॑न्न॒जरो॒ मानु॑षा यु॒गा ॥ ४ ॥

यम् । ई॒म् । द्वा । स॒ऽव॑यसा । स॒प॒र्य॑तः । स॒मा॒ने । योना॑ । मि॒थु॒ना । सम्ऽओ॑कसा । दिवा॑ । न । नक्त॑म् । प॒लि॒तः । युवा॑ । अ॒ज॒नि॒ । पु॒रु । चर॑न् । अ॒जरः॑ । मानु॑षा । यु॒गा ॥ ४ ॥

यमीम्एनमग्निं द्वा द्वौ सवयसा समानवयस्कौ समानसामर्थ्यौ वा समानेयोना योनौ फलस्योत्पत्तिस्थाने यज्ञे वर्तमानौ मिथुनादंपतीइव एककार्योयुक्तौ समोकसा समाननिवासौ देवयजनस्थानौ ईदृशौ होत्रध्वर्यू सपर्यतः पूजयतः स्तुत्याहविःप्रदानेनचप्रीणयतः कदेत्याह—दिवान अहनीव नक्तंरात्रावपि सर्वदेत्यर्थः एवंपूज्यमानोऽग्निः पलितः पूर्वमंगारावस्थायांजीर्णोऽपि समिन्धनानन्तरं युवातरुणः तेजसासर्वस्य मिश्रयितावा अजनि जायते एवंभावोयं मानुषा युगा मनोःसंबन्धीनियुगानि जायापतिरूपाणि होत्रध्वर्युरूपाणिवाद्विस्य पुरुचरन् बहून्याज्यादिकंभक्षयन् अजरः अजीर्णः जरारहितोवर्तते ॥ ४ ॥

४. समान अवस्थावाले, एक यज्ञ में वर्त्तमान और एक कार्य में नियुक्त दोनों मनुष्य जिन अग्नि को, दिन-रात, पूजा करते हैं, वे अग्नि चाहे बूढ़े हों, चाहे युवा, उन दोनों मनुष्यों का हव्य भक्षण करते हुए अजर हुए हैं।

तमीं॑ हिन्वन्ति धी॒तयो॒ दश॒ व्रिशो॑ दे॒वं मर्ता॑स ऊ॒तये॑ हवामहे ।
धनो॒रधि॑ प्र॒वत॒ आ स ऋ॑ण्वत्यभि॒व्रज॑द्भिर्व॒युना॒ नवा॑धित ॥ ५ ॥

तम् । ईम् । हिन्वन्ति । धीतयः । दश । व्रिशः । देवम् । मर्तासः । ऊतये । हवामहे । धनोः । अधि । प्रऽवतः । आ । सः । ऋण्वति । अभिव्रजत्ऽभिः । वयुना । नवा । अधित ॥ ५ ॥

देवं द्योतमानं तमीमेनमग्निं दशधीतयः दशसंख्याकाअंगुलयः व्रिशः विशः परस्परविभिन्नाः हिन्वन्ति प्रीणयन्तिमथनकाले तथामर्तासोमनुष्यावयं यजमानाः ऊतयेरक्षणाय हवामहे आह्वयामः कोऽस्यविशेषइतिउच्यते अयमग्निः धनोर्धनुषःसकाशात् प्रवतः आ प्रकर्षेणगच्छतोबाणानिव तान्यथाधानुष्कःपरिमुंचति आङत्युपमार्थे यद्वा सोऽग्निःधनुःस्थानीयान्निजशरीरसकाशात् प्रवतः प्रकृष्टवेगवतोरश्मीन् ऋण्वति गमयति रिविर्गत्यर्थः अत्रान्तर्भावितण्यर्थोयं इदित्त्वान्नुम् छान्दसेरेफस्यसंप्रसारणं अधिशब्दोनर्थकोधात्वर्थमात्रानुवादी किंच एवंप्रवृद्धोऽग्निः अभिव्रजद्भिरनुष्ठानार्थं अभितःसंचरद्भिः होमार्थमग्निंगच्छद्भिर्वा तद्यजमानवानि नूतनानि वयुना वयुनानि प्रज्ञानानि अनुष्ठानविषयाणि अधित धारयति ज्ञापयतीत्यर्थः यद्वा अभिव्रजद्भिः आभिमुख्येनगच्छद्भिः होत्रादिभिः क्रियमाणानि नवा नवानि वयुनानि प्रज्ञाविशिष्टानिस्तोत्रादीनि अधित धत्ते धाञश्छान्दसेलुङिस्थाघ्वोरिच्चेतीत्वं उत्तरस्यसिचःकित्त्वं ह्रस्वादंगादितिसलोपः ॥ ५ ॥

५. दसों अंगुलियाँ, आपस में अलग होकर, उन प्रकाशशाली अग्नि को प्रसन्न करती हैं। हम मनुष्य हैं; अपनी रक्षा के लिए अग्नि को बुलाते हैं। जैसे धनुष से बाण निकलता है, वैसे ही अग्नि भी स्फुलिङ्ग भेजते हैं। चारों ओर अवस्थित यजमानों की नई स्तुति को अग्निदेव धारण करते हैं।

त्वंह्यग्नेदिव्यस्यराजसित्वंपार्थिवस्यपशुपाइवत्मना।
एनीतएतेबृहतीअभिश्रियाहिरण्ययीवक्रीबर्हिराशाते ॥ ६ ॥

त्वम् । हि । अग्ने । दिव्यस्य । राजसि । त्वम् । पार्थिवस्य । पशुपाःऽइव । त्मना । एनी इति । ते । एते इति । बृहती इति । अभिऽश्रिया । हिरण्ययी इति । वक्री इति । बर्हिः । आशाते इति ॥ ६ ॥

हेअग्ने त्वंदिव्यस्यदिविभवस्य देवादेर्विद्युदात्मना सूर्यादेर्वाराजसिईशिषे ऐश्वर्यंकरोषि त्वमेव पार्थिवस्यपृथिवीसंबन्धिनः मनुष्यादेःराजसि ईश्वरोभवसि किमन्यवंत्रत्वेनेनेत्याह—त्मनाआत्मनैव स्वसामर्थ्येनैव तत्रदृष्टान्तः—पशुपाइव पशुपालकोयथास्वसामर्थ्येनैव पशूनांनिरोधनिर्गम-

नादिस्थापारेतुसमर्थोभवति तद्वत् एतद्दानेनभरन्तस्तावद्भ्यामुक्तं भवति किंच यस्मादेवं तस्माद्ये तववाहिंयेत्वं प्रवेपसिस्वेएनी एववर्णेशुभ्रे द्यावापृथिव्यौ आशाते अश्नुवातेव्याप्नुतः वर्णादनुदात्ता-दितिङीप् तकारस्यनः कीदृश्यौतेबृहती महत्यौअतिविस्तृते अभिश्रियाप्यायैश्वर्येअभितः सर्व-शोभा हिरण्ययी हितरमणीये चकरीअतिकुशलंशब्दयन्त्यौ चर्करीतिनिपि मनोरथेचेतिङीषौ छा-न्दसंकुत्वं चर्करीतिक्रियेत्यस्याच्छान्दसोनुमभावः ईदृशौ द्यावापृथिव्यौतवहिंरश्नुवाते ॥ ६ ॥

६. अग्नि, पशु-रक्षकों की तरह, तुम अपनी शक्ति से स्वर्गीय और पृथिवीस्थ लोगों के ईश्वर हो; इसलिए महती ऐश्वर्यवती, हिरण्मयी मंगल-शब्द-कारिणी शुभ्रवर्णा और प्रसन्ना द्यावापृथिवी तुम्हारे यज्ञ में आती हैं।

अग्नेजुषस्वप्रतिहर्यतद्वचोमन्द्रस्वधावऋतजातसुक्रतो ।
योविश्वतःप्रत्यङ्ङसिदर्शतोरण्वःसंदृष्टौपितुमाँइवक्षयः ॥७॥१३॥

अग्ने । जुषस्व । प्रति । हुर्य । तत् । वचः । मन्द्र । स्वधाऽवः ।
ऋतऽजात । सुक्रतो इति सुऽक्रतो । यः । विश्वतः । प्रत्यङ् ।
असि । दर्शतः । रण्वः । सम्ऽदृष्टौ । पितुमान्ऽइव । क्षयः ॥७॥१३॥

हेअग्ने जुषस्व सेवस्वहविः प्रीतोभवसतुत्या किंच तदाहर्ष्मियकरंवचः सामूर्वस्तोत्रं प्रतिहर्यपुनःकामयस्व हेमन्द्र मादनशील स्तुत्यवा हेस्वधावःहविर्लक्षणान्नवन् हेऋतजात यज्ञा-र्थमुत्पन्न हेसुक्रतो शोभनकर्मन्शोभनप्रज्ञवा यईदृशस्त्वं विश्वतः सर्वस्य स्थावरजंगमस्य ज-गतः प्रत्यङ्ङसि अभिमतःअनुकूलोसि नपराङ्मुखइत्यर्थः तथादर्शतः दर्शनीयः सर्वैः किंच संदृ-ष्टौसम्यग्दर्शने रण्वः रमणशीलः रमयिताचाभवसिसर्वस्य यद्वा त्वत्संदृष्टौसत्यांसर्वोजनः क्षयो निवासवान्भवति तत्रदृष्टान्तः—पितुमानिवअतिप्रभूतान्नस्वामी यथासर्वैर्वस्यापोगम्यम्भव भवति तद्वत् ॥ ७ ॥

७. अग्नि, तुम हव्य का उपभोग करो; अपना स्तोत्र सुनने की इच्छा करो। हे स्तुत्य, अन्नवान् और यज्ञ के लिए उत्पन्न तथा यज्ञशाली अग्नि, तुम सारे जगत् के अनुकूल, सबके दर्शनीय, आनन्दोत्पादक और यथेष्ट-अन्न-शाली व्यक्ति की भाँति सबके आश्रयस्थान हो।

संपृच्छतेतिपंचर्चंपंचमंसूक्तम् अत्रानुक्रमणिका—संपृच्छतपंचांत्यात्रिष्टुबिति दीर्घतमाऋ-षिः पूर्वत्राग्नेयंतुवदित्युक्तत्वादिदमप्याग्नेयं अन्त्यात्रिष्टुप् शिष्टाजगत्यःपरिशाभयाजगत्यः प्रा-तरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरस्यविनियोगउक्तः।

तत्रप्रथमा—

तंपृच्छतासजंगामासवेंदसचिकित्वाँईयतेसान्वीयते ।
तस्मिन्त्सन्तिप्रशिषस्तस्मिन्निष्टयःसवाजस्यशवसःशुष्मिणस्पतिः॥१॥

तम् । पृच्छत । सः । जगाम । सः । वेद । सः । चिकित्वान् । ईयते ।
सः । नु । ईयते । तस्मिन् । सन्ति । प्रऽशिषः । तस्मिन् । इष्टयः । सः ।
वाजस्य । शवसः । शुष्मिणः । पतिः ॥ १ ॥

हेयजमानाः तमग्निंपृच्छत यत् स्वर्गादिविषयंप्रष्टव्यमस्ति तत्तस्यैवप्रष्टव्यमस्ति तस्यैव प्रष्टव्यत्वेतिशयमाह—सजगामससर्वत्रगच्छति अतएवसवेदसचप्रष्टव्यंजानाति किमितरसाधारण्येनेत्याह—सचिकित्वान् सएवचेतनावान् सविशेषज्ञइत्यर्थः सएवईयते श्रेयसकारांगच्छति पुनर्गतिरेवविशेष्यते सः सोऽग्निरेव नु क्षिप्रंईयते यद्यजमानस्य क्षेममस्ति तमर्थं ज्ञातुं शीघ्रमेवगच्छतीत्यर्थः यद्वा ज्ञातार्थईयते सेव्यते तथा शीघ्रं अनुसेव्यते यस्मादयमुक्तरूपः तस्मात्तमेव पृच्छतेत्यर्थः तत्रापेक्षिताःकामाःसन्तीत्याह तस्मिन्नग्नौ प्रशिषः प्रशासनानि नियमनसामर्थ्यानिसंति असाध्यंनियम्यापि साधयितुंशक्तइत्यर्थः किंच तस्मिन्नेवाग्नौ इष्टयएष्टव्याभोगाः सर्वफलसाधकायागावा संति किंच सोऽग्निर्वाजस्य अन्नस्य शवसोबलस्यचपतिः पालयिता दाता किंच शुष्मिणोबलवतोराजादेरपि पतिः स्वामी यस्मादयं महानुभावः तस्मात्तमेव पृष्ट्वापुरुषार्थंसाधयतेति ॥ १ ॥

१. अग्नि से पूछो। वे ही ज्ञाता हैं, वे ही गये हैं, उन्हीं को चैतन्य है, वे ही यान हैं, वे ही शीघ्रगन्ता हैं, उन्हीं के पास शासन-योग्यता है, अभीष्ट वस्तु भी उन्हीं के पास है। वे ही अन्न, बल और बलवान् के पालक हैं।

अथद्वितीया—

तमित्पृच्छन्तिनसिमोविपृच्छतिस्वेनैवधीरोमनसायदग्रभीत् ।
नमृष्यतेप्रथमंनापरंवचोऽस्यक्रत्वासचतेअप्रदृपितः ॥ २॥

तम् । इत् । पृच्छन्ति । न । सिमः । वि । पृच्छति । स्वेनऽइव ।
धीरः । मनसा । यत् । अग्रभीत् । न । मृष्यते । प्रथमम् । न ।
अपरम् । वचः । अस्य । क्रत्वा । सचते । अप्रऽदृपितः ॥ २ ॥

पूर्वमग्निरेवपृच्छ्येतेत्युक्तं अत्रतुसोऽनुनयेनप्रष्टव्यइत्याह—तमित् तमेवाग्निंपृच्छन्ति सतुना-न्यंपृच्छति प्रश्नसमयेऽपि सिमः सर्वजनोनविपृच्छति विपरीतंनपृच्छति पृष्टोऽपिधीरोधीमा-नयं स्वेनैवमनसा इवशब्दएवार्थे स्वकीयैवबुद्ध्यायत्कार्यं अग्रभीत् वदामीत्यादत्ते तदे-वप्रतिब्रूते नतुप्रश्नानुकूलं स्वतंत्रेश्वरइत्युक्तंभवति यद्वा महाधीरोधीमानस्तेनैव स्वेनमनसावाचा वाच्यंविचार्य यदग्रभीत् यद्वाक्यंवक्तव्यत्वेनस्वीकुर्यात् तदेवाग्निःपृच्छति नतुबहुभाषतइत्य-र्थः परवाक्यासहत्वमाह—अयमग्निः प्रथमंवचः स्ववाक्यात्पूर्वंभाविवचनं नमृष्यतेनसहते तथा अपरंवचः स्वोक्त्यनन्तरभाविमविवचनं नमृष्यते यस्मादयमेवंविधः तस्मादप्रदृपितः अप्रदृप्तः यद्वा तेनशिक्षितः अनुद्धतः सर्वोलोकः अस्यमहानुभावस्याग्नेः क्रत्वाक्रतुनारक्षणादिकर्मणास-हसचते संगच्छतेसेवतइत्यर्थः ॥ २ ॥

२. अग्नि को ही सारा संसार जानना चाहता है; यह जिज्ञासा अन्याय-पूर्ण नहीं है। धीर व्यक्ति अपने मन में जो स्थिर करता है, उसके पूर्व और पर की बात नहीं सह सकता। इसी लिए दम्भ-विहीन मनुष्य अग्नि का आश्रय प्राप्त करता है।

अथतृतीया—

तमिद्गच्छन्तिजुह्व१स्तमर्वतीर्विश्वान्येकःशृणवद्वचांसिमे ।
पुरुप्रैषस्ततुरिर्यज्ञसाधनोच्छिद्रोतिःशिशुरादत्तसंरभः ॥ ३ ॥

तम् । इत् । गच्छन्ति । जुह्वः । तम् । अर्वतीः । विश्वानि । एकः । शृणवत् । वचांसि । मे । पुरुऽप्रैषः । ततुरिः । यज्ञऽसाधनः । अच्छिद्रऽऊतिः । शिशुः । आ । अदत्त । सम् । रभः ॥ ३ ॥

जुह्वः अस्मदीयाजुहूपलक्षिताः तमित् तमेवोद्दिश्यआज्यपूर्णाः सत्योगच्छन्ति प्रीणयि-तुं यद्वा हूयन्तइति जुह्वःआहुतयः सोमादिरूपाः अथवाजुह्वादिषुस्थितान्याज्यान्यपि आश्रया-श्रयिणोरभेदेनजुह्वइत्युच्यन्ते मंचाःक्रोशन्तीतिवत् ताअपितमेवगच्छन्ति अस्यसर्वदेवतात्मक-त्वात् अग्नेरितरदेवतार्थमपिहूयमानंतेविभावः किंच अर्वतीः गतिमत्यः स्तुतयः तमित् तमेवा-ग्निंगच्छन्ति सर्वदेवतात्मकत्वादेव सएवएकोऽयमग्निः विश्वानि मे मदीयानिवचांसि स्तोत्ररूपा-णि शृणवत् शृणोति अग्नेः सर्वदेवतात्मकत्वं तैत्तिरीयाआहुः—तेदेवाविजयतोऽग्निमाविशन् त-स्मादाहुरग्निःसर्वादेवतेति[1] । तथाचैवपरस्तादाम्नास्यते—त्वमग्नेवरुणोजायसेयत्त्वंमित्रइत्यादिको-[2]ऽस्यविशेषइत्युच्यते पुरुप्रैषः बहुप्रैषभाक् यद्वा बहुप्रेषणः सर्वस्याज्ञापयितेत्यर्थः ततुरिःतारयि-

१ तै० सं ६. २. २. । २ ऋ० सं० ३. ८. १६. ।

श परतेरन्तर्णीतण्यर्थाद्वाहूलमइनइतिकिन्प्रत्ययः बहुलंछन्दसीत्युत्वं यज्ञसाधनः यज्ञसाधकः अप्र्य-पीनत्वादस्य अच्छिद्रोतिः अविच्छिन्नरक्षणः शिशुः शिशुवत्प्रियकारी शोचयितावायजमानानां एवंभूतोऽग्निः संरभः यज्ञादिसंरंभवान्सन् आदत्तआदत्ते हविरादिकंस्वीकरोति ॥ ३ ॥

३. सब जुहू अग्नि को लक्ष्य कर जाते हैं। स्तुतियाँ भी अग्नि के लिए ही हैं। अग्नि मेरी समस्त स्तुतियाँ सुनते हैं। वह बहुतों के प्रवर्त्तक, तारयिता और यज्ञ के साधन हैं। उनकी रक्षा-शक्ति छिद्रशून्य है। वह शिशु की तरह शान्त और यज्ञ के अनुष्ठाता हैं।

उपस्थायंचरतियत्समारतसद्योजातस्तत्सारयुज्येभिः।
अभिश्वान्तंमृशतेनान्द्येमुदेयदींगच्छन्त्युशतीरपिष्ठितम् ॥ ४ ॥

उपऽस्थायम्। चरति। यत्। सम्ऽआरत। सद्यः। जातः। तत्सार। युज्येभिः। अभि। श्वान्तम्। मृशते। नान्द्ये। मुदे। यत्। ईम्। गच्छन्ति। उशतीः। अपिऽस्थितम् ॥ ४ ॥

यद्यदा अध्वर्युरुपस्थायंचरति उपस्थायोपस्थायानुतिष्ठति उत्पत्त्यनुकूलव्यापारंकरोति कदेत्याह यत्समारत समगच्छत मथनेनाविरभवत् समोगम्यृच्छीत्यतेरात्मनेपदम् सद्यस्तदानीमेवजातउत्पन्नःसन् युज्येभिर्योक्तुंसंबन्धुंसमर्थैः फलैर्भिश्रयितुमर्हैस्तेजोभिर्वायुक्तःसन् तत्सार अरण्योर्गूढःसन् चचार यद्वा युज्येभिरश्वैः जातमानएव सर्वत्रसंचचार त्सरच्छद्मगतौ लिटिणलिरूपं एवंभूतोयंश्वान्तंश्रान्तं शान्तंवायजमानं नान्द्येनन्दनीयेकर्मणिनिमित्तभूतेसति मुदे तस्यसंतोषायअभिमृशते अभिमर्शनंकरोति फलप्रदानेनेतिभावः यथालोकेगुर्वादिः श्रान्तं शिष्यादिकंस्पृशति तद्वत् कदेतिचेत् उच्यते यद्यदाअपिष्ठितंव्याप्यवर्तमानंईएनमग्निंउशतीः कामयमानाः आज्यधाराः स्तुतयोवा गच्छन्ति प्राप्नुवन्ति तदाभिमृशते ॥ ४ ॥

४. जभी यजमान अग्नि को उत्पन्न करने की चेष्टा करता है, तभी अग्नि प्रकट होते हैं। उत्पन्न होकर ही तुरंत योजनीय वस्तु के साथ मिल जाते हैं। अग्नि का आनन्द-वर्द्धक कर्म श्रान्त यजमान के सन्तोष के लिए अभीष्ट फल देता है।

सईंमृगोअप्योवनर्गुरुपत्वच्युपमस्यांनिधायि।
व्यब्रवीद्वयुनामर्त्येभ्योग्निर्विद्वाँऋतचिद्धिसत्यः ॥ ५ ॥ १४ ॥

सः। ईम्। मृगः। अप्यः। वनर्गुः। उप। त्वचि। उपऽमस्याम्। नि। धायि। वि। अब्रवीत्। वयुना। मर्त्येभ्यः। अग्निः। विद्वान्। ऋतऽचित्। हि। सत्यः ॥ ५ ॥ १४ ॥

पर्णसस्वाभिः उपमस्यां उपमायां उपमास्पदायां त्वचि ओषध्यादिभिराच्छादितायां वेद्यां उपनिधायि उपस्थाप्यते उत्तरत्रोपभोगाय कीदृशः सस्रुगोमार्जयिता अन्वेषणशीलो वा मृगो मार्ष्टेर्गतिकर्मणस्तद्वितयास्कः । अप्यः आप्यो गन्तव्यः अपः कर्मतत्र साधुर्वा वनर्गुः वनगामी छन्दसि गमेर्घेऽसंरूपं यद्वा गमेरेव उपपदस्य रुडागमश्छान्दसः एवंभूतोऽग्निर्मर्त्येभ्यो मरणधर्मेभ्यो यजमानादिरूपेभ्यो वयुना वयुनानि प्रज्ञानानि अनुष्ठेयज्ञानानि व्यब्रवीत् विशेषेणाब्रवीत् उपदिशति वयुनमिति प्रज्ञानाम वयुनमभिख्येति तन्नामसु पाठात् ईदृक्सामर्थ्यमस्तीति दर्शयति अयमग्निर्विद्वान् सर्वज्ञः ऋतचित् यज्ञस्योदकस्य वा चेतयिता ज्ञाता सत्यः सत्क्रियमाणं कर्म तत्र साधुः सत्सु भवो वा सत्फलं तदर्हतीति वा सम्यक्फलप्रद इत्यर्थः यस्मादयमुक्तसामर्थ्योपेतः तस्मात्प्रज्ञोपदेशो युक्तः इत्यग्नेः प्रसिद्धौ ॥ ५ ॥

५. अन्वेषण-परायण और प्राप्तव्य वन के गामी अग्नि त्वचा की तरह इन्धन के बीच स्थापित हुए हैं। विद्वान्, यज्ञ ज्ञाता और यथार्थ-वादी अग्नि ने मनुष्यों को विशेष करके यज्ञानुष्ठान के समय, ज्ञान प्रदान किया है।

॥ इति द्वितीयस्य द्वितीये चतुर्दशो वर्गः ॥ १४ ॥

त्रिमूर्धानमिति पंचर्चं षष्ठं सूक्तं दैर्घतमसं आग्नेयं पूर्ववदाग्नेयं तु इत्युक्तत्वात् त्रिमूर्धानमि-त्यनुक्रमणिका प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोः त्रैष्टुभे छन्दसि इदमादि सूक्तत्रयस्य विनियोगः अथैतस्या इति खण्डे सूत्रितम्—त्रिमूर्धानमिति त्रीणीति ।

तत्र प्रथमा—

त्रिमूर्धानंसप्तरश्मिंगृणीषेऽनूनमग्निंपित्रोरुपस्थे ।
निषत्तमस्यचरतोध्रुवस्यविश्वादिवोरोचनापप्रिवांसम् ॥ १ ॥

त्रिऽमूर्धानम् । सप्तऽरश्मिम् । गृणीषे । अनूनम् । अग्निम् । पित्रोः । उपऽस्थे । निऽसत्तम् । अस्य । चरतः । ध्रुवस्य । विश्वा । दिवः । रोचना । आपप्रिऽवांसम् ॥ १ ॥

अनयाग्निर्यज्ञरूपेण स्तूयते त्रिमूर्धानं सवनत्रयरूपमूर्धत्रयोपेतं द्विविधं वा हं पूर्वं स्तुम-हुर्गीहाणि तु चरपदान्त्योदात्तत्वम् किंच सप्तरश्मिं नियामकसप्तच्छन्दोयुक्तं अनूनं अविकलं सं-पूर्णफलं अग्निं अभिसाध्यं प्रज्ञानादिगुणयुक्तं वा पित्रोरुपस्थे द्यावापृथिव्योरुत्सङ्गे निषत्तं निषण्णं

१ नि० ३. २०.

मध्येवर्तमानमित्यर्थः भूमिस्थद्रव्येणद्युलोकस्थदेवताभिस्थसाध्यत्वादितियावत् किंच ध्रुवस्य निश्चलस्यचरतः हविर्भक्षयतोऽस्याग्नेः संबन्धिनं यज्ञं दिवः द्युलोकादागतानि विश्वानि रोचनानि देवविमानानि आपप्रिवांसं सर्वतःपूरयितारं गृणीषे गृणीहि स्तुहि यद्वा अयमग्निरेवोच्यते त्रिमूर्धानं मूर्धवदत्रक्षित्यन्तरिक्षद्युलोकाख्यस्थानत्रयोपेतं लोकत्रयव्याप्तमित्यर्थः गार्हपत्यादिस्थानत्रयवर्तिनंवा सप्तरश्मिं सप्तज्वालं अनूनं अन्यूनं पित्रोर्द्याव्यापृथिव्योरुपस्थेउत्संगे निषत्तं नसत्तनिषत्तेतिनिपातनाभिष्ठानत्वाभावः निषण्णंआपप्रिवांसं सर्वतःपूरयन्तंकामानां उक्तलक्षणविशिष्टमग्निं गृणीषेगृणीहि स्तुहि किंच चरतःसर्वत्रज्वालाभिर्गच्छतः ध्रुवस्यध्रुवत्वादविचलितस्यदिवोद्योतमानस्यास्याग्नेर्विश्वासर्वाणि रोचनारोचमानानितेजांसि सर्वत्र व्याप्नुवन्तीविशेषः ईळस्वाग्निंस्तुहीत्यन्तरात्मनःप्रैषः ॥ १ ॥

१. पिता-माता की गोद में अवस्थित, सवन-त्रय-रूप मस्तक-त्रय से युक्त, सप्त छन्दोरूप सप्त रश्मियों से युक्त और विकलता-शून्य अग्नि की स्तुति करो। सर्वत्रगामी, अविचलित, प्रकाशमान और अभीष्टवर्षक अग्नि का तेज चारों ओर व्याप्त हो रहा है।

उक्षामहाँअभिवंवक्षएनेअजरस्तस्थावितऊतिर्ऋष्वः।
उर्व्याःपदोनिदधातिसानौरिहन्त्यूधोअरुषासोअस्य ॥२॥

उक्षा। महान्। अभि। ववक्षे। एने इति। अजरः। तस्थौ। इतःऽऊतिः। ऋष्वः। उर्व्याः। पदः। नि। दधाति। सानौ। रिहन्ति। ऊधः। अरुषासः। अस्य ॥ २ ॥

उक्षासेक्ता फलप्रदइत्यर्थः अतएवमहान् महिम्ना स्वरूपेणउक्षत्वगुणसहितोयमग्निः एनेद्यावापृथिव्यौ अभिअभिक्रम्यव्याप्यववक्षे वहति व्याप्नोतीत्यर्थः वहतेर्लिटिछान्दसःशपःश्लुः लोपस्त्वआत्मनेपदेष्विविततलोपः सिबहुलमितिसिप् वृष्ट्यादिप्रदानेन हविर्वहनेनचलोकद्वयवासिनोदेवान्मनुष्यांश्चरक्षतीत्यर्थः किंचायंअजरः जरारहितः ऋष्वःमहान् पूज्यः महत्वापैतत् ऋष्वःउक्षइतिनामसुपाठात् तथाइतऊतिः प्राप्तरक्षणःसन् तस्थौ स्थितःवर्तते यद्वा उक्तगुणोयं इतऊतिः इतएवगमनवान् अस्मद्देवयजनाभिमुखगमनवान्तस्थौ वर्तते तदनन्तरं उर्व्याःविस्तृतायाःभूम्याः सानौसमुच्छ्रितेप्रदेशे वेदिलक्षणे पदोनिदधाति पदानि स्थापयति करोति किंचास्याग्नेः अरुषासः अरुषाआरोचनाज्ज्वालाः ऊधःस्थानीयमन्तरिक्षं रिहन्ति लिहंति यद्वा अस्योधः ऊधःस्थानीयं यज्ञं अरुषासः आरोचनाः ब्रह्मवर्चसेनयजमानाः रिहन्ति अभिमवसर्वादीनिलिहन्ति ॥ २ ॥

२. फल-दाता अग्नि, अपनी महिमा से, द्यावा-पृथिवी को व्याप्त किये हुए हैं। अजर और पूज्य अग्निदेव हमारी रक्षा करके अवस्थित हैं। वह व्यापक पृथिवी के सानुप्रदेश या वेदी पर अपने पैर फैलाते हैं। उनकी उज्ज्वल ज्योति अन्तरिक्ष को चाटती है।

अथतृतीया—

समानंवत्सम्भिसंचरन्तीविष्वंग्धेनूविचरतःसुमेके।
अनपवृज्यौँअध्वनोमिमानेविश्वान्केताँअधिमहोदधाने ॥ ३ ॥

समानम् । वत्सम् । अभि । सञ्चरन्ती इति सम्ऽचरन्ती । विष्वक् । धेनू इति । वि । चरतः । सुमेके इति सुऽमेके । अनपऽवृज्यान् । अध्वनः । मिमाने इति । विश्वान् । केतान् । अधि । महः । दधाने इति ॥ ३ ॥

समानंएकमेववत्सं वत्सस्थानीयं पुत्रवद्वर्धहेतुमग्निमभि अभिमुखंसंचरन्ती संचरन्त्यौ द्वेधेनू अग्निहविष्करणेनप्रीणयिन्यौ पत्नीयजमानलक्षणेधेनू विष्वग्विचरतः संचरतः स्वनपानादिसदृशेन्धनप्रक्षेपसंमार्जनादिनासम्यक् वर्धयतइत्यर्थः कीदृश्यौते सुमेकेशोभनकर्माणौशोभनमेहनेवा परिचरणकुशलेइत्यर्थः किंच अनपवृज्यान् अपवर्जनीयरहितान् नञुत्तरपदाभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् अध्वनः मार्गान् अग्नेःप्रान्तप्रदेशान् केशाद्यमेध्यरहितान् मिमाने संपादयिन्त्यौ किंच विश्वान्केतान् सर्वाणिप्रज्ञानानि प्रवर्धनविषयाणि महोमहान्ति अधिअधिकंदधानेधारयन्त्यौ ईदृश्यावध्वर्युयजमानरूपे जायापतिरूपेवाधेनू विष्वग्विचरतः ॥ ३ ॥

३. सेवा-कार्य में चतुर दो (यजमान और उसकी पत्नी के स्वरूप) गायें एक बछड़े (अग्नि) के सामने जाती हैं। वह निन्दनीय विषय से शून्य मार्ग का निर्माण और सब तरह की बुद्धि या प्रज्ञा, अधिक मात्रा में, धारण करती हैं।

अथचतुर्थी—

धीरासःपदंकवयोनयन्तिनानाहृदारक्षमाणाअजुर्यम्।
सिषासन्तःपर्यपश्यन्तसिन्धुमाविरेभ्योअभवत्सूर्योनॄन् ॥ ४ ॥

धीरासः । पदम् । कवयः । नयन्ति । नाना । हृदा । रक्षमाणाः । अजुर्यम् । सिसासन्तः । परि । अपश्यन्त । सिन्धुम् । आविः । एभ्यः । अभवत् । सूर्यः । नॄन् ॥ ४ ॥

धीरासोधीराः धीमन्तः प्रयोगज्ञाः अध्वर्य्वादयः अजुर्यं अजर्यं अजीर्णं एनमग्निं पदं स्थानंवेदिलक्षणंनयन्तिप्रापयन्ति मथनदेशाद्गार्हपत्याद्वा अथवा वक्ष्यमाणलक्षणाद्यजमानादयः पदंआस्पदं सर्वकामानामास्पदमेनंगमयन्ति कीदृशाः ते कवयः क्रान्तदर्शिनोमेधाविनः अ-

नृषनावा मेधामनुषानास्तेवाकल्पयन्तीतिश्रुतेः । किंच नानाहृदाबहुप्रकारयाबुद्ध्या रक्षमाणाः धारयमाणाः किंचैवंरूपास्ते सिंघुंस्यंदमानं यज्ञद्वाराफलानिस्रवंतमग्निं सिषासन्तः संभक्तुमिच्छन्तः सनिषेःसनि सनीवंतर्धेतिविकल्पनादिङभावः जनसनखनामित्यात्वं पर्यपश्यन्त परितः प्रपश्यन्ति शुश्रूषन्त इत्यर्थः किंच सूर्यः सर्वस्यप्रसवितायमग्निः एभ्यः एवंकुर्वद्भ्योनृभ्यः नेतृभ्यः आविरभवत् तेषामनुग्रहेणप्रत्यक्षोभवत् नृनित्यत्रविभक्तिव्यत्ययः नृन्माणिनोऽनुग्रहीतुमिति वायोध्यम् ॥ ४ ॥

४. विद्वान् और मेधावी लोग अजेय अग्नि को अपने स्थान पर स्थापित करते हैं; बुद्धि-बल से, नाना उपायों से, उनकी रक्षा करते हैं। यज्ञ-फल का भोग करने की इच्छा से फलदाता अग्नि की शुश्रूषा करते हैं। उनके पास, सूर्यरूप में, अग्नि प्रकट होते हैं।

दि॒दृ॒क्षेण्यः॒परि॒काष्ठा॑सु॒जेन्य॒ई॒ळेन्यो॑म॒हो अर्भा॑यजी॒वसे॑ ।
पु॒रु॒त्रायदभ॑व॒त्सूरहै॒भ्यो॒गर्भे॑भ्योम॒घवा॑वि॒श्वद॑र्शतः ॥ ५ ॥ १५ ॥

दि॒दृ॒क्षेण्यः॑ । परि॑ । काष्ठा॑सु । जेन्यः॑ । ई॒ळेन्यः॑ । म॒हः । अर्भा॑य । जी॒वसे॑ । पु॒रु॒ऽत्रा । यत् । अभ॑वत् । सूः । अह॑ । ए॒भ्यः॒ । गर्भे॑भ्यः । म॒घऽवा॑ । वि॒श्वऽद॑र्शतः ॥ ५ ॥ १५ ॥

अयमग्निः काष्ठासुपरस्परंव्याप्यवर्तमानासुदशदिक्षुदिदृक्षेण्यः अनुग्रहदृष्ट्यादर्शनयुक्तोभवति यद्वा मष्टुमेष्टव्यः दर्शनेच्छाविषयभूतः दृशेःसन्नन्तात्कृत्यार्थेतवैकेन्केन्येतिकेन्यप्रत्ययः अतएवजेन्यः सर्वत्रप्रादुर्भवनशीलोभवतिजयशीलोवा किंच प्रदानसमयेईळेन्यः स्तुत्योभवति किमर्थमेवंमहोमहतोदेवादेःअर्भायअर्भकस्याल्पस्य यजमानादेर्वाजीवसेजीवनाय हविर्वहनेनमधनप्रदानेनेतिविवेकः तत्रोपपत्तिमाह—यदह यस्मात्खलु पुरुत्रा बहुषु देशेषु देवमनुष्येत्यादिना त्रामत्ययः मघवा हविर्लक्षणाग्नवान् विश्वदर्शतः सर्वद्रष्टव्यविषयज्ञानयमग्निः एभ्योगर्भेभ्यः प्रथमपर्वैसतुर्थी एवाहितिजागर्भवच्छिशुवदत्यन्तरक्षणीयानांसूरभवत् प्रसविता उत्पादयिताजनकोभवति तस्मान्नानाहृदारक्षमाणाःकवयः पर्दैनयन्तीतिपूर्वत्रसंबन्धः ॥ ५ ॥

५. अग्नि चाहते हैं कि उन्हें सब दिशाओं के निवासी देख सकें। वे सदा जयशील और स्तुति-योग्य हैं। वे क्षुद्र और महान्—सबके जीवन-स्वरूप हैं। धनवान् और सबके दर्शनीय अग्नि, अनेक स्थानों में, शिशु-समान यजमानों के लिए पिता के समान रक्षक और पालनकर्त्ता हैं।

कथावइतिपंचर्चंसप्तमंसूक्तंदैर्घतमसमाग्नेयंत्रैष्टुभं कथेत्यनुक्रमणिका प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरस्यसूक्तस्यविनियोगः त्रिमूर्धानमितित्रीणीत्यनेनोक्तः।

१ ऐ० ब्रा० २. २.।

तत्रप्रथमा—

कथातेअग्नेशुचयन्तआयोर्ददाशुर्वाजेभिराशुषाणाः।
उभेयत्तोकेतनयेदधानाऋतस्यसामन्रणयन्तदेवाः॥ १ ॥

कथा। ते। अग्ने। शुचयन्तः। आयोः। ददाशुः। वाजेभिः।
आशुषाणाः। उभे इति। यत्। तोके इति। तनये। दधानाः।
ऋतस्य। सामन्। रणयन्त। देवाः॥ १ ॥

हेअग्ने तेतवसंबन्धिनोरश्मयः शुचयन्तः दीप्तिंसर्वत्रकुर्वाणाः प्रकटयन्तः आशुषाणाः आ-शुशीमंसंभक्तारः आशून्संभक्तारोवाप्यादेरपिशीमंसंभक्तारइत्यर्थः यद्वा समन्ताच्छोषयितारः यद्वा सर्वंव्याप्नुवन्तः अश्नोतेर्लिटःकानच् व्यत्ययेनोमस्ययः सिच्चेविद्धिविकरणवा आङ्-पूर्वात्स्वभावितण्यर्थात्शुषेःशानचि छान्दसःशपोलुक् आयुशब्दात्तनोतेःकर्मण्यण् ईदृशा-रश्मयोवाजेभिरन्नैःसहितं आयोः आयुः आयुष्यं कर्मणिषष्ठी कथाकेनोपायेनददाशुः ददति दाश्दाने छान्दसोलिट् वयुपायमगृहाणेत्यर्थः रश्मीनांवरप्रदानंकुत्रदृष्टमितिचेत उच्यते यद्यस्मात् उभेतकेअन्नायुषीतोकेपुत्रे तनये अनवच्छेदेनकुटुंबस्यविस्तारके यद्वा तोकेपुत्रेतनयेतत्पुत्रादौच दधानाः धारयन्तोदेवाः व्यवहर्तारोयजमानाः ऋतस्ययज्ञस्यसंबन्धिनिसामन्साम्निरथन्तरादौ रणयन्त रमन्ते रमयन्ति शब्दयन्त्येववा यस्मादन्नायुःपुत्रादिसहिताः सोमेनेष्ट्वासाम्निरमन्ते तस्मादस्मयोरददतीत्यवगम्यतइत्यर्थः तादृशान्त्वदीयानरश्मीन्मामप्यनुगृहाणेत्यर्थः॥ १ ॥

१. अग्नि, तुम्हारी उज्ज्वल और शोषक शिखायें कैसे अन्न के साथ आयु प्रदान करती हैं, जिससे पुत्र, पौत्र आदि के लिए अन्न और आयु प्राप्त कर यजमान लोग याज्ञिक साम-गायन कर सकते हैं?

अथद्वितीया—

बोधामेअस्यवचसोयविष्ठमंहिष्ठस्यप्रभृतस्यस्वधावः।
पीयतित्वोअनुत्वोगृणातिवन्दारुस्तेतन्वंवन्देअग्ने॥ २

बोध। मे। अस्य। वचसः। यविष्ठ। मंहिष्ठस्य। प्रऽभृतस्य।
स्वधाऽवः। पीयति। त्वः। अनु। त्वः। गृणाति। वन्दारुः।
ते। तन्वम्। वन्दे। अग्ने॥ २ ॥

हेयविष्ठ युवतम हेस्वधावः हविर्लक्षणान्नेन तद्वन्नग्ने मेमदीयस्यमंहिष्ठस्यअतिशयेनपूज-नीयस्य प्रभृतस्य प्रकर्षेणसंपादितस्यास्येदानींक्रियमाणस्यवचसः स्तुतिरूपस्यवचनस्य कर्म-

णिषद्धी उक्तलक्षणांवच: बोधयुष्मस्य स्तुवोप्रभेत्यर्थः हेअग्ने लोके त्वः अभपासक:—त्वोनेमेइत्य-
र्थस्येत्युक्त्वैतदेवोदाजहार। एकोजनः पीयति वधकर्मैतत् हिनस्ति पश्वादिनानपूजयतीत्यर्थः
स:एक:अनुगृणातिअनुकूलंउच्चारयतितयोर्मध्ये हेअग्ने वंदारुर्वन्दनशीलोहं वेवदवन्वं तनुंतव-
मूर्ति वन्देस्तौमि ॥ २ ॥

२. हे युवा और अन्नवान् अग्नि, मेरी अत्यन्त पूज्य और अच्छी तरह सम्पादित स्तुति ग्रहण करो। कोई तुम्हारी हिंसा करता और कोई तुम्हारी पूजा करता है। मैं तो तुम्हारा उपासक हूं। मैं तुम्हारी पूजा करता हूं।

येपायवोमामतेयन्तेअग्नेपश्यन्तोअन्धंदुरितादरक्षन्।
ररक्षतान्त्सुकृतोविश्ववेदादिप्सन्तइद्रिपवोनाहदेभुः ॥ ३ ॥

ये। पायवः। मामतेयम्। ते। अग्ने। पश्यन्तः। अन्धम्।
दुःऽहुतात्। अरक्षन्। ररक्ष। तान्। सुऽकृतः। विश्वऽवेदाः।
दिप्सन्तः। इत्। रिपवः। न। अह। देभुः ॥ ३ ॥

अत्रेतिहासमाचक्षते—उचथ्यबृहस्पतिनामानौद्वावृषीआस्तां तत्रोचथ्यस्यममतानामभा-
र्यासाचगर्भिणी तांबृहस्पतिर्गृहीत्वारमयत् शुक्रनिर्गमनावसरेघासेगर्भस्थऋषिः प्रावादीत् हेमुने
रेतोमात्याक्षीः पूर्वमहंवसामि रेतःसंकरंमाकार्षीरिति एवमुक्तोबृहस्पतिर्वेदात्निरुद्धरेतस्कः
सन्शशाप हेगर्भ त्वंयतोरेतोनिरोधमकरोः अतस्त्वंदीर्घतमःप्राप्नुहि जात्यन्धोभवेति
एवंशापेममतायांदीर्घतमाअजायत सचोत्पन्नः तमोऽपनयायअग्निमस्तौषीत् सचस्तुत्याप्रीतः
आन्ध्यंपर्यहरदिति तदिदमत्रोच्यते—हेअग्ने त्वत्संबन्धिनोयेपायवः प्रसिद्धाः पालयितारो-
रश्मयः मामतेयंममतायाःपुत्रंदीर्घतमसं अन्धंपश्यन्तः अन्धोऽयं अतोऽस्माभीरक्षणी-
यइत्येवंपश्यन्तः दुरितात् दुष्टंप्राप्तात् दुःखात् अरक्षन् तान्सुकृतः सुखकर्तॄन्विश्ववेदाः विश्व-
प्रज्ञः ररक्षरक्षति अस्मत्पालनायेतिभावः वैरस्मानपिरक्षिष्यतीत्यर्थः एवंरक्षितानस्मान्दिप्सन्तो-
दंभितुमिच्छन्तोरिपवः कामादयोनाहदेभुः अहेतिविनिग्रहार्थीयः नखलुदंभितुंशक्नुवन्ति दंभु
दंभे अंथिग्रंथिदंभिस्वंजीनामितिवक्तव्यमितिलिटःकित्त्वादनिदितामितिनलोपः तस्यासिद्धत्वा-
देत्वाभ्यासलोपयोरभावोदम्भेश्चेतिवक्तव्यमितिवौविधीयेते यद्वा सुकृत्पूर्वादीर्घतमाः स्वयमेवा-
त्मानंपरोक्षवदाहेति ॥ ३ ॥

३. अग्नि, तुम्हारी जिन प्रसिद्ध और पालक रश्मियों ने (ममता के पुत्र और अन्धे दीर्घतमा को) अन्धत्व से बचाया था, उन सुख-कर रश्मियों की सर्वप्रज्ञायुक्त तुम रक्षा करो। विनाशेच्छु शत्रुगण हिंसा न करने पायें।

अथचतुर्थी—

योनोअग्नेअररिवाँअघायुररातीवामर्चयतिद्वयेन ।
मन्त्रोगुरुःपुनरस्तुसोअस्माअनुमृक्षीष्टतन्वंदुरुक्तैः ॥ ४ ॥

यः । नः । अग्ने । अररिऽवान् । अघऽयुः । अरातिऽवा ।
मर्चयति । द्वयेन । मन्त्रः । गुरुः । पुनः । अस्तु । सः । अस्मै ।
अनु । मृक्षीष्ट । तन्वम् । दुःऽउक्तैः ॥ ४ ॥

हेअग्ने नोऽस्मान् युष्मद्भक्तिवान्यःअघायुः मारणादिरूपपापेच्छावान् अररिः अदाता अस्मद्दानप्रतिबन्धकइत्यर्थः रातेश्छान्दसस्यलिटःक्वसुः अरातीवास्वयमदानवान् छन्दसीवनिपौ इतिमत्वर्थीयोवनिप् शत्रुत्वमाचरन्यः शत्रुःद्वयेनमानसवाचिकभेदेन द्विविधेन मन्त्रेणयो-पिमानसोमन्त्रः निन्दायारोपेणदाननिवारणंवाचिकोमन्त्रः यद्वा मायाहेतुकेन विरुद्धरूपेणद्विवि-धेनमन्त्रेणयोविरुद्धमाचरति मन्त्रसंकीर्तयति मन्त्रमिथ्यंभूतवच्चकरोति अन्यद्वदतीत्येवंमन्त्रस्वरूप-द्वैविध्यम् पूर्वमानसवाचिकभेदेन इदानींवाचिककायिकभेदेनेतिविवेकः ईदृशोनमन्त्रेणयः शत्रु-र्मर्चयति मर्सयति विधेयीकरोतिवास्मान्तस्मैएकदेशोमानसरूपः अस्मैपुनर्गुरुरस्तु तादर्थ्ये चतुर्थी मयोक्तुरेवपुनर्भरितास्तु तथादुरुक्तैर्दुर्वाक्यैः निन्दारूपैर्वाचिकैः तन्वं स्वकीयां तनुंअनुमृ-क्षीष्ट अनुमार्ष्टु अनुक्रमेणलुंपतु यद्वा सन्निविधोमन्त्रः अस्मैमयोक्तुरेवगुरुर्भारितास्तु अन्यान्यम्य-स्मभ्यकारायमयुक्तानिनिष्ठुरभाषणानिसन्ति तैर्दुरुक्तैः सोरातिःतनुमेवावलुंपतु स्वात्मानमेवा-भ्युपघ्नत्वित्यर्थः ॥ ४ ॥

४. अग्निदेव, जो हमारे लिए पाप चाहते हैं, स्वयं दान नहीं करते, मानसिक और वाचनिक दो प्रकार के मंत्रों-द्वारा हमारी निन्दा करते हैं, उन्हें एक मानस मंत्र गुरुभार हो और वे दुर्वाक्य-द्वारा अपना ही शरीर नष्ट करें।

अथपञ्चमी—

उतवायःसहस्यप्रविद्वान्मर्तोमर्तंमर्चयतिद्वयेन ।
अतःपाहिस्तवमानस्तुवन्तमग्नेमाकिर्नोदुरितायधायीः ॥ ५ ॥ १६ ॥

उत । वा । यः । सहस्य । प्रऽविद्वान् । मर्तः । मर्तम् । मर्चयति ।
द्वयेन । अतः । पाहि । स्तवमान । स्तुवन्तम् । अग्ने । माकिः ।
नः । दुःऽइताय । धायीः ॥ ५ ॥ १६ ॥

पूर्वमन्त्रेद्विविधकुटिलमन्त्रेणकर्त्तान्मन्त्रणमाप्नोतु मास्मानित्युक्तम्. अनन्तरमन्त्रेणास्मान्पाही-त्यग्निःप्रार्थ्यते उतवा हेसहस्य सहस्विबलनाम तत्रभवाग्ने योमर्तोमरणधर्मामनुष्यः प्रविद्वा-न्प्रायामन्त्रेणप्रकर्षेणजानन् द्वयेनपूर्वोक्तरीत्याद्विविधमन्त्रेणमर्तं मनुष्यं मर्चयति विधेयीकरोति भर्त्सयतिवा अवस्मात्तथाविधात्तस्मात्तत्कर्तुःसकाशात्त्वा हे स्तवमान स्तूयमानाग्ने स्तुवन्तं स्तुतिं कुर्वन्तं मांपाहिरक्ष किंच नोऽस्मान्दुरिताय तत्कृत्वायदुर्मन्त्रणमयुक्तदुःखाय समर्थं माकिर्धातीः मास्थापय दुरितभाजनंमाकार्षीरित्यर्थः धिधारणे व्यत्ययेनेट् सिचिवृद्धिः नमाङ्योगइत्यडभा-वः ॥ ५ ॥

५. बल के पुत्र अग्नि, जो मनुष्य जान-बूझकर दोनों तरह के मंत्रों से मनुष्य की निन्दा करता है, मैं विनय करता हूँ, हे स्तूयमान अग्नि, उसके हाथ से मेरी रक्षा करो। हमें पाप में मत फेंको।

॥ इतिद्वितीयस्यद्वितीयेषोडशोवर्गः ॥ १६ ॥

मथीद्यदितिपंचर्चमष्टमंसूक्तम् दैर्घतमसंत्रैष्टुभमाग्नेयं मथीद्यदित्यनुक्रमणिका सूक्तद्व-यमध्यस्यतृतीयत्वेनपूर्वंविनियोगउक्तः।

तत्रप्रथमा—

मथीद्यदींविष्टोमातरिश्वाहोतारंविश्वाप्सुंविश्वदेव्यम्।
नियंदधुर्मनुष्यासुविक्षुस्वर्णचित्रंवपुषेविभावम् ॥ १ ॥

मथीत्। यत्। ईम्। विष्टः। मातरिश्वा। होतारम्।
विश्वऽअप्सुम्। विश्वऽदेव्यम्। नि। यम्। दधुः। मनुष्यासु।
विक्षु। स्वः। न। चित्रम्। वपुषे। विभाऽवम् ॥ १ ॥

होतारं देवानामाह्वातारं विश्वाप्सुं अप्सितिरूपनाम नानारूपं पार्थिववैद्युतजाठरा-दिभेदेनआहवनीयादिभेदेनवा यद्वा कालीकराल्यादिरूपेण ज्वालानांविरूप्याद्विश्वरूपत्वं विश्वदेव्यं सर्वदेवयोग्यक्रियासाधुं यदीमेनमग्निं मातरिश्वा वृष्ट्यादिनिर्मातान्तरिक्षश्व-सनोवायुः विष्टः काष्ठेष्वन्तःप्रविष्टःसन् मथीत् अमथ्नात्आवर्षयदित्यर्थः मथेविलोडने इत्यस्य-लुङिवृद्ध्यभावविशेषः पुनः सएवविशेष्यते यमग्निं मनुष्यासु मत्वाकर्मकुर्वतीषु विक्षु सन्तिभूया-सुमयासु पूर्वं वपुषे यज्ञसिद्धये निदधुर्धारयन्ति यजमानाः मनुष्यशब्दोनिरुक्तेबहुधानिरु-क्तः—मनुष्याःकस्मान्मत्वाकर्माणिसीव्यन्तिमनस्यमानेनसृष्टामनोरपत्यंमनुषोवेति[1] । यद्वा पूर्वं

1 नि ३.७.।

देवाः मनुष्यासु मनोरपत्यभूतासु विक्षु प्रजासु यागादिषु वपुषे स्वरूपाय यागादिस्वरूपप्रकाशाय शरीरधारणाय वा जाठराग्निरूपेण निदधुः स्थापितवन्तः तत्र दृष्टान्तः—स्वः न स्वरणं स्वीरणं वा आदित्यमिव चित्रं चायनीयं विभावं विविधप्रकाशवन्तं यथा प्रकाशादिसाधनाय धारयन्ति तद्वत्। स्वः शब्दं यास्क एवं निरुवाच—स्वरादित्यो भवति सु अरणः सु ईरणः स्वृतो रसान् स्वृतो भासं ज्योतिषां स्वृतो भासेति वेति[1]। ईदृशं यं निदधुः तं मथीदिति पूर्वेणान्वयः ॥ १ ॥

१. वायु ने काठ के भीतर घुसकर विचित्ररूपशाली, सारे देवों के कार्य में निपुण और देवों को बुलानेवाले अग्नि को बढ़ाया। पहले देवों ने अग्नि को विलक्षण प्रकाशवाले सूर्य की तरह मनुष्यों और ऋत्विकों की यज्ञ-सिद्धि के लिए स्थापित किया था।

द॒दा॒नमिन्न द॑दभन्त॒ मन्मा॒ग्निर्वरू॑थं॒ मम॒ तस्य॑ चाकन् ।
जु॒षन्त॒ विश्वा॑न्यस्य॒ कर्मोप॑स्तुतिं॒ भर॑माणस्य का॒रोः ॥ २ ॥

द॒दा॒नम् । इत् । न । द॒द॒भ॒न्त॒ । मन्म॑ । अ॒ग्निः । वरू॑थम् । मम॑ ।
तस्य॑ । चा॒क॒न् । जु॒षन्त॑ । विश्वा॑नि । अ॒स्य॒ । कर्म॑ ।
उप॑ऽस्तुतिम् । भर॑माणस्य । का॒रोः ॥ २ ॥

मन्म मननीयं स्तोत्रं हविरादिकं वा ददानमित् अग्नये कुर्वाणमेव मां दम्भितारो वैरिणो न दद्भन्त दम्भितुं हिंसितुं न प्रभवन्ति दम्भेर्बहुलं छन्दसीति विकरणस्य श्लुः व्यत्ययेनान्तादेशः मम कोऽतिशाय इति उच्यते तस्य प्रदातुर्मम वरूथं वरणीयं स्तोत्रादिकं अयमग्निश्चाकन् अत्यर्थं कामयते कनतिः कान्तिकर्मा अस्माद्यङ्लुगन्ताल्लङि छान्दसोऽडभावः बहुलं छन्दसीत्युत्वाभावः छान्दसत्वाद् दीर्घः यस्मादेवं तस्मान्न दद्भुवन्तीत्यर्थः न केवलमग्निरेव कामयते किन्तु सर्वे देवाः कामयन्त इत्याह—उपस्तुतिं तं देवमुपेत्य क्रियमाणां स्तुतिं भरमाणस्य कुर्वाणस्य कारोः स्तोतुः अस्य यजमानस्य मम विश्वानि सर्वाणि हविःप्रदानादिरूपाणि कर्माणि जुषन्त सेवन्ते सर्वे देवाः अतो न दद्भन्तेत्यर्थः ॥ २ ॥

२. अग्नि को सन्तोषदायक हव्य देने से ही शत्रु लोग मुझे नष्ट नहीं कर सकेंगे। अग्नि मेरे-द्वारा प्रदत्त स्तोत्र आदि के अभिलाषी हैं। जिस समय स्तोता अग्नि की स्तुति करते हैं, उस समय सारे देवता उनके दिये हुए हव्य को ग्रहण करते हैं।

अथ तृतीया—

नित्ये॑ चि॒न्नु यं सद॑ने जगृ॒भ्रे प्रश॑स्तिभि॒र्दधि॒रे य॒ज्ञिया॑सः ।
प्र सू न॑यन्त गृ॒भय॑न्त इ॒ष्टावश्वा॑सो॒ न र॒थ्यो॑ रारहा॒णाः ॥ ३ ॥

---

१ नि० २. १४.।

नित्ये । चित् । नु । यम् । सदने । जगृभ्रे । प्रशस्तिऽभिः ।
दधिरे । यज्ञियासः । प्र । सु । नयन्त । गृभयन्त । इष्टौ ।
अश्वासः । न । रथ्यः । ररहाणाः ॥ ३ ॥

यज्ञियासो यज्ञयोग्या यजमाना ऋत्विजो वा यं मथनेनोत्पन्नमग्निं नित्ये चित् सदने नित्य एव गार्हपत्यलक्षणे अग्न्यायतनस्थाने नु क्षिप्रं जगृभ्रे गृह्णन्ति ग्रहेर्लिटि इरयोरे इति रेभावः ग्रहोर्भश्छन्दसि इति भत्वं नित्यं गच्छन्तीति नित्यो ध्रियते नित्यं गार्हपत्यमिति हि गार्हपत्यो नित्यः प्रधानत्वात् सदनमपि नित्यमुच्यते गृहीत्वा प्रशस्तिभिः प्रशंसाभिः स्तुतिभिः दधिरे धारयन्त्याहवनीयार्थं धृत्वा च इष्टौ एषणे साधने यज्ञे निमित्तभूते सति गृभयन्त गृह्णन्तः ऋत्विजः प्रसुनयन्त सुष्ठु प्रणयन्ति तत्र दृष्टान्तः—ररहाणाः रंहसा गच्छन्तः रंहिगतौ छान्दसस्य लिटः कानच् अनित्यमागमशासनमिति नुमभावः रथ्योः रथवन्तः रथनियुक्ताः छन्दसीवनिपौ विविरथ्य इत्यस्मात् मत्वर्थीय ईकारः अश्वासो न अश्वा इव ते यथा धृत्वा रथस्वामिनमभिमतदेशं नयन्ति तद्वत् ॥ ३ ॥

३. याज्ञिक लोग जिन अग्नि को नित्य अग्नि-गृह में ले जाते और स्तुति के साथ स्थापित करते हैं, उन्हीं अग्नि को ऋत्विकों ने शीघ्रगामी और रथ-निबद्ध अश्व की तरह यज्ञ के लिए बनाया।

पुरूणि दस्मो नि रिणाति जम्भैराद्रोचते वन आ विभावा ।
आदस्य वातो अनु वाति शोचिरस्तुर्न शर्यामसनामनु द्यून् ॥ ४ ॥

पुरूणि । दस्मः । नि । रिणाति । जम्भैः । आत् । रोचते । वने ।
आ । विभाऽवा । आत् । अस्य । वातः । अनु । वाति । शोचिः ।
अस्तुः । न । शर्याम् । असनाम् । अनु । द्यून् ॥ ४ ॥

अत्र दावाग्निरूपेणाग्निः स्तूयते दस्मः उपक्षपयिता यमग्निः पुरूणि बहूनि वृक्षादीनि निरिणाति निवरां हिनस्ति रीगतिरेषणयोः प्वादित्वाद्ध्रस्वः केन साधनेनेति तदुच्यते—जम्भैः दन्तस्थानीयाभिर्ज्वालाभिः आत् दाहानन्तरं वने वृक्षादिसमूहात्मके विभावा विविधप्रकाशयुक्तः सन् आसर्वतः रोचते दीप्तो भवति आत् अनन्तरं अस्य शोचिर्ज्वाला अनु अनुकूलो वातः अभिसरति भूतो वायुः अनु द्यून् अन्वितिवीप्सार्थे प्रतिदिनं वाति ज्वाला आदाय गच्छति तत्र दृष्टान्तः—अस्तुः क्षेप्तुः सकाशात् असनां गच्छन्तीं शर्यां न शरो नाम हिंसासाधनलोहमयफलयुक्तं शल्यपूरं यथा शरो नाम वंशावान्तरभावी पर्वकाण्डविशेषः तद्विकारां इषुमिव शर्यां इषवः शरमय्य इति यास्कः । यथा शरमयां अथवा शरो हिंसा तत्करोतीति शर्या इषुः तां यथा वायुर्नोदकपन्थो वेगोदात्अनुकूल्येन प्रेरयति तद्वत् ॥ ४ ॥

४. विनाशक अग्नि सब प्रकार के वृक्षों को अपनी शिखाओं या दाँतों से नष्ट करके विपिन में चित्र-विचित्र शोभा प्राप्त करते

है। इसके अनन्तर जैसे धनुर्धारी के पास से वेग के साथ तीर जाता है, वैसे ही प्रतिदिन वायु शिखा के अनुकूल होकर बहते हैं।

नयंरिपवोनरिषण्यवोगर्भेसन्तंरेषणारेषयन्ति।
अन्धाअपश्यानदभन्नभिख्यानित्यासईंप्रेतारोअरक्षन्॥५॥१७॥

न। यम्। रिपवः। न। रिषण्यवः। गर्भे। सन्तम्। रेषणाः।
रेषयन्ति। अन्धाः। अपश्याः। न। दभन्। अभिऽख्या।
नित्यासः। ईम्। प्रेतारः। अरक्षन्॥ ५॥ १७॥

यमग्निंगर्भेगर्भवत्कुक्षिकेअरणिमध्येसन्तंवर्तमानंरिपवोनराः नरेषयन्ति नदुःखयन्ति तथा रिषण्यवोऽन्येहिंसकाः दुरस्युर्द्रविणस्युर्वृषण्यतिरिषण्यतीतिक्यचिनिपात्यते क्याच्छन्दसीत्युः नहिंसन्ति कीदृशास्ते रेषणाः हिंसनस्वभावाः यद्वा तैःक्रियमाणाहिंसनप्रकारानहिंसन्ति किंचा-स्याग्नेरभिख्या अभितःख्यातिंमाहात्म्यंअंधाः ज्ञानशक्तिरहिताः अविद्वांसः अतएवअपश्याः अद्र-ष्टारः यद्वा विद्वांसोप्यभावयितारः अनुपासकाइत्यर्थः ईदृशाअपिनदभन् नदभ्नुवन्ति नहिंस-न्ति लौकिकोपकारेणापिप्रयोजकत्वादितिभावः तस्यास्यपारमार्थिकंरूपंकेजानन्तीतिचेत् उच्य-तेनित्यासोनित्याः अविचलितभक्तयः अग्निहोत्रादिनित्यकर्मरतावाअग्न्यनुग्रहात् स्वयमपि नित्याभविष्यन्तीतिभाविनित्यत्वमाश्रित्यनित्याउपचर्यन्तेवाईदृशायजमानाःप्रेतारः यज्ञादिनात-र्पयितारःसन्तः ईमेनमरक्षन् रक्षन्ति यज्ञादिरूपेणभजन्तइत्यर्थः॥ ५॥

५. अरणि के गर्भ में अवस्थित जिन अग्नि को शत्रु या अन्य हिंसक दुःख नहीं दे सकते, अन्धा भी जिनका माहात्म्य ही नष्ट कर सकता, उन्हीं की अविचल भक्तिवाले यजमान विशेष रूप से तृप्ति दे करके रक्षा करते हैं।

महःसइति पंचर्चंनवमंसूक्तम् दैर्घतमसंवैराजमाद्यमं दशाक्षरमेकविराळेकादशकाचेत्यु-क्तलक्षणसद्भावात् तथाचानुक्रान्तं—महःसवैराजमिति विनियोगोलैङ्गिकः।

तत्रप्रथमा—

महःसरायएषतेपतिर्दन्निनइनस्यवसुनःपदआ।
उपध्रजन्तमद्रयोविधन्नित्॥ १॥

महः। सः। रायः। आ। ईषते। पतिः। दन्। इनः। इनस्य।
वसुनः। पदे। आ। उप। ध्रजन्तम्। अद्रयः। विधन्। इत्॥ १॥

महः महतः पूज्यस्य रायः गवादिरूपस्य धनस्य पतिः पालकः स्वामी सोऽग्निः एषते एव अभिमतं प्रयच्छन् ददातेः शतरि छान्दसः शपो लुक् तस्य छन्दस्युभयथेत्यार्धधातुकत्वाद् आतोलो- पइटि चेत्याकारलोपः आभिमुख्येन अस्मद्देवयजनं प्रति ईषते गच्छति किंच इनस्य स्वामि- नोऽपि इनः स्वामी सर्वस्य पतिरित्यर्थः ईदृशोऽयं वसुनो धनस्य पदे आसद् भूलेर्वेदिस्थाने आआ- श्रयति उपसर्गवशाद्योग्यक्रियाध्याहारः यद्वा वसुनो निवासयोग्यस्य धनस्यापि इन इति संबन्धः यद्वा वसुभानिः प्रसिद्धा किंच उपध्रजं उपगच्छन्तमेनं अग्निं अद्रयः ग्रावाणो यजमानाः विधन्ति परिचरन्त्येव विधविधाने तौदादिकः लटि बहुलं छन्दसीत्यडभावः निघाताभावश्छा- न्दसः यद्वा पूर्ववत् छन्दस्तुतेः अयम् इत्यध्याहारेणास्य संबन्धाद् अनिघातः यद्वा अद्रयोऽभि- षवग्रावाणः स्वशब्दैः उपध्रपेत्य विधन्ति पूजयन्त्येव आह्लादं जनयन्तीत्यर्थः ॥ १ ॥

१. महाधन के स्वामी अग्नि अभीष्ट प्रदान करते हुए हमारे देव-पूजन के सामने जा रहे हैं। प्रभुओं के भी प्रभु अग्नि वेद का आश्रय करते हैं। प्रस्तर-हस्त यजमान लोग आगत अग्नि की सेवा करते हैं।

अथ द्वितीया—

सयोवृषानुरांनरोदस्योःश्रवोभिरस्तिजीवपीतसर्गः ।
प्रयःसस्राणःशिश्रीतयोनौ ॥ २ ॥

सः । यः । वृषा । नुराम् । न । रोदस्योः । श्रवःऽभिः । अस्ति । जीवपीतऽसर्गः । प्र । यः । सस्राणः । शिश्रीत । योनौ ॥ २ ॥

स तादृशो योऽग्निः नरां न मनुष्याणामिव रोदस्योः द्यावापृथिव्योरपि वृषा सेक्ता उत्पाद- क इत्यर्थः एवं सर्वोत्पादकः श्रवोभिः सर्वत्र श्रूयमाणैर्यशोभिर्युक्तः सन् अस्ति वर्तते सर्वोत्पादक इत्युक्तं तत्रोपपत्तिमाह—यतोऽयं जीवपीतसर्गः जीवैर्नानाविधैः पीत आस्वादितः सर्गः सृष्टिक्रमो य- स्य स तथोक्तः तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः पुनर्बहुव्रीहौ स एव स्वरः अतोऽयं सृष्टिक्रमः अय- मग्निः स्वदत्तं हविरादित्यं प्रापय्य तद्रश्मिभिः सह वैद्युतरूपेण मेघद्वारोदकेन प्रवर्ष्य सर्वान्प्राणिनः प्रापयतीत्यतो वृष्ट्युत्पादनद्वारोत्पादयिता इदानीं साक्षादुत्पादकत्वमाह—योऽग्निर्योनौ गर्भाशये सस्राणः प्रविष्टः सन् शिश्रीत निषिक्तं रेतः धारयति नृपश्वादिदेहाकारेण परिणमयतीत्यर्थः यद्य- ग्निर्न पचेत्पूरयेद्देवं नोत्पद्येत तस्मादयं साक्षादेवोत्पादकः स तादृशोऽग्निः यशस्वी वर्तत इत्यर्थः यद्वा योऽग्निर्नरां नराणां कर्मसूत्साहयुक्तानां यजमानानामिव नरा मनुष्यानृत्यन्ति कर्मस्विति यास्कः।

1 नि० ५. १. ।

येषांयथास्वर्गांयभिमतवर्षकः यद्वाेदस्योरपि आत्मपर्यायिनाशब्देनाग्निर्णीठस्यन्ते भूलो-
कवर्तिनांवृष्टिप्रदानेनद्युलोकवर्तिनांहविःप्रापणेनेतिभावः तथाविधोऽग्निः अद्योभिः हविर्लक्षणैः
सोमाज्यादिभिरन्नैः निमित्तभूतैः जीवपीवसर्गैः जीवविशेषैर्यजमानैः अविशेषेणसर्वैर्वा
आस्वादितस्वभावःसन् अस्तिमकष्ठोवर्तते अमुमग्निंहविर्भिःप्रीणयित्वास्वाभिमतान्भोगान्भु-
ञ्जतइत्यर्थः किंच योऽग्निः योनौ स्वकीयस्थाने वेदिलक्षणेऽन्तरापः प्रविष्टःसन् धिश्रीय
स्वस्मिन्मांसंपुरोडाशादिकंपचति सोऽयमग्निरस्ति महानुभावोवर्तते ॥ २ ॥

२. मनुष्यों की तरह जो अग्नि द्यावा पृथिवी के भी उत्पादक हैं, वे यशःशाली होकर वर्त्तमान हैं एवं उन्हीं से जीव लोग सृष्टि का आस्वादन प्राप्त करते हैं। उन्होंने गर्भाशय में पैठकर सारे जीवों की सृष्टि की है।

आ॒यः पु॒रं नार्मि॑णी॒मदी॑दे॒दत्यः॑ क॒विर्न॑भ॒न्यो॒३॑ नार्वा॑ ।
सूरो॒ न रु॑रु॒क्वाञ्छ॒तात्मा॑ ॥ ३ ॥

आ । यः । पुर॑म् । नार्मि॑णीम् । अदी॑देत् । अत्यः॑ । क॒विः ।
न॒भ॒न्यः॑ । न । अर्वा॑ । सूरः॑ । न । रु॒रु॒क्वान् । श॒तऽआ॑त्मा ॥ ३ ॥

योऽग्निर्नार्मिणीं नर्मवतींयजमानानां संबंधिनीं उत्तरवेदिं यद्वा नृणांमनसिस्थितांयजमा-
नानांयज्ञार्थांपांभूमिंपत्यध्यायमनमनीषाविषयेतांपुरंतत्स्थानं आदीदेत् दीपयति कीदृशोऽयं
अत्यः अपेक्षितदेशंमत्यतनशीलः कविःक्रान्तदर्शी तत्रदृष्टान्तः—अर्वाअरणकुशलोनभन्योन
नभस्याकाशेभवःनभस्वान्वायुरिव किंच शतात्मा नानारूपः शतंसहस्रमित्यपरिमितवचनः य-
त्पयजमानगृहापेक्षया आहवनीयगार्हपत्याद्यपेक्षयावानानारूपत्वं अथवाग्निवरुणभेदेन अग्ने-
र्मित्रादिरूपत्वं त्वमग्नेवरुणोजायसेयद इन्द्रंमित्रंवरुणमग्निमाहुरित्यादिश्रुतिषुप्रसिद्धम् अग्नेरेव
इन्द्राद्यात्मकत्वमाहुरितिद्वितीयमन्त्रस्यार्थः तादृशोयं सूरोन सूर्यइवरुरुक्वान् दीप्यमानः रुच-
दीप्तौ छान्दसस्यलिटःक्वसुः अतः तादृशोऽग्निरस्ति उत्कर्षंवर्ततइतिपूर्वत्रान्वयः ॥ ३ ॥

३. अग्निदेव मेधावी हैं, वे अन्तरिक्ष-विहारी वायु की तरह विभिन्न स्थानों में जाते हैं। उन्होंने यज्ञ सुन्दर वेदियों को प्रदीप्त किया है। नानारूप अग्नि सूर्य की तरह सुशोभित होते हैं।

अथचतुर्थी—

अ॒भिर्द्वि॒जन्मा॒ त्री रो॑च॒नानि॒ विश्वा॒ रजां॑सि शुशुचा॒नो अ॑स्थात् ।
होता॒ यजि॑ष्ठो अ॒पां स॒धस्थे॑ ॥ ४ ॥

---

१ ऋ० सं० ३. ८. १६. । २ ऋ० सं० २. ३. २२. ।

अभि । द्विऽजन्मा । त्री । रोचनानि । विश्वा । रजांसि ।
शुशुचानः । अस्थात् । होता । यजिष्ठः । अपाम् । सधऽस्थे ॥ ४॥

अयमग्निर्द्विजन्मा द्वाभ्यामरणीभ्यांजायमानः यद्वा मथनात्प्रथमंजन्मउत्पत्त्यनंतरंप्रणयना-नेष्ट्यादिसंस्काररूपंद्वितीयंजन्मइव एवंद्विजन्मत्वं अथवा द्यावापृथिवीभ्यामुत्पन्नत्वात् तादृशोऽग्निः त्रीरोचनानि क्षित्यादिस्थानानि त्रीणिरोचनानि गार्हपत्यादीनिवा अभिशुशुचानः अभितःप्र-काशयन् नकेवलंत्रीण्येव किंतु विश्वारजांसि सर्वाण्यपिरंजनात्मकानि क्षित्यादिलोकान् शुशु-चानः अभितःप्रकाशयन् दीपयन् होतादेवानामाह्वाता यजिष्ठोयष्टृतमःसन् अपांप्रोक्षण्या-द्युदकानां सधस्थे सहस्थाने यागदेशे अस्थात् तिष्ठति ॥ ४ ॥

४. द्विजन्मा अग्नि दीप्यमान लोकत्रय का प्रकाश करते और सारे रञ्जनात्मक संसार का भी प्रकाश करते हैं। वे देवों के आह्वान-कर्त्ता हैं। जहाँ जल संगृहीत होता है, वहाँ अग्नि वर्त्तमान हैं।

अयंसहोतायोद्विजन्माविश्वादधेवार्याणिश्रवस्या ।
मर्तोयोअस्मैसुतुकोददाश ॥ ५ ॥ १८ ॥

अयम् । सः । होता । यः । द्विऽजन्मा । विश्वा । दधे । वार्याणि ।
श्रवस्या । मर्तः । यः । अस्मै । सुऽतुकः । ददाश ॥ ५ ॥ १८ ॥

योद्विजन्मासएवहोताहोमनिष्पादकः अरणीभ्यामुत्पन्नस्यैवगार्हपत्यद्वाराआहवनीयत्वा-त् आह्वाताचादेवानांसोऽयं विश्वाविश्वानिवार्याणि वरणीयानि इंद्रवंदनृशंसदुर्हाण्यतइत्याद्यु-क्तत्वं श्रवस्या श्रवस्यया श्रवोन्नंहविर्लक्षणंतदिच्छया श्रवःशब्दात्क्यजन्तादप्रत्ययादिति भावेअप्रत्ययः दधेधारयति अस्मैउक्तस्वरूपायाग्नयेयोमर्तः ददाशददातिसःसुतुकः शोभनपुत्रो-भवति ॥ ५ ॥

५. जो अग्नि द्विजन्मा हैं, वे ही होता हैं; वे ही हव्य-प्राप्ति की अभिलाषा से सारा वरणीय धन धारण करते हैं। जो मनुष्य अग्नि को हव्य देता है, वह उत्तम पुत्र प्राप्त करता है।

॥ इतिद्वितीयस्यद्वितीयेष्टादशोवर्गः ॥ १८ ॥

पुरूवेतिद्वादशर्चंदशमंसूक्तम् दैर्घतमसमाग्नेयमौष्णिहं पुरुद्वचमौष्णिहमित्यनुक्रमणिका प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरौष्णिहेछन्दस्यस्यविनियोगः अथैतस्याइतिखण्डेसूत्रितम्—पुरु-त्वादाशेति ।

तत्रप्रथमा—

पुरुत्वादाश्वान्वोचेरिरग्नेतवस्विदा।
तोदस्येवशरणआमहस्य॥ १ ॥

पुरु। त्वा। दाश्वान्। वोचे। अरिः। अग्ने। तव। स्वित्। आ।
तोदस्यऽइव। शरणे। आ। महस्य॥ १ ॥

हेअग्ने त्वात्वांपुरुबहुवोचे यद्वा बहुदाश्वानितिसंबन्धः पुरुंदेहिपिचंदेहि इत्याद्याशासना-निब्रवीमीत्यर्थः किंतूष्णींनेत्याह—यतोदाश्वान् अभिमतंहविर्दत्तवानस्मि अतोवोचे इतरसाधा-रण्येनब्रुवतः कथंदातव्यमितिनमन्तव्यं यतोऽहं हेअग्नेतवस्वित् तवैवआआभिमुख्येन अरिः अर्याहविरादिप्रापणेनसेवकोऽहं तत्र दृष्टान्तः—महस्यमहतः तोदस्येव शिक्षकस्य स्वामिनः श-रणेऽस्यगृहे यथागर्भदासादिःसमन्तान्नियतोवर्तते तद्वदहमपि यस्मादेवंतस्मादभिमतं बहुवो-चे त्वमपितत्सर्वंदेहीत्यर्थः अत्रनिरुक्तं—बहुदाश्वांस्त्वामेवाभिह्वयाम्यरिरमित्रऋच्छतेरीश्व-रोऽप्यरिरेतस्मादेवयदन्यदेवत्याअग्नावाहुतयोहूयन्तइत्येतद्दृष्टैवमवक्ष्यत्तोदस्येवशरणआमहस्य पुत्रस्येवशरणेऽधिमहतइति॥ १ ॥

१. हे अग्निदेव, मैं हव्य दान करता हूँ, इसलिए तुम्हारे पास बहु-विध प्रार्थनायें करता हूँ। अग्निदेव, मैं तुम्हारा ही सेवक हूँ। अग्नि-देव, महान् स्वामी के घर में जैसे सेवक हैं, वैसे ही तुम्हारे पास मैं हूँ।

अथद्वितीया—

व्यनिनस्यधनिनःप्रहोषेचिदररुषः।
कदाचनप्रजिगतोअदेवयोः॥ २ ॥

वि। अनिनस्य। धनिनः। प्रऽहोषे। चित्। अररुषः। कदा।
चन। प्रऽजिगतः। अदेवऽयोः॥ २ ॥

पूर्वमग्नेत्वामीदृशंबहुविज्ञापयामीत्युक्तं अन्यतुस्वविलक्षणेभ्योदानादिरहितेभ्योदानंनदातव्य-मितिप्रार्थयते हेअग्ने त्वांविशेषेणब्रवीमि उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः अथवा सन्निहितत्वाद्वो-चेइत्यनुषज्यते अस्मदर्थं यद्यजितरेत् तद्विरुद्धंवोचेवक्ष्यमाणस्वरूपस्यनदातव्यमितिब्रवीमीत्य-

१ नि० ५. ७.।

र्थः विशेषस्वरूपमाह—अनिरस्य अस्वामिनः त्वामस्वामिनंकुर्वाणस्य तथा धनिनः समग्रधन-वतः पूर्वमेव धनवतोदानस्य निरर्थकत्वात्तन्निवार्यते यद्वा यागाद्यनुपयोगिधनवतइत्यर्थः किंच प्रहोषेप्रकर्षेणहोतुंअररुषः अददतोदक्षिणारूपेण यद्वा प्रहोषेअनिरस्येतिसंबंधः प्रकर्षेणहोतुं असमर्थस्येत्यर्थः अत्रइनशब्देनतत्स्थंसामर्थ्यंलक्ष्यते चिच्छब्दःसमुच्चयार्थः किंच कदाचनप्र-जिगतः कदाचिदपिप्रकर्षेणदेवानस्तुवतः अत्र चनेतिनिपातद्वयसमुदायः तत्र चशब्दःसमुच्चये नशब्दोनिषेधे किंच अदेवयोः देवानात्मनोनिच्छतः एतेषांनदातव्यमितिविशेषइत्यर्थः निन्दि-तानांस्वरूपनिरूपणेनस्वस्यातादृशत्वात् बहुवोचइत्येतद्युक्तमेवेत्युक्तंभवति यद्वा चनेतिचिच्छ-ब्दपर्यायः उक्तप्रकारेणदुष्टस्यापिकदाचित्प्रजिगतः प्रदाकदाचित्त्वांस्तुवतः विशेषे तादृशस्य दातव्यमितिविशेषेणब्रवीमि किमुवक्तव्यमस्मदर्थमितिभावः ॥ २ ॥

२. अग्निदेव, जो धनी मनुष्य तुम्हें स्वामी नहीं मानता, उत्तमरूप हवन के लिए दक्षिणा नहीं देता एवं जो व्यक्ति देवों की स्तुति नहीं करता, उन देवशून्य दोनों व्यक्तियों को धन नहीं देना।

स चन्द्रो विप्र मर्त्यो महो व्राधन्तमो दिवि । प्रप्रेत्ते अग्ने वनुषः स्याम ॥ ३ ॥ १९ ॥

सः । चन्द्रः । विप्र । मर्त्यः । महः । व्राधन्ऽतमः । दिवि ।
प्रऽप्र । इत् । ते । अग्ने । वनुषः । स्याम ॥ ३ ॥ १९ ॥

हेअग्ने विप्र मेधाविन् योमर्त्यः त्वांयजते समर्त्योयजमानोदिविद्युलोकेचन्द्रःसर्वेषामाह्ला-दकचन्द्रसदृशोभवति यद्वा चन्द्रएवभवति यजमानानां चन्द्रत्वप्राप्तिंछन्दोगाआमनंति—पितृ-लोकादाकाशमाकाशाच्चन्द्रमसमेषसोमोराजेति । ससोमलोकेविभूतिमनुभूयेतिच । तथामुण्ड-केऽपि द्युलोकप्राप्तिराम्नायते—एह्येहीतितमाहुतयःसुवर्चसःसूर्यरश्मिभिर्यजमानंवहन्ति तन्नय-न्त्येताः सूर्यस्यरश्मयोयत्रदेवानांपतिरेकोधिवासइति एषवःपुण्यःसुकृतोब्रह्मलोकइतिच । पुनः सएवविशेष्यते महोमहतोऽपि व्राधंतमःप्रवृद्धतमः इतरदेवानामपिश्रेष्ठइत्यर्थः अतःअग्ने तेतव प्रप्रेत् प्रकर्षेणैव वनुषःसंभक्तारःस्याम यद्वा प्रीणयिता प्रप्रेत् स्याम प्रकृष्टाएवभवेम ॥ ३ ॥

३. हे मेधावी अग्नि, जो मनुष्य तुम्हारा यज्ञ करता है, वह स्वर्ग में चन्द्रमा की तरह सबका आनन्ददाता होता है; प्रधानों में भी प्रधान होता है। इसलिए हम विशेषतः तुम्हारे ही सेवक होंगे।

॥ इतिद्वितीयस्यद्वितीयेएकोनविंशोवर्गः ॥ १९ ॥

मित्रंनयमितिनवर्चमेकादशंसूक्तं दैर्घतमसंजागतंमैत्रावरुणंआद्यामैत्र्येव अथानुक्रम-णिका—मित्रंनवमैत्रावरुणंहिजागतंमैत्र्याद्येति विनियोगोलैङ्गिकः ।

तत्प्रथमा—

मि॒त्रं न यं शिम्या॒ गोषु॑ ग॒व्यवः॑ स्वा॒ध्यो॑ वि॒दथे॑ अ॒प्सु जीज॑नन् ।
अरे॑जेतां॒ रोद॑सी॒ पाज॑सा गि॒रा प्रति॑ प्रि॒यं य॑ज॒तं ज॒नुषा॒मवः॑ ॥ १ ॥

मि॒त्रम् । न । यम् । शिम्या॑ । गोषु॑ । ग॒व्यवः॑ । सु॒ऽआ॒ध्यः॑ ।
वि॒दथे॑ । अ॒प्ऽसु । जीज॑नन् । अरे॑जेताम् । रोद॑सी॒ इति॑ । पाज॑सा ।
गि॒रा । प्रति॑ । प्रि॒यम् । य॒ज॒तम् । ज॒नुषा॑म् । अवः॑ ॥ १ ॥

यमग्निं शिम्या कर्मणा शिमीशक्तिरिति कर्मनामसु पाठात् प्रकाशनार्थं घृताहुतिप्रदानादिकर्मणा मित्रं न मित्रमिव स्थितं यद्वा शिम्येत्येतत् क्रियया सह संबध्यते गोषु बह्वीषु निमित्तभूतासु गव्यवः गा आत्मन इच्छन्तः अत्र यद्यपि गव्यव इत्येवालं न गोष्विति तथापि गव्यव इत्यत्र गोस्वामित्वं प्रतिपाद्यते तच्चैकया द्वाभ्यामपि स्यात् अतः स्पृहणीयाबहुत्वप्रत्ययनाय पृथग् गोष्विति पदं यथा गवां गोपतिः । गणानां त्वा गणपतिं । तथा स्वाध्यः सुष्ठु आध्यातारः फलस्योत्पादयितारः शोभनध्यानाः विदथे यागे अप्सु अंतरिक्षे वैद्युतरूपेण वर्तमानं आप इत्यन्तरिक्षनाम आपः पृथिवीति नामसु पठितत्वात् अग्नेरन्तरिक्षोत्पत्तिः वेदभेदि विश्वा अस्य प्रजाता अप्स्वग्ने सधिष्टव इत्यादिमन्त्रैः सुप्रसिद्धा प्रियं सर्वेषां प्रियतमं प्रीणयितारं वा यजतं यष्टव्यं अग्निं जनुषां जन्मवतां प्राणिनां अवः प्रति रक्षणं निमित्तीकृत्य शिम्या मथनादिकर्मणा जीजनन् जनयन्ति यजमानाः यद्वा अप्सु निमित्तभूतासु जीजनन् सर्वप्राणिनामुपकाराय वृष्ट्यर्थमित्यर्थः एवमुत्पन्नस्याग्नेः पाजसा बलेन गिरा भयंकरशब्देन च रोदसी द्यावापृथिव्यौ अरेजेतां अकंपेतां अग्नेः सकाशात् कंपनं अरेजेतां रोदसी होतृवूर्य इत्यादिश्रुतिषु प्रसिद्धं । न च सर्वरक्षणार्थमुत्पादितोऽग्निर्लोकद्वयस्यापि भीषयन्नयत् किमेतदिति वाच्यं निंदास्तुतित्वात् यथा लोके विभीतः तथा प्रवृद्धो भवदिति स्तुतौ पर्यवसानात् यद्यप्यग्निरेव प्रतिपाद्यते मित्रस्तु परं दृष्टान्तित एव तथापि पुरस्तादस्याग्नेरेव मित्रत्वान्मत्रस्यैव तत्प्रतिरूपम् यद्वा मित्रं न सखायमिव स्थितं मित्रनामकं देवं यज्ञेऽन्तरिक्षे वा ऋत्विजः प्रादुर्भावयन्ति शिष्टमेतद्विशेषेण तथैव योजनीयम् ॥ १ ॥

१. शोभनाभिलाषी और स्वाध्याय-सम्पन्न यजमानों ने गोधन की प्राप्ति और मनुष्यों की रक्षा के लिए मित्र की तरह प्रिय और यजनीय जिन अग्नि को अन्तरिक्ष-मध्य जल के मध्य में कर्म-द्वारा उत्पन्न किया है, उनके बल और शब्द से द्यावा-पृथिवी कम्पित होती है।

---

१ ऋ० सं० ५. ६. २३. । २ ऋ० सं० २. ६. २६. । ३ ऋ० सं० ६. २. १४. ।
४ ऋ० सं० ६. २. ३०. । ५ ऋ० सं० १. २. १२. ।

अथद्वितीया—

यद्धत्यद्वांपुरुमीह्ळस्यंसोमिनःप्रमित्रासोनदधिरेस्वाभुवः ।
अधक्रतुंविदतंगातुमर्चतउतश्रुतंवृषणापस्त्यावतः ॥ २ ॥

यत् । ह । त्यत् । वाम् । पुरुऽमीह्ळस्यं । सोमिनः । प्र ।
मित्रासः । न । दधिरे । सुऽआभुवः । अधं । क्रतुम् । विदतम् ।
गातुम् । अर्चते । उत । श्रुतम् । वृषणा । पस्त्यंऽवतः ॥ २ ॥

हेमित्रावरुणौ यद्यस्मात्कारणाद्वांयुवां पुरुमीह्ळस्यबहुलाभीष्टसेचनस्य सोमिनः स्वाभुवः सोमवतः स्वाभवनशीलस्य कर्मणिषष्ठी त्यत् उक्तलक्षणंकर्म मित्रासोन मित्राणीव मित्रभूताऋत्विजः प्रदधिरे प्रकर्षेणधारयन्ति हेतिपूरणः अध अतःकारणात् गातुं युष्मद्गमनं अर्चते षष्ठ्यर्थेचतुर्थी अर्चतःपूजयतोयजमानस्य क्रतुंकर्म विदतंजानीतम् विदेर्लोटिव्यत्य-येनशः उत अपिच हेवृषणा कामानांवर्षितारौ युवांपस्त्यावतः पस्त्येतिगृहनाम पस्त्यादुरोणइ-तिवन्नामसूक्तत्वात् सदः प्राचीनवंशादिगृहवतोयजमानस्य आह्वानं स्तोत्रं वाश्रुतंशृणुतं छा-न्दसोविकरणस्यलुक् यद्वा यद्यस्मात्सोमिनः सोमवतः पुरुमीह्ळस्य एतन्नामकस्यराज्ञोमि-त्रासोन मित्राणीवस्थिताः स्वाभुवः स्वाभवनशीलाः स्वस्वव्यापारसमर्थाः दधिरे अधअतः कारणात् तस्यार्चते अर्चतः क्रतुंविदतमित्यादिपूर्ववत् ॥ २ ॥

२. चूंकि मित्रवत् ऋत्विकों ने तुम्हारे लिए अभीष्टदायी और अपने कर्म में समर्थ सोमरस धारण किया है, इसलिए पूजक के घर आओ। तुम अभीष्टवर्षी हो। तुम गृहपति का आह्वान सुनो।

अथतृतीया—

आवांभूषन्क्षितयोजन्मरोदस्योःप्रवाच्यंवृषणादक्षसेमहे ।
यदीमृतायभरथोयदर्वतेप्रहोत्रयाशिम्यावीथोअध्वरम् ॥ ३ ॥

आ । वाम् । भूषन् । क्षितयः । जन्म । रोदस्योः । प्रऽवाच्यम् ।
वृषणा । दक्षसे । महे । यत् । ईम् । ऋताय । भरथः । यत् ।
अर्वते । प्र । होत्रया । शिम्या । वीथः । अध्वरम् ॥ ३ ॥

हे वृषणा कामानां वर्षितारौ हे मित्रावरुणौ वां युवयोः संबन्धि जन्म जननं उत्पत्तिं रोदस्योः द्यावापृथिव्योः सकाशात् द्यावापृथिवीभ्यामेव सर्वेषामुत्पत्तेः यद्वा मित्र इति सर्वोपकार्यग्निरुच्यते वरुण इति तमोनिवारक आदित्यः उभयोः पृथिवीद्युस्थानत्वात् यतः पूर्वमप्येमित्रदृष्टान्तत्वेनाग्निः स्तुतः अत इदमधिगम्यते अग्निरेव मित्र इति तथान्यत्रापि अग्निं मित्रं न क्षितिषु प्रशंस्यं मित्रं न यं सुधितं भृगवो दधुरिति च । प्रवाच्यं स्तुत्यं तादृग्युवयोर्जन्म महे महते दक्षसे सर्वविषयबलाय क्षितयो मनुष्या यजमानाः आभूषन् सर्वतोऽलंकुर्वन्ति श्लाघन्त इत्यर्थः जन्मनः प्रवाच्यत्वमाह—यत् ईं यस्मादेव कारणात् अथवा ईमित्यनर्थकः मिताक्षरेष्वनर्थकाः कमीमिद्विति इत्युक्तत्वात् । ऋताय यज्ञाय भरथः सामर्थ्यं यत् यस्माच्च कारणात् अवंते युष्मान् प्रसवते यजमानाय च भरथो भिमतं फलं अथवा उभयत्र कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थी यज्ञं यजमानं च भरथ इत्यर्थः तथा च होत्रया स्तुतिरूपया वाचा शिम्या हविःप्रदानादिकर्मणा च प्रवीथः प्रकर्षेण प्राप्नुथः तस्मात्तत्प्रवाच्यं जन्म भूषन्तीत्यर्थः होत्रेति वाङ्नाम होत्रा गीरिति तन्नामसु पाठात् ॥ ३ ॥

३. अभीष्ट-वर्धक मित्रावरुण, मनुष्य लोग महाबल की प्राप्ति के लिए द्यावा-पृथिवी से तुम्हारे प्रशंसनीय जन्म का कीर्त्तन करते हैं; क्योंकि तुम यजमान के यज्ञफलरूप मनोरथ को देते हो तथा स्तुति और हव्ययुक्त यज्ञ ग्रहण करते हो।

अथ चतुर्थी—

प्र सा क्षितिरसुर या महि प्रिय ऋतावानावृतमा घोषथो बृहत् ।
युवं दिवो बृहतो दक्षमाभुवं गां न धुर्युप युञ्जाथे अपः ॥ ४ ॥

प्र । सा । क्षितिः । असुर । या । महि । प्रिया । ऋतऽवानौ ।
ऋतम् । आ । घोषथः । बृहत् । युवम् । दिवः । बृहतः । दक्षम् ।
आऽभुवम् । गाम् । न । धुरि । उप । युञ्जाथे इति । अपः ॥ ४ ॥

हे असुरा असुरौ बलवन्तौ मित्रावरुणौ युवयोः या क्षितिः देवयजनरूपा महि महती अत्यधिका प्रिया प्रियतरा प्रीणयित्री वा सा क्षितिः प्रकर्षेण संपादिता उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः तामासीदतमिति शेषः यागभूमिर्देवानां प्रियेति प्रसिद्धम् आसादयत हे ऋतावानौ ऋतवन्तौ युवां युष्मत्पूर्वं ऋतमस्मदीयं यज्ञं आघोषथः अवैकल्येन संपादित इति स्तुतमित्यर्थः यद्वा युवं युवां बृहतो महतो दिवो द्युलोकस्य धुरि दक्षं वर्षणवहने समर्थं अथवा बृहतो दिवः प्र-

---

१ ऋ० सं० २. ५. २०. । २ ऋ० सं० ४. ५. १४. । ३ नि० १. ६. ।

द्योर्द्युलोकस्यदेशात् इळां प्रीणयितुमितिशेषः यद्वा कर्मणिषष्ठी दिवोद्योतनात्मकंसूर्यं प्रभूर्वं इळां अभिमतसाधनसमर्थं आभुवंसर्वतोभवनशीलं अपः कर्म सोमयागरूपं उपयुंजाथे सेवेथे समर्थं हविःस्त्रीकृत्य इत्यर्थः उपयोगेदृष्टान्तः—पुरिशरीरबलस्यनिर्वाहे यदर्थंगांस धेनुमि-व गोमयावदपर्युंक्तेतद्वत् यद्वा विकारेप्रकृतिशब्दः क्षीरादिकमिव तस्मादयमायोषधः ॥ ४ ॥

४. हे पर्याप्त-बलशाली मित्रावरुण, जो यज्ञभूमि तुम्हारे लिए प्रियतर है, वह उत्तम रूप से सजाई गई है। हे सत्यवादी मित्रावरुण, तुम हमारे महान् यज्ञ की प्रशंसा करो। दुग्ध आदि के द्वारा शरीर में बलदान के लिए समर्थ धेनु की तरह तुम दोनों विशाल द्युलोक के अग्र-भाग में देवों के आनन्दोत्पादन में समर्थ हो और विविध स्थानों में आरम्भ किये कर्म का उपभोग करते हो।

मही अत्र महिना वारमृण्वथोऽरेणवस्तुज आ सद्मन्धेनवः ।
स्वरन्ति ता उपरताति सूर्यमा निम्रुच उषसस्तक्ववीरिव ॥५॥२०॥

मही इति । अत्र । महिना । वारम् । ऋण्वथः । अरेणवः ।
तुजः । आ । सद्मन् । धेनवः । स्वरन्ति । ताः । उपरऽताति ।
सूर्यम् । आ । निऽम्रुचः । उषसः । तक्ववीःऽइव ॥ ५ ॥ २० ॥

हेमित्रावरुणौ युवां महीमहत्यां सप्तम्येकवचनेपूर्वसवर्णदीर्घः ईदूतौचसप्तम्यर्थेइतिप्रगृ-ह्यता अत्रास्यांपृथिव्यां महिनामहत्त्वेन याधेनूःवारंवरणीयं प्रदेशमृण्वथः संपादयथः अंतर्णी-तण्यर्थोयं गमनादिव्यवहारस्ययुवयोरधीनत्वात् द्यावापृथिव्योरभिमानिदेवत्वाच्चमित्रावरुणयोः तादृशेनवागावः सायंकालेयुष्मन्महत्त्वेन अरेणवः अनवद्याः तस्करादिभिरपहारेणानाधृता तुजः क्षीराणांप्रदात्र्यः तुजतिर्दानकर्मा सद्मन् सद्मनिगोष्ठे आभाष्मिताः आगच्छन्तिवा उप-सर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः तादृशंकारिताधेनवः उपरताति उपरतातौ सप्तम्यालुक् मेघानां विस्तारवत्यन्तरिक्षे मेघाच्छन्नेऽसति सूर्यं सर्वस्यप्रसवितारं सुवीर्यं शोभनसामर्थ्यं वा सुवी-र्योपयोपयाणोपायवदति तत्सूर्यस्यसूर्यत्वमितिश्रुत्यन्तरात् । आदित्यमभिलक्ष्यस्वरन्ति स्वर्वतिसुखसंचाराय स्वृशब्दोपतापयोः भौवादिकः कस्मिन्कालेइतितदुच्यते—निम्रुचः उ-षसः सर्वेष्वपिसायंकालेषूषःकालेषुच तत्रदृष्टान्तः—तक्ववीरिव तकवानःस्तेनः तस्यवेगवान्आग-न्तारःस्वभयात्क्रोशन्तिइवतद्वत् एवंनिरुपद्रवानां गवांसुखसंचारोयुष्मदायत्तइतितयोःस्तुतिः ॥ ५ ॥

५. मित्रावरुण, तुम अपनी महिमा से जिन गायों को वरणीय प्रदेश में ले जाते हो, उन्हें कोई नष्ट नहीं कर सकता। वे दूध देती और गोशाला में लौट आती हैं। चोरधारी मनुष्यों की तरह वे गायें प्रातःकाल और सायंकाल को उपरिस्थित सूर्य की ओर देखकर चीत्कार करती हैं।

अथषष्ठी—

आवामृतायकेशिनीरनूषतमित्रयत्रवरुणगातुमर्चथः ।
अवत्मनासृजतंपिन्वतंधियोयुवंविप्रस्यमन्मनामिरज्यथः ॥ ६ ॥

आ । वाम् । ऋताय । केशिनीः । अनूषत । मित्र । यत्र ।
वरुण । गातुम् । अर्चथः । अव । त्मना । सृजतम् । पिन्वतम् ।
धियः । युवम् । विप्रस्य । मन्मनाम् । इरज्यथः ॥ ६ ॥

हेमित्रावरुणौ केशिनीः केशवत्योऽग्नेर्ज्वालाः पांसुयुक्ताः ऋताय यज्ञार्थं आनूषत हविः समर्पणेनाभिपूजयन्तीत्यर्थः कुत्रेतिलभ्यते—हेमित्र हेवरुण युवामुभौ यत्रयागे गातुं गमनं देवयजनदेशंवा गातुरितिपृथिवीनाम गातुः पृथ्वेत्युक्तत्वात् अर्चथः पूजयथः स्वीकुरुथइत्यर्थः आगत्यच त्मना आत्मनैव अवसृजतं वृष्टिमधस्तात्विसृजतं तथाकृत्वाधियोऽस्मदीयानिकर्माणि पिन्वतं वर्धयतमित्यर्थः एवंकृत्वाविप्रस्यमेधाविनः यजमानस्य मन्मनां मननवतीनां स्तुतीनां युवं युवां इरज्यथः ईश्वरौ स्वामिनौभवथः इरज्यतिरैश्वर्यकर्मा इरज्यतिपत्यतइतितन्नामसूक्तत्वात् ॥ ६ ॥

६. मित्रावरुण, तुम जिस यज्ञ में यज्ञभूमि को सम्मान-युक्त करते हो, उसमें केश की तरह अग्नि की शिखा यज्ञ के लिए तुम्हारी पूजा करती है। तुम निम्न-मुख से वृष्टि प्रदान करो और हमारे कर्म को सम्पन्न करो। तुम्हीं मेधावी यजमान की मनोहर स्तुति के स्वामी हो।

अथसप्तमी—

योवांयज्ञैःशशमानोहदाशतिकविर्होतायजतिमन्मसाधनः ।
उपाहतंगच्छथोवीथोअध्वरमच्छागिरःसुमतिंगन्तमस्मयू ॥ ७ ॥

यः । वाम् । यज्ञैः । शशमानः । ह । दाशति । कविः । होता ।
यजति । मन्मऽसाधनः । उप । अह । तम् । गच्छथः । वीथः ।
अध्वरम् । अच्छ । गिरः । सुऽमतिम् । गन्तम् । अस्मयू इत्यस्मऽयू ॥ ७ ॥

योह यः खलुयजमानोवां युवामुद्दिश्ययुवाभ्यांवा यज्ञैर्यागैर्निमित्तभूतैः शशमानः शंसमानोदाशति हविरादिकं स्वस्वत्वनिवृत्त्यं युष्मत्स्वत्वापादनंकरोति यएवकविः अनूचानः येवा-अनूचानास्तेकवयइतिश्रुतेः[1] । अथवाकविर्मेधावी होता सम्यक्होमनिष्पादकोयजमानोमन्म-

[1] ऐ० ब्रा० २. २.

साधनः मननीयमन्नं हव्यदक्षिणादिसाधनोपेतः सन् यजति सोमयागादिकं करोति तमेव यजमानं सुमतिं शोभनप्रज्ञमुपगच्छथः अह खलु प्राप्य च अध्वरं मदीयं यज्ञं वीथः कामयेथे किंच अस्मयू अस्मान्कामयमानौ युवां गिरः स्तुतीः अच्छ अभिलक्ष्य मर्म गच्छतं यद्वा शर्मा प्राप्य स्तुतीः स्वीकुरुतमित्यर्थः अत्र यद्यपि यजतिसामान्यनिर्देशः प्रतिभाति तथापि अस्मयू इत्युक्तत्वाद्दीर्घतमाः स्वात्मानमेव परोक्षतयोक्तवानिति गम्यते यद्वा योदाशति यश्च यजते तमुपेत्य मदीयं यज्ञं कामयेथे अथो अस्मयू युवां सुमतिं मां मदीया गिरः स्तुतीः अच्छ अभिलक्ष्य गच्छतम् ॥ ७ ॥

७. जो मेधावी, होमनिष्पादक और मनोहर यज्ञों के साधन से संयुक्त यजमान यज्ञ के लिए तुम्हारे उद्देश्य से स्तुति करते हुए, हव्य प्रदान करता है, उसी बुद्धिशाली यजमान के लिए गमन करो। यज्ञ की कामना करो। हमारे ऊपर अनुग्रह करने की अभिलाषा से हमारी स्तुति स्वीकार करो।

युवांयज्ञैःप्रथमागोभिरञ्जतऋतावानामनसोनप्रयुक्तिषु ।
भरन्तिवांमन्मनासंयतागिरोऽदृप्यतामनसारेवदाशाथे ॥ ८ ॥

युवाम् । यज्ञैः । प्रथमा । गोभिः । अञ्जते । ऋतऽवाना । मनसः । न । प्रऽयुक्तिषु । भरन्ति । वाम् । मन्मना । सम्ऽयता । गिरो । अदृप्यता । मनसा । रेवत् । आशाथे इति ॥ ८ ॥

हे ऋतावाना यज्ञवन्तौ वृष्ट्युदकवन्तौ वा मित्रावरुणौ युवां प्रथमा प्रथमौ यज्ञैर्यजमानसाधनैर्गोभिः गोविकारैः पयआदिभिः अंजते व्यंजयन्ति यजमानाः देवतार्थयागेषु क्षीरादिभिर्यजन्त इत्यर्थः यद्वा गोभिर्वाग्भिरंजते स्तुवन्ति तत्र दृष्टान्तः—प्रयुक्तिषु प्रयोगेषु मनसो न कर्मेन्द्रियाणि मन इव यथा प्रथमं व्यञ्जयन्ति मुख्यं कुर्वन्ति तत्पूर्वकत्वात्सर्वव्यवहारस्य किंच वां युवां मन्मना मननवता संयता युवामेव सम्यग्गच्छता चित्तेन गिरः स्तुतीर्भरन्ति संपादयन्ति यस्मादेवं तस्मात् अदृप्यता अनभिभवता मनसा प्रकृष्टेन चेतसा युक्तौ सन्तौ रेवत् धनवत्कर्म रेवदीयमाशाथे अश्नुवाथे व्याप्नुथः ददाथे इत्यर्थः अश्नोतेर्लिटि अनित्यमागमशासनमिति वचनादिडभावः ॥ ८ ॥

८. हे सत्यवादी मित्रावरुण, जैसे इन्द्रिय का प्रयोग करने के लिए पहले मन का प्रयोग करना होता है, वैसे ही यजमान लोग अन्य देवों के पहले गव्य-द्वारा तुम्हारा पूजन करते हैं। आसक्त चित्त से यजमान लोग तुम्हारी स्तुति करते हैं। तुम मन में दर्प न करके हमारे समृद्ध कार्य में उपस्थित होओ।

रेवद्वयोदधाथेरेवदाशाथेनरामायाभिरितऊतिमाहिनम् ।
नवांद्यावोऽहभिर्नोतसिन्धवोनदेवत्वंपणयोनानशुर्मघम् ॥ ९ ॥ २१ ॥

रे॒वत् । वयः॑ । द॒धा॒थे॒ इति॑ । रे॒वत् । आ॒शा॒थे॒ इति॑ । नरा॑ ।
मा॒याभिः॑ । इ॒तःऽऊ॑ति । माहि॑नम् । न । वा॒म् । द्यावः॑ ।
अहः॑ऽभिः । न । उ॒त । सिन्ध॑वः । न । दे॒व॒ऽत्वम् । प॒णयः॑ । न ।
आ॒न॒शुः॒ । म॒घम् ॥ १ ॥ २१ ॥

हेमित्रावरुणौ युवांरेवत् धनवत् वयोऽन्नं दधाथे उभयंच धारयथः यस्मादेवंतस्माद्रे-वत् धनवत् सहदृष्टत्वात् वयइतिगम्यते धनविशिष्टमन्नं हेनरानेतारौ युवांआशाथे अश्नुवा-थे अस्मभ्यं ददाथे इत्यर्थः कीदृशं मायाभिः युवयोःप्रज्ञाभिः इतऊति इतःअस्मदभिमुखं गमनवत् इतोरक्षणवद्वा माहिनं महत्वामेतत् अतिमहत् ईदृशोरावयोरेतादृशंसामर्थ्यंकुतइत्य-तआह—वांयुवयोर्देवत्वं अहभिरहोभिः रात्रिभिः अत्राहःशब्देनरात्रिरभिधीयते द्योशब्देनाह्नः पृथगभिधानात् ताभिःसहितायावोदिवसानानशुः नप्राप्नुवन्ति अहस्त्वरात्रिश्चोभेनवरत्वइत्यर्थः उतअपिच सिन्धवः स्यन्दनशीलानद्योनचैवानशुः तथायुवयोर्देवत्वंपणयोऽसुराअपि नानशुः मघंधनंधनानयिरे लोकत्रयेयुवयोः पराभवितारोनकेपिसन्तीत्यर्थः ॥ १ ॥

१. मित्रावरुण, तुम धन-विशिष्ट अन्न धारण करो, हमें धनयुक्त अन्न प्रदान करो। वह बहुत है और तुम्हारे बुद्धि-बल से रक्षित है। दिन एवं रात्रि को तुम्हारा देवत्व नहीं मिला है। नदियों ने भी तुम्हारा देवत्व नहीं प्राप्त किया, और न पणियों ने ही। पणियों ने तुम्हारा दान भी नहीं पाया

युवंवस्त्राणीतिसप्तर्चं द्वादशंसूक्तं दैर्घतमसं अनादेशपरिभाषयात्रैष्टुभं मैत्रावरुणं पूर्वंवन्मै-त्रावरुणंहीत्युक्तत्वात् सूक्तविनियोगोलैंगिकः मैत्रावरुणपशावावपायाःपाज्या यद्वानामा-मितिखण्डेसूत्रितम्—युवंवस्त्राणिपीवसावसाथेप्रबाहवासिसृतंजीवसेनइति सैषसमावर्तने नव-वस्त्रधारणेविनियुक्ता सूत्रितंच—युवंवस्त्राणिपीवसावसाथेइत्यहतेवाससीआच्छादयेति ।

सैषाप्रथमा—

यु॒वं वस्त्रा॑णि पीव॒सा व॑साथे यु॒वोरच्छि॑द्रा॒ मन्त॑वो ह॒ सर्गाः॑ ।
अवा॑तिरत॒मनृ॑तानि॒ विश्व॑ ऋ॒तेन॑ मित्रावरुणा सचेथे ॥ १ ॥

यु॒वम् । वस्त्रा॑णि । पी॒व॒सा । व॒सा॒थे॒ इति॑ । यु॒वोः । अच्छि॑द्राः ।
मन्त॑वः । ह॒ । सर्गाः॑ । अव॑ । अ॒ति॒र॒त॒म् । अनृ॑तानि । विश्वा॑ ।
ऋ॒तेन॑ । मि॒त्रा॒व॒रु॒णा॒ । स॒चे॒थे॒ इति॑ ॥ १ ॥

हेमित्रावरुणौ पीवसा पीनौ युवंयुवां यद्वा पीवसा पीनान्यच्छिन्नानिवस्त्राण्याच्छादनयोग्यानि वासांसि वसाथे आच्छादयथः यद्वा पीवसा स्थूलेन प्रभूतेन तेजसा वस्त्राणिदधाथे अविच्छिन्नानि वस्त्रस्थानीयानितेजांसि धारयथइत्यर्थः किंच युवयोः सर्गाः सृष्टयःअच्छिद्राः अच्छिन्नाः मन्तवोह मननीयाश्च ईदृशौ युवां विश्वा विश्वानि सर्वाणिअनृतानि असत्यानि अप्रियाणि पापान्यवातिरतं नाशयतम् विश्वेत्यत्रसंहितायां ऋत्यकइतिप्रकृतिभावोह्रस्वत्वंच ऋतेनफलेन सत्यात्मकेनयज्ञेनवासचेथे संगच्छेथे अस्मान्यं योजयथइत्यर्थः ॥ १ ॥

१. हे स्थूल मित्र और वरुण, तुम तेजोरूप वस्त्र धारण करो। तुम्हारी सृष्टि सुन्दर और दोषशून्य है। तुम सारे असत्य का विनाश करो और सत्य के साथ युक्त होओ।

एतच्चनत्वोविचिकेतदेषांसत्योमन्त्रःकविशस्तऋघावान्।
त्रिरश्रिंहन्तिचतुरश्रिरुग्रोदेवनिदोहप्रथमाअजूर्यन् ॥ २ ॥

एतत् । चन । त्वः । वि । चिकेतत् । एषाम् । सत्यः । मन्त्रः ।
कविऽशस्तः । ऋघावान् । त्रिःऽअश्रिम् । हन्ति । चतुःऽअश्रिः ।
उग्रः । देवऽनिदः । ह । प्रथमाः । अजूर्यन् ॥ २ ॥

एषांयुवयोर्मध्ये बहुवचनंपूजार्थं यद्वा तदनुचरापेक्षयाबहुवचनं युवयोर्मध्ये त्वःचन एकस्यएव एतत् वक्ष्यमाणंसामर्थ्यरूपंकर्म विचिकेतत् विशेषेणचेतति अनुतिष्ठतीत्यर्थः सविशेष्यते एकःसत्योबाध्यः सत्सुप्रसिद्धोमन्त्रोमननवान् कविशस्तः कविभिर्मेधाविभिःशंसनीयःऋघावान् हिंसावान् अनेन वक्ष्यमाणस्यसामर्थ्यस्यसंभाविताप्रतिपादिताभवदित्युक्तम् किंतदित्याशंक्याह त्रिरश्रिं अश्रित्रयोपेतमायुधंत्रिरश्रि तदेवं मत्वर्थीयोऽलुप्यते उपलक्षणमेतत् सर्वायुधसंपन्नमित्यर्थः एतन्नामानंचतुरश्रिः ततोऽप्यधिकायुधवान् नकेवलमायुधसामर्थ्यं किंतु उग्रः स्वयमुद्गूर्णबलः हन्तिहिनस्ति अतिबलंशत्रुं किंच युवयोरेकस्यैव सामर्थ्येन देवनिदोह देवनिन्दकास्तुप्रथमाःसमर्थाःसन्तोऽपि अजूर्यन्स्वयमेवजीर्णाभवन्ति जीर्यतेःश्यनि बहुलंछन्दसीत्युत्वं युवयोर्मध्येएकोऽपिएतादृशः मिलितयोस्तुसामर्थ्येकिमुवक्तव्यमितिभावः अथवा एषांयुवयोरेव उत्तरत्रवक्ष्यमाणं सामर्थ्यंएकःसत्यादिलक्षणोविचिकेतत् विशेषेणजानाति शेषं पूर्ववत् ॥ २ ॥

२. मित्र और वरुण—दोनों ही कर्म का अनुष्ठान करते हैं। दोनों सत्यवादी मंत्रित्व-निपुण, कवियों के स्तवनीय और शत्रु-हिंसक हैं। वे प्रचण्ड रूप से, चतुर्गुण अस्त्रों से संयुक्त होकर त्रिगुण अस्त्रों से युक्तों का विनाश करते हैं। उनके प्रभाव से देव-निन्दक पहले ही जीर्ण हो जाते हैं।

अथतृतीया—

अपादेतिप्रथमापद्वतीनांकस्तद्वांमित्रावरुणाचिकेत ।
गर्भोभारंभरत्याचिदस्यऋतंपिपर्त्यनृतंनितारीत् ॥ ३ ॥

अपात् । एति । प्रथमा । पत्ऽवतीनाम् । कः । तत् । वाम् ।
मित्रावरुणा । आ । चिकेत । गर्भः । भारम् । भरति । आ ।
चित् । अस्य । ऋतम् । पिपर्ति । अनृतम् । नि । तारीत् ॥ ३ ॥

हे मित्रावरुणा मित्रावरुणौ पद्वतीनां मनुष्यादीनां प्रजानां प्रथमा प्रथमभाविनी अपात् पादरहितोषाः प्रतिदिनं सूर्यचन्द्रादिवत् तस्याः परिभ्रमणाभावात् सूर्यगमनेनैव स्वगमनात् पादिति चपतीति चोपचर्यते तत् तादृशं वां युवयोः प्रसिद्धं कर्म कः आ चिकेत कः आभिमुख्येन जानाति किन्त्वज्ञाने अतः स्तुत्यमित्यर्थः मित्रावरुणयोरहोरात्रदेवत्वादहोरात्रयोरन्तरालस्योषस्त्वादेतत्कर्मत्वं किं चास्य लोकस्य भारं निर्वोढा गर्भः युवयोः गर्भस्थानीयः शिशुरादित्यः अहोरात्रयोर्मध्यकाल उत्पन्नत्वेन ताभ्यामेव मित्रावरुणत्वात् अहोरात्रे वै मित्रावरुणाविति श्रुतेः । तस्मा- भरति चित् समन्तान्निर्वहत्येव हरति वास्य भारं भारं च एवं चिदित्यवधारणे तत्कथमिति तदुच्यते— ऋतं सत्यं जगतः प्रकाशगमनादिरूपं पिपर्ति पूरयति अनृतं उक्तविलक्षणं अन्धकारं गमनादिनिरोधं च नितारीत् नितरति निमज्जयति नाशयतीत्यर्थः शिशोर्जगद्भारवहनरूपं कर्म युष्मत्सामर्थ्यादिति ॥ ३ ॥

३. मित्रावरुण, पद-संयुक्त मनुष्यों के आगे पदशून्या उषा आती हैं—यह जो तुम्हारा ही कर्म है, यह कौन जानता है? तुम्हारे या दिवारात्रि के पुत्र सूर्य सत्य की पूर्ति और असत्य का विनाश करके सारे संसार का भार वहन करते हैं।

अथचतुर्थी—

प्रयन्तमित्परिजारंकनीनांपश्यामसिनोपनिपद्यमानम् ।
अनवपृग्णावितताबसानंप्रियंमित्रस्यवरुणस्यधाम ॥ ४ ॥

प्रऽयन्तम् । इत् । परि । जारम् । कनीनाम् । पश्यामसि । न ।
उपऽनिपद्यमानम् । अनवऽपृग्णा । विऽतता । वसानम् । प्रियम् ।
मित्रस्य । वरुणस्य । धाम ॥ ४ ॥

३ तै० सं० ६. ४. १०.

कनीनां कमनीयानां दीप्तानांकन्यकास्थानीयानां उषसांकनतेःकांतिकर्मणइन् कदिकारादक्तिनइतिङीष् आमि कन्याशब्दस्यछान्दसंसंप्रसारणं वासांजारमादित्यंप्रयन्तमिव प्रगच्छन्तमेवपरिपश्यामसिवयंपरिपश्यामः उपनिषद्यमानंक्षणमात्रमपिनिषीदन्तं नपश्यामः एतदृचिवयोःसामर्थ्यं पुनस्तदेवविशेष्यते अनवपृग्णा अनवपृग्णानि असंपृक्तानिअवयवविरलानि वेशांसिवसानंआच्छादयन्तं प्रियंसर्वेषांप्रियभूतंमित्रस्यवरुणस्यचधामतेजःस्थानभूतं यद्वा प्रियंधामेतिसंबध्यते ययोःप्रेमस्थानं ईदृशमादित्यं युष्मदनुग्रहात्संचरन्तंपश्यामसि ॥ ४ ॥

४. हम देखते हैं कि, उषा के जार सूर्य क्रमागत चलते ही हैं—कभी भी बैठते नहीं। विस्तृत तेज से आच्छादित सूर्य मित्रावरुण के प्रियपात्र हैं।

अ॒न॒श्वो जा॒तो अ॑नभी॒शुरर्वा॒ कनि॑क्रदत्प॒तय॑दू॒र्ध्वसा॑नुः ।
अ॒चित्तं॒ ब्रह्म॑ जुजुषु॒र्युवा॑नः॒ प्र मि॒त्रे धाम॒ वरु॑णे गृ॒णन्तः॑ ॥ ५ ॥

अ॒न॒श्वः । जा॒तः । अ॒न॒भी॒शुः । अर्वा॑ । कनि॑क्रदत् । प॒तय॑त् ।
ऊ॒र्ध्वऽसा॑नुः । अ॒चित्त॑म् । ब्रह्म॑ । जु॒जु॒षुः॒ । युवा॑नः । प्र ।
मि॒त्रे । धाम॑ । वरु॑णे । गृ॒णन्तः॑ ॥ ५ ॥

सएवादित्यः अनश्वः यद्यपिसीमगाम्यश्वरहितः तथाअनभीशुः आलंबनाधारप्रग्रहस्थानीयरश्मिरहितः तथाप्यर्वाजातः शीघ्रगमनवान्संपन्नः तथाविधोयमादित्यः कनिक्रदत् अत्यर्थंक्रन्दयन् क्रन्देर्यङ्लुगन्ताच्छतरिदाधर्तीतिनिपात्यते ऊर्ध्वसानुः उपर्युपरिसमुच्छ्रयणःसन् पतयद्गच्छति अचित्तंचित्ताविषयं ब्रह्मपरिवृढंउक्तरूपंकर्ममित्रेवरुणेचउभयोर्धामतेजःस्थानंयुवानः मिश्रयन्तः तयोर्धाम्निआरोपयन्तः तथाप्रगृणन्तः युवयोस्तेजःप्रभावमतिप्रकर्षेणस्तुवन्तः जुजुषुः सेवन्तेमनुष्याः सूर्यस्यनिरालंबांतरिक्षसंचारात्मकंकर्मैतद्वरुणमित्रयोरधीनमितिस्तुवन्तीत्यर्थः ॥ ५ ॥

५. आदित्य के न तो अश्व हैं न लगाम; परन्तु वे शीघ्र-गमनशील और अतीव-शब्दकर्ता हैं। वे क्रमशः ही ऊपर चढ़ते हैं। संसार इन सब अचिन्तनीय और विशाल कर्मों को मित्र और वरुण के मानकर उनकी स्तुति और सेवा करता है।

आ धे॒नवो॑ माम॒तेय॒मव॑न्तीर्ब्रह्म॒प्रियं॑ पीपय॒न्त्सस्मि॒न्नूध॑न् ।
पि॒त्वो भि॑क्षेत व॒युना॑नि वि॒द्वाना॒सावि॒वास॒न्नदि॑तिमुरुष्येत् ॥ ६ ॥

आ । धे॒नवः॑ । मा॒म॒तेय॑म् । अव॑न्तीः । ब्र॒ह्मऽप्रिय॑म् । पी॒पय॒न् ।
सस्मि॑न् । ऊध॑न् । पि॒त्वः । भि॒क्षे॒त॒ । व॒युना॑नि । वि॒द्वान् ।
आ॒सा । आ॒ऽवि॒वास॑न् । अदि॑तिम् । उ॒रु॒ष्ये॒त् ॥ ६ ॥

मामतेयंममतायाःपुत्रंदीर्घतमसंमांप्रशमियंपरिवृढस्यकर्मणःप्रियतमं परिवृढस्याग्नेःप्री-णयितारंवा अवन्वोः अवनयःप्रोगन्त्यः धेनवोगावःस्वस्थिन्त्स्वकीमेऊधन् ऊधसिआपीप-यन् सर्वंतआप्यायन्तु प्यायतेर्लिङिच्छन्दस्युभयथा इतिभावः ऊधोगतेनक्षीरेणपुवाभ्यांप्रदत्तेनमो-ऽस्मानप्रीणयन्त्वित्यर्थः मित्रावरुणाभ्यांपयस्येतिश्रुतेः। एवंप्रदत्तहविः वयुनानि अनुष्ठानविषय-ज्ञानानि विद्वान्जानन् हुवनीयप्रशमणीयवस्त्वर्थमभ्यद्धन् दीर्घतमाः पित्वः पितोः हुवशिष्टस्या-न्नस्यवाहगच्चंआसाम्यास्येन भक्षयितुंभिक्षेत याचेत युष्मान् किंच आविवासन् युवांसमन्तात् परिचरन् अदितिं अखण्डितंअन्यूनमेतत्कर्मउरुष्येत् रक्षेत् यथाशिष्टंभिक्षेत यथाचकर्मसमाप-नेनरक्षेत् तथापोषयतमित्यर्थः ॥ ६ ॥

६. प्रीति-प्रदायक गायें विशाल कर्म-प्रिय ममता के पुत्र को (मुझे) अपने स्तन से उत्पन्न दूध से प्रसन्न करें। वे यज्ञानुष्ठानों को जानकर यज्ञ में बचे अन्न को मुख-द्वारा खाने के लिए माँगें और मित्रावरुण की सेवा करके यज्ञ को अखण्डित रूप से सम्पूर्ण करें।

मैत्रावरुणपशौवपायाःपशानुवाक्या सूत्रितंच—आवांमित्रावरुणाहव्यजुष्टिमायातंमित्रा-वरुणेति।

आवांमित्रावरुणाहव्यजुष्टिंनमसादेवाववसाववृत्याम्।
अस्माकंब्रह्मपृतनासुसह्याअस्माकंवृष्टिर्दिव्यासुपारा ॥७॥२१॥

आ। वाम्। मित्रावरुणा। हव्यऽजुष्टिम्। नमसा। देवौ।
अवसा। ववृत्याम्। अस्माकम्। ब्रह्म। पृतनासु। सह्याः।
अस्माकम्। वृष्टिः। दिव्या। सुऽपारा ॥ ७ ॥ २२ ॥

हेदेवौदेवनशीलौ मित्रावरुणा मित्रावरुणौ वांयुवां हव्यजुष्टिं हविःसेवां नमसानमस्कारो-पलक्षितेनस्तोत्रेण अवसारक्षणेननिमित्तभूतेन आववृत्यां आवर्तयेयं यद्वा नमस्कारेणअवसा अन्नेनच आववृत्यां किंच हेमित्रावरुणौ अस्माकंसंबन्धिब्रह्मेदानींक्रियमाणंपरिवृढंकर्म पृतना-सुसंग्रामेषु सह्याः सहाव शत्रूनभिभूयाव अनेनकर्मणाशत्रूनभिभवेमेत्यर्थः किंच अस्माकं दिव्यादिविभवावृष्टिः सुपारासुष्ठुपारयित्रीभवत्वितिशेषः वृष्टेसत्यांव्रीह्यादिद्वाराकर्मसमाप्तेरिति भावः ॥ ७ ॥

७. देव मित्रावरुण, मैं रक्षा के लिए नमस्कार और स्तोत्र करते हुए तुम्हारे हव्य-सेवन के लिए उद्योग करूँगा। हमारा महान् कर्म युद्ध के समय शत्रुओं को परास्त कर सके। स्वर्गीय वृष्टि हमारा उद्धार करे।

यजामहेवामितिचतुर्ऋचंचतुर्दशंसूक्तं दैर्घतमसंत्रैष्टुभं मैत्रावरुणं यजामहेचतुष्कमित्यनुक्रमणिका विनियोगोलैङ्गिकः ।

तत्रप्रथमा—

यजामहेवांमहःसजोषाहव्येभिर्मित्रावरुणानमोभिः ।
घृतैर्घृतस्नूअधयद्वामस्मेअध्वर्यवोनधीतिभिर्भरन्ति ॥ १ ॥

यजामहे । वाम् । महः । सऽजोषाः । हव्येभिः । मित्रावरुणा ।
नमःऽभिः । घृतैः । घृतस्नू इति घृतऽस्नू । अध । यत् । वाम् ।
अस्मे इति । अध्वर्यवः । न । धीतिऽभिः । भरन्ति ॥ १ ॥

हेघृतस्नू घृतस्यस्रावयितारौ मित्रावरुणौ महोमहान्तौ वां यजामहे पूजयामः यजमानावय-मितिअथ कीदृशाः सजोषाः समानप्रीतियुक्ताः केनसाधनेनेतितदुच्यते—हव्येभिः पुरोडाशादि-भिः घृतैश्चनमोभिः नमस्कारोपलक्षितैः अथअपिच यद्यस्मात्कारणाद्वांयुवां अस्मेअस्मदीया-ध्वर्यवोन अध्वर्यवोऽपि अत्रनशब्दोप्यर्थे तेपिधीतिभिः स्वकीयैःकर्मभिः भरन्ति पोषयन्ति तस्माद्यजामहे ॥ १ ॥

१. हे घृतस्रावी (जलवर्षक) और महान् मित्रावरुण, चूँकि हमारे अध्वर्यु लोग अपने कार्य से तुम्हारा पोषण करते हैं; इसलिए हम समान-प्रीति-युक्त होकर हव्य, घृत और नमस्कार-द्वारा तुम्हारी पूजा करते हैं।

अथद्वितीया—

प्रस्तुतिर्वांधामनप्रयुक्तिरयामिमित्रावरुणासुवृक्तिः ।
अनक्तियद्वांविदथेषुहोतासुम्नंवांसूरिर्वृषणावियक्षन् ॥ १ ॥

प्रऽस्तुतिः । वाम् । धाम । न । प्रऽयुक्तिः । अयामि । मित्रावरुणा ।
सुऽवृक्तिः । अनक्ति । यत् । वाम् । विदथेषु । होता । सुम्नम् ।
वाम् । सूरिः । वृषणौ । इयक्षन् ॥ २ ॥

हेमित्रावरुणौ वांयुवयोः संबंधिनोः यागस्यप्रस्तुतिः प्रस्तावना करोमीतिसंकल्पएव नप्रयु-क्तिः तत्प्रयोगेणसंपन्नः तावदेव युवयोर्धामतेजःस्थानमयामि प्राप्नोमिसुवृक्तिः युवयोः शोभ-

नावर्त्तैकश्चयुष्मत्परिमहादस्ति यद् यदातु विदथेषुयज्ञेषुवांयुवांहोताहोमनिष्पादकोऽयमध्वर्युः अनक्तिहविषागच्छति होमंकरोतीत्यर्थः यद्वा होतादेवानामाह्वाता एतन्नामकऋत्विक् शस्त्रा- दिनावांअनक्तिव्यंजयति तदासूरिर्युष्मन्माहात्म्यवित् इयक्षन्यागंकर्तुमिच्छन् अहं हेवृषणौ कामानांवर्षितारौ वांयुवयोः सुम्नंयुष्मत्संबन्धिसुखं देवत्वलक्षणंअयामीविशेषः ॥ २ ॥

२- हे मित्रावरुण, तुम्हारे उद्देश्य से केवल यज्ञ का प्रस्ताव या यज्ञ ही नहीं है; किन्तु उसके द्वारा मैं तुम्हारा तेज प्राप्त करता हूँ। जिस समय सुधी होता तुम्हारे उद्देश्य से यज्ञ करने के लिए आते हैं, उस समय, हे अभीष्टवर्षक, वे सुख प्राप्त करते हैं।

पीपायधेनुरदितिर्ऋतायजनायमित्रावरुणाहविर्दे ।
हिनोतियद्वांविदथेसपर्यन्त्सरातहव्योमानुषोनहोता ॥ ३ ॥

पीपाय । धेनुः । अदितिः । ऋताय । जनाय । मित्रावरुणा ।
हविःऽदे । हिनोति । यत् । वाम् । विदथे । सपर्यन् । सः । रातऽहव्यः ।
मानुषः । न । होता ॥ ३ ॥

हेमित्रावरुणामित्रावरुणौ ऋताययुष्मत्संबन्धियज्ञाय हविर्दे हविषोदात्रे आतोमनिन्क्वनिब्वनिपश्च इति विच् टेर्भत्वे आतोधातोरित्याकारलोपः जनाययजमानायचधेनुःप्रीणयित्रीगौःअदितिःअदीनाबहुक्षी- रासवीपीपायक्षीरेणपुनःपुनः आप्यायतां प्यायतेश्छान्दसःप्रार्थनायांलिट् लिड्यङोश्चेतिपी- भावः पयस्वादिहविष्कंयज्ञं पयोव्रतादिनायजमानंचेत्यर्थः कस्मिन्कालइतिचेत्तत्राह—यद्य- दा सः प्रसिद्धोरातहव्यःएतन्नामाराजासपर्यन् स्तुत्यापूजयन्मानुषोहोतान मनुष्यस्ययजमानस्य संबन्धीएतन्नामकऋत्विगिव विदथे यज्ञेवांहिनोति हविरादिनाप्रीणयति तदापीपयेत्याह ॥३॥

३- मित्रावरुण, रातहव्य नाम के राजा के मनुष्य यजमान के होता की तरह यज्ञ में सेवा-द्वारा तुम्हें प्रसन्न करने पर राजा की धेनु जैसे दुग्धवती हुई थी, वैसे ही तुम्हारे यज्ञ में जो यजमान हव्य देता है, उसकी गायें भी बहुत दूधवाली होकर आनन्द बढ़ायें।

उतवांविक्षुमद्यास्वन्धोगावआपश्चपीपयन्तदेवीः ।
उतोनोअस्यपूर्व्यःपतिर्दन्वीतंपातंपयसउस्रियायाः ॥ ४ ॥ १३ ॥

उत । वाम् । विक्षु । मद्यासु । अन्धः । गावः । आपः । च ।
पीपयन्त । देवीः । उतो इति । नः । अस्य । पूर्व्यः । पतिः ।
दन् । वीतम् । पातम् । पयसः । उस्रियायाः ॥ ४ ॥

उतअपिच हेमित्रावरुणौ वांयुवयोःप्रइषः अदनीयमन्नंपयोरूपंपुरोडाशादिरूपंवा देवीर्दे-वनशीलागावः आपश्चक्षीरादिप्रवर्धकान्युदकानिचयद्मासुयुष्माभिर्मदनीयासु विक्षुप्रजासु य-जमानलक्षणासु तासामभिवृद्ध्यर्थंपीपयन्त आप्याययन्तु उतोअपिच नोऽस्माकंऋत्विनोऽस्य यजमानस्य पूर्व्यः पूर्वकालीनः पतिः पालकोऽग्निः दनस्तानाभवत्विति शेषः अथोहूयमानत्वात्त-द्देवानामपिहविषां यस्मादेवंतस्मात् हेमित्रावरुणौ श्रीतंभक्षयतं पुरोडाशादिकं उस्रियायाः क्षीरा-ख्यस्राविण्याः गोः पयसः पयः पातं यद्वा घनीभूतंपयस्यायाः श्रीतंसमद्रूपंपातम् ॥ ४ ॥

४. मित्र और वरुण, दिव्य धेनुएँ, अन्न और जल तुम्हारे भक्त यजमानों के लिए तुम्हें प्रसन्न करें। हमारे यजमान के पूर्व-पालक अग्नि दानशील हों और तुम क्षीरवर्षिणी धेनु का दूध पीओ।

विष्णोर्नुकमितिषळृचंपंचदशंसूक्तं दैर्घतमसंत्रैष्टुभंवैष्णवं अत्रानुक्रमणिका—विष्णोःष-ड्वैष्णवंहीति आभिप्लवषडहेपृष्ठ्येषु तृतीयसवने स्तोमवृद्धावच्छावाकस्यस्तोमातिशंसनार्थं इदमादिसूक्तद्वयंविनियुक्तं स्तोमवर्धमानइतिखण्डेसूत्रितम्—विष्णोर्नुकमितिसूक्तेपरोमात्रयेत्य-च्छावाकइति तथातृतीयसवनेसोमातिरेकेउत्तरसंस्थोपगन्तव्याआतिरात्राच्चतोर्ध्वातिरिक्ते यद-र्थमेवशस्त्रमुपजनयितव्यं तत्रैवदेवसूक्तं सोमातिरेकइतिखण्डेसूत्रितम्—महाँइन्द्रोनृवद्विष्णोर्नुक-मिति आग्निमारुतशस्त्रेऽप्याद्यानियुक्ता अथयथेतमितिखण्डेसूत्रितम्—विष्णोर्नुकंवीर्याणिप्रवो-चंयंतुत्र्यन्तवत्सोमानुमन्त्रहीति।

सैषाप्रथमा—

विष्णोर्नुकंवीर्याणिप्रवोचंयःपार्थिवानिविममेरजांसि।
योअस्कभायदुत्तरंसधस्थंविचक्रमाणस्त्रेधोरुगायः॥ १ ॥

विष्णोः। नु। कम्। वीर्याणि। प्र। वोचम्। यः। पार्थिवानि। विऽममे। रजांसि। यः। अस्कभायत्। उत्ऽतरम्। सधऽस्थम्। विऽचक्रमाणः। त्रेधा। उरुऽगायः॥ १ ॥

हेनराः विष्णोर्व्यापनशीलस्य देवस्यवीर्याणिवीरकर्माणि नुकंअतिशीघ्रंप्रवोचं प्रब्रवी-मि अत्रयद्यपिनुकमितिपदद्वयं तथापियास्केननवोत्तराणिपदानीत्युक्तत्वात् शाखान्तरेपकत्वे-

१ नि० १.१२।

नपाठाच्चानुदात्तत्वेतस्मिन्नेवार्थेनुक्तमितिपदद्वयं कानितानीतितदाह—योविष्णुः पार्थिवानिपृथिवी-
संबन्धीनिरजांसि रंजनात्मकानि क्षित्यादिलोकत्रयाभिमानीनिअग्निवाय्वादित्यरूपाणि रजां-
सि विममे विशेषेण निर्ममे अत्रत्रयोलोकाअपि पृथिवीशब्दवाच्याः तथाचमन्त्रान्तरं—यदिन्द्रा-
ग्नीअवमस्यांपृथिव्यांमध्यमस्यांपरमस्यामुतस्थइति[1] । तैत्तिरीयेऽपि—योस्यांपृथिव्यामस्यायु-
षेत्युपक्रम्य योद्वितीयस्यांतृतीयस्यांपृथिव्यामिति[2] । तस्माल्लोकत्रयस्यपृथिवीशब्दवाच्य-
त्वम् किंच यश्च विष्णुरुत्तरं उद्गततरं अतिविस्तीर्णसधस्थं सहस्थानं लोकत्रयाश्रयभूतं
मन्तरिक्षं अस्कभायत् तेषामाधारत्वेनस्कंभितवान् निर्मितवानित्यर्थः अनेनान्तरिक्षाश्रि-
तंलोकत्रयमपिसृष्टवानित्युक्तंभवति यद्वा योविष्णुः पार्थिवानि पृथिवीसंबन्धीनिरजांसिपृथि-
व्याअधस्तनसप्तलोकान् विममे विविधं निर्मितवान् रजः शब्दोलोकवाची लोकारजांस्युच्यन्त-
इतियास्केनोक्तत्वात् किंच यश्चउत्तरं उद्गततरंउत्तरभाविनं सधस्थं सहस्थानं पुण्यकृतां सह-
निवासयोग्यं भूरादिलोकसप्तकं अस्कभायत् स्कंभितवान् सृष्टवानित्यर्थः स्कंभेः स्तंभुस्तुं-
भितिविहितस्यश्नः छन्दसिशायजपीतिव्यत्ययेनशायजादेशः अथवापार्थिवानि पृथिवी-
निमित्तकानिरजांसि लोकान्विममे भूरादिलोकत्रयमित्यर्थः भूम्यामुपार्जितकर्मभोगार्थत्वादि-
तरलोकानां तत्कारणत्वं किंच यश्चोत्तरमुत्कृष्टतरं सर्वेषांलोकानामुपरिभूतं अपुनरावृत्तेस्त-
स्योत्कृष्टत्वं सधस्थं उपासकानांसहस्थानं सत्यलोकं अस्कभायत् स्कंभितवान् ऊर्ध्वस्थापित-
वानित्यर्थः किंकुर्वन् त्रेधाविचक्रमाणः त्रिप्रकारं त्रसमुद्रान् लोकान् विविधंक्रममाणः विष्णो-
स्त्रेधाक्रमणं इदंविष्णुर्विचक्रमेइत्यादिश्रुतिषुप्रसिद्धं अतएवोरुगायः उरुभिर्महद्भिर्गीयमानः
अतिप्रभूतं गीयमानोवा यएवंकृतवान् तादृशस्यविष्णोर्वीर्याणिप्रवोचं ॥ १ ॥

१. मैं विष्णु के वीर-कार्य का शीघ्र ही कीर्त्तन करूँगा। उन्होंने वामनावतार में तीनों लोकों को मापा था। उन्होंने ऊपर के सत्य-लोक को स्तम्भित किया था। उन्होंने तीन बार पाद-क्षेप किया था। संसार उनकी बहुत स्तुति करता है।

तृतीयसवनेसोमातिरेकएषशस्त्रमुपजनयितव्यं तत्रप्रतदित्यनुरूपस्तृचः सोमातिरेक-
इतिखण्डेसूत्रितम्—प्रतद्विष्णुस्तवतेवीर्येणेतिस्तोत्रियानुरूपाविति वाजपेयेनाधिपत्यकामइतिख-
ण्डेसूत्रितम्—प्रचेकप्रशिपिविष्टनामप्रतद्विष्णुस्तवतेवीर्येणेति[3] ।

तत्रप्रथमासूक्तेद्वितीयैषा—

प्रतद्विष्णुः॑स्तवतेवी॒र्ये॑णमृ॒गोनभी॒मःकु॑च॒रोगि॑रि॒ष्ठाः ।
यस्यो॒रुषु॑त्रि॒षुवि॒क्रम॑णेष्वधिक्षि॒यन्ति॒भुव॑नानि॒विश्वा॑ ॥ २ ॥

---

१ ऋ० सं० १. ७. २७. ।   २ तै० सं० १. २. १२. ।   ३ ऋ० सं० १. २. ७. ।

प्र । तत् । विष्णुः । स्तवते । वीर्येण । मृगः । न । भीमः । कुचरः । गिरिऽस्थाः । यस्य । उरुषु । त्रिषु । विऽक्रमणेषु । अधिऽक्षियन्ति । भुवनानि । विश्वा ॥ २ ॥

यस्येतिवक्ष्यमाणत्वात्सइत्यवगम्यते समहानुभावोविष्णुः वीर्येणस्वकीयेनवीरकर्मणा पूर्वोक्तरूपेणप्रस्तवते प्रकर्षेणस्तूयतेसर्वैः कर्मणिव्यत्ययेनशप् वीर्येणस्तूयमानत्वेदृष्टान्तः—मृगोन सिंहादिरिव यथास्वविरोधिनोमृगयितासिंहोभीमोभीतिजनकः कुचरःकुत्सितहिंसादिकर्तादुर्गमप्रदेशगन्तावा गिरिष्ठाः पर्वताद्युन्नतप्रदेशस्थायी सर्वैःस्तूयते अस्मिन्नर्थे निरुक्तं—मृगोनभीमःकुचरोगिरिष्ठाःमृगइवभीमःकुचरोगिरिष्ठामृगोमार्ष्टेर्गतिकर्मणोभीमोबिभ्यत्यस्माद्भीष्मोप्येतस्मादेवकुचरइतिचरतिकर्मकुत्सितमथचेद्देवताभिधानंक्वायंनचरतीतिवागिरिष्ठागिरिस्थायीगिरिःपर्वतःसमुद्गीर्णोभवतिपर्ववान्पर्वतःपर्वपुनःपृणातेःप्रीणातेर्वेति[1] । यद्वायमपि मृगः अन्वेष्टाशत्रूणांभीमः भयानकः सर्वेषांभीत्यपादानभूतः परमेश्वराद्भीतिः भीषास्माद्वातः पवतइत्यादिश्रुतिप्रसिद्धा किंच कुचरः शत्रुवधादिकुत्सितकर्मकर्ता कुषुसर्वासुभूमिषु लोकत्रयेषु संचारीवा तथा गिरिष्ठाः गिरिवदुच्छ्रितलोकस्थायी यद्वा गिरि मन्त्रादिरूपायांवाचि सर्वदा वर्तमानः ईदृशोयंस्वमहिम्नास्तूयते किंच यस्यविष्णोरुरुषुविस्तीर्णेषुत्रिषुत्रिसंख्याकेषु विक्रमणेषुपादप्रक्षेपेषुविश्वासर्वाणिभुवनानिभूतजातान्यधिक्षियन्त्याश्रित्यनिवसन्ति सविष्णुःस्तूयते ॥ २ ॥

२. चूंकि विष्णु के तीन पाद-क्षेप में सारा संसार रहता है इसलिए भयंकर, हिंस्र, गिरिशायी और वन्य जानवर की तरह संसार विष्णु के विक्रम की प्रशंसा करता है।

अथतृतीया—

प्रविष्णवेशूषमेतुमन्मगिरिक्षितउरुगायायवृष्णे ।
यइदंदीर्घंप्रयतंसधस्थमेकोविममेत्रिभिरित्पदेभिः ॥ ३ ॥

प्र । विष्णवे । शूषम् । एतु । मन्म । गिरिऽक्षिते । उरुऽगायाय । वृष्णे । यः । इदम् । दीर्घम् । प्रऽयतम् । सधऽस्थम् । एकः । विऽममे । त्रिऽभिः । इत् । पदेभिः ॥ ३ ॥

विष्णवे सर्वव्यापकायशूषंअस्मत्कृतस्तुत्यादिजन्यं महद् बलं मन्ममननंस्तोत्रं मननीयं स्तोतव्यंवा विष्णुमेतु प्राप्नोतु कर्मणःसंप्रदानत्वाच्चतुर्थी कीदृशायगिरिक्षिते वाचि गिरिवदुन्न-

[1] नि० १.२०।

प्रदेशेवातिष्ठते उरुगायाय बहुभिर्गीयमानाय वृष्णेवर्षित्रे कामानां एवंमहानुभावं शूषंमाङ्गोषु कोऽस्यविशेषइतिउच्यते—योविष्णुरिदंप्रसिद्धंदृश्यमानं दीर्घंअतिविस्तृतं प्रयतंनियतं सधस्थं सहस्थानंलोकत्रयं एकइत् एकएवअद्वितीयःसन् त्रिभिः पदेभिः पादैर्विममे विशेषेणमितवान्॥३॥

३. उन्नत प्रदेश में रहनेवाले, अभीष्टवर्षक और सब लोकों में प्रशंसित विष्णु को महाबल और स्तोत्र आश्रित करें। उन्होंने अकेले ही एकत्र अवस्थित और अति विस्तीर्ण नियत लोक-त्रय को तीन बार के पद-क्रमण-द्वारा मापा था।

यस्यत्रीपूर्णामधुनापदान्यक्षीयमाणास्वधयामदन्ति।
यउत्रिधातुपृथिवीमुतद्यामेकोदाधारभुवनानिविश्वा॥ ४॥

यस्य। त्री। पूर्णा। मधुना। पदानि। अक्षीयमाणा। स्वधया। मदन्ति। यः। ऊम् इति। त्रिऽधातु। पृथिवीम्। उत। द्याम्। एकः। दाधार। भुवनानि। विश्वा॥ ४॥

यस्यविष्णोः मधुना मधुरेण दिव्येनामृतेनपूर्णा पूर्णानि त्री त्रीणिपदानि पादप्रक्षेपणानि अक्षीयमाणा अक्षीयमाणानि स्वधया अन्नेन मदन्ति मादयन्ति तदाश्रितजनान् यउ यएव पृथिवीं सर्वस्यावनिं भूमिं द्यामुत द्योतनात्मकमन्तरिक्षंच विश्वाभुवनानि सर्वाणि भूतजातानि चतुर्दशलोकांश्च यद्वा पृथिवीशब्देन अधोवर्तीनिअतलवितलादिसप्तभुवनान्युपात्तानि द्युशब्देन उपर्यवान्तररूपाणि भूरादिसप्तभुवनानि एवंचतुर्दशलोकान् विश्वाभुवनानि सर्वाण्यपितत्रत्यानि भूतजातानि त्रिधातु त्रयाणांधातूनां समाहारः त्रिधातु पृथिव्यप्तेजोरूपधातुत्रयविशिष्टंयथा भवतितथादाधार धृतवान् तुजादित्वादभ्यासस्यदीर्घत्वं तत्सादितवानित्यर्थः छन्दोगारण्यके—सत्तेजोऽसृजत तदपोऽसृजत ताआपऐक्षन्त ताअन्नमसृजन्तेतिभूतत्रयसृष्टिमुक्त्वा हंताहमिमास्तिस्रोदेवतास्तासांत्रिवृतंत्रिवृतमेकैकांकरवाणीत्यादिना त्रिवृत्करणसृष्टिरुपपादिता यद्वा त्रिधातु कालत्रयंगुणत्रयंवा दाधारेत्यन्वयः॥ ४॥

४. जिन विष्णु का ह्रास-हीन; अमृतपूर्ण और त्रिसंख्यक पद-क्षेप अन्न-द्वारा मनुष्यों को हर्ष देता है, जिन विष्णु ने अकेले ही धातु-त्रय, पृथिवी, द्युलोक और समस्त भुवनों को धारण कर रखा है।

आतिथ्यायांतदस्येत्येषाप्रधानस्ययाज्या अथातिथ्येतिखण्डेसूत्रितम्—इदंविष्णुर्विचक्रमेतदस्यप्रियमभिपाथोअश्यामिति।

तदस्यप्रियमभिपाथोअश्यांनरोयत्रदेवयवोमदन्ति।
उरुक्रमस्यसहिबन्धुरित्थाविष्णोःपदेपरमेमध्वउत्सः॥ ५॥

तत्। अस्य। प्रियम्। अभि। पाथः। अश्याम्। नरः। यत्र।
देवऽयवः। मदन्ति। उरुऽक्रमस्य। सः। हि। बन्धुः। इत्था।
विष्णोः। पदे। परमे। मध्वः। उत्सः॥ ५॥

अस्यमहतोविष्णोः प्रियंप्रियभूतंतत्सर्वैःसेव्यत्वेनप्रसिद्धंपाथः अन्तरिक्षनामैतत् पाथोन्तरिक्षंपथाव्याख्यातं इतियास्केनोक्तत्वात्। अन्तरिक्षलोकाख्यंस्थानं अविनश्वरं ब्रह्मलोकमित्यर्थः अभिअश्यां व्याप्नुयां तदेवविशेष्यते यत्रस्थानेदेवयवःदेवंद्योतनस्वभावंविष्णुं आत्मनइच्छन्तःयज्ञदानादिभिःप्राप्तुमिच्छन्तोनरः मदन्ति तृप्तिमनुभवन्ति तदश्यामित्यन्वयः पुनरपितदेवविशेष्यते उरुक्रमस्यअत्यधिकंसर्वंजगदाक्रममाणस्यतत्तदात्मनाअतएव विष्णोर्व्यापकस्यपरमेश्वरस्यपरमेउत्कृष्टे निरतिशयेकेवलसुखात्मकेपदेस्थानेमध्वः मधुरस्यउत्सः निष्यन्दोवर्तते तदस्यायंक्षुत्तृष्णाजरामरणपुनरावृत्त्यादिभयंनास्ति संकल्पमात्रेणामृतकुल्यादिभोगाःप्राप्यन्तेतादृशमित्यर्थः ततोधिकंनास्तीत्याह इत्थाइत्थंउरुक्रमकारेणसहिबन्धुःसतांसर्वेषांसुकृतिनांबन्धुभूतः हितकरोयातस्यपदंप्राप्तवतः नपुनरावृत्तिः नसपुनरावर्ततइति श्रुतेस्तस्यबन्धुत्वं हिशब्दःसर्वश्रुतिस्मृतिपुराणादिप्रसिद्धिद्योतनार्थः॥ ५॥

५. देवाकांक्षी मनुष्य जिस प्रिय मार्ग को प्राप्त करके तृप्त होते हैं, मैं भी उसी को प्राप्त करूँ। उस पराक्रमी विष्णु के परम पद में मधुर (अमृत आदि का) झरण है। विष्णु वस्तुतः बन्धु हैं।

अथषष्ठी—

तावांवास्तून्युश्मसिगमध्यैयत्रगावोभूरिशृङ्गाअयासः।
अत्राहतदुरुगायस्यवृष्णःपरमंपदमवभातिभूरि॥ ६॥ २४॥

ता। वाम्। वास्तूनि। उश्मसि। गमध्यै। यत्र। गावः। भूरिऽशृङ्गाः।
अयासः। अत्र। अह। तत्। उरुऽगायस्य। वृष्णः। परमम्।
पदम्। अव। भाति। भूरि॥ ६॥ २४॥

हेपत्नीयजमानौ वां युष्मदर्थंतानि गन्तव्यत्वेनप्रसिद्धानि वास्तूनिसुखनिवासयोग्यानि स्थानानिगमध्यै युवयोर्गमनायउश्मसिकामयामहे तदर्थंविष्णुंप्रार्थयामहइत्यर्थः तानीत्युक्तंका-

१ नि० ६. ७.

नीत्याह—यत्रयेषुवास्तुषुगावोरश्मयोभूरिशृंगाः अत्यंतोन्नत्युपेताः बहुभिराश्रयणीयावा अ-
यासः अयनागन्तारः अतिविस्तृताः यद्वा अयासः गन्तारः अवाहृशाःअत्यन्तप्रकाशयुक्तास्त-
त्रैः अत्राहअत्रखलु वास्त्वाधारभूतेद्युलोकेउरुगायस्य बहुभिर्महात्मभिर्गातव्यस्यस्तुत्यस्यवृष्णः
कामानांवर्षितुः विष्णोः तद् तादृशंसर्वत्रपुराणादिषुगंतव्यत्वेनप्रसिद्धंपरमंनिरतिशयंपदं स्थानंभू-
रिअतिप्रभूतं अवभातिस्वमहिम्नास्फुरति अयंमंत्रोयास्केनगोशब्दोरश्मिवाचकइतिव्याचक्षाणे-
नव्याख्यातः—तानिवांवास्तूनिकामयामहेगमनाययत्रगावोभूरिशृंगाबहुशृंगाभूरीतिबहुनोनामधे-
यंशृंगंश्रयतेर्वाशृणातेर्वाशम्नातेर्वाशरणायोद्गतमितिवाशिरसोनिर्गतमितिवा अयासो
ऽयनास्तत्रतदुरुगायस्यविष्णोर्महागतेःपरमंपदंपरार्ध्यस्थमवभातिभूरिपादःपदवेरिति[1] ॥ ६ ॥

६. जिन सब स्थानों में उन्नत शृङ्गवाली और शीघ्रगामी गायें हैं, उन्हीं सब स्थानों में तुम दोनों के जाने के लिए मैं विष्णु की प्रार्थना करता हूँ। इन सब स्थानों में बहुत लोगों के स्तवनीय और अभीष्टवर्षक विष्णु का परम पद यथेष्ट स्फूर्ति प्राप्त करता है।

॥ इतिद्वितीयस्यद्वितीयेचतुर्विंशोवर्गः ॥ २४ ॥

प्रवःपान्तमितिषळृचंपंचदशंसूक्तम् दैर्घतमसंजागतं पूर्वत्रवैष्णवंद्दोत्युक्तत्वाद्वैष्णवं आ-
द्यस्तृचःइन्द्रदेवताकश्च प्रवोभागवंत्वैन्द्रश्चाद्यस्तृचइत्यनुक्रमणिका आभिप्लविकेषूक्थ्ये-
ष्वस्तोमातिशंसने उक्तोविनियोगः ।

तत्रप्रथमा—

प्रवःपान्तमन्धसोधियायतेमहेशूरायविष्णवेचार्चत ।
यासानुनिपर्वतानामदाभ्यामहस्तस्थतुरर्वतेवसाधुना ॥ १ ॥

प्र । वः । पान्तम् । अन्धसः । धियाऽयते । महे । शूराय । विष्णवे ।
च । अर्चत । या । सानुनि । पर्वतानाम् । अदाभ्या । महः ।
तस्थतुः । अर्वताऽइव । साधुना ॥ १ ॥

हे अध्वर्य्वादयः वोयुष्माकंसंबन्धिपान्तं पालनस्वभावं पातव्यंवाअन्धसः अन्धःसोम-
रूपमन्नंप्रार्चत प्रकर्षेणसंपादयत कस्मैधियायते स्तुतीरिच्छते महेमहते शूराय विक्रान्तायेन्द्रा-
यविष्णवेव्यापकायएतन्नामकायदेवायच कस्ययोरतिशयइत्युच्यते—या यौ इन्द्राविष्णूपर्वतानां

---

१ नि० २. ७. ।

प्रीणनवतो पूरणवतो वा पर्वतशब्दो यास्केनैवंनिरुक्तः—पर्ववान्पर्वतःपर्वपुनःपृणातेःप्रीणा-तेर्वेति । उक्तलक्षणानां लोकानां सानुनि समुच्छ्रितप्रदेशे सर्वलोकेइत्यर्थः अथवा मेघानां समुच्छ्रितप्रदेशे पर्वतशब्दोमेघनामसूक्तत्वात् समतस्थतुः स्थितौ कीदृशौतौ अदाभ्या अदंभनी-यौ परैरनभिभाव्यौ अतएवमहः महान्तौ यद्वा महोमहसिस्वतेजसि सानुनीत्यनेनसंबन्धः तत्र दृष्टान्तः—साधुना अभिमतदेशप्रापणसमर्थेन अर्वता वेगवता अश्वेनेव येन यथा अत्युच्छ्रि-तं प्रदेशमारोहति तद्वदुभयपदमारूढौ तस्मात्ताभ्यामर्चत ॥ १ ॥

१. अध्वर्य्युगण, तुम स्तुतिप्रिय और महावीर इन्द्र और विष्णु के लिए पीने योग्य सोमरस तैयार करो। वे दोनों दुर्द्धर्ष और महिमावाले हैं। वे मेघ के ऊपर इस तरह भ्रमण करते हैं, मानों सुशिक्षित अश्व के ऊपर भ्रमण करते हैं।

सोमातिरेकेतृतीयसवने एषावैकल्पिकीयाज्या तथाचसूत्रितम्—त्वेषमित्थासमरणंशि-मीवतोरितियाज्येति ।

त्वेषमित्थासमरणंशिमीवतोरिन्द्राविष्णूसुतपावामुरुष्यति ।
यामर्त्यायप्रतिधीयमानमित्कृशानोरस्तुरसनामुरुष्यथः ॥ २ ॥

त्वेषम् । इत्था । सम्ऽअरणम् । शिमीऽवतोः । इन्द्राविष्णू इति ।
सुतऽपाः । वाम् । उरुष्यति । या । मर्त्याय । प्रतिऽधीयमानम् ।
इत् । कृशानोः । अस्तुः । असनाम् । उरुष्यथः ॥ २ ॥

हेइन्द्राविष्णू शिमीवतोः इष्टप्रदानादिकर्मवतोः वांयुवयोः इत्था इत्थंत्वेषं प्रदीप्तं समर-णं सम्यग्यागदेशागमनं सुतपाः हुतशिष्टसोमपीतयजमानउरुष्यति रक्षति यागेनपूजयति य-द्वा शिमीवतोः प्रहरणादिकर्मवतोः वांयुवयोः त्वेषंदीप्तंशौर्योपेतं समरणंसम्यक्परस्परगमनो-पेतंशत्रुविमर्दनायमेघविदारणरूपं कर्म यजमानः उरुष्यति रक्षति स्तौतीत्यर्थः कस्तयोरतिश-यइत्युच्यते—या याविन्द्राविष्णू युवांमर्त्यायमनुष्यायहविर्दात्रेयजमानायप्रतिधीयमानमित् प्र-तिधातव्यं फलरूपं असनां असनंचलनशीलं प्रदानयोग्यमन्नादिकं अस्तुः अभिमतक्षेप्तुः नि-रसितुर्वाशत्रूणां कृशानोरग्नेःसकाशात् उरुष्यथः अविच्छेदेनप्रवर्तयथः यद्वाहुतंहविः स्वी-कृत्यतन्मुखादेवफलमपिदास्यथइत्यर्थः ॥ २ ॥

२. इन्द्र और विष्णु, तुम लोग इष्ट-प्रद हो, इसलिए यज्ञ में बचे हुए सोम पीनेवाले यजमान तुम्हारे दीप्तिपूर्ण आगमन की प्रशंसा करते हैं। तुम लोग मनुष्यों के लिए, शत्रु-विमर्दक अग्नि से प्रदातव्य अन्न सदा प्रेरित करते हो।

अथतृतीया—

ताईंवर्धन्तिमह्यस्यपौंस्यंनिमातरानयतिरेतसेभुजे।
दधातिपुत्रोवरंपरंपितुर्नामतृतीयमधिरोचनेदिवः ॥ ३ ॥

ताः। ईम्। वर्धन्ति। मह्नि। अस्य। पौंस्यम्। नि। मातरा।
नयति। रेतसे। भुजे। दधाति। पुत्रः। अवरम्। परम्। पितुः।
नाम। तृतीयम्। अधि। रोचने। दिवः ॥ ३ ॥

ताः सोमरूपाः प्रसिद्धाआहुतयोयजमानेनहुताः ईमेतदस्येन्द्रस्य मह्निमहत्पौंस्यंपुंसः कर्मवक्ष्यमाणरूपंबलंवर्धन्ति वर्धयन्ति ईमित्यनर्थकोवा सचेन्द्रः सोमपानजनितं सामर्थ्यं मातरा द्यावापृथिव्यौनिनयति नितरांप्रापयति किमर्थं रेतसेप्राणिनांपुत्राद्युत्पादनसामर्थ्याय भुजे तेषां भोगाय रक्षणायवा कुत्रेतितदुच्यते—दिवोद्योतमानस्यादित्यस्यअधिअधिकेरोचनेरोचमानेमण्डले नाम नमनं द्यावापृथिव्योः स्थापितंसामर्थ्यं पुत्रःपुत्रनामाअसर्वोजनः पितुः पालकाद्विष्णोरनुग्रहात् यद्वा पितुः स्वोत्पादकात्त्वयमुत्पन्नःसन् अवरंनिकृष्टंनामपौत्रसंज्ञंपरंवत्उत्कृष्टं पुत्रविनामवदुभयापेक्षयातृतीयं पितेतिनामदधाति धारयति । त्रीणिनामधेयानिपितापुत्रःपौत्रइतिश्रुतेः। अस्यायमर्थः अग्नौहुताःसोमाहुतयः आदित्यमण्डलंप्राप्यद्वादशात्मनःसवितुर्मूर्त्यन्तराविन्द्राविष्णूपोषयन्ति पुष्टौचैमैवद्वारावर्षतः तयावृष्ट्यासस्यादिद्वारामनुष्याःपुत्रपौत्रादिरूपेणवर्धयतइत्येवंमहानुभावाविन्द्राविष्णूइति ॥ ३ ॥

३. सारी प्रसिद्ध आहुतियाँ इन्द्र के महान् पौरुष को बढ़ाती हैं। इन्द्र सबकी मातृभूता द्यावा-पृथिवी के रेत, तेज और उपभोग के लिए वहीं शक्ति प्रदान करते हैं। पुत्र का नाम निकृष्ट या निम्न है और पिता का नाम उत्कृष्ट या उच्च है। द्युलोक के दीप्तिमान् प्रदेश में तृतीय नाम या पौत्र का नाम है अथवा वह द्युलोक में रहनेवाले इन्द्र और विष्णु के अधीन है।

तत्तदिदस्यपौंस्यंगृणीमसीनस्यत्रातुरवृकस्यमीळ्हुषः।
यःपार्थिवानित्रिभिरिद्विगामभिरुरुक्रमिष्टोरुगायायजीवसे ॥४॥

तत्ऽतत्। इत्। अस्य। पौंस्यम्। गृणीमसि। इनस्य। त्रातुः।
अवृकस्य। मीळ्हुषः। यः। पार्थिवानि। त्रिऽभिः। इत्। विगामऽभिः।
उरु। क्रमिष्ट। उरुऽगायाय। जीवसे ॥४॥

---

१ तै० ब्रा० ५, ६, ८।

अस्य महानुभावस्य तत्तादृशं पुंस्त्वं पराक्रमातिशयं गृणीमसि गृणीमः स्तुमः कीदृशस्यास्य इनस्य सर्वस्य स्वामिनः त्रातुः पालकस्य अवृकस्य वृकोहिंसकः शत्र्वादिः तद्रहितस्य मीढुषः सेक्तुः नित्यतरुणस्य तस्य तुल्येषु पराक्रमेषु मध्यमेकमुदाहरति योविष्णुः पार्थिवानि पृथिव्यादीनि मथनन्विचारसामर्थ्यात् रजांसी विमम्यते लोकत्रयस्यापि पृथिवीशब्दवाच्यत्वं पूर्वमुदाहृतम् यानि त्रिभिरित्रियामभिः त्रिभिरेव विविधगमनैः उरुविस्तीर्णं यथाभवति तथा क्रमितवान् पिचक्रम इत्यर्थः उरुगायाय उरुगातव्याय जीवसे लोकत्रयलक्षणाय यद्वा उरुगायाय षष्ठ्यर्थे चतुर्थी उरुगायस्य विष्णोरीदृशं पराक्रमं गृणीमसि किमर्थं जीवसे जीवनाय रक्षणाय ॥ ४ ॥

४. हम सबके स्वामी, पालक, शत्रु-रहित और तरुण विष्णु के पौरुष की स्तुति करते हैं। विष्णु ने प्रशंसनीय लोक की रक्षा के लिए तीन बार पाद-विक्षेप-द्वारा सारे पार्थिव लोकों की विस्तृत रूप से प्रदक्षिणा की है।

द्वेइदस्यक्रमणेस्वर्दृशोऽभिख्यायमर्त्योभुरण्यति।
तृतीयमस्यनकिरादधर्षतिवयश्चनपतयन्तःपतत्रिणः॥ ५॥

द्वे इति। इत्। अस्य। क्रमणे इति। स्वःऽदृशः। अभिऽख्याय। मर्त्यः। भुरण्यति। तृतीयम्। अस्य। नकिः। आ। दधर्षति। वयः। चन। पतयन्तः। पतत्रिणः॥ ५॥

अस्य स्वर्दृशः स्वर्गस्य सर्वस्य वा द्रष्टुर्विष्णोः द्वेइत् क्रमणे द्वे एव पदे मर्त्यो मनुष्यः अभिख्याय सर्वभूत्यादिनाभिख्याय भुरण्यति गच्छति भजते भुरण्यतिः कण्ड्वादिर्गतिकर्मा भुरण्यतिश्चपतीविधत्कर्मसु पाठात् प्रसिद्धत्वाद्भूलोकं द्युल्यागमनादन्तरिक्षं चेत्युभे क्रमणे जानाति अस्य विष्णोस्तृतीयं क्रमणं द्युलोकाख्यं कोऽपि मर्त्यो नकिः नैवादधर्षति धृष्यानाभिभवति ज्ञातुं न शक्नोतीत्यर्थः नकेवलं मनुष्य एव अपितु वयश्चन वेचारोपतत्वोऽपि कीदृशास्ते पतयन्तः सर्वत्र गमन समर्थाः तथा पतत्रिणः पतनशीलागरुडादयो वायवो वा नकिरादधर्षति नैव शक्नुवन्ति पृथेर्लेट्यहामरः सत्यलोकस्यात्यंतविप्रकृष्टत्वेन सर्वेषामविषयत्वादितिभावः ॥ ५ ॥

५. मनुष्यगण कीर्त्तन करते हुए स्वर्गदर्शी विष्णु के दो पाद-क्षेप प्राप्त करते हैं। उनके तीसरे पाद-क्षेप को मनुष्य नहीं पा सकते; आकाश में उड़नेवाले पक्षी या मरुत् भी नहीं प्राप्त कर सकते।

चतुर्भिःसाकंनवतिंचनामभिश्चक्रंनवृत्तंव्यतीँरवीविपत्।
बृहच्छरीरोविमिमानऋक्वभिर्युवाकुमारःप्रत्येत्याहवम्॥६॥२५॥

चतुःऽभिः । साकम् । नवतिम् । च । नामऽभिः । चक्रम् । न ।
वृत्तम् । व्यतीन् । अवीविपत् । बृहत्ऽशरीरः । विऽमिमानः ।
ऋक्वऽभिः । युवा । अकुमारः । प्रति । एति । आऽहवम् ॥ ६ ॥२५॥

अयमादित्यात्मा विष्णुः चतुर्भिः साकं सहितां नवतिं चतुर्नवतिमित्यर्थः एतत्संख्याकान् कालावयवान् नामभिः स्वकीयनमनप्रकारैः प्रेरणविशेषैः वृत्तं यथा भवति तथा व्यतीन् विविधानेव स्वभावान् वृत्तं वर्तुलं महारोपेतं चक्रमिव तद्यथा शनैरुपरिप्रक्षेपेण भ्रमयति तद्वदुक्तसंख्याकान् कालावयवान् अवीविपत् कंपयति भ्रमयति टुवेपृ कंपने ण्यन्ताल्लुङि चङि रूपं के पुनस्त उच्यन्ते—संवत्सर एकः अयने द्वे पंचर्तवः द्वादश मासाः चतुर्विंशत्यर्धमासाः त्रिंशदहोरात्राः अष्टौ यामाः एकस्मिन्दिने पर्यायवर्तमानानि मेषादीनि द्वादश राशिभ्रमणानीति मिलित्वा चतुरधिकनवतिसंख्याकान् अवीविपत् ननु आदित्यः स्वयमपि इतस्ततः परिभ्रमति कथं भ्रमयतीत्युच्यते नैष दोषः एतेषां भ्रामकस्य ध्रुवस्य विष्णोर्मूर्त्यन्तरत्वात् अथवास्य भ्रमणाधीनत्वादितरेषां परिभ्रमणस्य अतः स्वयं भ्रमयतीत्युच्यते एवं कालात्मको विष्णुः बृहच्छरीरः विराडात्मना सर्वदेवमनुष्यादिशरीराणां स्वशरीरत्वात् बृहच्छरीरत्वमेवोपपादयति विमिमानः विविधमात्मानं मिमानः देवतिर्यगात्मना विभज्य स्थापयन् यद्वा ऋक्वभिः स्तुतिमद्भिर्मन्त्रैः विविधं मिमानः यद्यपि विष्णुः तथापि भक्त्यधीनत्वात्स्तुत्या मीयते युवा सर्वैः मिश्रणशीलः नित्यतरुणो वा अतएवाकुमारः अनल्पः एवंभूतो महाविष्णुराहवमाह्वानं प्रति एति गच्छति यज्ञदेशम् ॥ ६ ॥

६. विष्णु ने गति-विशेष द्वारा विविध स्वभावशाली काल के ९४ अंशों को चक्र की तरह वृत्ताकार परिचालित कर रखा है। विष्णु विशाल स्तुति से युक्त और स्तुति-द्वारा जानने योग्य हैं। वे नित्य, तरुण और अकुमार हैं। वे युद्ध में या आह्वान पर जाते हैं।

भवा मित्र इति षडृचं सप्तदशं सूक्तं दैर्घतमसं जागतं तत्रेत्युक्तत्वादिदमपि जागतं वैष्णवं हीत्युक्तत्वाद्वैष्णवं भवपंचेत्यनुक्रान्तं उक्थ्ये तृतीयसवने अच्छावाकशस्त्रे एतत्सूक्तम् उक्थ्येष्विहोमकाणामिति खण्डे सूत्रितम्—भवा मित्रः संवा कर्मणोति सौम्यचरोरुभयत्वो घृतेन यच्छस्यं तथोपरितने पृष्ठ्ययागे उरु विष्णो विक्रमस्वेति याज्यायाऽन्या दशमेऽहनि तुवस्याः स्थाने भवा मित्र इत्येषा मयोक्या दशमेऽहनीति खण्डे सूत्रितम्—उरु विष्णो विक्रमस्वेति घृतयाज्यास्थाने भवा मित्र इति ।

तत्र सूक्ते प्रथमा—

भवा मित्रो न शेव्यो घृतासुतिर्विभूतद्युम्न एवया उ सप्रथाः ।
अधा ते विष्णो विदुषा चिदर्ध्यः स्तोमो यज्ञश्च राध्यो हविष्मता ॥ १ ॥

भव । मित्रः । न । शेव्यः । घृतऽआसुतिः । विभूतऽद्युम्नः । एवऽयाः । ऊम् इति । सऽप्रथाः । अर्ध । ते । विष्णो इति । विदुषा । चित् । अर्ध्यः । स्तोमः । यज्ञः । च । राध्यः । हविष्मता ॥ १ ॥

हेविष्णो मित्रोन मितेर्दुःखात्त्राता सखा आदित्योवा मित्रःप्रमीतेस्त्रायतेइतिनिरुक्तम् । शेव्यः साधुः सुखकरोघृतासुतिः घृतमुदकमासूयतेयेनसतादृशः यद्वा घृतमाज्यमाभिमुख्येन नीयतेयस्मैसतादृशः विभूतद्युम्नः प्रभूतयशाः प्रभूतान्नोवा एवयाः रक्षणस्यमिश्रयिताप्रापयिता सप्रथाः सर्वतः पृथुः प्रतिविशेषणंनोभवेतिसंबन्धः ऋचोतस्तिङइतिदीर्घः उइतिपादपूरणः हेविष्णो त्वंयस्मादीदृशोभवसि अतास्मात् ते तव स्तोमः स्तोत्रविशेषः विदुषात्वन्माहात्म्यवेदिना यजमानेन अर्ध्यः पुनःपुनःप्रवर्धनार्हः चित् एव एकवारकरणेनसंपूर्णतइत्यर्थः तथातेयज्ञश्च हविष्मता तेनयजमानेनराध्यः समाराधनीयः यद्वा विदुषाहोत्रासोमोराध्यः हविष्मतायज्ञराध्यः ॥ १ ॥

१. विष्णुदेव, मित्र की तरह तुम हमारे सुखदाता, घृताहुति-भाजन, प्रभूत अन्नवान्, रक्षाशील और पृथुव्यापी बनो। विद्वान् यजमान-द्वारा तुम्हारा स्तोत्र बार-बार कहने योग्य है और तुम्हारा यज्ञ हविवाले यजमान का आराधनीय है।

अथद्वितीया—

यःपूर्व्यायवेधसेनवीयसेसुमज्जानयेविष्णवेददाशति ।
योजातमस्यमहतोमहिब्रवत्सेदुश्रवोभिर्युज्यंचिदभ्यसत् ॥ २ ॥

यः । पूर्व्याय । वेधसे । नवीयसे । सुमत्ऽजानये । विष्णवे । ददाशति । यः । जातम् । अस्य । महतः । महि । ब्रवत् । सः । इत् । ऊम् इति । श्रवःऽभिः । युज्यम् । चित् । अभि । असत् ॥ २ ॥

यः योमर्त्यः पूर्व्यायपूर्वकालीनायनित्यायेत्यर्थः वेधसेविविधजगत्कर्त्रे नवीयसेनित्यनूतनाय अत्यन्तरमणीयायेत्यर्थः स्तुत्यायवा सुमज्जानये स्वयमेवोत्पन्नाय जनेरौणादिकइञ् सुमत्स्वयमित्यर्थेनिपातः । यद्वा सुष्ठुरंमादयतीतिसुमत् तादृशीजायायस्यसतथोक्तः तस्मै सर्वजगन्मादनशीलश्रीपतयइत्यर्थः मद्भुवीइजायायानिङितिनिङादेशःसमासान्तः वलिलोपःउक्तगुणकायविष्णवे व्यापकायददाशति हविरादिकंददाति किंच अस्य विष्णोर्महतोमहानुभावस्य महि महत् पूज्यंजातंजन्म उत्पत्तिं हिरण्यगर्भादिरूपंजन्म ब्रवत् ब्रूयात् ब्रवीतेर्लेट्यडागमः

१ नि० १०, २१। २ नि० ६, २२।

संकीर्तयेत् सेदु उशब्दोऽपिशब्दार्थः सोऽपि दाता स्तोता च अवोभिरन्नैः कीर्तिभिर्वा युक्तः सन् युज्यं चित् सर्वैर्गन्तव्यमेव तत्पदं अभिअभिमुख्येनअसत् प्राप्नोति प्राप्नोति ॥ २ ॥

२. जो व्यक्ति प्राचीन मेधावी, नित्य नवीन और स्वयं उत्पन्न या जगन्मादनशीला स्त्रीवाले विष्णु को हव्य प्रदान करता है; जो महानुभाव विष्णु की पूजनीय आदि कथा कहते हैं; वे ही समीप स्थान पाते हैं।

तमुस्तोतारःपूर्व्यंयथाविदऋतस्यगर्भंजनुषापिपर्तन ।
आस्यंजानन्तोनामंचिद्विवक्तनमहस्तेविष्णोसुमतिंभजामहे॥३॥

तम् । ऊम् इति । स्तोतारः । पूर्व्यम् । यथा । विद । ऋतस्य । गर्भम् । जनुषा । पिपर्तन । आ । अस्य । जानन्तः । नाम । चित् । विवक्तन । महः । ते । विष्णो इति । सुऽमतिम् । भजामहे ॥ ३ ॥

हेस्तोतारः तमुतमेव विष्णुं पूर्व्यं पूर्वार्हं अनादिसंसिद्धं ऋतस्यगर्भं यज्ञस्यगर्भभूतं यज्ञात्मना उत्पन्नमित्यर्थः यज्ञोवैविष्णुरितिश्रुतेः। यद्वा ऋतस्योदकस्य गर्भंगर्भकारणंउदकोत्पादकमित्यर्थः अपएवससर्जादावितिस्मृतेः।एवंभूतंविष्णुं यथा विद जानीथ तथाजनुषाजन्मनास्वतएवकेनचिद्दुरत्याजादिना पिपर्तन स्तोत्रादिनाप्रीणयत यावदस्यमाहात्म्यंजानीथतावदित्यर्थः विदेत्यत्र मध्यमबहुवचनं विदऋतस्येत्यत्र संहितायामृत्यकइतिप्रकृतिभावः किंच अस्यमहानुभावस्यविष्णोर्नामचित् सर्वैर्नमनीयमभिधानं सार्वात्म्यप्रतिपादकंविष्णुरित्येतन्नामजानन्तः पुरुषार्थप्रदमित्यधिगच्छन्तआसमन्तात् विवक्तन वदत संकीर्तयत यद्वा नाम यज्ञनामनमनं विष्णोरेव सर्वेषां स्वर्गापवर्गसाधनाय इष्ट्यायात्मना अन्यदेवतात्मनावा परिणामंआजानन्तोयूयंविवक्तन भृत स्तुत वचेर्लोटिछान्दसःशपःश्लुः बहुलंछन्दसीत्यभ्यासस्येत्वम् पूर्ववचनादेशः इदानीं साक्षात्कृत्याह—हेविष्णो सर्वात्मकदेव महोमहतस्तेतवसुमतिंशुभमतिं शोभनस्तुतिंवा आभजामहे सेवामहेवयंयजमानाः ॥ ३ ॥

३. स्तोताओ, प्राचीन यज्ञ के गर्भभूत विष्णु को जैसा जानते हो, वैसे ही स्तोत्र आदि के द्वारा उनको प्रसन्न करो। विष्णु का नाम जानकर कीर्त्तन करो। विष्णु, तुम महानुभाव हो, तुम्हारी बुद्धि की हम उपासना करते हैं।

अग्नीषोमप्रणयनेतमस्यराजेत्येषानयोक्त्या अग्नीषोमीयप्रणेष्यत्स्वितिखण्डेसूत्रितम्—तमस्यराजावरुणस्तमश्विनेत्यर्धर्चआरमेदिति।

---

१ ऐ० ब्रा० २. २.

सैषाचतुर्थी—

तमस्यराजावरुणस्तमश्विनाक्रतुंसचन्तमारुतस्यवेधसः।
दाधारदक्षमुत्तममहर्विदंव्रजंचविष्णुःसखिवाँअपोर्णुते ॥ ४ ॥

तम्। अस्य। राजा। वरुणः। तम्। अश्विना। क्रतुम्। सचन्त। मारुतस्य। वेधसः। दाधार। दक्षम्। उत्ऽतमम्। अहःऽविदम्। व्रजम्। च। विष्णुः। सखिऽवान्। अपऽऊर्णुते ॥ ४ ॥

मारुतस्य मरुद्भिर्ऋत्विग्भिःसंघातोमारुतं तद्वतः मत्वर्थोलुप्यते मरुतांदेवानांसंबन्धिनो-वावेधसः मेधाविनोऽस्ययजमानस्य तंप्रसिद्धं क्रतुंयागंयज्ञात्मकंविष्णुं यज्ञोवैविष्णुरिति-श्रुतेः। राजाराजमानोवरुणः सचन्तसेवते तमेवक्रतुंयागमश्विनाअश्विनौसचेते अन्येऽपिदेवाः सचन्तेसेवन्ते किंच विष्णुः सवनत्रयात्मनाव्याप्तोविष्णुः सखिवान्यजमानादिसखि-भिर्युक्तःसन् उत्तमंउत्कृष्टतमंअहर्विदंअहर्वेत्तारं स्वर्गोत्पादकमित्यर्थः दक्षंबलंफलप्रदानसामर्थ्य-रूपंदाधारपुष्टवान् किंच व्रजंचमेघंच व्रजइतिमेघनाम व्रजःचरुरितितन्नामसुपाठात् तंवृष्ट्युद-कायअपोर्णुते अपगतावरणंकरोति आहुतिद्वारायज्ञस्यैववृष्ट्युत्पादकत्वात् यद्वा मारुतस्य मरु-त्संघातस्य देवगणस्य वेधसःविधातुः सर्वविष्णोः कर्तृकर्मपालनादिरूपं मरुदादयःसचन्ते तदधीनत्वात् पालनस्य सच सखिवान् इन्द्रमरुदादिसहायोपेतःसन् उक्तलक्षणं दक्षंवृष्ट्युत्पाद-नादिसामर्थ्यरूपंबलंदाधार व्रजमेघंचापोर्णुते ॥ ४ ॥

४. राजा वरुण और अश्विनीकुमार ऋत्विक्युक्त यजमान के यज्ञ-रूप विष्णु की सेवा करते हैं। अश्विनीकुमार और विष्णु मित्र होकर उत्तम और दिनज्ञ बल धारण करते और मेघ का आच्छादन हटाते हैं।

अथपञ्चमी—

आयोविवायसचथायदैव्यइन्द्रायविष्णुःसुकृतेसुकृत्तरः।
वेधाअजिन्वत्त्रिषधस्थआर्यमृतस्यभागेयजमानमाभजत् ॥५॥२६॥

आ। यः। विवाय। सचथाय। दैव्यः। इन्द्राय। विष्णुः। सुऽकृते। सुकृत्ऽतरः। वेधाः। अजिन्वत्। त्रिऽसधस्थः। आर्यम्। ऋतस्य। भागे। यजमानम्। आ। अभजत् ॥ ५ ॥ २६ ॥

---

१ तै० सं० २. ६. ४.।

योविष्णुः दैव्यःदिविभवः सुक्रतुः शोभनफलप्रदानांमध्येश्रेष्ठः आविवासआगच्छ-ति वेवेर्ष्टिटिरूपं किमर्थं सचथाय सचनाय यागसहायकरणाय कस्मैइन्द्रायइरांहविर्लक्षणान्नं द्रावयतीतीन्द्रोयजमानः इन्द्रइरांदृणातीतिविइदंकरणादित्याग्रायणइतियास्केनोक्तनिर्वचनस्या-पापिसद्भावात् तस्यात्ककृपाययजमानाय सुकृते शोभनस्तुतिकर्त्रे आगत्यचवेधाअभिमत-फलविधाताविभवस्थः त्रिसंख्योपेतसहस्थानवान् सवनत्रयस्थानः क्षित्यादिस्थानत्रयोवावि-ष्णुः आर्यंआगन्तव्यं यजमानं अजिन्वत् प्रीणयति जिविप्रीणनार्थः इदित्वान्नुम्. तदर्थंक्ष-तस्यमज्ञस्यभागेसुतशोभनरूपे यंयजमानंआभजत्भजति समीपस्थतीत्यर्थः यद्वा क्षतस्यमज्ञस्य भागेफलेयजमानं आभजत् स्वामित्वेनस्थापयति ॥ ५ ॥

५. जो स्वर्गीय और अतिशय शोभनकर्मा विष्णु शोभनकर्मा इन्द्र के साथ मिलकर आते हैं, उन्हीं मेधावी तीनों लोकों में पराक्रमशाली विष्णु ने आनेवाले यजमान को प्रसन्न किया है और यजमान को यज्ञ-भाग दिया है।

॥ इतिद्वितीयस्यद्वितीयेषड्विंशोवर्गः ॥ २६ ॥

॥ इतिप्रथमेमण्डलेएकविंशोनुवाकः ॥ २१ ॥

द्वाविंशेनुवाकेष्टौसूक्तानि तत्राबोध्यग्निर्ग्मइतिप्रथमंसूक्तंषळृचंदैर्घतमसं आश्विनं पूर्वत्र त्रागतंत्विविशब्दादिदमपित्रागतं अन्त्येद्वेत्रिष्टुभौ अबोधिषट्त्वाश्विनंतंत्वेत्रिष्टुभौ इत्यनुक्रमणि-का प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोर्जागतेछन्दस्युक्तोविनियोगः अथाश्विनइतिखण्डेसूत्रितम्—अबो-ध्यग्निर्ग्मएषस्यभानुरिति। 　　　तत्रप्रथमा—

अबो॑ध्य॒ग्निर्ज्म उदे॑ति॒ सूर्यो॒ व्यु१॒॑षाश्च॒न्द्रा म॒ह्या॑वो अ॒र्चिषा॑ ।
आयु॑क्षाताम॒श्विना॒ यात॑वे॒ रथं॒ प्रासा॑वीद्दे॒वः स॑वि॒ता जग॒त्पृथ॑क् ॥१॥

अबो॑धि । अ॒ग्निः । ज्मः । उत् । ए॒ति॒ । सूर्यः॑ । वि । उ॒षाः । च॒न्द्रा । म॒ही । आ॒वः॒ । अ॒र्चिषा॑ । अयु॑क्षाताम् । अ॒श्विना॑ । यात॑वे । रथ॑म् । प्र । अ॒सा॒वी॒त् । दे॒वः । स॒वि॒ता । जग॑त् । पृथ॑क् ॥ १ ॥

अयमग्निर्विहितःसन् ज्मः ज्मायाः पृथिव्यावेदिलक्षणायाःसंबन्धीसन् अबोधि प्र-तिबोधितः ज्मेतिपृथिवीनाम ग्माज्मेतितन्नामसूक्तत्वात् किंच सूर्यउदेति तथा महीमहती उ-षाः अर्चिषा प्रकृष्टेनतेजसा चन्द्रा प्राणिनामाह्लादिनीसतीव्यावः तमांसिविवासयति वसेर्लु-ङिछान्दसश्च्लेर्लुक् छन्दस्यपिदृश्यतइत्याडागमः यतइयमुषाःउदेति यतश्चसूर्यः यतश्चायम-ग्निःप्रवृद्धोभवति अतःकारणात् हेअश्विना अश्विनौ युष्मत्संबन्धिनंरथं यातवे देवः देवय-

१ नि० १०, ८. ।

अनुगमनाय रासभाभ्यां युक्तं आभिमुख्येन युंजाथां तथा सविता सर्वकर्मणोनुज्ञाता देवो जगत् जंगमं प्राणिजातं पृथक् स्वस्वकर्मानुरोधेन प्रासावीत् प्रेरीतु अनुजानातु ॥ १ ॥

१. भूमि के ऊपर अग्नि जागे, सूर्य उगे। विराट् उषा तेज-द्वारा सबको आह्लादित करके अन्धकार को दूर करती है। हे अश्विनीकुमारो, आने के लिए अपना रथ तैयार करो। सारे संसार को अपने-अपने कर्मों में सविता देवता नियुक्त करें।

यद्युञ्जाथे॒ वृष॑णमश्विना॒ रथं॑ घृ॒तेन॑ नो॒ मधु॑ना क्ष॒त्रमु॑क्षतम् ।
अ॒स्माकं॒ ब्रह्म॒ पृत॑नासु जिन्वतं व॒यं धना॒ शूर॑साता भजेमहि ॥ २ ॥

यत् । यु॒ञ्जाथे॒ इति॑ । वृष॑णम् । अ॒श्वि॒ना॒ । रथ॑म् । घृ॒तेन॑ । नः॒ । मधु॑ना । क्ष॒त्रम् । उ॒क्ष॒त॒म् । अ॒स्माक॑म् । ब्रह्म॑ । पृत॑नासु । जि॒न्व॒त॒म् । व॒यम् । धना॑ । शूर॑ऽसाता । भ॒जे॒म॒हि॒ ॥ २ ॥

हे अश्विना अश्विनौ यत् यदा वृषणं वृष्ट्यादिवर्षकं रथं युंजाथे योजयथः तदा नः क्षत्रं अस्मदीयं बलं क्षत्रियजातं वा घृतेनोदकेन मधुना मधुरेण उक्षतं सिंचतं समर्थयतमित्यर्थः यद्वा घृतेन क्षरणरूपेण मधुना मधुरेण अघृतेन उक्षतं युष्मद्रथस्थेन मधुना अस्मदीयं बलं समर्धयतमित्यर्थः अश्विनोः रथस्य मधुपूर्णत्वं मधुवाहनो रथ इत्यादिषु प्रसिद्धम् किंच अस्माकं पृतनासु अस्मदीयासु मनुष्यादिमनुष्यरूपासु प्रजासु अस्मासंबंधो जिन्वतं प्रीणयतं पृतना इति मनुष्यनाम विवस्वन्तः पृतना इति तन्नामसु पठितत्वात् यद्वा पृतनासु परकीयासु प्रजासु अस्मत्संबंधि परिवृढमन्नमस्माकं जिन्वतं प्रीणयतं ब्रह्मेत्यन्ननाम ब्रह्म वर्च इति तन्नामसु पठितत्वात् वयं च शूरसाता शूरसातौ शूराणां महारादिनायुक्ते संग्रामे धनादीयानि धनानि बहुविधानि भजेमहि लभेमहि ॥ २ ॥

२. अश्विद्वय, जिस समय तुम लोग वृष्टिवाला रथ को तैयार करते हो, उस समय मधुर जल-द्वारा हमारा बल बढ़ाओ। हमारे आदमियों को अन्न-द्वारा प्रसन्न करो। हम वीर संग्राम में धन प्राप्त करें।

अ॒र्वाङ् त्रि॑च॒क्रो म॑धु॒वाह॑नो॒ रथो॑ जी॒राश्वो॑ अ॒श्विनो॑र्यातु॒ सुष्टु॑तः ।
त्रि॒व॒न्धु॒रो म॒घवा॑ वि॒श्वसौ॑भगः॒ शं न॒ आ व॑क्षद्द्वि॒पदे॒ चतु॑ष्पदे ॥ ३ ॥

अ॒र्वाङ् । त्रि॒ऽच॒क्रः । म॒धु॒ऽवाह॑नः । रथः॑ । जी॒रऽअ॑श्वः । अ॒श्विनोः॑ । या॒तु॒ । सुऽस्तु॑तः । त्रि॒ऽव॒न्धु॒रः । म॒घऽवा॑ । वि॒श्वऽसौ॑भगः । शम् । नः॒ । आ । व॒क्ष॒त् । द्वि॒ऽपदे॑ । चतुः॑ऽपदे ॥ ३ ॥

अश्विनोः रथः अर्वाङ् अस्मदभिमुखो यातु गच्छतु कीदृशः त्रिचक्रः चक्रत्रययुक्तः मधुवाहनः मधुवोढा जीराश्वः शीघ्रगाम्यश्वोपेतः सुष्टुतः अत एव अस्माभिः स्तूयमानः त्रिवन्धुरः

१ उत्तरस्यामृचि।

त्रिभिर्बंधकाष्ठैरुपेतः सारथ्याश्रयस्थानंबंधुरं मघवाधनवान् अतएवविश्वसौभगः सर्वसौभाग्योपेतः ईदृशः अश्विनोरथः नोऽस्माकंद्विपदे पुत्रादिप्रजायै चतुष्पदे पशवेचशंसुखंआवक्षत्आवहतु वहेर्लेटयडागमः सिप् ॥ ३ ॥

३. अश्विनीकुमारों का तीन पहियोंवाला, मधुयुक्त, तेज घोड़ों से संयुक्त, प्रशंसित, तीन बन्धनोंवाला धन-पूर्ण और सर्व-सौभाग्य-सम्पन्न रथ हमारे सामने आवे और हमारे द्विपद (पुत्र आदि) तथा चतुष्पद (गौ आदि) को सुख दे।

आनुऊर्जंवहतमश्विनायुवंमधुमत्यानःकशयामिमिक्षतम्।
प्रायुस्तारिष्टंनीरपांसिमृक्षतंसेधतंद्वेषोभवतंसचाभुवा ॥ ४ ॥

आ। नः। ऊर्जम्। वहतम्। अश्विना। युवम्। मधुऽमत्या। नः।
कशया। मिमिक्षतम्। प्र। आयुः। तारिष्टम्। निः। रपांसि।
मृक्षतम्। सेधतम्। द्वेषः। भवतम्। सचाऽभुवा ॥ ४ ॥

हेअश्विना अश्विनौ युवंयुवांनोऽस्माकंऊर्जंबलप्राणनसमर्थं अन्नमावहतंप्रापयतं किंच नोऽस्मान् मधुमत्या माधुर्योपेतयाकशया वाचा इष्टप्रदानरूपया मिमिक्षतंसिंचतंप्रीणयतं करोति वाङ्नाम कशाशिषणेतिवचामसूक्तत्वात् यद्वा मधुमत्या माधुर्यंवृष्टिमत्यामाधुर्योपेतयाकशया प्रेरणया नोऽस्मान्मिमिक्षतं मध्वित्युदकनाम मधु पुरीषमितिवचामसूक्तत्वात् कशया अश्वताडनेनशीघ्रमागत्यवृष्टिरूपंफलंदातव्यमिति कशायामधुमत्त्वम् किंच आयुरायुष्यं प्रतारिष्टंप्रवर्धयतं प्रपूर्वस्तिरतिर्वर्धनार्थः तथारपांसि मृक्षतं पापानिनिःशेषेणशोधयतं रपोरिप्रमितिपापनामनीभवतइतियास्कः। किंच द्वेषः द्वेष्यं अभिचारादिकंसेधतंनाशयतंइदंचशाल्यंसचाभुवासहभुवौ अस्मत्कार्येषुसहभवनवन्तौभवतं भवन्तोरेकमत्यंभजतइत्यर्थः वाक्यभेदादनिघातः ॥ ४ ॥

४. अश्विनीकुमारो, तुम दोनों हमें बल प्रदान करो। अपनी मधुमती कशा-द्वारा हमें प्रसन्न करो। हमारी आयु बढ़ाओ, पाप दूर करो, द्वेषियों का विनाश करो और सारे कर्मों में हमारे साथी बनो।

युवंहगर्भंजगतीषुधत्थोयुवंविश्वेषुभुवनेष्वन्तः।
युवमग्निंचवृषणावपश्चवनस्पतीँरश्विनावैरयेथाम् ॥ ५ ॥

युवम्। ह। गर्भम्। जगतीषु। धत्थः। युवम्। विश्वेषु। भुवनेषु।
अन्तरिति। युवम्। अग्निम्। च। वृषणौ। अपः। च। वनस्पतीन्।
अश्विनौ। ऐरयेथाम् ॥ ५ ॥

---

१ नि० ४.२१.।

हेअश्विनावश्विनौ युवंह युवांखलु जगतीष्वन्तः गमनशीलासुगोषुमध्येगर्भंधत्थः धार-यथः नकेवलंगोष्वेव अपितुयुवंयुवां विश्वेषुसर्वेषुभुवनेषुभूतजातेषु अन्तर्मध्येगर्भंधत्थः वृष्टि-द्वाराग्निरूपत्वेनगर्भस्थरेतसःपोषकत्वात् किंच हेवृषणौकामानांवर्षितारौ युवंयुवांअग्निंचअपश्च वनस्पतींश्चऐरयेथांप्रवर्तयेथां आहुतिभोगायाग्निं स्वीकृत्यवृष्ट्युदकानि उदकैरोषधिवनस्पत्या-दिकंएतान्यस्मदर्थंप्रेरयेथाम् ॥ ५ ॥

५. अश्विद्वय, तुम दोनों गमनशील गौओं और सारे संसार के प्राणियों में अन्तःस्थित गर्भों की रक्षा करो। अभीष्टवर्षकद्वय, अग्नि, जल और वनस्पतियों को प्रवर्त्तित करो।

युवं ह स्थो भिषजा भेषजेभिरथो ह स्थो रथ्या३ राथ्येभिः।
अथो ह क्षत्रमधि धत्थ उग्रा यो वां हविष्मान्मनसा ददाश ॥६॥२७॥

युवम् । ह । स्थः । भिषजा । भेषजेभिः । अथो इति । ह । स्थः । रथ्या । रथ्येभिरिति रथ्येभिः । अथो इति । ह । क्षत्रम् । अधि । धत्थः । उग्रा । यः । वाम् । हविष्मान् । मनसा । ददाश ॥ ६ ॥२७॥

हेअश्विनौ युवंयुवां हखलु भेषजेभिः भेषजैरौषधैः भेषजौषधभेषज्यान्यगदोजायुरगदं वत्रऔषधमितिचाभिधानात् तैर्भिषजाभिषजौस्थः हशब्दः अश्विनौहिदेवानांभिषजावित्या-दिप्रसिद्धिद्योतनार्थः अथो अपिच रथ्येभिः रथवोढृभिरश्वैः रथ्यारथवन्तौस्थः ओवांरथो-अश्विनेत्यादिप्रसिद्धिद्योतनार्थोहशब्दः अनयोरथेनविशेषसंबन्धः युवोर्हिपूर्वंसवितोषसोरथ-स्वायचित्रंघृतवन्तमिष्यतीत्यादिमन्त्रान्तरेषुप्रसिद्धः अथोअपिच युवयोः क्षत्रंबलं अधिहअधि-कंखलु हशब्दःप्रसिद्धौ यस्मादेवंतस्मात् हेउग्रा उद्गूर्णसामर्थ्यौ अश्विनौवांयुवाभ्यां योह-विष्मान् आज्यपुरोडाशादिहविर्युक्तोयजमानः मनसायुष्मदायत्तेनचेतसा ददाश ददाति तस्यह-विरादिकंधत्थः धारयथः अत्यधिकमनुगृह्णीथइत्यर्थः यद्वा युवांरथवाहस्य अस्मदेवयज-मानमागत्य हविःप्रदंमांघृताञ्जस्यपशं अस्मान्विचिकित्सतमितिवात्पर्यार्थः ॥ ६ ॥

६. अश्विद्वय, तुम दोनों ओषध-ज्ञान-द्वारा वैद्य और रथवाहक अश्वों-द्वारा रथवान् हुए हो। तुम्हारा बल बहुत अधिक है; इसलिए हे उग्र अश्विद्वय, तुम्हें जो मानस चित्त से हव्य प्रदान करता है, उसकी रक्षा करो।

॥ इतिद्वितीयस्यद्वितीयेसप्तविंशोवर्गः ॥ २७॥

वेदार्थस्यप्रकाशेनतमोहार्दंनिवारयन् । पुमर्थांश्चतुरोदेयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

इतिश्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरन्धरेणसायणा चार्येणविरचितेमाधवीयेवेदार्थप्रकाशेऋक्संहिताभाष्येद्वितीयाष्टकेद्वितीयोऽध्यायःसमाप्तः ॥ २ ॥

ऋ० सं० १. ८. १८. । २ ऋ० सं० १. ३. ५. ।

॥श्रीगणेशायनमः॥

यस्यनिःश्वसितंवेदायोवेदेभ्योऽखिलंजगत् । निर्ममेतमहंवन्देविद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

अथतृतीयाध्यायआरभ्यते वसूरुद्रेत्येतदनुवाकापेक्षयाद्वितीयंसूक्तं षळृचंदैर्घतमसं पूर्व-त्राश्विनंतित्युक्तत्वादिदमप्याश्विनं अनादेशपरिभाषयात्रैष्टुभं दीर्घतमामामतेयइत्यन्त्यानुष्टुप् तथाचानुक्रान्तं—वसूअन्त्यानुष्टुबिति अस्यविशेषविनियोगोलैङ्गिकः ।

तत्रप्रथमा—

ॐम् वसू रुद्रा पुरुमन्तू वृधन्ता दशस्यतं नो वृषणावभिष्टौ ।
दस्रा ह यद्रेक्ण औचथ्यो वां प्र यत्सस्राथे अकवाभिरूती ॥ १ ॥

वसू इति । रुद्रा । पुरुमन्तू इति पुरुऽमन्तू । वृधन्ता । दशस्यतम् । नः । वृषणौ । अभिष्टौ । दस्रा । ह । यत् । रेक्णः । औचथ्यः । वाम् । प्र । यत् । सस्राथे इति । अकवाभिः । ऊती ॥ १ ॥

हेवृषणौ कामानांवर्षितारौ दस्रा अस्मद्विरोध्युपक्षपयितारौ हेअश्विनौ युवां नोऽस्मभ्यं दशस्यतं दत्तं दित्सितंफलं कीदृशौवां युवां वसू वासयितारौ प्रजानांवसुनाधनेनवद्वन्तौवा यस्व रौलुप्यते रुद्रा रुद्रौ रुत् दुःखंतद्धेतुभूतंपापंवा यस्यद्रावयितारौ संग्रामेभयंकरंशब्दयन्तौवा रु-द्रैरौवीविसवद्वियास्कंः । पुरुमन्तू बहूनांज्ञातारौ मनेरौणादिकस्तुन्प्रत्ययः वृधन्तावर्धमानौ स्तोत्रादिना अभिष्टौ आभिमुख्येनपूजितौ अभीष्टसाधकौवा इयान्दवकगुणप्रसिद्धियोतनार्थः किमर्थंदीयतइतिचेत् यत्यस्मात् औचथ्यः उचथस्यपुत्रोदीर्घतमाः वांयुवयोरेक्णः धनंस्तुतिव्या-जेनप्रार्थयते तदर्थं यद्वा अयंयजमानोयस्माद्रेक्णोहविर्लक्षणमन्नं वांयुवांददातीतिविशेषः य-स्माच्च अकवाभिः अकुत्सितैः ऊती ऊतिभिः रक्षणैः सुपांसुलुगितितृतीयायाःपूर्वसवर्णदी-र्घः प्रसस्राथे प्रसारयथः प्रकर्षेणदत्थः तस्माद्दशस्यतं यस्माददितिप्रवदोयस्मात्प्रायंप्रार्थयते ददातिवाहविः तस्माद्दशस्यतमित्यर्थः ॥ १ ॥

१. हे अभीष्टवर्षक, निवासदाता, पापहन्ता, बहुज्ञानी, स्तुति-द्वारा वर्द्धमान और पूजित अश्विनीकुमारो, हमें अभीष्ट फल दो; क्योंकि उचथपुत्र दीर्घतमा तुम्हारी प्रार्थना करता है और तुम प्रशंसनीय रीति से आश्रय प्रदान करते हो।

अथद्वितीया—

कोवांदाशत्सुमतयेचिदस्यैवसूयद्धेथेनमसापदेगोः।
जिगृतमस्मेरेवतीःपुरन्धीःकामप्रेणेवमनसाचरन्ता ॥ २ ॥

कः। वाम्। दाशत्। सुऽमतये। चित्। अस्यै। वसू इति। यत्।
धेथे इति। नमसा। पदे। गोः। जिगृतम्। अस्मे इति। रेवतीः।
पुरम्ऽधीः। कामप्रेणऽइव। मनसा। चरन्ता ॥ २ ॥

हेवसू वासयितारावश्विनौ वां युवयोः संबन्धिन्यैअस्यैवक्ष्यमाणरूपायै सुमतयेचित् शोभनबुद्ध्यै चित्पूजायामप्यर्थेवा स्वल्पेनैवहविषामहत्फलप्रदानरूपायै ईदृश्याअपिबुद्धेःभीणनायकोदाशत् कोदद्यात् दातुंशक्नुयात् युवयोःप्रभावस्यातिमहत्त्वादितिभावः दाशतेर्लेट्यडागमः कुतएवमितितदुच्यते यद्यस्मात्कारणात् गोःपदे भूम्याः सर्वैर्गन्तव्यायाःस्तुत्यायावा वेदिरूपायाःस्थाने एतावतीवैपृथिवीयावतीवेदिरितिश्रुतेः। गौरितिभूमिनाम यथाचनिरुक्तं— गौरितिपृथिव्यानामधेयंयद्दूरंगताभवतियच्चास्यांभूतानिगच्छन्तिगातेर्वौकारोनामकरणइति। तादृशेस्थाने अस्माभिःप्रार्थितौसन्तौ नमसा हविर्लक्षणेनयवमाषप्रकारेणअन्नेन धेथे धारयथः बहुप्रदानविषयांबुद्धिं दधातेर्लेटिबहुलंछन्दसीतिविकरणस्यलुक् धातोर्हस्वत्वं आतोङित इत्यादेशः यस्मादेवंतस्मात् अस्मे अस्मभ्यं रेवतीः क्षीरादिधनवतीः पुरन्धीः शरीरधारकाः शरीराभिवृद्धिहेतुभूताः जिगृतंशब्दयतं ददतमित्यर्थः गृशब्दे छान्दसःशपःश्लुः अभ्यासस्येत्वंहस्वत्वंच पुनस्तावेवविशेष्येते कामप्रेणेव इवशब्दएवकारार्थः कामपूरकेणैव मनसासहचरन्ता चरन्तौयजमानस्यकामाःपूरणीयाइतिकृतसंकल्पावित्यर्थः प्रापूरणे कामंप्रीणातीतिकामप्रः आतोनुपसर्गेकः ॥ २ ॥

२. निवासप्रद अश्विनीकुमारो, तुम्हारे इस अनुग्रह के सामने कौन तुम्हें हव्य प्रदान कर सकता है ? अपने यज्ञीय स्थान पर हमारी स्तुति सुनकर अन्न के साथ तुम लोग बहुत धन देना चाहते हो। शरीर-पुष्टिकरी, शब्दायमाना और बहुत दूधवाली गायें प्रदान करो। यजमानों की अभिलाषा पूर्ण करने के लिए तुम लोग कृत-संकल्प होकर विचरण करते हो।

युक्तोहयद्वांतौग्र्यायपेरुर्विमध्येअर्णसोधायिपज्रः।
उपवामवःशरणंगमेयंशूरोनाज्मपतयद्भिरेवैः ॥ ३ ॥

---

१ तै० सं० ६. २. ४. । २ नि० २. ५.

युक्तः। ह। यत्। वाम्। तौग्र्याय। पेरुः। वि। मध्ये। अर्णसः।
धायि। पज्रः। उप। वाम्। अवः। शरणम्। गमेयम्। शूरः। न।
अज्म। पतयत्ऽभिः। एवैः॥ ३॥

अत्रेतिहासमाहुः—तौग्र्यनामकं राजानं युद्धे शत्रवः पराभाव्य पाशैर्दृढं बद्ध्वा समुद्रमध्ये प्रचिक्षिपुः स चोत्तरीतुमशक्तः सन् अश्विनौ तुष्टाव तौ च तुष्टौ शीघ्रमेव रथमश्वैर्योजयित्वा समुद्रमागत्य तमुत्तार्य अपालयतामिति अयमर्थः—अजोहवीदश्विना तौग्र्यः इत्यादिमन्त्रान्तरे प्रसिद्धः[1]। सोऽत्रोच्यते—हे अश्विनौ वां युवयोः संबन्धी पेरुः पारणकुशलो रथः युक्तोह अश्वैर्युक्तः खलु हशब्दो प्रसिद्धप्रसिद्धिद्योतनार्थः स चोदाहृतः कस्मै तौग्र्याय एतन्नाम्ने राज्ञे तद्बन्धमोचनार्थं कुत्रेति तदुच्यते—अर्णसः अम्भसो मध्ये समुद्रस्य मध्ये स च पज्रः पाजसा बलेनावतीर्णः सन् विधायि धारितः स्थापितः यस्मादेवं तस्माद्वां युवयोः अवः रक्षणं शरणं उपगमेयं संप्राप्नुयां ऐहिकदुःखाद्विमुक्तो पुण्यस्थानं संश्रयेयं गतौ दृष्टान्तः—पतयद्भिरेवैरश्वैः शूरो न शूर इव स यथा अज्म जित्वा निर्भयं स्वगृहं प्राप्नोति तद्वत्॥ ३॥

३. अश्विनीकुमारो, तुम्हारे उद्धार-कुशल और अश्वयुक्त रथ के, तुग्रपुत्र भुज्यु के लिए बल-प्रयोग द्वारा उत्तीर्ण होने पर वह समुद्र में स्थित हुआ था। अतएव जैसे युद्धजेता वीर द्रुतगामी अश्व-द्वारा अपने घर में आता है, वैसे ही हम तुम्हारे आश्रय के लिए शरणागत हुए हैं।

अथ चतुर्थी—

उप॑स्तुतिरौचथ्यमुरुष्येन्मा मामिमे पतत्रिणी वि दुग्धाम्।
मा मामेधो दशतयश्चितो धाक्प्र यद्वां बद्धस्त्मनि खादति क्षाम्॥४॥

उप॑ऽस्तुतिः। औचथ्यम्। उरुष्येत्। मा। माम्। इमे इति।
पतत्रिणी इति। वि। दुग्धाम्। मा। माम्। एधः। दशऽतयः। चितः।
धाक्। प्र। यत्। वाम्। बद्धः। त्मनि। खादति। क्षाम्॥ ४॥

अत्राख्यानमाहुः—जरामरितगात्रं अत्यन्धं दीर्घतमसं मामतेयं परिचरितुमशक्नुवानाः स्वगर्भदासाः अग्नौ प्रदाहाय प्रचिक्षिपुः तत्र क्षिप्तः अश्विनावस्तावीत् तौ चैनमरक्षतां ततोऽप्यम्रियमाणमुदके प्रापातयन् तत्र निमग्नः पुनरश्विनौ तुष्टाव तुष्टौ सन्तौ तौ जलादुदहार्ष्टां एवमवध्यं तं त्रैतनो नामकः कश्चिद्दासोऽस्य शिरो वक्षश्चाविध्यत् ततोऽप्यपालयतामिति तदिदं ऋग्द्वयेनोच्यते—हे अश्विनौ उपस्तुतिः युवां अनुश्या उपेत्य क्रियमाणा स्तुतिः औचथ्यं उचथस्य पुत्रं दीर्घतमसं मां-

---

१ ऋ० सं० १. ८. १५।

रुष्येत् रक्षेत् दाहाद्युपद्रवात् उरुष्यतीरक्षाकर्मेति यास्कः । एवं सामान्येनोक्त्वा विशेषेण मृत्यु-पतनपरिहारं प्रार्थयते इमे प्रसिद्धे पतत्रिणी पतनशीले पुनरावर्तनशीले अहोरात्रे मां मा वि दुग्धाम् विशेषेण दोहनं दग्धारं मा कार्ष्टां प्राणनिर्गमनानुकूल्यं मा कुरुतामित्यर्थः किंच मां दशतयो दश-प्रकारः चितः संचितः संपादितः एधः प्रज्वलितेन्धनसंघो मा धाक् मा धाक्षीत् दहतेर्लुङि सिचि ह-लन्तलक्षणा वृद्धिः बहुलं छन्दसीति इडभावः हल्ङ्यादिसंयोगान्तलोपौ दुःसहदुःखमाविर्दर्शयति यद्यस्माद्वां युवयोः संबन्धी अयं जनो मम दः पाशैर्दृढं वेष्टितः सन् त्मनि आत्मनि आत्मना स्वां भूमिं खा-दति भक्षयति मन्युमशक्तः सन् भूमिं परिलिढीत्यर्थः तस्मादुपस्तुतिरौचथ्यमुरुष्येदिति ॥ ४ ॥

अस्याः पंचम्या विनियोगमाह शौनकः—आवसायिनमायान्तं दृष्ट्वाऽन्यागमयोऽब्रुवकम् । न-मामरन्निति जपंस्तेभ्य एवमयुच्यते ॥१॥ त्रिरात्रोपोषितो रात्रौ जपेदासूर्यदर्शनात् । आप्लुत्य प्रयतः सूर्यमुपतिष्ठेद्दिवाकरम् ॥ २ ॥ पश्यंति तस्करा नैनं तथान्ये पापबुद्धयः । एकः शवानि शयेत वस्करे-ष्वयरन्यपीति ॥३॥

४. अश्विनीकुमारो, तुम्हारी स्तुति दीर्घतमा की रक्षा करे। प्रतिदिन घूमनेवाले अहोरात्र हमें जीर्ण न करें। दस बार प्रज्वलित अग्नि मुझे जला न सके; क्योंकि तुम्हारे आश्रित यह व्यक्ति पाशबद्ध होकर पृथिवी पर लोट रहा है।

न मा गरन्नद्यो मातृतमा दासा यदीं सुसमुब्धमवाधुः ।
शिरो यदस्य त्रैतनो वितक्षत्स्वयं दास उरो अंसावपि ग्ध ॥ ५ ॥

न । मा । गरन् । नद्यः । मातृऽतमाः । दासाः । यत् । ईम् ।
सुऽसमुब्धम् । अवऽअधुः । शिरः । यत् । अस्य । त्रैतनः ।
विऽतक्षत् । स्वयम् । दासः । उरः । अंसौ । अपि । ग्धेति ग्ध ॥ ५ ॥

नद्यो नद्यः जलाः मातृतमाः मातृवत्सर्वांहितकारिण्यः आपः मां मां दीर्घतमसं न गरन् न-गिरेयुः निमग्नं मा कुर्युः गॄ निगरणे लेटि व्यत्ययेन शप् गिरणमाविर्दर्शयति यद्यस्माद्दासा अस्मदुप-क्षपयितारो मदीयमर्भदासाः ईम् एनं दीर्घतमसं मां सुसमुब्धं सुष्ठु संकुचितसर्वाङ्गं स्वती पूजायामिति प्रादिसमासे अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् अवाधुः अवाङ्मुखमपातयन् किंच अस्य मम शिरः त्रै-तनः एतन्नामको दासः अत्यंतनिर्घृणः सन् यद्यस्माद्वितक्षत् विविधं तष्टवान् तस्मात्स दासः स्व-यं स्वकीयमेव शिरः तक्षतु न केवलं शिर एव अपि तु मदीयमुरः वक्षःस्थलं अंसौ च ग्ध हतवान् विदा-रितवानित्यर्थः इति ... छान्दसमेतद्रूपम् ततः स्वकीयमुरः अंसावपि स्वयमेव तथाकृतवा-न् तद्युवयोर्माहात्म्यमिति भावः ॥ ५ ॥

५. मातृरूप नदी-जल मुझे डुबो न दे। गर्भदासी या अनार्यों ने इन संकुचिताङ्ग बूढ़े को नीचे मुँह कर फेंक दिया है। त्रैतन ने इनका सिर काटा था। दास ने स्वयं हृदय-देश और अंश-द्वय पर आघात किया था।

अनुष्टुप्—

दीर्घतमामामतेयोजुजुर्वान्दशमेयुगे ।
अपामर्थंयतीनांब्रह्माभवतिसारथिः ॥ ६ ॥ १ ॥

दीर्घऽतमाः । मामतेयः । जुजुर्वान् । दशमे । युगे । अपाम् । अर्थम् । यतीनाम् । ब्रह्मा । भवति । सारथिः ॥ ६ ॥ १ ॥

दीर्घतमाः एतन्नामामहर्षिः सचमामतेयः ममतायाःपुत्रः दशमेयुगेदशयुगपर्यन्तं महानु-भावयोरश्विनोःप्रभावात्पूर्वोक्तदुःखाद्विमुक्तः अत्यंतसुखी स्वपुत्रभार्यादिभिःसहितोजीवि-वान् दशमेयुगेतीतेसति जुजुर्वान् जीर्णोवलीपलितगात्रोबभूव एवंभूतःसन् अर्थं पुरुषैरर्थ्यमा-नंकर्मफलंस्वर्गादिकंयतीनांप्राप्नुवतीनां अपांअप्कार्याणांप्रजानां यद्वा अपांअपसांकर्मणांअ-र्थंप्रयोजनंयतीनां तासांप्रजानां ब्रह्मामहत्त्वतः परिवृढोभवति किंच सारथिः सहुर्निर्वाहको-भवति देवोभवतीत्यर्थः एवमस्यामृचायमृषिर्वदतिस्वयंवास्वात्मानं पारोक्ष्येणअश्विनोर्महानु-भावत्वंप्रकटयितुंब्रवीति ॥ ६ ॥

६. ममता के पुत्र दीर्घतमा दसवें काल के बीतने पर जीर्ण हुए थे। जो सब लोग कर्म-फल पाने की इच्छा करते हैं, वे अपने नेता और सारथि हैं।

॥ इतिद्वितीयस्यतृतीयेप्रथमोवर्गः ॥ १ ॥

प्रद्यावेतिषडृचंतृतीयंसूक्तं दैर्घतमसंजागतंद्यावापृथिव्यं अनुक्रान्तंच—प्रद्यावाषड्द्यावापृ-थिव्यंतुजागतंत्विति अग्निष्टोमेपृष्ठ्यस्यषष्ठेहनिद्यावापृथिव्यनिविद्धानमेतत्सूक्तम् सूत्रितंच—प्रद्यावेतिदैर्घतमसमिति आग्रायणेद्यावापृथिव्येपशौहविषोयाज्या तथाचसूत्रितम्—प्रद्यावायज्ञैः पृथिवीऋतावृधाइत्याद्यानोऽभूतनोमयस्कृधीतिद्वेइति ।

तत्रसूक्तेप्रथमा—

प्रद्यावायज्ञैःपृथिवीऋतावृधामहीस्तुषेविदथेषुप्रचेतसा ।
देवेभिर्येदेवपुत्रेसुदंससेत्थाधियावार्याणिप्रभूषतः ॥ १ ॥

प्र । द्यावा । यज्ञैः । पृथिवी इति । ऋतऽवृधा । मही इति । स्तुषे । विदथेषु । प्रऽचेतसा । देवेभिः । ये इति । देवपुत्रे इति देवऽपुत्रे । सुऽदंससा । इत्था । धिया । वार्याणि । प्रऽभूषतः ॥ १ ॥

द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ दिवो द्यावेति द्यावादेश आद्युदात्तः पृथिवीशब्दो ङीषन्तोऽन्तोदात्तः देवताद्वन्द्वे चेत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वं समासमध्ये पदान्तरपाठश्छान्दसः अहं यजमानः यज्ञैर्यागैः तत्प्रदानैर्निमित्तभूतैः हविःप्रदानार्थं प्रस्तुषे प्रकर्षेण स्तौमि पुरुषव्यत्ययः कीदृश्यौ ऋतावृधा यज्ञस्य वर्धयित्र्यौ मही महत्यौ विदथेषु यागेषु प्रचेतसा प्रकर्षेणास्मान् चेतयित्र्यौ अस्माभिश्चेतयितव्ये वा ईदृश्यौ स्तुवे अनयोः कोऽतिशय इत्युच्यते—ये द्यावापृथिव्यौ देवेभिः यजमानैः देवपुत्रे देवा यजमानाः पुत्रस्थानीयाः शुश्रूषकाययोस्ते तादृश्यौ यद्वा देवेभिर्विशिष्टे सुदंससा दंस इति कर्मनाम शोभनकर्मणी विवे इत्था सत्यं इत्थेति सत्यनाम सत्रा इत्थेति तन्नामसु पाठात् सत्यधिया अस्मदनुग्रहबुद्ध्या वार्याणि वरणीयानि धनानि अस्मभ्यं प्रभूषतः अलंकुरुतः दत्त इत्यर्थः यद्वा वार्याणि हवींषि धिया कर्मणा निमित्तेन कर्मसमाप्त्यर्थं प्रभूषतः प्रकर्षेण स्वीकुरुतः ॥ १ ॥

१. यज्ञ-वर्द्धक, महान् और यज्ञकार्य में चैतन्यकारी द्यावा-पृथिवी की मैं, विशेष रूप से स्तुति करता हूँ। यजमान उनके पुत्र-स्वरूप हैं। उनके कर्म सुन्दर हैं। अनुग्रह करते हुए वे यजमानों को वरणीय धन प्रदान करते हैं।

उ॒त म॑न्ये पि॒तुर॒द्रुहो॒ मनो॑ मा॒तुर्महि॒ स्वत॑व॒स्तद्धवी॑मभिः ।
सु॒रेत॑सा पि॒तरा॒ भूम॑ चक्रतुरु॒रु प्र॒जाया॑ अ॒मृतं॒ वरी॑मभिः ॥ २ ॥
उ॒त । म॒न्ये॒ । पि॒तुः । अ॒द्रुहः॑ । मनः॑ । मा॒तुः । महि॑ । स्वऽत॑वः । तत् ।
हवी॑मऽभिः । सु॒ऽरेत॑सा । पि॒तरा॑ । भूम॑ । च॒क्र॒तुः । उ॒रु ।
प्र॒ऽजायाः॑ । अ॒मृत॑म् । वरी॑मऽभिः ॥ २ ॥

उत अपि च पितुः पितृस्थानीयस्य द्युलोकस्य अद्रुहः अद्रोग्धुः नहि कदाचित्पिता स्वपुत्रादये द्रुह्यति तादृश्याः पृथिव्याः स्ववतः स्वायत्तबलं स्वयमेवास्मदनुग्रहाय त्वरमाणं अतएव महि महत् तादृशं अनुग्रहयुक्तं मन अभिमतं हवीमभिः हवमानैराह्वानैर्मन्ये जानामि प्रसादयामीत्यर्थः यद्वा तादृशमुक्तलक्षणं मनः हवीमभिः हवनैः महि मन्ये अतिमहत् प्रवृद्धं मन्ये तथा मातुः सर्वस्योत्पादयितुरन्तरिक्षस्य द्युलोकस्य माता अन्तरिक्षं निर्मीयन्तेऽस्मिन्भूतानीति निरुक्तम्। यद्वा पितुर्द्युलोकस्य मातुर्भूम्याः द्यौर्वः पिता पृथिवी मातेति श्रुतेः। तादृशमुक्तलक्षणं मनो मन्ये द्यावापृथिव्योर्मनोऽस्मदाह्वानैः प्रीणयामीत्यर्थः किंच पितरा माता च पिता च पितरौ द्यावापृथिव्यौ सुरेतसा शोभनसामर्थ्येन प्रजायाः यजमानादिरूपायाः वरीमभिः वरिष्ठैः रक्षणविशेषैः भूम बहुतरं उरु विस्तीर्णं अमृतं अमरणभूतं अभिलषितं चक्रतुः कुरुतः ॥ २ ॥

२. मैंने आह्वान-मंत्र-द्वारा निर्द्रोह और पितृस्थानीय द्युलोक के उदार और सदय मन को जाना है। मातृस्थानीय पृथिवी के मन को भी जाना है। पिता-माता (द्यावा-पृथिवी) अपनी शक्ति से पुत्रों की भली भाँति रक्षा करते हुए बहुत और विस्तीर्ण अमृत देते हैं।

अथतृतीया—

तेसूनवःस्वपसःसुदंससोमहीजज्ञुर्मातरापूर्वचित्तये ।
स्थातुश्चसत्यंजगतश्चधर्मणिपुत्रस्यपाथःपदमद्वयाविनः ॥ ३ ॥

ते । सूनवः । सुऽअपसः । सुऽदंससः । मही इति । जज्ञुः । मातरा । पूर्वऽचित्तये । स्थातुः । च । सत्यम् । जगतः । च । धर्मणि । पुत्रस्य । पाथः । पदम् । अद्वयाविनः ॥ ३ ॥

तेप्रसिद्धाःसूनवः युवाभ्यामुत्पन्नाः पुत्रस्थानीयाःप्रजाः स्वपसः शोभनकर्माणः सुदंससःशोभनदर्शनाः युवांमहीमहत्यौ मातरा मातृवद्धितकारिण्यौजज्ञुः जानन्ति महानुभावतामवगच्छन्ति किमर्थं पूर्वचित्तये प्रथमबुद्धये अनुग्रहरूपायै किंच हेद्यावापृथिव्यौ स्थातुः स्थावरस्य जगतोजंगमस्य पुत्रस्य पुत्रस्थानीयस्योभयविधस्यजगतः अद्वयाविनः नविद्यतेद्वयंयस्य तादृशस्यस्वजीवनाय युष्मद्व्यतिरिक्तंअजानतइत्यर्थः ईदृशस्यधर्मणि धारणे रक्षणेनिमित्तभूते सति पदंस्थानंसत्यं अबाध्यं पाथः रक्षथः इत्यर्थः यद्वा तेप्रसिद्धाः सूनवः उत्पाद्यमानाः स्वपसः शोभनप्रकाशादिकर्माणः सुदंससः शोभनदर्शनाः सूक्ष्मपक्षपन्थोषा आत्मानं स्वव्यापाराय ईदृशास्सन्तः महीमहत्यौद्यावापृथिव्यौ पूर्वचित्तये प्राणिनां पूर्वज्ञानायजज्ञुः ज्ञापयन्तः द्यावापृथिव्योरन्तरालेव्याप्ताइत्यर्थः किंच स्थातुर्जगतश्च धर्मणिधारणे तदर्थं अद्वयाविनः मार्गद्वयरहितस्य बहुलंछन्दसीतिद्वयशब्दान्मत्वर्थीयोविनिः अन्येषामपिदृश्यतइतिदीर्घः पुत्रस्ययुष्मत्पुत्रस्थानीयस्यादित्यस्यपदंमार्गंसत्यंपाथः अवश्यंरक्षथः ॥ ३ ॥

३. तुम्हारी सन्तान, सुकर्मा और सुदर्शन प्रजायें तुम्हारे पहले के अनुग्रह को स्मरण करके तुम्हें महान् और माता कहकर जानते हैं । पुत्र-स्वरूप स्थावर और जंगम पदार्थ द्यावा-पृथिवी के अतिरिक्त और किसी को नहीं जानते । तुम उनकी रक्षा का अबाध स्थान प्रदान करते हो ।

अथचतुर्थी—

तेमायिनोममिरेसुप्रचेतसोजामीसयोनीमिथुनासमोकसा ।
नव्यंनव्यंतन्तुमातन्वतेदिविसमुद्रेअन्तःकवयःसुदीतयः ॥ ४ ॥

ते । मायिनः । ममिरे । सुऽप्रचेतसः । जामी इति । सयोनी इति सऽयोनी । मिथुना । समऽओकसा । नव्यम्ऽनव्यम् । तन्तुम् । आ । तन्वते । दिवि । समुद्रे । अन्तरिति । कवयः । सुऽदीतयः ॥ ४ ॥

तेअग्रमसिद्धेद्यावापृथिव्यौ मायिनः मायाःप्रज्ञाः स्वविषयप्रज्ञावन्तः प्रज्ञोपलक्षितकर्म-वन्तोवा सुप्रचेतसः सुष्ठुप्रकर्षेणचेतयितारःकाः रश्मयः ममिरे मिमते प्रमाणेनपरिच्छिन्दन्ति कीदृ-श्यौते जामी परस्परंभगिनीभूतेकुतइतिचेत् उच्यते—सयोनी समानोत्पत्तिस्थाने मिथुनामा-ण्युतनयेयि पुनर्भूतेपरस्परमवियुक्तेइत्यर्थः समोकसा समानस्थाने द्युपृथिव्योरेकस्मिन्नेवाव-काशरूपेअवस्थानात् समीचीनस्थानेवा किंच कवयः मेधाविनः स्वव्यापारविषयज्ञानवन्तः सुदीतयः सुष्ठुद्योतनारश्मयोदिवियोवमानेसमुद्रेन्तरिक्षेसमेध्ये समुद्रशब्दोंतरिक्षनामसुपाठात् प्रद्युषनः सयैवंयास्केननिरुक्तः—समुद्रःकस्मात्समुद्रवंत्यस्मादापःसमभिद्रवंत्येनमापःसंमोदन्ते-स्मिन्भूतानिसमुद्रकोभवतिसमुनत्तीतिवेति । नव्यंनव्यं तंतुंतननीयंविस्तारणीयंवात्मेकवच-नं रश्मीन् आतन्वते समन्ताद्विस्तारयन्ति॥ ४ ॥

४. द्यावा-पृथिवी सहोदरा भगिनी और एक स्थान पर रहनेवाले जोड़े हैं। वे प्रज्ञा-युक्त और चैतन्यकारी हैं । किरणें उनका विभाग करती हैं। अपने कार्य में निरत और सुप्रकाशित रश्मियाँ द्योतमान अन्तरिक्ष के बीच नये-नये सूत फैलाती हैं ।

तद्राधो॑अ॒द्यस॑वि॒तुर्वरे॑ण्यंव॒यंदे॒वस्य॑प्रस॒वेम॑नामहे।
अ॒स्मभ्यं॑द्यावापृथिवीसुचे॒तुना॑र॒यिंध॑त्तं॒वसु॑मन्तंशत॒ग्विन॑म् ॥५॥२॥

तत् । राधः॑ । अ॒द्य । स॒वि॒तुः । वरे॑ण्यम् । व॒यम् । दे॒वस्य॑ । प्र॒ऽस॒वे ।
म॒ना॒म॒हे॒ । अ॒स्मभ्य॑म् । द्या॒वा॒पृ॒थि॒वी॒ इति॑ । सु॒ऽचे॒तुना॑ । र॒यिम् ।
ध॒त्त॒म् । वसु॑ऽमन्तम् । श॒त॒ऽग्विन॑म् ॥ ५ ॥ २ ॥

वयंयजमानाः सवितुः सर्वस्यप्रसवितुः देवस्यादित्यस्यान्तर्यामिरूपिणः प्रसवेअनुज्ञा-यांसत्यां तत्ताहशंवरेण्यंवरणीयंराधः पुरुषार्थसाधनसमर्थं भवाद्विधनंमनामहे याचामहे मन्य-तिर्याच्ञाकर्मा छान्दसःशप् यद्वा पुनःपुनरभ्यस्यामः उम्नोमहीतियावत् म्नाअभ्यासे अस्य-येनात्मनेपदं शपि पाघ्रादिनामनादेशः किंच अस्मभ्यंद्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौसुचेतुना शो-भनचेतनेनअस्मदनुग्रहबुद्ध्या रयिंधनं धत्तंदत्तं कीदृशंवसुमंतंनिवासयोग्यगृहादिविशिष्टं शत-ग्विनं शतसंख्याकगवादिविशिष्टम्॥ ५ ॥

५. आज हम सविता देवता की अनुमति के अनुसार उस वरणीय धन को चाहते हैं। हमारे ऊपर द्यावा-पृथिवी अनुग्रह करके गृह आदि और शत-शत गौओं से युक्त धन दें।

तेहीतिपंचर्चंचतुर्थंसूक्तं दैर्घतमसंजागतंद्यावापृथिव्यं तेहीत्यनुक्रांतं पशुविशेषोहनिवैश्वदेवशस्त्रेद्यावापृथिव्यनिविद्धानमेतत्सूक्तं तेहिद्यावापृथिवीयज्ञस्यघोरस्येतिवैश्वदेवमितिविद्यानित्वात् यथा पृष्ठ्याभिप्लवषडहयोर्द्वितीयेहनिवैश्वदेवेद्यावापृथिव्यंनिविद्धानीयं चातुर्विंशकंतृतीयसवनमित्याभिप्लविकेद्वितीयेहन्यतिदिष्टत्वात् आभिप्लविकाद्द्वितीयादह्नः पृष्ठ्यस्यद्वितीयेहनिएतत्सूक्तमतिदेशवशप्राप्तं पृष्ठ्यस्याभिप्लवेनोक्तेअहनीआद्येआयाभ्यामितिसूत्रितत्वात् प्रथमाआश्विनशस्त्रेविनियुक्ता संस्थितेष्वाश्विनायेतिसूत्रितम्–तेहिद्यावापृथिवीविश्वशंभुवाविश्वस्यदेवीमृषयस्येति।

तैषासूक्तेप्रथमा–

तेहिद्यावापृथिवीविश्वशंभुवऋतावरीरजसोधारयत्कवी।
सुजन्मनीधिषणेअन्तरीयतेदेवोदेवीधर्मणासूर्यःशुचिः॥१॥

ते इति। हि। द्यावापृथिवी इति। विश्वऽशंभुवा।
ऋतवरी इत्यृतऽवरी। रजसः। धारयत्कवी इति धारयत्ऽकवी।
सुजन्मनी इति सुऽजन्मनी। धिषणे इति। अन्तः। ईयते।
देवः। देवी इति। धर्मणा। सूर्यः। शुचिः॥१॥

तेहि तेखलुप्रसिद्धे द्यावापृथिवीअन्तः तयोरंतराले शुचिःशुक्लः विश्वस्यशोचयिता देवोदीप्यमानः सूर्योधर्मणामकाशोदकदानादिधारणेनयुक्तःसन् ईयते सर्वदागच्छति ईङ्गतौ दैवादिकः यादृशेकर्मणुभयोरनुग्रहाविति स्तुतिः कीदृश्यौते विश्वशंभुवा विश्वंसुखंभावयितृभ्योस्तेविश्वशंभुवा विश्वस्यसुखयित्र्यावित्यर्थः ऋतावरीऋतवत्यौउदकवत्यौ ऋतशब्दाच्छन्दसीवनिपाविति वनिप् वनोरचेतिङीब्रेफौ रजसःउदकस्य उदकोत्पत्त्यौ उदकंरजउच्यतेइतिनिरुक्तम् । धारयत्कवी अक्लेशेनधारकंकवित्वंययोस्तेतादृश्यौ उदकोत्पादनायामवत्यौइत्यर्थः यद्वा धारयत्कविर्मनीषीआदित्योययोस्तेतादृश्यौ वृष्ट्युदकधारणवित्सूर्यपितेइत्यर्थः सुजन्मनीशोभनजन्मवत्यौ धिषणेधर्षणोपेते.स्वव्यापारेप्रगल्भेइत्यर्थः देवीद्योत-

१ नि० ४. १९।

माने अप्रथयपिधिषणेइत्येतद्धिषणेरोदसीइतिद्यावापृथिवीनामसुपठितत्वात् द्यावापृथिवीनाम तथापिद्या-वापृथिवीइत्यस्यविद्यमानत्वाद्यौगिकंद्रष्टव्यम्॥ १ ॥

१. द्यावा-पृथिवी संसार के लिए सुखदायिनी, यज्ञवती, जल उत्पन्न करने के लिए चेष्टा-सम्पन्ना, सुजाता और अपने कार्य में निपुणा हैं। द्योतमान और शुचि सूर्य द्यावा-पृथिवी के बीच, अपने कार्य से, सदा गमन करते हैं।

उरुव्यचसामहिनीअसश्चतापितामाताचभुवनानिरक्षतः।
सुधृष्टमेवपुष्येनरोदसीपितायत्सीमभिरूपैरवासयत्॥ २ ॥

उरुऽव्यचसा। महिनी इति। असश्चता। पिता। माता। च।
भुवनानि। रक्षतः। सुधृष्टमे इति सुऽधृष्टमे। वपुष्येइति।
न। रोदसी इति। पिता। यत्। सीम्। अभि। रूपैः।
अवासयत्॥ २ ॥

उरुव्यचसा प्रभूतव्यचनवत्यौ अतिविस्तीर्णे महिनी अतएवमहत्यौ असश्चताअसज्य-माने परस्परवियुक्तेइत्यर्थः पिता पालयित्रीद्यौः मातानिर्मात्रीपृथिवीचेत्युभे भुवनानिभूतजाता-नि रक्षतः पालयतः द्यौःपितःपृथिवीमातरित्यादिषुद्यावोर्मातापितृरूपत्वं किंच सुधृष्टमे अति-शयेनधृष्टे छान्दसस्तकारलोपः प्रगल्भेरोदसी द्यावापृथिव्यौ वपुष्येन वपुषोहितेइव प्राणिनां पितराविव शरीररक्षकेइत्यर्थः तदेवोपपादयति यद्यस्मात्सीं सर्वतः पिता पितृस्थानीया द्यौः रूपैः निरूपणसाधनैः प्रशस्तैः प्रकारैः निरूप्यमाणैर्वृष्ट्यादिभिर्वा अभ्यवासयत् अभिवास-यति अधितिष्ठति तस्मात्पितामाताचभुवनानिरक्षतः॥ २ ॥

२. विशाल, विस्तीर्ण और परस्पर-वियुक्त माता-पिता (द्यावा-पृथिवी) प्राणियों की रक्षा करते हैं। शरीरियों के मंगल के लिए ही द्यावा-पृथिवी मानों सचेष्ट हैं; क्योंकि पिता सारे पदार्थों को रूप प्रदान करते हैं।

सवह्निःपुत्रःपित्रोःपवित्रवान्पुनातिधीरोभुवनानिमायया।
धेनुंचपृश्निंवृषभंसुरेतसंविश्वाहाशुक्रंपयोअस्यधुक्षत॥ ३ ॥

सः। वह्निः। पुत्रः। पित्रोः। पवित्रऽवान्। पुनाति। धीरः।
भुवनानि। मायया। धेनुम्। च। पृश्निम्। वृषभम्।
सुऽरेतसम्। विश्वाहा। शुक्रम्। पयः। अस्य। धुक्षत॥ ३॥

पित्रोः मातापित्रोर्द्यावापृथिव्योः पितामात्रेतिपितराइष्यते उदात्तयणइतिपित्रोर्विभक्तिरुदात्ता पुत्रः पुत्रभूतः पुत्रस्थानीयआदित्यः पवित्रवान्पावनरश्मियुक्तः धीरः धीमान् सर्वाह्निकफलस्यवोढाधारकःसन् मायया प्रज्ञयास्वकीयया भुवनानिभूतजातानि पुनातिपावयति प्रकाशयतीत्यर्थः किंच सएवपुत्रः पृश्निंशुक्लवर्णांधेनुं प्रीणयित्रींभूमिं सुरेतसं शोभनसामर्थ्यं शोभनोदकंवा वृषभं सेक्तारंद्युलोकंच मायया पुनाति पावयति प्रकाशयतीत्यर्थः कदा विश्वाहा सर्वाण्यप्यहानि सर्वकालमित्यर्थः किंच अस्यद्युलोकस्य कर्मणिपत्नी भूयंद्युलोकं शुक्रंपयः दीप्तंपयःसदापुष्करंभूतत्व दोग्धि दुहेश्छान्दसेलुङि शलइगुपधादनिटःक्सइतिच्लेःक्सादेशः ईदृशोमहानुभावआदित्यस्तयोःपुत्रइतिद्यावापृथिव्योःस्तुतिः ॥ ३ ॥

३. पिता-माता (द्यावा-पृथिवी) के पुत्र सूर्य हैं। वे धीर और फलदाता हैं। अपनी बुद्धि से वे सारे भूतों को प्रकाशित करते हैं। वे शुक्लवर्ण धेनु (पृथिवी) और सेचन-कार्य में समर्थ वृष (द्युलोक) को भी प्रकाशित करते हैं। वे द्युलोक से निर्मल दूध दुहते हैं।

अयंदेवानामपसामपस्तमोयोजजानरोदसीविश्वशंभुवा ।
वियोममेरजसीसुक्रतूययाजरेभिःस्कंभनेभिःसमानृचे ॥ ४ ॥

अयम् । देवानाम् । अपसाम् । अपःऽतमः । यः । जजान ।
रोदसी इति । विश्वऽशम्भुवा । वि । यः । ममे । रजसी इति ।
सुक्रतुऽयया । अजरेभिः । स्कम्भनेभिः । सम् । आनृचे ॥ ४ ॥

पूर्वंपुत्रमाहात्म्येनैवप्रशस्येदानींतस्योत्पादकंस्तुत्यंप्रशंसति—अयंदेवानांमध्येदेवतमः अपसां अपस्तमः अपइतिकर्मनाम तेनतद्वान्लक्ष्यते कर्मवतांमध्येप्रकृष्टकर्मा अयमित्युक्तं कइत्याह—योदेवोविश्वशंभुवासर्वप्रकारेणभूतानांसुखस्यभावयित्र्यौ रोदसी द्यावापृथिव्यौ महानुभावेजजानउत्पादितवान् नकेवलमुत्पादनमात्रं अपितु योदेवोरजसी रंजनात्मिकेद्यावापृथिव्यौ रजसीइतिद्यावापृथिव्योर्नाम रजसीसदसीइतिद्यावापृथिवीनामसुपाठात् उक्तरूपेविममे विशेषेण परिच्छिनत्ति किंस्वोपभोगाय नेत्याह—सुक्रतूयया शोभनकर्मेच्छया येनकर्मणाप्राणिनांसुखंभवति तादृक्कर्मेच्छया अथवैतदुत्तरत्रसंबध्यते सुक्रतूयया उक्तेननिमित्तेनेमेद्यावापृथिव्यावजरेभिः अजीर्णैर्दृढतरैः स्कंभनेभिः गतिप्रतिबंधनैः शंकुभिः समानृचे सम्यक्सर्वतःपूजितवान् स्थापितवानित्यर्थः ऋचस्तुतौ लिटिरेफसामान्यादिहहलत्वमस्तीति तस्मान्नुड्द्विहलइत्यभ्यासस्यनुट् पत्वादेवंतस्मादयमेवदेवः अयमेवापस्तमइति एवंमहानुभावेन परमेश्वरेणोत्पन्नेइतिस्तुतिः ॥ ४ ॥

४. वे देवों में देवतम और कर्मियों में कर्मश्रेष्ठ हैं। उन्होंने सर्व-सुखदाता द्यावा-पृथिवी को प्रकट किया है और प्राणियों के सुख के लिए द्यावा-पृथिवी को विभक्त करते हैं। उन्होंने दृढ़ शङ्कु या खूँटे में इन्हें स्थिर कर रखा है।

अथपंचमी–

तेनौगृणानेमहिनीमहिश्रवःक्षत्रंद्यावापृथिवीधासथोबृहत् ।
येनाभिकृष्टीस्ततनामविश्वहापनाय्यमोजोअस्मेसमिन्वतम् ॥५॥३॥

ते इति । नः । गृणाने इति । महिनी इति । महि । श्रवः । क्षत्रम् ।
द्यावापृथिवी इति । धासथः । बृहत् । येन । अभि । कृष्टीः । ततनाम ।
विश्वहा । पनाय्यम् । ओजः । अस्मे इति । सम् । इन्वतम् ॥५॥३॥

तेप्रसिद्धे हेद्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ गृणानेअस्माभिः स्तूयमानेसत्यौकर्मणिकर्तरिप्रत्य-यः महिनीमहत्यौ महिमहत्प्रभूतंश्रवः सर्वत्रप्रसिद्धमन्नंसर्वैश्रूयमाणां कीर्तिंवानोऽस्मभ्यं धासथः ध-त्तं दधातेर्लेट्यडागमः सिब्बहुलमितिसिप् तथा बृहत् अतिप्रभूतंक्षत्रंबलंधासथः तदेवविशेष्य-ते येनबलेन विश्वहा सर्वेष्वप्यहःसु कृष्टीः पुत्रादिरूपाःप्रजाः अभिततनाम अभितोविस्तार-याम तनोतेर्लेटि छान्दसोविकरणस्यलुक् आडुत्तमस्येत्याडागमः तस्य छन्दस्युभयथेति आर्ध-धातुकत्वात् अभ्यस्ताघुदात्तत्वाभावेधातुस्वरः कृष्टयइतिमनुष्यनाम कृष्टयः चर्षणयइतितन्ना-मसुपाठात् किंच पनाय्यं स्तुत्यं ओजः शरीरबलं अस्मेअस्मासुसम्यगिन्वतं प्रवर्धयतमित्यर्थः इन्वतिर्व्याप्तिकर्मा इन्वतिनक्षतीतिव्याप्तिकर्मसुपाठात् ॥ ५ ॥

५. द्यावा-पृथिवी, हम तुम्हारी स्तुति करते हैं। तुम महान् हो, हमें प्रभूत अन्न और बल प्रदान करो, जिससे हम सदा पुत्र आदि प्रजा का विस्तार करें। हमारे शरीर में प्रशंसनीय बल की वृद्धि कर दो।

॥ इतिद्वितीयस्यतृतीयेतृतीयोवर्गः ॥ ३ ॥

किमुश्रेष्ठइतिद्वाविंशर्चंपंचमंसूक्तं दैर्घतमसमार्षं अंत्यात्रिष्टुप् शिष्टाजगत्यःपरिभाषया ऋभवः अनुक्रांतंच–किमुश्रेष्ठःद्व्यूनार्भवंत्रिष्टुबंतमिति । व्यूळ्हेदशरात्रेषष्ठेहनिवैश्वदेवशस्त्रेआ-र्भवनिविद्धानमिदमेकं तथकिमुश्रेष्ठइत्येतदंत्यवर्ज्यमतीकम्व्यूळ्हषष्ठेविसष्ठेसूत्रितम्–किमुश्रेष्ठ-इत्यनोवायाःइतिनयोदशार्भवंचवसव्येति ।

तत्रप्रथमा–

किमुश्रेष्ठःकिंयविष्ठोनआजगन्किमीयतेदूत्यं१कद्यदूचिम ।
नर्निन्दिमचमसंयोमहाकुलोऽग्नेभ्रातर्द्रुणइद्भूतिमूदिम ॥ १ ॥

किम् । ऊँ इति । श्रेष्ठः । किम् । यविष्ठः । नः । आ । अजगन् ।
किम् । ईयते । दूत्यम् । कत् । यत् । ऊचिम । न । निन्दिम । चमसम् ।
यः । महाऽकुलः । अग्ने । भ्रातः । द्रुणः । इत् । भूतिम् । ऊदिम ॥१॥

ऋभवोनामसुधन्वनआङ्गिरसस्यपुत्राः ऋभुर्विभ्वावाजइति तेचमनुष्याःसन्तः सुकर्मणादेवत्वंप्राप्य कदाचित्कर्मकाले सोमपानायप्रवृत्ताः तान्प्रति देवैःप्रेरितोऽग्निः परस्परसमानरूपान्दृष्ट्वा स्वयमपितदाकारंभूत्वा तेषुमध्ये स्वयंचतुर्थःसन्नागन्तुंप्रवृत्तः तेचऋभवः आगतंस्वसमानरूपं अवलोक्य विवेक्तुमसमर्थाः परस्परमेवंसंदिहते—अयंकिमुश्रेष्ठः किंनुखल्वस्मत्तोऽयंप्रशस्यतमः वयसाश्रेष्ठः सोऽस्मानाजगन् आगमत्यातः गमेर्लेङिछान्दसःशपःलुः इत्यपादिलोपेमोनोधात्वोरितिनत्वं अजगन्नितिगतिकर्मा अगन्अजगन्नितितन्नामसुपाठात् किंयविष्ठः किंवा नःअस्माकं युवतमः अस्मत्तःकनीयान् आगमन्यातः किंवा दूत्यं दूतकर्मदेवसंबन्धिईयते गच्छति देवैःप्रेरितोदूतोऽस्मानागतोवा दूतस्यभावकर्मणीतिविषत् यदूचिम यदेवाद्रूमः तत्कथंनिधेतव्यमित्यर्थः वयं तावत्त्रयएव इदानींचत्वारःसमानरूपावर्तामहे तस्मादयमधिकः किंश्रेष्ठइति विचिकित्सा एवंसंदिह्य कथंचित्तत्वतोऽग्निं निश्चित्यतमत्यपरोक्षेणब्रूवते—हेअग्ने भ्रातः भ्रातृवत् भ्रातृवद्भावादयावतात् स्वकीयंभागंस्वीकरोति तद्वत्समानरूपमाश्रित्य यज्ञात्सोमपानायप्रवृत्तइतिभ्रातरित्युक्तं हेअग्ने चमसंननिन्दिम अधिकःसमागतइतिपात्रमकृत्वाचमसंनदूषयामः णिदिकुत्सायां छंदसिपेविषकल्पमितिद्विर्वचनाभावः अदूष्यत्वेकारणमाह—यश्चमसोमहाकुलः महाकुलोत्पन्नः त्वष्ट्रानिर्मितत्वात् तथाचोक्तम्—त्वष्टाप्रास्येभत्यान्युत्पन्नइति । अतः कारणाद्द्रुणः विकारेप्रकृतिशब्दः तदधस्तस्यै तच्छब्दः इदंपदार्थे दारुविकारचमसस्यभूतिं भाविं ऊदिम ब्रूमः स्विदेश्छान्दसेलिटि वचिस्वपीत्यादिनासंप्रसारणं क्रादिनियमादिट् ॥ १ ॥

१. जो हमारे पास आये हैं, वे क्या हमसे ज्येष्ठ हैं या छोटे? वे क्या देवों के दूत-कार्य के लिए आये हैं। इन्हें क्या कहना होगा? इन्हें कैसे पहचानेंगे? भ्राता अग्नि, हम चमस की निन्दा नहीं करेंगे; क्योंकि वह महाकुल में उत्पन्न है। उस काष्ठमय चमस की स्तुति की हम व्याख्या करेंगे।

अथद्वितीया—

एकंचमसंचतुरःकृणोतनतद्वोदेवाअब्रुवन्तद्वआगमम् ।
सौधन्वनायद्येवाकरिष्यथसाकंदेवैर्यज्ञियासोभविष्यथ ॥ २ ॥

२

१ ऋ० सं० २. ३. ४. ।

एकम् । चमसम् । चतुरः । कृणोतन । तत् । वः । देवाः । अब्रुवन् ।
तत् । वः । आ । अगमम् । सौधन्वनाः । यदि । एव । करिष्यथ ।
साकम् । देवैः । यज्ञियासः । भविष्यथ ॥ २ ॥

एवंपृष्टोऽग्निः तान्प्रत्युवाच—हेसौधन्वनाः सुधन्वनःपुत्राः यूयंएकंचमसं त्वष्ट्रासंपादितंपू-र्वमेकमेवसंतंचमसं चतुरःकृणोतन चतुःसंख्याकान्कुरुत चतुरश्चसीत्यन्योवाचतत् पूर्ववचन-म् यथावपरिवने ज्येष्ठआहचमसात्द्वाकरवेतीत्युपक्रम्य कनिष्ठआहचतुरस्करवेतीति चतुष्ट्वंनिर्धारि-तं नकेवलमहमेवब्रवीमि किंतुवोयुष्मान्प्रति तदुक्तंचतुर्धाकरणरूपंकर्मउत्तरत्रवक्ष्यमाणं अश्वर-थादिकरणरूपंचकर्म देवाइन्द्रादयः अब्रुवन् देवत्वप्राप्त्युपायत्वेनवचादृशंकर्म वोयुष्माकंवक्तुमह-मागमं प्राप्तोऽस्मि यस्मादेवंतस्माद्यूयंयदेवाकरिष्यथ यद्येवंमदुक्तप्रकारेणकर्तुंशक्नुथ तथाचेद्देवैः साकंसह यज्ञियासोभविष्यथहविर्विरुक्तमित्यर्थः ॥ २ ॥

२. अग्नि ने कहा—सुधन्वा के पुत्र, एक चमस को चार बनाओ—देवों ने यह बात कहकर मुझे भेजा है। मैं तुम्हें कहने आया हूँ। तुम लोग यह कार्य कर सकते हो और ऐसा करने पर तुम लोग देवों के साथ यज्ञांशभागी बनोगे।

अथतृतीया—

अग्निंदूतंप्रतियदब्रवीतनाश्वःकर्त्वोरथउतेहकर्त्वः ।
धेनुःकर्त्वायुवशाकर्त्वाद्वातानिभ्रातरनुवःकृत्व्येमसि ॥ ३ ॥

अग्निम् । दूतम् । प्रति । यत् । अब्रवीतन । अश्वः । कर्त्वः । रथः ।
उत । इह । कर्त्वः । धेनुः । कर्त्वा । युवशा । कर्त्वा । द्वा । तानि ।
भ्रातः । अनु । वः । कृत्वी । आ । इमसि ॥ ३ ॥

हेआगतदेव अग्निंअंगनादिगुणविशिष्टंदूतं दूतकर्मप्राप्तवन्तं त्वांप्रतियद्यत्कार्यं अब्रवीतन अब्रु-वन् अत्यपेनमध्यमः पूर्ववचनम् किमिति अश्वः कर्त्वः एकस्मादश्वात् अश्वांतरंकर्तव्यमित्यर्थः अश्वादश्वमतक्षतेतिवक्ष्यमाणत्वात् कृत्यार्थेतवैकेनिति त्वन्प्रत्ययः उत अपिच रथः कर्त्वः कर्त-व्यः धेनुः कर्त्वाचर्मरहितागौः नित्यदोग्ध्रीपुनर्नूतनाकार्या तदुत्तरत्र निश्चर्मणोगामरिणीतधीति-भिरितिवक्ष्यमाणत्वात् यथा द्वा द्वौपितरौजीर्णौसंतौ पुनर्युवशा युवानौ श्यानौ प्रकृष्टयौवनोपे-तौ कर्त्वा कर्तव्यौ हेभ्रातरग्ने तानि वः युष्माकंदेवानां वैरुक्तानिकर्माणिकृत्वा अनु पश्चात् इ-

१ ऋ० सं० ३. ७. १. । २ ऋ० सं० ३. ७. १. । ३ ऋ० सं० २. ३. ५. ।

स्तौ कृत्याकर्मणा एमसि एमः आभिमुख्येनप्राप्नुमः इणूगतौ इदन्तोमसिः यद्वा अग्नेरिदंवाक्यं हे ऋभवो यूयंआगतं अग्निंदूतंप्रतियदब्रवीतन यत्कार्यं वक्ष्यमाणरूपंकर्तव्यत्वेनवदथ अङ्गीकुरुथ तानिसर्वाणिसंपाद्य हेभ्रातरश्चे कृत्या कर्मणा एमसीति बुधेविकल्पिराह ॥ ३ ॥

३. अग्निदेव, देवों के अपने दूत अग्नि के प्रति जो-जो कार्य बताये हैं, उनमें से अश्व बनाना होगा, रथ का निर्माण करना होगा, गौ का सृजन करना होगा अथवा माता-पिता को फिर तरुण करना होगा? भ्रातृवर, तुम्हारे उन सब कार्यों को करके अन्त में कर्म-फल के लिए तुम्हारे पास आयेंगे।

चकृवांसऋभवस्तदपृच्छतक्वेदंभूद्यःस्यदूतोनआजगन् ।
यदावाख्यच्चमसाञ्चतुरःकृतानादित्त्वष्टाग्नास्वन्तर्न्यानजे ॥ ४॥

चकृऽवांसः । ऋभवः । तत् । अपृच्छत । क्व । इत् । अभूत् । यः । स्यः । दूतः । नः । आ । अजगन् । यदा । अवऽअख्यत् । चमसान् । चतुरः । कृतान् । आत् । इत् । त्वष्टा । ग्नासु । अन्तः । नि । आनजे ॥ ४ ॥

हे ऋभवः तत्कार्यंयथाचकृवांसः कृतवन्तोयूयंअपृच्छत प्रश्नंकृतवन्तः करोतेर्लिटःक्वसुः अग्नयःयपिऋभुरितिबहूनामप्येकस्यनाम यथापितस्यभ्रात्रन्याश्चत्विणोमच्छन्दीविकल्पर्थे-प्युभयवच्चन्दे किमिति स्यः सदूतः क्वेदभूत् कुत्रगतः सइत्युर्ककइत्याह—यः योदूतोनो-ऽस्मानाजगन् आगमत्ससः एवंभूतेसति यदायंत्वष्टाचतुरःकृतान्चमसान् अवाख्यत् अभिपश्यति ख्यातेर्लुङि अस्यतिवक्तिख्यातीविभुरङ्देशः आदित् अनन्तरमेव त्वष्टाचस्य च-मसस्योत्पादकएवचामकोदेवः ग्नासु स्त्रीषु मेनाग्नाइतिस्त्रीणामितिनिरुक्ते अंतर्मध्येन्यानजे न्य-कोभूत् स्वियमात्मानमभ्यन्ततेत्यर्थः अंजेर्लिटिविस्पाद्युट् छान्दसोऽनुनासिकलोपः ॥ ४ ॥

४. ऋभुगण, वह कार्य करके तुमने पूछा कि जो दूत हमारे पास आया था, वह कहाँ गया? जिस समय त्वष्टा या ब्रह्मा ने चमस के चार टुकड़े देखे, उसी समय वह स्त्रियों में छिप गया।

हनामैनाँइतित्वष्टायदब्रवीच्चमसंयेदेवपानमनिन्दिषुः ।
अन्यानामानिकृण्वतेसुतेसचाँअन्यैरेनान्कन्या३नामभिःस्परत् ॥५॥४

हनाम । एनान् । इति । त्वष्टा । यत् । अब्रवीत् । चमसम् । ये । देवऽपानम् । अनिन्दिषुः । अन्या । नामानि । कृण्वते । सुते । सचा । अन्यैः । एनान् । कन्या । नामऽभिः । स्परत् ॥ ५ ॥ ४ ॥

एनान्वक्ष्यमाणान्हनामेति यद्यदाब्रवीत् तदा पूजार्थंबहुवचनं एतच्चमसस्यमकृतपराम-र्शकत्वात् ऋभूणामकृतत्वात् तेषांहननमसाकिंदर्शयति येदेवपानं देवैःपातव्यंचमसमिमब्रवोऽ-निन्दिषुः निंदामकुर्वन् देवयोग्यंत्वाद्रूचमसंमनुष्याकामवः स्वीकृत्यचतुर्धाव्यभजन् तान्हना-मेति यदाब्रवीदित्यर्थः तदाभवन्तिमनुष्याः सुतेअभिषुतेसोमेपानायचस्तुवेसर्विसचासहयरस्स-रेअन्यानामानि अन्यानिहोत्रध्वर्यूद्गात्रादीनिकृण्वतेकुर्वन्ति पूर्वंनामपश्चाद्योपहवकालेअध्वर्यु-उपहूयःवहोतरुपहूयस्वेत्येवमन्यैरेवनामभिःआत्मनंत्वद्रूपधीत्यात्मन्यापयन्वीत्यर्थः पूर्वं-मन्यानिनामानिकथंप्रसक्तानीत्यतआह—एनाञ्चरान्कन्यास्वोतादमिभीमाता अन्यैरेवनामभिः स्पर्धीणयति स्पृणीतिपाठनयोः छेत्यद्वागमः ॥ ५ ॥

५. जिस समय त्वष्टा ने कहा कि जिन्होंने देवों के पानपात्र चमस का अपमान किया है, उनका वध करना होगा, उस समय से ऋभुगण ने सोम तैयार होने पर दूसरा नाम ग्रहण किया और कन्या या उनकी माता ने उसी नाम से पुकारकर उन्हें प्रसन्न किया।

इन्द्रो॒ हरी॑ युयु॒जे अ॒श्विना॒ रथं॒ बृह॒स्पति॑र्वि॒श्वरू॑पा॒मुपा॑जत ।
ऋ॒भुर्वि॒भ्वा॒ वाजो॑ दे॒वाँ अ॑गच्छत॒ स्वप॑सो य॒ज्ञियं॑ भा॒गमै॑तन ॥ ६ ॥

इन्द्रः॑ । हरी॒ इति॑ । यु॒यु॒जे । अ॒श्विना॑ । रथ॑म् । बृह॒स्पतिः॑ ।
वि॒श्वऽरू॑पाम् । उप॑ । आ॒ज॒त॒ । ऋ॒भुः । वि॒ऽभ्वा॑ । वाजः॑ । दे॒वान् ।
अ॒ग॒च्छ॒त॒ । सुऽअप॑सः । य॒ज्ञिय॑म् । भा॒गम् । ऐ॒त॒न॒ ॥ ६ ॥

पूर्वसूक्तानांक्रमेणविनियोगमाह—इन्द्रोहरीयुयुजे एवनामानावश्वौरथेयोजितवान् यथा अश्विनाअश्विनौ रथंयोजितवन्तौ यथाबृहस्पतिः बृहतोमंत्रस्य पालयिता एतन्नामकोदेवो विश्वरूपां नानारूपोपेतांगांउपाजत उपागमत् स्वीकृतवानित्यर्थः यद्यप्यत्रगौरितिविशेषोनश्रु-तः तथापिपूर्वं धेनुःकर्त्वेत्युक्तत्वात् परस्तादयेधेनुंविश्वजुवं विश्वरूपामितिवक्ष्यमाणत्वाच्च वि-श्वरूपागौरित्येवाध्यवसीयते अतएवविश्वरूपामितिचतस्याश्वपंक्तिमितिकेचनव्याचक्षते त-दसत् युष्मत्संपादितानि रथादीनींद्रादयः स्वभागत्वेनाकल्पयन् तस्माद्ऋभुर्विभ्वावाजश्च यूयं देवानिंद्रादीनगच्छत गत्वाच हेस्वपसः शोभनाश्वरथादिकर्मवन्तोयूयं यज्ञियं यज्ञार्हं यज्ञसं-बंधिनंभागं सोमरूपं देवत्वंप्राप्तैःसेवनीयं ऐतन प्राप्नुत कर्मसामर्थ्येनहविर्भुजोभवतेत्यर्थः इत्येवमब्रवीदह ॥ ६ ॥

६. इन्द्र ने अपने अश्वों को सजाया, अश्विनीकुमारों ने रथ तैयार किया और बृहस्पति ने विश्वरूपा गौ को स्वीकार किया। इसलिए हे ऋभु, विभु और वाज, तुम देवों के पास गमन करो। हे पुण्यकर्त्ता लोग, तुम यज्ञ-भाग ग्रहण करो।

अथसप्तमी—

निश्चर्मणो गामरिणीत धीतिभिर्या जरन्ता युवशा ताकृणोतन ।
सौधन्वना अश्वादश्वमतक्षत युक्त्वा रथमुप देवाँ अयातन ॥ ७॥

निः । चर्मणः । गाम् । अरिणीत । धीतिऽभिः । या । जरन्ता ।
युवशा । ता । अकृणोतन । सौधन्वनाः । अश्वात् । अश्वम् ।
अतक्षत । युक्त्वा । रथम् । उप । देवान् । अयातन ॥ ७ ॥

हेसौधन्वनाः यूयं निश्चर्मणा मृतायागोःसकाशादुत्कृत्ताच्चर्मणः गांनूतनां निररिणीत निरगमयत उत्पादितवन्तः तेनैवचर्मणासंवीतांवत्सदृशीमन्यांधेनुंकृतवन्तइत्यर्थः यद्यपिपूर्वमेवाश्वादीनां विनियोगउक्तः तथापितेषामत्यन्तदुःखसंपादत्वज्ञापनाय पुनराह—नकेवलं गोकरणमेव अपिच या जरंता यौजीर्णौ पितरौ ता तौ युवशा युवानौ कृणोतन अकुरुत किंच अश्वादश्वं एकेनविद्यमानेनाश्वेनाश्वान्तरमतक्षत मयसेनसंपादितवन्तः यस्मादेवं कृतवंतस्तस्मादृथं युष्मदीयंयुक्त्वाश्वैर्योजयित्वादेवानिन्द्रादीनुपायातन देवसमीपंमागुत ॥ ७ ॥

७. हे सुधन्वा के पुत्रो, तुमने आश्चर्यजनक कौशल से मृत धेनु के शरीर से चमड़ा लेकर उससे धेनु उत्पन्न की, जो पिता-माता बूढ़े थे, उन्हें फिर युवा किया और एक अश्व से अन्य अश्व उत्पन्न किया इसलिए रथ तैयार करके देवों के सामने जाओ।

इदमुदकं पिबतेत्यब्रवीतनेदं वा घा पिबता मुञ्जनेजनम् ।
सौधन्वना यदि तन्नेव हर्यथ तृतीये घा सवने मादयाध्वै ॥ ८ ॥

इदम् । उदकम् । पिबत । इति । अब्रवीतन । इदम् । वा । घ ।
पिबत । मुञ्जऽनेजनम् । सौधन्वनाः । यदि । तत् । नऽइव । हर्यथ ।
तृतीये । घ । सवने । मादयाध्वै ॥ ८ ॥

इदानीमग्निर्देवैरुक्तमर्थंतान्संबोध्य यूयंकमुक्तेस्मकमन्तःस्येत्यनुवाचयति हेसौधन्वनाः सुधन्वनःपुत्राः यूयं इदमुदकं सोमलक्षणं पिबत इत्यब्रवीतन इत्युक्तवन्तः अबीतेर्लङ्मिध्यमबहुवचनस्यतस्यतनंबादेशो पित्वाद्गुणाभावः एतत्प्रातःसवनिकाभिप्रायं वा अथवा घेत्यनर्थकः प्रसिद्ध्यर्थो वा इदंमुञ्जनेजनं मुंजवाख्यामपर्वतः सोमोत्पत्तिस्थानं तदस्मादुत्पन्नत्वादेनमुंजतृणेनशोधितं अपगततृणमित्यर्थः इदंसोमरसरूपमुदकं पिबतेत्यब्रवीतन एतन्माध्यंदिनसवनाभिप्रायं हेऋभवः यूयंतद् उभयसवनसंबन्धि सोमपानकार्यं नेवहर्यथ नैवकामयथ हर्यतिःकान्तिकर्मा इ-

यैरिति शिरिगिविषत्कर्मसु पाठात् तृतीयसवनेषु मादयाध्वै अत्यर्थं तृप्ता भवथ ऋभवोदेवाःसोमस्य मत्तास्तिविति तृतीयसवने तेषांसोमपानसद्भावात् एवंभूतमनुक्तवन्तः अथवा ऋभून्प्रति वस्त्वैवेदं वाक्यं हेसौधन्वनाः यूयंदेवत्वंप्राप्य देवयजनंप्रतिसोमपानायरथेनागत्य आत्तानश्वान् प्रातःस-वनेइदमुदकं सोमलक्षणं पिबतेत्यब्रवीत तत्रयदिनेच्छथ इदंवा मुंजनेजनं मुंजनिर्दूषितं वाभिनं पिबतेत्यब्रवीत पश्चात्तद्द्वयंयदिनेच्छथ हेऋभ्वाः यूयं तृतीयसवने मादयाध्वै तत्रापिवाभि-मपचारात् ॥ ८ ॥

८. देखो, तुमने कहा था, 'हे सुधन्वा के पुत्रो, तुम लोग यही सोम-रस पान करो अथवा मुञ्ज-तृण से शोधित सोमरस पान करो। यदि इन दोनों में तुम्हारी इच्छा न हो, तो तीसरे (सायं) सवन में सोमरस पीकर अत्यन्त तृप्त हो जाओ।"

आपो॒ भूयि॑ष्ठा॒ इत्येको॑ अब्रवीद॒ग्निर्भूयि॑ष्ठ॒ इत्य॒न्यो अ॑ब्रवीत् ।
व॒ध॒र्यन्तीं॑ ब॒हुभ्यः॒ प्रैको॑ अब्रवीदृ॒ता वद॑न्तश्चम॒साँ अ॑पिंशत ॥ ९ ॥

आपः॑ । भूयि॑ष्ठाः । इति॑ । एकः॑ । अ॒ब्र॒वी॒त् । अ॒ग्निः । भूयि॑ष्ठः ।
इति॑ । अ॒न्यः । अ॒ब्र॒वी॒त् । व॒ध॒ऽयन्ती॑म् । ब॒हुऽभ्यः॑ । प्र । एकः॑ ।
अ॒ब्र॒वी॒त् । ऋ॒ता । वद॑न्तः । च॒म॒सान् । अ॒पिं॒श॒त ॥ ९ ॥

चमसचतुर्धाकरणकाले किमिति तत्त्वं मन्त्रोऽयमभिजानातीति तदाह—एकस्त्रयाणामन्यतमः आ-पोभूयिष्ठा इत्यब्रवीत् न ह्युदकात् प्रशस्ततरं लोकोपकारकं वस्त्वन्तरमस्त्यत आपोभूयिष्ठा इत्येवमवादीत् अपामेव श्रेष्ठत्वम् आपो वा इदं सर्वमित्यादिश्रुतेः तथान्योऽग्निर्भूयिष्ठ इत्यब्रवीत् आतरं वास्ते वदाह पाकशुक्तिकरणादिव्यापारेणाग्नेरेव जगन्निर्वाहकत्वात् अग्नेरेव भूयिष्ठत्वमित्येवमन्यते तथा वधर्यन्तीं वधरिति रिफान्तोऽपि वज्रनाम वधः अर्कं इति नामसु पाठात् तदिच्छति वृष्ट्युदकायेति वधर्यन्तीं मेघपंक्तिरुच्यते यद्यपीयं स्ववधाय वज्रं स्वयमेवनापेक्षते तथापि वृष्ट्यर्थं वज्रेणहन्यमा-नत्वात् तदिच्छतीत्युपचर्यते यद्वा बहुभ्यस्तेषामर्थाय वधर्यन्तीं वधमात्मन इच्छन्तीं भूमिं छा-न्दसोरेफोपजनः तामेवैकः बहुभ्यः संवादिभ्यः श्रेष्ठतमामब्रवीत् उदकस्यापि मेघकारणत्वात् एवमृता ऋतानि सत्यानि यथार्थानि वाक्यानि वदन्तः परस्परं ब्रुवन्तः चमसान् अपिंशत अवय-विनोऽकुरुत चतुर्धा व्यभजतेत्यर्थः पिंशिरवयवे शेमुषादीनामिति नुम् इदमेव ऋतवदनं अपेक्ष्य ऋ-भुसम्बन्धापत्तानणोयास्कः—ऋभवउरुभान्तीतिवर्तेनभान्तीतिवर्तेनभवन्तीत्युक्तवान् ॥ ९ ॥

९. ऋभुओं में से एक ने कहा, "जल ही सबसे श्रेष्ठ है," एक ने अग्नि को श्रेष्ठ बताया और तीसरे ने पृथ्वी को। सच्ची बात कहकर ही उन्होंने चारों चमसों को तैयार किया।

अथदशमी—

श्रोणामेकउदकंगामवाजतिमांसमेकःपिंशतिसूनयाभृतम् ।
आनिम्रुचःशकृदेकोअपाभरत्किंस्वित्पुत्रेभ्यःपितराउपावतुः ॥१०॥५॥

श्रोणाम् । एकः । उदकम् । गाम् । अव । अजति । मांसम् । एकः ।
पिंशति । सूनया । आऽभृतम् । आ । निऽम्रुचः । शकृत् । एकः ।
अप । अभरत् । किम् । स्वित् । पुत्रेभ्यः । पितरौ । उप ।
आवतुः ॥ १० ॥ ५ ॥

अत्रऋभवएवऋत्विग्रूपेणास्थिताःसर्वेयज्ञंनिर्वहंतीत्याह श्रोणांश्रोणं शाछन्दसीविपरलक्षणाभावः शोणवर्णमुदकंरुधिरं एकः ऋभुमध्येशमितृगामवाजति शासभूमिमवगमयति रक्षोभागत्वेनस्थापयति तथा एकोमांसं सूनया छेदनसाधनेन स्वधितिनाआभृतं संपादितंपिंशति एदयजिह्वावक्षआद्याकारेणआहवंसंपादितंमांसंपिंशति अवयवीकरोति स्वधितिनावदनयत्याविभजतीत्यर्थः अथैकोनिम्रुचः निःशेषेणछिन्नान्मांसात् शकृत् कुक्षिस्थंपुरीषं ऊवध्यमाग्मकं अपाभरत् अपाहरत् निरसनाय एवं ऋत्विग्रूपेणस्थितेभ्यःपुत्रेभ्यः पुत्रस्थानीयेभ्यः ऋभुभ्यः सर्वेष्वनुष्ठितेषु पितरायजतस्पपालयितारौआवापवी किंस्विदुपावतुः किंनु खलुआपुतः अवतेःआम्पर्थोच्छान्दसोलिट् सर्वैतैरेवानुष्ठितमिति तयोर्नकिंचित्कृत्यमस्तीत्यर्थः अथवायमर्थः एकस्तेषामन्यतमः श्रोणां पंगुकांगां उदकं मत्यवगमयति अपरः सूनयामांसविक्रमिण्याघृतंसंपादितंमांसंपिंशति पिंशेरर्थे अपरआनिम्रुचः अस्तमयादर्वागेव शकृद्वोपुरीषंहरति एवमृभुभिरनुष्ठितेसति किंस्वित् एतस्मात्तरिचरणादन्यत् पुत्रेभ्यः पितरौउपावतुः उपगच्छेतामिति ॥ १० ॥

१०. एक लोहितवर्ण जल या रक्त बाहर भूमि पर रखते हैं, दूसरे छूरे से कटे मांस को रखते हैं और तीसरे मांस से मल आदि अलग करते हैं। किस प्रकार पिता-माता (यजमान-दम्पती) पुत्रों (ऋभुओं) का उपकार कर सकते हैं?

॥ इतिद्वितीयस्यतृतीयेपंचमोवर्गः ॥ ५ ॥

अथैकादशी—

उद्वत्स्वस्माअकृणोतनातृणंनिवत्स्वपःस्वपस्ययानरः ।
अगोह्यस्ययदसस्तनागृहेतदद्येदमृभवोनानुगच्छथ ॥ ११ ॥

उद्वत्ऽसु । अस्मै । अकृणोतन । तृणम् । निवत्ऽसु । अपः ।
सुऽअपस्यया । नरः । अगोह्यस्य । यत् । असस्तन । गृहे । तत् ।
अद्य । इदम् । ऋभवः । न । अनु । गच्छथ ॥ ११ ॥

पुराणमसिद्धान्त्सुधन्वनःपुत्रान्कर्मणादेवत्वमापन्नवोऋभून्स्तुत्वावेदमसिद्धया सूर्यरश्मि-
रूपानृभूनिदानींस्तौति यथायास्कोनिरुक्तेपुराणमकियासिद्धान्नृभूनद्भुपानिरूप्यतदुदाहर-
णत्वेनविष्टीत्यमीत्येतामुदाहृत्यादित्यरश्मयोऽप्यृभवउच्यन्तइत्युक्त्वार्थसिमन्थैरेतामृचमुदाज-
हार--हेऋभवः यरुमभुवं भासमानाःकत्वेनादित्येनभासमानावाकत्वेनोदकेनउदकार्थमुत्पन्ना-
पारस्तीनापुरूभासमानत्वमसिद्धम् तथाआदित्यावुर्णाचिरापिउदकार्थभवनमपिरस्मीनोषर्मका-
ठेभूमिगर्तसारमासायपुनर्वर्षकाठेमवर्षतीतिप्रसिद्धम् आदित्यामायतेवृष्टिरितियास्कात् तथा-
विधानरः प्रकाशसृष्ट्युदकादेर्नेतारोपूर्वं उद्वत्सुउन्नतेषुप्रदेशेषुपर्वतादिषु तृणंव्रीहियवादिरूपं
अस्मैप्राणिजातायपदकारार्थमकृणोतन कृतवन्तःस्थ उपसर्गाच्छन्दसिधात्वर्थेइतिविधिः तथा
निवत्सुप्रवणदेशेषु अस्मायपअपउदकान्यकृणोतन अकुर्वत किंस्वभोगार्थं नेत्याह स्वपस्यया
शोभनकर्मेच्छया शोभनंकर्मभिःकर्मभिरियषमानाः स्तुवन्ति तदिच्छयेत्यर्थः किंच यूयंअगोह्यस्या-
माहस्यादित्यस्यगृहेमण्डलेयत् यावत्कालंअससस्तनसुप्तवन्तःस्थ रात्रौनिर्व्यापारास्तिष्ठथ यत्-
स्थले अस्मादृक्पूर्वस्यवचनवादेशः यदादित्याच्छपोलुक् तथावन्तंकाळं अथाइनिदंइदानीं
नानुगच्छथअनुसृत्यनगच्छथ यावन्तंकाळंरात्रौसूर्येनिभृतावर्तध्वे तावन्तमेवकालमह्न्यपिनानु-
गच्छथेत्यर्थः यद्वा अगोपनीयस्यतस्यगृहेअन्तरिक्षेयद्यावन्तंकाळंअससस्तन वृष्टिमदत्त्वास्वा-
पमकुरुत तथावंतंकाळं अथेदानींवर्षसमये इदंतस्याभिवर्षनवृष्टिमदाहरूपंकर्मनानुगच्छथअ-
नुसृत्यनप्राप्नुथ यावन्तंकाळंविवर्षथ तावन्तमेवकालमवर्षयेत्यर्थः ॥ ११॥

११. प्रभूत दीप्तिशाली ऋभुओ, तुम नेता हो। प्राणियों के भले के लिए तुम ऊँचे स्थान पर ब्रीहि, यव आदि तृण उत्पन्न करते और सत्कर्म करने की इच्छा से नीचे के प्रदेश में जल उत्पन्न करते हो। सूर्यमंडल में अब तक तुम निहित थे; इस समय वैसा नहीं करना। अपना कार्य सिद्ध करो ?

अथद्वादशी--

संमील्यमद्भुवनापर्यसर्पतक्वस्वित्तात्यापितरावआसतुः ।
अशपतयःकरस्नंवआददेयःप्राब्रवीत्प्रोतस्माअब्रवीतन ॥ १२ ॥

सम्ऽमील्य । यत् । भुवना । परिऽअसर्पत । क्व । स्वित् । तात्या । पितरा । वः । आसतुः । अशपत । यः । करस्नम् । वः । आऽददे । यः । प्र । अब्रवीत् । प्रो इति । तस्मै । अब्रवीतन ॥ १२ ॥

१ नि० ११. १६ ।

हे ऋभवो यूयं यत् यदा भुवनानि भूतजातानि संमील्य संमीलनं कृत्वा जलधरपटलैराच्छा-द्य पर्यसर्पत परितःसर्पणंकुरुथ वर्षयेत्यर्थः तदा तात्या वां वो दायमानेवृष्ट्युदके यद्वा तात्या तातु वर्षासु छान्दसस्त्यप्रत्ययोऽकारस्यात्वंच अथवा पितृविशेषणं तात्या तत्काटीनौ पितरा पितरौ भ-गवःपालकौसूर्याचन्द्रमसौ क्वस्विदासतुः कुत्रखलुतिष्ठतः आस्तेर्लिटि व्यत्ययेनभूभावाभावः यद्वा असतेर्गत्यर्थस्यलिट्येवद्रूपं अहोरात्रविभागेनमवर्तयेत्यर्थः किंच हेऋभवोयुष्मान्यःकोऽपि वृष्टिप्रतिबंधकारीराक्षसादिः करस्नं बाहुनामैतत् करस्नौबाहूइत्युक्तत्वात् अन्तत्वकारान्तं युष्मदी-यंहस्तंआददेगृह्णाति प्रतिरोधंकरोति तमशपत नाशयथ यःप्राब्रवीत् प्रकर्षेणवाचानिरुधे तस्मै यो प्रैवाब्रवीतन प्रकर्षेणभर्त्सनादिशब्दंकुरुथ यद्वा योऽनूनस्तौति तंप्रकर्षेणस्तुतेत्यर्थः ॥ १२ ॥

१२. ऋभुओ, जिस समय तुम जलधर में भूतों को मिलाकर चारों ओर जाते हो, उस समय संसार के पिता-माता कहाँ रहते हैं ? जो लोग तुम्हारा हाथ पकड़कर रोकते हैं, उन्हें नीचा दिखाओ। जो वचन-द्वारा तुम्हें रोकता है, उसकी भर्त्सना करो।

सुषुप्वांस ऋभवस्तदपृच्छतागोह्य क इदं नो अबूबुधत् ।
श्वानं बस्तो बोधयितारमब्रवीत्संवत्सर इदमद्या व्यख्यत ॥ १३ ॥

सुसुप्वांसः । ऋभवः । तत् । अपृच्छत । अगोह्य । कः । इदम् । नः । अबूबुधत् । श्वानम् । बस्तः । बोधयितारम् । अब्रवीत् । संवत्सरे । इदम् । अद्य । वि । अख्यत ॥ १३ ॥

हे ऋभवः रश्म्यात्मकायूयं सुषुप्वांसः आदित्यमण्डले स्वपन्तोवर्षणाय स्वपेर्लिटःक्वसुः तत् तदादित्यं तद्वाक्यमपृच्छत प्रश्नंकुरुथ किंतदितिचेदुच्यते हेअगोह्य केनचिदगोपनीयादित्य-स्वामिन् नोऽस्मदीयमिदंकर्मवर्षणरूपंकःअबूबुधत् बोधयति प्रेरयति साहाय्यंकरोति बुधेर्ण्य-न्तात्लुङिचङिरूपं बस्तः सर्वस्यवासयिता आदित्यः वसेरौणादिकस्तप्रत्ययः बवयोरभेदात् प्र-त्युत्तरं बोधयितारंप्रेरयितारंश्वानमब्रवीत् अंतरिक्षेश्वसंतंवायुमावादीत् असौयुष्मान्प्रेरयतीति अ-थवा वायुसाहाय्येनवर्षन्तोयूयंसंवत्सरेपूर्णेअद्येदानींइदंजगत् व्यख्यत विविधंप्रकाशितवन्तः पूर्वंसूर्याचन्द्रमसौयथानदृश्येते तथावर्षितेदानींवर्षकालेऽपिविश्वंजगत्प्रकाशकंकुरुथेत्यर्थः ख्या-तेर्लुङ्यस्यतिवक्तिख्यातीत्यङ् ॥ १३ ॥

१३. ऋभुओ, तुम सूर्य-मंडल में सोकर सूर्य से पूछते हो कि "हे सूर्य, किसने हमारे कर्म को जगाया।" सूर्य कहते हैं, "वायु ने तुम्हें जगाया।" वर्ष बीत चला, इस समय फिर तुम लोग संसार को प्रकाशित करो।

अथचतुर्दशी—

दिवायान्तिमरुतोभूम्याग्निरयंवातोअन्तरिक्षेणयाति ।
अद्भिर्यातिवरुणःसमुद्रैर्युष्माँइच्छन्तःशवसोनपातः ॥ १४ ॥६॥

दिवा । यान्ति । मरुतः । भूम्या । अग्निः । अयम् । वातः ।
अन्तरिक्षेण । याति । अत्ऽभिः । याति । वरुणः । समुद्रैः । युष्मान् ।
इच्छन्तः । शवसः । नपातः ॥ १४ ॥ ६ ॥

हेशवसोबृहत्कार्यस्यबलस्य नपातोनपातयितारः ऋभवः युष्मानिच्छन्तःयुष्मदनुकूल-
चिकीर्षया युष्मानेवेच्छन्तःसर्वेदेवाःआयांति कस्मादितिवदुच्यते मरुतः वृष्ट्यनुकूलादेवाः दि-
वा द्युलोकादन्तरिक्षाद्यान्तिआगच्छन्ति सावकाशत्वादियंयोया विभक्तेरुपाचरतं भूम्याः भूमेःस-
काशादग्निर्याति आगच्छति अयंवातः सर्वदासंचारीवायुः अन्तरिक्षेणयातिअन्तरिक्षादायाति
तथावरुणः आवरकोजलाभिमानीदेवः समुद्रैः समुन्दनस्वभावैरद्भिः साध्यमायाति यद्वा पूर्वं
वृष्टिसाहाय्यायागताः एतेदेवाः कृतकार्याःसंतः पुनर्युष्मान्कामयमानाः स्वस्वदेशंप्रतियान्तीत्य-
र्थः ॥ १४ ॥

१४. बल के नप्ता ऋभुओ, तुम्हारे दर्शन की इच्छा से मरुत् द्युलोक से आ रहे हैं; अग्नि पृथ्वी से आते हैं; वायु, आकाश से आते हैं; और वरुण समुद्र-जल के साथ आते हैं।

॥ इतिद्वितीयस्यतृतीयेषष्ठोवर्गः ॥ ६ ॥

मानोमित्रइतिद्वाविंशत्यृचंपंचमंसूक्तं दैर्घतमसं तृतीयाषष्ठ्यौजगत्यौ शिष्टास्त्रिष्टुभः अश्व-
स्यस्तूयमानत्वात्तद्देवत्यंतेनोच्यतेसादेवतेतिन्यायेनाश्वोदेवता अत्रानुक्रमणिका—मानोद्व्यधिकाश्वस्तु-
तिस्तु तृतीयाषष्ठ्यौजगत्याविति। अश्वमेधस्यमध्यमेहन्यग्निमारुते अग्निर्गोतमीच्छमितिशिष्ट्वाप-
रिशिरस्यवैकपदइतिअस्मात्पुरस्तादेतत्सूक्तमावपेत् त्रीणिसूक्तानिभवन्तीतिसूत्रितम्—अ-
ग्निर्गोतमीच्छमितिशिष्ट्वापरिशिरस्यवैकपदइतिवामानोमित्रइत्यावपेतेति ।

तत्रप्रथमा—

मानोमित्रोवरुणोअर्यमायुरिन्द्रऋभुक्षामरुतःपरिख्यन् ।
यद्वाजिनोदेवजातस्यसप्तेःप्रवक्ष्यामोविदथेवीर्याणि ॥ १ ॥

मा । नः । मित्रः । वरुणः । अर्यमा । आयुः । इन्द्रः । ऋभुक्षाः ।
मरुतः । परि । ख्यन् । यत् । वाजिनः । देवऽजातस्य । सप्तेः ।
प्रऽवक्ष्यामः । विदथे । वीर्याणि ॥ १ ॥

योऽस्मानश्वस्तोतुंप्रवृत्तान्मित्रादयोदेवाः मापरिख्यन् परिख्यानं माकुर्वन्तु परिख्यानं नामनिंदा महानुभावंदेवजातमश्वं स्तुच्छानराःस्तुवन्तीतिमाकुर्वन्तु ख्यातेर्लाङ्लुङिअस्यति-वक्तीत्यादिनाच्लेरङ् अहरभिमानीदेवोमित्रः राज्यभिमानीवरुणः अर्यमा तयोरन्तरालाभिमानी आदित्यःआयुः सततगन्तावायुः यकारलोपोवा इन्द्रःप्रसिद्धः ऋभुक्षाः देवानांनिवासभूतःप्र-जापतिः यद्वैतन्महन्नामैन्द्रविशेषणं ऋभुक्षाउक्षाइतिमहन्नामसुपाठात् मरुतःइन्द्रभ्रातरः निन्दायाः प्रसक्तिंदर्शयति यद्यस्माद्वाजिनोवेजनवतोबहुजवस्याथवा देवजातस्य बहुदेवतास्वरूपेणोत्पन्न-स्य उषादीनामस्यशिरआद्यवयवत्वादिविभावः उषावाअश्वस्यमेध्यस्यशिरइत्यादिश्रुतेः । य-द्वा देवेभ्योजातस्यगंधर्वकुलेउत्पन्नत्वात् । सप्तेःसर्पणशीलस्य अश्वनामैतत् एवंविधस्याश्व-स्य महानुभावस्यवीर्याणिवीरकर्माणिसामर्थ्यानिविदथे वेदनसाधनेयज्ञेप्रवक्ष्यामः प्रकर्षेणब्रूमः अतोमापरिख्यन् प्रत्युतानुगृह्णन्त्वित्यर्थः ॥ १ ॥

१. चूँकि हम यज्ञ में देवजात और द्रुतगति अश्व के वीर कर्म का कीर्त्तन करते हैं, इसलिए मित्र, वरुण, अर्यमा, आयु, इन्द्र, ऋभुक्षा और वायु हमारी निन्दा न करें।

अथद्वितीया—

यन्निर्णिजारेक्णसाप्रावृतस्यरातिंगृभीतांमुखतोनयन्ति ।
सुप्राङजोमेम्यद्विश्वरूपइन्द्रापूष्णोःप्रियमप्येतिपाथः ॥ २ ॥

यत् । निःऽनिजा । रेक्णसा । प्रावृतस्य । रातिम् । गृभीताम् ।
मुखतः । नयन्ति । सुऽप्राङ् । अजः । मेम्यत् । विश्वऽरूपः ।
इन्द्रापूष्णोः । प्रियम् । अपि । एति । पाथः ॥ २ ॥

यत् यस्मात् निर्णिजा निर्णिगितिरूपनाम निर्णिक् वव्रिरिति रूपनामसुपाठात् रेक्णसा रेक्णइतिधननाम रेक्णः रिक्थमितिधननामसुकलात् उभयत्रमत्वर्थोलुप्यते रूपवता हिरण्य-वता आभरणेनप्रावृतस्य सर्वतोवेष्टितस्याश्वस्यमुखतः पुरस्ताद्गृभीतां गृहीतांरातिंदातव्यां दातव्यत्वेनगृहीतामजां नयन्तिऋत्विजः सोऽजः सुप्राङ् सुष्ठुप्रागस्यगमनः मेम्यत् हन्यमानः मीञ्हिंसायां अस्माद्यङ्लुगन्तात्कर्मणिव्यत्ययेनशतृ यद्वा तस्यशब्दानुकरणं मेमेशब्दंकुर्वन् विश्वरूपः बहुवर्णोपेतः कृष्णग्रीवः कृष्णललाटइत्येवमनेकवर्णइत्यर्थः एवंरूपोयः इन्द्रापूष्णोः

इन्द्रःप्रसिद्धः पूषापोषकोदेवोऽग्निः तयोःप्रियं आग्नेयःकृष्णग्रीवइत्युक्तत्वात् अग्नेःप्रियत्वं सर्वेषांदेवानामिन्द्रप्रियत्वं एवंरूपंपशुंयोजनमध्येविपाद्योतु ॥ २ ॥

२. सुन्दर स्वर्णाभरण से विभूषित अश्व के सामने ऋत्विक् लोग उत्सर्ग के लिए छाग पकड़कर ले जाते हैं। विविध वर्ण के छाग शब्द करते हुए सामने जाते हैं। वह इन्द्र और पूषा का प्रिय अन्न हो।

एषच्छागःपुरोअश्वेनवाजिनापूष्णोभागोनीयतेविश्वदेव्यः ।
अभिप्रियंयत्पुरोळाशमर्वतात्वष्टेदेनंसौश्रवसायजिन्वति ॥ ३ ॥

एषः । छागः । पुरः । अश्वेन । वाजिना । पूष्णः । भागः । नीयते ।
विश्वऽदेव्यः । अभिऽप्रियम् । यत् । पुरोळाशम् । अर्वता ।
त्वष्टा । इत् । एनम् । सौश्रवसाय । जिन्वति ॥ ३ ॥

एषःछागः शृंगरहितोऽजः अश्वेन वाजिनाशीघ्रव्यापकेनाश्वेनसहपूष्णः पोषकस्याग्नेर्भागोभजनीयः विश्वदेव्यः सर्वदेवार्हः अग्नेःसर्वदेवात्मकत्वात् तदर्हत्वेनसर्वदेवप्रियत्वं एवंविधोऽजः पुरः पुरस्तान्नीयतेप्राप्यते यत् यस्मादेवंक्रियते तस्मादभिप्रीणयितारं पुरोडाशंपुरस्ताद्दातव्यमेनमजं त्वष्टासर्वस्योत्पादकोदेवः त्वष्टारूपाणिविकरोतीतिश्रुतेः । पूर्णव्यापकोऽग्निर्वात्वष्टोदेवोऽग्निरित्युक्तत्वात् अहोरात्रेअरणी इतिश्रुतेरिन्द्रोऽग्निरित्युक्तत्वात् अरणिसंबन्धोऽग्निरेवेतिगम्यते अर्वताअरणवताश्वेनसहसौश्रवसाय देवानांशोभनान्नायचिरमिदं अभिजिन्वति प्रीतिहेतुकंकरोति ॥ ३ ॥

३. सब देवों के लिए उपयुक्त छाग पूषा के ही अंश में पड़ता है। उसे शीघ्रगामी अश्व के साथ सामने लाया जाता है। अतएव त्वष्टा देवता के सुन्दर भोजन के लिए अश्व के साथ इस छाग से सुस्वाद्य पुरोडाश तैयार किया जाय।

यद्धविष्यमृतुशोदेवयानंत्रिर्मानुषाःपर्यश्वंनयन्ति ।
अत्रापूष्णःप्रथमोभागएतियज्ञंदेवेभ्यःप्रतिवेदयन्नजः ॥ ४ ॥

यत् । हविष्यम् । ऋतुऽशः । देवऽयानम् । त्रिः । मानुषाः ।
परि । अश्वम् । नयन्ति । अत्र । पूष्णः । प्रथमः । भागः । एति ।
यज्ञम् । देवेभ्यः । प्रतिऽवेदयन् । अजः ॥ ४ ॥

---

१ तै० सं० १. ५. ६. । २ नि० ८. १५. ।

हविष्याहविषो योग्यं देवयानं देवानां प्रापणीयमश्वं यत् यदा मानुषाः ऋत्विजः ऋतुशः ऋतावृतौ कालेकाले त्रिः परिणयन्ति पर्यग्निकुर्वन्तीत्यर्थः अत्रास्मिन्समये कर्मणि पुनर्बहुविदीर्घः पूष्णः पोषकस्याग्नेर्भागोऽजः प्रथमः प्रतिपुरोगामी सन् गच्छति किं कुर्वन् यज्ञं देवेभ्यः प्रतिवेदयन् प्रख्यापयन् ॥ ४ ॥

४. जब ऋत्विक् लोग देवों के लिए प्राप्त करने योग्य अश्व को समय-समय पर तीन बार अग्नि के पास ले जाते हैं तब पूषा के प्रथम भाग का छाग देवों के यज्ञ की बात का प्रचार करके आगे जाता है।

होताध्वर्युरावया अग्निमिन्धो ग्रावग्राभ उत शंस्ता सुविप्रः।
तेन यज्ञेन स्वरंकृतेन स्विष्टेन वक्षणा आ पृणध्वम् ॥ ५ ॥ ७ ॥

होता। अध्वर्युः। आऽवयाः। अग्निम्ऽइन्धः। ग्रावऽग्राभः। उत।
शंस्ता। सुऽविप्रः। तेन। यज्ञेन। सुऽअरंकृतेन। सुऽइष्टेन।
वक्षणाः। आ। पृणध्वम् ॥ ५ ॥ ७ ॥

होता देवानामाह्वाता एतन्नामकऋत्विक् अध्वर्युरध्वरयुः अध्वरस्य नेता सोऽपि आवयाः आभिमुख्येन हविषां गमयिता अध्वर्योर्विशेषणमेतत् आङ्पूर्वाद्वेरसुन् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च यद्वा आभिमुख्येनाधयष्टा प्रतिप्रस्थातोच्यते अवे यजतेर्विण् अवाप्योरुपसर्गयोरित्यल्लोपः अग्निमिन्धोऽग्नीत् धात्वग्न्योरिन्धेरिति मुम् ग्रावग्राभः ग्राव्णः स्तुत्याय ग्रहीतेति ग्रावस्तुत् कर्मणि अण् उत अपि च शंस्ता प्रशास्ता सुविप्रः विप्र इति मेधाविनाम शोभनमेधोपेतो ब्रह्मोच्यते ब्रह्मा त्वो वदति जातविद्यामिति ब्रह्मैको जाते जाते विद्यां वदति ब्रह्मा सर्वविद्यः सर्वं वेदितुमर्हतीत्युक्तत्वात् ब्रह्मैव सुविप्रशब्देनाभिधेयः स चानुक्तानामित्युपलक्षकः एते सर्वे यूयं तेन प्रसिद्धेन स्वरंकृतेन सुष्ठु अरणीयं कृतेन स्वलंकृतेन वा उच्चारसौष्ठवादिना सुष्ठु संपादितेन स्विष्टेन सुष्ठु इष्टेन यज्ञेन वक्षणाः अभितो घृतकुल्यादीन्वहन्त्यः स्वभावाः प्रसिद्धा नदीर्वा आ पृणध्वं सर्वतः पूरयत यज्ञं सम्यक् निवर्त्य फलं साधयतेत्यर्थः ॥ ५ ॥

५. होता (देवों को बुलानेवाले), अध्वर्यु (यज्ञ-नेता), आवया (हव्यदाता), अग्निमिन्ध (अग्नि-प्रज्वलन-कर्त्ता), ग्रावग्राभ (प्रस्तर-द्वारा सोमरस निकालनेवाले), शंस्ता (नियमानुसार कर्म का अनुष्ठान करनेवाले) और ब्रह्मा (सब यज्ञ-कार्यों के प्रधान सम्पादक) प्रसिद्ध, अलंकृत और सुन्दर यज्ञ-द्वारा नदियों को पूर्ण करें।

यूपव्रस्का उत ये यूपवाहाश्चषालं ये अश्वयूपाय तक्षति।
ये चार्वते पचनं संभरन्त्युतो तेषामभिगूर्तिर्न इन्वतु ॥ ६ ॥

---

१ ऋ० सं० ८. २. २१. ।   २ नि० ३. ७. ।

यूपऽव्रस्काः । उत । ये । यूपऽवाहाः । चषालम् । ये ।
अश्वऽयूपाय । तक्षति । ये । च । अर्वते । पचनम् । सम्ऽभरन्ति ।
उतो इति । तेषाम् । अभिऽगूर्तिः । नः । इन्वतु ॥ ६ ॥

यूपव्रस्काः यूपार्हवृक्षस्यच्छेदनकर्तारः छेत्तारः उत येच यूपवाहाः छिन्नस्य वोढारः ये-च चषालं यूपस्योपरिस्थाप्यं यूपाग्रभागं चषालमाहुः अश्वयूपाय अश्वबंधनयूपाय तक्षतीति वचनव्यत्ययः तक्षणेन तत्कुर्वंति येचार्वते अरणवते अश्वाय पचनं पाकसाधनं काष्ठभांडादिकं संभरंति साधुसंपादयंति उतो अपिच नोऽस्मत्संबंधिनां तेषामृत्विजामभिगूर्तिः संकल्पः सर्वथाकरणीयमितिबुद्धिरिन्वतु व्याप्नोतु इन्वतिर्व्याप्तिकर्मा इन्वति नक्षत इति व्याप्तिकर्मसु पाठात् यद्वा तेषामभिगूर्तिर्नोऽस्मानिन्वतु यागं साधुपारं प्रापय्य फलेनयोजयतित्यर्थः ॥ ६ ॥

६. जो यूप के योग्य वृक्ष काटते हैं, जो यूप वृक्ष ढोते हैं, जो अश्व को बाँधने के यूप के लिए काष्ठ-मण्डप आदि तैयार करते हैं, जो अश्व के लिए पाक-पात्र का संग्रह करते हैं; हमारा संकल्प भी उन्हीं का हो।

उपप्रागात्सुमन्मेऽधायिमन्मदेवानामाशाउपवीतपृष्ठः ।
अन्वेनंविप्राऋषयोमदन्तिदेवानांपुष्टेचकृमासुबन्धुम् ॥ ७ ॥

उप । प्र । अगात् । सुऽमत् । मे । अधायि । मन्म । देवानाम् ।
आशाः । उप । वीतऽपृष्ठः । अनु । एनम् । विप्राः । ऋषयः ।
मदन्ति । देवानाम् । पुष्टे । चकृम । सुऽबन्धुम् ॥ ७ ॥

मन्म मननीयं फलं सुमत् उपप्रागात् उपैतु सुमत्स्वयमित्यर्थः इति यास्कः[1] । यद्वा स्वयमेव मार्गेण गत्वा मे मयि अधायि धीयते फलभूतोऽश्व आगतः स्वयमेवागत इत्यर्थः किंभूतो वीतपृष्ठः साधुपोषणेन वीतपार्श्वभागः कांतपृष्ठो वा मत्संबंधस्येत्यर्थः तादृशोऽयं देवानामाशाः पूरयितुं उपगच्छतु यागार्थमागतमेनं सुबंधुं शोभनबंधनमश्वं देवानामाशास्यमानानां पुष्टे पोषणाय चकृम कुर्मः एनं विप्रा मेधाविनः ऋत्विजः ऋषयोऽतींद्रियद्रष्टारः अन्वेषा विप्रा ऋषयश्च अनुमदंति अनुमोदन्तां सम्यक्कृतमिति परितुष्यन्तु ॥ ७ ॥

७. हमारा मनोरथ स्वयं सिद्ध हो। मनोहर-पृष्ठ-विशिष्ट अश्व, देवों की आशा-पूर्ति के लिए, आवे। देवों की पुष्टि के लिए हम उसे अच्छी तरह बाँधेंगे। मेधावी ऋत्विक् लोग आनन्दित हों।

यद्वाजिनोदामसंदानमर्वतोयाशीर्षण्यारशनारज्जुरस्य ।
यद्वाघास्यप्रभृतमास्ये३तृणंसर्वाताते अपिदेवेष्वस्तु ॥ ८ ॥

---

1 नि० ६.२२।

यत् । वाजिनः । दाम । सम्ऽदानम् । अर्वतः । या । शीर्षण्या ।
रशना । रज्जुः । अस्य । यत् । वा । घ । अस्य । प्रऽभृतम् ।
आस्ये । तृणम् । सर्वा । ता । ते । अपि । देवेषु । अस्तु ॥ ८ ॥

वाजिनोवेगवतः अर्वतः अरणवतः गमनवतोऽश्वस्ययद्दामग्रीवाबन्धनरज्जुः यच्चसंदानं प-
श्चिमच्छेदकं बंधकंपादबंधनंदामास्ति याचास्य शीर्षण्याशिरसि बद्धारशनामेखलाइवरज्जी-
नरज्जुरस्ति शिरःशब्दाद्भवेछन्दसीतियत् येचतद्धितेइतिशीर्षन्भावः तित्स्वरितः यद्वा घास्याश्व-
स्यास्ये मुखे प्रभृतं प्रहृतं प्रक्षिप्तं तृणमस्ति घशब्दोऽहार्थे सचमसिद्धार्थः सर्वा सर्वाणि ता तानि
सर्वाण्यपि हेअश्व ते तव संबंधीनि देवेष्वस्तुसंतु देवेषुमध्येभवंतु देवत्वंप्राप्नुवंतुवा वचनव्य-
त्ययः अतोपयुक्तानांसर्वेषां देवत्वंकिमु अश्वस्यतत्प्राप्तिर्नाशासनीया ॥ ८ ॥

८. जिस रस्सी से घोड़े की गर्दन बाँधी जाती है, जिससे उसके पैर बाँधे जाते हैं, जिस रस्सी से उसका सिर बाँधा जाता है, वे सब रस्सियाँ और अश्व के मुख में डाली जानेवाली घासें देवों के पास आवें।

यदश्वस्यक्रविषोमक्षिकाशयद्वास्वरौस्वधितौरिप्तमस्ति ।
यद्धस्तयोःशमितुर्यन्नखेषुसर्वाताते अपिदेवेष्वस्तु ॥ ९ ॥

यत् । अश्वस्य । क्रविषः । मक्षिका । आश । यत् । वा । स्वरौ ।
स्वऽधितौ । रिप्तम् । अस्ति । यत् । हस्तयोः । शमितुः । यत् ।
नखेषु । सर्वा । ता । ते । अपि । देवेषु । अस्तु ॥ ९ ॥

अश्वस्य यदवयवभूतस्य क्रविषः आममांसस्य यत् यदंगं मक्षिका आश आश्नात् यद्
अश्वभोजने यद्वा कर्मणिषष्ठी अश्वस्ययन्मांसं भक्षयति वा अथवा स्वरौ पश्वंजनकाले यत्
रिप्तंलिप्तमस्ति स्वरुणापशुमनक्तीतिश्रुतेः । अथवा स्वधितौछेदनकाले अवदानकाले
यल्लिप्तमस्ति शमितुर्हस्तयोर्लिप्तमस्ति विशसनकालेयन्नखेषु लिप्तं तासर्वा तानिसर्वाणि हेअश्व
तेतवसंबंधीनिदेवेष्वस्तु देवेषुसंतोषार्थायभवन्तु ॥ ९ ॥

९. अश्व का जो कच्चा ही मांस मक्खी खाती है, काटने या साफ़ करने के समय हथियार में जो लग जाता है और छेदक के हाथों तथा नखों में जो लग जाता है, वह सब देवों के पास जाय।

यदूवध्यमुदरस्यापवातियआमस्यक्रविषोगन्धोअस्ति ।
सुकृतातच्छमितारःकृण्वन्तूतमेधंशृतपाकंपचन्तु ॥१०॥८॥

यत् । ऊवध्यम् । उदरस्य । अपऽवाति । यः । आमस्य । क्रविषः ।
गन्धः । अस्ति । सुऽकृता । तत् । शमितारः । कृण्वन्तु ।
उत । मेधम् । शृतऽपाकम् । पचन्तु ॥ १० ॥ ८ ॥

उदरस्य संबंधियदूवध्यं ईषज्जीर्णतृणं पुरीषमपवातिअपगच्छति यश्चामस्यापक्वस्यक्रविषोमांसस्यगंधोऽस्तिलेशोस्ति पाकस्यसमयेयत्किंचिदूवध्यं अपक्वस्यचलेशोऽस्तिआमगंधोस्ति तत्सर्वंशमितारोविशसनकर्तारः सुकृताकृण्वन्तु सुकृतंतत्तद्दोषरहितं कुर्वंतु उतअपिच मेधं मेध्यं यज्ञार्हं पश्ववयवं शृतपाकं देवयोग्यपाकोपेतंयथाभवतितथापचंतु पितृमनुष्यादियोग्यमविपक्वमीषत्पक्वमाकुर्वन्त्वित्यर्थः ॥ १० ॥

१०. उदर का जो अजीर्ण अंश बाहर हो जाता है और अपक्व मांस का जो लेशमात्र रहता है, उसे छेदक निर्दोष करें और पवित्र मांस देवों के लिए उपयोगी करके पकावें।

यत्तेगात्रांदुग्निनांपुच्यमांनादुभिशूलंनिहंतस्यावुधावंति ।
मातद्भूम्यामाश्रिंषुन्मातृणेषुदेवेभ्यस्तदुशद्भ्योरातमंस्तु ॥ ११ ॥

यत् । ते । गात्रांत् । अग्निनां । पुच्यमांनात् । अभि । शूलंम् ।
निऽहंतस्य । अवुऽधावंति । मा । तत् । भूम्याम् । आ । श्रिषत् ।
मा । तृणेषु । देवेभ्यः । तत् । उशत्ऽभ्यः । रातम् । अस्तु ॥ ११ ॥

हेअश्व तेतवाग्निनापच्यमानाद्गात्राद्यद्रूपं रसोवायत्किंचिदवधावति यथानिहतस्य निश्चयेनहतस्य तव यदंगंरसरूपंशूलमभिअवधावति निर्गच्छति तत्तदंगंभूम्यामाश्रिषत् आश्लिष्टंमाभूत् श्लिषेःलुङादित्वादङ् पाकसमयेतथा मा तृणेषु विशसनसमये दर्भेषु मागच्छतु यदिहितमविदं कुत्रगच्छतिविचेद् उच्यते—तत्सर्वं उशद्भ्यः कामयमानेभ्योदेवेभ्यो-रातं दत्तमस्तु ॥ ११ ॥

११. अश्व, आग में पकाते समय तुम्हारे शरीर से जो रस निकलता और जो अंश शूल में आबद्ध रहता है, वह मिट्टी में गिरकर तिनकों में मिल न जाय। देवता लोग लालायित हुए हैं, उन्हें सारा हवि प्रदान किया जाय।

येवाजिनंपरिपश्यन्तिपुक्वंयईमाहुःसुरुभिर्निर्हरेति ।
येचार्वतोमांसभिक्षामुपासंतउतोतेषांमुभिगूर्तिर्नइन्वतु ॥ १२ ॥

ये । वाजिनम् । परिऽपश्यन्ति । पक्वम् । ये । ईम् । आहुः । सुरभिः ।
निः । हर । इति । ये । च । अर्वतः । मांसऽभिक्षाम् । उपऽआसते ।
उतो इति । तेषाम् । अभिऽगूर्तिः । नः । इन्वतु ॥ १२ ॥

ये पक्वं वाजिनमश्वमश्वावयवं परिपश्यन्ति परितः पाचनमन्वीक्षन्ते यद्वा ये चैनं सुरभिः शोभनगन्धः अतो निर्हर किंचिदप्यस्मभ्यं देहीत्याहुः यद्वा निःशेषेण देवेभ्यो हरेत्याहुः यतः सुरभिः अयो देवयोग्यमिति किंच ये चार्वतो मांसभिक्षामुपासते ये नराः अस्यार्वतोऽश्वस्य सुपक्वमांसयाचनार्थमुपासते कांक्षन्ते उतो अपि च येषामुक्तविधानामभिगूर्तिः अभितः उद्यमनं नोऽस्मानिन्वतु व्याप्नोतु यथास्माभिरश्वपाकः एवंस्वरूपं पश्यंति तथायज्ञो निर्वाह्यतामित्यर्थः यद्वा मंत्रो देवपरोऽस्त्वस्यायमर्थः ये देवाः वाजिनं पक्वं परिपश्यंति किमयमाहोस्विदपक्व इति ये च सुरभिः ईमेनं निर्हर निःशेषेणास्मभ्यं देहीत्याहुः ये चार्वतः अश्वस्य मांसभिक्षामुपासते तेषामभिगूर्तिर्नः इन्वतु तेषामुद्यमः सफलो भवत्वित्यर्थः ॥ १२ ॥

१२. जो लोग चारों ओर से अश्व का पकना देखते हैं, जो कहते हैं कि गन्ध मनोहर है, देवों को दो; तथा जो मांस-भिक्षा की अपेक्षा करते हैं, उनका संकल्प हमारा ही हो।

यन्नीक्षणंमांस्पचन्याउखायायापात्राणियूष्णआसेचनानि ।
ऊष्मण्यापिधानाचरूणामङ्काःसूनाःपरिभूषन्त्यश्वम् ॥ १३ ॥

यत् । निःईक्षणम् । मांस्पचन्याः । उखायाः । या । पात्राणि ।
यूष्णः । आऽसेचनानि । ऊष्मण्या । अपिऽधाना । चरूणाम् ।
अङ्काः । सूनाः । परि । भूषन्ति । अश्वम् ॥ १३ ॥

मांस्पचन्याः मांसपचन्याः पचेरधिकरणे ल्युट् मांसस्य पचि युड्घञोरित्यंतलोपः उखायाः स्थाल्याः यत् नीक्षणं पाकपरीक्षासाधनं काष्ठं तथा या यानि पात्राणि यूष्णो रसस्य क्वथितस्य आसेचनानि आसेचनसाधनानि तथा ऊष्मण्या ऊष्मनिवारणार्हाणि पात्राणि तथा चरूणां पात्राणां मांसपूर्णानां अपिधाना पिधानानि तत्साधनानि तथा अंकाः हृदयाद्यवयवांकनसाधनाः वेतसशाखाः सूनाः अवदानसाधनाः स्वधित्यादयः एतत्सर्वमश्वावयवं परिभूषंति परितो भूषयंति स्वस्वव्यापारेण साधयन्तीत्यर्थः भूष अलंकारे भौवादिकः ॥१३॥

१३. मांस-पाचन की परीक्षा के लिए जो काष्ठमान लगाया जाता है, जिन पात्रों में रस रक्षित होता है, जिन आच्छादनों से गर्मी रहती है, जिस वेतस-शाखा से अश्व का अवयव पहले चिह्नित किया जाता है और जिस छुरिका से, चिह्नानुसार अवयव काटे जाते हैं, सो सब अश्व का मांस प्रस्तुत करते हैं।

अथचतुर्दशी—

निक्रमणंनिषदनंविवर्तनंयच्चपड्बीशमर्वतः ।
यच्चपपौयच्चघासिंजघाससर्वाताते अपिदेवेष्वस्तु ॥ १४ ॥

निऽक्रमणम् । निऽसदनम् । विऽवर्तनम् । यत् । च । पड्बीशम् । अर्वतः । यत् । च । पपौ । यत् । च । घासिम् । जघास । सर्वा । ता । ते । अपि । देवेषु । अस्तु ॥ १४ ॥

यत निक्रमणं नितरांक्रमणंयेनयत्रवानिक्रमणंस्थानं निषदनंनिषीदत्यनेनेतिनिषदनं विवर्तनं विविधवर्तनं इतस्ततोलुंठनंयत्रतत् सर्वत्राधिकरणेल्युट् यच्चार्वतोऽश्वस्य पड्बीशंपादबंधनं यद्वा बंधनंपद् तद्वान्यदेशः अत्रसर्वत्रदेवार्थस्याश्वस्यरोमादीनामपिनिरर्थकत्वाभावायतत्स्थानमपि स्वीक्रियते यद्वा क्रियापरावर्गव्या आलंभसमयेनिग्रहेणयानिक्रमणादयश्चेष्टाःसंति ताइत्यर्थः यच्चपपौ यदुदकमपिबत् यच्चघासिंअदनीयंतृणादिकंजघासअभक्षयत् हेअश्व तेतवताता निसर्वाणिनिक्रमणादीनि देवेष्वस्तुसंतु देवेषुव्याप्नोतु तान्यपिनिरर्थकानिमाभूवन्नित्यर्थः ॥ १४ ॥

१४. जहाँ अश्व गया था, जहाँ बैठा था, जहाँ लेटा था, जिससे उसके पैर बाँधे गये थे, जो उसने पिया था तथा जो घास उसने खाई थी, सो सब देवों के पास जाय।

अथपंचदशी—

मात्वाग्निर्ध्वनयीद्धूमगंन्धिर्मोखाभ्राजन्त्यभिविक्तजघ्रिः ।
इष्टंवीतमभिगूर्तंवषट्कृतंतंदेवासःप्रतिगृभ्णन्त्यश्वम् ॥ १५ ॥ १ ॥

मा । त्वा । अग्निः । ध्वनयीत् । धूमऽगन्धिः । मा । उखा । भ्राजन्ती । अभि । विक्त । जघ्रिः । इष्टम् । वीतम् । अभिऽगूर्तम् । वषट्ऽकृतम् । तम् । देवासः । प्रति । गृभ्णन्ति । अश्वम् ॥ १५ ॥ १ ॥

हेअश्वत्वात्वां धूमगंधिः धूमेनव्याप्तोऽग्निः माध्वनयीत् माध्वनयतु धूमंदृष्ट्वाशब्दंमाकुर्वित्यर्थः अश्वस्यशब्देनप्रायश्चित्तविधानात् यद्वा हेपच्यमानाश्वावयव त्वांधूमगंधिरग्निर्माध्वनयीत् ध्वनौसति भांडभंगःस्यात् नोनयतीत्यादिनाचङ्प्रतिषेधः ह्म्यंतक्षणेतिवृद्ध्यभावः किंचमा जंघ्रिरत्यंतमग्निसंयोगेनदीप्ताऽक्षास्थाली मा अभिविक्त अभितोमाचीचलत् तापातिशयेनमानी-नशदित्यर्थः ओविजीभयचलनयोः छांदसोविकरणस्यलुक् लुङिआस्लोपसहितोविसर्गलोपः स्या-

ऽतीविरोप्यते यद्वि:जिघ्रतीतापेन मार्गधोपादाने आहगमहन्तदविकिन्मत्यय: संतादशमश्वं इदंहो- शुभिषिवं वीतंहोमायानीवं अभिगूर्तंआभिमुख्येनमदनायोषतं यद्वा इदंमयानैरामीवंदीवं पर्य- ग्निकृतंअभिगूर्तं येयजामहेइत्यागूरित्योकम् वषट्कृतं वषट्कारेणदेवसंस्कृतं एवंभूतं तदिवासोदेवाः प्रतिगृभ्णांति प्रतिगृह्णन्ति ॥ १५ ॥

१५. अश्वगण, धूमगन्ध अग्नि तुमसे शब्द न करा सकें, अतीव अग्नि-संयोग से प्रतप्त सुगन्धित भाँड़ कम्पित न हो। यज्ञ के लिए अभिप्रेत और हवन के लिए लाया हुआ, सम्मुख में प्रदत्त और वषट्कार- द्वारा शोभित अश्व देवता ग्रहण करें।

यदश्वायवासउपस्तृणन्त्यधीवासंयाहिरण्यान्यस्मै ।
संदानमर्वन्तंपड्बीशंप्रियादेवेष्वायामयन्ति ॥ १६ ॥

यत् । अश्वाय । वासः । उपऽस्तृणन्ति । अधीवासम् । या ।
हिरण्यानि । अस्मै । सम्ऽदानम् । अर्वन्तम् । पड्बीशम् । प्रिया ।
देवेषु । आ । यमयन्ति ॥ १६ ॥

अश्वायसंज्ञप्यमानाय अधीवासंउपर्याच्छादनयोग्यं यद् वासउपस्तृणन्ति सर्वतआ- च्छादयन्ति स्तृञ्आच्छादने क्रैयादिकः यथास्मैअश्वाय या यानिहिरण्यानि सौवर्णराजतकां- स्यानिपात्राणिकल्पयन्ति यथाअर्वंतं गच्छतेद्वितीया अर्वतोश्वस्यसंदानं शिरोबंधनं पड्बीशंपादे- षु प्रतिष्ठंपादबंधनं एतानिप्रिया देवानां प्रियतराणिचात्वाळेनञ्जा स्थापितानि देवेष्वायामयन्ति प्रापयन्ति ॥ १६ ॥

१६. जिस आच्छादन योग्य वस्त्र से अश्व को आच्छादित किया जाता है, उसको जो सोने के गहने दिये जाते हैं, जिससे उसका सिर और पैर बाँधे जाते हैं, सो सब देवों के लिए प्रिय है। ऋत्विक् लोग देवों को यह सब प्रदान करते हैं।

यत्तेसादेमहसाशूकृतस्यपार्ष्ण्यावाकशयावातुतोद ।
स्रुचेवताहविषोअध्वरेषुसर्वातातेब्रह्मणासूदयामि ॥ १७ ॥

यत् । ते । सादे । महसा । शूकृतस्य । पार्ष्ण्या । वा । कशया ।
वा । तुतोद । स्रुचाऽइव । ता । हविषः । अध्वरेषु । सर्वा ।
ता । ते । ब्रह्मणा । सूदयामि ॥ १७ ॥

महसाबलेनशूकृतस्य शब्दानुकरणमेतत् शूत्कारंकुर्वतः तेतवसादेसदने गमने निमित्तभूते सति सदेर्भावेघञ् कर्तात्वदस्यन्योदातत्वं अर्थतोगमनं कुर्वन् शूत्कारंकुर्वतस्ते त्वां पार्ष्ण्यावा

कशाघाताद्युतोद् व्यथयति यदस्मात्तस्मात्तेषव या तानि सर्वा सर्वाणि अध्वरेषुयागेषु मन्त्रमार्ग-
गेणसूदयामि क्षरामि आहुतित्वेन कल्पयामीत्यर्थः दृष्टान्तः—अध्वरेषु यागेषु हविषः
हविराज्यादिकं स्रुचेव स्रुचायथा सूदयंति तद्वत्॥ १७॥

१७. अश्व, जोर से नासाध्वनि करते हुए गमन करने पर चाबुक के आघात अथवा एँड़ के आघात से जो व्यथा उत्पन्न हुई थी, सो सब व्यथा मैं उसी प्रकार मंत्र-द्वारा आहुति में देता हूँ; जैसे स्रुक्-द्वारा हव्य दिया जाता है।

चतुस्त्रिंशद्वाजिनोदेवबन्धोर्वङ्क्रीरश्वस्यस्वधितिःसमेति।
अच्छिद्रागात्रावयुनाकृणोतपरुष्परुरनुघुष्याविशस्त॥ १८॥

चतुःऽत्रिंशत्। वाजिनः। देवऽबन्धोः। वङ्क्रीः। अश्वस्य।
स्वऽधितिः। सम्। एति। अच्छिद्रा। गात्रा। वयुना। कृणोत।
परुःऽपरुः। अनुऽघुष्य। वि। शस्त॥ १८॥

वाजिनोऽश्वस्यदेवबंधोः देवानांप्रियस्य चतुस्त्रिंशद्वंकीः एतत्संख्यान्युभयपार्श्वास्थी-
नि स्वधितिः छेदनसाधनोऽसिः समेति सम्यग्गच्छति छेदनायइतरेषांअश्वादीनांषड्विंशति-
रेव षड्विंशतिरस्यवंक्रयइतिविशेषात् हेविशसनकर्तः अस्याश्वस्यगात्राणिशरीरावयवान् अच्छि-
द्राणियथाभवन्तितथावयुना वयुनानि प्रज्ञानानि वयुनमितिप्रज्ञानाम वयुनंप्रज्ञेयंविच्छा-
मस्तकत्वात् कृणोत कुरुत वशनमंथनाधेवितवादेशः हृदयजिह्वावक्षःप्रभृतीनिपशावयवमध्येछि-
द्राणि माकुरुतेत्यर्थः तदर्थंपरुःपरुः प्रतिपर्वप्रविहृदयावयवं अनुघुष्यइदमवयवमिति संश-
ब्द्येषविशस्त विशसनंकुरुत शसुहिंसायां छांदसःशपोलुक् गात्रंगात्रमस्यानूनंकृणुतादितिश्रुता-
त्॥ १८॥

१८. देवों के बन्धु-स्वरूप अश्व की जो बगल की टेढ़ी चौंतीस हड्डियाँ हैं, उन्हें काटने के लिए खड्ग जाता है। हे अवयवच्छेदक, ऐसा करना, जिससे अंग विच्छिन्न न हो जायें। शब्द करके और देख-देखकर एक-एक हिस्सा काटो।

एकस्त्वष्टुरश्वस्याविशस्ताद्वायन्तारभवतस्तथऋतुः।
यातेगात्राणामृतुथाकृणोमिताताषिण्डानांप्रजुहोम्यग्नौ॥ १९॥

एकः। त्वष्टुः। अश्वस्य। विऽशस्ता। द्वा। यन्तारा। भवतः।
तथा। ऋतुः। या। ते। गात्राणाम्। ऋतुऽथा। कृणोमि।
ताऽता। पिण्डानाम्। प्र। जुहोमि। अग्नौ॥ १९॥

त्वष्टुरस्य दीप्तस्याश्वस्य विशस्ताविशसनस्यकर्ता एकएव ऋतुः ऋतुः एवदुपलक्षितः का-लात्मा तस्यैवसर्वेषामपिपर्यवसितत्वात् यद्वा ऋतुः निःशंकंविशसनायगंताशमिता तथा द्वा द्वौ यंतारा नियमयितारौअहोरात्रेदेवौ द्यावापृथिव्योवा ऋत्विक्षु भवतः तथाऋतुरित्यत्र ऋत्यकर्-विभक्तिविभागोऽत्रस्तवं हेअश्व तेतवगात्राणांमध्येयानि वयमाश्वयवजातानि ऋतुथा कालेऽनुगणोमिछिन्नंविसंपादयामि पिण्डानांमध्ये तावा तानितानि प्रज्वाला नुरोधेनाग्नौजुहोमि प्रकर्षेणजुवंकरोमि॥ १९ ॥

१९. ऋतु ही तेजःपुञ्ज अश्व का एकमात्र विनाशक है। उन्हें दो दिन-रात धारण करते हैं। अश्व, तुम्हारे शरीर के जिन अवयवों को, यथासमय काटता हूँ, उनका पिण्ड बनाकर अग्नि को प्रदान करता हूँ।

मात्वातपत्प्रियआत्मापियन्तंमास्वधितिस्तन्वआतिष्ठिपत्ते।
मातेगृध्नुरविशस्तातिहायछिद्रागात्राण्यसिनामिथूकः॥ २० ॥

मा। त्वा। तपत्। प्रियः। आत्मा। अपिऽयन्तम्। मा।
स्वऽधितिः। तन्वः। आ। तिस्थिपत्। ते। मा। ते। गृध्नुः।
अविऽशस्ता। अतिऽहाय। छिद्रा। गात्राणि। असिना।
मिथु। करिति कः॥ २० ॥

हेअश्वत्वात्वां अपियंतं देवान्प्रति गच्छन्तं प्रियआत्माभोगायतनत्वात् तवप्रियतरोदेहो-मातपत् संतमाकार्षीत् वियोगजनितान्यथामामूदित्यर्थः स्वधितिःशस्त्रं तेतव तन्वः तनूःअंगानि मातिष्ठिपत् स्वपिधिरमास्थिरतानिमाकार्षीत् स्थापयतेर्लुङि तिष्ठतेर्द्विर्वचनं तथा तेतवगात्राणि गृध्नुः केवलमांसग्रहणेप्सुः अविशस्ता विशसने अकुशलः शमिता अतिहाय न्यूनातिरेकभा-वेन तत्तदंगमतिक्रम्य मध्ये मिथु मिथ्याव्यर्थं असिनाछित्वा छिद्राणि विपंकु छिन्नानिमाकः माकार्षीत् करोतेर्लुङि मंत्रेघसेतिच्लेर्लुक् गुणः हल्ङ्याब्भ्यइतिलोपः॥ २० ॥

२०. अश्व, तुम जिस समय देवों के पास जाते हो, उस समय तुम्हारी प्रिय देह तुम्हें क्लेश न दे। तुम्हारे शरीर में खड्ग अधिक क्षत न करे। मांस-लोलुप और अनभिज्ञ छेदक अस्त्र-द्वारा विभिन्न अंगों को छोड़कर तुम्हारा गात्र वृथा न काटे।

नवाउएतन्म्रियसेनरिष्यसिदेवाँइदेषिपथिभिःसुगेभिः।
हरीतेयुञ्जापृषतीअभूतामुपास्थाद्वाजीधुरिरासभस्य॥ २१ ॥

न । वै । ऊम् इति । एतत् । म्रियसे । न । रिष्यसि । देवान् । इत् ।
एषि । पथिऽभिः । सुऽगेभिः । हरी इति । ते । युञ्जा । पृषती इति ।
अभूताम् । उप । अस्थात् । वाजी । धुरि । रासभस्य ॥ २१ ॥

नवाउ नैवखलु एतन्म्रियसे वाशब्दएवकारार्थः उइत्यवधारणे नैवेदानीं इतराश्ववन्म्रियो-भवसि देवत्वमापत्स्यमानत्वात् अतएवनरिष्यसि नहिंस्यसे व्यर्थहिंसायाअभावात् ननुप्रत्य-क्षतोऽश्वविश्वसनादृश्यते कथमेवमुच्यतइति उच्यते सुगेभिः शोभनगमनसाधनैः पथि-भिः मार्गैः देवयानलक्षणैः देवानिदेषि देवानेवप्राप्नोषि अतोयुक्तैषोक्तिः कैःसाधनैरितिचेत्ता-ह—तेत्वांवोढुं हरीएतन्नामकाविंद्रस्याश्वौ तेतवयुंजा रथेयुक्तावभूतां भविष्यतः आशंसायां-भूतवत्प्रत्ययात् भूतार्थनिर्देशः हरीइंद्रस्येतिनिरुक्तं । तथापृषती पृषत्योमरुतांवाहनभूतौ युंजाअभूतां युक्तौभविष्यतः पृषत्योमरुतामितिचनिरुक्तं । युजेर्ऋत्विगित्यादिनाक्विन् युजेरसमासेइतिनुम् सुपांसुलुगित्याकारः तथारासभस्यअश्विवाहनस्य एतन्नामकस्याश्वस्य धुरिस्थानेवर्तमानः कश्चिद्वाजीउपास्थात् उपस्थास्यति वहतीत्यर्थः यद्वा रासभस्यभानोर्धुरिवर्त्मनियुक्तोवाजी अ-श्वःउपस्थास्यति देवत्वंगच्छतस्तवगमनाय इन्द्रादयः स्वस्ववाहनानि प्रेषयन्तीत्यर्थः यद्वा य-चेदंसाधनमापन्नं त्वांतानिवाहनानिवहंति ॥ २१ ॥

२१. अश्व, तुम न तो मरते हो और न संसार तुम्हारी हिंसा करता है। तुम उत्तम मार्ग से देवों के पास जाते हो। इन्द्र के हरि नाम के दोनों घोड़े और मरुतों के पृषती नाम के दोनों वाहन तुम्हारे रथ में जोते जायँगे। अश्विनीकुमारों के वाहन रासभ के बदले, तुम्हारे रथ में, कोई शीघ्रगामी अश्व जोता जायगा।

उपाकरणकाले अवघ्राणादर्शने यद्यश्वोनकुर्यात् तदैतान्नैमित्तिकीयजमानवाचनार्थाभ-वति तथाचसूत्रितम्—सुगव्यंनोवाजीस्वश्व्यमितियजमानंवाचयेदिति ।

सैषासूक्तेद्वाविंशी—

सुगव्यंनोवाजीस्वश्व्यंपुंसःपुत्राँउतविश्वापुषंरयिम् ।
अनागास्त्वंनोअदितिःकृणोतुक्षत्रंनोअश्वोवनतांहविष्मान्॥२२॥१०॥

सुऽगव्यम् । नः । वाजी । सुऽअश्व्यम् । पुंसः । पुत्रान् । उत ।
विश्वऽपुषम् । रयिम् । अनागाःऽत्वम् । नः । अदितिः । कृणोतु ।
क्षत्रम् । नः । अश्वः । वनताम् । हविष्मान् ॥ २२ ॥ १० ॥

वाजीअश्वआलभ्यमानोऽस्माकं सुगव्यंशोभनेनगोसमूहेनयुक्तंविश्वापुषंरयिं विश्वस्य पोषकंधनंकृणोतुकरोतु सुगोरथादितिसमूहार्थेयत् छान्दसमुत्तरपदाद्युदात्तत्वं यद्वा सामुद्रिकस्याणःप्रसंगेसर्वत्रगोरजादिप्रत्ययप्रसंगेइतियत् कर्त्तस्याद्युदात्तत्वंच्छन्दसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं तथास्वश्व्यं शोभनाश्वसमूहयुक्तं तथा पुंसः पुत्रान् पुंशब्दःस्त्रीपुमपत्यसाधारणः अतः पुमपत्यानीत्यर्थः यद्वा पुंसोवंश्यादीन् पुत्रान्पुरुरक्षकानात्मजान् स्त्र्यपत्यानिपुमपत्यानिचेत्यर्थः उत अपि च विश्वापुषंरयिंविश्वपोषणसमर्थंधनं किंचनोऽस्मानदितिः अदीनोऽश्वः अनागास्त्वं कृणोतु सर्वदोनिष्पापत्वंकरोतु उकारान्तानांफलानांन्यूनातिरेकजनितपापक्षयाभावे असंभवादपापत्वंप्रार्थ्यते किंच हविष्मान्हविर्भूतावयवोपेतोऽश्वोनोऽस्माकंक्षत्रंबलंक्षात्रंतेजोवनतां संभजतांकुरुताम्॥२२॥

२२. यह अश्व, हमें गौ और अश्व से युक्त तथा संसार-रक्षक धन प्रदान करे; हमें पुत्र प्रदान करे। तेजस्वी अश्व, हमें पाप से बचाओ। हविर्भूत अश्व, हमें शारीरिक बल प्रदान करो।

॥ इतिद्वितीयस्यतृतीयेदशमोवर्गः ॥ १० ॥

यदक्रंदइतित्रयोदशर्चंसप्तमंसूक्तंदैर्घतमसंत्रैष्टुभं अश्वस्यस्तूयमानत्वात्तद्देवत्यं यदक्रंदः सप्तोनेत्यनुक्रमणिका । आश्वमेधिकेमध्यमेऽहनिउपाकरणायावस्थितमश्वमाग्नेयीपरिकादशभिः स्तौति तथाच त्रीणिसूक्तानीतिखण्डेसूत्रितम्—यमवस्थितमुपाकरणायपदक्रंदइत्येकादशभिः स्तौत्यनुवाकमिति ।

तत्रप्रथमा—

यदक्रन्दःप्रथमंजायमानउद्यन्त्समुद्रादुतवापुरीषात् ।
श्येनस्यपक्षाहरिणस्यबाहूउपस्तुत्यंमहिजातंतेअर्वन् ॥ १ ॥

यत् । अक्रन्दः । प्रथमम् । जायमानः । उत्ऽयन् । समुद्रात् । उत । वा । पुरीषात् । श्येनस्य । पक्षा । हरिणस्य । बाहू इति । उपऽस्तुत्यम् । महि । जातम् । ते । अर्वन् ॥ १ ॥

हेअर्वन् अरणकुशलाश्व तेतवमहिमहत् जातंजन्मजननं उपस्तुत्यंउपेत्यसर्वैःस्तोतव्यं स्तोतृभिरेवस्तुत्यंस्त्विचिकित्सथ ततस्तु कथंस्तुत्यत्वमित्युच्यते यद्यस्मात्समुद्रात् अंतरिक्षनामैतत् उदकसमुंदनाधारात्गंधर्वादिसंमोदनाधिकरणादंतरिक्षात् प्रथमंपूर्वंजायमानः उद्यन् यद्वा समुद्रआदित्यः समुंदनाद्वृष्ट्याद्यस्मात्प्रजायमानः सूरादश्वंवसवोनिरतष्टेतिवक्ष्यमाणत्वा-त् उतवा अथवापुरीषात् सर्वकामानांपूरकात् उदकात्प्रथमम्उद्यन् उद्गच्छन्तव्याहरस्त्वं यद्यस्मा-त्त्वमक्रंदः महाशब्दमकरोः यजमानमनुग्रहीतुं किंच ते पक्षा पतनसाधनौ पक्षौ श्येनस्यपक्षाविव

चोपयागीनपवनसाधनौ वाहवावित्यर्थः यस्य बाहू हरिणस्य बाहू इव शीघ्रगाविनौ वाहवा-वित्यर्थः यस्मादेवं तस्मात्ते जन्म स्तुत्यमित्यर्थः ॥ १ ॥

१. अश्व, तुम्हारा महान् जन्म सबको स्तुति के योग्य है। अन्तरिक्ष या जल से प्रथम उत्पन्न होकर, यजमान के अनुग्रह के लिए, महान् शब्द करते हो। श्येन पक्षी के पक्ष की तरह तुम्हें पक्ष हैं तथा हरिण के पद की तरह तुम्हें पैर हैं।

यमेनदत्तंत्रितएनमायुनगिन्द्रएणंप्रथमोअध्यतिष्ठत् ॥
गन्धर्वोअस्यरशनामगृभ्णात्सूरादश्वंवसवोनिरतष्ट ॥ २ ॥

यमेन । दत्तम् । त्रितः । एनम् । अयुनक् । इन्द्रः । एनम् । प्रथमः । अधि । अतिष्ठत् । गन्धर्वः । अस्य । रशनाम् । अगृभ्णात् । सूरात् । अश्वम् । वसवः । निः । अतष्ट ॥ २ ॥

यमेननियामकेनाग्निनादत्तमेनमश्वं त्रितःपृथिव्यादिषुत्रिषुस्थानेषुवर्तमानस्त्रीणंवमोवायुः अयुनक् रथेयोजितवान् किंचैनमश्वं इन्द्रः प्रथमः प्रथनः प्रख्यातः प्रथमइतिमुख्यनाम वा-अध्यतिष्ठत् अधिष्ठितवान् अस्यगन्धर्वः सोमः सोमेनसमयाविपृक्तइतिवक्ष्यमाणत्वात् सचास्या-श्वस्यरशनांनियमनरज्जुमगृभ्णात् अग्रहीत् ईदृशोश्वः कुतःसमुत्पन्नइतिचेत् उच्यते—हेवसवः रश्मयोयूयंसूरादादित्यादश्वं एवंमहानुभावं निरतष्ट निःशेषेणसाधुसंपादितवन्तः यद्वा वसुप्र-भृतयोदेवगणाः सर्वदेवाः हेवसवः स्वस्वव्यापारेणसर्वस्याच्छादयितारोयूयं सूरादादि-त्यादश्वमेनंनिरतष्ट अतक्षत निरित्येतदुपसर्गयुक्तस्यतक्षतेःकरोतिकर्मा सचक्रियासामान्य-वचनः अश्वीभावेनपरिणतं सम्यग्धारितवन्तइत्यर्थः तक्षेर्लङिछान्दसःशपोलुक् स्कोःसंयो-गाद्योरितिकलोपः ॥ २ ॥

२. यम या अग्नि ने अश्व दिया था, त्रित या वायु ने उसे रथ में जोड़ा। रथ पर,पहले इन्द्र चढ़े और गन्धर्वों या सोमों ने उसकी लगाम को धारण किया। वसुओं ने सूर्य से अश्व को बनाया।

असियमोअस्यादित्योअर्वन्नसित्रितोगुह्येनव्रतेन ।
असिसोमेनसमयाविपृक्तआहुस्तेत्रीणिदिविबन्धनानि ॥ ३ ॥

असि । यमः । असि । आदित्यः । अर्वन् । असि । त्रितः । गुह्येन । व्रतेन । असि । सोमेन । समया । विऽपृक्तः । आहुः । ते । त्रीणि । दिवि । बन्धनानि ॥ ३ ॥

हेअर्वन् त्वंयमोसि नियमिताग्निरसि तेनतद्वत्त्वात्तच्छब्दव्यपदेशः तथा आदित्योसि सूराश्विरतष्टेत्युक्तत्वात् तथागुह्येन व्रतेन गोपनीयेनदुर्दिनरूपेणवा कर्मणा सर्वत्रव्याप्तिरूपेणेत्यर्थः तेनत्रितः त्रिषुस्थानेषु तायमानोवायुरसि त्रितएनमायुनगित्युक्तत्वात् तद्रूपत्वं अथवागुह्येनव्रतेन गोपनीयेनकर्मणा योगादिसाधनरूपेण त्रितः एतन्नामकऋषिरसि किंच हेअश्व त्वं सोमेनसमयासहविपृक्तः पीत्यैपृक्तमित्येवस्मिन्नर्थे संपृक्तोसि तेनगृहीतत्वात् हेअश्वैवंरूप तेतव दिवि द्युलोके आदित्येवावर्तमानस्य त्रीणिबंधनानि उत्पत्तिकारणान्याहुःपुराविदः वसवआदित्योद्युस्थानंचेतित्रीणि ॥ ३ ॥

३. अश्व, तुम यम, आदित्य और गोपनीय व्रतधारी त्रित हो। तुम सोम के साथ मिश्रित हो। पुरोहित लोग कहते हैं कि द्युलोक में तुम्हारे तीन बन्धन-स्थान हैं।

त्रीणि॑त आहु॒र्दि॒वि॒बन्ध॑नानि॒त्रीण्य॒प्सुत्रीण्य॒न्तःस॑मु॒द्रे ।
उ॒तेव॑मे॒वरु॑णश्छन्त्स्यर्व॒न्यत्रा॑तआ॒हुःप॑र॒मंज॒नित्र॑म् ॥ ४ ॥
त्रीणि॑ । ते॒ । आ॒हुः । दि॒वि । बन्ध॑नानि । त्रीणि॑ । अ॒प्ऽसु ।
त्रीणि॑ । अ॒न्तरिति॑ । स॒मु॒द्रे । उ॒तऽइ॑व । मे॒ । वरु॑णः । छ॒न्त्सि॒ ।
अर्व॑न् । यत्र॑ । ते॒ । आ॒हुः । प॒र॒मम् । ज॒नित्र॑म् ॥ ४ ॥

पूर्वंदिवित्रीणिबंधनानीत्युक्तं इदानीं स्थानत्रयेप्यपित्रीणिबंधनानीत्याह—हेअर्वन् तेतव दिवि बंधनानित्रीणिआहुः यानिपूर्वमुक्तानि अप्सुअनुपजीवित्वाद्भूलोकोप्यप्शब्देनाभिधीयते पृथिव्यांत्रीणिबंधनान्याहुः अन्नंस्थानंबीजमितित्रीणि तथा समुद्रेअन्तः समुद्रमध्ये समुद्रवणादपामुपादानात्समुद्रमंतरिक्षं तस्मिन्त्रीणि वृष्ट्युत्पत्तिनिमित्तानि मेघोविद्युत्स्तनितमिति उतेव इवशब्दश्चार्थे अपिच हेअर्वन् अश्व वरुणः पापस्यवारकः फलस्यावर्जयितावा त्वंमेमह्यं छन्त्सि कथयसि किंकथयसीतिचेदुच्यते तेतव परमंजनित्रं निरतिशयं जन्म जनेरौणादिकइत्रप्रत्ययः यत्रयेषुत्रिभूकेषुस्थानेष्वाहुः कथयन्ति यद्वा यत्रयस्मिन्नादित्येपरमंजनित्रमाहुः सूरादश्वंवसवोनिरतष्टेत्युक्तत्वात् तादृशंप्रशस्तं जन्म यज्ञसाधनभावेनकथयसीत्यर्थः ॥ ४ ॥

४. अश्व, द्युलोक में तुम्हारे तीन बन्धन (वसुगण, सूर्य और द्युस्थान) हैं। जल या पृथिवी में तुम्हारे तीन बन्धन (अन्न, स्थान और बीज) हैं। अन्तरिक्ष में तुम्हारे तीन बन्धन (मेघ, विद्युत् और स्तनित) हैं। तुम्हीं वरुण हो। पुरातत्त्वविदों ने जिन सब स्थानों में तुम्हारे परम जन्म का निर्देश किया है, वह तुम हमें बताते हो।

इ॒माते॑वाजिन्नव॒मार्ज॑नानी॒माश॒फानां॑सनि॒तुर्नि॒धाना॑ ।
अत्रा॑ते भ॒द्रार॑श॒ना अ॑पश्यमृ॒तस्य॒या अ॑भि॒रक्ष॑न्ति॒गो॒पाः ॥५॥११॥

इमा । ते । वाजिन् । अवऽमार्जनानि । इमा । शफानाम् ।
सनितुः । निऽधाना । अत्र । ते । भद्राः । रशनाः । अपश्यम् ।
ऋतस्य । याः । अभिऽरक्षन्ति । गोपाः ॥ ५ ॥ ११ ॥

हे वाजिन्नश्व तेत्वत्संबंधीन्यवमार्जनान्यंगसंशोधकानि स्थानानीमानीमानि उदकानि निधुतोका-दीनि किंच सनितुर्यागसंभक्तुस्तवेमा इमानि शफानांनिधाना निधानानि स्थानानि संचारप्र-देशा इत्यर्थः किंचात्रैवदेशेतव भद्राः भंदनीयाः कल्याणीः रशनाग्रीवादिषुसंयुक्ताः रज्जूरप्यपश्यं एषुकेषुस्थानेष्वपश्यं रशनाविशेषमन्ते यागोपाः गोपयित्र्योरशनाः ऋतस्यसत्यभूतस्य यज्ञसा-धनस्यवाश्वस्य कर्मणिषष्ठी ऋतमभिरक्षंति अभितःपालयन्ति ताअपश्यं यद्वा यद्वा इमाएवतवावमार्जनानि अश्वप्रक्षालनसाधनान्युदकानि इमानि सनितुस्तव शफानांनिधानानि देवयजनभूमयः संचारप्रदेशावा अत्रास्मिन्देवयजनस्थाने यारशनागोपास्तवपालयित्र्योरो-प्युरुणाः फलितोवाऋतस्यसंबंधिनः अभिरक्षंति ताअपश्यम् ॥ ५ ॥

५. अश्व, मैंने देखा है ये सब स्थान तुम्हारे अंग-शोधक हैं। जिस समय तुम यज्ञांश का भोजन करते हो, उस समय तुम्हारा पद-चिह्न यहाँ पड़ता है। तुम्हारी जो फलप्रद वल्गा (लगाम) सत्यभूत यज्ञ की रक्षा करती है, उसे भी यहाँ देखा है।

॥ इतिद्वितीयस्यतृतीयेएकादशोवर्गः ॥ ११ ॥

अथषष्ठी—

आत्मानंतेमनसारादजानामवोदिवापतयन्तंपतङ्गम् ।
शिरोअपश्यंपथिभिःसुगेभिररेणुभिर्जेहमानंपतत्रि ॥ ६ ॥

आत्मानम् । ते । मनसा । आरात् । अजानाम् । अवः । दिवा ।
पतयन्तम् । पतङ्गम् । शिरः । अपश्यम् । पथिऽभिः । सुऽगेभिः ।
अरेणुऽभिः । जेहमानम् । पतत्रि ॥ ६ ॥

हेअश्व देववआत्मानंशरीरं मनसाअस्मदीयेनप्रकृष्टमननवताचेतसा आरात् अविदूरे स्थितंअजानांजानामि अतिव्याप्तंज्ञातवानस्मीत्यर्थः कथं अवः अवस्तादसामर्थ्याद्भूमेःभूमि-मारभ्य दिवा अंतरिक्षेणमार्गेणपतंगमादित्यंपतयंतं गच्छन्तंव्याप्नुवन्तं यद्वा यथोदिवा अंतरि-क्षेणमार्गेणदिविव्याप्यपतयंतमच्छन्तं पतंगमादित्यंअयः व्याप्नोषि अतोव्याप्तंजानामि किंच शिरो-ऽपश्यं तवशिरएवैपश्यामि कथंसुगेभिः शोभनगमनसाधनैः अरेणुभिःअपांसुभिः पथिभिर्मार्गैः आ-

दित्यमण्डलादुपरिभूतैः सत्यलोकमार्गैरित्यर्थः तत्रप्रतिबंधाभावान्मार्गाणांसुकररूपत्वं यथा-
विधैस्तैर्जेहमानं उपर्युपरिव्याप्नुवत् पतत्रिपतनवत् शिरोऽअपश्यंभावयामि एवंलोकत्रयव्याप्तं
भावयामीत्यर्थः यद्वा तेआत्मानमेवंभावयामि मनसाधिया योवनात्मकेनान्तरिक्षमार्गेण दिवः
सकाशाद्वा अवः अवस्तात् अधस्तात् संपतयन्तं पतगदेशंप्रविव्याप्नुवत् अतएवपतंगंपतनशीलंअथवा
पतद्वादित्यसदृशंवा एवंतवशिरोभावयामीत्यर्थः शिरश्चैवमपश्यं उत्कृष्टैर्देवयजनमार्गैर्जेहमा-
नंयज्ञदेशंव्याप्नुवत् पतत्रिशीघ्रगामिशिरः पश्यामि यद्यपिआत्मशब्देनसशिरस्कंशरीरमुक्तं तथा-
पिदेहात्पूर्वंशिरसोदृश्यमानत्वात्पृथगभिधीयते ॥ ६ ॥

६. अश्व, दूर से ही मन के द्वारा मैंने तुम्हारे शरीर को पहचाना है। तुम नीचे से, अन्तरिक्ष-मार्ग में सूर्य में जाते हो। मैंने देखा है, तुम्हारा सिर धूलि-शून्य, सुखकर, मार्ग से शीघ्र गति से क्रमशः ऊपर चलता है।

अत्राते रूपमुत्तममपश्यंजिगीषमाणमिषआपदेगोः।
यदातेमर्तोअनुभोगमानळादिद्ग्रसिष्ठओषधीरजीगः ॥७॥

अत्र। ते। रूपम्। उत्ऽतमम्। अपश्यम्। जिगीषमाणम्।
इषः। आ। पदे। गोः। यदा। ते। मर्तः। अनु। भोगम्। आनट्।
आत्। इत्। ग्रसिष्ठः। ओषधीः। अजीगरिति ॥ ७ ॥

एवंगमनानंतरंहेअश्व तेतवोत्तमं उत्कृष्टरूपेणोत्कृष्टतमंरूपं अत्रास्मिन्यागदेशे अपश्यंपश्या-
मि कीदृशंगोःभूम्याःपदेस्थानेदेवस्थाने देवयजनप्रदेशेआभिषवणस्थानेवा इषः कर्मणिषष्ठी
इष्यमाणमन्नं अन्नानिवा आसमंतोजिगीषमाणंगंतुमिच्छन्तं हेअश्व तेतवयदामर्तोमनुष्यो-
भोगंभोक्तव्यमन्नंअन्वानट् नशतिर्गतिकर्मा अनुक्रमेणसमीपंगमयति आदित् अनंतरंतदानीमेव
तदनुग्रहात् विलंबमकृत्वाग्रसिष्ठः महाभूतएव ग्रसितृतमोभक्षयितृतमःसन् ओषधीर्धान्य-
यवादीः गिरसिभक्षयसि महानुभावोपित्वंलौकिकाश्ववत्पुष्टेनपुरुषेणदीयमानेस्वल्पंभक्ष्यमनुमहा-
दस्वीकरोषीत्यर्थः ॥ ७ ॥

७. मैं देखता हूँ, तुम्हारा उत्कृष्ट रूप पृथिवी पर चारों ओर अन्न के लिए आता है। अश्व, जिस समय मनुष्य भोग लेकर तुम्हारे पास जाता है, उस समय तुम ग्रास-योग्य तृण आदि का भक्षण करते हो।

अनुत्वारथोअनुमर्योअर्वन्ननुगावोनुभगःकनीनाम्।
अनुव्रातासस्तवसख्यमीयुरनुदेवाममिरेवीर्यंते ॥ ८

अनु । त्वा । रथः । अनु । मर्यः । अर्वन् । अनु । गावः । अनु ।
भगः । कनीनाम् । अनु । व्रातासः । तव । सख्यम् । ईयुः । अनु ।
देवाः । ममिरे । वीर्यम् । ते ॥ ८ ॥

इदानींकृत्स्नस्यलोकस्यापिमुख्यत्वमभिप्रायति हेअर्वन् गमनशीलाश्व त्वात्वामनु अनुसृत्य रथोगच्छति ततःपुरतोश्वस्यगमनात् तथामर्योमर्त्यः त्वात्वामनुगच्छति जात्येकव-चनं अनुगावः गावोऽपित्वामनुगच्छन्ति तथाकनीनां कन्यकानां स्त्रीणांभगोभाग्यं सौंदर्यं त्वा-मनु तथा व्रातासोव्राताः संघात्मकाः अन्येअश्वसमूहाः वस्वादिदेवगणावात्वामनु अनु-सृत्यतवसख्यमीयुःसखिभावंगच्छंति देवाऋत्विजः दीव्यमानादेवावात्वामनुसृत्य तेवीर्यं वीर-कर्म ममिरे स्तुत्यामांति अतःसर्वोऽपित्वामनुसरः त्वंतुसर्वस्यश्रेष्ठइत्यर्थः ॥ ८ ॥

८. अश्व, तुम्हारे पीछे-पीछे अश्व जाता है, मनुष्य तुम्हारे पीछे जाता है, स्त्रियों का सौभाग्य तुम्हारे पीछे जाता है। दूसरे अश्वों ने तुम्हारा अनुगमन करके मैत्री प्राप्त की है। देव लोग तुम्हारे वीर-कर्म की प्रशंसा करते हैं।

हिरण्यशृङ्गोयोअस्यपादामनोजवाअवरइन्द्रआसीत् ।
देवाइदस्यहविरद्यमायन्योअर्वन्तंप्रथमोअध्यतिष्ठत् ॥ ९ ॥

हिरण्यऽशृङ्गः । अयः । अस्य । पादाः । मनःऽजवाः ।
अवरः । इन्द्रः । आसीत् । देवाः । इत् । अस्य । हविःऽअद्यम् ।
आयन् । यः । अर्वन्तम् । प्रथमः । अधिऽअतिष्ठत् ॥ ९ ॥

अयमश्वोहिरण्यशृंगः हिरण्मयशृंगउन्नतशिरस्कः हृदयरमणशृंगस्थानीयशिरोरु-होवा अस्य पादा अयः अयोमयाः अयःपिंडसदृशाइत्यर्थः तथामनोजवाः मनोवेगाः अश्वे-षर्दिवविशेषणं ईदृशस्याश्वस्यसामर्थ्यं मत्विमनोवेगः इन्द्रोप्यवरोनिकृष्टआसीत् किंच अ-स्याश्वस्य हविरद्यं हविषःअदनं भक्षणं स्वार्थिकोयत् अदनयोग्यं हविर्वाअपेक्ष्य देवाः इत् सर्वेपिदेवाः आयन् प्राप्ताः यइन्द्रः अर्वन्तं प्रथमः प्रथमभावीसन् अध्यतिष्ठत् अधिष्ठितवा-न् सहविष्टेनस्वकीयत्वेनवा स्थितवानित्यर्थः इंद्रएवप्रथमोऽध्यतिष्ठदितिश्रुतम् ॥ ९ ॥

९. अश्व का सिर सोने का है और उसके पैर लोहे के तथा वेग-शाली हैं। वेग के सम्बन्ध में तो इन्द्र भी निकृष्ट हैं। देवगण अश्व के हव्य-भक्षण के लिए आते हैं। पहले इन्द्र ही यहाँ बैठे हैं।

अथदशमी—

ईर्मान्तासः सिलिकमध्यमासः संशूरणासो दिव्यासो अत्याः।
हंसा इव श्रेणिशो यतन्ते यदाक्षिषुर्दिव्यमज्ममश्वाः ॥ १० ॥ १२ ॥

ईर्मऽअन्तासः । सिलिकऽमध्यमासः । सम् । शूरणासः ।
दिव्यासः । अत्याः । हंसाःऽइव । श्रेणिऽशः । यतन्ते । यत् ।
आक्षिषुः । दिव्यम् । अज्मम् । अश्वाः ॥ १० ॥ १२ ॥

अनेनाश्वसमूहस्तुतिद्वारेणायंस्तूयते ईर्मान्तासःईरिताः प्रेरिताः अन्तापर्यन्तप्रदेशायेषांतेतथोक्ताः विरलान्ता इत्यर्थः सिलिकमध्यमासः संसृताः संगतामध्यप्रदेशायेषांतेतथोक्ताः मध्येनिबिडाइत्यर्थः अथवा शरीरस्यैवैतेविशेषणे ईर्मं ईरितं पुरोभागेप्रवृत्तमित्यर्थः तादृशःपृथुरन्तोजघनप्रदेशोयेषांतेतथाविधाः तथा सिलिकमध्यमासः संसृतः संगतः संश्लिष्टोमध्यभागोयेषांतेतादृशाः पुष्टत्वात्सौकृशाः संक्षिप्तमध्याइत्यर्थः जघनपुरोभागापेक्षया सिलिकमध्यमाइत्युक्तम् समित्ययमुपसर्गोयथान्यत्स्थानेनसंबंधयितव्यः शूरणासः विक्रमशीलाः दिव्यासोदिविभवाः अत्याः सततगामिनः यद्यप्यत्यमश्वनाम तथाप्यश्वशब्दस्यवक्ष्यमाणत्वात् अयंयौगिकोद्रष्टव्यः ईदृशाअश्वाः श्रेणिशः एकव्यापाराणांबहूनांसमूहःश्रेणिरित्युच्यते शीघ्रधावनायश्रेणिशः पंक्तीभूयसंयतंते सम्यक् यत्नंकुर्वन्ति तत्रदृष्टान्तः—हंसाइव तेयथाश्रेणीभूताईर्मान्ताइत्याद्युक्तरूपाःसन्तः अन्तरिक्षेगमनाययतंतेतद्वत् कदाउच्यते यत् यदा अश्वाः दिव्यं अज्मंगमनं संबन्धिमार्गंआक्षिषुः व्याप्नुवन्तितदा । अयंमंत्रोयास्केनैवंव्याख्यातः—ईर्मान्ताःसमीरितान्ताःपृथ्वन्तावासिलिकमध्याःसंसृतमध्याःशीर्षमध्यावापिवाशिरआदित्योभवतियदनुशेतेसर्वाणिभूतानिमध्ये-चैषांतिष्ठतीदमपीतरच्छिरएतस्मादेवसमाश्रितान्येतदिन्द्रियाणिभवन्तिसंशूरणासोदिव्यासोअत्याः शूरःशवतेर्गतिकर्मणोदिव्यादिविजाअत्याअतनाः हंसाइवश्रेणिशोयतन्तेहंसाहन्तेर्घ्नन्त्यध्वानंश्रेणिशइतिश्रेणिःश्रयतेः समाश्रिताभवन्तियदाक्षिषुर्यदापुर्दिव्यमज्ममजनिमाजिमश्वाइति[1]॥ १० ॥

१०. जिस समय अश्व स्वर्गीय पथ से जाता है, उस समय वह निविड़-जघन-विशिष्ट होता है। पतली कमरवाले, विक्रमशाली और स्वर्गीय अश्वगण दल के दल हंसों की तरह पंक्ति-बद्ध होकर उसके साथ जाते हैं।

॥ इतिद्वितीयस्यतृतीयेद्वादशोवर्गः ॥ १२ ॥

---

१ नि० ४. १३.

अथैकादशी—

तवशरीरंपतयिष्णवर्वन्तवचित्तंवातइवध्रजीमान्।
तवशृङ्गाणिविष्ठितापुरुत्रारण्येषुजर्भुराणाचरन्ति॥ ११॥

तव। शरीरम्। पतयिष्णु। अर्वन्। तव। चित्तम्। वातःऽइव।
ध्रजीमान्। तव। शृङ्गाणि। विऽस्थिता। पुरुऽत्रा। अरण्येषु।
जर्भुराणा। चरन्ति॥ ११॥

हेअर्वन् तवशरीरंपतयिष्णुपतनशीलंव्याप्तमित्यर्थः तथा तवचित्तंमनोवातइवध्रजीमान् शीघ्रगमनवान्वायुरिवसद्यः शीघ्रगमनानुकूलमित्यर्थः किंच तवशृंगाणिशिरसोनिर्गताः शृंगस्थानीयाःकेशाः पुरुत्रापुरुषुबहुषुप्रदेशेषुविष्ठिता विष्ठितानि विविधंस्थितानि किंच तेएवारण्येषु जर्भुराणामनोहराणिपुष्यमाणानिवा एवंभूताः केशाश्चरन्ति यद्वा अश्वस्यशृंगाभावात् तद्वद्भवानितेजांसिपरिगृह्यन्ते॥ ११॥

११. अश्व, तुम्हारा शरीर शीघ्रगामी है, तुम्हारा चित्त भी वायु की तरह शीघ्रगन्ता है। तुम्हारे केसर नाना स्थानों में नाना भावों में अवस्थित तथा जंगल में विविध स्थानों में भ्रमण करते हैं।

आश्वमेधिकेमध्यमेहनि अभिगूर्ये शंसोपिमरविद्धकामंतरमुपप्रागाच्छसनमितिद्वेक- पोशंसनीये सूचितंच—उपप्रागाच्छसनमितिद्वेइति।

सैषासूक्तेद्वादशी—

उपप्रागाच्छसनंवाज्यर्वादेवद्रीचामनसादीध्यानः।
अजःपुरोनीयतेनाभिरस्यानुपश्चात्कवयोयन्तिरेभाः॥ १२॥

उप। प्र। अगात्। शसनम्। वाजी। अर्वा। देवद्रीचा।
मनसा। दीध्यानः। अजः। पुरः। नीयते। नाभिः। अस्य।
अनु। पश्चात्। कवयः। यन्ति। रेभाः॥ १२॥

अयमर्वा अरणकुशलोवाजी अश्वः शसनं विशसनस्थानं उपप्रागात् उपप्रैति-उपगच्छति किंकुर्वन् देवद्रीचामनसा देवान्गच्छतामनसादीध्यानोध्यायन् कथंदेवानस्मद्यजे नाभि-

मि देवत्वं प्राप्नोमीति मनसि ध्यायन् किं चास्य पुरः पुरस्तान्नाभिर्नद्धनं बंधुभूत इत्यर्थः यद्वास्य बंधनस्थानीयः अविमुक्तत्वात् एवंभूतोऽजः पुरो नीयते पुरतः प्राप्यते अनु अनुसृत्य पश्चात् अनंतरं अश्वपश्वोरुभयोः पर्यवसितो यो यज्ञ एक एव तथाप्यजाश्वोभयानंतर्यत्वप्रकटनाय पदद्वयं यद्वा अन्विविक्रियया संबध्यते कवयः अनूचानाः रेभाः स्तोतारः ऋत्विजो यन्ति गच्छन्ति येषामनूचानास्ते कवय इति श्रुतेः । यद्वा कवय इति मेधाविनाम कविर्मनीषीति तन्नामसु पठितत्वात् रेभ इति स्तोतृनाम रेभः जरितेति तत्र पाठात् ॥ १२ ॥

१२. वह द्रुतगामी अश्व आसक्त चित्त से देवों का ध्यान करते हुए वध-स्थान में जाता है। उसके मित्र छाग को उसके आगे-आगे ले जाया जाता है। कवि स्तोता पीछे-पीछे जाते हैं।

उप॒ प्रागा॑त्पर॒मं यत्स॒धस्थ॒मर्वाँ॒ अच्छा॑ पि॒तरं॑ मा॒तरं॑ च ।
अ॒द्या दे॒वाञ्जुष्ट॑तमो॒ हि ग॒म्या अथा शास्ते॑ दा॒शुषे॒ वार्या॑णि ॥ १३॥ १३॥

उप॑ । प्र । अ॒गा॒त् । प॒र॒मम् । यत् । स॒धऽस्थ॑म् । अर्वा॑न् ।
अच्छ॑ । पि॒तर॑म् । मा॒तर॑म् । च॒ । अ॒द्य । दे॒वान् । जुष्ट॑ऽतमः ।
हि । ग॒म्याः । अथ॑ । आ । शा॒स्ते॒ । दा॒शुषे॑ । वार्या॑णि ॥ १३॥ १३॥

अर्वान् अरणकुशलोऽयमश्वः उपप्रागात् उपगच्छति किं यत्परमं उत्कृष्टं सधस्थं सहस्थानं सुकृतिभिरेकत्र निवासयोग्यं स्वर्गाख्यं पदमस्ति तत् किमर्थं पितरं मातरं च अच्छ आभिमुख्येन प्राप्तुं हे अश्वाद्यास्मिन्काले जुष्टतमः प्रीततमः स्वर्गं प्राप्नोमीति हर्षयुक्त इत्यर्थः एवंभूतो देवान्गम्याः गच्छेः हि शब्दः पशोरुपयुक्तस्य पशोः स्वर्गप्राप्तेः स्वगर्भ्योनुसत्वासयूप्य इत्यादिमंत्रान्तरप्रसिद्धिद्योतनार्थः अथानन्तरं यजमानः आशास्ते कस्मै दाशुषे हविर्दत्तवते स्वस्मै कानि वार्याणि वरणीयानि धनानि यद्वा पुरुषव्यत्ययः आशास्ते प्रार्थये यजमानार्थम् ॥ १३ ॥

१३. द्रुतगामी अश्व, पिता और माता को प्राप्त करने के लिए उत्कृष्ट और एक निवास-योग्य स्थान पर गमन करता है। अश्व, आज खूब प्रसन्न होकर देवों के पास जाओ, ताकि हव्यदाता वरणीय धन प्राप्त करे।

॥ इति द्वितीयस्य तृतीये त्रयोदशो वर्गः ॥ १३ ॥

अस्य वामस्येति द्विपंचाशदृचमष्टमं सूक्तं दैर्घतमसम् अनेयमनुक्रमणिका अस्य द्विपंचाशदस्य वामं वेतत्तं त्रयोत्थापनमप्रमतिवाक्यान्यपप्रायेणहानमोक्षाक्षरप्रशंसा च पंचपादं ताकंनानोपद्वायने यं संसारिके सप्तार्धगर्भागौरीरितिजगत्यः एवदन्त्यं तु वैश्वदेवं यस्याः समुद्रा इति नाथः समुद्राआपोऽक्षरं सापत्सारपङ्क्तिः शकमयमिति शकधूमः उक्षार्णः प्रश्निमिति सोमस्तयः केशिन इत्यग्निः

---

१ तै० सं० १. २. ४. १

सूर्योवायुर्वाकेशिनश्चत्वारिवागित्यावाक्पदानिमितिसोमोद्वादशोक्तिसंवत्सरसंस्थंकालचक्रवर्णनं यस्ते-
सरस्वत्यैयज्ञेनसाध्येभ्यःपरानुष्टुप्गौरीपर्जन्याग्निदेवताकान्त्यासरस्वतेसूर्यायवेति । अथस्तु-
त्यावहुत्वेनस्तुविभागस्यालीकत्वादिदंसूक्तमत्यन्तस्तवनं नसूक्तान्तरवद्बहुस्तवनं इदमेवबैल-
क्षण्यंगुणशब्देनद्योत्यते अस्मिन्सूक्ते प्रायेणसंशयोत्थापनादयोबहवोर्थाःप्रतिपाद्यन्ते । अ-
चिकित्वांश्चिकितुषइत्यनयासंशयउत्थाप्यते पृच्छामितेत्यत्रप्रश्नःप्रतीयते इयंवेदिरित्यत्रप्र-
तिवचनं यईंचकारेत्यादिनाज्ञानप्रशंसाप्रतिपाद्यते अपश्यंगोपामित्यादिनाप्रत्यक्षसाक्षा-
त्काररूपमोक्षस्यप्रशंसा नक्षरत्रीत्यक्षरेणस द्वासुपर्णेत्यादिनातस्यप्रशंसा पंचपादंपितरंसाकंजा-
नांसप्तथंपंचपात्रेष्वपिप्रतिमंत्रंसर्वत्रिकेसप्तार्धगर्भागौरीर्मिमायेतिषड्जगत्यः समानमेतदित्यनुष्टुप् त-
स्याःसमुद्राइतिप्रस्तारपंक्तिः तल्लक्षणंछन्दोग्रंथेसूत्रितं—प्रस्तारपंक्तिःपुरतइति । पुरतःपूर्वौयस्या-
द्वयोर्द्वादशकौपादौततोद्वावष्टाक्षरौगायत्रौसाप्रस्तारपंक्तिरितिसूत्रार्थः।अनुक्रमण्यामप्युक्तम्—
आपोचेत्प्रस्तारपंक्तिरिति । शिष्टाअनादेशपरिभाषयात्रिष्टुभः गौरीर्मिमायेत्येतदन्तानां विश्वे-
देवादेवता तस्याःसमुद्राइत्यस्याःपूर्वार्धस्यवाग्देवता उत्तरार्धस्यआपः शकमयमित्यस्याः
पूर्वार्धस्यशकधूमः उक्षाणंपृश्निमित्युत्तरार्धस्यसोमोदेवता त्रयःकेशिनइत्यस्याः अग्निसूर्यवायवः
चत्वारिवागित्येषावाग्देवताका इन्द्रंमित्रंवरुणंकृष्णंनियानमित्येतेसूर्यदेवते द्वादशप्रधयइत्यस्याः
संवत्सरात्माकालोदेवता यस्तेस्तनइत्यस्याःसरस्वती यज्ञेनेत्यस्याःसाध्यादेवता समानमेतदित्य-
स्याःसूर्यःपर्जन्योवाग्नयोवादेवता दिव्यंसुपर्णमित्यस्याःसरस्वान्सूर्योवादेवता उक्तसूक्त-
स्यविनियोगंशौनकआह—स्तेयंकृत्वाद्विजोमोहाच्चिरात्रोपोषितःशुचिः । सूक्तंजप्त्वास्यवामीयं
क्षिप्रंमुच्येतकिल्बिषादिति। महाव्रतेवैश्वदेवशस्त्रेवैश्वदेवनिविद्धानंद्विपदीकं यत्रास्यवामस्येत्या-
दिकमेकचत्वारिंशदृचंपच्यमंपदीकं पंचमारण्यकेसूत्रितम्—अस्यवामस्यपलितस्यहोतुरिति
तल्लिङ्गस्यदैवतमतः एकचत्वारिंशतमिति ।

तत्रप्रथमा—

अस्यवामस्यपलितस्यहोतुस्तस्यभ्रातामध्यमोअस्त्यश्नः ।
तृतीयोभ्राताघृतपृष्ठोअस्यात्रापश्यंविश्पतिंसप्तपुत्रम् ॥ १ ॥

अस्य । वामस्य । पलितस्य । होतुः । तस्य । भ्राता । मध्यमः ।
अस्ति । अश्नः । तृतीयः । भ्राता । घृतऽपृष्ठः । अस्य । अत्र ।
अपश्यम् । विश्पतिम् । सप्तऽपुत्रम् ॥ १ ॥

अत्रद्वितीयपादेतच्छब्दश्रुतेः प्रथमपादेयदितिविशेषणयोग्यक्रियार्थसंबन्धोयच्छब्दोऽ-
ध्याहार्यः योऽयंदिविद्योतते तस्यास्यवामस्य वननीयस्यसंभजनीयस्य आरोग्यार्थिभिःसर्वैः
सेवनीयस्य पलितस्यपालयितुः प्रकाशवृष्ट्यादिप्रदानेन पालकस्य यथायोऽयंदिविद्योतते तस्या-
स्यहोतुः ह्वातव्यस्य आह्वानार्हस्यादित्यस्यमध्यमोमध्यमस्थानोमध्येभवोवायुरुच्यते आदित्या-
दीनपेक्ष्यास्यमध्यमत्वं सचाश्नः सर्वव्यापः नहिवायुरहितःकश्चित्प्रदेशोऽस्ति तादृशोभ्राताऽस्ति
भ्रातृस्थानीयोभवति यथालोकेभ्रातापितृधनस्यभागंहरति तद्वन्मध्यस्थानमन्तरिक्षलोकंहरती-
तिवा वृष्टिपर्वरश्मिभिराहृतानांभौमानांरसानांहरणाद्वाभ्रातेत्युच्यते पित्र्येणधनेनस्वार्जितेनवाभ-
र्तव्योभवतीतिभ्राता मध्यमोवायुरपिवृष्टिपर्वरसैर्भर्तव्योभवति किंच घृतपृष्ठः घृतमाहुतिलक्ष-
णंपृष्ठेयस्यतादृशोभ्रातास्यतृतीयोऽस्तिभवति त्रयाणांपूरणस्तृतीयः उक्तोभयापेक्षयास्यतृतीयत्वं
भ्रातृत्वंचद्विधाद्विप्रकारेणानापिद्रष्टव्यं रात्रौसवितुस्तेजोभागस्यहरणाद्दिवास्वकीयतेजसोभाग-
स्यतद्धर्मेणकल्पनात्वाद्भ्रातृत्वं अत्रपुत्रमातृपुत्रमध्येपुरोदेशेचाविश्पतिं विशांप्रजानांपालयिता-
रं सप्तपुत्रं सर्पणरश्मिपुत्रोपेतं ऐतिहासिकपक्षे अदितिःपुत्रकामेतिमन्त्रुते मित्रवरुणादिभ्यदि-
तिपुत्रेभ्यस्यादित्यस्यसप्तमपुत्रत्वं ईदृशंमहानुभावमादित्यमपश्यं अद्राक्षं भावनयात्मत्वेनसा-
क्षात्करोमीत्यर्थः यथोऽहंसोऽसौयोऽसौसोऽहमितिश्रुतिः । एवंवाअस्यवामस्य विश्वस्योद्गरितुः स-
मुद्गिरित्यर्थः पलितस्यपालयितुः स्वसृष्टजगत्पालनपरोऽस्य होतुरादातुः स्वस्मिन्संहर्तुरित्य-
र्थः परमेश्वरस्यसृष्ट्यादिकर्तृत्वं श्रुतिस्मृतिपुराणादिषुप्रसिद्धं तस्यतादृशस्यपरमेश्वरस्यभ्रा-
तावनश्वामहारीवदंभूतस्त्रात्मा मध्यमः सर्वत्रमध्येवर्तमानोऽस्तिजगद्धारकत्वेनवर्तते सचाश्नः
व्यापनशीलः वायुनावैगौतमसूत्रेणायंचलोकःपरश्चलोकःसर्वाणिचभूतानिसंदृब्धानीतिश्रुतेः ।
वक्ष्यमाणविराडपेक्षयाऽस्यामध्यमत्वं किंच अस्यपरमेश्वरस्य तृतीयः घृतपृष्ठः घृतमित्यु-
दकनाम तेनतत्कार्यंशरीरमुच्यते तदेवपृष्ठं स्पर्शनीयंसर्वस्यस्पर्शकंयस्यसतादृशः पृष्ठं-
स्पृशतेरितिनिरुक्तं । यद्वा प्रदीप्तपृष्ठः पृष्ठशब्दःकृत्स्नशरीरोपलक्षकः प्रकाशितशरीराभिमानी-
त्यर्थः नत्वयंसूक्ष्मशरीराभिमानिसूत्रात्मवत्स्पर्शनाविषयोभवति अत्रपुत्रमध्येविश्पतिं विशां
प्रजानांपतिंउपलक्षणमेतत् सर्वस्यपतिमित्यर्थः सर्वस्यपतिःसर्वस्येशानइतिश्रुतेः सप्तपुत्रं
सप्तलोकाः पुत्रायस्यतादृशं स्वमाययासृष्टसर्वलोकमित्यर्थः अपश्यं पश्येयं साक्षात्करोमी-
त्यर्थः । अयमर्थः—स्वाधीनमायोजगत्कारणभूतःपरमेश्वरएकः तदुत्पन्नौ स्थूलसूक्ष्मशरी-

२

१ नि० ३. २. ।

राभिमानिनोद्वौविराट्सूत्रात्मानौ तेषुमध्ये द्वयोःसाक्षात्कारेणमोक्षाभावात् सृष्ट्यादिकार-णंपरमेश्वरंज्ञेयत्वेनप्रसिद्धम् श्रवणमननादिसाधनेनसाक्षात्करोमीत्यर्थः एवमुत्तरत्राप्यध्यात्म-परतयायोजयितुंशक्यं तथापिस्वरसत्वाभावाद्ग्रन्थविस्तरभयाच्चनलिख्यते यत्तद्वासुपर्णेत्यादौ स्फुटमाध्यात्मिकोऽप्यर्थःप्रतीयते तत्रतत्रप्रतिपादयामः अयंमन्त्रोयास्केनव्याख्यातः—अस्य-वामस्यवननीयस्यपलितस्यपालयितुरित्यादिना तद्व्याख्यानमत्रानुसन्धेयम् ॥ १ ॥

१. सबके सेवनीय और जगत्पालक होता या सूर्य के मध्यम भ्राता या वायु सर्वत्र व्याप्त हैं। उनके तीसरे भ्राता या अग्नि आहुति धारण करते हैं। भाइयों के बीच सात किरणों से युक्त विश्पति को देखा गया।

अथद्वितीया—

सप्तयुञ्जन्तिरथमेकचक्रमेकोअश्वोवहतिसप्तनामा।
त्रिनाभिचक्रमजरमनर्वंयत्रेमाविश्वाभुवनाधितस्थुः ॥ २ ॥

सप्त। युञ्जन्ति। रथम्। एकऽचक्रम्। एकः। अश्वः।
वहति। सप्तऽनामा। त्रिऽनाभि। चक्रम्। अजरम्। अनर्वम्।
यत्र। इमा। विश्वा। भुवना। अधि। तस्थुः ॥ २ ॥

एकचक्रंएकरथाङ्गोपेतं यद्यपिचीणिचक्राणितथापि तेषामेकरूपत्वात् एकचक्रमित्युच्य-ते रथंरंहणस्वभावं सूर्यस्यसंबन्धिनं सप्त एवतस्याकाश्वायुंजन्ति अनुवध्नन्ति वहन्त्यहो-रात्रनिर्वाहाय किंवस्तुतःसप्त नेत्याह—एकोऽश्वः सप्तनामा एकएवसप्ताभिधानः सप्तधानमनप्र-कारोवा एकएववायुः सप्तरूपाणि भूत्वावहतीत्यर्थः वाय्वधीनत्वादन्तरिक्षसंचारस्य एकचक्र-मित्युक्तम् कीदृशंचक्रमित्यत्राह—त्रिनाभित्रयमध्यस्थितनाभिस्थानीयच्छिद्रत्रयोपेतं अजरंअमरणधर्मकं अनर्वंअशिथिलं पुनस्तदेवविशेष्यते यत्रयस्मिंश्चक्रे इमाविश्वाभुवना इ-मानिप्रसिद्धानिसर्वाणिभूतजातानि अधि आश्रित्य तस्थुः तिष्ठन्ति यद्वा एकचक्रं एकचारिणं असहायेनसंचरन्तंरथं आदित्यमण्डलं सप्तयुञ्जन्ति सप्तर्तवःसप्तसंख्याकारश्मयः सप्त-प्रकारकार्याः असाधारणाः परस्परविलक्षणाः षड्ऋतवः एकःसाधारणइत्येवं अथवा मासद्वया-त्मकाःषड् अपरोधिकमासात्मकइत्येवं सप्तर्तवोयुञ्जन्ति एतस्यकार्यंनिर्वहन्तीत्यर्थः सचैकः असहायः अश्वोव्यापनशीलआदित्यः सप्तनामा सप्तरश्मीनां संनमयितारोरश्मयोयस्यवायवः

१ नि० ४, २६.।

सप्तऋषिभिः स्तूयमानो वा आदित्यो वहति धारयति भ्रमयतीत्यर्थः किंत्रिनाभिचक्रं त्रयो-
नाभयः नाभिस्थानीयाः संवत्सरावयवभूता ऋतवोयस्यतत्तादृशं केते ग्रीष्मवर्षाहिमन्ताख्याः यद्वा
भूतभविष्यद्वर्तमानाख्यास्त्रयःकालास्त्रिनाभयः तद्विशिष्टंचक्रं चक्रवत्पुनःपुनःपरिभ्रममाणं
संवत्सराख्यं चक्रंनानाकालावयवोपेतं अयमादित्यः पुनःपुनरावर्तयति संवत्सरादयोपीनानां
तथैवान्वर्थत्वात् एवंयुगादीनांतदावृत्तिसाम्यत्वात्संवत्सरस्यचक्रत्वेननिरूपणं पुनःकीदृशं
तत् यत्रयस्मिन्चक्रे इमाविश्वाभुवना इमानिसर्वाणिभूतान्यधितस्थुः आश्रित्यतिष्ठन्ति का-
लाधीनत्वात्सर्वस्यस्थितेः ईदृशस्यकालस्यकारणभूतपरमेश्वरज्ञानेनमोक्षसद्भावात् ज्ञानमो-
क्षात्मकप्रशंसाचेत्यनुक्रमण्यामुक्तं अयमपियास्केन—सप्तयुञ्जन्तिरथमेकचक्रमेकचारिण-
मित्यादिनाव्याख्यातः तदत्राप्यनुसन्धेयम् ॥ २ ॥

२. सूर्य के एकचक्र रथ में सात घोड़े जोते गये हैं। एक ही अश्व सात नामों से रथ ढोता है। चक्र की तीन नाभियाँ हैं। वे न तो कभी शिथिल होती हैं न जीर्ण। सारा संसार उनका आश्रय करता है।

अथ तृतीया—

इमं रथमधि ये सप्त तस्थुः सप्तचक्रं सप्त वहन्त्यश्वाः ।
सप्त स्वसारो अभि सं नवन्ते यत्र गवां निहिता सप्त नाम ॥ ३ ॥

इमम् । रथम् । अधि । ये । सप्त । तस्थुः । सप्तऽचक्रम् ।
सप्त । वहन्ति । अश्वाः । सप्त । स्वसारः । अभि । सम् । नवन्ते ।
यत्र । गवाम् । निऽहिता । सप्त । नाम ॥ ३ ॥

इममुक्तस्वरूपमादित्यं मण्डलाख्यंसंवत्सराख्यंवा रथंयेसप्तसप्तसंख्याकोऽधितस्थुरधिष्ठिताः
संवत्सरपक्षे अयनऋतुमासपक्षदिवसरात्रिमुहूर्ताख्याःसप्तावयवाअधितिष्ठन्ति कीदृशंरथं सप्तच-
क्रं चक्रनामचरणात्क्रमणात्सप्तचक्राणिरश्मयः तेसप्तयस्यरथस्य तादृशमुक्तप्रकारविशिष्टंरथं पूर्वोक्तास-
प्तविधाः अश्वाव्यापनशीलाः सप्तवहन्ति निर्वहन्तिचतादृशंरथंसप्तस्वसारः स्वयंसरणाः स-
रादित्यसखेनसारिताः परस्परंस्वसृभूतावा सप्तसंख्याकारश्मयऋतवश्च अभिसंनवन्ते आभिमु-
ख्येनसंगच्छन्ते असाधारणाः परस्परविलक्षणकार्याः यद्वा सर्वसाधारणएकइति सप्तत्वम्
यद्वा उक्तरूपामासद्वयात्मकाःषट् त्रयोदशमासात्मकःसप्तमइतिसप्तत्वं कीदृशोरथस्तद्विवक्ष्यते—

१ नि० ४. २७.

यमयस्मिन्रथे उभयविधेगवांवाचां स्तुतिरूपाणां सप्त सप्तविधानिनाम नमनानि सप्तस्वररूपाणिनिहिता निहितानि सप्तस्वरोपेतैःसामभिःस्तुत्यंरथमित्यर्थः यद्वा गवांउदकानां सप्त सर्पणस्वभावानि नाम नमनानि यत्र यासुस्वसृषुनिहितानि ताः स्वसारः परस्परस्वसृभूतादेवनद्यः अभिसंनवन्ते ॥ ३ ॥

३. जो सात, सप्त-चक्र रथ का, अधिष्ठान करते हैं, वे ही सात अश्व हैं; वे ही इस रथ को ढोते हैं। सात भगिनियाँ (किरणें) इस रथ के सामने आती हैं। इसमें सात गायें (किरणें या स्वर) हैं।

अथचतुर्थी—

कोददर्शप्रथमंजायमानमस्थन्वन्तंयदनस्थाबिभर्ति ।
भूम्याअसुरसृगात्माक्वस्वित्कोविद्वांसमुपगात्प्रष्टुमेतत् ॥ ४ ॥

कः । ददर्श । प्रथमम् । जायमानम् । अस्थन्ऽवन्तम् । यत् ।
अनस्था । बिभर्ति । भूम्याः । असुः । असृक् । आत्मा । क्व ।
स्वित् । कः । विद्वांसम् । उप । गात् । प्रष्टुम् । एतत् ॥ ४ ॥

एवंप्रपञ्चस्यकालायत्ततामभिधाय तस्यकारणभूतस्यपरमेश्वरस्याविषयत्वमाह—कोददर्श कोद्रष्टुंशक्नुयात् कदा प्रथमंसृष्टेःपूर्वं अव्याकृतावस्थायामित्यर्थः किंजायमानं प्रथमभावविकारमापन्नं उत्पद्यमानंप्रपञ्चमित्यर्थः दुर्ज्ञेयत्वेहेतुमाह—यद्यस्मात् अस्थन्वन्तंअस्थिमन्तंशरीरं उपलक्षणमेतत् कार्यभावमापन्नमित्यर्थः अनस्था अस्थिरहिता अशरीरा सांख्यप्रसिद्धाप्रकृतिः वेदान्तप्रसिद्धा ईश्वरायत्तामायाबिभर्ति गर्भवद्धारयति अव्याकृतावस्थायां अनस्थोऽशरीरः परमेश्वरोबिभर्ति यदाकेवलःपरमेश्वरोमायाशबलितःसन् इदंजगन्निर्मितवान् उत्पत्तिसमयेदेहादिसहितस्यकस्यचिदभावात् कोददर्श तदानींमनोनित्यं आत्माचनित्यः तत्संयोगात्कश्चिदात्माजानातीतिचेत् सोपिनसंभवतीत्यतआह—भूम्याःसंबन्धिपार्थिवंस्थूलशरीरं असुःप्राणः तदुपलक्षितंसूक्ष्मशरीरं असृक्शोणितंसप्तधातूपलक्षकं यद्यपि शरीरं पञ्चभूतात्मकं तथापिभूतद्वयप्रत्यक्षत्वात्तदपेक्षयोक्तम् आत्मा तैःसंबद्धश्चेतनः क्वस्वित्क्वभवेत् नकश्चिदस्तीत्यर्थः नान्यत्किंचनमिषदितिश्रुतेः[1] । विद्वांसंजगत्कारणविषयज्ञानवन्तं अन्यं गुर्वादिकंएतत्कारणंप्रष्टुं कः शिष्यः अल्पमतिरुपगात् उपगच्छति तादृशोदेहेन्द्रियसंघातरूपआत्मातस्मिन्समयेकुत्रास्ति यद्वाप्रविवक्ताचोभावपिनस्तइत्यर्थः ननुवहितोयमस्ति

---

[1] ऐतरेयोपनिषत् ।

यतोऽन्यद्विभक्तंपलस्येदितिश्रुतेः । यद्वा प्रथमं प्रथमभाविनं जगतःकारणभूतं कोददर्श कःसाक्षात्करोति जायमानमस्थन्वन्तंमांसं अनस्थिकः परमेश्वरः शरीरं अशरीरः यदस्मा-द्बिभर्ति द्रष्टुरपितत्कार्यत्वादितिभावः शिष्टंसमानम् ॥ ४ ॥

४. प्रथम उत्पन्न को किसने देखा था---जिस समय अस्थि-रहिता (प्रकृति) ने अस्थि-युक्त (संसार) को धारण किया ? पृथिवी से प्राण और रक्त उत्पन्न हुए; परन्तु आत्मा कहाँ से उत्पन्न हुई ? विद्वान् के पास कौन इस विषय की जिज्ञासा करने जायगा ?

पाकःपृच्छामिमनसाविजानन्देवानामेनानिहितापदानि ।
वत्सेबष्कयेधिसप्ततन्तून्वितत्निरेकवयओतवाउ ॥ ५ ॥ १४ ॥

पाकः । पृच्छामि । मनसा । अविऽजानन् । देवानाम् । एना ।
निऽहिता । पदानि । वत्से । बष्कये । अधि । सप्त । तन्तून् ।
वि । तत्निरे । कवयः । ओतवै । ऊँ इति ॥ ५ ॥ १४ ॥

पाकः पक्तव्योपक्वमतिरहं मनसा संस्कृतेन अविजानन् अतिगहनंतत्त्वं विशेषेणजानन्-शक्नुवन् पृच्छामि प्रश्नंकरोमि अज्ञानेकारणमाह—एना एनानि पदानिसंदेहास्पदानि वस्तूनि देवानांनिहिता निहितानि तानिदेवानामपिगूढानीत्यर्थः यद्वा देवानांपदानि वस्तूनि निधिवद्गोपयि-त्वा स्थापितानि अतः पृच्छामि तत्त्वज्ञानोपयोगायेतिशेषः तानिकानीत्युच्यते—वत्से सर्वस्यनि-वासभूते बष्कये षटिविसस्यनाम तत्कपतीतिबष्कयआदित्यः यद्वा बष्कयोनामैकहायनोवत्सः पुनरपिवत्सशब्दस्य पृथङ्निर्देशाद्बष्कयशब्देनतत्कालमात्रंलक्ष्यते तस्मिन्नादित्ये अधिअधिकं सप्ततन्तून् तायमानान्सप्तसोमसंस्थान् कवयोमेधाविनोयजमानाओतवै जगद्वृत्तिर्यन्तुम् वेष्टुं वितत्निरे वितन्वन्ति यद्वा सप्ततन्तवः सप्तच्छन्दांसि तानिवितन्वन्ति किमर्थं ओतवै सप्तसोमसं-स्थारूपतिर्यक्तन्तुसन्तानाय यज्ञनिर्माणायेत्यर्थः यज्ञानांस्थितेःसूर्याधीनत्वादितिभावः ई-दृशंतत्त्वंपृच्छामीत्यर्थः ॥ ५ ॥

५. मैं अनाड़ी हूँ; कुछ समझ में न आने से पूछ रहा हूँ। ये सब संदिग्ध बातें देवों के पास भी रहस्यमयी हैं। एक वर्ष के गोवत्स या सूर्य के वेष्टन के लिए मेधावियों ने जो सात सूत या सात सोम-यज्ञ प्रस्तुत किये, वे क्या हैं ?

अचिकित्वाञ्चिकितुषश्चिदत्रकवीन्पृच्छामिविद्मनेनविद्वान् ।
वियस्तस्तम्भषळिमारजांस्यजस्यरूपेकिमपिस्विदेकम् ॥ ६ ॥

अचिकित्वान् । चिकितुषः । चित् । अत्र । कवीन् । पृच्छामि ।
विद्मने । न । विद्वान् । वि । यः । तस्तम्भ । षट् । इमा । रजांसि ।
अजस्य । रूपे । किम् । अपि । स्वित् । एकम् ॥ ६ ॥

अचिकित्वान् देवतातत्त्वमजानन्नहं चिकितुषः विशेषेण तत्त्वं जानतः कवीन् क्रान्तदर्शिनः अधिगतपरमार्थान् अत्र अस्मिन्तत्त्वविषये पृच्छामि किमर्थं विद्मने वेदनाय परमार्थज्ञानाय किं जानन्नेव परानजानतो बोधयितुं नेत्याह विद्वान्न पृच्छामि अपितु अज्ञानादेव यः परमेश्वरः वितस्तम्भ स्कम्भितवान्नियमितवान् अथ य आत्मा सेतुर्विधृतिरेषां लोकानामसंभेदायेति श्रुतेः । किमिमा इमानि षट् रजांसि लोकान् लोका रजांस्युच्यन्त इति निरुक्तम् यद्यपि लोकाः सप्त तथापि सत्यलोकस्य कर्मिणां सर्वेषां साधारणत्वाभावात् षडित्युक्तम् ननु भवेयुर्लोकाः सप्त किमिति न निर्दिष्टमिति उच्यते—अजस्य जननादिरहितस्य चतुर्मुखस्य ब्रह्मणः रूपे स्वरूपे एकं सत्यलोकाख्यं पुनरावृत्तिरहितं स्थानं किमपि स्वित् किंस्विदेव तच्च केनाप्यधिगन्तुमशक्यमित्यर्थः केषांचिदेवोपासकैरर्चिरादिमार्गेण गन्तव्यत्वादिति भावः यद्वा षट् रजांसि विलक्षणाः षडृतवः तानि यः स्तम्भयचकार अजस्य जननशीलस्य जन्मरहितस्य आदित्यस्य रूपे दृश्यमाने मण्डले एकमद्वितीयं किमपि स्वित् किंस्वित् यत्किंचिद्वाङ्मनसागम्यं तत्त्वमस्ति तत्पृच्छामि य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषो दृश्यत इत्यादिश्रुतिप्रतिपादितं तत्त्वमित्यर्थः अथवा षडिमानि रजांसि त्रिविधान् भूलोकान् द्युलोकांश्च यस्तस्तम्भ तिस्रो भूमीर्धारयन्त्रीँरुत द्यूनिति निगमः । तस्याजस्य परब्रह्मणः रूपेण नामविकाररूपात्मके जगति किमपि स्विदेकमेकात्मकमस्तीति प्रश्नः अविशेषमस्ति नाम नामैकरूपमस्तीत्युत्तरविवक्षया प्रश्नः अस्तीत्येवोपलब्धव्यमिति श्रुतेः ॥ ६ ॥

६. मैं अज्ञानी हूँ। कुछ न जानकर ही ज्ञानियों के पास जानने की इच्छा से पूछता हूँ। जिन्होंने इन छः लोकों को रोक रक्खा है, जो जन्म-रहित रूप से निवास करते हैं, वे क्या एक हैं ?

अथ सप्तमी—

इह ब्रवीतु य ईमङ्ग वेदास्य वामस्य निहितं पदं वेः ।
शीर्ष्णः क्षीरं दुह्रते गावो अस्य वव्रिं वसाना उदकं पदापुः ॥ ७ ॥

इह । ब्रवीतु । यः । ईम् । अङ्ग । वेद । अस्य । वामस्य ।
निऽहितम् । पदम् । वेरिति वेः । शीर्ष्णः । क्षीरम् । दुह्रते । गावः ।
अस्य । वव्रिम् । वसानाः । उदकम् । पदा । अपुः ॥ ७ ॥

---

१ तैत्तिरीयनारायणोपनिषदि । २ ऋ० सं० २. ७. ७. ।

अथनवमी—

युक्तामातासीद्धुरिदक्षिणायाअतिष्ठद्गर्भोवृजनीष्वन्तः ।
अमीमेद्वत्सोअनुगामपश्यद्विश्वरूप्यंत्रिषुयोजनेषु ॥ ९ ॥

युक्ता । माता । आसीत् । धुरि । दक्षिणायाः । अतिष्ठत् । गर्भः ।
वृजनीषु । अन्तरिति । अमीमेत् । वत्सः । अनु । गाम् ।
अपश्यत् । विश्वऽरूप्यम् । त्रिषु । योजनेषु ॥ ९ ॥

मातानिर्मीयन्तेऽस्मिन्भूतानीतिमाताद्यौः दक्षिणायाः अभिमतपूरणसमर्थायाःपृथिव्याः धुरिनिर्वहणेयुक्तासीत् वर्षणायसमर्थाभूदित्यर्थः कथमितितदुच्यते—गर्भोगर्भस्थानीयउदकसं-घोवृजनीषु उदकवत्सु मेघपङ्क्तिष्वन्तर्मध्ये अतिष्ठत्तिष्ठति अनन्तरं वत्सः पुत्रस्थानीयः उदकसंघः त्रिषुयोजनेषु मेघरश्मिवायुषुसंयुक्तेषुसत्सु अमीमेत् वर्षणसमयेशब्दयति अनन्त-रं विश्वरूप्यं विश्वरूपवतींगामन्वपश्यत् अनुक्रमेणपश्यति वर्षतीत्यर्थः यद्वा त्रिषुयोजनेषुसत्सु वत्सोमेघोवर्षणायगांभूमिंप्रत्यमीमेत् अनन्तरंसूर्योजनोऽनुक्रमेणविश्वरूप्यंसस्यादिभिर्नानारू-पवतींभूमिमपश्यत् पश्यति ॥ ९ ॥

९. पिता (द्युलोक) अभिलाष-पूरण में समर्थ पृथिवी का भार वहन करने में नियुक्त थे। गर्भभूत जलराशि मेघमाला के बीच थी। वत्स या वृष्टि जल ने शब्द किया और तीन (मेघ, वायु और किरण) के योग से विश्व-रूपिणी गौ (पृथिवी) हुई अर्थात् पृथिवी सस्याच्छादिता हुई।

अथदशमी—

तिस्रोमातॄस्त्रीन्पितॄन्बिभ्रदेकऊर्ध्वस्तस्थौनेमवग्लापयन्ति ।
मन्त्रयन्तेदिवोअमुष्यपृष्ठेविश्वविदंवाचमविश्वमिन्वाम् ॥ १० ॥ १५

तिस्रः । मातॄः । त्रीन् । पितॄन् । बिभ्रत् । एकः । ऊर्ध्वः । तस्थौ ।
न । ईम् । अव । ग्लपयन्ति । मन्त्रयन्ते । दिवः । अमुष्य । पृष्ठे ।
विश्वऽविदम् । वाचम् । अविश्वऽमिन्वाम् ॥ १० ॥ १५ ॥

एकः प्रधानभूतः असहायोवापुत्रस्थानीयआदित्यः संवत्सराख्यःकालोवा तिस्रोमातॄः स्वसृष्ट्युत्पादयित्रीः क्षित्यादिलोकत्रयाणीत्यर्थः तथात्रीन्पितॄन् जगतांपालयितॄन् लोकत्रया-भिमानिनोऽग्निवायुसूर्याख्यान् बिभ्रत् ऊर्ध्वस्तस्थौ उन्नतः अत्यन्तदीर्घस्तिष्ठति भुवनवि-भ्रदाधारात्मना सर्वपक्षेसर्वेऽप्युपजनाः ईमेनं नावग्लापयन्ति ग्लानिंनकुर्वन्ति नहिकाऽप्यादि-

स्योपान्येनपराभूयते दिवः पृष्ठेद्युलोकस्योपरिअन्तरिक्षेमन्त्रयन्ते गुप्तंपरस्परंभाषन्ते देवाः किं विश्वविदं विश्ववेदनसमर्थांविश्वैर्वेदनीयांवा अविश्वमिन्वां असर्वव्यापिनींवाचं गर्जितलक्षणां अमुष्य आदित्यसंबन्धिनींमन्त्रयन्तइत्यर्थः ॥ १० ॥

१०. एकमात्र आदित्य तीन माता (पृथिवी, अन्तरिक्ष और आकाश) और तीन पिता (अग्नि, वायु और सूर्य) को धारण करते हुए ऊपर अवस्थित हैं, उन्हें थकावट नहीं आती। द्युलोक की पीठ पर देवता लोग सूर्य के सम्बन्ध में बातचीत करते हैं। उस बातचीत को कोई नहीं जानता; परन्तु उसमें सबकी बातें रहती हैं।

द्वादशारंनहितज्जरायवर्वर्तिचक्रंपरिद्यामृतस्य ।
आपुत्राअग्नेमिथुनासोअत्रसप्तशतानिविंशतिश्चतस्थुः ॥ ११ ॥

द्वादशऽअरम् । नहि । तत् । जराय । वर्वर्ति । चक्रम् । परि । द्याम् । ऋतस्य । आ । पुत्राः । अग्ने । मिथुनासः । अत्र । सप्त । शतानि । विंशतिः । च । तस्थुः ॥ ११ ॥

ऋतस्योदकस्य सत्यात्मकस्यवा आदित्यस्यचक्रं पुनःपुनः भ्रमणशीलं मण्डलाख्यं रथचक्रंवा वर्वर्ति पुनःपुनर्वर्तते संचरति कुत्र द्यांपरि द्युलोकस्यांतरिक्षस्यपरितः कीदृशंतत् द्वादशारं द्वादशसंख्याकमासात्मकैर्मेषादिराश्यात्मकैर्वा अरैः रथाङ्गावयवैर्युक्तं तच्चक्रं नहिज-राय नैवखलुजरायैभवति हेअग्ने सर्वदागमनयुक्तादित्य यद्वा अग्नेरेवस्थानत्रये तत्तदात्मनाव-स्थानत्वादसावप्यग्निरित्युच्यते अत्रास्मिन्त्वदीयेचक्रे मिथुनासः स्त्रीपुंसरूपेण परस्परंमिथुनी-भूताः सप्तशतानिविंशतिश्च विंशत्युत्तरसप्तशतसंख्याकाःपुत्राः पुत्रवदुत्पद्यमानाः प्राणिनांदुः-खात्त्रातारोवाअहोरात्ररूपास्तस्थुः तिष्ठन्तिनिष्पद्यन्ते षष्ट्यधिकशतत्रयसंख्याकान्यहानि ता-वत्यएवरात्रयइत्येवंविभागः । सप्तचवैशतानिविंशतिश्चसंवत्सरस्याहोरात्राः सएषोहःसमान-इत्यारण्यकम् ॥ ११ ॥

११. सत्यात्मक आदित्य का, बारह अरों (राशियों) से युक्त चक्र स्वर्ग के चारों ओर बार-बार भ्रमण करता और कभी पुराना नहीं होता है। अग्नि, इस चक्र में पुत्र-स्वरूप सात सौ बीस (३६० दिन और ३६० रात्रियाँ) निवास करते हैं।

पञ्चपादंपितरंद्वादशाकृतिंदिवआहुःपरेअर्धेपुरीषिणम् ।
अथेमेअन्यउपरेविचक्षणंसप्तचक्रेषळरआहुरर्पितम् ॥ १२ ॥

पञ्चऽपादम् । पि॒तर॑म् । द्वाद॑शऽआकृतिम् । दि॒वः । आ॒हुः । परे॑ ।
अर्धे॑ । पु॒री॒षिण॑म् । अथ॑ । इ॒मे । अ॒न्ये । उप॑रे । वि॒ऽच॒क्ष॒णम् ।
स॒प्तऽच॑क्रे । षट्ऽअ॑रे । आ॒हुः । अर्पि॑तम् ॥ १२॥

पञ्चपादं पञ्चसंख्याकऋत्वात्मकपादोपेतं एतत् हेमन्तशिशिरयोरेकत्वाभिप्रायं पितरं स-र्वस्यप्रीणयितारं द्वादशाकृतिं द्वादशमासाएवाकृतयोयस्यतादृशंपुरीषिणं वृष्ट्युदकेन तद्वन्तं प्रीणयितारंवा पुरीषमित्युदकनाम उक्तलक्षणं संवत्सरचक्रं दिवोद्युलोकस्यपरेअर्धे तात्स्थ्या-ताच्छब्द्यं परस्मिन्नर्धेन्तरिक्षलक्षणेवस्थितआदित्यइत्यर्थः तस्मिन्नर्पितमाहुः एतदुत्तरस्थिवम-त्राप्यनुषज्यते यद्यत्रार्पितं तत्तदधीनं अतः संवत्सरं परायत्तमाहुरित्यर्थः अथअपिच इमे अ-न्येकेचनभेदवादिनएवमाहुः किमिति उपरे उपरमन्तेऽस्मिन्नृतुपरताः प्राणिनोऽत्रेतिवोपरःसं-वत्सरः तस्मिन् कीदृशेसप्तचक्रे सप्तादित्यरश्मयस्वद्वारेणचक्रस्थानीयायस्य सतथोक्तः यद्वा अयनर्तुमासपक्षाहोरात्रमुहूर्तानिमेष सप्तचक्राणि पुनःपुनःक्रममाणानियस्य तादृशे षळरे षळृत-वएवअराः नाभौप्रत्यृताः संबद्धायस्य तथोक्तलक्षणे संवत्सरे रथे विचक्षणं विविधदर्शनकरमा-दित्यं अर्पितमाहुः एतदुक्तं भवति—अमुमादित्यं दक्षिणोत्तररूपभिन्नगतेश्शीघ्रमन्दादिभावस्यच कालाधीनत्वात्तदधीनमाहुः अन्येतुसंवत्सराद्यात्मकस्यकालस्य सूर्यगमनागमनसाध्यत्वात्त-दायत्तत्वमाहुरिति ॥ १२ ॥

१२. पाँच पैरों (ऋतुओं) और बारह रूपों (महीनों) से संयुक्त आदित्य जिस समय द्युलोक के पूर्वार्द्ध में रहते हैं, उस समय उन्हें कोई-कोई पुरीषी या जलदाता कहते हैं। दूसरे कोई-कोई छः अरों (ऋतुओं) और सात चक्रों (रश्मियों) से संयुक्त रथ पर द्योतमान सूर्य को 'अर्पित' कहते हैं—जब कि, वे द्युलोक के दूसरे आधे में रहते हैं।

पञ्चा॑रे च॒क्रे प॑रि॒वर्त॑माने॒ तस्मि॒न्ना त॑स्थु॒र्भुव॑नानि॒ विश्वा॑ ।
तस्य॒ नाक्ष॑स्तप्यते॒ भूरि॑भारः स॒नादे॒व न शी॑र्यते॒ सना॑भिः ॥ १३ ॥

पञ्च॑ऽअरे । च॒क्रे । प॒रि॒ऽवर्त॑माने । तस्मि॑न् । आ । त॒स्थुः । भुव॑नानि ।
विश्वा॑ । तस्य॑ । न । अक्षः॑ । त॒प्य॒ते॒ । भूरि॑ऽभारः । स॒नात् ।
ए॒व । न । शी॒र्य॒ते॒ । सऽना॑भिः ॥ १३ ॥

पञ्चारेपञ्चर्तुरूपैररैः युक्तेचक्रे संवत्सरात्मकेपरिवर्तमाने संवत्सरपरिवत्सरादिरूपेणपुनः पुनरावर्तमानेसति तस्मिन्कालचक्रे विश्वाभुवनानि सर्वाणिभूतजातानि आतस्थुः तिष्ठन्ति वर्त-न्तइत्यर्थः किञ्च तस्यचक्रस्यमध्येवर्तमानः अक्षोभूरिभारः सकलभुवनवहनेन प्रभूतभारोऽपि

न तप्यते न पीड्यते किञ्च सनादेव सनातन एव सनाभिः समाननाभिकः सर्वदैकरूपनाभिरसौ न शीर्यते न भिद्यते यथा लौकिकरथाक्षः भारेण भग्नो भवति अक्षपातेन च नाभिर्विशीर्णा भवति तद्वन्नास्तीत्यर्थः ॥ १३ ॥

१३. नियत परिवर्तमान पाँच ऋतुओं या अरों (खूँटों) से युक्त चक्र पर सारे भुवन विलीन हैं। उसका अक्ष प्रभूत भार-वहन में नहीं थकता। उसकी नाभि सदा समान रहती है—कभी शीर्ण नहीं होती।

सनेमि चक्रमजरं वि वावृत उत्तानायां दश युक्ता वहन्ति ।
सूर्यस्य चक्षू रजसैत्यावृतं तस्मिन्नार्पिता भुवनानि विश्वा ॥१४॥

सऽनेमि । चक्रम् । अजरम् । वि । ववृते । उत्तानायाम् । दश । युक्ताः । वहन्ति । सूर्यस्य । चक्षुः । रजसा । एति । आऽवृतम् । तस्मिन् । आर्पिता । भुवनानि । विश्वा ॥ १४ ॥

सनेमि समाननेमि एकप्रकारबहिर्वलयं अक्षीणनेमि चक्रं संवत्सराख्यं अजरं सदा गमनेऽपि जरारहितं वि ववृते पुनःपुनर्विशेषेण वर्तते उत्तानायां ऊर्ध्वतनायां ईशायां उपरि विस्तृतभूम्यां वा दश इन्द्रादयः पञ्च लोकपालाः निषादपञ्चमाश्चत्वारो ब्राह्मणादयो वर्णाः मिलित्वा दशसंख्याकाः युक्ताः स्वस्वव्यापारयुक्ता वहन्ति निर्वहन्ति कृत्स्नं जगन्निर्वहन्तीत्यर्थः तन्निर्वाहार्थत्वात्कालस्य किञ्च सूर्यस्यादित्यस्य चक्षुः ख्यातस्वभावं सर्वस्य चक्षुःस्थानीयं वा मण्डलं चक्षुः ख्यातेर्वा चष्टेर्वेति निरुक्तम्। रजसा वृष्ट्युदकेन आवृतं व्याप्तं एति गच्छति उदकं रज उच्यत इति यास्कः। तादृशे मण्डले विश्वा भुवनानि सर्वाणि भूतजातानि आर्पिता आर्पितानि तदधीनत्वात्तेषाम् ॥१४॥

१४. समान नेमि से संयुक्त और अजीर्ण काल-चक्र निरन्तर घूम रहा है। एक साथ दस (पंच लोक-पाल और निषाद, ब्राह्मण आदि पंच वर्ण) ऊपर मिलकर पृथिवी को धारण करते हैं। सूर्य का नेत्र-रूप मण्डल वृष्टि-जल से छिप गया—सारे प्राणी और जगत् भी उसमें विलीन हुए।

साकंजानां सप्तथमाहुरेकजं षळिद्यमा ऋषयो देवजा इति ।
तेषामिष्टानि विहितानि धामशः स्थात्रे रेजन्ते विकृतानि रूपशः ॥१५॥१६॥

साकम्ऽजानाम् । सप्तथम् । आहुः । एकऽजम् । षट् । इत् । यमाः । ऋषयः । देवऽजाः । इति । तेषाम् । इष्टानि । विऽहितानि । धामऽशः । स्थात्रे । रेजन्ते । विऽकृतानि । रूपऽशः ॥ १५ ॥ १६ ॥

१ नि० ३.९। २ नि०.४.१९।

साकंजानांएकस्मादादित्यात्सहोत्पन्नानांसप्तानामृतूनांमध्ये सप्तथं सप्तमसृतुं यद्छन्दसी-विषद् एकजंएकेनोत्पन्नमाहुः कालतत्त्वविदः चैत्रादीनांद्वादशानांमासानांद्वयद्वयमेलनेनषसं-ख्याःषडृतवोमवंति अधिकमासेनैकउत्पद्यतेसप्तमर्तुः नपवाद्दशोमासएवनास्तीतिमन्तव्यं अ-स्तित्रयोदशोमासइत्याहुरितिश्रुतिः। यदेवोच्यते षळियमाः इच्छन्दएवकारार्थः षडेवऋतवोमा-सद्वयरूपाः ऋषयोगन्तारः तेच देवजाः देवादादित्याज्जाताः इत्येवमाहुः सप्तमाधारस्यत्रयोदश-स्यमासस्य देवाभावः निःसूर्योधिकमासःमण्डलंतपवेरवेरित्यादिस्मृतेः।तस्मात्षडेवदेवजाः अदे-वजएकः तेषामृतूनांरूपाणि इष्टानि सर्वलोकाभिमतानि धामशः तत्तत्स्थानेविहितानि पृथ-क्पृथक्स्थापितानि रूपशः रूपभेदेन विकृतानि विविधाकृतियुक्तानि सचरूपभेदस्तैत्तिरीये-राम्नातः—सरर्समहवसन्तायमायच्छदयंग्रीष्मायेत्यादि। स्थात्रे अधिष्ठात्रे तदर्थायरेजन्तेचल-न्ति जगद्व्यवहारायपुनःपुनरावर्तन्तइत्यर्थः॥ १५॥

१५. आदित्य की सहजात ऋतुओं में सातवीं (अधिक मासवाली) ऋतु अकेली है। अन्य छः ऋतुएँ जोड़ी हैं, गमनशील हैं और देवों से उत्पन्न हैं। ये ऋतुएँ सबकी इष्ट, स्थान-भेद से पृथक्-पृथक् स्थापित और रूप-भेद से विविध आकृतियों से संयुक्त हैं। वे अपने अधिष्ठाता के लिए बार-बार घूमती हैं।

॥ इतिद्वितीयस्यतृतीयेषोडशोवर्गः॥ १६॥

अथषोडशी—

स्त्रियःसतीस्ताँउमेपुंसआहुःपश्यदक्षण्वान्नविचेतदन्धः।
कुविर्यःपुत्रःसईमाचिकेतयस्ताविजानात्सपितुष्पितासत् ॥१६॥

स्त्रियः। सतीः। तान्। ऊम् इति। मे। पुंसः। आहुः। पश्यत्। अक्षण्ऽवान्। न। वि। चेतत्। अन्धः। कविः। यः। पुत्रः। सः। ईम्। आ। चिकेत। यः। ता। विऽजानात्। सः। पितुः पिता। असत्॥ १६॥

मेमदीयाः याःदीधितयः स्त्रियःसंस्त्यानवत्योयोषितः सतीः सत्यः योषिद्वदुदकरूपगर्भ-धारणात् स्त्रीत्वं एषांरश्मीनां आविष्टलिंगत्वात् स्त्रीलिंगता तानउ तान्रश्मीनेव पुंसआहुः मघू-तवृष्ट्युदकसेक्तृत्पुरुषानाहुः प्रतिनिर्देशापेक्षयापुंलिङ्गता अमुमर्थमत्यन्तनिगूढं अक्षण्वान् ज्ञा-नदृष्ट्युपेतः कश्चिन्महान् पश्यत् जानातिअन्धः अतथारूपः स्थूलदृष्टिः नविचेतत् नविचेतयति नजानाति किञ्च यःकविः क्रान्तदर्शीपुनः स्त्रीपुरुषरूपाणां रश्मीनांपुत्रस्थानीयः पुरुषगर्भात्मा-

---

१ तै० सं० ६. ५ ३.। २ तै० सं० ७. २ १०.।

णा वृष्ट्युदकलक्षणोऽस्ति सईंसर्वपुत्रः यद्वा ईमेनमर्थं स्त्रीणांसतीनांपुंस्त्वानुरूपत्वं आचिकेत स-
र्वतोजानाति पित्रोःस्थितिपुत्रएवजानातिनान्योयःकश्चित् तानि विजानात्स्त्रीपुरुषपुंसकरूपाणिजा-
नीयात् सपितुः पितासत् पितावृष्ट्याजगतःपालकोरश्मिसमूहः तस्यापिपिताआदित्यः सभवति
आदित्यएवभवतीत्यर्थः यद्वा लौकिकोक्तिरियं यस्तानिजानाति सएवंभवति स्वयंपितुःपुत्रःस-
न्नपिस्वपुत्रापेक्षयापिताचभवति पुत्रपौत्रादिसहितः चिरकालंजीवीभवतीत्यधिदेवतम्। अथा-
ध्यात्मं यादृशानीं स्त्रियःसतीः स्त्रीत्वंप्राप्ताआहुर्लौकिकाः तांउ तानेवमेमह्यंपुंसः पुरुषानाहुः प्र-
तिपादयन्ति तत्त्वज्ञाः कथमन्यस्यान्यभावः उच्यते एकस्यैवनिरस्तसमस्तोपाधिकस्यात्मनस्तद्दे-
हावस्थानमात्रेणतद्व्यपदेशोपपत्तेः श्रूयतेहि त्वंस्त्रीत्वंपुमानसित्वंकुमारउतवाकुमारीत्यादि स्त्री-
त्वंपुंस्त्वंयोऽयमपिवस्तुतोनास्तीत्युक्तंभवति स्थविरपितृभावंबोधयति—नैवस्त्रीनपुमानेषनैवचा-
यंनपुंसकः। यद्यच्छरीरमादत्तेतेनतेनसचोपलक्ष्यते। द्वितीयःपादःपूर्ववत् किञ्च पुत्रःवयसा
अल्पोऽपियःकविःक्रान्तप्रज्ञोज्ञानीस्यात् ईमिममर्थंसविचिकेतआजानाति एवमुक्तलक्षणस्य परमा-
त्मनः या यानिस्त्रीत्वपुंस्त्वादीनि योविजानात् औपाधिकानिजानीयात् सपितुः स्वोत्पादकस्या-
पिज्ञानरहितस्यपितासत् पितृवत्पूज्योभवति उक्तमर्थमभिप्रेत्यताण्ड्यकब्राह्मणम्—शिशुर्वाङ्गिरसो-
मन्त्रकृतांमन्त्रकृदासीत् सपितॄन्पुत्रकाइत्यामन्त्रयतेत्युपक्रम्य तंपितरोऽब्रुवन्नधर्मंकरोषियोनःपितॄ-
न्सतःपुत्रकाइत्यामन्त्रयतइति सोऽब्रवीदहंवावपितास्मियोमन्त्रकृदितितेदेवानपृच्छन्त तेदेवाअब्रुवन्
एषवावपितायोमन्त्रकृदिति तद्वैसउदजयदिति। यद्वद्दृष्टुरेवकिञ्चपितृत्वं तत्त्ववित् पितुःपितासदि-
तिकिमाश्चर्यमित्यभिप्रायः॥ १६ ॥

१६. किरणें स्त्री होकर भी पुरुष हैं। जिनके आँखें हैं, वे ही यह देख सकते हैं; जिनकी दृष्टि मोटी है, वे नहीं। जो पुत्र मेधावी हैं, वे ही यह समझ सकते हैं। जो ये सब बातें समझ सकते हैं; वे ही पिता के पिता हैं।

अथसप्तदशी—

अवःपरेणपरएनावरेणपदावत्संबिभ्रतीगौरुदस्थात्।
साकद्रीचीकंस्विदर्धंपरागात्क्वस्वित्सूतेनहियूथेअन्तः ॥ १७ ॥

अवः। परेण। परः। एना। अवरेण। पदा। वत्सम्। बिभ्रती।
गौः। उत्। अस्थात्। सा। कद्रीची। कम्। स्वित्। अर्धम्।
परा। अगात्। क्व। स्वित्। सूते। नहि। यूथे। अन्तरिति ॥ १७ ॥

अथाग्नौहूयमानाहुतिर्गोरूपेणस्तूयते गौःगोरूपागमनशीलैषाआहुतिःआहुतिसंबन्धिनपोऽर्थं
वत्सं वत्सस्थानीयमग्निं अवःअवस्तात् अधोदेशेपरेणपदापादद्वयेनस्वावयवेनाक्रम्यबिभ्रतीधा-

रयन्ती तथा परः परस्तादुपरिदेशे एना अनेनावरेणचपदापादद्वयेनाक्रम्य तमेववत्संबिभ्रती उदस्थात्सूर्यपर्युत्तिष्ठति अमौप्रास्ताहुतिःसम्यगादित्यमुपतिष्ठतइतिस्मृतेः । अथैवंरूपवत्सा-आहुतिः कद्रीचीक्वगतेत्यनिश्चयगमना आदित्यंप्राप्नोतीत्यर्थः कंस्वित्कंफलभाजंपुरुषंप्रति अर्धमर्धमार्गमागत्य यद्वा अर्धंकर्द्धंपरागात् परागच्छतिआगत्यचक्वस्वित्सूते कुत्रप्रदेशेफल-मुत्पादयति नहीतरगोवदियं यूथेअन्तः सजातीयगोमध्ये सूतेसाधारण्येन यत्रक्वस्विप्रसूते अपितुकस्मिंश्चिदनुष्ठातरि अतःसमहान्कोनुखल्विति यद्वा आदित्यरश्मिसमूहएवगोरूपेण स्तूयते गौः उकलक्षणारश्मिरूपागौर्वत्संवत्सवदक्षणीयंयजमानंउक्तक्रमेणबिभ्रतीउदस्थात् अयतयाकृत्वा साकद्रीची अदृश्यगमनासती कंस्विदर्धंमध्यं अर्धस्थानप्राप्तंपा कंस्वित्पु-रुषमादित्यंपरागात् अमतिनिवृत्तागवी— तत्रयन्त्येवाःसूर्यस्यरश्मयोयत्रदेवानांपतिरेकोधिवा-सइतिश्रुतेः । तथाकृत्वाच कस्वित्सूते कस्मिंश्चिल्लोकेजनयति नसर्वत्र शिष्टंसमानम् ॥१७॥

१७. वत्स, यजमान या अग्नि का पिछला भाग सामने के पैर से और सम्मुख-भाग पीछे के पैर से धारण करते हुए गौ, आदित्य-रश्मि या आहुति ऊपर की ओर जाती है। वह कहाँ जाती है ? किसके लिए आधे रास्ते से लौट आये ? कहाँ प्रसव करती है ? दल के बीच प्रसव नहीं करती।

अवःपरेणपितरंयोअस्यानुवेदपरएनावरेण ।
कवीयमानःकइहप्रवोचद्देवंमनःकुतोअधिप्रजातम् ॥ १८ ॥

अवः । परेण । पितरम् । यः । अस्य । अनुऽवेद । परः । एना । अवरेण । कविऽयमानः । कः । इह । प्र । वोचत् । देवम् । मनः । कुतः । अधि । प्रऽजातम् ॥ १८ ॥

अवः अवस्तात्स्थितं अस्यपितरंएतल्लोकपालकमग्निंपरेणादित्येनसहयोनुवेद अनुक्र-मेणजानाति यथापरः परस्तात्स्थितमादित्यमस्यपितरंपालकंसोपीममेवलोकं वृष्ट्यादिनापा-लयति तादृशमादित्यं एनाअनेनावरेणाग्निनासहयोनुवेद अग्न्यादित्यौव्यतिहारेणोपास्ते य-द्वा अग्निभुवरमस्तमस्कौ उबुधसत्वौ अतएवस्वाधीनमायावेदौएकत्वेनयोऽधिगच्छति सतादृ-शःपुरुषः कवीयमानः कविवदाचरन्क्रान्तदर्शित्वमात्मनःख्यापयन् कइहास्मिँल्लोकेप्रवोचत् प्रब्रवीति किंच देवंद्योतमानंदेवविषयमलौकिकंवामनः कुतः कस्माद्दृष्टविशेषादधि आधिक्ये-नप्रजातंतच्चं उभयमपिदुर्लभमित्यर्थः ॥ १८ ॥

१८. जो अधःस्थित (अग्नि) लोक-पालक की ऊर्ध्वस्थित (सूर्य) के साथ और ऊर्ध्वस्थित की अधःस्थित के साथ उपासना करते हैं, वे ही मेधावी की तरह आचरण करते हैं। किसने ये सब बातें कही हैं ? कहाँ से यह अलौकिक मन उत्पन्न हुआ है ?

अथैकोनविंशी—

येअर्वाञ्चस्ताँउपराचआहुर्येपराञ्चस्ताँउअर्वाचआहुः।
इन्द्रश्चयाचक्रथुःसोमतानिधुरानयुक्तारजसोवहन्ति ॥ १९ ॥

ये। अर्वाञ्चः। तान्। ऊम् इति। पराचः। आहुः। ये। पराञ्चः।
तान्। ऊम् इति। अर्वाचः। आहुः। इन्द्रः। च। या। चक्रथुः।
सोम। तानि। धुरा। न। युक्ताः। रजसः। वहन्ति ॥ १९ ॥

येसूर्यसोमयोश्चक्रे वर्तमानारश्मयोग्रहादयश्च तत्परिभ्रमणवशेनअर्वाञ्चः अर्वागञ्चनाः अधोमुखाःसन्ति ताँउ तानेवपराचआहुः पराङ्मुखानूर्ध्वानाहुःकालविदः तथा प्रथमं येपराञ्चः परागञ्चनाः ताँउ तानेवअर्वाचआहुः हेसोम त्वंइन्द्रः परमेश्वरः इरांभूमिंदृढयाधा- रकआदित्यः यद्वा द्वादशादित्यानांमध्येइन्द्रोप्येकःविवस्वदिन्द्रयुवाइत्युक्तत्वादयमपीन्द्रः सचयु- वां या यानिमण्डलपरिभ्रमणानिचक्रथुः कृतवन्तौ तानिरजसोरञ्जनात्मकस्यलोकस्य कर्मणिषष्ठी लोकंवहन्ति निर्वहन्ति तत्रदृष्टान्तः—धुरान शकटादौधुरियुक्ताःसंबद्धाअश्वादयोयथाधुरंवह- न्तितद्वत् यद्वा एतत्पूर्वविदृष्टान्तिवं धुरायुक्ताः धुरिस्थितंचक्रमपिधुरशब्देनोच्यते तत्रयुक्ताः स- मर्पिताः पुरुषाः तत्परिभ्रमणवशेनार्वाञ्चः पराञ्चोभवन्ति पराञ्चोप्यर्वाञ्चोभवन्तितद्वत् ॥१९॥

१९. जिन्हें विद्वान् लोग अधोमुख कहते हैं, उन्हीं को ऊर्ध्वमुख भी कहते हैं और जिन्हें ऊर्ध्वमुख कहते हैं, उन्हें अधोमुख भी कहते हैं। सोम, तुमने और इन्द्र ने जो मण्डलद्वय बनाया है, वह युग-युक्त अश्व आदि की तरह विश्व का भार वहन करता है।

अथविंशी—

द्वासुपर्णासयुजासखायासमानंवृक्षंपरिषस्वजाते।
तयोरन्यःपिप्पलंस्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्योअभिचाकशीति॥२०॥१७॥

द्वा। सुऽपर्णा। सऽयुजा। सखाया। समानम्। वृक्षम्। परि।
सस्वजाते इति। तयोः। अन्यः। पिप्पलम्। स्वादु। अत्ति।
अनश्नन्। अन्यः। अभि। चाकशीति ॥ २० ॥ १७ ॥

अत्रलौकिकपक्षिद्वयदृष्टान्तेनजीवपरमात्मानौस्तूयेते यथालोकेद्वौसुपर्णौ सुपतनौशोभन- गमनौ सयुजासमानयोगौ सखायौ समानख्यानौ समानं वृक्षं परिषस्वजाते एकमेववृक्षंपरि-

षस्वजाते आश्रयतः तयोरन्यः एकः पिप्पलं पक्वं फलं स्वादु इति स्वादुतरमत्ति अपरः अनश्नन् अ-
भिचाकशीति अभिपश्यति तद्वत् द्वौ सुपर्णस्थानीयौ क्षेत्रज्ञपरमात्मानौ सयुजा समानयोगौ यो-
गो नाम संबन्धः स च तादात्म्यलक्षणः स एवात्मा परमात्मनः स्वरूपं यस्य जीवात्मनः एवमेकस्वरू-
पावित्यर्थः अनेन भास्करमतानुसारिणोऽतिरेकनामा भोजीवात्मा परमात्मनोऽनन्यः स च परमात्मा
जीवादन्यो जीवाश्रयणादिति मतं निरस्तं भवति । ननु संबन्धो द्विष्ठः स च पक्षिणोरिव भेदमपेक्षते
अतः कथमैकात्म्यमिति न औपाधिकभेदं वास्तवाभेदं चापेक्ष्य प्रवृत्तः अत एव सखायौ समान-
ख्यानौ नान्यख्यानौ नन्वेकस्य यादृशं ख्यानं तादृशमेवान्यस्यैतित्युक्तस्याभेदः स्फुटं प्रति-
भाति कथं तादात्म्यमुच्यते इति न वक्तव्यं नात्र परस्परं दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकभावः अपि तु यस्य याद-
शं ख्यानं स्फुरणं परमात्मनः तदेव ख्यानमितरस्यापि जीवात्मन इति सखायावित्युच्यते एक-
रूपप्रकाशावित्यर्थः अतउपपन्नमैकात्म्यं अनेन वास्तवभेदोऽपि निरस्तः समानं वृक्षं परिषस्वजा-
ते इत्यत्र यथाश्रयान्तराभावादुभयोरेकाश्रयत्वमभ्युपगन्तव्यम् तद्वत् सयुजा सखायावित्युभयत्रा-
प्येकयोगख्याने आश्रयणीये वृक्ष्यत इति वृक्षो देहः स चोभयोः समान एक एव जीवस्य भोगार्थ-
त्वात् परमात्मनाऽसृष्टैर्महाभूतैरारब्धत्वात्तस्योपलब्धिस्थानत्वाच्चोभयोरपि समानः तादृशं समानं
वृक्षं परिषस्वजाते परिष्वक्तः आश्रयतः न च जीवस्य वस्तुत ईश्वरत्वे कथं जीवनं दुःखी संसारी शो-
कीति भाव्यं तयोर्मोहकृतत्वात् तथा चाथर्वणिका अनुभवमाम्नाय अस्य संदेहनिवर्तकमुत्त-
रं मन्त्रमेवमामनन्ति—समाने वृक्षे पुरुषो निमग्नोऽनीशया शोचति मुह्यमानः । जुष्टं यदा पश्यत्यन्य-
मीशमस्य महिमानमिति वीतशोक इति । अस्यायमर्थः—एक एव शरीरे पूर्णः पुरुषः परमात्मा निम-
ग्नो निगूढः सन् स्वयमपीश्वरोऽप्यनीशत्वबुद्ध्या मुह्यमानो मूढः सन् शोचति संसारेऽहं कर्ता सुखी दुः-
खी इति जननमरणे अनुभवति यदा तु जुष्टं नित्यतृप्तं अन्यं संसारशोकातीतमीशं परमेश्वरं पश्यति
स्वानन्यतया साक्षात्करोति तदा वीतशोकः देहाद्यतिरिक्तः स्वस्वरूपसाक्षात्कारेण गतपाप-
भयः सन् अस्य महिमानमिति निरस्तसमस्तौपाधिकस्य परमेश्वरस्य महिमानं तादात्म्यसर्वज्ञ-
त्वादिमहिमानमिति एति प्राप्नोति न च तद्व्यतिरिक्तान्यस्य महिमा प्राप्यते अतस्तद्रूपो भवतीत्यर्थः त-
स्मादवस्थितएकएव भेदस्तु मोहकृत इति प्रसिद्धम् । अनुभवदशायां लौकिकबुद्ध्या भेदमभ्युपे-
त्योच्यते तयोरन्यो जीवात्मा पिप्पलं कर्मफलं स्वादु स्वादुभूतम् विमुक्ते यस्य यदुपार्जितं तत्तस्य
स्वादु भवति अन्यः परमात्मा अनश्नन् आप्तकामत्वेनाभुञ्जानः स्पृहाया अभावात् आप्तकाम-
स्य का स्पृहेति श्रुतेः । तस्माद्वास्तवभेदमुपजीव्य तयोरन्य इत्युक्तम् वस्तुतस्त्वनीशया शोचति
मुह्यमान इत्युक्तत्वादभेद एव तादृशः परमात्मा अभिचाकशीति स्वात्मन्यध्यस्तं जगत्साक्षित्वेनैक्षते

अथद्वौद्वौप्रतिष्ठितौ सुकृतौ धर्मकर्तारावित्यादिनिरुक्तगतं अस्यमन्त्रस्यव्याख्यानमनुसंधे-यम्॥ २०॥

२०. दो पक्षी (जीवात्मा और परमात्मा) मित्रता के साथ एक वृक्ष या शरीर में रहते हैं। उनमें एक (जीवात्मा) स्वादु पिप्पल का भक्षण करता और दूसरा (परमात्मा) कुछ भी भक्षण (भोग) नहीं करता, केवल द्रष्टा है।

॥ इतिद्वितीयस्यतृतीयेसप्तदशोवर्गः॥ १७॥

अथैकविंशी—

यत्रासुपर्णाअमृतस्यभागमनिमेषंविदथाभिस्वरन्ति।
इनोविश्वस्यभुवनस्यगोपाःसमाधीरःपाकमत्राविवेश॥ २१॥

यत्र। सुऽपर्णाः। अमृतस्य। भागम्। अनिऽमेषम्। विदथा। अभिऽस्वरन्ति। इनः। विश्वस्य। भुवनस्य। गोपाः। सः। मा। धीरः। पाकम्। अत्र। आ। विवेश॥ २१॥

यत्रादित्यमण्डलेसुपर्णाः सुपतनाः शोभनगमनारश्मयः अमृतस्योदकस्यभागंभजनीय-मंशंआदाय अनिमेषंअनवरतं विदथावेदनेनज्ञानेनअस्माभिरेवंकर्तव्यमितिबुध्वाअभिस्वरन्ति अभिमापयन्ति यत्रविश्वस्यभुवनस्यभूतजातस्यइनः स्वामी यथातस्यैवगोपाः गोपायिता र-क्षितायमादित्यः सः परमेश्वरः धीरोधीमान् प्राण्यनुग्रहबुद्धियुक्तःसन् मामांपाकंपक्तव्यं अप-क्वमतं अत्रास्मिन्स्वकीयमण्डले आविवेश प्रवेशयति अत्रास्मदीयेदेहेवानियामकत्वयामपिह-त्यधिदैवतपक्षे। अथाध्यात्मपक्षे यत्रयस्मिन्नात्मनिसुपर्णाः शोभनपतनानि स्वस्वविषयग्रह-णायगमनकुशलानीन्द्रियाणि चक्षुरादीनि अमृतस्यभागं अमृतविषयावच्छिन्नचैतन्यमत्रामृतमि-त्युच्यते तस्यभागंभजनीयंस्वस्वांशं अनिमेषं निमेषरहितं अनारतं विदथा वेदनेनतत्तद्विषयज्ञि-प्तचैतन्येनापरस्यानिअभिस्वरन्ति अभिमयन्ति आवरणापगमनेन स्फोरयन्ति किंच यस्मि-न्नः स्वाम्यस्यदेहस्य विश्वस्यभुवनस्यगोपाः गोपायिता रक्षिता यद्वा विश्वस्यभुवनस्य भूतजा-तस्यस्वामी अस्यदेहस्यगोपाः अनेन तत्त्वंपदार्थयोरैकत्वंप्रतिपादितंभवति सपरमेश्वरोधीरः समाधिनिष्ठः सर्वदाअविक्रियः मामांपाकं परिपक्वमनस्कं यागदानादिना अपगतरजस्तमस्क-त्वेनदर्पणवदतिनिर्मलसत्त्वोद्रिक्तमनस्कंमां आविवेश उक्तरूपेचित्ते बाह्यंवस्तुस्फुरतीत्यर्थः

२

१ नि० १२. ३१.

यद्वा परिपक्वमनाहं पूर्वमज्ञानदशायां मदन्यईश्वरोस्तीत्यविद्वान् ततःपरमस्तिकश्चित्सर्वज्ञःसर्वेश्वरःसत्यज्ञानादिलक्षणइतिनिश्चित्य पश्चात् गुरुशास्त्राभ्यांसएवाहमस्मीतिमत्वा एवंपारंपर्येणामगत्यासंभावनाविपरीतभावनेव्युदस्य भावनयासाक्षात्कृत्य परिपूर्णः परमात्माभूवमित्यर्थः अयमेव समाधीरःपाकमत्राविवेशेत्यनेनोच्यते नन्वनवच्छिन्नस्यपरमात्मनः सर्वव्याप्तत्वात्प्राप्तिरेवनोपपद्यते संमत्यत्रप्राप्तिर्द्विविधा प्राप्तप्राप्तिरप्राप्तप्राप्तिश्चेति प्राप्तस्यापिकंठेचामीकरन्यायेनावरणाज्ञानहानद्वारेणप्राप्तिरुपपद्यते अस्यमन्त्रस्ययन्निरुक्तं मंत्रंसुपर्णाःसुपतनाआदित्यरश्मयइत्यादिकंतदत्रद्रष्टव्यम् ॥ २१ ॥

२१. जिनमें (सूर्यरूप मण्डल में) सुन्दर गति रश्मियाँ, कर्तव्य-ज्ञान से अमृत का अंश लेकर सदा जाती हैं और जो धीर भाव से सारे भुवनों की रक्षा करते हैं, मेरी अपरिपक्व बुद्धि होने पर भी मुझे उन्होंने, स्थापित किया।

अथद्वाविंशी—

यस्मिन्वृक्षेमध्वदःसुपर्णानिविशंतेसुवतेचाधिविश्वे ।
तस्येदाहुःपिप्पलंस्वाद्वग्रेतन्नोन्नशद्यःपितरंनवेद ॥ २२ ॥

यस्मिन् । वृक्षे । मधुऽअदः । सुऽपर्णाः । निऽविशन्ते । सुवते । च । अधि । विश्वे । तस्य । इत् । आहुः । पिप्पलम् । स्वादु । अग्रे । तत् । न । उत् । नशत् । यः । पितरम् । न । वेद ॥ २२ ॥

अत्रवृक्षत्वरूपककल्पना अधिदैवतेआदित्यं अध्यात्मपात्मानंचप्रशंसति यस्मिन्नादित्येवृक्षेवृक्षवत्सर्वफलाश्रयभूतेमध्वदः मध्वित्युदकनाम तददन्तीतिमध्वदःउदकस्याचारःसुपर्णाः सुपतनारश्मयोनिविशन्ते प्रविशन्तिरात्रौसुवतेच पुनरुदयकालेप्रकाशंजनयन्तिच यस्मादादित्यात् कुत्रअधिविश्वेविश्वस्योपरितस्यादित्यवृक्षस्यपिप्पलं पालकंफलंस्वादुरसवत् अग्रेउपरिउपासनानन्तरंआहुः कथयन्तितत्त्वविदः यद्वा सर्वस्मादुपरिवर्तमानमाहुः ईदृशंपितरं जगतःपाळयितारंयोनरोनवेद नोपास्ते सतन्नोन्नशत् नश्यतिर्गतिकर्मा तत्फलंनप्राप्नोति वेदितुस्तु अग्रेपिप्पलमाहुरित्यर्थः इदुपूरणः इत्यधिदैवपक्षे । अथाध्यात्मपक्षे यस्मिन्परमात्मनिवृक्षे वृक्षवद्गमनादिरहिते अविक्रिये सुपर्णाः शोभनगमनानींद्रियाणि मध्वदः मधुनोज्ञानस्यअत्तॄणिवद ज्ञानेनज्ञानभांजोत्यर्थः निविशन्तेस्वापकालेस्वस्वविषयेभ्यः प्रतिनिवृत्तानिआत्मनिवृत्त्यालीयन्ते पुनःप्रबोधकाले अधिविश्वेविश्वस्योपरिसुवतेचउद्यन्ति स्वस्वविषयान्लभन्तइत्यर्थः तस्यपरमात्मनः पिप्पलं पालकंसंसारतउद्धारकंस्वादु आस्वादनीयंअमृतत्वलक्षणंज्ञानं यत्फला-

१ नि० ३. १२. ।

गायत्रंप्रातःसवनं त्रैष्टुभंमाध्यंदिनंसवनं जागतंतृतीयसवनमितिश्रुतेः। तादृशेप्रातःसवनेअधिउप-
रि गायत्रं अष्टाक्षरात्मकं आहावप्रतिगररूपंगायत्रंपदमाहितं तद्यथाहोताशोंसावोमितित्र्यक्षरेण
आह्वयते तथाशोंसामोदैवोमिति पञ्चाक्षरेणाध्वर्युःप्रतिगृणाति तन्मिलित्वाऽष्टाक्षरंसंपद्यते तच्चा-
ष्टाक्षरंगायत्रीसदृशं तस्याअपिपादस्याष्टाक्षरत्वात् इदमेकंप्रातःसवनरूपेगायत्रेगायत्रपदप्रतिष्ठा-
पनं तथासवनान्तेऽपिशंसनानन्तरमुक्थंवाचीतिचतुरक्षरमाह होता ओमुक्थशाइतिचतुरक्षरमध्व-
र्युः तदष्टाक्षरंसंपद्यते एतदपरं गायत्रेगायत्रस्थापनं। तथा त्रैष्टुभान्माध्यंदिनसवनात् त्रैष्टुभंआहाव-
प्रतिगरणरूपंपदंनिरतक्षतऋत्विजः तद्यथा—माध्यंदिनसवनेहोताध्वर्योशोंसावोमित्याह्वयते षडक्षरे-
ण अध्वर्युश्चशंसामोदैवोमितिपञ्चाक्षरेणप्रतिगृणाति तन्मिलित्वैकादशाक्षरंसंपद्यते इदमेकंमाध्यं-
दिनसवनादैत्रैष्टुभेत्रैष्टुभाधानं। तथासवनान्तेपि शंसनानन्तरं उक्थंवाचिइन्द्रायेति सप्ताक्षरमाह
होता अध्वर्युश्चओमुक्थशाइतिचतुरक्षरेणप्रतिगृणाति तन्मिलित्वैकादशाक्षरंसंपद्यते इदमपरंत्रैष्टुभे
त्रैष्टुभस्थापनं। तथा तृतीयसवनेहोताध्वर्योशोशोंसावोमितिसप्ताक्षरेणाह्वयते शंसामोदैवोमिति-
पञ्चाक्षरेणाध्वर्युःप्रतिगृणाति तत् द्वादशाक्षरंभवति तदिदंप्रथमंजागतेजागतोत्पादनं तथापश्चाद-
पिशंसनानन्तरमाह—उक्थंवाचीन्द्रायदेवेभ्यइति एतदेकादशाक्षरं भवति तमिदंसन्तमिन्द्र-
त्याचक्षतइतिश्रुतेः तस्यापूर्तिः ओमित्यध्वर्युरेकाक्षरेणप्रतिगृणाति तन्मिलित्वाद्वादशाक्षरं
संपद्यते तदिदमपरंजागतेजागतपदस्थापनं। एवंत्रिष्टुछन्दस्सु त्रिषुगायत्र्यादिसवनेषु गायत्रादि-
च्छन्दस्त्रयःपदप्रतिष्ठापनं एतत्सर्वमैतरेयब्राह्मणे—देवविशःकल्पयितव्याइतिखण्डेविस्पष्टमाम्नात-
म्। तदेतद्यंछन्दसिछन्दःस्थापनंयइत्तद्विदुः येएवंजानन्ति तएवाऽमृतत्वमानशुः प्राप्नुवन्त्यनु-
ष्ठानद्वारा एवमजानन्तोऽनुष्ठानेनापिनफलंप्राप्नुवन्तीत्यर्थः तस्यसाकल्याभावादितिभावः॥२३॥

२३. जो पृथिवी पर अग्नि का स्थान जानते है, जो जानते हैं कि, देवों ने, अन्तरिक्ष से, वायु को उत्पन्न किया है तथा जो ऊर्ध्वंतन प्रदेश में आदित्य का स्थान जानते हैं, वे अमृतत्व पाते हैं।

अथचतुर्विंशी—

गायत्रेणप्रतिमिमीतेअर्कमर्केणसामत्रैष्टुभेनवाकम्।
वाकेनवाकंद्विपदाचतुष्पदाक्षरेणमिमतेसप्तवाणीः॥ २४॥

गायत्रेण। प्रति। मिमीते। अर्कम्। अर्केण। साम। त्रैस्तुभेन। वाकम्। वाकेन। वाकम्। द्विऽपदा। चतुःऽपदा। अक्षरेण। मिमते। सप्त। वाणीः॥ २४॥

---

१ तै० सं० ६-४.५. २ ऐ० ब्रा० ३. १२।

गायत्रेणगायत्रच्छन्दसाअर्कंअर्चनसाधनंमन्त्रंप्रतिमिमीते प्रत्येकंपरिच्छिनत्ति अर्कोमन्त्रो-
भवतियदनेनार्चन्तीतिनिरुक्तं । प्रतिमन्त्रंगायत्रेणच्छन्दसोपनिबद्धंकरोति उपलक्षणमेतदन्येषां
छन्दसां यद्वेतरेषांछन्दसामस्यैवचतुश्चतुरक्षराधिक्येन तत्तच्छन्दोनिष्पत्तेरस्यप्रकृतित्वात् प्रा-
धान्येनेदमुक्तम् अर्कशब्दोजात्यभिप्रायः सर्वान्मन्त्रान्गायत्र्यादिभिश्छन्दोभिःप्रतिमिमीत-
इत्यर्थः यद्वा प्रतिशब्दःसमित्येतस्मिन्नर्थे छन्दोभिर्मन्त्रान्संमितंकरोतीत्यर्थः अर्केणसाम ऋक्-
लक्षणेनमन्त्रेणसामगायत्ररथंतरसंज्ञकंसामप्रतिमिमीते नन्वेकंसामतृचेक्रियतइतिविधानादेकंसा-
मविहितं अतोर्कैःसामेतिवक्तव्यम् कथमुच्यतेअर्केणेति न वस्तुतएकंसामैकस्यामृच्याम्नातं
पश्चादन्योन्यां तदुत्तरयोर्गायतीत्यतिदेशतःप्राप्तंतिसृषुगानं अतएकवचनमविरुद्धम् त्रैष्टुभेनवा-
कं अत्रत्रिष्टुबुपादानमितरच्छन्दःप्रदर्शनार्थं अथवा अनादेशेसर्वत्रत्रिष्टुभोग्रहणात् प्राचुर्याभि-
प्रायेणेदमुक्तं त्रैष्टुभेनद्विवारंत्रिवारावृत्तेनतृचद्वरूपंवाकंवक्तव्यं एकैकंछन्दः प्रतिमिमीते अथ-
वा वाकंसूक्तंएतावद्भिस्त्रिष्टुब्भिरुपनिबद्धमिदंसूक्तमितितादृशेनवाकेन वाकंवाकवर्गमनुवाकंवा
मिमीते कीदृशेनवाकेनेतितद्विशेष्यते द्विपदाचतुष्पदा पादद्वयमस्य विराडादिच्छन्दोनिबद्धमन्त्ररूपेण
चतुष्पदापादचतुष्टयोपेतेन अनुष्टुबादिमन्त्ररूपेणेति द्विपदाभिर्द्विपदाभिर्वर्गः चतसृभिश्चतुष्पदाभि-
रुपेतोवर्गः द्विपदरूपैर्वाकैः चतुष्पदरूपैर्वाकैश्चपरिमितोनुवाकइति । सूक्तपक्षेप्येवमृग्भिः
सूक्तैरयमनुवाकइति किंचाक्षरेण अक्षरेणैवसप्तवाणीः वागधिष्ठितानिसप्तच्छन्दांसिमिमते नि-
र्माणंकुर्वन्ति अष्टाक्षरागायत्रीएकादशाक्षरात्रिष्टुप् द्वादशाक्षराजगतीति अक्षरैःपादाःपरिमी-
यन्ते परिमितैःपादैश्छन्दांसि ततःपादानांछंदसांअक्षरंमूलमिति तथा ऋग्वर्गसूक्तानुवाका-
दीनांचाक्षरंमूलमित्यक्षरप्रशंसा॥ २४ ॥

२४. उन्होंने गायत्री छन्द-द्वारा पूजन-मंत्र की सृष्टि की, अर्चना-मंत्र-द्वारा साम को बनाया, त्रिष्टुप्-द्वारा द्वच-सूक्त-रूप वाक् का निर्माण किया, द्विपाद और चतुष्पाद वचन के द्वारा अनुवाक-रचना की तथा अक्षर-योजना-द्वारा सातों छन्दों की रचना की।

अथपञ्चविंशी—

जगता सिन्धुं दिव्यस्तभायद्रथन्तरे सूर्यं पर्यपश्यत् ।
गायत्रस्य समिधस्तिस्र आहुस्ततो मह्ना प्र रिरिचे महित्वा ॥२५॥१८

जगता । सिन्धुम् । दिवि । अस्तभायत् । रथम्ऽतरे । सूर्यम् ।
परि । अपश्यत् । गायत्रस्य । सम्ऽइधः । तिस्रः । आहुः ।
ततः । मह्ना । प्र । रिरिचे । महिऽत्वा ॥ २५ ॥ १८॥

१ नि० ५.४.।

जगतीछन्दस्कायामृच्युत्पन्नं साम जगत् तेन महासृष्टिकाले सिन्धुं स्यन्दनशीलं उदकस्य स्यंदकमादित्यं दिवि द्युलोकेऽस्तभायत् स्तंभितवान् जागतोवा एषयएषतपतीतिश्रुतेः । रथन्तरे एतन्नामके साम्नि संभृतं सूर्यं पर्यपश्यत् परिदृष्टवान्प्रजापतिः तदाधारभूतायामृचि स्वर्दृशमितिसूर्यप्रतिपादकशब्ददर्शनात् असौवाअस्यस्वर्दृगितिहिश्रुतिः । अतएवतत्रसूर्यदर्शनं विधीयते रथन्तरे प्रस्तूयमाने संमीलयेत् स्वर्दृशं प्रतिवीक्षेतेति साम ब्राह्मणेन गायत्रस्य गायत्र्यामुत्पन्नस्यसाम्नः समिधः समिन्धनास्तिस्रोविभक्तीराहुः पादत्रयमाहुरित्यर्थः अथवा तिस्रस्त्रआहुः ततोहेतोः मह्ना बलेन महित्वामहत्त्वेनप्ररिरिचे परिरिच्यते अन्यानिसामानि पृथक्पृथग्भिन्नवान् यद्वा गायत्रशब्दः छन्दोवाची तस्यतिस्रोमूर्तीराहुः क्रमेणाष्टाक्षरैकादशाक्षरद्वादशाक्षरैर्गायत्रीत्रिष्टुब्जगत्यात्मिकाः यस्मादेवंतस्मात्गायत्रीछन्दसांकनिष्ठासती मह्ना बलेन महत्त्वेन प्ररिरिचे सर्वाणिच्छन्दांस्यतिक्रामति येनैवबलेनसोममाहृतवती तादृशेनैवंभवति ॥ २५ ॥

२५. जगती छन्द-द्वारा उन्होंने द्युलोक में वृष्टि को स्तम्भित कर रखा है, रथन्तर साम या सूर्य-सम्बन्धीय मंत्र में सूर्य को देखा है। पण्डित लोग कहते हैं कि गायत्री के तीन चरण हैं; इसलिए गायत्री माहात्म्य और ओजस्विता में अन्य सबको लाँघ जाती है।

॥ इतिद्वितीयस्यतृतीयेऽष्टादशोवर्गः ॥ १८ ॥

प्रवर्ग्येघर्मदुघाह्वानकाले उपह्वयइत्यादिकेद्वेऋचौ उपह्वयेसुदुघांधेनुमेतामितिद्वेइति सूत्रितत्वात् ।

सैषाद्दिशी—

उपह्वयेसुदुघांधेनुमेतांसुहस्तोगोधुगुतदोहदेनाम् ।
श्रेष्ठंसवंसवितासाविषन्नोऽभीद्धोघर्मस्तदुषुप्रवोचम् ॥ २६ ॥

उप । ह्वये । सुऽदुघाम् । धेनुम् । एताम् । सुऽहस्तः । गोऽधुक् ।
उत । दोहत् । एनाम् । श्रेष्ठम् । सवम् । सविता । साविषत् ।
नः । अभिऽइद्धः । घर्मः । तत् । उम् इति । सु । प्र । वोचम् ॥२६॥

अहंहोतावउपह्वये उपेत्याह्वयामि किंभूतां धेनुं आगच्छन्तीं क्षीरेणप्रीणयित्रींगां प्रवर्ग्यार्थां पुनःकीदृशीं सुदुघां सुष्ठुदोग्ध्रीं उत अपिच एनां उक्तलक्षणां गां सुहस्तः शोभनहस्तः दोहनकुशलः गोधुक् गोदोग्धा अध्वर्युः दोहत् दोग्धि यस्मादेवं तस्मादुपह्वयइत्यर्थः तदर्थंसवितासर्वस्यानुज्ञातापरमेश्वरोनोऽस्मदीयं श्रेष्ठंप्रशस्यं सवं सोमयागं क्षीरंवा साविषत् अनुजानातु कथ-

१ ऐ० ब्रा० ४. १०.

मेदं तच्छब्दश्रुतेर्यच्छब्दाध्याहारः यस्मात् घर्मः प्रवर्ग्यः यद्धर्मं इत्यतः यस्तद्धर्मस्य घर्मत्व-मिति विशेषणम् । तत्तादृशो भीद्धः अभिदीप्तः प्रसु शब्दः एवकारार्थः तस्मादेव कारणात् सुप्रवाचं सुदुघां ब्रवीमि उपह्वयामि इति । यद्वा एतां पुरतो दृश्यमानां धेनुं दुग्ध्या योगेणयितृभिर्लक्षणां धेनुं उपह्वये आह्वयामि घर्मदोहाय किंचैनां धेनुं सुहस्तः शोभनदोहनकुशलहस्तोपेतो गोधुक् गोदो-ग्धा आदित्यो वायुर्वा दोहत् दोग्धि तदधीनत्वाद्वर्षणस्य किंच तदर्थं सविता प्रेरकः परमेश्वरो-ऽस्मदर्थं अस्मदुपभोगाय इममपेक्ष्यसाविषत् अनुजानातु प्रतिबन्धं मा करोतु इत्यर्थः किमितीदमुच्य-तइत्युच्यते—घर्मः ग्रीष्मः अवर्षणजनितः सस्यशोषः अभीद्धः प्रवृद्धः तत् सुप्रवाचं तस्मादेव कार-णात् ब्रवीमि प्रवीतिर्लुङि च्छ्यादेशे अस्यतिवक्तीत्यादिनाङुरङ् छान्दसो ऽडभावः ॥ २६ ॥

२६. मैं इस दुग्धवती गौ को बुलाता हूँ। दूध दुहने में निपुण व्यक्ति उसे दुहता है। हमारे सोम के श्रेष्ठ भाग को सविता ग्रहण करें; क्योंकि उससे उनका तेज प्रवृद्ध होगा। इसलिए मैं उन्हें बुलाता हूँ।

हिङ्कृण्वती वसुपत्नी वसूनां वत्समिच्छन्ती मनसाभ्यागात् ।
दुहामश्विभ्यां पयो अघ्न्येयं सा वर्धतां महते सौभगाय ॥ २७ ॥

हिङ्ऽकृण्वती । वसुऽपत्नी । वसूनाम् । वत्सम् । इच्छन्ती । मनसा । अभि । आ । अगात् । दुहाम् । अश्विऽभ्याम् । पयः । अघ्न्या । इयम् । सा । वर्धताम् । महते । सौभगाय ॥ २७ ॥

यथाहूता गौः हिङ्कृण्वती वत्सं प्रति हिङ्कारं कुर्वती वसूनां वसुपत्नी क्षीरदध्याज्यादिवसु-धनानां सर्वदा पालयित्री वृत्त्यर्थं पिच्यां वसुनः पालयित्री तं वस्यैव अधिकं च प्रतिपाद्यते पुनः की-दृशी मनसा वत्समिच्छन्ती ईदृशी सा अभ्यागात् अभ्यागमत् इयं आगता अभ्यागोनामैव-द अघ्ननीया गौः अश्विभ्यां ताभ्यामर्थाय पयः क्षीरं दुहां दुग्धां सा तादृशी महते सौभगाय प्रभू-तायसौभाग्याय वर्धतां प्रवृद्धा भवतु यद्वा अस्यै सौभगाय क्षीरं वर्धयतां अथाधिदृष्टिपरत्वेन यथा-योग्यं योज्यं हिङ्कृण्वती वर्षणाय शब्दयन्ती वसूनां गोसस्यादिधनानां वसूनां वसुपत्नी तेषामे-व पालयित्री वत्सं लोकं वत्सवत् पोषणीयं मनसा इच्छन्ती पीणयितुं अभ्यागात् अभिगच्छती मेघ-रूपा सा वाक् या अहन्तव्या प्रस्तुत्या इत्यर्थः पय उदकं अश्विभ्यां व्याप्ताभ्यां स्थावरजंगमा-त्मकाभ्यां अथवा अश्विनौ वा आदित्यौ वा ताभ्यां सकाशात् दुहां दुग्धां तौ हि वृष्टेर्नोपयिपारौ पिब-न्तोऽर्थाय यद्वा अश्विनौ वा आदित्यौ वा प्रविशतः ॥ २७ ॥

२७. धनशालिनी धेनु वत्स के लिए मन ही मन व्यग्र होकर "हम्भा" करती हुई आती है। यह अश्विनीकुमारों के लिए दूध दे और महा-सौभाग्य-लाभ के लिए प्रवृद्ध हो।

प्रवर्ग्ये अभिष्टवे दोहनसमये वत्से मातुःसकाशादपनीयमाने गौरमीमेदित्येषा सूत्रितं च—गौरमीमेदनु वत्सं मिषन्तं नमसेदुपसीदतेति ।

सैषाष्टाविंशी—

गौरमीमेदनु वत्सं मिषन्तं मूर्धानं हिङ्ङकृणोन्मातवा उ ।
सृक्वाणं घर्ममभि वावशाना मिमाति मायुं पयते पयोभिः ॥ २८ ॥

गौः । अमीमेत् । अनु । वत्सम् । मिषन्तम् । मूर्धानम् । हिङ् । अकृणोत् । मातवै । ऊम् इति । सृक्वाणम् । घर्मम् । अभि । वावशाना । मिमाति । मायुम् । पयते । पयःऽभिः ॥ २८ ॥

गौर्धेनुः मिषन्तं निमीलिताक्षं वत्सम् अनु प्राप्य अमीमेत् शब्दं करोति मीमयतिः शब्दकर्मा यद्वा वत्सं स्वस्य अनु आत्मानं प्रक्षिपति किंच तस्य वत्सस्य मूर्धानं मातवै मातुं निर्मातुं लेहनेन शोधयितुं तत्सम्बोधनार्थे हिङ् अकृणोत् हिंकारम् अकरोत् करोति किंच सृक्वाणं वत्सस्य शब्दवदनप्रान्तं फेनस्य स्रष्टारं घर्मं क्षीरस्य प्रक्षरणशीलं वत्सम् अभि अभिलक्ष्य वावशाना भृशं कामयमाना मायुं शब्दं मिमाति निर्मातिकरोति तथा सा स्वीयैः पयोभिः प्रभूतैः क्षीरैः पयते प्यायते आप्यायनं करोति वत्सम् । अत्रापि मेघपरतया योजनीयं एवमाहुता मेघरूपा गौर्धेनुः मिषन्तं वृष्टिरूपक्षीराभावेन निमीलिताक्षं लोकात्मकं पुत्रम् अनु अनुसृत्य अमीमेत् गर्जनशब्दं घर्षणचिह्नरूपं करोति मूर्धस्थानीयां भूमिं मातवै निर्मातुमेव सस्यादियुक्तां कर्तुं हिङ् अकृणोत् हिंकाररूपं शब्दम् अकरोत् प्रतिपादनभेदादपुनरुक्तिः किंच सृक्वाणं फलस्य स्रष्टारं घर्मं दीप्तं पुत्रम् अभि वावशाना आभिमुख्येन कामयमाना पयोभिः उदकैः पयते प्यायते आप्यायनं करोति ॥ २८ ॥

२८. धेनु नेत्र बन्द किये बछड़े के लिए "हम्बा" शब्द करती है। बछड़े का मस्तक चाटने के लिए "हम्बा" रव करती है। बछड़े के ओठों पर गाज या फेन देखकर धेनु "हम्बा" रव करती तथा यथेष्ट दूध पिलाकर उसे परिपुष्ट करती है।

अयं स शिङ्क्ते येन गौरभीवृता मिमाति मायुं ध्वसनावधि श्रिता ।
सा चित्तिभिर्नि हि चकार मर्त्यं विद्युद्भवन्ती प्रति वव्रिमौहत ॥ २९ ॥

अयम् । सः । शिङ्क्ते । येन । गौः । अभिऽवृता । मिमाति । मायुम् । ध्वसनौ । अधि । श्रिता । सा । चित्तिऽभिः । नि । हि । चकार । मर्त्यम् । विऽद्युत् । भवन्ती । प्रति । वव्रिम् । औहत ॥ २९ ॥

मनुष्यान्प्रणवान्करोति ओषध्यादिकंफलेनावनतंकरोति अथवा दिदिभिर्द्योतनलक्षणैः क-र्मभिः विद्युतिविद्योतमानायां भीत्यासर्वेशिरांसिनतानिकुर्वन्ति कथंभूतानिनीचैःकरोतीतिउच्य-ते—विद्युद्भवन्तीविद्युद्रूपतामापद्यमानाप्रतिवव्रिमौहत वव्रिरितिरूपनाम रूपविरचनसामर्थ्याद्रुप-संहारवाची प्रत्युपसंहरति उदकलक्षणंरूपंपुनरादत्ते रश्मिद्वारावृष्टमुदकंपुनर्घ लेआदत्ते एक-स्यैवज्योतिषस्त्रेधाकरणाद्विद्युतःसूर्यरश्मिभावउपपद्यते तमूअकृण्वन्त्रेधाभुवेकमितिवक्ष्यमाणत्वा-त् स्तनितस्यविद्युद्भावोमेघविद्युत्स्तनितानामभेदाभिप्रायेण ॥ २९ ॥

२९. बछड़ा धेनु के चारों ओर घूमकर अव्यक्त शब्द करता है और गोचर-भूमि पर गाय "हुम्बा" करती है। धेनु पशु-ज्ञान-द्वारा मनुष्यों को लज्जित करती है और द्योतमान होकर अपना रूप प्रकट करती है।

अनच्छयेतुरगातुजीवमेजद्ध्रुवंमध्यआपस्त्यानाम् ।
जीवोमृतस्यचरतिस्वधाभिरमर्त्योमर्त्येनासयोनिः ॥ ३० ॥१९॥

अनत् । शये । तुरऽगातु । जीवम् । एजत् । ध्रुवम् । मध्ये । आ । पस्त्यानाम् । जीवः । मृतस्य । चरति । स्वधाभिः । अमर्त्यः । मर्त्येन । सऽयोनिः ॥ ३० ॥ १९ ॥

अनेनदेहस्यासारताजीवस्यनित्यत्वंचप्रतिपाद्यते इदंशरीरंजीवावस्थायां अनत् प्राणनं कुर्वत्जीवंजीवनवत् तुरगातुस्वव्यापारायतूर्णंगमवंसत् एजत् कंपमानंसत् शयेशेतेवर्तते पश्चात्प्रा-णापगमनानन्तरं उक्तविलक्षणंसत् ध्रुवमविचलितंसत् पस्त्यानां गृहाणांमध्ये अचैतन्यारोपेण स्थाणुवत्तिष्ठति आकारःपूरणोवा जीवस्यवैलक्षण्यमाह—मृतस्यशरीरस्य संबन्धीजीवः मर्त्ये-नमरणधर्मकेन शरीरेणसयोनिः पूर्वंसमानोत्पत्तिस्थानः यद्यपिजीवस्यनजन्मास्ति तथापितदु-पस्थितस्वाभाव शरीरसंबन्धेनोपचर्यते तदेवाह—अमर्त्यः अमरणस्वभावः जीवापेतंवावकिलेदंम्रि-यतेनजीवोम्रियतइतिश्रुतेः । उक्तस्वभावोजीवः स्वधाभिश्चरति पुत्रैःस्वधाकारपूर्वकदत्तैरन्नैश्चरति वर्तत-इत्यर्थः ॥ ३० ॥

३०. चञ्चल, श्वास-प्रश्वासशील और अपनी कार्य-सिद्धि में व्यग्र जीव सोकर घर में अविचल भाव से अवस्थित हुआ। मर्त्य के साथ सम्पृक्त मर्त्य का अमर जीव स्वधा भक्षण करता हुआ सदा विहरण करता है।

॥ इतिद्वितीयस्यतृतीयेएकोनविंशोवर्गः ॥ १९ ॥

प्रवर्ग्येभिष्टवे अपश्यंगोपामित्येकाविनियुक्ता सूत्रितंच—अपश्यंगोपामनिपद्यमानं स-केद्रप्सस्येति ।

---

१ ऋ० सं० ८. ६. १२. ।

सैषादृकेरकर्त्रिष्टुप्—

अपश्यंगोपामनिपद्यमानमाचपराचपथिभिश्चरन्तम् ।
ससध्रीचीःसविषूचीर्वसानआवरीवर्तिभुवनेष्वन्तः ॥ ३१ ॥

अपश्यम् । गोपाम् । अनिऽपद्यमानम् । आ । च । परा । च ।
पथिऽभिः ।चरन्तम् । सः । सध्रीचीः । सः । विषूचीः । वसानः ।
आ । वरीवर्ति । भुवनेषु । अन्तरिति ॥ ३१ ॥

अहंगोपां सर्वस्यलोकस्य वृष्टिप्रकाशादिनागोपायितारं अनिपद्यमानं कदाचिदप्यवि-पन्नं यथापथिभिः विविधैःमार्गैरन्तरिक्षरूपैराचरन्तंच पराचरन्तंच उदयप्रभृत्यामध्याह्नमा-गच्छन्तं मध्याह्नप्रभृत्यास्तमयंपराङ्मुखंगच्छन्तं एवंमहानुभावमादित्यं अपश्यं याथात्म्येनपश्ये-यं किंच सआदित्यः सध्रीचीः सहाञ्चतीः विषूचीः विष्वगञ्चतीः रात्रावपि चन्द्रभौमादित्यानां प्रकाशयित्रीः त्विषोवसानः आच्छादयन् भुवनेषु भुवनैकदेशेषु लंकादिप्रदेशेषु अन्तर्मध्ये आ-वरीवर्ति उदयास्तमयंकुर्वन् पुनःपुनरावर्तते तमपश्यमित्यर्थः एषवैगोपाएषहीदंसर्वंगोपायती-त्यादिब्राह्मणम् । अपश्यंगोपामित्याह असौवाआदित्योगोपाः सहीमाःप्रजागोपायतीत्या-दितैत्तिरीयकंचाम्नातम् ॥ ३१ ॥

३१. मैं इन रक्षक और प्रसन्न आदित्य को अन्तरिक्ष में आते-जाते देखता हूँ । सर्वत्रगामिनी और सहगामिनी किरण-माला से आच्छा-दित होकर भुवनों में बार-बार आते-जाते हैं ।

अयमृत्रिष्टुप्—

यईंचकारनसोअस्यवेदयईंददर्शहिरुगिन्नुतस्मात् ।
समातुर्योनापरिवीतोअन्तर्बहुप्रजानिर्ऋतिमाविवेश ॥ ३२ ॥

यः । ईम् । चकार । न । सः । अस्य । वेद । यः । ईम् । ददर्श । हिरुक् ।
इत् । नु । तस्मात् । सः । मातुः । योना । परिऽवीतः । अन्तः ।
बहुऽप्रजाः । निःऽऋतिम् । आ । विवेश ॥ ३२॥

---

१ तै० आ० पंचमप्रपाठके ।

अत्र गर्भवासक्लेशपूर्वकजननप्रतिपादनेन तत्परिहारायात्मज्ञानं कर्तव्यमित्यर्थोत्पत्तिपाद्यते यः पुमान् पुत्रार्थीइएनं गर्भं चकार करोति विक्षिपति वा तत्कारणभूतस्य रेतसो विक्षेपद्वारेण सः पुमानस्य तत्त्वं न वेद कर्मणि व्यापृतो वा एनं गर्भं न जानाति कथंभूतः कथं वा केन प्रयोजनेनेति सर्वात्मना न जानातीत्यर्थः यः स्त्री गुरुदरस्थं ददर्श उदरवृद्ध्यन्यथानुपपत्त्यानुमानेन वा दर्शयति तस्मात् इत्याह सकाशात् सहिरुगित्युहि रुगित्यन्तर्हितनाम इत्थमेवकारार्थः नु निश्चये अत्यन्तमन्तर्हित एव खलु यद्वा यः संसारावस्थायां ईएनं कृषिवाणिज्यवेदाध्ययनादिकं चकार सोस्य एव कर्मवेद् लोकान्तरे जन्मान्तरे वा यथा यईएनं ददर्श गिरिनदीसमुद्रबन्ध्यादिकं ददर्श जीवसमये तस्मादुत्थितरुगिनुपूर्वमेव अननुभूतं सर्वं न जन्मान्तरे लोकान्तरे वानुभवतीत्यर्थः स तादृशो मातुर्जनन्याः योना योनौ अन्तःपरिवीतः उल्बजरायुभ्यां परिवेष्टितः सन् बहुप्रजाः बहुजन्मभाक् अथवा उत्पन्नः सन् स्वयमप्यपत्योत्पादनेन बहुप्रजाः निर्ऋतिमाविवेश एवं गर्भदुःखमनुभवन् निर्ऋत्यभिधानं पदुःखमनुभवति यावत्स्वरूपभूतात्मज्ञानं अतस्तत्परिहारायात्मज्ञानं कर्तव्यमिति सुकं भवति एवमात्मविदामभिमतोऽर्थः । नैरुक्तानां तु मते—यईं चकार मध्यस्थानो वायुर्मेघो वा एव तद्वृष्टयुदकं करोति सोस्य तत्त्वमिति विशेषः । अथवा एतत्कर्मणा जातावियोरचेतनत्वादिति भावः यस्तु ईएव ददर्श पश्यति तस्मादपि हिरुक् अन्तर्हितः प्राणिकर्मवशेन काले वर्षितापरमेश्वर आदित्यात्मनि गूढस्य इत्यर्थः यईं हिरुक् अन्तर्हितं ईमेव ददर्श पश्यति स वृष्टिलक्षणः पुनो मातुर्निर्मातुरन्तरिक्षस्य योनौ योनिवत्तस्याधारभूते अन्तरिक्षे उभयोरप्यन्तरिक्षनामत्वात् सामान्यविशेषभावो न दृष्टव्यः अन्तरिक्षेकदेशयोन्यामन्तर्मध्येन बहुप्रजाः बहुप्रजाताभः बहुप्राण्युपकारी अथवा जनिरत्र प्राणिवितव्यर्थः बहूनां धाराणां तस्य निष्पादनद्वारेण प्राणिनां प्रजननयिता सन् निर्ऋतिं निरमणसाधनां भूमिमाविवेश प्रविशति विमाभोतीत्यर्थः ॥ ३२ ॥

३२. जिसने गर्भ किया है, वह भी उसको तत्त्व नहीं जानता। जिसने उसको देखा है, वह उसके पास भी लुप्त है। मातृ-योनि के बीच वेष्टित होकर वह गर्भ बहुत सन्तानवान् होता और पाप-लिप्त होता है।

अथ त्रयस्त्रिंशी—

द्यौर्मे॑ पि॒ता ज॑नि॒ता नाभि॒रत्र॒ बन्धु॑र्मे मा॒ता पृ॑थि॒वी म॒हीयम्।
उ॒त्ता॒नयो॑श्च॒म्वो॒३र्योनि॑र॒न्तरत्रा॑ पि॒ता दु॑हि॒तुर्गर्भ॒माधा॑त् ॥ ३३ ॥

द्यौः। मे॒। पि॒ता। ज॒नि॒ता। नाभिः। अत्र॑। बन्धुः॑। मे॒। मा॒ता। पृ॒थि॒वी। म॒ही। इ॒यम्। उ॒त्ता॒नयोः॑। च॒म्वोः॑। योनिः॑। अ॒न्तः। अत्र॑। पि॒ता। दु॒हि॒तुः। गर्भ॑म्। आ। अ॒धा॒त् ॥ ३३ ॥

१ नि० २.८.।

दीप्यमानेति मेममद्यौर्द्युलोकः पितापालकः नकेवलंपालकत्वमात्रं अपितुजनिताजनयि-ता उत्पादयिता तत्रोपपत्तिमाह—नाभिरत्रनाभिभूतोभौमोरसोऽत्रतिष्ठतीतिशेषः ततस्तार्ग्णायते अत्रावृतः रेतसोमनुष्यस्त्येवंपारंपर्येणजननसंबन्धिनोद्वेवोरसस्यात्रसद्भावात् अनेनैवाभिप्राये-णजनितेत्युच्यते अतएवबन्धुः बन्धिका तथेयं मही महतीपृथिवीमेमाता मातृस्थानीयास्योन्नौ-षध्यादिनिर्मात्रीत्यर्थः किञ्च उत्तानयोः ऊर्ध्वतानयोः चम्वोः सर्वस्यअन्योन्योभोगसाधनयोर्द्या-वापृथिव्योरन्तर्मध्ये योनिः सर्वभूतनिर्माणस्थानमन्तरिक्षंवर्ततइतिशेषः अत्रास्मिन्नन्तरिक्षेपिता द्युलोकःअधिष्ठाधिष्ठानयोरभेदेनादित्योद्यौरुच्यते स्वरश्मिभिः अथवाइन्द्रः पर्जन्योवायु-र्वा दूरेनिहितायाः भूम्याः गर्भंसर्वोत्पादनसमर्थंवृष्ट्युदकलक्षणंआधात् सर्वतःकरोति॥ ३३॥

३३. स्वर्ग मेरा पालक और जनक है, पृथिवी की नाभि मेरा मित्र है और यह विस्तृत पृथिवी मेरी माता है। उच्च पात्र-द्वय (आकाश और पृथिवी) के बीच योनि (अन्तरिक्ष) है। वहाँ पिता (द्यु) दूर-स्थिता (पृथिवी) का गर्भ उत्पादन करता है।

आश्वमेधिकेमध्यमेहनिब्रह्मोद्येहोत्रादयःपृच्छामित्वेत्यनयायजमानंपृच्छेयुः तथाचसू-त्रम्—एकैकशोयजमानंपृच्छन्ति पृच्छामित्वापरमन्तंपृथिव्याइति।

पृच्छामित्वापरमन्तंपृथिव्याःपृच्छामियत्रभुवनस्यनाभिः।
पृच्छामित्वावृष्णोअश्वस्यरेतःपृच्छामिवाचःपरमंव्योम॥ ३४॥

पृच्छामि। त्वा। परम्। अन्तम्। पृथिव्याः। पृच्छामि। यत्र। भुवनस्य। नाभिः। पृच्छामि। त्वा। वृष्णः। अश्वस्य। रेतः। पृच्छामि। वाचः। परमम्। विऽओम॥ ३४॥

हेयजमान त्वांपृच्छामि प्रश्नंकरोमि किं पृथिव्याः परमन्तंपरकाष्ठांयतःपृथिवी समाप्यतेतत्पृच्छामि तथात्वामन्यत्पृच्छामि किंतदितिउच्यते—यत्रभुवनस्यभूतजातस्य नाभिः संनाहोबन्धनंयत्रसर्वंसन्नद्धंभवति तमित्यर्थः किञ्च त्वांवृष्णोवर्षकस्याश्वस्यव्याप्तस्यआदि-त्यस्य असौवाआदित्योवृषाश्वइतितैत्तिरीयकम्। तस्यरेतः रेतोवत्कारणं तत्किमितिपृच्छामि तथा वाचः सर्वस्यवाग्जातस्य परमंनिरतिशयंव्योमस्थानंसर्वस्यवचसःकारणं एतत्प्रश्नचतु-ष्टयंपृच्छामि॥ ३४॥

३४. मैं तुमसे पूछता हूँ, पृथिवी का अन्त कहाँ है? मैं तुमसे पूछता हूँ, संसार की नाभि (उत्पत्ति-स्थान) कहाँ है? मैं तुमसे पूछता हूँ, सेचन-समर्थ अश्व का रेत क्या है? मैं तुमसे पूछता हूँ, समस्त वाक्यों का परम स्थान कहाँ है?

अथैवंपृष्टोयजमानइयंवेदिरित्यनयाप्रतिब्रूयात् इयंवेदिःपरोअन्तःपृथिव्याइतिसमित्या-हेतिसन्निधत्वात् ।

सैषापंचत्रिंशी—

इ॒यंवेदिः॒परो॒अन्तः॑पृथि॒व्याअ॒यंय॒ज्ञोभुव॑नस्य॒नाभिः॑ ।
अ॒यंसोमो॒वृष्णो॒अश्व॑स्य॒रेतो॑ब्र॒ह्मायंवा॒चःप॑र॒मंव्यो॑म ॥३५॥२०॥

इ॒यम् । वेदिः॑ । परः॑ । अन्तः॑ । पृ॒थि॒व्याः । अ॒यम् । य॒ज्ञः ।
भुव॑नस्य । नाभिः॑ । अ॒यम् । सोमः॑ । वृष्णः॑ । अश्व॑स्य । रेतः॑ ।
ब्र॒ह्मा । अ॒यम् । वा॒चः । प॒र॒मम् । विऽओ॑म ॥ ३५ ॥ २० ॥

पृथिव्याः प्रथनवत्याभूम्याः परोऽन्तः परमन्तंपर्यवसानमियंवेदिः नहिवेदिव्यतिरिक्ताभूमि-रस्ति एतावतीवैपृथिवीयावतीवेदिरितिश्रुतेः। तथा अयंयज्ञोभुवनस्य भूतजातस्यनाभिः संनहनं तथैववृष्ट्यादिसर्वफलोत्पत्तेः सर्वप्राणिनांबन्धकत्वात् अयंवृष्णोवर्षकस्यादित्यस्यरेतोऽयंसोमो-रसात्मकः अभिषुतः सोमरसः आदित्यमाप्यवृष्ट्यादिफलंजनयति अयंब्रह्मासामर्थ्यापत्तिरेव वाचो-मन्त्रादिरूपायाः परमंव्योमउत्कृष्टंरक्षकंस्थानंतस्यैवोत्पत्तेस्तस्यैवपर्यवसानाच्च ॥ ३५ ॥

३५. यह वेद ही पृथिवी का अन्त है, यह यज्ञ ही संसार की नाभि है, यह सोम ही सेचन-समर्थ अश्व का रेत है और यह ब्रह्मा या ऋत्विक् वाक्य का परम स्थान है।

॥ इतिद्वितीयस्यतृतीयेविंशोवर्गः ॥ २० ॥

अथषट्त्रिंशी—

स॒प्तार्ध॑ग॒र्भाभुव॑नस्य॒रेतो॒विष्णो॑स्तिष्ठन्ति॒प्र॒दिशा॒विध॑र्मणि ।
तेधी॒तिभि॒र्मन॑सा॒तेवि॑प॒श्चितः॑परि॒भुवः॒परि॑भवन्ति॒वि॒श्वतः॑ ॥ ३६ ॥

स॒प्त । अ॒र्ध॒ऽग॒र्भाः । भुव॑नस्य । रेतः॑ । विष्णोः॑ । ति॒ष्ठ॒न्ति॒ । प्र॒ऽदिशा॑ ।
विऽध॑र्मणि । ते । धी॒तिऽभिः॑ । मन॑सा । ते । वि॒पः॒ऽचितः॑ ।
प॒रि॒ऽभुवः॑ । परि॑ । भ॒व॒न्ति॒ । वि॒श्वतः॑ ॥ ३६ ॥

---

१ तै० सं० २. ६. ४. ।

सप्त सर्पणस्वभावाः सप्तसंख्याकारश्मयः अर्धगर्भाः संवत्सरस्यार्धे गर्भंगर्भस्थानीयमुदकं धारयमाणाः यद्वा ब्रह्माण्डस्यार्धेमध्येन्तरिक्षे गर्भवद्वर्तमानाः भुवनस्यलोकस्यरेतः सारंवृष्टिप्रदत्वेनरेतोभूताः सप्तरश्मयोविष्णोर्व्यापकस्यादित्यस्य विधर्मणिजगद्धारणव्यापारे प्रदिशा प्रदेशेन तिष्ठन्तिवर्तन्ते किञ्च तेधीतिभिः प्रज्ञाभिः मनसाजगदुपकारःकर्तव्यइतिबुद्ध्याच विश्वतः सर्वतः द्वितीयार्थेवतिः विश्वंपरिभवन्ति परितोभावयन्ति कृत्स्नंजगद्व्याप्नुवन्तीत्यर्थः यस्मादेवंतस्मात् तेतएवविपश्चितोबुद्धियुक्ताः परिभुवःसर्वतव्याप्ताश्च यद्वा सप्तार्धगर्भाः सप्त महदहंकारौपञ्चतन्मात्राणीतिमिलित्वा सप्तसंख्यानितत्त्वानि अर्धगर्भाः अविकृतिरूपाः विकाराश्रयायाः मूलप्रकृतेःप्रकृतिविकृत्योरुदासीनस्यात्मनश्चोत्पन्नत्वादर्धांशेनप्रपञ्चाकारेणपरिणामादर्धगर्भाः पुरुषांशस्याविक्रियत्वादित्यभिप्रायः अतएवतेषांप्रकृतिविकृतित्वं यस्मादेवंतस्माद्भुवनस्य रेतः कारणंकारणभूतानि तान्येव विष्णोर्व्यापकस्यपुरुषस्यविधर्मणिप्रदिशाप्रदेशेनतिष्ठन्ति इतरत्समानम् ॥ ३६ ॥

३६. सात किरणें आधे वर्ष तक गर्भ धारण या वृष्टि को उत्पन्न करके तथा संसार में रेतः-स्वरूप या वृष्टि-दान द्वारा जगत् का सार-भूत होकर विष्णु या आदित्य के कार्य में नियुक्त हैं। वे ज्ञाता और सर्वतोगामी हैं। वे प्रज्ञा-द्वारा भीतर-ही-भीतर सारे जगत् को व्याप्त किये हुए हैं।

नविजानामियदिवेदमस्मिनिण्यःसंनद्धोमनसाचरामि ।
यदामागन्प्रथमजाऋतस्यादिद्वाचोअश्नुवेभागमस्याः ॥ ३७ ॥

न । वि । जानामि । यत्ऽइव । इदम् । अस्मि । निण्यः । सम्ऽनद्धः । मनसा । चरामि । यदा । मा । आगन् । प्रथमऽजाः । ऋतस्य । आत् । इत् । वाचः । अश्नुवे । भागम् । अस्याः ॥ ३७ ॥

अहंयदिवेदं यदपीदंविश्वं अस्मि कृत्स्नःप्रपञ्चोऽप्यहमेवास्मि नामरूपांशमपरमार्थत्यक्त्वासर्वत्रानुगतोस्मि योयंसच्चिदानन्दाकारोऽस्मि सोहमस्मीतिनविजानामि विविच्यनावस्तिर्यं परंत्वासज्जनितमिदमहमस्मीतिविज्ञानंनभावं अविवेकीअहमित्यर्थः कार्यकारणयोरभेदात् कृत्स्नप्रपञ्चस्यापिब्रह्मानन्यत्वेन ब्रह्मैकत्वावगमे प्रपञ्चजातमपि स्वस्वरूपमेवभवति इदं सर्वं यदयमात्मा ब्रह्मैवेदंसर्वं आत्मैवेदंसर्वं सर्वंखलु बहुस्यांप्रजायेयेत्यादिश्रुतिभ्यः एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञानात् तदनन्यत्वमारंभणशब्दादिभ्यइत्याद्युपपत्तिभिश्च प्रपञ्चस्यब्रह्मानन्यत्वंसिद्धं यथा इवशब्दउपमार्थः यदिव यत्परोक्षज्ञानं सर्वैकात्म्यरूपमानुश्रविकमस्ति तदि-

यदिवेदमहमस्मि इदंसर्वमहमस्मीतिविज्ञानमेवार्थं अपितुवदार्शनिकप्रज्ञानानुभविकंसार्वात्म्यं यदस्ति तन्नविजानामि नप्राप्तोस्मि शास्त्रजनितं सार्वात्म्यंज्ञानं मत्वानुभविकमित्यर्थः तत्रका-रणमाह—यतोऽहंनिण्यः अन्तर्हितनामैतत् अन्तर्हितः मूढचित्तः चित्तगत्वक्रमवशाभावेनपरि-च्छिन्नइत्यर्थः तत्रोपपत्तिमाह—सन्नद्धः अविद्याकामकर्मभिः सम्यग्बद्धोवेष्टितः अतएवमन-सायुक्तः भावनासहिष्णुनाबहिर्मुखेन विक्षिप्तेनचेतसायुक्तः संचरामिसंसारे अथवा मनसासन्न-द्धः चरामिइन्द्रियपरवशएवसन् संसारेदुःखमनुभवामि नसार्वात्म्यंजानामीतिपरिदेवते यास्को-पीमंपरिदेवनार्थत्वेनोदाजहार—अथापिपरिदेवनाकस्माच्चिदज्ञानात् नविजानामियदिवेदमस्मी-ति बहिर्मुखचेतसःस्वरूपापरिज्ञानजनितंदुःखमनुभवत्यनुभूयते पराक् विश्वानिव्यतृणत् स्वयंभूस्त-स्मात्पराङ्पश्यतिनान्तरात्मन्निति। तर्हिकदैतदनुभवतीत्याह—यदामाआगन् आगमिष्यति तदाकिंच-दितिवाक्यते ऋतस्य परमार्थस्य परस्यब्रह्मणः प्रथमजाः प्रथमोत्पन्नः चित्तमत्यन्तसमाधिनिर्यो-गुभावः तयवाक्यमांभ्रमोति आदित् अनन्तरमेववाक्यपथानेन अस्यावाचः ऐकात्म्यप्रतिपा-दिकायाउपनिषद्वाचः यदिवेदमस्मीत्युक्तायावाचाभागंभजनीयं शब्दब्रह्मणात्मप्रतिपत्त्यंपरंब्रह्मपदं अश्नुवे प्राप्नोमि चित्तस्यबहिर्मुखत्वं परित्यज्यान्तर्मुखत्वेतद्दुःसंपाद्य सायतस्मात् तदानीमेवस्व-रूपं शुद्धं सुखरूपंभवति पश्चाद्विलंबाभावात् यथागिरिशिखरात्पतन् पाषाणोऽविलंबेनपतति त-द्वच्चित्तमत्यन्तसुखलवस्पदुःशकलमिति सैवश्रूयते कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मानमैक्षदावृत्तचक्षुरमृत-त्वमिच्छन्निति ॥ ३७॥

३७. मैं यह हूँ कि नहीं—मैं नहीं जानता; क्योंकि मैं मूढ़-चित्त हूँ, अच्छी तरह आबद्ध होकर विक्षिप्तचित्त रहता हूँ। जिस समय ज्ञान का प्रथम उन्मेष होता है उसी समय मैं वाक्य का अर्थ समझ सकता हूँ।

अथाष्टत्रिंशी—

अपाङ्प्राङेतिस्वधयागृभीतोमर्त्योमर्त्येनासयोनिः।
ताशश्वन्ताविषूचीनावियन्तान्यन्यंचिक्युर्ननिचिक्युरन्यम्॥३८॥

अपाङ् । प्राङ् । एति । स्वधया । गृभीतः । अमर्त्यः । मर्त्येन । सऽयोनिः । ता । शश्वन्ता । विषूचीना । विऽयन्ता । नि । अन्यम् । चिक्युः । न । नि । चिक्युः । अन्यम् ॥ ३८ ॥

---

१ नि० ७. ३.

अमर्त्यः अमरणधर्मायमात्मा मर्त्येनमरणधर्मणाभूतात्मनादेहेनसयोनिः समानस्थानत्र-
यपरिच्छेदकोदेहोऽस्ति तत्रसर्वत्रसोपमपितिष्ठतित्यर्थः यद्वा ससमानोत्पत्तिः सहवासेनस्वस्मि-
न्नुत्पत्तिरूपधर्मवर्ते एवंभूतःसन् स्वधयाअन्नोपलक्षितवतसंयोगेनगृभीतः यद्वा स्वधाशब्देनान्नमयं
शरीरंलक्ष्यते तेनगृहीतःसन्नपाङेति अशुद्धंकर्मकृत्वाधोगच्छति प्राङेति ऊर्ध्वंस्वर्गादिलोकंप्राप्नोति
परमात्मैवसूक्ष्मशरीरोपाधिकःसन् नानाविधंकर्मकृत्वातद्भोगायजीवसंज्ञांलब्ध्वाशरीरत्रयेणसंब-
द्धोलोकान्तरेषुसंचरति स्थूलसूक्ष्मोभयशरीरपरिग्रहेण लोकेगुणत्रयान्वितःसन् परिभ्रमति यथा-
ऽभ्यूयते—गुणान्वयोयःफलकर्मकर्ताकृतस्यतस्यैवसचोपभोक्ता । सविश्वरूपस्त्रिगुणस्त्रिवर्त्मा
प्राणाधिपःसंचरतिस्वकर्मभिरिति । इदानीमुभयप्राधान्येनाह ते शश्वन्ता भूतात्मकर्मात्मानौ शश्वन्ता
अविभागेनसर्वदावर्तमानौ यद्वा सूक्ष्मशरीरपक्षेसर्वदासहवासउपपद्यते स्थूलशरीरपक्षेपि सात्त्वि-
कभावेः तत्कारणानांभूतसूक्ष्माणांसद्भावात् नवशरीरसंबन्धउपपद्यते विषूचीनाइहलोके सर्वत्र
गमनौ वियन्ता तत्तत्फलोपभोगायसर्वत्रलोकान्तरेषुगच्छन्तौवर्तेते अन्यतराः अन्यंभूतात्मानं नि-
चिक्युः निश्चयेनविशेषेणपश्यन्तिजानन्ति अन्यमपरंदेहवच्छायाव्यतिरिक्तं नर्निचिक्युः नजानन्ति के-
चनपामरादेहव्यतिरिक्तंनजानन्ति केचनविवेकिनः कर्तृभोक्तृत्वोपेतोदेहव्यतिरिक्तःकश्चिदस्ती-
त्यनुमिमते नकेपिदेहत्रयव्यतिरिक्तमात्मानंजानन्ति अतोदुर्लभमात्मज्ञानमित्यर्थः ॥ ३८ ॥

३८. नित्य अनित्य के साथ एक स्थान पर रहता है; अन्नमय शरीर प्राप्त कर वह कभी अधोदेश और कभी ऊर्ध्वदेश में जाता है। ये सदा एक साथ रहते हैं, इस संसार में सर्वत्र एक साथ जाते हैं; परलोक में भी सब स्थानों पर एक साथ जाते हैं। संसार इनमें एक को (अनित्य को) पहचान सकता है—दूसरे (आत्मा) को नहीं।

ऋचोअक्षरेपरमेव्योमन्यस्मिन्देवाअधिविश्वेनिषेदुः ।
यस्तन्नवेदकिमृचाकरिष्यतियइत्तद्विदुस्तइमेसमासते ॥ ३९ ॥

ऋचः । अक्षरे । परमे । विऽओमन् । यस्मिन् । देवाः । अधि ।
विश्वे । निऽसेदुः । यः । तत् । न । वेद । किम् । ऋचा । करिष्यति ।
ये । इत् । तत् । विदुः । ते । इमे । सम् । आसते ॥ ३९ ॥

पूर्वमचेदेहात्मजीवात्मानावुक्तौ तयोरन्यस्यजीवात्मनःपारमार्थिकंरूपंयदस्ति तदत्रोच्यते—ऋ-
चोऽक्षरे अथऋक्शब्देन अक्षमयानभूताः सांगापरविद्यात्मकाश्चत्वारोवेदाउच्यन्ते अथादीनाम-
परविद्यात्वंमुण्डकेश्रूयते—द्वेविद्येवेदितव्येइतिप्रतिज्ञाय तत्रापरा ऋग्वेदोयजुर्वेदःसामवेदइत्या-
२ दिना तस्याःसंबन्धिन्यक्षरे अदृश्यादिगुणके क्षरणरहिते अनश्वरे नित्येसर्वव्याप्तेब्रह्मणिअक्ष-

रशब्दस्य ब्रह्मवाचकत्वं एतद्वैतदक्षरस्यप्रशासनेगार्गियया तदक्षरमधिगम्यते येनाक्षरंपुरुषंवे-
दसत्यमित्यादिश्रुतिषुप्रसिद्धं ऋगक्षरयोःप्रतिपाद्यप्रतिपादकभावःसंबन्धः सर्वैःवेदैःखलुब्रह्मा-
धिगम्यते तंत्वौपनिषदंपुरुषंपृच्छामि इत्यादिश्रुतेः । ननूपनिषद्भागानांतथास्तु इतरेषांतु कथं
ब्रह्मविषयत्वमिति उच्यते—यद्यपीतरभागानां यागादिविषयत्वं तथापि बुद्धिशुद्ध्युत्पादनद्वारावे-
दनसाधनत्वेनब्रह्मविषयाभविष्यन्ति तमेतंवेदानुवचनेनब्राह्मणाविविदिषन्तीत्यादिश्रुतेः । तदे-
वविशेष्यते परमेउत्कृष्टेनिरतिशयेव्योमन् व्योमनि व्योमसदृशे अलेपत्वनीरूपत्वव्यापित्वादि-
सादृश्येनव्योमेत्युक्तं यद्वा विशेषेणसर्वस्यरक्षके निरधिष्ठानःभ्रमः कस्यचिदस्तीतिसाध्यस्यास्यस-
र्वस्याधिष्ठानत्वेनावस्थानात्तादृशेतत्त्वेसर्वंप्रत्यस्तमित्यर्थः पुनस्तदेवविशेष्यते यस्मिन्परमात्म-
निविश्वेसर्वेदेवाअधिनिषेदुः निषीदन्ति आश्रित्यतिष्ठन्ति तस्मिन् यद्वा उक्तलक्षणेवस्तुनि ऋ-
गुपलक्षिताःसर्वेसांगावेदाः पर्यवसिताइत्यर्थः यः योमर्त्यः तत्तादृशंदेवादीनांस्वरूपभूतंब्रह्मस्वरूपं
वेदैस्तात्पर्यंप्रतिपाद्यं यद्वस्तुनवेद नजानाति समर्त्यः ऋचापूर्वोक्तेनऋगादिशब्दजालेनकिंक-
रिष्यति वेदनसाधनेनवेदेनवेद्यमविदित्वाकिंसाधयतीत्यर्थः प्रयोजनाभावात्सर्वस्यापिवेदस्यवै-
फल्यादितिभावः अथवायोऽक्षरमविदित्वाकर्मणांकर्ताभवति यागादीननुतिष्ठति तेनकिंचिदपि
कर्मकृतंनभवतीत्यर्थः येइत्येएवतत्तत्त्वंविदुर्जानन्ति तइमेसमासते तएवेमेज्ञातारः समासतेसम्य-
क्तिष्ठन्ति अपुनरावृत्त्यास्वस्वरूपेवस्थानंसमासनं यद्वा येविदुरित् येजानन्त्येव नानुतिष्ठन्ति इच्छ-
ब्दोवधारणे तइमे तएवसमासते गवामयनादिसहस्रसंवत्सरसत्रपर्यन्तानि सहोपयन्ति सहार्थेसम-
शब्दः सत्रादधिकानांयागानामभावात् तेषामपिफलमेतज्ज्ञानेनैवप्राप्तंभवतीत्यर्थः कर्तॄणांबहुत्वा-
द्बहुवचननिर्देशः अन्येत्वन्यथावर्णयन्ति ऋचः ऋगर्चनीयआदित्यः आदित्यमण्डलंऋगादिमयंवा
ऋग्भिः पूर्वाह्णेदिविदेवः आदित्योवाएषएतन्मण्डलंतपति तत्रताऋचइत्यादिश्रुतेः । तस्यसंबन्धि-
नि अक्षरेपरमेव्योमन्निति उक्तलक्षणेब्रह्मणि यएषोन्तरादित्येहिरण्मयःपुरुषोदृश्यतइत्यादिश्रुत्यु-
क्तस्वरूपे यस्मिन्सर्वेदेवाद्योतमानारश्मयोनिषेदुः यस्तं यएतन्नवेद सकेवलयाऋचाकिंकरिष्यति
येजानन्तिभावयन्ति तएवविद्वांसःसमासते भूम्यांसुखेनरोगादिरहिताः भोगिनःसन्तःचिरकालं
जीवन्ति । अपरेप्रकारान्तरेणप्रतिपादयन्ति ऋचोअक्षरेऋगुपलक्षितसर्ववेदसंबन्धिन्यक्षरेप्रण-
वरूपेओंकारे अविनाशिनिसर्ववेदेषुव्याप्तेवा प्रणवस्यसर्ववेदसारत्वंब्राह्मणेश्रूयते—तान्वेदानभ्य-
तपत्तेभ्योभितप्तेभ्यस्त्रयोवर्णाअजायन्ताकारउकारोमकारइतितानेकधासमभरत् तदेतदो३मि-
तीति । परमेनिरतिशये नहिप्रणवादधिकंकिंचिन्मन्त्रजातमस्ति त्रिकालातीतस्यब्रह्मणः प्रतिपा-

---

१ तै० नारायणोपनिषदि. । २ऐ० ब्रा० ५ ३२. ।

यकत्वात् यद्वान्यत्त्रिकालातीतंतदप्योंकारएव ओमितीदंसर्वमित्यादिश्रुतेः। वेदानांप्रणवस्यस्थान-प्रतिनिधिभावःसंबन्धः यऋचोधीतेइत्याद्युपक्रम्य यःप्रणवमधीते ससर्वमधीते ओमितिमविपद्य-ते एतद्वैयजुस्त्रयींविद्यांप्रत्येषावागेतत्परममक्षरमित्यादिश्रुतेः । यस्मिन्विश्वेसर्वेदेवाअधिनिषेदुः प्रणवस्यसर्वदेवात्मकत्वात् मन्त्रेषुसर्वदेवतानांनिवासात् सर्वदेवनिवासत्वं ब्रह्माधिष्ठानत्वाद्ब्रह्मणि सर्वदेवानांनिवासात् शिष्टमविदितम्। अयंमन्त्रोनिरुक्तेव्याख्यातः—अपरेत्वन्यथावर्णयन्ति ऋ-चः अगर्चनीयोजीवः तस्यसंबन्धिन्यक्षरेअविनाशिव्योम्न्येवपरमात्मनीत्यर्थः अथवाजीवा-पेक्षयापरमेउत्कृष्टेनिरुपाधिकेव्योमन्विशेषेणसर्वाधिष्ठानत्वेनरक्षकेव्योमसदृशेवायस्मिन्परमात्म-नि देवागमनवन्तोव्यवहरन्तोवाइन्द्रियसंज्ञकाविश्वेसर्वेपि अधिनिषेदुः निषीदन्ति आश्रित्यवर्त-न्ते यस्तन्नवेदनजानाति उपाध्यंशपरित्यागेनतद्देवस्वरूपमितिनपश्यतिस्थूलोजनः किमृचा करिष्यति केवलेनजीवेन जीवभावेन किंफलंप्राप्स्यति जननमरणादिक्लेशस्यात्यागादितिभावः यइत् तद्विदुस्तइत्यादिसिद्धम्॥ ३९॥

३९. सारे देवता महाकाश के समान मन्त्राक्षरों पर उपवेशन किये हुए हैं---इस बात को जो नहीं जानता, वह ऋचा से क्या करेगा ? इस बात को जो जानता है, वह सुख से रहता है।

अग्निहोत्रार्थाधेनुर्यदिकुत्सितंशब्दंकुर्यात् तदानींसूयवसादित्यनयायवसादिकंप्रयच्छेत् तथाचसूत्रितम्—वाश्यमानायैयवसंप्रयच्छेत्सूयवसाद्भगवतीहिभूयाइति । तत्रर्गेग्निष्वेषै-षपरिधानीया सूत्रितंच—सूयवसाद्भगवतीहिभूयाइतिपरिदध्यादिति।

तैषाचत्वारिंशी—

सूयवसाद्भगवती हि भूया अथो वयं भगवन्तः स्याम।
अद्धि तृणमघ्न्ये विश्वदानीं पिब शुद्धमुदकमाचरन्ती॥४०॥ २१॥

सुयवसऽअत्। भगऽवती। हि। भूयाः। अथो इति। वयम्। भगऽवन्तः। स्याम। अद्धि। तृणम्। अघ्न्ये। विश्वऽदानीम्। पिब। शुद्धम्। उदकम्। आऽचरन्ती॥ ४०॥ २१॥

हेअघ्न्ये गोनामैतत् अहननीयेहेगौस्त्वं सूयवसात् शोभनयवसस्यभक्षणादिकस्याश्रीसती भगवती भगइतिधननाम सर्वैर्भजनीयमभूतक्षीरादिधनवती भूयाः भव हिःपूरणःप्रसिद्धौवा छो-केयवसादिभक्षणेन क्षीरादिसमृद्धिःप्रसिद्धा अथोअनन्तरमेव वयं यजमानाअपिभगवन्तः प्रभू-

१ मांडूक्योपनिषदि. २ नि० १, ८।

तेनधनेनवहन्तः स्याम अथैकवारंपूर्वमुक्तं इदानीं सर्वदाकर्तव्यमितिप्रार्थयते विश्वदानीं विश्व-कालंसर्वदा तृणमद्धिभक्षय आचरन्ती सर्वतोनिर्गच्छन्ती शुद्धंनिर्मलमुदकंपिब । अयंमन्त्रोयास्के-नैवंव्याख्यातः—सुयवसादिनीभगवतीहिभवाथेदानींवयंभगवन्तःस्यामाद्धितृणमघ्न्येसर्वदापिब-शुद्धमुदकमाचरन्तीति ॥ ४० ॥

४०. अहननीया गौ ! शोभन शस्य, तृण आदि का भक्षण करो और यथेष्ट दुग्धवती बनो। ऐसा करने पर हम भी प्रभूत धनवाले हो जायँगे। सदा तृण चरो और सर्वत्र घूमते हुए निर्मल जल का पान करो।

॥ इतिद्वितीयस्यतृतीयेएकविंशोवर्गः ॥ २१ ॥

अथैकचत्वारिंशी—

गौरीर्मिमायसलिलानितक्षत्येकपदीद्विपदीसाचतुष्पदी ।
अष्टापदीनवपदीबभूवुषीसहस्राक्षरापरमेव्योमन् ॥ ४१ ॥

गौरीः । मिमाय । सलिलानि । तक्षती । एकऽपदी । द्विऽपदी । सा । चतुःऽपदी । अष्टाऽपदी । नवऽपदी । बभूवुषी । सहस्रऽअक्षरा । परमे । विऽओमन् ॥ ४१ ॥

गौरीः गरणशीलामाध्यमिकावाक् सुलोपाभावश्छान्दसः मिमायशब्दयति किंकुर्वती सलिलानि वृष्ट्युदकानि तक्षती संपादयन्ती एकपदीएकपादोपेता एकाधिष्ठानामेघेवर्त-माना गमनसाधनेनवायुना एकपदीवा द्विपदी मेघान्तरिक्षाख्ये अधिष्ठाना आदित्योवा द्वितीयः तथा सा चतुष्पदी पादचतुष्टयोपेता दिक्चतुष्टयाधिष्ठाना अथाष्टापदी अवान्तरदिग-पेक्षयाष्टपादोपेता अष्टाधिष्ठाना नवपदी उपरिदिगपेक्षयासर्वेणवा नवदिगधिष्ठानाबभूवुषी एवं-भूता भवतेश्छान्दसःक्वसुः ववोर्वीपवसोःसंप्रसारणं किमनयापरिगणनया सहस्राक्षरा अपरि-मितवचनोयं अपरिमितव्याप्तियुक्ता बहुव्यापनशीलोदकवतीत्यर्थः कुत्रेतितदुच्यते—परमे-व्योमन् उदकाश्रयत्वेनोत्कृष्टेन्तरिक्षे केचिदेवमाहुः गौरीः गरणशीलाशब्दब्रह्मात्मिकावाक् मिमाय मिमर्दिःप्रतिष्ठार्थेधातुः प्रतिष्ठितानि घटादिद्रव्याणि तक्षती तत्तद्वाचकत्वेननिष्पादयन्ती एकपदी अव्याकृतत्वेनैकप्रतिष्ठाना एकरूपावा प्रणवात्मनाद्विपदी सुप्तिङ्भेदेन पादद्वयवती चतुष्पदीनामाख्यातोपसर्गनिपातभेदेन। अष्टापदी आमन्त्रितसहिताष्टविभक्तिभेदेनाष्टापदी नवपदी बभूवुषी साव्ययैरुक्तैरष्टभिर्नवपदी अथवा सनाभिकंपुरःकण्ठादिपुनवस्थपदेषुभवन्ती यथाहह-

१ नि० ११. ४४.

विद्याभिव्यक्तिसु पेयुषी परमेव्योमन् उत्कृष्टहृदयाकाशे मूर्द्धाधारेवा सहस्राक्षरा अनेकाकारेण व्याप्ता अनेकध्वनिप्रकारा भवतीत्यर्थः। अयं मन्त्रः आचार्येणैवं व्याख्यातः—गौरीर्मिमाय सलिलानि तक्षती कुर्वत्येकपदी मध्यमेन द्विपदी मध्यमेन चादित्येन च चतुष्पदी दिग्भिरष्टापदी दिग्भिश्चावान्तरदिग्भिश्च नवपदी दिग्भिश्चावान्तरदिग्भिश्चादित्येन च सहस्राक्षरा बहूदका परमे व्यवने इति॥ ४१॥

४१. मेघनिनाद-रूपिणी और अन्तरिक्ष-विहारिणी वाक्, वृष्टि-जल की सृष्टि करते हुए, शब्द करती हैं। वह कभी एकपदी, कभी द्विपदी, कभी चतुष्पदी, कभी अष्टपदी और कभी नवपदी होती है। कभी-कभी तो सहस्राक्षर-परिमिता होकर, अन्तरिक्ष के ऊपर स्थित होकर शब्द करती हैं।

तस्याः समुद्रा अधि वि क्षरन्ति तेन जीवन्ति प्रदिशश्चतस्रः।
ततः क्षरत्यक्षरं तद्विश्वमुप जीवति॥ ४२॥

तस्याः। समुद्राः। अधि। वि। क्षरन्ति। तेन। जीवन्ति। प्रऽदिशः। चतस्रः। ततः। क्षरति। अक्षरम्। तत्। विश्वम्। उप। जीवति॥ ४२॥

तस्याः उक्तायाः गोः सकाशात् समुद्राः वृष्ट्युदकसमुन्दनाधिकरणभूता मेघा अधि अधिकं प्रभूतमुदकं विक्षरन्ति विविधं क्षरन्ति तेनोदकेन प्रदिशः चतस्रः प्राच्याद्या इत्यर्थः विदिशश्चतस्रो दिशश्च अथवा प्रकृष्टा दिशो मुख्याश्चतस्रः तत्स्थप्राण्युपलक्षणमेतत् तत्रस्थाः प्राणिनो जीवन्ति ततः पश्चात् अक्षरमुदकं क्षरति तस्मादुदकमुत्पद्यत इत्यर्थः ततस्तदुदकं विश्वं जगदुपजीवति। अयमपि यास्केन व्याख्यातः—तस्याः समुद्रा अधि विक्षरन्ति वर्षन्ति मेघास्तेन जीवन्ति दिगाश्रयाणि भूतानि ततः क्षरत्यक्षरमुदकं तत्सर्वाणि भूतान्युपजीवन्तीति॥ ४२॥

४२. उसके पास से सारे मेघ वर्षा करते हैं, उसी से चारों दिशाओं में आश्रित भूतों की रक्षा होती है। उसी से जल उत्पन्न होता और जल से सारे जीव प्राण धारण करते हैं।

शकमयं धूममारादपश्यं विषूवता पर एनावरेण।
उक्षाणं पृश्निमपचन्त वीरास्तानि धर्माणि प्रथमान्यासन्॥ ४३॥

शकऽमयम्। धूमम्। आरात्। अपश्यम्। विषुऽवता। परः। एना। अवरेण। उक्षाणम्। पृश्निम्। अपचन्त। वीराः। तानि। धर्माणि। प्रथमानि। आसन्॥ ४३॥

---

१ नि० ११. ४०। २ नि० ११. ४१।

शकमयंशकृन्मयंशुष्कगोमयसंभूतंधूमंआरात् नातिदूरेअपश्यंदृष्टवानस्मि दिशाधूमस्य दूरेदृश्यमानत्वात् सर्वदर्शनविषयतयोक्तः विषूवताव्याप्तिमताएनाअनेनअवरेणनिकृष्टेनधूमेन परः परस्तात् तत्कारणभूतमग्निमपश्यं अहंयजमानइत्यर्थः किञ्च उक्षाणंफलस्यसेक्तारं पृश्निंशुक्लवर्णं माप्नुतेतेनफलमितिस्वर्गंमाप्नुतइतिवापृश्निर्वल्लीरूपःसोमः वीराः विविधेरणकुशलाऋत्विजः अपचन्त अत्रधात्वर्थानादरेणविशृत्प्रत्ययःकरोत्यर्थः सचक्रियासामान्यवचनःअग्नीचित्यादग्निचयेणसंपादितवन्तइत्यर्थः तानितत्साधनानिधर्माण्यनुष्ठानानि प्रथमानिमुख्यानि प्रकृष्टानि फलपर्यवसानीयानि आसन् संपादितान्यभवन् यद्वा सोमउक्षाऽभवत्पूर्वंतंदेवाःशकृत्यापचन्। यद्वार्थंतद्भवोधूमोमेघआसीत्तदुच्यते। ततस्त्वेनवामध्योऽव्याख्येयोपविचक्षणैः ॥ ४३ ॥

४३. मैंने पास ही सूखे गोबर से उत्पन्न धू को देखा। चारों दिशाओं में व्याप्त निकृष्ट धूम के बाद अग्नि को देखा। वीर या ऋत्विक् लोग शुक्ल-वर्ण वृष या फलवाला सोम का पाक करते हैं। उनका यही प्रथम अनुष्ठान है।

त्रयःकेशिनऋतुथाविचक्षतेसंवत्सरेवपतएकएषाम्।
विश्वमेकोअभिचष्टेशचीभिर्ध्राजिरेकस्यददृशेनरूपम् ॥४४॥

त्रयः। केशिनः। ऋतुऽथा। वि। चक्षते। संवत्सरे। वपते।
एकः। एषाम्। विश्वम्। एकः। अभि। चष्टे। शचीभिः।
ध्राजिः। एकस्य। ददृशे। न। रूपम् ॥ ४४ ॥

केशस्थानीयमकटरश्मियुक्तास्त्रयोऽग्न्यादित्यवायवः तेच ऋतुथाऋतुकालेविचक्षते विविधलक्षणांभूमिंपश्यन्ति तेषांपृथक्पृथक्कार्यमाह एषामध्येएकोऽग्निःसंवत्सरेपरिसमाप्ते वपते दाहेन केशस्थानीयौषधिवनस्पत्यादिकच्छेदनेननापितवत्कार्यंकरोति एकःअन्यआदित्योविश्वंसर्वंजगत् शचीभिः स्वकीयैःप्रकाशवृष्ट्यादिकर्मभिरभिचष्टेसर्वतःपश्यति एकस्यवायोः ध्राजिर्गतिर्ददृशेदृश्यतेसर्वैः नरूपं अप्रत्यक्षत्वात्स्पर्शशब्दधृतिकंपलिंगैर्गम्यतइतिहिन्यायविदोवदन्ति अयमर्थोयास्केनैवंव्याख्यातः—त्रयःकेशिनऋतुथाविचक्षतेकालेकालेऽभिविपश्यन्ति संवत्सरेवपतएकएषामित्यग्निःपृथिवींदहतिसर्वमेकोऽभिविपश्यतिकर्मभिरादित्योगतिरेकस्यदृश्यतेनरूपमिति ॥ ४४ ॥

४४. केश-युक्त तीन व्यक्ति (अग्नि, आदित्य, वायु) वर्ष के बीच, यथासमय भूमि का परिदर्शन करते हैं। उनमें एक जन पृथिवी का क्षौर कर्म करते हैं, दूसरे अपने कार्य-द्वारा परिदर्शन करते हैं और तीसरे का रूप नहीं देखा जाता, केवल गति देखी जाती है।

वाग्देवत्येपशौचत्वारिवागितिहविषोऽनुवाक्या चत्वारिवाक्परिमितापदानिमन्त्रेणवाचःप्र-
वीर्यमायच्छतिविसृष्टित्वात्।

सैषाप्रश्नचत्वारिंशी—

चत्वारिवाक्परिमितापदानितानिविदुर्ब्राह्मणायेमनीषिणः।
गुहात्रीणिनिहितानेङ्गयन्तितुरीयंवाचोमनुष्यावदन्ति ॥ ४५ ॥

चत्वारि। वाक्। परिऽमिता। पदानि। तानि। विदुः। ब्राह्मणाः।
ये। मनीषिणः। गुहा। त्रीणि। निऽहिता। न। इङ्गयन्ति।
तुरीयम्। वाचः। मनुष्याः। वदन्ति ॥ ४५ ॥

वाक्वाचःकृत्स्नायाःपदानि चत्वारिपरिमिता परिमितानि लोकेयावागस्तिसाचतुर्धावि-
भक्तेत्यर्थः तानिपदानिब्राह्मणायेविदुः मनीषिणोमनसईषिणोमेधाविनोविदुर्जानन्ति तेषाम-
ध्येत्रीणिगुहागुहायांनिहितास्थापितानिनेङ्गयन्तिनचेष्टन्ते नप्रकाशन्तइत्यर्थः वाचस्तुरीयं
पदंमनुष्याअल्पशास्त्रज्ञावदन्ति व्यक्तमुच्चारयन्ति व्यवहरन्ति कानितानिचत्वारीति अत्रबह-
वः स्वस्वमतानुरोधेनबहुधावर्णयन्ति सर्ववैदिकवाग्जातस्यसंग्रहरूपाभूरादयस्तिस्रोव्याहृतयः
प्रणवएकइति वेदत्रयसारत्वात्तासांव्याहृतीनामेवसारसंग्रहभूतत्वादकाराद्यात्मकस्यप्रणवस्य इ-
तिसमस्तवाङ्मयंव्याहृतिषु सर्वावाक्परिमितेतिकेचनवेदवादिनोवदन्ति।अपरेव्याकरणमतानुसारि-
णोनामाख्यातोपसर्गनिपातभेदेन क्रियाप्रधानमाख्यातं द्रव्यप्रधानंनाम प्रागुपसृज्यन्तेआख्यातप-
दस्येत्युपसर्गाःप्रादयः उच्चावचेष्वर्थेषुनिपतनान्निपाताःअपितुचेत्यादयः एतेष्वेवसर्वावाक्परिमिते-
ति अखण्डायाःकृत्स्नायावाचः चतुर्धाव्याकृतत्वात् वाग्वैपराच्यव्याकृतावदत् तामिन्द्रोमध्य-
तोवक्रम्यव्याकरोत्तस्मादियंव्याकृतावागुद्यतइतिश्रुतेः। अन्येतुयाज्ञिकाः मन्त्रःकल्पोब्राह्मणंच-
तुर्थीलौकिकीति याज्ञिकैःसमाम्नातोनुष्ठेयार्थप्रकाशकोवेदभागोमन्त्रविधानप्रतिपादकोवेदभागव-
तिमन्त्राः।कल्पोतऊर्ध्वमित्यादिनोक्तःकल्पः।मन्त्रतात्पर्यार्थप्रकाशकोवेदभागोब्राह्मणं। लोकविष-
यासामानयेत्यादिरूपाव्यावहारिकी एष्वेवसर्वावाङ्नियमितेतियाज्ञिकाः। ऋचःयजूंषिसामानिचतु-
र्थीव्यावहारिकीतिनैरुक्ताः। सर्पाणांवाग्वयसांक्षुद्रस्यसरीसृपस्यचचतुर्थीव्यावहारिकीत्यैति-
हासिकाः। पशुषुतूणवेषुमृगेष्वात्मनिचेत्यात्मवादिनः अपरेमान्त्रिकाः प्रकारान्तरेणप्रतिपादय-
न्ति परापश्यन्तीमध्यमावैखरीतिचत्वारीति एकैवनादात्मिकावाङ्मूलाधारात् उदितासतीपरेत्यु-
च्यते नादस्यचसूक्ष्मत्वेनदुर्निरूपत्वात्सैव हृदयगामिनीपश्यन्तीत्युच्यते योगिभिर्दृश्यत्वात्

१ तै० सं० ६. ४. ५. । २ नि० १३. ९. ।

सैव बुद्धिंगता विवक्षांप्राप्ता मध्यमेत्युच्यते मध्ये हृदयाख्ये उदीयमानत्वान्मध्यमा अथ यदा सैव वक्त्रेस्थिता ताल्वोष्ठादिव्यापारेण बहिर्निर्गच्छति तदा वैखरीत्युच्यते एवं चत्वारि वाचः पदानि परिमितानि मनीषिणो मनसः स्वामिनः स्वाधीनमनस्का ब्राह्मणा वाच्यस्य शब्दब्रह्मणः अधिगन्तारो योगिनः परादि चत्वारि पदानि विदुर्जानन्ति तेषु मध्ये त्रीणि परादीनि गुहा गुहायां निहिता निहितानि हृदये-हृदयान्तर्वर्तित्वात् तुरीयं तु पदं वैखरीसंज्ञकं मनुष्याः सर्वे वदन्ति व्याकरणप्रसिद्धानामाख्यातादिपक्षे मनीषिणो ब्राह्मणाः प्रकृतिप्रत्ययादिविभागज्ञा व्याकरणयोगविदस्तानि पदानि जानन्ति अव्याकरणयोगविदः पामराः वाचो वाग्रूपस्य तुरीयं चतुर्थं भागं वदन्ति व्यवहरन्ति अर्थप्रकाशनाय प्रयुञ्जते अयं मन्त्रो निरुक्ते[1] व्याख्यातः सोऽप्यनुसन्धेयः। अथापि ब्राह्मणं भवति—सा वै वाक्सृष्टा चतुर्धा व्यभवदेष्वेव लोकेषु त्रीणि पशुषु तुरीयं या पृथिव्यां साग्नौ सा रथन्तरे यान्तरिक्षे सा वायौ सा वामदेव्ये या दिवि सादित्ये सा बृहती सा स्तनयित्नावथ पशुषु ततो या वागत्यरिच्यत तां ब्राह्मणेष्वदधुस्तस्माद् ब्राह्मणा उभयीं वाचं वदन्ति या च देवानां या च मनुष्याणामिति ॥ ४५ ॥

४५ वाक् चार प्रकार की है। मेधावी योगी उसे जानते हैं। उसमें तीन गुहा में निहित हैं, प्रकट नहीं हैं। चौथे प्रकार की वाक् मनुष्य बोलते हैं।

अथ षट्चत्वारिंशी—

इन्द्रं॑ मि॒त्रं वरु॑णम॒ग्निमा॑हु॒रथो॑ दि॒व्यः स सु॑प॒र्णो ग॒रुत्मा॑न्।
एकं॒ सद्विप्रा॑ बहु॒धा व॑दन्त्य॒ग्निं य॒मं मा॑त॒रिश्वा॑नमाहुः ॥ ४६ ॥ २२ ॥

इन्द्र॑म्। मि॒त्रम्। वरु॑णम्। अ॒ग्निम्। आ॒हुः। अथो॒ इति॑। दि॒व्यः। सः। सु॒ऽप॒र्णः। ग॒रुत्मा॑न्। एक॑म्। सत्। विप्राः॑। ब॒हु॒धा। व॒द॒न्ति॒। अ॒ग्निम्। य॒मम्। मा॒त॒रिश्वा॑नम्। आ॒हुः ॥ ४६ ॥ २२ ॥

अमुमादित्यमैश्वर्यविशिष्टमिन्द्रमाहुः तथा मित्रं प्रमीतेर्मरणात्त्रातारं अहरभिमानिनमेतन्नामकं देवमाहुः वरुणं पापस्य निवारकं रात्र्यभिमानिनं देवमाहुः तथाग्निं अङ्गनादिगुणविशिष्टमेतन्नामकमाहुः अथो अपि चायमेव दिव्यो दिवि भवः सुपर्णः सुपतनो गरुत्मान् गरणवान् पक्षवान्वैतन्नामको यः पक्ष्यस्ति सोऽप्ययमेव कथमेकस्य नानात्वमिति उच्यते—अमुमेवादित्यमेकमेव वस्तु सन्तं विप्रा मेधाविनः देवतातत्त्वविदो बहुधा वदन्ति तत्तत्कार्यभेदेनेन्द्राद्यात्मानं वदन्ति एकैव वा महानात्मा देवता स सूर्य इत्याचक्षते[2] इत्युक्तत्वात् किञ्च तमेव वृष्ट्यादिकारणं वैद्युताग्निं यमं नियन्तारं मातरिश्वानं अन्तरिक्षे श्वसन्तं वायुमाहुः सूर्यस्य जलसर्गोऽनन्यत्वेन तादात्म्यमुक्तं भवति

१ नि० १३. ९। २ नि० १२. ९।

अत्रापि केचित् अग्निः सर्वा देवता इत्यादिश्रुतेः अयमेवाग्निरुच्यते अपि ज्योतींषि इति मत्वाग्नेरेव सार्वात्म्यप्रतिपादकोयंमन्त्र इति वदन्ति तत्पक्षे प्रथमयोऽग्निशब्दः उद्देश्यः तमग्निमुद्दिश्येन्द्राद्यात्मकत्वं कथयन्ति अयंमन्त्रो निरुक्ते एवं व्याख्यातः—इममेवाग्निंमहान्तमात्मानमेकमात्मानं बहुधा मेधाविनो वदन्ति इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निं दिव्यं च गरुत्मन्तं दिव्यो दिविजो गरुत्मान् गरणवान्गुर्वात्मा महात्मेति वेति ॥ ४६ ॥

४६. मेधावी लोग इन आदित्य को इन्द्र, मित्र, वरुण और अग्नि कहा करते हैं। ये स्वर्गीय, पक्षवाले (गरुड़) और सुन्दर गमनवाले हैं। ये एक हैं, तो भी इन्हें अनेक कहा गया है। इन्हें अग्नि, यम और मातरिश्वा कहा जाता है।

वर्षकामेष्ट्यां तिसः पिंडयोष्टोतव्याः तत्र कृष्णं नियानमिति तृतीयस्यानुवाक्या कृष्णं नियानं हरयः सुपर्णा नि मुञ्चन्तो यामम् जिवो यथा नर इति ।

सैषा सप्तचत्वारिंशी—

कृष्णंनियानंहरयःसुपर्णाअपोवसानादिवमुत्पतन्ति।
तआववृत्रन्त्सदनादृतस्यादिद्घृतेनपृथिवीव्युद्यते ॥ ४७ ॥

कृष्णम्। निऽयानम्। हरयः। सुऽपर्णाः। अपः। वसानाः। दिवम्।
उत्। पतन्ति। ते। आ। अववृत्रन्। सदनात्। ऋतस्य।
आत्। इत्। घृतेन। पृथिवी। वि। उद्यते ॥ ४७ ॥

कृष्णं कृष्णवर्णं नियानं नियमेन गच्छन्तं मेघं हरयः उदकस्य हर्तारः सुपर्णाः शोभनपतनाः रश्मयः अपो वसानाः उदकानि वासयन्तः मेघेषु अद्भिर्मेघान्पूरयन्त इत्यर्थः अन्तर्भावितण्यर्थो ह्विकर्मकत्वं यद्वा कृष्णं नियानं नियमनं रात्रिः देवानां हि रात्रिर्दक्षिणायनं तत्र तस्मिन्वर्षकाल इत्यर्थः एवं कुर्वन्तो दिवं द्युलोकं तदाश्रितमादित्यं वोद्दिश्योत्पतन्ति ऊर्ध्वं गच्छन्ति ते रश्मय ऋतस्य सदनात् उदकस्य स्थानादादित्यमण्डलादाववृत्रन् आवर्तन्ते अर्वाञ्च आगच्छन्ति आदित् अनन्तरमेव यदार्वागागच्छन्ति तदानीमेव घृतेनोदकेन पृथिवी व्युद्यते विविधं क्लिद्यते कृष्णं निरयणं रात्रिरादित्यस्य हरयः सुपर्णा हरणा आदित्यरश्मय इत्यादि निरुक्तं द्रष्टव्यम् ॥ ४७ ॥

४७. सुन्दर गतिवाली और जल-हारिणी सूर्य-किरणें कृष्णवर्ण और नियत-गति मेघ को जलपूर्ण करते हुए द्युलोक में गमन करती हैं। वह वृष्टि के स्थान से नीचे आती हैं और पृथिवी को जल से अच्छी तरह भिगोती हैं।

अथाष्टाचत्वारिंशी—

द्वादशप्रधयश्चक्रमेकंत्रीणिनभ्यानिकउतच्चिकेत।
तस्मिन्त्साकंत्रिशतानशङ्कवोर्पिताःषष्टिर्नचलाचलासः ॥ ४८ ॥

द्वादश। प्रऽधयः। चक्रम्। एकम्। त्रीणि। नभ्यानि। कः।
ऊम् इति। तत्। चिकेत। तस्मिन्। साकम्। त्रिऽशताः। न।
शङ्कवः। अर्पिताः। षष्टिः। न। चलाचलासः ॥ ४८ ॥

द्वादशएतत्संख्याकाःप्रधयः परिधयः चक्रस्य नेमिस्थानीयाः द्वादशमासाएकंअद्वितीयं चक्रंक्रमणस्वभावं संवत्सराख्यंचक्रंआश्रिताः तथा त्रीणित्रिसंख्याकानि नभ्यानिनाभ्यामर्पणीयानि फलकानितत्स्थानीयानि ग्रीष्मवर्षहेमन्ताख्यानि आश्रितानि यथासूर्यरथचक्रस्य द्वादशपरिधयोनाभ्याश्रयाणि त्रीणिफलकानिसन्ति तद्वत्कालचक्रस्यापि कउ कोऽपिमहान् तच्चक्रं चिकेतजानाति तस्मिन्चक्रेसाकंसह शंकवोन शंकवइव अत्रपुरस्तादुपचारोपिनशब्दः सामर्थ्यादुपमार्थीयः तस्मिन्नपिसंवत्सरचक्रे त्रिशताः एतत्संख्याकाः षष्टिर्न नशब्दश्चार्थे षष्टिश्चाराअरस्थानीयान्यहानि अर्पिताः अर्पितानि कीदृशानितानि चलाचलासः एकश्चलशब्दोद्विर्भावमापन्नः चलाःचलनस्वभावानीत्यर्थः चरिचलिपतिवदीनामच्याक्चाभ्यासस्येतिद्विर्वचनमागागमश्च तदोऽसुक् षष्टिश्चत्रीणिचशतानिसंवत्सरस्याहानीतिनिर्णयः। द्वादशप्रधयश्चक्रमेकमिति मासानां मासामानादित्यादिनिरुक्तम् ॥ ४८ ॥

४८. बारह परिधियाँ (राशियाँ), एक चक्र (वर्ष) और तीन नाभियाँ हैं। यह बात कौन जानता है ? इस चक्र (वर्ष) में तीन सौ साठ अर या खूँटे हैं।

प्रवर्ग्येऽभिष्टवेयस्तेस्तनइत्येका सूत्रितंच—यस्तेस्तनःशशयोयोमयोभूर्गौरमीमिदनुवत्सं-निमन्त्यमिति। एवैवसारस्वतपशौहविषोयाज्या सूत्रितंच—यस्तेस्तनःशशयोयोमयोभूस्त्वंसो-मप्रचिकितोमनीषेतिद्वेइति।

तस्यैकोनपञ्चाशी—

यस्तेस्तनःशशयोयोमयोभूर्येनविश्वापुष्यसिवार्याणि।
योरत्नधावसुविद्यःसुदत्रःसरस्वतितमिहधातवेकः ॥ ४९ ॥

१ ऐ० ब्रा० १. २२। २ नि० ४. २७।

यः । ते । स्तनः । शशयः । यः । मयःऽभूः । येन । विश्वा ।
पुष्यसि । वार्याणि । यः । रत्नऽधाः । वसुऽवित् । यः । सुऽदत्रः ।
सरस्वति । तम् । इह । धातवे । कः । इति कः ॥ ४९ ॥

हे सरस्वति देवि त्वत्संबन्धी यः स्तनः स्तनवच्छिशुस्थानीयानां प्राणिनामाप्यायनकारी लौकिकवैदिकशब्दरूपः स्तनः शशयः शयानः त्वद्देहे वर्तमानः यश्च स्तनः मयोभूः रसास्वादिनां सुखस्य भावयिता येन स्तनेन विश्वा सर्वाणि वार्याणि वरणीयानि अभिमतरूपाणि धनानि पुष्यसि पोषयसि यश्च स्तनो रत्नधाः बहुविधरमणीयरत्नानां धारयिता वसुवित् वसूनां वासयितॄणां धनानां वेदयिता लम्भयिता किंच यः स्तनः सुदत्रः शोभनदानः सुदत्र इति कल्याणदाननामसु पठितम् । अत्रासकृद्यच्छब्दश्रवणं स्तनस्यातिप्रशस्तत्वज्ञापनार्थं हे देवि तं तादृशं सर्वप्राण्युपकारकं स्तनमयं त्वं इहास्मिन्कर्मणि इदानीं वा धातवे अस्माभिर्धातुं पातुं पानाय कः कुरु ॥४९॥

४९. सरस्वती, तुम्हारे शरीर में रहनेवाला जो गुण संसार के सुख का कारण है, जिससे सारे वरणीय धनों की रक्षा करती हो, जो गुण बहुरत्नों का आधार है, जो समस्त धन प्राप्त किये हुए है और जो कल्याणदाही है, इस समय हमारे पान के लिए उसे प्रकट करो।

अग्निमन्थने यज्ञेनयज्ञमित्येषापरिधानीया यज्ञेनयज्ञमयजन्तदेवा इति परिधान्यादिविनियोगात् ।

द्वितीयाध्यायी—

यज्ञेनयज्ञमयजन्तदेवास्तानिधर्माणिप्रथमान्यासन् ।
तेहनाकंमहिमानःसचन्तयत्रपूर्वेसाध्याःसन्तिदेवाः ॥ ५० ॥

यज्ञेन । यज्ञम् । अयजन्त । देवाः । तानि । धर्माणि । प्रथमानि ।
आसन् । ते । ह । नाकम् । महिमानः । सचन्त । यत्र । पूर्वे ।
साध्याः । सन्ति । देवाः ॥ ५० ॥

देवाः प्रजापतिप्राणरूपा यजमाना यज्ञेन निर्मन्थ्याग्निना यज्ञं होमसाधनमाहवनीयं अयजन्त पूजितवन्तः अनुष्ठानाय संयोजितवन्त इत्यर्थः अग्निमथित्वाहरन्ति तेनैवाग्नय आतिथ्यं क्रियत इति हि तैत्तिरीयकम् । तानि धर्माणि अग्निसाधनानि कर्माणि प्रथमानि प्रथम इति मुख्यनाम मुख्यानि प्रकृष्टतमान्यासन् फलप्रदानसमर्थान्यभवन्नित्यर्थः ते ह देवयजमानाः नाकं नास्मिन्नकमस्तीति

१ नि० ६, १४. २ तै० सं० ६-२.१.।

नाकःस्वर्गः तेमहिमानःमाहात्म्ययुक्ताः सचन्तसंगताः कीदृशंनाकं यत्रयस्मिन्नाके पूर्वेपूर्वेस- नाः साध्याःसाधनाः यज्ञादिसाधनवन्तः कर्मदेवाइत्यर्थः तेसन्तिनिवसन्ति तं सचन्त तस्मादि- दानीमपिमनुष्यैरेवंकर्तव्यमित्यर्थः यद्वा देवाइदानींदिवभावमापन्नाः पूर्वयज्ञेनअग्निनापशुभूतेन यज्ञंयष्टव्यमग्निंअयजन्तपूजितवन्तः अग्नेरेवमूर्तिभेदेनदेवत्वंचपशुत्वंचद्रष्टव्यं अग्निःपशुरासीच- मालभन्तवेनायजन्तेतिश्रुतेः। शिष्टंपूर्ववत्। यत्रयस्मिन्स्वर्गेनिमित्तभूतेसतिपूर्वेपूर्वतनाः साध्याःदेवाः साधनाः छन्दोभिमानिनः आदित्याअंगिरसश्चसाध्यादेवाउच्यन्ते छन्दांसिवैसाध्यादेवास्तेग्रेग्नि- मयजन्ततेस्वर्गंलोकमायन्नादित्याश्चैवेहासन्नंगिरसश्चतेग्रेग्निनाग्निमयजन्ततेस्वर्गंलोकमायन्निति ब्राह्मणम्। एवेदेवाः स्वर्गेसन्तिभवन्ति स्वर्गंप्राप्ताइत्यर्थः यद्वा येयज्ञेन ज्ञानादियज्ञेन यज्ञं वि- ष्णुंअयजन्त पूजयंति तेनाकंविष्णुलोकंमहानुभावाः सचन्तसंगच्छन्ते यत्रपूर्वेसाध्यादयोदेवाः सन्तितत्स्थानं अग्निनाग्निमयजन्तदेवाइत्यादिनिरुक्तमनुसन्धेयम् ॥ ५० ॥

५०. देवों या यजमानों ने यज्ञ या अग्नि-द्वारा यज्ञ किया है; क्योंकि यही प्रथम धर्म है। वह माहात्म्य आकाश में एकत्र है, जहाँ पहले से ही साधनीय देवता हैं।

समानमेतदुदकमुच्चैत्यवचाहभिः।
भूमिंपर्जन्याजिन्वन्तिदिवंजिन्वन्त्यग्नयः ॥ ५१ ॥

समानम्। एतत्। उदकम्। उत्। च। एति। अव। च। अहऽभिः।
भूमिम्। पर्जन्याः। जिन्वन्ति। दिवम्। जिन्वन्ति। अग्नयः॥५१॥

एतत्प्रसिद्धमुदकंसमानं एकरूपमित्यर्थः अहभिः कैश्चिदहोभिः ग्रीष्मकालीनैरुच्चैति ऊ- र्ध्वंगच्छति तथाअहभिःवर्षकालीनैरहोभिः तदुदकंअवचैति अवाङ्मुखंचगच्छति चवायोगेप्रथ- मेतिप्रथमाविभक्तिर्नेनिहन्यते रश्मिनाडयैवभूमिमाप्नोति तदेवोच्यते पर्जन्याः प्रीणयितारोमेघाः भूमिंजिन्वन्ति उदकसंस्त्यायेनसस्याद्युत्पादनद्वाराभूमिंप्रीणयन्ति तथाअग्नयआहवनीयाद्याः स्वेहुते दिवमादित्यादियुलोकस्थान्देवाञ्जिन्वन्ति प्रीणयन्ति ॥ ५१ ॥

५१. जल एक ही तरह का है; कभी ऊपर और कभी नीचे जाता-आता है। प्रसन्नता-दाता मेघ भूमि को प्रसन्न करते हैं। अग्नि द्युलोक को प्रसन्न करते हैं।

सरस्वदेवत्याकेपशौ दिव्यंसुपर्णमितियाज्या दिव्यंसुपर्णंवायसंबृहन्तंसवानुवेनयोयोच- णास्वितिसूत्रितत्वात्। अन्वारंभणीयायांसरस्वद्यागेएषैवयाज्या सूत्रितंच—दिव्यंसुपर्णंवायसंबृ- हन्तमासवंसवितुर्यथेति।

---

१ तै० सं० ५. ७. २६. । २ ऐ० ब्रा० १. १६. । ३ नि० १. १६. ।

सैषाद्विपञ्चाशी—

दि॒व्यं सु॑प॒र्णं वा॑य॒सं बृ॒हन्त॑म॒पां गर्भं॑ दर्श॒तमोष॑धीनाम्।
अ॒भी॒प॒तो वृ॒ष्टिभि॑स्त॒र्पय॑न्तं॒ सर॑स्वन्त॒मव॑से जोहवीमि ॥५२॥२३॥

दि॒व्यम्। सु॒ऽप॒र्णम्। वा॒य॒सम्। बृ॒हन्त॑म्। अ॒पाम्। गर्भ॑म्।
द॒र्श॒तम्। ओष॑धीनाम्। अ॒भी॒प॒तः। वृ॒ष्टिऽभिः॑। त॒र्पय॑न्तम्।
सर॑स्वन्तम्। अव॑से। जो॒ह॒वी॒मि॒ ॥ ५२ ॥ २३ ॥

दिव्यंदिविभवंसुपर्णंशोभनगमनं वायसंगमनशीलंबृहन्तंमहान्तं अपांगर्भंवृष्ट्युदकानांगर्भ-मुत्पादकं ओषधीनां ओषधीदर्शतं दर्शनीयदर्शयन्तमित्यर्थः यद्वा ओषधीनांगर्भंदर्शत-मितिपृथग्विशेषणं किञ्च अभीपतः आनुकूल्येनवृष्टिभिस्तर्पयन्तं जगतीणयन्तं यद्वा अभी-पतः अभिगमनवतः सलिलाधारान्तडागादीन् तर्पयन्तं अथवाअभिगन्ताहं सरस्वन्तंवदकवन्तं सरइत्युदकनाम कं देवंसूर्यंवाअवसेरक्षणायजोहवीमि पुनःपुनराह्वयामि ॥ ५२ ॥

५२. सूर्यदेव स्वर्गीय सुन्दर गतिवाले, गमनशील, प्रकाण्ड, जल के गर्भोत्पादक और ओषधियों के प्रकाशक हैं। ये वृष्टि-द्वारा जलाशय को तृप्त और नदी को पालित करते हैं। रक्षा के लिए उन्हें बुलाता हूँ।

॥ इतिद्वितीयस्यतृतीयेत्रयोविंशोवर्गः ॥ २३ ॥

॥ इतिप्रथमेमण्डलेद्वाविंशोनुवाकः ॥ २२ ॥

त्रयोविंशानुवाकेपञ्चदशसूक्तानि तत्रकयाशुभेतिपञ्चदशर्चंप्रथमंसूक्तंत्रैष्टुभं अत्रानु-क्रमणिका—कयापञ्चोनासंवादस्तृतीयाद्ययुजोमरुतांवाक्यं अन्त्यस्तृचोगस्त्यस्यच शिष्ट इ-न्द्रस्यैकादशीच मरुत्वांस्त्विन्द्रोदेवतेति । अथेन्द्रागस्त्यमरुतांसंवादःप्रतिपाद्यते तत्रतृतीयाप-ञ्चमीसप्तमीनवमीनांमरुद्वाक्यरूपत्वाच्चएवर्षयः यस्यवाक्यंसऋषिरितिन्यायात् अन्त्यतृच-स्यागस्त्यवाक्यत्वात्सएवर्षिः शिष्टाःपुनःआद्याचैकादशीचेन्द्रस्यवाक्यं अतःसएवर्षिः अत्र या-तेनोच्यतेसादेवतेतिसामान्यापवादेन कृत्स्नस्यमरुत्वद्गुणकइन्द्रोदेवता तैसवचातुर्विंशकयोर्म-रुत्वतीयशस्त्रेनिविद्धानीयात्पूर्वंएतत्सूक्तं यदिपर्यायान्मरुत्वतीयइतिखण्डयोःसूत्रितम्—क-याशुभेतिचमरुत्वतीयेपुरस्तात्सूक्तस्यशंसेदिति । आभिप्लविकेपञ्चमेऽहनिमरुत्वतीयेएतदेवसूक्तं पञ्चमस्यकयाशुभायस्त्विगमप्रभृंगेइतिमाध्यंदिनेइतिसूत्रितत्वात् । महाव्रते मरुत्वतीयशस्त्रे एत-त्सूक्तं पञ्चमारण्यकेकयाशुभासवयसःसनीळामरुत्वांइन्द्रवृषभोरणायेत्युक्तत्वात् । विषुवति मरुत्वतीये एतदेवनिविद्धानीयं त्यंसुमेषंकयाशुभेतिचमरुत्वतीयमितिसूत्रितत्वात् । अस्य

विनियोगंशौनकआह—शतिपुत्रस्तइन्मित्रैर्यध्वराज्यंचिकीर्षति । नित्यंसनियतोभूत्वासूक्तंतुमन-सापठेत । कयाशुभेतिपैशुन्यंकृत्वाचार्यमनुपविशेत् । श्रुत्वापररहस्यंतुगुरोरप्याहशौनकइति ।

तत्रप्रथमा—

कयाशुभासवयसःसनीळाःसमान्यामरुतःसंमिमिक्षुः ।
कयामतीकुतएतासएतेर्चन्तिशुष्मंवृषणोवसूया ॥ १ ॥

कया । शुभा । सऽवयसः । सऽनीळाः । समान्या । मरुतः ।
सम् । मिमिक्षुः । कया । मती । कुतः । आऽइतासः । एते ।
अर्चन्ति । शुष्मम् । वृषणः । वसुऽया ॥ १॥

इन्द्रवाक्यं सवयसः समानवयस्काः सनीळाः समानस्थानाएतेमरुतः कयाशुभाकेनापि दुर्ज्ञेययाशोभयासमान्या सर्वेषामेकरूपयामहत्यायुक्ताः यद्वा शुभमित्युदकनाम उदकरूपयाशुभा उदकेनसंमिमिक्षुः लोकंसम्यक्सिञ्चन्ति मिहिःसेचनार्थोमिमिक्षतिधातुः यद्वा भोग्यवस्त्वादिषु प्र वर्तमानं संमिमिक्षुः तथैव एतेमरुतः कयाऽस्मनिर्धेयया मती मत्या कुतोदेशादेतासः आगताः आगत्यच एतेवृषणोवर्षितारोमरुतः वसूयया सुपांसुलुगितिपूर्वसवर्णदीर्घः धनेच्छया यद्वा वसवोवासयितारोवा येनैवजसोयाजादेशः शुष्मं बलं वृष्टिप्रदानजनितं लोकेअर्चन्ति पूजयंति जगतिकुर्वन्ति यद्वा ममबलंवर्धयन्तीत्यर्थः मरुतोहैनंनाजहुरितिश्रुतेः अनेनमरुत्संवादरूपं सर्वेषमाप्यजीवात्मपरत्वयापियोजनीयम् । अथद्वितीयापीन्द्रोब्रूते ॥ १ ॥

१. (इन्द्र) समानवयस्क और एक स्थान-निवासी मरुत् लोग सर्वसाधारण की दुर्ज्ञेय शोभा से युक्त होकर पृथिवी पर सिञ्चन करते हैं। मन में क्या सोचकर वे किस देश से आये हैं ? आकर जलवर्षीय-गण धन-लाभ की इच्छा से क्या बल की अर्चना करते हैं ?

अथद्वितीया—

कस्यब्रह्माणिजुजुषुर्युवानःकोअध्वरेमरुतआववर्त ।
श्येनाँइवध्रजतोअन्तरिक्षेकेनमहामनसारीरमाम ॥ २ ॥

कस्य । ब्रह्माणि । जुजुषुः । युवानः । कः । अध्वरे । मरुतः ।
आ । ववर्त । श्येनान्ऽइव । ध्रजतः । अन्तरिक्षे । केन ।
महा । मनसा । रीरमाम ॥ २ ॥

युवानोनित्यतरुणाः महानुभावामरुतः कस्यमहाभागस्य ब्रह्माणिपरिवृढानि हवींषिजुजुषुः सेवन्ते कश्चमहानध्वरे स्वकीये यागेमरुतएतानाववर्त यागान्तरेभ्योनिवर्तयन्ति दुर्निग्रहत्वेहेतुमाह—अन्तरिक्षे प्रवतोगच्छतः श्येनान् इव शंसनीयगमनानेतानामकान्पक्षिणइव केनपतमीतिसाधनेन महा महतामनसा मननवता स्तोत्रेण रीरमाम रमेमहि अथमरुत्वदिन्द्रेणोक्ताः हवींषयथाऽनयामिति मुवते ॥ २ ॥

२. तरुणवयस्क मरुद्गण किसका हव्य ग्रहण करते हैं ? वे अन्तरिक्षचारी श्येन पक्षी की तरह हैं। यज्ञ में उन्हें कौन हटा सकता है ? कैसे महा-स्तोत्र-द्वारा हम उन्हें आनन्दित करें ?

कुतस्त्वमिन्द्रमाहिनःसन्नेकोयासिसत्पतेकिन्तइत्था ।
संपृच्छसेसमराणःशुभानैर्वोचेस्तन्नोहरिवोयत्तेअस्मे ॥ ३ ॥

कुतः । त्वम् । इन्द्र । माहिनः । सन् । एकः । यासि । सत्ऽपते ।
किम् । ते । इत्था । सम् । पृच्छसे । सम्ऽअराणः । शुभानैः ।
वोचेः । तत् । नः । हरिऽवः । यत् । ते । अस्मे इति ॥ ३ ॥

हेइन्द्रसत्पते सतांपालक त्वं माहिनोमहनीयः पूजनीयः अनुचरैरनुगन्तव्यइत्यर्थः तथाभूतःसन्नपि एकोऽसहायःसन् कुतोयासि कुतःकारणाद्यासि यद्वा कुतयासि तेतव इत्थाइत्थं किंत्वं एवमेवकिंनकोऽप्यनुचरोऽस्ति किंच त्वंसमराणः अस्माभिःसंगच्छमानः संपृच्छसे समीचीनंपृच्छसि हेहरिवः हरिभ्यांतद्वन्निन्द्र तेतव अस्मे अस्मासु यदकुमिष्टमस्तितन्नोऽस्मभ्यं शुभानैःशोभमानैर्वचनैः वोचेः ब्रूहि ॥ ३॥

३. (मरुद्गण) हे साधुपालक और पूज्य इन्द्र, तुम अकेले कहाँ जा रहे हो.? तुम क्या ऐसे ही हो ? हमारे साथ मिलकर तुमने ठीक ही पूछा है। हरि-वाहन, हमारे लिए जो वक्तव्य है वह मीठे वचनों से कहो।

ब्रह्माणिमेमतयःशंसुतासःशुष्मइयर्तिप्रभृतोमेअद्रिः ।
आशासतेप्रतिहर्यन्त्युक्थेमाहरीवहतस्तानोअच्छ ॥ ४ ॥

ब्रह्माणि । मे । मतयः । शम् । सुतासः । शुष्मः । इयर्ति । प्रऽभृतः ।
मे । अद्रिः । आ । शासते । प्रति । हर्यन्ति । उक्था । इमा ।
हरी इति । वहतः । ता । नः । अच्छ ॥ ४ ॥

अथैवंतैःपृष्टः अनयाचतुर्थ्येन्द्रःप्रत्याह—हेमरुतः ब्रह्माणिसर्वाणिकर्माणिहवींषिवा मेम-मस्त्वभूवानितथामतयश्चमननयुक्ताःस्तुतयश्चमेममशंसुखकार्याः यद्वा मेमवयोनुद्ध्यः वेधुवर्वं-न्तविशेषः तथासुतासोमिषुताःसोमाःमेमदीयाः मदर्थाएव अतोयज्ञंमविगन्तव्यमित्यर्थः किं-च मम्येराक्षसादिबाधपरिहाराय शुष्मः बलवान्मेमदीयोवज्रःशत्रूणांभक्षकोवज्रः मयावःसन्नि-यर्ति गच्छत्येवलक्ष्यंप्रति नचनिवर्वते नकेवलंहविरादीनांमदीयत्वमेव अपितुयजमानाआशा-सतेमामेवप्रार्थयन्ते किंचोक्था उक्थानिशस्त्राणि मामतिहर्यन्तिकामयन्ते मामेवशंसन्तीत्य-र्थः किञ्च नोऽस्मदीयाविमाहरी इमावश्वौ वा वाजिनिगन्तव्यानिहविरादीनि अच्छअभिप्राप्तुं मां वहवः अभिमवदेशंमाप्यतः अवएवशीघ्रंगच्छामि युष्माभिरपिप्राप्तुं मन्तव्यमित्यर्थः अतो-सहायइतिमन्तव्यमितिभावः ॥ ४ ॥

४. (इन्द्र) सारा हव्य मेरा है; सारी स्तुतियाँ मेरे लिए सुखकर हैं; प्रस्तुत सोम मेरा है। मेरा मजबूत वज्र फेंके जाने पर अव्यर्थ होता है। यजमान लोग मेरी ही प्रार्थना करते हैं, ऋक्-मंत्र मुझे ही चाहते हैं। ये हरि नाम के दोनों घोड़े हव्य-लाभ के लिए मुझे ढोते हैं।

अतो॑व॒यम॑न्त॒मेभि॑र्यु॒जा॒नाः स्वक्ष॑त्रेभिस्त॒न्व१ः॒ शुम्भ॑मानाः ।
महो॑भि॒रेताँ॒ उप॑युज्महे॒न्विन्द्र॑स्व॒धाम॒नु॒हिनो॑ब॒भूथ॑ ॥ ५ ॥ २४ ॥

अतः । व॒यम् । अ॒न्त॒मेभिः । यु॒जा॒नाः । स्वऽक्ष॑त्रेभिः ।
त॒न्वः॑ । शुम्भ॑मानाः । महः॑ऽभिः । एता॑न् । उप॑ । यु॒ज्म॒हे॒ ।
नु । इन्द्र॑ । स्व॒धाम् । अनु॑ । हि । नः॒ । ब॒भूथ॑ ॥ ५ ॥ २४ ॥

एवमुक्तामरुतस्तमेवमूचिरे—हेइन्द्र त्वंयस्मादेवंकरोषि अतःकारणाद्वयमपिअन्तमेभिः अ-न्तिकवर्तिभिरश्वैर्युजानाः युक्ताःसन्तः कीदृशैः स्वक्षत्रेभिः स्वायत्तबलैः किंच महोभिस्तेजोभिः तन्वः आत्मशरीराणि शुंभमानाःदीपयन्तः हर्षमाप्नुवानाइत्यर्थः यद्वा महोभिः स्वमहत्त्वेनयुक्ताय-थैवस्वान्स्वान्नुन्तु क्षिप्रमुपयुज्महे त्वत्साकंहविरादिस्वीकुर्मइत्यर्थः हेइन्द्र त्वमपिनोऽस्मत्संबन्धिस्व-धामुदकं बलंवा अनुबभूथहि अस्मत्सृष्टोदकजन्यं हविरनुभवसिखलु हिशब्दः परस्परोपकार्यो-पकारिभावप्रसिद्धिद्योतनार्थः ॥ ५ ॥

५. (मरुद्गण) इसी लिए हम महातेज से अपने शरीर को अलंकृत करके, निकटवर्त्ती और बली अश्वों से युक्त होकर, यज्ञस्थान में जाने के लिए शीघ्र ही तैयार हुए हैं। तुम रेत या बल के साथ हमारे साथ ही रहो।

क्व१ स्या वो॑मरुतः स्व॒धासी॒द्यन्मामेकं॑ स॒मध॑त्ताहि॒हत्ये॑ ।
अ॒हं ह्यु१ग्रस्त॑वि॒षस्तुवि॑ष्मा॒न्विश्व॑स्य॒ शत्रो॒रन॑मं वध॒स्नैः ॥ ६ ॥

क्व । स्या । वः । मरुतः । स्वधा । आसीत् । यत् । माम् । एकम् ।
सम्ऽअधत्त । अहिऽहत्ये । अहम् । हि । उग्रः । तविषः ।
तुविष्मान् । विश्वस्य । शत्रोः । अनमम् । वधऽस्नैः ॥ ६ ॥

हेमरुतः स्या सा स्वधा तदुदकंबलंवा वोयुष्माकंसंबन्धि क्वासीत् नैवासीदित्यर्थः अस्माकमुदकंत्वमनुभवसीतिब्रूथ तत् या स्वधा एकमसहायंमांअहिहत्ये वृत्रस्यहननकर्मणिवृत्रवधवेलायां समधत्त सहितमभूत् साक्वासीदितिसंबन्धः असहायस्यकथमेवत्सेत्स्यतीत्यतआह—अहंहि अहं खलु उग्रः उद्गूर्णबलस्तविषोबलवान् तुविष्मान्महत्त्वोपेतोऽस्मि यस्मादेवंविधोऽहं तस्माद्विश्वस्य कृत्स्नस्य शत्रोर्वैरस्य शत्रोरितीयंकर्मणिषष्ठी सर्वंशत्रुसंघं वधस्नैः वधस्नैःशोधनैः वधकुशलैरित्यर्थः यद्वा वधइतिवज्रनाम वधस्नैर्वज्रस्यासनैः क्षेपणप्रकारैरनमं अनमयं अन्तर्भावितण्यर्थोऽयं वशीकरोमीत्यर्थः ॥ ६ ॥

६. (इन्द्र) मरुतो, अहि या वृत्रासुर के वध के समय मेरे साथ रहने का तुम्हारा ढंग कहाँ था? मैं उग्र बलिष्ठ महात्म्यवाला हूँ; इसलिए मैंने सारे शत्रुओं को वध-द्वारा परास्त किया है।

भूरि चकर्थ युज्येभिरस्मे समानेभिर्वृषभ पौंस्येभिः ।
भूरीणि हि कृणवामा शविष्ठेन्द्र क्रत्वा मरुतो यद्वशाम ॥ ७ ॥

भूरि । चकर्थ । युज्येभिः । अस्मे इति । समानेभिः । वृषभ ।
पौंस्येभिः । भूरीणि । हि । कृणवाम । शविष्ठ ।
इन्द्र । क्रत्वा । मरुतः । यत् । वशाम ॥ ७ ॥

अथैवमुक्तवन्तं इन्द्रंपुनराहुः हेइन्द्र वृषभ वर्षितस्त्वं भूरिचकर्थ प्रभूतं कृतवानसि सत्यमेव तथापि अस्मेअस्माकंसमानेभिः समानैः युज्येभिः अस्माभिर्युक्तैः पौंस्येभिः पुंस्त्वकर्मभिः सामर्थ्यैरेवचकर्थ नत्वंएकएवेत्यर्थः हेशविष्ठ शवइतिबलनाम हेइन्द्र बलवत्तम वयंभूरीणिहि त्वत्तस्तादृशानिप्रभूतानिकर्माणिकृणवाम कृतवन्तःस्म हेइन्द्र क्रत्वाक्रतुनाकर्मणाप्रयतध्यादिकंवशाम कामयामहे तानित्वचोप्यधिकानीत्यर्थः यदोवयंमरुतः छान्दसमनुदात्तत्वं एवेनस्वमहत्वंस्थापितंभवति स्वरोव्यस्तः अथवा इन्द्रस्येदंवाक्यं हेमरुतोयेयस्यैववचस्यैवभवतु तर्हीहंच यूयंचसहैवक्रत्वाकर्मणायद्वशाम यद्दृष्टिकर्मकामयामहे यस्मादुदकंसमानमेवेत्यर्थः एवंमरुत इतिनिघातस्वरस्यव्याख्यानम् ॥ ७ ॥

७. (मरुद्गण) अभीष्ट-वर्षी इन्द्र, हम समान पौरुषवाले हैं। हमारे साथ मिलकर तुमने बहुत कुछ किया है। बलवत्तम इन्द्र, हमने भी बहुत काम किया है। हम मरुत हैं; इसलिए कार्य-द्वारा हम वृष्टि आदि की कामना करते हैं।

२

अथाष्टमी—

वधींवृत्रंमरुतइन्द्रियेणस्वेनभामेनतविषोबभूवान् ।
अहमेतामनवेविश्वश्चन्द्राःसुगाअपश्चकरवज्रबाहुः ॥ ८ ॥

वधीम् । वृत्रम् । मरुतः । इन्द्रियेण । स्वेन । भामेन । तविषः ।
बभूवान् । अहम् । एताः । मनवे । विश्वऽचन्द्राः । सुऽगाः । अपः ।
चकर । वज्रऽबाहुः ॥ ८ ॥

इदानीमिन्द्रआह—हेमरुतः अहमिन्द्रः इन्द्रियेणवीर्येणस्वेनभामेनस्वसमानकोपेन तवि-षोबलवान्बभूवान्भूतःसंपन्नःसन्वृत्रंवधीं हतवानस्मि कस्माइत्युच्यते—मनवे मनोरर्थायैताः विश्व-श्चन्द्राः सर्वाह्लादकाः सुगाः सुगमनाः सर्वेषसस्याभिवृद्धिगमनशीलाः अपोवृष्ट्युदकानि चकर च-कार कृतवानस्मि यतोहंवज्रबाहुः अनेनसहायनैरपेक्ष्यमुक्तंभवति ॥ ८ ॥

८. (इन्द्र) मरुतो, मैंने क्रोध के समय विशाल पराक्रमी बनकर अपने बाहुबल से वृत्र को पराजित किया है। मैं वज्रबाहु हूँ। मैं मनुष्य के लिए सबकी प्रसन्नता-दायक सुन्दर वृष्टि किया करता हूँ।

अनुत्तमातेमघवन्नकिर्नुनत्वावाँअस्तिदेवताविदानः ।
नजायमानोनशतेनजातोयानिकरिष्याकृणुहिप्रवृद्ध ॥ ९ ॥

अनुत्तम् । आ । ते । मघऽवन् । नकिः । नु । न । त्वाऽवान् ।
अस्ति । देवता । विदानः । न । जायमानः । नशते । न । जातः ।
यानि । करिष्या । कृणुहि । प्रऽवृद्ध ॥ ९ ॥

इदानींमरुतोहर्षेण प्रत्याहुः आइतिस्मरणे स्तुवन्तोवयमिदानीं हेमघवन् तेत्वया अ-नुत्तंअप्रेरितं नकिर्नु नैवास्ति नुनिश्चये त्वयायदुक्तं तत्सत्यमित्यर्थः हेदेव त्वावान् त्वत्सदृशोवि-दानः विद्वान् व्यत्ययेनशानच् जयोपायवेदितादेवतादेवोनास्ति किञ्च हेप्रवृद्ध अतिवृद्ध जाय-मानोजातोवाकश्चिद्देवोमर्त्योवानास्ति त्वंयानि वृत्रवधादीनिकरिष्या कर्तव्यानि कृणुहि कुरुषे यानि न नशते नव्याप्नोति नशतिर्व्याप्तिकर्मा नान्यस्त्वच्चेष्टितानुकार्येवेत्यर्थः ॥ ९ ॥

९. (मरुद्गण) इन्द्र, तुम्हारा सभी कुछ उत्तम है। तुम्हारे समान कोई देवता विद्वान् नहीं है। अतीव बलशाली इन्द्र, तुमने जो कर्तव्य-कर्मों को किया है, उन्हें न तो कोई पहले कर सका, न आगे कर सकता है।

अथ दशमी—

एकस्य चिन्मे विभ्व१स्त्वोजो या नु दधृष्वान्कृणवै मनीषा ।
अहं ह्यु१ग्रो मरुतो विदानो यानि च्यवमिन्द्र इदीश एषाम् ॥ १० ॥२५॥

एकस्य । चित् । मे । विऽभु । अस्तु । ओजः । या । नु ।
दधृष्वान् । कृणवै । मनीषा । अहम् । हि । उग्रः । मरुतः । विदानः ।
यानि । च्यवम् । इन्द्रः । इत् । ईशे । एषाम् ॥ १० ॥२५॥

इदानीमिन्द्र आह मे मम एकस्य चिदेव एकस्यैव विभु सर्वत्रगमनशीलमोज ओजो बलमस्तु यद्वा ब-लमेकस्यैवास्तु किमर्थमिति चेद् उच्यते—या यानि कर्माणि मनीषा मनीषया मनसा दधृष्वान् ध-र्षितवानहं तानि नु क्षिप्रं कृणवै कर्तुं शक्नवानि हे मरुतः अहं हि अहं खलु उग्रः उद्गूर्णबलः विदानः वेदमानः यानि यानि वस्तूनि च्यवं अवगच्छामि एषामहमेवेन्द्र ईश्वर एव सन् ईशे ईश्वरो भवामि अथवा विदानोऽहं यानि च्यवं यान्युद्दिश्य गच्छेयं एषामीशे यतोऽहमिन्द्रः अतः शक्त इत्यर्थः॥१०॥

१०. (इन्द्र) मैं अकेला हूँ। मेरा ही बल सर्वत्र व्याप्त हो; मैं जो चाहूँ, तुरन्त कर डालूँ; क्योंकि, मरुतो, मैं उग्र और विद्वान् हूँ एवं जिन धनों का मुझे पता है, उनका मैं ही अधीश्वर हूँ।

॥ इति द्वितीयस्य तृतीये पञ्चविंशो वर्गः ॥ २५ ॥

अथैकादशी—

अमन्दन्मा मरुतः स्तोमो अत्र यन्मे नरः श्रुत्यं ब्रह्म चक्र ।
इन्द्राय वृष्णे सुमखाय मह्यं सख्ये सखायस्तन्वे तनूभिः ॥ ११ ॥

अमन्दत् । मा । मरुतः । स्तोमः । अत्र । यत् । मे । नरः । श्रुत्यम् ।
ब्रह्म । चक्र । इन्द्राय । वृष्णे । सुऽमखाय । मह्यम् । सख्ये ।
सखायः । तन्वे । तनूभिः ॥ ११ ॥

इदमपीन्द्रवाक्यं हे मरुतः मा मां अत्रास्मिन्नुदकोत्पादनविषये स्तोमः स्तोत्रं अमन्दत् मा-दयति मोदयते वा हे नरः सखायः यूयं मे मम यत् श्रुत्यं सर्वैः श्रोतव्यं ब्रह्म परिवृढमिषुधारणादिरू-पं कर्म चक्र कृतवन्तः तस्य मसुर्वं स्तोमं वा अनुवमावहत्यादिकं इन्द्राय परमैश्वर्यगुणकाय वृष्णे अभिमतवर्षिणे सुमखाय शोभनयागाय सख्ये युष्माभिः समानख्यानाय तनूभिरनेकशरीरैः-

पेताय यशं ममतन्वे मदीयशरीरपोषाय भवतु यद्वा तनूभिःअस्मच्छरीरभूतैः युष्माभिः स्तवं महमेवास्त्वित्यर्थः ॥ ११ ॥

११. मरुतो, इस सम्बन्ध में तुमने मेरा जो प्रसिद्ध स्तोत्र किया है, वह मुझे आनन्दित करता है। मैं अभीष्ट फलदाता, ऐश्वर्यशाली, विभिन्न रूपोंवाला और तुम्हारा योग्य मित्र हूँ।

एवेदेतेप्रतिमारोचमानाअनेद्यःश्रवएषोदधानाः।
संचक्ष्यामरुतश्चन्द्रवर्णाअच्छान्तमेछदयाथाचनूनम् ॥ १२ ॥

एव । इत् । एते । प्रति । मा । रोचमानाः । अनेद्यः । श्रवः ।
आ । इषः । दधानाः । सम्ऽचक्ष्य । मरुतः । चन्द्रऽवर्णाः ।
अच्छान्त । मे । छदयाथ । च । नूनम् ॥ १२ ॥

हेमरुतः एवेत् एवमेव एतेयूयंमामांप्रतिरोचमानाः मद्विषये संप्रीयमाणाः मांख्यापयन्तो-वाअनेद्यः अनन्निकरर्थ श्रवः कीर्तिं इषञ्च अन्नानिदधानाः आइतिचार्थे यद्वा अनेद्यइविम-शस्यनाम प्रशस्यं यशोस्मचोदधानाः अस्माभिर्वाधारयमाणाः चन्द्रवर्णाः चन्द्रमितिहिरण्यना-म सुवर्णवर्णाः यूयं मेमां संचक्ष्य सम्यक्प्रकाश्य नूनंनिश्चयं अच्छान्त यशोभिराच्छादितवन्तः छदयाथ आच्छादयथच मांप्रतिसर्वदारोचमानाः मय्येवकीर्तिमन्नंचदधानाः मरुतैः कर्म-भिः मामेवस्तुवेत्यर्थः ॥ १२ ॥

१२. मरुतो, तुम सोने के रंग के हो। मेरे लिए प्रसन्न होकर दूरस्थ कीर्ति और अन्न धारण करते हुए मुझे अच्छी तरह से प्रकाश और तेज-द्वारा आच्छादित किया है। मुझे आच्छादित करो।

अथत्रयोदशी—

कोन्वत्रमरुतोमामहेवःप्रयातनसखीँरच्छासखायः।
मन्मानिचित्राअपिवातयन्तएषांभूतनवेदामऋतानाम् ॥ १३ ॥

कः । नु । अत्र । मरुतः । ममहे । वः । प्र । यातन । सखीन् ।
अच्छ । सखायः । मन्मानि । चित्राः । अपिऽवातयन्तः । एषाम् ।
भूत । नवेदाः । मे । ऋतानाम् ॥ १३ ॥

हेमरुतोवःयुष्मान् अत्रलोकेकोनुसद्गुमर्त्यःममहे पूजयति हेसखायः सर्वस्यसखिवत्प्रि-यकारिणःसन्तः सखीन्हविःप्रदानेन सखिभूतान् यजमानान् अच्छ आभिमुख्येनप्राप्तुं प्रयातन

गच्छत हे चित्राः चायनीयाः यूयं मन्मानि मननीयानि धनानि अपि यावयन्तः संपूर्णं प्रापयन्तोभूतभवत किञ्च मे मदीयानां एषां कृतानां अविवथानां एषामानेवेदाःभूत ज्ञातारो-भवत ॥ १३ ॥

१३. (अगस्त्य) मरुतो, कौन मनुष्य तुम्हारी पूजा करता है ? तुम सबके मित्र हो। तुम यजमान के सामने आओ। मरुतो, तुम मनोहर धन की प्राप्ति के उपाय-भूत बनो और सत्य कर्म को जानो।

आयद्दुवस्याद्दुवसेनकारुरस्माञ्चक्रेमान्यस्यमेधा।
ओषुवर्तमरुतोविप्रमच्छेमाब्रह्माणिजरितावोअर्चत् ॥ १४ ॥

आ । यत् । दुवस्यात् । दुवसे । न । कारुः । अस्मान् । चक्रे ।
मान्यस्य । मेधा । ओ इति । सु । वर्त । मरुतः । विप्रम् । अच्छ ।
इमा । ब्रह्माणि । जरिता । वः । अर्चत् ॥ १४ ॥

हेमरुतः यत् दुवस्यात् युष्मत्परिचरणार्हात्स्तोत्रात् येनस्तोत्रेणदुवसे परिचरणाययथा कारुः कर्तास्तुतिकुशलःमान्यस्यमाननीयस्यविदुषोमेधाबुद्धिः अस्मान् नेतिसंप्रत्यर्थे इदानींतदाचक्रे आभिमुख्येनकरोति प्राप्नोतीत्यर्थः यद्वा षष्ठीबहुवचनं इदंदुवस्यानां परिचरणार्हाणां दुवसेपरिचरणायेत्यर्थः अतोहेमरुतोपूर्वंविप्रंमेधाविनंमत्प्रधानेमाममस्यअच्छ आभिमुख्येनमांतु सु सुष्ठु ओवर्त ओइतिनिपातद्वयसमुदायरूपएकोनिपातः आङित्याभिमुख्ये उकारोऽवधारणे आवर्तध्वमेव किमर्थमेवमिति उच्यते—इमाब्रह्माणि इमानिपरिदृष्टानिकर्माण्युद्दिश्य जरितागरिता स्तोतावोयुष्मान्अर्चत् अर्चति यस्मादेवंतस्मादावर्तध्वमित्यर्थः ॥ १४ ॥

१४. मरुतो, स्तोत्र-द्वारा परिचरण-समर्थ, स्तुति-कुशल और मान्य ऋत्विक् की बुद्धि, तुम्हारी सेवा के लिए हमारे सामने आती है। मरुतो, मैं मेधावी हूँ। मेरे सामने आओ। तुम्हारे प्रसिद्ध कर्म को लक्ष्य कर स्तोता तुम्हारा पूजन करता है।

अथपञ्चदश्यां सूक्तोपक्रममारभ्यकृतांस्तुतिंमरुद्भ्योनिवेदयन्नाशिषमाशास्ते।

एषवःस्तोमोमरुतइयंगीर्मान्दार्यस्यमान्यस्यकारोः।
एषायासीष्टतन्वेवयांविद्यामेषंवृजनंजीरदानुम् ॥ १५ ॥ २६ ॥

एषः । वः । स्तोमः । मरुतः । इयम् । गीः । मान्दार्यस्य ।
मान्यस्य । कारोः । आ । इषा । यासीष्ट । तन्वे । वयाम् ।
विद्याम । इषम् । वृजनम् । जीरदानुम् ॥ १५ ॥ २६ ॥

हेमरुतः एषःस्तोमः इदानींक्रियमाणप्रकारंस्तोत्रं वोयुष्मदर्थंयुष्मत्प्रीणनायभवति-त्यर्थः तथेयंगीः स्तुतिरूपावागपिवोयुष्मदर्थाय यस्मादेवंतस्मान्मांदार्यस्य स्तुतिविशेषैःमन्दयि-तुः स्तुतिभिर्मदस्यमेरयितुर्वा मान्यस्यवरप्रदानादिनामाननीयस्यकारोः स्तोतुः इषाइच्छया आ-यासीष्ट आगच्छत किमर्थं तन्वेशरीरायवयसोपायेत्यर्थः वयां वयमपि इषं अन्नंवृजनं बलंजी-रदानुं जयशीलदानं एतत्सर्वं विद्याम युष्मास्वागतेषुपक्षसंपूर्त्यैस्तथादिद्वाराल्भेमहि ॥ १५ ॥

१५. मरुतो, यह स्तोत्र और यह स्तुति माननीय और प्रसन्नता-दायक हैं अथवा मान्य मान्दर्य कवि की हैं। यह शरीर-पुष्टि के लिए तुम्हारे पास जाती हैं। हम अन्न, बल और दीर्घ आयु अथवा जय, शील और दान पावें।

॥ इतिद्वितीयस्यतृतीयेषड्विंशोवर्गः ॥ २६ ॥

वेदार्थस्यप्रकाशेनतमोहार्दंनिवारयन्। पुमर्थांश्चतुरोदेयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

इतिश्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेणसाय-णाचार्येणविरचितेमाधवीयेवेदार्थप्रकाशेऋक्संहिताभाष्येद्वितीयाष्टकेतृतीयोऽध्यायःसमाप्तः॥३॥

नित्यंनसूनुंमधुबिभ्रतउपक्रीळन्तिक्रीळाविदथेषुघृष्वयः ।
नक्षन्तिरुद्राअवसानमस्विनंनमर्धन्तिस्वतवसोहविष्कृतम् ॥ २ ॥

नित्यम् । न । सूनुम् । मधु । बिभ्रतः । उप । क्रीळन्ति । क्रीळाः ।
विदथेषु । घृष्वयः । नक्षन्ति । रुद्राः । अवसा । नमस्विनम् ।
न । मर्धन्ति । स्वऽतवसः । हविःऽकृतम् ॥ २ ॥

नित्यंनसूनुं औरसंप्रियंपुत्रमिव मधुमधुरंहविर्बिभ्रतः धारयंतोमरुतः विदथेषुयागेषु घृष्वयः रक्षःप्रभृतीनांघर्षकाःसन्तः क्रीळाः क्रीडनशीलाः उपउपेत्यक्रीळन्ति विहरन्ति किंच रुद्राः रुद्रपुत्राः मरुतोपिरुद्राउच्यन्ते जन्यजनकयोरभेदात् मरुतांरुद्रपुत्रत्वंपुराणेषु तपसातु-ष्टौपार्वतीपरमेश्वरौ मरुतःपुत्रत्वेनस्वीचक्रतुरितिप्रसिद्धम् नमस्विनंनमस्कारोपलक्षितस्तोत्रोपेतं हविष्कृतं हविषःकर्तारं प्रदातारंयजमानं अवसारक्षणेनतर्पणेनवानिमित्तभूतेननक्षन्तिव्याप्नुवन्ति किंच स्वतवसः स्वायत्तबलामरुतः यजमानंनमर्धन्ति नसङ्ग्रामयन्ति नक्लेशयन्तीत्यर्थः ॥२॥

२. औरस पुत्र की तरह प्रिय-मधुर हव्य धारण करके घर्षणकारी मरुद्गण, प्रसन्न चित्त से, यज्ञ में क्रीड़ा करते हैं। विनीत यजमान की रक्षा के लिए रुद्रगण मिलते हैं। उनके बल उनके अधीन हैं; वे कभी यजमान को क्लेश नहीं देते।

यस्माऊमासोअमृताअरासतरायस्पोषंचहविषाददाशुषे ।
उक्षन्त्यस्मैमरुतोहिताइवपुरूरजांसिपयसामयोभुवः ॥ ३ ॥

यस्मै । ऊमासः । अमृताः । अरासत । रायः । पोषम् । च ।
हविषा । ददाशुषे । उक्षन्ति । अस्मै । मरुतः । हिताःऽइव ।
पुरु । रजांसि । पयसा । मयःऽभुवः ॥ ३ ॥

यस्मैयजमानायहविषाददाशुषे सोमादिहविर्दत्तवतेहविषाप्रीताः ऊमासः अवितारः अमृताःअमरणधर्माणोमरुतोरायस्पोषंधनस्यपुष्टिं चशब्दात्पश्वादिपुष्टिंअरासत प्रायच्छन् रासतिर्दानार्थः अस्मैयजमानायहिताइवहिताचरणाः सखायइवसन्तोमयोभुवः सुखस्यभावयितारोमरुतोरजांसिलोकान्पुरुप्रभूतंयथाभवतितथा पयसाउदकेनसस्याद्युत्पत्त्यर्थंउक्षन्ति सिञ्चन्ति ॥३॥

३. जिस हविर्दाता यजमान की आहुति से प्रसन्न होकर सर्व-रक्षक, अमर और सुखोत्पादक मरुद्गण यथेष्ट धन देते हैं, उसी यजमान के हितकारी सखा की तरह तुम लोग समस्त संसार को अच्छी तरह सींचते हो।

अथचतुर्थी—

आयेरजांसितविषीभिरव्यंतप्रवएवासःस्वयंतासोअध्रजन् ।
भयंन्तेविश्वाभुवनानिहर्म्याचित्रोवोयामःप्रयतास्वृष्टिषु ॥ ४ ॥

आ । ये । रजांसि । तविषीभिः । अव्यंत । प्र । वः । एवासः ।
स्वऽयंतासः । अध्रजन् । भयंन्ते । विश्वा । भुवनानि । हर्म्या ।
चित्रः । वः । यामः । प्रऽयंतासु । ऋष्टिषु ॥४ ॥

हेमरुतःयुष्मत्संबन्धिनःयेएवासः एताअश्वविशेषाः तविषीभिः स्वकीयैर्बलैः वृष्टिप्रदाना-दिरूपैः रजांसिलोकान्आअव्यत सर्वतः आप्नुवन्ति ते वोयुष्माकं एतासोऽश्वाः स्वयतासः स्व-यमेवसारथिनाविनैवयुक्ताः प्राध्रजन् प्रकर्षेणागच्छन्तिव्याप्नुवन्ति किञ्च युष्मदागमनाद्विश्वा भुवनानिसर्वाणिभूतजातानि विश्वाहर्म्यासर्वाणिहर्म्याणिचभयन्तेबिभ्यतिपतनात् यस्मादेवं तस्माद्वोयामः चित्रश्चायनीयः आश्चर्यभूतइत्यर्थः भीतेःकारणमाह—ऋष्टिषुयुष्मदायुधेषु प्रयतासुप्रकर्षेणोद्यतासुसतीषु अथवालौकिकदृष्टान्तः—ऋष्टिषुप्रयतासुसतीषु यथोपमेयंभायुधेषूद्य-तेषुयथाजनाबिभ्यतितद्वद्युष्मदागमनाद्बिभ्यतीत्यर्थः ॥ ४ ॥

४. मरुतो, तुम्हारे अश्वगण अपने बल से सारे संसार का भ्रमण करते हैं; वे अपने ही रथ से युक्त होकर जाते हैं। तुम्हारी यात्रा अत्यन्त आश्चर्यमयी है। हथियार उठाने पर जैसे लोग संसार में डरते हैं, वैसे ही सारे भुवन और अट्टालिकायें, तुम्हारे यात्रा-काल में, डरती हैं।

अथपञ्चमी—

यत्त्वेषयामानदयंन्तपर्वतान्दिवोवापृष्ठंनर्याअचुच्यवुः ।
विश्वोवोअज्मंन्भयतेवनस्पतीरथीयंतीवप्रजिहीतओषधिः ॥५॥१॥

यत् । त्वेषऽयामाः । नदयंन्त । पर्वतान् । दिवः । वा । पृष्ठम् ।
नर्याः । अचुच्यवुः । विश्वः । वः । अज्मन् । भयते । वनस्पतिः ।
रथियन्तीऽइव । प्र । जिहीते । ओषधिः ॥ ५ ॥ १ ॥

मरुतः त्वेषयामाः प्रदीप्तगमनाः यद्यदापर्वतान् पर्ववतोगिरेर्गह्वराणि पूरकान् मेघान्वा नदयन्तनादयन्तिवा अथवा दिवोद्योतनात्मकस्यान्तरिक्षस्यपृष्ठं उपरिभागंनर्यानरेभ्यो-हिताःअचुच्यवुः गच्छन्ति तथावोयुष्मत्संबन्धिनि अज्मन् गमनेनिमित्तभूतेसति विश्वोव-नस्पतिः वनस्यपालयिताद्रुमसमूहोभयतेबिभेति तथौषधिः प्रियङ्ग्वीह्यादिः प्रजिहीते प्रकर्षेण

गच्छतिस्वस्थानात् इतस्ततश्चलतीत्यर्थः यत्रदृष्टान्तः—रथीयन्तीव रथमात्मनःइच्छन्तीवीर-पारूढेत्यर्थः यान्हरीस्त्रीव सायथाचलतितद्वत् ॥ ५ ॥

५. मरुतों का गमन अत्यन्त प्रदीप्त है। वे जिस समय गिरि-गह्वरों को ध्वनित करते हैं अथवा मनुष्यों के हित के लिए अन्तरिक्ष के ऊपरी भाग में चढ़ते हैं, उस समय उनके पथ के सारे वीरुध, डर के मारे व्याकुल हो जाते और रथारूढ़ा स्त्री की तरह ओषधियाँ एक स्थान से दूसरे स्थान पर चली जाती हैं।

यूयंनउग्रामरुतःसुचेतुनारिष्टग्रामाःसुमतिंपिपर्तन।
यत्रावोदिद्युद्रदतिक्रिविर्दतीरिणातिपश्वःसुधितेवबर्हणा ॥६॥

यूयम्। नः। उग्राः। मरुतः। सुऽचेतुना। अरिष्टऽग्रामाः। सुऽमतिम्। पिपर्तन। यत्र। वः। दिद्युत्। रदति। क्रिविःऽदती। रिणाति। पश्वः। सुधिताऽइव। बर्हणा ॥ ६ ॥

हेउग्राः उद्गूर्णबलामरुतोयूयं सुचेतुनाशोभनचेतसा अरिष्टग्रामाः अहिंसितसंघाःसन्तो-नोस्माकं सुमतिंशोभनांबुद्धिं पिपर्तनपूरयत कस्मिन्काले इतितदुच्यते—यत्रयस्मिन्कालेवोयुष्म-त्सम्बन्धिनीक्रिविर्दतीविक्षेपणशीलदन्तीदिद्युद्धेतिःरदति विलिखति मेघसंस्त्यायंपश्वःपशूंश्च रिणातिरेषतिहिनस्ति यायोवातिसविषयावःशीर्यन्वइविप्रसितम् हिंसायांदृष्टान्तः—सुधितेव सुहितासुष्ठुप्रेरितावर्हणा हतिस्वत्साधनाहेतिर्वायथारिणातितद्वत् ॥ ६ ॥

६. उग्र मरुतो, सुबुद्धि के साथ, तुम लोग अहिंसक होकर हमें सुबुद्धि प्रदान करो। जिस समय तुम्हारी क्षेपणशील और दन्त-विशिष्ट विद्युत् वर्षण करती है, उस समय सुलक्षित हेति (अस्त्र-विशेष) की तरह, पशुओं को नष्ट करती है।

प्रस्कम्भदेष्णाअनवभ्रराधसोलातृणासोविदथेषुसुष्टुताः।
अर्चन्त्यर्कंमदिरस्यपीतयेविदुर्वीरस्यप्रथमानिपौंस्या ॥ ७ ॥

प्र। स्कम्भऽदेष्णाः। अनवभ्रऽराधसः। अलातृणासः। विदथेषु। सुऽस्तुताः। अर्चन्ति। अर्कम्। मदिरस्य। पीतये। विदुः। वीरस्य। प्रथमानि। पौंस्या ॥ ७ ॥

प्रस्कंभदेष्णाः प्रकर्षेणस्तंभितदानाः अविरतदानाइत्यर्थः अनवभ्रराधसःअभ्रष्टहविरादि-धनाः राधइतिधननाम अलातृणासः नकारस्यस्थानेलकारः अनातृणासः आवर्दनरहिताःअथवा

ऽलं पर्याप्तं आतर्दनाः शत्रूणां यद्वा अलमत्यर्थं दातारः फलानां सुष्टुताः ऋत्विग्भिः सम्यक्स्तुताः एवंरूपा मरुतः विदथेषु यागेषु अर्कम् अर्चनीयम् इन्द्रं स्वसखीभूतं अर्चन्ति पूजयन्ति स्तुत्यादिना संभावयन्तीत्यर्थः किमर्थं मदिरस्य मादनसाधनस्य सोमस्य पीतये पानाय तस्येन्द्रस्य महत्त्वं कथं जानन्तीत्यत आह—हे मरुतः वीरस्य विविधं शत्रूणामीरकस्येन्द्रस्य प्रथमानि प्रथमानि मुख्यानि पौंस्यानि वृत्रवधादिरूपाणि विदुः जानन्ति ॥ ७ ॥

७. जिनका दान अविरत है, जिनका धन भ्रंश-रहित है, जिनका शत्रु-वध पर्याप्त है और जिनकी स्तुति सुगीत है, वे मरुद्गण, सोम के पाने के लिए, स्तुति गाते हैं; क्योंकि वे ही लोग इन्द्र की प्रथम वीर-कीर्त्ति जानते हैं।

शतभुजिभिस्तमभिह्रुतेरघात्पूर्भी रक्षता मरुतो यमावत।
जनं यमुग्रास्तवसो विरप्शिनः पाथना शंसात्तनयस्य पुष्टिषु ॥ ८ ॥

शतभुजिऽभिः । तम् । अभिऽह्रुतेः । अघात् । पूःऽभिः । रक्षत । मरुतः । यम् । आवत । जनम् । यम् । उग्राः । तवसः । विऽरप्शिनः । पाथन । शंसात् । तनयस्य । पुष्टिषु ॥ ८ ॥

हे मरुतः यूयं शतभुजिभिः शतमित्यपरिमितनाम असंख्यातभोगवद्भिः पूर्भिः पालनैः भोक्तव्यैः शत्रूणां नगरैर्वा यं रक्षत पालयत तमित्युक्तं किमित्याह—यं जनं अभिह्रुतेः अभिभवकारणात् कुटिलस्वभावात् अघात् पापात् आवत अरक्षत किञ्च हे उग्राः उद्गूर्णतेजसः हे तवसः बलवन्तो वेगवन्तो वा हे विरप्शिनः महन्नामैतत् महान्तः यद्वा रपणीयाः शब्दाः रपाः तेषां येऽविरप्शिनः विविधा रप्शिनः स्तोतारो येषां ते यथोक्ताः हे मरुतः यूयं यं च जनं पाथन पालयत रक्षथ कस्मान्निमित्तादित्युच्यते तनयस्य उपलक्षणमेतत् पुत्रादीनां पुष्टिषु पोषेषु निमित्तभूतेषु शंसात् अभिशंसनात् यमेवं कुरुथ तं रक्षथेति शेषः पापसम्पादननिन्दापरिहारेण पुत्रादिपोषरूपेष्टप्राप्त्या च रक्षथेत्यर्थः ॥ ८ ॥

८. मरुतो, तुमने जिस व्यक्ति को कुटिल-स्वभाव पाप से बचाया है, हे उग्र और बलवान् मरुद्गण, तुमने जिस मनुष्य को पुत्रादि-पुष्टि-साधन-द्वारा निन्दा से बचाया है, उसे असंख्य भोग्य वस्तुओं-द्वारा प्रतिपालित करो।

विश्वानि भद्रा मरुतो रथेषु वो मिथस्पृध्येव तविषाण्याहिता।
अंसेष्वा वः प्रपथेषु खादयोऽक्षो वश्चक्रा समया वि वावृते ॥ ९ ॥

विश्वानि । भद्रा । मरुतः । रथेषु । वः । मिथस्पृध्याऽइव । तविषाणि । आऽहिता । अंसेषु । आ । वः । प्रऽपथेषु । खादयः । अक्षः । वः । चक्रा । समया । वि । ववृते ॥ ९ ॥

हेमरुतः वोरथेषुयुष्मत्संबन्धिरथेषुरंहणसाधनेषुविश्वानिभद्रा सर्वाणिकल्याणानिभोग-योग्यानिद्रव्याणि अस्मभ्यंप्रदेयानिफलानिवा आहिताआहितानि तथावः अंसेष्वावःयुष्मदुपल-क्षितभुजेष्वपि आकारोऽप्यर्थे मिथस्पृध्येव बलाधिक्यात्परस्परस्पर्धाविषयाणितविषाणिबला-निअंसेषुकल्याणान्यायुधानिवाआहितानि किञ्च वःप्रपथेषु प्रगताःपन्थानोयेषुविश्रामस्थाने-षुतानिप्रपथानि तेषु खादयःखाद्यानिभक्ष्याणि आहितानि यद्वा प्रगतःपन्थायेभ्यस्तेषुपादाग्रेषुखा-दयः स्थिराआभरणविशेषाआहिताः किञ्च वःअक्षः युष्मत्संबन्धीरथाक्षः चक्रा चक्रोपलक्षि-तानिचक्राणि समयासमीपेतेषांपरिसरेविववृते विशेषेणवर्तते नकदाचिदपिचक्रेषुसंश्लेषोभवती-त्यर्थः यस्मादेवंदेवयजनगमनसाधनानिसन्ति तस्माच्छीघ्रमागच्छध्वमित्यभिप्रायः ॥ ९ ॥

९. मरुतो, सारे कल्याणवाही पदार्थ तुम्हारे रथ पर स्थापित हैं। तुम्हारे स्कन्धदेश में परस्पर स्पर्द्धावाले आयुध हैं। तुम्हारे लिए विश्राम-स्थान पर खाद्य तैयार है। तुम्हारे सारे चक्र अक्ष के पास घूमते हैं।

भूरीणिभद्रानर्येषुबाहुषुवक्षःसुरुक्मारभसासोअञ्जयः ।
अंसेष्वेताःपविषुक्षुराअधिवयोनपक्षान्व्यनुश्रियोधिरे॥१०॥२॥

भूरीणि । भद्रा । नर्येषु । बाहुषु । वक्षःऽसु । रुक्माः । रभसासः । अञ्जयः । अंसेषु । एताः । पविषु । क्षुराः । अधि । वयः । न । पक्षान् । वि । अनु । श्रियः । धिरे ॥ १० ॥ २ ॥

हेमरुतः नर्येषुनरेभ्योहितेषुबाहुषुभुजेषु भूरीणिप्रभूतानि भद्राभद्राणि कल्याणानिधनानि स्वोरुत्योदात्तुंधिरे दधिरेधारयन्ति तथावक्षःसु उरःस्थलेषुरुक्माः सुवर्णरत्नादिनिर्मितान्याभर-णानि धारयन्ति कीदृशानि रभसासः राभस्ययुक्तानिकान्तिमन्तिवाअंसेषुभुजमूलेषुएताः शुक्लव-र्णाःमालाः पविषुवज्रसदृशेषुआयुधेषुक्षुराः क्षुरधाराः अधिसप्तम्यर्थानुवादी एवमेतेमरुतः सर्वा-ङ्गेषुश्रियोलक्ष्मीः अनुअनुक्रमेणविधिरे विविधंधारयन्ति तत्रदृष्टान्तः—वयोनपक्षान् पक्षिणः पक्षानिव ॥ १० ॥

१०. मनुष्यों की हितकारिणी भुजाओं पर मरुद्‌गण अनन्त कल्याण-साधक द्रव्य धारण करते हैं, वक्षःस्थल में कान्तियुक्त और सुन्दर-रूप-संयुक्त सोने के आभूषण धारण करते हैं। स्कन्धदेश में श्वेत-वर्ण की माला धारण करते हैं। वज्र-सदृश आयुध पर क्षुर धारण करते हैं। जैसे पक्षी पक्ष धारण करते हैं, वैसे ही मरुत्‌लोग भी धारण करते हैं।

महान्तोमह्नाविभ्वो३विभूतयोदूरेदृशोयेदिव्याइवस्तृभिः ।
मन्द्राःसुजिह्वाःस्वरितारआसभिःसंमिश्लाइन्द्रेमरुतःपरिष्टुभः॥११॥

म॒हान्तः॑ । म॒ह्ना । वि॒ऽभ्वः॑ । वि॒ऽभूत॑यः । दू॒रे॒ऽदृशः॑ । ये । दि॒व्याःऽइ॑व
स्तृ॒ऽभिः॑ । म॒न्द्राः । सु॒ऽजि॒ह्वाः । स्वरि॑तारः । आ॒सऽभिः॑ ।
सम्ऽमि॑श्लाः । इन्द्रे॑ । म॒रुतः॑ । प॒रि॒ऽस्तुभः॑ ॥ ११ ॥

येमरुतोमहान्तः माहात्म्योपेताः केन मह्नामहत्त्वेनप्रभावातिशयेन तथाविभ्वःविभवः व्याप्ताः तथाविभूतयः विविधैश्वर्यवन्तः दूरेदृशः दूरेदृश्यमानाः प्रकाशमानाः दूरदर्शनेदृष्टान्तः—दिव्याःस्तृभिरिव स्तृभिरितिनक्षत्रनाम नक्षत्राःस्तृभिरितिनक्षत्राणामितिनिरुक्तत्वात् दिविभवाः देवास्तृभिः स्वपुण्यकृतैस्तेजःपुञ्जैर्नक्षत्रैर्यथादूरेदृश्यमानाभवन्तितद्वत् किञ्च मन्द्राः मादनाः सुजिह्वाः शोभनजिह्वाः आसभिरास्यैः स्वरितारःशब्दयितारः प्रियवचनाइत्यर्थः अवयवस्तुतिः इत्युक्तं किञ्च इन्द्रेसंमिश्लाः सम्यक्मिश्रयितारः इन्द्रसहायिनइत्यर्थः मरुतोहैनंनाजहुरितिश्रुतेः । तथापरिष्टुभः परितःस्तोभयुक्ताः स्तुतिभिर्युक्ताः एवंमहाभागायेमरुतःसन्तितेस्मद्यज्ञमागच्छन्त्वितिशेषः ॥ ११ ॥

११. जो मरुद्गण महान्, महिमान्वित, विभूतिमान् और आकाशस्थ नक्षत्रों की तरह दूर में प्रकाशित हैं, जो प्रसन्न हैं, जिनकी जीभ सुन्दर है, जिनके मुख से शब्द होता है, जो इन्द्र के सहायक हैं और जो स्तुति-युक्त हैं, वे हमारे यज्ञ-स्थल में आवें।

अथद्वादशी—

तद्वः॑सुजातामरुतोमहित्व॒नंदी॒र्घंवो॑दा॒त्रमदि॑तेरिवव्र॒तम् ।
इन्द्र॑श्च॒नत्यज॑सा॒विह्रु॑णा॒तितज्जना॑यय॒स्मैसुकृ॑ते॒अरा॑ध्वम् ॥ १२ ॥

तत् । वः॒ । सु॒ऽजा॒ताः॒ । म॒रु॒तः॒ । म॒हि॒ऽत्व॒नम् । दी॒र्घम् । वः॒ ।
दा॒त्रम् । अदि॑तेःऽइव । व्र॒तम् । इन्द्रः॑ । च॒न । त्यज॑सा । वि ।
ह्रु॒णा॒ति॒ । तत् । जना॑य । यस्मै॑ । सु॒ऽकृते॑ । अरा॑ध्वम् ॥ १२ ॥

हेसुजाताः शोभनजननाः हेमरुतः योयुष्मदीयं महित्वनंमहत्त्वंवर्तताहक् खलु तदित्युक्तं किमित्याह—योयुष्माकं दात्रंदानंवृष्ट्यादिरूपंदीर्घंअत्यायतंअविच्छिन्नं प्रकृष्टोपकारीत्यर्थः दीर्घत्वेदृष्टान्तः—अदितेर्व्रतमिव अदीनायादेवमातुर्भूम्यावा व्रतमितिकर्मनाम तद्यथादीर्घंअविविस्तृतंतद्वत् अदितिर्द्यौरदितिरन्तरिक्षमित्यादिमंत्रवर्णात् । किञ्च हेमरुतोयूयंयस्मैसुकृते शोभनयागादिकर्त्रेयजमानाययदभिमतंधनमराध्वं दत्थ तदिन्द्रश्च इन्द्रोपित्यजसात्यागेनवि-

1 नि० ३. २०. ।   2 ऋ० सं० २. ५. १६. ।

मुणाति नविहुरति कौटिल्यंनकरोति यनेत्ययंयदपिनिपातद्वयसमुदायरूपकोनिपातितः यथा-प्ययपदविभागेनयशब्दःसमुच्चये नशब्दोनिषेधेद्रिगन्तव्यः युष्मद्वनादित्यागमिन्द्रत्यामो-पिनाविक्रामतीत्यर्थः यद्वा यस्यैवधनमशब्दंतमिन्द्रोपिनकुटलयतिनमिषेधयति किंत्वनुमो-दयतीत्यर्थः ॥ १२ ॥

१२. सुजात मरुद्‌गण, तुम्हारा माहात्म्य प्रसिद्ध है और तुम्हारा दान अदिति के व्रत की तरह अविच्छिन्न है। तुम जिस पुण्यात्मा यज-मान को दान देते हो, उसके प्रति इन्द्र कुटिलता नहीं करते।

तद्वोजामित्वंमरुतःपरेयुगेपुरूयच्छंसममृतासआवत ।
अयाधियामनवेश्रुष्टिमाव्यासाकंनरोदंसनैराचिकित्रिरे ॥ १३ ॥

तत् । वः । जामिऽत्वम् । मरुतः । परे । युगे । पुरु । यत् । शंसम् । अमृतासः । आवत । अया । धिया । मनवे । श्रुष्टिम् । आव्य । साकम् । नरः । दंसनैः । आ । चिकित्रिरे ॥ १३ ॥

हेमरुतः मरुद्वोजामित्वंयुत्वं अस्मद्विषयमेमाधिक्यंतदत्तुप्रसिद्धमित्यर्थः किंमदपर्यन्त-मितितदुच्यते—परेयुगे युगशब्दःकालोपलक्षकः उत्कृष्टेमहतिकालेवीतेपिवर्ततइतिशेषः तत्कथम-वगतमित्यत्राह अद्यवासोऽमरणधर्माणोहेमरुतोयूयं यद्यस्माच्छंसमस्माभिःक्रियमाणांस्तु-तिंपुरुमभूतंयथाभवतितथाआवतरक्षथ तस्माद्युष्मत्कृतंजामित्वमविनाशीत्यर्थः किंच यूयं अ-याधिया अनया अनुग्रहात्मिकयाबुद्ध्यामनवेमनुष्यायस्तोत्रेयष्ट्रेवा अस्मदादयेश्रुष्टिमाव्यकी-र्तिस्तुर्तिवारक्षित्वासाकंसंभूयनरःनेतारः सन्तोदंसनैः कर्मभिरित्थंभूताआचिकित्रिरे सर्वतो-जानीथ ॥ १३ ॥

१३. मरुद्‌गण, तुम्हारी मित्रता प्रसिद्ध और चिरस्थायिनी है। अमर होकर तुम लोग हमारी स्तुति की भली भाँति रक्षा करते हो। अनुग्रह-पूर्वक, मनुष्यों की स्तुति की रक्षा करते हुए, उनके साथ मिलकर तथा उनका नेतृत्व स्वीकार कर कर्म-द्वारा सब जान जाते हो।

येनदीर्घंमरुतःशूशवामयुष्माकेनपरीणसातुरासः ।
आयत्ततनन्वृजनेजनासएभिर्यज्ञेभिस्तदभीष्टिमश्याम् ॥ १४॥

येन । दीर्घम् । मरुतः । शूशवाम । युष्माकेन । परीणसा । तुरासः । आ । यत् । ततनन् । वृजने । जनासः । एभिः । यज्ञेभिः । तत् । अभि । इष्टिम् । अश्याम् ॥ १४ ॥

हेउग्रासः वेगवन्तोमरुतः युष्माकेनयुष्मत्संबन्धिनायेनपरीणसाबहुनाऽप्येतद्बहुनामसुपठितम् तथापिबहुत्ववन्महदपिभवतीत्यत्रमहदित्यर्थेगृह्यते महतायुष्मदभिगमनेनैषणेनयादीर्घमायतंस- वादिरूपंकर्मप्रसृताम प्रवर्धयामः किंच यदयेनचाभिगमनेनैषणेनवायनाःशोभनाःअस्मदीयाः वृजनेसङ्ग्रामेआततनन्सर्वतोविस्तारयन्ति स्वसामर्थ्यैःसङ्ग्रामंजयन्तीत्यर्थः तदिष्टिभिरेषणंगमनं ए- भिरेतेभिः इदानींक्रियमाणैःस्तोत्रादिरूपैःयूजनैः अभिआभिमुख्येनअस्याम्व्याप्नुयाम ॥१४॥

१४. वेगवान् मरुतो, तुम्हारे महान् आगमन पर हम दीर्घ कर्म-यज्ञ को वर्द्धित करते हैं। उसके द्वारा युद्ध में मनुष्य विजयी होता है। इन सब यज्ञों-द्वारा मैं तुम्हारा शुभागमन प्राप्त कर सकूँ।

एषवःस्तोमोमरुतइयंगीर्मान्दार्यस्यमान्यस्यकारोः ।
एषायासीष्टतन्वेवयांविद्यामेषंवृजनंजीरदानुम् ॥ १५ ॥ २ ॥

एषः । वः । स्तोमः । मरुतः । इयम् । गीः । मान्दार्यस्य । मान्यस्य । कारोः । आ । इषा । यासीष्ट । तन्वे । वयाम् । विद्याम । इषम् । वृजनम् । जीरऽदानुम् ॥ १५ ॥ २ ॥

अयंमन्त्रस्तृतीयाध्यायान्त्येऽन्त्यास्त्यावः सूक्तोपक्रमप्रभृतिक्रियमाणांस्तुतिंमरुद्भ्यः सम- र्प्यस्त्वाशीःश्माशास्ते हेमरुतः एषःस्तोमःइदानींक्रियमाणःस्तोत्रंवोयुष्माकंयुष्मदर्थमित्यर्थः तथेयंगीः स्तुतिरूपावाणीवोयुष्माकं कस्यसंबन्धीदमितिविवदुच्यते—मान्दार्यस्यमन्दतेरीरीपतेर्मान्दार्यः स्तुतिभिरयः मान्यस्यमाननार्हस्य कारोः स्तोतृनामैतत् स्तोतुः संबन्धि यद्वैतत्सद्वयमुत्तरमर्ध- र्च्यते उक्तलक्षणस्तोतुः इषाइच्छयाकामनयातन्वेयुष्मच्छरीरपुष्ट्यै स्तुत्याहिशरीरंवर्धते आ- यासीष्टअभिगच्छतुस्तुतिः वयाश्चवयंचेषमन्नंवृजनंबलंजीरदानुंचिरकालजीवनंच विद्यामलभे- महि ॥ १५ ॥

१५. मरुतो, कवि मान्य मान्दार्य का यह स्तोम तुम्हारे लिए है; यह स्तुति तुम्हारे लिए है; इच्छानुसार उसकी शरीर-पुष्टि के लिए तुम्हारे पास आती है। हम भी अन्न, बल और दीर्घायु प्राप्त करें।

॥ इतिद्वितीयस्यचतुर्थेतृतीयोवर्गः ॥ ३ ॥

सहस्रंतइत्येकादशर्चंतृतीयंसूक्तंआगस्त्यंत्रैष्टुभं आद्यैन्द्री शिष्टामरुद्देवताकाः पूर्वमृदिर्त्या- त्वात् सहस्रमेकादशायैन्द्रीत्यनुक्रमणिका विशेषविनियोगोलैङ्गिकः ।

तत्रप्रथमा—

सहस्रंतइन्द्रोतयोनःसहस्रमिषोहरिवोगूर्ततमाः ।
सहस्रंरायोमादयध्यैसहस्रिणउपनोयन्तुवाजाः ॥ १ ॥

सहस्रम् । ते । इन्द्र । ऊतयः । नः । सहस्रम् । इषः । हरिऽवः । गूर्तऽतमाः । सहस्रम् । रायः । मादयध्यै । सहस्रिणः । उप । नः । यन्तु । वाजाः ॥ १ ॥

हेइन्द्र तेतवऊतयोरक्षाप्रकाराः सहस्रमपरिमिताइत्यर्थः नोस्मानुपयन्तु उपगच्छन्तु तथा हेहरिवः हरीइन्द्रस्याश्वौ ताभ्यां तद्वन्निन्द्र गूर्ततमाः अत्यन्तंगूर्णानि इषः इषणीयाः अन्नानिसहस्रंबहूनित्वदीयानि तथासहस्रंरायः अपरिमितानिधनानिमणिमुक्तादीनिमादयध्यै अस्मान्मादयितुंपानिसन्तित्वान्यस्मानुपयन्तु तथासहस्रिणोवाजाः गमनवन्त्वश्वगुण्याद्रूपाः पशवोपिनोस्मानुपयन्तु समीपंप्राप्नुवन्तु ॥ १ ॥

१. इन्द्र, तुम हज़ारों तरह से रक्षा करो। तुम्हारी रक्षायें हमारे पास आयें। हरि नामक अश्ववाले इन्द्र, तुम्हारे पास हज़ार तरह के प्रशंसनीय अन्न हैं; वे हमें प्राप्त हों। इन्द्र, तुम्हारे पास हज़ार तरह का धन है। हमारी तृप्ति के लिए वे हमें प्राप्त हों। हज़ार चौपाये हमें प्राप्त हों।

आनोवोभिर्मरुतोयान्त्वच्छाज्येष्ठेभिर्वाबृहद्दिवैःसुमायाः।
अधयदेषांनियुतःपरमाःसमुद्रस्यचिद्धनयन्तपारे ॥ २ ॥

आ । नः । अवःऽभिः । मरुतः । यान्तु । अच्छ । ज्येष्ठेभिः । वा । बृहत्ऽदिवैः । सुऽमायाः । अध । यत् । एषाम् । निऽयुतः । परमाः । समुद्रस्य । चित् । धनयन्त । पारे ॥ २ ॥

मरुतः अवोभीरक्षणैः सहितानोस्मानच्छ आभिमुख्येनायान्तु आगच्छन्तु सुमायाः मायेतिप्रज्ञानाम शोभनप्रज्ञाः एवंमरुतोज्येष्ठेभिः बृहद्दिवैःवा ज्येष्ठैः प्रशस्यतमैर्मणिमुक्तादिधनैश्चसहितावाआयान्तु वाशब्दःसमुच्चये आगमने कथमेषांसामर्थ्यमित्यत्रआह—अधअथैषांमरुतांयस्मान्नियुतः एतन्नामकाः परमाःउत्कृष्टाःअश्वाः समुद्रस्यचित् चिच्छब्दोप्यर्थे समुद्रस्यापिपारेपरस्मिन्तीरे धनयन्त धनधारणंवहनंकुर्वन्ति तस्माद्रक्षणैर्धनैश्चायान्त्वित्यर्थः ॥ २ ॥

२. आश्रय देने के लिए मरुद्गण हमारे पास आयें। सुबुद्धि मरुद्गण प्रशस्यतम और महादीप्ति-संयुक्त धन के साथ हमारे पास आयें; क्योंकि उनके नियुत् नाम के उत्कृष्ट अश्व समुद्र के उस पार भी धन धारण करते हैं।

मिम्यक्षयेषुसुधितागृताचीहिरण्यनिर्णिगुपरानऋष्टिः।
गुहाचरन्तीमनुषोनयोषासभावतीविदथ्येवसंवाक् ॥ ३ ॥

मिम्यक्ष । येषु । सुऽधिता । घृताची । हिरण्यऽनिर्निक् । उपरा ।
न । ऋष्टिः । गुहा । चरन्ती । मनुषः । न । योषा । सभाऽवती ।
विदथ्याऽइव । सम् । वाक् ॥ ३ ॥

सुधिता सुष्ठुनिहिता सुष्ठुहिताबा लोकेघृताचीघृतंक्षरणशीलमुदकंअञ्चन्ती हिरण्यनिर्णिक् हिरमणीयरूपा निर्णिगितिरूपनाम एवं रूपाऋष्टिः विद्युदाख्यायुधविशेषोवा उपरान मेघमालेव येषुमरुत्सुसंमिम्यक्ष म्यक्षतिर्गतिकर्मा संगताभूत् मेघपङ्क्तिविद्युताविमे अपि संगते इत्यर्थः मेघपङ्क्तिर्विद्युच्चोभेदृष्टान्तेनविशेष्येते गुहानिगूढागुहायां वान्तरिक्षेचरन्ती तत्रदृष्टान्तः-मानुषेनयोषा मनुष्यस्य परिवृढादेर्महिषीव सायथाप्तवेषान्तःपुरएवमध्येचरतितद्वत् किंसर्वदैवमिति नेत्याह—सभावती सभावनसहस्त्यवृतीवर्षकाले आविर्भवन्तीत्यर्थः यत्रदृष्टान्तः—विदथ्यावागिव विदथोयज्ञः तदर्हतीतिविदथ्या यैषस्तोत्रादिरूपावाक् सायथायज्ञसभांप्राप्याविर्भवतितद्वत् यद्वा विदथ्यावेदनार्हाविवदमानयोर्वाक् सायथाभवति तद्वत् सैवंरूपायेषुमिम्यक्ष तेमरुतो देवयजनमागच्छन्त्वित्यर्थः ॥ ३ ॥

३. सुव्यवस्थित, जल-वर्षक और सुवर्ण-वर्ण विद्युत् मेघमाला की तरह अथवा निगूढ़ स्थान में अवस्थित मनुष्य की भार्या की तरह अथवा कही गई यज्ञीय वाणी की तरह इन मरुतों के साथ मिलती है।

अथ चतुर्थी—

पराशुभ्राअयासोयव्यासाधारण्येवमरुतोमिमिक्षुः ।
नरोदसीअपनुदन्तघोराजुषन्तवृधंसख्यायदेवाः ॥ ४ ॥

परा । शुभ्राः । अयासः । यव्या । साधारण्याऽइव । मरुतः ।
मिमिक्षुः । न । रोदसी इति । अप । नुदन्त । घोराः ।
जुषन्त । वृधम् । सख्याय । देवाः ॥ ४ ॥

शुभ्राःशोभनालङ्काराअयासोऽभिगन्तारोमरुतः यव्यामिश्रणशीलयाविद्युतापरामिमिक्षुः प्रकर्षेणसिञ्चन्तिउदकंसंस्त्यायं साधारण्येव यथालोकेसाधारण्यास्त्रियासहयुवानोरेतोमुञ्चन्तितद्वत् एवंकुर्वन्तोघोराःअतिवृष्टिप्रदानेनभयङ्कराः तेरोदसीद्यावापृथिव्यौनापनुदन्त अपनोदनं वर्षणरूपं तिरस्कारंनकुर्वन्ति द्यावापृथिवीवचनोरोदसीशब्दःसर्वत्राद्युदात्तः अत्रतुव्यत्ययेनान्तोदात्तत्वमितिद्रष्टव्यं यद्वा रोदसीशब्देनरोदनस्वभावोरुद्रः तस्यस्त्रीरोदसीतिकेचिदाहुः अपरेतुमरुतांस्त्रियोरोदसीतिनामधेयमित्याहुः अयमेवपक्षोयुक्तः उत्तरत्रैवंव्यवहारात् ततस्तेरो-

२

दसीरोदस्यांजीवन्त्वात् सप्तम्याईकारोलुप्ता ईदृशौचसप्तम्यर्थेइतिप्रगृह्यसंज्ञा तस्यां पियंधर्मनमुः खन्ति किन्तु देवाःमोदयितारोमादयितारोवामरुतःसस्यायवृधंवृद्धिंजुषन्तसेवन्ते द्यावापृथिवीपक्षे सस्यायजगतांसखिभावायतयोर्वृद्धिंकुर्वन्तीत्यर्थः ॥ ४ ॥

४. साधारण स्त्री की तरह आलिंगन-परायण बिजली के साथ शुभ्रवर्ण, अतिगमनशील और उत्कृष्ट मरुद्गण मिलते हैं। भयंकर मरुद्गण द्यावा-पृथिवी को नहीं हटाते। देवता लोग मैत्री के कारण उनकी समृद्धि का साधन करते हैं।

जोषद्यदीमसुर्या॒सच॒ध्यै॒विषि॑तस्तुकारोद॒सीनृ॒मणाः॑ ।
आसू॒र्येवविध॒तोरथं॑गात्त्वे॒षप्र॑तीका॒नभ॑सो॒नेत्या ॥ ५ ॥

जोष॑त् । यत् । ई॒म् । अ॒सु॒र्या॑ । स॒च॒ध्यै॑ । विसि॑तऽस्तुका ।
रो॒द॒सी । नृ॒ऽमनाः॑ । आ । सू॒र्याऽइ॑व । वि॒ध॒तः । रथ॑म् । गा॒त् ।
त्वे॒षऽप्र॑तीका । नभ॑सः । न । इ॒त्या ॥ ५ ॥ ४ ॥

रोदसीमरुत्पत्नी विद्युद्वा एतन्नामकेयमपि ईमेनंमरुत्संघं जोषदसेवत जुषेर्लेट्यद्यदाममः किमर्थं सचध्यैसङ्गमनार्थं कीदृशीसा असुर्या असुराःक्षेप्तारोमरुतः तेषांस्वभूताविषितस्तुका विशिष्टकेशसंघा विप्रकीर्णकेशसंघावा संभोगवशेन तथानृमणाः नृषुनेतृषुमरुत्सुमननवती मनुष्येषुवावृष्टिप्रदानमनोयुक्ता त्वेषप्रतीकादीप्तोपक्रमादीप्तावयवा ईदृशीदेवीविधतः परिचरतोमरुत्संघस्यरथमागात् आगच्छतिव्याप्नोति यागदेशंगन्तुंरथमारुह्यवायज्ञमागच्छति केव विधतःसूर्यस्यरथंत्वेषप्रतीकासूर्येवसूर्यपत्नीव यथा सूर्यस्यदुहिताश्विनोरथमिव सायथारोहतितद्वत् आगमनेदृष्टान्तः—नभसइत्यानअन्तरिक्षादित्ययोः साधरणोयंनभःशब्दः नभइतिपदसाधारणानीत्युक्त्वा-दित्यवचनः तस्यगतिरिव सायथाशीघ्रातद्वत् ॥ ५ ॥

५. असुर (मरुतों) की अपनी पत्नी रोदसी या बिजली आलुलायित केश और अनुरक्त मन से मरुतों के संगम के लिए उनकी सेवा करती है। जैसे सूर्या अश्विनीकुमारों के रथ पर चढ़ती है, वैसे ही प्रदीप्तावयवा रोदसी चंचल मरुतों के रथ पर चढ़कर शीघ्र आती है।

आस्था॑पयन्तयुव॒तिंयुवा॑नःशुभेनिमि॑श्लांवि॒दथे॑षुप॒ज्राम् ।
अ॒र्कोयद्वो॑मरुतोह॒विष्मा॒न्गाय॑द्गा॒थंसु॒तसो॑मोदुव॒स्यन् ॥ ६ ॥

आ । अ॒स्था॒प॒य॒न्त॒ । यु॒व॒तिम् । युवा॑नः । शु॒भे । निऽमि॑श्लाम् ।
वि॒दथे॑षु । प॒ज्राम् । अ॒र्कः । यत् । वः॒ । म॒रु॒तः॒ । ह॒विष्मा॑न् ।
गाय॑त् । गा॒थम् । सु॒तऽसो॑मः । दु॒व॒स्यन् ॥ ६ ॥

युवानोमिश्लयन्तःनित्यतरुणाःमरुतः युवतिं मिम्यक्षींनित्यतरुणींवाविद्युद्रूपांरोदसीं सियमास्थापयन्त आस्थापयन्ति देववात्तेनरथेधारयन्ति कीदृशींतां निमिश्लांनियमेनमिम्य- क्षींपक्वांपज्रोबलंतद्वतींशुभेशोभवेदीप्यमानंशिखुदकंवृष्ट्युदकार्थंशुभेरथइतिवाघोऽन्यं किंनि- मित्तं विदथेषुयागेषुनिमित्तभूतेषु कदायजसदाहेमरुतोवोयुष्मानर्कःमतर्थोलुप्यते अर्चनसा- धनमन्त्रोपेतःस्तोतावा हविष्मान्प्रदेयान्यादिहविर्युक्तः सुतसोमः होमायाभिषुतसोमोयंयजमा- नोदुवस्यन्परिचरन्गाथंगावत्यंस्तोत्रंगायत्गायति वदेत्यर्थः ॥ ६ ॥

६. यज्ञ आरम्भ होने पर वृष्टि दान के लिए तरुण वयस्क तरुणी रोदसी को रथ पर बैठाते हैं। बलवती रोदसी नियमानुरूप उनके साथ मिलती हैं। उसी समय अर्चन-मंत्र-युक्त हव्यदाता और सोमाभिषवकारी यजमान मरुतों की सेवा करते हुए स्तव-पाठ करता है।

प्रतंविवक्मिवक्म्योयएषांमरुतांमहिमासत्योअस्ति ।
सचायदींवृषमणाअहंयुःस्थिराचिज्जनीर्वहतेसुभागाः ॥ ७ ॥

प्र । तम् । विवक्मि । वक्म्यः । यः । एषाम् । मरुताम् । महिमा । सत्यः । अस्ति । सचा । यत् । ईम् । वृषऽमनाः । अहम्ऽयुः । स्थिरा । चित् । जनीः । वहते । सुऽभागाः ॥ ७ ॥

एषांमरुतांयोयोमहिमामहत्त्वाविशयः वक्म्यःसर्वैःस्तुत्यःसत्यःअबाध्यःअस्ति तंप्रवि- वक्मि प्रवक्ष्मिवर्णयामि कथमेषांमहिमापाद्वइतिउच्यते—यद्यस्माद्ईमेतेषांसबन्धिनीरोदसी वृषमणावृष्ट्यादिवर्षणमनस्काअहंयुःअहंकारवतीजगदुपकारकर्मीनमत्तःकाचिदस्तीत्यहंकारः स्थिराचित् स्थिरैविपृथ्वायांअत्यन्तमविनश्वराईदृशीदेवीसुभगाःशोभनभाग्योपेताः जनीःज- ननशीलाःप्रजाः वृष्ट्युत्पत्तीर्वहतेधारयति वृष्टौसत्यांसर्वेप्राणिनउत्पद्यन्ते यस्मादेवंतस्मान्म- हिमास्ति तंमहिमानंस्तौमीत्यर्थः ॥ ७ ॥

७. मरुतों की महिमा सबकी प्रशंसनीय और अमोघ है। मैं उसका वर्णन करता हूँ। उनकी रोदसी वर्षणाभिलाषिणी अहंकारिणी और अविनश्वरा है। वह सौभाग्यशालिनी और उत्पत्तिशील प्रजा को धारण करती है।

पान्तिमित्रावरुणाववद्याच्चयतईमर्यमोअप्रशस्तान् ।
उतच्यवन्तेअच्युताध्रुवाणिवावृधईमरुतोदातिवारः ॥ ८ ॥

पान्ति । मित्रावरुणौ । अवद्यात् । चयते । ईम् । अर्यमो इति । अप्रऽशस्तान् । उत । च्यवन्ते । अच्युता । ध्रुवाणि । ववृधे । ईम् । मरुतः । दातिऽवारः ॥ ८ ॥

हेमरुतः युष्मत्संबन्धिनोदेवाः मित्रावरुणौअहोरात्र्यभिमानिदेवौ अर्यमो अर्यमा उ इ-तिनिपातसमुदायात्मकमेकंपदं उशब्दोपिशब्दार्थे अर्यमापिएतेत्रयोपिइंअमुंलोकंयज्ञंवाअव-पावगस्रात् अयथानुष्ठानात् जगतक्षेव्यवहारप्रतिबन्धरूपातान्तिरक्षन्ति तथाएतेषांमध्ये अर्यमोऽप्रशस्तान्क्षीणानपिपदार्थान्स्वयतेचायन्तिनाशयन्ति उतअपिचएवैः प्रेरितानिअच्यु-ताअच्युतानिअस्रावीणिएवएवधुवाणिअविचलानिमेघस्थोदकानिच्यवन्तेच्यावयन्तिवा एवे अ होरात्रेवैमित्रावरुणावहोरात्राभ्यांखलुवैपर्जन्योवर्षतीतिश्रुतेः। यद्वा अच्युतानिध्रुवाणिधनानिच्य वन्ते कदेतिउच्यते हेमरुतोयुष्मदीयंईमयंकालोदातिवारः प्रदेयजलःखण्डितमेघोवायदावत्-धेववृधे यदामित्रादयोदेवायुष्मदनुकूलव्यापारेणजगद्रक्षन्तीत्यर्थः यद्वा दातिवारोदत्तवरणीयह-विर्लक्षणधनोयजमानः हेमरुतः ईमेनान्युष्मान्ववृधेवर्धयतियदा तदेत्यर्थः ॥ ८ ॥

८. मित्र, वरुण और अर्यमा इस यज्ञ को निन्दा से बचाते और उसके अयोग्य पदार्थ का विनाश करते हैं। मरुतो, तुम्हारे जल देने का समय जब आता है, तब वे मेघों के बीच संचित जल को वर्षा करते हैं।

नहीनुवोमरुतोअन्त्यस्मेआरात्तांच्चिच्छवसोअन्तमापुः।
नेधृष्णुनाशवसाशूशुवांसोर्णोनद्वेषोधृषतापरिष्ठुः ॥ ९ ॥

नहि । नु । वः । मरुतः । अन्ति । अस्मे इति । आरात्तात् ।
चित् । शवसः । अन्तम् । आपुः । ते । धृष्णुना । शवसा ।
शूशुऽवांसः । अर्णः । न । द्वेषः । धृषता । परि । स्थुः ॥ ९ ॥

हेमरुतः वःशवसोयुष्माकंसबन्धिनोबलस्य अन्तमवसानं अन्ति अन्तिके आरात्ताच्चिद्दूरादपि यद्वा चिदितिकुत्सायां अत्यन्तदूरात्अस्मेअस्मासुमध्येएकेपि नुक्षिप्रंनखापुः नैवखल्वापनुवन्ति सन्निधावसन्निधौचनप्राप्नुवन्तीत्यर्थः अथपरोक्षेणास्यबलत्वमाह—तेखलुमरुतोधृष्णुनाधर्षकेण शवसाबलेनशूशुवांसोवर्धमानाः अतएवधृषतापराभिभावकेनसामर्थ्येनद्विषोद्वेष्टॄन् परिष्ठुःपरि-भवन्तिवशीकुर्वन्ति तत्रदृष्टान्तः—अर्णोन उदकमिव यथाउदकंस्वविरोधिरजआदिकमभिभ-वतितद्वत् यस्मादेवंतस्माच्छवसोन्तंनापुः ॥ ९ ॥

९. मरुतो, हमारे बीच किसी ने भी, अत्यन्त दूर से भी, तुम्हारे बल का अन्त नहीं पाया है। दूसरों को परास्त करनेवाले बल के द्वारा बढ़कर जलराशि की तरह अपनी शक्ति से शत्रुओं को विजित करते हैं।

वयमद्येत्येवादशमींअस्त्वमितेआदित्येजपेत् तथाचसूत्रम्—वयमद्येन्द्रस्यप्रेष्ठाइत्यस्तंया-त्यादित्यइतिपाठस्तु।

अथ दशमी—

वयमद्येन्द्रस्य प्रेष्ठा वयं श्वो वोचेमहि समर्ये ।
वयं पुरा महि च नो अनु द्यून्तन्न ऋभुक्षा नरामनु ष्यात् ॥ १० ॥

वयम् । अद्य । इन्द्रस्य । प्रेष्ठाः । वयम् । श्वः । वोचेमहि ।
सऽमर्ये । वयम् । पुरा । महि । च । नः । अनु । द्यून् । तत् । नः ।
ऋभुक्षाः । नराम् । अनु । स्यात् ॥ १० ॥

अद्यास्मिन्दिनेवयंयष्टारइन्द्रस्यदेवस्यप्रेष्ठाः प्रियतमाः भवेम यद्वा प्रियतमावयमिन्द्रस्य महत्त्वंवोचेमहि स्तोतुंसमर्थाभूयास्म किंच वयंश्वः परस्मिन्नपिदिनेसमर्येसहमर्यामर्त्याऋत्विजोयस्मिन्समर्योयज्ञः तस्मिन्संग्रामेवाइन्द्रस्यमहत्त्वंवोचेमहि किंच वयंपुरापूर्वस्मिन्नपिदिवसे वोचेमहिमहत् बलंनोस्मदर्थंवोचेमहि तथा द्यूनदिवसाननुप्रतिदिवसमित्यर्थः अपीति आगामिनिच दिवसे सर्वदावोचेमहि यद्वतस्मादृभुक्षाः महतामेतत् ऋभुक्षाः उक्षाइतिवचनात्महत्सुपाठात् महानिन्द्रोनरांमनुष्याणांमध्येनोस्माननुस्यात् अनुभवतु अनुकूलमभिमतप्रदोभवतु॥ १० ॥

१०. आज हम इन्द्र के प्रियतम होंगे, यज्ञ में उनकी महिमा गायेंगे। हमने पहले इन्द्र का माहात्म्य गाया था और प्रतिदिन गाते हैं। इसलिए महान् इन्द्र हमारे लिए अनुकूल हों।

एष वः स्तोमो मरुत इयं गीर्मान्दार्यस्य मान्यस्य कारोः ।
एषा यासीष्ट तन्वे वयां विद्यामेषं वृजनं जीरदानुम् ॥ ११ ॥

एषः । वः । स्तोमः । मरुतः । इयम् । गीः । मान्दार्यस्य ।
मान्यस्य । कारोः । आ । इषा । यासीष्ट । तन्वे । वयाम् ।
विद्याम । इषम् । वृजनम् । जीरऽदानुम् ॥ ११ ॥ ५ ॥

एषइत्येकादशीव्याख्याता॥ ११ ॥

११. मरुतो, कवि मान्दार्य की यह स्तुति तुम्हारे लिए है। इच्छानुसार उसकी शरीर-पुष्टि के लिए तुम्हारे पास आती है। हम भी अन्न, बल और दीर्घायु पायें।

॥ इतिद्वितीयस्यचतुर्थेपञ्चमोवर्गः ॥ ५ ॥

यज्ञायज्ञेतिदशर्चंचतुर्थंसूक्तमागस्त्यंमारुतं अन्त्यास्तिस्रस्त्रिष्टुभः शिष्टाःसप्त जगत्यः परिभाषयाजगत्यः यज्ञायज्ञादशायत्रिष्टुबन्त्यमित्यनुक्रान्तं विशेषविनियोगोलैङ्गिकः ।

तत्रप्रथमा—

यज्ञायज्ञावःसमनातुतुर्वणिर्धियंधियंवोदेवयाउंदधिध्वे ।
आवोऽर्वाचःसुवितायरोदस्योर्महेववृत्यामवसेसुवृक्तिभिः ॥ १ ॥

यज्ञाऽयंज्ञा । वः । समना । तुतुर्वणिः । धियंम्ऽधियम् । वः ।
देवऽयाः । ऊम् इति । दधिध्वे । आ । वः । अर्वाचः । सुवितायं ।
रोदस्योः । महे । ववृत्याम् । अवसे । सुवृक्तिऽभिः ॥ १ ॥

हेमरुतः वः समनासमीकृतिर्न्यूनाधिकाभावलक्षणा यज्ञायज्ञा सर्वेष्वपियज्ञेषुतुर्वणिः तूर्ण-वनिः त्वरमाणासंभजमानाभवति तुर्वणिस्तूर्णवनिरितियास्कः । तच्चयागावसरेआगत्यहविःस्वी-कृत्यैवैकल्यपरिहारेणसमंकुरुथेत्यर्थः किञ्च योयूयंधियंधियंयुष्मत्संबन्धिवृष्टिप्रदानादिरूपं सर्वंकर्मदेवयाउ देवान्प्रापयितारएवसन्तोदधिध्वे धारयथधारयध्वेवा देवार्थंहविरायुत्पादनाय धृतिंकुरुथेत्यर्थः यस्मादेवंकुरुथ तस्माद्वोयुष्मानर्वाचोस्मदभिमुखान्आववृत्यांआवर्तयामि कि-मर्थंरोदस्योर्द्यावापृथिव्योर्महेमहतेअवसेरक्षणायप्रीणनायवा तदपिकिमर्थमितिउच्यते—सुविता-यसुवृत्त्यापनाय कैःसाधनैः सुवृक्तिभिः शोभनावर्जनैः स्तोत्रैः ॥ १ ॥

१. मरुतो, सारे यज्ञों में ही तुम्हारा समान आग्रह है । अपने सारे कर्मों को देवों के पास ले जाने के लिए धारण करते हो; इसलिए द्यावा-पृथिवी की भली भाँति रक्षा करने के लिए उत्कृष्ट स्तोत्र-द्वारा तुम्हें अपनी ओर आने के लिए बुलाता हूँ ।

अथद्वितीया—

वव्रासोनयेस्वजाःस्वतवसइषंस्वरभिजायन्तधूतयः ।
सहस्रियासोअपांनोर्मयआसागावोवन्द्यासोनोक्षणः ॥ २ ॥

वव्रासः । न । ये । स्वऽजाः । स्वऽतवसः । इषम् । स्वः ।
अभिऽजायन्त । धूतयः । सहस्रियासः । अपाम् । न । ऊर्मयः ।
आसा । गावः । वन्द्यासः । न । उक्षणः ॥ २ ॥

येमरुतोवव्रासोन वव्रिरितिरूपनाम रूपवन्तइव येपयामरूढालक्ष्यन्तेतद्वत् यद्वा अरूपा-अपिसरूपाइव स्वजाः स्वयमेवस्वस्माज्जायमानाः अनन्यहेतुकाइत्यर्थः धूतयःकम्पनशीलाःस-न्तिइषंअन्नंहविर्लक्षणं अन्नसाधनंसस्यादिंकंवा स्वः स्वर्गंचाभिजायन्त अभिलक्ष्यप्रादुर्भवन्ति

---

१ नि० ६, १४. ।

एतेमरुतः स्वयुक्ताः स्वैर्युक्ताः परस्परंसंयुक्ताः स्वेनधनेनवा युक्ताःसन्तोदिवोद्युलोकात् सुधा अनायासेनावायसुः अर्वाङ्मुखमागच्छन्ति हेअमर्त्यामरुतोयूयंत्मनाआत्मनास्वयमेवकशा-यावाकशेवयावाचास्तुतिरूपया चोदत प्रेरयत स्तोतुमितिशेषः येचमरुतः अरेणवःअपापाः तुविजाताः बहुयज्ञेषु प्रादुर्भूताः भ्राजदृष्टयः दीप्ताः एवंभूताःसन्तोदृळ्हानिचित् दृढान्यपिपर्वतादीनिअच्युच्यवुः च्यावयन्तिचालयन्ति ॥ ४ ॥

४. परस्पर मिले हुए मरुद्‌गण अनायास स्वर्ग से आते हैं। अमर मरुतो, अपने ही वाक्यों से हमारा उत्साह बढ़ाओ। निष्पाप, अनेक यज्ञों में प्रादुर्भूत और प्रदीप्त मरुद्‌गण दृढ़ पर्वतों को भी कम्पित कर देते हैं।

कोवो॒ऽन्तर्म॑रुतऋष्टिविद्युतो॒रेज॑तित्मनाह॒न्वे॑वजि॒ह्वया॑ ।
ध॒न्व॒च्युत॑इ॒षांनयाम॑निपुरु॒प्रैषा॑अह॒न्यो॒३॒॑नैत॑शः ॥ ५ ॥ ६ ॥

कः । वः॒ । अ॒न्तः । म॒रु॒तः॒ । ऋ॒ष्टि॒ऽवि॒द्यु॒तः॒ । रेज॑ति । त्मना॑ ।
हन्वा॑ऽइव । जि॒ह्वया॑ । ध॒न्व॒ऽच्युत॑ः । इ॒षाम् । न । याम॑नि ।
पु॒रु॒ऽप्रैषाः॑ । अ॒ह॒न्यः॑ । न । एत॑शः ॥ ५ ॥ ६ ॥

हेमरुतः हेऋष्टिविद्युतः मेघभेदेनायुधविशेषेण विद्योतमानाः वोयुष्माकमन्तः युष्माकंमध्ये स्थितःकःपुमान्रेजतिचालयति प्रेरयति यद्वाकिंकर्तृकंचालनमितिउच्यते त्मनाआत्मनैवचालने दृ-ष्टान्तः—जिह्वयाहन्वेव द्विवचनस्याकारः हनूइव तौयथारसनयाचाल्येते तद्वत् यद्यप्येवंत-थापिइषांअन्नानां वृत्ताघनानां सस्यानां यामनि प्राप्तौसत्यर्थं धन्वच्युतोन धन्वन्शब्दो-ऽन्तरिक्षस्यवचनः तेनवस्त्रंउदकंच्यावयते उदकस्राविणोमेघाइव तेयथाआकाङ्क्ष्यन्ते तथायुष्मा-नयागार्थं पुरुप्रैषाः बहुविधं फलमिच्छन् यजमानः स्तोत्रैः बहुप्रकारमाह्वयतीत्यर्थः त-त्रदृष्टान्तः—अह्न्यः अह्निभवः एतशोन अश्वइव सयथा शिक्षकेणनानाप्रकारं प्राप्यते तद्वत् ॥ ५ ॥

५. आयुध-विशेष या भुज-लक्ष्मी से सुशोभित मरुद्‌गण, जैसे जीभ दोनों जबड़ों को चालित करती है, वैसे ही तुम्हारे बीच रहकर कौन तुम्हें परिचालित करता है। तुम लोग स्वयं परिचालित होते हो। जैसे जलवर्षी मेघ परिचालित होता है, जैसे दिन में मेघ चालित होता है, वैसे ही बहुफलेच्छु यजमान, अन्न-प्राप्ति के लिए, तुम्हें परिचालित करता है।

क्व॑स्विद॒स्यरज॑सोम॒हस्प॒रंक्वाव॑रंमरुतो॒यस्मि॑न्नाय॒य ।
यच्च्या॒वय॑थविथु॒रेव॒संहि॑तं॒व्यद्रि॑णापतथत्वे॒षम॑र्ण॒वम् ॥ ६ ॥

क्व। स्वित्। अस्य। रजसः। महः। परम्। क्व। अवरम्। मरुतः।
यस्मिन्। आऽयय। यत्। च्यवयथ। विथुराःऽइव। सम्ऽहितम्।
वि। अद्रिणा। पतथ। त्वेषम्। अर्णवम्॥ ६॥

हेमरुतःयूयंयस्मिन्नुदकनिमित्तभूतेसतिआययथागच्छथ अस्यरजसोवृष्ट्युदकस्यलोकस्य वामहोमहतः परंपारं अन्तंक्वस्वित्कुत्रास्तीति नास्तीत्यर्थः तथा अवरं अर्वाग्भागआदिः क्वस्वित्कुत्रास्ति आद्यन्तंनकोपिजानातीत्यर्थः यद्यदायूयंविथुरेवविथुराणिशिथिलानितृणानी-वसंहितमेकभूतंउदकंच्यावयथस्वस्थानाच्चालयथ तदा अद्रिणावज्रेणत्वेषंदीप्तं अर्णवं उदक-वन्तंमेघंविपतथविशीर्णंपातयथ॥ ६॥

६. मरुतो, जिस जल के लिए तुम आते हो, उस विशाल वृष्टि-जल का आदि और अन्त कहाँ है? शिथिल तृण की तरह जिस समय तुम जलराशि को गिराते हो, उस समय वज्र-द्वारा दीप्तिमान् मेघ को विदीर्ण करते हो।

सातिर्नवोऽमवतीस्वर्वतीत्वेषाविपाकामरुतःपिपिष्वती।
भद्रावोरातिःपृणतोनदक्षिणापृथुज्रयीअसुर्येवजञ्जती॥ ७॥
सातिः। न। वः। अमऽवती। स्वःऽवती। त्वेषा। विऽपाका।
मरुतः। पिपिष्वती। भद्रा। वः। रातिः। पृणतः। न। दक्षिणा।
पृथुऽज्रयी। असुर्याऽइव। जञ्जती॥ ७॥

हेमरुतः वोयुष्माकंसम्बन्धिनीसातिर्न संभक्तिरिव युष्मत्संभजनंयथाप्रशस्तगुणंतद्वद्रा-तिः वृष्ट्यादिविषया अमवती अमात्यवती इन्द्रादिसहायवती यथाराजेवाममवानित्यत्रामशब्दो-मात्यवचनः तद्वत् यद्वा वःसातिः संविभक्तिर्नामवतीरोगवतीनभवति किन्तुस्वर्वतीसुखवतीत्वे-षादीप्ताविपाकापरिपक्वफलापिपिष्वतीपेषणवती कृषीवलैःकर्षणवतीवृष्टौसत्यांकर्षन्तीविपर्यस्य-स्वविरोधिपेषणवतीवाभद्राभन्दनीयास्तुत्या किञ्च पृणतोदातुर्धनिकस्यदक्षिणान दक्षिणेव तद्वत् सद्यस्करी पृथुज्रयीपृथुजवाशीघ्रगामिनी किञ्च असुर्येव असुरस्यस्वभूता जञ्जतीसर्वानभि-भवन्तीशक्तिरिव सायथान्येभ्योपहृत्यान्यस्मैदातुंसमर्थातद्वदियमपिमेघस्थमुदकमपहृत्यजगतो-दातुंशक्तेत्यर्थः ईदृशीरातिरस्मभ्यमस्त्विति भावः॥ ७॥

७. मरुतो, जैसा तुम्हारा धन है, वैसा ही दान भी है। दान के सम्बन्ध में तुम्हारे सहायक इन्द्र हैं। उसमें सुख और दीप्ति है। उसका फल परिपक्व है। उससे कृषि-कार्य का भी मंगल होता है। वह दाता की दक्षिणा की तरह शीघ्र फलदाता है। वह असुर्य की जयशील शक्ति की तरह है।

अथाष्टमी—

प्रति॑ष्टो॒भन्ति॒सिन्ध॑वःप॒विभ्यो॒यद॒भ्रियां॒वाच॑मुदी॒रय॑न्ति ।
अव॑स्मयन्तवि॒द्युतः॑पृथि॒व्यांयदी॑घृ॒तंम॒रुतः॑प्रुष्णु॒वन्ति॑ ॥ ८ ॥

प्रति॑ । स्तो॒भ॒न्ति॒ । सिन्ध॑वः । प॒विऽभ्यः॑ । यत् । अ॒भ्रिया॑म् ।
वाच॑म् । उ॒त्ऽई॒रय॑न्ति । अव॑ । स्म॒य॒न्त॒ । वि॒ऽद्युतः॑ ।
पृ॒थि॒व्याम् । यदि॑ । घृ॒तम् । म॒रुतः॑ । प्रु॒ष्णु॒वन्ति॑ ॥ ८ ॥

पविभ्योमरुत्संबन्धिवज्रेभ्यः सिन्धवः स्यन्दनशीलाआपः प्रतिष्टोभन्ति प्रतिचलन्ति कदा यद्यदाअभ्रियांअभ्रभवांवाचंशब्दंस्तनितलक्षणंउदीरयन्त्युच्चारयन्तिवज्राणि किंच विद्युतः विद्योतमानाः तडितः पृथिव्यांअन्तरिक्षेपृथिवीत्यन्तरिक्षनाम पृथिवीभूरिवितत्वामस्तृकलावत् प-त्रावस्मयंतस्मयन्तेअवाङ्मुखंप्रकाशन्ते पृथिव्यामित्येतदुत्तरत्रवायोज्यं यदि यदा पृथिव्यांभू-म्यांघृतंसरदुदकंमरुतः प्रुष्णुवन्तिप्रुष्णन्ति सिञ्चन्ति प्रुषेःक्र्यादिकस्यव्यत्ययेनश्नुः यद्वैवंतदे-त्यर्थः ॥ ८ ॥

८. जिस समय वज्र मेघ-सम्भूत शब्द उच्चारित करते हैं, उस समय उनसे सरणशील जल परिचालित होता है। जिस समय मरुद्गण पृथिवी पर जल सेचन करते हैं, उस समय विद्युत् निम्नमुख पृथिवी पर प्रकट होती है।

असू॑त॒पृश्नि॑र्म॒ह॒ते॒रणा॑यत्वे॒षम॒यासां॑म॒रुता॒मनी॑कम् ।
तेस॑प्स॒रासो॑जनय॒न्ताभ्व॒मादित्स्व॒धामि॑षि॒रांपर्य॑पश्यन् ॥ ९ ॥
असू॑त । पृश्निः॑ । म॒ह॒ते । रणा॑य । त्वे॒षम् । अ॒यासा॑म् । म॒रुता॑म् ।
अनी॑कम् । ते । स॒प्स॒रासः॑ । अ॒ज॒न॒य॒न्त॒ । अभ्व॑म् । आत् । इत् ।
स्व॒धाम् । इ॒षि॒राम् । परि॑ । अ॒प॒श्य॒न् ॥ ९ ॥

पृश्निर्मरुन्माता नानावर्णा पृश्नियैवैपयसोमरुतोजाताःपृश्नेःपुत्राउपमासइतिश्रुतेः । ता-मेवाम्बरिक्षदेवतां केचिदाहुःसादेवी त्वेषंदीप्तंअयासां गन्तॄणांमरुतामनीकंसमूहं एकोनपञ्चाश-त्संख्याकमसूत उत्पादितवती किमर्थं महतेरणायसङ्ग्रामायमेघवधायेत्यर्थः तेचमरुतः सप्सरासः समानरूपाःहिंसकावामेघानां अभ्वंमेघंजनयन्ति उत्पादितवन्तः आदित् अनन्तरमेव इषिरांस-र्वैरिष्यमाणांस्वधामन्नं सस्यादिसमृद्धिलक्षणंपर्यपश्यन् परिपश्यन्तिसर्वेजनाः ॥ ९ ॥

९. पृश्नि ने महासंग्राम के लिए प्रदीप्त गमन-युक्त मरुद्गण को प्रसव किया है। समान रूपवाले मरुतों ने जल उत्पन्न किया है। इसके पश्चात् संसार ने अभिलषित अन्न आदि प्राप्त किया है।

अथदशमी—

एषवःस्तोमोमरुतइयंगीर्मान्दार्यस्यमान्यस्यंकारोः।
एषायासीष्टतन्वेवयांविद्यामेषंवृजनंजीरदानुम् ॥ १० ॥ ७ ॥

एषः । वः । स्तोमः । मरुतः । इयम् । गीः । मान्दार्यस्य ।
मान्यस्य । कारोः । आ । इषा । यासीष्ट । तन्वे । वयाम् ।
विद्याम । इषम् । वृजनम् । जीरऽदानुम् ॥ १० ॥ ७ ॥

एषवइतिदशमीव्याख्याता ॥ १० ॥

१०. मरुतो, कवि मान्य मान्दार्य का यह स्तोत्र तुम्हारे लिए है; यह स्तुति तुम्हारे लिए है। अपने शरीर की पुष्टि के लिए तुम्हारे पास आता है। हम भी अन्न, बल और दीर्घायु प्राप्त करें।

॥ इतिद्वितीयस्यचतुर्थेसप्तमोवर्गः ॥ ७ ॥

महश्चित्त्वमित्यष्टर्चंपञ्चमंसूक्तं ऐन्द्रमागस्त्यंत्रैष्टुभं द्वितीयाचतुष्पदाविराट् अथचतुष्पदाविराट् दशकैरित्युक्तत्वात् विराजोदिशइति पिङ्गलनागेनसूचितत्वाच्च महश्चित्त्वं द्वितीयाविराडित्यनुक्रमणिका। समूळ्हेदशरात्रेद्वितीयेछन्दोमेमरुत्वतीये इदं विश्वजितोऽग्निनरक्षतिखण्डेसूचितम्—द्वितीयस्यशंसामहांमहश्चित्त्वमिन्द्रेति।

तत्रप्रथमा—

महश्चित्त्वमिन्द्रयतएतान्महश्चिदसित्यजसोवरूता।
सनोवेधोमरुतांचिकित्वान्त्सुम्नावनुष्वतवहिप्रेष्ठा ॥ १ ॥

महः । चित् । त्वम् । इन्द्र । यतः । एतान् । महः । चित् । असि ।
त्यजसः । वरूता । सः । नः । वेधः । मरुताम् । चिकित्वान् ।
सुम्ना । वनुष्व । तव । हि । प्रेष्ठा ॥ १ ॥

हेइन्द्र त्वं यतःकारणात् एतान्मरुतोमहश्चित् महतोपिसामर्थ्यातिशयवत्त्वात् त्वन्निरपेक्षोपिस्नेहाद्भवत्यजसीतिशेषः अतःकारणात् महश्चिदसि चिदितिपादपूरणः यद्वा महतोपित्यजसः त्यागात् पैशुन्यक्रोधनाम क्रोधाद्वा वरूतावरिवारक्षितासिभवसि यद्वा मरुतोपित्यागात् वृत्रवधादिविषयात्वारयितासि यस्मादेवंतस्मात् हेमरुतांवेधः विधातः सदाहरस्त्वंचि

कित्वान्चेतनावान् अस्मदनुग्रहविषयज्ञानोपेतः सन् नोऽस्मभ्यं सुम्ना सुम्नानि मरुदायत्तानि वृष्ट्यादिरूपाणि वनुष्व देहि तानि सुम्नानि तव प्रियतमानि हि शब्दोऽयमिन्द्रो-मरुत्सखेत्यादिश्रुतिप्रसिद्ध्यर्थः ॥ १ ॥

१. इन्द्र, तुम निश्चय ही महान् हो; क्योंकि तुम रक्षक और महान् मरुतों का परित्याग नहीं करते। हे मरुतों के विधाता, तुम हमारे प्रति कृपा करके हमें सुख प्रदान करो। यह सुख प्रियतम है।

अयुज्रन्तइन्द्रविश्वकृष्टीर्विदानासोनिष्षिधोमर्त्यत्रा ।
मरुतांपृत्सुतिर्हासमानास्वर्मीळ्हस्यप्रधनस्यसातौ ॥ २ ॥

अयुज्रन् । ते । इन्द्र । विश्वऽकृष्टीः । विदानासः । निःऽसिधः ।
मर्त्यऽत्रा । मरुताम् । पृत्सुतिः । हासमाना । स्वःऽमीळ्हस्य ।
प्रऽधनस्य । सातौ ॥ २ ॥

पूर्वमन्त्रे मरुतामिन्द्रसाहाय्यमुक्तं अथेन्द्रस्य मरुत्साहाय्यमुच्यते हे इन्द्र ते मरुतोऽयुजन् युज्यन्ते त्वया युक्ता भवन्तीत्यर्थः कीदृशास्ते विश्वकृष्टीः विश्वकृष्टयः राजत्वेन सर्वजनवन्तः किञ्च मर्त्यत्रा मर्त्येषु मर्त्यार्थं निःषिधो निःशेषेणोदकस्य सेक्तॄन् मेघान् विदानासः जानानाः किञ्च येषां मरुतां पृत्सुतिः सेना स्वर्मीळ्हस्य प्रधनस्य सुखस्य सेक्तुः प्रकृष्टधनवतो युद्धादिसंग्रामस्य सातौ लाभे जये निमित्तभूते सति सेना हासमाना हासं कुर्वन्ती हर्षयुक्ता भवति यद्वा सुखेन मिलते अथवास्मिन् सादयास्य प्रधनस्य प्रकृष्टोदकाख्य धनसाधनस्य संग्रामस्य सातौ मेघभेदनाये विपाचव् येषामी-दृशी सेनास्ति ते मरुतोऽयुजन्निति संबन्धः ॥ २ ॥

२. इन्द्र, सब मनुष्योंवाले, मनुष्यों के लिए जल-सिचन करनेवाले और विद्वान् मरुद्गण तुम्हारे साथ मिलें। मरुतों की सेना, सुख के उपायभूत युद्ध में, जय-प्राप्ति के लिए सदा प्रसन्न हुई है।

अथ तृतीया—

अम्यक्सातइन्द्रऋष्टिरस्मेसनेम्यभ्वंमरुतोजुनन्ति ।
अग्निश्चिद्धिष्मातसेशुशुक्वानापोनद्वीपंदधतिप्रयांसि ॥ ३ ॥

अम्यक् । सा । ते । इन्द्र । ऋष्टिः । अस्मे इति । सनेमि ।
अभ्वम् । मरुतः । जुनन्ति । अग्निः । चित् । हि । स्म ।
अतसे । शुशुक्वान् । आपः । न । द्वीपम् । दधति । प्रयांसि ॥ ३ ॥

हेइन्द्र तेतव सा प्रसिद्धा ऋष्टिःवज्राख्यायुधविशेषोस्मेस्मदर्थं अम्यक् गमोपि मेघसमीपे एवञ्च सति मरुतोपि सनेमि अह्नायेति षट्पुराणनामानीत्युक्तत्वात् सनेमीतिपुराणनाम पुराणंचिरकालं संगृहीतं अत्यं उदकं जुनन्तिक्षिपन्ति वर्षन्तीत्यर्थः वृष्ट्यासस्यादिसमृद्धौ सत्यामग्नि र्विविवस्महि स्मेतिपूरणे अग्निरपि अतसे सन्ततेकर्मणि निमित्तभूतेसति शुशुकान् दीप्यमानो वर्तते पश्चात्पयांसि चरुपुरोडाशादिहवींषिदधति धारयन्तिददतिवायजमानाः किमिव आपोन-द्वीपं द्विपार्श्वस्थोदकवान् पर्वतादिः द्वीपःतं यथा आपोधारयन्तितद्वत् यद्वा आयुधमेवोच्यते वज्राख्यायुधविशेषः अतसे काष्ठसमूहेशुशुकान् दीपयन्नग्निरिव चिच्छन्दउपमार्थे दधिषि-दित्युपमार्थेइवियास्केनोपमार्थस्योक्तत्वात् काष्ठेज्वलन्नग्निरिव तद्वद्दीप्तोवर्तते एतदेवदीप्तत्वमपेक्ष्यसेइत्युक्तं एवंचसत्यापोद्वीपमिव वृष्ट्युदकानिपयांसि सस्याद्यन्नानिदधतिधारयन्ति एतत्सर्वं महानुभावस्येन्द्रस्यऋष्टेःसामर्थ्यमितीन्द्रस्यस्तुतिः ॥ ३ ॥

३. इन्द्र, तुम्हारा प्रसिद्ध वज्रायुध-विशेष (ऋष्टि) हमारे लिए, मेघ के पास जाता है। मरुद्गण चिर-सञ्चित जल गिरा रहे हैं। विस्तृत यज्ञ के लिए अग्नि प्रदीप्त हुए हैं। जैसे जल द्वीप को धारण करता है, वैसे ही अग्नि हव्य धारण करते हैं।

अथचतुर्थी—

त्वंतूनइन्द्रतंर॒यिंदा॒ओजिष्ठया॒दक्षिणयेवरा॒तिम् ।
स्तुत॑श्च॒यास्ते॑च॒कन॑न्तवा॒योःस्तनं॒नमध्वः॑पीपयन्त॒वाजैः॑ ॥ ४ ॥

त्वम् । तु । नः॒ । इन्द्र॒ । तम् । र॒यिम् । दाः॒ । ओजि॑ष्ठया ।
दक्षि॑णयाऽइव । रा॒तिम् । स्तुतः॑ । च॒ । याः । ते॒ । च॒कन॑न्त । वा॒योः ।
स्तनम् । न । मध्वः॑ । पी॒पय॒न्त॒ । वाजैः॑ ॥ ४ ॥

हेइन्द्र त्वंतु तुरवधारणे त्वमेव तंरयिंत्वद्दानयोग्यंगवादिधनंदाः देहि यस्मादितरेभ्योपि त्वमेवबहुप्रदः अतोतिमहद्धनंदेहीत्यर्थः यद्वातु ओजिष्ठयाओजस्वितमयापरिक्रमणार्हयादक्षिण-यासमृद्धिसाधनयागवादिलक्षणया ऋत्विजमिवरातिंदातारंत्वांप्रीणयामइतिशेषः यद्वा दक्षिणया-यासमृद्धिसाधनयागवादिलक्षणया ऋत्विजमिवरातिंदातारंत्वांप्रीणयामइतिशेषः

[illegible]

द्देयद्रव्यसामान्यवचनः रातिशब्दोवस्तुवचनः हिरण्यादिसारवद्द्रव्यप्रदानेनबन्धुंयथावशीकुर्वन्ति तद्वत् त्वांवशीकुर्महइत्यर्थः किञ्च वायोःक्षेपिष्ठस्यशीघ्रवरप्रदस्य ते कर्मणिषष्ठी वायुंत्वांस्तुवन्ति यद्वा त्वांवशीकुर्महइत्यर्थः किञ्च वायोःक्षेपिष्ठस्यशीघ्रवरप्रदस्य ते कर्मणिषष्ठी वायुंत्वांस्तुवः येस्मदीयाः स्तोतारः चकनन्त कामयन्ते स्तुवन् याःस्तुतयः ताअपित्वामेवकामयन्तेविवायोजना होतादयोवाजैर्हविर्लक्षणैरन्नैः कनतेण्यन्तात्लुङिचङिरूपं चङ्यन्यतरस्यामितिचङःपूर्वमक्षरमुदात्तं होतादयोवाजैर्हविर्लक्षणै-

---

१ नि० १. ४.।

हेइन्द्र त्वंमीळ्हुषः उदकसेक्तृन्नृन् अगच्छेतृन्नराकारान्वा महोमहतः मेघान्प्रतियाहि अभिगच्छ मेघानांनृन्नरूपेणनराकारत्वंयुक्तं गत्वाच पार्थिवेसदने पृथिवीत्यन्तरिक्षनाम तत्संबन्धिनिस्थानेयतस्व प्रयत्नंकुरु तैःसहयुध्यस्वेत्यर्थः यद्वा हविःप्रदातॄन्कर्मनिर्वोढृकान्महतोयजमानान्प्रतिगच्छ गत्वाचपार्थिवेसदनेदेवयजनेयतस्व यत्नंकुरु हविर्भोजनाय अथअपिच प्रयतापत्नां त्वत्सहायकारिणांमरुतांसंबन्धिनः पृथुज्रयासोविस्तीर्णमूलाएताः पृषद्वर्णागन्तारोवाअश्वाः अर्यः अरेः शत्रोःपौंस्यानिपुंस्त्वकर्माणितीर्थे न युद्धमार्गेइव तस्थुः तिष्ठन्ति मेघानाक्रमन्ते यद्वैतां मरुतांपृथुज्रयासः बृहन्मूलाएताः कृष्णवर्णामेघाः तिष्ठन्ति तत्रदृष्टान्तः—अर्यः अरणीयस्य स्वामिनः पौंस्यानिबलानितीर्थे न राजवीथ्यांयथातिष्ठन्तितद्वत् ॥ ६ ॥

६. इन्द्र, तुम जल-सेचक हो। दुष्प्राप्य और विशाल मेघ के सामने जाओ। अन्तरिक्ष प्रदेश में रहकर चेष्टा करो। युद्ध-क्षेत्र में शत्रुओं के पराक्रम की तरह मरुतों के विस्तीर्ण पद—अश्वगण—मेघों पर आक्रमण करते हैं।

प्रतिघोराणामेतानामयासांमरुतांशृण्वआयतामुपब्दिः ।
येमर्त्यंपृतनायन्तमूमैर्ऋणावानंनपतयन्तसर्गैः ॥ ७ ॥

प्रति । घोराणाम् । एतानाम् । अयासाम् । मरुताम् । शृण्वे ।
आऽयताम् । । उपब्दिः । ये । मर्त्यम् । पृतनाऽयन्तम् ।
ऊमैः । ऋणऽवानम् । न । पतयन्त । सर्गैः ॥ ७ ॥

हेइन्द्र तेसंबन्धिनांघोराणांभयानकानांशब्दायमानानांवा एतानांश्वेतवर्णानांअयासांअयमानानांगमनशीलानांमरुतांआयतांआगन्तृणांमरुतांउपब्दिः उपगुर्वादिसमीपेगम्यतेज्ञायते उपयतइतिवाउपब्दिः वाक्प्रतिशृण्वेश्रूयते कर्मणिकर्तृप्रत्ययः तएवविशेष्यन्ते—येमरुतोमर्त्यंमरणधर्माणंऊमैः स्वरक्षणैः उदकनिर्गमनसाधनैर्वापृतनायन्तंपृतनात्मनइच्छन्तंवैरिणंमेघंवा सर्गैः सृष्टैः स्वकीयप्रहारविशेषैः पतयन्ति तेषामेवस्वनिःश्रूयतइत्यर्थः पातनेदृष्टान्तः—सर्गैः ऋणावानंन छन्दसीवनिपाविति वनिप् ऋणवन्तंअधमर्णमिव तंयथापीडयित्वावदीयंधनमपहरन्तितद्वत् एवंमहानुभावामरुतस्तवानुगाइतीन्द्रस्यस्तुतिः ॥ ७ ॥

७. इन्द्र, भयंकर, कृष्णवर्ण और गमनशील मरुतों के आने का शब्द सुनाई देता है। जैसे अधम शत्रु का विनाश किया जाता है, वैसे ही मनुष्यों की रक्षा के लिए मरुद्‌गण प्रहरण-द्वारा सेना-बल-संयुक्त शत्रुओं का विनाश करते हैं।

त्वंमानेभ्यइन्द्रविश्वजन्यारदामरुद्भिःशुरुधोगोअग्राः ।
स्तवानेभिःस्तवसेदेवदेवैर्विद्यामेषंवृजनंजीरदानुम् ॥ ८ ॥

त्वम् । मानेभ्यः । इन्द्र । विश्वऽजन्या । रद । मरुत्ऽभिः । शुरुधः ।
गोऽअंग्राः । स्तवानेभिः । स्तवसे । देव । देवैः । विद्याम । इषम् ।
वृजनम् । जीरऽदानुम् ॥ ८ ॥

हेइन्द्र त्वंमानेभ्योमानार्थंचित्तसमुन्नत्यर्थं तादर्थ्येचतुर्थी विश्वजन्याविश्वजन्यः सोरा-
कारः विश्वेप्राणिनउत्पादनीयायस्यतादृशस्त्वंसर्वजनहितायवा मरुद्भिःसहशुरुधः शोक-
स्यरोधयित्रीः शोषिकाः गोअग्राःगर्जितमुदकंवाअग्रेपुरतोयासांतामेघपंक्तीः रद विलिख विदा-
रय हेदेव द्योतमान त्वं स्तवानेभिः स्तूयमानैर्देवैरन्यैर्मरुदादिभिः ऋत्विग्भिर्वास्तवसे स्तूयसे
उभयत्रकर्मणिकर्तृप्रत्ययः विद्यामेत्यर्धर्चोव्याख्यातः ॥ ८ ॥

८. इन्द्र, सारे प्राणी तुमसे ही उत्पन्न हुए हैं। मरुतों के साथ, अपने सम्मान के लिए, तुम दुःख-नाशिका और जल-धारिणी मेघ-पंक्ति को विदीर्ण करो। देव, स्तूयमान देवगण तुम्हारी स्तुति करते हैं। तुम हमें अन्न, बल और दीर्घायु प्रदान करो।

॥ इतिद्वितीयस्यचतुर्थेनवमोवर्गः ॥ ९ ॥

ननूनमस्तीतिपञ्चर्चंपंचमंसूक्तं आगस्त्यमैन्द्रं अत्रानुक्रमणिका—ननूनंपञ्चागस्त्येनैन्द्रेहवि-
र्भिर्मरुद्भ्यउद्यतइन्द्रागस्त्ययोःसंवादऐन्द्रः आद्यातृतीयाचेन्द्रवाक्यं चतुर्थीचाद्यौबृहती वि-
ष्टोऽनुष्टुभइतिसूक्तस्येन्द्रागस्त्यसंवादरूपत्वात् आद्यातृतीयाचतुर्थीचेन्द्रवाक्यं अवस्थासांय-
स्यवाक्यन्यायेनसऋषिः द्वितीयागस्त्यवाक्ये अतस्तयोःसएवर्षिः आद्याचबृहती ततस्त्रिस्रोऽनु-
ष्टुभः अन्त्याअविशेषात्रिष्टुप् विशेषविनियोगोलैङ्गिकः अत्रसूक्तेयास्कः—अगस्त्यइन्द्रायहवि-
र्निरुप्यमरुद्भ्यःसंप्रदित्सांचकारसइन्द्रएत्यपरिदेवयांचक्रइति ।

तत्रप्रथमा—

ननूनमस्तिनोश्वःकस्तद्वेदयदद्भुतम् ।
अन्यस्यचित्तमभिसंचरेण्यमुताधीतंविनश्यति ॥ १ ॥

न । नूनम् । अस्ति । नो इति । श्वः । कः । तत् । वेद । यत् ।
अद्भुतम् । अन्यस्य । चित्तम् । अभि । सम्ऽचरेण्यम् । उत ।
आऽधीतम् । वि । नश्यति ॥ १ ॥

१ नि० १. ५.।

परिदेवनप्रकारःप्रतिपाद्यते इन्द्रआह—अद्यतनंयदस्तितन्नूनमद्यनास्ति नूनमत्रविचिकित्सार्थे अनागतेविषयमपिनास्ति तथाप्युत्तरवाक्येश्वइतिदर्शनादनागतेतिगम्यते तथाश्वोपिनूनंनो-उशब्दोऽवधारणे श्वस्तनमपिनैव नास्ति अद्ययथास्मदर्थंनिरूप्यमस्मभ्यंनास्तिकिल श्वःकथंलप्स्यतइतिभावः यदद्भुतंअन्यस्यैनिरूप्यान्यस्मैदत्तमितियदस्ति वैपरीत्यंतत्कोवेद यद्वा यदद्भुतं भाविकार्यंयदस्तितत्कोवेद अद्यश्वोवालप्स्यइतिआशानकार्येत्युक्तंभवति तदेवाह—अभिसञ्चरेण्यंसर्वतःसञ्चारि अन्यस्यचित्तंमनःसंकोवाजानातीतिशेषः उतअपिच आधीतंआध्यातंचिन्तितमपिविनश्यति किमुसङ्कल्पश्रुतंनश्यतीति ॥ १ ॥

१. (इन्द्र) आज या कल कुछ नहीं है। अद्भुत कार्य की बात कौन कह सकता है ? अन्य मनुष्यों का मन अत्यन्त चञ्चल होता है—जो अच्छी तरह पढ़ा जाता है, वह भी भूल जाता है।

किंनइन्द्रजिघांससि भ्रातरोमरुतस्तव ।
तेभिःकल्पस्वसाधुयामानःसमरणेवधीः ॥ २ ॥

किम् । नः । इन्द्र । जिघांससि । भ्रातरः । मरुतः । तव । तेभिः ।
कल्पस्व । साधुऽया । मा । नः । सम्ऽअरणे । वधीः ॥ २ ॥

इदमगस्त्यवाक्यं हेइन्द्र नोस्माननपराधिनः किंजिघांससि हन्तुमिच्छसि कथमवध्यत्वमित्यतआह—मरुतस्तवभ्रातरः त्वयाभोगप्रदानेनभरणीयाइत्यर्थः अतोवयमवध्याइत्युक्तंभवति मरुतामिन्द्रभ्रातृत्वमेकस्मिन्नेवदितिगर्भेउत्पन्नत्वात् साचोत्पत्तिःपुराणेषुप्रसिद्धा सन्तुभ्रातरः ततःकिमित्यतआह—तेभिस्तैर्मरुद्भिःसह साधुयासाधुत्वंकल्पस्व कल्पय हविर्भागान्वैः सहयुद्धंवानोस्मान्समरणेसङ्ग्रामेमावधीः माहिंसीः यद्वा कृशेदृष्टान्तः—सङ्ग्रामेयथाविरोधिनंहंसिनतथास्मानिति॥ २ ॥

२. (अगस्त्य) इन्द्र, तुम क्या मुझे मारना चाहते हो ? मरुद्गण तुम्हारे भ्राता हैं। उनके साथ अच्छी तरह यज्ञभाग भोगो। युद्ध-काल में हमें नहीं विनष्ट करना।

अथतृतीया—

किंनोभ्रातरगस्त्यसखासन्नतिमन्यसे ।
विद्माहितेयथामनोस्मभ्यमिन्नदित्ससि ॥ ३ ॥

किम् । नः । भ्रातः । अगस्त्य । सखा । सन् । अति । मन्यसे ।
२ विद्म । हि । ते । यथा । मनः । अस्मभ्यम् । इत् । न । दित्ससि ॥३॥

इदमिन्द्रवाक्यं हे भ्रातः हे अगस्त्य हविःप्रदानवरप्रदानाभ्यां परस्परोपकारकत्वात्सखात्वं वाहयस्त्वं सखासन्अस्मद्धितकार्यंपिसन् नोऽस्मान्किमतिमन्यसे कस्मादपराधादतिक्रम्यमनु-षे अपलपसि नायमपलापः किन्तु तथ्यमेवेतिचेदुच्यते मनोऽर्थंततव मनोमानसंयथायथावद्वयं विजानीमः कथंजानीथेतिचेदुच्यते अस्मभ्यमित्र दित्ससि अस्मदर्थंनिरूप्यमस्मभ्यंदातुंनेच्छस्येव इदंवार्थं॥ ३ ॥

३. (इन्द्र) भ्राता अगस्त्य, मित्र होकर तुम क्यों हमें अनादृत कर रहे हो ? हम निश्चय ही तुम्हारे मन की बात जानते हैं। तुम हमें नहीं देना चाहते।

अथचतुर्थी—

अरंकृण्वन्तुवेदिंसमग्निमिन्धतांपुरः।
तत्रामृतस्यचेतनंयज्ञंतेतनवावहै ॥ ४ ॥

अरम् । कृण्वन्तु । वेदिम् । सम् । अग्निम् । इन्धताम् । पुरः ।
तत्र । अमृतस्य । चेतनम् । यज्ञम् । ते । तनवावहै ॥ ४ ॥

इदमिन्द्रवाक्यं अपरेगस्त्यवाक्यमाहुः हेऋत्विजोयूयंअगस्त्योऽङ्गीकृतवान् तस्माद्वेदिमरं-कृण्वन्तु कुर्वन्तु संमार्जनपर्युक्षणादिनापरिचरन्तु तथापुरः पुरस्तात् अग्निमाहवनीयादिकंसमि-न्धतांइध्मप्रक्षेपेणप्रज्वालयन्तु तत्राग्नावमृतस्यामरणलक्षणस्यदेवत्वस्यचेतनंप्रज्ञापकंयज्ञं हेअग-स्त्य तेत्वदीयंत्वंचाहंचतनवावहै अगस्त्यवाक्यपक्षेऽशिष्टमविशिष्टं तत्र वेयामृतस्यतत्साधनस्य हविषश्चेतनंप्रज्ञापनमासादनंकुरुत किञ्च आवांपत्नीयजमानौ अध्वर्युयजमानौवा हेइन्द्र तेत्व-दर्थंयज्ञंतनवावहै ॥ ४ ॥

४. ऋत्विग्गण, तुम वेदी को सजाओ और सामने अग्नि को प्रज्वलित करो। अनन्तर उसमें तुम और हम अमृत के सूचक यज्ञ को करेंगे।

त्वमीशिषेवसुपतेवसूनांत्वंमित्राणांमित्रपतेधेष्ठः।
इन्द्रत्वंमरुद्भिःसंवदस्वाधप्राशानऋतुथाहवींषि ॥ ५ ॥ १० ॥

त्वम् । ईशिषे । वसुऽपते । वसूनाम् । त्वम् । मित्राणाम् । मित्रऽपते ।
धेष्ठः । इन्द्र । त्वम् । मरुत्ऽभिः । सम् । वदस्व । अध । प्र । अशान ।
ऋतुऽथा । हवींषि ॥ ५ ॥ १० ॥

इदमयस्त्यधाक्ष्यं हे वसूनां वसुपते अतिमभूतानां पुरोडाशाद्यादिधनानांस्वामिन् हे इन्द्र त्व- मीशिषे ईश्वरो भवसि सर्वस्य वृत्त्यवृत्तिभ्यां बहुत्वं नित्य संबन्ध श्च प्रतिपद्यते यद्वा हे वसुपते व- सूनामीशिषे इति योजना द्वितीयो वसुशब्दो नुवादो वा तथा हे मित्राणां मित्रपते अस्मदादिमित्रस्य नित्यं पालकेन्द्र त्वं श्रेष्ठः सर्वस्यातिशयेन धारको सि हे इन्द्र त्वं उक्तमहिमस्त्वं मरुद्भिः संवदस्व तैः साकं सम्यक्कृतमिति वदस्व अथ अपि च त्वं ऋतुथा ऋतावृतौ उपलक्षणमेतत्काळस्य यथायाग- काले हवींषि आज्यचर्वादीनि माशनमकर्षेण भुंक्ष्व ॥ ५ ॥

५. (अगस्त्य) हे धन के अधिपति, हे मित्रों के मित्रपति, तुम ईश्वर हो, तुम सबके आश्रय-स्वरूप हो। तुम मरुतों से कहो कि हमारा यज्ञ सम्पन्न हुआ है। तुम यथासमय अर्पित हव्य भक्षण करो।

॥ इति द्वितीयस्य चतुर्थे दशमो वर्गः ॥ १० ॥

प्रतिवइति षळृचं सप्तमं सूक्तं आगस्त्यं त्रैष्टुभं मारुतं आद्येद्वेकेवल मारुते शिष्टा श्चत्वारोमरु- त्वदिन्द्रदेवताकाः प्रतिवः षण्मारुतं तुचस्तोन्त्यामरुत्वतीत्यनुक्रमणिका विशेषविनियो- गोलैङ्गिकः।

प्रतिवएनानमसाहमेमिसूक्तेनभिक्षेसुमतिंतुराणाम् ।
रराणतामरुतोवेद्याभिर्निहेळोधत्तविमुचध्वमश्वान् ॥ १ ॥

प्रति । वः । एना । नमसा । अहम् । एमि । सुऽउक्तेन । भिक्षे । सुऽमतिम् । तुराणाम् । रराणता । मरुतः । वेद्याभिः । नि । हेळः । धत्त । वि । मुचध्वम् । अश्वान् ॥ १ ॥

हे मरुतः वोयुष्मानहंमत्येमि अभिगच्छामि केनसाधनेन नमसानमस्कारेण हविषा वा नम- इत्यन्ननाम यथासूक्तेनशोभनवचनेनस्तुतिरूपेण तुराणां त्वरमाणानां शत्रूणां हिंसकानां वा युष्माकं सुमतिं शोभनमतिं अनुग्रहबुद्धिं भिक्षे याचे इन्द्रस्यैवपुनर्हविःप्रदानादिदं याच्यते किञ्च हे मरुतः यूयंवेद्याभिर्वेदितव्याभिःस्तुतिभीरराणता रममाणेन मनसा स्वयं भूवाः सन्तो हेळः क्रोधनामैतत् क्रोधं युष्मदभिजनितं निधत्त निकर्षं धारयत त्यजतेत्यर्थः तथाऽश्वान्विमुचध्वं रथेभ्यो विमोज- यत क्रोधात्पुनर्गमनं माकुरुतेत्यर्थः ॥ १ ॥

१. मरुतो, मैं नमस्कार और स्तुति करता हुआ तुम्हारे पास आता हूँ। हे वेगवान् मरुतो, तुम्हारी दया चाहता हूँ। मरुतो, स्तुति-द्वारा आनन्दित चित्त से क्रोध छोड़ो और रथ से अश्व छोड़ो अर्थात् ठहरने की कृपा करो।

एषवःस्तोमोमरुतोनमस्वान्हृदातष्टोमनसाधायिदेवाः ।
उपेमायातमनसाजुषाणायूयंहिष्ठानमसइद्वृधासः ॥ २ ॥

एषः । वः । स्तोमः । मरुतः । नमस्वान् । हृदा । तष्टः । मनसा ।
धायि । देवाः । उप । ईम् । आ । यात । मनसा । जुषाणाः ।
यूयम् । हि । स्थ । नमसः । इत् । वृधासः ॥ २ ॥

हेमरुतः एषवःस्तोमः इदानींक्रियमाणः मकारोवोयुष्माकंयुष्मदर्थमित्यर्थः कीदृशोयं नमस्वान् नमइत्यन्ननाम हविर्लक्षणान्नवान् नकेवलंस्तुतिमात्रं भक्षणायहविरपियुष्माकमित्यर्थः किञ्च हृदातष्टःयुष्मन्निवेदनबुद्ध्यासंपादितः तादृशःस्तोमोहेदेवाः देवनशीलाः मनसा अनुग्रहयुक्ता चित्तेनधायि धार्यतां तदर्थंमनसाआदरयुक्तजुषाणाः इमंस्तुतिंसेवमानाः उपयात उपागच्छतैव माविलंबंकुरुत यूयंनमसोन्नस्यहवीरूपस्यवृधासःस्थहि वर्धयितारोभवथखलु अतआगन्तव्यमेव इत्यर्थः ॥ २ ॥

२. मरुतो, तुम्हारे इस स्तोम में अन्न है। देवगण, यह स्तोम, तुम्हारे उद्देश्य से हृदय से सम्पादित हुआ है; कृपा करके इसे मन में रखिए। तावर इसे स्वीकार करते हुए आओ। तुम हव्य-रूप अन्न के वर्द्धयिता हो।

स्तुतासोनोमरुतोमृळयन्तूतस्तुतोमघवाशंभविष्ठः ।
ऊर्ध्वानःसन्तुकोम्यावनान्यहानिविश्वामरुतोजिगीषा ॥ ३ ॥

स्तुतासः । नः । मरुतः । मृळयन्तु । उत । स्तुतः । मघऽवा ।
शम्ऽभविष्ठः । ऊर्ध्वा । नः । सन्तु । कोम्या । वनानि । अहानि ।
विश्वा । मरुतः । जिगीषा ॥ ३ ॥

हेमरुतः स्तुतासः स्तुताःसन्तोनोस्मान्मृळयन्तु सुखयन्तु उतअपिच मघवा मघमितिधननाम अस्मदादिभ्यबहुधनेन तद्वानिन्द्रः स्तुतःशंभविष्ठःसुखस्यभावयितृतमःसन् अस्मान्मृळयन्तु किञ्च हेमरुतोनोस्माकं जिगीषा जिगातिर्गतिकर्मणाजिगीषा जिगीषितव्यानि प्राप्तव्यानि उत्तरत्रानुभूयमानानि विश्वा सर्वाण्यहानि दिवसानि ऊर्ध्वा उन्नतानिउपर्युपरिश्रियाय-शसावोत्कृष्टानिकोम्याकोम्यानिस्पृहणीयानिवनानिसर्वैः संभजनीयानिसन्तु जिगीषाजेतुमि-ष्टानिजेतव्यानिचसन्त्विविवायोज्यं एवंकृत्वामरुतइन्द्रश्चसुखयन्त्वित्यर्थः ॥ ३ ॥

३. मरुद्गण, स्तुत होकर हमें सुखी करो। इन्द्र, स्तुत होकर हमें सर्वापेक्षा सुखी करें। मरुतो, हम लोग जितने दिन जियें, वे सब दिन उत्कृष्ट, स्पृहणीय और भोग-योग्य हों।

अस्मादहंतविषादीषमाणइन्द्राद्भियामरुतोरेजमानः ।
युष्मभ्यंहव्यानिशितान्यासन्तान्यारेचकृमामृळतानः ॥ ४ ॥

अस्मात् । अहम् । तविषात् । ईषमाणः । इन्द्रात् । भिया ।
मरुतः । रेजमानः । युष्मभ्यम् । हव्या । निःऽशितानि । आसन् ।
तानि । आरे । चकृम । मृळत । नः ॥ ४ ॥

हेमरुतः शृणुत अहं अस्मात् प्रसिद्धात्तविषात् बलवतइन्द्रात्तत्सकाशात् भियाभीत्याईषमाणः पलायमानः पुरतःस्थातुमशक्तः तथा रेजमानः वेपमानोऽभवं ततःकिमायातमित्यतआह—यानियुष्मभ्यंहव्याहवींषिनिःशितानिसंस्कृतान्यासन् तानि तान्येव आरे चकृम दूरे कृतवन्तोवयं इन्द्रभयात् अतोनोऽस्मानपराधिनोऽपि मृळत सुखयत ॥ ४ ॥

४. मरुतो, हम इस बलवान् इन्द्र के पास से डर के मारे भागते हुए काँपने लगे। तुम्हारे लिए जिस हव्य को संस्कृत किया था, उसे दूर कर दिया। हमें सुखी करो।

येनमानासश्चितयन्तउस्राव्युष्टिषुशवसाशश्वतीनाम् ।
सनोमरुद्भिर्वृषभश्रवोधाउग्रउग्रेभिःस्थविरःसहोदाः ॥ ५ ॥

येन । मानासः । चितयन्ते । उस्राः । विऽउष्टिषु । शवसा । शश्वतीनाम् ।
सः । नः । मरुत्ऽभिः । वृषभ । श्रवः । धाः । उग्रः । उग्रेभिः ।
स्थविरः । सहःऽदाः ॥ ५ ॥

हेइन्द्र शवसाबलभूतेन त्वयानुगृहीताः मानासोमान्याः त्वयाभिमानितावा उस्राःरश्मयः शश्वतीनांनित्यानांबह्वीनांउषसांव्युष्टिषुसर्वासुप्रकाशेषुसत्सु चितयन्तेचेतयन्ते प्राणिनां स्वस्वव्यवहारायप्रज्ञापयन्ते ऐन्द्र्यांदिशितेनैवानुगृहीताउषसोरश्मयउद्गच्छन्तीतिप्रसिद्धं हेवृषभ वर्षितरिन्द्र सतादृशस्त्वंमरुद्भिःसहितः नः अस्माकं श्रवोधाः सर्वैःश्रूयमाणमन्नंधेहिस्थापयप्रदेहीत्यर्थः कीदृशस्त्वं उग्रः उद्गूर्णबलः सहोदाः पराभिभवसमर्थंबलंसहस्तस्यदाता स्थविरः पुरातनः कीदृशैर्मरुद्भिः उग्रेभिः क्रूरबलैः एवं महानुभावोऽन्नंदेहि ॥ ५ ॥

५. इन्द्र, तुम बल-स्वरूप हो। तुम्हारे माननीय अनुग्रह से किरणें, प्रतिदिन उषा के उदयकाल में प्राणियों को चैतन्य देती हैं। अभीष्ट-वर्षी, उग्र बल-प्रदायी और पुरातन इन्द्र, तुम उग्र मरुतों के साथ अन्न धारण करो।   अथषष्ठी—

त्वंपाहीन्द्रसहीयसोनॄन्भवामरुद्भिरवयातहेळाः ।
सुप्रकेतेभिःसासहिर्दधानोविद्यामेषंवृजनंजीरदानुम् ॥ ६ ॥ ११ ॥

त्वम् । पाहि । इन्द्र । सहीयसः । नॄन् । भव । मरुत्ऽभिः ।
अवयातऽहेळाः । सुऽप्रकेतेभिः । ससहिः । दधानः । विद्याम ।
इषम् । वृजनम् । जीरऽदानुम् ॥ ६ ॥ ११ ॥

हेइन्द्र त्वंपाहिरक्षकान् सहीयसोनॄन् सहस्वितमान् अनुमहं णातिप्रवृद्धबलान् नेतॄन् मनु-ष्यानस्मान्रक्षस्वोवा किञ्च मरुद्भिःसाकं अस्मास्ववयातहेळ्याभव अपगतमन्युर्भव मरुत्सुवात-थाभव किञ्च सुप्रकेतेभिः शोभनप्रज्ञानैर्मरुद्भिःसह सासहिः शत्रुणामभिभवितासन् दधानः अस्मदभिमतस्यधारयिताभवेतिशेषः शिष्टोव्याख्यातः ॥ ६ ॥

६. इन्द्र, प्रभूत बलशाली मरुतों की रक्षा करो। उनके प्रति निष्क्रोध बनो। मरुद्गण उत्तम प्रज्ञावाले हैं। उनके साथ शत्रुओं के विनाशक बनो और हमारी रक्षा करो। हम अन्न, बल और दीर्घायु प्राप्त करें।

॥ इतिद्वितीयस्यचतुर्थेएकादशोवर्गः ॥ ११ ॥

चित्रोवइतित्र्यात्मकमष्टमंसूक्तमागस्त्यंमारुतंगायत्रं चित्रस्तृचंगायत्रमित्यनुक्रमणिका ह्रैङ्गिकोविनियोगविनियोगः।

तत्रप्रथमा—

चित्रोवोस्तुयामश्चित्रऊतीसुदानवः । मरुतोअहिभानवः ॥ १ ॥

चित्रः । वः । अस्तु । यामः । चित्रः । ऊती । सुऽदानवः ।
मरुतः । अहिऽभानवः ॥ १ ॥

हेमरुतः वोयुष्माकंयामोस्मद्यज्ञागमनंचित्रश्चायनीयः पूज्यआश्चर्यभूतोवास्तुभवतु नकेवल-मागमनमेवचित्रं किन्तु हेसुदानवः शोभनदानाः हेअहिभानवः अहीयमानप्रकाशाः युष्माकं संबन्धीचित्रः समागमः ऊतीऊत्यैरक्षणाय इष्टवर्षणायवा युक्तश्चभवतु भवदागमनंशीघ्रमस्तु अभिमतप्रदंचास्त्वित्यर्थः ॥ १ ॥

१. मरुतो, यज्ञ में तुम्हारा आगमन विचित्र हो। दानशील और उत्कृष्ट दीप्तिवाले मरुतो, तुम्हारा आगमन हमारी रक्षा करे।

आरेसावःसुदानवोमरुतऋञ्जतीशरुः । आरेअश्मायमस्यथ ॥ २ ॥

आरे । सा । वः । सुऽदानवः । मरुतः । ऋञ्जती । शरुः ।
आरे । अश्मा । यम् । अस्यथ ॥ २ ॥

हे सुदानवः शोभनदाना मरुतः वो युष्माकं संबन्धिनी ऋञ्जती दीप्यमाना स्वतेजसा स्वात्मा-नमलंकुर्वती प्रसिद्धिमाप्नुवाना वा सा प्रसिद्धा शरुः हिंसका शक्तिः आरे दूरे भवतु तथा यमस्यथ क्षिपथ सोऽश्मा अस्मासु व्यापक आयुधविशेषः आरे दूरनामैतत् दूरे भवतु मां न प्राप्नोतु यद्वा आरेशब्द-आराच्छब्दपर्यायः स च दूरे समीपे च वर्तते अत्र समीपवचनः यमस्मत्तोऽन्यमस्यथ तं वैरिणमस्मा-कं अश्मा उपलोपमः कठिनः आयुधविशेषः आरे समीपं प्राप्नोतु ॥ २ ॥

२. दानशील मरुतो, तुम्हारे दीप्यमान और प्राणिवधकुशल अस्त्र हमारे पास से दूर हों। तुम जिस अश्म नाम के रथ को फेंकते हो, वह भी हमारे पास से दूर हो।

अथ तृतीया—

तृणस्कन्दस्य नु विशः परि वृङ्क्त सुदानवः। ऊर्ध्वान्नः कर्त जीवसे ॥ ३ ॥ १२ ॥

तृणऽस्कन्दस्य। नु। विशः। परि। वृङ्क्त। सुऽदानवः। ऊर्ध्वान्। नः। कर्त। जीवसे ॥ ३ ॥ १२ ॥

हे मरुतः सुदानवः शोभनदाना यूयं तृणस्कन्दस्य तृणवच्चलनस्वभावस्य शुष्यमाणस्य वा मम विशः पुत्रभृत्यादिरूपाः प्रजाः नु क्षिप्रं परि वृङ्क्त परिवर्जयत बाधापरिहारेण रक्षत यद्वोक्तलक्षण-कालस्यासुरविशेषस्य वा प्रजाः परिवर्जयत किञ्च नोऽस्मानूर्ध्वान्कर्त कुरुत जीवसे चिरजीव-नाय ॥ ३ ॥

३. दाता मरुतो, तिनके के समान नीच होने पर भी मेरी प्रजाओं को बचाना। हमें उन्नत करो, ताकि हम बच जायें।

॥ इति द्वितीयस्य चतुर्थे द्वादशो वर्गः ॥ १२ ॥

गायत्सामेति नवर्चं त्रयोदशं सूक्तमागस्त्यं त्रैष्टुभमैन्द्रं गायत्साम नवोनेत्यनुक्रान्तं समूळ्हे दशरा-त्रे तृतीयेऽहनि मरुत्वतीयशस्त्रे एतत्सूक्तं विश्वजितो[illegible] सूत्रितम्—तृतीयस्यैन्द्रः स्वाहा गायत्सामेति।

तत्र प्रथमा—

गायत्साम नभन्यं यथा वेरर्चाम तद्वावृधानं स्वर्वत्।
गावो धेनवो बर्हिष्यदब्धा आ यत्सद्मानं दिव्यं विवासान् ॥ १ ॥

गायत्। साम। नभन्यम्। यथा। वेः। अर्चाम। तत्। ववृधानम्। स्वःऽवत्। गावः। धेनवः। बर्हिषि। अदब्धाः। आ। यत्। सद्मानम्। दिव्यम्। विवासान् ॥ १ ॥

हेइन्द्र नभन्यंनभस्यंनभसिभवंनभोव्यापिनं हिंसकंवाराक्षसादिकस्य नभतिर्वधकर्मा न-भतिर्मर्दतीतिवधकर्मसुगणनात् वादरंसाम हेइन्द्र यथावेः येनप्रकारेणवेत्सि तथा गायत् गाय-ति उद्गातस्तस्मादयतःस्तौति इतःकारणात् वृधानंवर्धमानंस्ववर्षंकलभूतेनस्वर्गेणसहवर्तमानंय-थावेस्त्वथार्चामपूज्याम शंसामेत्यर्थः स्तुतमनुशंसतीतिन्यायात् यद्वा तत् उक्तलक्षणंसाम वृधानं सर्वंमयथाभवतितथार्चाम किञ्च बर्हिषियज्ञेषेनवोदोग्ध्यः अदब्धाः अहिंसिताः गावः यत् सधानं सीदन्तंदिव्यंदिविभवमिन्द्रंवांआविवासान् विवासतिःपरिचरणकर्मा आगत्यपरिचर-न्ति क्षीरंदुहन्तिवयार्चाम ॥ १ ॥

१. इन्द्र, उद्गाता सामयेव का इस प्रकार आकाशव्यापी गान गाता है कि तुम समझ सको। हम उस वर्द्धमान और स्वर्ग-प्रदाता स्तोत्र की पूजा करते हैं। स्वर्गीय इन्द्र, दुग्धवती और हिंसा-शून्या गायें जैसे कुशासन पर बैठने के समय तुम्हारी सेवा करती हैं, वैसे ही मैं भी पूजा करता हूँ।

अर्चद्वृषावृषभिःस्वेदुहव्यैर्मृगोनाश्नोअतियज्जुगुर्यात् ।
प्रमन्दयुर्मनांगूर्तहोताभरतेमर्योमिथुनायजत्रः ॥ २ ॥

अर्चत् । वृषा । वृषऽभिः । स्वऽइदुहव्यैः । मृगः । न । अश्नः । अति । यत् । जुगुर्यात् । प्र । मन्दयुः । मनाम् । गूर्त । होता । भरते । मर्यः । मिथुना । यजत्रः ॥ २ ॥

वृषा हविषांवर्षितायंयजमानः स्वेदुहव्यैः स्वायत्तहविष्कैः यद्वा स्वयंभासं इदु उदकंहव्यं येषांतादृशैः वृषभिर्वर्षकैः हविःप्रदातृभिः अध्वर्य्वादिभिः विशिष्टःसन् अर्चत् अर्चयतिइन्द्रं यद्वा वृषाफलस्यवर्षितायः इन्द्रः उक्तलक्षणैरध्वर्य्वादिभिरर्च्यतेयद्यस्मादश्नोव्यापकः पानाय-र्थंधावनप्रगोन हरिणादिरिव अयमिन्द्रः अश्नः अशनशीलःसन् अतिजुगुर्यात् अत्यर्थमुद्यु-क्तेहविर्भक्षणायमृगयाशनः क्षुत्पिपासार्दितः शीघ्रमुद्युङ्क्तेतथायमिन्द्रोपि यस्मादेवंतस्मादर्चति यद्वा यमिन्द्रोयत् यथा अश्नोश्नगनवांविजुगुर्यात्भक्षयेत् तथार्चतीत्यर्थः किञ्च हेगूर्तउद्गूर्णेन्द्रमनां मननं स्तोत्रमिच्छदेवानांमन्दयुःस्तुतियुक्तोमर्योहोतामानुषःस्तत्नायककत्विक् यजत्रोयागनिष्पादकः सन् मिथुनामिथुनानि युग्मरूपाणियाज्यापुरोनुवाक्यादीनि मिथुनौवा जायापतिरूपःसन् प्रभर-ते प्रकर्षेणसंपादयति तस्मादर्चयतीत्यर्थः॥ २ ॥

२. हव्यदाता यजमान, हव्य-प्रदाता अध्वर्यु आदि के साथ अपने लिये हव्य-द्वारा इन्द्र की पूजा करते हैं। पिपासित मृग की तरह इन्द्र, द्रुत वेग से यज्ञ-स्थल में उपस्थित होंगे। उग्र इन्द्र, स्तोत्राभिलाषी देवों की स्तुति करते हुए मर्त्य होता, स्त्री-पुरुष, यज्ञ-सम्पादन करते हैं।

नक्षद्धोता परि सद्म मिता यन्भरद्गर्भमा शरदः पृथिव्याः।
क्रन्ददश्वो नयमानो रुवद्गौरन्तर्दूतो न रोदसी चरद्वाक् ॥ २ ॥

नक्षत्। होता। परि। सद्म। मिता। यन्। भरत्। गर्भम्। आ।
शरदः। पृथिव्याः। क्रन्दत्। अश्वः। नयमानः। रुवत्। गौः।
अन्तः। दूतः। न। रोदसी इति। चरत्। वाक् ॥ २ ॥

होता होमनिष्पादकोऽयमग्निर्मितापरिमितानि सद्मसदनानि गार्हपत्यादिस्थानानि परियन्परि-तोगच्छन्नक्षद्व्याप्नोति व्याप्य च शरदः संवत्सरसंबन्धिनं पृथिव्या भूम्याश्च संबन्धिनं गर्भं गर्भस्था-नीयमन्नं हविर्लक्षणमाभरदाहरति स्वीकरोति संभरन्निवसंवत्सरपर्यन्तं वर्धितं भूम्यामुत्पन्न-मित्यर्थः यद्वा संवत्सरसंबन्धिनं वसन्तादिकालेज्योतिष्टोमादिषु दीयमानं पार्थिवं हविर्भरत् वसन्ते-वसन्तेज्योतिषायजेतेति श्रुतेः। तथा कृत्वा क्रन्दत् अश्वः दूतोपममेतत् अश्वइव क्रन्दन् हर्षातिश-यात् किंकुर्वन् नयमानः नयन् इन्द्राय हविर्भारं किञ्च गौर्गन्ता उक्षा तो वृषभइव रुवत् रौति शब्दायते किं-कुर्वन् दूतो न वार्ताहरो दूतइव रोदसी रोदस्योर्द्यावापृथिव्योरन्तर्मध्ये रोदस्योरन्तरा वाक् स्तूय-मानः स्तुवन्वा देवान् चरत् चरति गच्छति हविःस्वीकाराय पृथिवीं तत्प्रापणाय द्युलोकं च परिभ्रमती-त्यर्थः वक्तेः कर्तरि कर्मणि वा क्विब्वचीत्यादिना क्विब्दीर्घो संप्रसारणाभावश्च ॥ २ ॥

२. होम-सम्पादक अग्नि परिमित गार्हपत्यादि स्थान में चारों ओर व्याप्त हैं तथा शरत्काल के और पृथिवी के गर्भस्थानीय अन्न को ग्रहण करते हैं। अश्व की तरह शब्द करके, वृषभ की तरह शब्द करके, अन्न लेकर, आकाश और पृथिवी के बीच दूत-स्वरूप बात-चीत करते हैं।

ताकर्माषतरास्मैप्रच्यौत्नानिदेवयन्तोभरन्ते।
जुजोषदिन्द्रोदस्मवर्चानासत्येवसुग्म्योरथेष्ठाः ॥ ३ ॥

ता। कर्म। अषऽतरा। अस्मै। प्र। च्यौत्नानि। देवऽयन्तः।
भरन्ते। जुजोषत्। इन्द्रः। दस्मऽवर्चाः। नासत्याऽइव।
सुग्म्यः। रथेऽस्थाः ॥ ३ ॥

ता तानि अषतरा अषतराणि व्याप्ततराणि वा हवींषि अस्मा इन्द्राय तदर्थं कर्म कुर्मः संपादया-मः कृञश्छान्दसे वर्तमानार्थे लुङि मन्त्रे घसेतिच्लेर्लुक् छन्दस्युभयथेत्यार्धधातुकत्वेन ङित्त्वाभा-वाद्गुणः च्यौत्नानि च्यावयितॄणि दृढानि स्तोत्राणि कर्माणि स्वकीयानि सामर्थ्यानि वा देवयन्तो दे-वानात्मन इच्छन्तो यजमानाः प्रभरन्ति प्रकर्षेण संपादयन्ति तद्वद्वयमपि संपादयाम इत्यर्थः दस्मव-र्चाः दर्शनीयतेजाः शत्रूपक्षपणवलोवा नासत्येव नासत्यावित्राश्विनाविव द्यौर्हिया द्यावापृथिव्या त्मानौ

पाविवत्सुगम्यः सुगम्यः सुखेन गन्तुं शक्यः रथेष्ठाः रथे वर्तमानः एवंभूतः सन् इन्द्रः जुजोषत् अस्मत्कृतं स्तोत्रादिकर्म सेवताम् ॥ ४ ॥

४. हम इन्द्र के उद्देश्य से अत्यन्त व्यापक हव्य प्रदान करेंगे। देवाभिलाषी यजमान दृढ़ स्तोत्र करते हैं। दर्शनीय तेजवाले अश्विनी-कुमारों की तरह जानने योग्य और रथ पर अवस्थित इन्द्र हमारे स्तोत्र का सेवन करें।

तमु॑ ष्टुहीन्द्रं॒ यो ह॒ सत्वा॒ यः शूरो॑ म॒घवा॒ यो र॑थे॒ष्ठाः ॥
प्र॒ती॒चश्चि॒द्योधी॑या॒न्वृष॑ण्वान्वव॒व्रुष॑श्चि॒त्तम॑सो विह॒न्ता ॥५॥१२॥

तम् । ऊँ इति । स्तु॒हि॒ । इन्द्र॑म् । यः । ह॒ । सत्वा॑ । यः । शूरः॑ । म॒घऽवा॑ । यः । र॒थे॒ऽस्थाः । प्र॒ती॒चः । चि॒त् । योधी॑यान् । वृष॑ण्ऽवान् । व॒व॒व्रुषः॑ । चि॒त् । तम॑सः । वि॒ऽह॒न्ता ॥ ५ ॥ १२ ॥

तमु तमेवेन्द्रं स्तुहि हे होतः स्तुतिं कुरु किमस्याधिक्यमिति उच्यते यो ह यः खलु सत्वा अतिप्रभूतबलः यद्वा सत्वा सादकः शत्रूणां यश्च शूरः शौर्योपेतः मघवा धनवान् बलवान्वा यश्च रथेष्ठाः रथे वर्तमानः किञ्च प्रतीचश्चित् प्रत्यभिमुखं योद्धुरपि योधीयान् योद्धृतमः अतिपूर्वाद्युद्धेः किम्नं-ताद् ढुश्चकाराच्छसि अचइत्यकारलोपे चाविति दीर्घः अत्रेश्छन्दस्यसर्वनामस्थानमिति वि-भक्तिकदात्तः वृषण्वान् वृषाणो वर्षितारो वज्रादयः तद्वान् वृषाते वजवये वृषाणस्थइतिहिनिर्गमः। ववावव्रुषश्चित् आवरकस्यापि तमसो मेघादेर्विहन्ता विशेषेण घातकः यस्मादेवं महानुभावः त-स्मात्स्तुहि ॥ ५ ॥

५. हे होता, जो इन्द्र अनन्त बलवाले, शौर्य्यवान्, बलवान् रथ पर स्थित, सामने के योद्धाओं में श्रेष्ठ योद्धा, वज्र आदिवाले और मेघ आदि के विनाशक हैं, उनकी स्तुति करो।

॥ इति द्वितीयस्य चतुर्थे त्रयोदशो वर्गः ॥ १३ ॥

अथषष्ठी—

प्र यदि॒त्था म॑हि॒ना नृभ्यो॒ अस्त्यरं॒ रोद॑सी क॒क्ष्ये॒३॑ नास्मै॑ ।
सं वि॑व्य॒ इन्द्रो॑ वृ॒जनं॒ न भूमा॒ भर्ति॑ स्व॒धावाँ॑ ओप॒शमि॑व॒ द्याम् ॥ ६॥

प्र । यत् । इ॒त्था । म॒हि॒ना । नृऽभ्यः॑ । अस्ति॑ । अर॑म् । रोद॑सी॒ इति॑ । क॒क्ष्ये॒३॑ इति॑ । न । अ॒स्मै॑ । सम् । वि॒व्ये॒ । इन्द्रः॑ । वृ॒जन॑म् । न । भूम॑ । भर्ति॑ । स्व॒धाऽवा॑न् । ओ॒प॒शम्ऽइ॑व । द्याम् ॥ ६ ॥

1 ऋ० सं० २, ६, १८।

यद् यइन्द्रोमहिनामहत्त्वेनस्वैश्वर्येणनृभ्योनेतृभ्यःकर्मनिर्वाहकेभ्योयजमानेभ्यः प्रास्ति प्रभवति इष्टस्वर्गादिप्रदानेनरक्षितुं अस्मैरक्षकायेन्द्रायरोदसीद्यावापृथिव्यौकक्ष्येकक्ष्यायतेसती-सञ्चारायनारंनालंनपर्याप्तेजगतोधीशस्येन्द्रस्यसञ्चारायाल्पत्वात् द्यावापृथिव्यौनपर्याप्तेइत्यर्थः सूर्म्यादपिसूक्ष्मेहिभोविकल्पादितिभावः अयमिन्द्रोवृजनंनभूम भूमिंभूतानिवावृजनंन वलमिव वृजतेःकर्षनार्थस्येदंरूपं तदिव तद्यथा आवृणोतितथायमपिस्वतेजसासंविव्ये सम्यगावृणोतित्रैलो-क्यं किंचायंस्वधावानन्नवान्वृष्टिलक्षणोदकवान्वा द्यांदिवंभर्तिबिभर्ति धारणेदृष्टान्तः—ओ-पशमिव ईषदुपशेतेइत्योपशंशृङ्गं तत् वृषभइव यद्वा परस्परंसमीपेवर्तमानंक्षित्यन्तरिक्षाख्यं लोकद्वयमोपशं तदिव द्यांबिभर्ति लोकत्रयमपिबिभर्तीत्यर्थः भृशोऽडिच्छान्दसःशपोलुक् ॥ ६ ॥

६. इन्द्र, अपनी महिमा से कर्म-निष्ठ यजमानों को स्वर्ग आदि फल देने में समर्थ हैं। द्यावा-पृथिवी उनकी कक्षा की पूर्ति के लिए पर्याप्त नहीं है। जैसे अन्तरिक्ष पृथिवी को वेष्टित कर रहता है, वैसे ही वे भी अपनी प्रतिभा से तीनों लोकों को व्याप्त करते हैं। जैसे वृषभ अनायास शृंग धारण करता है, वैसे ही अन्नवान् इन्द्र भी स्वर्ग को अनायास धारण करते हैं।

समत्सुत्वाशूरसतामुराणंप्रपथिन्तमंपरितंसयध्यै ।
सजोषसइन्द्रंमदेक्षोणीःसूरिंचिद्येअनुमदन्तिवाजैः ॥ ७ ॥

समत्ऽसु । त्वा । शूर । सताम् । उराणम् । प्रपथिन्ऽतमम् ।
परिऽतंसयध्यै । सऽजोषसः । इन्द्रम् । मदे । क्षोणीः । सूरिम् ।
चित् । ये । अनुऽमदन्ति । वाजैः ॥ ७ ॥

हेशूर शौर्योपेतेन्द्र समत्सुसंग्रामेषु सतांत्वामेवाश्रित्यवर्तमानानांप्राणिनामुराणं उरूणि अधिकभूतानिबलादीनिकुर्वाणंप्रपथिन्तमंप्रकृष्टमार्गवन्तंसुकृतिनामुत्तममार्गभूतमिन्द्रंत्वांनृणांदारकं त्वात्वां परितंसयध्यै अवतंसीकर्तुंभूषणीकर्तुंमदेतवमदार्थंच सजोषसःसहसेवमानाः समान-प्रीतयोवा क्षोणीः क्षोण्योविशःपरिजनाःमरुतःप्रयतन्ते कीदृशास्ते येवाजैर्बलैःअनुमदन्तिअनुक्र-मेणमादयन्ति संग्रामेमरुतः त्वामेवस्वामिनंकृत्वामादयन्तिहर्षयन्तीत्यर्थः यद्वा येयजमानाः वा-जैर्हविर्भिर्मादयन्तितेसमानप्रीतियुक्तास्तवमनुष्यभूताऋत्विजःयजमानभूताः प्रजाःसमत्सुसहमा-नस्थानेषुयागेषूक्तलक्षणविशिष्टंत्वामेवपूजयितुं तवमदायचप्रयतन्ते ॥ ७ ॥

७. शूर इन्द्र, युद्ध-भूमि में साधुओं के बलप्रद और उत्तम-मार्ग-रूप हो। मरुद्गण तुम्हें स्वामी कहकर आनन्दित होते हैं। ये तुम्हारे परिजन हैं। तुम्हारे आनन्द के लिए सब लोग समान आनन्दित होकर तुम्हें अलंकृत करने की चेष्टा कर रहे हैं।

एवाहितेशंसवनासमुद्रआपोयत्तआसुमदन्तिदेवीः ।
विश्वातेअनुजोष्याभूद्गौःसूरींश्चिद्यदिधिषावेषिजनान् ॥ ८ ॥

एव । हि । ते । शम् । सर्वना । समुद्रे । आपः । यत् । ते । आसु ।
मदन्ति । देवीः । विश्वाः । ते । अनु । जोष्या । भूत् । गौः ।
सूरीन् । चित् । यदि । धिषा । वेषि । जनान् ॥ ८ ॥

हेइन्द्र एवाहिएवंहिसवितेतवसंबन्धीनि सवना सवनानि सूयतेसोमोयेष्वितिसवनानिसो-मयागाः ते शंसुखकराभवन्ति कथंसति यतयदिदेवीः देव्योद्योतमानाआपः समुद्रेउदकसमुद्र-मणापादानभूतेन्तरिक्षेआसुप्रजासुनिमित्तभूतासुतेत्वांमदन्तिमादयन्ति अन्तर्भावितण्यर्थोयं य-द्वाप्याय्युपकारार्थंवर्षणायत्वांप्रेरयन्तिवृष्ट्युदकानि तदास्वदीयसोमयागाःसुखकराभवन्ति यद्व-सावकवृष्टिप्रदानेनयागान्निवर्तयेत्यर्थः किञ्च हेइन्द्र तेत्वांविश्वागौःसर्वापिस्तोत्ररूपावाक् तेत्वं अनुक्रमेणजोष्याजोषणार्हाप्रीणयित्रीभूतभवति कदा यदिसूरींश्चित्स्तोत्रादिप्रेरयितॄन्स्तो-तॄजनाननपिधिषाधिषण्ययाप्रज्ञयावृष्टिप्रदानरूपेणकर्मणावावेषिकामयसे तदासर्वापिस्तुतिस्तव-प्रीणभवति ॥ ८ ॥

८. यदि अन्तरिक्ष-स्थित और प्रकाशमान जल प्रजाओं के लिए तुम्हें सुखी करे, यदि सारे स्तोत्र आदि तुम्हें प्रसन्न करें और यदि तुम वृष्टि-प्रदान आदि कर्म-द्वारा स्तोताओं की कामना करो, तो तुम्हारा सवन सुखकर हो।

असामयथासुषखायएनस्वभिष्टयोनरांनशंसैः ।
असद्यथानइन्द्रोवन्दनेष्ठास्तुरोनकर्मनयमानउक्था ॥ ९ ॥

असाम । यथा । सुऽसखायः । एन । सुऽअभिष्टयः । नराम् ।
न । शंसैः । असत् । यथा । नः । इन्द्रः । वन्दनेऽस्थाः । तुरः ।
न । कर्म । नयमानः । उक्था ॥ ९ ॥

हेएन इनःईश्वरेन्द्र यथासुसखायः शोभनत्वद्रूपसहायवन्तोऽसामभूयास्म किञ्च स्व-भिष्टयः शोभनाभ्येषणाःशोभनाभीष्टाश्चासाम किमिव नरांनशंसैः नराणांराजादीनांशंसैःशं-सनैरिवस्तुतिभिर्येषामनुष्याःशोभनाभीष्टाभवन्तितद्वत् इदानींपरोक्षेणाह नोस्मभ्यमिन्द्रोव-न्दनेष्ठाःअस्मत्स्तुतौवर्तमानःसन् तुरोन त्वरमाणइव नोस्माकंकर्मउक्थाउक्थैः शस्त्रैर्नयमानः फलंप्रापयन्स्तुत्याप्रीतःसन् अस्मदीयेनकर्मणाफलंप्रापयितायथासवभवेत् हेऋत्विजस्तथाकुरु-तेतिशेषः ॥ ९ ॥

९. प्रभु इन्द्र, जैसे हम तुम्हारे मित्र हो सकें और स्तुति-द्वारा राजाओं की तरह तुम्हारे पास से अभीष्ट प्राप्त कर सकें, वैसा करो। इन्द्रदेव, हमारे स्तुति-काल में उपस्थित होकर शीघ्रता के साथ हमारा यज्ञ उक्त स्तुति के साथ ले जाओ।

अथदशमी—

विष्पर्धसोनरांनशंसैरस्माकासदिन्द्रोवज्रहस्तः ।
मित्रायुवोनपूर्पतिंसुशिष्टौमध्यायुवउपशिक्षन्तियज्ञैः॥१०॥१४॥

विऽस्पर्धसः । नराम् । न । शंसैः । अस्माक । असत् । इन्द्रः ।
वज्रऽहस्तः । मित्रऽयुवः । न । पूःऽपतिम् । सुऽशिष्टौ ।
मध्यऽयुवः । उप । शिक्षन्ति । यज्ञैः ॥ १० ॥ १४ ॥

नरांनेतॄणांमध्येसस्पर्धान्नरान्यथाविस्पर्धसःकुर्वन्विसतविभूताः तद्वद्वयमपीन्द्रंशंसैः स्तुति-भिः सखायोवयंतथाकुर्मः सचवज्रहस्तोवीरशिक्षणायसर्वदावज्रधारीन्द्रः अस्माक अस्माकम-सत् विस्पर्धमनुकूलोभवतु किञ्च मित्रायुवोन मित्रेच्छवः हितैषिणइव सुशिष्टौसुशासनेवर्त-मानंपूर्पतिंपुरस्वामिनंयथाभिमतदानेनपूजयन्तितथामध्यायुवः अस्माकंप्रियांपरांचमध्येव-स्थितिंकामयमानाअध्वर्य्वादयोयज्ञैर्यज्ञसाधनैर्हविःस्तोत्रादिभिरुपशिक्षन्तिउपेत्ययजन्ते शिक्ष-तिर्दानकर्मा ॥ १० ॥

१०. जैसे मनुष्यों में प्रतिस्पर्द्धी व्यक्तियों को स्तुति द्वारा सखा किया जाता है वैसे ही हम भी इन्द्र को करेंगे। इन्द्र केवल हमारे ही होंगे। जैसे योग्य शासक नगरपति की हितैषी लोग पूजा करते हैं, वैसे ही हमारे बीच अवस्थानाभिलाषी अध्वर्यु लोग, हव्य आदि द्वारा, इन्द्र की पूजा करते हैं।

॥ इतिद्वितीयस्यचतुर्थेचतुर्दशोवर्गः ॥१४ ॥

अथैकादशी—

यज्ञोहिष्मेन्द्रंकश्चिदृन्धञ्जुहुराणश्चिन्मनसापरियन् ।
तीर्थेनाच्छातातृषाणमोकोदीर्घोनसिध्रमाकृणोत्यध्वा ॥ ११ ॥

यज्ञः । हि । स्म । इन्द्रम् । कः । चित् । ऋन्धन् । जुहुराणः ।
चित् । मनसा । परिऽयन् । तीर्थे । न । अच्छ । ततृषाणम् ।
ओकः । दीर्घः । न । सिध्रम् । आ । कृणोति । अध्वा ॥ ११ ॥

कश्चिद्यज्ञोयज्ञवान् यज्ञानुष्ठायी इन्द्रंऋन्धन्वर्धयन्हिस्मभवतिइन्द्रंयज्ञेनवर्धयतीत्यर्थः जुहुराणश्चिद्कुटिलगतिस्तुकश्चिद्मनसाकेवलेनपरियन्परितोगच्छन्लौकिकविषयादिकंध्यायन् वर्तते यथा परिवर्जनार्थः वर्जयित्वागच्छन्नेदंप्राप्नोति तत्रदृष्टान्तः—तीर्थेप्रसिद्धे मार्गेअच्छआ-भिमुख्येनसमीपेवर्तमानमोकः पानीयादिकंसदनंततृषाणंपिपासायुक्तं यथा अविलंबेनप्रीणातिस-

यथायत्तवनआगच्छतीत्यर्थः यद्वायज्ञेनकश्चित्पुमानिन्द्रमभिगच्छतीति कुटिलस्यदृष्टान्तः—दी-र्घोन यक्तवेनाविदूरोध्यामार्गइव यथासिद्धंफलंपानीयादिरूपंफलार्थिनंवापुरुषंआकृणोति अर्वा-क्करोति नीचैःकरोति वर्जयतीत्यर्थः तस्मायज्ञमार्गमजानानोवक्रोदूरेपरिभ्रमत्विनेन्द्रंतर्पयवितद्वि-लक्षणस्तुवर्जयत्येव ॥ ११ ॥

११. उसी प्रकार यज्ञपरायण व्यक्ति यज्ञ-द्वारा इन्द्र की वृद्धि करता है और कुटिलगति व्यक्ति मन ही मन सदा चिन्ता-परायण रहता है, जिस प्रकार तीर्थ-मार्ग में सम्मुखस्थित जल तुरत लोगों को प्रसन्न करता और दीर्घ-पथ का जल तृषार्त व्यक्ति को निराश करता है।

मोषूणइन्द्रात्रपृत्सुदेवैरस्तिहिष्माते शुष्मिन्नवयाः।
महश्चिद्यस्यमीळ्हुषोयव्याहविष्मतोमरुतोवन्दतेगीः ॥ १२ ॥

मो इति । सु । नः । इन्द्र । अत्र । पृत्ऽसु । देवैः । अस्ति ।
हि । स्म । ते । शुष्मिन् । अवऽयाः । महः । चित् । यस्य ।
मीळ्हुषः । यव्या । हविष्मतः । मरुतः । वन्दते । गीः ॥ १२ ॥

हेइन्द्र अत्रइत्थं पृत्सुस्थितेषुसङ्ग्रामेषुपृथक्पर्यवस्थयेषुदेवैर्मरुदादिभिः सहनोस्मान्मोषुमै-त्याक्षीरितिशेषः मरुत्सहितोयुष्मत्सेत्यर्थः हेशुष्मिन्बलवन्निन्द्र अस्तिहिस्मते अस्तिहिस्मख-लुतु तवकिमस्तीतिवक्ष्यते अवयाः अवयजनं अवयुज्यपृथक्कृत्ययजनंहविर्भागोस्तिमरुद्भ्यः पृथगप्यस्तिहविर्भागः केवलंमरुद्भ्यएवदीयतेनास्मभ्यं अतः कथंयोत्स्यामीतिनमन्तव्यमित्यर्थः यद्वा अवयाः शत्रूणांवर्जनायमन्त्रावज्ञोस्तिते किञ्च हविष्मतः यदेयहविर्युक्तस्यमीळ्हुषोहविः सेक्तुः यस्येतत्तदुर्स्वमरुतांविशेषणं यस्ययव्याफलेनेन्द्रेणसहमिश्रयन्तीमीः स्तुतिरस्मा-सिरूपाचाक् महश्चित् महतोपिमीळ्हुषःसेक्तृन् हविष्मतोस्मदादहविर्नावद्वोमरुतोवंदतेस्तौति ॥ १२ ॥

१२. इन्द्र, युद्ध-वेला में मरुतों के साथ तुम हमें नहीं छोड़ना; क्योंकि हे बलवान् इन्द्र, तुम्हारे लिए यज्ञ का भाग स्वतंत्र है। हमारी फल-समन्वित स्तुति महान्, हविष्मान् और जलदाता मरुतों की वन्दना करती है।

एषस्तोमइन्द्रतुभ्यमस्मेएतेनगातुंहरिवोविदोनः।
आनोववृत्याःसुवितायदेवविद्यामेषंवृजनंजीरदानुम् ॥ १३ ॥ १५ ॥

एषः । स्तोमः । इन्द्र । तुभ्यम् । अस्मे इति । एतेन । गातुम् ।
हरिऽवः । विदः । नः । आ । नः । ववृत्याः । सुवितायं । देव ।
विद्याम । इषम् । वृजनम् । जीरऽदानुम् ॥ १३ ॥ १५ ॥

अथयथोदस्यासूक्तादिमारम्यकृतांस्तुतिंनिगमय्यफलंप्रार्थयते—हेइन्द्र अस्मेअस्मत्तंत-न्त्रीएषस्तोमः इदानींकारितप्रकारः स्तोत्रविशेषः युष्मंत्वदर्थं हेहरिवः हरिभ्यांयद्वहिन्द्र एतेनस्तोत्रेणगमनेनयानोस्मदीयंगातुंदेवयजनमार्गंविदः विदस्व विद्धिंयाच हेदेव सुवितायसुहितायशोभनगमनायवा नोस्मान्आववृत्याः आवर्तस्व अस्मयागंमत्यागच्छ वियामेत्यादि-व्याख्यातम् ॥ १३ ॥

१३. इन्द्र, यह स्तोम तुम्हारा ही है। हरिवाहन, इस स्तुति-द्वारा तुम हमारा देव-पूजन-मार्ग जान लो और अनायास आने के लिए हमारे पास पधारो।

॥ इतिद्वितीयस्यचतुर्थेपञ्चदशोवर्गः ॥ १५ ॥

त्वंराजेतिदशर्चंदशमंसूक्तंआगस्त्यमैन्द्रंत्रैष्टुभं त्वंराजादशेत्यनुक्रान्तं पृष्ठ्यषळहेस्तोम-वृद्धौस्तोमातिशंसनार्थहोत्रकेरेसच्छस्त्रम्यं ऐन्द्राणिवैष्टुभान्यमरुच्छन्दान्यावपेरन्निविसूत्रम् ।

त्वंराजेन्द्रयेचदेवारक्षानृन्पाह्यसुरत्वमस्मान् ।
त्वंसत्पतिर्मघवानस्तरुत्रस्त्वंसत्योवसवानःसहोदाः ॥ १ ॥

त्वम् । राजा । इन्द्र । ये । च । देवाः । रक्ष । नृन् । पाहि । असुर । त्वम् । अस्मान् । त्वम् । सत्ऽपतिः । मघऽवा । नः । तरुत्रः । त्वम् । सत्यः । वसवानः । सहःऽदाः ॥ १ ॥

हेइन्द्र त्वंराजा अधिपतिः सर्वस्यजगतः किञ्च येदेवाः मरुदादयःसन्तितेषामपिविशेषे-ण अतोहेअसुर शत्रूणांनिरसितस्त्वंनृनस्मान कर्मनेतृन्यजमानान्रक्षपालय विशेषतोस्मानपिपा-हिरक्ष त्वंच सत्पतिः सतांसतःकर्मफलस्यवापालयितामघवाधनवान् नोस्माकंतरुत्रः तारयितापापात् किञ्च त्वंसत्यः अबाध्यःसत्यफलोवा वसवानः स्वतेजसासर्वंछादयन्वसुनिवाकुर्वन् स्तोतृभ्यः सहोदाः सहसोबलस्यदाताभयंविशेषः ॥ १ ॥

१. इन्द्र, तुम संसार और सारे देवों के राजा हो। तुम मनुष्यों की रक्षा करो। असुर, तुम हमारी रक्षा करो। असुर, तुम हमारी रक्षा करो। तुम साधुओं के पालक, धनवान् और हमारे उद्धार-कर्त्ता हो। तुम सत्य और बल-प्रदाता हो। तुमने अपने तेज से सबको ढक लिया है।

दनोविशइन्द्रमृध्रवाचःसप्तयत्पुरःशर्मशारदीर्दर्त् ।
ऋणोरपोअनवद्यार्णायूनेवृत्रंपुरुकुत्सायरन्धीः ॥ २ ॥

दनः । विशः । इन्द्र । मृध्रऽवाचः । सप्त । यत् । पुरः । शर्म । शारदीः । दर्त् । ऋणोः । अपः । अनवद्य । अर्णाः । यूने । वृत्रम् । पुरुऽकुत्साय । रन्धीः ॥ २॥

हेइन्द्र त्वंवृत्रसंबन्ध्यसुराणांपुरभेदनसमयेमृध्रवाचः मर्षणवचनाः विशस्त्वदीयाःप्रजाः शर्म सुखंयथाभवति तथा दनः अदमयः दमेरिदंरूपं यद्वा वर्णव्यत्ययः।नदःअनदःअशब्दयः अतुरमणाः अतिशयंकरणंत्वमकरोः कदेत्याह यद्यदाशारदीःशरत्प्रभवाःपरिवत्संवत्सरः शारदकःसंवत्सरपर्यन्तं दृढीकृताअपिसप्तपुरःएतत्संख्याकाः पुरीर्दर्त् अदारयः पुरुषव्यत्ययः दृणातेर्लङि छान्दसोविकरणस्यलुक् रात्सस्येतिनियमाद्धलोपाभावः तथाकृत्वाहेअनवद्य अकातर यद्वा अनिंद्य हेइन्द्र अर्णाः अरणशीलाःअपः नदीमहदुर्गस्थान्युदकान्यपाणि तटाकादीनिऋणोः अगमयः प्रावर्तयः प्रस्तान्यकरोः एवंपुरुकुत्सपुरुकुत्सायएतन्नाम्नेराज्ञेयूनेनित्यतरुणायतदर्थं वृत्रमेतन्नामकमसुरंरन्धीः असाधयःअहनः अयमैतिहासिकपक्षः निरुक्तपक्षस्तु हेइन्द्रमृध्रवाचोविशःमर्षणध्वनियुक्ताःवृष्टिरूपाःप्रजाःदनःअदमयःअशब्दयोवाअवर्षयइत्यर्थः कदा यद् यदासप्तपुरःशारदीर्दर्त् सर्पणस्वभावान्सप्तमान् वृष्ट्याजगत्पूरकान् मेघानदारयः तदेत्यर्थः तथाकृत्वा हेअनवद्य अर्णाःअरणस्वभावाअपःऋणोःअगमयः प्रावर्तयःकूल्यादिरूपेण अनन्तरंयूने पुरुकुत्सायवृत्रंमुख्यंचिरंरन्धीःअसाधयःअहनःअयमर्थः त्वंहत्यदिन्द्रसप्तयुध्यन्नित्यादिमन्त्रान्तरेषुप्रसिद्धः[1] । यास्कस्त्वेवंव्याख्यातवान्—दनोदानमनसोमनुष्यानिन्द्रमृदुवाचःकुर्विति[2] ॥ २ ॥

२. इन्द्र, जिस समय तुमने संवत्सर-पर्यन्त दृढ़ीकृत सात पुरियों को भिन्न किया था, उस समय प्रजाओं को संयत-वाक्य करके अनायास दमन किया था। अनवद्य इन्द्र, तुमने गतिशील जल दिया था। तुमने तरुण-वयस्क पुरुकुत्स राजा के लिए वृत्र का वध किया था।

अथतृतीया—

अजावृतइन्द्रशूरपत्नीर्द्यांचयेभिःपुरुहूतनूनम् ।
रक्षोअग्निमशुषंतूर्वयाणंसिंहोनदमेअपांसिवस्तोः ॥ ३ ॥

अज । वृतः । इन्द्र । शूरऽपत्नीः । द्याम् । च । येभिः । पुरुऽहूत । नूनम् । रक्षो इति । अग्निम् । अशुषम् । तूर्वयाणम् । सिंहः । न । दमे । अपांसि । वस्तोः ॥ ३ ॥

---

१ ऋ० सं० २. १. ११. । २ नि० ६. ३१. ।

हेइन्द्र शूरपत्नीः शूरैरक्षोभिः पालिताः वृतः पर्यन्तआस्विविवृतः असुरपुरीः यद्वा शूराय-मानास्तैः पालिताः वृतोवेदिभूमीः अव गच्छ जेतुं तथा कृत्वाद्यापिनूनमवश्यमत्र किन्त्वमेक-एव न हेपुरुहूत बहुभिर्बहुवावा आहूतेन्द्र येभिर्मरुद्भादिभिरनुगतोसितैःसहितःसन् तथाकृत्वा-अशुषंआशोपयितारं अयान्तंवा पूर्वयाणंतूर्णगमनमग्निमेपुंतद्दोमाधारंवाभिरक्षोरक्षस्येव किमर्थं रक्षणमित्युच्यते दमेगृहेअपांसिकर्माणिकुर्वन्वस्तोः वस्तुं यद्वा वासयितुंकारयितुमित्यर्थः यज्ञ-क्रिद्गृहेष्वग्नौसुस्थिरेसति यागाद्यनुष्ठानपरःस्थास्यामीत्यर्थः रक्षणेदृष्टान्तः—सिंहोनसिंहइव सयथा स्वाश्रयभूतंवनंगजाद्युपद्रवपरिहारेणरक्षतितद्वत् असुरपुरभञ्जनेवादृष्टान्तःसिंहोप-थानिर्भयोविरोविस्तृणान् इन्तुंधावतितद्वत् ॥ ३ ॥

३. इन्द्र, तुम राक्षसों की सारी नगरियों को जाते और वहाँ से, हे पुरुहूत, अनुचरों के साथ स्वर्ग में जाते हो। यहाँ अशोषक और शीघ्रकारी अग्नि को सिंह की तरह बचाते हो जिससे वह अपने गृह में अपना कर्त्तव्य पूरा कर सके।

शेष॒न्नुत॑इन्द्र॒सस्मि॒न्योनौ॒प्रश॑स्तये॒पवी॑रवस्यम॒ह्ना ।
सृ॒जदर्णां॒स्यव॒यद्यु॒धागास्तिष्ठ॒द्धरी॑धृष॒तामृ॑ष्ट॒वाजा॑न् ॥ ४ ॥

शेष॑न् । नु । ते । इ॒न्द्र॒ । सस्मि॑न् । योनौ॑ । प्रऽश॑स्तये । पवी॑रवस्य ।
म॒ह्ना । सृ॒जत् । अर्णां॑सि । अव॑ । यत् । यु॒धा । गाः ।
तिष्ठ॑त् । हरी॒ इति॑ । धृ॒ष॒ता । मृ॒ष्ट॒ । वाजा॑न् ॥ ४ ॥

हेइन्द्र तेशत्रवः सस्मिन्सर्वस्मिन्समानेवायोनौस्वकीयेस्थानेअन्तरिक्षेवा योनिरन्तरिक्षं नुक्षिपंरोषव् शेरतां शीङोलेटिरुडागमः व्यत्ययेनपरस्मैपदं सिब्बहुलमितिसिप् किमर्थं प्रशस्तये प्रशंसनाय त्वत्स्तुतयेत्वन्महिमाख्यापनायेत्यर्थः किंसेवनादिसाधनेन नेत्याह पवीरवस्यकुलिश-स्यकुलिशशब्दस्यवामह्नामहिम्ना त्वद्वज्रप्रहारेणहतामेघाः शत्रवोवातनैवशेरतेनिपतन्ति नपलाय-न्तइत्यर्थः किञ्च यदयदायुधाप्रहरणसाधनेनायुधेनयुद्धेनवा गाः गच्छति तदाऽर्णांस्युदकानि सृजः अवसृजः अवाङ्मुखमपातयः पुरुषव्यत्ययः तदर्थंहरीअश्वौतिष्ठद् अध्यतिष्ठः अत्रापिपुरु-षव्यत्ययः यद्वा यदाहरीअधितिष्ठसितदाअवसृजः अथैवंकृत्वावाजानन्नानिसस्यादिलक्षणा-नि धृषताधर्षकेणसामर्थ्येन मृष्टशोधय प्रवर्धयेत्यर्थः ॥ ४ ॥

४. इन्द्र, तुम्हारे शत्रु या मेघ वज्र की महिमा से तुम्हारी प्रशंसा करते हुए अपने जन्मस्थान में शीघ्र शयन करें। जब तुम अस्त्र लेकर जाते हो, तब नीचे जल गिराते और हरियों के ऊपर चढ़ते हो। अपनी शक्ति से तुम शस्य आदि बढ़ाते हो।

वह॒कुत्स॑मिन्द्र॒यस्मि॑ञ्चा॒कन्त्स्यू॑म॒न्यूऋ॒ज्रावात॒स्याश्वा॑ ।
प्रसूर॑श्च॒क्रंवृ॑हताद॒भीके॒ऽभिस्पृधो॑यासिष॒द्वज्र॑बाहुः ॥ ५ ॥ १६ ॥

वहं । कुत्सम् । इन्द्र । यस्मिन् । चाकन् । स्यूमन्यू इति ।
ऋज्रा । वातस्य । अश्वा । प्र । सूरः । चक्रम् । वृहतात् । अभीके ।
अभि । स्पृधः । यासिषत् । वज्रऽबाहुः ॥ ५ ॥ ३६ ॥

हेइन्द्र कुत्सं एतन्नामानमृषिमावहस्यूमन्यू स्यूमकमितिसुखनाम तदिच्छन्तौसरलगामि-
नौवाऋज्राऋजुगामिनौवातस्यवायोः समानवेगौ अश्वा त्वदीयावश्वौवहतमथापि यस्मिन्हविषि
निमित्तभूतेसत्विकुत्संचाकन्कामयसेतर्पयसेवाहविरादिकंतदर्थंसूरः प्रेरकः सूर्यः चक्रंस्वमण्ड-
लंस्वरथचक्रंवाअभीकेआसन्नदेशेप्रवृहतात् ऊर्ध्वंगमयतु प्रकाशयतु अथपरोक्षेणाह—वज्रबा-
हुरयमिन्द्रः स्पृधः सङ्ग्रामंकुर्वतः शत्रूनभियासिषत्अभियातु ॥ ५ ॥

५. इन्द्र, तुम जिस यज्ञ में कुत्स ऋषि की कामना करते हो, उसमें अपने वशीभूत, सरलगामी और वायु के समान वेगशाली अश्वों को परिचालित करते हो। उसके लिए सूर्य रथचक्र को पास ले आयें और वज्रबाहु इन्द्र संग्रामकर्त्ता शत्रुओं के सामने आयें।

जघन्वाँइन्द्रमित्रेरूञ्चोदप्रवृद्धोहरिवोअदाशून् ।
प्रयेपश्यन्नर्यमणंसचायोस्त्वयाशूर्तावहमानाअपत्यम् ॥ ६ ॥
जघन्वान् । इन्द्र । मित्रेरून् । चोदऽप्रवृद्धः । हरिऽवः । अदाशून् ।
प्र । ये । पश्यन् । अर्यमणम् । सचा । आयोः । त्वया । शूर्ताः ।
वहमानाः । अपत्यम् ॥ ६ ॥

हेइन्द्र हरिवः हरिभ्यांतद्वन्त्वंचोदप्रवृद्धःचोदनैःस्तोत्रैःप्रवृद्धःसन् अदाशून् अदातॄन् मि-
त्रेरून्मित्राणांयजमानानांईरयितॄन्बाधकान्तद्वैरिणांमिश्रत्वंगच्छतोवाजघन्वान्हतवानसि किञ्च
येऽर्यमणंदातारंत्वात्वांप्रपश्यन्पश्यन्ति येनराः आयोर्मनुष्यस्याध्वर्य्वादेः हविर्लक्षणान्नस्यवा
सचासहशूर्ताः क्षिप्ताः हविःप्रदानेत्वरमाणाः त्वयाअपत्यंकुलस्यपालयितारंपुत्रंवहमानायेसन्ति
तेप्रपश्यन् यद्वा येऽर्यमणंत्वांपश्यन्तितेएवंभवन्ति यद्वा येनराअर्यमणंयंकिंचिद्दातारं पश्यन्
पश्यन्तः त्वामयजन्त अयोर्मनुष्यस्यसचासहायभूताः त्वयाशूर्ताः हिंसावर्जिताः अपत्यंपुत्रंवह-
मानायेसन्ति तान्जघन्वानगमस्त्वमित्यर्थः ॥ ६ ॥

६. हरिवाहन इन्द्र, तुमने, स्तोत्र-द्वारा प्रवृद्ध होकर, दान-रहित और यजमानों के विघ्नकारी लोगों का विनाश किया है। जिन्होंने तुम्हें आश्रयदाता रूप से देखा है और जो हव्य प्रदान के लिए मिलित हुए हैं, वे तुमसे संतान प्राप्त करते हैं।

अथ सप्तमी—

रर्पत्कविरिन्द्रार्कसातौक्षांदासायोपबर्हणींकः ।
करत्तिस्रोमघवादानुचित्रानिदुर्योणेकुयवाचंमृधिश्रेत ॥ ७ ॥

ररपत् । कविः । इन्द्र । अर्कऽसातौ । क्षाम् । दासाय । उपऽबर्हणीम् ।
कः।इति कः । करत् । तिस्रः । मघऽवा । दानुऽचित्राः । नि ।
दुःऽयोणे । कुयवाचम् । मृधि । श्रेत् ॥ ७ ॥

हेइन्द्र त्वांकविःक्रान्तदर्शनुचानोवाहोताअर्कसातौ अर्चनीयस्यान्नस्यलाभेनिमित्तभूतेसति रपत्स्तौति यद्वा एतन्नामाकविःरपत्अस्तौत् अन्नार्थंतस्यातिप्रभूतमन्नंप्रादाइत्यर्थः तथाच दासा-यमाणयुपक्षयपित्रअसुराय क्षांभूमिंउपबर्हणींशय्यांकःअकरोः हत्वाभूमावपातयइत्यर्थः करो-तेर्लुङि मन्त्रेघसेतिच्लेर्लुक् अथपरोक्षकृतः मघवाधनवानयमिन्द्रःतिस्रोभूमीः दानुचित्राः दानश्च-सोमिकरूपाभूमीःक्षित्यन्तरिक्षद्युरूपावाभूमीर्दानुचित्राः दानेनदेयैर्धनैर्वाचायनीयाःकरत्करो-ति यद्वा तिस्रःअयोरजतहिरण्मयाःपुरीर्दानुचित्राः खण्डनेनचित्राअकरोत् तथादुर्योणेदुष्टयो-नौस्थानेएतन्नामकस्यराज्ञःप्रीत्यर्थंवाकुयवाचंकुत्सितवचनमेतन्नामानमसुरंमृधिसङ्ग्रामेनि-श्रेत् हिंसितवान् ॥ ७ ॥

७. इन्द्र, पूजनीय अन्न की प्राप्ति के लिए कवि तुम्हारी स्तुति करते हैं। तुमने पृथिवी को दास की शय्या बना दिया है। इन्द्र ने तीन भूमियों के दान-द्वारा विचित्र कार्य किया है। एवं दुर्योणि राजा के लिए कुयवाच का वध किया है।

अथाष्टमी—

सनातान्त इन्द्रनव्याआगुःसहोनभोविरणायपूर्वीः ।
भिनत्पुरोनभिदोअदेवीर्ननमोवधरदेवस्यपीयोः ॥ ८ ॥

सना । ता । ते । इन्द्र । नव्याः । आ । अगुः । सहः । नभः ।
अविऽरणाय । पूर्वीः । भिनत् । पुरः । न । भिदः ।
अदेवीः । ननमः । वधः । अदेवस्य । पीयोः ॥ ८ ॥

हेइन्द्र तेतवसंबन्धीनि सना सदातनानिनित्यानि ता तानि शौर्याणिनव्याःनवतराःइदा-नींतनाऋषयः आगुःआगच्छन्ति स्तुतिव्याजेनप्राप्नुवन्तीत्यर्थः कानिदानीविवच्यन्ते—पूर्वीर्बह्वी-र्नभोहिंसाः नभेर्हिंसार्थात्किप् तदन्तस्येदंरूपं वाहिंसाः अविरणायअविगतरणायसङ्ग्रामनाशनाय

सहः अनमयः तदर्थंभिदः भेत्रीर्घातिकाअदेवीः आसुरीः पुरोन पुरीःअपि भिन्नविदारितवा- नसि पुरुषव्यत्ययः नशब्दश्चार्थे तथा अदेवस्यअस्तुत्यस्यपीयोः हिंसकस्यासुरस्यवधः मर्त्रं ननमः अनमयः अनुकूलमकरोः यद्वा हेइन्द्र सनानित्यंतत्तत्कालेतवसंबन्धिन्यः तानि लि- ङ्गव्यत्ययः ताःपूर्वीःपुरातन्यः आपः नव्याः नवाः स्तुत्याः सत्यःआगुः आगच्छन्ति किमर्थं अविरणाय अविरमणायप्राणिनाम्अविनाशाय तदर्थंनभः हिंसकान्बन्धकान्वामेघानसहःमर्षणंअ- करोः किञ्च अदेवीः पुरःअवर्षणेनादेवनशीलानउदकपुटवन्त्वानभिनन भिन्नानकरोः तथाअदे- वस्यमदेवनशीलस्यपीयोः प्रतिकूलस्यवृत्रस्यवधर्त्रंननमः अनमयः ॥ ८ ॥

८. इन्द्र, नये स्तोतृगण तुम्हारे सनातन प्रसिद्ध वीर कर्म की स्तुति करते हैं। तुमने अनेक हिंसकों को, संग्राम-निवारण के लिए, विनष्ट किया है। तुमने देवशून्य विपक्ष नगरों को भिन्न किया है और देवरहित शत्रु का अस्त्र नत किया है।

त्वंधुनिरिन्द्रधुनिमतीर्ऋणोरपःसीरानस्रवन्तीः ।
प्रयत्समुद्रमतिशूरपर्षिपारयातुर्वशंयदुंस्वस्ति ॥ ९ ॥

त्वम् । धुनिः । इन्द्र । धुनिऽमतीः । ऋणोः । अपः । सीराः । न । स्रवन्तीः । प्र । यत् । समुद्रम् । अति । शूर । पर्षि । पारय । तुर्वशम् । यदुम् । स्वस्ति ॥ ९ ॥

हेइन्द्र त्वंधुनिः कम्पयिताशत्रूणामसि अतोधुनिमतीः कम्पनोपेततरङ्गवतीः अथवा धुनिर्नामजलप्रतिरोधकार्यसुरः सएवप्रतिबन्धकतयायासां तादृशीरपःऋणोः अगमयःभूमावप- तयः तत्रदृष्टान्तः—स्रवन्तीःप्रवहन्तीःसीराःन नदीनामैतत् सरणवतीर्नदीरिव तद्वत्सन्ततादित्यर्थः एवंकृत्वा हेशूर यत् यदासमुद्रमतिपर्षि अतिक्रम्यपूरयस्युदकं तदानीं तुर्वशंयदुं उभावपिराजर्षी स्वस्ति अविनाशंपारय अपालयःसंपूर्णजलवर्षणेन तथाचमन्त्रान्तरं—त्वमपोयदवेतुर्वशायारम- यइति ॥ ९ ॥

९. इन्द्र, तुम शत्रुओं में हृत्कम्प पैदा करनेवाले हो। इसी लिए तुम प्रवहमाना सीरा नाम की नदी की तरह तरंग-युक्त जल पृथिवी पर गिराते हो। हे शूर, जिस समय तुम समुद्र को परिपूर्ण करते हो, उस समय तुमने तुर्वसु और यदु के मंगल के लिए उनका पालन किया है।

त्वमस्माकमिन्द्रविश्वधस्याअवृकतमोनरांनृपाता ।
सनोविश्वासांस्पृधांसहोदाविद्यामेषंवृजनंजीरदानुम् ॥ १० ॥ १७ ॥

---

१ ऋ० सं० ५. १. ३०.।

त्वम् । अस्माकम् । इन्द्र । विश्वध । स्याः । अवृकऽतमः ।
नराम् । नृऽपाता । सः । नः । विश्वासाम् । स्पृधाम् । सहःऽदाः ।
विद्याम । इषम् । वृजनम् । जीरऽदानुम् ॥ १० ॥ १७ ॥

हेइन्द्र त्वमस्माकंविश्वध विश्वस्मिन्नपिकालेविश्वप्रकारैर्वाअवृकतमः अहिंसकतमः य-
द्वा दातृतमइत्यर्थः स्याः भव तथानरांनृपाताअस्मदीयानांपुत्रभृत्यादिरूपाणांबहूनांमनुष्याणां
सर्वदारक्षकोभव अपरोनृशब्दोनुवादः किञ्च सत्वंविश्वासांस्पृधांसर्वासांस्पर्धानिमित्तानांअस्म-
त्सेनानांसहोदाः तासामर्थायबलस्यदाताभव विद्यामेत्यादिगतम् ॥ १० ॥

१०. इन्द्र, तुम सदा हमारे रक्षक-श्रेष्ठ बनो और प्रजाओं का पालन करो। हमारे सैन्यों को बल दो, जिससे हम अन्न, बल और दीर्घ आयु प्राप्त कर सकें।

॥ इतिद्वितीयस्यचतुर्थेसप्तदशोवर्गः ॥ १७ ॥

मत्स्यपायीतिषडृचमेकादशंसूक्तंआगस्त्यमैन्द्रं आद्यास्कन्धोग्रीवीबृहती द्वितीयपादस्य
द्वादशाक्षरत्वात् इतरेषांत्रयाणामष्टाक्षरत्वाच्च द्वितीयश्चेत्यंकुसारिण्युरोबृहतीवास्कन्धोग्रीवी-
त्येतुरुक्तलक्षणसद्भावात् अन्त्यात्रिष्टुप् शिष्टास्त्रिष्टुबन्तपरिभाषया आनुष्टुभन्त्वितिविशेषवचनेना-
पोहितत्वादनुष्टुभः मत्सिषळानुष्टुबंतुत्रिष्टुबन्तंत्वाद्यास्कन्धोग्रीवीत्यनुक्रान्तम् । द्वितीयेस्वरसाम्नि
आद्यस्तृचःस्तोत्रियः अभिजिद्दहत्पृष्ठइवित्वण्डेसूत्रितम्—मत्स्यपायितेमहइत्येनंमत्स्येदनेति ।

मत्स्य॑पायि ते॒ महः॒ पात्र॑स्येव हरिवो मत्स॒रो मदः॑ ।
वृषा॑ ते॒ वृष्ण॒ इन्दु॑र्वा॒जी स॑हस्र॒सात॑मः ॥ १ ॥

मत्सि॑ । अपा॑यि । ते॒ । महः॑ । पात्र॑स्यऽइव । ह॒रि॒ऽवः॒ । म॒त्स॒रः । मदः॑ । वृषा॑ । ते॒ । वृष्णे॑ । इन्दुः॑ । वा॒जी । स॒ह॒स्र॒ऽसात॑मः ॥ १ ॥

हेहरिवः हरिभ्यांतद्वन्निन्द्र महोमहान्पूज्योयंसोमः पात्रस्येवपात्रेणेवसोमपात्रेणयथाधा-
र्यते सोमः तत्सदृशेनवेत्यथा तृतीयार्थेषष्ठी यद्वा पात्रस्येवतेनवस्यभूतोमहोमहान्सोमहविषायो-
जना अपायि पीयते आशंसायामविवक्षितत्वात्भूतवत्प्रयोगः यतः पिबसिअतोमत्सि माद्यसिमा-
दयस्वयथापात्रेयथासोमःपूर्वंतथात्वयिकंपिब पीत्वाचमादयस्वेत्यर्थः किञ्च वृष्णेतेअभिमतव-
र्षित्रेतुभ्यं चतुर्थ्यर्थेषष्ठीमत्सरोमदसाधनःमदस्तर्पयिता वृषावर्षिता इन्दुःक्लेदयिता आह्लादकारी-
त्यर्थः वाजी अन्नवान् अन्नवत्तृप्तिसद्भावादन्नवानित्युच्यते सहस्रसातमः अपरिमितदातृतमः
सहस्रपुरुषसंभजनपर्याप्तत्वात्यपिशयोवा एवंमहानुभावः सोमः संपादितः तंपिबेत्यर्थः ॥ १ ॥

१. हरिवाहन इन्द्र, हर्षकर, अभीष्टवर्षी, आह्लादकारी, अन्न-
वान्, असीम दानवाले और महानुभाव सोम जिस प्रकार पात्र में स्थापित किया जाता है, उसी प्रकार तुम भी होकर और पान कर धारण करो और अतीव प्रसन्न बनो।

अथद्वितीया—

आनस्तेगन्तुमत्सरोवृषामदोवरेण्यः ।
सहावाँइन्द्रसानसिःपृतनाषाळमर्त्यः ॥ २ ॥

आ । नः । ते । गन्तु । मत्सरः । वृषा । मदः । वरेण्यः ।
सहऽवान् । इन्द्र । सानसिः । पृतनाषाट् । अमर्त्यः ॥ २ ॥

हेइन्द्र तेत्वांनोस्मदीयः मत्सरोमर्षणसाधनः सोमआगन्तु आगच्छतु कीदृशोयं वृषावर्षकः मदस्तर्पयितावरेण्योवरणीयः सहावान्सहायवान्सहसावलेनतद्वान्वा सानसिः संभजनीयः पृतनाषाट्शत्रुसेनायाअभिभविता अमर्त्यः अविनाशी ईदृशःसोमस्त्वामागच्छतु यद्वा उत्तरार्धइन्द्रपरतयाव्याख्येयः हेइन्द्र सहवान्अस्मद्दत्तसोमसहायवान्सन्बलवान्वा सानसिःअस्माभिः संभजनीयः पृतनाषाट् अमर्त्यश्चभवसि ॥ २ ॥

२. इन्द्र, हर्षकर, अभीष्टवर्षी, तर्पयिता, वरणीय, सहायवान्, शत्रु-सैन्य-विनाशक और अविनाशी सोम तुम्हें प्राप्त हो।

अथतृतीया—

त्वंहिशूरःसनिताचोदयोमनुषोरथम् ।
सहावान्दस्युमव्रतमोषःपात्रंनशोचिषा ॥ ३ ॥

त्वम् । हि । शूरः । सनिता । चोदयः । मनुषः । रथम् । सहऽवान् ।
दस्युम् । अव्रतम् । ओषः । पात्रम् । न । शोचिषा ॥ ३ ॥

हेइन्द्र त्वंहित्वंखलुशूरः शौर्योपेतः सनितादातासि अतोमनुषोमनुष्यस्यमेरथंरंहणस्वभावंस्यन्दनंमनोरथंवास्वर्गगमनसाधनंयज्ञात्मकंरथंवाचोदयः प्रेरय किञ्च त्वंसहावान्सोमसहायवान्बलवान्वाभूत्वा दस्युमुपक्षपयितारमव्रतं अकर्माणं अननुष्ठायिनंओषः दह किमिव शोचिषादीप्त्याज्वालयाग्निः पात्रंन स्वाधारंपात्रविशेषमिव यागाविकारीसन्योनयजतेतंदहेत्यर्थः ॥ ३ ॥

३. इन्द्र, तुम शूर और दाता हो, मैं मनुष्य हूँ। मेरा मनोरथ पूर्ण करो। तुम सहायवान् हो। जैसे अग्नि अपनी ज्वाला से पात्र को जलाता है, वैसे ही तुम व्रत-रहित दस्यु को जलाओ।

मुषायसूर्यंकवेचक्रमीशानओजसा ।
वहशुष्णायवधंकुत्संवातस्याश्वैः ॥ ४ ॥

मुषाय। सूर्यम्। कवे। चक्रम्। ईशानः। ओजसा। वह।
शुष्णाय। वधम्। कुत्सम्। वातस्य। अश्वैः॥ ४॥

हेकवे क्रान्तदर्शिन्निन्द्र ईशानःसमर्थःसन्सूर्यंसूर्यस्य सुपांसुपोभवन्तीतिषष्ठ्येकवच-नस्यद्वितीयैकवचनादेशः तत्संबन्धिचक्रमेकं ओजसाबलेनसामर्थ्यातिशयेनमुषाय अमुष्णाः छन्दसिशायजपीतिशायजादेशः पूर्वंसूर्यरथस्यचक्रद्वयमासीत् एकमिन्द्रोमुमोषेतीतिविश्वासः। तथाचमन्त्रान्तरं—प्रान्यच्चक्रमवृहः सूर्यस्यकुत्सायान्यदिति। किंच शुष्णायएतन्नाम-कायासुरायतद्वधार्थं द्वितीयार्थेवाचतुर्थी शुष्णंहन्तुमित्यर्थः कुत्संकर्तनसाधनंवधंवज्रं वातस्य वायोरश्वैः वायुवेगैरश्वैर्युक्तःसन् वह अवहः शुष्णंहन्तुंवज्रमधारयः यद्वा शुष्णवधाय वज्रमवहः तंचहत्वा तदीयैर्वायुवेगैरश्वैः तदुपलक्षितैः तदीयैर्धनैः कुत्संमहर्षिमगमः शुष्णासुर-धनंकुत्सायादा इत्यर्थः तथाचान्यत्र त्वंकुत्संशुष्णहत्येष्वाविथ कुत्सायशुष्णमशुषमित्यादीनि॥४॥

४. मेधावी इन्द्र, तुम ईश्वर हो। अपनी सामर्थ्य से तुमने सूर्य के दो चक्रों में से एक का हरण कर लिया। शुष्ण का वध करने के लिए कर्त्तन-साधन वज्र लेकर वायु के समान वेगवाले अश्व के साथ आओ।

अथपञ्चमी—

शुष्मिन्तमोहितेमदोद्युम्निन्तमउतक्रतुः।
वृत्रघ्नावरिवोविदामंसीष्ठाअश्वसातमः॥ ५॥

शुष्मिन्ऽतमः। हि। ते। मदः। द्युम्निन्ऽतमः। उत। क्रतुः।
वृत्रऽघ्ना। वरिवःऽविदा। मंसीष्ठाः। अश्वऽसातमः॥ ५॥

हेइन्द्र तेतवमदः सोमपानजनितः शुष्मिन्तमः बलवत्तमः हिखलु उतअपिचतेक्रतुः कर्मव्यापारोस्मदर्थोद्युम्निन्तमः अतिशयेनान्नवान् यशोवान्वाउभयत्रापितमपिनयादीनिच्छन्दसीति भसंज्ञायाबाधितत्वात् नलोपः हेइन्द्र अश्वसातमः अश्वोपलक्षितबहुधनदाः त्वंवृत्रघ्ना वृत्रघा-तिनोवरिवोविदाधनस्यपरिचरणस्यवावेदयितारौलम्भयितारौतवमदक्रतूमंसीष्ठाः अनुज्ञातवान-सि शत्रुघातिनौधनदातारौचस्यातामित्यनुग्रहमकरोरित्यर्थः॥ ५॥

५. इन्द्र, तुम्हारी प्रसन्नता सर्वापेक्षा बल-संयुक्त है। तुम्हारा यज्ञ सर्वापेक्षा अन्नवान् है। हे अनेक-अश्व-दाता इन्द्र, अपने वृत्रघाती और धनदायी तथा क्रतु का समर्थन करो।

अथषष्ठी—

यथापूर्वेभ्योजरितृभ्यंइन्द्रमयइवापोनतृष्यतेबभूथ।
तामनुंत्वानिविदंजोहवीमिविद्यामेषंवृजनंजीरदानुम् ॥६॥१८॥

यथा। पूर्वेभ्यः। जरितृऽभ्यः। इन्द्र। मयःऽइव। आपः। न।
तृष्यते। बभूथ। ताम्। अनु। त्वा। निऽविदम्। जोहवीमि।
विद्याम। इषम्। वृजनम्। जीरऽदानुम् ॥ ६ ॥ १८ ॥

हेइन्द्र पूर्वेभ्योजरितृभ्यः पुरातनेभ्यः स्तोतृभ्योमयइवचभूथ मयः सुखंसुखस्वरूपमि-वाभवः यद्वस्तोतृभ्योस्मभ्यं सुखस्वरूपोभव तत्रदृष्टान्तः—तृष्यतेआपोनतृषार्तस्योदकानिय-थासुखकराणीतितद्वत् तस्मात् तांनिविदंत्वत्प्रीतिकरींप्रसिद्धां स्तुतिंत्वातुभ्यंअनुजोहवीमिपुनः पुनःकरोमि यद्वा तांनिविदंअनु तृतीयार्थेइत्यनोःकर्मप्रवचनीयत्वं तयास्तुत्यात्वांजोहवीमिपु-नःपुनराह्वयामि विद्यामेत्यादिव्याख्यातम् ॥ ६ ॥

६. इन्द्र, तुम पुराने स्तोताओं के प्रति, तृषार्त्त के पास जल की तरह हुए थे; इसलिए हम बार-बार तुम्हारी स्तुति करते हैं, जिससे अन्न, बल और दीर्घायु प्राप्त करें।

मत्सिनइतिषळृचंद्वादशंसूक्तं आगस्त्यमैन्द्रमानुष्टुभं पूर्वेनुष्टुभावन्त्यात्रिष्टुबन्तांस्त्वित्युक्तत्वात् अन्त्यात्रिष्टुप् मत्सिनइत्यनुक्रान्तम् विशेषविनियोगोलैङ्गिकः।

मत्सिनोवस्यंइष्टयइन्द्रमिन्दोवृषाविश।
ऋघायमाणइन्वसिशत्रुमन्तिनविन्दसि ॥ १ ॥

मत्सि। नः। वस्यःऽइष्टये। इन्द्रम्। इन्दो इति। वृषा। आ। विश।
ऋघायमाणः। इन्वसि। शत्रुम्। अन्ति। न। विन्दसि ॥ १ ॥

हेइन्दो क्लेदयितः सोम त्वंनोवस्यइष्टये वसीयसोधनस्यप्राप्तयेअस्माकंयागायवाइन्द्रंम-त्सिमादयस्व यद्वावृषावर्षिताकामानां त्वमिन्द्रं आविश अथतथापीतःसन्नृघायमाणः शत्रून्हिं-सयन्इन्वसिव्याप्नोषि अतः अन्तिअन्तिकेशत्रुंनविन्दसिनलभसे यतः शत्रवः त्वत्सामर्थ्येनप-लायिताः अतः नविन्दसि यद्वा उत्तरार्धइन्द्रपरतयाव्याख्येयः हेइन्द्र त्वंतं सोमंपीत्वाऋघाय-माणःसन् इन्वसि अन्तिकेशत्रुंनविन्दसि ॥ १ ॥

१. हे सोम, धन-लाभ के लिए इन्द्र को आनन्दित करो। अभीष्ट-वर्षी इन्द्र के बीच प्रवेश करो। प्रसन्न होकर शत्रुओं का विनाश करते हुए क्रमशः व्याप्त होते हो; इसलिए किसी शत्रु को पास में नहीं आने देते।

अथद्वितीया—

तस्मिन्नावेशयागिरोयएकश्चर्षणीनाम् ।
अनुस्वधायमुप्यतेयवंनचर्कृषद्वृषा ॥ २ ॥

तस्मिन् । आ । वेशय । गिरः । यः । एकः । चर्षणीनाम् ।
अनु । स्वधा । यम् । उप्यते । यवम् । न । चर्कृषत् । वृषा ॥ २ ॥

हेअन्तरात्मन् होतर्वा तस्मिन्प्रसिद्धे इन्द्रे गिरः स्तुतिरूपावाचः आवेशयस्थापय तंस्तुही-त्यर्थः यइन्द्रश्चर्षणीनां ज्ञानवतांमनुष्याणांएकः एकएवस्थानीयः यमनुयमेवेन्द्रमनु स्वधाइ-तरविलक्षणमन्नमुप्यते दीयतइत्यर्थः सचेन्द्रोवृषावर्षकःसन् यवंन यवमिव पक्कंयवंयथाचर्कृषत् कर्षकाः... ...यवंअनुस्वधाअन्नसाधनंव्रीह्यादिकंउप्यतेभूमौ यस्येन्द्रस्यवृ-ष्टिरूपमनुग्रहमपेक्ष्योप्यतइत्यर्थः सचवृषावृष्टेर्वर्षितासइन्द्रोयवंन यवमिव सर्वबीजमपिचर्कृषत् पुनःपुनःकरोतिअङ्कुरयति हविःसाधनत्वमाशास्यमपेक्ष्यएवशब्दःप्रयुक्तः एवंमहानुभावेइन्द्रे गिरआवेशयेति ॥ २ ॥

२. इन्द्र, मनुष्यों के अद्वितीय अधीश्वर हैं। वे यथारीति यव (जौ) की तरह हमारा अभीष्ट सार्थक करते हैं।

अथतृतीया—

यस्यविश्वानिहस्तयोःपञ्चक्षितीनांवसु ।
स्पाशयस्वयोअस्मध्रुग्दिव्येवाशनिर्जहि ॥ ३ ॥

यस्य । विश्वानि । हस्तयोः । पञ्च । क्षितीनाम् । वसु । स्पाशयस्व ।
यः । अस्मऽध्रुक् । दिव्याऽइव । अशनिः । जहि ॥ ३ ॥

यस्येन्द्रस्यहस्तयोः पञ्चक्षितीनां क्षियन्तिनिवसन्तिगच्छन्तिवाक्षितयोमनुष्याः पञ्चानां मनुष्याणांप्रीणयितृणिविश्वानिसर्वाणि वसूवसूनि धनानि भवन्ति देवामनुष्याः पितरःपशवःपक्षिणश्चेतिपञ्चजनाः चत्वारोवर्णानिषादपञ्चमाःपञ्चजनाइत्यन्ये हेवासवेन्द्र त्वंसाधयस्व बाधयस्व योऽस्मध्रुक् अस्मभ्यंद्रुह्यति केनप्रकारेणेतिसउच्यते दिव्यादिविभवा अशनिरिव अशनिर्भूत्वास्मद्द्रुहंजहि ॥ ३ ॥

३. जिन इन्द्र के हाथों में पंच क्षिति अर्थात् ब्राह्मणादि चार वर्ण और निषाद का सर्वप्रकार धन है, वही इन्द्र, जो हमारा द्रोह करता है, उसे दिव्य वज्र की तरह विनष्ट करें।

अथचतुर्थी—

असुन्वन्तंसमंजहिदूणाशंयोनतेमयः ।
अस्मभ्यंमस्यवेदनंदद्धिसूरिश्चिदोहते ॥ ४ ॥

असुन्वन्तम् । समम् । जहि । दुःऽनशम् । यः । न । ते । मयः ।
अस्मभ्यम् । अस्य । वेदनम् । दद्धि । सूरिः । चित् । ओहते ॥ ४ ॥

हेइन्द्र असुन्वन्तं सोमाभिषवमकुर्वाणंत्वामयजन्तमित्यर्थः दूणाशंदुःखेननाशनीयंसमं अ-मंशब्दोनुदात्तःसर्वपर्यायः जयहनसर्वान् यद्वा समंएकोपायेन अविरोधेनवाजहि येनकि-मपराद्धमित्यतआह यस्तेतवमयः मयइतिसुखनाम तवसुखहेतुर्नभवति योह्यमेनस्तुत्यादानमी-प्सतितंजहि किञ्चास्यवेदनंधनमस्मभ्यंदद्धिदेहि ददातेश्छान्दसःलोण्मध्यमैकवचनम् छान्दसः शपोलुक् सूरिश्चिदोहते चिदेवार्थे सूरिस्तवस्तोतैव ओहते वहतिप्राप्नोतिधनम् ॥ ४ ॥

४. इन्द्र, जो लोग सोम का अभिषव नहीं करते और जिनका विनाश करना दुःसाध्य है, उनका वध करो; क्योंकि वे तुम्हारे सुख के कारण नहीं हैं। उनका धन हमें दो। तुम्हारा स्तोता ही धन प्राप्त करता है।

आवोयस्यद्विबर्हसोर्केषुसानुषगसत् ।
आजाविन्द्रस्येन्दोप्रावोवाजेषुवाजिनम् ॥ ५ ॥

आवः । यस्य । द्विऽबर्हसः । अर्केषु । सानुषक् । असत् ।
आजौ । इन्द्रस्य । इन्दो इति । प्र । आवः । वाजेषु । वाजिनम् ॥ ५ ॥

हेइन्दो सोम त्वयस्यद्विबर्हसः स्तोत्रहविर्लक्षणद्विविधपरिवृढकर्मवतोयजमानस्य अर्केषु मंत्रेषुसानुषक्सानुषक्तःसातत्ययुक्तएवसमावः तंयजमानंरक्षसिवर्धयसिवा यद्वा कर्मभिर्वृद्धयोः इमयोःस्थानयोः परिवृढंयमिन्द्रं हेइन्दो यदाअर्केषुसानुषक् असत्अभवः तदा आवः अरक्षः अथ-र्वणोवा तस्यैवेन्द्रस्यआजौसङ्ग्रामे हेसोम वाजिनंबलवन्तंतमिन्द्रंवाजेषु यज्ञेषुअन्नेषुवानि-मित्तभूतेषुप्रावः प्रकर्षेणारक्षयः पानसमयेतर्पयित्वासङ्ग्रामसमयेबलप्रदानेनयथायुद्धसमय-र्थेनेनवाअरक्षइत्यर्थः ॥ ५ ॥

५. हे सोम, जिन स्तोत्र और हवि के द्विविध कर्म करनेवाले यजमान के पूजा-साधक मंत्र में तुम सदा अवस्थिति करते हो, उसकी तुम रक्षा करो। हे सोम, इन्द्र के युद्ध में अन्न के लिए बलवान् इन्द्र की रक्षा करो।

अथषष्ठी—

यथापूर्वेभ्योजरितृभ्यइन्द्रमयइवापोनतृष्यतेबभूथ।
तामनुत्वानिविदंजोहवीमिविद्यामेषंवृजनंजीरदानुम्॥ ६॥१९॥

यथा। पूर्वेभ्यः। जरितृऽभ्यः। इन्द्र। मयःऽइव। आपः। न।
तृष्यते। बभूथ। ताम्। अनु। त्वा। निऽविदम्। जोहवीमि।
विद्याम। इषम्। वृजनम्। जीरऽदानुम्॥ ६॥ १९॥

यथापूर्वेभ्यइतिषष्ठीव्याख्याता॥ ६॥

६. इन्द्र, तुम प्राचीन स्तोताओं के प्रति, तृषार्त्त के पास जल की तरह कृपालु हुए थे; इसलिए हम बार-बार तुम्हारी सुखकर और प्रसिद्ध स्तुति करते हैं, ताकि हम अन्न, बल और दीर्घायु प्राप्त करें।

॥ इतिद्वितीयस्यचतुर्थेएकोनविंशोवर्गः॥ १९॥

आचर्षणिप्राइतिपञ्चर्चनयोदशंसूक्तं आगस्त्यमैन्द्रंत्रैष्टुभं आचर्षणिप्राःपञ्चेत्यनुक्रमणिका। होत्रकशस्त्रेषुस्तोमवृद्धावस्यविशेषविनियोगः ऐन्द्राणित्रैष्टुभान्यमरुच्छन्दान्यावपेरन्निति सूचितत्वात्।

आचर्षणिप्रावृषभोजनानांराजाकृष्टीनांपुरुहूतइन्द्रः।
स्तुतःश्रवस्यन्नवसोपमद्रिग्युक्त्वाहरीवृषणायाह्यर्वाङ्॥ १॥

आ। चर्षणिऽप्राः। वृषभः। जनानाम्। राजा। कृष्टीनाम्।
पुरुऽहूतः। इन्द्रः। स्तुतः। श्रवस्यन्। अवसा। उप। मद्रिक्।
युक्त्वा। हरी इति। वृषणा। आ। याहि। अर्वाङ्॥ १॥

अयमिन्द्रः चर्षणिप्राः चर्षणयोमनुष्याः तेषांधनादिना प्रीणयिता जनानां सर्वेषां वृषभः कामानांवर्षिता तथाकृष्टीनां मनुष्यनामैतत्मनुष्याणांराजास्वामीपुरुहूतः बहुभिराहूतईदृशइन्द्रोस्मानाभ्यागच्छतुवा उत्तरार्धःपरोक्षवादः हेइन्द्र स्तुतोस्माभिः श्रवस्यन् हविर्लक्षणान्नमिच्छन् अवसाअस्मद्रक्षणेनतर्पणेनवायुक्तःसन् मद्रिक् मदभिमुखमञ्चन् वृषणावर्षकौयुवानौ हरीअश्वौयुक्त्वारथेयोजयित्वा अर्वाङ् अस्मदभिमुखमायाहि आगच्छ॥ १॥

१. मनुष्यों के प्रीति-दायक, सबके इच्छित-वर्धक, मनुष्यों के स्वामी और बहुतों के द्वारा आहूत इन्द्र हमारे पास आवें। इन्द्र, हमारी स्तुति ग्रहण कर दोनों तरुण अश्वों को रथ में जोतकर, हव्य ग्रहण करने और रक्षा के लिए हमारे सामने आओ।

अथद्वितीया—

ये ते॒ वृष॑णो वृष॒भास॑ इन्द्र ब्रह्म॒युजो॒ वृष॑रथासो॒ अत्याः॑ ।
ताँ आ ति॑ष्ठ॒ तेभि॒रा या॑ह्य॒र्वाङ् हवा॑महे त्वा सु॒त इ॑न्द्र॒ सोमे॑ ॥ २ ॥

ये । ते॒ । वृष॑णः । वृ॒ष॒भासः॑ । इ॒न्द्र॒ । ब्र॒ह्म॒ऽयुजः॑ । वृष॑ऽरथासः ।
अत्याः॑ । तान् । आ । ति॒ष्ठ॒ । तेभिः॑ । आ । या॒हि॒ । अ॒र्वाङ् ।
हवा॑महे । त्वा॒ । सु॒ते । इ॒न्द्र॒ । सोमे॑ ॥ २ ॥

हेइन्द्र तेतवसंबन्धिनोवृषणोवर्षकायुवानः वर्षणवन्तोवा वृषभासः श्रेष्ठाः ब्रह्मयुजः परिवृढेनमंत्रेणयुज्यमानाः वृषरथासः वर्षणरथवन्तः रथनियुक्ताइत्यर्थः ईदृशाःअत्याः अश्वाः येसन्तितानातिष्ठ आश्रय आरोह तेभिस्तैःअर्वाङ् अस्मदभिमुखमायाहि आगच्छ वयंच हेइन्द्र सोमेसुतेसति त्वात्वांहवामहे आह्वयामः ॥ २ ॥

२. इन्द्र, तुम्हारे जो तरुण, उत्तम, मंत्र-द्वारा रथ में योजनीय, वर्षक और रथ से युक्त घोड़े हैं, उन पर चढ़ो और उनके साथ हमारे सामने आओ।

आ ति॑ष्ठ॒ रथं॒ वृष॑णं॒ वृषा॑ ते सु॒तः सोमः॒ परि॑षिक्ता॒ मधू॑नि ।
यु॒क्त्वा वृष॑भ्यां वृषभ क्षिती॒नां हरि॑भ्यां याहि प्र॒वतोप॑ म॒द्रिक् ॥ ३ ॥

आ । ति॒ष्ठ॒ । रथ॑म् । वृष॑णम् । वृषा॑ । ते॒ । सु॒तः । सोमः॑ ।
परि॑ऽसिक्ता । मधू॑नि । यु॒क्त्वा । वृष॑ऽभ्याम् । वृ॒ष॒भ॒ । क्षि॒ती॒नाम् ।
हरि॑ऽभ्याम् । या॒हि॒ । प्र॒ऽवता॑ । उप॑ । म॒द्रिक् ॥ ३ ॥

हेइन्द्र त्वंरथमातिष्ठ आश्रय यज्ञगमनार्थं कीदृशंरथं वृषणंवर्षकंकामानां किमर्थमितिचेदुच्यते—तेत्वदर्थंवृषावर्षकः सोमः सुतोऽभिषुतः तथामधूनिमधुराणिघृतक्षीरादीनिपरिषिक्तापरितः सिक्तानिसंपादितानि यद्वा मधूनिमधुराः सोमरसाः चमसेषुपूरिताः आगमनप्रकारउच्यते हेवृषभवर्षकेन्द्र वृषभ्यांवर्षकाभ्यांहरिभ्यांयुक्त्वारथंयोजयित्वाक्षितीनांकर्मसुनिवसतांयजमानानामस्माकमनुग्रहाय क्षितीनांवृषभेतिवायोज्यं प्रवतावेगवतारथेनमद्रिक्मदभिमुखमश्चन्मदाभिमुख्येनोपयाहि ॥ ३ ॥

३. इन्द्र, तुम अभीष्टवर्षक रथ पर चढ़ो; क्योंकि तुम्हारे लिए मनोरथ दाता सोम तैयार है—मधुर घृत आदि भी तैयार हैं। अभीष्ट-वर्षक इन्द्र, अभीष्टदाता दोनों हरि नाम के घोड़ों को जोतकर यज-मानों के ऊपर कृपा करने के लिए वेगवान् रथ से हमारे सामने आओ।

अयंयज्ञइत्येषाचतुर्थेऽहर्गणेपृष्ठ्येष्वहस्सुहारियोजनग्रहस्ययाज्या अग्निष्टोमोत्पत्तिरिहोमइतिखण्डेसूत्रितम्—अयंयज्ञोदेवयाअयंमियेधइमाब्रह्माण्ययमिन्द्रसोम इति।

अयंयज्ञोदेवयाअयंमियेधइमाब्रह्माण्ययमिन्द्रसोमः।
स्तीर्णंबर्हिरातुशक्रप्रयाहिपिबानिषद्यविमुचाहरीइह ॥ ४ ॥

अयम्। यज्ञः। देवऽयाः। अयम्। मियेधः। इमा। ब्रह्माणि
अयम्। इन्द्र। सोमः। स्तीर्णम्। बर्हिः। आ। तु। शक्र।
प्र। याहि। पिब। निऽसद्य। वि। मुच। हरी इति। इह ॥ ४ ॥

हेइन्द्र अयंयज्ञोदेवयाः देवानगच्छन्भवतितथायंयज्ञोमियेधः मेधः पशुः पशुर्वैमेधइतिहि-श्रुतेः। इमाइमानिब्रह्माणिमन्त्राः अयंसुतःसोमः स्तीर्णंबर्हिः आसनायास्तृतादर्भाः एतेपदार्था-स्त्वदुचिताएवसंपादिताः हेशक्रशक्तेन्द्र तुपुनः किमित्युक्ते आप्रयाहिप्रकर्षेणशीघ्रमागच्छ आ-गत्यचनिषद्यबर्हिष्युपविश्यपिबसोमं तदर्थं इहास्मिन्देवयजनेहरीअश्वौविमुच वियोजय छा-न्दसोनुप्रभावः ॥ ४ ॥

४. इन्द्र, देवों के उद्देश्य से यह यज्ञ जाता है। यह यज्ञीय पशु, ये मंत्र, यह प्रस्तुत सोम और यह बिछाया हुआ कुश तुम्हारे लिए तैयार हैं। तुम जल्दी आओ, बैठो, सोम पिओ और यज्ञ-स्थल में हरि घोड़ों को छोड़ो।

ओसुष्टुतइन्द्रयाह्यर्वाङुपब्रह्माणिमान्यस्यकारोः।
विद्यामवस्तोरवसागृणन्तोविद्यामेषंवृजनंजीरदानुम् ॥५॥२०॥

ओ इति। सुऽस्तुतः। इन्द्र। याहि। अर्वाङ्। उप। ब्रह्माणि।
मान्यस्य। कारोः। विद्याम। वस्तोः। अवसा। गृणन्तः।
विद्याम। इषम्। वृजनम्। जीरऽदानुम् ॥ ५ ॥ २० ॥

हेइन्द्र सुष्टुतः अस्माभिः सम्यक्स्तुतःसन् अर्वाङ् अस्मदभिमुखमायाहि आगच्छैव मा-विलंबय किमुद्दिश्यमान्यस्यमाननीयस्यकारोःस्तोतुः होतुः कर्तुर्यजमानस्यवाब्रह्माणिमन्त्रान् उप उपलक्ष्यगृणन्तः स्तुवन्तः अभिमतंशब्दयन्तोवावयं अवसात्वद्रक्षणेनरक्षिताःसन्तोवस्तोर्वस्तुंसु-खेनसंस्थातुं अहर्निवा सर्वेष्वहस्सुअन्नादिकंविद्याम लभेमहि विद्यामेत्यादिव्याख्यातम् ॥ ५ ॥

५. इन्द्र हमारे द्वारा अच्छी तरह स्तुत होकर माननीय स्तोता के मंत्र को उपलक्ष्य करके हमारे सामने आओ। हम, स्तुति करते हुए, तुम्हारा आश्रय प्राप्त कर अनायास वास-स्थान प्राप्त करेंगे। साथ ही अन्न, बल और दीर्घ आयु भी लाभ करेंगे।

यज्ञस्येतिपञ्चर्चंचतुर्दशंसूक्तं आगस्त्यमैन्द्रंत्रैष्टुभं यज्ञस्येत्यनुक्रमणिका विशेषविनियोगः पूर्ववत्।

समपदा—

यद्धस्यातइन्द्रश्रुष्टिरस्तियर्याबभूथंजरितृभ्यंऊती ।
मानःकामंमहयन्तमाधग्विश्वातेअश्यांपर्यापआयोः ॥ १ ॥

यत् । ह । स्या । ते । इन्द्र । श्रुष्टिः । अस्ति । यया । बभूथ ।
जरितृऽभ्यः । ऊती । मा । नः । कामम् । महयन्तम् । आ ।
धक् । विश्वा । ते । अश्याम् । परि । आपः । आयोः ॥ १ ॥

हेइन्द्र यद् या स्या सा इयप्रसिद्धाश्रुष्टिः सर्वत्रश्रूयमाणासमृद्धिस्त्वेवास्ति यया जरितृ-भ्यः स्तोतृभ्यः ऊती ऊत्यैरक्षणायबभूथसमर्थोभवसि नोस्माकंमहयन्तं अस्मान्महतः कुर्वाणंका-मं अभीष्टं माआधक् माधाक्षीः तेत्वत्संबन्धीनिविश्वासर्वाणिभोगजातानि आपः आप्तव्यानि य-द्वा विश्वासर्वाआपः आप्ताभुवीः समृद्धीः आयोर्मनुष्यस्योचिताः पर्यश्यां परितोव्याप्नुयाम् ॥१॥

१. इन्द्र, जिस समृद्धि के द्वारा तुम स्तोताओं की रक्षा करते हो, वह सर्वत्र प्रसिद्ध हो। तुम हमें महान् करने की अभिलाषा को नष्ट न करो। तुम्हारे लिए जो वस्तु प्राप्तव्य और भोग्य है, वह सब हम प्राप्त करें।

नघाराजेन्द्रआदभन्नोयानुस्वसाराकृणवन्तयोनौ ।
आपश्चिदस्मैसुतुकाअवेषन्गमन्नइन्द्रःसख्यावयश्च ॥ २ ॥

न । घ । राजा । इन्द्रः । आ । दभत् । नः । या । नु ।
स्वसारा । कृणवन्त । योनौ । आपः । चित् । अस्मै । सुऽतुकाः ।
अवेषन् । गमत् । नः । इन्द्रः । सख्या । वयः । च ॥ २ ॥

अयंराजा राजमानईश्वरोवा इन्द्रः नोस्मदीयानिकर्माणिनादभत् सर्वतोनहिंस्यात् घपूरणः तानीविवक्ष्यते या यानिकर्माणि वृष्ट्यादिरूपाणि स्वसारा परस्परंस्वसृभूतेस्वयंसरणभूते अहो रात्रे नुपूरणः योनौस्वकीयेस्थानेकृणवन्त द्विवचनस्थानेबहुवचनं कुरुतः कृविहिंसाकरणयोश्च लिङ्ग्यत्ययोलेटुमत्ययः बहुत्वग्रहणाच्छप् तानीन्द्रोप्यनुजानातीत्यर्थः स्वसृभूतावभ्युदय-मानौवा कुरुतः यद्वा स्वसारोकुलयोयोनौकृष्टोत्पादनस्थानेयज्ञे यानिकृत्यवत्स्वानीतियो-ज्यं किंच अस्माइन्द्रायसुतुकाः शोभनवृद्धिहेतून्यापः अपकार्याणिहवींषि अवेषन्व्याप्नुवन्तिनो-स्माकमिन्द्रः सख्यासख्यानिस्वयममभूतमन्नंचगमत्गमयतु ॥ २ ॥

२. परस्पर भगिनी-स्वरूप अहोरात्र अपने जन्मस्थान में जो वृष्टि-रूप कर्म करते हैं, राजा इन्द्र वह हमारा कर्म नष्ट न करें। बल का कारण हव्य इन्द्र के लिए व्याप्त होता है। इन्द्र हमें मैत्री और अन्न प्रदान करें।

अथतृतीया—

जेतानृभिरिन्द्रःपृत्सुशूरःश्रोताहवंनाधमानस्यकारोः ।
प्रभर्तारथंदाशुषउपाकउद्यन्तागिरोयदिचत्मनाभूत् ॥ ३ ॥

जेता । नृऽभिः । इन्द्रः । पृत्ऽसु । शूरः । श्रोता । हवम् ।
नाधमानस्य । कारोः । प्रऽभर्ता । रथम् । दाशुषः । उपाके ।
उत्ऽयन्ता । गिरः । यदि । च । त्मना । भूत् ॥ ३ ॥

अयमिन्द्रः शूरोविक्रान्तःसन् नृभिः सङ्ग्रामनेतृभिर्मरुद्भिःसहितःसन् पृत्सुसङ्ग्रामेषुजेता जयशीलः शत्रूणां तथा नाधमानस्यत्वदनुग्रहंयाचमानस्यकारोः स्तोतुः हवमाह्वानंश्रोताभवति किञ्च यदिच यदाच त्मनाआत्मना अन्यप्रेरितः एवंगिरः स्तुतिरूपाणिवचांसिस्तोतृभ्यउद्यन्ता उच्छ्रयिताभूत् भवेत् तदादाशुषोहविर्दत्तवतोयजमानस्य उपाके समीपनामैतत् समीपएवयागदे-शेरथंप्रभर्ता सम्यक् प्रभरन्भवति जेतेत्यादिषुतृन्नन्तेषु नलोकाव्ययेत्यादिनाकर्मणिषष्ठीप्रति-षेधः यदा स्तुतिंश्रोतुमिच्छति तदास्वयमेवशीघ्रंरथंसज्जमित्वायागंप्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ३ ॥

३. विक्रमशाली इन्द्र, युद्ध-नेता मरुतों के साथ युद्ध में जय-लाभ करते हुए अनुग्रहार्थी स्तोता का आह्वान सुनते हैं। जिस समय स्वयं स्तुति-वाक्य को वरण करने की इच्छा करते हैं, उस समय हव्यदाता यजमान के पास रथ ले जाते हैं।

अथचतुर्थी—

एवानृभिरिन्द्रःसुश्रवस्याप्रखादःपृक्षोअभिमित्रिणोभूत् ।
समर्यइषःस्तवतेविवाचिसत्राकरोयजमानस्यशंसः ॥ ४ ॥

एव । नृऽभिः । इन्द्रः । सुऽश्रवस्या । प्रऽखादः । पृक्षः । अभि ।
मित्रिणः । भूत् । सऽमर्ये । इषः । स्तवते । विऽवाचि । सत्राऽकरः ।
यजमानस्य । शंसः ॥ ४ ॥

अयमिन्द्रोनृभिः कर्मनिर्वाहकैर्यजमानैर्दत्तंपृक्षोहविर्लक्षणमन्नं सुश्रवस्याशोभनान्ने-च्छयाअन्नेच्छयावाप्रखादः प्रकर्षेणखादितएव एवमेवपूर्वंयथातथैवमित्रिणः सहायवतोऽपियजमान-स्यशत्रूनभिभूत्अभिभवति यद्वा नृभिर्नेतृभिर्मरुद्भिःसहितोयमिन्द्रःसुश्रवस्यापृक्षःसन्ने-वमेवमित्रिणश्चत्विशत्रूनभिभवतोयजमानस्यार्थे तदभिमताय अभिभूत अभीत्यनर्थकःभवति आभिमुख्येनवाभवति तस्यहविःस्वीकृत्यतदभिमतायभवतीत्यर्थः अथ तथाभूतःसन् विवाचि विविधपरस्पराह्वानध्वनियुक्तेसमर्येसंग्रामे विविधस्तोत्रपाठध्वनियुक्तेसमर्ये मर्त्ययुक्तेयज्ञे वा

ध्वनिभिर्युक्तेयजमानस्यशंसःशंसकःसन् सत्याकरःफलानांसत्यकारीयमिन्द्रःसोमंहविर्लक्षणमन्नंस्त-वने स्तौति ॥ ४ ॥

४. उत्तम धन के लाभ की इच्छा से यजमान-द्वारा दिया हुआ अन्न, प्रचुर परिमाण में, भक्षण करते तथा सहायतावाले यजमान के शत्रुओं को पराजित करते हैं। विभिन्न आह्वानों की ध्वनियों से युक्त युद्ध में सत्यपालक इन्द्र यजमान के कर्म की प्रसिद्धि करते हुए हव्य को स्वीकार करते हैं।

त्वयावयंमघवन्निन्द्रशत्रूनभिष्याममहतोमन्यमानान् ।
त्वंत्रातात्वमुनोवृधेभूर्विद्यामेषंवृजनंजीरदानुम् ॥ ५ ॥ २१ ॥

त्वया । वयम् । मघऽवन् । इन्द्र । शत्रून् । अभि । स्याम ।
महतः । मन्यमानान् । त्वम् । त्राता । त्वम् । ऊँ इति ।
नः । वृधे । भूः । विद्याम । इषम् । वृजनम् । जीरऽदानुम् ॥ ५ ॥ २१ ॥

हेमघवन् धनवन्निन्द्र त्वयासहायेनवयं यजमानाः महतोमन्यमानान् अविद्यमानवध्यान् मन्यमानान् शत्रूनभिष्याम अभिभवितारोभवेम हेइन्द्र त्वंत्राताऽत्वमेवास्माकंरक्षकःअतस्त्वमु त्वमेवनोऽस्माकंवृधे धनादिवर्धनायभूर्भव विद्यामेत्यादिगतम् ॥ ५ ॥

५. इन्द्र, तुम्हारी सहायता लेकर हम उन शत्रुओं का वध करेंगे, जो अपने को अवध्य समझते हैं। तुम हमारे त्राता हो। तुम हमारे धन के वर्द्धक बनो, ताकि हम अन्न, बल और दीर्घ आयु प्राप्त करें।

॥ इतिद्वितीयस्यचतुर्थेएकविंशोवर्गः ॥ २१ ॥

पूर्वीरहमितिषळृचंपञ्चदशंसूक्तंत्रैष्टुभं उपान्त्याबृहती अत्रप्रथमाद्वृचौलोपामुद्राग-स्त्यपत्न्यैदृष्टवावशिष्टाः सूक्तमविपाद्योर्योरविर्देवता तथानुक्रमणिका—पूर्वीःषड् जायाप-त्योर्लोपामुद्राया अगस्त्यस्यच द्वाभ्यांरत्यर्थंसंवादंश्रुत्वान्तेवासीब्रह्मचार्यन्त्येनुहत्यावीअपश्यदि-ति विशेषविनियोगोलैङ्गिकः।

पूर्वीरहंशरदःशश्रमाणादोषावस्तोरुषसोजरयन्तीः ।
मिनातिश्रियंजरिमातनूनामप्यूनुपत्नीर्वृषणोजगम्युः ॥ १ ॥

पूर्वीः । अहम् । शरदः । शश्रमाणा । दोषाः । वस्तोः । उषसः ।
जरयन्तीः । मिनाति । श्रियम् । जरिमा । तनूनाम् । अपि ।
ऊँ इति । नु । पत्नीः । वृषणः । जगम्युः ॥ १ ॥

लोपामुद्रा आह हेअगस्त्य अहंलोपामुद्रापूर्वीः शरदः पुरातनीरनेकान्संवत्सरान् दोषारात्रीः वस्तोरहानितथादेहंजरयन्तीरुषसः उषःकालांश्च सर्वेष्वात्मनःसंयोगेद्वितीया अद्यतनकालपर्यन्तंबहुसंवत्सरंकालत्स्वयेनत्वच्छुश्रूषयाशश्रमाणाश्रान्ताभूवं इदानींतुजरिमाजरातनूनामङ्गानांश्रियंसौन्दर्यंमिनातिहिनस्ति एवमपिनानुगृह्णासीत्यर्थः अप्यूनु अपिःसंभावनायांउकारोऽवधारणे नुइतिवितर्के इदानीमपिकिंसंभावनीयं लोकेहिपत्नीः स्त्रियः वृषणः सेक्तारःपुरुषाः जगम्युः गच्छेयुः संयोगंकुर्युः अतोमांकिमित्युपमन्यसे इदानीमपिसासंभावयेत्यर्थः ॥ १ ॥

१. (लोपामुद्रा) अगस्त्य, अनेक वर्षों से मैं दिन-रात बुढ़ापा लानेवाली उषाओं में तुम्हारी सेवा करके श्रान्त हुई हूँ। जरा शरीर के सौन्दर्य का नाश करता है। इस समय पुरुष स्त्री के पास क्या गमन करे!

येचिद्धिपूर्वऋतसापआसन्त्साकंदेवेभिरवदन्नृतानि ।
तेचिदवासुर्नह्यन्तमापुःसमूनुपत्नीर्वृषभिर्जगम्युः ॥ २ ॥

ये । चित् । हि । पूर्वे । ऋतऽसापः । आसन् । साकम् । देवेभिः ।
अवदन् । ऋतानि । ते । चित् । अव । असुः । नहि । अन्तम् ।
आपुः । सम् । ऊँ इति । नु । पत्नीः । वृषऽभिः । जगम्युः ॥ २ ॥

सातमेवाह हेपते अगस्त्य येचिद्धियेपितु पूर्वेपुरातनाऋतसापः सत्यस्यापयितारः व्याप्तुवानामहर्षयः आसन्तेदेवेभिर्देवैःसाकंसह ऋतानिसत्यवाक्यान्यवदन्नवदन्ति येमहत्तपोयत्नेना-अनुतिष्ठन्तियेचदेवैवाक्यानिदेवस्तविरूपाणिवदन्ति तेचिदपिदप्यर्थे तेपि अवासुः अवक्षिपन्तिरेतः स्यविरुपसृष्टोविमोचनेवर्तते तेनान्तमापुः नहिमसचर्यादेरन्तंप्रापुवन् ब्रह्मचारिणोप्यनिषिद्धमृतुकालगमनमपिकुर्वन्तीत्यर्थः तथापत्नीः पत्न्यस्तपस्यमानाः वृषभिर्भोगवर्षकैःपतिभिः सहसमूनुजगम्युः उन्नितिपूरणौ सङ्गच्छेरन् अतस्त्वंकथंमांनानुभवसीत्यर्थः ॥ २ ॥

२. अगस्त्य, जो प्राचीन और सत्य-रक्षक ऋषि लोग देवताओं के साथ सच्ची बात कहते थे, उन्होंने भी रेत का स्खलन किया है; परन्तु उन्हें भी अन्त नहीं मिला। पुरुष स्त्री के साथ गमन करे।

अथतृतीया—

नमृषाश्रान्तंयदवन्तिदेवाविश्वाइत्स्पृधोअभ्यश्नवाव ।
जयावेदत्रशतनीथमाजिंयत्सम्यञ्चामिथुनावभ्यजाव ॥ ३ ॥

न । मृषा । श्रान्तम् । यत् । अवन्ति । देवाः । विश्वाः । इत् । स्पृधः । अभि । अश्नवाव । जयाव । इत् । अत्र । शतऽनीथम् । आजिम् । यत् । सम्यञ्चा । मिथुनौ । अभि । अजाव ॥ ३ ॥

अगस्त्यस्तामाह भोःपत्नि तथा मयाचनयुवाश्रान्तं व्यर्थंनवत्निचमावाभ्यां यत् यस्मात् देवाअवन्तिरक्षन्ति तपोभिःप्रीताः आवांविश्वाइत् सर्वाअपिस्पृधःस्पर्धमानाःसेनाःअभ्यश्नवाव अभितोव्याप्नुवाव अत्रास्मिन्संसारे शतनीथं अपरिमितभोगप्राप्तिसाधनमाजिंयाजिंपरस्परं जयाव जयलक्षणं सुरतसङ्ग्रामं वा जयाव यत्यस्मात् सम्यञ्चासम्यक्परस्परं गच्छन्तौपूजयन्तौवामिथुना मिथुनौ स्त्रीपुरुषरूपौ सन्तौ अभ्यजाव त्वंचाहमपिपरस्परमभिजयावेत्येवंतयोर्कंभोगं संभावयामास ॥ ३ ॥

३. (अगस्त्य) हम लोग वृथा नहीं श्रान्त हुए; क्योंकि देवता लोग रक्षा करते हैं। हम सारे भोगों का उपभोग कर सकते हैं। यदि हम दोनों चाहें, तो इस संसार में हम सैकड़ों भोगों के साधन प्राप्त कर सकते हैं।

नदस्यमारुधतःकामआगन्नितआजातोअमुतःकुतश्चित् ।
लोपामुद्रावृषणंनीरिणातिधीरमधीराधयतिश्वसन्तम् ॥ ४ ॥

नदस्य । मा । रुधतः । कामम् । आ । अगन् । इतः । आऽजातः । अमुतः । कुतः । चित् । लोपामुद्रा । वृषणम् । निः । रिणाति । धीरम् । अधीरा । धयति । श्वसन्तम् ॥ ४ ॥

इजाये नदस्यनदतस्य जपशब्दयितुःजपाध्ययनकर्तुःरुधतोरेतोनिरोद्धुः ब्रह्मचर्यमास्थितस्य उभेकर्मणिषष्ठ्यौ उक्तलक्षणं मामांकामआगन् आगमत् नदस्यमारुधतः कामआगमदितिनिरुक्तम्। कस्माद्धेतोरिति उच्यते इतःत्वत्सकाशनिमित्तात् तथा अमुतोवसन्तादिकालात् कुतश्चित्कारणादाजातः सर्वतउत्पन्नः यद्वा इतएतल्लोकजनितादमुतोलोकान्तरजनिताद्वा कुतश्चिन्निमित्तात्कामोत्कथमिति उच्यते इयंलोपामुद्रावृषणंरेतसःसेक्तारंमां नीरिणातिनितरांगच्छति किञ्चधीरंधीमन्तं नियमादविचालिनं श्वसन्तंमहाप्राणं महाबलं अधीराकातरैषायोषित् धयतिउपभुङ्क्ताम् ॥ ४ ॥

४. यद्यपि मैं जप और संयम में नियुक्त हूँ; तथापि इसी कारण या किसी भी कारण, मुझे काम-भाव हो गया है। सेचन करनेवाली लोपामुद्रा पति के साथ संगत हो। अधीरा स्त्री धीर और महाप्राण पुरुष का उपभोग करे।

अथानयोर्दम्पत्योः संभोगसंल्लापंश्रुत्वान्तेवासीपथितंचिकीर्षुरुत्तराभ्यामाह—अनयोर्विनि-योगःशौनकेनोक्तः—इमंनुसोममित्येतेद्वेऋचौप्रयतोजपन् । सर्वान्कामानवाप्नोतिपापेभ्यश्चप्र-मुच्यतइति ।

तयोर्मध्येप्रथमासूक्तेपञ्चमी—

इमंनुसोममन्तितोहृत्सुपीतमुपंब्रुवे । यत्सीमागश्चकृमातत्सुमृ-ळतुपुलुकामोहिमर्त्यः ॥ ५ ॥

इमम् । नु । सोमम् । अन्तितः । हृत्ऽसु । पीतम् । उप । ब्रुवे ।
यत् । सीम् । आगः । चकृम । तत् । सु । मृळतु ।
पुलुऽकामः । हि । मर्त्यः ॥ ५ ॥

अन्तितःसमीपेवर्तमानंपीतंपीयमानंहृत्सुहृदयप्रदेशेषुस्थितंइमंसोमंसींसर्वतः नुक्षिप्रंउपब्रुवे उपेत्यमनसाभिमुख्यप्रार्थयते किंब्रवीषि उच्यते यदागः गुर्वोः काममलापः श्रवणविषयंपापंचकृमकृ-तवन्तोवयंतस्मादागसः ससोमः सुसम्यक्मृळतुसुखयतु पापजनितदुःखंमाकरोत्वित्यर्थः म-हत्पापमनुशुष्यमानंप्रार्थनयाकथंलुप्यतेइत्यतआह—हियस्मान्मर्त्योमनुष्यः पुलुकामोबहुकामना-वान् अल्पेनैवकर्मणाबहुकामानाकलयति यस्मादेवंतस्मात्परिहरेत्यर्थः यद्वा पापमपवर्जनीयत-यामाप्यतइवेत्याह पुलुकामोहिखलुमर्त्यः कामहतःसन्कामेननिरुद्धएववर्तते अतस्तमोऽस्लेकोपु-क्तः तच्छन्दश्रवणदोषोपिमामादिकोस्माकंमासोनेनसोमेनपरिहर्तव्यइत्यर्थः यद्वायंमन्त्रः पञ्चप-रोक्षास्थेयः मनसोभिमानित्वाच्चतस्यपापस्यापिमनस्येवसंभाविदत्वात् अस्मिन्पक्षेहृत्सुपीतंहृ-दयस्थितमित्यर्थः शिष्टंस्पष्टम् ॥ ५ ॥

५. (शिष्य) हृदय में पीत इस सोम से मैं आन्तरिक प्रार्थना करता हूँ कि सोम मुझे सुखी करे। मनुष्य बहुत कामनावाला होता है।

अथविनियुक्तयोर्मध्येद्वितीयासूक्तेषष्ठ्यान्तेवास्येवाह—

**अगस्त्यःखनमानःखनित्रैःप्रजामपत्यंबलमिच्छमानः ।
उभौवर्णावृषिरुग्रःपुपोषसत्यादेवेष्वाशिषोजगाम ॥ ६ ॥ २२ ॥**

अगस्त्यः । खनमानः । खनित्रैः । प्रऽजाम् । अपत्यम् । बलम् ।
इच्छमानः । उभौ । वर्णौ । ऋषिः । उग्रः । पुपोष । सत्याः ।
देवेषु । आऽशिषः । जगाम ॥ ६ ॥ २२ ॥

अयमगस्त्योमहर्षिः खनित्रैः फलस्योत्पादनसाधनैः यज्ञस्तोत्रादिभिः खनमानः फलमभिमतमुत्पादयन्प्रजामपत्यं बलं चेच्छमानः स्वयमुत्पादयन्नपत्यमुत्पादयितुमिच्छन् कर्मणापुनःपुनर्जायमानमपत्यं कुलस्यापतनसाधनंपुत्रादिकंबलंचेच्छमानः सनयद्वा प्रजांभृत्यादिरूपांचिच्छन् ऋषिः अतीन्द्रियद्रष्टामहानुभावः उग्रः उद्गूर्णः संसारेसञ्चरन्नप्यपापःसन्नुभौवर्णौवर्णनीयाकारौकामंचतपश्चपुपोष सत्याआशिषोदेवेषुदेवेभ्योजगाम प्राप्तवान् यतोयंमहानुभावः तस्मात्स्मानन्यातीत्यर्थः ॥ ६ ॥

६. उग्र ऋषि अगस्त्य ने अनेक उपायों का उद्भावन करके, बहुत पुत्रों और बल की इच्छा करके, काम और तप, दोनों वरणीय वस्तुओं का पालन किया था। अगस्त्य ने देवों के पास सत्य आशीर्वाद प्राप्त किया था।

॥ इतिप्रथमेमण्डलेत्रयोविंशोनुवाकः ॥ २३ ॥

अथचतुर्विंशेनुवाकेद्वादशसूक्तानि तत्रयुवोरजांसीतिदशर्चंप्रथमंसूक्तंआगस्त्यंत्रैष्टुभं युवाःदिपरिभाषयेदमादिसूक्तपञ्चकमाश्विनं युवोर्दशाश्विनंवाइत्यनुक्रमणिका एतदादीनितृतीयवर्जितानिपञ्चसूक्तानिप्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोस्त्रैष्टुभेछन्दसिविनियुक्तानि अथाश्विनइतिखण्डे सूत्रितम्—युवोरजांसीतिपञ्चानांतृतीयमुद्धरेदिति।

युवोरजांसिसुयमासोअश्वारथोयद्वांपर्यर्णांसिदीयत्।
हिरण्ययावांपवयःप्रुषायन्मध्वःपिबन्ताउषसःसचेथे ॥ १ ॥

युवोः। रजांसि। सुऽयमासः। अश्वाः। रथः। यत्। वाम्। परि। अर्णांसि। दीयत्। हिरण्ययाः। वाम्। पवयः। प्रुषायन्। मध्वः। पिबन्तौ। उषसः। सचेथे इति ॥ १ ॥

हेअश्विनौ युवोःयुवयोरश्वाः रथवोढारोरजांसिरंजकाँल्लोकान् सुयमासः शोभननियमाःलोकत्रयसञ्चारिणइत्यर्थः कदेत्याह यत्यदावांरथः अर्णांसि अरणीयानभिमतदेशान्परिदीयत्परिगच्छेत् परितोगच्छतिवा तदेत्यर्थः दीयतिर्गतिकर्मा वकतिदीयतीतितत्कर्मसुपाठात् किञ्च तदागमनकालेयुवांयुवयोः पवयः वज्रारथनेमयोवाहिरण्याः हिरण्मयाः प्रुषायन्प्रुष्णन्तिअभिमतं यद्वाहिरण्मयानिपवयोमधुपात्राणिवांयुवाभ्यामर्थाययस्मादेवंतस्मात्युवांमध्वोमधुनोमधुरद्रवस्यसोमरसस्य कर्मणिषष्ठी सोमरसंपिबन्तावास्वादयन्तौउषसःउषःसम्बन्धिनिकाले सचेथे यज्ञंसङ्गच्छेथे अत्रकर्मोनविवक्षितः उषःकालएवागत्यमधुरंसोमरसंपिबतमित्यर्थः ॥ १ ॥

१. अश्विनीकुमारो, जिस समय तुम्हारे शोभनगति घोड़े तुम्हें लेकर अभिमत प्रदेश में जाते हैं, उस समय तुम्हारे हिरण्मय रथ की नेमि अभिमत प्रदान करती है; इसलिए तुम उषाकाल में सोमपान करते हुए यज्ञ में आ मिलो।

अथद्वितीया—

युवमत्यस्यावनक्षथोयद्विपत्मनोनर्यस्यप्रयज्योः ।
स्वसायद्वांविश्वगूर्तीभरातिवाजायेट्टेमधुपाविषेच ॥ २ ॥

युवम् । अत्यस्य । अव । नक्षथः । यत् । विऽपत्मनः । नर्यस्य ।
प्रऽयज्योः । स्वसा । यत् । वाम् । विश्वगूर्तीइति विश्वऽगूर्ती ।
भराति । वाजाय । ईट्टे । मधुऽपौ । इषे । च ॥ २ ॥

हेअश्विनौ युवंयुवांयत्यदा अत्यस्यातनशीलस्यसततसञ्चारिणोविपत्मनः विविधगमन-स्यविचित्रगमनस्यवानर्यस्यमनुष्याणांहितस्य प्रयज्योःप्रकर्षेणपूज्यस्यएतानिकर्मणिपञ्चम्यन्ता-नि उदकरूपंरथं अव अवस्तात् तदुदयात्पूर्वंनक्षथोव्याप्नुथोदेवयजनंगन्तुं किञ्च यद्यदाहे-विश्वगूर्तीसर्वस्तुत्यौसर्वदोद्गूर्णौवावांयुवयोः स्वसास्वसृस्थानीयाः स्वयंसारिणीवोषाः भराति पोषते त्वदागमनायप्रभातंकरोति यदाहेमधुपौ मधुरस्यसोमरसस्यपातारौ युवांयजमानोवाजाय बलायगमनायवा इषेअन्नायचईट्टे स्तौति तदारथंमाप्नुथइत्यर्थः ॥ २ ॥

२. सर्वस्तुत्य अश्विद्वय, जिस समय तुम्हारी भगिनी-स्थानीय उषा प्रस्तुत होती हैं, हे मधुपायी अश्विद्वय, जिस समय अन्न और बल के लिए यजमान तुम्हारी स्तुति करता है, उस समय तुम्हारा सतत-गन्ता, विचित्र गति-शील, मनुष्य-हितैषी और विशिष्ट रूप से पूजनीय रथ निम्नाभिमुख जाता है। अथतृतीया—

युवंपयउस्रियायामधत्तंपक्वमामायामवपूर्व्यंगोः ।
अन्तर्यद्वनिनोवामृतप्सूह्वारोनशुचिर्यजतेहविष्मान् ॥ ३ ॥

युवम् । पयः । उस्रियायाम् । अधत्तम् । पक्वम् । आमायाम् ।
अव । पूर्व्यम् । गोः । अन्तः । यत् । वनिनः । वाम् ।
ऋतप्सूइत्यृतऽप्सू । ह्वारः । न । शुचिः । यजते । हविष्मान् ॥ ३ ॥

हेअश्विनौ युवंयुवांउस्रियायां गोनामैतत् भोगोत्पादिन्यांगवि पयः अधत्तं अधारयतं स्थापितवन्तौ तथाआमायां अपक्वायांपक्वंपरिपक्वंभोगयोग्यंगोसंबन्धिदुग्धंपूर्व्यंपूर्वंभवंतदेवोत्प-र्णं अव अवस्तादधारयतं गविक्षीरमुत्पाद्यपुनर्भोगायपृथक्कृतवन्तावित्यर्थः यद्यस्माद्धेऋतप्सू सत्यरूपौयज्ञियहविर्भक्षयितारौवा हेअश्विनौ वांवनिनः उदकवतः उदकोपलक्षितवृक्षवतो-

यज्ञस्य अन्तर्मध्ये हविष्मान् प्रदेयहविषायुक्तः शुचिः शुद्धो यजमानो यजते पूजयति युवां तस्मादेवमकुरुतं यद्वा यदेवं यजमानः करोतीति देत्यर्थः तत्र दृष्टान्तः—वनिनो वनसंबन्धिवृक्षसमूहस्यान्तर्मध्ये ह्वरेण चोरइव सयथा जागरूकोवर्तते तथा यजमानोपीत्यर्थः ॥ ३ ॥

३. अश्विद्वय, तुमने गायों में दुग्ध स्थापित किया है। तुमने गायों के अधोदेश में पूर्ववर्त्ती पक्व दुग्ध स्थापित किया है। सत्यरूप अश्विद्वय, वन-वृक्षावली के बीच चोर की तरह सदा जागरूक विशुद्ध-स्वभाव और हविवाला यजमान हविवाले यज्ञ में तुम्हारी स्तुति करता है।

युवंहघर्मंमधुमन्तमत्रयेऽपोनक्षोदोऽवृणीतमेषे ।
तद्वांनराव्श्विनापश्वइष्टीरथ्येवचक्राप्रतियन्तिमध्वः ॥ ४ ॥

युवम् । ह । घर्मम् । मधुऽमन्तम् । अत्रये । अपः । न । क्षोदः ।
अवृणीतम् । एषे । तत् । वाम् । नरौ । अश्विना । पश्वःऽइष्टिः ।
रथ्याऽइव । चक्रा । प्रति । यन्ति । मध्वः ॥ ४ ॥

अत्रेतिहासमाहुः—शतद्वारेणयन्त्रगृहे प्रवेश्यासुराः ऋषिमत्रिं तत्र तुषाग्निमदहन् सचदह्यमानोऽश्विनौ तुष्टाव तौचस्तुत्याहृष्टमनसावरक्षतामिति अपरेत्वौक्षिपममपालयतमित्याहुरिति हेअश्विनौ युवंयुवांमधुमन्तंपयोघृतरूपाभ्यांमधुभ्यां युक्तंघर्मंदीप्तंमवर्ग्यंएषे सौख्यमिच्छते अत्रयेएतन्नाम्नेमहर्षये क्षोदः क्षोदांसिक्षोपमानानि अपोन उदकानीव अवृणीतं अवारयतं औष्ण्येशैत्यसुखंकृतवन्तावित्यर्थः एवमस्माद्धर्मसकाशाद्रक्षितवन्तावित्यर्थः यद्वा अत्रयेक्षोदः उदकनामैतत् तेनतत्स्थशैत्यंलक्ष्यते अपः क्षोदोन अपइविषष्ठर्थेद्वितीया उदकानांशैत्यंयथाभवतितद्वत् पक्षान्तरेतुघर्मंदीप्तमग्निंमधुमन्तं कृत्वा वृणीतंसुखयतमित्यर्थः तथाचमन्त्रान्तरं—हिमेनाग्निंघ्रंसमवारयेथामिति । तत्तस्मात्कारणात् हेनरौ नेतारौ नराकारौवा अश्विना अश्विनौवांयुवाभ्यांपश्वइष्टिः पशुरित्यग्नेर्नाम अग्निःपशुरासीदित्यादिश्रुतेः । यद्वा पशुमिवपतनात्पशुरित्युच्यते तस्याग्नेरिष्टिर्भवति अग्नौयागःसर्वोयुष्मदर्थंप्रवर्तत इत्यर्थः यद्वा पशुसाध्योयागोयुवाभ्यांप्रवर्ततइतिशेषः आश्विनंधूम्रललाममालभेत योदुर्ब्राह्मणःसोमंपिपासेदित्यादिनाप्यश्विभ्यांपशुर्विहितः । तथामध्वामधुरसद्रवाःसोमरसाअपियुवाभ्यांप्रतियन्ति अभिगच्छन्ति तत्रदृष्टान्तः—रथ्येवचक्रा रथसंबन्धीनिचक्राणीव तानियथानिम्नदेशमभिगच्छन्तितद्वत् ॥ ४ ॥

४. अश्विद्वय, तुमने सहायता की इच्छावाले अत्रि मुनि के लिए दीप्त दुग्ध और घृत को जल-प्रवाह की तरह किया था; इसलिए हे नराकार अश्विद्वय, तुम्हारे लिए अग्नि में यज्ञ किया जाता है। निम्न-देश में रथ-चक्र की तरह सोमरस तुम्हारे लिए आता है।

अथपञ्चमी–

आवांदानायंववृतीयदस्रागोरोहेणतौग्र्योनजिव्रिः ।
अपःक्षोणीसंचतेमाहिनावांजूर्णोवामक्षुरंहसोयजत्रा ॥५॥२३॥

आ । वाम् । दानाय । ववृतीय । दस्रा । गोः । ओहेन । तौग्र्यः ।
न । जिव्रिः । अपः । क्षोणी इति । सचते । माहिना । वाम् ।
जूर्णः । वाम् । अक्षुः । अंहसः । यजत्रा ॥ ५ ॥ २३ ॥

हेदस्राशत्रूणामुपक्षपयितारावश्विनौ वांयुवयोर्दानाय अस्मदभिमतप्रदानाय युवाभ्यां वाहयितुं आववृतीय आवर्तयामियागदेशं वृतेरन्तर्भावितण्यर्थस्येदं केनसाधनेनेतितदुच्यते गोःस्तुतिरूपायावाचः ओहेनवहनेनसाधनेन यद्वा आवर्तनकालउच्यते गोर्गन्त्र्याउषसोवहनेनजिव्रिः जीर्णोजयशीलोवातौग्र्योन तुग्रास्यस्यराज्ञःपुत्रोभुज्युरिव सयथाशत्रुभिःसंबाध्यमानःयुवांपरितोष्यस्वोद्धारायस्वसमीपमानयवदवदित्यर्थः इयमाख्यायिकातुभ्रोहेभुज्युमंहसःपिपृथोनासत्याभुज्युमित्यादिषुप्रसिद्धाच किमाश्चर्यंमहमावर्तयामीति किन्तु अपः क्षोणी अपइत्यन्तरिक्षनाम क्षोणी क्षोणीतिपृथिवीनाम द्यावापृथिव्यावपियांयुवयोर्माहिनामाहात्म्येनयुवयोःप्रसादेनसर्वोपकारिण्याविविविल्यापि सर्वप्रदेशव्यापित्वं वा सचते सेवतेमत्येके यद्वा वांमाहिनायोयजमानोद्यावापृथिव्यौसचते किञ्च हेयजत्रापहत्यौवांयुवयोः प्रसादादपस्थिः जूर्णःजरयाजीर्णाङ्कःसर्वंहसःपापात् जरालक्षणात्मृत्य अक्षुः चिरकालव्यापोदीर्घजीवीभूयात् यद्वाहेयजत्रा वांप्रसादात् जूर्णो जीर्णोयजमानः अंहसोदुरितस्यहन्तारिपः उदकलक्षणानिसोमरसरूपाण्युदकानिक्षोणीक्षोण्यां सप्तम्यर्थेप्रथमा भूम्यांचिरकाले अक्षुर्व्याप्नुवन् महिनामाहात्म्येनसचते द्वितीयोवामित्ययमादरार्थः ॥ ५ ॥

५. अश्विनीकुमारो, बूढ़े तुग्र राजा के पुत्र की तरह मैं स्तुति-द्वारा अभिमत लाभ के लिए तुम्हें यज्ञ-देश में ले आऊँगा। तुम्हारी महिमा से द्यावा-पृथिवी परस्पर मिली हैं। यजनीय अश्विद्वय, यह जराजीर्ण ऋषि पापमुक्त होकर दीर्घ जीवन लाभ करें।

॥ इतिद्वितीयस्यचतुर्थेत्रयोविंशोवर्गः ॥२३॥

अथषष्ठी–

नियद्युवेथेनियुतःसुदानूउपस्वधाभिःसृजथःपुरंधिम् ।
प्रेषद्वेषद्वातोनसूरिरामहेददेसुव्रतोनवाजम् ॥ ६ ॥

---

१ ऋ० सं० १. ८. ८.

नि । यत् । युवेथे इति । निऽयुतः । सुदानू इति सुऽदानू । उप ।
स्वधाभिः । सृजथः । पुरम्ऽधिम् । प्रेषत् । वेषत् । वातः । न । सूरिः ।
आ । महे । ददे । सुऽव्रतः । न । वाजम् ॥ ६ ॥

हे सुदानू शोभनदानावश्विनौ यद्यदा नियुतोऽश्वान् नियुवेथे नियुङ्क्थः अथ युवाभिर-स्मयज्ञगमनाय संयुक्तो भवथः तदा स्वधाभिरन्नैस्तत्कारणैरुदकैर्वा पुरन्धिं बहूनां धात्रीं पृथिवीमुप-सृजथः उपसृष्टां कुरुथः एवं सति सूरिः स्तोता यो यजमानो वातो न वायुरिव तद्वत्क्षिप्रं युवामिप्य तर्पयतु वेषद् व्याप्नोतु कामयतां वा प्रीणाति वेत्तेर्लेटि रूपे अनन्तरं सुव्रतो न अतिप्रशस्त कर्म्या-दिकर्मवानिव वाजमन्नं महे महत्त्वाय अयं यजमान आददे आदत्ते स्वीकरोति आङो दोऽनास्यविहरणे इत्यात्मनेपदं छान्दसे लिटि रूपम् स्वीकृत्य स्वमहत्त्वाय युवा-मेव तर्पयतीत्यर्थः ॥ ६ ॥

६. शोभन दानवाले अश्विद्वय, जिस समय तुम नियुत नाम के घोड़ों को जोतते हो, उस समय अन्न से पृथिवी को भर देते हो; इसलिए वायु की तरह स्तोता शीघ्र तुम दोनों को तृप्त और व्याप्त करें। उत्तम कर्मवाले व्यक्ति की तरह स्तोता अपने महत्त्व के लिए अन्न स्वीकार करते हैं।

वयंचिद्धिवांजरितारःसत्याविपन्यामहेविपणिर्हितावान् ।
अधाचिद्धिष्माश्विनावनिन्द्यापाथोहिष्मावृषणावन्तिदेवम् ॥७॥

वयम् । चित् । हि । वाम् । जरितारः । सत्याः । विपन्यामहे ।
वि । पणिः । हितऽवान् । अध । चित् । हि । स्म । अश्विनौ ।
अनिन्द्या । पाथः । हि । स्म । वृषणौ । अन्तिऽदेवम् ॥ ७ ॥

वयंचिद्धि वयमपि जरितारः युवयोः स्तोतारः सत्याः सत्यफलाः सन्तो विपन्यामहे विविधं स्तुमः पणिः पणाधारो द्रोणकलशो विहितवान् स्थापितरसवानासीत् यद्वा पणिर्वणिक् लुब्धकः अप्रदा-तृत्वात् नियतधनो धनलोभ्यपि यद्वा वि वियुज्यतां उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः अध अपि च चिद्धिष्म एते त्रयः पूरणाः हे अश्विनौ अनिन्द्यौ अप्रशस्यनामेव हे अप्रशस्यौ वृषणौ हे का-मानां वर्षितारौ युवां अन्तिदेवं देवानामन्तिके पाथः सोमं पिबथः यद्वा अन्तिके वर्तमानं देवान्प्राप्नु-वानं सोममिति विशेषणम् ॥ ७ ॥

७. हम भी तुम्हारे स्तोता और सत्यप्रतिज्ञ होकर विभिन्न स्तव करते हैं। द्रोण-कलश स्थापित हुआ है। हे स्तुतिपात्र और अभीष्टवर्षी अश्विनीकुमारो, देवों के पास सोमपान करो।

अथाष्टमी–

युवांचिद्धिष्माश्विनावनुद्यून्विरुंद्रस्यप्रस्रवणस्यसातौ ।
अगस्त्योनरांनृषुप्रशंस्तःकाराधुनीवचितयत्सहस्रैः ॥ ८॥

युवाम् । चित् । हि । स्म । अश्विनौ । अनु । द्यून् । विऽरुंद्रस्य ।
प्रऽस्रवणस्य । सातौ । अगस्त्यः । नराम् । नृषु । प्रऽशंस्तः ।
काराधुनी इव । चितयत् । सहस्रैः ॥ ८ ॥

हेअश्विनौ युवां चिद्धिष्मेतित्रयःपूरणाः अनुद्यून् प्रतिदिनंविरुद्रस्यविशिष्टोष्णरूपदुःख-द्रावणस्यविविधरोरूपमाणद्रवणवतोवाप्रस्रवणस्य वृष्ट्युदकसंस्त्यायस्य सातौलाभेनिमित्त-भूतेसति अगस्त्यएतन्नामामहर्षिःनरांनेतॄणांकर्मनिर्वाहकानांमनुष्याणांनृषुयेषुनाद्दशामनुष्याः सन्ति तेषु प्रशस्तः प्रशस्यतरोयंसहस्रैः अपरिमितैःस्तोत्रैःचितयच्चेतयति स्तुत्याप्रबोधयति यत्र दृष्टान्तः–काराधुनीव काराशब्दस्तस्यधुनयिता उत्पादयितावंशस्वादिः सइव यद्वैतदप्यगस्त्यवि विशेषणं कारःशब्दयिताहोत्रादिः तस्यधुनिः कंपयिता प्रेरकइव इवेतिसंप्रत्यर्थे अस्त्युपमा-र्थस्यसंप्रत्यर्थेप्रयोगइतिनिरुक्तम्[1] ॥ ८ ॥

८. अश्विनीकुमारो, कर्मनिर्वाहक लोगों में श्रेष्ठ अगस्त्य ऋषि ग्रीष्म के दुःख निवारक स्रोत की प्राप्ति के लिए, शब्द उत्पन्न करनेवाले वादक आदि की तरह, हजार स्तुतियों-द्वारा तुम्हें प्रतिदिन जगाते हैं।

अथनवमी–

प्रयद्वहेथेमहिनारथस्यप्रस्पन्द्रायाथोमनुषोनहोता ।
धत्तंसूरिभ्यउतवासश्व्यंनासत्यारयिषाचःस्याम ॥ ९ ॥

प्र । यत् । वहेथे इति । महिना । रथस्य । प्र । स्पन्द्रा । याथः ।
मनुषः । न । होता । धत्तम् । सूरिऽभ्यः । उत । वा । सुऽअश्व्यम् ।
नासत्या । रयिऽसाचः । स्याम ॥ ९ ॥

हेअश्विनौ युवांरथस्यगमनसाधनस्यमहिनामहत्त्वेन प्रवहेथे यस्मात्प्रवहेथे धारयेथेप्रसंवहा रथस्यस्वर्गगमनसाधनस्ययागस्यधुरंवहतः तथाहेस्पन्द्रा स्पन्दनशीलौयुवां याथोगच्छथः स्व-

[1] नि० ५. २१.।

स्थानंयज्ञारंभेआगच्छथः यज्ञसमाप्तौपुनर्गच्छथश्च तत्रदृष्टान्तः—मनुषोहोतेव मनुष्यस्ययज- मानस्य होतायथायज्ञमारंभे आगच्छति कर्मण्यप्रवृत्ते पुनर्निर्गच्छति तद्वत् आगमनसमये सू- रिभ्यः स्तोतृभ्यः वर्चं धारयतं फलं उतवा स्वश्व्यं शोभनाश्वसमूहंधत्तं नासत्या सत्यभवौ सत्यौ नसत्यौअसत्यौ नअसत्यौनासत्यौ हेतादृशौ तदनुमहाद्यभिसाचोधनसमवायिनः स्या- मभवेम ॥ ९ ॥

९. अश्विनीकुमारो, तुम रथ की महिमा से यज्ञ धारण करो। गति- शील अश्विनीकुमारो, यजमान के होता की तरह तुम गमनागमन करो। स्तोताओं को बल दो, उत्तम घोड़े दो। फलतः हे नासत्यद्वय, हम धन प्राप्त करेंगे।

तंवांरथंवयमद्याहुवेमस्तोमैरश्विनासुविताय नव्यम्।
अरिष्टनेमिंपरिद्यामियानंविद्यामेषंवृजनंजीरदानुम् ॥१०॥२४॥

तम्। वाम्। रथम्। वयम्। अद्य। हुवेम। स्तोमैः। अश्विना। सुविताय। नव्यम्। अरिष्टऽनेमिम्। परि। द्याम्। इयानम्। विद्याम। इषम्। वृजनम्। जीरऽदानुम् ॥ १० ॥ २४ ॥

हेअश्विनाअश्विनौ वांयुवयोःसबन्धिनंतंशोभगमनेनस्तुत्यंरथंवयमगस्त्याअद्यास्मिन्नु- त्येहनिहुवेम आह्वयेम केनसाधनेनेतिउच्यते स्तोमैःस्तोत्रैःकिमर्थंसुवितायसुखप्राप्तये कीदृशं नव्यं स्तुत्यंनूतनंवा तथाअरिष्टनेमिं अहिंसितचक्रवलयं द्यां परीयानंद्युलोकस्यपरितोगच्छन्तं विद्या- मेत्यादिगतम् ॥ १० ॥

१०. अश्विद्वय, तुम्हारे स्तुतिपात्र, नये आकाशविहारी अभग्न चक्रवाले रथ की प्राप्ति के लिए स्तोत्र-द्वारा उसे बुलाते हैं, जिससे हम अन्न, बल और दीर्घायु प्राप्त कर सकें।

कदुप्रेष्ठाविति नवर्चं द्वितीयं सूक्तं आगस्त्यं त्रैष्टुभमाश्विनं कदुनवेत्यनुक्रान्तं प्रातरनुवाका- श्विनशस्त्रयोर्विनियोगःपूर्वसूक्तएवोक्तः ॥

तत्रप्रथमा—

कदुप्रेष्ठाविषांरयीणामध्वर्यन्तायदुन्निनीथोअपाम्।
अयंवांयज्ञोअकृतप्रशस्तिंवसुधितीअवितारा जनानाम् ॥ १ ॥

कत्। ऊँ इति। प्रेष्ठौ। इषाम्। रयीणाम्। अध्वर्यन्ता। यत्। उत्ऽनिनीथः। अपाम्। अयम्। वाम्। यज्ञः। अकृत। प्रऽशस्तिम्। वसुधिती इति वसुऽधिती। अवितारा। जनानाम् ॥१॥

हेअश्विनौ प्रेष्ठौप्रियतमौवांयुवांकदुकदा इषां इष्यन्तइतिइषः तेषांइष्यमाणानामन्नानांरयीणां कर्मणिषष्ठी अन्नानिधनानिचउन्निनीथः ऊर्ध्वंप्रापयथः अध्वर्यन्ताअध्वरंपारयितुमिच्छन्तौयुवां अपांवृष्ट्युदकानांवृष्ट्युदकानिचोन्निनीथः उत्कृष्टं अधःप्रापयथइतियत् तदकदाकस्मादेवमुच्यतइतिउच्यते अयंयज्ञोऽस्माभिरनुष्ठीयमानोवांयुवयोरेवप्रशस्तिंप्रशंसांस्तुतिमकृतकरोति यज्ञेशंसनीयानिशस्त्राणियुवामेवप्रशंसन्तीत्यर्थः यस्मादेवंतस्मात् हेवसुधितीवसुनोधनस्यधातारौ वस्तव्यकर्माणौ वा हेजनानामवितारावुक्तलक्षणौयुवांकदाजनानांधनानांचदातारौभवथइति ॥ १ ॥

१. प्रियतम अश्विद्वय, तुम कब अन्न और धन को ऊपर के देश में ले जाओगे कि यज्ञ समाप्त करने की इच्छा करते हुए जल को नीचे गिराया जा सकेगा ? हे धनधारी और मनुष्यों के आश्रयदाता अश्विद्वय, इस यज्ञ में तुम्हारी ही प्रशंसा की जाती है।

आ वामश्वासःशुचयःपयस्पावातरंहसोदिव्यासोअत्याः।
मनोजुवोवृषणोवीतपृष्ठाएहस्वराजोअश्विनावहन्तु ॥ २ ॥

आ । वाम् । अश्वासः । शुचयः । पयःऽपाः । वातऽरंहसः ।
दिव्यासः । अत्याः । मनःऽजुवः । वृषणः । वीतऽपृष्ठाः । आ । इह ।
स्वऽराजः । अश्विना । वहन्तु ॥ २ ॥

अश्विना अश्विनौशोभनाश्वयुक्तौ वांयुवां अश्वासः युष्मदीयाइहास्मिन्यज्ञेआवहन्तु प्रापयन्तु अवशिष्टान्यश्वविशेषणानि कीदृशास्ते शुचयः शुद्धादीप्तावा पयस्पाः वृष्ट्युदकस्य पातारःवातरंहसः वायुवेगाः दिव्याः दिविभवाः अत्याःअतनशीलाः मनोजुवःमनोजवाः वृषणोवर्षकायुवानइत्यर्थः वीतपृष्ठाःकान्तपृष्ठाः वपुष्मन्तइत्यर्थः स्वराजः स्वयमेवराजमानाः ईदृशाः वहन्तु ॥ २ ॥

२. अश्विद्वय, तुम्हारे दीप्तिशाली, वृष्टिपान करनेवाले, वायु की तरह वेगवाले, स्वर्गीय गतिशील, मन की तरह वेगवान् युवा और शोभन पृष्ठवाले अश्व तुम्हें इस यज्ञ में ले आयें।

आवांरथोवनिर्नप्रवत्वान्त्सृप्रवन्धुरःसुवितायगम्याः।
वृष्णःस्थातारामनसोजवीयानहम्पूर्वोयजतोधिष्ण्यायः ॥ ३ ॥

आ । वाम् । रथः । अवनिः । न । प्रवत्वान् । सृप्रऽवन्धुरः ।
सुविताय । गम्याः । वृष्णः । स्थातारा । मनसः । जवीयान् ।
अहम्ऽपूर्वः । यजतः । धिष्ण्या । यः ॥ ३ ॥

पूर्वमश्वव्याजेनाश्विनोरागमनमुक्तं अनेनरथव्याजेनोच्यते हेधिष्ण्याउच्चस्थानार्हौ स्थातारास्थाधिष्ठातारौ युवयोर्योरथोस्तिससुविताय शोभनफलायागम्याः अस्मद्यज्ञमागच्छतु पुरुषव्यत्ययः कीदृशोरथइतिविशेष्यते अवनिर्नप्रवत्वान् भूमिरिवात्यन्तविस्तारवान्सृप्रवन्धुरः विस्तीर्णपुरोभागः वृष्णः वर्षकस्याश्वस्य मनसोपिजवीयान् मनोवेगवानित्यर्थः अहंपूर्वः अहं-कारपूर्वः मनस्वीत्यर्थः यजतोयष्टव्यः ईदृशोरथआगच्छतु ॥ ३ ॥

३. हे ऊँचे स्थान के योग्य और रथासीन अश्विद्वय, भूमि की तरह अत्यन्त विस्तृत, उत्तम बन्धुरवाले, वर्षणसमर्थ, मन की तरह वेगवाले, अहंकारी और यजनीय रथ को यज्ञ में ले आइए।

इ॒हेह॑जा॒तासम॑वावशीताम॒रे॒पसा॑त॒न्वा॒३॒॑नाम॑भिः॒स्वैः ।
जि॒ष्णुर्वा॑म॒न्यः सु॒म॑खस्य सू॒रिर्दि॒वो अ॒न्यः सु॒भगः॑ पु॒त्र ऊ॑हे ॥ ४ ॥

इ॒ह॒ऽइ॑ह । जा॒ता । सम् । अ॒वा॒व॒शी॒ता॒म् । अ॒रे॒पसा॑ । त॒न्वा॑ । नाम॑ऽभिः । स्वैः । जि॒ष्णुः । वा॒म् । अ॒न्यः । सु॒ऽम॑खस्य । सू॒रिः । दि॒वः । अ॒न्यः । सु॒ऽभगः॑ । पु॒त्रः । ऊ॒हे॒ ॥ ४ ॥

हेअश्विनौ युवांसमवावशीतांसहस्तुत्यत्वा पुनःपुनः स्तूयेथेकामयेथांवायद्वा पुरुषव्यत्ययः कीदृशौयुवां इहेहजाता उभाभ्यामिहशब्दाभ्यांमध्यमोत्तमस्थानेउच्येते ययोःसंभूतौसूर्याचन्द्र-मसाविविधावद्‌ सूर्याचन्द्रमसावित्येकइतिनिरुक्तम्। अरेपसाअपापौ आथर्वणस्यगुरोःशिर-श्छेदनादिनापापलेपरहिताविविधौवा आथर्वणायाश्विनादधीचेश्व्यंशिरःप्रत्यैरयतमित्यादि मंत्रवर्णात्। केनहेतुनेतिउच्यते—तन्वाशरीरेणशरीरसौन्दर्येणनिमित्तेन स्वैर्नामभिः स्वीयैर्नासत्या-श्विनिरितिः अश्विनौ नासत्यावित्यादिभिरपरमणीयशरीरवत्त्वान्महिमोपेतनामवत्त्वाच्चहेतोः सं-स्तूयेथेइत्यर्थः यद्वा अरेपसावन्वेतियोज्यं उक्तप्रकारेणगुरुशिरश्छेदादप्यपापेनशरीरेण तादृग्-महत्त्वस्यापनेनेतियावद्‌ किञ्च वांयुवयोरन्यएकोमध्यमस्थानान्तरिक्षस्यपुत्रः पुत्रस्थानीयः सोमः जिष्णुर्जयशीलः सुमखस्यशोभनस्ययज्ञस्य सूरिःप्रेरयिताचसन् ऊहे वहति विश्वंजगद्धारयति यज्ञात्मनस्तस्योदयेसतिसोमविषनस्तत्वाद्योवर्धन्ते अन्यः अपरः उत्तमस्थानोदिवोद्युलो-कस्यपुत्रः पुत्रस्थानीयआदित्यः सुभगः शोभनरश्मिरूपधनः ऊहेवहतिकृत्स्नं एवंपृथक्त्वगभि-र्वाहकोमहानुभावौयुवांमहस्तूयेथे अत्रनिरुक्तम्—इहचेहचजातौसंस्तूयेथेपापेनालिप्यमानयातन्वा नामभिश्चस्वैर्जिष्णुर्वामन्यःसुमहतोबलस्येरयितामध्यमोदिवोन्यःसुभगःपुत्रऊहतआदित्यइति॥४॥

४. अश्विद्वय, तुमने सूर्य और चन्द्र के रूप से जन्म ग्रहण किया था। तुम पाप-शून्य हो। तुम्हारे शरीर-सौन्दर्य और नाम-महिमा के कारण मैं बार-बार तुम्हारी स्तुति करता हूँ। तुममें एक यज्ञ-प्रवर्तक होकर संसार को धारण करते हैं और दूसरे द्युलोक के पुत्र-रूप होकर विविध रश्मियों को धारण करते हुए संसार को धारण किये हुए हैं।

अथपञ्चमी—

प्रवांनिचेरुःककुहोवशाँअनुपिशङ्गरूपःसदनानिगम्याः ।
हरीअन्यस्यपीपयन्तवाजैर्मथ्नारजांस्यश्विनाविघोषैः ॥५॥२५॥

प्र । वाम् । निऽचेरुः । ककुहः । वशान् । अनु । पिशङ्गऽरूपः ।
सदनानि । गम्याः । हरी इति । अन्यस्य । पीपयन्त । वाजैः ।
मथ्ना । रजांसि । अश्विना । वि । घोषैः ॥ ५ ॥ २५ ॥

हेअश्विना अश्विनौ वांयुवयोर्मध्येअन्यस्यैकस्यककुहः श्रेष्ठः पिशङ्गरूपः हिरण्यरू-
पः पीतवर्णोवा बहुभिरवयवैः निरूप्यमाणोवारथोवशान् अनुकामाननुलक्ष्ययथाकामं अ-
स्मद्यागागमनेच्छयेत्यर्थः यद्वा वशान्स्वाधीनाः ककुहः दिशः दिगन्तराण्यनुक्रमेणनिचेरुर्वेष-
रन् स्वस्थानाद्देवयजनाभिमुखंगच्छन् सदनानि अस्मद्यागगृहाणिप्रगम्याः प्रकर्षेणगच्छतु पुरुष-
व्यत्ययः अत्रयद्यप्यन्यस्येतिनोक्तं तथाप्युत्तरवाक्येतथोक्तत्वादत्रापिलभ्यते अन्यस्ययुवयोर-
न्यतमस्यहरी अश्वौ रजांसिलोकाः अत्रलोकशब्दोजनवाचकः देवयजमानरूपाजनाइत्यर्थः
तेचमथ्नामथनेनालोडनेननिष्पादितैर्वाजैरन्नैरामिक्षादिरूपैर्घोषैः स्तुतिभिश्च आह्वानादिशब्दवि-
शिष्टैर्वापीपयन्त आप्याययन्ति॥ ५ ॥

५. अश्विद्वय, तुममें से एक का श्रेष्ठ और पीतवर्ण रथ इच्छा-
नुसार हमारे यज्ञ-गृह में जाय और दूसरे के हरि नाम के अश्वों
को मनुष्य लोग मथन-निष्पादित अन्न और स्तुति से प्रसन्न करें।

॥ इतिद्वितीयस्यचतुर्थेपञ्चविंशोवर्गः ॥ २५ ॥

अथषष्ठी—

प्रवांशरद्वान्वृषभोननिष्षाट्पूर्वीरिषश्चरतिमध्वइष्णन् ।
एवैरन्यस्यपीपयन्तवाजैर्वेषन्तीरूर्ध्वानद्योनआगुः ॥ ६ ॥

प्र । वाम् । शरत्ऽवान् । वृषभः । न । निष्षाट् । पूर्वीः । इषः । चरति ।
मध्वः । इष्णन् । एवैः । अन्यस्य । पीपयन्त । वाजैः । वेषन्तीः ।
ऊर्ध्वाः । नद्यः । नः । आ । अगुः ॥ ६ ॥

हे अश्विनौ युवां युवयोरन्यतमो मध्यमस्थानः शरद्वान् शरणवान्मेघः वृक्षपर्णादीनां विशरणवान् अथवा वत्सरः पूर्वनो नित्य इत्यर्थः वृषभो न वर्षिता इव नृः सहव तृणानि ःपादनिः सारयितासन् पूर्वीर्वह्नीः पुरातनीर्वाइषः अन्नानि सस्यादीन्युद्दिश्य प्रचरति प्रकर्षेण गच्छति मध्यमस्थानस्य विपक्षे शरद्वान् शरत्कालवान् तस्मिन्नृतौ हि चन्द्रः सचन्द्रो भवति येन चन्द्रेण गुल्मौषध्यादीनि वर्धन्ते स किमर्थमेवं करोतीति उच्यते मध्वः मध्वः मधुनो मधुस्वादस्य हविषः कर्मणि षष्ठी हविरिच्छन् तदर्थमेवं करोति तथान्यस्योत्तमादित्यस्य एवैः कामैः गमनैर्वा निमित्तभूतैः पीपयन्त आप्याययन्ति हविर्भिर्यजमानाः तुष्टेन तेन प्रेरिताः वेषन्तीः व्याप्नुवन्तीः ऊर्ध्वा उच्चतानचीरा नयोन नदनशीलाः यथानोऽस्मदर्थं आपः आगच्छन्ति ॥ ६ ॥

६. अश्विद्वय, तुम्हारे बीच एक जन मेघों को विशीर्ण करते हैं। वे इन्द्र की तरह शत्रुओं को निकालते हुए हव्य की अभिलाषा से, बहुत अन्न-दान के लिए जाते हैं। दूसरे के गमन के लिए यजमान लोग हव्य-द्वारा उन्हें प्रसन्न करते हैं। उनके द्वारा भेजी हुई व्यापक और तट-लंघिनी नदियाँ हमारे पास आती हैं।

असर्जि वां स्थविरा वेधसा गीर्बाळ्हे अश्विना त्रेधा क्षरन्ती।
उपस्तुताववतं नाधमानं यामन्नयामञ्छृणुतं हवं मे ॥ ७ ॥

असर्जि। वाम्। स्थविरा। वेधसा। गीः। बाळ्हे। अश्विना।
त्रेधा। क्षरन्ती। उपऽस्तुतौ। अवतम्। नाधमानम्। यामन्।
अयामन्। शृणुतम्। हवम्। मे ॥ ७॥

हे वेधसा विधातारावश्विनौ वां युवयोः बाळ्हे दृढे स्थैर्ये निमित्तभूते सति गीः स्तुतिरूपा वाक् असर्जि सृज्यते कीदृशी सा स्थविरा अत्यन्तं स्थिरा नित्या वेदमयी त्रेधा सवनादिभेदेन त्रिप्रकारा क्षरन्ती युवां गच्छन्ती ईदृशी स्तुतिः कृतेत्यर्थः तथा उपस्तुतौ सन्तौ नाधमानं अभिमतफलं याचमानं यजमानं अवतं रक्षतं पर्यवेत्य किञ्च यामन् अयामन् गमने अगमने च मे हवम् आह्वानं शृणुतम् ॥७॥

७. विधाता अश्विद्वय, तुम्हारी स्थिरता की प्राप्ति के लिए अत्यन्त स्थिर स्तुतियाँ बनाई जाती हैं। वह तीन तरह से तुम्हारे पास जाती हैं। तुम प्रशंसित होकर याचमान यजमान की रक्षा करो। जाकर या खड़े होकर उसका आह्वान सुनो।

उत स्या वां रुशतो वप्ससो गीस्त्रिबर्हिषि सदसि पिन्वते नॄन्।
वृषा वां मेघो वृषणा पीपाय गोर्न सेके मनुषो दशस्यन् ॥ ८ ॥

उत। स्या। वाम्। रुशतः। वप्ससः। गीः। त्रिऽबर्हिषि। सदसि।
पिन्वते। नॄन्। वृषा। वाम्। मेघः। वृषणा। पीपाय। गोः।
न। सेके। मनुषः। दशस्यन् ॥ ८ ॥

हेअश्विनौ वांयुवयोरुरुतोदीवस्यचप्ससोस्वस्यैवयुवोरास्यापयितीगीः स्तुतिवाह्निर्बर्हिषिविधान्वास्तीर्णंबर्हिष्केसदस्यिागसदनेनृन्कर्मनेतॄन् अस्मान्ऋत्विजोआप्यायपवि आप्यापयतुयोचितप्रदानादिना केनप्रकारेण उच्यते हेवृषणावर्षितारौकामानां वांयुवयोः स्वभूतो-मेघः सेकाजलदः प्रदानविशेषोवा वृषावर्षकःसन् मनुषोमनुष्यान्प्रविदिशस्यन्नप्रयच्छन्नपीपाय आप्यायपति आप्यायनेदृष्टान्तः—गोर्नसेके उदकसेकइव सन्वनान्सेकउदकस्येव यथा आ-प्यायपतितद्वदित्यर्थः यद्वा नेतिसंप्रत्यर्थे गोरुदकस्यसेकेनिमित्तभूतेसपिपीपायेतिसंबन्धः ॥८॥

८. अश्विद्वय, तुम्हारी प्रदीप्त स्तुति कुशत्रय-युक्त यज्ञ-साधन-द्वारा यजमानों को प्रसन्न करे। अभीष्ट-वर्षिद्वय, तुम्हारा मेघ जल-वर्षण करते हुए जल-सेचन की तरह मनुष्यों को धन देकर प्रसन्न करे।

युवांपूषेवाश्विनापुरंन्धिरग्निमुषांनजरतेहविष्मान् ।
हुवेयद्वांवरिवस्यागृणानोविद्यामेषंवृजनंजीरदानुम् ॥ ९ ॥ २६॥

युवाम् । पूषाऽइव । अश्विना । पुरम्ऽधिः । अग्निम् । उषाम् । न ।
जरते । हविष्मान् । हुवे । यत् । वाम् । वरिवस्या । गृणानः । विद्याम ।
इषम् । वृजनम् । जीरऽदानुम् ॥ ९ ॥ २६॥

हेअश्विनौ युवांपुरन्धिर्बहुप्रज्ञः पूषेवपोषकइव हविष्मान्हविर्युक्तोजरतेस्तौति यद्वा पुरन्धिः बहूनांधारयित्रोपूषेवपृथिवीव द्वितीयार्थेप्रथमा तांयथास्तौतितद्वत् किंच अग्निमुषान अग्नि-मुषसंचयथातथायुवामपिप्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोराश्विनक्रतुवदाग्नेयोषस्ययोरपिसद्भावादि-तिभावः कदेत्याह यत्यदावरिवस्यावरिवस्यपापरिचर्ययायुक्तोगृणानः स्तोतावांयुवांहुवेस्तौमि यदायजमानोपिजरतइत्यर्थः विद्यामेत्यादिगतम् ॥ ९ ॥

९. अश्विद्वय, पूषा की तरह बहुप्रज्ञाशाली और हविष्मान् यजमान, अग्नि और उषा की तरह तुम्हारी स्तुति करता है। जिस समय पूजा-परायण स्तोता स्तुति करता है, उस समय यजमान भी स्तुति करता है, जिससे हम अन्न, बल और वीर्य आयु प्राप्त कर सकें।

॥ इतिद्वितीयस्यचतुर्थेषड्विंशोवर्गः ॥ २६ ॥

अभूदिदमित्यष्टर्चंतृतीयंसूक्तमाश्विनंजागतं अत्रषिष्ठमितिषष्ठी वद्यान्नरानासत्यावित्यष्ट-मीचोर्भेत्रिष्टुभौ अभूदिदमष्टौपठन्त्येत्रिष्टुभावित्यनुक्रमणिका प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोर्जाग-तेछन्दस्यस्यविनियोगः—यथाचसूत्रितम् अभूदिदंयोवांपरिज्मेतितीणि ।

अभूदिदंवयुनमोषुभूषतारथोवृषण्वान्मदतामनीषिणः ।
धियंजिन्वाधिष्ण्याविश्पलावसूदिवोनपातासुकृतेशुचिव्रता ॥१॥

अभूत् । इदम् । वयुनम् । ओ इति । सु । भूषत । रथः । वृषण्ऽवान् ।
मदत । मनीषिणः । धियम्ऽजिन्वा । धिष्ण्या । विश्पलावसू इति ।
दिवः । नपाता । सुऽकृते । शुचिऽव्रता ॥ १ ॥

हेमनीषिणः मनस्विनोमेधाविनऋत्विजः अस्माकमिदंवयुनंप्रज्ञानमभूत् उत्पन्नं कीदृशंव-
दिति उच्यते वृषण्वान् अभिमतवर्षणवान् रथः अश्विनोःसंबन्धीगमनसाधनोरथः आगतइ-
तिशेषः तस्यावश्विनौओषुभूषत ओइतिनिपातद्वयसमुदायात्मकैकोनिपातः सुष्ठुभूषत अभिमु-
खाभवतस्तोतुं तादृशौमहानुभावावश्विनौमदत अन्तर्भावितण्यर्थोयं मादयततंभावयत अश्विं-
नौविशेष्येते सुकृते सुष्ठुकृतवते मह्यंधियंजिन्वा कर्मणोबुद्धेर्वाप्रीणयितारौधिष्ण्याधिषणार्हौस्तु-
त्यौ विश्पलावसू विशांप्रजानां अस्माकंपालयितृवनौविश्पलाख्यायाः छिन्नजङ्घायाः हिरण्मयजं-
घाप्रदानेनतथाभूतौ सद्योजंघामायसींविश्पलायैइत्यादिनिगमः । दिवः आदित्यस्यनपाता नप्तारौ
नपातयितारौवा शुचिव्रता दीप्तकर्माणौ ईदृशावश्विनौमदत ॥ १ ॥

१. मनीषी ऋत्विको, हमारी ऐसी धारणा हो रही है कि अश्विनी-
कुमारों का अभीष्टवर्षी रथ उपस्थित है। उसके आगे जाकर उनकी
प्रतीक्षा करो। वे पुण्यात्माओं के कर्म को करते हैं। वे स्तुतियोग्य हैं।
उन्होंने विश्पला का भला किया था। वे स्वर्ग के नप्ता हैं। उनका
कर्म शुचि है।

इन्द्रतमा हि धिष्ण्या मरुत्तमा दस्रा दंसिष्ठा रथ्या रथीतमा ।
पूर्णं रथं वहेथे मध्व आचितं तेन दाश्वांसमुप याथो अश्विना ॥ २ ॥

इन्द्रऽतमा । हि । धिष्ण्या । मरुत्ऽतमा । दस्रा । दंसिष्ठा । रथ्या ।
रथिऽतमा । पूर्णम् । रथम् । वहेथे इति । मध्वः । आऽचितम् । तेन ।
दाश्वांसम् । उप । याथः । अश्विना ॥ २ ॥

हेअश्विनौ युवामिन्द्रतमाहि ईश्वरतमौखलु एवंमतिविशेषणैःसंबन्धः तथा धिष्ण्या
स्तुत्यर्हौ मरुत्तमा मरुद्वद्वेगगामिनौमितरागिणौमितरावेिणौवा दस्रा उपक्षपयितारौशत्रूणां दंसि-
ष्ठा अतिशयकर्माणौ रथ्यारथार्हौरथवन्तौ मथारथिनोनेतारः तेषांमेष्ठौरथीरथ्यराणामितिने
तृपरत्वपाभ्यास्यावतात ईदृशौयुवांमध्वोमधुसदृशस्योदकस्यास्तवस्यवापूर्णंपूरितं आचितंसर्वतः
सञ्चयंरथं वहेथे नयथः तेनोक्तगुणविशिष्टेनरथेन हेअश्विना अश्विनौउक्तगुणविशिष्टौ युवां
दाश्वांसंउपयाथः यजमानमभिगच्छथः ॥ २ ॥

२. अश्विद्वय, तुम अवश्य ही इन्द्रश्रेष्ठ, स्तुति-योग्य, मरुत्श्रेष्ठ,
शत्रुनाशक, उत्कृष्टकर्मचारी, रथवान् और रथियों में उत्तम हो। तुम
मधुपूर्ण हो। तुम चारों ओर सम्बद्ध रथ को ले जाते हो। उसी रथ
पर कृपा करके हव्यदाता के पास जाओ।

किमत्रंदस्राकृणुथःकिमासाथेजनोयःकश्चिदहविर्महीयते।
अतिक्रमिष्टंजुरतंपणेरसुंज्योतिर्विप्रायकृणुतंवचस्यवे॥ ३ ॥

किम्। अत्र। दस्रा। कृणुथः। किम्। आसाथे इति। जनः।
यः। कः। चित्। अहविः। महीयते। अति। क्रमिष्टम्। जुरतम्।
पणेः। असुम्। ज्योतिः। विप्राय। कृणुतम्। वचस्यवे॥ ३ ॥

हे दस्रा उपक्षपयितारौ युवां अत्रास्मिन्मनुष्ये किं कृणुथः कुरुथः हविर्विशेषाभावादिति भावः अत्रैव किमासाथे किं तिष्ठथः अत्रेत्युक्तं कुत्रेत्याह—यः कश्चिज्जनो जनपदात् अहविः यागार्हहविरहितः सोमहीयते पूज्यते स्वयं न युष्मान्पूजयति तं जनमतिक्रमिष्टं पराभूय तिष्ठतं न केवलमतिक्रमणमात्रं किन्तु पणेर्वणिग्भूतस्य लुब्धकस्यासुं प्राणं जुरतं आहिंसितं अनीनशतं विप्राय मेधाविने वचस्यवे वचसः स्तोत्ररूपस्य युवाभ्यामिच्छते मह्यं ज्योतिः कृणुतं युष्मद्यजनविषयज्ञानं कुरुतम्॥ ३ ॥

३. अश्विद्वय, यहाँ क्या करते हो? यहाँ क्यों हो? हव्य-शून्य जो कोई व्यक्ति पूजनीय हुआ हो, उसे परास्त करो। पणि या अयाज्ञिक का प्राण नाश करो। मैं मेधावी और तुम्हारी स्तुति का अभिलाषी हूँ। मुझे ज्योति दो।

जम्भयतमभितोरायतःशुनोहतंमृधोविदथुस्तान्यश्विना।
वाचंवाचंजरितूरत्निनींकृतमुभाशंसंनासत्यावतंमम॥ ४॥

जम्भयतम्। अभितः। रायतः। शुनः। हतम्। मृधः। विदथुः।
तानि। अश्विना। वाचम्ऽवाचम्। जरितुः। रत्निनीम्। कृतम्।
उभा। शंसम्। नासत्या। अवतम्। मम॥ ४ ॥

हे अश्विनौ रायतः निन्दतः शब्दयतोऽस्मान्हन्तुं आगच्छतो वा शुनः श्वसदृशानभितो जम्भयतं नाशयतं यथा वयस्तेषामसङ्गमात् सङ्ग्रामं कुर्वतो वा एवं मारयतं तानि हननोपायान् विदथुः जानीथः किञ्च जरितुर्युष्मान् स्तोतुर्वाचं वाचं सर्वां स्तुतिलक्षणां वाचं रत्निनीं कृतं सर्वामपि सुवर्णरमणीयफलवतीं कुरुतं हे नासत्या सत्यभूतौ युवामुभावुभौ मम मदीयां शंसं स्तुतिं अवतं रक्षतम्॥ ४ ॥ ४. अश्विद्वय, जो कुत्ते की तरह जघन्य शब्द करते हुए हमारे विनाश के लिए आते हैं, उन्हें नष्ट करो। वे लड़ाई करना चाहते हैं, उन्हें मार डालो। उन्हें मारने का उपाय तुम जानते हो। जो तुम्हारी स्तुति करता है, उसकी प्रत्येक कथा को रत्नवती करो। नासत्यद्वय, तुम दोनों मेरी स्तुति की रक्षा करो।

२

अथपञ्चमी—

युवमेतंचक्रथुःसिन्धुषुप्लवमात्मन्वन्तंपक्षिणंतौग्र्यायकम् ।
येनदेवत्रामनसानिरूहथुःसुपप्तनीपेतथुःक्षोदसोमहः ॥ ५ ॥ २७॥

युवम् । एतम् । चक्रथुः । सिन्धुषु । प्लवम् । आत्मन्ऽवन्तम् ।
पक्षिणम् । तौग्र्याय । कम् । येन । देवऽत्रा । । मनसा । निःऽऊहथुः ।
सुऽपप्तनि । पेतथुः । क्षोदसः । महः ॥ ५ ॥ २७ ॥

हेअश्विनौ युवंयुवां सिन्धुषुसमुद्रोदकेषुएतंदृढं प्रसिद्धंस्तुतिसाधनं प्लवंनावं आत्मन्वन्तं सार्थवन्तं पक्षिणं पक्षवद्गतिसाधनरथवन्तं तौग्र्यायतुग्रनाम्नोराज्ञःपुत्राय भुज्युनाम्नेराज्ञेकंसुखकरंचक्रथुः तौग्र्योभुज्यूराजासमुद्रवर्तीससेनः परचक्रंमथितुंप्रस्थितः तंमध्येपथजलान्यागत्यापातयन् सचप्रसादफलकराश्विनौस्तुत्वास्वात्मानंपररक्षेत्ययमितिहासोबहुधापूर्वमपञ्चितः यद्वा कमिति पदपूरणः तस्यजटसश्वारिरथस्य सहायभूतान्बहून्रथादीनकुरुवमित्यर्थः अयमर्थस्तुग्रयूहेपुनौंभिःमत्सोनावस्तिभीरथैरित्यादिमन्त्रान्तरेषुप्रसिद्धः । येनयुष्मद्दत्तेनप्लवेनदेवत्रादेवेषुमध्येमनसाअनुग्रहयुक्तयाबुद्ध्यायेनमनसेविवायोऽयं निरूहथुः निर्गमनंकुरुथः तथासुपप्तनिगमनपथनंयथाभवति सुपतनौयुवांमहोमहतःक्षोदसः उदकनामैतत् उदकात्पेतथुः उदधःपतथ उपरिष्टुम॥ ५ ॥

५. अश्विद्वय, तुग्र राजा के पुत्र के लिए तुमने समुद्र-जल में प्रसिद्ध, दृढ़ और पक्ष-विशिष्ट नौका बनाई थी। देवों में तुमने ही अनुग्रह करके नौका-द्वारा उसको निकाला था। अनायास आकर तुमने महासमुद्र से उसका उद्धार किया था।

॥ इतिद्वितीयस्यचतुर्थेसप्तविंशोवर्गः ॥ २७ ॥

अथषष्ठी—

अवविद्धंतौग्र्यमप्स्वन्तरनारम्भणेतमसिप्रविद्धम् ।
चतस्रोनावोजठलस्यजुष्टाउदश्विभ्यामिषिताःपारयन्ति ॥ ६ ॥

अवऽविद्धम् । तौग्र्यम् । अप्ऽसु । अन्तः । अनारम्भणे । तमसि ।
प्रऽविद्धम् । चतस्रः । नावः । जठलस्य । जुष्टाः । उत् ।
अश्विऽभ्याम् । इषिताः । पारयन्ति ॥ ६ ॥

१ ऋ० सं० १. ८. ८ ।

अप्स्वन्तर्मध्येअवविद्धंअधस्तादम्बुभिःपातितं अनारंभणेआलंबनरहिते तमसितमो बहुले हर्तिभ्यासादि प्रपितन्धकेजलमध्येप्रविद्धंप्रकर्षेणपीडितंतौग्र्यंभुज्युंजठलस्यजठरस्यज-ठरवदुदकधारकस्यमध्येजुष्टाः सेविताः यद्वा कर्मणिषष्ठी जठरंप्राप्ताः अन्तर्जलंप्रविष्टाः अ-श्विभ्यामिषिताः चतस्रोनावउत्तारयन्ति ऊर्ध्वंप्रापयन्ति ॥ ६ ॥

६. जल के बीच, निम्नमुख गिराया हुआ तुग्रपुत्र अवलम्बनरहित अन्धकार के बीच अतीव पीड़ित हुआ था। अश्विद्वय को प्रेरित जल के बीच प्रविष्ट चार नौकायें उसे मिली थीं।

कःस्विद्वृक्षोनिष्ठितोमध्येअर्णसोयंतौग्र्योनाधितःपर्यषस्वजत्।
पर्णामृगस्यपतरोरिवारभउदश्विनाऊहथुःश्रोमतायकम् ॥ ७ ॥

कः। स्वित्। वृक्षः। निःऽस्थितः। मध्ये। अर्णसः। यम्। तौग्र्यः।
नाधितः। परिऽअसस्वजत्। पर्णा। मृगस्य। पतरोःऽइव।
आऽरभे। उत्। अश्विना। ऊहथुः। श्रोमताय। कम् ॥ ७ ॥

कःस्वित् कश्चिदनुग्राहकोवृक्षः वृक्षविकारोरथः विकारेप्रकृतिशब्दः यद्वा संस्तवाभिप्रा-यमेतत् स्तोत्राख्योवृक्षइत्यर्थः कीदृशोरथः निष्ठितः निश्चलंवर्तमानः कुत्रेतितदुच्यते अर्णसः उ-दकस्यमध्येयंवृक्षंतौग्र्यः तुग्रपुत्रोभुज्युर्नाधितोयाचमानः पर्यषस्वजत् परिष्वङ्गमकरोत् आलम्बने दृष्टान्तः—पतरोः पतनशीलस्यमृगस्यमार्जयितुः शोधयितुर्हिंसकादेरारभे आलंबनायपर्णानीव तानियथा आलंबनायप्रभवन्ति तद्वत् हेअश्विनौ श्रोमतायकीर्तिमत्त्वायउदूहथुः ऊर्ध्वं प्रापय-थः स्तुतिपक्षे स्तोत्राख्यंवृक्षमाश्रित्यपर्यष्वजत्तमूहथुरित्यर्थः ॥ ७ ॥

७. तुग्रपुत्र ने याचमान होकर जल के मध्य जिस निश्चल वृक्ष का आलिंगन किया था, वह वृक्ष क्या है? अश्विद्वय, तुमने उसे सुरक्षित उठाकर विपुल कीर्त्ति प्राप्त की है।

अथाष्टमी—

तद्वांनरानासत्यावनुष्याद्यद्वांमानासउचथमवोचन्।
अस्मादद्यसदसःसोम्यादाविद्यामेषंवृजनंजीरदानुम् ॥८॥२८॥

तत्। वाम्। नरा। नासत्यौ। अनु। स्यात्। यत्। वाम्। मानासः।
उचथम्। अवोचन्। अस्मात्। अद्य। सदसः। सोम्यात्। आ।
विद्याम। इषम्। वृजनम्। जीरऽदानुम् ॥ ८ ॥ २८ ॥

हेनरा नेतारौकर्मणोनराकारौवा हेनासत्या असत्यरहितौसत्यफलौवा वांयुवांवचाहरो स्तोत्रंअनुस्यात् अनुकूलंभवतु अनुभवतुवा वांवदित्युक्तंयदित्याह वांमतिमानासः पूजावन्तोस्म-दीयाहोत्रादयोयत् उचथंस्तोत्रमवोचन् अकुर्वन् तत्वामनुस्यात् हेअश्विनौ अद्यास्मिन्यागा-र्गदिने अस्मादस्माभिः क्रियमाणात् सदसःसंबन्धिनः सोम्यात्सोमयागसंपादकात् आहत्य-प्यर्थे अस्माभिर्यजमानैरथक्रियमाणादपिस्तोत्रात्प्रीणयतमिति विधामेतिगतम् ॥ ८ ॥

८. नराकर अश्विद्वय, तुम्हारे पूजकों ने जो स्तव किया है, उसे तुम ग्रहण करो। अश्विद्वय, आज यज्ञ के सोम-याग-सम्पादक स्तोत्र में व्रती बनो, जिससे हम अन्न, बल और धन प्राप्त करें।

॥ इतिद्वितीयस्यचतुर्थेष्टाविंशोवर्गः ॥ २८ ॥

तंयुञ्जाथामितिषळृचंचतुर्थंसूक्तंदैर्घतमसमाश्विनं अनुक्रमणिका—तंयुञ्जाथांषट् ।

पञ्चमथमा—

तं यु॒ञ्जाथां॒ मन॑सो॒ यो ज॒वीया॑न्त्रिव॒न्धुरो॑ वृषणा॒ यस्त्रि॑च॒क्रः ।
येनो॑पया॒थः सु॒कृतो॑ दुरो॒णं त्रि॒धातु॑ना पतथो॒ विर्न प॒र्णैः ॥ १ ॥

तम् । यु॒ञ्जाथा॑म् । मन॑सः । यः । ज॒वीया॑न् । त्रि॒ऽव॒न्धुरः॑ । वृ॒ष॒णा॒ । यः । त्रि॒ऽच॒क्रः । येन॑ । उ॒प॒ऽया॒थः । सु॒ऽकृतः॑ । दु॒रो॒णम् । त्रि॒ऽधातु॑ना । प॒त॒थः । विः । न । प॒र्णैः ॥ १ ॥

हेवृषणा वर्षकौकामानांयुवांतंवक्ष्यमाणगुणविशिष्टंरथंयुञ्जाथांयोजयतं तमित्युक्तंकमि-त्याह योरथःत्रिवन्धुरः त्रिप्रकारसारथिस्थानः वन्धुरंरथिनःस्थानमित्याहुः आयासबोंधुप-वन्धुरेहाइत्यादिमन्त्रान्तरात् । यश्च त्रिचक्रः चक्रत्रितयोपेतः पुनःसएवविशेष्यते येनरथेनोपया-थःउपागच्छथः किं सुकृतः शोभनसोमाख्यकर्मवतोयजमानस्यदुरोणं गृहनामैतत् यागगृहंयेने-त्युक्तंकेनेत्याह त्रिधातुनात्रिप्रकारस्थानोपेतेनसुवर्णरजतताम्रधातुत्रयोपेतेनवारथेन ममनेहत्था-मः—विर्नपर्णैः पक्षीपक्षैर्यथागच्छति तद्वत्सुकलक्षणेनरथेनपतथः गच्छथः ॥ १॥

१. अभीष्टवर्षी अश्विद्वय, जो रथ मन की अपेक्षा भी वेगशाली है, जिसमें तीन सारथि-स्थान और तीन चक्र हैं, जो अभीष्टवर्षी और धातुत्रय-विशिष्ट है, जिस रथ पर चढ़कर जैसे पक्षी पक्षों के बल जाता है, वैसे ही तुम सुकृतकारी के घर जाते हो, उसी रथ को तैयार करो।

सु॒वृद्रथो॑ वर्तते॒ यन्न॒भि क्षां यत्तिष्ठ॑थः॒ क्रतु॑मन्तानु॒ पृ॒क्षे ।
वपु॑र्वपु॒ष्या स॑चतामि॒यं गीर्दि॒वो दु॑हि॒त्रोषसा॑ सचेथे ॥ २ ॥

---

१ ऋ० सं० १. ३. ७.।

सुऽवृत्। रथः। वर्तते। यन्। अभि। क्षाम्। यत्। तिष्ठथः।
क्रतुऽमन्ता। अनु। पृक्षे। वपुः। वपुष्या। सचताम्। इयम्।
गीः। दिवः। दुहित्रा। उषसा। सचेथे इति॥ २॥

हेअश्विनौ युवयोरथः सुवृच्छोभनवर्तनः शोभनचक्रपरिभ्रमणः यन्गच्छन् क्षामभिवर्त-
ते देवयजनभूमिमभिगच्छति यद्यंरथंक्रतुमन्तासंकल्पवन्तौकर्मवन्तौवापृक्षे अन्नार्थमेव हविषि
निमित्तभूतेसति अनु अधीत्यर्थे अधितिष्ठथः आश्रयथः तादृशोरथोदेवयजनंप्रत्यागच्छत्यर्थः
अनन्तरंवपुष्यायुष्मद्वपुषिहिताशरीरवर्धनीयंगीः इदानींक्रियमाणप्रकारास्तुतिरूपावाक् वपुः
सचतांयुवांचदिवोद्युलोकस्यादित्यस्यवादुहित्रादुहितृस्थानीययाउषसा उषोदेवतयासचेथे यज्ञं
सहगच्छेथे उषस्याश्विनयोःसमानकालत्वादितिभावः॥ २॥

२. अश्विनीकुमारो, तुम संकल्पवान् होकर हव्य के लिए जिस रथ
पर चढ़ते हो, वही तुम्हारा भली भाँति आवर्त्तनकारी रथ, देवयजन
भूमि के सामने, जाता है। तुम्हारे शरीर की हितकारी स्तुति तुम्हारे
साथ मिले। तुम द्युलोक की पुत्री उषा के साथ मिलो।

आतिष्ठतंसुवृतंयोरथोवामनुव्रतानिवर्ततेहविष्मान्।
येननरानासत्येषयध्यैवर्तिर्याथस्तनयायत्मनेच॥ ३॥

आ। तिष्ठतम्। सुऽवृतम्। यः। रथः। वाम्। अनु। व्रतानि।
वर्तते। हविष्मान्। येन। नरा। नासत्या। इषयध्यै। वर्तिः।
याथः। तनयाय। त्मने। च॥ ३॥

हेअश्विनौ वांयुवांसुवृतं शोभनवर्तनंरथं आतिष्ठतं आश्रयतं योरथोहविष्मान् यज्ञार्थं
यथावा हविष्मतोयजमानस्यव्रतानिकर्माण्यनुवर्तते यद्वा यजमानायदत्तहविषावहन्स्तेनरथे-
नहेनरानेतारौहेनासत्या असत्यरहितौ युवामिषयध्यै यज्ञंगन्तुमिच्छथमितिशेषः तेनरथेनवर्तिः
गृहमभ्येतव यजमानस्ययज्ञगृहं तनयाय पुत्रलाभायत्मनेआत्महितायचयाथः॥ ३॥

३. अश्विद्वय, जो रथ हविवाले यजमान के कर्म का लक्ष्य करके
जाता है, हे नराकार नासत्यद्वय, तुम जिस रथ से यज्ञ-शाला जाने
की इच्छा करते हो, उसी अच्छी तरह आवर्त्तनकारी रथ पर चढ़कर
यजमान के पुत्र और अपने हित की प्राप्ति के लिए यज्ञ-गृह में जाओ।

मावांवृकोमावृकीरादधर्षीन्मापरिवर्क्तमुतमातिधक्तम्।
अयंवांभागोनिहितइयंगीर्दस्राविमेवांनिधयोमधूनाम्॥ ४॥

मा । वाम् । वृकः । मा । वृकीः । आ । दधर्षीत् । मा । परि ।
वर्क्तम् । उत । मा । अति । धक्तम् । अयम् । वाम् । भागः ।
निऽहितः । इयम् । गीः । दस्रौ । इमे । वाम् । निऽधयः । मधूनाम् ॥ ४ ॥

हेदस्रौशत्रूणामुपक्षपयितारावश्विनौ वांयुवयोरनुग्रहादितिशेषः वृकोहिंसकोरण्यश्वा-दिर्मादधर्षीत् धर्षणंमाकार्षीन्मां तथावृकीः वृक्योहिंसकाःअन्याअपिमादधर्षीत वचनव्यत्ययः धर्षणंमाकार्षुः युवामेववामादधर्षीदितियोज्यं तथा युवांमापरिवर्क्तं परित्यागमावर्जयतंमां उत अपिच माअतिधक्तं अस्मानतिक्रम्यान्यस्मैमादत्तं किमर्थमेवमितिउच्यते वांयुवयोरयंभागो-भजनीयोहविरंशोनिहितः तथेयंचगीः स्तुतिरूपावागपिनिहितेतिशेषः हेदस्रावश्विनौवांयु-वाभ्यां इमे इमानिमधूनांसोमरसानांनिधयोनिधानानिस्थापितानि ॥ ४ ॥

४. अश्विद्वय, तुम्हारी कृपा से वृक और वृकी मुझे न रगड़ें। मुझे छोड़कर दूसरे को दान नहीं करना। अश्विनीकुमारो, यही तुम्हारा हव्य-भाग है, यही तुम्हारी स्तुति है, यही तुम्हारे लिए सोमरस का पात्र है।

युवांगोतमःपुरुमीळ्होअत्रिर्दस्राहवतेवसेहविष्मान् ।
दिशंनदिष्टामृजूयेवयन्तामेहवंनासत्योपयातम् ॥ ५ ॥
युवाम् । गोतमः । पुरुऽमीळ्हः । अत्रिः । दस्रा । हवते । अवसे ।
हविष्मान् । दिशम् । न । दिष्टाम् । ऋजुयाऽइव । यन्ता । आ ।
मे । हवम् । नासत्या । उप । यातम् ॥ ५ ॥

हेदस्रा दस्रौ अश्विनौयुवांगोतमश्चपुरुमीळ्हश्चअत्रिश्चमहर्षयश्चएतेष्वेकैकोहविष्मान्सन् अवसेयुष्मत्तर्पणाययुष्मद्रक्षणायवाहवते आह्वयति एवमहमपि आह्वयामि फलसाधनाह्वाने दृ-ष्टान्तः—यन्ताउपगन्ता उपगन्तुकामः ऋजूयाइव द्वितीयायाआकारः ऋजुगामिनंमार्गमिमिव वि-र्दिदिशंन यन्तव्यांअभिमतांदिशंप्रतिपथादर्शयितारंपथिकस्वगन्तव्यस्पर्शीनगमनायमा-र्गंऋजुगामिनमाह्वयतितद्वत् यद्वा ऋजूयाएव इवशब्दएवार्थे यंथागंतावृजुनैवमार्गेणदिष्टांदिश-मिव यथायुष्मत्प्रीणनेनमार्गेणस्वाभिमतंफलंमाप्नोति हेनासत्या अश्विनौ मेममहवमाह्वानं आ-ह्वयोपमार्गं उपगच्छतम् ॥ ५ ॥

५. अश्विद्वय, जैसे मार्ग जानने के लिए, पथिक पथ-प्रदर्शक को बुलाता है, वैसे ही गौतम, पुरुमीढ़ और अत्रि हव्य ग्रहण करके तृप्त करने के लिए तुम्हें बुलाते हैं। अश्विद्वय, मेरे आह्वान के पास आओ।

अथषष्ठी–

अतारिष्मतमसस्पारमस्यप्रतिवांस्तोमोअश्विनावधायि ।
एहयातंपथिभिर्देवयानैर्विद्यामेषंवृजनंजीरदानुम् ॥ ६ ॥ २९ ॥

अतारिष्म । तमसः । पारम् । अस्य । प्रति । वाम् । स्तोमः ।
अश्विनौ । अधायि । आ । इह । यातम् । पथिऽभिः ।
देवऽयानैः । विद्याम । इषम् । वृजनम् । जीरऽदानुम् ॥ ६ ॥ २९ ॥

हेअश्विनौ युवयोःप्रसादादस्यतमसः तमनहेतोः क्लेशःप्रतिबन्धकस्यदुःखस्यपारंपर्य-न्तभूमिं अतारिष्म उत्तीर्णाःस्मः हेअश्विनौ वांयुवयोःस्तोमः स्तोत्रं अधायि अकारीत्यर्थः युवांदे-वयानैर्देवमन्तव्यैर्मार्गैरिहास्मयज्ञे आयातं आगच्छतं शिष्टोव्याख्यातः ॥ ६ ॥

६. अश्विद्वय, तुम्हारे अनुग्रह से हम अन्धकार के पार चले जायँगे। तुम्हारे उद्देश्य से यह स्तुति बनाई गई है। देवों के गन्तव्य-पथ यज्ञ में आओ। वैसा होने पर हम अन्न, बल और दीर्घ आयु प्राप्त कर सकेंगे।

॥ इतिद्वितीयस्यचतुर्थेएकोनत्रिंशोवर्गः ॥ २९ ॥

वेदार्थस्यप्रकाशेनतमोहार्दंनिवारयन् ॥ पुमर्थांश्चतुरोदेयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १॥

इतिश्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेणसा-यणाचार्येणविरचितेमाधवीयेवेदार्थप्रकाशेऋक्संहिताभाष्येद्वितीयाष्टकेचतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

॥श्रीगणेशायनमः॥

यस्यनिःश्वसितंवेदायोवेदेभ्योऽखिलंजगत्। निर्ममेतमहंवन्देविद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥१॥
द्वितीयाष्टकमभ्यस्यचतुर्थोऽध्यायआदरात्। व्याख्यातःसायणार्येणपञ्चमोव्याकरिष्यते ॥ २ ॥

तावामद्येतीदंप्रथममण्डलस्यचतुर्विंशेऽनुवाकेपञ्चमंसूक्तम् पूर्वसूक्तेपञ्चित्युक्तत्वात् सूक्त-संख्यानुवर्ततइतिपरिभाषितत्वात्षळृचं ऋषिश्चान्यस्मादितिपरिभाषयागस्त्यं यथाश्विनंवाइत्यु-क्तत्वादुत्सर्गादिपरिभाषयेदमप्याश्विनं अनादेशपरिभाषयात्रैष्टुभम् तावामित्यनुक्रान्तम् युवोरत्वा-सीत्यादीनांपंचसूक्तानांतृतीयवर्जितानांप्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोर्विनियोगउक्तः तत्रेदंपञ्चमं सूक्तम्।

ॐम् तावामद्यतावपरंहुवेमोच्छन्त्यामुषसिवह्निरुक्थैः।
नासत्याकुहचित्सन्तावर्योदिवोनपातासुदास्तराय ॥ १ ॥

ॐम् ता। वाम्। अद्य। तौ। अपरम्। हुवेम। उच्छन्त्याम्।
उषसि। वह्निः। उक्थैः। नासत्या। कुह। चित्। सन्तौ। अर्यः।
दिवः। नपाता। सुदाःऽतराय ॥ १ ॥

ता तौप्रसिद्धौवांयुवां अद्यास्मिन्यागदिनेहुवेम आह्वयामइत्याशीः तथा अपरं अपरस्मि-न्नपिदिनेवौयुवांहुवेम अपरमित्येतदपरस्मिन्नित्यर्थेसमभिव्याहारात् अद्यापरशब्दयोः ...पारंचेत्या-दिमन्त्रान्तरेतथादर्शनाच अपरयागंप्रत्यपीतिवाकस्मिन्काले उषसि उषोदेवतायामुच्छन्त्यांतमोवि-वासयन्त्यांसत्यां उषःकालेहिप्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रेप्रयुज्येते उक्तेकालेहेनासत्या असत्यरहितौ दिवोनपाता द्युलोकस्यनपातयितारौनेतृस्थानीयौवाकुहचित्संतौ कुत्रचिद्देशेवर्तमानौयुवांवह्निः स्तुतेर्वोढा अर्यःईश्वरोवास्तुतेः ईश्वरोवाहंहोताहंहोतासुदास्तराय अत्यर्थंशोभनहविर्दानाययजमाना यतदर्थंवौयुवांउक्थैः शस्त्रैः हुवेमेतिसंबन्धः अत्रास्मावंपदमेकवचनत्वानेतव्यं वह्निरर्यशब्दौ-...तुवचनत्वेननेतव्यौ अथवावाक्यद्वयंयस्माद्वह्निरर्योहोताउक्तगुणकौयुवांशंसति तस्माद्वयं-यजमानास्तौयुवामाह्वयामहइति॥ १ ॥

१. अन्धकार का विनाश करने के लिए उषा के आने पर हम आज के यज्ञ में और दूसरे दिन के यज्ञ में तुम्हें बुलाते हैं। अश्विनीकुमारो, तुम असत्यशून्य और द्युलोक के नेता हो। तुम जहाँ-कहीं रहो, स्तोता अपने ऋग्वेदीय संघ-द्वारा, विशिष्ट दानशील यजमान के लिए, तुम्हारी स्तुति करता है।

अथ द्वितीया—

अस्मे ऊ षु वृषणा मादयेथामुत्पणीँर्हतमूर्म्या मदन्ता ।
श्रुतं मे अच्छोक्तिभिर्मतीनामेष्टा नरा निचेतारा च कर्णैः ॥ २ ॥

अस्मे इति । ऊँ इति । सु । वृषणा । मादयेथाम् । उत् । पणीन् ।
हतम् । ऊर्म्या । मदन्ता । श्रुतम् । मे । अच्छोक्तिऽभिः । मतीनाम् ।
एष्टा । नरा । निऽचेतारा । च । कर्णैः ॥ २ ॥

हे वृषणा कामानां वर्षकावश्विनौ युवां अस्मे उ अस्मास्वेव सुमादयेथां सुष्ठु तृप्यतं अस्मभ्यं तर्पयतमभिमतम् तथा पणीन् वणिजो लुब्धकान् यष्टून् उत् उन्मूल्य हतं नाशयतम् कीदृशौ युवां ऊर्म्या रात्रिनामैतत् रात्रौ मदन्ता माद्यन्तौ मद्धोर्मिरिति सोमनाम ऊर्मिर्यस्ते पवित्र आ इत्यादिषु तथा प्रयोगात् अस्मदीयेन सोमेन मदन्तौ वा ईदृशौ युवां मे मम अच्छोक्तिभिः आभिमुख्यकरैर्निमंत्रणैर्वाक्यैर-चिताः मतीनां कर्मणि षष्ठी मननसाधनाः स्तुतीः कर्णैः आकर्णनसाधनैः श्रोत्रैः श्रुतं शृणुतं हे नरा नेतारौ युवां खलु एष्टा अन्वेष्टारौ अस्मत्स्तुतीनां तथा च निचेतारा लब्धानां तासां संचयकर्तारौ निरि-त्येकसमित्येतस्य स्थाने यस्मादेवंविधौ तस्माच्छृणुतमिति ॥ २ ॥

२. अभीष्टवर्षी अश्विनीकुमारो, सोमरस से बलवान् होकर तुम हमारी तृप्ति करो और पणियों का समूल नाश करो। हे नेतृद्वय, तुम्हें सामने लाने के लिए हम जो तृप्ति-प्रद स्तुति करते हैं, उसे सुनो; क्योंकि तुम लोग स्तुति के अन्वेषक और सञ्चय करनेवाले हो।

श्रिये पूषन्निषुकृतेव देवा नासत्या वहतुं सूर्यायाः ।
वच्यन्ते वां ककुहा अप्सु जाता युगा जूर्णेव वरुणस्य भूरेः ॥ ३ ॥

श्रिये । पूषन् । इषुकृताऽइव । देवा । नासत्या । वहतुम् । सूर्यायाः ।
वच्यन्ते । वाम् । ककुहाः । अप्ऽसु । जाताः । युगा । जूर्णाऽइव ।
वरुणस्य । भूरेः ॥ ३ ॥

सविता सूर्यः दुहितरं सूर्याख्यां प्रदातुमनाः देवानाहूय सामर्थ्यं समीक्ष्य आजिं परिकल्प्य
इमां जेष्यति स एवां कन्यकामस्मत्सहस्रकृतं स्तोत्रं च लभेत इत्यकल्पयत् तामभिप्रथममगमत्

१ ऋ० सं० ७. १. ३८.।

तमन्वश्विनावपि जित्वाग्निमपुण्यकर्मसहस्रं कन्यकां चालभेतां ततश्चन्द्रवायावाजयतां वीचैतैर-
न्यादिभिः प्रार्थितोऽस्य रात्रस्य कंचित्कंचिद्भागं तेभ्यः परिकल्प्य सूर्यां स्वरथे धारयतामिति अय-
मितिहासो ब्राह्मणे प्रजापतिर्वै सोमाय राज्ञे इत्यत्राम्नातोऽस्माभिः प्रथमाष्टके आवां पतितं सत्यां येत्य-
नर्पंचितः तथाह—हे पूषन् पोषक सूर्य एतच्चन्द्रस्याप्युपलक्षणम् सूर्याचन्द्रमसोरेवाश्वित्वात् सूर्या-
चन्द्रमसावित्येकऋषिपास्केनोक्तत्वात् अतः पूषन्नित्युक्ते पोषकावश्विनावित्युक्तं भवति हे पोष-
कौ हे नासत्या असत्यरहितौ देवा देवौ युवां श्रिये श्रेयसे राज्ञस्य कन्याया अलाभायेत्यर्थः इषुकृते-
व इवशब्द एवार्थे आजिधावनार्थेषुवच्छीघ्रगामिनौ कृतावेव सन्तौ सूर्यायाः एतन्नामिकायाः
सवितुःपुत्र्याः कर्मणि षष्ठी सूर्यां वहतुं रथे धारयितुं प्राजिमुदजयतामित्यर्थः यस्मादेवं तस्मादप्स
जाताः कर्मणः संपादिताः ककुहाः श्रमरूपाः स्तुतयः भूरेः अविच्छिन्नप्रवाहस्य वरुणस्य फलप्रति-
बन्धकपापनिवारकस्य यागस्य सिध्यर्थं तत्संबन्धिन्यो वां प्रति वच्यन्ते उच्यन्ते होत्रादिभिः युवामे-
व प्राप्तगमनवैयोगकाले स्तुवन्तीत्यर्थः युगा जूर्णेव जीर्णानि युगानीव इवशब्दः संप्रत्यर्थे पुरातनाः
यागकाले यथा तद्वत्स्वचना अपीत्यर्थः पूर्वकाले यथा युवामेव स्तुवन्ति तद्वदिदानीमपीति तात्पर्यम् ॥३॥

३. नासत्यद्वय, हे सूर्य-चन्द्र-रूपी अश्विनीकुमारो, कल्याणप्राप्ति के लिए, तीर की तरह, शीघ्रगामी होकर सूर्यतनया को ले आओ। पूर्व युग की तरह यज्ञ-काल में सम्पादित स्तुति महान् वरुण की तुष्टि के लिए तुम्हें स्तुति करती है।

अस्मेसावांमाध्वीरातिरस्तुस्तोमंहिनोतंमान्यस्यकारोः ।
अनुयद्वांश्रवस्यासुदानूसुवीर्यायचर्षणयोमदन्ति ॥ ४ ॥

अस्मे इति । सा । वाम् । माध्वी इति । रातिः । अस्तु । स्तोमम् ।
हिनोतम् । मान्यस्य । कारोः । अनु । यत् । वाम् । श्रवस्या ।
सुदानूइतिसुऽदानू । सुऽवीर्याय । चर्षणयः । मदन्ति ॥ ४ ॥

हे माध्वी मधुपूर्णपात्रयुक्तौ अश्विनौ वां युवयोः संबन्धिनी सा प्रसिद्धा रातिर्दानमस्मे अस्मा-
कमस्तु भवतु तदर्थं मान्यस्य माननीयस्य कारोः स्तोतुरगस्त्यस्य स्तोमं स्तुतिं हिनोतं प्रीणयतं हे सुदा-
नू शोभनफलदानौ वां युवां अस्माकीनैरन्नस्य वा इच्छया पयस्मात् सुवीर्याय यजमानाय शोभ-
नबलाय वा चर्षणयो मनुष्या ऋत्विग्रूपाः अनुमदन्ति अनुक्रमेण माद्यन्ति युवाभ्यां सह हृष्यन्ति वा ॥४॥

४. मधुपात्रवाले अश्विनीकुमारो, तुम कवि मान्य की स्तुति अंगीकार करो। तुम्हारा दान हमारे उद्देश्य से प्रवृत्त हो। शुभ-फल-प्रदाता अश्विनीकुमारो, अन्न की इच्छा से और वीर्यशाली यजमान के हित के लिए मनुष्य या पुरोहित तुम्हारे साथ हर्षयुक्त हों।

अथपञ्चमी—

एषवांस्तोमोअश्विनावकारिमानेभिर्मघवानासुवृक्ति ।
यातंवर्तिस्तनयायत्मनेचागस्त्येनासत्यामदन्ता ॥ ५ ॥

एषः । वाम् । स्तोमः । अश्विनौ । अकारि । मानेभिः । मघऽवाना ।
सुऽवृक्ति । यातम् । वर्तिः । तनयाय । त्मने । च । अगस्त्ये ।
नासत्या । मदन्ता ॥ ५ ॥

हेअश्विनौ हेमघवानाहविर्लक्षणधनवन्तौ वांयुवाभ्यांएषस्तोमः स्तोत्रंसुवृक्तिसुष्ठुपापवर्जनं यथाभवतितथा यज्ञस्यसमाप्ति अकारिकृतः कीदृशोयंमानेभिर्मानैः हविःप्रदानरूपैः सहितः हे-नासत्याअसत्यरहितौयुवां अगस्त्येएतन्नाम्निमहर्षौविषयेमदन्तामाद्यन्तौ सन्तौ वर्तिर्गृहंयज्ञसंबन्धि यातंप्राप्नुतं किमर्थंतनयायपुत्रादिलाभाय त्मनेआत्मनेचहिताय ॥ ५ ॥

५. धनवान् अश्विनीकुमारो, तुम्हारे लिए हव्य के साथ यह पाप-विनाशी स्तोत्र रचित हुआ है। अश्विनीकुमारो, अगस्त्य के प्रति सन्तुष्ट होकर यजमान के पुत्रादि और अपने सुख-भोग के लिए यज्ञ-भूमि में आगमन करो।

अतारिष्मतमसस्पारमस्यप्रतिवांस्तोमोअश्विनावधायि ।
एहयातंपथिभिर्देवयानैर्विद्यामेषंवृजनंजीरदानुम् ॥ ६ ॥ १ ॥

अतारिष्म । तमसः । पारम् । अस्य । प्रति । वाम् । स्तोमः ।
अश्विनौ । अधायि । आ । इह । यातम् । पथिऽभिः । देवऽयानैः ।
विद्याम । इषम् । वृजनम् । जीरऽदानुम् ॥ ६ ॥ १ ॥

अतारिष्मेतिविगता व्याख्याता ॥ ६ ॥

६. अश्विनीकुमारो, तुम्हारी कृपा से हम अन्धकार को पार कर जायेंगे। तुम्हारे उद्देश्य से यह स्तव रचित हुआ है। देवों के गन्तव्य पथ से यज्ञ में आओ, ताकि हम अन्न, बल और दीर्घ आयु प्राप्त करें।

कतरापूर्वेतिएकादशर्चंषष्ठंसूक्तं द्यावापृथिवीदेवताकं आगस्त्यमैत्रावरुणेस्त्रैष्टुभं कतरैकादश द्या-वापृथिवीयमित्यनुक्रान्तम् आभिप्लविकेषष्ठेहनिवैश्वदेवशस्त्रेद्यावापृथिव्यनिविद्धानमिदं तृतीय-स्येतिखण्डेसूत्रितम्—कतरापूर्वाभासानकेतिवैश्वदेवमिति महाव्रतेपिवैश्वदेवशस्त्रेइदमेवद्यावापृ-थिव्यनिविद्धानं उक्तमाद्याभिप्लविकात्तृतीयसवनमित्यतिदेशात् ।

तत्रप्रथमा—

कतरापूर्वाकतरापरायोःकथाजातेकवयःकोविवेद ।
विश्वंत्मनाबिभृतोयद्धनामविवर्तेतेअहनीचक्रियेव ॥ १ ॥

कतरा । पूर्वा । कतरा । अपरा । अयोः । कथा । जाते इति । कवयः । कः । वि । वेद । विश्वम् । त्मना । बिभृतः । यत् । ह । नाम । वि । वर्तेते इति । अहनी इति । चक्रियाऽइव ॥ १ ॥

अयोरनयोर्द्यावापृथिव्योर्मध्ये कतरापूर्वापूर्वमुत्पन्ना कतरावा अपरापश्चाद्भाविनी एवं पौर्वापर्यप्रश्नः उभयोरविनाभावेनसहैववर्तमानत्वादितिभावः कथाकथंकेनहेतुनाजातेकिंमन-योरुत्पादकमित्यर्थः हेकवयः क्रान्तदर्शिनः अतीन्द्रियज्ञायूयंवदत कोविवेदपौर्वापर्यं का-रणंचविशेषेणविविच्यवाजानाति नकेनापिज्ञायतइत्यर्थः अज्ञानेकारणमाह—यद्यस्मात्खलु हेतोर्नामप्रसिद्धम् विश्वंकृत्स्नमपिजगदविशेषेण त्मना आत्मनैव अन्यनैरपेक्ष्येणैवबिभृतोधा-रयः यद्धयत्खलुनामयत्किंचित्पदार्थजातमस्ति विश्वंतत्सर्वमात्मनाबिभृतः अनेनयत्कारणंभूमः तदुभ्याभ्यामेवभ्रियतइतिकारणाभावःप्रतिपादितइति उत्तरेणपौर्वापर्याभावउच्यते अहनीअहो-रात्रेएतयोः द्यावापृथिव्योः चक्रियेवचक्रयुक्तेइव विवर्तेते अत्रकतरापूर्वाकतरापरेत्यनयोरित्या-दिनिरुक्तंद्रष्टव्यम् ॥ १ ॥

१. कविगण, द्यु और पृथिवी में पहले कौन उत्पन्न हुआ है, पीछे कौन उत्पन्न हुआ है, किसलिए उत्पन्न हुए हैं, यह बात कौन जानता है ? वे दूसरे के ऊपर निर्भर होकर सारे संसार को धारण करते हैं और दिन तथा रात्रि की तरह चक्रवत् परिवर्त्तित होते रहते हैं।

भूरिंद्वेअचरन्तीचरन्तंपद्वन्तंगर्भमपदीदधाते ।
नित्यंनसूनुंपित्रोरुपस्थेद्यावारक्षतंपृथिवीनोअभ्वात् ॥ २ ॥

भूरिम् । द्वे इति । अचरन्ती इति । चरन्तम् । पत्ऽवन्तम् । गर्भम् । अपदी इति । दधाते इति । नित्यम् । न । सूनुम् । पित्रोः । उपऽस्थे । द्यावा । रक्षतम् । पृथिवी इति । नः । अभ्वात् ॥ २ ॥

अचरन्तीअविचलन्त्यौद्वेएवेद्यावापृथिव्यौ भूरिंबहुचरंचरन्तंपद्वन्तंपादयुक्तंगर्भंगर्भवदाश्रितंज-न्तुंप्राणिजातं अपदीस्वयंपादरहितेदधातेधारयतः अनयोर्मध्येखलुसर्वंजगत्क्षेमेणवर्तते धारणे-

दृष्टान्तः—पित्रोर्मातापित्रोरुपस्थे उत्सङ्गे वर्तमानं नित्यं ध्रुवं सूनुं आत्मजं पुत्रमिव यथा स्नेहेन धारय-न्तौ धारयतो मातापितरौ तद्वत् अथ प्रत्यक्षेणाह—हे द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ इतरेतरापेक्षया-द्वित्वमुभयोः नोऽस्मान् अभ्वात् महतो भयहेतोः पापाद्रक्षतं पालयतं यद्वा अभ्वात् अभ्वं महद् अस्य-र्यमित्यर्थः अभ्वेति महन्नाम ह्रस्वत्वं छान्दसं द्यावापृथिवीशब्दस्य सम्बोधनमिति पदद्वययोग-श्छान्दसः आमन्त्रितस्याविद्यमानत्वेन निघाताभावः ॥ २ ॥

२. पाद-रहित और अविचल द्यावा-पृथिवी पादयुक्त तथा सचल गर्भस्थित प्राणियों को, माता-पिता की गोद में पुत्र की तरह, धारण करते हैं। हे द्यावा-पृथिवी, हमें महापाप से बचाओ।

अनेहो दात्रमदितेरनर्वं हुवे स्वर्वदवधं नमस्वत्।
तद्रोदसी जनयतं जरित्रे द्यावा रक्षतं पृथिवी नो अभ्वात् ॥ ३ ॥

अनेहः। दात्रम्। अदितेः। अनर्वम्। हुवे। स्वःऽवत्। अवधम्।
नमस्वत्। तत्। रोदसी इति। जनयतम्। जरित्रे। द्यावा।
रक्षतम्। पृथिवी इति। नः। अभ्वात् ॥ २ ॥

अदितेः एतदन्तरिक्षस्याप्युपलक्षणं अखण्डनीयायाः पृथिव्यास्तादृशस्यान्तरिक्षस्य सम्बन्धिदात्रं धनं हुवे आह्वयामि स्पृहयामीत्यर्थः कीदृशं तद्धनं अनेहः अपापं दुःखरहितं सु-खात्मकं अनर्वं अनरणं अक्षीणमित्यर्थः स्वर्वत् फलभूतेन स्वर्गेण तद्वत् अवधं अहिंसितं नमस्वत् अन्नवत् ईदृशं धनं हुवे वयस्माभिः कांक्षितं तत्फललक्षणं धनं हे रोदसी द्यावापृथिव्यौ जरित्रे स्तोत्रे यज-मानाय जनयतं उत्पादयतं द्यावेत्यादि व्याख्यातम् ॥ ३ ॥

३. हम अदिति से पापरहित, अक्षीण, हिंसा-रहित, अन्नयुक्त और स्वर्गतुल्य धन के लिए प्रार्थना करते हैं। द्यावा-पृथिवी, स्तोता यजमान के लिए, वही धन उत्पन्न करते हो। हे द्यावा-पृथिवी, हमें महापाप से बचाओ।

अतप्यमाने अवसावन्ती अनु ष्याम रोदसी देवपुत्रे।
उभे देवानामुभयेभिरह्नां द्यावा रक्षतं पृथिवी नो अभ्वात् ॥ ४ ॥

अतप्यमाने इति। अवसा। अवन्ती इति। अनु। स्याम। रोदसी इति। देवपुत्रे इति देवऽपुत्रे। उभे इति। देवानाम्। उभयेभिः।
अह्नाम्। द्यावा। रक्षतम्। पृथिवी इति। नः। अभ्वात् ॥ ४ ॥

अवसा स्वबोधिकेन केनचित् रक्षणेन अवनेन सम्यक् अतप्यमाने अनीश्वरे तपऐश्वर्यकर्म-णः इदं रूपम् यद्वा अतप्यमाने अन्यैरपीड्यमाने अवसा अन्नेन अवन्ती तर्पयन्त्यौ देवपुत्रे देवाः स्व-

महर्षीरोमनुष्याःपुत्रस्थानीययोः वाहस्यौलोकद्वयस्यामनुष्यादेवाश्चतदुपजीव्यत्वात्पुत्राइत्यु-च्यन्ते ईदृश्यौ उभेरोदसीद्यावापृथिव्यौदेवानामह्ना एतच्चरात्रेरप्युपलक्षणम् द्योतमानानामहोरात्री-णांचसंबन्धिभिः उभयेभिरुभयविधैः शीतोष्णादिरूपैर्विलक्षणैर्धनैर्निमित्तभूतैः तेषांलाभाये-त्यर्थः तदर्थंयुवां अनुष्याम अनुभवेम शिष्टंव्याख्यातम् ॥ ४ ॥

४. हम प्रकाशमान दिन और रात्रि के उभयविध धन के लिए दुःख-रहित और अन्न-द्वारा तृप्तिकारी द्यावा पृथिवी का अनुगमन कर सकें। हे द्यावापृथिवी, हमें महापाप से बचाओ।

संगच्छमानेयुवतीसमन्तेस्वसाराजामीपित्रोरुपस्थे ।
अभिजिघ्रन्तीभुवनस्यनाभिंद्यावारक्षतंपृथिवीनोअभ्वात् ॥५॥२॥

सङ्गच्छमाने इति सम्ऽगच्छमाने । युवती इति । समन्ते इति सम्ऽअन्ते । स्वसारा । जामी इति । पित्रोः । उपऽस्थे । अभिजिघ्रन्ती इत्यभिऽजिघ्रन्ती । भुवनस्य । नाभिम् । द्यावा । रक्षतम् । पृथिवी इति । नः । अभ्वात् ॥ ५ ॥ २ ॥

संगच्छमानेपरस्परमुपकारित्वेनसङ्गच्छमाने वृष्टिहविर्भ्यांपरस्परमुपकार्योपकारकभावः यद्वा पूर्वंसंश्लिष्टेएवसत्यौ पश्चाद्वियुज्यवृष्टिहविषी अकुर्वन्त्यौपश्चान्मनुष्यैःप्रार्थितैर्देवैः विवाहिते सत्यौ संगते अभूतामित्याहुः अयमर्थोद्यावापृथिवीसहास्तामित्यादिब्राह्मणेसमाम्नातः युवतीनि-त्यतरुण्यौ मिश्रयन्त्यौवासर्वेषुभावेषु समन्ते समानान्तिके समानपर्यन्तेवा स्वसारापरस्परंस्वसृ-भूते जामीबन्धुभूते प्रजापतेःसकाशात्सहोत्पन्नत्वात्परस्परंजामित्वम् तथाचनिगमौ—दिवश्च-पृथिव्याश्चान्तरिक्षमथोस्वैः । यदोद्यावापृथिवीनिष्टतक्षुरिति । पित्रोःसर्वस्यपितृस्थानीययोः पालकयोः ययोरुपस्थे उत्सङ्गेस्थितं भुवनस्य भूतजातस्य नाभिंबन्धकमुदकं अभिजिघ्रन्ती अभिघ्राणंकुर्वन्त्यौ आस्वादयन्त्यौ समानमेतदुदकमित्यादिश्रवणादुभयोरुदकमवर्त्तमस्तीत्यर्थः ईदृ-श्यौनोरक्षतम् ॥ ५ ॥

५. परस्पर संसक्त, सदा तरुण, समान सीमा से संयुक्त, भगिनी-भूत और बन्धु-सदृश द्यावा-पृथिवी माता-पिता के क्रोड़स्थित और प्राणियों के नाभि-स्वरूप, जल का घ्राण करते हुए, हमें महापाप से बचायें।

॥ इतिद्वितीयस्यपञ्चमेद्वितीयोवर्गः ॥ २ ॥

उर्वीसद्मनीबृहतीऋतेनहुवेदेवानामवसाजनित्री ।
दधातेयेअमृतंसुप्रतीकेद्यावारक्षतंपृथिवीनोअभ्वात् ॥ ६ ॥

उर्वी इति । सद्मनी इति । बृहती इति । ऋतेन । हुवे । देवानाम् ।
अवसा । जनित्री इति । दधाते इति । ये इति । अमृतम् । सुप्रतीके-
इतिसुऽप्रतीके । द्यावा । रक्षतम् । पृथिवी इति । नः । अभ्वात् ॥ ६ ॥

उर्वी विस्तीर्णे सद्मनी सदनाधारभूते बृहती बृहत्यौ महानुभावे देवानामुपलक्षणमेतत् देवमनुष्यादीनाम् अवसा प्रीत्या निमित्तेन जनित्री वृष्टिसस्ययोर्जनयित्र्यौ सस्यादेः देवानामवसा तर्पणेन निमित्तेन ऋतेनयज्ञेनच निमित्तभूतेन हुवेआह्वयामि देवानांहविर्धर्मस्ययज्ञायेत्यर्थः येसुप्रतीकेशोभनरूपे अमृतमुदकं दधाते धारयतम् तेयुवामाह्वयामि शिष्टंस्पष्टम् ॥ ६ ॥

६. देवों की प्रसन्नता के लिए मैं विस्तीर्ण निवासभूत, महानुभाव और शस्यादि-समुत्पादक द्यावा-पृथिवी को यज्ञ के लिए बुलाता हूँ। इनका रूप आश्चर्य-जनक है और ये जल धारण करते हैं। द्यावा-पृथिवी, हमें महापाप से बचाओ।

उर्वीपृथ्वीबहुलेदूरेअन्तेउपब्रुवेनमसायज्ञेअस्मिन् ।
दधातेयेसुभगेसुप्रतूर्तीद्यावारक्षतंपृथिवीनोअभ्वात् ॥ ७ ॥

उर्वी इति । पृथ्वी इति । बहुले इति । दूरेअन्तेइतिदूरेऽअन्ते ।
उप । ब्रुवे । नमसा । यज्ञे । अस्मिन् । दधाते इति । ये इति ।
सुभगेइतिसुऽभगे । सुप्रतूर्ती इति सुऽप्रतूर्ती । द्यावा । रक्षतम् ।
पृथिवी इति । नः । अभ्वात् ॥ ७ ॥

उर्वीउर्व्यौ महत्यौपृथ्वी पृथिव्यौ बहुले अनेकप्रकारेणप्रथमाने बह्वाकारे दूरेअन्ते वि-प्रकृष्टान्तेदेशेअपारेइत्यर्थः ईदृश्यौ युवामस्मिन्यज्ञे नमसानमःसाधनेनस्तोत्रेणउपब्रुवे उपेत्यब्रवी-मि स्तौमीत्यर्थः पुनःकीदृश्यौ येसुभगे शोभनभाग्ये सुप्रतूर्ती सुप्रवरणे शोभनदाने दधातेविश्वं जगत् तेयुवामुपब्रुवेस्तौमि ॥ ७ ॥

७. महान्, पृथु, अनेक आकारों से विशिष्ट और अनन्त द्यावा-पृथिवी की यज्ञस्थल में मैं नमस्कार मंत्र-द्वारा, स्तुति करता हूँ। हे सौभाग्यवती और उद्धार-कुशला द्यावा-पृथिवी, तुम संसार को धारण करो और हमें महापाप से बचाओ।

अथाष्टमी–

देवान्वा यच्चकृमा कच्चिदागः सखायं वा सदमिज्जास्पतिं वा।
इयं धीर्भूया अवयानमेषां द्यावा रक्षतं पृथिवी नो अभ्वात् ॥ ८ ॥

देवान् । वा । यत् । चकृम । कत् । चित् । आगः । सखायम् ।
वा । सदम् । इत् । जाःऽपतिम् । वा । इयम् । धीः । भूयाः ।
अवऽयानम् । एषाम् । द्यावा । रक्षतम् । पृथिवी इति । नः ।
अभ्वात् ॥ ८ ॥

हे द्यावापृथिव्यौ वयं देवान् देवान्प्रति यत्किंचित् आगोपराधं तद्यागकाले तेषां तेषां अयाग-
लक्षणो सदमित्सर्वदैव चकृम च इष्टबन्धो वयं सखायं वा मित्रं वा मतिं वा चकृम जास्पतिं जाः पुत्र-
स्तासां पतिं जामातरं वा आत्मापरिमितविदोषारोपण कलहोत्पादनादिरूपं यत्सर्वदैव चकृम एषामुक्तरूपा-
णां पापानां अवयानमपगमं कर्तुमियं धीर्युष्मत्स्तुतिरूपमिदं कर्म भूयाः भूयात् भवतु यावेत्यादिग-
तम् अत्र सर्वत्र मकारान्तरेण मध्यमन्तरेण रक्षतं रक्षतमिति प्रार्थनं तयोरश्विन्यादिवद्गमनतासंभवादु-
चितमेव तस्मात्वस्त्वस्मानेवरक्षिते अनुकूले भवतमित्येवमाध्यते ॥८॥

८. हम देवों के पास जो सदा अपराध करते हैं, बन्धु और जामाता के प्रति जो सब अपराध करते हैं, हमारा यह यज्ञ उन सब पापों को दूर करे।

अथनवमी–

उभा शंसा नर्या मामविष्टामुभे मामूती अवसा सचेताम् ।
भूरि चिदर्यः सुदास्तरायेषा मदन्त इषयेम देवाः ॥ ९ ॥

उभा । शंसा । नर्या । माम् । अविष्टाम् । उभे इति । माम् ।
ऊती इति । अवसा । सचेताम् । भूरि । चित् । अर्यः ।
सुदाःऽतराय । इषा । मदन्तः । इषयेम । देवाः ॥ ९ ॥

उभा शंसा द्यावापृथिव्योरुभयोर्विषयावुभावपि शंसौ नर्यौ नरेभ्यो हितौ ईदृशावुभयावप्यवेतु-
द्धीमामविष्टां रक्षतां यद्वा द्यावापृथिव्यभिमानिदेवयोरेव शंसशब्देनाभिधानात्तुङ्गित्वा तथाउ-
भेरूपोरक्षिके द्यावापृथिव्यौ मामवसा रक्षणेन सचेतां सेवेतां यद्वा प्राणिभ्यो हितकरावुभावैहिकामु-
ष्मिकविषयौ शंसौ मामविष्टामुभौ तयोरुभे अप्यूती तयोः संबन्धिनोः अभिमानिदेवयोरवसास्म च ध-

ऽनेननिमित्तेनसर्वेषां हेदेवाः द्यावापृथिव्योरन्वभूताः सर्वेऽपिदेवाः अर्यः स्तोतारोवयंसुदास्तराय अतिशयेनशोभनदातृत्वाय इषान्नेनसोमलक्षणेनमदन्तः मादयन्तः सन्तोभूरिचित् चिदप्यर्थःप्रभूतमपि धनमिषयेमइच्छेम यद्वाअर्यइतिषष्ठ्यर्थरूपं ईश्वरस्यराजादेरपिसुदास्तरायेत्यर्थः शि-ष्टंसमानम् ॥ ९ ॥

९. स्तुति-योग्य और मनुष्यों के हितकर द्यावा-पृथिवी मुझे, आश्रय-प्रदान करें। आश्रयदाता द्यावा-पृथिवी आश्रय देने के लिए मेरे साथ मिलें। देवो, हम तुम्हारे स्तोता हैं; अन्न-द्वारा तुम्हें तृप्त करते हुए प्रचुर दान के लिए प्रचुर अन्न चाहते हैं।

ऋतंदिवइतिद्यावापृथिवीयपशोःपुरोडाशहविषोऽनुवाक्या अग्नीषोमावितिखण्डेसूत्रितम्— ऋतंदिवेतदवोचंपृथिव्याइतिद्वेइति ।

ऋतंदिवेतदवोचंपृथिव्याअभिश्रावायप्रथमंसुमेधाः ।
पातामवद्याद्दुरितादभीकेपितामाताचरक्षतामवोभिः ॥ १० ॥

ऋतम् । दिवे । तत् । अवोचम् । पृथिव्यै । अभिऽश्रावाय ।
प्रथमम् । सुऽमेधाः । पाताम् । अवद्यात् । दुःऽइतात् ।
अभीके । पिता । माता । च । रक्षताम् । अवःऽभिः ॥ १० ॥

सुमेधाः शोभनप्रज्ञोऽहंदिवेद्युदेवतायैपृथिव्यैपृथिवीदेवतायैचसत्यमितिकरंमतंस्तोत्रंप्रथमं मु-ख्यमनामैतत् प्रथमंमुख्यमंअवोचंब्रवीमि किमर्थं अभिश्रावाय अभितःसर्वतःश्रवणाय किञ्च पितापालकोद्युलोकः मातासर्वस्यनिर्मात्रीपृथिवीचोभेअवद्यान्निन्दितात् दुरितात् दुःखप्रापका-दंहसःसकाशात्पातां रक्षतां तथा अभीके अन्तिकनामैतत् समीपेऽवोभिरभिमतवर्षणैः रक्ष-तांपालयताम् ॥ १० ॥

१०. मैं बुद्धिमान् हूँ। द्यावा-पृथिवी के उद्देश्य से चारों दिशाओं में प्रकाश के लिए मैंने अत्युत्तम स्तोत्र किया है। माता-पिता निन्दनीय पाप से हमें बचायें तथा हमें सदा पास में रखकर तृप्तिकर वस्तु-द्वारा पालित करें।

इदंद्यावापृथिवीसत्यमस्तुपितर्मातर्यदिहोपब्रुवेवाम् ।
भूतंदेवानामवमेअवोभिर्विद्यामेषंवृजनंजीरदानुम् ॥ ११ ॥ २ ॥

इदम् । द्यावापृथिवी इति । सत्यम् । अस्तु । पितः । मातः । यत् ।
इह । उपऽब्रुवे । वाम् । भूतम् । देवानाम् । अवमे इति । अवःऽभिः ।
विद्याम । इषम् । वृजनम् । जीरऽदानुम् ॥ ११ ॥ २ ॥

हेद्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ इदमस्माभिःक्रियमाणंस्तोत्रंसत्यमस्तु अवितथंभवतु फलव-त्भवत्वित्यर्थः इदमित्युक्तंकिंतदित्याह—हेपितर्यौःहेमातःपृथिवि वांयुवामत्रिहास्मिन्यज्ञेयत्स्तो-त्रमुपब्रुवे उपेत्यब्रवीमि तत्सत्यमस्तु देवानांस्तोतृणामस्माकं अवमेअन्तिकतमौभवतं नित्यसंनि-हितेयुवां अवोभिः तर्पणैर्युक्तेभूतंभवतम् अवशिष्टंगतम् ॥ ११ ॥

११. हे माता और हे पिता, तुम्हारे लिए इस यज्ञ में मैंने जो स्तोत्र पढ़े हैं, उन्हें सार्थक करो। द्यावा-पृथिवी, आश्रय-दान-द्वारा तुम स्तोताओं के समीपवर्ती बनो, ताकि हम अन्न, बल और दीर्घ आयु प्राप्त करें।

॥ इतिद्वितीयस्यपञ्चमेतृतीयोवर्गः ॥ ३ ॥

आनइळाभिरितिसप्तर्चंसूक्तमेकादशर्चंआगस्त्यंत्रैष्टुभंवैश्वदेवं आनोवैश्वदेवमित्यनुक्रा-न्तम् विनियोगोलैङ्गिकः।

आनइळाभिर्विदथेसुशस्तिविश्वानरःसविताद्वेवएतु।
अपियथायुवानोमत्सथानोविश्वंजगदभिपित्वेमनीषा ॥ १ ॥

आ। नः। इळाभिः। विदथे। सुऽशस्ति। विश्वानरः॥ सविता। देवः। एतु। अपि। यथा। युवानः। मत्सथ। नः। विश्वम्। जगत्। अभिऽपित्वे। मनीषा ॥ १ ॥

नोविदथेस्मदीयेयज्ञेसुशस्ति सुपोलुक् सुशस्तिभिः शोभनशंसनैःस्तुतिभिः इळाभिःप-र्वैरलैःसह यद्वा इळाभिः तदभिमानिदेवताभिः भूमिस्थानाभिर्देवताभिःसहविश्वानरःसर्वेषा-मिहितकार्यग्निःसवितामेरकआदित्यश्चदेवआएतुआगच्छतु हेयुवानोनित्यतरुणायज्ञस्य मिश्र-यितारोवायूयं नोस्मानभिपित्वेअभिपतनीयेस्मयज्ञेमनीषामनीषयामनसईशितृत्वेनस्वेच्छये-त्यर्थः अपिःसंभावनायां अप्यस्मान्मत्सथ मादयथ यथाविश्वंजगत् स्थावरस्याप्युपलक्षणं सर्वंजगत्संमपर्क्षमत्तथ यथास्मानपि यद्वा जगच्छन्दोयजमानरूपमनुष्यवाची सर्वानपियज-मानान् यथामत्सथ तथेत्यर्थः ॥ १ ॥

१. अग्नि और सविता हमारी स्तुतियों के कारण भूस्थानीय देवों के साथ यज्ञ-स्थल में आयें। युवकगण, हमारे यज्ञ में इच्छापूर्वक आकर सारे जगत् की तरह हमें भी प्रसन्न करो।

वैश्वदेवेपशौआनोविश्वइत्येषाहविषःपुरोनुवाक्या आनोदेवानामुपवेतुशंसआनोविश्व-आस्काःगमन्तुदेवाइति।

सैषाद्वितीया—

आनोविश्वआस्क्रागमन्तुदेवामित्रोअर्यमावरुणःसजोषाः ।
भुवन्यथानोविश्वेवृधासःकरन्सुषाहाविथुरंनशवः ॥ २ ॥

आ । नः । विश्वे । आस्क्राः । गमन्तु । देवाः । मित्रः । अर्यमा ।
वरुणः । सऽजोषाः । भुवन् । यथा । नः । विश्वे । वृधासः । करन् ।
सुऽसहा । विथुरम् । न । शवः ॥ २ ॥

नोऽस्माकंयज्ञंविश्वेसर्वेदेवाःआस्क्राः शत्रूणामास्कन्दयितारः आक्रमितारोवा आगमन्तु आगच्छन्तु केते मित्रोऽर्यमावरुणश्च यथोपिसजोषाः समानप्रीतयःसन्तः आगच्छन्तु किन्तु विश्वे देवाः नोऽस्माकं वृधासोवर्धयितारः यथाभुवन्भवेयुः तथातुराषाहा तुरु शत्रूणामभिभवेननोऽस्मदीयंयज्ञंविथुरंहीनं यथानकरन्नकुर्युः तथाआगच्छन्तु ॥ २ ॥

२. शत्रुओं के आक्रमणकर्त्ता मित्र, वरुण और अर्यमा ये सब समान प्रीति-युक्त होकर आगमन करें। हमारे सब वर्द्धयिता हों और शत्रुओं को परास्त करके, जिस प्रकार हम अन्नहीन न हों, ऐसा करें।

अथतृतीया—

प्रेष्ठंवोअतिथिंगृणीषेऽग्निंशस्तिभिस्तुर्वणिःसजोषाः ।
असद्यथानोवरुणःसुकीर्तिरिषश्चपर्षदरिगूर्तःसूरिः ॥ ३ ॥

प्रेष्ठम् । वः । अतिथिम् । गृणीषे । अग्निम् । शस्तिऽभिः ।
तुर्वणिः । सऽजोषाः । असत् । यथा । नः । वरुणः । सुऽकीर्तिः ।
इषः । च । पर्षत् । अरिऽगूर्तः । सूरिः ॥ ३ ॥

हेदेवाः वोयुष्माकंप्रेष्ठंप्रियतमंसर्वेषामाह्लादकत्वात् हविर्वहनाच्चाग्निर्देवानां प्रियतमः तमति-थिंगृणीषेगृणेस्तौमि व्यत्ययेनमध्यमः केनसाधनेन शस्तिभिःशंसनैःस्तुतिभिः कीदृशोऽहंतुर्व-णिस्तूर्णवनिः शीघ्रसंभक्ता सजोषाः युष्माभिः सहप्रीयमाणःयद्वेदेवअग्निविशेषणे तस्तुर्वणिः शी-घ्रंयज्ञस्यसंभक्ता सजोषाः युष्माभिः सहप्रीयमाणःतमग्निंगृणीषे यथायेनप्रकारेणनोऽस्माकंवरुणः वरणीयकोदेवःसुकीर्तिः शोभनकीर्तियुक्तःसन् सुकीर्तिरिषेषअन्नस्यभूरेरत्यधिकस्यवर्णोपुरक-

णात्सुकीर्तिरेषणीया अरिगूर्तः अरिभुअदातृसुसदाशब्दिवःअरीणां हननायोद्युक्तोवासूरिः मे- रयिवायंवरुणः इषभाभानि पर्षत् पूरयेत् सर्वात्मपिस्तुमत्यर्थः ॥ ३ ॥

३. देवगण, मैं क्षिप्रकारी और तुम्हारी तरह प्रीति-युक्त होकर तुम्हारे श्रेष्ठ अतिथि (अग्नि) की स्तुति-मन्त्रों-द्वारा स्तुति करता हूँ। उत्तम कीर्तिवाले सूरि वरुण हमारे ही हों। वरुण शत्रुओं के प्रति हुंकार करते हुए अन्न-द्वारा हमें परिपूर्ण करें।

उपवएषेनमसाजिगीषोषासानक्तासुदुघेवधेनुः।
समानेअहन्विमिमानोअर्कंविषुरूपेपयसिसस्मिन्नूधन् ॥ ४ ॥

उप। वः। आ। ईषे। नमसा। जिगीषा। उषसानक्ता। सुदुघाऽइव। धेनुः। समाने। अहन्। विऽमिमानः। अर्कम्। विषुऽरूपे। पयसि। सस्मिन्। ऊधन् ॥ ४ ॥

हेदेवाः वोयुष्माकंनमसाहविषानमस्कारेणवाउपउपेत्य जिगीषा पापानांजिगीषया आई- षेगच्छामि ईषगताविल्यस्यवेषतेर्वागत्यार्थस्यटिटिवचनेकवचने इदंरूपं भजामि कस्मिन्का- लेउषासानक्ताअहनिरात्रौच यद्वा अहोरात्रदेवतेअभ्यभिगच्छामि गतौदृष्टान्तः—सुदुघाधेनुरि- व सुदोग्ध्रीधेनुर्यथा दोहायदोग्धुर्गृहमागच्छति तद्वत् किंकुर्वन् सस्मिन्समानेऊधन्ऊधसि तत्स्नेविषुरूपेनानारूपेपयसिक्षीरघृतादिके अर्कमर्चनीयमन्नंचरुपुरोडाशादिकंविमिमानः वि- विधंमिमानः कस्मिन्कालेसमानेअहन् अहन्येकस्मिन्नेवाहनिसर्वदैवनेत्यर्थः एकस्मिन्नेवा- हनिसमानऊधस्युत्पन्ने नानारूपेपयसितद्दर्थंहविर्मिमानः उपगच्छामीत्यर्थः यद्वा सस्मिन्स- र्वस्मिन्नूधसिफलाख्यक्षीरोत्पादकेयज्ञेनिमित्तभूतेसतिविषुरूपेपयसिनानारूपेसोमलक्षणोदकेअ- र्कमन्नसाधनंस्तोत्रंविमिमानोऽहंयुष्मानभिगच्छामि ॥ ४ ॥

४. देवो, दिन-रात नमस्कार करते हुए, पाप-विजय के लिए, दुग्धवती धेनु की तरह तुम्हारे पास उपस्थित होते हैं। हम यथासमय अधः स्थान से एकमात्र उत्पन्न नाना रूप खाद्य द्रव्य मिश्रित करके लाये हैं।

उतनोअहिर्बुध्न्यो३मयस्कःशिशुंनपिप्युषीववेतिसिन्धुः।
येननपातमपांजुनाममनोजुवोवृषणोयंवहन्ति ॥ ५ ॥ ४ ॥

उत। नः। अहिः। बुध्न्यः। मयः। करिति कः। शिशुम्। न। पिप्युषीऽइव। वेति। सिन्धुः। येन। नपातम्। अपाम्। जुनाम। मनःऽजुवः। वृषणः। यम्। वहन्ति ॥ ५ ॥ ४ ॥

उतअपिच नोऽस्माकमहिः अन्तरिक्षगामीअहन्वावाअहीनोवाअहन्यमानोवाएवन्नामको-देवः सएवबुध्न्यः बुध्नंबन्धकमन्तरिक्षं तदर्हतीतिबुध्न्योन्तरिक्षचारीएवन्नामकोदेवोमयः सुखं कः करोतु करोतेर्लङ्डिरूपं किञ्च सिन्धुरीव इवशब्दएवार्थः।पूरणोवा अस्मान् रसेनाप्यायय-न्तीसिन्धुर्नामनदीवेविआगच्छतु तत्रदृष्टान्तः–शिशुंन यथाधिर्यु प्यायन्तीगौर्गच्छतितद्वत् अपामपातं उदकानामपातयितारं वर्षकमेवन्नामकं यद्वोदकानांनप्तारंतृतीयपुरुषमग्निंअभिन-नत्स्वयः देवोयोऽग्निरितिनप्तुर्तं वाहयामर्प्रियेनजुनामस्तुतिभिः संगच्छेम अधविसीनोवायुर्गत्यर्थः यदिदं मनोजुवोमनोवेगः वृषणः वर्षकामेघाप्यावहन्तिसत्सुखंकरोतु ॥ ५ ॥

५. अहिर्बुध्न नामक अन्तरिक्षचारी देव हमें सुख दें। सिन्धु, वत्स की तरह, हमें प्रसन्न करें। हम जल के नप्ता अग्निदेव स्तुति करते हुए प्राप्त हुए हैं। मन की तरह वेगशाली मेघ उन्हें ले जाते हैं।

॥ इतिद्वितीयस्यपञ्चमेचतुर्थोवर्गः ॥ ४ ॥

अथषष्ठी–

उतनईंत्वष्टागन्त्वच्छास्मत्सूरिभिरभिपित्वेसजोषाः।
आवृत्रहेन्द्रश्चर्षणिप्रास्तुविष्टमोनरांनइहगम्याः ॥ ६ ॥

उत। नः। ईम्। त्वष्टा। आ। गन्तु। अच्छ। स्मत्। सूरिऽभिः।
अभिऽपित्वे। सऽजोषाः। आ। वृत्रऽहा। इन्द्रः। चर्षणिऽप्राः।
तुविःऽतमः। नराम्। नः। इह। गम्याः ॥ ६ ॥

उतापिचत्वष्टादेवोपिनोऽस्मान् अच्छअभिमुखं इदानीमेनंयज्ञंवाआगन्तु आगच्छतु आगत्य-चस्मत् सहार्थेमायस्त्वेवावर्तते जनमयंसायां मयास्त्वंयथावथा अभिपित्वेअभिमन्वन्येयज्ञेनिमि-त्तभूतेसतिसूरिभिःस्तोतृभिः ऋत्विग्भिः सजोषाः समानप्रीतिर्भवत्विविशेषः यद्वाऽ्वृत्रहावृत्रघा-तीइन्द्रः चर्षणिप्राः चर्षणयोमनुष्यायजमानाः कामैस्तेषांपूरकः तुविष्टमोवहुतमोमहत्तमः इहा-स्मिन्कर्मणिनराणांनोऽस्माकमुक्तगुणोपेतःसन्आगम्याः आगच्छतु ॥ ६ ॥

६. त्वष्टा हमारे सामने आयें। यज्ञ के कारण त्वष्टा स्तोताओं के साथ समान-प्रीति-सम्पन्न हों। अतीव विशाल, वृत्रघातक और मनुष्यों के अभीष्ट-पूरक इन्द्र हमारे यज्ञस्थल में आयें।

उतनईंमतयोश्वयोगाःशिशुंनगावस्तरुणंरिहन्ति।
तमींगिरोजनयोनपत्नीःसुरभिष्टमंनरांनसन्त ॥ ७ ॥

उत । नः । ईम् । मतयः । अश्वऽयोगाः । शिशुम् । न । गावः ।
तरुणम् । रिहन्ति । तम् । ईम् । गिरः । जनयः । न । पत्नीः ।
सुरभिःऽतमम् । नराम् । नसन्त ॥ ७ ॥

उतअपिचईमेनंतरुणंनित्ययुवानमिन्द्रंनोस्माकंमतयः बुद्धयोश्वयोगाः अश्वसमानमाश- योरिहन्तिआस्वादयन्ति स्तुवन्तीत्यर्थः तत्रदृष्टान्तः—गावोदोग्ध्योधेनवः शिशुंन शिशुमिववत्समिव तंयथारिहन्तितद्वत् तदेवाह तमीमेवैनंनरांनराणांयजमानानां सुरभितमंअतिशयेनसुरभिंजन- यः फलस्योत्पादयित्र्योगिरः स्तुतयोनसन्तव्याप्नुवन्ति नसतिर्व्याप्तिकर्मा तत्रदृष्टान्तः—जनयोन उत्पादयित्र्यः पत्नीः पत्न्यः पतिमिव ॥ ७ ॥

७. जैसे गायें बछड़ों को चाटती हैं, वैसे ही अश्वतुल्य हमारा मन तरुण इन्द्र की स्तुति करता है। जैसे स्त्रियाँ पति को प्राप्त कर सन्तान- वाली होती हैं, वैसे ही हमारी स्तुति, अतिशय यशोयुक्त इन्द्र को प्राप्त कर फल उत्पन्न करती है।

उतनईंमरुतोवृद्धसेनाःस्मद्रोदसीसमनसःसदन्तु ।
पृषदश्वासोवनयोनरथारिशादसोमित्रयुजोनदेवाः ॥ ८॥

उत । नः । ईम् । मरुतः । वृद्धऽसेनाः । स्मत् । रोदसी इति ।
सऽमनसः । सदन्तु । पृषत्ऽअश्वासः । अवनयः । न । रथाः ।
रिशादसः । मित्रऽयुजः । न । देवाः ॥ ८ ॥

उतअपिचनोस्मदीयंईमिदानीमेनंयागंवा मरुतःस्मत्सहसदन्तुगच्छन्तु कुतोदेशात्रोदसी रोदस्योः द्यावापृथिव्योःसकाशात् यद्वारोदस्यावपिगच्छन्ती कीदृशास्तेमरुतः वृद्धसेनाःप्रवृद्ध- बलाः समनसः समानमनस्काः पृषदश्वासः पृषद्वर्णाश्वाः पृषत्योमरुतामित्युक्तत्वात्‌ । अवन- योन यथैवनमनस्वभावाः रथारंहणस्वभावाः रथवन्तोवा मत्वर्थोलुप्यते यद्वा अवनयोरक्षकार- याश्चरिपवः रिशादसः रिशाःशत्रवःतेषामत्तारः मित्रयुजोदेवान मैत्रीयुक्ताव्यवहर्तारऋत्विजइव यद्वा मैत्रीयुक्ताअन्येदेवायथागच्छन्ति तद्वत् ॥ ८ ॥

८. अतीव बलशाली, समान-प्रीति-युक्त, पृषत् नाम के अश्व से सम्पन्न, अवनतस्वभाव और शत्रु-भक्षक मरुद्गण, मैत्रीवाले ऋत्विजों की तरह, द्यावा-पृथिवी के पास से एकत्र हमारे इस यज्ञ में आयें।

प्रनुयदेषांमहिनाचिकित्रेप्रयुञ्जतेप्रयुजस्तेसुवृक्ति ।
अधयदेषांसुदिनेनशरुर्विश्वमेरिणंप्रुषायन्तसेनाः ॥ ९ ॥

१ निघंटु १. १५।

प्र । नु । यत् । एषाम् । महिना । चिकित्रे । प्र । युञ्जते ।
प्रऽयुजः । ते । सुऽवृक्ति । अध । यत् । एषाम् । सुऽदिने ।
न । शरुः । विश्वम् । आ । इरिणम् । पुषायन्त । सेनाः ॥ ९ ॥

एषांमरुतांमहिनामहिमा वृष्टिलक्षणोयद्यस्मात् प्रचिकित्रेप्रज्ञायते यद्वैषांमहत्त्वेनयुक्ताः सन्तः चिकित्रेज्ञानस्यनुष्ठेयं नुस्ततिपूरणः यद्यस्तेज्ञातारः सुवृक्ति सुष्ठुवृक्ति स्तुतीनामप्रयुजः प्रयोगाय्प्रयुञ्जते अधअथप्रयोगानन्तरं यद्यस्मात् एषांतेनाःवृष्ट्युत्पादकाः विश्वंसर्वंभुवनं इरिणं ऊषरप्रदेशं यथातथासर्वतः पुषायन्त उत्पादयन्ति तत्रदृष्टान्तः—सुदिनेमेघावरणादिरहितेदिने शरुर्न अन्धकारहिंसकःप्रकाशइव सयथासर्वमावृणोति तथामरुत्सेनाप्रवृष्ट्यासर्वंपूर्णंकरोति यदामरुन्महिमावृष्टिर्भवति तदास्तस्मादिमंस्तोत्रंस्तुत्याप्रयोगंकुर्वन्तिप्रदायजन्ति तदामरुत्सेनाः सर्वांमहीमुर्वन्तीत्येवंमहानुभावामरुतइतितेषांस्तुतिः ॥ ९ ॥

९. मरुतों की महिमा प्रसिद्ध है; क्योंकि वे स्तुति का प्रयोग जानते हैं। अनन्तर, जैसे प्रकाश संसार को व्याप्त करता है, वैसे ही सुदिन में अन्धकार-विनाशक मरुतों की वृष्टि-प्रद सेना सारे अनुर्वर देशों को उत्पादिका शक्ति से सम्पन्न करती है।

प्रोअश्विनाववसेकृणुध्वंप्रपूषणंस्वतवसोहिसन्ति ।
अद्वेषोविष्णुर्वातऋभुक्षाअच्छासुम्नायववृतीयदेवान् ॥ १० ॥

प्रो इति । अश्विनौ । अवसे । कृणुध्वम् । प्र । पूषणम् । स्वऽतवसः ।
हि । सन्ति । अद्वेषः । विष्णुः । वातः । ऋभुक्षाः । अच्छ ।
सुम्नाय । ववृतीय । देवान् ॥ १० ॥

हेऋत्विजः अश्विनौएतन्नामकौदेवावुद्दिश्य अवसेस्मद्रक्षणायप्रोकृणुध्वं स्तुतिंप्रकर्षेणकुरुध्वं पूषणंहि पोषकमेतन्नामकंदेवमप्यवसे प्रकर्षेणस्तुतिं कृणुध्वं किञ्च येस्वतवसः स्वायत्तबलाःसन्ति तानपिप्रकृणुध्वं केते अद्वेषः द्वेषरहितोविष्णुर्व्यापकः एतन्नामकोदेवः प्रथममनाहूतोपिनकुप्यतीतिप्रकुप्यदेवस्तुकं सम्यावातः सर्वत्रसंचारीवायुःऋभुक्षाः पतिरिन्द्रश्चएतानपिप्रकृणुध्वं अथोहं स्वायत्तबलान् सर्वानपिदेवान् सुम्नायसुखायअच्छ आभिमुख्येनववृतीयस्तोत्रैरभिवर्तयेयम् ॥ १० ॥

१०. ऋत्विको, हमारी रक्षा के लिए अश्विनीकुमारों और पूषा की स्तुति करो। द्वेष-शून्य विष्णु, वायु और इन्द्र (ऋभुक्षा) नाम के स्वतंत्र बल-विशिष्ट देवों की स्तुति करो। सुख के लिए मैं सारे देवों को सामने लाऊँगा।

अथैकादशी—

इयंसावोंअस्मेदीधितिर्यजत्राअपिप्राणीचसदनीचभूयाः ।
नियादेवेषुयतंतेवसूयुर्विद्यामेषंवृजनंजीरदानुम् ॥ ११ ॥ ५ ॥

इयम् । सा । वः । अस्मे इति । दीधितिः । यजत्राः । अपिऽप्राणी ।
च । सदनी । च । भूयाः । नि । या । देवेषु । यतते । वसुऽयुः ।
विद्याम । इषम् । वृजनम् । जीरऽदानुम् ॥ ११ ॥ ५ ॥

हेयजत्राः यष्टव्यादेवाः वोयुष्मत्सम्बन्धिनीसाइयंप्रसिद्धादीधितिर्दीप्तिरस्मे अस्माकम्‌अपिप्राणीसर्वदाचेष्टयित्रीसदनीचनिवासवतीचभूयाः भूयाद्भवतु यादीधितिर्वसूयुः वसुमतीदेवेषुनियतते नियमेनप्रयत्नंकरोति तानियमकारिणीत्वैवभूयात् विद्यामेतिगतः ॥ ११ ॥

११. यजनीय देवो, तुम्हारी प्रसिद्ध ज्योति हमारे लिए प्राणवाली और निवास-स्थान बने। तुम्हारी धनवती ज्योति देवों को प्रकाशित करे, ताकि हम अन्न, बल और दीर्घ आयु प्राप्त कर सकें।

॥ इतिद्वितीयस्यपञ्चमेपञ्चमोवर्गः ॥ ५ ॥

पितुंन्वित्येकादशर्चंषष्ठंसूक्तंआगस्त्यमन्नदेवताकंगायत्रंआद्यानुष्टुब्गर्भौष्णिक् आद्यश्चपञ्चकस्यषोडशकाअनुष्टुब्गर्भाइत्युक्तत्वात् तृतीयापञ्चमीषष्ठीसप्तम्येकादशीचेतिपञ्चानुष्टुभः तथाचानुक्रमणिका—पितुंन्वन्नस्तुतिर्गायत्रंत्वाद्यानुष्टुब्गर्भा तृतीयान्त्येअन्त्या बृहतीवा पञ्चम्याद्याश्चतस्रोनुष्टुभइतिविनियोगंशौनकआह—पितुंन्वित्युपतिष्ठेतनित्यमन्नमुपस्थितम् । पूजयेदशनंनित्यंभुञ्जीयादविकुत्सयन् १ नास्यस्यादन्नजोव्याधिर्विषमप्यन्नतांभवेत् । विषंचपीत्वैतत्सूक्तंजपेद्विषविनाशनं २ नावाग्यतस्तुभुञ्जीतनाशुचिर्नजुगुप्सितम् । दद्याच्चपूजयेच्चैवभुञ्जानश्चाहविःसदा ३ भुक्त्वयंनास्यकिञ्चित्स्यादामजंव्याधिमाप्नुयात् इति ।

तत्रप्रथमा—

पितुंनुस्तोषंमहोधर्माणंतविषीम् ।
यस्यत्रितोव्योजसावृत्रंविपर्वमर्दयत् ॥ १ ॥

पितुम् । नु । स्तोषम् । महः । धर्माणम् । तविषीम् ।
यस्य । त्रितः । वि । ओजसा । वृत्रम् । विऽपर्वम् । अर्दयत् ॥ १ ॥

हेपितोअन्नसोमरूप यतादृशांस्तुर्वतस्त्वांमहानुभावंवचोभिः स्तुतिवाग्भिः वयंसुषूदिम आ-स्वादयामः अत्र दृष्टान्तः—गावोनहव्या गावोयथाहवींषिउत्पादयन्ति यथा तत्सकाशात्तोसंसु-षूदिम किमर्थंकीदृशंचेतिविवेच्यते—देवेभ्यइन्द्रादिभ्यः तदर्थत्वात्त्वांसधमादंतेषांसहमादयि-तारं नकेवलंदेवेभ्यएव किन्तुसधमादं अस्माभिःसहमादयितारं तुभ्यंरसं त्वत्तो अस्मभ्यम-स्मदर्थमपि ॥ ११ ॥

११. पितु, गायों के पास जैसे हव्य गृहीत होता है, वैसे ही तुम्हारे पास स्तुति-द्वारा हम रस ग्रहण करते हैं। यह रस देवों को ही नहीं, हमें भी हृष्ट करता है।

॥ इतिद्वितीयस्यपञ्चमेसप्तमोवर्गः ॥ ७ ॥

समिद्धोअद्येत्येकादशर्चंनवमंसूक्तमागस्त्यं पूर्ववद्गायत्रं तिस्रइत्युक्तत्वादिदंगायत्रं समिद्धाग्निस्त-नूनपादादयःएकादशप्रत्यृचंदेवताः यास्केनअथकिंदेवताःप्रयाजा इत्युपक्रम्याग्नेया इति प्रयाजा-नुयाजदेवताः छन्दोदेवताः पशुदेवताः प्राणदेवताआत्मदेवताः इत्यादिनाबहून्पक्षाननुक्रम्य-स्यब्राह्मणानिचप्रदर्श्याग्नेयाएवेतिसिद्धान्तितं समिद्धआप्रियइत्यनुक्रान्तम् प्रथमेऽगस्त्यानामेका-दशाप्रयाजरूपमिदमाप्रीसूक्तम्।

तत्रप्रथमा—

समिद्धोअद्यराजसिदेवोदेवैःसहस्रजित्। दूतोहव्याकविर्वह ॥१॥

सम्ऽइद्धः। अद्य। राजसि। देवः। देवैः। सहस्रऽजित्। दूतः। हव्या। कविः। वह ॥ १ ॥

हेअग्ने देवैर्व्यवहर्तृभिः ऋत्विग्भिः समिद्धः सम्यग्दीपितोदेवः अतएवदीप्यमानः समि-द्धैर्वादेवैःसहितः समिद्धःसन् अद्यास्मिन्यागदिनेराजसिदीप्यसे हेसहस्रजित् सहस्रस्यधन-स्यैतदसंख्याकानांशत्रूणांवाजेतः ततः दूतः देवानांदूतश्च महादिवःवोढा आह्लावावा अग्नि-र्देवानांदूतआसीदितिश्रुतेः। कविः क्रान्तदर्शी ईदृशस्त्वंहव्याअस्मदीयानिहवींषिवह देवेभ्यः प्रापय ॥ १ ॥

१. अग्नि, ऋत्विकों-द्वारा भली भाँति आज समिद्ध नामक अग्नि सुशोभित होते हैं। हे सहस्रजित् देव, तुम कवि और दूत हो। तुम भली भाँति हव्य वहन करो।

अथद्वितीया—

तनूनपादृतंयतेमध्वायज्ञःसमज्यते। दधत्सहस्रिणीरिषः ॥ २ ॥

---

१ नि० ८. २१.।   २ तै० सं० २. ५. ८.।

तनूऽनपात् । ऋतम् । यते । मध्वा । यज्ञः । सम् । अज्यते ।
दधत् । सहस्रिणीः । इषः ॥ २ ॥

तनूनपात् यज्ञशरीरस्यनपातयिता यद्वा आपोऽत्रतन्वउच्यन्तइत्युक्तत्वादपांनपातयिता तासांनप्ता अप्भ्यओषधयः ओषधीभ्योऽग्निरितिनप्तृत्वं यज्ञःपूज्यः यज्ञनिर्वाहकत्वाद्यष्टव्यः ईड्योऽग्निः ऋतंयज्ञंयते गच्छते अनुतिष्ठतेयजमानायतदभिमतार्थं मध्वामधुरेणआज्यसोमादिद्रव्येणसमज्यते सम्यक्प्रक्रियते किंकुर्वन्नयं सहस्रिणीः एतत्संख्याकानि इषोऽन्नानि दधत् यजमानेभ्योधारयन् ॥ २ ॥

२. पूजनीय तनूनपात् नामक अग्नि हजार प्रकारों से अन्न धारण करके यजमान के लिए मधुर रस से युक्त द्रव्य में मिलते हैं।

आजुह्वानोनईड्योदेवाँआवक्षियज्ञियान् ।
अग्नेसहस्रसाअसि ॥ ३ ॥

आऽजुह्वानः । नः । ईड्यः । देवान् । आ । वक्षि । यज्ञियान् ।
अग्ने । सहस्रऽसाः । असि ॥ ३ ॥

हेअग्ने आजुह्वानः अस्माभिराहूयमानःसन्ईड्योऽस्माभिःस्तुत्यः इड्नामकः त्वंनोऽस्मदर्थंयज्ञियान्यज्ञभाजोदेवान् आवक्षि आवह हेअग्ने त्वं सहस्रसाअसि अपरिमितधनस्यदातासि ॥ ३ ॥

३. हे इड्य नामक अग्नि, तुम हमारे द्वारा आहूत होकर हमारे लिए यज्ञभागी देवों को बुलाओ। अग्नि, तुम असीम अन्न के दाता हो।

प्राचीनंबर्हिरोजसासहस्रवीरमस्तृणन् ।
यत्रादित्याविराजथ ॥ ४ ॥

प्राचीनम् । बर्हिः । ओजसा । सहस्रऽवीरम् । अस्तृणन् । यत्र ।
आदित्याः । विऽराजथ ॥ ४ ॥

प्राचीनंप्रागग्रं सहस्रवीरं सहस्रसंख्याकावीराः शत्रूणांविशेषेणईरयितारोदेवायस्यतादृक् यद्वा अपरिमितावीराः पुत्रादयोयेनतादृक् बर्हिरोजसाबललक्षणबलेनोपेताऋत्विजःअस्तृणन् आच्छादयन् यत्रयस्मिन्बर्हिषि आदित्याःअदितेःपुत्रायूयं विराजथ विविधंराजध्वे तद्बर्हिरस्तृणन् ॥ ४ ॥

४. सहस्र वीरोंवाले और पूर्वाभिमुख में अग्र भाग से युक्त जिस अग्निरूप कुश पर आदित्य लोग बैठे हैं, उसे ऋत्विक् लोग, मंत्र के प्रभाव से, आच्छादित करते हैं।

अथपञ्चमी–

वि॒राट्स॒म्राड्वि॒भ्वीः प्र॒भ्वीर्ब॒ह्वीश्च॒भूय॑सीश्च॒याः ।
दुरो॑घृ॒तान्य॑क्षरन् ॥ ५ ॥ ८ ॥

वि॒ऽराट् । स॒म्ऽराट् । वि॒ऽभ्वीः । प्र॒ऽभ्वीः । ब॒ह्वीः । च॒ । भूय॑सीः । च॒ । याः । दुरः॑ । घृ॒तानि॑ । अ॒क्ष॒र॒न् ॥ ५ ॥ ८ ॥

विराट् विशेषेणराजन्तइति व्यत्ययेनैकवचनं सम्राट् सम्यगविपुलतरंराजमानाः अत्रा-पिव्यत्ययेनैकवचनम् विभ्वीर्विभ्व्योविविधंभवित्र्यः प्रभ्वीःप्रभ्व्यः प्रकर्षेणभवित्र्यः बह्वीर्बह्व्यः भूयसीः लोकप्रसिद्धसंख्याभिर्भूयस्यश्चयाःदुरोयज्ञगृहद्वारःसन्ति ताघृतान्युदकानिमाण्डुप-कारार्थमक्षरन्क्षरन्ति यद्वा बह्वीर्भूयसीरित्येतेसंख्यावचने शिष्टानिवाचांनामधेयानि ॥ ५ ॥

५. यज्ञशाला का विराट्, सम्राट्, विभु, प्रभु, बहु और भूयान् (अग्निरूप) द्वार जल गिराता है।

॥ इतिद्वितीयस्यपञ्चमेऽष्टमोवर्गः ॥ ८ ॥

अथषष्ठी–

सु॒रु॒क्मे हि सु॒पेश॒साधि॑श्रि॒या वि॒राज॑तः ।
उ॒षासा॒वेह सी॑दताम् ॥ ६ ॥

सु॒रु॒क्मे इति॑ सु॒ऽरु॒क्मे । हि । सु॒ऽपेश॑सा । अधि॑ । श्रि॒या । वि॒ऽराज॑तः । उ॒षसौ॑ । आ । इ॒ह । सी॒द॒ता॒म् ॥ ६ ॥

सुरुक्मे शोभनदीप्ताभरणे हिप्रसिद्धे सुपेशसाशोभनरूपे ईदृश्यावहोरात्रदेवतेअधिअधिकं श्रियाशोभयाविराजतः विशेषेणदीप्येते हियोगादनिघातः तादृश्यावुषसौ एतन्नाम्नेरप्युपलक्षणं उषःशब्दोदिवसस्योपलक्षकः रात्रिरुषाश्चोभे इहास्मिन्दिनेआसीदतां आभत्यतिष्ठतांआगच्छ-तांवा ॥ ६ ॥

६. दीप्त आभरण से युक्त और सुन्दर-रूप-संयुक्त अग्निरूप दिवा-रात्रि, अतीव शोभाशाली होकर विराजित होते हैं। वे यहाँ बैठें।

प्र॒थ॒मा हि सु॒वाच॑सा॒ होता॑रा॒ दैव्या॑ क॒वी ।
य॒ज्ञं नो॑ यक्षतामि॒मम् ॥ ७ ॥

प्रथमा । हि । सुऽवाचसा । होतारा । दैव्या । कवी इति ।
यज्ञम् । नः । यक्षताम् । इमम् ॥ ७ ॥

प्रथमा मुख्यनामैतत् प्रथमौ मुख्यतमौ हि प्रसिद्धौ सुवाचसा प्रियवचनौ दैव्या देवार्हौ होतारा देवानामाह्वातारौ होमनिष्पादकौ वा कवी मेधाविनौ देवौ नोऽस्मदीयमिमं यज्ञं यक्षतां यजतां गच्छतां वा ॥ ७ ॥

७. यह अत्युत्तम और प्रियभाषी अग्निरूप देव होता तथा दिव्य कवि-द्वय हमारे यज्ञ में उपस्थित हों।

भारतीळेसरस्वतियावःसर्वाउपब्रुवे ।
तानश्चोदयतःश्रिये ॥ ८ ॥

भारति । इळे । सरस्वति । याः । वः । सर्वाः । उपऽब्रुवे ॥
ताः । नः । चोदयत । श्रिये ॥ ८ ॥

हे भारति भरत आदित्यस्तस्य संबन्धिनी भारती द्युस्थाना हे इळे भूदेवि हे सरस्वति सरो माध्यमिकं वाक् अन्तरिक्षदेवते द्युस्थानदेवि एवाः क्षित्यादिदेवताः एवास्तिस्रः आदित्यप्रभावविशेषरूपा इत्याहुः यास्तिस्रः सर्वा वो युष्मानुपब्रुवे उपेत्य स्तौमि ताः यूयं नोऽस्मान् श्रियेसंपदे चोदयत प्रेरयत ॥ ८ ॥

८. हे अग्निरूपिणी भारती, सरस्वती और इला, मैं तुम सबको बुलाता हूँ। जैसे मैं सम्पत्तिशाली हो सकूँ, वैसा करो।

त्वष्टारूपाणिहिप्रभुःपशून्विश्वान्त्समानजे ।
तेषांनःस्फातिमायज ॥ ९ ॥

त्वष्टा । रूपाणि । हि । प्रऽभुः । पशून् । विश्वान् । सम्ऽआनजे ।
तेषाम् । नः । स्फातिम् । आ । यज ॥ ९ ॥

त्वष्टा यज्ञसाधनपात्राभिमानी देवो रूपाणि योनौ सृष्टानि रेतांसि रूपाणि कर्तुं प्रभुर्हि हिशब्दः श्रुत्यन्तरप्रसिद्धिद्योतनार्थः योनौ विरेतसः सिक्तस्य त्वष्टा रूपाणि विकरोतीति श्रुतेः । स देवो विश्वान् सर्वानपि पशून् अस्मदीयान् गवादिकान् समानजे सम्यगनक्ति व्यक्तीकरोति संपूर्णावयवकेषु इति निरुक्तिनुह् अथ प्रत्यक्षः तेषामस्मदीयानां पशूनां स्फातिं वृद्धिं नोऽस्मदर्थमायज सर्वतः पूजय कुर्वित्यर्थः ॥ ९ ॥

९. अग्निरूप त्वष्टा रूप देने में समर्थ हैं। यह सारे पशुओं का रूप व्यक्त करते हैं। त्वष्टा, हमें बहुत पशु दो।

अहमगस्त्यः नुक्षिप्रंपितुंपालकमन्नंस्तोषंस्तौमि महोमहान्तंधर्माणंसर्वस्यधारकंतविषीं बलात्मकं यद्वा महतोलोकस्यधारकंयस्यान्नस्यौजसाबलेनसामर्थ्येनत्रितोविस्तीर्णतमः मरुत्यास-कीर्तिस्त्रिषुस्थानेषुवर्तमानोपीन्द्रः वृत्रंविपर्वंविच्छिन्नसन्धिकंयथातथाव्यर्दयत् हिं-सितवान् ॥ १ ॥

१. मैं क्षिप्रकारी होकर विशाल, सबके धारक और बलात्मक पितु (अन्न) की स्तुति करता हूँ। उनकी ही शक्ति से त्रितदेव या इन्द्र ने वृत्र की सन्धियाँ काटकर उसका वध किया था।

स्वादोंपितोमधोंपितोवयंत्वांववृमहे ।
अस्माकमविताभव ॥ २ ॥

स्वादो इति । पितो इति । मधो इति । पितो इति । वयम् । त्वा । ववृमहे । अस्माकम् । अविता । भव ॥ २ ॥

हेस्वादो आस्वादनीयपितोपालक मधोमाधुर्योपेतपितो हेअन्नसाधनात्व वयंत्वात्वांववृमहे सेवामहे अत्रसर्वेषामनुदात्तानांपूर्वस्यासामान्यवचनत्वेनानिघातत्वम् अनुदात्तानांतुविशेषवचनत्वान्निघातत्वं अतएवपितुशब्दश्रवणंतस्यमाधुर्यस्यज्ञापनार्थं हेपितो अस्माकमविताअवयिता भव ॥ २ ॥

२. हे स्वादु पितु, हे मधुर पितु, हम तुम्हारी सेवा करते हैं। तुम हमारी रक्षा करो।

उपनःपितवाचरशिवःशिवाभिरूतिभिः ।
मयोभुरद्विषेण्यःसखासुशेवोअद्वयाः ॥ ३ ॥

उप । नः । पितो इति । आ । चर । शिवः । शिवाभिः । ऊतिऽभिः । मयःऽभुः । अद्विषेण्यः । सखा । सुऽशेवः । अद्वयाः ॥ २ ॥

हेपितो भवस्त्वंशिवः मङ्गलः अतः शिवाभिः मङ्गलयुक्ताभिः ऊतिभीरक्षणैः नोस्मानुप-समीपंआचरआगच्छ आगत्यचमयोभुः सुखस्यभावयिता अद्विषेण्यः अद्वेष्यरसः प्रियरस इ-त्यर्थः सखासखिवत्प्रियकारी सुशेवः अतएवसुष्ठुसुखकरः अद्वयाः द्वयरहितः एकगुणएव नतु तद्विपरीतोभवेत्यर्थः अथवाद्वष्टान्तवादोयं सुशेवः अद्वयाः मनःकर्मविसंवादरहितः सखायथा मयोभुरद्वेष्यश्चभवति तद्वत्त्वमपिभवेत्यर्थः ॥ ३ ॥

३. हे पितु, तुम मंगलमय हो। कल्याणवाही आश्रयदान-द्वारा हमारे पास आकर, हमें सुख दो। हमारे लिए तुम्हारा रस अप्रिय न हो। तुम हमारे लिए मित्र और अद्वितीय सुखकर बनो।

अथचतुर्थी—

तवत्येपितोरसारजांस्यनुविष्ठिताः ।
दिविवाताइवश्रिताः ॥ ४ ॥

तव । त्ये । पितो इति । रसाः । रजांसि । अनु । विऽस्थिताः ।
दिवि । वाताःऽइव । श्रिताः ॥ ४ ॥

हेपितो तव त्वत्संबन्धिनः त्येतेस्वाद्वम्लादिषड्रसाः रजांसिलोकान्लोकस्थानर्थाननुआनु-
कूल्येनविष्ठिताः विविधंस्थिताः विविधस्थितौदृष्टान्तः—दिविद्युलोकेन्तरिक्षेश्रितावाताइवयथावायवः
देशेषुव्याप्तास्तद्वत् ॥ ४ ॥

४. पितु, जैसे वायु अन्तरिक्ष का आश्रय किये हुए हैं, वैसे ही
तुम्हारा रस सारे संसार के अनुकूल व्याप्त है।

अथपञ्चमी—

तवत्येपितोददतस्तवस्वादिष्ठतेपितो ।
प्रस्वाद्मानोरसानांतुविग्रीवाइवेरते ॥ ५ ॥ ६ ॥

तव । त्ये । पितो इति । ददतः । तव । स्वादिष्ठ । ते । पितो इति ।
प्र । स्वाद्मानः । रसानाम् । तुविग्रीवाःऽइव । ईरते ॥ ५ ॥ ६ ॥

हेपितो पालकान्न त्येतेत्वदर्थिनोनरास्तवभोक्तारोभवन्तीतिशेषः केतेनराः हेस्वादिष्ठस्वादुतम
पितोपालक तवत्वदनुग्रहात्तेतुभ्यंददतः प्रयच्छन्तोभवन्ति पुनःपितोइत्यादरार्थं अभ्यासेहिभूयां-
समर्थंमन्यन्ते किंच तवरसानां स्वाद्वम्लादीनांषण्णांस्वाद्मानः स्वादयितारोभक्षयितारएवतुवि-
ग्रीवाइव तुवीविस्तृताग्रीवायेषांतइवप्रेरतेप्रकर्षेणगच्छन्ति संचरन्ति इवशब्दएवकारार्थः भूयो-
गा भूलोकेसंचारएवदृढाङ्गाभवन्तीतिप्रसिद्धं अन्नशनेहिग्रीवामध्येलंबते यद्वा तवरसानामदारः
असंख्याताग्रीवाइवभवन्ति रसानांबाहुल्यादितिभावः एवंबहुरसोपेतमन्नमितितस्यस्तुतिः ॥५॥

५. स्वादुतम पितु, जो लोग तुम्हारी प्रार्थना करते हैं, वे भोक्ता
हैं। पितु, तुम्हारी कृपा से वे तुम्हें दान देते हैं। तुम्हारे रस का
आस्वादन करनेवालों की गर्दन ऊँची या मजबूत होती है।

॥ इतिद्वितीयस्यपञ्चमेषष्ठोवर्गः ॥ ६ ॥

अथषष्ठी—

त्वेपितोमहानांदेवानांमनोहितम् ।
अकारिचारुकेतुनातवाहिमवसावधीत् ॥ ६ ॥

त्वे इति । पितो इति । महानाम् । देवानाम् । मनः । हितम् ।
अकारि । चारु । केतुना । तव । अहिम् । अवसा । अवधीत् ॥ ६ ॥

हेपितो महानांपूज्यानांमहतांवादेवानामिन्द्रादीनांमनस्त्वेत्वयिहितंनिहितं अकारिकृतं अ-
न्यत्सर्वंविहायत्वय्येववर्तते हेपितो तवचारुसमीचीनेनकेतुनात्वत्प्रज्ञानेनप्रज्ञालक्षणेनअवसारक्षणेनअ-
हिमेतंवृत्रंवाअवधीत् इन्द्रोवानिन्द्रः अयमर्थःहिंसीम्यमनईतिश्रुतेः।अथवात्वत्केतुनाअन्नलक्षणेन
निमित्तेनेतियोज्यं अन्नलक्षणार्थत्वहीन्द्रेणाहिर्हिंसितः ॥ ६ ॥

६. पितु, महान् देवों ने तुममें ही मन निहित किया है। पितु, तुम्हारी चारु बुद्धि और आश्रय-द्वारा ही अहि का वध किया गया था।

अथसप्तमी—

यददोपितोअजगन्विवस्वपर्वतानाम् ।
अत्राचिन्नोमधोपितोरंभक्षायगम्याः ॥ ७ ॥

यत् । अदः । पितो इति । अजगन् । विवस्व । पर्वतानाम् । अत्र ।
चित् । नः । मधो इति । पितो इति । अरम् । भक्षाय । गम्याः ॥७॥

हेपितोअन्न त्वांयदाविवस्व सुपोलुक् अन्त्यलोपश्छान्दसः विवासनवतोविपुलप्रकाश-
नवतांवदकलक्षणधनवतांवापर्वतानामेघानांसंबन्धिअदः प्रसिद्धंतदुदकं अजगन् अगमत् गच्छे-
द् अनयेद अस्मिन्कालेहेमधोहेपितोमाधुर्योपेतान्नत्वंनोस्माकमरमलंसंपूर्णंभक्षायभक्षणायग
म्याः गच्छसन्निहितोभव ॥ ७ ॥

७. जिस समय मेघ प्रसिद्ध जल को लाते हैं, उस समय हे मधुर पितु, हमारे सम्पूर्ण भोजन के लिए पास आना।

अथाष्टमी—

यदपामोषधीनांपरिंशमारिशामहे ।
वातापेपीवइद्भव ॥ ८ ॥

यत् । अपाम् । ओषधीनाम् । परिंशम् । आऽरिशामहे ।
वातापे । पीवः । इत् । भव ॥ ८ ॥

यद्यस्मात्कारणात्येनअपामोषधीनांचसंबन्धिपरिंशंपरितःलेशं परितःसुखकरमन्नमारिशामहे आस्वा-
दयामःभक्षयामः तेनाज्ञोदकसारेण हेवातापेवातेनप्राणेनाप्तोतिस्वनिर्वाहमितिवा तेनाप्यायव-

१ छान्दोग्योपनिषत् ।

हविषावापयितारौ हेशरीर त्वंपीवइत्वआप्यायितएवभव अन्नोदकाभ्यांशरीरवृद्धिःप्रसिद्धा यद्वा यवधान्यमोषधीनांपरिशिष्टमास्वादयामः तथापिहेवातापे वायवत्सर्वव्यापकपिवो त्वमपि पीवइत्पीवएवभव ॥ ८ ॥

८. हम यथेष्ट जल और यव आदि ओषधियों को खाते हैं, इसलिए हे शरीर, तुम स्थूल बनो।

यत्तेसोमगवाशिरोयवाशिरोभजामहे।
वातापिपीवइद्भव ॥ ९ ॥

यत्। ते। सोम। गोऽआशिरः। यवऽआशिरः। भजामहे।
वातापे। पीवः। इत्। भव ॥ ९ ॥

पूर्वमन्नसाम्येनस्तुत्वेदानींसोमभक्षणमर्थंस्तौति हेसोम तेतवयदंशंगवाशिरः गोविकारक्षीराद्याश्रयणद्रव्यं यवाशिरःयवविकाराश्रयणद्रव्यंभजामहे सेवामहे तेन हेवातापे शरीरपीवोभव ॥ ९ ॥

९. सोम, तुम्हारे यव आदि और दुग्ध आदि से मिश्रित अंश का हम भक्षण करते हैं। इसलिए हे शरीर, तुम स्थूल बनो।

अथवाणी—

करम्भओषधेभवपीवोवृक्कउदारथिः।
वातापिपीवइद्भव ॥ १० ॥

करम्भः। ओषधे। भव। पीवः। वृक्कः। उदारथिः।
वातापे। पीवः। इत्। भव ॥ १० ॥

करंभः यः करंभादिरूपःसक्तुपिंडोस्ति तदात्मकहेओषधेत्वंपीवः स्थौल्यकारणवृक्कः व्याधेर्वर्जयिताभव उदारथिः कर्मणमनः इन्द्रियाणांउद्दीपयिताभव शिष्टंस्पष्टं ॥ १० ॥

१०. हे करम्भ ओषधि या सत्तुपिण्ड, तुम स्थूलता-सम्पादक, रोग-निवारक और इन्द्रियोद्दीपक बनो। हे शरीर, तुम स्थूल बनो।

तंत्वावयंपितोवचोभिर्गावोनहव्यासुषूदिम।
देवेभ्यस्त्वासधमादमस्मभ्यंत्वासधमादम् ॥ ११ ॥ ७ ॥

तम्। त्वा। वयम्। पितो इति। वचःऽभिः। गावः। न। हव्या। सुसूदिम।
देवेभ्यः। त्वा। सधऽमादम्। अस्मभ्यम्। त्वा। सधऽमादम् ॥ ११ ॥ ७ ॥

अथवशमी—

उपत्मन्यावनस्पतेपाथोदेवेभ्यःसृज ।
अग्निर्हव्यानिसिष्वदत् ॥ १० ॥

उप । त्मन्या । वनस्पते । पाथः । देवेभ्यः । सृज ॥
अग्निः । हव्यानि । सिस्वदत् ॥ १० ॥

हेवनस्पतेयूपाभिमानिदेव त्मन्याआत्मनैवदेवेभ्योग्न्यादिभ्यःपाथः पशुरूपमन्नंउपसृ-ज उत्पादय यूपाभावेपशुनियोजनाभावेनहविषोभावात् त्वय्येवैतदायत्तमिति अग्निर्हव्यानिहवींषि सिस्वदत् स्वादयतु स्वादूकरोतु ॥ १० ॥

१०. हे अग्निरूप वनस्पति, तुम देवों का पशु रूप अन्न उत्पन्न करो। अग्नि सब हव्यों को स्वादिष्ठ करें।

पुरोगाअग्निर्देवानांगायत्रेणसमज्यते ।
स्वाहाकृतीषुरोचते ॥ ११ ॥९॥

पुरःऽगाः । अग्निः । देवानाम् । गायत्रेण । सम् । अज्यते ।
स्वाहाऽकृतीषु । रोचते ॥ ११ ॥ ९ ॥

अयमग्निर्देवानांपुरोगाः अग्रतःपुरस्तादपिपुरोगामी यद्वा देवानांमध्येयज्ञंप्रत्यग्निरेवपुरोगामी अतएवाग्रणीत्वादेवाग्निशब्दोनिष्पन्नः अग्निःकस्मादग्रणीर्भवतीतिनिरुक्तम् । गायत्र्येयंगायत्रे-ण एतदुपलक्षितमन्त्रेणसमज्यते सम्यक्लक्ष्यते स्वाहाकृतीषुस्वाहाकारेषुसत्सुहविःषुदीयमानेषु रोचते अत्यर्थंदीप्यते एताःप्रयाजदेवताः यज्ञावयवाभिमानिन्यः तद्द्वारायज्ञएवस्तूयतइतिकेषां-चिन्मतं अग्नेरेवनामान्तरमित्यन्ये ॥ ११ ॥

११. देवों के अग्रगामी अग्नि गायत्री छन्द से लक्षित हुआ करते हैं। स्वाहा देने के समय वे प्रदीप्त होते हैं।

॥ इतिद्वितीयस्यपञ्चमेनवमोवर्गः ॥ ९ ॥

अग्नेनयेतिदशर्चंसूक्तमष्टमंमागस्त्यंत्रैष्टुभमाग्नेयं अग्नेनयांद्यावाग्नेयमित्यनुक्रमणिका प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोस्त्रैष्टुभेछन्दसिविनियोगः अथैतस्याद्यत्वन्नाग्नेनयाग्नेनूहच्चित्यभ-

१ नि० ७. १४.

नासुत्तमाद्युत्तमास्तिमउव्धरेदितिसूत्रितत्वात् अत्रशौनकः—उत्पथप्रतिपन्नोयोमहोवापिपथः क्वचित् । पन्थानंप्रतिपद्येवक्तत्वाग्नकर्मगर्हितम् ॥ १ ॥ अग्नेनयेतिसूक्तेनप्रत्यृचंजुहुयाद्घृतम् । अ-पेत्तभयतोनित्यमुपतिष्ठेतवानलमिति ॥ २ ॥ आद्याश्वतसःश्रवणाकर्मणिविनियुक्ताः श्राव-ण्यांपौर्णमास्यामित्यत्रसूत्रितम् अग्नेनयसुपथारायेअस्मानितिचतसृभिःप्रत्यृचंहुत्वेति आ-ग्नेयेपरौत्वपापुरोडाशयोराद्येद्वेअनुवाक्ये तथाचसूत्रितम्—अग्नेनयसुपथारायेअस्मात्पाहिनो-अग्नेपायुभिरजस्रैरिति आग्रायणीयेष्टावाग्नेयस्यानुवाक्यासैवोदयनीयेयाज्या तदहःप्राय-णीयेष्टिरित्यत्रसूत्रितम्—अग्नेनयसुपथारायेअस्मानादेवानामपिपंथामगन्मेतिविपरीतायाज्या-नुवाक्याइति ।

तत्रसूक्तेप्रथमा—

अग्ने॒नय॑सु॒पथा॑रा॒येअ॒स्मान्विश्वा॑निदेववयु॒नानिवि॒द्वान् ।
यु॒यो॒ध्य१॒स्मज्जु॑हुरा॒णमेनो॒भूयि॑ष्ठांतेनम॑उक्तिंविधेम ॥ १ ॥

अग्ने॑ । नय॑ । सु॒ऽपथा॑ । रा॒ये । अ॒स्मान् । विश्वा॑नि । दे॒व॒ । व॒युना॑नि ।
वि॒द्वान् । यु॒यो॒धि । अ॒स्मत् । जु॒हु॒रा॒णम् । एनः॑ । भूयि॑ष्ठाम् । ते॒ ।
नमः॑ऽउक्तिम् । वि॒धे॒म ॥ १ ॥

हेअग्ने अङ्गनादिगुणविशिष्ट देवद्योतमान विश्वानिवयुनानिसर्वाणिप्रज्ञानानि अनेनैतद-नुष्ठेयमिदंप्रापणीयमितिविषयेसर्वज्ञानमस्ति तद्विद्वानित्यर्थः यतोविद्वान् अतस्त्वमस्मान्सुपथा शोभनेनमार्गेण रायेगन्तव्यायस्वर्गादिधनाय द्वितीयार्थेवाचतुर्थी प्रापणीयंरायंप्रतिनय तदर्थं जुहुराणंकुटिलकार्येनःपापंफलप्रतिबन्धरूपमस्मत् अस्मत्तोयुयोधिपृथक्कुरु वेवयंभूयि-ष्ठांअतिप्रभूतांनमउक्तिंनमस्कारोक्तिंस्तुतिंविधेम परिचरेम कुर्मः ॥ १॥

१. दीप्तिविशिष्ट अग्नि, तुम सब प्रकार के ज्ञान जानते हो; इस-लिए हमें सुमार्ग पर, धन की ओर ले जाओ। तुम कुटिल पाप को हमारे पास से ले जाओ। हम बार-बार तुम्हें प्रणाम करते हैं।

आयुष्कामेष्ट्यांअग्नेत्वंपारयेतिद्वेस्विष्टकृतोयाज्ये पाहिनइतिचतुर्थीअनुवाक्या पाहिनो-अग्नेपायुभिरजस्रैरग्नेत्वंपारयानव्योअस्मानितिसंयाज्येइतिसूत्रितम् एवेएवस्वस्त्ययन्यामपिसंधा-व्येइतिसूत्रितत्वात् ।

सैषाद्वितीया—

अग्ने॒त्वंपा॑रया॒नव्यो॑अ॒स्मान्स्व॒स्तिभि॒रति॑दु॒र्गाणि॒विश्वा॑ ।
पूश्च॑पृ॒थ्वीब॑हु॒लान॑उ॒र्वीभवा॑तो॒काय॒तन॑याय॒शंयोः ॥ २ ॥

अग्ने । त्वम् । पारय । नव्यः । अस्मान् । स्वस्तिऽभिः । अति ।

दुःऽगानि । विश्वा । पूः । च । पृथ्वी । बहुला । नः । उर्वी । भव ।

तोकाय । तनयाय । शम् । योः ॥ २ ॥

हेअग्ने त्वंनव्योनवतरःस्तुत्योवात्वमस्मान्यागानुष्ठातॄन्पारय कर्मसमाप्त्यातिपारय अति कामय केनसाधनेन स्वस्तिभिः अस्तिरभिपूजितःसुशब्दःशोभनवचनः अत्यन्तंपूजितैर्यज्ञादिसाधनैः कानि विश्वासर्वाणिदुर्गाणिदुर्गमनानिपापानिअनतिक्रमणीयानि दुरितान्यतानिअतिपारय किञ्च नोस्माकंपृथ्वीपृथुतरापूश्चपुर्यपिभवत्विति शेषः चशब्दोवक्ष्यमाणेनसहसमुच्चयार्थः पूरितिजात्येकवचनं पुराण्यपिभवंत्वित्यर्थः यथानोस्माकंउर्वीपृथ्व्यपिबहुलाःसस्यादिनाबहुतराभवतु तोकायअपत्याय तनयायपुत्राय तोकशब्दोपत्यसामान्यवचनः तनयशब्दःपुत्रवचनः शंसुखंयोर्मिश्रणंपिशाचय यद्वारोगाणांशमनंभयानांयावनंचभव कुर्वित्यर्थः ॥ २ ॥

२. अग्नि, तुम नये हो। स्तुति के कारण हमें तुम सारे दुर्गम पापों से मुक्त करो। हमारा नगर अतीव प्रशस्त हो। हमारी भूमि प्रशस्त हो। तुम हमारे पुत्रों और अपत्यों को सुख प्रदान करो।

अग्ने त्वम॒स्मद्यु॑यो॒ध्यमी॑वा॒ अन॑ग्नित्रा अ॒भ्यम॑न्त कृ॒ष्टीः ।

पुन॑र॒स्मभ्यं॑ सुवि॒ताय॑ देव क्षां विश्वे॑भिर॒मृते॑भिर्यजत्र ॥ ३ ॥

अग्ने॑ । त्वम् । अ॒स्मत् । यु॒यो॒धि॒ । अमी॑वाः । अन॑ग्निऽत्राः । अ॒भि । अम॑न्त । कृ॒ष्टीः । पुन॒रिति॑ । अ॒स्मभ्य॑म् । सु॒वि॒ताय॑ । दे॒व॒ । क्षाम् । विश्वे॑भिः । अ॒मृते॑भिः । य॒ज॒त्र॒ ॥ ३ ॥

हेअग्ने त्वंअमीवाः रोगान्अस्मत्अस्मत्तोयुयोधि व्यावर्तय याअनग्नित्राः अग्निनाअपालिताः कृष्टीः प्रजाःअभ्यमन्तअभिमिमते हिंसंतिअस्मात् यच्छब्दाध्याहारादनिघातः यायुयोधियुयोवियोजयः यद्वा याः अनग्नित्राः पापिन्यः कृष्टयः प्रजाः अभ्यमन्त त्वमस्माभ्यमितुंअभितोरोगैःप्रापयितुमर्हन्ति एवंतुनवाहशाः अतोस्मत्तोवियोजयेत्यर्थः नकेवलंवियोगमात्रं अपितुपुनःपुनरिदंकर्तव्यं अस्मभ्यंअस्मदर्थंसुविताय शोभनफलाय हेयजत्रयष्टव्यदेवयोवमानाग्ने विश्वेभिरसर्वेभिः सर्वैरमरणधर्मभिः अन्यैर्यष्टव्यैर्देवैःसह क्षांपृथिवींदेवयजनलक्षणामागच्छेति शेषः ॥ ३ ॥

३. अग्नि, तुम हमारे पास से सब रोग दूर करो। जो अग्निहोत्र नहीं करते या जो हमारे विद्रोही हैं, उन्हें भी हटाओ। देव, तुम हमें शोभन फल देने के लिए सारे मरण-रहित देवों के साथ यज्ञशाला में आओ।

पाहिनइत्यस्याविनियोगःप्रयमग्नेत्वंपारयेत्यत्रोक्तः तथामैत्रप्रयागेवैश्वदेवहविषोनुवाक्या तथाचसूत्रितं—पाहिनोअग्नेपायुभिरजस्रैःप्रवःशुक्रायभानवेभरध्वमिति ।

पाहिनोअग्नेपायुभिरजस्रैरुतप्रियेसदनआशुशुक्वान् ।
मातेभयंजरितारंयविष्ठनूनंविदन्मापरंसहस्वः ॥ ४ ॥

पाहि । नः । अग्ने । पायुऽभिः । अजस्रैः । उत । प्रिये । सदने । आ । शुशुक्वान् । मा । ते । भयम् । जरितारम् । यविष्ठ । नूनम् । विदत् । मा । अपरम् । सहस्वः ॥ ४ ॥

हेअग्ने नोस्मानजस्रैः अनवरतैरविच्छिन्नैःपायुभिः पालनप्रकारैः पाहिपालय उतअपिच प्रियेसदनेत्वत्प्रियभूतेयागगृहे आसर्वतः शुशुक्वान्दीप्यमानोभवेतिशेषः किञ्च हेयविष्ठ युवतम तेतवजरितारंगरितारंस्तोतारंमांनूनमद्यभयंमाविदत् मालभतां माप्नोतु हेसहस्वःबलवन्नग्ने अपरमपरस्मिन्काले भयंमाविदत् अपरंभयमन्यंवामाविदत् ॥ ४ ॥

४. अग्नि, तुम सतत आश्रय-दान-द्वारा हमें पालित करो। हमारे प्रिय यज्ञ-गृह में चारों ओर दीप्ति-युक्त बनो। युवक अग्नि, मैं तुम्हारा स्तोता हूँ। मुझे न आज भय उत्पन्न हो और न कभी पीछे।

अभ्युदयेष्टौआग्नेयैककपालपुरोडाशहोमेमानोअग्नइत्यनयाआग्नेयमभिजुहोति तथाच सूत्रितम्—मानोअग्नेवसृजोअघायेत्येतयाग्नेयेनाभिजुहोतीति ।

मानोअग्नेवसृजोअघायाविष्यवेरिपवेदुच्छुनायै ।
मादत्वतेदशतेमादतेनोमारीषतेसहसावन्परादाः ॥ ५ ॥ १० ॥

मा । नः । अग्ने । अव । सृजः । अघाय । अविष्यवे । रिपवे । दुच्छुनायै । मा । दत्वते । दशते । मा । अदते । नः । मा । रिषते । सहसाऽवन् । परा । दाः ॥ ५ ॥ १० ॥

हेअग्ने नोस्मान् अघायहिंसकायाविष्यवे अविष्यतिरत्तिकर्मा भक्षणेच्छवे दुच्छुनायै दुर्गंसुखंदुष्टसुखकारिणे दुःखकारिणइत्यर्थः तस्मैरिपवेमावसृजः मात्याक्षीः तदधीनं माकुर्वित्यर्थः तथानोस्मान्दत्वते दन्तवते दशतेदंशकाय सर्पादयेमावसृजः तथानोस्मान् अदतेअदन्ताय शृङ्गादिभिर्घातिने मावसृजः तथारिषतेहिंसकायतस्करराक्षसादये हेसहसावन् सहस्विन् मापरादाः पराङ्मुखंमादेहि सर्वथास्मान्देहीत्यर्थः ॥ ५ ॥

५. अग्नि, हमें अन्नग्रासी, हिंसक और सुमनाशक शत्रु के हाथ में नहीं समर्पण करना। हमें दन्त-विशिष्ट और दंशक सर्प आदि के हाथ में नहीं सौंपना; दन्त-शून्य शृंगादिवाले पशुओं को नहीं सौंपना। बलिष्ठ अग्नि, हिंसक और राक्षस आदि के हाथ भी हमें नहीं सौंपना।

वि घ॒ त्वावाँ॑ ऋतजात यंसद्गृणा॒नो अ॑ग्ने त॒न्वे॒३॒॑ वरू॑थम् ।
विश्वा॑द्रिरि॒क्षोरु॒त वा॑ निनि॒त्सोर॑भि॒ह्रुता॒मसि॒ हि दे॑व विष्पट् ॥ ६ ॥

वि । घ॒ । त्वाऽवा॑न् । ऋ॒त॒ऽजा॒त॒ । यं॒स॒त् । गृ॒णा॒नः । अ॒ग्ने॒ ।
त॒न्वे॑ । वरू॑थम् । विश्वा॑त् । रि॒रि॒क्षोः । उ॒त । वा॒ । नि॒नि॒त्सोः ।
अ॒भि॒ऽह्रुता॑म् । असि॑ । हि । दे॒व॒ । वि॒ष्पट् ॥ ६ ॥

हेऋतजात यज्ञार्थमुत्पन्नाग्ने वरूथंवरणीयं त्वांतन्वे शरीरपोषाय गृणानःस्तुवन् त्वावान् त्वयादेवेनयुक्तवान् जनोवियंसत् विशेषेणनियच्छत्वात्मानं कस्मात्सकाशात् विश्वात्सर्वस्मात् रिरिक्षोर्हिंसितुमिच्छोश्चोरादेःसकाशात् उतवाअथवा निनित्सोः निन्दितुमिच्छतः हेदेव अभि-ह्रुतांआभिमुख्येनकुटिलंकुर्वतांद्विषां विष्पट् विशेषेणबाधकोसिहि अतस्त्वदनुग्रहादयंजनो-वियंसत् ॥ ६ ॥

६. यज्ञोत्पन्न अग्निदेव, तुम वरणीय हो। शरीर पुष्टि के लिए स्तुति करते हुए लोग तुम्हें प्राप्त करके सारे हिंसक और निन्दक व्यक्तियों के हाथों से अपने को बचाते हैं। अग्नि, जो सामने कुटिल आचरण करते हैं, ऐसे दुष्ट का तुम दमन करो।

त्वं ताँ अ॑ग्न उ॒भया॒न्वि वि॒द्वान्वेषि॑ प्रपि॒त्वे मनु॑षो यजत्र ।
अ॒भि॒पि॒त्वे मन॑वे॒ शास्यो॑ भूर्मर्मृ॒जेन्य॑ उ॒शिग्भि॒र्नाक्रः ॥ ७ ॥

त्वम् । तान् । अ॒ग्ने॒ । उ॒भया॑न् । वि । वि॒द्वान् । वेषि॑ । प्र॒ऽपि॒त्वे ।
मनु॑षः । य॒ज॒त्र॒ । अ॒भि॒ऽपि॒त्वे । मन॑वे । शास्यः॑ । भूः॒ ।
म॒र्मृ॒जेन्यः॑ । उ॒शिक्ऽभिः॑ । न । अ॒क्रः ॥ ७ ॥

हेयजत्रयष्टव्याग्ने त्वंतान् यष्टॄनयष्टॄंश्चोभयान् मनुषोमनुष्यान् विविविच्यविद्वान् जानन् प्रपित्वेसन्निहितयज्ञकालेवेषि कामयसे यष्टॄन् तथाकुर्वन्अक्रः आक्रमितात्वं मनवे षष्ठ्यर्थेचतुर्थी मनुष्यस्ययजमानस्यअभिपित्वे अभिप्राप्तकालेअभिगमनवतियज्ञेशास्योभूः शिक्षणीयोभव इ-दंकुर्विदंकुर्विति विधेयोभव तत्रदृष्टान्तः—मर्मृजेन्यः शोधयितायजमानः उशिग्भिर्न कामयमानैर्ऋ-त्विग्भिरिव ॥ ७ ॥

७. यजनीय अग्नि, तुम यज्ञ करनेवाले और न करनेवाले लोगों को जानकर यज्ञकर्त्ता की ही कामना करो। आक्रमणकारी अग्नि, पवित्रताभिलाषी यजमान जैसे ऋत्विकों के लिए शिक्षणीय है, उसी प्रकार तुम भी, यथासमय, यजमान के शिक्षणीय हो।

अथाष्टमी—

अवोचामनिवचनान्यस्मिन्मानस्यसूनुःसहसानेअग्नौ ।
वयंसहस्रमृषिभिःसनेमविद्यामेषंवृजनंजीरदानुम् ॥ ८ ॥ ११ ॥

अवोचाम । निऽवचनानि । अस्मिन् । मानस्य । सूनुः ।
सहसाने । अग्नौ । वयम् । सहस्रम् । ऋषिऽभिः । सनेम ।
विद्याम । इषम् । वृजनम् । जीरऽदानुम् ॥ ८ ॥ ११ ॥

वयंअस्मिन्नग्नौनिवचनानिनियमपूर्वकाणिवचांसिस्तोत्ररूपाणिअवोचामब्रूमः अग्निर्वि-शेष्यते मानस्यसूनुः मीयतइतिमानोमन्त्रः तस्यसूनुरग्निः मन्त्रेणोत्पाद्यमानत्वात् सप्तम्यर्थेप्रथमा मानस्यसूनौ सहसानेशत्रूणामभिभवितरिअग्नौअवोचाम वयमेभिर्ऋषिभिरतीन्द्रियार्थप्रकाशकै-र्मन्त्रैःसाधनैः सहस्रमपरिमितंधनं सनेम संभजेमहि विद्यामेतिगतम् ॥ ८ ॥

८. मंत्र-पुत्र और शत्रुनाशक इन अग्नि के लिए ये सारे स्तोत्र बनाये गये हैं। हम इन अतीन्द्रिय-प्रकाशक मंत्रों-द्वारा सहस्र धन प्राप्त करेंगे। हम अन्न, बल और दीर्घ आयु प्राप्त कर सकें।

॥ इतिद्वितीयस्यपञ्चमेएकादशोवर्गः ॥ ११ ॥

अनर्वाणमित्यष्टर्चमेकादशंसूक्तमाङ्गिरसस्यबार्हस्पत्यस्यार्षं त्रैष्टुभं अनर्वाणंबार्हस्पत्यमित्यनुक्रान्त-म् ऐषोर्पविनियोगोलैङ्गिकः अत्रशौनकः—स्तात्वाभपेदनर्वाणंनमरकृत्यबृहस्पतिम्। वीरान्धनंच-यामोविसौश्लोक्यंचनियच्छतीति।

तत्रप्रथमा—

अनर्वाणंवृषभंमन्द्रजिह्वंबृहस्पतिंवर्धयानव्यमर्कैः ।
गाथान्यःसुरुचोयस्यदेवाआशृण्वन्तिनवमानस्यमर्ताः ॥ १ ॥

अनर्वाणम् । वृषभम् । मन्द्रऽजिह्वम् । बृहस्पतिम् । वर्धय ।
नव्यम् । अर्कैः । गाथान्यः । सुऽरुचः । यस्य । देवाः ।
आऽशृण्वन्ति । नवमानस्य । मर्ताः ॥ १ ॥

हेहोतः नव्यंनवतरंस्तुत्यंवा वयमनर्वाणं अगन्तारंस्तोतुरधीनमित्यर्थः वृषभंअपांफलानां वर्षितारंमन्द्रजिह्वंमादकवाचंबृहस्पतिं मन्त्रस्यपालयितारंएतन्नामकंदेवं अर्कैरर्चनसाधनैर्मन्त्रै-र्वर्धय प्रवृद्धंकुरु सुरुचः शोभनदीप्तेर्नवमानस्यस्तूयमानस्य कर्मणिकर्तृप्रत्ययः यस्यबृहस्पतेः कर्मणिषष्ठयः रोचमानंस्तूयमानं गाथान्यः गाथेतिवाङ्नाम स्तुतिवचसोनेतारोदेवाज्यमहर्त्या

रोमवीमनुष्याहोत्रादयः यद्वा नयमानस्यस्तुवानस्ययजमानस्यसंबन्धिनस्तेऽप्याशृण्वन्ति आ-श्रावयन्तिपुरावंबृहस्पतिविषये अत्रानर्वाणमस्तृतमन्यस्मिन्नित्यादिनिरुक्तंद्रष्टव्यम् ॥ १ ॥

१. होता, अभीष्टवर्षी मिष्टजिह्व और स्तुतियोग्य बृहस्पति को पूजा-साधक मंत्रों-द्वारा वर्द्धित करो। वे स्तोता को नहीं त्यागते। दीप्तियुक्त और स्तूयमान बृहस्पति को गाथा-पाठक देवगण और मनुष्यगण स्तुति सुनाते हैं।

बार्हस्पत्येपशौ वपायेत्येषावपायाज्या सूत्रितञ्च—बृहस्पतेअतियदर्योअर्हादिस्पति-याउपवाचःसचन्तइति ।

सैषाद्वितीया—

तमृत्वियाउपवाचःसचन्तेसर्गोनयोदेवयतामसर्जि ।
बृहस्पतिःसह्यञ्जोवरांसिविभ्वाभवत्समृतेमातरिश्वा ॥ २ ॥

तम् । ऋत्वियाः । उप । वाचः । सचन्ते । सर्गः । न । यः ।
देवऽयताम् । असर्जि । बृहस्पतिः । सः । हि । अञ्जः । वरांसि ।
विऽभ्वा । अभवत् । सम् । ऋते । मातरिश्वा ॥ २ ॥

तंबृहस्पतिमृत्वियाः ऋतुसंबन्धिन्योवाचोमाध्यमिकाउपसचन्ते समीपेसेवन्ते यःसर्गो-न उदकस्यसृष्टापि नशब्दोप्यर्थे देवयतांदेवानिच्छतांयजमानानां असर्जिफलं यद्वा देवत्वमि-च्छतांमनुष्याणांअसर्जिसृष्टवान् बृहदुदकम् यद्वा ऋत्वियाः यागकालीनावाचः होत्रादिभिरि-तावाचः उपसचन्ते संयःसर्गोन उदकसृष्टिरिव सः सएवबृहस्पतिः अञ्जोहि व्यञ्जकःखलु तस्मिन्वर्षतिसर्वेभवन्ति अतएवविभ्वाविभुर्मातरिश्वावृष्टिनिर्मातृवर्यन्तरिक्षेचेष्टमानोवायुः सह्योवावरांसिवरणीयानिबृहत्यादिफलानिसंपादयन् ऋतेउदकेनिमित्तभूतेसतिसमभवत् संभूतः अथवा अञ्जोयज्ञियानांव्यञ्जकोमातरिश्वाकटस्यनिर्मातरियज्ञेश्वसितावर्तमानः सबृहस्पतिः ऋतेयज्ञेनिमित्तभूतेसतिवरांसिवरणीयानिहवींषीच्छन् विभ्वाविभुः समभवत् ॥ २ ॥

२. वर्षा ऋतु-सम्बन्धिनी स्तुतियाँ सृजन-कर्त्तृ-रूप बृहस्पति के पास जाती हैं। वे देवाभिलाषियों को फल देते हैं। वे सारे विश्व को व्यक्त करते हैं। वे स्वर्गव्यापी मातरिश्वा की तरह वरणीय फल उत्पन्न करके यज्ञ के लिए सम्भूत हुए हैं।

उपस्तुतिंनमसउद्यतिंचश्लोकंयंसत्सवितेवप्रबाहू ।
अस्यक्रत्वाहन्योइयोअस्तिमृगोनभीमोअरक्षसस्तुविष्मान् ॥ ३ ॥[१]

[१] नि० ५. २७. ।

उपऽस्तुतिम् । नमसः । उत्ऽयतिम् । च । श्लोकम् । यंसत् ।
सविताऽइव । प्र । बाहू इति । अस्य । क्रत्वा । अहन्यः ।
यः । अस्ति । मृगः । न । भीमः अरक्षसः । तुविष्मान् ॥ ३ ॥

अयंबृहस्पतिरुपस्तुतिंयजमानेनोपेत्यक्रियमाणांस्तुतिंनमसः हविर्लक्षणस्यान्नस्योद्यतिमुद्धारंचश्लोकंअन्योन्यसंवादरूपंमन्त्रंचप्रयंसत् प्रकर्षेणयच्छतेस्वीकर्तुं यजमानोवाचत्सर्वंप्रयच्छत्यस्मै तत्रदृष्टान्तः—सवितेव सूर्यइव सयथास्तोत्रादिकंस्वीकरोतितद्वत् यजमानप्रदानपक्षे सविता सर्वस्यप्रसवितासूर्यइव सयथाबाहुभ्यः प्रकाशादिप्रयच्छतितद्वत् बाहूबाहुभ्यांप्रयच्छतीत्यर्थः तस्यमहत्त्वमाह—अरक्षसः स्वविरोधिरक्षोरहितस्यास्यबृहस्पतेः क्रत्वाकर्मणासामर्थ्येनाहन्योहिंसायुधःसर्वोऽस्तितत्प्रीतोमृगोन भयजनकःसिंहादिरिव भीमोभयहेतुस्तुविष्मान्बलवान्परिभवतीतिशेषः यस्यमाहात्म्येनप्राणिनोबृहस्पतेःसामर्थ्यात्मन्देहादयक्षराप्रकर्षितानिदेवनस्वीभवति तादृशोमहानुभावोयजमानदत्तंहविरादिकंस्वीकरोतीत्यर्थः ॥ ३ ॥

३. जैसे सूर्य किरणें प्रकाशित करने की चेष्टा करते हैं, वैसे ही बृहस्पति, यजमानों की स्तुति, अन्न, दान और मंत्रों के स्वीकार के लिए चेष्टा करते हैं। राक्षसों और शत्रुओं से शून्य बृहस्पति की शक्ति से दिवसकालीन सूर्य भयंकर जन्तु की तरह बलशाली होकर घूमते हैं।

अस्यश्लोकोदिवीयतेपृथिव्यामत्योनयंसद्यक्षभृद्विचेताः ।
मृगाणांनहेतयोयन्तिचेमाबृहस्पतेरहिमायाँअभिद्यून् ॥ ४ ॥
अस्य । श्लोकः । दिवि । ईयते । पृथिव्याम् । अत्यः ।
न । यंसत् । यक्षऽभृत् । विऽचेताः । मृगाणाम् । न । हेतयः ।
यन्ति । च । इमाः । बृहस्पतेः । अहिऽमायान् । अभि । द्यून् ॥ ४ ॥

अस्य बृहस्पतेः श्लोकः स्तुत्यात्मकाकीर्तिः गर्जितवाग्वा दिविद्योतमानेद्युलोकेपृथिव्यांपर्यन्तेगच्छति व्याप्नोति योबृहस्पतिरत्योनअतनशीलआदित्यइव यक्षभृत्पूजितंहविरादिकंधारयन्विचेताः विविधंचेतयिता प्राणिनांविविधप्रज्ञाप्रदोवायंसत् नियच्छतिफलं किञ्चमृगाणांमृगयमाणानामन्विष्यतां हेतयोनआयुधानीवास्यबृहस्पतेरिमाहेतयः हिंसाप्रदायुधानियन्तिगच्छन्तिच यथायोगंप्रत्यमेवविननिपातः अहिमायानआगत्यहन्त्योऽन्तरिक्षचारिण्योमायायेषांवृत्रादीनांतान्प्रहरार पुनर्दिवसान् कालाध्वनोरितिद्वितीया तान्यायुधान्यभिलक्षयन्तिच उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः ॥ ४ ॥

४. भूलोक और द्युलोक में बृहस्पति की कीर्ति व्याप्त होती है। बृहस्पति सूर्य की तरह पूजित हव्य धारण करते हैं। वे प्राणियों में चैतन्य प्रदान करते और फल देते हैं। बृहस्पति का आयुध शिकारी

पुरुषों के आयुध की तरह है। उनका आयुध मायावियों के सामने प्रतिदिन दौड़ता है।

येत्वादेवोस्रिकंमन्यमानाःपापाभद्रमुपजीवन्तिपज्राः।
नदूढ्येअनुददासिवामंबृहस्पतेचयसइत्पियारुम् ॥ ५ ॥ १२ ॥

ये। त्वा। देव। उस्रिकम्। मन्यमानाः। पापाः। भद्रम्।
उपऽजीवन्ति। पज्राः। न। दुःऽध्ये। अनु। ददासि।
वामम्। बृहस्पते। चयसि। इत्। पियारुम् ॥ ५ ॥ १२ ॥

हेदेवबृहस्पते येपापाः पापबुद्धयः अल्पाः पज्राः हविर्लक्षणान्नवन्तः पापेनजीर्णावानराः भद्रंकल्याणंत्वात्वामुस्रिकं उस्रियेवृद्धोगोनाम कुत्सितमल्पसारोरेतस्त्राविणींगांजीर्णमनड्वाहंइवमन्यमानाः उपजीवंति उपेत्यप्राणंति अल्पंयाचन्तइत्यर्थः दूढ्येदुर्धिये वचनव्यत्ययः दुर्बुद्धिभ्यस्तेभ्यो-वामंवननीयंधनंनानुददासि अनुकूलंनवितरसि हेबृहस्पतेदेव पियारुंसोमपानशीलंसोमेनयष्टारं महाफलंक्षिप्रंचयसइव गच्छस्येवअनुगृह्णासि चयगतावित्यस्येदंरूपं यद्वा हेबृहस्पते पियारुंहिंसकं पीयतेर्हिंसाकर्मणइदंरूपं तंप्राणिहिंसकंचयसइव हंस्येव बृहस्पतेपज्रावयसिदेवपीयुमितिनिरुक्तम् ॥ ५ ॥

५. बृहस्पति, जो पापी लोग कल्याणवाही बृहस्पति को बूढ़ा बैल जानते हैं, उन्हें तुम वरणीय धन नहीं देना। बृहस्पतिदेव, जो सोम-यज्ञ करता है, उस पर तुम अवश्य कृपा रखते हो।

॥ इतिद्वितीयस्यपञ्चमेद्वादशोवर्गः ॥ १२ ॥

अथषष्ठी—

सुप्रैतुःसूयवसोनपन्थादुर्नियन्तुःपरिप्रीतोनमित्रः।
अनर्वाणोअभियेचक्षतेनोपीवृताअपोर्णुवन्तोअस्थुः ॥ ६ ॥

सुऽप्रैतुः। सुऽयवसः। न। पन्थाः। दुःऽनियन्तुः। परिऽप्रीतः।
न। मित्रः। अनर्वाणः। अभि। ये। चक्षते। नः।
अपिऽवृताः। अपऽऊर्णुवन्तः। अस्थुः ॥ ६ ॥

हेबृहस्पते त्वंसुप्रैतुः सुष्ठुगन्तुः मनुष्यस्यसुयवसः शोभनान्नस्य पन्थान मार्गइव सुखप्रद-मार्गगामिनोगमनेसुयवसः पन्थाइवसुखकारीभवेत्यर्थः किञ्च दुर्नियन्तुः दुःखेननियमितुः राज्ञः

१ नि० ६. २५।

परिवीतः सर्वप्रकारेणसंवृतः द्वेषादिरहितः मित्रोनसुहृन्मंत्रीव सयथादुर्नयान्निवर्तयतितद्वत् त्व-मपिपापात्सम्यकुर्वित्यर्थः सखिवद्मार्गान्निवर्त्यमार्गेयज्ञादिरूपेयोजयित्वात्वमपिफलप्रदोभवे-त्यर्थः किञ्च अनर्वाणः अपापाः येनरानोस्मानभिआभिमुख्येनचक्षतेबोधयन्ति तेअपीवृताः अज्ञानेनावृताअपिअपोर्णुवन्तः अपगतावरणवन्तोज्ञानवन्तोऽसन्तु तिष्ठन्तु यद्वा अनर्वाणः त्वाम प्राप्नुवन्तोयेस्मद्विरोधिनोस्मान्अभिचक्षते अभिवदन्तिनिन्दन्ति तेपीवृताः आच्छादितारक्षि-ताअपिअपोर्णुवन्तः अपगतरक्षणाभवन्ति ॥ ६ ॥

६. बृहस्पति, तुम सुखगामी और सुखाद्य-विशिष्ट यजमान के मार्ग-रूप और दुष्टहन्ता राजा के बन्धु हो। जो हमारी निन्दा करते हैं, उनके सुरक्षित होने पर भी, उन्हें रक्षा-शून्य करो।

संयंस्तुभइत्येषानाद्दैस्यत्येपर्यौपुरोडाशस्ययाज्या सूत्रितञ्च—संयंस्तुभोवनयोनयन्त्येवापित्र-इति ॥

संयंस्तुभोअवनयोनयन्तिसमुद्रंनस्रवतोरोधचक्राः ।
सविद्वाँउभयंचष्टेअन्तर्बृहस्पतिस्तरआपश्चगृध्रः ॥ ७ ॥

सम् । यम् । स्तुभः । अवनयः । न । यन्ति । समुद्रम् । न । स्रवतः ।
रोधऽचक्राः । सः । विद्वान् । उभयम् । चष्टे । अन्तः ।
बृहस्पतिः । तरः । आपः । च । गृध्रः ॥ ७ ॥

यंबृहस्पतिंस्तुभः स्तोत्राणिअवनयोन सर्वाअवनयोभूमयोमनुष्यायथास्वामिनंकर्मप्रतिवा-संयन्ति सङ्गच्छन्तितद्वत् यथासमुद्रंरोधचक्राः नदीनांयैवरोधनशीलानिचक्राणियासुतास्ता-स्रवः कूलंकषमाणावास्रवन्तोन स्रवन्त्योनद्योयथायन्ति तद्वत्सर्वाअपिस्तुतयः त्वामेवप्राप्नुवन्ति गृध्रः गर्धनशीलः वृष्टिमाकांक्षमाणः सबृहस्पतिः विद्वान्सक्ष्यमाणाभिस्तरः तरणंबलाभिवृद्धिं आपः उदकानिचोभयंअन्तर्मध्येस्थित्वाचष्टे पश्यति करोतीत्यर्थः ॥ ७ ॥

७. जैसे मनुष्य राजा से मिलता है, तटक्षयकारिणी नदी जैसे समुद्र में मिलती है, वैसे ही सारी स्तुतियाँ बृहस्पति में मिलती हैं। वे विद्वान् हैं। आकाशचारी पक्षी की तरह बृहस्पति-रूप से जल और तट, दोनों को देखते हैं। अथवा वृष्टिकामी अभिज्ञ बृहस्पति, मध्य में स्थित होकर तट और जल दोनों को उत्पन्न करते हैं।

एवामहस्तुविजातस्तुविष्मान्बृहस्पतिर्वृषभोधायिदेवः ।
सनःस्तुतोवीरवद्धातुगोमद्विद्यामेषंवृजनंजीरदानुम् ॥ ८ ॥ १२ ॥

एव । महः । तुविऽजातः । तुविष्मान् । बृहस्पतिः । वृषभः ।
धायि । देवः । सः । नः । स्तुतः । वीरऽवत् । धातु । गोऽमत् ।
विद्याम । इषम् । वृजनम् । जीरऽदानुम् ॥ ८ ॥ १२ ॥

महः महान् तुविजातः बहुर्थमुत्पन्नः तुविष्मान्बलवान् वृषभोऽपांवर्षिता देवो बृहस्पतिरेवमेवं स्तुतिप्रकारेणवापि धीयते स्तूयतइत्यर्थः सस्तुतोदेवोनोऽस्माकंवीरवत्पुत्राद्युपेतं गोमद्गोभिर्युक्तंपक्षंलंबाद्युधारयतु करोत्वित्यर्थः विद्यामेषमितवत्‌ ॥ ८ ॥

८. इसी रूप से बृहस्पति महान्, बलवान्, अभीष्टवर्षी, दीप्तिमान् होकर और बहुतों के उपकार के लिए उत्पन्न हुए हैं। उनका स्तव करने पर वे हमें वीर-विशिष्ट करें, ताकि हम अन्न, बल और दीर्घ आयु प्राप्त कर सकें।

कङ्कतइतिषोडशर्चंद्वादशंसूक्तं ऋषिरगस्त्यः अबृणसूर्योऽपोदेवताः त्रिष्टुप्छन्दः सूर्येविषमित्याद्यास्तिस्रोमहापङ्क्तयः अष्टकौसप्तकः पदकोदशकोनवकमेतनुकण्टस्तणोपेतत्वात् नवानामित्येषात्रयोदशीमहाबृहती चत्वारोष्टकाआगतस्समहाबृहतीइतिसूक्तं अत्रपपथ्यक्षराणिन्यूनानि तथापिव्यूहेनपूरणीयानि अत्रानुक्रमणिका—कङ्कतःषोडशोपनिषदानुष्टुभमबृणसौर्यंविषशङ्कावानगस्त्यःपाषवीदशाम्याद्यास्तिस्रोमहापङ्क्त्यौमहाबृहतीचेति उपनिषदितिरहस्यमित्यर्थः विषशङ्कायुक्तोगस्त्यः तत्परिहारार्थेदमुक्तवान् श्रौतस्यविशेषविनियोगोलैङ्गिकः अथशौनकः कङ्कतोनेतिसूक्तंतुविषार्तेःप्रयतोजपेत् । विषंनक्रमतेचास्यसर्पाद्दृष्टिविषादपि ॥ १ ॥ मत्कीटसूताद्वावित्संहितृषिकतस्पथ । मूलंचकृत्रिमंचैवजपन्सर्वंमपोहतीति ॥ २ ॥

कङ्क॑तो॒ न क॑ङ्क॒तोऽथो॑ स॒ती॒नक॑ङ्कतः ।
द्वावि॑ति॒ प्लु॒षी इ॑ति॒ न्य१॒॑दृष्टा॑ अलिप्सत ॥ १ ॥

कङ्क॑तः । न । क॒ङ्क॒तः । अथो॒ इति॑ । स॒ती॒नऽक॑ङ्कतः ।
द्वौ । इति॑ । प्लु॒षी॒ इति॑ । इति॑ । नि । अ॒दृष्टाः॑ । अ॒लि॒प्स॒त॒ ॥ १ ॥

कङ्कतः अल्पविषः कश्चिज्जन्तुः तद्विपरीतः अनल्पविषोमहारोगादिः एकदेशत्वपर्यन्तस्यस्यालब्धेनकङ्कतइतिसरलमवति अथोअपिचसतीनकङ्कतः सतीनमित्युदकनाम सतीनंगहनमितितन्नामसुपाठात् उदकचारीअल्पविषवान्कश्चिद्‌डुण्डुभादिः एवंद्वावितिअल्पविषमहाविषभेदेनजलस्थलभेदेनवाद्विप्रकारौइतिप्लुषीइतिविशेषणाविविधप्रकारद्वैविध्यदाहकत्वयोःप्रतिपादनार्थेतिकारद्वयं तथाअदृष्टाअदृश्यमानरूपाः एतत्संज्ञकाश्चकेचित् विषधराएवमुक्तप्रकारामेसन्ति तेनूनंमांन्यलिप्सत निःशेषेणलिंपन्ति सर्वाण्यङ्गानिविषमावृण्वन्ति केनैवंकृत्वमितिविनश्यामिपेदहतिभावः ॥ १ ॥

१. अल्प विषवाले, महा विषवाले, जलीय अल्प विषवाले, दो प्रकार के, जलचर और स्थलचर, दाहक प्राणी तथा अदृश्य प्राणी मुझे विष-द्वारा अच्छी तरह लिप्त किये हुए हैं।

अथद्वितीया—

अदृष्टान्हन्त्यायत्यथोहन्तिपरायती।
अथोअवघ्नतीहन्त्यथोपिनष्टिपिंषती ॥ २ ॥

अदृष्टान्। हन्ति। आऽयती। अथो इति। हन्ति। पराऽयती।
अथो इति। अवऽघ्नती। हन्ति। अथो इति। पिनष्टि। पिंषती ॥२॥

अनेनविषघ्न्योषधिःस्तूयते आयतीविषदष्टस्यसकाशमागच्छन्ती विषनिर्हरणसाधनौषधिः अदृष्टानदृश्यमानान् विषधरान्हन्तिहिनस्ति अथोअपिच परायतीपरागच्छन्ती संमार्जनसमये पाकृभवृत्ताहन्तिनाशयतिजलचरविषधरान् अथोअपिच अवघ्नती कर्मणिकर्तृप्रत्ययः अवहन्यमानौषधिः स्वगन्धेनहन्तिबहुविषान् यद्वा काचिदोषधिः दंशकान्मारयत्येव अथोअपिच पिंषतीपिषणकर्त्रीहिषद्पिष्यमाणावौषधिःपिनष्टि चूर्णीकरोत्यल्पविषान् अथवासर्वेषुवाक्येष्वविशेषेणसर्वविषकारिणांनाशकः ॥ २ ॥

२. जो औषध खाता है, वह अवश्य विषधर प्राणी को विनष्ट करता है और प्रत्यावर्तन काल में उसे विनष्ट करता है। विनाश के समय नाश करता और पिसे जाने के समय पिसता है।

अथतृतीया—

शरासःकुशरासोदर्भासःसैर्याउत।
मौञ्जाअदृष्टावैरिणाःसर्वेसाकंन्यलिप्सत ॥ ३ ॥

शरासः। कुशरासः। दर्भासः। सैर्याः। उत। मौञ्जाः।
अदृष्टाः। वैरिणाः। सर्वे। साकम्। नि। अलिप्सत ॥ ३ ॥

अन्यांश्चविषहेतूनाह शरासः शरावेणुदण्डसदृशाअन्तश्छिद्रास्तृणविशेषाः कुशरासः कुत्सितशराः अल्पच्छिद्राः शरसदृशाः तृणविशेषाः दर्भासोदर्भाः कुशाः सैर्याः कटाकविधान्योत्पन्नाः तृणविशेषाः अश्ववालादयविमसिद्धाः उतापिचमौञ्जाः मुञ्जाःप्रसिद्धाः वैरिणाः वीरणप्रकाराः एतेषुवर्तमानाः अदृष्टाः उक्तरूपाः सर्वेविषधराः साकंमिलित्वा न्यलिप्सत निलिप्तवन्तः ॥ ३ ॥

३. शर, कुशर, दर्भ, सैर्य, मुञ्ज, वीरण आदि घासों में छिपे विषधरगण मिलकर मुझे लिप्त करते हैं।

निगावोगोष्ठेअसदन्निमृगासोअविक्षत।
निकेतवोजनानांन्यदृष्टाअलिप्सत ॥ ४ ॥

नि। गावः। गोऽस्थे। असदन्। नि। मृगासः। अविक्षत।
नि। केतवः। जनानाम्। नि। अदृष्टाः। अलिप्सत॥ ४॥

गावो गोष्ठेन्यसदन् निषीदन्ति मृगासो मृगाः न्यविक्षत निविष्टाः स्वस्वस्थानमुपरताः जनानां प्राणिनां केतवः प्रज्ञानानि उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः नीचान्यभवन् एवस्मिन्समयेऽदृष्टा अदृश्यमानरूपाः सन्तोन्यलिप्सत निर्लिम्पन्ति विशेषेण॥ ४॥

४. जिस समय गायें गोष्ठ में बैठी रहती हैं, जिस समय हरिण, अपने-अपने स्थानों पर, विश्राम करते हैं और जिस समय मनुष्य निद्रा में रहता है, उस समय अदृश्य विषधर मुझे लिप्त किये हुए हैं।

एत उत्ये प्रत्यदृश्रन्प्रदोषं तस्करा इव।
अदृष्टा विश्वदृष्टाः प्रतिबुद्धा अभूतन॥ ५॥ १४॥

एते। ऊँ इति। त्ये। प्रति। अदृश्रन्। प्रऽदोषम्। तस्कराःऽइव।
अदृष्टाः। विश्वऽदृष्टाः। प्रतिऽबुद्धाः। अभूतन॥ ५॥ १४॥

त्येते एते सर्पाः प्रत्यदृश्रन् प्रतिदृश्यन्ते रात्रौ श्वासादिलिङ्गेन उः पूरणः यद्वा देवा रात्रौ हन्तारः दिवा एते प्रतिदृश्यन्ते यद्दृष्टान्तः—प्रदोषं रात्रिर्दोषा रात्रिं प्रति तमसाभिभूता रात्रिषु तस्करा इव हिंसकाश्चोरा दृश्यन्ते तथा तद्वत् कीदृशास्ते अदृष्टाः अपरिदृश्यमानाः विश्वदृष्टाः विश्वं दृष्टं यैस्ते तादृशाः प्रतिदृश्यन्ते अतो हे नराः प्रतिबुद्धा अभूतन भवत॥ ५॥

५. तस्कर की तरह इन सबको रात को देखा जाता है। ये, अदृश्य होने पर भी, सारे संसार को देखते हैं; इसलिए मनुष्य सावधान हो जायँ।

अथर्षी—

द्यौर्वः पिता पृथिवी माता सोमो भ्रातादितिः स्वसा।
अदृष्टा विश्वदृष्टास्तिष्ठतेलयता सु कम्॥ ६॥

द्यौः। वः। पिता। पृथिवी। माता। सोमः। भ्राता।
अदितिः। स्वसा। अदृष्टाः। विश्वऽदृष्टाः। तिष्ठत।
इलयत। सु। कम्॥ ६॥

अतः परंविषचिकित्सा वर्ण्यते हेसर्पाः द्यौर्युष्माकंद्यौः पिता पृथिवीमातासोमोभ्राता अदितिर्देवमातास्वसा एवंमहानुभावामहोरगाअदृष्टाः अन्यैरदृश्यमानरूपाः स्वयंतुविश्वदृष्टाः सर्वस्यद्रष्टारोयूयंतिष्ठतस्वस्वस्थाने माभिविमागच्छत सुखतरांकंसुखंयथायथा तथैव ईरयतगच्छत सोमशब्देनसोमाधारोद्युलोकउच्यते पृथिव्यन्तरिक्षद्युस्थानस्थाःसर्पाःस्वस्वस्थानंसमाप्नुत अस्माकंबाधांमाकुरुतेत्यर्थः ॥ ६ ॥

६. स्वर्ग पिता, पृथिवी माता, सोम भ्राता और अदिति भगिनी हैं। अदृष्ट-समदर्शी लोग, तुम लोग अपने-अपने स्थान पर रहो और यथासुख गमन करो।

येअंस्यायेअङ्ग्याःसूचीकायेप्रकङ्कताः।
अदृष्टाःकिंचनेहवःसर्वेसाकंनिजस्यत ॥ ७ ॥

ये । अंस्याः । ये । अङ्ग्याः । सूचीकाः । ये । प्रऽकङ्कताः ।
अदृष्टाः । किम् । चन । इह । वः । सर्वे । साकम् ।
नि । जस्यत ॥ ७ ॥

येअंस्याः अंसार्हाः अंसगाः अंसेभवाः अंसाभ्यांखादन्तोवा यथा येअङ्ग्याः अङ्गगाः अङ्गेनशरीरेणहन्तारोवालूतिकादयः सूचीकाः सूचीदृशः पुच्छरोमाणोवृश्चिकाद्याः येचप्रकङ्कताः प्रकृष्टविषाः प्रकृष्टगामिनोवामहोरगाः अदृष्टाः अदृश्यमानाः किंचन यत्किंचित्सर्पजातमस्ति इहास्मिन्समीपेवोयुष्माकंकिमस्ति अतःयूयंसर्वेसाकंसहनिजस्यत नितरांजस्यत मुञ्चतास्मान् जसुमोक्षणे दैवादिकः ॥ ७ ॥

७. जो विषधर स्कन्धवाले हैं, जो अंगवाले (सर्प) हैं, जो सूची-वाले (वृश्चिकादि) हैं, जो अतीव विषधर हैं, वैसे अदृष्ट विषधरगण का यहाँ क्या काम है? तुम सब लोग हमारे पास से चले जाओ।

अथाष्टमी—

उत्पुरस्तात्सूर्यएतिविश्वदृष्टोअदृष्टहा।
अदृष्टान्त्सर्वाञ्जम्भयन्त्सर्वाश्चयातुधान्यः ॥ ८ ॥

उत् । पुरस्तात् । सूर्यः । एति । विश्वऽदृष्टः । अदृष्टऽहा ।
अदृष्टान् । सर्वान् । जम्भयन् । सर्वाः । च । यातुऽधान्यः ॥ ८ ॥

असौसूर्यः पुरस्तात्पूर्वस्यांदिशिउदेतिउदेति कीदृशःसः विश्वदृष्टः विश्वैर्द्रष्टव्यस्वरूपःसर्वा-
दृशः अदृष्टहा अदृष्टाविषविशेषाः विषधरविशेषावा तेषांहन्ता यद्वा अदृष्टंदर्शनमज्ञानंअन्धकारस्त-

स्पश्यन् सर्वेऽत्रविशेषविसर्वैविषधराः विषाणिवापलायन्ते किंकुर्वन्नुदेतीतितदुच्यते--सर्वांश्च-
दृष्टान्स्त्वदृष्टान्यान्विषराक्षसादीन्जंभयन्हिंसयन् तथासर्वाश्चयातुधान्यश्चयातवोयावनाः दीप्तवे-
दनाः तासांपापीकृत्वादपिचीर्महोरगीराक्षसीर्वाजंभयन् पुरस्तादुदेति अतोऽस्माद्योनिमस्यते-
विसंबन्धः ॥ ८ ॥

८. पूर्व दिशा में सूर्य उगते हैं, वे सारे संसार को देखते और
अदृष्ट विषधरों का विनाश करते हैं। वे सारे अदृष्टों और यातुधानी
(राक्षसी या महोरगी) का विनाश करते हैं।

उदपप्तदसौसूर्यःपुरुविश्वानिजूर्वन्।
आदित्यःपर्वतेभ्योविश्वदृष्टोअदृष्टहा ॥ ९ ॥

उत्। अपप्तत्। असौ। सूर्यः। पुरु। विश्वानि। जूर्वन्।
आदित्यः। पर्वतेभ्यः। विश्वऽदृष्टः। अदृष्टऽहा ॥ ९ ॥

असौपुरस्तादृश्यमानःसूर्यः सर्वस्यप्रेरकआदित्यः उदपप्तत् ऊर्ध्वंगच्छति पततेर्लुङि
पुमागमेरूपं किंकुर्वन् विश्वानिबहूनिविषाणि पुरुमभूतंजूर्वन्हिंसन् कीदृशोसौ पर्वतेभ्यः पर्ववद्भ्यः
प्राणिभ्यः तेषामुपकाराय आदित्यः विषोदकादीनामदनशीलः विश्वदृष्टः विश्वंदृष्टंयेनवादृशः
अदृष्टहा अदृष्टानांविषविशेषाणांहन्ता एवंमहानुभावःसूर्यऊर्ध्वमारोहति अतोविषशान्तकार्या॥९॥

९. सूर्य, बड़ी संख्या में, विषों का विनाश करते हुए, उदित होते
हैं। सर्वदर्शी और अदृश्यों के विनाशक आदित्य जीवों के मंगल के
लिए उदित होते हैं। अथदशमी—

सूर्येविषमासजामिदृतिंसुरावतोगृहे।
सोचिन्नुनमरातिनोवयंमरामारेअस्ययोजनंहरिष्ठामधुत्वामधु।
लाचकार ॥ १० ॥ १५ ॥

सूर्ये। विषम्। आ। सजामि। दृतिम्। सुराऽवतः। गृहे।
सः। चित्। नु। न। मराति। नो इति। वयम्। मराम। आरे।
अस्य। योजनम्। हरिऽस्थाः। मधु। त्वा। मधुला। चकार ॥१०॥१५॥

आदित्यमण्डलेचतुर्थेनाङ्गुलिनाविषमादायमधुकल्पयोजयित्वानिर्विषोभवेदितियदेषवि-
षपिपासामुकं तदिदमत्रोच्यते—अहंविषाद्युद्योगस्त्यः सूर्येसर्वस्यप्रेरयितरिमधुविपारूपेसर्वम-
ण्डलेविषमावृत्तवर्तमानंसूर्येआसजामिआसक्तंकरोमि तत्रदृष्टान्तः—सुरावतोगृहेसुरानिर्मोद-

सदने इविनिव चर्ममयसुरापात्रमिव यथावत्कर्तुं नदोषायभवति तद्वद्विषमादित्यस्यनबाधकमि-त्यर्थः सोचित् चिन्नूनमार्या नुप्रसिद्धौ पूज्यःससूर्यःसत्नुनमरातिनम्रियते नोवयंमराम वयनुग्र-हाचनैवविषस्ययोजितत्वाद्वयमपिनम्रियामहे उभयोरमरणेकारणमाह–हरिष्ठाः हरयोऽश्वाः ते-षुस्थितआदित्यः आरेदूरेअस्यविषस्ययोजनंप्रापणंचकार तदेवोच्यते हेविष त्वात्वांमधुअमृतं चकार विषस्यविषभावंदूरेपनोयामृतीचकारेति एवैवमधुलामधुदाभीनिर्विषीकर्त्रीमधुविद्या यद्वेत-दादित्यस्यमण्डलेविषयोजनं तेनचामृतीकरणंयदस्तितन्नाममधुविद्या ॥ १० ॥

१०. शौण्डिक के घर में चर्मस्थ सुरापात्र की तरह में सूर्यमण्डल में विष फेंकता हूँ। जैसे पूजनीय सूर्यदेव प्राण-त्याग नहीं करते, वैसे ही हम भी प्राण-त्याग नहीं करते। अश्व-द्वारा चालित होकर सूर्यदेव दूरस्थित विष को दूर करते हैं। विष, मधुविद्या तुम्हें अमृत में परिणत कर देती है।

इ॒यत्ति॒का श॑कुन्ति॒का स॒का ज॑घास ते वि॒षम्। सो चि॒न्नु न म॑राति॒ नो व॒यं म॑रामा॒रे अ॑स्य॒ योज॑नं हरि॒ष्ठा मधु॑ त्वा मधु॒ला च॑कार ॥ ११॥

इ॒यत्ति॒का। श॒कुन्ति॒का। स॒का। ज॒घा॒स॒। ते॒। वि॒षम्। सो इति॑। चि॒त्। नु। न। म॒रा॒ति॒। नो इति॑। व॒यम्। म॒रा॒म॒। आ॒रे। अ॒स्य॒। योज॑नम्। ह॒रि॒ऽस्थाः। मधु॑। त्वा॒। म॒धु॒ला। च॒का॒र॒॥ ११॥

इयत्तिकाइयच्चांकुर्वाणाइयत्तावतीबालेत्यर्थः शकुन्तिका शकुन्तः शकुनः तस्यस्त्री कपिञ्जलीमाहुः सकासातेतवविषंजघास भक्षितवती साविषहर्त्रीविषसिद्धा सोचित् साउइतिनिपात समुदायएकंपदं सापिशकुन्तिकानम्रियते नित्यमतिपक्षत्वाद्विषस्य शिष्टंव्याख्यातपरं अनेनविषा-र्थापहार्तुर्विषंतस्यशकुनेरन्यथादित्यायप्रदानमस्तीत्युक्तंभवति ॥ ११ ॥

११. जैसे क्षुद्र शकुन्तिका पक्षी ने तुम्हारा विष खाकर उगल दिया है, जैसे उसने प्राण-त्याग नहीं किया, वैसे ही हम भी प्राण-त्याग नहीं करेंगे। अश्व-द्वारा परिचालित होकर सूर्यदेव दूरस्थित विष को दूर करते हैं। विष, मधुविद्या तुम्हें अमृत में परिणत करती है।

त्रिः स॒प्त वि॑ष्पुलि॒ङ्ग॒का वि॒षस्य॒ पुष्य॑मक्षन्।
ता॒श्चि॒न्नु न म॑रन्ति॒ नो व॒यं म॑रामा॒रे अ॑स्य॒ योज॑नं हरि॒ष्ठा मधु॑।
त्वा मधु॒ला च॑कार ॥ १२ ॥

त्रिः। स॒प्त। वि॒ष्पु॒लि॒ङ्ग॒काः। वि॒षस्य॑। पुष्य॑म्। अ॒क्ष॒न्। ताः। चि॒त्। नु। न। म॒र॒न्ति॒। नो इति॑। व॒यम्। म॒रा॒म॒। आ॒रे। अ॒स्य॒। योज॑नम्। ह॒रि॒ऽस्थाः। मधु॑। त्वा॒। म॒धु॒ला। च॒का॒र॒ ॥ १२ ॥

त्रिःसप्त त्रिगुणिताःसप्तसंख्याकाविष्पुलिङ्गकाः विविधाः स्फुलिङ्गकाः सप्तसुजिह्वासुलो-हितशुक्लकृष्णभेदेनैकविंशतिविधासन्तः यद्वा त्रिःसप्त एकविंशतिभेदाविष्पुलिङ्गकाः सूक्ष्मचटि-काविषमविपक्षभूताः विषस्यासंदावरकस्यपुष्पंपोषमघसन् अदन्तु नाशयन्तु वाघनमर-न्तिनवयमपि शिष्टमविदितम् ॥ १२ ॥

१२. अग्नि की सातों जिह्वाओं में से प्रत्येक में श्वेत, लोहित और कृष्ण आदि तीन वर्ण अथवा २१ प्रकार के पक्षी विष की पुष्टि का विनाश करते हैं। वे कभी नहीं मरते; वैसे ही हम भी प्राण-त्याग नहीं करते। अश्व-द्वारा परिचालित होकर सूर्य दूरस्थित विष का अप-नयन करते हैं। विष, मधुविद्या तुम्हें अमृत में परिणत करती है।

नवानांनवतीनांविषस्यरोपुषीणाम् ।
सर्वासामग्रभंनामारेअस्ययोजनंहरिष्ठामधुत्वामधुलाचकार ॥ १३ ॥

नवानाम् । नवतीनाम् । विषस्य । रोपुषीणाम् ।
सर्वासाम् । अग्रभम् । नाम । आरे । अस्य । योजनम् । हरिःस्थाः ।
मधु । त्वा । मधुला । चकार ॥ १३ ॥

नवानांनवतीनांनवाधिकानांनवतिसंख्याकानांनदीनां पुनःकीदृशीनां विषस्यास्यव्याप-कस्यसर्वस्यविषस्यरोपुषीणां लोपयित्रीणांछेत्रीणांसर्वासामुक्तानांगङ्गादिनदीनांनामाग्रभं यजा-मि संकीर्तयामि ग्रहेश्छान्दसेलुङि छान्दसश्चुल्ँक् हस्महोर्भः अस्ययोजनमित्यादिगतम् ॥ १३ ॥

१३. मैं सारी विष-नाशक निन्यानबे नदियों के नामों का कीर्तन करता हूँ। अश्व-द्वारा चालित होकर सूर्यदेव दूर-स्थित विष का अपनो-दन करते हैं। विष, मधुविद्या तुझे अमृत बना देगी।

त्रिःसप्तमयूर्यःसप्तस्वसारोअग्रुवः ।
तास्तेविषंविजभ्रिरउदकंकुंभिनीरिव ॥ १४ ॥

त्रिः । सप्त । मयूर्यः । सप्त । स्वसारः । अग्रुवः ।
ताः । ते । विषम् । वि । जभ्रिरे । उदकम् । कुंभिनीःइव ॥ १४ ॥

त्रिःसप्त एकविंशतिसंख्याकाः मयूर्यो मयूरस्त्रियः याः विषकारिसर्पद्वेषिण्यःविषभक्षिण्यः नागद्वेषिगरुडपक्षाकुलजत्वात् यथासप्त एतत्संख्याकाः सर्पणस्वभावाःस्वसारः स्वयमेवसरणाः अग्रुवः नदीनामेतत् गंगाद्याःप्रसिद्धाःसप्तनद्यःसन्ति यास्ते हेदेह तवविषंविजभ्रिरे विशेषेणहर-न्तु तत्रदृष्टान्तः—उदकंकुंभिनीः कुंभिन्यःकुंभवत्यः कुंभेनजलहारिण्यइव यथायाचहरन्ति तद्वन्मयोमयूर्यश्चातिमयूर्यंहरन्तु ॥१४॥ अथपञ्चदशी—

१४. जैसे स्त्रियाँ घड़े में जल ले जाती हैं, हे देह, वैसे ही २१ मयूरियाँ (पक्षी), और सात नदियाँ तुम्हारा विष दूर करें।

इयत्तकःकुषुम्भकस्तकंभिनद्म्यश्मना।
ततोविषंप्रवावृतेपराचीरनुसंवतः॥ १५॥

इयत्तकः। कुषुम्भकः। तकम्। भिनद्मि। अश्मना।
ततः। विषम्। प्र। ववृते। पराचीः। अनु। सम्ऽवतः॥ १५॥

इयत्तकःकुत्सितेयत्तः अल्पप्रमाणइत्यर्थः कुषुंभकःकुंपृथ्वीं शुंभति विडिलतीति स-र्पाणांकुत्सितंशुंभयितानिगृहीतावाकुषुम्भकोनकुलः सवेविषंहरत्विविशेषः यदिनतथासकरोति तर्हितकंकुत्सितंतनकुलमश्मनाभिनद्मि विदारयामि विषनिर्हरणप्रयोगे यावद्विषापगमंतंपाषाणानुधावनतिष्ठन्तिवदिः तदिदमत्रोक्तं ततः एवं प्रयोगेसति विषंप्रववृते विषावृतदेहाद्विषंप्रवर्तते निर्गच्छतु कास्वति उच्यते पराचीः परागञ्चनवतीरतिदूरगाः संवतः संविभागवतीर्दिशःअनु अनुलक्षीकृत्यदिगन्तं प्रतिगच्छतु ममांगंप्रतिगच्छत्वित्यर्थः॥ १५॥

१५. देह, यह छोटा-सा नकुल तुम्हारा विष दूर करे। यदि न करे, तो मैं इस कुत्सित जन्तु को लोष्ट्र-द्वारा मार डालूँगा। मेरे शरीर से विष दूर हो और दूर देश में चला जाय।

अध्यायोपाकरणोत्सर्गयोःकुषुंभकस्तदित्यन्त्याविनियुक्ता दधिसक्तूनजुहोतीत्युपक्रम्य-कुषुम्भकस्तदब्रवीदितिसूत्रितत्वात्।

कुषुम्भकस्तदब्रवीद्गिरेःप्रवर्तमानकः।
वृश्चिकस्यारसंविषमरसंवृश्चिकतेविषम्॥ १६॥ १६॥

कुषुम्भकः। तत्। अब्रवीत्। गिरेः। प्रऽवर्तमानकः। वृश्चिकस्य।
अरसम्। विषम्। अरसम्। वृश्चिक। ते। विषम्॥ १६॥ १६॥

॥ इतिप्रथमंमण्डलम्॥

एवंमहानुभावेनागस्त्यमहर्षिणोध्यमानेसति गिरेःसकाशात्प्रवर्तमानकः प्रवर्तमानोविद्यीभ-प्रभिगच्छन् कुषुंभकोनकुलः तदब्रवीत् तद्वाक्यमाचख्यौ किंतदितिउच्यते—वृश्चिकस्यैवविषं अ-रसं असारं बाधकंनभवतीत्यर्थःयथा लोकेपिसर्पदष्टमपिकिम्प्यादिदंशनमेव अतोनबाधइतिहिव-दन्ति एवमभिवचनेनसोपिनिर्विषोभवत् अथवंवृश्चिकंप्रतिनकुलआह हेवृश्चिक तेविषमरसं अप-सर्पांकिंकरिष्यति तस्मात्परिहरेति यदेवमवादीत् तदाप्रभृतिवृश्चिकविषमसारमभवत् एषापि-षनिर्हरिण्युपनिषत्॥ १६॥

१६. पर्वत से आकर, उस समय, नकुल ने कहा—"वृश्चिक का विष रस-शून्य है।" हे वृश्चिक, तुम्हारा विष रसशून्य है।

॥ इतिप्रथमेमण्डलेचतुर्विंशोनुवाकः॥२४॥

॥ प्रथमंमण्डलंसमाप्तम्॥ १॥

॥ अथद्वितीयंमण्डलम् ॥

व्याख्यातंप्रथमंमण्डलंव्याख्यातम् अथगार्त्समदंद्वितीयंमण्डलंव्याख्यायते त्वमग्नेद्युभिरि-त्यादिकेद्वितीयेमण्डलेचत्वारोनुवाकाः तेषुप्रथमेनुवाके एकादशसूक्तानि तत्रत्वमग्नेद्युभिरितिषो-डशर्चंप्रथमंसूक्तम् मण्डलद्रष्टागृत्समदऋषिः सचपूर्वमाङ्गिरसकुलेशुनहोत्रस्यपुत्रःसन्यज्ञकालेऽसु-रैर्गृहीतःइन्द्रेणमोचितः पश्चात्तद्वचनेनैवभृगुकुलेशुनकपुत्रोगृत्समदनामाभूत् तथाचानुक्रमणिका-यआङ्गिरसःशौनहोत्रोभूत्वाभार्गवःशौनकोऽभवत्सगृत्समदोद्वितीयंमण्डलमपश्यदिति । तथातस्यै-वशौनकस्यवचनमप्यनुक्रमणे त्वमग्नइति गृत्समदःशौनकोभृगुर्भार्गवःशौनहोत्रःप्रकृत्यातुयआङ्गि-रसउच्यतइति।तस्मान्मण्डलद्रष्टाशौनकोगृत्समदऋषिः जगतीच्छन्दः मण्डलादिपरिभाषयाग्नेयं तथानुक्रमणिका—त्वमग्नेजागतंत्विति प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोराग्नेयेजागतेछन्दसीदमादिसूक्तद्वय-स्यविनियोगः त्वमग्नेद्युभिरितिसूक्तेदशतिसृनिवत्वात् उपाकर्मोत्सर्जनयोरभ्यासायविनियुक्ता ।

तत्रप्रथमा—

त्वमग्नेद्युभिस्त्वमाशुशुक्षणिस्त्वमद्भ्यस्त्वमश्मनस्परि ।
त्वंवनेभ्यस्त्वमोषधीभ्यस्त्वंनृणांनृपतेजायसेशुचिः ॥१॥

त्वम् । अग्ने । द्युऽभिः । त्वम् । आशुशुक्षणिः । त्वम् । अत्ऽभ्यः ।
त्वम् । अश्मनः । परि । त्वम् । वनेभ्यः । त्वम् । ओषधीभ्यः । त्वम् ।
नृणाम् । नृऽपते । जायसे । शुचिः ॥ १ ॥

हेअग्ने अग्रणीत्वादिगुणविशिष्ट हेनृणांनृपते नृणांमनुष्याणांमध्ये येनरोपहारःसन्ति तेषां विशेषेणपालयितः यद्वोभाभ्यांपदाभ्यांबहुत्वंनित्यस्वामित्वंचप्रतिपाद्यते सर्वेषामपिनराणांनि-त्यपालकेत्यर्थः नृणामित्यस्यनिघाताभावश्छान्दसः तादृश हेदेव त्वंद्युभिर्यागदिवसैः निमित्तभू-तैर्जायसे यागार्थमथनेनोत्पद्यसइत्यर्थः यद्वा तादृशैर्दिवसैः सहितोजायसे तत्रयागदिवसेषुप्रसि-द्धोभवसीत्यर्थः तथात्वमाशुशुक्षणिः जायसे आसर्वतोदीप्यमानोभवसि आङ्पूर्वः उपपदेशुचदी-प्ताविस्येतस्यसन्नन्तस्यछान्दसमिदंरूपं यद्वा आशुशीघ्रंशुचूदीप्तःसन् यतः संसेव्यस्तइत्याशु-शुक्षणः शोकंसनोतिददातिशत्रुभ्योदाहादिनेत्याशुशुक्षणिः तादृशोभवसि एवंसर्वत्रापिविशेषणे जायसइतियोज्यं हेअग्ने त्वं अद्भ्योवृष्ट्युदकेभ्योजायसे वैद्युतरूपेणवाडवरूपेणवासमुद्रोदके-

भ्यः त्वमश्मनोमेवाद पाषाणात्परिजायसे योअश्मनोरन्तरग्निंजजानेतिहिमन्त्रान्तरम् । त्वंवने भ्यःवृक्षादिसमूहेभ्योदावरूपेण त्वमोषधीभ्यःवैश्वानररूपेण एवंमहानुभावस्त्वं मथनेनोत्पन्नः सन्सर्वांलकोभवसीत्यर्थः शुचिरेवजायसे यद्वा शुचिरादित्यरूपोजायसइत्यर्थः अनत्वमग्नेद्यु-भिरहोभिरित्यादिनिरुक्तमनुसन्धेयम् ॥ १ ॥

१. मनुष्यों के स्वामी अग्निदेव, यज्ञ-दिन में तुम उत्पन्न होओ। सर्वतः दीप्तिशाली होकर उत्पन्न होओ। पवित्र होकर उत्पन्न होओ। जल से उत्पन्न होओ। पाषाण से उत्पन्न होओ। वन से उत्पन्न होओ। ओषधि से उत्पन्न होओ।

तवाग्नेहोत्रंतवपोत्रमृत्वियंतवनेष्ट्रंत्वमग्निदृतायतः ।
तवप्रशास्त्रंत्वमध्वरीयसिब्रह्माचासिगृहपतिश्चनोदमे ॥ २ ॥

तव । अग्ने । होत्रम् । तव । पोत्रम् । ऋत्वियम् । तव । नेष्ट्रम् ।
त्वम् । अग्नित् । ऋतऽयतः । तव । प्रऽशास्त्रम् । त्वम् ।
अध्वरिऽयसि । ब्रह्मा । च । असि । गृहऽपतिः । च । नः । दमे ॥२॥

हेअग्ने होत्रं होतुःकर्मशंसयाज्यादिलक्षणंयदस्तितदपितवैव त्वदर्थमित्यर्थः तथापोत्रं पोतुः कर्मयदस्ति तदपितवैव तथाऋत्वियंप्राप्तकालमार्त्विज्यंतवैवनेष्ट्रं नेष्टुःकर्मयदस्तितयाज्यादिरूपं तव हेअग्ने त्वमग्निदाग्नीध्रस्त्वमेवासि तथाऋतायतोयज्ञमिच्छतस्तवैवप्रशास्त्रं यत्प्रशास्तुर्मै-त्रावरुणस्यकर्मतत् हेअग्ने त्वमध्वरीयसि अध्वरंयज्ञंकामयसेऽध्वर्युर्भवसीत्यर्थः तथाध्वर्यु-शब्दव्युत्पत्तेः अध्वर्युरध्वरयुरध्वरंकामयतइतिवेतिहिनिरुक्तम् । तथाब्रह्माब्राह्मणाच्छंस्यप्यसि तथानोदमेस्मद्यज्ञगृहेगृहपतिश्चासीति ॥ २ ॥

२. अग्निदेव, होता, पोता, ऋत्विक् और नेष्टा आदि का कार्य तुम्हारा ही कर्म है। तुम अग्नीध्र हो। जिस समय तुम यज्ञ की इच्छा करते हो, उस समय प्रशास्ता का कर्म भी तुम्हारा ही है। तुम्हीं अध्वर्यु और ब्रह्मा नाम के ऋषि हो। हमारे घर में तुम ही गृहपति हो।

अथतृतीया—

त्वमग्नइन्द्रोवृषभःसतामसित्वंविष्णुरुरुगायोनमस्यः ।
त्वंब्रह्मारयिविद्ब्रह्मणस्पतेत्वंविधर्तःसचसेपुरंध्या ॥ ३ ॥

---

१ ऋ० सं० ६. १६. १५ । २ नि० ६. १. १ । ३ नि० १. ८. ।

त्वम् । अग्ने । इन्द्रः । वृषभः । सताम् । असि । त्वम् । विष्णुः ।
उरुऽगायः । नमस्यः । त्वम् । ब्रह्मा । रयिऽवित् । ब्रह्मणः । पते ।
त्वम् । विधर्तरिति विऽधर्तः । सचसे । पुरम्ऽध्या ॥ ३ ॥

हेअग्ने त्वंयतः सतांवृषभोवर्षितासि अतइन्द्रोसि यद्वा सतांसाधूनां इन्द्रोसि कामानांव-
र्षितासि त्वंविष्णुरसि यतउरुगायः बहुभिर्गीयमानः अतोनमस्यः नमस्कार्यभवसि हेब्रह्मणस्प-
ते परिवृढस्यकर्मणोमन्त्रस्यवापालयितःत्वं यतःरयिवित्धनादिधनस्यवेत्ता अतोब्रह्मासि हेविधर्तः
विविधकारक वैश्वानररूपाग्ने त्वंपुरन्ध्याबहुप्रकारयाबुद्ध्यासचसे सहभवसि सर्वदाबुद्ध्यास्तूप-
सहत्यर्थः ॥ ३ ॥

३. अग्निदेव; तुम साधुओं का मनोरथ पूर्ण करते हो; इसलिए तुम्हीं विष्णु हो, तुम्हीं बहुतों के स्तुतिपात्र हो। तुम नमस्कार के योग्य हो। धनवान् स्तुति के अधिपति, तुम मन्त्रों के स्वामी हो, तुम विविध पदार्थों की सृष्टि करते और विभिन्न बुद्धियों में रहते हो।

त्वमग्नेराजावरुणोधृतव्रतस्त्वंमित्रोभवसिदस्मईड्यः ।
त्वमर्यमासत्पतिर्यस्यसंभुजंत्वमंशोविदथेदेवभाजयुः ॥ ४ ॥

त्वम् । अग्ने । राजा । वरुणः । धृतऽव्रतः । त्वम् । मित्रः । भवसि ।
दस्मः । ईड्यः । त्वम् । अर्यमा । सत्ऽपतिः । यस्य । सम्ऽभुजम् ।
त्वम् । अंशः । विदथे । देव । भाजयुः ॥ ४ ॥

हेअग्ने त्वंयतोधृतव्रतः धारितकर्मासि अतोवरुणोराजासि यतोदस्मः शत्रूणामुपक्षपयिताई-
ड्यःस्तुत्यश्च अतोत्वंमित्रः एतन्नामकोदेवोसि यतः त्वंसत्पतिः सतामभिमतफलदानेनपालयिता अतः
अर्यमाभवसि श्रुतंत्वंचार्यम्णोलिङ्गं अर्यमेतितमाहुर्योददातीतियस्यार्यम्णोदानंसंभुजंसम्यग्भु-
ञ्ज्यापकंभवति यद्वा यस्यधनंसंभुजं सम्यग्भोगायसाधुभवतीत्यर्थः तथात्वंअंशः सूर्यमूर्त्यन्तर-
भूतएतन्नामकोदेवोसि तादृशहेदेव विदथेस्मदीयेयज्ञे भाजयुः फलानांभाजयिताभवसि॥४॥

४. अग्नि, तुम धृतव्रत हो; इसलिए तुम राजा वरुण हो। तुम शत्रुओं के विनाशक और स्तुति-योग्य हो; इसलिए तुम मित्र हो। तुम साधुओं के रक्षक हो; इसलिए तुम अर्यमा हो। अर्यमा का दान सर्व-व्यापी है। तुम अंश (सूर्य) हो। अग्निदेव, तुम हमारे यज्ञ में फल-दान करो।

त्वमग्नेत्वष्टाविधतेसुवीर्यंतवग्नावोमित्रमहःसजात्यम् ।
त्वमाशुहेमाररिषेस्वश्व्यंत्वंनरांशर्धोअसिपुरूवसुः ॥ ५ ॥ १७ ॥

त्वम् । अग्ने । त्वष्टा । विधते । सुऽवीर्यम् । तव । ग्नावः । मित्रऽमहः ।
सऽजात्यम् । त्वम् । आशुऽहेमा । ररिषे । सुऽअश्व्यम् ।
त्वम् । नराम् । शर्धः । असि । पुरुऽवसुः ॥ ५ ॥ १७ ॥

हेअग्ने त्वष्टाफलस्यसाधुसंपादयितात्वं विधतेपरिचरतेजनाय सुवीर्यंशोभनवीर्यंधनं ग-वेपुर्भवसि ग्नावः याः स्तुतिवाचःसन्ति तास्तव स्वभूताः हेमित्रमहः हितकारितेजः सजात्यं अस्माकंबान्धवंभजसइत्यर्थः हेअग्ने आशुहेमा आशुप्रेरयितात्वं स्वश्व्यंशोभनाश्वसमूहोपेतंफलं ददासि हेअग्ने पुरुवसुः प्रभूतधनस्त्वं नरांनराणां शर्धोबलस्यानीयोसि ॥ ५ ॥

५. अग्निदेव, तुम त्वष्टा हो। तुम अपने सेवक के वीर्यरूप हो। सारी स्तुतियाँ तुम्हारी ही हैं। तुम्हारा तेज हितकारी है। तुम हमारे बन्धु हो। तुम शीघ्र उत्साहित करते हो और हमें उत्तम अश्वयुक्त धन देते हो। तुम्हारे पास बहुत धन है। तुम मनुष्यों के बल हो।

॥ इतिद्वितीयस्यपञ्चमेसप्तदशोवर्गः ॥ १७ ॥

अथषष्ठी—

त्वमग्नेरुद्रोअसुरोमहोदिवस्त्वंशर्धोमारुतंपृक्षईशिषे ।
त्वंवातैररुणैर्यासिशंगयस्त्वंपूषाविधतःपासिनुत्मना ॥ ६ ॥

त्वम् । अग्ने । रुद्रः । असुरः । महः । दिवः । त्वम् । शर्धः । मारुतम् ।
पृक्षः । ईशिषे । त्वम् । वातैः । अरुणैः । यासि । शम्ऽगयः ।
त्वम् । पूषा । विधतः । पासि । नु । त्मना ॥ ६ ॥

हेअग्ने त्वं महोदिवोमहतोद्युलोकात् उपलक्षणमेतत् लोकत्रयात् असुरः शत्रूणांनिरसिता रुद्रोसि रुत् दुःखं दुःखहेतुर्वापापादिः तस्यद्रावयिताएतन्नामकोदेवोसि रुद्रोवाएषयदग्निरित्यादि-ष्वग्नेरुद्रशब्देनव्यवहारात् यद्वा त्वंरुद्रः रौति मामनिष्ठानरादुःखेपतिष्यन्तीतिरुद्रः यास्कोपि रुद्रोरौतीतिसतइतिनिरुक्तम्[1] । तथामहोमहतोदिवोद्युलोकस्यसंबन्धी असुरोसि असुर्यंबलंतस्यदा-ताआदित्यरूपस्त्वमसि अग्नेर्द्युलोकसंबन्ध्यसुरत्वमुतवादिवोअसुरायमन्मेत्यादिषु तथात्वंमा-रुतंशर्धः मरुत्समूहरूपंबलमसि वायुरूपस्त्वमसीत्यर्थः एवमग्न्यादित्यवायुरूपस्त्वंपृक्षोन्नस्य हविर्लक्षणस्य ईशिषे ईश्वरोभवसि यस्मादेवं तस्मात्त्वंवातैर्वायुसदृशैररुणैररुणवर्णैरश्वैः शङ्गयः सुखस्यगृहरूपआधारभूतःसन् यासिप्राप्नोषियागगृहं यद्वा अरुणैर्गमनशीलैर्यातैर्वायुभिरुपलक्षः

१ नि० १०.५।

सन्धानासि त्वन्ने यथात्वंपूषासर्वस्यपोषकःसन् नृक्षिर्म त्मना आत्मना अनुग्रहरूपमात्मगुणदेयेन विधतः परिचरतोयजमानान् पासि ॥ ६ ॥

६. अग्नि, तुम महान् आकाश के असुर रुद्र हो। तुम मरुतों के बलस्वरूप हो। तुम अन्न के ईश्वर हो। तुम सुख के आधार-स्वरूप हो। लोहित-वर्ण और वायु-सदृश अश्व पर जाते हो। तुम पूषा हो, तुम स्वयं कृपा करके परिचालक मनुष्यों की रक्षा करते हो।

त्वमग्नेद्रविणोदाअरंकृतेत्वंदेवःसविितारत्नधाअसि ।
त्वंभगोनृपतेवस्वईशिषेत्वंपायुर्दमेयस्तेविधत् ॥ ७ ॥

त्वम् । अग्ने । द्रविणःऽदाः । अरम्ऽकृते । त्वम् । देवः । सविता । रत्नऽधाः । असि । त्वम् । भगः । नृऽपते । वस्वः । ईशिषे । त्वम् । पायुः । दमे । यः । ते । अविधत् ॥ ७ ॥

हेअग्ने त्वं अरंकृतेत्वामलंकुर्वतेयजमानायद्रविणोदाः हिरण्यस्यदातासि देवोद्योतमानः सविता सर्वस्यसत्कर्मसुप्रेरकस्त्वंरत्नधा रमणीयानांधनानांमणिमुक्तादीनांधारयितासि तथा हेनृपते नृणांपालकाग्ने त्वंभगोभजनीयःसन् वस्वोवसुनोधनस्य ईशिषे समर्थोभवसिदातुं योयजमानोदमेयज्ञगृहेतेत्वांअविधत् परिचरति तस्यपायुः पालकस्त्वमसि ॥ ७॥

७. अग्नि, अलंकारकारी यजमान के लिए तुम स्वर्गदाता हो। तुम प्रकाशमान सूर्य और रत्नों के आधार स्वरूप हो। नृपति, तुम भजनीय धनदाता हो। यज्ञ-गृह में जो यजमान तुम्हारी सेवा करता है, उसकी तुम रक्षा करते हो।

त्वामग्नेदमआविश्पतिंविशस्त्वांराजानंसुविदत्रमृञ्जते ।
त्वंविश्वानिस्वनीकपत्यसेत्वंसहस्राणिशतादशप्रति ॥ ८॥

त्वाम् । अग्ने । दमे । आ । विश्पतिम् । विशः । त्वाम् । राजानम् । सुऽविदत्रम् । ऋञ्जते । त्वम् । विश्वानि । सुऽअनीक । पत्यसे । त्वम् । सहस्राणि । शता । दश । प्रति ॥ ८॥

हेअग्ने विश्पतिंयजमानानांपालकं त्वां विशः यजमानादमेस्वकीयेयज्ञगृहे आ आसादयन्ति उपसर्गवशाद्योग्यक्रियाध्याहारः तथाकृत्वाराजानंदीप्यमानं सुविदत्रंशोभनदानं अस्मदनुकूल-नेयस्कंसुधनंवात्वांऋञ्जते प्रसाधयन्ति ऋञ्जतिःप्रसाधनकर्मेतियास्कः । यद्वएवं वशोहेस्वनी-

क शोभनत्वाधारत्वरसेन त्वं विश्वानि सर्वाणि हवींषि विशेषः षष्ठ्यर्थे द्वितीया विश्वेषां हविषामा-ज्यसोमपुरोडाशादीनां पत्यसे ईश्वरो भवसि ईश्वरनामैतत् इरज्यति पत्यत इति तन्नामसु पाठात् यद्वा पतिभावमाचरसि त्वं तु सहस्राणि शतावरावानि दश एतत्संख्याकानि प्रतिः एतत्संख्याकानामभिमतफला-नां प्रतिनिधिरित्यर्थः प्रतिः प्रतिनिधिप्रतिदानयोरिति कर्मप्रवचनीयत्वं तैर्यत्फलं भवति त-त्फलप्रापकत्व इत्यर्थः ॥८॥

८. अग्नि, लोग अपने-अपने घर में तुम्हें प्राप्त करते और तुम्हें विभूषित करते हैं। तुम मनुष्यों के पालक, दीप्तिमान् और हमारे प्रति अनुग्रह-सम्पन्न हो। तुम्हारी सेवा अत्युत्तम है। तुम सारे हव्यों के ईश्वर हो। तुम हजारों, सैकड़ों और दसों फल देते हो।

त्वाम॑ग्ने पि॒तर॑मि॒ष्टिभि॒र्नर॒स्त्वां भ्रा॒त्राय॒ शम्या॑ तनू॒रुच॑म्।
त्वं पु॒त्रो भ॑वसि॒ यस्ते॑ऽविध॒त्त्वं सखा॑ सु॒शेवः॑ पास्या॒धृषः॑ ॥ ९ ॥

त्वाम्। अ॒ग्ने॒। पि॒तर॑म्। इ॒ष्टिऽभिः॑। नरः॑। त्वाम्। भ्रा॒त्राय॑। शम्या॑। त॒नू॒ऽरुच॑म्। त्वम्। पु॒त्रः। भ॒व॒सि॒। यः। ते॒। अवि॑धत्। त्वम्। सखा॑। सु॒ऽशेवः॑। पा॒सि॒। आ॒ऽधृषः॑ ॥ ९ ॥

हे अग्ने पितरं पालकं त्वां नरो नेतारो यजमानाः इष्टिभिरेषणसाधनैर्यागैर्यजन्त इति शेषः पितृ-त्वप्राप्त्यर्थं यजन्त इत्यर्थः तथा तनूरुचं शरीराणां दीपकं शरीरेषु दीप्यमानं वैश्वानरात्मना त्वां भ्रात्रा-य भ्रातृत्वाय सौभ्रात्राय शम्या कर्मनामैतत् कर्मणा यजन्त इति शेषः यद्वा भयत्रवक्ष्यमाणेनाविधदि-त्यनेन संबन्धः हे अग्ने यो नरस्ते त्वामविधत् परिचरति तस्य त्वं पुत्रो भवसि पुत्रवत्त्राता पिता भवसि तथा त्वं सखा समानख्यानः सखिवद्धितकारी सुशेवः शेव इति सुखनाम सुष्ठु सुखकारी सन् आधृषः आधर्षकात्पासि रक्षसि पितृत्वकामाय पितृत्वेन भ्रातृत्वकामाय भ्रातृत्वेन पुत्रत्वकामाय पुत्रस्था-नीयो भवसि प्रियकारी भरक्षसीत्यर्थः ॥ ९ ॥

९. अग्नि, यज्ञ-द्वारा लोग तुम्हें तृप्त करते हैं; क्योंकि तुम पिता हो। तुम्हारा भ्रातृत्व प्राप्त करने के लिए लोग कर्म-द्वारा तुम्हें तृप्त करते हैं। तुम भी उनका शरीर प्रदीप्त कर देते हो। जो तुम्हारी सेवा करता है, तुम उसके पुत्र हो। तुम सखा, शुभकर्ता और शत्रु-निवारक होकर रक्षा करो।

अथ दशमी—

त्वम॑ग्न ऋ॒भुरा॒के न॑म॒स्य१॒॑स्त्वं वाज॑स्य क्षु॒मतो॑ रा॒य ई॑शिषे।
त्वं वि भा॒स्यनु॑ दक्षि दा॒वने॒ त्वं वि॒शिक्षु॑रसि य॒ज्ञमा॒तनिः॑ ॥१०॥१८॥

1 नि० ३, २१.।

त्वम् । अग्ने । ऋभुः । आके । नमस्यः । त्वम् । वाजस्य । क्षुऽमतः ।
रायः । ईशिषे । त्वम् । वि । भासि । अनु । धक्षि । दावने । त्वम् ।
विऽशिक्षुः । असि । यज्ञम् । आऽतनिः ॥ १० ॥ १८ ॥

हेअग्ने त्वंऋभुः उरुभासमानोमेधावीवा त्वमाके अन्तिकेसन्निधावेव नमस्योनमस्कार्यः स्तु-त्यइत्यर्थः इतरदेवतावन्नपरोक्षतयाकारेणस्तुत्योनभवसि किन्तुप्रत्यक्षइत्यर्थः तथात्वंक्षुमतः शब्दवतः सर्वत्रश्रूयमाणस्यवाजस्यान्नस्यरायोधनस्य ईशिषेस्वामीभवसि अवश्यंदातेत्यर्थः हेअ-ग्ने त्वंविभासिविशेषेणदीप्यसे तदर्थंमनुअनुक्रमेणैव धक्षिदहसिकाष्ठादीन् दहेर्लेटिसिपिरूपं संहि-तायांमूर्धन्याभावश्छान्दसः किमर्थमेवं दावनेछेदनायान्धकारस्य यद्वा हविषोदानवतेयजमानाय वा किञ्च त्वंयज्ञंविशिक्षुः विशेषेणशिक्षयितासाधयितासि नलोकाम्येषुविषयेषु निषेधः तथा आतनिः फलस्यसर्वतोविस्तारयिता ॥ १० ॥

१०. अग्नि, तुम ऋभु हो। तुम प्रत्यक्ष स्तुति-योग्य हो। तुम सर्वत्र विश्रुत धन और अन्न के स्वामी हो। तुम अतीव उज्ज्वल हो। अंधकार के विनाश के लिए तुम धीरे-धीरे काष्ठ आदि का दहन करते हो। तुम भली भाँति यज्ञ का निर्वाह और उसके फल का विस्तार करते हो।

त्वमग्ने अदितिर्देव दाशुषे त्वं होत्रा भारती वर्धसे गिरा ।
त्वमिळा शतहिमासि दक्षसे त्वं वृत्रहा वसुपते सरस्वती ॥ ११ ॥

त्वम् । अग्ने । अदितिः । देव । दाशुषे । त्वम् । होत्रा । भारती ।
वर्धसे । गिरा । त्वम् । इळा । शतऽहिमा । असि । दक्षसे । त्वम् ।
वृत्रऽहा । वसुऽपते । सरस्वती ॥ ११ ॥

हेअग्ने देव त्वंदाशुषेहविर्दत्तवतेयजमानायादितिरखण्डयिता परिपालयितासि यद्वा अदी-नांभूमिरसि किञ्च त्वंहोत्राहोमनिष्पादिकाभारतीभरतस्यादित्यस्यसंबन्धिनीरश्मिरूपासतीगि-रास्तुत्यावर्धसेप्रवृद्धोभवसि किञ्च त्वंशतहिमा हिमशब्दःकालोपलक्षकः अपरिमितकाला नित्या इळा भूमिरसि तादृशीसतीदक्षसेदानायसमर्थोभवसि लिङ्गव्यत्ययादनिधातः तथाहेवसुपतेध-नपालक वृत्रहापापादेर्हन्तात्वंसरस्वती सरणवान्वायुःतत्संबन्धिनीपतञ्जिकामाध्यमिकावा-गसि आदित्याग्निवायूनांसंबन्धिन्योभारतीळासरस्वत्याख्यास्तिस्रोदेव्यःसन्ति ताअपित्व-मेवेत्यर्थः ॥ ११ ॥

११. अग्निदेव, तुम हव्यदाता के लिए अदिति हो। तुम होत्रा और भारती हो। स्तुति-द्वारा तुम वृद्धि प्राप्त करो। तुम सौ वर्षों की भूमि हो। तुम दान में समर्थ हो। हे धन-पालक, तुम वृत्रहन्ता और सरस्वती हो।

अथद्वादशी—

त्वमग्नेसुभृतउत्तमंवयस्तवस्पार्हेवर्णआसंदृशिश्रियः।
त्वंवाजःप्रतरणोबृहन्नसित्वंरयिर्बहुलोविश्वतस्पृथुः ॥ १२ ॥

त्वम्। अग्ने। सुऽभृतः। उत्ऽतमम्। वयः। तव। स्पार्हे। वर्णे। आ। सम्ऽदृशि। श्रियः। त्वम्। वाजः। प्रऽतरणः। बृहन्। असि। त्वम्। रयिः। बहुलः। विश्वतः। पृथुः ॥ १२ ॥

हेअग्ने त्वंसुभृतः सुष्ठुपोषितःसन् उत्तमंनिरतिशयंवयः अन्नमायुष्यंवात्वमसि तत्संपादकोसीत्यर्थः तथातवस्पार्हेस्पृहणीयेवर्णेलोहितशुक्लादिलक्षणेसन्दृशिसम्यग्दर्शनीयेश्रियः ऐश्वर्याणिकान्तयोवाआश्रित्यवर्तन्ते उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः किंच त्वंवाजः अन्नंतत्साधकत्वात्तच्छब्दः अन्नसाधकइत्यर्थः प्रतरणः प्रतारयितापापात् अतएवबृहन्महानसि तथात्वंरयिर्धनरूपोसि बहुलःसर्वविषयबाहुल्योपेतः विश्वतः सर्वतः पृथुः विस्तीर्णः प्रख्यातइत्यर्थः ॥१२॥

१२. अग्निदेव, अच्छी तरह पुष्ट होने पर तुम्हीं उत्तम अन्न हो। तुम्हारे स्पृहणीय और उत्तम वर्ण में ऐश्वर्य रहता है। तुम्हीं अन्न, त्राता, बृहत्, धन, बहुल और सर्वत्र विस्तीर्ण हो।

त्वामग्नआदित्यासआस्यं१त्वांजिह्वांशुचयश्चक्रिरेकवे।
त्वांरातिषाचोअध्वरेषुसश्चिरेत्वेदेवाहविरदन्त्याहुतम् ॥ १३ ॥

त्वाम्। अग्ने। आदित्यासः। आस्यम्। त्वाम्। जिह्वाम्। शुचयः। चक्रिरे। कवे। त्वाम्। रातिऽसाचः। अध्वरेषु। सश्चिरे। त्वे इति। देवाः। हविः। अदन्ति। आऽहुतम् ॥ १३ ॥

हेअग्ने त्वामादित्यासः अदितेःपुत्राइन्द्रादयः आस्यंस्वकीयंमुखंभक्षणपानादिसाधनं चक्रिरइतिवक्ष्यमाणेनसंबन्धः तथा हेकवे क्रान्तप्रज्ञ त्वामेवशुचयः शुद्धादीप्तावादेवाजिह्वांस्वकीयजिह्वास्थानीयमास्वादनसाधनंचक्रिरे त्वन्मुखेनैवभक्षयन्ति त्वज्जिह्वयैवास्वादयन्तीत्यर्थः तथा त्वामेवरातिषाचः रातिर्दानंदत्तंहविरादिधनंवा तेनसमवेताः देवाः अध्वरेषुयज्ञेषुसश्चिरे सेवन्ते त्वामेवप्रतीक्षन्ते विनात्वयातेषांहविर्भक्षणायोगात् एवंकृत्वात्वेत्वयिदेवाः सर्वे आहुतंसर्वतोदत्तंहविरदन्तिभक्षयन्ति एवंसर्वदेवोपकारिणंमहानुभावं स्तौमीत्यर्थः ॥ १३ ॥

१३. अग्निदेव, आदित्यों ने तुम्हें मुख किया है। हे कवि, पवित्र देवताओं ने तुम्हें जीभ की है। दान के समय एकत्र देवता यज्ञ में तुम्हारी अपेक्षा करते और तुम्हें ही आहुति रूप में दिया हुआ हव्य भक्षण करते हैं।

त्वेअग्नेविश्वेअमृतासोअद्रुहआसादेवाहविरदन्त्याहुतम् ।
त्वयामर्तासःस्वदन्तआसुतिंत्वंगर्भोवीरुधांजज्ञिषेशुचिः ॥ १४ ॥

त्वे इति । अग्ने । विश्वे । अमृतासः । अद्रुहः । आसा । देवाः । हविः । अदन्ति । आऽहुतम् । त्वया । मर्तासः । स्वदन्ते । आऽसुतिम् । त्वम् । गर्भः । वीरुधाम् । जज्ञिषे । शुचिः ॥ १४ ॥

हे अग्ने त्वे त्वयि विश्वे सर्वे अमृतासः अमरणधर्माणः अद्रुहः अद्रोग्धारो देवा आसा त्वदीयेनास्येनाहुतं हविरदन्ति भक्षयन्ति आस्यशब्दस्य तृतीयैकवचने पद्दन्नोमास्हृन्निशसित्यादिना आसन्नादेशः कृद्दिदेपदादीति विभक्तेरुदात्तत्वं तथा मर्तासो मनुष्या अपि त्वया साधनभूतेनासुतिं रसरूपमन्नादिकं स्वदन्ते आस्वादयन्ति त्वमेव वीरुधां लतादीनां गर्भो गर्भस्थानीयः तेषां मध्ये वर्तमानत्वात् यद्वा सर्वेषां निवासभूतः शुचिः शुद्धः सन् जज्ञिषे उत्पादयसि तस्यापत्यम् ॥ १४ ॥

१४. अग्निदेव, सारे अमर और द्रोह-रहित देवगण तुम्हारे मुख में, आहुतिरूप में, प्रदत्त हवि का भक्षण करते हैं। मर्त्यगण भी तुम्हारे द्वारा अन्नादि का आस्वाद पाते हैं। तुम लता आदि के गर्भ (उत्ताप)-रूप हो। पवित्र होकर तुमने जन्म ग्रहण किया है।

त्वंतान्त्संचप्रतिचासिमज्मनाग्नेसुजातप्रचदेवरिच्यसे ।
पृक्षोयदत्रमहिनावितेभुवदनुद्यावापृथिवीरोदसीउभे ॥ १५ ॥

त्वम् । तान् । सम् । च । प्रति । च । असि । मज्मना । अग्ने । सुऽजात । प्र । च । देव । रिच्यसे । पृक्षः । यत् । अत्र । महिना । वि । ते । भुवत् । अनु । द्यावापृथिवी इति । रोदसी इति । उभे इति ॥ १५ ॥

हे अग्ने त्वं मज्मना बलेन तान् प्रसिद्धान् देवान् सं च असि संगच्छसि तैः सहितोऽपि भवसि तथा सामर्थ्येन प्रति च असि प्रत्येकं तैर्विभिन्नः प्रतिनिधिर्वा भवसि प्रतिस्वीकारसमर्थैस्तैः सहितो भवसि वियुक्तश्च भवसीत्यर्थः हे सुजात शोभनजनन मन्त्रसहितमथनेनोत्पन्नत्वादग्नेः सुजन्मत्वं यद्वा हे देव प्ररिच्यसे च तेभ्यो बलेनाधिकोऽभवसि आधिक्ये कारणमाह यद्यस्मात् अत्रास्मिन्यागे पृक्षः सर्वमप्यन्नं व्यत्ययेन बहुवचनं ते तवैव विभुवत् समर्थं भवति महिना माहात्म्येन यतो महत्त्वमस्ति अत इत्यर्थः कुत्रेति तदुच्यते रोदसी सर्वनिरोदनस्वभावे उभे द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यावनु तयोर्मध्ये व्याप्तमित्यर्थः त्वयि हुतमन्नं त्वन्महत्त्वेन लोकत्रये व्याप्तमित्यर्थः ॥ १५ ॥

१५. अग्निदेव, बल-द्वारा तुम प्रसिद्ध देवों के साथ मिलो और उनसे पृथक् होओ। सुजात देव, तुम उनसे बलिष्ठ बनो; क्योंकि तुम्हारी ही महिमा से यह यज्ञ-स्थित अन्न शब्दायमान द्यावा-पृथिवी के बीच व्याप्त होता है।

अथषोडशी—

येस्तोतृभ्योगोअग्रामश्वपेशसमग्नेरातिमुपसृजन्तिसूरयः।
अस्मांश्चतांश्चप्रहिनेषिवस्यआबृहद्वदेमविदथेसुवीराः ॥१६॥१९

ये। स्तोतृऽभ्यः। गोऽअग्राम्। अश्वऽपेशसम्। अग्ने। रातिम्।
उपऽसृजन्ति। सूरयः। अस्मान्। च। तान्। च। प्र। हि। नेषि।
वस्यः। आ। बृहत्। वदेम। विदथे। सुऽवीराः ॥ १६ ॥ १९ ॥

अनयाहोतास्तुतिनिगमनव्याजेनाशिषमाशास्ते हेअग्ने सूरयोमेधाविनः प्रेरयितारोवाये यजमानाः स्तोतृभ्यःस्तुतिकर्तृभ्योगोअग्रांगावोऽग्रगामिन्योयस्यास्तादृशींगोप्रमुखांअश्वपेशसं पेशइतिरूपनाम अश्वेननिरूपणीयांएवंरूपांधनान्याभिप्रायं गौश्चाश्वश्चाश्वेतिदक्षिणापरिगण-नेपुरुषाश्वयोःप्राधान्यात् तादृशींरातिंउपसृजन्तिददते तान्यजमानानस्मांश्चस्तोतॄंश्चवस्यसी-यः श्रेष्ठंस्वर्गादिस्थानंआसर्वतः प्रहिणेषि प्रकर्षेणनयसिखलुनयेत्यर्थः हिप्रसिद्धौ वयंचसुवी-राःशोभनपुत्रादिसहिताविदथेयज्ञेबृहत्महद्वचःप्रजातंवदेम उच्चारयामः स्तुमइत्यर्थः ॥ १६ ॥

१६. अग्नि, जो मेधावी स्तोताओं को गौ और अश्व आदि दान करते हैं, उन्हें तथा हमें श्रेष्ठ स्थान में ले चलो। हम वीरों से युक्त होकर यज्ञ में विशाल मंत्र पढ़ेंगे।

॥ इतिद्वितीयस्यपञ्चमेएकोनविंशोवर्गः ॥ १९ ॥

यज्ञेनवर्धतेतित्रयोदशर्चंद्वितीयंसूक्तं मण्डलद्रष्टुर्गृत्समदस्यार्षं मण्डलादित्वादाग्नेयमितिप-रिभाषयाग्नेयं पुरस्तादनुक्रान्तंविदमपिजागतम् यज्ञेनत्रयोदशेत्यनुक्रान्तम् प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्र-योराग्नेयेछन्दस्यस्यविनियोगः सूत्रितंतुपूर्वसूक्तएवोक्तम् तथाचतुर्विंशिकेतृतीयसवनेजातवेदस्य निविद्धानीयमिदं यज्ञेनवर्धतेत्याग्निमारुतमितिविहितत्वात् पृष्ठ्याभिप्लवषडहयोर्द्वितीयेऽहन्यपि-जातवेदस्यनिविद्धानमिदम् चातुर्विंशिकंतृतीयसवनमिति चतुर्विंशादतिदिष्टत्वात्।

तत्रप्रथमा—

यज्ञेनवर्धतजातवेदसमग्निंयजध्वंहविषातनागिरा।
समिधानंसुप्रयसंस्वर्णरंद्युक्षंहोतारंवृजनेषुधूर्षदम् ॥ १ ॥

यज्ञेन। वर्धत। जातऽवेदसम्। अग्निम्। यजध्वम्। हविषा। तना।
गिरा। सम्ऽइधानम्। सुऽप्रयसम्। स्वःऽनरम्। द्युक्षम्। होतारम्।
वृजनेषु। धूःऽसदम् ॥ १ ॥

हेयजमानाकल्विजोवा यूयं जातवेदसंयथावानविदितारंजातधनंजातप्रज्ञंवाग्निं यज्ञेनयागेन वर्धयतवर्धयत सामान्येनोक्त्वाविशेषेणाह—हविषाचरुपुरोडाशादिनातनाविस्तृतयागिरास्तुत्या-चयजध्वं पूजयध्वं कीदृशंतं समिधानंसमिध्यमानं सुप्रयसंशोभनान्नं स्वर्णरंस्वर्गेनिवन्मायजमा-नायस्यदातारं यद्वा स्वरितिसर्वपर्यायः स्तुतीनानितारः स्तोतारः बहुस्तोतारमित्यर्थः द्युक्षंदीप्तंद्यु-निवासिनंवाहोतारंहोमसंपादकं वृजनेषुबलेषुपूर्वदेवंबलस्यकर्तारमित्यर्थः अग्नेःपाटवेसतिशरीरं बलवद्भवतीतिप्रसिद्धम् ॥ १ ॥

१. अग्निदेव दीप्तिमान्, शोभन-अन्न-सम्पन्न, स्वर्गदाता उद्दीप्त, होम-निष्पादक और बलप्रदाता हैं। उन सर्वभूतज्ञ अग्नि को यज्ञ-द्वारा वर्द्धित करो और यज्ञ तथा विस्तृत स्तुति-द्वारा पूजा करो।

अभित्वानक्तीरुषसोववाशिरेग्नेवत्संनस्वसरेषुधेनवः ।
दिवइवेदरतिर्मानुषायुगाक्षपोभासिपुरुवारसंयतः ॥ २ ॥

अभि । त्वा । नक्तीः । उषसः । ववाशिरे । अग्ने । वत्सम् । न । स्वसरेषु । धेनवः । दिवःऽइव । इत् । अरतिः । मानुषा । युगा । आ । क्षपः । भासि । पुरुऽवार । सम्ऽयतः ॥ २ ॥

हेअग्ने त्वात्वांअभिप्रतिनक्तीः रात्रीः उषसः अहानिसर्वास्वपिरात्रिषुसर्वेष्वप्यहस्सु यद्वा नक्तशब्दःसायंकालंलक्षयति सायंप्रातरग्निहोत्रस्यसद्भावात् सर्वेषुकालेषुसायंप्रातःकालेषु वा ववाशिरे आकांक्षन्तेयजमानाइत्यर्थः यद्वा अहानिरात्रयश्चत्वामेवकामयन्ते होतुंकालेकर्मणश्चो-दनात् कालानांकामनमुपचर्यते तत्रदृष्टान्तः—स्वसरेषु स्वयंसरणशीलेष्वहस्सुसरणाधिकरणे-ष्वमीष्टेषुवा धेनवोवत्संन वत्समिव किंच हेपुरुवार बहुभिर्वरणीयाग्ने संयतोनियतस्त्वं दिवइव द्युलोकस्येवअरतिः व्याप्तोविस्तृतः यत्त्वानदिवानांहविःप्रदानायैवसर्वेनव्याप्तइत्यर्थः मानुषा मानुषाणांयजमानानांसंबन्धीनि युगायुगानि युगशब्दःकालोपलक्षकः प्रातरादिसवनानिसर्वे-ष्वपिसवनेषु अत्यन्तसंयोगेद्वितीया क्षपोरात्रीः सर्वास्वपिरात्रिष्वपिआभासि समन्ताद्दीप्यसे ॥२॥

२. अग्निदेव, जैसे दिन में गायें बछड़े की इच्छा करती हैं, वैसे ही तुम्हें यजमान लोग दिन और रात्रि में चाहते हैं। अनेक के मान-नीय अग्निदेव, तुम संयत होकर द्युलोक में व्याप्त हो। मनुष्यों के यज्ञों में सदा रहते हो। रात में प्रदीप्त होते हो।

तंदेवाबुध्नेरजसःसुदंससंदिवस्पृथिव्योररतिंन्येरिरे ।
रथमिववेद्यंशुक्रशोचिषमग्निंमित्रंनक्षितिषुप्रशंस्यम् ॥ ३ ॥

तम्। देवाः। बुध्ने। रजसः। सुऽदंससम्। दिवःपृथिव्योः। अरतिम्।
नि। एरिरे। रथम्ऽइव। वेद्यम्। शुक्रऽशोचिषम्। अग्निम्।
मित्रम्। न। क्षितिषु। प्रऽशंस्यम् ॥ ३ ॥

तंप्रसिद्धमुक्तगुणविशिष्टमग्निं देवाःप्रसिद्धाअन्यवह्न्यादयःऋत्विजोवा रजसोरंजनात्मकस्यलो-कस्यबुध्नेमूलेपृथिव्यांवेद्यामित्यर्थः न्येरिरेनितरामीरयन्ति व्यापारयन्तिस्वस्वहविर्ग्रहणाय प्रार्त्विक्पक्षे स्तोत्रादिनानितरांगच्छन्तिभजन्ते कीदृशमित्याह सुदंससंशोभनदर्शनंदिवस्पृथिव्योः द्यावापृथिव्योः अरतिंईश्वरंगन्तारंव्याप्तंवा वेद्यंवेदोपेतं तस्मैहितं रथमिवरथंयथास्वाभिमतदेशा-याप्रयन्त्येतद्वत् यद्वा रथमिवप्राप्तिसाधनत्वेनवर्तमानंवेद्यंवेदितव्यंशुक्रशोचिषंदीप्तवर्णमग्निंमि-त्रंन सखिवत् कार्यसाधकं यद्वा आदित्यमिव क्षितिषुयागभूमिषुमनुष्येषुवाप्रशंस्यंप्रकर्षेणस्तुत्यं एवंमहानुभावमग्निंन्येरिरइति ॥ ३ ॥

३. अग्नि सुदर्शन, द्यावा-पृथिवी के ईश्वर, धन-पूर्ण रथ के सदृश, दीप्तवर्ण, ज्वाला-स्वरूप, कार्यसाधक और यज्ञभूमि में प्रशंसित हैं। देवता लोग उन्हीं अग्नि को संसार के मूल देश में स्थापित करते हैं।

तमुक्षमाणंरजसिस्वआदमेचन्द्रमिवसुरुचंह्वारआदधुः।
पृश्न्याःपतरंचितयन्तमक्षभिःपाथोनपायुंजनसीउभेअनु ॥ ४ ॥

तम्। उक्षमाणम्। रजसि। स्वे। आ। दमे। चन्द्रम्ऽइव।
सुऽरुचम्। ह्वारे। आ। दधुः। पृश्न्याः। पतरम्। चितयन्तम्।
अक्षऽभिः। पाथः। न। पायुम्। जनसी इति। उभे इति। अनु ॥ ४ ॥

तंसुत्पतरंरजस्यन्तरिक्षेआउक्षमाणंसर्वतःसिञ्चन्तंवृष्टिजलं रजसिपृथिव्यांवेद्यांघृतादिनाआ सिच्यमानंवा स्वेस्वकीयेह्वारेविजनेदमेयागगृहेआदधुःआदधते कीदृशं चन्द्रमिवसुरुचं चन्द्र-मितिहिरण्यनाम हिरण्यमिवशोभनदीप्तिं पश्चात्पृश्न्यावस्थायांपृश्न्याःपतरंद्युलोकस्यान्तरिक्षस्या-गन्तारं अक्षभिःस्वकीयैर्ज्वालारूपैःअवयवैःचितयंतं चेतयमानं पाथोनपायुं उदकमिवरक्षकं उभे-जनसी सर्वस्यजनयित्र्यौद्यावापृथिव्यावनुव्याप्तंभूम्यांहोमाधारत्वेनस्थितत्वाद्दिविआपणायद्युलो-कगामिनमितिभावः एवंरूपमग्निमादधते ॥ ४ ॥

४. अग्निदेव, अन्तरिक्ष वृष्टि-जल-दाता, चन्द्रमा की तरह दीप्ति-विशिष्ट, अन्तरिक्षगामी ज्वाला-द्वारा लोगों को चैतन्य देनेवाले, जल की तरह रक्षक और सबकी जनयित्री द्यावा-पृथिवी को व्याप्त करनेवाले हैं। उन्हीं अग्नि को उस निर्जन गृह में स्थापित किया गया है।

अथपञ्चमी—

सहोताविश्वंपरिभूत्वध्वरंतमुहव्यैर्मनुषऋञ्जतेगिरा ।
हिरिशिप्रोवृधसानासुजर्भुरद्द्यौर्नस्तृभिश्चितयद्रोदसीअनु ॥५॥२०॥

सः । होता । विश्वम् । परि । भूतु । अध्वरम् । तम् । ऊँ इति ।
हव्यैः । मनुषः । ऋञ्जते । गिरा । हिरिऽशिप्रः । वृधसानासु ।
जर्भुरत् । द्यौः । न । स्तृऽभिः । चितयत् । रोदसी इति । अनु ॥५॥२०॥

सोऽग्निर्होताहोमनिष्पादकःसन्विश्वंसर्वमध्वरंयागंपरिभूतु परितोभवतु तमुतमेवाग्निंहव्यैर्हवि-र्भिःगिरास्तुत्याच मनुषोमनुष्याऋञ्जते प्रसाधयन्ति ऋञ्जतिःप्रसाधनकर्मा हिरिशिप्रोहरणशीलह-नुःदीप्तोष्णीषोवा शिप्राःशीर्षस्थनिववाहिण्यर्थीरित्यादिमन्त्रान्तरात् । वृधसानासुप्रवर्धमानास्वो-षधीषुज्वालाभ्रष्टवाञ्जर्भुरत् पूर्यमाणोपक्षगन्ता यस्मंवपदं यद्वा द्वितीयार्थेसप्तमी वर्धमानाओषधी-र्जर्भुरत् पुनःपुनर्दहन्नित्यर्थः द्यौर्द्युलोकोन्तरिक्षंस्तृभिर्नक्षत्रैरिवरोदसीअनुद्यावापृथिव्यावनु-चितयत् चेतयति ज्वालाभिर्विस्फुलिङ्गैश्चभुवमन्तरिक्षंचव्याप्नोतीत्यर्थः ॥ ५ ॥

५. होम-निष्पादक होकर अग्निदेव सारे यज्ञों को व्याप्त करें। मानवों ने हव्य और स्तुति-द्वारा उन्हें अलंकृत किया है। दाहक-शिखा-युक्त अग्नि वर्द्धमान ओषधियों के बीच जलकर, जैसे नक्षत्र आकाश में चमकते हैं, वैसे ही, द्यावा-पृथिवी को प्रकाशित करते हैं।

॥ इतिद्वितीयस्यपञ्चमेविंशोवर्गः ॥ २० ॥

अथषष्ठी—

सनोरेवत्समिधानःस्वस्तयेसंददस्वान्रयिमस्मासुदीदिहि ।
आनःकृणुष्वसुवितायरोदसीअग्नेहव्यामनुषोदेववीतये ॥ ६ ॥

सः । नः । रेवत् । सम्ऽइधानः । स्वस्तये । सम्ऽददस्वान् । रयिम् ।
अस्मासु । दीदिहि । आ । नः । कृणुष्व । सुविताय । रोदसी इति ।
अग्ने । हव्या । मनुषः । देव । वीतये ॥ ६ ॥

हेअग्ने सत्वादृशस्त्वंनोऽस्माकं स्वस्तये स्वस्तीत्यविनाशिनाम क्षेमायरेवद्धनयुक्तं रयिंधनं उ-पर्युपरिवृद्धिमत् दानयोग्यंवाधनंअस्मासुसंददस्वान् सम्यक्प्रयच्छन् समिधानोऽस्माभिःसम्यगि-ध्यमानःसन्दीदिहि दीप्यस्व यद्वा रेवदितिक्रियाविशेषणं राःधनंतद्वद्धिमत्प्रयातथादीप्य-

१ ऋ० सं० ४. ३. १६।

त्वंच तथाभूतःसन्नोस्मभ्यंसुविताय सुहिताय शोभनफलाय रोदसीद्यावापृथिव्यावाकृणुष्व सर्वतःकुरुष्व उभौलोकौभोगप्रदौकुर्वित्यर्थः किमर्थमितितदुच्यते हेदेवाग्ने मनुषोमनुष्यस्ययजमानस्य ममसंबन्धीनि हव्याहवींषिवीतयेदेवेभ्योभक्षणायपुनःपुनर्यागाद्यनुष्ठानायेत्यर्थः ॥ ६ ॥

६. अग्निदेव, हमारे मंगल के लिए क्रमागत और वर्द्धित धन देते हुए तुम प्रज्वलित होकर प्रकाशित होओ। अग्नि, द्यावा-पृथिवी में हमें फल दो। मनुष्यों-द्वारा प्रदत्त हव्य देवों के भक्षण के लिए लाया जाय।

दानोअग्नेबृहतोदाःसहस्रिणोदुरोनवाजंश्रुत्याअपावृधि ॥
प्राचीद्यावापृथिवीब्रह्मणाकृधिस्व१र्णशुक्रमुषसोविदिद्युतुः ॥७॥

दाः । नः । अग्ने । बृहतः । दाः । सहस्रिणः । दुरः । न । वाजम् । श्रुत्यै । अप । वृधि । प्राची इति । द्यावापृथिवी इति । ब्रह्मणा । कृधि । स्वः । न । शुक्रम् । उषसः । वि । दिद्युतुः ॥ ७ ॥

हेअग्ने नोस्मभ्यं बृहतोमहतः प्रभूतान्गवाश्वादिधनविशेषान् दाःदेहि तथासहस्रिणः सहस्रसंख्योपेतान् पुत्रभृत्यादीन्दाः देहि ददातेश्छान्दसेलुङिरूपम् वाक्यभेदादनिघातः श्रुत्यै-कीर्त्यै वाजमन्नं दुरोनवस्य द्वाराण्यपि नशब्दश्चार्थे अपावृधि अपवृणु प्रेरयेत्यर्थः यद्वा द्वाराणीव बलात्युपायान्विवृणयति तदर्थंद्यावापृथिवीब्रह्मणापरिवृढेनकर्मणाप्राचीप्रकृष्टाञ्चने अस्मदनुकूले कृधिकुरु स्वर्ण आदित्यइवयथाजगत्प्रकाशयति तद्वत् शुक्रंदीप्तंत्वामुषसः उषःकालाविदिद्युतुः विद्योतयन्ति उषःकालेह्यग्नयःप्रज्वाल्यन्ते ॥ ७ ॥

७. अग्नि, हमें यथेष्ट गौ, अश्व आदि तथा सहस्र-संख्यक पुत्र, पौत्र आदि दो। कीर्त्ति के लिए अन्न दो और अन्न का द्वार खोलो। उत्कृष्ट यज्ञ-द्वारा द्यावा-पृथिवी को हमारे अनुकूल करो। आदित्य की तरह उषायें तुम्हें प्रकाशित करती हैं।

सइधानउषसोराम्याअनुस्व१र्णदीदेदरुषेणभानुना ।
होत्राभिरग्निर्मनुषःस्वध्वरोराजाविशामतिथिश्चारुरायवे ॥ ८ ॥

सः । इधानः । उषसः । राम्याः । अनु । स्वः । न । दीदेत् । अरुषेण । भानुना । होत्राभिः । अग्निः । मनुषः । सुऽअध्वरः । राजा । विशाम् । अतिथिः । चारुः । आयवे ॥ ८ ॥

सोऽग्निः रम्याः रमणहेतुभूताः उषसः अनु अनुलक्ष्य क्षपानः इध्यमानः दीपितः सन् स्वरुचे-णरोचमानेन भानुना तेजसा स्वर्ण आदित्य इव दीदेत् दीप्यते सोऽग्निर्मनुषो मनुष्यस्य होतुः होमादि होषे विवाज्ञम होमसाधनभूताभिः स्तुतिभिः स्तूयमानः स्वध्वरः शोभनयागो विश्पतिः प्रजानां राजमानः स्वामी आयवे मनुष्याय यजमानाय चर्षणिः चाकः चरणशीलः अतिथिः अति-थिवत्पूज्यो भवति ॥ ८ ॥

८. रमणीय उषा में अग्नि प्रज्वलित होकर, सूर्य की तरह, उज्ज्वल किरणों में देदीप्यमान होते हैं। मनुष्यों के होमसाधक, स्तुति-द्वारा स्तूयमान, उत्तम यज्ञवाले और प्रजाओं के स्वामी अग्नि यजमान के पास, प्रिय अतिथि की तरह, आते हैं।

एवानो॑अग्ने॒अ॒मृते॑षुपूर्व्य॒धीष्पी॑पायबृ॒हद्दि॑वेषु॒मानु॑षा ।
दुहा॑नाधे॒नुर्वृ॒जने॑षुका॒रवे॒त्मना॑श॒तिनं॑पुरु॒रूप॑मि॒षणि॑ ॥ ९ ॥

ए॒व । नः॒ । अ॒ग्ने॒ । अ॒मृते॑षु । पू॒र्व्य॒ । धीः । पी॒पा॒य॒ । बृ॒हत्ऽदि॑वेषु । मानु॑षा । दुहा॑ना । धे॒नुः । वृ॒जने॑षु । का॒रवे॑ । त्मना॑ । श॒तिन॑म् । पु॒रु॒ऽरूप॑म् । इ॒षणि॑ ॥ ९ ॥

बृहद्दिवेषु प्रभूतद्युतिषु अमृतेषु देवेषु मध्ये हे पूर्व्य पूर्वभाविन् अग्ने त्वां मानुषा मनुष्याणां मध्ये नोऽस्मदीया धीर्बुद्धिः स्तुतिकर्म वा एव एवं पीपाय प्याययति यद्वा मानुषा मनुष्याणां धीः त्वदीया बुद्धिः कर्म वाप्याययतु यथा त्वदीया धीः वृजनेषु यज्ञेषु कारवे स्तोत्रे दुहाना धेनुः दोग्ध्री धेनुरिव दुग्धोपममेव त्मना आत्मनैव इषणि एषणायां सत्यां शतिनं अपरिमितसंख्याकं पुरुरूपं अश्वा-द्यादिरूपेण नानारूपं धनसमूहं दुहाना भवति ॥ ९ ॥

९. अग्नि, तुम यथेष्ट द्युतिवाले हो। देवों के पूर्ववर्ती मनुष्यों की स्तुति तुम्हें आप्यायित करती है। दूधवाली गाय की तरह यह स्तुति यज्ञस्थित स्तोता की तरह स्वयं अपरिमित और विविध प्रकार धन प्रदान करती है।

व॒यम॑ग्ने॒अर्व॑तावासु॒वीर्यं॒ब्रह्म॑णावाचितये॒मा॒जनाँ॒अति॑ ।
अ॒स्माकं॑द्यु॒म्नमधि॒पञ्च॑कृ॒ष्टिषू॒च्चास्व१॒र्णशु॑शुचीत॒दुष्ट॑रम् ॥ १० ॥

व॒यम् । अ॒ग्ने॒ । अर्व॑ता । वा॒ । सु॒ऽवीर्य॑म् । ब्रह्म॑णा । वा॒ । चि॒त॒ये॒म॒ । जना॑न् । अति॑ । अ॒स्माक॑म् । द्यु॒म्नम् । अधि॑ । पञ्च॑ । कृ॒ष्टिषु॑ । उ॒च्चा । स्वः॑ । न । शु॒शु॒ची॒त॒ । दु॒स्तर॑म् ॥ १० ॥

२

हेअग्ने वयंयजमानाः सुवीर्यैःशोभनसामर्थ्यैर्विवयथावथा अर्वैर्वावा अरणकुशलेनाश्वेन वाशब्दश्चार्थे ब्रह्मणावाअन्नेनचत्वद्दत्तेनजनानस्मत्समानानतिविचयेम अतिक्रम्यशायेम-हि कर्मणिकर्तृप्रत्ययः यद्वा त्वद्दत्तेनानेनचसुवीर्यंचियेम प्रकाशायतदर्थमस्माकंपञ्च पञ्चसु कृष्टिषुजनेषुनिषादपञ्चमेषुचतुर्षुवर्णेषुउच्चावच्चैःअभिभूतं दुस्तरं अन्येनामाप्तंद्युम्नंधनं स्वर्णं सूर्यइव अधि अधिकं शुशुचीतदीप्यतां अचीत्ययमनर्थकोवा ॥ १० ॥

१०. अग्नि, हम तुम्हारे लिए अन्न और अश्व से यथेष्ट सामर्थ्य प्राप्त करके सबको लांघ जायेंगे और इससे, हमारी अनन्त और दूसरों के लिए अप्राप्य धनराशि सूर्य-की तरह, पाँच वर्णों (चार वर्ण और पंचम निषाद) के ऊपर दीप्तिमान् होगी।

सनोंबोधिसहस्यप्रशंस्योयस्मिन्सुजाताइषयन्तसूरयः ।
यमग्नेयज्ञमुपयन्तिवाजिनोनित्यैतोकेदीदिवांसंस्वेदमे ॥ ११ ॥

सः । नः । बोधि । सहस्य । प्रऽशंस्यः । यस्मिन् । सुऽजाताः ।
इषयन्त । सूरयः । यम् । अग्ने । यज्ञम् । उपऽयन्ति । वाजिनः ।
नित्ये । तोके । दीदिऽवांसम् । स्वे । दमे ॥ ११ ॥

हेअग्ने सहस्यशत्रूणामभिभवितः बलपभववा प्रशंस्यः स्तुत्यः सत्वंनोस्मदीयंस्तोत्रादिकं बोधिबुध्यस्व सहत्पुकंकइत्याह—यस्मिन्नग्नौसुजाताः शोभनजननाः सूरयः स्तोतारऋत्विजः इषयन्त गमयन्तिस्तोत्राणि किञ्च हेअग्नेयज्ञंयजनीयंयंवाजिनोहविर्लक्षणान्नवन्तोयजमानानि-त्येतोकेऔरसेपुत्रेनिमित्तभूतेसति यद्वा तस्मिन्यथादीप्यतेपुत्रगृहेयथापितादीप्यतेतद्वत् स्वेदमे स्वकीयेयागगृहेस्वनीयादिस्थानेदीदिवांसंदीप्यमानमुपयन्ति हविःस्तोत्रादिनासबोधीत्यन्वयः ॥ ११ ॥

११. शत्रु-पराजेता अग्नि, तुम हमारी स्तुति के योग्य हो। हमारा स्तोत्र श्रवण करो। सुजन्मा स्तोता लोग तुम्हारे ही उद्देश्य से स्तुति करते हैं। अग्नि, रस और पुत्र की प्राप्ति के लिए हव्य-विशिष्ट यजमान के यागगृह में दीप्यमान और यजनीय अग्नि की पूजा की जाती है।

उभयासोजातवेदःस्यामतेस्तोतारोअग्नेसूरयश्चशर्मणि ॥
वस्वोरायःपुरुश्चन्द्रस्यभूयसःप्रजावतःस्वपत्यस्यशग्धिनः ॥ १२ ॥
उभयासः । जातऽवेदः । स्याम । ते । स्तोतारः । अग्ने । सूरयः ।
च । शर्मणि । वस्वः । रायः । पुरुऽचन्द्रस्य । भूयसः । प्रजाऽवतः ।
सुऽअपत्यस्य । शग्धि । नः ॥ १२ ॥

हे जातवेदः जातानां वेदितरग्ने स्तोतारः त्वां स्तुवन्त ऋत्विजः सूरयो मेधाविनो यजमानाश्च सुम्नयासः उभये वयं शर्मणि सुखे निमित्तभूते सति ते तव तत्संबन्धिनः स्याम भवेम यद्वा ते शर्मणि स्याम त्वं च नोऽस्माकं वस्वो निवासहेतोर्वसिष्ठस्य रायो धनस्य पुरुश्चन्द्रस्य अतिशयेनाह्लादकस्य बहुहिरण्योपेतस्य वा भूयसः प्रभूतस्य प्रजावतो भृत्याद्युपेतस्य पुत्रादिभोगपर्याप्तस्य वा स्वपत्यस्य शोभनपुत्रस्य ईदृशं धनं नोऽस्मभ्यं रासि देहि दातुं शक्तो भवसि ॥ १२ ॥

१२. सर्वभूतज्ञ अग्नि, स्तोता और मेधावी यजमान—हम दोनों सुख-प्राप्ति के लिए तुम्हारे ही होंगे। हमारे निवास-हेतु, अतिशय आह्लादप्रद, प्रभूत और पुत्र-प्रपौत्र आदि से युक्त धन दो।

ये स्तो॒तृभ्यो॒ गोअ॑ग्रा॒मश्व॑पेशस॒मग्ने॑ रा॒तिमु॑पसृ॒जन्ति॑ सू॒रयः॑।
अ॒स्माञ्च॒ ताँश्च॒ प्र हि नेषि॒ वस्य॒ आ बृ॒हद्व॑देम वि॒दथे॑ सु॒वीराः॑ ॥ १३ ॥ २१ ॥

ये । स्तो॒तृऽभ्यः॑ । गोऽअ॑ग्राम् । अश्व॑ऽपेशसम् । अग्ने॑ । रा॒तिम् । उ॒प॒ऽसृ॒जन्ति॑ । सू॒रयः॑ । अ॒स्मान् । च॒ । तान् । च॒ । प्र । हि । नेषि॑ । वस्यः॑ । आ । बृ॒हत् । व॒दे॒म॒ । वि॒दथे॑ । सु॒ऽवीराः॑ ॥ १३ ॥ २१ ॥

ये स्तोतृभ्य इति त्रयोदशी व्याख्याता ॥ १३ ॥

१३. अग्नि, जो मेधावी लोग स्तोताओं को गौ और अश्व आदि धन प्रदान करते हैं, उन्हें तथा हमें श्रेष्ठ स्थान में ले चलो। वीर-युक्त होकर हम यज्ञ में बृहत् मंत्र का उच्चारण करेंगे।

समिद्धो अग्निरित्येकादशर्चं तृतीयं सूक्तं गार्त्समदमार्षं त्रैष्टुभं सप्तमी जगती समिद्धोऽग्निर्नराशंसस्तनूनपादादय एकादशाप्रियो देवताः समिद्ध एकादशाप्रं सप्तमी जगतीत्यनुक्रमणिका पशौ शुनकानामिदमाप्रीसूक्तं गृत्समदस्यापि शुनकत्वात् समिद्धो अग्निरिति शुनकानामिति हि सूत्रितम्।

तत्र प्रथमा—

समि॑द्धो अ॒ग्निर्निहि॑तः पृथि॒व्यां प्र॒त्यङ्विश्वा॑नि॒ भुव॑नान्यस्थात्।
होता॑ पाव॒कः प्र॒दिवः॑ सु॒मे॒धा दे॒वो दे॒वान्य॑जत्व॒ग्निरर्ह॑न् ॥ १ ॥

सम्ऽइ॑द्धः । अ॒ग्निः । निऽहि॑तः । पृ॒थि॒व्याम् । प्र॒त्यङ् । विश्वा॑नि । भुव॑नानि । अ॒स्था॒त् । होता॑ । पा॒व॒कः । प्र॒ऽदिवः॑ । सु॒ऽमे॒धाः । दे॒वः । दे॒वान् । य॒ज॒तु॒ । अ॒ग्निः । अर्ह॑न् ॥ १ ॥

पृथिव्यां वेदिलक्षणायां समिद्धः सम्यग्दीप्तः पवमानकोऽग्निः निहितः स्थापितः सन् विश्वानि सर्वाणि भुवनानि भूतजातानि प्रत्यङ् अभिमुखः सन् अस्थात् तिष्ठति यथा सर्वे जनाः प-

स्पन्ति यथा प्रवृद्धोभवदित्यर्थः किञ्च सोग्निर्होताहोमनिष्पादकोदेवानामाह्वाताचापावकः शोधकः मद्रिवः पुराणः सुमेधाः शोभनप्रज्ञोदेवोद्योतमानः एवंमहानुभावोग्निः अर्हन् यागयोग्यः सन् देवान्यजतु अन्नमहव्यानिन्द्रादीन्पूजयतु ॥ १ ॥

१. वेदी पर निहित समिद्ध नामक अग्नि सारे गृह के सामने अवस्थित हैं। होम-निष्पादक, विशुद्धताकारी, प्राचीन, प्रज्ञा-संयुक्त, द्योतमान और पूजा-योग्य अग्नि देवों की पूजा करें।

नरा॒शंसः॒प्रति॒धामा॑न्य॒ञ्जन्ति॒स्रोदि॒वःप्रति॑म॒ह्नास्व॒र्चिः ।
घृ॒त॒प्रुषा॒मन॑साह॒व्यमु॒न्दन्मू॒र्धन्य॒ज्ञस्य॒सम॑नक्तु॒दे॒वान् ॥ २ ॥

नरा॒शंसः॑ । प्रति॑ । धामा॑नि । अ॒ञ्जन् । ति॒स्रः । दिवः॑ । प्रति॑ । म॒ह्ना । सु॒ऽअ॒र्चिः । घृ॒त॒ऽप्रुषा॑ । मन॑सा । ह॒व्यम् । उ॒न्दन् । मू॒र्धन् । य॒ज्ञस्य॑ । सम् । अ॒न॒क्तु॒ । दे॒वान् ॥ २ ॥

नराशंसः नरैर्नेतृभिर्ऋत्विग्भिः शंसनीयएवंनामकोग्निः स्वर्चिः शोभनज्वालःसन् धामानिस्थानानिआहुत्यधिकरणानिवेदीसंज्ञकानि प्रति प्रत्येकंमह्नास्वमहिम्ना अञ्जन्व्यक्तीकुर्वन् तिस्रोदिवः द्योतमानांस्त्रीन्भूम्यादिलोकांश्चप्रतिप्रत्येकमञ्जन् स्थित्याभूमिंप्रकाशेनान्तरिक्षंहविःप्रापणेनदिवमित्यभिप्रायः मह्ना लोकानांप्रत्येकंत्रित्वोपेतत्वात् तिस्रोदिवइत्यविरुद्धं तिस्रोदिवः पृथिवीस्त्रिसहस्यादिमन्त्रवर्णात् । त्रयोवाइमेत्रिवृतोलोकाइतिब्राह्मणाच्च । तथाघृतप्रुषाघृतसिञ्चता मनसाहव्यंउन्दन् क्लेदयन् स्निग्धीकुर्वन् यज्ञस्यमूर्धन् मूर्धनिमुखेहोमसमयेदेवान्यष्टव्यान् समनक्तु सम्यग्व्यक्तीकरोतु तर्पयत्वित्यर्थः ॥ २ ॥

२. नराशंस नामक अग्नि, सुन्दर ज्वाला से युक्त होकर, अपनी महिमा से, प्रत्येक आहुति-स्थल और प्रकाशमान तीनों लोकों को व्यक्त करते हुए, घी बरसाने की इच्छा से, हव्य स्निग्ध करके, यज्ञ के सामने देवों को प्रकाशित करें।

अथतृतीया—

ई॒ळि॒तोअ॑ग्ने॒मन॑सानो॒अर्ह॑न्दे॒वान्य॑क्षि॒मानु॑षा॒त्पूर्वो॑अ॒द्य ।
सआव॑हम॒रुतां॒शर्धो॒अच्यु॑त॒मिन्द्रं॑नरोब॒र्हि॒षदं॑यजध्वम् ॥ ३ ॥

ई॒ळि॒तः । अ॒ग्ने॒ । मन॑सा । नः॒ । अर्ह॑न् । दे॒वान् । य॒क्षि॒ । मानु॑षात् । पूर्वः॑ । अ॒द्य । सः । आ । व॒ह॒ । म॒रुता॑म् । शर्धः॑ । अच्यु॑तम् । इन्द्र॑म् । न॒रः॒ । ब॒र्हि॒ऽसद॑म् । य॒ज॒ध्व॒म् ॥ ३ ॥

१ ऐ० ब्रा० २. १७.।

हेअग्ने ईळितोस्माभिःस्तुतःसन् मनसास्मदनुरक्तेनदेवानांयागकर्मणाअर्हन् यागयोग्यःसन् मानुषाद्धोतुःपूर्वः पूर्वभावी नोस्मदर्थमद्यास्मिन्दिनेदेवान्यक्ष्यात् यक्षि त्वमेवयजसि सयादृशोयष्टात्वमावहआकारय कान् मरुतांशर्धोगणंअच्युतमक्षीणमिन्द्रंतदविनाभूतमिन्द्रमपि यद्वा मरुद्गणोपेतमिन्द्रंअनन्तरं हेनरोनेतारऋत्विजःबर्हिषदंबर्हिषिसीदन्तमिन्द्रंयजध्वम् पूजयध्वम् ॥ ३ ॥

३. इलित या इला नामक अग्निदेव, हम पर प्रसन्न चित्त से, यागकर्म के योग्य होकर, आज, हमारे लिए, मनुष्यों के पूर्ववर्त्ती होकर देवों का यज्ञ करो। मरुतों और अच्युत इन्द्र का सम्बोधन करो। ऋत्विको, कुश पर बैठे हुए इन्द्र का यज्ञ करो।

देवंबर्हिर्वर्धमानंसुवीरंस्तीर्णंरायेसुभरंवेद्यस्याम्।
घृतेनाक्तंवसवःसीदतेदंविश्वेदेवाआदित्यायज्ञियासः ॥ ४ ॥

देवं। बर्हिः। वर्धमानम्। सुऽवीरम्। स्तीर्णम्। राये। सुऽभरम्। वेदी इति। अस्याम्। घृतेन। अक्तम्। वसवः। सीदत। इदम्। विश्वे। देवाः। आदित्याः। यज्ञियासः ॥ ४ ॥

हेबर्हिःदेव एवदभिमानिन्नग्ने वर्धमानं सुवीरं शोभनवीरसंपादकं सुभरंसुपूर्णंस्तीर्णं अस्तीर्यैर्ऋत्विग्भिरास्तृतं भव किमर्थं रायेधनाय अस्यांवेद्यांवेद्यां सप्तम्यर्थेप्रगृह्यसंज्ञा संहितायां यणादेशश्छान्दसः घृतेनाज्येनाक्तमिदंस्निग्धंबर्हिःसीदत के हेवसवः एतन्नामकाः हेविश्वेसर्वे देवाः हेआदित्याः यज्ञियासोयज्ञार्हास्तेयूयमिदंबर्हिः सीदत अस्मिन्बर्हिषिनिषीदतेत्यर्थः ॥४॥

४. द्योतमान कुश-स्वरूप अग्नि, हमारे धन-लाभ के लिए, इस वेदी पर अच्छी तरह विस्तृत हो जाओ। तुम सदा बढ़नेवाले और वीर-प्रदाता हो। वसुओ, विश्वदेवो, यज्ञ-योग्य आदित्यो, तुम घी-लगाये कुश पर बैठो।

विश्रयन्तामुर्वियाहूयमानाद्वारोदेवीःसुप्रायणानमोभिः।
व्यचस्वतीर्विप्रथन्तामजुर्यावर्णंपुनानायशसंसुवीरम् ॥ ५ ॥२२॥

वि। श्रयन्ताम्। उर्विया। हूयमानाः। द्वारः। देवीः। सुप्रऽअयनाः। नमःऽभिः। व्यचस्वतीः। वि। प्रथन्ताम्। अजुर्याः। वर्णम्। पुनानाः। यशसम्। सुऽवीरम् ॥ ५ ॥ २२ ॥

द्वारोदेवीः अग्नेर्द्वाराभिमानिन्योदेव्योविश्रयन्तां विविच्यश्रयन्तां विवृताभिमाना-भवन्तु कीदृश्यस्ताः उर्विया उर्व्योमहत्यः नमोभिर्नमस्कारोपेतैःस्तोत्रैर्हूयमानाः सुप्रायणाः

सुखप्रवेशेनगन्तव्याः ईदृश्योदेव्योविप्रथन्तां किञ्च व्यचस्वतीः व्याप्तिमत्यः अजुर्याः अहिंस्याः अजननाया सुवीरंशोभनपुत्राद्युपेतं यशसंयशोयुक्तं वर्णं वर्णनीयंरूपविशेषं पुनानाः यजमानायशोधयित्र्यः संपादयित्र्योदेव्योविप्रथन्तां विशेषेणप्रख्याताभवन्तु ॥ ५ ॥

५. हे द्योतमान, द्वार-रूप अग्नि, तुम खुल जाओ। तुम महान् हो। लोग नमस्कार करते हुए तुम्हारे लिए हवन करते और सरलता से तुम्हारे पास जाते हैं। तुम व्यापक, अहिंसनीय, वीर-विशिष्ट, यशोयुक्त और वर्णनीय रूप के सम्पादक हो। तुम भली भाँति प्रसिद्ध होओ।

साध्वपांसिसनतानउक्षितेउषासानक्तावय्येवरण्विते ।
तन्तुंततंसंवयन्तीसमीचीयज्ञस्यपेशःसुदुघेपयस्वती ॥ ६ ॥

साधु । अपांसि । सनता । नः । उक्षिते इति । उषसानक्ता । वय्याऽइव । रण्विते इति । तन्तुम् । ततम् । संवयन्ती इति सम्ऽवयन्ती । समीची इति सम्ऽईची । यज्ञस्य । पेशः । सुदुघे इति सुऽदुघे । पयस्वती इति ॥ ६ ॥

साधुसाधूनि नोऽस्मदीयानि अपांसि कर्माणि उद्दिश्य सनता सनातनेन अविच्छिन्नप्रवृत्तिकेनस्तोत्रादिना उक्षिते पूजिते यद्वा पुराणवाचीविभक्त्यन्तःसनच्छब्दोस्ति तस्यप्रथमाद्विवचनस्याकारः सनातने नित्येइत्यर्थः अस्मिन्पक्षे उक्षिते फलस्यसेचयित्र्यौ कर्तरिनिष्ठा उषासानक्ता अहोरात्रदेवते वय्येव कुशलेव रण्विते शब्दितेस्तुते परस्परंगच्छन्त्यौवा ततं विस्तृतं तन्तुं तन्तुस्थानीयं यज्ञावयवं संवयन्ती सम्यक् चित्रं सहवा वयन्त्यौ उत्पादयित्र्यौ समीची सम्यक्प्रवृत्तिके परस्परानुकूले किमर्थंसंवयन्ती यज्ञस्यानुष्ठीयमानस्यपेशोरूपंनिर्मातुमितिशेषः यज्ञंनिर्वर्तयितुं तदवयवानुक्रमेणानुष्ठापयित्र्यावित्यर्थः अहोरात्राभ्यांहियज्ञास्तन्यन्ते सुदुघे सुष्ठु फलस्यदोग्ध्र्यौ पयस्वती उदकवत्यौ अहोरात्राभ्यांखलुवृष्टिर्जायते एवंमहानुभावे अहोरात्रदेवते अस्मद्यज्ञं निर्वहतामित्यर्थः ॥ ६ ॥

६. हमें अच्छे कर्म-फल देनेवाली अग्नि-रूप उषायें रात्रि को वयन-चतुरा दो रमणियों की तरह, सहायता के लिए, परस्पर जाते-आते, यज्ञ का रूप बनाने के लिए, परस्पर अनुकूल होकर बड़े तन्तु का वयन करती हैं। वे अतीव फलदाता और जल-युक्त हैं।

दैव्याहोतारापथमाविदुष्टरऋजुयक्षतःसमृचावपुष्टरा ।
देवान्यजन्तावृतुथासमञ्जतोनाभापृथिव्याअधिसानुषुत्रिषु ॥७॥

दैव्या । होतारा । प्रथमा । विदुःऽतरा । ऋजु । यक्षतः । सम् ।
ऋचा । वपुःऽतरा । देवान् । यजन्तौ । ऋतुऽथा । सम् ।
अञ्जतः । नाभा । पृथिव्याः । अधि । सानुषु । त्रिषु ॥ ७ ॥

दैव्या दिविभवौ दिव्यौ अग्नी यस्माद्दिव्यादग्नेर्जातौ होतारावाह्वातारौ देवानां होमनिष्पादकौ वाग्नी पार्थिवान्तरिक्ष्यौ प्रथमा प्रथमं भवन्तौ विदुष्टरा विद्वत्तमौ वपुष्टरा अतिशयेन वपुष्मन्तौ ऋचा मन्त्रेण ऋजु अकुटिलं यथा तथा सम्यक् यक्षतः पूजयतः ऋतुथा ऋतावृतौ यष्टव्यकाले देवान् यजन्तौ यजन्तौ देवौ पृथिव्याः नाभा नाभौ उत्तरवेद्यां अधि उपरि त्रिषु सानुषु समुच्छ्रितेषु प्रदेशेषु गार्हपत्यादिषु समञ्जतः सम्यक् गच्छतः अञ्जतेर्लेट्यडागमः ॥ ७ ॥

७. अग्निरूप दिव्य दो होता पहले ही यज्ञ के योग्य हैं। वे सर्वापेक्षा विद्वान् और विशाल शरीर से संयुक्त हैं। वे मंत्र-द्वारा अच्छी तरह पूजा करते और यथासमय देवों के लिए यज्ञ करते हैं। वे पृथिवी की नाभिरूपिणी उत्तर-वेदी के गार्हपत्य आदि तीन अग्नियों के प्रति गमन करते हैं।

सरस्वतीसाधयन्तीधियंनइळादेवीभारतीविश्वतूर्तिः ।
तिस्रोदेवीःस्वधयाबर्हिरेदमच्छिद्रंपान्तुशरणंनिषद्य ॥ ८॥

सरस्वती । साधयन्ती । धियम् । नः । इळा । देवी । भारती ।
विश्वऽतूर्तिः । तिस्रः । देवीः । स्वधया । बर्हिः । आ । इदम् ।
अच्छिद्रम् । पान्तु । शरणम् । निऽसद्य ॥ ८ ॥

नोऽस्मदीयां धियं बुद्धिं यागं वा साधयन्ती निर्वर्तयन्ती सरस्वती इळा पशुरूपाभिमानिका देवी भारती च विश्वतूर्तिर्विश्वानि तूर्णानि यस्याः सा तथोक्ता सर्वविषयव्याप्ता एवमुभयविशेषणे तिस्रो देवीः एतास्तिस्रो देव्यः स्वधया अस्मदीयेन हविषा निमित्तेनेदं बर्हिर्यज्ञं अच्छिद्रं यथा तथा पान्तु किंकृत्वा शरणं यागगृहं आ निषद्य आश्रित्य यद्वा स्वधया इदं बर्हिः इमं यज्ञम् आगत्यास्मदीयं शरणं गृहं निषद्याच्छिद्रं यथा तथा पान्तु ॥ ८ ॥

८. हमारे यज्ञ की निष्पादिका अग्निरूप सरस्वती, इळा और सर्वव्यापिका भारती, ये तीनों देवियाँ यागगृह का आश्रय करके, हव्य-लाभ के लिए, निर्दोषरूप से, हमारे यज्ञ का पालन करें।

अथ पिशङ्गरूप इति नवमीत्वाष्ट्रस्य पशोः पुरोडाशस्य याज्या पिशङ्गरूपः सुभरो वयोधाः प्रथमभाजं यशसं वयोधामिति लिङ्गविनियोगात्।

नैवानवमी—

पिशङ्गरूपः सुभरो वयोधाः श्रुष्टी वीरो जायते देवकामः ।
प्रजां त्वष्टा वि ष्यतु नाभिमस्मे अथा देवानामप्येतु पाथः ॥ ९ ॥

पिशङ्गऽरूपः । सुऽभरः । वयःऽधाः । श्रुष्टी । वीरः । जायते ।
देवऽकामः । प्रऽजाम् । त्वष्टा । वि । स्यतु । नाभिम् । अस्मे इति ।
अथ । देवानाम् । अपि । एतु । पाथः ॥ ९ ॥

पिशङ्गरूपःसुवर्णवर्णोनानारूपोवासुभरःशोभनयज्ञःशोभनभरणोवा वयोधावयसोन्नस्य धारयितादातावा श्रुष्टीक्षिप्रगुणः वीरोविविधमीरयिता देवकामः देवाःकाम्यन्तेयेनतादृशः पुत्रो-जायते जायतांपुत्रस्त्वष्टुरनुग्रहात् सचत्वष्टाएतन्नामकोदेवोस्मेअस्मभ्यंनाभिंकुलस्यबन्धिकांप्रजां पुत्रादिरूपांविष्यतु विमुञ्चतु विसृजत्वित्यर्थः अथअपिचदेवानांसंबन्धिपाथोन्नमप्यस्मानेतु ग-च्छतु अपिःक्रिययासंबध्यते गच्छत्वित्यर्थः ॥ ९ ॥

९. अग्नि-स्वरूप त्वष्टा की दया से हमारे पिशंग वर्ण, यज्ञकर्त्ता, अन्नदाता, क्षिप्रकर्त्ता, देवाभिलाषी और वीर पुत्र उत्पन्न हो। त्वष्टा हमें कुल-रक्षक संतान दें। देवों का अन्न हमारे पास आवे।

अथदशमी—

वनस्पतिरवसृजन्नुप स्थादग्निर्हविः सूदयाति प्र धीभिः ।
त्रिधा समक्तं नयतु प्रजानन्देवेभ्यो दैव्यः शमितोप हव्यम् ॥ १० ॥

वनस्पतिः । अवऽसृजन् । उप । स्थात् । अग्निः । हविः । सूदयाति ।
प्र । धीभिः । त्रिधा । सम्ऽअक्तम् । नयतु । प्रऽजानन् । देवेभ्यः ।
दैव्यः । शमिता । उप । हव्यम् ॥ १० ॥

वनस्पतिःयूपाभिमानीएतन्नामकोग्निः अवसृजन्अस्मदीयंकर्मानुजानन्उपास्मत्समीपे स्यात्तिष्ठतु अग्निःपाकाधारोग्निश्चहविःपशुरूपंधीभिःकर्मविशेषैःपाकसाधनैः प्रकर्षेणसू-दयातिक्षारयति अपाकाधिकपाकादिराहित्येनहविःपचतीत्यर्थः किञ्च दैव्योदेवसंबन्धीआहु-त्यधिकरणभूतोग्निःशमिताहविषःसंस्कर्ता यद्वा दैव्यः शमिताएतन्नामकोग्निः अग्निर्वैदेवानांश-

निषेविष्यते । त्रिधा त्रिप्रकारं उपस्तरणावदानाभिधारणैः समक्तं सम्यक् सिक्तं हव्यं हविः प्रजानन् विद्वान्त्लयनप्रकाराभिज्ञः सन् देवेभ्य उपनयतु समीपं प्रापयतु ॥ १० ॥

१०. वनस्पति-रूप अग्नि हमारे कर्म जानकर हमारे पास हैं । विशेष कर्म-द्वारा अग्नि भली भाँति हव्य पकाते हैं । दिव्य शमिता नाम के अग्नि तीन प्रकार से अच्छी तरह सिक्त हव्य को जानकर उसे देवों के निकट ले जायें ।

घृतंमिमिक्षेघृतमस्ययोनिर्घृतेश्रितोघृतम्वस्यधाम ।
अनुष्वधमावहमादयस्वस्वाहाकृतंवृषभवक्षिहव्यम् ॥११॥२३॥

घृतम् । मिमिक्षे । घृतम् । अस्य । योनिः । घृते । श्रितः । घृतम् ।
ऊँ इति । अस्य । धाम । अनुऽस्वधम् । आ । वह । मादयस्व ।
स्वाहाऽकृतम् । वृषभ । वक्षि । हव्यम् ॥ ११॥२३॥

अस्याग्नेर्घृतमाज्यं मिमिक्षे सिञ्चामि यतोऽस्य घृतं योनिः कारणं उत्पन्नोऽपि घृते श्रितः आश्रितः अस्याग्नेर्घृतमेव धाम तेजः घृतेन संदीप्यते इदानीं संबोध्योच्यते—हे अग्ने वृषभ फलस्य वर्षितः त्वं अनुष्वधं प्रतिहविः सर्वेष्वपि हविःषु दीयमानेषु आवह देवानाहूय तान् सादयस्व प्रीणय च त्वं स्वाहाकृतं स्वाहाकारेण दत्तं हव्यं चरुपुरोडाशादि वक्षि वह ॥ ११ ॥

११. मैं अग्नि में घी डालता हूँ । घृत ही उनकी जन्मभूमि, आश्रय-स्थान और दीप्ति है । अभीष्टवर्षी अग्नि, हव्य देने के समय देवों को बुलाकर उनकी प्रसन्नता उत्पादन करो और अग्नि-रूप स्वाहाकार में प्रदत्त हव्य ले जाओ ।

॥ इति द्वितीयस्य पञ्चमे त्रयोविंशो वर्गः ॥ २३ ॥

हुवे व इति नवर्चं चतुर्थं सूक्तं भार्गवः सोमाहुतिनामक ऋषिः अग्निर्देवता त्रिष्टुप् छन्दः हुवे नव सोमाहुतिर्भार्गवो हैत्यनुक्रमणिका प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोस्त्रैष्टुभे छन्दसीदं सूक्तं च—हुवे वः सुद्योत्मानं निहोवाहोत्रषदन इति सूक्ते इति ।

तत्र प्रथमा—

हुवेवःसुद्योत्मानंसुवृक्तिंविशामग्निमतिथिंसुप्रयसम् ।
मित्रइवयोदिधिषाय्योभूद्देवआदेवेजनेजातवेदाः ॥ १ ॥

हुवे । वः । सुऽद्योत्मानम् । सुऽवृक्तिम् । विशाम् । अग्निम् ।
अतिथिम् । सुऽप्रयसम् । मित्रःऽइव । यः । दिधिषाय्यः । भूत् ।
देवः । आऽदेवे । जने । जातऽवेदाः ॥ १ ॥

हेयजमानाःवोयुष्मदर्थं अग्निंहुवेआह्वयामि कीदृशंवं सुद्योत्मानं सुष्ठुद्योतमानंसुवृक्तिं सुष्ठुवर्जितपापैः शोभनस्तुतिंवाविशांयजमानानांअतिथिं अतिथिवत्सदापूज्यंसुप्रयसंशोभनहविर्लक्षणान्नं किंचजातवेदाः जातानांवेदितायोदेवोग्निर्मित्रइव सखेवआदित्यइववादिधिषाय्यः धारयिता भूत्भवति कुत्रेतिउच्यते आदेवेदेवपर्यन्तेजनेमनुष्यपश्वादिदेवपर्यन्तेषु तेषांधारकोभवतीत्यर्थः ॥ १ ॥

१. यजमानो, मैं तुम्हारे लिए अतीव दीप्तियुक्त, निष्पाप, यजमानों के अतिथि-स्वरूप और हव्य-युक्त अग्नि को बुलाता हूँ। वे सर्व-भूतज्ञाता और मनुष्यों से देवों तक के धारणकर्त्ता हैं।

इमंविधन्तोअपांसधस्थेद्वितादधुर्भृगवोविक्ष्वा३यो: ।
एषविश्वान्यभ्यस्तुभूमदेवानामग्निररतिर्जीराश्वः ॥ २ ॥

इमम् । विधन्तः । अपाम् । सधऽस्थे । द्विता । अदधुः । भृगवः ।
विक्षु । आयोः । एषः । विश्वानि । अभि । अस्तु । भूम ।
देवानाम् । अग्निः । अरतिः । जीरऽअश्वः ॥ २ ॥

इममग्निंविधन्तः परिचरन्तोभृगवोमहर्षयः अपांसधस्थेसहस्थानेन्तरिक्षेआयोर्मनुष्यस्ययजमानस्यस्वभूतासुविक्षुप्रजासुविक्षुतेषांमध्येचद्विताद्वयोःस्थानयोः अदधुः अधारयन् तथातेर्दुद्भिरुक्तं एषोग्निर्भूमभूमानिअत्यर्थंविश्वानिभुवनजातान्यस्मद्विरोधीन्यभ्यस्तुअभिभवतु सकीदृशः देवानामरतिरीश्वरः तेषांमध्येशीघ्रंअरणशीलोवास्मपार्गमति तथाजीराश्वः क्षिप्राश्वः ॥ २ ॥

२. भृगुओं ने अग्नि की सेवा करके उन्हें जल के निवास-स्थान, अन्तरिक्ष और मानवों की संतानों के बीच स्थापित किया था। शीघ्रगामी अश्ववाले और देवों के स्वामी अग्नि हमारे समस्त विरोधी प्राणियों को पराभूत करें।

अग्निंदेवासोमानुषीषुविक्षुप्रियंधुःक्षेष्यन्तोनमित्रम् ।
सदीदयदुशतीरूर्म्याआदक्षाय्योयोदास्वतेदमआ ॥ ३ ॥

अ॒ग्निम् । दे॒वासः॑ । मानु॑षीषु । वि॒क्षु । प्रि॒यम् । धुः॒ । क्षे॒ष्यन्तः॑ ।
न । मि॒त्रम् । सः । दी॒द॒य॒त् । उ॒श॒तीः । ऊर्म्याः॑ । आ । द॒क्षाय्यः॑ ।
यः । दास्व॑ते । दमे॑ । आ ॥ ३ ॥

देवासोदेवाः क्षेष्यन्तः स्वर्गमतिगच्छन्तःसन्तः पूर्वंमानुषीषुमनुष्यसंबन्धिनीषुविक्षुप्रजासु प्रियंदेवानांप्रीणयितारमग्निं धुः अधुः स्थापितवन्तः तत्रदृष्टान्तः—क्षेष्यन्तोमित्रंन प्रवासंगच्छन्तोनरामित्रंप्रियंसखायंस्वगृहरक्षार्थंस्थापयन्ति तद्वत् एवंदेवैःस्थापितोयोऽग्निर्दास्वते हविर्दत्तवतेयजमानायतदर्थंदमेतदीयेयागगृहेआआहितः स्थापितः दक्षाय्यः समर्धयितादातावा सोऽग्निः उशतीः कामयमानाः ऊर्म्याः रात्रीः सर्वासुरात्रिषुआदीदयत् दीप्यतेयद्वा सर्वा रात्रीरादीपयतिवा॥ ३ ॥

३. स्वर्ग जाते समय देवों ने, मित्र की तरह, अग्नि को मनुष्यों के बीच स्थापित किया था। वे अग्नि हव्यदाता यजमान के लिए, उसके योग्य गृह में स्थापित होकर, अपनी अभिलाषा करनेवाली रात्रियों में दीप्त होते हैं।

अ॒स्य र॒ण्वा स्वस्ये॑व पु॒ष्टिः संदृ॑ष्टिरस्य हिया॒नस्य॒ दक्षोः॑ ।
वि यो भरि॑भ्र॒दोष॑धीषु जि॒ह्वामत्यो॒ न रथ्यो॑ दोधवीति॒ वारा॑न् ॥ ४ ॥
अ॒स्य । र॒ण्वा । स्वस्य॑ऽइव । पु॒ष्टिः । सम्ऽदृ॑ष्टिः । अ॒स्य ।
हि॒या॒नस्य॑ । दक्षोः॑ । वि । यः । भरि॑भ्रत् । ओष॑धीषु । जि॒ह्वाम् ।
अत्यः॑ । न । रथ्यः॑ । दो॒ध॒वी॒ति॒ । वारा॑न् ॥ ४ ॥

अस्याग्नेः पुष्टिः शरीरवृद्धिः रण्वारमणीयाभवति तत्रदृष्टान्तः—स्वस्यपुष्टिरिव यथालोके स्वकीयापुष्टिः स्वस्मैरमणीयाभवतितद्वत् यद्वास्याग्नेःसंबन्धिनीपुष्टिः यथायजमानविषयारण्वातद्वत् किञ्च हियानस्यसर्वत्रगच्छतोऽत्यामुक्तोदक्षोः काष्ठानिदहतोऽग्नुमिच्छोरस्याग्नेः सन्दृष्टिः सन्दर्शनमविशीर्णावोपिरण्वा योऽग्निरोषधीषुकाष्ठेषुजिह्वांज्वालां जात्येकवचनं ज्वालाः बिभ्रदिव अत्यर्थंविहरविकम्पयतीत्यर्थः हरतेर्यङ्लुगन्तत्वेनवाधत्यादिषुनिपातितात्वेऽभ्यासागमः यथोगादनिघातः तत्रदृष्टान्तः—रथ्योरथवाहोऽत्योन वाजीयथा वारान्दंशवारणसाधनान्वालान् दोधवीति कम्पयतितद्वत् योऽग्निर्ज्वालाःकम्पयति अस्याग्नेःपुष्टिःरण्वेति॥ ४ ॥

४. अपने शरीर की पुष्टि करने के सदृश अग्नि के शरीर की पुष्टि करना भी रमणीय है। जिस समय अग्नि चारों ओर फैलते और काष्ठ को भस्म करते हैं, उस समय उनका शरीर अत्यन्त सुन्दर हो जाता है। जैसे रथ का अश्व बार-बार पूंछ कँपाता है, वैसे ही अग्नि भी काठों पर अपनी शिखा कँपाते हैं।

आ यन्मे॒ अभ्वं॑ व॒नदः॒ पन॑न्तो॒शिग्भ्यो॒ नामि॑मीत॒ वर्ण॑म् ॥
स चि॒त्रेण॑ चिकिते॒ रंसु॑ भा॒सा जु॑जु॒र्वाँ यो मु॒हुरा युवा॒ भूत् ॥ ५ ॥ २४॥

आ । यत् । मे । अभ्वम् । वनदः । पनन्त । उशिक्ऽभ्यः । न ।
अमिमीत । वर्णम् । सः । चित्रेण । चिकिते । रम्ऽसु । भासा ।
जुजुर्वान् । यः । मुहुः । आ । युवा । भूत् ॥ ५ ॥ २४ ॥

यद्यस्याग्नेर्महत्त्वमिममस्संबन्धिनोवनदः संभक्तारः यद्वा वनदःअवनदः शब्दयन्तः स्तोतारः अवशब्दोऽत्रशब्दार्थवाचीत्पूर्वान्नदेःक्विप् अवाप्योरित्यकारलोपः आपनन्त समन्तात्स्तुवन्ति सोऽग्निरुशिग्भ्योस्मदीयंरूपंकामयमानेभ्यः ऋत्विग्भ्योवर्णं स्वसदृशंरूपंनामिमीत नशब्दश्चार्थे निर्मिमीतेच रंसु रमणीयेष्वाज्यादिहविःषुनिमित्तेषु चित्रेणभासाकनकादिनानावर्णया दीप्त्याचिकिते विज्ञायते किञ्च योऽग्निःजुजुर्वान् जीर्णःसन् ज्वालोपशमेसत्येवमुहुःपुनःपुनःआयुवासर्वदोऽग्निश्चपितावरुणोवाभूत् भवतिपुनरन्यादिसंयोगात् ॥ ५ ॥

५. मेरे सहयोगी स्तोता लोग अग्नि के महत्त्व की स्तुति करते हैं, वे आपही ऋत्विकों के पास अपना रूप प्रकाशित करते हैं। अग्नि रमणीय हव्य के लिए विचित्र किरणमाला से प्रकाशित होते हैं। अग्नि वृद्ध होकर भी बार-बार उसी क्षण युवा हो सकते हैं।

आयोवनातातृषाणोनभातिवार्णपथारथ्येवस्वानीत् ।
कृष्णाध्वातपूरण्वश्चिकेतद्यौरिवस्मयमानोनभोभिः ॥६॥
आ । यः । वना । ततृषाणः । न । भाति । वाः । न । पथा ।
रथ्याऽइव । स्वानीत् । कृष्णऽअध्वा । तपुः । रण्वः । चिकेत ।
द्यौःऽइव । स्मयमानः । नभःऽभिः ॥ ६ ॥

योऽग्निर्वनानिवृक्षसमूहान् ततृषाणोनतृषितइव त्वरमाणइत्यर्थः आभाति आभासयति वहतीत्यर्थः यद्वा वनावनेआभाति किञ्चवार्णउदकमिव पथामदर्पेणमार्गेणगच्छति तद्वत् स्वयंगच्छति रथ्येवरथस्यवोढाश्वइवस्वानीत्शब्दयति यद्वा रथशब्दात्सोढव्यादेशः यथारथोयुक्तमार्गेणगच्छन्स्वनतितद्वत् किञ्च कृष्णाध्वाकृष्णवर्त्मा तपुस्तापकः रण्वोरमणीयः एवंभूतःसन् चिकेतज्ञायते प्रकाशतइत्यर्थः कइव नभोभिर्नक्षत्रैः स्मयमानः प्रकाशमानोद्यौरिवद्युलोकइव यद्वा नभोभिरन्तरिक्षप्रदेशविशेषैः स्मयमानः शोभमानोद्यौरादित्यइवनीलवर्णान्तरिक्षचार्यादित्योयथाज्ञायतेतद्वत् स्वसंचारेणकृष्णोभूतेमार्गेज्ञायते प्रकाशयतइत्यर्थः ॥ ६ ॥

६. तृषातुर की तरह जो अग्नि वनों को दग्ध करते हैं, जल की तरह इधर-उधर जाते हैं; रथवाहक अश्व की तरह शब्द करते हैं, वे कृष्ण-मार्ग और तापक होने पर भी नभोमण्डलवाले द्युलोक की तरह शोभन हैं।

अथसप्तमी—

स॒यो व्यस्था॑द॒भिदक्ष॑दु॒र्वीं प॒शुर्नैति॑ स्व॒युरगो॑पाः ।
अ॒ग्निः शो॒चिष्माँ॑ अत॒सान्यु॒ष्णन्कृ॒ष्णव्य॑थिरस्वद॒यन्न भूम॑ ॥ ७ ॥

सः । यः । वि । अस्था॑त् । अ॒भि । धक्ष॑त् । उ॒र्वीम् । प॒शुः । न ।
ए॒ति॒ । स्व॒ऽयुः । अगो॑पाः । अ॒ग्निः । शो॒चिष्मा॑न् । अ॒त॒सानि॑ ।
उ॒ष्णन् । कृ॒ष्णऽव्य॑थिः । अ॒स्व॒द॒य॒त् । न । भूम॑ ॥ ७ ॥

योऽग्निर्व्यस्थात् विविधंतिष्ठति व्याप्नोतिविश्वंतथायोऽग्निरुर्वींविस्तृतां पृथिवींसर्वांअभिधक्षत् आभिमुख्येनप्रधर्षणोभवति उभेअपियच्छब्दयोगान्ननिहन्येते सोऽग्निःपशुर्नपशुरिव यथा गावःपशुः स्वच्छन्देनचरति तथास्वयुः स्वयमेवगच्छन् अगोपाः गोपरहितः नियामकवर्जितइत्यर्थः एतिगच्छति किंकुर्वन् शोचिष्मान्प्रभूतदीप्तिः कृष्णव्यथिः कृष्णवर्णमार्गाद्व्यथाकराःकण्टकादयोयेन तादृशःसन् भूमअत्यधिकंअस्वदयत् आस्वादयतीववृक्षगतान्रसानतसानिसततानिनीरसानिवातगुल्मादीनिउष्णन्दहन्नेति ॥ ७ ॥

७. जो अग्नि विश्व को व्याप्त करते हैं, जो अग्नि विस्तृत पृथिवी पर बढ़ते हैं, जो अग्नि रक्षक-रहित पशु की तरह अपनी इच्छा से गमन कर विचरण करते हैं, वही दीप्तिमान् अग्नि सूखे वृक्ष आदि को जलाकर, व्यथाकारी कंटक आदि को दूरकर, अच्छी तरह रसास्वादन करते हैं।

अथाष्टमी—

नू ते॒ पूर्व॒स्याव॑सो॒ अधी॑तौ तृ॒तीये॑ वि॒दथे॒ मन्म॑ शंसि ।
अ॒स्मे अ॑ग्ने सं॒यद्वी॑रं बृ॒हन्तं॑ क्षु॒मन्तं॒ वाजं॑ स्वप॒त्यं र॒यिं दाः ॥ ८ ॥

नु । ते॒ । पूर्व॑स्य । अव॑सः । अधि॑ऽइतौ । तृ॒तीये॑ । वि॒दथे॑ ।
मन्म॑ । शं॒सि॒ । अ॒स्मे इति॑ । अ॒ग्ने॒ । सं॒यत्ऽवी॑रम् । बृ॒हन्त॑म् ।
क्षु॒ऽमन्त॑म् । वाज॑म् । सु॒ऽअ॒प॒त्यम् । र॒यिम् । दाः॒ ॥ ८ ॥

हेअग्ने तेतवसंबन्धिनः पूर्वस्यपूर्वयागसमये कृतस्यावसोऽभिमतवर्षणस्यअधीतौस्मरणे सति तत्स्मृत्वानु अद्यापितृतीयेविदथेयागेतृतीयसवने यद्वा प्रातरनुवाकसंबन्धिनामाग्नेयानस्याश्विनानांमध्येअन्यतमेतृतीयेक्रतौ मन्मननीयंस्तोत्रंशंसि अस्माभिः शस्यतेऽस्माभिः हेअग्ने संयद्वी-

स्वेअस्मभ्यंसंयद्वीरंसंयतोवीरायस्मिन्तादृशं बृहन्तंमहान्तं क्षुमन्तंशब्दवन्तंकीर्तिमन्तंवाजंउरुक्ष-णमस्मे स्वपत्यंरयिंचधाःदेहि ॥ ८ ॥

८. अग्निदेव, तुमने पहले, प्रथम सवन में, जो रक्षा की थी, उसे हम आज भी स्मरण करके तृतीय सवन में मनोहर स्तोत्रों का उच्चारण करते हैं। अग्नि, तुम हमें वीर-विशिष्ट करो। तुम हमें महान् कीर्ति-मान् करो। हमें सुन्दर अपत्य और धन दो।

त्वयायथागृत्समदासोअग्नेगुहावन्वन्तउपराँअभिष्युः ।
सुवीरासोअभिमातिषाहःस्मत्सूरिभ्योगृणतेतद्वयोधाः ॥९॥२५॥

त्वया । यथा । गृत्सऽमदासः । अग्ने । गुहा । वन्वन्तः । उपरान् ।
अभि । स्युरिति स्युः । सुऽवीरासः । अभिमातिऽसहः । स्मत् ।
सूरिऽभ्यः । गृणते । तत् । वयः । धाः ॥ ९ ॥ २५॥

हेअग्ने त्वयारक्षकेणवन्वन्तः त्वांसंभजंतः गृत्समदाऋषयः आत्मनिपारोक्ष्येणवचनं य-थागुहागुहायांवर्तमानान् उपरान्उपरमणसाधनान्उपरिउत्कृष्टेवर्तमानान्वाधनविशेषानभिस्युः अभिभवेयुःस्वाधीनान्कुर्युः यद्वा गूढानुपरान्उपरिअधिकत्वेनवर्तमानान्पापानभिस्युःअभिभ-वेयुः वधंकुर्वित्यर्थः कीदृशाः सुवीरासः शोभनपुत्राद्युपेताः अभिमातिसहः वैरिणांपापानां वा सोढारः किंच सूरिभ्योमेधाविभ्योयजमानेभ्योगृणते व्यत्ययेनैकवचनं शब्दयद्भ्यः स्तोतृभ्यः यद्वा सूरिभ्योयजमानेभ्योगृणतेस्तोत्रेचस्मत्सुमत्बहुविधंभूतंवस्तादृशंप्रसिद्धंवयोन्नंधाःदेहि॥९॥

९. अग्नि, गृत्समद-वंशीय ऋषि लोग तुम्हें रक्षक पाकर, स्तव का पाठ करते हुए, गुहा में अवस्थित उत्कृष्ट स्थान पर वर्तमान धन-विशेष प्राप्त करेंगे। वे उत्तम पुत्र आदि को प्राप्त कर शत्रुओं को परास्त करेंगे। मेधावी और स्तुतिकारी यजमानों को बहुत अधिक और प्रसिद्ध धन दो।

॥ इतिद्वितीयस्यपञ्चमेपञ्चविंशोवर्गः ॥२५॥

होताजनिष्टेत्यष्टर्चंपञ्चमंसूक्तं सोमाहुतेरार्षमाग्नेयमानुष्टुभं होताष्टावानुष्टुभमित्यनुक्रान्तम् प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोराग्नेयेक्रतावस्यविनियोगः सूत्रितञ्च—अग्नायोहोताजनिष्टेतिचतु-र्विंशेहन्यपीदमेवाज्यंसूत्रितम्—चतुर्विंशेहोताजनिष्टेत्याऽज्यमिति आभिप्लविकेद्वितीयेहनीदमे-वाज्यं द्वितीयस्यचतुर्विंशेनाज्यमित्यतिदिष्टत्वात् ।

होताजनिष्टचेतनःपितापितृभ्यऊतये ।
प्रयक्षंजेन्यंवसुशकेमवाजिनोयमम् ॥ १ ॥

होता । अजनिष्ट । चेतनः । पिता । पितृऽभ्यः । ऊतये ।
प्रऽयक्षन् । जेन्यम् । वसु । शकेम । वाजिनः । यमम् ॥ १ ॥

होताहोमनिष्पादकः चेतनः चेतयितास्मदनुष्ठितस्य पिता पालकोऽस्य यज्ञस्य ईदृशोऽग्निरज-निष्ट उत्पन्नः किमर्थं पितृभ्यः पालकेभ्यो यजमानेभ्यः षष्ठ्यर्थे चतुर्थी तेषामूतये रक्षणाय च वयं च वाजिनः हविर्लक्षणान्नवन्तः सन्तः प्रयक्षं प्रकर्षेण पूज्यं जेन्यं जेतव्यं यमं यमयितव्यं वसु धनं शकेम शक्ता भूयास्म लब्धुमिति शेषः यद्वा वाजिनोऽन्नस्य यमं यमनं कर्तुं शकेम प्रयक्षं जेन्यं वसु धन-मित्युपमानं उक्तलक्षणं धनमिव यद्वत् यथा वरोढुं शक्नुमस्तद्वत् ॥ १ ॥

१. होता, चैतन्यदाता और पिता अग्नि पितरों की रक्षा के लिए उत्पन्न हुए। हम भी हव्य-युक्त होकर अतीव पूजनीय, जीतने और रक्षा करने योग्य धन प्राप्त करने में समर्थ होंगे।

आयस्मिन्त्सप्तरश्मयस्तता यज्ञस्य नेतरि ।
मनुष्वद्दैव्यमष्टमं पोता विश्वं तदिन्वति ॥ २ ॥

आ । यस्मिन् । सप्त । रश्मयः । तताः । यज्ञस्य । नेतरि ।
मनुष्वत् । दैव्यम् । अष्टमम् । पोता । विश्वम् । तत् । इन्वति ॥ २ ॥

यज्ञस्य नेतरि यागस्य निर्वाहके यस्मिन्नग्नौ सप्त रश्मयः सप्तसंख्याका रश्मिवद्व्यापका होत्र-काः आतताः स्वस्वकर्मभिः सर्वतो व्याप्ता भवन्ति स पोता पावको देवानां पोताख्य ऋत्विग्भूतोऽग्निर्मनुष्वत् मनुष्यपोतृवत् दैव्यं देवो यज्ञस्तत्संबन्धि अष्टमं अष्टत्विक्संबन्धि तद्विश्वं कर्तव्यजातं सप्तहोत्रकैः सह स्वयमष्टमः सन्निन्वति व्याप्नोति यद्वा तदित्यस्य लिङ्गव्यत्ययः स पोता देवि संबन्धः सप्तहोत्रकैः सहाष्टमो भूत्वा तद्यज्ञं निर्वहतीत्यर्थः ॥ २ ॥

२. यज्ञ-नेता अग्नि में सात रश्मियाँ विस्तृत हैं। देवों के पोता के समान, अग्नि मनुष्यों के पोता की तरह, यज्ञ के अष्टम स्थानीय होकर व्याप्त होते हैं।

अथ तृतीया—

दधन्वे वा यदीमनु वोचद्ब्रह्माणि वेरु तत् ।
परि विश्वानि काव्या नेमिश्चक्रमिवाभवत् ॥ ३ ॥

दधन्वे । वा । यत् । ईम् । अनु । वोचत् । ब्रह्माणि । वेः । ऊँ इति । तत् । परि । विश्वानि । काव्या । नेमिः । चक्रम्ऽइव । अभवत् ॥ ३ ॥

पूर्वमग्नेहोत्रादिवत् स्वयमपियज्ञनिर्वहतीत्युक्तं अत्रतुसर्वंतत्त्वालनारिथत्वात्स्वयमेवनिर्व-हतीत्याह—वाअथवाईमेनंयज्ञंमनुलक्षीकृत्य यज्ञविरादिकंदधन्येधारयत्यश्वध्वर्यादिरूपः यानि-शस्त्राणिशस्त्रादीनिअनुवोचत् अनुवक्ति होत्रादिरूपः अत्रवाइत्येवयोन्यं तत्सर्वंवेदःउभेरेवकामय-ते जानातिवास्वयमनुष्ठातुं अयमग्निर्विश्वानिसर्वाणिकाव्यानिकाव्यानिकवयोमेधाविनःकालिभस्त-त्संबन्धीनिकर्माणिपर्यभवत् परिभवतिस्वायत्तानिकरोति व्याप्नोतीत्यर्थः व्याप्तौदृष्टान्तः—नेमिः बहिर्वेष्टनवलयः चक्रमिवरथाङ्गंयथा कात्स्न्येनव्याप्नोतितद्वत् ॥ ३ ॥

३. अथवा इस यज्ञ में ऋत्विक्‌गण जो हव्यादि धारण करते, जो मंत्र आदि पढ़ते हैं, सो सब अग्निदेव जानते हैं।

अथचतुर्थी—

साकंहिशुचिनाशुचिःप्रशास्ताक्रतुनाजनि ।
विद्वाँअस्यव्रताध्रुवावयाइवानुरोहते ॥ ४ ॥

साकम् । हि । शुचिना । शुचिः । प्रऽशास्ता । क्रतुना । अजनि ।
विद्वान् । अस्य । व्रता । ध्रुवा । वयाःऽइव । अनु । रोहते ॥ ४ ॥

शुचिःस्वयंशोधकः प्रशास्तादेवानां एतन्नामकऋत्विक्प्रशासितावायज्ञविधानां शुचिना क्रतुनाशोधकेनाग्निहोत्रादिकर्मणा साकंहिसहैवाजनिउत्पन्नःजातमात्रएवशुद्धः सर्वस्यप्रशास्ता चतन्नग्निहोत्रादिनिर्वोढाभवदित्यर्थः अस्याग्नेर्व्रता ध्रुवाणि फलपर्यवसायीनि व्रताव्रतानि कर्माणि विद्वान् जानन् यजमानोवयाइवविस्तृताः शाखाइवानुरोहते क्रमेणानुतिष्ठति ॥ ४ ॥

४. पवित्र प्रशास्ता अग्नि पुण्य क्रतु के साथ उत्पन्न हुए हैं। जैसे लोग फल तोड़ने के लिए एक डाल से दूसरी डाल पर जाते हैं, वैसे ही यजमान, अग्नि के यज्ञ को अवश्य फलदाता समझकर, एक के अनन्तर दूसरा अनुष्ठान करता है।

अथपञ्चमी—

ताअस्यवर्णमायुवोनेष्टुःसचन्तधेनवः ।
कुवित्तिसृभ्यआवरंस्वसारोयाइदंययुः ॥ ५ ॥

ताः । अस्य । वर्णम् । आयुवः । नेष्टुः । सचन्त । धेनवः । कुवित् । तिसृऽभ्यः । आ । वरम् । स्वसारः । याः । इदम् । ययुः ॥ ५ ॥

याःवक्ष्यमाणलक्षणाअंगुलयः इदमनुष्ठीयमानं कर्मययुः प्राप्नुवन्ति अनुतिष्ठन्ति ताआ-युवः गंभ्यः व्यापारेणनवः प्रीणयित्र्यः स्वसारः स्वयंसारिण्योंगुलयोनेष्टुः हविर्याचितुः प्रस-

पितुः शोधयितुः पोषयितुर्नेतुर्वास्याग्नेः यद्वैवचामकऋत्विग्रूपस्य त्रिस्रुप्यःआ गार्हपत्यादिमूर्तीनामपिवरंवर्णंकुविद् बहुकृत्वः सचन्त सेवन्तेपरिचरन्ति ॥ ५ ॥

५. जो अँगुलियाँ इस कार्य में लगी रहती हैं, वे इन नेष्टा अग्नि के लिए धेनु-स्वरूप हैं और इनकी सेवा करती हैं तथा अग्निरूप होकर इनके गार्हपत्य आदि तीन उत्कृष्ट रूपों की सेवा करती हैं।

यदीं॑मा॒तुरुप॒स्वसा॑घृ॒तंभर॒न्त्यस्थि॑त ।
तासा॑मध्व॒र्युरा॑गतौ॒यवो॑वृ॒ष्टीव॑मोदते ॥ ६ ॥

यदि॑ । मा॒तुः । उप॑ । स्वसा॑ । घृ॒तम् । भर॑न्ती । अस्थि॑त । तासा॑म् ।
अ॒ध्व॒र्युः । आऽग॑तौ । यवः॑ । वृ॒ष्टीऽइ॑व । मो॒द॒ते ॥ ६ ॥

यदियदामातुः सर्वस्यनिर्मातुर्भूम्याः वेदिलक्षणायाः स्वसा स्वसृस्थानीयाजुहूर्घृतंभरन्ती सती उपास्थित उपविष्टेदसि एकवचनमविवक्षितं जुहूपभृद्ध्रुवाः घृतंभरन्त्यः तिष्ठन्तीत्यर्थः तदानीं जुह्वादीनामागतौ यागायमागतौ सत्यां अध्वर्युः एवंनामकऋत्विग्रूपः अध्वरं कामयमानोवायमग्निः मोदते हृष्यति यवोवृष्टीव वृष्ट्यायथामोदते तद्वत् ॥ ६ ॥

६. जिस समय जुहू मातृ-रूपिणी वेदी के पास भगिनी के समान घृत-पूर्ण करके रक्खा जाता है, उस समय जैसे वृष्टि में यव पुष्ट होता है, वैसे ही अध्वर्युरूप अग्नि भी हृष्ट होते हैं।

स्वःस्वाय॒धाय॑सेकृणु॒तामृ॒त्विगृ॒त्विज॑म् ।
स्तोमं॑य॒ज्ञंचादरं॑व॒नेमा॑ररि॒मावयम् ॥ ७ ॥

स्वः॑ । स्वाय॑ । धाय॑से । कृ॒णु॒ताम् । ऋ॒त्विक् । ऋ॒त्विज॑म् । स्तोम॑म् ।
य॒ज्ञम् । च॒ । आत् । अर॑म् । व॒नेम॑ । र॒रि॒म । व॒यम् ॥ ७ ॥

अयमग्निः स्वः स्वयमेवस्वाय स्वकीयाय धायसेकर्मणेहविर्धारणायवा ऋत्विक्होता जनिष्टेत्यादिनोक्तलक्षणोहोतापोतृप्रशास्तृऋत्विग्रूपःसन्नृत्विजंआर्त्विज्यं भावप्रधानोयंनिर्देशः देवर्त्विग्रूपःसन् ऋत्विजंमानुषमार्त्विज्यंकृणुतांकरोतु वयंचतदनुग्रहात् आदनन्तरमेवस्तोत्रं यज्ञं चयदाऽयं यागमग्निरंअलमत्यर्थंवनेम संभजेमहि ररिम ददेमहिचहविः यद्वा स्तोमंवनेमयज्ञं महायोग्यंहवीररिम ॥ ७ ॥

७. ये ऋत्विक्-रूप अग्नि अपने कर्म के लिए ऋत्विक् का कर्म करते हैं। हम भी, उसके अनन्तर ही, स्तोम, यज्ञ और हव्य प्रदान करेंगे।

यथा॑वि॒द्वाँअरं॒कर॒द्विश्वे॑भ्योय॒जते॑भ्यः ।
अ॒यम॑ग्नेत्वेअपि॒यंय॒ज्ञंच॑कृमावयम् ॥ ८ ॥ २६ ॥

यथा॑ । वि॒द्वान् । अर॑म् । कर॑त् । विश्वे॑भ्यः । य॒ज॒तेभ्यः॑ । अ॒यम् ।
अ॒ग्ने॒ । त्वे इति॑ । अपि॑ । यम् । य॒ज्ञम् । च॒कृ॒म । व॒यम् ॥ ८ ॥ २६॥

हेअग्ने विद्वान् त्वन्माहात्म्याभिज्ञः प्रयोगज्ञोवा यजमानोवा यथाविश्वेभ्योयजतेभ्यः सर्वेभ्योयजनीयेभ्योदेवेभ्यःअरंपर्याप्तंकरत् कुर्यात् तथात्वमनुगृहाणेत्यर्थः वयमपियंयज्ञंयाग-विशेषंचकृमकुर्मेहसयागस्त्वेअपि अपिरेवार्थे त्वय्येव त्वत्येत्यर्थः त्वमेवतस्मात्त्वंसर्वदेवार्थयागं वयहदतिमूपतःसत् निर्वहेत्यर्थः ॥ ८ ॥

८. अग्नि, तुम्हारी महिमा जाननेवाला यजमान जैसे सारे देवों को भली भाँति तृप्ति कर सके, वैसा करो। हम जिस यज्ञ को करेंगे, वह भी, अग्नि, तुम्हारा ही है।

॥ इतिद्वितीयस्यपञ्चमेषड्विंशोवर्गः ॥ २६ ॥

इमांमइत्यष्टर्चंषष्ठंसूक्तं सोमाहुत्यार्षमाग्नेयंगायत्रं इमांमेगायत्रंहीत्यनुक्रान्तम् प्रातर-नुवाकाश्विनशस्त्रयोर्गायत्रेछन्दस्यस्यविनियोगः सूत्रितञ्च--इमांमेअग्नेसमिधमिमामितितिस्रया-गायुत्रमायुत्तरेदिवि अपराह्णिक्याम्उपसदीमामिमांअग्नेसमिधमितितिस्रऋचःशिरःभ्यस्तानवसामि-धेन्यः कल्पविनियोक्त्याः अथोपसदितिखण्डेसूत्रितं--इमामिअग्नेसमिधमिमामितिवुसामिधे-न्यहदि ।

तत्रप्रथमा--

इ॒मां मे॑ अग्ने स॒मिध॑मि॒माम् उ॑प॒सदं॑ वनेः । इ॒मा उ॒ षु श्रु॑धी॒ गिरः॑ ॥ १ ॥
इ॒माम् । मे॒ । अ॒ग्ने॒ । स॒म्ऽइध॑म् । इ॒माम् । उ॒प॒ऽसद॑म् । व॒ने॒रिति॑ वनेः ।
इ॒माः । ऊँ॒ इति॑ । सु । श्रु॒धि॒ । गिरः॑ ॥ १ ॥

हेअग्नेमेमदीयामिमां आनीयमानांसमिधं इमामुपसदंउपसदनसाधनामाहुतिंउपसत्ता-मेकिंसमापांवावनेः संभजेथाः यथेमाउ इमाअपिगिरः स्तुतीः सु सुष्ठुश्रुधि शृणु ॥१॥

१. अग्नि, तुम मेरी इस समिधा और आहुति का उपभोग करो; मेरी यह स्तुति सुनो।

अथद्वितीया--

अ॒या ते॑ अग्ने विधे॒मोर्जो॑ नपा॒दश्व॑मिष्टे । ए॒ना सू॒क्तेन॑ सुजात ॥ २ ॥
अ॒या । ते॒ । अ॒ग्ने॒ । वि॒धे॒म॒ । ऊर्जः॑ । न॒पा॒त् । अश्व॑म्ऽइष्टे ।
ए॒ना । सु॒ऽउ॒क्तेन॑ । सु॒ऽजा॒त॒ ॥ २ ॥

हेअग्ने तेत्वां अयाअनयाआहुत्याविधेम परिचरेम हेऊर्जोनपात् बलस्यपुत्रः तस्यनपात-
पितर्षो हेअश्वमिष्टेव्यापकयज्ञ यद्वा आशुक्रियमाणंकर्माश्वंतदिच्छतीत्यश्वमिष्टिः संतरमा-
णास्तुयस्तदाचरन्ति तेकर्मभिःसमतरन्तवेतिवःसामिधेनीरनूच्यतिसोदेववाअयजन्तिविनार्ख-
र्षं । तादृशाग्ने तेत्वांअनयाहुत्याविधेमपरिचरेमतथाहेसुजातशोभनजननएनाएतेनसूक्तेनस्तो-
त्रेणापीत्यर्थेनविरोधः यद्वा स्तुत्युपबृंहितेनविधेम॥ २ ॥

२. अग्नि, हम इस आहुति के द्वारा तुम्हारी सेवा करेंगे। बलपुत्र, विस्तीर्ण-यज्ञशाली और सुजन्मा अग्नि, इस स्तुति से तुम्हें हम प्रसन्न करेंगे।

तंत्वागीर्भिर्गिर्वणसंद्रविणस्युंद्रविणोदः । सपर्येमसपर्यवः ॥ ३ ॥

तम् । त्वा । गीःऽभिः । गिर्वणसम् । द्रविणस्युम् । द्रविणःऽदः ।
सपर्येम । सपर्यवः ॥ ३ ॥

हेद्रविणोदः धनस्यदातः अग्ने तंतादृशंगिर्वणसं गीर्भिः स्तुतिभिर्वननीयंद्रविणस्युंहवि-
र्लक्षणधनेच्छुंत्वात्वांसपर्यवः परिचरणकर्तारोवयंगीर्भिःस्तुतिभिःसपर्येम परिचरेम ॥ ३ ॥

३. धनद अग्नि, तुम स्तुति के योग्य और धन के अभिलाषी हो। हम तुम्हारे सेवक हैं। स्तुति-द्वारा तुम्हारी सेवा करेंगे।

सबोधिसूरिर्मघवावसुपतेवसुदावन् । युयोध्यस्मद्द्वेषांसि ॥ ४ ॥

सः । बोधि । सूरिः । मघऽवा । वसुऽपते । वसुऽदावन् ।
युयोधि । अस्मत् । द्वेषांसि ॥ ४ ॥

वसुपतेधनपते वसुदावन् मघवाअन्नवान्सूरिर्विद्वान्मेधावी सत्वंलक्षणकस्संबो-
धि बुध्यस्व अस्मदीयंस्तोत्रं किञ्च हेअग्ने द्वेषांसिद्वेष्टृनस्मदस्मत्तोयुयोधि पृथक्कुरु ॥ ४ ॥

४. अग्नि, तुम धनवान्, विद्वान् और धनद हो। उठो और हमारे शत्रुओं को दूर करो।

अथपञ्चमी—

सनोवृष्टिंदिवस्परिसनोवाजमनर्वाणम् । सनःसहस्रिणीरिषः ॥ ५ ॥

सः । नः । वृष्टिम् । दिवः । परि । सः । नः । वाजम् । अनर्वाणम् ।
सः । नः । सहस्रिणीः । इषः ॥ ५ ॥

---

१ ऐ० ब्रा० २. ४५ ।

सः सप्ताग्निः सोमवर्षदिवस्परि द्युलोकादन्तरिक्षात्परीतिपञ्चम्यर्थानुवादी वृष्टिंकरो-तीतिशेषः सएवनोस्मदर्थममर्माणमविपञ्चमनन्तंवाजंबलंददातु यथासहस्रिणीः अपरिमितप्र-काराणि इषः अन्नानि सएवाग्निर्नोस्मभ्यंददातु ॥ ५ ॥

५. वही अग्नि, हमारे लिए, अन्तरिक्ष से वृष्टि प्रदान करते हैं। वे हमें महान् बल और अनन्त प्रकार के अन्न दें।

ईळानायावस्यवेयविष्ठदूतनोगिरा । यजिष्ठहोतरागहि ॥ ६ ॥

ईळानाय । अवस्यवे । यविष्ठ । दूत । नः । गिरा ।
यजिष्ठ । होतः । आ । गहि ॥ ६ ॥

हेयविष्ठ युवतम दूत देवानांयज्ञादिसूचक यजिष्ठ अतिशयेनयष्टव्य होतः देवानामा-ह्वातर्भो नोगिराअस्मदीयपास्तुत्याईळानाय पूजयित्रे अवस्यवेस्वरक्षणमिच्छतेमदर्थं आग-हि आगच्छ॥६॥

६. तरुणतम देव-दूत, अतिशय यजनीय अग्नि, मैंने तुम्हारी स्तुति की है; इसलिए आओ। मैं तुम्हारा पूजक हूँ और तुम्हारा आश्रय चाहता हूँ।

अन्तर्ह्यग्नईयसेविद्वाञ्जन्मोभयाकवे । दूतोजन्येवमित्र्यः ॥ ७ ॥

अन्तः । हि । अग्ने । ईयसे । विद्वान् । जन्म । उभया । कवे ।
दूतः । जन्याऽइव । मित्र्यः ॥ ७ ॥

हेकवे मेधाविन्नग्ने अन्तर्जनानांहृदयेईयसेहि गच्छसिजानासिवा हिः संहोतासेदुदूत्यंचिकि-त्वांअंतरीयसइत्यादिमन्त्रान्तरप्रसिद्धियोतनार्थः कीदृशस्त्वं उभयाउभयविधानिजन्मजन्मानि मनुष्याणमनानांयष्टव्यानांदेवानांचसंबन्धीनि विद्वान्जानन्सन्ईयसइतिसंबन्धः वत्रदृष्टान्तः— जन्योजनेभ्योहितः मित्र्योविशेषेणमित्रेभ्योहितोदूतइव सयथाप्रजानांचित्तवृत्तिज्ञानायराज्ञामे-रितः जातांमनोज्ञानातिपद्वत् त्वमप्यस्माकमन्तरीयसइत्यर्थः ॥ ७ ॥

७. मेधावी अग्नि, तुम मनुष्यों के हृदय को पहचानते हो; तुम उभयरूप जन्म जानते हो। तुम संसार और बन्धुओं के दूत-रूप हो।

सविद्वाँआचपिप्रयोयक्षिचिकित्वआनुषक् ।
आचास्मिन्त्सत्सिबर्हिषि ॥ ८ ॥ २७ ॥

सः । विद्वान् । आ । च । पिप्रयः । यक्षि । चिकित्वः ।
आनुषक् । आ । च । अस्मिन् । सत्सि । बर्हिषि ॥ ८ ॥ २७ ॥

१ ऋ० सं० १, ५, ८, ।

हेअग्ने त्वंविद्वान्विशेषाभिज्ञःसन् आवयिमयः सर्वतोस्मान्प्रयच्छकामैः हेचिकित्वः चेतनावान् आनुषक् अनुक्रमेणयक्षि यज देवान् आसत्सि आसीद चास्मिन्स्तीर्णेबर्हिषि ॥ ८ ॥

८. अग्नि, तुम विद्वान् हो। हमारी मनःकामना पूर्ण करो। तुम चैतन्यवाले हो। यथाक्रम तुम देवों का यज्ञ करो और कुश के ऊपर बैठो।

॥ इतिद्वितीयस्यपञ्चमेसप्तविंशोवर्गः ॥ २७ ॥

श्रेष्ठंयविष्ठेतिषडृचंसप्तमंसूक्तंसोमाहुत्यार्षमाग्नेयंगायत्रं प्राग्वदनुवाकाग्निवशात्सपोमायंपो छन्दस्त्वस्यविनियोगःपूर्ववत्प्रयोकः अयणाकर्मण्याद्याविनियुक्ता।

श्रेष्ठंयविष्ठभारताग्नेद्युमन्तमाभर। वसोपुरुस्पृहंरयिम् ॥ १ ॥

श्रेष्ठम्। यविष्ठ। भारत। अग्ने। द्युऽमन्तम्। आ। भर।
वसो इति। पुरुऽस्पृहम्। रयिम् ॥ १ ॥

हेअग्ने यविष्ठयुवतम हेभारत भरणात्कर्त्विजः तेषांसंबन्धीभारतः अथवर्त्विग्भिःप्रयह्विः स्तोमादिनाभ्याधियमाणत्वात् तादृश हेवसोवासकव्याप्तवा एवंरूपाग्ने श्रेष्ठंप्रशस्यं पुनर्न्वंदीप्तिमन्तंपुरुस्पृहंबहुभिरर्थिभिःस्पृहणीयंरयिंआभर आहर ॥ १ ॥

१. हे तरुणतम, भरणकर्त्ता और व्याप्त अग्नि, अतिशय प्रशंसनीय, दीप्तिमान् और बहुजन-वाञ्छित धन ले आओ।

मानोअरातिरीशतदेवस्यमर्त्यस्यच। पर्षितस्याउतद्विषः ॥ २ ॥

मा। नः। अरातिः। ईशत। देवस्य। मर्त्यस्य। च।
पर्षि। तस्याः। उत। द्विषः ॥ २ ॥

हेअग्ने त्वदनुग्रहान्नोस्मानरातिः अदानंशत्रुत्वं यद्वा छंदस्यरातिशब्दःशत्रुवाचीस्त्रीलिङ्गोभवति अरातिःशत्रुः मेईशत पराभविर्तुंशक्तोमाभूत् माविषयीकुर्यात् अरातिर्विशेष्यते देवस्यचमर्त्यस्यचसंबन्धिनी देवैःकारिता उतअपिचतस्याउभयविधायाः द्विषः अस्मदरातेः पर्षि पूरय॥ २ ॥

२. अग्नि, मनुष्यों या देवों की शत्रुता हमें पराभूत न करे। हमें दोनों प्रकार के शत्रुओं से बचाओ।

विश्वाउतत्वयावयंधाराउदन्याइव। अतिगाहेमहिद्विषः ॥ ३ ॥

विश्वाः। उत। त्वया। वयम्। धाराः। उदन्याःऽइव।
अति। गाहेमहि। द्विषः ॥ ३ ॥

उतअपिचहेअग्ने वयंत्वदनुग्रहाद्विश्वाद्विषः सर्वानपिद्वेष्टॄन्उदन्याधारा इवउदकसंबन्धिनीर्धाराअल्पस्रुतीरिवत्वनाआत्मनैवअन्यनिरपेक्षेणातिगाहेमहि अभिक्रम्यगच्छेम॥ ३ ॥

३. अग्नि, जल की धारा की तरह हम सारे शत्रुओं को स्वयं ही लाँघ जायँगे।

अथचतुर्थी—

शुचिःपावकवन्द्योग्नेबृहद्विरोचसे। त्वंघृतेभिराहुतः ॥ ४ ॥

शुचिः। पावक। वन्द्यः। अग्ने। बृहत्। वि। रोचसे।
त्वम्। घृतेभिः। आऽहुतः ॥ ४ ॥

हेपावकशोधकाग्ने शुचिः शुद्धोवन्द्यः नमस्कार्यःसन् बृहत् महत् अत्यधिकंविरोचसे विविधंदीप्यसे यतस्त्वंघृतेभिः घृतैराहुतः समन्तात्सिक्तः अतोविरोचसे ॥ ४ ॥

४. अग्नि, तुम शुद्ध, पवित्रकर्त्ता और वन्दनीय हो। घृत-द्वारा आहूत होकर तुम अत्यन्त दीप्त हुए हो।

त्वंनोअसिभारताग्नेवशाभिरुक्षभिः। अष्टापदीभिराहुतः ॥५॥

त्वम्। नः। असि। भारत। अग्ने। वशाभिः। उक्षऽभिः।
अष्टाऽपदीभिः। आऽहुतः ॥५॥

हेभारत ऋत्विजांपुत्रस्थानीयाग्नेनोस्मदीयः त्वंवशाभिः वन्ध्याभिः गोभिः उक्षभिः से-क्तृभिर्बलीवर्दैःअष्टापदीभिर्गर्भिणीभिश्चाहुतः आराधितोसि ॥ ५ ॥

५. भरणकर्त्ता अग्नि, तुम हमारे हो। तुम बन्ध्या गौ, वृष और गर्भिणी गौ-द्वारा आहुत हुए हो।

द्रुन्नःसर्पिरासुतिःप्रत्नोहोतावरेण्यः। सहसस्पुत्रोअद्भुतः ॥६॥२८॥

द्रुऽअन्नः। सर्पिःऽआसुतिः। प्रत्नः। होता। वरेण्यः।
सहसः। पुत्रः। अद्भुतः ॥ ६ ॥ २८ ॥

द्रुन्नः समिद्रूपान्नः सर्पिरासुतिः सर्पिरासूयतेआसिच्यतेयस्मिन्तादृशः प्रत्नःपुरातनः होताहोमनिष्पादकः वरेण्योवरणीयः सहसस्पुत्रः सहसोबलस्यपुत्रस्थानीयः बलेनोत्पन्नत्वात् अद्भुतआश्चर्यभूतोरमणीयइत्यर्थः एवंमहानुभावोग्निः मामनुगानातित्यर्थः ॥ ६ ॥

६. जिनका अन्न समिधा है, जिनमें घृत सिक्त होता है, वे ही पुरातन, होमनिष्पादक, वरणीय और बल के पुत्र अग्नि अतीव रमणीय हैं।

॥ इतिद्वितीयस्यपञ्चमेष्टाविंशोवर्गः ॥ २८ ॥

बाजयन्निवेतिवष्ठृचमष्टमंसूक्तं सोमाहुतेरार्षंशब्दानुवृत्तस्याभावान्मण्डलद्रष्टागृत्समदऋषिः अग्निर्देवता हित्वाद्यायत्रीछन्दः अन्त्यानुष्टुप् वाजयन्निवान्त्यानुष्टुबित्यनुक्रान्तम् प्रातरनुवा-काश्विनशस्त्रयोस्तवीयसूक्तसेनास्योचमावर्जितस्यविनियोगवक्तः।

गयपथना—

वाजयन्निवनूरथान्योगाँअग्नेरुपस्तुहि। यशस्तमस्यमीळ्हुषः॥१॥

वाजयन्ऽइव। नु। रथान्। योगान्। अग्नेः। उप। स्तुहि।
यशःऽतमस्य। मीळ्हुषः॥ १॥

हेअन्तरात्मन् नुक्षिप्रंअग्नेर्योगानश्वान् उपस्तुहि कीदृशस्याग्नेः यशस्तमस्यअतिशयेन यशस्विनः मीढुषः सेक्तुः फलस्य ईदृशस्ययोगान् स्तुहि होतरितिवासंबोध्यं स्तुतौदृष्टान्तः— वाजयन्निवअन्नमिच्छन् पुरुषइव रथयायाश्वान् गमनायस्तौतितद्वत् यद्वोक्तलक्षणस्याग्नेर्गमनसाधनान् रथान् स्तुहि॥ १॥

१. होता, अन्नाभिलाषी पुरुष की तरह प्रभूत यशवाले और अभीष्टदाता अग्नि के अश्वों की स्तुति करो।

यःसुनीथोददाशुषेजुर्योजरयन्नरिम्। चारुप्रतीकआहुतः॥ २॥

यः। सुऽनीथः। ददाशुषे। अजुर्यः। जरयन्। अरिम्।
चारुऽप्रतीकः। आऽहुतः॥ २॥

सुनीथःशोभननयनः अजुर्यः अजरणीयः अनभिभाव्यः चारुप्रतीकः शोभनोपक्रमोपोस्थितोऽग्निः ददाशुषेहविर्दत्तवते यजमानायतदर्थं अरिंतस्यशत्रुं जरयन् नाशयन् आहुतः समन्तात् आराधितोऽभवत्॥ २॥

२. सुनेता, अजर और मनोहर गतिवाले अग्नि हविर्दाता यजमान के शत्रु-नाश के लिए आहूत हुए हैं।

यउश्रियादमेष्वादोषोषसिप्रशस्यते। यस्यव्रतंनमीयते॥ ३॥

यः। ऊँ इति। श्रिया। दमेषु। आ। दोषा। उषसि।
प्रऽशस्यते। यस्य। व्रतम्। न। मीयते॥ ३॥

योऽग्निःश्रियाज्वालयायुक्तःसन्दमेषु गृहेषुआ आगत्य दोषारात्रिषु उषसि अहःसुच प्रशस्यते स्तूयते यस्याग्नेर्व्रतंकर्मनमीयते नहिंस्यते मधीयतेवा उःपूरणः॥ ३॥

३. सुन्दर ज्वालावाले जो अग्नि गृह में आते हुए दिन-रात स्तुत होते हैं, उनका व्रत कभी नहीं क्षीण होता।

आयःस्व१र्णभानुनाचित्रोविभात्यर्चिषा। अञ्जानोअजरैरभि॥४॥

आ। यः। स्वः। न। भानुना। चित्रः। विऽभाति। अर्चिषा।
अञ्जानः। अजरैः। अभि॥ ४॥

योग्निर्थिवः चायनीयः नानावर्णोवाअर्चिषाज्वालयारश्मिसमूहेन आविभाति सर्वतोभा-सते तत्रदृष्टान्तः—स्वर्नभानुना किरणेनसूर्यइव समयाविभातिद्यद्वत् किंकुर्वन् त्रयोरनित्यैः ज्वा-लासमूहैः अग्निसर्वतःअञ्जानः व्यञ्जयन् प्रकाशयन् ॥ ४ ॥

४. जैसे किरण-रूप सूर्य प्रकाशित होते हैं, विचित्र अग्नि भी अजर शिखाओं-द्वारा चारों ओर प्रकाशित होकर वैसे ही रश्मियों-द्वारा सुशोभित होते हैं ।

अ॒ग्निमनु॒स्वरा॑ज्यम॒ग्निमु॒क्थानि॑वावृधुः । विश्वा॒अधि॒श्रियो॑दधे॥५॥

अ॒ग्निम् । अनु॑ । स्व॒ऽरा॑ज्यम् । अ॒ग्निम् । उ॒क्थानि॑ । व॒वृ॒धुः ।
विश्वाः॑ । अधि॑ । श्रियः॑ । द॒धे॒ ॥ ५ ॥

अग्निंशत्रूणामभजानां बाधकं स्वराज्यं स्वयमेव राजमानंस्वाराज्यमनु अभिलक्ष्यता-ग्निं उक्थानिशस्त्राणिववृधुः वर्धयन्ति सचाग्निर्विश्वाः सर्वाःश्रियःशोभाः अधिदधे अधिकं धारयति ॥ ५ ॥

५. शत्रुओं के विनाशक और स्वयं सुशोभित अग्नि के लिए सारे ऋक् मन्त्र प्रयुक्त होते हैं। अग्नि ने सारी शोभायें धारण की हैं।

अ॒ग्नेरिन्द्र॑स्य॒सोम॑स्यदे॒वाना॑मू॒तिभि॑र्व॒यम् ।
अरि॑ष्यन्तःसचेमह्य॒भिष्या॑मपृतन्य॒तः ॥ ६ ॥ २९ ॥

अ॒ग्नेः । इन्द्र॑स्य । सोम॑स्य । दे॒वाना॑म् । ऊ॒तिऽभिः॑ । व॒यम् ॥
अरि॑ष्यन्तः । स॒चे॒म॒हि॒ । अ॒भि । स्या॒म॒ । पृ॒त॒न्य॒तः ॥ ६ ॥ २९ ॥

अरिष्यन्तः केनाप्यहिंस्यमानावयं अग्नेरिन्द्रस्यसोमस्यदेवानामन्येषामपिऊतिभीर-क्षाभिः सचेमहि सङ्गच्छेमहि युक्ताभवेम तथारक्षायुक्तावयंपृतन्यतः पृतनामात्मनइच्छन्तः श-त्रूनभिष्याम अभिभवेम पृतनाशब्दात्क्यचि कव्यध्वरपृतनस्यर्चिलोपइत्यवर्णलोपः ॥ ६ ॥

६. हमने अग्नि, इन्द्र, सोम और अन्य देवों का प्रश्रय प्राप्त किया है। हमारा कोई अनिष्ट नहीं कर सकता। हम शत्रुओं को जीतेंगे।

॥ इतिद्वितीयस्यपञ्चमेएकोनत्रिंशोवर्गः ॥ २९ ॥

वेदार्थस्यप्रकाशेनतमोहार्दंनिवारयन्। पुमर्थांश्चतुरोदेयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

इतिश्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरन्धरेणसा-यणाचार्येणविरचितेमाधवीयेवेदार्थप्रकाशेऋक्संहिताभाष्येद्वितीयाष्टकेपञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

॥श्रीगणेशाय नमः॥

यस्यनिःश्वसितंवेदायोवेदेभ्योऽखिलंजगत्। निर्ममेतमहंवन्देविद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥
वागीशाद्याःसुमनसःसर्वार्थानामुपक्रमे। यंनत्वाकृतकृत्याःस्युस्तंनमामिगजाननम् ॥ २ ॥

निहोतेतिषळृचंनवमंसूक्तंगृत्समदस्यार्षं निहोतेत्यनुक्रान्तत्वात् अनुक्तत्वात्त्रिष्टुप् पण्ड-
त्वादिपरिभाषयाग्निर्देवता प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोराग्नेयेक्रतौत्रैष्टुभेछन्दस्यस्यविनियोगः अ-
थैकस्याइतिखण्डेसूत्रितम्—निहोताहोतृषदनइतिसूक्तेइति अग्निप्रणयनेआद्येऋचौविनियुक्ते
पञ्चम्यांपौर्णमास्यामितिखण्डेसूत्रितम्—निहोताहोतृषदनेविदानइतिद्वेइति।

तस्मिन्सूक्तेप्रथमा—

ॐ निहोताहोतृषदनेविदानस्त्वेषोदीदिवाँअसदत्सुदक्षः।
अदब्धव्रतप्रमतिर्वसिष्ठःसहस्रंभरःशुचिजिह्वोअग्निः॥ १ ॥

नि। होता। होतृऽसदने। विदानः। त्वेषः। दीदिऽवान्।
असदत्। सुऽदक्षः। अदब्धव्रतऽप्रमतिः। वसिष्ठः। सहस्रम्ऽभरः।
शुचिऽजिह्वः। अग्निः॥ १ ॥

गृत्समदःस्तौति होतादेवानामाह्वाताविदानोविद्वान् त्वेषः प्रवृद्धः दीदिवान् दीप्यमानः
सुदक्षः शोभनबलः अदब्धव्रतप्रमतिः अदब्धान्यहिंसितानिव्रतानिकर्माणियस्याःसाअ-
दब्धव्रताप्रमतिः प्रकृष्टाबुद्धिर्यस्य सतथोक्तः वसिष्ठः सर्वस्यवासयितृतमः वासयतेस्तृजन्त-
स्येष्ठनिरूपं सहस्रंभरः सहस्रस्यानेकविधस्यभर्ताविहरणेननानाविधरूपस्यधारकइत्यर्थः यद्वा
सहस्रस्यसर्वस्यभर्ता तथाचवाजसनेयकम्—सर्वंवैसहस्रंसर्वंभरइत्येवैतदाहेति। शुचिजिह्वः शु-
चिर्दीप्ताजिह्वाज्वालायस्यसतथोक्तः एवंभूतोग्निः होतृषदने होतानसीदतीतिहोतृषदनमुत्तरावेदी
अधिकरणेल्युट् तस्मिन्न्यसदत् निषसाद उक्तार्थेब्राह्मणम्—निहोताहोतृषदनेविदानइत्यग्निर्वैदे-
वानांहोतातस्यैतद्धोतृषदनंयदुत्तरवेदीनाभिस्त्वेषोदीदिवाँअसदत्सुदक्षइत्यासन्नोहिसतर्हिभवत्य-

इन्धमवमप्रतिर्वसिष्ठइत्यग्निर्वैदेवानांवसिष्ठःसहस्रंभरःशुचिजिह्वोअग्निरित्येषाइवाअस्यसहस्रंभ-
रतायदेनमेकंसन्तंबहुधाविहरन्तीति ॥ १ ॥

१. अग्नि देवों के होता, विद्वान्, प्रज्वलित, दीप्तिमान्, प्रकृष्ट-बलशाली, अप्रतिहत, अनुग्रह-विशिष्ट, निवासदाता, सबके भरण-कर्त्ता और विशुद्ध शिखावाले हैं। होता के भवन में अग्नि अच्छी तरह बैठें।

त्वंदूतस्त्वमुनःपरस्पास्त्वंवस्यआवृषभप्रणेता।
अग्नेतोकस्यनस्तनेतनूनामप्रयुच्छन्दीद्यद्बोधिगोपाः ॥ २ ॥

त्वम्। दूतः। त्वम्। ऊँ इति। नः। परःऽपाः। त्वम्। वस्यः। आ। वृषभ। प्रऽनेता। अग्ने। तोकस्य। नः। तने। तनूनाम्। अप्रऽयुच्छन्। दीद्यत्। बोधि। गोपाः ॥ २ ॥

हेवृषभ अभिमतफलवर्षक हेअग्ने त्वंदूतः अस्मदीयेयज्ञेदेवाह्वानार्थंदूतोभव त्वमुत्वमेवनो-
स्माकं परस्पाः आपद्भ्यः पारयितापालकश्चभव किञ्च त्वंवस्योयसुनोधनस्यआप्रणेताअस्मदभि-
मुख्येनप्रापयिताभव अप्रयुच्छन्अप्रमाद्यन्दीद्यद्दीद्यद्दीप्तिकर्मा शोभमानः त्वंनोस्माकं तो-
कस्यपुत्रस्यतने तनोतिविस्तारयतिकुलमितितनःपौत्रः तस्मिन्अस्मदीयानांतनूनांगोपाः गोपा-
यिताभवतथाचब्राह्मणम्–अग्निर्वैदेवानांगोपाअग्निमेवतत्सर्वतोगोप्तारंपरिदत्तआत्मनेचयजमानाय-
चेति। बोधिस्त्वंचगोपायिताभवामीतिबोधिबुध्यस्व ॥ २ ॥

२. अभीष्ट-वर्षक अग्नि, तुम हमारे दूत बनो। हमें आपद् से बचाओ। हमें धन दो। प्रमाद-शून्य और दीप्तिशाली होकर हमारे और हमारे पुत्रों के रक्षक बनो। अग्नि, जागो।

विधेमतेपरमेजन्मन्नग्नेविधेमस्तोमैरवरेसधस्थे।
यस्माद्योनेरुदारिथायजेतंप्रत्वेहवींषिजुहुरेसमिद्धे ॥ ३ ॥

विधेम। ते। परमे। जन्मन्। अग्ने। विधेम। स्तोमैः। अवरे। सधऽस्थे। यस्मात्। योनेः। उत्। आरिथ। यजे। तम्। प्र। त्वे इति। हवींषि। जुहुरे। समऽइद्धे ॥ ३ ॥

हेअग्ने परमेउत्कृष्टेजन्मन्जायतेप्रादुर्भवत्यस्मिन्निति जन्मस्थानंद्युः तस्मिन्द्युलोकेवस्थि-
-तायतेतुभ्यंविधेम स्तुतिभिःपरिचरेम अवरेद्युलोकादधस्तानेसधस्थेन्तरिक्षेस्थितायतुभ्यंस्तोमैः

१ ऐ० ब्रा० १. २८. । २ ऐ० ब्रा० १. १. २८. ।

स्तोत्रैर्विधेम परिचरेम यस्माद्योनेः पृथिवीरूपात्स्थानात्त्वमुदारिथ उद्गतोसि प्रादुर्भूतोसि तं पृथिवीप्रदेशं यजे पूजयामि यत्र हि समिद्धे समिन्द्धि समिध्यमाने त्वयि हवींषि पुरोडाशादीनि प्रजुहुरे अध्वर्य्वादयः प्रजुह्वति जुहोतेर्लिटि रूपम् ॥ ३ ॥

३. अग्नि, हम तुम्हारे उत्तम जन्मस्थान में तुम्हारी सेवा करेंगे। जिस स्थान से तुम उद्गत हुए हो, उसको भी पूजा करेंगे। वहाँ तुम्हारे प्रज्वलित होने पर अध्वर्यु लोग तुम्हें लक्ष्य कर हव्य प्रदान करते हैं।

अग्ने यजस्व हविषा यजीयाञ्छ्रुष्टी देष्णमभि गृणीहि राधः।
त्वं ह्यसि रयिपती रयीणां त्वं शुक्रस्य वचसो मनोता ॥ ४ ॥

अग्ने। यजस्व। हविषा। यजीयान्। श्रुष्टी। देष्णम्। अभि। गृणीहि। राधः। त्वम्। हि। असि। रयिऽपतिः। रयीणाम्। त्वम्। शुक्रस्य। वचसः। मनोता ॥ ४ ॥

हे अग्ने यजीयान् यष्टृतमस्त्वं हविषास्मदत्तेन यजस्व देवान्संयोजय देष्णं देयं राधो धनं श्रुष्टी श्रुष्टिः क्षिप्रनाम क्षिप्रं अभिगृणीहि देवानां पुरतः इदं स्वादुतरमिदं स्वादुतरमिति ब्रूहि यद्वा श्रुष्टी क्षिप्रकारी त्वं देष्णं देयं राधो धनं अभिगृणीहि अस्मदाभिमुख्येन ब्रूहि प्रयच्छेत्यर्थः दानसामर्थ्यं दर्शयति त्वं रयीणां धनानां मध्ये रयिपतिः उत्तमधनस्य पतिरसि हि यद्वा रयीणां रयिपतिरित्यनेकोरयिशब्दोनुवादः त्वं शुक्रस्य दीप्तस्य वचसः अस्मदीयस्य स्तोत्रस्य मनोता मन्ता ज्ञातासि यद्वा मानयिता ॥ ४ ॥

४. अग्निदेव, याज्ञिकों में तुम श्रेष्ठ हो। हव्य-द्वारा तुम यज्ञ करो। तत्पर होकर तुम देवों के पास हमारे दिये जाने योग्य अन्न की प्रशंसा करो। तुम धनों में उत्कृष्ट धन के अधिपति हो। तुम हमारे प्रदीप्त स्तोत्र को जानो।

उभयं ते न क्षीयते वसव्यं दिवेदिवे जायमानस्य दस्म।
कृधि क्षुमन्तं जरितारमग्ने कृधि पतिं स्वपत्यस्य रायः ॥ ५ ॥

उभयम्। ते। न। क्षीयते। वसव्यम्। दिवेऽदिवे। जायमानस्य। दस्म। कृधि। क्षुऽमन्तम्। जरितारम्। अग्ने। कृधि। पतिम्। सुऽअपत्यस्य। रायः ॥ ५ ॥

दस्म दर्शनीय हे अग्ने दिवेदिवे प्रतिदिनमग्निहोत्रकाले जायमानस्य ते उभयं उभयविधं वसव्यं दिव्यं भौमं च वसु धनं वस्वादिभ्यस्स्वार्थिको यत्प्रत्ययः तादृशमुभयं वसु न क्षीयते न हीयते अस्योभयविध-

मतक्रतेममवर्णः त्वंहग्नेदिव्यस्यरायसितंपार्थिवस्ये स्तेवोकः। अवस्त्वंजरितारं यवस्तोमंकुर्वा-णमिनंयजमानंसुयम्यमवन्तं कीर्तिमन्तंवाळभिकुरु किञ्च स्वपत्यस्यशोभनापत्ययुक्तस्यरायो-धनस्यपतिं स्वामिनंळभिकुरु ॥ ५ ॥

५. दर्शनीय अग्नि, तुम प्रतिदिन उत्पन्न होते हो। तुम्हारा दिव्य और पार्थिव धन नष्ट नहीं होता। फलतः तुम स्तोमकर्त्ता यजमान को अन्न-युक्त करो। उसे सुन्दर अपत्यवाले धन का स्वामी बनाओ।

साकमेधेपर्वणिपूर्वेद्युरनुसवनंदिसइत्यः कर्तव्याः प्रथमायामग्रेरनीकवतःसैनानीकेनेति-याज्या यथावनःसाकमेधाइतिखण्डेसूत्रितम्—सैनानीकेनसुविदत्रोअस्मेइति।

सैषासूक्तेषष्ठी—

सैनानीकेनसुविदत्रोअस्मेयष्टादेवाँआयजिष्ठःस्वस्ति।
अदब्धोगोपाउतनःपरस्पाअग्नेद्युमदुतरेवद्दिदीहि ॥ ६ ॥ १ ॥

सः। एना। अनीकेन। सुऽविदत्रः। अस्मे। इति यष्टा। देवान्। आऽयजिष्ठः। स्वस्ति। अदब्धः। गोपाः। उत। नः। परःऽपाः। अग्ने। द्युऽमत्। उत। रेवत्। दिदीहि ॥ ६ ॥ १ ॥

हेअग्ने सवादृशस्त्वं एना अनेनानीकेन ज्वालासमूहेनयुक्तस्त्वं सुविदत्रः सुमनाः सुध-नोवास्सेअस्माकंयष्टा देवानयष्टा देवानांहविःप्रदानेनपूजकः आयजिष्ठः यष्टृतमः अदब्धः केनाप्यहिंसितः गोपाःदेवानां गोपायिता उतापिचनोस्माकंपरस्पाः दुरितेभ्यःपारयिताचत्वं द्युमत्कान्तियुक्तं उतापिचरेवत् धनयुक्तंयथाभवतितथास्वस्तिदिदीहि क्षेमेणसर्वतोदीप्यस्व ॥६॥

६. अग्निदेव, तुम अपने दल के साथ हमारे प्रति अनुग्रह करो। तुम धनों के याजक, सर्वापेक्षा उत्तम यज्ञकर्ता, देवों के रक्षक और हमारे पालक हो। कोई तुम्हारी हिंसा नहीं कर सकता। धन और कान्ति से युक्त होकर तुम चारों ओर देदीप्यमान बनो।

जोहूत्रइतिषळृचंद्वादशंसूक्तंगार्त्समदं त्रैष्टुभमाग्नेयं जोहूत्रइत्यनुक्रान्तत्वात् सूक्तवि-नियोगः पूर्वेणसहोक्तः।

अथतस्मिन्सूक्तेप्रथमा—

जोहूत्रोअग्निःप्रथमःपितेवेळस्पदेमनुषायत्समिद्धः।
श्रियंवसानोअमृतोविचेताममृजेन्यःश्रवस्य१ःसवाजी ॥ १ ॥

१ ऋ० सं० २. २. ११.।

जोहूत्रः । अग्निः । प्रथमः । पिताऽइव । इळः । पदे । मनुषा ।
यत् । सम्ऽइद्धः । श्रियम् । वसानः । अमृतः । विऽचेताः ।
मर्मृजेन्यः । श्रवस्यः । सः । वाजी ॥ १ ॥

जोहूत्रः सर्वैर्यज्ञार्थं ह्वातव्यो होतव्यो वा ह्वयतेर्जुहोतेर्वा रूपम् तादृशः प्रथमः अग्निर्देवानामग्रमत्यागमनात् । मुख्यो वाग्निः यत् यदा इळः इळायाःपदेउत्तरवेद्याख्येस्थाने मनुषामनुष्येणयजमानेनसमिद्धःसोऽग्निः पितेवदेवानांहविःप्रापणेनपालकोभवति श्रियंदीप्तिंवसानः आच्छादयन् अमृतः मरणधर्मरहितः विचेताःविविधप्रज्ञः श्रवस्यः श्रवइत्यन्ननाम तस्मै हितः वाजीबलवान् सोऽग्निर्मर्मृजेन्यः सर्वैःपरिचरणीयोभवति यङ्लुगन्तात् केन्यप्रत्ययः ॥१॥

१. अग्नि सबसे प्रथम होतव्य और पिता के समान हैं। अग्नि मनुष्यों द्वारा यज्ञ-स्थान में प्रज्वलित हुए हैं। वह दीप्ति-पूर्ण, मरण-रहित, विभिन्न-प्रज्ञा-युक्त, अन्नवान्, बलवान् और सबके सेवनीय हैं।

श्रूया अग्निश्चित्रभानुर्हवं मे विश्वाभिर्गीर्भिरमृतो विचेताः ।
श्यावा रथं वहतो रोहिता वोतारुषाह चक्रे विभृत्रः ॥ २ ॥

श्रुयाः । अग्निः । चित्रऽभानुः । हवम् । मे । विश्वाभिः । गीःऽभिः ।
अमृतः । विऽचेताः । श्यावा । रथम् । वहतः । रोहिता । वा । उत ।
अरुषा । अह । चक्रे । विऽभृत्रः ॥ २ ॥

अमृतोमरणधर्मरहितोविचेताविशिष्टप्रज्ञः चित्रभानुः विचित्रदीप्तिः चायनीयदीप्तिर्वा सोऽग्निः विश्वाभिर्गीर्भिः स्तुतिसाधनभूतैः सर्वैर्वाक्यैः क्रियमाणं मे मम हवं स्तोत्रंश्रूयाः शृणोतु यस्याग्नेरथं श्यावाश्याववर्णौ अश्वौवहतः वाअपिवा रोहितारोहिद्वर्णौ उतापिच अरुषाआरोचमानावश्वौरथं वहतः रोहिद्वर्णयोरश्वयोःश्यावादिवर्णपरिग्रहःस्वेच्छयाभवति विभृत्रः नानास्थानेषु विहृतःचक्रेअहकृतिमित्यकारिखलु करोतेःकर्मणिलिट् ॥ २ ॥

२. अमर, विशिष्ट प्रज्ञावाले, विचित्र दीप्ति-युक्त अग्नि मेरे सब स्तुति-युक्त आह्वान सुनें। दो लाल घोड़े अग्नि का रथ वहन करते हैं। वे विविध स्थलों में जाते हैं।

अथतृतीया—

उत्तानायामजनयन्त्सुषूतं भुवदग्निः पुरुपेशासु गर्भः ।
शिरिणायां चिदक्तुना महोभिरपरीवृतो वसति प्रचेताः ॥ ३ ॥

ऐ० ब्रा० १. १.।

उत्तानायाम् । अजनयन् । सुऽसूतम् । भुवत् । अग्निः । पुरुऽपेशासु । गर्भः । शिरिणायाम् । चित् । अक्तुना । महःऽभिः । अपरिऽवृतः । वसति । प्रऽचेताः ॥ ३ ॥

उत्तानायामुत्तानेशयायामरण्यांसुषूतंअग्निहोत्रार्थंसुष्ठुप्रेरितमग्निमजनयन् अध्वर्यवउदपादयन् सोग्निःपुरुपेशासु पेशइतिरूपनाम बहुरूपास्वोषधीषुगर्भोभुवत् अन्तर्वर्तमानआगर्भइवअभवत् भवतेर्लुङिरूपं शिरिणायांचिद्रात्रावपि शृणातिभूतानीतिशिरिणारात्रिः तस्यामपिअक्तुनाअञ्जनात्कृष्णेनतमसा तेनतमसाअपरिवृतःअसंस्पृष्टः अतएवमहोभिस्तेजोभिर्युक्तः प्रचेताः प्रकृष्टमतिःसन्वसति दीप्यमानोवर्तते ॥ ३ ॥

३. अध्वर्यु लोगों ने ऊर्ध्वमुख अरणि या काष्ठ में प्रेरित अग्नि को उत्पन्न किया है। अग्नि विविध ओषधियों में गर्भरूप से अवस्थित हैं। रात में उत्तम-ज्ञानवान् अग्नि, महादीप्ति-युक्त होकर वास करते हैं। उन्हें अन्धकार नहीं छिपा सकता।

जिघर्म्यग्निंहविषाघृतेनप्रतिक्षियन्तंभुवनानिविश्वा।
पृथुंतिरश्चावयसाबृहन्तंव्यचिष्ठमन्नैरभसंदृशानम् ॥ ४ ॥

जिघर्मि । अग्निम् । हविषा । घृतेन । प्रतिऽक्षियन्तम् । भुवनानि । विश्वा । पृथुम् । तिरश्चा । वयसा । बृहन्तम् । व्यचिष्ठम् । अन्नैः । रभसम् । दृशानम् ॥ ४ ॥

विश्वासर्वाणि भुवनानिप्रतिक्षियन्तंवैश्वानरात्मनाधितिष्ठन्तं पृथुंमहान्तं तिरश्चासर्वतःप्रवर्तमानेनवयसापेशसाबृहन्तंप्रवृद्धं अन्नैर्हविर्लक्षणैर्व्यचिष्ठंव्याप्तं रभसंबलवन्तंदृशानं एवंगुणवन्तंपादस्यमानमग्निंपुरोडाशादिलक्षणेनहविषाघृतेनचजिघर्मि सिञ्चामि प्रतिक्षेपसर्वाणिभूतानिक्षेति पृथुंतिरश्चावयसाभूयेनबृहन्तंव्यचिष्ठमन्नैरभसंदृशानमित्यवकाशानमन्तमन्नैरन्नादंदीप्यमानमित्येवमाविश्वतःप्रत्यञ्चंजुहोमीत्येतदरक्षसेत्यहेळमानेनमनसेदंजुषेतेत्येतन्मर्यश्रीरितिमर्यश्रीरित्येषस्पृहयद्वर्णोअग्निर्नाभिमृशइतिनसेपसृशेत्दीप्यमानोभवतीति ॥ ४ ॥

४. सारे भुवनों के अधिष्ठाता, महान्, सर्वत्रगामी, शरीरवान्, प्रवृद्ध हव्य-द्वारा व्याप्त, बलवान् और सबके दृश्यमान अग्नि को हम हव्य-घृत के द्वारा पूजा करते हैं।

आविश्वतःप्रत्यञ्चंजिघर्म्यरक्षसामनसातज्जुषेत।
मर्यश्रीःस्पृहयद्वर्णोअग्निर्नाभिमृशेतन्वाजर्भुराणः ॥ ५ ॥

स्य चतुर्थेऽहनि मरुत्वतीयशस्त्रे इदं सूक्तं केनचिद्विधाने षष्ठेदवतीयं सूक्तं चतुर्थेऽहनीति खण्डे सूत्रितं—श्रुधी हवमिन्द्र मरुत्वाँ इन्द्रेति मरुत्वतीयमिति ।

श्रुधीहवंमिन्द्रमारिषण्यःस्यामतेदावनेवसूनाम् ।
इमाहित्वामूर्जोवर्धयन्तिवसूयवःसिन्धवोनक्षरन्तः ॥ १ ॥

श्रुधि । हवम् । इन्द्र । मा । रिषण्यः । स्याम । ते । दावने ।
वसूनाम् । इमाः । हि । त्वाम् । ऊर्जः । वर्धयन्ति । वसुऽयवः ।
सिन्धवः । न । क्षरन्तः ॥ १ ॥

गृत्समदः स्तौति हे इन्द्र मे हवं मदीयमिदं स्तोत्रं श्रुधि शृणु मा रिषण्यः मा हिंसीः इदमल्पं नसाधीयइति मा निराकार्षीः रुषिरस्यतेर्हिंसार्थस्य रिषण्यतिरिषण्यतीति निपातितः वयं ते वसूनां धनानां दानाय स्याम पात्रभूता भवेम इमाः अस्माभिर्दत्तानि वसूयवः दातुर्यजमानस्य धनमिच्छन्ति छन्दसि परेच्छायां क्यच् तादृशानि क्षरन्तः स्यन्दमानाः सिन्धवइव प्रवक्षरणोपेतानि ऊर्जो हवींषि लक्षणान्नानि त्वां वर्धयन्ति हि ॥ १ ॥

१. इन्द्र, तुम मेरी स्तुति सुनो। तिरस्कार नहीं करना। हम तुम्हारे धन-दान के पात्र हैं। नदी की तरह प्रवाहवाली यह हव्य यजमान के लिए धन-वर्षा करता है। यह तुम्हें वर्द्धित करे।

सृजोमहीरिन्द्रयाअपिन्वःपरिष्ठिताअहिनाशूरपूर्वीः ।
अमर्त्यंचिद्दासंमन्यमानमवाभिनदुक्थैर्वावृधानः ॥ २ ॥

सृजः । महीः । इन्द्र । याः । अपिन्वः । परिऽस्थिताः ।
अहिना । शूर । पूर्वीः । अमर्त्यम् । चित् । दासम् । मन्यमानम् ।
अव । अभिनत् । उक्थैः । ववृधानः ॥ २ ॥

शूर शत्रूणां हिंसक हे इन्द्र या अपोऽपिन्वः अवर्धयः पूर्वीः प्रभूतास्ता अहिना मेघेन वृत्रेण वा परिष्ठिताः अधिष्ठिताः आक्रान्ताः ताः सर्वास्तस्मादहेः सकाशान्महीः महतीः अपः सृजः असृजः उक्थैः शस्त्रैर्वावृधानो वर्धमानस्त्वं दासं सर्वस्योपक्षपयितारं अमर्त्यं चिदमरणधर्मरहितमेवात्मानं मन्यमानं तमसुरं अवाभिनत् अवाभिनः यथा भवति तथा हिंसितवानित्यर्थः भिनदिः भिनत्स्थाने व्यत्ययेन प्रथमः ॥ २ ॥

२. शूर इन्द्र, तुमने जो जल बरसाया था, वृत्र ने उसी प्रभूत जल पर आक्रमण किया था। तुमने उस जल को छोड़ दिया था। उस दस्यु या दास (वृत्र) ने अपने को अमर समझा था। स्तुति-द्वारा वर्द्धित होकर उसको तुमने नीचे फेंक दिया।

उक्थेष्विन्नुशूरयेषुचाकन्त्स्तोमेष्विन्द्ररुद्रियेषुच ।
तुभ्येदेतायासुमन्दसानःप्रवायवेसिस्रतेनशुभ्राः ॥ ३ ॥

उक्थेषु । इत् । नु । शूर । येषु । चाकन् । स्तोमेषु । इन्द्र ।
रुद्रियेषु । च । तुभ्य । इत् । एताः । यासु । मन्दसानः । प्र ।
वायवे । सिस्रते । न । शुभ्राः ॥ ३ ॥

हे शूरेन्द्र येषुहोत्रादिभिःक्रियमाणेषुशस्त्रेषुरुद्रियेषु रुद्रियंसुखं तत्साधनभूतेषु यद्वा रुद्राः स्तोतारः तत्कृतेषुउक्थानांस्तोमेषुचनुक्षिप्रंचाकन् स्तुतीःकामयसे कमेःकनतेर्वायङ्लुकिलङ्-यम् इत्यपूरणः यासुस्तोत्रशस्त्ररूपासुस्तुतिषुमन्दसानोहृष्यन्भवसिताएताःशुभ्राः दीप्यमानाः स्तु-तयः वायवेअस्तसमीर्यमिषे मत्यागच्छते तुभ्येत् तुभ्यमेवप्रसिस्रते त्वदर्थमेवप्रसरन्ति नतुअन्यस्मै वाअपुनासेवस्त ॥ ३ ॥

३. शूर इन्द्र, जिन सुखकर या यज्ञकृत उक्थ, मंत्र और स्तोत्र की तुम इच्छा करते हो और जिसमें तुम्हें आनन्द मिलता है, यह सब शुभ्र और दीप्यमान स्तुति, यज्ञ के प्रति, तुम्हारे लिए प्रस्तुत होती है।

शुभ्रंनुतेशुष्मंवर्धयन्तःशुभ्रंवज्रंबाह्वोर्दधानाः ।
शुभ्रस्त्वमिन्द्रवावृधानोअस्मेदासीर्विशःसूर्येणसह्याः ॥ ४ ॥

शुभ्रम् । नु । ते । शुष्मम् । वर्धयन्तः । शुभ्रम् । वज्रम् । बाह्वोः ।
दधानाः । शुभ्रः । त्वम् । इन्द्र । ववृधानः । अस्मे इति । दासीः ।
विशः । सूर्येण । सह्याः ॥ ४ ॥

हेइन्द्र तेतवशुभ्रंशोभनंशुष्मंबलंस्तोत्रैर्वर्धयन्तः शुभ्रंदीप्तंवज्रमायुधंनुक्षिप्रंतवबाह्वोर्दधा-नाः निदधानाः स्तूयमानोहीन्द्रोवृत्रवधायवज्रमादत्तइतीत्थंरूपेणायुधंददानाभवामः वावृधानः स्तोत्रैर्वर्धमानः शुभ्रः तेजसायुक्तः त्वंअस्मेअस्माकंदासीः उपक्षयपित्रीः विशः आसुरीः प्रजाः सूर्येणसुष्ठुप्रेरकेणआयुधंहिमेरयसि त्वंयुध्यस्वेति एवंरूपेणबाह्वोर्निहितेनवज्रेणसह्याः अभिभ-व सहतेर्लेट्यसेनलिङिपरस्मैपदम् ॥ ४ ॥

४. इन्द्र, स्तोत्र-द्वारा हम तुम्हारा सुखकर बल वर्द्धित करते तथा तुम्हारे हाथों में दीप्त वज्र अर्पण करते हैं। वर्द्धित और तेजोयुक्त होकर तुम दास लोगों को, सूर्य-रूप आयुध-द्वारा, पराभूत करते हो।

गुहाहि॒तंगुह्यं॑गू॒ळ्हम॒प्स्वपी॑वृतंमा॒यिनं॑क्षि॒यन्त॑म् ।
उ॒तोअ॒पोद्यांत॑स्त॒भ्वांस॒मह॑न्न॒हिं॑शूरवी॒र्ये॑ण ॥ ५ ॥ २ ॥

गुहा॑ । हि॒तम् । गुह्य॑म् । गू॒ळ्हम् । अ॒प्ऽसु । अपि॑ऽवृतम् ।
मा॒यिन॑म् । क्षि॒यन्त॑म् । उ॒तो इति॑ । अ॒पः । द्याम् । त॒स्त॒भ्वांस॑म् ।
अह॑न् । अहि॑म् । शूर॒ । वी॒र्ये॑ण ॥ ५ ॥ २ ॥

हेशूरेन्द्र गुहागुहायांहितंनिहितं अतएवगुह्यं अप्रकाश्यंगूळ्हंगूढं अप्सुउदकेषुअपीवृतंतिरोहितं अनेकस्मिन् तिरोधानरूपेऽर्थेपुनरुक्तयस्तिरोधानभूयस्त्वप्रतिपादनपराः अभ्यासेहिभूयानर्थोभवति यथाहोदर्शनीयाहोदर्शनीयेति तादृशंमायिनंमायाविनंअसुरंक्षियन्तं निवसन्तं उतोअपिचअपोद्यां दिवंचतस्तभ्वांसं स्वसामर्थ्येनस्तंभयन्तं इत्थंभूतमहिमसुरंमेघंवावीर्येणसामर्थ्यभूतेन वज्रेण अहन् हतवानसि हनहिंसागत्योरित्यस्यलङिरूपम् ॥ ५ ॥

५. शूर इन्द्र, गुहा में अवस्थित, अप्रकाश्य, लुक्कायित, तिरोहित और जल में अवस्थित जिस वृत्र ने अपनी शक्ति से अन्तरिक्ष और द्युलोक को विस्मित किया था, उसको वज्र-द्वारा तुमने विनष्ट किया था।

स्तवा॒नुतं॑इन्द्रपू॒र्व्यामहा॒न्युतस्त॑वाम॒नूत॑नाकृ॒तानि॑ ।
स्तवा॒वज्रं॑बा॒ह्वोरु॒शन्तं॒स्तवा॒हरी॒सूर्य॑स्यके॒तू ॥ ६ ॥

स्तव॑ । नु । ते॒ । इ॒न्द्र॒ । पू॒र्व्या । म॒हानि॑ । उ॒त । स्त॒वा॒म॒ । नूत॑ना ।
कृ॒तानि॑ । स्तव॑ । वज्र॑म् । बा॒ह्वोः । उ॒शन्त॑म् । स्तव॑ । हरी॒ इति॑ ।
सूर्य॑स्य । के॒तू इति॑ ॥ ६ ॥

हेइन्द्र पूर्व्यापुरातनानिमहानि महान्तितेतवकर्माणिनुक्षिप्रंस्तवस्तवाम उतअपिच नूतनाअधुनातनानिकृतानिकर्माणिस्तवस्तवाम बाह्वोरुशन्तंदीप्यमानंवज्रंस्तवस्तवाम किञ्च सूर्यस्यसुष्ठुप्रेरकस्यसुवीर्यस्यवासूर्यात्मनोवाइन्द्रस्यकेतूप्रज्ञापकौ हरीएतन्नामकावश्वौ स्तव स्तवाम इन्द्रस्तुतौ विङ्गंविङ्गोभवन्तीतिउत्तमबहुवचनस्यमध्यमैकवचनादेशः बहुलंछन्दसीतिशपो-लुगभावः ॥ ६ ॥

६. इन्द्र, हम तुम्हारी प्राचीन महत्कीर्तियों की स्तुति करते हैं तथा तुम्हारे आधुनिक कृतकर्मों की स्तुति करते हैं। तुम्हारे दोनों हाथों में दीप्यमान वज्र की स्तुति करते हैं। तुम सूर्यात्मा हो। तुम्हारे पताका-स्वरूप हरि नाम के अश्वों की हम स्तुति करते हैं।

हरी॒नु त॑ इन्द्र वा॒जय॑न्ता घृत॒श्चुतं॑ स्वा॒रम॑स्वार्ष्टाम् ।
वि स॒मना॒ भूमि॑रप्रथि॒ष्टारं॑स्त॒ पर्व॑तश्चित्सरि॒ष्यन् ॥ ७ ॥

हरी॒ इति॑ । नु । ते॒ । इ॒न्द्र॒ । वा॒जय॑न्ता । घृ॒त॒ऽश्चुत॑म् । स्वा॒रम् ।
अ॒स्वा॒र्ष्टा॒म् । वि । स॒मना॑ । भूमिः॑ । अ॒प्र॒थि॒ष्ट॒ । अरं॑स्त ।
पर्व॑तः । चि॒त् । स॒रि॒ष्यन् ॥ ७ ॥

हे इन्द्र वाजयन्ता वेगं कुर्वन्तौ तत्करोतीति णिच् तेत्वदीयौ हरी एतन्नामकावश्वौ घृतश्चुतं घृतस्योदकस्य च्यावयितारं स्वारं मेघध्वनिं नु क्षिप्रम् अस्वार्ष्टां अशब्दयताम् स्वरतिः शब्दकर्मा पाकं पचतीतिवद्धातुरनुवादः लुङि रूपं समना समस्थला मही समना सर्वतोऽन्यप्रथिष्ट गर्जनं श्रुत्वा मयोपरिष्टाद्भवतीति प्रथिता भूव तथा पर्वतश्चिन्मेघोऽपि सरिष्यन् वर्षणार्थं विचरणशीलोऽपि सन् अरंस्त अरमत रमतेर्लुङि रूपम् ॥ ७ ॥

७. इन्द्र, तुम्हारे शीघ्रगामी दोनों घोड़े जलवर्षी मेघध्वनि करते हैं। समतल पृथिवी मेघ-गर्जन सुनकर प्रसन्न हुई। मेघ ने भी इधर-उधर घूमकर शोभा प्राप्त की।

नि पर्व॑तः सा॒द्यप्र॑युच्छ॒न्त्सं मा॒तृभि॑र्वावशा॒नो अ॑क्रान् ।
दू॒रे पा॒रे वाणीं॑ व॒र्धय॑न्त॒ इन्द्रे॑षितां ध॒मनिं॑ पप्रथ॒न्नि ॥ ८ ॥

नि । पर्व॑तः । सा॒दि॒ । अप्र॑ऽयुच्छन् । सम् । मा॒तृऽभिः॑ । वा॒व॒शा॒नः ।
अ॒क्रा॒न् । दू॒रे । पा॒रे । वाणी॑म् । व॒र्धय॑न्तः । इन्द्र॑ऽइषिताम् ।
ध॒मनि॑म् । प॒प्र॒थ॒न् । नि ॥ ८ ॥

अप्रयुच्छन् अप्रमाद्यन् वर्षणे सावधानः पर्वतो मेघः नि षादि नभसि निषण्ण आसीत् मातृभिः निर्मात्रीभिर्माध्यमिकाभिर्वाग्भिर्वा सं वावशानः सह शब्दं कुर्वाणः अक्रान् अक्रमीत् इतस्ततः सञ्चारमकरोत् क्रमेर्लुङि बहुलं छन्दसीति विकरणस्य लुक् दूरे पारे अतिदूरेऽन्तरिक्षे स्थितां वाणीं माध्यमिकां वाचं वर्धयन्तः स्तोत्रैः समृद्धां कुर्वन्तः स्तोतारो मरुतो वा इन्द्रेषिताम् इन्द्रेण प्रेरितां धमनिं शब्दं कुर्वाणां तां वाचं नि नितरां पप्रथन् अप्रथयन् ॥ ८ ॥

८. प्रमाद-शून्य मेघ अन्तरिक्ष में आया और मातृ-भूत जलों के साथ इधर-उधर घूमने लगा। मरुतों ने अत्यन्त दूर अन्तरिक्ष में अवस्थित शब्द को वर्द्धित करते हुए, इन्द्र-द्वारा प्रेरित उसी शब्द को चारों ओर फैला दिया।

इन्द्रो॑म॒हांसिन्धु॑मा॒शया॑नंमा॒या॒विनं॑वृ॒त्रम॑स्फुर॒न्निः ।
अरे॑जेतां॒रोद॑सीभिया॒नेकनि॑क्रदतो॒वृष्णो॑अस्य॒वज्रा॑त् ॥ ९ ॥

इन्द्रः॑ । म॒हान् । सिन्धु॑म् । आ॒ऽशया॑नम् । मा॒या॒ऽविन॑म् ।
वृ॒त्रम् । अ॒स्फु॒र॒त् । निः । अरे॑जेताम् । रोद॑सी॒ इति॑ । भि॒या॒ने
इति॑ । कनि॑क्रदतः । वृष्णः॑ । अ॒स्य॒ । वज्रा॑त् ॥ ९ ॥

बलवानिन्द्रः महांमहान्तंसिन्धुं स्यन्दतेसर्वतःसञ्चरतीतिसिन्धुर्मेघः तमाशयानं स-मधिष्ठायशयानंमायाविनंवृत्रमसुरं यद्वा सिन्धुमुदकंतदधिष्ठायशयानं वृत्रंवृणोत्याकाशमिति वृत्रोमेघः तंनिरस्फुरत् निरहन् वृष्णःवर्षकस्यअस्येन्द्रस्यकनिक्रदतः शब्दंकुर्वाणाद्वज्रात् भि-यानेभयंप्राप्तेरोदसीद्यावापृथिव्यौ अरेजेतां अकंपेतांदाधर्तिदर्धर्तीत्यादिनाकनिक्रदच्छब्दोनि-पातितः ॥ ९ ॥

९. बली इन्द्र ने इधर-उधर संचारी मेघ में अवस्थित मायावी वृत्र को मार गिराया। जलवर्षक इन्द्र के वज्र के व्यापक शब्द से भय पाकर द्यावा-पृथिवी कम्पित हुई।

अरो॑रवी॒द्वृष्णो॑अस्य॒वज्रोऽमा॑नुषं॒यन्मानु॑षो॒नि॒जूर्वा॑त् ।
नि मा॒यिनो॑दान॒वस्य॑मा॒या अपा॑दयत्पपि॒वान्त्सु॒तस्य॑ ॥ १० ॥ ४ ॥

अरो॑रवीत् । वृष्णः॑ । अ॒स्य॒ । वज्रः॑ । अमा॑नुषम् । यत् । मानु॑षः ।
नि॒ऽजूर्वा॑त् । नि । मा॒यिनः॑ । दा॒न॒वस्य॑ । मा॒याः । अपा॑दयत् ।
प॒पि॒ऽवान् । सु॒तस्य॑ ॥ १० ॥ ४ ॥

वृष्णः कामानांवर्षकस्येन्द्रस्यवज्रः अरोरवीत् भृशंशब्दमकरोत् कदेत्यपेक्षायामाह—य-दाअमानुषंमनुष्याणांरहितं यद्वा मानुषोहंनभवामीत्येवंमन्यमानं तमसुरं मानुषोमनुष्याणांहि-तकारी यद्वा मतिमानिन्द्रोनिजूर्वात् नितरांहिंस्यात् जिघांसतीत्यर्थः जूर्वतेर्हिंसाकर्मणोलेटि-रूपं सुतस्याभिषुतंसोमंपपिवान्पीतवान्मायिनोमायाविनोदानवस्यदानुर्नामवृत्रमाता दानुःशयत्-इत्यादिषुदृष्टत्वात् तस्याःपुत्रस्यवृत्रस्यमायाः वंचनानिन्यपादयत् न्यपातयत् तथावधयिता भवत् ॥ १० ॥

१०. जिस समय मनुष्यों के हितकारी इन्द्र ने मनुष्यों के शत्रु वृत्र के विनाश की इच्छा की थी, उस समय अभीष्ट-वर्षक इन्द्र का वज्र बार-बार गर्जन करने लगा। इन्द्र ने अभिषुत सोमपान करके मायावी दानव की सारी माया को निपातित कर दिया था।

पिबापिबेदिन्द्रशूरसोमंमन्दन्तुत्वामन्दिनःसुतासः।
पृणन्तस्तेकुक्षीवर्धयन्त्वित्थासुतःपौरइन्द्रमाव ॥ ११ ॥

पिबऽपिब । इत् । इन्द्र । शूर । सोमम् । मन्दन्तु । त्वा ।
मन्दिनः । सुतासः । पृणन्तः । ते । कुक्षी इति । वर्धयन्तु ।
इत्था । सुतः । पौरः । इन्द्रम् । आव ॥ ११ ॥

शूर बलवन् हेइन्द्र पिबपिबेत् अभिषुतमिमंसोमंपिबैव आदरार्थेयंवीप्सा मन्दिनोमद-
कराः सुतासोऽभिषुताः सोमाः त्वामन्दन्तु त्वांमादयन्तु। मदिस्तुत्यादिषु व्यत्ययेनपरस्मैपदम्
तेसोमास्तेतवकुक्षीउदरस्योभौपार्श्वौपृणन्तः पूरयन्तः सन्तः त्वांवर्धयन्तु इत्थाऽनेनप्रकारेण
पौरः उदरपूरकः सुतोऽभिषुतः सोमः इन्द्रंत्वामाव तर्पयतु अवतेस्तर्पणार्थस्यलिटिरूपम्॥ ११ ॥

११. इन्द्र, तुम अभिषुत सोम पान करो। मदवाला सोमरस तुम्हें आमोदित करे। सोमरस तुम्हारे उदर की पूर्ति करके तुम्हें प्रसन्न करे। इस प्रकार उदर-पूरक सोमरस इन्द्र को तृप्त करे।

त्वेइन्द्राप्यभूमविप्राधियंवनेमऋतयासपन्तः।
अवस्यवोधीमहिप्रशस्तिंसद्यस्तेरायोदावनेस्याम ॥ १२ ॥

त्वे इति । इन्द्र । अपि । अभूम । विप्राः । धियम् । वनेम ।
ऋतऽया । सपन्तः । अवस्यवः । धीमहि । प्रऽशस्तिम् ।
सद्यः । ते । रायः । दावने । स्याम ॥ १२ ॥

हेइन्द्र विप्रामेधाविनोवयंत्वेत्वयिखलुहृदयेअभूम अपिसानुनयमभवेदपि तेतवहृदयेकिंच-
तोमहरपि ऋतयाकर्तव्यंकर्मफलंतत्कामनयासपन्तः त्वांपरिचरणाख्येनकर्मणास्पृशन्तोवयंधियं
त्वदुद्देशेनक्रियमाणंकर्मवनेम संभजेमहि वनषणसंभक्तौ आशीर्लिङिलिङ्याशिष्यङित्यङ्प्रत्य-
यः किंच अवस्यवः त्वत्तोरक्षणमिच्छन्तः प्रशस्तिंप्रशस्तिःशंसनं प्रकृष्टशंसनंस्तोत्रं धीमहि
त्वयिनिदधीमहि सद्यः तेत्वदीयस्यरायोधनस्यदावनेदानायपात्रभूताः सद्यः स्याम इदानींभवे-
म ॥ १२ ॥

१२. इन्द्र हम मेधावी हैं। हम तुम्हारे अन्दर स्थान पावेंगे। कर्मफल की कामना से हम तुम्हारी सेवा करके यज्ञ करेंगे। तुम्हारा आश्रय पाने की इच्छा से हम तुम्हारी प्रशंसा का ध्यान करते हैं, ताकि हम इसी क्षण तुम्हारे धनदान के पात्र हो सकें।

स्याम॒ ते त॑ इन्द्र॒ ये त॑ ऊ॒ती अ॑व॒स्यव॒ ऊर्जं॑ व॒र्धय॑न्तः ।
शु॒ष्मिन्त॑मं॒ यं चा॒कना॑म देवा॒स्मे र॒यिं रा॑सि वी॒रव॑न्तम् ॥१२॥

स्याम॑ । ते । त॒ । इ॒न्द्र॒ । ये । ते॒ । ऊ॒ती । अ॒व॒स्यवः॑ । ऊर्ज॑म् ।
व॒र्धय॑न्तः । शु॒ष्मिन्ऽत॑मम् । यम् । चा॒कना॑म । दे॒व॒ । अ॒स्मे इति॑ ।
र॒यिम् । रा॒सि॒ । वी॒रऽव॑न्तम् ॥ १२ ॥

हेइन्द्र येवयकवीऊयामणयनेन अवतेःप्राप्त्यर्थस्यकिनिरूपम् येतवअवस्यवोरक्षाकामाऊर्जंहविर्लक्षणमन्नंवर्धयन्तोभवन्ति येवयंतेतवस्यामत्वदधीनाभवेम देवद्योतमान हेइन्द्र शुष्मिन्वमं दानभोगायार्हतयाबलवत्तमम् यद्वा शत्रूणांशोषयितृतमंयंरयिंचाकनाम कामयामहे कनतेःकान्त्यर्थस्ययङ्लुगन्तस्यलोटिरूपं वीरवन्तं पुत्रपौत्रैःसहितंतादृशंरयिमस्मे अस्मभ्यंरासि देहि॥ १२ ॥

१२. इन्द्र, तुम्हारे आश्रय-लाभ की इच्छा से जो तुम्हारा हव्य वर्द्धित करते हैं, हम भी उन्हीं की तरह तुम्हारे अधीन हो जायँ। द्युतिमान् इन्द्र, हम जिस धन की इच्छा करते हैं, तुम हमें सर्वापेक्षा बलवान् और वीर-पुत्र-युक्त वही धन दो।

रासि॒ क्षयं॒ रासि॑ मि॒त्रम॒स्मे रासि॒ शर्ध॑ इन्द्र॒ मारु॑तं नः ।
स॒जोष॑सो॒ ये च॒ मन्द॑सा॒नाः प्र वा॒यवः॑ पा॒न्त्यग्र॑णीतिम् ॥ १४ ॥

रासि॑ । क्षय॑म् । रासि॑ । मि॒त्रम् । अ॒स्मे इति॑ । रासि॑ शर्धः॑ । इ॒न्द्र॒ ।
मारु॑तम् । नः॒ । स॒ऽजोष॑सः ये । च॒ । म॒न्द॒सा॒नाः । प्र । वा॒यवः॑ ।
पा॒न्ति॒ । अग्र॑ऽनीतिम् ॥ १४ ॥

हेइन्द्र क्षयं क्षियन्तिनिवसन्त्यत्रेतिक्षयोगृहं तदस्मभ्यंरासिदेहि तथामित्रं सखायं अस्मेअस्मभ्यंरासि वाक्यभेदादनिघातः मारुतं मरुत्वांदेवविशासंबन्धिशर्धोबलंनोस्मभ्यंरासि एतेनमरुतामप्यागमनंप्रार्थ्यते येचमरुतः सजोषसः सहप्रीयमाणाः मन्दसानामदन्तोमोदमानावायवोपत्रं प्रविगन्तारःसन्तः अग्रणीतिं अग्रेनीयमानं सोमं प्रपांति प्रकर्षेणपिबन्ति तेषांयागेइतिसमन्वयः यद्वा येचवायवोग्रेनीयमानं सोमंपिबन्ति तेषांवायूनां बलंरासि वायवइतिपूजायांबहुवचनं वायुर्हिसोमस्याग्रपातेति ॥ १४ ॥

१४. इन्द्र, तुम हमें गृह दो, बन्धु दो और महापुरुषों की तरह वीर्य दो, प्रसन्न-चित्त वायुगण अतीव आनन्दित होकर आगे लाया हुआ सोम पान करें।

व्यन्त्विन्नुयेषुमन्दसानस्तृपत्सोमंपाहिद्रह्यदिन्द्र ।
अस्मान्त्सुपृत्स्वातरुत्रावर्धयोद्यांबृहद्भिरर्कैः ॥ १५ ॥५॥

व्यन्तु । इत् । नु । येषु । मन्दसानः । तृपत् । सोमम् । पाहि ।
द्रह्यत् । इन्द्र । अस्मान् । सु । पृत्ऽसु । आ । तरुत्र । अवर्धयः ।
द्याम् । बृहत्ऽभिः । अर्कैः ॥ १५ ॥ ५ ॥

हेइन्द्र येषुत्वत्सहायभूतेषुमरुत्सु मन्दसानोमाद्यन्त्वंभवसि तेमरुतोनुक्षिप्रंव्यन्तु सोमंभ-
क्षयन्तु इत् इत्यर्थे तृपत् दृहतेरिदंरूपं आत्मानं दृढीकुर्वन् त्वंतृपत् तर्पयन्निमंसोमंपाहि पिब
तरुत्र शत्रूणांहिंसकहेइन्द्र बृहद्भिर्बलवद्भिः अर्कैरर्चनीयैर्मरुद्भिःसहितस्त्वं आइतिचार्थे तेना-
स्मान् द्यांच सुपृत्सुपृत्सुसङ्ग्रामेषु पशुपुत्रादिभिरस्मान् अस्मदर्थमनेनचदिवमवर्धयः यद्वा ये-
षुसोमेषुमन्दसानोमोदमानोभवसि तेसोमाव्यन्तु त्वांगच्छंतु शेषंपूर्ववत् ॥ १५ ॥

१५. इन्द्र, जिन मरुतों के सहायक होने पर तुम हृष्ट होते हो, वे शीघ्र सोमपान करें। तुम भी अपने को दृढ़ करके तृप्तिकर सोम पान करो। शत्रुनाशक इन्द्र, बलवान् और पूजनीय मरुतों के साथ तुम युद्ध में हमें वर्द्धित करो—द्युलोक को भी वर्द्धित करो।

बृहन्तइन्नुयेतेतरुत्रोक्थेभिर्वासुम्नमाविवासान् ।
स्तृणानासोबर्हिःपस्त्यावत्त्वोताइदिन्द्रवाजमग्मन् ॥ १६ ॥

बृहन्तः । इत् । नु । ये । ते । तरुत्र । उक्थेभिः । वा । सुम्नम् ।
आऽविवासान् । स्तृणानासः । बर्हिः । पस्त्यऽवत् । त्वाऽऊताः ।
इत् । इन्द्र । वाजम् । अग्मन् ॥ १६ ॥

तरुत्रआपद्भ्यस्तारकहेइन्द्र येपुमांसः सुम्नं सुखकरं त्वामुक्थेभिः उक्थैः शस्त्रैः आवि-
वासान्परिचरेयुः विवासतेर्लेट्यडागमः तेइत् तएवपुमांसः नुक्षिप्रंअविलम्बेनबृहन्तोमहान्तः भव-
न्ति वेतिपूरणः किंच बर्हिःस्तृणानासः वेद्यांबर्हिराच्छादयन्तः येत्वांपरिचरन्ति तेत्वोताः
त्वयारक्षिताःसन्तःपस्त्यावत् गृहसहितंवाजमन्नमग्मन् गच्छन्ति ॥ १६ ॥

१६. अनिष्ट-निवारक इन्द्र, तुम सुख-प्रद हो। जो पुरुष उक्थ-द्वारा तुम्हारी सेवा करता है, वह शीघ्र ही महान् हो जाता है। जो कुश बिछा-कर तुम्हारी सेवा करते हैं, वे तुम्हारा आश्रय प्राप्तकर गृह के साथ अन्न प्राप्त करते हैं।

उग्रेष्विन्नु शूर मन्दसानस्त्रिकद्रुकेषु पाहि सोममिन्द्र ।
प्रदोधुवच्छ्मश्रुषु प्रीणानो याहि हरिभ्यां सुतस्य पीतिम् ॥ १७ ॥

उग्रेषु । इत् । नु । शूर । मन्दसानः । त्रिऽकद्रुकेषु । पाहि ।
सोमम् । इन्द्र । प्रऽदोधुवत् । श्मश्रुषु । प्रीणानः । याहि ।
हरिऽभ्याम् । सुतस्य । पीतिम् ॥ १७ ॥

हे शूर बलवन्निन्द्र उग्रेषु उद्गूर्णेषु बहुसोमरसवत्सु त्रिकद्रुकेषु ज्योतिर्गौरायुरित्येवंनामकेषु आभिप्लविकेष्वहःसु मन्दसानो हृष्यन्नु क्षिप्रं सोमं पाहि पिब इदिति पूरणः वतः प्रीणानः सोमपानेन प्रीतो भवन् श्मश्रुषु स्थितं सोमं प्रदोधुवत् धूञ् कम्पने यङ्लुगन्तस्य शतरि रूपम् पुनःपुनर्धुन्वन् सुतस्याभिषुतस्य पीतिं पानमुद्दिश्य हरिभ्यामश्वाभ्यां युक्तः सन् याहि गच्छ ॥ १७ ॥

१७. शूर इन्द्र, तुम उग्र त्रिकद्रु दिन-विशेषों में अत्यन्त हृष्ट होकर सोमपान करो। अनन्तर प्रसन्न होकर और अपनी दाढ़ी-मूंछ में लगे सोम को झाड़कर सोमपान के लिए हरि नामक घोड़े पर चढ़कर आओ।

धिष्वा शवः शूर येन वृत्रमवाभिनद्दानुमौर्णवाभम् ।
अपावृणोर्ज्योतिरार्याय नि सव्यतः सादि दस्युरिन्द्र ॥ १८ ॥

धिष्व । शवः । शूर । येन । वृत्रम् । अवऽअभिनत् । दानुम् ।
और्णऽवाभम् । अप । अवृणोः । ज्योतिः । आर्याय । नि । सव्यतः ।
सादि । दस्युः । इन्द्र ॥ १८ ॥

हे शूरेन्द्र शवस्तादृशं बलं धिष्व धारय दधातेर्लोटि बहुलं छन्दसीति शपो लुक् छन्दस्युभयथेति सार्वधातुकत्वादिडागमः येन बलेन दानुं दानोः पुत्रं वृत्रं और्णवाभं ऊर्णनाभिः कीटविशेषः और्णवाभ इत्युच्यते तमिव अवाभिनत् विभेदिथ यद्वा और्णः ऊर्णनाभिः तदाश्रयं तत्सदृशमित्यर्थः तथा तमोरूपस्य हननादार्याय कर्मणामनुष्ठात्रे जनाय कुत्साय राजर्षये वा ज्योतिः प्रकाशकमादित्यमपावृणोः उद्घाटितवानसि दस्युः कर्मणामुपक्षपयिता शत्रुः सव्यतः तव सव्यपार्श्वे निषादि त्वया निबर्हितो बाधितो वर्तते ॥ १८ ॥

१८. इन्द्र, जिस बल के द्वारा तुमने दनु के पुत्र वृत्र को ऊर्णनाभि कीट की तरह विनष्ट किया था, वही बल धारण करो। आर्य के लिए तुमने ज्योति दी है। दस्यु तुम्हारे विरोधी हैं।

अथैकोनविंशी—

सनेम॒ये त॑ ऊ॒तिभि॒स्तर॑न्तो॒ विश्वाः॒ स्पृध॒ आर्ये॑ण॒ दस्यू॑न् ।
अ॒स्मभ्यं॒ तत्त्वा॒ष्ट्रं वि॒श्वरू॑प॒मर॑न्धयः सा॒ख्यस्य॑ त्रि॒ताय॑ ॥ १९ ॥

सने॑म । ये । ते॒ । ऊ॒तिऽभिः॑ । तर॑न्तः । विश्वाः॑ । स्पृधः॑ । आर्ये॑ण । दस्यू॑न् । अ॒स्मभ्य॑म् । तत् । त्वा॒ष्ट्रम् । वि॒श्वऽरू॑पम् । अर॑न्धयः । सा॒ख्यस्य॑ । त्रि॒ताय॑ ॥ १९ ॥

सनेम तान्पुरुषान्वयं भजेम येते तवोतिभिः पालनैः विश्वाः स्पृधः स्पर्धमानाः सर्वा विशः तरन्तः हिंसन्तः यथा आर्येण आर्यभावेन दस्यूनुपक्षपयितृन्हिंसन्तो भवन्ति तदस्मभ्यं वशमानय किं-चयदाह—त्वाष्ट्रं त्वष्टुः सुतं विश्वरूपमेतन्नामकमसुरं अरन्धयः रध्यतिर्वशगमने वशमानयः यद्वा वधमसुरमवधीः रध हिंसासंराध्योः रधिजभोरचीति नुम् इन्द्रः त्वाष्ट्रमवधीदित्ययमर्थः तैत्तिरीयके—विश्वरूपोवैत्वाष्ट्रहत्यपमहवाश्वधिनपपश्चिवः । किंच साख्यस्य सखिभावस्य अनुपालनाय त्रिताय महर्षये वशमानयः यद्वा सनेम ते वयं संभक्ता भवेम येवयं तव रक्षाभिः स्पर्धमानाः सर्वान्दस्यूंश्च तरन्तो विक्रामन्तो भवेम सनेमेति लिङ्यर्थे आद्युदात्तः यथा सनेम मित्रावरुणा सनन्त इति । सकर्मकत्वे मध्योदात्तः सनेम वाजं तवेति । तरन्तः तॄ प्लवनतरणयोः शतरि रूपं संज्ञावचनत्वेदन्तोदात्तः यथा तरन्त इव मंहनेति ॥ १९ ॥

१९. इन्द्र, जिन लोगों ने तुम्हारा आश्रय प्राप्त करके सारे गर्व-कारी मनुष्यों को अतिक्रम किया है और आर्यभाव-द्वारा दस्यु का अतिक्रम किया है, हम उनको भजते हैं। तुमने त्रित के बन्धुत्व के लिए त्वष्टा के पुत्र विश्वरूप का वध किया है। हमारे लिए भी वैसा ही करो।

अथविंशी—

अ॒स्य सु॑वा॒नस्य॑ म॒न्दिन॑स्त्रि॒तस्य॒ न्य॑र्बु॒दं वा॑वृधा॒नो अ॑स्तः ।
अव॑र्तय॒त्सूर्यो॒ न च॒क्रं भि॒नद्व॒लमिन्द्रो॒ अङ्गि॑रस्वान् ॥ २० ॥

अ॒स्य । सु॒वा॒नस्य॑ । म॒न्दिनः॑ । त्रि॒तस्य॑ । नि । अ॒र्बु॒दम् । व॒वृ॒धा॒नः । अ॒स्त॒रित्य॑स्तः । अव॑र्तयत् । सूर्यः॑ । न । च॒क्रम् । भि॒नत् । व॒लम् । इन्द्रः॑ । अङ्गि॑रस्वान् ॥ २० ॥

१ तै० सं० २. ५. १. १।   २ ऋ० सं० ५. ४. १९।   ३ ऋ० सं० ५. ३. २७।

मन्दिनोस्यमदकरमिमंसुवानस्यसुतवतःत्रितस्यवीर्णतमस्यमहर्षेणैरर्थेणावृधानः सोमेनव-र्धमानइन्द्रःअर्बुदंअंभूनिदद्वतीतिअर्बुदोमेघः अनुस्वारस्यरेफश्छान्दसः यद्वा नामैतदअर्बुदा-ख्यमसुरंन्यस्वः स्तृहिंसायामित्यस्यलङिततिपि बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यलुक् गुणेकृतेहल्ङ्या-दिनातिलोपः नितरामवधीत् महान्तंचिदर्बुदंनिक्रमीःपदेत्यादिषुअर्बुदवधःस्पष्टमुक्तः किंच अङ्गि-रस्वान् अङ्गिरोभिःसहितइन्द्रःअवर्तयत् असुरहननार्थंवज्रमभ्रामयत् सूर्योन यथासूर्यश्चक्रं भ्रामयति तद्वत् यद्वा यस्मादसुरात् भियासूर्यःस्वकीयंरथचक्रंनावर्तयत्तन्निषेधार्थोयोत्रनकारः वर्तयितुंनाशकत्तंवलंपणीनांप्रमुखमसुरंभिनत् वज्रेणाभिनत् यद्वा द्विचक्रोहिपूर्वसूर्यस्यरथःतस्यै-कंचक्रमिन्द्रेणापहृतं सूर्यइति सुपांसुलुगितिषष्ठ्येकवचनस्यलुक् सूर्यस्यसंबन्धिअपहृतंवदेकं चक्रमवर्तयत् रक्षोहननार्थमभ्रामयत् तेनचक्रेणवलमभिनच्च नश्चार्थे ॥ २० ॥

२०. इन हृष्ट और सुतवान् त्रित-द्वारा वर्धित होकर इन्द्र ने अर्बुद का विनाश किया था। जैसे सूर्य रथ-चक्र चलाते हैं, वैसे ही इन्द्र ने अंगिरा लोगों की सहायता प्राप्त करके वज्र को घुमाया था और बल को विनष्ट किया था।

अहर्गणेषुमाध्यन्दिनसवनेषुवायमानस्तेषुअच्छावाकस्यअहरहःशस्यसंज्ञकमभिवदेवे-विसूक्तम् नूनंसातइत्येषावस्यान्तेशंसनीया सूत्रितंच—नूनंसातइत्यन्त्यमुत्तममिति।

रैवासूक्तेएकविंशी—

नूनंसाते॒प्रति॒वरं॑ज॑रि॒त्रेदु॑ही॒यदि॑न्द्र॒दक्षि॑णाम॒घोनी॑।
शिक्षा॑स्तो॒तृभ्यो॒माति॑ध॒ग्भगो॑नोबृ॒हद्व॑देमवि॒दथे॑सु॒वीराः॑ ॥२१॥६॥

नूनम्। सा। ते॒। प्रति॑। वर॑म्। ज॒रि॒त्रे। दु॒ही॒यत्। इ॒न्द्र॒। दक्षि॑णा। म॒घोनी॑। शिक्ष॑। स्तो॒तृऽभ्यः॑। मा। अति॑। ध॒क्। भगः॑। नः॒। बृ॒हत्। व॒दे॒म॒। वि॒दथे॑। सु॒ऽवीराः॑ ॥ २१ ॥ ६ ॥

हेइन्द्र यादक्षिणादक्षमुत्साहंनकरोतीतिदक्षिणास्तोतृभ्योदेया सातेत्वत्संबन्धिनीमघोनी धनवतीजरित्रेस्तोत्रेवरंश्रेष्ठमभिमतमर्थंनूनंप्रतिदुहीयत् इदानींप्रतिदोग्धि संपादयतीत्यर्थः यादृ-शींदक्षिणांस्तोतृभ्योस्मभ्यंशिक्षप्रयच्छ किंच भगोभजनीयः त्वमातिधक् दहेर्दानार्थस्यलुङि मघेघसेत्यादिनाच्लेर्लुक् नोस्मानतिक्रम्यअन्येभ्योदक्षिणांमादाः प्रथममस्मभ्यंदत्वापश्चादन्ये-भ्योदीयतामित्यर्थः यद्वा नोस्माकंकामान्साधक् माधाक्षीः अपेक्षितफलदानेनपूरयेत्यर्थः सुवी-

ऋ० सं० १. ६. १०.।

राःशोभनपुत्रपौत्राःसन्तोवयंविदथेऽस्मिन्यज्ञेबृहत्प्रभूतंस्तोत्रंवदेम त्वामुद्दिश्यप्रयाम अञ्जसा-
क्षेमविदुग्धामितिमरुत्यवीरोवीरयत्यमित्रान्वेतेर्वास्याद्गतिकर्मणोवीरयतेर्वेत्यन्दंनिरुक्तमनुसन्धे-
यम ॥ २१ ॥

२१. इन्द्र, तुम्हारी जो धनवती दक्षिणा स्तोता का मनोरथ पूरा करती है, उसे हमें दो। तुम भजनीय हो। हमें छोड़कर और किसी को भी नहीं देना। हम पुत्र-पौत्र-युक्त होकर इस यज्ञ में प्रभूत स्तुति करेंगे।

॥ इतिद्वितीयस्यषष्ठेषष्ठोवर्गः ॥ ६ ॥

॥ इतिगार्त्समदेमण्डलेप्रथमोनुवाकः ॥ १ ॥

द्वितीयेनुवाकेएकादशसूक्तानि तत्रयोजातइतिपञ्चदशर्चंप्रथमंसूक्तम् गार्त्समदंत्रैष्टुभमै-
न्द्रं संसवेनिष्केवल्येनिविद्धानीयस्यपुरस्ताद्योजातएवेतिशंस्येत् यदिपर्यायानितिखण्डेसूत्रि-
तम्—योजातएवेतिनिष्केवल्यइति। आभिप्लविकेतृतीयेहनिनिष्केवल्येयोजातएवेतिनिविद्धानी-
यं सूत्रितञ्च—तृतीयस्यन्त्यर्यमायोजातएवेतिमध्यन्दिनइति। विश्वजितिमाध्यन्दिनसवनेमैत्राव-
रुणः स्वशस्त्रेमाकुत्वात्सूक्तात्पूर्वंयोजातइतिसामसूक्तंशंसेत् विश्वजितोग्निरइतिखण्डेसूत्रितम्—
समामदासोयोजातएवाभूरेकइतिसामसूक्तानीति। अग्निष्टुन्निष्केवल्येनिविद्धानमिदं श्येनाजिराना-
मितिखण्डेसूत्रितम्—विश्वाहरीयोजातएवेतिमध्यन्दिनइति। महाव्रतेनिष्केवल्येयोजातएवेतिसूक्तं
तस्यइतिखण्डेसूत्रितम्—त्वनेनवायोन्यथाधिचाकन्योजातएवप्रथमोमनस्वानिति। अत्रेतिहासो-
बृहद्देवतायामुक्तः—संयुज्यतपसात्मानमैन्द्रंबिभ्रन्महद्वपुः। अदृश्यतमुहूर्तेनदिविचक्षोग्निवेह-
च ॥ १ ॥ तमिन्द्रइतिमत्वातुदैत्यौभीमपराक्रमौ। धुनिश्चचुमुरिश्चोभौसायुधावभिपेततुः ॥ २ ॥
विदित्वासतयोर्भावमृषिःपापंचिकीर्षतोः। योजातइतिसूक्तेनकर्माण्यैन्द्राण्यकीर्तयत् ॥ ३ ॥
अन्येत्वन्यथावर्णयन्ति—पुराकिलेन्द्रादयोदेवायज्ञंसमाजग्मुः गृत्समदोपितत्रागत्यसदस्यासी-
द् दैत्याश्चेन्द्रजिघांसयातत्रसमागमन् तान्दृष्ट्वानिर्जगामेन्द्रोयज्ञाद्गृत्समदाकृतिः सचगृत्समदो-
वैन्येनपूजितोयज्ञवाटान्निरगच्छत् निर्गच्छन्तंतमृषिंदृष्ट्वाअयमेवेन्द्रइतिमन्यमानास्तमसुराः प-
रिवव्रुः नाहमिन्द्रस्तुच्छः किन्त्वेवंगुणोपेतः सइत्यनेनसूक्तेनतान्प्रत्युवाच। अपरेत्वेवंकथय-
न्ति—गृत्समदस्ययज्ञेप्रविष्टमेकाकिनमिन्द्रंज्ञात्वाअसुराःपरिवव्रुः सइन्द्रोगृत्समदरूपेणयज्ञवा-
टान्निर्गत्यस्वर्गंजगाम ततःअसुराः इन्द्रोविलम्बितइत्यन्तःप्रविश्यगृत्समदंदृष्ट्वा पूर्वमेवगृत्सम-
दोगतः अयंत्विन्द्रोस्मद्भयाद्गृत्समदरूपेणास्तइति तंजगृहुः सचनाहमिन्द्रोयमित्यनेनसूक्तेन
प्रत्युवाच अयमेवार्थोमहाभारतेप्रपञ्चितः।

---

१ नि० १.७.।

तत्रैषासूक्ते प्रथमा—

यो जात एव प्रथमो मनस्वान्देवो देवान्क्रतुना पर्यभूषत् ।
यस्य शुष्माद्रोदसी अभ्यसेतां नृम्णस्य मह्ना स जनास इन्द्रः ॥ १ ॥

यः । जातः । एव । प्रथमः । मनस्वान् । देवः । देवान् । क्रतुना ।
परिऽअभूषत् । यस्य । शुष्मात् । रोदसी इति । अभ्यसेताम् ।
नृम्णस्य । मह्ना । सः । जनासः । इन्द्रः ॥ १ ॥

गृत्समदो ब्रूते—जनासो जनाः हे असुराः यः जात एव जायमान एव सन्प्रथमः देवानां प्रधानभूतः मनस्वान् मनस्विनामग्रगण्यः देवो द्योतमानः सन् क्रतुना वृत्रवधादिलक्षणेन स्वकीयेन कर्मणा देवान्सर्वान्स्वागदेवान् पर्यभूषत् रक्षकत्वेन पर्यग्रहीत् भूष अलंकारे भौवादिः लङि रूपं यद्वा सर्वान् स्थान देवान् पर्यभूषत् पर्यभवत् अत्यक्रामत् अस्मिन्पक्षे भवतेर्व्यत्ययेन क्सः स्युकः कीदृशो विशेषः यस्येन्द्रस्य शुष्मात् शारीरात् बलात् रोदसी द्यावापृथिव्यौ अभ्यसेतां अबिभीतां भ्यसभये अनुदात्तेत् भ्यस भयवेपनयोरिति नैरुक्ताः। अभ्यसेतां अवेपेतां वा तथा च मन्त्रान्तरम्—इमे चित्तव मन्यवे वेपेते भियसा मही इति। नृम्णस्य सेनालक्षणस्य बलस्य मह्ना महत्त्वेन युक्तः। स इन्द्रो नाहमिति अत्र निरुक्तम्—यो जात एव प्रथमो मनस्वी देवो देवान्क्रतुना कर्मणा पर्यभवत् पर्यगृह्णात् पर्यरक्षदत्यक्रामदिति वा यस्य बलाद्द्यावापृथिव्यावप्यबिभीतां नृम्णस्य मह्ना बलस्य महत्त्वेन स जनास इन्द्र इत्यृषेर्दृष्टार्थस्य प्रीतिर्भवत्याख्यानसंयुक्तेति ॥ १ ॥

१. मनुष्यो या असुरो, जो प्रकाशित हैं, जिन्होंने जन्म के साथ ही देवों में प्रधान और मनुष्यों में अग्रणी होकर वीरकर्म-द्वारा सारे देवों को विभूषित किया था, जिनके शरीर-बल से द्यावा-पृथिवी भीत हुई थी और जो महती सेना के नायक थे, वे ही इन्द्र हैं।

अथ द्वितीया—

यः पृथिवीं व्यथमानामदृंहद्यः पर्वतान्प्रकुपिताँ अरम्णात् ।
यो अन्तरिक्षं विममे वरीयो यो द्यामस्तभ्नात्स जनास इन्द्रः ॥ २ ॥

यः । पृथिवीम् । व्यथमानाम् । अदृंहत् । यः । पर्वतान् ।
प्रऽकुपितान् । अरम्णात् । यः । अन्तरिक्षम् । विऽममे । वरीयः ।
यः । द्याम् । अस्तभ्नात् । सः । जनासः । इन्द्रः ॥ २ ॥

---

१ नि० १. २१. । २ ऋ० सं० १. ५. २१. । ३ नि० १०. १०. ।

हेळनाः। यः इन्द्रः व्यथमानां चलन्तीं पृथिवीम् अदृंहत् शर्करादिभिर्दृढामकरोत् दृहदृहि वृद्धौ यश्च प्रकुपितान् इतस्ततश्चलितान् पक्षयुक्तान् पर्वतान् अरम्णात् नियमितवान् स्वे स्वे स्थाने स्थापितवान् अरम्णात् रमु क्रीडायाम् अन्तर्भावितण्यर्थेभ्यः व्यत्ययेन श्नाप्रत्ययः यश्च वरीयः उरुतरमन्तरिक्षं विममे निर्ममे विस्तीर्णं चकारेत्यर्थः यश्च द्यां दिवमस्तभ्नात् दर्शनं निरुद्धामकरोत् स्तंभुरो-धनेइति सौत्रो धातुः स एवेन्द्रो नाहमिति ॥ २ ॥

२. मनुष्यो या असुरो, जिन्होंने व्यथित पृथिवी को दृढ़ किया है, जिन्होंने प्रकुपित पर्वतों को नियमित किया है, जिन्होंने प्रकाण्ड अन्तरिक्ष को बनाया है और जिन्होंने द्युलोक को निस्तब्ध किया है, वे ही इन्द्र हैं।

यो हत्वाहिमरिणात्सप्त सिन्धून्यो गा उदाजदपधा वलस्य।
यो अश्मनोरन्तरग्निं जजान संवृक्समत्सु स जनास इन्द्रः ॥ ३ ॥

यः। हत्वा। अहिम्। अरिणात्। सप्त। सिन्धून्। यः। गाः।
उत्ऽआजत्। अपऽधा। वलस्य। यः। अश्मनोः। अन्तः।
अग्निम्। जजान। सम्ऽवृक्। समत्ऽसु। सः। जनासः। इन्द्रः ॥३॥

यः अहिं मेघं हत्वा मेघहननं कृत्वा सप्त सर्पणशीलाः सिन्धून् स्यन्दनशीला अपः अरिणात् प्रैरयत् यद्वा सप्त गंगायमुनाद्या मुख्या नदीः अरिणात् रीङ् श्रवणे क्र्यादिः यश्च वलस्य बलनामकस्यासुरस्य अपधा तत्कर्तृकात्तिरोधानात् निरुद्धा गा उदाजत् निरगमयत् अपधा अपपूर्वाद्दधाते-र्घञर्थे कविधानम् इति भावे कप्रत्ययः सुपां सुलुगिति पञ्चम्या आकारः यश्च अश्मनोः अश्नुते व्याप्नो-त्यन्तरिक्षमित्यश्मा मेघः अत्यन्तदृढरूपयोर्मेघयोरन्तर्मध्ये वैद्युतमग्निं जजान उत्पादयामास यश्च स-मत्सु संमदन्ति योद्धारो यास्विति समदः संग्रामाः तेषु संवृक् हिनस्ति वृणक्तेः हिंसार्थस्य क्वि-पि रूपं स इन्द्रो नाहमिति ॥ ३ ॥

३. मनुष्यो या असुरो, जिन्होंने वृत्र का विनाश करके सात नदियों को प्रवाहित किया है, जिन्होंने बल असुर-द्वारा रोकी हुई गायों का उद्धार किया था, जो दो मेघों के बीच से अग्नि को उत्पन्न करते हैं और जो समर-भूमि में शत्रुओं का नाश करते हैं, वे ही इन्द्र हैं।

येनेमा विश्वा च्यवना कृतानि यो दासं वर्णमधरं गुहाकः।
श्वघ्नीव यो जिगीवाँल्लक्षमाददर्यः पुष्टानि स जनास इन्द्रः ॥ ४ ॥

येन। इमा। विश्वा। च्यवना। कृतानि। यः। दासम्। वर्णम्।
अधरम्। गुहा। अकरित्यकः। श्वघ्नीऽइव। यः। जिगीवान्।
लक्षम्। आदत्। अर्यः। पुष्टानि। सः। जनासः। इन्द्रः ॥ ४ ॥

येनेन्द्रेणइमा इमानिविश्वाच्यवना नश्वराणिभुवनानिकृतानि स्थिरीकृतानि यश्चदासंवर्णं शूद्रादिकं यद्वा दासमुपक्षपयितारंअधरंनिकृष्टमसुरंगुहा गुहायांगूढस्थानेनरकेवाअकः अकार्षीत् करोतेर्लुङिमन्त्रेघसेत्यादिनाच्लेर्लुकिरूपं लक्षंलक्ष्यंजिगीवान् जितवान् जिजयेकसौ सन्लिटोर्जेरितिअभ्यासादुत्तरपदस्यकुत्वम् दीर्घश्छान्दसः जितवान् अर्यः अरेः षष्ठ्येकवचनेछान्दसोयणादेशः शत्रोः संबन्धीनिपुष्टानिसमृद्धानिधनानिआदत् आदत्ते तत्रदृष्टान्तः—श्वघ्नीव श्वभिर्हन्ति इन्तीतिश्वघ्नीव्याधः यथाव्याधोजिगृक्षितंमृगंपरिगृह्णातितद्वत् ॥ ४ ॥

४. मनुष्यो या असुरो, जिन्होंने समस्त विश्व का निर्माण किया है, जिन्होंने दासों को निकृष्ट और गूढ़ स्थान में स्थापित किया है, जो लक्ष्य जीतकर व्याध की तरह शत्रु के सारे धन को ग्रहण करते हैं, वे ही इन्द्र हैं।

यंस्मापृच्छन्तिकुहसेतिघोरमुतेमाहुर्नैषोअस्तीत्येनम् ।
सोअर्यःपुष्टीर्विजइवामिनातिश्रदस्मैधत्तसजनासइन्द्रः ॥५॥७॥

यम् । स्म । पृच्छन्ति । कुह । सः । इति । घोरम् । उत । ईम् । आहुः । न । एषः । अस्ति । इति । एनम् । सः । अर्यः । पुष्टीः । विजःऽइव । आ । मिनाति । श्रत् । अस्मै । धत्त । सः । जनासः । इन्द्रः ॥ ५॥७॥

अपश्यन्तोजनाघोरंशत्रूणांघातकंयंपृच्छन्तिस्मकुहसेति सइन्द्रः कुत्रवर्तत इति सेति सोचिलोपेचेत्पादपूरणमितिसोर्लोपेगुणः नकश्चिदसौविद्यतेतिमन्यमानाजनाएनमिन्द्रमाहुः एषइन्द्रोनास्तीति तथाचमन्त्रे—नेन्द्रोअस्तीतिनेमउत्वआहेति । ईमितिपूरणः तथापिचसइन्द्रोविजइव इवशब्दएवार्थे उद्वेजकएवसन् अर्योरेःसंबन्धीनिपुष्टीः पोषकाणि गवाश्वादीनिधनानि आमिनाति सर्वतोहिनस्ति मीङ्हिंसायां मीनातेर्निगमइतिह्रस्वः तस्मात् अदस्मा इन्द्रायपरसन्द्रोस्तीतिविश्वासमत्रकुरुत यथाप्यसौविशेषतोस्माभिर्नदृश्यते तथापिअस्तीतिविश्वासंकुरुत एवंनिर्धारणमहिमोपेतःसइन्द्रोनाहमिति ॥ ५ ॥

५. मनुष्यो या असुरो, जिन भयंकर देव के सम्बन्ध में लोग जिज्ञासा करते हैं, वे कहाँ हैं? जिनके विषय में लोग बोलते हैं कि वे नहीं हैं और जो शासक की तरह शत्रुओं का सारा धन विनष्ट करते हैं। विश्वास करो, वे ही इन्द्र हैं।

॥ इतिद्वितीयस्यषष्ठेसप्तमोवर्गः ॥ ७ ॥

यो रध्रस्य चोदिता यः कृशस्य यो ब्रह्मणो नाधमानस्य कीरेः ।
युक्तग्राव्णो योऽविता सुशिप्रः सुतसोमस्य स जनास इन्द्रः ॥ ६ ॥

यः । रध्रस्य । चोदिता । यः । कृशस्य । यः । ब्रह्मणः ।
नाधमानस्य । कीरेः । युक्तऽग्राव्णः । यः । अविता । सुऽशिप्रः ।
सुतऽसोमस्य । सः । जनासः । इन्द्रः ॥ ६ ॥

यः रध्रस्य रधहिंसासंराध्योः समृद्धस्य चोदिता धनानां प्रेरयिता भवति यश्च कृशस्य दरिद्रस्य च यश्च नाधमानस्य नाधृ नाधृ याच्ञोपतापैश्वर्याशीःषु याचमानस्य कीरेः करोतेः कीर्तयितुः स्तोतुः ब्रह्मणो ब्राह्मणस्य च धनानां प्रेरयिता यश्च सुशिप्रः शोभनहनुः सुशीर्षको वा सन् युक्तग्राव्णः अभिषवार्थं युक्तग्राव्णः सुतसोमस्य अभिषुतसोमस्य यजमानस्याविता रक्षिता भवति स एवेन्द्रो नाहमिति ब्रह्मशब्दस्य लत्वपरत्वे साधुदात्तत्वं स्यात् यथा ब्रह्मवन्तो अजरं सुवीरमिति । अयं त्वन्तोदात्तः षष्ठ्यन्तत्वविनाभावपरः ॥ ६ ॥

६. मनुष्यो या असुरो, जो समृद्ध धन प्रदान करते हैं, जो दरिद्र याचक और स्तोता को धन देते हैं और जो शोभन हनु या ठुड्डीवाले होकर सोमाभिषव-कर्त्ता और हाथों में पत्थरवाले यजमान के रक्षक हैं, वे ही इन्द्र हैं।

यस्याश्वासः प्रदिशि यस्य गावो यस्य ग्रामा यस्य विश्वे रथासः ।
यः सूर्यं य उषसं जजान यो अपां नेता स जनास इन्द्रः ॥ ७ ॥

यस्य । अश्वासः । प्रऽदिशि । यस्य । गावः । यस्य । ग्रामाः ।
यस्य । विश्वे । रथासः । यः । सूर्यम् । यः । उषसम् ।
जजान । यः । अपाम् । नेता । सः । जनासः । इन्द्रः ॥ ७ ॥

यस्य सर्वान्तर्यामितया वर्तमानस्य प्रदिशि प्रदेशनेऽनुशासने अश्वासोऽश्वा वर्तन्ते यस्यानुशासने गावः यस्यानुशासने ग्रामाः सन्तीति शेषः ग्रामा जनपदाः यस्याज्ञायां विश्वे सर्वे रथासो रथा वर्तन्ते यश्च वृत्रं हत्वा सूर्यं जजान जनयामास यश्चोषसं तथा मन्त्रः—जजान सूर्यमुषसं सुदंसा इति । यश्च मेघभेदनद्वारा अपां नेता प्रेरकः स इन्द्र इत्यादि प्रसिद्धम् ॥ ७ ॥

७. मनुष्यो या असुरो, घोड़े, गायें, गाँव और रथ जिनकी आज्ञा के अधीन हैं, जो सूर्य और उषा को उत्पन्न करते हैं और जो जल प्रेरित करते हैं, वे ही इन्द्र हैं।

यंक्रन्दसीसंयतीविह्वयेतेपरेवरउभयाअमित्राः ।
समानंचिद्रथमातस्थिवांसानानाहवेतेसजनासइन्द्रः ॥ ८ ॥

यम् । क्रन्दसी इति । संयती इति सम्ऽयती । विह्वयेते इति विऽह्वयेते । परे । अवरे । उभयाः । अमित्राः । समानम् । चित् । रथम् । आतस्थिऽवांसा । नाना । हवेते इति । सः । जनासः । इन्द्रः ॥ ८ ॥

यंक्रन्दसीरोदसीशब्दंकुर्वाणेमानुषीदैवीचद्वेसेनेवासंयती परस्परंसंगच्छन्त्यौयमिन्द्रंविह्वयेते स्वरक्षार्थंविविधमाह्वयतः परेउत्कृष्टाः अवरेअधमाश्चोभयाः उभयविधाः अमित्राः शत्रवः यमाह्वयन्ति समानंइन्द्ररथसदृशंरथमातस्थिवांसाआस्थितौद्वौरथिनौचित् तमेवेन्द्रंनानापृथक्पृथक्हवेतेआह्वयेते यद्वा समानमेकरथमारूढाविन्द्राग्नीहवेतेयज्ञार्थंयजमानैःपृथगाहूयेते तयोरन्यतरः सइन्द्रोनाहमिति ॥ ८ ॥

८. मनुष्यों या असुरों, दो सेनादल परस्पर मिलने पर जिन्हें बुलाते हैं, उत्तम-अधम दोनों प्रकार के शत्रु जिन्हें बुलाते हैं और एक ही तरह के रथों पर बैठे हुए दो मनुष्य जिन्हें नाना प्रकार से बुलाते हैं, वे ही इन्द्र हैं।

यस्मान्नऋतेविजयन्तेजनासोयंयुध्यमानाअवसेहवन्ते ।
योविश्वस्यप्रतिमानंबभूवयोअच्युतच्युत्सजनासइन्द्रः ॥ ९ ॥

यस्मात् । न । ऋते । विऽजयन्ते । जनासः । यम् । युध्यमानाः । अवसे । हवन्ते । यः । विश्वस्य । प्रतिऽमानम् । बभूव । यः । अच्युतऽच्युत् । सः । जनासः । इन्द्रः ॥ ९ ॥

यस्मादृते जनासोजनाः नविजयन्ते विजयंनप्राप्नुवन्ति अतः युध्यमानायुद्धंकुर्वाणाजनाअवसेस्वरक्षणाययमिन्द्रं हवन्तेआह्वयन्ति यश्चविश्वस्यसर्वस्यजगतः प्रतिमानंप्रतिनिधिर्बभूव यश्चाच्युतच्युत् अच्युतानांक्षयरहितानांपर्वतादीनांच्यावयितासइन्द्रइत्यादिप्रसिद्धम् ॥९॥

९. मनुष्यों या असुरों, जिनके न रहने से कोई विजयी नहीं हो सकता, युद्धकाल में, रक्षा के लिए जिन्हें लोग बुलाते हैं, जो सारे संसार के प्रतिनिधि हैं और जो क्षय-रहित पर्वतादि को भी नष्ट करते हैं, वे ही इन्द्र हैं।

अथदशमी—

यःशश्वतोमह्येनोदधानानमन्यमानाञ्छर्वाजघान ।
यःशर्धतेनानुददातिशृध्यांयोदस्योर्हन्तासजनासइन्द्रः ॥ १०॥८॥

यः । शश्वतः । महि । एनः । दधानान् । अमन्यमानान् । शर्वा ।
जघान । यः । शर्धते । न । अनुऽददाति । शृध्याम् । यः ।
दस्योः । हन्ता । सः । जनासः । इन्द्रः ॥ १० ॥ ८ ॥

यः महिमहत् एनः पापंदधानान् शश्वतोबहून्अमन्यमानान्आत्मानमजानतः इन्द्रम-
पूजयतोवाजनान् शर्वा शृणातिशत्रूननेनेतिशर्वः वज्रः तेनायुधेनजघान हन्तेर्लिट्रूपं यःशर-
धतेउत्साहंकुर्वते अनात्मज्ञायजनायशृध्यां उत्साहनीयंकर्मनानुददाति नप्रयच्छति अनुपूर्वात्
डुदाञ्दाने जौहोत्यादिकः अभ्यस्तानामादिरितिविहितोदात्तत्वंगतिर्विगतेर्निघातः यःदस्योरु-
पक्षपयितुःशत्रोर्हन्ताघातकः सइन्द्रइत्यादिपूर्ववत् ॥ १० ॥

१०. मनुष्यो या असुरो, जिन्होंने वज्र-द्वारा अनेक महापापी अपूजकों का विनाश किया है, जो गर्वकारी मनुष्य को सिद्धि प्रदान करते हैं और जो दस्युओं के हन्ता हैं, वे ही इन्द्र हैं।

यःशंबरंपर्वतेषुक्षियन्तंचत्वारिंश्यांशरद्यन्वविन्दत् ।
ओजायमानंयोअहिंजघानदानुंशयानंसजनासइन्द्रः ॥ ११ ॥

यः । शंबरम् । पर्वतेषु । क्षियन्तम् । चत्वारिंश्याम् । शरदि ।
अनुऽअविन्दत् । ओजायमानम् । यः । अहिम् । जघान ।
दानुम् । शयानम् । सः । जनासः । इन्द्रः ॥ ११ ॥

यःपर्वतेषुक्षियन्तंइन्द्रभियाबहून्संवत्सरान्प्रच्छन्नोभूत्वापर्वतगुहासुनिवसन्तंशंबरंएतन्ना-
मकंमायाविनमसुरंचत्वारिंश्यांशरदि चत्वारिंशेसंवत्सरेअन्वविन्दत् अन्विष्यालभत उद्घाटयः
ओजायमानं कर्तुःक्यङ्सलोपश्च ओजसोप्सरसोनित्यमितिसकारलोपः बलमाचरन्तंअहिमा-
हन्तारं दानुंदानवं शयानंशंबरमसुरंजघान हतवान्सजनासइन्द्रः ॥ ११ ॥

११. मनुष्यो या असुरो, जिन्होंने 'पर्वत में छिपे शम्बर असुर को चालीस वर्ष खोजकर प्राप्त किया था और जिन्होंने बल-प्रकाशक अहि नाम के सोये हुए दैत्य का विनाश किया था, वे ही इन्द्र हैं।

यःसप्तरश्मिर्वृषभस्तुविष्मानवासृजत्सर्तवेसप्तसिन्धून् ।
योरौहिणमस्फुरद्वज्रबाहुर्द्यामारोहन्तंसजनासइन्द्रः ॥ १२ ॥

यः । सप्तऽरश्मिः । वृषभः । तुविष्मान् । अवऽअसृजत् । सर्तवे ।
सप्त । सिन्धून् । यः । रौहिणम् । अस्फुरत् । वज्रऽबाहुः । द्याम् ।
आऽरोहन्तम् । सः । जनासः । इन्द्रः ॥ १२ ॥

यःसप्तरश्मिः सप्तसंख्याकाः पर्जन्यारश्मयोयस्य तेचसप्तयः वराहवःस्वतपसोविद्युन्महसोधूपयःश्वापयोगृहमेधाश्चेत्येते येचेमेशिमिविद्विषः पर्जन्याः सप्तपृथिवीमभिवर्षन्तिवृष्टिभिरितितैत्तिरीयारण्यकेसमाम्नाताः । वृषभोवर्षकः तुविष्मान्वृद्धिमान्बलवान्वा सप्त सर्पणस्वभावाः सिन्धूनपः सर्तवेसरणायअवासृजत अवसृष्टवान् यद्वा गंगाद्याः सप्तमुख्यानदीरवासृजत् यश्चवज्रबाहुःसन् द्यांदिवमारोहन्तंरौहिणमसुरंअस्फुरत् जघान स्फुरस्फुरणेतुदादिः ॥ १२ ॥

१२. मनुष्यो या असुरो, जो सप्त वर्ण या वराह, स्वपत, विद्युत्, महः, धूपि, स्वापि, गृहमेध आदि सात रश्मियोंवाले, अभीष्टवर्षी और बलवान् हैं, जिन्होंने सात नदियों को प्रवाहित किया है और जिन्होंने वज्र-बाहु होकर स्वर्ग जाने को तैयार रौहिण को विनष्ट किया था, वे ही इन्द्र हैं।

द्यावाचिदस्मैपृथिवीनमेतेशुष्माच्चिदस्यपर्वताभयन्ते ।
यःसोमपानिचितोवज्रबाहुर्योवज्रहस्तःसजनासइन्द्रः ॥ १३ ॥

द्यावा । चित् । अस्मै । पृथिवी इति । नमेते इति । शुष्मात् ।
चित् । अस्य । पर्वताः । भयन्ते । यः । सोमऽपाः । निऽचितः ।
वज्रऽबाहुः । यः । वज्रऽहस्तः । सः । जनासः । इन्द्रः ॥ १३ ॥

अस्मै इन्द्रायद्यावापृथिवी इतरेतरापेक्षयाद्विवचनं मित्रयोर्वरुणयोरितिवत् नमेतेचित् स्वयमेवप्रह्वीभवतः णमप्रह्वत्वे कर्मकर्तरि नदुहस्नुनमांयक्चिणावितियकःप्रतिषेधः चिदपि अस्येन्द्रस्यशुष्माद्बलात्पर्वताभयन्तेबिभ्यति यः सोमपाः सोमस्यपातानिचितः सर्वैः पदार्थैरन्येभ्योपिदेवेभ्योदृढाङ्गः वज्रबाहुः वज्रसदृशबाहुः यश्चवज्रहस्तः वज्रयुक्तकरः सजनास इत्यादिप्रसिद्धम् ॥ १३ ॥

१३. मनुष्यो या असुरो, द्यावा-पृथिवी उन्हें प्रणाम करती हैं। उनके बल के सामने पर्वत काँपते हैं और जो सोमपान-कर्त्ता, दृढांग, वज्र-बाहु और वज्रयुक्त हैं, वे ही इन्द्र हैं।

अथ चतुर्दशी—

यःसुन्वन्तमवतियःपचन्तंयःशंसन्तंयःशशमानमूती ।
यस्यब्रह्मवर्धनंयस्यसोमोयस्येदंराधःसजनासइन्द्रः ॥ १४ ॥

यः । सुन्वन्तम् । अवति । यः । पचन्तम् । यः । शंसन्तम् । यः ।
शशमानम् । ऊती । यस्य । ब्रह्म । वर्धनम् । यस्य । सोमः ।
यस्य । इदम् । राधः । सः । जनासः । इन्द्रः ॥ १४ ॥

यः सुन्वन्तंसोमाभिषवंकुर्वन्तंयजमानमवतिरक्षति यश्चपुरोडाशादीनिहवींषिपचन्तंय-
श्चऊतीऊत्यै सुपांसुलुगितिचतुर्थ्याःपूर्वसवर्णदीर्घः स्तोत्राणिशंसन्तंयश्चशशमानं
भवति स्तोत्रंकुर्वाणंरक्षति ब्रह्मपरिवृढंस्तोत्रंयस्यवर्धनंवृद्धिकरंभवति यथायस्यसोमोवृद्धिहे-
तुर्भवति यस्यचइदमस्मदीयंराधः पुरोडाशादिलक्षणमन्नंवृद्धिकरंभवति सजनासइत्यादिगतमिति-
म ॥ १४ ॥१४. मनुष्यो, जो सोमाभिषवकर्ता यजमान की रक्षा करते
हैं, जो पुरोडाश आदि पकानेवाले, स्तोता और स्तुतिपाठक यजमान
की रक्षा करते हैं और जिनके वर्द्धक स्तोत्र, सोम और हमारा अन्न
हैं, वे ही इन्द्र हैं।

यःसुन्वतेपचतेदुध्रआचिद्वाजंदर्दर्षिसकिलासिसत्यः ।
वयन्तइन्द्रविश्वहप्रियासःसुवीरासोविदथमावदेम ॥ १५ ॥ १ ॥

यः । सुन्वते । पचते । दुध्रः । आ । चित् । वाजम् । दर्दर्षि । सः ।
किल । असि । सत्यः । वयम् । ते । इन्द्र । विश्वह । प्रियासः ।
सुवीरासः । विदथम् । आ । वदेम ॥ १५ ॥ १ ॥

इदानीमृषिः साक्षात्कृतमिन्द्रंप्रतिप्रब्रूते हेइन्द्र योदुध्रः दुर्धरःसन् सुन्वतेसोमाभिषवं
कुर्वतेपुरोडाशादिहवींषिपचतेयजमानायवाजमन्नंबलंवाआदर्दर्षि सर्वतःप्रापयसि सत्वादृशस्त्वंसत्यः
चिद यथार्थभूतएवासि नपुनर्नास्तीतिबुद्धियोग्योसि किलेतिप्रसिद्धौ तेतवप्रियासः सुवीरासः
कल्याणपुत्रपौत्राः सन्तोवयंविश्वह सर्वेष्वहस्सुविदथंस्तोत्रंआवदेम ब्रूयाम ॥ १५ ॥

१५. इन्द्र, दुर्द्धर्ष होकर सोमाभिषव-कर्त्ता और पाककारी
यजमान को अन्न प्रदान करते हो, इसलिए तुम्हीं सत्य हो। हम
प्रिय और वीर पुत्र-पौत्र आदि से युक्त होकर चिरकाल तक
तुम्हारे स्तोत्र का पाठ करेंगे।

ऋतुर्जनित्रीति त्रयोदशर्चं द्वितीयं सूक्तं गार्त्समदं ऋतुः सप्तम्यन्त्या त्रिष्टुबित्यनुक्रमणिका अ-
स्मिन्सूक्तेऽपि त्रयोदशीत्रिष्टुप् शिष्टाजगत्यः परिभाषयाऽनुमत्य इन्द्रो देवता तथैव तृतीय-
सवनेऽच्छावाकशस्त्रे अस्य सूक्तस्य विनियोगः सूत्रितञ्च—ऋतुर्जनित्री नू मर्तो भवामित्र इति दशरा-
त्रे षष्ठेऽहन्यपि तृतीयसवनेऽच्छावाकशस्त्रे एतत्सूक्तम् ऋतुर्जनित्रीति नित्यान्यैकाहिकानीति सूत्रितम्।

अथतस्मिन्सूक्ते प्रथमा—

ऋतुर्जनित्रीतस्याअपस्परिमक्षूजातआविशद्यासुवर्धते ।
तदाहनाअभवत्पिप्युषीपयोंऽशोःपीयूषंप्रथमंतदुक्थ्यम् ॥ १ ॥

ऋतुः । जनित्री । तस्याः । अपः । परि । मक्षु । जातः । आ ।
अविशत् । यासु । वर्धते । तत् । आहनाः । अभवत् । पिप्युषी ।
पयः । अंशोः । पीयूषम् । प्रथमम् । तत् । उक्थ्यम् ॥ १ ॥

ऋतुर्वर्षाख्यः कालः जनित्री सोमस्य जनयित्री जननी भवति तस्याः परि तस्याः जनन्याः
सकाशाज्जातः सोमः अपः उदकानि मक्षु शीघ्रम् आविशत् यास्वप्सु सोमो वर्धते ता आविशदित्यन्वयः
यत् तस्मादप्सु प्रविष्टत्वात् सोमम् आहनाः आहन्तव्यो अभिषोतव्यो भवति आहनाः इति सकारान्तमि-
दं पदम् तथा च मन्त्रवर्णः—ऐतेमदा आहनसो विहायस इति । या चांशुरूपा सोमलता पयः सारभूतं
पिप्युषी वर्धयन्त्यभवत् प्यायतेर्लिटि क्वसौ लिड्यङोश्चेति पीभावः वसोः सम्प्रसारणं उगितश्चेति
ङीप् अंशोस्तस्याः सोमलतायाः पीयूषं रसभूतं पयः उक्थ्यं प्रशस्यं हविरिन्द्रस्य तत्प्रथमं मुख्यं
भवति ॥ १ ॥

१. वर्षा-ऋतु सोम की माता है। उत्पन्न होकर सोम जल में बढ़ता है; इसलिए उसी में प्रवेश करता है। जो सोमलता जल की सार-भूत होकर वृद्धि को प्राप्त होती है, वह अभिषव के उपयुक्त है। उसी सोमलता का पीयूष इन्द्र का हव्य है।

अथ द्वितीया—

सध्रीमायन्तिपरिबिभ्रतीःपयोविश्वप्स्न्यायप्रभरन्तभोजनम् ।
समानोअध्वाप्रवतामनुष्यदेयस्ताकृणोःप्रथमंसास्युक्थ्यः ॥ २ ॥

१ ऋ० सं० ७, २, २३।

सध्री । ईम् । आ । यन्ति । परि । बिभ्रतीः । पयः । विश्वऽप्स्न्याय ।
प्र । भरन्त । भोजनम् । समानः । अध्वा । प्रऽवताम् । अनुऽस्यदे ।
यः । ता । अकृणोः । प्रथमम् । सः । असि । उक्थ्यः ॥ २ ॥

सध्री अञ्चतेर्लुक् छान्दसःसहस्यसध्रिरितिसध्र्यादेशः अन्तोदात्तत्वेननिपातितः सध्रीचीनाः परस्परंसंगताः परितोनिम्नगामिन्यो विभ्राणाः ईमेतामपः आयन्तिसर्वतोगच्छन्ति तानपोविश्वप्स्न्याय विश्वासामपामाश्रयभूतायसमुद्रायभोजनं भुज्यतइतिभोजनंपयः प्रभरन्त प्रकर्षेणसंपादयन्ति कुतएतदाह प्रवतांप्रवणवतांनिम्नगानांपयसामनुष्यदे स्यन्देः क्विपि अनुष्यन्दनीयोऽध्वामार्गः समानएकोहि यस्तानिकर्माणि प्रथमं पूर्वमकृणोः अकरोः सत्वमुक्थ्योसि सर्वैःप्रशस्योभवसि ॥ २ ॥

२. परस्पर मिली हुई उदक-वाहिनी नदियाँ चारों ओर बह रही हैं और सारे जलों के आश्रयभूत समुद्र को भोजन प्रदान करती हैं। निम्नगामी जल का गन्तव्य मार्ग एक ही है। इन्द्र, तुमने पहले ये सब काम किये हैं; इसलिए तुम स्तुति-योग्य हो।

अन्वेकोवदतियद्ददातितद्रूपामिनन्तदपाएकईयते ।
विश्वाएकस्यविनुदस्तितिक्षतेयस्ताकृणोःप्रथमंसास्युक्थ्यः ॥ ३॥

अनु । एकः । वदति । यत् । ददाति । तत् । रूपा । मिनन् ।
तत्ऽअपाः । एकः । ईयते । विश्वाः । एकस्य । विऽनुदः ।
तितिक्षते । यः । ता । अकृणोः । प्रथमम् । सः । असि । उक्थ्यः ॥ ३॥

यजमानोयद्धविर्देवेभ्योददाति यदेकोहोतानुवदतियाज्यापुरोनुवाक्याभ्यां देवताःस्मारयति एकोऽध्वर्युः रूपा पश्वादीनांरूपाणिमिनन्हिंसन्तदपाः यद्विशसनाख्यमपःकर्मयस्यसतदपाः सन्नईयते देवयजनेसर्वत्रगच्छति एकस्याध्वर्योर्विश्वाविनुदः सर्वाणितत्कर्तृकाणि विशेषप्रेरकाणि कर्मवैगुण्यानितितिक्षते योब्रह्मप्रायश्चित्तकरणेनसहते ब्रह्मैवशुश्रूषति तस्याग्रिमाणि कर्मवैगुण्यानि यद्विनाश्यते यानिहविःप्रदानादीनिकर्माणियस्त्वमकृणोरकरोः सत्वमुक्थ्योसि ॥ ३ ॥

३. एक यजमान जो दान करता है, दूसरा उसका अनुवाद करता है। एक अलग पशुहिंसा करके, हिंसाकर्त्ता बनकर, जाता है, दूसरा सारे बुरे कर्मों का शोधन करता है। इन्द्र, तुमने पहले ये सब कर्म किये हैं; इसलिए तुम स्तुतिपात्र हो।

प्रजाभ्यःपुष्टिंविभजन्तआसतेरयिमिवपृष्ठंप्रभवन्तमायते ।
असिन्वन्दंष्ट्रैःपितुरत्तिभोजनंयस्ताकृणोःप्रथमंसास्युक्थ्यः ॥४॥

प्रऽजाभ्यः । पुष्टिम् । विऽभजन्तः । आसते । रयिम्ऽइव । पृष्ठम् ।
प्रऽभवन्तम् । आऽयते । असिन्वन् । दंष्ट्रैः । पितुः । अत्ति ।
भोजनम् । यः । ता । अकृणोः । प्रथमम् । सः । असि । उक्थ्यः ॥४॥

हेइन्द्र पुष्टिंत्वयादत्तंपोषकंधनंस्वकीयाभ्यः प्रजाभ्यः विभजन्तः अस्यैतावदस्यैतावदिति विभागंकुर्वन्तोगृहमेधिनआसते स्वस्वगृहेषुनिवसन्ति तत्रदृष्टान्तः--आयतेगृहंप्रत्यागच्छतेऽतिथयेपृष्ठंधारकं प्रभवन्तं बहुभरणसमर्थं रयिमिवधनंयथाविभज्यप्रयच्छन्तितद्वत् असिन्वन्सेतुबन्धादिकंकर्मकुर्वन्लोकः पितुः पालयितुरादित्यस्यसकाशादागतंभोजनमुदकंतत्कार्याओषधीः दंष्ट्रैर्दन्तैरत्तिभक्षयति यद्वा असिन्वन् अभ्याप्रियमाणोऽग्निः पितुःपालकस्ययजमानस्यसंबन्धिभोजनंहविर्लक्षणमन्नंदंष्ट्रैर्दन्तरूपैर्ज्वालैरत्ति यस्ताअकृणोरित्यादिसिद्धम् ॥ ४ ॥

४. इन्द्र, जैसे गृहस्थ लोग अभ्यागत अतिथि को प्रचुर धन देते हैं, वैसे ही तुम्हारा दिया धन प्रजाओं में विभक्त होकर रहता है। लोग पिता-द्वारा दिया भोजन दाँतों से खाते हैं। इन्द्र, तुमने पहले ये सब कार्य किये हैं; इसलिए स्तुति-योग्य हो।

अधाकृणोःपृथिवींसंदृशेदिवेयोधौतीनामहिहन्नारिणक्पथः ।
तंत्वास्तोमेभिरुदभिर्नवाजिनंदेवंदेवाअजनन्त्सास्युक्थ्यः ॥५॥१०॥

अध । अकृणोः । पृथिवीम् । सम्ऽदृशे । दिवे । यः । धौतीनाम् ।
अहिऽहन् । अरिणक् । पथः । तम् । त्वा । स्तोमेभिः । उदऽभिः ।
न । वाजिनम् । देवम् । देवाः । अजनन् । सः । असि । उक्थ्यः ॥५।१०।

हेइन्द्र अधापिचत्वंदिवेद्योतमानायसूर्यायपृथिवींचद्यिवांसर्वांदृढीकृत्यसन्दृशेसन्दर्शनीयामकृणोरकरोः दृशेविख्येचेतिकेन्प्रत्ययान्तत्वेननिपातितः यस्त्वं धौतीनांचलन्तीनांनदीनांपथः मार्गानरिणक्अरेचयः गन्तुंयोग्यानकरोरित्यर्थः रिचिर्विरेचने लङिसिप् तस्यहल्ङ्यादिनालोपः अहिहन्अहेर्वृत्रस्यमेघस्यवाहन्तः हेइन्द्र देवाःस्तोतारस्तंतादृशंदेवंत्वात्वांस्तोमेभिः स्तोत्रैरजनन् अवर्धयन् तत्रदृष्टान्तः--उदभिर्नवाजिनं यथावाजिनमश्वंउदभिः उदकैर्वर्धयन्ति तद्वत् पद्दन्नोमासित्यादिनाउदकस्यउदन्भावः शेषंसिद्धम् ॥ ५ ॥

५. इन्द्र, तुमने आकाश के लिए पृथिवी को दर्शनीय किया है। तुमने प्रवाहित नदियों का मार्ग गमन-योग्य किया है। वृत्र-हन्ता इन्द्र, जैसे जल के द्वारा अश्व को तृप्त करते हो, वैसे ही स्तोता लोग स्तोत्र-द्वारा तुम्हें तृप्त करते हैं।

अथर्वसी—

योभोजनंचदयसेचवर्धनमार्द्रादाशुष्कंमधुमद्दुदोहिथ ।
सशेवधिंनिदधिषेविवस्वतिविश्वस्यैकईशिषेसास्युक्थ्यः ॥ ६ ॥

यः । भोजनम् । च । दयसे । च । वर्धनम् । आर्द्रात् । आ ।
शुष्कम् । मधुऽमत् । दुदोहिथ । सः । शेवऽधिम् । नि । दधिषे ।
विवस्वति । विश्वस्य । एकः । ईशिषे । सः । असि । उक्थ्यः ॥ ६॥

हेइन्द्र यस्त्वंभोजनंभुज्यतेइतिभोजनमन्नादिच दयसे यजमानेभ्यःप्रयच्छसि दयदानग-
तिरक्षणहिंसाग्रहणेषु आत्मनेपदी किंच वर्धनंवृद्धिकरंधनंचत्वंददसे तथाआर्द्रात्काण्डादवशु-
ष्कमनार्द्रंगोधूमादिकं मधुमत्मधुररसोपेतंआदुदोहिथ दुग्धवानसि दुहेर्लिटिक्रादिनियमादिडागमः
सतादृशस्त्वंविवस्वति तेपरिचरणंकुर्वाणेयजमानेशेवधिंधनसदनंनिदधिषे निदधासि किंबहुना-
विश्वस्यसर्वस्यजगतःएकः अद्वितीयःएवसन् ईशिषे स्वामीभवसि ईशऐश्वर्ये ईशःसेइतीडागमः
सवत्यादिसिद्धम् ॥ ६ ॥

६. इन्द्र, तुम भोजन और वर्द्धमान धन देते हो और आर्द्र काण्ड से शुष्क और मधुर रसवाले धान्य आदि का दोहन करते हो। सेवक यजमान को तुम धन देते हो। संसार में तुम अद्वितीय हो। इन्द्र, तुम स्तुति-योग्य हो।

यःपुष्पिणीश्चप्रस्वश्चधर्मणाधिदानेव्यवनीरधारयः ।
यश्चासंमाअजनोदिद्युतोदिवउरुरूर्वाँअभितःसास्युक्थ्यः ॥ ७ ॥

यः । पुष्पिणीः । च । प्रऽस्वः । च । धर्मणा । अधि । दाने ।
वि । अवनीः । अधारयः । यः । च । असंमाः । अजनः । दिद्युतः ।
दिवः । उरुः । ऊर्वान् । अभितः । सः । असि । उक्थ्यः ॥७॥

हेइन्द्र यस्त्वं पुष्पिणीः पुष्पवतीश्चप्रस्वः प्रसूताः प्रसूयमानाश्च अवनीरवनीरोषधीः
दानेषि दीयन्ते लवलूयन्तेऽस्मिन्नितिदानंक्षेत्रं अधिकरणेल्युट् तस्मिन्क्षेत्रे धर्मणा सकल-
लक्षणेनकर्मणाच व्यधारयः न्यदधाः यश्चत्वंदिवोद्योतमानस्य सूर्यस्यअसमाः विषमाः नाना-
प्रकारादिद्युतः दीप्तीरजनः अजनयः यद्वा दिवोनक्षत्राणि जनेर्लङिव्यत्ययेनशप् यश्चोरुः म-
हांस्त्वं अभितः सर्वतः ऊर्वान् महतः प्राणिनिकायान् पर्वतान्वा अजनयः शिष्टंसष्टम् ॥ ७ ॥

७. इन्द्र, कर्म-द्वारा तुमने खेत में फूल और फलवाली ओषधि की रक्षा की है। प्रकाशमान सूर्य की नाना प्रकार की ज्योति उत्पन्न की है। तुमने महान् होकर चारों ओर महान् प्राणियों को उत्पन्न किया है। तुम स्तुति-पात्र हो।

अथाष्टमी—

योनार्मरंसहवसुंनिहन्तवेपृक्षायचदासवेशायचावहः ।
ऊर्जयन्त्याअपरिविष्टमास्यमुतैवाद्यपुरुकृत्सास्युक्थ्यः ॥ ८ ॥

यः । नार्मरम् । सहऽवसुम् । निऽहन्तवे । पृक्षाय । च । दासऽवेशाय । च । अवहः । ऊर्जयन्त्याः । अपरिऽविष्टम् । आस्यम् । उत । एव । अद्य । पुरुऽकृत् । सः । असि । उक्थ्यः ॥ ८ ॥

पुरुकृत् पुरूणांकर्मणांकर्तःहेइन्द्र यस्त्वं नार्मरंनृन् मनुष्यान्मारयतीतिनृमरः कश्चिदसुरः तस्यापत्यंनार्मरः तं सहवसुं वसुनासहवर्ततइतिसहवसुः असुरनामैतत् एवंनामकमसुरं निहन्तवे हन्तुंतुमर्थेतवेन्प्रत्ययः वादीचनिवीविगतेःपक्षस्वरत्वम् निहन्तुंऊर्जयन्त्याः बल-वत्याः वज्रधारायाः अपरिविष्टंमशादिभिरव्याप्तंआस्यंअग्रेवक्त्रवहन्तमसुरंप्रापयः यद्वा ऊर्जय-न्त्याः रिपुबाधिकायाः आस्यंप्रापयः किमर्थं पृक्षायतवइविर्लक्षणान्नलाभाय तथापिचदासवे-शायदासानां दस्यूनांविशायविनाशायच यद्वा अस्माकमन्नलाभायदस्युविनाशायच ॥ ८ ॥

८. बहु-कर्म-कर्त्ता इन्द्र, तुमने हव्यप्राप्ति और दासों के विनाश के उद्देश्य से नृमर के पुत्र सहवसु का विनाश करने के लिए बलवती वज्रधारा का निर्मल मुख-प्रवेश इसको दिया था। तुम स्तुति-योग्य हो।

शतंवायस्यदशसाकमाद्यएकस्यश्रुष्टौयद्धचोदमाविथ ।
अरज्जौदस्यून्त्समुनब्दभीतयेसुप्राव्योअभवःसास्युक्थ्यः ॥ ९ ॥

शतम् । वा । यस्य । दश । साकम् । आ । अद्यः । एकस्य । श्रुष्टौ । यत् । ह । चोदम् । आविथ । अरज्जौ । दस्यून् । सम् । उनप् । दभीतये । सुप्रऽअव्यः । अभवः । सः । असि । उक्थ्यः ॥ ९ ॥

हेइन्द्र एकस्यएकाकिनःअद्वितीयस्यवायस्यतेश्रुष्टौसुखनिमित्तेतदर्थंशतंदश वाशतानिहरयः साकंसहवाहनार्थंभवन्ति तथाचमन्त्रवर्णः—इन्द्रोमायाभिःपुरुरूपईयतेयुक्ताह्यस्यहरयःशतादशेति। सोऽमपिच यथआद्यः सर्वेषांसर्वतः उपजीव्यः नतस्येशेयंनाद्यायदेनंनाद्युरितिश्रु-तिः। यत् यत्र त्वंचोदंस्तोतृणमिरकंयजमानंआविथ रक्षितवानसि किञ्च यस्त्वंअरज्जौरज्जुर-

1 ऋ० सं. ४. ७. ३३.।

वीर बलवन् हेइन्द्र तववीर्यंसामर्थ्यंसुप्रवाचनंसुष्ठुप्रवचनीयं सर्वैःश्लाघनीयमित्यर्थः किंच-द् एकेनक्रतुनाकर्मणावसुविन्दसे शत्रूणांधनंलभसे विदुलाभे तुदादिःस्वरितेत् यद्वा तदीयंधनं स्तोतृन् प्रापयसि इतियत् तवप्रशस्यमित्यर्थः किंच सहस्वतोबलवतोजातूष्ठिरस्यएतन्नामकः कश्चित्तस्यवयोऽन्नंप्रादाः यद्वा जातूष्ठिरस्यजातुकदाचित् सर्वदास्थिरस्यसहस्वतः बलवतोय-ज्ञादेःकर्मणः संबन्धिवयोहविर्लक्षणमन्नंप्राविन्दइतिसमन्वयः यायानीमानिअन्याविश्वासर्वा-णिकर्माणिचकर्थ कृतवानसि तस्मात्त्वमुक्थ्यः सर्वैःप्रशंसनीयोऽसि भवसि ॥ ११ ॥

११. तुम्हारा वीर्य सबके लिए श्लाघनीय है। तुमने एक कर्म-द्वारा शत्रुओं का धन प्राप्त किया है। तुमने बलिष्ठ जातुष्ठिर को अन्न दिया है। चूँकि ये सब कार्य तुमने किये हैं; इसलिए तुम सबके स्तुति-पात्र हो।

अरमयःसरपसस्तरायकंतुर्वीतयेचवय्यायचस्रुतिम् ।
नीचासन्तमुदनयःपरावृजंप्रान्धंश्रोणंश्रवयन्त्सास्युक्थ्यः ॥१२॥

अरमयः । सरऽपसः । तराय । कम् । तुर्वीतये । च । वय्याय । च । स्रुतिम् । नीचा । सन्तम् । उत् । अनयः । पराऽवृजम् । प्र । अन्धम् । श्रोणम् । श्रवयन् । सः । असि । उक्थ्यः ॥ १२ ॥

हेइन्द्र सरपसः सरणमपःकर्मयासांताः सरपसः शकन्ध्वादित्वात्पररूपत्वम् ताअपः कंसु-खेन तराय तरणायअरमयः अक्रीडयः किंच तुर्वीतयेतुर्वीतिनामकश्चिद्राजर्षिः तस्मैवय्यायच वय्योनामकश्चित् तस्मै ताभ्यांस्रुतिंसरणं पदवींअरमयः नौहीनजलपूर्णांमहानदींतद्द्वारातरीतुम-समर्थावास्तां तौचत्वपारयितौ परावृजं परितः पापानिवृणक्ति दहतीतिपरावृक् कश्चिदृषिः तम-प्सुनिमग्नंवपानीचानीचंसन्तंउदनयः आपन्नाःऊर्ध्वंनीतवानसि किंच अन्धंसन्तं श्रोणंपङ्गुंसन्तं चक्षुर्दानादपङ्गुकरणाच्चउदनयः किंकुर्वन् प्रकर्षेणश्रवयन् आत्मानंकीर्तिमन्तं कुर्वन् उदनयइ-तिसमन्वयः सस्यादिसिद्धम् ॥ १२ ॥

१२. इन्द्र, सरलता से प्रवाहशील जल के पार जाने के लिए तुमने तुर्वीति और वय्य को मार्ग दे दिया था। तुमने अन्धे और पंगु, परावृज को जल से उद्धार करके अपने को कीर्तिशाली बनाया है; इसलिए तुम स्तुति-योग्य हो।

अस्मभ्यंतद्वसोदानायराधःसमर्थयस्वबहुतेवसव्यम् ।
इन्द्रयच्चित्रंश्रवस्याअनुद्यून्बृहद्वदेमविदथेसुवीराः ॥ १३ ॥ १२ ॥

अ॒स्मभ्य॑म् । तत् । व॒सो॒ इति॑ । दा॒नाय॑ । राधः॑ । सम् । अ॒र्थ॒य॒स्व॒ ।
ब॒हु । ते॒ । व॒स॒व्य॑म् । इन्द्र॑ । यत् । चि॒त्रम् । श्र॒व॒स्याः॑ । अनु॑ ।
धून् । बृ॒हत् । व॒दे॒म॒ । वि॒दथे॑ । सु॒ऽवीराः॑ ॥ १२ ॥१२॥

वसो सर्वस्यवासकवसुमन्वा हेइन्द्र सोत्वम्योस्मभ्यंदानायभोगंदानायउपलक्षणमेतत् भो-
गाययसमर्थयस्व देहि अस्मान्सत्स्वयेत्यर्थः अर्थयाचने चुरादिरदन्तआत्मनेपदी तेतववद्बहु-
भूतंवसव्यंवस्वेववसव्यंवस्वादित्वात्स्वार्थिकोयत् यादृशंप्रभूतंधनमस्तिखलु चित्रंचायनीयं
यद्धनंअनुधून् अन्वहंकालाध्वनोरितिद्वितीया श्रवस्याः भोग्यमिच्छेः अन्तर्णीतण्यर्थता-
दकर्मकत्वम् यथारोदितीति सत्यन्यः द्वेसनकर्मणीउद्देश्यकर्मचविधेयकर्मान्तर्भूतम् उद्देश्य-
कर्मणासकर्मकोभविष्यति यथामाणवकः पुत्रीयतीतिभाष्येउदाहृतम् अतःशब्दाच्छन्दसि-
परेच्छायांक्यच् वदन्यस्यलेटयडागमेरूपम् सुवीराः कल्याणपुत्रपौत्राःसन्तोवयंविदथेस्मिन्
यज्ञेबृहत्प्रभूतंशस्त्रादिकंवाक्यंवदेम॥ १२ ॥

१२. निवास-दाता इन्द्र, हमें भोग के लिए धन दो। तुम्हारा वह धन प्रभूत, वासयोग्य और विचित्र है। हम प्रतिदिन उस धन के भोग की इच्छा करते हैं। हम उत्तम पुत्र-पौत्र प्राप्त करके इस यज्ञ में प्रभूत स्तोत्र का पाठ करेंगे।

॥ इतिद्वितीयस्यषष्ठेद्वादशोवर्गः ॥ १२ ॥

अध्वर्यवोभरतेतिद्वादशर्चंतृतीयंसूक्तम् गार्त्समदंत्रैष्टुभमैन्द्रं अध्वर्यवोद्वादशेत्यनुक्रान्तम् सूक्तविनियोगोलैङ्गिकः अतिरात्रेप्रथमेपर्यायेहोतृशस्त्रयाज्याअध्वर्यवइत्येषा अध्वर्यवोभर-
तेन्द्रायसोममितियाज्येतिसूत्रितम्।

तस्मिन्सूक्तेप्रथमा—

अध्व॑र्यवो॒ भर॒तेन्द्रा॑य॒ सोम॒मामत्रे॑भिः सिञ्चता॒ मद्य॒मन्धः॑ ।
का॒मी हि वी॒रः सद॑मस्य पी॒तिं जु॒होत॒ वृष्णे॒ तदि॒देष व॑ष्टि ॥ १ ॥

अध्व॑र्यवः । भर॑त । इन्द्रा॑य । सोम॑म् । आ । अम॑त्रेभिः । सि॒ञ्च॒त॒ ।
मद्य॑म् । अन्धः॑ । का॒मी । हि । वी॒रः । सद॑म् । अ॒स्य॒ । पी॒तिम् ।
जु॒होत॑ । वृष्णे॑ । तत् । इत् । ए॒षः । व॒ष्टि॒ ॥ १ ॥

गृत्समदोब्रूते अध्वर्यवः अध्वरस्यनेतारः अध्वरंयजमानायेच्छन्तः कव्यध्वरयुतनस्य-विलोपइत्यकारलोपः अत्रयास्कः—अध्वर्युरध्वरयुरध्वरंयुनक्त्यध्वरस्यनेताध्वरंकामयतइति। हेअध्वर्यवः इन्द्रायदेवायसोमंहविर्धानादुत्तरवेदिंप्रतिभरतहरत आमन्त्रितस्याविद्यमानत्वादनि-घातः हत्वाअमत्रेभिः अमासहअदंत्यत्रहोनादयइतिअमत्राणिचमसाः तैः मद्यंमदकरमन्धः सोमलक्षणमन्नंआसिञ्चतअग्नौप्रक्षिपत अत्रयास्कः—आसिञ्चतामत्रैर्मदनीयमन्धोमन्नंपात्रममा-अस्मिन्नदन्तीति। वीरःसइन्द्रः अस्यसोमस्यपीतिंपानंप्रतिसदंसदैवकामीहि कामयमानोहि य-स्माद्वृष्णेवर्षित्रे इन्द्रायसोमंजुहोतजुहुत हुदानादनयोः लोटि तप्तनप्तनथनाश्चेतितबादेशः एषइन्द्रः तदित् तदेवसोमरूपमन्नंवष्टि कामयते ॥ १ ॥

१. अध्वर्युगण, इन्द्र के लिए सोम ले आओ। चमस के द्वारा मादक अन्न अग्नि में फेंको। वीर इन्द्र सदा सोमपान के अभिलाषी रहते हैं। अभीष्टवर्षी इन्द्र के लिए सोम प्रदान करो। इन्द्र उसे चाहते हैं।

अध्वर्यवोयोअपोवव्रिवांसंवृत्रंजघानाशन्येववृक्षम्।
तस्माएतंभरततद्वशायँएषइन्द्रोअर्हतिपीतिमस्य ॥ २ ॥

अध्वर्यवः। यः। अपः। वव्रिऽवांसम्। वृत्रम्। जघान।
अशन्याऽइव। वृक्षम्। तस्मै। एतम्। भरत। तत्ऽवशाय।
एषः। इन्द्रः। अर्हति। पीतिम्। अस्य ॥ २ ॥

हेअध्वर्यवः यइन्द्रः अपउदकानिवव्रिवांसंआवृत्यस्थितंवृत्रं वृणोत्याकाशमितिवृत्रोमेघः तमेघंवज्रेणजघानहतवान् अशन्येव यथाअशन्याविद्युताग्निनावृक्षंदहतितद्वत् तस्मैवशायसोम-कामायतस्माइन्द्रायएतंसोमंभरत उत्तरवेदिंप्रतिहरत एषइन्द्रः अस्यसोमस्यपीतिंपानमर्हति॥२॥

२. अध्वर्युगण, जिन इन्द्र ने जल को आच्छादित करनेवाले वृत्र का वज्रद्वारा वृक्ष की तरह विनाश किया है, उन्हीं सोमाभिलाषी इन्द्र के लिए सोम ले आओ। इन्द्रदेव सोमपान के उपयुक्त पात्र हैं।

अथतृतीया—

अध्वर्यवोयोदृभीकंजघानयोगाउदाजदपहिवलंवः।
तस्माएतमन्तरिक्षेनवातमिन्द्रंसोमैरोर्णुतजूर्नवस्त्रैः ॥ ३ ॥

१ नि० १. ८. । २ नि० ५. १. ।

अध्वर्यवः । यः । दृभीकम् । जघान । यः । गाः । उत्ऽआजत् ।
अप । हि । वलम् । वरिति वः । तस्मै । एतम् । अन्तरिक्षे । न ।
वातम् । इन्द्रम् । सोमैः । आ । ऊर्णुत । जूः । न । वस्त्रैः ॥ ३ ॥

हेअध्वर्यवः यइन्द्रः दृभीकंसर्वान्विदारयति मियंकरोतीतिदृभीकोनामासुरः तमसुरंजघान यश्चवलासुरेणनिरुद्धागाउदाजत्निरगमयत् तत्रवलमेश्चवलमसुरंअपवः अपावृणोत् हिंसितवा- नित्यर्थः हि प्रसिद्धः वृणोतेर्लुङि मन्त्रेघसेत्यादिनाचेर्लुक् हल्ङ्याभ्यादिनातिपोलोपः तस्माइन्द्रायएतं सोमं अन्तरिक्षेवातंन वातमिव धाराभिर्व्याप्तंकुरुत तदेवाह सोमैरिन्द्रंआऊर्णुत सर्वतआच्छा- दयत ऊर्णुञ्आच्छादने आदादिकः लोटिरूपम् तत्रदृष्टान्तः—जूःन जीर्णोयथावस्त्रैराच्छा- द्यते तद्वत् ॥ ३ ॥

३. अध्वर्युगण, जिन इन्द्र ने दृभीक का विनाश किया था, जिन्होंने बल असुर-द्वारा अवरुद्ध गायों का उद्धार करके उसे विनष्ट किया था, उन्हीं इन्द्र के लिए, जैसे वायु अन्तरिक्ष में व्याप्त है, वैसे ही, सोम को सर्वत्र व्याप्त करो। जैसे जीर्ण को वस्त्र के द्वारा आच्छा- दित किया जाता है, वैसे ही सोम-द्वारा इन्द्र को आच्छादित करो।

अध्वर्यवोयउरणंजघाननवचख्वांसंनवतिंचबाहून् ।
योअर्बुदमवनीचाबबाधेतमिन्द्रंसोमस्यभृथेहिनोत ॥ ४ ॥

अध्वर्यवः । यः । उरणम् । जघान । नव । चख्वांसम् । नवतिम् ।
च । बाहून् । यः । अर्बुदम् । अव । नीचा । बबाधे । तम् ।
इन्द्रम् । सोमस्य । भृथे । हिनोत ॥ ४ ॥

हेअध्वर्यवः यइन्द्रः नवनवतिंचएकोनशतंबाहून् चख्वांसं चष्टेरिदंरूपं यद्वा खनतेःक्व- सौरूपं जनेलोपः छान्दसंरूपं सर्वस्यदर्शयन्तम् यद्वा आत्मनोदेहेनिखातवन्तं उरणं एवंनाम- कमसुरं जघान यश्चअर्बुदं एवन्नामकमसुरंनीचाधोमुखंकृत्वाअवबबाधेवमेनमिन्द्रंसोमस्यभृथे सोमंबिभ्रति पात्रेहिनोतवर्धयत यद्वा सोमस्यभृथेभरणेसंपादनेसतिहिनोत स्तोत्रैःप्रीणयत हिग- तिवृद्ध्योः स्वादिः ॥ ४ ॥

४. अध्वर्युगण, जिन इन्द्र ने निन्नानबे बाहु दिखानेवाले उरण का विनाश किया था तथा अर्बुद को अधोमुख करके विनष्ट किया था, सोम तैयार होने पर उन्हीं इन्द्र को प्रसन्न करो।

अध्वर्यवोयःस्वश्नंजघानयःशुष्णमशुषंयोव्यंसम् ।
यःपिप्रुंनमुचिंयोरुधिक्रांतस्माइन्द्रायान्धसोजुहोत ॥ ५ ॥

अध्वर्यवः। यः। सु। अश्नम्। जघान। यः। शुष्णम्। अशुषम्।
यः। विऽअंसम्। यः। पिप्रुम्। नमुचिम्। यः। रुधिक्राम्।
तस्मै। इन्द्राय। अन्धसः।। जुहोत ॥ ५ ॥

हेअध्वर्यवः यइन्द्रः अश्नंअश्नाति भक्षयति प्राणिजातमिति यद्वा अश्नुते व्याप्नोतीतिअश्नः कश्चिदसुरः तमसुरंसुतुजघान यःअशुषंकेनाप्यशोषणीयंशुष्णमसुरं यश्च व्यं असुरंव्यंसंअंसहीनंकृत्वाजघान यश्चपिप्रुंतत्संज्ञकमप्यवर्तमानंएतन्नामकमसुरंनमुचिंचासुरं जघान यथ तैत्तिरीयके—नमुचिमासुरंनालभतेतिपक्रम्यफेनेनशिरउदवर्तयदित्यन्तेनवाक्यसन्दर्भेणनमुचिवधःप्रपञ्चितः। तथामन्त्रश्च—अपांफेनेननमुचेःशिरइन्द्रोदवर्तयइति। रुधिक्रांएतन्नामकमसुरंयश्चजघानतस्माइन्द्रायअन्धसोहविर्लक्षणान्यन्नानिजुहोतजुहुत ॥ ५ ॥

५. अध्वर्युगण, जिन इन्द्र ने सरलता से अश्न का विनाश किया था, जिन्होंने अशोषणीय शुष्ण को स्कन्धहीन करके मार डाला था, जिन्होंने पिप्रु, नमुचि और रुधिक्रा का विनाश किया था, उन्हीं इन्द्र के लिए अन्न प्रदान करो।

अध्वर्यवोयःशतंशम्बरस्यपुरोबिभेदाश्मनेवपूर्वीः।
योवर्चिनःशतमिन्द्रःसहस्रमपावपद्भरतासोममस्मै ॥ ६ ॥ १२ ॥

अध्वर्यवः। यः। शतम्। शंबरस्य। पुरः। बिभेद। अश्मनाऽइव।
पूर्वीः। यः। वर्चिनः। शतम्। इन्द्रः। सहस्रम्। अपऽअवपत्।
भरत। सोमम्। अस्मै ॥ ६ ॥ १२ ॥

हेअध्वर्यवः यइन्द्रः शंबरस्यमायाविनोऽसुरस्यपूर्वीः पुरातनीः शतंपुरः पुरीः अश्मनेवअश्मसदृशेनवज्रेणबिभेद यश्चेन्द्रोवर्चिनः वर्चंदीप्तौ गमेरिनिरितिविधीयमानइनिर्बहुलवचनादस्मादपि यद्वा नामैतत् तस्यासुरस्यशतंसहस्रंएतत्संख्याकानपरिमितान्वीरान्पुत्रान् अपावपत् युगपदेवभूम्यामपातयत् तथाचमन्त्रवर्णः—शतंवर्चिनःसहस्रंचसाकंहथोअप्रत्यसुरस्यवीरानिति। अस्माइन्द्रायसोमंभरत ॥ ६ ॥

६. अध्वर्युगण, जिन इन्द्र ने प्रस्तर के सदृश वज्र-द्वारा शम्बर की अतीव प्राचीन नगरियों को छिन्न-भिन्न किया था, जिन्होंने वर्ची के सौ हजार पुत्रों को भूमिशायी किया था, उन्हीं इन्द्र के लिए सोम ले आओ।

॥ इतिद्वितीयस्यपञ्चमेद्वादशोवर्गः ॥ १२ ॥

अध्वर्यवो यः शतमा सहस्रं भूम्या उपस्थेऽवपज्जघन्वान्।
कुत्सस्यायोरतिथिग्वस्य वीरान्न्यावृणग्भरता सोममस्मै ॥ ७ ॥

अध्वर्यवः। यः। शतम्। आ। सहस्रम्। भूम्याः। उपऽस्थे।
अवपत्। जघन्वान्। कुत्सस्य। आयोः। अतिथिऽग्वस्य।
वीरान्। नि। अवृणक्। भरत। सोमम्। अस्मै ॥ ७ ॥

हे अध्वर्यवः आजघन्वान् पूर्वं शत्रून् हतवान् य इन्द्रः शतं सहस्रमसुरान् भूम्या उपस्थे उत्सङ्गे अवपत् एकैकेन प्रकारेण अपातयत् किञ्च यः कुत्सस्य एतन्नामकस्य राजर्षेः आयोः पौरूरवस्य राजर्षेः अतिथिग्वस्य दिवोदासस्य एतेषां त्रयाणां वीरान् अभिगन्तॄन् प्रतिद्वन्द्विनः शुष्णादीनसुरान् न्यावृणक् वृणक्तिर्हिंसाकर्मा अवधीत् तथा च मन्त्रवर्णः—त्वं कुत्सं शुष्णहत्येष्वाविथारन्धयोऽतिथिग्वाय शंबरमिति। तादृशायास्मै इन्द्राय सोमं भरत ॥ ७ ॥

७. अध्वर्युगण, जिन शत्रुहन्ता इन्द्र ने भूमि की गोद में सौ हजार असुरों को मार गिराया था, जिन इन्द्र ने कुत्स, आयु और अतिथिग्व के प्रतिद्वन्द्वियों का वध किया था, उनके लिए सोम ले आओ।

अध्वर्यवो यन्नरः कामयाध्वे श्रुष्टी वहन्तो नशथा तदिन्द्रे।
गभस्तिपूतं भरत श्रुतायेन्द्राय सोमं यज्यवो जुहोत ॥ ८ ॥

अध्वर्यवः। यत्। नरः। कामयाध्वे। श्रुष्टी। वहन्तः। नशथ।
तत्। इन्द्रे। गभस्तिऽपूतम्। भरत। श्रुताय। इन्द्राय। सोमम्।
यज्यवः। जुहोत ॥ ८ ॥

नरः कर्मणां नेतारः हे अध्वर्यवः यदभिलषितमर्थं कामयाध्वे कामयध्वे लेट्याडागमः श्रुष्टी क्षिप्रं इन्द्रे सोमं वहन्तः प्रापयन्तो यूयं तदभिलषितं फलं नशथ प्राप्नुत श्रुताय लोके प्रसिद्धाय इन्द्राय गभस्तिपूतं हस्ताभ्यां मार्जनदोहनादिभिः शोधितं सोमं भरत उत्तरवेदिं प्रति हरत ततो यज्यवः यागं कुर्वाणा हे अध्वर्यवः आहृतं सोममिन्द्राय जुहोत जुहुत अग्नौ प्रक्षिपत ॥ ८ ॥

८. नेता अध्वर्युगण, तुम जो चाहते हो, वह इन्द्र को सोम प्रदान करने पर तुरत मिल जायगा। प्रसिद्ध इन्द्र के लिए हस्त-द्वारा शोधित सोम ले आओ। हे याज्ञिकगण, इन्द्र के लिए वह प्रदान करो।

अध्व॑र्यवः॒कर्त॑नाश्रु॒ष्टिम॑स्मै॒वने॒निपू॑तं॒वन॒उन्न॑यध्वम् ।
जु॒षा॒णोहस्त्य॑म॒भिवा॑वशेव॒इन्द्रा॑य॒सोमं॑मदि॒रंजु॑होत ॥ ९ ॥

अ॒ध्व॒र्य॒वः॒ । कर्त॑न । श्रु॒ष्टिम् । अ॒स्मै॒ । वने॑ । निऽपू॑तम् । वने॑ ।
उत् । न॒य॒ध्व॒म् । जु॒षा॒णः । ह॒स्त्य॑म् । अ॒भि । वा॒व॒शे॒ । व॒ः ।
इन्द्रा॑य । सोम॑म् । म॒दि॒रम् । जु॒हो॒त॒ ॥ ९ ॥

हेअध्वर्यवः अस्माइन्द्रायसोमंश्रुष्टिंसुखकरंकर्तनकुरुत करोतेर्लोटिबहुलंछन्दसीतिविकरणस्यलुक् तप्तनप्तनथनाश्चेतितनबादेशः आपत्वित्त्वस्याविद्यमानत्वान्ननिघातः किञ्च वनेसंभजनीयेवनेउदकेनिपूतमाप्यायनेनशोधितंसोमंपुनरयष्टुंऊर्ध्वंनयत यद्वा वनेवृक्षविकारेचमसेनिपूतंदशापवित्रेणशोधितंसोमं वनेचमसे उन्नयध्वं जुषाणः प्रीयमाणः सइन्द्रः वोयुष्माकंहस्त्यंहस्ताभ्यामभिषुतंसोमंअभिवावशे कामयते वशकान्तौ यङ्लुगन्तस्यलटिव्यत्ययेनात्मनेपदं छोपस्त्वात्मनेपदेष्वितितलोपः मदिरंमदकरमिमंसोमंइन्द्रायजुहोत इन्द्रोद्देशेनाग्नौप्रक्षिपत ॥ ९ ॥

९. अध्वर्युगण, इन्द्र के लिए सुखकर सोम तैयार करो। संभोग-योग्य जल में शोधित सोम ऊपर ले आओ। इन्द्र प्रसन्न होकर तुम्हारे हाथों से तैयार किया हुआ सोम चाहते हैं। इन्द्र के लिए तुम लोग मदकारक सोम प्रदान करो।

अध्व॑र्यवः॒पय॒सोध॒र्यथा॒गोःसोमे॑भि॒रीं॑पृणता भो॒जमिन्द्र॑म् ।
वेदा॒हम॑स्य॒निभृ॑तंम॒एतद्दित्स॑न्तं॒भूयो॑यज॒तश्चि॑केत ॥ १० ॥

अ॒ध्व॒र्य॒वः॒ । पय॑सा । ऊध॑ः । यथा॑ । गोः । सोमे॑भिः । ई॒म् ।
पृ॒ण॒त॒ । भो॒जम् । इन्द्र॑म् । वेद॑ । अ॒हम् । अ॒स्य॒ । निऽभृ॑तम् ।
मे॒ । ए॒तत् । दित्स॑न्तम् । भूय॑ः । य॒ज॒तः । चि॒के॒त॒ ॥ १० ॥

हेअध्वर्यवः यथागोरूधःपयसापूर्णंतद्वदीमेनंभोजंफलस्यदातारंरक्षितारंवेन्द्रंसोमेभिः सोमैः पृणतपूरयत मेमदीयस्यास्यसोमस्यएतत्एतंनिभृतंगूढंसुखसाधनस्वभावमहमेववेदजानामि हविःपूर्वेणपरस्मैकथितं तथापियुष्मभ्यंब्रवीमीत्येवंदित्सन्तंसोमंदातुमिच्छन्तंयजमानंयजतोयष्टव्यइन्द्रोभूयोविशयेनचिकेतजानाति दित्सन्तं डुदाञ्दाने इच्छायांसन् सनिमीमाघ्वितिआकारस्यइसादेशः अत्रलोपोऽभ्यासस्येत्यभ्यासलोपः सःस्यार्धधातुकइतिसकारस्यतत्वम् ॥ १०

१०. अध्वर्युगण, गाय का अधोदेश जैसे दुग्ध से पूर्ण रहता है, वैसे ही इन फल-प्रदाता इन्द्र को सोम-द्वारा पूर्ण करो। सोम का गूढ़ स्वभाव मैं जानता हूँ। यजनीय इन्द्र सोमप्रद यजमान को अच्छी तरह जानते हैं।

अथैकादशी—

अध्व॑र्यवो॒यो दि॒व्यस्य॒वस्वो॒यः पार्थि॑वस्य॒क्षम्य॑स्य॒राजा॑ ।
तमू॒र्दरं॒नपृ॑णता॒यवे॒नेन्द्रं॒सोमे॑भि॒स्तदपो॑वोअस्तु ॥ ११ ॥

अध्व॑र्यवः । यः । दि॒व्यस्य॑ । वस्वः॑ । यः । पार्थि॑वस्य । क्षम्य॑स्य ।
राजा॑ । तम् । ऊ॒र्दर॑म् । न । पृ॒णत॒ । यवे॑न । इन्द्र॑म् । सोमे॑भिः ।
तत् । अपः॑ । वः॒ । अ॒स्तु ॥ ११ ॥

हेअध्वर्यवः यइन्द्रः दिव्यस्यद्युलोकार्हस्यवस्वोवसुनोराजाभवति यश्चपार्थिवस्य पृथि-
वीशब्देनविस्तीर्णमन्तरिक्षमुच्यते तत्रत्यंधनंपार्थिवं तस्यराजा यश्चक्षम्यस्यक्षमाभूमिः तत्रत्यंध-
नंक्षम्यंतस्यचराजाभवति तमेवंविधमिन्द्रंसोमेभिःसोमैः पृणतपूरयत तत्रदृष्टान्तः—ऊर्दरं
ऊर्ध्वदीर्णमूर्दरंकुसूलं यथायवेनपूर्णंतद्वदिन्द्रंपूरयतेति तत् तादृशंसोमादिनेन्द्रोदरपूरणलक्षणम-
पःकर्म वोयुष्माकमस्तु ॥ ११ ॥

११. अध्वर्यु गण, इन्द्रदेव, स्वर्ग, पृथिवी और अन्तरिक्ष के धन के राजा हैं। जैसे यव (जौ) से धान्य रखने का स्थान पूर्ण किया जाता है, वैसे ही सोम-द्वारा इन्द्र को पूर्ण करो। यह कार्य तुम लोगों के द्वारा पूर्ण हो।

अ॒स्मभ्यं॒तद्व॑सोदा॒नाय॒राधः॒सम॑र्थयस्व॒बहु॒तेव॑स॒व्यम् ।
इन्द्र॒यच्चि॒त्रंश्र॑व॒स्याअनु॒द्यून्बृ॒हद्व॑देमवि॒दथे॑सु॒वीराः॑ ॥ १२ ॥१४॥

अ॒स्मभ्य॑म् । तत् । व॒सो॒ इति॑ । दा॒नाय॑ । राधः॑ । सम् । अ॒र्थ॒य॒स्व॒ ।
ब॒हु । ते॒ । व॒स॒व्य॑म् । इन्द्र॑ । यत् । चि॒त्रम् । श्र॒व॒स्याः । अनु॑ ।
द्यून् । बृ॒हत् । व॒दे॒म॒ । वि॒दथे॑ । सु॒ऽवीराः॑ ॥ १२ ॥ १४ ॥

अस्मभ्यंतदिति स्पष्टाव्याख्याता॥ १२ ॥

१२. निवास-प्रद इन्द्र, हमें भोग के लिए धन प्रदान करो। तुम्हारा यह धन प्रभूत, वास-योग्य और विचित्र है। हम प्रतिदिन उसी धन को भोग करने की इच्छा करते हैं। इस उत्तम पुत्र-पौत्र प्राप्त करके इस यज्ञ में प्रभूत स्तोत्र का पाठ करेंगे।

प्रघान्वस्येतिदशर्चंचतुर्थंसूक्तम् गार्त्समदंत्रैष्टुभमैन्द्रम् अत्रानुक्रमणिका—प्रघदशेति । द-
२ शरात्रे षष्ठेहनिनिष्केवल्येभीषितसूक्तानि तत्रेदंद्वितीयं महस्येतिखण्डेसूत्रितम्—स्वयमासुपनः

६५

प्रघान्वस्यारेकइतिनिष्केवल्यमिति न्येकमामकेनिष्केवल्येप्रघान्वस्येत्येषासूक्तमुखीया उ-
पानसःस्तोमेनेविसृणेसूत्रितम्—न्यर्थमामनुत्रोदेवयतामघान्वस्यमहतोमहानीति ।

सैषासूक्तेप्रथमा—

प्रघान्वस्यमहतोमहानिसत्यासत्यस्यकरणानिवोचम् ।
त्रिकद्रुकेष्वपिबत्सुतस्यास्यमदेअहिमिन्द्रोजघान ॥ १ ॥

प्र । घ । नु । अस्य । महतः । महानि । सत्या । सत्यस्य ।
करणानि । वोचम् । त्रिऽकद्रुकेषु । अपिबत् । सुतस्य । अस्य ।
मदे । अहिम् । इन्द्रः । जघान ॥ १ ॥

महतपदोमूवे महतोबलवतः सत्यस्य सत्यसंकल्पस्यास्येन्द्रस्य सत्या सत्यानियथार्थानि म-
हानिमहान्तिकरणानि अस्मिन् सूक्तेवक्ष्यमाणानिकर्माणिनुअद्यप्रवोचं प्रकर्षेणब्रवीमि वचपरि-
भाषणे छन्दसिलुङ्लङ्लिटइतिवर्तमानेलुङि अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ् वचउम् घेतिप्रसिद्धौ
कानितानिइत्यत्ते त्रिकद्रुकेषुज्योतिर्गौरायुरित्येवंरूपेष्वाभिप्लविकेष्वहस्सु सुतस्याभिषुतंसोमं
इन्द्रोपिबत् ततःपीतस्यास्यसोमस्यमदेहर्षेसंजातेसति इन्द्रः अहिंवृत्रमसुरंजघानहतवान् ॥ १ ॥

१. मैं बलवान् हूँ। सत्य-संकल्प इन्द्र की यथार्थ और महती कीर्त्तियों का वर्णन करता हूँ। इन्द्र ने त्रिकद्रु यज्ञ में सोमपान किया है। सोमजन्य प्रसन्नता होने पर इन्द्र ने अहि का वध किया।

अथद्वितीया—

अवंशेद्यामस्तभायद्बृहन्तमारोदसीअपृणदन्तरिक्षम् ।
सधारयत्पृथिवींपप्रथच्चसोमस्यतामदइन्द्रश्चकार ॥ २ ॥

अवंशे । द्याम् । अस्तभायत् । बृहन्तम् । आ । रोदसी इति ।
अपृणत् । अन्तरिक्षम् । सः । धारयत् । पृथिवीम् । पप्रथत् ।
च । सोमस्य । ता । मदे । इन्द्रः । चकार ॥ २ ॥

अवंशेआकाशेपाप्येषमानंद्युमुलोकंवा अस्तभायत् इन्द्रः अस्तभात् अनवलंबनस्यत-
स्यावस्थापनमकरोदित्यर्थः स्तंभुस्तंभुस्तुंभुस्कंभुस्कुंभुरोधनार्थाः क्र्यादिः छन्दस्यत्ययोबहुलमितिश्नाहावपि

द्यापनादेशः बृहंतंमहान्तमन्तरिक्षं रोदसीद्यावापृथिव्यौचआअपृणत् स्वतेजसापूरितवान् किञ्च सइन्द्रः पृथिवींविस्तीर्णांभूमिंधारयत् अधारयत् तथा पप्रथच्च एनांभूमिंअप्रथयत् प्रथप्रख्याने ण्यन्तस्यलुङिचङिरूपम् चङ्यन्यतरस्यामितिमध्योदात्तत्वं सोमस्यमदेहर्षेसञ्जातेसति ता ता- नीमानिकर्माणीन्द्रश्चकार ॥ २ ॥

२. आकाश में इन्द्र ने द्युलोक को रोक रक्खा है। द्यावा-पृथिवी और अन्तरिक्ष को अपने तेज से पूर्ण किया है। विस्तीर्ण पृथिवी को धारण किया है और उसे प्रसिद्ध किया है। सोमजन्य हर्ष उत्पन्न होने पर इन्द्र ने यह सब काम किया था।

सद्मेवप्राचोविमिमायमानैर्वज्रेणखान्यतृणन्नदीनाम् ।
वृथासृजत्पथिभिर्दीर्घयाथैःसोमस्यतामदइन्द्रश्चकार ॥ ३ ॥

सद्मऽइव । प्राचः । वि । मिमाय । मानैः । वज्रेण । खानि ।
अतृणत् । नदीनाम् । वृथा । असृजत् । पथिऽभिः । दीर्घऽयाथैः ।
सोमस्य । ता । मदे । इन्द्रः । चकार ॥ २ ॥

सद्मेव यथागृहशालान्मानैः षट्त्रिंशत्पदम्प्राचीत्येवंरूपैःपरिमाणैः प्राङ्मुखान्कुर्वन्ति तद्वत्सिन्धून्लोकान्वाभूमून्मानैःपरिमाणैः प्राचः प्राङ्मुखान्विमिमाय इन्द्रोविशेषेणनिर्मितवा- न् तथानदीनांखानिनिर्गमनद्वाराणिवज्रेणअतृणत्अखनत् तृहिहिंसानादरयोः तथादिवह तथाचमन्त्रः—इन्द्रोअस्माँअरदद्वज्रबाहुरिति । तथादीर्घयाथैः बहुकालंगन्तव्यैः पथिभिर्मार्गैः वृथासृजत् अनायासेनतानद्योऽसृष्टवान् सोमस्येतिसिद्धार्थमिति ॥ ३ ॥

३. यज्ञ-गृह की तरह इन्द्र ने माप करके, सारे संसार को पूर्वाभि- मुख करके बनाया है। उन्होंने वज्र-द्वारा नदी के निकलनेवाले दरवाजों को खोल दिया। उन्होंने अनायास ही दीर्घ काल तक जाने योग्य मार्गों से नदियों को प्रेरित किया था। सोमजन्य हर्ष उत्पन्न होने पर इन्द्र ने यह सब काम किया था।

सप्रवोळ्हॄन्परिगत्यादभीतेर्विश्वमधागायुधमिद्धेअग्नौ ।
संगोभिरश्वैरसृजद्रथेभिःसोमस्यतामदइन्द्रश्चकार ॥ ४ ॥

सः । प्रऽवोळ्हॄन् । परिऽगत्य । दभीतेः । विश्वम् । अधाक् ।
आयुधम् । इद्धे । अग्नौ । सम् । गोभिः । अश्वैः । असृजत् ।
रथेभिः । सोमस्य । ता । मदे । इन्द्रः । चकार ॥ ४ ॥

---

१ ऋ० सं० ३. ३. १३. ।

प्रक्षिप्तचुमुरिधुनिप्रभृतयोऽसुराः दभीतेःपुरंसंरुध्यतंपरिगृह्यतस्मात्पुरान्निरगुरितिकथा सइन्द्रः दभीतेः दभीतिनामकस्यचिद्राजर्षेः वस्यमवोढ्हुम् अवोढ्हुन् सहिवहोरोदवर्णस्येत्योत्वम् प्रकर्षेणवंदभीतिंवहतस्तानसुरानभ्येमार्गेपरिगत्यतेषांविश्वंसर्वमायुधमिद्धेऽग्नौदीप्यमानेवह्नौअ-धाक्अधाक्षीत् दहेर्लुङि मन्त्रेघसेत्यादिनाच्लेर्लुक् पश्चात्तंदभीतिंगोभिरश्वैरथेभिः रथैश्चसमसृजत् संयोजितवान् सोमस्येत्यादिसिद्धमिति ॥ ४ ॥

४. जो असुर दभीति ऋषि को उनके नगर के बाहर ले जा रहे थे, मार्ग में उपस्थित होकर इन्द्र ने उनके सारे आयुधों को दीप्यमान अग्नि में दग्ध कर डाला। अनन्तर दभीति को अनेक गायें, घोड़े और रथ दिये। सोमजन्य हर्ष के उत्पन्न होने पर इन्द्र ने यह सब कार्य किया था।

अतिमूर्तिनाम्न्येकाहेमरुत्वतीयेस्तुकमुत्तीया अतिमूर्तिरितिखण्डेसूत्रितम्—सईंमहींधुनिमेतोररम्णादिति ।

सईंमहींधुनिमेतोररम्णात्सोअस्नातॄनपारयत्स्वस्ति ।
तउत्स्नायरयिमभिप्रतस्थुःसोमस्यतामदइन्द्रश्चकार ॥ ५ ॥१५॥

सः । ईम् । महीम् । धुनिम् । एतोः । अरम्णात् । सः । अस्नातॄन् ।
अपारयत् । स्वस्ति । ते । उत्ऽस्नाय । रयिम् । अभि । प्र ।
तस्थुः । सोमस्य । ता । मदे । इन्द्रः । चकार ॥ ५ ॥ १५ ॥

सइन्द्रः ईमिमांमहींमहतीं धुनिं धुनोतिस्रोतसाकम्पयतीतिधुनिः परुष्णीनदी तां एतोः ईश्वरपदासन्निधानेऽपि तोसुन्प्रत्ययः ऋषीणांगमनार्थंअरम्णात् उपारामयत् महाजलांनदीमल्पोदकामकरोदित्यर्थः सइन्द्रः अस्नातॄन् स्नातुमशक्तान् तरणासमर्थानृषीन् स्वस्तिक्षेमेणअपारयत् तेमहर्षयः उत्स्नायतांनदीमुत्तीर्यरयिमपेक्ष्यगच्छन्ति तंरयिंअभिलक्ष्यप्रतस्थुः प्रतस्थिरे शि-ष्टंसिद्धम् ॥ ५ ॥

५. उन इन्द्र ने धुनि, इरावती या परुष्णी नामक महानदी को, पार जाने के लिए, शान्त किया था। नदी के पार जाने में असमर्थ लोगों को निरापद पार किया था। वे नदी पार होकर धन को लक्ष्य करके गये थे। सोमजन्य हर्ष उत्पन्न होने पर इन्द्र ने यह सब काम किया था।

अथषष्ठी—

सोदञ्चंसिन्धुमरिणान्महित्वावज्रेणानउषसःसंपिपेष ।
अजवसोजविनीभिर्विवृश्चन्त्सोमस्यतामदइन्द्रश्चकार ॥ ६ ॥

सः । उदञ्चम् । सिन्धुम् । अरिणात् । महिऽत्वा । वज्रेण । अनः ।
उषसः । सम् । पिपेष । अजवसः । जविनीभिः । विऽवृश्चन् ।
सोमस्य । ता । मदे । इन्द्रः । चकार ॥ ६ ॥

सइन्द्रः सिन्धुंप्राञ्चंसन्तंमहित्वास्वकीयेनमहिम्नाउदञ्चमरिणात् उदङ्मुखमकरोत् सिन्धुशब्दः छन्दसिपुंलिङ्गः उषसः उषोदेव्याः अनः शकटंवज्रेणसंपिपेष चूर्णीचकार एतदपि स्वदुहितरमभिगन्तुंप्रवृत्तस्य किंकुर्वन् अजवसः जवहीनादुर्बलाःसेनाःजविनीभिः जवयुक्ताभिः सेनाभिः विवृश्चन् विशेषेणभिन्दन् पिपेषेतिसमन्वयः ओव्रश्चूछेदने ग्रहिज्यादिनासंप्रसारणं शिष्टंस्पष्टम् ॥ ६ ॥

६. अपनी महिमा से इन्द्र ने सिन्धु को उत्तर-वाहिनी किया है। वेगवती सेना के द्वारा, दुर्बल सेना को भिन्न करके वज्र-द्वारा उषा के रथ को चूर्ण किया था। सोमजन्य हर्ष उत्पन्न होने पर इन्द्र ने यह सब काम किया था।

सविद्वाँअपगोहंकनीनामाविर्भवन्नुदतिष्ठत्परावृक् ।
प्रतिश्रोणःस्थाद्व्य१नगचष्टसोमस्यतामदइन्द्रश्चकार ॥ ७ ॥

सः । विद्वान् । अपऽगोहम् । कनीनाम् । आविः । भवन् । उत् ।
अतिष्ठत् । पराऽवृक् । प्रति । श्रोणः । स्थात् । वि । अनक् ।
अचष्ट । सोमस्य । ता । मदे । इन्द्रः । चकार ॥ ७ ॥

पुराकिलकन्यकाःचक्षुर्हीनंपादहीनंपरावृजंऋषिंदृष्ट्वाभिदुद्रुवुः ततःसऋषिः इन्द्रं स्तुत्वाचक्षुःपादेचलेभे तदेतदाह सः कनीनांकन्यकानाम्अपगोहंअपगोहनंतिरोभावं विद्वान् परावृगृषिः आविर्भवन् सर्वेषांप्रत्यक्षोभवन् उदतिष्ठत् श्रोणः पूर्वंपङ्गुरिदानीमिन्द्रस्यप्रसादादभिगमनवान् ताः कन्याः प्रतिस्थात् पूर्वमन्धः अधुनाचक्षुर्लाभाद्व्यनक् ताःकन्यकाःविशेषेणपश्यन् अचष्ट स्म तानीमानिकर्माणि सइन्द्रश्चकार ॥ ७ ॥

७. अपने ब्याह के लिए आई हुई कन्याओं का आगमन जानकर परावृज ऋषि सबके सामने ही उठकर खड़े हो गये। पंगु होने पर भी कन्याओं के प्रति दौड़े; चक्षुहीन होने पर भी उन्हें देखा; क्योंकि स्तुति से प्रसन्न होकर इन्द्र ने उन्हें पैर और आँखें दे दी थीं। सोमजन्य हर्ष होने पर इन्द्र ने यह सब किया था।

भिनद्वलमङ्गिरोभिर्गृणानोविपर्वतस्यदृंहितान्यैरत् ।
रिणग्रोधांसिकृत्रिमाण्येषांसोमस्यतामदइन्द्रश्चकार ॥ ८ ॥

---

१४ ऋ० सं० २. ६. २५.।

भिनत् । वलम् । अङ्गिरःऽभिः । गृणानः । वि । पर्वतस्य । दृंहितानि ।
ऐरत् । रिणक् । रोधांसि । कृत्रिमाणि । एषाम् । सोमस्य ।
ता । मदे । इन्द्रः । चकार ॥ ८ ॥

अङ्गिरोभिर्गृणानः स्तूयमानः सइन्द्रः वलंवलनामकमसुरंभिनत् अभिनत् तथागवांनिरोधकस्यपर्वतस्यदृंहितानिदृढीकृतानिद्वाराणि व्यैरत् उद्घाटितवान् तदेवाह एषांपर्वतानां कृत्रिमाणिक्रियमानिर्वृत्तानिरोधांसिनिरुद्धानिद्वाराणिरिणक् उद्घाटयत् गतमन्यत् ॥ ८ ॥

८. अङ्गिरा लोगों की स्तुति करने पर इन्द्र ने बल को विदीर्ण किया था। पर्वत के सुदृढ़ द्वार को खोला था। इनकी कृत्रिम रुकावट को भी हटाया था। सोमजन्य हर्ष उत्पन्न होने पर इन्द्र ने यह सब काम किया था।

अविमुर्विनाम्न्येकाहे निष्केवल्येसूक्तमुखीयास्वप्नेनेत्येषा सूत्रितम्—स्वप्नेनाभ्युप्याचुमुरिंधुनिंचेतिसूक्तमुखीयेति ।

स्वप्नेनाभ्युप्याचुमुरिंधुनिंचजघन्थदस्युंप्रदभीतिमावः ।
रम्भीचिदत्रविविदेहिरण्यंसोमस्यतामदइन्द्रश्चकार ॥ ९ ॥

स्वप्नेन । अभिऽउप्य । चुमुरिम् । धुनिम् । च । जघन्थ ।
दस्युम् । प्र । दभीतिम् । आवः । रम्भी । चित् । अत्र । विविदे ।
हिरण्यम् । सोमस्य । ता । मदे । इन्द्रः । चकार ॥ ९ ॥

सत्वंदस्युंसर्वस्योपक्षपयितारंचुमुरिंधुनिंच एवंनामानावसुरौस्वप्नेनदीर्घेनिद्रयाअभ्युप्य संयोज्यजघंथहतवानसि ततस्ताभ्यांयुध्यमानंदभीतिंराजर्षिंप्रावः रक्षितवानसि तथाचमन्त्रवर्णः—त्वंनिदस्युंचुमुरिंधुनिंचास्वापयोदभीतयेसुहंतवित्विति । आवः अवतेरक्षणार्थस्यलङिसिपित्यम् रम्भीचिद्वेत्रधारीचास्यदौवारिकः अत्रास्मिन्युद्धेतयोरसुरयोर्हिरण्यंधनंविविदेलेभे विद्लृलाभे स्वरितेत् तानीमानिकर्माणिसोमस्यमदेसतिचकारेति ॥ ९ ॥

९. इन्द्र, तुमने चुमुरि और धुनि नाम के असुरों को दीर्घ निद्रा में प्रविष्ट करके विनष्ट किया था। दभीति नामक राजर्षि की रक्षा की थी। उनके वेत्रधारी दौवारिक ने भी शत्रु का हिरण्य प्राप्त किया था। सोमजन्य हर्ष उत्पन्न होने पर इन्द्र ने यह सब काम किया था।

नूनंसातेप्रतिवरंजरित्रेदुहीयदिन्द्रदक्षिणामघोनी ।
शिक्षास्तोतृभ्योमातिधग्भगोनोबृहद्वदेमविदथेसुवीराः ॥ १० ॥ १७ ॥

१ ऋ० सं० ५. २. २९. ।

नूनम् । सा । ते । प्रति । वरम् । जरित्रे । दुहीयत् । इन्द्र ।
दक्षिणा । मघोनी । शिक्ष । स्तोतृऽभ्यः । मा । अति । धक् ।
भगः । नः । बृहत् । वदेम । विदथे । सुऽवीराः ॥ १० ॥ १६ ॥

एषाऋग्व्याख्याता ॥ १० ॥

१०. इन्द्र, तुम्हारी जो धनवती दक्षिणा स्तुतिकारी का मनोरथ पूरा करती है, वही दक्षिणा तुम हमें प्रदान करो। तुम भजनीय हो, हमें छोड़कर और किसी को नहीं देना। हम पुत्र-पौत्रों से युक्त होकर इस यज्ञ में प्रभूत स्तुति करेंगे।

॥ इतिद्वितीयस्यषष्ठेषोडशोवर्गः ॥ १६ ॥

प्रवःसतामितिनवर्चंपञ्चमंसूक्तंगार्त्समदमैन्द्रम् अत्रानुक्रमणिका—प्रवोनवान्त्यानुष्टुबि-ति नवमीत्रिष्टुप् शिष्टाजिगत्यन्त्यपरिभाषयाष्टमत्यः तृतीयेपर्यायेच्छावाकशस्त्रेमनःसूक्ता-दिविसूक्तम् अतिरात्रेइतिखण्डेसूत्रितम्—प्रवःसतांप्रतिपन्नेभ्यःकर्मौत्यचितियाज्येति।

प्रवःसतांज्येष्ठतमायसुष्टुतिमग्नाविवसमिधानेहविर्भरे ।
इन्द्रमजुर्यंजरयन्तमुक्षितंसनाद्युवानमवसेहवामहे ॥ १ ॥

प्र । वः । सताम् । ज्येष्ठऽतमाय । सुऽस्तुतिम् । अग्नौऽइव ।
सम्ऽइधाने । हविः । भरे । इन्द्रम् । अजुर्यम् । जरयन्तम् । उक्षितम् ।
सनात् । युवानम् । अवसे । हवामहे ॥ १ ॥

गृत्समदोब्रूते हेयजमानाः वोयुष्मदर्थंसतांमहतांदेवानांज्येष्ठतमायअतिशयेनश्रेष्ठायइ-न्द्रायतदर्थंअग्नाविवसमिधाने इध्यमानेएवार्थः दीप्यमानेग्नौहविःप्रभरे संपादयामि यद्वा परंसुष्टुतिंशोभनांस्तुतिंकरोमि भरेति भञ्जरपये भित्यादुभयपदी छांदसं अजुर्यंअजरणीयंज-रयन्तंसर्वमन्यज्जरयन्तं उक्षितंसोमेनसिक्तंसनात्सनातनंयुवानंनित्यतरुणंचाहरमिन्द्रमवसेऽस्मा-करक्षणायतस्यवर्धनायवा हवामहे आह्वयामः ॥ १ ॥

१. तुम्हारे उपकार के लिए देवों में ज्येष्ठतम इन्द्र के लिए दीप्यमान अग्नि में हम हव्य प्रदान करते हैं। अनन्तर उनकी मनोहर स्तुति करते हैं। अपनी रक्षा के लिए स्वयं जरा-रहित, सारे संसार को जरा देनेवाले, सोमसिक्त, सनातन और तरुण-वयस्क इन्द्र को हम बुलाते हैं।

यस्मादिन्द्राद्बृहतःकिंचनेमृतेविश्वान्यस्मिन्त्संभृताधिवीर्या ।
जठरेसोमंतन्वी३सहोमहोहस्तेवज्रंभरतिशीर्षणिक्रतुम् ॥ २ ॥

यस्मा॑त् । इन्द्रा॑त् । बृ॒ह॒तः । किम् । च॒न । ई॒म् । ऋ॒ते । विश्वा॑नि ।
अ॒स्मि॒न् । सम्ऽभृ॑ता । अधि॑ । वी॒र्या॑ । ज॒ठरे॑ । सोम॑म् । त॒न्वि॑ ।
सहः॑ । महः॑ । हस्ते॑ । वज्र॑म् । भर॑ति । शी॒र्षणि॑ । क्रतु॑म् ॥ २॥

बृहद्वोमहद्वः यस्मादिन्द्रादृतेकिमपिईमिदंजगद्वस्तुचननास्तीत्यर्थः चेतिनेतिनिपातद्वयसमुदायश्चनेति चेतिचिदित्यर्थे नेतिनिषेधार्थे ऐकपद्यंतुसामर्थ्यात् उक्तार्थेमन्त्रः—नेन्द्रादृतेपवतेधामकिंचनेति । यद्वा इन्द्रादृतेईमिदंजगत्किंचनक्षुद्रमत्यल्पमित्यर्थः कुतएवमिदमुच्यते—अस्मिन्निन्द्रेविश्वानिसर्वाणिवीर्यावीर्याणिसामर्थ्यानिअधिसंभृताधिक्येनसंभृतान्याहृतानि यस्मिन्निन्द्रोजठरेस्वोदरेसोममभिषुतंसोमरसंभरतिबिभर्ति किंच तन्वि तन्वांस्वकीयेसर्वस्मिन्शरीरेसहोबलंमहस्तेजश्चबिभर्ति हस्तेवज्रमायुधंबिभर्ति शीर्षणिशिरसिक्रतुंविज्ञानंभरतिबिभर्ति यद्वृत्तयोगादनिघातः वाक्यभेदाद्धानिघाताभावः शीर्षणि शीर्षश्छन्दसीति ॥ २ ॥

२. विराट् इन्द्र के बिना संसार नहीं है। जिन इन्द्र में सारी शक्तियाँ हैं, वही इन्द्र उदर में सोमरस धारण करते हैं। उनके शरीर में बल और तेज है। उनके हाथ में वज्र और मस्तक में ज्ञान है।

नक्षो॒णीभ्यां॑परि॒भ्वे॑तइन्द्रि॒यंनस॑मु॒द्रैःपर्व॑तैरिन्द्र॒तेरथः॑ ।
नते॒वज्र॒मन्व॑श्नोति॒कश्च॒नयदा॒शुभिः॒पत॑सि॒योज॑नापु॒रु ॥ ३ ॥

न । क्षो॒णीभ्या॑म् । प॒रि॒ऽभ्वे॑ । ते॒ । इ॒न्द्रि॒यम् । न । स॒मु॒द्रैः । पर्व॑तैः ।
इन्द्र॑ । ते॒ । रथः॑ । न । ते॒ । वज्र॑म् । अनु॑ । अ॒श्नो॒ति॒ । कः । च॒न ।
यत् । आ॒शुऽभिः॑ । पत॑सि । योज॑ना । पु॒रु ॥ ३ ॥

हेइन्द्र तेतवइन्द्रियंबलंक्षोणीभ्यांद्यावापृथिवीभ्यांनपरिभ्वे नपरिभवनीयंकृत्यार्थेतवैकेन्केन्यत्वनइतिकेन्यत्ययः उदात्तस्वरितयोरितिस्वरितत्वं किंच तेरथः समुद्रैः पर्वतैश्चनपरिभवनीयः तेवज्रमायुधंकश्चनपुमान्नान्वश्नोति नव्याप्नोतिपरिभवितुं अशक्यात् व्याप्नोत्यस्यखेनपरस्मैपदम् यदाऽसुरवधार्थदिग्विजयकाले आशुभिः शीघ्रगामिभिरश्वैः पुरुपुरूणिबहूनियोजनायोजनानिपतसि गच्छसि तदावबलादिनपरिभवनीयमितिसमन्वयः ॥ ३ ॥

३. इन्द्र, जब कि तुम शीघ्रगामी अश्व पर चढ़कर अनेक योजन जाते हो, तब द्यावा-पृथिवी तुम्हारे बल को पराजित नहीं कर सकतीं। समुद्र और पर्वत तुम्हारे रथ का परिभव नहीं कर सकते। कोई भी व्यक्ति तुम्हारे बल का परिभव नहीं कर सकता।

अथचतुर्थी—

विश्वेह्यस्मैयजतायधृष्णवेक्रतुंभरन्तिवृषभायसश्चते ।
वृषायजस्वहविषाविदुष्टरःपिबेन्द्रसोमंवृषभेणभानुना ॥ ४ ॥

विश्वे । हि । अस्मै । यजताय । धृष्णवे । क्रतुम् । भरन्ति । वृषभाय । सश्चते । वृषा । यजस्व । हविषा । विदुःऽतरः । पिब । इन्द्र । सोमम् । वृषभेण । भानुना ॥ ४ ॥

हेयजमान विश्वेसर्वेजनाः यजतायसर्वैर्यजनीयायधृष्णवेशत्रूणांधर्षणशीलाय वृषभायकामानांवर्षित्रेसश्चतेसश्चमानायस्तुत्यादिकर्मसु स्तोतृषुप्रवादशायास्मा इन्द्रायक्रतुंयज्ञादिलक्षणंकर्मभरन्तिहि हरन्तिखलु प्रणयन्तीत्यर्थः भरन्ति हियोगादनिघातः यस्मादेवंतस्माद्वृषासोमरससेचनसमर्थः विदुष्टरः विद्वच्छब्दात्तरपिछान्दसंसंप्रसारणं शासिवसिघसीनांचेतिसंहितायांषत्वम् विद्वत्तरस्त्वंहविषातमिन्द्रंयजस्व इदानीमिन्द्रंसंबोध्यआह—हेइन्द्र वृषभेणकामानांवर्षकेणभानुनादीप्यमानेनाग्निनासहसोमंपिब ॥ ४ ॥

४. सब लोग यजनीय, शत्रुनाशक, अभीष्टवर्षी और सदा सज्जित इन्द्र का यज्ञ करते हैं। तुम सोमदाता और विद्वान् हो। इन्द्र के लिए तुम भी यज्ञ करो। इन्द्र, अभीष्टवर्षी और दीप्यमान अग्नि के साथ सोमपान करो।

अथपञ्चमी—

वृष्णःकोशःपवतेमध्वऊर्मिर्वृषभान्नायवृषभायपातवे ।
वृषणाध्वर्यूवृषभासोअद्रयोवृषणंसोमंवृषभायसुष्वति ॥५॥१७॥

वृष्णः । कोशः । पवते । मध्वः । ऊर्मिः । वृषभऽअन्नाय । वृषभाय । पातवे । वृषणा । अध्वर्यू इति । वृषभासः । अद्रयः । वृषणम् । सोमम् । वृषभाय । सुस्वति ॥ ५ ॥ १७ ॥

हेइन्द्र वृष्णः फलस्यवर्षितुः मध्वः मदकरस्यसोमस्यकोशोरसः ऊर्मिः अनुष्ठातॄणां पातॄणांचप्रेरकःसन् पवतेगच्छति पवगतौ अनुदात्तेत् किमर्थं वृषभान्नाय बलवर्धकानिअन्नानि यस्यसतथोक्तः तादृशायवृषभायकामानांवर्षित्रे इन्द्रायपातवेपानार्थंपवतइतिसमन्वयः किञ्च वृषणासोमरससेचनसमर्थौअध्वर्यूअध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौवृषभासः वर्षकाअद्रयोभिषवग्रावा-

णाय वृषणं स्वर्गादिफलस्य सेक्तारं सोमं वृषभाय देवानां श्रेष्ठाय तुभ्यं त्वदर्थं सुन्वन्ति सुनोतेर्लेटि बहुलं छन्दसीति विकरणस्य श्लुः अदभ्यस्तादिति झेरदादेशः ॥ ५ ॥

५. अभीष्टवर्षी और मादक सोमरस अनुष्ठाताओं के लिए उत्तेजक होकर बलप्रद, अन्न-विशिष्ट और अभीष्टवर्षी इन्द्र के पाने के लिए जाता है। सोमरसप्रद अध्वर्यु और अभीष्टवर्षी अभिषव-प्रस्तर अभीष्टवर्षी सोम का, तुम्हारे लिए अभिषवण करते हैं। तुम भी अभीष्टवर्षी हो।

वृषा॑ ते॒ वज्र॑ उ॒त ते॒ वृषा॒ रथो॒ वृष॑णा॒ हरी॑ वृष॒भाण्यायु॑धा ।
वृष्णो॒ मद॑स्य वृषभ॒ त्वमी॑शिष॒ इन्द्र॒ सोम॑स्य वृष॒भस्य॑ तृप्णुहि ॥ ६ ॥

वृषा॑ । ते॒ । वज्रः॑ । उ॒त । ते॒ । वृषा॑ । रथः॑ । वृष॑णा । हरी॒ इति॑ । वृ॒ष॒भाणि॑ । आयु॑धा । वृष्णः॑ । मद॑स्य । वृ॒ष॒भ॒ । त्वम् । ई॒शि॒षे॒ । इन्द्र॑ । सोम॑स्य । वृ॒ष॒भस्य॑ । तृ॒प्णु॒हि॒ ॥ ६ ॥

हे वृषभ कामानां वर्षक हे इन्द्र ते तव वज्रः वृषा कामवर्षकः तथा ते रथोऽपि वृषा ते हरी एतन्नामकावश्वौ वृषणा वर्षकौ तव आयुधा वज्रव्यतिरिक्तान्यायुधान्यपि वृषभाणि वृष्णो वर्षकस्य मदस्य मदकरस्य सोमस्य त्वमेव ईशिषे स्वामी भवसि हे इन्द्र वृषभस्य वर्षकेण सोमस्य सोमेन तृप्णुहि तृप्तो भव तृप प्रीणने स्वादिः क्षुभ्नादिषु नृनमन तृपनोतेति पठितं तथापि सर्वविधीनां छन्दसि विकल्पितत्वाण्णत्वप्रतिषेधो न भवति ॥ ६ ॥

६. अभीष्टवर्षी इन्द्र, तुम्हारे वज्र, रथ हरिनाम के अश्व और तुम्हारे सारे हथियार अभीष्टवर्षी हैं। तुम भी मादक और अभीष्टवर्षी सोम के अधिकारी हो। इन्द्र, अभीष्टवर्षी सोम से तुम भी तृप्त बनो।

प्र ते॒ नावं॒ न सम॑ने वच॒स्युवं॒ ब्रह्म॑णा यामि॒ सव॑नेषु॒ दाधृ॑षिः ।
कु॒विन्नो॑ अ॒स्य वच॑सो नि॒बोधि॑ष॒दिन्द्र॒मुत्सं॒ न वसु॑नः सिचामहे ॥ ७ ॥

प्र । ते॒ । नाव॑म् । न । सम॑ने । व॒च॒स्युव॑म् । ब्रह्म॑णा । या॒मि॒ । सव॑नेषु । दधृ॑षिः । कु॒वित् । नः॒ । अ॒स्य । वच॑सः । नि॒ऽबोधि॑षत् । इन्द्र॑म् । उत्स॑म् । न । वसु॑नः । सि॒चा॒म॒हे॒ ॥ ७ ॥

दाधृषिः त्वत्प्रसादात् शत्रूणां धर्षकोऽहं समने संग्रामे वचस्युवं अपि मन्वादित्वाद्युवच्प्रत्ययः स्तोत्रमिच्छन्तं नावं न नावमिव आपद्भ्यस्तारकं ते त्वां सवनेषु त्रिषु ब्रह्मणा स्तोत्रेण प्रयामि प्राप्नोमि किञ्च नोऽस्माकं अस्य वचसः स्तुतिलक्षणमेतद्वाक्यं कुविद्बहु निबोधिषत् इन्द्रो नितरां बुध्यतां बुधम-

प्रगमने छिदिसिबहुलमितिसिच् कुविद्योगादनिघातः सिञ्चोवाचयतीतिगतेर्निघातः वयंचउत्सं न जलस्यनिधानभूतंकूपमिव वसूनोनिधानभूतमिन्द्रंसिचामहे सोमैर्नासिंचामः सिचिरक्षरणे स्वरितेत् आगमानुशासनस्यानित्यत्वान्नुमभावः ॥ ७ ॥

७. तुम शत्रुनाशक हो। तुम संग्राम में स्तोत्राभिलाषी और नौका की तरह उद्धारक हो। यज्ञ-काल में मैं स्तोत्र करते-करते तुम्हारे पास जाता हूँ। इन्द्र, हमारे इस स्तुतिवाक्य को अच्छी तरह जानो, हम कूप की तरह दानाधार इन्द्र को सिक्त करेंगे।

पुरासंबाधादभ्यावंवृत्स्वनोधेनुर्नवत्संयवसस्यपिप्युषी।
सकृत्सुतेसुमतिभिःशतक्रतोसंपत्नीभिर्नवृषणोनसीमहि ॥ ८ ॥

पुरा। सम्ऽबाधात्। अभि। आ। ववृत्स्व। नः। धेनुः। न। वत्सम्। यवसस्य। पिप्युषी। सकृत्। सु। ते। सुमतिऽभिः। शतक्रतो इति शतऽक्रतो। सम्। पत्नीभिः। न। वृषणः। नसीमहि ॥ ८ ॥

हेइन्द्र संबाधात् शत्रुजन्यात्संबाधात्पुरानोस्मान् अभ्याववृत्स्व आवर्तय यथासंबाधोस्मान् नस्पृशति तथाकुर्वित्यर्थः तत्रदृष्टान्तः—धेनुर्नवत्सं यथायवसस्यघासेनपिप्युषी आप्यायिता धेनुर्वत्संमृत्युबाधात्परावर्तयति तद्वत् हेशतक्रतो वयंसुमतिभिः त्वद्विषयैःशोभनैःस्तोत्रैः सकृदस-कृदपिसुनसीमहि सुष्ठुव्याप्नुयेमहि तत्रदृष्टान्तः—वृषणोन सेक्तारोयुवानःयथापत्नीभिर्व्याप्य-न्तेतद्वत् ॥ ८ ॥

८. जैसे तृण खाकर तृप्त गाय वत्स को लौटाती है, वैसे ही हे इन्द्र, हमें अनिष्ट से पहले ही लौटा दो। शतक्रतु, जैसे पत्नियाँ युवा को व्याप्त करती हैं, वैसे ही हम सुन्दर स्तोत्र-द्वारा एक बार तुम्हें व्याप्त करेंगे।

नूनंसातेप्रतिवरंजरित्रेदुहीयदिन्द्रदक्षिणामघोनी।
शिक्षास्तोतृभ्योमातिधग्भगोनोबृहद्वदेमविदथेसुवीराः ॥ ९ ॥ १८ ॥

नूनम्। सा। ते। प्रति। वरम्। जरित्रे। दुहीयत्। इन्द्र। दक्षिणा। मघोनी। शिक्ष। स्तोतृऽभ्यः। मा। अति। धक्। भगः। नः। बृहत्। वदेम। विदथे। सुऽवीराः ॥ ९ ॥ १८ ॥

नूनंसाव्याख्याता ॥ ९ ॥

९. इन्द्र, तुम्हारी जो धनवती दक्षिणा स्तोता को सारे मनोरथ प्रदान करती है, वह दक्षिणा तुम हमें प्रदान करो। तुम भजनीय हो। हमें छोड़कर अन्य को नहीं देना। हम पुत्र-पौत्र-युक्त होकर इस यज्ञ में प्रभूत स्तुति करेंगे।

तदस्मा इति नववर्चं षष्ठं सूक्तं गार्त्समदमैन्द्रं अत्रानुक्रमणिका तदस्मै द्विस्त्रिष्टुबन्त्यमिति अन्त्ये द्वे त्रिष्टुभौ शिष्टाः सप्त जगत्यः अतिरात्रे द्वितीये पर्याये अच्छावाकशस्त्रे तदस्मा इति सूक्तम् अतिरात्रे पर्यायाणामिति खण्डे सूत्रितम् तदस्मै नव्यमस्य पिब यस्य जज्ञान इन्द्रो विषाह्येति ।

तद॒स्मै॒ नव्य॑मङ्गिर॒स्वद॑र्चत॒ शुष्मा॒ यद॑स्य प्र॒त्नथो॒दीर॑ते ।
विश्वा॒ यद्गो॒त्रा सह॑सा॒ परी॑वृता॒ मदे॒ सोम॑स्य दृंहि॒तान्यैर॑यत् ॥ १ ॥

तत् । अ॒स्मै॒ । नव्य॑म् । अ॒ङ्गि॒र॒स्वत् । अ॒र्च॒त॒ । शुष्माः॑ । यत् ।
अ॒स्य॒ । प्र॒त्नऽथा॑ । उ॒त्ऽईर॑ते । विश्वा॑ । यत् । गो॒त्रा । सह॑सा ।
परि॑ऽवृता । मदे॑ । सोम॑स्य । दृं॒हि॒तानि॑ । ऐर॑यत् ॥ १ ॥

गृत्समदो ब्रूते हे स्तोतारः नव्यं नवतरमन्यैरदृष्टपूर्वं तत्तादृशं स्तोत्रमङ्गिरस्वत् अङ्गिरस इवा-स्मा इन्द्रायार्चत ब्रूत यद्यस्माज्जातमात्रस्यास्येन्द्रस्य शुष्माः शत्रूणां शोषकाणि तेजांसि प्रत्नथा प्रत्नपूर्वविश्वेमात्थाल्छन्दसीति इवार्थे थाल्प्रत्ययः प्रत्नानि पुरातनानीव उदीरते उद्गच्छ-न्ति ईरगतौ अनुदात्तेत् तिङ्ङतिङ इति निघातः यद्यस्माच्च विश्वा सर्वान् गोत्रा मेघान् गाः उदकानि त्रायन्ते रक्षन्तीति गोत्रा मेघाः परीवृता वृत्रेणाक्रान्तान् सर्वत्र सुपां सुलुगिति आदेशः तान् दृं-हितानि तेन दृढीकृतान् मेघान् सोमस्य मदे हर्षे सञ्जाते सति सहसा बलेनैरयत् उदघाटयत् मेघभेदनेनापः प्रेरयामासेत्यर्थः यद्वा विश्वा सर्वाणि परीवृता वृत्रासुरेणाक्रान्तानि दृंहितानि पर्वतबिले निरुद्धानि गोत्रा इनित्रकट्यचश्चेति समूहार्थे त्रप्रत्ययः गवां वृन्दानि सहसैरयत् यस्माद्बिलान्निरगमयत् तस्मादर्चतेति समन्वयः ऐरयत् ईरगतौ ण्यन्तस्य लङि रूपं यद्वृत्तयो-गादनिघातः ॥ १ ॥

१. स्तोताओ, तुम लोग अङ्गिरा लोगों की तरह नई स्तुति-द्वारा इन्द्र की उपासना करो; क्योंकि इन्द्र का शोषक तेज पूर्वकाल की तरह उदित होता है। सोमजनित हर्ष के उत्पन्न होने पर इन्द्र ने वृत्र-द्वारा आक्रान्त सारी मेघराशि को उद्घाटित किया था।

स भू॑तु॒ यो ह॑ प्रथ॒माय॒ धाय॑स॒ ओजो॒ मिमा॑नो महि॒मान॒मा‍ति॑रत् ।
शूरो॒ यो यु॒त्सु त॒न्वं॑ परि॒व्यत॑ शी॒र्षणि॒ द्यां म॑हि॒ना प्रत्य॑मुञ्चत ॥ २ ॥

सः । भू॒तु॒ । यः । ह॒ । प्र॒थ॒माय॑ । धाय॑से । ओजः॑ । मिमा॑नः ।
म॒हि॒मान॑म् । आ । अति॑रत् । शूरः॑ । यः । यु॒त्ऽसु । त॒न्व॑म् ।
प॒रि॒ऽव्यत॑ । शी॒र्षणि॑ । द्याम् । म॒हि॒ना । प्रति॑ । अ॒मु॒ञ्च॒त॒ ॥ २ ॥

स इन्द्रो भूतु भवतु वर्धतामित्यर्थः य इन्द्रः ओजस्तेजो बलं मिमानः कुर्वाणः सन् प्रथमाय प्राथमिकाय धायसे पेट्पाने सोमपानाय महिमानमातिरत् अवर्धयत् तिरतेर्वृद्ध्यर्थेनशः यो-

गादनिघातः शूरः शत्रूणांशातयिताभवन्वः युद्धयुद्धेयुध्यन्तंस्वकीयंशरीरंपरिव्ययत वर्मणापरिवी- समकरोत् सइन्द्रोमह्निनास्वकीयेनमहिम्नाशीर्षणिस्वशिरसिद्यांमत्यमुञ्चत अधारयत्॥ २ ॥

२. जिन इन्द्र ने बल का प्रकाश करके प्रथम सोमपान के लिए अपनी महिमा को बढ़ाया है और जिन शत्रुहन्ता इन्द्र ने युद्धकाल में अपने शरीर को सुरक्षित रखा था, वे ही इन्द्र प्रसन्न हों। उन्होंने अपनी महिमा से अपने मस्तक पर द्युलोक को धारण किया था।

अधाकृणोःप्रथमंवीर्यंमहद्यदस्याग्रेब्रह्मणाशुष्ममैरयः ।
रथेष्ठेनहर्यश्वेनविच्युताःप्रजीरयःसिस्रतेसध्र्यक्पृथक् ॥ ३ ॥

अध । अकृणोः । प्रथमम् । वीर्यम् । महत् । यत् । अस्य ।
अग्रे । ब्रह्मणा । शुष्मम् । ऐरयः । रथेऽस्थेन । हरिऽअश्वेन ।
विऽच्युताः । प्र । जीरयः । सिस्रते । सध्र्यक् । पृथक् ॥ ३ ॥

अथापिच हेइन्द्र त्वंप्रथमंमुख्यंमहद्वीर्यंसामर्थ्यमकृणोरकरोः किंतत् ब्रह्मणास्तोत्रेण स्तुति- साधनभूतेनवेदवाक्येनास्यवीर्यंम्यस्तोतुर्जनस्याग्रेपुरतः यत्शुष्मंशत्रूणांशोषकंबलमैरयः उद- गमयः जीरयोजरयितारोबाधकाअसुराः रथेष्ठेनरथस्थितेनहर्यश्वेनत्वयाविच्युताः स्वस्थानात् च्याविताःसन्तः सध्र्यक्सध्रीचीनाः परस्परंसंगताः पृथक्भीत्याविमुक्ताःसन्तः प्रसिस्रते प्र- कर्षेणधावंति सृगतौ जुहोत्यादिः बहुलंछन्दसीत्यभ्यासस्येत्वं सध्र्यगितिसहस्यसध्रिरिति सध्र्यादेशः अद्रिसध्र्योरन्तोदात्तत्वेननिपातनादुदात्तस्वरितयोरितियणःस्वरितत्वम्॥ ३ ॥

३. इन्द्र, तुमने अपना महावीर्य प्रकट किया है; क्योंकि स्तोत्र- द्वारा प्रसन्न होकर तुमने शत्रु-विनाशक बल प्रकट किया है। तुम्हारे रथस्थित हरि नामक अश्वों के द्वारा स्वस्थान से विच्युत होकर अनिष्ट- कारी लोगों में से कुछ दल बाँधकर और कुछ अलग-अलग होकर भाग गये हैं।

अधायोविश्वाभुवनाभिमज्मनेशानकृत्प्रवयाअभ्यवर्धत ।
आद्रोदसीज्योतिषावह्निरातनोत्सीव्यंतमांसिदुधितासमव्ययत् ॥ ४ ॥

अध । यः । विश्वा । भुवना । अभि । मज्मना । ईशानऽकृत् ।
प्रऽवयाः । अभि । अवर्धत । आत् । रोदसी इति । ज्योतिषा । वह्निः ।
आ । अतनोत् । सीव्यन् । तमांसि । दुधिता । सम् । अव्ययत् ॥ ४ ॥

अथापिचप्रवयाः प्रवृद्धान्नः पुरातनोवायइन्द्रः विश्वाभुवनासर्वान् लोकान् मज्मनाबले- नअभिअभिभूयईशानकृत् आत्मानंसर्वस्याधिपतिंकुर्वन् यद्वा अग्न्यादीन्देवान् तत्तल्लोकाधिप- तीन्कुर्वन् अभ्यवर्धत सर्वतःप्रवृद्धोऽभवत् आत्अनन्तरं वह्निः जगतांवोढासइन्द्रः ज्योतिषास्वीये-

नतेजसारोदसी द्यावापृथिव्यावावनोव्याप्नोत् किञ्च तमांसितमोरूपाणि रक्षांसिदुश्चिताःदुःस्था-निदुर्गतानिसीभ्यन् विस्तारयन् समव्ययत् आवृणोत् अगस्त्यम्यवर्तत्इत्यर्थः ॥ ४ ॥

४. बहुत अन्नवाले इन्द्र अपने बल से सारे भुवनों को अभिभूत करके और अपने को सबका अधिपति करके बर्द्धित हुए हैं। अनन्तर संसार के वाहक इन्द्र ने द्यावा-पृथिवी को व्याप्त किया है। इन्द्र ने दुःस्थित तमोराशि को चारों ओर फेंकते हुए संसार को व्याप्त किया है।

सप्राचीनान्पर्वतान्दृंहदोजसाधराचीनमकृणोदपामपः ।
अधारयत्पृथिवींविश्वधायसमस्तभ्नान्माययाद्यामवस्रसः ॥५॥१९॥

सः । प्राचीनान् । पर्वतान् । दृंहत् । ओजसा । अधराचीनम् । अकृणोत् । अपाम् । अपः । अधारयत् । पृथिवीम् । विश्वऽधायसम् । अस्तभ्नात् । मायया । द्याम् । अवऽस्रसः ॥ ५ ॥ १९ ॥

सइन्द्रः प्राचीनान् इतस्ततःप्रकर्षेणाञ्चतोगच्छतः सपक्षान् पर्वतान् ओजसाबलेन दृंहत् पक्षच्छेदंकृत्वाभूमौदृढीचकार अचलानकरोदित्यर्थः अपांमेघस्थितानामुदकानामपः स्यन्दन-लक्षणंकर्मअधराचीनंअधः प्रदेशमञ्चतिगच्छतीत्यधराचीनं तादृशमकृणोत् मेघभेदनंकृत्वाअ-पोभूमावपातयदित्यर्थः किञ्च विश्वधायसंविश्वस्यधात्रींपृथिवींबलेनाधारयत् माययाप्रज्ञया उपायेनद्यांद्युलोकंअवस्रसः संस्रुगतौ संपदादिलक्षणोभावेक्विप् अवपतनादस्तभ्नात् ॥ ५ ॥

५. इन्द्र ने इधर-उधर घूमनेवाले पर्वतों को अपने बल से अचल किया है। मेघ-स्थित जलराशि को नीचे गिराया है। उन्होंने संसार-धारयित्री पृथिवी को अपने बल से धारण किया है और बुद्धि-बल से द्युलोक को पतन से बचाया है।

सास्माअरंबाहुभ्यांयंपिताकृणोद्विश्वस्मादाजनुषोवेदसस्परि ।
येनापृथिव्यांनिक्रिविंशयध्यैवज्रेणहत्व्यवृणक्तुविष्वणिः ॥ ६ ॥

सः । अस्मै । अरम् । बाहुऽभ्याम् । यम् । पिता । अकृणोत् । विश्वस्मात् । आ । जनुषः । वेदसः । परि । येन । पृथिव्याम् । नि । क्रिविम् । शयध्यै । वज्रेण । हत्वी । अवृणक् । तुविऽस्वनिः ॥ ६ ॥

सताहशइन्द्रः अस्मैजगते अरमलं पर्याप्तोबभूव रक्षकत्वेनस्वामीबभूवेत्यर्थः पितास-र्वस्यपालकः प्रजापतिः विश्वस्मात् सर्वस्माज्जनुषोजननात् परितोप्युत्कृष्टाद्वेदसोज्ञानाद्विशिष्टे बाहुभ्यांस्वकीयाभ्यांबाहुभ्यांयमकृणोत् तुविष्वणिः बहुकीर्तिः महास्वनोवासइन्द्रः येनज्ञाने-नक्रिविंएतन्नामानमसुरं वज्रेणहत्वी स्नात्व्यादयश्चेतित्वी हत्वा ताडयित्वा पृथिव्यांभूमौशयध्यै शयनायदीर्घनिद्रायैन्यवृणक् वृणक्तिर्हिंसाकर्मा न्यवधीत् ॥ ६ ॥

६. इन्द्र, इस संसार के लिए पर्याप्त हुए हैं। वे सबके रक्षक हैं। उन्होंने सारे जीवों की अपेक्षा उत्कृष्ट ज्ञान-बल से अपने हाथों संसार को निर्माण किया है। विविध-कीर्तिमान् इन्द्र ने इस ज्ञान से क्रिवि को वज्र द्वारा मारते हुए पृथिवी पर लेटकर रहने के लिए बाधित किया था।

अमाजूरिवपित्रोःसचासतीसमानादासदसस्त्वामियेभगम्।
कृधिप्रकेतमुपमास्याभरदद्धिभागंतन्वोयेनमामहः॥ ७ ॥

अमाजूःऽइव। पित्रोः। सचा। सती। समानात्। आ।
सदसः। त्वाम्। इये। भगम्। कृधि। प्रऽकेतम्। उप। मासि।
आ। भर। दद्धि। भागम्। तन्वः। येन। ममहः॥ ७॥

हेइन्द्र अमाजूःइव यावज्जीवंगृहेएवजीर्यन्ती पित्रोःसचा मातापितृभ्यांसहभवन्ती वयोः शुश्रूषणपरापतिमलभमानासतीदुहिता समानादात्मनःपित्रोश्चसाधारणात्सदसोगृहात् अधिकरणेचोपसंख्यानमितिपञ्चमी गृहउपस्थायैवयथाभागंयाचतितथास्तोताहंभगंभजनीयं धनं त्वामिये ईगत्यादिषु लिटयुत्तमइविव्यत्ययेनात्मनेपदं इयङादेशः त्वांयाचे तत्तदेयंधनंप्रकेतंप्रकर्षेणज्ञातव्यंविश्वजनीयंकृधिकुरु तत्रउपमासि एतावदिदंधनमितिकुरु आभर तत्रधनंसंपादय भागंभजनीयंधनंतन्वः शरीरायमह्यमितियावत् दद्धिदेहि येनधनेन ममहः स्तोतॄनिमान्आपूजयसि ॥ ७ ॥

७. इन्द्र, जैसे आमरण माता-पिता के साथ रहनेवाली पुत्री अपने पितृ-कुल से ही अंश के लिए प्रार्थना करती है, वैसे ही मैं तुम्हारे पास धन की याचना करता हूँ। उस धन को तुम सबके पास प्रकट करो, उस धन को मापो और उसे सम्पादित करो। मेरे शरीर के भोगने योग्य धन दो। इस धन से स्तोताओं को सम्मानित करो।

भोजंत्वामिन्द्रवयंहुवेमददिष्ट्वमिन्द्रापांसिवाजान्।
अविड्ढीन्द्रचित्रयानऊतीकृधिवृषन्निन्द्रवस्यसोनः॥ ८ ॥

भोजम्। त्वाम्। इन्द्र। वयम्। हुवेम। ददिः। त्वम्। इन्द्र।
अपांसि। वाजान्। अविड्ढि। इन्द्र। चित्रया। नः। ऊती।
कृधि। वृषन्। इन्द्र। वस्यसः। नः॥ ८॥

हेइन्द्र भोजंपालयितारंभोजयितारंवात्वांवयंहुवेम ह्वयतेर्लिङिबहुलंछन्दसीतिसंप्रसारणम् हेइन्द्र त्वमपांसिकर्माणिवाजानन्नानिददिः दाणूदाने आदृगमहनजनइतिकिप्रत्ययः लिड्वद्भावादभ्यासादिकार्यम् नलोकाव्ययनिष्ठेतिषष्ठीप्रतिषेधः दाताखलु हेइन्द्र चित्रयानानाप्रकारयाऊत्यारक्षणेननोस्मानविड्ढिरक्ष वृषन्कामानांवर्षकहेइन्द्र नोस्मान्वस्यसः अतिशयेनवसुमतः कृधिकुरु ॥ ८ ॥

८. इन्द्र, तुम पालक हो। हम तुम्हें बुलाते हैं। तुम कर्म और अन्न के दाता हो। नाना प्रकार से आश्रय प्रदान कर तुम हमें बचाओ। अभीष्टवर्षी इन्द्र, तुम हमें अत्यन्त धनशाली करो।

नूनंसातेप्रतिवरंजरित्रेदुहीयदिन्द्रदक्षिणामघोनी।
शिक्षास्तोतृभ्योमातिधग्भगोनोबृहद्वदेमविदथेसुवीराः ॥९॥२०॥

नूनम्। सा। ते। प्रति। वरम्। जरित्रे। दुहीयत्। इन्द्र। दक्षिणा। मघोनी। शिक्ष। स्तोतृऽभ्यः। मा। अति। धक्। भगः। नः। बृहत्। वदेम। विदथे। सुऽवीराः ॥ ९ ॥ २० ॥

नूनंसातइतिव्याख्याता ॥ ९ ॥

९. इन्द्र, तुम्हारी जो धनवती दक्षिणा स्तोता को सारे मनोरथ प्रदान करती है, वही दक्षिणा तुम हमें दो। तुम भजनीय हो। हमें छोड़कर अन्य किसी को नहीं देना। हम पुत्र-पौत्र से संयुक्त होकर इस यज्ञ में प्रभूत स्तुति करेंगे।

प्रातारथइतिनवर्चंसप्तमंसूक्तं गार्त्समदंत्रैष्टुभमैन्द्रं प्रातरित्यनुक्रान्तम् लैङ्गिकोविनियोगः।

तस्मिन्सूक्तेप्रथमा—

प्रातारथोनवोयोजिसस्निश्चतुर्युगस्त्रिकशःसप्तरश्मिः।
दशारित्रोमनुष्यःस्वर्षाःसइष्टिभिर्मतिभीरंह्योभूत् ॥ १ ॥

प्रातरिति। रथः। नवः। योजि। सस्निः। चतुःऽयुगः। त्रिऽकशः। सप्तऽरश्मिः। दशऽअरित्रः। मनुष्यः। स्वःऽसाः। सः। इष्टिऽभिः। मतिऽभिः। रंह्यः। भूत् ॥ १ ॥

रथोरंहणाद्रथोयज्ञः सचनवोनूयतेस्तूयतेनेतिनवःस्तुतिमान् सस्निः स्नातेर्वा आदृगम-हनेतिकिन्प्रत्ययः शुद्धः एवंविधोयज्ञः प्रातः प्रातःकालेयोजि अयोज्यस्माभिः चतुर्युगः युज्य-न्तइतियुगानिग्रावाणः चत्वारियुगानियस्यसतथोक्तः अध्वर्य्वादृत्विगभिप्रायंवा त्रिकशः त्रि-सः कशावाचोमन्द्रमध्यमोत्कृष्टरूपायस्यसतथोक्तः सवनत्रयाभिप्रायंवा सप्तरश्मिः अश्नुवते व्याप्नुवन्ति कर्माणीतिरश्मयः छन्दांसिसप्तसंख्याकानिगायत्र्यादीनिच्छन्दांसियस्यसतथोक्तः दशारित्रः अरित्रः पारेणसायन्तइत्यरित्राग्रहाः दशसंख्याकाग्रहायस्यसतादृशः चमसा-द्यभिप्रायंवा मनुष्योमनुष्याणांहितः स्वर्षाः स्वर्गस्यदाता सएवंविधोयज्ञः इष्टिभिः प्रायणी-याविध्यादिभिः मतिभिर्मननीयैःस्तोत्रैःरंह्यः रंहणीयोभूदभूत् यद्वा नवोभिनवः सस्निः स-

गोवेर्द्विवचनादि कामानांदातारथः रमन्तेस्मिन्निविरथः स्यन्दनः प्रातःसवनेचसोमपानार्थंयोजि अश्वैरयोजि कीदृशःचतुर्युगः त्रिकशः त्रिसःकशायस्यसतथोक्तः सप्तरश्मिः सप्तरज्जुः दशारित्रोवहनसाधकः मनुष्यः मनुष्यहितः स्वर्षाः स्वर्गस्यसम्भजयिताइन्द्ररथः इष्टिभिःयागैर्मतिभिः स्तोत्रैश्चव्याप्यन्योभवति ॥ १ ॥

१. स्तुतियोग्य और विशुद्ध यज्ञ प्रातःकाल प्रारम्भ हुआ है। इस यज्ञ में चार पत्थर, तीन प्रकार के स्वर, सात प्रकार के छन्द और दस प्रकार के पात्र हैं। यह मनुष्यों के लिए हितकर और स्वर्ग-प्रदाता है। यह मनोहर स्तुति और होम आदि के द्वारा प्रसिद्ध होगा।

साऽस्मा॒ अरं॑ प्रथ॒मं स द्वि॒तीय॑मु॒तो तृ॒तीयं॒ मनु॑षः॒ स होता॑ ।
अ॒न्यस्या॒ गर्भ॑म॒न्य ऊं॑ जनन्त॒ सो अ॒न्येभिः॑ सचते॒ जेन्यो॒ वृषा॑ ॥ २ ॥

सः । अ॒स्मै॒ । अर॑म् । प्र॒थ॒मम् । सः । द्वि॒तीय॑म् । उ॒तो इति॑ । तृ॒तीय॑म् । मनु॑षः । सः । होता॑ । अ॒न्यस्याः॑ । गर्भ॑म् । अ॒न्ये । ऊँ॒ इति॑ । ज॒न॒न्त॒ । सः । अ॒न्येभिः॑ । स॒च॒ते॒ । जेन्यः॑ । वृषा॑ ॥ २ ॥

सयज्ञः सोमोवाअस्माइन्द्रायप्रथमंप्रातःसवनेअरंपर्याप्तोभूत् सचद्वितीयं माध्यन्दिनेसवनेपर्याप्तोभूत् उतोअपिचसतृतीयं तृतीयेसवनेपर्याप्तोभूत् सर्वेनकालाध्वनोरितिद्वितीया सयज्ञः सोमोवामनुषोमनुष्यस्यहोताशुभानांवोढाभवति किञ्च अन्येऋत्विजः अन्यस्याः पृथिव्याः वेदात्मिकायावाचोवागर्भंसन्तं सोमंयज्ञं वाजनन्त अजनयन्त उमसिद्ध्यर्थः वृषाअभिमतफलवर्षकः जेन्योजयसमर्थः सयज्ञः सोमोवाअन्येभिः अन्यैरिन्द्रादिभिःदेवैःसचते सङ्गच्छते सचसमवाये अनुदात्तेत् ॥ २ ॥

२. यह यज्ञ इस इन्द्र के लिए प्रथम, द्वितीय और तृतीय सवन में यथेष्ट हुआ। यह मानवों के लिए शुभ फल ले आता है। दूसरे ऋत्विक् लोग भी दूसरे सिद्ध वाक्यों का गर्भ उत्पन्न करते हैं। अभीष्टवर्षी और जयशील यज्ञ अन्य देवों के साथ मिलित होता है।

हरी॒ नु कं॒ रथ॒ इन्द्र॑स्य योजमा॒यै सू॒क्तेन॒ वच॑सा॒ नवे॑न ।
मो षु त्वाम॒त्र ब॒हवो॒ हि विप्रा॒ नि री॑रम॒न्यज॑मानासो अ॒न्ये ॥ ३ ॥

हरी॒ इति॑ । नु । क॒म् । रथे॑ । इन्द्र॑स्य । यो॒ज॒म् । आ॒ऽयै । सु॒ऽउ॒क्तेन॑ । वच॑सा । नवे॑न । मो इति॑ । सु । त्वा॒म् । अत्र॑ । ब॒हवः॑ । हि । विप्राः॑ । नि । री॒र॒म॒न् । यज॑मानासः । अ॒न्ये ॥ ३ ॥

इन्द्रस्यसंबन्धिनिरथे हरीएतन्नामकावश्वौनुक्षिप्रंसुखेनआयैगमनायनवेनअन्यैरकृतपूर्वेणवचसावेदात्मकेनसूक्तेनसाधनेनयोजंयुनज्मि युजिर्योगे लुङि इरितोवेतिच्लेरङादेशः अस्मिन्यज्ञेबहवोविप्रामेधाविनः स्तोतारोभवंतिहि तथापिअन्येमद्व्यतिरिक्तायजमानाःसोमयजमानाः त्वां सु सुष्ठु मोनिरीरमन् नितरांमारमयन्तु अतोस्मदीयंयज्ञमागत्यसोमंपिबेतिभावः रीरमन् रमतेर्ण्यन्तस्यलुङिच्लिचङिसन्वद्भावाद्भ्यासस्येत्वदीर्घौ वाक्यभेदादत्र हियोगाभावेननिघातः ॥ ३ ॥

३. इन्द्र के रथ में नये स्तोत्रों के द्वारा शीघ्र जाने के लिए हरिनाम के अश्वों को जोड़ा जाता है। इस यज्ञ में अनेक मेधावी स्तोता हैं। दूसरे यजमान लोग तुम्हें अच्छी तरह तृप्त नहीं कर सकते।

आद्वाभ्यांहरिभ्यामिन्द्रयाह्याचतुर्भिराषड्भिर्हूयमानः।
आष्टाभिर्दशभिःसोमपेयमयंसुतःसुमखमामृधस्कः ॥ ४ ॥

आ। द्वाभ्याम्। हरिऽभ्याम्। इन्द्र। याहि। आ। चतुःऽभिः।
आ। षट्ऽभिः। हूयमानः। आ। अष्टाभिः। दशऽभिः। सोमऽपेयम्।
अयम्। सुतः। सुऽमख। मा। मृधः। करिति कः ॥ ४ ॥

हेइन्द्र होतृभिराहूयमानस्त्वं द्वाभ्यांहरिभ्यामश्वाभ्यामिमंयज्ञंप्रति सोमपानार्थमायाहि चतुर्भिर्हरिभिरायाहि तथाषड्भिरागच्छ सोमपेयं पातव्ये कर्मणिअचोयत् ईद्यतीतीत्वं पातव्यंसोमंप्रतिअष्टाभिरश्वैरायाहि अष्टनोदीर्घादितिविभक्तेरात्वंचतथा दशभिर्हरिभिरागच्छ सुमख सुयज्ञ सुधनवा हेइन्द्र अयंसोमस्त्वदर्थंसुतः अभिषुतः अतोयज्ञस्यमृधोहिंसाः माकः माकार्षीः करोतेर्लुङिमन्त्रेघसेत्यादिनाच्लेर्लुक् गुणेकृते हल्ङ्यादिनासिपोलोपः-यद्यपीन्द्रस्यद्वावेवहरीतथापितयोर्विभूतिभेदाज्ज्ञानात्वं अतोऽत्रबहुत्वमविरुद्धम् ॥ ४ ॥

४. इन्द्र, तुम बुलाये जाकर दो, चार, छः, आठ अथवा दस हरि नामक घोड़ों के द्वारा सोमपान के लिए आओ। शोभन धनवाले इन्द्र, यह सोम तुम्हारे लिए प्रस्तुत हुआ है। तुम इसे नष्ट नहीं करना।

अथपञ्चमी—

आविंशत्यात्रिंशतायाह्यर्वाङाचत्वारिंशताहरिभिर्युजानः।
आपञ्चाशतासुरथेभिरिन्द्राषष्ट्यासप्तत्यासोमपेयम् ॥ ५ ॥ २१ ॥

आ। विंशत्या। त्रिंशता। याहि। अर्वाङ्। आ। चत्वारिंशता।
हरिऽभिः। युजानः। आ। पञ्चाशता। सुऽरथेभिः। इन्द्र।
आ। षष्ट्या। सप्तत्या। सोमऽपेयम् ॥ ५ ॥ २१ ॥

हेइन्द्र सोमपेयंपातव्यंसोमंमविअर्वाङ्स्मदभिमुखःसन्विंशत्यार्विंशतिसंख्याकैरश्वैरायाहि त्रिंशतात्रिंशत्संख्याकैर्हरिभिरागच्छ चत्वारिंशताचत्वारिंशत्संख्याकैर्हरिभिर्युज्यमानोयुज्यमानस्त्वंसोमपानंमत्यायाहि सुरथेभिः सुरहर्णैः सुगमनैः पञ्चाशताहरिभिरायाहि षष्ट्यातत्संख्याकैर्हरिभिः सप्तत्याएतत्संख्याकैर्हरिभिः सोमपानंमत्यागच्छ ॥ ५ ॥

५. इन्द्र, तुम उत्तम गतिवाले बीस, तीस, चालीस, पचास, साठ अथवा सत्तर घोड़ों के द्वारा हमारे सामने सोमपान के लिए आओ।

॥ इतिद्वितीयस्यषष्ठेएकविंशोवर्गः ॥ २१ ॥

आशीत्यानवत्यायाह्यर्वाङाशतेनहरिभिरुह्यमानः।
अयंहितेशुनहोत्रेषुसोमइन्द्रत्वायापरिषिक्तोमदाय ॥ ६ ॥

आ। अशीत्या। नवत्या। याहि। अर्वाङ्। आ। शतेन।
हरिऽभिः। उह्यमानः। अयम्। हि। ते। शुनऽहोत्रेषु। सोमः।
इन्द्र। त्वाऽया। परिऽसिक्तः। मदाय ॥ ६ ॥

अशीत्या अशीतिसंख्याकैरश्वैः सोमपानार्थमर्वाङस्मदभिमुखःसन्नायाहि नवत्याएतत्संख्याकैरश्वैरागच्छ शतेनशतसंख्याकैर्हरिभिरुह्यमानोधार्यमाणस्त्वंआयाहि हेइन्द्र हियस्मात्तेमदायहर्षायशुनहोत्रेषु सुखेनहूयतेसोमोयेभिरितिशुनहोत्राःपात्रविशेषाः तेषुअयंसोमः त्वाया त्वत्कामनयापरिषिक्तः ॥ ६ ॥

६. इन्द्र, अस्सी, नब्बे अथवा सौ अश्वों के द्वारा ढोये जाकर हमारे सामने आओ; क्योंकि इन्द्र तुम्हारे लिए तुम्हारे आनन्द के लिए पात्र में सोम रखा हुआ है।

अथसप्तमी—

ममब्रह्मेन्द्रयाह्यच्छाविश्वाहरीधुरिधिष्वारथस्य।
पुरुत्राहिविहव्योबभूथास्मिञ्छूरसवनेमादयस्व ॥ ७ ॥

मम। ब्रह्म। इन्द्र। याहि। अच्छ। विश्वा। हरी इति। धुरि।
धिष्व। रथस्य। पुरुऽत्रा। हि। विऽहव्यः। बभूथ। अस्मिन्।
शूर। सवने। मादयस्व ॥ ७ ॥

हेइन्द्र ममब्रह्मअस्मदीयामेवस्तुतिमच्छाभिमुख्यायाहि विश्वाव्याप्तौहरीरथस्यधुरियुग्मान्तेधिष्व संयोजय पुरुत्रापुरुभिर्बहुभिर्यजमानैः त्वंविहव्योविविधंह्वातव्योबभूथ बभूविथ

मनूषावर्दयनवृत्त्मनवर्थेतिनिपातनादिभावः हिमसिक्तः हेशूर अस्मिन्सवनेयज्ञेमादयस्व सोमपानेमहृष्टोभव ॥ ७ ॥

७. इन्द्र, मेरी स्तुति के सामने आओ। जगद्व्यापी दोनों अश्वों को रथ के अग्रभाग में संयोजित करो। बहु-संख्यक यजमान तुम्हें बुलाते हैं। शूर, तुम इस यज्ञ में हृष्ट होओ।

नमइन्द्रेणसख्यंवियोषदस्मभ्यमस्यदक्षिणादुहीत ।
उपज्येष्ठेवरूथेगभस्तौप्रायेप्रायेजिगीवांसःस्याम ॥ ८ ॥

न । मे । इन्द्रेण । सख्यम् । वि । योषत् । अस्मभ्यम् । अस्य ।
दक्षिणा । दुहीत । उप । ज्येष्ठे । वरूथे । गभस्तौ । प्रायेऽप्राये ।
जिगीवांसः । स्याम ॥ ८ ॥

इन्द्रेणसहमेममसख्यंसखित्वंसख्यलक्षणंसख्यंनवियोषत् कदाचिदपिनवियुज्यताम् योषे-डैटिसिषद्वुलर्मिविसिए अडागमः अस्येन्द्रस्यदक्षिणाइन्द्रकर्तृकं दानमस्मभ्यंदुहीत अभिमतफलं दुग्धां दुहेर्लिङिरूपं ज्येष्ठेअतिशयेनप्रशस्येवरूथे आपदांवारकेवरणीयेवागभस्ती बाहौउप-समीपेवर्तिनः स्याम इन्द्रस्यहस्तस्पर्शयोग्याभवेमेत्यर्थः किञ्च प्रायेप्राये सोमपानार्थमिन्द्रस्यप्र-गशालायांप्रवेशेप्रवेशे जिगीवांसः शत्रूणांजेतारोभवेम यद्वा प्रायेप्रायेप्रकर्षेणाईयतेगम्यतेयोद्धृ-भिरितिप्रायंयुद्धं तस्मिन्युद्धेजिगीवांसः शत्रूणांजेतारोभवेम ॥ ८ ॥

८. इन्द्र के साथ मेरी मैत्री वियुक्त न हो। इन्द्र की यह दक्षिणा हमें अभिमत फल प्रदान करे। हम इन्द्र के प्रशंसनीय और आपद् को हटानेवाले दोनों हाथों के पास अवस्थिति करते हैं। प्रत्येक युद्ध में हम विजयी बनें।

नूनंसातेप्रतिवरंजरित्रेदुहीयदिन्द्रदक्षिणामघोनी ।
शिक्षास्तोतृभ्योमातिधग्भगोनोबृहद्वदेमविदथेसुवीराः ॥ ९ ॥ २२ ॥

नूनम् । सा । ते । प्रति । वरम् । जरित्रे । दुहीयत् । इन्द्र । दक्षिणा ।
मघोनी । शिक्ष । स्तोतृऽभ्यः । मा । अति । धक् । भगः । नः ।
बृहत् । वदेम । विदथे । सुऽवीराः ॥ ९ ॥ २२ ॥

नूनंसाव्याख्यातपूर्वा ॥ ९ ॥

९. इन्द्र, तुम्हारी जो धनवती दक्षिणा स्तोता के मनोरथ पूर्ण करती है, वही दक्षिणा हमें प्रदान करो। तुम भजनीय हो। हमें छोड़कर दूसरे को दक्षिणा नहीं देना। हम पुत्र-पौत्र-युक्त होकर इस यज्ञ में प्रभूत स्तुति करेंगे।

॥ इतिद्वितीयस्यपञ्चेद्वाविंशोवर्गः ॥ २२ ॥

अपाय्यस्येतिनवर्चमष्टमंसूक्तंगार्त्समदंवैष्टुभमैन्द्रम् अपायीत्यनुक्रान्तम् लैङ्गिकः सूक्तविनियोगः द्वितीयेपर्यायेहोतृशस्त्रयाज्या अपाय्यस्यान्धसोमदायेतियाज्येसूत्रितम् ।

अपा॑य्य॒स्यान्ध॑सो॒मदा॑य॒मनी॑षिणः॒सुवा॒नस्य॒प्रय॑सः ।
यस्मि॒न्निन्द्रः॑प्र॒दिवि॑वावृधा॒नओको॑द॒धेब्र॑ह्म॒ण्यन्त॑श्च॒नरः॑ ॥ १ ॥

अपा॑यि । अ॒स्य । अन्ध॑सः । मदा॑य । मनी॑षिणः । सु॒वा॒नस्य॑ ।
प्रय॑सः । यस्मि॑न् । इन्द्रः॑ । प्र॒ऽदिवि॑ । व॒वृ॒धा॒नः । ओकः॑ ।
द॒धे । ब्र॒ह्म॒ण्यन्तः॑ । च॒ । नरः॑ ॥ १ ॥

सुवानस्यसोमाभिषवंकुर्वाणस्यमनीषिणः प्राज्ञस्ययजमानस्यसंबन्धिनः प्रयसः प्रीञ् तर्पणे असुन् प्रीतिकरस्यअस्यसोमलक्षणस्यान्धसः अन्नस्यमदायअपायि एतदन्नमिन्द्रेणपीतं इत्यर्थः यद्वा अपायीविपातेर्व्यत्ययोबहुलमितिविषिणुकर्तरिभवति छन्दसिलुङ्लङ्लिटइतिवेदेल्लोऽर्थेलुङ् प्रीतिकरस्यान्धसः मदायअपायि शेषविवक्षयाकर्मणिषष्ठी इन्द्रः सोमंपिबतु प्रदिविपुराणेयस्मिन्सोमलक्षणेन्धसिवावृधानोवर्धमानइन्द्रः ओकोदधे तेऽप्यवसानिवासंचकार किञ्च ब्रह्मण्यन्तः इन्द्रायस्तोत्रमिच्छन्तः नरः कर्मणनेतारऋत्विजः यस्मिन्निवासंदधिरे तदेवदपायीति पूर्वेणान्वयः ॥ १ ॥

१. सोमाभिषवकर्त्ता मनीषी यजमान का मादक अन्न, आनन्द के लिए, इन्द्र भक्षण करें। इस प्राचीन अन्न में वर्द्धमान होकर इन्द्र इसमें निवास करते हैं। इन्द्र के स्तोत्राभिलाषी ऋत्विक् भी इसमें निवास कर चुके हैं।

अथद्वितीया—

अ॒स्यम॑न्दा॒नोमध्वो॒वज्र॑हस्तो॒हिमिन्द्रो॑अर्णो॒वृतं॒विवृ॑श्चत् ।
प्रयद्वयो॒नस्वस॑रा॒ण्यच्छा॒प्रयां॑सिचन॒दीनां॒चक्र॑मन्त ॥ २ ॥

अ॒स्य । म॒न्दा॒नः । मध्वः॑ । वज्र॑ऽहस्तः । अहि॑म् । इन्द्रः॑ ।
अ॒र्णः॒ऽवृत॑म् । वि । वृ॒श्च॒त् । प्र । यत् । वयः॑ । न । स्वस॑राणि ।
अच्छ॑ । प्रयां॑सि । च॒ । न॒दीना॑म् । चक्र॑मन्त ॥ २ ॥

अस्यमध्वः तृतीयार्थेषष्ठी अनेनमदकरेणसोमेनमन्दानोहृष्यन्वज्रहस्तः वज्रयुक्तोहस्तोयस्यसइन्द्रः अर्णोवृतंउदकस्यावरकंउदकेनावृतंवा अहिंवृत्रमेघंवाविवृश्चत् विशेषेणाच्छिनत् ओव्रश्चूछेदने तौदादिकः लङि ग्रहिज्यादिनासंप्रसारणम् किञ्च यदायदाअहिंभेदनेनाथे नदीनांप्रयांसिप्रोणयितृणिजलानिअच्छसमुद्रमभिलक्ष्यप्रचक्रमन्त प्रक्रमन्त्रप्राक्रमन् तत्रदृष्टान्तः— वयोन यथापक्षिणःस्वसराणि सुष्ठुअर्यन्तेप्राप्यन्तेइतिस्वसराणिस्वसराणि कुलायाः तानभिलक्ष्य गच्छन्तितद्वत् ॥ २ ॥

२. इस मदकर सोम से आनन्द-निमग्न होकर इन्द्र ने हाथों में वज्र धारण करके जल के आवरक अहि का छेदन किया था। उस समय प्रसन्नतादायक जल-राशि, जैसे पक्षिगण पुष्करिणी के सामने जाते हैं, वैसे ही समुद्र के सामने जाने लगी।

अथ तृतीया—

समाहिनइन्द्रोअर्णोअपांप्रैरयदहिहाच्छासमुद्रम् ।
अजनयत्सूर्यंविदद्गाअक्तुनाह्नांवयुनानिसाधत् ॥ ३ ॥

सः । माहिनः । इन्द्रः । अर्णः । अपाम् । प्र । ऐरयत् । अहिऽहा ।
अच्छ । समुद्रम् । अजनयत् । सूर्यम् । विदत् । गाः । अक्तुना ।
अह्नाम् । वयुनानि । साधत् ॥ ३ ॥

माहिनोमहनीयःपूजनीयः यद्वा महिमोपेतः अहिहाअहिमेघंहतवानिन्द्रःअत्र सूक्तत्वेपुक्विप् बहुलंछन्दसीतिभूतकालेक्विप् सइन्द्रःअपामर्णःउदकंतो स्रोतोलक्षणंप्रवाहंसमुद्रमच्छाभिलक्ष्यप्रैरयत् किञ्च सइन्द्रः अङ्गिरसांविद्यान्तर्वर्तिनीनामावृतानांमर्वांवाशायसूर्यमजनयत् ततःगाः पणिभिरपहृतागाः विददलभत विदिर्लाभे लुङिइरितोवेतिच्लेरङादेशः बाहुलकंदावनिघातः तथाक्तुनातेजसाअह्नांदिवसानांवयुनानिप्रज्ञानानिप्रकाशान्साधत्असाधयत् ॥ ३ ॥

३. अहिहन्ता और पूजनीय इन्द्र ने जल-प्रवाह को समुद्र के सामने प्रेरित किया। उन्होंने सूर्य को उत्पन्न करके गायें प्राप्त कीं तथा तेजोबल से दिवसों को प्रकाशित किया।

सोअप्रतीनिमनवेपुरूणीन्द्रोदाशद्दाशुषेहन्तिवृत्रम् ।
सद्योयोनृभ्योअतसाय्योभूत्पस्पृधानेभ्यःसूर्यस्यसातौ ॥ ४ ॥

सः । अप्रतीनि । मनवे । पुरूणि । इन्द्रः । दाशत् । दाशुषे ।
हन्ति । वृत्रम् । सद्यः । यः । नृऽभ्यः । अतसाय्यः । भूत् ।
पस्पृधानेभ्यः । सूर्यस्य । सातौ ॥ ४ ॥

यइन्द्रोदाशुषेहविर्दत्तवतेमनवेमनुष्यायपजमानायपुरूणिबहूनिअप्रतीन्युत्कृष्टानिधनानि सायप्रदाति किञ्च वृत्रमसुरंहन्ति कीदृशः यइन्द्रःसूर्यस्यसातौ सातिःसंभजनं सूर्यसंभजननिमित्तभूतेपस्पृधानेभ्यः अहमेवमग्रमसूर्यंमाप्नुयामितिस्पर्धमानेभ्यः नृभ्यः स्तोतृभ्यः सद्यस्तदानीमेवअतसाय्यस्ततयाभिहेतुभूतःसन् अमाय्यपणीयोअभूत् यद्वा सूर्यस्यसातौ योन्यकर्मणि ज्योतिकरणेक्विन् सूर्यस्यसंबन्धिनियुद्धेपस्पृधानेभ्यः सूर्येणसहस्पर्धमानेभ्यःअतसाय्योभूत् सर्वयमनीयोभवत् ॥ ४ ॥

४. इन्द्र ने हव्यदाता मनुष्य को यजमान के लिए बहुसंख्यक उत्कृष्ट धन दान किया। वृत्र का विनाश किया। सूर्य की प्राप्ति के लिए स्तोताओं में विरोध उपस्थित होने पर इन्द्र आश्रयदाता हुए थे।

अथपञ्चमी—

ससुन्वतइन्द्रःसूर्यमादेवोरिणङ्मर्त्यायस्तवान् ।
आयद्रयिंगुहदवद्यमस्मैभरदंशंनैतशोदशस्यन् ॥ ५ ॥ २३ ॥

सः । सुन्वते । इन्द्रः । सूर्यम् । आ । देवः । रिणक् । मर्त्याय ।
स्तवान् । आ । यत् । रयिम् । गुहत्ऽअवद्यम् । अस्मै । भरत् ।
अंशम् । न । एतशः । दशस्यन् ॥ ५ ॥ २३ ॥

स्तवान्स्तवरोनस्तूयमानः देवोद्योतमानःसइन्द्रः सुन्वतेसोमाभिषवंकुर्वतेमर्त्यायमनु-ष्यायएतशायसूर्यमारिणक् स्वरोनस्पर्धमानंसूर्यंबलेनारेचयत् तथाचनिगमः—मैतशंसूर्येपस्पृ-धानंसौवश्व्येसुष्विमावदिन्द्र इति । यद्यस्मादेतशः सौवश्व्योराजादशस्यन्स्तूयमानः अस्माइ-न्द्रायगुहदवद्यंगच्छदवद्यंरयिंसोमरूपमाभरत् सम्पादयामास तत्रदृष्टान्तः—अंशंन यथापिता ज्येष्ठाय भागंपुत्राय भरतितद्वत् ॥ ५ ॥

५. इन्द्र की स्तुति करने पर प्रकाशमान इन्द्र सोमाभिषवकर्त्ता मनुष्य एतश के लिए सूर्य को लाये थे; क्योंकि जैसे पिता पुत्र को धन प्रदान करता है, वैसे ही यज्ञकाल में एतश ने इन्द्र को प्रशस्त और अमूल्य सोम प्रदान किया था। ॥ इतिद्वितीयस्यषष्ठेत्रयोविंशोवर्गः ॥ २३ ॥

सरन्धयत्सदिवःसारथयेशुष्णमशुषंकुयवंकुत्साय ।
दिवोदासायनवतिंचनवेन्द्रःपुरोव्यैरच्छम्बरस्य ॥ ६ ॥

सः । रन्धयत् । सऽदिवः । सारथये । शुष्णम् । अशुषम् ।
कुयवम् । कुत्साय । दिवःऽदासाय । नवतिम् । च । नव । इन्द्रः ।
पुरः । वि । ऐरत् । शम्बरस्य ॥ ६ ॥

सदिवः दीप्तियुक्तः सइन्द्रः सारथये आत्मनःसारथ्यंकुर्वतेकुत्सायराजर्षये शुष्णंशो-षयितारंमितिशुष्णः कश्चिदसुरः तमशुषंकेनापिशोषणीयंकुयवंएतन्नामानमसुरंरन्धयत् र-न्धयतिर्वशगमने वशमनयत् यद्वा रधहिंसासंराध्योरित्यस्यण्यन्तस्यरधिजभोरचीतिनुम् अव-धीत् किञ्च सइन्द्रः दिवोदासायएतन्नामकायराज्ञेशंबरस्यासुरस्यनवनवतिंपुरःव्यैरत् विदारि-तवान् ॥ ६ ॥ अपने सारथि राजर्षि कुत्स के लिए दीप्तियुक्त इन्द्र ने शुष्ण, अशुष और कुयव को वशीभूत किया था और दिवोदास के लिए शम्बर के निन्यानबे नगरों को भग्न किया था। ६.

---

१ ऋ. सं. १. ४. २९. ।

न्तः—अवस्यवोन अवः गत्यर्थोवततेरसुनिरूपमवदति अवोगमनमिच्छन्तः पुमांसोवयुनानि मार्गान् यथाकुर्वन्तिवद्वत् किञ्च नवीयः सुपांसुलुगितिविभक्तयालुक् नवीयसोनवतरस्यते तवमनस्यन्तः स्तोत्रंकर्तुमिच्छन्तः गृत्समदाः सुक्षितिमिभं शोभननिवासोपेतमर्चकर्णवर्ध सुम्नं सुखं चासुः मासुयुः एकस्मिन्गृत्समदेबहुवचनंपरोक्षनिर्देशश्च ॥ ८ ॥

८. बलिष्ठ इन्द्र, जैसे गमनाभिलाषी पथिक मार्ग साफ़ करता है, वैसे ही गृत्समदगण तुम्हारे लिए मनोरम स्तुति की रचना करते हैं। तुम सर्वापेक्षा नूतन हो। तुम्हारे स्तोत्राभिलाषी गृत्समदगण अन्न, बल, गृह और सुख प्राप्त करें।

नूनंसातेप्रतिवरंजरित्रेदुहीयदिन्द्रदक्षिणामघोनी ।
शिक्षास्तोतृभ्योमातिधग्भगोनोबृहद्वदेमविदथेसुवीराः ॥९॥२४॥

नूनम् । सा । ते । प्रति । वरम् । जरित्रे । दुहीयत् । इन्द्र । दक्षिणा । मघोनी । शिक्ष । स्तोतृऽभ्यः । मा । अति । धक् । भगः । नः । बृहत् । वदेम । विदथे । सुऽवीराः ॥ ९ ॥ २४ ॥

गतंसाव्रवितिशिक्षार्थाः ॥ ९ ॥

९. इन्द्र, तुम्हारी जो धनवती दक्षिणा स्तोता के सारे मनोरथ पूर्ण करती है, वही दक्षिणा हमें दो। भजनीय तुम हो। हमें छोड़कर अन्य किसी को नहीं देना। हम पुत्र और पौत्र से युक्त होकर इस यज्ञ में प्रभूत स्तुति करेंगे।

॥ इतिद्वितीयस्यषष्ठेचतुर्विंशोवर्गः ॥ २४ ॥

वयंतेवयइतिनवर्चंनवमंसूक्तम् गार्त्समदंत्रैष्टुभमैन्द्रम् वयन्तइत्यनुक्रान्तम् सूक्तविनियोगोलिङ्गादवगन्तव्यः ।

वयंतेवयइन्द्रविद्धिषुणःप्रभरामहेवाजयुर्नरथम् ।
विपन्यवोदीध्यतोमनीषासुम्नमियक्षन्तस्त्वावतोनॄन् ॥ १ ॥

वयम् । ते । वयः । इन्द्र । विद्धि । सु । नः । प्र । भरामहे । वाजऽयुः । न । रथम् । विपन्यवः । दीध्यतः । मनीषा । सुम्नम् । इयक्षन्तः । त्वाऽवतः । नॄन् ॥ १ ॥

हेइन्द्र तेतुभ्यंवयंवयः सोमलक्षणमन्नं प्रभरामहे प्रकर्षेणसंपादयामः तत्रदृष्टान्तः—वाजयुर्नयथान्नमात्मनइच्छन्पुमान्रथंशकटंसंपादयतितद्वत् एवंहविःसंपादकानोस्मान् सुसुष्ठु वि-

विजानीहि विदेर्ज्ञानार्थस्य लोटि रूपं सन्यादित्वादनिपातः किंकुर्वन्तोवयं विपन्यवः स्तोत्रं कुर्वाणाः मनीषामनसईषयास्तुत्यादीव्यतोदीप्यमानाः दीवीङ्दीप्तिदेवनयोः व्यत्ययेनशतृ त्वा-यतः युष्मदस्मदोर्यांछन्दसिसादृश्यउपसंख्यानमितिघस् लत्तदर्शात् नृन् नेतृन् अग्न्यादीन्सुखं सुम्नमियक्षन्तः याचमानाः यद्वा सुम्नंसुखेननृन् नेतृन्अग्न्यादीन् देवान् इयक्षन्तः इयक्षतिर्गतिकर्मा हविषायान्तमुपवन्तोवयंभरामहइतिसमन्वयः ॥ १ ॥

१. इन्द्र, जिस प्रकार अन्नाभिलाषी व्यक्ति रथ तैयार करता है, उसी प्रकार हम भी तुम्हारे लिए अन्न तैयार करते हैं। तुम हमें अच्छी तरह जानते हो। हम स्तुति द्वारा तुम्हें दीप्यमान करते हैं। हम तुम्हारे जैसे पुरुष से सुख माँगते हैं।

त्वंनंइन्द्रत्वाभिरूतीत्वायुतोअभिष्टिपासिजनान् ।
त्वमिनोदाशुषोवरूतेत्थाधीरभियोनक्षतित्वा ॥ २ ॥

त्वम् । नः । इन्द्र । त्वाभिः । ऊती । त्वाऽयतः । अभिष्टिऽपा ।
असि । जनान् । त्वम् । इनः । दाशुषः । वरूता । इत्थाऽधीः ।
अभि । यः । नक्षति । त्वा ॥ २ ॥

हेइन्द्र त्वंत्वाभिःत्वदीयाभिरूती ऊतिभिः पालनादिभिःनोस्मान् पाहि किञ्च त्वायतः सु-पश्चात्तनःक्यच् शत्रुरनुमहविविभक्तेरुदात्तत्वं त्वत्कामान् जनान् अभिष्टिपा सुपांसुलुगितिसो-राकारः अभिष्टयोभिगन्तारः शत्रवः तेभ्यः पातारक्षकोसिभवसि दाशुषोहविर्दत्तवतोयजमा-नस्यत्वमिनः ईश्वरःखलु वरूता मसितस्कभितेर्विनिपातनादीकारस्यऊकारः बाधकानांनिवा-रकोसि किञ्च त्वंतस्यस्तोतुरित्थाधीः एवंविधोपद्रवोपशमरूपकर्मासि यस्त्वात्वामभिनक्षति हविषापरिचरति ॥ २ ॥

२. इन्द्र, तुम हमारा पालन करते हुए हमारी रक्षा करो। जो तुम्हें चाहते हैं, उनकी, तुम शत्रुओं से, रक्षा करते हो। तुम हव्यदाता यजमान के ईश्वर और उसके शत्रु को दूर करनेवाले हो। हव्य द्वारा जो तुम्हारी सेवा करता है, उसके लिए तुम यह सब कर्म करते हो।

सनोयुवेन्द्रोजोहूत्रःसखाशिवोनरामस्तुपाता ।
यःशंसन्तंयःशशमानमूतीपचन्तंचस्तुवन्तंचप्रणेषत् ॥ ३ ॥

सः । नः । युवा । इन्द्रः । जोहूत्रः । सखा । शिवः । नराम् ।
अस्तु । पाता । यः । शंसन्तम् । यः । शशमानम् । ऊती ।
पचन्तम् । च । स्तुवन्तम् । च । प्रऽनेषत् ॥ ३ ॥

युवा तरुणो यः इन्द्रो पापस्य शमयिता जोहूत्रः स्तोतृभिराह्वातव्यः होतव्यो वा सखा सखिभू-तः सुखकरः स इन्द्रः नरां नृशब्दस्याभिछान्दसो गुणः नरशब्दस्य वा आमि आगमानुशासनस्या-नित्यत्वान्नुडभावः कर्मनेतॄणां नोऽस्माकं पाता रक्षकोऽस्तु फलकोऽभवतु यः शस्त्राणि शंसन्तं यच्च शशमानं शशमानं कुर्वाणौ क्रियाः कुर्वाणं पुरोडाशादिहवींषि पचन्तं स्तुवन्तं च सामभिः स्तोत्रं कुर्वाणं स्तुवशस्त्रयोः प्रगीताप्रगीतमन्त्रसाध्यत्वेन भेदस्य प्रतिपादितत्वात्पृथङ्निर्देशः एवं यजमानं ऊती कल्याणरक्ष-णेन प्रणेषत् प्रणयेत् लेटि सिब्बहुलमिति सिप् अडागमः विडिचोदात्तवतीति गतेर्निघातः कर्मणां पा-रं प्रापयत् ॥ ३ ॥

३. हम यज्ञ-कार्य करते हैं। तरुण वयस्क, आह्वान-योग्य, मित्र-तुल्य और सुखदाता इन्द्र हमारी रक्षा करें। जो स्तोत्र का उच्चारण करता है, क्रिया का समाधान करता है, हव्य का पाक करता है और स्तुति करता है, उसे आश्रय देकर इन्द्र कर्म के पार ले जाते हैं।

तमु स्तुष इन्द्रं तं गृणीषे यस्मिन्पुरा वावृधुः शाशदुश्च ।
स वस्वः कामं पीपरदियानो ब्रह्मण्यतो नूतनस्यायोः ॥ ४ ॥

तम् । ऊँ इति । स्तुषे । इन्द्रम् । तम् । गृणीषे । यस्मिन् ।
पुरा । ववृधुः । शाशदुः । च । सः । वस्वः । कामम् । पीपरत् ।
इयानः । ब्रह्मण्यतः । नूतनस्य । आयोः ॥ ४ ॥

तमु तमेवेन्द्रं स्तुषे स्तौमि तथा तमिन्द्रं गृणीषे शंसामि उभयत्र पुरुषव्यत्ययः यस्मिन्निन्द्रे पुरा पू-र्वं स्तोतारो वावृधुः प्रवृद्धा अभवन् शाशदुश्च शत्रून् हिंसितवन्तश्च शद्लृ शातने लिटि तुजादीनामित्य-भ्यासस्य दीर्घः इयानः स्तोतृभिर्याच्यमानः स इन्द्रः ब्रह्मण्यतः स्तोत्रमिच्छतो नूतनस्यायोर्मनुष्य-स्य यजमानस्य वस्वः वसुनः कामम् अभिलाषं पीपरत् अभिलषितफलदानेन पूरयतु ॥ ४ ॥

४. मैं उन्हीं इन्द्र की स्तुति करता हूँ, उन्हीं की प्रशंसा करता हूँ। उनके स्तोता पहले वर्द्धित हुए थे और उन्होंने शत्रुओं का विनाश किया था। इन्द्र के निकट प्रार्थना करने पर इन्द्र स्तोत्राभिलाषी नये यजमान की मनोकामना को पूर्ण करते हैं।

सो अङ्गिरसामुचथा जुजुष्वान्ब्रह्मा तूतोदिन्द्रो गातुमिष्णन् ।
मुष्णन्नुषसः सूर्येण स्तवानश्नस्य चिच्छिश्नथत्पूर्व्याणि ॥ ५ ॥ २५ ॥

सः । अङ्गिरसाम् । उचथा । जुजुष्वान् । ब्रह्म । तूतोत् । इन्द्रः ।
गातुम् । इष्णन् । मुष्णन् । उषसः । सूर्येण । स्तवान् । अश्नस्य ।
चित् । शिश्नथत् । पूर्व्याणि ॥ ५ ॥ २५ ॥

अङ्गिरसांसंबन्धीनिउक्थावक्थानिजुजुष्वान् जुषीप्रीतिसेवनयोरित्यस्यलिटिक्वसौरू- पं सेवमानःसइन्द्रः गातुंपणिभिरपहृतानामङ्गिरसांमार्गमिष्णन्प्रेरयन् ब्रह्म तेषां स्तोत्रंकामप्रदा- नेन तूतोत् तु वृद्धावित्यस्यलङि बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यश्लुः अवर्धयत् किञ्च स्तवान् स्तो- तृभिः स्तूयमानःसूर्येणस्वात्मभूतेनउषसोमुष्णन् अपहरन् उदितेहिसूर्येउषसोव्यावर्तन्ते यद्वाः सइन्द्रः अश्नस्य अश्नुतेव्याप्नोतितेजसासर्वंजगदित्यश्नःकश्चिदसुरः तस्यपूर्व्याणिपुरातनानि पुराणिनगराणिवा शिश्नथत् अश्नथयत् शिथिलीचकार चित्पूरणः ॥ ५ ॥

५. अंगिरा लोगों के मंत्रों-द्वारा प्रसन्न होकर इन्द्र ने उन्हें गायें लाने का मार्ग दिखा दिया था और उनकी स्तुति भी पूर्ण की थी। स्तोताओं की स्तुति करने पर इन्द्र ने, सूर्य के द्वारा उषा का अपहरण करके, अश्न के प्राचीन नगरों को विनष्ट किया था।

अथषष्ठी—

सहश्रुतइन्द्रोनामदेवऊर्ध्वोभुवन्मनुषेदस्मतमः।
अवप्रियमर्शसानस्यसाह्वाञ्छिरोभरद्दासस्यस्वधावान् ॥ ६ ॥

सः। ह। श्रुतः। इन्द्रः। नाम। देवः। ऊर्ध्वः। भुवत्। मनुषे। दस्मऽतमः। अव। प्रियम्। अर्शसानस्य। सह्वान्। शिरः। भरत्। दासस्य। स्वधाऽवान् ॥ ६ ॥

देवोद्योतमानः श्रुतः कीर्तिमान्अतएवदस्मतमः सर्वैरतिशयेनदर्शनीयः सइन्द्रः मनु- षेमनोरर्थंऊर्ध्वोभुवत् कामप्रदानेअभ्युद्यतोऽभवत् नामप्रसिद्धौ हेतिपूरणः तदुच्यते साह्वा- न् शत्रूनभिभवन्स्वधावान्बलवानिन्द्रः अर्शसानस्यलोकंबाधमानस्यदासस्यएतन्नामकस्यासु- रस्यप्रियंशिरः अवभरत् अधःपातयत् हरतेर्लेट्यडागमः हृग्रहोर्भः ॥ ६ ॥

६. द्युतिमान्, कीर्तिमान् और अतीव दर्शनीय इन्द्र, मनुष्य के लिए सदा तैयार रहते हैं। शत्रु-हन्ता और बलवान् इन्द्र संसार के अनिष्ट-कर्त्ता दास का प्रिय मस्तक नीचे फेंकते हैं।

सवृत्रहेन्द्रःकृष्णयोनीःपुरन्दरोदासीरैरयद्वि।
अजनयन्मनवेक्षामपश्चसत्राशंसंयजमानस्यतूतोत् ॥ ७ ॥

सः। वृत्रऽहा। इन्द्रः। कृष्णऽयोनीः। पुरम्ऽदरः। दासीः। ऐरयत्। वि। अजनयत्। मनवे। क्षाम्। अपः। च। सत्रा। शंसम्। यजमानस्य। तूतोत् ॥ ७ ॥

वृत्रहावृत्रस्यहन्तापुरन्दरः शंबरपुरांदारयितासइन्द्रः कृष्णयोनीर्निकृष्टजातीःदासीरु-पक्षपयित्रीरासुरीःसेनाः व्यैरयत् व्यनुदत् किंच मनवेमनोरर्थंक्षांपृथिवीमपउदकानिचअज-नयत् यजमानस्यसत्रामहान्तंशंसमभिलाषंतूतोत् कामप्रदानेनपूरयतु तुतूर्वात्विविसौतेर्धातुः श-पःश्लुः तुजादित्वाद्दीर्घः यद्वा सत्रामहत् शंसंशंसनीयंस्तवंकामप्रदानेनवर्धयतु यद्वा कृष्णयो-नीः कृष्णाख्येनासुरेणनिषिक्तरेतस्काः दासीर्भार्याव्यैरयत् व्यनुदत् तथामन्त्रः—यःकृष्णगर्भा-निरहन्नृजिश्वनेति ॥ ७ ॥

७. वृत्रहन्ता और पुरनाशन इन्द्र ने कृष्णजन्मा दाससेना का विनाश किया है। मनु के लिए पृथिवी और जल की सृष्टि की है। वह यजमान का उच्चाभिलाष पूरण करें।

तस्मैतवस्य॑मनुदायिसत्रेन्द्रायदेवेभिरर्णसातौ।
प्रतियदस्यवज्रंबाह्वोर्धुर्हत्वीदस्यून्पुरआयसीर्नितारीत् ॥ ८ ॥

तस्मै। तवस्यम्। अनु। दायि। सत्रा। इन्द्राय। देवेभिः।
अर्णऽसातौ। प्रति। यत्। अस्य। वज्रम्। बाह्वोः। धुः। हत्वी।
दस्यून्। पुरः। आयसीः। नि। तारीत् ॥ ८ ॥

देवेभिर्देवनशीलैः स्तोतृभिः अर्णसातौ उदकलाभनिमित्ते तस्माइन्द्रायतवस्यंतवसे बलायहितं बलवर्धनंहविः सत्रासन्ततं सर्वेष्वहस्सुअनुअनुक्रमेणसवनत्रयेदायिअदायि यद्वा तवस्यंमहद्बलं मरुद्भ्यःप्रदीयते तत्तवस्यं देवेभिर्देवैरुदकभजने अनुक्रमेणतद्बलंतस्माइन्द्रायादायि तथामन्त्रः—अनुतेदायिमहइन्द्रियायेति। यदायदाअस्येन्द्रस्यबाह्वोर्वज्रंप्रतिधुः स्तोतारःउरवध-स्तवकेनस्तोत्रेणप्रतिनिदधुः स्तूयमानोहीन्द्रोदस्युवधार्थं वज्रमादत्ते दधुः दधातेर्लुङि गातिस्थे-तिसिचोलुक् आतइतिझेर्जुस् तदास्तेनवज्रेणदस्यूनसुरान् हत्वीहत्वा तदीयाआयसीरयोमयीः पुरोनितारीत् नितरामनाशयत् ॥ ८ ॥

८. स्तोताओं ने जल-प्राप्ति के लिए उस इन्द्र के लिए सदा बल-वर्द्धक अन्न प्रदान किया है। जिस समय इन्द्र के हाथ में वज्र दिया गया, उस समय उन्होंने उसके द्वारा दस्युओं का हनन करके उनकी लौहमयी पुरी को ध्वस्त किया था।

अथनवमी—

नूनंसातेप्रतिवरंजरित्रेदुहीयदिन्द्रदक्षिणामघोनी।
शिक्षास्तोतृभ्योमातिधग्भगोनोबृहद्वदेमविदथेसुवीराः ॥९॥२६॥

१ ऋ० सं० १, ७, १२।   २ ऋ० सं० ४, ६, २०।

नूनम् । सा । ते । प्रति । वरम् । जरित्रे । दुहीयत् । इन्द्र ।
दक्षिणा । मघोनी । शिक्ष । स्तोतृऽभ्यः । मा । अति । धक् ।
भगः । नः । बृहत् । वदेम । विदथे । सुऽवीराः ॥ ९ ॥ २६ ॥

नूनंसात्वप्रतिव्याख्याता ॥ ९ ॥

९. इन्द्र, तुम्हारी धनवती दक्षिणा स्तोता के सारे मनोरथ पूर्ण करती है। उसी दक्षिणा को हमें दो। तुम भजनीय हो। हमें अतिक्रम करके अन्य किसी को नहीं देना। पुत्र और पौत्र से युक्त होकर हम इस यज्ञ में प्रभूत स्तुति करेंगे।

॥ इतिद्वितीयस्यषष्ठेषड्विंशोवर्गः ॥ २६ ॥

विश्वजिदषडृचंद्वितीयंसूक्तं गार्त्समदमैन्द्रं अन्त्यात्रिष्टुप् शिष्टाःपञ्चजगत्यः तृतीये-पर्यायेहोतुःशस्यमेतत्सूक्तं सूत्रितञ्च--विश्वजितेविश्वाहइन्द्रोरथआयुज्यमानेतिमाध्याह्ने इति ।

विश्वजितेधनजितेस्वर्जितेसत्राजितेनृजितउर्वराजिते ।
अश्वजितेगोजितेअब्जितेभरेन्द्रायसोमंयजतायहर्यतम् ॥ १ ॥

विश्वऽजिते । धनऽजिते । स्वःऽजिते । सत्राऽजिते । नृऽजिते ।
उर्वराऽजिते । अश्वऽजिते । गोऽजिते । अप्ऽजिते । भर । इन्द्राय ।
सोमम् । यजताय । हर्यतम् ॥ १ ॥

हेअध्वर्यो इन्द्राय सोमंभर संपादय कीदृशायविश्वजिते सर्वस्यजेत्रे सदेवमपश्चधपि--धनजिते शत्रुविजयेनतदीयधनानांजेत्रे स्वर्जिते स्वर्गस्यजेत्रे अधिपतये सत्राजिते सत्रासन्ततं जयशीलायमहतोजेत्रेवा नृजिते नृणामशकानांजेत्रे उर्वराजिते उर्वरासर्वसस्याढ्याभूः तस्याजेत्रे अश्वजिते गोजितेबलेनापहृतानांगवांजेत्रे अब्जिते वृत्रेणाक्रान्तानामपांजेत्रे यजताय यजनीयाय तस्माइन्द्रायहर्यतं हर्यगतिकान्त्योः भृमृदृशीत्यादिनाकर्मण्यतच् कमनीयं स्पृहणीयंवा सोमंभरेतिसम्बन्धः ॥ १ ॥

१. धनजयी, स्वर्गजयी, सदाजयी, मनुष्यजयी, उर्वरा भूमिजयी, अश्वजयी, गोजयी, जलजयी--अतएव सर्वजयी और यजनीय इन्द्र को लक्ष्य करके वांछनीय सोम ले आओ।

नूनंसातेप्रतिवरंजरित्रेदुहीयदिन्द्रदक्षिणामघोनी ।
शिक्षास्तोतृभ्योमातिधग्भगोनोबृहद्वदेमविदथेसुवीराः ॥९॥२६॥

---

१ ऋ० सं० १. ७. १२. १   २ ऋ० सं० ४. ६. २०. १

अ॒भि॒ऽभुवे॑ । अ॒भि॒ऽभ॒ङ्गाय॑ । व॒न्व॒ते । अषा॑ळ्हाय । सह॑मानाय । वे॒धसे॑ । तु॒वि॒ऽग्रये॑ । वह्न॑ये । दु॒स्तरी॑तवे । स॒त्रा॒ऽसहे॑ । नमः॑ । इन्द्रा॑य । वो॒च॒त ॥ २ ॥

अभिभुवे सर्वस्याभिभवित्रे अभिभङ्गायसुराणांभञ्जकाय वन्वतेवनपणसंभक्तौ अस्मादेतेनप्रत्ययः शत्रूणांधनानांसंभक्त्रे अषाळ्हाय सहेःकर्मणिनिष्ठा बलाभावश्छान्दसः शत्रुभिरनभिभूतायसहमानायसर्वसहायवेधसे सर्वस्यविधात्रेतुविग्रये पूर्णग्रीवाय यद्वा गृशब्दे औणादिकःकर्मणिकप्रत्ययः तुविभिर्बहुभिःस्तोतव्यायवह्नयेसर्वस्यवोढ्रेदुष्टरीतवेअन्यैर्दुस्तरायदुर्हिंसायवासत्रासाहेसर्वदाभिभवित्रेमहतोभिभवित्रेवा एवंविधायेन्द्रायनमःनमःशब्दपूर्वकंस्तोत्रंवोचत हेस्तोतारोयूयंब्रूत ब्रूञोलुङि ब्रुवोवचिः अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङित्यङादेशः वचउमित्युम् गुणः ॥ २ ॥

२. सबके पराजय-कर्त्ता, विमर्दक, भोक्ता, अजेय, सर्वसह, पूर्णग्रीव, सर्वविधाता, सर्ववोढ़ा, दूसरों के लिए दुर्द्धर्ष और सर्वदा जयशील इन्द्र को लक्ष्य करके नमः शब्द का उच्चारण करते हुए स्तुति करो।

स॒त्रा॒साहो॒ज॑न॒भ॒क्षोज॑नं॒स॒हश्च्यव॑नोयु॒ध्मोअनु॒जोष॑मु॒क्षि॒तः ।
वृ॒त॒ञ्च॒यः स॒हु॑रिर्वि॒क्ष्वा॑रि॒तइन्द्र॑स्यवोचं॒प्रकृ॒तानि॑वी॒र्या॑ ॥ ३ ॥

स॒त्रा॒ऽसहः॑ । ज॒न॒ऽभ॒क्षः । ज॒न॒म्ऽस॒हः । च्यव॑नः । यु॒ध्मः । अनु॑ । जोष॑म् । उ॒क्षि॒तः । वृ॒त॒म्ऽच॒यः । स॒हु॑रिः । वि॒क्षु । आ॒रि॒तः । इन्द्र॑स्य । वो॒च॒म् । प्र । कृ॒तानि॑ । वी॒र्या॑ ॥ ३ ॥

सत्रासाहः बहूनामभिभविताजनभक्षः जनानांभजमानानांकामप्रदानेनसंभक्ता यैःसंभजनीयइतिवा जनंसहःबलिनांजनानामभिभविता च्यवनःशत्रूणांच्यावयितास्वस्थानात् युध्मः योद्धा जोषमनुप्रीतिमनुउक्षितः सिक्तःसोमेन वृतंचयःवृतस्याभीक्ष्णस्यसेवार्थंवेषाणांवाक्षेपणं यथा वर्ततेपुनःपुनरभिमुखमागच्छतीतिवृतशत्रुःतंचयतेहिनस्तीतिवृतंचयः चयतिर्हिंसाकर्मा यथाचब्राह्मणं—योवैभागिनंभागान्नुदतेचयतेवैनंसयदिवैनंनचयतेऽथपुत्रमथपौत्रंचयतेत्वेवैनमिति। सहुरिः षसिसहोकरिभिविर्उरिन्प्रत्ययः अभिभविताशत्रूणांविक्षुप्रजास्वारितः पालकत्वेनप्राप्तोभवति तादृशस्येन्द्रस्यकृतानि वृत्रहननादिरूपाणि वीर्याणिसामर्थ्यानिप्रवोचं प्रकर्षेणवदामि ॥ ३ ॥

३. बहुतों के पराजयकर्त्ता, लोगों के भजनीय, बलवानों के विजेता, शत्रुनिवारक, योद्धा, हर्षकर-सोम-सिक्त, शत्रुहिंसक, शत्रुओं के अभिभव-कर्त्ता और प्रजापालक इन्द्र के उत्कृष्ट वीर-कर्म की सब स्तुति करते हैं।

अनानुदो वृषभो दोधतो वधो गम्भीर ऋष्वो असमष्टकाव्यः ।
रध्रचोदः श्नथनो वीळितस्पृथुरिन्द्रः सुयज्ञ उषसः स्वर्जनत् ॥ ४ ॥

अननुऽदः । वृषभः । दोधतः । वधः । गम्भीरः । ऋष्वः ।
असमष्टऽकाव्यः । रध्रऽचोदः । श्नथनः । वीळितः । पृथुः ।
इन्द्रः । सुऽयज्ञः । उषसः । स्वः । जनत् ॥ ४ ॥

अननुदः अनुपश्चाद्ददातीत्यनुदः आतश्चोपसर्गइतिकर्तरिकः सनास्तियस्यसतथोक्तः प्रभूतधनदानेनास्यसमानोनास्तीत्यर्थः अतएववृषभः कामानांवर्षितादोधतः धुविहिंसाकर्मा हिंसकस्यासुरस्यवधः हन्ता गंभीरः महत्त्वेनगांभीर्योपेतः ऋष्वः महान् यद्वा दर्शनीयः सर्वैः असमष्टकाव्यः अशूव्याप्तौ कर्मणिनिष्ठा यदित्वादिविकल्पः नञ्समासः अन्यैरव्याप्तकर्मा रध्रचोदः रधहिंसासंराध्योः रध्राणांसमृद्धानांप्रेरकः यद्वा शत्रूणांहिंसकानांनोदकः श्नथनः शत्रूणांबलापहारेणश्नथयिता वीळितः दृढाङ्गः पृथुः स्वतेजसाजगद्व्याप्यवर्तमानः सुयज्ञः सुकर्मा एवंभूतइन्द्रः उषसः स्वः सूर्यज्योतिः स्वःसूर्यइतिब्राह्मणेयम्। सूर्यंचजनत् प्रादुश्चकार ॥ ४ ॥

४. अतुलदान-सम्पन्न, अभीष्टवर्षी, हिंसकों के हन्ता, गंभीर, दर्शनीय, कर्म में अपराजेय, समृद्ध लोगों के उत्साहदाता, शत्रुओं के कर्त्तनकारी, दृढाङ्ग, जगद्व्यापी और सुन्दर-यज्ञ-विशिष्ट इन्द्र ने उषा से सूर्य को उत्पन्न किया है।

यज्ञेन गातुमप्तुरो विविद्रिरे धियो हिन्वाना उशिजो मनीषिणः ।
अभिस्वरा निषदा गा अवस्यव इन्द्रे हिन्वाना द्रविणान्याशत ॥ ५ ॥

यज्ञेन । गातुम् । अप्ऽतुरः । विविद्रिरे । धियः । हिन्वानाः ।
उशिजः । मनीषिणः । अभिऽस्वरा । निऽसदा । गाः । अवस्यवः ।
इन्द्रे । हिन्वानाः । द्रविणानि । आशत ॥ ५ ॥

धियोहिन्वानाः स्तुतीरिन्द्रेप्रेरयन्तः उशिजः इन्द्रंकामयमानाः मनीषिणोमेधाविनोऽङ्गिरसः अप्तुरः अपांप्रेरकाः इन्द्राद्गातुंगवांमार्गंयज्ञेनतपसाविविद्रिरे लेभिरे ततः अवस्यवः रक्षणमिच्छन्तः इन्द्रे गाः स्तुतीर्हिन्वानाः हिगतिवृद्ध्योः स्वादिः प्रेरयन्तः तेऽङ्गिरसः अभिस्वराअभितः स्वरः स्वरणंशब्दनंयस्यतेनस्तोत्रेणनिषदाउपसदनेनचद्रविणानिगोधनानिआशत आप्नुवन् अशोतेर्लुङि बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यलुक् ॥ ५ ॥

५. इन्द्र के स्तोता, इन्द्राभिलाषी और मनीषी अङ्गिरा लोगों ने यज्ञ-द्वारा जल-प्रेरक इन्द्र के पास चुराई हुई गायों का मार्ग जाना। अनन्तर रक्षा के अभिलाषी इन्द्र के स्तोता अङ्गिरा लोगों ने स्तोत्र और पूजा के द्वारा गोधन प्राप्त किया।

अथ षष्ठी—

इन्द्रश्रेष्ठानिद्रविणानिधेहिचित्तिंदक्षस्यसुभगत्वमस्मे ।
पोषंरयीणामरिष्टिंतनूनांस्वाद्मानंवाचःसुदिनत्वमह्नाम् ॥६॥२७॥

इन्द्र । श्रेष्ठानि । द्रविणानि । धेहि । चित्तिम् । दक्षस्य ।
सुभगऽत्वम् । अस्मे इति । पोषम् । रयीणाम् । अरिष्टिम् । तनूनाम् ।
स्वाद्मानम् । वाचः । सुदिनऽत्वम् । अह्नाम् ॥ ६ ॥ २७ ॥

हेइन्द्र श्रेष्ठान्युत्तमानिद्रविणानिधनानिअस्मभ्यंधेहि निधेहि दक्षस्य दक्षेर्भावेघञ् कर्मकरणसामर्थ्यस्यचित्तिंख्यातिंधेहि अस्मेअस्मभ्यंसुभगत्वंशोभनधनत्वंसौभाग्यंवानिधेहि रयीणांत्वयादत्तानांधनानांपोषंसमृद्धिंधेहि तनूनामङ्गानां यद्वा तायतेएभिःकुटुम्बमितितन्वःपुत्राःतनोतेः करणेऊप्रत्ययः तेषामरिष्टिंअहिंसांधेहि तथास्मदीयायावाचः स्वाद्मानंस्वादुत्वंअह्नांसुदिनत्वंशोभनदिनत्वंचधेहि येषुहीन्द्रादयोदेवाइज्यन्ते तानिसुदिनानि तेषांभावःसुदिनत्वम् ॥६॥

६. इन्द्र, हमें उत्तम धन दो। हमें निपुणता की प्रसिद्धि दो। हमें सौभाग्य दो। हमारा धन बढ़ा दो। हमारे शरीर की रक्षा करो। बातों में मीठापन दो। दिन को सुदिन करो।

॥ इतिद्वितीयस्यषष्ठेसप्तविंशोवर्गः ॥ २७ ॥

त्रिकद्रुकेष्वितिचतुर्ऋचमेकादशंसूक्तं गार्त्समदमैन्द्रं अत्रेयमनुक्रमणिका त्रिकद्रुकेषुचतुष्कमष्ट्यायतिशाक्वरमन्त्यात्रिष्टुबिति आद्या अष्टिच्छन्दाः चतुःषष्ट्यक्षरा अवशिष्टाःषट्षष्ट्यक्षराः अ-तिशक्वर्यः अन्त्यात्रिष्टुप् षोडशिशस्त्रे त्रिकद्रुकेष्वितितृचः सूत्रितम्—त्रिकद्रुकेषुमहिषोयवाशिरंतोष्वस्मैपुरोरथमितितृचावातिच्छन्दसाविति अविवाक्येऽहनिमरुत्वतीयेप्रतिपत्तृचस्यत्रिकद्रुकेष्विति प्रथमा दशमेऽहनीतिखण्डेसूत्रितम्—आत्वारथंयथोतयइत्येतस्याःस्थानेत्रिकद्रुकेषुमहिषोयवाशिरमिति इतिआश्वमेधिकेमध्यमेऽहनिमरुत्वतीयेआद्या तस्यविशेषान्वक्ष्यामइतिखण्डेसूत्रितम्—त्रिकद्रुकेषुमहिषोयवाशिरमिति मरुत्वतीयस्यप्रतिपदिति महाव्रतेपिमाध्यन्दिनेसवनेब्राह्मणाच्छंसिनःस्तोत्रियस्तृचः त्रिकद्रुकेषुमहिषोयवाशिरमितिस्तोत्रियइतिसूत्रितम् ।

तस्मिन्सूक्तेप्रथमा—

त्रिकद्रुकेषुमहिषोयवाशिरंतुविशुष्मस्तृपत्सोममपिबद्विष्णुनासुतंयथावशत् ।
सईंममादमहिकर्मकर्तवेमहामुरुंसैनंसश्चद्देवोदेवंसत्यमिन्द्रंसत्यइन्दुः ॥१॥

त्रिऽकद्रुकेषु। महिषः। यवऽआशिरम्। तुविऽशुष्मः। तृपत्।
सोमम्। अपिबत्। विष्णुना। सुतम्। यथा। अवशत्। सः। ईम्।
ममाद। महि। कर्म। कर्तवे। महाम्। उरुम्। सः। एनम्।
सश्चत्। देवः। देवम्। सत्यम्। इन्द्रम्। सत्यः। इन्दुः॥ १ ॥

गृत्समदोऽब्रूते महिषः महान्पूज्यः तुविशुष्मः बहुबलः तृपत् तृप प्रीणने तुदादिः आगमा-नुशासनस्यानित्यत्वान्नुमभावः तृप्यन्निन्द्रः त्रिकद्रुकेषु ज्योतिर्गौरायुरित्येवन्नामकेष्वाभिप्लवि-केष्वहस्सु सुतमभिषुतं यवाशिरं यवमयैः सक्तुभिर्मिश्रितं आङ्पूर्वस्य श्रीणातेः क्विपि अपस्पृधेथा-मित्यादिना शिरइत्यादेशः तं सोमं विष्णुना सहापिबत् यथा वशत् पूर्वं यथा त्वं सोममकामयत्त-थापिबत् वशकान्तौ बहुलंछन्दसीति शपो लुगभावः पीतः ससोमः महां महान्तमुरुं तेजसा विस्ती-र्णमीमेनमिन्द्रं ममाद अमादयत् किमर्थं महि महद्वृत्रहननादिलक्षणं कर्म कर्तवे कर्तुं सत्यं यथार्थ-भूतः इन्दुः सवत् देवो दीप्यमानः ससोमः सत्यं यथार्थभूतं देवं सोमं कामयमानमेनमिन्द्रं सश्चत् सश्चतिर्व्याप्तिकर्मा व्याप्नोतु ॥ १ ॥

१. पूजनीय, बहुबलशाली और तृप्तिकर इन्द्र ने जैसी पहले इच्छा की थी, वैसे ही त्रिकद्रु को यव मिलाया। अभिषुत सोम विष्णु के साथ पान करें। महान् सोम ने तेजस्वी इन्द्र को महान् कार्य की सिद्धि के लिए प्रसन्न किया था। सत्य और दीप्यमान सोम सत्य और प्रकाशमान इन्द्र को व्याप्त करे।

अधत्विषीमाँअभ्योजसाक्रिविंयुधाभवदारोदसीअपृणदस्यमज्मनाप्रवावृधे।
अधत्तान्यंजठरेप्रेमरिच्यतसैनंसश्चद्देवोदेवंसत्यमिन्द्रंसत्यइन्दुः॥२॥

अध। त्विषिऽमान्। अभि। ओजसा। क्रिविम्। युधा।
अभवत्। आ। रोदसी इति। अपृणत्। अस्य। मज्मना।
प्र। वृवृधे। अधत्त। अन्यम्। जठरे। प्र। ईम्। अरिच्यत।
सः। एनम्। सश्चत्। देवः। देवम्। सत्यम्। इन्द्रम्। सत्यः।
इन्दुः॥ २ ॥

अध अथ सोमपानानन्तरं त्विषीमान्दीप्तिमानिन्द्रः ओजसा बलेन क्रिविं एतन्नामासुरं युधा-युद्धेनाभ्यभवत् अभिभूतवान् किञ्च स इन्द्रः रोदसी द्यावापृथिव्यौ आपृणत् स्वतेजसा समन्ता-त्पूरयामास तथा अस्य पीतस्य सोमस्य मज्मना बलेन प्रवावृधे प्रकर्षेण वर्धते यदा अस्य क्रिवेरसुर-

स्यमन्मनासारेणरोदसीअपूरयत् सइन्द्रः सोमंद्विधाविभज्यान्यंभागंस्वकीयेजठरेअधत ईमेन-मपरं भागंदेवेभ्यः प्रारिष्यत प्रारेचयत् एवेनार्थमिन्द्रायअर्धमन्येभ्योदेवेभ्यइत्युक्तंभवति यथा तैत्तिरीयकम्—यत्तर्वैवामर्धमिन्द्रःप्रतिवस्मादिन्द्रोदेवतानांभूयिष्ठभाक्तमेइति ॥ २ ॥

२. दीप्तिमान् इन्द्र ने अपने बल से युद्ध-द्वारा क्रिवि को जीता था। अपने तेज से इन्द्र ने द्यावा-पृथिवी को चारों ओर से पूर्ण किया था। वे सोम के बल से बहुत बढ़े हैं। इन्द्र ने एक भाग अपने पेट में धारण करके अन्य भाग को देवों को प्रदान किया। सत्य और दीप्यमान सोम सत्य और द्योतमान इन्द्र को व्याप्त करे।

साकंजातःक्रतुनासाकमोजसावक्षिथ-
साकंवृद्धोवीर्यैःसासहिर्मृधोविचर्षणिः।
दातारापःस्तुवतेकाम्यंवसुसैनंसश्चद्देवोदेवंसत्यमिन्द्रंसत्यइन्दुः॥३॥

साकम्। जातः। क्रतुना। साकम्। ओजसा। ववक्षिथ। साकम्। वृद्धः। वीर्यैः। ससहिः। मृधः। विऽचर्षणिः। दाता। राधः। स्तुवते। काम्यम्। वसु। सः। एनम्। सश्चत्। देवः। देवम्। सत्यम्। इन्द्रम्। सत्यः। इन्दुः॥ ३ ॥

क्रतुनाकर्मणायज्ञेनसाकं सहजातः साकमोजसाबलेनसहववक्षिथ विश्वंवोढुमिच्छसि यद्वेःसर्वंवस्यटिटिमबलाद्भजयति किञ्च त्वंवीर्यैः शत्रुहननादिलक्षणैःपराक्रमैःसाकं सह वृद्धः प्रवृद्धः मृधोहिंसकान्संग्रामान्वासासहिः मध्ोकाव्येतिषष्ठीप्रतिषेधः तेषामभिभविता विचर्षणिः पुण्यकृतोऽपुण्यकृतश्वविशेषेणद्रष्टा स्तुवतेस्तोत्रंकुर्वाणायनमानायराधः साधकं काम्यं प्रार्थनीयं वसुधनं दाताऽसन्वक्षिथेतिसमन्वयः सैनमितिपरोक्षनिर्देशः सिद्धार्थश्च ॥३॥

३. इन्द्र, तुम यज्ञ के साथ सबल उत्पन्न हुए हो। तुम सब ले जाने की इच्छा करते हो। तुमने पराक्रम के साथ बढ़कर हिंसकों को जीता है। तुम सत्य और असत् के विचारक हो। तुम स्तोता को कर्मसाधक और वाञ्छनीय धन दो। सत्य और द्योतमान सोम सत्य और प्रकाशमान इन्द्र को व्याप्त करे।

तवत्यंनर्यंनृतोपइन्द्रप्रथमंपूर्व्यंदिविप्रवाच्यंकृतम्।
यद्देवस्यशवसाप्रारिणाअसुंरिणन्नपः।
भुवद्विश्वमभ्यादेवमोजसाविदादूर्जंशतक्रतुर्विदादिषम्॥ ४॥२८॥

१ तै० सं० ५. ४.८।

तव॑ । त्यत् । नर्य॑म् । नृतो॒ इति॑ । अपः॑ । इ॒न्द्र॒ । प्र॒थ॒मम् । पू॒र्व्य॑म् ।
दि॒वि । प्र॒ऽवाच्य॑म् । कृ॒तम् । यत् । दे॒वस्य॑ । शव॑सा । प्र ।
अरि॑णाः । असु॑म् । रि॒णन् । अ॒पः । भुव॑त् । विश्व॑म् । अ॒भि ।
अदे॑वम् । ओज॑सा । वि॒दात् । ऊर्ज॑म् । श॒तऽक्र॑तुः । वि॒दात् ।
इष॑म् ॥ ४ ॥ २८ ॥

नृतोसर्वेषांनर्तयितः हेइन्द्र नर्यंनराणांहितकरंप्रथमंप्रथमं मुख्यंप्रधानमितियास्कः । पूर्व्यं पूर्वकालभवंत्वयाकृतं तवत्यत् तत्अपःकर्म दिविस्वर्गलोकेप्रवाच्यंप्रकर्षेणवक्तव्यं श्लाघनीय-मित्यर्थः किंतत् देवस्यविजिगीषोरसुरस्यशवसाबलेनअसुंप्राणंरिणन्हिंसन्त्वंअपः येननि-म्नान्युदकानि प्रारिणाः प्रैरयः इतियदेतत्कर्मतत्प्रवाच्यमितिसमन्वयः परोक्षनिर्देशोविशिष्टः सइन्द्रः विश्वंव्याप्तंअदेवंतमोरूपमसुरंओजसाबलेनअभिभुवत् अभिभवतु किंच शतक्रतुरिन्द्रः ऊर्जंबलंविदात् लभताम् इषंहविर्लक्षणमन्नंचविदात् विदिर्लाभे शविकरणी लेट्याडागमः ॥ ४ ॥

४. इन्द्र, तुम सबको नचानेवाले हो। तुमने जो पूर्वकाल में मनुष्यों के हितकर कर्म को किया था, वह द्युलोक में श्लाघनीय हुआ है। अपने पराक्रम से तुमने देव (वृत्र) की प्राण-हिंसा करके उसके द्वारा जल को बहा दिया था। इन्द्र ने अपने बल से वृत्र या अदेव को परास्त किया। शतक्रतु बल और अन्न जानें।

॥ इतिद्वितीयस्यषष्ठेअष्टाविंशोवर्गः ॥ २८ ॥

॥ इतिगार्त्समदेद्वितीयेमण्डलेद्वितीयोनुवाकः ॥ २ ॥

तृतीयेनुवाकेदशसूक्तानि तत्रेदमेकोनविंशत्यृचंगार्त्समदंप्रथमंसूक्तं अत्रेयमनुक्रमणिका गणानामेकोनाब्राह्मणस्पत्यंहबार्हस्पत्यास्तुदृष्टलिङ्गाःपञ्चदश्यन्त्येत्रिष्टुभाविति पञ्चदशीएको-नविंशीचत्रिष्टुभौ शिष्टाजगत्यः यासुबृहस्पतिशब्दःश्रूयतेताबार्हस्पत्याः शिष्टाब्राह्मणस्पत्याः प्रवर्ग्येभिष्टवएतत्सूक्तं स्पष्टोदकमितिखण्डेसूत्रितम्—गणानांत्वाप्रथश्चयस्येति ।

तस्मिन्सूक्तेप्रथमा—

ग॒णानां॑त्वाग॒णप॑तिंहवामहेक॒विंक॑वी॒नामु॑प॒मश्र॑वस्तमम् ।
ज्ये॒ष्ठ॒राजं॒ब्रह्म॑णांब्रह्मणस्पत॒आनः॑शृ॒ण्वन्नू॒तिभिः॑सीद॒साद॑नम् ॥ १ ॥

१ नि० २, २१।

गणानाम् । त्वा । गणऽपतिम् । हवामहे । कविम् । कवीनाम् ।
उपमश्रवःऽतमम् । ज्येष्ठऽराजम् । ब्रह्मणाम् । ब्रह्मणः । पते ।
आ । नः । शृण्वन् । ऊतिऽभिः । सीद । सदनम् ॥ १ ॥

हेब्रह्मणस्पते ब्रह्मणोऽन्नस्यपरिवृढस्यकर्मणोवापतेपालयितः गणानांदेवादिगणानांसंब-न्धिनंगणपतिंत्वात्वांकविंकवीनांक्रान्तदर्शिनांकविंउपमश्रवस्तमं उपमीयतेऽनेनेत्युपमा सर्वेषा-मन्नानामुपमानंश्रवोऽन्नंयस्यसतथोक्तः अतिशयेनोपमश्रवाः उपमश्रवस्तमः माङ्माने आतश्चो-पसर्गे करणेअङ्प्रत्ययः ज्यायोःसंज्ञाछन्दसोरितिह्रस्वत्वम् ज्येष्ठराजं ज्येष्ठाःप्रशस्यतमाः तेषांमध्येराजन्तं ब्रह्मणांमन्त्राणांस्वामिनंत्वात्वांहवामहे अस्मिन्कर्मण्याह्वयामः किंच नोऽस्माकं स्तुतीः आशृण्वन् ऊतिभिः पालनैर्हेतुभूतैः सादनंसीदत्यस्मिन्नितिसदनंयज्ञगृहमासीदो-पविश ॥ १ ॥

१. हे ब्रह्मणस्पति, तुम देवों में गणपति और कवियों में कवि हो। तुम्हारा अन्न सर्वोच्च और उपमान-भूत है। तुम प्रशंसनीय लोगों में राजा और मंत्रों के स्वामी हो। हम तुम्हें बुलाते हैं। तुम हमारी स्तुति सुनकर आश्रय प्रदान करने के लिए यज्ञगृह में बैठो।

देवाश्चित्तेअसुर्यप्रचेतसोबृहस्पतेयज्ञियंभागमानशुः ।
उस्राइवसूर्योज्योतिषामहोविश्वेषामिज्जनिताब्रह्मणामसि ॥२॥

देवाः । चित् । ते । असुर्य । प्रऽचेतसः । बृहस्पते । यज्ञियम् ।
भागम् । आनशुः । उस्राःऽइव । सूर्यः । ज्योतिषा । महः ।
विश्वेषाम् । इत् । जनिता । ब्रह्मणाम् । असि ॥ २ ॥

असुर्य असुराणांहन्तः हेबृहस्पते प्रचेतसः प्रकृष्टज्ञानाः तेत्वदीयादेवाश्चित् देवाअपि यज्ञियंयज्ञार्हंभागमानशुः प्राप्नुवन् यद्वा प्रचेतसइतिबृहस्पतेर्विशेषणं प्रकृष्टज्ञानवतस्तेऽवतसं-बन्धिनोदेवाइतियोजनीयं यद्वा प्रचेतसः विभक्तिपरिणामः प्रचेतसित्वयिसतिदेवाः यज्ञियं भागमानशिरे कर्मविघ्नकारिणामसुराणां रक्षोघ्नमन्त्रैरपाकरणात् नचेनसप्तम्यर्थेविभक्तिव्यत्यया-त् । ज्योतिषातेजसामहः मंहनीयः सूर्यउस्राइव उस्राः किरणाः स्फायितंचीत्यादिनारक्प्रत्य-यः यथाकिरणान्जनयति तथाविश्वेषां सर्वेषांब्रह्मणांमन्त्राणां जनितेत् जनयितैवासि ज-नितामन्त्रेइतिनिपातनाण्णिलोपः ॥ २ ॥

२. असुरहन्ता और प्रकृष्ट ज्ञानी बृहस्पति, देवों ने तुम्हारा यज्ञीय भाग प्राप्त किया है। जैसे ज्योति-द्वारा पूजनीय सूर्य किरण उत्पन्न करते हैं, वैसे ही तुम सब मंत्र उत्पन्न करो।

अथतृतीया—

आविबाध्यांपरिरापस्तमांसिचज्योतिष्मन्तंरथमृतस्यतिष्ठसि ।
बृहस्पतेभीममभित्रदम्भनंरक्षोहणंगोत्रभिदंस्वर्विदम् ॥ ३ ॥

आ । विऽबाध्य॑ । परिऽरपः । तमांसि । च । ज्योतिष्मन्तम् । रथम् ।
ऋतस्य॑ । तिष्ठसि । बृहस्पते । भीमम् । अमित्रऽदम्भनम् ।
रक्षःऽहनम् । गोत्रऽभिदम् । स्वःऽविदम् ॥ ३ ॥

हेबृहस्पते परिरपः परितःरपःपापरूपंरक्षः यद्वा रपलपव्यक्तायांवाचि क्विप् परितवणोनि-न्दकान् तमांसिचविबाध्यतेअस्मानिराकृत्य ज्योतिर्ष्मतंज्योतिषावद्वन्तं ऋतस्ययज्ञस्यप्रापकं भीमंशत्रूणांभयंकरं अमित्रदंभनं शत्रूणां हिंसकं.तदेवाह रक्षोहणं रक्षसांहन्तारं गोत्रभिदं मेघानांभेत्तारं स्वर्विदं स्वर्गस्यलंभकंरथमातिष्ठसि अधितिष्ठसि ॥ ३ ॥

३. बृहस्पति, चारों तरफ़ से निन्दकों और अन्धकारों को दूर करके, तुम ज्योतिर्मान् यज्ञ-प्रापक, भयानक, शत्रुहिंसक, राक्षसनाशक, मेघ-भेदक और स्वर्गप्रदायक रथ में चढ़े हो।

सुनीतिभिर्नयसित्रायसेजनंयस्तुभ्यंदाशान्नतमंहोअश्नवत् ।
ब्रह्मद्विषस्तपनोमन्युमीरसिबृहस्पतेमहितत्तेमहित्वनम् ॥ ४ ॥

सुनीतिऽभिः । नयसि । त्रायसे । जनम् । यः । तुभ्यम् । दाशात् ।
न । तम् । अंहः । अश्नवत् । ब्रह्मऽद्विषः । तपनः । मन्युऽमीः ।
असि । बृहस्पते । महि । तत् । ते । महिऽत्वनम् ॥ ४ ॥

हेबृहस्पते सुनीतिभिः शोभनानीतयोयेषुतेसुनीतयः सन्मार्गाःतैर्जनंनयसि अपेक्षित-फलंप्रापयसि त्रायसेजनमापद्भ्योरक्षसिच किञ्च योयजमानःतुभ्यं हविर्लक्षणमन्नंदाशात् प्रयच्छेत् दाश्दाने लेटचाडागमः तमंहः पापंपापरूपदारिद्र्यं नाश्नवत् नप्राप्नुयात् अश्नोते-र्लेटिव्यत्ययेनपरस्मैपदं अडागमः ब्रह्मद्विषः ब्राह्मणानांमंत्राणांवाद्वेष्टॄः तपनः तापकोसि किञ्च मन्युमीः मन्योःक्रोधस्यपरेषांज्ञानस्यवाहिंसकोसि मीङ्हिंसायां क्विप् वेदववचा-दयां महिमहत्तदुक्तं महित्वनं माहात्म्यमस्ति ॥ ४ ॥

४. बृहस्पति, जो तुम्हें हव्य देता है, उसे तुम सन्मार्ग में ले जाते हो। उसे बचाते हो। उसे पाप नहीं लगता। तुम्हारा ऐसा माहात्म्य है कि तुम मंत्र-द्वेषियों के सन्तापक और क्रोधी के हिंसक हो।

अथपञ्चमी-

नतमंहोनदुरितंकुतश्चननारातयस्तितिरुर्नद्वयाविनः ।
विश्वाइदस्माध्वरसोविबाधसेयंसुगोपारक्षसिब्रह्मणस्पते॥५॥२१॥

न । तम् । अंहः । न । दुःऽइतम् । कुतः । चन । न । अरातयः ।
तितिरुः । न । द्वयाविनः । विश्वाः । इत् । अस्मात् । ध्वरसः ।
वि । बाधसे । यम् । सुऽगोपाः । रक्षसि । ब्रह्मणः । पते ॥ ५ ॥२१॥

हेब्रह्मणस्पते सुगोपाः सुष्ठुपालयितात्वंयंजनंरक्षसि पालयसि तंजनंअंहः आहन्तव्यं दुःखंनबाधते दुरितंतत्कारणंपापंचनबाधते अरातयः हिंसकाः तंजनंकुतश्चन सर्वास्वपिदिक्षुन तितिरुः तिरतिर्हिंसाकर्मा लिट् नहिंसन्ति तथाद्वयाविनःअनृतस्यान्यक्रियायांचान्यदित्येवंद्वयं येषामस्तितेद्वयाविनोवञ्चकाः तेपितंजनंनबाधन्ते किञ्चअस्मात् ध्वरसोहिंसिकाः विश्वाः सर्वाः सेनाः तदर्थंविबाधसेइत् विशेषेणबाधसएव ॥ ५ ॥

५. सुरक्षक ब्रह्मणस्पति, जिसकी तुम रक्षा करते हो उसे कोई दुःख कष्ट नहीं दे सकता, पाप उसे कष्ट नहीं दे सकता। शत्रु लोग उसे किसी तरह मार नहीं सकते, ठग उसे सता नहीं सकते। उसके लिए तुम सारे हिंसकों को दूर कर दो।

त्वंनोगोपाःपथिकृद्विचक्षणस्तवव्रतायमतिभिर्जरामहे ।
बृहस्पतेयोनोअभिह्वरोदधेस्वातंमर्मर्तुदुच्छुनाहरस्वती ॥ ६ ॥

त्वम् । नः । गोपाः । पथिऽकृत् । विऽचक्षणः । तव । व्रताय ।
मतिऽभिः । जरामहे । बृहस्पते । यः । नः । अभि । ह्वरः । दधे ।
स्वा । तम् । मर्मर्तु । दुच्छुना । हरस्वती ॥ ६ ॥

हेबृहस्पते त्वंनोस्माकं गोपाः पालयिता पथिकृत्सन्मार्गकृच्चभवसि विचक्षणः विशेषेण द्रष्टासर्वेक्षस्त्वं तवव्रतायतत्संबन्धिनेयज्ञाय मतिभिःस्तोत्रैःजरामहे स्तुमः जरतिःस्तुतिकर्मा यःपुमान्नोस्मानभिअभिलक्ष्यह्वरः ह्वृकौटिल्येभावेअसुन् कौटिल्यंदधेविदधाति तंस्वास्वी-यादुच्छुनादुर्बुद्धिः हरस्वती वेगवतीसती मर्मर्तु मारयतु ह्वर्यमाणस्यागे अन्यत्रापिवर्णव्यत्यय मङ्कुकिलोदिरूपम् ॥ ६ ॥

६. बृहस्पति, तुम हमारे रक्षक, सन्मार्गदाता और विलक्षण हो। तुम्हारे यज्ञ के लिए स्तोत्र-द्वारा हम स्तुति करते हैं। जो हमारे प्रति कुटिल आचरण करता है, उसकी दुर्बुद्धि वेगवती होकर उसे शीघ्र विनष्ट करे।

उतवायोनोमर्चयादनागसोरातीवामर्तःसानुकोवृकः ।
बृहस्पतेअपतंवर्तयापथःसुगंनोअस्यैदेववीतयेकृधि ॥ ७ ॥

उत । वा । यः । नः । मर्चयात् । अनागसः । अरातिऽवा । मर्तः । सानुकः । वृकः । बृहस्पते । अप । तम् । वर्तय । पथः । सुऽगम् । नः । अस्यै । देवऽवीतये । कृधि ॥ ७ ॥

उतवाअपिचहेबृहस्पते अरातीवाअभिमुखमागमनवान् सानुकः समुच्छ्रितः सानुसमुच्छ्रितमितियास्कः । वृकः वृकआदाने धनादीनामादाता योमर्त्योमनुष्यः अनागसोपराधहीनानोस्मान्मर्चयात् मर्चयतिर्हिंसाकर्मा हिंस्यात् तंमर्त्यं पथोवैदिकान्मार्गादपवर्तय निवर्तय नोस्माकं अस्यैदेववीतये देवानांवीतिःसोमभक्षणमत्रयत्रवीतिर्देववीतिर्यज्ञः अस्यै देववीतयेअस्मै यज्ञायनोस्माकंसुगंसुखुगन्तव्यंमार्गंकृधिकुरु यज्ञानुष्ठानायसुमार्गंदेहीत्यर्थः ॥ ७ ॥

७. बृहस्पति, जो गर्वोन्मत्त और सर्वग्रासी व्यक्ति हमारे सामने आकर हमारी हिंसा करता है, उसे सन्मार्ग से हटा दो। और यज्ञ के लिए हमारा पथ सुगम कर दो।

त्रातारंत्वातनूनांहवामहेवस्पर्तरधिवक्तारमस्मयुम् ।
बृहस्पतेदेवनिदोनिबर्हयमादुरेवाउत्तरंसुम्नमुन्नशन् ॥ ८ ॥

त्रातारम् । त्वा । तनूनाम् । हवामहे । अवऽस्पर्तः । अधिऽवक्तारम् । अस्मऽयुम् । बृहस्पते । देवऽनिदः । नि । बर्हय । मा । दुःऽएवाः । उत्ऽतरम् । सुम्नम् । उत् । नशन् ॥ ८ ॥

अवस्पर्तः उपद्रवेभ्यः पारयितः यद्वा अवसारक्षणेनआपद्भ्यः पारयितः हेबृहस्पते तनूनामस्मत्पुत्रादीनांत्रातारंपालयितारंअधिवक्तारं अस्मात्पक्षपातेनअधिकंवक्तारं अस्मयुं हविःप्रदानस्मान् कामयमानं त्वात्वांहवामहे अस्मिन्कर्मणिआह्वयामः किञ्च देवनिदोदेवनिन्दकानसुरान्निबर्हय विनाशय दुरेवाः दुष्टगमनादुर्बुद्धयः शत्रवः उत्तरंउत्कृष्टतरं सुम्नंसुखंमाउन्नशन् मान्याप्नुवन्तु ॥ ८ ॥

८. बृहस्पति, तुम सबको उपद्रव से बचाओ। तुम हमारे पौत्र आदि का पालन करो। हमारे लिए मीठे वचन बोलो और हमारे प्रति प्रसन्न होओ। हम तुम्हें बुलाते हैं। तुम देव-निन्दकों का विनाश करो। दुर्बुद्धि लोग उत्कृष्ट सुख न पायें।

अथनवमी—

त्वयावयंसुवृधाब्रह्मणस्पतेस्पार्हावसुमनुष्याददीमहि ।
यानोदूरेतळितोयाअरातयोभिसन्तिजम्भयाताअनप्नसः ॥ ९ ॥

त्वया । वयम् । सुऽवृधा । ब्रह्मणः । पते । स्पार्हा । वसु । मनुष्या ।
आ । ददीमहि । याः । नः । दूरे । तळितः । याः । अरातयः । अभि ।
सन्ति । जम्भय । ताः । अनप्नसः ॥ ९ ॥

हेब्रह्मणस्पते सुवृधासुष्ठुवर्धयित्रा त्वयाहेतुनावयं स्पार्हास्पृहणीयानिवसुधनानिमनुष्या सुपांसुलुगितिचतुर्थीबहुवचनस्याकारः मनुष्येभ्योदातृभ्यः आददीमहि गृह्णीमहि आङोदोना-स्यविहरणेइत्यात्मनेपदम् दूरेदूरदेशेयाअरातयः याश्चतळितोन्तिकेअरातयः नोस्मानभिसन्ति अभिभवन्ति अनप्नसः कर्महीनाद् ताः अरातीः तान्शत्रून्जंभय नाशय अभिनाशनेचुरादिः अत्रनिरुक्तम्—त्वयावयंसुवर्धयित्राब्रह्मणस्पतेस्पृहणीयानिवसूनिमनुष्येभ्यआददीमहियाश्चनो-दूरेतळितोयाश्चान्तिकेरातयोदानकर्माणोवादानप्रज्ञावाजंभयताअनप्नसोप्सइतिरूपनामेति ॥ ९ ॥

९. ब्रह्मणस्पति, तुम्हारे द्वारा वर्द्धित होने पर मनुष्यों के पास से हम स्पृहणीय धन प्राप्त करें। दूर या पास हमारे जो शत्रु हमें पराजित करते हैं, उन यज्ञहीन शत्रुओं को विनष्ट करो।

अथदशमी—

त्वयावयमुत्तमंधीमहेवयोबृहस्पतेपप्रिणासस्निनायुजा ।
मानोदुःशंसोअभिदिप्सुरीशतप्रसुशंसामतिभिस्तारिषीमहि ॥१०॥२०॥

त्वया । वयम् । उत्ऽतमम् । धीमहे । वयः । बृहस्पते । पप्रिणा ।
सस्निना । युजा । मा । नः । दुःऽशंसः । अभिऽदिप्सुः । ईशत ।
प्र । सुऽशंसाः । मतिऽभिः । तारिषीमहि ॥ १० ॥ २० ॥

हेबृहस्पते पप्रिणा पृपालनपूरणयोः आदृगमहनेतिकिन्प्रत्ययः छान्दसोयणादेशः कामा-नांपूरकेण सस्निनाशुद्धेनयुजासहायेनत्वयाहेतुनाउत्तमंवयोहविर्लक्षणमन्नंवयंधीमहे धारयामः धीधारणे दैवादिकः दुःशंसःदुःशंसनीयः अभिदिप्सुः अभिदंभितुंअभिभवितुमिच्छुः पुरुषः नो-

१ नि० ३. ११.।

स्माकंमाईशत्व मा ईशिष्ट ईश्वरोमाभवतु ईशऐश्वर्येलेटचडागमः वयंमविभिः स्तोत्रैः सुशंसाः शोभनशंसनोपेताः सन्तः प्रतारिषीमहि प्रकर्षेणवर्धेमहि ॥ १० ॥

१०. बृहस्पति, तुम मनोरथ के पूरयिता और पवित्र हो। तुम्हारी सहायता पाकर उत्कृष्ट अन्न प्राप्त करेंगे। जो दुष्ट हमें पराजित करना चाहता है, वह हमारा अधिपति न हो। हम उत्कृष्ट स्तुति-द्वारा पुण्यवान् होकर उन्नति करें।

अनानुदोवृषभोजग्मिराहवंनिष्टप्ताशत्रुंपृतनासुसासहिः ।
असिसत्यऋणयाब्रह्मणस्पतउग्रस्यचिद्दमितावीळुहर्षिणः ॥११॥

अनुनुऽदः । वृषभः । जग्मिः । आऽहवम् । निःऽतप्ता । शत्रुम् । पृतनासु । ससहिः । असि । सत्यः । ऋणऽयाः । ब्रह्मणः । पते । उग्रस्य । चित् । दमिता । वीळुऽहर्षिणः ॥ ११ ॥

हेमसणस्पते अनानुदः अनुपश्चाद्ददातीत्यनुदः सयस्यनास्तीत्यननुदः दातन्तरशून्यइत्यर्थः अथवावृषभः कामानांवर्षिताआहवंआहूयन्तेत्रेतिआहवोयुद्धं आङियुद्धइतिअप्रत्ययः संप्रसारणंच तद्युद्धंजग्मिःगन्ता आहगमहनेतिकिन्प्रत्ययः लिङ्वद्भावाद्द्वित्वमित्यभ्यासलोपप्रतिषेधः शत्रुंशातयितारं निष्टप्तानितरांतस्यतापकः तृन्नन्तत्वात्षष्ठीप्रतिषेधः निसस्तपतावनासेवनइतिषत्वम् तादौचनितीतिगतेःस्वरः पृतनासुसङ्ग्रामेषुसासहिः शत्रूणामभिभविता एतादृशस्त्वं सत्यः सत्यपराक्रमः सत्यप्रज्ञोवासि ऋणयाः ऋणस्ययापयितासि पुमिश्रणामिश्रणयोः ण्यन्तस्यक्विपिणिलोपेलोपोव्योर्वलीतिवलोपः किञ्च उग्रस्यचित् ओजस्विनोपि दमिताउपशमयितावीळु हर्षिणः दृढहर्षस्यकामुकस्यनास्तिकस्यदमयितासि ॥ ११ ॥

११. ब्रह्मणस्पति, तुम्हारे दान की उपमा नहीं है। तुम अभीष्ट-वर्षी हो। युद्ध में जाकर तुम शत्रुओं को सन्ताप देते और उन्हें विनष्ट करते हो। तुम्हारा पराक्रम सत्य है। तुम ऋण का परिशोध करते हो। तुम उग्र हो और मदोन्मत्त व्यक्तियों का दमन करते हो।

अदेवेनमनसायोरिषण्यतिशासामुग्रोमन्यमानोजिघांसति ।
बृहस्पतेमाप्रणक्तस्यनोवधोनिकर्ममन्युंदुरेवस्यशर्धतः ॥ १२ ॥

अदेवेन । मनसा । यः । रिषण्यति । शासाम् । उग्रः । मन्यमानः । जिघांसति । बृहस्पते । मा । प्रणक् । तस्य । नः । वधः । नि । कर्म । मन्युम् । दुःऽएवस्य । शर्धतः ॥ १२ ॥

यःपुमान् अदेवेनदेवानमन्यमानेन यद्वाआसुरवृत्तिविशिष्टेनमनसास्मान् रिषण्यति हिनस्ति दुरस्युर्दविणस्युर्वृषण्यतिरिषण्यतीतिनिपातितः यश्चोग्रः पापचित्तः मन्यमानः आत्मानं बहुमन्यमानः पुमानशासां उक्थस्यशंसितारं यद्वा अस्माकमाशंसांशासितृणां उग्र इतिवायोजनीयं अस्मान् जिघांसतिहन्तुमिच्छति इन्तेःसनिअज्झनगमांसनीतिदीर्घः हेबृहस्पते तस्यवधः वध्यतेनेनेतिवधआयुधं नोस्मान् माप्रणक् मासंपर्कयतु पृचीसंपर्के श्नमविकरणी व्यत्ययेनश्नमागमः चादिलोपेइविनिनिपातः व्यत्ययेनाद्युदात्तः किञ्च दुरेवस्यदुष्टगमनस्यशर्धवोनलवतः यद्वा दुष्टाभिसन्धेःवेगंकुर्वतः तस्यमन्युं क्रोधंज्ञानंवानिकर्म त्वत्प्रसादाच्चिराकुर्मच ॥ १२ ॥

१२- जो व्यक्ति देवशून्य मन से हमारी हिंसा करता है और जो उग्र आत्माभिमानी हमारा वध करने की इच्छा करता है, हे बृहस्पति, उसका आयुध हमें न छू सके। हम वैसे बलवान् और दुष्ट शत्रु का क्रोध नाश करने में समर्थ हों।

भरेषुहव्योनमसोपसद्योगन्तावाजेषुसनिताधनंधनम् ।
विश्वाइदर्योअभिदिप्स्वोमृधोबृहस्पतिर्विववर्हारथाँइव ॥१३॥

भरेषु । हव्यः । नमसा । उपऽसद्यः । गन्ता । वाजेषु । सनिता ।
धनम्ऽधनम् । विश्वाः । इत् । अर्यः । अभिऽदिप्स्वः । मृधः ।
बृहस्पतिः । वि । ववर्ह । रथान्ऽइव ॥ १३ ॥

सबृहस्पतिः भरेषुसङ्ग्रामेषुहव्यः योद्धृभिःस्वरक्षणार्थमाह्वातव्यः नमसोपसद्यः सर्वैर्नमसोपसदनीयः किञ्च वाजेषुगन्तासंग्रामेषुरक्षार्थंगमनशीलः तथाधनंधनंसनितासंभक्तादाता तृन्नन्तत्वात्षष्ठीप्रतिषेधः तथाअर्यः स्वामीबृहस्पतिः अभिदिप्स्वः अभिभवनेच्छावतीः विश्वाइव सर्वांएवमृधः हिंसकाः सेनारथानिवयुद्धेवेगेनपरकीयान् रथानिवविववर्ह विशेषेण शिथिलीचकार यद्वा इवशब्दश्चार्थे रथांश्चविववर्ह उद्यर्थेलिट् ॥ १३ ॥

१३- युद्ध-काल में बृहस्पति आह्वान-योग्य और नमस्कार-पूर्वक उपासना-योग्य हैं। वे युद्ध में जाते हैं। सब प्रकार का धन देते हैं। सबके स्वामी बृहस्पति विजिगीषावाली सारी हिंसक सेनाओं को रथ की तरह, निहत और विध्वस्त करते हैं।

तेजिष्ठयातपनीरक्षसस्तपयेत्वानिदेदधिरेदृष्टवीर्यम् ।
आविस्तत्कृष्वयदसत्तउक्थ्यंबृहस्पतेविपरिरापोअर्दय ॥ १४ ॥

तेजिष्ठया । तपनी । रक्षसः । तप । ये । त्वा । निदे । दधिरे ।
दृष्टऽवीर्यम् । आविः । तत् । कृष्व । यत् । असत् । ते । उक्थ्यम् ।
बृहस्पते । वि । परिऽरपः । अर्दय ॥ १४ ॥

हेबृहस्पते तेजिष्ठयातिशयेनतीक्ष्णया तपनीतापकारिण्याहेत्यारक्षसोराक्षसांस्तप ताप-य येराक्षसाः दृष्टवीर्यंयुद्धेषुदृष्टपराक्रमं त्वात्वांनिदेनिन्दायाविषयंदधिरे कृतवन्तः तान्तापये-तिसम्बन्धः तेतवउक्थ्यंसर्वैःप्रशंसनीयंयद्वीर्यमसत्पूर्वमासीत् तदमुनाआविष्कृष्व प्रकटीकुरु तेनचवीर्येणपरिरपः परितोरपतोनिन्दकानसुरान् व्यर्दय विशेषेणबाधस्व ॥ १४ ॥

१४. बृहस्पति, अतीव तीक्ष्ण और सन्तापक हेति आयुध से राक्षसों को सन्तप्त करो। इन्हीं राक्षसों ने, तुम्हारे पराक्रम के प्रमूत होने पर भी, तुम्हारी निन्दा की थी। पूर्वकाल में तुम्हारा जो प्रशंस-नीय वीर्य था, इस समय उसका आविष्कार करो और उसके द्वारा निन्दकों का विनाश करो।

बार्हस्पत्येपशौपशुहविषोनुवाक्या प्रदानानामितिखण्डेसूत्रितम्—बृहस्पतेअतियदर्यो-अर्हात्तस्त्वियाउपवाचःसचन्तइति एषैवाश्विनशस्त्रेपरिधानीया सूत्रितञ्च—बृहस्पतेअतिय-दर्योअर्हादितिपरिधानीयेति ।

बृहस्पतेअतियदर्योअर्हाद्द्युमद्विभातिक्रतुमज्जनेषु ।
यद्दीदयच्छवसऋतप्रजाततदस्मासुद्रविणंधेहिचित्रम् ॥ १५ ॥ ३१ ॥

बृहस्पते । अति । यत् । अर्यः । अर्हात् । द्युऽमत् । विऽभाति ।
क्रतुऽमत् । जनेषु । यत् । दीदयत् । शवसा । ऋतऽप्रजात । तत् ।
अस्मासु । द्रविणम् । धेहि । चित्रम् ॥ १५ ॥ ३१ ॥

ऋतप्रजात सत्येनोत्पन्नहेबृहस्पते अर्यःश्रेष्ठोब्राह्मणः सर्वान्कामानतिअतीत्ययद्ब्रह्मवर्चसं तेजः अर्हात्पूजयेत् अर्हपूजायां लेट्याडागमः जनेषुब्राह्मणेषुद्युमत् दीप्तियुक्तंक्रतुमत् ज्ञानो-पेतंयद्ब्रह्मवर्चसंविभाति विशेषेणदीप्यते यच्चशवसाबलेनस्वाश्रयंजनंदीदयत् दीदयतिर्दीप्तिक-र्मा दीपयति चित्रंचायनीयंब्रह्मवर्चसरूपंद्रविणंअस्मासुधेहिनिधेहि यद्वा अर्यउदारोपि त्वया-दत्तंधनंअतीवार्हात् अहधीत यच्चत्वद्दत्तंधनंजनेषुतवस्तोत्रंकुर्वाणेषुदीप्तियुक्तंकर्मसाधनंचविभा-ति यच्चधनं शवसाबलादिसम्पत्त्यादीदयत् स्वाश्रयंदीपयति तादृशं धनमस्मासुधेहि तथाच ब्राह्मणम्—बृहस्पतेअतियदर्योअर्हादित्येतयापरिदध्यात्तेजस्कामोब्रह्मवर्चसकामोतीववान्यान्-

स्यवर्चसमर्हंतियुमदितियुमदिवचैमस्यवर्चसंविभातीतिवीवचैमस्यवर्चसंभातियदीदयच्छवसऋतप्रजातेतिदीदायेसवैनस्यवर्चसंतदस्मासुद्रविणंधेहिचित्रमितिचित्रमिवचैमस्यवर्चसंमस्यवर्चसीनस्यशसीभवतीति ॥ १५ ॥

१५. यज्ञजात बृहस्पति, जिस धन की आर्य लोग पूजा करते हैं, जो दीप्ति और यज्ञवाला धन लोगों में शोभा पाता है, जो धन अपने तेज से दीप्तिवाला है; वही विचित्र धन या ब्रह्मचर्य तेज हमें दो।

॥ इतिद्वितीयस्यषष्ठेएकत्रिंशोवर्गः ॥ ३१ ॥

अथषोडशी—

मानः॑स्ते॒नेभ्यो॒ये अ॒भिद्रु॒हस्प॒देनि॑रा॒मिणो॑रि॒पवो॒ऽन्नेषु जागृ॒धुः ।
आदे॒वाना॒मोह॑ते॒विव्रयो॑हृ॒दिबृह॑स्पते॒नपरः॒साम्नो॑विदुः ॥ १६ ॥

मा । नः॒ । स्ते॒नेभ्यः॑ । ये । अ॒भि । द्रु॒हः । प॒दे । नि॒रा॒मिणः॑ ।
रि॒पवः॑ । अन्ने॑षु । जा॒गृ॒धुः । आ । दे॒वाना॑म् । ओह॑ते । वि । व्रयः॑ ।
हृ॒दि । बृह॑स्पते । न । प॒रः । साम्नः॑ । वि॒दुः ॥ १६ ॥

हेबृहस्पते नोस्मान्स्तेनेभ्यः स्यानमस्तियेषुइतिस्तेनाश्चौराः तेभ्योमादाः सान्दर्शयति येचौराद्रुहः प्राणद्रोहस्यपदेस्थानेनिरामिणः नितरांरमणशीलाः रिपवः हिंसकाःसन्तः अन्नेषुपरकीयेषु अभिजागृधुः अभिकांक्षन्ति गृधुअभिकांक्षायां लिटिरूपं येचदेवानांविव्रयः विविशेषेणवर्जनं व्रीव्लीइतिधातूवर्जनेवर्तते यएवंविद्वान्दक्षिणांप्रतिगृह्णातितेनैवदक्षिणाव्लीनावीतिएकस्यवर्जनार्थेदृष्टत्वादपरस्यापिवर्जनार्थत्वम् तदहृदिस्वकीयेहृदयेआओहतेआवहन्ति देवानांयागान्स्तुतींश्चनकरवामेतिमन्यन्तइत्यर्थः तेभ्योस्मान्मादाइतिसमन्वयः येपुमांसः साम्नः साममयात्त्वत्तः परः परस्तादन्यदुत्कृष्टंसामयद्रक्षोघ्नं सामवैरक्षोहमितिश्रुतेः । नविदुर्नजानन्ति किन्तु सर्वसाधकंसामत्वामेवविदुस्तेस्मान्स्तेनेभ्योमादाः ॥ १६ ॥

१६. बृहस्पति, जो चोर द्रोह करने में प्रसन्न होते हैं, जो शत्रु हैं, जो दूसरे का धन चाहते हैं, जो अपने मन से सर्वांशतः देवों का बहिष्कार करने की इच्छा करते हैं और जो राक्षसनाशक साम-स्तुति नहीं जानते, उनके हाथ में हमें नहीं देना।

विश्वे॑भ्यो॒हित्वा॒भुव॑नेभ्य॒स्परि॒त्वष्टाज॑न॒त्साम्नः॑साम्नः॒कविः॑ ।
सऋ॑ण॒चिदृ॑ण॒याब्रह्म॑ण॒स्पति॑र्द्रु॒होह॒न्तामह॒ऋ॒तस्य॑ध॒र्तरि॑ ॥ १७ ॥

---

१ ऐ० ब्रा० ४. ११. । २ तै० सं० ६. ६. ३. ।

विश्वेभ्यः । हि । त्वा । भुवनेभ्यः । परि ।
त्वष्टा । अजनत् । साम्नःऽसाम्नः । कविः ।
सः । ऋणऽचित् । ऋणऽयाः । ब्रह्मणः । पतिः । द्रुहः । हन्ता ।
महः । ऋतस्य । धर्तरि ॥ १७ ॥

हे ब्रह्मणस्पते त्वष्टा प्रजापतिः विश्वेभ्यो भुवनेभ्यः परि सर्वेभ्यो भूतजातेभ्यः उत्कृष्टं त्वा त्वां अजनद्धि अजीजनत्खलु ततस्त्वं साम्नःसाम्नः सर्वस्यापि साम्नः कविः कुशब्दे अचइरिति इप्रत्ययः उच्चारयिता कर्तासि यद्वा कविः क्रान्तदर्शीत्यर्थः साम्नःसाम्नः सर्वस्यापि साम्नः सारेण त्वामजीजनत् किञ्च स ब्रह्मणस्पतिः महो महतः ऋतस्य यज्ञस्य धर्तरि धारके यजमाने ऋणचित् स्तोतृकामम् ऋणमिव चिनोतीति ऋणचित् किञ्च ऋणयाः पापरूपस्य ऋणस्य यावयिता पृथक्कर्ता च द्रुहः कर्मणो द्रोग्धुरसुरस्य हन्ता भवेति ॥ १७ ॥

१७. बृहस्पति, त्वष्टा ने तुम्हें सर्वश्रेष्ठ उत्पन्न किया है; इसलिए तुम सारे सामों के उच्चारण-कर्ता हो। यज्ञ आरम्भ करने पर ब्रह्मणस्पति उसका सारा ऋण स्वीकार करते और ऋण का परिशोध करते हैं। वे द्रोहकारी का विनाश करते हैं।

तव॑ श्रि॒ये व्य॑जिहीत॒ पर्व॑तो॒ गवां॑ गो॒त्रमु॒दसृ॑जो॒ यद॑ङ्गिरः ।
इन्द्रे॑ण यु॒जा तम॑सा॒ परी॑वृतं॒ बृह॑स्पते॒ निर॒पामौ॑ब्जो अर्ण॒वम् ॥ १८ ॥

तव॑ । श्रि॒ये । वि । अ॒जि॒ही॒त॒ । पर्व॑तः । गवा॑म् । गो॒त्रम् ।
उ॒त्ऽअसृ॑जः । यत् । अ॒ङ्गि॒रः॒ । इन्द्रे॑ण । यु॒जा । तम॑सा । परि॑ऽवृतम् ।
बृह॑स्पते । निः । अ॒पाम् । औ॒ब्जः॒ । अ॒र्ण॒वम् ॥ १८ ॥

अङ्गिरः आङ्गिरस हे बृहस्पते गवामाधारको बलेनाधिष्ठितः पर्वतः तव श्रिये आश्रयणार्थं व्यजिहीत विवृतद्वारतामगच्छत् ततस्त्वं यद्यदा गोत्रं इनिवकटच्चेति समूहार्थे त्रप्रत्ययः गवां समूहमुदसृजो निरगमयः तदा इन्द्रेण युजा सहायेन युक्तस्त्वं तमसा वृत्रासुरेण परीवृतं परित आक्रान्तं अपामर्णवं स्थानभूतं मेघं निरौब्जः नितरामधोमुखमकार्षीः ॥ १८ ॥

१८. अङ्गिरोवंशीय बृहस्पति, पर्वतों ने गायों को छिपाया था। तुम्हारी सम्पद् के लिए जिस समय वह उद्घाटित हुआ और तुमने गायों को बाहर किया, उस समय इन्द्र को सहायक पाकर तुमने वृत्र-द्वारा आक्रान्त जलाधारभूत जल-राशि को नीचे किया था।

ब्रह्म॑णस्पते॒ त्वम॒स्य य॒न्ता सू॒क्तस्य॑ बोधि॒ तन॑यं च जिन्व ।
विश्वं॒ तद्भ॒द्रं यदव॑न्ति दे॒वा बृ॒हद्व॑देम वि॒दथे॑ सु॒वीराः॑ ॥ १९ ॥ २२ ॥

ब्रह्मणः। पते। त्वम्। अस्य। यन्ता। सुऽउक्तस्य। बोधि।
तनयम्। च। जिन्व। विश्वम्। तत्। भद्रम्। यत्। अवन्ति।
देवाः। बृहत्। वदेम। विदथे। सुऽवीराः॥ १९॥ ३२॥

हेब्रह्मणस्पते ब्रह्मणांस्तोत्राणामधिपते अस्यजगतोयन्तानियामकस्त्वं सूक्तस्यअस्मदीय-मिदं ब्राह्मणस्पत्यंसूक्तंबोधि बुध्यस्व त्वंतनयंपुत्रपौत्रादिलक्षणंसन्तानंचजिन्व जिविःप्रीणनार्थः लोटिरूपम् प्रीणय भवाद्दशादेवायदवन्तिरक्षन्ति तत्तादृशंविश्वंसर्वंभद्रंकल्याणंभवति अतोवयं विदथेस्मिन् यज्ञेसुवीराः शोभनपुत्रपौत्राःसन्तः बृहत्प्रभूतमिदंस्तोत्रंवदेमब्रूयाम॥ १९॥

१९. ब्रह्मणस्पति, तुम इस संसार के नियामक हो। इस सूक्त को जानो। हमारी सन्ततियों को प्रसन्न करो। देवता लोग जिसकी रक्षा करते हैं, वह भली भाँति कल्याणवाहक है। हम पुत्र और पौत्रवाले होकर इस यज्ञ में प्रभूत स्तुति करेंगे।

॥ इतिद्वितीयस्यषष्ठेद्वात्रिंशोवर्गः॥ ३२॥

वेदार्थस्यप्रकाशेनतमोहार्दंनिवारयन्। पुमर्थांश्चतुरोदेयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः॥ १॥

इतिश्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरन्धरेणसा-यणाचार्येणविरचिते माधवीयेवेदार्थप्रकाशेऋक्संहिताभाष्येद्वितीयाष्टकेषष्ठोध्यायः॥ ६॥

॥ श्रीगणेशायनमः ॥

यस्यनिःश्वसितंवेदायोवेदेभ्योऽखिलंजगत् ॥ निर्ममेतमहंवन्देविद्यातीर्थंमहेश्वरम् ॥ १ ॥

अथर्ष्यादिच्छन्दोदेवताविनियोगपुरःसरंतमो व्याख्यायते गार्त्समदस्यद्वितीयमण्डलस्य तृतीयेऽनुवाकेदशसूक्तानि तत्रैकंसूक्तं व्याख्यातम् सेमामितिषोळशर्चंद्वितीयंसूक्तम् अत्रानुक्रम्यते—सेमांषोळशान्त्यात्रिष्टुब्द्वादशीचैन्द्रीचेति मण्डलद्रष्टागृत्समदऋषिः द्वादशीषोडश्यौत्रिष्टुभौ शिष्टाश्चतुर्दशजगत्यः ब्राह्मणस्पत्यंहेत्युक्तत्वात् पुत्रादिपरिभाषयाऽऽद्यमादीनित्रीणिसूक्तानिब्रा- ह्मणस्पत्यानि अस्यसूक्तस्यद्वादश्याऐन्द्रीन्द्रदेवत्या चशब्दात् ब्राह्मणस्पत्याच सामान्यविनि- योगःपूर्वमेवोक्तः विशेषस्तुलिङ्गादवगन्तव्यः ।

ॐ सेमाम॑विड्ढि॒ प्रभृ॑तिं॒ य ईशि॑षे॒ऽया वि॑धेम॒ नव॑या म॒हा गि॒रा ।
यथा॑ नो मी॒ढ्वान्त्स्तव॑ते॒ सखा॒ तव॒ बृह॑स्पते॒ सीष॑धः॒ सोत नो॑ म॒तिम् ॥ १ ॥

सः । इ॒माम् । अ॒वि॒ड्ढि॒ । प्रऽभृ॑तिम् । यः । ईशि॑षे । अ॒या ।
वि॒धे॒म॒ । नव॑या । म॒हा । गि॒रा । यथा॑ । नः॒ । मी॒ढ्वान् । स्तव॑ते ।
सखा॑ । तव॑ । बृह॑स्पते । सीष॑धः । सः । उ॒त । नः॒ । म॒तिम् ॥ १ ॥

हेबृहस्पते यस्त्वंईशिषेसर्वस्यजगतईश्वरोभवसि सत्वंइमामस्मदीयांप्रभृतिंप्रकर्षेणभृतां स्तु- तिंअविड्ढिप्राप्नुहि अवतेःप्राप्त्यर्थस्यलोटयेतद्रूपम् वयंचत्वांअयाअनयाछान्दसोवर्णलोपः न- वयानूतनयामत्प्रथमयामहामहत्यागिरावेदरूपयास्तुतिलक्षणयावाचाविधेमपरिचरेम विधतिःप- रिचरणकर्मा उतअपिचनोऽस्माकं मध्येमीढ्वान्सेकास्तुतेर्वर्षिता कर्तेतिघातव तवसखामित्रभूतः सन् यथायेनप्रकारेणयत्कामनयास्तवतेत्वांस्तौति हेबृहस्पते बृहतोब्रह्मणोमन्त्रस्यस्वामिन् सत्वं नोऽस्माकंमतिं तदभिमतंफलंसीषधः साधय छान्दसेलुङिणिजन्तस्यरूपम् ॥ १ ॥

१. ब्रह्मणस्पति, तुम सारे संसार के स्वामी हो। हमारे द्वारा भली भाँति की गई स्तुति को ग्रहण करो। हम तुम्हारी, इस नवीन और बृहत् स्तुति के द्वारा, सेवा करते हैं। हमें अभिमत फल प्रदान करो; क्योंकि, बृहस्पति, हम तुम्हारे बन्धु हैं। हमारा स्तोता तुम्हारी स्तुति करता है।

अथद्वितीया

योनन्त्वान्यनमन्न्योजसोतादर्दर्मन्युनाशम्बराणिवि ।
प्राच्यावयदच्युताब्रह्मणस्पतिराचाविशद्वसुमन्तंविपर्वतम् ॥ २॥

यः । नन्त्वानि । अनमत् । नि । ओजसा । उत । अदर्दः । मन्युना ।
शम्बराणि । वि । प्र । अच्यवयत् । अच्युता । ब्रह्मणः । पतिः ।
आ । च । अविशत् । वसुऽमन्तम् । वि । पर्वतम् ॥ २ ॥

योब्रह्मणस्पतिः नन्त्वानि नमनीयानिराक्षसादीनिओजसाबलेनन्यनमत् नितरामनमयत् प्रह्वीभूतान्यकरोत् उतअपिच सब्रह्मणस्पतिर्मन्युना मन्युनाक्रोधेनवा मन्युर्मन्यतेर्दीप्तिकर्मणःक्रोधकर्मणोवधकर्मणोवेतियास्कः । शंबराणि मेघनामैतत् मेघान्व्यदर्दः दर्दणार्थंविदारितवान् दृविदारणेइत्यस्माद्यङ्लुगन्ताल्लङ्येतद्रूपम् तदनन्तरंअच्युताअच्युतानिनैश्चल्येनमेघेषुस्थितान्युदकानि प्राच्यावयत् प्रकर्षेणागमयत् मेघान्निरगमयदित्यर्थः तथावसुमन्तंगोरूपधनवन्तं पर्वतंबलनामासुरेणबिलद्वारेपिधानार्थंनिहितं शिलोच्चयंआचआभिमुख्येनचेद् चशब्दश्चेदर्थः समुच्चयार्थत्वेतुचवायोगेप्रथमेतिपूर्वस्याच्यावयदित्यस्याप्युदात्तत्वंस्यात् अस्यचसर्वानुदात्तत्वं चेदर्थेतु निपातैर्यद्यदिहन्तेतिनिघातप्रतिषेधःसिध्यति व्यविशत् विशेषेणप्रविशति तदानींतद्गोरूपंधनं प्राप्नोदित्यर्थः ॥ २ ॥

२. बृहस्पति, अपनी सामर्थ्य से, तुमने तिरस्करणीयों का तिरस्कार किया था, क्रोध-परवश होकर शम्बर को विदीर्ण किया था, निश्चल जल को चालित किया था और गोधनपूर्ण पर्वत में प्रवेश किया था।

अथतृतीया—

तद्देवानांदेवतमायकर्त्वमश्रथ्नन्दृळ्हाव्रदन्तवीळिता ।
उद्गाआजदभिनद्ब्रह्मणावलमगूहत्तमोव्यचक्षयत्स्वः ॥ ३ ॥

तत् । देवानाम् । देवऽतमाय । कर्त्वम् । अश्रथ्नन् । दृळ्हा ।
अव्रदन्त । वीळिता । उत् । गाः । आजत् । अभिनत् । ब्रह्मणा ।
वलम् । अगूहत् । तमः । वि । अचक्षयत् । स्वः ॥ ३ ॥

१ नि० १०. २९.।

देवानामिन्द्रादीनां मध्ये देवतमाय अतिशयेन दानादिगुणयुक्ताय षष्ठ्यर्थे चतुर्थी देवतमस्य ब्रह्मणस्पतेस्तत्कर्तृकं कर्तव्यं कर्म किं पुनस्तदिति चेदुच्यते—दृह्ळा दृढानि पर्वतादीनि अश्रथन् श्रंथ विमोचनप्रतिहर्षणयोः अस्य बलेन श्रथितानि शिथिलितान्यभूवन् तथा वीळिता वीळितानि संस्तम्भितानि दृढीकृतानि वृक्षादीनि वीळयतिश्च व्रीडयतिश्च संस्तम्भकर्माणाविति यास्कः। अव्रदन्त मृ-दून्यभवन् व्रदतिर्मृदूभावकर्मा अपि च स ब्रह्मणस्पतिः बलेनापस्ता गाः उदाजत् अज गतिक्षेपणयोः देवान्प्रत्युदगमयत् तथा ब्रह्मणा आत्मीयेन मन्त्रेण बलं सर्वस्यावरकमसुरं अभिनत् मन्त्रसामर्थ्येनाभै-त्सीत् तदनन्तरं बलेनोत्पादितं तमः ध्वान्तं अगूहत् गुहू संवरणे गूढमदृश्यमकरोत् तदनन्तरं स्वरा-दित्यं व्यचक्षयत् तमसो निराकरणेन तत्स्थमदर्शयत् चष्टिः पश्यतिकर्मा ॥ ३ ॥

३. देव-श्रेष्ठ देव बृहस्पति के कार्य से सुदृढ़ पर्वत शिथिल हुआ था और स्थिर वृक्ष भग्न हुआ था। उन्होंने गायों का उद्धार किया था। मंत्र द्वारा बलासुर को भिन्न किया था। अन्धकार को अदृश्य किया था। आदित्य को प्रकट किया था।

अश्मास्यमवतं ब्रह्मणस्पतिर्मधुधारमभि यमोजसातृणत्।
तमेव विश्वे पपिरे स्वर्दृशो बहु साकं सिसिचुरुत्समुद्रिणम्॥ ४ ॥

अश्मऽआस्यम्। अवतम्। ब्रह्मणः। पतिः। मधुऽधारम्। अभि। यम्। ओजसा। अतृणत्। तम्। एव। विश्वे। पपिरे। स्वःऽदृशः। बहु। साकम्। सिसिचुः। उत्सम्। उद्रिणम्॥ ४ ॥

ब्रह्मणस्पतिः ब्रह्मणो मन्त्रस्य पतिः पालयिता देवः अश्मास्यं अश्मवद्दृढतरास्यम् यास्क-स्त्वाह—अशनवन्तमास्यन्दनवन्तमिति[1]। व्यापनवन्तम् आसेचनवन्तमिति तस्यार्थः मधुधारं मधुर्मदयित्री उदकधारा यस्य तादृशम् अवतं अवस्ताच्चरं विस्तृतं यं मेघं ओजसा बलेन अभ्यतृणत् उतृदिर् हिंसानादरयोः अहिंसीत् वर्षणार्थमवधीदित्यर्थः तमेव मेघं विश्वे सर्वे स्वर्दृशः स्वरादित्यः तस्य संबन्धिनो द्रष्टारो रश्मयः पपिरे घर्मकाले पिबन्ति मेघेन धृतस्योदकस्य पानात् मेघमेव पिबन्तीत्यु-च्यते ते च रश्मयो वर्षासु उत्सं उत्सेचनवन्तं उद्रिणं उदकवन्तं मेघं साकं सह युगपदेव बहु सिसिचुः घर्मकाले पीतं पयोऽपि बहुतरं सहस्रगुणितं सिञ्चन्तीत्यर्थः ॥ ४ ॥

४. बृहस्पति ने पत्थर की तरह दृढ़ मुखवाले, मधुर जल से पूर्ण और निम्न अवनत जिस मेघ का, बल-प्रयोग द्वारा, वध किया था, उसका आदित्य-किरणों ने जलपान किया था और उन्होंने ही जलधारा-मय वृष्टि का सिंचन किया था।

सना ता का चिद्भुवना भवीत्वा माद्भिः शरद्भिर्दुरो वरन्त वः।
अयतन्ता चरतो अन्यदन्यदिद्या चकार वयुना ब्रह्मणस्पतिः ॥५॥१॥

---

1 नि० ५. १६। 2 नि० १०. १३।

सना । ता । का । चित् । भुवना । भवीत्वा । मात्ऽभिः ।
शरत्ऽभिः । दुरः । वरन्त । वः । अयतन्ता । चरतः । अन्यत्ऽअन्यत् ।
इत् । या । चकार । वयुना । ब्रह्मणः । पतिः ॥ ५ ॥ १ ॥

हेऋत्विग्यजमानाः वोयुष्मदर्थंसना सनातनानि ता तानिकाचित् कानिचित् ब्रह्मणस्पतेः प्रज्ञानानि भुवनाभुवनानां सुपांसुलुगितिषष्ठ्यालुक् भुवनानामुदकानां भवीत्वा भाव्यानां दुरोद्वाराणिमाद्भिः मासैः पद्दन्नित्यादिनामासशब्दस्यमासादेशः स्ववस्मासोपसंख्यानमिष्यते इतिवत्त्वम् शरद्भिः संवत्सरैश्चवरंत विवृण्वन्ति तत्कालेवर्षणार्थंमेघद्वाराण्युद्घाटयन्तीत्यर्थः कानिपुनस्तानि ब्रह्मणस्पतिर्यानि वयुना ज्ञाननामैतत् ज्ञानानिमन्त्रविषयाणिचकार कृतवान् तदनन्तरं अयतन्ता अयतमानौ अप्रयत्नौ उभौलोकौद्यौश्च पृथिवीच अन्यदन्यदिव अन्यदन्यदेवपृथिवीवृष्टिजलं दिव्यमुदकंद्यौः उदककार्यं हविर्लक्षणं पार्थिवमन्नं एवं परस्परव्यतिहारेणचरतोभुङ्क्ते चरगतिभक्षणयोः ॥ ५ ॥

५. ऋत्विको, तुम्हारे ही लिए बृहस्पति के सनातन और विचित्र प्रज्ञान ने महीने-महीने और साल-साल होनेवाली वर्षा का द्वार उद्घाटित किया था। बृहस्पति ने ऐसे प्रज्ञानों को मंत्र-विषयक किया था। चेष्टा करके द्यावा-पृथिवी परस्पर सुख बढ़ाती हैं।

अभिनक्षन्तोअभियेतमानशुर्निधिंपणीनांपरमंगुहाहितम् ।
तेविद्वांसःप्रतिचक्ष्यानृतापुनर्यतउआयन्तदुदीयुराविशम् ॥ ६ ॥
अभिऽनक्षन्तः । अभि । ये । तम् । आनशुः । निऽधिम् । पणीनाम् ।
परमम् । गुहा । हितम् । ते । विद्वांसः । प्रतिऽचक्ष्य । अनृता । पुनः ।
यतः । ऊँ इति । आयन् । तत् । उत् । ईयुः । आऽविशम् ॥ ६ ॥

गोसमूहेपणिभिरसुरैरपहृतेसति पणीनांस्थानं सरमाख्ययादेवशुन्याज्ञात्वा ब्रह्मणस्पतिनासहिताअङ्गिरसस्स्वकीयस्थानंप्राप्य गोसमूहं पणिभिर्निर्मितांमायांचदृष्ट्वा असुरनिवासस्थानं स्वहस्तोद्धृतेनाग्निनादग्ध्वा प्रत्यागच्छन् तदेतदृचेनोच्यते अभिनक्षन्तः अभितोगच्छन्तोयेअङ्गिरसः तंनिधिंगोसमूहरूपं निधानं धनं परममुत्कृष्टं पणीनां तृतीयार्थेषष्ठी पणिभिः गुहागुहायां हितंनिहितं स्थापितं आनशुः अभिलक्ष्यानशिरे प्रापवन्तः विद्वांसोमेधाविनोऽङ्गिरसः अनृताअनृतानिअसुरैः कृतमायाः प्रतिचक्ष्यदृष्ट्वा आविशं आवेष्टुंप्रवेष्टुंयतउयतश्च स्थानादायन् अभ्यागमन् तत्स्थानं पुनरुदीयुः उदगच्छन् उत्कर्षेणप्राप्ताः ॥ ६ ॥

६. जिन अङ्गिरा लोगों ने, चारों ओर खोजते हुए, पणियों के दुर्ग में छिपाये हुए परमधन को प्राप्त किया था। माया का दर्शन करके वे जिस स्थान से गये थे, फिर वहीं गये।

ऋतावानःप्रतिचक्ष्यानृतापुनरातआतस्थुःकवयोमहस्पथः ।
तेबाहुभ्यांधमितमग्निमश्मनिनकिःषोअस्त्यरणोजहुर्हितम् ॥७॥

ऋतऽवानः । प्रतिऽचक्ष्य । अनृता । पुनः । आ । अतः । आ ।
तस्थुः । कवयः । महः । पथः । ते । बाहुऽभ्याम् । धमितम् ।
अग्निम् । अश्मनि । नकिः । सः । अस्ति । अरणः । जहुः । हि । तम् ॥७॥

ऋतावानः ऋतमितिसत्यनामधेयंतद्वन्तः कवयः क्रान्तदर्शिनः सर्वज्ञाअङ्गिरसः अनृताअ-नृतानिपणिविषयपूर्वोक्तप्रकारेणदृष्ट्वाअतः अस्मात्स्थानात् पुनराजिगमिषवः महस्पथोमहतोमा-र्गान्निर्गत्यआतस्थुः अवतस्थिरे अवतिष्ठमानाश्चते बाहुभ्यांहस्ताभ्यांधमितंमन्थनेनोत्पादितं मन्थितं तमग्निंअश्मनिपणीनांनिवासभूतेगिरौउच्चयेजहुर्हि दग्धुंत्यक्तवन्तःखलु अरणः अरम-यिताबाधेनदुःखकारीसोग्निः पूर्वंतत्रनकिरस्तिनविद्यते अविद्यमानमग्निंस्वसामर्थ्यादुत्पाद्यतत्रप-चिक्षिपुरित्यर्थः ॥ ७ ॥

७. सत्यवादी और सर्वज्ञाता अङ्गिरा लोग माया का दर्शन करके पुनः प्रधान मार्ग से उसी ओर गये। उन्होंने हाथों से जलाये अग्नि को पर्वत पर फेंका। पहले वे ध्वंसक अग्नि वहाँ नहीं थे।

ऋतज्येनक्षिप्रेणब्रह्मणस्पतिर्यत्रवष्टिप्रतदश्नोतिधन्वना ।
तस्यसाध्वीरिषवोयाभिरस्यतिनृचक्षसोदृशयेकर्णयोनयः ॥८॥

ऋतऽज्येन । क्षिप्रेण । ब्रह्मणः । पतिः । यत्र । वष्टि । प्र । तत् ।
अश्नोति । धन्वना । तस्य । साध्वीः । इषवः । याभिः । अस्यति ।
नृऽचक्षसः । दृशये । कर्णऽयोनयः ॥ ८ ॥

ऋतज्येन ऋतंसत्यमेवज्यायस्यतेनक्षिप्रेण इषूणांक्षेपकेणधन्वनाधारणभूतेनधनुषायः ब्रह्म-णस्पतिःब्रह्मणोमन्त्रस्यपालयितादेवः यत्रयस्मिन्विषयेवष्टिकामयतेतत्प्राश्नोति प्रकर्षेणव्याप्नोति अश्नोतेर्व्यत्ययेनपरस्मैपदम् तस्यधनुषः साध्वीः साधिकास्ताइषवोभवन्ति याभिरिषुभिः ब्रह्मण-स्पतिरस्यति राक्षसादीन्क्षिपति कीदृश्यस्ताः नृचक्षसः नृन्पश्यन्तः उपलक्षणमेतत् सर्वद्रष्टारः ब्रह्म-णस्पतेः दृशयेदर्शनायज्ञानायजाताः कर्णयोनयः श्रोत्रेन्द्रियेणप्राप्तमन्त्रपूताआकर्णकृष्टाया माणाः ब्रह्मणस्पतिर्मन्त्रैरेवसर्वंसाधयतीतिभावः ॥ ८ ॥

८. बृहस्पति बाण-क्षेपक और सत्यरूप ज्यावाले हैं। वे जो चाहते हैं, धनुष के द्वारा प्राप्त कर लेते हैं। जिस बाण को वे फेंकते हैं, वह कार्य-साधन में कुशल है। वे बाण दर्शनार्थ उत्पन्न हुए हैं। कर्ण ही उनका उत्पत्ति-स्थान है।

अथनवमी—

सस॑नयःसविन॑यःपुरोहि॑तःससुष्टु॑तःसयुधिब्रह्म॑णस्पतिः ।
चा॒क्ष्मोयद्वाज॒म्भर॑तेम॒तीधनादित्सूर्य॑स्तपतितप्य॒तुर्वृथा॑ ॥ ९ ॥

सः । स॒म्ऽन॒यः । सः । वि॒ऽन॒यः । पु॒रःऽहि॑तः । सः । सु॒ऽस्तु॑तः । सः । यु॒धि । ब्रह्म॑णः । पतिः॑ । चा॒क्ष्मः । यत् । वाज॑म् । भर॑ते । म॒ती । धना॑ । आत् । इत् । सूर्यः॑ । त॒प॒ति॒ । त॒प्य॒तुः । वृथा॑ ॥ ९ ॥

पुरोहितोदेवैःपुरतोवस्थापितः सब्रह्मणस्पतिः संनयः विश्लिष्टानामर्थैःसंगमयिताभ-वति विनयः संगतानांविविधंनेतापृथक्कर्तापिसएव तथा ससुष्टुतः शोभनंस्तोतृभिःस्तुतश्च भवति तथायुधिसंग्रामेसस्तोतृणामनुग्रहाय प्रादुर्भवतीतिशेषः यद्यदाचाक्ष्मः चष्टेः क्षमतेर्वा-सर्वस्यद्रष्टासर्वसहोवा ब्रह्मणस्पतिः वाजमन्नंमतीमननीयंप्रशस्तंधनाधनंचस्तोतृणामर्थायभरते बिभर्ति वृष्टिद्वारापोषयति आदित्अनन्तरमेवतप्यतुस्तापकःसूर्यः वृथा अनायासवचनमेतत् अनायासेनतपतिदीप्यते ब्रह्मणस्पतिनादत्तैरन्नैर्धनैश्चयज्ञस्यसिद्धत्वात्स्वयंकेवलंहवींषिभुञ्जान-एववर्ततइत्यर्थः ॥ ९ ॥

९. ब्रह्मणस्पति पुरोहित हैं। वे सारे पदार्थों को पृथक् और एकत्र करते हैं। सब उनकी स्तुति करते हैं। वे युद्ध में प्रकट होते हैं। सर्वदर्शी बृहस्पति जिस समय अन्न और धन धारण करते हैं, उस समय अनायास सूर्य उगते हैं।

अथदशमी—

वि॒भुप्र॒भुप्र॑थ॒मंमे॒हना॑वतो॒बृह॒स्पतेः॑सुवि॒दत्रा॑णि॒राध्या॑ ।
इ॒मासा॒तानि॒वे॒न्यस्य॑वा॒जिनो॒येन॒जना॑उ॒भये॑भु॒ञ्जते॒विशः॑ ॥ १० ॥ २ ॥

वि॒ऽभु । प्र॒ऽभु । प्र॒थ॒मम् । मे॒हना॑ऽवतः । बृह॒स्पतेः॑ । सु॒ऽवि॒दत्रा॑णि । राध्या॑ । इ॒मा । सा॒तानि॑ । वे॒न्यस्य॑ । वा॒जिनः॑ । येन॑ । जनाः॑ । उ॒भये॑ । भु॒ञ्जते॑ । विशः॑ ॥ १० ॥ २ ॥

विभुविभूनिव्याप्तानि प्रभुप्रभूणिप्रौढानि प्रथमं प्रथमानिमुख्यानि एवंभूतानिमेहनावतः वर्षणवतोवृष्टिमतस्बृहस्पतेः बृहतोमन्त्रस्यपालयितुः संबन्धीनिसुविदत्राणि विदुर्लाभे सुविदः कल्याण् सुष्ठुलभ्यानि सुविदत्रंधनंभवतीतियास्कः। राध्याराध्यानिसम्यक्साधनीयानिमाहा-त्म्यानीतियावत् इमासातानीमानिधनानिवेन्यस्यकमनीयस्यवाजिनो बलवतोबृहस्पतेः स्वीयार्थे

घनी बृहस्पतिनादत्तानियेनधनेनउभयेउभयविधाजनाः स्तोतारोयजमानाश्चदेवामनुष्याश्चवा विशोनिविष्टाः सन्तोभुञ्जते भोगान्लभन्ते यत्सर्वंबृहस्पतिनादत्तमित्यर्थः ॥ १० ॥

१०. वृष्टिदाता बृहस्पति का धन चारों ओर व्याप्त, प्रापणीय, प्रभूत और उत्तम है। कमनीय और अश्ववान् बृहस्पति ने यह सारा धन दान किया है। दोनों प्रकार के मनुष्य (यजमान और स्तोता) ध्यानावस्थित चित्त से इस धन का उपभोग करते हैं।

॥ इतिद्वितीयस्यसप्तमेद्वितीयोवर्गः ॥ २ ॥

योऽवरेवृजनेविश्वथाविभुर्महामुरण्वःशवसाववक्षिथ ।
सदेवोदेवान्प्रतिपप्रथेपृथुविश्वेदुतापरिभूर्ब्रह्मणस्पतिः ॥ ११ ॥

यः । अवरे । वृजने । विश्वऽथा । विऽभुः । महाम् । ऊँ इति ।
रण्वः । शवसा । ववक्षिथ । सः । देवः । देवान् । प्रति । पप्रथे । पृथु ।
विश्वा । इत् । ऊँ इति । ता । परिऽभूः । ब्रह्मणः । पतिः ॥ ११ ॥

विश्वथासर्वप्रकारेणविभुर्व्याप्तः रण्वोरमयिता स्तोतव्योवायोब्रह्मणस्पतिः अवरेनिकृष्टे वृजनेवर्जनहेतुभूतेबलेवर्तमानंदुर्बलमितियावत् महामुमहान्तंच छान्दसोवर्णलोपः उभयविधंस्तोतारंशवसाआत्मीयेनबलेन ववक्षिथ वोढुमिच्छति सर्वदावहतीतियावत् वहतेःसन्नन्तस्यलिट्येतद्रूपं पुरुषव्यत्ययः सदेवोदानादिगुणयुक्तः देवान्प्रतिसर्वेषांदेवानांप्रतिनिधिःसन्पृथुपप्रथे अत्यन्तंप्रथते यशसाविस्तीर्णोभवतीतियावत् यस्मादेवंतस्मात् विश्वेदुसर्वाण्येवताताानिसर्वाणि भूतजातानिपरिभूः परिभवन् अभिभवन्वर्ततइतिशेषः ॥ ११ ॥

११. चारों ओर व्याप्त और स्तवनीय ब्रह्मणस्पति अतीव और महान् बली, दोनों प्रकार के स्तोताओं को, अपने शक्ति से, रक्षा करते हैं। दानादि गुणवाले बृहस्पति देवों के प्रतिनिधि रूप से सर्वत्र अत्यन्त विख्यात हैं। इसी लिए वे सारे प्राणियों के स्वामी भी हुए हैं।

विश्वंसत्यंमघवानायुवोरिदापश्चनप्रमिनन्तिव्रतंवाम् ।
अच्छेन्द्राब्रह्मणस्पतीहविर्नोऽन्नंयुजेववाजिनाजिगातम् ॥ १२ ॥
विश्वम् । सत्यम् । मघऽवाना । युवोः । इत् । आपः । चन । प्र ।
मिनन्ति । व्रतम् । वाम् । अच्छ । इन्द्राब्रह्मणस्पतीइति । हविः ।
नः । अन्नम् । युजाऽइव । वाजिना । जिगातम् ॥ १२ ॥

हेमघवाना मघमितिधननाम तद्वन्ताविन्द्राब्रह्मणस्पती युवोरिव युवयोरेव विश्वंसर्वं स्तोत्रं सत्यंयथार्थं स्तुत्यायद्गुणजातं प्रतिपाद्यते तत्सर्वंयुवयोर्विद्यमानमेव नत्वारोपितमित्यर्थः तथाचनेत्येवतत्पदद्वयसमुदायः ऐकपद्यंत्वाध्यापकसाम्प्रदायिकं यद्येवशब्दस्यपूर्वपदेन आपश्चआपोपिउपलक्षणमेतत् एतदुपलक्षितानिसर्वाण्यपिभूतानिवांयुवयोर्व्रतं कर्मनप्रमिनन्तिनहिंसन्ति मीङ्हिंसायाम् क्र्यादिकः मीनातेर्निगमइतिह्रस्वत्वम् हेइन्द्राब्रह्मणस्पती नोस्माकंहविरच्छाभिमुख्येन जिगातंगच्छतम् आगच्छतमितियावत् जिगातिर्गतिकर्मा जौहोत्यादिकः तत्रदृष्टान्तः—युजेववाजिना युजारथेनियुक्तौवाजिनौ वेगवन्तावश्वौअन्नंघासं प्रतियथास्वयमेवशीघ्रंगच्छतस्तद्वत् शीघ्रमागच्छतमित्यर्थः युजेवेत्यत्रसुपांसुलुगितिद्विवचनस्याकारः तृतीयायांहिसावेकाचइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ १२ ॥

१२. इन्द्र और ब्रह्मणस्पति, तुम धनवान् हो। सारा सत्य तुम्हारा ही है। तुम्हारे व्रत को जल नहीं मार सकता जैसे रथ में जुते हुए घोड़े खाद्य के सामने दौड़ते हैं, वैसे ही तुम भी हमारे हव्य के लिए दौड़ो।

अथत्रयोदशी—

उताशिष्ठाअनुशृण्वन्तिवह्नयःसभेयोविप्रोभरतेमतीधना।
वीळुद्वेषाअनुवशऋणमाददिःसहवाजीसमिथेब्रह्मणस्पतिः ॥ १३॥

उत । आशिष्ठाः । अनु । शृण्वन्ति । वह्नयः । सभेयः । विप्रः ।
भरते । मती । धना । वीळुऽद्वेषाः । अनु । वशा । ऋणम् । आऽददिः ।
सः । ह । वाजी । समऽइथे । ब्रह्मणः । पतिः ॥ १३ ॥

उतअपिचआशिष्ठाः आशुतराः शीघ्रगामिनोवह्नयः अश्वनामैतत् वोढारोब्रह्मणस्पतेरश्वाअनुशृण्वन्ति अस्माभिःकृतंस्तोत्रं अनुक्रमेणशृण्वन्ति यद्वा ब्रह्मणस्पतिना कृतमनुशासनं शृण्वन्ति अतस्ते यदस्मदीयंयज्ञं प्रापयन्तितिशेषः सभेयः सभायांसाधुः सभेयश्छन्दसीतिढः विप्रोमेधावीअध्वर्युर्होतावायद्वीमत्यामननीयेनस्तोत्रेण सुपांसुलुगितिपूर्वसवर्णदीर्घः धनाहविर्लक्षणानिधनानितस्मै ब्रह्मणस्पतये भरतेबिभर्ति संपादयतीतियावत् यद्वा स्तोत्रेणधनानिभरते बिभर्तिपोषयति अतोवीळुद्वेषाःवीळून् दृढान् प्रबलान् राक्षसादीन् द्वेष्टीति तादृशोब्रह्मणस्पतिः यद्वायद्यागोः सुपांसुलुगितिषष्ठ्याळुक् कृत्यकर्तरिप्रकृतिभावः ऋणंअस्माभिर्यत्नभिः प्रदेयं अवदानात्मकं अनुअनुक्रमेणाददिरादाताभवतितिशेषः अवदानस्य साय-

हेब्रह्मणस्पते मन्त्राधिपते सुयमस्यसुष्ठुनियन्तव्यस्य वयस्वतोन्नयुक्तस्य रायोधनस्यविश्वहा विश्वेषुसर्वेष्वहस्सुरथ्योधिपतयः स्यामभूयास्म रथाएषांसन्तीतिरथ्यः छन्दसीवनिपाविति मत्वर्थीयोयः ईकारः अपिच नोस्माकंवीरेषुवीर्योपेतेष्वस्मदीयेषुपुत्रेषुवीरान्पुत्रान्त्वंउपपृंग्धि संपृक्तान्कुरु उत्पादय पुत्रोसंपर्के रौधादिकः वयंपौत्रानपिळभेमहीतियावत् यथवः ईशानः सर्वस्येश्वरस्त्वं नहणा अन्ननामैतत् हविर्लक्षणेनान्नेनसह मेहथम् मदीयंस्तुतिलक्षणमाह्वानं वेषि कामयसे वीगतिप्रजनकान्त्यशनखादनेषु अवोमयोकंकुर्वित्यर्थः ॥ १५ ॥

१५. ब्रह्मणस्पति, हम सब समय उत्कृष्ट नियम और अन्नवाले धन के अधिपति हों। तुम हमारे वीर पुत्र को पौत्र दो; क्योंकि तुम सबके ईश्वर हो। हमारी स्तुति और अन्न को चाहो।

ब्रह्मणस्पतेत्वमस्ययन्तासूक्तस्यबोधितनयंचजिन्व।
विश्वंतद्भद्रंयदवन्तिदेवाबृहद्वदेमविदथेसुवीराः ॥ १६ ॥ ३ ॥

ब्रह्मणः। पते। त्वम्। अस्य। यन्ता। सुऽउक्तस्य। बोधि। तनयम्। च। जिन्व। विश्वम्। तत्। भद्रम्। यत्। अवन्ति। देवाः। बृहत्। वदेम। विदथे। सुऽवीराः ॥ १६ ॥ ३ ॥

हेब्रह्मणस्पते यन्तासर्वस्यजगतोनियन्तात्वं अस्यसूक्तस्यइदंसूक्तं क्रियाग्रहणंकर्तव्यमिति कर्मणःसंप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थेषष्ठी बोधि बुध्यस्व बुध्वाचतनयंपुत्रंचास्माकं जिन्व प्रेरय जिविःप्रीणनार्थः अत्रप्रेरणेवर्तते धातूनामनेकार्थत्वात् यत्भद्रंकल्याणं देवाःसर्वे अवन्तिरक्षन्ति विश्वं सर्वं तद्भद्रंचजिन्वेतिशेषः वयंचसुवीराःशोभनैःवीरैः पुत्रपौत्रादिभिरुपेताःसन्तः बृहत्प्रौढं स्तोत्रं विदथेविदन्ति यत्रत्यवमास्मिन्देवान् जानन्तीतिविदथोयज्ञः तस्मिन्वदेमब्रूयाम ॥ १६ ॥

१६. ब्रह्मणपति, तुम इस संसार के नियामक हो। तुम इस सूक्त को जानो। तुम हमारी सन्ततियों को प्रसन्न करो। देवता लोग जिसकी रक्षा करते हैं, वह कल्याणवाही है। पुत्र और पौत्रवाले होकर हम इस यज्ञ में प्रभूत स्तुति करेंगे।

॥ इतिद्वितीयस्यसप्तमेतृतीयोवर्गः ॥ ३ ॥

इन्धानइतिपञ्चर्चंतृतीयंसूक्तं गार्त्समदं आगतंब्राह्मणस्पत्यम् तथाचानुक्रान्तम्—इन्धानः पञ्चजागतन्त्विति उक्तोविनियोगः।

इन्धानोअग्निंवनवद्वनुष्यतःकृतब्रह्माशूशुवद्रातहव्यइत्।
जातेनजातमतिसप्रसर्स्रतेयंयंयुजंकृणुतेब्रह्मणस्पतिः ॥ १ ॥

इन्धानः । अग्निम् । वनवत् । वनुष्यतः । कृतऽब्रह्मा ।
शूशुवत् । रातऽहव्यः । इत् । जातेन । जातम् । अति । सः ।
प्र । सर्स्रते । यम्ऽयम् । युजम् । कृणुते । ब्रह्मणः । पतिः ॥ १ ॥

अग्निमिन्धानः ब्रह्मणस्पतेर्यागार्थमग्निं प्रज्वलयन्यजमानः वनुष्यतो हिंसिष्यतो हिंसां कुर्वतो वा शत्रून् वनवत् वनुयात् हिंस्यात् वनुष्यतिर्हन्तिकर्मेति यास्कः । इदिति चार्थे किंच कृत-ब्रह्मा ब्रह्म स्तोत्रं कृतं येन स तथोक्तः रातहव्यः रातं दत्तं हव्यं हविर्येन एवंभूतः सन् शूशुवत् वर्धते टु-ओश्वि गतिवृद्ध्योः अस्माण्ण्यन्ताल्लुङि रूपम् तथा स यजमानः जातेन पुत्रेण जातं उत्पादितं स्वस्य पौत्रं अति प्र सर्स्रते अतीत्य प्रसरति पौत्रमपि पश्यन् चिरकालं जीवेदित्यर्थः सर्तेर्यङ्लुगन्ताद्व्य-त्ययेनात्मनेपदम् यं यं यजमानं ब्रह्मणस्पतिः स्तोत्रहविषोः स्वीकरणेन युजं सखायं कृणुते कुरुते स तु समान एव भवतीत्यर्थः ॥ १ ॥

१. अग्नि को प्रज्वलित करके यजमान शत्रुओं की हिंसा कर सके। स्तोत्र पढ़ते और हव्य दान करते हुए यजमान समृद्धि प्राप्त कर सके। जिस यजमान को सखा कहकर ब्रह्मणस्पति ग्रहण करते हैं, वह पुत्र के पुत्र से भी अधिक जीवित रहता है।

वीरेभिर्वीरान्वनवद्वनुष्यतोगोभीरयिंपप्रथद्बोधतित्मना ।
तोकंचतस्यतनयंचवर्धतेयंयंयुजंकृणुतेब्रह्मणस्पतिः ॥ २ ॥
वीरेभिः । वीरान् । वनवत् । वनुष्यतः । गोभिः । रयिम् ।
पप्रथत् । बोधति । त्मना । तोकम् । च । तस्य । तनयम् । च ।
वर्धते । यम्ऽयम् । युजम् । कृणुते । ब्रह्मणः । पतिः ॥ २ ॥

स यजमानः वीरेभिः वीरैरात्मीयैः पुत्रैः वनुष्यतो हिंसतः वीरान् शत्रुपुत्रान् वनवद्वनुयात् हिंस्यात् अपि च गोभिः सहितं रयिं धनं पप्रथत् प्रथयति विस्तारयति प्रथयतेर्लुङि चङ्येतद्रूपम् तथा त्मना आत्मनैव बोधति सर्वं जानाति अनन्याधीनज्ञानो भवतीत्यर्थः किंच तस्य यजमानस्य तोकं पुत्रः तनयं विभक्तिव्यत्ययः तनयस्तत्पुत्रश्च वर्धते प्रवृद्धो भवति यदा तोकं तनयं पुत्रं पौत्रं च ब्रह्म-णस्पतिर्वर्धयति वृधिरन्तर्भावितण्यर्थो द्रष्टव्यः अन्यद्गतम् ॥ २ ॥

२. यजमान वीर पुत्रों के द्वारा शत्रुओं के वीर पुत्रों को मारे। वह गोधन के लिए विख्यात हुआ है और स्वयं सब समझ सकता है। बृहस्पति जिस यजमान को सखा कहकर ग्रहण करते हैं, उसका पुत्र और पौत्र भी समृद्धि प्राप्त करता है।

सिन्धुर्नक्षोदःशिमीवाँऋघायतोवृषेववध्रीँरभिवष्ट्योजसा।
अग्नेरिवप्रसितिर्नाहवर्तवेयंयंयुजंकृणुतेब्रह्मणस्पतिः ॥ ३ ॥

सिन्धुः । न । क्षोदः । शिमीऽवान् । ऋघायतः । वृषाऽइव ।
वध्रीन् । अभि । वष्टि । ओजसा । अग्नेःऽइव । प्रऽसितिः । न । अह ।
वर्तवे । यम्ऽयम् । युजम् । कृणुते । ब्रह्मणः । पतिः ॥ ३ ॥

सिन्धुः स्यन्दनशीलानदीक्षोदोन क्षुद्यमानंकूलंयथाभिनत्तितथा शिमीवान् शिमीतिकर्म-नाम ब्रह्मणस्पतेःपरिचरणात्मनाकर्मणायुक्तोयजमानः ऋघायतोहिंसतःशत्रून् ओजसाबले-नअभिवष्टि हन्तुमभितःकामयते वशकान्तौ इदमपरंनिदर्शनम् वृषेववध्रीन् वध्रयोनिष्पिष्टमुष्का-निर्वीर्याबलीवर्दाः तान् यथावृषासेचनसमर्थः सवीर्योवृषभोभिभवति तद्वच्छत्रूनभिभवतीत्य-र्थः अपिचासौअग्नेरिवप्रसितिः प्रसीयतेबध्यतेनयेतिप्रसितिर्ज्वाला षिञ्बन्धने करणे-क्तिन् यथा अग्नेर्ज्वालाअप्रतिहतप्रसराएवमपिनवर्तवेवारयितुंनिवर्तयितुंवानैवशक्यते अहश-ब्दोवधारणे वृणोतेरन्तर्भावितण्यर्थात् वर्तवेतुमर्थेतवेन्प्रत्ययः अन्यद्गतम् ॥ ३ ॥

३. जैसे नदी तट को तोड़ती है, सांड़ जैसे बैलों को पराजित करता है, वैसे ही बृहस्पति की सेवा करनेवाला यजमान अपनी शक्ति से शत्रुओं को पराभूत करता है। जैसे अग्नि-शिखा का निवारण नहीं किया जाता, वैसे ही ब्रह्मणस्पति जिस यजमान को सखा कहकर ग्रहण करते हैं, उसका भी निवारण नहीं किया जा सकता।

तस्माअर्षन्तिदिव्याअसश्चतःससत्वभिःप्रथमोगोषुगच्छति।
अनिभृष्टतविषिर्हन्त्योजसायंयंयुजंकृणुतेब्रह्मणस्पतिः ॥ ४ ॥

तस्मै । अर्षन्ति । दिव्याः । असश्चतः । सः । सत्वऽभिः । प्रथमः ।
गोषु । गच्छति । अनिभृष्टऽतविषिः । हन्ति । ओजसा । यम्ऽयम् ।
युजम् । कृणुते । ब्रह्मणः । पतिः ॥ ४ ॥

तस्मैयजमानायदिव्यादिविभवावृष्टिलक्षणाः आपः असश्चतः असज्यमानाः अनिरुद्धाः सत्यः अर्षन्तिगच्छन्ति प्राप्नुवन्ति अर्षतेर्लेटिरूपम् तथासयजमानःसत्वभिः सत्वानःसाधकाःपरि-चारकाः तैः सहितः प्रथमोन्येभ्योयजमानेभ्यः पूर्वभावीसन् गोषुगच्छति गवादिधनंप्राप्नोती-त्यर्थः किञ्च अनिभृष्टतविषिः तविषीतिबलनाम अनिभृष्टापरैरबाधितातविषीबलंयस्यतादृशः सन् ओजसाबलेनहन्तिशत्रून् ॥ ४ ॥

४. जिस यजमान को बृहस्पति सखा कहकर ग्रहण करते हैं, उसके पास, अप्रतिहत निर्झरिणी होकर, स्वर्गीय जल आता है। परिचर्या-

कारियों में भी वही सबसे पहले गोधन प्राप्त करता है। उसका बल अनिवार्य है। वह बल-द्वारा शत्रुओं का विनाश करता है।

तस्मा॒ इद्विश्वे॑धुनयन्त॒सिन्ध॒वोऽच्छि॑द्रा॒शर्म॑दधिरेपु॒रूणि॑।
दे॒वानां॑सु॒म्नेसु॒भगः॒सए॑धते॒यंयं॑यु॒जं॑कृणु॒तेब्रह्म॑ण॒स्पतिः॑ ॥ ५ ॥ ४ ॥

तस्मै॑। इत्। विश्वे॑। धु॒न॒य॒न्त॒। सिन्ध॑वः। अच्छि॑द्रा। शर्म॑।
द॒धि॒रे॒। पु॒रूणि॑। दे॒वाना॑म्। सु॒म्ने। सु॒ऽभगः॑। सः। ए॒ध॒ते॒।
यम्ऽय॑म्। यु॒ज॑म्। कृ॒णु॒ते। ब्रह्म॑णः। पतिः॑ ॥ ५ ॥ ४ ॥

तस्माइत् तस्माएवयजमानायविश्वेसिन्धवः सर्वाःस्यन्दनशीलानद्यः धुनयन्त चलयन्ति एवदभीष्टफलसिद्ध्यर्थंप्रवहन्तीत्यर्थः तथाअच्छिद्राअच्छिद्राणि छिद्ररहितानिसन्ततानि पुरूणिबहूनिशर्मशर्माणिसुखानिदधिरे तस्माएवधार्यन्ते यद्वा शर्मेतिगृहनाम छिद्ररहितानिबहूनि सदनानिधार्यन्ते सयजमानः सुभगः शोभनधनः देवानांसुम्ने देवैःप्रदेयसुखेवर्तमानःसन्एधते वर्धते शिष्टंस्पष्टम् ॥ ५ ॥

५. जिस यजमान को सखा रूप से ब्रह्मणस्पति ग्रहण करते हैं, उसकी ओर सारी नदियाँ प्रवाहित होती हैं। वह सदा नानाविध सुख का उपभोग करता है। वह सौभाग्यशाली है। वह देवों-द्वारा प्रदत्त सुख तथा समृद्धि पाता है।

॥ इतिद्वितीयस्यसप्तमेचतुर्थोवर्गः ॥ ४ ॥

ऋजुरितिचतुर्ऋचंचतुर्थसूक्तं गृत्समदस्यार्षंजागतंब्राह्मणस्पत्यम् तथाचानुक्रान्तम्-ऋजुश्चतुष्कमिति गतोविनियोगः।

ऋ॒जुरिच्छंसो॑वनवद्वनुष्य॒तो दे॑व॒यन्निददे॑वयन्तम॒भ्य॑सत्।
सु॒प्रा॒वीरिद्व॑नवत्पृ॒त्सुदु॒ष्टरं॒यज्वेदय॑ज्यो॒र्विभ॑जाति॒भोज॑नम् ॥ १ ॥

ऋ॒जुः। इत्। शंसः॑। व॒न॒व॒त्। व॒नु॒ष्य॒तः। दे॒व॒ऽयन्। इत्। अदे॑वऽयन्तम्। अ॒भि। अ॒स॒त्। सु॒प्र॒ऽअ॒वीः। इत्। व॒न॒व॒त्। पृ॒त्ऽसु। दु॒स्तर॑म्। यज्वा॑। इत्। अय॑ज्योः। वि। भ॒जा॒ति॒। भोज॑नम् ॥ १ ॥

ऋजुरितिआर्जवयुक्तएव यद्वा ऋज्यतिःप्रसाधनकर्मा स्तोत्राणांप्रसाधकएवशंसः ब्रह्मणस्पतेःस्तोता वनुष्यतोहिंसतः शत्रून्वनवत् वनुयात् हिंस्यात् वनोतेर्हन्तिकर्मणएतद्रूपम् यथा देवयन्नित् देवंदानादिगुणयुक्तंब्रह्मणस्पतिमात्मनइच्छन्नेव अदेवयन्तं तद्विपरीतंपुरुषंअभ्यसत्

अभिभवेत् अस्तेर्लेट्येतद्रूपम् तथाशुषमावीरिव अथवेस्तृस्पर्धायामौणादिक ईकारप्रत्ययः सुष्टुपक-र्षेण ब्रह्मणस्पतेस्तर्पयितैव पृतनासु संग्रामेषु दुस्तरं तरीतुमशक्यं धनं वधात् हिंस्यात् तथा यज्वैव ब्रह्मणस्पतिं हविषा इष्टवानेव अयज्योः अयज्वनः भोजनं भोगसाधनं विभजाति विशेषेण भजेत इत्यर्थः ॥ १ ॥

१. ब्रह्मणस्पति का सरल स्तोता शत्रुओं का विनाश कर डाले। देवाकांक्षी अदेवाकांक्षी को पराभूत कर डाले। जो बृहस्पति को अच्छी तरह तृप्त करता है, वह युद्ध में दुर्धर्ष शत्रुओं का विनाश करता है। यज्ञपरायण अयाज्ञिक के धन का उपभोग कर सके।

यजस्ववीरप्रविहिमनायतोभद्रंमनःकृणुष्ववृत्रतूर्ये।
हविष्कृणुष्वसुभगोयथाससिब्रह्मणस्पतेरवआवृणीमहे ॥ २ ॥

यजस्व । वीर । प्र । विहि । मनायतः । भद्रम् । मनः । कृणुष्व । वृत्रऽतूर्ये । हविः । कृणुष्व । सुऽभगः । यथा । अससि । ब्रह्मणः । पतेः । अवः । आ । वृणीमहे ॥ २ ॥

ऋषिरात्मीयं पुरुषं ब्रवीति हे वीर विशेषेण स्तुतीनां प्रेरक सखे यजस्व ब्रह्मणस्पतिं स्तुत्या पूज-य मनायतः मनस्विनः प्रवर्तमानान् हिंसकान् यद्वा अभिमन्यमानान् शत्रून् प्रति प्रविहि प्रकर्षे-ण युद्धार्थं गच्छ वीगत्यादिषु छान्दसो ह्रस्वः वृत्रतूर्ये वृत्राणामावरकाणां शत्रूणां हिंसाहेतुभूते संग्रा-मे भद्रं कल्याणं धार्ष्ट्योपेतं मनः कृणुष्व कुरुष्व ब्रह्मणस्पतेरनुग्रहात्तवैव जयो भविष्यति तथा ब्रह्म-णस्पतये हविश्चरुपुरोडाशादिकं कृणुष्व कुरु यथा त्वं सुभगः शोभनधनो अससि भवेः अस्तेर्लेटय-डागमः ब्रह्मणस्पतेर्योगेन त्वं शोभनधनो भविष्यसीति यावत् अपि च वयं ब्रह्मणस्पतेरवो रक्षणं आ आभिमुख्येन वृणीमहे प्रार्थयामहे ॥ २ ॥

२. वीर, तुम ब्रह्मणस्पति की स्तुति करो। अभिमानी शत्रुओं के विरुद्ध यात्रा करो। शत्रुओं के साथ संग्राम में मन को दृढ़ करो। ब्रह्मणस्पति के लिए हव्य तैयार करो। वैसा करने पर तुम उत्तम धन पाओगे। हम ब्रह्मणस्पति के पास से रक्षा चाहते हैं।

सइज्जनेनसविशासजन्मनासपुत्रैर्वाजंभरतेधनानृभिः।
देवानांयःपितरमाविवासतिश्रद्धामनाहविषाब्रह्मणस्पतिम् ॥ ३॥

सः । इत् । जनेन । सः । विशा । सः । जन्मना । सः । पुत्रैः । वाजम् । भरते । धना । नृऽभिः । देवानाम् । यः । पितरम् । आऽविवासति । श्रद्धाऽमनाः । हविषा । ब्रह्मणः । पतिम् ॥ ३ ॥

योयजमानःश्रद्धामनाः श्रद्धामनसियस्यतादृशःसन् देवानांपितरं पालयितारं ब्रह्मणस्पतिंहविषाचरुपुरोडाशादिना आविवासति परिचरति विवासतिःपरिचरणकर्मा सइत् सएवयजमानः जनेनजातेनसर्वेणलोकेनवाजमन्नंभरतेबिभर्ति संभरतिवा सएवविशाप्रजया आत्मीयेनबन्धुजनेन वाजंभरते सएवजन्मना सएवपुत्रैरात्मीयैरपत्यैर्वाजंभरते तथानृभिर्नेतृभिरन्यैः परिचारकैः धनाधनानिभरते बिभर्तिसंपादयतिवा ब्रह्मणस्पतिमिष्टवतोयजमानस्यसर्वेलोकाअन्नधनयोः साधकाभवन्तीत्यर्थः ॥ ३ ॥

३. जो यजमान श्रद्धावान् होकर देवों के पिता ब्रह्मणस्पति की हव्य-द्वारा परिचर्या करता है, वह अपने मनुष्य और आत्मीय, अपने पुत्र और अन्यान्य परिचारकों के साथ अन्न और धन प्राप्त करता है।

योऽस्मैहव्यैर्घृतवद्भिरविधत्प्रतंप्राचानयतिब्रह्मणस्पतिः।
उरुष्यतीमंहसोरक्षतीरिषोंऽहोश्चिदस्माउरुचक्रिरद्भुतः॥ ४॥५॥

यः। अस्मै। हव्यैः। घृतवत्ऽभिः। अविधत्। प्र। तम्। प्राचा। नयति। ब्रह्मणः। पतिः। उरुष्यति। ईम्। अंहसः। रक्षति। रिषः। अंहोः। चित्। अस्मै। उरुऽचक्रिः। अद्भुतः॥ ४॥ ५॥

योयजमानः अस्मैब्रह्मणस्पतये क्रियाग्रहणंकर्तव्यमितिकर्मणःसंप्रदानत्वाच्चतुर्थी इमंब्रह्मणस्पतिंघृतवद्भिः उपस्तरणाभिघारणात्मकेनाज्येनोपेतैर्हव्यैर्हविर्भिः अविधत् परिचरति विधविधाने तौदादिकः अयंपरिचरणकर्मसुपठितः तंयजमानं ब्रह्मणस्पतिः प्राचाप्राचीनेनऋजुनामार्गेण प्रणयति प्रकृष्टंफलंप्रापयति अपिचईमेनं अंहसःपापात् उरुष्यतिरक्षति उरुष्यतीरक्षाकर्मेतियास्कः। तथारिषोहिंसकादेनंरक्षति अंहोश्चित् अनृतेर्दारिद्र्यात् यद्वा आमस्यहुरःपरिरक्षति अपिचास्मै यजमानायअद्भुतः महत्त्वेनैव आचार्यभूतोमहान्ब्रह्मणस्पतिः उरुचक्रिः उरोर्विस्तीर्णस्योपकारस्यकर्ताभवति ॥ ४ ॥

४. जो ब्रह्मणस्पति की परिचर्या घृत-युक्त हव्य से करता है, उसे ब्रह्मणस्पति प्राचीन सरल मार्ग से ले जाते हैं। उसे वे पाप, शत्रु और दरिद्रता से बचाते हैं। आश्चर्यरूप ब्रह्मणस्पति उसका महान् उपकार करते हैं।

॥ इतिद्वितीयस्यसप्तमेपञ्चमोवर्गः ॥ ५ ॥

इमागिरइतिषळृचंपञ्चमंसूक्तम्. गृत्समदपुत्रस्यकूर्मस्यार्षं गृत्समदस्यैववात्रैष्टुभमादित्यदेवताकम्. तथाचानुक्रान्तम्—इमागिरःकूर्मोगार्त्समदोहिवादित्यमिति सूक्तविनियोगोलैङ्गिकः आदित्यदेवताकेपशौपुरोडाशस्यइमागिरइत्येकानुवाक्या अग्नीषोमाविति खण्डेसूत्रितम्—इमागिरआदित्येभ्योघृतस्नूस्त्वआदित्यासउरवोगभीराइति।

तैषासूक्तेप्रथमा—

इमागिरआदित्येभ्योघृतस्नूःसनाद्राजभ्योजुह्वाजुहोमि ।
शृणोतुमित्रोअर्यमाभगोनस्तुविजातोवरुणोदक्षोअंशः ॥ १ ॥

इमाः । गिरः । आदित्येभ्यः । घृतऽस्नूः । सनात् । राजऽभ्यः ।
जुह्वा । जुहोमि । शृणोतु । मित्रः । अर्यमा । भगः । नः । तुविऽजातः ।
वरुणः । दक्षः । अंशः ॥ १ ॥

आदित्येभ्यः अदितेःपुत्रेभ्यः राजभ्यः राजमानेभ्यः ईश्वरेभ्योवामित्रादिभ्यः घृतस्नूः घृतप्रस्राविणीः घृतंक्षरन्तीः इमागिरः स्तुतिलक्षणावाचः सनात् सर्वदाजुह्वा वाङ्नामैतत् वागिन्द्रियेण जुहोमि प्रयच्छामि करोमीत्यर्थः यद्वा जुहूस्थानीयत्वेनघृतंक्षरन्ति वामूपाणिहवींषिजुहोमि आदित्यानुद्दिश्यत्यजामि भक्षाणांपयोघृतादिक्षरणेहेतुत्वंच यद्वचोधीतेपयसःकुल्याअस्येत्यादिनातैत्तिरीयेस्पष्टमाम्नातम् नोस्मदीयास्ताःगिरः मित्रादयः प्रत्येकंशृणोतु वेचतैत्तिरीयेअष्टौपुत्रासोअदितेरित्युपक्रम्यस्पष्टमनुक्रान्ताः मित्रश्चवरुणश्चधाताचार्यमाचअंशश्चभगश्चइन्द्रश्चविवस्वांश्चेत्येतइति मित्रःप्रमीतेस्त्रायकः यद्वा सर्वेषांस्निग्धः अरीन्यच्छति नियच्छतीत्यर्यमाभगोभजनीयोदेवः तुविजातः तुवीतिबहुनाम बहुप्रदेशोष्वनुमहार्थमाद्भूर्तः वरुणविशेषणमेतत्पापस्यनिवारणाद्वरुणः दक्षःसमर्थः एतच्चांशस्यविशेषणम् ॥ १ ॥

१. मैं जुहू-द्वारा, सर्वदा शोभन आदित्यों को लक्ष्य कर घृत-स्राविणी स्तुति अर्पण करता हूँ। मित्र, अर्यमा, भग, बहुव्यापक वरुण, दक्ष और अंश मेरी स्तुति सुनें।

पूर्वोक्तएवपशौ इमंस्तोममित्येषावपायागस्ययाज्या सूत्रितंच—इमंस्तोमंसक्रतवोमेअद्य-त्रिरोभूमीर्धारयन्त्री ईत्युभिति ।

तैषासूक्तेद्वितीया—

इमंस्तोमंसक्रतवोमेअद्यमित्रोअर्यमावरुणोजुषन्त ।
आदित्यासःशुचयोधारपूताअवृजिनाअनवद्याअरिष्टाः ॥ २ ॥

इमम् । स्तोमम् । सऽक्रतवः । मे । अद्य । मित्रः । अर्यमा । वरुणः ।
जुषन्त । आदित्यासः । शुचयः । धारऽपूताः । अवृजिनाः ।
अनवद्याः । अरिष्टाः ॥ २ ॥

---

१ तै० आ० अष्टमप्रपाठके ।　　२ तै० आ० प्रथमप्रपाठके

इमंमेस्मदीयंस्तोमंस्तोत्रंसक्रतवः समानकर्माणःसमानप्रज्ञावामित्रादयः अथेदानींजुष-न्त जुषन्ताम् सेवन्ताम् कीदृशास्तेआदित्यासः अदितेःपुत्राःशुचयोदीप्यमानाः धारपूताः उद-कधाराभिःक्षालिताइवपूताः निर्मलाइत्यर्थः अवृजिनाः वृजीवर्जने अवर्जितारः सर्वानुग्राहकाइ-त्यर्थः अनवद्याः अवद्येनगर्ह्येणपापेनरहिताः अरिष्टाः केनाप्यहिंसिताः ॥ २ ॥

२. दीप्तिमान्, वृष्टिपूत, अनुग्रहपरायण, अनिन्दनीय, हिंसा-रहित और एकविध कर्मकर्त्ता मित्र, अर्यमा और वरुणनामक आदित्य आज मेरे इस स्तोत्र का उपभोग करें ।

तस्मिन्नेवपशौवआदित्यासइतिद्वितीयोनुवाक्या सूत्रंतुपूर्वमेवोदाहृतम् ।

तआदित्यासउरवोगभीराअदब्धासोदिप्सन्तोभूर्यक्षाः ।
अन्तःपश्यन्तिवृजिनोतसाधुसर्वंराजभ्यःपरमाचिदन्ति ॥ ३ ॥

ते । आदित्यासः । उरवः । गभीराः । अदब्धासः । दिप्सन्तः ।
भूरिऽअक्षाः । अन्तरिति । पश्यन्ति । वृजिना । उत । सा॒धु ।
सर्वम् । राजऽभ्यः । परमा । चित् । अन्ति ॥ ३ ॥

तआदित्यासः अदितेःपुत्राः उरवोमहान्तः गभीराः गांभीर्योपेताः अदब्धासः शत्रुभिरहिं-सिताःसन्तः दिप्सन्तः शत्रून्दंभितुं हिंसितुमिच्छन्तः दंभुदंभे अस्मादिच्छासनि सनीवन्तर्धेती-डभावपक्षेदंभइच्चेतीकारः दंभेर्हल्ग्रहणस्यजातिवाचकत्वात्सिद्धमितिसनःकित्त्वे अनुनासिक-लोपः तथाभूर्यक्षाः भूरीणिबहून्यक्षीणिचक्षूंषियेषांतेतथोक्ताः बहुतेजस्का बहुव्रीहौसक्थ्य-क्ष्णोरितिषच्समासान्तः एवंभूताआदित्याः अन्तः मध्येप्राणिनांहृदिमेरकतयावर्तमानाःसन्तः वृजिनावृजिनानिपापानि उत अपिच साधुसाधूनिपुण्यानिच प्राणिभिःकृतानिपश्यन्ति जान-न्ति परमाचित् परमाणिदूरदेशावस्थितान्यपिसर्वंसर्वाणिदृश्यमानानि राजभ्यः राज्ञामी-श्वराणामादित्यानां अन्ति अन्तिकेसमीपेवर्तन्तइतिशेषः कादिलोपोबहुलमित्यन्तिकशब्दस्य कादिलोपः ॥ ३ ॥

३. महान्, गंभीर, दुर्दमनीय, दमनकारी और बहुदृष्टिवाले आदित्य-गण प्राणियों का अन्तःकरण देखते हैं । दूर-देश-स्थित पदार्थ भी आदित्यों के पास निकट हैं ।

साग्निचित्येकतौदीक्षणीयायां आदित्ययागस्यधारयन्तइत्यादिकेद्वेयाज्यानुवाक्ये अथ-एषभुवद्भ्युवनपतिविशेषणविशिष्टादित्ययागेपि तथाचदीक्षणीयायामितिखण्डेसूत्रितम्—धार-यन्तआदित्यासोजगत्स्थाइतिद्वेएतेएवभुवद्वद्भ्योभुवनपतिभ्योवेति ।

तयोराद्यास्केचतुर्थी—

धारयन्तआदित्यासोजगत्स्थादेवाविश्वस्यभुवनस्यगोपाः ।
दीर्घाधियोरक्षमाणाअसुर्यमृतावानश्चयमानाऋणानि ॥ ४ ॥

धारयन्तः । आदित्यासः । जगत् । स्थाः । देवाः । विश्वस्य ।
भुवनस्य । गोपाः । दीर्घऽधियः । रक्षमाणाः । असुर्यम् ।
ऋतऽवानः । चयमानाः । ऋणानि ॥ ४ ॥

जगज्जङ्गमं स्थाः स्थावरं च विश्वेः कर्तव्यं स्तुव एतदुभयविधं भूतजातं धारयन्तः अवस्था-
पयन्तः देवाः दानादिगुणयुक्ताः विश्वस्य भुवनस्य सर्वस्य लोकस्य गोपाः गोपयितारो रक्षकाः
दीर्घाधियः दीर्घाणि विपुलानि कर्माणि ज्ञानानि वा येषां ते तादृशाः अन्येषामपि दृश्यत इति पूर्वपदस्य दी-
र्घः असुर्यं असवः प्राणाः तेन तद्धेतुभूताः आपो लक्ष्यन्ते अपां तद्धेतुत्वं च छान्दोग्ये समाम्ना-
तम्—आपोमयः प्राण इति असुमुदकं राति ददातीत्यसुरो मेघः तत्र भवं मेघान्तर्वर्तमानमुदकं रक्ष-
माणाः उचितकाले वृष्ट्युत्पादनाय रक्षन्तः असुरशब्दात् भवे छन्दसीति यत् ऋतावानः सत्यवन्तो
यज्ञवन्तो वा छन्दसीवनिपाविति मत्वर्थीयो वनिप् पूर्वपददीर्घः ऋणानि स्तोतृभिः अन्येभ्यः प्रदेया-
नि हविर्द्रव्याणि चयमानाः अपगमयन्तः चयगतौ भौवादिकोनुदात्तेत् एवंगुणविशिष्टा महानुभावाः
आदित्यासः आदित्याः अस्मदधीना भवन्त्विति शेषः ॥ ४ ॥

४. आदित्यगण स्थावर और जंगम को अवस्थापित करते और सारे भुवनों की रक्षा करते हैं। वे बहुयज्ञवाले और असुर्य अथवा प्राण के हेतुभूत जल की रक्षा करते हैं। वे सत्यवाले और ऋण-परिशोधक हैं।

अथपञ्चमी—

विद्यामादित्याअवसोवोअस्ययदर्यमन्भयआचिन्मयोभु ।
युष्माकंमित्रावरुणाप्रणीतौपरिश्वभ्रेवदुरितानिवृज्याम् ॥५॥६॥

विद्याम् । आदित्याः । अवसः । वः । अस्य । यत् । अर्यमन् । भये ।
आ । चित् । मयःऽभु । युष्माकम् । मित्रावरुणा । प्रऽनीतौ । परि ।
श्वभ्राऽइव । दुःऽइतानि । वृज्याम् ॥ ५ ॥ ६ ॥

२

हेआदित्याः अदितेःपुत्राः वोयुष्माकं अस्यावसः कर्मणिषष्ठी इदंरक्षणं विधाम लभेम भयेराक्षसादिभ्यः आगतेसति ययुष्मदीयंरक्षणम् विच्छन्दसार्थे मयोभु मयसःसुखस्यभावयितृच वदिर्दंलभेमेत्यन्वयः हेअर्यमन् हे मित्रावरुणौ युष्माकंप्रणीतौ अस्मद्विषये प्रकृष्टेनयनेसति श्वभ्रेवश्वभ्राणीवस्थातुमयोग्यानिगर्तवन्निस्यन्दानीवदुरितानिपापानिपरिवृज्यां परित्यजेयं वृणीवर्जने बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यलुक् ॥ ५ ॥

५. आदित्यगण, हम तुम्हारा आश्रय प्राप्त करें। भय आने पर तुम्हारा आश्रय सुख प्रदान करता है। हे अर्यमा, मित्र और वरुण, तुम्हारा अनुसरण करके मैं गढ्ढों की तरह पापों को दूर कर दूँ।

सुगोहिवोअर्यमन्मित्रपन्थाअनृक्षरोवरुणसाधुरस्ति।
तेनादित्याअधिवोचतानोयच्छतानोदुष्परिहन्तुशर्म ॥ ६ ॥

सुऽगः। हि। वः। अर्यमन्। मित्र। पन्थाः। अनृक्षरः। वरुण। साधुः। अस्ति। तेन। आदित्याः। अधि। वोचत। नः। यच्छत। नः। दुःऽपरिहन्तु। शर्म ॥ ६ ॥

हेअर्यमन् मित्र वरुण वोयुष्माकंसुगः सुखेनगन्तव्यः अनृक्षरः ऋक्षरःकण्टकस्तद्रहितेरिति यद्हिवः साधुः साधकः शोभनोवा एवंगुणविशिष्टः पन्थामार्गोस्तिहि विद्यतेखलु अतस्तेपथाअस्मान् शोभनं नयतेतिशेषः हेआदित्याः नोस्माकं अधिवोचत अधिवचनं पक्षपातेनवचनं कुरुत अपिनोस्मभ्यंदुष्परिहन्तु दुःखेनपरिहन्तुं विनाशयितुमशक्यंशर्मसुखंयच्छत दाणुदाने शपिपाघ्रेत्यादिनायच्छादेशः ॥ ६ ॥

६. अर्यमा, मित्र और वरुण, तुम्हारा मार्ग सुगम, कण्टक-रहित और सुन्दर है। आदित्यगण, उसी मार्ग से तुम हमें ले जाओ, मीठे वचन बोलो और अविनाशी सुख दो।

अथसप्तमी—

पिपर्तुनोअदितीराजपुत्रातिद्वेषांस्यर्यमासुगेभिः।
बृहन्मित्रस्यवरुणस्यशर्मोपस्यामपुरुवीराअरिष्टाः ॥ ७ ॥

पिपर्तु। नः। अदितिः। राजऽपुत्रा। अति। द्वेषांसि। अर्यमा। सुऽगेभिः। बृहत्। मित्रस्य। वरुणस्य। शर्म। उप। स्याम। पुरुऽवीराः। अरिष्टाः ॥ ७ ॥

राजपुत्रा राजानोराजमानामित्रादयःपुत्रायस्याः सादृशी अदितिरदीना अखण्डनीयावादे-वीनोऽस्मान् द्वेषांसिद्वेष्टॄणिरक्षांसि अतिपिपर्तु अतिपारयतु अतिक्रम्यपरमहितंदेशंप्रापयत्वित्यर्थः अर्यमाचसुगेभिः सुखगन्तव्यैर्मार्गैरस्मान्पारयतु अपिचवयंपुरुवीराः बहुभिर्वीरैःपुत्रादिभिरुपे-ताःअरिष्टाः केनाप्यहिंसिताःसन्तः मित्रस्यवरुणस्यचबृहत्परिवृढंशर्मसुखंउपस्याम उपगत्य-प्राप्नुयाम ॥ ७ ॥

७. राजमाता अदिति शत्रुओं को लाँघकर हमें दूसरे देश में ले जायें। अर्यमा हमें सुगम मार्ग में ले जायें। हम बहुवीर-युक्त और अहिंसक होकर मित्र और वरुण का सुख प्राप्त करें।

पूर्वोक्तपशौतिस्रोभूमीरितिपुरोडाशस्ययाज्या सूत्रंपूर्वमेवोदाहृतम्।

तिस्रोभूमीर्धारयन्त्रीँरुतद्यून्त्रीणिव्रताविदथेअन्तरेषाम्।
ऋतेनादित्यामहिवोमहित्वंतदर्यमन्वरुणमित्रचारु ॥ ८ ॥

तिस्रः। भूमीः। धारयन्। त्रीन्। उत। द्यून्। त्रीणि। व्रता।
विदथे। अन्तः। एषाम्। ऋतेन। आदित्याः। महि। वः।
महिऽत्वम्। तत्। अर्यमन्। वरुण। मित्र। चारु ॥ ८ ॥

तिस्रोभूमीः अत्रभूमिशब्दोलोकत्रयेवर्तते योद्वितीयस्यांतृतीयस्यांपृथिव्यामित्यत्रयथा पृथिवीशब्दः भूम्यन्तरिक्षस्वर्गाख्यांस्त्रीँल्लोकानादित्याः धारयन् वृष्टिप्रदानादिनाधारयन्ति उत-अपिच द्यून्दीप्तान्तत्तदुपरितनान्महर्जनादिकानपित्रीन् लोकान्धारयन्ति यद्वा दीप्तानग्निवायुसूर्यां-श्चधारयन्ति अपिचैषामादित्यानांविदथेयज्ञेअन्तर्मध्येत्रीणिव्रतासवनत्रयनिष्पाद्यानित्रीणिकर्मा-णिसन्ति यद्वा एषांलोकानामंतर्मध्येविदथेयज्ञनिमित्तभूतेसति एषामादित्यानांत्रीणिकर्माणिर-सादानधारणविसर्जनलक्षणानिसन्ति उत्तरोऽर्धर्चःप्रत्यक्षकृतः हेआदित्याः ऋतेनसत्येनयज्ञेन वामहिमहत्भूतंवोयुष्माकंमहित्वंमहत्त्वंयन्माहात्म्यं हेअर्यमन् वरुण मित्र तन्माहात्म्यंचा-रुशोभनंसर्वोत्कृष्टमित्यर्थः ॥ ८ ॥

८. ये पृथिवी, अन्तरिक्ष और स्वर्ग तथा मर्त्य, जन और सत्य-लोकों को धारण करते हैं। इनके यज्ञ में तीन व्रत (तीन सवन) हैं। आदित्यगण, यज्ञ द्वारा तुम्हारी महिमा श्रेष्ठ हुई है। अर्यमा, मित्र और वरुण तुम्हारा वह महत्त्व सुन्दर है।

अथनवमी—

त्रीरोचनादिव्याधारयन्तहिरण्ययाःशुचयोधारपूताः।
अस्वप्नजोअनिमिषाअदब्धाउरुशंसाऋजवेमर्त्याय ॥ ९ ॥

त्री । रो॒च॒ना । दि॒व्या । धा॒रय॑न्त । हि॒र॒ण्ययाः॑ । शुच॑यः ।
धार॑ऽपूताः । अस्व॑मऽजः । अ॒नि॒ऽमि॒षाः । अद॑ब्धाः । उ॒रु॒ऽशंसाः॑ ।
ऋ॒जवे॑ । मर्त्या॑य ॥ ९ ॥

त्रीरोचनात्रीणिरोचनानिरोचमानान्यग्न्यादीनितेजांसि दिव्यादिव्यानिदिविभवानिधारय-न्त आदित्याअवस्थापयन् किमर्थं ऋजवेऋजीकायतउपार्जकायस्तोत्राणां मर्त्यायमनुष्यायभोग-सिद्ध्यर्थमितियावत् कीदृशाआदित्याः हिरण्ययाः हिरणमयाः हिरण्यालंकृतसर्वांगाः यद्वा हितर-मणीयवेषाः शुचयोदीप्यमानाः धारपूताः उदकधारयाक्षालिताइवनिर्मलाः अस्वमजः असज्ञा-तस्वमाः सुपांसुलुगितिजसःलुः अपरआह अस्वमजः अस्वपन्तः विगतनिद्राः स्वपितेर्नंजि-ङ्गितिनजिङ्प्रत्ययस्तेतिवदेवतस्वकारस्यानभिमतम् अनिमिषाः निमेषराहिताः अदब्धाः असुरा-दिभिरहिंसिताः उरुशंसाः उरुभिर्बहुभिःशंसनीयाः स्तोतव्याः एवंगुणविशिष्टाअधारय-न्नेत्यन्वयः ॥ ९ ॥

९. स्वर्णालङ्कार-भूषित, दीप्तिमान्, वृष्टिपूत, निद्रारहित, अनिमेषनयन, हिंसारहित और सबके स्तुतियोग्य आदित्यगण सरल-स्वभाव संसार के लिए तीन प्रकार (अग्नि, वायु और सूर्य) के स्वर्गीय तेज धारण करते हैं।

त्वंविश्वे॑षांवरुणासि॒राजा॒येच॑दे॒वाअ॑सुर॒येच॒मर्ताः॑ ।
श॒तंनो॑रास्वश॒रदो॑वि॒चक्षे॒ऽश्यामायूं॑षि॒सुधि॑तानि॒पूर्वा॑ ॥ १० ॥ ७ ॥

त्वम् । विश्वे॑षाम् । व॒रु॒ण॒ । अ॒सि॒ । राजा॑ । ये । च॒ । दे॒वाः । अ॒सु॒र॒ । ये । च॒ । मर्ताः॑ । श॒तम् । नः॒ । रा॒स्व॒ । श॒रदः॑ । वि॒ऽचक्षे॑ । अ॒श्याम॑ । आयूं॑षि । सुऽधि॑तानि । पूर्वा॑ ॥ १० ॥ ७ ॥

हेअसुर शत्रूणांक्षेपकवरुण त्वंविश्वेषांसर्वेषांराजाअसि केषां येचयेषांदेवगनाः येचमर्तामर-णधर्माणोमनुष्याः तेषामित्यर्थः अतस्त्वंनोस्मभ्यंशतंशरदः शतसंख्याकान्संवत्सरान्विचक्षे वि-शेषेणदर्शनायरास्वप्रयच्छ रादाने व्यत्ययेनात्मनेपदम् वयंचपूर्वापूर्वैःदेवैःसुधितानिसुष्ठुहितानिशा-धसंवत्सरलक्षणान्यायूंषिअश्याम व्याप्नुयाम सुधितवसुधितनेमधितधिष्वधिषीयचेतिनिपात्यते गतिरनन्तरइतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् सुपांसुलुगितितृतीयायाडादेशः ॥ १० ॥

१०. असुर वरुण, तुम देवता हो या मनुष्य, सबके राजा हो। हमें सौ वर्ष देखने दो, ताकि हम पूर्वजों की उपभुक्त आयु को प्राप्त कर सकें।

आदित्यदेवताकेपशौनदक्षिणेत्येषाहविशेषान्या सूत्रितत्र—तिस्रोभूमीर्धारयन्त्री रूप-धूनदक्षिणाविचिकित्रेनसव्येति ।

नदक्षिणाविचिकितेनसव्यानप्राचीनमादित्यानोतपश्चा ।
पाक्याचिद्वसवोधीर्याचिद्युष्मानीतोअभयंज्योतिरश्याम् ॥११॥

न । दक्षिणा । वि । चिकिते । न । सव्या । न । प्राचीनम् ।
आदित्याः । न । उत । पश्चा । पाक्या । चित् । वसवः । धीर्या ।
चित् । युष्माऽनीतः । अभयम् । ज्योतिः । अश्याम् ॥ ११ ॥

हेआदित्याः दक्षिणादक्षिणोभागः नविचिकिते मयानविज्ञायते सव्यासव्योवामभागो-पिनज्ञायते उभयत्रसुपांसुलुगितिविभक्तेराकारादेशः तथाप्राचीनं पुरस्तादपिनज्ञायते विभागाभावेर-दिक्षुत्रियामितिस्वार्थेत्ततः उतअपिच पश्चा पश्चात्पृष्ठभागेपिनज्ञायते नैशेनतमसामावृतत्वात् आन्तरावज्ञानाद्वा पश्चपश्चाचच्छन्दसीतिविनिपात्यते किंबहुना पाक्याचित् पाक्यःपक्व्योपरिप-क्वज्ञानोपि दुःपरपाके काइलोप्यर्थं चित्स्वरितः धीर्याचित् धीरेणैवप्राप्तेनधवोधीर्यःकातरः अपेछन्दसोतिवत् कातरोपि उभयत्रसुपांसुलुगितिविभाकारः हेवसवोवासयितारआदित्याः यु-ष्मानीतः युष्माभिर्नीतः शोभनेनमार्गेणप्रापितःसन् अभयं भयरहितं ज्योतिः सौरंतेजः आन्तरंवा ज्ञानात्मकं अश्यां प्राप्नुयाम् ॥ ११ ॥

११. वास-प्रदाता आदित्यो, हम न तो दाहिने जानते, न बायें जानते, न सामने जानते और न पीछे जानते हैं। मैं अपरिपक्व-बुद्धि और अतीव कातर हूँ। मुझे तुम ले जाओगे, तो मैं निर्भय ज्योति को प्राप्त करूँगा।

योराजभ्यऋतनिभ्योददाशयंवर्धयन्तिपुष्टयश्चनित्याः ।
सरेवान्यातिप्रथमोरथेनवसुदावाविदथेषुप्रशस्तः ॥ १२ ॥

यः । राजऽभ्यः । ऋतनिऽभ्यः । ददाश । यम् । वर्धयन्ति । पुष्टयः ।
च । नित्याः । सः । रेवान् । याति । प्रथमः । रथेन । वसुऽदावा ।
विदथेषु । प्रऽशस्तः ॥ १२ ॥

योयजमानः राजभ्योराजमानेभ्यः ऋतनिभ्यः ऋतस्ययज्ञस्यसत्यस्यवानेतृभ्यः आदित्येभ्योददाश चरुपुरोडाशादिकंददाति यंयजमानं पुष्टयः पोषकाः नित्याः शाश्वताः आ-दित्याश्चवर्धयन्ति सयजमानोरेवान् धनवान्प्रथमः प्रथितः मुख्योवा वसुदावा वसूनांधनानां दाताप्रशस्तः सर्वैःप्रशस्यमानः विदथेषुवेदेषुयज्ञेष्वन्येषुगृहेषुरथेनवाहनेनयातिगच्छति॥१२॥

१२. यज्ञ के नायक और राजा आदित्यों को जो हव्य प्रदान करता है, उनका नित्य अनुग्रह जिसकी पुष्टि करता है, वही व्यक्ति धनवान्, विख्यात, वदान्य और प्रशंसित होकर तथा रथ पर चढ़कर यज्ञस्थल में जाता है।

शुचिर॒पः सू॒यव॑सा॒ अद॑ब्ध॒ उप॑ क्षेति वृ॒द्धव॑याः सु॒वीरः॑ ।
नकि॒ष्टं घ्न॒न्त्यन्ति॑तो॒ न दू॒राद्य आ॑दि॒त्याना॒ं भव॑ति॒ प्रणी॑तौ ॥ १३ ॥

शुचिः॑ । अ॒पः । सु॒ऽयव॑साः । अद॑ब्धः । उप॑ । क्षे॒ति॒ । वृ॒द्धऽव॑याः ।
सु॒ऽवीरः॑ । नकिः॑ । तम् । घ्न॒न्ति॒ । अन्ति॑तः । न । दू॒रात् । यः ।
आ॒दि॒त्याना॑म् । भव॑ति । प्रऽनी॑तौ ॥ १३ ॥

यो यजमानः शुचिर्दीप्यमानः शुद्धो वा अदब्धः सपत्नैरबाधितः वृद्धवयाः प्रभूतान्नः सुवीरः शोभनपुत्रः सन् सूयवसाः शोभनसस्यान्यपः वृष्टिलक्षणान्युदकानि उपक्षेति उपनिवसति सर्वदा सुसस्यानामपां च समीपे निवसतीत्यर्थः तं यजमानं नकिः न केऽपि घ्नन्ति हिंसन्ति अन्तितोऽन्तिकात्समीपदेशान्न दूराद्विप्रकृष्टाच्च देशादागता बाधकाः अन्तिकस्य तसि कादिलोप इति लोपः यो यजमानः आदित्यानामदितेः पुत्राणां मित्रादीनां प्रणीतौ प्रकृष्टेनयने मार्गे भवति वर्तते इति पूर्वत्र संबन्धः ॥ १३ ॥

१३- वह दीप्तिमान्, हिंसा-रहित, प्रचुर-अन्नशाली और सुपुत्रवान् होकर उत्तम शस्यवाले जल के पास निवास करता है। जो आदित्यों का अनुसरण करता है, उसका दूर या निकट का शत्रु वध नहीं कर सकता।

अदि॑ते॒ मित्र॒ वरु॑णो॒त मृ॑ळ॒ यद्वो॑ व॒यं च॑कृ॒मा कच्चि॒दागः॑ ।
उ॒र्व॑श्या॒मभ॑यं॒ ज्योति॑रिन्द्र॒ मा नो॑ दी॒र्घा अ॒भि न॑श॒न्तमि॑स्राः ॥ १४ ॥

अदि॑ते । मित्र॑ । वरु॑ण । उ॒त । मृ॒ळ॒ । यत् । वः॒ । व॒यम् । च॒कृ॒म । कत् । चि॒त् । आगः॑ । उ॒रु । अ॒श्या॒म् । अभ॑यम् । ज्योतिः॑ । इ॒न्द्र॒ । मा । नः॒ । दी॒र्घाः । अ॒भि । न॒श॒न् । तमि॑स्राः ॥ १४ ॥

उत अपि च हे अदिते मित्र वरुण आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवदिति पूर्वपूर्वस्यामन्त्रितस्याविद्यमानत्वात्सर्वेषां षाष्ठिकमामन्त्रितस्येत्याद्युदात्तत्वम् यूयं प्रत्येकं मृळ अस्माकमुपरि दयां कुरुत रक्षतेत्यर्थः यद्यपि वयं वो युष्माकं कच्चित् किञ्चिदागोऽपराधं चकृम अकर्म तथापि मृळतेत्यर्थः हे इन्द्र परमैश्वर्योपेतादित्य उरु विस्तीर्णमभयं भयरहितं ज्योतिस्त्वदीयं प्रकाशं ज्ञानात्मकं वा अश्याम् अहं प्राप्नुयाम् दीर्घा विस्तृतास्तमिस्रास्तमसा युक्ता निशाः ज्योत्स्नातमिस्राशृङ्गिणेति निपात्यते ता नोऽस्मान् माभिनशन् आभिमुख्येन व्याप्नुवन्तु ॥ १४ ॥

१४- अदिति, मित्र, वरुण, हम यदि तुम्हारे पास कोई अपराध करें, तो कृपा कर उसका मार्जन कर डालो। इन्द्र, हम विस्तीर्ण और निर्भय ज्योति प्राप्त कर सकें। अन्धकारमयी रजनी हमें छिपा न सके।

अथपञ्चदशी–

उभेअस्मैपीपयतःसमीचीदिवोवृष्टिंसुभगोनामपुष्यन् ।
उभाक्षयावाजयन्यातिपृत्सूभावर्धौभवतःसाधूअस्मै ॥ १५ ॥

उभे इति । अस्मै । पीपयतः । समीची इति सम्ऽईची । दिवः । वृष्टिम् । सुऽभगः । नाम । पुष्यन् । उभा । क्षयौ । आऽजयन् । याति । पृत्ऽसु । उभौ । अर्धौ । भवतः । साधू इति । अस्मै ॥ १५ ॥

यआदित्यानांव्रतविमणीतानिबिभर्तिसोऽत्रेदंशब्देनपरामृश्यते अस्मैयजमानायसमीची सङ्गच्छमानेउभेद्यावापृथिव्यौपीपयतः प्याययतः कामान्वर्धयतः प्यायीवृद्धौ अस्माण्ण्यन्ताच्छान्दसोलुङ् व्यत्ययेनतसस्थानादेशाभावः धातोःपीभावश्च सचसुभगः शोभनधनः दिवोद्युलोकादागतांवृष्टिंपुष्यन्वर्धयन्भवति नामेतिप्रसिद्धिर्द्योत्यते किञ्च पृत्सुपृतनासुसङ्ग्रामेषुआजयन्शत्रूनाभिमुख्येनाभिभवन् उभाक्षयाउभौनिवासौ क्षियंति निवसन्त्यस्मिन्निति क्षयोनिवासस्थानं पुंसिसंज्ञायांघःप्रायेणेतिघप्रत्ययः क्षयोनिवासेइत्याद्युदात्तत्वं यौपरैरनाक्रान्तं स्वकीयंनिवासस्थानम् आत्मनापहृतंपरकीयंनिवासस्थानंचयातिगच्छति तथास्मैयजमानाय उभावर्धौजगतोभागौचराचरात्मकौमर्त्यामर्त्यात्मकौवासाधूसाधकौभवतः ॥ १५ ॥

१५. जो आदित्यों का अनुसरण करता है, उसकी द्यावा-पृथिवी एकत्र होकर पुष्टि करती हैं। वह सौभाग्यशाली है और स्वर्गीय जल प्राप्त करके समृद्धि पाता है। युद्धकाल में वह शत्रुओं को पराजित करके अपने और शत्रु के निवास-स्थान पर जाता है। संसार का आधा भाग ही उसका मंगल-जनक है।

यावोमायाअभिद्रुहेयजत्राःपाशाआदित्यारिपवेविचृत्ताः ।
अश्वीवताँअतियेषंरथेनारिष्टाउरावाशर्मन्त्स्याम ॥ १६ ॥

याः । वः । मायाः । अभिऽद्रुहे । यजत्राः । पाशाः । आदित्याः । रिपवे । विऽचृत्ताः । अश्वीऽइव । तान् । अति । येषम् । रथेन । अरिष्टाः । उरौ । आ । शर्मन् । स्याम ॥ १६ ॥

हेयजत्राः यष्टव्याआदित्याः वोयुष्माकंयाःमायाः अभिद्रुहे अभिद्रोहंकुर्वतेराक्षसादये-निर्मिताः येचपाशाः रिपवेशत्रवेविचृत्ताः चृतीहिंसाग्रन्थनयोः प्रसारिताइत्यर्थः तान्पाशान् मायाश्चरथेनअतियेयं अतीत्यगमयेयं अविवरेयमित्यर्थः तत्रदृष्टान्तः—अश्वीव यथाश्वोपेताश्वः कश्चित्पुरुषः दुस्तरान्मार्गान्शीघ्रमतिक्रामति तद्वत् येइत्यगमने शौवादिकोनुदात्तेत् छान्दसो-लङ् व्यत्ययेनपरस्मैपदम् तथावयंअरिष्टाः शत्रुभिरहिंसिताःसन्तः उरौविस्तीर्णेशर्मन् शर्मे-णिगृहेयाम अयादस्वेस्मिन्गृहेवाश्रितासमन्तात्स्याम वर्तमानाभवेम॥ १६॥

१६. पूजनीय आदित्यगण, द्रोहकारियों के लिए तुम्हारी जो माया बनाई गई है और जो पाश शत्रुओं के लिए प्रथित हुआ है, हम उनको अश्वारोही पुरुष की तरह अनायास लाँघ जायें। हम हिंसाशून्य होकर परम सुख से निवास करें।

माहंमघोनोवरुणप्रियस्यभूरिदाव्नआविदंशूनमापेः।
मारायोराजन्त्सुयमादवस्थांबृहद्वदेमविदथेसुवीराः॥ १७ ॥८॥

मा। अहम्। मघोनः। वरुण। प्रियस्य। भूरिऽदाव्नः। आ।
विदम्। शूनम्। आपेः। मा। रायः। राजन्। सुऽयमात्। अव।
स्थाम्। बृहत्। वदेम। विदथे। सुऽवीराः॥ १७॥ ८॥

हेवरुण मघोनोधनवतः प्रियस्यानुकूलस्यभूरिदाव्नः भूरेर्बहुलस्यदातुरहंमाआविदं माआ-वेदयानि आवेदनंविज्ञापनंमाकरवाणि किंतदत्राह आपेराप्तेः शूनंशून्यंदारिद्र्यम् वर्णलो-पश्छान्दसः यद्वा शूनंगतंभावंदारिद्र्यम् टुओश्विगतिवृद्ध्योः श्वीदितोनिष्ठायामितीट्प्रतिषेधः यजादित्वात्संप्रसारणम् ओदितश्चेतिनत्वम् श्व्यादित्वादाद्युदात्तत्वम् एतदुक्तंभवति अस्मदी-याः पुत्रादयः क्षुधिताइतिप्रभुसमीपेभिधाययाचमानोमाभूवमिति हेराजन्सुयमात् सुष्ठुनियम्यवे-गेनपुरुषोपहतिसुयमः ईषद्दुःसुष्विति खल् तादृशाद्रायोधनान्माअवस्थाम् अपगुत्य स्थितोमाभूवं वयंसुवीराः शोभनपुत्राविदथेयज्ञेगृहेवावर्तमानाः सन्तोबृहत् प्रौढंस्तोत्रं वदेम उच्चारयाम॥ १७॥

१७. वरुण, मुझे किसी धनी और प्रभूत-दानशील व्यक्ति के पास जाति की दरिद्रता की बात न कहनी पड़े। राजन्, मुझे आवश्यक धन का अभाव न हो। हम पुत्र और पौत्रवाले होकर इस यज्ञ में प्रभूत स्तुति करेंगे।

॥ इतिद्वितीयस्यसप्तमेष्टमोवर्गः ॥ ८ ॥

इदमित्येकादशर्चंषष्ठंसूक्तम् अत्रानुक्रम्यते—इदमेकादशवारुणमिति पूर्वसूक्ते कूर्मोगार्त्स-मदोऽहिरेत्युक्तत्वादस्योत्तरस्यचकूर्मोगार्त्समदोवाऋषिः त्रिष्टुप्छन्दः वरुणोदेवता विनियोगोलैङ्गि-कः अत्रकेचिदाहुः इदमेकादशर्चंतुवारुणंप्रथमपापनुत्। ऋणदारिद्र्यदुःस्वप्नयाशनंचेतिशुश्रुमेति।

तत्रैषा प्रथमा–

इदंकवेरादित्यस्यस्वराजोविश्वानिसान्त्यभ्यस्तुमह्ना ।
अतियोमन्द्रोयजथायदेवःसुकीर्तिंभिक्षेवरुणस्यभूरेः ॥ १ ॥

इदम् । कवेः । आदित्यस्य । स्वऽराजः । विश्वानि । सन्ति ।
अभि । अस्तु । मह्ना । अति । यः । मन्द्रः । यजथाय । देवः ।
सुऽकीर्तिम् । भिक्षे । वरुणस्य । भूरेः ॥ १ ॥

कवेः क्रान्तदर्शिनआदित्यस्य अदितेःपुत्रस्य स्वराजः स्वयमेवराजमानस्येश्वरस्यवा वरुणस्येदंहविःस्तोत्रंवा यजमानःकरोतीतिशेषः सचविश्वानिसर्वाणिसंति द्वितीयार्थेप्रथमा विकार-भाञ्जिभूतजातानिमह्नामहिम्नावरुणप्रसादाल्लब्धेनअभ्यस्तु अभिभवतु योदेवोद्योतमानोवरुणः यजथाययष्टृपुरुषायअतिअतिशयेनमन्द्रः स्तुत्योहर्षयितावाभवति तस्यभूरेर्महतोवरुणस्यसुकी-र्तिंशोभनांस्तुतिं भिक्षेयाचे यद्वा वरुणस्येतिद्वितीयार्थेषष्ठी तेनवरुणेनदातव्यांशोभनांकीर्तिं अहंयाचे ॥ १ ॥

१. कवि और स्वयं सुशोभित वरुण के लिए यह हव्य है। वे अपनी महिमा के द्वारा सारे भूतों को पराजित करते हैं। प्रकाशमान स्वामी वरुण यजमान को प्रसन्नता प्रदान करते हैं। मैं उनकी स्तुति की प्रार्थना करता हूँ।

तवव्रतेसुभगासःस्यामस्वाध्योवरुणतुष्टुवांसः ।
उपायनउषसांगोमतीनामग्नयोनजरमाणाअनुद्यून् ॥ २ ॥

तव । व्रते । सुऽभगासः । स्याम । सुऽआध्यः । वरुण । तुस्तुऽवांसः ।
उपऽअयने । उषसाम् । गोऽमतीनाम् । अग्नयः । न ।
जरमाणाः । अनु । द्यून् ॥ २ ॥

हेवरुण स्वाध्यः शोभनाध्यानाः तुष्टुवांसः स्तुतवन्तोवयं तवव्रतेत्वदीयेपरिचरणात्मके कर्म-णिवर्तमानाः सुभगासःस्याम शोभनधनाभवेम अपिचगोमतीनांरश्मिभिर्युक्तानामुषसांउपायने उपागमनेसति अग्नयोन यथाअग्नयोऽग्निहोत्रादिकर्मार्थंसमिध्यन्ते एवमनुद्यून् अनुदिवसंजरमाणा-स्त्वांस्तुवन्तोवयंदीप्यमानाभवेम ॥ २ ॥

२. वरुण, हम भली भाँति तुम्हारी स्तुति, ध्यान और परिचर्या करके सौभाग्यशाली हो सकें। किरण-युक्ता उषा के आने पर अग्नि की तरह हम प्रतिदिन तुम्हारी स्तुति करके प्रकाशमान हों।

अथतृतीया—

तवस्यामपुरुवीरस्यशर्मन्नुरुशंसस्यवरुणप्रणेतः ।
यूयंनःपुत्राअदितेरदब्धाअभिक्षमध्वंयुज्यायदेवाः ॥ ३ ॥

तव । स्याम । पुरुऽवीरस्य । शर्मन् । उरुऽशंसस्य । वरुण । प्रनेतरिति प्रऽनेतः । यूयम् । नः । पुत्राः । अदितेः । अदब्धाः । अभि । क्षमध्वम् । युज्याय । देवाः ॥ ३ ॥

हेप्रणेतः सर्वस्यजगतः प्रकर्षेणनेतः वरुण पुरुवीरस्यपुरुभिर्बहुभिर्वीरैरुपेतस्य यद्वा पुरूणांबहूनांशत्रूणांविशेषेणप्रेरकस्य उरुशंसस्यउरुभिर्बहुभिःस्तूयमानस्यतवशर्मन्शर्मणिगृहे सुखे वा स्याम अदितेःपुत्रामित्रादयः परमपिच्छन्दसीतिपरस्यषष्ठ्यन्तस्यपूर्वामन्त्रितानुप्रवेशेना- मन्त्रिताद्युदात्तत्वेसमुदायस्याद्यमिकस्यवानुदात्तत्वम् अदब्धाअनुभिरहिंसिताः एवंभूताहेदेवाः यूयंनोस्मान्कृतापराधान् युज्यायसख्यायअभिक्षमध्वं अस्माभिःकृतमपराधंसहध्वम् ॥ ३ ॥

३. विश्व-नायक वरुण, तुम कितने ही वीरोंवाले हो, बहुत लोग तुम्हारी स्तुति करते हैं। हम तुम्हारे घर में निवास कर सकें। हिंसा-शून्य और दीप्तिमान् अदिति के पुत्रो, तुम हमारी मैत्री के लिए हमारे अपराध को मिटा दो।

प्रसीमादित्योअसृजद्विधर्ताँऋतंसिन्धवोवरुणस्ययन्ति ।
नश्राम्यन्तिनविमुचन्त्येतेवयोनपप्तूरघुयापरिज्मन् ॥ ४ ॥

प्र । सीम् । आदित्यः । असृजत् । विऽधर्ता । ऋतम् । सिन्धवः । वरुणस्य । यन्ति । न । श्राम्यन्ति । न । वि । मुचन्ति । एते । वयः । न । पप्तुः । रघुऽया । परिऽज्मन् ॥ ४ ॥

विधर्ता सेतुरिवजडस्यविधारयिता आदित्यःअदितेःपुत्रोवरुणः सर्वविधारणहेतुभूतमृत- मुदकम् यद्वा नदीनामुपादानभूतमुदकम् सीं सर्वतः प्रासृजत् प्रकर्षेणसृष्टवान् अणोप्रगृह्यस्यानुना- सिकइत्याकारःसानुनासिकः तेनवरुणस्यैव सिन्धवः स्यन्दनशीलानद्योयन्ति गच्छन्ति प्रव- हन्ति एतेसिन्धवः नश्राम्यन्तिनश्राम्यन्ति नविमुचन्ति उपरतानभवन्ति अनवरताः सर्वदैक- रूपेण प्रवहन्तीत्यर्थः एतदेवोपमया-वयोन वयः पक्षिणइवरघुयाः लघुयाः शीघ्रगामिनः परि- ज्मन् परिज्मनिभूम्यांपप्तुः सर्वंविगच्छन्ति पप्तुरिति लिट्युसिपतिनिपत्योश्छन्दसीत्युपधालोपः स्यादिसन्नाभावात् द्विर्वचनादि रघुयाइत्यत्रसुपांसुलुगितियाप्रत्ययादेशः ॥ ४ ॥

४. विश्व-धारक और अदिति वरुण ने अच्छी तरह जल की सृष्टि की है। वरुण की महिमा से नदियाँ प्रवाहित होती हैं। ये कभी

विश्राम नहीं करतीं, लौटती भी नहीं। ये पक्षियों की तरह वेग के साथ पृथिवी पर जाती हैं।

विमच्छ्रथायरशनामिवागऋध्यामतेवरुणखामृतस्य।
मातन्तुश्छेदिवयतोधियंमेमामात्राशार्यपसःपुरऋतोः॥ ५॥ १॥

वि। मत्। श्रथय। रशनाम्ऽइव। आगः। ऋध्याम। ते।
वरुण। खाम्। ऋतस्य। मा। तन्तुः। छेदि। वयतः। धियम्।
मे। मा। मात्रा। शारि। अपसः। पुरा। ऋतोः॥ ५॥ १॥

हेवरुण मत् मत्सकाशात् रशनामिवरज्जुमिवआगः विहितानुष्ठानजनितं पापं विश्रथ-य शिथिलीकुरु विमोचयेत्यर्थः तेत्वत्संबन्धिनऋतस्योदकस्यपूर्णांखांनदीं खाइतिनदीनाम तां ऋध्याम लभेमहि अपिच धियंकर्म वयतः संतन्वतोमेममतन्तुःकर्मसन्ततिः माछेदि छिन्नोमाभूत् मेरन्तर्येणास्त्वित्यर्थः यथाऋतोः समाप्तिकालात् पुरापूर्वंअपसः कर्मणः मात्राशरीरं मास्यो-दीर्घ्यांगलक्षणं माशारि शीर्णविकलंमाभूत् शृहिंसायां कर्मणिलुङ् पुरऋतोरित्यत्रऋत्यकइ-तिप्रकृतिभावः॥ ५॥

५. वरुण, मेरे पाप ने मुझे रस्सी की तरह बांध रखा है; मुझे छुड़ाओ। हम तुम्हारी जलपूर्ण नदी प्राप्त करें। बुनने के समय हमारा तन्तु कभी टूटने न पावे। असमय में यज्ञ की मात्रा कभी विफल न हो।

॥ इतिद्वितीयस्यतृतीयेनवमोवर्गः॥ ९॥

अथषष्ठी—

अपोसुम्यक्षवरुणभियसंमत्सम्राळृतावोनुमागृभाय।
दामेववत्साद्विमुमुग्ध्यंहोनहित्वदारेनिमिषश्चनेशे॥ ६॥

अपो इति। सु। म्यक्ष। वरुण। भियसम्। मत्। सम्ऽराट्।
ऋतंऽवः। अनु। मा। गृभाय। दामंऽइव। वत्सात्। वि। मुमुग्धि।
अंहः। नहि। त्वत्। आरे। निऽमिषः। चन। ईशे॥ ६॥

हेवरुण भियसं भयं मत् मत्तः सुसुष्ठुअपोम्यक्षअपगमय हेसम्राट्सम्यग्राजमान हेऋताव-न् सत्यवन् यज्ञवन्वावरुण मामां अनुगृभाय अनुगृहाण छन्दसिशायजपीतिश्नःशायजादेशः हग्रहोर्भइतिभत्वम् अपिच दामेववत्सात् यथादोग्धावत्ससकाशात् बन्धनींरज्जुंविमुञ्चति तथा अंहःपापंमत्सकाशाद्विमुमुग्धि विमुञ्च छान्दसःशपःश्लुः पृथक्कुरु त्वदारेत्वत्तोदूरदेशेवर्तमानः

त्वदन्यइत्यर्थः त्वत्तोन्यःकश्चित् निमिषश्चन निमेषस्यापि अक्षिपक्ष्मचलनस्यापि नहीदेशे नेष्टे समर्थईश्वरइत्यर्थः ङोपस्तआत्मनेपदेष्वितिलोपः ॥ ६ ॥

६. वरुण, मेरे पास से भय को दूर कर दो। हे सम्राट् और सत्य-वान् मुझ पर कृपा करो। जैसे रस्सी से बछड़े को छुड़ाया जाता है, वैसे ही पाप से मुझे बचाओ; क्योंकि तुमसे अलग होकर कोई एक पल के लिए भी आधिपत्य नहीं कर सकता।

मानौवधैर्वरुणयेतइष्टावेनःकृण्वन्तमसुरभ्रीणन्ति ।
माज्योतिषःप्रवसथानिगन्मविषूमृधःशिश्रथोजीवसेनः ॥ ७ ॥

मा । नः । वधैः । वरुण । ये । ते । इष्टौ । एनः । कृण्वन्तम् । असुर । भ्रीणन्ति । मा । ज्योतिषः । प्रऽवसथानि । गन्म । वि । सु । मृधः । शिश्रथः । जीवसे । नः ॥ ७ ॥

हेवरुण नोस्मान्वधैः हननसाधनैरायुधैर्माहिंसीरितिशेषः हेअसुर पापकर्तॄन्निरसितः ते त्वदीयेइष्टौयज्ञेएनः विहितानुष्ठानेनचानिर्वपापंकृण्वन्तंकुर्वन्तंपुरुषंयेवधाभ्रीणन्ति हिंसन्ति तैरि-तिपूर्वेणसंबन्धः भ्रीर्हिंसायां क्र्यादिकः अपिच ज्योतिषः गृहेवर्तमानादस्मेःसौरप्रकाशाद्वाप्रव-सथानिप्रवासान्मागन्म मागच्छाम सर्वदागृहेवर्तमानः सूर्यंपश्यंश्चिरकालंजीवेयमित्यर्थः गमेर्लु-ङिमन्त्रेघसेतिच्लेर्लुक् तथानोस्माकंजीवसेजीवनायमृधोहिंसकान् सुष्ठुविशिश्रथः विश्लेषय नाशयेत्यर्थः ॥ ७ ॥

७. असुर वरुण, तुम्हारे यज्ञ में अपराध करनेवालों को जो आयुध मारते हैं, वे हमें न मारें। हम प्रकाश से निर्वासित न हों। हमारे जीवन के लिए हिंसक को हटाओ।

नमःपुरातेवरुणोतनूनमुतापरंतुविजातब्रवाम ।
त्वेहिकंपर्वतेनश्रितान्यप्रच्युतानिदूळभव्रतानि ॥ ८ ॥

नमः । पुरा । ते । वरुण । उत । नूनम् । उत । अपरम् । तुविऽजात । ब्रवाम । त्वे इति । हि । कम् । पर्वते । न । श्रितानि । अप्रऽच्युतानि । दुःऽदभ । व्रतानि ॥ ८ ॥

हेवरुण पुरापूर्वस्मिन्काले तेतुभ्यंनमः नमस्कारप्रतिपादकं नमइतिशब्दमवादिष्म उत-अपिचनूनमद्यापिब्रवाम उच्चारयेम हे तुविजात बहुप्रदेशेषुप्रादुर्भूत वरुण अपरं आगामिन्य-पिकालेनमःशब्दंब्रवाम उच्चारयाम कस्मादितिचेदुच्यते—दूळभ दुर्दभ दंभितुंहिंसितुमशक्य

दुरोणमासनाद्यस्मिन्नतिरिक्तस्योत्तमपुरुषपदादेहुतं च कमित्येतस्य पूरणम् हि यस्मात् त्वेऽपि पर्वतेन गिराविव अच्युतानि अन्यैः प्रच्यावयितुमशक्यानि व्रतानि कर्माणि विचरणानि श्रितानि आश्रितानि तस्मादित्यर्थः ॥ ८ ॥

८. हे बहुस्थानोत्पन्न वरुण, हम भूत, वर्त्तमान और भविष्यत् समयों में तुम्हारे लिए नमस्कार करेंगे; क्योंकि हे महिमनीय वरुण, पर्वत की तरह तुममें सारे अच्युत कर्म आश्रित हैं।

परॠणासावीरधमत्कृतानिमाहंराजन्नन्यकृतेनभोजम्।
अव्युष्टाइन्नुभूयसीरुषासआनोजीवान्वरुणतासुशाधि ॥ ९ ॥

परा । ऋणा । सावीः । अध । मत्ऽकृतानि । मा । अहम् ।
राजन् । अन्यऽकृतेन । भोजम् । अविऽउष्टाः । इत् । नु ।
भूयसीः । उषसः । आ । नः । जीवान् । वरुण । तासु । शाधि ॥ ९ ॥

हेवरुण ऋणाऋणानिपित्रादिभिः कृतान्यस्माभिर्देयानिपरासावीः परासुव पराचीनंप्रेरय सूप्रेरणे छान्दसोलुङ् अधअधुनामत्कृतानिमयानिष्पादितानिऋणानिपरासुव अपिच हेराजन् स्वामिन् वरुणअहंअन्यकृतेनअन्यैरर्जितेनधनेनमाभोजंभोगंमालभेयम् किंकारणमितिचेदुच्यते—भूयसीः भूयस्योबहुतराः उषसः अव्युष्टाइन्नुखलुअव्युष्टाएवअपररात्रेकृत्यापन्नानि चिन्तयतोजातमतोनमव्युष्टाअप्यव्युष्टकल्पाआसन् हेवरुण तासूषस्सुनोऽस्मान् जीवान् जीवनवतः आशाधि आसमन्तादनुशिष्टान्कुरु कृतान्यपकृत्यभोगपर्याप्तंधनंमह्यंदेहीत्यर्थः ॥ ९ ॥

९. वरुण, पूर्वजों ने जो ऋण किया था, उसका परिशोध करो। इस समय मैं जो ऋण करता हूँ, उसका भी परिशोध करो; ताकि वरुण, मुझे दूसरे का उपार्जित धन भोग करने की आवश्यकता न हो। ऋण के कारण ऋणकर्त्ता के लिए मानो अनेक उषाओं का उदय ही नहीं हुआ। वरुण, हम उन सारी उषाओं में जीवित रहें, ऐसी आज्ञा करो।

योमेराजन्युज्योवासखावास्वप्नेभयंभीरवेमह्यमाह।
स्तेनोवायोदिप्सतिनोवृकोवात्वंतस्माद्वरुणपाह्यस्मान् ॥ १० ॥

यः । मे । राजन् । युज्यः । वा । सखा । वा । स्वप्ने । भयम् ।
भीरवे । मह्यम् । आह । स्तेनः । वा । यः । दिप्सति । नः । वृकः ।
वा । त्वम् । तस्मात् । वरुण । पाहि । अस्मान् ॥ १० ॥

हेराजन्वरुण मेममयोयुज्योयोजनसमर्थः पित्रादिर्वासखासमानख्यानोवान्योवा स्वप्ने दृष्टंस्वप्नंभीरवे भयशीलायमह्यंभयमाहब्रूते यथास्तेनश्चोरोवावृकोरण्यश्वावा योनो-

स्वाप्नदिष्टविनिषांसति सनीत्वर्थवैविविकल्पनादिडभावः दम्भइवेवीत्वम् हेवरुण त्वंतस्मा-त्सर्वस्मादस्मान्पाहिरक्ष॥ १० ॥

१०. राजा वरुण, मैं मित्र हूँ। मुझसे जो बन्धु लोग स्वप्न की भयंकर बातें कहते हैं, उनसे मुझे बचाओ। तस्कर या वृक मुझे मारना चाहता है। उससे मुझे बचाओ।

माहंम॒घोनो॑वरुणप्रि॒यस्य॑भूरि॒दाव्न॒आवि॑दं॒शून॑मा॒पेः।
माराय॒ोरा॑जन्सु॒यमा॒दव॑स्थांबृ॒हद्व॑देमवि॒दथे॑सु॒वीराः॑ ॥११॥१०॥

मा। अ॒हम्। म॒घोनः॑। व॒रु॒ण॒। प्रि॒यस्य॑। भू॒रि॒ऽदाव्नः॑। आ।
वि॒दम्। शून॑म्। आ॒पेः। मा। रा॒यः। रा॒ज॒न्। सु॒ऽयमा॑त्। अव॑।
स्या॒म्। बृ॒हत्। व॒दे॒म॒। वि॒दथे॑। सु॒ऽवीराः॑ ॥ ११ ॥१०॥

हेवरुण प्रियस्यभूरिदाव्नः भूरेर्धनस्यदातुर्धनवतआपेरस्यपुरतः पुनादेदारिद्र्यंमहंमाअवि-दं माज्ञानेदयानि ज्ञापयानि हेराजन् सुष्ठुनियामकाद्धनात् अवमुत्यस्थितोमाभूवंशोभनपुत्राः यज्ञेगृहेवावर्तमानाः प्रौढंस्तोत्रंउच्चारयामः ॥ ११ ॥

११. वरुण, मुझे किसी धनी और प्रभूत-दानशील व्यक्ति के पास जाति की दरिद्रता की बात न कहनी पड़े। राजन्, मुझे आवश्यक धन का अभाव न हो। हम पुत्र और पौत्रवाले होकर इस यज्ञ में प्रभूत स्तुति करेंगे।

धृतव्रताइविसप्तर्चंसप्तमंसूक्तंगात्सँमदस्यकूर्मस्यगृत्समदस्यवार्षम् त्रैष्टुभं वैश्वदेवम् त-थाचानुक्रान्तम्—धृतव्रताःसप्तवैश्वदेवमिति गतोविनियोगः।

तत्रप्रथमा—

धृ॒तव्र॑ताआदित्या॒इषि॑राआ॒रेमत्क॑र्तर॒हसू॑रि॒वागः॑।
शृ॒ण्वतो॑वो॒वरु॑ण॒मित्र॒देवा॑भ॒द्रस्य॑वि॒द्वाँअव॑सेहुवेवः ॥ १ ॥

धृ॒तऽव्र॑ताः। आदि॑त्याः। इषि॑राः। आ॒रे। मत्। क॒र्त॒। र॒हसूः॑ऽइव।
आगः॑। शृ॒ण्वतः॑। वः॒। वरु॑ण। मित्र॑। देवाः॑। भ॒द्रस्य॑। वि॒द्वान्।
अव॑से। हु॒वे॒। वः॒ ॥ १ ॥

हेधृतव्रताः धृतकर्माणः आदित्याः अदितेःपुत्राः इषिराः गमनशीलाः सर्वैरन्वेषणीयाः प्रार्थनीयावा हेविश्वेदेवाः मदारेमत्तोदूरदेशेआगः विहितानुष्ठानादिजनितंपापंकर्तकुरुत क-रोतेश्छान्दसोविकरणस्यलुक् तस्तनप्तनथनाश्चेतितबादेशः तत्रदृष्टान्तः—रहस्रिव रहसिअन्यैर-

श्वावेपदेशेसूयवइविरहस्तःव्यभिचारिणी सायथागर्भपातयित्वादूरदेशेपरित्यजविवद्वत हेवरुण मित्र देवाः योयुष्मदीयस्यभद्रस्यपुष्माभिःकरणीयंश्रेयोविद्वान् श्रानन्नहंश्रृणवः मत्कृतानि स्तोत्राणिश्रोशेयमानवोवोयुष्मानवसे रक्षणार्थंहुवेआह्वयामि ॥ १ ॥

१. हे व्रतकारी, शीघ्र गमनशील और सबके प्रार्थनीय आदित्यो, गुप्तप्रसविनी स्त्री के गर्भ की तरह मेरा अपराध दूर देश में फेंक दो। मित्र और वरुण, तुम्हारे मंगल-कार्य को मैं जानकर, रक्षा के लिए, तुम्हें बुलाता हूँ। तुम हमारी स्तुति सुनो।

यूयंदेवाःप्रमंतिर्यूयमोजोयूयंद्वेषांसिसनुतर्युयोत ।
अभिक्षत्तारोअभिचक्षमध्वमद्याचनोमृळयतापरंच ॥ २ ॥

यूयम् । देवाः । प्रऽमंतिः । यूयम् । ओजः । यूयम् । द्वेषांसि । सनुतः । युयोत । अभिऽक्षत्तारः । अभि । च । क्षमध्वम् । अद्य । च । नः । मृळयत । अपरम् । च ॥ २ ॥

हेदेवाः प्रमतिः प्रकृष्टामतिर्यस्यपित्रादेस्तादृशोपियूयमेव तथाओजोबलमपियूयमेव अपिचयूयंद्वेषांसिद्वेष्टॄणि रक्षःपिशाचादीनि सनुतरित्यव्ययम् अन्तर्हितनामैतत् अन्तर्हितेप्रदेशेयुयोतपृथक्कुरुत युमिश्रणामिश्रणयोः छान्दसःशपःश्लुः पूर्ववचस्यतबादेशः अभिक्षत्तारः अभितः शत्रूणांहिंसितारोयूयं अभिचक्षमध्वं अभिभवतचशत्रून् अद्यास्मिन्दिनेचनोस्मान्मृळयत सुखयत अपरंचअपरमपिकालंआगामिन्यपिकाले अस्मान्मृळयत ॥ २ ॥

२. देवगण, तुम्हीं अनुग्राहक और बल हो। तुम द्वेषियों को हमारे पास से अलग करो। शत्रु-हिंसक, शत्रुओं को पराजित करो। वर्त्तमान और भविष्यत् में हमें सुखी करो।

किमूनुवःकृणवामापरेणकिंसनेनवसवआप्येन ।
यूयंनोमित्रावरुणादितेचस्वस्तिमिन्द्रामरुतोदधात ॥ ३ ॥

किम् । ऊँ इति । नु । वः । कृणवाम । अपरेण । किम् । सनेन । वसवः । आप्येन । यूयम् । नः । मित्रावरुणा । अदिते । च । स्वस्तिम् । इन्द्रामरुतः । दधात ॥ ३ ॥

हेदेवाः वोयुष्माकंनुअद्येदानींकिमुकृणवाम किंखलुकर्तुंशक्नुयाम नकिमपीत्यर्थः तथाअपरेणअपरकालभाविनाकर्मणाकिंकर्तुंशक्ताः वयंहेवसवोवासयितारोदेवाः सनेनसनातनेन आप्येन आपव्येनकर्मणायुष्माकंकिंकर्तुंशक्ताः सर्वदापियुष्मदनुगुणंपरिचरणंकर्तुंनशक्ताइत्यर्थः हे

मित्रावरुणौ हेअदिते हेइन्द्रामरुतः देवत्वादन्देवेतिपूर्वपदस्यानङ् तेचसर्वेयूयंस्वस्तिअविनाशंनो-स्माकंदधात धत्तमयच्छत लोटिवस्यतबादेशोङित्वाभावेनातोलोपाभावः ॥ ३ ॥

३. देवगण, अब और पीछे तुम्हारा कौन कार्य हम सिद्ध कर सकेंगे ? वसु और सनातन प्राप्तव्य कार्य-द्वारा हम तुम्हारा कौन कार्य सिद्ध कर सकेंगे ? मित्रावरुण, अदिति, इन्द्र और मरुद्गण, तुम हमारा मंगल करो।

अथचतुर्थी–

ह्येदेवायूयमिदापयःस्थतेमृळतनाधमानायमह्यम्।
मावोरथोमध्यमवाळृतेभून्मायुष्मावत्स्वापिषुश्रमिष्म ॥ ४ ॥

ह्ये। देवाः। यूयम्। इत्। आपयः। स्थ। ते। मृळत। नाधमानाय। मह्यम्। मा। वः। रथः। मध्यमऽवाट्। ऋते। भूत्। मा। युष्माऽवत्ऽसु। आपिषु। श्रमिष्म ॥ ४ ॥

ह्येदेवाः छान्दसोवर्णोपजनः हेदेवाः यूयमित् यूयमेवआपयः बन्धवः स्थ भवथ तेयूयंनाधमानायअभिमतंफलंयाचमानायमह्यंस्तोत्रेमृळतसुखयत तथावोयुष्माकंरथःऋतेसदीयेयज्ञेनिमित्तभूतेमध्यमवाट्माभूत् मध्यमेनमन्दगमनेनवाहकोमाभूत् शीघ्रंयुष्मान्वहत्वित्यर्थः वयंयुष्मावत्सुयुष्मत्सदृशेष्वापिषुबन्धुषुसत्सुमाश्रमिष्म श्रान्तामाभूम युष्मत्करणेयुष्मदस्मदोश्छन्दसिसादृश्यउपसंख्यानमितिवतुप् आसर्वनाम्नइत्यात्वम् ॥ ४ ॥

४. देवगण, तुम्हीं हमारे बन्धु हो। हम तुम्हारी प्रार्थना करते हैं। कृपा करो। हमारे यज्ञ में आने में तुम्हारा रथ मन्द-गति न हो। तुम्हारे समान बन्धु पाकर हम श्रान्त न हों।

प्रवएकोमिमयभूर्यागोयन्मापितेवकितवंशशास।
आरेपाशाआरेअघानिदेवामामाधिपुत्रेविमिवग्रभीष्ट ॥ ५ ॥

प्र। वः। एकः। मिमय। भूरि। आगः। यत्। मा। पिताऽइव। कितवम्। शशास। आरे। पाशाः। आरे। अघानि। देवाः। मा। मा। अधि। पुत्रे। विम्ऽइव। ग्रभीष्ट ॥ ५ ॥

हेदेवाः वोयुष्माकंमध्येअहमेकःसन् भूरिबहुलंआगः पापंमिमयअहंमकर्षंनाहिंसिषं कथमस्माकंमध्येत्वमेव इतिचेदुच्यते–यद्यस्मात् मामांपितेवकितवं यथाअपथप्रवृत्तंपुत्रंपितानुशास्तितथाशशास अनुशिष्टंचकर्थ शासुअनुशिष्टाविःत्यस्मात्लिटिमध्यमस्यणलाम् अपिच हेदेवाः युष्मदीयाः पाशाः आरेअस्मत्तोदूरदेशेसन्तु अघानिपापानिचआरेसन्तुमामाअधिपुत्रे अधिःसप्तम्यर्थानुवादी पुत्रेपश्यतिसतिपितरंसंतंविमिवपक्षिणमिवव्याधः माग्रभीष्ट मागृह्णीध्वम् माहिंसु-हि हृग्रहोर्भइतिभत्वम् ॥ ५ ॥

५. देवगण, तुम लोगों के बीच एक मनुष्य होकर मैंने अनेक विध पाप नष्ट कर डाले। जैसे पिता कुमार्गगामी पुत्र को उपदेश देता है, वैसे तुमने मुझे उपदेश दिया है। देवो, सारे पाश और पाप दूर हों। जैसे व्याध बच्चे के सामने पक्षी को मारता है, वैसे ही मुझे नहीं मारना।

अर्वाञ्चोअद्याभवतायजत्राआवोहार्दिभयमानोव्ययेयम् ।
त्राध्वंनोदेवानिजुरोवृकस्यत्राध्वंकर्तादवपदोयजत्राः ॥ ६ ॥

अर्वाञ्चः । अद्य । भवत । यजत्राः । आ । वः । हार्दि । भयमानः । व्ययेयम् । त्राध्वम् । नः । देवाः । निऽजुरः । वृकस्य । त्राध्वम् । कर्तात् । अवऽपदः । यजत्राः ॥ ६ ॥

हेयजत्राः यष्टव्यादेवाः अद्येदानीमर्वाञ्चोऽस्मदभिमुखाभवत वोयुष्माकंहार्दिहृदयवस्थितंशरणंभयमानोबिभ्यदहंआव्ययेयं आभिमुख्येनप्राप्नुयाम् व्ययगतौ भौवादिकः हेदेवाः वृकस्य तस्करस्यआरण्यशुनोवा संबन्धिनः निजुरोनिहननात् जॄषीहिंसार्थः अस्मात्संपदादिलक्षणोभावेक्विप् छान्दसोह्रस्वः नोऽस्मान् त्राध्वं त्रायध्वम् तथा हेयजत्राः अवपदःआपदः कर्तात्कर्तुः सकाशादस्मान् त्रायध्वम् ॥ ६ ॥

६. पूजनीय देवो, आज हमारे सामने आओ। मैं डरकर तुम्हारे हृदयावस्थित आश्रय को प्राप्त करूँ। देवो, वृक के हाथ से मारे जाने से हमें बचाओ। पूजनीयो, जो हमें आपद् में फेंक देता है, उसके हाथ से हमें बचाओ।

माहंमघोनोवरुणप्रियस्यभूरिदाव्नआविदंशूनमापेः ।
माराघोराजन्त्सुयमादवस्थांबृहद्वदेमविदथेसुवीराः ॥ ७ ॥ ११ ॥

मा । अहम् । मघोनः । वरुण । प्रियस्य । भूरिऽदाव्नः । आ । विदम् । शूनम् । आपेः । मा । रायः । राजन् । सुऽयमात् । अव । स्थाम् । बृहत् । वदेम । विदथे । सुऽवीराः ॥ ७ ॥ ११ ॥

व्याख्यातेयम् ॥ ७ ॥

७. वरुण, मुझे किसी धनी और प्रभूत-दानशील व्यक्ति से अपनी जाति की दरिद्रता की बात न कहनी पड़े। राजन्, मुझे नियमित या आवश्यक धन का अभाव न हो। हम पुत्र और पौत्रवाले होकर इस यज्ञ में प्रभूत स्तुति करेंगे। ॥ इतिद्वितीयस्यसप्तमेएकादशोवर्गः ॥ ११ ॥

ऋतंदेवायेत्येकादशर्चमष्टमंसूक्तं गार्त्समदं अन्त्याजगती शिष्टास्त्रिष्टुभः महिक्षत्रमित्येषाइन्द्रासोमदेवताका सरस्वतित्वमस्मानित्यर्धर्चःसारस्वतः योनःसनुत्यइत्येषाबार्हस्पत्या अन्त्यामारुती शिष्टाऐन्द्र्यः तथाचानुक्रान्तम्—ऋतमेकादशाजगत्यन्तंषष्ठ्यैन्द्रासोमीसरस्वतित्वमितिसारस्वतोऽर्धर्चोयोनोबार्हस्पत्यांत्यामारुतीति गतोविनियोगः।

२

[illegible]—

ऋतंदेवायकृण्वतेसवित्रइन्द्रायाहिघ्नेनरमन्तआपः।
अहरहर्यात्यक्तुरपांकियात्याप्रथमःसर्गआसाम् ॥ १ ॥

ऋतम्। देवाय। कृण्वते। सवित्रे। इन्द्राय। अहिऽघ्ने। न।
रमन्ते। आपः। अहःऽअहः। याति। अक्तुः। अपाम्। कियति।
आ। प्रथमः। सर्गः। आसाम् ॥ १ ॥

ऋतमुदकंवृष्टिलक्षणंकृण्वतेकुर्वतेदेवायद्योतमानायसवित्रेसर्वस्यप्रेरकायअहिघ्नेअहिंवृत्रं हतवतेइन्द्राययजमानार्थम् आपोनरमन्ते यस्माद्देवोभीत्यानोपरताभवंति तस्मात् व्यत्ययेनचतुर्थी अपितुआसामपामक्तुः सेचकंस्रोतः अहरहः प्रत्यहंयातिगच्छति आसांप्रथमःसर्गः प्राथमिकंजन्म कियात्याकियतिकालेनिष्पन्नं आकारःप्रश्ने किंशब्दआक्षेपे यावतिकालेवाअत्या-न्तसकालःकियात् किंपरिमाणंतस्यकालस्य नकिमपिनित्याएवहिवाइत्यर्थः ॥ १ ॥

१. वृष्टिकारी, द्युतिमान्, सबके प्रेरक और वृत्र-नाशक इन्द्र के यज्ञ के लिए कभी जल नहीं रुकता, उसका स्रोत प्रतिदिन चला करता है। कभी उसकी पहली सृष्टि हुई थी?

योवृत्रायसिनमत्राभरिष्यत्प्रतंजनित्रीविदुषउवाच।
पथोरदन्तीरनुजोषमस्मैदिवेदिवेधुनयोयन्त्यर्थम् ॥ २ ॥

यः। वृत्राय। सिनम्। अत्र। अभरिष्यत्। प्र। तम्। जनित्री।
विदुषे। उवाच। पथः। रदन्तीः। अनु। जोषम्। अस्मै। दिवेऽदिवे।
धुनयः। यन्ति। अर्थम् ॥ २ ॥

यःपुरुषोवृत्रायासुरायसिनमन्नंअन्नपाकस्थाने आहर्तुमभरिष्यत् संपादितवान् तंपु-रुषंजनित्रीजनयित्रीइन्द्रस्यमाताअदितिः विदुषेअभिज्ञायेन्द्रायप्रोवाच प्रोक्तवती प्रवचनस्यह-ननार्थत्वात् तंवृत्रंहतवानितिशेषः अपिचास्मैअस्येन्द्रस्यानुजोषमनुकामंइच्छामनुसृत्यपथो-मार्गान्रदन्तीर्विलिखन्त्योधुनयोनद्यः दिवेदिवेप्रतिदिवसंअर्थंअर्तव्यंगन्तव्यंसमुद्रंप्रतियन्तिग-च्छन्ति ॥ २ ॥

२. जिस व्यक्ति ने वृत्र को अन्न प्रदान किया था, उसकी बात माता अदिति ने इन्द्र से कह दी थी। इन्द्र की इच्छा के अनुसार नदियाँ अपना मार्ग बनाती हुई प्रतिदिन समुद्र की ओर जाती हैं।

अवतरीया—

ऊर्ध्वोह्यस्थादध्यन्तरिक्षेऽधावृत्रायप्रवधंजभार ।
मिहंवसानउपहीमदुद्रोत्तिग्मायुधोअजयच्छत्रुमिन्द्रः ॥ ३ ॥

ऊर्ध्वः । हि । अस्थात् । अधि । अन्तरिक्षे । अध । वृत्राय । प्र । वधम् । जभार । मिहम् । वसानः । उप । हि । ईम् । अदुद्रोत् । तिग्मऽआयुधः । अजयत् । शत्रुम् । इन्द्रः ॥ ३ ॥

हिर्हेतौ यस्मादयंवृत्रः अन्तरिक्षेऊर्ध्वःसन् सर्वमावृत्याध्यस्थात् अधितिष्ठतिस्म अधअतः कारणाद्वृत्रायवृत्रंप्रतिवधंहननसाधनं वज्रंइन्द्रः प्रजभार प्रचिक्षेप हमहोर्भः सहिरवद्वृत्रो मिहंवृष्टेःसेक्तारंमेघंवसानः आच्छादयन् ईमेनमिन्द्रंउपादुद्रोत् उपागमत् दुद्रुगतौ छान्दसः शपःश्लुः तिग्मायुधः तीक्ष्णायुधः इन्द्रः शत्रुंशातयितारंतंवृत्रंअजयत् जितवान् ॥ ३ ॥

३. चूँकि अन्तरिक्ष में उठकर वृत्र ने सारे पदार्थों को घेर डाला था; इसलिए इन्द्र ने उसके ऊपर वज्र फेंका। वृष्टि-प्रद मेघ से आच्छादित होकर वृत्र इन्द्र के सामने दौड़ा था। उसी समय तीक्ष्णायुधधारी इन्द्र ने उसको पराजित किया था।

बृहस्पतेतपुषाश्नेवविध्यवृकद्वरसोअसुरस्यवीरान् ।
यथाजघन्थधृषतापुराचिदेवाजहिशत्रुमस्माकमिन्द्र ॥ ४ ॥

बृहस्पते । तपुषा । अश्नाऽइव । विध्य । वृकऽद्वरसः । असुरस्य । वीरान् । यथा । जघन्थ । धृषता । पुरा । चित् । एव । जहि । शत्रुम् । अस्माकम् । इन्द्र ॥ ४ ॥

हेबृहस्पते बृहतांपरिवृढानांपालयितरिन्द्र तपुषातापकेनदीप्तेनवज्रेणअश्नेवअशन्येव वृकद्वरसः संवृतद्वारस्यासुरस्यवीरान्पुत्रान् यद्वा संवृतद्वारान् असुरस्यवीरान्विध्य ताडय वृणोतेः सृवृभूशुषिमुषिभ्यःकिदितिकर्मणिकन्प्रत्ययः द्रुगतौ अस्मादौणादिकोऽसुन्प्रत्ययः वृकाणि संवृतानि द्वरांसि द्वाराणियेषां बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् हेइन्द्र पुराचित् पुरापिधृष्ता धर्षकेणवज्रेणयथाजघन्थ त्वंहतवानेव एवमेवास्माकंशत्रुंजहि नाशय हन्तेर्जहतिहोजादेशः ॥ ४ ॥

४. बृहस्पति, वज्र के समान दीप्त अस्त्र से वृक-द्वारा असुर के पुत्रों को छेदो। इन्द्र, जैसे प्राचीन समय में तुमने शक्ति-द्वारा शत्रुओं को जीता था, उसी प्रकार इस समय हमारे शत्रुओं का विनाश करो।

अथपञ्चमी–

अवक्षिपदिवोअश्मानमुच्चायेनशत्रुंमन्दसानोनिजूर्वाः।
तोकस्यसातौतनयस्यभूरेरस्माँअर्धंकृणुतादिन्द्रगोनाम्॥५॥१२॥

अव। क्षिप। दिवः। अश्मानम्। उच्चा। येन। शत्रुम्।
मन्दसानः। निःऽजूर्वाः। तोकस्य। सातौ। तनयस्य। भूरेः।
अस्मान्। अर्धम्। कृणुतात्। इन्द्र। गोनाम्॥ ५॥ १२॥

हेइन्द्र दिवोनभसःसकाशादस्माने अश्मवत्कठिनं वज्रंउच्चाउच्चैर्वर्तमानस्त्वंअवक्षिपअ-स्मदीयान् शत्रुनुद्दिश्याधस्तात् क्षिप येनवज्रेणमन्दसानः स्तोतृभिःस्तूयमानःसन् शत्रुंनिजूर्वाः न्यहिंसीः जूर्वीहिंसार्थः लेटचाडागमः तथातोकस्यपुत्रस्यभूरेर्बहोस्तनयस्यपौत्रस्यसातौ संभजने निमित्ते सत्यन्येषांसंभजनार्थं तथाहेइन्द्र गोनांगवांसंभजनार्थंचास्मानस्माकं विभक्तिव्यत्य-यः अर्धं समृद्धिंकृणुतात्कुरु गोःपादान्तेइतिगोशब्दस्यामोनुडागमः॥ ५॥

५. इन्द्र, तुम ऊपर रहते हो। स्तोताओं के स्तव करने पर तुमने जिसके द्वारा शत्रु का विनाश किया था, वही पत्थर की तरह कठिन वज्र द्युलोक से निम्नाभिमुख फेंको। जिससे हम लोग यथेष्ठ पुत्र, पौत्र और गोधन प्राप्त कर सकें, वैसी ही हमें तुम समृद्धि दो।

॥ इतिद्वितीयस्यसप्तमेद्वादशोवर्गः॥ १२॥

प्रहिक्रतुंवृहथोयंवनुथोरध्रस्यस्थोयजमानस्यचोदौ।
इन्द्रासोमायुवमस्माँअविष्टमस्मिन्भयस्थेकृणुतमुलोकम्॥ ६॥

प्र। हि। क्रतुम्। वृहथः। यम्। वनुथः। रध्रस्य। स्थः।
यजमानस्य। चोदौ। इन्द्रासोमा। युवम्। अस्मान्। अविष्टम्।
अस्मिन्। भयऽस्थे। कृणुतम्। ऊँ इति। लोकम्॥ ६॥

हेइन्द्रासोमा इन्द्रासोमौ यंवैरिणंवनुथोहिंसथः वनुष्यतिर्हन्तिकर्मेतियास्कः। तंक्रतुंद्वे-षस्यकर्तारंप्रहिवृहथः प्रकर्षेणोत्पच्छथःतदु उन्मूलयथइत्यर्थः वृहूउद्यमने तौदादिकः तथारध्रस्याराधकस्ययजमानस्यचोदौशत्रूणांप्रेरकौस्थोभवथःतथा हेइन्द्रासोमौ युवंयुवांअस्मा-नअविष्टमवतं अस्मिन्भयस्थे भयस्थानेयुद्धे घञर्थेकविधानमित्यधिकरणेकप्रत्ययः गतिकारको-पपदात्कृदितिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् लोकंभयरहितंस्थानंकृणुतंकुरुतम् उइतिपदपूरणः॥ ६॥

६. इन्द्र और सोम, जिसकी तुम हिंसा करते हो, उस द्वेषी को उन्मूलित करो। यजमानों को शत्रुओं के विरुद्ध प्रेरित करो। इन्द्र और सोम, तुम मेरी रक्षा करो। इस भय-स्थान में भय-शून्य स्थान बनाओ।

---

१ नि० ५, २।

अथ सप्तमी—

नमातमन्नश्रमन्नोततन्द्रन्नवोचाममासुनोतेतिसोमम् ।
योमेपृणाद्योददद्योनिबोधाद्योमासुन्वन्तमुपगोभिरायत् ॥ ७ ॥

न । मा । तमत् । न । श्रमत् । न । उत । तन्द्रत् । न । वोचाम । मा ।
सुनोत । इति । सोमम् । यः । मे । पृणात् । यः । ददत् । यः ।
निऽबोधात् । यः । मा । सुन्वन्तम् । उप । गोभिः । आ । अयत् ॥ ७ ॥

सइन्द्रोमामांनतमत् नतमयतु नग्लपयतु यथानश्रमत् श्रान्तंमाकरोतु तमुग्लाने श्रमुतपसि-
खेदेच अनयोर्हेतुमण्ण्यन्तयोर्लेट्यडागमः छन्दस्युभयथेतिशपआर्धधातुकत्वाण्णेरनिटीतिणि-
लोपः उतअपिचमांनतन्द्रत् नतन्द्रयेत् तन्द्राआलस्यंतेनयुक्तंमाकरोतु तन्द्रीशब्दात्तत्करोतीति
णिच् णाविष्ठवत्प्रातिपदिकस्येतिटिलोपः अन्यत्पूर्ववत् इन्द्रयागायसोमंमासुनोत माभिषुणु-
तेति अन्यान्यजमानान्प्रतिनवोचाम नब्रवाम वचेश्छान्दसोलुङ् सुनोतेत्यत्र तप्तनप्तनथनाश्चेति
तस्यतबादेशः तस्यपित्त्वेनङित्त्वाभावाद्गुणः यइन्द्रोमेममपृणात्कामान्पूरयेत् यश्चददत् अभी-
ष्टफलंदद्यात् यश्चनिबोधात् अस्मदीयंस्तोत्रंयागंवाअवगच्छेत् यइन्द्रःसुन्वन्तंसोममभिषुण्वन्तं
मामांअस्मभ्यंदातव्यैर्गोभिःसहउपायत् उपागच्छेत् सइन्द्रइतिपूर्वेणान्वयः पृणादित्यादिषुले-
ट्याडागमः ॥ ७ ॥

७. इन्द्र मुझे क्लेश न दें, श्रान्त न करें, आलसी न बनावें। हम कभी यह न कहें कि सोमाभिषव न करो। इन्द्र मेरी अभिलाषा पूर्ण करते, अभीष्ट दान करते, यज्ञ को जानते और गो-समूह लेकर अभिषवकर्त्ता के पास उपस्थित होते हैं।

अथाष्टमी—

सरस्वतित्वमस्माँअविड्ढिमरुत्वतीधृषतीजेषिशत्रून् ।
त्यंचिच्छर्धन्तंतविषीयमाणमिन्द्रोहन्तिवृषभंशण्डिकानाम् ॥ ८ ॥

सरस्वति । त्वम् । अस्मान् । अविड्ढि । मरुत्वती । धृषती ।
जेषि । शत्रून् । त्यम् । चित् । शर्धन्तम् । तविषीऽयमाणम् ।
इन्द्रः । हन्ति । वृषभम् । शण्डिकानाम् ॥ ८ ॥

हेसरस्वति सरणवतिदेवि त्वंअस्मानस्तोतॄन् अविड्ढि रक्ष रक्षार्थस्यावतेर्लेट्येतद्रूपम् त-
थामरुत्वतीमरुद्भिर्युक्तामध्यमस्थानाहिवाक्सरस्वतीमरुतश्चमध्यमस्थानस्थाः अतस्तद्वतीसती
धृषतीधर्षयन्तीशत्रून्शातयितॄन्वैरिणोजेषिजय जयतेश्छान्दसःशपःश्लुः किञ्चायमिन्द्रः त्यंचित्

तमप्यस्मदर्थंहन्तिहतवान् व्यत्ययेनभूतार्थेलट् कीदृशं शर्धन्तं प्रसहनशीलं शत्रुप्रसहने वर्षिणी-मसाणंवर्षिणीनामिवाचरन्तं सर्वस्यभंजनेच्छकं शण्डिकानां शण्डामर्कावसुरपुरोहितौ त-द्वंश्यानांमध्येवृषभंप्रधानम् ॥ ८ ॥

८. सरस्वती, तुम हमें बचाओ। मरुतों के साथ इकट्ठे होकर दृढ़तापूर्वक शत्रुओं को जीतो। इन्द्र ने शूराभिमानी और स्पर्द्धावान् शण्डिकों के प्रधान (शण्डामर्क) को मारा था।

योनःसनुत्यउतवाजिघत्नुरभिख्यायतंतिगितेनविध्य ।
बृहस्पतआयुधैर्जेषिशत्रून्द्रुहेरिषन्तंपरिधेहिराजन् ॥ ९ ॥

यः । नः । सनुत्यः । उत । वा । जिघत्नुः । अभिऽख्याय । तम् । तिगितेन । विध्य । बृहस्पते । आयुधैः । जेषि । शत्रून् । द्रुहे । रिषन्तम् । परि । धेहि । राजन् ॥ ९ ॥

हेबृहस्पते योनोस्माकंसनुत्यः सनुतरित्यन्तर्हितनाम अन्तर्हितदेशेभवश्चोरः सगर्भसयूथस-नुत्याधत् उतवाअपिवा योजिघत्नुर्जिघांसुर्भवति तमभिख्यायसंवीक्ष्यतिगितेनतीक्ष्णेनायुधेनवि-ध्यताडय यथास्मदीयान् शत्रून् आयुधैरायोधनसाधनैरिष्वादिभिर्जेषिजय तथा हेराजन्रा-जमानबृहस्पते द्रुहेद्रोग्धेशत्रवेरिषन्तंहिंसन्तंवज्रं परिधेहि परितोधारय प्रक्षिपेत्यर्थः ॥ ९ ॥

९. बृहस्पति, जो अन्तर्हित देश में छिपकर हमारा प्राण-नाश करने का अभिलाषी है, उसे खोजकर तीखे हथियार से छेदो। आयुध से हमारे शत्रुओं को जीतो। राजा बृहस्पति, द्रोहकारियों के विरुद्ध प्राण-नाशक वज्र चारों ओर फेंको।

अस्माकेभिःसत्वभिःशूरशूरैर्वीर्याकृधियानितेकर्त्वानि ।
ज्योगभूवन्ननुधूपितासोहत्वीतेषामाभरानोवसूनि ॥ १० ॥

अस्माकेभिः । सत्वऽभिः । शूर । शूरैः । वीर्या । कृधि । यानि । ते । कर्त्वानि । ज्योक् । अभूवन् । अनुऽधूपितासः । हत्वी । तेषाम् । आ । भर । नः । वसूनि ॥ १० ॥

हेशूर शौर्यवन्निन्द्र अस्माकेभिरस्माकीनैःसत्वभिः परेषांसादकैः शूरैः शौर्योपेतैर्भटैः तानिवीर्या वीर्याणि वीरकर्माणिकृधिकुरु यानितेत्वयाकर्त्वानिकरणीयानि कृत्यार्थेत्वन्केनि-तिकरोतेस्त्वन्प्रत्ययः ज्योक्चिरकालंअनुधूपितासः धूपायमानहृदयामदीयाःशत्रवोऽभूवन्नासन् हत्वीवान् हत्वा स्नात्व्यादयश्चेतीकारः तेषांशत्रूणां वसूनिधनानिनोस्मभ्यंआभरआहर ॥ १० ॥

१०. शूर इन्द्र, हमारे शत्रु-हन्ता वीरों के साथ अपने सम्पादनीय वीर-कार्यों को सम्पन्न करो। हमारे शत्रु बहुत दिनों से गर्वपूर्ण हो रहे हैं। उनका विनाश कर उनका धन हमें दो।

अथैकादशी—

तंवः॒शर्धं॒मारु॑तंसुम्न॒युर्गि॒रोप॑ब्रुवे॒नम॑सा॒दैव्यं॒जन॑म् ।
यथा॑र॒यिंसर्व॑वीरं॒नशा॑महाअपत्य॒साचं॒श्रुत्यं॑दि॒वेदि॑वे ॥ ११॥१३॥

तम् । वः॒ । शर्ध॑म् । मारु॑तम् । सु॒म्न॒ऽयुः । गि॒रा । उप॑ । ब्रु॒वे॒ । नम॑सा ।
दैव्य॑म् । जन॑म् । यथा॑ । र॒यिम् । सर्व॑ऽवीरम् । नशा॑महै ।
अ॒प॒त्य॒ऽसाच॑म् । श्रुत्य॑म् । दि॒वेऽदि॑वे ॥ ११ ॥१३॥

हेमरुतः वोयुष्माकंशर्धं बलंमारुतंमरुत्समूहरूपंदैव्यंदेवेनेन्द्रेण संबद्धंजनं प्रादुर्भूतंएवं गु-णविशिष्टंबलं नमसानमस्कारेणहविषावागिरास्तोत्रेण सुम्नयुःसुखेच्छुरहंउपब्रुवेस्तौमि यथा येनप्रकारेणवयंसर्ववीरंसर्वैःवीरैर्विविधमीरयितृभिःशत्रूणांप्रेरकैर्भटैरुपेतं अपत्यसाचंअपत्यैरपतनहेतुभूतैः पुत्रादिभिरुपेतं श्रुत्यंश्रवणीयंप्रशस्यभूतं रयिंदिवेदिवेप्रतिदिवसंनशामहै व्याप्नवाम नशतिर्व्याप्तिकर्मा लेटयाडागमः वैतोन्यत्रेत्यैकारः ॥ ११ ॥

११. मरुतो, हम सुख की अभिलाषा से स्तुति और नमस्कार-द्वारा तुम्हारे दैव और प्रादुर्भूत तथा एकत्र बल की स्तुति करते हैं, ताकि उसके द्वारा हम प्रतिदिन वीर अपत्यवाले होकर प्रशंसनीय धन का उपभोग कर सकें।

॥ इतिद्वितीयस्यसप्तमेत्रयोदशोवर्गः ॥ १३ ॥

अस्माकमितिसप्तर्चंनवमंसूक्तम्. गृत्समदस्यार्षंवैश्वदेवं अन्त्यात्रिष्टुप् शिष्टाजगत्यः तथा-चानुक्रान्तम्—अस्माकंसप्तवैश्वदेवंत्रिष्टुबन्तमिति विनियोगोलैङ्गिकः ।

तत्रप्रथमा—

अ॒स्माकं॑मित्रावरुणावतं॒रथ॑मादि॒त्यैरु॒द्रैर्वसु॑भिःसचा॒भुवा॑ ।
प्रयद्वयो॒नपप्त॒न्वस्म॑न॒स्परि॑श्रव॒स्यवो॒हृषी॑वन्तोवन॒र्षदः॑ ॥ १ ॥

अ॒स्माक॑म् । मि॒त्रा॒व॒रु॒णा॒ । अ॒व॒त॒म् । रथ॑म् । आ॒दि॒त्यैः । रु॒द्रैः ।
वसु॑ऽभिः । स॒चा॒ऽभुवा॑ । प्र । यत् । वयः॑ । न । पप्त॑न् । वस्म॑नः ।
परि॑ । श्र॒व॒स्यवः॑ । हृषी॑ऽवन्तः । व॒न॒ऽसदः॑ ॥ १ ॥

मित्रावरुणा हेमित्रावरुणौ आदित्यैः धात्रर्यमादिभिर्द्वादशभिः रुद्रैः एकादशसंख्याकैः व-सुभिः धरोध्रुवइत्यादिभिरष्टसंख्याकैः एवंत्रिभिर्देवगणैः सचाभुवासहभवन्तौसहवर्तमानौयुवां अस्माकं रथंअवतंरक्षतम्. यद्यदास्मदीयारथाः वस्मनःपरिवसन्त्यस्मिन्निति व-

स्वनिवासस्थानं औणादिकोऽसनिः वसाव स्थानात् परिउपरिदेशान्तरे पञ्चम्याःपराध्यर्थे-इतिसत्वम् अध्यर्थंउपर्यर्थइतिवृत्तिः वयोन पक्षिणइव प्रपप्तन् प्रपतन्ति प्रकर्षेणगच्छन्ति पते-श्छान्दसेलुङि इरितत्वात् पुषादेशः पतःपुमितिपुमागमः कीदृशावयः श्रवस्यवोन्नकामाः हृषी-वन्तः मायहर्षाः वनर्षदः वनेवृक्षादौनिषण्णाः सांहितिकश्छान्दसोरेफोपजनः ॥ १ ॥

१. जिस समय हमारा रथ अन्नाभिलाषी, मदमत्त और वन-निवासी पक्षियों की तरह निवास-स्थान से दूसरे स्थान को जाता है, उस समय हे मित्र और वरुण, तुम लोग आदित्य, रुद्र और वसुओं के साथ मिलकर उसकी रक्षा करते हो।

अधस्मान॒उदवतासजोषसो॒रथंदेवासो॒अभिवि॒क्षुवा॑ज॒युम् ।
यदा॒शव॒ःपद्या॑भि॒स्तित्र॑तो॒रजः॑पृथि॒व्याःसानौ॒जङ्घ॑नन्तपा॒णिभिः॑ ॥२॥

अध॑ । स्म॒ । नः॒ । उत् । अ॒वत॒ । स॒ऽजो॒षस॒ः । रथ॑म् । दे॒वा॒स॒ः । अ॒भि । वि॒क्षु । वा॒ज॒ऽयुम् । यत् । आ॒शव॑ः । पद्या॑भिः । तित्र॑तः । रज॑ः । पृ॒थि॒व्याः । सानौ॑ । जङ्घ॑नन्त । पा॒णिऽभि॑ः ॥ २ ॥

हेसजोषसः समानंप्रीयमाणाः देवासोदेवाः अधअधुनानोस्माकंवाजयुं वाजमन्नंकामय-मानंगतिविशेषयुक्तंवारथं विक्षुप्रजासुजनपदेषु अभिअभिमुखंउदवतउद्गमयत अवतिरत्रग-त्यर्थः स्मेतिपूरणः यद्यदास्मिन्रथेयुक्ताः आशवोव्यापनशीलाअश्वाः पद्याभिः पादसाध्याभिः गतिभिःरजोरजकंमार्गंतित्रतः तरन्तः तरतेःशतरि बहुलंछन्दसीतिशपःश्लुः बहुलंछन्दसीत्य-भ्यासस्येत्वम् अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम् पृथिव्याःप्रथितायाः भूमेः सानौसमुच्छ्रितेप्र-देशेपाणिभिःपाण्युपलक्षितैः पादैः अघनन्त अत्यर्थंगच्छन्ति हन्तेर्यङ्लुगन्ताच्छान्दसोलङ् व्यत्ययेनात्मनेपदम् बहुलंछन्दसीतिशपोलुगभावः ॥ २ ॥

२. समान प्रीतिवाले देवो, इस समय हमारे रथ की रक्षा करो। यह अन्न खोजने के लिए देश में गया है। इस रथ में जोते हुए घोड़े कदम से मार्ग तय करते और विस्तीर्ण भूमि के उन्नत प्रदेश पर आघात करते हैं। अथतृतीया—

उ॒तस्यन॒इन्द्रो॒विश्वच॑र्षणिर्दि॒वःशर्धे॑नमारु॑तेनसु॒क्रतु॑ः ।
अनु॒नुस्था॒त्यवृ॒काभि॑रू॒तिभी॒रथं॑म॒हेस॒नये॒वाज॑सातये ॥ ३ ॥

उ॒त । स्यः । नः॒ । इन्द्र॑ः । वि॒श्वऽच॑र्षणिः । दि॒वः । शर्धे॑न । मारु॑तेन । सु॒ऽक्रतु॑ः । अनु॑ । नु । स्था॒ति॒ । अ॒वृ॒काभि॑ः । ऊ॒तिऽभि॑ः । रथ॑म् । म॒हे । स॒नये॑ । वाज॑ऽसातये ॥ ३ ॥

उतअपिचविश्वस्यचर्षणिः विश्वस्यसर्वस्यद्रष्टा यद्वा विश्वेचर्षणयोमनुष्यायस्यपरिचारकाः अथवाविश्वेसर्वेलोकाः चर्षणयोद्रष्टव्यायेन बहुव्रीहौविश्वंसंज्ञायामितिपूर्वपदान्तोदात्तत्वम् मारुतेनमरुत्समूहरूपेणशर्धेनबलेनसहसुक्रतुः शोभनकर्माशोभनप्रज्ञोवा स्यःसइन्द्रः अवृकाभिः हिंसकरहिताभिः ऊतिभीरक्षाभिःसहितःसन् दिवोद्युलोकादागत्यनुअस्मतोऽस्माकंरथंअनुस्यात्आनुगुण्येनाधितिष्ठतु छान्दसःशपोलुक् किमर्थं महे सनये महतेधनाय वयावाजसातये वाजस्यान्नस्य सातयेसंभजनार्थम् ॥ ३ ॥

३. अथवा—सर्वदर्शी इन्द्र मरुतों के पराक्रम से उत्तम कर्म सम्पन्न करके, स्वर्गलोक से आते हुए, हिंसा-शून्य आश्रय के द्वारा महाधन और अन्न-प्राप्ति के लिए हमारे रथ के अनुकूल हों।

उतस्यदेवोभुवनस्यसक्षणिस्त्वष्टाग्नाभिःसजोषाजूजुवद्रथम्।
इळाभगोबृहद्दिवोतरोदसीपूषापुरन्धिरश्विनावधापती ॥ ४ ॥

उत । स्यः । देवः । भुवनस्य । सक्षणिः । त्वष्टा । ग्नाभिः ।
सऽजोषाः । जूजुवत् । रथम् । इळा । भगः । बृहत्ऽदिवा ।
उत । रोदसी इति । पूषा । पुरम्ऽधिः । अश्विनौ । अध ।
पती इति ॥ ४ ॥

उतअपिच स्यःसदेवोदानादिगुणयुक्तः भुवनस्यभूतजातस्यसक्षणिः सचनीयः सेव्यः ग्नाभिर्देवपत्नीभिः छंदांसिवैग्नाइतितैत्तिरीयकम्। गायत्र्यादीनिच्छन्दांसिचदेवपत्न्यइत्युक्तम् सजोषाः समानप्रीतिः एवंगुणविशिष्टस्त्वष्टाअस्मदीयंरथंजूजुवत् प्रेरयतु जुजवितौजोधातुर्गत्यर्थः अस्माण्ण्यन्ताल्लुङिरूपम् तथा इळाविस्तृणादेवीनामाद्याइडाख्यादेवीचरथंप्रेरयतु बृहद्दिवा बृहन्महद्दीप्यतिद्योततइतिबृहद्दिवः इगुपधलक्षणःकः सुपांसुलुगितिविभक्तेरोकारः तादृशोभगश्चप्रेरयतु उतअपिचरोदसीद्यावापृथिव्यौपुरंधिर्बहुधीः पूषापोषकोदेवश्चअधशब्दश्चार्थे पती सूर्यायाभर्तारौअश्विनौचएतेसर्वेअस्मदीयंरथंप्रेरयन्त्वित्यर्थः ॥ ४ ॥

४. अथवा—संसार के सेवनीय वे त्वष्टा देव, देवपत्नियों के साथ, प्रीतियुक्त होकर हमारे रथ को चलावें। इला, महादीप्तिमान् भग, द्यावा-पृथिवी, बहुधी पूषा और सूर्या के स्वामी दोनों अश्विनीकुमार हमारा यह रथ चलावें।

अथपञ्चमी—

उतत्येदेवीसुभगेमिथूदृशोषासानक्ताजगतामपीजुवा।
स्तुषेयद्वांपृथिविनव्यसावचःस्थातुश्चवयस्त्रिवयाउपस्तिरे ॥ ५ ॥

उत । त्ये इति । देवी इति । सुभगे इति सुऽभगे ।
मिथुऽदृशा । उषसानक्ता । जगताम् । अपिऽजुवा । स्तुषे ।
यत् । वाम् । पृथिवि । नव्यसा । वचः । स्थातुः । च । वयः ।
त्रिऽवयाः । उपऽस्तिरे ॥ ५ ॥

उत अपि च त्ये ते प्रसिद्धे देवी देव्यौ देवनशीले सुभगे शोभनधने मिथूदृशा मिथः परस्परं पश्यन्त्यौ एवंभूते उषासानक्ता उषाश्च रात्रिश्च जगतां जङ्गमानां अपीजुवा प्रेरयित्र्यौ भवतः तस्मादस्मदीयमपि रथं प्रेरयताम् उत्तरोऽर्धर्चो द्यावापृथिव्योः प्रत्यक्षकृतः हे पृथिवि वां युवां त्वां दिवं च नव्यसा नवीयसा नवतरेण प्रशस्येन वा वचः वचसा सुपां सुलुगिति तृतीयाया लुक् यद्यदा स्तुषे स्तुवे उत्तमस्य व्यत्ययेन मध्यमः तदानीं स्थातुः स्थावरस्य व्रीह्यादेः सम्बन्धि वयोऽन्नं चरुपुरोडाशादिलक्षणं त्रिवयाः वय इत्यन्ननाम त्रीणि ओषधिपशुसोमात्मकानि हविर्लक्षणान्यन्नानि यस्य तादृशोऽहं उपस्तिरे उपस्तृणामि आज्येनोपस्तरणाभिघारणपूर्वकं प्रयच्छामीत्यर्थः स्तृञ् आच्छादने लटि उत्तमे छान्दसो विकरणस्य लुक् अत्र त्यशब्दः अणिति निपातान्तरं पादपूरणम् ऋतव्यधातोरितील्वं निपातैर्यद्यदिहन्तेति निघातप्रतिषेधः ॥ ५ ॥

५. अथवा—प्रसिद्ध, द्युतिमती, सुभगा, परस्पर-दर्शिनी और जीवों की प्रेरयित्री उषा और रात्रि हमारा रथ चलायें। हे आकाश और पृथिवी, तुम दोनों की, नये स्तोत्र से स्तुति करता हूँ। स्थावर व्रीहि आदि अन्न देता हूँ। ओषधि, सोम और पशु—मेरे तीन प्रकार के अन्न हैं।

उत वः शंसमुशिजामिव श्मस्यहिर्बुध्न्यो ऽज एकपादुत ।
त्रित ऋभुक्षाः सविता चनो दधेऽपां नपादाशुहेमा धिया शमि ॥ ६ ॥
उत । वः । शंसम् । उशिजाम्ऽइव । श्मसि । अहिः । बुध्न्यः ।
अजः । एकऽपात् । उत । त्रितः । ऋभुक्षाः । सविता । चनः ।
दधे । अपाम् । नपात् । आशुऽहेमा । धिया । शमि ॥ ६ ॥

उत अपि च हे देवाः उशिजामिव इवेति संप्रत्यर्थीयः अस्मत्तः स्तुतिं कामयमानानां वो युष्माकं शंसं स्तुतिं संप्रति श्मसि उश्मसि कामयामहे वश कान्तौ इदन्तो मसिः ग्रहिज्यादिना सम्प्रसारणम् छान्दसो वर्णलोपः उत अपि च अहिर्बुध्न्यः बुध्नमन्तरिक्षम् तत्र भवोऽहिनामा देवः अजएकपात् न जायत इत्यजः एकः सन् पद्भ्यां गच्छतीत्येकपात् अजएकपात्संज्ञकः सूर्यः त्रितः तीर्णतमः ऋभुक्षाः उरुक्षयः उरुनिवासः ऋभूणां निवासयिता वा इन्द्रश्च सविता सर्वस्य प्रसविता च नोऽन्नं दधे विदधातु अस्मभ्यं करोतु तथा आशुहेमा शीघ्रगामी हिगतावित्यस्मादन्येभ्योऽपि दृश्यन्त इति मनिन् यद्वा अपांनपात् अपां पौत्रो मध्यस्थानीयोऽग्निः अद्भ्य ओषधिवनस्पतयो जायन्ते ओषधिवनस्पतिभ्य एषोऽग्निर्जायत इत्यग्नेरपां पौत्रत्वम् स च धिया स्तुत्या शमि शमीति कर्मनाम यज्ञकर्मणि प्रीतो भ-

मतिविशेषः यद्वा धियाकर्मणाअस्मदीयेनपरिचरणलक्षणेनशमि शंसुलंवचिमित्तेप्रवर्ति-विशेषः ॥ ६ ॥

६. देवगण, तुम हमारी स्तुति की इच्छा करो। हम तुम्हारी स्तुति करने की इच्छा करते हैं। अन्तरिक्ष-जात अहि देवता (अहिर्बुध्न्य), सूर्य (अज एकपात्), त्रित, उरुनिवास इन्द्र (ऋभुक्षा) और सविता हमें अन्न प्रदान करें। शीघ्रगामी जल-नप्ता (अग्नि) हमारी स्तुति से प्रसन्न हों।
अपसहमी—

एतावोवश्म्युद्यतायजत्राअतक्षन्नायवोनव्यसेसम् ।
श्रवस्यवोवाजंचकानाःसप्तिर्नरथ्योअहधीतिमश्याः ॥ ७ ॥१४॥

एता । वः । वश्मि । उत्ऽयता । यजत्राः । अतक्षन् । आयवः । नव्यसे । सम् । श्रवस्यवः । वाजम् । चकानाः । सप्तिः । न । रथ्यः । अह । धीतिम् । अश्याः ॥ ७ ॥ १४ ॥

हेयजत्राःयजनीयाविश्वेदेवाः वोयुष्मदीयानिएतान्युद्यतानिउद्यतानिवचांसिवश्मिकामये न-व्यसेनवतरायस्तुत्यतमाययुष्मद्गणायआयवोमत्यक्षतयोमनुष्याः कानिचानिस्तोत्राणिसमतक्षन् समस्कुर्वन्किमिच्छन्तः श्रवस्यवःश्रवणीयंयशोन्नंवाआत्मनइच्छन्तः वाजंबलंचकानाः काम-यमानाः कनीदीप्तिकान्तिगतिषु लिटःकानच् रथ्योरथसंबन्धीसप्तिर्न सर्पणशीलोऽश्वइवयुष्मद्गणः धीतिमस्मदीयंकर्मअश्याः प्राप्नोतु अहपूरणः अश्नुव्याप्तौ व्यत्ययेनपरस्मैपदमध्यमौ बहुलंछन्द-सीतिविकरणस्यलुक् ॥ ७ ॥

७. यजनीय विश्वदेवगण, हम तुम्हारी स्तुति करने की इच्छा करते हैं। तुम सर्वापेक्षा स्तुति-योग्य हो। अन्न और बल के अभिलाषी मनुष्यों ने तुम्हारे लिए स्तुति बनाई है। रथ के अश्व की तरह तुम्हारा दल हमारे लिए आवे।

॥ इतिद्वितीयस्यसप्तमेचतुर्दशोवर्गः ॥ १४ ॥

अस्यमइत्यष्टर्चंद्वात्रिंशंसूक्तम् गृत्समदस्यार्षम् षष्ठ्याद्यास्तिस्रोनुष्टुभः शिष्टाःपञ्चजगत्यः प्रथमाद्यावापृथिवीया द्वितीयातृतीयेऐन्द्र्यौत्वाष्ट्र्यौवा ततोद्वेराकादेवत्ये द्वेसिनीवालीदेवत्ये अन्त्यागुंगवा-दिषड्देवताका तथाचानुक्रान्तम्—अस्यमेऽष्टौजागतंत्वनुष्टुबन्तंद्यावापृथिव्येकाद्वेऐन्द्र्यौत्वाष्ट्र्यौ वाद्वेद्वेराकासिनीवाल्योरन्त्यालिङ्गोक्तदेवतेति । आभिप्लविकेचतुर्थेऽहनिवैश्वदेवशस्त्रेआद्यस्तृचो-द्यावापृथिवीयनिविद्धानः तथाचसूत्रितम्—अस्यमेद्यावापृथिवीइतितिस्रस्तत्रैवअपश्यत्तिवैश्व-देवमिति ।

तत्रैषा प्रथमा—

अस्य मे द्यावापृथिवी ऋतायतो भूतमवित्री वचसः सिषासतः ।
ययोरायुः प्रतरं ते इदं पुर उपस्तुते वसूयुर्वां महो दधे ॥ १ ॥

अस्य । मे । द्यावापृथिवी इति । ऋतऽयतः । भूतम् । अवित्री इति । वचसः । सिसासतः । ययोः । आयुः । प्रऽतरम् । ते इति । इदम् । पुरः । उपस्तुते इत्युपऽस्तुते । वसुऽयुः । वाम् । महः । दधे ॥ १ ॥

द्यावापृथिवी हे द्यावापृथिव्यौ ऋतायतः ऋतं यज्ञमात्मन इच्छतः सिषासतः युवयोः संभक्तुमिच्छतः वचसः वक्तीति वचाः स्तोता अस्तुन स्तोतुरस्य मे मम अवित्री अवित्र्यौ पालयित्र्यौ भूतं भवतम् ययोर्द्यावापृथिव्योरायुरन्नं प्रतरं प्रकृष्टतरमुत्पद्यत इति शेषः इदमिदानीं ते द्यावापृथिव्यौ उपस्तुवे तत्र तत्र स्थितैः स्तोतृभिः स्तुवे वां युवां वसूयुः धनकामोऽहं महो महतः विभक्तिव्यत्ययः महता स्तोत्रेण पुरो दधे पुरस्करोमि ॥ १ ॥

१. द्यावा-पृथिवी, जो स्तोता यज्ञ और तुम्हें प्रसन्न करने की इच्छा करता है, उसके तुम आश्रयदाता होओ। तुम्हारा अन्न सर्वापेक्षा उत्कृष्ट है। सभी द्यावा-पृथिवी की स्तुति करते हैं। अन्नकामी होकर मैं महास्तोत्र-द्वारा तुम्हारा स्तव करूँगा।

अथ द्वितीया—

मा नो गुह्या रिप आयोरहन्दभन्मा न आभ्यो रीरधो दुच्छुनाभ्यः ।
मा नो वि यौः सख्या विद्धि तस्य नः सुम्नायता मनसा तत्त्वेमहे ॥ २ ॥

मा । नः । गुह्याः । रिपः । आयोः । अहन् । दभन् । मा । नः । आभ्यः । रीरधः । दुच्छुनाभ्यः । मा । नः । वि । यौः । सख्या । विद्धि । तस्य । नः । सुम्नऽयता । मनसा । तत् । त्वा । ईमहे ॥ २ ॥

हे इन्द्र त्वद्दत्तो आयोर्मनुष्यस्य शत्रुभूतस्य गुह्याः गोप्याः ज्ञातुमशक्याः रिपो हिंसारूपाः मायाः नोऽस्मान् अहन् उपलक्षणमेतत् अहनि रात्रौ च मा दभन् मा हिंसिषुः तथा नोऽस्मान् आभ्यो दुच्छुनाभ्यः शुनमिति सुखनाम दुःशुना दुच्छुनाः दुःखकारिणीभ्यः शत्रुसेनाभ्यः नोऽस्मान् मा रीरधः वशं मा नैषीः रध्यतिर्वशगमने इति यास्कः । रध हिंसासंराध्योः अस्माण्यन्तात् लुङि च ङि रूप-

१ नि० ६. ३२।

म् अपिच शोत्साकंसख्याः सख्यानिसख्त्वानिमाविंयोः त्वमाविंयुक्तानिमाकार्षीः अपिचनो-स्माकंसख्यत्वसख्त्वंहृन्मायया सुखमस्माकमिच्छतामनसाविदिविजानीहि क्रियाग्रहणंकर्तव्य-मितिकर्मणःसंप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थेषष्ठी तत् त्वा वादश्ता ईमहे अभिमतफलंयाचामहे शुपांसुलु-गितिविभक्त्यादुत्तरस्याविभक्तेर्लुक् ॥ २ ॥

२. इन्द्र, शत्रु की गुप्त माया हमें दिन या रात में मारने न पाये। हमें कष्ट-दायी शत्रु-सेना के वश में नहीं करना। हमारी मैत्री नहीं छुड़ाना। हृदय में हमारे सुख की आकांक्षा करके हमारी मित्रता की स्मृति करना। तुम्हारे पास हम यही कामना करते हैं।

अहेळतामनसाश्रुष्टिमावहदुहानांधेनुंपिप्युषीमसश्चतम्।
पद्याभिराशुंवचसाचवाजिनंत्वांहिनोमिपुरुहूतविश्वहा ॥ ३ ॥

अहेळता। मनसा। श्रुष्टिम्। आ। वह। दुहानाम्। धेनुम्।
पिप्युषीम्। असश्चतम्। पद्याभिः। आशुम्। वचसा। च।
वाजिनम्। त्वाम्। हिनोमि। पुरुऽहूत। विश्वहा ॥ ३ ॥

हेइन्द्रत्वम् अहेळताअक्रुध्यतामनसाश्रुष्टिंसुखकरींदुहानांदोग्ध्रींपिप्युषींप्रवृद्धांपीनां प्यायीवृद्धौ लिटःकसुः लिड्यङोश्चेतिपीभावः वगितश्चेतिङीप् सम्प्रसारणमितिसंप्रसारणम् शासिवसिघसीनांचेतिषत्वम् असश्चतं असक्तावयवामेवंभूतांधेनुंगामावहआभिमुख्येनप्रापय अपिचहेपुरुहूत बहुभिराहूतेन्द्रत्वांपद्याभिः पादगतिभिः आशुंव्यापनशीलं वचसावाचाच वाजिनंवेगवन्तंत्वांविश्वहासर्वेष्वहस्सुहिनोमिस्तुतिभिःप्रेरयामि हिगतौवृद्धौच ॥ ३ ॥

३. इन्द्र, प्रसन्न चित्त से सुखकरी, दुग्धवती, मोटी और मजबूत गाय को ले आना। इन्द्र, तुम्हें सब बुलाते हैं। तुम बहुत जोर चलते हो। तुम मुखभागी हो। मैं दिन-रात तुम्हारी स्तुति करता हूँ।

पत्नीसंयाजेषुगृहपतेःमाकृराकासिनीवाल्योयाज्ये तत्रराकायागस्यराकामहमित्यादि-केयाज्यानुवाक्ये सूत्रितंच—राकामहंसिनीवालिकुहूमहमितिद्वेयाज्यानुवाक्येइति तथाआग्नि-मारुतेप्येतेयाज्ये सूत्रितंच—राकामहमितिद्वेइति।

तयोराद्यानचतुर्थी—

राकामहंसुहवांसुष्टुतीहुवेशृणोतुनःसुभगाबोधतुत्मना।
सीव्यत्वपःसूच्याच्छिद्यमानयाददातुवीरंशतदायमुक्थ्यम् ॥ ४ ॥

राकाम्। अहम्। सुऽहवाम्। सुऽस्तुती। हुवे। शृणोतु। नः।
सुऽभगा। बोधतु। त्मना। सीव्यतु। अपः। सूच्या। अच्छि-द्यमानया। ददातु। वीरम्। शतऽदायम्। उक्थ्यम् ॥ ४ ॥

संपूर्णचन्द्रापौर्णमासीराका तांदेवींसुहवां स्वाह्वानांआह्वानप्रयोजनकारिणींसुष्टुतीशोभन-यास्तुत्याअहंहुवेआह्वयामि सुष्टुतिशब्दातृतीयैकवचनस्यसुपांसुलुगितिपूर्वसवर्णदीर्घईकारः साच सुभगाशोभनधनानोस्माकमाह्वानंशृणोतु श्रुत्वाचत्मनाआत्मनास्वयमेवबोधतु अस्मदभिप्रायं बुध्यतां बुध्वाच अपःकर्मपुत्रोत्पादनलक्षणंसूच्याःसूचीस्थानीययाअच्छिद्यमानयाअवच्छि-न्नयानुग्रहबुध्यासीव्यतु संवनोतु यथावस्त्रादिकंसूच्यास्यूतंचिरंतिष्ठति एवमिदंकरोतु कृत्वाच वीरंविक्रांतं शतदायं बहुधनंबहुमर्दंनावक्थ्यंप्रशस्यंपुत्रंददातु ॥ ४ ॥

४. मैं उत्कृष्ट स्तोत्र-द्वारा आह्वान-योग्य राका या पूर्णिमा रात्रि देवी को बुलाता हूँ। वे सुभग हैं, हमारा आह्वान सुनें। वे स्वयं हमारा अभिप्राय जानकर अच्छेद्य सूची के द्वारा हमारे कर्म को बुनें। वे अकान्त बहुधनवान् और वीर्यवान् पुत्र प्रदान करें।

यास्तेराकेसुमतयःसुपेशसोयाभिर्ददासिदाशुषेवसूनि ।
ताभिर्नोअद्यसुमनाउपागहिसहस्रपोषंसुभगेरराणा ॥ ५ ॥

याः । ते । राके । सुऽमतयः । सुऽपेशसः । याभिः । ददासि । दाशुषे । वसूनि । ताभिः । नः । अद्य । सुऽमनाः । उपऽआगहि । सहस्रऽपोषम् । सुऽभगे । रराणा ॥ ५ ॥

हेराकेदेवि सुपेशसः शोभनरूपास्तेतवयाःसुमतयः शोभनबुद्धयः याभिर्मतिभिः दाशु-षेहविर्दत्तवतेयजमानायवसूनिधनानिददासि प्रयच्छसि अद्येदानींताभिर्मतिभिःसहितात्वंसुम-नाः शोभनमनाभूत्वानोस्मान् उपागहि उपागच्छ गमेश्छान्दसःशपोलुक् अनुदात्तोपदेशेत्यादि-नानुनासिकलोपः असिद्धवदत्राभादित्यस्यासिद्धत्वाद्धेर्लुगभावः किंकुर्वती हेसुभगेशोभनधने सहस्रपोषंसहस्रसंख्याकस्यधनस्यपुष्टिंरराणाददती रादाने व्यत्ययेनशानच् छान्दसःशपःश्लुः अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम् ॥ ५ ॥

५. राका देवी, तुम जिस सुन्दर अनुग्रह से हव्यदाता को धन देती हो, आज प्रसन्न चित्त से उसी अनुग्रह के साथ पधारो। शोभन-धनवती, हजारों प्रकार से तुम हमारी पुष्टि करती हो।

सिनीवाल्यायागेसिनीवालीत्यादिकेद्वेयाज्यानुवाक्ये सूत्रंपूर्वमुदाहृतम्

तत्रानुवाक्या सूक्तेषष्ठी—

सिनीवालिपृथुष्टुकेयादेवानामसिस्वसा ।
जुषस्वहव्यमाहुतंप्रजांदेविदिदिड्ढिनः ॥ ६ ॥

सिनीवालि । पृथुऽस्तुके । या । देवानाम् । असि । स्वसा । जुषस्व । हव्यम् । आऽहुतम् । प्रऽजाम् । देवि । दिदिड्ढि । नः ॥ ६ ॥

इहचन्द्रमामावास्यासिनीवाली हेसिनीवालि पृथुष्टुके पृथुलघनेपृथुसंहतकेशेवा यात्वंदेवानांस्वसासि स्वयंसचारिणीभगिनीवाभवसि सात्वंआहुतं आभिमुख्येनाग्नौप्रक्षिप्तंहव्यंअस्मदीयं हविर्जुषस्वसेवस्व किञ्च हेदेवि सिनीवालि नोस्माकंप्रजांपुत्रादिकांदिदिड्ढि उपचिनु अतिसर्जयवा देहीत्यर्थः दिहउपचये लोटिछांदसःशपःश्लुः दिशअतिसर्जनेइत्यस्यावा ॥ ६ ॥

६. हे स्थूल-बाहुवाली सिनीवाली ! (अमावास्या), तुम देवों की भगिनी हो। प्रदत्त हव्य की सेवा करो। हमें अपत्य दो।

पासुबाहुःस्वङ्गुरिःसुषूमाबहुसूवरी ।
तस्यैविश्पत्न्यैहविःसिनीवाल्यैजुहोतन ॥ ७ ॥

या । सुऽबाहुः । सुऽअङ्गुरिः । सुऽसूमा । बहुऽसूवरी ।
तस्यै । विश्पत्न्यै । हविः । सिनीवाल्यै । जुहोतन ॥ ७ ॥

यासिनीवाली सुबाहुः शोभनबाहुः स्वङ्गुरिः शोभनाङ्गुलिः सुषूमा सुष्ठुप्रसवित्री पूङ्प्राणिप्रसवे अन्येभ्योपिदृश्यन्तइतिमनिन् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् बहुसूवरी बह्वीनांप्रजानांप्रसवित्री वंनैवसूत्वेणकनिप् वनोरचेतिङीब्रेफौ कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् तस्यैसिनीवाल्यैविश्पत्न्यैविशांपाळयित्र्यै विभाषासपूर्वस्येतिपत्युर्नकारान्तादेशः अयस्मयादित्वेनभत्वाद्विशोजश्त्वाभावः परादिश्छन्दसिबहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् हेऋत्विग्यजमानाः हविर्जुहोतन जुहुत तप्तनप्तनथनाश्चेतितनबादेशः ॥ ७ ॥

७. सिनीवाली (अमावस्या या देवपत्नी) सुबाहु, सुन्दर अँगुलियोंवाली, सुप्रसविनी और बहुप्रसवित्री हैं। उन्हीं लोक-रक्षिका देवी को लक्ष्य करके हव्य दो। अथाष्टमी—

यागुङ्गूर्यासिनीवालीयाराकायासरस्वती ।
इन्द्राणीमह्वऊतयेवरुणानींस्वस्तये ॥ ८ ॥ १५ ॥

या । गुङ्गूः । या । सिनीवाली । या । राका । या । सरस्वती ।
इन्द्राणीम् । अह्वे । ऊतये । वरुणानीम् । स्वस्तये ॥ ८ ॥ १५ ॥

अत्रगुङ्गूशब्देनराकासिनीवाल्योःसाहचर्यात्कुहूरुच्यते यागुङ्गूः कुहूस्तामह्वे आह्वयामि एवमुत्तरत्रापियोज्यम् तथा यासरस्वतीतांदेवींअह्वे इन्द्राणीमिन्द्रस्यपत्नींऊतयेरक्षणार्थंअह्वे आह्वयामि तथावरुणानींवरुणस्यपत्नींस्वस्तयेअविनाशायाह्वयामि इन्द्रवरुणेत्यादिनाङीष् आनुगागमश्च ॥ ८ ॥

८. जो गुङ्गू, कुहू अथवा देवपत्नी हैं, जो सिनीवाली, राका और सरस्वती हैं, उन्हें मैं बुलाता हूँ। मैं आश्रय के लिए इन्द्राणी और सुख के लिए वरुणानी को बुलाता हूँ।

॥ इतिद्वितीयस्यसप्तमेपञ्चदशोवर्गः ॥ १५ ॥ ॥ इतिद्वितीयेमण्डलेतृतीयोनुवाकः ॥ ३ ॥

चतुर्थेनुवाकेएकादशसूक्तानि तत्रातेपितरितिपञ्चदशर्चंप्रथमंसूक्तम् गृत्समदस्यार्षंत्रै-ष्टुभंरौद्रम् अनुक्रान्तञ्च—आतेपञ्चोनारौद्रमिति शूलगवादिप्रयोगेषुअनेनसूक्तेनप्रतीचीदिगुप-स्थेया सूत्रितञ्च—कद्रुद्रायेमारुद्रायातेपितरिमारुद्रायस्थिरधन्वनइतिसर्वंरुद्रप्रश्नेषुदिशामुप-स्थानइति। रुद्रदेवत्येपशौआतेपितरितिहविषोनुवाक्या सूत्रितञ्च—आतेपितर्मरुतांसुम्नमेतुप्रय-भ्वेद्रूपमायश्विवीचइतिविसइति। अनशौनकः—चतुर्दशीमुपोष्यैकांकृष्णास्यगुडुपाचरुम्।आ-तेसूक्तेनरौद्रेणपस्पृयंवाग्यतःशुचिः ॥ १ ॥ पूर्वमाज्याहुतीर्हुत्वाथोपस्थायचराहरम्. । हविःशे-षेणवर्तेतनैकान्तरमयन्द्रितः ॥ २ ॥ पूर्णेमासेजयेन्मृत्युंरोगैश्चपरिमुच्यतइति।

तेषासूक्तेप्रथमा—

आतेपितर्मरुतांसुम्नमेतुमानःसूर्यस्यसंदृशोयुयोथाः।
अभिनोवीरोअर्वतिक्षमेतप्रजायेमहिरुद्रप्रजाभिः ॥ १ ॥

आ । ते । पितः । मरुताम् । सुम्नम् । एतु । मा । नः । सूर्यस्य ।
सम्ऽदृशः । युयोथाः । अभि । नः । वीरः । अर्वति । क्षमेत ।
प्र । जायेमहि । रुद्र । प्रऽजाभिः ॥ १ ॥

हेमरुतांपितः मरुत्संज्ञानांदेवानामुत्पादकरुद्र परमपिच्छन्दसीतिषष्ठ्यन्तस्यपूर्वामन्त्रि-तात्वङ्गावात्सर्वानुदात्तत्वम् तेत्वदीयं अस्मभ्यं दातव्यं सुम्नंसुखं आएतुआगच्छतु रुद्रस्य च मरुतांपितृत्वमिदंपित्रेमरुतामित्यत्राख्यायिकामुखेनावादिष्म तथात्वंनोस्मान् सूर्यस्य संदृशः सन्दर्शनान्मायुयोथाः मापृथक्कार्षीः युमिश्रणामिश्रणयोः उक्तिच्छान्दसःशपःश्लुः छ-न्दस्युभयथेत्यार्धधातुकत्वेनङित्त्वाभावाद्गुणः अर्वंघिरात्रौ भ्रातव्योवाअर्वेतिश्रुतेः । नोस्मा-कंवीरः वीर्यवान् पुत्रादिः अभिक्षमेत अभिभवतु यद्वा शत्रौ वीरस्त्वं नोस्मान् अभिक्षमेथाः अस्मत्कृतापराधान् अभिक्षमस्व हेरुद्र प्रजाभिः पुत्रपौत्रादिभिः प्रजायेमहि प्रभूताःस्याम॥१॥

१. मरुतों के पिता रुद्र, तुम्हारा दिया हुआ सुख हमारे पास आवे। सूर्य-दर्शन से हमें अलग नहीं करना। हमारे वीर पुत्र शत्रुओं को पराजित करें। रुद्र, हम पुत्रों और पौत्रों में अनेक हो जायें।

अथद्वितीया—

त्वादत्तेभीरुद्रशंतमेभिःशतंहिमाअशीयभेषजेभिः।
व्य१स्मद्द्वेषोवितरंव्यंहोव्यमीवाश्चातयस्वाविषूचीः ॥ २ ॥

---

१ तै० स० ६. ३. ८।

त्वाऽदत्तेभिः । रुद्र । शम्ऽतमेभिः । शतम् । हिमाः । अशीय ।
भेषजेभिः । वि । अस्मत् । द्वेषः । विऽतरम् । वि । अंहः ।
वि । अमीवाः । चातयस्व । विषूचीः ॥ २ ॥

हेरुद्र त्वादत्तेभिः त्वयादत्तैः शन्तमेभिः अतिशयेनसुखकरैर्भेषजेभिः भेषजैरौषधैः शतं हिमाः शतंहेमन्तान् शतंसंवत्सरान् अशीय व्याप्नुयाम् अश्नोतेर्लिङि छान्दसोविकरणस्यलुक् अपिच अस्मदस्मत्तः द्वेषोद्वेष्टून् विचातयस्व विनाशय तथा अंहः पापंवितरमत्यन्तं विचातयस्व अमीवाः रोगान् विषूचीःविषुनानाञ्चतीः कृत्स्नशरीरव्यापकान् रोगान् विचातयस्व अस्मत्तः पृथक्कृत्यविनाशय ॥ २ ॥

२. रुद्र, हम तुम्हारी दी हुई सुखकारी ओषधि के द्वारा सौ वर्ष जीवित रहें। हमारे शत्रुओं का विनाश करो, हमारा पाप सर्वांशतः दूर कर दो। सर्वशरीरव्यापी व्याधि को भी दूर करो।

श्रेष्ठोजातस्यरुद्रश्रियासितवस्तमस्तवसांवज्रबाहो ।
पर्षिणःपारमंहसःस्वस्तिविश्वाअभीतीरपसोयुयोधि ॥ ३ ॥

श्रेष्ठः । जातस्य । रुद्र । श्रिया । असि । तवःऽतमः । तवसाम् ।
वज्रबाहो इति वज्रऽबाहो । पर्षि । नः । पारम् । अंहसः ।
स्वस्ति । विश्वाः । अभिऽईतीः । रपसः । युयोधि ॥ ३ ॥

हेरुद्र जातस्योत्पन्नस्यसर्वस्यजगतोमध्ये श्रियाऐश्वर्येणश्रेष्ठःप्रशस्यतमोसिभवसि तथा हेवज्रबाहो आयुधहस्तरुद्र तवसां प्रवृद्धानांमध्येतवस्तमः अतिशयेनप्रवृद्धोसि सत्वं नोस्मान् अंहसः पापस्य पारंतीरं स्वस्तिक्षेमेणपर्षिपारय तथा रपसः पापस्य विश्वाः सर्वाः अभीतीरभिगमनानियुयोधिपृथक्कुरु यौतेश्छान्दसःशपःश्लुः वाछन्दसीत्यपित्त्वस्यविकल्पनात् ङित्त्वाभावे अङित्वश्चेतिहेर्धिः ॥ ३ ॥

३. रुद्र, ऐश्वर्य में तुम सबसे श्रेष्ठ हो। हे वज्रबाहु, प्रवृद्धों में तुम अतीव प्रवृद्ध हो। हमें पाप के उस पार ले चलो, हमारे पास पाप न आने पावे।　　　अथचतुर्थी—

मात्वारुद्रचुक्रुधामानमोभिर्मादुष्टुतीवृषभमासहूती ।
उन्नोवीराँअर्पयभेषजेभिर्भिषक्तमंत्वाभिषजांशृणोमि ॥ ४ ॥

मा । त्वा । रुद्र । चुक्रुधाम । नमःऽभिः । मा । दुःऽस्तुती । वृषभ । मा । सऽहूती । उत् । नः । वीरान् । अर्पय । भेषजेभिः । भिषक्ऽतमम् । त्वा । भिषजाम् । शृणोमि ॥ ४ ॥

हेरुद्र त्वात्वांनमोभिः अयथाक्रियमाणैर्नमस्कारैः हविर्भिर्वा माचुक्रुधाम माक्रोधयाम कुर्वंमाकार्ष्म क्रुधकोपे अस्माण्ण्यन्ताल्लुङिचङिरूपम् हेवृषभ कामानांवर्षितः दुष्टुती दुःस्तुत्या अशोभनयास्तुत्या माचुक्रुधामेत्येव तथा सहूती सहूत्या विसदृशैरन्यैर्देवैः सहाह्वानेनमाक्रोधयाम श्रेष्ठोहि स्वस्मादन्यूनेनसहाह्वानेक्रुद्धोभवति सत्वंनोस्माकंवीरान्पुत्रान् भेषजेभिः त्वदीयैर्भेषजैरौषधैः उदर्पय उत्कृष्टंसंयोजय हेरुद्र त्वा त्वांभिषजांचिकित्साभिज्ञानांमध्येभिषक्तमं अतिशयेनभैषज्यस्यकर्तारं शृणोमि प्रथर्मदैव्योभिषगितिचमन्त्रान्तरेप्युक्तम् ॥ ४ ॥

४. अभीष्टवर्षी रुद्र, हम अन्याय्य नमस्कार, अन्याय्य स्तुति अथवा विसदृश देवों के सत्य आह्वान-द्वारा तुम्हें क्रुद्ध न करें। हमारे पुत्रों को ओषधि-द्वारा परिपुष्ट करो। मैंने सुना है, तुम वैद्यों में सर्वश्रेष्ठ हो।

हवीमभिर्हवते यो हविर्भिरव स्तोमेभी रुद्रं दिषीय ।
ऋदूदरः सुहवो मा नो अस्यै बभ्रुः सुशिप्रो रीरधन्मनायै ॥ ५ ॥ १६ ॥

हवीमऽभिः । हवते । यः । हविःऽभिः । अव । स्तोमेभिः । रुद्रम् । दिषीय । ऋदूदरः । सुऽहवः । मा । नः । अस्यै । बभ्रुः । सुऽशिप्रः । रीरधत् । मनायै ॥ ५ ॥ १६ ॥

योरुद्रः हविर्भिश्चरुपुरोडाशादिभिः सहितैर्हवीमभिराह्वानैः स्तुतिलक्षणैः हवते आहूयते स्तूयते व्यत्ययेनकर्मणिकर्तृप्रत्ययः बहुलंछन्दसीतिह्वयतेःसम्प्रसारणम् तंरुद्रंस्तोमेभिः स्तोत्रैरवदिषीय अवखण्डयामि पृथक्करोमि अपगतक्रोधंकरोमीतियावत् दोअवखण्डने व्यत्ययेनात्मनेपदं बहुलंछन्दसीतीत्वम् ऋदूदरः ऋदूदरोमृदूदरइतियास्कः । सुहवः शोभनाह्वानः बभ्रुः भर्तासर्वस्य बभ्रुवर्णोवा सुशिप्रः शिप्रेहनूनासिकेवा शोभनशिप्रः एवंगुणविशिष्टःसरुद्रः अस्यैमनायै हन्मीति मन्यमानाबुद्धिर्मना तस्यै नोस्मान् मारीरधत् मावशंनैषीत् रधहिंसासंराध्योः अस्माण्ण्यन्ताल्लुङिचङिरूपम् रध्यतिर्वशगमनइतियास्कः ॥ ५ ॥

५. जो रुद्रदेव हव्य के साथ आह्वान-द्वारा आहूत होते हैं, उनका, स्तोत्र-द्वारा, मैं क्रोध दूर करूँगा। कोमलोदर, शोभन आह्वानवाले, बभ्रु (पीत) वर्ण और सुनासिक रुद्र हमें न मारें।

॥ इतिद्वितीयस्यसप्तमेषोडशोवर्गः ॥ १६ ॥

---

१ तै० सं० ४. ५. १. । २ नि० ६. २. । ३ नि० ६. ३२.

अथ षष्ठी—

उन्मा॑ ममन्द वृष॒भो म॒रुत्वा॒न्त्वक्षी॑यसा॒ वय॑सा॒ नाध॑मानम्।
घृणी॑व च्छा॒याम॑र॒पा अ॑शी॒याऽऽवि॑वासेयं रु॒द्रस्य॑ सु॒म्नम् ॥६॥

उत्। मा॒। म॒म॒न्द॒। वृ॒ष॒भः। म॒रुत्वा॑न्। त्वक्षी॑यसा। वय॑सा। नाध॑मानम्। घृणि॑ऽइव। छा॒याम्। अ॒र॒पाः। अ॒शी॒य॒। आ। वि॒वा॒से॒य॒म्। रु॒द्रस्य॑। सु॒म्नम् ॥ ६॥

वृषभः कामानां वर्षिता मरुत्वान्मरुद्भिर्युक्तो रुद्रः नाधमानं याचमानं मा मां त्वक्षीयसा दीप्तेन वयसान्नेन उन्ममन्द उत्कर्षेण तर्पयतु अपि चाहं घृणीव छायां यथा सूर्यकिरणतप्तः छायां प्रविशति एवं रुद्रस्य सुम्नं सुखं अरपाः अपापः सन् अशीय व्याप्नुयां तदर्थं तं रुद्रमाविवासेयं परिचरेयं विवासतिः परिचरणकर्मा ॥ ६ ॥

६. मैं प्रार्थना करता हूँ कि अभीष्टवर्षी और मरुत्वाले रुद्र मुझे दीप्त अन्न-द्वारा तृप्त करें। जैसे धूप का मारा मनुष्य छाया को आश्रित करता है, वैसे ही मैं भी पाप-शून्य होकर रुद्रदत्त सुख प्राप्त करूँगा। मैं रुद्र की परिचर्या करूँगा।

क्व१ स्य ते॑ रुद्र मृळ॒याकु॒र्हस्तो॒ यो अस्ति॑ भेष॒जो जला॑षः।
अ॒प॒भ॒र्ता रप॑सो॒ दैव्य॑स्या॒भी नु मा॑ वृषभ चक्षमीथाः ॥ ७ ॥

क्व॑। स्यः। ते॒। रु॒द्र॒। मृ॒ळ॒याकुः॑। हस्तः॑। यः। अस्ति॑। भे॒ष॒जः। जला॑षः। अ॒प॒ऽभ॒र्ता। रप॑सः। दैव्य॑स्य। अ॒भि। नु। मा॒। वृ॒ष॒भ॒। च॒क्ष॒मी॒थाः॒ ॥ ७ ॥

हे रुद्र तव मृळयाकुः सुखयिता स्यः स हस्तः क्व कुत्र वर्तते यो हस्तः भेषजः भैषज्यकृत् जलाषः सर्वेषां सुखकरोऽस्ति भवति स हस्तो विद्यते एव येन हस्तेन मां रक्षेति भावः अपि च हे वृषभ कामानां वर्षितः दैव्यस्य देवकृतस्य रपसः पापस्य अपभर्ता अपहर्ता विनाशयिता भूत्वा कृतापराधं मां नु क्षिप्रं अभि चक्षमीथाः अभिक्षमस्व क्षमूष् सहने लिङि छान्दसः शपः श्लुः बहुलं छन्दसीति इडागमः ॥ ७ ॥

७. रुद्र, तुम्हारा वह सुखवाला हाथ कहाँ है, जिससे तुम दवा तैयार करके सबको सुखी करते हो। अभीष्टवर्षी रुद्र, दैव-पाप के विघातक होकर तुम मुझे शीघ्र क्षमा करो।

रुद्रदेवत्ये पशौ वपापुरोडाशहविषां क्रमेण प्र बभ्रव इत्याद्यास्तिस्रो याज्याः सूत्रितं च—प्र बभ्रवे वृषभाय श्वितीच इति तिस्र आप आ वा चासत्या पुरस्तादिति।

तत्रैव सूक्तेऽष्टमी—

प्र ब॒भ्रवे॑ वृष॒भाय॑ श्विती॒चे म॒हो म॒हीं सु॑ष्टु॒तिमी॑रयामि ।
न॒म॒स्या क॑ल्मली॒किनं॒ नमो॑भिर्गृणी॒मसि॑ त्वे॒षं रु॒द्रस्य॒ नाम॑ ॥ ८ ॥

प्र । ब॒भ्रवे॑ । वृ॒ष॒भाय॑ । श्वि॒ती॒चे । म॒हः । म॒हीम् । सु॒ऽस्तु॒तिम् । ई॒र॒या॒मि॒ । न॒म॒स्य । क॒ल्म॒ली॒किन॑म् । नमः॑ऽभिः । गृ॒णी॒मसि॑ । त्वे॒षम् । रु॒द्रस्य॑ । नाम॑ ॥ ८ ॥

बभ्रवे बिभ्रस्य भर्त्रे बभ्रुवर्णाय वा वृषभाय कामानां वर्षित्रे सहस्रसंस्कारिणे वा श्वितीचे श्वैत्यमञ्चते श्विता वर्णे औणादिक इन्प्रत्ययः श्वितिमञ्चतीति ऋत्विगित्यादिना क्विन्प्रत्ययः चतुर्थ्येकवचने अचः इत्यकारलोपे चौ इति दीर्घत्वम् उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वम् एवं गुणविशिष्टाय रुद्राय महो महतोऽपि महतीं सुष्टुतिं शोभनस्तुतिं प्रेरयामि प्रकर्षेणोच्चारयामि हे स्तोतः कल्मलीकिनं ज्वलतो नामधेयमेतत् ज्वलन्तं कल्मषस्यापगमयितारमिति कल्मलीकं तेजः तद्वन्तं रुद्रं नमोभिर्नमस्कारैर्हविर्भिर्वा नमस्य पूजय वयं च रुद्रस्य महादेवस्य त्वेषं दीप्तं नाम गृणीमसि गृणीमः संकीर्तयामः गॄ शब्दे क्र्यादिकः इदन्तो मसिः प्वादीनां ह्रस्वः ॥ ८ ॥

८. बभ्रुवर्ण, अभीष्टवर्षी और श्वेत आभावाले रुद्र को लक्ष्य करके अतीव महती स्तुति का हम उच्चारण करते हैं। हे स्तोता, नमस्कार-द्वारा तेजस्वी रुद्र की पूजा करो। हम उनके उज्ज्वल नाम का संकीर्त्तन करते हैं।

स्थि॒रेभि॒रङ्गैः॑ पुरु॒रूप॑ उ॒ग्रो ब॒भ्रुः शु॒क्रेभिः॑ पिपिशे॒ हिर॑ण्यैः ।
ईशा॑नाद॒स्य भुव॑नस्य॒ भूरे॒र्न वा उ॑ योषद्रु॒द्राद॑सु॒र्य॑म् ॥ ९ ॥

स्थि॒रेभिः॑ । अङ्गैः॑ । पु॒रु॒ऽरूपः॑ । उ॒ग्रः । ब॒भ्रुः । शु॒क्रेभिः॑ । पि॒पि॒शे॒ । हिर॑ण्यैः ॥ ईशा॑नात् । अ॒स्य । भुव॑नस्य । भूरेः॑ । न । वै । ऊँ इति॑ । यो॒ष॒त् । रु॒द्रात् । अ॒सु॒र्य॑म् ॥ ९ ॥

स्थिरेभिः स्थिरैर्दृढैरङ्गैः अवयवैर्युक्तः पुरुरूपः अष्टमूर्त्यात्मकैर्बहुभीरूपैरुपेतः उग्रः उद्गूर्णस्तेजस्वी बभ्रुर्भर्ता बभ्रुवर्णो वा रुद्रः शुक्रेभिः दीप्तैः हिरण्यैः हिरण्मयैः हितरमणीयैर्वा अलङ्कारैः पिपिशे दीप्यते पिश अवयवे कर्मणि लिट् ईशानात् ईश्वरात् अस्य भुवनस्य भूतजातस्य भूरेर्भर्तुः रुद्रात् असुर्यम् असु क्षेपणे असेरुरन् असुरः क्षेप्ता तत्र साधुः असुर्यं बलं न वा उ योषत् नैव पृथग्भवति योषत् लेट्यडागमः सिब्बहुलं लेटीति सिप् ॥ ९ ॥

९. सुदृढाङ्ग, बहुरूप, उग्र और बभ्रुवर्ण रुद्र दीप्त और हिरण्मय अलंकार से सुशोभित होते हैं। रुद्र सारे भुवनों के अधिपति और भर्त्ता हैं। उनका बल अलग नहीं होता।

अथदशमी–

अर्हन्बिभर्षिसायकानिधन्वार्हन्निष्कंयजतंविश्वरूपम् ।
अर्हन्निदंदयसेविश्वमभ्वंनवाओजीयोरुद्रत्वदस्ति ॥ १०॥१७॥

अर्हन् । बिभर्षि । सायकानि । धन्व । अर्हन् । निष्कम् ।
यजतम् । विश्वऽरूपम् । अर्हन् । इदम् । दयसे । विश्वम् ।
अभ्वम् । न । वै । ओजीयः । रुद्र । त्वत् । अस्ति ॥ १० ॥ १७ ॥

हेरुद्र त्वंअर्हन्अर्होयोग्यएवसन्सायकानिशरान्धन्वधनुश्चबिभर्षिधारयसि तथाअर्हन्ने-वयजतंयजनीयंपूजनीयंविश्वरूपं बहुविधरूपयुक्तंनिष्कंहारंबिभर्षि तथाअर्हन्नेवइदंविश्वंस-र्वंअभ्वं महत्वमेतत् अतिविस्तृतंजगद्दयसेरक्षसि देहरक्षणे हेरुद्र त्वत्त्वत्तोन्यत्किंचित् ओ-जीयः ओजस्वितरंबलवत्तरंनवाअस्ति नखलुविद्यते अतस्त्वमेवोक्तव्यापारेषुयोग्यइत्यर्थः ओ-जस्शब्दान्मत्वर्थीयोविनिः अतआविशायनेकरपद्य विन्मतोर्लुक् टेरितिटिलोपः ॥ १० ॥

१०. पूजायोग्य रुद्र, तुम धनुर्बाणधारी हो। पूजार्ह, तुम नाना रूपोंवाले हो और तुमने पूजनीय निष्क को धारण किया है। अर्चनार्ह, तुम सारे व्यापक संसार की रक्षा करते हो। तुम्हारी अपेक्षा अधिक बली कोई नहीं है।

॥ इतिद्वितीयस्यसप्तमेसप्तदशोवर्गः ॥ १७ ॥

प्रयाणेष्वगस्यामनोज्ञावाचःश्रुत्वास्तुहिश्रुतमित्येतांजपेत् सूत्रितश्च–स्तुहिश्रुतंगर्तसदं-युवानमितिश्रगस्येति ।

सैषाएकादशी–

स्तुहिश्रुतंगर्तसदंयुवानंमृगंनभीममुपहत्नुमुग्रम् ।
मृळाजरित्रेरुद्रस्तवानोन्यंतेअस्मन्निवपन्तुसेनाः ॥ ११ ॥

स्तुहि । श्रुतम् । गर्तऽसदम् । युवानम् । मृगम् । न । भीमम् ।
उपऽहत्नुम् । उग्रम् । मृळ । जरित्रे । रुद्र । स्तवानः । अन्यम् ।
ते । अस्मत् । नि । वपन्तु । सेनाः ॥ ११ ॥

हेस्तोतः श्रुतंविश्रुतंमहत्यावंरुद्रंस्तुहि कीदृशं गर्तसदं गर्तोरथस्तत्रसीदन्तंयुवानंनित्यत-रुणं मृगंनभीमं मृगंसिंहमिवभयङ्करं उपहत्नुं उपहन्तारं शत्रूणांउग्रमुद्गूर्णं हेरुद्र त्वंस्तवानः अ-स्माभिःस्तूयमानःसन्जरित्रेस्तोत्रेमह्यंमृळसुखय तेत्वदीयाःसेनाः अस्मदन्यंअस्मद्व्यतिरिक्तं पुरुषंनिवपन्तु निघ्नन्तु ॥ ११ ॥

११. हे स्तोता, विख्यात रथ पर चढ़े, युवा, पशु की तरह भयंकर और शत्रुओं के विनाशक तथा उग्र रुद्र की स्तुति करो। रुद्र, स्तुति करने पर तुम हमें सुखी करते हो। तुम्हारी सेना शत्रु का विनाश करे।

कुमारश्चित्पितरंवन्दमानंप्रतिनानामरुद्रोपयन्तम्।
भूरेर्दातारंसत्पतिंगृणीषेस्तुतस्त्वंभेषजारास्यस्मे ॥ १२ ॥

कुमारः। चित्। पितरम्। वन्दमानम्। प्रति। ननाम। रुद्र।
उपऽयन्तम्। भूरेः। दातारम्। सत्ऽपतिम्। गृणीषे। स्तुतः।
त्वम्। भेषजा। रासि। अस्मे इति ॥ १२ ॥

वन्दमानं आयुष्मान्भवसौम्येतिस्तुवन्तंपितरं कुमारश्चिव यथाकुमारःचिदित्येतदुपमार्थे हे-रुद्र उपयन्तमस्मत्समीपंगच्छन्तंत्वांप्रतिननाम प्रतिनतोस्मि अपिच भूरेर्बहुनोधनस्यदातारंस-त्पतिंसतांपालयितारं पत्यावैश्वर्येइतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् हेरुद एवंभूतंत्वांगृणीषे स्तौमि मिप-स्थिलांविङोभवन्तीतिसेआदेशः स्तुतश्चत्वंअस्मेअस्मभ्यंभेषजाभेषजानिरासिदेहि ॥ १२ ॥

१२. जैसे आशीर्वाद देते समय पिता को पुत्र नमस्कार करता है, वैसे ही हे रुद्र, तुम्हारे आने के समय हम तुम्हें नमस्कार करते हैं। रुद्र, तुम बहुधनदाता और साधुओं के पालक हो। स्तुति करने पर तुम हमें ओषधि देते हो।

यावोभेषजामरुतःशुचीनियाशंतमावृषणोयामयोभु।
यानिमनुरवृणीतापितानस्ताशंचयोश्चरुद्रस्यवश्मि ॥ १३ ॥

या। वः। भेषजा। मरुतः। शुचीनि। या। शम्ऽतमा।
वृषणः। या। मयःऽभु। यानि। मनुः। अवृणीत। पिता। नः।
ता। शम्। च। योः। च। रुद्रस्य। वश्मि ॥ १३ ॥

हेमरुतोरुद्रपुत्राः वोयुष्माकंयायानिभेषजाभेषजानिअस्मदारोग्यहेतुभूतान्यौषधानिशुची-निशुद्धानिनिर्मलानिसन्ति हेवृषणः कामानांवर्षितारोमरुतः यायानिचयुष्मदीयानिभेषजानिशं-तमाअतिशयेनसुखकराणि यायानिचभेषजानिमयोभुमयोभूनि मयसःसुखस्यभावयितॄणिनो-स्माकंपितामनुः यानिभेषजानियुष्मदीयान्यवृणीतवृतवान् ताताानिभेषजानिरुद्रस्यमहादेवस्यसं-बन्धिशंचयोश्चशमनीयानांरोगाणामुपशमनंयावनीयानांभयानांयावनं अस्मत्तः पृथक्करणं तदुभयंचवश्मिकामये वशकान्तौ आदादिकः ॥ १३ ॥

१३. मरुतो, तुम्हारी जो निर्मल ओषधि है, हे अभीष्टवर्षीगण तुम्हारी जो ओषधि अतीव सुखदायी है, जिस ओषधि को हमारे पिता मनु ने चुना था, वही सुखकर और भयहारक ओषधि हम चाहते हैं।

परिणोहेतीरुद्रस्यवृज्याःपरित्वेषस्यदुर्मतिर्महीगात्।
अवस्थिरामघवद्भ्यस्तनुष्वमीढ्वस्तोकायतनयायमृळ॥ १४ ॥

परि। नः। हेतिः। रुद्रस्य। वृज्याः। परि। त्वेषस्य। दुःऽमतिः।
मही। गात्। अव। स्थिरा। मघवत्ऽभ्यः। तनुष्व। मीढ्वः।
तोकाय। तनयाय। मृळ॥ १४ ॥

रुद्रस्यमहादेवस्यहेतिरायुधंनोस्मान परिवृज्याःपरिवर्जयतु तथात्वेषस्यदीप्तस्यरुद्रस्यमही महतीदुर्मतिः दुःखकारिणीबुद्धिश्चपरिगात् अस्मान् वर्जयित्वान्यत्रगच्छतु अथपरिवर्जने हेतुः सेचनसमर्थरुद्र स्थिरास्थिराणि त्वदीयानिधनूंषिमघवद्भ्यः हविर्लक्षणधनयुक्तेभ्योयजमानेभ्यः अवतनुष्व अवततज्यानिकुरु तथातोकायास्मत्पुत्रायतनयायतत्पुत्रायचमृळ सुखंकुरु॥ १४॥

१४. रुद्र का हेति-आयुध हमें छोड़ दे। दीप्त रुद्र की महती दुर्मति भी हमें छोड़ दे। सेचन-समर्थ रुद्र, धनवान् यजमान के प्रति अपने धनुष की ज्या शिथिल करो। हमारे पुत्रों और पौत्रों को सुखी करो।

एवाबभ्रोवृषभचेकितानयथादेवनहृणीषेनहंसि।
हवनश्रुन्नोरुद्रेहबोधिबृहद्वदेमविदथेसुवीराः॥ १५ ॥ १८ ॥

एव। बभ्रो इति। वृषभ। चेकितान। यथा। देव। न।
हृणीषे। न। हंसि। हवनऽश्रुत्। नः। रुद्र। इह। बोधि।
बृहत्। वदेम। विदथे। सुऽवीराः॥ १५ ॥ १८ ॥

हेबभ्रो जगतोभर्तः बभ्रुवर्णवा वृषभ कामानांवर्षितः चेकितान सर्वज्ञानन हेदेवद्योतमान रुद्र यथायेनप्रकारेणनहृणीषेनक्रुध्यसि नचहंसि हिनस्त्यस्मान् अयंक्रुध्यतिकर्मा च एव एवंहवनश्रुत् अस्मदीयमाह्वानंशृण्वन् नोस्मान् हेरुद्र इहास्मिन्देशे बोधिबुध्यस्व विदथेयज्ञे गृहेवासुवीराः शोभनपुत्राः सन्तः बृहत्प्रौढं त्वदीयंस्तोत्रंवदेमोच्चारयाम॥ १५ ॥

१५. अभीष्टवर्षी, बभ्रुवर्ण, दीप्तिमान्, सर्वज्ञ और हमारा आह्वान सुननेवाले रुद्र, हमारे लिए तुम यहाँ ऐसी विवेचना करो कि हमारे प्रति कभी क्रुद्ध न हो, हमें कभी विनष्ट न करो। हम पुत्र और पौत्रवाले होकर इस यज्ञ में प्रभूत स्तुति करेंगे।

॥ इतिद्वितीयस्यसप्तमेष्टादशोवर्गः॥ १८ ॥

धारावराइतिपञ्चदशर्चंद्वितीयंसूक्तं गार्त्समदंमारुतं अन्त्यात्रिष्टुप् शिष्टाजगत्यः त-थाचानुक्रान्तम्—धारावरामारुतंत्रिष्टुबन्त्येति पृष्ठ्याभिप्लवषडहयोस्तृतीयेहन्याग्निमारुतशस्त्र-

स्यइदंमारुतंनिविद्धानं सूत्रितंच—वैश्वानरायधिषणांधारावरामरुतस्त्वयमेप्रथमोअङ्गिरा-इत्याग्निमारुतमिति ।

तत्रैषाप्रथमा—

धा॒रा॒व॒रा म॒रुतो॑ धृ॒ष्ण्वो॑जसो मृ॒गा न भी॒मास्तवि॑षीभिर॒र्चिनः॑ ।
अ॒ग्नयो॒ न शु॑शुचा॒ना ऋ॑जी॒षिणो॒ भृमि॒न्धम॑न्तो॒ अप॒ गा अ॑वृण्वत ॥१॥

धा॒रा॒व॒राः । म॒रुतः॑ । धृ॒ष्णुऽओ॑जसः । मृ॒गाः । न । भी॒माः ।
तवि॑षीभिः । अ॒र्चिनः॑ । अ॒ग्नयः॑ । न । शु॒शु॒चा॒नाः । ऋ॒जी॒षिणः॑ ।
भृमि॑म् । धम॑न्तः । अप॑ । गाः । अ॒वृ॒ण्व॒त॒ ॥ १ ॥

धारावरा उदकधारयान्तरिक्षमावृण्वन्तः यद्वा धाराणांध्रुवानांस्थिराणांवृक्षादीनां निवारयितारः चाळयितारः यद्वा सर्वस्यजगतोधारयितारः धृष्ण्वोजसः परेषांधर्षकेणबले-नयुक्ताः अतएवमृगानभीमाः सिंहाइवभयङ्कराः तविषीभिरात्मीयैर्बलैः वृष्टिप्रदानादिना अर्चिनः सर्वंजगत् पूजयन्तः अग्नयोनशुशुचानाः दीप्तावह्नयइवदीप्यमानाः शुचदीप्तौ छन्दसःकानच् ऋ-जीषिणः ऋजीषमुदकंतद्वन्तः यद्वा ऋजीषोपगतसारःसोमः तेनयुक्ताः तृतीयसवनेह्याग्निमारुते मरुतःस्तूयन्ते तत्रचसवनद्वये अभिषुतंगतसारं सोममभिषुण्वन्ति अतस्तेषांतद्युक्तत्वं एवं भूतामरुतः भृमिंभ्राम्यन्तं मेघंधमन्तः वर्षणार्थमितस्ततःप्रेरयन्तः गाः तदन्तर्गतावाप्याः अपः अपावृण्वत अपावृताकुर्वन्ति यथासर्वैर्दृश्यन्ते तथाप्रवर्षन्तीत्यर्थः यद्वा भृम्याख्योवीणाविशेषः तंधमन्तोवादयन्तः गाः वहनाभ्राह्मणापिहिताः अपावृण्वत अपगतावरणाअकुर्वन् ॥ १ ॥

१. जलधारा से मरुत् लोग आकाश को छिपा लेते हैं। उनका बल दूसरे को पराजित करता है। वे पशु की तरह भयंकर हैं। वे बल-द्वारा संसार को व्याप्त कर लेते हैं। वे वह्नि की तरह दीप्तिमान् और जल से परिपूर्ण हैं। वे भ्रमणकर्ता मेघ को इधर-उधर भेजकर जल को गिराते हैं।

अथद्वितीया—

द्यावो॒ न स्तृभि॑श्चितयन्त खा॒दिनो॒ व्य॑१भ्रिया॒ न द्यु॑तयन्त वृ॒ष्टयः॑ ।
रु॒द्रो यद्वो॑ मरुतो रुक्मवक्षसो॒ वृषाज॑नि॒ पृश्न्याः॑ शु॒क्र ऊध॑नि ॥ २ ॥

द्यावः॑ । न । स्तृऽभिः॑ । चि॒त॒य॒न्त॒ । खा॒दिनः॑ । वि । अ॒भ्रियाः॑ ।
न । द्यु॒त॒य॒न्त॒ । वृ॒ष्टयः॑ । रु॒द्रः । यत् । वः॒ । म॒रु॒तः॒ । रु॒क्म॒ऽव॒क्ष॒सः॒ ।
वृषा॑ । अज॑नि । पृश्न्याः॑ । शु॒क्रे । ऊध॑नि ॥ २ ॥

स्तृभिः नक्षत्रैरिव यदाह यास्कः—नक्षत्रस्तृभिरिति नक्षत्राणामिति । नक्षत्रैर्द्यौर्न यथा-द्युलोकोऽभितस्तद्वच्चेतयन्ति स्वात्मानंज्ञापयन्ति चितीसंज्ञाने प्रकाशन्त इत्यर्थः तथा खादिनः श-त्रूणांखादकामरुतः स्वकीयैराभरणैःशोभन्ते यद्वा खादः कटकं तद्युक्ताःसन्तः प्रकाशन्ते व-र्षासुवृष्ट्युपेतावर्षकामरुतः अभ्रियानभ्रेषुभवाविद्युतइव विद्युतयन्त सर्वजगद्विद्योतयन्ति प्रकाश-यन्ति अभ्रशब्दाद्भवार्थे समुद्राभ्राद्घइतिघप्रत्ययः शेषःप्रत्यक्षकृतः रुक्मवक्षसः रुक्मंरोच-मानाभरणंवक्षस्सुउरस्सुयेषां तादृशाहेमरुतः यद्यदावोयुष्मान् वृषासेचनसमर्थोरुद्रोमहादेवः पृ-श्न्याःपृश्निर्माध्यमिकावाक्तस्याःसंबन्धिनिशुक्रेनिर्मलेऊधनिउद्धृतप्रदेशेअजनिअजनयत् त-दानीमितिपूर्वेणसंबन्धः यद्वा पृश्निर्नानावर्णाइयंभूमिःपुरागोरूपधरासीत् तस्यांमहेश्वरोवृषोभू-त्वामरुतउत्पादयामासेत्याचक्षते तदत्रोच्यते—हेमरुतोयद्यस्माद्वोयुष्मान्वृषावृषरूपोरुद्रः पृश्न्या-गोः शुक्रेनिर्मलेऊधनिऊधसिपयसउत्पत्तिस्थानेअजनिअजीजनत् तस्माद्यूयमेवंमहानुभा-वाजाताइत्यर्थः तथाचतैत्तिरीयकम्—पृश्न्यैवैपयसोमरुतोजाताइति[1] ॥ २ ॥

२. सुवर्णहृदय मरुतो, चूँकि सेचन-समर्थ रुद्र ने पृश्नि के निर्मल उदर में तुम्हें उत्पन्न किया है; इसलिए, जैसे आकाश नक्षत्रों से सुशो-भित होता है, वैसे ही तुम भी अपने आभरण से सुशोभित होओ। तुम शत्रु-भक्षक और जल-प्रेरक हो। तुम मेघस्थ विद्युत् की तरह शोभित होओ।

अथतृतीया—

उक्षन्तेअश्वाँअत्याँइवाजिषुनदस्यकर्णैस्तुरयन्तआशुभिः।
हिरण्यशिप्रामरुतोदविध्वतःपृक्षंयाथपृषतीभिःसमन्यवः ॥ ३ ॥

उक्षन्ते । अश्वान् । अत्यान्ऽइव । आजिषु । नदस्य । कर्णैः ।
तुरयन्ते । आशुऽभिः । हिरण्यऽशिप्राः । मरुतः । दविध्वतः ।
पृक्षम् । याथ । पृषतीभिः । सऽमन्यवः ॥ ३ ॥

मरुतः अश्वान् व्यापकान् लोकानुक्षन्तेसिञ्चन्ति अशूव्याप्तौ औणादिकःक्वन्प्रत्ययः आजिषुसङ्ग्रामेषु अत्यानिव सततगामिनस्तुरगान्यथाखेदापनोदाय उदकैःसिञ्चंति तद्वत् अ-पिच तेमरुतः आशुभिः शीघ्रगमनैरश्वैः नदस्य शब्दवतोमेघस्यकर्णैः कृतैर्मध्यप्रदेशैः तुरयन्ते वर्षणार्थंवृष्ट्युत्पादनाय त्वरितंगच्छन्ति तुरत्वरणे शेषःप्रत्यक्षकृतः हेहिरण्यशिप्राः शिप्रं शिरस्त्राणं सुवर्णमयशिरस्त्राणाः समन्यवः समानमनस्काः समानक्रोधावा हेमरुतः दविध्वतः महीरुहादिकंकंपयन्तोयूयं धूञ्कंपनेइत्यस्माद्दाधर्त्यादावेतद्रूपंनिपात्यते पृषतीभिः युष्मद्रथे

---

[1] नि० ३. २०.।

योजिताभिः श्वेतबिंदुयुक्ताभिः एणीभिः वडवाभिर्वा पृषं अचलमपि हविर्लक्षणान्नमन्नं यजमानं अर्थ्य आदित्यादय् याथगच्छथ ॥ ३ ॥

३. युद्ध में तुरंग की तरह मरुद्गण विशाल भुवन को सिक्त करते हैं। वे घोड़े पर चढ़कर शब्दायमान मेघ के कान के पास से होकर द्रुत वेग से जाते हैं। मरुतो, तुम हिरण्य-शिरस्त्राणवाले और समान-क्रोधवाले हो। तुम वृक्ष आदि कम्पित करते हो। तुम पृषती (बिन्दु-चिह्नित) मृग पर चढ़कर अन्न के लिए जाते हो।

पृक्षेताविश्वाभुवनाववक्षिरेमित्रायवासदमाजीरदानवः।
पृषदश्वासोअनवभ्रराधसऋजिप्यासोनवयुनेषुधूर्षदः ॥ ४ ॥

पृक्षे। ता। विश्वा। भुवना। ववक्षिरे। मित्राय। वा। सदम्।
आ। जीरऽदानवः। पृषत्ऽअश्वासः। अनवभ्रऽराधसः।
ऋजिप्यासः। न। वयुनेषु। धूःऽसदः ॥ ४ ॥

पृक्षे पृक्षवते हविर्लक्षणान्नयुक्ताययजमानायताविविश्वासर्वाणिभुवनाभुवनान्युदकानिमित्राय वाशब्दउपमार्थः मित्रायेवसदंसदाआववक्षिरे मरुतआवहन्ति यद्वा वाशब्दोवधारणे मित्रभूतायजमानायैव पृक्षेअन्नेनिमित्तभूतेसतिवृष्ट्युदकान्यावहंति कीदृशामरुतः जीरदानवः क्षिप्रदानाः पृषदश्वासः पृषद्भिःश्वेतबिंदुभिर्युक्ताअश्वायेषांतेतथोक्ताः अनवभ्रराधसः भ्रंशुभ्रंसुअवःपतने अवभ्रंशनमवभ्रः डोन्यत्रापिदृश्यतइतिडप्रत्ययः नास्त्यवभ्रोयस्येतिबहुव्रीहौनञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं अनवभ्रंभ्रंशनरहितंराधोधनंयेषांते बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ऋजिप्यासोन ऋजुअकुटिलंशश्वद्गच्छन्तोश्वाइववयुनेषुगन्तृषुमध्ये धूर्षदः धुरिमेवस्थवहनेसीदन्तोनिषण्णाइत्यर्थः ॥ ४ ॥

४. मरुद्गण मित्र की तरह, हव्ययुक्त यजमान के लिए, सर्वदा समस्त जल ढोते हैं। वे दानशील, पृषती-मृगवाले, अक्षय, अन्नवाले और अकुटिलगामी अश्व की तरह पथिकों के आगे जाते हैं।

इन्धन्वभिर्धेनुभीरप्शद्रूधभिरध्वस्मभिःपथिभिर्भ्राजदृष्टयः।
आहंसासोनस्वसंराणिगन्तनमधोर्मदायमरुतःसमन्यवः॥५॥११॥

इन्धन्वऽभिः। धेनुऽभिः। रप्शदूधऽभिः। अध्वस्मऽभिः।
पथिऽभिः। भ्राजत्ऽऋष्टयः। आ। हंसासः। न। स्वसराणि।
गन्तन। मधोः। मदाय। मरुतः। सऽमन्यवः ॥ ५ ॥ ११ ॥

समन्यवः समानमनस्काः समानक्रोधाः समानतेजसोवाहेमरुतः भ्राजदृष्टयोदीप्यमा-मायुधापूर्व इंधन्वभिः समिन्धनवद्भिः इन्धनशब्दाच्छन्दसीवनिपाविति मत्वर्थीयोवनिप् छान्द-सोवर्णलोपः धेनुभिः प्रीणयितृभिश्च रपशद्ध्वभिः विरप्शीतिमहन्नाम महोधस्कैः ऊधांसिजल-स्रोतोमार्गः यद्वा रपशब्दव्यक्तायांवाचि शब्दायमानोच्छ्रितप्रदेशैः अध्वरस्मभिः ध्वंसनरहितैः पथिभिः पतन्तिगच्छन्तीतिपत्न्यानोमेघाः एवंभूतैर्मेघैःसहमार्गैरेववाआगन्तन आगच्छत कि-मर्थं मधोर्मदाय सोमस्यमदार्थं तत्रदृष्टान्तः—हंसासोन यथाहंसाः स्वसराणिस्वकीयानि नि-वासस्थानानि प्राप्नुवन्तितद्वत् ॥ ५ ॥

५. हे समान-क्रोध और दीप्तिमान् आयुधवाले मरुतो, जैसे हंस अपने निवास-स्थान पर जाता है, वैसे ही तुम भी महाजल स्रोतवाले मेघों के साथ और धेनु-युक्त होकर विघ्न-शून्य मार्ग से, मधुर सोम-रस से उत्पन्न हर्ष-लाभ के लिए आओ।

॥ इतिद्वितीयस्यसप्तमेएकोनविंशोवर्गः ॥ १९ ॥

आनो॒ब्रह्मा॑णिमरुतःसमन्यवो॒नरां॒नशंसः॒सव॑नानिगन्तन ।
अश्वा॑मिवपिप्यतधे॒नुमूध॑नि॒कर्ता॒धियं॑जरि॒त्रेवाज॑पेशसम् ॥ ६ ॥

आ । नः॒ । ब्रह्मा॑णि । म॒रु॒तः॒ । स॒ऽम॒न्य॒वः॒ । न॒राम् । न । शंसः॑ ।
सव॑नानि । ग॒न्त॒न॒ । अश्वा॑म्ऽइव । पि॒प्य॒त॒ । धे॒नुम् । ऊध॑नि ।
कर्त॑ । धिय॑म् । ज॒रि॒त्रे । वाज॑ऽपेशसम् ॥ ६ ॥

समन्यवः समानमनसः समानक्रोधावाहेमरुतः नोस्माकंब्रह्माणिअन्ननामैतत् अन्नानि सवनानि अभिषुत सोमलक्षणानिहवींषिआगन्तन आगच्छत गमेर्लोटिछान्दसःशपोलुक् तप्त-नप्तनथनाश्चेतितस्यतनबादेशः अनुदात्तोपदेशेत्यादिनाअनुनासिकलोपाभावः तत्रदृष्टान्तः—नरांनशं-सः नरामस्माकंशंसः शंसनीयंस्तोत्रं यथा आगच्छतितद्वत् नरशब्दात् षष्ठीबहुवचनस्यानित्य-मागमशासनमितिनुडभावः शंसः कर्मणिघञ्ञन्तआद्युदात्तः सुपांसुलुगित्यमःसुआदेशः आग त्यचधेनुं उदकदानेन प्रीणयित्रीमश्वमिवऊधनि पिप्यत यथाअश्वाःपीनावयवाभवन्ति तद्व-न्मेघंवर्षणसमर्थं आप्यायितं कुरुतेत्यर्थः अपिचजरित्रेस्तोत्रे वाजपेशसंवाजैरन्नैराश्लिष्टं पिश-अवयवे धियंकर्मकर्त कुरुत करोतेश्छान्दसःशपोलुक् पूर्ववत्तप्शब्दस्यतबादेशः ॥ ६ ॥

६. हे समान-क्रोधवाले मरुतो, जैसे तुम स्तोत्र से आते हो, वैसे ही हमारे अभिषुत अन्न के पास आओ। घोड़ी की तरह गाय का अधोदेश पुष्ट करो और यजमान का यज्ञ अन्नवाला करो।

अथसप्तमी—

तंनौदातमरुतोवाजिनंरथंआपानंब्रह्मचितयद्दिवेदिवे ।
इषंस्तोतृभ्योवृजनेषुकारवेसनिंमेधामरिष्टंदुष्टरंसहः ॥ ७ ॥

तम् । नः । दात । मरुतः । वाजिनम् । रथे । आपानम् । ब्रह्म ।
चितयत् । दिवेऽदिवे । इषम् । स्तोतृऽभ्यः । वृजनेषु । कारवे ।
सनिम् । मेधाम् । अरिष्टम् । दुस्तरम् । सहः ॥ ७ ॥

हेमरुतः तंपुत्रंनोस्मभ्यंदात दत्त प्रयच्छत छान्दसःशपोलुक् कीदृशं वाजिनमन्नवन्तं बलवन्तंवारथेरंहणेयुष्मदीयेआगमनेनिमित्तभूतेसति दिवेदिवेप्रतिदिवसंचितयत्प्रज्ञापयत् युष्मद्गुणप्रख्यापकंब्रह्मस्तोत्रंआपानंआप्नुवन्तं अपिच इषमन्नंस्तोतृभ्योस्मभ्यंदात प्रयच्छत यथावृजनेषुसङ्ग्रामेषुकारवेस्तोत्रे वचनव्यत्ययः मेधांयुद्धप्रज्ञांसनिंधनदातृत्वंच अरिष्टंशत्रुभिर-हिंसितंदुस्तरंशत्रुभिस्तरीतुमशक्यंसहोबलंचप्रयच्छत ॥ ७ ॥

७. मरुतो, तुम हमें अन्न-युक्त पुत्र दो। वह, तुम्हारे आगमन के समय, प्रतिदिन तुम्हारा गुण-कीर्तन करेगा। तुम स्तोताओं को अन्न दो। युद्ध-काल में स्तोता को दानशीलता, युद्ध-कौशल, ज्ञान और अक्षय तथा अतुल बल दो।

यद्युञ्जतेमरुतोरुक्मवक्षसोश्वान्रथेषुभगआसुदानवः ।
धेनुर्नशिश्वेस्वसरेषुपिन्वतेजनायरातहविषेमहीमिषम् ॥ ८ ॥

यत् । युञ्जते । मरुतः । रुक्मऽवक्षसः । अश्वान् । रथेषु । भगे ।
आ । सुऽदानवः । धेनुः । न । शिश्वे । स्वसरेषु । पिन्वते ।
जनाय । रातऽहविषे । महीम् । इषम् ॥ ८ ॥

रुक्मवक्षसः रोचमानाभरणोरस्काः सुदानवः शोभनदानामरुतः यद्यदारथेषुभगेभज-नीयेस्थाने धुरीत्यर्थः अश्वानायुञ्जते आभिमुख्येनयुक्तान्कुर्वन्ति तदानीमेवरातहविषेदत्तह-विष्कायजनाययजमानायमहींमहतीमिषमन्नंतत्कारणभूतमुदकंवास्वसरेषुस्वकीयेषुगृहेषुपिन्वते सिञ्चन्तिविकिरन्ति पिविसेचने तत्रदृष्टान्तः—धेनुर्नशिश्वे यथाधेनुः प्रस्नुतस्तनीसती स्वकीयायव-त्सायक्षीरंप्रयच्छतितद्वत् ॥ ८ ॥

८. मरुतों के वक्षःस्थल में दीप्त आभरण हैं। उनका दान सबके लिए सुखकर है। वे जिस समय रथ में घोड़े जोतते हैं, उसी समय जैसे धेनु बछड़े को दूध देती है वैसे ही वे हव्यदाता यजमान के लिए उसके गृह में यथेष्ट अन्न देते हैं।

अथनवमी—

योनोमरुतोवृकताँतिमर्त्योरिपुर्दधेवसवोरक्षतारिषः।
वर्तयततपुषाचक्रियाभितमवरुद्राअशसोहन्तनावधः॥ ९॥

यः। नः। मरुतः। वृकऽताँति। मर्त्यः। रिपुः। दधे। वसवः।
रक्षत। रिषः। वर्तयत। तपुषा। चक्रिया। अभि। तम्। अव।
रुद्राः। अशसः। हन्तन। वधरिति॥ ९॥

हेमरुतः योमर्त्योमनुष्यः वृकताँतिआदाता वृकः वृकआदाने वृकज्येष्ठाभ्यांतिल्तातिलौ-
चच्छन्दसीतिस्वार्थिकस्तातिल्प्रत्ययः तादृशःसन्नोस्माकंरिपुंदधे रिपुतयाआत्मानंधारयति
हेवसवोवासयितारोमरुतः रिषोहिंसकादस्मान्रक्षत पालयत अस्माकंशत्रुभूतंमर्त्यंतपुषातापयि-
त्र्याचक्रिया कर्त्र्याअप्रतिघातयाशक्त्याअभिवर्तयत अभितोनिवर्तयत हेरुद्राः रुद्रपुत्राः यद्वा रोद-
यमाणाद्रुद्रस्य अशसोभक्षकस्य अशभोजने इत्यस्मादौणादिकोसिप्रत्ययः तादृशस्यराक्षसादे-
र्वधः हननसाधनमायुधंअवहन्तनअवयुत्यास्मत्तःपृथक्कृत्यनाशयत हन्तेर्लोटिथस्यतनप्तन-
नाश्चेतितनप्॥ ९॥

९. मरुतो, जो मनुष्य वृक की तरह हमसे शत्रुता करता है, हे वसुगण, उस हिंसक के हाथ से हमें बचाओ। उसे ताप-मय चक्र द्वारा चारों ओर से हटाओ। रुद्रगण, तुम उसके सारे अस्त्रों को दूर फेंककर उसे विनष्ट करो।

अथदशमी—

चित्रंतद्वोमरुतोयामचेकितेपृश्न्यायदूधरप्यापयोदुहुः।
यद्वानिदेनवमानस्यरुद्रियास्त्रितंजरायजुरतामदाभ्याः॥१०॥२०

चित्रम्। तत्। वः। मरुतः। याम। चेकिते। पृश्न्याः। यत्।
ऊधः। अपि। आपयः। दुहुः। यत्। वा। निदे। नवमानस्य।
रुद्रियाः। त्रितम्। जराय। जुरताम्। अदाभ्याः॥१०॥२०॥

हेमरुतः वोयुष्माकंतत् चित्रं चायनीयंयामप्रापणं चेकिते सर्वैर्ज्ञायते इदानींपरोक्षव-
दाह अपिशब्दःप्रसिद्धौ यद्यदापृश्न्याः माध्यमिकायावाचःसंबन्धिनं ऊधः उद्धवंमेघं
आपयः प्रापयितारोमरुतः दुहुःदुहंति दुहेश्छान्दसोलिट् छन्दसिवेतिवक्तव्यमितिद्विर्वचनाभा-
वः यद्वा यदापनवमानस्य स्तुवतः त्रितस्यनिदे निंदकायशत्रवेहिंसांकुर्वतंइतिशेषः णिदि-

कृतायां किंचेविकिन् यदानीं हेअदाभ्याः अहिंस्याः रुद्रियाः रुद्रस्यपुत्राममरुतः त्रितस्य-पिजुरसांहिसकांशत्रूणां अरायजरणायविनाशनायअभूवेतिशेषः ॥ १० ॥

१०. मरुतो, जिस समय तुमने पृश्नि के अधोभाग का दोहन किया था, उस समय स्तोता के निन्दक की हत्या की थी और त्रित के शत्रुओं का वध किया था। अहिंसनीय रुद्रपुत्रो, उस समय तुम्हारी विचित्र क्षमता को सबने जाना था। ॥ इतिद्वितीयस्यसप्तमेविंशोवर्गः ॥ २० ॥

तान्वोमहोमरुतएवयाव्नोविष्णोरेषस्यप्रभृथेहवामहे ।
हिरण्यवर्णान्ककुहान्यतस्रुचोब्रह्मण्यन्तःशंस्यंराधईमहे ॥ ११ ॥

तान् । वः । महः । मरुतः । एवऽयाव्नः । विष्णोः । एषस्य । प्रऽभृथे । हवामहे । हिरण्यऽवर्णान् । ककुहान् । यतऽस्रुचः । ब्रह्मण्यन्तः । शंस्यम् । राधः । ईमहे ॥ ११ ॥

हेमरुतः एवयावः एवंगन्तव्यं स्तोत्रंयज्ञंवागंतृन्महोमहतोमहानुभावांस्तान् वोयुष्मान् विष्णोर्व्यापकस्यमहतप्रसादिपुसर्वतव्याप्यवर्तमानस्यएषस्यएषणीयस्यप्रार्थनीयस्यसोमस्यप्रभृथेप्रभरणे अभिषवादिभिःप्रकर्षेणसंपादनेसति हवामहे आह्वयामहे आहूयच हिरण्यवर्णान् हितरमणीयवर्णान्वाककुहान् श्रेष्ठान्स्तुत्यान्वा एवंभूतांस्तान् यतस्रुचः यागायोद्यतस्रुचः ब्रह्मण्यन्तः ब्रह्मस्तोत्रं वदिच्छन्तोवयंशंस्यं प्रशंसनीयंराधोधनं ईमहेयाचामहे ॥ ११ ॥

११. महासुभग मरुतो, तुम सदा यज्ञ-स्थल में जाते हो। यथेष्ट और प्रार्थनीय सोम के तैयार हो जाने पर हम तुम्हें बुलाते हैं। स्तुति-पाठक स्रक् को उठाकर स्वर्ण-वर्ण और सर्व-श्रेष्ठ स्तुति-योग्य मरुद्गण से प्रशंसनीय धन की याचना करते हैं।

तेदशग्वाःप्रथमायज्ञमूहिरेतेनोहिन्वन्तूषसोव्युष्टिषु ।
उषानरामीररुणैरपोर्णुतेमहोज्योतिषाशुचतागोअर्णसा ॥ १२ ॥

ते । दशऽग्वाः । प्रथमाः । यज्ञम् । ऊहिरे । ते । नः । हिन्वन्तु । उषसः । विऽउष्टिषु । उषाः । न । रामीः । अरुणैः । अप । ऊर्णुते । महः । ज्योतिषा । शुचता । गोऽअर्णसा ॥ १२ ॥

ये मरुतः दशग्वाः येदशभिर्मासैःसिद्धिंगताःअङ्गिरसस्तद्रूपाभूता प्रथमाआदित्येभ्यः प्रथमभाविनःसन्तः यज्ञमूहिरेअवहन् आदित्यानामङ्गिरसांचस्वर्गगमनंप्रतिस्पर्धमानानाम-ग्रेपूर्वमेवाङ्गिरसोयागाननुष्ठायस्वर्गमायाः तथाचश्रूयते—आदित्याश्चवेहासन्नङ्गिरसश्चतेऽग्निना-

ग्निमपर्जन्येति। तादृशास्ते उषसोव्युष्टिषु विवासेषु प्रभातेषु सत्सु नोऽस्मान् हिन्वन्तु प्रेरयन्तु [illegible] उषेव रामीः कृष्णवर्णा रात्रीः उषा न यथोषाः अरुणैरारोचमानैः स्वतेजोभिः अपोर्णुते अपवृणोत्यपसारयति तथा महो महता शुचता दीप्यमानेन गोअर्णसा गमनशीलोदकेन ज्योतिषा स्वकी-येनतमोनिवारयन्ति सूर्यमण्डलमावृण्वतो वृत्रादीन्हत्वा सर्वं जगत्प्रकाशयन्तीत्यर्थः ॥ १२ ॥

१२. स्वर्गगामी अङ्गिरोरूपी मरुतों ने प्रथम यज्ञ का वहन किया था। उषा के आने पर मरुद्गण हमें यज्ञ आदि में प्रवृत्त करें। जैसे उषा अरुणवर्ण किरण-जाल से कृष्णवर्णा रात्रि को हटाती है, वैसे ही मरुद्गण विशाल, दीप्तिमान् और जल-स्रावी ज्योति से अन्धकार को दूर करते हैं।

तेक्षोणीभिररुणेभिर्नाञ्जिभीरुद्राऋतस्यसदनेषुवावृधुः ।
निमेघमानाअत्येनपाजसासुश्चन्द्रंवर्णंदधिरेसुपेशसम् ॥ १३ ॥

ते । क्षोणीभिः । अरुणेभिः । न । अञ्जिऽभिः । रुद्राः । ऋतस्य । सदनेषु । ववृधुः । निऽमेघमानाः । अत्येन । पाजसा । सुऽचन्द्रम् । वर्णम् । दधिरे । सुऽपेशसम् ॥ १३ ॥

रुद्रा रुद्रपुत्रास्ते मरुतः क्षोणीभिः शब्दकारिभिर्वीणाख्यैर्वीणाविशेषैः अरुणेभिर्नाञ्जिभिः नशब्दः समुच्चये आरोचमानैररुणवर्णैर्वा रूपाभिव्यञ्जकैरलंकारैश्च समन्विताः सन्तः ऋतस्योदकस्य सदनेषु निवासभूतेषु मेघेषु वावृधुः वर्धन्ते अपिच अत्येन सततगामिना शीघ्रं व्याप्नुवता पाजसा आत्मीयेन बलेन निमेघमानाः नितरां मेघादुदकं सिञ्चन्तस्ते सुश्चन्द्रं शोभनाह्लादनं सुपेशसं पेश इति रूपनाम शोभनरूपं वर्णं दधिरे कान्तिं धारयन्ति ॥ १३ ॥

१३. रुद्रपुत्र मरुद्गण वीणा-विशेष और अरुणवर्ण अलंकार से युक्त होकर जल के निवास-भूत मेघ में वर्द्धित हुए हैं। मरुद्गण सर्वत्र प्रभाववाले बल से जल लाते हुए प्रसन्नता-दायक और मनोहर सौन्दर्य धारण करते हैं।

ताँइयानोमहिवरूथमूतयउपघेदेनानमसागृणीमसि ।
त्रितोनयान्पञ्चहोतॄनभिष्टयआववर्तदवराञ्चक्रियावसे ॥ १४ ॥

तान् । इयानः । महि । वरूथम् । ऊतये । उप । घ । इत् । एना । नमसा । गृणीमसि । त्रितः । न । यान् । पञ्च । होतॄन् । अभिष्टये । आऽववर्तत् । अवरान् । चक्रिया । अवसे ॥ १४ ॥

---

१ ऐ० आ० १. १९. १

तान्मरुतोमहिमहद्वसुरुर्थवरणीयंप्रशस्यंधनं तन्मरुतः स्वस्येरक्षणार्थं ईमहे ईमहेः याचमानावयं सुपांसुलुगितिविभक्तेःलुः एनाअनेननमसा नमस्कारेणस्तोत्रेणवाउपेवउपेत्यगृणी-मसिस्तुमः घेतिपादपूरणः एनेत्यत्रसुपांसुलुगितितृतीयायाआआदेशः नशब्दःसमुच्चये चितक-मिथ्यानेवान्मरुतः पञ्चहोतृनुञ्चप्राणापानादिपञ्चवृत्त्यात्मनावर्तमानान् अतएवहोमनि-ष्पादकान् अवरान्मुख्यान् अभिष्टयेअभिलषितसिध्यर्थंचक्रियानाभिचक्रेणअवसेअवर्तुसाङ्-र्थं आववर्तेव स्वस्मान्निर्जिगमिषून्माणान् स्वात्माभिमुखमावर्तयेव यद्वा चक्रियाकृदयात्म्ये-नायुधेनयुक्तान्अवसे स्तुत्यादिभिःपरिचरितुमावर्तयेव् यान्स्तुमइतिपूर्वेणसंबन्धः ववर्तेदिति वृतेर्ण्यन्तालुङिचङिरूपम् ॥ १४ ॥

१४. मरुतों से वरणीय धन की याचना करते हुए अपनी रक्षा के लिए स्तोत्र-द्वारा हम उनकी स्तुति करते हैं। अभीष्ट-सिद्धि के लिए चक्र-द्वारा जिस तरह मुख्य प्राण, अपान, समान, व्यान और उदान आदि पाँच होताओं (मरुतों) को आवर्तित करते हैं।

यया॒ र॒ध्रं पा॒रय॒थात्यंहो॒ यया॑ नि॒दो मु॒ञ्चथ॑ वन्दि॒तार॑म्।
अ॒र्वाची॒ सा म॑रुतो॒ या व॑ ऊ॒तिरो षु वा॒श्रेव॑ सु॒म॒तिर्जि॑गातु ॥ १५॥२१॥

यया॑। र॒ध्रम्। पा॒रय॑थ। अति॑। अंहः॑। यया॑। नि॒दः। मु॒ञ्चथ॑। व॒न्दि॒तार॑म्। अ॒र्वाची॑। सा। म॒रु॒तः॒। या। वः॒। ऊ॒तिः। ओ इति॑। सु। वा॒श्राऽइ॑व। सु॒ऽम॒तिः। जि॒गा॒तु ॥ १५॥ २१ ॥

हेमरुतः ययाऊत्यारध्रमाराधकंयजमानंअंहः पापंअतिपारयथ अतिक्रामयथ यया ऊत्यावन्दितारंस्तोतारंनिदोनिन्दितुःशत्रोःसकाशात् मुञ्चथ मोचयथ हेमरुतः वोयुष्मदीयाया ऊतिः साअर्वाची अस्मदभिमुखाभवतु तथासुमतिर्युष्मदीयाशोभनामतिःअनुग्रहात्मिकाबु-द्धिर्वाश्रेवहंभारवंकुर्वतीधेनुरिववत्संसुष्ठुओजिगातु आगच्छतु एवमस्मान्प्रतिसर्वथाआग-च्छतित्यर्थः ॥ १५ ॥

१५. मरुतो, तुम जिस आश्रय से आराधक यजमान को पाप से बचाते हो, जिससे स्तोता को शत्रु के हाथ से मुक्त करते हो, मरुतो, तुम्हारा वही आश्रय हमारे सामने आये।

॥ इतिद्वितीयस्यसप्तमेएकविंशोवर्गः ॥ २१ ॥

उपेमितिपञ्चदशर्चंद्वितीयंसूक्तंमानुषमादित्यैवंषयंअगस्त्यपश्यतसाकं तथाचानुक्रान्तं उपेमपोन-श्चीयमिति सूक्तविनियोगोलैङ्गिकः।

तत्रैषाप्रथमा—

उपेमसृक्षिवाजयुर्वचस्यांचनोदधीतनाद्योगिरोमे।
अपांनपादाशुहेमाकुवित्ससुपेशसस्करतिजोषिषद्धि ॥ १ ॥

उप । ईम् । असृक्षि । वाजऽयुः । वचस्याम् । चनः । दधीत ।
नाद्यः । गिरः । मे । अपाम् । नपात् । आशुऽहेमा । कुवित् ।
सः । सुऽपेशसः । करति । जोषिषत् । हि ॥ १ ॥

वाजयुः वाजमन्नमात्मनइच्छन्नहमिमेनांवचस्यां वचसःस्तोत्रस्येच्छांउपासृक्षि उपासृजामि उत्पादयामि अपान्नपातंस्तोतुंप्रवृत्तोस्मीत्यर्थः सृजेश्छान्दसोलुङ् छिङ्सिचावात्मनेपदेष्विति सिचःकित्त्वाद्गुणाभावः सच नाद्योनदीनांशब्दकारिणीनामेवस्थानामपांसंबन्धीआशुहेमाआशु-शुशीघ्रंगन्ता हिगतावित्यस्मादन्येभ्योपिदृश्यन्तइतिमनिन् एवंभूतोऽपांनपात् अपांपौत्रस्थानीयः अद्भ्यओषधिवनस्पतयोजायन्ते ओषधिवनस्पतिभ्यएषोऽग्निर्जायतइतितत्पौत्रत्वं एतत्संज्ञकोदेवः गिरः गृणातीतिगीःस्तोता तस्यमे ममकुवित् बहुनामैतत् बहुलं चनः अन्नंदधीत दधातुविद-धातु प्रयच्छत्वित्यर्थः अपिचास्मान्सुपेशसः शोभनरूपान् शोभनालङ्कारान्वाकरोति करोतु करो-तेर्व्यत्ययेनशप् कःकरत्करतिकृधिकृतेष्वनदितेरितिविसर्जनीयस्यसत्वम् हियस्मादयंदेवः जो-षिषत् स्तोत्राणिसेवते तस्मादस्मानेवमनुगृह्णात्वित्यर्थः जुषीप्रीतिसेवनयोः लेटयडागमः विकर-णःसिप् इडागमश्च हिचेतिनिघातप्रतिषेधः ॥ १ ॥

१. मैं अन्न की इच्छा से इस स्तुति का उच्चारण करता हूँ। शब्दकर्ता और शीघ्रगन्ता अपां नपात् (जल-पौत्र अग्नि) नाम के देवता हमें प्रचुर अन्न और सुन्दर रूप दें। मैं उनकी स्तुति करता हूँ। वे स्तुति को पसन्द करते हैं।

अथद्वितीया—

इमंस्वस्मैहृदआसुतष्टंमन्त्रंवोचेमकुविदस्यवेदत्।
अपांनपादसुर्यस्यमह्नाविश्वान्यर्योभुवनाजजान ॥ २ ॥

इमम् । सु । अस्मै । हृदः । आ । सुऽतष्टम् । मन्त्रम् । वोचेम ।
कुवित् । अस्य । वेदत् । अपाम् । नपात् । असुर्यस्य । मह्ना ।
विश्वानि । अर्यः । भुवना । जजान ॥ २ ॥

२

अस्मैअपान्नपात्संज्ञकायदेवायहृदोहृदयात् सुतष्टं सुष्ठुनिर्मितंइमंमन्त्रं सुष्ठुआभिमु-ख्येनवोचेम ब्रवाम अस्यअस्माभिरुक्तमिमंमन्त्रं कुवित् वेदत् बहुलंजानातु वेतेर्लेटयडागमः निपातैर्यद्यदिहन्तेतिनिघातप्रतिषेधः किंस्तोत्रमितिचेदुच्यते—अर्यः स्वामीअपांनपात्संज्ञ-कोवैद्युतोग्निः असुर्यस्यअसुरः शत्रून्क्षेप्तातस्यस्वभूतस्यबलस्यमह्नामहिम्नामहत्त्वेनविश्वानि सर्वाणि भुवनाभुवनानिवृष्ट्युदकानिवृष्ट्युत्पादनेनभूतजातानिवाजजान जनयामास ॥ २ ॥

२. उनके लिए हम हृदय से सुरचित इस मंत्र का अच्छी तरह उच्चारण करेंगे; वे उसे बार-बार जानें। स्वामी अपां नपात् ने शत्रु-क्षेपणकारी बल से समस्त भुवन को उत्पन्न किया है।

अपोनप्त्रीयेवसतीवरीसमीपे एकधनास्तुमासास्तुसमन्यायन्तीत्येषानुवक्तव्या सूत्रितञ्च—स-मन्यायंत्युपयंत्यन्याइतिदीर्थदेशइति शास्त्रवतेचशस्त्रेयद्यप्सुशम्यानिपतेत् तदानीमपोनप्त्री-यश्चरुःकार्यः तत्रैवयाज्या सूत्रितञ्च—समन्यायन्त्युपयन्त्यन्याइत्यातःसमानंसर्वेषामिति।

समन्यायन्त्युपयन्त्यन्याःसमानमूर्वंनद्यःपृणन्ति।
तमूशुचिंशुचयोदीदिवांसमपांनपातंपरितस्थुरापः ॥ ३ ॥

सम्। अन्याः। यन्ति। उप। यन्ति। अन्याः। समानम्। ऊर्वम्। नद्यः। पृणन्ति। तम्। ऊँ इति। शुचिम्। शुचयः। दीदिऽवांसम्। अपाम्। नपातम्। परि। तस्थुः। आपः ॥ ३ ॥

अन्याःएकाआपः संयंतिभूम्यासंगच्छन्ते अन्याश्चपूर्वंतत्रावस्थिताःउपयन्ति उपगच्छंति ताःसर्वाआपःसमानं सहनद्योनदी भूताऊर्वं समुद्रमध्येवर्तमानंवडवानलंपृणन्ति प्रीणयन्ति पृण-प्रीणने तौदादिकः तमु तमेवापांनपातंशुचिंनिर्मलंदीदिवांसंदीप्यमानं दीदेतिश्छान्दसोदीप्तिक-र्मा लिटःक्वसुः वस्वेकाजाद्घसामितिनियमादिडभावः छंदसिवेतिवक्तव्यमितिवचनाद्द्विर्वचना-भावः एवंभूतं शुचयः शुद्धाआपः परितस्थुः परिवृत्यतिष्ठन्ति एषहिवैद्युताग्निरूपेणमेघेवर्तमा-नोस्मानजीजनदितिबुद्ध्यावडवानलरूपेणवर्तमानंतं पर्युपासतइत्यर्थः यद्वा अन्याएकधना-ख्याआपः संयन्ति चात्वालोत्करयोर्मध्ये वसतीवरीभिः संगच्छन्ते अन्याःवसतीवर्याख्याआ-पश्चउपयंति उपगच्छन्ति ऐकमत्यंप्राप्ताभवन्ति एताश्चमिलित्वायज्ञं साधयंत्यस्तत्साध्य-वृष्टिद्वारानद्योभूत्वाऊर्वंपृणंतीत्यादिसमानम् एवंहिआपोवाअस्यधन्वनयंपूर्वंयज्ञंवस्थामइत्या-दिकंब्राह्मणविनियोगश्चानुगृह्यते ३ ॥

३. कोई-कोई जल इकट्ठा होता है, उसके साथ दूसरा मिलता है। ये सब समुद्र के बड़वानल को प्रसन्न करते हैं। विशुद्ध जल निर्मल और दीप्तिमान् अपां नपात् नामक देवता को चारों ओर घेरकर रहता है।

तमस्मेरायुवतयोयुवानंमर्मृज्यमानाःपरियन्त्यापः ।
सशुक्रेभिःशिक्वभीरेवदस्मेदीदायानिध्मोघृतनिर्णिगप्सु ॥ ४ ॥

तम् । अस्मेराः । युवतयः । युवानम् । मर्मृज्यमानाः । परि । यन्ति । आपः । सः । शुक्रेभिः । शिक्वऽभिः । रेवत् । अस्मे इति । दीदाय । अनिध्मः । घृतऽनिर्णिक् । अप्ऽसु ॥ ४ ॥

तमपांनपातमग्निंअस्मेराअस्मयमानादर्परहितायुवतयः युवानंयुवराजमिवमर्मृज्यमानाः अत्यर्थमलङ्कुर्वाणाआपः मृजूशौचालङ्कारयोः परियन्ति परितोगच्छन्ति प्राप्नुवन्ति घृतनिर्णिक्-क्षरणशीलोदकनिर्णेजनः यद्वा निर्णिगितिरूपनाम दीप्तरूपः सोपांनपादग्निः अप्सुमेघान्तर्वर्तिषुसमुद्रगतासुवामध्येअनिध्मः इन्धनरहितएवसन्अस्मेअस्माकं रेवद्धनयुक्तमन्नंयथाभवतितथाशुक्रेभिःशुक्रैर्निर्मलैः शिक्वभिस्तेजोभिः दीदायदीप्यते ॥ ४ ॥

४. दर्परहित युवती जल-संहति, युवा की तरह, अपां नपात् देवता को अलंकृत और परिवेष्टित करती हैं। इन्धन-रहित और घृत-पूत अपां नपात् हमारे धनवाले अन्न की उत्पत्ति के लिए जल के बीच निर्मल तेजोबल से दीप्त हैं।

अस्मैतिस्रोअव्यथ्यायनारीर्देवायदेवीर्दिधिषन्त्यन्नम् ।
कृताइवोपहिप्रसर्स्रेअप्सुसपीयूषंधयतिपूर्वसूनाम् ॥ ५ ॥ २२ ॥

अस्मै । तिस्रः । अव्यथ्याय । नारीः । देवाय । देवीः । दिधिषन्ति । अन्नम् । कृताःऽइव । उप । हि । प्रऽसर्स्रे । अप्ऽसु । सः । पीयूषम् । धयति । पूर्वऽसूनाम् ॥ ५ ॥ २२ ॥

नारीर्नेत्र्यः तिस्रोदेवीर्देव्यः इळासरस्वतीभारत्याख्याः अव्यथ्यायअव्यथनायास्मैदेवायापांनपाते अन्नंसोमाख्यंदिधिषन्ति धारयन्ति धिषधातौ जौहोत्यादिकः व्यत्ययेनान्तादेशः धातूनामनेकार्थत्वाद्धारणार्थः अप्सूदकेषुकृताइवनिर्मिताइव उपप्रसर्स्रेप्रसरन्ति सृगतौ लिटि इरयोरेइतिरेआदेशः छान्दसोइडादिशेषाभावः हियस्मादेवंतस्मात्पूर्वसूनांपूर्वप्रसवानांसकाशादुत्पन्नानामपांपीयूषंसारभूतंसोमाख्यमन्नंसोपांनपादग्निर्धयति पिबति ॥ ५ ॥

५. इला, सरस्वती और भारती नाम की तीनों देवियाँ दुःख-रहित अपां नपात् देवता के लिए अन्न धारण करती हैं। वे जल के बीच उत्पन्न पदार्थ के लिए प्रसारित होती हैं। अपां नपात् सबसे प्रथम उत्पन्न जल के सारभूत सोम को पीते हैं।

॥ इतिद्वितीयस्यसप्तमेद्वाविंशोवर्गः ॥ २२ ॥

अश्वस्यात्रजनिमास्यचस्वर्द्रुहोरिषःसंपृचःपाहिसूरीन् ।
आमासुपूर्षुपरोअप्रमृष्यंनारातयोविनशन्नानृतानि ॥ ६ ॥

अश्वस्य । अत्र । जनिम । अस्य । च । स्वः । द्रुहः । रिषः ।
सम्ऽपृचः । पाहि । सूरीन् । आमासु । पूर्षु । परः । अप्रऽमृष्यम् ।
न । अरातयः । वि । नशन् । न । अनृतानि ॥ ६ ॥

अत्रास्मिन्नपान्नपात्संज्ञकेदेवेअश्वस्यजनिमजन्मभवति अपांनप्त्राधिष्ठितात् समुद्रादुच्चैःश्रवसोजातत्वात् किंबहुना अस्यचस्वः सुष्ठुअरणीयस्यसर्वस्यजगतोजन्मास्मिन्नेवभवति अयं हिमेघमध्येवर्तमानोवृष्टिद्वारेणसर्वंजगज्जनयति तादृशोऽपान्नपात् त्वंद्रुहः द्रोग्धुरपहर्तुः रिषोहिंसकस्यचसंपृचः संपर्कात् सूरीन् स्तोतॄनस्मान्पाहि रक्ष आमासुअपरिपक्वासुपूर्षुपूरयितव्यास्वप्सु परः परस्ताद्वर्तमानंअप्रमृष्यं अप्रमृष्यमाणं देवंअरातयः अदातारः पुरुषाः नविनशन् नप्राप्नुवन्ति नशिर्व्याप्तिकर्मा लेट्यडागमः अनृतानिमायाविनोरक्षांसिचनप्राप्नुवन्ति ॥ ६ ॥

६. अपां नपात्-द्वारा अधिष्ठित समुद्र में उच्चैःश्रवा नामक अश्व का जन्म है—इस वरणीय का जन्म है। हे देव, तुम अपहर्त्ता हो। हिंसक के संपर्क से स्तोताओं की रक्षा करो। दानशून्य और झूठे लोग अपरिपक्व अथवा परिपाक-योग्य जल में रहकर भी इस अहिंसनीय देवता को नहीं प्राप्त होते।

स्वआदमेसुदुघायस्यधेनुःस्वधांपीपायसुभ्वन्नमत्ति ।
सोअपांनपादूर्जयन्नप्स्वन्तर्वसुदेयायविधतेविभाति ॥ ७ ॥

स्वे । आ । दमे । सुऽदुघा । यस्य । धेनुः । स्वधाम् । पीपाय ।
सुऽभु । अन्नम् । अत्ति । सः । अपाम् । नपात् । ऊर्जयन् ।
अप्ऽसु । अन्तः । वसुऽदेयाय । विधते । वि । भाति ॥ ७ ॥

योऽपांनपात्स्वेदमेस्वकीयेगृहेऽन्तरिक्षलक्षणेआसीदति यस्यचधेनुर्माध्यमिकावाक् सुदुघासुखेनदोग्धव्याभवति सदेवः स्वधांवृष्ट्युदकंपीपायवर्धयति प्यायीवृद्धौ लिट्यकोऽयंपीभावः सुभुसुभूतं वृष्टेःसकाशादुत्पन्नंहविलक्षणमन्नंचअत्तिभक्षयति सोपान्नपात्संज्ञकोदेवः ऊर्जयन् बलंकुर्वन् अप्स्वन्तः मेघस्यास्वप्सुमध्येविधते परिचरतेयजमानायवसुदेयायधनदानार्थं विभाति विशेषेणदीप्यते ॥ ७ ॥

७. जो अपने घर में हैं और जिनकी गाय को सरलता से दुहा जाता है, वे ही अपां नपात् देवता वृष्टि का जल बढ़ाते और उत्तम अन्न भक्षण करते हैं। वे जल के बीच प्रबल होकर यजमान को धन देने के लिए भली भाँति दीप्तियुक्त होते हैं।

अथाष्टमी—

योअप्स्वाशुचिनादैव्येनऋतावाजस्रउर्वियाविभाति ।
वयाइदन्याभुवनान्यस्यप्रजायन्तेवीरुधश्चप्रजाभिः ॥ ८ ॥

यः । अप्ऽसु । आ । शुचिना । दैव्येन । ऋतऽवा । अजस्रः । उर्विया । विऽभाति । वयाः । इत् । अन्या । भुवनानि । अस्य । प्र । जायन्ते । वीरुधः । च । प्रऽजाभिः ॥ ८ ॥

योऽपांनपात् ऋतावा ऋतमित्युदकनाम तद्वान् सत्यवान्वा अजस्रोनित्यः एकरूपेणसदावर्त-मानः उर्वियाउरुर्विस्तीर्णः अप्सुमेघस्थासुमध्येशुचिनाशोधकेनदैव्येनदेवसंबन्धिनातेजसाआ-समन्ताद्विभाति विशेषेणप्रकाशते अस्यापांनपातः अन्याअन्यानिभुवनानि सर्वाणिभूतजातानि च वयाइव शाखाएववीरुधओषधयः प्रजाभिःस्वकीयाभिः पुष्पफलादिभिःसहअस्मादेव प्रजायन्ते ॥ ८ ॥

८. जो अपां नपात् सत्यवान्, सदा एक रूप से रहनेवाले और अति विस्तीर्ण हैं, जो जल के बीच पवित्र देवतेज के द्वारा प्रकाशित होते हैं, सारे भूत उन्हीं की शाखायें हैं। फल-फूल के साथ सारी ओषधियाँ उन्हीं से उत्पन्न हैं।

पूर्वोक्तसारस्वतसत्रस्यापोनप्त्रीयेचरौअपांनपाद्धीत्येषानुवाक्या सूत्रितंच—अपांनप्त्रे-चरुमपांनपादाह्यस्थादुपस्थमिति।

सैषासूक्तेननवमी—

अपांनपादाह्यस्थादुपस्थंजिह्मानामूर्ध्वोविद्युतंवसानः ।
तस्यज्येष्ठंमहिमानंवहन्तीर्हिरण्यवर्णाःपरियन्तियह्वीः ॥ ९ ॥

अपाम् । नपात् । आ । हि । अस्थात् । उपऽस्थम् । जिह्मानाम् । ऊर्ध्वः । विऽद्युतम् । वसानः । तस्य । ज्येष्ठम् । महिमानम् । वहन्तीः । हिरण्यऽवर्णाः । परि । यन्ति । यह्वीः ॥ ९ ॥

अपांनपात्संज्ञकोऽग्निः उपस्थंअपामुपस्थानं अन्तरिक्षंआसस्थात् आस्थितवानास्ते-वाखलु किंकुर्वन् जिह्मानांकुटिलगतीनामपांमध्येऊर्ध्वः स्वयमूर्ध्वज्वलन्विद्युतंविद्योतमानमे-घंवसानः आच्छादयन् अन्तरिक्षमास्थायवर्षणंकरोति तस्यवर्षितुरपांनपातः ज्येष्ठंप्रशस्य-

मंमहिमानंमाहात्म्यंवहन्तीः वहन्त्यः सर्वेनमापर्यंत्यः महीयंह्वयः महत्यः हिरण्यवर्णाः मदी-नामेतद् हिरण्यवन्निर्मलरूपानद्यः परियन्ति परितोगच्छन्ति अपांनपात्मामहदीवृष्टिरस्माकंमवह-णायोत्पादिवाइविकल्पत्वयावदीयंमाहात्म्यंसर्वत्रप्रकटयन्त्यइवनद्यः प्रवहन्तीत्यर्थः ॥ ९ ॥

९. अपां नपात् कुटिलगति मेघ के बीच स्वयं ऊर्ध्व भाव से अवस्थित होने पर भी बिजली को पहनकर अन्तरिक्ष में चढ़े हैं। सर्वत्र उनके उत्तम माहात्म्य का कीर्तन करते हुए हिरण्यवर्णा नदियाँ प्रवाहित होती हैं।

हिरंण्यरूपःसहिरंण्यसन्दृगपांनपात्सेदुहिरंण्यवर्णः।
हिरण्ययात्परियोनेर्निषद्याहिरण्यदाददत्यन्नंमस्मै ॥१०॥२३॥

हिरंण्यऽरूपः। सः। हिरंण्यऽसन्दृक्। अपाम्। नपात्। सः। इत्। ऊँ इति। हिरंण्यऽवर्णः। हिरण्ययात्। परि। योनेः। निऽसद्य। हिरण्यऽदाः। ददति। अन्नम्। अस्मै ॥ १० ॥ २३ ॥

सोपांनपात्हिरण्यरूपः रूप्यतइतिरूपंशरीरं सुवर्णमयशरीरः हितरमणीयशरीरोवा तथाहिरण्यसंदृक् सम्यक्पश्यन्तीतिसन्दृशइन्द्रियाणिसुवर्णमयेन्द्रियः हितरमणीयेन्द्रियो-वा सेदुसएवापांनपात्हिरण्यवर्णः हिरण्यसदृशकान्तियुक्तः एवंभूतःसन् हिरण्ययात्सुवर्ण-मयायोनेःस्थानात्पर्युपरि निषद्योपविश्य राजतइतिशेषः अस्मैईदृग्विधायापांनपातेहिरण्य-दाः दक्षिणारूपस्यसुवर्णस्यदातारोयजमानाः अन्नंहविर्लक्षणंददति प्रयच्छन्ति ॥ १० ॥

१०. वे हिरण्यरूप, हिरण्याकृति और हिरण्यवर्ण हैं। वे हिर-ण्मय स्थान के ऊपर बैठकर शोभा पाते हैं। हिरण्यदाता उन्हें अन्न देते हैं।

॥ इतिद्वितीयस्यसप्तमेत्रयोविंशोवर्गः ॥ २३ ॥

अथैकादशी—

तदस्यानीकमुतचारुनामापीच्यंवर्धतेनमुरपाम्।
यमिन्धतेयुवतयःसमित्थाहिरंण्यवर्णंघृतमन्नमस्य ॥ ११ ॥

तत्। अस्य। अनीकम्। उत। चारु। नाम। अपीच्यम्। वर्धते। नप्तुः। अपाम्। यम्। इन्धते। युवतयः। सम्। इत्था। हिरंण्यऽवर्णम्। घृतम्। अन्नम्। अस्य ॥ ११ ॥

अस्यापांनपुर्दैवस्यअनीकंरश्मिसमूहरूपंशरीरंचारु शोभनं उतअपिच अस्यनामसंज्ञा-च चारुशोभनं नपातयतिनविनाशयतीतिनपादितितदुत्पत्तेः तदुभयंअपीच्यंअन्तर्हितनामैतद मेघान्तर्हितंसद्वर्धतेयुवतयः सञ्जननस्वभावाआपः हिरण्यवर्णंहिरण्यसमानतेजसं ममपाजपार्थं इत्थाअमुत्रान्तरिक्षेसमिन्धते सम्यक्दीपयन्ति अस्यचदेवस्यघृतंक्षरणशीलमुदकमन्नंभक्ष्यं अविन्धनोऽसतीवैद्युतोऽग्निः ॥ ११ ॥

११. अपां नपात् का रश्मिसमूह-रूप शरीर और नाम सुन्दर हैं। ये दोनों, गूढ़ होने पर भी, वृद्धि को प्राप्त होते हैं। युवती जलसंहति उन हिरण्यवर्ण को अन्तरिक्ष में भली भाँति दीप्ति-युक्त करती हैं; क्योंकि जल ही उसका अन्न है।

अस्मै॑ब॒हूना॒म॑व॒माय॒सख्ये॑य॒ज्ञैर्वि॑धेम॒नम॑साह॒विर्भिः॑ ।
सं॒सानु॒मार्ज्मि॒दिधि॑षामि॒बिल्मै॒र्दधा॒म्यन्नैः॒परि॑वन्दऋ॒ग्भिः ॥ १२॥

अ॒स्मै । ब॒हूना॑म् । अ॒व॒माय॑ । सख्ये॑ । य॒ज्ञैः । वि॒धे॒म॒ । नम॑सा । ह॒विःऽभिः॑ । सम् । सानु॑ । मार्ज्मि॑ । दिधि॑षामि । बिल्मैः॑ । दधा॑मि । अन्नैः॑ । परि॑ । व॒न्दे॒ । ऋ॒क्ऽभिः॑ ॥ १२ ॥

अस्मैपुरोवर्तिनेबहूनांदेवानामवमायायायसख्येअस्माभिः समानाख्यानायपांनपात्रेय-ज्ञैर्यागसाधनैर्हविर्भिः चरुपुरोडाशादिभिः नमसानमस्कारेणच विधेमपरिचरेम अस्यापांनपातः सानुसमुच्छ्रितप्रदेशंसंमार्ज्मि सम्यक्शोधयामि अलङ्करोमिवा मृजूशौचालङ्कारयोः चादिलोपेवि-भाषेत्यस्यनिघातप्रतिषेधः दिधिषामिधारयामिच बिल्मैर्भासनैःकाष्ठैरेनं धिषशब्दे अयंधारणा-र्थोपि जुहोत्यादित्वाच्छपःश्लुः मिपोऽव्यत्ययेनाडागमः अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम् दधा-मिधारयामिचैनंगार्हपत्यादिरूपेण अन्नैर्हविर्लक्षणैः तथाऋग्भिः मन्त्रैः परिवन्दे परितःस्तौमि॥१२॥

१२. अपने मित्र और बहुत देवों के आदि अपां नपात् देवता की, यज्ञ, हव्य और नमस्कार-द्वारा, हम परिचर्या करेंगे। मैं उनके उन्नत प्रदेश को भली भाँति अलंकृत करूँगा। मैं काष्ठ और अन्न-द्वारा उनको धारण करता और मंत्र-द्वारा उनकी स्तुति करता हूँ।

सई॒वृषा॑जनय॒त्तासु॒गर्भं॒सई॒शिशु॑र्धयति॒तंरि॑हन्ति ।
सोअ॒पांनपा॒दन॑भिम्लातवर्णो॒ऽन्यस्ये॑वे॒हत॒न्वा॑विवेष ॥ १३ ॥

सः । ई॒म् । वृषा॑ । अ॒ज॒न॒य॒त् । तासु॑ । गर्भ॑म् । सः । ई॒म् । शिशुः॑ । ध॒य॒ति॒ । तम् । रि॒ह॒न्ति॒ । सः । अ॒पाम् । नपा॑त् । अन॑भिम्लात॒ऽवर्णः । अ॒न्यस्य॑ऽइव । इ॒ह । त॒न्वा॑ । वि॒वे॒ष॒ ॥ १३ ॥

सईंसोयमपांनपात्संज्ञकोदेवः वृषासेक्ताभूत्वातासुमेघस्थास्वप्सुगर्भमजनयत् स्वात्मानमेवगर्भत्वेनवर्षणार्थंकृतवानित्यर्थः गर्भोभूत्वाचसईंसोयंमाध्यमिकोवैद्युतोग्निः तासांशिशुः पुत्रःसन् धयतिमेघस्थास्ताःपिबति अविन्धनोह्यसौतंपुत्रस्थानीयमद्भिः आपथरिहन्ति लिहआस्वादने कपिलकादित्वाल्लत्वविकल्पः सोयमपांनपाद्वृष्ट्यासहभूमौनिपतितः अनभिम्लातवर्णः अभिवोम्लानोम्लानः क्षीणोवर्णोयस्यतद्विपरीतोत्यर्थंदीप्यमानःसन् इहास्मिन्लोकेअन्यस्येव इवशब्दोवधारणे अन्यस्यपार्थिवस्यैवाग्नेस्तन्वाशरीरेणकाष्ठेन्धनत्वलक्षणेनविवेष व्याप्तोमभूत विष्ल्व्याप्तौ ॥ १३ ॥

१३. सेचन-समर्थ उन अपां नपात् ने इस सारे जल के बीच गर्भ उत्पन्न किया है। वे ही कभी पुत्ररूप होकर जल पीते हैं। सारा जल उन्हीं को चाटता है। दीप्तियुक्त वे ही स्वर्गीय अग्नि इस पृथिवी पर अन्य शरीर से व्याप्त हैं।

अस्मिन्पदेपरमेतस्थिवांसमध्वस्माभिर्विश्वहादीदिवांसम् ।
आपोनप्त्रेघृतमन्नंवहन्तीःस्वयमत्कैःपरिदीयन्तियह्वीः ॥ १४ ॥

अस्मिन् । पदे । परमे । तस्थिऽवांसम् । अध्वस्मऽभिः । विश्वहा । दीदिऽवांसम् । आपः । नप्त्रे । घृतम् । अन्नम् । वहन्तीः । स्वयम् । अत्कैः । परि । दीयन्ति । यह्वीः ॥ १४ ॥

परमेवत्कृष्टेस्मिन्पदेन्तरिक्षलक्षणेस्थानेवस्थितवांसंस्थितवन्तंअध्वस्मभिः ध्वंसनरहितैस्तेजोभिः विश्वहासर्वाण्यहानिदीदिवांसंदीप्यमानमपांनपातंयह्वीर्यह्व्योमहत्यः आपः स्वयमात्मनेवात्कैरतनशीलैः सततगन्तृभिः स्वकीयैरूपैः परिदीयन्ति परिगच्छन्ति दीयतिर्गतिकर्मा दीङ्क्षये व्यत्ययेनपरस्मैपदं किंकुर्वत्यः नप्त्रेअपांनपातेघृतं क्षरणशीलोदकात्मकंअन्नंवहन्तीर्वहन्त्यः ॥ १४ ॥

१४. अपां नपात् उत्कृष्ट स्थान में रहते हैं। वे तेज-द्वारा प्रतिदिन दीप्तियुक्त हैं। महान् जल-समूह उनके लिए अन्न ढोते हुए सतत गति-द्वारा उनको वेष्टित किये हुए हैं।

अयांसमग्नेसुक्षितिंजनायायांसमुमघवद्भ्यःसुवृक्तिम् ।
विश्वंतद्भद्रंयदवन्तिदेवाबृहद्वदेमविदथेसुवीराः ॥ १५ ॥ २४ ॥

अयांसम् । अग्ने । सुऽक्षितिम् । जनाय । अयांसम् । ऊँ इति । मघवत्ऽभ्यः । सुऽवृक्तिम् । विश्वम् । तत् । भद्रम् । यत् । अवन्ति । देवाः । बृहत् । वदेम । विदथे । सुऽवीराः ॥ १५ ॥ २४ ॥

हेऽग्ने सुश्रिर्वि शोभननिवासस्त्वोमर्यासमुपागच्छं किमर्थं जनायास्मदीयपुत्रादिजननार्थं यथामघवद्भ्यः हविर्लक्षणधनयुक्तेभ्योयजमानेभ्यश्च सुवृक्तिं शोभनावर्जकंलविषयंस्तोत्रंमर्या समुपागच्छं यमद्यपरमे उ:पूरणः अतःकारणाद्यद्रदंसर्वेदेवाअभवन्ति रक्षन्ति विश्वंसर्वंतद्भद्र-मस्माकंभवतु सुवीराः सुपुत्रावयंविदथेयज्ञेगृहेवाबृहत्प्रौढंस्तोत्रंवदेम उच्चारयाम ॥ १५ ॥

१५. अग्निदेव, तुम शोभनीय हो। पुत्र-लाभ के लिए मैं तुम्हारे पास आया हूँ। यजमान के हित के लिए सुरचित स्तुति लेकर आया हूँ। समस्त देवगण जो कल्याण करते हैं, वह सब हमारा हो। पुत्र और पौत्रवाले होकर हम इस यज्ञ में प्रभूत स्तुति कर सकें।

तुभ्यमितिषळृचंचतुर्थंसूक्तंगात्समदंजागतं प्रथमायाइन्द्रोमधुश्चदेवता द्वितीयायाःमरुतो-माधवश्च तृतीयायास्त्वष्टायुक्तश्च चतुर्थ्याअग्निःशुचिश्च पञ्चम्याइन्द्रोनभश्च षष्ठ्यामित्रावरुणौन-भस्यश्च तथाचानुक्रान्तम्—तुभ्यंषळृतव्यंतुजागतन्त्विति दशरात्रेषष्ठेहनिऋतुयाजेषूक्तःशिर-स्कैःप्रैषैः प्रेषितव्यंपृष्ठ्यंच तत्राद्यानांषण्णांप्रैषाणामुपरिष्टादेवताः षळृचोहोतारादिभिःक्रमेणा-वपनीयाः तथाचसूत्रितम्—उपरिष्टाद्व तृचसतुयाजानामित्युपक्रम्यतुभ्यंहिन्वानोवसिष्टगाअपइ-तिद्वादशोत्पन्नेन।

तुभ्यंहिन्वानोवसिष्टगाअपोधुक्षन्त्सीमविभिरद्रिभिर्नरः।
पिबेन्द्रस्वाहाप्रहुतंवषट्कृतंहोत्रादासोमंप्रथमोयईशिषे ॥ १ ॥

तुभ्यम्। हिन्वानः। वसिष्ट। गाः। अपः। अधुक्षन्। सीम्। अविऽभिः। अद्रिऽभिः। नरः। पिब। इन्द्र। स्वाहा। प्रऽहुतम्। वषट्ऽकृतम्। होत्रात्। आ। सोमम्। प्रथमः। यः। ईशिषे ॥१॥

हेइन्द्र तुभ्यंत्वदर्थंहिन्वानः प्रेर्यमाणः सोमः गाः गोविकाराणि दधिपयःप्रभृतीनिश्रपण-द्रव्याणिवसतीवर्याख्याअपश्चवसिष्ट वस्ते आच्छादयति तैःसंयुज्यतइत्यर्थः नरोयज्ञस्यनेतारो-ध्वर्य्वादयःसीमेनंसोममविभिः अवेर्वालमयैर्दशापवित्रैः अद्रिभिर्ग्रावभिश्चअधुक्षन्नक्षारयन् ग्रा-वभिरभिषुत्यदशापवित्रेणपुनन्तीत्यर्थः हेइन्द्र यस्त्वमीशिषेसर्वस्यजगतईश्वरोभवसि सप्रथमः अन्येभ्योदेवेभ्यःपूर्वंस्वाहास्वाहाकारेणप्रहुतंप्रकर्षेणाग्नौक्षिप्तंवषट्कृतंवषट्कारेणचत्य-क्तम् तंसोमंहोत्राद्धोतुर्यागादासमन्तात्पिब ॥ १ ॥

१. इन्द्र, तुम्हारे उद्देश्य से प्रेरित यह सोम गव्य और जल से युक्त है। यज्ञ के नेता लोग इस सोम को प्रस्तरखण्ड-द्वारा अभिषुत करके मेष-लोममय दशापवं-द्वारा इसे संस्कृत करते हैं। इन्द्र, तुम सारे संसार के ईश्वर हो। सारे देवों के प्रथम, स्वाहाकार में अग्नि में प्रक्षिप्त और वषट्कार-द्वारा त्यक्त सोम होता के पास से पान करो।

अथद्वितीया—

युज्ञैःसंमिश्लाःपृषतीभिर्ऋष्टिभिर्यामंञ्छुभ्रासोअञ्जिषुंप्रियाउत।
आसद्यांबर्हिर्भरतस्यसूनवःपोत्रादासोमंपिबतादिवोनरः ॥ २ ॥

युज्ञैः । सम्ऽमिश्लाः । पृषतीभिः । ऋष्टिऽभिः । यामन् । शुभ्रासः ।
अञ्जिषु । प्रियाः । उत । आऽसद्य । बर्हिः । भरतस्य । सूनवः ।
पोत्रात् । आ । सोमम् । पिबत । दिवः । नरः ॥ २ ॥

हेमरुतः यज्ञैर्यागैः संमिश्लाः संयुक्ताः पृषतीभिः स्ववाहनभूताभिः पृषद्वर्णाभिर्वडवाभिर्युक्तैर्यामन्यामनिगमनसाधनेरथेवस्थिताः ऋष्टिभिः स्वकीयैरायुधैः शुभ्रासः शुभ्राः शोभमानाः उतशब्दश्चार्थे अञ्जिष्वाभरणेषुप्रियाश्चहेभरतस्यसूनवः सर्वस्यजगतोभर्तूरुद्रस्यपुत्राः दिवोनरः दिवोन्तरिक्षस्यनेतारः एवंभूताहेमरुतः यूयंबर्हिरास्तीर्णेबर्हिषिआसद्योपविश्यपोत्रात्पोतुर्यागात्सोममापिबत ॥ २ ॥

२. यज्ञ के साथ संयुक्त, पृषतीयोजित रथ पर अवस्थित, अपने आयुध से शोभित, आभरण-प्रिय, भरत या रुद्र के पुत्र और अन्तरिक्ष के नेता मरुतो, तुम कुश पर बैठकर पोता के पास से सोमपान करो।

तृतीयसवनेअमेवनइत्येषानेष्टुःप्रस्थितयाज्या तथाचसूत्रितम्—अमेवनःसुहवाआहिगन्तनेन्द्राविष्णूपिबतंमध्वोअस्येति।

अमेवनःसुहवाआहिगन्तननिबर्हिषिसदतनारणिष्टन।
अथामन्दस्वजुजुषाणोअन्धसस्त्वष्टर्देवेभिर्जनिभिःसुमद्गणः ॥ ३ ॥

अमाऽइव । नः । सुऽहवाः । आ । हि । गन्तन । नि । बर्हिषि ।
सदतन । रणिष्टन । अथ । मन्दस्व । जुजुषाणः । अन्धसः ।
त्वष्टः । देवेभिः । जनिऽभिः । सुमत्ऽगणः ॥ ३ ॥

इवशब्दोवधारणे हेसुहवाः शोभनाह्वानाः त्वष्टृप्रभृतयः नोस्मान् अमेवसहैवआगन्तन आगच्छत गमेश्छान्दसःशपोलुक् तप्तनप्तनथनाश्चेतितनबादेशः हिशब्दःपूरणः आगत्यचबर्हिषि यज्ञायास्तीर्णेनिषदतन निषण्णाभवत सदेश्छान्दसःसीदादेशाभावः उपविश्यच रणिष्टन रमध्वं रणशब्दार्थः अत्रक्रीडायांवर्तते धातूनामनेकार्थत्वात् अस्माच्छान्दसोलुङ् पूर्ववत्तनबादेशः अथानन्तरं हेत्वष्टः देवेभिरन्यैः देवैर्जनिभिर्देवपत्नीभिश्चसुमद्गणः शोभनगणस्त्वंअन्धसः सोमलक्षणस्यान्नस्य द्वितीयार्थेषष्ठी सोमलक्षणमन्नंजुजुषाणः सेवमानोमन्दस्व तृप्तोभव ॥ ३ ॥

३. शोभन आह्वानवाले देवो, तुम हमारे साथ आओ, कुश पर बैठो और विहार करो। अनन्तर हे त्वष्टा, तुम देवों और देवपत्नियों के शोभनीय दल के साथ अन्न की सेवा करके तृप्ति प्राप्त करो।

आवंक्षिदेवाँइहविंप्रयक्षिचोशन्होतर्निषंदायोनिंषुत्रिषु ।
प्रतिवीहिप्रस्थितंसोम्यंमधुपिबाग्नींध्रात्तवंभागस्यंतृप्णुहि ॥४॥

आ । वक्षि । देवान् । इह । विप्र । यक्षि । च । उशन् । होतः ।
नि । सद । योनिषु । त्रिषु । प्रति । वीहि । प्रऽस्थितम् ।
सोम्यम् । मधुं । पिबं । आग्नींध्रात् । तवं । भागस्यं । तृप्णुहि ॥४॥

हे विप्र मेधाविन्नग्ने देवान् यष्टव्यानिन्द्रादीन् इहास्मिन्यज्ञे आवक्षि आवह यक्षि च तान्य-ज च हे होतः देवानामाह्वातः त्वं च उशन् अस्मदीयं हविः कामयमानः सन् त्रिषु योनिषु स्थानेषु गार्हप-त्यादिलक्षणेषु निषद उपविश उपविश्य च प्रस्थितं होमार्थमुत्तरवेदिं प्रत्यानीतं सोम्यं सोममयं म-धु प्रतिवीहि प्रतिकामयस्व कामयित्वा च आग्नीध्रादग्नीध्रस्यागात् सोमं पिब पीत्वा च तव भागस्य त्वदीयेन भागेन तृप्णुहि तृप्तो भव ॥ ४ ॥

४. मेधावी अग्नि, इस यज्ञ में देवों को बुलाओ और उनके लिए यज्ञ करो। देवों के आह्वानकारी अग्नि, तुम हमारे हव्य के अभिलाषी होकर गार्हपत्य आदि के तीनों स्थानों पर बैठो। होम के लिए उत्तर वेदी पर लाये हुए सोम-रूप मधु स्वीकार करो। अग्नीध्र के पास से सोमपान करो और अपने अंश में तृप्त होओ।

एषस्यतेतन्वोंनृम्णवर्धनःसहओजःप्रदिविंबाह्वोर्हितः ।
तुभ्यंसुतोमघवन्तुभ्यमाभृतस्त्वमस्यब्राह्मणादातृपत्पिब ॥ ५ ॥

एषः । स्यः । ते । तन्वः । नृम्णऽवर्धनः । सहः । ओजः । प्रऽदिवि ।
बाह्वोः । हितः । तुभ्यम् । सुतः । मघऽवन् । तुभ्यम् । आऽभृतः ।
त्वम् । अस्य । ब्राह्मणात् । आ । तृपत् । पिब ॥ ५ ॥

हे इन्द्र स्यः सः एष सोमः ते तव तन्वः शरीरस्य नृम्णवर्धनः बलस्य वर्धकः तुभ्यं सुत इत्यु-त्तरत्र सम्बन्धः येन सोमेन प्रदिवि पुराणे त्वयि बाह्वोर्हस्तयोः सहः परेषामभिभवनलक्षणं सामर्थ्यं ओज-स्तत्कारणभूतं बलं च हितः निहितं भवति लिङ्गव्यत्ययः हे मघवन् धनवन्निन्द्र तुभ्यं तदर्थं तादृशः सोमः सुतोऽध्वर्युभिरभिषुतः तुभ्यं होतुं आभृतः उत्तरवेद्यां प्रत्याहृतश्च अस्य इमं सोमं ब्राह्मणात् ब्राह्मणाच्छंसिनो यागात् तृपत् तृप्यंस्त्वं आपिब आभिमुख्येन पिब क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति कर्म-णः सम्प्रदानत्वादस्येति चतुर्थ्यर्थे षष्ठी ॥ ५ ॥

५. धनवान् इन्द्र, तुम प्राचीन हो। जिस सोम-द्वारा तुम्हारे हाथ में शत्रु-विजयी सामर्थ्य और बल है, वही तुम्हारे लिए अभिषुत और आहृत हुआ है। तुम तृप्त होकर ब्राह्मण ऋत्विक् के पास से सोमपान करो।

अथषष्ठी—

जुषेथांयज्ञंबोधतंहवस्यमेसत्तोहोतानिविदःपूर्व्याअनु।
अच्छाराजानानमएत्यावृतंप्रशास्त्रादापिबतंसोम्यंमधु॥६॥२५॥

जुषेथाम्। यज्ञम्। बोधतम्। हवस्य। मे। सत्तः। होता।
निऽविदः। पूर्व्याः। अनु। अच्छ। राजाना। नमः। एति।
आऽवृतम्। प्रऽशास्त्रात्। आ। पिबतम्। सोम्यम्। मधु॥६॥२५॥

हेमित्रावरुणौ मदीयमिमंयज्ञं जुषेथांसेवेथां मेममहवस्यहवमाह्वानंपूर्ववत्कर्मणिषष्ठी बोधतमवगच्छतं तथासत्तोनिषण्णोस्मदीयोहोतापूर्व्याश्चिरन्तनीः निविदः माह्वमैतव शस्त्रलक्षणाचः अनुशंसन्वीविशेषः उच्चारयनि: रूतंस्यस्तोत्रस्यानुगुण्येनआज्यादीनि शस्त्राणिशंसतीत्यर्थः अपिच नमः सोमलक्षणमन्नंआवृतंऋत्विग्भिर्वेष्टितंराजानाराजमानौयुवांअच्छाभिमुख्येनएतिगच्छति प्राप्नोति तादृशं सोम्यंसोममयंमधुमादकंहविः प्रशास्त्रात् प्रशास्तुर्यागात् आपिबतं आभिमुख्येनपिबतम्॥६॥

६. हे मित्रावरुण, तुम हमारे यज्ञ की सेवा करो। होता बैठकर चिरन्तनी स्तुति का उच्चारण करते हैं। तुम हमारा आह्वान सुनो। तुम शोभावाले हो। ऋत्विकों-द्वारा परिवेष्टित अन्न तुम्हारे सामने है। इस मधुर सोमरस का, प्रशास्ता के पास से, पान करो।

॥ इतिद्वितीयस्यसप्तमेपञ्चविंशोवर्गः॥२५॥

वेदार्थस्यप्रकाशेनतमोहार्दंनिवारयन्। पुमर्थांश्चतुरोदेयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः॥१॥

इतिश्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरन्धरेण सायणाचार्येणविरचितेमाधवीयेवेदार्थप्रकाशेऋक्संहिताभाष्येद्वितीयाष्टकेसप्तमोध्यायः॥७॥

॥श्रीगणेशायनमः॥

यस्यनिःश्वसितंवेदायोवेदेभ्योखिलंजगत्। निर्ममेतमहंवन्देविद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

अथद्वितीयाष्टकस्याष्टमोध्यायआरभ्यते द्वितीयमण्डलस्यचतुर्थेनुवाकेमन्दस्वेतिषळृचंपञ्च-मंसूक्तंगार्त्समदं मन्दस्वेत्यनुक्रान्तं पूर्वत्रकल्प्यंतुजागतंत्वितितुशब्दप्रयोगादिदमपिजागत-मुक्तं तथाचाद्यतस्रोद्रविणोदोदेवताकाः पञ्चम्याश्विनी षष्ठ्याग्नेयी दशरात्रेषष्ठेहनिऋ-तुयाजेषुप्रैषानृक्शिरस्कान्कृत्वादैवैःप्रैषैःप्रेषितव्यंषष्ठ्यंच तत्रसप्तमादीनांप्रैषाणामुपरिष्टात् मन्द-स्वेत्याद्याःषळृचः क्रमेणप्रक्षेपणीयाः सूत्रंतुपूर्वमेवोदाहृतम्।

ॐ मन्दस्वहोत्रादनुजोषमन्धसोध्वर्यवःसपूर्णांवष्ट्यासिचम्।
तस्माएतंभरततद्वशोददिर्होत्रात्सोमंद्रविणोदःपिबऋतुभिः ॥ १ ॥

मन्दस्व। होत्रात्। अनु। जोषम्। अन्धसः। अध्वर्यवः।
सः। पूर्णाम्। वष्टि। आऽसिचम्। तस्मै। एतम्। भरत। तत्ऽवशः।
ददिः। होत्रात्। सोमम्। द्रविणःऽदः। पिब। ऋतुऽभिः ॥ १ ॥

हेद्रविणोदः द्रविणसोधनस्यदातः एतन्नामकदेव अन्धसः देवानामन्नभूतस्य सोमस्य सोमे-न होत्रात् होतृकर्तृकात्पात्रात् अनुजोषं प्रीतिमनुमन्दस्व हर्षमाप्नुहि हेअध्वर्यवः सद्रविणोदाः-पूर्णां संपूर्णां आसिचं आसिच्यमानाहुतिं वष्टि कामयते अतस्तस्मैद्रविणोदसेग्नये एतंसोमं-भरतप्रापयत तद्वशस्तत्कामोद्रविणोदाःददिर्दाता युष्माकमभीष्टफलस्यदाताभवतीतिशेषः किंच हेद्रविणोदः होत्रात् होतुर्यागात् ऋतुभिः ऋतुमासाभिमानिभिः ऋतुदेवैःसहसोमंपिब ॥ १ ॥

१. हे द्रविणोदा या धनप्रिय अग्नि, होतृ-कृत यज्ञ में अन्न ग्रहण करके प्रसन्न और हृष्ट बनो। अध्वर्युगण, द्रविणोदा 'पूर्णाहुति चाहते हैं; इसलिए उनके लिए यह सोम प्रदान करो। सोमाभिलाषी द्रविणोदा अभीष्ट फल देनेवाले हैं। द्रविणोदा, होता के यज्ञ में ऋतुओं के साथ सोम पान करो।

अथद्वितीया—

यमुपूर्वमहुवेतमिदंहुवेसेदुहव्योददिर्योनामपत्यते।
अध्वर्युभिःप्रस्थितंसोम्यंमधुपोत्रात्सोमंद्रविणोदःपिबऋतुभिः ॥ २ ॥

यम् । ऊँ इति । पूर्वम् । अहुवे । तम् । इदम् । हुवे । सः । इत् ।
ऊँ इति । हव्यः । ददिः । यः । नाम । पत्यते । अध्वर्युऽभिः ।
प्रऽस्थितम् । सोम्यम् । मधु । पोत्रात् । सोमम् । द्रविणःऽदः ।
पिब । ऋतुऽभिः ॥ २ ॥

हेद्रविणोदः यमु यंत्वामेवपूर्वंहोतृकर्तृकेसोमयागेहुवे आहुतवानस्मि इदंसंप्रति दं तमेव पोतृकर्तृकेसोमयागेहुवे आह्वयामि सेव सएवद्रविणोदाः हव्यः ह्वातव्यः उइतिपूरणे ददिर-भीष्टफलस्यदातायोनाम यःखलुपत्यते देवतात्वेनेष्टे तस्मैद्रविणोदसे सोम्यंसोमात्मकं मधुअ-ध्वर्युभिः प्रस्थितंप्रणीतमासीत् हेद्रविणोदः पोत्रात् पोतुर्यागात् ऋतुभिः ऊर्जसंज्ञकैःसहसो-मंपिब ॥ २ ॥

२. हमने पहले जिनको बुलाया है, इस समय भी उन्हीं को बुलाते हैं। वे आह्वान-योग्य हैं; क्योंकि वे दाता और सबके अधिपति हैं। उनके लिए अध्वर्युओं-द्वारा सोम-रूप मधु तैयार किया गया है। द्रविणोदा, पोता के यज्ञ में ऋतुओं के साथ सोम पान करो।

मेद्यन्तुतेवह्नयोयेभिरीयसेरिषण्यन्वीळयस्वावनस्पते ।
आपूयाधृष्णोअभिगूर्यात्वंनेष्ट्रात्सोमंद्रविणोदःपिबऋतुभिः ॥३॥

मेद्यन्तु । ते । वह्नयः । येभिः । ईयसे । अरिषण्यन् । वीळयस्व ।
वनस्पते । आऽपूर्य । धृष्णो इति । अभिऽगूर्य । त्वम् । नेष्ट्रात् ।
सोमम् । द्रविणःऽदः । पिब । ऋतुऽभिः ॥ ३ ॥

हेद्रविणोदः येभिर्यैःवाहैः ईयसेप्राप्नोषि तेवत्र वह्नयोवोढारइतियास्केनोक्तत्वात् तेमेद्य-न्तु तृप्यन्तु हेवनस्पतेवनानांपते अरिषण्यन् अहिंसन् वीळयस्व दृढोभव हेधृष्णोधर्षकत्वं आ-पूर्य आगत्य अभिगूर्य उद्यम्य नेष्ट्रात् नेष्टुर्यागात् ऋतुभिः सहःसंज्ञकैःसहसोमंपिब ॥ ३ ॥

३. द्रविणोदा, तुम जिस अश्व पर जाते हो, वह तृप्त हो। वनस्पति, किसी की हिंसा न करके दृढ़ होओ। धर्षणकारी, नेष्टा के यज्ञ में आकर ऋतुओं के साथ सोम पान करो।

अपाद्धोत्रादुतपोत्रादमत्तोतनेष्ट्रादजुषतप्रयोहितम् ।
तुरीयंपात्रममृक्तममर्त्यंद्रविणोदाःपिबतुद्राविणोदसः ॥ ४ ॥

अपात् । होत्रात् । उत । पोत्रात् । अमत्त । उत । नेष्ट्रात् ।
अजुषत । प्रयः । हितम् । तुरीयम् । पात्रम् । अमृक्तम् ।
अमर्त्यम् । द्रविणःऽदाः । पिबतु । द्राविणःऽदसः ॥ ४ ॥

अच्छावाकस्येमं योद्रविणोदाः होत्राद् होतुर्यागात् सोममपात् पीतवान् उत किंच पोत्रात्पोतुर्यागात् अमच सोमंपीत्वाअमाद्यत् उतअपिच नेष्ट्रात् नेष्टुर्यागात् हितंदत्तंपयः देवानामन्नरूपं सोमंअजुषत असेवित सद्राविणोदसः हवीरूपद्रविणस्य प्रदातान्यऋत्विग्भ्योहितः ऋत्विजोनद्रविणोदसउच्यन्ते हविषोदातारस्तेचैनंजनयन्तोविद्यास्केनोकत्वात् तादृशोद्रविणोदाः अमृक्तंदयात्पवित्रेणाहृतं अमर्त्यं अमरणसाधनंतुरीयंपात्रं चतुर्थपात्रस्थंसोमंपिबतु ॥ ४ ॥

४. द्रविणोदा, जिन्होंने होता के यज्ञ में सोम पान किया है, जो पिता के यज्ञ में हृष्ट हुए हैं, जिन्होंने नेष्टा के यज्ञ में प्रदत्त अन्न भक्षण किया है, वे ही सुवर्ण-दाता ऋत्विक् के अशोधित और मृत्यु-निवारक चतुर्थ सोम-पात्र का पान करें।

अर्वाञ्चमद्ययय्यंनृवाहणंरथंयुञ्जाथामिहवांविमोचनम्।
पृङ्क्तंहवींषिमधुनाहिकंगतमथासोमंपिबतंवाजिनीवसू ॥ ५ ॥

अर्वाञ्चम्। अद्य। यय्यम्। नृऽवाहनम्। रथम्। युञ्जाथाम्। इह। वाम्। विऽमोचनम्। पृङ्क्तम्। हवींषि। मधुना। आ। हि। कम्। गतम्। अथ। सोमम्। पिबतम्। वाजिनीवसू इति वाजिनीऽवसू॥५॥

हेअश्विनौ अद्यास्मिन्नहनि यय्यंयाथिगन्तारं नृवाहणं वोर्युवयोर्वोढारं इहयज्ञे वांयुवयोर्विमोचनं विमोचयितारं रथंअर्वाञ्चं यथार्वागभवति तथा युञ्जाथां किंच मधुनास्वादुरसेन हवींषि पृङ्क्तं संयोजयतं अथच आगतं आगच्छतं हिकमितिपूरणे अथानन्तरं हेवाजिनीवसू वाजएववाजिनी अन्नेनवासयितारौ बलवर्धनौवा सोमंपिबतम् ॥ ५ ॥

५. अश्विनीकुमारो, जो रथ शीघ्रगामी, तुम्हारा वाहन और अभीष्ट स्थान पर तुम्हें उतार देनेवाला है, आज उसी रथ को इस यज्ञ में हमारे सामने योजित करो। हमारा हव्य सुस्वादु करो और यहाँ आओ। अन्नवाले अश्विद्वय, हमारा सोम पान करो।

जोष्यग्नेसमिधंजोष्याहुतिंजोषिब्रह्मजन्यंजोषिसुष्टुतिम्।
विश्वेभिर्विश्वाँऋतुनावसोमहउशन्देवाँउशतःपाययाहविः ॥६॥१॥

जोषि। अग्ने। सम्ऽइधम्। जोषि। आऽहुतिम्। जोषि। ब्रह्म। जन्यम्। जोषि। सुऽस्तुतिम्। विश्वेभिः। विश्वान्। ऋतुना। वसो इति। महः। उशन्। देवान्। उशतः। पायय। हविः ॥ ६ ॥ १ ॥

हेअग्ने समिधं जोषिजुषस्व आहुतिं जोषिजुषस्व ब्रह्मशस्त्रंजन्यं जनेभ्योहितं जोषि जुषस्व सुष्टुतिंशोभनस्तोत्रं जोषिजुषस्व किंच वसो सर्वेषामावासभूत हेअग्ने उशन्कामयमानस्त्वं

महः महतः विश्वान् सर्वान् देवान् उशन् कामयमानस्त्वं ऋभुनामकेनसह तथा वि-श्वेभिः सर्वैः देवैःसहहविः हवीरूपंसोमंपायय ॥ ६ ॥

६. अग्निदेव, तुम समिधा, आहुति, लोगों के हितकर स्तोत्र और सुन्दर स्तुति से युक्त होओ। तुम सबके आश्रय-दाता और हमारे हव्य के अभिलाषी होओ। हमारा हव्य चाहनेवाले सारे देवों को, ऋभुओं और विश्वदेवों के साथ, सोम पान कराओ।

॥ इतिद्वितीयस्याष्टमेप्रथमोवर्गः ॥ १ ॥

उदुष्यइत्येकादशर्चंषष्ठंसूक्तंगात्संमदनैष्टुभंसवितृदेवताकं अत्रानुक्रमणिका उदुष्यएका-दशसावित्रमिति इयूळ्हेदशरात्रेषष्ठेहनिवैश्वदेवशस्त्रेएतत्सूक्तंसावित्रनिविद्धानीयं ब्यूळ्हेदितिख-ण्डेसूत्रितम्—यद्दस्योदुष्यदेवइतिगात्संमदमिति।

उदुष्यदे॒वःस॑वि॒तास॒वाय॑शश्व॒त्त॒मंतद॑पा॒वह्नि॑रस्थात्।
नू॒नंदे॒वेभ्यो॒विहि॒धाति॒रत्न॒मथाभ॑जद्वी॒तिहो॑त्रंस्व॒स्तौ ॥ १ ॥

उत्। ऊँ इति। स्यः। दे॒वः। स॒वि॒ता। स॒वाय॑। श॒श्व॒त्ऽत॒मम्। तत्ऽअ॑पाः। वह्नि॑ः। अ॒स्था॒त्। नू॒नम्। दे॒वेभ्यः॑। वि। हि। धाति॑। रत्न॑म्। अथ॑। आ। अ॒भ॒ज॒त्। वी॒तिऽहो॑त्रम्। स्व॒स्तौ ॥ १ ॥

स्यः सदेवोद्योतमानः सवितासवायलोकानांप्रसवाय अनुज्ञायैशश्वत्तमंप्रतिदिनंउदस्था-त् उत्तिष्ठति उइतिपूरणः कीदृशःसवितातदपाः तत्प्रसवकर्मा अपः अप्नइतिकर्मनामसुपाठा-त् वह्निर्वोढाजगतां किंच नूनंसंप्रतिदेवेभ्यः स्तोतृभ्योरत्नंधनंविदधातिप्रयच्छति हीतिपूरणे अथच अपिच वीतिहोत्रंकान्तयज्ञंयजमानंस्वस्तौअविनाशेक्षेमेआअभजत्आभागिनंकरोतु यद्यपि स्वस्तिशब्दोविभक्त्यन्तनिर्दिष्टशब्दपरस्तथाप्यपर्यवसानादर्थपरोभवति ॥ १ ॥

१. प्रकाशक और जगद्वाहक सविता वा सूर्य, प्रसव के लिए प्रतिदिन उदित होते हैं। यही उनका कर्म है। वे स्तोताओं को रत्न देते और सुन्दर यज्ञवाले यजमान को मंगलभागी बनाते हैं।

विश्व॑स्य॒हिश्रु॒ष्टये॑दे॒वऊ॒र्ध्वःप्रबा॒हवा॑पृ॒थुपा॑णि॒ःसिस॑र्ति।
आप॑श्चिदस्यव्र॒तआनिमृ॑ग्राअ॒यंचि॒द्वातो॑रमते॒परि॑ज्मन् ॥ २ ॥

विश्व॑स्य। हि। श्रु॒ष्टये॑। दे॒वः। ऊ॒र्ध्वः। प्र। बा॒हवा॑। पृ॒थुऽपा॑णिः। सिस॑र्ति। आपः॑। चि॒त्। अ॒स्य॒। व्र॒ते। आ। निऽमृ॑ग्राः। अ॒यम्। चि॒त्। वातः॑। र॒म॒ते॒। परि॑ऽज्मन् ॥ २ ॥

देवोद्योतमानः सविता पृथुपाणिः महाकरः विश्वस्य श्रुष्टयै जगतः सुखाय ऊर्ध्वं उद्गतः सन् बाहवा बाहू प्रसिसर्ति प्रसारयति ह ईतिपूरणार्थः आपश्चित् आपोपि अस्य सवितुः व्रते मर्सवाप्स्वेक-र्मणि सति व्रतं कर्मं रमिति विव्रतासमसुपाठात् आस्यन्दन्त इति विशेषः ताश्च निश्मा: निवरां शोधयित्र्यः गङ्गादिरूपेण जगत्पावयन्तीत्यर्थः अयं चिद्वातः अयमपि वायुः परिज्मन् परितो गते न्यामेन्वरिक्षे रमते ॥ २ ॥

२. प्रलम्बबाहु और प्रकाशवाले सविता, विश्व के आनन्द के लिए, उदित होकर बाहु प्रसारित करते हैं। उनके कार्य के लिए अतीव पवित्र जल-समूह प्रवाहित होता है और वायु भी सर्वतोव्यापी अन्तरिक्ष में विहरण करता है।

आशुभिश्चिद्यान्वि मुचाति नूनमरीरमदतमानं चिदेतोः।
अह्यर्षूणां चिन्न्ययाँ अविष्यामनु व्रतं सवितुर्मोक्यागात्॥ ३ ॥

आशुऽभिः। चित्। यान्। वि। मुचाति। नूनम्। अरीरमत्। अतमानम्। चित्। एतोः। अहिऽअर्षूणाम्। चित्। नि। अयान्। अविष्याम्। अनु। व्रतम्। सवितुः। मोकी। आ। अगात्॥ ३ ॥

यान् गच्छन् सविता आशुभिश्चित् शीघ्रगामिभिरपि रश्मिभिर्विमुचाति विमुच्यते नून-मितिपूरणः अतमानं चित् सततं गच्छन्तमपि जनं एतोर्गमनात् अरीरमत् उपरमयति किंच अ-हर्षूणां चित् अहिमाहन्तारं शत्रुं अर्षन्ति अभिगच्छन्तीत्यहर्षवः तेषामपि अविष्यां गमनेच्छां न्ययान् नियच्छति सवितुः प्रेरकस्य सूर्यस्य व्रतं कर्म अनु पश्चात् मोकी रात्रिः मोकी शोकी विरा-त्रिनामसु पाठात् आगात् आगच्छति सवितुर्नेतोपरतौ रात्रिरागच्छतीति यावत् ॥ ३ ॥

३. जाते-जाते जिस समय सविता शीघ्रगामी किरणों-द्वारा विमुक्त होते हैं, उस समय वे निरन्तरगामी पथिक को भी विरत करते हैं। जो शत्रु के विरुद्ध जाते हैं; सविता उनकी जाने की इच्छा को भी निवृत्त करते हैं। सविता के कर्म के अनन्तर रात्रि का आगमन होता है।

पुनः समव्यद्विततं वयन्ती मध्या कर्तोर्न्यधाच्छक्म धीरः।
उत्संहायास्थाद्व्यृतूँरदर्धररमतिः सविता देव आगात्॥ ४ ॥

पुनरिति। सम्। अव्यत्। विऽततम्। वयन्ती। मध्या। कर्तोः। नि। अधात्। शक्म। धीरः। उत्। सम्ऽहाय। अस्थात्। वि। ऋतून्। अदर्धः। अरमतिः। सविता। देवः। आ। अगात्॥ ४ ॥

वयन्ती वस्त्रं वयन्तीनारीव रात्रिः विततमालोकं पुनःसमव्यत् संवेष्टयते पुनःशब्दः पूर्वेद्युरप्येवमकार्षीदितिद्योतयति धीरः प्राज्ञोपि सर्वोलोकःकर्तोः क्रियमाणंकर्म कर्तोः कर्तवाइति सत्तामसुपाठात् शक्तं कर्तुंशक्यमपि मध्या मध्ये उपक्रान्तं कर्म अपरिसमाप्येत्यर्थः न्यधात् निहितवान् सवितुर्पुनरलहतिशेषः सर्वोलोकः संशयशय्यांविहायउदस्थात् अवशिष्टंकर्मकर्तुं पुनरुत्तिष्ठति संपूर्वोजहातिःशय्यापरित्यागेवर्तते यथाश्रूयते—कविःशयानोभवतिसंजिहान-स्तुद्वापरइति। सवितासर्वस्यप्रसवितासूर्यः अरमतिः अनुपरतिःदेवः द्योतमानः आगात् आगच्छति उदेतीत्यावत् ऋतून्कालविशेषांश्चव्यदर्दः विदारयति ॥ ४ ॥

४. वस्त्र बुननेवाली रमणी की तरह रात्रि पुनः आलोक को भली भाँति वेष्टन करती है। बुद्धिमान् लोग जो कर्म करते हैं, वह करने में समर्थ होने पर भी मध्य मार्ग में रख देती है। विराम-रहित और ऋतुविभाग-कर्त्ता प्रकाशक सविता जिस समय फिर उदित होते हैं, उस समय लोग शय्या छोड़ते हैं।

नानौकांसिदुर्योविश्वमायुर्वितिष्ठतेप्रभवःशोकोअग्नेः।
ज्येष्ठंमातासूनवेभागमाधादन्वस्यकेतमिषितंसवित्रा ॥ ५ ॥ २ ॥

नाना। ओकांसि। दुर्यः। विश्वम्। आयुः। वि। तिष्ठते। प्रऽभवः। शोकः। अग्नेः। ज्येष्ठम्। माता। सूनवे। भागम्। आ। अधात्। अनु। अस्य। केतम्। इषितम्। सवित्रा ॥ ५ ॥ २ ॥

प्रभवः प्रभूतः अग्नेः शोकः तेजः दुर्यःगृहः गृहेभवः नानौकांसियजमानानां पृथग्भूतान्गृहान् वितिष्ठते अधितिष्ठति विश्वमायुः सर्वमन्नंचाधितिष्ठति आयुः सूनृतेत्यन्ननामसुपाठात् माताउषाः सवित्राअन्निषितंप्रेषितं अस्यकेतं प्रज्ञापकंअग्नेः ज्येष्ठंप्रथमं अग्निहोत्राख्यंभागं सूनवेअग्नयेआधात् आदधाति ॥ ५ ॥

५. अग्नि के गृह में स्थित प्रभूत तेज यजमान के भिन्न-भिन्न गृह और समस्त अन्न में अधिष्ठित है। माता उषा ने सविता-द्वारा प्रेरित प्रकाशक यज्ञ का श्रेष्ठ भाग पुत्र अग्नि को दान किया है।

॥ इतिद्वितीयस्याष्टमेद्वितीयोवर्गः ॥ २ ॥

अथषष्ठी—

समाववर्तिविष्ठितोजिगीषुर्विश्वेषांकामश्चरतामभाभूत्।
शश्वाँअपोविकृतंहित्व्यागादनुव्रतंसवितुर्दैव्यस्य ॥ ६ ॥

१ ऐ० ब्रा० ७. १५।

सम्ऽआववर्ति । विऽस्थितः । जिगीषुः । विश्वेषाम् । कामः ।
चरताम् । अमा । अभूत् । शश्वान् । अपः । विऽकृतम् । हित्वी ।
आ । अगात् । अनु । व्रतम् । सवितुः । दैव्यस्य ॥ ६ ॥

जिगीषुः विजयेच्छुर्योद्धा विस्थितः युद्धार्थंप्रस्थितः समाववर्ति समावर्तयति विश्वेषां सर्वेषां चरतांजङ्गमानां अमा अमादमइतिगृहनामसुपाठात् गृहंप्रतिकामोऽभूत्भवति शश्वान् नित्यकर्मरतः अपः कर्म विकृतं अर्धकृतं हित्वी हित्वा आगात् गृहमागच्छति एवंसर्वं दैव्यस्य दिविभवस्य सवितुः प्रेरकस्य सूर्यस्यव्रतं अस्तमयाख्यं कर्मानुआयवइत्यर्थः ॥ ६ ॥

६. स्वर्गीय सविता के व्रत की समाप्ति होने पर जयाभिलाषी राजा युद्ध-यात्रा कर चुकने पर भी लौट आता है। सारे जंगम पदार्थ घर की अभिलाषा करते और सदा कार्य-रत व्यक्ति अपने किये आधे कर्म को भी छोड़कर घर की ओर लौटता है।

त्वयाहितमप्य॑मप्सुभागंधन्वान्वामृगयसोवितस्थुः ।
वनानिविभ्योनकिरस्यतानिव्रतादेवस्यसवितुर्मिनन्ति ॥ ७ ॥

त्वया । हितम् । अप्यम् । अप्ऽसु । भागम् । धन्व । अनु ।
आ । मृगयसः । वि । तस्थुः । वनानि । विऽभ्यः । नकिः । अस्य ।
तानि । व्रता । देवस्य । सवितुः । मिनन्ति ॥ ७ ॥

हेसवितस्त्वया अप्सुअन्तरिक्षे आपः पृथिवीतिअन्तरिक्षनामसुपाठात् जलाधारेवाहितं निहितं अप्यमपांसंबन्धिनंभागंधन्वानुनिर्जलप्रदेशेषुअरण्येषुमृगयसोमृगयमाणाः मृगाः आसमन्ताद्वितस्थुरधितिष्ठन्ति किंच वनानिवृक्षाः विभ्यःपक्षिभ्यः आवासादिरूपेणत्वयाभागोदत्तः अस्यदेवस्यसवितुः तानिताद्दशानि व्रतानितानि कर्माणिनकिर्मिनन्ति केपिनहिंसन्ति ॥ ७ ॥

७. सविता, अन्तरिक्ष में तुमने जो जल-भाग रख छोड़ा है, जलान्वेषणकर्त्ता लोग चारों ओर उसे पाते हैं। तुमने पक्षियों के लिए वृक्षों का विभाग किया है। कोई भी सविता के कार्य की हिंसा नहीं कर सकता।

याद्राध्यं॑वरुणोयोनिमप्यमनिशितंनिमिषिजर्भुराणः ।
विश्वोमार्ताण्डोव्रजमापशुर्गात्स्थशोजन्मानिसविताव्याकः ॥ ८ ॥

यात्ऽराध्यम् । वरुणः । योनिम् । अप्यम् । अनिऽशितम् ।
निऽमिषि । जर्भुराणः । विश्वः । मार्ताण्डः । व्रजम् । आ । पशुः ।
गात् । स्थऽशः । जन्मानि । सविता । वि । आ । अकरित्यकः ॥ ८ ॥

वरुणः याद्राध्यं यावा गच्छता राध्यंराधनीयं अप्यंआप्तुंयोग्यं अनिशितं अतीक्ष्णं सुखकरमितियावत् योनिंस्थानंनिमिषि निमेषे सवितुरस्तमयेसति विश्रमार्थंमाणिभ्यः प्रयच्छति वरुणस्यरात्रेर्निर्वाहकत्वात्जर्भुराणोभृशंगच्छन् विश्वः सर्वोमार्ताण्डोस्तत्वात् भिन्नादण्डाद्भुत्पद्यमानः पक्षी आगात्आगच्छति विश्वःपशुरपि गव्यं गोष्ठमागात् सवितामेरकः स्थशः स्थानेस्थानेजन्मानिजातानिभूतानिव्यकः पृथगकार्षीत् ॥ ८ ॥

८. सविता के अस्त होने पर सदा गमनशील वरुण सारे जंगम पदार्थों को सुखकर, वाञ्छनीय और सुगम वासस्थान प्रदान करते हैं। जिस समय सविता सारे भूतों को स्थान-स्थान पर अलग-अलग कर देते हैं; उस समय पशु-पक्षिगण भी अपने-अपने स्थान को जाते हैं।

नयस्येन्द्रोवरुणोनमित्रोव्रतमर्यमानमिनन्तिरुद्रः ।
नारातयस्तमिदंस्वस्तिहुवेदेवंसवितारंनमोभिः ॥ ९ ॥

न । यस्य । इन्द्रः । वरुणः । न । मित्रः । व्रतम् । अर्यमा । न । मिनन्ति । रुद्रः । न । अरातयः । तम् । इदम् । स्वस्ति । हुवे । देवम् । सवितारम् । नमःऽभिः ॥ ९ ॥

यस्यसवितुर्देवस्य व्रतं प्रसवाख्यं कर्मइन्द्रोनमिनातिनहिनस्ति वरुणश्चनमिनाति मित्रश्चार्यमाचनमिनाति रुद्रश्चनमिनाति अरातयोऽसुराश्चनमिनन्ति मिनन्तीतिश्रुतमाख्यातंयथायोगंविपरिणामेनप्रत्येकमभिसंबध्यते तंसवितारंसर्वस्यप्रेरकंदेवंद्योतमानंइदमिदानींनमोभिरन्नरूपैर्हविर्भिःसह नमः आयुरित्यन्ननामसुपाठात् स्वस्तिक्षेमायहुवेस्तौमि ॥ ९ ॥

९. इन्द्र जिसके व्रत की हिंसा नहीं करते, वरुण, मित्र, अर्यमा और रुद्र भी हिंसा नहीं करते, शत्रुगण भी हिंसा नहीं करते, उन्हीं द्युतिमान् सविता को कल्याण के लिए इस प्रकार नमस्कार-द्वारा हम आह्वान करते हैं।

भगंधियंवाजयन्तःपुरंधिंनराशंसोग्नास्पतिर्नोअव्याः ।
आयेवामस्यसंगथेरयीणांप्रियादेवस्यसवितुःस्याम ॥ १० ॥

भगम् । धियम् । वाजयन्तः । पुरम्ऽधिम् । नराशंसः । ग्नाःपतिः । नः । अव्याः । आऽअये । वामस्य । सम्ऽगथे । रयीणाम् । प्रियाः । देवस्य । सवितुः । स्याम ॥ १० ॥

भगंभजनीयंधियंध्यातव्यं पुरंधिंपुरस्यधारयितारं बहुमक्षंवासवितारं पुरंधिर्बहुधीरितियास्कः । वाजयन्तः वाजिनंबलिनंकुर्वन्तः विप्रकिल्पत्ययः नः स्तुवतोस्मान् नराशंसः नरैः शंसनीयः ग्नाः

१ नि० ६. १३.

पतिः देवपत्नीनांपतिः छन्दसांपतिर्वा तथाचश्रूयते—छन्दांसिवैग्नाइति उतग्नाव्यंतुदेवपत्नीरितिचं। सविताअव्याः अव्यात् किंच वामस्यधनस्यरयीणांपशूनांच तथाचश्रूयते—पशवोवैरयिरिति। आयेआगमनेसव्येसंगमनेचनिमित्ते देवस्य द्योतमानस्यसवितुःप्रेरकस्य वयंप्रियाःस्याम भवेम ॥ १० ॥

१०. जिनकी स्तुति सारे मनुष्य करते हैं, जो देवपत्नियों के रक्षक हैं, वे ही सविता हमारी रक्षा करें। हम भजनीय, महुप्रद और ध्यान-योग्य सविता को बलवान् करते हैं। हम धन और पशु की प्राप्ति के और संचय के सम्बन्ध में सविता के प्रिय हों।

अस्मभ्यंतद्दिवोअद्भ्यःपृथिव्यास्त्वयादत्तंकाम्यंराधआगात्।
शंयत्स्तोतृभ्यआपयेभवात्युरुशंसायसवितर्जरित्रे ॥ ११ ॥ ३ ॥

अस्मभ्यम्। तत्। दिवः। अत्ऽभ्यः। पृथिव्याः। त्वया। दत्तम्। काम्यम्। राधः। आ। गात्। शम्। यत्। स्तोतृऽभ्यः। आपये। भवाति। उरुऽशंसाय। सवितः। जरित्रे ॥ ११ ॥ ३ ॥

हेसवितः अस्मभ्यंत्वयादत्तंवत्प्रसिद्धंकाम्यं कमनीयंराधोधनंदिवः द्युलोकात्अद्भ्योन्त-रिक्षलोकात् पृथिव्याभूमेश्चआगात्आगच्छतु किंच स्तोतृभ्यःस्तोतृणामापयेबन्धवे तद्वंशजाय यद्धनं शं सुखकरंभवाति भवेत् उरुशंसायबहुस्तुवयेजरित्रेस्तोत्रेमह्यं जरिताकारिरितिस्तोतृनाम-सुपाठात् हेसवितः तत्प्रयच्छ ॥ ११ ॥

११. सविता, तुमने हमें जो प्रसिद्ध और रमणीय धन प्रदान किया है, वह द्युलोक, भूलोक और अन्तरिक्षलोक से हमारे पास आये। जो धन स्तोताओं के वंशजों के लिए शुभकर है, मैं बहुत-बहुत स्तुति करता हूँ कि मुझे वही धन दो।

॥ इतिद्वितीयस्याष्टमेतृतीयोवर्गः ॥ ३ ॥

ग्रावाणेवेत्यष्टर्चंसप्तमंसूक्तंगार्त्समदंत्रैष्टुभमाश्विनं ग्रावाणेवाष्टावाश्विनमित्यनुक्रान्तत्वात् प्रवर्ग्येभिष्टवेपूर्वेपटलेस्यविनियोगः सूत्रितंच—ग्रावाणेवेळेद्यावापृथिवीइति प्रातरनुवाकाश्विन-शस्त्रयोरपीदंसूक्तं सूत्रितंच—ग्रावाणेवनासत्याभ्यामितितिस्रीणीति।

तत्रप्रथमा—

ग्रावाणेवतदिदर्थंजरेथेगृध्रेववृक्षंनिधिमन्तमच्छ।
ब्रह्माणेवविदथउक्थशासादूतेवहव्याजन्यापुरुत्रा ॥ १ ॥

१ऋ० सं० ४.२.२८.। २तै० सं० १.५.७.।

ग्रावाणाऽइव । तत् । इत् । अर्थम् । जरेथे इति । गृध्राऽइव ।
वृक्षम् । निधिऽमन्तम् । अच्छ । ब्रह्माणाऽइव । विदथे ।
उक्थऽशसा । दूताऽइव । हव्या । जन्या । पुरुऽत्रा ॥ १ ॥

हेअश्विनौग्रावाणेव अरातिंप्रतिप्रेषितौपाषाणाविव तदर्थं अरेर्थातोरर्थशब्दः अर्थो-रेरितियास्कः। तमरातिमित्यर्थः इदितिपूरणः जरेथेजरयेथेअरातिंबाधेथां यद्वा यथागुरुग्रा-वाणौक्षिप्तौतदानीमेवशीघ्रंगच्छतः तथातत् तमर्थं गन्तारंजरेथेशीघ्रंगत्वास्तुतमित्यर्थः जरतिः स्तुतिकर्मा किंच गृध्रेव गृध्राविवपक्षिणाविववृक्षंफलितंवृक्षं निधिमन्तं धनवन्तं यजमानं अच्छ आगच्छतमितिशेषः विदथेयज्ञे विदथःसवनमितियज्ञनामसुपाठात् उक्थशसा उक्थशंसि-नारौब्रह्माणेवब्राह्मणाविव जन्याजनपदेषुदूतेव राज्ञाप्रेषितौदूताविव पुरुत्राबहुभिःपुरुषैर्हव्याह्वा-तव्यौयुवां अत्रउपमेयद्वित्वानुसारेणोपमानद्वित्वम् ॥ १ ॥

१. अश्विद्वय, शत्रु के प्रति प्रेरित प्रस्तर-खण्डद्वय की तरह शत्रु को बाधा दो। जैसे दो पक्षी वृक्ष पर आते हैं, वैसे ही तुम भी यजमान के निकट आओ। मंत्रोच्चारक ब्रह्मा नाम के ऋत्विक् और देश में दो दूतों की तरह तुम बहुतों के बुलाने योग्य हो।

प्रातर्यावाणारथ्येववीराजेवयमावरमासचेथे।
मेनेइवतन्वाशुंभमानेदंपतीवक्रतुविदाजनेषु ॥ २ ॥

प्रातःऽयावाना । रथ्याऽइव । वीरा । अजाऽइव । यमा । वरम् ।
आ । सचेथे इति । मेने इवेति मेनेऽइव । तन्वा । शुम्भमाने
इति । दम्पती इवेति दम्पतीऽइव । क्रतुऽविदा । जनेषु ॥ २ ॥

हेअश्विनौ प्रातर्यावाणा प्रातरेवयज्ञार्थंगन्तारौ रथ्येव रथिनाविव वीरावीरौ स्वकर्म-णिशूरौ अजेव अजाविव छागाविव यमायमलौ मेने इव नार्याविव तन्वा शरीरेण शुंभ-माने शोभमानौ दंपतीव जायापतीइव संगतौ जनेषु विषयेषु क्रतुविदा कर्मविदौ युवां वरं संभक्तारं आसचेथे आगच्छथः ॥ २ ॥

२. अश्विद्वय, प्रातःकाल जानेवाले दो रथियों की तरह तुम वीर हो, दो छागों की तरह यमज हो, दो स्त्रियों की तरह सुन्दर शरीरवाले हो, दम्पती की तरह संगत और सबके कर्मज्ञाता हो। तुम दोनों भक्त के पास आओ।

शृङ्गेवनःप्रथमागन्तमर्वाक्शफाविवजर्भुराणातरोभिः।
चक्रवाकेवप्रतिवस्तोरुस्रार्वाञ्चायातंरथ्येवशक्रा ॥ ३ ॥

१ नि० १. १८.।

शृङ्गाऽइव । नः । प्रथमा । गन्तम् । अर्वाक् । शफौऽइव ।
जर्भुराणा । तरःऽभिः । चक्रवाकाऽइव । प्रति । वस्तोः । उस्रा ।
अर्वाञ्चा । यातम् । रथ्याऽइव । शक्रा ॥ ३ ॥

हे अश्विनौ शृङ्गे इव पशोः शृङ्गे इव यथा देवानां प्रथमौ शफाविव अश्वादेः खुराविव तरोभिर्वेगैर्जर्भुराणा शीघ्रं गच्छन्तौ युवां नोऽस्मान्प्रति अर्वाक् अभिमुखं गन्तमागच्छतं किंच हे अश्विनौ वस्तोः प्रति अहः प्रति चक्रवाकेव चक्रवाकाविव हे उस्रा शत्रूणामुत्सारकौ गमनशीलौ वा रथ्येव रथिनाविव हे शक्रा स्वकर्मणि शक्तौ अर्वाञ्चा अर्वाञ्चौ अस्मदभिमुखौ यातं गच्छतम् ॥ ३ ॥

३. देवों में प्रथम अश्विद्वय, तुम पशु की दोनों सींगों या अश्व आदि के दोनों खुरों की तरह वेगवान् होकर हमारे सामने आओ। शत्रु-हन्ता और स्वकर्म-समर्थ अश्विद्वय, जैसे दिन में चक्रवाक-दम्पती आते हैं अथवा जैसे दो रथी आते हैं, वैसे ही तुम हमारे सामने आओ।

नावेव नः पारयतं युगेव नभ्येव न उपधीव प्रधीव ।
श्वानेव नो अरिषण्या तनूनां खृगलेव विस्रसः पातमस्मान् ॥ ४ ॥

नावाऽइव । नः । पारयतम् । युगाऽइव । नभ्याऽइव । नः ।
उपधी इवेत्युपधीऽइव । प्रधी इवेति प्रधीऽइव । श्वानाऽइव । नः ।
अरिषण्या । तनूनाम् । खृगलाऽइव । विऽस्रसः । पातम् । अस्मान् ॥ ४ ॥

हे अश्विनौ नावेव नावाविव सिन्धून् नोऽस्मान् दुर्गाणि पारयतम् युगाइव यथा रथस्य युगे नभ्याइव यथा च रथचक्रनाभिफलके उपधीइव यथा तत्पार्श्वस्थे फलके प्रधीइव यथा चाक्रमाक्षवलयौ रथं पारयतः तथा नोऽस्मान् दुर्गाणि पारयतं किंच श्वानाविव यथा श्वानौ बाधकेभ्योऽरक्षन्तौ तनोर्हिंसामपनयतः तथा नोऽस्माकं तनूनामङ्गानामरिषण्या अहिंसकौ भवतं खृगलाइव यथा तनुत्राणे तनुर्हिंसायाः रक्षतः तथा विस्रसः जरायाः अस्मान् युवां पातम् ॥ ४ ॥

४. अश्विद्वय, नौका की तरह तुम हमें पार उतार दो। रथ के युग की तरह, रथचक्र के नाभि-फलक की तरह उसके पार्श्वस्थ फलक की तरह और चक्र के बाहुवेश के वलय की तरह हमें पार करो। दो कुक्करों की तरह तुम हमारे शरीर को हिंसा से बचाओ। दो वर्म की तरह तुम हमें जरा से बचाओ।

वातेवाजुर्या नद्येव रीतिरक्षी इव चक्षुषा यातमर्वाक् ।
हस्ताविव तन्वे३ शंभविष्ठा पादेव नो नयतं वस्यो अच्छ ॥ ५ ॥ ४ ॥

वाताऽइव । अजुर्या । नद्याऽइव । रीतिः । अक्षी इवेत्यक्षीऽइव ।

चक्षुषा । आ । यातम् । अर्वाक् । हस्तौऽइव । तन्वे । शम्ऽभविष्ठा ।
पादाऽइव । नः । नयतम् । वस्यः । अच्छ ॥ ५ ॥ ४ ॥

हे अश्विनौ वातेव वाताविव अभुर्या जरितुमशक्यौ नद्येव नद्याविव रीतिः व्यत्ययेनैकवचनं शीघ्रंगन्तारौयुवां अक्षीइव अक्षिणी इव चक्षुषादर्शनेन अर्वागस्मदभिमुखं आयातमागच्छतं किंच हस्ताविव हस्तौइव पादेवपादाविव तन्वेशरीराय शंभविष्ठा सुखस्यभावयितृतमौ युवांनोस्मान् वस्यः वसीयः श्रेष्ठंधनं अच्छप्रतिनयतं प्रापयतम् ॥ ५ ॥

५. अश्विद्वय, दो वायुओं की तरह अक्षय, दो नदियों की तरह शीघ्रगामी और दो मंत्रों की तरह वक्रांक हो। तुम हमारे सामने आओ। तुम दोनों हाथों और पैरों तरह शरीर के सुखदाता हो। तुम हमें श्रेष्ठ धन की ओर ले जाओ।

ओष्ठाविवमध्वास्नेवदन्तास्तनाविवपिप्यतंजीवसेनः ।
नासेवनस्तन्वोरक्षितारा कर्णाविवसुश्रुताभूतमस्मे ॥ ६ ॥

ओष्ठौऽइव । मधु । आस्ने । वदन्ता । स्तनौऽइव । पिप्यतम् ।
जीवसे । नः । नासाऽइव । नः । तन्वः । रक्षितारा । कर्णौऽइव ।
सुऽश्रुता । भूतम् । अस्मे इति ॥ ६ ॥

हेअश्विनौ ओष्ठाविवआस्ने आस्याय मधु मधुररसवद्वचनं वदन्ता वदन्तौ स्तनाविव नः अस्मान् जीवसे जीवनायपिप्यतं प्यायपतं किंच नासेव नासिकेइव नःअस्माकंतन्वःतनोः रक्षितारा रक्षितारौ भूतंभवतं अपिच कर्णाविव अस्मेअस्माकं सुश्रुतासुश्रवणेयुवांभूतंभवतम् ॥६॥

६. अश्विद्वय, दोनों ओठों की तरह मधुर-वाक्य का उच्चारण करो, दोनों स्तनों की तरह हमारे जीवन धारण के लिए दूध पिलाओ, दोनों नाकों की तरह हमारे शरीर के रक्षक होओ और दोनों कानों की तरह हमारे श्रोता होओ।

हस्तेवशक्तिमभिसंददीनःक्षामेवनःसमजतंरजांसि ।
इमागिरोअश्विनायुष्मयन्तीःक्ष्णोत्रेणेवस्वधितिंसंशिशीतम् ॥७॥

हस्ताऽइव । शक्तिम् । अभि । संददी इति समऽददी । नः ।
क्षामऽइव । नः । सम् । अजतम् । रजांसि । इमाः । गिरः ।
अश्विना । युष्मऽयन्तीः । क्ष्णोत्रेणऽइव । स्वऽधितिम् । सम् ।
शिशीतम् ॥ ७ ॥

हेअश्विनौ हस्तेव हस्ताविव शक्तिसामर्थ्यंनोस्माकं अभिसंददी आभिमुख्येनसम्यक्प्रयच्छन्तौभवतं किंच क्षामइव रोदसीइव रजांसिस्थानानिउदकानिवा उदकंरजउच्यतइवियास्कः। नोस्माकंसमजतं प्रेरयतं अपिच अश्विना हेअश्विनौ इमागिरः अस्माभिःकृताःस्तुतीः युष्मयन्तीः युवामिच्छन्तीः स्वधितिमसिं क्ष्णोत्रेणेव तेजनशाणवत् संशिशीतं सम्यक् तीक्ष्णीकुरुतम् ॥ ७ ॥

७. अश्विद्वय, दोनों हाथों की तरह हमें सामर्थ्य प्रदान करो। द्यावा-पृथिवी की तरह हमें जल दो। अश्विद्वय, ये सब स्तुतियाँ तुम्हें चाहती हैं। तुम सान चढ़ाने के यंत्र के द्वारा तलवार की तरह उन्हें तीक्ष्ण करो।

एतानिवामश्विनावर्धनानिब्रह्मस्तोमंगृत्समदासोअक्रन्।
तानिनराजुजुषाणोपयातंबृहद्वदेमविदथेसुवीराः ॥ ८ ॥ ५ ॥

एतानि। वाम्। अश्विना। वर्धनानि। ब्रह्म। स्तोमम्। गृत्सऽमदासः। अक्रन्। तानि। नरा। जुजुषाणा। उप। यातम्। बृहत्। वदेम। विदथे। सुऽवीराः ॥ ८ ॥ ५ ॥

अश्विना हेअश्विनौ वांयुवयोः एतानिवर्धनानिवृद्धिसाधनानिब्रह्माणि मन्त्रान् स्तोमं स्तोत्रंच गृत्समदासोगृत्समदाअक्रन् अकुर्वन् तानिब्रह्माणि नरानेतारौ जुजुषाणाप्रीयमाणौ युवांउपयातंउपगच्छतं किंच सुवीराः शोभनपुत्रावयं विदथेयज्ञेयुवां बृहद्वदेमप्रभूतंस्तुमः॥८॥

८. अश्विद्वय, गृत्समद ऋषि ने तुम्हारी वृद्धि के लिए ये सब स्तोत्र और मंत्र बनाये हैं। तुम नेता और अतीव प्रीतिवाले हो। तुम्हारे पास ये सब स्तुतियाँ पहुँचें। हम पुत्र और पौत्रवाले होकर इस यज्ञ में प्रभूत स्तुति करें।

॥ इतिद्वितीयस्याष्टमेपञ्चमोवर्गः ॥ ५ ॥

सोमापूषणेतिषळृचमष्टमंसूक्तं गार्त्समदंत्रैष्टुभं सोमापूषदेवताकं तथाचानुक्रान्तं—सोमापूषणाषट्सोमापौष्णमन्त्योर्धर्चोऽदितेरिति अवत्वदित्यदितिरित्यस्यार्धर्चस्यादितिर्देवता सोमापौष्णेपशौवपापुरोडाशहविषामाद्यास्तिस्रःक्रमेणानुवाक्याः उत्तरास्तिस्रोयाज्याः अग्नीषोमावितिखण्डेसूत्रितं— सोमापूषणाजननारयीणामिति ।

तत्रप्रथमा—

सोमापूषणाजननारयीणांजननादिवोजननापृथिव्याः।
जातौविश्वस्यभुवनस्यगोपौदेवाअकृण्वन्नमृतस्यनाभिम् ॥ १ ॥

१ लि० ४. १९.।

सोमापूषणा । जनना । रयीणाम् । जनना । दिवः । जनना ।
पृथिव्याः । जातौ । विश्वस्य । भुवनस्य । गोपौ । देवाः ।
अकृण्वन् । अमृतस्य । नाभिम् ॥ १ ॥

सोमापूषणा हे सोमापूषणौ युवांरयीणांधनानां जनना जनयितारौ दिवः द्युलोकस्यापि जनना जनयितारौ पृथिव्याः पृथिव्याश्च जनना जनयितारौअभवतः किंच जातौजातमात्रावेव युवांविश्वस्यभुवनस्य कृत्स्नस्यजगतः गोपौ गोप्तारौ देवाअमृतस्यामरणस्यनाभिं हेतुमकृण्वन् अकार्षुः ॥ १ ॥

१. सोम और पूषा, तुम धन, द्युलोक और पृथ्वी के जनक हो। जन्म के अनन्तर ही तुम सारे संसार के रक्षक हुए हो। देवों ने तुम्हें अमरता का कारण बनाया है।

इमौदेवौजायमानौजुषन्तेमौतमांसिगूहतामजुष्टा ।
आभ्यामिन्द्रःपक्वमामास्वन्तःसोमापूषभ्यांजनदुस्रियासु ॥ २ ॥

इमौ । देवौ । जायमानौ । जुषन्त । इमौ । तमांसि । गूहताम् ।
अजुष्टा । आभ्याम् । इन्द्रः । पक्वम् । आमासु । अन्तरिति ।
सोमापूषऽभ्याम् । जनत् । उस्रियासु ॥ २ ॥

इमौ सोमापूषणौ देवौ द्योतमानौ जायमानौ उत्पद्यमानावेव जुषन्त सर्वेदेवाः अजुषन्त सेवितवन्तइतियावत् किंच इमौ सोमापूषणौ अजुष्टा असेव्यानितमांसि गूहतांनाशयतः किंच आभ्यामेवाभ्यां सोमापूषभ्यांसहइन्द्रः आमासुतरुणीषुउस्रियासुगोष्वन्तर्मध्येऊधःप्रदेशेपक्वं परिपक्वंपयोजनत्जनयति ॥ २ ॥

२. जन्मते ही द्युतिमान् सोम और पूषा की देवों ने सेवा की थी। ये दोनों अप्रिय अन्धकार का विनाश करते हैं। इनके साथ इन्द्रदेव तरुणी धेनुओं के अधःप्रदेश में पक्व दुग्ध उत्पन्न करते हैं।

सोमापूषणारजसोविमानंसप्तचक्रंरथमविश्वमिन्वम् ।
विषूवृतंमनसायुज्यमानंतंजिन्वथोवृषणापञ्चरश्मिम् ॥ ३ ॥

सोमापूषणा । रजसः । विऽमानम् । सप्तऽचक्रम् । रथम् ।
अविश्वऽमिन्वम् । विषुऽवृतम् । मनसा । युज्यमानम् । तम् ।
जिन्वथः । वृषणा । पञ्चऽरश्मिम् ॥ ३ ॥

वृषणा वृषणौ कामानांवर्षितारौ सोमापूषणा हेसोमापूषणौ रजसोलोकस्य लोकारजांस्यु-च्यन्तइतियास्कः। विमानंपरिच्छेदकंसर्वमानमित्यर्थः सप्तचक्रं सप्तर्तुचक्रं त्रयोदशोमासः सप्त-मऋतुः अस्तित्रयोदशोमासइतिश्रुतेः। अविश्वमिन्वं विश्वस्यापरिच्छेद्यं विषुवृतं विष्वक्सर्वत्र परिवर्तमानं पञ्चरश्मिंपञ्चर्तुरश्मिं हेमन्तशिशिरयोः समासेनर्तवःपञ्च यथाचश्रूयते—द्वादशवैमा-साःपञ्चर्तवोहेमन्तशिशिरयोःसमासेनेति। मनसायुज्यमानं मनोमात्रेणयुज्यमानंरथमस्मदंर्थं जिन्वथः अस्मान्प्रतिप्रेरयथः॥ ३॥

३. अभीष्टवर्षी सोम और पूषा, तुम संसार के विभाजक, सप्तचक्र (सात ऋतु, मलमास लेकर) वाले संसार के लिए अविभाज्य, सर्वत्र वर्त्तमान और पंचरश्मि (पांच ऋतु, हेमन्त और शीत को एक में करके) वाले हो। इच्छा होते ही योजित रथ हमारे सामने प्रेरित करते हो।

दि॒व्य१॒॑न्यः सद॑नं च॒क्र उ॒च्चा पृ॑थि॒व्याम॒न्यो अध्य॒न्तरि॑क्षे।
ताव॒स्मभ्यं॑ पुरु॒वारं॑ पुरु॒क्षुं रा॒यस्पोषं॒ वि ष्य॑तां॒ नाभि॑म॒स्मे॥ ४॥

दि॒वि। अ॒न्यः। सद॑नम्। च॒क्रे। उ॒च्चा। पृ॒थि॒व्याम्। अ॒न्यः। अधि॑। अ॒न्तरि॑क्षे। तौ। अ॒स्मभ्य॑म्। पु॒रु॒ऽवार॑म्। पु॒रु॒ऽक्षुम्। रा॒यः। पोष॑म्। वि। स्य॒ता॒म्। नाभि॑म्। अ॒स्मे इति॑॥ ४॥

अन्यः तयोरेकः पूषाउच्चाउच्चैः उच्छ्रितेदिविद्युलोकेसदनंस्थानंपक्षेचकार अन्यः अपरः सोमः पृथिव्यामोषधिरूपेणअध्यन्तरिक्षेचचन्द्ररूपेणसदनंचक्रे तौ सोमापूषणौयुवांपुरुवारं बहु-भिर्वरणीयं पुरुक्षुं बहुकीर्तिरायस्पोषंधनस्यपुष्टिं पश्वात्मकंधनमित्यर्थः तथाचब्राह्मणं—पशवो-वैरायस्पोषइति। अस्मेअस्माकं नाभिंविश्वस्यभोगस्यहेतुभूतमस्मभ्यंविष्यतां विमुञ्चतांप्रय-च्छतामित्यर्थः॥ ४॥

४. तुममें एक जन (पूषा) उन्नत द्युलोक में रहते हैं। दूसरे (सोम) ओषधि रूप से पृथ्वी और चन्द्र-रूप से अन्तरिक्ष में रहते हैं। तुम दोनों अनेक लोगों में वरणीय, बहुकीर्त्तिशाली हमारे भाग का कारण और पशु-रूप धन हमें दो।

विश्वा॑न्य॒न्यो भुव॑ना ज॒जान॒ विश्व॑म॒न्यो अ॑भि॒चक्षा॑ण एति।
सोमा॑पूषणा॒वव॑तं॒ धियं॑ मे यु॒वाभ्यां॒ विश्वाः॒ पृत॑ना जयेम॥ ५॥

विश्वा॑नि। अ॒न्यः। भुव॑ना। ज॒जान॑। विश्व॑म्। अ॒न्यः। अ॒भि॒ऽचक्षा॑णः। ए॒ति॒। सोमा॑पूषणौ। अव॑तम्। धिय॑म्। मे॒। यु॒वाभ्या॑म्। विश्वाः॑। पृत॑नाः। ज॒ये॒म॒॥ ५॥

१ तै० सं० ६. ५. ३.।　२ ऐ० ब्रा० १. १.।　३ तै० ब्रा० ५. ४. ६.।

हेसोमापूषणौ अन्यःयुवयोरेकः सोमःविश्वानिभुवनाभुवनानिभूतानिजजान अजनयत् तथाच मन्त्रः—सोमःपवतेजनितामतीनामिति । अन्यःअपरः पूषादित्योविश्वमभिचक्षाणः अभिपश्यन्नेतिगच्छति तौयुवांसोमापूषणौमेधियंकर्म धीःशचीतिकर्मनामसुपाठात् अवतंरक्षतं किंच वयं युवाभ्यांहितुभ्यां विश्वाः पृतनाः सर्वाः शत्रुसेनाः जयेमअभिभवेम ॥ ५ ॥

५. सोम और पूषा, तुममें से एक (सोम) ने सारे भूतों को उत्पन्न किया है। दूसरे (पूषा) सारे संसार का पर्यवेक्षण कर आते हैं। सोम और पूषा, तुम हमारे कर्म की रक्षा करो। तुम्हारे द्वारा हम सारी शत्रुसेना को जय कर डालें।

धियंपूषाजिन्वतुविश्वमिन्वोरयिंसोमोरयिपतिर्दधातु ।
अवतुदेव्यदितिरनर्वाबृहद्वदेमविदथेसुवीराः ॥ ६ ॥ ६ ॥

धियम् । पूषा । जिन्वतु । विश्वम्ऽइन्वः । रयिम् । सोमः ।
रयिऽपतिः । दधातु । अवतु । देवी । अदितिः । अनर्वा ।
बृहत् । वदेम । विदथे । सुऽवीराः ॥ ६ ॥ ६ ॥

पूषादित्योविश्वमिन्वः विश्वस्यप्रीणयिताधियमस्माकंकर्मजिन्वतुतर्पयतु रयिपतिर्धनपतिः सोमः रयिंधनंदधातु अस्मभ्यंददातु किंच देवीद्योतमाना अनर्वा अप्रत्यृताकेनापिमासिकूल्यमभाषिता अदितिःअवतु अस्मान् रक्षतु अन्यत्सिद्धम् ॥ ६ ॥

६. संसार को प्रसन्नता देनेवाले पूषा हमारे कर्म से तृप्ति प्राप्त करें। धनपति सोम हमें धन दान करें। द्युतिमती और शत्रु-रहिता अदिति हमारी रक्षा करें। हम पुत्र और पौत्रवाले होकर इस यज्ञ में प्रभूत स्तुति कर सकें।

॥ इतिद्वितीयस्याष्टमेषष्ठोवर्गः ॥ ६ ॥

वायोयेतइत्येकविंशत्यृचंनवमंसूक्तंगार्त्समदंगायत्रं अंबितमइतिषष्ठस्य तृचस्य आद्यौद्वेअनुष्टुभौ तृतीयाबृहती वायोयेतेइत्यादिकेद्वेऋचौवायव्यौ शुक्रस्यापेत्यैषैन्द्रवायवी अयंवांमित्रावरुणेतिपञ्चानांमित्रावरुणावश्विनाविन्द्रोविश्वेदेवाःसरस्वतीतिक्रमेणदेवताः प्रेतांयज्ञस्येत्यन्त्यस्तृचोब्राह्मणस्तत्रयोर्हविर्धानप्रवर्तनेद्यावापृथिव्यनिविद्धानत्वेनचविनियुक्तत्वात् द्यावापृथिव्योर्हविर्धानदेवत्योवा अग्निंचहव्यवाहनमितिपादोग्निदेवत्योवा तथाचानुक्रान्तं—वायोसैकागायत्रमृक्दैवताः प्रउगेणाधेतुदृचेन्द्रैन्द्रवायवीद्यावापृथिव्योन्त्यस्तृचोहाविर्धानोवातृतीयःपादोवाग्नेयोंबितमेनुष्टुभौबृहतीचेति पृष्ठ्याभिप्लवषडहयोर्द्वितीयेहनि प्रउगेन्यत्तृचवर्जमेतत्सूक्तं वायव्यतृचस्यवायोयेतेसहस्रिणइत्याद्येद्वेऋचौ ऐन्द्रवायवतृचस्यशुक्रस्याद्येत्येषातृतीया तथाचसूत्रितं—वायोयेतेसहस्रिणइतिद्वेतीव्राःसोमासआगहीत्येकोभादेवादि-

१ ऋ० सं० ७. ९. ६।

विस्तृतोविहितःशुक्रस्याग्रयणवाशिरइत्येकाअयंवांमित्रावरुणेतिपञ्चतृचाइति चातुर्विंशिकेहनि प्रातः सवने मैत्रावरुणशस्त्रे अयंवांमित्रावरुणेतिषळहस्तोत्रियसंज्ञकः चतुर्विंशेहोताजनिष्टेति-खण्डेसूत्रितं—अयंवांमित्रावरुणापुरूरुणाचिन्यस्तीति आभिप्लविकेष्वहस्सु प्रातःसवने मैत्राव-रुणशस्त्रे अयमेवतृचः पञ्चदशादिस्तोमनिमित्तमावापनीयः अयंवांमित्रावरुणाआनोमित्रा-वरुणेतितृचाइतिसूत्रितत्वात् आद्यामैत्रावरुणग्रहस्यानुवाक्या सूत्रितंच—मैत्रावरुणस्य अयं-वांमित्रावरुणेतिप्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोर्गायत्रेछन्दसिगोमदूषुइतितृचोविनियुक्तः गोमदूषु नासत्येतितृचाइतिसूत्रितत्वात् अतिरात्रे प्रथमेपर्याये ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्रे इन्द्रोअङ्गमहद्भय-मितितृचः अतिरात्रेपर्यायाणामितिखण्डेसूत्रितं—इन्द्रोअङ्गमहद्भयमभिन्पुषुवाचमिति आग्रय-णेवैश्वदेवस्यहविषोविश्वेदेवासइत्यनुवाक्या आग्रयणमितिखण्डेसूत्रितं—विश्वेदेवासआगत-येकेचज्मामहिनोअहिमायाइति दशरात्रेप्रथमेहनिप्रउगशस्त्रे अंबितमेनदीतमइतिसारस्वतः सप्तमस्तृचः चतुर्थेहनीतिखण्डेसूत्रितं—अंबितमेनदीतमइत्यानुष्टुभंप्रउगमिति सूत्रितंच—व्यूढे दशरात्रे प्रथमेछन्दोमेवैश्वदेवशस्त्रे प्रेतांयज्ञस्यशंभुवेतिद्यावापृथिव्यनिविद्धानीयस्तृचः अथ-छन्दोमाइतिखण्डेसूत्रितं—प्रेतांयज्ञस्यशंभुवायदेवायजन्मनइतितृचाइति हविर्धानप्रवर्तनेप्येषतृ-चोविनियुक्तः सूत्रितंच—प्रेतांयज्ञस्यशंभुवायुवामेदवयवमानेथदैवमिति।

तत्रप्रथमा—

वायो॒ये ते॑सह॒स्रिणो॒रथा॑स॒स्तेभि॒रा ग॑हि। नि॒युत्वा॒न्त्सोम॑पीतये॥१॥

वायो॒ इति॑। ये। ते॒। स॒ह॒स्रिण॑ः। रथा॑सः। तेभिः॑। आ।
ग॒हि॒। नि॒युत्वा॑न्। सोम॑ऽपीतये॥ १॥

हेवायो तेत्वदीयायेसहस्रिणः सहस्रसंख्याकारथासः रथाः तेभिस्तैर्नियुत्वान् नियुद्भि-र्युक्तस्त्वं सोमपीतये सोमपानार्थमागह्यागच्छ नानारूपत्वात् वायोः सर्वाभिर्विभूतिभिः सहा-गमनं प्रार्थ्यतइतिभावः॥ १॥

१- वायु, तुम्हारे पास जो हजार रथ हैं, उनके द्वारा नियुत्‌गण से युक्त होकर सोम पान के लिए आओ।

अथद्वितीया—

नि॒युत्वा॑न्वाय॒वा ग॑ह्य॒यं शु॒क्रो अ॑यामि ते। गन्ता॑सि सुन्व॒तो गृ॒हम्॥२॥

नि॒युत्वा॑न्। वायो॒ इति॑। आ। ग॒हि॒। अ॒यम्। शु॒क्रः।
अ॒या॒मि॒। ते॒। गन्ता॑। अ॒सि॒। सु॒न्व॒तः। गृ॒हम्॥ २॥

हेवायो नियुत्वान् नियुतोवाहनानिवायोः तैर्युक्तस्त्वं आगह्यागच्छ अयंशुक्रोदीप्यमानः सोमः तेतुभ्यं अयामिनियमोगृहीतआसीत यमेःकर्मणिलुङ् सुन्वतः सोमाभिषवं कुर्वतोयजमानस्यगृहं गन्तासियाताभवसि ॥ २ ॥

२. वायु, नियुत्गण से युक्त होकर आओ। तुमने दीप्तमान् सोम ग्रहण किया है। सोमाभिषवकारी यजमान के घर में तुम जाते हो।

शुक्रस्याद्यगवाशिरइन्द्रवायूनियुत्वतः। आयातंपिबतंनरा ॥ ३॥

शुक्रस्य। अद्य। गोऽआशिरः। इन्द्रवायू इति। नियुत्वतः।
आ। यातम्। पिबतम्। नरा ॥ ३ ॥

हेनरानेतारौ हेइन्द्रवायू अद्यास्मिन्नहनिनियुत्वतः विभक्तिव्यत्ययः नियुत्वन्तौ युवां गवाशिरः गव्यंपयः आशीराश्रयणसाधनंयस्य तस्यशुक्रस्यदीप्तस्य सोमस्य पानार्थं आयातं आगच्छतं आगत्यसोमंपिबतम् ॥ ३ ॥

३. नेता इन्द्र और वायु, तुम आज नियुत्गण से युक्त होकर और सोम के लिए आकर गव्य-मिला सोम पीओ।

अयंवांमित्रावरुणासुतःसोमऋतावृधा। ममेदिहश्रुतंहवम् ॥ ४ ॥

अयम्। वाम्। मित्रावरुणा। सुतः। सोमः। ऋतऽवृधा।
मम। इत्। इह। श्रुतम्। हवम् ॥ ४ ॥

मित्रावरुणा हेमित्रावरुणौ वांयुवाभ्यां अयंसोमः सुतः अभिषुतः ऋतावृधा हेसत्यस्य यज्ञस्यवावर्धकौ ममेत् ममैवइहास्मिन्यज्ञे हवमाह्वानं श्रुतं शृणुतम् ॥ ४ ॥

४. मित्रावरुण, तुम्हारे लिए यह सोम तैयार हुआ है। सत्यवर्द्धक तुम हमारा आह्वान सुनो।

अथपञ्चमी—

राजानावनभिद्रुहा ध्रुवेसदस्युत्तमे। सहस्रस्थूणआसाते ॥ ५ ॥ ७ ॥

राजानौ। अनभिऽद्रुहा। ध्रुवे। सदसि। उत्ऽतमे।
सहस्रऽस्थूणे। आसाते इति ॥ ५ ॥ ७ ॥

राजानौईश्वरौदीप्यमानौवा अनभिद्रुहा अनभिद्रोग्धारौयौ मित्रावरुणौ ध्रुवेस्थिरे उत्तमे उत्कृष्टे सहस्रस्थूणे बहुस्तंभे सदसिस्थाने आसाते उपविशतः तावागच्छतमितिशेषः ॥ ५ ॥

५. शत्रुता-शून्य राजा मित्रावरुण स्थिर, उत्कृष्ट और हजार स्तम्भोंवाले इस स्थान पर बैठें।

अथषष्ठी—

तासम्राजाघृतासुतीआदित्यादानुनस्पती । सचेतेअनवह्वरम् ॥६॥

ता । सम्ऽराजा । घृतासुती इति घृतऽआसुती । आदित्या ।

दानुनः । पती इति । सचेते इति । अनवऽह्वरम् ॥ ६ ॥

सम्राजौ आसम्यवसर्वेषांशास्तारौघृतासुती घृतान्नौ तद्वांमहित्वंघृतान्नावस्तिवितिमन्त्रान्तरात् आदित्या अदितेःपुत्रौ दानुनस्पती दानुनोदानस्य देवस्यवाधनस्यपतीस्वामिनौ ता तौ मित्रावरुणौ अनह्वरमकुटिलं यजमानं सचेते सेवेते ॥ ६ ॥

६. सम्राट्, घृतान्नभोजी, अदिति-पुत्र और दाता मित्रावरुण सरल-मति यजमान की सेवा करते हैं।

अथसप्तमी—

गोमदूषुनासत्याश्वावद्यातमश्विना । वर्तीरुद्रानृपाय्यम् ॥ ७ ॥

गोऽमत् । ऊँ इति । सु । नासत्या । अश्वऽवत् । यातम् ।

अश्विना । वर्तिः । रुद्रा । नृऽपाय्यम् ॥ ७ ॥

अश्विनाहेअश्विनौ हेनासत्या अनृतभाषणरहितौ हेरुद्रा रोरूयमाणौ इवन्तौयुवांवर्तिर्मार्गः तेनमार्गेणरथेनवा नृपाय्यंनृभिःनेतृभिर्देवैः पातव्यं सोमंगोमत् गोमद्यथाभवति तथा अश्ववत् अश्ववद्यथाभवति तथा यातंगच्छतं ऊषुविपूरणौ ॥ ७ ॥

७. अश्विद्वय, नासत्यद्वय, रुद्रद्वय, यज्ञ के नेता जो सोमपान करेंगे, उसी सोम को धेनु और अश्व से युक्त करके तथा रथ पर लेकर आओ।

नयत्परोनान्तरआदधर्षद्वृषण्वसू । दुःशंसोमर्त्योरिपुः ॥ ८ ॥

न । यत् । परः । न । अन्तरः । आऽदधर्षत् । वृषण्वसू इति-वृषण्ऽवसू । दुःऽशंसः । मर्त्यः । रिपुः ॥ ८ ॥

वृषण्वसू हेधनस्यवर्षितारौ यद्धनंपरोदूरस्थोदुःशंसः शंसनायोग्योमर्त्योरिपुः नाधर्षेत् नापहरेत् तथोक्तलक्षणोन्तरः अन्तरः समीपवर्ती मर्त्योरिपुरपियन्नादधर्षेत् तद्धनमावोढमितिशेषः ॥ ८ ॥

८. धनवर्षी अश्विद्वय, दूरस्थित वा समीपवर्ती मन्दभाषी मर्त्यरिपु जिस धन को नहीं चुरा सकता, उसे ही हमें दो।

अथनवमी—

तानआवोळ्हमश्विनारयिंपिशङ्गसन्दृशम् । धिष्ण्यावरिवोविदम् ॥ ९ ॥

ता । नः । आ । वोळ्हम् । अश्विना । रयिम् । पिशङ्गऽसन्दृशम् ।
धिष्ण्या । वरिवःऽविदम् ॥ ९ ॥

हेधिष्ण्या धिषणार्हौ अश्विना हेअश्विनौ ता वां युवांपिशंगसदृशं नानारूपं वरिवोविदंधनस्यलंभकंरयिंपशुंनोस्मभ्यं आवोळ्हमावहतम् ॥ ९ ॥

९. सेवनार्ह अश्विद्वय, तुम हमारे पास नानारूप और धन-प्रापक धन ले आओ।

अथदशमी—

इन्द्रोअङ्गमहद्भयमभीषदपचुच्यवत् । सहिस्थिरोविचर्षणिः ॥ १० ॥ ८ ॥

इन्द्रः । अङ्ग । महत् । भयम् । अभि । सत् । अप । चुच्यवत् ।
सः । हि । स्थिरः । विऽचर्षणिः ॥ १० ॥ ८ ॥

इन्द्रः महत् अधिकं अभीषत् अभिभवत् भयंभयकारणं अपचुच्यवत् अपच्यावयेत् हियस्मात्कारणात् सस्थिरः केनापिचालयितुमशक्यः विचर्षणिर्विश्वस्यद्रष्टा अङ्गेतिपूरणम् ॥ १० ॥

१०. इन्द्र अधिक और अभिभवकारी भय को दूर करते हैं। वे स्थिर प्रज्ञावान् हैं।

॥ इतिद्वितीयस्याष्टमेष्टमोवर्गः ॥ ८ ॥

अथैकादशी—

इन्द्रश्चमृळयातिनोनर्नःपश्चादघंनशत् । भद्रंभवातिनःपुरः ॥ ११ ॥

इन्द्रः । च । मृळयाति । नः । न । नः । पश्चात् । अघम् ।
नशत् । भद्रम् । भवाति । नः । पुरः ॥ ११ ॥

इन्द्रश्च परमैश्वर्यवानिन्द्रश्चेत् नोस्मान्मृळयातिसुखयेत् पश्चात्पृष्ठतः नोस्मान् अघंदुरितं ननशत् नप्राप्नोतिनोस्माकंपुरः पुरस्तात् भद्रंकल्याणंचभवाति भवति ॥ ११ ॥

११. यदि इन्द्र हमें सुखी करें, तो हमारे साथ पाप नहीं आयेगा; हमारे सामने कल्याण उपस्थित होगा।

अथद्वादशी—

इन्द्रआशाभ्यस्परिसर्वाभ्योअभयंकरत् ।
जेताशत्रून्विचर्षणिः ॥ १२ ॥

इन्द्रः । आशाभ्यः । परि । सर्वाभ्यः । अभयम् । करत् ।
जेता । शत्रून् । विऽचर्षणिः ॥ १२ ॥

विचर्षणिः विविधंद्रष्टा जेता शत्रूनसुरान्जेता इत्यन्नत्वाद्यप्रभावः इन्द्रः परमै-श्वर्यवान् सर्वाभ्यआशाभ्योदिग्भ्योस्माकंअभयंकरत्करोतु परीतिपञ्चमीद्योतकः ॥ १२ ॥

१२. प्रज्ञावान् और शत्रुजेता इन्द्र चारों ओर से हमें भय-शून्य करें।

अथत्रयोदशी—

विश्वेदेवासआगतशृणुतामइमंहवम् । एदंबर्हिर्निषीदत ॥ १३ ॥

विश्वे । देवासः । आ । गत । शृणुत । मे । इमम् । हवम् ।
आ । इदम् । बर्हिः । नि । सीदत ॥ १३ ॥

विश्वेदेवासः हेविश्वेदेवाः आगत इहागच्छत मे मदीयमिमंहवमाह्वानंशृणुत इदंबर्हिरस्मिन् बर्हिषिआनिषीदत उपविशत ॥ १३ ॥

१३. विश्वदेवगण, यहाँ आओ। हमारा आह्वान सुनो और कुश के ऊपर बैठो।

अथचतुर्दशी—

तीव्रोवोमधुमाँअयंशुनहोत्रेषुमत्सरः । एतंपिबतकाम्यम् ॥ १४ ॥

तीव्रः । वः । मधुऽमान् । अयम् । शुनऽहोत्रेषु । मत्सरः । एतम् ।
पिबत । काम्यम् ॥ १४ ॥

हेविश्वेदेवाः तीव्रः तीव्रमदः मधुमान् मधुररसवान् मत्सरोमदकरः सोमोयंवोयुष्मदर्थं शुनहोत्रेषुगृत्समदेष्वस्मासुस्थितः काम्यंकमनीयमेतंसोमंपिबत ॥ १४ ॥

१४. विश्वदेवगण, तीव्र मदवाला, रसशाली और हर्षकर यह सोम तुम्हारे लिए गृत्समदवंशीयों के पास है। इस शोभन सोम का पान करो।

अथपञ्चदशी—

२ इन्द्रज्येष्ठामरुद्गणादेवासःपूषरातयः । विश्वेममश्रुताहवम् ॥१५॥१॥

इन्द्रऽज्येष्ठाः । मरुत्ऽगणाः । देवासः । पूषऽरातयः । विश्वे ।
मर्म । श्रुत । हवम् ॥ १५ ॥ ९ ॥

हेइन्द्रज्येष्ठाः इंद्रपुरोगमामरुद्गणाः मरुत्समूहरूपाः पूषरातयः पूषाख्योदेवोरातिर्दाता येषांतेपूषरातयः देवासः हेद्योतमानादेवाः विश्वेसर्वेयूयं ममम‌दीयंहवमाह्वानंश्रुतशृणुत इन्द्रज्येष्ठादयः संबोधनान्ताः ॥ १५ ॥

१५. जिन मरुतों में इन्द्र श्रेष्ठ हैं, जिनके दाता पूषा हैं, वे ही मरुद्‌गण हमारा आह्वान सुनें।

॥ इतिद्वितीयस्याष्टमेनवमोवर्गः ॥ ९ ॥

अथषोडशी—

अम्बि॑तमे॒नदी॑तमे॒देवि॑तमे॒सर॑स्वति ।
अ॒प्र॒श॒स्ताइ॑वस्मसि॒प्रश॑स्तिमम्ब॒नस्कृधि ॥ १६ ॥

अम्बि॑ऽतमे । नदी॑ऽतमे । देवि॑ऽतमे । सर॑स्वति । अ॒प्र॒श॒स्ताःऽइ॑व ।
स्म॒सि॒ । प्रऽश॑स्तिम् । अम्ब॒ । नः॒ । कृधि॒ ॥ १६ ॥

अंबितमेमातृणांश्रेष्ठे नदीतमेनदीनांश्रेष्ठे देवितमेदेवीनांश्रेष्ठे हेसरस्वति अप्रशस्ताइव धनाभावादप्रख्याताइव वयंस्मसिभवामः अंब हेमातः सरस्वति नोस्मभ्यंप्रशस्तिंधनसमृद्धिंकृधि कुरुप्रयच्छेत्यर्थः ॥ १६ ॥

१६. मातृगण में श्रेष्ठ, नदियों में श्रेष्ठ और देवों में श्रेष्ठ सरस्वती, हम दरिद्र हैं; हमें धनी करो।

त्वेविश्वासरस्वतिश्रितायूंषिदेव्याम् ।
शुनहो॑त्रेषुमत्स्वप्र॒जांदे॑विदिदिड्ढिनः ॥ १७ ॥

त्वे इति॑ । विश्वा॑ । स॒र॒स्व॒ति॒ । श्रि॒ता । आयूं॑षि । दे॒व्याम् ।
शु॒नःऽहो॑त्रेषु । म॒त्स्व॒ । प्र॒ऽजाम् । दे॒वि॒ । दि॒दि॒ड्ढि॒ । नः॒ ॥ १७ ॥

हेसरस्वति देव्यांद्योतमानायांत्वयि विश्वाविश्वानि सर्वाण्यायूंषिअन्नानिआयुः इत्यन्ननामसुपाठात् श्रिताआश्रितानि सन्ति शुनहोत्रेषु गृत्समदेष्वस्मासुऋषिषुमत्स्वसोमपानेनतृप्य किंच हेदेविसरस्वति नः अस्मभ्यंप्रजां दिदिड्ढिपुत्रान्देहि ॥ १७ ॥

१७. सरस्वती, तुम द्युतिमती हो। तुम्हारे आश्रय से अन्न है। शुन-होत्रों में तुम सोम पान करके तृप्त होओ। देवी, तुम हमें पुत्र दो।

अथाष्टादशी—

इमाब्रह्मसरस्वतिजुषस्ववाजिनीवति ।
यातेमन्मगृत्समदाऋतावरिप्रियादेवेषुजुह्वति ॥ १८ ॥

इमा । ब्रह्म । सरस्वति । जुषस्व । वाजिनीऽवति । या । ते । मन्म ।
गृत्सऽमदाः । ऋतऽवरि । प्रिया । देवेषु । जुह्वति ॥ १८ ॥

वाजिनीवति अन्नवति ऋतावरि उदकवति हेसरस्वति इमाइमानिब्रह्मब्रह्माणि हवींषि जुषस्व स्वीकुरु या यानि मन्म मननीयानि देवेषुप्रिया देवानांमध्येत्वय्येवप्रियाणि देवेषुप्रिया-णिवा तेत्वदर्थंगृत्समदाजुह्वति ॥ १८ ॥

१८. अन्नवती और जलवती सरस्वती, इस हव्य को स्वीकार करो। यह माननीय और देवों के लिए प्रिय है। गृत्समद लोग इसे तुम्हें देते हैं।

प्रेतांयज्ञस्यशंभुवायुवामिदावृणीमहे । अग्निंचहव्यवाहनम् ॥ १९ ॥

प्र । इताम् । यज्ञस्य । शम्ऽभुवा । युवाम् । इत् । आ ।
वृणीमहे । अग्निम् । च । हव्यऽवाहनम् ॥ १९ ॥

यज्ञस्ययागस्यशंभुवासुखस्यसंपादकेहविर्धानेअनसी रूपेणद्यावापृथिव्यौप्रेतांउत्तरवेदेः पश्चिमभागंप्रतिगच्छतां अथप्रत्यक्षकृतः युवामित् युवामेवआवृणीमहे प्रार्थयामहे हव्यवाहन-मग्निंचआवृणीमहे अग्निरत्रनिपातभागिति ॥ १९ ॥

१९. यज्ञ के सुख-सम्पादक द्यावा-पृथिवी, तुम आओ। हम तुम्हारी प्रार्थना करते हैं। हम हव्य-वाहन अग्नि की भी प्रार्थना करते हैं।

द्यावानःपृथिवीइमंसिध्रमद्यदिविस्पृशम् । यज्ञंदेवेषुयच्छताम् ॥ २० ॥

द्यावा । नः । पृथिवी इति । इमम् । सिध्रम् । अद्य । दिविऽस्पृशम् ।
यज्ञम् । देवेषु । यच्छताम् ॥ २० ॥

द्यावापृथिवीद्यावापृथिव्यावुभे सिध्रंस्वर्गादेःसाधकं दिविस्पृशं देवान्गच्छन्तं अद्यास्मिन्नहनि अस्माकं इमंयज्ञंदेवेषुयच्छतांनियच्छताम् ॥ २० ॥

२०. द्यावा-पृथिवी स्वर्ग आदि के साधक और देवों के ओर जानेवाली हैं। हमारे इस यज्ञ को देवों के पास ले जायें।

अथैकविंशी—

आवामुपस्थमद्रुहादेवाःसीदन्तुयज्ञियाः।इहाद्यसोमपीतये॥२१॥१०॥

आ। वाम्। उपऽस्थम्। अद्रुहा। देवाः। सीदन्तु। यज्ञियाः।
इह। अद्य। सोमऽपीतये॥ २१॥ १०॥

अद्रुहाद्रोहवर्जितेहेहविर्धाने यद्वाद्यावापृथिव्यौवांयुवयोरुपस्थंसमीपं यज्ञियायज्ञार्हा देवाः इहयज्ञे अद्यास्मिन्नहनिसोमपीतये सोमपानायआसीदन्तु॥ २१॥

२१. मानुता-शून्य द्यावा-पृथिवी, सोमपान के लिए यज्ञार्ह देवगण आज तुम्हारे पास बैठें।

॥ इतिद्वितीयस्याष्टमेदशमोवर्गः॥ १०॥

कनिक्रददितित्र्यृचंदशमंसूक्तं अत्रेयमनुक्रमणिका—कनिक्रदत्तृचमिति मण्डलद्रष्टागृत्समदोस्यऋषिः त्रिष्टुप्छन्दः कपिञ्जलरूपीन्द्रोदेवता वयसामनोज्ञांवाचंश्रुत्वैतत्सूक्तंजपेत् तथाचसूत्रितं—वयसाममनोज्ञावाचःश्रुत्वाकनिक्रदज्जनुषंप्रब्रुवाणइतिसूक्तेनजपेदिति।

तत्रप्रथमा—

कनिक्रदज्जनुषंप्रब्रुवाणइयर्तिवाचमरितेवनावम्।
सुमङ्गलश्चशकुनेभवासिमात्वाकाचिदभिभाविश्व्याविदत्॥ १॥

कनिक्रदत्। जनुषम्। प्रऽब्रुवाणः। इयर्ति। वाचम्।
अरिताऽइव। नावम्। सुऽमङ्गलः। च। शकुने। भवासि। मा।
त्वा। का। चित्। अभिऽभा। विश्व्या। विदत्॥ १॥

कनिक्रदत् पुनःपुनःशब्दायमानः जनुषंजनिष्यमाणमर्थं प्रब्रुवाणः सूचयन् कपिञ्जलः अरितेव कर्णधारइवनावंवाचमियर्तिप्रेरयति अथप्रत्यक्षकृतः हेशकुनेकपिञ्जल त्वंसुमङ्गलः मङ्गलकल्याणश्चभवासिभव किञ्च काचिदभिभा कोप्यभिभवः त्वात्वां विश्व्याविश्वतः सर्वासुदिक्षुमाविदत् माप्राप्नोतु शकुनिः शक्नोत्युन्नेतुमात्मानं न्यक्रन्दीजन्मप्रब्रुवाणोयथास्यशब्दस्तथानामेरयतिवाचमीरयितेवनावंसुमङ्गलश्चशकुनेभवकल्याणमङ्गलोमङ्गलंगिरतेर्गृणात्यर्थेगिरत्यर्थानिविवेतिप्रास्कः॥ १॥

१. बारम्बार शब्दायमान और भविष्यद्वक्ता कपिञ्जल जैसे कर्णधार नौका को परिचालित करता है, वैसे ही वाक्य को प्रेरित करता है। शकुनि, तुम कल्याण-सूचक होओ। किसी ओर से किसी प्रकार की पराजय तुम्हारे पास न आये।

अथद्वितीया—

मात्वाश्येनउद्वधीन्मासुपर्णोमात्वाविददिषुमान्वीरोअस्ता।
पित्र्यामनुप्रदिशंकनिक्रदत्सुमङ्गलोभद्रवादीवदेह ॥ २ ॥

मा । त्वा । श्येनः । उत् । वधीत् । मा । सुऽपर्णः । मा । त्वा ।
विदत् । इषुऽमान् । वीरः । अस्ता । पित्र्याम् । अनु । प्रऽदिशम् ।
कनिक्रदत् । सुऽमंगलः । भद्रऽवादी । वद । इह ॥ २ ॥

हेशकुने त्वात्वां श्येनः प्रबलः पक्षिविशेषो मावधीत्माहिंसीत् उतापिच सुपर्णः गरुडः पक्षिविशेषोमावधीत् माहिंसीत् तथाइषुमान् बाणवान्वीरः अस्ता शराणांक्षेप्ता धन्वीत्वा त्वांमाविदत्माप्रापत् किञ्च पित्र्यांप्रदिशंदक्षिणांदिशमनुदक्षिणस्यांदिशीत्यर्थः कनिक्रदत् पुनःपुनःशब्दंकुर्वन् सुमङ्गलः कल्याणमङ्गलः भद्रवादीशोभनवादीसन् इहास्मद्विषये वद मङ्गलंसूचय ॥ २ ॥

२. शकुनि, तुम्हें श्येन पक्षी न मारे—गरुड़ पक्षी भी न मारे। वह बलवान्, वीर और धनुर्धारी होकर तुम्हें न प्राप्त करे। दक्षिण दिशा में बार-बार शब्द करके और सुमंगल-भाषी होकर हमारे लिए प्रियवादी बनो।

अवक्रन्ददक्षिणतोगृहाणांसुमङ्गलोभद्रवादीशकुन्ते।
मानःस्तेनईशतमाघशंसोबृहद्वदेमविदथेसुवीराः ॥ ३ ॥११॥

अव । क्रन्द । दक्षिणतः । गृहाणाम् । सुऽमङ्गलः । भद्रऽवादी ।
शकुन्ते । मा । नः । स्तेनः । ईशत । मा । अघऽशंसः ।
बृहत् । वदेम । विदथे । सुऽवीराः ॥ ३ ॥ ११ ॥

शकुन्ते हेकपिञ्जल सुमङ्गलोभद्रवादीचसन् गृहाणांदक्षिणतः दक्षिणस्यांदिशिअव-क्रन्द शब्दंकुरु दक्षिणतःशब्दायमानःशकुन्तोमङ्गलसूचकोहि नोस्माकं स्तेनस्तस्करोमाई-शतमाईशिष्ट अघशंसः अनर्थकानांशंसकोपिमेशिष्ट उत्तमःपादोव्याख्यातचरः ॥ ३ ॥

३. शकुनि, सुमंगल-सूचक और प्रियवादी होकर घर की दक्षिण दिशा में बोलो, जिससे चोर और दुष्ट व्यक्ति हमारे ऊपर प्रभुत्व न करे। पुत्र और पौत्रवाले होकर हम इस यज्ञ में प्रभूत स्तुति करें।

प्रदक्षिणिदितित्र्यृचमेकादशंसूक्तंगार्त्समदमार्षं तथाचानुक्रान्तं—प्रदक्षिणित्र्याजगतमध्ये-विराडूर्ध्वबृहतीति द्वितीयाविराड्रूपा अष्टिर्वा इतरेजगत्यौ कपिञ्जलरूपीन्द्रोदेवता तथासाममनो-शांवाधंसूत्रानुमतप्रदक्षिणिदितिसूक्तंजपेत् सूत्रंमागेवोदाहृतम्।

तत्रप्रथमा—

प्रदक्षिणिदभिगृणन्तिकारवोवयोवदन्तऋतुथाशकुन्तयः।
उभेवाचौवदतिसामगाइवगायत्रंचत्रैष्टुभंचानुराजति॥ १॥

प्रऽदक्षिणित्। अभि। गृणन्ति। कारवः। वयः। वदन्तः। ऋतुऽथा। शकुन्तयः। उभे इति। वाचौ। वदति। सामगाःऽइव। गायत्रम्। च। त्रैस्तुभम्। च। अनु राजति॥ १॥

शकुन्तयः कपिञ्जलाः ऋतुथा कालेकालेवयोन्नंवदन्तःसूचयन्तः कारवः स्तोतारइव प्रदक्षिणित् प्रदक्षिणंअभिगृणन्तिअभिवदन्तु बहुवचनंपूजार्थं किञ्च उभेवाचौ गानंच श्रौतंच सामगाइव गायत्रंच त्रैष्टुभंच सामनीवशकुन्तिर्वदति अनुराजति शृण्वतोनुरक्तान्करोतीत्यर्थः॥ १॥

१. समय-समय पर अन्न की खोज करके स्तोताओं की तरह शकुनि-गण प्रदक्षिण करके शब्द करें। जैसे सामगायक लोग गायत्री और त्रिष्टुप् (दोनों साम) का उच्चारण करते हैं, वैसे ही कपिञ्जल भी दोनों वाक्य उच्चारण करता और श्रोताओं को अनुरक्त करता है।

अथद्वितीया—

उद्गातेवशकुनेसामगायसिब्रह्मपुत्रइवसवनेषुशंससि।
वृषेववाजीशिशुमतीरपीत्यासर्वतोनःशकुनेभद्रमा
वदविश्वतोनःशकुनेपुण्यमावद॥ २॥

उद्गाताऽइव। शकुने। साम। गायसि। ब्रह्मपुत्रःऽइव। सवनेषु। शंससि। वृषाऽइव। वाजी। शिशुऽमतीः। अपिऽइत्य। सर्वतः। नः। शकुने। भद्रम्। आ। वद। विश्वतः। नः। शकुने। पुण्यम्। आ। वद॥ २॥

शकुने हे कपिञ्जल उद्गातेव साम यथोद्गाता साम गायति तथा त्वं गायसि गानस्वनं करोषि ब्रह्मपुत्र इव यथा ब्राह्मणाच्छंसी सवनेषु शस्त्राण्यभिशंसति तथा त्वं कांश्चिदुद्वदसि मौनस्वरं करोषि वृषेव वाजी सेचनसमर्थोऽश्वः शिशुमतीर्वडवा अपीत्य अभिगत्य यथा शब्दं करोति तथा त्वमपि सर्वतः शिवं सहम्॥ २ ॥

२. शकुनि, जैसे उद्गीता साम गान करते हैं, वैसे ही तुम भी गाओ। यज्ञ में ब्रह्मपुत्र ऋत्विक् की तरह तुम शब्द करो। जैसे सेचन-समर्थ अश्व अश्वी के पास जाकर शब्द करता है, वैसे ही तुम भी करो। शकुनि, तुम सर्वत्र हमारे लिए मंगल-सूचक और पुण्य-जनक शब्द करो।

अथ तृतीया—

आवदंस्त्वं शकुने भद्रमा वद तूष्णीमासीनः सुमतिं चिकिद्धि नः।
यदुत्पतन्वदसि कर्करिर्यथा बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥ ३ ॥ १२ ॥

आऽवदन् । त्वम् । शकुने । भद्रम् । आ । वद । तूष्णीम् । आसीनः ।
सुऽमतिम् । चिकिद्धि । नः । यत् । उत्ऽपतन् । वदसि ।
कर्करिः । यथा । बृहत् । वदेम । विदथे । सुऽवीराः ॥ १२ ॥

शकुने हे कपिञ्जल आवदन् शब्दं कुर्वन् त्वं भद्रमावद मङ्गलं वद तूष्णीमासीनः तूष्णीं स्थितोऽपि नोऽस्माकं सुमतिं चिकिद्धि बुध्यस्व यद्यदा उत्पतन् वदसि तदा कर्करिर्यथा कर्करिर्वदति कर्करिर्वाद्यविशेषः अन्यद्व्याख्यातपरम् ॥ ३ ॥

३. शकुनि, जिस समय तुम शब्द करते हो, उस समय हमारे लिए मंगल-सूचना करते हो। जिस समय चुप रहकर तुम बैठते हो, उस समय हमारे प्रति सुप्रसन्न रहते हो। उड़ने के समय तुम कर्करि (एक बाजा) की तरह शब्द करते हो। हम पुत्र और पौत्रवाले होकर इस यज्ञ में प्रभूत स्तुति करें।

॥ इति द्वितीयस्याष्टमे द्वादशो वर्गः ॥ १२ ॥

॥ इति द्वितीये मण्डले चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

॥ इति गार्त्समदं द्वितीयं मण्डलं समाप्तम् ॥ २ ॥

॥ अथतृतीयंमण्डलम् ॥

वैश्वामित्रेतृतीयेमण्डलेपञ्चानुवाकाः तत्रप्रथमेनुवाके द्वादशसूक्तानि तत्रसोमस्यमेतिवयो-विंशत्यृचंप्रथमंसूक्तं तथाचानुक्रान्तं—सोमस्यत्र्यधिकेति अस्यमण्डलस्यद्रष्टाविश्वामित्रऋषिः अनुक्तत्वात्त्रिष्टुप्छन्दः मण्डलादित्वादाग्नेयमितिपरिभाषयाग्निर्देवता प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोस्त्रैष्टुभेछन्दसिविनियोगः तथाचसूत्रम्—सोमस्यमातवसंपत्यग्निरितिनीणीति ।

तत्रप्रथमा—

सोम॑स्य मा तव॒सं॑ वक्ष्य॑ग्ने॒ वह्निं॑ चकर्थ वि॒दथे॑ यज॑ध्यै ।
दे॒वाँ अच्छा॒ दीद्य॑द्यु॒ञ्जे अद्रिं॑ शमा॒ये अ॑ग्ने त॒न्वं॑ जुषस्व ॥ १ ॥

सोम॑स्य । मा॒ । त॒वस॑म् । वक्षि॑ । अ॒ग्ने॒ । वह्नि॑म् । च॒क॒र्थ॒ ।
वि॒दथे॑ । यज॑ध्यै । दे॒वान् । अच्छ॑ । दीद्य॑त् । यु॒ञ्जे । अद्रि॑म् ।
श॒म॒ऽआ॒ये । अ॒ग्ने॒ । त॒न्व॑म् । जु॒ष॒स्व॒ ॥ १ ॥

हेअग्ने त्वंविदथे यज्ञे यजध्यै यष्टुं सोमस्यवह्निंवोढारं यं मा मां चकर्थकृतवानसि तं मा तवसंतपस्विनं बलिनं वक्षि कामयस्व किञ्च हेअग्ने देवानच्छअभिलक्ष्यदीद्यद्दीप्यमानोहं अद्रिंग्रावाणं युञ्जे अभिषवणायमुनज्मिशमाये शाम्यामिच तथामन्त्रान्तरं— ऋतेनदेवःसवि-ताशमायतेति । यद्वा शमायेस्तौमि शशमानः स्तुवतीति स्तुतिकर्मसुपाठात् तथाचमन्त्रान्तरं— सोमस्तेजेशमेचमर्दहति । किञ्च हेअग्ने तन्वंशरीरं जुषस्वरक्षयैसेवस्व यद्वा कर्माणितन्व-न्तं मां सेवस्वेत्यर्थः ॥ १ ॥

१. अग्निदेव, यज्ञ करने के लिए तुमने मुझे सोम का वाहक किया है; इसलिए मुझे बलवान् करो। अग्नि, मैं प्रकाशमान होकर, देवों को लक्ष्य कर, अभिषव के लिए, प्रस्तरखंड ग्रहण और स्तव करता हूँ। अग्नि, तुम मेरे शरीर की रक्षा करो।

अथद्वितीया—

प्राञ्चं॑ य॒ज्ञं च॑कृम॒ वर्ध॑तां॒ गीः स॒मिद्भि॑र॒ग्निं नम॑सा दुवस्यन् ।
दि॒वः श॑शासुर्वि॒दथा॑ कवी॒नां गृत्सा॑य चित्त॒वसे॑ गा॒तुमी॑षुः ॥ २ ॥

प्राञ्च॑म् । य॒ज्ञम् । च॒कृ॒म॒ । वर्ध॑ताम् । गीः । स॒मित्ऽभिः॑ । अ॒ग्निम् ।
नम॑सा । दु॒व॒स्य॒न् । दि॒वः । श॒शा॒सुः॒ । वि॒दथा॑ । क॒वी॒नाम् ।
गृत्सा॑य । चि॒त् । त॒वसे॑ । गा॒तुम् । ई॒षुः॒ ॥ २ ॥

हे अग्ने वयं यज्ञं प्राञ्चं प्रकर्षेण गच्छन्तं चकृम अकार्ष्म गीः मदीया स्तुतिः वर्धतां एधतां अग्निं समिद्भिर्नमसा हविषा च दुवस्यन् अस्मदीयाः परिचरेयुः किञ्च दिवो द्युलोकादागत्य देवाः कवीनां स्तोतॄणां विदथा ज्ञानानि स्तोत्राणि शाशासुः अन्वशिषन् अपि च गृत्साय गृणातेरिदं रूपं स्तोतव्यायाग्नये तवसे वृद्धाय गातुं स्तोत्रं ईषुश्चित् स्तोतार इच्छन्ति च चिदिति चार्थे ॥ २ ॥

२. अग्नि, हमने भली भाँति यज्ञ किया है। हमारी स्तुति वर्द्धित हो। समिधा और हव्य-द्वारा लोग अग्नि की परिचर्या करें। द्युलोक से आकर देवों ने स्तोताओं को स्तोत्र सिखाया है। स्तोतागण स्तवनीय और प्रवृद्ध अग्नि की स्तुति करने की इच्छा करते हैं।

मयो॑ दधे मेधि॒रः पू॒तद॑क्षो दि॒वः सु॒बन्धु॑र्ज॒नुषा॑ पृथि॒व्याः।
अवि॑न्दन्नु दर्श॒तम॒प्स्व१॒॑न्तर्दे॒वासो॑ अ॒ग्निम॒पसि॒ स्वसॄ॑णाम् ॥ ३ ॥

मयः॑ । द॒धे॒ । मे॒धि॒रः । पू॒तऽद॑क्षः । दि॒वः । सु॒ऽबन्धुः॑ । ज॒नुषा॑ । पृ॒थि॒व्याः । अवि॑न्दन् । ऊँ इति॑ । द॒र्श॒तम् । अ॒प्ऽसु । अ॒न्तः । दे॒वासः॑ । अ॒ग्निम् । अ॒पसि॑ । स्वसॄ॑णाम् ॥ ३ ॥

मेधिरः मेधावान् प्राज्ञः पूतदक्षः शुद्धबलः जनुषा जन्ममात्रेण सुबन्धुः शोभनबन्धुः स्वत एव बन्धुरिति यावत् योऽग्निर्दिवो द्युलोकस्य पृथिव्याः भूमेश्च मयः सुखं दधे विदधाति देवानां मनुष्याणां च सुखं करोतीति यावत् तं दर्शतं दर्शनीयमग्निं देवासो देवाः स्वसॄणां सरणशीलानां नदीनामप्स्वन्तर्गूढं स्थितं अपसि यज्ञवहनरूपे कर्मणि निमित्ते उ इति पूरणः अविन्दन् लब्धवन्तः ॥ ३ ॥

३. जो मेधावी, विशुद्ध-बल-शाली और जन्म से ही उत्कृष्ट बन्धु हैं, जो द्युलोक का सुख-विधान करते हैं, उन्हीं दर्शनीय अग्नि को, देवों ने, यज्ञ-कार्य के लिए, वहनशील नदियों के जल के बीच, प्राप्त किया है।

अव॑र्धयन्त्सु॒भगं॑ स॒प्त य॒ह्वीः श्वे॒तं ज॑ज्ञा॒नम॑रु॒षं म॑हि॒त्वा।
शिशुं॒ न जा॒तम॒भ्या॑रु॒रश्वा॑ दे॒वासो॑ अ॒ग्निं जनि॑मन्वपुष्यन् ॥ ४ ॥

अव॑र्धयन् । सु॒ऽभग॑म् । स॒प्त । य॒ह्वीः । श्वे॒तम् । ज॒ज्ञा॒नम् । अ॒रु॒षम् । म॒हि॒ऽत्वा । शिशु॑म् । न । जा॒तम् । अ॒भि । आ॒रुः॒ । अश्वाः॑ । दे॒वासः॑ । अ॒ग्निम् । जनि॑मन् । व॒पु॒ष्य॒न् ॥ ४ ॥

सप्त सर्पणशीलाः यह्वीर्यह्व्यः महत्यो नद्यः शुभ्रं शोभनवर्णं श्वेतं शुभ्रं जज्ञानं जातं महित्वा महत्त्वेन अरुषमारोचमानं अप्सु स्थितमग्निमवर्धयन् स्वकार्यभूताभिरोषधीभिर्वृद्धिमप्रापयन् यथा दिव्यमग्निं अपोवर्धयन्ति अविन्धनत्वात्तस्य किञ्च शिशुं नजातं यथाजातं शिशुमश्वाः वडवाः अभ्याऽऽरुः अभिगच्छन्ति तथा नद्यः उत्पन्नमग्निं अभ्याऽऽरुः अभिजग्मुः अपि च देवासः देवाः अग्निं जनिमन् जन्मन्युदके वपुष्यन् वपुर्दीप्तिमकुर्वन् ॥ ४ ॥

४. शोभन धनवाले, शुभ्र और अपनी महिमा से दीप्तिशाली अग्नि के उत्पन्न होते ही उन्हें सात नदियों ने संवर्द्धित किया था। जैसे अश्वी नवजात शिशु के पास जाती हैं, वैसे ही नदियाँ नवजात अग्नि के पास गई थीं। उत्पत्ति के साथ ही अग्नि को देवों ने दीप्तिमान् किया।

शुक्रेभिरङ्गैरजआततन्वान्क्रतुंपुनानःकविभिःपवित्रैः।
शोचिर्वसानःपर्यायुरपांश्रियोमिमीतेबृहतीरनूनाः ॥ ५ ॥ १२ ॥

शुक्रेभिः । अङ्गैः । रजः । आऽततन्वान् । क्रतुम् । पुनानः ।
कविऽभिः । पवित्रैः । शोचिः । वसानः । परि । आयुः । अपाम् ।
श्रियः । मिमीते । बृहतीः । अनूनाः ॥ ५ ॥ १२ ॥

अग्निः शुक्रेभिः शुक्रैरङ्गैस्तेजोभिरजोऽन्तरिक्षमाततन्वान् आततन्वन् व्याप्नुवन् क्रतुं कर्मणां कर्तारं यजमानं कविभिः कान्तमद्भिः स्तोतव्यैर्वा पवित्रैः शोधकैस्तेजोभिः पुनानः शोधयन् शोचिर्दीप्तिं वस्त्रस्थानीयं परि परितो वसानः आच्छादयन् अपां अपस्यतां कर्मवतां आयुरन्नं बृहतीः प्रभूताः अनूनाः संपूर्णाः श्रियः संपदश्च मिमीते करोति ॥ ५ ॥

५. शुभ्रवर्ण तेज के द्वारा अन्तरिक्ष को व्याप्त करके अग्निदेव यजमान को स्तुति-योग्य और पवित्र तेज के द्वारा परिशोधित करते तथा दीप्ति का परिधान करके यजमान को अन्न और प्रभूत तथा सम्पूर्ण सम्पत्ति देते हैं।

वव्राजासीमनदतीरदब्धादिवोयह्वीरवसानाअनग्नाः।
सनाअत्रयुवतयःसयोनीरेकंगर्भंदधिरेसप्तवाणीः ॥ ६ ॥

वव्राज । सीम् । अनदतीः । अदब्धाः । दिवः । यह्वीः । अवसानाः ।
अनग्नाः । सनाः । अत्र । युवतयः । सऽयोनीः । एकम् । गर्भम् ।
दधिरे । सप्त । वाणीः ॥ ६ ॥

अनवृतीः अभक्षयन्तीः अदब्धाः अहिंसिताः मातृभूताः अपोभिः संवर्धयोषणाज् भवति अग्निरपांयोषकः यंथापः शमयन्ति तदुभयमिहनास्तीत्युक्तं भवति कीदृश्यस्ताः दिवो-यह्वीः अन्तरिक्षस्यापत्यभूताः अवसानाः वस्त्रमनाच्छादयन्त्यः वस्त्रस्थानीयस्य धूमस्य वि-द्यमानत्वात् अनग्ननग्नाः किञ्च शाश्वतसनाः सनातन्यः युवतयः नित्यतरुण्यः नित्ययुवत्वाद्-स्पर्धः सयोनीः समानमन्तरिक्षंयोनिस्थानंयासांताः सप्तवाणीः नद्यः एकं अग्निगर्भंगर्भत्वं दधिरेदधते ॥ ६ ॥

६. अग्नि जल के चारों ओर जाते हैं। वह जल अग्नि को नहीं बुझाता अथवा वह अग्नि-द्वारा नहीं सूखता। अन्तरिक्ष के अपत्य-भूत अग्नि वस्त्र से आच्छादित नहीं हैं; तो भी, जल से वेष्टित होने के कारण, नग्न भी नहीं हैं। सनातन, नित्य, तरुण और एक स्थान से उत्पन्न सात नदियाँ एक अग्नि का गर्भ धारण करती हैं।

स्तीर्णाअस्यसंहतोविश्वरूपाघृतस्ययोनौस्रवथेमधूनाम्।
अस्थुरत्रधेनवःपिन्वमानामहीदस्मस्यमातरासमीची ॥ ७ ॥

स्तीर्णाः । अस्य । सम्ऽहतः । विश्वऽरूपाः । घृतस्य । योनौ । स्रवथे । मधूनाम् ।अस्थुः । अत्र । धेनवः । पिन्वमानाः । मही इति । दस्मस्य । मातरा । समीची इति सम्ऽईची ॥ ७ ॥

घृतस्योदकस्य योनौस्थाने अन्तरिक्षे संहतः पुञ्जीभूताः हन्तेःक्विप् विश्वरूपाः नाना-रूपाः स्तीर्णाः सर्वतःप्रसृताः अस्याग्नेःरश्मयः मधूनामुदकानां स्रवथेस्रवणे निमित्ते अस्थु-स्तिष्ठन्ति पिन्वमानाः पूर्यमाणाः अत्रअस्मिन्नग्नौ धेनवः सर्वेषां प्रीणयित्र्यः अभवन् समी-ची समञ्चन्त्यौ शोभमाने मही महत्यौ द्यावापृथिव्यौ दस्मस्यदर्शनीयस्याग्नेर्मातरा मातरौ भवतः ॥ ७ ॥

७. जल-वर्षण के अनन्तर जल के गर्भ-स्वरूप और अन्तरिक्ष में पुञ्जी-भूत नानावर्ण अग्नि की किरणें रहती हैं। इस अग्नि में जलरूप स्थूल धेनुएँ सबकी प्रीति-दायिका होती हैं। सुन्दर और महान् द्यावा-पृथिवी दर्शनीय अग्नि के माता-पिता हैं।

बभ्राणःसूनोसहसोव्यद्यौद्दधानःशुक्रारभसावपूंषि।
श्चोतन्तिधारामधुनोघृतस्यवृषायत्रवावृधेकाव्येन ॥ ८ ॥

बभ्राणः । सूनो इति । सहसः । वि । अद्यौत् । दधानः । शुक्रा । रभसा । वपूंषि । श्चोतन्ति । धाराः । मधुनः । घृतस्य । वृषा । यत्र । वावृधे । काव्येन ॥ ८ ॥

हेसहसःसूनो सहसस्पुत्रअग्ने वध्राणः सर्वैर्धार्यमाणःत्वं शुक्राशुक्राणिभास्वराणिरभसा वेगवन्ति वपूंषि अर्चींषिदधानः धारयंस्त्वं व्यद्यौत् विद्योतसे वृषाभिः यत्रयस्मिन्यजमानेकाव्येनस्तोत्रेणवावृधेवृद्धिंप्रामोतिवदानीमधुनः अत्यन्तं मधुरस्यघृतस्यउदकस्यधाराः श्चोतन्ति क्षरन्तीयदायजमानस्तोत्रेणअग्निस्तुष्टोभवति तदानींवृष्टिर्भवतीत्यर्थः ॥ ८ ॥

८. बल के पुत्र, सबके द्वारा तुम्हें धारण करने पर तुम उज्ज्वल और वेगवान् किरण धारण करके प्रकाशित होओ। जिस समय अग्नि यजमान के स्तोत्र-द्वारा बढ़ते हैं, उस समय मधुर जलधारा गिरती है।

पितुश्चिदूधर्जनुषाविवेदव्यंस्यधाराअसृजद्विधेनाः।
गुहाचरन्तंसखिभिःशिवेभिर्दिवोयह्वीभिर्नगुहाबभूव ॥ ९ ॥

पितुः। चित्। ऊधः। जनुषा। विवेद। वि। अस्य। धाराः।
असृजत्। वि। धेनाः। गुहा। चरन्तम्। सखिऽभिः। शिवेभिः।
दिवः। यह्वीभिः। न। गुहा। बभूव ॥ ९ ॥

पितुः अन्तरिक्षस्यऊधः ऊधःस्थानीयमधस्तनप्रदेशंअयमग्निर्जनुषास्वयमेवविवेद जानाति किंचायमग्निः अस्योधसःसंबन्धिन्योधाराः पयोधाराः व्यसृजत् विसृष्टवान् धेनामाध्यमिकावाचः विसृजति शिवेभिः शिवंकरैः सखिभिः आत्मनःसखिभूतैर्वायुभिः दिवोयह्वीभिः अन्तरिक्षस्यापत्यभूताभिरद्भिश्चसह गुहागुहायांचरन्तं वर्तमानमेनमग्निंगुहाचित् गुहायांस्थितः कोपिननभूव प्राप्तुंसमर्थोनाभवत् ॥ ९ ॥

९. जन्म के साथ ही अग्नि ने पिता (अन्तरिक्ष) के अधस्तन जल-प्रदेश को जाना था और अधस्तन-सम्बन्धिनी धारा या वृष्टि और अन्तरिक्षचारी वज्र को गिराया था। अग्नि, शुभकर्त्ता वायु आदि बन्धुओं के साथ, अवस्थान करते और अन्तरिक्ष के अपत्यभूत जल के साथ गुहा में वर्तमान रहते हैं। इन अग्नि को कोई नहीं पाता।

पितुश्चगर्भंजनितुश्चबभ्रेपूर्वीरेकोअधयत्पीप्यानाः।
वृष्णेसपत्नीशुचयेसबन्धूउभेअस्मैमनुष्येनिपाहि ॥ १० ॥ १४ ॥

पितुः। च। गर्भम्। जनितुः। च। बभ्रे। पूर्वीः। एकः।
अधयत्। पीप्यानाः। वृष्णे। सपत्नी इति सऽपत्नी। शुचये।
सबन्धू इति सऽबन्धू। उभे इति। अस्मै। मनुष्येइति।
नि। पाहि ॥ १० ॥ १४ ॥

अयमग्निः पितुश्च अन्तरिक्षस्यगर्भं वृष्टिद्वारागर्भभूतं जनितुः सर्वस्यलोकस्यजनयितुश्च ग्रहणश्च लोकं बभ्रेबिभर्ति एकएवाग्निः पूर्वीर्बह्वीः पीप्यानाः प्यायमानाः वृद्धिंप्राप्ताः ओषधीः अधयत् धयतिभक्षयति सपत्नी समानपतिकः सूर्यःपतिर्ययोःते मनुष्ये मनुष्येभ्योहिते उभेद्यावापृथिव्यौ वृष्णोवर्षित्रे अस्मैशुचयेअग्नये सबन्धूभवतः अनयोः अग्निरेवबन्धुरित्यर्थः हे अग्ने तेतिद्यावापृथिव्यौ निपाहि नितरांरक्ष ॥ १० ॥

१०. अग्नि पिता (अन्तरिक्ष) और जनयिता का गर्भ धारण करते हैं। एक अग्नि बहुतर वृद्धि को प्राप्त ओषधि का भक्षण करते हैं। सपत्नी और मनुष्यों की हितकारिणी द्यावा-पृथिवी अभीष्टवर्षी अग्नि के बन्धु हैं। अग्नि, तुम द्यावा-पृथिवी को अच्छी तरह बचाओ।

उ॒रौम॒हाँअ॑निबा॒धेव॑व॒र्धापो॑अ॒ग्निंय॒शसः॒संहिपू॒र्वीः।
ऋ॒तस्य॒योना॑वशय॒द्दमू॑नाजा॒मी॒नाम॒ग्निर॒पसि॒स्वसॄ॑णाम् ॥ ११ ॥

उ॒रौ। म॒हान्। अ॒नि॒ऽबा॒धे। व॒व॒र्ध। आपः॑। अ॒ग्निम्। य॒शसः॑। सम्। हि। पू॒र्वीः। ऋ॒तस्य॑। योनौ॑। अ॒श॒य॒त्। दमू॑नाः। जा॒मी॒नाम्। अ॒ग्निः। अ॒पसि॑। स्वसॄ॑णाम् ॥ ११ ॥

महानयमग्निः अनिबाधे असंबाधे उरौविस्तीर्णेन्तरिक्षे ववर्ध वर्धते अस्यवर्धनेकारणमाह—हियस्मात्कारणात् पूर्वीर्बह्व्यः यशसः यशोन्नं तद्वत्यआपः अग्निं संवर्धयन्ति एवं अग्निर्वृद्धिंप्राप्तोग्निः ऋतस्यउदकस्ययोनौ स्थानेन्तरिक्षेस्थितः स्वसॄणांस्वयंसरन्तीनां जामीनां भगिनीस्थानीयानां नदीनांहितुपूर्वेअपसिपयसि दमूनाः दान्तमनाःसन् अशयत् शेते ॥ ११ ॥

११. महान् अग्नि असम्बाध और विस्तीर्ण अन्तरिक्ष में वर्द्धित होते हैं; क्योंकि बहु-अन्नवान् जल उनको अच्छी तरह वर्द्धित करता है। जल के जन्मस्थान अन्तरिक्ष में स्थित अग्नि भगिनी-स्थानीया नदियों के जल में प्रशान्त चित्त से शयन करते हैं।

अथद्वादशी—

अ॒क्रोन॑ब॒भ्रिः स॑मि॒थेम॒हीनां॑दिदृ॒क्षेयः॑सू॒नवे॒भाऋ॑जीकः।
उ॒दु॒स्रिया॒जनि॑ता॒योज॒जाना॒पांगर्भो॒नृत॑मोय॒ह्वोअ॒ग्निः ॥ १२ ॥

अ॒क्रः। न। ब॒भ्रिः। स॒म्ऽइ॒थे। म॒हीना॑म्। दि॒दृ॒क्षेयः॑। सू॒नवे॑। भाःऽऋ॑जीकः। उत्। उ॒स्रियाः॑। जनि॑ता। यः। ज॒जान॑। अ॒पाम्। गर्भः॑। नृऽत॑मः। य॒ह्वः। अ॒ग्निः ॥ १२ ॥

जनिता सर्वस्यलोकस्यजनयिता अपांउदकानांगर्भः गर्भरूपः नृतमः नेतृतमः अविशयेनमनुष्याणांरक्षिता यह्वः महान् योग्निः अकः परेषामाक्रमितापरैरनाक्रमणीयोवा नेविपादपूरणः समिथेसङ्ग्रामे महीनांमहतीनांस्वसेनानां बभ्रिःभर्ता दिदृक्षेयः सर्वैर्दर्शनीयः भाऋणीकः स्वदीप्त्याप्रकाशमानः सोग्निः सूनवेहविषांप्रदात्रे यजमानाय यदर्थं उस्रियाः अपः उज्जानउदजनयत् सूनवे षूप्रेरणे इत्यस्माद्धातोरौणादिकोनुप्रत्ययः ॥ १२ ॥

१२. जो अग्निदेव समस्त संसार के जनक, जल के गर्भभूत, मनुष्यों के सुरक्षक, महान्, शत्रुओं के आक्रमणकर्ता, संग्राम में अपनी महती सेना के रक्षक, सबके दर्शनीय और अपनी दीप्ति से प्रकाशमान हैं, उन्होंने ही यजमान के लिए जल उत्पन्न किया है।

अ॒पां गर्भं॑ दर्श॒तमोष॑धीनां॒ वना॑ जजान सु॒भगा॒ विरू॑पम् ।
दे॒वास॑श्चि॒न्मन॑सा॒ सं हि ज॒ग्मुः पनि॑ष्ठं जा॒तं त॒वसं॑ दुवस्यन् ॥ १३ ॥

अ॒पाम् । गर्भ॑म् । द॒र्श॒तम् । ओष॑धीनाम् । वना॑ । ज॒जा॒न॒ ।
सु॒ऽभगा॑ । विऽरू॑पम् । दे॒वासः॑ । चि॒त् । मन॑सा । सम् । हि ।
ज॒ग्मुः । पनि॑ष्ठम् । जा॒तम् । त॒वस॑म् । दु॒व॒स्य॒न् ॥ १३ ॥

सुभगा सुभाग्या वना सर्वैर्वननीया अरणिः दर्शतं दर्शनीयं विरूपं नानाविधरूपं अपां ओषधीनांचगर्भमग्निंजजान अजनयत् देवासश्चित् सर्वेदेवाअपि पनिष्ठं स्तुत्यं तवसं वृद्धं जातं जायमानं चमग्निं मनसास्तुत्यासंजग्मुः उपागच्छन् हीतिपूरणः तमेवदुवस्यन्नपर्यचरन् ॥ १३ ॥

१३. सौभाग्यशाली अरणि ने दर्शनीय, विविध रूपवान् तथा जल और ओषधियों के गर्भभूत अग्नि को उत्पन्न किया है। सारे देवता लोग भी स्तुति-योग्य, प्रवृद्ध तथा सद्योजात अग्नि के पास स्तुति-सम्पन्न होकर गये थे। उन्होंने अग्नि की परिचर्या भी की थी।

बृ॒हन्त॒ इद्भा॒नवो॒ भाऋ॑जीकम॒ग्निं स॑चन्त वि॒द्युतो॒ न शु॒क्राः ।
गुहे॑व वृ॒द्धं सद॑सि॒ स्वे अ॒न्तर॑पा॒र ऊ॒र्वे अ॒मृतं॒ दुहा॑नाः ॥ १४ ॥

बृ॒हन्तः॑ । इत् । भा॒नवः॑ । भाऽऋ॑जीकम् । अ॒ग्निम् । स॒च॒न्त॒ ।
वि॒ऽद्युतः॑ । न । शु॒क्राः । गुहा॑ऽइव । वृ॒द्धम् । सद॑सि । स्वे ।
अ॒न्तः । अ॒पा॒रे । ऊ॒र्वे । अ॒मृत॑म् । दुहा॑नाः ॥ १४ ॥

अपारेअगाधेऊर्वेसमुद्रे अन्तर्मध्ये अमृतं उदकंदुहानाः क्षरन्तः बृहन्तइव महान्तएव भानवःरश्मयः शुक्राः दीप्यमानाः विद्युतोन विद्युदइवस्वेस्वकीयेसदसिसदनेअन्तरिक्षे गुहेवगुहायामिववृद्धंमहान्तं भाऋजीकं भासयादीप्यमानं अग्निंसचन्तआश्रयन्ति ॥ १४ ॥

१४. दीप्तिशाली बिजली की तरह महान्, सूर्यगण अगाध समुद्र के बीच अमृत का दोहन करके, गुहा की तरह, अपने भवन अन्तरिक्ष में प्रवृद्ध और प्रभा-द्वारा प्रदीप्त अग्नि का आश्रय करते हैं।

ईळेचत्वायजमानोहविर्भिरीळेसखित्वंसुमतिंनिकामः।
देवैरवोमिमीहिसंजरित्रेरक्षाचनोदम्येभिरनीकैः ॥ १५ ॥ १५ ॥
ईळे । च । त्वा । यजमानः । हविःऽभिः । ईळे । सखिऽत्वम् ।
सुऽमतिम् । निःऽकामः । देवैः । अवः । मिमीहि । सम् । जरित्रे ।
रक्ष । च । नः । दम्येभिः । अनीकैः ॥ १५ ॥ १५ ॥

यजमानोऽहं हविर्भिःसाधनैः त्वां ईळे पूजयामि च पश्वादिलक्षणंधनंचयाचे सुम-तिंशोभनांमतिं धर्मविषयांबुद्धिं निकामः नितरांकामयमानः त्वयासहसखित्वं ईळेयाचे त्वंदेवैःसहजरित्रेस्तोत्रेस्तोत्रंकुर्वते मह्यं अस्मदर्थं अवः पश्वादिविषयांरक्षांसंमिमीहिकुरु दम्येभिर्दमनीयैर्नियन्तव्यैः यजमाननियन्तव्यतया उपकृतस्तोका अनीकैस्तेजोभिः नः अस्मान् रक्षच ॥ १५ ॥

१५. हव्य-द्वारा मैं यजमान तुम्हारी स्तुति करता हूँ। धर्म-क्षेत्र में बुद्धि पाने की इच्छा से तुम्हारे साथ बन्धुत्व के लिए प्रार्थना करता हूँ। देवों के साथ मुझ स्तोता के पशु आदि की ओर मेरी, दुर्दम्य तेज के द्वारा, रक्षा करो।

उपक्षेतारस्तवसुप्रणीतेऽग्नेविश्वानिधन्यादधानाः।
सुरेतसाश्रवसातुञ्जमानाअभिष्यामपृतनायूँरदेवान् ॥ १६ ॥
उपऽक्षेतारः । तव । सुऽप्रनीते । अग्ने । विश्वानि । धन्या । दधानाः ।
सुऽरेतसा । श्रवसा । तुञ्जमानाः । अभि । स्याम । पृतनाऽयून् ।
अदेवान् ॥ १६ ॥

हेसुप्रणीते शोभनप्रणयन हेअग्ने तवउपक्षेतारः उपगन्तारः आश्रिताइत्यर्थःवयंते वि-श्वानिसर्वाणिधन्याधन्यानिपश्वादिधनप्राप्तिहेतुभूतानिकर्माणि दधानाः विदधानाः कुर्व-न्तः तुञ्जमानाः हवींषिप्रयच्छन्तोवयं सुरेतसाशोभनवीर्येण श्रवसात्वद्दत्तेनान्नेनअदेवान्देवे-भ्योऽन्यान् नभिषयुक्त्यायेन राक्षसाएवयुक्तस्ते यज्ञविघ्नकारिणस्तान् पृतनायून्परराष्ट्रप्रवेश-कारिणः शत्रूंश्चअभिष्यामअभिभवेम यद्वा देवानअपूजयतः शत्रूनितिव्याख्येयम् ॥ १६ ॥

१६. सुनेता अग्नि, हम तुम्हारा आश्रय चाहते हैं। हम समस्त धन की प्राप्ति का कारणीभूत कर्म करते और हव्य प्रदान करते हैं। हम तुम्हें वीर्यशाली अन्न प्रदान करके अदेवों और अहितकारी शत्रुओं को जीत सकें।

अथसप्तदशी—

आदे॒वाना॑मभवः के॒तुर॑ग्ने म॒न्द्रो विश्वा॑नि॒ काव्या॑नि वि॒द्वान् ।
प्रति॒ मर्ताँ॑ अवास॒यो दमू॑ना॒ अनु॑ दे॒वान्र॑थि॒रो या॑सि॒ साध॑न् ॥ १७ ॥

आ । दे॒वाना॑म् । अ॒भ॒वः॒ । के॒तुः । अ॒ग्ने॒ । म॒न्द्रः । विश्वा॑नि ।
काव्या॑नि । वि॒द्वान् । प्रति॑ । मर्ता॑न् । अ॒वा॒स॒यः॒ । दमू॑नाः । अनु॑ ।
दे॒वान् । र॒थि॒रः । या॒सि॒ । साध॑न् ॥ १७ ॥

हेऽग्ने मन्द्रः स्तुत्यः केतुर्यज्ञेषुदेवानां प्रज्ञापकस्त्वं आभवः आसमन्ताद्भवसि सर्वव्यापकोभवसीत्यर्थः किंच विश्वानि सर्वाणिकाव्यानियजमानादिभिःकृतानि स्तोत्राणिविद्वान् जानन् दमूनादान्तमनाः त्वंमर्तान् मर्त्यान् स्तोतॄन् स्वाभिलषितवस्तुसंपादनेनप्रीतान् विधाय एवेगृहेप्रत्यवासयः प्रतिवासयसि रथिरः रथी त्वं साधन देवानांहितानिकर्माणिसाधयन् देवान् अनुयासिच अनुगच्छसिच ॥ १७ ॥

१७. अग्नि, तुम देवों के स्तवनीय दूत हो। तुम सारे स्तोत्रों के ज्ञाता हो। तुम मनुष्यों को उनके अपने-अपने गृह में वास देते हो। तुम रथी हो। तुम देवों का कार्य-साधन करके उनके पीछे-पीछे जाते हो।

नि दु॑रो॒णे अ॒मृतो॒ मर्त्या॑नां॒ राजा॑ ससाद वि॒दथा॑नि॒ साध॑न् ।
घृ॒तप्र॑तीक उर्वि॒या व्य॑द्यौद॒ग्निर्विश्वा॑नि॒ काव्या॑नि वि॒द्वान् ॥ १८ ॥

नि । दु॒रो॒णे । अ॒मृतः॑ । मर्त्या॑नाम् । राजा॑ । स॒सा॒द॒ । वि॒दथा॑नि ।
साध॑न् । घृ॒तऽप्र॑तीकः । उ॒र्वि॒या । वि । अ॒द्यौ॒त् । अ॒ग्निः ।
विश्वा॑नि । काव्या॑नि । वि॒द्वान् ॥ १८ ॥

अमृतः नित्यः राजा राजमानोयोऽग्निः विदथानियज्ञान् साधन् साधयन् मर्त्यानां अग्निहोत्रिणां दुरोणेगृहे निषसाद निषीदति विश्वानिकाव्यानिविद्वान् जानन् घृतप्रतीकः घृतेनसंधुक्षितावयवः उर्वियाविस्तीर्णः सोऽग्निः व्यद्यौत् विद्योतते ॥ १८ ॥

१८. नित्य राजा अग्नि यज्ञ का साधन करके मनुष्यों के गृह में बैठते हैं। अग्नि सारे स्तोत्र जानते हैं। अग्नि का अंग घी के द्वारा दीप्तियुक्त है। विशाल अग्नि प्रकाशमान होते हैं।

आ नो॑ गहि स॒ख्येभिः॑ शि॒वेभि॑र्म॒हान्म॒हीभि॑रू॒तिभिः॑ सर॒ण्यन् ।
अ॒स्मे र॒यिं ब॑हु॒लं संत॑रुत्रं सु॒वाचं॑ भा॒गं य॒शसं॑ कृधी नः ॥ १९ ॥

आ। नः। गहि। सख्येभिः। शिवेभिः। महान्। महीभिः।
ऊतिऽभिः। सरण्यन्। अस्मे इति। रयिम्। बहुलम्।
सम्ऽतरुत्रम्। सुऽवाचम्। भागम्। यशसम्। कृधि। नः॥ १९॥

सरण्यन् सर्वत्रसरणंगमनमिच्छन् महांस्त्वं शिवेभिः शिवकरैः सख्येभिः सख्यैः सखिकर्मभिः महीभिः महतीभिरूतिभीरक्षाभिश्चनोस्मान् प्रतिआगहि आगच्छ अस्मे अस्मभ्यं बहुलंविस्तीर्णं संतरुत्रं सर्वेषामुपद्रवाणां संतारकं सुवाचं शोभनवाचं भागंसर्वैर्भजनीयंयशसं यशसाकीर्त्यासंयुक्तंरयिंधनं नोस्मभ्यं कृधिदेहि अस्मभ्यमितिपुनर्वचनमादरातिशयार्थम्॥ १९॥

१९. गमनेच्छु महान् अग्नि, मंगलमयी मैत्री और महान् रक्षा के साथ हमारे पास आओ और हमें बहुल, निरुपद्रव, शोभन स्तुतिवाला और कीर्तिशाली धन दो।

एताते॑अग्ने॒जनि॑मा॒सना॑नि॒प्रपू॒र्व्याय॒नूत॑नानिवोचम्।
म॒हान्ति॒वृष्णे॒सव॑ना॒कृतेमाजन्म॑न्जन्म॒न्निहि॑तोजा॒तवे॑दाः॥ २०॥

ए॒ता। ते॒। अ॒ग्ने॒। जनि॑म। सना॑नि। प्र। पू॒र्व्याय॑। नूत॑नानि।
वो॒च॒म्। म॒हान्ति॑। वृष्णे॑। सव॑ना। कृ॒ता। इ॒मा। जन्म॑न्ऽजन्मन्।
निऽहि॑तः। जा॒तऽवे॑दाः॥ २०॥

हेअग्ने पूर्व्यायपुरातनायतेतुभ्यं सनानिसनातनानिमहद्भिःसंभजनीयानिवानूतनानि अन्येष्वविद्यमानानि अद्यतनानिवा एताएतानिजनिम जन्मानिकर्माणिस्तोत्राणिवाप्रवोचं प्रोक्तवानस्मि जातवेदाः जातप्रज्ञोजातधनोवा जन्मन्जन्मन् जायन्तइतिजन्मानः तेषुसर्वेषु मनुष्येषुनिहितोयागार्थं तस्मैवृष्णे सर्वकामवर्षिणे अग्नये इमान्येतानि महान्तिबृहन्ति सवना सवनानि कृता कृतानि॥ २०॥

२०. अग्नि, तुम पुरातन पुरुष हो। तुम्हें लक्ष्य करके इन सब सनातन और नवीन स्तोत्रों का हम पाठ करते हैं। सर्व-भूतज्ञ अग्नि मनुष्यों के बीच निहित हैं। उन अभीष्टवर्षी अग्नि को लक्ष्य करके हमने यह सब सवन किया है।

अथैकविंशी—

जन्म॑न्जन्म॒न्निहि॑तोजा॒तवे॑दावि॒श्वामि॑त्रेभिरिध्यते॒अज॑स्रः।
तस्य॑व॒यंसु॑म॒तौय॒ज्ञिय॒स्यापि॑भ॒द्रेसौ॑मन॒सेस्या॑म॥ २१॥

जन्मन्ऽजन्मन् । निऽहितः । जातऽवेदाः । विश्वामित्रेभिः ।
इध्यते । अजस्रः । तस्य । वयम् । सुऽमतौ । यज्ञियस्य ।
अपि । भद्रे । सौमनसे । स्याम ॥ २१ ॥

जन्मञ्जन्मन् सर्वेषुमनुष्येषुनिहितोजातवेदाः विश्वामित्रेभिः विश्वामित्रैः पूजायांब-हुवचनं महर्षिणा विश्वामित्रेण योजातवेदाः अजस्रः अजस्रं अनवरतं इध्यते दीप्यते सुमतौ कल्याण्यांमतौ वर्तमानावयं तस्ययज्ञियस्ययज्ञार्हस्याग्नेर्भद्रे भजनीये सौमनसे सुमनोभावे अ-नुग्रहबुद्धौ अपिस्याम अपिभवेम प्रार्थनायांलिङ् ॥ २१ ॥

२१. सारे मनुष्यों में निहित और सर्व-भूतज्ञ अग्नि विश्वामित्र-द्वारा अनवरत प्रदीप्त होते हैं। हम उनका अनुग्रह प्राप्त करके यज्ञार्ह अग्नि का अभिलषणीय अनुग्रह प्राप्त करें।

इमंयज्ञंसहसावन्त्वंनोदेवत्राधेहिसुक्रतोररांणः ।
प्रयंसिहोतर्बृहतीरिषोनोऽग्नेमहिद्रविणमायजस्व ॥ २२ ॥

इमम् । यज्ञम् । सहसाऽवन् । त्वम् । नः । देवऽत्रा । धेहि ।
सुक्रतो इति सुऽक्रतो । ररांणः । प्र । यंसि । होतः । बृहतीः ।
इषः । नः । अग्ने । महि । द्रविणम् । आ । यजस्व ॥ २२ ॥

हेसहसावन् सहस्वन् बलवन् सुक्रतोशोभनकर्मन् हेअग्ने रराणः सर्वदारममाणः शब्दं कुर्वाणोवात्वं नोस्मदीयमिमंयज्ञं देवत्रादेवेषुधेहिनिधेहि हेहोतः देवानामाह्वातः बृहतीः इषः अ-न्नानिनोस्मभ्यं प्रयंसिप्रयच्छ हेअग्नेमहिमहत् द्रविणंपश्वादिलक्षणं धनं आयजस्व प्रयच्छ अत्रयजिर्दानकर्मा ॥ २२ ॥

२२. बलवान् और शोभन कर्मवाले अग्नि, तुम सदा विहार करते-करते हमारे यज्ञ को देवों के पास ले जाओ। देवों के बुलानेवाले अग्नि, हमें अन्न दो। अग्नि, हमें महान् धन दो।

इळामग्नेपुरुदंसंसनिंगोःशश्वत्तमंहवमानायसाध ।
स्यान्नःसूनुस्तनयोविजावाग्नेसातेसुमतिर्भूत्वस्मे ॥ २३ ॥ १६ ॥

इळाम् । अग्ने । पुरुऽदंसम् । सनिम् । गोः । शश्वत्ऽतमम् ।
हवमानाय । साध । स्यात् । नः । सूनुः । तनयः । विजाऽवा ।
अग्ने । सा । ते । सुऽमतिः । भूतु । अस्मे इति ॥ २३ ॥ १६ ॥

इयं सर्वेषां पशूनां पशुपुरोडाशस्य स्विष्टकृतः पुरोनुवाक्या सूच्यते हि—इळामग्ने पुरुदंसं सनिं गोः शश्वत्तमं हवमानाय साध इत्यासमिंधो दिष्टाहीवि पुरोळाशस्विष्टकृत इति । हे अग्ने पुरुदंसं बहुकर्माणं गोः गवां सनिं दात्रीं इळां भूमिं हवमानाय स्तुवते मह्यं शश्वत्तमं चिरकालं यथा भवति तथा साध साधय नोऽस्माकं सूनुः पुत्रः तनयः सन्तानस्य विस्तारयिता विजावा पुत्रपौत्रादिरूपेण स्वयं विजायमानो विविधजावा स्यात् हे अग्ने सा प्रसिद्धा ते तव सुमतिः त्वदीयानुग्रहबुद्धिः अस्मे अस्मासु भूतु भवतु ॥ २३ ॥

२३. अग्नि, स्तोता को अनेक कर्मों के हेतुभूत और धेनुप्रदात्री भूमि हमें दो। हमारे वंश का विस्तार करनेवाला और सन्तति-जनयिता एक पुत्र उत्पन्न हो। अग्नि, हमारे प्रति तुम्हारा अनुग्रह हो।

॥ इति द्वितीयस्याष्टमे षोडशो वर्गः ॥ १६ ॥

वैश्वानराय इति पञ्चदशर्चं द्वितीयं सूक्तं तथा चानुक्रान्तं—वैश्वानराय पञ्चोना वैश्वानरीयं तु जागतं त्विति विश्वामित्रऋषिः जगतीछन्दः वैश्वानरोऽग्निर्देवता पृष्ठ्याभिप्लविकयोस्तृतीयेऽहन्याग्निमारुते वैश्वानराय धिषणामिति वैश्वानरनिविद्धानीयं सूक्तं तृतीयस्येति खण्डे सूत्रितम्—वैश्वानराय धिषणां धारावरा मरुत इति ।

वैश्वानरायधिषणामृतावृधेघृतंनपूतमग्नयेजनामसि ।
द्विताहोतारंमनुषश्चवाघतोधियारथंनकुलिशःसमृण्वति ॥ १ ॥

वैश्वानराय । धिषणाम् । ऋतऽवृधे । घृतम् । न । पूतम् ।
अग्नये । जनामसि । द्विता । होतारम् । मनुषः । च । वाघतः ।
धिया । रथम् । न । कुलिशः । सम् । ऋण्वति ॥ १ ॥

ऋतवृधे ऋतस्योदकस्य यज्ञस्य वा वर्धयित्रे वैश्वानराय वैश्वानरशब्दो यास्केन व्याख्यातः—वैश्वानरः कस्माद्विश्वान्नरान्नयति विश्व एनं नरा नयन्तीति वापि वा विश्वानर एव स्यात्प्रत्यृतः सर्वाणि भूतानि तस्य वैश्वानरस्तस्यैष भवतीति । तस्मै अग्नये पूतं घृतं न घृतमिव धिषणां स्तुतिं जनामसि जनयामः यथा घृतं प्रीतिं जनयति तथा प्रीतिं करोमीत्यर्थः द्विता द्विधा गार्हपत्याहवनीयरूपाभ्यां युक्तं होतारं देवानामाह्वातारमग्निं मनुषः मनुष्याः वाघतश्च ऋत्विजश्च धिया कर्मणा कुलिशो वास्यादिः रथं न रथमिव समृण्वति संस्कुर्वन्ति ॥ १ ॥

१. हम यज्ञ-वर्द्धक वैश्वानर को लक्ष्य करके विशुद्ध घृत की तरह प्रसन्नता-दायक स्तुति करेंगे। जैसे कुठार रथ का संस्कार करता है, वैसे ही मनुष्य और ऋत्विक् लोग देवों को बुलानेवाले गार्हपत्य और आहवनीय, इन दो प्रकार के रूपोंवाले अग्नि का संस्कार करते हैं।

अथद्वितीया—

सरोचयज्जनुषारोदसीउभेसमात्रोरभवत्पुत्रईड्यः ।
हव्यवाळग्निरजरश्चनोहितोदूळभोविशामतिथिर्विभावसुः ॥ २ ॥

सः । रोचयत् । जनुषा । रोदसी इति । उभे इति । सः । मात्रोः ।
अभवत् । पुत्रः । ईड्यः । हव्यऽवाट् । अग्निः । अजरः ।
चनःऽहितः । दुःऽदभः । विशाम् । अतिथिः । विभाऽवसुः ॥ २ ॥

सोऽग्निर्जनुषा जन्मनाउभेरोदसी द्यावापृथिव्यौ रोचयत् अरोचयत् प्रकाशयति स मात्रोर्द्यावापृथिव्योः ईड्यः स्तुत्यः पुत्रोऽभवत् हव्यवाट् हव्यानां वोढा अग्निः अन्नादिगुणयुक्तः अजरः जरारहितः चनोहितः चनोऽन्नंहितंयजमानेनिहितंयेनासौचनोहितः दूळभः हिंसितुमशक्यः सोयंविभावसुः प्रभाधनः विशांमनुष्याणां अतिथिरिवपूज्योभवति ॥ २ ॥

२. जन्म के साथ ही वे द्यावा-पृथिवी को प्रकाशित करते हैं। वे माता-पिता के अनुकूल पुत्र हुए थे। हव्यवाही, जरा-रहित, अन्नदाता, अहिंसित और प्रभाधन अग्नि मनुष्यों के अतिथि के समान पूज्य हैं।

क्रत्वादक्षस्यतरुषोविधर्मणिदेवासोअग्निंजनयन्तचित्तिभिः ।
रुरुचानंभानुनाज्योतिषामहामत्यंनवाजंसनिष्यन्नुपब्रुवे ॥ ३ ॥
क्रत्वा । दक्षस्य । तरुषः । विऽधर्मणि । देवासः । अग्निम् ।
जनयन्त । चित्तिऽभिः । रुरुचानम् । भानुना । ज्योतिषा ।
महाम् । अत्यम् । न । वाजम् । सनिष्यन् । उप । ब्रुवे ॥ ३ ॥

चित्तिभिर्ज्ञानैः उपलक्षितादेवासः देवाः तरुषः व्यसनेभ्यस्तारकस्यदक्षस्यबलस्य क्रत्वाकर्मणा विधर्मणि विधारकेयज्ञे अग्निंजनयन्त अजनयन् भानुनाभासमानेन ज्योतिषारुरुचानं रोचमानं महां महान्तं अग्निंअत्यंन भारसहमश्वमिव वाजमन्नं सनिष्यन् लिप्समानोऽहं उपब्रुवे स्तौमि ॥ ३ ॥

३. ज्ञानी देवता लोग विपद् से उद्धार करनेवाले बल के द्वारा यज्ञ में अग्नि को उत्पन्न करते हैं। जैसे भारवाही अश्व की स्तुति करता हूँ, वैसे ही अन्नाभिलाषी होकर दीप्तिमान् तेज के द्वारा प्रकाशमान और महान् अग्नि की स्तुति करता हूँ।

आमन्द्रस्यसनिष्यन्तोवरेण्यंवृणीमहेअह्रयंवाजमृग्मियम् ।
रातिंभृगूणामुशिजंकविक्रतुमग्निंराजन्तंदिव्येनशोचिषा ॥ ४ ॥

आ । मन्द्रस्य । सनिष्यन्तः । वरेण्यम् । वृणीमहे । अह्रयम् ।
वाजम् । ऋग्मियम् । रातिम् । भृगूणाम् । उशिजम् ।
कविऽक्रतुम् । अग्निम् । राजन्तम् । दिव्येन । शोचिषा ॥ ४ ॥

मन्द्रस्य स्तुत्यस्य वैश्वानरस्य संबन्धिनं वरेण्यं वरणीयं अह्रयं अलज्जावहं ऋग्मियं प्रशस्यं वाजमन्नं सनिष्यन्तः लिप्समाना वयं भृगूणां ऋषीणां रातिं अभिलषितार्थप्रदातारं उशिजं अभिलष्यं तं कविक्रतुं क्रान्तप्रज्ञं दिव्येन दिवि भवेन शोचिषा रोचिषा राजन्तं भ्राजमानमग्निमा-वृणीमहे संभजामहे ॥ ४ ॥

४. मैं स्तुति-योग्य वैश्वानर के श्रेष्ठ, लज्जा-रहित और प्रशंसनीय अन्न के अभिलाषी होकर भृगु-वंशियों के अभिलाषप्रद, अभिलषणीय, प्रज्ञावान् और स्वर्गीय दीप्ति के द्वारा शोभावाले अग्नि का भजन करता हूँ।

अग्निंसुम्नायंदधिरेपुरोजनावाजश्रवसमिहवृक्तबर्हिषः ।
यतस्रुचःसुरुचंविश्वदेव्यंरुद्रंयज्ञानांसाधदिष्टिमपसाम् ॥५॥१७॥

अग्निम् । सुम्नाय । दधिरे । पुरः । जनाः । वाजऽश्रवसम् । इह ।
वृक्तऽबर्हिषः । यतऽस्रुचः । सुऽरुचम् । विश्वऽदेव्यम् । रुद्रम् ।
यज्ञानाम् । साधत्ऽइष्टिम् । अपसाम् ॥ ५ ॥ १७ ॥

वृक्तबर्हिषः स्तीर्णबर्हिषः यतस्रुचः उद्यतस्रुचः ऋत्विजः सुम्नाय सुखार्थं वाजश्रवसं मनु-ष्येभ्यः प्रेरितान्नं सुरुचं यशस्वदीप्तिमन्तं विश्वदेव्यं विश्वेभ्यो देवेभ्यो हितं रुद्रं दुःखानां द्रावकं अपसां कर्मवतां यज्ञानां भवन्ती विप्रज्ञायमानाः येषां साधदिष्टिं साधितयज्ञं तादृशमग्निं इह-यज्ञे जनाः स्तोतारः पुरो दधिरे स्तुवन्ति ॥ ५ ॥

५. सुख की प्राप्ति के लिए ऋत्विक् लोग कुश को फैलाकर और स्रुक् को उठाकर अन्नवाता, अतीव प्रकाशक, सारे देवों के हितैषी, दुःखनाशक और यज्ञमानों के यज्ञ-साधक अग्नि की स्तुति करते हैं।

॥ इति द्वितीयस्याष्टमे सप्तदशो वर्गः ॥ १७ ॥

अथषष्ठी—

पावकशोचेतवहिसमंपरिहोतर्यज्ञेषुवृक्तबर्हिषोनरः ।
अग्नेदुवइच्छमानासआप्यमुपासतेद्रविणंधेहितेभ्यः ॥ ६ ॥

पावकऽशोचे । तव॑ । हि । क्षय॑म् । परि॑ । होत॒रिति॑ । य॒ज्ञेषु॑ ।
वृक्तऽबर्हिषः । नरः॑ । अग्ने॑ । दुवः॑ । इ॒च्छमा॑नासः । आप्य॑म् ।
उप॑ । आस॑ते । द्रवि॑णम् । धे॒हि॒ । तेभ्यः॑ ॥ ६ ॥

हेपावकशोचे शोचकदीप्ते हेहोतः देवानामाह्वातः हेअग्ने यज्ञेषुपरिपरितः वृक्तबर्हिषः स्तीर्णबर्हिषः दुवःपरिचरणमिच्छमानासः इच्छन्तोनरोनेतारोयजमानाः आप्यं आप्तुंयोग्यं त्वत्संबन्धिनंक्षयं निवासं यागगृहं उपासते उपविशन्ति हियस्मात् तेभ्योद्रविणंधनंधेहि विधेहि ॥ ६ ॥

६. पवित्र दीप्तिवाले और देवों को बुलानेवाले अग्नि, तुम्हारी सेवा के अभिलाषी यजमान लोग यज्ञ में कुश फैलाकर तुम्हारे योग्य याग-गृह की सेवा करते हैं। उन्हें धन दो।

आरोद॑सीअपृणदास्व॑र्म॒हज्जा॒तंयदे॑नम॒पसो॒अधा॑रयन् ।
सोअ॑ध्व॒राय॒परि॑णीयतेक॒विरत्यो॒नवाज॑सातये॒चनो॑हितः ॥ ७ ॥

आ । रोद॑सी॒ इति॑ । अ॒पृ॒ण॒त् । आ । स्वः॑ । म॒हत् । जा॒तम् ।
यत् । ए॒न॒म् । अ॒पसः॑ । अधा॑रयन् । सः । अ॒ध्व॒राय॑ । परि॑ ।
नी॒य॒ते॒ । क॒विः । अत्यः॑ । न । वाज॑ऽसातये । चनः॑ऽहितः ॥ ७ ॥

रोदसी द्यावापृथिव्यौ आपृणत् आपूरयत् तथामहत्प्रभूतंस्वः अन्तरिक्षं आपृणच्च अपसःकर्मवन्तोयजमानाः जातंयदग्निमेनमग्निं अधारयन् अत्योन अश्वइव कविःक्रान्तः सर्वस्याद्यः चनोहितः निहितान्नः सोयमग्निः वाजसातये वाजस्य अन्नस्यकीर्तेर्वासातये लाभाय अध्वराय परिणीयते यज्ञार्थंनीयते ॥ ७ ॥

७. अग्नि ने द्यावा-पृथिवी और विशाल आकाश को भी पूर्ण किया था। यजमानों ने नवजात अग्नि को धारण किया था। सर्वत्र व्याप्त और अन्नवाला अग्नि, अश्व की तरह अन्न लाभ के लिए, लाये जाते हैं।

न॒म॒स्यत॑ह॒व्यदा॑तिंस्वध्व॒रंदु॑व॒स्यत॒दम्यं॑जा॒तवे॑दसम् ।
र॒थीरृ॒तस्य॑बृह॒तोविच॑र्षणिर॒ग्निर्दे॒वाना॑मभवत्पु॒रोहि॑तः ॥ ८ ॥

न॒म॒स्यत॑ । ह॒व्यऽदा॑तिम् । सु॒ऽअ॒ध्व॒रम् । दु॒व॒स्यत॑ । दम्य॑म् ।
जा॒तऽवे॑दसम् । र॒थीः । ऋ॒तस्य॑ । बृ॒ह॒तः । विऽच॑र्षणिः । अ॒ग्निः ।
दे॒वाना॑म् । अ॒भ॒व॒त् । पु॒रःऽहि॑तः ॥ ८ ॥

रथीर्नेतावृहतोमहतः ऋतस्ययज्ञस्यविचर्षणिःद्रष्टायोग्निःदेवानांपुरोहितः पुरस्तादव-स्थापितोऽभवत् हव्यदातिं देवेभ्योहविषांदातारं स्वध्वरं शोभनयज्ञं दम्यं दमेभ्योगृहे-भ्योहितं जातवेदसं जातप्रज्ञं तमग्निं नमस्यतपूजयत दुवस्यतपरिचरत ॥ ८ ॥

८. नेता और महान् यज्ञ के दर्शक जो अग्नि देवों के सम्मुख उपस्थित हुए थे, उन्हीं हव्यदाता, शोभन यज्ञवाले, गृह के हितैषी और सर्वभूतज्ञ अग्नि की पूजा और परिचर्या करो।

तिस्रोयह्वस्यसमिधःपरिज्मनोग्नेरपुनन्नुशिजोअमृत्यवः ।
तासामेकामदधुर्मर्त्येभुजमुलोकमुद्वेउपजामिमीयतुः ॥ ९ ॥

तिस्रः । यह्वस्य । सम्ऽइधः । परिऽज्मनः । अग्नेः । अपुनन् । उशिजः । अमृत्यवः । तासाम् । एकाम् । अदधुः । मर्त्ये । भुजम् । ऊँ इति । लोकम् । ऊँ इति । द्वे इति । उप । जामिम् । ईयुः ॥ ९ ॥

उशिजः कामयमानाः अमृत्यवोमृत्युरहिताः येदेवाः यह्वस्यमहतः अग्नेः परिज्मनः परितोगन्तुः समिधः समिन्धिकाः प्रकाशिकास्तिस्रः पार्थिववैद्युतसूर्यरूपास्तिस्रस्तनूः अपुनन् अशोधयन् तेदेवाः भुजंसर्वेषांपालयित्रीं तासांतनूनांमध्ये एकांपार्थिवींतनुं मर्त्येमर्त्यलोके अदधुः न्यदधुः उइतिपादपूरणः इतरेद्वेतनू जामिंलोकं आसन्नमन्तरिक्षं उपेयतुः गच्छतः अथ-वातिस्रःसमिधः आघारसमिधौद्वेअनूयाजसमिदेकेति तासांसमिधामेकां अनूयाजसमिधं मर्त्येइहलोके भोगहेतुमनूयाजपर्यन्तमदधुः धारयन्ति प्रयाजाअनूयाजाइति प्रयाजेनानूया-जानांसहत्वात् प्रयाजानूयाजसमिधः इतरेद्वेसमिधौ अन्तरिक्षेदिव्यभोगहेतू उपेयतुः उपगच्छतः तिस्रःपरिधींस्तिस्रःसमिधइतिहिनिगमः ॥ ९ ॥

९. अमर देवों ने अग्नि की इच्छा करके महान् और जगत्-व्यापी अग्नि की पार्थिव, वैद्युतिक और सूर्यरूप तीन मूर्तियों को शोभित किया था। उन्होंने तीनों मूर्तियों में से जगत्पालिका पार्थिव मूर्ति को मर्त्यलोक में रक्खा, शेष दो अन्तरिक्ष में गईं।

विशांकविंविश्पतिंमानुषीरिषःसंसीमकृण्वन्त्स्वधितिंनतेजसे ।
सउद्वतोनिवतोयातिवेविषत्सगर्भमेषुभुवनेषुदीधरत् ॥१०॥१८॥

विशाम् । कविम् । विश्पतिम् । मानुषीः । इषः । सम् । सीम् । अकृण्वन् । स्वऽधितिम् । न । तेजसे । सः । उत्ऽवतः । निऽवतः । याति । वेविषत् । सः । गर्भम् । एषु । भुवनेषु । दीधरत् ॥१०॥ १८॥

इषः पश्वादिलक्षणं धनमिच्छन्त्यः मानुषीः मनुष्यप्रजाः विशां प्रजानां विश्पतिं प्रभुं-विधेयाविनं सीमेनं सर्वतः अग्निं स्वधितिं न असिमिव तेजसे तैक्ष्ण्यार्थं समकृण्वत् समस्कुर्वत सोऽग्निः उद्वतः उच्छ्रायवतः निवतः नीचैर्भावयुक्तप्रदेशान् येमिषत् व्याप्नुवन् यातिगच्छति सर्वभुवनेषु गर्भं गर्भत्वेनात्मानं दीधरत् अधारयत् ॥ १० ॥

१०. धनाभिलाषी प्रजाओं ने अपने प्रभु मेधावी अग्नि को तलवार की तरह तीखी करने के लिए संस्कृत किया था। ये उन्नत और निम्न प्रदेशों को व्याप्त करके गमन करते और सारे भुवनों का गर्भ धारण करते हैं।

सजिन्वतेजठरेषुप्रजज्ञिवान्वृषाचित्रेषुनानदन्नसिंहः ।
वैश्वानरःपृथुपाजाअमर्त्योवसुरत्नादयमानोविदाशुषे ॥ ११ ॥

सः । जिन्वते । जठरेषु । प्रजज्ञिऽवान् । वृषा । चित्रेषु ।
नानदत् । न । सिंहः । वैश्वानरः । पृथुऽपाजाः । अमर्त्यः ।
वसु । रत्ना । दयमानः । वि । दाशुषे ॥ ११ ॥

प्रजज्ञिवान् जातः वृषा वर्षकः स वैश्वानरः चित्रेषु नानाप्रकारेषु जठरेषु प्राणिनां भेदात् जठराग्निः तेषु जिन्वते वर्धते चित्रेषु नानाविधेष्वरण्येषु नानदत् अत्यर्थं शब्दं कुर्वन् सिंहो न सिंह इव किंविधो वैश्वानरः पृथुपाजाः पृथुतेजाः अथवा पृथुवेगः अमर्त्यः मरणधर्मरहितः दाशुषे हवींषि दत्तवते यजमानाय रत्ना रमणीयानि वसु वसूनि धनानि वि विशेषेण दयमानः प्रयच्छन् ॥ ११ ॥

११. नवजात और अभीष्टवर्षी वैश्वानर अग्नि नाना स्थानों में सिंह की तरह गर्जन करके अनेक जठरों में वर्द्धित होते हैं। वे अत्यन्त तेजस्वी और अमर हैं। वे यजमान को रमणीय वस्तु प्रदान करते हैं।

अथ द्वादशी—

वैश्वानरःप्रत्नथानाकमारुहद्दिवस्पृष्ठंमन्दमानःसुमन्मभिः ।
सपूर्ववज्जनयञ्जन्तवेधनंसमानमज्मंपर्यैतिजागृविः ॥ १२ ॥

वैश्वानरः । प्रत्नऽथा । नाकम् । आ । अरुहत् । दिवः । पृष्ठम् ।
मन्दमानः । सुमन्मऽभिः । सः । पूर्वऽवत् । जनयन् । जन्तवे ।
धनम् । समानम् । अज्मम् । परि । एति । जागृविः ॥ १२ ॥

द्युमन्नभिः स्तोतृभिः मन्दमानः स्तूयमानः वैश्वानरः जायमानएवमन्नथा प्रत्नइव चि-रंतनइव नाकं कंसुखं अकंदुःखं नविद्यतेअकंयस्मिन्तत् नाकं दिवः अन्तरिक्षस्यपृष्ठं उपरि-तनप्रदेशं स्वशोचिभिः आरुहत् आरोहति सवैश्वानरः पूर्ववत् पूर्वेभ्यऋषिभ्यइव जन्तवे स्तोत्रेयजमानाय धनंपश्वादिलक्षणं वनयन् संपादयन् जागृविःसदाप्रबुद्धः समानं सर्वेषां देवानांसाधारणं अध्वं आकाशमार्गं पर्येति सूर्यरूपेणगच्छति ॥ १२ ॥

१२. स्तोताओं-द्वारा स्तुति किये जानेवाले वैश्वानर अग्नि चिरन्तन की तरह अन्तरिक्ष की पीठ—स्वर्ग—पर चढ़ते हैं। प्राचीन ऋषियों के सदृश यजमानों को धन देकर वे जागरूक होकर देवों के साधारण मार्ग पर, सूर्यरूप से, भ्रमण करते हैं।

ऋतावानंयज्ञियंविप्रमुक्थ्य१मायंदधेमातरिश्वादिविक्षयम् ।
तंचित्रयामंहरिकेशमीमहेसुदीतिमग्निंसुवितायनव्यसे ॥ १३ ॥

ऋतऽवानम् । यज्ञियम् । विप्रम् । उक्थ्यम् । आ । यम् । दधे ।
मातरिश्वा । दिवि । क्षयम् । तम् । चित्रऽयामम् । हरिऽकेशम् ।
ईमहे । सुऽदीतिम् । अग्निम् । सुविताय । नव्यसे ॥ १३ ॥

ऋतावानं बलवन्तं यज्ञियंयज्ञार्हं विप्रंमेधाविनं उक्थ्यं स्तुत्यं दिविद्युलोकेक्षयं निवस-न्तं यमग्निं मातरिश्वावायुः द्युलोकादाहृत्यपृथिव्यां आदधे आहितवान् चित्रयामं नानावि-धगमनं हरिकेशं पिंगलार्चिषं सुदीतिं शोभनदीप्तिंतमग्निं नव्यसेनवतराय सुविताय सुष्ठुप्राप-णीयायधनाय तदर्थंईमहेयाचामहे ॥ १३ ॥

१३. बलवान्, यज्ञार्ह, मेधावी, स्तुतियोग्य और द्युलोक-वासी जिन अग्नि को द्युलोक से लाकर वायु ने पृथ्वी पर स्थापित किया है, हम उन्हीं नाना गतिवाले, पिंगलवर्ण किरण से युक्त और प्रकाशमान अग्नि से नया धन चाहते हैं।

शुचिंनयामन्निषिरंस्वर्दृशंकेतुंदिवोरोचनस्थामुषर्बुधम् ।
अग्निंमूर्धानंदिवोअप्रतिष्कुतंतमीमहेनमसावाजिनंबृहत् ॥ १४ ॥

शुचिम् । न । यामन् । इषिरम् । स्वःऽदृशम् । केतुम् । दिवः ।
रोचनऽस्थाम् । उषःऽबुधम् । अग्निम् । मूर्धानम् । दिवः ।
अप्रतिऽस्कुतम् । तम् । ईमहे । नमसा । वाजिनम् । बृहत् ॥ १४ ॥

नेतिसंप्रत्यर्थे शुचिंदीप्तं यामन्यामनिपथे इषिरंएषणीयं स्वर्दृशंसर्वदृशंसर्वपदार्थविज्ञान-युक्तं दिवः द्युलोकस्यकेतुं प्रज्ञापकं रोचनस्थांरोचनस्थं रोचनःसूर्यः तस्मिन् स्थितं उषर्बुधं

अग्निहोत्रिकरूपेण उषसिप्रबुध्यमानं दिवःस्वर्गस्यमूर्धानंप्रधानं अप्रतिष्कुतंअप्रतिहतप्रसार्वं वाजिनमन्नवन्तं बृहद् महान्तं तमग्निं नमसास्तोत्रेण ईमहेयाचामहे ॥ १४ ॥

१४. प्रदीप्त, यज्ञ में गमनकारी, सारे पदार्थों के ज्ञानभूत, द्युलोक के पताका-स्वरूप, सूर्य में अवस्थित, उषाकाल में जागरूक, अन्नवान् और महान् अग्नि को स्तोत्र-द्वारा याचना करता हूँ।

मन्द्रंहोतारंशुचिमद्वयाविनंदमूनसमुक्थ्यंविश्वचर्षणिम्।
रथंनचित्रंवपुषायदर्शतंमनुर्हितंसदमिद्रायईमहे ॥ १५ ॥ १९ ॥

मन्द्रम्। होतारम्। शुचिम्। अद्वयाविनम्। दमूनसम्। उक्थ्यम्।
विश्वऽचर्षणिम्। रथम्। न। चित्रम्। वपुषाय। दर्शतम्।
मनुःऽहितम्। सदम्। इत्। रायः। ईमहे ॥ १५ ॥ १९ ॥

मन्द्रं स्तुत्यंहोतारंदेवानामाह्वातारं शुचिंसर्वदाशुद्धं अद्वयाविनंद्वयहीनं अकुटिलं दमूनसंदानमनसं उक्थ्यंश्रेष्ठं विश्वचर्षणिंविश्वस्यद्रष्टारं चित्रं नानाविधवर्णं रथंन रथमिव वपुषाय रूपार्थं दर्शतंदर्शनीयं सदमित् सदैवमनुर्हितं सर्वेभ्योमनुष्येभ्योहितं तमग्निंरायोधनानिईमहेयाचामहे अन्नयाआर्थत्वादस्यद्विकर्मकत्वम् ॥ १५ ॥

१५. स्तुत्य, देवाह्वानकारी, सर्वदा, शुद्ध, अकुटिल, दाता, श्रेष्ठ, विश्वदर्शक, रथ की तरह नाना वर्णवाले, दर्शनीय रूपवाले और मनुष्यों के सदा कल्याणकर्त्ता उन अग्निदेव के पास में धन की याचना करता हूँ।

॥ इतिद्वितीयस्याष्टमेएकोनविंशोवर्गः ॥ १९ ॥

वैश्वानरायेत्येकादशर्चंतृतीयंसूक्तं वैश्वामित्रं अत्रेयमनुक्रमणिका—वैश्वानरायैकादशेति। पूर्वसूक्तेवैश्वानरीयंतुजागतंत्वित्युक्तत्वादस्यापिसूक्तस्यजगतीछन्दः वैश्वानरोग्निर्देवता अस्य सूक्तस्यअग्निष्टोमेआग्निमारुतशस्त्रेविनियोगः सूत्र्यतेहि—वैश्वानरायपृथुपाजसेशंनःकरत्यर्वतइति।

तत्रप्रथमा—

वैश्वानरायपृथुपाजसेविपोरत्नाविधन्तधरुणेषुगातवे।
अग्निर्हिदेवाँअमृतोदुवस्यत्यथाधर्माणिसनतानदूदुषत् ॥ १ ॥

वैश्वानराय। पृथुऽपाजसे। विपः। रत्ना। विधन्त। धरुणेषु।
गातवे। अग्निः। हि। देवान्। अमृतः। दुवस्यति। अथ। धर्माणि।
सनता। न। दूदुषत् ॥ १ ॥

विप्रामेधाविनः स्तोतारः पृथुपाजसे बहुबलायबहुस्थायवापाजः शब्दस्यबलाज्ञनाम्नोः पाठात् वैश्वानरायाग्नये धरुणेषुधर्मेषुयज्ञेषु रत्ना रमणीयानिस्तोत्राणि मावते सन्मार्गलाभाय विपन्य परिचरन्तिकुर्वन्ति अमृतः मरणरहितोग्निः देवान्दुवस्यति हविर्षांप्रदानेनपरिचरति हिःप्रसिद्धौ अथअतःकारणात् कोपिसनता सनातनानि धर्माणि यज्ञान् नदूदुषत् न दूषयति ॥ १ ॥

१. मेधावी स्तोता लोग, सन्मार्ग की प्राप्ति के लिए, बहु-बलशाली वैश्वानर को लक्ष्य कर यज्ञ में रमणीय स्तोत्रों का पाठ करते हैं। अमर अग्नि हव्य प्रदान के द्वारा देवों की परिचर्या करते हैं। इसलिए कोई सनातन यज्ञ को दूषित नहीं कर सकता।

अन्तर्दूतोरोदसीदस्मईयतेहोतानिषत्तोमनुषःपुरोहितः।
क्षयंबृहन्तंपरिभूषतिद्युभिर्देवेभिरग्निरिषितोधियावसुः॥ २ ॥

अन्तः। दूतः। रोदसी इति। दस्मः। ईयते। होता। निऽसत्तः।
मनुषः। पुरःऽहितः। क्षयम्। बृहन्तम्। परि। भूषति। द्युऽभिः।
देवेभिः। अग्निः। इषितः। धियाऽवसुः॥ २ ॥

दस्मोदर्शनीयोहोताग्निः दूतः देवानांदूतःसन् रोदसीरोदस्योर्द्यावापृथिव्योः अन्तर्मध्ये ईयतेगच्छति मनुषः मनोर्जातस्य मनुष्यस्यपुरोहितः आहवनीयादिरूपेणपुरतःस्थापितः निषत्तोनिषण्णःसन् अग्निर्द्युभिःदीप्तिभिः बृहन्तं महान्तं क्षयं यज्ञगृहं परिभूषति अलंकुरुते देवेभिःदेवैः इषितः प्रेषितोधियावसुः प्रज्ञयाख्यातः एतेद्वे अग्निविशेषणे ॥ २ ॥

२. दर्शनीय होता अग्नि, देवों के दूत होकर, द्यावा-पृथिवी के बीच जाते हैं। देवों-द्वारा प्रेरित धीमान् अग्नि यजमान के सामने स्थापित और उपविष्ट होकर महान् यज्ञ-गृह को अलंकृत करते हैं।

केतुंयज्ञानांविदथस्यसाधनंविप्रासोअग्निंमहयन्तचित्तिभिः।
अपांसियस्मिन्नधिसन्दधुर्गिरस्तस्मिन्सुम्नानियजमानआचके॥३॥

केतुम्। यज्ञानाम्। विदथस्य। साधनम्। विप्रासः। अग्निम्।
महयन्त। चित्तिऽभिः। अपांसि। यस्मिन्। अधि। सम्ऽदधुः।
गिरः। तस्मिन्। सुम्नानि। यजमानः। आ। चक्रे॥ ३ ॥

यज्ञानांकेतुंप्रज्ञापकंविदथस्ययज्ञस्यगृहस्यवासाधनं प्राप्तिसाधनं असाधारणकारणं तम्यमग्निं विप्रासोविप्राः चित्तिभिः स्वकर्मभिः महयन्त पूजयन्ति।किंच गिरः स्तोतारः यस्मि-

यमोऽग्यपांसिस्वानुष्ठेयानिकर्माणिअपिसंदधुः संदधते यजमानः तस्मिन्नग्नौ सुम्नानिसुखानि याशु आचके कामयते ॥ ३ ॥

३. मेधावी लोग यज्ञ के केतु-स्वरूप और यज्ञ के साधनभूत अग्नि को अपने वीर कर्म-द्वारा पूजित करते हैं। जिन अग्नि में स्तोता लोग अपने-अपने करने योग्य कर्मों को अर्पण करते हैं, उन्हीं अग्नि से यजमान सुख की आशा करते हैं।

पितायज्ञानामसुरोविपश्चितांविमानमग्निर्वयुनंचवाघताम्।
आविवेशरोदसीभूरिवर्पसापुरुप्रियोभन्दतेधामभिःकविः ॥ ४ ॥

पिता। यज्ञानाम्। असुरः। विपःऽचिताम्। विऽमानम्। अग्निः।
वयुनम्। च। वाघताम्। आ। विवेश। रोदसी इति।
भूरिऽवर्पसा। पुरुऽप्रियः। भन्दते। धामऽभिः। कविः ॥ ४ ॥

यज्ञानां पितापालयिता विपश्चितां विदुषांस्तोतॄणां असुरोबलप्रदः वाघतां ऋत्विजां वयुनं ज्ञानसाधनं विमानं विमीयतेऽनेनफलमितिविमानंयज्ञादिकर्मसाधनंचसोऽग्निः भूरिवर्पसा पार्थिववैद्युतादिबहुविधरूपेण रोदसीद्यावापृथिव्यौ आविवेश प्रविशति पुरुप्रियः मनुष्येषु अधिकं प्रियः अथवापुरूणां बहूनां प्रियः धामभिस्तेजोभिर्युक्तः कविरग्निर्भन्दते यजमानेन स्तूयते ॥ ४ ॥

४. यज्ञ के पिता, स्तोताओं के बलदाता, ऋत्विकों के ज्ञानहेतु और यज्ञादि कर्मों के साधनभूत अग्नि पार्थिव और वैद्युतादि रूप के द्वारा द्यावा-पृथिवी में प्रवेश करते हैं। अत्यन्त प्रिय और तेजस्वी अग्नि यजमान-द्वारा स्तुत होते हैं।

चन्द्रमग्निंचन्द्ररथंहरिव्रतंवैश्वानरमप्सुषदंस्वर्विदम्।
विगाहंतूर्णितविषीभिरावृतंभूर्णिंदेवासइहसुश्रियंदधुः ॥ ५ ॥ २० ॥

चन्द्रम्। अग्निम्। चन्द्रऽरथम्। हरिऽव्रतम्। वैश्वानरम्।
अप्सुऽसदम्। स्वःऽविदम्। विऽगाहम्। तूर्णिम्। तविषीभिः।
आऽवृतम्। भूर्णिम्। देवासः। इह। सुऽश्रियम्। दधुः ॥ ५ ॥ २० ॥

देवासोदेवाः चन्द्रमाह्लादकरं चन्द्ररथं हिरण्मयरथं चन्द्रआह्लादकोरथोयस्येति वा तंहरिव्रतं पिङ्गलवर्णं हरित्वचंवा हरित्वचमितिवियास्कान्तरं अप्सुषदं अप्सुसीदन्तं स्वर्विदं सर्वज्ञं विगाहं विगाहमानं सर्वव्याप्तं तूर्णिं क्षिप्रगामिनं शत्रूणां हिंसितारंवा तविषीभिः बलैरावृतं भूर्णिं भर्तारं सुश्रियं शोभनदीप्तिं वैश्वानरं अग्निं इह इहलोके दधुः आदधुः ॥ ५ ॥

५. आह्लादक, आह्लादजनक रथवाले, पिङ्गलवर्ण, जल के बीच निवास करनेवाले, सर्वज्ञ, सर्वत्र व्याप्त, शीघ्रगामी, बलशाली, भर्त्ता और दीप्तिवाले वैश्वानर अग्नि को देवों ने इस लोक में स्थापित किया है।

अ॒ग्निर्दे॒वेभि॒र्मनु॑षश्चज॒न्तुभि॑स्तन्वा॒नोय॒ज्ञंपु॑रु॒पेश॑संधि॒या।
र॒थीर॒न्तरी॑यते॒साध॑दिष्टिभिर्जी॒रोदमू॑नाअभिशस्ति॒चात॑नः ॥ ६ ॥
अ॒ग्निः । दे॒वेभिः॑ । मनु॑षः । च॒ । ज॒न्तुऽभिः॑ । त॒न्वा॒नः । य॒ज्ञम् ।
पु॒रु॒ऽपेश॑सम् । धि॒या । र॒थीः । अ॒न्तः । ई॒य॒ते॒ । साध॑दिष्टिऽभिः ।
जी॒रः । दमू॑नाः । अ॒भि॒श॒स्ति॒ऽचात॑नः ॥ ६ ॥

देवेभिःदेवैः साधदिष्टिभिः साधितयज्ञैर्जन्तुभिः ऋत्विग्भिश्च धियाकर्मणा मनुषोयजमानस्य पुरुपेशसं बहुरूपं पेशइतिरूपनाम पुरोडाशपशुसोमहविर्भेदैः एकाहाहीनसत्रात्मकभेदैश्च नानाविधरूपं यज्ञं तन्वानः कुर्वन्रथीः सर्वस्यलोकस्यनेता जीरः क्षिप्रकारी दमूनाः दान्तमनाः दानमनावा अभिशस्तिचातनः अभिशस्तीनामरातीनां यज्ञविघ्नकारिणां रक्षसां चातयितानाशयिताग्निः अन्तः द्यावापृथिव्योर्मध्ये ईयतेगच्छति ॥ ६ ॥

६. जो यज्ञ-साधक देवों और ऋत्विकों के साथ कर्म-द्वारा यजमान के नानाविध यज्ञों का सम्पादन करते हैं, जो नेता, शीघ्रगामी, दानशील और शत्रुओं के नाशक हैं, वे ही अग्नि द्यावा-पृथिवी के बीच जाते हैं।

अग्ने॒जर॑स्वस्वप॒त्यआयु॑न्यू॒र्जापि॑न्वस्व॒समिषो॑दिदीहि॒नः।
वयां॑सिजिन्वबृह॒तश्च॑जागृवउ॒शिग्दे॒वाना॒मसि॑सु॒क्रतु॑र्वि॒पाम् ॥ ७ ॥
अग्ने॑ । जर॑स्व । सु॒ऽअ॒प॒त्ये । आयु॑नि । ऊ॒र्जा । पि॒न्व॒स्व॒ । सम् ।
इषः॑ । दि॒दी॒हि॒ । नः॒ । वयां॑सि । जि॒न्व॒ । बृ॒ह॒तः । च॒ । जा॒गृ॒वे॒ ।
उ॒शिक् । दे॒वाना॑म् । असि॑ । सु॒ऽक्रतुः॑ । वि॒पाम् ॥ ७ ॥

हेअग्ने स्वपत्येशोभनपुत्रे आयुनि आयुषि निमित्तसप्तम्येषा आयुर्निमित्ते जरस्व देवान्स्तुहि होतारमभिप्राय ऊर्जा रसेनअन्नेनवा पिन्वस्वदेवान् प्रीणय नोऽस्माकं इषःसस्यार्थं वृष्टीः संदिदीहि संदीपय वयांसिअन्नानिच वयः इत्यन्ननामसुपाठात् जिन्वदेहि हेजागृवेसर्वदाजागरणशील बृहतःमहतोयजमानस्य जिन्वेतिसंबन्धः सुक्रतुःशोभनकर्माशोभनप्रज्ञोवात्वं विपांमेधाविनां देवानां उशिक् कान्तोऽसि ॥ ७ ॥

७. हम सुपुत्र और दीर्घ आयु प्राप्त करेंगे; इसलिए, हे अग्नि, तुम देवों की स्तुति करो। अन्न-द्वारा उन्हें प्रीत करो। हमारे धान्य के लिए भली भाँति वृष्टि को संचालित करो। अन्न दान करो। सदा

जागरण-शील अग्नि, तुम महान् यजमान को अन्न दो; क्योंकि तुम सुकर्मा और देवों के प्रिय हो।

विश्पतिंयह्वमतिथिंनरःसदायन्तारंधीनामुशिजंचवाघताम् ।
अध्वराणांचेतनंजातवेदसंप्रशंसन्तिनमसाजूतिभिर्वृधे ॥ ८ ॥

विश्पतिम् । यह्वम् । अतिथिम् । नरः । सदा । यन्तारम् । धीनाम् ।
उशिजम् । च । वाघताम् । अध्वराणाम् । चेतनम् । जातऽवेदसम् ।
प्र । शंसन्ति । नमसा । जूतिऽभिः । वृधे ॥ ८ ॥

नरोनेतारः स्तोतारोवा विश्पतिं विशांमनुष्याणांपतिंविश्वस्यपतिमितिवायह्वंमहान्तं अ-तिथिंसर्वस्यातिथिभूतं धीनांबुद्धीनांकर्मणांवा यन्तारंनियन्तारं वाघतांचऋत्विजांच उशिजं कान्तंमनोज्ञं अध्वराणांयागानांचेतनं प्रज्ञापकं जूतिभिर्वेगैर्युक्तं जातवेदसमग्निं वृधेवृद्धयेसमृद्ध्यै नमसानमस्कारेणस्तुतिभिश्च सदासर्वकालं प्रशंसन्ति प्रशंसांकुर्वन्ति ॥ ८ ॥

८. मनुष्यों के पति, महान्, अतिथि-भूत, बुद्धि-नियन्ता, ऋत्विकों के प्रिय, यज्ञ के ज्ञापक, वेगयुक्त और सर्वभूतज्ञ अग्नि की नेता लोग समृद्धि के लिए नमस्कार और स्तुति के द्वारा प्रशंसा करते हैं।

विभावादेवःसुरणःपरिक्षितीरग्निर्बभूवशवसासुमद्रथः ।
तस्यव्रतानिभूरिपोषिणोवयमुपभूषेमदमआसुवृक्तिभिः ॥ ९ ॥

विभाऽवा । देवः । सुऽरणः । परि । क्षितीः । अग्निः । बभूव ।
शवसा । सुमत्ऽरथः । तस्य । व्रतानि । भूरिऽपोषिणः । वयम् ।
उप । भूषेम । दमे । आ । सुवृक्तिऽभिः ॥ ९ ॥

विभावादीप्तिमान् देवः स्तूयमानः सुरणः अकारवर्णलोपश्छान्दसः शोभनंरमयतीति सुरमणः सुमद्रथः शोभनरथः अग्निः शवसाबलेन क्षितीः सर्वाः प्रजाः परिबभूव परितो-गृह्णाति अत्रभवतेरुपसर्गवशात्परिग्रहार्थत्वं भूरिपोषिणः बहूनांपोषयितुः पालयितुः दमे यज्ञगृहे दमइतिगृहनामसुपाठात् निवसतः तस्याग्नेर्व्रतानिकर्माणि वयंसुवृक्तिभिः स्तोत्रैः आसर्वतःउपभूषेम उपभूषयामः प्रकाशयामः ॥ ९ ॥

९. दीप्तिमान्, स्तूयमान, कमनीय और सुन्दर रथवाले अग्नि बल के द्वारा सारी प्रजा को व्याप्त करते हैं। हम अनेक के पालक और गृह में निवासी अग्नि के सारे कर्मों को, सुन्दर स्तोत्र-द्वारा, प्रकाशित करेंगे।

वैश्वानरतवधामान्याचकेयेभिःस्वर्विदभवोविचक्षण ।
जातआपृणोभुवनानिरोदसीअग्नेताविश्वापरिभूरसित्मना ॥१०॥

वैश्वानर । तव । धामानि । आ । चके । येभिः । स्वःऽवित् ।
अभवः । विऽचक्षण । जातः । आ । अपृणः । भुवनानि । रोदसी इति ।
अग्ने । ता । विश्वा । परिऽभूः । असि । त्मना ॥ १० ॥

हेवैश्वानर तवधामानित्वत्संबन्धीनितेजांसि आचके अभिष्टौमि हेविचक्षण प्राज्ञ त्वं येभिः यैस्तेजोभिः स्वर्वित् सर्ववित् सर्वज्ञः अभवः भवसि जातः जातमात्रस्त्वं भुवनानि भूतधातानि रोदसीद्यावापृथिव्यौ आपृणः आपूरयः हेअग्ने विश्वाविश्वानिसर्वाणि ता तानि भुवनानिभूतजातानि त्मनाआत्मना परिभूरसि परिग्रहीतासि ॥ १० ॥

१०. हे वैश्वानर, तुम जिस तेज के द्वारा सर्वज्ञ हुए हो, मैं तुम्हारे उसी तेज का स्तव करता हूँ। जन्म के साथ ही तुम द्यावा-पृथिवी और सारे भुवनों को व्याप्त कर लेते हो। अग्नि, तुम अपने सारे भूतों को व्याप्त करते हो।

वैश्वानरस्यदंसनाभ्योबृहदरिणादेकःस्वपस्ययाकविः ।
उभापितरामहयन्नजायताग्निर्द्यावापृथिवीभूरिरेतसा॥ ११॥ २१॥
वैश्वानरस्य । दंसनाभ्यः । बृहत् । अरिणात् । एकः । सुऽअप-
स्यया । कविः । उभा । पितरा । महयन् । अजायत । अग्निः ।
द्यावापृथिवी इति । भूरिऽरेतसा ॥ ११ ॥ २१ ॥

वैश्वानरस्याग्नेः दंसनाभ्यः तोषकारीभ्यः क्रियाभ्यः बृहन्महद्धनंभवतीतियत् यद्विषयं यतःकारणात् एकोमुख्यः कविरग्निः स्वपस्यया शोभनयज्ञादिकर्मेच्छयायजमानाविभ्योधनमरिणात् ददातिसोयमग्निः भूरिरेतसा बहुरेतस्कौ उभाउभौ पितरापितरौ मातापितरौद्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ महयन् पूजयन् अजायत ॥ ११ ॥

११. वैश्वानर के सन्तोषजनक कर्म से महान् धन होता है। क्योंकि वे सुन्दर यज्ञ आदि कर्म की इच्छा से यजमानों को धन देते हैं। वे वीर्यशाली हैं। माता-पिता द्यावा-पृथिवी की पूजा करते हुए उत्पन्न हुए हैं।

समित्समिदित्येकादशर्चंचतुर्थंसूक्तं वैश्वामित्रं त्रैष्टुभं अत्रानुक्रमणिका समित्समिदाप्रियमिति इध्मादिस्वाहाकृत्यन्ताःपूर्वोक्ताःप्रत्यृचंदेवताः परोवैश्वामित्राणामाप्रीसूक्तं दर्शपूर्णमासयोः पत्नीसंयाजेषुत्वष्टुर्याज्या तन्नस्तुरीपमिति सूत्रितंच—इहत्वष्टारमग्रियंतन्नस्तुरीपमधपोषयित्विति । त्वाष्ट्रेपशौ पुरोडाशस्यानुवाक्या सूत्रितंच—तन्नस्तुरीपमधपोषयित्नुदेवत्वष्टःसविताविश्वरूपइति ।

· सप्तमप्रथमा—

समित्संमित्सुमना बोध्यस्मे शुचाशुंचा सुमतिं रासि वस्वः ।
आ देव देवान्यजथाय वक्षि सखा सखीन्त्सुमना यक्ष्यग्ने ॥ १ ॥

सम्इत्ऽसंमित् । सुऽमनाः । बोधि । अस्मे इति । शुचाऽशुंचा ।
सुऽमतिम् । रासि । वस्वः । आ । देव । देवान् । यजथाय । वक्षि ।
सखा । सखीन् । सुऽमनाः । यक्षि । अग्ने ॥ १ ॥

समित्समित् अत्यर्थंसमिद्धस्त्वं सुमनाः बोधिबुध्यस्व शुचाशुचा अत्यर्थं प्रसर्पता ज्योतिषायुक्तः त्वं वस्वोवसुनोधनस्यप्रदित्सया सुमतिं शोभनांबुद्धिं अस्मेअस्मभ्यं रासिदेहि हे देव द्योतमान देवान् यजनीयान् यजथाययज्ञाय तदर्थं आवक्षिआवहसि हेअग्नेसखादेवानां सखात्वं सुमनाःसन् सखीन् देवान् यक्षियजस्व ॥ १ ॥

१. हे समिद्ध अग्नि, अनुकूल मन से जागो। तुम अतीव गति-शील तेज से युक्त होकर हमारे ऊपर धन के लिए अनुग्रह करो। द्योतमान अग्नि, देवों को तुम यज्ञ में ले आओ। अग्नि, तुम देवों के सखा हो। अनुकूल मन से मित्र देवों का यज्ञ करो।

यं देवासुस्त्रिरहुन्नायजन्ते दिवेदिवे वरुणो मित्रो अग्निः ।
सेमं यज्ञं मधुमन्तं कृधी नुस्तनूनपाद्घृतयोनिं विधन्तंम् ॥ २ ॥

यम् । देवासः । त्रिः । अहन् । आऽयजन्ते । दिवेऽदिवे । वरुणः ।
मित्रः । अग्निः । सः । इमम् । यज्ञम् । मधुऽमन्तम् । कृधि ।
नः । तनूऽनपात् । घृतऽयोनिम् । विधन्तम् ॥ २ ॥

वरुणःमित्रःअग्निः एतेयंदेवासोदेवाः यमग्निंदिवेदिवेप्रतिदिवसं अहन्अह्नित्रिः प्रात-र्मध्याह्नसायंसवनेषुसवनेषु त्रिवारं आयजन्ते हेतनूनपात् तनूनांशरीराणां नपात्पालयिता सत्वंघृतयोनिं घृतस्योदकस्यकारणं विधन्तंविधीयमानंक्रियमाणं नोस्मदीयमिमंयज्ञं मधुमन्तं मध्वित्युदकनाम वृष्ट्यादिफलयुक्तंकृधिकुरु ॥ २ ॥

२. वरुण, मित्र और अग्नि जिन तनूनपात नामक अग्नि का, प्रतिदिन तीन बार करके, यज्ञ करते हैं, वे ही हमारे इस जल-कारण यज्ञ को वृष्टि आदि फल दें।

प्र दीधितिर्विश्ववारा जिगाति होतारमिळः प्रथमं यजध्यै ।
अच्छा नमोभिर्वृषभं वन्दध्यै स देवान्यक्षदिषितो यजीयान् ॥ ३ ॥

प्र । दीधितिः । विश्वऽवारा । जिगाति । होतारम् । इळः ।
प्रथमम् । यजध्यै अच्छ । नमःऽभिः । वृषभम् । वन्दध्यै ।
सः । देवान् । यक्षत् । इषितः । यजीयान् ॥ ३ ॥

विश्ववाराविश्वैर्जनैर्वरणीया दीधितिः स्तुतिः दीप्तिर्वा होतारं देवानामाह्वातारमग्निंप्रजि-
गाति जिगातु प्रकर्षेणगच्छतु प्रथमंमुख्यंअच्छआभिमुख्येन वृषभंसंपदांवर्षितारंवन्दध्यैव-
न्दितुंयोग्यमितिशेषः अग्निनमोभिः नमस्कारैः सह इळः इषः हवीरूपाण्यन्नानियजध्यै यष्टुंपी-
णयितुंमजिगातु प्रकर्षेणगच्छन्तु इषितः अस्माभिःप्रेरितः यजीयान्यष्टृतमः सोग्निर्देवान्
यक्षद्यजतु ॥ ३ ॥

३. देवों के आह्वानकारी अग्नि के पास सर्वजन-प्रिय स्तुति गमन करे। इला, प्रसन्नता उत्पन्न करने के लिए, प्रधान, अतीव अभीष्टवर्षी और वन्दनीय अग्नि के पास जायें। यज्ञकर्म में कुशल अग्नि, हमारे द्वारा प्रेरित होकर यज्ञ करें।

ऊर्ध्वोवांगातुरध्वरेअकार्यूर्ध्वाशोचींषिप्रस्थितारजांसि ।
दिवोवानाभान्यसादिहोतास्तृणीमहिदेवव्यचाविबर्हिः ॥ ४ ॥

ऊर्ध्वः । वाम् । गातुः । अध्वरे । अकारि । ऊर्ध्वा । शोचींषि ।
प्रऽस्थिता । रजांसि । दिवः । वा । नाभा । नि । असादि ।
होता । स्तृणीमहि । देवऽव्यचाः । वि । बर्हिः ॥ ४ ॥

वांयुवयोः अग्निबर्हिःषडभौवामित्युच्येते समिदादिभिः सहितस्यैवाग्नेर्देवतात्वात् ऊ-
र्ध्वः उन्नतः गातुर्यज्ञमार्गः अध्वरेयज्ञे अकारि आश्रयःक्रियते शोचींषिअर्चिष्मन्तिरजां-
सिहवींषिऊर्ध्वाऊर्ध्वंप्रस्थिता प्रस्थितानिगतानिसन्तिहोतानिर्दिवः दीप्यमानस्ययागगृहस्य
नाभा नाभौ मध्यप्रदेशेन्यसादिनिषीदति देवव्यचाः देवैर्व्याप्तंबर्हिश्च चार्थेवाशब्दः विस्तृणी-
महि विशेषेणस्तृणीमः ॥ ४ ॥

४. अग्नि और बर्हिरूप अग्नि के लिए यज्ञ में एक उन्नत मार्ग किया हुआ है। दीप्तियुक्त हव्य ऊपर जाता है। दीप्तिमान् यज्ञ-गृह के नाभिप्रदेश में होता उपविष्ट हैं। हम देवों के द्वारा व्याप्त कुश को बिछायेंगे।

सप्तहोत्राणिमनसावृणानाइन्वन्तोविश्वंप्रतियन्नृतेन ।
नृपेशसोविदथेषुप्रजाताअभीईमंयज्ञंविचरन्तपूर्वीः ॥ ५ ॥२२॥

सुप्त । होत्राणि । मनसा । वृणानाः । इन्वन्तः । विश्वम् । प्रति ।
यन् । ऋतेन । नृऽपेशसः । विदथेषु । प्र । जाताः । अभि ।
इमम् । यज्ञम् । वि । चरन्त । पूर्वीः ॥ ५ ॥ २२ ॥

मनसावृणानाः प्रार्थ्यमानाः ऋतेनउदकेन विश्वंइन्वन्तः प्रीणयन्तः देवाः सप्तहोत्राणि होतॄणांवषट्कर्तॄणांकर्माणिप्रतियन्प्रतिगच्छन्ति अतःपरंद्वारांस्तुतिः नृपेशसः नररूपाः विदथेषुयागेषुजाताः उत्पन्नाः पूर्वीर्बह्व्यः विग्रहवत्योयज्ञद्वाराभिमानिन्योदेवताः इममस्मदीयंयज्ञं विचरन्त विचरन्तु ॥ ५ ॥

५. जल-द्वारा संसार के प्रसन्नकर्ता देवता लोग सप्त यज्ञ में जाते हैं। वे अकपट चित्त से याचित होकर नररूपी यज्ञजात (अग्नि-रूप यज्ञ-द्वार-द्वय) प्रत्यक्ष होकर हमारे इस यज्ञ में आयें।

आभन्दमानेउषसाउपाकेउतस्मयेतेतन्वाविरूपे ।
यथानोमित्रोवरुणोजुजोषदिन्द्रोमरुत्वाँउतवामहोभिः ॥ ६ ॥

आ । भन्दमाने इति । उषसौ । उपाके इति । उत । स्मयेते इति ।
तन्वा । विरूपे इति विऽरूपे । यथा । नः । मित्रः । वरुणः ।
जुजोषत् । इन्द्रः । मरुत्वान् । उत । वा । महःऽभिः ॥ ६ ॥

भन्दमाने स्तूयमाने उपाकेपरस्परं संगते उषसानक्ता अन्योन्यापेक्षयाद्विवचनं नक्तोषसौरात्र्यहनी आ आगच्छतां उतअपिच विरूपेपृथग्रूपे तन्वाप्रकाशरूपेणशरीरेण स्मयेते प्रकाशेते मित्रोवरुणः उतवाअपिच इन्द्रः मरुत्वांश्च नोस्मान् यथाजुजोषत् यथासेवेत तथा महोभिस्तेजोभिर्युक्तेन्द्र मेद्यावापृथिव्यौकुरुताम् ॥ ६ ॥

६. स्तूयमान अग्निरूप रात और दिन, परस्पर-संगत होकर अथवा पृथक् रूप से, सशरीर प्रकाशित होकर आयें। मित्र, वरुण अथवा इन्द्र हमें जिस रूप से अनुगृहीत करते हैं, तेजस्वी होकर, उसी रूप को धारण करें। अथसप्तमी—

दैव्याहोतारापृथमान्यृञ्जेसप्तपृक्षासःस्वधयामदन्ति ।
ऋतंशंसन्तऋतमित्तआहुरनुव्रतंव्रतपादीध्यानाः ॥ ७ ॥

दैव्या । होतारा । प्रथमा । नि । ऋञ्जे । सप्त । पृक्षासः । स्वधया ।
मदन्ति । ऋतम् । शंसन्तः । ऋतम् । इत् । ते । आहुः । अनु ।
व्रतम् । व्रतऽपाः । दीध्यानाः ॥ ७ ॥

दैव्यादिव्यौ प्रथमाप्रथमौमुख्यौ होतारा आह्वातारौ अग्नी न्यृंजे प्रसाधयामि ऋतमुद-
कं शंसन्तः आशंसमानाः सप्तपृक्षासः पृक्षमन्नं वदन्तऋत्विजः तमग्निं स्वधया सोमेन हविषा मदन्ति
मादयन्ति व्रतपाः व्रतानां कर्मणां रक्षितारः दीध्यानाः दीप्यमानाः अथवा स्वकर्मभिरग्निं दीपयन्तः
ऋत्विजः अनुव्रतं व्रते व्रते कर्मणि अग्निमेवमाहुः अग्निमेव ऋतभूतमाहुरित्यर्थः एवकारार्थे
इच्छन्दः ॥ ७ ॥

७. मैं दिव्य और प्रधान अग्निरूप दोनों होताओं को प्रसन्न करता हूँ। यज्ञाभिलाषी, सप्त और अन्नवान् ऋत्विक् लोग हव्य-द्वारा अग्नि को प्रमत्त करते हैं। व्रत के रक्षक और दीप्तिशाली ऋत्विक् लोग प्रत्येक व्रत में सत्यरूप अग्नि को यह बात बोलते हैं।

आभारतीभारतीभिःसजोषाइळादेवैर्मनुष्येभिरग्निः।
सरस्वतीसारस्वतेभिरर्वाक्तिस्रोदेवीर्बर्हिरेदंसदन्तु ॥ ८ ॥

आ। भारती। भारतीभिः। सऽजोषाः। इळा। देवैः। मनुष्येभिः।
अग्निः। सरस्वती। सारस्वतेभिः। अर्वाक्। तिस्रः। देवीः। बर्हिः।
आ। इदम्। सदन्तु ॥ ८ ॥

भारतीभिः भरतस्य सूर्यस्य संबन्धिनीभिः अद्भिः सजोषाः संगता भारती वाक् आग-
च्छतु देवैर्मनुष्येभिः मनुष्यैश्च संगता सत्यः इळा च भूमिश्च आगच्छतु अग्निश्च सारस्वतेभिः स-
रस्वतिसंबंधिभिः मध्यमस्थानैः सह सरस्वती माध्यमिका वाक् च आगच्छतु तिस्रो देवीः
देव्यः त्रामिळाभारत्यः आगच्छन्तु अर्वागाभिमुख्यं इदमेव बर्हिः आसन्तु आसीदन्तु ॥८॥

८. भारती लोगों (सूर्य-सम्बन्धियों) के साथ अग्नि-रूप भारती आयें, देवों और मनुष्यों के साथ इला आयें, अग्नि भी आयें। सारस्वतगणों (अन्तरिक्षस्थ वचनों) के साथ सरस्वती भी आयें। ये तीनों देवियाँ आकर सम्मुखस्थ कुश पर बैठें।

तन्नस्तुरीपमधपोषयित्नुदेवत्वष्टर्विरराणःस्यस्व।
यतोवीरःकर्मण्यःसुदक्षोयुक्तग्रावाजायतेदेवकामः ॥ ९ ॥

तत्। नः। तुरीपम्। अध। पोषयित्नु। देव। त्वष्टः। वि।
रराणः। स्यस्वेति स्यस्व। यतः। वीरः। कर्मण्यः। सुऽदक्षः।
युक्तऽग्रावा। जायते। देवऽकामः ॥ ९ ॥

हे देव त्वष्टः सृष्टिकर्तः विरराणः विशेषेण रममाणः त्वं अध अनन्तरं नोस्माकं तुरीपं तारकं
पोषयित्नु पोषकं तत् प्रसिद्धं रेतः विस्यस्व मोचय यतो विमोचनात् वीरः सत्त्ववान् कर्मण्यः कर्म-

सुकुशलः सुदक्षः सुबलः युक्तग्रावा अभिषवार्थंग्रावयुक्तः सोमस्तुदित्यर्थः देवकामः देवान् कामयमानः पुत्रोजायते जायेत ॥ ९ ॥

९. अग्निरूप त्वष्टा देव, जिससे वीर, कर्मकुशल, बलशाली, सोमाभिषव के लिए प्रस्तर-हस्त और देवाभिलाषी पुत्र उत्पन्न हो सके, सन्तुष्ट होकर तुम हमें वैसा ही प्राण-कुशल और पुष्टिकारी वीर्य प्रदान करो।

वन॑स्पते॒ऽव॑सृ॒जोप॑दे॒वान॒ग्निर्ह॒विः श॑मि॒ता सू॑दयाति।
सेदु॒ होता॑ स॒त्यत॑रो यजाति॒ यथा॑ दे॒वानां॒ जनि॑मानि॒ वेद॑ ॥ १० ॥

वन॑स्पते। अव॑। सृ॒ज। उप॑। दे॒वान्। अ॒ग्निः। ह॒विः। श॒मि॒ता। सू॒द॒या॒ति॒। सः। इत्। ऊँ॒ इति॑। होता॑। स॒त्यऽत॑रः। य॒जा॒ति॒। यथा॑। दे॒वाना॑म्। जनि॑मानि। वेद॑ ॥ १० ॥

हेवनस्पते देवानुपावसृज समीपेकुरु शमितापशोःसंस्कर्ता अग्निः वनस्पतिस्थहविः सूदयाति देवान् प्रतिप्रेरयतु सत्यतरः अत्यर्थंसत्यः सत्यतरः सत्यस्वरूपः सइत् सएवहोतायजातियजतु यथा यतःकारणात् सएवाग्निः देवानां जनिमानिजन्मानि वेदवेत्ति अतः सएव यजत्वित्यर्थः उःपूरणः ॥ १० ॥

१०. अग्निरूप वनस्पति, तुम देवों को पास ले आओ। पशु के संस्कारक अग्नि (वनस्पति) देवों के लिए हव्य दें। वे ही यज्ञ-रूप देवता लोगों को बुलानेवाले अग्नि यज्ञ करें; क्योंकि वे ही देवों का जन्म जानते हैं।

आ या॑ह्यग्ने समिधा॒नो अ॒र्वाङिन्द्रे॑ण दे॒वैः स॒रथं॑ तु॒रेभिः॑।
ब॒र्हिर्न॑ आस्ता॒मदि॑तिः सुपु॒त्रा स्वाहा॑ दे॒वा अ॒मृता॑ मादयन्ताम् ॥ ११ ॥ २३ ॥

आ। या॒हि॒। अ॒ग्ने॒। स॒म्ऽइ॒धा॒नः। अ॒र्वाङ्। इन्द्रे॑ण। दे॒वैः। स॒ऽरथ॑म्। तु॒रेभिः॑। ब॒र्हिः। नः॒। आ॒स्ता॒म्। अदि॑तिः। सु॒ऽपु॒त्रा। स्वाहा॑। दे॒वाः। अ॒मृताः॑। मा॒द॒य॒न्ता॒म् ॥ ११ ॥ २३ ॥

हेअग्ने अर्वाङ् अस्मदभिमुखंसमिधानः समिध्यमानः ज्वालारूपेणदीप्यमानः त्वंआयाहिदेवतारूपेणागच्छ कथमितिउच्यते—नोस्माकंयज्ञेइन्द्रेणदेवैश्चतुरेभिः त्वरमाणैःदेवैः सरथंसमानरथं यथातथा आयाहि किंच सुपुत्राअदितिरपिनोबर्हिः आस्तां अध्यास्तां स्वाहा स्वाहाकारेणयुक्ताअमृताः नित्यादेवाः मादयन्तां तृप्यन्तु ॥ ११ ॥

११. अग्नि, तुम दीप्ति-युक्त होकर इन्द्र और शीघ्रताकारी देवों के साथ एक रथ पर हमारे सामने आओ। सुपुत्र-युक्ता अदिति हमारे कुश पर बैठें। नित्य देवगण अग्निरूप स्वाहाकारवाले होकर तृप्ति प्राप्त करें।

अधा॑यि । अ॒ग्निः । मानु॑षीषु । वि॒क्षु । अ॒पाम् । गर्भः॑ । मि॒त्रः ।
ऋ॒तेन॑ । साध॑न् । आ । ह॒र्य॒तः । य॒ज॒तः । सानु॑ । अ॒स्था॒त् । अभू॑त् ।
ऊँ इति॑ । विप्रः॑ । ह॒व्यः॑ । म॒ती॒नाम् ॥ ३ ॥

मित्रः यजमानानांमित्रभूतः ऋतेनसत्येनसाधन्कामान्साधयन् अपांगर्भोऽग्निः मानुषी-षुमनोःसंबन्धिनीषुविक्षुप्रजासु अधायिदेवैराहितः किंच हर्यतः स्पृहणीयःयजतोयष्टव्यः सः सानुरुच्छ्रितंधिष्ण्यं उत्तरवेद्याख्यं आस्थात् अध्यतिष्ठत् विप्रःप्राज्ञःअग्निः मतीनांमनुष्याणांस्तो-तृणांहव्यःस्तुत्यः अभूत् उःपूरणः ॥ ३ ॥

३. यजमानों के मित्र, यज्ञ के द्वारा अभिलाषा पूरी करनेवाले और जल के पुत्र अग्नि मनुष्यों के बीच स्थापित हुए हैं। अग्नि स्पृहणीय और यजनीय हैं। ये उन्नत स्थान पर बैठे हैं। ज्ञानी अग्नि स्तोताओं की स्तुति के योग्य हुए हैं।

मि॒त्रो अ॒ग्निर्भ॑वति॒ यत्समि॑द्धो मि॒त्रो होता॒ वरु॑णो जा॒तवे॑दाः ।
मि॒त्रो अ॑ध्व॒र्युरि॑षि॒रो दमू॑ना मि॒त्रः सिन्धू॑नामु॒त पर्व॑तानाम् ॥ ४ ॥

मि॒त्रः । अ॒ग्निः । भ॒व॒ति॒ । यत् । सम्ऽइ॑द्धः । मि॒त्रः । होता॑ । वरु॑णः ।
जा॒तऽवे॑दाः । मि॒त्रः । अ॒ध्व॒र्युः । इ॒षि॒रः । दमू॑नाः । मि॒त्रः ।
सिन्धू॑नाम् । उ॒त । पर्व॑तानाम् ॥ ४ ॥

एषऋक् अग्निसर्वात्मकत्वेनस्तौति यद्यदासमिद्धोऽग्निः तदामित्रोभवतिसूर्योभवति मित्र-एवसन् होताभवति वरुणोभवति जातवेदाःजातप्रज्ञः समित्रः अध्वर्युर्भवति दमूनाःदानमनाः दान्तमनावासएवइषिरः प्रेरकोवायुर्भवति उतअपिच सिन्धूनांनदीनां पर्वतानांचामित्रः सहा-योभवति ॥ ४ ॥

४. जिस समय अग्नि समिद्ध होते हैं, उस समय मित्र बनते हैं। वे ही, मित्र होता और सर्वज्ञ वरुण हैं। वे ही, मित्र, दानशील अध्वर्यु और प्रेरक वायु हैं। वे नदियों और पर्वतों के मित्र हैं।

पाति॑ प्रि॒यं रि॒पो अग्रं॑ प॒दं वेः पाति॑ य॒ह्वश्चर॑णं॒ सूर्य॑स्य ।
पाति॑ ना॒भा स॒प्तशी॑र्षाणम॒ग्निः पाति॑ दे॒वाना॑मुप॒माद॑मृ॒ष्वः ॥ ५ ॥ २४ ॥

पाति॑ । प्रि॒यम् । रि॒पः । अग्र॑म् । प॒दम् । वेः । पाति॑ । य॒ह्वः ।
चर॑णम् । सूर्य॑स्य । पाति॑ । नाभा॑ । स॒प्तऽशी॑र्षाणम् । अ॒ग्निः ।
पाति॑ । दे॒वाना॑म् । उ॒प॒ऽमाद॑म् । ऋ॒ष्वः ॥ ५ ॥ २४ ॥

मन्द्रो दर्शनीयोऽग्निः वेर्गन्तुः सर्वव्यापकायाः रिपो भूम्याः प्रियमग्रं प्रथमं पदं स्थानं पाति रक्षति यह्वो महान् सूर्यस्य चरणं चरत्यनेनेति चरणमन्तरिक्षं पाति नाभा नाभौ अन्तरिक्षस्य मध्ये सप्तशीर्षाणं मरुद्गणं पाति देवानां उपमादं उपमादकं यज्ञं पाति रक्षति ॥५॥

५. सुन्दर अग्नि सर्वव्याप्त पृथिवी के प्रिय स्थान की रक्षा करते हैं। महान् अग्नि सूर्य के विहरण-स्थान अन्तरिक्ष की रक्षा करते हैं। अन्तरिक्ष के बीच मरुतों की रक्षा करते हैं। वे देवों के प्रसन्नता-कारक यज्ञ की रक्षा करते हैं।

ऋभुश्चक्र ईड्यं चारु नाम विश्वानि देवो वयुनानि विद्वान्।
ससस्य चर्म घृतवत्पदं वेस्तदिदग्नी रक्षत्यप्रयुच्छन् ॥ ६ ॥

ऋभुः । चक्रे । ईड्यम् । चारु । नाम । विश्वानि । देवः । वयुनानि ।
विद्वान् । ससस्य । चर्म । घृतऽवत् । पदम् । वेः । तत् । इत् ।
अग्निः । रक्षति । अप्रऽयुच्छन् ॥ ६ ॥

ऋभुर्महान् विश्वानि सर्वाणि वयुनानि ज्ञातव्यान् पदार्थान् विद्वान् जानन् देवोऽग्निः ईड्यं स्तुत्यं चारु मनोज्ञं नाम जलं चक्रे करोति नामेत्युदकनामसु पाठात् वेर्व्याप्तस्य ससस्य स्वपतः शयानस्याप्यग्नेः चर्म रूपं घृतवद्दीप्तिमद्भवति सोऽग्निः तच्चर्माप्रयुच्छन् अप्रमाद्यन् पदं स्थानं रक्षति पालयति इदिति पूरणः ॥ ६ ॥

६. महान् और सारे ज्ञातव्यों के ज्ञाता अग्नि प्रशंसनीय और सुन्दर जल उत्पन्न करते हैं। अग्नि के निद्रित रहने पर भी उनका चर्म या रूप दीप्तिमान् रहता है। वे अग्नि सावधानी से उसकी रक्षा करते हैं।

आ योनिमग्निर्घृतवन्तमस्थात्पृथुप्रगाणमुशन्तमुशानः।
दीद्यानः शुचिर्ऋष्वः पावकः पुनःपुनर्मातरा नव्यसी कः ॥ ७ ॥

आ । योनिम् । अग्निः । घृतऽवन्तम् । अस्थात् । पृथुऽप्रगानम् ।
उशन्तम् । उशानः । दीद्यानः । शुचिः । ऋष्वः । पावकः ।
पुनःऽपुनः । मातरा । नव्यसी इति । करिति कः ॥ ७ ॥

उशानः कामयमानोऽग्निः घृतवन्तं दीप्तिमन्तं पृथुप्रगाणं पृथुगीर्णं उशन्तं कामयमानं योनिं स्थानमायतनं आ अस्थात् आतिष्ठति दीद्यानो द्योतमानः शुचिर्दर्शनीयः शुद्धो वा ऋष्वो महान् पावकः अन्येषां शोधयिताऽग्निः मातरा मातरौ द्यावापृथिव्यौ पुनःपुनः नव्यसी नवतरे कः करोति ॥ ७ ॥

७. दीप्तिमान्, विशेष रूप से स्तुत और स्वस्थान-प्रिय अग्नि अधिरूढ़ हुए हैं। दीप्तिशाली, शुद्ध, महान् और पवित्र अग्नि माता-पिता द्यावापृथिवी को नवीनतर करते हैं।

अथाष्टमी—

स॒द्योजा॒तओष॑धीभिर्ववक्षे॒यदी॒वर्ध॑न्तिप्र॒स्वो॑घृ॒तेन॑ ।
आप॑इवप्र॒वता॒शुम्भ॑मानाउरु॒ष्यद॒ग्निःपि॒त्रोरु॒पस्थे॑ ॥ ८ ॥

स॒द्यः । जा॒तः । ओष॑धीभिः । व॒व॒क्षे॒ । यदि॑ । वर्ध॑न्ति । प्र॒ऽस्वः॑ ।
घृ॒तेन॑ । आपः॑ऽइव । प्र॒ऽवता॑ । शुम्भ॑मानाः । उ॒रु॒ष्यत् । अ॒ग्निः ।
पि॒त्रोः । उ॒पऽस्थे॑ ॥ ८ ॥

सद्योजातोऽग्निः यदियदाओषधीभिः ववक्षेउह्यते तदाप्रवताप्रवणेनमार्गेणगच्छन्त्यः आप-इवशुंभमानाः शोभमानास्ताओषध्यः प्रस्वःफलानिप्रसुवानाःघृतेनोदकेनवर्धन्तिवर्धयन्ति आ-त्मस्थमग्निम् पित्रोर्द्यावापृथिव्योरुपस्थेमध्यप्रदेशेवर्धमानोऽग्निः उरुष्यत् अस्मान् रक्षतु ॥ ८ ॥

८. जन्म लेते ही अग्नि ओषधियों-द्वारा धृत होते हैं। उस समय पथ-प्रवाहित जल की तरह शोभित ओषधियाँ जल-द्वारा वर्द्धित होकर फल देती हैं। माता-पिता द्यावा-पृथिवी के क्रोड़ में बढ़कर अग्नि हमारी रक्षा करें।

उदु॑ष्टु॒तःस॒मिधा॑य॒ह्वोअ॑द्यौ॒द्वर्ष्म॒न्दि॒वोअधि॒नाभा॑पृथि॒व्याः ।
मि॒त्रोअ॒ग्निरीड्यो॑मात॒रिश्वा॒दू॒तोव॑क्षद्य॒जथा॑यदे॒वान् ॥ ९ ॥

उत् । ऊँ॒ इति॑ । स्तु॒तः । स॒म्ऽइधा॑ । य॒ह्वः । अ॒द्यौ॒त् । वर्ष्म॑न् ।
दि॒वः । अधि॑ । नाभा॑ । पृ॒थि॒व्याः । मि॒त्रः । अ॒ग्निः । ईड्यः॑ ।
मा॒त॒रिश्वा॑ । आ । दू॒तः । व॒क्ष॒त् । य॒जथा॑य । दे॒वान् ॥ ९ ॥

उइतिपादपूरणः स्तुतः अस्माभिःस्तुतः समिधासमिन्धनेनयह्वोमहान् अग्निः पृथिव्या-अधि उत्तरवेद्यां नाभानाभौमध्यप्रदेशे स्थितःसन्दिवःअन्तरिक्षस्य वर्ष्मन् वर्ष्मणिरूपे उदद्यौत् द्योतते मित्रः सर्वेषांमित्रभूतः ईड्यःस्तुत्यः मातरिश्वा मातर्यन्तरिक्षे श्वसितिप्राणितिस-र्वरूपेणचेष्टते इतिमातरिश्वा अथवा मातर्यरण्यां श्वसितिनिवसतीतिमातरिश्वा यथा-स्यास्कः—मातर्यन्तरिक्षेश्वसितिमातर्याश्वनितीतिवा । दूतः देवानांदूतःसन् यजथाय यज्ञायदे-वानावक्षत् आवहतु ॥ ९ ॥

९. हमारे द्वारा स्तुति और दीप्ति-द्वारा महान् अग्नि ने पृथिवी की नाभि या उत्तर वेदी पर स्थित होकर अन्तरिक्ष को प्रकाशित किया है। सबके मित्र और स्तुति-योग्य अरणि-प्रदीप्त अग्नि देवों के दूत होकर यज्ञ में देवों को बुलायें।

अथ दशमी—

उदस्तम्भीत्समिधानाकमृष्वो३ग्निर्भवन्नुत्तमोरोचनानाम् ।
यदीभृगुभ्यःपरिमातरिश्वागुहासन्तंहव्यवाहंसमीधे ॥ १० ॥

उत् । अस्तम्भीत् । सम्ऽइधा । नाकम् । ऋष्वः । अग्निः । भवन् ।
उत्ऽतमः । रोचनानाम् । यदि । भृगुऽभ्यः । परि । मातरिश्वा ।
गुहा । सन्तम् । हव्यऽवाहम् । सम्ऽईधे ॥ १० ॥

ऋष्वोमहानग्निः समिधातेजसानाकंस्वर्गं उदस्तंभीत् उदस्तभ्नात् रोचनानांरोचमानानांवि-वस्वतांमध्ये उत्तमोभवत् उत्कृष्टतमोभवत् मातरिश्वावायुः भृगुभ्यः आदित्यस्यरश्मिभ्यः परि परितः गुहागुहायांसन्तं हव्यवाहं हव्यानांवोढारमग्निं यदियदासमीधे समैधत तदानाकंअस्त-भ्नादितिसंबन्धः ॥ १० ॥

१०. जिस समय मातरिश्वा ने भृगुओं या आदित्य-रश्मियों के लिए गुहास्थित और हव्य-वाहक अग्नि को प्रज्वलित किया था, उस समय तेजस्वियों में श्रेष्ठ महान् अग्नि ने तेज-द्वारा स्वर्ग को स्तब्ध किया था।

इळामग्नेपुरुदंसंसनिंगोःशश्वत्तमंहवमानायसाध ।
स्यान्नःसूनुस्तनयोविजावाग्नेसातेसुमतिर्भूत्वस्मे ॥ ११ ॥ २५ ॥

इळाम् । अग्ने । पुरुऽदंसम् । सनिम् । गोः । शश्वत्ऽतमम् ।
हवमानाय । साध । स्यात् । नः । सूनुः । तनयः । विजाऽवा ।
अग्ने । सा । ते । सुऽमतिः । भूतु । अस्मे इति ॥ ११ ॥ २५ ॥

पूर्वंव्याख्याता ॥ ११ ॥

११. अग्नि, तुम स्तोता को अनेक कर्मों के हेतुभूत और धेनु-प्रदात्री भूमि सदा प्रदान करो। हमारे वंश का विस्तारक और सन्तति-जनयिता एक पुत्र हो। हमारे प्रति तुम्हारा अनुग्रह हो।

प्रकारवइत्येकादशर्चंषष्ठंसूक्तंवैश्वामित्रमाग्नेयं प्रकारवइत्यनुक्रान्तत्वात् प्रातरनुवाका-श्विनशस्त्रयोःसूक्तविनियोगःपूर्वसूक्तएवमत्यभिरुपसस्तीर्णीत्यनेनोक्तः आग्रायणेपशौहविषो-याज्या सूत्रितंच—प्रकारवोमननावच्यमानाएकाचेतत्सरस्वतीनदीनामिति ऐभिरग्नइतिपात्नी-वतग्रहस्ययाज्या सूत्रितंच—आग्नीध्रःपात्नीवतस्ययजत्यैभिरग्नेसरथंयाह्यर्वाङितीति ।

समपणा—

प्रकारवोमननावच्यमानादेवद्रीचींनयतदेवयन्तः।
दक्षिणावाड्वाजिनीप्राच्येतिहविर्भरन्त्यग्नयेघृताची ॥ १ ॥

प्र । कारवः । मनना । वच्यमानाः । देवऽद्रीचीम् । नयत ।
देवऽयन्तः । दक्षिणाऽवाट् । वाजिनी । प्राची । एति । हविः ।
भरन्ती । अग्नये । घृताची ॥ १ ॥

हेकारवः कर्तारः देवयन्तः देवकामाः यूयंमननामननेनमन्त्रेणवच्यमानाः प्रेर्यमाणाःसन्तः देवद्रीचीं देवानभ्यञ्चतींस्रुचंप्रणयत प्रकर्षेणनयत प्रापयत दक्षिणावाट् आहवनीयस्यदक्षिणतः उह्यमानावाजिनीअन्नवती प्राचीप्रागग्राअग्नयेअग्न्यर्थं हविर्भरन्ती हविर्धारयन्ती घृताची घृतेनाक्तास्रुक् एतिगच्छति ॥ १ ॥

१. यज्ञकर्ता लोग, तुम सोमाभिलाषी हो। मंत्र-द्वारा प्रेरित होकर तुम देवार्चन-साधक स्रुक् ले आओ। जिसे आहवनीय अग्नि की दक्षिण दिशा में ले आया जाता है, जिसके अन्न है, जिसका अग्र भाग पूर्व दिशा में है और जो अग्नि के लिए अन्न धारण करता है, वही घृत-युक्त स्रुक् जाता है।

आरोदसीअपृणाजायमानउतप्ररिक्थाअधनुप्रयज्यो।
दिवश्चिदग्नेमहिनापृथिव्यावच्यन्तांतेवह्नयःसप्तजिह्वाः ॥ २ ॥

आ । रोदसी इति । अपृणाः । जायमानः । उत । प्र । रिक्थाः ।
अध । नु । प्रयज्यो इति प्रऽयज्यो । दिवः । चित् । अग्ने । महिना ।
पृथिव्याः । वच्यन्ताम् । ते । वह्नयः । सप्तऽजिह्वाः ॥ २ ॥

हेअग्ने जायमानस्त्वं रोदसीद्यावापृथिव्यौ गुणैःआअपृणाः आपूरय उतापिच हे प्रयज्यो प्रयष्टव्य अध अनन्तरं दिवश्चित दिवश्चअन्तरिक्षात् पृथिव्याश्च महिनामहिम्ना प्ररिक्थाः अतिरिक्तोऽसि अनेनबहुरविशेषणकः एवंविधस्यतेतव वह्नयः अग्नयः अंशभूताआहवनीयादयः वच्यन्तामिर्यन्तां किंविधास्तेसप्तजिह्वाः सप्तजिह्वात्मकाः ॥ २ ॥

२. जन्म के साथ ही तुम द्यावा-पृथिवी को पूर्ण करो। याग-योग्य, महिमा-द्वारा तुम अन्तरिक्ष और पृथिवी से प्रकृष्टतर होओ और तुम्हारे अंशभूत विशिष्ट अग्नि—सप्त जिह्वायें—पूजित हों।

द्यौश्चत्वापृथिवीयज्ञियासोनिहोतारंसादयन्तेदमाय।
यदीविशोमानुषीर्देवयन्तीःप्रयस्वतीरीळतेशुक्रमर्चिः ॥ ३ ॥

द्यौः । च । त्वा । पृथिवी । यज्ञियासः । नि । होतारम् । सादयन्ते ।
दमाय । यदि । विशः । मानुषीः । देवऽयन्तीः । प्रयस्वतीः ।
ईळते । शुक्रम् । अर्चिः ॥ ३ ॥

द्यौश्चान्तरिक्षंपृथिवीच यज्ञियासः यज्ञार्हादेवाश्चहोतारं त्वांदमाय दमोयज्ञः यस्मै अर्थं निषादयन्तेउपशामयन्ति यदियदामानुषीः मनोःसंबन्धिन्यः देवयन्तीः देवकामाः प्रयस्वतीः हविष्मत्यः विशःप्रजाः होतारः शुक्रंदीप्तमर्चिः अर्चिषंईळतेस्तुवन्ति ॥ ३ ॥

३. अग्नि, तुम होता हो। जिस समय देवाभिलाषी और हव्य-युक्त मनुष्य तुम्हारे दीप्त तेज की स्तुति करते हैं, उस समय अन्तरिक्ष, पृथिवी और यज्ञार्ह देवगण, यज्ञ-सम्पादन के लिए, तुम्हारी स्तुति करते हैं।

महान्त्सधस्थेध्रुवआनिषत्तोन्तर्द्यावामाहिनेहर्यमाणः ।
आस्क्रेसपत्नीअजरेअमृक्तेसबर्दुघेउरुगायस्यधेनू ॥ ४ ॥

महान् । सधऽस्थे । ध्रुवः । आ । निऽसत्तः । अन्तः । द्यावा ।
माहिने इति । हर्यमाणः । आस्क्रे इति । सपत्नी इति सऽपत्नी ।
अजरे इति । अमृक्ते इति । सबर्दुघे इति सबःऽदुघे ।
उरुऽगायस्य । धेनू इति ॥ ४ ॥

महान्अधिकोहर्यमाणः यजमानादिभिःकाम्यमानः यद्वा यजमानायधनंकामयमानः अग्निःद्यावान्तर्भूम्योर्मध्ये माहिनेमहिमायुक्ते सधस्थेस्वकीयेस्थाने ध्रुवःअचलःसन् आनिषत्तः निषण्णोभवति आस्क्रेआक्रमणशीले सपत्नी समानःएकःसूर्यःपतिर्ययोस्तेसपत्न्यौ अजरेजरारहिते अमृक्तेअन्येनाहिंसिते सबर्दुघे सबरित्युदकनामुदकं यस्यदोग्ध्र्यौ द्यावापृथिव्यौ उरुगायस्यपृथुगमनस्य अधिकस्तुतेर्वाअग्नेः धेनूप्रीणयित्र्यौभवतः ॥ ४ ॥

४. महान् और यजमानों के प्रिय अग्नि, द्यावा-पृथिवी के बीच, महिमावाले अपने स्थान पर, बैठे हैं। आक्रमणशील, सपत्नीभूता, जरारहिता, अहिंसिता और क्षीरप्रसविनी द्यावा-पृथिवी अत्यन्त गमनशील अग्नि की गायें हैं।

व्रतातेअग्नेमहतोमहानितवक्रत्वारोदसीआततन्थ ।
त्वंदूतोअभवोजायमानस्त्वंनेतावृषभचर्षणीनाम् ॥ ५ ॥ २६ ॥

व्रता । ते । अग्ने । महतः । महानि । तव । क्रत्वा । रोदसी इति ।
आ । ततन्थ । त्वम् । दूतः । अभवः । जायमानः । त्वम् । नेता ।
वृषभ । चर्षणीनाम् ॥ ५ ॥ २६ ॥

हेअग्ने महः सर्वोत्कृष्टस्य तेतव व्रतानि त्वत्संबन्धीनिकर्माणिमहानिमहान्तिभवन्ति यज्ञकृत्ताक्रतुनाप्रकाशेनरोदसी द्यावापृथिव्यौ आततन्थ विस्तृतवानसि त्वंदूतोऽभवःभव हे वृषभ वर्षणशील त्वंजायमानःसन् चर्षणीनांयजमानानां नेतासि फलप्रापकोऽसि ॥ ५ ॥

५. अग्नि, तुम सर्वोत्कृष्ट हो। तुम्हारा कर्म महान् है। तुमने यज्ञ-द्वारा द्यावा-पृथिवी को विस्तृत किया है। तुम दूत हो। अभीष्टवर्षी अग्नि, उत्पन्न होने के साथ ही तुम यजमान के नेता बनो।

ऋतस्यवाकेशिनायोग्याभिर्घृतस्नुवारोहिताधुरिधिष्व ।
अथावहदेवान्देवविश्वान्त्स्वध्वराकृणुहिजातवेदः ॥ ६ ॥
ऋतस्य । वा । केशिना । योग्याभिः । घृतऽस्नुवा । रोहिता ।
धुरि । धिष्व । अथ । आ । वह । देवान् । देव । विश्वान् ।
सुऽअध्वरा । कृणुहि । जातऽवेदः ॥ ६ ॥

हेदेव केशिना प्रशस्तकेशवन्तौ योग्याभिः योजनसाधनभूताभीरज्जुभिर्युक्तौ घृतस्नुवा घृतमुदकं क्षरन्तौ रोहितारोहितौ अश्वौ ऋतस्ययज्ञस्य वाशब्दश्चार्थे धुरिधिष्व धेहियोजयेत्यर्थः अथानन्तरंविश्वान् सर्वान्देवान् रथेसमारोप्य आवह हेजातवेदः तान्स्वध्वरा स्वध्वरान् शोभनानध्वरान् कृणुहिकुरु ॥ ६ ॥

६. द्युतिमान् अग्नि, प्रशस्त केशवाले, रज्जुयुक्त और घृतस्रावी रोहित नामक दोनों घोड़ों को यज्ञ के सम्मुख योजित करो। अनन्तर तुम सारे देवों को बुलाओ। सर्वभूतज्ञ, तुम उन्हें सुन्दर यज्ञ-युक्त करो।

दिवश्चिदातेरुचयन्तरोकाउषोविभातीरनुभासिपूर्वीः ।
अपोयदग्नउशधग्वनेषुहोतुर्मन्द्रस्यपनयन्तदेवाः ॥ ७ ॥
दिवः । चित् । आ । ते । रुचयन्त । रोकाः । उषः । विऽभातीः ।
अनु । भासि । पूर्वीः । अपः । यत् । अग्ने । उशधक् । वनेषु ।
होतुः । मन्द्रस्य । पनयन्त । देवाः ॥ ७ ॥

हेअग्ने यद्यदा वनेषुअरण्येषु अपःउशधक् कामयमानोदहन्वर्तसे तदातेरोकाः त्व-दीयादीप्तयः दिवश्चित् सूर्यादपि आरुचयन्त आरोचन्ते विभातीः विशेषेणभातीः प्रकाशमानाः पूर्वीःपुराणीः उषःउषसः अनुभासि मन्द्रस्यस्तुत्यस्य होतुःतवरोकान् देवाःस्तोतारः पनयन्त स्तुवन्ति ॥ ७ ॥

७. अग्नि, जिस समय तुम वन में जल का शोषण करते हो, उस समय सूर्य से भी अधिक तुम्हारी दीप्ति होती है। तुम भली भाँति प्रकाशमान पुरातन उषा के पीछे शोभित होते हो। स्तोता लोग स्तुतियोग्य होता अग्नि की स्तुति करते हैं।

अथाष्टमी—

उरौवायेअन्तरिक्षेमदन्तिदिवोवायेरोचनेसन्तिदेवाः ।
ऊमावायेसुहवासोयजत्राआयेमिरेरथ्योअग्नेअश्वाः ॥ ८ ॥

उरौ । वा । ये । अन्तरिक्षे । मदन्ति । दिवः । वा । ये । रोचने ।
सन्ति । देवाः । ऊमाः । वा । ये । सुऽहवासः । यजत्राः ।
आऽयेमिरे । रथ्यः । अग्ने । अश्वाः ॥ ८ ॥

उरौविस्तीर्णे अन्तरिक्षे येदेवामदन्ति हृष्यन्ति दिवःसूर्यस्य रोचनेप्रकाशने आलोके ये देवाः सन्ति ऊमाः ऊमसंज्ञकाः पितरःसन्ति यजत्राः यष्टव्यायेदेवाः सुहवासः शोभनाह्वानाः आयेमिरे आगच्छन्ति रथ्यःरथिनःतव ये अश्वाःसन्ति हेअग्ने तैःसर्वैःसार्धं आयाहीत्युत्तर-ऋचोःसंबन्धः वाक्यपूरणाः ॥ ८ ॥

८. विस्तीर्ण अन्तरिक्ष में जो देवगण हृष्ट हैं, आकाश की दीप्ति में जो सब देवता हैं, 'ऊम' संज्ञक जो यजनीय पितर लोग भली भाँति आहूत होकर आगमन करते हैं, रथी अग्नि के जो सब अश्व हैं—

ऐभिरग्नेसरथंयाह्यर्वाङ्नानारथंवाविभवोह्यश्वाः ।
पत्नीवतस्त्रिंशतंत्रींश्चदेवाननुष्वधमावहमादयस्व ॥ ९ ॥

आ । एभिः । अग्ने । सऽरथम् । याहि । अर्वाङ् । नानाऽरथम् ।
वा । विऽभवः । हि । अश्वाः । पत्नीऽवतः । त्रिंशतम् । त्रीन् ।
च । देवान् । अनुऽस्वधम् । आ । वह । मादयस्व ॥ ९ ॥

हेअग्ने एभिः पूर्वोक्तैर्देवगणैःसार्धं सरथंसमानरथं नानारथंवा आत्मानं तन्मुखेनआरो-प्यवाअर्वाङ् अस्मदभिमुखमायाहि यतःकारणात् तेअश्वाः विभवः प्रभवः समर्थाः हिःप्र-सिद्धौ पत्नीवतः पत्नीभिःसहितान् त्रिंशतंत्रींश्च त्रयस्त्रिंशद्देवांश्च अनुष्वधं अन्नार्थं अन्वा-र्षेण आवहमादयस्व सोमेनेतिशेषः ॥ ९ ॥

९. अग्नि, उक्त सब देवों के साथ एक रथ अथवा नाना रथों पर चढ़कर हमारे सामने आओ; क्योंकि तुम्हारे अश्वगण समर्थ हैं। ३३ देवों को, उनकी स्त्रियों के साथ, अन्न के लिए, ले आओ और सोम-द्वारा हृष्ट करो।

सहोतायस्यरोदसीचिदुर्वीयज्ञंयज्ञमभिवृधेगृणीतः ।
प्राचीअध्वरेवतस्थतुःसुमेकेऋतावरीऋतजातस्यसत्ये ॥ १० ॥

सः । होता । यस्य॑ । रोद॑सी॒ इति॑ । चि॒त् । उ॒र्वी इति॑ ।
य॒ज्ञम्ऽय॑ज्ञम् । अ॒भि । वृ॒धे । गृ॒णी॒तः । प्राची॒ इति॑ ।
अ॒ध्व॒राऽइ॑व । त॒स्थ॒तुः । सु॒मेके॒ इति॑ सु॒ऽमेके॑ । ऋ॒तव॑री॒-
इत्यृ॒तऽव॑री । ऋ॒तऽजा॑तस्य । स॒त्ये इति॑ ॥ १० ॥

सएवहोताभवति उर्वीविस्तीर्णे रोदसीचिद् द्यावापृथिव्यावपि यस्याग्नेः यज्ञंसर्वं यज्ञं वृधेसमृद्धये अभिगृणीतः प्रशंसतः ऋतजातस्य जातसत्यस्य यस्यहोतुः सुमेके सुरूपे ऋता-वरी उदकवत्यौसत्ये सत्यस्वरूपे प्राचीअनुकूले तस्थतुः तिष्ठतः कथमिव अध्वराविव यज्ञा-विव ॥ १० ॥

१०. विशाल द्यावा-पृथिवी, प्रत्येक यज्ञ में, समृद्धि के लिए, जिन अग्नि की प्रशंसा करती हैं, वे ही देवों के होता, सुरूपा, जलवती और सत्यस्वरूपा द्यावा-पृथिवी, यज्ञ की तरह, सत्य से उत्पन्न होता अग्नि के अनुकूल हैं।

इळा॑मग्ने पुरु॒दंसं॑ स॒निं गोः श॑श्वत्त॒मं हव॑मानाय साध ।
स्यान्नः॑ सू॒नुस्तन॑यो विजा॒वाग्ने॒ सा ते॑ सुम॒तिर्भू॑त्व॒स्मे ॥ ११ ॥ २७ ॥

इळा॑म् । अ॒ग्ने॒ । पु॒रु॒ऽदंस॑म् । स॒निम् । गोः । श॒श्व॒त्ऽत॒मम् ।
हव॑मानाय । सा॒ध॒ । स्यात् । नः॒ । सू॒नुः । तन॑यः । वि॒जाऽवा॑ ।
अग्ने॑ । सा । ते॒ । सु॒ऽम॒तिः । भू॒तु॒ । अ॒स्मे इति॑ ॥ ११ ॥ २७ ॥

इयंपूर्वंव्याख्याता ॥ ११ ॥

११. अग्नि, तुम स्तोता को अनेक कर्मों के हेतुभूत और धेनुदात्री भूमि सदा दो। हमारे वंश का विस्तारक और सन्ततिजनयिता एक पुत्र दो। अग्नि, हमारे प्रति तुम्हारा अनुग्रह हो।

॥ इतिद्वितीयस्याष्टमेसप्तविंशोवर्गः ॥ २७ ॥

वेदार्थस्यप्रकाशेनतमोहार्दंनिवारयन् । पुमर्थांश्चतुरोदेयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

इतिश्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेणसा-यणाचार्येणविरचितेमाधवीयेवेदार्थप्रकाशेऋक्संहिताभाष्येद्वितीयाष्टकेऽष्टमोऽध्यायः ॥८॥

द्वितीयाष्टकःसमाप्तः

वैदिक-संहिता

- ☆ **ऋग्वेद संहिता।** मूलमात्र (गुटका)
- ☆ **ऋग्वेद संहिता।** मूलमात्र।
- ☆ **ऋग्वेद संहिता।** भाषामात्र। रामगोविन्द त्रिवेदी
- ☆ **ऋग्वेद संहिता।** सायणाचार्य कृत भाष्य एवं हिन्दी व्याख्या सहित। १-८ भागों में सम्पूर्ण
- ☆ **ऋग्वेद संहिता।** (प्रथम अध्याय, सूक्त 1-19) [illegible] अनुवाद। सम्पादक प्रो. उमाशंकर शर्मा 'ऋषि'
- ☆ **शुक्लयजुर्वेद संहिता।** मूलमात्र (गुटका)
- ☆ **शुक्लयजुर्वेद संहिता।** सम्पा. श्री दौलतराम गौड़
- ☆ **शुक्लयजुर्वेद संहिता।** मूलमात्र। (निर्णयसागर संस्करण)
- ☆ **शुक्लयजुर्वेद संहिता।** पदपाठ-उव्वट महीधरभाष्य समन्वित तत्त्वबोधिनी हिन्दी व्याख्या सहित डॉ. रामकृष्ण शास्त्री
- ☆ **सामवेद संहिता।** मूलमात्र (गुटका)
- ☆ **सामवेद संहिता।** सायणभाष्य तथा पं. रामस्वरूप शर्मा 'गौड' कृत [illegible]
- ☆ [illegible]
- ☆ **अथर्ववेद संहिता।** सायणभाष्य तथा पं. रामस्वरूप 'गौड' कृत [illegible]

चौखम्भा विद्याभवन

वाराणसी

पदपाठसहिता

ऋग्वेद-संहिता

सायणाचार्यकृत-भाष्यसंवलिता

सैव

हिन्दीभाषामन्त्रानुवादसमन्विता

अनुवादक

पण्डित रामगोविन्द त्रिवेदी

।।श्रीः।।

विद्याभवन प्राच्यविद्या ग्रन्थमाला

३५

पदपाठसहिता

ऋग्वेद-संहिता

सायणाचार्यकृत-भाष्यसंवलिता

सैव

हिन्दीभाषामन्त्रानुवादसमन्विता

अनुवादक

पण्डित रामगोविन्द त्रिवेदी

तृतीयो ऽष्टकः

चौखम्बा विद्याभवन

वाराणसी

प्रकाशक

चौखम्बा विद्याभवन

(भारतीय संस्कृति एवं साहित्य के प्रकाशक तथा वितरक)

चौक (बैंक ऑफ बड़ोदा भवन के पीछे)

पो. बा. नं. 1069, वाराणसी 221001

दूरभाष : 2420404

ई-मेल : cvbhawan@yahoo.co.in

पुनर्मुद्रित संस्करण २००७

१-९ भाग (सम्पूर्ण)

मूल्य : ३५००.००

अन्य प्राप्तिस्थान

चौखम्बा पब्लिशिंग हाउस

4697/2, भू-तल (ग्राउण्ड फ्लोर)

गली नं. 21-ए, अंसारी रोड

दरियागंज, नई दिल्ली 110002

दूरभाष : 23286537

◆

चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान

38 यू. ए. बंगलो रोड, जवाहर नगर

पो. बा. नं. 2113

दिल्ली 110007

दूरभाष : 23856391

◆

चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन

के. 37/117 गोपालमन्दिर लेन

पो. बा. नं. 1129, वाराणसी 221001

दूरभाष : 2335263

THE
VIDYABHAWAN PRACHYAVIDYA GRANTHAMALA
35

ṚG-VEDA-SAṀHITĀ

Together with

PADAPĀṬHA

&

SĀYAṆABHĀṢYA

Hindi Translation

by

Pt. Ram Govind Trivedi

THIRD AṢṬAKA

CHOWKHAMBA VIDYABHAWAN

VARANASI

CHOWKHAMBA VIDYABHAWAN
(Oriental Publishers & Distributors)
Chowk (Behind Bank of Baroda Building)
Post Box No. 1069
Varanasi 221001
Tel. : 2420404
E-mail : cvbhawan@yahoo.co.in

Edition : 2007
Price : 3500.00

Also can be had from :
CHAUKHAMBA PUBLISHING HOUSE
4697/2, Ground Floor
Gali No. 21-A, Ansari Road
Daryaganj, New Delhi 110002
Tel. : 23286537

CHAUKHAMBA SANSKRIT PRATISHTHAN
38 U.A. Bungalow Road, Jawahar Nagar
Post Box No. 2113
Delhi 110007
Tel. : 23856391

CHAUKHAMBA SURBHARATI PRAKASHAN
K. 37/117, Gopal Mandir Lane
Post Box No. 1129
Varanasi 221001
Tel. : 2335263

॥ श्रीगणेशायनमः ॥

वागीशाद्याःसुमनसःसर्वार्थानामुपक्रमे । यंनत्वाकृतकृत्याःस्युस्तंनमामिगजाननम् ॥ १ ॥
यस्यनिःश्वसितंवेदायोवेदेभ्योखिलंजगत् । निर्ममेतमहंवन्देविद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ २ ॥

सोमस्येत्यनुवाकेद्वादशसूक्तानि तत्रप्रयआरुरितिएकादशर्चंसप्तमंसूक्तम् मण्डलद्रष्टाविश्वामित्रऋषिः अनुक्तत्वात् त्रिष्टुप्छन्दः मण्डलादिपरिभाषयाग्निर्देवता प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोःसूक्तमयस्य प्रत्यग्निरुषसश्चीणीतिविनियोगउक्तः तत्रेदंतृतीयंसूक्तम् ।

तस्मिन्नियमृक्प्रथमा—

ॐ प्रयआरुःशितिपृष्ठस्यधासेरामातराविविशुःसप्तवाणीः ।
परिक्षितापितरासंचरेतेप्रसर्स्रातेदीर्घमायुःप्रयक्षे ॥ १ ॥

प्र । ये । आरुः । शितिऽपृष्ठस्य । धासेः । आ । मातरा ।
विविशुः । सप्त । वाणीः । परिऽक्षिता । पितरा । सम् । चरेते इति ।
प्र । सर्स्राते इति । दीर्घम् । आयुः । प्रऽयक्षे ॥ १ ॥

शितिपृष्ठस्यनीलपृष्ठस्यधासेः सर्वस्यधारयितुरग्नेर्येरश्मयः प्रारुः प्रकर्षेणोद्गच्छन्ति ते रश्मयः मातरा मातरौ द्यावापृथिव्यावाविविशुः सर्वतःप्रविष्टाः सप्तसर्पणस्वभावाः वाणीः वननीया नदीश्चाविविशुः । परिक्षितापरितोवर्तमाने पितरापितरौ द्यावापृथिव्यौतेनाग्निनासंचरेते सम्यक्प्रत्यवहरतः तथाप्रयक्षे प्रकर्षेणयष्टुं दीर्घमायुरत्यन्तचिरंजीवनं प्रभूतमन्नंवा प्रसर्स्रातेप्रसारयतः संपादयतइत्यर्थः यद्वा द्यावापृथिव्यौ प्रयक्षे प्रकर्षेणसततंयष्टुंयजमानस्यदीर्घमायुःसंपादयतः ॥ प्र निपातत्वेनआद्युदात्तः तस्यछन्दसिव्यवहिताश्चेतिप्राक्प्रयोगःआरुःइत्यनेनसम्बन्धः । आरुः ऋगतौ लिट्युस्छिरूपम् यद्वृत्तयोगादनिघातः प्रत्ययस्वरः । शितिपृष्ठस्य पृष्ठशब्दस्य थक्प्रत्ययान्तोन्तोदात्तः शितेर्नित्याबह्वज्बहुव्रीहावभसदितिउत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । धासेःडुधाञ्धारणपोषणयोः धेट्पानेवा तस्मात्कर्तरिऔणादिकःसिः प्रत्ययस्वरः मातरा नप्तृनेष्टृत्वष्टृ-

तृहोतृपोतृमातृपितृजामातृदुहितृइतितृन्नन्तत्वेननिपातनादन्तोदात्तः ऋतोङीतिगुणः सुपांसुलु- गितिसुपोडादेशः । विविशुः विशप्रवेशने लिटि असंयोगाल्लिट्किदितिकिद्वद्भावाद्गुणाभावः नि- घातः । सप्त सृप्लृगतौ सप्यशूभ्यांतुट्चेतिसपेर्विधीयमानःकनिन्तुडागमश्च बाहुलकादेतस्यापि भवति ऋकारस्याकारश्च नित्त्वेपिव्यत्ययेनान्तोदात्तत्वम् । परिक्षिता क्षिनिवासगत्योःक्विप्चेति क्विप् पित्वात्तुगागमः प्रादिसमासः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् सुपांसुलुगितिसुपोडादेशः । च- रेते चरगतिभक्षणयोः संपूर्वाच्चरतेः समस्तृतीयायुक्तादित्यात्मनेपदं निघातः । सर्स्राते सृगतौ अ- यमन्तर्भावितण्यर्थः रेफश्छान्दसः ईदूदेदितिप्रगृह्यसंज्ञा निघातः । आयुः इण्गतौ उसिषित्य- नुवृत्तौएतेर्णिच्चेत्युसिन् णित्वाद्वृद्धिः नित्त्वादाद्युदात्तः । प्रयक्षे यजदेवपूजासङ्गतिकरणदानेषु इत्यस्मात्तुमर्थेसेन्प्रत्ययः प्रादिसमासः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् कृन्मेजन्तइत्यव्ययसंज्ञाया- मव्ययादाप्सुपइतिसुपोलुक् ॥ १ ॥

१. श्वेत पृष्ठवाले और सबके धारक अग्नि की जो किरणें उत्तमता के साथ उठती हैं, वे मातृ-पितृ-रूपा द्यावा-पृथिवी की चारों दिशाओं में प्रविष्ट होती हैं, सात नदियों में भी प्रविष्ट होती हैं। चारों ओर वर्त्त- मान मातृ-पितृ-भूता द्यावा पृथिवी भली भाँति फैली हैं और अच्छी तरह यज्ञ करने के लिए अग्नि को दीर्घजीवन प्रदान करती हैं।

अथद्वितीया—

दिवक्षसोधेनवोवृष्णोअश्वांदेवीरातस्थौमधुमद्वहन्तीः ।
ऋतस्यत्वासदसिक्षेमयन्तंपर्येकाचरतिवर्तनिंगौः ॥ २ ॥

दिवक्षसः । धेनवः । वृष्णः । अश्वाः । देवीः । आ । तस्थौ ।
मधुमत् । वहन्तीः । ऋतस्य । त्वा । सदसि । क्षेमयन्तम् ।
परि । एका । चरति । वर्तनिम् । गौः ॥ २ ॥

वृष्णःकामानांवर्षितुरग्नेः अश्वावाहनरूपारोहिताः दिवक्षसः दिवंव्याप्यवर्तमानाधे- नवः अग्नेः प्रीणयित्र्योभवन्ति सोयमग्निः मधुमत् माधुर्योपेतमुदकंवहन्तीः देवीः द्योतनशी- लानदीः आतस्थौआतिष्ठति प्राप्नोतीत्यर्थः गोशब्दोमाध्यमिकवाग्वाची माध्यमिकांवाच- मितिनैरुक्ताइत्यभिधानात् । एकागौः काचिदुक्तविधावाक् ऋतस्योदकस्यसदसिस्थानेन्तरिक्षे क्षेमयन्तं क्षेममाधातुमिच्छन्तंवर्तनिंव्याप्तः प्रवर्तयन्तंत्वा हेअग्नेत्वां परिचरतिसेवते ॥ दिवक्षसः वक्षव्याप्तौ दिवंव्याप्नुवन्तीतिदिवक्षसः वक्षरोषे रोषार्थोप्ययंधातुःअत्रव्याप्तौवर्तते दिवंवक्षन्ति व्याप्नु- वन्ति सर्वधातुभ्य असुन्नित्यसुन्प्रत्ययः डोपोल्योर्वशीतिवलोपः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । धेनवः नु-

---

१ नि० २. ९. ।

रित्यनुवृत्तौ धेट्इषेतिनुप्रत्ययः इकारस्यगुणः प्रत्ययस्वरः । वृष्णः वृषसेचने कनिन्युवृषित- क्षिरामीत्यादिनाकनिन् कित्वाद्गुणाभावः नित्वादाद्युदात्तः । अश्वाः अशूव्याप्तौ अशूप्रुषिलटि- कणीत्यादिनाक्वन् नित्वादाद्युदात्तः । तस्थौ ष्ठागतिनिवृत्तौ छन्दसिलुङ्लङ्लिटइतिवर्त्तमाने लिट् आतऔणलइत्यौकारः निपातः । मधुमत् निर्दिश्यनुवृत्तौ फलिपाटिनमिमनिजनामित्यादिनामनेरुप्र- त्ययः तत्संनियोगेनककारस्यधकारः नित्वादाद्युदात्तः । त्वा युष्मच्छब्दस्यद्वितीयैकवचनान्तस्य त्वा- मावितित्वाआदेशः अनुदात्तश्च । क्षेमयन्तम् क्षिनिवासगत्योः अर्तिस्तुसुहुसृधृक्षीत्यादिनामन् क्षेम- मावासमात्मनइच्छन्तं सुपआत्मनःक्यजितिक्यच् क्यचिचेतीत्वम् अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घत्वंच नच्छ- न्दस्यपुत्रस्येतिप्रतिषिध्यते क्यचश्चित्वादन्तोदात्तः तदन्ताच्छतृप्रत्ययः शप् शपःपित्वादनुदात्तत्वम् शतुश्चसार्वधातुकस्वरेणतयोःक्यचासहैकादेशेकृते एकादेशउदात्तेनोदात्तइत्येकादेशउदात्तः अम् सु- प्त्वादनुदात्तः उदात्तादनुदात्तस्येत्यमःस्वरितत्वम् । एका इणूगतौ इणूभीकापेत्यादिनाकन् तदन्ताट्टाप् नित्स्वरः । वर्तनिम् वृतुवर्तने अन्तर्भावितण्यर्थः वृतेश्चेत्यनिः गुणः न्यस्यत्येनान्तोदात्तत्वम् । गौः गम्लृगतौ गमेर्डोइतिडोप्रत्ययः डित्वाट्टिलोपः गोतोणिदिति सुपोणित्वाद्वृद्धिः प्रत्ययस्वरः ॥ २ ॥

२. द्युलोकवासी धेनु ही अभीष्टवर्षी अग्नि का अश्व है । मधुर-जल-वाहिनी और प्रकाशवती नदियों में अग्नि निवास करते हैं । अग्नि, तुम ऋत या सत्य के गृह में रहना चाहते और अपनी ज्वाला देते हो । अग्नि, एक गौ या मध्यमिका वाक् तुम्हारी सेवा करती है ।

अथतृतीया—

आसीमरोहत्सुयमाभवन्तीःपतिश्चिकित्वान्रयिविद्रयीणाम् ।
प्रनीलपृष्ठोअतसस्यधासेस्ताअवासयत्पुरुधप्रतीकः ॥ ३ ॥

आ । सीम् । अरोहत् । सुऽयमाः । भवन्तीः । पतिः । चिकित्वान् । रयिऽवित् । रयीणाम् । प्र । नीलऽपृष्ठः । अतसस्य । धासेः । ताः । अवासयत् । पुरुधऽप्रतीकः ॥ ३ ॥

रयीणां रयिवित् धनानांमध्येविशिष्टधनस्यलंभयिता चिकित्वान् ज्ञानवान्पतिः अश्वा- नांपतिरग्निः सीं सर्वतः सुयमाः सुखेननियन्तुंशक्याभवन्तीः यावदवाः आरोहत् आरोहयति स्म नीलपृष्ठः पुरुधप्रतीकः बहुधाविस्तृताङ्गः सोग्निरेवअतसस्यसततगमनस्यधासेः पोषणार्थं ताअश्वाः प्रावासयत् प्रकर्षेणवासयतिस्म निवासेनअश्वेषनीतेसततगमनंपोषयितुंशक्यमित्यर्थः ॥ सीं चावयो- रनुदात्तमित्यनुदात्तः । अरोहत् रुहबीजजन्मनिप्रादुर्भावे लङ्रूपं निपातः । सुयमाः यमउपरमे

अस्माच्छन्दस्यार्थेईपहुःजुपुइतिसत् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । पतिः पारक्षणे पातेर्डतिरि-तिडित्त्वाट्टिलोपः प्रत्ययस्वरः । चिकित्वान् कितज्ञाने क्वसौरूपम् । रयिवित् विद्लृलाभे क्विप् । रयीणाम् नामन्यतरस्यामितिविभक्तेरुदात्तत्वम् । नीळपृष्ठः नीळशब्दोवृषादित्वादा-द्युदात्तः बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अतसस्य अतसातत्यगमनेइत्यस्मादत्यविचमितमिन-मिरभिलमितपिसतिपनिपाणिमहिभ्यइत्यसच् चित्स्वरः । अवासयत् वसनिवासे हेतुमतीति णिच् लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वित्यडागमः तिङ्ङतिङइतिनिघातः । पुरुप्रतीकः पुरुशब्दइहसंख्यावाची संख्यायाविधार्थेधेतिधाप्रत्ययः बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ह्रस्वश्छान्दसः ॥ ३ ॥

३. धनों में श्रेष्ठ धन के स्वामी, ज्ञानवान् और अधिपति अग्नि सुख से संयमनीय वड़वाओं में चढ़ गये। श्वेत पृष्ठवाले और चारों ओर प्रसृत अग्नि ने बड़वाओं को, सतत गमन करने के लिए, छोड़ दिया

महि॑त्वा॒ष्ट्रमू॒र्जय॑न्तीरजु॒र्यं॑स्तभू॒यमा॑नंव॒हतो॒वह॑न्ति ।
व्यङ्गे॑भिर्दि॒द्युता॒नःस॒धस्थ॒एका॑मिव॒रोद॑सी॒आवि॑वेश ॥ ४ ॥

महि॑ । त्वा॒ष्ट्रम् । ऊ॒र्जय॑न्तीः । अ॒जु॒र्यम् । स्त॒भु॒य्यमा॑नम् । व॒हत॑ः । व॒हन्ति॑ । वि । अङ्गे॑भिः । दि॒द्यु॒तानः॑ । स॒धऽस्थे॑ । एका॑म्ऽइव । रोद॑सी॒ इति॑ । आ । वि॒वे॒श ॥ ४ ॥

ऊर्जयन्तीरबलंबलिनंकुर्वन्त्यः वहतः वहनपरानद्यः महि महान्तं त्वाष्ट्रं त्वष्टुःसुतमजुर्यं जरयितुमनर्हं स्तभूयमानंलोकानांस्तम्भनं धारणमिच्छन्तमग्निंवहन्ति धारयन्ति सधस्थे अपांसमीपेस्वमङ्गेभिरवयवैः दिद्युतानः दीप्यमानःसन्नग्निः रोदसी द्यावापृथिव्यौ व्याविवेशविवि-धंप्रविष्टवान् रोदस्योः प्रवेशनेदृष्टान्तः —एकामिव यथापुमानेकांस्त्रियंप्रविशतितद्वत् ॥ त्वाष्ट्रं त्वष्टुरपत्यमित्यर्थे तस्यापत्यमित्यण् प्रत्ययस्वरः । स्तभूयमानं स्तम्भुस्तम्भनंतदिच्छन्तंसुपआत्मनःक्यच् अकृत्सार्वधातुकयोरितिदीर्घः तदन्ताव्यत्ययेनशानच् अकारान्तत्वादानेमुक् शानचोलसार्वधातुकस्वरेणानुदात्तत्वेकृतेक्यजन्ताद्धातुस्वरःशिष्यते । अङ्गेभिः बहुलंछन्दसीतिभि-सऐसादेशाभावः बहुवचनेझल्येदित्येत्वम् । दिद्युतानः द्युतदीप्तौ छन्दसिलिट् तस्यकानजादेशः द्विर्वचने हलादिशेषेकृते द्युतिस्वाप्योःसम्प्रसारणमितिसम्प्रसारणम् सम्प्रसारणाच्चेतिपूर्वरूपत्वं चित्त्वादन्तोदात्तत्वम् । एकामिव इवेनसमासोविभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वंचेतिवचनात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । विवेश विशप्रवेशनेइत्यस्माल्लिटिरूपं निघातः ॥ ४ ॥

४. बलकारिणी और प्रवहमाना नदियाँ अग्नि को धारण करती हैं। वे महान्, त्वष्टा के पुत्र, जरारहित और सारे संसार को धारण करने के अभिलाषी हैं। जैसे पुरुष एक स्त्री के पास आता है, वैसे ही अग्नि जल के पास प्रदीप्त होकर द्यावा पृथिवी में प्रवेश करते हैं।

अथपञ्चमी—

जानन्तिवृष्णोअरुषस्यशेवमुतब्रध्नस्यशासनेरणन्ति ।
दिवोरुचःसुरुचोरोचमानाइळायेषांगण्यामाहिनागीः ॥५॥१॥

जानन्ति । वृष्णः । अरुषस्य । शेवम् । उत । ब्रध्नस्य । शासने । रणन्ति । दिवःऽरुचः । सुऽरुचः । रोचमानाः । इळा । येषाम् । गण्या । माहिना । गीः ॥ ५ ॥ १ ॥

वृष्णः कामानांवर्षितुः अरुषस्यरुष्यतिर्हिंसकर्मातद्रहितस्यअहिंसकइत्येतद्रोचमानस्येत्यर्थः तथाविधस्याग्नेः सम्बन्धिशेवमाश्रयविषयंसुखंजनाजानन्ति उतापिच जानन्तस्तेब्रध्नस्य महतोऽग्नेःशासनेआज्ञायां सर्वेजनारणन्तिरमन्ते तथाचमन्त्रः—अस्यशासुरुभयासःसचन्तेहविष्मन्तउशिजोयेचमर्ताइति । अपिचयेषांमनुष्याणामभिविचस्यामाहिनामहतीइळागीः स्तुतिरूपावाक्गण्यागणनीयापूज्या तेदिवोरुचः द्युलोकस्यरोचकाः सुरुचः शोभनदीप्तयः रोचमानाः देदीप्यमानाभवन्ति ॥ जानन्ति ज्ञाअवबोधने क्र्यादित्वात्श्नाज्ञाजनोर्जेतिजादेशः प्रत्ययस्वरः । अरुषस्य रुषरिषहिंसार्थाः रोषन्तीतिरुषाहिंसकाः इगुपधेतिकः नसन्तिरुषाअस्येत्यरुषः नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । शेवम् शीङ्स्वप्ने इण्शीङ्भ्यांवन्नितिवन् नित्स्वरः । शासने शासुअनुशिष्टौ अस्माद्भावेल्युट् लितीतिप्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् । रणन्ति निपातः । दिवोरुचः रुचदीप्तौ अस्मात्क्विप् तत्पुरुषेकृतिबहुलमितिषष्ठ्याअलुक् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । सुरुचः बहुव्रीहौनञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । इळा ईडस्तुतौ ईडस्यळकारश्छान्दसः यथावाक्छन्दसावनन्तस्तद्वत् पित्त्वादनुदात्तत्वेधातुस्वरः । गण्या गणसंख्याने स्वार्थेण्यन्तादचोयत् यतोऽनावइत्याद्युदात्तत्वम् । माहिना महेरिनण्चेतीनण्णित्त्वादुपधावृद्धिः व्यत्ययेनाद्युदात्तः । गीः गॄशब्दे अस्मात्क्विप् ऋतइद्धातोरितीत्वम् र्वोरुपधायादीर्घः प्रातिपदिकस्वरः ॥ १ ॥

५. लोग अभीष्टवर्षी और अहिंसक अग्नि के आश्रय-जन्य सुख को जानते और महान् अग्नि की आज्ञा में रत रहते हैं। जिन मनुष्यों के श्रेष्ठ स्तुति-रूप वाक्य गणनीय होते हैं, वे द्युलोक के दीप्तिकर्त्ता और शोभन दीप्ति-युक्त होकर देदीप्यमान होते हैं।

॥ इतितृतीयस्यप्रथमेप्रथमोवर्गः ॥ १ ॥

अथषष्ठी—

उतोपितृभ्यांप्रविदानुघोषंमहोमहद्भ्यामनयन्तशूषम् ।
उक्षाहयत्रपरियानमक्तोरनुस्वंधामजरितुर्ववक्ष ॥ ६ ॥

---

१ ऋ० सं० १. ४. ११.

उतो इति । पितृऽभ्याम् । प्रऽविदा । अनु । घोषम् । महः ।
महत्ऽभ्याम् । अनयन्त । शूषम् । उक्षा । ह । यत्र । परि । धानम् ।
अक्तोः । अनु । स्वम् । धाम । जरितुः । ववक्ष ॥ ६ ॥

उतोअपिचमहोमहद्भ्यांमहतोमहद्भ्यांपितृभ्यां द्यावापृथिवीभ्यांप्रविदा प्रवेदनेनअनुघोषं अनुघुष्यमाणं शूषंसुखम् शूषंशुनमितिसुखनामसुपाठात् तत्सुखंयजमानाअग्निमनयन्त अ-ग्निंप्रापितवन्तः सोऽग्निः यत्रयजमानेषुउक्षावृष्ट्युत्पादनेनोदकस्य सेक्ता अक्तोः अक्तुशब्दोरा-त्रिमाचष्टे शर्वरीअक्तुरितितन्नामसुपाठात् अज्यतेसिच्यतेनीहारेणजगदस्यामितिव्युत्पत्तेश्च तस्यारात्रेः परिधानंपरितोधारकं स्वमात्मीयंधामतेजः जरितुः स्तोतुः स्तुतिश्रवणार्थम् अनु-ववक्ष समीपेवहतिखलु संनिहितंकरोतीत्यर्थः ॥ उतो ओदितिप्रगृह्यसंज्ञा एवमादित्वाद-न्तोदात्तः । घोषम् घुषिर्शब्दने अस्मात्कर्मणिघञ् लघूपधगुणः ञित्स्वरः । महः अकारत-कारयोर्लोपश्छान्दसः बृहन्महतोरुपसंख्यानमितिविभक्तेरुदात्तत्वम् । अनयन्त णीञ्प्रापणे इत्यस्यलङिरूपं निघातः । उक्षा उक्षसेचने श्वन्नुक्षन्नित्यादिनाकनिन्प्रत्ययान्तत्वेनोक्षन्-शब्दोनिपातितः व्यत्ययेनान्तोदात्तः । ह चादित्वादनुदात्तः । यत्र लितीतिप्रत्ययात्पूर्वस्यो-दात्तत्वम् । अक्तोः अञ्जूव्यक्तिम्रक्षणेष्वित्यस्मात्सिञ्ज्यादिभ्यःक्तुरितिक्तुः कित्त्वादनिदितामि-तिनलोपः प्रत्ययस्वरः । ववक्ष वहप्रापणे छन्दसिलुङ्लङ्लिटइतिवर्तमानेलिट् सकारश्छा-न्दसः तिपोणलादेशः लितीतिप्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् ॥ ६ ॥

६. महान् से भी महान् मातृ-पितृ-स्थानीय द्यावा-पृथिवी के ज्ञान के पश्चात् ऊँचे स्वर में की गई स्तुति से उत्पन्न सुख अग्नि के निकट जाता है। जलसेचनकर्ता अग्नि रात्रि के चारों ओर व्याप्त स्वकीय तेज स्तोता के पास भेजते हैं।

अथसप्तमी—

अ॒ध्व॒र्युभिः॑प॒ञ्चभिः॑स॒प्तविप्राः॑प्रि॒यंर॑क्षन्ते॒निहि॑तंप॒दंवेः ।
प्राञ्चो॑मदन्त्यु॒क्षणो॑अजु॒र्या॑दे॒वादे॒वाना॒मनु॒हिव्र॒तागुः ॥ ७ ॥

अ॒ध्व॒र्युऽभिः॑ । प॒ञ्चऽभिः॑ । स॒प्त । विप्राः॑ । प्रि॒यम् । र॒क्ष॒न्ते॒ ।
निऽहि॑तम् । प॒दम् । वेरिति॒ वेः । प्राञ्चः॑ । म॒द॒न्ति॒ । उ॒क्षणः॑ ।
अ॒जु॒र्याः॑ । दे॒वाः । दे॒वाना॑म् । अनु॑ । हि । व्र॒ता । गुरिति॒ गुः ॥७॥

सप्तहोतृप्रभृतयोव्यतिरिक्ताब्राह्मणाविप्राऋत्विजोभवन्ति तत्रसप्तपदकर्तारः पञ्चान्येध्वरंनयन्ति तैः पञ्चभिरध्वर्युभिःसहसप्तविप्रामेधाविनोहोत्रकावेःगमनस्वभावस्याग्नेः प्रियंनिहितमाहवनीया-

स्यपदंरक्षन्तेपाल्यन्ति प्राञ्चःसोमपानार्थंप्राङ्मुखागच्छन्तः अजुर्याः क्षपयितुमशक्याः उक्षणः सोमरसस्यसेक्तारः देवाः स्तोतारःमदन्तिहृष्यन्ति किञ्च तेदेवाःदेवानांसम्बन्धीनिव्रतान्व्रतानियज्ञान्अनुगुः अन्वगच्छन् हिप्रसिद्धौ अग्नेःप्रसादादेवयज्ञान्लब्धवन्तइत्यर्थः ॥ रक्षन्ते रक्षपालनेव्यत्ययेनात्मनेपदं निघातः । निहितं डुधाञ्धारणपोषणयोरित्यस्यकर्मणिनिष्ठायां दधातेर्हिरितिहिरादेशः गतिरनन्तरइतिगतेःपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । वेः वीकान्तिगत्यादिषु अस्मात्क्विप् सार्वधातुकार्धधातुकयोरितिगुणः ङसिङसोश्चेतिपूर्वरूपत्वम् । प्राञ्चः अनिगन्तोञ्चतावितिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । मदन्ति मदीहर्षे निघातः । गुः इण्गतावित्यस्माल्लुङिरूपम् इणोगालुङीतिगादेशः आतइतिझेर्जुसादेशः बहुलंछन्दसीत्यडभावः हिशब्दयोगान्ननिहन्यते ॥ ७ ॥

७. पाँच अध्वर्युओं के साथ सात होता गमनशील अग्नि के प्रिय स्थान की रक्षा करते हैं। सोमपान के लिए पूर्व की ओर जानेवाले अजर और सोम-रसवर्षी स्तोता लोग प्रसन्न होते हैं; क्योंकि देवता लोग देव-तुल्य स्तोताओं के यज्ञ में जाते हैं।

दैव्याहोतारा॑प्रथ॒मान्यृ॑ञ्जेस॒प्तपृ॒क्षास॑ःस्व॒धया॑मदन्ति ।
ऋ॒तंशंस॑न्तऋ॒तमित्तआ॑हु॒रनु॑व्र॒तंव्र॑त॒पादीध्या॑नाः ॥ ८ ॥

दैव्या॑ । होता॑रा । प्र॒थमा । [illegible]ने । ऋ॒ञ्जे । स॒प्त । पृ॒क्षास॑ः । स्व॒धया॑ । म॒द॒न्ति॒ । ऋ॒तम् । शंस॑न्तः । ऋ॒तम् । इ॒त् । ते । आ॒हुः॒ । अनु॑ । व्र॒तम् । व्र॒त॒ऽपाः । दीध्या॑नाः ॥ ८ ॥

दैव्यादैव्यौदेवतारूपौ होताराहोतारौ होमनिष्पादकौ प्रथमाप्रथमौमुख्यौ इमौचामुंनाग्नी न्यृञ्जे ऋञ्जतिःप्रसाधनकर्मेतियास्कः मन्त्रद्रष्टाविश्वामित्रोहं प्रसाधयामि सप्तपृक्षासः सप्तहोत्रकाः स्वधयासोमेनमदन्तिहृष्यन्ति ऋतंस्तोत्रंशंसन्तोव्रतपाः व्रतस्ययज्ञकर्मणोरक्षितारः दीध्यानाः दीप्यमानास्तेहोत्रकाः अनुव्रतंयज्ञकर्मणिऋतमित्सत्यमेवाग्निमाहुःवदन्ति ॥ ऋञ्जे ऋजिभृजी भर्जने निपूर्वोयंधातुःप्रसाधनेवर्तते निघातः । स्वधयास्वकोधंयक्ष्मानस्यदधातिविदधातीति स्वधासोमः आतोनुपसर्गेकइतिकप्रत्ययःकृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । आहुः ब्रूञ्व्यक्तायांवाचीत्यस्यलटिब्रुवःपञ्चानामादितआहोब्रुवइतिझेरुसादेशः ब्रुवआहादेशः निघातः । दीध्यानाः दीधीङ्दीप्तिदेवनयोरित्यस्माच्छानच् तस्यचित्त्वादन्तोदात्तत्वेप्राप्तेअभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम् ॥ ८ ॥

८. दैव्य-होतृ-द्वय-स्वरूप दो मुख्य अग्नियों को मैं अलंकृत करता हूँ। सात जन होता सोम-द्वारा प्रसन्न होते हैं। स्तोत्रकर्त्ता, यज्ञ-रक्षक और दीप्तिशाली होता लोग "अग्नि ही सत्य है," ऐसा कहते हैं।

अथ नवमी—

वृषायन्ते महे अत्याय पूर्वीर्वृष्णे चित्राय रश्मयः सुयामाः ।
देव होतर्मन्द्रतरश्चिकित्वान्महो देवान्रोदसी एह वक्षि ॥ ९ ॥

वृषऽयन्ते । महे । अत्याय । पूर्वीः । वृष्णे । चित्राय । रश्मयः ।
सुऽयामाः । देव । होतः । मन्द्रऽतरः । चिकित्वान् । महः ।
देवान् । रोदसी इति । आ । इह । वक्षि ॥ ९ ॥

देव देदीप्यमान होतः देवानामाह्वातः हे अग्ने महे महते अत्याय सर्वानप्यतिक्रम्य वर्तमानाय चित्राय नानाविधवर्णाय यद्वा चित्राय देवैश्चायनीयाय पूज्याय वृष्णे कामानां वर्षित्रे तुभ्यं त्वदर्थं पूर्वीः प्रभूताः सुयामाः अतिशयेन विस्तृता रश्मयः सर्वतो व्याप्ता ज्वालाः वृषायन्ते वृषेवाचरन्ति सेचका भवन्ति होतारः ज्वालाभिः समिद्धमग्निं दृष्ट्वा सोमाज्यपयःप्रभृतीनि हवींषि तत्र प्रक्षिपन्तीति ज्वालानां वृषत्वम् यद्वा षष्ठ्यर्थे चतुर्थी तथा च महतोऽत्यस्य चित्रस्य वृष्णोऽग्नेर्बहवो रश्मयो वृषेवाचरन्ति वृष्ट्युत्पादनद्वारा पर्जन्यवदाचरन्तीत्यर्थः अपि च मन्द्रतरः यजमानस्य मादयितृतमः चिकित्वान् ज्ञानोपेतः स त्वं महः महतः पूज्यान् यष्टव्यान् देवान् रोदसी द्यावापृथिव्यौ च इह वैदिके अस्मिन् कर्मणि आ वक्षि आवह ॥ वृषायन्ते उपमानादाचारे इत्यनुवृत्तौ कर्तुः क्यङ् सलोपश्चेति क्यङ् अकृत्सार्वधातुकयोरिति दीर्घः पादादित्वादनिघातः धातुस्वरः । महे अकारतकारयोर्लोपश्छान्दसः बृहन्महतोरिति विभक्तेरुदात्तत्वम् । पूर्वीः पॄ पालनपूरणयोरित्यस्मात् कुरित्यनुवृत्तौ पॄभिदिव्यधिगृधीत्यादिना कुप्रत्ययः कित्त्वाद्गुणप्रतिषेधे उदोष्ठ्यपूर्वस्येत्युत्वम् उरण् रपरः तस्माद्वोतो गुणवचनादिति ङीष् यणादेशे कृते हलि चेति दीर्घः वा छन्दसीति सवर्णदीर्घः । रश्मयः अशू व्याप्तौ अश्नुवते सर्वं जगदिति मिरित्यनुवृत्तौ अश्नोते रश्चेति मिप्रत्ययः रशादेशश्च प्रत्ययस्वरः । सुयामाः यमनं यामः भावे घञ् नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्त्वम् । देव अपादादाविति पर्युदासात् षाष्ठिकमाद्युदात्तत्वम् । होतः ह्वयतेस्ताच्छीलिकस्तृन् बहुलं छन्दसीति सम्प्रसारणम् अपादादावामन्त्रितत्वान्निघातः । मन्द्रतरः मदि स्तुत्यादिषु स्फायितञ्चिवञ्चीत्यादिना रक् इदित्वान्नुम् तरपः पित्त्वादनुदात्तत्वे रक्प्रत्यय-स्वरः । वक्षि वह प्रापणे इत्यस्य बहुलं छन्दसीति शपो लुक् ढत्वकत्वषत्वानि निघातः ॥ ९ ॥

९. हे देदीप्यमान और देवों को बुलानेवाले अग्नि, तुम महान्, सबको अतिक्रम करके रहनेवाले, नाना वर्णोंवाले और अभीष्टवर्षक हो। तुम्हारे लिए प्रभूत, अतीव विस्तृत और सर्वत्र व्याप्त ज्वालायें वृष के समान आचरण करती हैं। तुम मादयिता और ज्ञानी हो। तुम पूज्य देवों और द्यावा-पृथिवी को इस कर्म में बुलाते हो।

पृक्षप्रयजोद्रविणःसुवाचःसुकेतवउषसोरेवदूषुः ।
उतोचिदग्नेमहिनापृथिव्याःकृतंचिदेनःसंमहेदशस्य ॥ १० ॥

पृक्षऽप्रयजः । द्रविणः । सुऽवाचः । सुऽकेतवः । उषसः । रेवत् ।
ऊषुः । उतो इति । चित् । अग्ने । महिना । पृथिव्याः । कृतम् ।
चित् । एनः । सम् । महे । दशस्य ॥ १० ॥

हे द्रविणः द्रवतिसततंगच्छतीतिद्रविणशब्देनाग्निरभिधीयते द्रविणः सततगमनस्वभाव हेअग्ने पृक्षप्रयजः पृक्षाणिहविर्लक्षणान्यन्नानि प्रकर्षेणयष्टुं प्रक्रम्यते यासूषःसु ताः पृक्षप्रयजः सुवाचः प्रातरनुवाकादिशोभनवाचोयासांताः सुकेतवः वयसांमनुष्याणांचशब्दैः सुप्रज्ञानाः एवंविधाउषसः रेवत् अस्माकंधनयुक्तं यथाभवतितथाऊषुः व्युच्छन्ति उतोचित् अपिच हेअग्ने पृथिव्याः विस्तीर्णायाः व्याप्तायाः महिनामहत्त्वेन कृतंसंपादितंचित्यत्किंचिदेनः प्राण्युपघातादिलक्षणंपापंमहे महते यजमानायमहान्तमर्थं संदशस्य संक्षपय ॥ पृक्षप्रयजः प्रक्रम्यन्तेयष्टुंयस्यामितिकर्मणिक्विप् इगिग्रहणादयिष्टतोभवतीत्युक्तं बहुव्रीहित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । द्रविणः द्रुगतावित्यस्मात् द्रुदक्षिभ्यामिनन्नितीनन्प्रत्ययः गुणावादेशौ संबुद्धौलोपाभावश्छान्दसः आमन्त्रितत्वान्निघातः । सुवाचः नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । रेवत् रयिर्धनमस्मिन्विद्यतइतिमतुप् ह्रस्वनुड्भ्यांमतुबित्युदात्तः छन्दसीरइतिवत्वं रयेर्मतौ बहुलंछन्दसीतिसम्प्रसारणम् परपूर्वत्वेगुणः । ऊषुः उषदाहे धात्वर्थोऽप्ययंधातुरत्रप्रकाशनेवर्तते छन्दसिलुङ्लङ्लिटइतिवर्तमानेलिट् उसिरूपं निपातः । पृथिव्याः प्रथप्रख्यानेइत्यस्मात् प्रथेःषिवन्संप्रसारणंचेतिषिवन्प्रत्ययः तत्सन्नियोगेनधातोःसम्प्रसारणम् षिद्गौरादिभ्यश्चेतिङीष् प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तःउदात्तयणोहल्पूर्वादितिविभक्तेरुदात्तत्वम् । दशस्य निघातः ॥ १० ॥

१०. सतत गमनशील अग्नि, जिस उषाकाल में भली भाँति अन्न-द्वारा यज्ञ प्रारम्भ किया जाता है, जो उषाकाल शोभन-वाक्ययुक्त तथा पक्षियों और मनुष्यों के शब्दों से सुचिह्नित है, वही सब उषाकाल तुम्हारे लिए धनयुक्त होकर प्रकाशित होते हैं। हे अग्नि, अपनी विशाल महिमा के कारण तुम यजमान के किये पाप का नाश करते हो।

अर्थेकादशी—

इळामग्नेपुरुदंसंसनिंगोःशश्वत्तमंहवमानायसाध ।
स्यान्नःसूनुस्तनयोविजावाग्नेसातेसुमतिर्भूत्वस्मे ॥ ११ ॥ २ ॥

इळाम् । अग्ने । पुरुऽदंसम् । सनिम् । गोः । शश्वत्ऽतमम् ।
हवमानाय । साध । स्यात् । नः । सूनुः । तनयः । विजाऽवा । अग्ने ।
सा । ते । सुऽमतिः । भूतु । अस्मेइति ॥ ११ ॥ २ ॥

हेअग्ने पुरुदंसं अपः अप्नः दंसः वेषइतिकर्मनामसुपठितत्वात् दंसशब्दःकर्मवाची पुरूणि बहूनिदंसांसिकर्माणियस्याःसा तां बहुकर्माणं गोःसनिंगवादिपशूनांप्रदात्रीमिळामेतन्नामिकांगोरूपांदेवतां शश्वत्तमंनिरन्तरं हवमानाययजमानायमह्यं साधसाधय किंच नोस्माकंसूनुःपुत्रःतनयःपौत्रःस्याद्भवत्विति तेतवयासुमतिःशोभनाबुद्धिः साविजावाप्रजननवत्यासतीअस्मेअस्माकंभूतु भवतु ॥ शश्वत्तमं उञ्छादिषुपाठादन्तोदात्तत्वम् । साध राधसाधसंसिद्धौ अन्तर्भावितण्यर्थोयम् लोटिव्यत्ययेनशप् सेह्यपिच्चेतिहिपदेशः तस्यातोहेरितिलुक् निघातः । विभाषा जनीप्रादुर्भावे अस्मादन्येभ्योपिदृश्यन्तइतिवनिप् विड्वनोरनुनासिकस्यादित्यात्वम् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् लिङ्व्यत्ययः । भूतु भूसत्तायाम् बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् भूसुवोस्तिङीतिगुणप्रतिषेधः ॥ ११ ॥

११. अग्नि, स्तोता को तुम अनेक कर्मों की कारणभूता और धेनुप्रदात्री भूमि अथवा गो-रूप देवता सदा प्रदान करो। हमें वंशविस्तारक और सन्तति-जनयिता एक पुत्र हो। अग्निदेव, हमारे प्रति तुम्हारा अनुग्रह हो।

॥ इतितृतीयस्यप्रथमेद्वितीयोवर्गः ॥ २ ॥

अञ्जन्तीत्यष्टमंवैश्वामित्रमेकादशर्चंसूक्तम् अत्रानुक्रमणिका—अञ्जन्तियूपस्तुतिःषष्ठ्याद्याभिर्बह्वोन्त्याभिश्चान्त्यष्टमीवैश्वदेवीवा तृतीयासप्तम्यावनुष्टुभाविति उच्छ्रयस्ववनस्पतेयेवृक्णासइत्येतेतृतीयासप्तम्यावनुष्टुभौ शिष्टास्त्रिष्टुभःकृत्स्नस्यसूक्तस्ययूपोदेवता वनस्पतेशतवल्शइत्यस्याश्छिन्नयूपस्यमूलभूतःस्थाणुर्देवता आदित्यारुद्रावसवइत्यष्टमीवैश्वदेवी यौपीवा अत्र षष्ठ्यादीनांबहवोयूपादेवताः बहूनांस्तूयमानत्वात् शिष्टाएकयूपदेवत्याः यूपोञ्जनेअञ्जन्तित्वामित्येषा प्रेषितोयूपायाज्यमानायाञ्जन्तित्वामध्वरेदेवयन्तइतिसूत्रितत्वात् । यूपोच्छ्रयणेसमिद्धस्येतिद्वेऋचौ सूत्रितंच—उच्छ्रयस्ववनस्पतेसमिद्धस्यश्रयमाणःपुरस्तादिति यूपपरिव्ययणेयुवासुवासाःपरिवीतआगादितिपरिदध्यादितिसूत्रितत्वात् यूपोच्छ्रयणेजातोजायतेसुदिनत्वेअह्नामित्यर्धर्चआरमेदितिसूत्रितम् । यूपैकादशिन्यामन्यत्रापि बहुयूपयुक्तेकर्मणियान्त्वोनरइत्यादिभिः षड्भिःपञ्चभिर्वासंस्तुयात् संस्तुयादनभिहिंकृत्ययान्त्वोनरोदेवयन्तोनिमिम्युरितिषड्भिःपञ्चभिर्वेति ॥

तस्मिन्सूक्तेप्रथमा—

अञ्जन्तित्वामध्वरेदेवयन्तोवनस्पतेमधुनादैव्येन ।
यदूर्ध्वस्तिष्ठाद्रविणेहधत्ताद्यद्वाक्षयोमातुरस्याउपस्थे ॥ १ ॥

अ॒ञ्जन्ति॑ । त्वाम् । अ॒ध्व॒रे । दे॒व॒ऽयन्तः॑ । वन॑स्पते । मधु॑ना ।
दैव्ये॑न । यत् । ऊ॒र्ध्वः । तिष्ठाः॑ । द्रवि॑णा । इ॒ह । ध॒त्तात् । यत् ।
वा॒ । क्षयः॑ । मा॒तुः । अ॒स्याः । उ॒पऽस्थे॑ ॥ १ ॥

वनस्पते खदिरपलाशादिविकारणहे यूप अध्वरे यज्ञे देवयन्तः देवान्कामयमाना अध्वर्य्वादयः दैव्येन मधुना देवसम्बन्धिना मधुना घृतेन एतद्वै मधु दैव्यं यदाज्यमित्याम्नानात् । तेन घृतेन त्वामञ्जन्ति त्वयि घृतं सिञ्चन्तीत्यर्थः यत् यदि त्वमूर्ध्वस्तिष्ठाः उन्नतस्तिष्ठसि । यद्वा यदि वा मातुरस्याः मातृभूतायाः पृथिव्याः उपस्थे उत्सङ्गे ते क्षयो निवासः यद्यूर्ध्वस्तिष्ठसि यदि वा भूमौ शयानो वर्तसे उभयथापि त्वं इहास्मासु द्रविणा निधनानि धत्तात् धेहि ब्राह्मणेनैषर्ग्व्याख्याता—अञ्जन्ति त्वामध्वरे देवयन्त इत्यध्वरे ह्येनं देवयन्तोऽञ्जन्ति वनस्पते मधुना दैव्येनेत्येतद्वै मधु दैव्यं यदाज्यं यदूर्ध्वस्तिष्ठा द्रविणेह धत्ताद्यद्वा क्षयो मातुरस्या उपस्थ इति यदि च तिष्ठासि यदि च शयासै द्रविणमेवास्मासु धत्ता-दित्येव तदाहेति । तथा च निरुक्तमपि— अञ्जन्ति त्वामध्वरे देवान्कामयमाना वनस्पते मधुना दैव्येन च घृतेन च यदूर्ध्वः स्थास्यसि द्रविणानि च नो धास्यसि यद्वा ते कृतः क्षयो मातुरस्या उपस्थ उपस्थान इति ॥ अञ्जन्ति अञ्जू व्यक्तिम्रक्षणकान्तिगतिषु रुधादित्वात् श्नम् तस्य श्नसोरल्लोप इत्यल्लोपः अनिदितामित्युपधालोपः श्नसोरल्लोप इत्यल्लोपः प्रत्ययस्वरेण मध्योदात्तः । त्वाम् अस्मिन्युष्मदस्मदोः त्वमावेकवचने इति त्वादेशः द्वितीयायां चेत्याकारः एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्येकादेशस्योदात्तत्वम् । अध्वरे नञ्विषयस्य ध्वरो हिंसायस्येति नञ्बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरे प्राप्ते नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । देवयन्तः देवानात्मन इच्छन्तः सुप आत्मनः क्यच् क्यचि चेतीत्वम् अकृत्सार्वधातुकयोरिति दीर्घत्वं च नच्छन्दस्यपुत्रस्येत्यनेन प्रतिषिध्यते तदन्ताच्छतृप्रत्ययः शपः पित्वात्सार्वधातुकस्वरेणानुदात्तत्वे कृते तयोरेकादेश उदात्तेनोदात्त इति क्यचः स्वरः । वनस्पते आमन्त्रितस्य चेत्याद्युदात्तत्वम् । मधुना फलिपाटिनमिमनिजनां गुक्पटिनाकिधतश्चेत्यादिना उप्रत्ययः । निदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वम् । दैव्येन देवाद्यञञाविति यञ् ञित्त्वादादिवृद्धिः यस्येतिलोपः ञित्त्वादाद्युदात्तः । तिष्ठाः ष्ठा गतिनिवृत्तौ लेटि सिप् इतश्च लोप इतीलोपः शपः पित्त्वात् पाघ्रेत्यादिना तिष्ठादेशः लेटोऽडाटावित्यडागमः यच्छब्दयोगान्निघाताभावः तिष्ठादेशस्याद्युदात्तत्वेन निपातितत्वादाद्युदात्तः । द्रविणा द्रुदक्षिभ्यामिनन्निति इनन्प्रत्ययः सुपां सुलुगिति सुपो-

टादेशः नित्त्वादाद्युदात्तः । इह इदंशब्दात्सप्तम्यर्थेइदमोहइतिहः इदमइशितीशादेशः शि-त्त्वात्सर्वादेशः प्रत्ययस्वरः । धत्तात् डुधाञ्धारणपोषणयोरित्यस्यप्रार्थनेलोट् सिप् तस्य सेर्ह्यपिच्चेतिहिरादेशः तुह्योरितितातङादेशः श्नाभ्यस्तयोरातइत्याकारलोपः दधस्तथोश्चेतिभ-ष्भावः मन्त्रत्वच्छन्दे निघातः । च चादित्वादनुदात्तः । क्षयः क्षियन्तिनिवसन्त्यस्मिन्निति अधिकरणेघः क्षयोनिवासइत्याद्युदात्तत्वम् । मातुः नप्तृनेष्टृइत्यादिनातृन्प्रत्ययान्तत्वेननिपातनादा-न्तोदात्तः ऋतउदितिङसिङसोःपूर्वस्योत्कारः । अस्याः ऊडिदमित्यादिनाविभक्तेरुदात्तत्वम् । उपस्थे छागतिनिवृत्तौ आतश्चोपसर्गइतिकः तत्पुरुषेतुल्यार्थेतिमकृत्याहितत्वात्पूर्वपदान्तो-दात्तत्वम् ॥ १ ॥

१. वनस्पतिदेव, देवों के अभिलाषी अध्वर्यु लोग देव-सम्बन्धी मधु-द्वारा तुम्हें सिक्त करते हैं। तुम चाहे उन्नत भाव से रहो अथवा मातृ-भूत पृथिवी की गोद में ही शयन करो, हमें धन दो।

अथद्वितीया—

समिद्धस्यश्रयमाणःपुरस्ताद्ब्रह्मवन्वानोअजरंसुवीरम् ।
आरेअस्मदमतिंबाधमानउच्छ्रयस्वमहतेसौभगाय ॥ २ ॥

सम्ऽइद्धस्य । श्रयमाणः । पुरस्तात् । ब्रह्म । वन्वानः । अजरम् । सुऽवीरम् । आरे । अस्मत् । अमतिम् । बाधमानः । उत् । श्रयस्व । महते । सौभगाय ॥ २ ॥

हेयूप समिद्धस्यदीप्यमानस्याहवनीयस्याग्नेः पुरस्तात्प्राच्यांदिशिश्रयमाणः तत्रवर्तमानः ब्रह्मअन्नं ब्रह्मवर्चइत्यन्ननामसुपाठात् अजरंजरारहितंसमृद्धंसुवीरंशोभनापत्ययुक्तंब्रह्मवन्व-न्वानः प्रयच्छन् अस्मदमतिमस्माकंशत्रुभूतामशनायाम् अशनायावैपाप्मामतिरितिश्रुत्वा-त् तादृशंशत्रुमारेदूरेबाधमानः अपनुदंस्त्वंमहतेसौभगायधनादिसंपत्त्यर्थमुच्छ्रयस्व उच्छ्रितोभव । उक्तार्थेब्राह्मणम्— '[1]समिद्धस्यश्रयमाणःपुरस्तादितिसमिद्धस्यह्येषएतत्पुरस्ताच्छ्रयतेब्रह्मवन्वानो-अजरंसुवीरमित्याशिषमेवाशास्तआरेअस्मदमतिंबाधमानइत्यशनायावैपाप्मामतिस्तामेवतदाराद्नुदतेउच्-छ्रयस्वमहतेसौभगायेत्याशिषमेवाशास्तेइति ॥ समिद्धस्य ञिइन्धीदी-प्तौ कर्मणिनिष्ठायांश्वीदितोनिष्ठायामितीट्प्रतिषेधः सम्यगिद्धइतिगतिरनन्तरइतिपूर्वपदप्रकृति-स्वरत्वम् । श्रयमाणः श्रिञ्सेवायामित्यस्यपच्छटःशानच् तस्यलसार्वधातुकस्वरेणानुदात्तत्वे

[1] ऐ० ब्रा० २. २.

कृत्तोधातुस्वरःशिष्यते पुरस्तात्पूर्वशब्दस्यादिक्शब्देभ्यःसप्तमीपंचमीत्यादिनाअस्तातिप्रत्ययः अस्तातिचेतिपूर्वस्यपुरादेशः प्रत्ययस्वरः । अस्म नञ्विषयस्यानिसन्तस्येत्याद्युदात्तः । वन्वानःवनुयाचने अशार्यधातुर्दानार्थेवर्तते कर्तःशानच्प्रत्ययः चित्त्वादन्तोदात्तः । अजरम् नञोजरमरमित्रमृताइत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । सुवीरम् वीरवीर्यौचेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । आरे एवमादित्वादन्तोदात्तः । अस्मत् युष्मदस्मद्भ्यामधिगिति मदिक्प्रत्ययः सुपांसुलुगितिसुपोलुक् मदिक्प्रत्ययस्वरः । अमतिम् तत्पुरुषेइतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । उत् निपातत्वेनाद्युदात्तः । अयस्माभिन्नसेभ्यामित्यस्यलोप्मध्यमैकवचनेपास् थास:सेइत्यादेशः सवाभ्यांवामावित्येकारस्यवकारः निपातः । महते वर्तमानेपृषत्बृहन्महदितिनिपातनादन्तोदात्तः बृहन्महतोरुपसंख्यानमितिविभक्तेरुदात्तत्वम् । सौभगाय प्राणभृज्जातिवयोवचनोद्गात्रादिभ्यइत्यञ् हृद्भगसिन्ध्वन्तेपूर्वपदस्यचेतिवृद्धिः सर्वविधीनांछन्दसिविकल्पितत्वादित्युत्तरपदस्यवृद्धिर्नभवति ञित्स्वरः ॥ २ ॥

२- यूप, तुम समिद्ध अथवा आहवनीय नामक अग्नि की पूर्व दिशा में रहकर अजर, सुन्दर और अपत्ययुक्त अन्न देते हुए तथा हमारे पाप को दूर करते हुए महती सम्पत्ति के लिए उन्नत होओ।

अथतृतीया-

उ॒च्छ्र॑यस्व वनस्पते॒ वर्ष्म॑न्पृथि॒व्या अधि॑ ।
सुमि॑ती मी॒यमा॑नो॒ वर्चो॑ धा य॒ज्ञवा॑हसे ॥ ३ ॥

उत् । श्र॒य॒स्व॒ । व॒न॒स्प॒ते॒ । वर्ष्म॑न् । पृ॒थि॒व्याः । अधि॑ ।
सुऽमि॑ती । मी॒यमा॑नः । वर्चः॑ । धाः॒ । य॒ज्ञऽवा॑हसे ॥ ३ ॥

हेवनस्पते यूप पृथिव्याअधि पृथिव्यांवर्ष्मन् उत्कृष्टेदेवयजनाख्येदेशेउच्छ्रयस्वउच्छ्रितोभव सुमतीशोभमानयाबुद्ध्या अथवाशोभनेनपरिमाणेनमीयमानःइयत्तयापरिच्छिद्यमानः त्वंयज्ञवाहसेयज्ञनिर्वाहकाययजमानायवर्चोधाः अन्नंधेहि अयमेवार्थोब्राह्मणेनदर्शितः—'उच्छ्रयस्ववनस्पतइत्युच्छ्रीयमाणायाभिरूपायथ्यदेभिरूपंतत्समृद्धंवर्ष्मन्पृथिव्याअधीत्येतद्वैवर्ष्मपृथिव्यैयत्रयूपमुन्मिन्वन्तिसुमितीमीयमानोवर्चोधायज्ञवाहसइत्याशिषमाशास्ते'[1]इति ॥ वनस्पते अपादादित्वादाष्टमिकमनुदात्तत्वम् । पृथिव्याः उदात्तयणोहल्पूर्वादितिविभक्तेरुदात्तत्वम् । सुमिती माङ्माने इत्यस्यक्तिन्नियतिस्यतिमास्थेतीकारादेशः शोभनयामित्या तादौचनितिकृत्यतावितिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् सुपांसुलुगितिसवर्णदीर्घः । मीयमानः माङ्माने इत्यस्यकर्मणियक्

[1] ऐ० ब्रा० २. २.

घुमास्येतीत्वं प्रत्ययस्वरः । धाः धाधातोर्लोडर्थेछन्दसिलुङ्लङ्लिटइतिलुङ् इतश्चेतिसिपइकारलोपः गातिस्थेतिसिचोलोपः बहुलंछन्दसीत्यडभावः निघातः । यज्ञवाहसे यज्ञंवहतिप्राप्नोति वहप्राप-णेइत्यस्य वहिहाधाञ्भ्यश्छन्दसीत्यसुन् णिदित्यनुवृत्तेरुपधावृद्धिः गतिकारकयोरितिपूर्वपदप्र-कृतिस्वरत्वंचेतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥ ३ ॥

३. वनस्पति, तुम पृथिवी के उन्नत यज्ञ-प्रदेश में उन्नत होओ। तुम सुन्दर परिमाण से युक्त हो। यज्ञ-निर्वाहक को अन्न दान करो।

अथचतुर्थी–

युवासुवासाःपरिवीतआगात्सउश्रेयान्भवतिजायमानः ।
तंधीरासःकवयउन्नयन्तिस्वाध्यो३मनसादेवयन्तः ॥ ४ ॥

युवा । सुऽवासाः । परिऽवीतः । आ । अगात् । सः । ऊँ इति । श्रेयान् । भवति । जायमानः । तम् । धीरासः । कवयः । उत् । नयन्ति । सुऽआध्यः । मनसा । देवऽयन्तः ॥ ४ ॥

युवा तरुणः प्रशाख्यादिलक्षणलक्षितइत्यर्थः सुवासाः शोभनेनवाससारशनयायुक्तः प-रिवीतस्तयारशनयावेष्टितः एवंविधोयूपआगात्आगच्छति सउसएवयूपः श्रेयान्जायमानः सर्वेभ्योवनस्पतिभ्यउत्कृष्टतयासंपद्यमानोभवति तमेवंविधंयूपंधीरासः प्राज्ञाःमनसादेवयन्तः देवान्कामयमानाःस्वाध्यः सुष्ठुसर्वतोध्यानयुक्ताःकवयः क्रान्तदर्शिनोध्वर्य्वादयः उन्नयन्तिउ-न्नतंकुर्वन्ति एतस्मिन्नर्थेब्राह्मणम्[1]—युवासुवासाःपरिवीतआगादित्युत्तमयापरिदधातिप्राणोवै-युवासुवासाःसोयंशरीरैःपरिवृतःसउश्रेयान्भवतिजायमानइतिश्रेयाञ्छ्रेयान्ह्येषएतद्भवतिजायमानस्तंधी-रासःकवयउन्नयन्तिस्वाध्योमनसादेवयन्तइतियेवाअनूचानास्तेकवयस्तएवैनंतदुन्नयन्तीति ॥ यु-वा यौतेःकनिन्युवृषितक्षीत्यादिनाकनिन्प्रत्ययः कित्त्वाद्गुणाभावः उवङादेशः नित्त्वादाद्यु-दात्तत्वम् । सुवासाः वसआच्छादने असुन्नित्यनुवृत्तौवसेर्णिदित्यसुन् णित्त्वादुपधावृद्धिः सोर्मनसीइत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । परिवीतः व्येञ्संवरणे कर्मणिक्तः यजादित्वात्संप्रसारणम् गतिरनन्तरइतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अगात् इणोगाङिदित्यस्यलुङिइणोगालुङीतिगादेशः गातिस्थेतिसिचोलोपः अडागमः । श्रेयान् प्रशस्यस्यद्विवचनविभज्योपपदेइतिईयसुन्प्रत्ययः तस्मिन्प्रशस्यस्यश्रइतिश्रादेशः गुणः नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् एकादेशआद्युदात्तः । स्वाध्यः ध्यैचिन्तायाम् स्वाङोरुपसर्गयोःप्राक्प्रयोगः अन्येभ्योपिदृश्यन्तइतिक्विप् दृशिग्रहणात्संप्रसा-

---

१ ऐ० ब्रा० २. २.

रणं सम्प्रसारणाच्चेतिपूर्वरूपत्वं हलइतिदीर्घः अचि श्नुधातुभ्रुवांय्वोरियङुवङौ इतियणादेशः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् उदात्तस्वरितयोर्यणःस्वरितोऽनुदात्तस्य इतिसस्वरितत्वम् । देवयन्तः सुपआत्मनःक्यजितिक्यच् चित्वादन्तोदात्तः ॥ ४ ॥

४. सुदाङ्ग, सुन्दर जिह्वावाला तथा जिह्वा से परिवेष्टित यूप आता है। वह यूप ही, समस्त वनस्पतियों की अपेक्षा, उत्तम रूप से उत्पन्न है। ज्ञानी मेधावी लोग हृदय से देवों की इच्छा करके सुन्दर ध्यान के साथ उसे उन्नत करते हैं।

जा॒तोजा॑यतेसुदि॒न॒त्वेअह्नां॑सम॒र्यआवि॒द॒थे॒वर्ध॑मानः ।
पु॒नन्ति॒धीरा॑अ॒पसो॑मनी॒षादे॑व॒याविप्र॒उदि॑यर्ति॒वाच॑म् ॥५॥३॥

जा॒तः । जा॒य॒ते॒ । सु॒दि॒न॒ऽत्वे । अह्ना॑म् । स॒ऽम॒र्ये । आ । वि॒दथे॑ । वर्ध॑मानः । पु॒नन्ति॑ । धीराः॑ । अ॒पसः॑ । म॒नी॒षा । दे॒व॒ऽयाः । विप्रः॑ । उत् । इ॒य॒र्ति॒ । वाच॑म् ॥ ५ ॥ ३ ॥

जातः पृथिव्यां प्रथममुत्पन्नोयूपः समर्ये मर्याइतिमनुष्यनाम तैःसहिते विदथेवर्धमानः विदथइतियज्ञनाम विदथः सवनमितियज्ञनामसुपाठात् । तस्मिन्यज्ञेआवर्धमानः घृताञ्जनरशनापरिव्ययणादिनासर्वतःशोभमानःसन् अह्नांसुदिनत्वेजायते पशुनियोजनादिद्वारेणयज्ञनिष्पादकतयाअह्नानिसुदिनानिकरोतीत्यर्थः अपसःकर्मवन्तः धीराः प्रज्ञानवन्तः अध्वर्य्वादयः मनीषाबुद्ध्यातंयूपंपुनन्ति प्रक्षालनादिभिःशोधयन्ति देवयाः देवानां यष्टादेवानांहवींषिप्रापयितावा विप्रोमेधावीहोताअस्मात्संयूपविषयांस्तुतिलक्षणांवाचम् उदियर्तिप्रेरयति उच्चारयतीत्यर्थः उक्तार्थेब्राह्मणम्—जातोजायतेसुदिनत्वेअह्नामितिजातोह्येषएतज्जायतेसमर्यआविदथेवर्धमानइतिवर्धय-न्त्येवैनंतत्पुनन्तिधीराअपसोमनीषेतिपुनन्त्येवैनंतद्देवयाविप्रउदियर्तिवाचमितिदेवेभ्यएवैनंतन्निवेदयतीति सुदिनत्वं सुदिनानांभावइति तस्यभावस्त्वतलावितित्वः प्रत्ययस्वरः । समर्ये मृङ्प्राण-त्यागेइत्यस्माच्छन्दसिनिष्टर्क्येतियत्प्रत्ययान्तत्वेननिपातनाद्गुणः समासस्येत्यन्तोदात्तत्वम् । पुनन्ति पूञ्पवने क्र्यादित्वात्श्ना प्वादीनांह्रस्वः प्रत्ययस्वरः । देवयाः याप्रापणे आतोमनि-न्क्वनिब्वनिपश्चेतिविच्प्रत्ययः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । इयर्ति ऋगतौ जुहोत्यादिः अभ्यासस्यअर्तिपि-पर्त्योश्चेतीत्वम् अभ्यासस्यासवर्णेइतीयङादेशः निघातः ॥ ५ ॥

५. पृथिवी पर वृक्ष रूप से उत्पन्न यूप मनुष्यों के साथ यज्ञ में सुशोभित होकर दिनों को सुदिन करता है। कर्मनिष्ठ धीर विद्वान् अध्वर्यु लोग यथाबुद्धि उसी यूप को प्रक्षालन-द्वारा शुद्ध करते हैं। देवों के याजक और मेधावी होता वाक्य वा मन्त्र का उच्चारण करते हैं।

अथषष्ठी—

यान्वोनरोदेवयन्तोनिमिम्युर्वनस्पतेस्वधितिर्वाततक्ष ।
तेदेवासःस्वरवस्तस्थिवांसःप्रजावदस्मेदिधिषन्तुरत्नम् ॥ ६ ॥

यान् । वः । नरः । देवऽयन्तः । निऽमिम्युः । वनस्पते । स्वऽधितिः । वा । ततक्ष । ते । देवासः । स्वरवः । तस्थिऽवांसः । प्रजाऽवत् । अस्मे इति । दिधिषन्तु । रत्नम् ॥ ६ ॥

हेयूपाः देवयन्तः देवान्कामयमानाः नरः कर्मणांनेतारोऽध्वर्य्वादयः यान्वः यान्युष्मान्निमिम्युः अवटेषुप्राचिक्षिपुः यांश्चापिहेवनस्पतेस्वधितिः परशुः त्वदीयान्यूपान्ततक्ष विच्छेद देवासो-दीप्यमानास्स्वरवः स्वरुशब्दःस्वरुशकलवाची तद्वन्तः तत्समत्वर्थीयः तस्थिवांसः तिष्ठन्तस्तेताह-शाःयूपाः अस्मेअस्मैयजमानायप्रजावद्अपत्यसहितंरत्नंरमणीयंधनंदिधिषन्तुधारयन्तु प्रयच्छ-न्त्वित्यर्थः ॥ निमिम्युः डुमिञ्प्रक्षेपणेइत्यस्यलिटिउसिअसंयोगाल्लिट्किदितिकित्त्वाद्गुणाभा-वः यद्वृत्तयोगादनिघातः सतिशिष्टस्वरोबलीयानितिवचनात्प्रत्ययस्वरः । स्वधितिःस्वशब्दोपप-दाद्धाञ्धारणेइत्यस्मात्क्तिन् स्वास्वकीयानिशितधारांधीयतेअवधीयतेअनेनेतिस्वधितिःखङ्गः । तत-क्ष तक्षूत्वक्षूतनूकरणेइत्यस्माल्लिटिणल्तिङ्पादनिघातः लितीतिप्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् । स्वरवः स्वृशब्दोपतापयोरित्यस्माभिदित्यनुवृत्तौशृस्वृस्निहित्रप्यसीत्यादिनाउप्रत्ययः नित्त्वादाद्युदात्तः । त-स्थिवांसः ष्ठागतिनिवृत्तावित्यस्माच्छन्दसिलिट् तस्यक्वसुः वस्वेकाजाद्घसामितीडागमः प्रत्यय-स्वरः । प्रजावत् जनीप्रादुर्भावेइत्यस्मादुपसर्गेचसंज्ञायामितिडः ततष्टाप् तदस्यास्तीतिमतुप् तस्य पित्त्वादनुदात्तत्वम् एकादेशस्वरः । अस्मे अस्मच्छन्दस्यसुपांसुलुगितिशेइत्यादेशः । दिधिष न्तु धिषधारणे जुहोत्यादिः निघातः ॥ ६ ॥

६. यूपो, देवाभिलाषी और कर्मों के नायक अध्वर्यु आदि ने तुम्हें गड्ढे में फेंक दिया है। वनस्पति, कुठार ने तुम्हें काटा है। तुम दीप्तिमान् और काष्ठ-खण्डवाले हो। हमें अपत्य के साथ उत्तम धन दो।

अथसप्तमी—

येवृक्णासोअधिक्षमिनिमितासोयतस्रुचः ।
तेनोव्यन्तुवार्यंदेवत्राक्षेत्रसाधसः ॥ ७ ॥

ये । वृक्णासः । अधि । क्षमि । निऽमितासः । यतऽस्रुचः । ते । नः । व्यन्तु । वार्यम् । देवऽत्रा । क्षेत्रऽसाधसः ॥ ७ ॥

अपिचइमे क्षमायांभूमौ वृक्णासः परशुनाछिन्नायेयूपाः यतस्रुचइतिऋत्विग्वाची यतस्रुचः मरुतइतिऋत्विङ्नामसुपठितत्वात् यताः स्रुचोयैस्तेयतस्रुचः तैर्ऋत्विग्भिः निमितासः अवटेषुनितरांप्रक्षिप्ताः क्षेत्रसाधसः क्षेत्रस्ययज्ञस्यसाधकाः यथाक्षेत्रंसस्यादिद्वाराफलंप्रयच्छतितथायज्ञोपिअपूर्वद्वारास्वर्गादिफलंददातीतिक्षेत्रंयज्ञः एवंविधास्तेयूपाः नोस्मदीयंवार्यंवरणीयंसंभजनीयंहविर्देवत्रादेवेषुदधन्तुगमयन्तु अस्मदीयंहविर्देवार्पणंकुर्वन्त्वित्यर्थः ॥ वृक्णासः ओव्रश्चूछेदनेइत्यस्यनिष्ठायांयस्यविभाषेतीट्प्रतिषेधः किन्त्वाङ्ग्रहिज्यावयीत्यादिनासम्प्रसारणम् । ओदितश्चेतिनिष्ठानत्वम् । क्षमि आतोधातोरित्यत्रआतइतियोगविभागादाकारलोपः निमितासः डुमिञ्प्रक्षेपणे कर्मणिक्तः गतिरनन्तरइतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । यतस्रुचः बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । दधन्तु इण्गतावित्यस्यलोटिरूपम् इकारलोपश्छान्दसः अयमन्तर्भावितण्यर्थः । वार्यं वृङ्संभक्तावित्यस्माद्दृहलोर्ण्यदितिकर्मणिण्यत् ईडवन्दवृशंसदुहेत्यादिनाद्युदात्तत्वम् । देवत्रा देवेत्यनुवृत्तौ देवमनुष्यपुरुषपुरुमर्त्येभ्यइत्यादिनाधिकरणेत्राप्रत्ययः । क्षेत्रसाधसः राधसाधसंसिद्धावित्यस्मादौणादिकोसुन् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः ॥ ७ ॥

७. जो फरसे से भूमि पर काटे जाते हैं, जो ऋत्विकों-द्वारा गड्ढे में फेंके जाते हैं और जो यज्ञ के साधक हैं, वे ही सब यूप देवों के पास हमारा हव्य ले जायें।

अथाष्टमी—

आ॒दि॒त्या रु॒द्रा वस॑वः सुनी॒था द्यावा॒क्षामा॑ पृथि॒वी अ॒न्तरि॑क्षम्।
स॒जोष॑सो य॒ज्ञम॑वन्तु दे॒वा ऊ॒र्ध्वं कृ॑ण्वन्त्वध्व॒रस्य॑ के॒तुम् ॥८॥

आ॒दि॒त्याः। रु॒द्राः। वस॑वः। सु॒ऽनी॒थाः। द्यावा॒क्षामा॑। पृ॒थि॒वी। अ॒न्तरि॑क्षम्। स॒ऽजोष॑सः। य॒ज्ञम्। अ॒व॒न्तु॒। दे॒वाः। ऊ॒र्ध्वम्। कृ॒ण्व॒न्तु॒। अ॒ध्व॒रस्य॑। के॒तुम् ॥ ८ ॥

सुनीथाः यज्ञस्यसुष्ठुनेतारः आदित्याः द्वादशादित्याः रुद्राः एकादशरुद्राः वसवः अष्टौवसवः यद्वा सुष्ठुनीथाः सुष्ठुतयः स्तुतरत्नाणिनीथानिचोक्थामदानिचेतिनिश्श्रूयते । द्यावाक्षामा द्यावापृथिव्यौ पृथिवी सुवृक्त्यस्यः पृथुविस्तीर्णमन्तरिक्षंचसजोषसएतेसर्वेदेवाः ऐकमत्येनपरस्परंसङ्गताभूत्वाइममस्मदीयंयज्ञमवन्तुरक्षन्तु । किंच अध्वरस्ययज्ञस्यकेतुंध्वजभूतंप्रज्ञापकंवा इमंयूपंऊर्ध्वंकृण्वन्तु उच्छ्रितंकुर्वन्तु ॥ आदित्याः अदितेरपत्यानि दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदाण्ण्यइतिण्यः णित्त्वादादिवृद्धिः प्रत्ययस्वरः । रुद्राः रोदयन्तिसर्वानन्त-

काले रोदेर्णिलुक्चेतिरुक्प्रत्यय· तत्संनियोगेनणिलोपः प्रत्ययस्वरः नसःह्रस्वादनुदात्तत्वे एकादेशउदात्तेनोदात्तइत्येकादेशस्याप्युदात्तत्वम् । वसवः वसनिवासे निदित्यनुवृत्तौ शृस्वृस्निहित्रप्यसिवसीत्यादिनाउप्रत्ययः नित्त्वादाद्युदात्तः । सुनीथाः णीञ्प्रापणे हनिकुषिनीरमिकाशिभ्यइतिक्थन् कित्त्वादगुणः थाथघञ्क्तेत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । द्यावाक्षामा द्यौश्चक्षामाच दिवोद्यावाइतिद्यावादेशः देवताद्वन्द्वेचेत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वम् । पृथिवी प्रथप्रख्याने प्रथेःषिवन्संप्रसारणंचेतिषिवन्संप्रसारणंच षिद्गौरादिभ्यश्चेतिङीष् प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । अवन्तु अवरक्षणे निपातः । कृण्वन्तु कृविहिंसाकरणयोरित्यस्मात् लोटि धिन्विकृण्व्योरचेत्युप्रत्ययः अकारश्चान्तादेशः निपातः ॥ ८ ॥

८. सुन्दर नायक आदित्य, रुद्र, वसु, द्यावा-पृथिवी और विस्तीर्ण अन्तरिक्ष, ये सब मिलकर यज्ञ की रक्षा करें और यज्ञ की ध्वजा यूप को उन्नत करें।

हंसाइवश्रेणिशोयतानाःशुक्रावसानाःस्वरवोनआगुः ।
उन्नीयमानाःकविभिःपुरस्ताद्देवादेवानामपियन्तिपाथः ॥९॥

हंसाःऽइव । श्रेणिऽशः । यतानाः । शुक्रा । वसानाः । स्वरवः । नः । आ । अगुः । उत्ऽनीयमानाः । कविऽभिः । पुरस्तात् । देवाः । देवानाम् अपि । यन्ति । पाथः ॥ ९ ॥

शुक्राशुक्लानिदीप्तानिवासांसिवसानाः आच्छादयन्तः स्वरवः स्वरुमन्तः श्रेणिशः पङ्क्तिशः यतानाः प्रवर्तमानाः अत्रदृष्टान्तः—हंसाइवेति यथानभसिपङ्क्तिशःपतन्तोहंसाः शोभन्तेतद्वत् शोभनामानास्तेयूपाः नोस्मानागुः प्रापुः अपिचकविभिर्मेधाविभिरध्वर्य्वादयः पुरस्तादाहवनीयस्य पूर्वभागेउन्नीयमानाउच्छ्रीयमाणाः देवादीप्यमानास्तेयूपाः देवानांपाथः देवानांस्थानमन्तरिक्षम् पाथोन्तरिक्षंपथाव्याख्यातमितियास्कः । पाथोन्दीभ्यांल्यणितिसूत्रेपाथोन्तरिक्षमितिवृत्तिकारोप्यवादीत् तादृशमन्तरिक्षमपियन्ति प्राप्नुवन्तिअध्वर्य्वादिभिरुच्छ्रीयमाणायूपाः अतिदैर्घ्यादन्तरिक्षंव्याप्यवर्तन्तइत्यर्थः ॥ हंसाइव इवेनाविभक्त्यलोपइतिवचनात्पूर्वपदस्वरः । श्रेणिशः बह्वल्पार्थादितिशस् प्रत्ययस्वरः । शुक्रा शुचदीप्ताविवित्यस्मात् ऋजेन्द्राग्रेत्यादिनारन्प्रत्ययान्तत्वेननिपातनादन्तोदात्तः । अगुः इण्गतौ अस्माल्लुङि रूपम् निपातः ॥ ९ ॥

९. दीप्त वस्त्र से आच्छादित, हंस की तरह श्रेणीपूर्वक गमन करनेवाले और खण्ड-युक्त यूप हमारे पास आयें। मेधावी अध्वर्यु आदि के द्वारा यज्ञ की पूर्व दिशा में उन्नीयमान तथा दीप्तिशाली सारे यूप देवों का भाग प्राप्त करते हैं।

अथदशमी—

शृङ्गाणीवेच्छृङ्गिणांसंददृश्रेचषालवन्तःस्वरवःपृथिव्याम् ।
वाघद्भिर्वाविहवेश्रोषमाणाअस्माँअवन्तुपृतनाज्येषु ॥१०॥

शृङ्गाणिऽइव । इत् । शृङ्गिणाम् । सम् । ददृश्रे । चषालऽवन्तः ।
स्वरवः । पृथिव्याम् । वाघत्ऽभिः । वा । विऽहवे । श्रोषमाणाः ।
अस्मान् । अवन्तु । पृतनाज्येषु ॥ १० ॥

स्वरवः स्वरूपवन्तः चषालवन्तः प्रतिमुक्तकटकाःएवंविधायूपाः पृथिव्यांशृङ्गिणांमहिषादीनांशृङ्गाणीवविषाणानीवसन्ददृश्रेइत् सम्यक्दृश्यन्तएव वा अपिच विहवे विविधंहूयन्तेहवींष्यत्रेतिविहवोयज्ञः तस्मिन्यज्ञेवाघद्भिर्ऋत्विग्भिः वाघतः ऋत्विङ्नामसुपाठात् । श्रोषमाणाः तैः क्रियमाणंस्तुतिलक्षणंशब्दंशृण्वन्तस्तादृशायूपाः पृतनाज्येषुपृतनाज्यशब्दःसङ्ग्रामवाची आजौपृतनाज्यमितिसङ्ग्रामनामसुपठितत्वात्पृतनाज्येषुसङ्ग्रामेषुवर्तमानेष्वितियावत् अस्मान्यजमानानवन्तुरक्षन्तु ॥ शृङ्गाणि शॄहिंसायामित्यस्मात् शृणातेर्ह्रस्वश्चेतिगन्नुडागमः धातोर्ह्रस्वश्च नित्स्वरः । ददृश्रे छन्दस्युभयथेतिलिटःसार्वधातुकत्वाद्दृशेर्लिङ्ग्रहः इरयोरेइतिरेचोरेइत्यादेशःनिपातः ॥ १० ॥

१०. स्वरूपवाले और मुक्तकण्टक यूप पृथिवी के शृङ्गी पशुओं की सींग की तरह भली भाँति दिखाई देते हैं। यज्ञ में ऋत्विकों की स्तुतियाँ सुननेवाले यूप युद्ध में हमारी रक्षा करें।

अथैकादशी—

वनस्पतेशतवल्शोविरोहसहस्रवल्शाविवयंरुहेम ।
यंत्वामयंस्वधितिस्तेजमानःप्रणिनायमहतेसौभगाय॥११॥४॥

वनस्पते । शतऽवल्शः । वि । रोह । सहस्रऽवल्शाः । वि । वयम् ।
रुहेम । यम् । त्वाम् । अयम् । स्वऽधितिः । तेजमानः ।
प्रऽनिनाय । महते । सौभगाय ॥ ११ ॥ ४ ॥

हेवनस्पते छिन्नयूपमूलभूतस्थाणो शतवल्शः शतशाखःसन्विरोह विशेषेणप्रादुर्भूतोभव वयमपिसहस्रवल्शाः पुत्रपौत्रादिसन्तानपरम्परयासहस्रशाखाःसन्तःविरुहेम विशेषेणप्रादुर्भूताम-

येन तेजमानोनिशितधारोयंस्वधितिःपरशुः हेस्थाणो यंत्वांमहतेसौभगायमहत्सौभाग्यंबहुशाखत्वलक्षणं प्रणिनाय प्रकर्षेणप्रापयामास ॥ सहस्रवल्शाःसहस्रशब्दःकर्दमादित्वान्मध्योदात्तः बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरः । रुहेम रुहप्रादुर्भावेइत्यस्मादाशीर्लिङि यासुट्परस्मैपदेष्ठितियासुडागमः स्कोःसंयोगाद्योरितिसलोपः लिङ्याशिष्यङित्यङ्प्रत्ययः अतोयेयइतीयादेशः लोपोव्योर्वलीतियलोपः गुणः । प्रणिनाय णीञ्प्रापणेइत्यस्मात् लिटिणलिरूपं पादादित्वादनिघातः लितीतिप्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् ॥ ११ ॥

११. हे छिन्नमूल स्थाणु, इस तीखी धारवाले फरसे ने तुम्हें महान् सौभाग्य प्रदान किया है । तुम हजार शाखाओंवाले होकर भली भाँति उत्पन्न होओ । हम भी हजार शाखाओंवाले होकर भली भाँति प्रादुर्भूत हों ।

सखायस्त्वेतिनवर्चंनवमंसूक्तंवैश्वामित्रम् अत्रेयमनुक्रमणिका—सखायोनववार्हतं त्रिष्टुबन्त्यमिति अंत्यात्रिष्टुप् शिष्टाअष्टौबृहत्यः प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोर्बार्हतेछन्दस्यस्यसूक्तस्यविनियोगः अथैतस्याइतिखण्डेसूत्रितं—सखायस्त्वाययमग्नेअच्छायाहीति ।

सखा॑यस्त्वाववृमहेदे॒वंमर्ता॑सऊ॒तये॑ ।

अ॒पांनपा॑तंसु॒भगं॑सु॒दीदि॑तिंसु॒प्रतू॑र्तिमने॒हस॑म् ॥ १ ॥

सखा॑यः । त्वा॒ । व॒वृ॒म॒हे॒ । दे॒वम् । मर्ता॑सः । ऊ॒तये॑ । अ॒पाम् । नपा॑तम् । सु॒ऽभग॑म् । सु॒ऽदीदि॑तिम् । सु॒ऽप्रतू॑र्तिम् । अ॒ने॒हस॑म् ॥१॥

विश्वामित्रःस्तौति—हेअग्ने सखायः सोमाज्यादिहविष्प्रदानेनोपकारकत्वान्मित्राणिमर्ताःमनुष्याऋत्विजोवयम् अपांनपातं अपांनप्तारं सुभगंशोभनधनयुक्तंसुदीदितिंशोभनदीप्तिंसुप्रतूर्तिं शोभनप्रतरणं कर्मानुष्ठातृभिःसुखेनगन्तव्यमनेहसम् उपद्रवरहितमेतादृशं देवंत्वाम् ऊतयेरक्षणायववृमहे वृणीमहे ॥ सखायः ख्याप्रकथने समानेख्यःसचोदात्तइतिसमानेउपपदेडिदित्यनुवृत्तौख्यातेरिण् तस्यडित्वाट्टिलोपः तत्सन्नियोगेनयलोपः समानस्यच्छन्दस्यमूर्धेतिसभावः उपपदस्योदात्तत्वम् । णिदित्यनुवृत्तौ सख्युरसंबुद्धावितिणिद्भावः वृद्ध्यायादेशौ आद्युदात्तः । ववृमहे वृङ्संभक्तौ छन्दसि लुङ्लङ्लिट्इतिवर्तमानेलिट् क्रादित्वादिडभावः निघातः । ऊतये अवरक्षणेइत्यस्य उदात्तइत्यनुवृत्तौ ऊतियूतीत्यादिनाक्तिन्नन्तत्वेननिपातनादन्तोदात्तः । अपाम् ऊडिदमितिविभक्तेरुदात्तत्वम् । सुभगम् आद्युदात्तंद्व्यच्छन्दसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । सुप्रतूर्तिम् तन्त्वादयश्चेति उत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥ १ ॥

१. अग्नि, तुम जल के नप्ता, सुन्दर धनवाले, दीप्तिमान्, निरुपद्रवी और संसार के प्राप्तव्य हो । हम तुम्हारे मित्रभूत मनुष्य हैं । अपनी रक्षा के लिए तुम्हें हम वरण करते हैं ।

अथद्वितीया

कार्यमानोवुनात्वंयन्मातूरजगन्नुपः ।
नतत्तेअग्नेप्रमृषेनिवर्तनंयद्दूरेसन्निहाभवः ॥ २ ॥

कायमानः । वना । त्वम् । यत् । मातृः । अजगन् । अपः । न । तत् । ते । अग्ने । प्रऽमृषे । निऽवर्तनम् । यत् । दूरे । सन् । इह । अभवः ॥ २ ॥

हेअग्ने वनाकाननानिरक्षितुंकायमानः कामयमानः त्वंयद्यस्मात्कारणात्तानिविहायमातूरपःमातृभूताअपः अजगन्अगमः गतवानसि अप्सुप्रविष्टत्वाच्छान्तोवर्तसे तत्तस्मात्तेतव निवर्तनंनितरां तत्रैववर्तनं तेनचविनाशोलक्ष्यते सविनाशोनप्रमृषे नप्रमृष्यतेनसह्यते । कुतइत्यतआह । यद्यस्मात्कारणाद्दूरेसन्अदृश्यतयावर्तमानस्त्वमिहास्मत्सम्बन्धिष्वरणिरूपेषुकाष्ठेषु अभवः मन्थनलक्षणमात्रेणास्माकंसमीपेभवसि तस्मात्तवदूरतोवर्तनमस्मभ्यंनरोचते । अस्मिन्नर्थेयास्कः—कायमानश्चायमानःकामयमानइतिवावनानित्वंयन्मातृरपोगमउपशाम्यन्नतत्तेअग्नेप्रमृष्यतेनिवर्तनंदूरेयत्सन्निहभवसिजायमानइति ॥ कायमानः कमुकान्तौ कर्मणिङ् व्यत्ययेनशानच् मकारलोपश्छान्दसः । अजगन् गम्लृगतौइत्यस्यलङिबहुलंछन्दसीतिशपःश्लुः हल्ङ्यादिनासिलोपः मोनोधातोरितिनकारः यच्छब्दयोगादनिघातः अडागमस्वरः । प्रमृषे मृषतितिक्षायाम् व्यत्ययेनकर्मणितप्रत्ययः लोपस्तआत्मनेपदेष्वितितलोपः धातुस्वरः अभवः छन्दसिलुङ्लङ्लिटइतिभूतार्थेलङ् यद्योगादनिघातः ॥ १ ॥

२.--अग्नि, तुम सारे वनों की रक्षा करते हो। तुम मातृ-रूप जल में पैठकर शान्त होओ। तुम्हारा शान्त भाव सदा नहीं सहा जाता; इसलिए तुम दूर में रहकर भी हमारे काठ के बीच उत्पन्न होते हो।

अथतृतीया--

अतितृष्टंववक्षिथाथैवसुमनाअसि ।
प्रप्रान्येयन्तिपर्यन्यआसतेयेषांसख्येअसिश्रितः ॥ ३ ॥

अति । तृष्टम् । ववक्षिथ । अथ । एव । सुऽमनाः । असि । प्रऽप्र । अन्ये । यन्ति । परि । अन्ये । आसते । येषाम् । सख्ये । असि । श्रितः ॥ ३ ॥

---

१ निरु ४, १४।

हेअग्ने नृहंस्तोतुस्तृष्णामभिलाषंतदुचितफलप्रदानेनसफलंकर्तुंमतिववक्षिथ अतिशयेनवो-ढुमिच्छसि । अथैवमथापित्वंसुमनाअसिसंतुष्टमनस्कोवर्तसे किंच त्वंयषांषोडशानामृत्विजां सख्येमैत्रेअितोऽसिवर्तसे तेषांमध्येअन्येअध्वर्युप्रभृतयोद्वादशर्त्विजःप्रयन्ति प्रकर्षेणहोतुंगच्छ-न्ति अन्येउद्गातृप्रभृतयश्चत्वारःपर्यासते परितआसीनावर्तन्ते ॥ ववक्षिथ वहप्रापणेइत्यस्य लिटिरूपम् अभ्यासस्यसन्यतइतीत्वाभावश्छान्दसः छन्दस्युभयथेतिलिट् एकाचइतिप्रतिषेधस्य-क्रादेरितीट् कास्मत्ययादामित्याम्नभवति मन्त्रत्वात् निघातः । प्रप्र प्रसमुपोदइतिद्विर्वचनम् । यन्ति इण्गतावित्यस्यलटिरूपम् एकान्याभ्यांसमर्थाभ्यामित्यन्यशब्दयोगात्पूर्वस्यनिघाताभावः । आसते आसउपवेशनेउत्तरस्यानिघातः । असि असभुवि तासस्त्योर्लोपइतिसकारलोपः यद्वृ-त्तयोगान्ननिहन्यते ॥ २ ॥

३. अग्नि, स्तोता की अभिलाषा को तुम विशेष रूप से वहन करने की इच्छा करते हो। तुम सन्तुष्ट रहते हो। तुम जिन १६ ऋत्विकों के साथ मित्रता के साथ रहते हो, उनमें से कुछ विशेष-रूप से होम करने के लिए जाते हैं; अवशिष्ट मनुष्य चारों ओर बैठते हैं।

ई॒यि॒वांस॒मति॒स्रिधः॒ शश्व॑ती॒रति॑ स॒श्चतः॑ ।

अन्वी॑मविन्दन्नि॒चि॒रासो॑ अ॒द्रुहो॒ऽप्सु सिं॒हमि॑व श्रि॒तम् ॥ ४ ॥

ई॒यि॒ऽवांस॑म् । अति॑ । स्रिधः॑ । शश्व॑तीः । अति॑ । स॒श्चतः॑ ।

अनु॑ । ई॒म् । अ॒वि॒द॒न् । नि॒ऽचि॒रासः॑ । अ॒द्रुहः॑ । अ॒प्ऽसु ।

सिं॒हम्ऽइ॑व । श्रि॒तम् ॥ ४ ॥

हेअग्ने अद्रुहः अद्रोग्धारःनिचिरासः नितरांचिरासश्चिरन्तनाः विश्वेदेवाःस्रिधःशोषका-ञ्शत्रून्बलेन अतिअतिक्रम्यईयिवांसंगच्छन्तंशश्वतीर्बह्वीः सश्चतःसक्तिकारिणीः सेनाअपि अतिक्रम्यगच्छन्तंअप्सुश्रितंतिरोहितम् अतएवसिंहमिव गुहाप्रविष्टं सिंहमिवभीमभीमेनंत्वाम-न्वविन्दन् अनुगम्यअलभन्त ॥ ईयिवांसम् इण्गतावित्यस्यक्वसौ उपेयिवाननाश्वाननूचानश्चे-तिनिपातितः प्रत्ययस्वरः । स्रिधः स्रिधेःक्षयार्थस्य शोषणार्थस्य वाक्विप्चेतिक्विप् धातुस्वरः । सश्चतः षस्जगतौ सकारस्यव्यत्ययेनशकारः शतुःशत्रादेशः प्रत्ययस्वरः । अविन्दन् विद्लृलाभेइत्य-स्यलङिरूपम् । निचिरासः नितरांचिराः आज्जसेरसुक्इत्यसुक् समासस्वरः । अद्रुहः द्रुहजिघां-सायाम् । सत्सूद्विषेत्याद्विनाक्विप् बहुव्रीहौनञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । श्रितम् श्रिञ्से-वायामित्यस्यश्युकःकितीतीट्प्रतिषेधः प्रत्ययस्वरः ॥ ४ ॥

४. गुहा-स्थित सिंह की तरह जल में छिपे हुए तथा शत्रुओं और बहुसेनाओं को हरानेवाले अग्नि को द्रोह-रहित और चिरन्तन विश्वदेवों ने प्राप्त किया था।

अथपञ्चमी—

ससृवाँसमिवत्मनाग्निमित्थातिरोहितम् ।
ऐनंनयन्मातरिश्वापरावतोदेवेभ्योमथितंपरि ॥ ५ ॥ ५ ॥

ससृवांसम्ऽइव । त्मना । अग्निम् । इत्था । तिरःऽहितम् ।
आ । एनम् । नयत् । मातरिश्वा । पराऽवतः । देवेभ्यः ।
मथितम् । परि ॥ ५ ॥ ५ ॥

मातरिश्वावायुः इत्थाइत्थं त्मनास्वेच्छयाअप्सुप्रवेशेन तिरोहितंनिलीनंपरिपरितः म-थितंमन्थनेननिष्पादितमेनमग्निंदेवेभ्यः तादर्थ्येचतुर्थी देवार्थं परावतः दूरदेशाद्आनयत्आनी-तवान् तत्रदृष्टान्तः—ससृवांसमिव यथास्वाच्छन्द्येनससृवांसंसरन्तंगच्छन्तंपुत्रंपितावलादानयति तद्वत् ॥ ससृवांसमिव सृगतावित्यस्माल्लिट् तस्यक्वसुः इवेनविभक्त्यलोपइत्युक्तत्वात्प्रत्य-यस्वरः । त्मना आत्मन्शब्दस्यमन्त्रेष्वाङ्यादेरात्मनइत्याकारलोपः । इत्था थाहेतौचच्छन्दसी-तिव्यत्ययेनथाप्रत्ययः प्रत्ययस्वरः । एनम् अन्वादेशेद्वितीयायैस्वेनइत्येनादेशः अनुदात्तश्च । नयत् णीञ्प्रापणेइत्यस्यलङिरूपम् बहुलंछन्दस्यमाङ्योगेऽपीत्यडभावः । मातरिश्वा मातर्यन्तरिक्षेश्वसि(य)ति श्वन्नुक्षन्नित्यादिनानिपातितः ॥ ५ ॥

५. जैसे स्वच्छन्दगामी पुत्र को पिता खींच ले आता है, वैसे ही मातरिश्वा स्वेच्छा से छिपे हुए और मन्थन-द्वारा प्राप्त अग्नि को देवों के लिए लाये थे।

॥ इतितृतीयस्यप्रथमेपञ्चमोवर्गः ॥ ५ ॥

अथषष्ठी—

तंत्वामर्ताअगृभ्णतदेवेभ्योहव्यवाहन ।
विश्वान्यद्यज्ञाँअभिपासिमानुषतवक्रत्वायविष्ठ्य ॥ ६ ॥

तम् । त्वा । मर्ताः । अगृभ्णत । देवेभ्यः । हव्यऽवाहन ।
विश्वान् । यत् । यज्ञान् । अभिऽपासि । मानुष । तव ।
क्रत्वा । यविष्ठ्य ॥ ६ ॥

हव्यवाहन हव्यानांवोढः हेअग्ने मर्ताः मनुष्याः अध्वर्युप्रभृतयः तंतादृशमप्सुतिरो-हितं त्वात्वांदेवेभ्यः यष्टव्यदेवतार्थम् अगृभ्णतअगृह्णत मानुष मनुष्याणांहितकारिन् यवि-ष्ठ्य युवतमहेअग्ने तवक्रत्वाकर्मणामाहात्म्येनविश्वान्सर्वान्अस्माभिः क्रियमाणान् यज्ञान्

यत् यस्मात्कारणात्त्वमभिपासि सर्वतःपालयसि तस्मात्त्वामगृभ्णतेतिपूर्वेणान्वयः । अगृभ्णत ग्रहउपादाने क्र्यादित्वात्श्ना ग्रहिज्यावयीतिसम्प्रसारणम् हृग्रहोर्भश्छन्दसीति हकारस्यभकारः तिङ्ङतिङ्इतिनिघातः । हव्यवाहन वहप्रापणेइतिधातोःल्युडित्यनुवृत्तौ हव्येनन्तःपादमितिल्युट् उपधावृद्धिः योरनादेशः अपादादित्वादाष्टमिकमनुदात्तत्वम् । विश्वान् विशप्रवेशनेइत्यस्मात् अशिप्रुषिलटिकणिखटिविशिभ्यःक्वनितिक्वन् कित्वाद्गुणाभावः नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । अभिपासि पारक्षणे अस्यधातोरक्षणार्थत्वाल्लुगभावः यच्छब्दयोगान्ननिघातः धातुस्वरः । क्त्वा च नसादयम्छन्दसिविकल्प्यन्तइतिअत्रनादेशाभावः यणादेशः प्रत्ययस्वरः । यविष्ठ्य युवशब्दादतिशायने तमबिष्ठनौस्थूलदूरयुवेतियणादिपरंलुप्यते पूर्वस्यचगुणः यत्वादित्वात्स्वार्थिकोयप्रत्ययः ॥ ६ ॥

६. मनुष्यों के हितैषी और सदा तरुण अग्निदेव, अपनी महिमा से तुम सारे यज्ञ का विशेष रूप से पालन करते हो। इसलिए हे हव्यवाहन, मनुष्यों ने तुम्हें देवों के लिए ग्रहण किया है।

तद्भद्रंतवदंसनापाकायचिच्छदयति ।
त्वांयदग्नेपशवःसमासतेसमिद्धमपिशर्वरे ॥ ७ ॥

तत् । भद्रम् । तव । दंसना । पाकाय । चित् । छदयति ।
त्वाम् । यत् । अग्ने । पशवः । सम्ऽआसते । सम्ऽइद्धम् ।
अपिऽशर्वरे ॥ ७ ॥

हेअग्ने तवसम्बन्धितदिदंभद्रंशोभनंदंसनाअग्निहोत्रादिकंकर्मपाकायचित् चिच्छब्दोप्यर्थे पाकायेतिकर्मणिचतुर्थी पाकोर्भकः तंहृदयसमपियजमानं छदयति स्वफलप्रदानेनपूजयति पशुपुत्रादिभिःपरिवृतंकरोतीत्यर्थः छदयतिशब्दोर्चतिकर्मा छन्दयतिछदयतीतितन्नामसु पाठात् यद्वा पाकशब्दःप्रशस्यंवक्ति पाकः वामइतिप्रशस्यनामसुपठितत्वात् तद्भद्रंकर्मप्रशस्यं यजमानम् अभिमतफलप्रदानेनपूजयतीत्यर्थः यद्यस्मात्कारणात् अपिशर्वरेशर्वरीमुखेअग्निविहरणकालेएवसमिद्धंदीप्यमानं त्वांपशवोद्विपदश्चतुष्पदाश्चोभयेपशवः समासतेपर्युपासतइत्यर्थः तदिदंस्वर्गादिलक्षणं फलंयजमानायप्रयच्छतीत्यर्थः ॥ भद्रं भदिकल्याणेइत्यस्माद्धातोरूपरिरक्प्रत्ययेननिपातनादन्तोदात्तत्वम् । पाकाय पारक्षणेइत्यस्माद्विपूमीकापाशल्यैस्यादिनाकन् पायतेरस्यतेरानादिनेतिपाकः नित्त्वादाद्युदात्तः । छदयति छदअपवारणे स्वार्थेणिच् अदन्तत्वादुपधावृद्ध्यभावः निघातः । समासते आसउपवेशने अदादित्वाच्छपोलुक् । अनकारान्तत्वात् तस्याबादेशः यद्योगादनिघातः तिङिचोदात्तवतीतिगतेर्निघातः धातुस्वरः ॥ ७ ॥

७. अग्नि, चूंकि सायंकाल में तुम्हारे समिद्ध होने पर तुम्हारे पास सारे पशु बैठते हैं; इसलिए तुम्हारा यह सुन्दर कर्म बालक की तरह यज्ञ को भी फलप्रदान करके सन्तुष्ट करता है।

अथाष्टमी—

आजुंहोतास्वध्वरंशीरंपांवकशोंचिषम् ।
आशुंदूतमंजिरंप्रत्नमीड्यंश्रुष्टीदेवंसंपर्यत ॥ ८ ॥

आ । जुहोत । सुऽअध्वरम् । शीरम् । पावकऽशोचिषम् ।
आशुम् । दूतम् । अजिरम् । प्रत्नम् । ईड्यम् । श्रुष्टी ।
देवम् । सपर्यत ॥ ८ ॥

ऋत्विजोयजमानःप्रेरयति हेऋत्विजः पावकशोचिषम् शोधकदीप्तिम् शीरम् काष्ठेष्वोषधिषुचानुशायिनं स्वध्वरं शोभनयज्ञोपेतमिममग्निमाजुहोत आहुतिभिरासमन्तात्तर्पयत अपिच आशुम् कर्मणिव्याप्तंदूतम् आह्वानकारित्वेन देवानां दूतम् अजिरंक्षिप्रंगन्तारं प्रत्नंपुरातनम् ईड्यं स्तोतव्यं देवंद्योतमानमिममग्निंश्रुष्टी सपर्यत श्रुष्टीतिक्षिप्रनामेतियास्कः—क्षिप्रंपूजयत ॥ जुहोत हुदानादनयोः अस्माद्धातोर्लोट् जुहोत्यादिभ्यःश्लुरितिशपःश्लुः श्लाविति द्विर्वचनं कुहोश्चुरितिचुत्वम् तप्तनप्तनथनाश्चेतितस्यतबादेशः छन्दसीत्यनुवृत्तौ तप्तनप्तनथनाश्चेतितबादेशः पित्वाद्गुणः निघातः । स्वध्वरम् बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । शीरम् शीङ् स्वप्ने अस्माद्धातोः स्फायितञ्चिवञ्चीत्यादिनारक्प्रत्ययः कित्वाद्गुणाभावः प्रत्ययस्वरः । पावकशोचिषमित्यत्रपवनं पावःशुद्धिः तंकायतीतिपावकः आतोनुपसर्गेकः प्रत्ययस्वरः बहुव्रीहौप्रकृत्यापूर्वपदमितिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । आशुम् अशूव्याप्तौ अस्माद्धातोःकृवापाजिमीत्यादिनाउण् उपधावृद्धिः प्रत्ययस्वरः । अजिरम् अजगतिक्षेपणयोरित्यस्माद्धातोरजिरशिशिरशिथिलेतिकिरच् प्रत्ययान्तत्वेन निपातनादन्तोदात्तत्वम् । प्रत्नम् प्रशब्दात्छन्दसिगत्येप्रत्ने तिगलोपः नकारात्तप्रत्ययः प्रत्ययस्वरः । ईड्यम् ईडस्तुतावस्माण्ण्यत् ईडवन्देत्यादिनाद्युदात्तत्वम् । सपर्यत सपरशब्दात् कण्ड्वादिभ्योयक्पूजायांवर्तते लोण्मध्यमपुरुषबहुवचनम् शप् अतोगुणेइति पररूपत्वं निघातः ॥ ८ ॥

८. पवित्र दीप्तिवाले, काष्ठादि के बीच सोये हुए और सुकर्मा अग्नि का होम करो। बहुव्याप्त, दूतस्वरूप, शीघ्रगामी, पुरातन, स्तुतियोग्य और दीप्तिमान अग्नि की शीघ्र पूजा करो।

अथनवमी—

त्रीणिंशतात्रीसहस्राण्यग्निंत्रिंशच्चंदेवानवंचासपर्यन् ।
औक्षन्घृतैरस्तृणन्बर्हिरस्मा आदिद्धोतारं न्यंसादयन्त ॥ ९ ॥ ६ ॥

त्रीणि । शता । त्री । सहस्राणि । अग्निम् । त्रिंशत् । च । देवाः । नव । च । असपर्यन् । औक्षन् । घृतैः । अस्तृणन् । बर्हिः । अस्मै । आत् । इत् । होतारम् । नि । असादयन्त ॥ ९ ॥ ६ ॥

त्रीणिशता त्रीणिशतानि त्रीसहस्राणि त्रीणिसहस्राणित्रिंशच्चनवचएकोनचत्वारिंशदधिकशतत्रयोपेतत्रिसहस्रसङ्ख्याकादेवाः इममग्निमसपर्यन् अपूजयन् किंच तेदेवाः घृतैरिमम-ग्निमौक्षन्असिञ्चन् तथा अस्मैअग्नयेतदर्थंबर्हिरस्तृणन् बर्हिषाआस्तरणं वेद्याच्छादनमकुर्वन् आदित् अनन्तरमेवतेदेवास्तस्मिन्बर्हिषिएनमग्निंहोतारं कृत्वान्यसादयन्त उपावेशयन् देवैः पूज्यमिममग्निंसपर्यतेतिपूर्वेणान्वयः देवसङ्ख्याचबृहदारण्यकेऽभिहिता—महिमानएवैषाम् एतेत्रय-स्त्रिंशत्त्वेवदेवाइति कतमेतेत्रयस्त्रिंशदष्टौवसवएकादशरुद्राद्वादशादित्यास्तएकत्रिंशदिन्द्रश्चैवप्र-जापतिश्चत्रयस्त्रिंशादिति ॥ शता दशानांदशतांशभावस्तश्चप्रत्ययःदशदशतः परिमाणमेषां शतानि सुपांसुलुगित्यादिनासुपोडादेशः प्रत्ययस्वरः । त्री सुपांसुलुगितिपूर्वसवर्णदीर्घःफिट्स्वरः । सह-स्राणि कर्दमादित्वान्मध्योदात्तः । त्रिंशत् त्रयाणां दशतांत्रिन्भावःशच्चप्रत्ययः त्रयोदशतः प-रिमाणमस्यतत्रिंशत् प्रत्ययस्वरः । नव कनिन्नित्यनुवृत्तौ णुस्तुतावित्यस्माद्धातोर्णुवशोनुदश्चेति कनिन्गुणश्च नित्त्वादाद्युदात्तः । असपर्यन् छान्दसंरूपं निपातः । औक्षन् उक्षसेचने छन्दस्याड-जादीनामित्याडागमः वृद्धिः पादादित्वान्ननिहन्यते आगमस्वरः । अस्तृणन् स्तृञ्आच्छादने लङ् बहुवचने क्र्यादित्वात्श्ना श्नेरन्तादेशः निःसंक्तिइतीकारलोपः संयोगान्तलोपः श्नाभ्यस्त-योरातइत्याकारलोपः लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वित्यडागमः सचोदात्तः आगमस्वरः यद्वृत्तेत्यनुवृत्तौचा-दिल्वाद्विघातामावः । बर्हिः इसिरित्यनुवृत्तौबृंहेर्नलोपश्चेतीसिः तत्संनियोगेननलोपः प्रत्ययस्वरः । असादयन्त षद्लृविशरणगत्यवसादनेषु अस्माद्धेतुमतिचेतिणिच् उपधावृद्धिःणिचश्चेत्यात्मनेपदम् छन्दिबहुवचनेरूपं निपातः ॥ ९ ॥

९. तीन हज़ार तीन सौ उनतालीस देवों ने अग्नि की पूजा की है, घृत-द्वारा उन्हें सिक्त किया है और उनके लिए कुश विस्तृत किये हैं। पश्चात् उन्होंने अग्नि को होता मानकर कुशों के ऊपर बैठाया है।

॥ इतितृतीयस्यप्रथमेषष्ठोवर्गः ॥ ६ ॥

त्वामग्नइतिनवर्चंदशमंसूक्तं वैश्वामित्रमौष्णिहमाग्नेयम् त्वामग्नऔष्णिहमित्यनुक्रा-न्तत्वात् प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरौष्णिहेछन्दसिअस्यसूक्तस्यविनियोगः अथैतस्याइति-खण्डेसूत्रितम्—पुरुत्वात्वामग्नइति ।

तस्मिन्सूक्तेप्रथमा—

त्वाम॑ग्ने मनी॒षिणः॑ स॒म्राजं॑ चर्षणी॒नाम्। दे॒वं मर्ता॑स इन्धते॒ सम॑ध्व॒रे ॥ १ ॥

त्वाम् । अग्ने । मनीषिणः । सम्ऽराजम् । चर्षणीनाम् ।
देवम् । मर्तासः । इन्धते । सम् । अध्वरे ॥ १ ॥

हेअग्ने मनीषिणोधीमन्तोध्वर्युप्रभृतयोमर्तासोमनुष्याः चर्षणीनां प्रजानां सम्राजमधिपतिं देवंद्योतमानं त्वाम् अध्वरे यज्ञेसमिन्धतेसोमाज्यपयःप्रभृतिभिराहुतिभिः सम्यग्दीपयन्ति ॥ मनीषिणः मनीषाप्रज्ञाएषामस्तीतिव्रीह्यादिभ्यश्चेतिइनिः यस्येतिचेत्यवर्णलोपः प्रत्ययस्वरः । सम्राजं राजृदीप्तौ संपूर्वादस्माद्धातोः सत्सूद्विषेतिक्विप् क्विलोपः समोमकारस्यमोनुस्वारइत्यनुस्वारे प्राप्तेमोराजिसमःक्वाविति समोमकारः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । चर्षणीनाम् नामन्यतरस्यामिति विभक्तेरुदात्तत्वम् । इन्धते ञिइन्धीदीप्तौ अस्माद्धातोर्हेतुमतिचेतिणिच् छान्दसस्यआत्मनेपदेष्वनतः इत्यदादेशः छन्दस्युभयथेतिसार्वधातुकत्वात्णेरनिटीतिणिलोपः निघातः ॥ १ ॥

१. अग्निदेव, तुम प्रजाओं के अधिपति और दीप्तिमान् हो। तुम्हें बुद्धिमान् मनुष्य उद्दीप्त करते हैं।

अथद्वितीया—

त्वांयज्ञेष्वृत्विजमग्नेहोतारमीळते।गोपाऋतस्यदीदिहिस्वेदमे॥२॥

त्वाम् । यज्ञेषु । ऋत्विजम् । अग्ने । होतारम् । ईळते ।
गोपाः । ऋतस्य । दीदिहि । स्वे । दमे ॥ २ ॥

हेअग्ने अध्वर्य्वादयःयज्ञेष्वग्निष्टोमादिषुत्वांहोतारमृत्विजंहोतृनामकमृत्विजमीळतेस्तुवन्ति तादृशस्त्वमृतस्यसत्यस्ययज्ञस्यवागोपाः गोपायितासन्स्वेदमेस्वकीयेगृहेयज्ञशालायां दीदिहिदीप्यस्व । दीदिहि दिवुक्रीडादौ बहुलक् लोट् तुजादित्वादभ्यासस्यदीर्घत्वम् संज्ञापूर्वको विधिरनित्यइत्यभ्यासस्यगुणाभावेलोपोव्योर्वलीतिवलोपः ॥ २ ॥

२. अग्नि, तुम होता और ऋत्विक् हो। यज्ञ में अध्वर्यु तुम्हारी स्तुति करते हैं। यज्ञ के रक्षक होकर अपने गृह (यज्ञशाला) में दीप्त होओ।

अथतृतीया—

सघायस्तेददाशतिसमिधाजातवेदसे।सोअग्नेधत्तेसुवीर्यंसपुष्यति ३

सः । घ । यः । ते । ददाशति । सम्ऽइधा । जातऽवेदसे ।
सः । अग्ने । धत्ते । सुऽवीर्यम् । सः । पुष्यति ॥ ३ ॥

हेअग्ने योयजमानः जातवेदसेजातप्रज्ञायतेतुभ्यंसमिधासमिन्धनकारीणिआज्यपुरोडाशादिहवींषिददाशतिददाति सघसखलुसुवीर्यंशोभनसामर्थ्योपेतंपुत्रंधत्तेधारयति अपिच सःपु-

एवपुष्यतिपशुपुत्रादिभिःसमृद्धोभवति ष चाद्योनुदात्ताइत्यनुदात्तः । ददाशति दाशृदाने इत्यस्माद्धातोः कर्तरिशप् तिप् द्विर्वचनंछान्दसं यद्वृत्तयोगादनिघातः अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तः । समिधा ञिइन्धीदीप्तौ अस्मात्क्विप्चेतिक्विप् उपधालोपः सुपांसुलुगिति शसोडादेशः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । जातवेदसेबहुव्रीहौप्रकृत्यापूर्वपदमितिप्रकृतिस्वरत्वम् । सुवीर्यम् वीरवीर्यौचेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । पुष्यति पुषपुष्टौ अस्मात्श्यन् ङित्वाद्गुणाभावः निघातः ॥ ३ ॥

३. अग्निदेव, तुम जातवेदा (प्राप्त-बुद्धि) हो। तुम्हें जो यजमान समिन्धनकारी हव्य प्रदान करते हैं, वह सुवीर्य पुत्र प्राप्त करते और पशु, पुत्र आदि के द्वारा समिद्ध होते हैं।

अथचतुर्थी—

सकेतुरध्वराणामग्निर्देवेभिरागमत्। अञ्जानःसप्तहोतृभिर्हविष्मते ४

स: । केतुः । अध्वराणाम् । अग्निः । देवेभिः । आ । गमत् ।
अञ्जानः । सप्त । होतृऽभिः । हविष्मते ॥ ४ ॥

अध्वराणांयज्ञानांकेतुःप्रज्ञापकः सोग्निः सप्तसप्तभिर्होतृभिर्वषट्कर्तृभिः अञ्जानः सोमाज्याहुतिभिरज्यमानःसन्हविष्मतेयजमानार्थंदेवेभिर्येष्टव्यः देवैःसहआगमत्आगच्छतु । गमत् लेटर्थेछन्दसिलुङ्लङ्लिट्इतिलुङ् लृदित्वादङ् बहुलंछन्दस्यमाङ्योगेपीत्यडभावः निघातः । अञ्जानः अञ्जूव्यक्तिगतिम्रक्षणेषु व्यत्ययेनकर्मणिशानच् चित्त्वादन्तोदात्तत्वम् । हविष्मते हुहोतेरर्चिशुचीत्यादिनाइसिप्रत्ययान्तोहविःशब्दोन्तोदात्तः स्वरविधौव्यञ्जनमविद्यमानवदितिपरिभाषानाश्रयणाद्ह्रस्वनुड्भ्यामितिमतुपउपदात्तत्वाभावः इसिप्रत्ययस्वरः ॥ ४ ॥

४. यज्ञ के प्रज्ञापक वही अग्नि सात होताओं-द्वारा सिक्त होकर, यजमान के लिए, देवों के साथ आयें।

अथपञ्चमी—

प्रहोत्रेपूर्व्यंवचोग्नयेभरताबृहत्। विपांज्योतींषिबिभ्रतेनवेधसे।५।७।

प्र । होत्रे । पूर्व्यम् । वचः । अग्नये । भरत । बृहत् ।
विपाम् । ज्योतींषि । बिभ्रते । न । वेधसे ॥ ५ ॥ ७ ॥

यजमानोहोत्रादीन्प्रतिब्रूते हेहोत्रादयः विपांविप्राणांमेधाविनामध्वर्य्वादीनां ज्योतींषि सत्कर्मानुष्ठानसंपाद्यानितेजांसिबिभ्रतेनिमित्ततयाकुर्वाणायवेधसेजगतोविधात्रे होत्रेदेवानामाह्वात्रे अग्नये बृहन्महत् पूर्व्यं पूर्वैःकृतपुरातनंवचः स्तोत्रशस्त्रादिरूपंवाक्यंप्रभरत प्रकर्षेण संपादयत नेत्ययंपादपूरणः अन्वयाभावात् यद्वा वेधसेन यथावेधाः जगद्विधातापरमेश्वरः आ-

दित्यादीनिज्योतींषिकरोति तद्वदिति ॥ प्रत्नशब्दस्य छन्दसि व्यवहिताश्चेति भरतेत्यनेनसंबन्धः । पूर्व्यं पूर्वैःकृतमित्यर्थे पूर्वैःकृतमिनयौचेतियप्रत्ययः भसंज्ञकत्वादवर्णलोपः प्रत्ययस्वरः । भर-त भृञ्भरणे भौवादिकः निघातः । बृहत् वर्तमानेपृषन्महद्बृहदितिनिपातनादन्तोदात्तः । बिभ्रते भृञ्भरणे जुहोत्यादिभ्यःश्लुः भृञामिदित्यभ्यासस्येत्वे अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम् ॥ ५ ॥

५. ऋत्विको, मेधावी व्यक्तियों का तेज धारण करनेवाले, संसार के विधाता और देवों को बुलानेवाले अग्नि को लक्ष्य करके तुम लोग महान् और प्राचीन वाक्य का सम्पादन करो ।

॥ इतितृतीयस्यप्रथमेसप्तमोवर्गः ॥ ७ ॥

अथषष्ठी–

अग्निंवर्धन्तुनोगिरोयतोजायतउक्थ्यः ।
महेवाजायद्रविणायदर्शतः ॥ ६ ॥

अग्निम् । वर्धन्तु । नः । गिरः । यतः । जायते । उक्थ्यः ।
महे । वाजाय । द्रविणाय । दर्शतः ॥ ६ ॥

योयमग्निः यतःयाभिःस्तुतिरूपाभिर्गीर्भिः उक्थ्योजायते उक्थ्यशब्दःप्रशस्यवाची अनभिशस्त्य:(स्ता:) उक्थ्यइतितन्नामसुपाठात् अतिशयेनस्तुत्योभवतीत्यर्थः । यश्चायमग्निः महेमहते वाजायान्नायद्रविणाय धनायदर्शतः दर्शनीयोभवति तमिममग्निंनोगिरः अस्माकंस्तुतिरूपास्तावाचः वर्धन्तुवर्धयन्तु पुष्णन्त्वित्यर्थः ॥ वर्धन्तु वृधुवर्धने अस्माण्णिच् लघूपधगुणः छन्दस्युभयथेतिशेरार्धधातुकत्वाण्णिलोपः झेरन्तादेशःएरुरित्युकारः निघातः । उक्थ्यः वचपरिभाषणे अस्मात्पातृतुदिवचिरिचिसिचीत्यादिनाथक् कित्त्वाद्वचिस्वपीत्यादिनासम्प्रसारणम् उक्थं शस्त्रंतेनस्तुत्यत्वेनतत्रभवउक्थ्यः भवेछन्दसीतियत् यस्येतिलोपः तित्स्वरितमितिस्वरितः । दर्शतः भृमृदृशियजीतिअतच्प्रत्ययःचित्त्वादन्तोदात्तः ॥ ६ ॥

६. महान् अन्न और धन के लिए अग्नि दर्शनीय हैं । जिस वाक्य के द्वारा अग्नि प्रशंसनीय होते हैं, हमारा वही स्तुति-रूप वाक्य उन्हें वर्द्धित करे ।

अग्नेयजिष्ठोअध्वरेदेवान्देवयतेयज ।
होतामन्द्रोविराजस्यतिस्रिधः ॥ ७ ॥

अग्ने । यजिष्ठः । अध्वरे । देवान् । देवऽयते । यज ।
होता । मन्द्रः । वि । राजसि । अति । स्रिधः ॥ ७ ॥

हेअग्ने यजिष्ठःयष्टृतमस्त्वम् अध्वरेयज्ञेदेवयते देवानात्मनइच्छते यजमानायदेवान्यज सं- दर्पयहव्यानग्न्यादीन्देवान्पूजय । किञ्च होतादेवानामाह्वातामन्द्रः यजमानस्यमादयितासत्वं त्विषःक्षपयितॄन्शत्रूनतिमतिक्रम्यविराजसि विशेषेणशोभसे ॥ यजिष्ठः तुश्छन्दसीतितृचन् तु- रिष्ठेमेयःस्वितितृचोलोपः नित्त्वादाद्युदात्तः । देवयते क्यच् चित्त्वादन्तोदात्तत्वम् शपःपित्त्वादनुदा- त्तत्वं शतुश्चलसार्वधातुकस्वरेणतयोःक्यचासहैकादेशे एकादेशउदात्तेनोदात्तइतिअन्तोदात्तोदे- वयच्छब्दः ततः शतुरनुमइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् । यज यजदेवपूजासङ्गतिकरणदानेषु अस्मा- ल्लोट्सिप् शप् सिपोहिरादेशः अतोहेरितिहेर्लुक् निघातः । राजसि राजृदीप्तौ निघातः ॥ ७ ॥

७. अग्नि, तुम यज्ञ-कर्त्ताओं में श्रेष्ठ हो। यज्ञ में यजमानों के लिए देवों का याग करो। अग्नि, तुम होता और यजमानों के हर्षदाता हो। तुम शत्रुओं को हराकर शोभा पा रहे हो।

सनः॑पावकदीदिहिद्युमद॒स्मेसु॒वीर्य॑म् ।
भवा॑स्तो॒तृभ्यो॒अन्त॑मःस्व॒स्तये॑ ॥ ८ ॥

सः । न॒ः पा॒व॒क॒ । दी॒दि॒हि॒ । द्यु॒मत् । अ॒स्मे इति॑ । सु॒ऽवीर्य॑म् ।
भव॑ । स्तो॒तृऽभ्यः॑ । अन्त॑मः । स्व॒स्तये॑ ॥ ८ ॥

नःपावकअस्मत्सम्बन्धिनःपापस्यशोधक हेअग्ने सपूर्वमन्त्रेप्रतिपादितस्त्वंद्युमत्कान्ति- युक्तंसुवीर्यंशोभनसामर्थ्योपेतदानभोगार्हंधनमस्मेअस्मभ्यंदीदिहिदेहि यद्वा द्युमत्तेजोयुक्तं सुवीर्यंशोभनवीर्योपेतंक्यथाभवतितथाअस्मेअस्मदर्थंत्वंदीदिहिदीप्यस्व किञ्च स्तोतृभ्यः ष- ष्ठ्यर्थेचतुर्थी त्वद्विषयस्तुतिकारिणांहोत्रादीनां स्वस्तयेअविनाशायक्षेमाय अन्तमः अन्तिकतमः तेषामतिशयेनसमीपवर्तीभव ॥ पावक पूञ्पवने अस्माद्धातोर्ण्वुल् णित्त्वाद्वृद्धिः योरकादेशः आवादेशः आमंत्रितत्वादाष्टमिकमनुदात्तत्वम् । दीदिहि दिवुक्रीडादौअस्माल्लोट् तुजादीनामि- त्यभ्यासस्यदीर्घत्वम् संज्ञापूर्वकोविधिरनित्यइतिअभ्यासस्यगुणाभावः बहुलंछन्दसीतिश्लोलुक् लोटिसिप्ध्वर्करीतंपरस्मैपदमदादिवच्चेतिवचनाच्छपोलुक् सिपोहिरादेशः छंदस्युभयथेतिहेरार्धधातुकत्वात् लो- पः हेरपित्त्वाद्गुणाभावः निघातः । द्युमत् दिवउदित्युकारः ह्रस्वनुड्भ्यामितिमतुपउदात्तत्वम् । सुवीर्यम् वीरवीर्यौचेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । अन्तमः अन्तोस्यास्तीत्यन्तिकः अतइनिठनावि- तिठन् अतिशयेनान्तिकइत्यतिशायनेतमबिष्ठनाविति तमप् तमेतादेश्चेतितादिलोपः नित्त्वादाद्युदात्तः । स्वस्तय प्रातिपदिकस्वरः ॥ ८ ॥

८. पावक, तुम हमें कान्तिवाला और शोभन शक्तिवाला धन दो। स्तोताओं के कल्याण के लिए उनके पास आओ।

अथ नवमी—

तंत्वाविप्राविपन्यवोजागृवांसःसमिन्धते ।
हव्यवाहममर्त्यंसहोवृधम् ॥ ९ ॥ ८ ॥

तम् । त्वा । विप्राः । विपन्यवः । जागृऽवांसः । सम् । इन्धते ।
हव्यऽवाहम् । अमर्त्यम् । सहःऽवृधम् ॥ ९ ॥ ८ ॥

हेअग्ने विप्राःस्तुतीनां प्रेरकाः जागृवांसः अग्निहोत्रादिकर्मणिअप्रमत्ततयाप्रबुद्धाः विपन्यवः विपन्युशब्दोमेधाविनमाचष्टे विपश्चित् विपन्युरितितन्नामसुपाठात् । विपन्यवोमेधाविनःस्तोतारः हव्यवाहंहव्यानांवोढारम् अमर्त्यंमरणधर्मरहितं सहोवृधं सहसामथनरूपेणबलेनवर्धमानंतादृशंत्वात्वांसमिन्धते सोमाज्याद्याहुतिभिःसम्यग्दीपयन्ति ॥ विप्राः टुवपूबीजसन्ताने अस्माद्धातोः ऋज्रेन्द्राग्रवज्रविप्रेतिरन्प्रत्ययेस्वयोः निपातनादाद्युदात्तत्वम् । विपन्यवः विविधंपनंपननंस्तुतिंयातीतिविपन्युः मृगय्वादयश्चेतिकुः अकारलोपश्छान्दसः प्रत्ययस्वरः । जागृवांसः जागृनिद्राक्षये अस्माल्लिट् तस्यक्वसुः उगिदचामितिनुम् द्विर्वचनाभावश्छान्दसः वस्वेकाजाद्घसामितिनियमादिडभावः जाग्रोविचिण्णल्ङित्स्वितिगुणोनभवति तत्र विरिस्यत्रक्वसोरपिगृहीतत्वात् प्रत्ययस्वरः । इन्धते ञिइन्धीदीप्तौ अन्तर्भावितण्यर्थोयं निघातः । हव्यवाहं वहप्रापणे वहश्चेतिण्विः उपधावृद्धिः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । सहोवृधम् वृधुवर्धने क्विप्चेतिक्विप् ॥ ९ ॥

९. अग्नि, हव्यवाहक, अमर और मंथन-रूप बल-द्वारा तुम वर्द्धमान हो। प्रबुद्ध मेधावी स्तोता लोग तुम्हें भली भाँति उद्दीप्त करते हैं।

॥ इतितृतीयस्यप्रथमेष्टमोवर्गः ॥ ८ ॥

अग्निहोतेतिनवर्चमेकादशंसूक्तंवैश्वामित्रंगायत्रम् आग्नेयम् अग्निर्होतागायत्रमित्यनुक्रान्तत्वात् प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोर्गायत्रेछन्दसीदंसूक्तम् सूत्रितंहि—अग्निर्होताअद्वेलेतिषलइति । आधानेप्रथमायांपवमानेष्टौ स्विष्टकृतोयाज्याअग्निर्होतेत्येषा सहव्यवाळमर्त्यइति पुरोनुवाक्या द्वितीयपवमानेष्टौ स्विष्टकृतोनुवाक्यासाह्वानिति । सूत्रितंच साह्वान्विश्वाअभियुजोऽग्निमीळेपुरोहितमितिसंयाज्येइति । आभिप्लविकेषूक्थ्येषुतृतीयसवनेमैत्रावरुणशस्त्रे अग्निप्रयांसीतिवैकल्पिकोनुरूपस्तृचः । अत्रसूत्रम्—प्रवोवाजाअभिद्यवोग्निप्रयांसिवाहसेति ।

तस्मिन्सूक्ते प्रथमा—

अ॒ग्निर्होता॑ पु॒रोहि॑तोऽध्व॒रस्य॒ विच॑र्षणिः । स वे॑द य॒ज्ञमा॑नु॒षक् ॥१॥

अ॒ग्निः । होता॑ । पु॒रःऽहि॑तः । अ॒ध्व॒रस्य॑ । विऽच॑र्षणिः ।
सः । वे॒द॒ । य॒ज्ञम् । आ॒नु॒षक् ॥ १ ॥

विश्वामित्रः स्तौति—होता देवानामाह्वाता पुरोहितः पुरत एवाभिमतफलसम्पादकत्वेन हितकारी यद्वा पुरः पूर्वभागे आहवनीयादिरूपेण हितो निहित इति पुरोहितः अध्वरस्य यज्ञस्य विचर्षणिः विशेषेण द्रष्टा विचर्षणिः विश्वचर्षणिरिति तन्नामसु पाठात् स तथाविधोऽग्निः आनुषक् आनुपूर्व्येण सर्वं यज्ञमग्निष्टोमादिकं वेद जानाति । वेद विद ज्ञाने विदो लटो वेति तिपो णलादेशः लघूपधगुणः निघातः । आनुषक् आसमन्तादनुषजतीत्यानुषक् षञ्ज सङ्गे धात्वादेः षः स इति धातुषकारस्य सकारः क्विप् चेति क्विप् अनिदितामित्युपधालोपः उपसर्गात्सुनोतीति षत्वम् ॥ १ ॥

१. अग्निदेव होता, पुरोहित और यज्ञ के विशेष द्रष्टा हैं । वे यज्ञ को क्रमबद्ध जानते हैं ।

अथ द्वितीया—

स ह॑व्य॒वाळम॑र्त्य उ॒शिग्दू॒तश्चनो॑हितः । अ॒ग्निर्धि॒या समृ॑ण्वति ॥२॥

सः । ह॒व्य॒ऽवाट् । अम॑र्त्यः । उ॒शिक् । दू॒तः । चनः॑ऽहितः ।
अ॒ग्निः । धि॒या । सम् । ऋ॒ण्व॒ति॒ ॥ २ ॥

हव्यवाट् हविषां वोढा अमर्त्यः मरणधर्मरहितः उशिक् हविः कामयमानः दूतो देवानां दूतः चनसे हविर्लक्षणायान्नाय हितो निहितः यद्वा चनोहितः चनः अन्नं हविर्लक्षणं हितमस्येति चनोहितः स तथाविधोऽग्निः धिया प्रज्ञया समृण्वति सङ्गच्छते कर्मविषयप्रज्ञान्वितोऽग्निरस्मानपि तादृक्प्रज्ञान्वितान्करोत्वित्याशास्ते ॥ हव्यवाट् वह प्रापणे वहश्चेति ण्विः कृत्स्वरेण धातुस्वरः तत्पुरुषे कृति बहुलमिति अलुक् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । उशिक् वश कान्तौ इजिरित्यनुवृत्तौ वशेः किच्चेति इजिप्रत्ययः तस्य कित्त्वाद् ग्रहिज्येति संप्रसारणं प्रत्ययस्वरः । चनोहितः चनःशब्दः चायतेरसुन् ह्रस्वश्चेत्यसुन्प्रत्ययान्तः चकारात् नुडागमः तस्मिन्यलोपः नित्त्वादाद्युदात्तः पुनश्चनसो छन्दसि गतिसंज्ञा वक्तव्येति गतिसंज्ञायां गतिरनन्तर इति प्रकृतिस्वरत्वम् बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । धिया सावेकाचस्तृतीयादिर्विभक्तेरुदात्तत्वम् । ऋण्वति ऋणु गतौ लेटि तनादित्वादुप्रत्ययः लेटोऽडाटावित्यडागमः ॥ २ ॥

२. हव्यवाहक, अमर, हव्याभिलाषी, देवों के दूत और अन्नप्रिय अग्नि प्रज्ञावान् हो रहे हैं ।

अथतृतीया—

अग्निर्धियासचेततिकेतुर्यज्ञस्यपूर्व्यः । अर्थंह्यस्यतरणि ॥ ३ ॥

अग्निः । धिया । सः । चेतति । केतुः । यज्ञस्य । पूर्व्यः ।
अर्थम् । हि । अस्य । तरणि ॥ ३ ॥

यज्ञस्याग्निष्टोमादेःकेतुः प्रज्ञापकःपूर्व्यः पूर्वभवःचिरन्तनः सतथाविधोऽग्निःधियाप्रज्ञया चेततिसर्वंजानीते अस्यैतादृशस्याग्नेरर्थंगमनस्वभावंतेजः आकाशेदृश्यमानस्यतमसः तरणिर्हि तारकंखलु निवर्तकमितियावत् ॥ चेतति चितीसंज्ञाने निघातः । अर्थम् ऋगतौ उषिकु-षिगार्तिभ्यस्थन्इतिथन् गुणः नित्त्वादाद्युदात्तः । तरणि तॄप्लवनतरणयोः अर्तिसृधृधम्यश्या-विनानिप्रत्यये गुणः प्रत्ययस्वरः ॥ ३ ॥

३. यज्ञ के केतुस्वरूप और प्राचीन अग्नि, प्रज्ञा के बल से, सब कुछ जानते हैं। इस अग्नि का तेज अन्धकार का विनाश करता है।

अथचतुर्थी—

अग्निंसूनुंसनश्रुतंसहसोजातवेदसम् । वह्निंदेवाअकृण्वत ॥ ४ ॥

अग्निम् । सूनुम् । सनऽश्रुतम् । सहसः । जातऽवेदसम् ।
वह्निम् । देवाः । अकृण्वत ॥ ४ ॥

सहसःसूनुंबलस्यपुत्रंमथनरूपेणबलेननिष्पाद्यमानत्वात्सनश्रुतंसनातनत्वेनप्रसिद्धम् जा-तवेदसंजातप्रज्ञंतमिममग्निंदेवाः हविर्भुजोदेवाः वह्निंहविषांवोढारमकृण्वताकुर्वत ॥ सनश्रुतम् श्रुश्रवणे कर्मणिक्तः तृतीयाकर्मणीतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । वहि प्रापणे निरित्यनुवृत्तौ वह्निश्रीत्यादिनानिप्रत्ययः । अकृण्वत कृविहिंसाकरणयोः इदित्वान्नुम् धिन्विकृण्व्योरच्चेत्यु-प्रत्ययः अकारश्चान्तादेशः व्यत्ययेनात्मनेपदं निघातः ॥ ४ ॥

४. बल के पुत्र, सनातन कहकर प्रसिद्ध तथा जातवेदा अग्नि को देवों ने हव्यवाहक किया है।

अथपञ्चमी—

अदाभ्यःपुरएताविशामग्निर्मानुषीणाम् ।
तूर्णीरथःसदानवः ॥ ५ ॥ १ ॥

अदाभ्यः । पुरःऽएता । विशाम् । अग्निः । मानुषीणाम् ।
तूर्णिः । रथः । सदा । नवः ॥ ५ ॥ ९ ॥

मानुषीणांमनोर्जातानांविशांप्रजानांपुरएतासन्मार्गप्रदर्शनेनाग्रतोगन्तातएवतूर्णिः ताः प्रजाः वैदिककर्मप्रवर्तकत्वेनानुग्रहीतुंत्वरायुक्तः आलस्यरहितः रथः हविषांवहनाद्रथसदृशः सदासर्वदातत्कर्मणिनवोनूतनः पुनर्नवःपुनर्नवःएवंविधोग्निः अदाभ्यःअहिंस्यः नकेनापितिरस्कार्यइत्यर्थः ॥ अदाभ्यः दम्भुदम्भने दभेश्चेतिवक्तव्यमितिकर्मणिण्यत् उपधावृद्धिः । अदाभ्यः नञासमासेतत्पुरुषेतुल्यार्थेतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । पुरएता इण्गतौ ण्वुल्तृचावितितृच् गुणः चित्त्वादन्तोदात्तः । मानुषीणां मनोर्जातावञ्यतौषुक्चेतिअञ् टिड्ढाणञितिङीप् ञित्त्वादाद्युदात्तः । तूर्णिः ञित्वरासंभ्रमेइतिधातोर्निरित्यनुवृत्तौवहिश्रिश्रुयुद्रुग्लाहात्वरिभ्योनिदितिनिप्रत्ययः ज्वरत्वरेत्यादिनाऊठ् तस्यनित्त्वादाद्युदात्तः संहितायां ढ्रलोपेपूर्वस्येतिदीर्घः । रथः हनिकुषिनीरमिकाशिभ्यःक्थन्नितिक्थन्प्रत्ययः कित्त्वादनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः नित्त्वादाद्युदात्तः । सदा स्वरादिषुआद्युदात्तत्वेनपठितत्वादाद्युदात्तः ॥ ५ ॥

५. मनुष्यों के नेता, शीघ्रकारी, रथ के समान और सदा नवीन अग्नि की कोई हिंसा नहीं कर सकता।

॥ इतितृतीयस्यप्रथमेनवमोवर्गः ॥ ९ ॥

अथषष्ठी–

साह्वान्विश्वाअभियुजःक्रतुर्देवानाममृक्तः ।
अग्निस्तुविश्रवस्तमः ॥ ६ ॥

साह्वान् । विश्वाः । अभिऽयुजः । क्रतुः । देवानाम् । अमृक्तः ।
अग्निः । तुविश्रवःऽतमः ॥ ६ ॥

अभियुजःअभियोक्त्रीः विश्वाःसर्वाःसेनाःसाह्वान्सहमानः स्वबलेनतिरस्कुर्वाणः अमृक्तः शत्रुभिरहिंसितः देवानांक्रतुःकर्ताहविष्प्रदानेनपोषकःएवंभूतोग्निः तुविश्रवस्तमःतुविशब्दोबहुवाची तुविपुरुइतितन्नामसुपाठात् श्रवःशब्दोन्नवाची श्रवइत्यन्ननामश्रूयतइतिनिरुक्तेभिधानात् अतिशयेनबहुविधान्नोपेतोवर्तते यस्मादेवंतस्मादस्मानपिबहुविधान्नोपेतान्करोत्विति भावः । साह्वान् षहमर्षणे इत्यस्यक्वसौ दाश्वान्साह्वान्मीढ्वांश्चेतिनिपातनाद्वृद्धिर्द्वित्वाभावश्च

नश्यतिपरस्मैपदंयश्यति कसुस्वरः । क्रतुः कृञःक्रतुः कित्वाद्गुणाभावः प्रत्ययस्वरः । तुविश्रव-स्तमः तुवृत्तिहिंसापूर्तिषु अस्मादौणादिकःकिप्रत्ययः कित्वाद्गुणाभावः उवङादेशः अन्तोदात्तः । श्रवः श्रु श्रवणे श्रूयतेऽसावितिकर्मणिअसुन्प्रत्ययः अतिशयेनतुविश्रवाइतिअतिशायनेतमबिति तमप् बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ६ ॥

६. सारी शत्रु-सेना के विजेता, शत्रुओं-द्वारा अवध्य और देवों के पोषणकर्त्ता अग्नि, यथेष्ट मात्रा में, विविध अन्नों से युक्त हैं।

अभिप्रयांसिवाहसादाश्वाँअश्नोतिमर्त्यः।क्षयंपावकशोचिषः।७।

अभि । प्रयांसि । वाहसा । दाश्वान् । अश्नोति । मर्त्यः ।
क्षयम् । पावकऽशोचिषः ॥ ७ ॥

दाश्वान्हविषांदातामर्त्योमनुष्योयजमानोवाहसाहविषां वाहकेनाग्निनाप्रयांस्यन्नानिअभ्यश्नोतिअभितःसर्वतःप्राप्नोति किंच पावकशोचिषःशोधकदीप्तेरग्नेःसकाशात्क्षयंगृहंचाभ्यश्नोति ॥ प्रयांसि प्रीञ्प्रीणने अस्माद्धातोरन्तर्भावितण्यर्थादसुन्प्रत्ययः प्रीणयन्तिभक्षकमितिप्रयांस्यन्नानि नित्वादाद्युदात्तः । वाहसा णिदित्यनुवृत्तौवहिहाधाञ्भ्यश्छन्दसीत्यसुन्णित्वादुपधावृद्धिः नित्स्वरः । दाश्वान् दाशृदाने इत्यस्यक्वसौदाश्वान्साह्वानितिनिपातनादिडागमो द्विर्वचनंचनभवति क्वसुप्रत्ययस्वरः । अश्नोति अशूव्याप्तौ व्यत्ययेनपरस्मैपदम् निघातः ॥ ७ ॥

७. हव्यदाता मनुष्य हव्यवाहक अग्नि-द्वारा सारे अन्न प्राप्त करता है। ऐसा मनुष्य पवित्रकारक और दीप्ति-विशिष्ट अग्नि के पास से गृह प्राप्त करता है।

अथाष्टमी—

परिविश्वानिसुधिताग्नेरश्याममन्मभिः।विप्रासोजातवेदसः॥८॥

परि । विश्वानि । सुऽधिता । अग्नेः । अश्याम । मन्मऽभिः ।
विप्रासः । जातऽवेदसः ॥ ८ ॥

जातवेदसः जातप्रज्ञाः विप्रासः विप्रामेधाविनोहोत्रादयोवयमग्नेः तत्संबन्धिभिः मन्मभिर्मननीयैःस्तोत्रैर्विश्वानिसर्वाणिसुधितासुहितानिसुष्ठुहितान्यभिलषितानिवसूनिपर्यश्याम स-र्वतः प्राप्नुयाम । जातवेदसइत्यग्नेर्वाविशेषणम् जातानिसर्वाणिवेत्तीतिजातवेदाः सर्वज्ञइत्यर्थः एतादृशंजातवेदस्त्वमग्नेरेवोचितमितितद्विशेषणत्वंयुक्तम् ॥ सुधिता डुधाञ्धारणपोषणयोरित्य-स्माद्धातोर्निष्ठायांछन्दसीत्यनुवृत्तौ सुधितवसुधितेत्यादिनानिपातितः शेश्छन्दसिबहुलमितिशे-

ङेव् गतिरनन्तरइतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् । अश्याम अशूङ्व्याप्तौ बहुलंछन्दसीतिश्नुप्रत्ययस्यलुक् व्यत्ययेनपरस्मैपदम् यासुट्परस्मैपदेषूदात्तइतियासुट् लिङःसलोपइतिसलोपः अदन्तत्वाभावादियादेशोनभवति मसःसकारस्यनित्यंङितइतिलोपः निघातः । मन्मभिः मनुअवबोधने अन्येभ्योपिदृश्यन्तइतिमनिन् नित्स्वरः ॥ ८ ॥

८. हम मेधावी और जातवेदा अग्नि के स्तोत्रों-द्वारा समस्त अभिलषित धन प्राप्त कर सकें।

अग्ने॒विश्वा॑नि॒वार्या॒वाजे॑षुसनिषामहे।त्वेदे॒वास॒एरि॑रे॥ ९ ॥ १० ॥

अग्ने॑ । विश्वा॑नि । वार्या॑ । वाजे॑षु । स॒नि॒षा॒म॒हे॒ । त्वे इति॑ । दे॒वासः॑ । आ । ई॒रि॒रे ॥ ९ ॥ १० ॥

हेअग्ने वार्याणिवरणीयानिसम्भजनीयानिविश्वानिसर्वाणिधनानिवाजेषुयुद्धेषुसनिषामहेवयं संभजामहे यतःकारणाद्देवासः पूर्वमस्माभिरिष्टादेवाअस्मदभिमतफलप्रदानायत्वेत्वयिएरिरे आसमन्तादगमन् त्वयिप्रविष्टाइत्यर्थः सर्वथापित्वत्तःसकाशात्फलंलभेमहीतिभावः ॥ वार्या- वृञ्संभक्तौ ऋहलोर्ण्यदितिण्यत् शेश्छन्दसिबहुलमितिशेर्लुक् ईडवन्देत्यादिनाद्युदात्तः । वाजेषु- वृषादित्वादाद्युदात्तः । सनिषामहे वनषणसंभक्तौ षात्वादेःषःसःलेटिसिब्बहुलमितिसिप् सिपआर्धधातुकत्वादिडागमः लेटोडाटावित्यडागमः व्यत्ययेनात्मनेपदं निघातः । त्वे युष्मच्छब्दस्य सप्तम्यांत्वादेशः सुपांसुलुगितिशेआदेशः शेइतिप्रगृह्यसंज्ञा । ईरिरे ईरगतावित्यस्मात्परस्यलिटोझस्यइरेजादेशः इजादेश्चगुरुमतइत्याम्नभवति मन्त्रत्वात् निघातः ॥ ९ ॥

९. अग्नि, हम सारे अभिलषणीय धन प्राप्त कर सकें। देवता लोग तुम्हारे ही भीतर प्रविष्ट हुए हैं।

॥ इतितृतीयस्यप्रथमेदशमोवर्गः ॥ १० ॥

इन्द्राग्नीइतिनवर्चंद्वादशंसूक्तंवैश्वामित्रमैन्द्राग्नम् तथाचानुक्रम्यते—इन्द्राग्नीऐन्द्राग्नमिति । गायत्रंत्वितितुशब्दादिदमपिसूक्तंगायत्रम् इन्द्राग्नीदेवता आभिप्लविकेष्वहःसु प्रातःसवनेच्छावाकशस्त्रेमावापार्थमिदंसूक्तम् । अभिप्लवपृष्ठ्याहानीतिखण्डेसूत्रितम्—इन्द्राग्नीआगतंताहुवेययोरिदमिति । अग्निष्टोमेच्छावाकशस्त्रेइन्द्राग्नीआगतमितिस्तोत्रियस्तृचः तस्यैवाच्छावाकस्याद्यशस्त्रयाज्या इन्द्राग्नीआगतंसुतमितियाज्येइतिसूत्रितत्वात् चतुर्विंशेहनिप्रातःसवनेच्छावाकशस्त्रेइन्द्राग्नीआगतंसुतमितिषळहःस्तोत्रियः इन्द्राग्नीआगतमिन्द्रेअग्नानमोबृहदितिसू-

नितम् अग्निष्टोमाच्छावाकशस्त्रेतोशावृन्नहणाहुवइत्यायास्तित्रः । सूत्रितञ्च—तोशावृन्नहणाहुवद्-त्याय्यास्तिस्रइति । अग्निष्टोमेच्छावाकशस्त्रेइन्द्राग्नीअपसस्परीत्यनुरूपः सूत्रितञ्च—इन्द्राग्नीआ-गतंसुतमिन्द्राग्नीअपसस्परीति ।

तस्मिन्सूक्तेप्रथमा—

इन्द्रा॑ग्नी॒आग॑तंसु॒तंगी॒र्भिर्नभो॒वरे॑ण्यम् ।
अ॒स्यपा॑तंधि॒येषि॒ता ॥ १ ॥

इन्द्रा॑ग्नी॒ इति॑ । आ । ग॒तम् । सु॒तम् । गी॒ःऽभिः । नभः॑ ।
वरे॑ण्यम् । अ॒स्य । पा॒तम् । धि॒या । इ॒षि॒ता ॥ १ ॥

इन्द्रश्चअग्निश्चइन्द्राग्नी हेइन्द्राग्नीदेवौ सुतमभिषवादिसंस्कारैःसंस्कृतम् अतएववरेण्यं वरणीयंसंभजनीयमिमंसोमंप्रति गीर्भिःअस्मदीयाभिः स्तुतिरूपाभिर्वाग्भिराहूतौसन्तौनभः नभसः स्वर्गस्थानादागतमागच्छतम् आगत्यचधियास्माभिःक्रियमाणेकर्मणिइषिताप्रेरि-तौयुवामस्यपातमिमंसोमंपिबतम् यद्वा धियाऽस्मदीययाबुद्ध्याइषितौप्राप्तौअस्मद्वचसाप्रेरितौ युवामिमंसोमपिबतम् ॥ इन्द्राग्नी इन्द्रश्चाग्निश्च द्वन्द्वेघीतिअग्निशब्दस्यपूर्वनिपातेप्राप्ते अल्पाच्तर-न्तमितिइन्द्रशब्दस्यपूर्वनिपातः पादादित्वान्निघातप्रतिषेधः षाष्ठिकस्वरः । गतम् गम्लृगतौ बहुलंछन्दसीतिशपोलुक्ङिति अनुदात्तोपदेशेत्यादिनामकारलोपः निघातः । वरेण्यं वृङ्संभक्तौ वृङ्एण्यः वृषादित्वादाद्युदात्तः । पातं ,पापाने सर्वेविधयश्छन्दसिविकल्प्यन्तेइतिनपिबादेशः । इषिता इषगतावित्यस्माद्धातोर्निष्ठायां तीषसहेतीडागमः आगमाअनुदात्ताइतिप्रत्ययेनुदात्त-त्वात् कस्वरःशिष्यते ॥ १ ॥

१. हे इन्द्र और अग्नि, स्तुति-द्वारा आहूत होकर तुम लोग स्वर्ग से तैयार किये हुए और वरणीय इस सोम को लक्ष्य कर आओ। हमारी भक्ति के कारण आकर इस सोम का पान करो।

अथद्वितीया—

इन्द्रा॑ग्नीजरि॒तुःसचा॑य॒ज्ञोजि॑गाति॒चेत॑नः ।
अ॒यापा॑तमि॒मंसु॒तम् ॥ २ ॥

इन्द्रा॑ग्नी॒ इति॑ । ज॒रि॒तुः । सचा॑ । य॒ज्ञः । जि॒गा॒ति॒ ।
चेत॑नः । अ॒या । पा॒तम् । इ॒मम् । सु॒तम् ॥ २ ॥

हेइन्द्राग्नी अरिद्युः स्तोतुःस्वास्वर्गादिलक्षणफलप्राप्तौसहायभूतःयज्ञः ज्योतिष्टोमादियज्ञ-साधनभूतः चेतनः इन्द्रियाणांचेतयिताआप्यायनकारीसन् असौसोमः जिगातियुवामभिग-च्छति अयाअस्मदीययास्तुतिलक्षणयानयावाचाआहूतौसन्तौसुतमभिषवादिसंस्कारोपेतमि-मंसोमंपातंपिबतम् ॥ जिगाति गास्तुतावित्ययंधातुरत्रगमनेवर्तते छन्दसिजुहोत्यादिः बहुलंछ-न्दसीत्यभ्यासस्येत्वं निघातः । चेतनः चितीसंज्ञाने कर्तरि बहुलवचनाल्ल्युट् लितीत्या-द्युदात्तत्वम् । अया इदंशब्दस्यतृतीयायाःसुपांसुलुगितियाजादेशः अनादेशप्राप्तौहलि-लोपः । पातं पापाने निघातः ॥ २ ॥

२. इन्द्र और अग्नि, स्तोता का सहायक, यज्ञ का साधक और इन्द्रियों का हर्ष-वर्द्धक सोम जाता है । इस अभिषुत सोम का पान करो ।

अथतृतीया—

इन्द्रमग्निंकविच्छदायज्ञस्यजूत्यावृणे।तासोमस्येहतृम्पताम् ॥३॥

इन्द्रम् । अग्निम् । कविऽछदा । यज्ञस्य । जूत्या ।
वृणे । ता । सोमस्य । इह । तृम्पताम् ॥ ३ ॥

अस्ययज्ञस्यसाधनभूतस्यसोमस्यजूत्या जूतिःप्रेरणंसोमस्तावद्यजमानंप्रेरयति साधनलुप्त-स्यतत्साध्येक्रतौयजमानःप्रवर्ततइतिहितस्यप्रेरकत्वम् तयाप्रेरणरूपयाजूत्याप्रेरितोऽहंकवि-च्छदाकवीनांस्तोतृणामुचितफलप्रदानेनोपच्छन्दकौइन्द्रमग्निंचयुवांवृणे सोमपानार्थमिहकर्मणि आगच्छतमितिसंभजे आगतौचताविन्द्राग्नीइहकर्मणिसोमस्यसोमपानेनतृम्पतांतृप्यताम् ॥ इन्द्रम् इदिपरमैश्वर्ये अस्माद्धातोःऋज्रेन्द्राग्रेतिरन्प्रत्ययान्तत्वेननिपातनादाद्युदात्तत्वम् । क-विच्छदा छदअपवारणे अस्मात्क्विप् सुपांसुलुगितिसुपोडादेशः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । जूत्या जूइतिसौत्रोधातुः अस्मादुदात्तइत्यनुवृत्तौ ऊतियूतिजूतीत्यादिनानिपातनादन्तोदात्त-त्वम् उदात्तयणोहल्पूर्वादितिविभक्तेरुदात्तत्वम् । वृणे वृङ्संभक्तौ श्नाप्रत्ययः टितआत्मने-पदानामितिटेरेत्वं निघातः । ता सुपांसुलुगितिडादेशः । सोमस्य षुञ्अभिषवे अस्मादर्तिस्तुसु-हुसृधृक्षीत्यादिनामन्प्रत्ययः नित्स्वरः । तृम्पताम् तृपप्रीणने लोटि शुचादित्वान्नुमागमः निघातः ॥ ३ ॥

३. यज्ञ के साधक सोम-द्वारा प्रेरित होकर स्तोताओं के सुखदाता इन्द्र और अग्नि की मैं सेवा करता हूँ । वे इस यज्ञ में सोमपान करके तृप्त हों ।

अथचतुर्थी—

तोशावृत्रहणाहुवेसजित्वानापराजिता । इन्द्राग्नीवाजसातमा ॥४॥

तोशा । वृत्रऽहनां । हुवे । सजित्वाना । अपराऽजिता ।
इन्द्राग्नी इति । वाजऽसातमा ॥ ४ ॥

तोशा शत्रूणांबाधकौवृत्रहणावृत्रस्यपापस्यहन्तारौ सजित्वानासमानमेतारौपरस्परापेक्षपानयशीलौ अपराजिताकेनाप्यतिरस्कृतौ वाजसातमा अन्नस्यातिशयेनदातारौ इन्द्राग्नीयुवांहुवेइहकर्मणिसोमपानार्थमहमाह्वयामि ॥ वृत्रहणा हनहिंसागत्योः ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषुक्विबिति क्विप् एकाजुत्तरपदेणइतिणत्वम् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । हुवे ह्वयतेर्बहुलंछन्दसीतिशपोलुकि सति ह्वःसम्प्रसारणमित्यनुवृत्तौ बहुलंछन्दसीतिसम्प्रसारणम् उवङादेशः व्यत्ययेनात्मनेपदं निघातः । सजित्वाना जिजये शीङ्क्रुशिरुहिजिक्षिसृभ्यइतिक्वनिप् कित्त्वाद्गुणाभावः पित्त्वात्तुगागमः समानस्यच्छन्दस्यमूर्धेतिसमानस्यसभावः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अपराजिता नञ्समासे तत्पुरुषेतुल्यार्थेतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । इन्द्राग्नी देवताद्वन्द्वेचेत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वेप्राप्ते नोत्तरपदेनुदात्तादावितिप्रतिषेधात्समासस्वरः । वाजसातमा षणुदाने जनसनखनक्रमगमइतिविट् विड्वनोरनुनासिकस्यादित्याकारः अतिशायनेतमबितितमप् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ४ ॥

४. मैं शत्रु-नाशक, वृत्रहन्ता, विजयी, अपराजित और प्रचुर परिमाण में अन्न देनेवाले इन्द्र और अग्नि को बुलाता हूँ।

अथपञ्चमी—

प्रवामर्चन्त्युक्थिनोनीथाविदोजरितारः । इन्द्राग्नीइषआवृणे ५।११

प्र । वाम् । अर्चन्ति । उक्थिनः । नीथऽविदः । जरितारः ।
इन्द्राग्नी इति । इषः । आ । वृणे ॥ ५ ॥ ११ ॥

हेइन्द्राग्नी उक्थिनः उक्थं शस्त्रं तद्वन्तः शस्त्रिणोहोत्रादयः वांयुवांप्रार्चन्ति इहकर्मणि स्तुतिरूपाभिर्वाग्भिःपूजयन्ति तथानीथाविदः स्तोत्राभिज्ञाः सामगानकुशलाः जरितारः स्तोतारः उद्गात्रादयः अभिलषितफलावाप्तयेयुवामर्चन्ति अहमपिइषेअन्नस्यलाभार्थम् इन्द्राग्नी युवामावृणे सर्वतःसंभजे पूजयामीत्यर्थः ॥ वां युष्मच्छन्दस्य द्वितीयायांपदात्परत्वात् युष्मदस्मदोःषष्ठीचतुर्थीद्वितीयाइत्यादिनावामित्यादेशः अनुदात्तश्च । अर्चन्ति अर्चपूजायां निघातः । उक्थिनः वचपरिभाषणे पातृतुदिवचिरिचिसिचीतिकर्मणिथक् वचिस्वपीत्यादिनासम्प्रसारणम् उक्थंशस्त्रम् उक्थंयेषांते अतइनिठनावितीनिः यस्येतिचलोपः प्रत्ययस्वरः । नीथाविदः णीञ्प्रापणे हनिकुषिनीरमीत्यादिनाक्थन् कित्त्वाद्गुणाभावः विदज्ञाने क्विप्चेतिक्विप् कृदुत्तरपद-

प्रकृतिस्वरत्वम् । इन्द्राग्नी आमन्त्रितत्वादाद्युदात्तत्वम् । वृणे वृङ्संभक्तौ निघातः ॥ ५ ॥

५. हे इन्द्र और अग्नि, मन्त्र-शाली होकर लोग तुम्हारी पूजा करते हैं। स्तोत्र-ज्ञाता स्तोता लोग तुम्हारी अर्चना करते हैं। अन्न-प्राप्ति के लिए मैं तुम्हारी पूजा करता हूँ।

॥ इतिद्वितीयस्यप्रथमेएकादशोवर्गः ॥ ११ ॥

अथषष्ठी–

इन्द्राग्नीनवतिंपुरोदासपत्नीरधूनुतम् । साकमेकेनकर्मणा ॥६॥

इन्द्राग्नी इति । नवतिम् । पुरः । दासऽपत्नीः । अधूनुतम् । साकम् । एकेन । कर्मणा ॥ ६ ॥

हेइन्द्राग्नी दासपत्नीः दासयन्तिउपक्षपयन्तीतिदासाउपक्षपयितारः शत्रवस्तेपतयः पालकायासांताः दासपत्नीः नवतिं नवतिसंख्याकाः पुरः एवंविधाः शत्रूणांपुरीः एकेनकर्मणाएकेनैवोद्योगेनयुवांसाकंसहयुगपद् अधूनुतमकम्पयतम् ताविन्द्राग्नीआह्वयामीतिशेषः ॥ नवतिंनवानांदशतांनवभावः तिप्रत्ययः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । दासपत्नीः दसुउपक्षये दासयतीतिदासः पचाद्यजन्तः चित्त्वादन्तोदात्तः तेपतयोयासां नित्यंसपत्न्यादिषुदासाद्वेत्युक्तत्वाद्विभाषासपूर्वस्येतिङीप् इकारस्यनकारः बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अधूनुतम् धूञ्कम्पने छन्दसि स्वादिभ्यःश्नुः निघातः । एकेन इणूगतौ इण्भीकापाशल्यर्तिमर्चिभ्यःकन्निति कन् नित्त्वादाद्युदात्तः ॥ ६ ॥

६. इन्द्र और अग्नि, तुम लोगों ने एक ही बार की चेष्टा से दासों के नब्बे नगरों को एक साथ कम्पित किया था।

इन्द्राग्नीअपसस्परिउपप्रयन्तिधीतयः । ऋतस्यपथ्याअनु ॥७॥

इन्द्राग्नी इति । अपसः । परि । उप । प्र । यन्ति । धीतयः । ऋतस्य । पथ्याः । अनु ॥ ७ ॥

हेइन्द्राग्नी धीतयः सोमस्यधातारः पातारोहोत्रादयः ऋतस्यकर्मफलस्यपथ्यापथोमार्गाननुलक्षीकृत्यअपसः अस्माभिःक्रियमाणस्यकर्मणः परिसर्वतः उपप्रयन्ति समीपेप्रकर्षेण वर्तन्ते अतःसोमपानार्थंयुवामागच्छतामितिभावः यद्वा धीतयः स्तुतयः ऋतस्य यज्ञस्यमार्गाँल्लक्षीकृत्यकर्मणःपरितःप्रवर्तन्ते अतःस्तोतव्यतयायुवामागतमिति ॥ यन्ति इण्गतौ यणादेशः निघातः । धीतयः धेट्पानेइत्यस्माद्धकर्तरि क्तिच्क्तौचसंज्ञायामितिक्तिच् घुमास्थेतीत्वम् चित्त्वादन्तोदात्तः ॥ ७ ॥

७. इन्द्र और अग्नि, स्तोता लोग यज्ञ के मार्ग का लक्ष्य करके हमारे कर्म के चारों ओर आते हैं।

अथाष्टमी—

इन्द्राग्नीतविषाणिवांसधस्थानिप्रयांसिच। युवोरप्तूर्यंहितम् ॥ ८ ॥

इन्द्राग्नी इति । तविषाणि । वाम् । सधऽस्थानि । प्रयांसि ।
च । युवोः । अप्ऽतूर्यम् । हितम् ॥ ८ ॥

हेइन्द्राग्नी वांयुवयोः तविषाणिबलानिप्रयांस्यन्नानिचसधस्थानिपरस्परमवियुज्यवर्तन्ते तथाअप्तूर्यंवृष्टिद्वाराअपांप्रेरकत्वंयुवोः युवयोरेवहितंनिहितंवर्तते । तस्मात्सोमपानप्रभृतिषुसर्वकर्मसुइन्द्राग्न्योः सहैववर्तमानत्वमितिभावः । वां षष्ठीद्विवचनेवामित्यादेशः । सधस्थानि ष्ठागतिनिवृत्तौ आतोनुपसर्गेकः सधमादस्थयोश्छन्दसीतिसहस्यसधादेशः ॥ ८ ॥

८. इन्द्र और अग्नि, तुम्हारा बल और अन्न तुम दोनों के बीच में, एक साथ ही हैं। वृष्टि-प्रेरण-कार्य तुम्हीं दोनों के बीच निहित है।

इन्द्राग्नीरोचनादिवःपरिवाजेषुभूषथः। तद्वांचेतिप्रवीर्यम् ॥९॥१२

इन्द्राग्नी इति । रोचना । दिवः । परि । वाजेषु । भूषथः ।
तत् । वाम् । चेति । प्र । वीर्यम् ॥ ९ ॥ १२ ॥

हेइन्द्राग्नी दिवोरोचना स्वर्गस्यरोचकौ प्रकाशकौयुवां वाजेषुसङ्ग्रामेषुपरिभूषथः परितःसर्वतः अलंकृतौभवथः शत्रून्पराजित्यसर्वतोविजयमानौवर्तेथे वांयुवयोःवीर्यसामर्थ्यमेवतत्तादृशंसंग्रामविजयं प्रचेतिप्रकर्षेणज्ञापयति यद्वा युवां वाजेषु संग्रामेषु परिभूषथः शत्रून्परिभवथः शेषंपूर्ववत् ॥ रोचना रुचदीप्तावित्यस्य अनुदात्तेतश्चहलादेरितियुच् चित्त्वादन्तोदात्तः । भूषथः भूष भूषणे निपातः । चेति चितीसंज्ञाने अयमन्तर्भावितण्यर्थः । बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् तकारलोपश्छान्दसः ॥ ९ ॥

९. इन्द्र और अग्नि, तुम स्वर्ग के प्रकाशक हो। तुम युद्ध में सर्वत्र विभूषित होओ। तुम्हारी सामर्थ्य उस युद्ध-विजय को भली भाँति विदित करती है।

॥ इतितृतीयस्यप्रथमेद्वादशोवर्गः ॥ १२ ॥

॥ इतितृतीयेमण्डलेप्रथमोनुवाकः ॥ १ ॥

द्वितीयेनुवाकेसप्तसूक्तानि तत्रप्रवोदेवायेतिसप्तदशर्चमाद्यंसूक्तम् विश्वामित्रपुत्रऋषभस्यार्षम् अग्निदेवताकम् आनुष्टुभम् । अत्रानुक्रमणिका—प्रवःसप्तऋषभस्त्वानुष्टुभमितिविश्वामित्रपुत्रऋषभनऋषिः मण्डलादिपरिभाषयाग्निर्देवता अग्निष्टोमेइदंसूक्तमाज्यशस्त्रम् परा-

कष्वर्यावावृत्स्वइतिखण्डेसूत्रितम्—प्रवोदेवायेत्याज्यमुपसन्तनुयादिति । इदमेवसूक्तंप्रातरनुवाकेआश्विन शस्त्रेचविनियुक्तम् सूत्रञ्च—प्रवोदेवायाग्नेकदातइतिपञ्चेति । अभ्युदयेष्टौसयन्तेत्यग्नेः प्रदातुर्याज्या सूत्रिताच—सयन्त विप्रपदीधत्तेअस्त्यग्नुवाइति ।

तस्मिन्सूक्तेप्रथमा—

प्रवोदेवायाग्नयेबर्हिष्ठमर्चास्मै ।
गमद्देवेभिरासनोयजिष्ठोबर्हिरासदत् ॥ १ ॥

प्र । वः । देवाय । अग्नये । बर्हिष्ठम् । अर्च । अस्मै ।
गमत् । देवेभिः । आ । सः । नः । यजिष्ठः । बर्हिः । आ । सदत् ॥ १ ॥

यजमानोहोत्रादीन्प्रतिब्रूते—हेहोत्रादयोयोयुष्माकंसंबन्धिनेदेवायद्योतमानायास्मै अस्मिन्कर्मणिस्तुत्यायाग्नयेबर्हिष्ठं वृद्धतमंप्रभूतमिदंस्तुतिरूपं स्तोत्रमर्चउच्चारयत एवंस्तुतः सोभिर्देवेभिर्यष्टव्यदेवैःसहितःसन् नोस्मान्प्रतिआगमत् आगच्छतु आगत्यचयजिष्ठः यष्टृतमःसोग्निर्बर्हिःअस्माभिर्यथास्तीर्णे बर्हिषिआसदत् आसीदतु उपविशतु ॥ बर्हिष्ठं बर्हितृशब्दात्तुश्छन्दसीत्यतिशायनेइष्ठन् । अर्च अर्चपूजायां भौवादिकः द्व्युचचनस्यैकवचनं निपातः । गमत् गम्लृगतौ अस्य छन्दसिलुङ्लङ्लिटइतिलेटर्थेलुङ् लृदित्वात् च्लेरङ् नित्यंङितइतीकारलोपःपादादित्वान्ननिघातः । यजिष्ठः यष्टृशब्दात्तुश्छन्दसीतीष्ठन् तुरिष्ठेमेयस्स्वितितृचोलोपः निस्वरः । सदत् पूर्ववल्लेटर्थेलुङ् षद्लृविशरणगत्यवसादनेष्वित्यस्यलृदित्वादङ् निघातः ॥ १ ॥

१. अध्वर्युओ, अग्निदेव को लक्ष्य करके यथेष्ट स्तुति करो। देवों के साथ वह हमारे पास आयें। याजक-श्रेष्ठ अग्नि कुश पर बैठें।

अथद्वितीया—

ऋतावायस्यरोदसीदक्षंसचन्तऊतयः ।
हविष्मन्तस्तमीळतेतंसनिष्यन्तोवसे ॥ २ ॥

ऋतऽवा । यस्य । रोदसी इति । दक्षम् । सचन्ते । ऊतयः ।
हविष्मन्तः । तम् । ईळते । तम् । सनिष्यन्तः । अवसे ॥ २ ॥

यस्यपूर्वमन्त्रेप्रतिपादितस्याग्नेः रोदसीइमेद्यावापृथिव्यौवशेभवतःअग्नेःप्रकाशकत्वेनतदधीनप्रकाशकेभवतइत्यर्थः किञ्च ऊतयःयजमानस्यकर्मफलदानेनरक्षितारोदेवाः यस्य

यस्याग्नेर्बलं सचन्ते सेवन्ते सश्चते सेवन्त इति यास्कः । अग्नेर्यजमानदत्तहविषां प्रदातृत्वेन तदधीना इत्यर्थः एवंभूतः सोऽग्निर्ऋतावा सत्यकर्मा सत्यसंकल्प इत्यर्थः किञ्च हविष्मन्तः संभृतहविष्काः यजमानाः हविर्वहनार्थं तमेवाग्निमीळते स्तुतिरूपाभिर्वाग्भिः पूजयन्ति किञ्च सनिष्यन्तः धनादिलाभमिच्छन्तस्तमवसे रक्षणाय तमेवाग्निमाश्रयन्ते ॥ ऋतावा ऋतशब्दादृतदस्यास्तीति छन्दसीवनिपौ वक्तव्याविति वनिप् अन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घः वनिपः पित्त्वादनुदात्तत्वे प्रातिपदिकस्वरः । सचन्ते षच समवाये व्यत्ययेनात्मनेपदम् यद्वृत्तयोगादनिघातः । सनिष्यन्तः सनिर्लाभस्तमिच्छन्तः सुप आत्मनः क्यच् सर्वप्रातिपदिकेभ्यो लालसायां सुगसुकौ वक्तव्य इति क्यचि परतः सुगागमः क्यचः स्वरः ॥ २ ॥

२. जिनके वश में द्यावा-पृथिवी हैं, जिनके बल की सेवा देवता लोग करते हैं, उनका संकल्प व्यर्थ नहीं होता ।

अथ तृतीया—

सयन्ताविप्रएषांसयज्ञानामथाहिषः ।
अग्निंतंवोदुवस्यतदातायोवनितामघम् ॥ ३ ॥

सः । यन्ता । विप्रः । एषाम् । सः । यज्ञानाम् । अथ । हि । सः ।
अग्निम् । तम् । वः । दुवस्यत । दाता । यः । वनिता । मघम् ॥ ३ ॥

विप्रो मेधावी कर्मभिज्ञः सोऽग्निः एषां काम्यपराधेन हविर्निर्वापं कृतवतां यजमानानां यथोक्तकर्मप्रदर्शनेन तत्प्रवर्तकः अथ किञ्च यज्ञानां ज्योतिष्टोमादीनां सोऽग्निर्नियन्ता फलप्रदानेन नियामकः हि प्रसिद्धौ अत एव सर्वस्य नियन्ता स खलु किञ्च सोऽग्निर्दाता ज्योतिष्टोमादिकर्मफलदाता मघं मंहनीयं धनं मघं रेक्ण इति तन्नामसु पाठात् तद्धनं वनिता प्रयच्छंश्च भवति वः युष्मत्सम्बन्धिनं तादृशमग्निं हे ऋत्विजो यूयं दुवस्यत आहुतिप्रदानेन परिचरत दुवस्यतिः परिचरणकर्मा नमस्यति दुवस्यतीति तन्नामसु पाठात् ॥ यन्ता यम उपरमे इत्यस्य तृचि रूपं ऋदुशनसेत्यादिना अनङादेशः चितः स्वरः । अथ निपातस्येति दीर्घः । दुवस्यत दुवः परिचरणं तदिच्छन्तः सुपः क्यच् तदन्तस्य धातोर्लोटि रूपम् । दाता डुदाञ् दाने ताच्छील्किस्तृन् नित्त्वादाद्युदात्तः ॥ ३ ॥

३. वे ही मेधावी अग्नि इन यजमानों के प्रवर्त्तक हैं । वे यज्ञ के प्रवर्त्तक हैं । वे सबके प्रवर्त्तक हैं । अग्नि कर्मफल और धन के दाता हैं । तुम उन अग्नि की सेवा करो ।

अथ चतुर्थी—

सनःशर्माणिवीतयेग्निर्यच्छतुशन्तमा ।
यतोनःप्रुष्णवद्वसुदिविक्षितिभ्योअप्स्वा ॥ ४ ॥

---

१ नि० २. ९. ।

सः । नः । शर्मांणि । वीतये । अग्निः । यच्छतु । शम्ऽतमा ।
यतः । नः । प्रुष्णवत् । वसु । दिवि । क्षितिऽभ्यः । अप्ऽसु । आ ॥४॥

सोऽग्निः नः हविष्प्रदातृभ्योऽस्मभ्यं शन्तमा पशुपुत्रादिसमृद्ध्या अतिशयेन सुखकराणि शर्माणि शर्मशब्दो गृहवाची छायाशर्मेति तन्नामसु पाठात् तथाविधानि गृहाणि वीतये संभजनाय अग्निहोत्रादिकर्मप्राप्त्यर्थं यच्छतु ददातु यतो यस्मादग्नेः सकाशात् प्रुष्णवत् समृद्धिमत् दानभोगादिनाव्ययेऽसत्यपि अतिशयेन वर्धमानं दिवि द्युलोके क्षितिभ्यो भूलोकात् अप्सु अन्तरिक्षे च समुत्पन्नं वसु तत्तल्लोके असाधारण्येन वर्तमानं धनम् आसमन्तादुपनमति यतोऽग्नेः प्रसादात्रिषु लोकेषु विद्यमानं धनमस्मानागच्छति सोऽग्निरिति पूर्वेणान्वयः ॥ वीतये वीगत्यादिषु मन्त्रे वृषेषपचेत्यादिना क्तिन् उदात्तत्वेन निपातनादुदात्तः । यच्छतु यमउपरमे इषुगमियमांछइति मकारस्य छकारः । प्रुष्णवत् प्रुषप्लुषदहनसेचनपूरणेषु अस्मादौणादिको नक्प्रत्ययः तदस्यास्तीति मतुप् तस्योदात्तताभावश्छान्दसः ॥ ४ ॥

४. वे अग्नि हमारे भोग के लिए अतीव सुखकर गृह प्रदान करें। समृद्धि-युक्त पृथिवी आकाश और स्वर्गलोक का धन अग्नि के पास से हमारे पास आवे।

अथपञ्चमी—

दीदिवांसमपूर्व्यंवस्वींभिरस्यधीतिभिः ।
ऋक्वाणोअग्निमिन्धतेहोतारंविश्पतिंविशाम् ॥ ५ ॥

दीदिऽवांसम् । अपूर्व्यम् । वस्वीभिः । अस्य । धीतिऽभिः ।
ऋक्वाणः । अग्निम् । इन्धते । होतारम् । विश्पतिम् । विशाम् ॥ ५ ॥

ऋक्वाणः स्तुतिं कुर्वाणाः ऋत्विजो होत्रादयः दीदिवांसं दीप्यमानम् अपूर्व्यं तेजस्वितया प्रतिक्षणमभिनवं होतारं देवानामाह्वातारं विशां विश्पतिं प्रजानामतिशयेन पालयितारं तमग्निं वस्वीभिः प्रशस्ताभिः अस्य धीतिभिः अग्निविषयस्तुतिलक्षणाभिर्वाग्भिः यद्वा वस्वीभिः वसुमद्भिः अस्य धीतिभिः एतदुद्देशेन क्रियमाणैः कर्मभिः इन्धते दीपयन्ति स्तोत्रकरणहविष्प्रदानादिव्यापारेण समृद्धं कुर्वन्ति ॥ दीदिवांसं दिवुक्रीडादावित्यस्य क्वसौ रूपं तुजादीनामित्यभ्यासस्य दीर्घः छोपोन्योरिति वलोपः । वस्वीभिः वसुशब्दात् व्यत्ययेन ङीन् नित्स्वरः । धीतिभिः धेट्पाने क्तिच्क्तौ च संज्ञायामिति क्तिच् कित्त्वाद्घुमास्थेतीत्वं चित्स्वरः । ऋक्वाणः ऋच्शब्दान्मतुबर्थे वनिप् अयस्मयादित्वाद्भसंज्ञकत्वात् कुत्वम् पदसंज्ञाभावाज्जश्त्वाभावः । इन्धते त्रिइन्धीदी-

सौ । विरसर्ति परादिश्छन्दसिबहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । विशाम् सावेकाचइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ ५ ॥

५. स्तोता लोग दीप्तिमान्, प्रतिक्षण नवीन, देवों के आह्वानकारी और प्रजाओं के पालक अग्नि को श्रेष्ठ स्तुति-द्वारा उद्दीपित करते हैं ।

अथषष्ठी—

उतनोब्रह्मन्नविषउक्थेषुदेवहूतमः ।
शंनःशोचामरुद्वृधोग्नेसहस्रसातमः ॥ ६ ॥

उत । नः । ब्रह्मन् । अविषः । उक्थेषु । देवऽहूतमः ।
शम् । नः । शोच । मरुत्ऽवृधः । अग्ने । सहस्रऽसातमः ॥ ६ ॥

उतापिच हेअग्ने नःयज्ञकारिणोस्मान्ब्रह्मन्ब्रह्मणिअस्माभिःक्रियमाणेस्तोत्रेअविषः स्तोत्रविषयन्यूनातिरेकदोषोयथानभवतितथापालय किंच देवहूतमः देवानामाह्वातृतमस्त्वमुक्थेषुअस्माभिः क्रियमाणेषुआज्यप्रउगादिशस्त्रेषुअविषः गोपाय किंच मरुद्वृधः मरुद्भिर्वर्धमानः सहस्रसातमः सहस्रसंख्याकस्यधनस्यातिशयेनदातात्वंनोस्माकंशमैहिकमामुष्मिकंचसुखंशोच दीपय वर्धयेत्यर्थः ॥ अविषः अवरक्षणादिषुइत्यस्माल्लेटि सिब्बहुलमितिसिप् अस्यार्धधातुकत्वादिट् इतश्चलोपइतिसिपइकारलोपः लेटोडाटावित्यडागमः निपातः । उक्थेषु वचपरिभाषणे अस्मात्कर्मणिपातृतुदिवचीत्यादिनाथक् किच्वात्सम्प्रसारणम् प्रत्ययस्वरः । देवहूतमः ह्वयतेःक्विप् बहुलंछन्दसीतिसम्प्रसारणपररूपत्वे हलइतिदीर्घः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । शोच शुचदीप्तौ अयमन्तर्भावितण्यर्थः निपातः । मरुद्वृधः वृधुवर्धने इगुपधलक्षणःकः मरुद्वृधादित्वात्पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । सहस्रसातमः षणुदाने अस्यजनसनखनक्रमगमोविडितिविड्वनोरनुनासिकस्येत्याकारः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः ॥ ६ ॥

६. अग्निदेव, स्तोत्र-समय में हमारी रक्षा करो । तुम देवों के प्रधान आह्वानकर्ता हो। मन्त्रोच्चारण-काल में हमारी रक्षा करो। तुम हजार धनों के दाता हो। मरुत लोग तुम्हें वर्द्धित करते हैं । तुम हमारे सुख की वृद्धि करो ।

नूनोरास्वसहस्रवत्तोकवत्पुष्टिमद्वसु ।
द्युमदग्नेसुवीर्यंवर्षिष्ठमनुपक्षितम् ॥ ७ ॥ ॥ १२ ॥

नु । नः । रास्व । सहस्रऽवत् । तोकऽवत् । पुष्टिऽमत् । वसु ।
द्युऽमत् । अग्ने । सुऽवीर्यम् । वर्षिष्ठम् । अनुपऽक्षितम् ॥ ७ ॥ १२ ॥

अस्मिन्सूक्तेस्तूयमान हेअग्ने सहस्वत्सहस्रसंख्योपेतं तोकवत्पुत्रपौत्रादिसहितं पुष्टिमत्पोषणकृत् अनेनशरीरस्यक्षीरादिद्वाराबलारोग्यप्रदंगवादिकमुपलक्ष्यते द्युमत्दीप्तिमत् अनेनरजककनकादिकंपरिगृह्यते सुवीर्यंशोभनसामर्थ्योपेतंतत्सत्कार्येषुव्यवहारयोग्यंवर्षिष्ठमतिशयेनवृद्धंप्रभूतमतएवअनुपक्षितंव्ययोक्रियमाणेप्यनुपक्षीणमेवंभूतंवसु रजतकनकपश्वादिरूपंधनंनोस्मभ्यंनुक्षिप्रमभिरूपेणरास्वदत्स्व ॥ नूनः ऋचितुनुघमक्षुतिदीर्घः । रास्व रादाने अस्यलोटिरूपं व्यत्ययेनात्मनेपदम् अदादित्वाच्छपोलुक् निघातः । सहस्वत् मादुपधायाइति मतुपोवत्वम् कर्दमादित्वान्मध्योदात्तःसहस्रशब्दः । पुष्टिमत् पुषपुष्टौ अस्मात्क्विप् प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः ह्रस्वनुड्भ्यामितिमतुपउदात्तत्वम् । वर्षिष्ठम् प्रियस्थिरेत्यादिनावृद्धस्यवर्षइत्यादेशः नित्स्वरः । अनुपक्षितम् क्षिक्षये इत्यस्यदीर्घाभावाच्चिष्ठानत्वंनभवति तत्पुरुषत्वादव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥ ७ ॥

७. अग्नि, तुम हमें पुत्र-युक्त, पुष्टिकारक, दीप्तिमान्, सामर्थ्यशाली, सर्वाधिक और अक्षय्य सहस्रसंख्यक धन दो।

॥ इतितृतीयस्यप्रथमेत्रयोदशोवर्गः ॥ १३ ॥

आहोतेतिसप्तर्चंद्वितीयंसूक्तम् आहोतेत्यनुक्रमणिका[1] ऋषभस्त्वितितुसब्दप्रयोगादस्यापिसूक्तस्यऋषभऋषिः अनुक्तत्वात्त्रिष्टुप् अग्निर्देवता एतदादीनित्रीणिसूक्तानितृतीयाष्टमवर्जितान्प्रातरनुवाकेआश्विनशस्त्रेत्रैष्टुभेछन्दसिविनियुक्तानि । अथैतस्याइतिखण्डेसूत्रितम् आहोतेतिदशानांतृतीयाष्टमेउद्धरेदितित्रैष्टुभंमिति ।

तस्मिन्सूक्तेप्रथमा—

आहोतामन्द्रोविदथान्यस्थात्सत्योयज्वाकवितमःसवेधाः ।
विद्युद्रथःसहसस्पुत्रोअग्निःशोचिष्केशःपृथिव्यांपाजोअश्रेत् ॥ १ ॥

आ । होता । मन्द्रः । विदथानि । अस्थात् । सत्यः । यज्वा ।
कविऽतमः । सः । वेधाः । विद्युत्ऽरथः । सहसः । पुत्रः । अग्निः ।
शोचिःऽकेशः । पृथिव्याम् । पाजः । अश्रेत् ॥ १ ॥

ऋषभोग्निंस्तौति—होतादेवानामाह्वाता मन्द्रः स्तोतॄन्मोदयिता सत्यः सत्यकर्मा कवितमः अतिशयेनमेधावी यज्वादेवानांयष्टा वेधाः सर्वस्यजगतोविधाता एवंविधमहिमोपेतः सोग्निः विदथानिअस्माभिःक्रियमाणान् यज्ञानास्थात् आतिष्ठति प्राप्नोति किंच विद्युद्रथः विद्योतमानयानोपेतः शोचिष्केशः शोचींषिज्वालाः केशायस्यसः ज्वालामयकेशोपेतः सह-

सःसूनुर्बलस्यपुत्रः एवंभूतः सोग्निः पृथिव्यांविस्तीर्णेअन्तरिक्षे धाम्नः तेजः स्वकीयांप्रभामश्रेत् श्रयतेआश्रयति यद्वा पृथिव्यांभूमौ वर्तमानः धाम्नोबलंसेवते ॥ मन्द्रः मदिस्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु अस्मात्स्फायितंचीत्यादिनारक् इदित्त्वान्नुम् । अस्थात् ष्ठागतिनिवृत्तौ छन्दसिलुङ्लङ्लिट्इतिवर्तमानेलुङ् गातिस्थेतिसिचोलोपः निघातः । यज्वा यजदेवपूजासङ्गतिकरणदानेषु सुयजोर्ङ्वनिबितिङ्वनिप् तस्यपित्त्वादनुदात्तत्वेधातुस्वरः । कवितमः कुशब्दे कौतिकूयतेवा अचइरितिकर्तरिभावेवाइप्रत्ययः तमपःपित्त्वादनुदात्तत्वेप्रत्ययस्वरः । शोचिष्केशः शुचदीप्तौ अर्चिशुचिहुसृपिछादिछर्दिभ्यइसिरितीसिः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरः । अश्रेत् श्रिञ्सेवायामित्यस्यछन्दसिवर्तमानेलङ् बहुलंछन्दसीति शपोलुक् सार्वधातुकगुणः निघातः ॥ १ ॥

१. देवों को बुलानेवाले, स्तोताओं के आनन्दवर्द्धक, सत्यप्रतिज्ञ, यज्ञकारी, अतीव मेधा और संसार के विधाता अग्नि हमारे यज्ञ में अवस्थान करते हैं। उनका रथ द्युतिमान् है। उनकी शिखा उनका केश है। वे बल के पुत्र हैं। वे पृथिवी पर प्रभा को प्रकट करते हैं।

अयामितेनमउक्तिंजुषस्वऋतावस्तुभ्यंचेततेसहस्वः ।
विद्वाँआवक्षिविदुषोनिषत्सिमध्यआबर्हिरूतयेयजत्र ॥ २ ॥

अयामि । ते । नमःऽउक्तिम् । जुषस्व । ऋतऽवः । तुभ्यम् । चेतते । सहस्वः । विद्वान् । आ । वक्षि । विदुषः । नि । सत्सि । मध्ये । आ । बर्हिः । ऊतये । यजत्र ॥ २ ॥

ऋतावः ऋतंसत्यमृतोयज्ञः तद्वन् हेअग्ने तेत्वद्विषयांनमउक्तिंनमस्कारवाक्यमहमयामि प्रेरयामिउच्चारयामि हेसहस्वः सहोबलंतद्वन्अग्नेचेततेचेतयित्रेकर्मणः प्रज्ञापकायतुभ्यंनमउक्तिः क्रियते तांजुषस्वअस्माभिः क्रियमाणांनमस्कारोक्तिंसेवस्व किञ्च विद्वान्आनुपूर्व्येणदेवाह्वानाभिज्ञः विदुषःकर्माभिज्ञान्देवानावक्षिआवह किञ्च यजत्रयष्टव्य हेअग्ने ऊतयेअस्माकं रक्षणायमध्येबर्हिः स्तीर्णस्यबर्हिषोमध्येआनिषत्सि आसमन्तान्निषीद ॥ अयामि इणगतौ भौवादिकः पादादित्वादनिघातः । जुषस्व जुषीप्रीतिसेवनयोः तुदादिःलोट्रूपं निघातः । चेतते चितीसंज्ञाने शतुर्लसार्वधातुकस्वरेणानुदात्तत्वेततोन्तोदात्तताभावाच्छतुरनुमइतिविभक्त्युदात्तत्वाभावः धातुस्वरः । सहस्वः सहोस्येतिमतुप् सकारस्यतसौमत्वर्थेइतिभसंज्ञकत्वात्रुर्न भवति मादुपधायाइतिमतुपोवत्वम् उगिदचामितिनुम् हल्ङ्यादिलोपेनकारस्यमतुवसोरुरितिरुत्वम् आमन्त्रितनिघातः । विदुषः विदज्ञानेइत्येतस्मादुत्तरस्यशतुः विदेःशतुर्वसुरितिव-

स्वादेशः भसंज्ञायां वसोःसंप्रसारणं प्रत्ययस्वरः । सत्सि षद्लृविशरणादिषु छटि बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् शिल्प्रत्ययपरत्वाभावात्सीदादेशाभावः सदिरप्रतेरितिषत्वम् । यनत्र यनदेवपूजादिषु अमिनक्षियजीत्यादिनाअन्प्रत्ययः आमन्त्रितनिघातः ॥ १ ॥

२. यज्ञवान् अग्नि, तुम्हें लक्ष्य करके नमस्कार करता हूँ । तुम बलवान् और कर्मज्ञापक हो । तुम्हें लक्ष्य करके नमस्कार किया जाता है, उसे ग्रहण करो । हे यजनीय, तुम विद्वान् हो; विद्वानों को ले आओ । हमें आश्रय देने के लिए कुश पर बैठो ।

द्र॒वतां॑त उ॒षसा॑वा॒जय॑न्ती॒अग्ने॒वात॑स्यप॒थ्या॑भि॒रच्छ॑ ।
यत्सी॑म॒ञ्जन्ति॑पू॒र्व्यंह॒विर्भि॒राव॒न्धुरे॑वतस्थतुर्दुरो॒णे ॥ ३ ॥

द्र॒वता॑म् । ते । उ॒षसा॑ । वा॒जय॑न्ती॒ इति॑ । अग्ने॑ । वात॑स्य ।
प॒थ्या॑भिः । अच्छ॑ । यत् । सी॒म् । अ॒ञ्जन्ति॑ । पू॒र्व्य॑म् । ह॒विःऽभिः॑ ।
आ । व॒न्धुरा॑ऽइव । त॒स्थ॒तुः । दु॒रो॒णे ॥ ३ ॥

हेअग्ने वाजयन्तीवाजमन्नंकुर्वाणे उषसा उषासानक्तेअहोरात्रौतौत्वांद्रवतामाभिगच्छताम् त्वमपिवातस्यवायोःपथ्याभिर्मार्गैःअच्छ तावहोरात्रौशीघ्रमभिगच्छ यद्यस्मात्कारणादहोरात्रयोः परस्पराभिगमनेनअन्योन्यसंबन्धः तस्मादहोरात्रयोःसायंप्रातःकालयोःपूर्व्यंपुरातनंत्वामृत्विजोहविर्भिराज्यादिभिःसींसर्वतोऽञ्जन्ति सिञ्चन्ति किंचवन्धुरेव यथाकूबरस्थाने परस्परसंश्लेषाद्युग्मेऽपितंतद्वत्संसक्तौतावहोरात्रौदुरोणेअस्माकंगृहेअग्निहोत्रादिकर्मसिद्ध्यर्थम् आ आवृत्यपुनःपुनरावर्तमानौ सन्तौतस्थतुः तिष्ठताम् ॥ द्रवतां द्रुगतौइत्यस्यलोटिरूपम् । पथ्याभिः पथिषुसाधवइत्यर्थे तत्रसाधुरितियत् नस्तद्धितेइतिटिलोपः तित्स्वरितइतिस्वरितः । तस्थतुः तिष्ठतेर्लिटिउसिरूपं निघातः ॥ ३ ॥

३. अन्न-सम्पादक उषा और रात्रि तुम्हें लक्ष्य करके जाते हैं । अग्नि, वायुमार्ग से तुम उनके सम्मुख जाओ; क्योंकि ऋत्विक् लोग हव्य-द्वारा पुरातन अग्नि को भली भाँति सिक्त करते हैं । युगद्वय की तरह परस्पर संसक्त उषा और रात्रि हमारे घर में बार-बार आकर रहें ।

मि॒त्रश्च॒तुभ्यं॒वरु॑णःसह॒स्वोऽग्ने॒विश्वे॑म॒रुतः॑सु॒म्नम॑र्चन् ।
यच्छो॒चिषा॑सहसस्पुत्र॒तिष्ठा॑अ॒भिक्षि॒तीःप्र॒थय॒न्त्सूर्यो॒नॄन् ॥ ४ ॥

मि॒त्रः । च॒ । तुभ्य॑म् । वरु॑णः । स॒ह॒स्वः॒ । अग्ने॑ । विश्वे॑ । म॒रुतः॑ ।
सु॒म्नम् । अ॒र्च॒न् । यत् । शो॒चिषा॑ । स॒ह॒सः॒ । पु॒त्र॒ । तिष्ठाः॑ ।
अ॒भि । क्षि॒तीः । प्र॒थय॑न् । सूर्यः॑ । नॄन् ॥ ४ ॥

सहस्तःबलवन् हेअग्ने मित्रश्चवरुणश्चमित्रावरुणौ विश्वेमरुतः सर्वेदेवाश्चतुभ्यंत्वदर्थंसु-संस्तोत्रम् अर्चन्वहन्ति यद्वा सर्वेदेवाःतुभ्यंत्वांसुस्तुत्वेनअर्चन्पूजयन्ति यद्यस्मात्कारणात्सहस-स्पुत्र हेअग्ने सूर्यःसुष्ठुअर्यःस्वामी यद्वा सर्वान्तर्यामितयासुष्ठुप्रेरकः यद्वा सूर्यःशोभनवीर्यः अभि-क्षितीः क्षितिशब्दोमनुष्यवाची विशःक्षितयइतितन्नामसुपाठात् मनुष्यानभिलक्ष्यतन्मार्गप्रद-र्शकत्वेमनेतॄन् आत्मनोरश्मीन्प्रथयन् सर्वतोविस्तारयंस्त्वंशोचिषादीप्त्यासमानःसन् तिष्ठाः तिष्ठसि तस्मादेतेदेवाःपूजयन्ति ॥ अर्चन् अर्चपूजायामित्यस्यलङिरूपम् अडभावश्छान्दसः । तिष्ठाःष्ठागतिनिवृत्तावित्यस्यलेटिरूपम् यद्योगादनिघातः पाघ्रेत्यादिनातिष्ठादेशस्याद्युदात्तत्वेन निपातनादाद्युदात्तः । सूर्यः राजसूयसूर्येतिक्यबन्तत्वेननिपातनात्सर्वेपिसिद्धाभवन्ति ॥ ४ ॥

४. बलवान् अग्नि, मित्र, वरुण और सारे देवता तुम्हें लक्ष्य करके स्तोत्र करते हैं; क्योंकि हे बल के पुत्र अग्नि, तुम्हीं सूर्य या स्वामी हो। मनुष्यों की पथ-प्रदर्शक किरणों को फैलाकर प्रभा में समान स्थित हो।

वृयंते॑अ॒द्यर॑रि॒माहि॒काम॑मुत्ता॒नह॑स्ता॒नम॑सोप॒सद्य॑ ।
यजि॑ष्ठेन॒मन॑सायक्षिदे॒वानस्रे॑धता॒मन्म॑ना॒विप्रो॑अग्ने ॥ ५ ॥

व॒यम् । ते॒ । अ॒द्य । र॒रि॒म । हि । काम॑म् । उ॒त्ता॒नऽह॑स्ताः । नम॑सा । उ॒प॒ऽसद्य॑ । यजि॑ष्ठेन । मन॑सा । य॒क्षि॒ । दे॒वान् । अस्रे॑धता । मन्म॑ना । विप्रः॑ । अ॒ग्ने॒ ॥ ५ ॥

हे अग्ने उत्तानहस्ताहविःस्वीकरणादुत्तानपाणयोवयंकामंकमनीयं पुरोडाशादिहविःतेतुभ्यम् अद्येदानीमस्मिन्कर्मणिररिम दद्मः नमसानमस्कारेणउपसद्य प्रसन्नोभूत्वायजिष्ठेनयष्टृतमेनयागेच्छावतामनसान्तःकरणेनदेवान्यक्षियजनीयान्देवान्यजपूजय किञ्च विप्रोमेधावीकर्माभिज्ञ-स्त्वमस्रेधताअक्षीणेनप्रभूतेनमन्मनामन्तव्येन स्तोत्रेणदेवान्पूजय ॥ अद्य सद्यःपरुत्परार्यैषमइत्यादिनानिपातितः अन्तोदात्तश्च । ररिम रादानेइत्यस्यवर्तमानेलिटि परस्मैपदानांणल्तुसित्यादिनामसोमादेशः क्रादिनियमादिडागमः आतोलोपइटिचेत्याकारलोपः हियोगादनिघातः आगमाअनुदात्ताइतीटोनुदात्तत्वात्प्रत्ययस्वरः । उपसद्य षद्लृविशरणगत्यवसादनेषु इत्यस्यक्त्वा समासेनन्पूर्वेक्त्वोल्यबितिल्यप् लित्स्वरः । यक्षि यजदेवपूजासङ्गतिकरणदानेषु लोटिबहुलंछन्दसीतिशपोलुक् मध्यमपुरुषैकवचने सिपोह्यादेशाभावश्छान्दसः । अस्रेधता स्रिधिःक्षयार्थःतत्पुरुषेञ्ञतिनञ्स्वरः ॥ ५ ॥

५. अग्नि, आज हाथ उठाकर हम तुम्हें शोभन हव्य प्रदान करेंगे। तुम मेधावी हो। नमस्कार से प्रसन्न होकर तुम अपने मन में यज्ञाभिलाष करते हुए प्रभूत स्तोत्रों-द्वारा देवों की पूजा करो।

अथषष्ठी—

त्वद्धिपुत्रसहसोविपूर्वीर्देवस्ययन्त्यूतयोविवाजाः ।
त्वंदेहिसहस्रिणंरयिंनोद्रोघेणवचसासत्यमग्ने ॥ ६ ॥

त्वत् । हि । पुत्र । सहसः । वि । पूर्वीः । देवस्य । यन्ति । ऊतयः ।
वि । वाजाः । त्वम् । देहि । सहस्रिणम् । रयिम् । नः ।
अद्रोघेण । वचसा । सत्यम् । अग्ने ॥ ६ ॥

सहसस्पुत्र बलस्यपुत्र हे अग्ने देवस्यदेवनशीलस्य कर्मकरणप्रवृत्तस्ययजमानस्य कृते त्वत् त्वत्तःसकाशात्पूर्वीः प्रभूताऊतयोविघ्नपरिहारेणकर्मपरिपालनादिरूपारक्षाः वियन्तिहि विविधंगच्छन्तिखलु तमिमंयजमानं प्राप्नुवन्ति तथा वाजाः अन्नानिवियन्ति एनंयजमानं प्राप्नुवन्ति किञ्च हे अग्ने त्वंसहस्रिणं सहस्रसंख्याकंरयिंधनं नोस्मभ्यं देहि तथा अद्रोघेण द्रोहरहितेन पापरहितेन वचसावाक्येनयुक्तं सत्यंसत्यशीलंसन्मार्गेप्रवर्तमानं पुत्रंचदेहिप्रयच्छ ॥ त्वत् युष्मच्छब्दस्य पञ्चम्येकवचनेत्वादेशः ङसेःएकवचनस्यचेत्यदादेशः एकादेशस्वरः । पुत्रसहसः परमपिच्छन्दसीतिपराङ्गवद्भावात् द्वयोःसर्वानुदात्तत्वम् । देहि डुदाञ्दाने इत्यस्यलोटिघ्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्चेतिधातोरेत्वम् अभ्यासलोपश्च निपातः । अद्रोघेण द्रुहजिघांसायां घञ् द्रोघः घकारश्छान्दसः नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥ ६ ॥

६. बल के पुत्र अग्नि, तुम्हारे पास से होकर यजमान के पास प्रभूत रक्षण जाता है; अन्न भी जाता है। प्रिय वचन-द्वारा तुम हमें सचल और सहस्र-संख्यक धन दो।

अथसप्तमी—

तुभ्यंदक्षकविक्रतोयानीमादेवमर्तासोअध्वरेअकर्म ।
त्वंविश्वस्यसुरथस्यबोधिसर्वंतदग्नेअमृतस्वदेह ॥ ७ ॥ १४ ॥

तुभ्यम् । दक्ष । कविक्रतो इतिं कविऽक्रतो । यानिं । इमा ।
देवं । मर्तासः । अध्वरे । अकर्म । त्वम् । विश्वस्य । सुऽरथस्य ।
बोधि । सर्वम् । तत् । अग्ने । अमृत । स्वद । इह ॥ ७ ॥ १४ ॥

हे अतिसमृद्धतपासामर्थ्योपेत कविक्रतो अतीन्द्रियविषयप्रज्ञोपेत सर्वज्ञ देवदीप्यमान हेऽग्ने मर्तासोयजमानावयं तुभ्यंत्वदर्थंयानीमा यानिइमानिहवींषिअध्वरेयज्ञे अकर्म हविस्त्यागमकार्ष्म त्वंचक्षुरथस्य शोभनयानोपेतस्यविश्वस्यसर्वस्ययजमानस्य बोधि गोपायितामवामीतिबुध्यस्व अमृत मरणधर्मरहिताग्ने इहास्मिन्कर्मणि अस्माभिर्दत्तंतत्सर्वंहविः स्वदस्वादय ॥ अकर्म डुकृञ्करणे इत्यस्यलङि छन्दस्युभयथेतिमस्यआर्धधातुकत्वेनङित्त्वाभावाद्गुणः यद्वृत्तयोगादनिघातः । बोधि बुधअवगमने छन्दसिलुङ्लङ्लिटइतिलोडर्थेलुङ् तिङां तिङोभवन्तीतिसिपस्तादेशः दीपजनबुधेत्यादिनाकर्तरिच्चिण् चिणोलुगितितप्रत्ययस्यलोपः अडभावश्छान्दसः । स्वद स्वदआस्वादने अन्तर्भावितण्यर्थः लोटिरूपं निघातः ॥ ७ ॥

७. हे समर्थ, सर्वज्ञ और दीप्तिमान् अग्निदेव, हम मनुष्य हैं। हम तुम्हें उद्देश्य करके यज्ञ में यह जो हव्य देते हैं, हे अमर, वह सब हव्य तुम आस्वादित करो और सारे यजमानों की रक्षा करने के लिए जागरित होओ।

॥ इतितृतीयस्यप्रथमेचतुर्दशोवर्गः ॥ १४ ॥

विपाजसापृथुनेतिसप्तर्चंतृतीयंसूक्तम् त्रैष्टुभमाग्नेयम् अत्रेयमनुक्रमणिका—विपाजसा काल्यउत्कीलस्त्विति कतगोत्रोत्पन्नोत्कीलनामऋषिः प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोराग्नेयेक्रतौ त्रैष्टुभेछन्दस्याग्नेयसूक्तेइत्यादिसूक्तदशकेविनियुक्तं तत्रेदंचद्वितीयंसूक्तम् ।

तस्मिन्सूक्तेप्रथमा—

विपाजसापृथुनाशोशुचानोबाधस्वद्विषोरक्षसोअमीवाः ।
सुशर्मणोबृहतःशर्मणिस्यामग्नेरहंसुहवस्यप्रणीतौ ॥ १ ॥

वि । पाजसा । पृथुना । शोशुचानः । बाधस्व । द्विषः । रक्षसः । अमीवाः । सुऽशर्मणः । बृहतः । शर्मणि । स्याम् । अग्नेः । अहम् । सुऽहवस्य । प्रऽनीतौ ॥ १ ॥

उत्कीलःस्तौति—हेऽग्ने पृथुनाविस्तीर्णेनपाजसातेजसाशोशुचानः अत्यर्थंदीप्यमानस्त्वंद्विषः कर्मानुष्ठानविघ्नकारिणः शत्रून्विबाधस्व विशेषेणनाशय तथा अमीवाः रोगराहित्येनसामर्थ्योपेतानिरक्षसः उभयत्रसुब्व्यत्ययः तानिरक्षांसिविबाधस्व कर्मविघ्नकारीणितान्यपनुदस्व यद्वा अमीवाः आभिमुख्येन आगमनपरागमनपराः पिशाचिकाश्चबाधस्व सुशर्मणः स्वर्गादिलक्षणशोभनसुखहेतोर्बृहतः महतः शत्रुविजयेनप्राप्तमहिम्नः सुपहस्यपङ्कुमाह्वानो-

पेतस्याग्नेःशर्मणिअस्माकं सुखहेतौप्रणीतौउत्तरवेद्यादिस्थानेषुप्रणयनेप्रकर्षेणनयने तत्रतत्रा-नीयप्रक्षेपः एवंभूते तवप्रणयनेअहंस्याम् अग्निप्रणयनपूर्वकेनकर्मानुष्ठानेनमनेयम् ॥ पायसा पायस्व-णे असुन्नित्यनुवृत्तौ पातेर्बलेजुट्चेत्यसुन्जुडागमः नित्वादाद्युदात्तः । पृथुना प्रथप्रख्याने उदि-त्यनुवृत्तौ प्रथिम्रदिभ्रस्जांसम्प्रसारणंसलोपश्चेतिउप्रत्ययः तत्सन्नियोगेनसम्प्रसारणं प्रत्ययस्वरः । शोशुचानः शुचदीप्तावित्यस्ययङ्लुकि गुणोयङ्लुकोरित्यभ्यासस्यगुणः व्यत्ययेनशानच् चर्करीत्यस्यादादिवद्भावाच्छपोलुक् चित्वादन्तोदात्तत्वेप्राप्ते अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम् । बाधस्व बाधृविलोडनेइत्यस्यलोटिरूपे पादादित्वान्निघाताभावः । सुशर्मणः शृहिंसायाम् दुःखंशृणातीतिऔणादिकोमनिन् सोर्मनसीइत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । स्याम् असभुवीत्य-स्यलिङि यासुट्परस्मैपदेषूदात्तोङिच्चेत्यादिनायासुट् लिङःसलोपइतिसलोपः यासुटोङित्त्वात्श्न-सोरल्लोपः निघातः ॥ १ ॥

१. अग्निदेव, विस्तीर्ण तेज के द्वारा तुम अतीव प्रकाशवान् हो। तुम शत्रुओं और रोग-रहित राक्षसों का विनाश करो। अग्निदेव उत्कृष्ट, सुखदाता, महान् और उत्तम आह्वानवाले हैं। मैं उनके ही रक्षण में रहूँगा।

अथद्वितीया–

त्वंनोअस्याउषसोव्युष्टौत्वंसूरउदितेबोधिगोपाः ।
जन्मेवनित्यंतनयंजुषस्वस्तोमंमेअग्नेतन्वासुजात ॥ २ ॥

त्वम् । नः । अस्याः । उषसः । विऽउष्टौ । त्वम् । सूरे । उत्ऽइते ।
बोधि । गोपाः । जन्मऽइव । नित्यम् । तनयम् । जुषस्व ।
स्तोमम् । मे । अग्ने । तन्वा । सुऽजात ॥ २ ॥

हेअग्ने त्वमस्याः अद्यवर्तमानायाउषसोव्युष्टौव्युच्छनेप्रकाशनेसूरेसूर्येउदितेचसतिनः अग्निहोत्रादिकर्मणिप्रवृत्तानामस्माकंगोपाः गोपायितामवसीतिबोधिबुध्यस्व केचित्सूर्योदया-त्प्रागग्निहोत्रंजुह्वति केचिदुदितेतस्मिञ्जुह्वति तेषामुभयेषांपालयितामवेत्यर्थः तन्वासुजातज्वा-लापरिवृतेनशरीरेणसुजात देदीप्यमान अथवा तन्वासुजात आत्मनैवसुजातःस्वयंभूरित्यर्थः तादृशस्त्वंमेमदीयंस्तोमंत्रिवृत्पञ्चदशादिलक्षणंस्तोत्रंनित्यं जुषस्व तत्रदृष्टान्तः—जन्मेवेति यथा जन्म जनकः पिता औरसंतनयं पुत्रंपरिष्वङ्गादिभिःसेवतेतद्वदस्माभिःक्रियमाणमिमंसे-वस्व ॥ व्युष्टौ उच्छीविवासे तमोविवास्यतेनयेतिकरणेक्तिन् नमादिनाषत्वम् तादौचनिति

कृत्यताविति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । गोपाः गुपू रक्षणे गुपूधूपविच्छिपणिपनिभ्य आय इति आयप्रत्ययः तदन्ताद्धातोः क्विप् अतो लोप इत्यकारलोपः लोपो व्योर्वलीति यलोपः धातुस्वरः । जुषस्व जुषी प्रीतिसेवनयोरित्यस्य लोटि रूपं निघातः ॥ २ ॥

२. अग्निदेव, तुम उषा के प्रकट होने और सूर्य के उदित होने पर हमारी रक्षा के लिए जागरित होओ। अग्निदेव, तुम स्वयम्भू हो। जैसे पिता पुत्र को ग्रहण करता है, वैसे ही तुम हमारे स्तोम को ग्रहण करो।

अथ तृतीया—

त्वंनृचक्षावृषभानुपूर्वीःकृष्णास्वग्नेअरुषोविभाहि ।
वसोनेषिचपर्षिचात्यंहःकृधीनोरायउशिजोयविष्ठ ॥ ३ ॥

त्वम् । नृऽचक्षाः । वृषभ । अनु । पूर्वीः । कृष्णासु । अग्ने ।
अरुषः । वि । भाहि । वसो इति । नेषि । च । पर्षि । च । अति ।
अंहः । कृधि । नः । राये । उशिजः । यविष्ठ ॥ ३ ॥

वृषभ कामानां वर्षितः हे अग्ने नृचक्षाः नृणां मनुष्याणां शुभाशुभकर्मणो द्रष्टा कृष्णासु रात्रिषु अरुषः आरोचमानस्त्वम् अनु अनुक्रमेण पूर्वीः बह्वीः ज्वालाः विभाहि विशेषेण प्रकाशय वसोः सर्वस्य प्रकाशप्रदानेन स्वस्वस्थाने वासयितः अग्ने त्वं नोऽस्मान् सत्कर्मानुरूपफलानि च प्रापय अंहः अस्माकं दारिद्र्यलक्षणं पापम् अति पर्षि च अतिपारय निवारयेति यावत् । किञ्च यविष्ठ युवतम हे अग्ने नोऽस्मान् राये धनाय उशिजः कामयमानान् कृधि कुरु अभिलषितफलप्रदानेन प्राप्तकामान् कुर्वित्यर्थः ॥ नृचक्षाः चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि अयमत्र दर्शनेऽर्थे वर्तते अस्सुजित्यनुवृत्तौ चक्षेर्बहुलं शिच्चेत्यसुन् शिद्वद्भावात् ख्याञादेशाभावः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः । वृषभ वृषु सेचने अभमित्यनुवृत्तौ ऋषिवृषिभ्यां किदिति अभच् कित्त्वाद्गुणाभावः अपादादित्वान्निघातः । पूर्वीः पुरुशब्दस्य वोतो गुणवचनादिति ङीष् आद्यस्योकारस्य दीर्घश्छान्दसः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । भाहि भा दीप्तौ अन्तर्भावितण्यर्थः लोटि रूपम् । वसो वस निवासे शॄस्वृस्निहित्रप्यसिवसीत्यादिना उप्रत्ययः पादादित्वान्न निघातः षाष्ठिकमाद्युदात्तत्वम् । नेषि णीञ् प्रापणे छन्दसि लोडर्थे लट् बहुलं छन्दसीति शपो लुक् आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवदिति आमन्त्रितस्य अविद्यमानवत्त्वेन पादादित्वान्न निघातः । पर्षि पॄ पालनपूरणयोः चादिषु चेति न निघातः । कृधि डुकृञ् करणे इत्यस्य लोटि सेर्ह्यपिच्चेति हिरादेशः तस्य श्रुशृणुपॄकृवृभ्यश्छन्दसीति धिरादेशः बहुलं छन्दसीति शपो लुक् पादादित्वान्न निघातः । राये रा दाने राते र्डैरिति डैप्रत्ययः ऊडिदमित्यादिना

विभक्तेरुदात्तत्वम् । उशिजः वशकान्तौ वशेःकिच्चेतीजिप्रत्ययः कित्वात्सम्प्रसारणम् प्रत्ययस्वरः । यविष्ठ युवशब्दादातिशायनेइष्ठन्प्रत्ययः स्थूलदूरयुवेत्यादिनायणादेःपरस्यलोपः पूर्वस्यचगुणः आमन्त्रितत्वान्निघातः ॥ ३ ॥

३. अभीष्ट-वर्षक अग्नि, तुम मनुष्यों के वर्धक हो। तुम अंधेरी रात में अधिक दीप्तिमान् होते हो। तुम बहुत ज्वाला विस्तृत करते हो। हे पिता, हमें कर्मफल प्रदान करो। हमारे पाप का निवारण करो। युवक अग्नि, तुम हमें धनाभिलाषी करो।

अषा॑ह्ळोअग्नेवृष॒भोदि॑दीहि॒पुरो॒विश्वाः॒सौभ॑गासञ्जि॒गी॒वान् ।
य॒ज्ञस्य॑ने॒ताप्र॑थ॒मस्य॑पा॒योर्जात॑वेदोबृह॒तःसु॑प्रणीते ॥ ४ ॥

अषा॑ह्ळः । अ॒ग्ने॒ । वृ॒ष॒भः । दि॒दी॒हि॒ । पुरः॑ । विश्वाः॑ । सौभ॑गा । स॒म्ऽजि॒गी॒वान् । य॒ज्ञस्य॑ । ने॒ता । प्र॒थ॒मस्य॑ । पा॒योः । जात॑ऽवेदः । बृ॒ह॒तः । सु॒ऽप्र॒नी॒ते॒ ॥ ४ ॥

हेअग्ने अषाढुःशत्रुभिरसोढः अपराजितःस्वयंशत्रून्जयतीत्यर्थः वृषभः कामानांवर्षिता एवंभूतस्त्वंविश्वाःसर्वाःपुरःशत्रूणांपुरीः सौभगा तत्रत्यानिशोभनान्युत्तमानिधनानिचसंजिगीवान् सम्यग्जयन्दिदीहि सर्वतोज्वालाभिर्दीप्यस्व सुप्रणीतेशोभनप्रणयन जातवेदः जातप्रज्ञ हेअग्ने बृहतःउपदिष्टातिदिष्टद्विविधेतिकर्तव्यताकलापेनमहतः पायोस्तत्फलप्रदानेनरक्षकस्यप्रथमस्यमुख्यतयाप्रथमंक्रियमाणस्य 'एषवावप्रथमोयज्ञोयज्ञानांयज्ज्योतिष्टोमः' इतिश्रुतेः । तादृशस्यज्योतिष्टोमाख्यस्यनेताहविर्वहनदेवताह्वानादिक्रियायायागनिर्वाहकोभव ॥ अषाढुः षहमर्षणे इत्यस्यनिष्ठायांसहोढइतिढकारः झषस्तथोर्धोधइतिचकारस्यधः ष्टुत्वेनढः ढलोपेकृते ढ्रलोपेपूर्वस्यदीर्घइतिदीर्घः ओत्वाभावश्छान्दसः सहेःसाडःसइतिसकारस्यमूर्धन्यादेशः अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरे नञ्स्वरः । वृषभः वृषसेचने ऋषिवृषिभ्यांकिदित्यभच् चित्स्वरः । दिदीहि दिवुक्रीडादावित्यस्य बहुलंछन्दसीतिशपःश्लुः श्लौद्विर्वचनं अभ्यासस्यगुणाभावः सर्वेविधयश्छन्दसिविकल्प्यन्तइतिपूर्वत्रासिद्धमित्यस्याप्रवृत्तौपरत्वाद्धल्ङ्याब्भ्यइतिहेर्लोपः पश्चाद्वलोपः । सौभगा सुभगान्मन्त्रेइतिउद्गात्रादिषुपाठात्स्वार्थेअञ् हृद्भगसिन्ध्वन्तेइतिपूर्वपदस्यवृद्धिः उत्तरपदस्यनवृद्धिर्भवति सर्वविधीनांछन्दसिविकल्पितत्वात् सुपांसुलुगितिसुपोडादेशः तेनचसौभाग्येनधनान्युपलक्ष्यन्ते नित्त्वादाद्युदात्तः । सञ्जिगीवान् जिजये छन्दसिलिट् तस्यक्वसुः सन्लिटोर्जेरितिकुत्वम् प्रत्ययस्वरः दीर्घश्छान्दसः । पायोः पारक्षणे कृवापाजिमीत्यादिनाउण्प्रत्ययः आतोयुक्चिण्कृतोरितियुगागमः प्रत्ययस्वरः ॥ ४ ॥

४. अग्नि, शत्रु लोग तुम्हें परास्त नहीं कर सकते। तुम अभीष्ट-वर्षक हो। तुम सारी शत्रु-पुरी और धन जीत करके प्रदीप्त होओ। हे सुप्रणीत और जातवेदा अग्नि, तुम महान्, आश्रयदाता और प्रथम यज्ञ के निर्वाहक होओ।

अथपञ्चमी—

अच्छिद्राशर्मञ्जरितःपुरूणिदेवाँअच्छादीद्यानःसुमेधाः ।
रथोनसस्निरभिवक्षिवाजमग्नेत्वंरोदसीनःसुमेके ॥ ५ ॥

अच्छिद्रा । शर्म । जरितरिति । पुरूणि । देवान् । अच्छ ।
दीद्यानः । सुऽमेधाः । रथः । न । सस्निः । अभि । वक्षि । वाजम् ।
अग्ने । त्वम् । रोदसी इति । नः । सुमेके इति सुऽमेके ॥ ५ ॥

जरितः सर्वस्यजगतः अन्तकाले जरयितः हेअग्ने सुमेधाः शोभनप्रज्ञोपेतः दीद्यानः स्वतेजसाप्रकाशमानस्त्वं देवान्यष्टव्यान्देवान् अच्छाभिलक्ष्यतदुद्देशेन क्रियमाणानिपुरूणि बहूनिशर्मस्वर्गादिसुखसाधनभूतान्यग्निहोत्रादीनिकर्माणिअच्छिद्राअच्छिद्राणिकुरु कर्तृकर्मसाधनवैकल्यराहित्येन सम्पूर्णानिकुरु किंच हेअग्ने त्वंसस्निः सम्यग्व्याप्तस्तर्नेनीयोवा यद्वा सस्निःसंस्नातःशुचिर्भूतःस्वकीयंसततगमनं सन्निरुध्य हविःप्रक्षेपपर्यन्तमत्रवर्तमानस्त्वंवाजंनोस्माभिर्दीयमानं हविर्लक्षणमन्नमभि देवानभिलक्ष्यवक्षिवहप्रापय तत्रदृष्टान्तः—रथोन रथइव यथारथो धान्यादिकमन्नंतत्स्वामिने प्रापयतितद्वत् किंच त्वमिमेरोदसीद्यावापृथिव्यौ सुमेके शोभनरूपोपेते स्वकीयप्रभाभिःप्रकाशयुक्तेकुरु ॥ दीद्यानः दीदेतिर्दीप्तिकर्मा तस्माच्छानच् अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम् । सुमेधाः नित्यमसिच्प्रजामेधयोरित्यसिच्प्रत्ययः बहुव्रीहौनञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । सस्निः षस्नशौचे अस्मादौणादिकोनिन् नित्यादायुदात्तः । वक्षि वहेर्लेट् बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् ब्रश्चकत्वे ष्टिरादेशश्छान्दसत्वाद्भवति निपातः ॥ ५ ॥

५. हे जगज्जीर्णकर्त्ता अग्निदेव, तुम सुमेधा और दीप्तिमान् हो। देवों के लिए तुम सारे कर्मों को छिद्र-रहित करो। अग्निदेव, तुम यहीं ठहरकर रथ की तरह देवों को लक्ष्य करके हमारा हव्य वहन करो। तुम द्यावा-पृथिवी को उत्तम रूप से युक्त करो।

अथषष्ठी—

प्रपीपयवृषभजिन्वुवाजानग्नेत्वंरोदसीनःसुदोघे ।
देवेभिर्देवसुरुचारुचानोमानोमर्तस्यदुर्मतिःपरिष्ठात् ॥ ६ ॥

प्र । पीपय । वृषभ । जिन्व । वाजान् । अग्ने । त्वम् । रोदसी
इति । नः । सुदोघे इति सुऽदोघे । देवेभिः । देव । सुऽरुचा ।
रुचानः । मा । नः । मर्तस्य । दुःऽमतिः । परि । स्थात् ॥ ६ ॥

वृषभ कामानांवर्षितः हे अग्ने त्वंनोस्माकं प्रपीपयअभिलषितफलानिप्रवर्धय वाजान-न्नानिचमिन्वप्रयच्छ किञ्च देवदीप्यमानहेअग्ने सुरुचाशोभनदीप्त्यारुचानः शोभमानस्त्वं देवेभिर्यजनीयदेवैःसहितः अस्माकंरोदसी इमेद्यावापृथिव्यौ सुदोघेवृष्टिद्वाराभिमतफलप्रदानेनसुष्ठुदोग्ध्र्यौकुरु तयामर्तस्यमनुष्यस्यशत्रोर्दुर्मतिः दुष्टबुद्धिप्रयुक्तोभिभवः नोस्मान्मापरिष्ठात् परितोमागच्छतु ॥ पीपय प्यायतेर्यङ्लुगन्तस्य लोटिशपोलुगभावश्छान्दसः पापाने इत्यस्यण्यन्तस्यलुङ्विधिद्विर्वचनाभ्यासदीर्घौ सिपोलोपश्छान्दसः । मिन्व हिविजिविधिविप्रीणनार्थाः एतस्य चोदिदित्त्वान्नुम् शप् अतोहेरितिहेर्लुक् आमन्त्रितस्याविद्यमानवत्त्वेन अतिङउत्तरत्वाभावान्निघातः । सुदोघे दोहनंदोघः मावेघञ् कुत्वंछान्दसम् आद्युदात्तंद्व्यज्छन्दसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । दुर्मतिः मनुअवबोधने मन्यतइतिमतिर्बुद्धिः कर्तरिक्तिच् दुष्टाबुद्धिः अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेप्रासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ६ ॥

६. अभीष्टवर्धक अग्नि, तुम हमें वर्द्धित करो। हमें अन्न प्रदान करो। हे देव, सुन्दर दीप्ति-द्वारा तुम सुशोभित होकर देवों के साथ हमारी द्यावा-पृथिवी को दोहन के योग्य बनाओ। मनुष्यों की दुर्बुद्धि हमारे पास न आवे।

इळामग्नेपुरुदंसंसनिंगोःशश्वत्तमंहवमानायसाध । स्यान्नःसूनुस्तनयोविजावाग्नेसातेसुमतिर्भूत्वस्मे ॥ ७ ॥ १५ ॥

इळाम् । अग्ने । पुरुऽदंसम् । सनिम् । गोः । शश्वत्ऽतमम् । हवमानाय । साध । स्यात् । नः । सूनुः । तनयः । विजाऽवा । अग्ने । सा । ते । सुऽमतिः । भूतु । अस्मे इति ॥ ७ ॥ १५ ॥

उतोपितृभ्यामित्यस्मिन्वर्गेव्याख्यातेयमृक् ॥ ७ ॥

७. अग्निदेव, तुम स्तोता को अनेक कर्मों की कारणीभूत और धन-प्रदात्री भूमि सदा प्रदान करो। हमें वंश-वर्द्धक और सन्तति-जनक एक पुत्र प्राप्त हो। अग्निदेव, हमारे प्रति तुम्हारा अनुग्रह हो।

अयमग्निरितिचतुर्थंषड्चंसूक्तमाग्नेयम् अत्रानुक्रमणिका—अयमग्निःषट्प्रागाथमिति उक्तत्वात्तुह्यादिपरिभाषयाप्यस्यापिसूक्तस्यसएवऋषिः अत्राविषमसंख्यानामृचांबृहतीछन्दः तृतीयपादस्यद्वादशाक्षरत्वात् समसंख्यानांतुसतोबृहतीप्रथमतृतीयपादयोर्द्वादशाक्षरत्वात् उक्तंच—अयुजोनागतोसतोबृहतीति ।

तस्मिन्सूक्तेप्रथमा—

अयमग्निःसुवीर्यस्येशेमहःसौभगस्य ।
रायईशेस्वपत्यस्यगोमतईशेवृत्रहथानाम् ॥ १ ॥

अयम् । अग्निः । सुऽवीर्यस्य । ईशे । महः । सौभगस्य ।
रायः । ईशे । सुऽअपत्यस्य । गोऽमतः । ईशे । वृत्रऽहथानाम् ॥१॥

उत्कीलःस्तौति—अयंयजनीयत्वेनांगुल्यानिर्दिश्यमानोग्निः सुवीर्यस्यशोमनसामर्थ्योपेतस्य महोमहतः सौभगस्यसौभाग्यस्यईशेईष्टेईश्वरोभवति सर्वस्यवलारोग्यहेतुतयासौभाग्यकारित्वात् तथागोमतः गवादिपशुयुक्तस्यस्वपत्यस्य शोमनापत्यस्यरायोधनस्येशेईष्टे पुत्रपश्वाद्युद्देशेन क्रियमाणकर्मफलसम्पादकत्वेनतत्स्वामित्वात् तथा एवंभूतोग्निःवृत्रहथानां हननंहथः शत्रुभूतपापविनाशनानामपीशेईष्टे त्वयिसमर्पितकर्मणामस्माकं त्वत्प्रसादात्पापक्षयोभवतीतितस्यापिस्वामी ॥ ईशे ईशऐश्वर्ये अदादित्वाच्छपोलुक् लोपस्तआत्मनेपदेष्वितितलोपः पादादित्वादनिघातः । सौभगस्य सुभगस्यभावःसौभगं उद्गात्रादित्वादञ् सर्वेविधयश्छन्दसिविकल्पितत्वादत्रहृद्भगेत्यादिनाप्राप्तायाउत्तरपदवृद्धेरभावः । रायः ऊडिदमित्यादिनाविभक्तेरुदात्तत्वम् । ईशे निघातः । स्वपत्यस्य नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । वृत्रहथानां वृत्रुवर्तने अस्मात् स्फायितञ्चिवञ्चीत्यादिनारक्प्रत्ययः कित्वादगुणः हनहिंसागत्योरित्यस्मात् हनिकुषिनीरमिकाशिभ्यइतिक्थन् कित्वादनुनासिकलोपः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः । सुवीर्यस्य वीरवीर्यौचेत्यादिनाकर्मणिषष्ठी ॥ १ ॥

१. अग्निदेव उत्तम सामर्थ्यवाले, महासौभाग्य के स्वामी, गौ आदि से युक्त, अपत्यवाले धन के अधिपति और वृत्रहन्ताओं के ईश्वर हैं।

अथद्वितीया—

इमंनरोमरुतःसश्चतावृधंयस्मिन्रायःशेवृधासः ।
अभियेसन्तिपृतनासुदूढ्योविश्वाहाशत्रुमादभुः ॥ २ ॥

इमम् । नरः । मरुतः । सश्चत । वृधम् । यस्मिन् । रायः ।
शेऽवृधासः । अभि । ये । सन्ति । पृतनासु । दुःऽध्यः । विश्वाहा ।
शत्रुम् । आऽदभुः ॥ २ ॥

नरःकर्मणांनेतारः हेमरुतोदेवायूयंवृधंपशुपुत्रादिविवर्धकमिममस्माभिःस्तूयमानमग्निसश्चत हविरानयनार्थंसेवध्वं कीदृशोग्निः कीदृशास्तेमरुतश्चेत्याकाङ्क्षायामाह—यस्मिन्देवेरायोधना-निसंवृधासः धनभोगाद्युपयोगेनसुखस्यवर्धकानिसन्ति येचदेवाः पृतनासुसेनासुसेनोपलक्षि-तेषुसंग्रामेषुदूढ्यःदुष्टध्यानोपेतानात्मनोहिंसकाञ्शत्रूनभिसन्ति अभिभवन्ति येचविश्वाहाविश्वा न्यहानियस्मिन्नखण्डेकालेतस्मिन्सर्वदाशत्रुमात्मनोद्वेष्टारमादभुः आदम्भुवन्तिहिंसन्ति ॥ एवंभू-तास्तेसर्वेमरुतोयूयंतमिममग्निंसेवध्वमितिपूर्वेणान्वयः ॥ सश्चत षस्जसङ्गे इत्यस्माल्लोटिरूपं जका-रस्यव्यत्ययेनचकारः निघातः । संवृधासः वर्णव्यत्ययः शंसुखंवर्धयतीत्यसुनिवृधसुन् गु-णाभावश्छान्दसः गतिकारकयोरपिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वंचेत्यौणादिकसूत्रात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । सन्ति असभुवि । दूढ्यः ध्यैचिन्तायाम् अन्येभ्योपिदृश्यतइतीक्विप् दृशिग्रहणात्सम्प्रसा-रणं दुरोदाशनाशदभध्येषूत्वंवक्तव्यमुत्तपदादेश्चष्टुत्वंचेतिऊत्वढत्वे छन्दस्युभयथेतिशसि-इयङादेशंबाधित्वायणादेशः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तः शसःसुप्त्वादनुदात्तत्वेकृतेउदा-त्तस्वरितयोर्यणइतिशसःस्वरितत्वम् । आदभुः दम्भुदम्भने अस्माल्लिटउसिरूपम् श्रन्थिग्र-न्थिदम्भिस्वञ्जीनामुपसङ्ख्यानमितिकित्त्वाद्भावादनुनासिकलोपः द्विर्वचनप्रकरणेछन्दसिवेतिवक्तव्य-मितिद्विर्वचनाभावः यद्वृत्तयोगादनिघातः सतिशिष्टस्वरोबलीयानितिप्रत्ययस्वरः ॥ २ ॥

२. नेता मरुतो, सौभाग्यवर्द्धक अग्नि में मिलो। अग्नि में सुख-वर्द्धक धन है। मरुद्गण सेनावाले संग्राम में शत्रुओं को परास्त करते हैं। वे सदा ही शत्रुओं की हिंसा करते हैं।

अथतृतीया—

सत्वंनोरायःशिशीहिमीढ्वोअग्नेसुवीर्यस्य ।
तुविद्युम्नवर्षिष्ठस्यप्रजावतोनमीवस्यशुष्मिणः ॥ ३ ॥

सः । त्वम् । नः । रायः । शिशीहि । मीढ्वः । अग्ने । सुवीर्यस्य ।
तुविद्युम्न । वर्षिष्ठस्य । प्रजावतः । अनमीवस्य । शुष्मिणः ॥ ३ ॥

हेअग्ने सतथाविधस्त्वंनोस्मान्रायः तृतीयार्थेषष्ठी धनेनशिशीहि तीक्ष्णान्कुरु अस्मान्ध-नसमृद्धान्कुरु किंच तुविद्युम्नबहुधनोपेतअतएवमीढ्वःमीढ्वन्कामानांसेक्तः हेअग्ने त्वंवर्षिष्ठस्य वृद्धतमस्यप्रभूतस्यप्रजावतः अपत्ययुक्तस्यअनमीवस्यारोग्यहेतोः अतएवशुष्मिणः बलहेतोः सुवीर्यस्यशोभनसामर्थ्ययुक्तस्यातस्यसंबन्धिनोस्मान्कुरु यद्वा एतत्सर्वंविशेषणतयायोजनीयम् एताःषष्ठ्यस्तृतीयार्थे । एतदुक्तंभवति—धनेनापत्यारोग्यशरीरबलोपेतेनाधनेनचास्मान्समृद्धान्कु-र्विति ॥ शिशीहि शिञ्निशाने इत्यस्यलोटिबहुलंछन्दसीतिविकरणस्यश्लुः वाछन्दसीति

विकल्पेनक्त्वादावित्तश्चेतिहोर्घिरादेशोनभवति दीर्घश्छान्दसः निपातः । मीढ्वः मिहसेचनेइत्यस्यक्वसौ दाश्वान्साह्वान्मीढ्वांश्चेतिनिपातनाद्द्वत्वम् उपधादीर्घश्च संबुद्धौनुमिकृतेहल्ङ्यादिलोपेसंयोगान्तलोपेचकृतेनकारस्यमतुवसोरुसंबुद्धौछन्दसीतिरुः पादादित्वादाद्युदात्तः ॥ ३ ॥

३. बहुधनशाली और अभीष्टवर्षक अग्नि, हमें तुम प्रभूत, प्रजायुक्त एवं आरोग्य, बल और सामर्थ्यवाला धन देकर तीक्ष्ण करो।

चक्रिर्यो विश्वा भुवनाभि सासहिश्चक्रिर्देवेष्वा दुवः ।
आ देवेषु यतत आ सुवीर्य आ शंस उत नृणाम् ॥ ४ ॥

चक्रिः । यः । विश्वा । भुवना । अभि । ससहिः । चक्रिः । देवेषु । आ । दुवः । आ । देवेषु । यतते । आ । सुऽवीर्ये । आ । शंसे । उत । नृणाम् ॥ ४ ॥

योऽयमग्निःचक्रिः सर्वस्यजगतःकर्ता सचविश्वाभुवनाविश्वानिभुवनानिअभिअभिविशति 'तत्सृष्ट्वातदेवानुप्राविशत्' इतिश्रुतेः । चक्रिःकर्तासोऽग्निः सासहिः पुरोडाशादिहविर्भारसहनशीलःसन् दुवः अस्माभिर्दत्तंहविर्देवेषुयजनीयेषुदेवेषु आ आनयति सचाग्निःदेवेषुदेवनशीलेषुस्तोतृषुआयतते आभिमुख्येनगच्छति यद्वा विश्वानिभुवनानिचक्रिःअभिसासहिःअभिभवनशीलःआकारणार्थे देवेषुचदुवः परिचरणंचाक्रिःकर्तायएवंभूतः सआयततेइत्यादिपूर्ववत् ॥ उतापिच नृणांयज्ञस्य नेतृणांशस्त्रिणांशंसे शंसनंशंसःशस्त्रंतस्मिन्सोऽग्निरागच्छति तथानृणांमनुष्याणांसुवीर्येशोभनवीर्योपेतेयुद्धेरक्षणार्थमागच्छति अनेनाग्नेः सर्वव्यापकत्वमतिपादितंभवति । चक्रिःडुकृञ्करणे आदृगमहनजनःकिकिनौलिट्चेतिकिन्प्रत्ययः लिड्वद्भावाद्द्विर्वचनम् कित्त्वाद्गुणाभावः नित्स्वरः । सासहिः षहमर्षणेइत्यस्माद्यङन्तात् सहिवहिचलिपतिभ्योयङन्तेभ्यःकिकिनावितिकिः प्रत्ययस्वरः । यतते यतीप्रयत्ने यद्वृत्तयोगादनिघातः । शंसे भावेघञ् ञित्स्वरः । नृणां नृचेतिविकल्पेनदीर्घाभावः नामन्यतरस्यामितिविभक्तेरुदात्तत्वम् । विश्वेत्यादिषुनलोकाव्ययेतिषष्ठीप्रतिषेधः ॥ ४ ॥

४. जो अग्नि संसार के कर्ता हैं, वे सारे संसार में अनुप्रविष्ट होते हैं। भार को सहन करके अग्निदेवों के पास हव्य ले जाते हैं। अग्नि स्तोताओं के सामने आते हैं, यज्ञनेताओं के स्तोत्र में आते हैं और मनुष्यों के युद्ध में आते हैं।

मानो अग्नेऽमतये मावीरतायै रीरधः ।
मागोतायै सहसस्पुत्र मानिदेऽप द्वेषांस्या कृधि ॥ ५ ॥

मा । नः । अग्ने । अमतये । मा । अवीरतायै । रीरधः ।
मा । अगोतायै । सहसः । पुत्र । मा । निदे । अप ।
द्वेषांसि । आ । कृधि ॥ ५ ॥

सहसस्पुत्र बलस्यपुत्र हेअग्ने त्वंनोस्मान् अमतयेशत्रुभूतायदारिद्र्यायमारीरधः संसिद्धान्विषयभूतान्माकुरु तथाअवीरतायैअवीरशब्देनतद्वान्लक्ष्यतेवीरस्यभावोवीरता नवीरता अवीरतातस्यै अस्मानपुत्रतायाविषयभूतान्माकुरु तथात्वमस्मान्अगोतायैगवादिपशुसंपत्त्यभावस्य विषयभूतान्माकुरु किञ्चास्मान्निदेनिन्दायाविषयभूतान्माविधेहि तथात्वंद्वेषांसिकर्मोपराधनिमित्तान् द्वेषान् अपाकृधि अपाकुरु निवारय ॥ अवीरतायै वीराअस्यसन्तीतिवीरः अर्शआदित्वादच् तस्यभावःवीरता तस्यभावस्त्वतलाविितितल् नवीरताअवीरता नञःस्वरेप्राप्ते परादिश्छन्दसिबहुलमितिनञउत्तरस्यादेरुदात्तता । रीरधः राधसाधसंसिद्धौअस्माण्ण्यन्ताच्छान्दसेलुङि णिश्रिद्रुस्रुभ्यइतिचेश्चङ्देशः णेरनिटीतिणिलोपः णौचङ्युपधायाह्रस्वः चङीतिद्विर्वचनं सन्वल्लघुनिचङ्परेइतिसन्वद्भावः सन्यतइत्यभ्यासस्येत्वम् तस्यदीर्घोलघोरिति दीर्घः नमाङ्योगेइत्यडभावः निघातः । अगोतायै गोशब्देनगोमान्लक्ष्यते नगौःअगौःअगोर्भावःअगोता तस्यभावइतितल् लित्स्वरः । सहसस्पुत्र सुबामन्त्रितेपराङ्गवत्स्वरेइतिपराङ्गवद्भावात्सहसस्पुत्रइत्येतयोःसर्वानुदात्तत्वम् । निदे णिदिकुत्सायाम्अस्मात्सम्पदादित्वाद्भावेक्विप् अनित्यमागमशासनमितिनुमभावः सावेकाचइतिविभक्तेरुदात्तता ॥ १ ॥

५. बल के पुत्र अग्नि, तुम हमें शत्रुग्रस्त, वीर-शून्य, पशुहीन अथवा निन्दनीय नहीं करना। हमारे प्रति द्वेष मत करो।

शग्धिवाजस्यसुभगप्रजावतोऽग्नेबृहतोअध्वरे ।
संरायाभूयसासृजमयोभुनातुविद्युम्नयशस्वता ॥ ६ ॥ १६ ॥

शग्धि । वाजस्य । सुऽभग । प्रजाऽवतः । अग्ने । बृहतः । अध्वरे ।
सम् । राया । भूयसा । सृज । मयःऽभुना । तुविऽद्युम्न ।
यशस्वता ॥ ६ ॥ १६ ॥

सुभग शोभनधनोपेत हेअग्ने त्वमध्वरेऽस्माभिः क्रियमाणेऽस्मिन्नग्निष्टोमादिकर्मणि बृहतोमहतः प्रभूतस्यप्रभावतः अपत्योपेतस्यवाजस्यान्नस्यपशुभिर्ईशिषे तादृशमन्नमस्मिन्नध्वरेऽस्मभ्यंदेहि किंच तुविद्युम्नबहुधनयुक्तहेअग्ने मयोभुना मयइतिसुखनाम शेवृधंमय-इतितन्नामसुपाठात् तत् दानादुपयोगहेतुतयासुखस्यभावकेन अतएवयशस्वताकीर्तिमताम्-वसाअतिप्रभूतेनरायाएवंविधेनधनेनास्मान्संसृज संयोजय ॥ रास्वि रासृशब्दाविति-स्यलोटिबहुलंछन्दसीतिविकरणस्यश्लुः हुझल्भ्योहेर्धिरितिधिरादेशः हेरपित्वादुदात्तता । राया ऊडिदमितिविभक्तेरुदात्तत्वम् । भूयसा बहुशब्दात् द्विवचनविभज्योपपदेइतिईयसुन् बहोर्लोपोभूचबहोरितिईयसुनःसर्वस्यलोपेप्राप्ते आदेःपरस्येतिप्रत्ययस्यादेर्लोपः बहोर्भू-रादेशश्च नित्स्वरः । सृज सृजविसर्गे तुदादिः लोटिरूपं निघातः । मयोभुना भवतेरौणा-दिकोडुप्रत्ययः । तुविद्युम्न पादादित्वादनिघातः ॥ ६ ॥

६. सुभग अग्नि, तुम यज्ञ में प्रभूत और अपत्यशाली अन्न के अधीश्वर हो। हे महाधन, तुम हमें प्रभूत, सुखकर और यशोवर्द्धक धन दो।

॥ इतितृतीयस्यप्रथमेषोडशोवर्गः ॥ १६ ॥

समिध्यमानइतिपञ्चर्चंपञ्चमंसूक्तमाग्नेयंत्रैष्टुभं वैश्वामित्रस्यकतस्यार्षम् तदुक्तं–स-मिध्यमानःपञ्चकतोवैश्वामित्रस्त्विति । आहोतेत्यादिसूक्तदशकस्यविनियोगउक्तः प्रातरनु-वाकाश्विनशस्त्रयोरिति तत्रेदंचतुर्थम् वाजपेयेबार्हस्पत्येच(त्यग्निष्टुदीतिमितिस्विष्टकृतो याज्या वाजपेयेऽग्नेस्याविस्त्वेसूत्रितम्–अग्निष्टुदीतिसुदशंगृणन्तइतिसंयाज्येइति ।

तस्मिन्सूक्तेप्रथमा–

समिध्यमानःप्रथमानुधर्मासमक्तुभिरज्यतेविश्ववारः ।
शोचिष्केशोघृतनिर्णिक्पावकःसुयज्ञोअग्निर्यजथायदेवान् ॥ १ ॥

सम्ऽइध्यमानः । प्रथमा । अनु । धर्म । सम् । अक्तुऽभिः ।
अज्यते । विश्वऽवारः । शोचिःऽकेशः । घृतऽनिर्निक् । पावकः ।
सुऽयज्ञः । अग्निः । यजथाय । देवान् ॥ १ ॥

कतःस्तौति– धर्म धारणाद्धर्मअग्नेःयज्ञनिर्वाहकतयातद्धारकत्वाद्धर्माग्निः तथाचमन्त्रः–धर्माणमग्निंविदथस्यसाधनमिति । तादृशोऽग्निः प्रथमाप्रथमंयज्ञोपक्रमेअनुअग्न्यायतनेष्वनुक्रमे-

णसमिध्यमानःसम्यक्प्रज्वाल्यमानः यद्वा अनुधर्मं धर्मसाधनभूतेषुयज्ञेषुप्रथमंसमिध्यमानः वि-श्ववारः विश्वैःसर्वैर्यजमानैर्येष्टव्यतयावरणीयःशोचिष्केशःशोचींषिज्वालाः केशायस्यसत-थोक्तः घृतनिर्णिक्निर्णिगितिरूपनाम दीप्तिरूपः यद्वा घृतनिर्णिक् घृतस्यतापनद्वारा विशो-धनेनशोधकः पावकः अस्मदीयपापशोधकःसुयज्ञः शोभनयज्ञोपेतः एवंभूतोग्निः देवानस्माभि-र्यजनीयान्देवान्यजथाययष्टुम् अक्तुभिरञ्जनसाधनैर्घृतादिभिःसमज्यते सम्यक्सिच्यते ॥ प्रथमा सुपांसुलुगितिसुपोडादेशः । धर्मे धृञ्धारणेइत्यस्मादन्येभ्योपिदृश्यन्तइतिमनिन् ह्रस्वत्वंछान्दसं नित्स्वरः । अक्तुभिः अञ्जूव्यक्तिम्रक्षणकान्तिगतिषु अज्यतेएभिरितिबाहुलकात्क्तुः करणे कि-त्त्वादुपधालोपः प्रत्ययस्वरः । अज्यते सएवधातुः कर्मणियक् अनिदितामित्युपधालोपः । विश्ववारः विश्वैर्यजमानैर्होतृद्वारावार्यो वरणीयस्येत्यत्रवृञ्वरणेइत्यस्यण्यन्तस्यरूपं वारः बहुव्रीहौविश्वंसंज्ञायामितिपूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । घृतनिर्णिक् णिजिर्शौचपोषणयोः क्विप् घृतेनेनेक्तीतिद्वितीयातत्पुरुषत्वात्पूर्वपदस्वरः । यजथाय यजदेवपूजासङ्गतिकरणदानेषु अस्मादौ-णादिकोथप्रत्ययः तादर्थ्येचतुर्थी प्रत्ययस्वरः ॥ १ ॥

१. अग्नि धर्मधारक, ज्वालावाले केश से संयुक्त, सबके स्वीकरणीय दीप्ति-रूप, पवित्र और सुक्रतु हैं। वे यज्ञ के आरम्भ में क्रमशः प्रज्वलित होकर देवों के यज्ञ के लिए घृतादि-द्वारा सिक्त होते हैं।

अथद्वितीया—

यथायजोहोत्रमग्नेपृथिव्यायथादिवोजातवेदश्चिकित्वान् ।
एवानेनहविषायक्षिदेवान्मनुष्वद्यज्ञंप्रतिरेममद्य ॥ २ ॥

यथा । अयजः । होत्रम् । अग्ने । पृथिव्याः । यथा । दिवः । जातवेदः । चिकित्वान् । एव । अनेन । हविषा । यक्षि । देवान् । मनुष्वत् । यज्ञम् । प्र । तिर । इमम् । अद्य ॥ २ ॥

हेअग्ने त्वंयथापृथिव्याःयजमानभूतायाः पृथिवीदेवतायाःपूर्वंहोतासन् होत्रंहोमसाधनं हविःअयजःअयाक्षीः जातवेदः जातप्रज्ञ हेअग्ने चिकित्वान्कर्मविषयज्ञानवांस्त्वंयथादिवः य-जमानभूतायाः द्युदेवतायाः होताभूत्वाहविरयजः एव एवंत्वमस्मिन्कर्मणिहोतासन्अनेन अ-स्माभिर्दीयमानेनहविषादेवान्यक्षियज किञ्च त्वमद्येदानीमस्माभिःक्रियमाणमिमंयज्ञंप्रतिर अनुष्ठानसंपूर्त्यापारंगमय तत्रदृष्टान्तः—मनुष्वदिति यथामनोर्यज्ञमनुष्ठानसंपूर्त्यापारमनैषीस्तद्व-त् इमंयज्ञंपारंनयेत्यर्थः ॥ यथा प्रकारवचनेथाल्इतिथाल् लितीतिप्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् ।

अयमः यजेर्लेटिरूपं यच्छब्दयोगादनिघातः । होत्रं हुदानादनयोः हुयामाश्रुभसिभ्यस्त्रमि-तित्रन्प्रत्ययेनान्तोदात्तः । दिवः ऊडिदंपदादीतिविभक्तेरुदात्तत्वम् । चिकित्वान् कितज्ञानेइत्यस्य क्वसौरूपं प्रत्ययस्वरः । अनेन इदंशब्दस्यतृतीयैकवचने अनाप्यकइत्यनादेशः । यक्षि यजेर्लेटिरूपम् । मनुष्वत् तत्रतस्येवेतिवतिः नभोङ्गिरोमनुषांवत्युपसंख्यानमितिभसंज्ञकत्वाद्रुत्वा-भावः । प्रत्ययस्वरः तरतेर्लेटिव्यत्ययेनशः ऋतइद्धातोरितीत्वं निघातः ॥ २ ॥

२. अग्निदेव, तुमने जैसे पृथिवी को हव्य दिया था; हे जातवेदा, तुम सर्वज्ञ हो; द्युलोक को जैसे हव्य प्रदान किया था, वैसे ही हमारे हव्य के द्वारा देवों का यज्ञ करो। मनु के यज्ञ की तरह हमारे इस यज्ञ को पूर्ण करो।

त्रीण्यायूंषि तव जातवेदस्तिस्र आजानीरुषसस्ते अग्ने ।
ताभिर्देवानामवो यक्षि विद्वानथा भव यजमानाय शंयोः ॥ ३ ॥

त्रीणि । आयूंषि । तव । जातऽवेदः । तिस्रः । आऽजानीः ।
उषसः । ते । अग्ने । ताभिः । देवानाम् । अवः । यक्षि । विद्वान् ।
अथ । भव । यजमानाय । शम् । योः ॥ ३ ॥

हेजातवेदः जातप्रज्ञ तवत्रीण्यायूंषि त्रिविधान्याज्यौषधिसोमात्मकान्यन्नानिआहार-तयाकल्पितानि हेअग्ने तिस्रउषसः एकाहाहीनसत्रगताउषोभिमानिन्यस्तिस्रोदेवताः तेतवआ-जानीर्जनयित्र्योमातरः यद्वा उषोभिमानिन्योदेवतास्तवआजानीः त्वामनुजाताःतिस्रःस्वसार-स्तथाचस्वसृप्रकृत्यमन्त्रः—एकामेकारक्षत्यूर्जमेकाराष्ट्रमेकारक्षतीति । ताभिरुषोभिमानिनीभिः दे-वताभिः सहितस्त्वम् अवः अस्माभिर्दीयमानहविर्लक्षणमन्नंदेवानांयक्षि यजदेवानांप्रयच्छ अ-थानन्तरंविद्वान्जानंस्त्वं यजमानायशंभव सुखहेतुर्भव योश्चदुःखस्यमिश्रयिताचभव ॥ तव यु-ष्मदस्मदोर्ङसीत्याद्युदात्तः । तिस्रः त्रिशब्दस्यस्त्र्यर्थेत्रिचतुरोःस्त्रियामितितिसृइत्यादेशः अचिर-ऋतइतिरेफादेशः तिसृभ्योजसइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् । आजानीः जनजनने अनिदसिभ्यामि-णितिकर्तरिइण् णित्त्वादुपधावृद्धिः वाछन्दसीतिसवर्णेदीर्घः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अवः अवरक्षणे असुन्नित्यसुन् निस्स्वरः । यक्षि यजेर्दोनार्षस्यलेटिरूपम् । यजमानाय पूङ्यजोः शानजितिशानन् नित्स्वरः । योः युमिश्रणेइत्यस्मादन्येभ्योपिदृश्यन्तइतिविच् आर्धधातुक-लक्षणगुणः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः ॥ ३ ॥

३. हे जातवेदा, तुम्हारा अन्न आज्य, ओषधि और सोम के रूप से तीन प्रकार का है। हे अग्नि, एकाह, अहीन और सत्र नामक तीन उषा देवतायें तुम्हारी मातायें हैं। तुम उनके साथ देवों को हव्य प्रदान करो। तुम विद्वान् हो। तुम यजमान के सुख और कल्याण के कारण बनो।

अथचतुर्थी—

अ॒ग्निंसु॒दी॒तिंसु॒दृशं॑गृ॒णन्तो॑नम॒स्याम॒स्त्वेड्यं॑जातवेदः ।
त्वांदू॒तम॑र॒तिंह॑व्य॒वाहं॑दे॒वाअ॑कृण्वन्न॒मृत॑स्य॒नाभि॑म् ॥ ४ ॥

अ॒ग्निम् । सु॒ऽदी॒तिम् । सु॒ऽदृश॑म् । गृ॒णन्तः॑ । न॒म॒स्याम॑ः । त्वा॒ । ईड्य॑म् । जा॒त॒ऽवे॒दः॒ । त्वाम् । दू॒तम् । अ॒र॒तिम् । ह॒व्य॒ऽवाह॑म् । दे॒वाः । अ॒कृ॒ण्व॒न् । अ॒मृत॑स्य । नाभि॑म् ॥ ४ ॥

जातवेदः जातस्यसर्वस्यवेदितः हेअग्नेगृणन्तः त्वद्विषयांस्तुतिंकुर्वाणाः वयमग्निमङ्गनादिगुणोपेतंसुदीप्तिमतएवसुदृशं सर्वैःसुदर्शनमीड्यंस्तुत्यम् एवंविधंत्वात्वानमस्यामः हविर्भिः पूजयामः किंच देवाअस्माभिर्यजनीयाइन्द्रादयोदेवाः अरतिंनाविद्यतेरतिर्विषयेषुप्रीतिर्यस्यासौ अरतिः विषयेष्वप्यसक्तम् अतएवामृतस्यदेवानाममृतायाःसुधायाः नाभिं नाभिस्थानंस्वर्भूतांताढशोहव्यवाहंदूतमकृण्वन् हविषांवोढारंदूतमकुर्वन् दूतोहिद्विविधः वार्ताहारीकार्यकारीचेति तत्रत्वांकार्यकारिणंदूतमकार्षुरितिभावः ॥ सुदीतिं दीङ्क्षये दीयतेविनाश्यतेभाभिस्तमइतिकरणेक्तिन् दीतयोदीप्तयः बहुव्रीहौनञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । सुदृशं दृशिर्प्रेक्षणे तस्माच्छन्दस्यार्थे खल् संज्ञापूर्वकोविधिरनित्यइतिगुणाभावः लितीतिप्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् । गृणन्तः गृणातिरर्चतिकर्मा । नमस्यामः नमस्पूजायां नमोवरिवश्चित्रङःक्यजितिक्यच् तदन्ताल्लट्रूपम् पादादित्वादनिघातः । दूतं टुदुउपतापे दुतनिभ्यांदीर्घश्चेतिक्तः तत्सन्नियोगेनधातोर्दीर्घः दूतः इतस्ततःसंचारीत्यर्थः प्रत्ययस्वरः । अरतिम् रमुक्रीडायां भावेक्तिन् । अकृण्वन् कृविर्हिंसाकरणयोरित्यस्यलङि धिन्विकृण्व्योरचेत्युप्रत्ययः अकारश्चान्तादेशः निघातः ॥ ४ ॥

४. जातवेदा, तुम दीप्तिशाली, सुदर्शन और स्तुति-योग्य अग्नि हो। हम तुम्हें नमस्कार करते हैं। देवों ने तुम्हें आसक्ति-शून्य और हव्य-वाहक दूत बनाया है; अमृत की नाभि बनाया है।

अथपञ्चमी—

यस्त्वद्धोता॒पूर्वो॑अग्ने॒यजी॑यान्द्वि॒ता॒च॒सत्ता॑स्व॒धया॑च॒श॒म्भुः ।
तस्यानु॒धर्म॒प्रय॑जाचिकि॒त्वोऽथ॑नोधाअध्व॒रंदे॒ववी॑तौ ॥ ५ ॥ १७ ॥

यः । त्वत् । होता॑ । पूर्वः॑ । अ॒ग्ने॒ । यजी॑यान् । द्वि॒ता । च॒ । सत्ता॑ । स्व॒धया॑ । च॒ । श॒म्ऽभुः । तस्य॑ । अनु॑ । धर्म॑ । प्र । य॒ज॒ । चि॒कि॒त्वः॒ । अथ॑ । नः॒ । धाः॒ । अ॒ध्व॒रम् । दे॒वऽवी॑तौ ॥ ५ ॥ १७ ॥

हेअग्ने त्वत् त्वत्तोपिपूर्वः प्रथमभावीयजीयान्अतिशयेनयष्टायोयःकश्चिद्धोताहोमनिष्पादकः द्विताद्वेधेमध्यमेचोत्तमस्थानेचस्वधयासोमाख्येनान्नेनसहसत्तानिषण्णःसन्शम्भुःसद्भ्रूणांसुखस्यमूरभूत् द्वितीयपादमेवं यास्कोव्याचख्यौ—द्विताचसत्तास्वधयाचशम्भुः द्वैधंसत्तामध्यमेचस्थानउत्तमेचशम्भुः सुखभूरिति । चिकित्वः धर्मविषयकचेतनावान् हेअग्ने तस्यपः त्वत्तोपिपूर्वभावीहोतानिरूपितः तस्यहोतुः अनुधर्मेधर्मोनतुतेनानुष्ठितधर्मानुपलक्ष्य प्रयज प्रकर्षेणदेवान्पूजय अथानन्तरं हेअग्नेत्वंनोस्माकं संबन्धिनमध्वरमिमंयज्ञंदेववीतौ देवानां प्रीत्यर्थं धाः विधेहि । यजीयान् यष्टृशब्दस्यतुश्छन्दसीतिईयसुन् तस्मिन् तुरिष्ठेमेयःस्वितितृलोपः नित्वादाद्युदात्तः । द्विता द्विशब्दात्संख्यायाविधार्थेधेतिधाप्रत्ययः धकारस्यतकारश्छान्दसः प्रत्ययस्वरः । सत्ता षद्लृविशरणगत्यवसादनेष्वित्यस्यताच्छीलिकस्तृन् नित्स्वरः । स्वधया स्वंशरीरंदधाति यजमानस्येतिस्वधा अतोनुपसर्गेकइतिकप्रत्ययः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः । शम्भुःशंसुखम् अस्माद्भवतीति भुवःसंज्ञायां विप्रसम्भ्योड्वसंज्ञायामित्यत्रमितद्र्वादिभ्यउपसंख्यानात् डुप्रत्ययः डित्त्वाट्टिलोपः । यज यजेर्लोटिरूपम् । चिकित्वः कितज्ञानेइत्यस्यक्वसोरूपं मतुवसोरुसंबुद्धौछन्दसीतिनकारस्यरुः । अथानः निपातस्यचेतिदीर्घः । धाः डुधाञ्धारणपोषणयोरित्यस्यछान्दसे लुङिरूपम् अडभावश्छान्दसः । देववीतौ देवानांवीतिरशनंयत्रप्रीतौ साप्रीतिर्देववीतिः गीकार्यादिषु इत्यस्मान्नावेकिन् बहुव्रीहौपूर्वपदस्वरः ॥ ५ ॥

५. अग्निदेव, तुमसे प्रथम और विशेष यज्ञ-कर्त्ता जो होता मध्यम और उत्तम नामक दो स्थानों पर, स्वधा के साथ, बैठकर सुखी हुए थे, हे सर्वज्ञ अग्नि, उनके धर्म को लक्ष्य करके विशेष रूप से यज्ञ करो। अनन्तर हे अग्नि, देवों की प्रसन्नता के लिए हमारे इस यज्ञ को धारण करो।

॥ इतितृतीयस्यप्रथमेसप्तदशोवर्गः ॥ १७ ॥

भवानोअग्नइतिपञ्चर्चंषष्ठंसूक्तम् भवानइत्यनुक्रमणिका कतोवैश्वामित्रस्त्वितितुशब्दप्रयोगादस्यापिवैश्वामित्रःकतऋषिः अग्निर्देवता प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरुक्तोविनियोगः प्रवर्ग्येभिष्टवेभवानोअग्नइतिमृचोविनियुक्तः सूत्रितंच—भवानोअग्नेसुमनाउपेताविनितिमृचाइति ।

तस्मिन्सूक्तेप्रथमा—

भवानोअग्नेसुमनाउपेतौसखेवसख्येपितरेवसाधुः ।
पुरुद्रुहोहिक्षितयोजनानांप्रतिप्रतीचीर्दहतादरातीः ॥ १ ॥

भव । नः । अग्ने । सुऽमनाः । उपऽइतौ । सखाऽइव । सख्ये ।
पितराऽइव । साधुः । पुरुऽद्रुहः । हि । क्षितयः । जनानाम् ।
प्रति । प्रतीचीः । दहतात् । अरातीः ॥ १ ॥

हेअग्ने त्वम् उपेतौअस्माभिः क्रियमाणप्रवर्ग्याख्यकर्मणः आभिमुख्येनागमनेसुमनाः त-त्कर्मसिद्ध्यर्थमनुकूलमनस्कोभूत्वानः साधुर्भवअस्मत्संबन्धिकर्मसाधकोभव तत्रदृष्टान्तद्वयम्— सखेवसख्येपितरेवेति यथासखासुहृत्सख्येमित्रायहितोपदेशेनसाधुर्भवति यथाचपितरामातापित-रौपुत्रायसन्मार्गोपदेशादिनासाधकौभवतःतद्वत् किंच जनानांमनुष्याणांक्षितयोमनुष्याः पुरुद्रुहो-द्विनानाविधद्रोहयुक्ताः हिशब्दःकारणपरः यस्माल्लोकेपरस्परमात्सर्यादिनान्योन्यमसहमानाजना वर्तन्ते तस्मात्वं प्रतीचीः प्रतीचः प्रतिकूलतयास्मदाभिमुख्येनागच्छतः अरातीः अरातीन्शत्रून्प्र-तिदहतात् त्वंप्रतिकूलःसन्भस्मसात्कुरु ॥ भवानः द्व्यचोतस्तिङइतिसंहितायांदीर्घः । उपेतौ इण् गतौ अयनमितिभावेक्विन् प्रादिसमासः तादौचनितिकृत्यतावितिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् । सख्ये समानेख्यश्चोदात्तइतिइण् डित्वाट्टिलोपः तत्सन्नियोगेनयलोपः समानस्यच्छन्दसीत्यादिनासभा-वः उदात्तइत्युक्तत्वादुपपदस्योदात्तता । साधुः राधसाधसंसिद्धौ कृवापाजीत्यादिनाउण्प्रत्य-यः प्रत्ययस्वरः । प्रतीचीः अन्चुगतिपूजनयोः ऋत्विग्दधृगित्यादिनाक्विन् क्वियाम् उगितश्चेतिङी-पिप्राप्ते पुनःधातोरुगितःप्रतिषेधइतिप्रतिषिद्धे अञ्चतेश्चोपसंख्यानमितिप्रतिप्रसवात्ङीप् तस्मिन् भसंज्ञायां अचइत्यकारलोपः चावितिदीर्घः । दहतात् दहभस्मीकरणे इत्यस्य लोण्मध्यमैकव-चनेहेःतुह्योस्तातङाशिष्यन्यतरस्यामितितातङादेशः निघातः । अरातीः प्रतीचीः उभयत्रविभक्तिव्यत्ययः ॥ १ ॥

१. अग्निदेव, जैसे मित्र मित्र के प्रति और माता-पिता पुत्र के प्रति हितैषी होते हैं, वैसे ही हमारे सामने आने में प्रसन्न होकर हितैषी बनो। मनुष्यों के द्रोही मनुष्य हैं; इसलिए तुम विरुद्धाचारी शत्रुओं को भस्म-सात् करो।

अथद्वितीया—

तपो॒ष्व॑ग्ने॒अन्त॑राँअ॒मित्रा॒न्तपा॒शंस॒मर॑रुषः॒पर॑स्य ।
तपो॑वसोचिकि॒ता॒नो॒अ॒चि॒त्ता॒न्वि॒तेति॑ष्ठन्ता॒म॒ज॒रा॒अ॒या॒सः॑ ॥ २॥

तपो॒ इति॑ । सु । अ॒ग्ने॒ । अन्त॑रान् । अ॒मित्रा॑न् । तप॑ । शंस॑म् । अर॑रुषः । पर॑स्य । तपो॒ इति॑ । व॒सो॒ इति॑ । चि॒कि॒ता॒नः॒ । अ॒चि॒त्ता॒न् । वि । ते॒ । ति॒ष्ठ॒न्ता॒म् । अ॒जराः॑ । अ॒या॒सः॑ ॥ २ ॥

हेअग्ने अन्तरान्अभिमातुकानमित्रान्शत्रून्सुसुष्ठुयथाभवतितथातपोतपैवबाधस्व किंच अररुषः हुभ्यंहविरप्रयच्छतः अतएवपरस्यशत्रुभूतस्यस्यशंसमभिलाषंतपक्षपय वसोसर्वे-स्यवासयितः हेअग्ने चिकितानः कर्माभिज्ञस्त्वम् अचित्तान्सत्कर्मण्यनासक्तमनस्कान्पुरुषान्तपो

सन्तप यस्मादेवंतस्मात्तेतवरश्मयःअजराःजरारहिताःप्रतिबन्धरहिता अतएवअयासःसर्वत्रग-मनस्वभावाःसन्तोवितिष्ठन्तां विशेषेणतिष्ठन्तु ॥ तपो तपत गुणःउभमवक्षम्यउभइतिप्रगृह्यसंज्ञा पाद्यादित्वान्निघातः । तप तपसंतापेइत्यस्यलोटिरूपं अथोतस्तिङइतिसंहितायांदीर्घः । अर-रुषः राहानेइत्यस्यक्सौवस्नेकामितिमासस्येटःसम्प्रसारणंसम्प्रसारणाश्चयंचबलीयइति स-म्प्रसारणबलीयस्त्वात्सिद्धिः वसोःसम्प्रसारणमितिसम्प्रसारणं समासेनञ्स्वरः । चिकितानः कितज्ञानेइत्यस्यछन्दसिलिट् तस्यलिटःकानज्वेतिकानजादेशः द्विर्वचनं कित्वाद्गुणाभावः चित्वादन्तोदात्तः । तिष्ठन्तां ष्ठागतिनिवृत्तौ विपूर्वोत्तिष्ठतेःसमवप्रविभ्यःस्थइत्यात्मनेपदं निघातः । अयासः अयगतौ पचाद्यच् चित्स्वरः ॥ २ ॥

२. अग्निदेव, अभिभवकर्त्ता शत्रुओं को भली भाँति बाधा दो। जो सब शत्रु हव्य दान नहीं करते, उनकी अभिलाषा व्यर्थ कर दो। निवास-दाता और सर्वज्ञ अग्नि, तुम उज्ज्वल-चित्त मनुष्यों को सन्तप्त करो। इसी लिए तुम्हारी किरणें अजर और बाधा-शून्य हों।

अथतृतीया—

इध्मेनाग्नइच्छमानोघृतेनजुहोमिहव्यंतरसेबलाय ।
यावदीशेब्रह्मणावन्दमानइमांधियंशतसेयायदेवीम् ॥ ३ ॥

इध्मेन । अग्ने । इच्छमानः । घृतेन । जुहोमि । हव्यम् । तरसे । बलाय । यावत् । ईशे । ब्रह्मणा । वन्दमानः । इमाम् । धियम् । शतऽसेयाय । देवीम् ॥ ३ ॥

हेअग्ने इच्छमानः धनंकामयमानोहंयजमानः इध्मेनसमिन्धनकारिसमित्समूहेनघृ-तेनआज्येनसहहव्यंहवनयोग्यंहविः पुरोडाशादिकंजुहोमि किमर्थंतरसेवेगायतवसततगमनासि-द्ध्यर्थंबलायसामर्थ्यायपुरोडाशादिहविर्भोवहनसिद्ध्यर्थंत्वयिहविःप्रक्षिपामि किंच ब्रह्मणा स्तोत्रेणवन्दमानः त्वांस्तुवन्नहंयावदीशेयावद्वन्दनंवोढुंशक्नोमितावद्देहि त्वंचइमामस्माभिः क्रियमाणांधियंत्वद्विषयांस्तुतिंशतसेयायअपरिमितधनपर्यवसानायदेवींदीप्तामतिप्रभूतांकुरु ॥ इध्मेन निइन्धीदीप्तौ इध्यतेनेनाग्निरितिइध्मःकाष्ठविशेषः इषियुधीन्धिदसिश्याधूसूभ्यो मगितिकरणेमक् कित्वादनुनासिकलोपः प्रत्ययस्वरः । इच्छमानः इषइच्छायां व्यत्ययेन शानच् इषुगमियमांछइतिछकारः । जुहोमि हुदानादनयोरित्यस्यलटिरूपं पादादित्वादनि-घातः । हव्यं हवमर्हतीतिछन्दसिचेतियप्रत्ययः यसंज्ञायांयस्येतिचेत्यलोपः प्रत्ययस्वरः । या-वत् यच्छब्दात्परत्वदेतेभ्यःपरिमाणेवतुप्यितिवतुप् आसर्वनाम्नइत्याकारःआद्युदात्तः । ईशे ईश-ऐश्वर्येइत्यस्यलडुत्तमैकवचने इटः टेरेत्वम् अदादित्वाच्छपोलुक् । शतसेयाय षोन्तकर्मणि

आदेशउपदेशेऽइत्यात्वम् अचोयदितिभावेयत् ईयतीतीत्वम् आर्धधातुकलक्षणोगुणः कृदु-त्तरपदप्रकृतिस्वरः ॥ ३ ॥

३. अग्नि, मैं धनाभिलाषी होकर तुम्हारे वेग और बल के लिए समिधा और घृत के साथ हव्य प्रदान करता हूँ। स्तोत्र-द्वारा तुम्हारी स्तुति करके मैं जब तक रहूँ, तब तक मुझे धन दो। इस स्तुति को अपरिमित धन दान के लिए दीप्त करो।

उ॒त शो॑चि॒षा स॑हसस्पुत्र स्तु॒तो बृ॒हद्वयः॑ शशमा॒नेषु॑ धेहि ।
रे॒वद॑ग्ने वि॒श्वामि॑त्रेषु॒ शं योर्म॑र्मृज्मा ते॑ त॒न्वं१ भूरि॒ कृत्वः॑ ॥ ४ ॥

उत । शो॒चिषा॑ । स॒ह॒सः॒ । पु॒त्र॒ । स्तु॒तः । बृ॒हत् । वयः॑ । श॒श॒मा॒नेषु॑ । धे॒हि॒ । रे॒वत् । अ॒ग्ने॒ । वि॒श्वामि॑त्रेषु । शम् । योः । म॒र्मृ॒ज्म । ते॒ । त॒न्व॑म् । भूरि॑ । कृत्वः॑ । ४ ।

सहसस्पुत्रहेऽग्ने शोचिषास्वकीययादीप्त्याउतउद्दीप्यस्व स्तुतः स्तोत्रवाक्यसाधनभूतैर्मन्त्रैः स्तुतस्त्वं शशमानेषुशशमानःशंसमानइतियास्कः । त्वद्विषयकशंसनंकुर्वाणेषुविश्वामित्रेषुविश्वामित्रगोत्रोत्पन्नेषुविश्वंमित्रमस्येतिविश्वामित्रः एकस्मिन्बहुवचनंपूजार्थम् तथाविधेष्वस्मासुरेवद्धन-युक्तं बृहत्प्रभूतं वयः वयःशब्दोऽन्नवाची अर्कः वयः इत्यन्ननामसुपाठात् तादृशंप्रभूतमन्नंधेहि विधेहि किञ्च शं रोगाणांशमनमस्मासुविधेहि योः भयानांयावनममिश्रणंचविधेहि शमनंचरोगाणांयावनंचभयानामितियास्कः । कृत्वः अस्माभिःक्रियमाणस्यकर्मणः प्रयोजकत्वेनकर्तः हेऽग्ने तेतवतन्वंतनुंभूरिबहुवारंमर्मृज्म पुनःपुनःसोमाज्यपयःप्रभृतिभिराहुतिभिर्वयंसिञ्चामः ॥ शशमानेषु शशप्लुतगतावित्ययंधातुरत्रस्तुत्यर्थः ताच्छील्यवयोवचनशक्तिष्विति चानश् चितइत्यन्तोदात्तत्वम् । धेहि डुधाञ्धारणपोषणयोरित्यस्यलोटिरूपम् । रेवत् रयिरस्यास्तीति मतुप् ह्रस्वनुड्भ्यांमतुबितिमतुपउदात्तत्वं छन्दसीरइतिमस्यवत्वं रयेर्मतौबहुलंछन्दसीतिसम्प्रसारणंपरपूर्वत्वं गुणः । विश्वामित्रेषु मित्रेचर्षावितिपूर्वपदस्यदीर्घत्वं बहुव्रीहौविश्वंसंज्ञायामितिपूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । मर्मृज्म मृजू(षू)शुद्धावित्यस्यवर्तमानेलिटिटिचमबहुवचनेमसोमादेशः अनित्यमागमानुशासनमितीड्भावः रेफश्छान्दसः पादादित्वादनिघातः प्रत्ययस्वरः । भूरि भूसत्तायाम् अदिशदिभूशुभिभ्यःक्रिनितिक्रिन् कित्त्वाद्गुणाभावः नित्स्वरः । कृत्वः डुकृञ्करणे सम्पदादित्वाद्भावेक्विप् तदस्यास्तीतिमतुप् मयइतिमस्यवत्वम् तसौमत्वर्थइतिभसंज्ञायांतकारस्यजश्त्वाभावः मतुवसोरुरितितकारस्यरुत्वम् ॥ ४ ॥

४. बल के पुत्र अग्नि, तुम अपनी दीप्ति से दीप्तिमान् बनो। स्तुत होकर तुम प्रशंसक विश्वामित्र के वंशधरों को धन-युक्त करो,

प्रभूत अन्नवान करो तथा आरोग्य और अभय प्रदान करो। कर्मकारक अग्नि, हम लोग बार-बार तुम्हारे शरीर का परिमार्जन करेंगे।

कृधि रत्नं सुसनितर्धनानां स घेदग्ने भवसि यत्समिद्धः ।
स्तोतुर्दुरोणे सुभगस्य रेवत्सृप्रा करस्ना दधिषे वपूंषि ॥ ५ ॥ १८ ॥

कृधि । रत्नम् । सुऽसनितः । धनानाम् । सः । घ । इत् । अग्ने । भवसि । यत् । सम्ऽइद्धः । स्तोतुः । दुरोणे । सुऽभगस्य । रेवत् । सृप्रा । करस्ना । दधिषे । वपूंषि ॥ ५ ॥ १८ ॥

सुसनितः अभिलषित धनानां सुष्ठु दातः हे अग्ने धनानां कनकपश्वादीनां मध्ये रत्नमुत्तमधनं कृधि विधेहि मह्यं दत्स्व यद्यदा त्वं समिद्धः सोमान्यादिभिः सम्यगिद्धो दीप्तो वर्तसे तदा स घ इत् स तादृश एव त्वं धनस्य दाता सल्लभवसि किंच सुभगस्य त्वद्विषयस्तुत्या शोभनधनयुक्तस्य स्तोतुर्यजमानस्य दुरोणे गृहे सृप्रा प्रसर्पणशीलौ कर्मकरणार्थं प्रसृतौ करस्ना कर्मणां प्रस्नातारौ बाहू करस्नौ बाहू कर्मणां प्रस्नातारावितियास्कः । वपूंषि रूपाणि वर्पः वपुरिति रूपनाम सु पठितत्वात् तादृशौ बाहू भास्वराणि ज्योतींषि रेवत् धनयुक्तं यथा भवति तथा दधिषे धारयसि ॥ सुसनितः षणु दाने इत्यस्य तृचि रूपम् आमन्त्रितनिघातः । सृप्रा सृप्लृ गतौ स्फायितञ्चिवञ्चीत्यादिना रक् कित्वाद्गुणः प्रत्ययस्वरः । करस्ना करोतिफलमितिकरः कर्म पचाद्यजन्तः कर्मणि स्नाशोधनंययोस्तौ यद्वा कर्मणां शोधनं याभ्यामिति बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः । दधिषे डुधाञ् धारणपोषणयोरित्यस्य लिटि छन्दस्युभयथेति थास आर्धधातुकत्वादिट् आतो लोपः निघातः ॥ ५ ॥

५. दाता अग्नि, धनों में श्रेष्ठ धन प्रदान करो। जिस समय तुम समिद्ध होओ, उसी समय वैसा धन दो। भाग्यवान् स्तोता के गृह की ओर अपनी रूपवती दोनों भुजाओं को, धन देने के लिए, पसारो।

॥ इति तृतीयस्य प्रथमेऽष्टादशो वर्गः ॥ १८ ॥

अग्निं होतारमिति पञ्चर्चस्य सप्तमं सूक्तं त्रैष्टुभमाग्नेयं गाथिनस्यार्षम् तथा चानुक्रान्तम्—अग्निं होतारं गाथी होति । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरुक्तो विनियोगः ।

तस्मिन्सूक्ते प्रथमा—

अग्निं होतारं प्र वृणे मियेधे गृत्सं कविं विश्वविदममूरम् ।
स नो यक्षद्देवताता यजीयान्राये वाजाय वनते मघानि ॥ १ ॥

१ नि० ४. १४.।

अ॒ग्निम् । होता॑रम् । प्र । वृ॒णे॒ । मि॒येधे॑ । गृत्स॑म् । क॒विम् ।
वि॒श्व॒ऽविद॑म् । अमू॑रम् । सः । नः॒ । य॒क्ष॒त् । दे॒वऽता॑ता ।
यजी॑यान् । रा॒ये । वाजा॑य । व॒न॒ते॒ । म॒घानि॑ ॥ १ ॥

गाथीस्तौति हेअग्ने गृत्संगृणन्तंदेवानांस्तुतिंकुर्वन्तंकविंमेधाविनंविश्वविदंसर्वविषयज्ञानोपेतममूरममूढमज्ञिमज्ञानादिगुणोपेतं त्वांमियेधे अस्माभिःक्रियमाणेऽस्मिन्यज्ञेहोतारंहोमनिष्पादकंदेवानामाह्वातारंवाहंप्रवृणेप्रकर्षेणसंभजे सतथाविधोऽग्निःयजीयान्यष्टृतमःसन्नोऽस्माकंदेवतातायज्ञेव्यत्ययेनसंबन्धिनोदेवान्यक्षत्यजतु किंच सोऽग्निःरायेधनायवाजायान्नायचमघानिमंहनीयानिअस्माभिर्दीयमानानिहवींषिवनतेसंभजताम् ॥ वृणे वृङ्संभक्तौ निपातः । मियेधे मकारैकारयोर्मध्येइयागमश्छान्दसः । गृत्सं गृधुअभिकाङ्क्षायां गृधिपण्योर्दकौचेतिसप्रत्ययः अन्त्यस्यदकारः व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् । अमूरं मुहवैचित्त्ये इत्यस्यनिष्ठायांरूपं रेफश्छान्दसः नञ्समासेतस्यन्नस्वरः । यक्षत् यजेर्लेटि सिब्बहुलंलेटीतिसिप् लेटोडाटावित्यडागमः इतश्चलोपइतीकारलोपः । देवताता देवशब्दात्स्वार्थेसर्वदेवात्तातिलितितातिल् सुपांसुलुगितिसुपोडादेशः लित्स्वरः । वनते वनषणसंभक्तावित्यस्यलटिव्यत्ययेनात्मनेपदंनिघातः ॥ १ ॥

१- देवों के स्तोता, मेधावी, सर्वज्ञ और अमूढ़ अग्नि को हम इस यज्ञ में होतृ-रूप से स्वीकार करते हैं। वे अग्नि सर्वापेक्षा यज्ञ-परायण होकर हमारे लिए देवों का यज्ञ करें। धन और अन्न के लिए वे हमारे हव्य का ग्रहण करें।

अथद्वितीया—

प्र ते॑ अग्ने ह॒विष्म॑तीमिय॒र्म्यच्छा॑ सुद्यु॒म्नां रा॒तिनीं॑ घृ॒ताची॑म् ।
प्र॒द॒क्षि॒णिद्दे॒वता॑तिमुरा॒णः सं रा॒तिभि॒र्वसु॑भिर्य॒ज्ञम॑श्रेत् ॥ २ ॥

प्र । ते॒ । अ॒ग्ने॒ । ह॒विष्म॑तीम् । इ॒य॒र्मि॒ । अच्छ॑ । सु॒ऽद्यु॒म्नाम् ।
रा॒तिनी॑म् । घृ॒ताची॑म् । प्र॒ऽद॒क्षि॒णित् । दे॒वऽता॑तिम् । उ॒रा॒णः ।
सम् । रा॒तिऽभिः॑ । वसु॑ऽभिः । य॒ज्ञम् । अ॒श्रे॒त् ॥ २ ॥

हेअग्ने सुद्युम्नांसुतेजस्कंहविष्मतींपुरोडाशादिहविर्युक्तांरातिनीं हविर्दात्रीं घृताचीं घृताञ्चितां जुहूमुपभृतंवा तेतवअच्छ त्वदाभिमुख्येन प्रेयर्मि प्रेरयामि । देवतातिम् देवान्उराणः उरुबहुकुर्वाणः उराणउरुकुर्वाणइतियास्कः । तादृशोभवान्रातिभिर्वसुभिः अस्मभ्यंदेयतयाप्रार्थितैर्धनैः सह

---

१ नि० ६. १७.

प्रदक्षिणित् प्रादक्षिण्येनसमन्वेत् तमिमंयज्ञं सम्यक्सेवताम् ॥ हविष्मतीं हविरस्या-स्तीतिमतुप् तसौमत्वर्थेइतिभसंज्ञायां सकारस्यरुर्नभवति उगितश्चेतिङीप् स्वरविधौव्य-ञ्जनमविद्यमानवदितिपरिभाषानाश्रयणान्मतुपउदात्तत्वाभावः । इयर्मि ऋगतौ जुहोत्यादिः अर्तिपिपर्त्योश्चेत्यभ्यासस्येत्वम् अभ्यासस्यासवर्णेइतीयङादेशः मिपःपित्वाद्गुणः निघातः । अ-च्छ निपातस्येतिसंहितायांदीर्घः । रातिनीं रादानेइत्यस्य नपुंसकेभावेक्तः रातमस्यास्तीतिअत-इनिठनावितीनिः प्रत्ययस्वरः । घृताचीं घृतपूर्वादञ्चतेः ऋत्विग्दधृगित्यादिनाक्विन् अञ्चतेश्चो-पसंख्यानमितिङीप् भसंज्ञायाम् अचइत्यकारलोपः चावितिदीर्घः उदात्तनिवृत्तिस्वरेणङीपउ-दात्तत्वेप्राप्ते चावितिपूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । प्रदक्षिणित् प्रदक्षिणंकरोतीतितत्करोतीतिणिजुत्पत्त्यमा-नोदक्षिणशब्दाद्भवतिसंग्रामयतेरेवसोपसर्गोण्णिजुत्पत्तिर्नान्यस्मादितिसदन्तात्क्विप् व्हस्वस्यपितीति-तुक् णिचोलोपाभावश्छान्दसः णिच्स्वरः । देवतातिम् देवशब्दात्सर्वदेवात्तातिलितितातिल् लितीतिप्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् । उराणः उरुकरोतीति तत्करोतीतिणिच् तदन्ताच्छन्दसिलिट् लिटःकानज्वा लिटःकानज्वेतिकानच् णेरनिटीतिणिलोपः उरादेशाभावश्छान्दसः चित्त्वादन्तोदात्तः । अभ्रेत् भ्रिभ्रूसेवायां इत्यस्यछान्दसेलङिबहुलंछन्दसीतिशपोलुक् निघातः ॥ २ ॥

२. अग्नि, मैं हव्य-युक्त, तेजस्वी, हव्यवाता और घृतसमन्वित जुहू को तुम्हारे सामने प्रदान करता हूँ। देवों के बहुमानकर्त्ता अग्नि हमारे दातव्य धन के साथ प्रदक्षिणा करके यज्ञ में सम्मिलित हों।

अथतृतीया—

सतेजीयसामनसात्वोतउतशिक्षस्वपत्यस्यशिक्षोः ।
अग्नेरायोनृतमस्यप्रभूतौभूयामतेसुष्टुतयश्चवस्वः ॥ ३ ॥

सः । तेजीयसा । मनसा । त्वाऽऊतः । उत । शिक्ष ।
सुऽअपत्यस्य । शिक्षोः । अग्ने । रायः । नृऽतमस्य । प्रऽभूतौ ।
भूयाम । ते । सुऽस्तुतयः । च । वस्वः ॥ ३ ॥

हेअग्ने त्वोतः त्वयारक्ष्यमाणः सतेजीयसातिशयेनतीक्ष्णेनसत्कर्मविषयतीक्ष्णबुद्धियु-क्तेनमनसान्तःकरणेनयुक्तोभवति उतापिच * तस्मैस्वपत्यंस्वपत्यस्यद्वितीयार्थेषष्ठी शोभनाप-त्योपेतंधनंशिक्षप्रयच्छ शिक्षतिर्दानकर्मा दाश्वादिषुदानकर्मसुपठितत्वात् हेअग्ने शिक्षोः अभि-मतफलप्रदानेशक्तिमिच्छोः रायोनृतमस्यधनस्य अतिशयेननेतुर्दातुस्तेतवप्रभूतौप्रभावेमहिम्नियेव-र्धेवयंस्याम किंच सुष्टुतयः त्वद्विषयशोभनस्तुतिमन्तोवयंवस्वः वसुनोभाक्त्वंभूयाम भूयास्म तेजीयसा तेजितृशब्दादतिशायने ईयसुन् तुरिष्ठेमेयःस्वितितृचोलोपः नित्स्वरः । त्वोतः अवरक्षणा-

दिषु निष्ठायां ज्वरत्वरस्रिव्यविमवामुपधायाश्चेत्यूठ् अल्लोपःस्वयाऊतः तृतीयेतियोगविभागात् समासः टेर्लोपश्छान्दसः तृतीयाकर्मणीतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरः शिक्ष शिक्षविद्योपादाने इत्ययमत्र दानार्थः अस्माल्लोट्यत्ययेन परस्मैपदम् । शिक्षः शकुशक्कावित्यस्य सनिपक्वचउप-देशेइतीट्प्रतिषेधः सनिमीमाघुरभलभशकपतपदामचइसीतिधातोरच इसादेशः अत्रलोपोभ्या-सस्येत्यभ्यासलोपः सनाशंसभिक्षउगितिउप्रत्ययः प्रत्ययस्वरः । प्रभूतौ भूसत्तायामित्यस्य भावेक्तिन् तादौचनितिकृत्यतावितिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् । भूयाम भूसत्तायामित्यस्याशीर्लिङि किदाशिषीतियासुट् छन्दस्युभयथेति तस्यसार्वधातुकत्वात्सलोपः आगमस्वरः यद्वा तस्मात्प्रार्थना-यांलिङि यासुट् बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् अनदन्तत्वादियादेशोनभवति । सुष्टुतयः नञ्सुभ्या-मित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । वस्वः आगमानुशासनस्यानित्यत्वान्नुमभावः संज्ञापूर्वकस्यविधेरनित्यत्वा-द्गुणाभावः यणादेशः ॥ ३ ॥

३. अग्नि, जिसकी तुम रक्षा करते हो, उसका मन अत्यन्त तेजस्वी हो जाता है। उसे उत्तम अपत्यवाला धन प्रदान करो। फलदानेच्छुक अग्नि, तुम अतीव धनदाता हो। हम तुम्हारी महिमा से रक्षित होंगे तथा तुम्हारी स्तुति करते हुए धनाधिपति होंगे।

भूरींणिहित्वेदंधिरेअनीकाग्नेदेवस्ययज्यवोजनांसः ।
सआवंहदेवतांतिंयविष्ठशर्धोयदद्यदिव्यंयजांसि ॥ ४ ॥

भूरींणि । हि । त्वे इतिं । दुधिरे । अनीका । अग्ने । देवस्यं । यज्यवः । जनांसः । सः । आ । वह । देवऽतांतिम् । यविष्ठ । शर्धः । यत् । अद्य । दिव्यम् । यजांसि ॥ ४ ॥

हेअग्ने देवस्यद्योतमानस्य तवसंबन्धिनः यज्यवोयष्टारोध्वर्युप्रभृतयः जनासोजनाः भूरी-णिबहूनिअनीकाअनीकानिसेनारूपतयासर्वत्रप्रसृतानिज्वालारूपाणितेजांसि आहुतिप्रक्षेपेणत्वेत्वयिदधि-रेहि विदधिरेखलु चक्रुरितियावत् सताद्दशस्त्वंदेवतातिंयष्टव्यदेवानिहकर्मण्यावहआहय हेयविष्ठ युवतम यद्यस्मात्कारणात् अद्यास्मिन्कर्मणिदिव्यंदिविभवंदेवसम्बन्धिशर्धस्तेजस्त्वंयजासियजसि तस्माद्देवानाह्वयेतिशेषः ॥ दधिरे दधातेर्लिटिरूपम् हियोगादनिघातः चित्त्वादन्तोदात्तः । यज्यवः यजदेवपूजादिषु यजिमनिशुन्धिदसिजनिभ्योयुजितियुच् व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् । देवतातिं देवशब्दा-त्स्वार्थेसर्वदेवात्तातिलितितातिल् लितीतिप्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् । यजासि यजेर्लेट्याडागमः यद्योगादनिघातः ॥ ४ ॥

४. द्युतिमान् अग्निदेव, यज्ञ-कर्त्ताओं ने तुममें प्रभूत दीप्ति प्रदान की है। अग्नि, चूँकि तुम यज्ञ में स्वर्गीय तेज की पूजा करते हो; इसलिए देवों को बुलाओ।

अथपञ्चमी—

यत्त्वाहोतारमनजन्मियेधेनिषादयन्तोयजथायदेवाः ।
सत्वंनोअग्नेवितेहबोध्यधिश्रवांसिधेहिनस्तनूषु ॥ ५ ॥ १९ ॥

यत् । त्वा । होतारम् । अनजन् । मियेधे । निऽसादयन्तः ।
यजथाय । देवाः । सः । त्वम् । नः । अग्ने । अविता । इह ।
बोधि । अधि । श्रवांसि । धेहि । नः । तनूषु ॥ ५ ॥ १९ ॥

हेअग्ने यजथाययजनार्थंनिषादयन्तः निवसन्तः देवादीप्यमानाऋत्विजोमियेधे मेधे य-ज्ञेहोतारंदेवानामाह्वातारं त्वा त्वांयद्यस्मादनजन्घृताहुतिभिरोक्षन् यद्वा निषादयन्तः होतारं हो-मनिष्पादकंत्वांनर्हिषिउपवेशयन्तः ऋत्विजः घृतेरसिञ्चन् तस्मात्सतथाविधस्त्वमिहास्मिन्कर्मणि नोस्माकमविताभवरक्षिताभवामीतिबोधिबुध्यस्व किञ्च नस्तनूषुअस्माकंतनूजेष्वपत्येषुश्रवांस्य-न्नानिअधिधेहिआधिक्येनविधेहि ॥ अनजन् अञ्जूव्यक्तिम्रक्षणेषुअस्माल्लङि रुधादित्वात् श्नम् छा-न्दसत्वादडभावः अनिदितामित्युपधालोपः । निषादयन्तः षद्लृविशरणगत्यवसादनेषु जुरा-दिः सदिरप्रतेरितिषत्वम् यद्वा हेतुमण्णिच्युरादुत्सार्वधातुकस्वरेणानुदात्तत्वेकृते णिच्स्वरः । बोधि बुधअवगमने लोटि बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् सेर्ह्यपिच्चेतिसिपोहिरादेशः वाछन्दसीति विकल्पेनपित्त्वाद्गुणः हुझल्भ्योहेर्धिरितिहेर्धिरादेशः धकारलोपश्छान्दसः निपातः । धेहि दधातेर्लोटिरूपम् ॥ ५ ॥

५. अग्निदेव, चूँकि यज्ञ के लिए बैठे हुए दीप्तिशाली ऋत्विक् लोग यज्ञ में तुम्हें होता कहकर सिक्त करते हैं; इसलिए तुम हमारी रक्षा के लिए जागो। हमारे पुत्रों को अधिक अन्न दो।

॥ इतितृतीयस्यप्रथमेएकोनविंशोवर्गः ॥ १९ ॥

अग्निमुषसमितिपञ्चर्चमष्टमंसूक्तंत्रैष्टुभम् अत्रेयमनुक्रमणिका—अग्निमुषसमाद्यान्त्यावैश्वदेव्या-विति गाथीहीतिहशब्दप्रयोगादस्यापिसूक्तस्यगाथीऋषिः प्रथमापञ्चम्यौवैश्वदेवदेवताके शिष्टा-स्तिस्रआग्नेय्यः अस्यसूक्तस्योक्तोविनियोगः मरुत्वतीयशस्त्रेअग्निर्नेतेत्येषाधाय्या सूत्रितञ्च—अग्निर्नेतात्वंसोमक्रतुभिःपिन्वन्त्यपइतिधाय्याइति ।

तस्मिन्सूक्तेप्रथमा—

अग्निमुषसमश्विनादधिक्रांव्युष्टिषुहवतेवह्निरुक्थैः ।
सुज्योतिषोनःशृण्वन्तुदेवाःसजोषसोअध्वरंवावशानाः ॥ १ ॥

अग्निम् । उषसम् । अश्विना । दधिऽक्राम् । विऽउष्टिषु ।
हवते । वह्निः । उक्थैः । सुऽज्योतिषः । नः । शृण्वन्तु ।
देवाः । सऽजोषसः । अध्वरम् । वावशानाः ॥ १ ॥

गार्यीमूते वह्निः हविषांप्रापयिताग्निः व्युष्टिषुउषसांव्युच्छनेषुआग्नेयमनीयंदेवमुषसमुषोभिमानिनींदेवतामश्विनाअश्विनौदेवौदधिक्रांदधिक्रावानामकश्चिद्देवः तंदधिक्रावाणमेतान्देवानुक्थैःशस्त्रैः शंसनसाधनैरप्रगीतमन्त्रात्मकैः सूक्तैर्हवतेआह्वयति सुज्योतिषः सुष्ठुद्योतमानाः अध्वरमस्मत्संबन्धिनमिमंयज्ञंवावशानाः कामयमानाः सजोषसः परस्परंसङ्गताभूत्वासर्वेदेवाः तदाह्वानंशृण्वन्तु ॥ दधिक्रां क्रमुपादविक्षेपे दधातीत्युपपदेक्रमनक्रमनक्रमइतिविट् विड्वनोरनुनासिकस्यादित्याकारः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः । व्युष्टिषु उच्छीविवासे भावेक्तिन् क्र्यादिनास्वंतादौचनितिकृत्पताविति गतेःप्रकृतिस्वरत्वम् । हवते ह्वयतेर्बहुलंछन्दसीतिसम्प्रसारणम् । सुज्योतिषः सुष्ठुद्योतमानाइतिविग्रहे द्युतदीप्तावित्यस्यद्युतेरिसिन्नादेश्चजइतिइसिन्प्रत्ययः दकारस्यजकारः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः बहुव्रीहिप्रसेतु नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्ततास्यात् यथा सुज्योतिषोमरुतस्तामभिष्टुरित्यत्रान्तोदात्तता तस्मादत्रनायंसमासः किंतु तत्पुरुषएव । शृण्वन्तु श्रुश्रवणेइत्यस्माच्छ्रुवःशृचेतिश्नुः तत्सन्नियोगेनधातोः शृइत्यादेशः निघातः । वावशानाः वशकान्तावित्यस्ययङ्लुकिरूपम् अभ्यासस्यदीर्घोकितइतिदीर्घः व्यत्ययेनशानच् चित्स्वरः ॥ १ ॥

१. हव्यवाहक उषा के अधिकार दूर करते समय अग्निदेव उषा, अश्विनीकुमारों और दधिक्रा (अश्वरूपी अग्नि) नामक देवता को ऋचा के द्वारा बुलाते हैं। सुन्दर द्युतिमान् और परस्पर मिलित देवता लोग हमारे यज्ञ की अभिलाषा करके उस ऋचा को सुनें।

अथद्वितीया—

अग्नेत्रीतेवाजिनात्रीषधस्थातिस्रस्तेजिह्वाऋतजातपूर्वीः ।
तिस्रउतेतन्वोदेवतातास्ताभिर्नःपाहिगिरोअप्रयुच्छन् ॥ २ ॥

अग्ने । त्री । ते । वाजिना । त्री । सधऽस्था । तिस्रः । ते ।
जिह्वाः । ऋतऽजात । पूर्वीः । तिस्रः । ऊँ इति । ते । तन्वः ।
देवऽवाताः । ताभिः । नः । पाहि । गिरः । अप्रऽयुच्छन् ॥ २ ॥

---

१ शु० सं० ८.५. १६.।

हेअग्ने तेतव त्रीवाजिना आज्यौषधिसोमात्मकानित्रीण्यन्नानि त्रीषधस्थात्रीणिआग्नीध्रीयादीनि धिष्ण्यानिस्थानानि यद्वा एकाहाहीनसत्राख्यानित्रीणिस्थानानि यद्वा त्रयोलोकाः, ऋतजात ऋतेषुसत्यभूतेषुयज्ञेषुसमुत्पन्न हेअग्ने तेतवपूर्वीःदेवानांजिह्वाःसात्त्विकादिभेदेनत्रिप्रकाराः यद्वा त्रयोवाअग्नयोहव्यवाहनो देवानांकव्यवाहनः पितॄणांसहरक्षाअसुराणामितिश्रुतेरग्नेस्त्रैविध्यात् जिह्वात्रैविध्यम् यद्वा देवानामुदरपूरयित्र्यस्तिस्रोसुरपिन्यगार्हपत्याद्याजिह्वाः हेअग्ने तेतवदेववाताः देवैरभिलषितास्तिस्रस्तन्वः पवमानपावकशुच्यात्मकानित्रीणिशरीराणि एवंभूतस्त्वमप्रयुच्छन्अप्रमाद्यन् सावधानोभूत्वाताभिस्तनूभिर्नोस्माकंस्तोतॄणांगिरः स्तोत्रशस्त्रादीनिवाक्यानिपाहिपालय ॥ तिस्रः तिसृभ्योजसइतिजसउदात्तत्वम् । जिह्वाःलिहेस्त्वामीरसानितिशेवयह्वजिह्वाग्रीवाप्वामीवाइतिनिपातनात्वन् लकारस्यजकारः गुणाभावः व्यत्ययेनान्तोदात्तत्वम् । देववाताः वागतिगन्धनयोः अस्मात्कर्मणिक्तः तृतीयाकर्मणीतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरः । पाहि पारक्षणेइत्यस्यलोटिरूपं निघातः । अप्रयुच्छन् युच्छप्रमादे नञ्स्वरः ॥ २ ॥

२. अग्निदेव, तुम्हारा अन्न तीन प्रकार का है; तुम्हारा स्थान तीन प्रकार का है। यज्ञ-सम्पादक अग्नि, देवों की उदर-पूर्ति करनेवाली तुम्हारी तीन जिह्वायें हैं। तुम्हारे तीन प्रकार के शरीर देवों के द्वारा अभिलषित हैं। अप्रमत्त होकर तुम उन्हीं तीनों शरीरों के द्वारा हमारी स्तुति की रक्षा करो।

अथतृतीया—

अग्ने॒भूरी॑णि॒तव॑जातवेदो॒देव॑स्वधावो॒ऽमृत॑स्य॒नाम॑ ।
याश्च॑मा॒याम॒यिनां॒विश्व॑मिन्व॒त्वे पूर्वीः॑संद॒धुः॑पृष्टबन्धो ॥ ३ ॥

अग्ने॑ । भूरी॑णि । तव॑ । जात॒ऽवे॒दः॒ । देव॑ । स्व॒धा॒ऽवः॒ । अ॒मृत॑स्य ।
नाम॑ । याः । च॒ । मा॒याः । मा॒यिना॑म् । वि॒श्व॒म्ऽइ॒न्व॒ । त्वे
इति॑ । पू॒र्वीः । स॒म्ऽद॒धुः । पृष्ट॑बन्धो॒ इति॑ पृष्ट॑ऽबन्धो ॥ ३ ॥

हेदेव द्योतमान जातवेदः जातप्रज्ञ स्वधावःअन्नवन् हेअग्ने अमृतस्य मरणधर्मरहितस्य तवसंबन्धिनोदेवाः भूरीणिबहूनि नाम नामानितेजांसित्वेत्वयि संदधुःसंदधिरे किंच विश्वमिन्वविश्वस्य संतर्पक पृष्टबन्धो अपेक्षितफलप्रदविषयाणांस्तोतॄणांबन्धो हेअग्ने मायिनामसुराणांपूर्वीः भूयसीःयाःमायाःदेवाः त्वेत्वयिसंयुयुजिरे तास्त्वयिसन्तितस्माद्यज्ञविघ्नकारिणांमायिनांमायाः परिहृत्यास्मदीयंयज्ञंपालयेतिभावः ॥ स्वधावः स्वधास्यास्तीतिमतुप् मतुवसोरुरितितकारस्यरुः । अमृतस्य नञोजरमरमित्रमृताइत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । नाम णमप्रह्वत्वे नामन्सीमन्नित्यादिनामन्निप्रत्ययान्तत्वेननिपातनान्मकारलोपः दीर्घश्च नमयन्तिसर्वाणिपिस्वाश्रयम्भूतान्युत्पन्नानीतिनामा-

नितेभांसि सुपांसुलुगितिसुपोलुक् नित्त्वादाद्युदात्तः । मायिनो मायाएषांसन्तीतिव्रीह्यादित्वादिनिः पस्येतिलोपः प्रत्ययस्वरः । विश्वमिन्व इविव्याप्तिप्रीणनयोरित्यस्माद्विश्वशब्देउपपदेकर्मण्यणिति अण्प्रत्ययः धातूपदेशावस्थायामिदितोनुमितिनुमिप्राप्तेलघूपधगुणोनभवतिविश्वंमिन्वतिप्रीणयतीतिविश्वमिन्वः तत्पुरुषेकृतिबहुलमितिद्वितीयायाअलुक् आमन्त्रितत्वान्निघातः । संदधुः डुधाञ्धारणपोषणयोरित्यस्यालिटिघुसिरूपं यद्वृत्तयोगादनिघातः प्रत्ययस्वरः । पृष्टबन्धो प्रच्छज्ञीप्सायामित्यस्यकर्मणि निष्ठायां ग्रहिज्यावयीत्यादिनासंप्रसारणं व्रश्चादिनाषत्वम् बन्धबन्धनेइत्यस्मात् शृस्वृस्निहीत्यादिनाउप्रत्ययः षष्ठीसमासः आमन्त्रितत्वान्निघातः ॥ ३ ॥

३. हे द्युतिमान्, जातवेदा, मरण-शून्य और अन्नवान् अग्नि, देवों ने तुम्हें अनेक प्रकार के तेज दिये हैं। हे संसार के तृप्तिकर्त्ता और प्रार्थित फलदाता अग्नि, मायावियों की जिन मायाओं को देवों ने तुम्हें प्रदान किया है, वह सब तुममें ही है।

अ॒ग्निर्ने॒ता भग॑इव क्षिती॒नां दैवी॑नां दे॒व ऋ॑तु॒पा ऋ॒तावा॑ ।

सवृ॑त्र॒हा स॒नयो॑ वि॒श्ववे॑दाः॒ पर्ष॑द्विश्वाति॑ दु॒रि॒ता गृ॒णन्त॑म् ॥ ४ ॥

अ॒ग्निः । ने॒ता । भगः॑ऽइव । क्षि॒ती॒नाम् । दैवी॑नाम् । दे॒वः । ऋ॒तु॒ऽपाः ।
ऋ॒तऽवा॑ । सः । वृ॒त्र॒ऽहा । स॒नयः॑ । वि॒श्वऽवे॑दाः । पर्ष॑त् ।
विश्वा॑ । अति॑ । दुः॒ऽइ॒ता । गृ॒णन्त॑म् ॥ ४ ॥

योयमग्निः क्षितीनांमनुष्याणांदैवीनांदेवसम्बन्धिनीनांविशांनेता अन्तर्यामितयानियामकः तत्रदृष्टान्तः—ऋतुपाः भगइव यथावसन्तादृतूनांपालकःसूर्यः सर्वस्यप्रकाशप्रदानेनप्रवर्तकस्तद्वत् सचाग्निः ऋतावा सत्यकर्मा वृत्रहावृत्रस्यपापस्यहन्ता सनयः सनातनः पुराणः विश्ववेदाः सर्वविषयज्ञानवान्सर्वज्ञः देवोद्योतमानः एतयाविधोग्निःगृणन्तंत्वद्विषयांस्तुतिंकुर्वन्तंतंस्तोतारंविश्वादुरितासर्वाणि दुरितान्यतिअतिक्रम्यपर्षत् पारंनयतु ॥ नेता णीञ्प्रापणे इत्यस्यतृचिरूपं चित्स्वरः । क्षितीनां क्षिनिवासगत्योः क्तिच्क्तौचसंज्ञायामितिक्तिच् नामन्यतरस्यामित्यन्तोदात्तत्वम् । दैवीनां देवशब्दात्संबन्धार्थेदेवाद्यञञावित्यञ् अञि टिड्ढाणञितिङीप् ञित्त्वादाद्युदात्तः । ऋतुपाः पारक्षणे इत्यस्मादन्येभ्योपिदृश्यन्तइतिविच् ऋत्वन्पातीत्युपपदमतिङितिसमासः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः । वृत्रहा हनहिंसागत्योः ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषुक्विबितिक्विप् । विश्ववेदाः बहुव्रीहौविश्वंसंज्ञायामितिपूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । पर्षत् पृपालनपूरणयोरित्यस्यलेटिसिब्बहुलमितिसिप् अडागमः इतश्चलोपइतीकारलोपः घाद्यादित्वादनिघातः । गृणन्तं गृशब्दे लटः शतृ क्र्यादित्वात्श्ना प्वादित्वाद्ध्रस्वः श्नाभ्यस्तयोरातइत्याकारलोपः शतृप्रत्ययस्वरः ॥ ४ ॥

४. ऋतुकर्त्ता सूर्य की तरह जो अग्निदेवों और मनुष्यों के नियन्ता हैं, जो अग्नि सत्यकारी, वृत्रहन्ता, सनातन, सर्वज्ञ और द्युतिमान् हैं, वे स्तोता को, सारे पापों को लँघाकर, पार ले जायें।

अथपञ्चमी—

दुधिक्रामग्निमुषसंचदेवींबृहस्पतिंसवितारंचदेवम् ।
अश्विनामित्रावरुणाभगंचवसून्रुद्राँआदित्याँइहहुवे ॥५॥२०॥

दुधिऽक्राम् । अग्निम् । उषसम् । च । देवीम् । बृहस्पतिम् ।
सवितारम् । च । देवम् । अश्विना । मित्रावरुणा । भगम् ।
च । वसून् । रुद्रान् । आदित्यान् । इह । हुवे ॥ ५ ॥ २० ॥

हेदधिक्रावादयःसर्वेदेवाः होताहं दधिक्रांदधिक्रावाणम् अग्निमुषसं देवीमुषोभिमानिनींदेव-तांचबृहस्पतिंदेवं द्योतमानं सवितारं सर्वस्यजगतःप्रेरकंदेवंच अश्विनाअश्विनौ देवौ मित्रावरु-णौ भगंसूर्यंच वसून् अष्टौवसून् रुद्रानेकादशरुद्रान् आदित्यान् द्वादशादित्यान् एतान्सर्वान्हवि-र्भुजोयुष्मानिहास्मदीयेकर्मणिहुवेहविःस्वीकरणार्थमाह्वयामि ॥ दधिक्रां दधातीतिदधिः आदृग-महनेत्यादिनाकिप्रत्ययः दधीत्युपपदेक्रमेर्जनसनेत्यादिनाविट् विड्वनोरित्यात्वम् । देवीं देवस्य पत्नीदेवी पुंयोगादाख्यायामितिङीष् यस्येतिलोपः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । बृहस्पतिं तद्बृहतोःकरपत्योरितिसुट्तलोपश्चेति पतिशब्देपरतोबृहच्छब्दतकारलोपः सुडागमश्च उभेवन-स्पत्यादिषुयुगपदिति उभयपदाद्युदात्तत्वम् । सवितारम् षूप्रेरणेइत्यस्यतृचि आर्धधातुकस्ये-ड्वलादेरितीडागमः चित्त्वादन्तोदात्तत्वम् । रुद्राँआदित्याँइत्यत्रसंहितायां द्वासोन्नकारस्य दीर्घादटिसमानपादे इतिरुत्वम् ततःपूर्वस्यावर्णस्यआतोटिनित्यमित्यनुनासिकत्वम् भोभगोअघोअपूर्वस्य योशीतिरोर्यकारादेशः लोपःशाकल्यस्येतितस्यलोपः यलोपस्यासिद्धत्वात्स्वरसन्धिर्नभव-ति अतः रुद्राँ आदित्याँ इतिभवति । एवमेकस्मिन्पादे आकारादुत्तरतः नकारस्य रुत्वयत्वपूर्वसवर्णानुनासिकादेशाउन्नेयाः । हुवे ह्वयतेर्लेटि बहुलंछन्दसीतिसंप्रसारणम् इटः टित्आत्मनेपदानामित्येत्वम् उवङादेशः निघातः ॥ ५ ॥

५. मैं दधिका, अग्नि, देवी उषा, बृहस्पति, द्युतिमान् सविता, अश्विद्वय, भग, वसु, रुद्र और आदित्यों को इस यज्ञ में बुलाता हूँ।

॥ इतितृतीयस्यप्रथमेविंशोवर्गः ॥ २० ॥

इमंनइतिपञ्चर्चंनवमंसूक्तम् अत्रेयमनुक्रमणिका—इमंबउपान्त्येअनुष्टुभौ विराड्रूपास्तोबृह-तीचान्त्येति । द्वितीयातृतीयेअनुष्टुभौ पञ्चमीविराड्रूपास्तोबृहतीच अनुक्तत्वात्प्रथमाचतु-

च्यौत्रिष्टुभौ अस्यार्षे गाथी ऋषिः पशौ स्तोकानुवचनमिदं सूक्तं सूत्रितं च— जुषस्व सप्रथस्तममिमं नो यज्ञमिति ।

तस्मिन्सूक्ते प्रथमा—

इमंनौयज्ञम॒मृतेषुधेही॒माह॒व्याजा॑तवेदोजुषस्व ।
स्तो॒कानामग्ने॒मेदसोघृतस्य॒होत॒ःप्राशानप्रथ॒मोनि॒षद्य॑ ॥ १ ॥

इ॒मम् । न॒ः । य॒ज्ञम् । अ॒मृते॑षु । धे॒हि॒ । इ॒मा । ह॒व्या । जात॑ऽवेदाः । जु॒षस्व॒ । स्तो॒काना॑म् । अ॒ग्ने॒ । मेद॑सः । घृ॒तस्य॑ । हो॒त॒रिति॑ । प्र । अ॒शा॒न॒ । प्र॒थ॒मः । नि॒ऽसद्य॑ ॥ १ ॥

गाथी प्रार्थयते—हे जातवेदः जातप्रज्ञाग्ने नोऽस्माकं संबन्धिनमिमं यज्ञं पशुयागम् अमृतेषु मरणधर्मरहितेषु यष्टव्यदेवेषु धेहि तदधीनतया समर्पय त्वं च इमा इमानि अस्माभिर्दीयमानानि हव्या हव्यानि हवींषि जुषस्व सेवस्व किञ्च होतः देवानामाह्वातः अग्निर्वै देवानां होतेत्याम्नानात् तादृश हे अग्ने निषद्य वेद्यामुपविश्य प्रथमः सर्वेषामृत्विजामादिमः सन् मेदसो वपाख्यस्य हविषः घृतस्याज्यस्य च स्तोकानां द्वितीयार्थे षष्ठी मेदोघृतयोर्ये स्तोका बिन्दवो विद्यन्ते तान् प्रकर्षेण अशान भक्षय पिबेत्यर्थः ॥ धेहि दधातेर्लोटि रूपम् । जुषस्व जुषी प्रीतिसेवनयोरित्यस्य लोट्यात्मनेपदिनो रूपम् । अशान अश भोजने इत्यस्य लोटि हेः श्नः शानज्झाविति शानजादेशः पश्चात् अतो हेरिति हेर्लुक् निघातः । प्रथम प्रथ प्रख्याने प्रथेस्माद्द्वितीयादय इति प्रथेरमजित्यमच् चित्त्वादन्तोदात्तः । निषद्य षद्लृ विशरणगत्यवसादनेषु इत्यस्य ल्यपि रूपम् सदिरप्रतेरिति षत्वम् लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् ॥ १ ॥

१. जातवेदा अग्नि, हमारे इस यज्ञ को देवों के पास समर्पित करो। हमारे हव्य का सेवन करो । हे होता, बैठकर सबसे पहले मेद और घृत के बिन्दुओं को भली भाँति खाओ ।

अथ द्वितीया—

घृ॒तव॑न्तःपावकतेस्तो॒काश्चो॑तन्ति॒मेद॑सः ।
स्वध॑र्मन्दे॒ववी॑तय॒श्रेष्ठं॑नोधेहि॒वार्य॑म् ॥ २ ॥

---

१ ऐ० ब्रा० २–१२ ।

घृतऽवन्तः । पावक । ते । स्तोकाः । श्चोतन्ति । मेदसः ।
स्वऽधर्मन् । देवऽवीतये । श्रेष्ठम् । नः । धेहि । वार्यम् ॥ २ ॥

पावक पापशोधक हेऽग्ने स्वधर्मन् स्वायत्तधर्मकेसाङ्गेऽस्मिन्यज्ञे यद्वा स्वधर्मंजितिसम्बो-धनं स्वयमेवधारक तेतवभक्षणार्थंदेववीतयेयमनीयदेवानांभक्षणार्थंचघृतवन्तः घृतोपेताः मेदसोमेदोरूपस्य हविषः स्तोकाबिन्दवः श्चोतन्तिक्षरन्ति अथवा देववीतयेदेवस्यतववीतयेहृतियोग-नीयम् तस्मात्वार्यंवरणीयंसंभजनीयंश्रेष्ठमुत्तमंधनंनोस्मभ्यं धेहि प्रयच्छ ॥ श्चोतन्ति श्चुतिरक्षर-णेइत्यस्यलटिरूपम् । स्वधर्मन् स्वेस्वीयाअङ्गभूताधर्मा (णो) यस्येतिबहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरः सुपांसुलुगितिसम्याल्लुक् । देववीतये देवानांवीतिः प्रीतिर्यस्यांभक्षणक्रियायां सा देववीतिः बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरः । श्रेष्ठं प्रशस्यशब्दादतिशायनेइष्ठन् प्रशस्यस्यश्रइतिश्रादेशः गुणः एकादेशस्वरः । धेहि दधातेर्लोट् । वार्यं वृङ्संभक्तौ ऋहलोर्ण्यदितिण्यत् ईडवन्देत्यादि-नाद्युदात्तत्वम् एतिस्तुशास्वित्यादिनाक्यप् वृणोतेरेव न्यूनः । २ ॥

२. पावक, इस साङ्ग यज्ञ में घृत से जो बिन्दु तुम्हारे और देवों के पीने के लिए गिर रहे हैं। इसलिए हमें श्रेष्ठ और वरणीय धन दो।

तुभ्यंस्तोकाघृतश्चुतोऽग्नेविप्रायसन्त्य ।
ऋषिःश्रेष्ठःसमिध्यसेयज्ञस्यंप्राविताभव ॥ ३ ॥

तुभ्यम् । स्तोकाः । घृतऽश्चुतः । अग्ने । विप्राय । सन्त्य ।
ऋषिः । श्रेष्ठः । सम् । इध्यसे । यज्ञस्य । प्रऽअविता । भव ॥ ३ ॥

सन्त्य यष्टृभिःसंभजनीय यद्वा यष्टृभ्यःफलप्रद हेऽग्ने विप्रायमेधाविनेतुभ्यं त्वदर्थंघृ-तश्चुतः घृतक्षरणयुक्ताः स्तोकाःसन्ति ऋषिः अतीन्द्रियार्थदर्शी अतएवश्रेष्ठः सर्वातिशायीत्वं समिध्यसेघृतयुक्तमेदोबिन्दुभिः सम्यक्प्रज्वाल्यसे सत्वंयज्ञस्य अस्माभिःक्रियमाणस्ययज्ञस्य प्रा-विताप्रकर्षेणपालकोभव ॥ तुभ्यंयुष्मच्छब्दस्यङयि तुभ्यमह्यौङयीतितुभ्यादेशः ङेप्रथमयोरमिति-ङेरमादेशः ङयिचेत्याद्युदात्तत्वम् । सन्त्य षणसंभक्तौ षणुदानेवा क्तिच्क्तौचसंज्ञायामितिक्तिच् नक्तिचिदीर्घश्चेतिदीर्घनलोपाभावः सन्तौभवः भवेछन्दसीतितत्रसाधुरितिवायत्प्रत्ययः यस्येतिलोपः आमन्त्रितस्यनिघातः । इध्यसे ञिइन्धीदीप्तौ कर्मणियक् क्तित्त्वादनुनासिकलोपः निघातः । प्राविता अवरक्षणादिषु तृन्निरूपं समासस्वरः । भव निघातः ॥ ३ ॥

३. भजनीय अग्निदेव, तुम मेधावी हो। घृतस्रावी सब बिन्दु तुम्हारे लिए हैं। तुम ऋषि और श्रेष्ठ हो। तुम प्रज्वलित होते हो। यज्ञ-पालक बनो।

अथचतुर्थी—

तुभ्यंश्चोतन्त्यध्रिगोशचीवःस्तोकासोअग्नेमेदसोघृतस्य ।
कविशस्तोबृहताभानुनागाहव्याजुषस्वमेधिर ॥ ४ ॥

तुभ्यम् । श्चोतन्ति । अध्रिगो इत्यध्रिऽगो । शचीऽवः । स्तोकासः ।
अग्ने । मेदसः । घृतस्य । कविऽशस्तः । बृहता । भानुना ।
आ । अगाः । हव्या । जुषस्व । मेधिर ॥ ४ ॥

अध्रिगो अधृतगमन सततगमनस्वभाव अतएवशचीवः शक्तिमन् हेअग्ने तुभ्यंत्वदर्थंमेदसोमेदोरूपस्यहविषः घृतस्यचस्तोकासोबिन्दवश्चोतन्तिस्रवन्ति तस्मात्कविशस्तःकविभिः कर्मोभिज्ञैर्होत्रादिभिः स्तुतस्त्वंबृहताप्रभूतेनभानुनातेजसासहितःसन् आगाः अस्मदीयंयज्ञमागमस्यागच्छ आगत्यच मेधिर प्रज्ञावन्नग्ने हव्याअस्माभिर्दीयमानानिवपादीनिहवींषिजुषस्व सेवस्व ॥ अध्रिगो गमनंगौरितिगम्लृसृप्लृगतौइत्यस्यभावे गमेर्डोरितिडोः अधृतागौर्येनेत्यत्र गोस्त्रियोरुपसर्जनस्येतिगोशब्दस्यह्रस्वत्वं धृतशब्दस्यपृषोदरादित्वादध्रिभावः संबोधने संबुद्धौचेतिगुणः अपादादित्वान्निघातः । शचीवः मतुपोमतुवसोरुरितिरुत्वम् । कविशस्तः शंसुस्तुतावित्यस्यनिष्ठायामनुनासिकलोपः यस्यविभाषेतीट्प्रतिषेधः थाथघञ्क्तानयित्रकाणामित्यन्तोदात्तत्वम् । भानुना भादीप्तौ दाभाभ्यांनुरितिकर्तरिनुः प्रत्ययस्वरः अगाः—इण्गतावित्यस्य छन्दसेलुङ्लङ्लिटइणोगेतिगादेशः गातिस्थेतिसिचोलुक् निघातः । मेधिर मेधारथाभ्यामिरन्निरचौ वक्तव्याविनीरन् आमन्त्रितत्वान्निघातः ॥ ४ ॥

४. हे सततगमनशील और शक्तिमान् अग्नि, तुम्हारे लिए मेदोरूप हव्य के सब बिन्दु क्षरित होते हैं। कवि लोग तुम्हारी स्तुति करते हैं। महान् तेज के साथ आओ। हे मेधावी, हमारे हव्य का सेवन करो।

अथपञ्चमी—

ओजिष्ठंतेमध्यतोमेदउद्भृतंप्रतेवयंददामहे ।
श्चोतन्तितेवसोस्तोकाअधित्वचिप्रतितान्देवशोविहि ॥५॥२१॥

ओजिष्ठम् । ते । मध्यतः । मेदः । उत्ऽभृतम् । प्र । ते । वयम् ।
ददामहे । श्चोतन्ति । ते । वसो इति । स्तोकाः । अधि । त्वचि ।
प्रति । तान् । देवऽशः । विहि ॥ ५ ॥ २१ ॥

हेअग्ने ओजिष्ठमतिशयेनसारयुक्तंमेदःवपाख्यंहविः मध्यतः पशोर्मध्यभागात् तेत्व-दर्थमुद्भृतम् उद्धृतम् अध्वर्य्वादयोवयम् अस्मिन्पशौ तेतुभ्यंप्रददामहे उद्धृतंतद्वपाख्यंहविः प्रयच्छा-मः वसो सर्वस्यजगतोवासयितः हेअग्ने त्वच्यधि वपायामुपरियेस्तोकाः घृतबिन्दवस्ते त्वदर्थंश्चोतन्तिस्रवन्ति यद्वा तेतवत्वच्यधि ज्वालाख्यशरीरस्योपरिश्चोतन्ति तान्स्तोकान्देवशः देवेषुप्रतिविहि प्रत्येकंविभज्य ॥ मध्यतः मध्यशब्दात्सप्तम्यास्तसिरितितसिः प्रत्ययस्वरः । उद्भृतम् हृञ्हरणे कर्मणिक्तः हृग्रहोर्भश्छन्दसीतिहकारस्यभकारः गतिरनन्तरइतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् । ददामहे ददादानेइत्यस्यलटि छित्त्वादात्मनेपदम् अतोदीर्घोयञीतिदीर्घः निपातः । श्चोतन्ति श्चुतिर्क्षरणे पाद्रादित्वान्निघातः अन्तेर्लसार्वधातुकस्वरेणानुदात्तत्वेकृते धातुस्वरः । त्वचि तनुविस्तारे तनोतेरनश्चइतिकर्तरिकर्मणिवाचिक् अकारनकारयोर्वकारादेशः तनोतिताप्यते वा त्वक् सावेकाचइतिविभक्त्युदात्तत्वम् । विहि वीकान्तिगत्यादिष्वित्यस्यलोटिअदादित्वाच्छपोलुक् ह्रस्वश्छान्दसः निघातः ॥ ५ ॥

५. अग्निदेव, हम अतीव सार-युक्त मेद, पशु के मध्य भाग से, उठाकर तुम्हें देंगे। निवासप्रद अग्नि, चमड़े के ऊपर जो सब बिन्दु तुम्हारे लिए गिरते हैं, वे देवों में से प्रत्येक को विभाग करके दो।

॥ इतितृतीयस्यप्रथमेएकविंशोवर्गः ॥ २१ ॥

अयंसइतिपञ्चर्चंद्वाविंशंसूक्तम् अत्रेयमनुक्रमणिका—अयंसउपान्त्यानुष्टुप्पुरीष्येभ्योऽग्निभ्यइति ऋषिःकौशिकोगाथी पुरीष्यासइत्यस्याः पञ्चचितिरूपाअग्नयोदेवताः शिष्टाः केवलाग्नेय्यः चतुर्थीअनुष्टुप् शिष्टास्त्रिष्टुभः प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरुक्तःसूक्तविनियोगः अग्निचयने इष्टकाभरणपक्षेपुरीष्यासइत्येषाअनुवचनीया प्रेषितःपुरीष्यचितयेऽन्वाहेत्युपक्रम्य पुरीष्यासोअग्न-यइतिऋक्पांसुसप्तमवपमितिसूत्रितम् ।

तस्मिन्सूक्तेप्रथमा—

अयंसोअग्निर्यस्मिन्त्सोममिन्द्रःसुतंदधेजठरेवावशानः ।
सहस्रिणंवाजमत्यंनसप्तिंससवान्त्सन्त्स्तूयसेजातवेदः ॥ १ ॥

अयम् । सः । अग्निः । यस्मिन् । सोमम् । इन्द्रः । सुतम् । दधे । जठरे । वावशानः । सहस्रिणम् । वाजम् । अत्यम् । न । सप्तिम् । ससवान् । सन् । स्तूयसे । जातऽवेदः ॥ १ ॥

गार्पत्रे अयमुक्तरवेधामाहुत्यधिकरणभूताहवनीयरूपतयाऽऽस्यमानोग्निः सतथाविधः सद्युयावशानः सोमंकामयमानइन्द्रोयस्मिन्नग्नौसुतमभिषवादिसंस्कारोपेतंसोमंजठरेस्वोदरे दधे दधार तस्मात्ताहशमहिमोपेतः सोग्निरितिपूर्वेणान्वयः किञ्च हेजातवेदः सहस्रिणंसहस्रं नाना- रूपतांपुद्वेयोमनतिससहस्री तमत्यं वेगवशादतनशीलंसस्निं अश्वमिव यद्वा सहस्रिणमिति वाजविशेषणम् सहस्रसङ्ख्याकंवाजम् आज्यौषधिसोमाद्यनेकप्रकारंहविर्लक्षणमन्नं ससवान् भेजि- वान्सन् त्वंस्तूयसे स्तोतृभिरस्माभिःस्तूयमानोवर्तसे ॥ दधे दधातेर्लिटि छिट्त्तसयोरेशि- रोत्रेतितत्प्रत्ययस्यएशीत्यादेशः यद्वृत्तयोगादनिघातः प्रत्ययस्वरः । वावशानः वशकान्तावित्य- स्ययङ्लुकिदीर्घोकितइत्यभ्यासस्यदीर्घः व्यत्ययेनशानच्चित्स्वरः । ससवान् षणसंभक्तोक- सोऽब्भावः नलोपः प्रत्ययस्वरः । स्तूयसे ष्टुञ्स्तुतौ कर्मणियक् अकृत्सार्वधातुकयोरितिदी- र्घः निघातः ॥ १ ॥

१. सोमाभिलाषी इन्द्र ने जिन अग्नि में अभिषुत सोम को अपने उदर में रखा था, ये वे ही अग्नि हैं। हे सर्वज्ञ अग्नि, जो हव्य नाना- रूपवाला और अश्व की तरह वेगशाली है, उसकी तुम सेवा करो। संसार तुम्हारी स्तुति करता है।

अथद्वितीया—

अग्ने॒ यत्ते॑ दि॒वि वर्चः॑ पृथि॒व्यां यदोष॑धीष्व॒प्स्वा य॑जत्र ।
येना॒न्तरि॑क्षमु॒र्वा॑त॒तन्थ॑ त्वे॒षः स भा॒नुर॑र्ण॒वो नृ॒चक्षाः॑ ॥ २ ॥

अग्ने॑ । यत् । ते॒ । दि॒वि । वर्चः॑ । पृ॒थि॒व्याम् । यत् ।
ओष॑धीषु । अ॒प्ऽसु । आ । य॒ज॒त्र॒ । येन॑ । अ॒न्तरि॑क्षम् । उ॒रु ।
आ॒ऽत॒तन्थ॑ । त्वे॒षः । सः । भा॒नुः । अ॒र्ण॒वः । नृ॒ऽचक्षाः॑ ॥ २ ॥

यजत्र यजनीय अग्ने दिविद्युलोकेयद्वर्चः आदित्याख्यंयज्ज्योतिः सत्तेतवैवज्योतिः पृ- थिव्याम् आहवनीयादिरूपतया दाहपाकादिकर्तृतयाच वर्तमानंयत्तेजः तत्त्वदीयमेव प्रसिद्धंते- जोमिवाग्रगूढंज्योतिरभिधत्ते यदोषधीष्वप्स्वितिओषधीषुअरणीप्रभृतिषुकाष्ठेषुयत्तेजः यद्वा ओष- धीषुवनस्पत्यादिषुसोमाख्यंयत्तेजः अप्सुजलेषु यदौर्वाख्यंतेजः तत्सर्वमासर्वत्रवर्तमानं तेज- स्तावकमेव किञ्च त्वयेनवायुरूपेणतेजसाअन्तरिक्षमाकाशमुरुआततन्थ आतेनिथ विस्ती- र्णंकृतवानसि त्वेषः दीप्तिमान् अतएवभानुः भासमानः नृचक्षाः नृणांसाक्षितयाद्रष्टा अर्णवःस- मुद्रवन्महान् सताहशस्त्वम् अन्तरिक्षमातेनिथेतिपूर्वेणान्वयः उक्तार्थेवाजसनेयकम्–अग्नेयत्तेदिवि- वर्चइत्यादित्योवास्यदिविवर्चः पृथिव्यामित्ययमग्निः पृथिव्यांयदोषधीष्वप्स्वायजत्रेति । यएवौषधीषु- चाप्सुचाग्निस्तमेतदाहयेनान्तरिक्षमुर्वाततन्थेतिवायुः सत्वेषः सभानुरर्णवोनृचक्षाइतिमहान्स । भानुरर्णवोनृचक्षाइत्येतदिति ॥ पृथिव्यां उदात्तयणोहल्पूर्वादितिविभक्तेरुदात्तत्वम्-

ओषधीषु ओषधेश्च विभक्तावप्रथमायामिति दीर्घत्वम्। अप्सु सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वम्। आततन्थ तनुविस्तारे इत्यस्य लिटि थलि बभूथाततन्थ जगृभ्म ववर्थेति निपातनादिडभावोऽभ्यासलोपाभावश्च। लिति इति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं यद्वृत्तयोगादनिघातः। अर्णवः अर्णांस्यस्मिन्सन्तीति मतुब-र्थे प्रकरणेऽन्येभ्योऽपि दृश्यत इति वप्रत्ययः अर्णसः सलोपश्चेति सलोपः प्रत्ययस्वरः। नृचक्षाः चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि अभिव्यक्ता वाग्व्यक्ता वाक् यस्य चातुरोऽभिव्यक्तिमात्रे वर्तते चक्षेर्बहुलं शिच्चेत्यसुन् कृदुत्त-रपदप्रकृतिस्वरः॥ १॥

२. यजनीय अग्नि, तुम्हारा जो तेज द्युलोक, पृथ्वी, ओषधियों और जल में है, जिसके द्वारा तुमने अन्तरिक्ष को व्याप्त किया है, वह तेज उज्ज्वल, समुद्र के समान विशाल और मनुष्यों के लिए दर्शनीय है।

अथ द्वितीया—

अग्ने॑ दि॒वो अर्ण॒मच्छा॑ जिगा॒स्यच्छा॑ दे॒वाँ ऊ॑चिषे॒ धिष्ण्या॒ ये।
या रो॑च॒ने प॒रस्ता॒त्सूर्य॑स्य॒ याश्चा॒वस्ता॑दुप॒तिष्ठ॑न्त॒ आपः॑॥ २॥

अग्ने॑। दि॒वः। अर्ण॑म्। अच्छ॑। जि॒गा॒सि॒। अच्छ॑। दे॒वान्। ऊ॒चि॒षे॒। धिष्ण्याः॑। ये। याः। रो॒च॒ने। प॒रस्ता॑त्। सूर्य॑स्य। याः। च॒। अ॒वस्ता॑त्। उ॒प॒ऽतिष्ठ॑न्ते। आपः॑॥ २॥

हेऽग्ने त्वं दिवः अर्णं द्युलोके वर्तमानमर्णः अम्भः अच्छाभिलक्ष्य जिगासि गच्छसि प्राप्नोषि किंच धिष्ण्याः धिषं बुद्ध्युपहितं देहमुष्णन्ति उष्णीकुर्वन्तीति धिष्ण्याः प्राणाः यद्वा धिषणा स्तुतिः तदर्हाः प्राणाः ये धिष्ण्याः प्राणाभिमानिनो देवाः तान्प्राणाख्यान्देवानच्छानुक्रमेण ऊचिषे समवेतान्करोषि समवेता भवतेत्युक्तवानसीत्यर्थः किंच सूर्यस्य सूर्यलोकस्य परस्तादुप-रि रोचने रोचनो नाम यो लोकः यत्राग्नेयं ज्योतिस्तपति तस्मिन्भासमाने रोचनाख्ये लोके या आपो विद्यन्ते अवस्तात्सूर्यलोकादवस्तादन्तरिक्षलोके याश्चाप उपतिष्ठन्ते वर्तन्ते ता उभयीरपस्त्वं प्रेरयसि उक्तार्थो वाजसनेयिभिः स्पष्टमभिहितः—'आपो वा अस्य दिवो अर्णस्ता एव धूमेनाच्छेत्यच्छ देवाँ ऊचिषे धिष्ण्या य इति प्राणा वै देवा धिष्ण्यास्ते हि सर्वा धियः पुष्णन्ति या रोचने परस्तात्सूर्यस्य याश्चावस्तादुपतिष्ठन्त आप इति रोचनो ह नामैष लोको यत्रैष एतत्तपति तद्यास्मिंस्तं परेणापो याश्चावरेण ता एतदाहेति ता उभयीरपस्त्वं प्रेरयसि' इति॥ अर्णं मकारगतावित्यस्मात् उदकेनुट् चेत्यसुन् नुडागमश्च अर्यते प्रार्थ्यते तत्पिपासुभिरित्यर्थः सकार-लोपश्छान्दसः नित्त्वादाद्युदात्तः। जिगासि गाङ् गतौ छन्दसीत्यपशब्दस्य श्लुः अकार इत्त्वमभ्यासे बहुलं छन्दसीत्यभ्यासस्येत्वं निघातः। ऊचिषे वच् परिभाषणे इत्यस्य लिटि जुहोत्यादि: बहुलं छन्दसीत्यभ्यासस्येत्वं निघातः। ऊचिषे वच परिभाषणे इत्यस्य लिटि आर्धधातुकत्वात् ब्रुवो वचिरिति वच्यादेशः असंयोगाल्लिट् किदिति कित्त्वाद्वचिस्वपियजादीनामित्यादिना सम्प्र-

सारणम् अभ्यासस्य लिट्यभ्यासस्योभयेषामितिसम्प्रसारणम् आर्धधातुकत्वात् निघातः । धिष्ण्याः उपधृष्टदाहे धिय:उष्णन्तीति सानसिवर्णसिपर्णसितण्डुलाङ्कुशचषालेत्यत्रपठ्यतधिष्ण्यशब्दस्या इतिनिपातनाद्यन्नुडागमधात्वादिलोपोपपदह्रस्वाश्च:सर्वेसिद्धाभवन्ति नित्त्वादाद्युदात्तः । अवस्तात् अवरशब्दाद्दिक्शब्देभ्यःसप्तमीपञ्चमीत्यादिनाअस्तातिः तस्मिन्विभाषावरस्येत्यवादेशः प्रत्ययस्वरः । उपतिष्ठन्ते श्लगतिनिवृत्तौ उपपूर्वात्तिष्ठतेरकर्मकाच्चेत्यात्मनेपदं यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥ ३ ॥

३. अग्नि, तुम द्युलोक के जल के सामने जा रहे हो, प्राणात्मक देवों को एकत्र करते हो। सूर्य के ऊपर अवस्थित रोचन नाम के लोक में और सूर्य के नीचे जो जल है, उन दोनों को तुम्हीं प्रेरित करते हो।

पु॒री॒ष्या॑सो अ॒ग्नय॑ः प्राव॒णेभि॑ः स॒जोष॑सः ।
जु॒षन्तां॑ य॒ज्ञम॒द्रुहो॑ऽनमी॒वा इषो॑ म॒हीः ॥ ४ ॥

पु॒री॒ष्या॑सः । अ॒ग्नय॑ः । प्र॒व॒णेभि॑ः । स॒ऽजोष॑सः ।
जु॒षन्ता॑म् । य॒ज्ञम् । अ॒द्रुहः॑ । अ॒न॒मी॒वाः । इषः॑ । म॒हीः ॥४॥

पुरीष्यासः पुरीषमर्हन्तीति पुरीषेभवावापुरीष्याः । सिकतासंमिश्राअग्नयः चित्याग्नयःप्रवणेभिः मृत्खननसाधनभूतैरभ्र्यादिभिःसहिताः सजोषसः परस्परसंगताःसन्तः यज्ञं अस्माभिः क्रियमाणमग्निचयनपूर्वकमिमंसोमयागं जुषन्तां सेवन्तां किञ्च अद्रुहः अद्रोग्धारोपूर्य अनमीवाः रोगादिवर्जिताः महीर्महत्यः इषःऊर्जःरोगादिरहितान्प्रभूतान्यन्नान्यस्मभ्यंप्रयच्छन्ताम् ॥ पुरीष्यासः पृपालनपूरणयोः ईषकित्यनुवृत्तौ शृपृभ्यांकिदितीषन्प्रत्ययःकित्त्वाद्गुणेप्रतिषिद्धे उदोष्ठ्यपूर्वस्येत्युत्त्वं रपरत्वम् पृणातिपूर्यतेवेतिपुरीषम् पुरीषंपृणातेःपूर्यतेर्वेतियास्कः । तस्माद्भवेछन्दसीतियत् तित्स्वरितः तदर्हन्तीतिपुरीष्याः छन्दसिचेतियप्रत्ययः यचिभमितिभसंज्ञायांयस्येतिलोपः प्रत्ययस्वरः । प्रावणेभिः षणषणसंभक्तावित्यस्मात्पुंसिसंज्ञायांघःप्रायेणेति करणे घप्रत्ययः प्रकर्षेणवन्यतेसंभज्यतेसंश्लिष्यतेमृद्भिरितिप्रवणानिखननित्राणि प्रनिरन्तःइत्यादिनाणत्वं घनंसमासेइत्यन्तोदात्तत्वं कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् यद्वा प्रवन्तो अवन्तोगच्छन्तिमृत्खननंप्रतीति चलनशब्दार्थादकर्मकादितियुच् चित्स्वरः पूर्वस्मिन्पक्षेअवप्रहाभावश्छान्दसइतिवक्तव्यम् । जुषन्तां जुषीप्रीतिसेवनयोरित्यस्यलोटिरूपं पादादित्वादनिघातः । महीः महच्छब्दादुगितश्चेतिङीप् तकारलोपश्छान्दसः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः ॥ ४ ॥

४. सिकता-संमिश्रित अग्नि, खोदाई करनेवाले हथियारों से मिलकर इस यज्ञ का सेवन करें। द्रोह-रहित, रोगादिशून्य और महान् अन्न हमें दान करें।

अथपञ्चमी—

इळामग्नेपुरुदंसंसनिंगोःशश्वत्तमंहवमानायसाध ।
स्यान्नःसूनुस्तनयोविजावाग्नेसातेसुमतिर्भूत्वस्मे ॥ ५ ॥ २२ ॥

इळाम् । अग्ने । पुरुऽदंसम् । सनिम् । गोः । शश्वत्ऽतमम् ।
हवमानाय । साध । स्यात् । नः । सूनुः । तनयः । विजाऽवा ।
अग्ने । सा । ते । सुऽमतिः । भूतु । अस्मे इति ॥ ५ ॥ २२ ॥

एषाऋक्पूर्वमेवव्याख्याता ॥ ५ ॥

५. अग्नि, तुमने स्तोता को अनेक कर्मों की कारणभूत और धेनु-प्रदात्री भूमि सदा दी। हमारे वंश का विस्तारक और सन्तति-जन-यिता एक पुत्र हो। अग्नि, हमारे प्रति तुम्हारा अनुग्रह हो।

॥ इतितृतीयस्यप्रथमेद्वाविंशोवर्गः ॥ २२ ॥

निर्मथितःसुधितइतिपञ्चर्चमेकादशंसूक्तम् अत्रानुक्रमणिका—निर्मथितोदेवश्रवादेववातश्चभा-रतौतृतीयासतोबृहतीति भरतस्यपुत्रौदेवश्रवादेववातश्चेत्युभावस्यऋषी तृतीयासतोबृहती शिष्टास्त्रि-ष्टुभः अग्निर्देवता आहोतेत्यादिसूक्तदशकस्यउक्तोविनियोगः प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोः इळामग्नइत्य-स्याविनियोगः असकृदुपदिष्टः ।

तस्मिन्सूक्तेप्रथमा—

निर्मथितःसुधितआसधस्थेयुवाकविरध्वरस्यप्रणेता ।
जूर्यत्स्वग्निरजरोवनेष्वत्रादधेअमृतंजातवेदाः ॥ १ ॥

निःऽमथितः । सुऽधितः । आ । सधऽस्थे । युवा । कविः ।
अध्वरस्य । प्रऽनेता । जूर्यत्ऽसु । अग्निः । अजरः । वनेषु ।
अत्र । दधे । अमृतम् । जातऽवेदाः ॥ १ ॥

भारतावृषीस्तोत्रंकुर्वाते योग्निर्निर्मथितः अग्निष्टोमादिकर्मस्वरण्योर्नितरांमथितःसन् सधस्थे-यजमानगृहेसुधितः गार्हपत्यादिषुत्रिषुकुण्डेषुसुष्ठुनिहितः निधायकाष्ठप्रक्षेपेणप्रज्वाल्यमानोयुवा नित्यतरुणः प्रबुद्धः अतएवाध्वरस्यज्योतिष्टोमादेःप्रणेताप्रकर्षेणनेतानिर्वाहकः नेतृत्वादेवकविः क्रान्तदर्शी तथाविधोजातवेदाः सर्वविषयाभिज्ञानवान् सोग्निः वनेषुमहारण्येषु जूर्यत्सु दावाग्निसंब-न्धाज्जूर्यमाणेषु जरांनाशंप्राप्नुवत्स्वपि स्वयम् अजरः जरारहितः प्रत्युत दीप्यमानः सन् अत्र एवंस्तुतिंकुर्वाणेषु यजमानेषु अमृतंक्षयरहितंप्रभूतमन्नमादधेनिदधाति ॥ सुधितः दधातेःकर्मणि-

निष्ठायां क्षुभितवद्युषितनेमधितेत्यादिनानिपातनादिडादेशः गतिरनन्तरइतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् । जूर्यन्तु जूरीघूरीहिंसावयोहान्योः व्यत्ययेनशतृप्रत्ययः दिवादित्वात्श्यन् नित्त्वादाद्युदात्तः । अजरः जृवयोहानावित्यस्माद्भावे ऋदोरबितिअप्प्रत्ययः गुणः नञोजरमरमित्रमृताइत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । दधे दधातेर्वर्तमानेलिटिरूपम् । जातवेदाः जनीप्रादुर्भावेइत्यस्यपक्षे जनसनखनांसञ्झलोरित्याकारः बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥ १ ॥

१. जो अग्नि मन्थन-द्वारा उत्पन्न, यजमान के घर में स्थापित, युवा, सर्वज्ञ, यज्ञ के प्रणेता, जातवेदा और महारण्य का विनाश करके भी स्वयं अजर हैं, वे ही अग्नि इस यज्ञ में अमृत धारण करते हैं।

अर्मन्थिष्टांभारतारेवद॒ग्निंदे॒वश्र॑वादे॒ववा॑तःसु॒दक्ष॑म् ।
अग्ने॒विप॑श्यबृ॒ह॒ताभि॒रा॒येषांनो॒ने॒ताभ॑वता॒दनु॒द्यून् ॥ २ ॥

अम॑न्थिष्टाम् । भार॑ता । रे॒वत् । अ॒ग्निम् । दे॒वऽश्र॑वाः । दे॒वऽवा॑तः ।
सु॒ऽदक्ष॑म् । अग्ने॑ । वि । प॒श्य॒ । बृ॒ह॒ता । अ॒भि । रा॒या ।
इ॒षाम् । नः॒ । ने॒ता । भ॒व॒ता॒त् । अनु॑ । द्यून् ॥ २ ॥

हेअग्ने भारता भारतौ भरतस्यपुत्रौ देवश्रवाः देववातश्चेत्युभौसुदक्षंशोभनसामर्थ्योपेतं रेवत् रयिमन्तम् अग्निम् अङ्गनादिगुणोपेतंत्वाम् अमन्थिष्टाम् अग्निष्टोमादिकर्मप्राप्त्यर्थम् अरणिद्वये मथनेनत्वामुत्पादितवन्तावित्यर्थः तादृशस्त्वंबृहतामहतारायाधनेनसहितः सन्अभिअभिमुखोभूत्वाविपश्य अस्मान्विशेषेणानुग्रहदृष्ट्यावीक्षस्व किंच अनुद्यून्शब्दोहर्वाची वस्तोः द्युः इतितन्नामसुपाठात् द्यूननुसर्वेषुदिवसेषुनोस्माकमिषामन्नानांनेता आनेताभवतात्भव ॥ अमन्थिष्टां मन्थविलोडने इत्यस्माल्लुङिसिच् वदव्रजहलन्तस्याचइतिवृद्धौप्राप्तायांनेटीतिप्रतिषेधः तस्थस्थमिपामित्यादिनातसस्तामादेशः पादादित्वादनिघातः अट्स्वरः । भारता भरतस्यापत्यमित्यर्थेउत्सादित्वादञ्तद्धितेष्वचामादेरित्यादिवृद्धिः ञित्स्वरः । रेवत् रयिशब्दान्मतुप् वस्योर्वाछन्दसिसम्प्रसारणपरपूर्वत्वगुणछन्दोपाः । देवश्रवाःश्रुश्रवणे असुन्नितिकर्मण्यसुन् देवैः श्रूयतेप्रख्याप्यतेअसावितिदेवश्रवाः ऋषिः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेप्राप्तेगतिकारकयोरपिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वंचेत्यौणादिकसूत्रात्पूर्वपदस्वरः । देववातः वागतिगन्धनयोरस्मात्कर्मणिक्तः देवैरिष्यमाणतयाप्राप्तः देववातऋषिः तृतीयाकर्मणीतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरः । द्यून् द्युअभिगमने द्युतदीप्तौवा क्विबेत्यनुवृत्तौ द्युद्युभ्यांचेतिमोनसूत्रेणडुप्रत्ययःक्विब द्युतेःअच्चादयमेतिडुप्रत्ययः अभिगच्छन्त्यस्मिन्सर्वस्वमभिमतदेशंप्रापितइतिद्योत्यते किरणसंबन्धादितिवा द्युः दिवसः प्रथमयोःपूर्वसवर्णदीर्घः तस्माच्छसोनःपुंसीतिसकारस्यनकारः एकादेशउदात्तः ॥ २ ॥

२. भरत के पुत्र देवश्रवा और देववात सुदक्ष और धनवान् अग्नि को मन्थन-द्वारा उत्पन्न करते हैं। अग्निदेव, तुम बहुत धन के साथ हमारी ओर देखो और प्रतिदिन हमारा अन्न ले आओ।

अथतृतीया—

दशक्षिपंःपूर्व्यंसीमजीजनन्त्सुजातंमातृषुंप्रियम् ।
अग्निंस्तुहिदैववातंदेवश्रवोयोजनानामसद्वशी ॥ ३ ॥

दर्श । क्षिपंः । पूर्व्यम् । सीम् । अजीजनन् । सुऽजातम् ।
मातृषु । प्रियम् । अग्निम् । स्तुहि । दैवऽवातम् । देवऽश्रवः ।
यः । जनानाम् । असंत् । वशी ॥ ३ ॥

हेअग्ने देववातस्य क्षिपः क्षिप्यन्ते कर्मकरणार्थमितिक्षिपोङ्गुल्यः ताश्चदश नाहुब्र-यस्य मथनसाधनस्येनतत्रत्यामङ्गुल्योदशसङ्ख्याकाः ताङ्गुल्योङ्गुल्यः पूर्व्यंपुरातनं सीमे-नंत्वामजीजनन् उदपीपदन् हेदेवश्रवः मातृषुमातृभूतारण्योःसुजातंसुष्ठूत्पन्नम् अतएव प्रि-यं कमनीयं देववातं देवशतेनमनथ्राशामथितमेनमग्निंस्तुहि योग्निः जनानांस्तोतॄणांयजमा-नानांवशी वशवर्ती कर्मणांस्वातंत्र्येणप्रवर्तकः असत् भवति तंस्तुहीतिपूर्वेणान्वयः ॥ दश दंशदशने कनिन्नित्यनुवृत्तौ दुद्शोर्गुणश्चेतिकनिन् निस्स्वरः । क्षिपः क्षिपप्रेरणे यौणादिकः कर्मणिक्विप् क्षिप्यन्ते प्रेर्यन्ते कर्मस्वितिक्षिपोङ्गुल्यः धातुस्वरः । अजीजनन् जनीप्रादुर्भावे हेतु-मण्ण्यन्तस्यलुङिचङि द्विर्वचनसन्वद्भावाभ्यासेत्वदीर्घाः निघातः । स्तुहि ष्टुञ्स्तुतावित्यस्यलो-टिरूपम् अदादित्वाच्छपोलुक् निघातः । दैववातम् देववातेन निर्वृत्तमित्यर्थे तेननिर्वृत्तमित्यण् प्रत्ययस्वरः । असत् असभुवीत्यस्य लेट्यडागमः यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥ ३ ॥

३. दस अंगुलियों ने इन पुरातन और कमनीय अग्नि को उत्पन्न किया है। हे देवश्रवा, अरणिरूप माताओं के बीच सुजात और प्रिय तथा देववात-द्वारा उत्पादित अग्नि की स्तुति करो। वे ही अग्नि लोगों के वशवर्ती होते हैं।

अथचतुर्थी—

नित्वादधेवरआपृथिव्याइळायास्पदेसुदिनत्वेअह्नाम् ।
दृषद्वत्यांमानुषआपयायांसरस्वत्यांरेवदग्नेदिदीहि ॥ ४ ॥

नि । त्वा । दधे । वरे । आ । पृथिव्याः । इळायाः । पदे ।
सुदिनऽत्वे । अह्नाम् । दृषत्ऽवत्याम् । मानुषे । आपयायाम् ।
सरस्वत्याम् । रेवत् । अग्ने । दिदीहि ॥ ४ ॥

हेअग्ने इळायाः गोरूपधारिण्याः पृथिव्याः भूमेर्वरे वरिष्ठेश्रेष्ठेपदेनाभिस्थाने उत्तर-वेद्याम् अह्नांसुदिनत्वेयज्ञीयदिवसानांशोभनदिनत्वार्थंयेषुदिनेषु इन्द्रादयोवरीयांसोदेवाइज्य-

ग्ने तानिसुदिनानि त्वत्वांत्वाम् आनिदधे आसमन्तान्निदधामि उत्तमानिस्थानानिदर्शयति दृषद्वत्यां दृषद्वतीनामकाचिन्नदी तस्यांमानुषेमनुष्यसञ्चारविषयेतीरे आपयायामापयानामकाचिन्नदी तस्यांसरस्वत्यांनद्यांच एतेषूत्तमेषुस्थानेषु त्वंरेवत् धनयुक्तंयथाभवतितथादिदीहि दीप्यस्व महर्षयः सरस्वतीतीरेखलुयज्ञादिकर्माण्यकार्षुः तथाचब्राह्मणम्—ऋषयोवैसरस्वत्यांसत्रमासत[1]इति ॥ दधे दधातेर्लिट्युत्तमैकवचनेरूपम् । वरे वृञ्वरणे ग्रहवृदृनिश्चिगमश्चेत्यप् पित्त्वादनुदात्तत्वेधातुस्वरः । दृषद्वत्यां दॄविदारणे दृणातेःशुक्ह्रस्वश्चेत्यादिनाशुगागमः धातोर्ह्रस्वश्च दृषदउपलाअस्यांसन्तीतिमतुप् झयइतितस्यवत्वम् स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवदित्यस्याः परिभाषायाअनाश्रयणान्मतुपउदात्तताभावः आद्युदात्तत्वस्वरः । सरस्वत्यां सरःशब्दःअसुन्नन्तत्वादाद्युदात्तः तदस्यास्तीतिमतुप् मादुपधत्वान्मस्यवत्वम् उगित्त्वात्ङीप् । दिदीहि दिवुक्रीडादावित्यस्ययङ्लुकिरूपम् ॥ ४ ॥

४. अग्नि, सुदिन (प्रधान-देव-पूजा-दिन) की प्राप्ति के लिए गोरूपिणी पृथ्वी के उत्कृष्ट स्थान में तुम्हें हम स्थापित करते हैं। अग्निदेव, तुम दृषद्वती (राजपूताने की सिकता में विनष्ट घग्घर नदी), आपया (कुरुक्षेत्रस्थ नदी) और सरस्वती (कुरुक्षेत्रीय सरस्वती नदी) के तटों पर रहनेवाले मनुष्यों के गृह में धन-युक्त होकर दीप्त होओ।

इळामग्नेपुरुदंसंसनिंगोःशश्वत्तमंहवमानायसाध ।
स्यान्नःसूनुस्तनयोविजावाग्नेसातेसुमतिर्भूत्वस्मे ॥ ५ ॥ २३ ॥

इळाम् । अग्ने । पुरुऽदंसम् । सनिम् । गोः । शश्वत्ऽतमम् । हवमानाय । साध । स्यात् । नः । सूनुः । तनयः । विजाऽवा । अग्ने । सा । ते । सुऽमतिः । भूतु । अस्मे इति ॥ ५ ॥ २३ ॥

व्याख्यातेयमित्युपेक्षिता ॥ ५ ॥

५. अग्नि, तुम स्तोता को अनेक कर्मों के कारण और धेनुप्रदात्री भूमि सदा प्रदान करो। हमें वंश-विस्तारक और सन्तति-जनयिता एक पुत्र हो। अग्नि, हमारे ऊपर तुम्हारा अनुग्रह हो।

अग्नेसहस्वेतिपञ्चर्चं द्वादशंसूक्तम् अत्रानुक्रमणिका—अग्नेसहस्वगायत्रमाद्यानुष्टुबिति ऋषिर्गाथिनोविश्वामित्रः अग्निर्देवता आद्यानुष्टुप् शिष्टागायत्र्यः सूक्तविनियोगोलैङ्गिकः प्रातरनुवाकआश्विनशस्त्रेचप्रथमावर्जितस्यसूक्तस्यविनियोगः अथैतस्याइतिखण्डेसूत्रितम्—अग्नइळेतिचतस्रइति । अभ्युदयेष्टावग्नेर्दातुरनुवाक्या अग्नेदाददाशुषइत्येषा अपाग्नेय्यइतिखण्डेसूत्रितम्—अग्नेदादाशुषेरयिंसमन्तावि प्रस्याभिति ।

---

१ ऐ० ब्रा० २. १९.

तस्मिन्सूक्तेप्रथमा–

अग्नेसहस्वपृतनाअभिमांतीरपांस्य ।
दुष्टरस्तरन्नरांतीर्वर्चोधायुज्ञवांहसे ॥ १ ॥

अग्ने । सहस्व । पृतनाः । अभिऽमांतीः । अर्प । अस्य ।
दुस्तरः । तरन् । अरांतीः । वर्चः । धाः । यज्ञऽवांहसे ॥ १ ॥

विश्वामित्रःस्तौति–हेअग्ने पृतनाअभियोक्त्रीःसेनाः सहस्व अभिभव अभिमातीः अभिमानिनः कर्मविघ्नकारिणः शत्रूनपास्यअपनुद किंच दुष्टरः नकेनापितरितुंशक्यः अतएव अरातीः अरातीन् शत्रून्तरन्स्वतेजसातिरस्कुर्वन् त्वं यज्ञवाहसे यज्ञनिर्वाहकाययजमानायवर्चोधाः अन्नंधेहि कुरु ॥ सहस्व षहमर्षणेइत्यस्यलोटिरूपम् आमन्त्रितस्याविद्यमानवत्त्वेनपादादित्वादनिघातः । अभिमातीःमाङ्माने मानंमातिः मावेचिन् अस्यालुग्विकरणत्वादीत्वेतेन नभवतः अभितोमानंयेषांतेइतिबहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अस्य असुक्षेपणे दिवादिः लोटिरूपम् । दुष्टरः तॄप्लवनतरणयोः अस्मादकृच्छ्रार्थेखल् सुषामादित्वात्षत्वम्सिद्धेनेनीयस्यसकारस्यषत्वंलित्स्वरः । तरन् तरतेःशतरिरूपम् अदुपदेशाल्लसार्वधातुकस्वरेणशतुरनुदात्तत्वेकृते धातुस्वरः । धाः दधातेश्छन्दसिलुङिरूपम् निघातः ॥ १ ॥

१. अग्नि, तुम शत्रु-सेना को पराभूत करो। विघ्न-कर्त्ताओं को दूर कर दो। तुम्हें कोई जीत नहीं सकता। तुम शत्रुओं को जीतकर यजमान को अन्न दो।

अथद्वितीया–

अग्नइळासमिध्यसेवीतिहोत्रोअमर्त्यः। जुषस्वसूनोअध्वरम् ॥ २ ॥

अग्ने । इळा । सम् । इध्यसे । वीतिऽहोत्रः । अमर्त्यः ।
जुषस्व । सु । नः । अध्वरम् ॥ २ ॥

हेअग्ने वीतिहोत्रः वीतिःप्रीतिविषयंहोत्रमग्निहोत्रादिकंयस्यासौवीतिहोत्रः यद्वेषुप्रीतिमानित्यर्थः अमर्त्यः मरणधर्मरहितस्त्वम् इळा इळया ईळधायाप्युत्तरवेद्यांसमिध्यसे आज्याहुतिप्रक्षेपेणसम्यक्प्रज्वाल्यसे तादृशस्त्वं नोस्माकमध्वरमिमंयज्ञंसुष्ठुजुषस्व आहुतिस्वीकरणेनसेवस्व ॥

प्रीतिहोत्रः प्रीकान्त्यादिषु अस्मात्कर्मणि मन्त्रेवृषेषपचेत्यादिना क्तिन्नुदात्तः बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरः । जुषस्व जुषतेर्लोटिरूपम् शस्वरः । सु निपातस्यचेतिसंहितायांदीर्घः ॥ २ ॥

२. अग्नि, तुम यज्ञ में प्रीतमान और अमर हो । तुम्हें उत्तरवेदी पर प्रज्वलित किया जाता है । तुम हमारे यज्ञ की भली भाँति सेवा करो ।

अग्नेद्युम्नेनजागृवेसहसःसूनवाहुत । एदंबर्हिःसदोमम ॥ ३ ॥

अग्ने । द्युम्नेन । जागृवे । सहसः । सूनो इति । आऽहुत ।
आ । इदम् । बर्हिः । सदः । मम ॥ ३ ॥

द्युम्नेन स्वतेजसासह जागृवे जागर्तीतिजागृविः तस्यसंबुद्धिः लोकरक्षार्थंस्वतेजसा सहसर्वदाजागरणोपेत आहुत देवताह्वानार्थमस्माभिराहुत सहसःसूनो बलस्यपुत्र हेअग्ने त्वं ममसत्संबन्धिन्यस्मिन्यज्ञे यद्बर्हिरास्तीर्णमिदंबर्हिः तत्रआसदः आसीद ॥ जागृवे जा-गृनिद्राक्षये जागृस्तुजागृभ्यःकिन्निति किन् किन्त्वाद्गुणः जागर्तीतिजागृविः जागृविर्जागरणा-दितियास्कः । संबुद्धौचेतिगुणः एङ्ह्रस्वादितिसोर्लोपः निघातः । सहसःसूनो सुपआमन्त्रि-तेपराङ्गवद्भावादनुदात्तत्वे पादादित्वादनिघातः । सदः षद्लृविशरणगत्यवसादनेष्वित्यस्यछान्द-सेलुङि लृदित्वादङ् निघातः । मम अस्मच्छब्दस्यषष्ठ्येकवचनेममादेशः युष्मदस्मदोर्ङसी-त्याद्युदात्तत्वम् ॥ ३ ॥

३. अग्नि, तुम अपने तेज से सदा जागरित हो । तुम बल के पुत्र हो । मैं तुम्हें बुलाता हूँ । मेरे इस कुश पर बैठो ।

अग्नेविश्वेभिरग्निभिर्देवेभिर्महयागिरः । यज्ञेषुयउंचायवः ॥ ४ ॥

अग्ने । विश्वेभिः । अग्निऽभिः । देवेभिः । महय । गिरः । यज्ञेषु ।
ये । ऊँ इति । चायवः ॥ ४ ॥

हेअग्ने देवेभिः द्योतमानैः विश्वेभिः सर्वैरग्निभिः यद्वन्यतयास्थितैरग्निभिः सहित-स्त्वंचायवः उक्तविषयस्तुतिरूपाभिर्वाग्भिरनन्यमनस्कतयापूजकायेविद्यन्ते तेषां यज्ञेषुज्योति-ष्टोमादिषु गिरःस्तोत्रशस्त्रादिलक्षणानिवाक्यानिमहयपूजय ॥ महय महपूजायां चुरादिः अदन्तत्वादुपधावृद्ध्यभावः निघातः । चायवः चायृपूजानिशामनयोः भृमृशीङ्चाद्यसिभ्योतिकुप्र-त्ययः प्रत्ययस्वरः ॥ ४ ॥

४. अग्नि, जो तुम्हारे पूजक हैं, उनके यज्ञ में समस्त तेजस्वी अग्नियों के साथ स्तुति की मर्यादा की रक्षा करो ।

अथपञ्चमी—

अग्नेदादाशुषेरयिंवीरवन्तंपरीणसम् । शिशीहिनःसूनुमतः ॥ ५ ॥ २४ ॥

अग्ने । दाः । दाशुषे । रयिम् । वीरऽवन्तम् । परीणसम् । शिशीहि । नः । सूनुमऽतः ॥ ५ ॥ २४ ॥

हेअग्ने दाशुषे हविर्दत्तवतेयजमानाय वीरवन्तं पुत्रयुक्तं परीणसं प्रभूततंरयिंधनं दाः देहि सूनुमतः पुत्रपौत्रादिसहितानस्मान् शिशीहि धनप्रदानेनतीक्ष्णान्कुरु ॥ दाः डुदाञ् दानेइत्यस्यछान्दसेलुङिरूपम् आमन्त्रितस्याविद्यमानत्वेनपादादित्वादनिघातः । दाशुषे दाशृदाने इत्यस्यक्वसौ दाश्वान्साह्वान्मीढ्वांश्चेतिनिपातनाद्द्विर्वचनाभावः इडभावश्च भसंज्ञायां संप्रसारणं प्रत्ययस्वरः । परीणसं परिपूर्वान्नसतेर्व्याप्त्यर्थात्क्विप् अन्येषामपिदृश्यतइतिदीर्घः । शिशीहि शिञ्निशाने व्यत्ययेनश्लुः दीर्घश्छान्दसः हेरपित्त्वादन्तोदात्तत्वम् ॥ ५ ॥

५. अग्नि, तुम हव्यदाता को वीर्ययुक्त और प्रभूत धन दो। हम पुत्र-पौत्रवाले हैं। हमें तीक्ष्ण करो।

॥ इतितृतीयस्यप्रथमेचतुर्विंशोवर्गः ॥ २४ ॥

अग्नेदिवइतिपञ्चर्चंत्रयोदशंसूक्तंवैश्वामित्रम् अत्रेयमनुक्रमणिका—अग्नेदिवोवैराजमु-पान्त्याग्नइन्द्रश्चेति विराट्छन्दः अग्नइन्द्रश्चेत्येषाइन्द्राग्निदेवताका शिष्टाआग्नेय्यः अग्निष्टोमेआज्य-शस्त्रेअग्नइन्द्रश्चेतियाज्या अग्नइन्द्रश्चदाशुषोदुरोणइतियाज्येतिसूत्रितत्वात् ।

तस्मिन्सूक्तेप्रथमा—

अग्नेदिवःसूनुरसिप्रचेतास्तनापृथिव्याउतविश्ववेदाः । ऋधग्देवाँइहयजाचिकित्वः ॥ १ ॥

अग्ने । दिवः । सूनुः । असि । प्रऽचेताः । तना । पृथिव्याः । उत । विश्वऽवेदाः । ऋधक् । देवान् । इह । यज । चिकित्वः ॥ १ ॥

विश्वामित्रःस्तौति—हेअग्ने विश्ववेदाः सर्वविषयज्ञानवान्प्रचेताः कर्मविषयज्ञानवांस्त्वं दिवःद्युलोकाभिमानिदेवतायाः सूनुरसि पुत्रोभवसि उतअपिच पृथिव्याः पृथिव्यभिमानिदेवतायाः तना तनयोसि किञ्च चिकित्वः चेतनावन् हेअग्ने इहास्माभिः क्रियमाणेस्मिन्कर्मणि

देवान्यजनीयानिन्द्रादिदेवान्सपर्वक् पृथक्क्रमेणयज हविष्प्रदानेनपूजय ॥ असि असभुवीत्यस्य लटि तासस्त्योर्लोपइतिसलोपः निघातः । विश्ववेदाः बहुव्रीहौविश्वंसंज्ञायामितिविश्वस्यान्तोदात्तत्वम् ॥ १ ॥

१. अग्निदेव, तुम सर्वज्ञ, चित्रवान्, द्युदेवता के पुत्र और पृथ्वी के तनय हो। चेतनावान् अग्नि, तुम देवों के इस यज्ञ में पृथक्-पृथक् यज्ञ करो।

अग्निःसनोतिवीर्याणिविद्वान्त्सनोतिवाजममृतायभूषन् ।
सनोदेवाँएहवहापुरुक्षो ॥ २ ॥

अग्निः । सनोति । वीर्याणि । विद्वान् । सनोति । वाजम् ।
अमृताय । भूषन् । सः । नः । देवान् । आ । इह । वह ।
पुरुक्षो इति पुरुऽक्षो ॥ २ ॥

विद्वान्कर्माभिज्ञोयोऽग्निः वीर्याणि पशुपुत्रादिसंपद्रूपाणिसामर्थ्यानि सनोति यजमानाय ददाति यश्चाग्निः भूषन् स्वतेजसासर्वंजगद्भूषयन् अलंकुर्वन् अमृताय मरणधर्मरहितायेन्द्रादिदेवाय वाजंहविर्लक्षणमन्नं सनोतिप्रयच्छति पुरुक्षो पुरोडाशादिबहुविधान्नोपेत हे अग्ने स तादृशस्त्वंनोऽस्माकंसंबन्धिनिइहास्मिन्यज्ञे देवान् यजनीयान्देवानावह आह्वय ॥ सनोति षणुदाने तनादित्वादुप्रत्ययः प्रत्ययस्वरः चादित्वान्निघातः । भूषन् भूषअलङ्कारे अन्तर्भावितण्यर्थः शतुर्लसार्वधातुकस्वरेणानुदात्तत्वेधातुस्वरःशिष्यते । वह वहेर्लोटिरूपम् । पुरुक्षो पुरवःक्षुधोनाशयन्त्यस्येतिपुरुक्षुः अन्त्यलोपश्छान्दसः संबुद्धौचेतिगुणः ॥ २ ॥

२. विद्वान् अग्नि सामर्थ्य प्रदान करते हैं। अग्नि अपने को विभूषित करके देवों को अन्न प्रदान करते हैं। हे बहुविधि अन्नवाले अग्नि, हमारे लिए देवों को इस यज्ञ में ले आओ।

अथतृतीया—

अग्निर्द्यावापृथिवीविश्वजन्येआभातिदेवीअमृतेअमूरः ।
क्षयन्वाजैःपुरुश्चन्द्रोनमोभिः ॥ ३ ॥

अग्निः । द्यावापृथिवी इति । विश्वजन्ये इति विश्वऽजन्ये ।
आ । भाति । देवी इति । अमृते इति । अमूरः । क्षयन् ।
वाजैः । पुरुऽचन्द्रः । नमःऽभिः ॥ ३ ॥

अमूरः अमूढः सर्वज्ञः क्षयन् ईशानः सर्वस्यप्रभुः अतएवपुरुश्चन्द्रः पुरुश्चन्द्रः बहुदीप्त्योपेतः यद्वा बहुदीप्तिस्वरूपःवाजेभिर्बलैर्नमोभिः अन्नैश्चसहितः सोऽग्निः विश्वमन्वे विश्वस्य जनयित्र्यौ यद्वा विश्वंमन्यन्तुस्यार्थयाभ्यांतेदेवी द्योतमाने अमृते मरणधर्मरहितेद्यावापृथिवीद्यावा-पृथिव्यौ आभाति आसमन्तात्प्रकाशयति ॥ द्यावापृथिवी दिवःशब्दस्य दिवोद्यावेतिद्यावादेशः आद्युदात्तः पृथिवीशब्दोङीषन्तत्वेनान्तउदात्तः देवताद्वन्द्वेचेत्युभयाः प्रकृतिस्वरत्वम् । विश्वम-न्वे बहुव्रीहौविश्वंसंज्ञायामितिपूर्वपदान्तउदात्तः तत्पुरुषेतु स्वरश्चिन्तनीयः । आभाति भादीप्तौ अन्तर्भावितण्यर्थः । क्षयन् क्षिऐश्वर्ये शतुर्लसार्वधातुकस्वरेणानुदात्तत्वेधातुस्वरः । पुरुश्चन्द्रः ह्रस्वाच्चन्द्रोत्तरपदेमन्त्रइतिसुडागमः सुत्वेनशाकारः उत्तरपदान्तोदात्तप्रकरणे निष्कादीनांछन्द-स्युपसंख्यानमितिउत्तरपदान्तोदात्तत्वम् यद्वा समासस्येत्यन्तोदात्तत्वम् ॥ ३ ॥

३. सर्वज्ञ, जगत्पति, बहुदीप्ति-युक्त, बल और अन्नवाले अग्नि संसार की माता, द्युतिमती और मरण-शून्या द्यावा-पृथिवी को प्रकाशित करते हैं ।

अथचतुर्थी—

अग्न॒इन्द्र॑श्चदा॒शुषो॑दुरो॒णेसु॒ताव॑तोय॒ज्ञमि॒होप॑यातम् ।
अम॑र्धन्तासोम॒पेया॑यदेवा ॥ ४ ॥

अग्ने॑ । इन्द्रः॑ । च॒ । दा॒शुषः॑ । दु॒रो॒णे । सु॒तऽव॑तः । य॒ज्ञम् ।
इ॒ह । उप॑ । या॒त॒म् । अम॑र्धन्ता । सो॒म॒ऽपेया॑य । दे॒वा॒ ॥ ४ ॥

हेअग्ने त्वमिन्द्रश्चोभौ देवा देवौ युवाम् अमर्धन्ता अनागमनेनयज्ञहिंसामकुर्वन्तौसन्तौ सुतवतः सोमाभिषवंकुर्वतः दाशुषः हविर्दत्तवतोयजमानस्येहदुरोणेगृहेक्रियमाणमिमंयज्ञमभि-लक्ष्य सोमपेयाय सोमपानार्थम् उपयातम् उपसमीपे आगच्छतम् ॥ यातं याप्रापणेइत्यस्य लोटि रूपं निघातः । अमर्धन्ता मृधुहिंसायामित्यस्यशतरिरूपम् नञासमासः सुपोडादेशः तत्पुरुषे नञ्स्वरः । सोमपेयाय पापाने अचोयदितियत् ईद्यतीतीकारादेशः आर्धधातुकलक्षणोगुणः कृ-दुत्तरपदप्रकृतिस्वरः ॥ ४ ॥

४. अग्नि, तुम और इन्द्र यज्ञ की हिंसा न करके अभिषव-प्रदाता इस गृह में सोमपान के लिए आओ ।

अथपञ्चमी—

अग्ने॑अ॒पांसमि॑ध्यसेदुरो॒णेनित्यः॑सूनोसहसोजातवेदः ।
स॒धस्था॑निम॒हय॑मानऊ॒ती ॥ ५ ॥ २५ ॥

अग्ने । अपाम् । सम् । इध्यसे । दुरोणे । नित्यः । सूनो इति ।
सहसः । जातऽवेदः । सधऽस्थानि । महयमानः । ऊती ॥ ५ ॥ २५ ॥

सहसःसूनो बलस्यपुत्र जातवेदः जातप्रज्ञ हेअग्ने नित्यः अविनाशी ऊती ऊत्या रक्षणेनसधस्थानि प्राणिनांनिवासभूतान्लोकान्महयमानः परिचरंस्त्वम् अपांदुरोणे अपांस्थानेन्तरिक्षेसमिध्यसे सम्यग्दीप्यसे ॥ दुरोणे अवरक्षणेइत्यस्मादौणादिकोनप्रत्ययः ज्वरत्वरेत्यादिनाऊठ् गुणः दुरोणइतिगृहनाम दुरवाभवन्तीतियास्कः प्रत्ययस्वरः । महयमानः महपूजायां व्यत्ययेनशानच् शानचोलसार्वधातुकस्वरेणानुदात्तत्वे चित्स्वरः । ऊती अवरक्षणादिषु ऊतियूतीत्यादिनानिपातनादन्तोदात्तः सुपांसुलुगितितृतीयायाः सवर्णदीर्घः ॥ ५ ॥

५. बल के पुत्र, नित्य और सर्वज्ञ अग्नि, आश्रयदान-द्वारा सब जीवलोकों को अलंकृत करते हुए जल के स्थान अन्तरिक्ष में सुशोभित होते हो ।

॥ इतितृतीयस्यप्रथमेपञ्चविंशोवर्गः ॥ २५ ॥

वैश्वानरंमनसेतिनवर्चंचतुर्दशंसूक्तम् तत्रानुक्रमणिका—वैश्वानरंनव ऋचौवैश्वानरीयमाद्यौजागतौ ऋक्चात्मस्तुतिर्वा पूर्वोत्पगीतान्त्योपाध्यायस्तुतिरिति वैश्वानरंमनसेत्याद्यौऋचौ जागतौ प्रथमस्य वैश्वानरोऽग्निर्देवता सप्तम्याद्यास्तिस्रस्त्रिष्टुभः अग्निरस्मीतिऋचस्याग्निः परंब्रह्मवादेवता नवम्यास्तु विश्वामित्रोपाध्यायस्यस्तुत्यत्वात्सएवदेवता सप्तमीवर्जितस्य सूक्तस्य विश्वामित्रऋषिः सप्तम्याः ब्रह्मवाक्यत्वात्तस्यवाक्यंसऋषिरितिन्यायेनब्रह्मऋषिः वैश्वानरंमनसेत्याद्यऋग्द्वयमाग्निमारुतेचतुर्थेहनिआग्निमारुतेवैश्वानरीयेनिविद्धानेविनियुक्तः तृतीयस्येतिखण्डेसूत्रितम्—वैश्वानरंमनसेतितिस्रइति । अयमेवऋचौबृहस्पतिसवेप्याग्निमारुते वैश्वानरीयनिविद्धानीयः प्रयन्तुवाजाइतिद्वितीयऋचोबृहस्पतिसवेमारुतनिविद्धानीयः उभयमप्युत्तमस्य स्तोमेनेतिखण्डेसूत्रितम्—वैश्वानरंमनसाग्निंनिचाय्यप्रयन्तुवाजास्तविषीभिरग्नयइति । अग्निचयने सञ्चितान्यनुशंसने अग्निरस्मीत्येषा अथाग्निंसञ्चितमनुगीतमनुशंसेदित्युपक्रम्यसूत्रितम्—अग्निरस्मिजन्मनाजातवेदाइतितिस्रोध्यमथावाचेति ।

तस्मिन्सूक्तेप्रथमा—

वैश्वानरंमनसाग्निंनिचाय्याहविष्मन्तोअनुषत्यंस्वर्विदम् ।
सुदानुंदेवंरथिरंवसूयवोगीर्भीरण्वंकुशिकासोहवामहे ॥ १ ॥

---

१ नि० ४. ५. ।

वैश्वानरम् । मनसा । अग्निम् । निऽचाय्य । हविष्मन्तः ।
अनुऽसत्यम् । स्वःऽविदम् । सुऽदानुम् । देवम् । रथिरम् ।
वसुऽयवः । गीःऽभिः । रण्वम् । कुशिकासः । हवामहे ॥ १ ॥

विश्वामित्रःस्तौति—हेअग्ने हविष्मन्तःसंभृतहविष्काः वसूयवः धनमात्मनइच्छन्तः कुशिकासः कुशिकगोत्रोत्पन्नावयं वैश्वानरं विश्वेनराअग्निप्रणयनादिक्रियायाः नेतारोऽस्येतिविश्वानरोऽग्निः तस्यसंबन्धीवैश्वानरः अपत्यमितिवायद्वा विश्वानरएववैश्वानरः तद्धितोनन्यार्थः राक्षसवायसादिवत् सत्यम् अनुसत्यं सत्येनानुगतं कर्मानुरूपफलप्रदानेसत्यप्रतिज्ञं स्वर्विदं स्वर्गादिलक्षणफलस्यज्ञातारम् अतएवसुदानुं सुष्ठुफलस्यदातारं रथिरं रथवन्तम् अतएव रण्वं यज्ञान्गन्तारं देवंद्योतमानं तमिममग्निंमनसानिचाय्य अन्तःकरणेन एवंविधगुणविशिष्टस्त्वमितिज्ञात्वा गीर्भिःस्तुतिलक्षणाभिर्वाग्भिःहवामहे इहकर्मणित्वामाह्वयामः ॥ वैश्वानरं नरेसंज्ञायामितिपूर्वपदस्यदीर्घत्वं विश्वानरस्येदमित्यर्थे तस्येदमित्यण् प्रत्ययस्वरः । निचाय्य चायृपूजानिशामनयोरित्यस्यल्यपिरूपं लित्स्वरः । अनुसत्यम् अनुगतंसत्येन अवादयः क्रुष्टाद्यर्थेतृतीययेतिसमासः सुषामादित्वात्षत्वं निष्ठकादित्वादन्तोदात्तत्वम् ॥ सुदानुं सुदानुर्वा दाभाभ्यांनुरिति कर्तरिनुप्रत्ययः परादिश्छन्दसिबहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । रथिरं रथशब्दान्मत्वर्थे मेधारथाभ्यामिरन्निरचौवक्तव्याविति इरच् चित्स्वरः । वसूयवः वस्वात्मनइच्छन्तइति सुपआत्मनःक्यच् अकृत्सार्वधातुकयोरितिदीर्घः क्याच्छन्दसीत्युप्रत्ययः अतोलोपे प्रत्ययस्वरः । रण्वं रणिर्गत्यर्थः रण्वतियज्ञान्गच्छतीतिरण्वः पचाद्यजन्तः चित्स्वरः । कुशिकासः कुशिकशब्दाद्गोत्रमित्यर्थेऽविदादित्वादञ् तस्यबहुषु यञञोश्चेतिलुक् । हवामहे ह्वयतेर्बहुलंछन्दसीतिसम्प्रसारणं निघातः ॥ १ ॥

१. हम कुशिक-गोत्रोद्भूत हैं। धन की अभिलाषा से हव्य को संग्रह करते हुए भीतर ही भीतर वैश्वानर अग्नि को जानकर स्तुति-द्वारा उन्हें बुलाते हैं। वे सत्य के द्वारा अनुगत हैं; स्वर्ग का विषय जानते हैं; यज्ञ का फल देते हैं; उनके पास रथ है; वे यज्ञ में जाते हैं।

अथद्वितीया—

तंशुभ्रमग्निमवसेहवामहेवैश्वानरंमातरिश्वानमुक्थ्यम् ।
बृहस्पतिंमनुषोदेवतातयेविप्रंश्रोतारमतिथिंरघुष्यदम् ॥ २ ॥

तम् । शुभ्रम् । अग्निम् । अवसे । हवामहे । वैश्वानरम् ।
मातरिश्वानम् । उक्थ्यम् । बृहस्पतिम् । मनुषः । देवऽतातये ।
विप्रम् । श्रोतारम् । अतिथिम् । रघुऽस्यदम् ॥ २ ॥

योऽग्निःपूर्वमन्त्रेप्रतिपादितः तंशुभ्रं द्योतमानंवैश्वानरं विश्वानरसंबन्धिनं मातरिश्वानं मातर्यन्तरिक्षेश्वसितिविद्युदादिरूपतयाचेष्टतइतिमातरिश्वाग्निः तमुक्थ्यम् उक्थैःशस्त्रैःशंसनीयं बृहस्पतिं बृहतोयज्ञस्यपतिं पालकतयास्वामिनं विप्रं मेधाविनंश्रोतारंस्तोत्रेशस्त्रादिसम्बन्धवाक्यंशृण्वन्तमतिथिम् आतिथेयपूजार्हतयायष्टव्यतयाप्राप्तं रघुष्यदं लघुस्यदं रघुःलघुः स्यदोवेगोयस्येति क्षिप्रगन्तारम् यद्वा स्यदशब्देन अश्वाऽभिधीयते रघुस्यदः क्षिप्रगन्तेत्यर्थः तमेवंविधगुणयुक्तमग्निमवसे अस्माकंरक्षणाय हवामहे कुशिकगोत्रभावयमाह्वयामः किंच मनुषो मनुष्यस्यदेवतातये यज्ञार्थंत्वामाह्वयामः ॥ शुभ्रं शुभदीप्तावित्यस्मात् स्फायितञ्चिवञ्चीत्यादिनारक्प्रत्ययः किच्चाद्गुणाभावः प्रत्ययस्वरः । मातरिश्वानं निर्माणहेतुत्वान्माताऽन्तरिक्षं तत्र श्वसितिप्राणितीतिमातरिश्वाग्निः श्वन्नुक्षन्नित्यादिनामातरिश्वन्शब्दस्यकनिन्प्रत्ययान्तत्वेननिपातनात्पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । उक्थ्यम् उक्थेनस्तोत्रेणस्तुत्यः तत्रभवइत्यर्थे भवेछन्दसीतियत् तित्स्वरितमितिस्वरितः । देवतातये देवएवदेवतातिः स्वार्थिकस्तातिल् देवतातिशब्देनयज्ञोऽभिधीयते तत्संप्रदानकत्वाद्यज्ञस्य लित्स्वरः । रघुष्यदं स्यन्दूप्रस्रवणेइत्यस्मात्क्विप्प्रत्ययान्तःस्यदशब्दः स्यदोजवइतिनिपातनादनुनासिकलोपः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ २ ॥

२. आश्रय-प्राप्ति और यजमान के यज्ञ के लिए उन शुभ्र, वैश्वानर, मातरिश्वा (विद्युद्रूप) ऋचायोग्य, यज्ञपति, मेधावी, श्रोता, अतिथि और क्षिप्रगामी अग्नि को हम बुलाते हैं ।

अथतृतीया

अश्वोनक्रन्दञ्जनिभिःसमिध्यतेवैश्वानरःकुशिकेभिर्युगेयुगे ।
सनोअग्निःसुवीर्यंस्वश्व्यंदधातुरत्नममृतेषुजागृविः ॥ ३ ॥

अश्वः । न । क्रन्दन् । जनिऽभिः । सम् । इध्यते ।
वैश्वानरः । कुशिकेभिः । युगेऽयुगे । सः । नः । अग्निः ।
सुऽवीर्यम् । सुऽअश्व्यम् । दधातु । रत्नम् । अमृतेषु । जागृविः ॥ ३ ॥

योवैश्वानरोऽग्निःकुशिकेभिः स्तोत्रकुर्वाणैर्होत्रादिभिर्युगेयुगेप्रतिदिनं समिध्यते आज्याद्याहुतिप्रक्षेपेणसम्यग्दीप्यते तत्रदृष्टान्तः—अश्वोनेति यथाजातोऽश्वः क्रन्दन् हेषारवंकुर्वन् जनिभिर्जनयित्रीभिर्वडवाभिः स्तन्यप्रदानेनप्रतिदिनंसम्यक्पोष्यते तद्वत् अमृतेषु मरणधर्मरहितेषुदेवेषुमध्ये जागृविः ज्वालयाजागरूकोदीप्यमानः सोऽग्निः सुवीर्यं शोभनापत्ययुक्तं स्वश्व्यं शोभनाश्वादिपशुयुक्तंरत्नंरमणीयंधनंनोऽस्माकंदधातुविदधातु प्रयच्छतु ॥ युगेयुगे नित्यवीप्सयोरि-

तिङ्ङिपचने परस्याद्योदितत्वादनुदात्तत्वे पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ स्वश्व्यं अश्वशब्दः क्नप्रत्ययान्तआद्युदात्तः बहुव्रीहौ आद्युदात्तंद्व्यच्छन्दसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम्, यकारोपजनश्छान्दसः यद्वा अश्वेषुसाधवः अश्व्याः तत्रसाधुरितियत् यतोनावइत्याद्युदात्तत्वम् बहुव्रीहौपूर्वोक्तस्वरः । दधातु दधातेर्लोटिरूपम् । रत्नं रमुक्रीडायामित्येतस्माद्रमेस्तश्चेति अधिकरणेनप्रत्ययः तकारस्यान्तादेशः रमन्तेऽस्मिन्निति नित्त्वं निदित्यनुवृत्तौ आद्युदात्तः । जागृविः किन्प्रत्ययान्तः नित्वादाद्युदात्तः ॥ ३ ॥

३. हिनहिनानेवाला घोड़े का बच्चा जैसे अपनी माता के द्वारा वर्द्धित होता है, वैसे ही प्रतिदिन वैश्वानर अग्नि कौशिकों के द्वारा वर्द्धित होते हैं। वेदों में जागरूक अग्नि हमें उत्तम अश्व, उत्तम वीर्य और उत्तम धन प्रदान करें।

अथचतुर्थी—

प्रयन्तुवाजास्तविषीभिरग्नयःशुभेसंमिश्लाःपृषतीरयुक्षत ।
बृहदुक्षोमरुतोविश्ववेदसःप्रवेपयन्तिपर्वताँअदाभ्याः ॥ ४ ॥

प्र । यन्तु । वाजाः । तविषीभिः । अग्नयः । शुभे ।
सम्ऽमिश्लाः । पृषतीः । अयुक्षत । बृहत्ऽउक्षः । मरुतः ।
विश्वऽवेदसः । प्र । वेपयन्ति । पर्वतान् । अदाभ्याः ॥४॥

वाजाः वेगवन्तोऽग्नयः प्रयन्तु अस्मानभिलक्ष्यगच्छन्तु गताश्चतेऽग्नयः तविषीभिर्बलयुक्तैर्मरुद्भिः शुभेजलेसंमिश्लाः परस्परंसंगताःसन्तः पृषतीःबिन्दूनयुक्षत अयुञ्जन् मरुद्भिर्बिन्दूनकुर्वन् यद्वा वाजावेगवन्तोऽग्नयःतविषीभिर्बलयुक्तैर्मरुद्भिः अस्माननुलक्ष्यप्रयन्तुगच्छन्तु तेचमरुतः शुभेजलेसंमिश्लाः अग्निभिःसंगताः सन्तः पृषतीश्चित्रवर्णावाहनरूपावडवाः अयुक्षत रथेमेघभेदनार्थे ताश्चयोक्त्वा रथारूढास्तेविश्ववेदसः प्राणिकृतकर्माभिज्ञानयुक्ताः अदाभ्याः केनाप्यतिरस्कार्याः मरुतः एवंविधावायवः बृहदुक्षः प्रभूतमस्यसेक्तृन् पर्वतान्मेघांश्चप्रवेपयन्ति यथाप्रभूतावृष्टिर्भवति तथामेघांश्चालयन्ति ॥ तविषीभिः तवगतावितिसौत्रो धातुः अस्मात्तवेर्णिद्वेतिटिषच्प्रत्ययः तवन्तिसंचरन्त्याकाशेइतिततविषावायवः टिड्ढाणञितिङी-प् अत्राद्युदात्तव्यत्ययः नित्त्वादाद्युदात्तः । पृषतीः पृषुसेचने पृषाञ्जनपूरणयोरिति इत्यस्माद्वावर्तमाने पृषन्महद्बृहदितिनिपातनादतिप्रत्ययःशतृवद्भवति उगितश्चेतिङीप् वर्षन्तीतिपृषतः शीकराः पृणन्ति पालयन्तीतिपृषत्योवडवाः । अयुक्षत युजिर्योगेइत्यस्यलुङिसिचिरूपं निघातः । बृहदुक्षः उक्षसेचनेइत्यस्मात्क्विप् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः । वेपयन्ति टुवेपृकम्पने निघातः ।

पर्वतान् पर्वपूरणेइत्यस्मात् भृमृदृशीत्यादिनाअतच् पर्वतिपूरयतिभूमिमुदकेनेतिपर्वतोमेघः व्य-त्ययेनाद्युदात्तः ॥ ४ ॥

४. अग्नि-रूप अश्वगण गमन करें; बली मरुतों के साथ मिलकर पृषती (वाडव) वाहनों को संयुक्त करें। सर्वज्ञ और अहिंसनीय मरु-द्गण अधिक जलवाले और पर्वतसदृश मेघ को कम्पित करते हैं।

अ॒ग्नि॒श्रियो॑म॒रुतो॑वि॒श्वकृ॑ष्टय॒आ त्वे॒षमु॒ग्रमव॑ईमहेव॒यम् ।
तेस्वा॒निनो॑रु॒द्रियो॑व॒र्षनि॑र्णिजः सिं॒हानहे॒षक्र॑तवःसु॒दान॑वः ॥५॥२६॥

अ॒ग्नि॒ऽश्रियः॑ । म॒रुतः॑ । वि॒श्वऽकृ॑ष्टयः । आ । त्वे॒षम् ।
उ॒ग्रम् । अवः॑ । ई॒म॒हे॒ । व॒यम् । ते । स्वा॒निनः॑ । रु॒द्रियाः॑ ।
व॒र्षऽनि॑र्णिजः । सिं॒हाः । न । हे॒षऽक्र॑तवः । सु॒ऽदान॑वः ॥५॥२६॥

अग्निश्रियः वैद्युतमग्निंश्रयन्तोविश्वकृष्टयः विश्वस्यकृष्टिः आकर्षणंनमनगमना-दिलक्षणंकर्मयेभ्योभवतितेविश्वकृष्टयः एवंविधायेमरुतस्सन्ति तेषांमरुतां त्वेषं दीप्तमुग्र-मुद्गूर्णम् अवोरक्षणम् आईमहे कुशिकावयमासमंतात्याचामहे ते मरुतः रुद्रियारुद्रपुत्राः वर्षनि-र्णिजः निर्णिक्शब्दोरूपवाची निर्णिग्वव्रिरितिरूपनामसुपाठात् वर्षणरूपःस्वभावोयेषांतेवर्षनि-र्णिजोवर्षकाः हेषक्रतवः हेषारवस्यक्रतुःकरणंयेषांते कृतहेषारवाः सिंहान सिंहाइव स्वानि-नः शब्दवन्तः एवंविधास्तेमरुतः सुदानवः सुष्ठुउदकस्यदातारोभवन्ति ॥ अग्निश्रियः श्रिञ् सेवायां वचिप्रच्छीत्यादिनाक्विप् सम्प्रसारणाभावः धातोर्दीर्घश्च अचि इयङादेशः कृत्स्वरः । उग्रं गम्लृगतौ उत्पूर्वः ऋज्रेन्द्राग्रेतिनिपातनाद्रक्प्रत्ययः मकारलोपः उपसर्गस्यान्तलोपश्च उद्गच्छ-तीत्युग्रः प्रत्ययस्वरः । ईमहे ईङ्गत्यादिषु व्यत्ययेनात्मनेपदम् अदादित्वाच्छपोलुक् निघातः । स्वानिनः स्वानःध्वनन्तः तद्वन्तः अतइनिठनावितीनिः प्रत्ययस्वरः । रुद्रियाः रुद्रशब्दाच्छान्द-सोघः तस्येयादेशः प्रत्ययस्वरः ॥ ५ ॥

५. मरुद्गण अग्नि के आश्रित और संसार के आकर्षक हैं। उन्हीं मरुतों के दीप्त और उग्र आश्रय के लिए हम भली भाँति याचना करते हैं। वर्षण-रूप-धारी, हरेषा (हिनहिनाना)-शब्द-कारी और सिंह के समान गरजनेवाले मरुद्गण विशेषरूप से जल देते हैं।

॥ इतितृतीयस्यप्रथमेषड्विंशोवर्गः ॥२६॥

अथषष्ठी—

व्रातं॑व्रातंग॒णंग॑णंसुश॒स्तिभि॑र॒ग्नेर्भामं॑म॒रुता॒मोज॑ईमहे ।
पृष॑दश्वासोअनव॒भ्ररा॑धसो॒गन्ता॑रोय॒ज्ञंवि॒दथे॑षुधीराः ॥ ६ ॥

व्रातम्ऽव्रातम् । गुणम्ऽगणम् । सुशस्तिऽभिः । अग्नेः ।
भामम् । मरुताम् । ओजः । ईमहे । पृषत्ऽअश्वासः ।
अनवभ्रऽराधसः । गन्तारः । यज्ञम् । विदथेषु । धीराः ॥६॥

कुशिकावयम् अग्नेर्भामंभासकंमरुतामोजस्तेजः व्रातंव्रातं व्रातेव्रातेप्रतिसमूहे गणङ्गणंगणे-गणे महतिसमूहे क्रियमाणाभिःसुशस्तिभिःशोभनाःशस्तयः स्तुतयोयैर्मन्त्रैः क्रियन्तेतेसुशस्तयः तैर्मन्त्रैरीमहे तादृशंमारुतंतेजोयाचामहे यद्वा व्रातंव्रातंवारकंगणङ्गणंमरुतांसप्तगणान् ओजोबलं याचामहे पृषदश्वासः पृषत्याश्चित्रवर्णाः अश्वायेषांतेतादृशाः अनवभ्रराधसः नविद्यतेअवभ्रंशो यस्यतदनवभ्रम् अनवभ्रंराधोधनंयेषांतेअनवभ्रधनाः संपूर्णधनाइतियावत् धीराः कर्मभिज्ञास्ते मरुतःविदथेषुयज्ञेषुयज्ञंयजनीयंहविरभिलक्ष्यगन्तारोगमनशीलाभवन्ति ॥ गणङ्गणं गण-संख्याने पचाद्यच् नित्यवीप्सयोरितिद्विर्वचनम् । परस्याम्रेडितत्वादनुदात्तत्वेपूर्वपदस्वरः । सुश-स्तिभिः बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । भाम भादीप्तावित्यस्मादर्तिस्तुसुहुसृधृक्षि-क्ष्यादिनामन् नित्स्वरः । ओजः उब्जआर्जवे उब्जेर्बलेबलोपश्चेत्यसुन् तत्सन्नियोगेनबकारलोपः सार्वधातुकलक्षणोगुणः नित्स्वरः । ईमहे ईकारान्त्यादिषु निपातः । अनवभ्रराधसः अनवभ्रं नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् उत्तरपदबहुव्रीहौपूर्वपदस्वरः । गन्तारः ताच्छीलिकस्तृन् । विदथेषु विदज्ञाने रुदिविदिभ्यांङिदित्यथप्रत्ययः ङित्वाद्गुणः विदन्त्यस्मिन्कर्मेतामध्वर्य्वा-द्यइतिविदथोयज्ञः प्रत्ययस्वरः ॥ ६ ॥

६. बल के बल और झुण्ड के झुण्ड स्तुतिमंत्रों-द्वारा अग्नि के तेज और मरुत् के बल की हम याचना करते हैं। बिन्दु-चिह्नित अश्व (पृषती) वाले और अक्षय धन-संयुक्त तथा धीर मरुद्गण हव्य के उद्देश्य से यज्ञ में जाते हैं।

अथसप्तमी—

अग्निरस्मिजन्मनाजातवेदाघृतंमेचक्षुरमृतंमआसन् ।
अर्कस्त्रिधातूरजसोविमानोजस्रोघर्मोहविरस्मिनाम ॥७॥

अग्निः । अस्मि । जन्मना । जातऽवेदाः । घृतम् । मे ।
चक्षुः । अमृतम् । मे । आसन् । अर्कः । त्रिऽधातुः रजसः ।
विऽमानः । अजस्रः । घर्मः । हविः । अस्मि । नाम ॥ ७ ॥

साक्षात्कृतपरतत्त्वस्वरूपोग्निः स्वरूपेणस्वात्मनः सर्वात्मकत्वानुभवमाविष्करोति हेकुशिकाः योक्तृमोन्यभावेनद्विविधंहीदंसर्वंजगदेतावद्वाइदमन्नंचैवान्नादश्च सोमएवान्नमग्निरन्नादइतिश्रुतेः ।

तत्रसकलभोक्तृवर्गरूपेणावादोग्निः सचअग्निवाय्वादित्यभेदेनत्रिधाभूत्वापृथिव्यन्तरिक्षद्युलोका-नधितिष्ठति । तदुक्तंवाजसनेयके—सत्रेधात्मानंव्यभजत् आदित्यंतृतीयंवायुंतृतीयमिति । तत्रसो-ग्निरहंजन्मनैवजातवेदाअस्मि श्रवणमननादिसाधननिरपेक्षेणस्वभावतएवसाक्षात्कृतपरतत्त्वस्व-रूपोस्मि घृतंमेचक्षुःयदेतद्विश्वस्यविभासकंममस्वभावभूतप्रकाशात्मकंचक्षुस्तद्घृतम् इदानीमत्य-न्तंदीप्तंयदेतदमृतंकर्मफलंस्वर्ग्यादिव्यविविधविषयोपभोगात्मकंतन्मेमम आसन्नास्येवर्तते सक-लभोक्तृवर्गात्मनास्वयमेवावस्थानात् एवंस्वात्मनःपृथिव्यधिष्ठातृरूपतामभिधायवाय्वात्मनान्तरि-क्षाधिष्ठातृतामाह—अर्कोमगत्स्वप्राणः सोर्चन्नचरत् तस्यार्चतआपोजायन्तअर्चतैवमेकमभूदि-ति तदेवार्कस्यार्कत्वमितिश्रुतेः सप्राणोहंत्रिधातुःत्रेधात्मानंविभज्यतत्रवाय्वात्मनारजसोन्तरिक्ष-स्यविमानःविमाताअधिष्ठातास्मि तथाआदित्यरूपेणद्युलोकाधिष्ठातृतामाह—अजस्रोघर्मइति अज-स्रःअनुपक्षीणोघर्मः प्रकाशात्माद्युलोकाधिष्ठाताआदित्योप्यहमस्मि एवंभोक्तृरूपमात्मनोनुसं-धायभोग्यरूपतामप्यनुसंधत्ते यद्धविर्भोग्यंप्रसिद्धमस्तितदप्यहमेवास्मि यद्वा अहमग्निरस्मिदे-वानांहविष्प्रापणादिगुणयुक्तोस्मि किंच जन्मनाउत्पत्त्याजातवेदाः जातज्ञानोस्मि उत्पत्ति-क्षणएवसर्ववेत्ताहमस्मि यद्वा जातंसर्वंस्वात्मरूपतयावेत्तीतिजातवेदाः सर्वात्मकइत्यर्थः त-त्कथमित्युच्यते—घृतंमेचक्षुः यदेतद्घृतंप्रसिद्धमस्तितन्मेचक्षुःस्थानीयं यथालोके चक्षुर्भासकम् एवंघृतंमयिप्रक्षिप्तंज्वालामुत्पादयत् ममभासकम् अमृतंप्रभारूपंयदमृतमविनाशिज्योतिःमेममआसन् आस्येवर्तते त्रिधातुः प्राणापानव्यानात्मनात्रिधावर्तमानःअर्कोर्चनीयोयःप्राणोस्तिसोप्यहमस्मि तथारजसोन्तरिक्षस्यविमानःविशेषेणमातापरिच्छेत्तावायुश्चाहमस्मि किंच अजस्रोघर्मः नैरन्त-र्येणसन्तापकारीसूर्यश्चाहमस्मि किंबहुना आज्यपुरोडाशादिरूपंयदेतद्धविरस्तितदुपलक्षितंसर्व-मप्यहमस्मि सर्वंखल्विदंब्रह्मेतिश्रुतेः । नामशब्दः प्रसिद्धौ तदनेनाग्नेःसर्वात्मकत्वप्रतिपादनेनप-रब्रह्मत्वमुक्तंभवति ॥ चक्षुः चक्षिङ्व्यक्तायांवाचि उसिन्नित्यनुवृत्तौ चक्षेःशिच्चेत्युसिन् शिद्व-द्भावात्ख्याञादेशाभावः नित्स्वरः । आसन् आस्यशब्दस्य पद्दन्नोमासित्यादिनाआसन्नादेशः सुपांसुलुगितिसप्तम्यालुक् । विमानः माङ्माने कृत्यल्युटोबहुलमितिकर्तरिल्युट् लित्स्वरः । अज-स्रः जसुमोक्षणे नञ्पूर्वः नमिकम्पिस्म्यजसकमहिंसदीपोरइतिताच्छीलिकोरप्रत्ययः नञ्पूर्वो-जसिर्नैरन्तर्येवर्तते नञ्स्वरः प्रसङ्गप्रत्ययेषा ॥ ७ ॥

७. मैं अग्नि या परब्रह्म जन्म से ही जातवेदा या परतत्त्व-रूप हूँ। घृत या प्रकाश ही मेरा नेत्र है। मेरे मुख में अमृत है। मेरे प्राण त्रिविध (वायु-सूर्य-दीप्ति) हैं। मैं अन्तरिक्ष को मापनेवाला हूँ। मैं अक्षय उत्ताप हूँ। मैं हव्य-रूप हूँ।

अथाष्टमी—

त्रिभिः पवित्रैरपुपोद्ध्यर्कं हृदा मतिं ज्योतिरनु प्रजानन्।
वर्षिष्ठं रत्नमकृत स्वधाभिरादिद्द्यावापृथिवी पर्यपश्यत् ॥८॥

त्रिऽभिः । पवित्रैः । अपुपोत् । हि । अर्कम् । हृदा । मतिम् ।
ज्योतिः । अनु । प्रऽजानन् । वर्षिष्ठम् । रत्नम् । अकृत ।
स्वधाभिः । आत् । इत् । द्यावापृथिवी इति । परि । अपश्यत् ॥८॥

सर्वात्मकोऽग्निः हृदा अन्तःकरणवृत्त्या मतिंमननीयंज्योतिः स्वप्रकाशरूपंपरब्रह्मास्यैतेन अनुप्रजानन् श्रवणमननादिक्रमेणप्रकर्षेणसंशयविपर्यासंभावनाबुद्धिनिरासेनस्वात्मरूपतयाजानानःसन् पवित्रैःपावनैस्त्रिभिरग्निवायुसूर्यैरर्कमर्चनीयंनिरतिशयानन्दलक्षणंस्वात्मानमपुपोद्धि तेभ्योऽपिनिर्मलतयापावनंपरिच्छिन्नवदसत् यथादशापवित्रेणसोमंपावयतितद्वत् एवंजानानोऽग्निः वर्षिष्ठंप्रवृद्धंस्वात्मानंस्वधाभिः स्वेनलोकान्दधातीतिस्वधाः तैरग्निवायुसूर्यैः रत्नंरमणीयम् अकृत अकार्षीत्आदित् अनन्तरमेवआत्मनिविज्ञातेसति द्यावापृथिवीतत्रपरिकल्पिते द्यावापृथिव्यौतदुपलक्षितंसर्वंजगच्चपर्यपश्यत् परितःसर्वतःस्वात्मतयादर्शत् आत्मनिविज्ञातेसर्वमिदंविज्ञातंभवतीतिश्रुतेः ॥ पवित्रैःपूञ्पवनेइत्यस्मात्कर्तरिचर्षिदेवतयोरितिदेवतायामभिधेयायांकर्तरि इत्रप्रत्ययः पुनन्तीतिपवित्राअग्निवायुसूर्याः प्रत्ययस्वरः । अपुपोत्पूञ्पवनेइत्यस्य यङ्लुगन्तस्यरूपं संज्ञापूर्वकस्यविधेरनित्यत्वादभ्यासस्यगुणाभावः हिचेतिनिघातःप्रतिषेधःछन्दसीतिननिघातः । अर्कम् अर्चपूजायां कृदाधारार्चिकलिभ्यःकइतिकप्रत्ययः । हृदा हृदयशब्दस्यपद्दन्नोमास्हृन्निशसन्यूषन्नित्यादिनाहृदादेशः । मतिं मनज्ञानेइत्यस्मान्मन्त्रेवृषेषपचेत्यादिनाकर्मणिक्तिन्उदात्तः अकृत करोतेर्लुङिसिच् तस्यह्रस्वादङ्गादितिलोपः । द्यावापृथिवी देवताद्वन्द्वेचेत्युभयपदप्रकृतिस्वरः ॥ ८ ॥

८. अन्तःकरण-द्वारा मनोहर ज्योति को भली भाँति जानकर अग्नि ने अग्नि-वायु-सूर्य-रूप तीन पवित्र स्वरूपों से पूजनीय आत्मा को शुद्ध किया है। अग्नि ने अपने रूपों-द्वारा अपने को अतीव रमणीय किया था तथा दूसरे ही क्षण द्यावा-पृथिवी को देखा था।

अथ नवमी—

शतधारमुत्समक्षीयमाणंविपश्चितंपितरंवक्त्वानाम्।
मेळिंमदन्तंपित्रोरुपस्थेतंरोदसीपिपृतंसत्यवाचम् ॥९॥२७॥

शतऽधारम् । उत्सम् । अक्षीयमाणम् । विपःऽचितम् । पितरम् ।
वक्त्वानाम् । मेळिम् । मदन्तम् । पित्रोः । उपऽस्थे । तम् ।
रोदसी इति । पिपृतम् । सत्यऽवाचम् ॥ ९ ॥ २७ ॥

यस्मादुपाध्यायाद्विश्वामित्रो वैश्वानराख्यं परब्रह्माज्ञासीत् तमिममुपाध्यायमनयर्चास्तौति-हे रोदसी द्यावापृथिव्यौ शतधारं अपरिमितमङ्गधारायुक्तम् अक्षीयमाणं नकदापिविच्छि-न्नप्रवाहम् उत्सं कूपोपममेतत् उत्समिवसततमवाहोपेतं स्रोतइवाविच्छिन्नवाक्सरणीसमेतं विपश्चितंमेधाविनं सकलशास्त्राभिज्ञं पितरंशिष्याणांविद्योपदेशेनपालकं वक्त्वानांवक्तव्यानां-वेदवाक्यानांमेळिंमेळनंनानाशाखागतानांवाक्यानामेकस्मिन्नर्थेसंकलय्यवक्तारं पित्रोर्धावापृ-थिव्योरुपस्थेसमीपेमदन्तंज्ञानातिशयेनहृष्यन्तम् अतएवसत्यवाचम् आप्ततार्थाभावात्परप्रतारणे च कारणाभावात्सत्यवादिनं तमिममुपाध्यायंपिपृतम् अपेक्षितफलप्रदानेनसंपूर्णंकुरुतम् यद्वा पा-लयतम् ॥ उत्सम् उन्दीक्लेदने अस्मादुन्दिगुधिकुषिभ्यःकिदितिसप्रत्ययः किस्वाच्चकारलोपः उनत्तीत्युत्सः न्यत्स्वयेनाद्युदात्तः । विपश्चितं विशेषेणपातीतिविपा वाक् विपोवाचश्चिनोतीति क्विप् ह्रस्वस्यपितीतितुक् तत्पुरुषेकृतिबहुलमितिबहुलवचनात्द्वितीयायाअलुक् कृदुत्तरप-दस्वरः । वक्त्वानां वचपरिभाषणेइत्यस्मात्कृत्यार्थेतवैकेन्केन्यत्वनइतित्वन्प्रत्ययः चोःकुरि-तिकुत्वम् नित्स्वरः । मेळिम् मिलिःसंपर्कार्थोधातुः अस्मादौणादिकइप्रत्ययः । रोदसी आम-न्त्रितत्वान्निघातः । पिपृतम् पृपालनपूरणयोः छान्दसोजुहोत्यादिः अर्तिपिपर्त्योश्चेत्यभ्यासस्ये-त्वम् निघातः ॥ ९ ॥

९. शत धारवाले स्रोत की तरह अविच्छिन्न प्रवाहवाले, विद्वान् पालक, वाक्यों का मेल करानेवाले माता-पिता की गोद में प्रसन्न और सत्यवादी (विश्वामित्र के उपाध्याय या अग्नि) को, हे द्यावा-पृथिवी, तुम पूर्ण करो।

॥ इतितृतीयस्यप्रथमेसप्तविंशोवर्गः ॥ २७ ॥

प्रवोवाजाइतिपञ्चदशर्चंपञ्चदशंसूक्तम् अत्रानुक्रमणिका—प्रवःपञ्चोनागायत्रंत्वृतव्याषा-ढाइति विश्वामित्रऋषिः छन्दोगायत्री अग्निर्देवता आद्यात्रतुदेवत्याया प्रातरनुवाकाश्विन-शस्त्रयोर्गायत्रेछन्दस्यस्यसूक्तस्यविनियोगः प्रवोवाजाउपसद्यायेतिसूत्रितम् । सामिधेनिकेष्-वप्येषु प्रवोवाजाइतिवैकल्पिकःस्तोत्रियतृचः सूत्रितम्—प्रवोवाजाअभिद्यवोभिप्रयांसिवाह-सेति । सूक्तस्याद्यासामिधेनी सूत्रितञ्च—प्रवोवाजाअभिद्यवोग्नआयाहिवीतयइति । सामिधेनी-षुसमिध्यमानइत्येका सूत्रितञ्च—समिध्यमानोअध्वरेसमिद्धोअग्नआहुतेतिद्वेइति । आधाने तृतीयायामिष्टौ सामिधेनीषु इध्यमानेद्वयत्योर्मध्येपृथुपाजाइतिद्वेधाय्ये सूत्रितञ्च—प्रायुपो-त्तमायाःपृथुपाजाअमर्त्यइतिद्वेइति । एवमन्यत्रापि यत्रयत्रसप्तदशसामिधेन्यः तत्रतत्रैतेधाय्येइ-तिद्रष्टव्यम् । विषुवतिएकविंशतिःसामिधेन्यः तत्रपृथुपाजाअमर्त्यइतिषड्ऋचोधाय्याः पृथुपाजा-अमर्त्यइतिषड्धाय्याःसामिधेनीनामितिसूत्रम् महाव्रतेपिपञ्चविंशतिसंख्याकाःसामिधेन्यः तत्रा-प्येताःषड्ऋचोद्रष्टव्याः अग्नीषोमप्रणयनेहोतादेवोअमर्त्यइतितृचः सूत्रितञ्च—होतादेवोअमर्त्यः

पुरस्तादुपव्याप्रेदिवेदिवइति । ईळेन्योनमस्यस्तिरइतितिस्रःसामिधेन्यः सूत्रितञ्च—ईळेन्यो-नमस्यस्तिरोअग्निंदूतंवृणीमहइति ।

तस्मिन्सूक्तेप्रथमा—

प्रवोवाजाअभिद्यवोहविष्मन्तोघृताच्या। देवाञ्जिगातिसुम्नयुः॥१॥

प्र । वः । वाजाः । अभिऽद्यवः । हविष्मन्तः । घृताच्या ।
देवान् । जिगाति । सुम्नऽयुः ॥१॥

हेऋत्वयः वाजाः यजन्तिगच्छन्तीतिवाजाःमासाः अभिद्यवः अभितोद्यवोदिवसायेषुइति अभिद्यवोर्धमासाश्च हविष्मन्तोहविर्भिर्नोदेवाः घृताच्या घृतमश्चतिक्षारयतीतिघृताचीगौः त-थाचतैत्तिरीयकम्—देवाहविष्मन्तोगौर्घृताचीति । यद्वा हविष्मन्तःहविषःक्षीरादेःप्रदातारः पशवः घृताच्याघृतमश्चतिप्राप्नोतीतिघृताचीस्रुक् तथाचवाजसनेयकम्—पशवोहविष्मन्तःस्रुग्घृताचीति । तयाघृताच्यासहिताहविष्मन्तोदेवाःपशवश्चमासाअर्धमासाश्चैतेसर्वेवोयुष्माकंयजन (मा) नार्थं प्र प्र-भवन्ति तेषुवाजादिषुप्रभवत्सुसत्सु सुम्नयुः सुखमात्मनइच्छन् यजमानोदेवान्जिगाति यज्ञ-द्वारादेवान्प्राप्नोति उक्तार्थेतैत्तिरीयकब्राह्मणम्—प्रवोवाजाइत्यन्वाहमासावैवाजाअर्धमासाअ-भिद्यवोदेवाहविष्मन्तोगौर्घृताचीयज्ञोदेवाञ्जिगातियजमानःसुम्नयुरिति । आग्नेयपक्षे हेअ-ग्ने वः त्वदर्थमभिद्यवोभिगतदीप्तयोहविष्मन्तआसादितैश्चरुपुरोडाशादिभिःसहितावाजाअन्नानि समिल्लक्षणानिघृताच्या जुह्वासहप्रक्रम्यन्ते प्रवोवाजाइत्यन्वाहान्नंवैवाजइति देवान्देव त्वं समा-नमन्यत् ॥ अभिद्यवः बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरः । घृताच्या घृक्षरणदीप्त्योरित्यस्मादञ्चिघृ-सिभ्यःक्तइतिकर्मणिक्तः घृतमाज्यमञ्चतीतिऋत्विग्दधृगित्यादिनाक्विन् अनिदितामित्युपधा-लोपः अञ्चतेश्चोपसंख्यानमितिङीप् चावितिपूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । जिगाति गातिर्गत्यर्थः छान्दसोजुहोत्यादिः निपातः । सुम्नयुः सुम्नंसुखमात्मनइच्छतीतिसुपआत्मनःक्यच् क्याच्छन्द-सीत्युप्रत्ययः प्रत्ययस्वरः ॥ १ ॥

१. ऋतुओ, सुक् और हविवाले देवता, पशु, मास, अर्द्ध मास आदि तुम्हारे यजमान के लिए सुख की इच्छा करते हैं और यजमान देवों को प्राप्त करता है।

अथद्वितीया—

ईळेअग्निंविपश्चितंगिरायज्ञस्यसाधनम्। श्रुष्टीवानंधितावानम्॥२॥

१ तै० ब्रा० ३. ५. ५. । तै० सं० २. ५. ७. ।

ईळे। अग्निम्। विपःऽचितम्। गिरा। यज्ञस्य।
साधनम्। श्रुष्टीऽवानम्। धितऽवानम्॥ २॥

विपश्चितंमेधाविनंयज्ञस्यसाधनंनिर्वाहकं श्रुष्टीवानं सुखवन्तम् यद्वा वेगवन्तं धितावानं धानंवननीयंधनंधितं निहितं यस्यतंनिहितधनं तमिममग्निंगिरास्तुतिलक्षणयावाचाईळे विश्वामित्रोहं स्तौमि॥ ईळे ईडस्तुतौ। श्रुष्टीवानं वनसंभक्तावित्यस्माद्विच् श्रुष्टीवनतीतिश्रुष्टीवा कृदुत्तरपदस्वरः। धितावानं दधातेर्निष्ठायांधिरादेशश्छान्दसः वनसंभक्तौकर्मणिवन् बहुव्रीहौ निष्ठेतिधितशब्दस्यपूर्वनिपातः पूर्वपदप्रकृतिस्वरः यद्वा उभयत्रछन्दसीवनिपावितिवनिप्॥ २॥

२. मेधावी, यज्ञ-निर्वाहक, वेगवान् और धनवान् अग्नि की, स्तुति-वचनों के द्वारा, मैं पूजा करता हूँ।

अथतृतीया—

अग्नेशकेमतेवयंयमंदेवस्यवाजिनः। अतिद्वेषांसितरेम॥३॥

अग्ने। शकेम। ते। वयम्। यमम्। देवस्य। वाजिनः।
अति। द्वेषांसि। तरेम॥ ३॥

हेअग्ने वाजिनःसंभृतहविष्काः वयंदेवस्यद्योतमानस्यते तवयमंयमनमायज्ञसमाप्तेरत्राव-स्थानंकर्तुंशकेम शक्ताःस्म वाजिनोवेगवतोदेवस्येतिवायोजनीयम् ततःकारणाद्द्वेषांसि अस्मदीयानिपापानि अतितरेम पापेभ्यउत्तीर्णाभवेम॥ शकेम शक्लृशक्तावित्यस्माद्वाशीर्लिङि लिङ्याशिष्यङित्यङ्प्रत्ययः याशुट्सलोपेयादेशयलोपगुणसलोपाः आमन्त्रितस्याविद्यमानत्वेनपादादित्वादनिघातः उदात्तनिवृत्तिस्वरः। यमम् यमउपरमेइत्यस्मात्भावेघञ् यमउपरमे इतिनिपातनाद्वृद्ध्यभावः ञित्स्वरः। तरेम तॄप्लवनतरणयोरिति प्रार्थनेलिङिरूपं निघातः॥३॥

३. दीप्तिमान् अग्निदेव, हव्य तैयार करके तुम्हें हम यहीं रख सकेंगे और पाप से उत्तीर्ण होंगे।

अथचतुर्थी—

समिध्यमानोअध्वरे३ग्निःपावकईड्यः। शोचिष्केशस्तमीमहे॥४॥

सम्ऽइध्यमानः। अध्वरे। अग्निः। पावकः। ईड्यः।
शोचिःऽकेशः। तम्। ईमहे॥४॥

योऽग्निःअध्वरेयज्ञेषुसमिध्यमानःघृताद्याहुतिभिःसम्यक्प्रज्वाल्यमानः अतएवशोचिष्केशः ज्वालाकेशः पावकः शोधकः ईड्यःस्तोतृभिःप्रशस्योभवति तमिममभिमतफलार्थम् ईमहे वयं याचामहे ॥ ईड्यः ईडस्तुतावित्यस्मात्ण्यत् अस्यातिस्वरितमितिस्वरितत्वेप्राप्ते ईडवन्देत्यादि-नाद्युदात्तत्वम् । ईमहे ईकान्त्यादिष्वित्ययंधातुरत्रयाञ्चार्थः निपातः ॥ ४ ॥

४. यज्ञ के समय प्रज्वलित, ज्वालावाले केश से संयुक्त, पावक तथा पूजनीय अग्नि के पास हम अभिलषित फल की याचना करते हैं।

अथपञ्चमी—

पृथुपाजाअमर्त्योघृतनिर्णिक्स्वाहुतः।अग्निर्यज्ञस्यहव्यवाट्॥५॥२८॥

पृथुऽपाजाः। अमर्त्यः। घृतऽनिर्णिक्। सुऽआहुतः।
अग्निः। यज्ञस्य। हव्यऽवाट् ॥५॥२८॥

पृथुपाजाः प्रभूततेजोरूपः अमर्त्यःमरणधर्मरहितः घृतनिर्णिक् घृतस्यनिक्षेपणद्वारा शोधनंयेनेतिघृतनिर्णिक् स्वाहुतः सुष्ठु होत्रादिभिःसम्यगिष्टः एवंभूतोऽग्निः यज्ञस्यज्योतिष्टो-मादेर्हव्यवाट् हव्यानांवोढाभवति ॥ पृथुपाजाः कृदुत्तरपदस्वरः । स्वाहुतः जुहोतेःकर्मणिक्तः गतिरनन्तरइतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् । हव्यवाट् वहश्चेतिण्विः ॥ ५ ॥

५. प्रभूत तेजवाले, मरण-शून्य, घृतशोधन-कर्ता और सम्यक् पूजित अग्नि यज्ञ का हव्य ले जायें।

॥ इतितृतीयस्यप्रथमेऽष्टाविंशोवर्गः ॥ २८ ॥

अथषष्ठी—

तंसबाधोयतस्रुचइत्थाधियायज्ञवन्तः। आचक्रुरग्निमूतये ॥ ६ ॥

तम्। सऽबाधः। यतऽस्रुचः। इत्था। धिया। यज्ञऽवन्तः।
आ। चक्रुः। अग्निम्। ऊतये ॥ ६ ॥

सबाधःरक्षोघ्नमन्त्रोच्चारणेनतद्विषयबाधयासहवर्तन्तइतिसबाधःयज्ञवन्तः यजनीयहविर्यु-क्ताः यतस्रुचः यताः संयताः स्रुचोजुह्वाद्यायैस्तेयतस्रुचःऋत्विजः इत्था इत्थमनेनप्रकारेणानुक्रि-यमाणयाधियास्तुत्यातमेवंभूतमग्निम् ऊतयेराक्षसवधाद्रक्षणाय आ अभिमुखंचक्रुः कुर्वन्ति ॥ सबाधःबाधृविलोडनेइत्यस्मात्किप् कृदुत्तरपदस्वरः । इत्था इदंशब्दात्प्रकारार्थेइदमस्थमुः त-

स्यसुपांसुलुगितिडादेशः उदात्तनिवृत्तिस्वरेणान्तोदात्तः । चक्रुः डुकृञ्करणेइत्यस्यलिटिउसि यणादेशेकृते तस्यद्विर्वचनेचीतिस्थानिवद्भावाद्द्विर्वचनं निघातः ॥ ६ ॥

६. यज्ञ-विघ्न-नाशक और हव्ययुक्त ऋत्विकों ने स्रुक को संयत करके आश्रय-प्राप्ति के लिए, एवं प्रकार स्तुति के द्वारा उन अग्नि को अपने अभिमुख किया था।

होतादेवोअमर्त्यःपुरस्तादेतिमायया । विदथानिप्रचोदयन् ॥ ७ ॥

होता । देवः । अमर्त्यः । पुरस्तात् । एति । मायया ।
विदथानि । प्रऽचोदयन् ॥ ७ ॥

होताहोमनिष्पादकः अमर्त्योमरणधर्मरहितःदेवोद्योतमानःविदथानिवेदितव्यानिकर्माणिप्रचोदयन् प्रकर्षेणप्रेरयन् सोग्निःमाययाकर्मविषयाभिज्ञानेनयुक्तःसन् पुरस्तात्कर्मप्रारम्भकालेएव एति अस्मानागच्छति ॥ एति इण्गतौ । मायया माङ्मानेशब्देचेत्यस्मान्माच्छासिसूभ्योयइतिकर्तरिकर्मणिवायप्रत्ययः मिमीतेजानीते कर्म मीयतेनयेतिवामाया कर्मविषयज्ञानं प्रत्ययस्वरः । विदथानि विदज्ञानेइत्यस्मात् रुदिविदिभ्यांङिदितिकर्मण्यथप्रत्ययः ङित्त्वाद्गुणः प्रत्ययस्वरः ॥ ७ ॥

७. होम-निष्पादक, अमर और द्युतिमान् अग्नि यज्ञ-कार्य में लोगों को उत्तेजित करके यज्ञ-कार्य की अभिज्ञता के सहयोग से अग्रगन्ता होते हैं।

वाजीवाजेषुधीयतेध्वरेषुप्रणीयते । विप्रोयज्ञस्यसाधनः ॥ ८ ॥

वाजी । वाजेषु । धीयते । अध्वरेषु । प्र । नीयते । विप्रः ।
यज्ञस्य । साधनः ॥ ८ ॥

वाजीबलवानग्निःवाजेषुयुद्धेषुधीयतेदेवैःशत्रुहननार्थंनिधीयते किञ्च अध्वरेषुअग्निहोत्रादिषुप्रणीयतेअध्वर्य्वादिभिःप्रकर्षेणाहवनीयादिस्थानेषुप्रक्षिप्यते अतएवविप्रोमेधावीसोग्निः यज्ञस्याग्निहोत्रादेःसाधनःसाधकोभवति ॥ धीयते डुधाञ्धारणपोषणयोरित्यस्मात्कर्मणियक् घुमास्थागापेत्यादिनाईत्वं निघातः । नीयते णीञ्प्रापणेइत्यस्यकर्मणियकिरूपम् उपसर्गादसमासेपिणोपदेशस्येतिणत्वम् । साधनः साधसंसिद्धौ नन्द्यादित्वात्कर्तरिल्युः लित्स्वरः ॥ ८ ॥

८. बलवान् अग्नि युद्ध में आगे स्थापित किये जाते हैं। यज्ञ-काल में वे यथास्थान निक्षिप्त होते हैं। वे मेधावी और यज्ञ-सम्पादक हैं।

अथ नवमी—

धियाचक्रेवरेण्योभूतानांगर्भमादधे । दक्षस्यपितरंतना ॥ ९ ॥

धिया । चक्रे । वरेण्यः । भूतानाम् । गर्भम् । आ । दधे । दक्षस्य । पितरम् । तना ॥ ९ ॥

योऽग्निर्धिया आधानपवमानेष्टिरूपेणकर्मणाचक्रे आहवनीयरूपतयाकृतोऽभूत् अतएववरे-ण्यःसर्वैर्यजमानैःकर्मार्थत्वेनवरणीयः यमग्निं भूतानांस्थावरजङ्गमात्मकानांभूतजातानाम-न्तर्गर्भस्थानमेवगर्भरूपतयाआदधे सर्वत्रदधार पितरं सर्वस्यजगतःपालकं तमिममग्निंदक्ष-स्यप्रजापतेःतना तनया वेदिरूपाभूमिः दर्शपूर्णमासाग्निहोत्रादिकर्मसिद्ध्यर्थंधारयति भूमेर्द-क्षदुहितृत्वेमन्त्रवर्णः—अदितिर्ह्यजनिष्टदक्षयादुहितातवेति ॥ चक्रे करोतेःकर्मणिलिटिरूपम् । गर्भं गृनिगरणेइत्यस्मादर्तिगृभ्यांभन्निति भन् गिरतिगीर्यतेवागर्भः नित्त्वादाद्युदात्तः । दधेद-धातेर्लिटिरूपम् । पितरं पारक्षणे नप्तृनेष्टृइत्यादिनातृजन्तत्वेननिपातनादित्वं पातिपालयतीति पितापालकः चित्स्वरः । तना यलोपश्छान्दसः ॥ ९ ॥

९. जो अग्नि कर्म द्वारा वरणीय हैं, भूतों के गर्भ-रूप से अवस्थित हैं; पितृ-स्वरूप हैं, उन्हीं अग्नि को दक्ष की पुत्री (यज्ञ-भूमि) धारण करती हैं।

अथ दशमी—

नित्वादधेवरेण्यंदक्षस्येळासहस्कृत।अग्नेसुदीतिमुशिजम्।१०।२९।

नि । त्वा । दधे । वरेण्यम् । दक्षस्य । इळा । सहःऽकृत । अग्ने । सुऽदीतिम् । उशिजम् ॥ १० ॥ २९ ॥

उक्तोऽर्थोऽनयर्चाविविच्यते सहस्कृत मथनाख्येनबलेननिष्पन्न हेऽग्ने सुदीतिंशोभनदी-प्तियुक्तम् उशिजं पुरोडाशादिहविःकामयमानं यद्वा कर्मार्थिभिः काम्यमानम् अतएव वरेण्यं तैर्वरणीयं त्वा एवंविधंत्वां दक्षस्यदुहिताइळावेद्यादिलक्षणाभूमिः निदधे अग्निहोत्रादिकर्मस-सिद्ध्यर्थंनितरांदधार ॥ इळा ईडस्तुतौ पुंसिसंज्ञायामित्यत्रप्रायिकवचनात्कर्मण्यर्थेऽपिघप्रत्ययः ह्रस्व-श्छान्दसः संज्ञापूर्वकस्यविधेरनित्यत्वादगुणः यद्वा घञर्थेकविधानमित्यधिकरणेकः ईळ्य-

१ ऋ० सं० ८, २, १।

तेस्तूयन्तेस्यांयजमानैर्देवाइतीळाभूमिः उदात्तनिवृत्तिस्वरेणान्तोदात्तः प्रत्ययस्वरः । उ-शिर्नं वशकान्तावित्यस्माद्धुराःकिच्चेतीमिप्रत्ययः किच्वात्सम्प्रसारणम् । यद्वि हविः कामय-ते उश्यते काम्यतेकर्मोर्थिभिरितिवाउशिगग्निः प्रत्ययस्वरः ॥१०॥

१०. बल-सम्पादित अग्नि, तुम उत्कृष्ट दीप्ति से युक्त, हव्या-भिलाषी और वरणीय हो। तुम्हें दक्ष की तनया इला (वेदी-रूपा भूमि) धारण करती हैं।

॥ इतितृतीयस्यप्रथमेएकोनत्रिंशोवर्गः ॥ २९ ॥

अथैकादशी—

अ॒ग्निं य॒न्तुर॑म॒प्तुर॑मृ॒तस्य॒ योगे॑ व॒नुषः॑। विप्रा॒ वाजैः॒ समि॑न्धते ॥ ११ ॥

अ॒ग्निम्। य॒न्तुर॑म्। अ॒प्ऽतुर॑म्। ऋ॒तस्य॑। योगे॑। व॒नुषः॑।
विप्राः॑ वाजैः॑। सम्। इ॒न्ध॒ते ॥ ११ ॥

वनुषः कर्मसिद्ध्यर्थं संभजमानाः विप्रामेधाविनोध्वर्य्वादयः यन्तुरंसर्वस्यनियन्तारं य-द्वा विप्रंगन्तारम् अप्तुरम् अपांप्रेरकंतमिममग्निम् ऋतस्यसत्यभूतस्य ज्योतिष्टोमादेः योगे प्रयोगार्थं वाजैर्हविर्लक्षणैरन्नैः समिन्धते सम्यग्दीपयन्ति ॥ यन्तुरं वर्णव्यत्ययः यन्तारमित्यर्थः । अप्तुरं तुरत्वरणे अपस्तुरतीतिस्वरयतीतिक्विप् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः । योगे युजिर्योगे भावेघञ् च-जोःकुघिण्ण्यतोरितिकुत्वं ञित्स्वरः । वनुषः वनषणसंभक्तौ जनेरुसिरित्यधिकारे बहुलवचनाद-स्मादप्युसिःप्रत्ययः प्रत्ययस्वरः । इन्धते निइन्धीदीप्तौ निघातः ॥ ११ ॥

११. मेधावी भक्त लोग संसार के नियामक और जल के प्रेरक अग्नि को, यज्ञ के सम्पादन के लिए, अन्न-द्वारा, भली भाँति उद्दीप्त करते हैं।

ऊ॒र्जो नपा॑तमध्व॒रे दी॑दि॒वांस॒मुप॒ द्यवि॑। अ॒ग्निमी॑ळे क॒विक्र॑तुम् ॥ १२ ॥

ऊ॒र्जः। नपा॑तम्। अ॒ध्व॒रे। दी॒दि॒ऽवांस॑म्। उप॑। द्यवि॑।
अ॒ग्निम्। ई॒ळे। क॒विऽक्र॑तुम् ॥ १२ ॥

ऊर्जोनपातंहविर्लक्षणैरन्नैःसमिध्यमानत्वेनान्नस्यपुत्रम् यद्वान्नस्याहुत्यर्थं यथाज्यादाहुतिः आ-हुतेरादित्यआदित्यादग्निरिति उपद्यवि अन्तरिक्षसमीपे दीदिवांसमतिशयेनदीप्यमानंकविक्रतुं कवयोमेधाविनोध्वर्य्वादयोमथनेनक्रतवः कर्तारोयस्येति अध्वर्य्वादिभिर्निष्पाद्यमानंतामिममग्नि-मध्वरेस्मिन्यज्ञेईळेस्तुतिलक्षणाभिर्गीर्भिरहंस्तौमि ऊर्जः ऊर्जबलेत्यस्माद्भ्राजभासेत्यादिना

ताच्छीलिकः क्विप्प्रत्ययः ऊर्मयस्तिरीरमितिउर्लृभवं सावेकाचइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् । ध- वि द्युतदीप्तावित्यस्मादौणादिकोऽङ्प्रत्ययः द्योततेकिरणसंबन्धादितिद्युरन्तरिक्षं ञित्स्वरः ईळे ईडस्तुतावित्यस्यलट्रूपम् ॥ १२ ॥

१२. यज्ञ के नेता, अन्तरिक्ष के पास दीप्तिमान् और सर्वज्ञ अग्नि की वा यज्ञ की मैं स्तुति करता हूँ।

ईळेन्योनमस्यस्तिरस्तमांसिदर्शतः । समग्निरिध्यतेवृषा ॥१३॥

ईळेन्यः । नमस्यः । तिरः । तमांसि । दर्शतः । सम् ।
अग्निः । इध्यते । वृषा ॥ १३ ॥

ईळेन्यः स्तोतृभिरीड्यः अतएवनमस्यः सर्वैर्नमस्कार्यः तमांसितिरः ध्वान्तानिस्वप्रभाभि स्तिरस्कुर्वन् दर्शतः कमनीयतयासर्वैर्दर्शनीयः तादृशोऽग्निः वृषा. यममानस्यकामानांवर्षितासमि- ध्यते आहुतिप्रक्षेपेणप्रज्वाल्यते उत्तरार्धेवाजसनेयकम्–ईळेन्योह्येवनमस्योह्येषतिरस्तमांसिद- र्शतोसमिद्धइति ॥ ईळेन्यः ईडस्तुतौ कृत्यार्थेतवैकेन्केन्यत्वनइतिकेन्यप्रत्ययः प्रत्ययस्वरः । नमस्यः नमस्यतेरचोयदितियत् अतोलोपयलोपौ तित्स्वरितमितिस्वरितः । दर्शतः दृशिर्प्रेक्षणे इत्यस्मात् भृमृदृशीत्यादिनाकर्मण्यतच्प्रत्ययः चित्स्वरः । वृषा वृषुसेचनेइत्यस्मात् कनिन्युवृषीत्यादिनाकनिन् कित्त्वादगुणः नित्त्वादाद्युदात्तः ॥ १३ ॥

१३. पूजनीय, नमस्कार-योग्य, दर्शनीय और अभीष्टवर्षी अग्नि अन्धकार को दूर करते हुए प्रज्वलित होते हैं।

अथचतुर्दशी–

वृषोअग्निःसमिध्यतेऽश्वोनदेववाहनः । तंहविष्मन्तईळते ॥ १४ ॥

वृषो इति । अग्निः । सम् । इध्यते । अश्वः । न । देवऽवाहनः ।
तम् । हविष्मन्तः । ईळते ॥ १४ ॥

वृषोवृषैवकामानांवर्षितादेववाहनः देवान्हवींषिवावहतिप्रापयतीतिदेववाहनः तत्रदृष्टा- न्तः–अश्वोनेति यथाश्वोराजानंवाहयतिस्वपुरंप्रापयतीतिवाहनम्भवः तद्वत्वाहनभूतोयोऽग्निः समिध्यते आहुतिप्रदानेनसम्यग्दीप्यते तं तादृशमग्निंहविष्मन्तः संभृतहविष्कायजमानाईळते- र्मेसिद्ध्यर्थंस्तुवन्ति । वृषा उ गुणः उञमवलम्ब्यप्रगृह्यसंज्ञा देववाहनः वहप्रापणेइत्यस्माण्ण्यन्ता- न्नन्द्यादित्वात्कर्तरिल्युः लित्स्वरः समासेकृदुत्तरपदस्वरः ॥ ईळते ईडस्तुतौ ॥ १४ ॥

१४. अभीष्टवर्षी और अश्व की तरह देवों के हव्यवाहक अग्नि प्रज्वलित होते हैं। हविष्मान् अग्नि की मैं पूजा करता हूँ।

अथपञ्चदशी–

वृषणंत्वावयंवृषन्वृषणःसमिंधीमहि । अग्नेदीद्यंतंबृहत् ॥१५॥३०॥

वृषणम् । त्वा । वयम् । वृषन् । वृषणः । सम् । इधीमहि ।
अग्ने । दीद्यंतम् । बृहत् ॥ १५ ॥ ३० ॥

वृषन्कामानांवर्षितः हेअग्ने वृषणःवृषाणःघृताद्याहुतीनांसेक्तारोवयंवृषणमाहुतिद्वाराउदकस्य सेक्तारं तदाहस्मृतिः–अग्नौप्रास्ताहुतिःसम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायतेवृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततःप्रजाःइति । दीद्यतं दीप्यमानं बृहत् अतएवमहान्तमिममग्निंसमिधीमहि सम्यग्दीपयामः ॥ इधीमहि ञिइन्धीदीप्तावित्यस्यप्रार्थनेलिङिनकारलोपश्छान्दसः निघातः ॥ दीद्यतं दीदेतिर्दीप्तिकर्मा तस्यशतरिरूपम् अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम् ॥ १९ ॥

१५. अभीष्टवर्षी अग्नि, हम घृत आदि का सेचन करते हैं, तुम जल का सेचन करते हो। हम तुम्हें दीप्त करते हैं। तुम दीप्तिमान् और बृहत् हो।

॥ इतितृतीयस्यप्रथमेत्रिंशोवर्गः ॥ ३० ॥

अग्नेजुषस्वेतिषड्ऋचंषोडशसूक्तंवैश्वामित्रमाग्नेयम् अत्रानुक्रमणिका–अग्नेजुषस्वषट् तृतीयाद्युष्णिक्त्रिष्टुप्जगत्यइति पूर्वसूक्तेगायत्रंत्वित्युक्तत्वादेतदपिगायत्रं तृतीयातूष्णिक् चतुर्थीत्रिष्टुप् पञ्चमीजगती अग्नेजुषस्वेतिसवनीयपुरोडाशेस्विष्टकृतः प्रातःसवनीयानुवाक्या सूत्रितञ्च–अथस्विष्टकृतोग्नेजुषस्वनोहविरिति । अतिरात्रेआश्विनशस्त्रेपरिहितेसतिचमसगणैः सहाश्विनोद्विकपालःपुरोडाशःसर्वहुतोहोतव्यः यदिपुरोडाशमवशोष्यस्विष्टकृतंकुर्युस्तस्यस्विष्टकृतः पुरोळाअग्नइत्येषायाज्या यद्येतस्यपुरोळाशस्यस्विष्टकृतंचरेयुः पुरोळाअग्नेपचतइतिसूत्रितम् माध्यंदिनेसवनेसवनीयपुरोडाशेस्विष्टकृतोनुवाक्या माध्यंदिनेसवनइत्येषा सूत्रितञ्च–अग्नेजुषस्वनोहविर्माध्यंदिनेसवनेजातवेदइति । तृतीयसवने सवनीयपुरोडाशस्यस्विष्टकृतोनुवाक्या अग्नेतृतीयेसवनेइत्येषा सूत्रितञ्च–अग्नेतृतीयेसवनेहिकानिषइत्यनुसवनमनुवाक्येति आश्विनपुरोडाशस्यस्विष्टकृतोयाज्याअग्नेवृधानइत्येषा सूत्रितञ्च–अग्नेवृधानआहुतिमितिसंयाज्येति ।

तस्मिन्सूक्तेप्रथमा–

अग्नेजुषस्वनोहविःपुरोळाशंजातवेदः । प्रातःसावेधियावसो ॥१॥

अग्ने । जुषस्व । नः । हविः । पुरोळाशम् । जातऽवेदः ।
प्रातःऽसावे । धियावसो इति धियाऽवसो ॥ १ ॥

विश्वामित्रःस्तौति—जातवेदः जातप्रज्ञ धियावसो धियास्तोत्रेणवसुधनंयस्माद्भवतिसोयं धियावसुः तस्यसंबुद्धिःकर्मानुरूपधनाग्ने हे अग्ने प्रातःसावे अग्निष्टोमेप्रातःसवनेनोस्मत्संबन्धिपु-रोळाशं पुरोडाशाख्यंहविःजुषस्वसेवस्व ॥ जुषीप्रीतिसेवनयोरित्यस्यलोटिरूपम् आमन्त्रित-स्याविद्यमानवत्त्वेनपादादित्वान्ननिघातः । प्रातःसावे षुञ्अभिषवेसवनंसावः भावेघञ् थाथ-घञ्क्ताजबित्रकाणामित्यन्तोदात्तत्वम् । धियावसो विभक्त्यलोपश्छान्दसः आमन्त्रितत्वा-न्निघातः ॥ १ ॥

१. जातवेदा अग्नि, तुम्हारा स्तोत्र ही धन-प्रदायक है। प्रातः-सवन में तुम हमारे पुरोडाश और हव्य की सेवा करो।

अथद्वितीया—

पुरोळाअग्नेपचतस्तुभ्यंवाघापरिष्कृतः। तंजुषस्वयविष्ठ्य ॥ २ ॥

पुरोळाः। अग्ने। पचतः। तुभ्यम्। वा। घ। परिऽकृतः।
तम्। जुषस्व। यविष्ठ्य ॥ २ ॥

यविष्ठ्य युवतम हेअग्ने यःपुरोळाः पुरोडाशान्तोव्ययोदयपनमितिपुरोळाः पुरोडाशः प-चतःकपालयोःपक्वोस्तिसचतुभ्यंत्वदर्थंपरिष्कृतोवाघ पर्यग्निकरणादिभिःसंस्कृतःखलु तमिमंपुरो-डाशंजुषस्वसेवस्व ॥ पुरोळाः दाशृदाने इत्यस्मात्पुरस्पूर्वात्कर्मण्येतवद्योकथ्ययसुपुरोडाशोण्विनिति कर्मणिण्विनिकृतेभ्येतवद्धादीनांडस्यदस्यइतिडस्मत्ययेकृते अथवाःधेतवाःपुरोडाश्चेतिनिपात-नाद्दकारस्यडत्वं पुरोळाशन्तापनमितिपुरोळाः पुरोडाशः डकारस्यळकारोबह्वृचसांप्रदायिकः कृ-दुत्तरपदप्रकृतिस्वरः । पचतः डुपचष्पाकेइत्यस्मात्भृमृदृशीत्यादिनाकर्मण्यतच्प्रत्ययः पच्यतेसा-विति पचतःपक्वः चित्स्वरः । घ ऋचितुनुघेत्यादिनासंहितायांदीर्घः । परिष्कृतः संपर्युपेभ्यः क-रोतौभूषणेइतिकरोतेःसुडागमः गतिरनन्तरइतिगतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । यविष्ठ्य यविष्ठएवयवि-ष्ठ्यः पादार्थाभ्यांचेत्यत्रचकारेणनवस्वादीनांस्वार्थेयत्प्रत्ययस्योपादानाद्यविष्ठाच्चेत्यत्रस्वार्थिकोयत्प्रत्ययः आमन्त्रितत्वान्निघातः ॥ २ ॥

२. युवतम अग्नि, तुम्हारे लिए पुरोडाश का पाक किया गया है; उसे संस्कृत किया गया है, तुम उसका सेवन करो।

अथतृतीया—

अग्नेवीहिपुरोळाशमाहुतंतिरोअंह्यम्।सहसःसूनुरस्यध्वरेहितः।३।

अग्ने। वीहि। पुरोळाशम्। आऽहुतम्। तिरःऽअंह्यम्।
सहसः। सूनुः। असि। अध्वरे। हितः ॥ ३ ॥

हेअग्ने तिरोअह्न्यं अह्नितिरोहितेसति आहुतमासमन्ताद्धुतंपुरोळाशंपुरोडाशाख्यंहविः वीहि भक्षय अध्वरेऽस्मिन्यज्ञेसहसःसूनुःबलस्यपुत्रस्त्वंहितोसि आहवनीयादिस्थानेष्वस्माभिर्निहितोसि तस्माद्वीहीतिशेषः ॥ वीहि वीकान्त्यादिष्वित्यस्यलोटिरूपंहेरपित्त्वादन्तोदात्तत्वम् । आहुतम् जुहोतेःकर्मणिक्ते गतिरनन्तरइतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् । तिरोअह्न्यं अह्निस्वमह्न्यं भवेच्छन्दसीतियत् तिरोभूतमह्न्यंयस्मिन्कालेसतिरोअह्न्यःरात्रिकालइत्यर्थः कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगेइतिद्वितीया प्रकृत्यान्तःपादमित्येङःप्रकृतिभावः बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥ ३ ॥

३. अग्नि, दिनान्त में सम्यक् प्रदत्त पुरोडाश का भक्षण करो। तुम बल के पुत्र हो, यज्ञ में निहित होओ।

अथचतुर्थी—

माध्यंदिनेसवनेजातवेदःपुरोळाशमिहकवेजुषस्व ।
अग्नेयह्वस्यतवभागधेयंनप्रमिनन्तिविदथेषुधीराः ॥४॥

माध्यंदिने । सवने । जातऽवेदः । पुरोळाशम् । इह । कवे । जुषस्व । अग्ने । यह्वस्य । तव । भागऽधेयम् । न । प्र । मिनन्ति । विदथेषु । धीराः ॥ ४ ॥

कवे मेधाविन् हेजातवेदः इहास्मिन्नग्निष्टोमाख्येकर्मणितस्मिन्माध्यंदिनेमध्यंदिनसम्बन्धिनिसवनेपुरोडाशंमाध्यंदिनसवनीयपुरोडाशंजुषस्वसेवस्व हेअग्ने विदथेषुयज्ञेषुधीराःकर्मकुशलाःअध्वर्य्वादयः यह्वस्य यान्तिप्राप्नुवन्तिदेवाहवींष्यनेनेतियह्वोमहानग्निः यह्वस्यमहतस्तवभागधेयंभागतयापरिकल्पितमिमंपुरोडाशंनप्रमिनन्ति नहिंसन्ति किन्तु तुभ्यंप्रयच्छन्ति तंजुषस्वेतिशेषः ॥ माध्यंदिने मध्यंदिनस्येदमित्यर्थेउत्सादित्वादञ् ञित्त्वादादिवृद्धिः ञित्स्वरेणाद्युदात्तत्वम् । यह्वस्य याप्रापणेइत्यस्मात्शेवयह्वजिह्वेतिनिपातनात्करणेवन्प्रत्ययः हुगागमधातुह्रस्वौ यान्त्यनेनेतियह्वोग्निः व्यत्ययेनान्तोदात्तः । भागधेयं भागशब्दात्स्वार्थे भागरूपनामभ्योधेयप्रत्ययोवक्तव्यइतिधेयप्रत्ययः प्रत्ययस्वरः । मिनन्ति मीञ्हिंसायामित्यस्यक्र्यादित्वात्श्ना तस्मिन्मीनातेर्निगमेइतिह्रस्वत्वम् हिनुमीनेतिणत्वंनभवति सर्वविधीनांछन्दसिविकल्पितत्वादिति ॥ ४ ॥

४. हे जातवेदा और मेधावी अग्नि, माध्यन्दिन सवन में पुरोडाश का सेवन करो। धीर अध्वर्यु लोग यज्ञ में तुम्हारा भाग नष्ट नहीं करते। तुम महान् हो।

अथपञ्चमी—

अग्नेतृतीयेसवनेहिकानिषःपुरोळाशंसहसःसूनवाहुतम् ।
अथादेवेष्वध्वरंविपन्ययाधारत्नवन्तममृतेषुजागृविम् ॥५॥

अग्ने॑ । तृ॒तीये॑ । सव॑ने । हि । कानि॑षः । पु॒रो॒ळाश॑म् । स॒ह॒सः॒ ।
सू॒नो॒ इति॑ । आऽहु॑तम् । अथ॑ । दे॒वेषु॑ । अ॒ध्व॒रम् । वि॒प॒न्यया॑ ।
धाः॒ । रत्न॑ऽवन्तम् । अ॒मृते॑षु । जागृ॑विम् ॥ ५ ॥

सहसःसूनो बलस्यपुत्र हेअग्ने त्वंतृतीयेसवनेआहुतंहूयमानंपुरोळाशं कानिषःकामयसे अथानन्तरम् अध्वरम् अविनाशिनं रत्नवन्तं रत्नशब्देनस्वर्गादिलक्षणमुक्तंफलमभिधीयते तद्वन्तं फलप्रदं जागृविं जागरणकारिणं प्रातःसोमोजागृविर्भवतिस्वप्ननिवारकइति तमिमंसोमं विपन्यया स्तुतिलक्षणयावाचा स्तुतस्त्वं अमृतेषुमरणधर्मरहितेषुदेवेष्विन्द्रादिषु धाः धेहि ॥ तृतीये त्रिशब्दात्पूरणात्रेःसंप्रसारणंचेतितीयप्रत्ययः तत्संनियोगेनसंप्रसारणं हलइतिदीर्घोनभवति अणइतितत्रानुवर्तनात् प्रत्ययस्वरः । कानिषः कनीकान्त्यादिष्वित्यस्यलेटिसि० बहुलमिति सिप् तस्यआर्धधातुकत्वादिडागमः कान्तिरभिलाषः अकारस्याकारोन्त्यत्वेन छिद्यो(?)दिनिपातः धातुस्वरः । विपन्यया पनस्तुतौ भावेक्विप् विपनंयातीतिकप्रत्ययः प्रत्ययस्वरः । धाः दधातेश्छन्दसेलुङ्रूपम् पाघ्रादिवादानिपातः । जागृविं किन्प्रत्ययान्तोजागृविशब्दःनित्स्वरः ॥ ५ ॥

५. बल के पुत्र अग्नि, तृतीय सवन में दिये गये पुरोडाश की तुम अभिलाषा करो। अनन्तर अविनाशी, रत्नवान् और जागरणकारी सोम को, स्तुति के साथ अमर देवों के पास, स्थापित करो।

अग्ने॑वृधा॒नआहु॑तिंपु॒रो॒ळाशं॑जातवेदः । जु॒षस्व॑ति॒रोअ॑ह्न्यम् ॥६॥२१॥

अग्ने॑ । वृ॒धा॒नः । आऽहु॑तिम् । पु॒रो॒ळाश॑म् । जात॑ऽवेदः ।
जु॒षस्व॑ । ति॒रःऽअ॑ह्न्यम् ॥ ६ ॥ २१ ॥

जातवेदः जातप्रज्ञ हेअग्ने वृधानःआहुतिभिर्वर्धमानस्त्वंतिरोअह्न्यम् अह्निभवमह्न्यं दिवसकृत्यं तिरोभूतमह्न्यंयस्मिन्कालेसतिरोअह्न्यःरात्रिकालः तस्मिन्काले आहुतिम् आहुतंपुरोळाशंपुरोडाशाख्यंहविर्जुषस्वसेवस्व ॥ आहुतिं जुहोतेःकर्मणिक्तिन् तादौचनितिकृत्यतावितिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् । जुषस्व जुषीप्रीतिसेवनयोरित्यस्यलोटिरूपम् ॥ ६ ॥

६. जातवेदा अग्नि, दिन के अन्त में तुम पुरोडाश-रूप आहुति का सेवन करो।

॥ इतितृतीयस्यप्रथमेएकविंशोवर्गः ॥ २१ ॥

अस्तीदमितिषोडशर्चंसप्तदशंसूक्तंवैश्वामित्रम् अत्रानुक्रमणिका—अस्तीदंषोळशाद्याचतुर्थीदशमीद्वादश्योनुष्टुभः षष्ठ्येकादश्युपान्त्येचजगत्यः पञ्चम्यृक्त्रिष्टुभौवेति आद्याचतुर्थीद-

शमीद्वादश्योनुष्टुभः षष्ठीएकादशीचतुर्दशीपंचदशीजगत्यः शिष्टाअष्टौत्रिष्टुभः पञ्चमीमन्थ-तानरइत्येषाऋत्विग्देवताका अग्निदेवताकावा शिष्टाअग्निदेवताकाः सूक्तविनियोगोलैङ्गिकः वरुणप्रघासेष्वग्निप्रणयनेइळायास्त्वापदइत्येषा सूत्रितञ्च—इळायास्त्वापदेवयमग्नेविश्वेभिःस्व-नीकदेवैरित्यर्धर्चआरमेदिति । तत्रैवाग्निप्रणयनेउत्तरेवेद्यामग्नौस्थापितेसमिसीदहोतरित्येषा । निहितेग्नौसीदहोतःस्वउलोकेचिकित्वानितिसूत्रितम् । अरण्यामग्निसमारोपणे अयन्तेयोनि-रित्येषासूत्रितञ्च—अयन्तेयोनिर्ऋत्वियइत्यरणीगार्हपत्येप्रतितपेत्पाणीवेति ।

तस्मिन्सूक्तेप्रथमा—

अस्तीदमधिमन्थनमस्तिप्रजननंकृतम् ।
एतांविश्पत्नीमाभराग्निंमन्थामपूर्वथा ॥ १ ॥

अस्ति । इदम् । अधिऽमन्थनम् । अस्ति । प्रऽजननम् । कृतम् ।
एताम् । विश्पत्नीम् । आ । भर । अग्निम् । मन्थाम । पूर्वऽथा ॥ १॥

यजमानोध्वर्य्वादीन्प्रतिब्रूते । इदमग्र्यर्थंयूपशकलमस्ति अधिमन्थनमरण्याउपरिनि-धेयंमन्थनसाधनमूलंदण्डरज्ज्वादिकमस्ति प्रजननमग्निजननसाधनमूलंदर्भपिञ्जूलंकृतंसंपादितम-स्ति यद्वा प्रजननंमन्थनदण्डस्यविन्यासविशेषः यस्मादेतानिपूपशकलादीन्यग्निमन्थनसाधना-न्याहृतानिसन्ति तस्मात् विश्पत्नीं विशांप्रजानामग्निसाध्याग्निहोत्रद्वारास्वर्गादिफलसंपादने-नपालयित्रीमेतामरणीमाभर हेअध्वर्यो आहर तस्यामाहृतायांपूर्वथा यथा पयमाधानका-लेअग्निममथीम यथावा पूर्वेमहर्षयोग्निममन्थिषुः तद्वद्वयमेनमग्निमस्मिन्कर्मणिमन्थाम मन्थ-नेनानिष्पन्नंकरवाम ॥ अस्तीतिपदद्वयस्यपादादित्वादनिघातः । विश्पत्नीं पतिशब्दस्यविभा-षासपूर्वस्येतिङीप् नकारश्चान्तादेशः परादिश्छन्दसिबहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । भर हृञ् हरणे इत्यस्य लोटि हृग्रहोर्भश्छन्दसीतिभकारः । मन्थाम मन्थविलोडनेइत्यस्यलोटिरूपं निघातः । पूर्वथा पूर्वशब्दादिवार्थेप्रत्नपूर्वविश्वेमात्थाल्छन्दसीतिथाल्प्रत्ययः लितीतिप्रत्य-यात्पूर्वस्योदात्तत्वम् ॥ १ ॥

१. यही अग्निमन्थन और उत्पत्ति के साधन हैं। संसार-रक्षक अरणि को ले आओ। पहले की तरह हम अग्नि का मन्थन करेंगे।

अथद्वितीया—

अरण्योर्निहितोजातवेदागर्भइवसुधितोगर्भिणीषु ।
दिवेदिवईड्योजागृवद्भिर्हविष्मद्भिर्मनुष्येभिरग्निः ॥ २ ॥

अरण्योः । निऽहितः । जातऽवेदाः । गर्भःऽइव । सुऽधितः ।
गर्भिणीषु । दिवेऽदिवे । ईड्यः । जागृवत्ऽभिः । हविष्मत्ऽभिः ।
मनुष्येभिः । अग्निः ॥ २ ॥

जातवेदाःसर्वविषयज्ञानवानयमग्निःअरण्योर्निहितःदेवैर्यजमानैर्वास्थापितोस्ति । अत्र दृष्टान्तः—गर्भइवेति यथागर्भोगर्भिणीषुस्त्रीषुसुधितःसुष्ठुनिहितोवर्ततेतद्वत् सतादृशोग्निः हविष्मद्भिःसंभृतहविष्कैः अतएवजागृवद्भिः कर्मणिजागरूकैर्मनुष्येभिर्मनुष्यैरस्माभिर्दिवेदिवेप्रत्यहमुत्पत्त्यर्थमीड्यः स्तुतिरूपाभिर्गीर्भिःस्तोतव्यः ॥ अरण्योः ऋगतौ अर्तिसृधृधमीत्यादिनानिप्रत्ययः प्रत्ययस्वरः । निहितः दधातेःकर्मणिनिष्ठायां दधातेर्हिरितिहिरादेशः गतिरनन्तरइतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् । सुधितः दधातेःकर्मणिनिष्ठा तस्मिन्सुधितवसुधितेत्यादिनानिपातनाद्धिइत्यादेशः । दिवेदिवे दिवुक्रीडादौ इगुपधलक्षणःकः नित्यवीप्सयोरितिद्विर्वचनम् तस्याम्रेडितत्वादनुदात्तत्वेपूर्वपदस्वरः । जागृवद्भिः जागृनिद्राक्षयेइत्यस्यक्वसौरूपं द्विर्वचनप्रकरणेछन्दसिवेतिवक्तव्यामीतिविकल्पितत्वाद्द्विर्वचनाभावः वसुस्रंसुध्वंस्वनडुहांदइतिवसोःसकारस्यदत्वं प्रत्ययस्वरः ॥ २ ॥

२. गर्भिणी के गर्भ की तरह जातवेदा अग्नि काष्ठ (अरणि)-द्वय में निहित हैं। अपने कर्म में जागरूक और हवि से युक्त अग्नि मनुष्यों के प्रतिदिन पूजनीय हैं।

अथतृतीया—

उत्तानायामवभराचिकित्वान्त्सद्यःप्रवीतावृषणंजजान ।
अरुषस्तूपोरुशदस्यपाजइळायास्पुत्रोवयुनेजनिष्ट ॥ ३ ॥

उत्तानायाम् । अव । भर । चिकित्वान् । सद्यः । प्रऽवीता ।
वृषणम् । जजान । अरुषऽस्तूपः । रुशत् । अस्य । पाजः ।
इळायाः । पुत्रः । वयुने । अजनिष्ट ॥ ३ ॥

चिकित्वान् ज्ञानवानध्वर्युस्त्वम् उत्तानायामधरारण्याम् उत्तानशयायामुत्तरारणिम् अवभर अधोमुखांधारय अनन्तरंसाधरारणिःसद्यःप्रवीतातदानीमेवाभिषिक्तोत्तस्कासती वृषणं कामानांवर्षकमग्निंजजान जनयतु आधास्यग्नेरुशत् तमोविनाशयत् पाजस्तेजोमात्रंतत्रामूत् अनन्तरंअरुषस्तूपःआरोचमानतेजःसंघोपेतःइळायास्पुत्रःउत्तरवेद्याउत्पन्नोग्निःवयुनेमार्ण्यांयोनिस्थाने अजनिष्ट अजनि ॥ जजान जनजननेइत्यस्यछोडर्थेलिटिबहुलमन्यत्रापिसंज्ञाछन्दसोरितिणिलोपः प्रत्ययान्तत्वाभावादाम्प्रत्ययति निघातः । अरुषस्तूपः नविद्यतेरुषः

क्रोधोयस्येत्यरुषः क्रोधरहितेत्येनरोचमानइत्यर्थः नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ष्टुञ्स्तुतौ स्तौतेर्दीर्घश्चेतिपप्रत्ययःकित्वश्चतोर्दीर्घश्च स्तूयतेइतिस्तूपस्तेजःसंघःअरुषःआरोचमानस्तेजःसंघोयस्येतिबहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरः । रुशत् रुशहिंसायांशतरिरूपम् । वयुने अजगतिक्षेपणयोरित्यस्मादजियामिशीङ्भ्यश्चेत्युनन् नित्संज्ञकःअजतिवीयतेवाषयुनमजं प्रत्ययस्यव्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् । अजनिष्ट जनीप्रादुर्भावेइत्यस्यलुङिकर्मणिचिरूपम् निघातः ॥ ३ ॥

३- हे ज्ञानवान् अध्वर्यु, ऊर्ध्वमुख अरणि पर अधोमुख अरणि रखो। सद्यो गर्भयुक्त अरणि ने अभीष्टवर्षी अग्नि को उत्पन्न किया। उसमें अग्नि का दाहकत्व था। उज्ज्वल तेज से युक्त इला के पुत्र अग्नि अरणि में उत्पन्न हुए।

अथचतुर्थी—

इळायास्त्वापदेवयंनाभापृथिव्याअधि ।
जातवेदोनिधीमह्यग्नेहव्यायवोळ्हवे ॥ ४ ॥

इळायाः । त्वा । पदे । वयम् । नाभा । पृथिव्याः । अधि ।
जातऽवेदः । नि । धीमहि । अग्ने । हव्याय । वोळ्हवे ॥ ४ ॥

जातवेदः जातप्रज्ञ हेअग्ने अध्वर्य्वादयोवयंपृथिव्याअधिभूमेरुपर्युत्तरवेद्यां नाभा नाभौ तस्यानाभिस्थानेमध्यप्रदेशे तदेवस्थानंविशेष्यते इळायाःपदे मानव्याइळायागोःपदे इडापदरूपेउत्तरवेद्यात्मकेस्थाने त्वात्वांहव्याय वोळ्हवे पुरोडाशादिलक्षणंहविर्वोढुंनिधीमहि निदधीमहि उक्तार्थेब्राह्मणम्—इळायास्त्वापदेवयंनाभापृथिव्याअधीत्येतद्वाइळायास्पदंयदुत्तरवेदीनाभिर्जातवेदोनिधीमहीतिनिधास्यन्तोह्येनंभवन्त्यग्नेहव्यायवोळ्हवइतिहव्यंहिवक्ष्यन्भवतीति ॥ नाभा णहबन्धने इणित्यनुवृत्तौनहोभश्चेतीञ् मकारश्चान्तादेशः भित्वादुपधावृद्धिः नह्यतीतिनाभिः मध्यस्थानं सुपांसुलुगितिसप्तम्याडादेशः ञित्स्वरः । धीमहि दधातेर्लिङिरूपम् लिङःसीयुडितिसीयुट् द्विर्वचनाभावश्छान्दसःनिघातः । वोळ्हवे वहप्रापणेइत्यस्मात्तुमर्थेतवेन् सहिवहोरोदवर्णस्येतिधात्वकारस्यौत्वम् ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपाः नित्त्वादाद्युदात्तः ॥ ४ ॥

४. जातवेदा अग्नि, हम तुम्हें पृथ्वी के ऊपर, उत्तर वेदी के नाभि-स्थल में, हव्य वहन करने के लिए स्थापित करते हैं।

अथपञ्चमी—

मन्थतानरःकविमद्वयन्तंप्रचेतसममृतंसुप्रतीकम् ।
यज्ञस्यकेतुंप्रथमंपुरस्तादग्निंनरोजनयतासुशेवम् ॥५॥३२॥

मन्थंत । नरः । कविम् । अद्वयन्तम् । प्रऽचैतसम् । अमृतम् । सुऽप्रतीकम् । युज्ञस्यं । केतुम् । प्रथमम् । पुरस्तात् । अग्निम् । नरः । जनयत । सुऽशेवम् ॥ ५ ॥ ३२ ॥

नरः कर्मणांनेतारो हेऽध्वर्य्वादयः कविंक्रान्तदर्शिनमद्वयन्तं द्वयमनाचरन्तम् अद्वैतंकुर्वाणंमनसावाचाचएकविधमेवकर्मकुर्वाणम् अतएवप्रचेतसं प्रकृष्टज्ञानोपेतममृतंमरणधर्मरहितं सुप्रतीकंशोभनैरङ्गैर्ज्वालाभिः समेतंतमिममग्निंमन्थतमन्थनेननिष्पादयत किञ्च हेनरः कर्मणांनेतारोऽध्वर्य्वादयः यूयं यज्ञस्यज्योतिष्टोमादेःकेतुंप्रज्ञापकं प्रथमंमुख्यात्प्रभूतम् आग्निपूर्वकत्वात्सर्वेषामुत्तरक्रतूनां सुशेवं शोभनसुखोपेतं तादृशमग्निंपुरस्तात्कर्मणःप्रारम्भेजनयत तामिममग्निमेवंविधगुणयुक्तंकुरुतेतिभावः ॥ मन्थत मन्थविलोडनेइत्यस्यलोटिरूपं पादादित्वादनिघातः । नरः णीञ्प्रापणेइत्यस्मात्नयतेर्डिच्चेतिऋप्रत्ययः डित्त्वाट्टिलोपः नयन्तिकर्माणिनीयन्तेकर्मभ्योवेतिवानरः आमन्त्रितत्वान्निघातः । अद्वयन्तं द्वयमिवाचरतीत्यर्थे सर्वप्रातिपदिकेभ्यःक्विब्वक्तव्यइत्याचारार्थेक्विप् द्वयति तस्यशतरिरूपंद्वयन्निति नद्वयन्अद्वयन् तं तत्पुरुषेनञ्स्वरः । सुप्रतीकम् बहुव्रीहौप्रकृत्यादयश्चेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । जनयत जनीप्रादुर्भावेइत्यस्यणिच् अतउपधायाइतिवृद्धौप्राप्तायां जनीजॄष्क्नसुरञ्जोऽमन्ताश्चेतिमित्त्वाद्वृद्धिर्मितांह्रस्वइतिह्रस्वः निघातः । सुशेवम् शेवशब्दोवन्प्रत्ययान्तआद्युदात्तः बहुव्रीहौ आद्युदात्तंद्व्यच्छन्दसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥ ५ ॥

५. नेता अध्वर्युगण, कवि, द्वैध-शून्य, प्रकृष्ट ज्ञानवान्, अमर, सुन्दर शरीरवाले अग्नि को मन्थन-द्वारा उत्पन्न करो। नेता अध्वर्युगण यज्ञ के सूचक, प्रथम और सुखदाता अग्नि को कर्म के प्रारम्भ में उत्पन्न करो।

॥ इतितृतीयस्यप्रथमेद्वात्रिंशोवर्गः ॥ ३२ ॥

अथषष्ठी—

यदीमन्थन्तिबाहुभिर्विरोचतेऽश्वोनवाज्यरुषोवनेष्वा ।
चित्रोनयामन्नश्विनोरनिवृतः परिवृणक्त्यश्मनस्तृणादहन् ॥ ६ ॥

यदि । मन्थन्ति । बाहुऽभिः । वि । रोचते । अश्वः । न । वाजी । अरुषः । वनेषु । आ । चित्रः । न । यामन् । अश्विनोः । अनिऽवृतः । परि । वृणक्ति । अश्मनः । तृणा । दहन् ॥ ६ ॥

यथाश्वर्योदयःबाहुभिःस्वकीयैर्हस्तैरग्निंमन्थन्तिमथ्नन्ति ततःसञ्जातोग्निःवनेषुकाष्ठेषु वाजी शीघ्रगमनवान् अरुषआरोचमानः सर्वेषांप्रीतिकरःसन् आविरोचते आसमन्ताद्विशेषेणदीप्यते तत्रदृष्टान्तः—अश्वोनेति यथाश्वोवनेषुवननीयेषुवाह्याळीस्थानेषुवेगवान् आरोचमानोवर्ततेतद्वत् तत्रैवदृष्टान्तान्तरम्-चित्रोनेति यथायामन्यामनिवेगगमने अश्विनोर्देवभिषजोश्चित्रोननानाविधवर्णोरथआरोचमानोवर्ततेतद्वत् अनिवृतः केनाप्यप्रतिबद्धगमनः सोयमग्निःअश्मनः उपलानतृणानिचदहन्भस्मसात्कुर्वन्परिवृणक्ति दग्धस्थानानिपरितोवर्जयति तादृशोग्निःआविरोचतइतिपूर्वेणान्वयः ॥ मन्थन्ति मन्थविलोडने अस्यलटिरूपं यद्योगादनिघातः । रोचते रुचदीप्तौ भौवादिकः लटिरूपं निघातः । यामन् यामापणे आतोमनिन्क्वनिब्वनिपश्चेतिमनिन् सुपांसुलुगितिसप्तम्यालुक् नित्स्वरः । अनिवृतः वृञ्वरणेइत्यस्यनिष्ठायां वस्यविभाषेतीट्प्रतिषेधः निपूर्वोवृणोतिर्निवारणेवर्तते ननिवृतःअनिवृतःनञ्स्वरः । वृणक्ति वृजीवर्जने रुधादिः चोःकुरितिकुत्वं निघातः । तृणा तृहहिंसिहिंसायाम् तृहेःकःकित्वाद्गुणःहलोपश्च तृह्यतेतत्प्रत्यादिभिरितितृणं नित्स्वरः ॥ ६ ॥

६. जिस समय हाथों से मन्थन किया जाता है, उस समय काष्ठ से अग्नि, अश्व की तरह, सुशोभित होकर तथा द्रुतगामी अश्विद्वय के विचित्र रथ की तरह शीघ्र गन्ता होकर शोभा धारण करते हैं। कोई भी अग्नि का मार्ग नहीं रोक सकता। अग्नि ने तृण और उपल को भस्म कर उस स्थान को छोड़ दिया।

जातोअग्नीरोचतेचेकितानोवाजीविप्रःकविशस्तःसुदानुः ।
यंदेवासईड्यंविश्वविदंहव्यवाहमदधुरध्वरेषु ॥ ७ ॥

जातः । अग्निः । रोचते । चेकितानः । वाजी । विप्रः । कविऽशस्तः ।
सुऽदानुः । यम् । देवासः । ईड्यम् । विश्वऽविदम् ।
हव्यऽवाहम् । अदधुः । अध्वरेषु ॥ ७ ॥

जातःमन्थनानन्तरमुत्पन्नःसचचेकितानःसर्वंजानानःसन्वाजीसततगमनस्वभावःविप्रःकर्माभिज्ञःअतएवकविशस्तः कविभिर्मेधाविभिर्होतृभिःस्तुतः सुदानुः सुष्ठुकर्मफलस्यदाता एवंविधोग्निःरोचतेदीप्यते देवासोदेवाइन्द्रादयः ईड्यंहोत्रादिभिःस्तुत्यं विश्वविदं सर्वस्यजगतोवेदितारं यमग्निमध्वरेषुज्योतिष्टोमादियज्ञेषु हव्यवाहं हव्यानांवोढारम् अदधुःव्यदधुः सोग्निर्दीप्यतइतिपूर्वेणान्वयः ॥ चेकितानः कितज्ञानेइत्यस्ययङ्लुकि गुणोयङ्लुकोरित्यभ्यासस्यगुणः अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम् । कविशस्तः थाथघञ्क्ताजबित्रकाणामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । अदधुः दधातेर्लङि झेः सिजभ्यस्तविदिभ्यश्चेतिजुस् यद्वृत्तयोगादनिघातः अडागमस्वरः ॥ ७ ॥

उत्पन्न अग्नि भी सर्वज्ञ, अप्रतिहतगमन और कर्म-कुशल हैं; इसलिए मेधावी लोग उनकी स्तुति करते हैं। यह कर्म-फल प्रदान करके शोभा प्राप्त करते हैं। देवता लोगों ने पूजनीय और सर्वज्ञ अग्नि को यज्ञ में हव्यवाहक किया था।

अथाष्टमी–

सीदहोतःस्वउलोकेचिकित्वान्त्सादयायज्ञंसुकृतस्ययोनौ ।
देवावीर्देवान्हविषायजास्यग्नेबृहद्यजमानेवयोधाः ॥ ८ ॥

सीद । होतरिति । स्वे । ॐ इति । लोके । चिकित्वान् ।
सादय । यज्ञम् । सुऽकृतस्य । योनौ । देवऽअवीः । देवान् । हविषा ।
यजासि । अग्ने । बृहत् । यजमाने । वयः । धाः ॥ ८ ॥

यजमानो ब्रूते हे होतः होमनिष्पादक हे अग्ने स्वे स्वकीये लोके उत्तरवेद्याख्ये स्थाने सीद त्वं होमनिमित्तमुपविशैव तथा चिकित्वान् ज्ञानवांस्त्वं सुकृतस्य सुकृतजन्योपभोगस्य योनौ स्थाने उत्तमलोके यज्ञं यज्ञस्य कर्तारं यजमानं सादय स्थापय किंच देवावीः देवान्हविष्प्रदानेन अवतीति देवावीः तादृशस्त्वं हविषा पुरोडाशादिलक्षणेन हव्येन देवान्यजासि यज अथ त्वं यजमाने यागं कुर्वाणे मयि बृहत्प्रभूतं पशुपुत्रादिसमेतं वयोऽन्नं धाः विधेहि ॥ सीद सदेर्लोटि रूपम् । सादय सदेर्ण्यन्तस्य लोटि रूपं णिच्स्वरः । देवावीः अव रक्षणादिषु अवितृस्तृतन्त्रिभ्य ईरिति ईप्रत्ययः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः । यजासि यजेर्लेट्याडागमः । धाः दधातेश्छान्दसे लुङि रूपम् ॥ ८ ॥

८- होम-निष्पादक अग्नि, अपने स्थान पर बैठो। तुम सर्वज्ञ हो। यजमान को पुण्यलोक में स्थापित करो। तुम देवों के रक्षक हो। हव्य के द्वारा देवों की पूजा करो। मैं यज्ञ करता हूँ; मुझे यथेष्ट अन्न प्रदान करो।

अथनवमी–

कृणोतधूमंवृषणंसखायोऽस्रेधन्तइतनवाजमच्छ ।
अयमग्निःपृतनाषाट्सुवीरोयेनदेवासोअसहन्तदस्यून् ॥ ९ ॥

कृणोत । धूमम् । वृषणम् । सखायः । अस्रेधन्तः । इतन ।
वाजम् । अच्छ । अयम् । अग्निः । पृतनाषाट् । सुऽवीरः । येन ।
देवासः । असहन्त । दस्यून् ॥ ९ ॥

यजमानोऽध्वर्य्वादीन्प्रति ब्रूते, हे सखायः कर्मसहकारिणोऽध्वर्य्वादयो यूयं वृषणं कामानां वर्षितारं धूमं धुनोति कम्पयतीति धूमोऽग्निः एवंविधमग्निं कृणोत कुरुत मन्थनेनोत्पादयत यदाग्निर्न जायते तदानीमाह अस्रेधन्तः अक्षीणाः अनुपरतसामर्थ्याः सन्तो यूयं वाजं मन्थनलक्षणं युद्धम् अच्छ आभिमुख्येन इतन प्राप्नुत सुवीरः शोभनसामर्थ्योपेतोऽयमग्निः पृतनाषाट्

पृतनोपलक्षितंयुद्धं सहमानोभवति येनयुद्धंसहमानेनाग्निना देवासोदेवाः दस्यून् उपक्षपयितॄनसुरान् असहन्त अभ्यभवन् तस्मादक्षीणबलायूयं मन्थनं कुरुतेतिभावः ॥ कृणोत कृविर्हिंसाकरणयोरित्यस्यलोटि तप्रत्ययस्य तप्तनप्तनथनाश्चेतितबादेशः पित्वाद्गुणः पाघ्रादित्वादनिघातः उप्रत्ययस्वरः । धूमं धूञ्कम्पने इत्यस्मादिषियुधीन्धिदसिइत्यादिनामक् कित्वाद्गुणाभावः धूनोतिकम्पयतिदाह्यानीतिधूमोग्निः प्रत्ययस्वरः । इतन इण्गतावित्यस्यलोटि तप्रत्ययस्यतनादेशः निघातः । पृतनाषाट् षहमर्षणेइत्यस्मात् छन्दसिसहइतिण्विः णित्वादुपधावृद्धिः सहेःसाडःसइतिषत्वम् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः । असहन्त षहमर्षणेइत्यस्यलङिरूपम् यद्योगादनिघातः । दस्यून् दसुउपक्षये यजिमनिशुन्धिदसिजनिभ्योयुजितियुच् दस्यन्तीतिदस्यवः शत्रवः व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् ॥ ९ ॥

९. अध्वर्युगण, अभीष्टवर्षी धूम उत्पन्न करो। तुम सबल होकर युद्ध के सामने जाओ। अग्नि वीर-प्रधान और सेना-विजेता हैं। इन्हीं की सहायता से देवों ने असुरों को परास्त किया था।

अयन्तेयोनिर्ऋत्वियोयतोजातोअरोचथाः ।
तंजानन्नग्नआसीदाथानोवर्धयागिरः ॥ १० ॥ २३ ॥

अयम् । ते । योनिः । ऋत्वियः । यतः । जातः । अरोचथाः । तम् ।
जानन् । अग्ने । आ । सीद । अथ । नः । वर्धय । गिरः ॥ १० ॥ २३ ॥

हेअग्ने ऋत्वियः वसन्ताद्यृतौभवः अयमग्रुत्यानिर्दिश्यमानःपलाशाश्वत्थादिमयः काष्ठविशेषोरणिः तेतवयोनिरुत्पत्तिस्थानं यतोरणेर्जातस्त्वमरोचथाः अशोभथाः जानंस्त्वंतमरणिरूपंकाष्ठविशेषमासीद तस्यामरण्यामारोपितःसन्नैरन्तर्येणतिष्ठ अथानन्तरंनोस्माकंगिरः स्तुतिलक्षणावाचःवर्धय यद्वा गीःशब्देनतद्वन्तो लक्ष्यन्ते तथास्तोतॄनस्मान्वर्धय पशुपुत्रादिभिः समृद्धान्कुरु ॥ योनिः युमिश्रणे वहिश्रीत्यादिनानिप्रत्ययः निदित्युक्तत्वादाद्युदात्तः । ऋत्वियः छन्दसिघसितिऋतुशब्दात्प्राप्तार्थेघस्प्रत्ययः घस्यइयादेशः सितीतिपदसंज्ञायामोर्गुणइतिभसंज्ञाभावेनोगुणोनभवति प्रत्ययस्वरः । अरोचथाः रुचदीप्तावित्यस्यलङिरूपम् यद्वृत्तयोगादनिघातः । सीद षद्लृविशरणादिषु लोटि पाघ्रेत्यादिनासीदादेशः निघातः । अथ निपातस्यचेतिसांहितिकोदीर्घः । वर्धय वृधुवर्धने हेतुमतिणिच् निघातः ॥ १० ॥

१०. अग्नि, ऋतु-काष्ठ (पलाश-अश्वत्थादि)-स्थान यह अरणि तुम्हारा उत्पत्ति-स्थान है। इससे उत्पन्न होकर तुम शोभा प्राप्त करो। इसे जानकर तुम बैठ जाओ। इससे उत्पन्न होकर तुम शोभा प्राप्त करो। तुम यह जानकर उपवेशन करो। हमारी स्तुति को वर्द्धित करो।

॥ इतितृतीयस्यप्रथमेत्रयोविंशोवर्गः ॥ २३ ॥

अथैकादशी–

तनूनपादुच्यते गर्भ आसुरो नराशंसो भवति यद्विजायते।
मातरिश्वा यदमिमीत मातरि वातस्य सर्गो अभवत्सरीमणि॥ ११॥

तनू॒ऽनपा॑त्। उ॒च्यते॑। गर्भः॑। आ॒सु॒रः। न॒रा॒शंसः॑। भव॑ति।
यत्। वि॒ऽजाय॑ते। मा॒तरि॑श्वा। यत्। अमि॑मीत। मा॒तरि॑।
वात॑स्य। सर्गः॑। अभ॑वत्। सरी॑मणि॥ ११॥

योऽग्निर्यदा गर्भः अरणीषु गर्भरूपतया वर्तते तदासौ अग्निस्तनूनपादुच्यते तनूनां तनूः शरीराणि न पातयति न त्वहतीति व्युत्पत्तेः यद्वा तनूशब्देनापोऽभिधीयन्ते नपाच्छब्देनैकान्तरिताः प्रजाः तत्राप्यन्तरिक्षेऽद्भ्य ओषधिवनस्पतयो जायन्ते तेभ्योऽयमिति। यत्यदायं जायते विशेषेण प्रत्यक्षतया जायते तदा आसुरः कर्मविघ्नकारिणामसुराणां हन्ता अतएव नराशंसः नरैः कर्मणां नेतृभिः ऋत्विग्भिः शंसनीयो भवति यच्च यदा मातरि अन्तरिक्षे स्वं तेजः अमिमीत निर्मिमीते तदा मातरिश्वा भवति मातरि अन्तरिक्षे श्वसिति चेष्टत इति व्युत्पत्तेः एवंविधस्याग्नेः सरीमणि सरणे शीघ्रगमने वातस्य वायोः सर्गः सृष्टिरभवत् भवति। एतदुक्तं भवति यदाग्निररणीषु गर्भरूपतया वर्तते तदा तनूनपान्नामको भवति यदा जायते तदा नराशंसनामको भवति यदान्तरिक्षे विद्योतते तदा मातरिश्वनामको भवतीति॥ तनूनपात् तनु विस्तारे इत्यस्मात् भृमृशीङ्तॄचरित्सरितनिधनिमिमस्जिभ्य उः इत्युप्रत्ययः व्यत्ययेनाद्युदात्तः। नपात् पा रक्षणे पतॢ गतौ वा ण्यन्तात् क्विप् न पाति न पातयतीति वा नपात् नभ्राण्नपान्नवेदा इत्यादिना निपातनात् नञः प्रकृतिभावः नञ्स्वरः तनूं नपातीति तनूनपात् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते उभे वनस्पत्यादिषु युगपदिति उभयपदप्रकृतिस्वरत्वम्। आसुरः असुरस्यायमासुरः अहितकारित्वेन संबन्धी तस्येदमित्यण् प्रत्ययस्वरः। नराशंसः नॄ नये इत्यस्मात् ऋदोरप् नित्यप्प्रत्ययः प्रत्ययस्यापित्त्वान्नरशब्द आद्युदात्तः शंसु स्तुतौ इत्यस्माद्धलन्त आद्युदात्तः नरशब्दस्यान्येषामपि दृश्यत इति दीर्घः वनस्पत्यादित्वादुभयोः प्रकृतिस्वरत्वम्। विजायते जनी प्रादुर्भावे दिवादित्वात् श्यन् धातुस्वरः। अमिमीत माङ् माने शब्दे च जुहोत्यादिः भृञामिदित्यभ्यासस्येत्वं यथायोगमवनिघातः। सरीमणि सृ गतौ हृभृसृस्तृसुभ्य इमनिन् इतीमनिन्प्रत्ययः नित्स्वरः॥ ११॥

११. गर्भस्थ अग्नि को तनूनपात् कहा जाता है। जिस समय अग्नि प्रत्यक्ष होते हैं, उस समय वह आसुर (असुर-हन्ता अथवा अरणि-रूप-काष्ठ-पुत्र) नराशंस (अग्नि-नाम) होते हैं। जिस समय अन्तरिक्ष में तेज का विकाश करते हैं, उस समय मातरिश्वा (अग्नि-नाम) होते हैं। अग्नि के प्रसृत होने पर वायु की उत्पत्ति होती है।

अथद्वादशी—

सुनिर्मथानिर्मथितःसुनिधानिहितःकविः ।
अग्नेस्वध्वराकृणुदेवान्देवयतेयज ॥ १२ ॥

सुनिःऽमर्था । निःऽमथितः । सुनिधा । निऽहितः । कविः ।
अग्ने । सुऽअध्वरा । कृणु । देवान् । देवऽयते । यज ॥ १२ ॥

हेअग्ने कविर्मेधावी सुनिर्मथा शोभनेनमन्थनेननिर्मथितः नितरांमथितोसि तथा सुनिधा शोभनेननिहितोसि उत्तरवेद्यादिस्थानेसुनितरांप्रक्षिप्तोसि किंच स्वध्वरा अस्माभिःक्रियमाणानिकर्माणिसुष्ठुहिंसारहितानि कृणु कुरु तथा देवयते देवान्कामयमानाययजमानायदेवान्यजनीयानिन्द्रादीन् यज पूजय ॥ सुनिर्मथा मथेविलोडनेअस्मात्सम्पदादिलक्षणोभावेक्विप् प्रादिसमासः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः। निर्मथितः गतिरनन्तरइतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् । सुनिधा निपूर्वस्यदधातेर्भावेआतश्चोपसर्गेइत्यङ् सुपांसुलुगितितृतीयायाआलुक् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः । कृणु कृविहिंसाकरणयोरित्यस्यलोटि धिन्विकृण्व्योरचेत्युप्रत्ययः उतश्चप्रत्ययादितिहेर्लुक् निघातः ॥ १२ ॥

१२. अग्नि, तुम मेधावी और मन्थन के द्वारा उत्पन्न हो । तुम्हें अत्युत्तम स्थान में स्थापित किया गया है । हमारा यज्ञ निर्विघ्न करो और देवाभिलाषी के लिए देवों की पूजा करो ।

अथत्रयोदशी—

अजीजनन्नमृतंमर्त्यासोस्रेमाणंतरणिंवीळुजम्भम् ।
दशस्वसारोअग्रुवःसमीचीःपुमांसंजातमभिसंरभन्ते॥१३॥

अजीजनन् । अमृतम् । मर्त्यासः । अस्रेमाणम् । तरणिम् ।
वीळुऽजम्भम् । दश । स्वसारः । अग्रुवः । सम्ऽईचीः ।
पुमांसम् । जातम् । अभि । सम् । रभन्ते ॥ १३ ॥

मर्त्यासोमर्त्याऋत्विजः अमृतंमरणधर्मरहितम् अतएवास्रेमाणं क्षयरहितं वीळुजम्भंहविर्भक्षणार्थंदृढदन्तं तरणिं तरन्तियजमानाःपापमनेनेतितरणिरग्निः तमजीजनन् मन्थनेनोदपीपदन् अथ जातंतमग्निमभिलक्ष्य स्वसारःस्वयंसरन्त्यःदशदशसंख्याकाः अग्रुवः कर्मकरणा-

धेवमस्यन्तीतिअग्रुवोऽङ्गुल्यः तादृशाङ्गुल्यःसमीचीः परस्परंसंगताःसत्यः संरभन्ते शब्दंकुर्वन्ते जातमग्निंदृष्ट्वाप्रमोदयोर्हर्षाद्धस्तद्वयसम्पुटेनशब्दंकुर्वन्तीत्यर्थः तत्रदृष्टान्तः—पुमांसमिति यथा-जातंपुत्रमुपलभ्यतत्रत्याःपित्रादयोहर्षादुद्घोषन्तितद्वत् ॥ अजीजनन् जनीप्रादुर्भावेइत्यस्यण्य-न्तस्यलुङिचङिरूपम् । अस्रेमाणम् स्रिवुगतिशोषणयोरित्यस्मादावेमनिमितिमनिन्प्रत्ययः लघूपधगुणोलोपोव्योर्वलीतिवलोपः बहुव्रीहौनञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । तरणिं तॄप्लव-नतरणयोः अर्तिसृधृधम्यम्यश्यवितृभ्योऽनिरित्यनिप्रत्ययः गुणः प्रत्ययस्वरः । स्वसारः असु-क्षेपणेइत्यस्मात्सुञ्यसेर्ऋन्नितिऋन्प्रत्ययः सुष्ठुअस्यन्तिकर्मसुपदार्थानितिस्वसारः नषट्स्वस्रा-दिभ्यइतिङीपःप्रतिषेधः नित्त्वादाद्युदात्तः । अग्रुवः अगिगतौ रन्वान्यश्चेतिरुप्रत्ययः नि-पातनान्नलोपः जसि तन्वादित्वादुवङादेशः प्रत्ययस्वरः । समीचीः इण्गतौइत्यस्मात्समीणइ-तिषद्प्रत्ययः धातोर्दीर्घश्च टिड्ढाणञ्द्वयसजित्यादिनाङीप् संयन्तीतिसमीच्यः यद्वा संपूर्वस्याञ्च-तेःक्विन् समःसमीतिसमिरित्यादेशः अञ्चतेश्चोपसंख्यानमितिङीप् अचइत्यकारलोपः चावि-तिदीर्घः वाछन्दसीतिपूर्वसवर्णदीर्घः एकादेशस्वरः । पुमांसं पारक्षणेइत्यस्मात् पातेर्डुम्सुन्निति डुम्सुन्प्रत्ययः पुंसोऽसुङितिअसुङादेशः पातिकुलमितिपुमान् नित्स्वरः । रभन्ते रभशब्देइत्यस्य छटिरूपं निघातः ॥ १३ ॥

१३. मर्त्य ऋत्विक् लोगों ने अमर, अक्षय, दृढ़-दन्त-विशिष्ट और पाप-तारक अग्नि को उत्पन्न किया है। पुत्र-सन्तान की तरह उत्पन्न अग्नि को लक्ष्य कर भगिनी-स्वरूप दस अंगुलियाँ, परस्पर मिलकर, आनन्द-सूचक शब्द करती हैं।

अथचतुर्दशी—

प्रसप्तहोतासनकादरोचतमातुरुपस्थेयदशोचदूधनि ।
ननिमिषतिसुरणोदिवेदिवेयदसुरस्यजठरादजायत ॥१४॥

प्र । सप्तऽहोता । सनकात् । अरोचत । मातुः । उपऽस्थे ।
यत् । अशोचत् । ऊधनि । न । नि । मिषति । सुऽरणः ।
दिवेऽदिवे । यत् । असुरस्य । जठरात् । अजायत ॥ १४ ॥

सनकात् सनातनोऽग्निः सप्तहोतारोहोमकायस्यासौसप्तहोतासन् प्ररोचत गार्हपत्य-स्थानेआदीप्यत यद्यदामातुःपृथिव्याउपस्थेउत्सङ्गे तत्रापिऊधनिऊधःस्थाने उत्तरवेद्यामशो-चत् अशोभत सदासोऽग्निःसुरणःसुष्ठुरणतिशब्दयतीतिसुरणः सर्वैःकमनीयतयादृश्यमानःसन् दिवेदिवे प्रतिदिनंननिमिषति ननिद्राति किंतुसर्वदायज्ञार्थंजागर्त्येव यद्यस्मादसुरस्याग्नेः

प्रेरकस्यारणीरूपस्यकाष्ठस्यजठरादुदराद्जायत कर्मार्थमुदपद्यत तस्माज्जनिमिषतीतिपूर्वेणान्वयः॥ अरोचत रुचदीप्तावित्यस्यलङिरूपं निपातः । अशोचत् शुचदीप्तौ । ऊधनि सकारस्यनकारश्छान्दसः मिषति मिषुसेचनेइत्यस्यलटिरूपम् । सुरणः रणशब्दे तत्करोतीतिणिच् तस्मादकृच्छ्रार्थेखल् लित्स्वरः । असुरस्य असुक्षेपणेइत्यस्मादसेरुरन्नितिउरन्प्रत्ययः अस्यतीत्यसुरः नित्स्वरः । जठरात् जनीप्रादुर्भावेइत्यस्मात् जनेररष्ठचेत्यरप्रत्ययःठकारश्चान्तादेशः प्रत्ययस्वरः । अजायत जनीप्रादुर्भावेइत्यस्यलङि श्यनि ज्ञाजनोर्जेतिधातोर्जादेशः यद्योगाद्निघातः ॥ १४ ॥

१४. अग्नि सनातन हैं। जिस समय सात मनुष्य उनका हवन करते हैं, उस समय वे शोभा पाते हैं। जिस समय वे माता के स्तन और क्रोड़ पर शोभा पाते हैं, उस समय देखने में वे सुन्दर मालूम पड़ते हैं। वे प्रतिदिन सजग रहते हैं; क्योंकि वे असुर के जठर से उत्पन्न हुए हैं।

अमित्रायुधो मरुतामिव प्रयाः प्रथमजा ब्रह्मणो विश्वमिद्विदुः ।
द्युम्नवद्ब्रह्म कुशिकास एरिर एकएको दमे अग्निं समीधिरे ॥१५॥

अमित्रऽयुधः । मरुताम्ऽइव । प्रऽयाः । प्रथमऽजाः । ब्रह्मणः । विश्वम् । इत् । विदुः । द्युम्नऽवत् । ब्रह्म । कुशिकासः । आ । ईरिरे । एकःऽएकः । दमे । अग्निम् । सम् । ईधिरे ॥ १५ ॥

अमित्रायुधः अमित्रैः कर्मविघ्नकारिभिरसुरैःसहयोद्धारः यद्वा अमित्राणिपापानितैः सहयोद्धारः तत्रदृष्टान्तः—मरुतामिवप्रयाइति यथामरुतांदेवानांप्रयाः प्रकर्षेणशत्रूनभियान्तीतिप्रयाःबलानिशत्रूणांहन्तॄणितद्वत् कर्मविघ्नकारिणांपापानांचहन्तारः ब्रह्मणःसर्वस्यजगतः स्रष्टुः प्रथमजाःप्रथममुत्पन्नाः कुशिकासः कुशिकगोत्रोत्पन्नाःऋषयः विश्वंस्थावरजङ्गमात्मकंसर्वंजगदिद्विदुरित् जानन्त्येव तेअमी कुशिकाःद्युम्नवत्हविर्युक्तंब्रह्मस्तोत्रमेरिरे अग्नयेआसमन्तात्प्रेरयन्ति तेच दमेस्वेस्वेगृहे एकएकः एकैकोभूत्वा अग्निंसमीधिरे आज्याद्याहुतिभिः सम्यग्दीपयन्ति ॥ अमित्रायुधः युधसम्प्रहारे क्विप् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः संहितायांपूर्वपदस्यदीर्घश्छान्दसः । प्रयाः याप्रापणे अन्येभ्योपिदृश्यन्तइतिविच् । प्रथमजाः जनीप्रादुर्भावे जनसनेत्यादिनाविट् विड्वनोरित्यात्वम् । विदुः विदेर्लटि विदोलटोवेतिझेरुसादेशः । ईरिरे ईरगतावित्यस्यलिटिरूपं मन्त्वादाम्नभवति । दमे दमुउपशमने करणेघञ् नोदात्तोपदेशस्येतिवृद्धिप्रतिषेधः ञित्स्वरः । ईधिरे ञिइन्धीदीप्तौ इत्यस्यलिटि इन्धिभवतिभ्यांचेतिकित्त्वान्नलोपः निघातः ॥ १५ ॥

१५. मरुतों के समान शत्रुओं के साथ युद्ध करनेवाले और ब्रह्मा से प्रथम उत्पन्न कुशिक-गोत्रोत्पन्न ऋषि लोग निश्चय ही सारा संसार

जानते हैं। अग्नि को लक्ष्य करके हव्य-युक्त स्तोत्र का पाठ करते हैं। वे लोग अपने-अपने गृह में अग्नि को दीप्त करते हैं।

यदुद्यत्वाप्रयतियज्ञेअस्मिन्होतश्चिकित्वोवृणीमहीह।
ध्रुवमयाध्रुवमुताशमिष्ठाःप्रजानन्विद्वाँउपयाहिसोमम् ।१६।२४।

॥ इतितृतीयाष्टके ऋ० सं० प्रथमोध्यायः ॥ १ ॥

यत्। अद्य। त्वा। प्रऽयति। यज्ञे। अस्मिन्। होतरिति।
चिकित्वः। अवृणीमहि। इह। ध्रुवम्। अयाः। ध्रुवम्। उत।
अशमिष्ठाः। प्रऽजानन्। विद्वान्। उप। याहि। सोमम्।१६।२४।

होतः होमनिष्पादक चिकित्वःकर्मविषयज्ञानवन् हेअग्ने अद्येदानीं प्रयति प्रवर्तमाने-स्मिन्यज्ञेज्योतिष्टोमादौयज्ञे त्वा त्वां यद्यस्मात्कारणात् अवृणीमहि त्वद्विषयंवरणमकुर्म तस्मात्तादृश-स्त्वमिहकर्मणिदेवान्ध्रुवमयाः ध्रुवंयथाभवतितथाअस्माभिर्दत्तानिहवींषिप्रापय उतापिच अशमिष्ठाः हविःस्वीकरणात्तृप्तैर्देवैःशान्तस्त्वम् अकरिष्ठाः अथप्रजानन्इमंयज्ञंसम्यक्जानन् विद्वान्यत्किंचि-त्सर्वंजानानःत्वंसोममस्माभिः क्रियमाणमिमम् अभिषुतंसोममभिलक्ष्य उपयाहि समीपेआग-च्छ ॥ प्रयति इण्गतावित्यस्यशतरिरूपम् शतुरनुमइतिविभक्तेरुदात्तत्वम्। अवृणीमहि वृञ्व-रणे क्र्यादित्वात्श्ना छन्दस्युत्तमपुरुषबहुवचने ईहल्यघोरितीत्वम् आमन्त्रितस्याविद्यमानवत्त्वेन पादा-दित्वादनिघातः। अयाः याप्रापणेइत्यस्यलङिसिपिरूपं निघातः। अशमिष्ठाः शमुउपशमने इत्यस्यण्यन्तस्यकर्मणिलुङि स्यसिच्सीयुट्तासिष्विति विकल्पेनेडागमः तस्यासिद्धत्वात्णेरनिटीति णिलोपः निघातः। प्रजानन् ज्ञाअवबोधने शतरिरूपम्। याहि यातेर्लोटिरूपम् ॥ १६ ॥

१६. होम-निष्पादक, विद्वान् और सर्वज्ञ अग्नि, इस प्रवर्तित यज्ञ में तुम्हें हम वरण करते हैं; इसलिए तुम इस यज्ञ में देवों को हव्य प्रदान करो। नित्य स्तव करो। सोम की बात को जानकर उसके पास आओ।

॥ इतितृतीयस्यप्रथमेचतुर्विंशोवर्गः ॥२४॥

॥ इतितृतीयेमंडलेद्वितीयोनुवाकः ॥ २ ॥

वेदार्थस्यप्रकाशेनतमोहार्दंनिवारयन् ॥ पुमर्थांश्चतुरोदेयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

इतिश्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरन्धरेणसायणाचार्येण-विरचितेमाधवीयेवेदार्थप्रकाशेऋक्संहिताभाष्येतृतीयाष्टकेप्रथमोध्यायः ॥ १ ॥

॥ श्रीगणेशायनमः ॥

॥ यस्यनिःश्वसितंवेदायोवेदेभ्योऽखिलंजगत् ॥ निर्ममेतमहंवन्देविद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

तृतीयेनुवाकेनवसूक्तानि तत्रेच्छन्तित्वेतिद्वाविंशत्यृचंप्रथमंसूक्तम् तत्रेयमनुक्रमणिका- इच्छन्तिद्व्यधिकैन्द्रमितिषण्डकद्रष्टाविश्वामित्रऋषिः इन्द्रोदेवता अनुक्तत्वात्त्रिष्टुप्छन्दः आभिप्लविकेप्रथमेहनिदशरात्रेप्रथमेहनिचमाध्यंदिनेसवनेअच्छावाकशस्त्रेऽहीनसूक्तरूपेणद्वितीयमिदंसंपातसूक्तम्. अभिप्लवषडहव्याहानीतिखण्डेसूत्रितम्—इमामूषुइच्छन्तित्वाशासद्वह्निरितिसंपाताइति इन्द्रस्यवृत्रघ्नः संनिधिनिर्वपणेसहदानुमितिवपायायाज्या सहदानुंपुरुहूतक्षियन्तंस्तुतइन्द्रोमघवायद्धवृत्रेतिसूत्रितम् । स्वस्तयेवाजिभिश्चेषाऐन्द्रेपशौहविषोयाज्या सूत्रितंच—स्वस्तयेवाजिभिश्चप्रणेतःशुचीवोहव्यामरुतः शुचीनामिति शुनासीरीयेवैकल्पिकस्येन्द्रस्यशुनस्यंहुवेमेत्यनुवाक्या सूत्रितंच—शुनंहुवेममघवानमिन्द्रमस्मायन्तोगव्यन्तोवामयन्तइति ।

तस्मिन्सूक्तेप्रथमामृचमाह—

ॐम् इच्छन्तित्वासोम्यासःसखायःसुन्वन्तिसोमंदधतिप्रयांसि ।
तितिक्षन्तेअभिशस्तिंजनानामिन्द्रत्वदाकश्चनहिप्रकेतः ॥१॥

इच्छन्ति । त्वा । सोम्यासः । सखायः । सुन्वन्ति । सोमम् ।
दधति । प्रयांसि । तितिक्षन्ते । अभिऽशस्तिम् । जनानाम् ।
इन्द्र । त्वत् । आ । कः । चन । हि । प्रऽकेतः ॥ १ ॥

विश्वामित्रःस्तौति हेइन्द्र सोम्यासः सोमार्हाः ब्राह्मणाःत्वात्वां शंसितुमिच्छन्ति अतएवसखायस्तेब्राह्मणाः त्वदर्थंसोमंसुन्वन्ति अभिषुण्वन्ति प्रयांसि इतराण्यपिहवींषि दधति त्वदर्थंधारयन्ति त्वयाप्रेरिताःसन्तः जनानांसपत्नानामभिशस्तिंतत्कृतांहिंसांतितिक्षन्ते सहन्ते एवमनुग्राहकः त्वत्त्वत्तोऽन्यःकश्चनहि कोनामपुरुषःखलु आप्रकेतः सर्वतोऽभ्यागतिप्रकेत्यतेज्ञाप्यतेइतिप्रकेतः प्रज्ञापितोविद्यते ॥ सोम्यासः सोममर्हतीत्यर्थेसोममर्हतियइतियः प्रत्ययस्वरः । सुन्वन्ति षुञ्अभिषवे स्वादित्वात्श्नुप्रत्ययः सतिशिष्टस्वरोबलीयानितिश्निप्रत्ययस्वरः । दधति दधातेर्लेटिरूपम् । समानवाक्येयुष्मदस्मदादेशानिघाताइति सोम

पदस्योत्तरवाक्येनान्वयात्तन्निघातः अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम् । तितिक्षन्ते तिजनिशाने क्षमायां चेत्यस्य गुप्तिज्किद्भ्यः सन्निति सन्प्रत्ययः अभ्यस्तस्वरः । अभिशस्तिं शसुहिंसायामित्यस्मादभावे क्तिन् तादौ चनितिकृत्यतावितिगतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । प्रकेतः कितज्ञाने कर्मणि घञन्तः थाथघञ्क्तेत्यन्तोदात्तत्वम् ॥ १ ॥

१. इन्द्र, सोमार्ह ऋत्विक् लोग तुम्हारी स्तुति करने की इच्छा करते हैं। सखा लोग तुम्हारे लिए सोम का अभिषवण करते हैं; कुछ हव्य धारण करते हैं; शत्रुओं की हिंसा को सहते हैं। तुम्हारी अपेक्षा संसार में कौन अधिक प्रसिद्ध है?

नतेदूरेपरमाचिद्रजांस्यातुप्रयाहिहरिवोहरिभ्याम् ।
स्थिरायवृष्णेसवनाकृतेमायुक्ताग्रावाणःसमिधानेअग्नौ ॥२॥

न । ते । दूरे । परमा । चित् । रजांसि । आ । तु । प्र । याहि । हरिऽवः । हरिऽभ्याम् । स्थिराय । वृष्णे । सवना कृता । इमा । युक्ताः । ग्रावाणः । सम्ऽइधाने । अग्नौ ॥ २ ॥

हरिवः हरिद्वर्णावश्वौयस्यसोयंहरिवानिन्द्रः हेहरिवः परमाचित् परमाणिदूरेवर्तमानान्यपिरजांसिस्थानानि ते तव दूरेनभवन्ति यस्मात्तस्मात् हरिभ्यामश्वाभ्यामुपेतस्त्वंतु क्षिप्रमाप्रयाहि अस्मदीयंयज्ञमभिलक्ष्यागच्छ स्थिरायफलप्रदानेदृढचित्ताय अतएववृष्णे कामानांवर्षित्रे तुभ्यम् इमा इमानि सवना सवनानिप्रातरादीनि कृता कृतानि किंच अग्नावाहवनीयेसमिधानेआहुत्यधिकरणतयासम्यग्दीप्यमानेसति ग्रावाणउपलायुक्ताःसोमाभिषवार्थेप्रयुक्ताः अतस्त्वं क्षिप्रमागच्छेतिभावः ॥ याहि याप्रापणेइत्यस्यलोटिरूपम् । हरिवः हरीअस्यस्तइतिमतुप् छन्दसीरइतिमस्यवत्वम् आमन्त्रितत्वान्निघातः । स्थिराय ष्ठागतिनिवृत्तावित्यस्मादजिरशिशिरेत्यादिनाकिरच्प्रत्यायान्तत्वेननिपातनादाकारलोपः चित्स्वरः । सवना षुञ् अभिषवेइत्यस्मादधिकरणेल्युट्चेतिल्युट् सूयतेसोमोयत्रेतिसवनानिप्रातरादीनि लित्स्वरः । समिधाने ञिइन्धीदीप्तावित्यस्य कानचिरूपं कित्त्वान्नकारलोपः चित्स्वरः ॥ २ ॥

२. हे हरिवर्ण अश्ववाले इन्द्र, दूरस्थ स्थान भी तुम्हारे लिए दूर नहीं हैं। हरिवर्ण अश्व से युक्त होकर शीघ्र आओ। तुम दृढ़चित्त और अभीष्टवर्षी हो। तुम्हारे ही लिए यह सब सवन किया गया है। अग्नि के समिद्ध होने पर, सोमाभिषव के लिए, प्रस्तर-खण्ड प्रयुक्त हुए हैं।

इन्द्रःसुशिप्रोमघवातरुत्रोमहाव्रातस्तुविकूर्मिऋघावान् ।
यदुग्रोधावाबाधितोमर्त्येषुक्व१त्यातेवृषभवीर्याणि ॥३॥

इन्द्रः । सुऽशिप्रः मघऽवा । तरुत्रः । महाऽव्रातः । तुविऽकूर्मिः ।
ऋघावान् । यत् । उग्रः । धाः । बाधितः । मर्त्येषु । क्व ।
त्या । ते । वृषभ । वीर्याणि ॥ ३ ॥

वृषभ कामानांवर्षक हेइन्द्र यस्त्वमिन्द्रः परमैश्वर्यसंपन्नः सुशिप्रः शिप्रशब्देन शिरस्त्राणमभिधीयते शोभनशिरस्त्राणोपेतः यद्वा शोभनहनुमान् शिप्रेहनूनासिकेवेतियास्कः । मघवा धनवान् तरुत्रः तरन्त्यनेनशत्रून्देवाइतितरुत्रइन्द्रः महाव्रातः मरुद्भिर्महान्व्रातःसमूहोयस्यस-तथोक्तः तुविकूर्मिः संग्रामेनानाविधकर्मणांकर्ता ऋघावान् शत्रुविषयहिंसावान् अतएव उग्रः शत्रूणांभयंकरः सताद्दशस्त्वंबाधितः असुरैःसंग्रामेबाधितःसन् मर्त्येषु मारयितृष्वसुरेषु यत् यानिवीर्याणिधाः व्यधाः इदानीं ते तव त्या तानि वीर्याणिक्व क्वास्ते वद ॥ सुशिप्रः सृप्लृगतौ औणादिकोरन्प्रत्ययः बाहुलकात्सृइत्यस्यशिइत्यादेशः बहुव्रीहौ आद्युदात्तंद्व्यच्छन्दसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । तरुत्रः तरतेरशित्रादिभ्यइत्रोत्राविस्युत्रप्रत्ययः व्यत्ययेनाद्युदात्तः । महाव्रातः आन्महतइत्याकारादेशोमहतस्तकारस्य । तुविकूर्मिः करोतेरौणादिकोमिप्रत्ययः गुणेकृते करोतेरकारस्यउत्वंछान्दसं हलिचेतिदीर्घः । ऋघावान् ऋघ्नन्तीतिऋघाः अन्येभ्योपिदृश्यन्तइतिविच् धरीग्रहणाभ्यतोपेहकारस्यघत्वं तदस्यास्तीतिमत्वर्थे छन्दसीवनिपाविति वनिप् व्यत्ययेनाद्युदात्तः । क्व किंशब्दस्यसप्तम्यर्थेकिमोदित्यत्प्रत्ययः तसिल्कातीतिकादेशः तित्स्वरः ॥ ३ ॥

३. अभीष्टवर्षी इन्द्र, तुम परम ऐश्वर्यवाले हो। तुम्हारा शिप्र (शिरस्त्राण) सुन्दर है। तुम धनवान्, विजेता, महान् मरुद्गणवाले, संग्राम में नानाविधि कर्म करनेवाले, शत्रुहिंसक और भयंकर हो। संग्राम में बाधा प्राप्त करके मनुष्यों के प्रति तुमने जो वीर्य धारण किया है, तुम्हारा वह वीर्य कहाँ है?

त्वंहिष्मांच्यावयन्नच्युतान्येकोवृत्राचरसिजिघ्नमानः।
तवद्यावापृथिवीपर्वतासोनुव्रतायनिमितेवतस्थुः ॥ ४ ॥

त्वम् । हि । स्म । च्यवयन् । अच्युतानि । एकः । वृत्रा ।
चरसि । जिघ्नमानः । तव । द्यावापृथिवी इति । पर्वतासः ।
अनु । व्रताय । निमिताऽइव । तस्थुः ॥ ४ ॥

हेइन्द्र त्वमेकः असहायएव अच्युतानि च्युतिरहितानि दृढमूलान्यपि तवप्रतिपक्षभूतानि रक्षांसिच्यावयन् स्वस्वस्थानात्पातयन् तथा वृत्रा वृत्राणि पापानिघ्निमानः हिंसन्चरसि हिंस गच्छसेत्यर्थः किंच एवंविधसामर्थ्योपेतस्यतवव्रतायकर्मणे आज्ञायै द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ पर्वतासः पर्वताश्च निमितेव निखातानिश्चलाइवानुतस्थुः तिष्ठन्ति ॥ त्वम् चादित्वात्सर्वानुदात्तः । च्यावयन् च्युङ्गतावित्यस्यण्यन्तस्यशतरिरूपं णिचःस्वरः । चरसि चरगतिभक्षणयोः हि-योगात्तनिघातः । घ्निमानः हनहिंसागत्योरित्यस्यघञर्थेकविधानमितिकप्रत्ययः तस्य छन्दस्युभयथेतिसार्वधातुकत्वाच्छप् तस्यश्लुः बहुलंछन्दसीत्यभ्यासस्यइत्वं हन्तीतिनि-घ्नः आचारार्थेक्विप् तस्मात्ताच्छील्यार्थेचानश् शप् व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् । द्यावापृथिवी दे-वताद्वन्द्वेचेत्युभयोःप्रकृतिस्वरत्वम् । निमितेव डुमिञ्प्रक्षेपणेइत्यस्यकर्मणिनिष्ठा गतिरनन्तरइ-तिगतेःप्रकृतिस्वरत्वं सुपांसुलुगितिसुपोडादेशः इवेनसमासोविभक्त्यलोपश्चेत्युक्तत्वात्पूर्वपदस्वरः । त-स्थुः ष्ठागतिनिवृत्तौइत्यस्यलिटिउसिआतोलोपइटिचेत्याकारलोपे तस्यद्विर्वचनेशर्पूर्वाःखयइतिसकारलोपे तिङ्ङतिङइतिनि-घातः ॥ ४ ॥

४. इन्द्र, अकेले ही तुमने दृढमूल राक्षसों को उनके स्थानों से गिराया है। वृत्रादि को मारा है। तुम्हारी आज्ञा से द्यावा-पृथिवी और पर्वत अचल हैं।

अथपञ्चमी—

उ॒ताभ॑ये पुरुहूत॒ श्रवो॑भि॒रेको॑ दृ॒ळ्हम॑वदो वृत्र॒हा सन् ।
इ॒मे चि॑दिन्द्र॒ रोद॑सी अपा॒रे यत्सं॑गृ॒भ्णा म॑घवन्का॒शिरित्ते॑ ॥५॥१॥

उ॒त । अभ॑ये । पु॒रु॒ऽहू॒त॒ । श्रवः॑ऽभिः । एकः॑ । दृ॒ळ्हम् । अ॒व॒दः॒ । वृ॒त्र॒ऽहा । सन् । इ॒मे इति॑ । चि॒त् । इ॒न्द्र॒ रोद॑सी इति॑ । अ॒पा॒रे इति॑ । यत् । स॒म्ऽगृ॒भ्णाः । म॒घ॒ऽव॒न् । का॒शिः । इत् । ते॒ ॥५॥१॥

उतेत्यामन्त्रणे हेइन्द्र पुरुहूत पुरुभिर्बहुभिर्यज्वभिराहूत यद्वा देवैरसुरेभ्योरक्षा-र्थंबहुवारमाहूत श्रवोभिःकीर्तिभिःयुक्तोसि एकः असहायस्त्वं वृत्रहा वृत्रस्यशत्रोर्हन्तासन् अ-भये असुरेभ्यःसकाशान्माबिभीतेतिदेवान्प्रतियद्वाक्यमवदः अवोचः तद्वाक्यं दृ-ळ्हं सत्यमेव किंच मघवन्निन्द्र त्वम् अपारेचित् दूरपारेअपि इमे रोदसी द्यावा-पृथिव्यौयस्मात्कारणात्संगृभ्णाः संगृह्णासि परस्परमधरोत्तरभावेनसंयोजितेकरोषीतिया-वत् एषतेतवमहिमाकाशिरित् प्रकाशोलोकेप्रसिद्धएव यद्वा यत्येनतेरोदसीसंगृह्णासितेतव

काशिर्मुष्टिर्निहान् काशिर्मुष्टिरितियास्कः ॥ अभये त्रिभीभयेइत्यस्माद्भावेएरजित्यच्प्रत्ययः नञ्समासेतस्यस्वरः । अनदः पदव्यचकार्यावाचि स्वरूपे निपातः । अपारे बहुव्रीहौन-ञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । संगृभ्णाः ग्रहउपादाने क्र्यादित्वात्श्ना ग्रहिज्यावयीत्या-दिनासंप्रसारणं हृग्रहोर्भश्छन्दसीतिहकारस्यभकारः इतश्चेतिसिपइकारलोपः बहुलंछ-न्दसीत्यडभावः समासस्वरः । काशिः काशृदीप्तौ औणादिकइप्रत्ययः प्रत्ययस्वरः ॥ ५ ॥

५. इन्द्र, तुम बहुत लोगों के द्वारा आहूत और वीर्ययुक्त हो। अकेले ही तुमने वृत्र का वध करके देवों को जो अभय वाक्य प्रदान किया था, वह ठीक है। मघवन्, तुम अपार द्यावा-पृथिवी को संयोजित करते हो। तुम्हारी ऐसी महिमा प्रख्यात है।

प्रसूतइन्द्रप्रवताहरिभ्यांप्रतेवज्रःप्रमृणन्नेतुशत्रून् ।
जहिप्रतीचोअनूचःपराचोविश्वंसत्यंकृणुहिविष्टमस्तु ॥ ६ ॥

प्र । सु । ते । इन्द्र । प्रवता । हरिभ्याम् । प्र । ते । वज्रः । प्रमृणन् । एतु । शत्रून् । जहि । प्रतीचः । अनूचः । पराचः । विश्वम् । सत्यम् । कृणुहि । विष्टम् । अस्तु ॥ ६ ॥

हेइन्द्र तेतव हरिभ्यामश्वाभ्यांयुक्तोरथः शत्रूनभिलक्ष्य प्रवता प्रवणेनमार्गेण सुसुष्ठुप्रै-तु शीघ्रंगच्छतु तथातेवज्रः अशनिः शत्रूनसुरान्प्रमृणन्हिंसन्प्रैतु त्वंच प्रतीचः त्वदाभिमुख्ये-नागच्छतःशत्रूञ्जहि मारय तथा अनूचः अनुगच्छतःपार्ष्णिग्राहानसुरान्पराचः पलायनपरां-श्चजहि एवंशत्रुषुबाधितेषुसत्सु विश्वं जगत्सत्यंकृणुहि सत्यमूलाग्निहोत्रादिकर्मपरंकुरु एवंवि-धंसामर्थ्यंत्वयिविष्टंनिविष्टमस्तु ॥ प्रवता प्रशब्दादुपसर्गाच्छन्दसिधात्वर्थेइतिवतिप्रत्ययः प्र-त्ययस्वरः । प्रमृणन् मृणहिंसायाम् । जहि हनहिंसागत्योरित्यस्यलोटिसिपोहिरादेशः तस्मिन्ह-न्तेर्जइतिजादेशः अतोहेरितिलुकिप्राप्ते आभाच्छास्त्रस्यासिद्धत्वान्निवृत्तिः हेर्ङित्त्वादन्तोदात्तः । प्रतीचः अञ्चुगतिपूजनयोः अञ्चेश्छन्दस्यसर्वनामस्थानमितिविभक्तेरुदात्तत्वम् । पराचः अनि-गन्तोञ्चतावप्रत्ययेइतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् । कृणुहि कृविहिंसाकरणयोः । अस्तु असभुवि ॥ ६ ॥

६. इन्द्र, तुम्हारा अश्ववाला रथ शत्रु को लक्ष्य करके निम्नमार्ग से शीघ्र आगमन करे। शत्रु को वध करते-करते तुम्हारा वज्र आवे। अपने सामने आनेवाले शत्रुओं का विनाश करो। भागनेवाले शत्रुओं का वध करो। संसार को यज्ञ-युक्त करो। तुम्हारे अन्दर ऐसी सामर्थ्य निविष्ट हो।

यस्मैधायुरदधामर्त्यायाभक्तंचिद्भजतेगेह्यं१सः ।
भद्रातइन्द्रसुमतिर्घृताचीसहस्रदानापुरुहूतरातिः ॥ ७ ॥

१सि० ६, १.

यस्मै । धायुः । अदधाः । मर्त्याय । अभक्तम् । चित् ।
भजते । गेह्यम् । सः । भद्रा । ते । इन्द्र । सुऽमतिः । घृताची ।
सहस्रऽदाना । पुरुऽहूत । रातिः ॥ ७ ॥

हेइन्द्र धायुः निरन्तरमैश्वर्यंदधानस्त्वं यस्मैमर्त्यायमनुष्यायअदधाः वीर्यंदधासि समर्थ्यः अभक्तंचित् पूर्वमप्राप्तमपि गेह्यं गृहेषुभवं कनकपश्वादिकं भजतेप्राप्नोति किंच हेपुरुहूत बहुभिराहूतेन्द्र घृताची घृतशब्दोहविर्मात्रमुपलक्षयति तथाच सोमाज्यपुरोडाशादिलक्षणंहविरञ्चति प्राप्नोतीतिघृताची तेतवसुमतिः शोभनाबुद्धिः भद्रा कल्याणकरी तथा तव रातिर्दानशक्तिः सहस्रदानाअपरिमितधनदानसमेता इन्द्रस्य बहुदातृत्वेमन्त्रवर्णः—भूरिदाभूरिदेहिनो माद्भ्रंभूर्याभरेति ॥ धायुः दधातेरौणादिकउण्प्रत्ययः । अदधाः दधातेर्लेङिरूपंबहुलंछन्दस्यमाङ्योगेऽपीत्यडागमः । मर्त्याय मर्तएवमर्त्यः दिगादिषुपाठात्स्वार्थिकोयत् यतोनावइत्याद्युदात्तः । गेह्यं गेहशब्दात्तत्रभवइत्यर्थे भवेछन्दसीतियत् तित्स्वरितः । सुमतिः मन्त्रेवृषेत्यादिनामतिशब्दोऽन्तोदात्तः समासेकृदुत्तरपदस्वरः । रातिः रादाने मन्त्रेवृषेत्यादिनाक्तिनुदात्तः ॥ ७ ॥

७. इन्द्र, तुम निरन्तर ऐश्वर्य को धारण करते हो। तुम जिस मनुष्य को दान करते हो, वह पहले अप्राप्त गृह-सम्बन्धीय पशु, सुवर्ण आदि धन प्राप्त करता है। अनेक लोकों से आहूत, घृत, हव्य आदि से युक्त तुम्हारा अनुग्रह कल्याणवाही होता है। तुम्हारी धन देने की शक्ति असीम है।

अथाष्टमी—

सहदानुंपुरुहूतक्षियन्तमहस्तमिन्द्रसम्पिणक्कुणारुम् ।
अभिवृत्रंवर्धमानंपियारुमपादमिन्द्रतवसाजघन्थ ॥ ८ ॥

सहऽदानुम् । पुरुऽहूत । क्षियन्तम् । अहस्तम् । इन्द्र । सम् ।
पिणक् । कुणारुम् । अभि । वृत्रम् । वर्धमानम् । पियारुम् ।
अपादम् । इन्द्र । तवसा । जघन्थ ॥ ८ ॥

हेपुरुहूत इन्द्र त्वं सहदानुं दानुर्दानवीवृत्रमाता तयासहवर्तमानं तथाच मन्त्रवर्णः—दानुःशयेसहवत्सेति । यद्वा सहदानुं दानुभिर्दानवैःसहवर्ततइतिसहदानुः तं क्षियन्तं बाधमानं कुणारुं क्वणनशीलं कञ्चिदसुरम् अहस्तं हस्तहीनंकृत्वासंपिणक् सम्यक्चूर्णीकुरु किंच हे इन्द्र वर्धमानं सर्वतः इषुमात्रंवर्धमानं सइषुमात्रमिषुमात्रंविष्वङ्ङवर्धतेतिश्रुतेः । पियारुं हिंसं वृत्रंवृत्राख्यमसुरम् अपादं पादहीनंकृत्वा तवसाबलेनअभिजघन्थ हतवानसि यद्वा सहदानुमुदक-

1 ऋ० सं० ३. ६. ३०. । 2 ऋ० सं० १. २. ३५. । 3 तै० सं० २. ४. १२ ।

दानोपेतं क्षियन्तमाकाशेनिवसन्तं कुणारुं गर्जन्तं वृत्रं वृणोत्याच्छादयतिनभइतिवृत्रोमेघः त-मिमंयद्देमानंमेघंहस्तपादशून्यंकृत्वासंपिणक् संपिष्टवि तथाचयास्कः—अहस्तमिन्द्रंकृत्वासंपि-ष्टिपरिक्वणनंमेघमिति ॥ सहदानुं दोअवखण्डने दामाम्यांनुरितिनुप्रत्ययः यतीसिदानुर्दानवः यद्वा दानुर्दानं बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरः । क्षियन्तं क्षिनिवासगत्योः तुदादित्वाच्छः । प्रत्ययस्व-रः । पिणक् पिष्लृसंचूर्णने रुधादित्वात्श्नम् हेर्लुक् षकारस्यककारश्छान्दसः । कुणारुं कुणश-ब्दने बाहुल्काद्रूपसिद्धिः आद्युदात्तः । अवन्य हनहिंसागत्योरित्यस्याशिटिथिछिरूपम् अभ्यासा-च्चेतिधातुहकारस्यनत्वं निघातः उपदेशेत्वतइतिइट्प्रतिषेधः ॥ ८ ॥

८. अनेक लोकों से आहूत इन्द्र, तुम दानवीर के साथ वर्तमान हो। बाधक और गर्जनशील वृत्र को हस्तहीन करके चूर्ण-विचूर्ण कर डालते हो। इन्द्र, वर्द्धमान और हिंस्र वृत्र को पाद-हीन करके तुमने बल से विनष्ट किया था।

अथनवमी—

निसामुनामिंषिरामिन्द्रभूमिंमहीमपारांसदनेससत्थ ।
अस्तभ्नाद्द्यांवृषभोअन्तरिक्षमर्षन्त्वापस्त्वयेहप्रसूताः ॥ ९ ॥

नि । सामनाम् । इषिराम् । इन्द्र । भूमिम् । महीम् । अपाराम् ।
सदने । ससत्थ । अस्तभ्नात् । द्याम् । वृषभः । अन्तरिक्षम् ।
अर्षन्तु । आपः । त्वया । इह । प्रसूताः ॥ ९ ॥

हेइन्द्र महीं महतीम् अतएवापाराम् पुरुपाराम् इषिरां स्थानाभावेनचलन्तीम् एवंविधांभू-मिं सामानां समनां तथाचमन्त्रवर्णः—गावौतेसामनावितईति । यद्वा समएवसाम श्रूतप्येभूय-ते—यदेवसमःप्लुषिणासमोमशकेनसमोनागेनसमएतैस्त्रिभिर्लोकैःतस्मादेवसामेति । तदस्यास्ती-तिसामना तां साम्यवतींकृत्वा सदने स्वेस्थानेनिषसत्थ निरैशयामाहिथ तथा वृषभः का-मितफलानांवर्षकःइन्द्रः द्यां द्युलोकम् अस्तभ्नात् यथानपतितितथाअधारयत् तथा अन्तरिक्षम् एवंद्यावापृथिव्योरवस्थितौसत्यांत्वयाप्रसूताः मेघभेदनेनप्रेरिताआपः इहभूमौ अर्षन्तु आग-च्छन्तु तथाचमन्त्रवर्णः—यःपृथिवींव्यथमानामदृंहदिति ॥ सामनां समएवसामः तदस्यास्ती-तिमतुवर्थेपामादित्वान्नप्रत्ययः प्रत्ययस्वरः । इषिराम् इषगतौ इषिमदिमुदीत्यादिनाकिरच्प्र-त्ययः कित्वाद्गुणः चित्स्वरः । ससत्थ षद्लृविशरणगत्यवसादनेषुइत्यन्तर्भावितण्यर्थस्यछि-टिथलि उपदेशेत्वतइतीट्प्रतिषेधः निघातः । अस्तभ्नात् स्तन्भुस्तम्भनेइतिसौत्रोधातुः स्तन्भु-

१ नि० ६. १. । २ ऋ० सं० ८. ३. २२ । ३ ऋ० सं० २. ६. ७. ।

स्तुन्भित्यादिनाश्नाप्रत्ययः श्नाबलोपइतिधातुनकारस्यलोपः अडागमस्वरः । अर्पन्तु ऋगतौ व्यत्ययेनशप्प्रत्ययः गुणः पादादित्वादनिघातः । आपः आप्लृव्याप्तौ क्विप् धातोर्ह्रस्वश्च ऋ-सि असृनित्यादिनादीर्घः नसःप्रत्यादन्तुदात्तत्वेधातुस्वरः । प्रसूता षूप्रेरणेइत्यस्यकर्मणि निष्ठा गतिरनन्तरइतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ९ ॥

९. इन्द्र, तुमने महती, अनन्ता और चला पृथिवी को समभावापन्न करके उसके स्थान में निविष्ट किया था। अभीष्टवर्षक इन्द्र ने, द्युलोक और अन्तरिक्ष जैसे पतित न हो, इस प्रकार धारण किया है। इन्द्र, तुम्हारा प्रेरित जल पृथिवी पर आवे।

अथदशमी–

अलातृणोवलइन्द्रव्रजोगोःपुराहन्तोर्भयमानोव्यार ।
सुगान्पथोअकृणोन्निरजेगाःप्रावन्वाणीःपुरुहूतंधमन्तीः ॥१०॥२॥

अलातृणः । वलः । इन्द्र । व्रजः । गोः । पुरा । हन्तोः । भयमानः ।
वि । आर । सुगान् । पथः । अकृणोत् । निःअजे । गाः ।
प्र । आवन् । वाणीः । पुरुहूतम् । धमन्तीः ॥ १० ॥ २ ॥

हेइन्द्र अलातृणः बहूदकतयाप्रभूतमत्यर्थमातृणत्तेर्हिंस्यतेइत्यलातृणः गोर्माध्यमिकायावाचोव्रजोगोष्ठभूतोवलःवृणोत्याकाशमितिवलोमेघः पुराहन्तोःतववज्रप्रहारात्प्राक्भयमानः बिभ्य-त् व्यार विश्लिष्टोबभूव अनन्तरं सइन्द्रः गाअपोनिरजेनिर्गमयितुं सुगान्सुगमनान्पथोमार्गानकृणोत् अकरोत् अतः वाणीःवननीयाःधमन्तीःशब्दायमानाः ताआपः पुरुहूतंबहुभिराहूतंपार्थिवमुदकंप्रतिप्रावन् अभ्यागच्छन् एतामृचंयास्कएवंव्याख्यत्–अलातृणोवलइन्द्रव्रजोगोः–अलातृणोऽलमातर्दनोमेघोवलोवृणोतेर्व्रजोव्रजत्यन्तरिक्षेगोरेतस्यामाध्यमिकायावाचः पुराहननाद्भयमानोव्यारसुगान्पथोअकृणोन्निरजेगाःसुगमनान्पथोकरोन्निर्गमनायगवांप्रावन्वाणीःपुरुहूतंधमन्तीःआपोवावहनाद्वाचोवावदनाद्बहुभिराहूतमुदकंभवति । धमतिर्गतिकर्मा अलातृणः तृहिहिंसायाम् अलम्पूर्वात्तृहेर्घञर्थेकविधानमितिकर्मणिकप्रत्ययः अलमोमकारस्याकारः समासस्वरः । वलः वलसंवरणे वल्यतेभाच्छाद्यतेनभोनेनेतिवलोमेघः पुंसिसंज्ञायामितिघः प्रत्ययस्वरः । व्रजः व्रजगतौ गोचरसंचरेत्यादिनाघप्रत्ययान्तत्वेननिपातनात्कुत्वाभावः व्रजत्यन्तरिक्षेइतिप्रत्ययस्वरः । भयमानः ञिभीभये व्यत्ययेनशप् । आर ऋगतावित्यस्यालिटिणलिरूपं निघातः । सुगान् गम्लृगतावित्यस्मादधिकरणेसुदुरोरधिकरणेइतिडप्रत्ययः डित्त्वाट्टिलोपः कृत्स्वरः । अकृणोत् कृविहिंसाकरणयोरित्यस्यलङिरूपम् । निरजे अजगतिक्षेपणयोरित्यस्मात्संपदादिलक्षणोभावेक्विप् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः । आवन् अवरक्षणगत्यादिष्वित्यस्यलङिरूपम् । पुरुहूतं ह्वयतेर्निष्ठायांयभा-

१ निघ० १. १।

दित्यात्संप्रसारणं हलइतिदीर्घः धाथादिस्वरः । धमन्तीः ध्माशब्दे शपि पाघ्रेत्यादिनाधमादेशः वाछन्दसीतिजसःसवर्णदीर्घः शतुर्लसार्वधातुकस्वरेकृतेधातुस्वरः ॥ १० ॥

१०. इन्द्र, अतीव हिंसक बल नाम का गोव्रज अथवा गोष्ठभूत मेघ वज्र-प्रहार के पहले ही डरकर टुकड़े-टुकड़े हो गया था। गौ के निकलने के लिए इन्द्र ने मार्ग सुगम कर दिया था। रमणीय शब्दाय-मान जल अनेक लोकों से आहूत इन्द्र के सम्मुख आया था।

एकोद्वेवसुमतीसमीचीइन्द्रआपप्रौपृथिवीमुतद्याम् ।
उतान्तरिक्षादभिनःसमीकइषोरथीःसयुजःशूरवाजान् ॥ ११ ॥

एकः । द्वे इति । वसुमती इति वसुऽमती । समीची इति सम्ऽईची । इन्द्रः । आ । पप्रौ । पृथिवीम् । उत । द्याम् । उत । अन्तरिक्षात् । अभि । नः । सम्ऽईके । इषः । रथीः । सऽयुजः । शूर । वाजान् ॥ ११ ॥

योयमिन्द्रःएकःअसहायएवसन्पृथिवीमुतापिचद्यांद्वेएतेद्यावापृथिव्यौसमीची परस्परसं-गते वसुमती धनयुक्तेसत्यौ आपप्रौ समन्तात्पूरयामास उतापिच हेशूर सामर्थ्योपेत तादृशस्त्वं रथीःरथवान् सनोऽस्माकं समीकेसमीपे इषःस्थातुमिच्छन् सयुजः संगता-न्वाजान् वजन्तिगच्छन्तीतिवाजाअश्वाः तानश्वान्अन्तरिक्षादन्तरिक्षसकाशादभिप्रेरय रथारूढ-स्त्वमस्मत्समीपंशीघ्रमागच्छेतिभावः ॥ वसुमती वाछन्दसीतिपूर्वसवर्णदीर्घः । पप्रौ प्राषूर-णेइत्यस्यलिटिणलि आतऔणलइत्यौकारः निघातः । इषः इषुइच्छायाम् अस्मादिगुपधलक्ष-णःकः कित्त्वादगुणः प्रत्ययस्वरः । रथीः रथोऽस्यास्तीतिरथीः मत्वर्थेछन्दसीवनिपाविति ईप्रत्ययः प्रत्ययस्वरः ॥ ११ ॥

११. अकेले इन्द्र ने ही पृथिवी और द्युलोक को परस्पर संगत और धनयुक्त करके परिपूर्ण किया है। शूर, तुम रथवाले हो। हमारे पास रहने के अभिलाषी होकर योजित अश्वों को अन्तरिक्ष से हमारे सामने प्रेरित करो।

दिशःसूर्योनमिनातिप्रदिष्टादिवेदिवेहर्यश्वप्रसूताः ।
संयदानळध्वनआदिदश्वैर्विमोचनंकृणुतेतत्त्वस्य ॥ १२ ॥

दिशः । सूर्यः । न । मिनाति । प्रऽदिष्टाः । दिवेऽदिवे । हर्यश्वऽप्रसूताः । सम् । यत् । आनट् । अध्वनः । आत् । इत् । अश्वैः । विऽमोचनम् । कृणुते । तत् । तु । अस्य ॥ १२ ॥

हर्यश्वप्रसूताः हरीअश्वौयस्यासावितिहर्यश्वइन्द्रः तेनप्रेरितादिशःप्रागादयः दिवेदिवे प्रतिदिवसंप्रदिष्टाःसूर्यस्यगमनायदत्ताःयादिशोविद्यन्ते ताःसूर्योनमिनाति नहिनस्ति किंतु ताभिरेवगच्छति यद्यदासूर्यः अध्वनोपन्तव्यान्प्रदेशान् अश्वैर्गमनसाधनभूतैः समानट् सम्यगश्नुते आदित्दन्तरमेव विमोचनंकृणुते अश्वानांविमोचनंकुरुते तदेतत्सर्वंकर्म अस्य तवैवखलु शुभसिद्धौ ॥ सूर्यः षूप्रेरणेइत्यस्मात्सुसूधागृधिभ्यःक्रन्तिविकल्पत्ययः सुवति प्रेरयतीतिसूःआदित्यः सूरेवसूर्यः वस्वादित्वात्स्वार्थिकोयत् यतोनावइत्याद्युदात्तत्वम् । मिनाति मीञ्हिंसायाम् मीनातेर्निगमेइतिह्रस्वः । हर्यश्वप्रसूताः तृतीयाकर्मणीतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । आनट् अशूव्याप्तावित्यस्यबहुलंछन्दसीतिशपोलुक् अश्नोतेश्चेतिनुडागमः मश्चादिनाषत्वं यद्योगादनिघातः ॥ १२ ॥

१२. सूर्य इन्द्र-द्वारा प्रेरित हैं। वे अपने गमन के लिए प्रकाशित दिशाओं का प्रतिदिन अनुसरण करते हैं। जिस समय वह अश्व के द्वारा अपना मार्ग-गमन समाप्त कर देते हैं, तब हमें छोड़ देते हैं—यह भी इन्द्र के ही लिए।

दिदृक्षन्तउषसोयामन्नक्तोर्विवस्वत्यामहिचित्रमनीकम्।
विश्वेजानन्तिमहिनायदागादिन्द्रस्यकर्मसुकृतापुरूणि ॥१३॥

दिदृक्षन्ते। उषसः। यामन्। अक्तोः। विवस्वत्याः। महि। चित्रम्। अनीकम्। विश्वे। जानन्ति। महिना। यत्। आ। अगात्। इन्द्रस्य। कर्म। सुऽकृता। पुरूणि ॥१३॥

विश्वे सर्वेजनाः विवस्वत्याः विवासनवत्याः निर्गमनपरायाः अक्तोरात्रेःसंबन्धिन्याःउषसोयामन्यामनि निर्गमनेसति महिमहत् चित्रंचायनीयम् अनीकं सौरंतेजः दिदृक्षन्ते द्रष्टुमिच्छन्ति यद्यदाआगात् उषःकालःसमन्ताद्गात् व्यपैति तदा तेजोदिदृक्षमाणाः सर्वेजनाः महिना महनीयान्यग्निहोत्रादीनिकर्माणिजानन्ति कर्तव्यतयावबुध्यन्ते हेइन्द्र पुरूणिबहूनिसुकृता सुकृतानि कर्म कर्माणि इन्द्रस्यतवैव ॥ दिदृक्षन्ते दृशिर्प्रेक्षणेइत्यस्यसनि ज्ञाश्रुस्मृदृशांसनइत्यात्मनेपदम् अभ्यस्तस्वरः विवस्वत्याः विवासतेःसंपदादिलक्षणःक्विप् व्यत्ययेनोपधाह्रस्वत्वं तस्मात्तदस्यास्तीतिमतुप् मादुपधायाइतितस्यवत्वं मतुपःपित्वादनुदात्तत्वेधातुस्वरः । जानन्ति ज्ञाअवबोधने ज्ञाजनोर्जेतिजादेशः निघातः । अगात् इणगतावित्यस्यलुङिरूपं यद्योगादनिघातः । सुकृता गतिरनन्तरइतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ १३ ॥

१३. गमनशील रात्रि के पश्चात् उषा के गत होने पर सब लोक महान् तथा विचित्र सूर्य-तेज का दर्शन करने की इच्छा करते हैं। जिस समय उषाकाल विगत हो जाता है, उस समय सब अग्निहोत्र आदि कर्म को कर्त्तव्य समझने लगते हैं। इन्द्र के कितने ही सत्कार्य हैं।

अथचतुर्दशी–

महिज्योतिर्निहितंवक्षणास्वामापक्वंचरतिबिभ्रतीगौः ।
विश्वंस्वाद्मसंभृतमुस्रियायांयत्सीमिन्द्रोअदधाद्भोजनाय ॥१४॥

महि । ज्योतिः । निऽहितम् । वक्षणासु । आमा । पक्वम् ।
चरति । बिभ्रती । गौः । विश्वम् । स्वाद्म । सम्ऽभृतम् ।
उस्रियायाम् । यत् । सीम् । इन्द्रः । अदधात् । भोजनाय ॥१४॥

वक्षणासु वहन्त्येतास्उदकानीतिवक्षणानद्यः तासु महि महत्ज्योतिः ज्योतिष्म-दुदकंनिहितामिन्द्रेण आमा नवसूतिकागौः पक्वंक्षीरादिकंबिभ्रती दधानासती चरति संच-रतेते यद्यस्मादुदकात्स्वाद्म स्वादुतरंसंभृतंत्वेनसंपादितंदधिघृतक्षीरादिकं सीमेतद्विश्वंसर्वम् उस्रियायांगविभोजनायेन्द्रोऽदधात्न्यधात् तस्मात्क्षीरादिकंबिभ्रतीगौश्चरतीतिपूर्वेणान्वयः ॥ व-क्षणासु वहरोषे अस्मात्करणाधिकरणयोश्चेतिकरणेल्युट् लित्स्वरः । पक्वं पचतेर्निष्ठा तकारस्यपचोवइतिवत्वं प्रत्ययस्वरः । चरति चरतिर्गत्यर्थः । बिभ्रती डुभृञ्धारणपोषणयोः जुहोत्यादिः शतुरुगित्त्वादुगितश्चेतिङीप् अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम् । उस्रियायां वस-निवासे स्फायितञ्चीत्यादिनाधिकरणेरक्प्रत्ययः यजादित्वात्संप्रसारणं शासिवसिघसीनांचे-तिषत्वाभावश्छान्दसः स्वार्थिकोघप्रत्ययः प्रत्ययस्वरः ॥ १४ ॥

१४. इन्द्र ने नदियों में महान् तेजवाला जल स्थापित किया है। इन्द्र ने जल से स्वादुतर दधि, घृत, क्षीर आदि, भोजन के लिए गौ में संस्थापित किया है। नवप्रसूता गौ दुग्ध धारण करके विचरण करती है।

अथपञ्चदशी–

इन्द्रदृह्ययामकोशाअभूवन्यज्ञायशिक्षगृणतेसखिभ्यः ।
दुर्मायवोदुरेवामर्त्यासोनिषङ्गिणोरिपवोहन्त्वासः ॥१५॥२॥

इन्द्र । दृह्य । यामऽकोशाः । अभूवन् । यज्ञाय । शिक्ष । गृणते ।
सखिऽभ्यः । दुःऽमायवः । दुःऽएवाः । मर्त्यासः । निषङ्गिणः ।
रिपवः । हन्त्वासः ॥१५॥२॥

हेइन्द्र दृढ दृढोभव यतः यामकोशाः यान्त्यस्मिन्नितियामोमार्गः तस्यकोशाः कोशवदाच्छादकाः मार्गप्रतिबन्धकाराक्षसाः अभूवन् त्वं यज्ञाय यज्ञकर्मेगृणते स्तोत्रंकुर्वते यजमानाय सखिभ्यः पुत्रादिभ्यश्चशिक्ष अपेक्षितंफलंदत्स्व दुर्मायवः दुष्टमायुधानिमि-न्वन्तिप्रक्षिपन्तीतिदुर्मायवः दुरेवाः दुष्टंगच्छन्तः मर्त्याःमारयितारः निषङ्गिणः निषङ्गिशब्देनइषु-धिरभिधीयते तद्वन्तः एवंविधसामर्थ्योपेताअपिचः शत्रवोराक्षसाः हन्त्वासः त्वयाहननीयाः ॥ दृ-ह्ह दृहदृहिवृद्धौ व्यत्ययेनश्यन् लोटिरूपं ञित्स्वरः । अभूवन् भूसत्तायाम् अस्य लुङिरूपं गातिस्थेतिसिचोलुक् भूसुवोस्तिङीतिगुणप्रतिषेधे भुवोवुग्लुङ्लिटोरितिवुगागमः निघातः । शिक्ष शिक्षविद्योपादाने अयंधातुरत्रदानेवर्तते व्यत्ययेनपरस्मैपदं निघातः । दु-र्मायवः मिनोतेः कृवापाजिमीत्यादिनाउण्प्रत्ययः कृदुत्तरपदस्वरः । दुरेवाः इणग-तौ इणशीङ्भ्यांवनितिकर्तरिवन्प्रत्ययः । रिपवः रपेरिच्चोपधायाइत्युप्रत्ययः उपधायाइत्वं प्रत्ययस्वरः । हन्त्वासः हनहिंसागत्योः कृत्यार्थेतवैकेन्केन्यत्वनइतित्वन्प्रत्ययः नित्त्वादाद्यु-दात्तः ॥ १५ ॥

१५. इन्द्र तुम दृढ़ बनो। शत्रुओं ने मार्ग बन्द किया है। यज्ञ और स्तुति करनेवाले तथा सखा लोगों को अभीष्ट फल प्रदान करो। शत्रुओं का वध करना उचित है। वे धीरे-धीरे जाते और हथियार फेंकते हैं। वे हत्यारे और तूणीरवाले हैं।

॥ इतितृतीयस्यद्वितीयेतृतीयोवर्गः ॥ ३ ॥

अथषोडशी—

सं घोषः॑ शृण्वेऽव॒मैर॒मित्रै॑र्ज॒ही न्ये॑ष्व॒शनिं॒ तपि॑ष्ठाम् ।
वृ॒श्चेम॑ध॒स्ताद्वि रु॑जा॒ सह॑स्व ज॒हि रक्षो॑ मघवन्र॒न्धय॑स्व ॥ १६ ॥

सम् । घोषः॑ । शृ॒ण्वे । अ॒व॒मैः । अ॒मित्रैः॑ । ज॒हि । नि । ए॒षु । अ॒शनि॑म् । तपि॑ष्ठाम् । वृ॒श्च । ई॒म् । अ॒धस्ता॑त् । वि । रु॒ज । सह॑स्व । ज॒हि । रक्षः॑ । म॒घ॒ऽव॒न् । र॒न्धय॑स्व ॥ १६ ॥

हेइन्द्र अवमैःसमीपेवर्तमानैरमित्रैः शत्रुभिरसुरैरुत्सृष्टोघोरःशनिर्घोषः श्रूयमाणः सं-शृण्वे सम्यगस्माभिःश्रूयते तपिष्ठामतिशयेनतापयित्रीं ताम्अशनिम् एषुशत्रुष्वेव नि निधा-य जहि मारय तैःप्रयुक्तामशनिंतानेवप्रापयेतिभावः । ईमेनान्शत्रूनधस्तान्मूलतोवृश्चछिन्धि-किंच विरुज तान्विशेषेणबाधस्व सहस्व अभिभव हेमघवन्निन्द्र रक्षःकर्मविघ्नकारीणि

रक्षांसि जहि मारय अनन्तरमिमं यज्ञं रन्धयस्व पारं नय ॥ शृणे निघातः । जहि हनहिंसागत्योरस्य लोटि रूपम् । अशनिम् अशूङ् व्याप्तौ अश्यार्तिसृभ्यो निरित्यनिप्रत्ययः प्रत्ययस्वरः । तपिष्ठं तपृशब्दादिष्ठन्प्रत्ययः निस्वरः । वृश्च ओव्रश्चू छेदने तुदादिः ग्रहिज्यादिना संप्रसारणम् । सहस्व वाक्यभेदादनिघातः । रन्धयस्व रध हिंसासंराध्योरित्यस्य ण्यन्तस्य लोटि रधिजभोरचीति नुमागमः वाक्यभेदादनिघातः ॥ १६ ॥

१६. इन्द्र, हम समीपस्थ शत्रुओं-द्वारा छोड़ा हुआ वज्र-नाद सुनते हैं। अतीव सन्ताप देनेवाली इन सब अशनियों को इन सब शत्रुओं के सामने ही रखकर इनका विनाश करो; समूल छेदन करो; विशेष रूप से बाधा दो; अभिभूत करो। इन्द्र, राक्षसों का वध करो; पीछे यज्ञ सम्पन्न करो।

उद्वृ॑ह॒ रक्षः॑ स॒हमू॑लमिन्द्र वृ॒श्चा मध्यं॒ प्रत्यग्रं॑ शृणीहि ।

आ कीव॑तः सल॒लूकं॑ चकर्थ ब्रह्म॒द्विषे॒ तपु॑षिं हे॒तिम॑स्य ॥ १७ ॥

उत् । वृ॒ह॒ । रक्षः॑ । स॒हऽमू॑लम् । इ॒न्द्र॒ । वृ॒श्च । मध्य॑म् ।

प्रति॑ । अग्र॑म् । शृ॒णी॒हि॒ । आ । कीव॑तः । स॒ल॒लूक॑म् । च॒क॒र्थ॒ ।

ब्र॒ह्म॒ऽद्विषे॑ । तपु॑षिम् । हे॒तिम् । अ॒स्य॒ ॥ १७ ॥

हे इन्द्र रक्षः कर्मविघ्नकारि रक्षःकुलं सहमूलं मूलसहितं यथा भवति तथा उद्वृह उद्धर किंच मध्यं तस्य मध्यभागं वृश्च छिन्धि प्रत्यग्रम् अग्रमग्रं प्रत्यागतं तत् शृणीहि जहि . तस्य रक्षःकुलस्य मध्ये सललूकं सरणशीलं रक्षः आकीवतः आकृत्स्नमर्यादायां कियतो निर्ज्ञायमानपरिमाणादतिदूराद्देशादाचकर्थ कुरु इत्थाच ब्रह्मद्विषे ब्राह्मणद्वेषकारिणे तस्मै रक्षसे तपुषिं तापकं हेतिं घातकमायुधमस्य क्षिप उक्तमर्थं यास्कोऽब्रवीत्—उद्धर रक्षः सहमूलमिन्द्र मूलं मोचनाद्वा मोहनाद्वा वृश्च मध्यं प्रति शृणीह्यग्रम् अग्रमागतं भवत्या कियतो देशात्सललूकं संलुब्धं भवति पापकमिति नैरुक्ताः सररूकं वास्यात्सर्तेरभ्यस्तात्तपुषिस्तपतेर्हेतिर्हन्तेरिति ॥ वृह वृहू उद्यमने इत्यस्य लोटि रूपम् । शृणीहि शॄ हिंसायाम् अस्य लोटि हौ ई हल्यघोरितीत्वं निघातः । कीवतः किंशब्दात्किंपरिमाणमस्येत्यर्थे किमिदंभ्यां वो घ इति किंशब्दाद्वतुप् असतीति ज्ञापितत्वाद्वतुप् घादेशाभावश्छान्दसः इदंकिमोरीश्की इति कीइत्यादेशः । सललूकं सृगतौ छान्दसी रूपसिद्धिः । चकर्थ डुकृञ् करणे इत्यस्य लिटि थलि रूपं क्रादित्वादिडभावः निघातः ॥ तपुषिं तप संतापे इत्यस्मादर्तिपृवपियजितनिधनितपिभ्यो नित् इत्युसिप्रत्ययः नित्त्वे अकारस्य इकारश्छान्दसः नित्स्वरः । हेतिं हनहिंसागत्योः ऊतियूतिजूतिसातीत्यादिना निपातनादन्तोदात्तः । अस्य असु क्षेपणे लोटि रूपम् ॥ १७ ॥

१७. इन्द्र, राक्षस-कुल का समूल उन्मूलन करो। उनका मध्य भाग छेदो; अग्रभाग विनष्ट करो। गमनशील राक्षस को दूर करो। यज्ञ-विद्वेषी (ब्राह्मण-शत्रु) के प्रति सन्तापप्रद अस्त्र फेंको।

अथाष्टादशी–

स्वस्तयेवाजिभिश्चप्रणेतःसंयन्महीरिषआसत्सिपूर्वीः ।
रायोवन्तारोबृहतःस्यामास्मेअस्तुभगइन्द्रप्रजावान् ॥१८॥

स्वस्तये । वाजिऽभिः । च । प्रनेतरिति प्रऽनेतः । सम् ।
यत् । महीः । इर्षः । आऽसत्सि । पूर्वीः । रायः । वन्तारः ।
बृहतः । स्याम । अस्मे इति । अस्तु । भगः । इन्द्र । प्रजाऽवान् ॥१८॥

प्रणेतः प्रकर्षेणजगतोनिर्वाहक हेइन्द्र अस्मान्वाजिभिरश्वैःसहितान्कुरु स्वस्तयेचा-विनाशायकुरु यद्यदात्वं समासत्सि अस्माकंसमीपेयज्ञनिर्वाहार्थमासीदसि तदावयंमही-महान्तिरिषोन्नानि पूर्वीःप्रभूतानिरायोधनानि वन्तारः तेषांसंभक्तारःसन्तः बृहतोमहान्तः स्याम भवेम किंच प्रजावान् अपत्योपेतोभगोधनम् अस्मे अस्मास्वस्तु भवतु ॥ आसत्सिपद्लृ-विशरणादिषु बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् यद्योगादनिघातः । इषोरायइतिचद्वेषष्ठ्यर्थेद्वितीये । वन्तारः वनषणसंभक्तावित्यस्य तृन्निआगमानुशासनस्यानित्यत्वादिडभावः चित्स्वरः । स्याम अस्तुवीत्यस्यलिङिरूपम् । अस्मे अस्मच्छब्दस्यसप्तम्याः सुपांसुलुगितिशेइत्यादेशः ॥१८॥

१८. संसार के निर्वाहक इन्द्र, हमें अश्व से युक्त करो। हमें अवि-नाशी करो। तुम जब हमारे निकट रहोगे, तब हम महान् अन्न और प्रभूत धन का भोग करके बड़े हो सकेंगे। हमें पुत्र, पौत्र आदि से युक्त धन प्राप्त हो।

अथैकोनविंशी–

आनोभरभगमिन्द्रद्युमन्तंनितेदेष्णस्यधीमहिप्ररेके ।
ऊर्वइवपप्रथेकामोअस्मेतमापृणवसुपतेवसूनाम् ॥१९॥

आ । नः । भर । भर्गम् । इन्द्र । द्युमन्तम् । नि । ते । देष्णस्य ।
धीमहि । प्रऽरेके । ऊर्वःऽइव । पप्रथे । कामः । अस्मे इति ।
तम् । आ । पृण । वसुऽपते । वसूनाम् ॥ १९ ॥

हेइन्द्र नोऽस्मदर्थं द्युमन्तं दीप्तियुक्तं भगं धनमाभर आसमन्तात्संभर देष्णस्यदानशील-स्यतेतवसंबन्धिनोधनस्यप्ररेके प्ररेचनेदानेनिधीमहि धनदानस्यवयंपात्रभूताःस्मइत्यर्थः कुतइ-त्यतआह–अस्मे अस्माकंकामोभिलाषः ऊर्वइव अन्नवासकामोवडवानलइव पप्रथे प्रभूतोवर्तते वसूनां वसुपते धनानांपालकोधनपतिरसि हेइन्द्र तंमहान्तंकामम् आपृण बहुधनप्रदा-

नेनापूरय ॥ भर भृञ्भरणेइत्यस्यलोटिरूपम् । देष्णस्य दुदाञ्दाने गात्वाम्यामिष्णामितिदेष्ण प्रत्ययः अत्यर्थेदसतीतिदेष्णः कित्स्वरः । धीनहि दधातेर्लिङ्बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् छन्दस्युभयथेतिमहिङ:सार्वधातुकत्वात्सीयुटःसलोपः आर्धधातुकत्वादाल्लोपः निघातः । उर्मइव पूर्वपदस्वरः । पप्रथे प्रथप्रख्यानेइत्यस्यलिटिरूपम् । पृण पृणप्रीणनेइत्यस्यलोटि सेर्हिः तुदादिः अतोहेरितिहेर्लुक् । वसूनां नित्यादाद्युदात्तः ॥ १९ ॥

१९. इन्द्र, हमारे लिए दीप्ति से युक्त धन ले आओ। तुम दान-शील हो और हम तुम्हारे दान के पात्र हैं। हमारी अभिलाषा वड़वा-नल की तरह बढ़ी हुई है। धनपति, हमारी अभिलाषा पूर्ण करो।

इ॒मंकाम॑मन्दया॒गोभि॒रश्वै॑श्च॒न्द्रव॑ता॒राध॑सापप्रथ॑श्च ।
स्व॒र्यवो॑म॒तिभि॒स्तुभ्यं॒विप्रा॒इन्द्रा॑य॒वाहः॑कुशि॒कासो॑अक्रन् ॥२०॥

इ॒मम् । काम॑म् । म॒न्द॒य॒ । गोभिः॑ । अश्वैः॑ । च॒न्द्रऽव॑ता ।
राध॑सा । प॒प्रथः॑ । च॒ । स्व॒ःऽयवः॑ । म॒तिऽभिः॑ । तुभ्य॑म् । विप्राः॑ ।
इन्द्रा॑य । वाहः॑ । कु॒शि॒कासः॑ । अ॒क्र॒न् ॥ २० ॥

हेइन्द्र इमंधनादिविषयंकाममस्मदीयमभिलाषं गोभिःअग्निहोत्रादिकर्मसाधनभूतैर्ग-वादिभिर्वाहनसाधनभूतैरश्वैश्च चन्द्रवतादीप्तियुक्तेनराधसाधनेनचमन्दय एतान्दत्त्वा इममभि-लाषंपूरय किंच एतैरस्मान्पप्रथः प्रथितान्कुरु पश्चात्स्वर्यवः स्वर्गादिसुखमात्मनइच्छन्तः विप्राःकर्मकुशलाः कुशिकासःकुशिकाः मतिभिर्मननीयैर्मन्त्रैः वाहः स्तोत्रमिन्द्रायतुभ्यमक्र-न्नकार्षुः ॥ मन्दय मदिस्तुत्यादिष्वित्यस्यलोटिरूपम् । गोभिः सावेकाचइतिविभक्तेरुदात्तत्वेप्रा-प्ते नगोश्वन्त्साववर्णेत्यादिनाप्रतिषेधः प्रकृतिस्वरः । पप्रथः प्रथप्रख्याने क्विप् छन्दस्युभ-यथेतितस्यसार्वधातुकत्वाच्छप् तस्यबहुलंछन्दसीतिश्लुः धातुस्वरः । अक्रन् करोतेर्लुङि-मन्त्रेघसेत्यादिनाच्लेर्लुक् निघातः ॥२०॥

२०. हमारी इस अभिलाषा को गौ, अश्व और दीप्तिवाले धन के द्वारा पूर्ण करो तथा उसके द्वारा हमें विख्यात करो। इन्द्र, स्वर्गादि सुखाभिलाषी और कर्मकुशल कुशिकवंशजों ने मन्त्र-द्वारा तुम्हारा स्तोत्र किया है।

आ नो॑ गो॒त्रा द॑र्दृहि गोपते॒ गाः सम॒स्मभ्यं॑ स॒नयो॑ यन्तु॒ वाजाः॑ ।
दि॒वक्षा॑ असि वृषभ स॒त्यशु॑ष्मो॒ऽस्मभ्यं॑ सु मघवन्बोधि गो॒दाः ॥२१॥

आ । नः । गोत्रा । दर्दृहि । गोऽपते । गाः । सम् । अस्मभ्यम् ।
सनयः । यन्तु । वाजाः । दिवक्षाः । असि । वृषभ । सत्यऽशुष्मः ।
अस्मभ्यम् । सु । मघऽवन् । बोधि । गोऽदाः ॥ २१ ॥

गोपते गवांपते स्वर्गाधिपते हेइन्द्र नोऽस्मदर्थंगोत्रागोत्राण्यभ्राणि गाःअपःप्रति आदर्दृहि आद्रियस्व अभ्राणिविदार्यजलानिप्रापयेत्यर्थः ततः सनयःसंभजनीयानिवाजा अन्नानि अस्मभ्यमस्मदर्थंसंयन्तु समागच्छन्तु वृषभ कामानांवर्षितः हेइन्द्र त्वं दिवक्षामसि दिवंव्या-प्यवर्तमानत्वेनमहानसि अतएवसत्यशुष्मःसत्यसामर्थ्यः मघवन् धनवन् हेइन्द्र अस्मभ्यंगोदाः गवांप्रदाताभवामीति सुबोधि सुष्ठुबुध्यस्व ॥ दर्दृहि दृङ्आदरे यङ्लुकि लोटिरूपम् अस्मभ्ये-त्यभ्यासस्यरुगागमः निपातः । गाः औतोम्शसोरित्योकारस्याकारः एकादेशस्वरः । अस्मभ्यं भ्यसोभ्यमितिचतुर्थीबहुवचनस्यभ्यमादेशः । यन्तु इणगतौ लोटिरूपम् । दिवक्षाः अक्षूव्याप्तौ असुन् दिवंव्याप्नोतीतिदिवक्षाः कृदुत्तरपदस्वरः । गोदाः डुदाञ्दाने अस्माद्विच् कृदुत्तरपदप्रकृ-तिस्वरः ॥ २१ ॥

२१. स्वर्गाधिपति इन्द्र, मेघ को विदीर्ण करके हमें जल दो। उपभोग के योग्य अन्न हमारे पास आये। अभीष्टवर्षक, तुम द्युलोक को व्याप्त करके स्थित हो। सत्यबल मघवन्, हमें गौ दो।

अथद्वाविंशी—

शुनंहुवेममघवानमिन्द्रमस्मिन्भरेनृतमंवाजसातौ ।
शृण्वन्तमुग्रमूतयेसमत्सुघ्नन्तंवृत्राणिसंजितंधनानाम् ॥२२॥४॥

शुनम् । हुवेम । मघऽवानम् । इन्द्रम् । अस्मिन् । भरे । नृऽतमम् ।
वाजऽसातौ । शृण्वन्तम् । उग्रम् । ऊतये । समत्ऽसु ।
घ्नन्तम् । वृत्राणि । सम्ऽजितम् । धनानाम् ॥ २२ ॥ ४ ॥

हेइन्द्र वाजसातौ वाजस्यान्नस्यसातिर्लाभोयस्मिन्सोयंवाजसातिः तस्मिन्भरे बिभर्ति जयलक्ष्मीमनेनयोद्धाइतिभरःसंग्रामः तस्मिन्संग्रामेशुनंशूनमुत्साहेनप्रवृद्धं यद्वा शुनमितिसु-खनाम सुखकरंमघवानंधनवन्तम् अतएवइन्द्रं निरतिशयैश्वर्यसंपन्नं नृतमं सर्वस्यजगतोतिशयेन नेतारं त्वां हुवेम कुशिकाःवयंपक्षार्थेआह्वयेम तथा शृण्वन्तम् अस्माभिःक्रियमाणास्तुतिंशृण्वन्त-मुग्रं शत्रूणांभयंकरं समत्सु संग्रामेषु वृत्राणिवृत्रोपलक्षितानिसर्वाणिरक्षांसिघ्नन्तंहिंसन्तं धना-नांशत्रुसंबन्धिनांसंजितंसम्यग्जेतारंत्वामूतयेरक्षणायवयमाह्वयेम । शुनं टुओश्विगतिवृद्ध्योरि-

स्यस्यनिष्ठायांयस्यविभाषेतीट्प्रतिषेधः यजादित्वात्संप्रसारणं दीर्घाभावश्छान्दसः प्रत्ययस्वरः। हुवेम ह्वयतेर्बहुलंछन्दसीतिसंप्रसारणेकृते शपोलुकिकृतेच लिङ्रूपं निपातः। भरे भृञ्भरणे घः वृषादित्वादाद्युदात्तः वाजसातौ षणुदाने भावेक्तिन् जनसनेत्यादिनानुनासिकस्यात्वं सप्तमीहोपूर्वपदस्वरः। समत्सु अदभक्षणे संपूर्वात्क्विप् संभक्षयन्तियोद्धृणमायूंषीतिसमदःसंग्रामाः कृदुत्तरपदस्वरः। घ्नन्तं हनहिंसागत्योरित्यस्यशतरि गमहनेत्यादिनोपधालोपः होहन्तेरितिकुत्वम्। संजितं जिजये क्विप् तुक् ॥ २२ ॥

२२. इन्द्र, तुम अन्न प्राप्त करो। तुम युद्ध में उत्साह के द्वारा प्रवृद्ध, धनवान्, प्रभूत ऐश्वर्यवाले, नेतृ-श्रेष्ठ, स्तुति-श्रवण-कर्त्ता, उग्र, युद्ध में शत्रु-विनाशी और धन-विजेता हो। आश्रय-प्राप्ति के लिए हम तुम्हें बुलाते हैं।

॥ इतितृतीयस्यद्वितीयेचतुर्थोवर्गः ॥ ४ ॥

शासद्वह्निरितिद्वाविंशत्यृचंद्वितीयंसूक्तम् अत्रानुक्रमणिका—शासत्कुशिकोविश्वामित्रएववाःशुंसेरिति इषीरथस्यपुत्रःकुशिकोविश्वामित्रएववाऋषिः इन्द्रोदेवता त्रिष्टुप्छन्दः चातुर्विंशिकेहनिमाध्यंदिनेसवनेच्छावाकशस्त्रे आरम्भणीयायाऊर्ध्वमहीनसूक्तसंज्ञकमेतत्सूक्तंशंसनीयं सूत्रितंच—अस्मादुमतअसेग्राउद्वहिरितीतरामहीनसूक्तेइति पृष्ठ्याभिप्लवषडहयोः प्रथमेहनिमाध्यंदिनेसवनेच्छावाकशस्त्रे अहीनसूक्तस्यस्थानेत्रीणिसंपातसूक्तानि तत्रेदंतृतीयंसंपातसूक्तं सूत्रितंच—इमामूषुप्रभृतिंसातयेधाःशासद्वह्निरितिगाताइति।

तस्मिन्सूक्तेप्रथमा—

शासद्वह्निर्दुहितुर्नप्त्यंगाद्विद्वाँऋतस्यदीधितिंसपर्यन्।
पितायत्रदुहितुःसेकमृञ्जन्त्संशग्म्येनमनसादधन्वे ॥ १ ॥

शासत्। वह्निः। दुहितुः। नप्त्यम्। गात्। विद्वान्। ऋतस्य।
दीधितिम्। सपर्यन्। पिता। यत्र। दुहितुः। सेकम्।
ऋञ्जन्। सम्। शग्म्येन। मनसा। दधन्वे ॥ १ ॥

कुशिकःप्रसङ्गात्कंचिच्छास्त्रार्थंब्रूते अपुत्रस्यपितुः पुत्रादायादपुत्रिकासतीयतः सन्तानकृत्तस्याःपुत्रइत्यनयोच्यत इति। अपुत्रोयःपिताकन्यामन्यकुलंप्रापयातिसवह्निरित्युच्यते। सपिता शासत् अभ्रातृकांभवास्यामितुभ्यंकन्यामलंकृताम्। अस्यांयोजायतेपुत्रःसमेपुत्रोभवेदितीतिस्मृत्युक्तमनुशासनंकुर्वन् दुहितुःपुत्रिकायानप्त्यंनप्तारंपौत्रं गात्गच्छति दुहितुःपुत्रत्वेनस्वीकारात् दौहित्रम् नसुभर्षपिण्डदानादिकंकर्तव्यतयागात् गच्छति किंकुर्वन् विद्वानस्यांदुहितरिजातःपुत्रोममस्वधाकरोभविष्य-

(१) अपुत्रस्य पितुः पुत्रदायादपुत्रिकासती यतः सन्तानकृत्तस्याः पुत्रइत्यनयोच्यत इति पुस्तकान्तरे न पाठान्तरंभूतस्याम्।

सीतिमानन् ऋतस्यसत्यस्यपुत्रोत्पादनसमर्थस्यरेतसः दीधितिंधर्तारंजामातरंतत्प्रतिसपर्यन् पत्राच्छादना-दिनापूजयन् पितानप्तृभावंगच्छति यत्र यस्मिन्विषयेपितापुत्रोजनकः दुहितुरप्रत्तायाः स्वकन्यायाः सेकं रेतसः सेकं तस्यां रेतःसेकमृञ्जन् प्रसाधयन् शग्म्येन सुखनिमित्तेनमनसा संदधन्वे आत्मानं संधत्ते अपुत्रत्वनिमित्तदुःखापगमात् । यस्याद्दुहितुःपितापालकः पतिर्जामातासेकं तस्यांरेतःसेकमृञ्जन् प्रसाधयन् सम्यक्शग्म्येनकेवलंसुखनिमित्तेनमनसातस्यांस्वशरीरंसंदधन्वे-संधत्ते नतुपुत्रनिमित्तेनमनसा एतमर्थंयास्कोप्याह–'प्रशास्तिवोढासंतानकर्मणेदुहितुःपुत्रभावंदुहिता दुर्हितादूरेहितादोग्धेर्वानप्तारमुपागमद्दौहित्रंपौत्रमिति विद्वान्प्रजननयज्ञस्यरेतसोऽङ्गादङ्गात्संभूतस्य हृदयादधिजातस्यमातरिप्रत्यृतस्यविधानंपूजयन्'इत्यादिना ॥ शासत् शासेःशतरिअभ्यस्तत्वान्नु-मभावः । दुहितुः दुहप्रपूरणे नप्तृनेष्टृइत्यादिनातृचिनिपातनादिडागमः चित्स्वरः । नप्त्यं नप्तरिभवं भवेछन्दसीतियत् रीङृतइतिरीङादेशः यस्येतिलोपः रेफलोपश्छान्दसः तित्स्वरितः । गात् इणोगाइत्यस्यछान्दसेलुङिरूपम् । ऋञ्जन् ऋञ्जतिःप्रसाधनकर्मा । शग्म्येन शंसुखंगच्छती-तिगमेरौणादिकः कमत्ययः कित्वाद्गमहनेत्यादिनोपधालोपः शग्मेसाधुरिति तत्रसाधुरितियत्प्रत्ययः यीरवीर्यौचेत्यत्रयतोनावइत्यस्यानित्यत्वस्यज्ञापितत्वादन्तस्वरः । दधन्वे धविर्गतौ(सौत्रो)धातुः-लिटि रूपं प्रत्ययस्वरः यद्योगादनिघातः ॥ १ ॥

१. पुत्रहीन पिता रेतोधा जामाता को सम्मानयुक्त करते हुए शास्त्र के अनुशासन के अनुसार पुत्री से उत्पन्न पौत्र (दौहित्र) के पास गया। अपुत्र पिता, पुत्री को गर्भ रहेगा, ऐसा विश्वास करके शरीर धारण करता है।

अथद्वितीया–

न जामये तान्वो रिक्थमारैक्चकार गर्भं सनितुर्निधानम् ।
यदी मातरो जनयन्त वह्निमन्यः कर्ता सुकृतोरन्य ऋन्धन् ॥२॥

न । जामये । तान्वः । रिक्थम् । अरैक् । चकार । गर्भम् ।
सनितुः । निऽधानम् । यदि । मातरः । जनयन्त । वह्निम् ।
अन्यः । कर्ता । सुऽकृतोः । अन्यः । ऋन्धन् ॥२॥

अभ्रातृकायादुहितुःपुत्रिकाकरणात्सारिक्थभागित्युक्तं भ्रातृमत्यास्तस्यारिक्थभाक्त्वं नास्तीतिब्रूते–तान्वः तनूजःऔरसःपुत्रोजामयेभगिन्यैरिक्थंपित्र्यंधनंनारैक् नप्रेचयति नप्र-यच्छति किंतर्हिसनितुरेनांसंभजमानस्यभर्तुःगर्भं गर्भधारयित्रीमेनांचकार । गर्भस्यनिधानंरेतःसेकनिधा-नीमेनांचकार पाणिग्रहणेनसंस्कृतामेनांकरोति नतुतस्यैरिक्थंददातीत्यभिप्रायःअसंस्कृता-स्तुसंस्कार्याभ्रातृभिःपूर्वसंस्कृतैः । भगिन्यश्चनिजादंशात्स्वांशात्तुरीयकामितिपाज्ञवल्क्यस्मर-णात् । स्त्रीपुंसलक्षणस्यापत्यस्यैकोत्पादनाविशेषात्पुनरपत्यस्यकोविशेषइत्याशङ्क्याविशेषंदर्श-

(१) यत्र यस्मिन्विषयेपिताजनकः दुहितुरप्रत्तायाः कन्यायाः सेकंरेतसः सेकंतस्यांरेतः–सेकमृञ्जन् सम्पादयन् शग्म्येन सुखनिमित्तेनमनसा सन्दधन्वे आत्मानं सन्धत्ते अपुत्रत्वनिमित्तदुःखापगमादिति न कश्चित्पाठभेदः । (२) नि० ३, ४.

यति–यदि यद्यपि मातरौ मातापितरौ वह्निम् अवह्निः स्त्री वह्निः पुमान् स्वभार्यायां वोढृत्वात् अवह्नि-म् अवह्निः तादृशौ स्त्रीपुंसलक्षणमपत्यं जनयन्ता ऽजनयताम् तथापि तयोर्मध्ये अन्यः पुंलक्षणः सुकृतोः शोभ-नस्य पिण्डदानादेः कर्मणः कर्ता भवति अन्यः स्त्रीलक्षणः ऋन्धन् वस्त्रालङ्कारादिना ऋध्यमान एव भव-ति पिण्डदानादिकर्तृत्वात्पुत्रो दायार्हः दुहिता तथा नेति न दायार्हा सा तु केवलं परस्मै दीयते तथा च निरुक्तं— नैतामयेमागिन्यै शामिरन्यैस्यां जनयन्ति जामपत्यं जमतेर्वास्याद्गतिकर्मणो निर्गमनप्राया भवति ता-न्वआत्मनः पुत्रो रिक्थं प्ररिक्तम्आवाबकारैनां गर्भनिधानीं सनितुर्हस्ताम्आहस्यादिह मातरो जनयन्तवह्निं पुत्र-मवह्निं च स्त्रियमन्यतरः संतानकर्ता भवति पुमान्दायादोऽन्यतरोऽर्धयित्वा जामिः प्रदीयते परस्मा इति ॥ तान्वः तन्वाः प्राणाधिष्ठितत्वात्तनूः प्राणवती तद्विकार इत्यर्थे प्राणिरजतादिभ्योऽञित्यत्र संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वाद्गुणाभावः । रिक्थं रिचिर् विरेचने पातृतुदिवचिरिचिसिचिभ्यस्थक् प्रत्ययस्वरः । अरैक् रिचिर् विरेचने इत्यस्य लङि सिपि वदव्रजेत्यादिना वृद्धिः बहुलं छन्दसीति इडभावः हल्ङ्यादिसंयोगा-न्तलोपौ निघातः । सनितुः षणसंभक्तावित्यस्य तृचि रूपम् । निधानं दधातेर्ल्युटि रूपं लित्स्वरः । मातरः पितामात्रेति पितुः शेषे मासे मातुः शेषश्छान्दसः द्विर्वचनस्य बहुवचनं पूजार्थम् । जनयन्त जनेर्णिचि रूपम् । वह्निं पुमांस्त्रियेति एकशेषः । सुकृतोः करोतेरौणादिकः कुप्रत्ययः । ऋधुवृद्धौ व्यत्ययेन शप् ॥ २ ॥

२. औरस पुत्र पुत्री को धन नहीं देता। वह पुत्री को उसके भर्ता (पति) के रेतःसेचन का आधार बनाता है। यदि माता-पिता पुत्र और कन्या, दोनों का ही उत्पादन करते हैं, तब उनमें से एक (पुत्र) उत्कृष्ट क्रिया-कर्म का अधिकारी होता है और दूसरा (पुत्री) सम्मानयुक्त होता है।

अग्निर्जज्ञे जुह्वा रेजमानो महस्पुत्राँ अरुषस्य प्रयक्षे ।
महान्गर्भो मह्या जातमेषां मही प्रवृद्धर्यश्वस्य यज्ञैः ॥३॥

अग्निः । जज्ञे । जुह्वा । रेजमानः । महः । पुत्रान् । अरुषस्य । प्रऽयक्षे । महान् । गर्भः । मह्या । आ । जातम् । एषाम् । मही । प्रऽवृत् । हरिऽअश्वस्य । यज्ञैः ॥३॥

हेइन्द्र अरुषस्य रोचमानस्य तव प्रयक्षे यष्टुं जुह्वा ज्वालया रेजमानः कम्पमानोऽग्निः महः प्रभूतान्पुत्रान् रश्मीन् जज्ञे उत्पादयामास एषां रश्मीनां गर्भो महात्मना क्रोडीकारः महानासीत् किंच एषां रश्मीनां मेलनम् आजातं सर्वतः ओषध्यात्मना जातं महि महदभूत् किंच एषां रश्मीनां प्रवृत् अनेन प्रकारेण प्रवृत्तिः हर्यश्वस्येन्द्रस्य यज्ञैः येन नार्हैः होमाज्याहुतिभिर्मही महती भवति ॥

---

१ नि० ३. ६.

महे मनीमादुर्गावेइत्यस्याषिटिरूपम् अंतर्भावितण्यर्थः । जुहा जुहोतेर्द्वेदीर्घश्चेतिक्विप् द्विर्वचनं दीर्घश्चधातोः उदात्तस्वरितयोरितिस्वरितत्वम् । हर्यश्वस्य हरीअश्वोयस्येतिबहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥ ३ ॥

३. इन्द्र, तुम दीप्ति-युक्त हो। तुम्हारे यज्ञ के लिए ज्वाला-द्वारा कम्पमान अग्नि ने यथेष्ट-पुत्ररूप रश्मियों को उत्पन्न किया है। इन रश्मियों का जल-रूप गर्भ महान् है; ओषधि-रूप जन्म महान् है। हे हर्यश्व, तुम्हारी सोमाहुति-द्वारा प्रयुक्त इन रश्मियों की प्रवृत्ति महती है।

अभि जैत्रीरसचन्तस्पृधानंमहिज्योतिस्तमसोनिरजानन् ।
तंजानतीःप्रत्युदायन्नुषासःपतिर्गवामभवदेकइन्द्रः ॥ ४ ॥

अभि । जैत्रीः । असचन्त । स्पृधानम् । महि । ज्योतिः ।
तमसः । निः । अजानन् । तम् । जानतीः । प्रति । उत् ।
आयन् । उषसः । पतिः । गवाम् । अभवत् । एकः । इन्द्रः ॥४॥

जैत्रीःजित्वर्योविशोमरुतःस्पृधानंवृत्रेणसहस्पर्धमानमिन्द्रम् अभ्यसचन्त सर्वतःसमगच्छन् तेषमरुतः तस्मिन्वृत्रेहते महि महत्ज्योतिःसूर्याख्यंतेजः तमसस्तमोरूपाद्वृत्रान्निरजानन् निर्गतमज्ञासिषुः ततः इन्द्रंवृत्रहंतारमादित्यंसूर्यमानतीर्गोनानाउषसः तंप्रत्युत् अभिमुख्येनउदयन् प्राप्नुवन् अथ तत्रोद्भूतानांगवांरश्मीनामेकोऽद्वितीयएवेन्द्रः पतिरभवत् ॥ जैत्रीः जयतेस्तृन्निरूपं गुणस्यस्थानेव्यत्ययेनवृद्धिः नित्स्वरः । असचन्त षचसमवायेइत्यस्यलङिरूपम् । स्पृधानं स्पर्धसंघर्षे छन्दसिकानजादेशः छन्दसिद्विर्वचनस्यापिकाशिकात्वाद्द्विर्वचनाभावः चित्स्वरः । अजानन् ज्ञाअवबोधनेइत्यस्यलङिरूपं निघातः । आयन् अयगतावित्यस्यलङिरूपम् ॥ ४ ॥

४. विजेता मरुद्गण वृत्र के साथ युद्ध करनेवाले इन्द्र के साथ संगत हुए थे। सूर्य-संज्ञक महान् तेज तमोरूप वृत्र से निर्गत होता है, इस बात को मरुतों ने जाना था। उषायें, इन्द्र को सूर्य समझ करके, उनके सामने गई थीं। अकेले इन्द्र सारी रश्मियों के पति हुए थे।

वीळौसतीरभिधीरांमतृन्दन्प्राचाहिन्वन्मनसासप्तविप्राः ।
विश्वामविन्दन्पथ्यामृतस्यप्रजानन्नित्तानमसाविवेश॥५॥५॥

वीळौ । सतीः । अभि । धीराः । अतृन्दन् । प्राचा । अहिन्वन् ।
मनसा । सप्त । विप्राः । विश्वाम् । अविन्दन् । पथ्याम् । ऋतस्य ।
प्रऽजानन् । इत् । ता । नमसा । आ । विवेश ॥ ५ ॥ ५ ॥

पुराकिलाङ्गिरसांगावःपणिनामकैरसुरैरपहृत्य निगूढेकस्मिंश्चित्पर्वतेस्थापितास्ततोऽङ्गिरसस्तत्प्राप्त्यर्थमिन्द्रंतुष्टुवुः स्तुतश्चसइन्द्रोगवान्वेषणायदेवशुनींप्राहिणोत् साचगवांगवेषणपरासती तत्स्थानमलभत तयाविज्ञापितइन्द्रस्तागाआनीयाङ्गिरोभ्यःप्रादादित्यैतिहासिकीकथा । तथाचास्याऋचोयमर्थः—धीराःधीमन्तःसप्तविप्रामेधाविनःसप्तसंख्याकाअङ्गिरसः वीळौदृढेपर्वतेसतीः निगूढाःसतीर्गाअभि अभिलक्ष्यअतृन्दन् निधानमपावृण्वन् उपेक्षामकुर्वन् ततस्तेऽङ्गिरसःपर्वतबिलेगावःसन्तीतिमनसानिश्चित्यप्राचा येनमार्गेणप्रविष्टास्तेनैवप्राचीनेनमार्गेणतागाअहिन्वन् निरगमयन् यद्वा प्राचाप्रकर्षेणेन्द्रमञ्चतिप्राप्नोतीतिप्राङ् तेनेन्द्रविषयेणमनसा मन्यतइतिमनः स्तोत्रं तेनस्तोत्रेणाहिन्वन् अवर्धयन् इन्द्रंतुष्टमकुर्वन् स्तुत्वाचऋतस्यपथ्यायज्ञस्यमार्गेसाधुभूतां विश्वांसर्वामपहृतांगामविन्दन्अलभन्त ततःसइन्द्रः ता तान्यङ्गिरसांकर्माणिप्रजानन्प्रकर्षेणजानन्नेव नमसानमस्कारेणाङ्गिरसःसंभावयन्तैरधिष्ठितंपर्वतमाविवेश ॥ अतृन्दन् उतृदिर्हिंसानादरयोरित्यस्यलङि रुधादित्वात्श्नम् तस्यश्नसोरल्लोपः निघातः । प्राचा अञ्चेश्छन्दस्यसर्वनामस्थानमितिविभक्तेरुदात्तत्वम् अहिन्वन् हिगतिवर्धनयोरित्यस्यलङिरूपम् । अविन्दन् विद्लृलाभेइत्यस्यलङिमुचादित्वान्नुम् निघातः । पथ्यां पथिसाधुरित्यर्थे तत्रसाधुरितियत्प्रत्ययः पथिमथ्यृभुक्षामात् भस्यटेर्लोपः यतोनावइत्यस्यानित्यत्वात्तित्स्वरितइतिस्वरितः । विवेश विशप्रवेशनेइत्यस्यलिटिरूपम् ॥ ५ ॥

५. धीमान् और मेधावी सात अङ्गिरा लोगों ने सुदृढ़ पर्वत पर रोकी हुई गायों को खोज निकाला था। वे, पर्वत पर गायें हैं, ऐसा निश्चय करके जिस मार्ग से वहाँ गये थे, उसी मार्ग से लौट आये। उन्होंने यज्ञ-मार्ग में सारी गायों को प्राप्त किया था। यह सब जानकर इन्द्र, नमस्कार-द्वारा, अङ्गिरा लोगों की सम्भावना करके पर्वत पर गये थे।

॥ इतितृतीयस्यद्वितीयेपञ्चमोवर्गः ॥ ५ ॥

विदद्यदीसरमारुग्णमद्रेर्महिपाथःपूर्व्यंसध्र्यक्कः ।
अग्रंनयत्सुपद्यक्षराणामच्छारवंप्रथमाजानतीगात् ॥ ६ ॥

विदत् । यदि । सरमा । रुग्णम् । अद्रेः । महि । पाथः ।
पूर्व्यम् । सध्र्यक् । करिति कः । अग्रम् । नयत् । सुऽपदी ।
अक्षराणाम् । अच्छ । रवम् । प्रथमा । जानती । गात् ॥ ६ ॥

यदि यदासरमेन्द्रेणगवान्वेषणार्थंप्रेषिता सरमानामदेवशुनी अद्रेःपर्वतस्यरुग्णंभग्नं द्वारंविदत् अलभत तदानीमिन्द्रोमहि महत्पूर्व्यंपूर्वंप्रेषणकालेऽन्नादिनीं तेभक्षंकरिष्यामीति प्रतिज्ञातं सध्र्यक् इतरैरपिभोज्यैःसध्रीचीनंपायोगव्यादिलक्षणमन्नं कःअकार्षीत् तस्यैदत्त-वान् ततःसुपदी शोभनपादयुक्ता सा सरमा असुराणांक्षयरहितानांगवामग्रमग्रेअन्तःनैयत् प्रा-प्नोत् कुतइत्यतआह—यतःरवंतेषांहम्भारवंप्रथमाप्रथमंजानतीसती अच्छ शब्दाभिमुख्येनगात् जगाम ॥ विदत् विद्लृलाभेइत्यस्यलुङि लृदित्त्वात्च्लेरङादेशः तस्यस्वरः । सरमा सृगतौ औ-णादिकोमप्रत्ययः सरतीतिसरमा सरमासरणादितियास्कः । प्रत्ययस्वरः । रुग्ण रुजोभङ्गेइ-त्यस्यनिष्ठायामोदितश्चेतिनत्वं प्रत्ययस्वरः । पायः पारक्षणे अन्येभ्योऽपिदृश्यन्तइत्यसुन्प्रत्ययः युडागमः पातीतिपायोऽन्नं नित्स्वरः । सध्र्यक् अञ्चुगतिपूजनयोः ऋत्विगित्यादिनाक्विन् सहम-ञ्चतीतिसहस्यसध्रिरितिसध्र्यादेशः क्विन्प्रत्ययस्यकुरितिकुत्वम् अद्रिसध्र्योरन्तोदात्त्वनिपातनंकृत्स्वर-निवृत्त्यर्थमितिसध्रिइत्यादेशान्तोदात्तः यणादेशेकृते उदात्तस्वरितयोर्यणःस्वरितइति यणःस्व-रितत्वम् । कः करोतेर्लुङिच्लिःसिपि मन्त्रेघसह्वरेत्यादिनाच्लेर्लुक् गुणेकृते हल्ङ्याब्भ्यादिनासिलोपः वि-सर्जनीयः निघातः । नयत् नयतेर्लङिरूपम् । सुपदी पादोऽन्यतरस्यामितिङीप् । गात् इणो-लुङिरूपम् ॥ ६ ॥

६. जिस समय सरमा पर्वत के टूटे हुए द्वार पर पहुँची, उस समय इन्द्र ने अपने कहे हुए यथेष्ट अन्न को, अन्यान्य सामग्रियों के साथ, उसे दिया। अच्छे पैरोंवाली सरमा शब्द पहचानकर सामने जाते हुए असंख्य गायों के पास पहुँच गई।

भवसप्तमी—

अगच्छदुविप्रतमः सखीयन्नसूदयत्सुकृतेगर्भमद्रिः ।
ससानमर्योयुवभिर्मखस्यन्नथाभवदङ्गिराःसद्योअर्चन् ॥७॥

अगच्छत् । ऊँ इति । विप्रऽतमः । सखिऽयन् । असूदयत् । सुऽकृते । गर्भम् । अद्रिः । ससान । मर्यः । युवऽभिः । मखस्यन् । अथ । अभवत् । अङ्गिराः । सद्यः । अर्चन् ॥ ७ ॥

विप्रतमः अतिशयेनमेधावी सखीयन् अङ्गिरोभिःसाकमात्मनःसखित्वमिच्छन् इन्द्रो-गच्छदु गोभिरधिष्ठितंपर्वतमगमदेव सोऽद्रिः सखित्वमिच्छन्सुकृतेसुष्ठुसुकर्मेइन्द्राय गर्भं गवात्मकंगर्भमसूदयत् निरगमयत् युवभिर्नित्यतरुणैर्मरुद्भिःसह मखस्यन् गोधनमङ्गिरसामि-च्छन् मर्यः असुराणांमारयिताइन्द्रः ससान असुरैरपहृताः तागाभेजे अथानन्तरमङ्गिराःसद्य-

नामङ्गिरसांमध्येवरिष्ठोङ्गिराऋषिःइन्द्रासागात्कृत्वा सपत्सद्यानीमेव अर्चन् इन्द्रंपूजयन्नभवत् ॥ अगाच्छत् गमेर्लङिरूपम् । सस्रोयन् सुपआत्मनःक्यच् । असूदयत् सूदनिरासेइत्यस्यण्यंतस्यलङिरूपम् । ससान षणसंभक्तावित्यस्यलिटिणलिरूपं लित्स्वरः । मखस्यव छन्दसिपरेच्छायामपिक्यच् सर्वप्रातिपदिकेभ्योलालसायांसुग्वक्तव्यइतिसुगागमः एकादेशस्वरः । अङ्गिराः सृगतौ अङ्गारशब्देउपपदे सर्तेर्धातोरसुन्प्रत्ययः उपपदेगकारात्परस्याकारस्येत्वं अन्त्यलोपश्च धातोर्लोपश्च अङ्गिराइतिसूत्रेणनिपात्यते मृतकालेऽङ्गारेभ्यःसृतइतिअङ्गिराऋषिः अङ्गारेष्वङ्गिराइतियास्कः । नित्स्वरः ॥ ७ ॥

७. अतीव मेधावी इन्द्र अङ्गिरा लोगों की मित्रता की इच्छा से गये थे। पर्वत ने महायोद्धा के लिए अपने गर्भस्थ गोधन को बाहर कर दिया। शत्रु-हन्ता इन्द्र ने तरुण मरुतों के साथ उन्हें प्राप्त किया। अङ्गिरा ने तुरत उनकी पूजा की।

अथाष्टमी—

सुतःसंतःप्रतिमानंपुरोभूर्विश्वावेदजनिमाहन्तिशुष्णम् ।
प्रणोदिवःपदवीर्गव्युरर्चन्त्सखासखीँरमुञ्चन्निरवद्यात् ॥८॥

सुतःऽसंतः । प्रतिऽमानम् । पुरःऽभूः । विश्वा । वेद । जनिम । हन्ति । शुष्णम् । प्र । नः । दिवः । पदऽवीः । गव्युः । अर्चन् । सखा । सखीन् । अमुञ्चत् । निः । अवद्यात् ॥ ८ ॥

योयमिन्द्रः सतःसतःउत्तमस्यवस्तुनःप्रतिमानं प्रतिमीयतेउपमीयतेऽनेनसर्वमितिप्रतिमानंप्रतिनिधिः यद्वा सतःसतोजातस्यसर्वस्यप्रतिमानंस्वस्यमहत्त्वेनप्रतिमातिइयत्तयासर्वंपरिच्छिनत्तीत्यर्थः पुरोभूः युद्धेपुरतःशत्रूनभिभवतीतिपुरोभूश्च विश्वाजनिमसर्वाणिजातानिवेदजानाति शुष्णं शुष्णनामानमसुरंहन्ति पदवीःकवितमः गव्युः गोधनमङ्गिरसामिच्छन् अस्माकं सखाइन्द्रःसखीनोऽस्मान्दिवःद्युलोकादागत्यप्रार्चन् प्रकर्षेणापूजयन् अवद्यात् वृत्रबाधारूपाद्दोषान्निरमुञ्चत् नितरांमुञ्चतु ॥ प्रतिमानं मातीतिमानम् औणादिकोनन्प्रत्ययः यद्वा करणेल्युट् । पुरोभूः भूप्राप्तौ क्विप् । वेद वेत्तेर्लटिरूपम् । जनिम जनीप्रादुर्भावे जनिघसिभ्यामिमनिन्निति इमनिन्प्रत्ययःमृतकाले जातानीतिजनिम सुपांसुलुगितिसुपोलुक् नित्स्वरः । हन्ति हन्तेर्लटिरूपं वाक्यभेदादनिघातः । शुष्णं शोषयतीतिशुष्णः । प्रणः उपसर्गाद्बहुलमितिसंहितायांणत्वम् । पदवीः वीकान्त्यादिषु क्विप् पदानिवेत्तिपरस्परसंगतानिकरोतीतिपदवीः कविः । गव्युः गोशब्दात्परेच्छायांछन्दसिक्यच् वान्तोयिप्रत्ययेइतिवान्तादेशः क्याच्छन्दसीत्युप्रत्ययः प्रत्ययस्वरः ।

---

१ नि० ३. १५. ।

मर्कन् अर्चतेःशतरिरूपम्। सखीन् संहितायांनकारस्यदीर्घादटीतिरुः पूर्वस्यवर्णस्यअत्रानुनासिकेत्यनुनासिकादेशः । अमुञ्चत् मुञ्च्मोक्षणेइत्यस्यलुङि शेमुचादीनामितिनुमागमः निघातः । अवद्यात् वदव्यक्तायांवाचीत्यस्यनञ्पूर्वस्यगर्ह्यार्थे अवद्यपण्यवर्याइतिनिपातनात्यत्प्रत्ययः ॥ ८ ॥

८. जो इन्द्र उत्तम पदार्थ के प्रतिनिधि हैं, जो समर-भूमि में अग्रगामी हैं, जो सब उत्पन्न पदार्थों को जानते हैं, जिन्होंने शुष्ण का वध किया था, वे ही दूरदर्शी और गोधन के अभिलाषी इन्द्र, द्युलोक से सम्मान करते हुए, हमें पाप से बचावें।

निर्ग॑व्य॒ताम॑न॑सासेदुर॒र्कैः कृ॑ण्वा॒नासो॑अमृत॒त्वाय॑गा॒तुम् ।
इ॒दंचि॒न्नुसद॑नं॒भूर्ये॑षां॒येन॒मासाँ॒असि॑षासन्नृ॒तेन॑ ॥ ९ ॥

नि । ग॒व्य॒ता । मन॑सा । से॒दुः । अ॒र्कैः । कृ॒ण्वा॒नासः॑ । अ॒मृ॒त॒ऽत्वाय॑ ।
गा॒तुम् । इ॒दम् । चि॒त् । नु । सद॑नम् । भूरि॑ । ए॒षा॒म् । येन॑ ।
मासा॑न् । असि॑सासन् । ऋ॒तेन॑ ॥ ९ ॥

गव्यता गाइच्छतामनसायुक्ताः अर्कैरर्चनीयैःस्तोत्रैः अमृतत्वाय देवत्वप्राप्त्यर्थंगातुं गच्छन्त्यनेनेतिगातुर्मार्गः अमृतत्वप्राप्त्युपायभूतंमार्गंकृण्वानासः कुर्वाणास्तेऽङ्गिरसःनिषेदुः सत्राख्ये कर्मण्यासीदन् एषामङ्गिरसामिदंचित्सदनम् इदमेवसत्राख्यंकर्मण्यासदनंभूरिप्रभूतममृतत्वप्राप्त्यर्थंमहानुपायःखलु कुतइत्यतआह—ऋतेनसत्यभूतेनयेनसत्रकर्मणातेऽङ्गिरसोमासानभिप्लवपृष्ठ्यषळहैः कल्पितान्मासान् असिसासन् संभक्तुमैच्छन् ॥ गव्यता गोशब्दात्क्यचिरूपं वान्तोयिप्रत्ययेइतिवान्तादेशः एकादेशस्वरः । सेदुः सदेर्लिटि अतएकहल्मध्येनादेशादेर्लिटीत्येत्वाभ्यासलोपौ निघातः । कृण्वानासः कृविहिंसाकरणयोरित्यस्यताच्छील्यिकश्चानश् धिन्विकृण्व्योरच्चेत्युप्रत्ययः चित्स्वरः । गातुं गाङ्गतौ कमिमनिजनिगाभायाहिभ्यश्चेतिकर्मणेतुप्रत्ययः प्रत्ययस्वरः । असिषासन् षणसंभक्तावित्यस्य सनि जनसनखनांसञ्झलोरित्यात्वम् अभ्यासस्य सन्यतइतीत्वं स्तौतिण्योरेवषण्यभ्यासादितिषत्वाभावः संहितायांनत्वं तदन्ताल्लङिरूपम् यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥ ९ ॥

९. भीतर ही भीतर गोधन की प्राप्ति की इच्छा करके, स्तोत्र के द्वारा अमरता प्राप्त करने की युक्ति करते हुए यज्ञ-कार्य में लगे थे। इनके इस यज्ञ में यथेष्ट उपवेशन हैं। इन्होंने इस सत्यभूत यज्ञ के द्वारा महीनों को अलग करने की इच्छा की थी।

स॒म्पश्य॑माना अमदन्न॒भि स्वं पयः॑ प्र॒त्नस्य॒ रेत॑सो॒ दुघा॑नाः ।
वि रोद॑सी अतप॒द्घोष॑ एषां जा॒ते नि॒ष्ठामद॑धु॒र्गोषु॑ वी॒रान् ॥ १० ॥ ६ ॥

स॒म्ऽपश्य॑मानाः । अ॒म॒द॒न् । अ॒भि । स्वम् । पयः॑ । प्र॒त्नस्य॑ । रेत॑सः । दु॒घा॑नाः । वि । रोद॑सी॒ इति॑ । अ॒त॒प॒त् । घोषः॑ । ए॒षा॒म् । जा॒ते । नि॒ःऽस्थाम् । अद॑धुः । गोषु॑ । वी॒रान् ॥ १० ॥ ६ ॥

स्वंस्वकीयंगोधनम् अभि अभिलक्ष्य संपश्यमानाः मदीयाएतागावइत्यात्मीयतयाजानानास्तेऽङ्गिरसः प्रत्नस्य पुरातनस्यरेतसस्तदुपलक्षितस्यपुत्रस्यधारणार्थंपयोदुघानास्तागाःपयोदुहन्तःसन्त अमदन् अहृष्यन् एषामङ्गिरसांघोषः हर्षादुत्पन्नोमहाध्वनिःस्तुतिर्वातोवा-रोदसीद्यावापृथिव्यौव्यतपत् तेऽव्याप्यातपिष्ट ततस्तेऽङ्गिरसः जातेआत्मीयतयासंपन्नेचराचरात्मकेवस्तुनिनिष्ठामदधुः यथापूर्वंस्थितिमकार्षुः तथा गोषुप्राहृतासुवीरान्रक्षाकर्मण्यतिशूरान्पुरुषानदधुः स्थापयामासुः ॥ संपश्यमानाः संपूर्वस्यदृशेः समोगमृच्छीतिषञ्चम्यमित्यात्मनेपदं शानचोलसार्वधातुकस्वरेणानुदात्तत्वेकृतेधातुस्वरः । अमदन् मदीहर्षेइत्यस्यलुङि णिच्यङिरूपं निघातः । दुघानाः दुहप्रपूरणेइत्यस्मात्शानच् अदादित्वाच्छपोलुक् चर्ष्यंछान्दसं वृषादित्वादाद्युदात्तः । अतपत् विपूर्वस्यतपतेरत्रसकर्मकत्वादात्मनेपदाभावः लङिरूपम् । घोषः घुषसंशब्दने घञन्तः ञित्स्वरः । निष्ठां ष्ठागतिनिवृत्तौ स्थःकचेतिक्विप् कृदुत्तरपदस्वरः । अदधुः दधातेर्लङि झेः श्लाभ्यस्तेतिजुसादेशः वाक्यभेदान्निघाताभावः । गोषु सावेकाचइतिविभक्तेरुदात्तत्वेप्राप्ते नगोश्वन्निति प्रतिषिद्धत्वात्प्रातिपदिकस्वरः ॥ १० ॥

१०. अङ्गिरा लोग अपने गोधन को लक्ष्य करके पहले के उत्पन्न पुत्र की रक्षा के लिए दूध दुहकर हृष्ट हुए थे। उनकी आनन्दध्वनि द्यावा-पृथिवी में व्याप्त हुई थी। पहले की ही तरह वे संसार में अवस्थित हुए थे। गायों की रक्षा के लिए वीर पुरुष को नियुक्त किया था।

॥ इतितृतीयस्यद्वितीयेषष्ठोवर्गः ॥ ६ ॥

स जा॒तेभि॑र्वृत्र॒हा सेदु॑ ह॒व्यैरुदु॒स्रिया॑ असृज॒दिन्द्रो॑ अ॒र्कैः ।
उ॒रू॒च्य॑स्मै घृ॒तव॒द्भर॑न्ती॒ मधु॒ स्वाद्म॑ दुदुहे॒ जेन्या॒ गौः ॥ ११ ॥

सः । जा॒तेभिः॑ । वृ॒त्र॒ऽहा । सः । इत् । ऊँ॒ इति॑ । ह॒व्यैः । उत् । उ॒स्रियाः॑ । अ॒सृ॒ज॒त् । इन्द्रः॑ । अ॒र्कैः । उ॒रू॒ची । अ॒स्मै॒ । घृ॒तऽव॑त् । भर॑न्ती । मधु॑ । स्वाद्म॑ । दु॒दु॒हे॒ । जेन्या॑ । गौः ॥ ११ ॥

सइन्द्रः जातेभिःसहायतयासंपन्नैर्मरुद्भिःसहितःसन् वृत्रहा वृत्रस्यासुरस्यहन्ताभवति सेदु सएवेन्द्रः अर्कैरर्चनीयैः अतएव हव्यैर्होतव्यैर्मरुद्भिःसहितःसन् उस्रियाःऊर्ध्वंसरणशीला

क्षीरादिरूपं हविरित्युस्रियागावः यद्वा उस्रं क्षीरदधिनवनीतादिक्रमेणाच्छादयतीति उस्रियेति गोनाम उस्राविणोस्यां भोगा इति यास्कः । ताभ्यो उदसृजत् यज्ञार्थं सम्यक् ससर्ज यस्मादेवं तस्मात् घृतवद्घृतोपेतं क्षीरादिकं हविः भरन्ती बिभ्राणा अतएव उरूची उरुप्रभूतमग्निहोत्रादिकं गच्छति हविः प्रदातुं प्राप्नोतीत्युरूची जेन्या जेतव्या प्रशस्ता गौरस्मै यजमानाय स्मात् स्वादुतरं मधुमधुरं क्षीरादि दुदुहे दुग्धे स्म ॥ उस्रियाः वसनिवासे इत्यस्मात् स्फायितञ्चीत्यादिना रक्प्रत्ययः उस्रशब्दात् स्वार्थे पृषोदरादित्वाद् घप्रत्ययः प्रत्ययस्वरः यद्वा सृगतौ उत्पूर्वस्य सरतेः कप्रत्ययः पूर्वपदस्यान्त्यलोपश्छान्दसः अत्रापि स्वार्थिको घप्रत्ययः । असृजत् सृज विसर्गे इत्यस्य लङि रूपम् । उरूची उरुमञ्चतीति क्विन् अञ्चतेश्चोपसंख्यानमिति ङीप् उदात्तनिवृत्तिस्वरेणान्तोदात्तः । दुदुहे दुह प्रपूरणे इत्यस्य लिटि रूपम् । जेन्या जयतेः कृत्यार्थे केन्यप्रत्ययः इकारलोपश्छान्दसः प्रत्ययस्वरः ॥ ११ ॥

११ सहायता के लिए, मरुतों के साथ, इन्द्र ने वृत्र का वध किया था। वे ही पूजनीय और होम-योग्य हैं। मरुतों के साथ गायों का, यज्ञ के लिए, दान किया था। घृत-युक्त-हव्य-धारिणी, प्रभूत-हव्य-दात्री और प्रशस्ता गौ ने इनके लिए स्वादुतर क्षीर आदि दिया था।

अथ द्वादशी—

पि॒त्रे चि॑च्चक्रुः॒ सद॑नं॒ सम॑स्मै॒ महि॑ त्वि॒षीम॑त्सु॒कृतो॒ वि हि ख्यन् । वि॒ष्क॒भ्नन्तः॒ स्कम्भ॑नेना॒ जनि॑त्री॒ आसी॑ना ऊ॒र्ध्वं र॑भ॒सं वि मि॑न्वन् ॥ १२ ॥

पि॒त्रे । चि॒त् । च॒क्रुः॒ । सद॑नम् । सम् । अ॒स्मै॒ । महि॑ । त्वि॒षिऽम॑त् । सु॒ऽकृतः॑ । वि । हि । ख्यन् । वि॒ऽस्क॒भ्नन्तः॑ । स्कम्भ॑नेन । जनि॑त्री॒ इति॑ । आसी॑नाः । ऊ॒र्ध्वम् । र॒भ॒सम् । वि । मि॒न्व॒न् ॥ १२ ॥

सत्रमनुतिष्ठन्तोऽङ्गिरसः पित्रे चित् पालकायास्मा इन्द्राय महि महत् त्विषीमद्दीप्तिमत् सदनमुत्तमं स्थानं संचक्रुः कथमिति तदुच्यते—यतः सुकृतः सम्यगुपार्जितकर्माणस्तेऽङ्गिरसः तादृशमिन्द्रस्योचितं स्थानं वि ख्यन् हि विशेषेणादर्शयन् खलु कुत इत्यत आह—आसीनाः सत्रमुपतिष्ठन्तः तेऽङ्गिरसः जनित्री सर्वस्य जगतो जनयित्र्यौ द्यावापृथिव्यौ स्कम्भनेन स्तम्भनसाधनेनान्तरिक्षेण विष्कभ्नन्तः यथा तयोरस्याधोन पततः तथा विष्टब्धे कुर्वन्तः सन्तः रभसं वेगवन्तं तमिन्द्रमूर्ध्वं द्युलोके विमिन्वन् हविः स्वीकरणार्थं विशेषेणास्थापयन् ॥ चक्रुः करोतेर्लिटि उसि रूपं निघातः । ख्यन् ख्या प्रकथने इत्यस्य लुङि च्लेः अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङिति अङादेशः आतो लोप इटि चेत्याकारलोपः हिचेति योगाद् अनिघातः । विष्कभ्नन्तः स्कम्भु रोधने सौत्रो धातुः तस्माच्छतरि रूपं वेः स्कभ्नातेर्नित्यम्

मितित्वं शतृप्रत्ययस्वरः । जनित्री ऋन्नेभ्योङीप् जनितामन्त्रेइतिनिपातनाण्णिलोपः वाछन्दसीतिसवर्णदीर्घः । आसीनाः आसउपवेशनेइत्यस्माच्छानच् ईदासइतीकारः शानचोऽसार्वधातुकस्वरेकृतेधातुस्वरः । भिन्वन् ऋभिमूप्रक्षेपणे इत्यस्यछान्दसंरूपं निपातः ॥ १२ ॥

१२. अङ्गिरा लोगों न पालक इन्द्र के लिए महान् और दीप्तिमान् स्थान-संस्कार किया था। सुकर्म-शाली अङ्गिरा लोगों ने इन्द्र के उपयुक्त इस स्थान को विशेष रूप से विस्तृत किया था। यज्ञ में बैठकर उन लोगों ने जनयित्री द्यावा-पृथिवी को स्तम्भ-रूप अन्तरिक्ष-द्वारा रोककर वेगवान् इन्द्र को द्युलोक में संस्थापित किया था।

महीयदिधिषणाशिश्नथेधात्सद्योवृधंविभ्वं१रोदस्योः ।
गिरोयस्मिन्ननवद्याःसमीचीर्विश्वाइन्द्रायतविषीरनुत्ताः ॥१३॥

मही । यदि । धिषणा । शिश्नथे । धात् । सद्यःऽवृधम् । विऽभ्वम् । रोदस्योः । गिरः । यस्मिन् । अनवद्याः । सम्ऽईचीः । विश्वाः । इन्द्राय । तविषीः । अनुत्ताः ॥ १३ ॥

महीमहतीधिषणाअस्माभिःक्रियमाणेन्द्रविषयास्तुतिः रोदस्योःशिश्नथे द्यावापृथिव्योरन्योन्यविश्लेषाय सद्योवृधंतदानीमेववर्धमानंविभ्वं विभुं तयोर्धारणसमर्थंसाधनंयदिधात् अकरोत् ततस्तत्रवर्तमानेयस्मिन्निन्द्रे अनवद्याः दोषरहितागिरः स्तुतिलक्षणावाचः समीचीः संगताभवन्ति इन्द्रायेतिविभक्तिव्यत्ययः तादृशस्येन्द्रस्यविश्वास्तविषीःसर्वाणिबलानि अनुत्ताः अप्रप्रेरितानिस्वभावसिद्धान्येव ॥ धिषणा ञिधृषाप्रागल्भ्ये धृषेर्धिषचसंज्ञायामितिक्युप्रत्ययः धातोर्धिषादेशः धृष्णोत्यनयेतिधिषणास्तुतिः प्रत्ययस्वरः । शिश्नथे श्नथहिंसार्थः अस्माल्लिट् छन्दस्युभयथेतितस्यसार्वधातुकत्वाच्छप् तस्य बहुलंछन्दसीतिश्लुः बहुलंछन्दसीत्यभ्यासस्येत्वं धातुस्वरः । धात् दधातेश्छान्दसेलुङिरूपं यद्योगादनिघातः । विभ्वं भवतेःक्विप् छन्दस्युभयथेतियणादेशः उदात्तस्वरितयोर्यणइतिस्वरितत्वम् । अनुत्ताः णुदप्रेरणेइत्यस्य नञ्पूर्वस्यनिष्ठायां नसत्तनिषत्तेत्यादिनानिपातनान्निष्ठातकारस्यनत्वाभावः नञ्स्वरः ॥ १३ ॥

१३. द्यावा-पृथिवी के परस्पर विश्लिष्ट होने पर यदि महान् स्तुति इन्द्रदेव को तत्क्षणात् वृद्धि-प्राप्त और धारण-क्षम करे, तो इन्द्र के प्रति दोष-रहित स्तुति सङ्गत हो। फलतः इन्द्र का सारा बल स्वभावसिद्ध है।

मह्यातेसख्यंवश्मिशक्तीरावृत्रघ्नेनियुतोयन्तिपूर्वीः ।
महिस्तोत्रमवआगन्मसूरेरस्माकंसुमघवन्बोधिगोपाः ॥१४॥

महि । आ । ते । सख्यम् । वश्मि । शक्तीः । आ । वृत्रघ्ने ।
निऽयुतः । यन्ति । पूर्वीः । महि । स्तोत्रम् । अवः । आ । अगन्म ।
सूरेः । अस्माकम् । सु । मघऽवन् । बोधि । गोपाः ॥ १४ ॥

हेइन्द्र ते तव महि महत्सख्यमावश्मि आकामये शक्तीः त्वत्संबन्धीनिदानानिचाकामये वृत्रघ्ने वृत्रासुरस्यहन्त्रेतुभ्यंपूर्वीर्बह्वयोनियुतोवडवाआयन्ति वहनार्थमागच्छन्ति सूरेःविदुषस्तवमहि महत्स्तोत्रम् अवः हविर्लक्षणमन्नंच आगन्म प्रापयामः हेमघवन्निन्द्र तादृशस्त्वम् अस्माकं सुसुष्ठुगोपाः पालयितामवामीतिबोधिबुध्यस्व ॥ सख्यं सख्युर्यइतिभावार्थेयप्रत्ययः प्रत्ययस्वरः । वश्मि वशकान्तौ लटिरूपम् । नियुतः युमिश्रणे क्विप् नितरांयुवन्तिमिश्रयन्त्यात्मानंरथेष्विितिनियुतोवडवाः । अगन्म गमेर्लङ्युत्तमपुरुषबहुवचनेबहुलंछन्दसीतिशपोलुक् म्वोश्चेतिमकारस्यनकारः निघातः । बोधि बुधेर्लोटि हेर्धिरूपं निघातः । गोपाः गुपूरक्षणे गुपूधूपेत्यादिनाआयप्रत्ययः तदन्तात्क्विप् अतोलोपयलोपौ प्रत्ययस्वरः ॥ १४ ॥

१४. इन्द्र, मैं तुम्हारी महती मित्रता के लिए प्रार्थना करता हूँ। तुम्हारी शक्ति के लिए प्रार्थना करता हूँ। तुम वृत्र-हन्ता हो। तुम्हारे पास अनेक अश्व वहन करने के लिए आते हैं। तुम विद्वान् हो। हम तुम्हें महत्सख्य, स्तोत्र और हव्य प्रदान करेंगे। इन्द्र, तुम हमारे रक्षक हो, ऐसा जानना। अथपञ्चदशी—

महिक्षेत्रंपुरुश्चन्द्रंविविद्वानादित्सखिभ्यश्चरथंसमैरत् ।
इन्द्रोनृभिरजनद्दीद्यानःसाकंसूर्यमुषसंगातुमग्निम् ॥१५॥७॥

महि । क्षेत्रम् । पुरु । चन्द्रम् । विविद्वान् । आत् । इत् । सखिऽभ्यः ।
चरथम् । सम् । ऐरत् । इन्द्रः । नृऽभिः । अजनत् । दीद्यानः ।
साकम् । सूर्यम् । उषसम् । गातुम् । अग्निम् ॥ १५ ॥ ७ ॥

योयमिन्द्रः महिमहत्क्षेत्रं केदारादि पुरुप्रभूतंचन्द्रंहिरण्यंचविविद्वानपिभ्यःसखिभ्योऽस्मभ्यंलम्भयन् आदिदनन्तरंचरथंचरात्मकंगवादिकंचसमैरत् सम्यक्प्रैरयत् दत्तवानित्यर्थः दीद्यानोदीप्यमानःसोयमिन्द्रः नृभिर्नेतृभिःकर्मसहायभूतैर्मरुद्भिःसाकंसहितःसन्सूर्यकालस्यनिर्वाहकमादित्यम् उषसम् उषःकालंगातुं गायन्तिस्तुवन्त्यस्यामिन्द्रादिदेवानितिगातुःपृथिवी ताम् अग्निमग्निहोत्रादिकर्मसाधनभूतमाहवनीयादिलक्षणमग्निंचअजनत्अजनयत् ॥ पुरुचन्द्रं संहितायांह्रस्वाच्चन्द्रोत्तरपदेमन्त्रइतिसुडागमः तस्यअसुत्वेनशकारः पदकालेनास्तिसुडागमः पुरु

कृत्प्रत्ययस्वरः चन्द्रं रक्प्रत्ययस्वरः । चरथं चरतिर्गत्यर्थः अस्मादौणादिकस्थप्रत्ययः प्रत्ययस्वरः । ऐरत् ईरगतावित्यस्यलङि आडजादीनामित्याडागमः निघातः । अमनत् कनेर्ण्यन्तस्यलङिरूपं बहुलमन्यत्रापिसंज्ञाछन्दसोरितिणिलुक् । गातुं गैशब्दे गापायाहिभ्यइतिप्रत्ययः प्रत्ययस्वरः ॥ १५ ॥

१५. भली भाँति समझकर इन्द्र ने मित्रों को महान् क्षेत्र और यथेष्ट हिरण्य दान किया है। इसके अनन्तर उन्होंने उन लोगों को गौ आदि भी दान किया है। वे दीप्तिमान् हैं। उन्होंने नेता मरुद्गणों के साथ सूर्य, उषा, पृथिवी और अग्नि को उत्पन्न किया है।

॥ इतितृतीयस्यद्वितीयेसप्तमोवर्गः ॥ ७ ॥

अपश्चिदेषविभ्वोऽदमूनाःप्रसध्रीचीरसृजद्विश्वश्चन्द्राः ।
मध्वःपुनानाःकविभिःपवित्रैर्द्युभिर्हिन्वन्त्यक्तुभिर्धनुत्रीः ॥१६॥

अपः । चित् । एषः । विऽभ्वः । दमूनाः । प्र । सध्रीचीः । असृजत् ।
विश्वऽचन्द्राः । मध्वः । पुनानाः । कविऽभिः । पवित्रैः ।
द्युऽभिः । हिन्वन्ति । अक्तुऽभिः । धनुत्रीः ॥ १६ ॥

दमूनाः दान्तंमनोयस्यासौदमूनादान्तमनाः यद्वा दाम्यतीतिदमूनाः उपरतइत्यर्थः सएषइन्द्रः विभ्वः व्याप्ताः सध्रीचीः परस्परसंगताः विश्वश्चन्द्राः विश्वस्याह्लादयित्रीः विश्वस्याह्लादोयाभ्यस्ताइतिवा एवंभूताः अपश्चित् अपोपिप्रासृजत् सृष्टवान् सृष्टाश्चताआपः मध्वः माधुर्योपेतान्सोमान्कविभिःपवित्रैः अग्निवायुसूर्यैः पुनानाः शोधयित्र्यः धनुत्रीः सर्वस्यजगतःप्रीणयित्र्यःसत्यः द्युभिर्दिवसैरक्तुभीरात्रिभिर्हिन्वन्तिरात्रिन्दिवंसर्वंप्राणिस्वस्वव्यापारप्रवणंकुर्वन्तीत्यर्थः ॥ दमूनाः दमुउपरमे दमेरूनसिरित्यूनसिप्रत्ययः दाम्यतीतिदमूनाः यद्वा दान्तशब्दस्यदमावःमनसोमकारात्परस्याकारस्यउकारश्छान्दसः । असृजत् सृजविसर्गे । हिन्वन्ति हिगतौ निघातः । धनुत्रीः धनधान्येइत्यस्मादशित्रादित्वादुत्रप्रत्ययः शार्ङ्गरवाद्यञोङीनित्यत्र्यः निस्वरः ॥ १६ ॥

१६. शान्तमना इन इन्द्र ने विस्तीर्ण, परस्पर सङ्गत और संसार के आनन्ददायक जल को उत्पन्न किया है। यह माधुर्ययुक्त सोम-समूह को पवित्र (जल-परिष्कारक) अथवा अग्नि, सूर्य और वायु के द्वारा शोधित करके और सारे संसार को प्रसन्न करके दिन-रात संसार को अपने व्यापार में प्रेरित करता है।

अनुकृष्णेवसुधितीजिहातेउभेसूर्यस्यमंहनायजंत्रे ।
परियत्तेमहिमानंवृजध्यैसखायइन्द्रकाम्याऋजिप्याः ॥१७॥

अनु । कृष्णे इति । वसुधिती इति वसुऽधिती । जिहाते इति । उभे इति । सूर्यस्य । मंहना । यजत्रे इति । परि । यत् । ते । महिमानम् । वृजध्यै । सखायः । इन्द्र । काम्याः । ऋजिप्याः ॥ १७ ॥

हेइन्द्र सूर्यस्यसर्वस्यजगतःप्रेरकस्यतव मंहना महत्त्वेनसामर्थ्येन वसुधितीवसून्यपदार्थधारणोपेते यजत्रे यजनार्हे ते उभे कृष्णे अहोरात्रे अनुजिहाते पुनःपुनरावृत्त्य वर्तेते किंच ऋजिप्याः ऋजुगतयः सखायस्तेमित्रभूताःकाम्याःकमनीयामरुतः वृजध्यैवर्जयितुंविप्रकारिणामसुराणांवर्जनायपरिभवाय यद्यस्यतेतवमहिमानंसामर्थ्यमनुसृत्य परि परितःप्रवर्तन्ति ॥ जिहाते ओहाङ्गतौ जुहोत्यादिः भृञामिदित्यभ्यासस्येत्वं निघातः । मंहना महिवृद्धौ ल्युट् लित्स्वरः । वृजध्यै वृजीवर्जने तुमर्थेकध्यैप्रत्ययः कित्त्वाद्गुणाभावः प्रत्ययस्वरः । काम्याः कमेर्ण्यन्तस्याचोयदितियत्प्रत्ययः यतोनावइत्याद्युदात्तत्वम् । ऋजिप्याः ओप्यायीवृद्धौ क्विप् लोपोव्योर्वलीतियलोपः पूर्वपदस्योकारस्येकारोव्यत्ययेन बहुवचनस्यैकवचनंछान्दसं कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः ॥ १७ ॥

१७. सूर्य की महिमा से सारे पदार्थों के धारण-कर्ता और यज्ञार्ह दिन-रात क्रमानुसार घूम रहे हैं। ऋजुगति, मित्र-भूत और कमनीय मरुद्गण शत्रु को परास्त करने के लिए तुम्हारी शक्ति का अनुसरण करने योग्य होते हैं।

अथाष्टादशी—

पतिर्भववृत्रहन्सूनृतानांगिरांविश्वायुर्वृषभोवयोधाः ।
आनोगहिसख्येभिःशिवेभिर्महान्महीभिरूतिभिःसरण्यन् ॥१८॥

पतिः । भव । वृत्रऽहन् । सूनृतानाम् । गिराम् । विश्वऽआयुः । वृषभः । वयःऽधाः । आ । नः । गहि । सख्येभिः । शिवेभिः । महान् । महीभिः । ऊतिऽभिः । सरण्यन् ॥ १८ ॥

हेवृत्रहन्किंच विश्वायुः विश्वंसंपूर्णमायुर्यस्यासौविश्वायुरविनाशी वृषभःकामानांवर्षिता वयोधाः अन्नस्यदाता तादृशस्त्वं सूनृतानांगिराम् अस्माभिःक्रियमाणानां प्रियतमानांवाचांपतिःस्वामीभव तथा सरण्यन्सरणंयज्ञार्थंगमनमिच्छन् महान्महीभिर्महतीभिरूतिभिः रक्षाभिःशिवेभिः कल्याणैःसख्येभिःफलदानरूपोपकारलक्षणैःसख्यैश्चसहितस्त्वंनोऽस्मान्प्रत्यागहि यज्ञार्थमागच्छ ॥ सूनृतानां ऊनपरिहाणे सुतरामूनमस्यप्रियमितिसूनृतेतिप्रियमुच्यते तथतदृतंसत्यंचेति

तिसूत्रे परादिश्छन्दसिबहुलमितिउत्तरपदाद्युदात्तत्वम्। धियोधाः धयस्सुपपदेदधातेर्विच्। गहि गमेर्लोटि बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् सेर्हिरादेशः अपिच तस्यङित्वादनुदात्तोपदेशेत्यादिनाम- लोपः तस्यासिद्धत्वादतोहेरितिहेर्लुङ्नभवति निघातः। सरण्यन् सरणशब्दात्क्यच्. एकादेश- स्वरः ॥ १८ ॥

१८. वज्रहस्त इन्द्र, तुम अविनाशी, अभीष्टवर्षी और अन्नदाता हो। हमारी प्रियतम स्तुति के स्वामी बनो। तुम महान् हो। यज्ञ में तुम जाने के अभिलाषी हो। महान् आश्रय और कल्याण-दायिनी मैत्री के लिए हमारे सामने आओ।

तमङ्गिरस्वन्नमसासपर्यन्नव्यंकृणोमिसन्यसेपुराजाम्।
द्रुहोवियाहिबहुलाअदेवीःस्वश्चनोमघवन्त्सातयेधाः ॥१९॥

तम्। अङ्गिरस्वत्। नमसा। सपर्यन्। नव्यम्। कृणोमि।
सन्यसे। पुराऽजाम्। द्रुहः। वि। याहि। बहुलाः। अदेवीः।
स्व१रिति स्वः। च। नः। मघऽवन्। सातये। धाः ॥ १९ ॥

हेइन्द्र अङ्गिरस्वत् अङ्गिरसइवनमसास्तोत्रेणसपर्यन्पूजयन्विश्वामित्रोहं तंत्वाहसम- हिमोपेतं पुराजां पुरातनंत्वांसन्यसे संभजनायनव्यंकृणोमि स्तोतव्यतयाभिनवंकरोमि अदेवीः तमोरूपत्वेनाद्योतमानान्बहुलाबहून्द्रुहः द्रोग्धॄन्शत्रुभूतान्राक्षसान्वियाहि विशेषेणमृ- तिंप्रापय हेमघवन्निन्द्र नोऽस्मभ्यं स्वः स्वंधनंच सातयेसंभजनार्थंधाःधेहि ॥ अङ्गिर- स्वत् अङ्गिरसइव तेनतुल्यमितिवतिप्रत्ययः नभोऽङ्गिरोमनुषांवत्युपसंख्यानमिति भसंज्ञायांस- कारस्यरुत्वाभावः। सपर्यन् सपरशब्दःकण्ड्वादिः। नव्यं णुस्तुतावित्यस्मादचोयदितियत्प्रत्ययः धातोस्तन्निमित्तस्यैवेतिवान्तादेशः यतोनावइत्याद्युदात्तत्वम्। कृणोमि कृवेर्लेटिरूपम्। संन्यसे सन- तेर्णषेक्विप् यसुप्रयत्ने अस्मात्क्विप् सनःसंभजनस्ययसेयत्नायसंभजनार्थमित्यर्थः। पुराजां जने- र्विट् आत्वेरूपम्। याहि यातेर्लोटिरूपम्। स्वः स्वरादिनिपातमव्ययमित्यव्ययसंज्ञायाम् अव्यया- दाप्सुपइतिसुपोलुक्। सातये षणसंभक्तौ भावेक्तिन् जनसनेत्यादिना आत्वम् ऊतियूतीत्यादिना निपातनादुदात्तः ॥ १९ ॥

१९. इन्द्र, तुम पुरातन हो। अङ्गिरा लोगों की तरह मैं तुम्हारी पूजा करता हूँ। मैं तुम्हारी स्तुति करने के लिए अभिनवता लाता हूँ। तुम देवरहित द्रोहियों को मार डालते हो। इन्द्र, हमें उपभोग के योग्य धन दो।

मिहःपावकाःप्रतताअभूवन्त्स्वस्तिनःपिपृहिपारमासाम्।
इन्द्रत्वंरथिरःपाहिनोरिषोमक्षूमक्षूकृणुहिगोजितोनः ॥२०॥

मिहः । पा॒व॒काः । प्रऽतताः । अ॒भू॒व॒न् । स्व॒स्ति । नः॒ । पि॒पृ॒हि॒ । पा॒रम् । आ॒सा॒म् । इन्द्र॑ । त्वम् । र॒थि॒रः । पा॒हि॒ । नः॒ । रि॒षः । म॒क्षुऽम॑क्षु । कृ॒णु॒हि॒ । गो॒ऽजितः॑ । नः॒ ॥ २० ॥

हेइन्द्र तेपावकाःपापानांशोधयित्र्यः मिहः सेचनसाधनान्यापः प्रतताः लोकेप्रकर्षेणविस्तृताअभूवन् आसामपांस्वस्तिविनाशरहितंपारंतीरंनोस्मदर्थंपिपृहिजलैःसंपूर्णंकुरु अस्मदपारीणंकुर्वित्यर्थः रथिरोरथवांस्त्वंरिषोहिंसकाच्छत्रोःसकाशान्नोस्मान्पाहिपालय अनन्तरं नोऽस्मान्मक्षुमक्षु अतिशीघ्रं गोजितः गवादिपशुलाभिनःकृणुहिकुरु सुवृष्टिप्रदानेनतडागादिष्वप्राशयान्संपूर्णान्कृत्वागवादिधनयुक्तान्कुर्वितिभावः । अभूवन् भूसत्तायामित्यस्यलुङि रूपं निघातः । पिपृहि पृपालनपूरणयोः जुहोत्यादिः अर्तिपिपर्त्योश्चेत्यभ्यासस्येत्वं हेर्ङित्त्वादगुणः निघातः । रथिरः मत्वर्थे मेधारथाभ्यामिरन्निरचावितिइरच्प्रत्ययः । रिषः रिषहिंसायां क्विप् सावेकाचइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् । मक्षुमक्षु नित्यवीप्सयोरितिद्विर्वचनं संहितायां ऋचितुनुघमक्षुतङ्कुत्रोरुष्याणामितिदीर्घः ॥ २० ॥

२०. इन्द्र, पवित्र जल चारों ओर फैला है। हमारे लिए अविनाशी जल-समूह के तीर को जल से पूर्ण करो। तुम रथवाले हो। हमें शत्रु से बचाओ। हमें शीघ्र गायों के विजेता करो।

अथैकविंशी–

अदे॑दिष्ट वृत्र॒हा गोप॑ति॒र्गा अ॒न्तः कृ॒ष्णाँ अ॑रु॒षैर्धाम॑भिर्गात् । प्र सू॒नृता॑ दि॒शमा॑न ऋ॒तेन॒ दुर॑श्च॒ विश्वा॑ अवृणो॒दप॒ स्वाः ॥ २१ ॥

अदे॑दिष्ट । वृ॒त्र॒ऽहा । गोऽप॑तिः । गाः । अ॒न्तरिति॑ । कृ॒ष्णान् । अ॒रु॒षैः । धाम॑ऽभिः । गा॒त् । प्र । सू॒नृताः॑ । दि॒शमा॑नः । ऋ॒तेन॑ । दुरः॑ । च॒ । विश्वाः॑ । अ॒वृ॒णो॒त् । अप॑ । स्वाः ॥ २१ ॥

वृत्रहा वृत्रस्यहन्ता गोपतिर्गवांस्वामीसन् इन्द्रः गाः अदेदिष्ट अस्मभ्यंदिशतु तथा कृष्णान्कर्मविघ्नकारिणोऽसुरानरुषैरारोचमानैर्धामभिस्तेजोभिरन्तः अन्तर्धानंविनाशंगात्अगमयत् तथा सूनृताःप्रियतमाःगाः ऋतेनमतारणवर्जितेनसत्येनवाक्येनप्रदिशमानःअङ्गिरोभ्यःप्रदिशन् विश्वाःसर्वाणिदुरःगवांस्वेच्छयानिर्गमनद्वाराणि स्वाः स्वकीयाअस्थाअपावृणोत् अनेनगाः निरुद्धाःस्थापयित्वा तानिद्वाराणिआच्छादितवानित्यर्थः ॥ अदेदिष्ट दिशअतिसर्जनेइत्यस्माद्यङ्लुगन्तात् लुङि व्यत्ययेनात्मनेपदम् अडागमस्वरः । गोपतिः पत्यावैश्वर्येइतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरः । गात् इ-

ण्यतो अन्तर्भावितण्यर्थः । दिशमानः दिशेर्व्यत्ययेनशानच् तस्यच्छसार्वधातुकस्वरेणानुदात्तत्वे धातुस्वरः । अवृणोत् वृञ्वरणेइत्यस्यलङिरूपम् ॥ २१ ॥

२१. वृत्रहन्ता और गायों के स्वामी इन्द्र हमें गौ दान करें। कृष्णों अथवा यज्ञ-विघातक असुरों को दीप्ति-युक्त तेज के द्वारा विनष्ट करें। उन्होंने सत्य-वचन से अङ्गिरा लोगों को प्रियतम गायें दान करके सारे द्वारों को बन्द कर दिया था।

शुनंहुवेममघवानमिन्द्रमस्मिन्भरेनृतमंवाजसातौ ।
शृण्वन्तमुग्रमूतयेसमत्सुघ्नन्तंवृत्राणिसंजितंधनानाम् ॥२२॥८॥

शुनम् । हुवेम । मघऽवानम् । इन्द्रम् । अस्मिन् । भरे । नृऽतमम् । वाजऽसातौ । शृण्वन्तम् । उग्रम् । ऊतये । समत्ऽसु । घ्नन्तम् । वृत्राणि । सम्ऽजितम् । धनानाम् ॥ २२ ॥ ८ ॥

व्याख्यातेयमृक् ॥ २२ ॥

२२. इन्द्र, तुम अन्न-लाभकर्त्ता, युद्ध में उत्साह-द्वारा प्रवृद्ध धनवान्, प्रभूत-ऐश्वर्ययुक्त नेतृ-श्रेष्ठ स्तुति-श्रवणकर्त्ता, उग्र, संग्राम में शत्रु-विनाशकारी और धन-जेता हो। आश्रय-प्राप्ति के लिए तुम्हें बुलाता हूँ।

॥ इतितृतीयस्यद्वितीयेष्टमोवर्गः ॥८॥

इन्द्रसोमंसोमपतइतिसप्तदशर्चंतृतीयंसूक्तं वैश्वामित्रं त्रैष्टुभमैन्द्रम् अनुक्रान्तंच—इन्द्रसोमंन्यूनेति । पृष्ठ्याभिप्लवषडहयोः द्वितीयेहनिमरुत्वतीयेइन्द्रसोममितीदंसूक्तंनिविद्धानीयं द्वितीयस्येतिखण्डेसूत्रितम्—इन्द्रसोमंयातऊतिरवमेतिमध्यन्दिनइति गोआयुषोरपिमरुत्वतीयशस्त्रेएतत्सूक्तम् । सूत्रितंच—इन्द्रसोमभेतायामेतिमध्यन्दिनइति । उद्भिद्बलभिदोरपिमरुत्वतीयएतत्सूक्तम् । सूत्रितंच—इन्द्रसोममिन्द्रःपूर्भिदितिमध्यन्दिनइति ।

इन्द्रसोमंसोमपतेपिबेमंमाध्यन्दिनंसवनंचारुयत्ते ।
प्रप्रुथ्याशिप्रेमघवन्नृजीषिन्विमुच्याहरीइहमादयस्व ॥ १ ॥

इन्द्र । सोमम् । सोमऽपते । पिब । इमम् । माध्यन्दिनम् । सवनम् । चारु । यत् । ते । प्रऽपुथ्य । शिप्रे इति । मघऽवन् । ऋजीषिन् । विऽमुच्य । हरी इति । इह । मादयस्व ॥ १ ॥

विश्वामित्रोवृत्ते—सोमपते सोमस्याधिपते हेइन्द्र इममस्माभिर्माध्यन्दिनेसवनेक्रियमाणंसोमं सोमरसंपिब यद्यस्मात्तेत्वदर्थंक्रियमाणमिमंमाध्यन्दिनं मध्यदिनसंबन्धिसवनंनिष्केवल्याख्यं शस्त्रंचारुरमणीयंवर्तते मघवन्धनवन्नृजीषिन्नृजीषशब्देनगतसारंसोमद्रव्यमुच्यते तद्वन् हेइन्द्र हरी रथेयोजिताश्वौ रथाद्विमुच्य शिप्रेहनू प्रमुच्य यवसेनघासेनपूरयित्वा इह देवयजनदेशेमादयस्व तावश्वौहर्षय ॥ प्रमुच्य प्रोयुपर्यौसावित्यस्यप्यपिरूपं ह्रस्वश्छान्द-सः छित्स्वरः । ऋजीषिन् अर्जेःपर्जेअर्जेर्नेइत्यस्मादर्जेर्धऋभिषेतिकपनप्रत्ययः ऋजिइत्यादे-शश्चधातोः अर्ज्यतइत्यृजीषं तदस्यास्तीतीनिप्रत्ययः आमन्त्रितस्याष्टमिकोनिघातः । मादयस्व मदि स्तुत्यादिषु हेतुमण्णिच् निघातः ॥ १ ॥

१. सोमपति इन्द्र, इस माध्यन्दिन सवन के अवसर पर तुम सोम-पान करो; क्योंकि यह तुम्हारा प्रिय है। हे धनवान् और ऋजीष सोम से युक्त इन्द्र, दोनों घोड़ों को रथ से खोलकर और उनके जबड़ों को घास से पूर्ण करके इस यज्ञ में उन्हें प्रसन्न करो।

गवाशिरंमन्थिनमिन्द्रशुक्रंपिबासोमंररिमातेमदाय ।
ब्रह्मकृतामारुतेनागणेनसजोषारुद्रैस्तृपदावृषस्व ॥ २ ॥

गोऽआशिरम् । मन्थिनम् । इन्द्र । शुक्रम् । पिब । सोमम् ।
ररिम । ते । मदाय । ब्रह्मऽकृता । मारुतेन । गणेन ।
सऽजोषाः । रुद्रैः । तृपत् । आ । वृषस्व ॥ २ ॥

हेइन्द्र गवाशिरं गव्यस्यपयसआशीर्मिश्रणंयस्मिंस्तंसोमम् अपिच मन्थिनंमन्थसंयुक्तं शुक्रम् अभिनवं यद्वा शुक्रं शुक्रामन्थिग्रहेवर्तमानम् एवंत्रिषुसवनेषुवर्तमानमिमंसोमंपिब ते तवमदायहर्षायररिम तंसोमंवयंप्रयच्छामः मारुतेन मरुतांगणःमारुतः सचब्रह्मकृता ब्रह्म स्तोत्रंकरोतीतिब्रह्मकृत् इन्द्रविषयस्तोत्रंकुर्वाणेनमारुतेनगणेन रुद्रैरेकादशसंख्याकैरुद्रैश्चसजो-षाःसंगतस्त्वंतृपत् सोमपानेनतृप्यन् आवृषस्व तमिमंसोमंसर्वतोजठरेसिञ्च धारय ॥ गवा-शिरं शृणातेराङ्पूर्वात्क्विपि अपस्पृधेथामानृचुरित्यादिनानिपातनादाशिरादेशः बहुव्रीहौपूर्व-पदप्रकृतिस्वरः । पिब द्व्यचोतस्तिङइतिसंहितायांदीर्घः । ररिम रातेश्छान्दसेवर्तमानेलिटि रूपम् असमानवाक्यत्वान्निघाताभावः आगमाअनुदात्ताइतिइट्येनुदात्तत्वात्प्रत्ययस्वरः । तृप-त् तृपप्रीणने तुदादिः आगमानुशासनस्यानित्यत्वान्नुमभावः । वृषस्व वृषसेचने व्यत्य-येनशः ॥ २ ॥

२. इन्द्र, गव्यसंयुक्त और मन्थन-सम्पन्न नूतन सोम का पान करो। तुम्हारे हर्ष के लिए हम उसे दान करते हैं। स्तोता मरुतों और रुद्रों के साथ जब तक तृप्ति न हो, तब तक सोम-पान करो।

अथतृतीया–

येतेशुष्मंयेतविषीमवर्धन्नर्चन्तइन्द्रमरुतस्तओजः ।
माध्यन्दिनेसवनेवज्रहस्तपिबारुद्रेभिःसगणःसुशिप्र ॥ ३ ॥

ये । ते । शुष्मम् । ये । तविषीम् । अवर्धन् । अर्चन्तः । इन्द्र ।
मरुतः । ते । ओजः । माध्यन्दिने । सवने । वज्रऽहस्त । पिब ।
रुद्रेभिः । सऽगणः । सुऽशिप्र ॥ ३ ॥

हेइन्द्र येमरुतः ते तव शुष्मंशत्रूणांशोषकंतेजः येचमरुतः तविषींबलंचावर्धन् युद्धसह-कारितयाऽवर्धयन् तेमरुतः अर्चन्तस्त्वांस्तुवन्तःसन्तः तेतव ओजोयुद्धसामर्थ्यमवर्धयन् व-ज्रहस्त वज्रयुक्तौहस्तौयस्येतितादृश सुशिप्र शोभनहनो शिप्रेहनूनासिकेवेतियास्कः । हेइन्द्र रुद्रेभिःरोदयन्तिशत्रूनितिरुद्रामरुतः तैःसगणस्त्वंमाध्यन्दिनेसवनेसोमंपिब ॥ अवर्धन् वृधुवर्ध-ने अन्तर्भावितण्यर्थः यद्वृत्तयोगादनिघातः । माध्यन्दिने उत्सादित्वादञ् ञित्त्वादाद्युदात्तः ॥ ३ ॥

३. इन्द्र, जो मरुद्गण तुम्हारे शत्रु-शोषक तेज को बढ़ाते हैं, वे ही मरुद्गण तुम्हारा बल वर्द्धित करते हैं; वे ही मरुद्गण स्तुति करके तुम्हारी युद्ध-शक्ति को बढ़ाते हैं । वज्रहस्त, शोभन-शिरस्त्राण-युक्त इन्द्र, माध्यन्दिन सवन में रुद्रों के साथ सोम-पान करो ।

अथचतुर्थी–

तइन्न्वस्यमधुमद्विविप्रइन्द्रस्यशर्धोमरुतोयआसन् ।
येभिर्वृत्रस्येषितोविवेदामर्मणोमन्यमानस्यमर्म ॥ ४ ॥

ते । इत् । नु । अस्य । मधुऽमत् । विविप्रे । इन्द्रस्य । शर्धः ।
मरुतः । ये । आसन् । येभिः । वृत्रस्य । इषितः । विवेद । अमर्मणः ।
मन्यमानस्य । मर्म ॥ ४ ॥

येमरुतः इन्द्रस्यशर्धोबलभूताआसन् तइत् तएवमरुतः अस्य द्वितीयार्थेषष्ठी इममिन्द्रं मधुमत्तवसहायाःवयमास्महेत्वंयुद्धमभिगच्छेतिमाधुर्योपेतंवाक्यंयथाभवतितथा विविप्रेनु विशेषेण प्रैरयन् येभिर्यैर्युद्धसहायैर्मरुद्भिःइषितःप्रेरितःइन्द्रःअमर्मणः परैरविदितमर्मस्थानस्य अत-एवमन्यमानस्यनकोपिममहन्तेत्यभिमन्यमानस्यवृत्रस्यासुरस्यमर्मयस्मिन्स्थानेप्रहृतेसत्यां मरिष्यति तादृशंस्थानंविवेदाज्ञासीत् ॥ विविप्रे विपक्षेपणेइत्यस्यलिटि व्यत्ययेनात्मनेपदम् इरेचः इत्योरेइतिरेरादेशः निघातः । आसन् असभुवीत्यस्यलङिरूपं यद्वृत्तयोगान्निघाताभावः ।

विवेद विवक्षाने इत्यस्यलिटिरूपं लित्स्वरः । मर्म मृङ्प्राणत्यागे इत्यस्मादौणादिको मनिन् नित्स्वरः ॥ ४ ॥

४. मरुद् लोग इन्द्र के सहायक हुए थे, वृत्र समझता था कि, मेरा रहस्य कोई नहीं जानता । परन्तु मरुतों के द्वारा प्रेरित होकर इन्द्र ने वृत्र का रहस्य जाना था । ये ही मरुद्गण तुम्हारे लिए शीघ्र माधुर्य युक्त उत्साह-वाक्य बोले थे ।

मनुष्वदिन्द्र सवनं जुषाणः पिबा सोमं शश्वते वीर्याय ।
स आ ववृत्स्व हर्यश्व यज्ञैः सरण्युभिरपो अर्णा सिसर्षि ॥ ५ ॥ १ ॥

मनुष्वत् । इन्द्र । सवनम् । जुषाणः । पिब । सोमम् । शश्वते ।
वीर्याय । सः । आ । ववृत्स्व । हरिऽअश्व । यज्ञैः । सरण्युऽभिः ।
अपः । अर्णा । सिसर्षि ॥ ५ ॥ १ ॥

हे इन्द्र मनुष्वन्मनोर्यज्ञमिव ममेदं सवनं यज्ञं जुषाणः सेवमानस्त्वं शश्वते शाश्वताय वीर्याय वीर्यं परिभवलक्षणाय सामर्थ्याय इमं सोमं पिब हे हर्यश्व सतादृशस्त्वं यज्ञैर्यजनीयैर्मरुद्भिः साकं आववृत्स्व आगच्छ किंच सरण्युभिः एकश्रुतिरम्भसानात्मन इच्छाद्भिः यद्वा सरण्युभिः सरणशीलैर्मरुद्भिः सहितस्त्वम् अपोऽन्तरिक्षस्थितान्युदकानि अर्णा पार्थिवान्युदकानि ससिसर्षि प्रापय यद्वा अपः पञ्चम्यन्तमेतत्पदम् अपोऽन्यासादन्तरिक्षात्सकाशादर्णांसि प्रापय ॥ ववृत्स्व वृतु वर्तने व्यत्ययेन शपः श्लुः छान्दसम् । सरण्युभिः रणशब्दार्थः क्विप् समानो रणः ध्वनिरेषां ते सरणा मरुतः तानिच्छन्ति सुपः क्यच् क्याच्छन्दसीत्युप्रत्ययः यद्वा सृगतौ सृयुवचिभ्योऽन्युजागूजक्नुच इति अन्युच्प्रत्ययः रणाभ्यामितिणत्वं चित्त्वादन्तोदात्तः । अपः आप्लृ व्याप्तौ आप्नोतेः क्विप् ह्रस्वश्चेति क्विप्धातोर्ह्रस्वश्च सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । सिसर्षि सृगतौ छान्दसो जुहोत्यादिः बहुलं छन्दसीत्यभ्यासस्येत्त्वम् ॥ ५ ॥

५. इन्द्र, मनु के यज्ञ की तरह तुम मेरे इस यज्ञ का सेवन करते हुए शाश्वत बल के लिए सोम-पान करो । हर्यश्व, यज्ञ-योग्य मरुतों के साथ तुम आओ । गमनशील मरुतों के साथ अन्तरिक्ष से जल प्रेरित करो ।

॥ इति तृतीयस्य द्वितीये नवमो वर्गः ॥ ९ ॥

त्वमपो यद्ध वृत्रं जघन्वाँ अत्याँ इव प्रासृजः सर्तवाजौ ।
शयानमिन्द्र चरता वधेन वव्रिवांसं परि देवीरदेवम् ॥ ६ ॥

त्वम् । अपः । यत् । ह । वृत्रम् । जघन्वान् । अत्यान्ऽइव ।
प्र । असृजः । सर्तवे । आजौ । शयानम् । इन्द्र । चरता ।
वधेन । वव्रिऽवांसम् । परि । देवीः । अदेवम् ॥ ६ ॥

हेइन्द्र त्वं देवीर्देवनशीलाअपः परिवव्रिवांसं परितआवृत्यवर्तमानम् अतएव अदेवं महदुदकतयास्वच्छत्वेनाप्रतिभासमानं शयानमेकत्रनिश्चलतयावर्तमानंवृत्रमेवं यच्छब्दाच्चरता तमुद्दिश्यप्रवर्तमानेनवधेनयुद्धेनजघन्वान्हतवानसि यदात्वमाजौयुद्धेसर्तवै अतिवेगगमनाय अत्यानिव यथाअश्वान्प्रेरयसि तथा त्वमपउदकानि अन्तरिक्षादाकाशात्प्रासृजोह प्रकर्षेणमेघमे-दनंकृत्वाअसृजःखलु तंयजाम इत्युत्तरेणान्वयः ॥ जघन्वान् हनहिंसागत्योरित्यस्य क्वसौ विभाषागमहनविदविशामितीडभावः अभ्यासाच्चेतिहकारस्यघत्वं प्रत्यय-स्वरः । असृजः सृजविसर्गे शविकरणो यद्योगादनिघातः । सर्तवे सृगतौ तुमर्थेतवेप्रत्ययः अन्तश्चतवैयुगपदितिघातोःप्रत्ययस्यचोदात्तत्वम् । आजौ अजगतिक्षेपणयोः अज्यतिभ्यांचे-तीण्प्रत्ययः णित्त्वादुपधावृद्धिः अजन्तिगच्छन्त्यस्मिन्निति आजिर्युद्धं प्रत्ययस्वरः । अत्यां-आदित्यत्र संहितायाम् आयादेशेकृते तस्य लोपःशाकल्यस्येतियकारलोपः सर्वविधीनांछ-न्दसिविकल्पितत्वात्सवर्णदीर्घेकर्तव्येयलोपोनासिद्धोभवति सवर्णदीर्घः । शयानं शीङ्स्वप्ने शानच् अदादित्वाच्छपोलुक् क्त्वाल्लसार्वधातुकस्वरेणशानचोनुदात्तत्वेधातुस्वरः । वधेन हन्तेर्घञर्थे हनश्चवधइत्यप्प्रत्ययोवधादेशश्च धातोरन्तोदात्तत्वम् । वव्रिवांसं वृञ्वरणे इत्यस्यक्व-सावित्यत्र छान्दसः प्रत्ययस्वरः ॥ ६ ॥

६. इन्द्र, चूँकि तुम दीप्तिमान् जल के आवरणकर्त्ता हो, दीप्ति-शून्य और सोये हुए वृत्र को, युद्ध में, निहत किया है; इसलिए तुमने युद्ध-समय में अश्व की तरह जल को छोड़ दिया है।

अथसप्तमी—

यजामहइन्नमसावृद्धमिन्द्रंबृहन्तमृष्वमजरंयुवानम् ।
यस्यप्रियेममतुर्यज्ञियस्यनरोदसीमहिमानंममाते ॥ ७ ॥

यजामः । इत् । नमसा । वृद्धम् । इन्द्रम् । बृहन्तम् । ऋष्वम् ।
अजरम् । युवानम् । यस्य । प्रिये इति । ममतुः । यज्ञियस्य ।
न । रोदसी इति । महिमानम् । ममाते इति ॥ ७ ॥

अथनवमी—

अद्रो॑घस॒त्यंतव॒तन्म॑हि॒त्वंस॒द्योयज्जा॒तोअपि॑बोहु॒सोम॑म् ।
नद्याव॑इन्द्रतव॒सस्त॒ओजो॒नाहा॒नमासा॑:श॒रदो॑वरन्त ॥ ९ ॥

अद्रो॑घ । स॒त्यम् । तव॑ । तत् । म॒हि॒ऽत्वम् । स॒द्यः । यत् । जा॒तः ।
अपि॑बः । ह॒ । सोम॑म् । न । द्याव॑: । इ॒न्द्र॒ । त॒वसः॑ । ते॒ ।
ओजः॑ । न । अहा॑ । न । मासाः॑ । श॒रदः॑ । व॒र॒न्त॒ ॥ ९ ॥

अद्रोघ द्रोहवर्जित हेइन्द्र तेतव तन्महित्वं तादृशंमाहात्म्यं सत्यंयथार्थं यद्यस्माज्जातः उत्पन्नः सद्यस्तदानीमेवसोममस्माभिर्दीयमानसोमरसमपिबः हप्रसिद्धौ किंच तवसोबलवतः तेतवओजःसामर्थ्यंद्यावः दिवोपलक्षिताःसर्वेलोकाः नवरन्त नवारयन्ति किंच अहा प्रतिपदादीन्यहानिनिवारयन्ति तथामासाश्चैत्राद्याः शरदःसंवत्सराश्च तवसामर्थ्यंनवारयन्ति किंतु तवसामर्थ्यमनुसृत्य सर्वेवर्तन्तइतिभावः ॥ अद्रोघ आमन्त्रितस्यचेतिषाष्ठिकमाद्युदात्तत्वम् । अपिबः यद्योगादनिघातः । मासाः मसीपरिमाणे मस्यतेपरिमीयतेत्रिंशतादिनैरितिमासः कर्मणिघञ् ञित्त्वादाद्युदात्तः । शरदः शॄहिंसायामित्यस्मात्दृद्भसोदिरित्यधिकरणेअदिप्रत्ययः शीर्यन्तेऽस्यांतृणगुल्मवनस्पतीनांतेमासिइतिशरत् प्रत्ययस्वरः । वरन्त वृञ्वरणे अन्तर्भावितण्यर्थोत्रातिवारणेवर्तते मौवादिकः छान्दसेलङ्रूपे निघातः ॥ ९ ॥

९. दौरात्म्य-शून्य इन्द्र, तुम्हारी महिमा ही वास्तविक महिमा है; क्योंकि तुम उत्पन्न होकर ही सोम-पान करते हो। तुम बलवान् हो। स्वर्गादि लोक तुम्हारे तेज का निवारण नहीं कर सकते; दिन, मास और वर्ष भी नहीं निवारण कर सकते।

सद्यस्क्रीनाम्न्येकाहेनिष्केवल्यशस्त्रे त्वंसद्योअपिबइतिसत्कमुखीया सूक्तिता—त्वंसद्योअपिबोजातइन्द्रानुत्वाहिघ्नेअधदेवदेवाइति ।

अथदशमी—

त्वंस॒द्योअ॑पिबोजा॒तइ॑न्द्र॒मदा॑य॒सोमं॑पर॒मेव्यो॑मन् ।
यद्ध॒द्यावा॑पृथि॒वीआवि॑वेशी॒रथा॑भवः॒पूर्व्यः॑का॒रुधा॑याः ॥ १० ॥ १० ॥

त्वम् । स॒द्यः । अ॒पि॒बः॒ । जा॒तः । इ॒न्द्र॒ । मदा॑य । सोम॑म् । प॒र॒मे ।
विऽओ॑मन् । यत् । ह॒ । द्यावा॑पृथि॒वी इति॑ । आ । अवि॑वेशीः ।
अथ॑ । अ॒भ॒वः॒ । पू॒र्व्यः॑ । का॒रुऽधा॑याः ॥ १० ॥ १० ॥

सीतीयसुन् तुरिष्ठेमेयःस्वितितृचोलोपः भसंज्ञायामोर्गुणः इकारलोपश्छान्दसः नित्स्वरः । भूत् भवतेर्लेङ्क्लिर्लुगम् । स्तिभ्या पचिममितिभसंज्ञांबाधित्वास्वादिष्वसर्वनामस्थानेइतिपदसंज्ञायांजश्त्वं तृतीयायाःपूर्वसवर्णः । क्षां क्षिनिवासगत्योः अन्येभ्योपिदृश्यतइतिनिरुपपदादपि डप्रत्ययः ततष्टाप् क्षियन्ति निवसन्त्यस्यांप्राणिनइतिक्षाभूमिः उदात्तनिवृत्तिस्वरेणान्तोदात्तः । [illegible] वसआच्छादनेइत्यस्य लङि अनुदात्तत्वादात्मनेपदं थासि अदादित्वाच्छपोलुक् यद्योगादनिघातः अडागमस्वरः ॥ ११ ॥

११. इन्द्र, तुमसे अनेक उत्पन्न हुए हैं । जो अहि अपने को बलवान् समझकर जल को परिवेष्टित किये था, उसी अहि को प्रवृद्ध होकर तुमने विनष्ट किया है । परन्तु जिस समय तुम पृथिवी को एक कटि में छिपाकर अवस्थान करते हो, उस समय स्वर्ग तुम्हारी महिमा की समानता नहीं कर सकता ।

यज्ञोहितइन्द्रवर्धनोभूदुतप्रियःसुतसोमोमियेधः ।
यज्ञेनयज्ञमवयज्ञियःसन्यज्ञस्तेवज्रमहिहत्यआवत् ॥१२॥

यज्ञः । हि । ते । इन्द्र । वर्धनः । भूत् । उत । प्रियः ।
सुतऽसोमः । मियेधः । यज्ञेन । यज्ञम् । अव । यज्ञियः । सन् ।
यज्ञः । ते । वज्रम् । अहिऽहत्ये । आवत् ॥ १२ ॥

हेइन्द्र अस्मदीयोयज्ञस्तेतववर्धनोहविष्प्रदानेनवर्धयिताभूद्धि भवतिखलु उतापिच सुतसोमः अभिषुतसोमवान्मियेधःसारभूतोयंयज्ञः तेतवप्रियः सत्वंयज्ञियःयज्ञार्हःसन् यज्ञंयज्ञस्यकर्तारंयजमानं यज्ञेनानुष्ठीयमानेनाव फलप्रदानेनरक्ष किंचायंयज्ञस्तेतववज्रमहिहत्ये वृत्रहननेकर्मण्यावत् रक्षतु ॥ वर्धनः वृधुवर्धनेइत्यस्य ण्यन्तस्य नन्द्यादित्वाल्ल्युप्रत्ययः लित्स्वरः । भूत् हियोगादनिघातः । अव अवतेर्लोटिरूपं निपातः । सन् असेःशतरिरूपं प्रत्ययस्वरः । अहिहत्ये हनहिंसागत्योरित्यस्यभावे हनस्तचेतिक्यप् तकारश्चान्तादेशः कृदुत्तरपदस्वरः । आवत् अवतेश्छान्दसेलङिरूपं निघातः ॥ १२ ॥

१२. इन्द्र, हमारा यज्ञ तुम्हारी वृद्धि करता है । जिस कार्य में सोम अभिषुत होता है, वह तुम्हारा प्रिय है । हे यज्ञ-योग्य, यज्ञ के लिए अपने यजमान की तुम रक्षा करो । अहि का विनाश करने के लिए यह यज्ञ तुम्हारे वज्र को दृढ़ करे ।

यज्ञेनेन्द्रमवसाचक्रेअर्वागैनंसुम्नायनव्यसेववृत्याम् ।
यःस्तोमेभिर्वावृधेपूर्व्येभिर्योमध्यमेभिरुतनूतनेभिः ॥१३॥

त्यादि । उभये उभशब्दात्परस्यतयपउभादुदात्तोनित्यमितिअयमादेशः वचनसामर्थ्यादाद्युदात्तत्वम् । हवन्ते ह्वयतेर्लेटिरूपम् ॥ १४ ॥

१४. जभी मैं सच-ही-मन इन्द्र की स्तुति करने की इच्छा करता हूँ, तभी स्तुति करता हूँ। मैं दूरवर्ती अशुभ दिन के पहले ही इनकी स्तुति करता हूँ। इन्द्र हमें दुःख के पार ले जायें। इसी लिए दोनों तटों के रहनेवाले लोग जैसे नौकारोही को पुकारते हैं, वैसे ही हमारे मातृ-पितृ-कुलों के लोग इन्द्र को पुकारते हैं।

माध्यन्दिनेसवनेआग्नीध्रीयस्यआपूर्णोअस्येतिप्रस्थितयाज्या सूत्रितञ्च—आपूर्णोअस्यकलशःस्वाहेतिमाध्यन्दिन्यइति ।

आपूर्णोअस्यकलशःस्वाहासेक्तेवकोशंसिसिचेपिबध्यै ।
समुप्रियाआववृत्रन्मदायप्रदक्षिणिदभिसोमासइन्द्रम् ॥१५॥

आऽपूर्णः । अस्य । कलशः । स्वाहा । सेक्ताऽइव । कोशम् ।
सिसिचे । पिबध्यै । सम् । ऊँ इति । प्रियाः । आ । अववृत्रन् ।
मदाय । प्रऽदक्षिणित् । अभि । सोमासः । इन्द्रम् ॥ १५ ॥

हेइन्द्र अस्य तवपानार्थं कलशः द्रोणकलशः सोमेनापूर्णःस्वाहा स्वाहाकृतोदत्तश्च सोमसहितःकलशःपिबध्यै तवपानार्थंसिसिचे तंसोमंचोदिताघारेसिञ्चामि तत्रदृष्टान्तः—कोशंसेक्तेव यथासेक्तोत्सेचकः जलपूर्णात्कोशात्तद्धेतोःसकाशाज्जलंपात्रान्तरेसिञ्चतितद्वत् प्रियाः स्वादुतमाःसोमासोदत्तास्तेसोमाः इन्द्रंत्वामभि आभिमुख्येन मदाय तवहर्षार्थं प्रदक्षिणित् प्रादक्षिण्येनसमाववृत्रन् सम्यगावृत्त्यवर्तेताम् । उःपूरणः ॥ आपूर्णः पृपालनपूरणयोरित्यस्यकर्मणिनिष्ठा रदाभ्यामितितस्यनत्वं गतिरनन्तरइतिगतिस्वरः । स्वाहा निपातत्वादाद्युदात्तः । सेक्तेवकोशं नलोकाव्ययेतिषष्ठीप्रतिषेधः । सिसिचे षिचक्षरणेइत्यस्यालिटिरूपम् । पिबध्यै पापानेइत्यस्यतुमर्थेशध्यैन्प्रत्ययः शित्त्वात्पिबादेशः नित्त्वादाद्युदात्तः । आववृत्रन् वृतुवर्तनेइत्यस्यलङिलिप् बहुलंछन्दसीतितस्यशपःश्लुः व्यत्ययेनपरस्मैपदं बहुलंछन्दसीतिरुडागमः ॥ १५ ॥

१५. इन्द्र का कलस पूर्ण हुआ है; पानार्थ स्वाहा शब्द का उच्चारण हुआ है। जैसे जल-सेक्ता जल-पात्र में जल-सेक करता है, वैसे ही मैं सोम का सेचन करता हूँ। सुस्वादु सोम प्रदक्षिण करता हुआ इन्द्र के सम्मुख, उनकी प्रसन्नता के लिए, गमन करता है।

नत्वागभीरःपुरुहूतसिन्धुर्नाद्रयःपरिषन्तोवरन्त ।
इत्थासखिभ्यइषितोयदिन्द्राद्दृळ्हंचिदरुजोगव्यमूर्वम् ॥ १६ ॥

न । त्वा । गुभीरः । पुरुऽहूत । सिन्धुः । न । अद्रयः । परि ।
सन्तः । वरन्त । इत्था । सखिऽभ्यः । इषितः । यत् । इन्द्र ।
आ । दृळ्हम् । चित् । अरुजः । गव्यम् । ऊर्वम् ॥ १६ ॥

हेपुरुहूतेन्द्र गभीरोगम्भीरः सिन्धुःसमुद्रःत्वात्वांनवारयति ततःपरि परितोवर्तमानाःसन्तो-ऽद्रयःशैलाःत्वांनवरन्त नवारयन्ति किन्तु त्वामनुसृत्यवर्तन्ते यद्यस्मादित्था इत्थमनेनप्रकारे-ण सखिभ्यः सखिभिर्देवैरिषितः प्रार्थितस्त्वं दृळ्हंचिदतिप्रबलमपि गव्यं गविभवमप्सुवर्तमान-मूर्वमूर्वानलमारुजः सम्यगभाङ्क्षीः ॥ गभीरः गाधृप्रतिष्ठालिप्सयोर्ग्रन्थेच अस्मादीरन्प्रत्ययः ध-कारस्यभकारः आकारस्येकारश्च गभीरगम्भीरावित्यनेननिपात्यते नित्स्वरः । सिन्धुः स्यन्दू-प्रस्रवणे स्यन्देःसंप्रसारणंधश्चेत्युप्रत्ययः संप्रसारणं दकारस्यधकारः नित्वित्यनुवृत्तेराद्युदात्तः परिपन्थः सन्तः अस्तेःशतरिरूपम् उपसर्गप्रादुर्भ्यामस्तिर्यच्परइतिषत्वं केचित्परेःक्रियान्वयमिच्छ-न्ति तदा षत्वमनुपपन्नम् परि निपातस्वरः । सन्तः प्रत्ययस्वरः । वरन्त वृञ्वरणे लौगादिःछ-न्दसिरूपं निघातः । आरुजः रुजोभङ्गेइत्यस्य लङिरूपम् । गव्यं गोर्विकारइत्यर्थेगोपयसोर्यदिति-यत् यतोऽनावइत्याद्युदात्तत्वम् ॥ १६ ॥

१६. बहुलोकाहूत इन्द्र, गम्भीर सिन्धु तुम्हारा निवारण नहीं कर सकता। उसके चारों ओर वर्त्तमान उपसागर तुम्हारा निवारण नहीं कर सकता; क्योंकि बन्धुओं-द्वारा इस प्रकार प्रार्थित होकर तुमने अति प्रबल गव्य उर्व (बड़वानल या अवरोधक वृत्र) का निवारण कर डाला है।

शुनंहुवेममघवानमिन्द्रमस्मिन्भरेनृतमंवाजसातौ ।
शृण्वन्तमुग्रमूतयेसमत्सुघ्नन्तंवृत्राणिसंजितंधनानाम् ॥१७॥११

शुनम् । हुवेम । मघऽवानम् । इन्द्रम् । अस्मिन् । भरे । नृऽतमम् ।
वाजऽसातौ । शृण्वन्तम् । उग्रम् । ऊतये । समत्ऽसु । घ्नन्तम् ।
वृत्राणि । सम्ऽजितम् । धनानाम् ॥ १७ ॥ ११ ॥

एषाऋक्पूर्वमेवव्याख्याता ॥ १७ ॥

१७. इन्द्र, तुम अन्न-प्रापक, युद्ध में उत्साह-द्वारा प्रवृद्ध, धनवान्, प्रभूत ऐश्वर्य-सम्पन्न नेतृ-श्रेष्ठ, स्तुति-श्रवणकर्त्ता, उग्र, संग्राम में शत्रुविनाशी और धनजेता हो। आश्रय-प्राप्ति के लिए हम तुम्हें बुलाते हैं।

प्रपर्वतानामितित्रयोदशर्चंचतुर्थंसूक्तम् अत्रेयमनुक्रमणिका—प्रपर्वतानांत्रयोनासंवादोन-दीभिर्विश्वामित्रस्योतितीर्षोस्तंप्रनद्यावाक्यं चतुर्थीषष्ठ्यष्टमीदशम्यः षष्ठीसमप्योस्त्विन्द्रस्तु-तिरन्त्यानुष्टुबिति । अत्रचतुर्थीषष्ठ्यष्टमीदशमीनांनदीवाक्यत्वात्तएवऋषयःशिष्टानांविश्वा-

अथद्वितीया–

इन्द्रेषितेप्रसवंभिक्षमाणेअच्छासमुद्रंरथ्येवयाथः ।
समाराणेऊर्मिभिःपिन्वमाने अन्यावामन्यामप्येतिशुभ्रे ॥ २ ॥

इन्द्रेषिते इतीन्द्रऽइषिते । प्रऽसवम् । भिक्षमाणे इति । अच्छ ।
समुद्रम् । रथ्याऽइव । याथः । समाराणे इति समऽआराणे ।
ऊर्मिऽभिः । पिन्वमाने इति । अन्या । वाम् । अन्याम् । अपि ।
एति । शुभ्रे इति ॥ २ ॥

हेनद्यौ इन्द्रेषिते इन्द्रेणप्रेषिते प्रसवंतस्येन्द्रस्यानुज्ञांभिक्षमाणेप्रार्थयमाने युवांसमुद्रमच्छाभिमुख्येनयाथोगच्छथः तत्रदृष्टान्तः—रथ्येवेति यथारथिनौउद्दिष्टंदेशमभिगच्छतःतद्वत् किंकुर्वन्त्यौ समाराणे परस्परंसंगच्छन्त्यौ तथा ऊर्मिभिस्तरङ्गैःपिन्वमानेपरिसरप्रदेशांस्तर्पयन्त्यौ शुभ्रे शोभमाने युवांसमुद्रंगच्छथइतिपूर्वेणान्वयः तथा वांयुवयोर्मध्ये अन्याएकाअन्यामपरांनदीमप्येति अपिगच्छति परस्परमैक्यमापद्यतइत्यर्थः ॥ इन्द्रेषिते इषगतावित्यस्यकर्मणिनिष्ठायास्तीषसहेत्यादिनाइडागमः तृतीयाकर्मणीतिपूर्वपदस्वरः ॥ प्रसवं षूङ्प्रेरणेइत्यस्य अप् पाद्यादिस्वरः । भिक्षमाणे भिक्षयाच्ञायाम् आत्मनेपदी शानचोलसार्वधातुकस्वरेणानुदात्तत्वेधातुस्वरः । रथ्येव रथस्येमौ तस्येदमित्यर्थे रथाद्यदितियत्प्रत्ययः तित्स्वरः इवेनसमासोविभक्त्यलोपश्चेत्यादि । याथः यातेर्लटिरूपम् । समाराणे ऋगतावित्यस्यलिटि संपूर्वस्यार्तेःसमोगम्यृच्छीत्यादिनात्मनेपदत्वात्तस्यकानजादेशः ऋच्छत्यृतामितिगुणः । पिन्वमाने पिविसेचने इदित्त्वान्नुम् लसार्वधातुकस्वरेणशानचोऽनुदात्तत्वेधातुस्वरः ॥ २ ॥

२. नदीद्वय, तुम्हें इन्द्र प्रेरित करते हैं । तुम उनकी प्रार्थना सुनती हो । दो रथियों की तरह समुद्र की ओर जाती हो । तुम एक साथ प्रवाहित होकर, तरङ्ग-द्वारा वर्द्धित होकर, परस्पर आस-पास जाती हुई सुशोभित हो रही हो ।

अथतृतीया–

अच्छासिन्धुंमातृतमामयासंविपाशमुर्वींसुभगामगन्म ।
वत्समिवमातरासंरिहाणेसमानंयोनिमनुसंचरन्ती ॥ ३ ॥

अच्छ । सिन्धुम् । मातृऽतमाम् । अयासम् । विऽपाशम् । उर्वीम् ।
सुऽभगाम् । अगन्म । वत्सम्ऽइव । मातरा । संरिहाणे इति सम्ऽरिहाणे ।
समानम् । योनिम् । अनु । संचरन्ती इति सम्ऽचरन्ती ॥ ३ ॥

हे नद्यौ मातृतमाम् अतिशयेन मातरं सिन्धुं नदीं शुतुद्रीं ताम् अच्छाभिमुख्येनायासं वि-
श्वामित्रोऽहं प्राप्तोऽभूवं तथा उर्वीं महतीं सुभगां सौभाग्यवतीं विपाशं च वयमगन्म गताः स्म किं
कुर्वन्त्यौ मातरा मातरौ द्वे धेनू वत्समिव संरिहाणे आस्वादयन्त्यौ लिहन्त्यौ मिलित्वा गन्तुमिच्छन्त्यौ
यथा वत्सम् अनुगच्छतः तद्वत् समानमेकं योनिं स्थानं समुद्रमनु अभिलक्ष्य संचरन्ती सम्यक् चरन्त्यौ
युवाम् अयासमिति पूर्वेणान्वयः ॥ अयासं यामा प्रापणे इत्यस्य रूपम् इडभावश्छान्दसः । अगन्म
गमेर्लोङि बहुलं छन्दसीति शपो लुक् म्वोश्चेति मकारस्य नकारः निघातः । संचरन्ती चरतिर्ग-
त्यर्थः तृतीयायुक्तत्वाभावादात्मनेपदाभावः शतुर्लसार्वधातुकस्वरेणानुदात्तत्वे कृते धातुस्वरः ॥ ३ ॥

३. मातृ-तुल्य सिन्धु नदी के पास उपस्थित हुआ हूँ, परम सौभाग्य-
वती विपाशा के पास उपस्थित हुआ हूँ। ये दोनों वत्स को चाटने की
इच्छावाली गायों की तरह एक स्थान की ओर जाती हैं।

अथ चतुर्थी–

एना वयं पयसा पिन्वमाना अनु योनिं देवकृतं चरन्तीः ।
न वर्तवे प्रसवः सर्गतक्तः किंयुर्विप्रो नद्यो जोहवीति ॥ ४ ॥

एना । वयम् । पयसा । पिन्वमानाः । अनु । योनिम् ।
देवऽकृतम् । चरन्तीः । न । वर्तवे । प्रऽसवः । सर्गऽतक्तः ।
किम्ऽयुः । विप्रः । नद्यः । जोहवीति ॥ ४ ॥

एवं स्तुते नद्यौ विश्वामित्रं प्रत्यूचतुः एना एनेन पयसा पिन्वमानाः संतर्पयन्त्यः देवकृतं
देवेनेन्द्रेण कृतं संदिष्टं योनिं स्थानं समुद्रमनु अनुलक्षीकृत्य चरन्तीर्गच्छन्त्यो वयमास्महे
द्वयोर्बहुवचनं पूजार्थं तासामस्माकं सर्गतक्तः सर्गाय गमनाय प्रवृत्तः प्रसव उद्योगः न वर्तवे नि-
वर्तनाय न भवति किंयुः किमिच्छन्नसौ विप्रो ब्राह्मणो नद्यो नदीरस्मान् जोहवीति भृशमाह्वय-
ति ॥ एना इदंशब्दस्य तृतीयाया एनादेशः सुपां सुलुगिति तृतीयाया आकारादेशः ऊडिदमि-
ति विभक्तेरुदात्तत्वम् । पिन्वमानाः पिवि सेचने । देवकृतं तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्व-
रः । वर्तवे वृतु वर्तने तुमर्थे तवेन्प्रत्ययः नित्स्वरः । सर्गतक्तः क्ते चेति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । किं-
युः किमिच्छन् क्यचो मान्तादव्ययप्रतिषेध इति छान्दसत्वादप्रतिषेधो न भवतीति क्यच् क्या-

च्छन्दसीत्युप्रत्ययः प्रत्ययस्वरः । नद्यः छान्दसोयणादेशः । कोऽवीति ह्वयोऽभ्युपकि अभ्यस्तस्यचेतिसंप्रसारणेकृते गुणोयङ्लुकोरित्यभ्यासस्यगुणः यङोवेतितिपईडागमः गुणः निपातः ॥ ४ ॥

४. हम (दोनों नदियाँ) इस जल से पूर्ण होकर देवकृत स्थान के सामने जाती हैं। हमारे गमन का उद्योग बन्द होनेवाला नहीं है। किस लिए यह विप्र हम दोनों नदियों को पुकारता है।

रमध्वंमेवचसेसोम्यायऋतावरीरुपमुहूर्तमेवैः ।
प्रसिन्धुमच्छाबृहतीमनीषावस्युरह्वेकुशिकस्यसूनुः ॥ ५ ॥ १२ ॥

रमध्वम् । मे । वचसे । सोम्याय । ऋतऽवरीः । उप । मुहूर्तम् ।
एवैः । प्र । सिन्धुम् । अच्छ । बृहती । मनीषा । अवस्युः ।
अह्वे । कुशिकस्य । सूनुः ॥ ५ ॥ १२ ॥

विश्वामित्रोनद्यौप्रतिब्रूते—ऋतावरीः ऋतमुदकंतद्वत्योहेनद्यः यूयंमेविश्वामित्रस्यवचसेसोम्याय उत्तीर्याहंसोमंसंपादयामीत्येवंसोमसंपादिनेवचसेतदर्थम् एवैःप्राप्यैर्गतैः शीघ्रगमनेभ्यः मुहूर्तं मुहूर्तमात्रमुपरमध्वम् उपपूर्वोरमिरुपसंहारेऽवर्तते क्षणमात्रंशीघ्रगमनात्उपरतामवत सामान्येननदीपृच्छ्यमानासु समीहितं प्रयोजनमकुर्वतीं रोघोवर्तिनीं शुतुद्रीप्रतिब्रूते कुशिकस्यराज्ञःसूनुर्विश्वामित्रोऽहंबृहतीमहत्यामनीषयास्तुत्याअवस्युः आत्मनोरक्षणमिच्छन्सन् सिन्धुंशुतुद्रीमच्छाभि मुख्येनप्राह्वे प्रकर्षेणाह्वयामि अत्रनिरुक्तम्—उपरमध्वमेमवचसेसोम्यायसोमसंपादिनऋतावरीर्ऋतवत्यऋतमित्युदकनामप्रत्यृतंभवतिमुहूर्तमेवैरयनैरवनैर्वामिह्वयामिसिन्धुंबृहत्यामहत्यामनीषयामनसईषयास्तुत्याप्रज्ञयावावनायकुशिकस्यसूनुःकुशिकोराजाबभूवेति ॥ रमध्वं रमुउपरमे उपपूर्वाद्रमतेर्विभाषाकर्मकादित्यात्मनेपदम् । ऋतावरीः ऋतशब्दान्मत्वर्थेछन्दसीवनिपाविति वनिप् वनोरचेतिङीप् रेफश्चान्तादेशः वाछन्दसीतिसवर्णदीर्घः आमन्त्रितस्यपादादित्वात्षाष्ठिकमाद्युदात्तत्वम् । एवैः इण्गतौ इणशीङ्भ्यांवन् आर्धधातुकलक्षणोगुणः नित्स्वरः । बृहती मनीषा उभयत्रतृतीयायाःपूर्वसवर्णदीर्घः । अवस्युः अवोरक्षणमिच्छन् सुपआत्मनःक्यच् नःक्यइतिनकारान्तस्यपदसंज्ञायानियमितत्वादत्रसकारस्यरुर्नभवति क्याच्छन्दसीत्युप्रत्ययः । अह्वे ह्वयतेर्लङि लिङ्यात्मनेपदेऽन्यतरस्यामित्यङादेशः गुणः निपातः ॥ ५ ॥

५. जलवती नदियो, मेरे (विश्वामित्र के) सोम-सम्पादक वचन के लिए एक क्षण के लिए, गमन से विरत होओ। मैं कुशिक का पुत्र हूँ; प्रसन्नता के लिए महती स्तुति के द्वारा नदियों को, अपने उद्देश्य की सिद्धि के लिए बुलाता हूँ।

॥ इतितृतीयस्यद्वितीयेद्वादशोवर्गः ॥ १२ ॥

अथषष्ठी—

इन्द्रोअस्माँअरदद्वज्रबाहुरपाहन्वृत्रंपरिधिंनदीनाम् ।
देवोनयत्सवितासुपाणिस्तस्यवयंप्रसवेयाममुर्वीः ॥ ६ ॥

इन्द्रः । अस्मान् । अरदत् । वज्रऽबाहुः । अप । अहन् ।
वृत्रम् । परिऽधिम् । नदीनाम् । देवः । अनयत् । सविता ।
सुऽपाणिः । तस्य । वयम् । प्रऽसवे । यामः । उर्वीः ॥ ६ ॥

नद्यःप्रत्यूचुः हेविश्वामित्र वज्रबाहुः वज्रयुक्तोबाहुर्यस्यासौवज्रबाहुः तादृशोनस्त्वा-निन्द्रः नदीरस्मानरदत् रदतिःखनतिकर्मा अखनत् कथमखनत् उच्यते—नदीनांशब्दका-रिणीनामपांपरिधिं परितोनिहितमुदकमन्तःकृत्वा परितोवर्तमानमित्यर्थः तादृशंवृत्रं वृणो-त्याकाशमितिवृत्रोमेघः तंमेघमपाहन् अघान तस्मिन्हतेआपःपतिताः ताभिर्गच्छन्तीभिर्वयं स्रुताः एवंमेघहननद्वारेणाखनत् नकेवलमखनत् किंतर्हि सवितासर्वस्यजगतःप्रेरकः सु-पाणिःशोभनहस्तः उत्पत्तिस्थितिकर्तृत्वात् तादृशोदेवोद्योतमानइन्द्रः अस्मानमयत् मेघ-भेदनंकृत्वोदकप्रेरणेनसमुद्रमपूरयत् तस्यतादृशसामर्थ्योपेतस्येन्द्रस्य प्रसवेऽभ्यनुज्ञायांवयमा-नाउर्वीः उदकैःप्रभूतावयंयामोगच्छामः नतवचनादुपरमामहे उक्तार्थेयास्कोऽब्रवीति—इन्द्रो-स्मानरदद्वज्रबाहूरदतिःखनतिकर्मापाहन्वृत्रंपरिधिंनदीनामितिव्याख्यातंदेवोनयत्सवितासुपाणिःकल्याण-पाणिःपाणिःपणायतेःपूजाकर्मणःप्रगृह्यपाणीदेवान्पूजयन्तितस्यवयंप्रसवेयामउर्वीःउर्व्यइति ॥ अरदत् रदतेर्लङिरूपम् । वज्रबाहुः बहुव्रीहौपूर्वपदस्वरः । अहन् हन्तेर्लङि रूपं निपातः । परिधिं दुधाञ्धारणपोषणयोरित्यस्मात्कर्मण्युपसर्गेघोःकिरितिकिप्रत्ययःआतोलोपः कृदुत्तरपदस्वरः । अन-यत् नयतेर्लङिरूपम् । सुपाणिः पणव्यवहारेस्तुतौच अशिपणाय्योरुडायलुकौचेतीण् आयलुक् बहुव्रीहौनञ्सुभ्यामितिस्वरः । प्रसवे षूप्रेरणे ऋदोरबितिभावेऽप्प्रत्ययः थाथघञ्क्तेत्युत्तरपदान्तो-दात्तत्वम् । यामः याप्रापणेइत्यस्यलटिरूपं निपातः । उर्वीः उरुशब्दाद्वोतोगुणवचनादितिङीष् वाछन्दसीतिसवर्णदीर्घः प्रत्ययस्वरः ॥ ६ ॥

६- नदियों के परिवेष्टक वृत्र को मारकर वज्रबाहु इन्द्र ने हम दोनों नदियों को खोदा है। जगत्प्रेरक, सुहस्त और द्युतिमान् इन्द्र ने हमें प्रेरित किया है। इन्द्र की आज्ञा से हम प्रभूत होकर जाती हैं।

अथसप्तमी—

प्रवाच्यंशश्वधावीर्यं[1]तदिन्द्रस्यकर्मयदहिंविवृश्चत् ।
विवज्रेणपरिषदोजघानायन्नापोयनमिच्छमानाः ॥ ७ ॥

---

१ नि० २.२६.।

प्रुऽवाच्यम् । शश्वधा । वीर्यम् । तत् । इन्द्रस्य । कर्म । यत् ।
अहिम् । विऽवृश्चत् । वि । वज्रेण । परिऽसदः । जघान । आयन् ।
आपः । अयनम् । इच्छमानाः ॥ ७ ॥

योऽयमिन्द्रोऽहिंमेघंविवृश्चत् उदकप्रेरणार्थमवधीदितियत्कर्मच्छेदनरूपं तदिदंतस्येन्द्रस्यवीर्यं-सामर्थ्यं शश्वधासर्वदाप्रवाच्यं प्रकर्षेणवर्णनीयं तथासइन्द्रः परिषदः परितःसीदतःआसीनान्प्रतिबन्धकारिणोऽसुरान्वज्रेणविजघान अथायनंस्थानमिच्छमानाइच्छन्त्यआपआयन्यान्ति ॥ प्रवाच्यं वचपरिभाषणेइत्यस्माद्ऋहलोर्ण्यदितिण्यत् णित्वादुपधावृद्धिः वचोऽशब्दसंज्ञायामितिकुत्वाभावः व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं यद्वा वाच्यपतेरचोयत् यतोऽनावइतिस्वरः । शश्वधा शश्वच्छब्दात्स्वार्थेधाप्रत्ययः तकारलोपश्चद्रष्टव्यः । विवृश्चत् ओव्रश्चूछेदने तुदादिः लङि ग्रहिज्यावयीत्यादिनासंप्रसारणं सहसुपेत्यत्रसहेतियोगविभागात्समासः समासस्वरः । परिषदः क्विप् संहितायांसदिरप्रतेरितिषत्वम् । जघान हन्तेर्लिटिणलिरूपं निघातः । आयन् अयगतावित्यस्यलङिरूपं पादादित्वादनिघातः । इच्छमानाः इषुइच्छायामित्यस्यव्यत्ययेनशानच् तस्यसार्वधातुकस्वरेकृतेप्रत्ययस्वरः ॥ ७ ॥

७. इन्द्र ने जिस अहि (वृत्र) को विदीर्ण किया था, उनके उस वीर कार्य का सदा कीर्तन करना चाहिए। इन्द्र ने चारों ओर आसीन अवरोधक लोगों को वज्र से विनष्ट किया था। गमनाभिलाषी जल आया था।

अथाष्टमी—

एतद्वचोजरितर्मापिमृष्ठाआयत्तेघोषानुत्तरायुगानि ।
उक्थेषुकारोप्रतिनोजुषस्वमानोनिकःपुरुषत्रानमस्ते ॥८॥

एतत् । वचः । जरितः । मा । अपि । मृष्ठाः । आ । यत् । ते ।
घोषान् । उत्ऽतरा । युगानि । उक्थेषु । कारो इति । प्रति । नः ।
जुषस्व । मा । नः । नि । करिति कः । पुरुषऽत्रा । नमः । ते ॥८॥

नद्यःप्रसन्नादिन्द्रस्तोत्रंकृत्वाविश्वामित्रंप्रत्यूचुः—जरितः स्तोतर्हेविश्वामित्र तेत्वदीयं-संवादात्मकंवचः स्वंनोऽभीत्याघोषानुद्घोषयन्वर्तते एतद्वचोमापिमृष्ठाः माविस्मार्षीः किंकारणम् उत्तरायुगानि उत्तरेषुयाज्ञिकेषुयुगेष्वहःसुउक्थेषु कारोशस्त्राणांकर्तस्त्वं नोऽस्मान्प्रतिजुषस्व संवादात्मकेनतेनवाक्येनप्रतिसेवस्व इदानींनोऽस्मान्पुरुषत्रापुरुषेषुमानिकः उक्तिप्रत्युक्तिरूप-संवादवाक्याध्यापनेनानितरांपुंवत्प्रागल्भ्यंमाकार्षीः तेतुभ्यंनमः ॥ मृष्ठाः मृजूष्शुद्धावित्य-

स्यशकि व्यत्ययेनात्मनेपदम् अदादित्वाच्छपोलुक् क्थादिनाक्त्वं निपातः । घोषान् घुषिर्स्शब्दनेऽस्यस्यशतरि सर्वविधीनांछन्दसिविकल्पितत्वादतोगुणेइतिपररूपत्वाभावः सवर्णदीर्घः शतुर्ङसार्वधातुकस्वरेकृतेधातुस्वरः । युगानि युजिर्योगे उञ्छादिषुयन्नन्तत्वेननिपातनादगुणत्वं कालविशिष्टविषयंचानिपातनमिष्यते कालविशेषेरथाद्युपकरणेचेतितत्रपाठादेवान्तोदात्तत्वं कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगेइतिद्वितीया । कारो करोतेः कृवापाजिमीत्यादिनाउण्प्रत्ययः आमन्त्रितत्वान्निघातः । कः करोतेर्लुङि च्लेः मन्त्रेघसेत्यादिनालुक् हल्ङ्यादिनासिचोलोपः नमांक्योगेऽस्त्यभावः । पुरुत्रा देवमनुष्यपुरुषपुरुमर्त्येभ्योद्वितीयासप्तम्योर्बहुलमितिसप्तम्यर्थेत्राप्रत्ययः प्रत्ययस्वरः ॥ ८ ॥

८. हे स्तोता, तुम यह जो वाक्य-घोषणा करते हो, उसे नहीं भूलना। भविष्यत् यज्ञ-दिन में मन्त्र-रचना करके तुम हमारी सेवा करो। हम (दोनों नदियाँ) तुम्हें नमस्कार करती हैं। हमें पुरुष की तरह प्रगल्भ नहीं करना।

अथ नवमी—

ओषुस्वसारःकारवेशृणोतययौवोदूरादनसारथेन ।
निषूनमध्वंभवतासुपाराअधोअक्षाःसिन्धवःस्रोत्याभिः ॥ ९ ॥

ओ इति । सु । स्वसारः । कारवे । शृणोत । ययौ । वः । दूरात् । अनसा । रथेन । नि । सु । नमध्वम् । भवत । सुपाराः । अधःऽअक्षाः । सिन्धवः । स्रोत्याभिः ॥ ९ ॥

विश्वामित्रोनदीःप्रत्युवाच स्वसारोभगिन्यःसिन्धवोहेनद्यः कारवे स्तोत्रंकुर्वाणस्यमम वचनं सुसुष्ठुओशृणोत शृणुतैव अनसाशकटेनरथेनचसहदूराद्विप्रकृष्टाद्देशाद्युष्मान्ययौ प्राप्तोऽस्मि यूयं सु सुष्ठुनिनमध्वम् आत्मनास्वयंप्रह्वाभवत तथासुपाराःरथादीनांतीरात्सुखेनावरोहणारोहणेयथास्यातांतथाशोभनरोधसश्चभवत किंच यूयंस्रोत्याभिः स्रवणशीलाभिरद्भिःअधोअक्षाः रथाङ्गस्याक्षस्याधस्ताद्भवत यदा आपोऽक्षस्याधस्ताद्भवन्तितदारथादीनिनेतुंशक्यन्ते तस्मात्तत्परिमाणोदकाभवतेत्यभिप्रायः ॥ ओइतिप्रगृह्यसंज्ञा । शृणोत श्रुश्रवणेऽस्यस्यलोटितप्रत्ययस्यतप्तनप्तनथनाश्चेतितबादेशः पित्त्वाद्गुणः निघातः । ययौ याप्रापणेइत्यस्य मूतमात्रेलिटियुत्तमे णलिआतऔणलइत्यौकारः एकादेशस्वरः । वः युष्मच्छब्दस्यद्वितीयाया बहुवचनस्यबहुलसावितिवसादेशः । सु निपातस्येतिसंहितायांदीर्घः । नमध्वं णमुप्रह्वत्वेशब्देऽस्यस्यकर्मकर्तरिनदुहस्नुनमांयक्चिणावितिप्रतिषेधाद्यगभावः । अधोअक्षाः अधरशब्दस्यपूर्वाधरावराणामसिपुरधवश्चैषामित्यासिप्रत्ययः अधादेशश्च अक्षशब्दोऽशूव्याप्तावित्यस्मादशो-

देवनइतिक्रप्रत्ययान्तः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः । सिन्धवः आमन्त्रितत्वान्निघातः । स्रोत्याभिः स्रोतःशब्दात्स्रोतसोविभाषाड्यड्ड्यावितिड्यप्रत्ययः छिच्चाट्टिलोपः प्रत्ययस्वरः ॥ ९ ॥

९. हे भगिनीभूत नदीद्वय, मैं (विश्वामित्र) स्तुति करता हूँ; सुनो। मैं दूर देश से रथ और शकट लेकर आता हूँ। तुम निम्नस्थ बनो, ताकि मैं पार हो जाऊँ। नदीद्वय, स्रोतवत् जल के साथ रथचक्र के अधोदेश में गमन करो।

आतेकारोशृणवामावचांसिययाथदूरादनसारथेन ।
नितेनंसैपीप्यानेवयोषामर्यायेवकन्याशश्वचैते ॥ १० ॥ १२ ॥

आ । ते । कारो इति । शृणवाम । वचांसि । ययाथ । दूरात् ।
अनसा । रथेन । नि । ते । नंसै । पीप्यानाऽइव । योषा ।
मर्यायऽइव । कन्या । शश्वचै । ते इति ते ॥ १० ॥ १२ ॥

अथ पूर्वं विश्वामित्रवाक्यं मत्वा नद्य उत्तरमाहुः कारो स्तोत्रं कुर्वाण हे विश्वामित्र ते तव वचांसि इमानि वाक्यानि आशृणवाम कार्त्स्न्येन शृणुमः तत्समीहितं प्रयोजनं कुर्म इत्यर्थः अनसा शकटेन रथेन च सह ययाथ यतो दूरादागतोसि वयं ते त्वदर्थं निनंसै नीचैर्नमाम । प्रत्येकविवक्षया एकवचनं रथेनागन्तुं गाधोदका भवाम इत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः—पीप्यानेव योषा पीप्याना पुत्रं स्तनं पाययन्ती योषा माता यथा नम्रीभवति दृष्टान्तान्तरं—यथा कन्या युवतिर्मर्यायेव मनुष्याय परिष्वङ्गार्थं परिष्वजनाय नम्रा भवति तद्वत् त्वदर्थं नम्रीभवाम; ते इति पुनरुक्तिरादरार्था एतामृचं यास्क एवं व्याचष्टे—आशृणवाम ते कारो वचनानि याहि दूरादनसा च रथेन च निनमाम ते पाययमानेव योषा पुत्रं मर्यायेव कन्या परिष्वजनाय निनमा इति वेति ॥ कारो सम्बुद्धौ शाकल्यस्येन्दावितिप्रगृह्यसंज्ञा । शृणवाम श्रुश्रवणे इत्यस्य लोटि आडुत्तमस्य पिच्चेत्याडागमः पित्त्वाद्गुणः निघातः । ययाथ याप्रापणे इत्यस्य भूतमात्रे लिटि थलि एकाचउपदेशेनुदात्तादितीट्प्रतिषेधः लित्स्वरः । अनसा सहार्थे तृतीया । नंसै णमुप्रह्वत्वे इत्यस्य लेटि उत्तमे सिब्बहुलमिति सिप् ऐत्वान्यत्रेतिपकारादेशः निघातः । पीप्यानेव पीप्यानेत्यस्याप्यायितव्यर्थे पाययिका नचिरूपं चित्स्वरः । योषा जुषिप्रीतिसेवनयोः वृषुयविहनीत्यादिना सप्रत्ययः यौतीतियोषा वृषादित्वादाद्युदात्तः । शश्वचै ष्वञ्जपरिष्वङ्गे इत्यस्मात्संपदादिलक्षणो भावे क्विप् पृषोदरादित्वादिष्टरूपसिद्धिः अन्तोदात्तः ॥ १० ॥

१०. स्तोता, हमने (दो नदियों ने) तुम्हारी सारी बातें सुनीं। तुम दूर से आये हो; इसलिए रथ और शकट के साथ गमन करो। जैसे पुत्र को स्तन-पान कराने के लिए माता और जैसे मनुष्य को आलिङ्गन करने के लिए युवती स्त्री, अवनत होती है, वैसे ही हम भी तुम्हारे लिए अवनत होती हैं।

अथैकादशी—

यदङ्गत्वाभरताःसंतरेयुर्गव्यन्ग्रामइषितइन्द्रजूतः ।
अर्षादहप्रसवःसर्गतक्तआवोवृणेसुमतिंयज्ञियानाम् ॥ ११ ॥

यत् । अङ्ग । त्वा । भरताः । सम्ऽतरेयुः । गव्यन् । ग्रामः ।
इषितः । इन्द्रऽजूतः । अर्षात् । अह । प्रऽसवः । सर्गऽतक्तः ।
आ । वः । वृणे । सुऽमतिम् । यज्ञियानाम् ॥ ११ ॥

विश्वामित्रोनदीःप्रत्युवाच अङ्गेत्यामन्त्रणे हेनद्यः यद्यस्माद्युष्माभिरुत्तितीर्षोर्ममोत्तरणमभ्यनुज्ञातम् तस्माद्भरताःभरतकुलजामदीयाः सर्वेत्वापरस्परमेकतामापन्नांनदींत्वांसन्तरेयुः सम्यगुत्तीर्णाभवेयुः तदेवविशिनष्टि—गव्यन्गाउदकानितरितुमिच्छन् इषितस्त्वयाऽभ्यनुज्ञात इन्द्रजूतः युष्माकंप्रवर्तकेनेन्द्रेणचप्रेरितोग्रामोभरतानांसंघः अर्षात्संतरेत् यतः सर्गतक्तः गमनायप्रवृत्तः प्रसवस्तेषांयुष्मायोगोऽहपूर्वंयुष्माभिरनुज्ञातः अहंतुयज्ञियानांयज्ञार्हाणांवोयुष्माकंसुमतिंशोभनांस्तुतिमावृणे सर्वतःसंभजे ॥ भरताः भरतशब्दादुत्सादित्वादञ् तस्ययस्कादिभ्योगोत्रइतिलुक् अतञ् प्रत्ययस्वरः । संतरेयुः तरतेर्लिङिकिदुक्तिरूपं ... धातुस्वरः लिङ्ङिचोदात्तवतीतिगतेर्निघातः । गव्यन् गाआत्मनइच्छन् सुपःक्यच् एकादेशस्वरः । ग्रामः ग्रसतेरात्वेतिमन्प्रत्ययःआकारादेशश्च नित्स्वरः । इन्द्रजूतः जूइतिसौत्रोधातुर्गत्यर्थः श्वीदितःनिष्ठायामिट्प्रतिषेधः तृतीयाकर्मणीतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरः । अर्षात् ऋषीगतावित्यस्य लेटि तिपि सिब्बहुलमितिसिप् लेटोऽडाटावित्याडागमः एकाचइतीट्प्रतिषेधः गुणः प्रत्ययस्यपित्त्वादनुदात्तत्वेधातुस्वरः । वृणे वृङ्संभक्तावित्यस्यलटिरूपम् । यज्ञियानां यज्ञर्त्विग्भ्यांघखञावितिघप्रत्ययः प्रत्ययस्वरः ॥ ११ ॥

११. नदियो, चूँकि भरत-कुलोत्पन्न तुम्हें पार करेंगे, चूँकि पार जाने के इच्छुक भरतवंशीय लोग इन्द्र-द्वारा प्रेरित और तुम्हारे द्वारा अनुज्ञात होकर पार होंगे, चूँकि वे लोग पार होने की चेष्टा करते हैं और तुम्हारी अनुमति पा चुके हैं, इसलिए मैं (विश्वामित्र) सर्वत्र तुम्हारी स्तुति करूँगा। तुम यज्ञार्ह हो।

अतारिषुर्भरतागव्यवःसमभक्तविप्रःसुमतिंनदीनाम् ।
प्रपिन्वध्वमिषयन्तीःसुराधाआवक्षणाःपृणध्वंयातशीभम् ॥ १२ ॥

अतारिषुः । भरताः । गव्यवः । सम् । अभक्त । विप्रः । सुऽमतिम् ।
नदीनाम् । प्र । पिन्वध्वम् । इषयन्तीः । सुऽराधाः । आ ।
वक्षणाः । पृणध्वम् । यात । शीभम् ॥ १२ ॥

गव्यवः गा आत्मन इच्छन्तः भरताः भरतकुलजाः सर्वे अतारिषुः तां नदीं समतरन् विप्रो मेधावी विश्वामित्रो नदीनां सुमतिं शोभनां स्तुतिं सममक्त सममन्त यूयं तु यथापूर्वमिष्यन्तीः कुल्यादिद्वारा गमनं कुर्वाणा अत एव सुराधाः शोभनधनोपेताः यूयं वक्षणाः कूलनिम्नसरितः कुल्याः प्रपिन्वध्वं प्रकर्षेण तर्पयत आपृणध्वं ताः सर्वतः पूरयत च शीभं शीघ्रं यात गच्छत च । अतारिषुः तॄ प्लवनतरणयोरित्यस्य लुङि सिचि वृद्धिः परस्मैपदेष्विति वृद्धिः अडागमस्वरः । गव्यवः सुपः क्यच् क्याच्छन्दसीत्युप्रत्ययः तस्य स्वरः । अभक्त भज सेवायामित्यस्य लुङि सिचो झलो झलीति लोपः पादादित्वादनिघातः । पिन्वध्वं पिवि सेचन इत्यस्य लोटि रूपं निघातः । इषयन्तीः इषं कुर्वत्यः तत्करोतीति णिच् णाविष्ठवत्प्रातिपदिकस्येतीष्ठवद्भावाट्टेरिति टिलोपः वाछन्दसीति सवर्णदीर्घः प्रत्ययस्वरः । पृणध्वं पृण प्रीणने लोटि रूपं व्यत्ययेनात्मनेपदं वाक्यभेदादनिघातः । यात या प्रापण इत्यस्य लोटि रूपम् अत्रापि निघातः । शीभं शीभृ कत्थने श्लाघ्यतेऽनेनेति तद्दानितिकरणे घञ् ञित्स्वरः ॥ १२ ॥

१२. गोधनाभिलाषी भरतवंशीय लोग पार हो गये। ब्राह्मण लोग नदियों की सुन्दर स्तुति करते हैं। तुम अन्न-कारिणी और धन-समन्विता होकर छोटी-छोटी नदियों को तृप्त और परिपूर्ण करो तथा शीघ्र गमन करो।

अथ त्रयोदशी—

उद्व ऊर्मिः शम्या हन्त्वापो योक्त्राणि मुञ्चत ।
माऽदुष्कृतौ व्येनसाऽघ्न्यौ शूनमारताम् ॥ १३ ॥ १४ ॥

उत् । वः । ऊर्मिः । शम्याः । हन्तु । आपः । योक्त्राणि । मुञ्चत ।
मा । अदुःऽकृतौ । विऽएनसा । अघ्न्यौ । शूनम् । आ । अरताम् ॥ १३ ॥ १४ ॥

पूर्वमुत्तीर्णो विश्वामित्रो नदीः कृत्वा पुनोक्तितीर्षुः पुनराह हे आपः वो युष्माकमूर्मिस्तरङ्गः शम्याः युगकीलाः युग्यकण्ठपार्श्वाविसंस्थारज्ज्वः उदूर्ध्वं यथा भवन्ति तथा हन्तु गच्छतु सतरङ्गोरज्जूनामधो गच्छत्विति अभिप्रायः तथा हे आपः यूयं योक्त्राणि ताः रज्जूर्मुञ्चत यथा नस्पृशन्ति तथा यान्त्वित्यभिप्रायः व्येनसा विगतपापे अत एवादुष्कृतौ कल्याणकर्मकारिण्यौ अघ्न्यौ अहन्तव्यौ केनापि तिरस्करणीयौ विपाट्छुतुद्र्यौ रथानां शूनं समृद्धिमारताम् मागच्छताम् एवं विश्वामित्रो नदीः स्तुत्वा ताभिरनुज्ञातो तरदिति ॥ ऊर्मिः ऋ गतौ अर्तेरूच्चेति मिप्रत्ययः उरित्ययमादेशो धातोः अर्च्छतीत्यूर्मिः प्रत्ययस्वरः । शम्याः शमु उपशमे पोरदुपधादिति यत्प्रत्ययः यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वम् । हन्तु हन हिंसागत्योरित्यस्य लोटि रूपं निघातः । योक्त्राणि युजिर् योगकरणे दाम्नीशसयुयुजेत्यादिना ष्ट्रन्प्रत्ययः नित्स्वरः । मुञ्चत मुच्लृ मोक्षणे निघातः ।

अदुष्कृतौ इसुसोःसामर्थ्येइतिविसर्जनीयस्यषत्वम् । अनेनसा बहुव्रीहौपूर्वपदस्वरः सुपो डादेशः । अघ्न्ये हनहिंसागत्योरित्यस्य नञ्पूर्वस्य अघ्न्यादयश्चेतिनिपातनाद्यक् कित्त्वादुपधा-लोपः होहन्तेरितिघत्वं सर्वविधीनांछन्दसिविकल्पितत्वाद्धत्वाभावः शीभावाभावः एकादेशस्वरः । शूनं श्वयतेर्नपुंसकेभावेक्तइतिक्तः यजादित्वात्संप्रसारणं हलइतिदीर्घत्वम् ओदितश्चेतिनि-ष्ठानत्वं निष्ठाचद्व्यजनादित्याद्युदात्तः । आरताम् ऋगतावित्यस्यलोटि सर्तिशास्त्यर्तिभ्यश्चेत्य-ङादेशः ऋदृशोऽङिगुणः नमाङ्योगेइत्यडभावः निघातः ॥ १३ ॥

१३. नदीद्वय, तुम्हारी तरङ्ग इस प्रकार प्रवाहित हो कि युगकील उसके ऊपर रहे; तुम लोग रज्जु को नहीं छूना । पाप-शून्या, कल्याण-कारिणी और अनिन्दनीया विपाशा और शुतुद्री इस समय न बढ़ें ।

॥ इतितृतीयस्यद्वितीयेचतुर्दशोवर्गः ॥ १४ ॥

इन्द्रःपूर्भिदित्येकादशर्चंपञ्चमंसूक्तम् वैश्वामित्रं त्रैष्टुभम् ऐन्द्रम् तथाचानुक्रमणिका—इन्द्रः पूर्भिदेकादशेति अग्निष्टोममाध्यंदिनेसवनेब्राह्मणाच्छंसिशस्त्रेइन्द्रःपूर्भिदितिसूक्तम् । होत्रकाणा-मितिखण्डेसूत्रितम्—इन्द्रःपूर्भिदुद्ब्रह्माणीति । पृष्ठ्याभिप्लवषडहयोःप्रथमेहनिमाध्यन्दिनसवने ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्रेचातुर्विंशिकातिदिष्टस्याहीनस्यकल्पस्यान्येत्रीणिसंपातसूक्तानि तत्रेदंप्रथमं सूत्रि-तञ्च—इन्द्रःपूर्भिदपर्वंयदसित्वमगृभ्णा इति । उक्थ्येऽभिषेचनीयेऽप्येतत्सूक्तंनिविद्धानीयं सूत्रि-तञ्च—इन्द्रसोमंमिन्द्रःपूर्भिदितिमध्यन्दिनइति ।

तस्मिन्सूक्तेप्रथमा—

इन्द्रःपूर्भिदातिरद्दासमर्कैर्विदद्वसुर्दयमानोविशत्रून् ।
ब्रह्मजूतस्तन्वावावृधानोभूरिदात्रआपृणद्रोदसीउभे ॥ १ ॥

इन्द्रः । पूःऽभित् । आ । अतिरत् । दासम् । अर्कैः । विदत्ऽवसुः । दयमानः । वि । शत्रून् । ब्रह्मऽजूतः । तन्वा । ववृधानः । भूरिऽदात्रः । आ । अपृणत् । रोदसी इति । उभे इति ॥ १ ॥

विश्वामित्रःस्तौति—पूर्भिदसुरपुरांभेत्ता अतएवविदद्वसुः वेदयाद्भिःस्वमहिमप्रख्यापकैः स्तोत्रैर्युक्तः शत्रूनसुरान्विदयमानःविशेषेणहिंसन् तथाचयास्कः—विदद्वसुर्दयमानोविशत्रू-निति हिंसाकर्मेति । तादृशइन्द्रोदासंदस्यतेनेनतंमहतिदासोवासरस्तंमर्कैरर्चनीयैःस्तोत्रैर्भिरा-तिरत् समन्तादवर्धयत् इन्द्रस्यसूर्यात्मकत्वात् तथाचस्मृतिः—चैत्रमासेतपेदिन्द्रइति किञ्च

१ नि० ४, १७ ।

अथ तृतीया—

इन्द्रो॑ वृ॒त्रम॑वृणो॒च्छर्ध॑नीतिः॒ प्र मा॒यिना॑ममिना॒द्वर्प॑णीतिः ।
अह॒न्व्यं॑समु॒शध॒ग्वने॑ष्वा॒विर्धेना॑ अकृणोद्रा॒म्याणा॑म् ॥ ३ ॥

इन्द्रः॑ । वृ॒त्रम् । अ॒वृ॒णो॒त् । शर्ध॑ऽनीतिः । प्र । मा॒यिना॑म् ।
अ॒मि॒ना॒त् । वर्प॑ऽनीतिः । अह॑न् । विऽअं॑सम् । उ॒शध॑क् । वने॑षु ।
आ॒विः । धेनाः॑ । अ॒कृ॒णो॒त् । रा॒म्याणा॑म् ॥ ३ ॥

शर्धनीतिः शर्धनं नीतिः कर्म शर्धप्रवृद्धं नीतिः कर्म यस्य स तथोक्तः स इन्द्रो वृत्रमसुरम् अवृणोत् बलेनारुणत् तथा वर्पणीतिः युद्धे परप्रहाराणां निवारककर्मेन्द्रः मायिनां द्वितीयार्थे षष्ठी मायिनोऽसुरान् प्रामिनात् प्रकर्षेणावधीत् उशधक् शत्रुवधं कामयमान इन्द्रः वनेषु गूढचारिणमसुरं व्यंसं विगतांसं पयामभवासितयाहन् जघान अथ तस्मिन्नग्निवरेगवामपहर्तरि हते सति राम्याणां रमणं स्त्रीभिः सह क्रीडा रामः तमर्हतीति राम्या रात्रयः तासां रात्रीणामन्तःस्थिताः धेनाः गाः आविरकृणोत् प्रकटा अकरोत् रात्रीणामसुराक्रान्तत्वे तैत्तिरीयकम्— अहर्देवानामासीद्रात्रिर सुराणां तेऽसुरा यद्देवानां वित्तं वेद्यमासीत्तेन सह रात्रिं प्राविशन्निति ये दिवा स्तोतारो राम्यास्तेषां वा धेना इति ॥ अवृणोत् वृञ् वरण इत्यस्य लङि रूपं निघातः । शर्धनीतिः शर्धतिरुत्साहार्थः अस्मात् कर्मणि घञ् बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः । अमिनात् मीञ् हिंसायामित्यस्य लङि मीनातेर्निगम इति ह्रस्वः निघातः । अहन् हन्तेर्लङि रूपम् । उशधक् वश कान्तौ पृषोदरादित्वाद्रूपसिद्धिः । आविः स्वरादिष्वन्तोदात्तत्वेन पठितत्वादन्तोदात्तः । धेना धेट् पाने धेट इच्चेति नप्रत्ययः इकारश्चान्तादेशः गुणः धयन्ति तामिति धेना वाक् धेना गिरेतीत्यत्र प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः अत्र व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् । अकृणोत् कृवि हिंसाकरणयोः निघातः । राम्याणां रमु क्रीडायां राममर्हतीत्यर्थे छन्दसि चेति यप्रत्ययः तस्य स्वरः यद्वा रमेस्तर्णौ तपर्पोदकपादयश्चेति यक् प्रत्ययः अरमयति भूतानि नक्तंचारीण्युपरमयतीति रात्रीति यास्कः । वर्णव्यत्ययः ॥ ३ ॥

३. इन्द्र, तुम्हारा कर्म प्रसिद्ध है। तुमने वृत्र को रोका था। शत्रुओं के आक्रमण-निवारक इन्द्र ने मायावियों का, विशेष रूप से, वध किया था। शत्रुवधाभिलाषी इन्द्र ने वन में छिपे स्कन्ध-हीन शत्रु का विनाश किया है। उन्होंने राम्यों या रात्रियों की गायों को आविष्कृत किया है।

अथ चतुर्थी—

इन्द्रः॑ स्व॒र्षा ज॒नय॒न्नहा॑नि जि॒गायो॒शिग्भिः॒ पृत॑ना अभि॒ष्टिः ।
प्रारो॑चय॒न्मन॑वे के॒तुमह्ना॒मवि॑न्द॒ज्ज्योति॑र्बृह॒ते रणा॑य ॥ ४ ॥

१ नि० २. १८.

इन्द्रः । स्वःऽसाः । जनयन् । अहानि । जिगाय । उशिक्ऽभिः । पृतनाः । अभिष्टिः । प्र । अरोचयत् । मनवे । केतुम् । अह्नाम् । अविन्दत् । ज्योतिः । बृहते । रणाय ॥ ४ ॥

स्वर्षाः स्वर्गप्रदः इन्द्रःअहानि स्वतेजोभिर्जनयन् उशिग्भिः युद्धंकामयमानैरङ्गिरोभिः सहपृतनाःपरकीयाःसेनाअभिष्टिरभिभावुकःसन् जिगाय शत्रूनजैषीत् शत्रुवधानन्तरंमनवेमनुष्यायकर्मकर्त्रेयजमानायतदर्थं तथा अह्नांकेतुंप्रज्ञापकंसूर्यमारोचयत् तथाचतमोरूपासुरघातकर्मणादीपयत् ततोबृहतेमहतेरणायसुद्धप्रकाशनायज्योतिःप्रकाशमविन्दत् अलभत ॥ स्वर्षाः षणुदाने क्विप् जनसनखनांसञ्झलोरित्यात्वं सनोतेरनइतिषत्वम् अहरादीनांपत्यादिषूपसंख्यानमितिविसर्जनीयस्यरुत्वम् । जिगाय जिजयेइत्यस्यलिटि सन्लिटोर्जेरित्यभ्यासादुत्तरस्य कवर्गादेशः लित्स्वरः । पृतनाः पृङ्व्यायामे कृसृभूवृ... क्विदितितनन्प्रत्ययः ज्याप्रियन्तोऽन्ययोश्चारइतिपृतनाःसेनाः नित्त्वादाद्युदात्तः । अभिष्टिः अभिगन्ता इषगतौ मन्त्रेवृषेत्यादिनाक्तिनुदात्तः सहिभावपरोऽपिभवितारंलक्षयति तितुत्रतथेत्यादिनेट्प्रतिषेधः शकन्ध्वादित्वात्पररूपत्वं कृदुत्तरपदस्वरः । अरोचयत् रुचदीप्तावित्यस्यणिरूपम् । मनवे मनज्ञाने शृस्वृस्निहीत्यादिनाउप्रत्ययः निदनुवृत्तेराद्युदात्तः । अविन्दत् विद्लृलाभेइत्यस्यशेमुचादीनामितिनुम् पादादित्वादनिघातः । रणाय क्रियाग्रहणंकर्तव्यमितिसंप्रदानसंज्ञा रणतिःशब्दार्थः घञिरप्योरुपसंख्यानमित्यप्प्रत्ययः रणन्तिशब्दंकुर्वन्ति परस्परंयोद्धारोऽत्रेतिरणःसंग्रामः प्रत्ययस्यापित्त्वादनुदात्तत्वेधातुस्वरः ॥ ४ ॥

४. स्वर्गदाता इन्द्र ने दिन को उत्पन्न करके युद्धाभिलाषी अङ्गिरा लोगों के साथ परकीय सेना का अभिभव करके परास्त किया है। मनुष्य के लिए दिन के पताका-स्वरूप सूर्य को प्रदीप्त किया था। महायुद्ध के लिए ज्योति प्रकट हुई।

अथपञ्चमी—

इन्द्रस्तुजोबर्हणाआविवेशनृवद्दधानोनर्यापुरूणि ।
अचेतयद्धियइमाजरित्रेप्रेमंवर्णमतिरच्छुक्रमासाम् ॥५॥१५॥

इन्द्रः । तुजः । बर्हणाः । आ । विवेश । नृऽवत् । दधानः । नर्या । पुरूणि । अचेतयत् । धियः । इमाः । जरित्रे । प्र । इमम् । वर्णम् । अतिरत् । शुक्रम् । आसाम् ॥ ५ ॥ १५ ॥

स तादृश इन्द्रस्तुग्रो बाधिका बर्हणाः युद्धोत्साहेन वर्धमानाः परकीयाः सेनाः नृवत् मनुष्य-वदाविवेश प्रकाशं लब्ध्वा प्राविशत् किं कुर्वन् पुरूणि बहूनि नर्या युद्धनयनकारिणां योग्यानि धनानि दधानः प्रयच्छन् आविवेश स इन्द्रो अत्रिः स्तोत्रे इमाः दृश्यमाना धियः उषसो ध्यायन्त्याः सुमनु-ष्याः इति ता धियो चेतयत् प्राज्ञापयत् अयासां मुषसामिमं शुक्रं वर्णं प्रकाशेन युक्तं अतिरत् इन्द्रस्तेजसा प्रकर्षेण अवर्धयातिस्म धांशाब्दस्योद्‌पत्त्येमवर्णः—शुक्रवर्णामुदुर्नोयंसतो वियमिति । तुग्रः तुज-हिंसायां किम् धातुस्वरः । बर्हणाः वृहि वृद्धौ अस्माद्युच्‌ बहुलमिति कर्तरि युच् व्यत्ययेनाद्युदा-त्तत्वम् । विवेश विशतेर्लिटि रूपं निघातः । नृवत् नृशब्दात्तेन तुल्यमिति वतिः प्रत्ययः तस्य स्वरः । दधानः दधातेः शानचि रूपम् अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम् । नर्या नरेषु साधुरित्यर्थे तत्र साधुरिति यत् यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वम् । अचेतयत् चितीसंज्ञाने इत्यस्य ण्यन्तस्य लङि रूपम् अ-डागमस्वरः । धियः ध्यै चिन्तायाम् अन्येभ्योऽपि दृश्यत इति क्विप् ग्रहिज्येति संप्रसारणं धातु-स्वरः । इमाः दश्चेति दकारस्य मकारः एकादेशस्वरः । अतिरत् तरतेर्व्यत्ययेन शः निघातः । आसाम् इदमोऽन्वादेशेऽशिति अशादेशोऽनुदात्तश्च प्रत्ययः सुप्त्वादनुदात्तः अतः सर्वानुदात्तः ॥ ५ ॥

५. बहुत धन का ग्रहण करके बाधाशत्री और वर्द्धमान शत्रु-सेना के बीच इन्द्र बैठे। स्तोता के लिए, उन्होंने, उषा को चैतन्य प्रदान किया और उनके शुक्लवर्ण तेज को वर्द्धित किया।

॥ इति तृतीयस्य द्वितीये पञ्चदशो वर्गः ॥ १५ ॥

अथ षष्ठी—

महो महानि पनयन्त्यस्येन्द्रस्य कर्म सुकृता पुरूणि ।
वृजनेन वृजिनान्त्सं पिपेष मायाभिर्दस्यूँरभिभूत्योजाः ॥ ६ ॥

महः । महानि । पनयन्ति । अस्य । इन्द्रस्य । कर्म । सुऽकृता । पुरूणि । वृजनेन । वृजिनान् । सम् । पिपेष । मायाभिः । दस्यून् । अभिभूतिऽओजाः ॥ ६ ॥

महो महतः अस्यैतादृशसामर्थ्यस्य इन्द्रस्य महानि मंहनीयानि पुरूणि बहूनि सुकृता सुष्ठु कृतानि कर्म वृत्रहननादीनि कर्माणि पनयन्ति स्तुवन्ति इन्द्रस्य कर्म सुकृता पुरूणीत्येतत् पदकदम्बकम् अत्र अर्थभेदात् पदकाण्डेनोच्यते तादृशइन्द्रः वृजनेन वर्जयन्ति शत्रवोऽनेनेति वृजनं बलं तेन बलेन वृजिनान् पापरूपान् असुरान् संपिपेष सम्यक् चूर्णीकरोत् तथाभिभूत्योजाः अभिभूतिः शत्रुविषयोऽभि-भवः तत्समर्थः ओजो बलमस्येति अभिभूत्योजाः शत्रूणां पराभवे समर्थः तादृश इन्द्रो दस्यून् उपक्षपयितॄन् असुरान् मायाभिः कपटैः संपिपेष ॥ पनयन्ति पनतेः स्तुत्यर्थस्य गुपूधूपविच्छिपणिपनिभ्य आय इत्याय-

१ ऋ० सं० ३. ३. १२.

त्ययः ह्रस्वश्छान्दसः निपातः । वृजनेन वृजी वर्जने कृपृवृजिमन्दिनिधाञ्भ्यः क्युरिति क्युप्रत्ययः कित्त्वाद्गुणः प्रत्ययस्वरः । वृजिनान् वृजी वर्जने वृजेः किच्चेतीनच्प्रत्ययः वृजिनंपापं तद्वन्तः अर्शआदित्वादच् एकादेशस्वरः । पिपेष पिषॢसंचूर्णनेइत्यस्य लिटि णल्यन्तरूपं निपातः । अभिभूत्योजाः भूतिर्भवनं भावेक्तिन् तादौचनितीत्यभेःप्रकृतिस्वरत्वम् अभिभूतम् ओजोयस्येति सप्तम्युपमानपूर्वपदस्यबहुव्रीहिरितिसमासः बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥ ६ ॥

६. इन्द्र महान् हैं। उपासक लोग उनके प्रभूत सत्कर्मों की प्रशंसा करते हैं। बल-द्वारा वे बलवानों को चूर-चूर करते हैं। पराभव-कर्त्ता ज्यासम्पन्न इन्द्र ने, माया-द्वारा, दस्युओं को चूर्ण किया है।

युधेन्द्रोमह्नावरिवश्चकारदेवेभ्यःसत्पतिश्चर्षणिप्राः ।
विवस्वतःसदनेअस्यतानिविप्राउक्थेभिःकवयोगृणन्ति ॥ ७ ॥

युधा । इन्द्रः । मह्ना । वरिवः । चकार । देवेभ्यः । सत्ऽपतिः । चर्षणिऽप्राः । विवस्वतः । सदने । अस्य । तानि । विप्राः । उक्थेभिः । कवयः । गृणन्ति ॥ ७ ॥

सत्पतिः सतांदेवानांपतिः चर्षणिप्राः चर्षणीनांमनुष्याणाम् अपेक्षितफलप्रदानेनकामपूरकः सइन्द्रःमह्नामहतायुधायुद्धेन वरिवः वृणोतेर्वियतेर्थिभिरितिवरिवोधनं तादृशंधनंयुद्धेनलब्ध्वादेवेभ्योदेवनशीलेभ्यःस्तोतृभ्यश्चकार दत्तवान् विप्रामेधाविनः कवयःस्तोतारः विवस्वतः विशेषेणाग्निहोत्रादिकर्मार्थंवसतोयजमानस्यसदनेगृहे अस्येन्द्रस्य तानिवृत्रहननवसुप्रदानादीनिकर्माणिउक्थेभिःस्तोत्रैःगृणन्तिस्तुवन्ति ॥ युधा युधसंप्रहारे भावेसम्पदादिलक्षणःक्विप् सावेकाचस्तृतीयादिर्विभक्तिरुदात्ता । वरिवः वृञ्वरणेइत्यस्य वसुदाकि कर्त्रभ्येत्यभ्यासस्यारिगासः तदन्तादसुन् बाहुलकाद्दिलोपः नित्स्वरः । चकार करोतेर्लिटिरूपं निपातः । सत्पतिः अस्तेःशतरिरूपम् सदिति पत्यावैश्वर्यइतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । चर्षणिप्राः प्राकृपूरणे विच् । विवस्वतः विपूर्वाद्वसनिवासेइत्येतस्मात्संपदादिलक्षणोभावेक्विप् तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप् मादुपधायाइतितस्यवत्वम् प्रत्ययस्यापित्वादनुदात्तत्वेधातुस्वरः । गृणन्ति गॄशब्देइत्यस्यलटिरूपं निपातः ॥ ७ ॥

७. देवों के पति और मानवों के वर-प्रदाता इन्द्र ने महायुद्ध में धन प्राप्त करके स्तोताओं को दान दिया। मेधावी स्तोता लोग यजमान के घर में मन्त्र-द्वारा इन्द्र की कीर्त्ति की प्रशंसा करते हैं।

सत्रासाहंवरेण्यंसहोदांससवांसंस्वरपश्चदेवीः ।
ससानयःपृथिवींद्यामुतेमामिन्द्रंमदन्त्यनुधीरणासः ॥ ८ ॥

सत्राऽसहम् । वरेण्यम् । सहःऽदाम् । ससऽवांसम् । स्वः । अपः । च । देवीः । ससान । यः । पृथिवीम् । द्याम् । उत । इमाम् । इन्द्रम् । मदन्ति । अनु । धीऽरणासः ॥ ८ ॥

धीरणासो धियास्तुत्यारणयन्तः स्तोतारः सत्रासाहं महतोवृत्रादेरभिभवितारम् अतएववरेण्यं सर्वैर्वरणीयं सहोदां दुर्बलस्यार्थिनोबलप्रदं देवीर्देवनशीलाअपः स्वश्चस्वर्लोकञ्च ससवांसं भजमानमिन्द्रमनुमदन्ति हृष्यन्ति इन्द्रहर्षमनुस्वयंहृष्यन्तीत्यर्थः यइन्द्रः पृथिवीमुतापिचद्यांद्युलोकमिमामिममन्तरिक्षलोकंचैतांस्त्रीन्लोकान्ससान तत्तल्लोकवासिभ्योददौ तमनुमदन्तीत्यन्वयः ॥ सत्रासाहं षहमर्षणे छन्दसिसहइतिण्विः णित्वादुपधावृद्धिः । ससवांसं षणसम्भक्ताविल्यस्यक्वसौ इडभावेनकारलोपेरूपम् प्रत्ययस्वरः । ससान षणुदानेइत्यस्यलिटिरूपंनित्स्वरः । मदन्ति मदिस्तुत्यादिष्वित्यस्यव्यत्ययेन परस्मैपदं निघातः । धीरणासः रणतीतिरणावाक् धियास्तुत्यारणायेषांतेधीरणाः बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥ ८ ॥

८. स्तोता लोग सबके जेता, वरणीय, जलप्रद, स्वर्ग और स्वर्गीय जल के स्वामी इन्द्र के आनन्द में आनन्दित होते हैं। इन्द्र ने पृथिवी, अन्तरिक्ष और स्वर्ग को दान कर दिया है।

ससानात्याँ उतसूर्यंससानेन्द्रःससानपुरुभोजसंगाम् ।
हिरण्ययमुतभोगंससानहत्वीदस्यून्प्रार्यंवर्णमावत् ॥ ९ ॥

ससान । अत्यान् । उत । सूर्यम् । ससान । इन्द्रः । ससान । पुरुऽभोजसम् । गाम् । हिरण्ययम् । उत । भोगम् । ससान । हत्वी । दस्यून् । प्र । आर्यम् । वर्णम् । आवत् ॥ ९ ॥

पूर्वमन्त्रेप्रतिपादितःसइन्द्रः अत्यानश्वान्ससान युद्धार्थमस्मभ्योददौ उतापिच सूर्यं जगत्प्रकाशकमादित्यंससान प्राणिनांव्यवहारनिर्वाहायतेभ्योददौ तथा पुरुभोजसं पुरुभिः सर्वैर्भोग्यैःक्षीरादिद्वारेणोपभुज्यतइतिपुरुभोजाः क्षीरादिरूपबहुविधान्नोपेतांगामग्निहोत्रादिसिद्ध्यर्थं ससान तेभ्योददौ उतापिच हिरण्ययं सुवर्णमयंभोगंधनंभुज्यतेऽस्मिन्नितिभोगोगृहंवाससान अर्थिभ्योददौ स्वोदस्यून्बाधकानसुरान्हत्वी हत्वाआर्यमुत्तमंवर्णंत्रैवर्णिकंप्रावत् यथाकर्मसिद्धोनमवेत्तथापालयत् ॥ ससान षणुदानेइत्यस्यलिटिणलिरूपं नित्स्वरः । हिरण्ययंहिरण्यशब्दाद्विकारार्थेमयड्वैतयोर्भाषायामितिविहितस्यछन्दसिविषयेऋत्व्यवास्त्व्यवास्त्वमाध्वीहिरण्ययानिच्छन्दसीतिनिपातनान्मयटोमकारलोपः प्रत्ययस्वरः । हत्वी हन्तेःक्त्वायांस्नात्व्यादयश्चेति निपातितः प्रत्ययस्वरः । आवत् अवतेर्लङिरूपम् ॥ ९ ॥

९. इन्द्र ने अश्व का दान किया है, सूर्य का दान किया है, अनेक लोगों के उपभोग के योग्य गोधन दान किया है, सुवर्णमय धन दान किया है तथा दस्युओं का वध करके आर्यवर्ण (ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य जातियों) की रक्षा की है।

अथदशमी—

इन्द्रओषधीरसनोदहानिवनस्पतीँरसनोदन्तरिक्षम् ।
बिभेदवलंनुनुदेविवाचोथाभवद्दमिताभिक्रतूनाम् ॥ १० ॥

इन्द्रः । ओषधीः । असनोत् । अहानि । वनस्पतीन् । असनोत् ।
अन्तरिक्षम् । बिभेद । वलम् । नुनुदे । विवाचः । अथ ।
अभवत् । दमिता । अभिक्रतूनाम् ॥ १० ॥

तादृशइन्द्रःओषधीःपक्वफलसंयुक्तास्तृणगुल्मादिकाअसनोत् प्राणिनामुपभोगार्थमदात् तथा-हानिदिवसांश्चभानुः परिक्रमणार्थमप्रायच्छत् किंच वनस्पतीनश्वत्थखदिरपलाशादिरूपान्वृक्षा नसनोत् तथान्तरिक्षंसंचारार्थमदात् तथावलंव्रियतेऽनेनाकाशमितिवलोमेघः तंमेघं बिभेद उदकप्रेरणार्थमभिनत् विवाचोविरुद्धवाचःप्रतिकूलानसुराननुदे प्राणिनांरक्षार्थंतान्बबाधे अथा-नन्तरमभिक्रतूनां क्रतुःकर्म अभिआभिमुख्येनयुद्धार्थंकर्मयेषांतेअभिक्रतवोबलीयांसः शत्रव-स्तेषामपिदमिताउपशमयिताभवत् एवंहितकरणाहितपरिहाराभ्यांसर्वाःप्रजाः पालयतीत्य-र्थः ॥ असनोत् षणुदानेइत्यस्यलङिरूपम् । वनस्पतीन् पारस्करप्रभृतित्वात्सुडागमः वनशब्दोनञ्विषयस्येत्याद्युदात्तः पतिशब्दःप्रत्ययस्वरेणाद्युदात्तः उभेवनस्पत्यादिषुयुगपदितिमु-मध्यपदप्रकृतिस्वरत्वम् । बिभेद भिदिर्विदारणेइत्यस्यलिटिरूपं ञित्स्वरः नुनुदेणुदप्रेरणे इत्यस्यलिटिरूपम् वाक्यभेदादनिघातः प्रत्ययस्वरः । दमिता दमुउपशमेइत्यस्यतृचिरूपंचित्स्वरः । अभिक्रतूनां बहुव्रीहौपूर्वपदस्वरः ॥ १० ॥

१०. इन्द्र ने ओषधिप्रदान किया है, दिन दिया है, वनस्पति और अन्तरिक्ष प्रदान किया है। उन्होंने मेघ को भिन्न किया है, विरोधियों का वध किया है, जो युद्ध करने सामने आये, उनका वध किया है।

शुनंहुवेममघवानमिन्द्रमस्मिन्भरेनृतमंवाजसातौ ।
शृण्वन्तमुग्रमूतयेसमत्सुघ्नन्तंवृत्राणिसंजितंधनानाम् ॥ ११ ॥ १६ ॥

शुनम् । हुवेम । मघवानम् । इन्द्रम् । अस्मिन् । भरे । नृऽतमम् ।
वाजऽसातौ । शृण्वन्तम् । उग्रम् । ऊतये । समत्ऽसु । घ्नन्तम् ।
वृत्राणि । सम्ऽजितम् । धनानाम् ॥ ११ ॥ १६ ॥

एषाऋक्पूर्वमेवव्याख्याता ॥ ११ ॥

११. इन्द्र, तुम अन्न-प्राप्त-कर्ता हो, युद्ध में उत्साह-द्वारा प्रवृद्ध हो। तुम धनवान् हो, प्रभूत-वैभव-सम्पन्न हो, नेतृश्रेष्ठ हो, स्तुति-श्रोता हो, उग्र हो, संग्राम में अरि-मर्दन और धन-जेता हो। आश्रयप्राप्ति के लिए हम तुम्हें बुलाते हैं।

तिष्ठाहरीत्येकादशर्चंषष्ठंसूक्तम् वैश्वामित्रं त्रैष्टुभमैन्द्रं तिष्ठाहरीइत्यनुक्रमणिका । अ-भिप्लुतिमरुत्वतीयशस्त्रेनिविद्धानंसूक्तं सूत्रितञ्च—तिष्ठाहरीयोजातएवेतिमाध्यन्दिनइति इन्द्राग्न्योः कुलायनाम्न्येकाहेप्येतन्मरुत्वतीयनिविद्धानम् । सूत्रितञ्च—तिष्ठाहरीप्रवृद्धहीतिमध्यन्दिनइति । समूढेदशरात्रेतृतीयेछन्दोमेमरुत्वतीयशस्त्रेएतत्सूक्तम् ॥ सूत्रितञ्च—तिष्ठाहरीप्रमन्दिनइमाउत्वेतिमरु-त्वतीयमिति । अतिरात्रेतृतीयेपर्यायेहोतुः शस्त्रेपरिहितेस्यैवाद्यातिष्ठाहरीत्येषायाज्या । सूत्रितञ्च विश्वजितेतिष्ठाहरीरथमायुज्यमानेतियाज्येति ।

अस्मिन्सूक्तेप्रथमा—

तिष्ठाहरीरथआयुज्यमानायाहिवायुर्ननियुतोनोअच्छं ।
पिबास्यन्धोअभिसृष्टोअस्मेइन्द्रस्वाहाररिमातेमदाय ॥ १ ॥

तिष्ठं । हरी इति । रथे । आ । युज्यमाना । याहि । वायुः ।
न । निऽयुतः । नः । अच्छं । पिबासि । अन्धः । अभिऽसृष्टः ।
अस्मे इति । इन्द्र । स्वाहा । ररिम । ते । मदाय ॥ १ ॥

विश्वामित्रःस्तौति–हेइन्द्र रथेस्यन्दनेयुज्यमानासंयुज्यमानौहरी अश्वौ अभिलक्ष्य कंचित्कालमातिष्ठ तत्रदृष्टान्तः—वायुर्नेतियथावायुः रथेनियुज्यमानानियुतोवडवाअभिलक्ष्यकं-चित्कालंतिष्ठतितद्वत् अथपश्चात्त्वंनोऽस्मानच्छाभिलक्ष्ययाहि शीघ्रमागच्छ आगत्य अ-स्मे अस्माभिरभिसृष्टोऽनुज्ञातस्त्वमन्धःसोमलक्षणमन्नंपिबासिपिब स्वाहादत्तस्यायंसोमः य-र्थतेतवमदायहर्षायस्वाहाकृतमिमंररिम ददाम अत्रयाहिवायुर्ननियुतोनोअच्छेत्यत्ररथेनयाहीत्यर्थः आपश्चिपिप्युलर्योनगावइत्यत्रतत्र तथेतिपदकालेनोत्सृज्यते ॥ तिष्ठ तिष्ठतेर्लोटिरूपं तिष्ठादेशस्याद्युदात्तत्वम् । याहि यातेर्लोटिरूपं हेर्ङित्त्वादन्तोदात्तः । वायुः वागतिगन्धन-योरित्यस्मात्कृवापेत्यादिनाउण् आतोयुक् प्रत्ययस्वरः । पिबासि पातेर्लेट्याडागमः आगमा-नुदात्तत्वाद्धातुस्वरः । अन्धः अदभक्षणे अदेर्नुम्धश्चेति असुन्नुमागमोधकारश्चान्तादेशः अ-द्यतेप्राणिभिस्तद्वाऽस्त्ययमत्तीति तथाचश्रुतिः—अद्यतेत्तिचभूतानितस्मादन्नंतदुच्यतइतीति । नि-त्स्वरः । अस्मे सुपांसुलुगितितृतीयायाःशेइत्यादेशः । ररिम रातेर्लिटिरूपं वाक्यभेदाद-निघातः प्रत्ययस्वरः ॥ १ ॥

१. इन्द्र, हरि नाम के दोनों अश्व रथ में योजित किये जाते हैं। जैसे वायु अपने नियुत नामक अश्वों की प्रतीक्षा करते हैं, वैसे ही तुम भी इन दोनों की कुछ समय प्रतीक्षा करके हमारे सामने आओ। हमारा दिया सोम पिओ। हम स्वाहा शब्द का उच्चारण करके, तुम्हारे आनन्द के लिए, सोम दान करते हैं।

अथद्वितीया--

उपाजिरापुरुहूतायसप्तीहरीरथस्यधूर्ष्वायुनज्मि ।
द्रवद्यथासंभृतंविश्वतश्चिदुपेमंयज्ञमावहातइन्द्रम् ॥ २ ॥

उप । अजिरा । पुरुऽहूताय । सप्ती इति । हरी इति । रथस्य ।
धूःऽसु । आ । युनज्मि । द्रवत् । यथा । सम्ऽभृतम् । विश्वतः ।
चित् । उप । इमम् । यज्ञम् । आ । वहातः । इन्द्रम् ॥ २ ॥

हेइन्द्र पुरुहूताय पुरुभिर्बहुभिर्यजमानैर्यज्ञार्थमाहूतायतुभ्यम् अजिरा शीघ्रगमनशीलौसप्ती सर्पणशीलौहरी हरिनामकावश्वौ रथस्यधूर्षुयुगप्रान्तेषु उपायुनज्मि समीपतःसंयोजयामि द्रवत्स्त्वंयथागच्छेस्तथेतिशेषः विश्वतश्चित्सर्वतःसम्भृतमृत्विग्भिः संचितास्तोत्रैरित्यादियज्ञसंभारैःसंपूर्णमिमंयज्ञंप्रति इन्द्रंत्वामुपावहातः तावश्वौसम्यगावहताम् ॥ धूर्षु धुर्वीहिंसार्थः क्विप् राल्लोपइतिवकारलोपः र्वोरुपधायाइतिदीर्घः सावेकाचइतिविभक्तेरुदात्तत्वं । युनज्मि युजिर्योगे रुधादिः तिङ्ङतिङइति निघातः । द्रवत् द्रुगतावित्यस्यलेट्यडागमेरूपम् व्यत्ययेनान्तोदात्तत्वम् । वहातः वहेर्लेट्याडागमेरूपम् ॥ २ ॥

२. अनेक लोगों से आहूत इन्द्र के शीघ्र गमन के लिए रथ के अग्र भाग में द्रुतगामी अश्वद्वय को हम संयोजित करते हैं। विधिवत् अनुष्ठित इस यज्ञ में अश्वद्वय इन्द्र को ले आवें।

अथतृतीया--

उपोनयस्ववृषणातपुष्पोतेमवत्वंवृषभस्वधावः ।
ग्रसेतामश्वाविमुचेहशोणादिवेदिवेसदृशीरद्धिधानाः ॥ ३ ॥

उपो इति । नयस्व । वृषणा । तपुःऽपा । उत । ईम् । अव । त्वम् ।
वृषभ । स्वधाऽवः । ग्रसेताम् । अश्वा । वि । मुच । इह ।
शोणा । दिवेऽदिवे । सऽदृशीः । अद्धि । धानाः ॥ ३ ॥

वृषभ कामानांवर्षक स्वधावः अन्नवन् हेइन्द्र वृषणा सेचनसमर्थौ तपुष्पा तापकेभ्यःशत्रुभ्योरक्षकावश्वावुपोनयस्व अस्मत्समीपंप्रापय उतापिच त्वमीमेनंयजमानमवपालय शोणा शोणवर्णौतावश्वौ इहास्मिन्देवयजनेविमुच विमुञ्च विमुक्तौतावश्वौ ग्रसेतां वि-

यसंभक्षयतौ त्वंतुसदृशौरेकरूपौधाना:भृष्टयवान्दिवेदिवे प्रतिदिनंसमद्धि भक्षय ॥ नयस्व नयतेर्लोटिरूपम् । तपुष्पा पालने आतोनुपसर्गेकः सुपांसुलुगितिडादेशः इसुसो:सामर्थ्येइ-तिसंहितायांविसर्जनीयस्यषत्वम् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः । अव अवतेर्लोटिरूपम् । स्वधावः म-तुवसोरितिनकारस्यरुत्वं निपातः । प्रसेतां प्रसुञ्जदनेइत्यस्यलोट्यातामिरूपं पाघ्रादित्वाद-निघातः आतामोऽसार्वधातुकस्वरेधातुस्वरः । सुप सुप्यतेर्लोटिरूपम् आगमानुशासनस्यानि-त्यत्वान्नुमभावः । सदृशौ: समानसब्द उपपदे दृशिर्प्रेक्षणेइत्यस्मात्समानान्ययोश्चेतिकञ्प्रत्य-यः समानस्यछन्दस्यमूर्धप्रभृत्युदर्केष्वितिसभावः टिड्ढाणञित्यादिनाङीप् तस्यापित्वादनुदात्तत्वेधातुस्वरः । अद्धि अदभक्षणेइत्यस्यलोटि अदादित्वाच्छपोलुक् हुझल्भ्योहेर्धिरितिध्यादेशः निघातः । धाना: डुधाञ्धारणपोषणयो: धापॄवस्यज्यतिभ्योनइतिनप्रत्ययः प्रत्ययस्वरः ॥ ३ ॥

३. अभीष्टवर्षक और बलवान् इन्द्र, अपने वीर्यवान् और शत्रुभयत्राता अश्वद्वय को हमारे निकट ले आओ । तुम इस यजमान की रक्षा करो । रक्तवर्ण हरि नाम के अश्वद्वय को इस देव-यजन स्थान में छोड़ दो । वे खावें । तुम समान रूपवाले उपयुक्त धान्य अथवा भुँजे हुए जौ का भक्षण करो ।

चातुर्विंशिकेऽहनिमाध्यंदिनेसवने ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्रे ब्रह्मणातइत्यारम्भणीयां सूत्रितं-ब्रह्मणातेब्रह्मयुजायुनज्मीत्यारम्भणीयेति ।

ब्रह्म॑णा ते ब्रह्म॒युजा॑ युनज्मि॒ हरी॒ सखा॑या सध॒माद॑ आ॒शू ।
स्थि॒रं रथं॑ सु॒खमि॑न्द्राधि॒तिष्ठ॑न्प्रजा॒नन्वि॒द्वाँ उप॑ याहि॒ सोम॑म् ॥४॥

ब्रह्म॑णा । ते॒ । ब्र॒ह्म॒ऽयुजा॑ । यु॒न॒ज्मि॒ । हरी॒ इति॑ । सखा॑या ।
स॒ध॒ऽमादे॑ । आ॒शू इति॑ । स्थि॒रम् । रथ॑म् । सु॒ऽखम् । इ॒न्द्र॒ ।
अ॒धि॒ऽतिष्ठ॑न् । प्र॒ऽजा॒नन् । वि॒द्वान् । उप॑ । या॒हि॒ । सोम॑म् ॥ ४ ॥

हेइन्द्र ब्रह्मयुजा ब्रह्मणामन्त्रेणयोक्तव्यौ सधमादे सहमाद्यन्तियोद्धारोऽत्रेतिसहमादोयुद्धं सहमादः सधमादः तस्मिन्युद्धे सखायावेगवत्त्वयो:समानप्रसिद्धी अतएव आशू क्षिप्रगमनोपेतौ तेतवहरी अश्वौ ब्रह्मणास्तोत्रेणयुनज्मि रथेसंयोजयामि स्थिरंसुदृढंसुखंसुष्ठुद्वारंतादृशंरथं अधितिष्ठन्नारूढस्त्वंसोमपानार्थमायाहि प्रजानन्विद्वान्प्रगमत् ॥ ब्रह्मयुजा युजेरौणादिकःकर्म-णिक्विप् । युनज्मि युजेर्लटिरूपं निघातः । सधमादे मदीहर्षे अधिकरणेघञ् सधमादस्थयो-श्छन्दसीतिसहस्यसधादेशः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः । रथम् आधिशीङ्स्थासांकर्मेतिकर्मसंज्ञा । सुखं खनुविदारणे अन्येभ्योपिदृश्यतइतिडः कृदुत्तरपदस्वरः ॥ ४ ॥

४. इन्द्र, मन्त्र-द्वारा तुम्हारे अश्वद्वय योजित होते हैं तथा युद्ध में जिनकी समान प्रसिद्धि है, उन्हीं दोनों अश्वों को मन्त्र-द्वारा हम योजित करते हैं । इन्द्र, तुम विद्वान् हो । तुम समझकर सुदृढ़ और सुखकर रथ पर आरोहण करके सोम के पास आओ ।

अथपञ्चमी—

मातेहरीवृषणावीतपृष्ठानिरीरमन्यजमानासोअन्ये ।
अत्यायाहिशश्वतोवयंतेरंसुतेभिःकृणवामसोमैः ॥५॥१७॥

मा । ते । हरी इति । वृषणा । वीतऽपृष्ठा । नि । रीरमन् ।
यजमानास ये । अतिऽआयाहि ऽशश्वतः । वयम् ।
ते । अरम् । सुतेभिः । कृणवाम । सोमैः ॥ ५ ॥ १७ ॥

हेइन्द्र वृषणा कामानांसेक्तारौ वीतपृष्ठा कमनीयपृष्ठभागौ ते तव हरी अन्ये अस्मदन्येय-जमानासोयजमानामानिरीरमन् माहर्षयन् वयन्तु सुतेभिरभिषुतैःसोमैस्तेतव अरंपर्याप्तंकृणवाम यथातवतृप्तिर्भवतितथाकुर्मइत्यर्थः त्वंतु अत्यायाहि शश्वतः बहूनन्यानतिक्रम्यसोमपानार्थंशी-घ्रमागच्छ ॥ वीतपृष्ठा वीकान्त्यादिषु अस्मात्क्तप्रत्ययः बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरः । रीरमन् रमुःक्रीडायामित्यस्यण्यन्तस्यलुङिचङिरूपं नमाङ्योगेइत्यडभावः निघातः । अत्यायाहि यातेर्लोटि रूपं गतिर्गतावितिपूर्वस्यनिघातः । कृणवाम कृणोतेर्लोटिरूपं निघातः ॥ ५ ॥

५. इन्द्र, दूसरे यजमान तुम्हारे वीर्यवान् और कमनीय पृष्ठों-वाले हरिद्वय को आनन्दित करें हम अभिषुत सोम के द्वारा, यथेष्ट रीति से, तुम्हारी तृप्ति करेंगे । तुम अनेक यजमानों को अतिक्रम करके शीघ्र आओ ।

॥ इतितृतीयस्यद्वितीयेसप्तदशोवर्गः ॥ १७ ॥

तवायंसोमइतिमाध्यंदिनेसवनेनेष्टुःप्रस्थितयाज्या सूत्रितंच—तवायंसोमस्त्वमेह्यर्वाङ्क्षिप्रा-पसोमाःप्रदिवइति ।

अथषष्ठी—

तवायंसोमस्त्वमेह्यर्वाङ्शश्वत्तमंसुमनाअस्यपाहि ।
अस्मिन्यज्ञेबर्हिष्यानिषद्यादधिष्वेमंजठरइन्दुमिन्द्र ॥ ६ ॥

तव । अयम् । सोमः । त्वम् । आ । इहि । अर्वाङ् । शश्वत्ऽतमम् ।
सुऽमनाः । अस्य । पाहि । अस्मिन् । यज्ञे । बर्हिषि । आ ।
निऽसद्य । दधिष्व । इमम् । जठरे । इन्दुम् । इन्द्र ॥ ६ ॥

हेइन्द्र अयंसोमः तव त्वदर्थमभिषुतः त्वम् अर्वाङ् सोमाभिमुख्येन एहि आयाहि आ-
गत्य च सुमनाःशोभनमनस्कोभूत्वा शश्वत्तमं भूयांसम् अस्येमंसोमं पाहि पिब बर्हिषिभवे
अस्मिन्यज्ञेनिषद्योपविश्येन्दुंक्लेदनशीलम् इमंसोमंजठरे आदधिष्व धारय यथानाभेरधस्तान्नगच्छातितथा
धारय ओंगिरोभिरागहियज्ञियेभिरित्यत्रयज्ञविशेषणं बर्हिः किंतुभिन्नस्यंतदित्यतोनोऽनूद्यते ॥ इ-
हिइण्गतौ अस्यलोटिरूपं निपातः । शश्वत्तमम् उञ्छादित्वादन्तोदात्तत्वम् । पाहिपापानेइत्यस्य
लोटिरूपं बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् निघातः । निषद्य षदेर्ल्यपि सदिरप्रतेरितिषत्वं लित्स्वरः ।
दधिष्व दधातेर्लोटि छन्दस्युभयथेतियासआर्धधातुकत्वादिडागमः प्रत्ययस्वरः । इन्दुम् उन्दीक्लेदने
उन्देरिच्चादेरित्युप्रत्ययः धातोरादेरिकारादेशः निदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तः ॥ ६ ॥

६. यह सोम तुम्हारा है। इसके सामने आओ। प्रसन्न-वदन होकर इस प्रभूत सोम का पान करो। इन्द्र, इस यज्ञ में कुश के ऊपर बैठकर इस सोम को जठर में रखो।

स्ती॒र्णं ते॑ ब॒र्हिः सु॒त इ॑न्द्र॒ सोमः॑ कृ॒ता धा॒ना अत्त॑वे ते॒ हरि॑भ्याम्।
तदो॑कसे पुरु॒शाका॑य॒ वृष्णे॑ म॒रुत्व॑ते॒ तुभ्यं॑ रा॒ता ह॒वींषि॑ ॥ ७ ॥

स्ती॒र्णम् । ते॒ । ब॒र्हिः । सु॒तः । इ॒न्द्र॒ । सोमः॑ । कृ॒ताः । धा॒नाः ।
अत्त॑वे । ते॒ । हरि॑ऽभ्याम् । तत्ऽओ॑कसे । पु॒रु॒ऽशाका॑य ।
वृष्णे॑ । म॒रुत्व॑ते । तुभ्य॑म् । रा॒ता । ह॒वींषि॑ ॥ ७ ॥

हेइन्द्र तेतवोपवेशनार्थं बर्हिःस्तीर्णंविस्तृतं तथा सोमश्च त्वदर्थंसुतोऽभिषुतः ते तव
हरिभ्यामत्तवे भक्षणार्थं धानाभृष्टयवाः कृताः संपादिताः तदोकसे तद्बर्हिरोकोनिवासो यस्य तस्मै
पुरुशाकाय बहुभिःस्तुत्याय यद्वा बहुसहायाय वृष्णेकामानांवर्षित्रे मरुत्वते मरुतोदेवविशस्तद्वते
एवंभूताय तुभ्यं हवींषिसोमादीनिराता अस्माभिर्दत्तानितानिसेवस्वेतिभावः ॥ स्तीर्णं स्तृञ्
आच्छादनेइत्यस्य ऋतइद्धातोरितीत्वं रदाभ्यामितिनिष्ठानत्वं प्रत्ययस्वरः । अत्तवे अदभ-
क्षणेइत्यस्मात्तुमर्थेतवेन्प्रत्ययः नित्स्वरः । तदोकसे बहुव्रीहौपूर्वपदस्वरः । पुरुशाकाय शाक्लप-
काशायांवाचीत्यस्मात्कर्मणिघञ् चजोःकुघिण्यतोरितिकुत्वं कृदुत्तरपदस्वरः । मरुत्वते
तसौमत्वर्थेइतिभसंज्ञायांतकारस्यजश्त्वाभावः प्रत्ययस्यपित्त्वादनुदात्तत्वे प्रातिपदिकस्वरः । राता
राधानेइत्यस्मात्कर्मणिक्तः प्रत्ययस्वरः ॥ ७ ॥

७. इन्द्र, तुम्हारे लिए कुश फैलाये गये हैं। सोम अभिषुत हुआ है। तुम्हारे अश्वद्वय के भोजन के लिए धान्य तैयार हैं। तुम्हारा आसन कुश है। अनेक लोग तुम्हारी स्तुति करते हैं। तुम अभीष्टवर्षी हो। तुम्हारे पास मरुत्सेना है। तुम्हारे लिए हव्य विस्तृत है।

अथाष्टमी—

इमंनरःपर्वतास्तुभ्यमापःसमिन्द्रगोभिर्मधुमन्तमक्रन् ।
तस्यागत्यासुमनाऋष्वपाहिप्रजानन्विद्वान्पथ्या३अनुस्वाः॥८॥

इमम् । नरः । पर्वताः । तुभ्यम् । आपः । सम् । इन्द्र । गोभिः ।
मधुऽमन्तम् । अक्रन् । तस्य । आऽगत्य । सुऽमनाः । ऋष्व ।
पाहि । प्रऽजानन् । विद्वान् । पथ्याः । अनु । स्वाः॥ ८ ॥

हेइन्द्र नरः कर्मणांनेतारोऽध्वर्य्वादयः पर्वताः ग्रावाणः आपश्चैतेसर्वेसंभूय तुभ्यंत्वदर्थमिमंसोमं गोभिःपयोभिर्मधुमन्तंमाधुर्योपेतंसमक्रन् सम्यगकार्षुः ऋष्व दर्शनीय हेइन्द्र सुमनाःशोभनमनस्कः विद्वान्कर्माभिज्ञः स्वाःस्वकीयाः पथ्याःवैदिकेपथिसाधुभूताःस्तुतीः अनुप्रजानन् त्वमागत्य तस्यास्य इममभिषुतंसोमंपाहिपिब ॥ अक्रन् करोतेर्लुङिरूपं निघातः । आगत्य गमेर्ल्यपिरूपं तित्स्वरः । पाहि पातेर्लोटिरूपम् ॥ ८ ॥

८. इन्द्र, तुम्हारे लिए अध्वर्युगण, प्रस्तर और जल ने इस सोम-दुग्ध को मधुररस-विशिष्ट किया है । दर्शनीय और विद्वान् इन्द्र, प्रसन्न मन से अपनी हितकर स्तुति को जान करके सोम-पान करो ।

अथनवमी—

याँआभजोमरुतइन्द्रसोमेयेत्वामवर्धन्नभवन्गणस्ते ।
तेभिरेतंसजोषावावशानो३ग्नेःपिबजिह्वयासोममिन्द्र ॥ ९ ॥

यान् । आ । अभजः । मरुतः । इन्द्र । सोमे । ये । त्वाम् ।
अवर्धन् । अभवन् । गणः । ते । तेभिः । एतम् । सऽजोषाः ।
वावशानः । अग्नेः । पिब । जिह्वया । सोमम् । इन्द्र ॥ ९ ॥

हेइन्द्र यान्मरुतःसोमेसोमपानविषये आभजः समभाजयः येचमरुतः त्वामवर्धन् प्रोत्साहोत्पादनेनयुद्धेअवर्धयन् येचमरुतस्तेतवगणोऽभवन् सहायाअभूवन्नित्यर्थः हेइन्द्र एवंविधैःतेभिःतैर्मरुद्भिःसजोषाःसंगतःसन् एतमभिषुतंसोमं वावशानःकामयमानस्त्वम् अग्नेराहुत्यधिकरणभूतस्याहवनीयस्यज्वालारूपयाजिह्वयाइमंपिब ॥ अभजः भजसेवायामित्यस्य लङि रूपम् यद्वृत्तयोगादनिघातः । अवर्धन् वृधुवर्धनेइत्यस्यण्यन्तस्यलङिरूपं छन्दस्युभयथेतिछे-

रार्धधातुकत्वात्णेरनिटीतिणिलोपः अत्रापियद्योगादनिघातः । अभवन् वाक्यभेदादनिघातः । बावशानः वशकान्तावित्यस्य यङ्लुकि चानशिरूपं चित्स्वरः । पिब पापाने निघातः ॥९॥

९. इन्द्र, सोम-पान-समय में जिन मरुतों को तुम सम्मानान्वित करते हो, युद्ध में जो तुम्हें वर्द्धित करते और तुम्हारे सहायक होते हैं, उन्हीं सब मरुतों के साथ सोमपानाभिलाषी होकर अग्नि की जिह्वा द्वारा सोमपान करो।

इन्द्रपिब॒स्व॒धयाचित्सु॒तस्या॒ग्नेर्वापाहिजि॒ह्वयायजत्र ।
अ॒ध्व॒र्योर्वा॒प्रयतंशक्र॒हस्ता॒द्धोतुर्वा॒य॒ज्ञंह॒विषोजुषस्व ॥ १० ॥

इन्द्र । पिब । स्व॒धया । चित् । सु॒तस्य । अ॒ग्नेः । वा॒ । पा॒हि । जि॒ह्वया । य॒जत्र । अ॒ध्व॒र्योः । वा॒ । प्रऽयतम् । श॒क्र । हस्तात् । होतुः । वा॒ । य॒ज्ञम् । ह॒विषः । जु॒षस्व ॥ १० ॥

हेइन्द्र स्वधयास्वमात्मानंदधातिपोषयतीति स्वधा अन्नं तेन अन्नादपश्चात्स्वयंसुतस्याभिषुतमपि-हुतंहुतंवासोमंपिब चित्पूरणः यद्वा यजत्र हेइन्द्र अग्नेर्जिह्वारूपयाजिह्वयावा हुतंसोमं पाहि पिब हेशक्र समर्थेन्द्र अध्वर्योर्हस्तात्प्रयतंदत्तमुपक्रान्तंसोमंपिब अथवा होतुर्यज्ञंयज-नीयंवषट्कारोपेतंहविषोभागं जुषस्व सेवस्व सर्वथापित्वमत्रागत्यास्माभिर्दीयमानंसोमंपिबे-तिभावः ॥ पिब आमन्त्रितस्याविद्यमानत्वेनपादादित्वादनिघातः । अध्वर्योः अध्वरंकामयती-तिक्यच् कव्यध्वरेत्यकारलोपः प्रत्ययस्वरः सतएकादेशस्वरः । प्रयतं यमउपरमेइत्यस्य कर्मणि निष्ठा । शक्रशकॢशक्तौ स्फायितंचीत्यादिनारक् । हस्तात् हसिहसीत्यादिनातन् नित्स्वरः । होतुः जुहोतेस्ताच्छील्किस्तृन् नित्स्वरः । जुषस्व जुषीप्रीतिसेवनयोरित्यस्यलोटिरूपं निघातः ॥१०॥

१०. यजनीय इन्द्र, स्वधा अथवा अग्नि की जिह्वा-द्वारा अभिषुत सोमपान करो। शक्र, अध्वर्यु के हाथ से प्रदत्त सोम अथवा होता के यजनीय हव्य का सेवन करो।

शु॒नंहु॑वेममघवानमिन्द्रम॒स्मिन्भरे॒नृत॑मं॒वाज॑सातौ ।
शृ॒ण्वन्तमु॒ग्रमू॒तये॑स॒मत्सु॒घ्नन्तं॑वृ॒त्राणि॑सं॒जितं॒धना॑नाम् ॥ ११ ॥ १८ ॥

शु॒नम् । हु॒वेम । म॒घऽवा॑नम् । इन्द्र॑म् । अ॒स्मिन् । भरे॑ । नृऽत॑मम् । वाज॑ऽसातौ । शृ॒ण्वन्त॑म् । उ॒ग्रम् । ऊ॒तये॑ । स॒मत्ऽसु॑ । घ्नन्त॑म् । वृ॒त्राणि॑ । स॒म्ऽजित॑म् । धना॑नाम् ॥ ११ ॥ १८ ॥

व्याख्यातेयमृक् ॥ ११ ॥

॥ इतितृतीयस्यद्वितीयेऽष्टादशोवर्गः ॥ १८ ॥

११. इन्द्र, तुम अन्न-प्रापक युद्ध में उत्साह-द्वारा प्रवृद्ध हो। तुम धनवान्, प्रभूत ऐश्वर्यवाले, नेतृश्रेष्ठ, स्तुतिश्रोता, उग्र, संग्राम में शत्रु-हन्ता और धनजेता हो। आश्रय-प्राप्ति के लिए हम तुम्हें बुलाते हैं।

इमामूष्वेकादशर्चं सप्तमं सूक्तं त्रैष्टुभमैन्द्रम्। अत्रानुक्रमणिका—इमामूषु प्रान्त्यां घोर आङ्गिरसो पश्यत् सा निर्दिष्टेच्छमानेति श्रूयत इति। पराम्याङ्गिरसो पेरक्षमिः शिष्टानां विश्वामित्रः। अग्निष्टोमे माध्यंदिनसवने अच्छावाकशस्त्रे दशमीवर्जितमिमामूष्विति सूक्तं सूत्रितं च—इमामूष्वित्युपोत्तमामुद्धरेत्स तन्त्रेति। पृष्ठ्याभिप्लवषडहयोर्माध्यंदिने सवनेऽच्छावाकशस्त्रे चाद्धुर्विंशिकादिष्टस्याहीनसूक्तस्य स्थाने त्रीणि संपातसूक्तानि तत्रोपोत्तमावर्जमेतत्प्रथमं सूक्तम्। सूत्रितं च—इमामूष्विच्छन्तित्वेति।

इमामूषुप्रभृतिंसातयेधाःशश्वच्छश्वदूतिभिर्यादमानः।
सुतेसुतेवावृधेवर्धनेभिर्यःकर्मभिर्महद्भिःसुश्रुतोभूत्॥ १॥

इमाम्। ऊँ इति। सु। प्रऽभृतिम्। सातये। धाः। शश्वत्ऽशश्वत्।
ऊतिऽभिः। यादमानः। सुतेऽसुते। ववृधे। वर्धनेभिः।
यः। कर्मऽभिः। महत्ऽभिः। सुऽश्रुतः। भूत्॥ १॥

विश्वामित्र इन्द्रं स्तौति—हे इन्द्र ऊतिभिरवन्ति रक्षन्ति सर्वमित्यूतयो मरुतः तैः शश्वच्छश्वत्सर्वदा यादमानः संगतिं याचमानस्त्वं प्रभृतिं प्रकर्षेण ह्रियते धार्यते पात्रेष्विति प्रभृतिः सोमः स्तुतिर्वा इमामिमं सोमम् इमां स्तुतिं वा सातये अस्माकं धनलाभार्थं सु धाः सुष्ठु संपादय उः पूरणः तथा स इन्द्रः सुतेसुते सोमेऽभिषुते सति वर्धनेभिः वर्धनकारिभिः सोमाज्यादिभिर्हविर्भि-र्वावृधे वर्धते य इन्द्रो महद्भिः कर्मभिः असुरवधमेघभेदनादिलक्षणैर्व्यापारैः सुश्रुतो लोके प्रसि-द्धोऽभूत् स इन्द्र इति पूर्वेणान्वयः॥ प्रभृतिं तादौ च निति कृत्यताविति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम्। धाः दधातेश्छान्दसे लुङि रूपं निपातः। शश्वच्छश्वत् नित्यवीप्सयोरिति द्विर्वचनम्। यादमानः याचृ याच्ञायां शानचि रूपं चकारस्य दकारश्छान्दसः। वावृधे वृधु वर्धने इत्यस्माल्लिटि रूपं तुजादित्वादभ्यासस्य दीर्घः संहितायां निपातः। वर्धनेभिः वर्धतेर्ण्यन्तस्य नन्द्यादित्वाल्ल्युः लित्स्वरः। सुश्रुतः श्रु श्रवणे इत्यस्मात्कर्मणि क्तः गतिरनन्तर इति गतिस्वरः। भूत् भवतेर्लुङि रूपम्॥ १॥

१. इन्द्र, धन-लाभ के लिए मरुतों के साथ सदा आकर विशेष रूप से प्रस्तुत सोम को धारण करो। जो इन्द्र विशाल कर्म के कारण प्रसिद्ध हैं, वे प्रत्येक सोमाभिषव में पुष्टिकर हव्य-द्वारा वर्द्धित हुए हैं।

माध्यन्दिनसवनेच्छावाकस्य प्रस्थितयाज्यैन्द्राय सोमाः प्रदिव इत्येषा सूत्रितं च—इन्द्राय सोमाः प्रदिवो विदाना आपूर्णो अस्येति।

अथद्वितीया—

इन्द्रा॑य॒सोमाः॑प्र॒दिवो॒विदा॑नाऋ॒भुर्येभि॒र्वृष॑पर्वा॒विहा॑याः ।
प्र॒य॒म्यमा॑ना॒न्प्रति॒षूगृ॑भा॒येन्द्र॒पिब॒वृष॑धूतस्य॒वृष्णः॑ ॥ २ ॥

इन्द्रा॑य । सोमाः॑ । प्र॒ऽदिवः॑ । विदा॑नाः । ऋ॒भुः । येभिः॑ ।
वृष॑ऽपर्वा । विऽहा॑याः । प्र॒ऽय॒म्यमा॑नान् । प्रति॑ । सु ।
गृ॒भा॒य॒ । इन्द्र॑ । पिब॑ । वृष॑ऽधूतस्य । वृष्णः॑ ॥ २ ॥

हेइन्द्र इन्द्रायतुभ्यं सोमाःप्रदिवः प्रगतेषुपूर्वेष्वहःसुविदानाअस्माभिर्लम्भिताः वृषपर्वा वृषणःफलस्यवर्षकाःपर्वाणिकाष्ठावयवावपर्वायस्यसतथोक्तः काष्ठात्मकइत्यर्थः अतएवविहायाः विजहात्युत्सृजत्यर्थानर्थिभ्यइतिविहायामहान् तादृशइन्द्रः येभिर्यैर्दत्तैः सोमैर्ऋभुर्दीप्तोवर्तते हेइन्द्र त्वंप्रयम्यमानान्प्रकर्षेणगमयिष्यमाणानिमान्सोमान्सु सुष्ठु प्रतिगृभाय प्रतिगृहाण ग्रहीत्वाच वृषधूतस्यवृषभिर्ग्रावभिरभिषुतं वृष्णः स्वर्गादिफलवर्षकमिमंसोमंपिब ॥ प्रदिवः दिवुक्रीडादौ क्विप् कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगेइतिद्वितीया दिवशब्दोदिवसवाची कृदुत्तरपदस्वरः । विदानाः विद्लृलाभेइत्यस्यव्यत्ययेनशानच् बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यलुक् । विहायाः ओहाक्त्यागे वहिहाधाञ्भ्यश्छन्दसीत्यसुन् णिदित्यनुवृत्तेरातोयुक्चिण्कृतोरितियुगागमः गतिकारकयोरितिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । गृभाय ग्रहउपादानेइत्यस्यलोटि ह्रौ भ्रमत्ययस्यछन्दसिशायजपीतिशायजादेशः हृग्रहोर्भइतिभत्वम् अतोहेरितिहेर्लुक् निपातः ॥२॥

२. पूर्व समय में इन्द्र को लक्ष्य करके सोम दिया गया था, जिससे इन्द्र कालात्मक, दीप्त और महान् हुए हैं। इन्द्र, तुम इस प्रदत्त सोम को ग्रहण करो। स्वर्गादि फल देनेवाले और प्रस्तर-द्वारा अभिषुत सोम का पान करो।

माध्यन्दिनेसवनेऽच्छावाकशस्त्रेयाज्यापिबावर्धस्वेत्येषा सूत्रितञ्च—पिबावर्धस्वतवघासुतासइतियाज्येति।

अथतृतीया—

पिबा॒वर्ध॑स्व॒तव॑घासु॒तास॒इन्द्र॒सोमा॑सःप्रथ॒माउ॒तेमे ।
यथापि॑बःपू॒र्व्याँइन्द्र॒सोमाँ॑ए॒वापा॑हि॒पन्यो॑अ॒द्यानवी॑यान् ॥ ३ ॥

पिब॑ । वर्ध॑स्व । तव॑ । घ॒ । सु॒तासः॑ । इन्द्र॑ । सोमा॑सः । प्र॒थ॒माः ।
उ॒त । इ॒मे । यथा॑ । अपि॑बः । पू॒र्व्यान् । इ॒न्द्र॒ । सोमा॑न् । ए॒व ।
पा॒हि॒ । पन्यः॑ । अ॒द्य । नवी॑यान् ॥ ३ ॥

हेइन्द्र सोमंपिब ततोवर्धस्व शरीरेणपुष्टोभव तव त्वदर्थं प्रथमाःपुरातनाः उतापिच इमे आभिनवाःउभयविधाःसोमासःसोमाः सुतासोच ग्रावभिरभिषुताःखलु हेइन्द्र पूर्व्यान् पुरातनान्सोमान्यथात्वमपिबः एवमेवम् अधाधुनापन्यःस्तुत्यः अतएवनवीयान् अतिशयेनाभिनवस्त्वम् इमानभिनवान्सोमान्पाहिपिब ॥ पिब पातेर्लोटिरूपम् । वर्धस्व तिङ्ङतिङइत्यनिघाताभावः । अपिबः यथायोगादनिघातः । पाहि पातेर्लोटि बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् निघातः । पन्यः पनतेःस्तुत्यर्थस्य अघ्न्यादित्वाद्यत् यतोनावइत्याद्युदात्तत्वम् । नवीयान् नवशब्दादीयसुनिरूपं नित्स्वरः ॥ ३ ॥

३. इन्द्र पान करो और परिपुष्ट बनो। तुम्हारे लिए प्राचीन और नवीन सोम अभिषुत हुआ है। इन्द्र, तुम स्तुति-योग्य हो। जैसे तुमने प्राचीन सोम का पान किया था, वैसे ही इस समय में नूतन सोम का पान करो।

महाँअमत्रोवृजनेविरप्श्युग्रंशवःपत्यतेधृष्ण्वोजः ।
नाहविव्याचपृथिवीचनैनंयत्सोमासोहर्यश्वममन्दन् ॥४॥

महान् । अमत्रः । वृजने । विऽरप्शी । उग्रम् । शवः । पत्यते । धृष्णु । ओजः । न । अह । विव्याच । पृथिवी । चन । एनम् । यत् । सोमासः । हरिऽअश्वम् । अमन्दन् ॥ ४ ॥

योयमिन्द्रोमहान् अतिशयितसामर्थ्यवान् वृजने बलोपलक्षितेयुद्धे अमत्रः शत्रूणामभिभविता अतएवविरप्शी विरपणशीलः युद्धसमयेऽनेनयुद्धार्थंशत्रूणामाह्वानकारी यद्वा विविधंरपणंस्तुतिलक्षणंयस्येति सर्वैःस्तुत्यइत्यर्थः तादृशस्येन्द्रस्यउग्रमुद्गूर्णंशवोबलंधृष्णु धर्षणशीलमोजःपराक्रमलक्षणंतेजः पत्यते सर्वत्रप्रसरति एनमेतादृशमहिमोपेतमिन्द्रं पृथिवी विस्तीर्णाभूमिः नविव्याच नव्याप्नोति अहशब्दएवार्थे चनेत्यप्यर्थे द्यौरपिनैवव्याप्नोतीत्यर्थः यद्यदासोमासःस्वाहाकृताःसोमाःहर्यश्वमिन्द्रममन्दन्नमादयन् तदातमेनंद्यावापृथिव्यौऽप्यापुंनशक्नुतइत्यर्थः ॥ अमत्रःअमगत्यादिषु अमिनक्षियजिवधिपतिभ्योऽत्रन्नित्यादिनात्रन्प्रत्ययः नित्स्वरः । विरप्शी रपलपव्यक्तायांवाचि औणादिकःशप्रत्ययः विविधंरपन्तीतिविरप्शाःस्तोतारः तेऽस्य सन्तीति अतइनिः यद्वा विविधंरपणंविरप्शंतदस्यास्तीति प्रत्ययस्वरः । पत्यते व्यत्ययेन श्यन् कर्तरि निघातः । धृष्णु ञिधृषाप्रागल्भ्ये त्रसिगृधिधृषिक्षिपेःक्नुरितिक्नुप्रत्ययः स्वाभ्यामितिणत्वं प्रत्ययस्वरः । विव्याच व्यचेर्लिटिणलि लिट्यभ्यासस्योभयेषामित्यभ्यासस्यसंप्रसारणं निघातः । चनेतिनिपातसमुदायश्चार्थेवर्तते एवमादित्वादन्तोदात्तः । अमन्दन् मदिस्तुत्यादिष्वित्यस्य लङिरूपं यद्योगादनिघातः ॥ ४ ॥

४. जो इन्द्र अतीव शक्तिशाली हैं, जो समर-भूमि में शत्रुओं के विजेता हैं, जो शत्रुओं के आह्वानकर्त्ता हैं, उन्हीं इन्द्र का उग्र बल और दुर्धर्ष तेज सर्वत्र विस्तृत हो रहा है। जिस समय हर्यश्व

इन्द्र को सोमरस हृष्ट करता है, उस समय पृथिवी और स्वर्ग भी इन्द्र को धारण नहीं कर सकते।

महाँउग्रोवावृधेवीर्यायसमाचक्रेवृषभःकाव्येन।
इन्द्रोभगोवाजदाअस्यगावःप्रजायन्तेदक्षिणाअस्यपूर्वीः ॥५॥११॥

महान्। उग्रः। ववृधे। वीर्याय। समऽआचक्रे। वृषभः। काव्येन। इन्द्रः। भगः। वाजऽदाः। अस्य। गावः। प्र। जायन्ते। दक्षिणाः। अस्य। पूर्वीः॥ ५॥ ११॥

महान्युद्धकर्मणिबलवानुग्रःशत्रूणांभयङ्करः इन्द्रोवीर्याय वीर्यकरणाय वावृधे प्रवृद्धे वृषभःफलस्याभिवर्षकः भगः सर्वैर्भजनीयःसइन्द्रःकाव्येन कव्यःस्तोतारःतत्कर्मस्तोत्रं तेन स्तोत्रेणसमाचक्रे संगच्छते तादृशस्यास्येन्द्रस्यगावः वाजदाः क्षीरादिलक्षणान्नप्रदाः प्रजायन्ते तथास्यपूर्वीर्बह्व्यस्तागावोदक्षिणाःप्रजायन्ते ॥ वावृधे वृधेर्लिटिरूपं निपातः। वीर्याय वीरस्यकर्मवीर्यं म्येछन्दसीतियत् वीरवीर्यौचेत्यत्रयतोनावइत्यस्यानित्यत्वस्यज्ञापितत्वात्स्वरितः। समाचक्रे करोतेर्लिटिरूपं गतिर्गताविति पूर्वपदस्य गतेर्निघातः। काव्येन कवेःकर्मकाव्यं ब्राह्मणादित्वात्ष्यञ् ञित्वादुपधावृद्धिः ञित्स्वरः। वाजदाः ददातेरातोनुपसर्गेकः। जायन्ते जनीप्रादुर्भावेइत्यस्यलटिरूपम्। दक्षिणाः दक्षवृद्धावित्यस्मात् द्रुदक्षिभ्यामिनन्निति इनन्प्रत्ययः नित्वादाद्युदात्तः॥ ५॥

५. बली, उग्र, अभीष्ट-वर्षक और दाता इन्द्र, वीर कीर्ति के लिए, प्रवृद्ध हुए हैं; स्तोत्र के साथ मिल गये हैं। इन्द्र की सब गायों ने दुग्धदायी होकर जन्म लिया है। इनका दान बहुत है।

॥ इतितृतीयस्यद्वितीयेएकोनविंशोवर्गः ॥ १९॥

अथषष्ठी—

प्रयत्सिन्धवःप्रसवंयथायन्नापःसमुद्रंरथ्येवजग्मुः।
अतश्चिदिन्द्रःसदसोवरीयान्यदींसोमःपृणतिदुग्धोअंशुः ॥ ६ ॥

प्र। यत्। सिन्धवः। प्रऽसवम्। यथा। आयन्। आपः। समुद्रम्। रथ्याऽइव। जग्मुः। अतः। चित्। इन्द्रः। सदसः। वरीयान्। यत्। ईम्। सोमः। पृणति। दुग्धः। अंशुः॥ ६॥

सिन्धवोनद्यः यथाप्रसवं प्रकर्षेणसूयतइतिप्रसवःकामः तमनुसृत्य यद्यदाआयन् अगच्छन्समतिदूरंसमुद्रंगच्छन्ति तदा आपोमहान्तंसमुद्रं रथ्येव रथिनइवजग्मुः प्रीणनार्थंगच्छन्ति तद्वत् अतश्चित्स्वतः अस्मादप्यन्तरिक्षादसाविन्द्रोवरीयानुरुतरःखलु यदीमेनमिन्द्रंदुग्धोऽभिषुतः अंशुः लताखण्डरूपोऽल्पःसोमः पृणतिप्रीणयति यथाल्पानद्योऽप्यीयांसिजलानि महान्तंसमुद्रंप्रीणयन्तितद्वत् अल्पतरोंऽशुमूलःसोमोवरीयांसमिन्द्रंप्रीणयति ॥ प्रसवं सुवतेःकर्मण्यप् घाथादिस्वरः । आयन् अयतेर्लङिरूपं यद्योगादनिघातः । रथ्येव रथस्येमेरथ्याः रथाद्यदितियत् सुपांसुलुगितिसुपोडादेशः तित्स्वरितः इवेनसमासोविभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । जग्मुः गमेर्लिटि गमहनेत्यादिनाउपधालोपः निघातः । वरीयान् उरुशब्दादीयसुनि प्रियस्थिरेत्यादिनावरादेशः नित्त्वादाद्युदात्तः । पृणति पृणप्रीणने तुदादिः यद्योगादनिघातः । दुग्धः दुहेःक्तः एकाचइतीट्प्रतिषेधः दादेर्धातोर्घइतिहकारस्यघत्वं झषस्तथोर्धोऽधः प्रत्ययस्वरः ॥ ६ ॥

६. जिस समय नदियाँ स्रोत का अनुसरण करके दूरस्थ समुद्र की ओर जाती हैं, उस समय रथों की भाँति जल भागता है। ठीक इसी भाँति वरणीय इन्द्र इस अन्तरिक्ष से अभिषुत लता-खण्ड-रूप अल्प सोम की ओर दौड़ते हैं।

अथसप्तमी–

समुद्रेणसिन्धवोयादमानाइन्द्रायसोमंसुषुतंभरन्तः ।
अंशुंदुहन्तिहस्तिनोभरित्रैर्मध्वःपुनन्तिधारयापवित्रैः ॥ ७ ॥

समुद्रेण । सिन्धवः । यादमानाः । इन्द्राय । सोमम् । सुऽसुतम् ।
भरन्तः । अंशुम् । दुहन्ति । हस्तिनः । भरित्रैः । मध्वः ।
पुनन्ति । धारया । पवित्रैः ॥ ७ ॥

समुद्रेण संहतानद्यादिरूपेणापोऽभिद्रवन्त्येनमितिसमुद्रः तेन यादमानाः तेन सहसंगतिं याचमानाःसिन्धवोनद्योयथातंपूरयन्तितद्वत् हस्तिनोहस्तवन्तोऽध्वर्य्वादयः इन्द्रायतुभ्यं सुषुतं सुष्ठु अभिषुतंसोमंभरन्तःसंपादयन्तः अंशुंदुहन्तिलताखण्डमभिषुण्वन्ति तथातेऽध्वर्य्वादयःस्रवतोरसस्यधारया पवित्रैःपावनैर्भरित्रैः कर्मकरणार्थपदार्थान्बिभ्रतीतिभरित्राबाहवः तैर्मध्वः माधुर्योपेतान्सोमान्पुनन्तिशोधयन्ति ॥ समुद्रेण समुत्पूर्वाद्द्रवतेरन्येभ्योऽपिदृश्यतइतिडः डित्त्वाट्टिलोपः यद्वाउन्दीक्लेदने संपूर्वस्यस्फायितञ्चीत्यादिनारक् कित्त्वादुपधालोपः उभयत्र प्रत्ययस्वरः सुपासहैकादेशेकृते एकादेशउदात्तएव । यादमानाः याचृयाञ्चायां शानच् व्यत्ययेनचकारस्यदकारः शानचोलसार्वधातुकस्वरेधातुस्वरः । दुहन्ति दुहप्रपूरणेइत्यस्यअदादि-

धम् । भरित्रैः डुभृञ्धारणपोषणयोरित्यस्मादशित्रादिभ्यइत्रोत्रावितीत्रप्रत्ययः प्रत्ययस्वरः । पुनन्ति पूञ्पवनेइत्यस्यलटिरूपम् ॥ ७ ॥

७. समुद्र सङ्गमाभिलाषिणी नदियाँ जैसे समुद्र को पूर्ण करती हैं, वैसे ही अध्वर्यु लोग इन्द्र के लिए अभिषुत सोम का सम्पादन करते हुए हस्त-द्वारा लता का दोहन करते और प्रस्तर-द्वारा धारारूप मधुर सोम-रस का शोधन करते हैं।

हृदाइवकुक्षयःसोमधानाःसमींविव्याचसवनापुरूणि ।
अन्नायदिन्द्रःप्रथमाव्याशवृत्रंजघन्वाँअवृणीतसोमम् ॥ ८ ॥

हृदाःऽइव । कुक्षयः । सोमऽधानाः । सम् । ईमिति । विव्याच । सवना । पुरूणि । अन्ना । यत् । इन्द्रः । प्रथमा । वि । आश । वृत्रम् । जघन्वान् । अवृणीत । सोमम् ॥ ८ ॥

इन्द्रस्यकुक्षयः उदराणि सोमधानाः सोमोनिधीयतेएष्वितिसोमधानाः तत्रदृष्टान्तः—ह्रदा इव यथाह्रदानजधारामधन्तितद्वत् ईंसोयमिन्द्रः पुरूणिसवना त्रीणिसवनानिसंविव्याच सम्यग्व्याप्नोति इन्द्रः प्रथमाप्रथमानि अन्ना भक्षणीयानि सोमादीन्यन्नानि यद्यस्माद्व्याश विशेषेणभक्ष ततोवृत्रंजघन्वान् वृत्रस्यहन्ताइन्द्रः सोमंमाध्यन्दिनेसवने देवेभ्यःअवृणीत समभजत ॥ कुक्षयः कुषनिष्कर्षे प्लुषिशुषिकुषिभ्यःक्सिःकुष्यतइतिकुक्षिः प्रत्ययस्वरः । सोमधानाः दधातेरधिकरणेल्युट् क्रित्स्वरः । विव्याच व्यचेर्लिटिरूपम् । अन्ना अदभक्षणे अद्यतइत्यन्नम् । आश अशभोजनेइत्यस्यलिटिणल्रूपम् अतआदेरित्यभ्यासस्यदीर्घः यद्योगादनिघातः ञ्नित्स्वरः । वृत्रं नलोकाव्ययेतिषष्ठीप्रतिषेधः । जघन्वान् हन्तेःक्वसाविडभावेरूपं प्रत्ययस्वरः । अवृणीत वृङ्संभक्तावित्यस्यलङिरूपम् ॥ ८ ॥

८. इन्द्र का उदर तालाब के समान सोम का आधार है। वह एक ही साथ अनेक यज्ञों को व्याप्त करते हैं। इन्द्र ने प्रथम भक्षणीय सोम आदि का भक्षण किया है; अनन्तर वृत्र को निहत करके देवों को भाग दे दिया है।

आतूभरमाकिरेतत्परिष्ठाद्विद्माहित्वावसुपतिंवसूनाम् ।
इन्द्रयत्तेमाहिनंदत्रमस्त्यस्मभ्यंतद्धर्यश्वप्रयन्धि ॥ ९ ॥

आ । तु । भर । माकिः । एतत् । परि । स्थात् । विद्म । हि । त्वा । वसुऽपतिम् । वसूनाम् । इन्द्र । यत् । ते । माहिनम् । दत्रम् । अस्ति । अस्मभ्यम् । तत् । हरिऽअश्व । प्र । यन्धि ॥ ९ ॥

हेइन्द्र तु क्षिप्रं धनमाभर एतत्त्वयादीयमानंधनंमाकिः कोवापरिष्ठात् प्रतिबध्यातिष्ठेत् स्यात्त्वांवसूनांधनानांवसुपतिंपुत्तमस्यधनस्यस्वामिनंविद्महि जानीमःखलु तेतव माहिनं मंह-नीयं यद्वत्रंधनम् आस्ति हेहर्यश्व तद्धनम् अस्मभ्यंप्रयन्धि प्रयच्छ ॥ तु ऋचितुनुघेत्यादिनासंहिता-यांदीर्घः । भर भरतेर्लोटिरूपम् । माकिः निपातः । स्यात् तिष्ठतेश्छान्दसेलुङिरूपम् उपसर्गात्सु-नोतीत्यादिनासंहितायांषत्वं निघातः । विद्म वेत्तेर्लटि विदोलटोवेतिमसोमादेशः प्रत्ययस्वरः संहितायांमचोतस्तिङइतिदीर्घः । वसुपतिं पत्यावैश्वर्येइतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरः । माहिनं महे-रिनण्चेतिइनण्प्रत्ययः णित्वादुपधावृद्धिः आमादित्वादाद्युदात्तः । धान्धि यमउपरमे लोटि बहुलं छन्दसीतिशपोलुक् सेर्हिः तस्यचाछन्दसीतिपित्त्वस्यविकल्पितत्वादपित्त्वाद्ङित्त्वेतिहे-ध्यादेशः । निघातः ॥ ९ ॥

९. इन्द्र, शीघ्र धन दो । तुम्हारे इस धन को कौन रोक सकता है ? हम तुम्हें धनाधिपति जानते हैं । तुम्हारे पास जो पूजनीय धन है, उसे हमें दो ।

जातकर्मण्यंसाभिमर्शनेअस्मेप्रयन्धिइत्येषा　　यद्यपिसानिर्दिष्टेदोतिवचनेनशंसनेनिषिद्धा तथाप्यभिमर्शनस्यशंसनेचोदितत्वान्नोक्तदोषः ।

अथदशमी—

अस्मेप्रयन्धिमघवन्नृजीषिन्निन्द्रारायोविश्ववारस्यभूरेः ।
अस्मेशतंशरदोजीवसेधाअस्मेवीराञ्छश्वतइन्द्रशिप्रिन् ॥१०॥

अस्मे इति । प्र । युन्धि । मघऽवन् । ऋजीषिन् । इन्द्र । रायः । विश्वऽवारस्य । भूरेः । अस्मे इति । शतम् । शरदः । जीवसे । धाः । अस्मे इति । वीरान् । शश्वतः । इन्द्र । शिप्रिन् ॥ १० ॥

मघवन्धनवन्नृजीषिन्गतसार सोमवन् हेइन्द्र विश्ववारस्य विश्वैःसर्वैः संभजनीयव-रणंयस्यतत् भूरेःभूरिबहुरायोधनं द्वितीयार्थेषष्ठी अस्मे अस्मभ्यंप्रयन्धिप्रयच्छ किंच अस्मे अस्माकं जीवसे जीवनाय शतं शरदः संवत्सरान्धाः देहि शिप्रिन् शोभनहनो हेइ-न्द्र अस्मे अस्माकंशश्वतः शश्वदितिबहुनाम बहून्वीरान्पुत्रान्देहि ॥ जीवसे जीवप्राणधार-णेइत्यस्य तुमर्थेअसेप्रत्ययः प्रत्ययस्वरः । शश्वतः टुओश्विगतिवृद्ध्योः अस्मात्संश्चद्वेहदित्यादि-नातिप्रत्ययान्तत्वेननिपातनादिष्टरूपसिद्धिः ॥ १० ॥

१०. इन्द्र, ऋजीषी (उच्छिष्ट) सोमवाले इन्द्र, तुम सबके वरणीय हो, हमें प्रभूत धन दो । जीने के लिए हमें सौ वर्ष दो । सुन्दर जबड़ोंवाले इन्द्र, हमें बहु वीर पुत्र दो ।

अथैकादशी—

शुनंहुवेममघवानमिन्द्रमस्मिन्भरेनृतमंवाजसातौ ।
शृण्वन्तमुग्रमूतयेसमत्सुघ्नन्तंवृत्राणिसंजितंधनानाम् ॥११॥२०॥

शुनम् । हुवेम । मघऽवानम् । इन्द्रम् । अस्मिन् । भरे । नृऽतमम् ।
वाजऽसातौ । शृण्वन्तम् । उग्रम् । ऊतये । समत्ऽसु । घ्नन्तम् ।
वृत्राणि । सम्ऽजितम् । धनानाम् ॥ ११ ॥ २० ॥

शुनंहुवेमेतिव्याख्याता ॥ ११ ॥

११. इन्द्र, तुम अन्नप्रापक यज्ञ में उत्साह-द्वारा प्रवृद्ध हो । तुम धनवान्, प्रभूत वैभववाले, नेतृवर, स्तुति-श्रवण-कर्त्ता, प्रचण्ड, युद्ध में शत्रु-नाशक और धन-विजेता हो। आश्रय पाने के लिए हम तुम्हें बुलाते हैं ।

॥ इतितृतीयस्यद्वितीयेविंशोवर्गः ॥ २० ॥

वार्त्रहत्यायेत्येकादशर्चमष्टमंसूक्तम् एकादशी अनुष्टुप् शिष्टागायत्र्यः इन्द्रोदेवता तथा-चानुक्रान्तम्—वार्त्रहत्यायगायत्रमन्त्यानुष्टुबिति । अतिरात्रेप्रथमेपर्यायेब्राह्मणाच्छंसिशस्त्रेवार्त्र-हत्यायेत्युत्तमावर्जंसूक्तंशंसनीयम् सूत्रितंच—वार्त्रहत्यायेत्युत्तमामुद्धरेदिति । महाव्रतेगायत्री-तृचाशीतावुत्तमावर्जमिदंसूक्तं पञ्चमारण्यकेसूत्रितम्—वार्त्रहत्यायशवसइत्युत्तमामुद्धरतीति ।

वार्त्रहत्यायशवसेपृतनाषाह्यायच । इन्द्रत्वावर्तयामसि ॥१॥

वार्त्रऽहत्याय । शवसे । पृतनाऽसह्याय । च ।
इन्द्र । त्वा । आ । वर्तयामसि ॥ १ ॥

विश्वामित्रःस्तौति—हेइन्द्र वार्त्रहत्याय वृत्रहननिमित्ताय शवसे बलाय अपिच पृत-नाषाह्याय परकीयसेनाभिभवाय त्वा त्वाम् आभिमुख्येनावर्तयामसि प्रवर्तयामः ॥ वार्त्रहत्याय वृत्रघ्नः कर्मेत्यर्थे ब्राह्मणादित्वात्ष्यञ् हनस्तोऽचिण्णलोरितितकारः ञित्त्वादाद्युदात्तः । पृतनाषा-ह्याय षहमर्षणेइत्यस्माद्भावे शकिसहोश्चेतियत् संहितायांसहेःपृतनर्ताभ्यांचेतिषत्वं दीर्घ-श्छान्दसः । वर्तयामसि वृतुवर्तनेइत्यस्यण्यन्तस्यमसः इदन्तोमसिइत्यादेशः निघातः ॥ १ ॥

१. इन्द्र, वृत्र-विनाशक बल की प्राप्ति और शत्रु-सेना के पराभव के लिए तुम्हें हम प्रवर्तित करते हैं ।

अथद्वितीया—

अर्वाचीनंसुतेमनउतचक्षुःशतक्रतो । इन्द्रकृण्वन्तुवाघतः ॥ २ ॥

अर्वाचीनम् । सु । ते । मनः । उत । चक्षुः । शतक्रतो इति शतक्रतो ।
इन्द्र । कृण्वन्तु । वाघतः ॥ २ ॥

हेशतक्रतो शतंक्रतवोऽस्यासौशतक्रतुः हेइन्द्र वाघतः वहन्तियज्ञियांधुरमितिवाघतःस्तोतारः ते तव सु अस्मदभिमतफलसंपादनेनशोभनंमनः अर्वाचीनमस्मदभिमुखंकृण्वन्तु कुर्वन्तु उतापिच चक्षुःत्वदीयंदर्शनमस्मास्वनुग्रहदृष्टिंकुर्वन्तु ॥ अर्वाचीनं विभाषाञ्चेरदिक्स्त्रियामिति खप्रत्ययः प्रत्ययेनादेशः । चक्षुः चक्षेःशिच्चेत्युसिप्रत्ययः शित्त्वाभावात्ख्यात्रादेशाभावः नित्स्वरानुवृत्तेराद्युदात्तत्वं । कृण्वन्तु कृविहिंसाकरणयोरित्यस्यलोटिरूपम् आमन्त्रितस्याविद्यमानवत्त्वेनपादादित्वान्निघातः प्रत्ययस्वरः । वाघतः वहप्रापणे संश्चद्वेहदित्यादिनाऽतिप्रत्ययान्तत्वेननिपातनादुपधावृद्धिः हकारस्यघत्वं प्रत्ययस्वरः ॥ २ ॥

२. शतक्रतु इन्द्र, तुम्हारे मन और चक्षु को प्रसन्न करके स्तोता लोग हमारे सामने तुम्हें प्रेरित करें ।

अथतृतीया—

नामानितेशतक्रतोविश्वाभिर्गीर्भिरीमहे । इन्द्राभिमातिषाह्ये ॥३॥

नामानि । ते । शतक्रतो इति शतक्रतो । विश्वाभिः ।
गीःऽभिः । ईमहे । इन्द्र । अभिमातिऽसह्ये ॥ ३ ॥

शतक्रतो हेइन्द्र अभिमातिषाह्ये मातिर्मानोगर्वः अभितोमानोयेषांते अभिमातयःशत्रवः तेषां सहनमेवसह्यंयस्मिंस्तस्मिन्युद्धेऽस्माकमुपस्थितेसति ते तव नामानि शक्रवज्रहस्तादीनिनामधेयानि यद्वा तदुपलक्षितानिकर्माणि विश्वाभिर्गीर्भिः सर्वाभिःस्तुतिलक्षणाभिर्वाग्भिरीमहे वयंयाचामहे ॥ ईमहे ईङ्गत्यादिषु व्यत्ययेनात्मनेपदम् अदादित्वाच्छपोलुक् निघातः ॥ ३ ॥

३. शतक्रतु इन्द्र, अभिमानी शत्रुओं के पराभवकर्ता युद्ध में हम सारी स्तुतियों से तुम्हारा नामकीर्तन करेंगे ।

अथचतुर्थी—

पुरुष्टुतस्यधामभिःशतेनमहयामसि । इन्द्रस्यचर्षणीधृतः ॥४॥

पुरुऽस्तुतस्य । धामऽभिः । शतेन । महयामसि ।
इन्द्रस्य । चर्षणिऽधृतः ॥ ४ ॥

हेइन्द्र पुरुष्टुतस्य पुरुभिःबहुभिःस्तोतृभिः स्तुतस्य शतेन अपरिमितसंख्याकैर्धामभिस्तेजोभिर्युक्तस्य चर्षणीधृतः चर्षणीनांमनुष्याणांकर्मानुष्ठातृणाम् अभिमतफलसंपादनेनधारकस्येन्द्रस्य यद्वा आकृषन्तिसर्वमनेनेतिचर्षणि बलं तद्धारकस्य तव महयामसि महयामः स्तोत्रंकुर्मः ॥ पुरुष्टुतस्य ष्टुञ्स्तुतौ कर्मणिक्तः थाथादिस्वरः संहितायांस्तुतस्तोमयोश्छन्दसीतिषत्वम् । महयामसि महपूजायामित्यस्यलटि इदन्तोमसिः निघातः । चर्षणिधृतः कृषआकर्षणे कृषेरादेश्चचेत्यनिप्रत्ययः ककारस्यचकारादेशः यद्वा कृषविलेखने कर्षन्तीतिचर्षणयोमनुष्याः धृतः धृञ्धारणे क्विप् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः ॥ ४ ॥

४. इन्द्र सबकी स्तुति के योग्य, असीम तेजवाले और मनुष्यों के स्वामी हैं । हम उनकी स्तुति करते हैं ।

इन्द्रंवृत्रायहन्तवेपुरुहूतमुपंब्रुवे । भरेषुवाजसातये ॥ ५ ॥ २१ ॥

इन्द्रम् । वृत्राय । हन्तवे । पुरुऽहूतम् । उप । ब्रुवे । भरेषु । वाजऽसातये ॥ ५ ॥ २१ ॥

हेइन्द्र वृत्रायहन्तवे वृत्रनामकमसुरंहन्तुं भरेषु युद्धेषु वाजसातये अन्नोपलक्षितधनलाभायच पुरुहूतं बहुभिराहूतमिन्द्रं बलवन्तं त्वामुपब्रुवे सोमपानार्थंविश्वामित्रोहमाह्वयामि वृत्रायेतिक्रियाग्रहणंकर्तव्यमितिकर्मणःसंप्रदानत्वम् ॥ हन्तवे हन्तेस्तुमर्थेतवेन्प्रत्ययः नित्स्वरः । ब्रुवे ब्रूञ्व्यक्तायांवाचीत्युत्तमस्यलट्युत्तमइटिरूपं निघातः । वाजसातये सननंसातिः वाजस्यसातिर्वाजसातिःदासीभारादित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥ ५ ॥

५. इन्द्र, वृत्र का विनाश करने और युद्ध में धन-प्राप्ति के लिए बहुतों द्वारा आहूत इन्द्र का हम आह्वान करते हैं ।

॥ इतितृतीयस्यद्वितीयएकविंशोवर्गः ॥ २१ ॥

वाजेषुसासहिर्भवत्वामीमहेशतक्रतो । इन्द्रंवृत्रायहन्तवे ॥ ६ ॥

वाजेषु । ससहिः । भव । त्वाम् । ईमहे । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । इन्द्र । वृत्राय । हन्तवे ॥ ६ ॥

शतक्रतो हेइन्द्र वाजेषुसंग्रामेषुसासहिः शत्रूणामभिभवितामव वृत्रायहन्तवेवृत्रंहन्तुं त्वामीमहे प्रार्थयामहे ॥ सासहिः सहिवहिचालिपतिभ्योयङन्तेभ्यःकिकिनौवक्तव्याविति किप्रत्ययः तस्यस्वरः । वृत्राय कर्मणःसंप्रदानत्वम् । हन्तवे तुमर्थेतवेन्प्रत्ययः ॥ ६ ॥

६. शतक्रतु इन्द्र, युद्ध में तुम शत्रुओं के पराभव-कर्त्ता हो । हम, वृत्र के विनाश के लिए, तुम्हारी प्रार्थना करते हैं ।

अथसप्तमी–

द्युम्नेषुपृतनाज्येपृत्सुतूर्षुश्रवःसुच । इन्द्रसाक्ष्वाभिमातिषु ॥७॥

द्युम्नेषु । पृतनाज्ये । पृत्सुतूर्षु । श्रवःऽसु । च ।
इन्द्र । साक्ष्व । अभिऽमातिषु ॥ ७ ॥

द्युम्नेषुद्योतमानेषुधनेषुयशस्स्वेषु अभिमानिनोयेसपत्नाःपृतनाज्ये पृतनानाममजनंगमनम-स्मिन्नितिपृतनाज्यं संग्रामः तस्मिन्संग्रामेच पृत्सुतूर्षु पृतनासुतरणशीलेषुशूरेषु श्रवःसु यशे-षु येअभिमानिनःशत्रवःसन्ति तान्साक्ष्वाभिभव तथा हेइन्द्र अभिमातिषु सर्वतोगर्वयुक्तेषु शत्रुषुपुरुषेषुयेसपत्नास्तांश्चाभिभव ॥ पृतनाज्ये अजगतिक्षेपणयोरित्यस्यण्यन्तस्यअचोयत् पृतनानामाज्यंपृतनाज्यम् एकादेशस्वरः । पृत्सुतूर्षु पृतनाशब्दस्यसौपरतः मांस्पृत्स्नूनामुपसंख्या-नमितिपृदादेशः ञित्वरासंभ्रमे ताच्छीलिकःक्विप् ज्वरत्वरेत्यादिनाऊठ् तत्पुरुषेकृतिबहुलमिति पूर्वपदस्यसप्तम्याअलुक् कृदुत्तरपदस्वरः । साक्ष्व षहमर्षणइत्यस्य लोटि बहुलंछन्दसीतिशपो लुक् ढत्वकत्वे दीर्घश्छान्दसः ॥ ७ ॥

७. इन्द्र, जो धन, युद्ध, वीर-निश्चय और बल में हमारे अभिमानी शत्रु हैं, उन्हें पराजित करो ।

चातुर्विंशिकेऽहनिमाध्यन्दिनेब्राह्मणाच्छंसिशस्त्रे शुष्मिन्तमनऊतयइतित्र्यृचोवैकल्पिकोनुरूपः । सूत्रितम्–शुष्मिन्तमंनऊतयेआयन्तइवसूर्यमिति ।

अथाष्टमी–

शुष्मिन्तमंनऊतयेद्युम्निनंपाहिजागृविम् ।इन्द्रसोमंशतक्रतो ॥८॥

शुष्मिन्ऽतमम् । नः । ऊतये । द्युम्निनम् । पाहि । जागृविम् ।
इन्द्र । सोमम् । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ॥ ८ ॥

शतक्रतो हेइन्द्र शुष्मिन्तमं बलवतांमध्येअतिशयेनबलवन्तं द्युम्निनं दीप्तिमन्तं यद्वा शुष्मिन्तमं शत्रूणांशोषकतमं द्युम्निनं यशस्विनं जागृविं जागरणशीलं पीतःसोमोजागृविः स्व-प्ननिवारकइतितादृशंनोऽस्माकंसंबन्धिनंसोमम् ऊतयेअस्माकंरक्षणायपाहि अत्रागत्यपिब । शुष्मिन्तमं तमपःपित्त्वादनुदात्तत्वेप्रत्ययस्वरः । पाहि पातेर्लोटि बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् निघातः । जागृविः क्विन्प्रत्ययान्तः नित्त्वादाद्युदात्तः ॥ ८ ॥

८. शतक्रतु, हमारे आश्रय-लाभ के लिए अत्यन्त बलवान्, दीप्ति-युक्त और स्वप्न-निवारक सोम पान करो ।

अथनवमी–

इन्द्रियाणिशतक्रतोयातेजनेषुपञ्चसु । इन्द्रतानितआवृणे ॥९॥

इन्द्रियाणि । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । या । ते ।
जनेषु । पञ्चऽसु । इन्द्र । तानि । ते । आ । वृणे ॥ ९ ॥

शतक्रतो हेइन्द्र तेतवसंबन्धिषुपञ्चसुजनेषु गन्धर्वाःपितरोदेवाअसुराररक्षांसीत्येतेषु या यानीन्द्रियाणि रूपग्रहणादिसामर्थ्यानिनिहितानि तेत्वदीयानितानीन्द्रियाण्यहमावृणे संभजे यद्वा पञ्चजनेषु निषादपञ्चमेषुचातुर्वर्ण्यजनेषु यानीन्द्रियाणिसामर्थ्यानितानि त्वदीयान्यहमावृणे ॥ इन्द्रियाणि इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गमिन्द्रदृष्टमिन्द्रसृष्टमिन्द्रजुष्टमिन्द्रदत्तमितिवेतिघप्रत्ययान्तत्वेननिपातनादन्तोदात्तः । वृणे वृङ्संभक्तावित्यस्यलटिरूपं निघातः ॥ ९ ॥

९. शतक्रतु, पञ्च जनों में जो सब इन्द्रियाँ हैं, उनको हम तुम्हारी ही समझते हैं ।

अथदशमी—

अगन्निन्द्रश्रवोबृहद्द्युम्नंदधिष्वदुष्टरम् । उत्तेशुष्मंतिरामसि ॥१०॥

अगन् । इन्द्र । श्रवः । बृहत् । द्युम्नम् । दधिष्व । दुस्तरम् ।
उत् । ते । शुष्मम् । तिरामसि ॥ १० ॥

हेइन्द्र बृहन्महच्छ्रवःसोमलक्षणमस्माभिर्दीयमानमन्नम् अगन् त्वांगच्छतु त्वं दुष्टरं दुस्तरं शत्रुभिस्तरीतुमशक्यं द्युम्नं धनं दधिष्वास्मभ्यंप्रयच्छ वयंतु ते त्वदीयं शुष्मं बलमुत् उत्कृष्टंतिरामसि सोमाज्यादिभिर्वर्धयामः ॥ अगन् गमेर्लङि बहुलंछन्दसीतिशपो लुक् इत्याद्यादिनातिलोपः मोनोधातोः अडागमस्वरः । दधिष्व दधातेर्लोटि छन्दस्युभयथेति थासआर्धधातुकत्वादिडागमः निघातः । दुस्तरं तरतेःकृच्छ्रार्थेखल् सुषामादित्वात्संहितायां षत्वं लित्स्वरः । तिराममि इदन्तोमसि निघातः ॥ १० ॥

१०. इन्द्र, प्रभूत अन्न तुम्हारे निकट जाय । शत्रुओं का दुर्धर्ष धन हमें प्रदान करो । हम तुम्हारे उत्कृष्ट बल को वर्द्धित करेंगे ।

अथैकादशी—

अर्वावतोनआगह्यथोशक्रपरावतः ।
उलोकोयस्तेअद्रिवइन्द्रेहततआगहि ॥ ११ ॥ २२ ॥

अर्वाऽवतः । नः । आ । गहि । अथो इति । शक्र । पराऽवतः ।
उँ इति । लोकः । यः । ते । अद्रिऽवः । इन्द्र । इह ।
ततः । आ । गहि ॥ ११ ॥ २२ ॥

शक्र शक्तनहेइन्द्र अर्वावतः अर्वाचीनात्समीपाद्देशात् अथो अपिच परावतोतिदू-राद्देशाद्योस्मानभिलक्ष्यागहि आगच्छ अद्रिवः अत्तिभक्षयतिशत्रूनितेऽद्रिर्वज्रः तद्वन् हेइन्द्र ते तव यउत्तमःउत्तमोलोकोऽस्ति ततस्तस्मादपिलोकादिहास्मिन्देवयजनदेशे सो-मपानार्थमागहि आगच्छ ॥ गहि गमेर्लोटिरूपम् । परावतः उपसर्गाच्छन्दसिधात्वर्थेइतिव-तिः प्रत्ययस्वरः । अद्रिवः मतुवसोरुरितिरुः । ततःपश्चम्यास्तसिलितितसिल् लित्स्वरः ॥ ११ ॥

११. शक्र इन्द्र, निकट अथवा दूर देश से हमारे पास आओ। वज्रवान इन्द्र, तुम्हारा जो उत्कृष्ट स्थान है, वहाँ से इस यज्ञ में आओ।

॥ इतितृतीयस्यद्वितीयेद्वाविंशोवर्गः ॥ २२ ॥

अभितष्टेवेतिसप्तर्चंनवमंसूक्तम् अत्रानुक्रमणिका—अभितष्टेवदशप्रजापतिःसवैश्वामित्रो वाच्योवाद्वौवात्तौनवैकोपीति विश्वामित्रगोत्रःप्रजापतिः वाचः पुत्रः प्रजापतिर्वाऋषिः तावुभावपि संभूयेतावस्यसूक्तस्यऋषी इतिद्वितीयःपक्षः अथवानोभावपि किंतु विश्वामित्रएवेतितृ-तीयःपक्षः त्रिष्टुप्छन्दः इन्द्रोदेवता चातुर्विंशिकेहनिमाध्यंदिनेसवने अच्छावाकशस्त्रे अ-भितष्टेवेत्यहरहःशस्यनामकंसूक्तम् । सूत्रितंच—उदुब्रह्माण्यभितष्टेवेतीतरावहरहःशस्येइति एवंसर्वत्राहर्गणेषुद्वितीयादिष्वहःसुमाध्यंदिनसवनेऽच्छावाकशस्त्रेप्येतत्सूक्तम् ।

अथतस्मिन्सूक्तेप्रथमा—

अभितष्टेवदीधयामनीषामत्योनवाजीसुधुरोजिहानः। अभिप्रियाणिमर्मृशत्पराणिकवीँरिच्छामिसंदृशेसुमेधाः॥ १ ॥

अभि। तष्टाऽइव। दीधय। मनीषाम्। अत्यः। न। वाजी। सुऽधुरः। जिहानः। अभि। प्रियाणि। मर्मृशत्। पराणि। कवीन्। इच्छामि। सम्ऽदृशे। सुऽमेधाः॥ १ ॥

यजमानःस्तोतारंप्रतिब्रूते—हेस्तोतः मनीषामिन्द्रविषयांस्तुतिम् अभिदीधय सर्वतोदीप्तां कुरु तत्रदृष्टान्तः—तष्टेव यथातष्टातक्षणेनकाष्ठंसंस्करोतितद्वत् सुधुरः शोभनयाधुरान्वितो वा-जीवेगवानत्योन अश्वइव जिहानःकर्मणिप्रवर्तमानः पराण्युत्तमानिप्रियाणीन्द्रस्यप्रियतमानि यद्वा पराण्युत्तरेष्वहःसुक्रियमाणानिकर्माणि अभिमर्मृशत् अत्यर्थमभिमृशन् सुमेधाः शोभ-नमेधावानहं कवीन्पूर्वमनुष्ठितयज्ञाद्येवमृषयमगमन् तेकवयः तान्संदृशे संद्रष्टुमिच्छा-मिउक्तार्थेब्राह्मणम्—अभितष्टेवदीधयामनीषामित्यच्छावाकोहरहःशंसत्यभिवत्तत्वैरूपमभिप्रियाणिमर्मृ-शत्पराणीति यान्येवपराण्यहानि तानिप्रियाणितान्येव तदभिमर्शतोयन्त्यन्यारम्भमाणाः।

परोवामर्श्योऽलोकास्स्वर्गोऽलोकस्तमेवतदभिवदतिकवीँ रिच्छामिसंदृशोसुमेधाइतियेवैतेनमधयःपूर्वेप्रेता-स्तेवैकवयस्तानेवतदभ्यतिवदतीति ॥ तष्टेव तक्षूत्वक्षूतनूकरणेइत्यस्यतृनिरूपं क्तिस्वरः । दीध्य दीधीवेव्योरिदित्येनयोरित्यस्य मन्त्रमीवितण्यर्थस्यलोटिशपोबहुलंछन्दसीतिलुगभावः व्यत्ययेनपरस्मैपदम् । सुधुरः आद्युदात्तंद्व्यच्छन्दसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । जिहानः ओहाङ्-गतावित्यस्यशानचिश्नाभिदित्यभ्यासस्येत्वं चित्त्वादन्तोदात्तत्वेप्राप्ते अभ्यस्तानामादिरि-त्याद्युदात्तत्वम् । मर्मृशत् मृशामर्शनेइत्यस्ययङ्लुकि रुग्रिकौचलुकीत्यभ्यासस्यरुगागमः तद-न्तात्छतरिरूपं नाभ्यस्ताच्छतुरितिनुमभावः अभ्यस्तस्वरः । संदृशे दृशिर्प्रेक्षणेइत्यस्मात्तुमर्थे सेसेनिति केन्प्रत्ययान्तत्वेननिपातनादाद्युदात्तः समासेकृदुत्तरपदस्वरः । सुमेधाः नित्यम-सिच्प्रजामेधयोरित्यसिच्प्रत्ययः चित्स्वरः ॥ १ ॥

१. स्तोता, त्वष्टा की तरह, इन्द्र की स्तुति को आगरित करो। उत्कृष्ट, भारवाही और द्रुतगामी अश्व की तरह कर्म में प्रवृत्त होकर तथा इन्द्र के प्रिय कर्म के विषय पर चिन्ता कर मैं, मेधावान् होते हुए, स्वर्गगत कवियों को देखने की इच्छा करता हूँ।

इ॒नोत पृ॑च्छ॒ जनि॑मा क॒वी॒नां म॑नो॒धृतः॑ सु॒कृत॑स्तक्षत॒ द्याम्।
इ॒मा उ॑ ते प्र॒ण्यो॒३॒॑ वर्ध॑माना॒ मनो॑वाता॒ अध॒ नु धर्म॑णि ग्मन् ॥ २ ॥

इ॒ना । उ॒त । पृ॒च्छ॒ । जनि॑म । क॒वी॒नाम् । म॒नः॒ऽधृतः॑ । सु॒ऽकृतः॑ । त॒क्ष॒त॒ । द्याम् । इ॒माः । ऊँ॒ इति॑ । ते॒ । प्र॒ऽन्यः॑ । वर्ध॑मानाः । मनः॑ऽवाताः । अध॑ । नु । धर्म॑णि । ग्म॒न् ॥ २ ॥

उतेत्यामन्त्रणे हेइन्द्र कवीनां सुकृतकर्मणांदेवमूर्धंगतानांजनिम जन्म केनकर्मणादिवं गताः कुतोवातेषामुत्पत्तिरिति एतमर्थमिनाईश्वरान्गुरून्पृच्छ तेकवयोमनोधृतःसंयतमन-स्काः अतएवसुकृतः शोभनकर्माणःसन्तः द्यांदिवंतक्षताकुर्वन् अधं अथेदानीं धर्मण्य-स्मिन्यज्ञे तेत्वदर्थंप्रण्यः प्रणीयमानामनोवाताः मनोवेगाः वर्धमानास्त्वां वर्धयन्त्यइमाअ-स्माभिःक्रियमाणस्तुतयोनुक्षिप्रंग्मन् त्वांगच्छन्तु उसर्वत्रप्रसिद्ध्यर्थः ॥ पृच्छ प्रच्छज्ञीप्साया-मित्यस्यलोटि ग्रहादित्वाच्छः तस्यङित्वाद्ग्रहिज्यादिनासंप्रसारणं निघातः । प्रण्यः णीञ्प्राप-णेइत्यस्मादौणादिकःकर्मणिक्विप् सर्वविधीनांछन्दसिविकल्पितत्वादियङादेशंनाधित्वायणादेशः उदात्तस्वरितयोरितिस्वरितत्वम् । ग्मन् गमेर्लुङिमन्त्रेघसेतिबहुलंछन्दसीतिशपोलुक् छेर्लोपे गमहनेत्यादिनोपधालोपःनिघातः ॥ २ ॥

२. इन्द्र, कवियों के जन्म के सम्बन्ध में उन गुरुओं से पूछो, जिन्होंने मनःसंयम और पुण्य कार्य-द्वारा स्वर्ग का निर्माण किया था। इस समय इस यज्ञ में तुम्हारे लिए प्रणीत स्तुतियाँ वृद्धियुक्त होकर, मन की तरह, वेग से जाती हैं।

अथ तृतीया—

निषीमिदत्रगुह्यादधानाउतक्षत्रायरोदसीसमंजन् ।
संमात्राभिर्ममिरेयेमुरुर्वीअन्तर्महीसमृतेधायसेधुः ॥ ३ ॥

नि । सीम् । इत् । अत्र । गुह्या । दधानाः । उत । क्षत्राय । रोदसी इति । सम् । अञ्जन् । सम् । मात्राभिः । ममिरे । येमुः । उर्वी इति । अन्तः । मही इति । समृते इति सम्ऽऋते । धायसे । धुरिति धुः ॥ ३ ॥

अत्र भूलोके गुह्या गूढानि कर्माणि सीमित् सर्वत एव निदधानाः कुर्वाणा एते कवयः उतापि क्षत्राय बलाय धनाय वा रोदसी द्यावापृथिव्यौ समञ्जन् ओषधीभिः पृथिवीं देवैर्दिवं संगतामकार्षुः किंच ते मात्राभिर्मीयन्ते मान्तीति वा मात्राः शिल्पविद्याः ताभिर्मात्राभिः समामिरे ते रोदस्यावियत्तया परिच्छिन्ने चक्रुश्च समृते परस्परं संगते उर्वी विस्तीर्णे मही महत्यौ ते द्यावापृथिव्यौ येमुः विष्टम्भकेनान्तरिक्षेण अन्तः उदयच्छन् तथा धायसे तयोर्धारणार्थम् अन्तरिक्षं धुः न्यधुः ॥ डुधाञ् धारणार्थे । गुह्या गुहायांभवानि भवार्थेयत् यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वम् । दधानाः दधातेः शानचि रूपम् अभ्यस्तस्वरः । अञ्जन् अञ्जू व्यक्तिम्रक्षणकान्तिगतिष्वित्यस्य लङि श्नसोरल्लोपः निघातः । मात्राभिः माङ् माने माङ्सनेभ्यां हुयामेत्यादिना त्रन्प्रत्ययः नित्स्वरः । ममिरे माङ्माने इत्यस्य लिटि इरेचि आदितोलोपे विभाषेति तेन निघातः । येमुः यमउपरमे इत्यस्य लिटि उसि रूपं तिङ्ङतिङ इति निघातः । धायसे वहिहाधाञ्भ्यश्छन्दसीत्यसुन् नित्स्वरः । धुः दधातेर्लुङिरूपम् ॥ ३ ॥

३. इस भूलोक में, सर्वत्र, कवियों ने गूढ़ कर्म का निधान करके पृथिवी और स्वर्ग को, बल-प्राप्ति के लिए, अलंकृत किया है। उन्होंने मात्राओं या मूलतत्त्वों के द्वारा पृथिवी और स्वर्ग का परिमाण किया है। उन्होंने परस्पर-मिलिता, विस्तीर्णा और महती द्यावा-पृथिवी को सङ्गत किया है और द्यावा-पृथिवी के बीच में, धारणार्थ, अन्तरिक्ष को स्थापित किया है।

आतिष्ठन्तंपरिविश्वेअभूषञ्छ्रियोवसानश्चरतिस्वरोचिः ।
महत्तद्वृष्णोअसुरस्यनामाविश्वरूपोअमृतानितस्थौ ॥ ४ ॥

आऽतिष्ठन्तम् । परि । विश्वे । अभूषन् । श्रियः । वसानः । चरति । स्वऽरोचिः । महत् । तत् । वृष्णः । असुरस्य । नाम । आ । विश्वऽरूपः । अमृतानि । तस्थौ ॥ ४ ॥

विश्वे सर्वे कवयः रथमातिष्ठन्तमिन्द्रं पर्यभूषन् परितोऽलङ्कुर्वन् स्वरोचिः स्वमेव रोचिर्येस्यासौ स्वरोचिः स्वप्रभयैव दीप्यमान इत्यर्थः अतएव श्रियो दीप्तीर्वसानः आच्छादयन् सोऽयमिन्द्रश्चरति सर्वत्र वर्तते वृष्णः कामानां वर्षितुः असुरस्य अस्यति प्रेरयति सर्वानन्तर्यामितयेत्यसुरः तस्येन्द्रस्य तत् तादृशम् (नु) भूतपूर्वं नाम नमयति सर्वान् शत्रूनिति नाम कर्म यद्वा नम्यते प्रह्वैर्जनैः परिक्रियत इति नाम इन्द्रस्य शरीरं कर्म वा महदाश्चर्योपेतं वर्तते तथा विश्वरूपो नानाविधरूपतां भजमानः स इन्द्रो वरुणात्मना अमृतानि मण्डलानि आतस्थौ अधितिष्ठति ॥ विश्वे जसः शी । अभूषन् भूष अलङ्कारे इत्यस्य लङि रूपम् वसानः वस आच्छादने इत्यस्य शानचि रूपं तस्य सार्वधातुकस्वरे धातुस्वरः । नाम णमु प्रह्वत्वे इत्यस्मात् नामन्सीमन्व्योमन्नित्यादिना मनिन्प्रत्ययान्तत्वेन निपातनादाद्युदात्तः । विश्वरूप इति तस्य संज्ञा बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायामिति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । अमृतानि कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे इति द्वितीया । तस्थौ तिष्ठतेर्लिटि रूपम् ॥ ४ ॥

४. सारे कवियों ने रथस्थित इन्द्र को विभूषित किया है। स्वभावतः दीप्तिमान् इन्द्र दीप्ति से आच्छादित होकर स्थित हैं। अभीष्टवर्षी और असुर इन्द्र की कीर्ति अद्भुत है। विश्वरूप धारण करके वे अमृत में अवस्थित हैं।

असूत पूर्वो वृषभो ज्यायानिमा अस्य शुरुधः सन्ति पूर्वीः ।
दिवो नपाता विदथस्य धीभिः क्षत्रं राजाना प्रदिवो दधाथे ॥५॥२३॥

असूत । पूर्वः । वृषभः । ज्यायान् । इमाः । अस्य । शुरुधः ।
सन्ति । पूर्वीः । दिवः । नपाता । विदथस्य । धीभिः ।
क्षत्रम् । राजाना । प्रऽदिवः । दधाथे इति ॥ ५ ॥ २३ ॥

वृषभः कामानां वर्षकः पूर्वश्चिरन्तनः अतएव ज्यायानिन्द्रोऽसूत अपः ससर्ज पूर्वीर्बह्व्यः इमा अनेन सृष्टा आपः अस्य भगतः शुरुधः सन्ति शुचः पिपासाया रोधयित्र्यो भवन्ति दिवः द्युलोकस्य नपाता नपातयितारौ हे राजमानाविन्द्रावरुणौ युवां प्रदिवः प्रकर्षेण द्योतमानस्य विदथस्य यज्ञकारिणः स्तोतुर्धीभिः स्तुतिभिः क्षत्रं धनं दधाथे अस्मभ्यं दातुं धारयेथे ॥ असूत षूङ् प्राणिगर्भविमोचने इत्यस्य लङि रूपम् अडागमस्वरः । ज्यायान् प्रशस्यशब्दादीयसुनि ज्य चेति ज्यादेशः ज्यादादीयस इतीयस आदेराकारादेशः नित्त्वादाद्युदात्तः । शुरुधः पृषोदरादिः । नपाता न पान्नपादिति निपातनान्नञः प्रकृतिभावः आमन्त्रितत्वान्निघातः । धीभिः सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । राजाना आमन्त्रितत्वान्निघातः । दधाथे दधातेर्लेटि रूपं निघातः ॥ ५ ॥

५. अभीष्टवर्षक, सनातन और सर्वश्रेष्ठ इन्द्र ने जल-सृष्टि की है। इस प्रभूत जल ने उनकी पिपासा को रोका है। स्वर्ग के पौत्र-स्वरूप और शोभायमान इन्द्र और वरुण द्युतिमान् यज्ञकर्त्ता की स्तुति से लाभ-योग्य धन, हमारे लिए, धारण करते हैं।

अथषष्ठी—

त्रीणि॑ राजाना वि॒दथे॑ पु॒रूणि॒ परि॒ विश्वा॑नि भूषथ॒: सदां॑सि ।
अप॑श्यम॒त्र मन॑सा जग॒न्वान्व्र॒ते ग॑न्ध॒र्वाँ अपि॑ वा॒युके॑शान् ॥६॥

त्रीणि॑ । रा॒जा॒ना॒ । वि॒दथे॑ । पु॒रूणि॑ । परि॑ । विश्वा॑नि ।
भू॒ष॒थ॒: । सदां॑सि । अप॑श्यम् । अत्र॑ । मन॑सा । ज॒ग॒न्वान् ।
व्र॒ते । ग॒न्ध॒र्वान् । अपि॑ । वा॒युऽके॑शान् ॥ ६ ॥

हे राजानाविन्द्रावरुणौ विदथेऽस्मिन्यज्ञे विश्वानि व्याप्तानि पुरूणि यजनीयैः सोमादिभिः पूर्णानि त्रीणि सदांसि सवनानि परिभूषथः सर्वतोऽलंकुरुथः हे इन्द्र त्वं जगन्वान्यज्ञं प्रतिगतवानसि अपिः संभावनायां यतोऽहमत्र मनसा यज्ञे वायुकेशान् वायुवच्चञ्चलरश्मीन्गन्धर्वान्सोमरक्षकान् स्वानभ्राजादीन्मनसापश्यं ते च स्वानभ्राजादयस्तैत्तिरीयके स्पष्टमभिहिताः—स्वानभ्राजांघारे बम्भारे हस्तसुहस्त कृशानवेते वः सोमक्रयणास्तान्रक्षध्वं मा वो दभन्निति ॥ भूषथः भूष अलङ्कारे इत्यस्य लटि रूपम् । अपश्यं दृशिर् प्रेक्षणे इत्यस्य लङि रूपं पाघ्रादित्वादनिपातः । जगन्वान् गमेः क्वसौ विभाषागमहनविदविशामिति इटो विकल्पितत्वादत्रेडभावः मो नो धातोः इति मकारस्य नकारः प्रत्ययस्वरः । गन्धर्वान् धृञ् धारणे इत्यस्य गोशब्द उपपदे गवि गन्धृञो वः इति वप्रत्ययः तत्संनियोगेन गोशब्दस्य गन्नादेशः प्रत्ययस्वरः ॥ ६ ॥

६- राजा इन्द्र और वरुण, व्यापक और सम्पूर्ण सवन-त्रय को इस यज्ञ में अलंकृत करो । इन्द्र, तुम यज्ञ में गये थे; क्योंकि मैंने इस यज्ञ में वायु की तरह केश-विशिष्ट गन्धर्वों को देखा था ।

अथसप्तमी—

तदिन्न्व॑स्य वृष॒भस्य॑ धे॒नोरा नाम॑भिर्ममिरे॒ सक्म्यं॒ गोः ।
अ॒न्यद॑न्यदसु॒र्यं१॒॑ वसा॑ना॒ नि मा॒यिनो॑ ममिरे रू॒पम॑स्मिन् ॥ ७ ॥

तत् । इत् । नु । अ॒स्य॒ । वृ॒ष॒भस्य॑ । धे॒नोः । आ । नाम॑ऽभिः ।
म॒मि॒रे॒ । सक्म्य॑म् । गोः । अ॒न्यत्ऽअ॑न्यत् । अ॒सु॒र्य॑म् । वसा॑नाः ।
नि । मा॒यिन॑: । म॒मि॒रे॒ । रू॒पम् । अ॒स्मिन् ॥ ७ ॥

ये यजमानाः वृषभस्य अभिमतफलप्रदस्यास्येन्द्रस्यार्थे धेनोर्गोर्नामभिर्विश्वायुर्विश्वव्यचा इत्यादिभिरुपलक्षितां गां सक्म्यं संभजनार्हं तत्क्षीरादिकं हविः नु क्षिप्रमाममिरे आदुहन्ति

---

१ तै० सं० १. २. ७. ।

धातूनामनेकार्थत्वात् तेनचहविषायज्ञमनुष्ठाय देवमूर्धप्रासास्तेकवयः अन्यदन्यन्नूतनम् असुर्यं-मसुराणांबलंवसानाआच्छादयन्तः अतएवमायिनः मायपास्वीकृतकामरूपाः यद्वा मायिनः प्रज्ञावन्तःसन्तः अस्मिन्निन्द्रे रूपं स्वंस्वंरूपंनिममिरे इयत्तयापरिच्छिद्यनिदधुः ॥ इत्यूरणम् । ममिरे माङ्माने लिटिरूपं निपातः । नव्यं युक्तिकचितिनांकुश्चेत्यत्रचकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थ-त्वात्सपतेर्यकप्रत्ययः कृत्वंच सघनंसरमः तत्रभवइत्यर्थे भवेछन्दसीतियत् यतोनावइत्याद्यु-दात्तः । गोः एकादेशस्वरः । असुर्यम् असुरस्यस्वमित्यर्थे असुरस्यस्वमितियत् तित्स्वरितः । रूपं रूपरूपक्रियायांण्यन्तः खष्पशिल्पशष्परूपपर्पतल्पाइतिरप्प्रत्ययान्तत्वेननिपातनात्पकारलोपो-गुणत्वंच रूपयतिरूप्यतेवेतिरूपं प्रत्ययस्वरः ॥ ७ ॥

७. जो यजमान लोग अभीष्टदाता इन्द्र के लिए गौओं के भोग-योग्य हव्य को शीघ्र दुहते हैं, जिनके अनेक नाम हैं, उन्होंने नवीन असुर-बल को धारण करते हुए तथा माया का विकास करते हुए अपने-अपने रूप को इन्द्र को समर्पित किया था ।

अथाष्टमी—

तदिन्न्वस्यसवितुर्नकिर्मेहिरण्ययीममतिंयामशिश्रेत् ।
आसुष्टुतीरोदसीविश्वमिन्वेअपीवयोषाजनिमानिवव्रे ॥ ८ ॥

तत् । इत् । नु । अस्य । सवितुः । नकिः । मे । हिरण्ययीम् ।
अमतिम् । याम् । अशिश्रेत् । आ । सुऽस्तुती । रोदसी इति ।
विश्वमिन्वे इति विश्वम्ऽइन्वे । अपिऽइव । योषा ।
जनिमानि । वव्रे ॥ ८ ॥

तत्तस्मात्सवितुः सर्वस्यजगतोन्तर्यामितयाप्रेरयितुः अस्येन्द्रस्य मेमम हिरण्ययीं सुव-र्णमयीम् अमतिं कान्तिं नकिरित् कोपःपरिच्छिनत्तिखलु यां मदीयांदीप्तिम् अशिश्रेत् यआश्र-यति सुष्टुती शोभनयास्तुत्यास्तुतःसन् विश्वमिन्वे सर्वस्यसन्तर्पयित्र्यौ रोदसी द्यावापृथिव्यौ आववे स्वकीयतयासर्वतोवृणुते तत्रदृष्टान्तः—अपीवयोषाजनिमानि यथा योषास्त्री जनिमानि जातान्यपत्यानि आवृणोति तद्वत् ॥ नुः पूरणः । नकिः निपातः । हिरण्ययीं हिरण्यस्यविका-रार्थे मयड्वैतयोरितिमयट् ऋत्व्यवास्त्व्यमाध्वीहिरण्ययानिच्छन्दसीतिनिपातनान्मयटोमकारलोपः टिड्ढाणञितिङीप् प्रत्ययस्वरः । अमतिम् अमगत्यादिषु अमेरतिरित्यतिप्रत्ययः प्रत्ययस्वरः । अशिश्रेत् श्रयतेर्लङि बहुलंछन्दसीतिशपःश्लुः यद्वृत्तयोगादनिघातः । सुष्टुती सुपांसुलुगितितृतीयायाः सवर्णदीर्घः । विश्वमिन्वे इविव्याप्तिप्रीणनयोरित्यस्मात्कर्मण्यण् इदि-त्वान्नुम् तत्पुरुषेकृतिबहुलमितिद्वितीयायाअलुक् कृदुत्तरपदस्वरः । योषा यौतेर्मिश्रीभावकर्मणः

वृतृवदिहनिकमिकषिभ्यः स इति सप्रत्ययः प्रत्ययाद्युदात्तः । मनिमानि मनीषादु-र्भावे कृञनिभ्यामिमनिनिमितीमनिन्प्रत्ययो भूतकालेनित्त्वादाद्युदात्तः । वव्रे. वृञ्वरणेइत्यस्य लिटिरूपम् ॥ ८ ॥

८. सूर्य की स्वर्णमयी दीप्ति की कोई सीमा नहीं कर सकता। इस दीप्ति के जो आश्रय हैं, उत्तम स्तुति-द्वारा स्तुत होकर जैसे माता सन्तान का आलिङ्गन करती है, वैसे ही सर्व-व्यापक द्यावा-पृथिवी को आलिङ्गित करते हैं।

युवंप्रत्नस्यसाधथोमहोयद्दैवीस्वस्तिःपरिणःस्यातम् ।
गोपाजिह्वस्यतस्थुषोविरूपाविश्वेपश्यन्तिमायिनःकृतानि ॥९॥

युवम् । प्रत्नस्य । साधथः । महः । यत् । दैवी । स्वस्तिः ।
परि । नः । स्यातम् । गोपाजिह्वस्य । तस्थुषः । विरूपा ।
विश्वे । पश्यन्ति । मायिनः । कृतानि ॥ ९ ॥

हेइन्द्रावरुणौ युवं युवां प्रत्नस्य पुरातनस्यस्तोतुः महस्तादृशंश्रेयः साधथः साधयथः कीदृशंतदित्यतआह—यद्दैवीस्वस्तिः यद्दिविदेवसम्बन्धिश्रेयः स्वाराज्यलक्षणं किञ्च युवांनोऽस्मान्परिपरितः स्यातं रक्षकौभवतं विश्वेसर्वे मायिनोदेवाः गोपाजिह्वस्य गोपाःस्तोतॄन्रक्षन्ती जिह्वाज्वालावायस्य तस्य तस्थुषः स्थिरतरस्येन्द्रस्य विरूपानानाविधानिवृत्रहननादीनिकृतानिकर्माणिपश्यन्ति एवमिन्द्रस्य विश्वरूपत्वमुक्तम् ॥ युवं युष्मच्छब्दस्य द्विवचने युवावौद्विवचनेइतियुवादेशः ङेप्रथमयोरमितिसुपोऽमादेशः । साधथः साधसंसिद्धावित्य-स्यण्यन्तस्यलेटिरूपं बहुलमन्यत्रापीतिणिलुक् निघातः । दैवी देवाद्यञञावित्यञ्प्रत्ययः ञित्स्वरः । स्यातम् अस्तेर्लोटिरूपम् । गोपाजिह्वस्य गुपूरक्षणेइत्यस्मादायप्रत्ययान्तस्य क्विपि अतोलोपयलोपयोःकृतयोरूपम् गोपाइति बहुव्रीहौपूर्वपदस्वरः । तस्थुषः ष्ठागतिनिवृत्तावि-त्यस्य क्वसौ वस्वेकाजाद्घसामितिप्राप्तस्येटःसंप्रसारणं संप्रसारणाश्रयंचबलीयइति संप्रसा-रणस्यबलीयस्त्वान्निवृत्तिः वसोःसंप्रसारणं प्रत्ययस्वरः । पश्यन्ति दृशिर्प्रेक्षणे निघातः ॥ ९ ॥

९. इन्द्र और वरुण, तुम दोनों प्राचीन स्तोता का कल्याण करो अर्थात् उसको स्वर्गीय मङ्गल-रूप श्रेय दो। हमें चारों ओर से बचाओ। इन्द्र की जीभ सबको अभय प्रदान करती है। इन्द्र स्थिर हैं। सारे मायावी लोग उनकी नानाविध कीर्त्तियाँ देखते हैं।

शुनंहुवेममुघवानमिन्द्रमुस्मिन्भरेनृतमंवाजसातौ ।
शृण्वन्तमुग्रमूतयेसमत्सुघ्नन्तंवृत्राणिसंजितंधनानाम् ॥१०॥२४॥

शुनम् । हुवेम । मघवानम् । इन्द्रम् । अस्मिन् । भरे । नृऽतमम् । वाजऽसातौ । शृण्वन्तम् । उग्रम् । ऊतये । समत्ऽसु । घ्नन्तम् ॥ वृत्राणि । सम्ऽजितम् । धनानाम् ॥ १० ॥ २४ ॥

व्याख्यातेयम् ॥ १० ॥

१०. इन्द्र, तुम अन्न-लाभ-कर्त्ता यज्ञ में उत्साह-द्वारा प्रवृद्ध, धनवान्, प्रभूत ऐश्वर्य से युक्त नेतृश्रेष्ठ, स्तुति-श्रवण-कर्त्ता, उग्र, युद्ध में शत्रु-संहारक और धन-विजेता हो। आश्रय-प्राप्ति के लिए हम तुम्हें बुलाते हैं। ॥ इतितृतीयस्यद्वितीयेचतुर्विंशोवर्गः ॥२४॥

॥ इतितृतीयेमण्डलेतृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

अथचतुर्थेऽनुवाकेपञ्चदशसूक्तानि तत्रेन्द्रंमतिरितिनवर्चंप्रथमंसूक्तम् मैधातिथ्रंत्रैष्टुभमैन्द्रम् इन्द्रंमतिर्नवेत्यनुक्रान्तम् सूक्तविनियोगोलिङ्गादवगन्तव्यः ।

इन्द्रं॑म॒तिर्हृ॒द आ व॒च्यमा॑ना॒ऽच्छा॒ पतिं॒ स्तोम॑तष्टा जिगाति ।
या जागृ॑वि॒र्वि॒दथे॑ श॒स्यमा॒नेन्द्र॒ यत्ते॒ जाय॑ते वि॒द्धि तस्य॑ ॥ १ ॥

इन्द्रम् । म॒तिः । हृ॒दः । आ । व॒च्यमाना । अच्छ॑ । पति॑म् । स्तोम॑ऽतष्टा । जि॒गा॒ति । या । जागृ॑विः । वि॒दथे॑ । श॒स्यमा॑ना । इन्द्र॑ । यत् । ते॒ । जाय॑ते । वि॒द्धि । तस्य॑ ॥१॥

विश्वामित्रःस्तौति—हेइन्द्रहृदोहृदयात्वच्यमानोच्यमानास्तोमतष्टास्तोतृभिःकृता मतिःस्तुतिःपतिंसर्वस्यजगतःस्वामिनम् इन्द्रं त्वामच्छाभिमुख्येनाजिगाति समन्तादुच्छतु याम-धीयामतिःजागृविःस्तु यस्यतत्रजागरणंकुर्वाणा विदथेयज्ञेशस्यमानाभवति हेइन्द्र तेत्वदर्थंय-त्स्तोत्रंमत्तोजायतेतस्यतादृशेद्विजानीहि तस्येतिद्वितीयार्थेषष्ठी ॥ मतिःमन्त्रेवृषेत्यादिनाक्तिन्नुदा-त्तः । हृदः हृदयशब्दस्यपद्दन्नोमासित्यादिनाहृदादेशः ऊडिदमितिविभक्तेरुदात्तत्वम् । वच्यमाना वचपरिभाषणेइत्यस्यकर्मणियक् संप्रसारणाभावश्छान्दसः प्रत्ययस्वरः । स्तोमतष्टा तक्षूत्वक्षू तनूकरणेइत्यस्यकर्मणिनिष्ठा तृतीयाकर्मणीतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । जिगाति गाङ्स्तुतौ छन्दसी-तिजुहोत्यादिः बहुलंछन्दसीत्यभ्यासस्येत्वं निघातः ॥ जायते जनीप्रादुर्भावेइत्यस्यलटिरूपं य-द्वृत्तयोगादनिघातः । विद्धि विदज्ञानेइत्यस्यलोटि हेर्हुझल्भ्योहेर्धिरिति धिआदेशः वाक्यभेदाद-निघातः ॥ १ ॥

१. इन्द्र, तुम विश्वपति हो। हृदय से उच्चारित और स्तोताओं-द्वारा सम्पादित स्तोत्र तुम्हारे सामने जाता है। तुम्हें जगाकर यज्ञ में जो स्तुति कही जाती है और जो मुझसे ही उत्पन्न है, उसे तुम जानो।

अथद्वितीया—

दिवश्चिदा पूर्व्या जायमाना वि जागृविर्विदथे शस्यमाना ।
भद्रा वस्त्राण्यर्जुना वसाना सेयमस्मे सनजा पित्र्या धीः ॥ २ ॥

दिवः । चित् । आ । पूर्व्या । जायमाना । वि । जागृविः ।
विदथे । शस्यमाना । भद्रा । वस्त्राणि । अर्जुना । वसाना ।
सा । इयम् । अस्मे इति । सनऽजा । पित्र्या । धीः ॥ २ ॥

हेइन्द्र दिवश्चित् द्योतमानात्सूर्यादपि पूर्व्या पूर्वमेवोषःकालसंबन्धिन्या जायमाना या स्तु-तिलक्षणा वाक् विभवति सेयं वाग्विदथे यज्ञे शस्यमाना जागृविः स्तुत्यस्य तव जागरणं कुर्वाणा भद्रा कल्याणानि अर्जुना शुक्लवर्णानि वस्त्राणि योऽपतया तेजांसि वसाना अस्मे अस्माकं पित्र्या पितृक्रमागता अतएव सनजा पुरातनी सती धीः स्तवस्तुतिर्भवति ॥ दिवः दिवेः क्विप् ऊडिदमिति वि-भक्तेरुदात्तत्वम् । अर्जुना अर्जेर्णिलुक्चेत्युनन् नित्स्वरः । सनजा जनेरन्येभ्योपि दृश्यत इति डः प्रत्ययस्वरः । पित्र्या पितृशब्दात्तत आगत इत्यर्थे पितुर्यच्चेति यत्प्रत्ययः रीङृत इति रीङादेशः यस्येति लोपः यतोनाव इत्याद्युदात्तत्वम् ॥ २ ॥

२. इन्द्र, सूर्य से भी पहले उत्पन्न जो स्तुति यज्ञ में उच्चारित होकर तुम्हें जगाती है, वह स्तुति कल्याणकारी शुभ्र वस्त्र धारण करके हमारे पितरों के पास से ही आगत और सनातन है।

अथतृतीया—

यमा चिदत्र यमसूरसूत जिह्वाया अग्रं पतदा ह्यस्थात् ।
वपूंषि जाता मिथुना सचेते तमोहना तपुषो बुध्न एता ॥ ३ ॥

यमा । चित् । अत्र । यमऽसूः । असूत । जिह्वायाः । अग्रम् ।
पतत् । आ । हि । अस्थात् । वपूंषि । जाता । मिथुना ।
सचेते इति । तमःऽहना । तपुषः । बुध्ने । आऽइता ॥ ३ ॥

प्रसङ्गादुषःकालं प्रशंसति— यमसूः यमौ यमलौ सूत इति यमसूः उषोऽभिमानिनी देवता यमा यम-लावश्विनौ अत्रोषःकाले असूत अश्विनोस्तत्र शस्यमानत्वात्तावश्विनौ स्तोतुं मम जिह्वाया अग्रं पतत् गच्छदास्थात् आतिष्ठति स्म हि: पूरणः तमोहना तमसो हन्तारौ तपुषः तपस्यास्मिन्सूर्य इति तपुर्दिवसस्तस्य बुध्ने मूले एता आगतौ मिथुना परस्परं सङ्गतौ तावश्विनौ जाता उत्पन्नानि वपूंषि

उप्यन्तेनिवीयन्तेइतिवपूंषि उषःकालेक्रियमाणान्यग्निहोत्रादीनिकर्माणिसचेते संगच्छतः । च-मसुः षूङ्प्राणिगर्भविमोचनेइत्यस्याक्विप् कृदुत्तरपदस्वरः । असूत तस्यैवधातोर्लुङि अदादित्वाच्छपोलुक् निघातः । पतत् पत्लृगतौ शतुर्लसार्वधातुकस्वरेधातुस्वरः । मस्यात् ष्ठागतिनिवृत्तौ लुङिरूपं हियोगादनिघातः । वपूंषि डुवप्बीजसंताने अर्तिपृवपियजितनिधनितपिभ्योनिदित्युसिप्रत्ययः निकेत्युचत्वादाद्युदात्तः । सचेते षचसमवायेइत्यस्यलटिरूपम् तपूंषि । तपसन्तापे अर्तिपृवपीत्यादिनाउसिः । तुजे बन्धबन्धने बन्धेर्बधिबुधीचेतिक्विप्रत्ययः बधिबुधीएताबादेशौधातोः प्रत्ययस्वरः । एता इण्गतावित्यस्यकर्मणिनिष्ठा गतिरनन्तरइतिगतेःस्वरः ॥ ३ ॥

३. यमक-पुत्रों (अश्विनीकुमारों) की माता ने उन्हें उत्पन्न किया। उनकी प्रशंसा करने के लिए मेरी जीभ का अगला भाग नाच रहा है। अन्धकार-नाशक दिन के आदि में आगत मिथुन (जोड़ा) जन्म के साथ ही स्तुति में मिलता है।

नकिरेषांनिन्दितामर्त्येषुयेअस्माकंपितरोगोषुयोधाः ।
इन्द्रएषांदृंहितामाहिनावानुद्गोत्राणिससृजेदंसनावान् ॥ ४ ॥

नकिः । एषाम् । निन्दिता । मर्त्येषु । ये । अस्माकम् । पितरः । गोषु । योधाः । इन्द्रः । एषाम् । दृंहिता । माहिनऽवान् । उत् । गोत्राणि । ससृजे । दंसनाऽवान् ॥ ४ ॥

हेइन्द्र सर्वेभूतानामस्माकंयेपितरोङ्गिरसः गोषुपणिभिरपहृतेषु योधाः योद्धारोवर्तन्त तेषामेषांमर्त्येषुनिन्दितादूषकोनकिः नकश्चिदस्ति कुतइत्यतआह—महिनावान् माहिमोपेतोदंसनावान् वृत्रहननादिकर्मवानिन्द्रः एषामङ्गिरसां दृंहितादृंहितानि समृद्धानिगोत्राणिगवांवृन्दानि उत्ससृजे तेभ्योङ्गिरोभ्योददौ ॥ निन्दिता णिदिकुत्सायामित्यस्यतृचिरूपम् । मर्त्येषु दन्त्यादित्वात्स्वार्थिकोयत् यतोनावइत्याद्युदात्तत्वम् । योधाः युधसंप्रहारेइत्यस्यपचाद्यचिरूपम् । दृंहिता दृहदृहिवृद्धावित्यस्यनिष्ठायांरूपम् । माहिनावान् महपूजायां महेरिनण्चेतीनण्प्रत्ययः तदस्यास्तीतिमतुप् माहिनावानितितस्यसंज्ञा मतौबह्वचोनजिरादीनामितिसंहितायादीर्घः । गोत्राणि गवांसमूहइत्यर्थे सङ्घगोत्रपादित्यनुवृत्तौ इनित्रकट्यचश्चेतिगोशब्दात्त्रप्रत्ययः प्रत्ययस्वरः । ससृजे सृजविसर्गेइत्यस्यलिटिरूपम् ॥ ४ ॥

४. इन्द्र, हमारे जिन पितरों ने, गोधन के लिए, युद्ध किया था, उनका पृथिवी पर, कोई भी निन्दक नहीं है। महिमा और कीर्त्तिवाले इन्द्र ने अङ्गिरा लोगों को समृद्ध गोवृन्द प्रदान किया था।

दशापेयेनिष्केवल्येनिविद्धानीयस्यपुरस्तात्सखाहयत्रेत्येषा सूक्तैतस्य—सखाहयत्रसखिभिर्नव-ग्वैरितिनिविद्धानीययोराषड्विति ।

अथपञ्चमी—

सखा॒ह॒यत्र॒सखि॑भि॒र्नव॑ग्वैरभि॒ज्ञ्वासत्व॑भि॒र्गाअ॑नु॒ग्मन् ।
स॒त्यंतदिन्द्रो॑द॒शभि॒र्दश॑ग्वैः॒सूर्यं॑विवेद॒तम॑सिक्षि॒यन्त॑म् ॥५॥२५॥

सखा॑ । ह॒ । यत्र॑ । सखि॑ऽभिः । नव॑ऽग्वैः । अ॒भि॒ऽज्ञु । आ ।
सत्व॑ऽभिः । गाः । अ॒नु॒ऽग्मन् । स॒त्यम् । तत् । इन्द्रः॑ । द॒शऽभिः॑
दश॑ऽग्वैः । सूर्य॑म् । वि॒वे॒द॒ । तम॑सि । क्षि॒यन्त॑म् ॥ ५ ॥ २५ ॥

सखिभिःसमानख्यानैःसत्त्वभिरिन्द्रमभितःसीदद्भिःनवग्वैर्मेधातिथिप्रभृतयोऽङ्गिरसःकेचिन्नवमासा-न्सत्रमनुष्ठायफलंलेभिरे केचिद्दशमासाननुष्ठायेति तत्र येननवमासान्सत्रमनुष्ठायफलमुदति-ष्ठन्तेनवग्वाःतैःसत्त्वभिरङ्गिरोभिःसखासमानख्यानइन्द्रः यत्रयस्मिन्काले पणिभिर्निरुद्धागाः अभ-मिक्ष्य अभिज्ञु अभिगतजानुकंयथाभवतितथाऽनुग्मन् अनुगच्छदिन्द्रः तत्रविवेद दशग्वै-र्दशमासान्सत्रमनुष्ठायफलमुदतिष्ठन्तेदशग्वाः तैर्दशभिर्दशसंख्याकैरङ्गिरोभिःसहितःसन् तम-सिविस्तीर्णेऽन्धकारेक्षियन्तंनिवसन्तंसत्यंयथार्थंप्रकाशंसूर्यंविवेदलेभेइतिप्रसिद्धमर्थः ततोऽन्ध-प्रकाशःइन्द्रस्तागाआनीयाङ्गिरोभ्यः प्रादादितिभावः ॥ सखा ख्याप्रकथने समानेख्यश्चोदा-त्तइतिइण्प्रत्ययः विभाषासमानस्यकन्यसीतिसमानस्यसभावः उदात्तस्त्वपसर्गत्वेनसामर्थ्यादुपपदस्येति-गम्यते आद्युदात्तः । नवग्वैः गमेरौणादिकोड्वप्रत्ययः बहुव्रीहौपूर्वपदस्वरः । अभिज्ञु प्रसंभ्यांजा-नुनोर्ज्ञुरितिविधीयमानोज्ञुरमेरपिच्छन्दस्यन्यत्रापीतिवचनेनभवति । सत्त्वभिः षद्लृविशरणगत्यवसादनेष्वित्यस्मा-त्सर्वधातुभ्योऽसुन्नितिवनिप्प्रत्ययः तुगागमः नित्स्वरापवादः । अनुग्मन् गमेःशतरि बहुलं छन्दसीतिशपोलुकिकृते गमहनेत्युपधालोपः प्रादिसमासःथाथादिस्वरः । विवेद विदज्ञानेइत्यस्मा-ल्लिटिणल्छिरूपम् । क्षियन्तं क्षिनिवासगत्योरित्यस्यशतरिरूपम् ॥ ५ ॥

५. नवग्व (अङ्गिरा लोगों) के सखा इन्द्र जिस समय घुटने के ऊपर जोर देकर गोधन की खोज में गये थे, उस समय अङ्गिरा लोगों के साथ अन्धकार में छिपे सूर्य को देख सके थे।

॥ इतितृतीयस्यद्वितीयेपञ्चविंशोवर्गः ॥ २५ ॥

अथषष्ठी—

इन्द्रो॒मधु॒संभृ॑तमु॒स्रिया॑यांप॒द्वद्वि॑वेदश॒फव॒न्नमे॒गोः ।
गुहा॑हि॒तंगुह्यं॑गू॒ळ्हम॒प्सुहस्ते॑दधे॒दक्षि॑णे॒दक्षि॑णावान् ॥ ६ ॥

इन्द्रः । मधु । सम्ऽभृतम् । उस्रियायाम् । पत्ऽवत् । विवेद ।
शफऽवत् । नमे । गोः । गुहा । हितम् । गुह्यम् । गूळ्हम् ।
अप्ऽसु । हस्ते । दधे । दक्षिणे । दक्षिणऽवान् ॥ ६ ॥

इन्द्रः उस्रियायांक्षीरवत्यांदिव्येमेणोस्त्राविष्वोमोगवल्यांगवि संभृतंसंपादितंमधु मधुरंक्षीरा-
दिवेदाज्ञासीत् ततस्तदर्थंपद्वत्पादयुक्तंशफवत्खुरोपेतंगोधनं विवेद लेभे कथंलब्धवानितितदुच्यते—
नमेगोः गोरितिद्वितीयार्थेषष्ठी पणिनामकैरसुरैरपहृतानांगवांनमेआनीतामकरोत् तथादक्षिणावानो-
दार्यवान्समर्थः सइन्द्रः गुहा गुहायांहितंगुह्यं प्रच्छन्नम् अतएवाप्सु अन्तरिक्षेगूढंगूढचा-
रिणंमायिनमसुरंदक्षिणेहस्तेदधेदधार अग्रहीदित्यर्थः द्वितीयाष्टकेऽश्वीहवामित्यस्मिन्वर्गेगुहा-
हितमित्येतस्यव्याख्यास्यायि ॥ उस्रियायां प्रक्रियास्यपूर्वमेवाभावि । विवेद विदज्ञाने विद्लृलाभे
एतयोर्लिटिरूपम् । शफवत् शफोस्यास्तीतिमतुप् ह्रस्वनुड्भ्यांमतुबिति मतुपउदात्तत्वम् ।
नमे णमुप्रह्वत्वेशब्दे इत्यस्यलिटिरूपं द्विर्वचनस्य च्छन्दसिविकल्पितत्वादत्र द्विर्वचनाभावः
यास्यमेध्वादनिघातः । गुह्यं गुहूसंवरणेइत्यस्माच्छन्दसि गुहिदुहिभ्योवेतिवक्तव्यमितिक्यप्
कित्त्वाद्गुणः प्रत्ययस्यपित्त्वादनुदात्तत्वेधातुस्वरः । दधे दधातेर्लिटिरूपम् । दक्षिणावान्
दक्षवृद्धौ द्रुदक्षिभ्यामिनन्नितिनिन्प्रत्ययः तदस्यास्तीतिमतुप् संहितायामन्येषामपिदृश्यत इति
पूर्वपदस्यदीर्घः नित्स्वरः ॥ ६ ॥

६. इन्द्र ने प्रथम दुग्धदायी धेनुओं पर मधु सिञ्चित किया; पश्चात् चरण और खुर से युक्त धन ले आये। उदारचेता इन्द्र ने गुहा-मध्यस्थित, प्रच्छन्न और अन्तरिक्ष में छिपे मायावी को दाहिने हाथ से पकड़ा।

अथसप्तमी—

ज्योतिर्वृणीततमसोविजानन्नारेस्यामदुरितादभीके ।
इमागिरःसोमपाःसोमवृद्धजुषस्वेन्द्रपुरुतमस्यकारोः ॥ ७ ॥

ज्योतिः । वृणीत । तमसः । विऽजानन् । आरे । स्याम ।
दुःऽइतात् । अभीके । इमाः । गिरः । सोमऽपाः । सोमऽवृद्ध ।
जुषस्व । इन्द्र । पुरुऽतमस्य । कारोः ॥ ७ ॥

तमसोरात्रेःसकाशाद्विजानन्विशेषेणजानन्प्रादुर्भवन्सूर्यात्मकइन्द्रःज्योतिर्वृणीत जगदवभा-
सनिर्वाहकंप्रकाशंसमभजत पश्चात् तमसस्तमोरूपादुरिताद्विजानन्प्रादुर्भवन् वृणीतेत्याप्रकाशानामपहृ-

णीत वयंदुरितात्पापादारेदूरेपापवर्जिताःसन्तः अभीकेभयरहितेस्थानेस्यामभवेम सोमपाः सोमस्यपाता: अतएवसोमवृद्ध सोमपानेनवृद्ध हेइन्द्र पुरुतमस्य पुरूञ्छत्रूंस्तामयतिग्लापयतिहिंसतीतिपुरुतमः तादृशस्यतव कारोःस्तोत्रंकुर्वाणस्यऋत्विजः इमाः स्तुतिलक्षणागिरोवाचःजुषस्वसेवस्व ॥ वृणीत वृङ्संभक्तावित्यस्यलङिरूपम् । विमानन् ज्ञामवबोधने विशेषेणज्ञानंप्रकाशः प्रत्ययस्वरः । अभीके नविद्यतेभीर्यस्मिन्नत्र शेषाद्विभाषेतिकप्प्रत्ययः नञ्सुभ्यामित्यन्तोदात्तत्वेप्राप्तेकपिपूर्वस्यान्तोदात्तत्वम् । पुरुतमस्य तमुग्लाने इत्यस्माण्ण्यन्तात्पचाद्यचिपराविच्छन्दसिबहुलमितिउत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥ ७ ॥

७. रात्रि से ही उत्पन्न होकर इन्द्र ने ज्योति धारण की। हम पाप से दूर भय-शून्य स्थान में रहेंगे। हे सोमपा और सोम-पुष्ट इन्द्र, शत्रुस्तोम-विनाशक और स्तोत्रकारी की इस स्तुति का सेवन करो।

ज्योति॑र्य॒ज्ञाय॒रोद॑सी॒अनु॑ष्यादा॒रेस्या॑मदु॒रि॒तस्य॒भूरेः॑ ।
भूरि॑चि॒द्धि तु॒ज॒तोमर्त्य॑स्यसु॒पा॒रासो॑वसवो॒बर्ह॑णावत् ॥ ८ ॥

ज्योतिः॑ । य॒ज्ञाय॑ । रोद॑सी॒ इति॑ । अनु॑ । स्या॒त् । आ॒रे । स्या॒म॒ ।
दुः॒ऽइ॒तस्य॑ । भूरेः॑ । भूरि॑ । चि॒त् । हि । तु॒ज॒तः । मर्त्य॑स्य ।
सु॒ऽपा॒रासः॑ । व॒स॒वः॒ । ब॒र्हणा॑ऽवत् ॥ ८ ॥

हेइन्द्र ज्योतिः जगत्प्रकाशकःसूर्यः यज्ञाग्निहोत्रादिकरणायरोदसी द्यावापृथिव्यौ अनुष्यात् अनुभवतु प्रकाशयतु वयंभूरेःप्रभूतस्यदुरितस्यपापस्यारेदूरेस्यामभवेम हेवसवः सर्वस्यवासयितारइन्द्रादयः सुपारासः सुपाराःशोभनपाराः स्तुत्याभिमुखीकर्तुंशक्याःयूयंभूरि चिदतिप्रभूतंबर्हणावत्समृद्धियुक्तंधनंतुजतोभूरिप्रदस्यमर्त्यस्यप्रयच्छत हिःपूरणः अत्रयोग्यक्रियाध्याहारः ॥ स्यात् अस्तेर्लिङिरूपं संहितायामनोश्चतरस्यास्तेःउपसर्गात्प्रादुर्भ्यामस्तिर्यच्परइतिषत्वं निघातः । तुजतः तुजिपिजिहिंसाबलादाननिकेतनेषु, शतुरनुमइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् । बर्हणावत् बृहवृद्धावित्यस्यभावेऔणादिकोयुप्रत्ययः प्रत्ययस्वरः ॥ ८ ॥

८. यज्ञ के लिए सूर्य द्यावा-पृथिवी को प्रकाशित करें। हम प्रभूत पाप से दूर रहेंगे। वसुओ, स्तुति-द्वारा तुम्हें अनुकूल किया जा सकता है। प्रभूत और समृद्ध धन को प्रभूत-दान-शील मनुष्य को प्रदान करो।

शु॒नंहु॑वेममघवा॑न॒मिन्द्र॑म॒स्मिन्भरे॒नृत॑मं॒वाज॑सातौ ।
शृ॒ण्वन्त॑मु॒ग्रमू॒तये॑स॒मत्सु॒घ्नन्तं॑वृ॒त्राणि॑सं॒जितं॒धना॑नाम् ॥ ९ ॥ २६ ॥

शुनम्। हुवेम । मघऽवानम्। इन्द्रम् । अस्मिन् । भरे । नृऽतमम् ।
वाजऽसातौ । शृण्वन्तम् । उग्रम् । ऊतये । सुमत्ऽसु । घ्नन्तम् ।
वृत्राणि । सम्ऽजितम् । धनानाम् ॥ ९ ॥ २९ ॥

व्याख्यातेयम् ॥ ९ ॥

९. इन्द्र, तुम अन्न-प्राप्ति-कर्त्ता युद्ध में उत्साह-द्वारा प्रवृद्ध, धनवान्, प्रभूत-ऐश्वर्य-सम्पन्न, नेतृश्रेष्ठ, स्तुति-श्रवण-कर्त्ता, उग्र, संग्राम में शत्रु-नाशक और धन विजेता हो। आश्रय-प्राप्ति के लिए हम तुम्हें बुलाते हैं।

॥ इतितृतीयस्यद्वितीयेएकोनत्रिंशोवर्गः ॥ २९ ॥

वेदार्थस्यप्रकाशेनतमोहार्दंनिवारयन् । पुमर्थांश्चतुरोदेयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

इतिश्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरन्धरेणसायणाचार्येणविरचितेमाधवीयेवेदार्थप्रकाशेऋक्संहिताभाष्येतृतीयाष्टकेद्वितीयोध्यायः समाप्तः ॥ २ ॥

॥ श्रीगणेशायनमः ॥

यस्यनिःश्वसितंवेदायोवेदेभ्योऽखिलंजगत् । निर्ममेतमहंवन्देविद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

अथतृतीयाध्यायआरभ्यते इन्द्रत्वेतिनवर्चंद्वितीयंसूक्तम् वैश्वामित्रंगायत्रमैन्द्रं तथाचा-नुक्रान्तम्—इन्द्रत्वागायत्रंहीति । अग्निष्टोमेप्रातःसवनेब्राह्मणाच्छंसिनइदंसूक्तं सूत्रितंच—इ-न्द्रत्वावृषभमुदुब्रह्माणीतितिस्रइति । आद्याप्रातःसवनेब्राह्मणाच्छंसिनःप्रस्थितयाज्या सूत्रितंच—इ-न्द्रत्वावृषभंमरुत्वोयस्येति ।

तत्रैतासूक्तेप्रथमा—

ओ३म् इन्द्र॑त्वावृष॒भंव॒यंसु॒तेसोमे॑हवामहे।सपा॑हि॒मध्वो॒अन्ध॑सः॥१॥

इन्द्र॑ । त्वा॒ । वृ॒ष॒भम् । व॒यम् । सु॒ते । सोमे॑ ।
ह॒वा॒म॒हे॒ । सः । पा॒हि॒ । मध्वः॑ । अन्ध॑सः ॥ १ ॥

इन्दौ रमति सोमरसेरमतेक्रीडतीतीन्द्रः यद्वा इदंसर्वंजगत्साक्षाद्दर्शयतीतीन्द्रः तस्यसंबु-द्धिः हेइन्द्र वृषभं कामानांवर्षकं त्वा त्वां सुते ग्रावभिरभिषुतेसोमे वयंहवामहे सोमपानार्थमा-ह्वयामः सत्वं मध्वः मदकरम् अन्धसः अन्नलक्षणंसोमंपाहि पिब इन्द्रशब्दंयास्कोबहुधा निर्ब्रवी-च—इन्द्रइरांदृणातीतिवेरांददातीतिवेरांदधातीतिवेरांदारयतीतिवेरांधारयतीतिवेन्दवेद्रवतीतिवेन्दौरमतइतिवे-न्धेभूतानीतिवातद्यदेनंप्राणैःसमैन्धंस्तदिन्द्रस्येन्द्रत्वमिति । एतेषुपक्षेषुयोऽर्थोऽनुगुण-स्तत्रसोऽर्थःस्वीकार्यः इदंदर्शनादित्यौपमन्यवः इदंब्रह्मसाक्षात्पश्यतीतीन्द्रः तथाचारण्यकेश्रू-यते—सएतमेवपुरुषंब्रह्मततममपश्यदिदमदर्शमिति । तस्मादिदंद्रोहवैनामतमिदंद्रंसन्त-मिन्द्रइत्याचक्षतेपरोक्षेणपरोक्षप्रियाइवहिदेवाइति ॥ इन्द्र इदिपरमैश्वर्येइतिधातुः । स्वमायया-सम्भूतत्वंपरमैश्वर्यम् अनेनाभिप्रायेणश्रूयते—इन्द्रोमायाभिःपुरुरूपईयतेइति इन्दुशब्देउपपदे रम-तेरन्येभ्योऽपिदृश्यतइतिडःपूर्वपदस्योकारलोपः इदिपरमैश्वर्यइत्यस्मात्ऋज्रेन्द्राग्रेत्यादिनारन्प्रत्य-यान्तत्वेननिपातितः एवमेतानिनिर्वचनानिद्रष्टव्यानि आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । हवामहे ह्वयतेर्ब-हुलंछन्दसीतिसंप्रसारणे सतिरूपम् । मधु मधुशब्दःफलिपाटीत्यादिनागन्प्रत्ययान्तः आगमानु-शासनस्यानित्यत्वान्नुमभावः संज्ञापूर्वकस्यविधेरनित्यत्वाद्गुणाभावः यणादेशः । अन्धसः अदे-र्नुम्धश्चेत्यसुन् नित्स्वरः ॥ १ ॥

१. हे इन्द्र, तुम अभीष्टपूरक हो। अभिषुत सोमपान के लिए हम तुम्हें बुलाते हैं। मदकारक और अन्नमिश्रित सोम का तुम पान करो।

ब्राह्मणाच्छंसिनः प्रातःसवने इन्द्रक्रतुविदमितिशस्त्रयाज्या सूत्रितम् — इन्द्रक्रतुविदंसु-तमितियाज्येति ।

अथद्वितीया—

इन्द्रंक्रतुविदंसुतंसोमंहर्यपुरुष्टुत । पिबावृषस्वतातृपिम् ॥ २ ॥

इन्द्र । क्रतुऽविदम् । सुतम् । सोमम् । हर्य । पुरुऽस्तुत ।
पिब । आ । वृषस्व । ततृपिम् ॥ २ ॥

हेइन्द्र क्रतुविदं क्रतोःप्रज्ञायाःलम्भकं सुतमभिषुतमिमंसोमंहर्य पातुंकामयस्व हेपुरु-ष्टुत पुरुभिर्बहुभिःस्तुतेन्द्र तातृपिं तर्पकमाप्यायनकारिणमिमंसोमंपिब पीतमिमंसोम मावृषस्व जठरेसिञ्च यथानाभेरधोनपतति तथा धारयेतिभावः ॥ हर्य हर्यगतिकान्त्यो-रित्यस्यलोटिरूपम् निघातः । पुरुष्टुत स्तुतस्तोमयोश्छन्दसीतिसंहितायांषत्वम् । वृषस्व वृषसे-चनेइत्यस्यलोटिरूपम् आङुत्तरत्वान्निघातः । तातृपिं तृपप्रीणनेइत्यस्माच्छन्दसि सवादि-भ्योदर्शनादितिकिन् तस्यलिङ्वद्भावाद्द्विर्वचनादि संहितायामन्येषामपीत्यभ्यासस्यदीर्घः नि-त्त्वादाद्युदात्तः ॥ २ ॥

२. हे बहुजनस्तुत इन्द्र, यह अभिषुत सोम बुद्धिवर्द्धक है । इसे पीने की अभिलाषा प्रकट करो और इस तृप्तिकारक सोम से जठर का सिञ्चन करो ।

इन्द्रप्रणोधितावानंयज्ञंविश्वेभिर्देवेभिः। तिरःस्तवानविश्पते ॥ ३ ॥

इन्द्र । प्र । नः । धितऽवानम् । यज्ञम् । विश्वेभिः ।
देवेभिः । तिरः । स्तवान । विश्पते ॥ ३ ॥

हेस्तवान स्तोतृभिःस्तूयमान विश्पते विशांमरुतांपते हेइन्द्र विश्वेभिर्देवेभिः सर्वै-र्यजनीयैर्देवैः सहितस्त्वं धितावानं धन्यतेसमन्यद्दातेधानंहविः धितंनिहितंहविर्यस्यतं संभृ-तहविष्कमित्यर्थः । अस्मदीयमिमंयज्ञंप्रतिरः प्रकर्षेणवर्धय हविःस्वीकरणेनसंपूर्णंकुर्वितिभा-वः ॥ नः उपसर्गाद्बहुलमितिसंहितायांणत्वम् । धितावानं डुधाञ्धारणपोषणयोरित्यस्मात् निष्ठा बहुव्रीहौपूर्वपदस्वरः । तिरःतरतेर्व्यत्ययेनअसुः प्रत्ययस्वरः । स्तवान ष्टुञ्स्तुतौ शानच् स्तुवद्दस्युपस्वाभावेपि कर्मण्यानश्प्रत्ययः आमन्त्रितत्वान्निघातः ॥ ३ ॥

३. हे स्तूयमान, मरुत्पति इन्द्र, सम्पूर्ण यजनीय देवों के साथ तुम हमारे इस हविवाले यज्ञ का भली भाँति वर्द्धन करो अर्थात् हविः स्वीकार कर इस यज्ञ को पूर्ण करो ।

अथचतुर्थी—

इन्द्रसोमाःसुताइमेतवप्रयन्तिसत्पते। क्षयंचन्द्रासइन्दवः॥४॥

इन्द्र । सोमाः । सुताः । इमे । तव । प्र । यन्ति । सत्ऽपते । क्षयम् । चन्द्रासः । इन्दवः ॥ ४ ॥

हेसत्पते इन्द्र चन्द्रासःआह्लादयितारः इन्दवोदीप्ताः सुताअभिषुताइमे अस्माभिर्दत्ताः सोमाः क्षयं क्षियन्तिनिवसन्त्यन्नादीन्यस्मिन्नितिक्षयोजठरं प्रयन्ति प्रकर्षेणगच्छन्ति तान्धारयेतिभावः ॥ क्षयं क्षिनिवासगत्योरित्यस्मादधिकरणेघप्रत्ययः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वेप्राप्ते क्षयोनिवासेइत्याद्युदात्तत्वम् । चन्द्रासः चदिआह्लादनेदीप्तौच अस्मात्स्फायितञ्चीत्यादिनारक्प्रत्ययः । आज्जसेरसुगित्यसुक् प्रत्ययस्वरः । इन्दवः उन्देरिच्चादेरित्युप्रत्ययः निदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तः ॥ ४ ॥

४. हे सत्पति इन्द्र, हमारे द्वारा प्रदत्त, आह्लादक, दीप्त, अभिषुत सोम तुम्हारे जठर-देश में जा रहा है। इसे धारण करो।

दधिष्वाजठरेसुतंसोममिन्द्रवरेण्यम्। तवद्युक्षासइन्दवः॥५॥१॥

दधिष्व । जठरे । सुतम् । सोमम् । इन्द्र । वरेण्यम् । तव । द्युक्षासः । इन्दवः ॥ ५ ॥ १ ॥

हेइन्द्र वरेण्यं सर्वैर्वरणीयं सुतमभिषुतंसोमं जठरेदधिष्व धारय इन्दवोदीप्ताइमेसोमाः तव द्युक्षासः दिविक्षियन्तिवसन्तीतिद्युक्षासः अतस्त्वंतान्धारयेतिभावः ॥ दधिष्व दधातेर्लोटिरूपम् आगमाअनुदात्ताइतीटोनुदात्तत्वात्प्रत्ययस्वरः । वरेण्यं वृञ्संभक्तौ वृञएण्यप्रत्ययः वृषादित्वादाद्युदात्तः । क्षियतेरन्येभ्योपिदृश्यतइतिडप्रत्ययः कृदुत्तरपदस्वरः ॥ ५ ॥

५. हे इन्द्र, यह अभिषुत सोम सबके द्वारा वरणीय है। इसे तुम अपने जठर में धारण करो। यह सब दीप्त सोमरस तुम्हारे साथ द्युलोक में रहता है।

॥ इतितृतीयस्यतृतीयेप्रथमोवर्गः ॥ १ ॥

अथषष्ठी—

गिर्वणःपाहिनःसुतंमधोर्धाराभिरज्यसे। इन्द्रत्वादातमिद्यशः॥६॥

गिर्वणः । पाहि । नः । सुतम् । मधोः । धाराभिः ।
अज्यसे । इन्द्र । त्वाऽदातम् । इत् । यशः ॥ ६ ॥

गिर्वणः गीर्भिर्वननीय तथाचयास्कः—गिर्वणोदेवोभवतिगीर्भिरेनंवनयन्तीति । तादृशइन्द्र नोऽस्मदीयं सुतमभिषुतमिमंसोमंपाहि पिब यतोमधोर्मदकरस्यसोमस्यधाराभिरज्यसे सिच्यसे हेइन्द्र त्वादातमित् त्वयाशोधितविशदीकृतमेवयशोन्नमस्मासुभवति ॥ गिर्वणः वनसंभक्तावित्यस्मादसुन् गिरउपपदायादीर्घाभावश्छान्दसः आमन्त्रितस्येतिषाष्ठिकमाद्युदात्तत्वम् । पाहि पापानेइत्यस्माल्लोटि रूपम् आमन्त्रितस्याविद्यमानत्वेनपादादित्वाद्‌निघातः प्रत्ययस्वरः । त्वादातं दैप् शोधने सत्यपिस्कारे नानुबन्धकृतमनेजन्तत्वमित्येजन्तएवायं ततआदेचइत्यात्वम् अस्मात्कर्मणिक्तः घाघास्थादानित्यत्रादाविति प्रतिषेधेन घुसंज्ञायाअभावाद्दोदद्घोरितिदद्‌आदेशोनभवति । त्वेति युष्मच्छब्दस्यतृतीयाकर्तृकरणेकृताबहुलमितिसमासः तृतीयाकर्मणीतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरः । यशः अशूव्याप्तौ अशोर्युट्चेत्यसुन् तत्सन्नियोगेनधातोर्युडागमः नित्त्वादाद्युदात्तः ॥ ६ ॥

६. हे स्तुतिपात्र इन्द्र, मदकारक सोम की धारा से तुम प्रसन्न होते हो; अतः हमारे अभिषुत सोम का पान करो। तुम्हारे द्वारा वर्द्धित अन्न ही हम लोगों को प्राप्त होता है।

अथसप्तमी—

अभि द्युम्नानि वनिन इन्द्रं सचन्ते अक्षिता ।
पीत्वी सोमस्य वावृधे ॥ ७ ॥

अभि । द्युम्नानि । वनिनः । इन्द्रम् । सचन्ते । अक्षिता ।
पीत्वी । सोमस्य । ववृधे ॥ ७ ॥

वनिनः वनं देवताविषयं संभजनमस्यास्तीतिवनी तस्य देवान्संभजमानस्ययजमानस्यद्युम्नानि द्योतमानानि अक्षिता क्षयरहितानि संपूर्णानि सोमादीनिहवींषिइन्द्रमभि अभितःसचन्ते समवयन्ति तेषुमध्येसोमस्यपीत्वी सोमंपीत्वावावृधे सइन्द्रोवर्धते ॥ वनिनः अतइनिठनावितीनिप्रत्ययः तस्यस्वरः । सचन्ते षचसमवायेइत्यस्यलटिरूपम् । अक्षिता क्षिक्षये इत्यस्यनिष्ठा अयण्यपदर्पहतिदीर्घाभावः तस्मादेवक्षियोदीर्घादितिनिष्ठानत्वाभावः नञासमासेतस्यस्वरः । पीत्वी पापानेइत्यस्मात्क्त्वाप्रत्ययस्य स्नात्व्यादयश्चेतिनिपातनात्त्वीइत्यादेशः प्रत्ययस्वरः घुमास्थागापेत्यादिनाईत्वम् ॥ ७ ॥

७. देवयाजकों की द्युतिमान्, क्षयरहित सोम आदि सम्पूर्ण हवि इन्द्र के अभिमुख जाती हैं। सोमपान कर इन्द्र वर्द्धित होते हैं।

अथाष्टमी—

अर्वावतोनआगंहिपरावतश्चवृत्रहन् ।
इमाजुंषस्वनोगिरः ॥ ८ ॥

अर्वाऽवतः । नः । आ । गहि । पराऽवतः । च ।
वृत्रऽहन् । इमाः । जुषस्व । नः । गिरः ॥ ८ ॥

हेवृत्रहन्निन्द्र अर्वावतः अर्वाचीनात्समीपाद्देशात्परावतोतिदूराद्देशाद्वा नोऽस्मानभिलक्ष्य आगहि आगच्छ आगत्यच नोऽस्मदीयाइमाःस्तुतिलक्षणागिरोवाचोजुषस्व सेवस्व ॥ परावतः उपसर्गाच्छन्दसिधात्वर्थेइतिवतिः प्रत्ययस्वरः ॥ ८ ॥

८. हे वृत्रविदारक इन्द्र, निकटतम प्रदेश से या अत्यन्त दूर देश से हमारी ओर आओ। हमारी इस स्तुति-वाणी का आकर ग्रहण करो।

अथनवमी—

यदन्तरापरावतमर्वावतंचहूयसे ।
इन्द्रेहततआगंहि ॥ ९ ॥ २ ॥

यत् । अन्तरा । पराऽवतम् । अर्वाऽवतम् । च ।
हूयसे । इन्द्र । इह । ततः । आ । गहि ॥ ९ ॥ २ ॥

हेइन्द्र यद्यस्मिन्परावतमतिविप्रकृष्टस्यदेशस्य अर्वावतं सन्निकृष्टस्यदेशस्यचान्तरा तयोर्मध्यदेशेहूयसे सम्यगाहूयसे ततस्तस्माद्देशादिहास्मिन्यज्ञेआगहि सोमपानार्थमागच्छ ॥ परावतम् अर्वावतम् अन्तरान्तरेणयुक्तेइतिद्वितीया ततःपञ्चम्यास्तसिल् लित्स्वरः ॥ ९ ॥

९. हे इन्द्र, यद्यपि तुम अत्यन्त दूर देश, निकटतम प्रदेश और मध्य भाग देश में आहूत होते हो; तथापि सोमपान के लिए इस यज्ञ में आओ। ॥ इतितृतीयस्यतृतीयेद्वितीयोवर्गः ॥ २ ॥

आतूनइन्द्रेतिनवर्चंतृतीयंसूक्तं वैश्वामित्रंगायत्रमैन्द्रम् आतूनइत्यनुक्रान्तम्—अतिरात्रे द्वितीयेपर्याये ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्रे एतदादिकेद्वेसूक्ते सूत्रितंच—आतूनइन्द्रमद्र्यगितिसूक्तेइति ।

तस्मिन्सूक्तेप्रथमा—

आतूनंइन्द्रमद्र्यंग्घुवानःसोमंपीतये ।
हरिंभ्यांयाह्यद्रिवः ॥ १ ॥

आ । तु । नः । इन्द्र । मद्र्यक् । हुवानः । सोमऽपीतये ।
हरिऽभ्याम् । याहि । अद्रिऽवः ॥ १ ॥

अद्रिवः वज्रिन् हेइन्द्र हुवानः होतृभिराहूयमानस्त्वं मद्र्यक् मदभिमुखःसन्नोऽस्मदीयेयज्ञे सोमपीतये सोमपानार्थं हरिभ्यामश्वाभ्यांसह तु क्षिप्रमायाहि ॥ तू ऋचितुनुघे-त्यादिनासंहितायांदीर्घः । मद्र्यक् मामञ्चतीति ऋत्विग्दधृगित्यादिनाक्विन् प्रत्ययोत्तरपदयो-श्चेत्यस्मच्छब्दस्यैकवचने मपर्यन्तस्यमदादेशः विष्वग्देवयोश्चटेरद्र्यञ्चतावप्रत्ययेइतिटेरद्रिइत्या-देशः अद्रिसध्र्योरन्तोदात्तत्वनिपातनंकृत्स्वरनिवृत्त्यर्थम् इतिवचनादद्र्यादेशःअन्तोदात्तः य-णादेशेकृते उदात्तस्वरितयोर्यणइतियणःस्वरितत्वं क्विन्प्रत्ययस्यकुरितिकुत्वम् । सोमपीतये दासीभारादित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अद्रिवः मतुवसोरुरितिरुत्वम् आमन्त्रितत्वान्निघातः ॥ १ ॥

१. हे वज्रधर इन्द्र, होताओं के द्वारा आहूत होने पर हमारे पास हमारे यज्ञ में, तुम, सोमपान के लिए हरि नामक घोड़ों के साथ, शीघ्र आओ।

सत्तोहोतानऋत्वियस्तिस्तिरेबर्हिरानुषक् । अयुज्रन्प्रातरद्रयः ॥२॥

सत्तः । होता । नः । ऋत्वियः । तिस्तिरे । बर्हिः ।
आनुषक् । अयुज्रन् । प्रातः । अद्रयः ॥ २ ॥

हेइन्द्र नोऽस्मदीयेयज्ञे होता ऋत्विक् तवाह्वानार्थम् ऋत्वियः प्राप्तकालःसन् सत्तो निषण्णोवर्तते तथा बर्हिःआनुषक् अनुषक्तंपरस्परसंबद्धंयथाभवतितथातिस्तिरे हविःस्थाने-ष्वास्तीर्णमभूत् तथा प्रातः प्रातःसवने सोमाभिषवार्थमद्रयोग्रावाणः अयुज्रन् परस्परंसंगताअ-भूवन् तस्मात्सोमपानार्थंत्वमागच्छेतिभावः ॥ सत्तः षद्लृविशरणादिष्वित्यस्माद्गत्यर्थाकर्मक-श्लिषेत्यादिनाकर्तरिक्तः सर्वेविधयश्छन्दसिविकल्प्यन्तइत्यादत्र निष्ठातकारस्यनत्वाभावः । ऋ-त्वियः ऋतुशब्दाच्छन्दसिघसितिघस्प्रत्ययः घस्येयादेशः सितीतिपदसंज्ञायाभोर्गुणइतिप्रसक्तो-ऽभावीनोगुणोनभवति यणादेशः प्रत्ययस्वरः । तिस्तिरे स्तृञ्आच्छादनेइत्यस्य कर्मणिलिटि ऋतश्चसंयोगादेरितीत्वं द्विर्वचने शर्पूर्वाःखयइतितकारशेषः श्लिष्टस्तस्ययोरेचिरेजितितप्रत्ययस्ये-रेत्यादेशः पादादित्वादनिघातः प्रत्ययस्वरः । आनुषक् षञ्जसङ्गे क्विप् अनिदितामितिनलोपः आङनुपूर्वयोःउपसर्गयोःप्राक्प्रयोगः गतिसमासः कृदुत्तरपदस्वरः । अयुज्रन् युजिर्योगे इत्यस्यलङि झेरिरितिरेत्यादेशः बहुलंछन्दसीतिरुडागमः पादादित्वादनिघातः अडा-गमस्वरः ॥ २ ॥

२. हमारे यज्ञ में यथासमय ऋत्विक् होता, तुम्हें बुलाने के लिए, बैठे हैं। कुश परस्पर सम्बद्ध करके बिछा दिये गये हैं। प्रातःसवन में सोमाभिषव के लिए प्रस्तर सब भी परस्पर सम्बद्ध किये हुए हैं; अतः सोमपान के लिए आओ।

अथ तृतीया—

इमाब्रह्मब्रह्मवाहःक्रियन्तआबर्हिःसीद । वीहिशूरपुरोळाशम् ॥ ३ ॥

इमा । ब्रह्म । ब्रह्मऽवाहः । क्रियन्ते । आ । बर्हिः ।
सीद । वीहि । शूर । पुरोळाशम् ॥ ३ ॥

ब्रह्माणिस्तोत्राणिस्तुत्यतयावहतीतिब्रह्मवाहः ब्रह्मणास्तोत्रेणप्राप्यतइतिवा हेब्रह्मवाह इन्द्र तुभ्यमिमा इमानि ब्रह्म ब्रह्माणिस्तोत्राणि अस्माभिःक्रियन्ते अतःबर्हिरासीद स्तुत्यतयाबर्हिषियज्ञे उपविश हेशूर समर्थेन्द्र अस्माभिर्दीयमानमिमंपुरोळाशं पुरोडाशाख्यंहविःवीहि भक्षय ॥ ब्रह्मवाहः वहप्रापणेइत्यस्माद्वहिहाधाञ्भ्यश्छन्दसीत्यसुन् णिदित्यनुवृत्तेरुपधावृद्धिः आमन्त्रितत्वान्निघातः । क्रियन्तेकरोतेःकर्मणियक् रिङ्शयग्लिङ्क्ष्विति रिङादेशः प्रत्ययस्वरः पादादित्वादनिघातः । बर्हिः कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगेद्वितीया । वीहि वीकान्त्यादिषु लोटिरूपं हेर्ङित्त्वादुदात्तः । पुरोडाशं दाशृदाने-इत्यस्मात्पुरस्पूर्वान्मेक्षेतवहोकपशस्पुरोडाशोण्विन् पुरोडाशेतिनिपातनाड्डकारस्यळकारःततोऽस् तुलञ्छन्दसिसर्वेषांविधीनांवैकल्पिकत्वात्कृदुत्तरपदस्वरः ॥ ३ ॥

३. हे स्तुतिलभ्य इन्द्र, हम तुम्हारी स्तुति करते हैं; अतः इस यज्ञीय कुश पर बैठो। हे शूर, हमारे द्वारा प्रदत्त इस पुरोडाश का भक्षण करो।

अथ चतुर्थी—

रारन्धिसवनेषुणएषुस्तोमेषुवृत्रहन् । उक्थेष्विन्द्रगिर्वणः ॥ ४ ॥

ररन्धि । सवनेषु । नः । एषु । स्तोमेषु । वृत्रऽहन् ।
उक्थेषु । इन्द्र । गिर्वणः ॥ ४ ॥

हेगिर्वणः गीर्भिःस्तुतिभिर्वननीय वृत्रहन् वृत्रस्यहन्तः हेइन्द्र नोऽस्माकंसंबन्धिषुत्रिषुसवनेषु एषुक्रियमाणेषुस्तोमेषुस्तोत्रेषु उक्थेषु शस्त्रेषुचरारन्धि रमस्व ॥ ररन्धि रमतेर्लोटि बहुलंछन्दसी-तिशपःश्लुःछन्दस्युभयथेतिहेरार्धधातुकत्वेनाङित्त्वादङित्श्चेतिहेर्धिः । सवनेषु सूयते सोमोये-ष्विति अधिकरणेषुनोतेर्ल्युट् लित्स्वरः । णः नसोनकारस्य नश्चधातुस्थोरुषुभ्यइति संहितायांणत्वम् ॥ ४ ॥

४. हे स्तुतिपात्र और वृत्रहन्ता इन्द्र, हमारे यज्ञ के तीनों सवनों में किये गये स्तोत्रों और उक्थों (शस्त्रों) में रमण करो।

मतयःसोमपामुरुंरिहन्तिशवसस्पतिम् । इन्द्रंवत्संनमातरः ॥५॥३

म॒तयः॑ । सो॒म॒ऽपाम् । उ॒रुम् । रि॒ह॒न्ति॒ । शव॑सः ।
पति॑म् । इन्द्र॑म् । व॒त्सम् । न । मा॒तरः॑ ॥ ५ ॥ ३ ॥

हेइन्द्र मतयोऽस्माभिःक्रियमाणाःस्तुतयः उरुंमहान्तंसोमपां सोमस्यपातारंशवसोबलस्यपति-मिन्द्रत्वां रिहन्ति लिहन्ति तत्रदृष्टान्तः—वत्संन यथावत्संमातरोधेनवोलिहन्तितद्वत् ॥ मतयः मनज्ञानेइत्यस्मात्कर्मणि मन्त्रेवृषेत्यादिनाक्तिन्नुदात्तः । उरुम् ऊर्णुञ्आच्छादनेइत्य-स्मान्महत्यर्थेगम्यमाने महतिह्रस्वश्चेतिकुप्रत्ययः धातोर्ह्रस्वश्च प्रत्ययस्वरः । रिहन्ति लि-हआस्वादनेइत्यस्माल्लटिरूपम् रलयोरभेदः प्रत्ययस्वरः । शवसस्पतिमितिसंहितायांषष्ठ्याः पतिपुत्रपृष्ठेत्यादिनाविसर्जनीयस्यसत्वम् । वत्सं वदव्यक्तायांवाचि वृतृवदिहनीत्यादि-नासप्रत्ययः वदत्यमीक्ष्णंमातरमितिवत्सोगोबालः प्रत्ययस्वरः ॥ ५ ॥

५. महान् सोमपायी और बलपति इन्द्र को स्तुतियाँ वैसे ही चाटती हैं, जैसे गौएँ बछड़े को चाटती हैं।

॥ इतितृतीयस्यतृतीयेतृतीयोवर्गः ॥ ३ ॥

अथषष्ठी—

समं॑न्दस्वा॒ह्यन्ध॑सो॒राध॑सेत॒न्वा॑म॒हे । नस्तो॒तारं॑नि॒दे क॑रः ॥ ६ ॥

सः । म॒न्द॒स्व॒ । हि । अन्ध॑सः । राध॑से । त॒न्वा॑ ।
म॒हे । न । स्तो॒तार॑म् । नि॒दे । क॒रः॒ ॥ ६ ॥

हेइन्द्र सतथाविधस्त्वं महे महते राधसे धनाय अन्धसःअस्माभिर्दीयमानस्यसोमस्य पानेन तन्वाशरीरेणसहमन्दस्व हृष्टोभव हिरत्रसमुच्चयार्थः किंच त्वंस्तोतारंमानिदोनिन्दायै विषयभूतं नकरः माकार्षीः ॥ मन्दस्व मदिस्तुत्यादिष्वित्यस्यलोटिरूपं हिचेतिनिघातप्रतिषेधे-नभवितव्यमितिचेन्न सत्राप्राप्तिकोऽप्येइतिवर्तते अत्रहेःसमुच्चयार्थत्वान्निघातः । तन्वा उदात्त-स्वरितयोरितिस्वरितत्वम् । महे तकारलोपश्छान्दसः बृहन्महतोरुपसंख्यानमितिविभक्तेरुदा-त्तत्वम् । निदे णिदिकुत्सायामित्यस्मात्संपदादिलक्षणोभावेक्विप् आगमानुशासनस्यानित्यत्वा-न्नुमभावः सावेकाचइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् । करः करोतेर्लेटि कृमृदृरुहिभ्यश्छन्दसी-त्यङादेशः निघातः ॥ ६ ॥

६. हे इन्द्र, प्रभूत धन-दान के लिए सोम के द्वारा तुम शरीर को प्रसन्न करो; परन्तु मुझ स्तोता को निन्दित नहीं करना।

अथसप्तमी—

व॒यमि॑न्द्रत्वा॒यवो॑ह॒विष्म॑न्तोजरामहे । उ॒तत्वम॑स्म॒युर्व॑सो ॥ ७ ॥

वयम् । इन्द्र । त्वाऽयवः । हविष्मन्तः । जरामहे ।
उत । त्वम् । अस्मऽयुः । वसो इति ॥ ७ ॥

हेइन्द्र त्वायवस्त्वामात्मनइच्छन्तः त्वत्कामाःसन्तोहविष्मन्तः संभृतहविष्कावयं जरामहे त्वांस्तुमः हेवसो सर्वस्यवासक इन्द्र उत त्वमपि अस्मयुःहविःस्वीकरणार्थमस्माना-त्मनइच्छन्भव ॥ त्वायवः त्वामिच्छन्तीत्यर्थेसुपआत्मनःक्यच् प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेतिमपर्यन्तस्य त्वादेशः क्याच्छन्दसीत्युप्रत्ययः त्वयवइतिप्राप्ते युष्मदस्मदोरनादेशे इतिअविभक्तावपि हला-दौअन्त्यस्येनात्वं प्रत्ययस्वरः । हविष्मन्तः तसौमत्वर्थेइतिभसंज्ञायांसकारस्यरुत्वाभावः स्वरविधौव्य-ञ्जनमविद्यमानवदितिपरिभाषानाश्रयणान्मतुपउदात्तत्वाभावः सिप्रत्ययस्वरः । जरामहे जरतिःस्तु-तिकर्मेतियास्कः । अस्मयुः अस्मानिच्छतीत्यर्थेसुपःक्यच् तस्मादुप्रत्ययः पूर्ववान्तलोपश्छान्दसः प्रत्ययस्वरः ॥ ७ ॥

७. हे इन्द्र, हम तुम्हारी इच्छा करते हुए हवि से युक्त होकर तुम्हारी स्तुति करते हैं। हे सबके निवासयिता इन्द्र, तुम भी हवि के स्वीकरणार्थ हमारी रक्षा करो।

अथाष्टमी—

मारेअस्मद्विमुमुचोहरिप्रियार्वाङ्याहि । इन्द्रस्वधावोमत्स्वेह॥८॥

मा । आरे । अस्मत् । वि । मुमुचः । हरिंऽप्रिय । अर्वाङ् ।
याहि । इन्द्र । स्वधाऽवः । मत्स्व । इह ॥ ८ ॥

हेहरिप्रिय हरीअश्वौप्रियौयस्यतादृश हेइन्द्र अस्मदस्मत्तःआरेदूरेदेशेयोजितावश्वौ मावि-मुमुचः माविमोचय ताभ्यामुपेतस्त्वमर्वाङस्मदभिमुखत्वेनयाहि आगच्छ हेस्वधावः सोमलक्ष-णान्नवन् हेइन्द्र इहास्मिन्नेवयज्ञे मत्स्व सोमंपीत्वाहृष्टोभव ॥ अस्मत् अस्मच्छब्दस्य पञ्चमी-बहुवचनस्य पञ्चम्याअदित्यदादेशः । मुमुचः मुच्लृमोक्षणे इत्यस्यण्यन्तस्य छान्दसेलुङिरूपम् अभ्यासस्यदीर्घाभावश्छान्दसः नमाङ्योगे इत्यडभावः निघातः । हरिप्रिय आमन्त्रितस्यपादादि-त्वात्षाष्ठिकमाद्युदात्तत्वम् । मत्स्व मदिस्तुत्यादिष्विस्यस्यलोटि बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यलुक् आमन्त्रितस्याविद्यमानवत्त्वेनपादादित्वादनिघातः ॥ ८ ॥

८. हे हरि-(अश्व) प्रिय, हमसे दूर देश में घोड़ों को रथ से मत खोलो। हमारे निकट आओ। हे सोमवान् इन्द्र, इस यज्ञ में हृष्ट बनो।

अथनवमी—

अर्वाञ्चंत्वासुखेरथेवहतामिन्द्रकेशिना । घृतस्नूबर्हिरासदे ॥ ९ ॥

---

१ नि० १०. ८.।

अर्वाञ्चम् । त्वा । सुऽखे । रथे । वहताम् । इन्द्र । केशिना ।
घृतस्नूइतिघृतऽस्नू । बर्हिः । आऽसदे ॥ ९ ॥

हेइन्द्र घृतस्नू श्रमजनितमलरूपक्षरणयुक्तौ केशिना केशिनौ स्कन्धप्रदेशेलम्बमानकेशयुक्तौ हरी आसदे आसदनीयंबर्हिरभिलक्ष्य सुखे सुखकरेरथे अर्वाञ्चमस्मदभिमुखं त्वा त्वां वहताम् ॥ अर्वाञ्चम् अञ्चतेःक्विनि उगिदचामितिनुम् । वहतां वहेर्लोटिरूपं तसोऽसार्वधातुकस्वरेकृतेधातुस्वरः । आसदे सदेःकृत्यार्थेकेन्प्रत्ययः नित्स्वरः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः ॥ ९ ॥

९. हे इन्द्र, श्रमजल से युक्त और लम्बे केशवाले घोड़े, बैठने योग्य कुश के सामने, तुम्हें सुखकर रथ पर हमारे पास ले आयें।

॥ इतितृतीयस्यद्वितीयेचतुर्थो वर्गः ॥ ४ ॥

उपनःसुतमितिनवर्चंचतुर्थंसूक्तं वैश्वामित्रं गायत्रमैन्द्रम् उपनइत्यनुक्रमणिका । पूर्वसूक्तेनसहोक्तोविनियोगः ।

तत्रप्रथमा—

उपनःसुतमागहिसोममिन्द्रगवाशिरम् । हरिभ्यांयस्तेअस्मयुः ॥१॥

उप । नः । सुतम् । आ । गहि । सोमम् । इन्द्र । गोऽआशिरम् ।
हरिऽभ्याम् । यः । ते । अस्मऽयुः ॥ १ ॥

हेइन्द्र नोऽस्मदीयंसुतमभिषुतं गवाशिरं पयसामिश्रितंसोमंप्रतिउपागहि समीपेआगच्छ यतः हरिभ्यामश्वाभ्यांयुक्तस्तव रथोस्मयुरस्मान्कामयमानोवर्तते ॥ गवाशिरम् आङ्पूर्वस्यश्रीणातेःक्विपि अपस्पृधेथामानृचुरित्यादिनाशिरइत्यादेशः बहुव्रीहौपूर्वपदस्वरः ॥ १ ॥

१. हे इन्द्र, हमारे दुग्धमिश्रित अभिषुत सोम के निकट आओ; क्योंकि तुम्हारा अश्व-संयुक्त रथ हमारी कामना करता है।

अथद्वितीया—

तमिन्द्रमदमागहिबर्हिःष्ठांग्रावभिःसुतम् । कुविन्न्वस्यतृष्णवः ॥२॥

तम् । इन्द्र । मदम् । आ । गहि । बर्हिःऽस्थाम् । ग्रावऽभिः ।
सुतम् । कुवित् । नु । अस्य । तृष्णवः ॥ २ ॥

हेइन्द्र ग्रावभिःसुतमभिषुतं बर्हिष्ठां बर्हिषिस्थितं मदं माद्यतेऽनेनेतिमदःसोमः तमिमंसोममागहि आगच्छ कुवित् प्रभूतंयथाभवतितथा अस्यसोमस्यपाने नुक्षिप्रंतृष्णवः तृप्तोभव ॥

मदं मदीहर्षे मदोनुपसर्गेइत्यप्प्रत्ययः तस्यपित्त्वादनुदात्तत्वेधातुस्वरः । बर्हिष्ठां छागतिनिवृत्तौ क्विप् संहितायांपूर्वपदसकारस्यादेशप्रत्यययोरितिषत्वंष्टुत्वं कृदुत्तरपदस्वरः । तृम्पथः तृपप्रीणनेइत्यस्य छेत्यडागमः कुवियोगादनिघातः तुभ्यादिषुतृम्पमनतृम्पोतीतिपठितं तथापि सर्वेविधीनांछन्दसिविकल्पितत्वादनुणत्वप्रतिषेधोनभवति प्रत्ययस्वरः ॥ २ ॥

२. हे इन्द्र, इस सोम के निकट आओ। यह पत्थरों पर पीस कर निकाला गया है और कुशों पर रखा गया है। इसका प्रचुर परिमाण में पान करके शीघ्र तृप्त होओ।

इन्द्रमित्थागिरोममाच्छागुरिषिताइतः । आवृतेसोमपीतये ॥३॥

इन्द्रम् । इत्था । गिरः । मम । अच्छ । अगुः । इषिताः ।
इतः । आऽवृते । सोमऽपीतये ॥ ३ ॥

हेइन्द्र इषितास्त्वदर्थंप्रेरिताइत्था इत्थमनेनप्रकारेणोच्यमानाममगिरः स्तुतिलक्षणावाचः इन्द्रंत्वामितोस्माद्देवयजनदेशात् अच्छागुः आभिमुख्येनगच्छन्तु किमर्थं सोमपीतये सोमपानाय आवृतेत्वामावर्तयितुम् ॥ इत्था इदंशब्दात्थाइतोषच्छन्दसीतिप्रत्ययेनथाप्रत्ययः इदमस्थमुःतोरथोरितिइदित्यादेशः प्रत्ययस्वरः । अच्छ अच्छगत्यर्थवदेष्वितिगतिसंज्ञा । अगुः इणगतावित्यस्य लुङिरूपं निघातः ॥ ३ ॥

३. इन्द्र के लिए उच्चारित हमारी यह स्तुति-वाणी इन्द्र को, सोमपानार्थ बुलाने के लिए इस यज्ञ-देश से इन्द्र के निकट जाय।

अथचतुर्थी—

इन्द्रंसोमस्यपीतयेस्तोमैरिहहवामहे । उक्थेभिःकुविदागमत् ॥४॥

इन्द्रम् । सोमस्य । पीतये । स्तोमैः । इह । हवामहे । उक्थेभिः ।
कुवित् । आऽगमत् ॥ ४ ॥

स्तोमैस्त्रिवृत्पञ्चदशादिस्तोमसाध्यैःस्तोत्रैःउक्थेभिःउक्थैःशस्त्रैश्च इहकर्मणिसोमस्यपीतयेसोमपानार्थमिन्द्रंहवामहे वयमाह्वयामः कुविद्बहुवारम्आहूतःसइन्द्रःआगमत् यज्ञंप्रत्यागच्छतु ॥ आगमत् गमेर्लेटयडागमः आगमाअनुदात्ताइत्यस्येनुदात्तत्वाद्धातुस्वरः तिङ्चोदात्तवतीतिगतेर्निघातः कुवियोगादनिघातः ॥ ४ ॥

४. स्तोमों और उक्थों-द्वारा सोमपान के लिए यज्ञ में हम इन्द्र को बुलाते हैं। बहुबार आहूत इन्द्र यज्ञ में आयें।

इन्द्रसोमाःसुताइमेतान्दधिष्वशतक्रतो । जठरेवाजिनीवसो ५॥५

इन्द्र । सोमाः । सुताः । इमे । तान् । दधिष्व । शतक्रतोइतिशतक्रतो । जठरे । वाजिनीवसो इति वाजिनीवसो ॥ ५ ॥ ५ ॥

हेशतक्रतो इन्द्र इमे सोमाःसुताः ग्रावभिस्त्वदर्थमभिषुताः हेवाजिनीवसो अन्नधन यद्वा वाजोन्नमागुफलत्वेनास्तीतिवाजिन्यःक्रियाः तासांवासक हेइन्द्र तान्सोमरसान्जठरेदधिष्व धारय ॥ वाजिनीवसो वाजशब्दान्मत्वर्थे अतइनिठनावितीनिप्रत्ययः ऋन्नेभ्योङीबितिङीप् तासांवसो संबुद्धौचेतिगुणः आमन्त्रितत्वादाष्टमिकमनुदात्तत्वम् ॥ ५ ॥

५. हे शतक्रतु इन्द्र, तुम्हारे लिए सोम तैयार है, इसे जठर में धारण करो। तुम अन्नधन हो।

॥ इतितृतीयस्यतृतीयेपञ्चमोवर्गः ॥ ५ ॥

अथषष्ठी–

विद्माहित्वाधनञ्जयंवाजेषुदधृषंकवे । अधातेसुम्नमीमहे ॥ ६ ॥

विद्म । हि । त्वा । धनम्ऽजयम् । वाजेषु । दधृषम् । कवे । अध । ते । सुम्नम् । ईमहे ॥ ६ ॥

हेकवे क्रान्तदर्शिन्निन्द्र वाजेषुयुद्धेषुदधृषंशत्रूणामभिभवितारम् अतएवधनञ्जयं धनंजयतीतिधनञ्जयः तादृशं त्वात्वां विद्महि जानीमःखलु अथानन्तरं तेतवसुम्नंधनमीमहेयाचामहे ॥ विद्म विदेर्लटि विदोलटोवेतिमसोमादेशः पादादित्वादनिघातः । धनञ्जयं जिजयेइत्यस्माद्धन उपपदे संज्ञायांभृतृवृजिधारिसहितपिदमइतिखच्प्रत्ययः अरुर्द्विषदजन्तस्यमुमितिपूर्वपदस्यमुमागमः चित्त्वादन्तोदात्तः । दधृषं ञिधृषाप्रागल्भ्येइत्यस्मात्क्विप्रत्ययःकि अभ्यासस्यदीर्घाभावश्छान्दसः तदन्तात्स्वार्थेपि यच्चेतिकेतियच्लुक् उपधगुणप्राप्ते नधातुलोपइतितस्यप्रतिषेधः चित्त्वादन्तोदात्तः ॥ ६ ॥

६. हे कवि, युद्ध में तुम शत्रुओं के अभिभव-कर्ता और धनजेता हो। हम तुम्हें ऐसा ही जानते हैं; अतएव हम तुमसे धन की याचना करते हैं।

अथसप्तमी–

इमामिन्द्रगवाशिरंयवाशिरंचनःपिब । आगत्यावृषभिःसुतम् ॥ ७ ॥

इमम् । इन्द्र । गोऽआशिरम् । यवऽआशिरम् । च । नः । पिब । आऽगत्य । वृषऽभिः । सुतम् ॥ ७ ॥

हे इन्द्र गवाशिरं गव्यमिश्रणोपेतं सोमं तथा यवाशिरं यवमिश्रणोपेतं वृषभिर्ग्रावभिः सुतमभिषुतं नोऽस्मदीयमिमं सोमं देवयजनमागत्य पिब ॥ गवाशिरं यवाशिरमित्यत्र आङ्पूर्वस्य श्रीणातेः क्विपि अपस्पृधेथामानृचुरित्यादिना शिरइत्यादेशः बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥ ७ ॥

७. हे इन्द्र, हमारे इस यज्ञ में आकर गव्य-मिश्रित तथा यव-मिश्रित अभिषुत सोम का पान करो।

अथाष्टमी—

तुभ्येदिन्द्र स्व ओक्ये३ सोमं चोदामि पीतये । एष रारन्तु ते हृदि ॥ ८ ॥

तुभ्य । इत् । इन्द्र । स्वे । ओक्ये । सोमम् ।
चोदामि । पीतये । एषः । ररन्तु । ते । हृदि ॥ ८ ॥

हे इन्द्र तुभ्येत् तुभ्यमेव पीतये पानार्थं स्वे स्वकीये ओक्ये स्थाने जठरे अभिषुतमिमं सोमं चोदामि प्रेरयामि. एष पीतः सोमस्ते तव हृदि हृदये ररन्तु अत्यर्थं रमताम् ॥ तुभ्य युष्मच्छब्दस्य चतुर्थ्येकवचने तुभ्यमह्यौ ङयीति तुभ्यादेशः सुपां सुलुगिति सुपो लुक् ङयिचेत्याद्युदात्तः । ओक्ये वस्वादित्वात् स्वार्थिको यत्प्रत्ययः तित्स्वरितः । चोदामि चुद प्रेरणे व्यत्ययस्य छटिरूपं बहुलमन्यत्रापीति णेर्लुक् निपातः । ररन्तु रमु क्रीडायामित्यस्य यङ्लुकि लोटि सर्वविधीनां छन्दसि विकल्पितत्वादत्राभ्यासस्यानुनासिकाभावः संहितायामन्येषामपीति अभ्यासस्य दीर्घः निपातः । हृदि हृदयशब्दस्य पद्दन्नोमासहृदित्यादिना हृदादेशः ऊडिदमिति विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ ८ ॥

८. हे इन्द्र, तुम्हारे पीने के लिए ही इस अभिषुत सोम को हम तुम्हारे जठर में प्रेरित करते हैं। यह सोम तुम्हारे हृदय में तृप्तिकर हो।

अथनवमी—

त्वां सुतस्य पीतये प्रत्नमिन्द्र हवामहे । कुशिकासो अवस्यवः ॥ १ ॥ ६ ॥

त्वाम् । सुतस्य । पीतये । प्रत्नम् । इन्द्र ।
हवामहे । कुशिकासः । अवस्यवः ॥ १ ॥ ६ ॥

हे इन्द्र अवस्यवः त्वत्तो रक्षणमिच्छन्तः कुशिकासः कुशिकगोत्रोत्पन्ना वयं सुतस्य ग्रावभिरभिषुतस्य सोमस्य पीतये पानार्थं प्रत्नं पुरातनं त्वां हवामहे स्तुतिलक्षणाभिर्गीर्भिराह्वयामः ॥ पीतये स्थागापापचो भावे इति क्तिन् ह्रस्वस्वरतिशत्यान्तानामित्यन्तोदात्तत्वम् । हवामहे ह्वयतेर्लटि बहुलं छन्दसीति संप्रसारणे रूपम् । अवस्यवः अवइच्छन्तीत्यर्थे सुप

आत्मनइति क्यच् क्याच्छन्दसीत्युप्रत्ययः । कुशिकासोऽवस्यवइत्यत्र संहितायामव्यादवद्यादित्यादिना एकःप्रकृतिभावः ॥ ९ ॥

९. हे पुरातन इन्द्र, हम कुशिक-वंशोत्पन्न तुम्हारे द्वारा रक्षित होने की इच्छा करते हुए, अभिषुत सोमपान के लिए स्तुति-वचनों-द्वारा तुम्हें बुलाते हैं।

॥ इतितृतीयस्यतृतीयेषष्ठोवर्गः ॥ ६ ॥

आयाह्यर्वाङित्यष्टर्चंपञ्चमंसूक्तंवैश्वामित्रं त्रैष्टुभमैन्द्रम् आयाह्यष्टावित्यनुक्रमणिका । दशरात्रेचतुर्थेऽहनिस्तोमवृद्धौमाध्यन्दिनेसवनेऽच्छावाकशस्त्रेस्तोमातिशंसनार्थम् इदंसूक्तं सूत्रितंच—आयाह्यर्वाङित्यष्टर्चान्यावपेरन्निितिमहाव्रतेप्यावपनीयम् ।

अस्मिन् सूक्तेप्रथमा—

आयांह्यर्वाङुपंवन्धुरेष्ठास्तवेदनुंप्रदिवंःसोमुपेयंम् ।
प्रियासखांयाविमुचोपंबर्हिस्त्वामिमेहंव्यवाहोंहवन्ते ॥ १ ॥

आ । याहि । अर्वाङ् । उपं । वन्धुरेऽस्थाः । तवं । इत् ।
अनुं । प्रऽदिवंः । सोमऽपेयंम् । प्रिया । सखाया । वि । मुच ।
उपं । बर्हिः । त्वाम् । इमे । हव्यऽवाहंः । हवन्ते ॥ १ ॥

हेइन्द्र वन्धुरेष्ठाः वन्धुरशब्देन ईषाद्वयसंबन्धस्थानमभिधीयते तेनतद्विशिष्टोरथोलक्ष्यते तस्मिन्नपेतिष्ठन्स्त्वम् अर्वाङस्मदभिमुखःसन् आ आभिमुख्येनउपयाहि समीपेआगच्छ प्रदिवः प्रत्नं पूर्वक्रमगतं तवेत्तवैवसंबन्धिसोमपेयंसोमपानं त्वम् अनु अनुदिश्यप्रिया तवप्रियतमौ सखाया समानख्यानावश्वौबर्हिरुप बर्हिषःसमीपे विमुच विमुञ्च हव्यवाहः हव्यंवहन्तीतिहव्यवाहः इमे ऋत्विजः त्वां हवन्ते सोमपानार्थमाह्वयन्ति तस्मादागच्छेतिभावः ॥ वन्धुरेष्ठाः विछ्लेविंच् तत्पुरुषेकृतिबहुलमितिसप्तम्याअलुक् । प्रदिवः सकारान्तमव्ययम् । सोमपेयं पापानेइत्यस्यभावे अचोयदितियत्प्रत्ययः ईद्यतीतीत्वम् आर्धधातुकलक्षणोगुणः यतोनावइत्याद्युदात्तत्वं समासेकृदुत्तरपदस्वरः । मुच मुचतेर्लोटि आगमानुशासनस्यानित्यत्वान्नुमभावः ॥ १ ॥

१. हे इन्द्र, जूएवाले रथ पर चढ़कर तुम हमारे निकट आओ। यह सोम प्राचीन काल से ही तुम्हारे उद्देश से प्रस्तुत है तुम अपने प्रियतम सखास्वरूप अश्व को कुश के निकट खोलो। ये ऋत्विक् सोमपान के लिए तुम्हें बुला रहे हैं।

आयांहिपूर्वीरतिंचर्षणीराँअर्यआशिष्उपंनोहरिंभ्याम् ।
इमाहित्वांमतयःस्तोमंतष्टाइन्द्रहवंन्तेसख्यंजुषाणाः ॥ २ ॥

आ । याहि । पूर्वीः । अति । चर्षणीः । आ । अर्यः । आऽशिषः ।
उप । नः । हरिऽभ्याम् । इमाः । हि । त्वा । मतयः ।
स्तोमऽतष्टाः । इन्द्र । हवन्ते । सख्यम् । जुषाणाः ॥ २ ॥

हेइन्द्र पूर्वीः पुरातनीः सर्वाश्चर्षणीःप्रजाः अत्यायाहि अतिक्रम्यागच्छ द्वितीय आङ्पूरणः अर्यः अस्माकंस्वामी त्वं नः आशिषः त्वमागत्यसोमंपिबेत्येवमादिकाः अस्माकंप्रार्थना हरिभ्यामश्वाभ्यांयुक्तःसन्नुपागच्छ किंच ये तव सख्यंजुषाणाःसेवमानाः स्तोमतष्टाः स्तोमकारिभिःस्तोतृभिःकृताइमाःमतयःस्तुतयः हवन्ते सोमपानार्थंत्वामाह्वयन्ति ॥ हिःप्रसिद्धौ करणेकर्तृव्यापारः छन्दसिनिपत्तीतिवत् । आ संहितायामाङोनुनासिकश्छन्दसीत्यनुनासिकः । अर्यः ऋगतौ अर्यःस्वामिवैश्ययोरितिनिपातनाद्यप्रत्ययः यतोनावइत्याद्युदात्तत्वेप्राप्ते अर्यस्स्वाम्याख्याचेदित्यन्तोदात्तत्वम् । आशिषः क्विपि शासइदङ्हलोरितीत्वेषत्वे शासिवसीतिषत्वम् । स्तोमतष्टाः तक्षूत्वक्षूतनूकरणेइत्यस्मात्कर्मणिक्तः तृतीयाकर्मणीतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥ २ ॥

२. हे स्वामी इन्द्र, तुम समस्त पुरातन प्रजा का अतिक्रमण करके आओ। घोड़ों के साथ यहाँ आकर सोमपान करो, यही हमारी प्रार्थना है। स्तोताओं के द्वारा प्रयुक्त सख्याभिलाषिणी स्तुतियाँ तुम्हारा आह्वान कर रही हैं।

आनोयज्ञंनमोवृधंसजोषाइन्द्रदेवहरिभिर्याहितूयम् ।
अहंहित्वामतिभिर्जोहवीमिघृतप्रयाःसधमादेमधूनाम् ॥ ३ ॥

आ । नः । यज्ञम् । नमःऽवृधम् । सऽजोषाः । इन्द्र । देव ।
हरिऽभिः । याहि । तूयम् । अहम् । हि । त्वा । मतिऽभिः ।
जोहवीमि । घृतऽप्रयाः । सधऽमादे । मधूनाम् ॥ ३ ॥

देव द्योतमान हेइन्द्र नोऽस्माकं नमोवृधं नमसोन्नस्यवर्धकमिमंयज्ञं हरिभिरश्वैःसजोषाः सहप्रीतिस्त्वंतूयं क्षिप्रमायाहि घृतप्रयाः घृतसहितान्नरूपाणिहवींषियस्यसतथोक्तः तादृशोहं मधूनांसोमानांसधमादे सहमाद्यन्तियत्रसोमेइतिसधमादः तस्मिन्स्थाने मतिभिः स्तुतिभिः त्वा त्वां जोहवीमि भृशमाह्वयामिखलु ॥ जोहवीमि यङ्लुकि अभ्यस्तस्यचेति संप्रसारणं गुणोयङ्लुकोरित्यभ्यासस्यगुणः यङोवेतीडागमः हियोगादनिघातः अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तः । घृतप्रयाः पृञ्प्रीणनेइत्यस्माद्वहिपृभ्यःकसुनितिकसुन्प्रत्ययः बहुव्रीहौपूर्वपदस्वरः ॥ ३ ॥

३. हे द्योतमान इन्द्र, हमारे अन्नवर्द्धक यज्ञ में, घोड़ों के साथ, तुम शीघ्र आओ। घृतसहित अन्नरूप हवि लेकर हम सोमपान करने के स्थान में तुम्हारा, स्तुति-द्वारा, प्रभूत आह्वान कर रहे हैं।

अथचतुर्थी–

आचत्वामेतावृषणावहातोहरीसखायासुधुरास्वङ्गा ।
धानावदिन्द्रःसवनंजुषाणःसखासख्युःशृणवद्वन्दनानि ॥ ४ ॥

आ । च । त्वाम् । एता । वृषणा । वहातः । हरी इति ।
सखाया । सुऽधुरा । सुऽअङ्गा । धानाऽवत् । इन्द्रः । सवनम् ।
जुषाणः । सखा । सख्युः । शृणवत् । वन्दनानि ॥ ४ ॥

हेइन्द्र वृषणा सेचनसमर्थौ सुधुरा शोभनधुरान्वितौ स्वङ्गा शोभनावयवोपेतौ सखाया शोभनख्यानोपेतावेतौहरी त्वामावहातः यज्ञंप्रत्यागमनायरथेनत्वामावहतः अथ धानावत् भृष्टयवोपेतंसवनंजुषाणः सेवमानःसखा सखिभूतःसइन्द्रः सख्युःस्तोतुर्ममवन्दनानिस्तोत्राणिशृणवत् शृणुयात् ॥ वहातः वहेर्लेट्याडागमेरूपं चवायोगेप्रथमेतिननिघातः । शृणवत् शृणोतेर्लेट्यडागमेरूपं निघातः ॥ ४ ॥

४. हे इन्द्र, सेचनसमर्थ, सुन्दर धुरा और शोभन अंगवाले, सखास्वरूप ये दोनों घोड़े तुम्हें यज्ञभूमि में रथ पर ले जाते हैं। भूँजे जौ से युक्त यज्ञ की सेवा करते हुए सखा-स्वरूप इन्द्र हम स्तोताओं की स्तुतियाँ सुनें।

अथपञ्चमी–

कुविन्मागोपांकरसेजनस्यकुविद्राजानंमघवन्नृजीषिन् ।
कुविन्मऋषिंपपिवांसंसुतस्यकुविन्मेवस्वोअमृतस्यशिक्षाः ॥ ५ ॥

कुवित् । मा । गोपाम् । करसे । जनस्य । कुवित् । राजानम् ।
मघऽवन् । ऋजीषिन् । कुवित् । मा । ऋषिम् । पपिऽवांसम् ।
सुतस्य । कुवित् । मे । वस्वः । अमृतस्य । शिक्षाः ॥ ५ ॥

हेइन्द्र कुविदपिच मामांजनस्यगोपांगोप्तारं करसे कुरु तथा हेमघवन् धनवन्नृजीषिन्सोमवन् हेइन्द्र मां राजानं सर्वस्यस्वामिनंकुरु । कुविन्मामामृषिम् अतीन्द्रियार्थद्रष्टारंकुरु । ऋषिर्दर्शनादितियास्कः । तथा सुतस्याभिषुतस्यसोमस्यपपिवांसंपातारंकुरु । अपिच मे मह्यम् अमृतस्य क्षयरहितंवस्वोवसु शिक्षाःप्रयच्छ ॥ करसे डुकृञ्करणे लेट्यडागमेरूपं कुवियो-गादनिघातः । मऋषिमित्यत्र संहितायामृत्यकइतिप्रकृतिभावः ह्रस्वश्च । पपिवांसं पाया-

१ नि० २. ११।

नेहत्यस्यकसौवस्येकाभाद्दसामितीडागमः प्रत्ययस्वरः । शिग्राः शिप्रतिर्दानकर्मा अस्माछे-
ण्यादागमेरूपं कृविपोगाद्दनिपातः भागमाअनुदात्ताइत्यायेनुदात्तत्वेधातुस्वरः ॥ ५ ॥

५. हे इन्द्र, मुझे लोगों का रक्षक बनाओ। हे मघवन्, हे सोम-वान् इन्द्र, मुझे सबका स्वामी बनाओ। मुझे अतीन्द्रियद्रष्टा (ऋषि) बनाओ तथा अभिषुत सोम का पालकर्त्ता बनाओ और मुझे अक्षय धन प्रदान करो।

आत्वाबृहन्तोहरयोयुजानाअर्वागिन्द्रसधमादोवहन्तु ।
प्रयेद्विताद्दिवऋञ्जन्त्याताःसुसंमृष्टासोवृषभस्यमूराः ॥ ६ ॥

आ । त्वा । बृहन्तः । हरयः । युजानाः । अर्वाक् । इन्द्र ।
सधऽमादः । वहन्तु । प्र । ये । द्विता । दिवः । ऋञ्जन्ति ।
आताः । सुऽसंमृष्टासः । वृषभस्य । मूराः ॥ ६ ॥

हेइन्द्र त्वा त्वां बृहन्तोमहान्तोयुजानाः रथेयुज्यमानाहरयोश्वाः सधमादः सहमादयन्तः सन्तः अर्वागस्मदभिमुखमावहन्तु वृषभस्यकामानांवर्षितुरिन्द्रस्यमूराः शत्रूणांमारकाः सुसंमृष्टासः इन्द्रस्यहस्ताभ्यांपृष्ठभागे सुष्ठुसंस्पृष्टाः दिवोनभसःसकाशादागच्छन्तोयेश्वाः आताः आभिमुख्ये-नागच्छन्तेप्राणिभिस्ततकार्यमतीतिभाताविशःसर्वादिशः द्विता द्विविधंयथाभवतितथाप्रऋञ्जन्ति प्रकर्षेणसाधयन्ति ॥ युजानाः युजिर्योगे युजिस्तुविकरणःकिन्वेतिकित्त्वादानच् चित्त्वादन्तोदात्तः सधमादः मदीहर्षेइत्यस्मात्ण्यन्तात्क्विप् कृदुत्तरपदस्वरः । द्विता द्विशब्दात्संख्यायाविधार्थेधेति धाप्रत्ययः धकारस्यतकारश्छान्दसः प्रत्ययस्वरः । दिवः ऊडिदमिति विभक्तेरुदात्तत्वम् । आताः अततातत्यगमनेइत्यस्मात्कर्मणिघञ् व्यत्ययेनाद्युदात्तः ॥ ६ ॥

६. हे इन्द्र, महान् और रथ में संयुक्त हरि नामक मत्त घोड़े तुम्हें हमारे अभिमुख ले आयें। कामनाओं के वर्षक इन्द्र के अश्व शत्रुओं के विनाशक हैं। इन्द्र के हाथों से संस्पृष्ट होने पर वे घोड़े आकाश-मार्ग से अभिमुख आते हुए और दिशाओं को द्विधा करते हुए गमन करते हैं।

इन्द्रपिबवृषधूतस्यवृष्णआयन्तेश्येनउशतेजभार ।
यस्यमदेच्यावयसिप्रकृष्टीर्यस्यमदेअपगोत्राववर्थ ॥ ७ ॥

इन्द्र । पिब । वृषऽधूतस्य । वृष्णः । आ । यम् । ते । श्येनः ।
उशते । जभार । यस्य । मदे । च्यावयसि । प्र । कृष्टीः ।
यस्य । मदे । अप । गोत्रा । ववर्थ ॥ ७ ॥

हेइन्द्र वृषधूतस्य ग्रावभिरभिषुतं वृष्णः अभिमतफलसेचकंसोमंपिब श्येनः शंसनीयगतिः छन्दोरूपःसुपर्णः उशते सोमंकामयमानाय ते तुभ्यं यंसोममाजभार आजहार यस्यसोमस्य मदेहर्षेसंजातेसति कृष्टीः मनुष्याः तान् शत्रुभूतान्मनुष्यान्प्रच्यावयसि प्रकर्षेणपातयसि यस्यसोमस्यमदेसंजातेसति गोत्रागामुदकंरश्मिभिरावृतंवर्षासु ऋतुषुत्रायन्तेपालयन्तीतिगोत्रामेघाः तानपवर्षापवृणोषि ॥ वृषधूतस्य पूङ्कम्पनेइत्यस्यनिष्ठायां यस्यविभाषेतीट्प्रतिषेधः तृतीयाकर्मणीतिपूर्वपदस्वरः । श्येनः श्यैङ्गतौ श्यास्त्याहृञ्विभ्यइनजितिइनच्प्रत्ययः श्यायतइतिश्येनः चित्त्वादन्तोदात्तः । जभार हरतेर्लिटिणलिरूपं हृग्रहोर्भश्छन्दसीतिभकारः यद्वृत्तयोगादनिघातःलित्स्वरः । मदे मदीहर्षे मदोनुपसर्गेइत्यप्प्रत्ययः तस्यपित्त्वादनुदात्तत्वेधातुस्वरः । गोत्रा त्रैङ्पालनेइत्यस्य आतोनुपसर्गेकइतिकः सुपोडादेशः एकादेशस्वरः ॥ अववर्षे वृञ्वरणेइत्यस्य लिटिथलि ऋतोभारद्वाजस्येतीट्प्रतिषेधः गुणः लित्स्वरः ॥ ७ ॥

७. हे इन्द्र, तुम सोमाभिलाषी हो। तुम अभीष्टफलदायक, और प्रस्तर-द्वारा अभिषुत सोम का पान करो। सुपर्णपक्षी तुम्हारे लिए सोम को लाया है। सोमपानजन्य हर्ष के उत्पन्न होने पर तुम शत्रुभूत मनुष्यादि को पातित करते हो एवं सोमजन्य हर्ष के उत्पन्न होने पर तुम वर्षा-ऋतु में मेघों को अपावृत करते हो।

शुनंहुवेममघवानमिन्द्रमस्मिन्भरेनृतमंवाजसातौ।
शृण्वन्तमुग्रमूतयेसमत्सुघ्नन्तंवृत्राणिसंजितंधनानाम् ॥ ८।७॥

शुनम्। हुवेम। मघऽवानम्। इन्द्रम्। अस्मिन्। भरे। नृऽतमम्। वाजऽसातौ। शृण्वन्तम्। उग्रम्। ऊतये। समत्ऽसु। घ्नन्तम्। वृत्राणि। सम्ऽजितम्। धनानाम् ॥ ८ ॥ ७ ॥

व्याख्यातेयमृक् ॥ ८ ॥

८. इन्द्र, तुम अन्न प्राप्त करो। तुम युद्ध में उत्साह के द्वारा प्रवृद्ध, धनवान्, प्रभूत, ऐश्वर्यवाले, नेतृश्रेष्ठ, स्तुतिश्रवण-कर्त्ता, उग्र, युद्ध में शत्रुविनाशी और धनविजेता हो। आश्रयप्राप्ति के लिए हम तुम्हें बुलाते हैं।

अयन्तेमस्त्वितिपञ्चर्चंपञ्चमंसूक्तं वैश्वामित्रं बार्हतमैन्द्रम् अत्रानुक्रमणिका—अयन्तेपञ्चबार्हतंत्वितिं महाव्रतेबार्हत्यांमृचायांपातविदंसूक्तं षोडशिशस्त्रे अयन्तेअस्तुहर्यतइत्याद्यतृचोविनियुक्तः। सूत्रितञ्च—अयन्तेअस्तुहर्यतइत्यौष्णिहबार्हतोतृचावितिं।

अयंतेअस्तुहर्यतःसोमआहरिभिःसुतः।
जुषाणइन्द्रहरिभिर्नआगह्यातिष्ठहरितंरथम् ॥ १ ॥

अयम् । ते । अस्तु । हर्यतः । सोमः । आ । हरिऽभिः । सुतः ।
जुषाणः । इन्द्र । हरिऽभिः । नः । आ । गहि । आ । तिष्ठ ।
हरितम् । रथम् ॥ १ ॥

हे इन्द्र हरिभिः हरन्ति सोमरसानेभिरिति हरयो ग्रावाणः तैरासुतः सर्वतोऽभिषुतः हर्यतः कमनीयो जुषाणः प्रीतिविषयोऽयं सोमः ते तुभ्यमस्तु त्वं हरिभिरश्वैर्युक्तं हरितं हरिद्वर्णं रथम् आतिष्ठ अधितिष्ठ ततो नोऽस्मानभिलक्ष्य आगहि आगच्छ ॥ हर्यतः हर्य गतिकान्त्योरित्यस्मात् भृमृदृशीत्यादिना अतच्प्रत्ययः चित्त्वादन्तोदात्तः । हरितं हृञ् हरणे हृश्याभ्यामितन् इति इतन्प्रत्ययः नित्त्वादाद्युदात्तः । रथं रमु क्रीडायां हनिकुषिनीत्यादिना क्थन्प्रत्ययः कित्त्वादनुनासिकलोपः नित्स्वरः ॥१॥

१. हे इन्द्र, पत्थरों-द्वारा अभिषुत, प्रीतिवर्द्धक, कमनीय सोम तुम्हारे लिए हो। हरिनामक घोड़ों से युक्त, हरिद्वर्ण रथ पर तुम अधिष्ठान करो और हमारे अभिमुख आगमन करो।

हर्यन्नुषसमर्चयःसूर्यंहर्यन्नरोचयः ।
विद्वांश्चिकित्वान्हर्यश्ववर्धसइन्द्रविश्वाअभिश्रियः ॥ २ ॥

हर्यन् । उषसम् । अर्चयः । सूर्यम् । हर्यन् । अरोचयः ।
विद्वान् । चिकित्वान् । हरिऽअश्व । वर्धसे । इन्द्र । विश्वाः ।
अभि । श्रियः ॥ २ ॥

हे इन्द्र हर्यन् सोमं कामयमानस्त्वम् उषसम् उषःकालम् अर्चयः पूजयसि तथा हर्यन् उदिते सूर्ये सोमं कामयमानस्त्वं सूर्यम् अरोचयः दीपयसि हे हर्यश्वेन्द्र विद्वानेतत्सर्वं जानानश्चिकित्वानस्मदभिलषितफलविषयज्ञानवांस्त्वं विश्वाः सर्वाः श्रियः नः संपदः अभिवर्धसे अभिमतफलप्रदानेनाभितो वर्धयसि ॥ चिकित्वान् कित ज्ञाने इत्यस्य क्वसौ रूपं प्रत्ययस्वरः । वर्धसे वृधु वर्धने इत्यस्यान्तर्भावितण्यर्थस्य लटि रूपं निघातः ॥ २ ॥

२. हे इन्द्र, सोमाभिलाषी होकर तुम उषा की अर्चना करते हो तथा सोमाभिलाषी होकर तुम सूर्य को भी प्रदीप्त करते हो। हे हरिनामक घोड़ोंवाले, तुम विद्वान् हो, हमारे मनोभिलाष के ज्ञाता हो तथा अभिमतफल प्रदान से तुम हमारी सम्पूर्ण सम्पत्ति को परिवर्द्धित करते हो।

द्यामिन्द्रोहरिधायसंपृथिवींहरिवर्पसम् ।
अधारयद्धरितोर्भूरिभोजनंययोरन्तर्हरिश्चरत् ॥ ३ ॥

द्याम् । इन्द्रः । हरिऽधायसम् । पृथिवीम् । हरिऽवर्पसम् ।
अधारयत् । हरितोः । भूरि । भोजनम् । ययोः । अन्तः ।
हरिः । चरत् ॥ ३ ॥

सोऽयमिन्द्रो हरिधायसं हरितो हरितवर्णा धायसो धारका रश्मयो यस्यास्तां द्याममधारयत् तथा हरिवर्पसम् ओषधीभिर्हरितवर्णां पृथिवीम् अधारयत् हरितोर्हरितवर्णयोर्ययोर्द्यावापृथिव्योर्मध्ये एन-दीययोरश्वयोर्भूरिप्रभूतं भोजनं भुज्यत इति भोजनं घासादिलभ्यते ययोर्द्यावापृथिव्योरन्तर्मध्ये हरिरिन्द्रश्चरत् चरति ते द्यावापृथिव्याविन्द्रो धारयदित्यर्थः ॥ हरिधायसं डुधाञ् धारणपोषणयोरित्यस्मात् वहिहाधाञ्भ्यश्छन्दसीत्यसुन् णिदित्युक्तकृचेरातो युक् बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः । पृथिवीं प्रथेः षिवन्संप्रसारणं चेति षिवन्प्रत्ययः षिद्गौरादिभ्यश्चेति ङीष् प्रत्यय-स्वरेणान्तोदात्तः । हरिवर्पसं वृञ् संभक्तौ वृञ्शीङ्भ्यां रूपस्वाङ्गयोरित्यसुन्प्रत्ययः पुगागमश्च संभज्यते तदिति वर्पो रूपं बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः । हरितोः हृञ् हरणे इत्यस्मात् दृसृधृहृसुधिभ्य इति-रिति प्रत्ययः प्रत्ययस्वरः । भोजनं भुज पालनाभ्यवहारयोरित्यस्मात् कृत्यल्युटो बहुलमिति कर्मणि ल्युट् लित्स्वरः । अन्तः स्वरादिष्वन्तोदात्तत्वेन पठितत्वादन्तोदात्तः । चरत् चरतिर्गत्यर्थः लेटि रूपं यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥ ३ ॥

३. हरिद्वर्ण रश्मिवाले द्युलोक को तथा ओषधियों से हरिद्वर्णवाली पृथिवी को, इन्द्र ने धारण किया है। हरिद्वर्णवाली द्यावा-पृथिवी के मध्य में अपने घोड़ों के लिए इन्द्र प्रभूत भोजन प्राप्त करते हैं। इन्द्र इसी द्यावा-पृथिवी के मध्य में विचरण करते हैं।

अथ चतुर्थी—

जज्ञानो हरितो वृषा विश्वमा भाति रोचनम् ।
हर्यश्वो हरितं धत्त आयुधमा वज्रं बाह्वोर्हरिम् ॥ ४ ॥

जज्ञानः । हरितः । वृषा । विश्वम् । आ । भाति । रोचनम् ।
हरिऽअश्वः । हरितम् । धत्ते । आयुधम् । आ । वज्रम् ।
बाह्वोः । हरिम् ॥ ४ ॥

वृषा कामानां वर्षकः हरितो हरिद्वर्णोपेतः जज्ञानः जात इन्द्रो विश्वं सर्वं रोचनं दीप्यमानं लोकमाभाति सर्वतः प्रकाशयति तथा हर्यश्वः इन्द्रो हरितं हरिद्वर्णोपेतमायुधं बाह्वोर्धत्ते तथा हरिं शत्रूणां प्राणहारकं वज्रं बाह्वोराधत्ते ॥ जज्ञानः जनी प्रादुर्भावे इत्यस्य लिटः कानच् गमहने-त्यादिनोपधालोपः चित्त्वादन्तोदात्तः । भाति भा दीप्तावित्यस्यान्तर्भावितण्यर्थस्य लटि रूपम् ।

रोचनं रुच्दीप्तावित्यस्मादनुदात्तेतश्चहलादेरितियुच् चित्वादन्तोदात्तः । नाद्धोः उदात्तयणोह-ल्पूर्वादितिविभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ ४ ॥

४. कामनाओं के पूरक, हरिद्वर्णवाले इन्द्र जन्म ग्रहण करते ही सम्पूर्ण दीप्तिमान् लोकों को प्रकाशित करते हैं। हरि नामक घोड़ोंवाले इन्द्र हाथों में हरिद्वर्ण आयुध धारण करते हैं तथा शत्रुओं का प्राण-संहारक वज्र धारण करते हैं।

इन्द्रो॑ह॒र्यन्त॒मर्जु॑नं॒वज्रं॑शु॒क्रैर॒भीवृ॑तम् ।
अपा॑वृणो॒द्धरि॑भि॒रद्रि॑भिःसु॒तमुद्गाहरि॑भिराजत ॥५॥८॥

इन्द्रः॑ । ह॒र्यन्त॑म् । अर्जु॑नम् । वज्र॑म् । शु॒क्रैः । अ॒भिऽवृ॑तम् ।
अप॑ । अ॒वृ॒णो॒त् । हरि॑ऽभिः । अद्रि॑ऽभिः । सु॒तम् । उत् । गाः ।
हरि॑ऽभिः । आ॒ज॒त ॥ ५ ॥ ८ ॥

सोयमिन्द्रः हर्यन्तं कमनीयमर्जुनंशुभ्रं शुभ्रत्वमुपपादयति शुक्रैःशुभ्रैः क्षीरादिभिरभि-वृतंव्याप्तंवज्रंवेगवन्तं हरिभिः हरन्त्येभिः सोमरसानितिहरयः ग्रैवद्रिभिर्ग्रावभिःसुतमभिषुतंसोमम् अपावृणोत् आवरणरहितमकरोत् तथाचमन्त्रवर्णः—पूर्वाधानमाघृणिरपगूढं गुहाहितम् अविन्ददिति । तथा गाः पणिभिरपहृतागाः हरिभिरश्वैरुपेतः सइन्द्रः उदाजत बिलान्निरगमयत् ॥ अर्जुनम्अर्जप्रति-अर्जनेइत्यस्मादर्जेर्णिलुक्चेतिउनन् नित्स्वरः । अभिवृतं गतिरनन्तरइतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् । आजत अजगतिक्षेपणयोर्लङि व्यत्ययेनात्मनेपदं निघातः ॥ ५ ॥

५. इन्द्र ने कमनीय, शुभ्र, क्षीरादि के द्वारा व्याप्त होने के कारण शुभ्र, वेगवान् और प्रस्तरों-द्वारा अभिषुत सोम को अपावृत किया है। पणियों-द्वारा अपहृत गौओं को इन्द्र ने अश्वयुक्त होकर गुहा से बाहर निकाला है।

॥ इतितृतीयस्यतृतीयेष्टमोवर्गः ॥ ८ ॥

आमन्द्रैरितिपञ्चर्चंसप्तमंसूक्तं वैश्वामित्रं बार्हतमैन्द्रम् आमन्द्रैरित्यनुक्रमणिका पूर्व-सूक्तेबार्हतंत्वित्युक्तत्वादस्यापिबार्हतत्वं—विशेषविनियोगस्तुयत्रश्रुत्यानप्राप्तितः । स्मार्तस्तत्रविभानी-यादिष्विस्मानादिशाकतः ।

तत्रप्रथमा—

आम॒न्द्रैरि॑न्द्र॒हरि॑भि॒र्या॒हिम॒यूर॑रोमभिः ।
मात्वा॒केचि॒न्नियम॒न्विनपा॒शिनो॒तिधन्वे॑व॒ताँइ॑हि ॥ १ ॥

---

१ ऋ० सं० ६. ३. १०. ।

आ । मन्द्रैः । इन्द्र । हरिऽभिः । याहि । मयूररोमऽभिः ।
मा । त्वा । के । चित् । नि । यमन् । विम् । न । पाशिनः ।
अति । धन्वऽइव । तान् । इहि ॥ १ ॥

हेइन्द्र मन्द्रैर्मादयितृभिर्मयूररोमभिः मयूररोमसदृशरोमयुक्तैः हरिभिरश्वैरुपेतस्त्वमा याहि यज्ञंप्रत्यागच्छ केचिदपिजनाः त्वात्वांमानियमन्मानियच्छन्तु गमनप्रतिबन्धंमाकुर्वन्त्वित्यभिप्रायः प्रतिबन्धेदृष्टान्तः—विंन यथापाशिनः पाशहस्ताव्याधाविंगच्छन्तंपक्षिणंनियच्छन्ति तद्वन्मानियच्छन्तु किंच धन्वेव यथा पान्थाः धन्वमरुदेशंशीघ्रमतिगच्छन्ति तद्वद्गमनप्रतिबन्धकानतात्यशीघ्रमेहि आगच्छ ॥ मन्द्रैः मदिस्तुत्यादिष्वित्यस्य स्फायितञ्चीत्यादिनारक्प्रत्ययः इदित्त्वान्नुम् प्रत्ययस्वरः । मयूररोमभिः मयूररोमवद्रोमाणियेषामितिसप्तम्युपमानपूर्वपदस्य बहुव्रीहिरुत्तरपदलोपश्चेतिसमासः उत्तरपदलोपश्च मयूरशब्दोमीनातेरूरन्नितिऊरन्प्रत्ययान्तः मीनातिसर्पोनितिमयूरोमहीं नित्त्वादाद्युदात्तश्चेभासे मादीनामितिसूत्रेणमध्योदात्तः बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरः । यमन् यमउपरमेइत्यस्यलेट्यडागमेरूपम् । इहि इणगतावित्यस्यलोटिरूपम् ॥ १ ॥

१. हे इन्द्र, मादक और मयूरों के रोमों (पुच्छों) के समान रोमों से युक्त घोड़ों के साथ तुम इस यज्ञ में आओ । जैसे उड़ते पक्षी को व्याधे फाँस रखते हैं, वैसे कोई भी तुम्हारे मार्ग में प्रतिबन्धक न हो । पथिक मरुभूमि को जैसे उल्लंघित कर जाते हैं, वैसे ही तुम भी इन सकल बाधाओं का अतिक्रमण करके हमारे यज्ञ में शीघ्र आओ । अथद्वितीया—

वृत्रखादोवलंरुजःपुरांदर्मोअपामजः ।
स्थातारथस्यहर्योरभिस्वरइन्द्रोदृळ्हाचिदारुजः ॥ २ ॥

वृत्रऽखादः । वलम्ऽरुजः । पुराम् । दर्मः । अपाम् । अजः ।
स्थाता । रथस्य । हर्योः । अभिऽस्वरे । इन्द्रः । दृळ्हा । चित् ।
आऽरुजः ॥ २ ॥

सोऽयमिन्द्रोवृत्रखादः वृत्रंखादतिहिनस्तीतिवृत्रखादः वलंरुजः वृणोत्याकाशमितिवलोमेघः तस्यभञ्जकः तथाचमन्त्रवर्णः—बिभेदवलंभेति[1] । ततोऽपामजः मेघभेदनद्वारापांप्रेरकः पुरांशत्रुसंबन्धिनीनांपुरीणांदर्मःदारकः तथाहर्योरश्वयोरभिस्वरे अस्मदाभिमुख्येनप्रेरणेनिमित्तभूतेसति रथस्यस्थाता रथमधिष्ठाता तथा दृळ्हाचित् दृढानामतिबलवतांशत्रू-

1 ऋ० सं० १. २. १६. ।

णामपि आरुजः समन्ताद्भङ्क्ता भवति ॥ वृत्रखादः खादभक्षणे इत्यस्मात्कर्मण्यण् कृदुत्तरपदस्वरः । वलंरुजः रुजो भङ्गे कर्मण्युपपदे मूलविभुजादित्वात्कप्रत्ययः तत्पुरुषे कृतिबहुलमिति द्वितीयाया अलुक् थाथादिस्वरः । आरुजः रुजो भङ्ग इत्यस्मादिगुपधलक्षणः कः समासे थाथादिस्वरः ॥ २ ॥

२. इन्द्र वृत्रहन्ता हैं। ये मेघों को विदीर्ण करके जल को प्रेरित करते हैं। इन्होंने शत्रुपुरी को विदीर्ण किया है। इन्द्र ने हमारे सम्मुख दोनों घोड़ों को चलाने के लिए रथ पर आरोहण किया है। इन्द्र ने बलवान् शत्रुओं को नष्ट किया है।

गम्भीराँ उदधीँरिव क्रतुं पुष्यसि गा इव ।
प्र सुगोपा यवसं धेनवो यथा ह्रदं कुल्या इवाशत ॥ ३ ॥

गम्भीरान् । उदधीन्ऽइव । क्रतुम् । पुष्यसि । गाःऽइव ।
प्र । सुऽगोपाः । यवसम् । धेनवः । यथा । ह्रदम् ।
कुल्याःऽइव । आशत ॥ ३ ॥

हे इन्द्र त्वं गम्भीरान्महावकाशानुदधीन्समुद्रान् उदकैर्यथा पोषयसि तद्वत् क्रतुं यज्ञस्य कर्तारमिमं यजमानमभिमतफलप्रदानेन पुष्यसि पोषयसि अत्र दृष्टान्तः—यथा सुगोपाः समीचीनो गोपालकः यवसेन गाः पोषयति तद्वत् यथा धेनवो यवसं तृणादिकं प्राप्नुवन्ति तद्वत्त्वं सोमान्प्राप्नोषि ते च सोमाः कुल्या इव कृत्रिमसरित इव ह्रदं महाजलाशयं यथा प्राप्नुवन्ति तद्वत्त्वामाशत व्याप्नुवन्ति ॥ गम्भीरान् गाधृ प्रतिष्ठालिप्सयोर्ग्रन्थे चेत्यस्माद्गभीरगम्भीरावित्यनेन सूत्रेणेरप्रत्ययः नुमागमोपधाह्रस्वभकाराः सर्वे निपात्यन्ते चित्त्वादन्तोदात्तः । उदधीनिव उदकशब्द उपपदे दधातेर्विकरणे कर्मण्यधिकरणे चेति किप्रत्ययः उदकशब्दस्य पेषंवासवाहनधिषु चेत्युदभावः कृत्स्वरः इवेन समासो विभक्त्यलोपश्च । पुष्यसि पुष पुष्टावित्यस्यान्तर्णीतण्यर्थस्य छान्दसं रूपं निघातः । सुगोपाः गोपायतेः क्विपि रूपम् । यथा यथेति पादान्त इति निघातः । आशत अशू व्याप्तावित्यस्माल्लङि बहुलं छन्दसीति विकरणस्य लुक् निघातः ॥ ३ ॥

३. हे इन्द्र, साधु गोपगण जैसे गौओं को यव आदि खाद्य-पदार्थों से पुष्ट करते हैं, महावकाश समुद्र को जिस प्रकार तुम जल-द्वारा पुष्ट करते हो, वैसे ही यज्ञ करनेवाले इस यजमान को भी तुम अभिमत-फल-प्रदान से सन्तुष्ट करो। धेनुगण जैसे तृणादि को और छोटी सरिताएँ जैसे महाजलाशय को प्राप्त करती हैं, वैसे ही यज्ञीय सोम तुम्हें प्राप्त करता है।

आ नस्तुजं रयिं भरांशं न प्रतिजानते ।
वृक्षं पक्वं फलमङ्कीव धूनुहीन्द्र सम्पारणं वसु ॥ ४ ॥

आ । नः । तुजम् । रयिम् । भर । अंशम् । न । प्रतिऽजानते ।
वृक्षम् । पक्वम् । फलम् । अङ्कीऽइव । धूनुहि । इन्द्र ।
सम्ऽपारणम् । वसु ॥ ४ ॥

हेइन्द्र नोऽस्माकंतुजंशत्रूणांबाधकंरयिंधनेनोपलक्षितंपुत्रमाभर संपादय तत्रदृष्टान्तः—अंशंन यथा पिताप्रतिजानते व्यवहारज्ञायपुत्रायस्वकीयस्यधनस्यभागंददाति तद्वत् किंच पक्वंफलंप्रतिवृक्षमङ्कीव अङ्कुशी यथा धूनोति तथा त्वंसंपारणम् अस्मदिच्छायाःसम्यक्पूरकं वसु धनं धूनुहि चालय प्रयच्छेत्यर्थः ॥ प्रतिजानते ज्ञाअवबोधनेइत्यस्यशतरिरूपं प्रादिसमासः शतुरनुमइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् । धूनुहि धूञ्कम्पनेइत्यस्यलोटिरूपम् । संपारणं पृपालनपूरणयोरित्यस्य ण्यन्तस्य करणेल्युट् समासेकृत्स्वरः ॥ ४ ॥

४. हे इन्द्र, जैसे व्यवहारज्ञ पुत्र को पिता अपने धन का भाग दे देता है, वैसे ही शत्रुओं को परास्त करनेवाला, धनवान् पुत्र हमें दो। पके फलों के लिए जैसे अङ्कुश (लग्गी) वृक्ष को चालित कर देता है, वैसे ही तुम हमारी इच्छा को पूर्ण करनेवाला धन दो।

स्वयुरिन्द्रस्वराळसिस्मद्दिष्टिःस्वयंशस्तरः ।
सवावृधानओजसापुरुष्टुतभवानःसुश्रवस्तमः ॥ ५ ॥१॥

स्वऽयुः । इन्द्र । स्वऽराट् । असि । स्मत्ऽदिष्टिः ।
स्वयशःऽतरः । सः । ववृधानः । ओजसा । पुरुऽस्तुत ।
भव । नः । सुश्रवःऽतमः ॥ ५ ॥ १ ॥

हेइन्द्र स्वयुर्धनवानसि तथा स्वराट् स्वर्गस्यराजासि स्मद्दिष्टिः भद्रवाक्यः स्वयशस्तरः अतिशयेनप्रभूतकीर्तिरसि हेपुरुष्टुत बहुभिराहूतेन्द्र सत्वमोजसाबलेनवावृधानोवर्धमानःसन् नोऽस्मदर्थंसुश्रवस्तमः अतिशयेनशोभनान्नोपेतोभव ॥ स्वयुः स्वशब्दान्मत्वर्थीयोयुः । स्वराट् राजृदीप्तौ क्विप् भ्रस्जादिनाषत्वम् । स्मद्दिष्टिः स्मत्शुभमित्यर्थेउकारलोपश्छान्दसः बहुव्रीहौपूर्वपदस्वरः । पुरुष्टुत संहितायां स्तुतस्तोमयोश्छन्दसीतिषत्वम् । भव भवतेर्लोटिरूपम् द्व्यचोतस्तिङइतिसंहितायांदीर्घः । सुश्रवस्तमः श्रवःशब्दोऽसुन्नन्तः बहुव्रीहौ आद्युदात्तंद्व्यच्छन्दसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं तदन्तादतिशायनेतमप् तस्यपित्त्वादनुदात्तत्वे बहुव्रीहिस्वरः ॥ ५ ॥

५. हे इन्द्र, तुम धनवान् हो, स्वर्ग के राजा हो, सुवचन हो और प्रभूत कीर्तिवाले हो। हे बहु-जनस्तुत, तुम अपने बल से वर्द्धमान होकर हमारे लिए अतिशय शोभन अन्नवाले होओ।

॥ इतितृतीयस्यतृतीयेनवमोवर्गः ॥ ९ ॥

युध्मस्यइतिपञ्चर्चमष्टमंसूक्तं वैश्वामित्रमैन्द्रं युध्मस्येत्यनुक्रमणिका दशरात्रेचतुर्थे-
हनिनिष्केवल्येयुध्मस्यतइतिसूक्तंनिविद्धानं सूत्रितञ्च—श्रुधीहवंतइन्द्रोयुध्मस्यतइतिनिष्केवल्यमिति ।
ऋषभस्नाह्वयेकाहेपिनिष्केवल्यइदंसूक्तंनिविद्धानं सूत्रितञ्च—युध्मस्यतइतिमध्यन्दिनइति ।

तत्रप्रथमा—

युध्मस्यतेवृषभस्यस्वराजउग्रस्ययूनःस्थविरस्यघृष्वेः ।
अजूर्यतोवज्रिणोवीर्याणीन्द्रश्रुतस्यमहतोमहानि ॥ १ ॥

युध्मस्य । ते । वृषभस्य । स्वऽराजः । उग्रस्य ।
यूनः । स्थविरस्य । घृष्वेः । अजूर्यतः । वज्रिणः ।
वीर्याणि । इन्द्र । श्रुतस्य । महतः । महानि ॥ १ ॥

हेइन्द्र युध्मस्ययोधनशीलस्यवृषभस्याभिमतफलसेचकस्यस्वराजःधनाधिपतेः उग्रस्य समर्थस्ययूनोनित्यतरुणस्य स्थविरस्यचिरन्तनस्य घृष्वेः शत्रूणांसंघर्षकस्य अजूर्यतःजरार-हितस्य वज्रिणःश्रुतस्यत्रिषुलोकेषुप्रसिद्धस्य अतएव महतस्तेतववीर्याणिमहानिमहान्तिखलु ॥ युध्मस्य युधसंप्रहारे इषियुधीन्धिदसिश्याधूसूभ्योमगित्यादिनामक्प्रत्ययः । यूनः यौतेःकनिन्युवृषीत्यादिनाक-निन् श्वयुवमघोनामतद्धितेइतिसंप्रसारणं नित्स्वरः । स्थविरस्य अजिरशिशिरशिथिलेत्यादि-नाकिरच्प्रत्ययान्तोनिपातितः । घृष्वेः घृषुसंघर्षे कुर्विघृष्विच्छवीत्यादिनाक्विन्प्रत्ययान्तोनिपात्यते नित्त्वादाद्युदात्तः ॥ १ ॥

१. हे इन्द्र, तुम युद्ध करनेवाले अभिमत-फलदाता, धनों के स्वामी, सामर्थ्यवान्, नितान्त तरुण, चिरन्तन, शत्रुओं के पराजित-कर्ता, जरारहित, वज्रधारी और तीनों लोकों में विश्रुत हो। तुम्हारा वीर्य महान् है।

अथद्वितीया—

महाँअसिमहिषवृष्ण्येभिर्धनस्पृदुग्रसहमानोअन्यान् ।
एकोविश्वस्यभुवनस्यराजासयोधयाचक्षययाचजनान् ॥ २ ॥

महान् । असि । महिष । वृष्ण्येभिः धनऽस्पृत् । उग्र ।
सहमानः । अन्यान् । एकः । विश्वस्य । भुवनस्य । राजा ।
सः । योधय । च । क्षयय । च । जनान् ॥ २ ॥

हेमहिष महनीय उग्र इन्द्र त्वं महानसि धनस्पृत् धनानि दानभोगत्यागैःपारंनयंस्त्वंवृ-ष्ण्येभिर्वीर्यैरन्यान्शत्रून्सहमानोऽभिभवन्वर्तसे तथा विश्वस्यसर्वस्य भुवनस्य एकःअसहायो-

रानासत्संयोषयच सपत्नान्प्रहर अनान्क्षययच निवासय बाधकान्हत्वासाधुजनान्स्वस्थानेस्थापयेत्यभिप्रायः ॥ महिव महपूजायाम् अविमह्योष्टिषजितिटिषच्प्रत्ययः आमन्त्रितत्वान्निघातः । वृष्ण्येभिः वृष्णिमर्हानि मयेछन्दसीतियत् यतोनावइत्याद्युदात्तः । योधय युधसंप्रहारेइत्यस्यण्यन्तस्यलोटिरूपं चादिषुचेतिननिघातः णिच्स्वरः । क्षयय क्षिनिवासगत्योरित्यस्यण्यन्तस्य लोटिरूपम् अत्रापिपूर्ववदनिघातः ॥ २ ॥

२. हे पूजनीय उग्र इन्द्र, तुम महान् हो । तुम अपने धन को पार ले जाते हो । पराक्रम से शत्रुओं को तुम अभिभूत करते हो । तुम सम्पूर्ण संसार के एकमात्र राजा हो । तुम शत्रुओं का संहार करो और साधुचरित जनों को स्थापित करो ।

प्रमात्राभीरिरिचेरोचमानःप्रदेवेभिर्विश्वतोअप्रतीतः ।
प्रमज्मनादिवइन्द्रःपृथिव्याःप्रोरोर्महोअन्तरिक्षादृजीषी ॥ ३

प्र । मात्राभिः । रिरिचे । रोचमानः । प्र । देवेभिः । विश्वतः ।
अप्रतिऽइतः । प्र । मज्मना । दिवः । इन्द्रः । पृथिव्याः ।
प्र । उरोः । महः । अन्तरिक्षात् । ऋजीषी ॥ ३ ॥

रोचमानोदीप्यमानःविश्वतःसर्वैरप्रतीतः एतावदस्यसामर्थ्यमित्यपरिच्छिद्यमानः ऋजीषीसोमवानिन्द्रः मात्राभिः मीयन्तेपरिच्छिद्यन्तइतिमात्राःशिलोच्चयाः तेभ्योपिप्ररिरिचे प्रकर्षेणमहत्तयातिरिक्तोभूत् तथा देवेभिर्देवेभ्योपि मज्मना मज्जयतिशत्रून्दुःखसागरेइतिमज्म बलं तेन बलेनप्ररिरिचे तथा दिवःपृथिव्याः द्यावापृथिवीभ्यांमप्ररिरिचे तथा उरोर्विस्तीर्णात्महोमहतोन्तरिक्षादपिप्ररिरिचे ॥ मात्राभिः माङ्मानेशब्देचेत्यस्मात् हुयामाश्रुभसिभ्यस्त्रन्नितित्रन्प्रत्ययः नित्त्वादाद्युदात्तः वृद्धोपेपूर्वस्यदीर्घोणइतिसंहितायांदीर्घः । रोचमानः रुचदीप्ताविस्यस्मात्शानचिरूपं तस्यचसार्वधातुकस्वरेधातुस्वरः । अप्रतीतः इण्गतौ कर्मणिक्तः प्रादिसमासः नञासमासेतस्यस्वरः । मज्मना टुमस्जोशुद्धौ औणादिकोमनिन्प्रत्ययः झलांजशझशीतिजशत्वं नित्त्वादन्तोदात्तः । पृथिव्याः उदात्तयणोहल्पूर्वादितिविभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ ३ ॥

३. दीप्यमान और सब प्रकार से अपरिमित, सोमवान् इन्द्र पर्वतों से भी श्रेष्ठ हैं, बल में देवताओं से भी अधिक हैं, द्यावा-पृथिवी से भी अधिक हैं तथा विस्तीर्ण, महान् अन्तरिक्ष से भी श्रेष्ठ हैं ।

उरुंगभीरंजनुषाभ्यु१ग्रंविश्वव्यंचसमवतंमतीनाम् ।
इन्द्रंसोमासःप्रदिविसुतासःसमुद्रंनस्रवतआविशन्ति ॥ ४ ॥

उरुम् । गभीरम् । जनुषा । अभि । उग्रम् । विश्वऽव्यचसम् ।
अवतम् । मतीनाम् । इन्द्रम् । सोमासः । प्रऽदिवि । सुतासः ।
समुद्रम् । न । स्रवतः । आ । विशन्ति ॥ ४ ॥

उरुंमहान्तम् अतएव गभीरंमहावकाशं जनुषा जन्मना स्वभावतएवोग्रं शत्रूणांभयङ्करं गभीरत्वमेवोच्यते विश्वव्यचसं विश्वव्यापमतीनांस्तुतीनांस्तोतृणांवा अवतंरक्षकं तादृशमिन्द्रं प्रदिवि पूर्वेष्वहःसु सुतासोग्रावभिरभिषुताःसोमासः सोमाः आभ्यामिमुख्येनाविशन्ति तत्रदृष्टान्तः—समुद्रंन यथास्रवतःस्रवन्त्योनद्यःसमुद्रमाविशन्तितद्वत् ॥ जनुषा जनीप्रादुर्भावे इत्यस्माज्जनेरुसिरित्युसिप्रत्ययः । विश्वव्यचसं व्यचव्याजीकरणेइत्यस्मादसुन् व्यचेःकुटादित्वमनसीतिवक्तव्यमित्यत्रानसीतिपर्युदासात्ङित्त्वाभावः विश्वव्यचाइतीन्द्रस्यनाम बहुव्रीहौविश्वंसंज्ञायामितिपूर्वपदस्यान्तोदात्तत्वम् ॥ अवतम् अवरक्षणादिषु औणादिकोतच्प्रत्ययः चित्त्वादन्तोदात्तः ॥ ४ ॥

४. हे इन्द्र, तुम महान् हो; अतएव गंभीर हो तथा स्वभाव से ही शत्रुओं के लिए भयङ्कर हो। तुम सर्वत्र व्याप्त हो, स्तोताओं के रक्षक हो। नदियाँ जैसे समुद्र के अभिमुख गमन करती हैं, वैसे ही यह पूर्वकालिक अभिषुत सोम इन्द्र के अभिमुख गमन करे।

अथपञ्चमी—

यंसोममिन्द्रपृथिवीद्यावागर्भंनमाताबिभृतस्त्वाया ।
तंतेहिन्वन्तितमुतेमृजन्त्यध्वर्यवोवृषभपातवाउ ॥ ५ ॥ १० ॥

यम् । सोमम् । इन्द्र । पृथिवी । द्यावा । गर्भम् । न । माता ।
बिभृतः । त्वाऽया । तम् । ते । हिन्वन्ति । तम् । ऊँ इति । ते ।
मृजन्ति । अध्वर्यवः । वृषभ । पातवै । ऊँ इति ॥ ५ ॥ १० ॥

हेइन्द्र पृथिवी द्यावा द्यावापृथिव्यौ त्वया त्वत्कामतयायंसोमंबिभृतः अन्तर्धारयतः अत्रदृष्टान्तः—गर्भंन यथा मातागर्भंबिभर्तितद्वत् हेवृषभ कामानांवर्षक हेइन्द्र अध्वर्यवः अध्वरंयज्ञमात्मनइच्छन्त ऋत्विजः तेत्वदर्थं तं सोमं हिन्वन्ति प्रेरयन्ति किञ्च ते तव पातवै पानायतंसोमंमृजन्तिशोधयन्ति उ प्रसिद्धौ ॥ पृथिवीद्यावा दिवोद्यावेतिद्यावादेशः आद्युदात्तः नोत्तरपदेऽनुदात्तादावपृथिवीरुद्रपूषमन्थिष्वित्यत्रपर्युदासात् देवताद्वन्द्वेचेत्युभयपदप्रकृतिस्वरः कृत-समासस्यविपर्यासश्छान्दसः । बिभृतः डुभृञ्धारणपोषणयोरित्यस्माल्लटि भृञामिदित्यभ्यासस्येत्वं यद्वृत्तयोगादनिघातः अभ्यस्तानामादिरितिस्वरेण भवति प्रत्ययस्वरः । त्वाया त्वामिच्छतीत्यर्थेसुपःक्यच् पूर्वपदवकारस्याकारश्छान्दसः अप-

स्ययादितिभावेऽप्रत्ययः सुपांसुलुगितितृतीयायाःसवर्णदीर्घःएकादेशस्वरः । अध्वर्यवः अध्वरमिच्छन्तःसुपआत्मनःक्यच् कव्यध्वरपृतनस्यर्चिलोपइत्यकारलोपः क्याच्छन्दसीत्युप्रत्ययः प्रत्ययस्वरः । पातवै पापानेइत्यस्मात्तुमर्थे तवैप्रत्ययः अन्तश्चतवैयुगपदितिधात्वन्तस्यप्रत्ययस्य चोदात्तत्वम् । तुभ्यइतिप्रगृह्यसंज्ञा ॥ ५ ॥

५. हे इन्द्र, माता जिस प्रकार गर्भधारण करती है, उसी प्रकार द्यावा पृथिवी तुम्हारी कामना से सोम को धारण करती हैं। हे कामनाओं के पूरक, उसी सोम को अध्वर्यु लोग तुम्हारे लिए प्रेरित करते हैं और उसे तुम्हारे पीने के लिए शुद्ध करते हैं।

॥ इतितृतीयस्यतृतीयेदशमोवर्गः ॥ १० ॥

मरुत्वानितिपञ्चर्चंनवमंसूक्तं वैश्वामित्रंत्रैष्टुभमैन्द्रं मरुत्वानित्यनुक्रमणिका । दशरात्रेचतुर्थेऽहनिमरुत्वतीयशस्त्रेएतत्सूक्तंनिविद्धानीयं सूत्रितंच—श्रुधीहवमिन्द्रमरुत्वाँइन्द्रेतिमरुत्वतीयमिति । ऋषभनाम्न्येकाहेऽपिमरुत्वतीयशस्त्रेएतन्निविद्धानम् । सूत्रितंच—मरुत्वाँइन्द्रवृषभस्यतइतिमध्यन्दिनइति ।

तत्रप्रथमा—

म॒रुत्वाँ॑इन्द्रवृष॒भोरणा॑यपिबा॒सोम॑मनुष्व॒धंमदा॑य ।
आसि॑ञ्चस्वज॒ठरे॒मध्व॑ऊ॒र्मिंत्वंराजा॑सिप्र॒दिवः॑सु॒ताना॑म् ॥ १ ॥

म॒रुत्वा॑न् । इन्द्र॑ । वृ॒ष॒भः । रणा॑य । पिब॑ । सोम॑म् । अ॒नु॒ऽस्व॒धम् । मदा॑य । आ । सि॒ञ्चस्व । ज॒ठरे॑ । मध्वः॑ । ऊ॒र्मिम् । त्वम् । राजा॑ । अ॒सि॒ । प्र॒ऽदिवः॑ । सु॒ताना॑म् ॥ १ ॥

हेइन्द्र यो वृषभः अपांवर्षिता मरुत्वान् मरुतोदेवविशास्तद्वान् स्त्वम् अनुष्वधं स्वधया सवनीयपुरोडाशादिरूपेणान्नेनानुगतंसोमंरणायरमणीयसंग्रामार्थं मदाय हर्षाय च तंसोमंपिब किंच मध्वः मदकरस्यसोमस्य ऊर्मिंसंघातंबहुरसंमत्स्रे अन्नमस्मिन्स्तिष्ठतीतिजठरमुदरं तस्मिन्नुदरे आसिञ्चस्व सर्वतःक्षालय यतस्त्वंप्रदिवः पूर्वेष्वहःसुसुतानामभिषुतानांसोमानां राजासि ईशितासि नकेवलमधुनातनानामितिभावः उक्तमर्थंयास्कोप्याह—मरुत्वानिन्द्रमरुद्भिस्तद्वान्वृषभोवर्षितापांरणायरमणीयायसंग्रामायपिबसोममनुष्वधमन्वन्नंमदायमदनीयायमैत्रायासिञ्चस्वजठरेमधुनऊर्मिंमधुसोममित्यौपमिकंमाद्यतेरिदमपीतरन्मध्वेतस्मादेवत्वंराजासिपूर्वेष्वप्यहःसुसुतानामिति ॥ अनुष्वधं स्वधामनुगम्यवर्तमानम् अत्यादयःक्रान्ताद्यर्थेद्वितीययेतिसमासः संहितायां

१ नि० ४. । ८.।

पूर्वपदादितिषत्वं निरुदकादित्वादन्तोदात्तत्वम् । ऊर्मिम् अर्तेरूच्चेतिमिप्रत्ययः धातोरूडित्यादेशो एपरः प्रत्ययस्वरः ॥ १ ॥

१. हे इन्द्र, तुम जलवर्षक मरुत्वान् हो। रमणीय पुरोडाशादि रूप अन्न से युक्त सोम को तुम संग्राम के लिए और हर्ष के लिए पियो। तुम विशेष रूप से सोम संघात का जठर में सेक करो; क्योंकि तुम पूर्वकाल से ही अभिषुत सोमों के स्वामी हो।

सजोषाइन्द्रेतिमरुत्वतीयग्रहस्ययाज्या सूत्रितञ्च—सजोषाइन्द्रसगणोमरुद्भिरितिमध्यन्दिने-तत्याज्यमिति ।

अथद्वितीया—

सजोषाइन्द्रसगणोमरुद्भिःसोमंपिबवृत्रहाशूरविद्वान् ।
जहिशत्रूँरपमृधोनुदस्वाथाभयंकृणुहिविश्वतोनः ॥ २ ॥

सऽजोषाः । इन्द्र । सऽगणः । मरुत्ऽभिः । सोमम् । पिब ।
वृत्रऽहा । शूर । विद्वान् । जहि । शत्रून् । अप । मृधः ।
नुदस्व । अथ । अभयम् । कृणुहि । विश्वतः । नः ॥ २ ॥

हेशूर बलवन् हेइन्द्र सजोषाः संगतोदेवैर्मरुद्भिःसगणोमरुद्भिरेववृत्रहा वृत्रस्यहन्ता विद्वान् कर्मविषयाभिज्ञस्त्वंसोमंपिब ततोनःशत्रून्जहि मृधः हिंसकान्शत्रूनपनुदस्व यद्वा मृध्यन्ते हिंस्यन्तेत्रप्राणिनइतिमृधःसंग्रामाः तत्रवर्तमानान्शत्रूनपनुदस्व अथानन्तरंनोऽस्माकंविश्व-तःसर्वतः अभयंकृणुहि कुरु सर्वतोभयरहितानस्मान्कुर्वित्यर्थः ॥ वृत्रहा ब्रह्मभ्रूणवृ-त्रेषुक्विप् । अभयं निर्भीभयेइत्यस्मादेरच् नञ्समासेतस्यस्वरः । विश्वतः पञ्चम्यास्त-सिल् लित्स्वरः ॥ २ ॥

२. हे शूर इन्द्र, तुम देवगणों से संगत, मरुद्गणों से युक्त, वृत्र-हन्ता और कर्मविषयज्ञाता हो। तुम सोमपान करो। हमारे शत्रुओं को मारो, हिंसक शत्रुओं का अपनोदन करो और हमें सर्वत्र निर्भय करो।

उतऋतुभिर्ऋतुपाःपाहिसोममिन्द्रदेवेभिःसखिभिःसुतंनः ।
याँआभजोमरुतोयेत्वान्वहन्वृत्रमदधुस्तुभ्यमोजः ॥ ३ ॥

उत । ऋतुऽभिः । ऋतुऽपाः । पाहि । सोमम् । इन्द्र । देवेभिः ।
सखिऽभिः । सुतम् । नः । यान् । आ । अभजः । मरुतः । ये । त्वा ।
अनु । अहन् । वृत्रम् । अदधुः । तुभ्यम् । ओजः ॥ ३ ॥

उतापिब हेऋतुपाः कालनिर्वाहकतयाऋतूनांपातः ऋतुषुसोमंपिबतीतिवाऋतुपाः यद्वा ऋतुभिर्मरुद्भिःसहसोमंपिबतीतिऋतुपाः तादृश हेइन्द्र सखिभिः समानख्यानैर्ऋतुभिर्मरुद्भिः देवभिर्देवैःसहितस्त्वंनःसंबन्धिनंसुतमभिषुतंसोमंपाहि पिब किंच यान्मरुतः आभजः युद्धसहायार्थमसेवथाः येचमरुतः त्वा त्वां युद्धे स्वामिनमन्वभजन्त ततस्त्वंवृत्रमहन् हतवानसि तेमरुतस्तुभ्यं त्वदर्थमोजोयुद्धेशत्रुहननादिरूपंपराक्रममदधुः अकुर्वन् ॥ आभजः भजसेवायामित्यस्यलङिरूपं यद्वृत्तयोगादनिघातः । अहन् हनहिंसागत्योरित्यस्यलङि सिपोहल्ङ्याब्भ्यइतिलोपः पादादित्वादनिघातः । अदधुः दधातेर्लङि झेःसिजभ्यस्तेतिजुस् वाक्यभेदादनिघातः ॥ ३ ॥

३. हे ऋतुपा इन्द्र, सखा-स्वरूप मरुतों और देवों के साथ तुम हमारे अभिषुत सोम का पान करो । युद्ध में सहायता पाने के लिए जिन मरुतों का तुमने सेवन—ग्रहण—किया था और जिन मरुतों ने तुम्हें स्वामी माना था, उन्हीं मरुतों ने तुम्हें संग्राम में शत्रुहननादि-रूप पराक्रमवान् किया था; तब तुमने वृत्र को मारा था ।

मरुत्वतीयशस्त्रेयाज्यायेत्वाहिहत्यइत्येषा सूत्रितंच—येत्वाहिहत्येमघवन्नवर्धन्नितियाज्येति[1] ।

अथचतुर्थी—

ये त्वाहिहत्ये मघवन्नवर्धन्ये शाम्बरे हरिवो ये गविष्टौ ।
ये त्वा नूनमनुमदन्ति विप्राः पिबेन्द्र सोमं सगणो मरुद्भिः ॥ ४ ॥

ये । त्वा । अहिऽहत्ये । मघऽवन् । अवर्धन् । ये । शाम्बरे ।
हरिऽवः । ये । गोऽइष्टौ । ये । त्वा । नूनम् । अनुऽमदन्ति । विप्राः ।
पिब । इन्द्र । सोमम् । सऽगणः । मरुत्ऽभिः ॥ ४ ॥

हेमघवन्धनवन्निन्द्र येमरुतः अहिहत्येवृत्रहननरूपेकर्मणि त्वा त्वामवर्धन् प्रहरभगवोमाहिवीरयस्वेतिवचनदानेनावीवृधन् हेहरिवोऽश्ववन्निन्द्र येचशाम्बरे शम्बरवधसंबन्धिनि युद्धे त्वामवीवृधन् इन्द्रः शम्बरमवधीदित्यस्मिन्नर्थेमन्त्रवर्णः—यःशम्बरंपर्वतेषुक्षियन्तंचत्वारिंश्यांशरद्यन्वविन्दत्ओजायमानंयोअहिंजघानेति । तथा येमरुतः गविष्टौ पणिनामकैरसुरैः सहगवार्थेयुद्धेच त्वामवीवृधन् विप्रामेधाविनोयेचमरुतःनूनमिदानींत्वामनुमदन्तिमादयन्ति तादृशैस्तैर्मरुद्भिः सगणःसन् इमंसोमंपिब ॥ अहिहत्ये हन्तेर्भावे हनस्तचेतिक्यप् कृदुत्तरपदस्वरः । अवर्धन् वृधुवृद्धौ इत्यस्यण्यन्तस्य लङिरूपं छन्दस्युभयथेतिशेरार्धधातुकत्वाण्णेर्लोपः यद्वृत्तयोगादनिघातः । शाम्बरे शम्बरस्येदमित्यर्थे तस्येदमित्यण्प्रत्ययः । गविष्टौ इषुइच्छायां भावेक्तिन् बहुव्रीहौपूर्वपदस्वरः । अनुमदन्ति मदिस्तुत्यादिष्वित्यस्यलट्यन्य-

[1] ऋ० सं० २. ६. ८ ।

स्ययेनपरस्मैपदम् आगमानुशासनस्यानित्यत्वान्नुमभावः सेर्लेटसार्वधातुकस्वरेकृतेधातुस्वरः तिङ्ङ्श्चोदात्तवतीतिगतेर्निघातः ॥ ४ ॥

४. हे मघवन्, हे अश्ववन् इन्द्र, जिन मरुतों ने, अहिहनन-कार्य में, बलिदान-द्वारा, तुम्हें संवर्द्धित किया था, जिन्होंने तुम्हें शम्बर-वध में संवर्द्धित किया था और जिन्होंने गौओं के लिए पणि असुरों के साथ युद्ध में संवर्द्धित किया था, जो मेधावी मरुत् तुम्हें आज भी प्रसन्न कर रहे हैं, उन मरुद्गणों के साथ तुम सोम-पान करो।

मरुत्वन्तंवृषभंवावृधानमकवारिंदिव्यंशासमिन्द्रम् ।
विश्वासाहमवसेनूतनायोग्रंसहोदामिहतंहुवेम ॥ ५ ॥ ११ ॥

मरुत्वन्तम् । वृषभम् । ववृधानम् । अकवऽअरिम् । दिव्यम् । शासम् । इन्द्रम् । विश्वऽसहम् । अवसे । नूतनाय । उग्रम् । सहःऽदाम् । इह । तम् । हुवेम ॥ ५ ॥ ११ ॥

हेइन्द्र मरुत्वन्तं मरुद्भिस्तद्वन्तं वृषभं मेघभेदनद्वारावर्षकं ववृधानं वृत्रहननादिकर्मसूत्साहेनवर्धमानम् अकवारिं प्रभूतशत्रुकम् यद्वा अकुत्सितारिं तथाचमन्त्रः—स्वरिरमत्रोववक्षे रणायेति । दिव्यं दिवि स्वर्गलोकेवर्तमानं शासंहितोपदेशाहितपरिहाराभ्यांशासितारं विश्वसाहं विश्वस्यप्रतिपक्षस्यसर्वस्याभिभवितारम् उग्रं शत्रुषूद्गूर्णं सहोदां युद्धसहकारिणांमरुतां बलप्रदं तं तादृशसामर्थ्योपेतमिन्द्रं नूतनाय नवतरायावसेरक्षणाय इहकर्मणिहुवेम त्वामाह्वयेम ॥ नूतनाय नवशब्दस्यनूइत्यादेशः अत्रनप्त्राब्धप्रत्ययावक्तव्याइतितनप्प्रत्ययः ॥ ५ ॥

५. हे इन्द्र, तुम मरुद्गण युक्त, जलवर्षी, प्रोत्साहक, प्रभूतशत्रु-विशिष्ट, दिव्य, शासनकर्ता, विश्व के अभिभविता, उग्र तथा बलप्रद हो। हम नूतन आश्रय (रक्षा) लाभ के लिए तुम्हें बुलाते हैं।

॥ इतितृतीयस्यतृतीयेएकादशोवर्गः ॥ ११ ॥

सद्योहेतिपञ्चर्चंदशमंसूक्तं वैश्वामित्रंत्रैष्टुभमैन्द्रं सद्योहेत्यनुक्रमणिका अग्निष्टोमेमाध्यन्दिनसवनेमैत्रावरुणशस्त्रेसद्योहजातइत्येतत्सूक्तं सूत्रितञ्च—सद्योहजातप्रथाव्याामिति । चातुर्विंशिकेप्यहनिमैत्रावरुणशस्त्रेअहरहःशस्यसंज्ञमेतत्सूक्तं सूत्रितञ्च—सद्योहजातइत्यहरहःशस्यंमैत्रावरुणइति । अहर्गणेद्वितीयादिष्वहःसुमाध्यन्दिनसवनेऽस्मिन्शस्त्रेएतत्सूक्तम् अहरहःशस्यानीति होत्रकाद्वितीयादिष्वेवेतिसूत्रितम् । सायस्केएकाहेमरुत्वतीयशस्त्रेसद्योहजातइत्याद्याःसूक्तमुखीया सूत्रितञ्च—सद्योहजातोवृषभःकनीनस्त्वंसद्योअपिबोजातइन्द्रेति ।

---

१ ऋ० सं० १. ४. १७)

सूक्तेप्रथमा—

स॒द्योह॑जा॒तोवृ॑ष॒भःक॒नीनः॒प्रभ॑र्तुमाव॒दन्ध॑सःसु॒तस्य॑ ।
सा॒धोःपि॑बप्रतिका॒मंयथा॑ते॒रसा॑शिरःप्रथ॒मंसो॒म्यस्य॑ ॥ १ ॥

स॒द्यः । ह॒ । जा॒तः । वृ॒ष॒भः । क॒नीनः॑ । प्रऽभ॑र्तुम् । आ॒व॒त् ।
अन्ध॑सः । सु॒तस्य॑ । सा॒धोः । पि॒ब॒ । प्र॒ति॒ऽका॒मम् । यथा॑ ।
ते॒ । रस॑ऽआशिरः । प्र॒थ॒मम् । सो॒म्यस्य॑ ॥ १ ॥

वृषभोवृष्टिद्वारापांवर्षितासद्यस्तदानीमेवजातउत्पन्नः कनीनःकमनीयइन्द्रःसुतस्याभिषुतस्यान्धसः हविर्लक्षणस्यान्नस्यसोमस्यप्रभर्तुं प्रकर्षेणभर्तारंसंग्रहीतारं यजमानमावत् रक्षतु हप्रसिद्धौ किंच तादृशस्त्वं प्रतिकामं कामेकामेसोमपानेच्छायांसत्यां ते तव यथा कामस्यपूर्तिर्भवति तथा साधोः रसात्मनासंसिद्धं रसाशिरःगोपयोमिश्रणोपेतंसोम्यस्यसोममयंरसंप्रथमं सर्वेभ्योदेवेभ्यः पुरस्तात्पिब ॥ प्रतिकामं कामंकामंप्रति वीप्सायामव्ययीभावेसमासस्वरः । यथा अपादान्तत्वादेव ञित्स्वरः । रसाशिरः आङ्पूर्वात्श्रीणातेःक्विपि अपस्पृधेथामित्यादिनाशिर्इत्यादेशः बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । सोम्यस्य सोमशब्दान्मयडर्थे मयेचेतियप्रत्ययः ॥ १ ॥

१. जलवर्षक, सद्यःउत्पन्न, कमनीय इन्द्र हविर्युक्त सोमरूप अन्न के संग्रहकर्त्ता की रक्षा करें । प्रत्येक कार्य में सोमपान की इच्छा होने पर तुम देवताओं के पहले गव्यमिश्रित साधु सोम का पान करो ।

अथद्वितीया—

यज्जाय॑थास्तदह॑रस्य॒कामे॒ंऽशोःपी॒यूष॑मपिबोगिरि॒ष्ठाम् ।
तंते॑मा॒तापरि॒योषा॒जनि॑त्रीम॒हःपि॒तुर्दम॒आसि॑ञ्च॒दग्रे॑ ॥ २ ॥

यत् । जाय॑थाः । तत् । अहः॑ । अ॒स्य॒ । कामे॑ । अं॒शोः । पी॒यूष॑म् ।
अ॒पि॒बः॒ । गि॒रि॒ऽस्थाम् । तम् । ते॒ । मा॒ता । परि॑ । योषा॑ । जनि॑त्री ।
म॒हः । पि॒तुः । दमे॑ । आ । आ॒सि॒ञ्च॒त् । अग्रे॑ ॥ २ ॥

हेइन्द्र त्वं यद्यस्मिन्नहन्यजायथाः अजायथाः तदहस्तस्मिन्नेवाहनि अस्यसोमस्य कामे पिपासायांसत्यां गिरिष्ठां गिरिस्थाम् पर्वतस्य उच्चस्थानेवर्तमाने अंशोःसोमलतारूपविशिष्टस्य कन्दस्य पीयूषम् अभिनवंरसमपिबः पीतवानसि उत्पत्तिक्षणएवसोमपानेकारणंदर्शयति—तं तव जनित्री माता योषा युवतिरदितिःमहोमहतः पितुर्जनकस्यकश्यपस्यदमे सूतिकागृहे अग्रे

स्तन्यदानात्प्राक् तं तादृशं सोमं पर्यासिञ्चत् तथास्येऽपरितोऽक्षारयत् ॥ जायथाः जनीप्रादुर्भावे इत्यस्य लङि बहुलं छन्दसीत्यडभावः यद्वृत्तयोगादनिघातः । जनित्री जनितामन्त्रे इतिनिपातनाण्णिलोपः ॥ २ ॥

२. हे इन्द्र, तुम जिस दिन उत्पन्न हुए थे, उसी दिन पिपासित होने पर तुमने पर्वतस्थ सोमलता के रस का पान किया था। तुम्हारे महान् पिता कश्यप के (सुविख्यात) गृह में, तुम्हारी युवती माता अदिति ने, स्तन्यदान के पहले तुम्हारे मुँह में सोमरस का ही सिञ्चन किया था।

उपस्थायमातरमन्नमैट्टतिग्ममपश्यदभिसोममूधः ।
प्रयावयन्नचरद्गृत्सोअन्यान्महानिचक्रेपुरुधप्रतीकः ॥ ३ ॥

उपऽस्थाय । मातरम् । अन्नम् । ऐट्ट । तिग्मम् । अपश्यत् ।
अभि । सोमम् । ऊधः । प्रऽच्यवयन् । अचरत् । गृत्सः ।
अन्यान् । महानि । चक्रे । पुरुधऽप्रतीकः ॥ ३ ॥

सइन्द्रः मातरमुपस्थायप्रार्थयित्वा अन्नमैट्ट तामन्नमयाचत ईळिरध्येषणाकर्मेतियास्कः । ततस्तस्याऊधः ऊधसिक्षीररूपेणस्थितंतिग्मंदीप्तंसोममभ्यपश्यत् सर्वतोदर्शत् गृत्सः गृध्यते अभिकाङ्क्ष्यतेसर्वैर्देवैःशत्रुहननार्थमितिगृत्सइन्द्रः अन्यान्सपत्नान्प्रच्यवयन् स्वस्वस्थानात्कर्मणोवाच्यवमचरत् सर्वत्रचरति किंच पुरुधप्रतीकः तेजोयोगाद्बहुधाविक्षिप्ताङ्गःसन् महानि महान्ति वृत्रहननादीनिकर्माणिचक्रे ॥ उपस्थाय तिष्ठतेर्ल्यपिष्ठुमास्थेतीत्वेप्राप्ते नल्यपीतिप्रतिषेधः कित्स्वरः । ऐट्ट ईळिर्याञ्चार्थः तस्माल्लङिरूपम् आडजादीनामित्याडागमः ड्वत्वं निघातः । तिग्मं तिजनिशाने अस्मात्युजिरुजितिजांकुश्चेतिमक्प्रत्ययः कवर्गादेशश्च । प्रच्यवयन् च्युङ्गतावित्यस्यण्यन्तस्यशतरिरूपं कित्स्वरः । गृत्सः गृधुअभिकाङ्क्षायां गृधिपण्योर्दकौचेतिसप्रत्ययः दकारस्यान्तादेशः वृषादित्वादाद्युदात्तः । पुरुधप्रतीकः पुरुशब्दइहसंख्यावाची संख्यायाविधार्थेधेतिधाप्रत्ययः ह्रस्वश्छान्दसः बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥ ३ ॥

३. इन्द्र ने माता से प्रार्थनापुरःसर अन्न की याचना की और उसके स्तन में क्षीररूप से स्थित दीप्त सोम को देखा। गृत्स (शत्रुहननार्थ देवताओं-द्वारा अभिकांक्षित इन्द्र) शत्रुओं को अपने स्थानों से उच्चालित कर सर्वत्र विचरण करने लगे। बहु प्रकार से अङ्गविक्षेप कर इन्द्र ने वृत्रहननादि बहुविध महान् कार्य किये।

उग्रस्तुराषाळभिभूत्योजायथावशंतन्वंचक्रएषः ।
त्वष्टारमिन्द्रोजनुषाभिभूयामुष्यासोममपिबच्चमूषु ॥ ४ ॥

---

१ नि० ३. १९ ।

उ॒ग्रः । तु॒रा॒षाट् । अ॒भिभू॑तिऽओजाः । य॒था॒ऽव॒शम् ।
त॒न्व॑म् । च॒क्रे । ए॒षः । त्वष्टा॑रम् । इन्द्रः॑ । ज॒नुषा॑ । अ॒भि॒ऽभूय॑ ।
आ॒ऽमुष्य॑ । सोम॑म् । अ॒पि॒ब॒त् । च॒मूषु॑ ॥ ४ ॥

य एष इन्द्रः उग्रः शत्रूणां भयङ्करः तुराषाट् त्वरया शत्रूणामभिभविता अत एवाभिभूत्योजाः शत्रूणामभिभवनपराक्रमोपेतः सन् तन्वं स्वकीयं शरीरं यथावशं यथाकामं नानाविधरूपोपेतं चक्रे । तथा च मन्त्रवर्णः—रूपंरूपं मघवा बोभवीतीति । स इन्द्रो जनुषा जन्मना सामर्थ्येन वा त्वष्टारं त्वष्टृनामकमसुरमभिभूय चमूषु चमसेषु स्थितमामुष्य चोरयित्वा सोममपिबत् त्वष्टा हतपुत्रो वीन्द्रमित्यादिना सहसा सोममपिबदिति तैत्तिरीयकम् ॥ तुराषाट् ञित्वरा संभ्रमे क्विप् ज्वरत्वरेत्यादिनोठ् सहेश्छन्दसि ण्विः कर्तृकरणे कृता बहुलमिति समासः तत्पुरुषे कृति बहुलमिति तृतीयाया अलुक् सहेः साडः स इति षत्वं कृदुत्तरपदस्वरः । यथावशं वशं काममनतिक्रम्येत्यव्ययीभावसमासः समासस्वरः । आमुष्य मुष स्तेये ल्यप् । चमूषु चमु अदने कृषिचमितनिधनिसर्जिखर्जिभ्य ऊः इत्यूप्रत्ययः प्रत्ययस्वरः ॥ ४ ॥

४. शत्रुओं के लिए भयङ्कर, शीघ्र अभिभवकर्त्ता और पराक्रमवान् इन्द्र ने अपने शरीर को नाना प्रकार का बनाया। इन्द्र ने अपनी सामर्थ्य से त्वष्टा नामक असुर को पराजित कर चमस-स्थित सोम को चुराकर पिया।

शु॒नं हु॑वेम म॒घवा॑न॒मिन्द्र॑म॒स्मिन्भरे॒ नृत॑मं॒ वाज॑सातौ ।
शृ॒ण्वन्त॑मु॒ग्रमू॒तये॑ स॒मत्सु॒ घ्नन्तं॑ वृ॒त्राणि॑ सं॒जितं॒ धना॑नाम् ॥५॥१२॥

शु॒नम् । हु॒वेम । म॒घऽवा॑नम् । इन्द्र॑म् । अ॒स्मिन् । भरे॑ । नृऽत॑मम् ।
वाज॑ऽसातौ । शृ॒ण्वन्त॑म् । उ॒ग्रम् । ऊ॒तये॑ । स॒मत्ऽसु॑ । घ्नन्त॑म् ।
वृ॒त्राणि॑ । स॒म्ऽजित॑म् । धना॑नाम् ॥ ५ ॥ १२ ॥

सिद्धैषा ॥ ५ ॥

५. इन्द्र, तुम अन्न प्राप्त करो। युद्ध में उत्साह के द्वारा प्रवृद्ध, धनवान्, प्रभूत, ऐश्वर्यवाले, नेतृश्रेष्ठ, स्तुतिश्रवणकर्त्ता, उग्र, युद्ध में शत्रुविनाशी और धनविजेता हो। आश्रयप्राप्ति के लिए हम तुम्हें बुलाते हैं।

॥ इति तृतीयस्य तृतीये द्वादशो वर्गः ॥ १२ ॥

शंसा महामिति पञ्चर्चमेकादशं सूक्तं वैश्वामित्रं त्रैष्टुभमैन्द्रं शंसा महामित्यनुक्रमणिका । समूळ्हे दशरात्रे ऽष्टमेऽहनि मरुत्वतीयशस्त्रे एतत्सूक्तं सूत्रितञ्च—शंसा महामिन्द्रमस्मिंस्त्वमिन्द्रेति ।

---

१ ऋ० सं० १. ३. १०. । २ तै० सं० २. ४. १२. ।

तत्रप्रथमा—

शंसामहामिन्द्रंयस्मिन्विश्वाआकृष्टयःसोमपाःकाममव्यन् ।
यंसुक्रतुंधिषणेविभ्वतष्टंघनंवृत्राणांजनयन्तदेवाः ॥ १ ॥

शंस । महाम् । इन्द्रम् । यस्मिन् । विश्वाः । आ । कृष्टयः ।
सोमऽपाः । कामम् । अव्यन् । यम् । सुऽक्रतुम् । धिषणे इति ।
विभ्वऽतष्टम् । घनम् । वृत्राणाम् । जनयन्त । देवाः ॥ १ ॥

हेहोतः महां महान्तमिन्द्रंशंस शस्त्रैःस्तुहि यस्मिन्निन्द्रेरक्षितरिसति विश्वाःकृष्टयः सर्वे मनुष्याः सोमपाः यज्ञमनुष्ठायसोमपाःसन्तः कामं काम्यतइतिकामःस्वर्गादिः तमाव्यन् सर्वतःप्राप्नुवन्ति धिषणे देवमनुष्यादीनांधारयित्र्यौ यद्वा प्रगल्भेसमर्थे स्वाश्रितान्धर्तुमिति धिषणेद्यावापृथिव्यौ देवाश्च सुक्रतुं क्रतुःकर्म प्रजापालनादिशोभनःक्रतुर्यस्यासौसुक्रतुः तादृशं विभ्वतष्टं विभुनाब्रह्मणाजगदाधिपत्येस्थापितंमहान्तंवृत्राणांपापरूपाणांघनंहन्तारंयमिन्द्रंजनयन्त अजनयन् ॥ शंस शंसुस्तुतावित्यस्यलोटिरूपं पादादित्वाद्निघातः द्व्यचोतस्तिङइतिसंहितायांदीर्घः । अव्यन् वीकान्तिगत्यादिषु लङिरूपं यद्वृत्तयोगादनिघातः अट्स्वरः । सुक्रतुं क्रत्वादयश्चेत्युत्तरपदाद्युदात्तः । धिषणे ञिधृषाप्रागल्भ्ये इत्यस्माद्धृषेर्धिषचसंज्ञायामितिक्युप्रत्ययः धिषइत्यादेशः प्रत्ययस्वरः । घनं हन्तेःमूर्तिसंज्ञायांचप्रत्ययः होहन्तेरितिकुत्वं प्रत्ययस्वरः । जनयन्त जनेर्ण्यन्तस्यलङिरूपं यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥ १ ॥

१. हे स्तोता, महान् इन्द्र की स्तुति करो । इन्द्र-द्वारा रक्षित होने पर सब मनुष्य यज्ञ में सोमपान कर अभीष्ट प्राप्त करते हैं । देवताओं और द्यावा-पृथिवी ने ब्रह्मा-द्वारा आधिपत्य के लिए नियुक्त शोभन कर्मवाले तथा पापों के हन्ता इन्द्र को उत्पन्न किया ।

अथद्वितीया—

यंनुनकिःपृतनासुस्वराजंद्वितातरतिनृतमंहरिष्ठाम् ।
इनतमःसत्वभिर्योहशूषैःपृथुज्रयाअमिनादायुर्दस्योः ॥ २ ॥

यम् । नु । नकिः । पृतनासु । स्वऽराजम् । द्विता । तरति ।
नृऽतमम् । हरिऽस्थाम् । इनऽतमः । सत्वऽभिः । यः । ह ।
शूषैः । पृथुऽज्रयाः । अमिनात् । आयुः । दस्योः ॥ २ ॥

पृतनासु व्याप्रियन्तेऽत्रयोद्धारइतिपृतनाःसंग्रामाः तेषु स्वराजं स्वतेजसाराजमानं हरिश्रियं हरिर्या हरियुक्तेरथेवर्तमानं नृतमं बलस्ययुद्धेनेतृतमं द्वितायुद्धमासाद्यसेनांद्विधाकृत्वावर्तमानं यमिन्द्रंनकिः नकश्चिदपितरति उत्तीर्यगच्छति नकोप्यस्तीत्यर्थः नुः प्रसिद्धो सइन्द्रः इनतमः अतिशयेनसेनास्वामी सत्वभिः परितःसीदद्भिर्मरुद्भिःसह यःयान्शत्रूत्त् शुष्मैःशोषयन्तिपरबलानीतिशुष्माणिबलानि तैः पृथुज्रयाः युद्धंप्रतितीव्रवेगःसन् दस्योःशत्रोरसुरस्य प्राणंवामिनातिहिनस्ति सः प्रसिद्धो अत्रनिरुक्तम्—पृथुजवःपृथुज्रयाअमिनादायुर्दस्योःप्राभापयदायुर्दस्योरिति ॥ तरति तृप्लवनतरणयोरित्यस्यलटिरूपं यद्वृत्तयोगादनिघातः शपःपित्वादनुदात्तत्वेधातुस्वरः । ब्रः वाप्रापणे औणादिकःकप्रत्ययः आतोलोपः प्रत्ययस्वरः ॥ २ २. संग्राम में अपने तेज से राजमान, हरिनामक घोड़ों से युक्त रथ पर स्थित, बल-युद्ध के नेता और संग्राम में सेनाओं को दो भागों में विभक्त करनेवाले जिन इन्द्र को कोई भी अतिक्रान्त नहीं कर सकता, वे ही इन्द्र सेनाओं के उत्कृष्ट स्वामी हैं। वे युद्ध में शत्रु-बल-शोषक मरुतों के साथ तीव्रवेग होकर शत्रुओं के प्राणों को नष्ट करते हैं।

सहावापृत्सुतरणिर्नावाव्यानशिरोदसीमेहनावान् ।
भगोनकारेहव्योमतीनांपितेवचारुःसुहवोवयोधाः ॥ ३ ॥

सहवा । पृत्ऽसु । तरणिः । न । अर्वा । विऽआनशिः ।
रोदसी इति । मेहनाऽवान् । भगः । न । कारे । हव्यः । मतीनाम् ।
पिताऽइव । चारुः । सुऽहवः । वयःऽधाः ॥ ३ ॥

यइन्द्रः सहावा बलवान् पृत्सुसंग्रामेषु तरणिःशत्रूनुत्तीर्यवर्ततइतितरणिः तत्रदृष्टान्तः— अर्वान यथा अर्वाबलवानश्वःशत्रुबलंतरति तथा रोदसीद्यावापृथिव्योव्यानशिः व्याप्नुवन् मेहनावान् मिहतेसिच्यतेदीयतेऽर्थिभ्यइतिमेहनंधनं तद्वान्भवति तादृशइन्द्रः कारे क्रियतइतिकारोयज्ञादिः तस्मिन्यज्ञे भगोन पूषादेवइव हव्योहवनीयः मतीनांस्तोतॄणांस्तुतीनांवा पितेवपालयिता चारुः कमनीयः सुहवः सुष्ठ्वाह्वानोपेतः वयोधाः अन्नस्यदाताभवति ॥ सहावा सहोस्यास्तीतिमत्वर्थेछन्दसीवनिपावितिवनिप् अन्येषामपिदृश्यतइतिसंहितायां दीर्घः । पृत्सु पृतनाशब्दस्यसोपरतः पदन्नोमास्हृन्निशसन्यूषन्दोषन्यकञ्छकन्नुदन्नासञ्छस्प्रभृतिषु मांस्पृत्स्नूनामुपसंख्यानमितिपृदादेशः सावेकाचइति विभक्तेरुदात्तत्वम् । व्यानशिः अशूव्याप्तावित्यस्माच्छन्दसिलिट्कित्प्रत्ययः तस्यलिड्वद्भावः अतआदेरित्यभ्यासस्यदीर्घेकृते अश्नोतेश्चेतिनुडागमः प्रादिसमासः । कारे करोतेःकर्म-

[1] नि० ५. ५. ।

णिचम् कर्षात्वतोघन्तोन्तउदात्तइत्यन्तोदात्तत्वम् । हव्यः ह्वुहोतेरचोयत् यतोनावइत्याद्युदात्तत्वम् । सुहवः ह्वयतेर्भावेनुपसर्गेल्येत्यप्प्रत्ययः संप्रसारणं प्रत्ययस्यपित्त्वादनुदात्तत्वेधातुस्वरः आद्युदात्तं-द्वयच्छन्दसीतिबहुव्रीहावुत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥ ३ ॥

३. जैसे बलवान् अश्व शत्रुबल का सन्तरण करता है, वैसे ही बलवान् इन्द्र संग्राम में शत्रुओं का उत्क्रमण करते हैं। द्यावा-पृथिवी को व्याप्त कर इन्द्र धनवान् होते हैं। यज्ञ में पूज्यदेव की तरह हवनीय इन्द्र स्तुतिकर्त्ताओं के पिता हैं। आहूत होकर कमनीय इन्द्र अन्न-दाता होते हैं।

धर्त्तादिवोरजसस्पृष्टऊर्ध्वोरथोनवायुर्वसुभिर्नियुत्वान् ।
क्षपांवस्ताजनितासूर्यस्यविभक्ताभागंधिषणेववाजम् ॥४॥

धर्ता । दिवः । रजसः । पृष्टः । ऊर्ध्वः । रथः । न । वायुः । वसुऽभिः । नियुत्वान् । क्षपाम् । वस्ता । जनिता । सूर्यस्य । विऽभक्ता । भागम् । धिषणाऽइव । वाजम् ॥ ४ ॥

यइन्द्रोदिवोद्युलोकस्य रजसोन्तरिक्षस्यचधर्ता धारकः पृष्टः स्पृष्टः सर्वत्रवर्तमानः रथोन तदीयोरथइव ऊर्ध्वोवायुरूर्ध्वंगन्ता वसुभिः सहायतयानिवसद्भिर्मरुद्भिर्नियुत्वान्सहायवान् यद्वा नेत्ययमुत्तरेणापिसंबध्यते यथा वायुर्नियुत्वान्नियुन्नामकवडवाभिस्तद्वान् एवमिन्द्रोवसुभिर्मरुद्भिःसहायवान् तथा क्षपांवस्ता रात्रिमाच्छादयन् सूर्यस्यजगत्प्रकाशकस्यादित्यस्यजनिता जनयिता भागं भजनीयं धनंकर्मफलरूपमन्नं विभक्ता साधुविभागकर्ताभवति तत्रदृष्टान्तः— धिषणेव यथा वाग्ज्ञानानांभागमिदमिदमितिविभागंकरोतितद्वत् ॥ रजसः रञ्जरागेइत्यस्मादसुन् क्वित्यांकिदितिअसुन् किस्वान्नलोपः रज्यतेप्रकाशेनेनेतिरजोन्तरिक्षं नित्त्वादाद्युदात्तः । वस्ता वसआच्छादनेइत्यस्यतृचिरूपम् । जनिता जनयतेस्तृचि जनितामन्त्रेइतिनिपातनाण्णिलोपः चित्त्वादन्तोदात्तः । विभक्ता भजसेवायामित्यस्यसाधुकारिण्यर्थेतृन् एकाचउपदेशे इतीट्प्रतिषेधः तादौचनितिकृत्यतावितिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ४ ॥

४. इन्द्र द्युलोक तथा अन्तरिक्ष के धारक हैं। वे ऊर्ध्वगामी रथ की तरह वर्तमान हैं। वे गमनशील मरुतों के द्वारा सहायवान् हैं। वे रात्रि को आच्छादित करते हैं, सूर्य को उत्पन्न करते हैं और भजनीय कर्मफल-रूप अन्न का वैसे ही विभाग करते हैं, जैसे धनी का वाक्य धन-विभाग करता है।

शुनंहुवेममघवानमिन्द्रमस्मिन्भरेनृतमंवाजसातौ ।
शृण्वन्तमुग्रमूतयेसमत्सुघ्नन्तंवृत्राणिसंजितंधनानाम् ॥५॥१३॥

शुनम् । हुवेम । मघऽवानम् । इन्द्रम् । अस्मिन् । भरे । नृऽतमम् । वाजऽसातौ । शृण्वन्तम् । उग्रम् । ऊतये । समत्ऽसु । घ्नन्तम् । वृत्राणि । सम्ऽजितम् । धनानाम् ॥ ५ ॥ १३ ॥

व्याख्यातेयमृक् ॥ ५ ॥

५. इन्द्र, तुम अन्न प्राप्त करो। तुम युद्ध में उत्साह के द्वारा प्रवृद्ध, धनवान्, प्रभूत ऐश्वर्यवाले, नरश्रेष्ठ, स्तुतिश्रवणकर्त्ता उग्र, युद्ध में शत्रुविनाशी और धनविजेता हो। आश्रय-प्राप्ति के लिए हम तुम्हें बुलाते हैं।

॥ इतितृतीयस्यतृतीयेत्रयोदशोवर्गः ॥ १३ ॥

इन्द्रःस्वाहेतिपञ्चर्चंद्वादशंसूक्तंवैश्वामित्रंत्रैष्टुभमैन्द्रं दशरात्रेनवमेहनिमरुत्वतीयशस्त्रेइदं सूक्तम्। सूत्रितञ्च—तृतीयस्येन्द्रःस्वाहागायत्सामेति।

इन्द्रः॒स्वाहा॑पिबतु॒यस्य॒सोम॑आ॒गत्या॒तुम्रो॑वृष॒भोम॒रुत्वा॑न् ।
ओरु॒व्यचाः॑पृणता॒मे॒भिरन्नै॒रास्य॑ह॒विस्त॒न्वं१॒ः॑काम॑मृध्याः ॥१॥

इन्द्रः॑ । स्वाहा॑ । पि॒ब॒तु॒ । यस्य॑ । सोमः॑ । आ॒ऽगत्य॑ । तुम्रः॑ । वृ॒ष॒भः । म॒रुत्वा॑न् । आ । उ॒रुऽव्य॒चाः॑ । पृ॒ण॒ता॒म् । ए॒भिः॑ । अन्नैः॑ । आ । अ॒स्य॒ । ह॒विः । त॒न्वः॑ । काम॑म् । ऋ॒ध्याः॒ ॥ १ ॥

अयमिन्द्रः स्वाहा स्वाहाकृतमिमंसोमंपिबतु यस्येन्द्रस्यायंसोमः सइन्द्रोयज्ञंप्रत्यागत्य तुम्रः कर्मविघ्नकारिणांहिंसकः वृषभोयष्टॄणामभिमतफलवर्षकः मरुत्वान्मरुद्भिस्तद्वान् उरुव्यचाः प्रभूतव्याप्तिःसन् एभिरस्माभिर्दत्तैरन्नैःसोमादिलक्षणैर्हविर्भिरापृणतां समन्तात्पूरयतु ततोस्येन्द्रस्यसंबन्धिनस्तन्वःशरीरस्यकामं पुष्ट्यादिलक्षणविषयमभिलाषं हविरस्माभिर्दत्तमाऋध्याः सर्वतःपूरयतु ॥ तुम्रः तुमिराहननार्थः । उरुव्यचाः व्यचेरसुन् व्यचेःकुटादित्वमनसीतिवक्तव्यमित्यत्रअनसीतिपर्युदासात् ङित्वाभावः कृदुत्तरपदस्वरः । ऋध्याः ऋधोतेराशीर्लिङिरूपम् ॥ १ ॥

१. इन्द्र यज्ञ में आकर स्वाहाकृत इस सोम का पान करें। जिस इन्द्र का यह सोम है, वे विघ्नकारियों के हिंसक, याजकों के अभिमतफल-वर्षक और मरुद्वान् हैं। अतिशय व्यापक इन्द्र हम लोगों के द्वारा दिये गये अन्न से तृप्त हों। हव्य इन्द्र की अभिलाषा पूर्ण करे।

आते॑सप॒र्यूज॒वसे॑युनज्मि॒ययो॒रनु॑प्र॒दिवः॑श्रु॒ष्टिमाव॑ः ।
इ॒हत्वा॑धेयु॒र्हर॑यःसुशिप्र॒पिबा॒त्वं१॒स्यसु॒षुत॑स्य॒चारोः॑ ॥ २ ॥

आ। ते। सपर्यू इति। जवसे। युनज्मि। ययोः। अनु।
प्रऽदिवः। श्रुष्टिम्। आवः। इह। त्वा। धेयुः। हरयः।
सुऽशिप्र। पिब। तु। अस्य। सुऽसुतस्य। चारोः॥ २॥

हे इन्द्र ते तव जवसे यज्ञंप्रत्यागमनाय सपर्यू परिचारकौहरी आयुनज्मि रथेयोजयामि प्रदिवः पुरातनस्त्वं ययोरश्वयोःश्रुष्टिंवेगं श्रुष्टीतिक्षिप्रनामेतियास्कः। तमन्वावः अनुगच्छसि हेसुशिप्र शोभनहनो इन्द्र हरयोरथेयोजितास्तेऽश्वाः इहकर्मणि त्वा त्वां धेयुः यज्ञंप्रतिधारयन्तु तत्रआगतस्त्वं सुसुतस्य सुष्ठुअभिषुतं चारोः कमनीयम् अस्येमंसोमं तु क्षिप्रं पिब॥ सपर्यू सपरशब्दःकण्ड्वादिःतदन्तादौणादिकःकुप्रत्ययः। आवः अवरक्षणादिषु छान्दसेलङिरूपं यद्वृत्तयोगादनिघातः। धेयुः दधातेराशीर्लिङिकिदाशिषीतियासुट् एर्लिङीत्येकारादेशः निघातः। पिब पादादित्वादनिघातः। सुसुतस्य षुञ्अभिषवे कर्मणिक्तःगतिरनन्तरइतिगतिस्वरः उपसर्गात्सुनोतीत्यादिनासंहितायांषत्वम्॥ २॥

२. हे इन्द्र, तुम्हें यज्ञ में आने के लिए हम रथ को परिचारक-अश्वयुक्त करते हैं। तुम पुरातन हो, घोड़ों के वेग का अनुगमन करते हो। हे शोभन-हनु इन्द्र, घोड़े तुम्हें यज्ञ में धारण करें। आकर तुम इस कमनीय और भलीभाँति अभिषुत सोम का शीघ्र पान करो।

गोभिर्मिमिक्षुंदधिरेसुपारमिन्द्रंज्यैष्ठ्यायधायसेगृणानाः।
मन्दानःसोमंपपिवाँऋजीषिन्त्समस्मभ्यंपुरुधागाइषण्य॥ ३॥

गोभिः। मिमिक्षुम्। दधिरे। सुऽपारम्। इन्द्रम्। ज्यैष्ठ्याय।
धायसे। गृणानाः। मन्दानः। सोमम्। पपिऽवान्। ऋजीषिन्।
सम्। अस्मभ्यम्। पुरुधा। गाः। इषण्य॥ ३॥

गृणानाः स्तोत्रंकुर्वाणाः ऋत्विजोगोभिर्मिमिक्षुं स्तोतॄणामभिमतफलंवर्षितुमिच्छन्तं सुपारं शोभनपारं स्तुतिभिरभिमुखीकर्तुंशक्यमित्यर्थः तादृशमिन्द्रं ज्यैष्ठ्याय धनादिसंपत्त्याश्रेष्ठत्वाय धायसे चिरकालमायुर्धारणायच गोभिर्गव्यमिश्रितैः सोमैर्दधिरे धारयन्ति शेषःप्रत्यक्षः हेऋजीषिन् सोमवन्निन्द्र त्वंमन्दानः मोदमानः सोमंपपिवान् सोमस्यपातासन् स्तोतृभ्योऽस्मभ्यंपुरुधा बहुधा गाअग्निहोत्रादिकर्मसिद्ध्यर्थंधेनूः समिषण्य सम्यक्प्रेरय॥ गोभिः सावेकाचइतिविभक्तेरुदात्तत्वेप्राप्ते नगोश्वन्साववर्णेतिप्रतिषेधः। मिमिक्षुं मिहसेचनेइत्यस्य सनि एकाचइतीट्प्रतिषेधे हलन्ताच्चेतिकित्त्वात्ढत्वादि सनाशंसभिक्षउः प्रत्ययस्वरः। ज्यैष्ठ्याय ज्येष्ठस्यभावइत्यर्थे ब्राह्मणादित्वात्ष्यञ् ञित्त्वादाद्युदात्तः। गृणानाः गृशब्दे क्र्यादित्वात्श्ना चित्त्वादन्तोदात्तः। मन्दानः मदिस्तुत्यादिष्वित्यस्यशानचि बहुलंछन्दसीतिशपोलुक्। पुरुधा पुरुशब्दःबहुसंख्यावाची संख्यायाविधार्थेधेतिधाप्रत्ययः इषण्य इषगतौ इषणमिच्छतीति क्यचिपरेच्छायांक्यच् तदन्तादन्तर्भावितण्यर्थस्यलोटिरूपम्॥ ३॥

३. स्तोताओं के अभिमतफलवर्षक और स्तुति-द्वारा प्रसन्न करने योग्य इन्द्र को स्तोत्र करनेवाले ऋत्विक् लोग श्रेष्ठत्व और चिरकालीन प्राप्ति के लिए गव्यमिश्रित सोम-द्वारा धारण करते हैं। हे सोमवान् इन्द्र, प्रमुदित होकर तुम सोमपान करो और स्तोताओं को अग्निहोत्रादि कार्यसिद्धि के लिए बहुविध धेनु दो।

इमंकाममन्दयागोभिरश्वैश्चन्द्रवंताराधंसापप्रथंश्च ।
स्वर्यवोमतिभिस्तुभ्यंविप्राइन्द्रायवाहःकुशिकासोअक्रन् ॥४॥

इमम् । कामम् । मन्दय । गोभिः । अश्वैः । चन्द्रऽवता । राधसा । पप्रथः । च । स्वःऽयवः । मतिऽभिः । तुभ्यम् । विप्राः । इन्द्राय । वाहः । कुशिकासः । अक्रन् ॥ ४ ॥

४. हमारी इस अभिलाषा को गो, अश्व और दीप्तिवाले धन के द्वारा पूर्ण करो तथा उनके द्वारा हमें विख्यात करो। इन्द्र, स्वर्गादि-सुखाभिलाषी और कर्मकुशल कुशिकनन्दनों ने मन्त्र-द्वारा तुम्हारा स्तोत्र किया है।

शुनंहुवेममघवानमिन्द्रमस्मिन्भरेनृतमंवाजसातौ ।
शृण्वन्तमुग्रमूतयेसमत्सुघ्नन्तंवृत्राणिसंजितंधनानाम् ॥५॥१४॥

शुनम् । हुवेम । मघऽवानम् । इन्द्रम् । अस्मिन् । भरे । नृऽतमम् । वाजऽसातौ । शृण्वन्तम् । उग्रम् । ऊतये । समत्ऽसु । घ्नन्तम् । वृत्राणि । सम्ऽजितम् । धनानाम् ॥ ५ ॥ १४ ॥

एतेव्याख्याते ॥ ४ ॥ ५ ॥

५. इन्द्र, तुम अन्न प्राप्त करो। तुम युद्ध में उत्साह के द्वारा प्रवृद्ध, धनवान्, प्रभूत-ऐश्वर्यवाले, नेतृश्रेष्ठ, स्तुतिश्रवणकर्त्ता, उग्र, युद्ध में शत्रुविनाशी और धनविजेता हो। आश्रय-प्राप्ति के लिए हम तुम्हें बुलाते हैं।

॥ इतितृतीयस्यतृतीयेचतुर्दशोवर्गः ॥ १४ ॥

चर्षणीधृतमितिद्वादशर्चंत्रयोदशंसूक्तं वैश्वामित्रमैन्द्रम् । अत्रानुक्रमणिका—चर्षणीधृतंद्वा-दशाद्यान्त्यौऋषभोगाथिनाविति । आद्यस्यऋषभोगाथः अन्त्यस्यऋषभोगाथिनः शिष्टानांऋषि-

अथद्वितीया—

शतक्रतुमर्णवंशाकिनंनरंगिरोमइन्द्रमुपयन्तिविश्वतः ।
वाजसनिंपूर्भिदंतूर्णिमप्तुरंधामसाचमभिषाचंस्वर्विदम् ॥ २ ॥

शतऽक्रतुम् । अर्णवम् । शाकिनम् । नरम् । गिरः । मे । इन्द्रम् ।
उप । यन्ति । विश्वतः । वाजऽसनिम् । पूःऽभिदम् । तूर्णिम् ।
अप्ऽतुरम् । धामऽसाचम् । अभिऽसाचम् । स्वःऽविदम् ॥ २ ॥

मे मदीयागिरः स्तुतिलक्षणावाचः शतक्रतुं शतंक्रतवोयज्ञायस्यतम् अर्णवं पर्जन्यात्मनाउदकवन्तं शाकिनं शक्लैर्भिरिन्द्रइतिशाकाःसहायभूतामरुतस्तद्वन्तं नरं सर्वस्यजगतो नेतारं वाजसनिं वाजस्यान्नस्यदातारं पूर्भिदं शत्रुपुराणांभेत्तारं तूर्णिं युद्धंप्रतिशीघ्रंगन्तारम् अप्तुरं मेघभेदनद्वारापांप्रेरकं धामसाचं तेजोभिःसमानं यद्वा धनं धाम तद्दर्थिभिः सहयोजयितारम् अभिषाचं शत्रूणामभिभवितारं स्वर्विदं स्वर्गस्यलम्भकं तमिममिन्द्रं विश्वतः सर्वतः उपयन्ति उपगच्छन्तु ॥ अर्णवम् अर्णोस्यास्तीतिमत्वर्थे अर्णसः सलोपश्चेतिवप्रत्ययःसकारलोपश्च प्रत्ययस्वरः । नरं नयतेर्डिच्चेतिऋप्रत्ययः अमःसुप्त्वादनुदात्तत्वेप्रत्ययस्वरः यन्ति इण्गतावित्यस्य लटि इणोयणितियण् निघातः । वाजसनिं षणुदाने खनिकष्यज्यसिवसीत्यादिनाइप्रत्ययः परादिश्छन्दसिबहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । तूर्णिं ञित्वरासंभ्रमे वहिश्रीत्यादिनानिप्रत्ययः ज्वरत्वरेत्यादिनाऊठ् निदित्यतिदेशादाद्युदात्तः । अप्तुरं तुरत्वरणे क्विप् कृदुत्तरपदस्वरः । अभिषाचं षचसमवाये ण्यन्तस्यक्विप् ॥ २ ॥

२. इन्द्र सौ यज्ञ करनेवाले, जलवाले, मरुतों से युक्त, सम्पूर्ण जगत् के नेता; अन्न के दाता, शत्रुपुरी के भेदक, युद्धार्थ शीघ्रगन्ता, मेघभेदन-द्वारा जल के प्रेरक, धन-प्रदाता, शत्रुओं के अभिभवकर्त्ता तथा स्वर्ग के प्रदाता हैं। इन्द्र के निकट हमारी स्तुतिवाणी सब प्रकार से जाय।

अथतृतीया—

आकरेवसोर्जरितापनस्यतेनेहसस्तुभइन्द्रोदुवस्यति ।
विवस्वतःसदनआहिपिप्रियेसत्रासाहमभिमातिहनंस्तुहि ॥ ३ ॥

आऽकरे । वसोः । जरिता । पनस्यते । अनेहसः । स्तुभः ।
इन्द्रः । दुवस्यति । विवस्वतः । सदने । आ । हि । पिप्रिये ।
सत्राऽसहम् । अभिमातिऽहनम् । स्तुहि ॥ ३ ॥

जरिता शत्रूणांजरयितेन्द्रः आकरे आकीर्यन्तेयुद्धार्थेजनमत्रेत्याकरोयुद्धं तस्मि-न्वसोर्धनस्यस्थानभूतेयुद्धे पनस्यते सर्वैःस्तूयते यद्वा वसोः वसत्याभिमुख्येनतिष्ठतीतिवसुः शत्रुः तस्य जरयितेतियोजनीयं सइन्द्रः अनेहसः अपापाः स्तुभः स्तुतीः दुवस्यतिपरि-चरति तासांफलंप्रयच्छन्पूजयतीत्यर्थः किञ्च सइन्द्रोविवस्वतः विशेषेणाग्निहोत्रार्थंवस-तोहविष्मतोवा यजमानस्यसदनेगृहे आपिप्रियेहि सोमपानादिनात्यन्तंप्रीतोभवति खलु सत्रासाहं सत्यमेवशत्रूणामेवहन्तारं यद्वा मरुद्भिःसहशत्रूणामभिभवितारम् अतएवाभिमातिहनं शत्रूणांहन्तारमिन्द्रंस्तुहि हेविश्वामित्रेति ॥ आकरे कृविक्षेपे अधिकरणे ऋदोरबित्यप् थाथादिस्वरे-णान्तोदात्तः । जरिता जॄष्वयोहानौ इत्यस्यान्तर्भावितण्यर्थस्यतृचिरूपं चित्त्वादन्तोदात्तः । पनस्यते पनस्यतिःस्तुतिकर्मा तस्य कर्मणिलटिरूपं निपातः । अनेहसः हन्तेर्नञ्युपपदेन-ञिहनएहचेत्यसिप्रत्ययः एहइत्ययंचादेशोधातोः नञ्सुभ्यामितिस्वरेणान्तोदात्तः । स्तुभः स्तोभ-तिरर्चतिकर्मा क्विप् । दुवस्यति दुवःपरिचरणमात्मनइच्छतीत्यर्थेक्यच् निपातः । पिप्रिये प्रीञ्तर्पणे लिटिरूपं हियोगादनिघातः ॥ ३ ॥

३. इन्द्र शत्रुओं के बलसंहारक हैं, संग्राम में वे सबसे स्तुत होते हैं । वे निष्पाप स्तुतियों को सम्मानित करते हैं । अग्निहोत्रादि करनेवाले यजमान के गृह में सोमपान कर वे अत्यन्त प्रसन्न होते हैं । विश्वामित्र, मरुतों के साथ शत्रुओं के अभिभवकर्त्ता और शत्रुसंहारक इन्द्र की स्तुति करो ।

अथचतुर्थी—

नृणामुंत्वानृतमंगीर्भिरुक्थैरभिप्रवीरमर्चतासबाधः ।
संसहसेपुरुमायोजिहीतेनमोअस्यप्रदिवएकईशे ॥ ४ ॥

नृणाम् । ऊँ इति । त्वा । नृऽतमम् । गीःऽभिः । उक्थैः । अभि । प्र । वीरम् । अर्चत । सऽबाधः । सम् । सहसे । पुरुऽमायः । जिहीते । नमः । अस्य । प्रऽदिवः । एकः । ईशे ॥ ४ ॥

हेइन्द्र सबाधः रक्षोघ्नमन्त्रोच्चारणेनतद्विषयबाधयासहवर्तन्तइतिसबाधः ऋत्विजः नृ-णांनृतमं मनुष्याणामतिशयेनस्वस्वकर्मणिनेतारं वीरंसामर्थ्योपेतं त्वां गीर्भिःस्तुतिसाधन-भूतैर्वाक्यैरुक्थैःशस्त्रैश्चाभिमुख्येनप्रार्चत प्रकर्षेणार्चन्ति पुरुमायः वृत्रहननादिबहुकर्मासइ-न्द्रः सहसे बलायसंजिहीते गमनोद्यमंकरोति किंच प्रदिवः पुरातनः एकः असहायः सइन्द्रः नमः नमसोऽस्यहविर्लक्षणस्यान्नस्य ईशे ईष्टे यद्वा अस्य सर्वस्यजगतईष्टे त-स्मादिन्द्रायनमः ॥ नृणां नामन्यतरस्यामितिविभक्तेरुदात्तत्वम् । अर्चत अर्चतेर्लोटि से-

स्तादेशः तिङांतिङोभवन्तीतिवचनात् । सधाधः माधृविलोडने क्विप् वोपसर्जनस्येतिसहस्यसत्वं कृदुत्तरपदस्वरः । पुरुमायः अन्तोदात्तप्रकरणे त्रिचक्रादीनामुपसंख्यानमिति अन्तोदात्तत्वम् । ईशे ईशऐश्वर्ये इत्यस्यलटि लोपस्तआत्मनेपदेष्वितितलोपः निघातः ॥ ४ ॥

४. हे इन्द्र, तुम मनुष्यों के नेता तथा वीर हो। राक्षसों-द्वारा पीड़ित ऋत्विक् स्तुतियों तथा उक्थों (शस्त्रों)-द्वारा तुम्हें भली भाँति अर्चित करते हैं। वृत्रहननादि कर्म करनेवाले इन्द्र बल के लिए गमनोद्यम करते हैं। एकमात्र पुरातन इन्द्र ही इस अन्न के ईश्वर हैं। अतः इन्द्र को नमस्कार है।

पूर्वीरस्यनिष्षिधोमर्त्येषुपुरूवसूनिपृथिवीबिभर्ति ।
इन्द्रायद्यावओषधीरुतापोरयिंरक्षन्तिजीरयोवनानि ॥५॥१५॥

पूर्वीः । अस्य । निःऽसिधः । मर्त्येषु । पुरु । वसूनि । पृथिवी । बिभर्ति । इन्द्राय । द्यावः । ओषधीः । उत । आपः । रयिम् । रक्षन्ति । जीरयः । वनानि ॥ ५ ॥ १५ ॥

मर्त्येषु मनुष्येषु अस्येन्द्रस्य निष्षिधोनुशासनानि पूर्वीः हितोपदेशादिभिः प्रभूतानि नानाप्रकाराणिभवन्ति इन्द्रस्यशासितृत्वेमन्त्रः—उक्थमिन्द्रायशंस्यंवर्धनंपुरुनिष्षिधेइति । तथा शासकाय तस्मैइन्द्राय पृथिवी पुरुपुरूणि बहूनि वसूनि धनानि बिभर्ति अन्तर्धारयति किंच द्यावोद्युलोकाः ओषधीरोषधयः उताचिच आपोमन्त्राणि जीरयःजीर्यन्तइतिजीरयोमनुष्याः वनानि वृक्षाश्च एतेसर्वे इन्द्रस्याज्ञयातदुपभोगयोग्यं रयिं धनं रक्षन्ति ॥ निष्षिधः षिधुगत्यां क्विप् संहितायांनिसःसकारेण इणोव्यवधानंछान्दसत्वादनादत्य उपसर्गात्सुनोतीत्यादिनाषत्वं निसःसकारस्यष्टुनाष्टुरितिष्टुत्वम् ॥ ५ ॥

५. मनुष्यों में इन्द्र का अनुशासन नाना प्रकार का है। शासक इन्द्र के लिए पृथिवी बहुत धन धारण करती है। इन्द्र की आज्ञा से द्युलोक, ओषधियाँ, जल, मनुष्यों और वृक्ष उनके उपभोगयोग्य धन की रक्षा करते हैं।

॥ इतितृतीयस्यतृतीयेपञ्चदशोवर्गः ॥ १५ ॥

तुभ्यंब्रह्माणिगिरइन्द्रतुभ्यंसत्रादधिरेहरिवोजुषस्व ।
बोध्यापिरवसोनूतनस्यसखेवसोजरितृभ्योवयोधाः ॥ ६ ॥

---

१ ऋ. सं. १. १. १५।

तुभ्य॑म् । ब्रह्मा॑णि । गिरः॑ । इ॒न्द्र॒ । तुभ्य॑म् ॥ स॒त्रा । द॒धि॒रे । ह॒रि॒ऽवः॒ । जु॒षस्व॑ । बो॒धि । आ॒पिः । अव॑सः । नूत॑नस्य । सखे॑ । व॒सो॒ इति॑ । ज॒रि॒तृऽभ्यः॑ । वयः॑ । धाः॒ ॥ ६ ॥

हेहरिवः अश्ववन्निन्द्र तुभ्यंत्वदर्थंब्रह्माणिस्तोत्राणि तथा तुभ्यम् गिरःशस्त्राणिच सत्रा सत्यमेवदधिरे ऋत्विजोधारयन्ति तानिजुषस्व सेवस्व हेवसो सर्वस्यवासयितः सखे सखिभूत हेइन्द्र आपिर्व्याप्तस्त्वं नूतनस्य नवतरमवसोन्नलक्षणंहविर्बोधि त्वदर्थंदीयमानंमानीहि अतस्त्वं जरितृभ्यः स्तोतृभ्योऽस्मभ्यंवयोन्नंधाः देहि ॥ तुभ्यं ङयिचेत्या-द्युदात्तत्वम् । जुषस्व जुषीप्रीतिसेवनयोरित्यस्यलोटिरूपं वाक्यभेदादनिघातः । बोधि बुध-अवगमनेइत्यस्य लोटि बहुलंछन्दसीतिहेर्विकरणस्येनक्त्वादप्रपित्त्वाद्गुणः हुझल्भ्योहेर्धिरितिधिरा-देशः झित्वादन्तोदात्तः ॥ ६ ॥

६. हे अश्ववान् इन्द्र, तुम्हारे लिए स्तोत्रों और शस्त्रों को ऋत्विक् लोग यथार्थ ही धारण करते हैं, तुम उनका ग्रहण करो। हे सबके निवासयिता और सखिस्वरूप इन्द्र, तुम व्याप्त हो। यह अभिनव हवि तुम्हें दी गई है, इसे ग्रहण करो। स्तोताओं को अन्न दो।

इन्द्र॑मरुत्वइ॒हपा॑हि॒सोमं॒यथा॑शार्या॒तेअपि॑बःसु॒तस्य॑ ।
तव॒प्रणी॑ती॒तव॑शूर॒शर्म॒न्ना वि॑वासन्ति॒क॒वयः॑सुय॒ज्ञाः ॥ ७ ॥

इन्द्र॑ । म॒रु॒त्वः॒ । इ॒ह । पा॒हि॒ । सोम॑म् । यथा॑ । शा॒र्या॒ते । अपि॑बः । सु॒तस्य॑ । तव॑ । प्रऽनी॑ती । तव॑ । शू॒र॒ । शर्म॑न् । आ । वि॒वा॒स॒न्ति॒ । क॒वयः॑ । सु॒ऽय॒ज्ञाः ॥ ७ ॥

हेमरुत्वः मरुद्भिस्तद्वन्निन्द्र त्वम् इहास्मदीयेयज्ञे आगत्य सोमंपाहि पिब यथा त्वं पूर्वं शार्याते शर्यातेःपुत्रेतस्मिन्राजनियज्ञंकुर्वाणे सुतस्याभिषुतंसोममपिबः तथात्रपिबेत्यर्थः इन्द्रः शार्यातस्ययज्ञेसोमरसान्नपिबदित्येषोर्थःकौषीतकेस्पष्टमुक्तः । तथामन्त्रवर्णेश—आस्मारथंवृष-पाणेषुतिष्ठसिशार्यातस्यप्रभृतायेषुमन्दसहति । हेशूरेन्द्र तवसंबन्धिनि शर्मन् शर्मणि निर्बाध-स्थानेस्थिताःसुयज्ञाःसुष्ठुकृतयज्ञाःकवयोमेधाविनोयजमानाःप्रणीती तवहविषांप्रणयनेनआप-णेनआसमन्ताद्विवासन्ति त्वामेवपरिचरन्तिविवासतिःपरिचरणकर्मा ॥ शार्याते शर्यातेरयमित्यर्थे तस्येदमित्यण्प्रत्ययः । अपिबः यथायोगादनिघातः अडागमस्वरः । प्रणीती नयतेर्भावेक्तिन् तादौचनितिकृत्यतीतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वं सुपांसुलुगितितृतीयायाःसवर्णदीर्घः उपसर्गादसमासेपी-तिणत्वम् ॥ ७ ॥

७. हे मरुतों से युक्त इन्द्र, शार्याति राजा के यज्ञ में जैसे तुमने अभिषुत सोम का पान किया था, वैसे ही इस यज्ञ में सोम-पान करो।

हे शूर, तुम्हारे निर्बाध निवासस्थान में स्थिर और सुन्दर यज्ञ करनेवाले मेधावी यजमान हवि के द्वारा तुम्हारी परिचर्या करते हैं।

सवा॒वशा॒नइ॒हपा॑हि॒सोमं॑म॒रुद्भि॑रिन्द्र॒सखि॑भिःसु॒तंनः॑। जा॒तंयत्त्वा॒परि॑दे॒वाअभू॑षन्म॒हेभरा॑यपुरुहूत॒विश्वे॑॥ ८ ॥

सः। वा॒व॒शा॒नः। इ॒ह। पा॒हि॒। सोम॑म्। म॒रुत्ऽभिः॑। इ॒न्द्र॒। सखि॑ऽभिः। सु॒तम्। नः॒। जा॒तम्। यत्। त्वा॒। परि॑। दे॒वाः। अभू॑षन्। म॒हे। भरा॑य। पु॒रु॒ऽहू॒त॒। विश्वे॑॥ ८ ॥

हेइन्द्र वावशानः सोमंकामयमानः सतादृशस्त्वं सखिभिः समानस्थानैर्मरुद्भिःसह नोऽस्मत्संबन्धिनीहास्मिन्यज्ञे सुतमभिषुतंसोमंपाहि पिब हेपुरुहूत पुरुभिराहूतेन्द्र जातं प्रा- नेनप्रवृद्धंसंपन्नंयत्त्वं त्वां विश्वेसर्वेदेवाः महे महते भराय ह्रियन्ते योधानामायूंष्यत्रेतिभरः संग्रामः तस्मै संग्रामाय पर्यभूषन्सर्वतोऽलमकुर्वन्॥ वावशानः वशेर्यङ्लुकि चानशिरूपं चित्त्वा- दन्तोदात्तः। अभूषन् भूषअलङ्कारेभ्वादिः लङिरूपं यद्योगादनिघातः। भराय हृञ्हरणे अधिकरणेऽप्‌ ग्रहोर्भश्छन्दसीतिहकारस्यभकारः वृषादित्वादाद्युदात्तः॥ ८॥

८. हे इन्द्र, सोम की कामना करते हुए तुम मित्र मरुतों के साथ हमारे इस यज्ञ में अभिषुत सोम का पान करो। हे पुरुओं-द्वारा आहूत इन्द्र, तुम्हारे जन्म-ग्रहण करते ही सब देवताओं ने तुम्हें महासंग्राम के लिए भूषित किया था।

अ॒प्तूर्ये॑मरुतआ॒पिरे॒षोऽम॑न्द॒न्निन्द्र॒मनु॒दाति॑वाराः। तेभिः॑सा॒कंपि॑बतुवृत्रखा॒दःसु॒तंसोमं॑दा॒शुषः॒स्वेस॒धस्थे॑॥ ९ ॥

अ॒प्ऽतूर्ये॑। म॒रु॒तः॒। आ॒पिः। ए॒षः। अम॑न्दन्। इन्द्र॑म्। अनु॑। दाति॑ऽवाराः। तेभिः॑। सा॒कम्। पि॒ब॒तु॒। वृ॒त्र॒ऽखा॒दः। सु॒तम्। सोम॑म्। दा॒शुषः॑। स्वे। स॒धऽस्थे॑॥ ९ ॥

हे मरुतः यएषइन्द्रः अप्तूर्ये अपांप्रेरणे आपिः युष्माकंसखाभवतीति दातिवाराः वारोवरणी- यंधनंलवनंवा दत्तंयेषांदानंवा तेमरुतःतमिन्द्रमन्वमन्दन् अहर्षयन् वृत्रखादः वृत्रस्यहिंसकः सइन्द्रः तेभिस्तैर्मरुद्भिःसाकं दाशुषः हविर्दत्तवतोयजमानस्य स्वे स्वकीये सधस्थे सहति- ष्ठन्त्यस्मिन्निति सधस्थंगृहं तस्मिन्सुतमभिषुतंसोमंपिबतु॥ अप्तूर्ये तुरीत्वराहिंसयोरित्यस्मात्- स्पादयश्चेतिक्यप्प्रत्ययः यतोनावइत्याद्युदात्तः समासेकृदुत्तरपदस्वरः अमन्दन् मदिस्तुत्या- दिषु परस्मैपदी पादादित्वादनिघातः। वृत्रखादः खादृभक्षणे कर्मण्यण्। दाशुषः दाश्दाने

इत्यस्यकर्तौ वाच्यान्साह्वान्मीढ्वांश्चेतिद्विर्वचनाद्यभावः वसोःसंप्रसारणं प्रत्ययस्वरः । सधस्थे सधमादस्थयोश्छन्दसीति सहस्यसधादेशः ॥ ९ ॥

९- हे मरुतो, अन्न के प्रेरणा से इन्द्र तुम्हारे मित्र होते हैं। उन्हें तुमने प्रसन्न किया था। वृत्रविनाशक इन्द्र तुम्हारे साथ हवि देनेवाले यजमान के गृह में अभिषुत सोम का पान करें।

इदंह्यन्वोजसासुतंराधानांपते । पिबात्व१स्यगिर्वणः ॥ १० ॥

इदम् । हि । अनु । ओजसा । सुतम् । राधानाम् ।
पते । पिब । तु । अस्य । गिर्वणः ॥ १० ॥

हेराधानांपते धनानांस्वामिन् गिर्वणः गीर्भिःस्तुतिभिर्वननीय हेइन्द्र इदमनुमनेना-नुक्रमेण उद्देशानुक्रमेणेत्यर्थः ओजसा बलेन ग्रावभिःसुतमभिषुतम्अस्येमंसोमं तु क्षिप्रं पिबहि ॥ १० ॥

१०. हे धन के स्वामी स्तूयमान इन्द्र, उद्देशानुक्रम से बल-द्वारा इस अभिषुत सोम का शीघ्र पान करो।

यस्ते अनुस्वधामसत्सुतेनियच्छतन्वम् । सत्वामत्तुसोम्यम् ॥ ११ ॥

यः । ते । अनु । स्वधाम् । असत् । सुते ।
नि । यच्छ । तन्वम् । सः । त्वा । ममत्तु । सोम्यम् ॥ ११ ॥

हेइन्द्र त्वदर्थं यःसोमः स्वधामन्नमन्वनुसृत्य ग्रावभिरभिषुतः असत्अस्ति सुते तस्मिन्सोमे तन्वंस्वकीयंशरीरंनियच्छ प्रेरय ससोमःसोम्यं सोमार्हं त्वा त्वांममत्तु माद-यतु ॥ असत् अस्तेर्लेट्यडागमेरूपं यद्वृत्तयोगादनिघातः आगमस्यानुदात्तत्वेधातु-स्वरः ॥ ११ ॥

११. हे इन्द्र, तुम्हारे लिए जो अन्नमिश्रित सोम अभिषुत हुआ है, उसमें अपने शरीर को निमग्न करो। तुम सोमपान के योग्य हो। तुम्हें वह सोम प्रसन्न करे।

·अथद्वादशी—

प्रतेअश्नोतुकुक्ष्योःप्रेन्द्रब्रह्मणाशिरः । प्रबाहूशूरराधसे ॥ १२ ॥ १६ ॥

प्र । ते । अश्नोतु । कुक्ष्योः । प्र । इन्द्र । ब्रह्मणा ।
शिरः । प्र । बाहू इति । शूर । राधसे ॥ १२ ॥ १६ ॥

हेइन्द्र ससोमस्तेतव कुक्ष्योः कुक्षेरुभयोःपार्श्वयोःप्राश्नोतु प्रकर्षेणव्याप्नोतु तथा ब्रह्मणास्तोत्रेणसहितःससोमः शिरः शरीरमवयवादिनाअवयवीलक्ष्यते त्वच्छरीरंप्राश्नोतु

हेशूरेन्द्र राधसेधनाय तव बाहू अपिआश्नोतु ॥ अश्नोतु अशूङ्व्याप्तावित्यस्यलेटि व्यत्यये-नपरस्मैपदं निपातः । कुक्ष्योः उदात्तयणोहल्पूर्वादितिविभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ १२ ॥

१२. हे इन्द्र, वह सोम तुम्हारी दोनों कुक्षियों को व्याप्त करे, स्तोत्रों के साथ वह तुम्हारे शरीर को व्याप्त करे। हे शूर, धन के लिए वह तुम्हारी दोनों भुजाओं को भी व्याप्त करे।

॥ इतितृतीयस्यतृतीयेषोडशोवर्गः ॥ १६ ॥

धानावन्तमित्यष्टर्चंचतुर्दशंसूक्तंवैश्वामित्रमैन्द्रम् अत्रेयमनुक्रमणिका—धानावन्तमष्टौपूर्वो गायत्र्यंषष्ठीजगतीति । आदितश्चतस्रोगायत्र्यः तृतीयेधानाइतिषष्ठीजगती शिष्टास्त्रिष्टुभः सूक्तविनियोगोलिङ्गादवगन्तव्यः प्रातःसवनीयपुरोडाशस्यानुवाक्याधानावन्तमित्याद्या सूत्रितंच—धानावन्तंकरम्भिणमितिप्रातःसवनेनुवाक्येति ।

धानावन्तंकरम्भिणमपूपवन्तमुक्थिनम् । इन्द्रप्रातर्जुषस्वनः ॥ १ ॥

धानाऽवन्तम् । करम्भिणम् । अपूपऽवन्तम् ।
उक्थिनम् । इन्द्र । प्रातः । जुषस्व । नः ॥ १ ॥

हेइन्द्र धानावन्तं धानाभृष्टयवास्तद्वन्तं करम्भिणं करम्भोदधिमिश्राःसक्तवः तद्वन्तम् अपूपवन्तं सवनीयपुरोडाशोपेतम् उक्थिनं शस्त्रिणं नोऽस्मदीयमिमंसोमंप्रातः प्रातःसवनेजुषस्व सेवस्व ॥ प्रातः स्वरादिष्वन्तोदात्तत्वेनपठितत्वादन्तोदात्तः ॥ १ ॥

१. हे इन्द्र, भुने जौ से युक्त, दधिमिश्रित, सत्तू से युक्त, सवनीय पुरोडाश से युक्त और शस्त्रवाले हमारे सोम का प्रातःसवन में तुम सेवन करो।

पुरोळाशंपचत्यंजुषस्वेन्द्रागुरस्वच । तुभ्यंहव्यानिसिस्रते ॥ २ ॥

पुरोळाशम् । पचत्यम् । जुषस्व । इन्द्र । आ ।
गुरस्व । च । तुभ्यम् । हव्यानि । सिस्रते ॥ २ ॥

हेइन्द्र पचत्यं पचनेसाधुं पुरोळाशं पुरोदाश्यन्तइतिपुरोडाशोहविःतंजुषस्व किंच आगुरस्व पुरोडाशभक्षणार्थमुद्यमंकुरु हव्यानि हवनयोग्यानिपुरोडाशादीनिहवींषितुभ्यंत्वदर्थंसिस्रते आहवनीयंगच्छन्ति तानिसेवस्वेतिभावः ॥ पचत्यं पचनशब्दात्तत्रसाधुरितियत्प्रत्ययः नास्यपचस्यकृत्यमानावश्यतोनावइत्यस्यप्राप्तिर्नास्ति तित्स्वरितः । गुरस्व गुरीउद्यमने आशिष्करणी निपातः । सिस्रते सृगतौ छन्दसिजुहोत्यादिः व्यत्ययेनात्मनेपदम् ॥ २ ॥

२. हे इन्द्र, पक्व पुरोडाश का तुम सेवन करो। पुरोडाश के भक्षण के लिए उद्यम करो। हवन के योग्य यह पुरोडाश आदि हवि तुम्हारे लिए गमन करती है।

अथतृतीया—

पुरोळाशंचनोघसोंजोषयासेगिरश्चनः । वधूयुरिवयोषणाम् ॥ ३ ॥

पुरोळाशम् । च । नः । घसः । जोषयासे । गिरः ।
च । नः । वधूयुःऽइव । योषणाम् ॥ ३ ॥

हेइन्द्र नोऽस्मत्संबन्धिनंपुरोळाशं घसः भक्षय नोऽस्मदीयाःस्तुतिलक्षणागिरोजोषयासे सेवस्वच तत्रदृष्टान्तः—वधूयुरिवयोषणां यथा वधूयुः स्त्रीकामः योषणांभजनीयांयुवतिंसेवतेत-द्वत् ॥ घसः घस्लृअदनेइत्यस्य लेट्यडागमेरूपं चवायोगेप्रथमेतिनानिघातः । जोषयासे जुषीप्री-तिसेवनयोरित्यस्यण्यन्तस्य लेट्याडागमेरूपम् आगमस्यानुदात्तत्वेणिच्स्वरः पादादित्वादनि-घातः । वधूयुरिव सुपआत्मनःक्यच् क्याच्छन्दसीत्युप्रत्ययः प्रत्ययस्वरः । योषणां युषसेवन इतिसौत्रोधातुः कृत्यल्युटोबहुलमितिल्युट् लित्स्वरः ॥ ३ ॥

३. हे इन्द्र, हमारे इस पुरोडाश का भक्षण करो। हमारी इस स्तुतिलक्षणा वाणी का वैसे ही सेवन करो, जैसे स्त्री की भक्ति करनेवाला कामी पुरुष युवती स्त्री का सेवन करता है।

अथचतुर्थी—

पुरोळाशंसनश्रुतप्रातःसावेजुषस्वनः । इन्द्रक्रतुर्हितेबृहन् ॥ ४ ॥

पुरोळाशम् । सनश्रुत । प्रातःऽसावे । जुषस्व ।
नः । इन्द्र । क्रतुः । हि । ते । बृहन् ॥ ४ ॥

हेसनश्रुत पुराणतयाप्रसिद्ध हेइन्द्र नोऽस्मत्संबन्धिनमिमंपुरोळाशं प्रातःसावे सूयते अत्रसोमइतिसावः तस्मिन्प्रातःसवनेजुषस्व यतस्तेतवक्रतुःकर्म बृहन्महद्धि ॥ प्रातःसावे षुञ् अभिषवे कर्मणिघञ् प्रादिसमासः थाथादिस्वरेणान्तोदात्तः ॥ ४ ॥

४. हे पुराणकाल से प्रसिद्ध इन्द्र, हमारे इस पुरोडाश का प्रातःसवन में सेवन करो, जिससे तुम्हारा कर्म महान् हो।

माध्यन्दिनसवनेसवनीयपुरोडाशस्यमाध्यन्दिनस्यसवनस्यधानाइत्यनुवाक्या । सूत्रितंच—माध्यन्दिनस्यसवनस्यधानाइतिमाध्यन्दिनइति ।

माध्यंन्दिनस्यसवंनस्यधानाःपुरोळाशमिन्द्रकृष्वेहचारुम् ।
प्रयत्स्तोताजरितातूर्ण्यर्थोवृषायमाणउपगीर्भिरीट्टे ॥५॥१७॥

माध्यन्दिनस्य । सवनस्य । धानाः । पुरोळाशम् । इन्द्र ।
कृष्व । इह । चारुम् । प्र । यत् । स्तोता । जरिता । तूर्णिऽअर्थः ।
वृषऽयमाणः । उप । गीःऽभिः । ईट्टे ॥ ५ ॥ १७ ॥

हे इन्द्र माध्यन्दिनस्य मध्यन्दिने भवस्य सवनस्य संबन्धिनीर्धानाः भक्षयन् चारुं कमनीयं पुरोडाशं च इह कर्मण्यागत्य कृष्व भक्षणेन संस्कुरु यद्यदा जरिता भवत्परिचरणं कुर्वाणः तूर्ण्यर्थः त्वां स्तोतुमितस्ततः त्वरितगमनः अतएव वृषायमाणः वृषवदाचरन् स्तोता गीर्भिः स्तुतिलक्षणाभिर्वाग्भिस्त्वत्समीपे प्रईट्टे प्रकर्षेण स्तौति तदा पुरोडाशादिहवींषि भक्षयेति भावः ॥ माध्यन्दिनस्य मध्यन्दिनशब्दात्तत्रभवार्थे उत्सादित्वादञ् ञित्वादाद्युदात्तः । चारुम् चर गतिभक्षणयोः दृसनिजनिचरिचटिरहिभ्यो ञुण् ञित्त्वादुपधावृद्धिः ञित्वादाद्युदात्तः तूर्ण्यर्थः तूर्णि त्वरासंभ्रमे इत्यस्माद्वहिश्रीत्यादिना निप्रत्ययः नित्त्व अर्थः ऋगतौ उषिकुषिगार्तिभ्यस्थन्निति थन् बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः । वृषायमाणः वृषइवाचरतीत्यर्थे कर्तुः क्यङ्सलोपश्चेति क्यङ् अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः ङित्त्वादनुदात्तङित आत्मनेपदं लट् शानच् तस्य लसार्वधातुकस्वरे धातुस्वरः । ईट्टे ईड स्तुतावित्यस्य छान्दसं रूपं यद्योगादनिघातः ॥ ५ ॥

५. हे इन्द्र, माध्यन्दिन-सवन-सम्बन्धी भुने जौ के कमनीय पुरोडाश का यहाँ आकर भक्षण करके संस्कृत करो। तुम्हारी परिचर्या करनेवाले, स्तुति के लिए त्वरितगमन (व्यग्र), अतएव वृष की तरह इधर-उधर दौड़नेवाले, स्तोता जब स्तुतिलक्षण वचनों से तुम्हारी स्तुति करते हैं; तभी तुम पुरोडाश आदि का भक्षण करते हो।

॥ इति तृतीयस्य तृतीये सप्तदशो वर्गः ॥ १७ ॥

तृतीयसवने सवनीयपुरोडाशस्य तृतीये धाना इत्यनुवाक्या । सूत्रितं च—तृतीये धानाः सवने पुरुष्टुतेति तृतीयसवन इति ।

तृतीये धानाः सवने पुरुष्टुत पुरोळाशमाहुतं मामहस्व नः ।
ऋभुमन्तं वाजवन्तं त्वा कवे प्रयस्वन्त उप शिक्षेम धीतिभिः ॥६॥

तृतीये । धानाः । सवने । पुरुऽस्तुत । पुरोळाशम् । आऽहुतम् ।
ममहस्व । नः । ऋभुऽमन्तम् । वाजऽवन्तम् । त्वा । कवे ।
प्रयस्वन्तः । उप । शिक्षेम । धीतिऽभिः ॥ ६ ॥

हे पुरुष्टुत पुरुभिर्बहुभिः स्तोतृभिः स्तुत हे इन्द्र तृतीये सवने नोऽस्मदीया धाना आहुताः भक्षयन् आहुतं पुरोडाशं च मामहस्व भक्षणेन महय हे कवे इन्द्र प्रयस्वन्तः संभृतहविष्कान्नाः वयम् ऋभुमन्तम् ऋभवो येके च न देवास्तद्वन्तं वाजवन्तं वाजो नाम ऋभुषु कनिष्ठः तद्वन्तं त्वां धीतिभिः

स्तुतिभिरुपशिक्षेम समीपेपरिचरेम ॥ आहुतं जुहोतेःकर्मणिक्तः गतिरनन्तरइतिगतेःस्वरः । मामहस्व महपूजायाम्इत्यस्ययङ्लुगन्तस्यलोटि व्यत्ययेनात्मनेपदं शपोलुगभावश्छान्दसः । शिक्षेम शिक्षतेराशीर्लिङि लिङ्याशिष्यङित्यङ्प्रत्ययः निपातः । धीतिभिः क्तिन्नित्स्वरः स्थितात्वान्तानामित्यन्तोदात्तत्वम् ॥ ६ ॥

६. हे बहुजनस्तुत इन्द्र, तृतीय सवन में हमारे भुने जौ का और हुत पुरोडाश का भक्षण करो। हे कवि, तुम ऋभुवाले तथा धनयुक्त पुत्रवाले हो। हम लोग हवि लेकर स्तुतियों-द्वारा तुम्हारी परिचर्या करते हैं।

पूषण्वतेतेचकृमाकरम्भंहरिवतेहर्यश्वायधानाः ॥
अपूपमंद्धिसगणोमरुद्भिःसोमंपिबवृत्रहाशूरविद्वान् ॥ ७ ॥

पूषण्ऽवते । ते । चकृम । करम्भम् । हरिऽवते । हरिऽअश्वाय । धानाः । अपूपम् । अद्धि । सऽगणः । मरुत्ऽभिः । सोमम् । पिब । वृत्रऽहा । शूर । विद्वान् ॥ ७ ॥

हेइन्द्र पूषण्वते पूषानामकोभिदेवःअवन्तकः तद्वते तेतुभ्यं करम्भं दधिमिश्रं सक्तुंभक्षणार्थंकुर्मः तथाचश्रुतिः—पूषाप्रपिष्टभागोदन्तकोहीति । हरिवते हरिनामकावश्वौ तद्वते हर्यश्वाय हरितवर्णाश्वयुक्तायेन्द्राय तुभ्यं धानाःभक्षणार्थंकुर्मः तथाचमन्त्रवर्णः—प्रसेतामश्वाविमुचेहशोणादिवेदिवेसदृशीरद्धिधानाइति । मरुद्भिःसगणस्त्वम् अपूपं पुरोडाशम् अद्धि भक्षय हेशूर अशहाय हेइन्द्र वृत्रहावृत्रस्यहन्ता विद्वान्सर्वंजानानस्त्वंसोमंपिब ॥ पूषण्वते पूषशब्दस्यमतुप् अनोनुडितिनुडागमः रषाभ्यामितिणत्वम् । चकृम करोतेश्छान्दसेवर्तमानेलिटि क्रादित्वादिड्भावः निपातः । हरिवते छन्दसीरइतिमतुपोवत्वम् ॥ ७ ॥

७. हे इन्द्र, तुम पूषा नामक देववाले हो। तुम्हारे लिए हम दही मिला सत्तू बनाते हैं। तुम हरि नामक घोड़ेवाले हो। तुम्हारे खाने के लिए हम भुना जौ तैयार करते हैं। मरुतों के साथ तुम पुरोडाश का भक्षण करो। हे शूर, तुम वृत्रहन्ता हो, विद्वान् हो, सोम पियो।

प्रतिधानाभरततूयमस्मैपुरोळाशंवीरतमायनृणाम् ।
दिवेदिवेसदृशीरिन्द्रतुभ्यंवर्धन्तुत्वासोमपेयायधृष्णो ॥ ८ ॥ १८ ॥

प्रति । धानाः । भरत । तूयम् । अस्मै । पुरोळाशम् । वीरऽतमाय । नृणाम् । दिवेऽदिवे । सऽदृशीः । इन्द्र । तुभ्यम् । वर्धन्तु । त्वा । सोमऽपेयाय । धृष्णो इति ॥ ८ ॥ १८ ॥

---

१ ऋ० सं० १. ३. १५.।

यजमानोऽध्वर्य्वादीन्प्रतिब्रूते—हे अध्वर्य्वादयः अस्माइन्द्रायधानाः तूयंक्षिप्रंप्रतिभरत संपादयत नृणांवीरतमायास्माइन्द्रायपुरोडाशंचसंपादयत अथप्रत्यक्षकृतः हेवृष्णो शत्रूणामभिभवनशील हेइन्द्र सदृशीरेकविधाः स्तुतयः तुभ्यंत्वदर्थं दिवेदिवे प्रतिदिवसमस्माभिःक्रियन्ते ताःस्तुतयः सोमपेयाय सोमपानार्थंत्वांवर्धन्तु उत्साहेनप्रवृद्धंकुर्वन्तु ॥ सदृशीः समानान्यथोः दृशेतिकञ्प्रत्ययः टिड्ढाणञित्यादिनाङीप् दृग्दृशवतुष्विति समानस्यसभावः ॥ ८ ॥

८. अध्वर्युओ, इन्द्र के लिए शीघ्र भुना जौ दो। यह नेतृतम हैं। इन्हें पुरोडाश प्रदान करो। हे शत्रुओं के अभिभवकर्ता इन्द्र, तुम्हें लक्ष्य कर प्रतिदिन की गई स्तुति तुम्हें सोमपान के लिए उत्साहित करे।

इन्द्रापर्वतेतिचतुर्विंशत्यृचंपञ्चदशंसूक्तम् अत्रेयमनुक्रमणिका—इन्द्रापर्वताचतुर्विंशतिराद्यैन्द्रापार्वती पञ्चदश्यादिद्वित्राचेससपर्येचत्वारोरथाङ्गस्तुतयोन्त्याअभिशापार्थास्ताबसिष्ठद्वेषिण्योनवसिष्ठाःशृण्वन्ति दशमीषोळश्यौजगत्यौ त्रयोदशीगायत्रीद्वादशीविंशीद्वाविंश्योनुष्टुभोऽष्टादशीबृहतीति । विश्वामित्रऋषिः दशमीषोळशीच द्वे जगत्यौ त्रयोदशीगायत्री द्वादशीविंशीद्वाविंश्यस्तिस्रोऽनुष्टुभः अष्टादशीबृहती शिष्टास्त्रिष्टुभः आद्याइन्द्रापर्वतदेवताका पञ्चदशीषोळश्यौवाग्देवत्ये तदुत्तराश्चतस्रोरथाङ्गदेवताकाः शिष्टाऐन्द्र्यः ।

इन्द्रा॑पर्वता बृह॒ता रथे॑न वा॒मीरिष॒ आ व॑हतं सु॒वीराः॑ ।
वी॒तं ह॒व्यान्य॑ध्व॒रेषु॑ देवा॒ वर्धे॑थां गी॒र्भिरिळ॑या॒ मद॑न्ता ॥ १ ॥

इन्द्रा॑पर्वता । बृ॒ह॒ता । रथे॑न । वा॒मीः । इषः॑ । आ । व॒ह॒त॒म् ।
सु॒ऽवीराः॑ । वी॒तम् । ह॒व्यानि॑ । अ॒ध्व॒रेषु॑ । दे॒वा॒ । वर्धे॑थाम् ।
गी॒ःऽभिः । इळ॑या । मद॑न्ता ॥ १ ॥

इन्द्रापर्वता इन्द्रश्चपर्वतश्च हेइन्द्रापर्वतौ बृहतारथेनागत्य वामीः वननीयाः सुवीराः शोभनपुत्रोपेताः इषोन्नानि आवहतम् अस्मदर्थंधारयतं प्रयच्छतमित्यर्थः किंच हेदेवौ द्योतमानौ अध्वरेष्वस्मत्संबन्धिषुयज्ञेषु हव्यानि हवनयोग्यानिपुरोडाशादीनिहवींषि वीतं भक्षयतं तथा इळया अस्माभिर्दत्तेनहविषा मदन्ता हृष्यन्तौ युवां गीर्भिःस्तुतिलक्षणाभिरस्मदीयाभिर्वाग्भिर्वर्धेथां समृद्धौभवतम् ॥ इन्द्रापर्वता आमन्त्रितस्यपादादित्वात्षाष्ठिकमाद्युदात्तत्वम् । सुवीराः बहुव्रीहौ वीरवीर्यौचेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । वीतं वीकान्त्यादिष्वित्यस्यलोटि अदादित्वाच्छपोलुक् प्रत्ययस्वरः । वर्धेथां वृधुवृद्धावित्यस्यलोटि आथामोङ्सार्वधातुकस्वरेणधातुस्वरः ॥ १ ॥

१. हे इन्द्र और पर्वत, महान् रथ पर मनोहर और सुन्दर पुत्र से युक्त अन्न लाओ। हे द्योतमान, हमारे यज्ञ में तुम दोनों हव्य का भक्षण करो। हव्य-द्वारा हृष्ट होकर हमारे स्तुतिलक्षण वचनों से वर्द्धित होओ।

अहर्गणेष्वन्त्यवर्जितेष्वहःसु होतुर्यजमानस्यातिष्ठासुकमित्यनुवाक्या सूत्रितञ्च—तिष्ठासुकं मघवन्मापरागामयंयज्ञोदेवयाअयंमियेधइति ।

अथद्वितीया—

तिष्ठासुकंमघवन्मापरागाःसोमस्यनुत्वासुषुतस्ययक्षि ।
पितुर्नपुत्रःसिचमारभेतइन्द्रस्वादिष्ठयागिराशचीवः ॥ २ ॥

तिष्ठ । सु । कम् । मघऽवन् । मा । परा । गाः । सोमस्य ।
नु । त्वा । सुऽसुतस्य । यक्षि । पितुः । न । पुत्रः । सिचम् ।
आ । रभे । ते । इन्द्र । स्वादिष्ठया । गिरा । शचीऽवः ॥ २ ॥

हेमघवन् धनवन्निन्द्र कं सुखेनास्मिन्यज्ञेसुतिष्ठ सुष्ठुकिंचित्कालमत्रातिष्ठ मापरागाः अस्मदीयाद्यज्ञान्मागच्छ तत्रकारणमाह—सुषुतस्य सुष्ठु अभिषुतेनसोमस्य सोमेन नु क्षिप्रं त्वा त्वां यक्षि यजे हेशचीवः शक्तिमन्निन्द्र ते तव सिचं वस्त्रान्तंस्वादिष्ठया स्वादुतरयास्तुतिलक्षणयागिरा आरभे आलभे गृह्णामीत्यर्थः तत्रदृष्टान्तः—पितुर्न यथा पुत्रः मधुरयावाचापितुर्वस्त्रस्यैकदेशंगृह्णातितद्वत् ॥ सुकमितिनिपातद्वयम् प्रथमस्यनिपाताआद्युदात्ताइत्याद्युदात्तत्वम् द्वितीयस्यपादयोनुदात्ताइत्यनुदात्तत्वम् । सोमस्ययक्षि यजदेवपूजासङ्गतिकरणदानेषुस्वरितेत्त्वात् इत्यात्मनेपदं तस्यलुङि सिचएकाचइतीट्प्रतिषेधः व्रश्चादिनाषत्वं षढोःकःसीतिकत्वं सिचःसकारस्यषत्वं निघातः । रभे डुलभष्प्राप्तौ छन्दस्युत्तमइटिरूपं रलयोरभेदः निघातः । स्वादिष्ठया स्वादुशब्दादिष्ठनिरूपं नित्स्वरादाद्युदात्तः ॥ २ ॥

२. हे मघवन्, इस यज्ञ में कुछ काल तक तुम सुखपूर्वक ठहरो । हमारे यज्ञ से चले मत जाओ । क्योंकि, सुन्दर अभिषुत सोम-द्वारा हम शीघ्र ही तुम्हारा यजन करते हैं । हे शक्तिसम्पन्न इन्द्र, मधुर वचनों-द्वारा पुत्र जैसे पिता के वस्त्रप्रान्त का ग्रहण करता है, वैसे ही हम सुमधुर स्तुतियों-द्वारा तुम्हारे वस्त्रप्रान्त को गृहीत करते हैं ।

शंसावाध्वर्योप्रतिमेगृणीहीन्द्रायवाहःकृणवावजुष्टम् ।
एदंबर्हिर्यजमानस्यसीदाथाचभूदुक्थमिन्द्रायशस्तम् ॥ ३ ॥

शंसाव । अध्वर्यो इति । प्रति । मे । गृणीहि । इन्द्राय । वाहः ।
कृणवाव । जुष्टम् । आ । इदम् । बर्हिः । यजमानस्य ।
सीद । अथ । च । भूत । उक्थम् । इन्द्राय । शस्तम् ॥ ३ ॥

शंसिष्यन्होताध्वर्युंप्रतिब्रूते–हेअध्वर्यो आवांशंसाव होतस्त्वमेवशंससि कथमहंशंसानि अतआह प्रतिमेगृणीहीति त्वंमेप्रतिगृणीहि ओथामोदैवेत्यादिकोहोतुरुत्साहजननःप्रतिगरस्तंकुरु तथेन्द्रायजुष्टंप्रीतियुक्तंवाहःस्तोत्रंकृणवाव करवाव त्वंयजमानस्यइदंबर्हिः बर्हिष्यास्तीर्ण उपविश अथचानन्तरम् इन्द्रायेन्द्रार्थमावाभ्यांक्रियमाणमुक्थंशस्त्रं शस्तंप्रशस्तमभूत् भवतु ॥ शंसाव शंसुस्तुतावित्यस्यलेट्युत्तमद्विवचनेरूपम् आडुत्तमस्येत्याडागमः उत्तमस्य पिच्वाद्धातुस्वरः । मे अनुप्रतिगृणश्चेतिसंप्रदानसंज्ञा । जुष्टं नित्यंमन्त्रेइत्याद्युदात्तत्वम् ॥ ३ ॥

३. हे अध्वर्युओ, हम दोनों स्तुति करेंगे। तुम हमें उत्तर दो। हम दोनों इन्द्र के उद्देश्य से प्रीति-युक्त स्तुति करते हैं। तुम यजमान के कुश के ऊपर उपवेशन करो। इन्द्र के लिए, हम दोनों के द्वारा किया गया उक्थ (शस्त्र) प्रशस्त हो।

जा॒येदस्तं॑मघवन्त्सेदु॒योनि॒स्तदित्त्वा॑यु॒क्ता॒हर॑यो॒वह॑न्तु ।
य॒दाक॒दाच॑सु॒नवा॑म॒सोम॑म॒ग्निष्ट्वा॑दू॒तोध॑न्वा॒त्यच्छ॑ ॥ ४ ॥

जा॒या । इत् । अस्त॑म् । म॒घ॒ऽव॒न् । सा । इत् । ऊँ॒ इति॑ । योनिः॑ । तत् । इत् । त्वा॒ । यु॒क्ताः । हर॑यः । व॒ह॒न्तु॒ । य॒दा । क॒दा । च॒ । सु॒नवा॑म । सोम॑म् । अ॒ग्निः । त्वा॒ । दू॒तः । ध॒न्वा॒ति॒ । अच्छ॑ ॥ ४ ॥

हेमघवन् धनवन्निन्द्र अस्तम् अस्यन्तेक्षिप्यन्तेपदार्थाअत्रेत्यस्तंगृहं जायेत् जायैवगृहं भवति नगृहंगृहमित्याहुर्गृहिणीगृहमुच्यतइतिस्मृतेः तथा सेत् साजायैव योनिः पुरुषस्य मिश्रणस्थानम् उःप्रसिद्धयर्थः तस्माच्चदित् तत्रगृहेएवयुक्तारथेयोजिताहरयोऽश्वास्त्वात्वां वहन्तु वर्यंतु यदाकदाच त्वदर्थंसोमंसुनवामाभिषुतंकरवाम तदास्माभिःप्रहितोदूतोऽग्निः त्वात्वामच्छाभिमुख्येनधन्वाति गच्छेत् ॥ अस्तम् असुक्षेपणे असिहसिमृग्रिण्वामीत्यादिनातन्प्रत्ययः नित्स्वादाद्युदात्तः । सुनवाम षुञ्भभिषवेइत्यस्यलोटिरूपं यद्वृत्तयोगादनिघातः । त्वा युष्मत्तत्ततक्षुष्वन्तःपादमितिसंहितायांषत्वम् । धन्वाति धविर्गत्यर्थः लेट्याडागमेरूपं छिघातः ॥ ४ ॥

४. हे मघवन्, स्त्री ही गृह होती है और स्त्री ही पुरुषों का मिश्रण-स्थान है। रथ में युक्त होकर अश्व तुम्हें उस गृह में ले जायें। हम जब कभी तुम्हारे लिए सोम को अभिषुत करेंगे, तब हमारे-द्वारा प्रहित, दूतस्वरूप अग्नि तुम्हारे निकट गमन करें।

अहर्गणेऽन्त्यमभितिष्ठतःसुहारियोजनस्यैकल्पिकीपरायाहीत्यनुवाक्या । परायाहिमघवन्नाचयाहीतिवानुवाक्येतिसूत्रितम् ।

अथपञ्चमी—

परांयाहिमघवन्नाचयाहीन्द्रंभ्रातरुभयत्रांतेअर्थम् ।
यत्रारथस्यबृहतोनिधानंविमोचनंवाजिनोरासभस्य ॥५॥१९॥

परा । याहि । मघवन् । आ । च । याहि । इन्द्र । भ्रातः । उभयत्र । ते । अर्थम् । यत्र । रथस्य । बृहतः । निधानम् । विमोचनम् । वाजिनः । रासभस्य ॥ ५ ॥ १९ ॥

हेमघवन् धनवन्निन्द्र त्वंपरायाहि अस्माद्देवयजनात्पराङ्मुखोगृहंप्रतिगच्छच अथवा देवयजनंप्रत्यायाहि हेभ्रातः पोषक उभयत्रापितेतव अर्थम् अर्यते प्राप्यतइत्यर्थःप्रयोजनम् अस्तितत्रजाया अत्रसोमः प्रयोजनान्तरमाह—यत्रगृहंप्रतिगमनेबृहतोमहतोरथस्योपरिनिधानमवस्थानंप्रयोजनम् अत्रास्थितौरासभस्यहेषारवंकुर्वतोवाजिनोऽश्वस्यरथाद्विमोचनंप्रयोजनम् ॥ अर्थम् ऋगतौ उषिकुषिगार्तिभ्यस्थन्नितिथन् नित्स्वरः । निधानं दधातेर्भावेल्युट् लितीतिप्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् । रासभस्य रासृशब्दे रासिवल्लिभ्यांचेतिकर्तर्यभच्प्रत्ययःआगमादित्वादाद्युदात्तः ॥ ५ ॥

५. हे मघवन्, तुम स्वकीय गृहाभिमुख होओ अथवा हमारे इस यज्ञ में आगमन करो। हे पोषक, दोनों स्थानों में तुम्हारा प्रयोजन है; क्योंकि वहाँ गृह में स्त्री है और यहाँ सोम है। गृह-गमन के लिए तुम महान् रथ के ऊपर अधिष्ठान करो अथवा हेषारव करनेवाले घोड़ों को रथ से विमुक्त करो।

॥ इतितृतीयस्यतृतीयेएकोनविंशोवर्गः ॥ १९ ॥

अग्न्येन्द्रःसुहारियोजनस्यअपाःसोममित्यनुवाक्या सूत्रितञ्च—हारियोजनेनोपाःसोममस्तमिन्द्रप्रयाहीति ।

अपाःसोममस्तमिन्द्रप्रयाहिकल्याणीर्जायासुरणंगृहेते ।
यत्रारथस्यबृहतोनिधानंविमोचनंवाजिनोदक्षिणावत् ॥ ६ ॥

अपाः । सोमम् । अस्तम् । इन्द्र । प्र । याहि । कल्याणीः । जाया । सुरणम् । गृहे । ते । यत्र । रथस्य । बृहतः । निधानम् । विमोचनम् । वाजिनः । दक्षिणाऽवत् ॥ ६ ॥

हेइन्द्र सोममपाः अत्रैवस्थित्वासोमंपिब पीत्वा अस्तंगृहंप्रयाहि प्रकर्षेणगच्छ ते तवगृहेकल्याणीः मङ्गलकारिणी जायापत्नीविद्यते सुरणंशोभनरमणीतादिध्वनिश्चास्ति यत्र

सुरणं सुरमणीयंयथाभवतितथागृहेजायातिष्ठति यस्त्वेत्यादिगतं दक्षिणावत् अत्रस्थितौसत्यां रथेयोजितानांवाजिनांविमोचनं खादनपानादिनादक्षिणावत्त्वयोजनवद्भवति विमुक्तेभ्योवाजिभ्योखादनंपानं चोपहरन्ति ॥ अपाः पापाने लुकि गातिस्थेतिसिचोलुक् अडागमस्वरः। कल्याणीः कल्याणमस्यामस्तीतिमत्वर्थेछन्दसीवनिपाविति ईप्रत्ययः। सुरणं रणशब्दार्थः अस्मादकृच्छ्रार्थेखल् लित्स्वरः प्रत्ययस्यपित्त्वादनुदात्तत्वेधातुस्वरः समासेकृदुत्तरपदस्वरः ॥ ६ ॥

६. हे इन्द्र, यहीं ठहरकर सोम-पान करो। सोम पीकर घर जाना। तुम्हारे रमणीय गृह में मङ्गलकारिणी जाया और सुन्दर ध्वनि है। गृह-गमन के लिए तुम महान् रथ के ऊपर अवस्थान करो अथवा अश्व को रथ से विमुक्त करो—इसी यज्ञ में ठहरो।

इमेभोजाअङ्गिरसोविरूपादिवस्पुत्रासोअसुरस्यवीराः।
विश्वामित्रायददतोमघानिसहस्रसावेप्रतिरन्तआयुः ॥ ७ ॥

इमे। भोजाः। अङ्गिरसः। विऽरूपाः। दिवः। पुत्रासः। असुरस्य। वीराः। विश्वामित्राय। ददतः। मघानि। सहस्रऽसावे। प्र। तिरन्ते। आयुः ॥ ७ ॥

हेइन्द्र इमेयागंकुर्वाणाः भोजाः सौदासाः क्षत्रियाः तेषांयाजकाविरूपानानारूपामेधातिथिप्रभृतयोङ्गिरसश्च दिवोसुरस्यदेवेभ्योपिबलवतोरुद्रस्यपुत्रासःपुत्रावीराबलवन्तोमरुतःते सर्वे विश्वामित्रायमह्यंसहस्रसावे सहस्रंसूयतेऽत्रेतिसावोश्वमेधः तस्मिन्नश्वमेधे मघानिमहनीयानिधनानि ददतःप्रयच्छन्तःसन्तः आयुर्जीवनमश्वंवाप्रतिरन्ते प्रकर्षेणवर्धयन्ति ॥ दिवस्पुत्रासइतिसंहितायांषष्ठ्याःपतिपुत्रेतिविसर्जनीयस्यसत्वम्। ददतः डुदाञ्दानेइत्यस्यशतरिरूपम् अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम्। तिरन्ते तरतेर्व्यत्ययेनशः ॥ ७ ॥

७. हे इन्द्र, यज्ञ करनेवाले ये भोज सुदास राजा के याजक हैं, नाना रूप हैं अर्थात् अङ्गिरा मेधातिथि आदि हैं। देवों से भी बलवान् रुद्र के पुत्र बलवान् मरुत् मुझ विश्वामित्र के लिए, अश्वमेध में महनीय धन देते हुए, अन्न को भली भाँति वर्द्धित करें।

रूपंरूपंमघवाबोभवीतिमायाःकृण्वानस्तन्वंपरिस्वाम्।
त्रिर्यद्दिवःपरिमुहूर्तमागात्स्वैर्मन्त्रैरनृतुपाऋतावा ॥ ८ ॥

रूपम्ऽरूपम्। मघऽवा। बोभवीति। मायाः। कृण्वानः। तन्वम्। परि। स्वाम्। त्रिः। यत्। दिवः। परि। मुहूर्तम्। आ। अगात्। स्वैः। मन्त्रैः। अनृतुऽपाः। ऋतऽवा ॥ ८ ॥

मघवाघनवानिन्द्रः रूपंरूपं यद्यद्रूपंकामयतेतत्तद्रूपंबोभवीति तत्तद्रूपात्मकोभवति तत्रकारणमुच्यते——मायाः अनेकरूपग्रहणसामर्थ्योपेताःकृण्वानःकुर्वाणः स्वांतन्वंस्वकीयांतनूं परि पञ्चम्यर्थे स्वस्माच्छरीरान्नानाविधानिशरीराणिनिर्मिमीते यद्वा स्वांतनूं नानाविधरूपोपेतांकरोति तथाचमन्त्रवर्णः-इन्द्रोमायाभिःपुरुरूपईयतइति । यद्यस्मात्स्वैःस्वैःस्वकीयैःस्तुतिलक्षणैर्वाक्यैराहूतः अनृतुपाः नकेवलमृतुष्वेवपिबति किन्तु अनृतुष्वपिबहुशःसोमंपिबतीत्यर्थः ऋतावा सत्यवान्तादृशइन्द्रः दिवः स्वर्गलोकात्परिमुहूर्तमेकस्मिन्नेवमुहूर्ते नानादेशावर्तिषुयज्ञेषु तत्रापि त्रिः त्रिषुसवनेष्वागात् आगच्छति ॥ बोभवीति भवतेर्यङ्लुकि तिपि यङोवेतीडागमः निपातः । अगात् इणोलुङिरूपं यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥ ८ ॥

८. इन्द्र जिस रूप की कामना करते हैं, उस रूप के हो जाते हैं। मायावी इन्द्र अपने शरीर को नानाविध बनाते हैं। वे ऋतवान् होकर भी अनृतु में सोमपान करते हैं। वे स्वकीय स्तुति-द्वारा आहूत होकर, स्वर्गलोक से मुहूर्त-मध्य में तीनों सवनों में गमन करते हैं।

महाँऋषिर्देवजादेवजूतोस्तभ्नात्सिन्धुमर्णवंनृचक्षाः ।
विश्वामित्रोयदवहत्सुदासमप्रियायतकुशिकेभिरिन्द्रः ॥ ९ ॥

महान् । ऋषिः । देवऽजाः । देवऽजूतः । अस्तभ्नात् । सिन्धुम् । अर्णवम् । नृऽचक्षाः । विश्वाऽमित्रः । यत् । अवहत् । सुऽदासम् । अप्रियायत । कुशिकेभिः । इन्द्रः ॥ ९ ॥

महान् तपसा अतिशयितसामर्थ्यवान् ऋषिरतीन्द्रियार्थद्रष्टा देवजाः द्योतमानानां तेजसांजनयिता देवजूतः तैस्तेजोभिराकृष्टः नृचक्षाः नृणां कर्मनेतृणामध्वर्य्वादीनामुपद्रष्टा सविश्वामित्रः अर्णवमुदकवन्तंसिन्धुंविपाट्छुतुद्र्योः संभेदमस्तभ्नात् निरुद्धवेगमकरोत् किञ्च सविश्वामित्रःसुदासंपैजवनंराजानंयथदा अवहत् अयाजयत् तदानीमिन्द्रःकुशिकेभिः कुशिकगोत्रोत्पन्नैर्ऋषिभिःसहाप्रियायत प्रियइवाचरत् ॥ अवहत वहप्रापणेइत्यस्यलङिरूपं यद्योगादनिघातः । अप्रियायत प्रियइवाचरतीत्यर्थे कर्तुःक्यङ्सलोपश्चेतिक्यङ् तदन्ताल्लङिरूपं पादादित्वादनिघातः ॥ ९ ॥

९. अतिशय सामर्थ्यवान्, अतीन्द्रियार्थद्रष्टा द्योतमान तेजों के जनयिता तेजों-द्वारा आकृष्ट और अध्वर्यु आदि के उपदेष्टा विश्वामित्र ने जलवान् सिन्धु को निरुद्धवेग किया। पिजवन के पुत्र सुदास राजा को जब विश्वामित्र ने यज्ञ कराया था, तब इन्द्र ने कुशिकगोत्रोत्पन्न ऋषियों के साथ प्रिय व्यवहार किया था।

हंसाइवकृणुथश्लोकमद्रिभिर्मदन्तोगीर्भिरध्वरेसुतेसचा ।
देवेभिर्विप्राऋषयोनृचक्षसोविपिबध्वंकुशिकाःसोम्यंमधु॥१०॥२०॥

१ ऋ० सं० ४. ७. २३. ॥

3/53/10

हंसाःइव । कृणुथ । श्लोकम् । अद्रिऽभिः । मदन्तः । गीःऽभिः । अध्वरे । सुते । सर्चा । देवेभिः । विप्राः । ऋषयः । नृऽचक्षसः । वि । पिबध्वम् । कुशिकाः । सोम्यम् । मधु ॥ १० ॥ २० ॥

हेविप्राः मेधाविनोहेऋषयोऽतीन्द्रियार्थस्यद्रष्टारोहेनृचक्षसोनृणांकर्मनेतृणांविशेषेणद्रष्टारः हेकुशिकाः कुशिकगोत्रोत्पन्नाः हेपुत्राः अध्वरेयज्ञेअद्रिभिर्ग्रावभिःसोमेसुते अभिषुतेसोमेसतिगीर्भिर्मदन्तःस्तुतिभिर्देवान्मादयन्तोयूयं श्लोकं श्लोक्यतेशस्यतेऽनेनेतिश्लोकःशब्दं कृणुथ सम्यगुच्चारयत तत्रदृष्टान्तः—हंसाइव यथाहंसाःसम्यक्शब्दंकुर्वन्तितद्वत् किंच देवेभिःसचा यष्टव्यदेवैःसहितायूयं सोम्यंसोममयं मधुमधुकररसं विपिबध्वं परस्परव्यतिहारेणपिबत ॥ श्लोकं श्लोकशब्दे करणेघञ् नित्वादाद्युदात्तः । मदन्तः मदीहर्षेहत्यस्यान्तर्भावितण्यर्थस्यव्यत्ययेनशप् । पिबध्वं पापाने कर्तरिकर्मव्यतिहारेइत्यात्मनेपदम् । सोम्यं सोमशब्दात् मयेचेतियप्रत्ययः ॥ १० ॥

१०. हे मेधावियो, हे अतीन्द्रियार्थद्रष्टाओ, हे नेतृगण के उपदेशको, हे कुशिक-गोत्रोत्पन्नो, हे पुत्रो, यज्ञ में पत्थरों-द्वारा सोम के अभिषुत होने पर तुम लोग स्तुतियों-द्वारा देवताओं को प्रसन्न करते हुए श्लोक (मन्त्र) का भली भाँति उच्चारण करो, जैसे हंस शब्दों का भली भाँति उच्चारण करते हैं। देवगण के साथ तुम लोग मधुर सोम रस का पान करो।

॥ इतितृतीयस्यतृतीयेविंशोवर्गः ॥ २० ॥

उपप्रेतकुशिकाश्चेतयध्वमश्वंरायेप्रमुंचतासुदासः ।
राजावृत्रंजंघनत्प्रागपागुदगथायजातेवरआपृथिव्याः ॥ ११ ॥

उप । प्र । इत । कुशिकाः । चेतयध्वम् । अश्वम् । राये । प्र । मुञ्चत । सुऽदासः । राजा । वृत्रम् । जङ्घनत् । प्राक् । अपाक् । उदक् । अथ । यजाते । वरे । आ । पृथिव्याः ॥ ११ ॥

हेकुशिकाः कुशिकगोत्रोत्पन्नाः हेपुत्राः उपप्रेत अश्वस्यसमीपेप्रकर्षेणगच्छत तत्रगत्वाचेतयध्वं सावधानाभवत यद्वा अश्वरक्षिणःसावधानान्कुरुत सुदासः पैजवनस्यराज्ञोश्वं राये तस्यदिग्विजयेनधनलाभायप्रमुञ्चत राजादेवानांस्वामीन्द्रः वृत्रं कर्मविघ्नकारिणमसुरंप्रागपागुदक् पूर्वपश्चिमोत्तरेषुदेशेषुजङ्घनत् भृशंजघान तस्मादश्वंविमुञ्चतेतिभावः अथानन्तरम् पृथिव्यापरेउत्तमेदेवयजनदेशेआयजाते समन्तात्सराजायजेत ॥ चेतयध्वं चितीसंज्ञानेइत्यस्यण्यन्तस्यलोटिरूपम् आमन्त्रितस्याविद्यमानत्वेन तिङउत्तरत्वाभावान्निघातः । जङ्घनत् हनहिंसागत्योरित्यस्य यङ्लुकिनुगतोनुनासिकान्तस्येत्यभ्यासस्यनुगागमः तदन्ताल्लेट्यडागमः प्राक्प्रभृतेः

किनिरूपम् अनिगन्तोञ्चतौवप्रत्ययेइतीगतेःस्वरः । यनाते यमेर्ठ्यायाडागमः निपातः । वरे वृ-ञ्वरणेइत्यस्माद्वहवृहानेश्विगमश्चेत्यप्रत्ययः तस्यपित्त्वादनुदात्तत्वेधातुस्वरः ॥ ११ ॥

११. हे कुशिकगोत्रोत्पन्नो, हे पुत्रो, तुम लोग अश्व के समीप जाओ, अश्व को उत्तेजित करो। धन के लिए सुदास के अश्व को छोड़ दो। राजा इन्द्र ने विघ्नकारक वृत्र का पूर्व, पश्चिम और उत्तर देश में वध किया है। अतएव सुदास राजा पृथिवी के उत्तम स्थान में यज्ञ करें।

य इ॒मे रोद॑सी उ॒भे अ॒हमिन्द्र॒मतु॑ष्टवम् ।
वि॒श्वामि॑त्रस्य रक्षति॒ ब्रह्मे॒दं भार॑तं॒ जन॑म् ॥ १२ ॥

यः । इ॒मे इति॑ । रोद॑सी॒ इति॑ । उ॒भे इति॑ । अ॒हम् । इन्द्र॑म् । अतु॑स्तवम् ।
वि॒श्वामि॑त्रस्य । र॒क्ष॒ति॒ । ब्रह्म॑ । इ॒दम् । भार॑तम् । जन॑म् ॥ १२ ॥

हेकुशिकाः कुशिकपुत्राःयोहंविश्वामित्रः उभेइमेरोदसीद्यावापृथिव्यौ इन्द्रमतुष्टवं स्ताव-यामि द्यावापृथिवीभ्यामिन्द्रस्यस्तोत्रंमयाकारितमित्यर्थः यद्वा उभयोरोदस्योरन्तरवस्थितमि-न्द्रंस्तौमि स्तोत्रंकुर्वाणस्यविश्वामित्रस्यममेदमिन्द्रविषयंब्रह्मस्तोत्रंभारतं भरतकुलंजनंरक्षतिपा-लयति ॥ अतुष्टवं ष्टुञ्स्तुतौ ण्यन्तस्यलुङिचङिरूपं यद्वृत्तयोगादनिघातः । भारतं भरतशब्द उत्सादिः ञित्त्वादाद्युदात्तः ॥ १२ ॥

१२. हे कुशिक पुत्रो, हम (विश्वामित्र) ने द्यावा-पृथिवी-द्वारा इन्द्र का स्तव किया है। स्तोता विश्वामित्र का यह इन्द्र-विषयक स्तोत्र भरतकुल के मनुष्य की रक्षा करे।

वि॒श्वामि॑त्रा अरासत॒ ब्रह्मेन्द्रा॑य व॒ज्रिणे॑ । कर॒दिन्नः॑ सु॒राध॑सः ॥ १३ ॥

वि॒श्वामि॑त्राः । अ॒रा॒स॒त॒ । ब्रह्म॑ । इन्द्रा॑य । व॒ज्रिणे॑ ।
कर॑त् । इत् । नः॒ । सु॒ऽराध॑सः ॥ १३ ॥

विश्वामित्राः वज्रिणे वज्रहस्तायेन्द्राय ब्रह्मस्तोत्रमरासत अकुर्वत् स्तुतःसइन्द्रः नो-स्मान्सुराधसः शोभनधनोपेतान्करदित् करोत्येव ॥ अरासत रासृशब्दे इत्यस्यलङि बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् निघातः । करत् करोतेर्लेटि लेटोऽडाटावित्यडागमः इतश्चलोपःपरस्मैपदेष्वितीकारलोपः । सुराधसः आद्युदात्तंद्व्यच्छन्दसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥ १३ ॥

१३. विश्वामित्र-वंशीयों ने वज्रधर इन्द्र के लिए स्तोत्र किया है। इन्द्र हम लोगों को शोभन धन से युक्त करें।

किं ते॑ कृण्वन्ति॒ कीक॑टेषु॒ गावो॒ नाशिरं॑ दु॒ह्रे न त॑पन्ति घ॒र्मम् ।
आ नो॑ भर॒ प्रम॑गन्दस्य॒ वेदो॑ नैचाशा॒खं म॑घवन्रन्धया नः ॥ १४ ॥

किम् । ते । कृण्वन्ति । कीकटेषु । गावः । न । आऽशिरम् ।
दुह्रे । न । तपन्ति । घर्मम् । आ । नः । भर । प्रऽमगन्दस्य ।
वेदः । नैचाऽशाखम् । मघऽवन् । रन्धय । नः ॥ १४ ॥

हेइन्द्र कीकटेषु अनार्यनिवासेषुजनपदेषु यद्वा कृताभिर्यागदानहोमलक्षणाभिःक्रियाभिः किंफलिष्यतीत्यश्रद्दधानाः प्रत्युत पिबतखादतायमेवलोकोनपरइतिवदन्तोनास्तिकाः कीकटास्तेषुगावस्तेतवकिंकृण्वन्ति किंकुर्वन्ति नकिंचित्तवोपयोगंकुर्वन्तीत्यर्थः अनुपयोगंदर्शयति—आशिरंसोममिश्रणयोग्यंपयः नदुह्रेनदुहन्ति किंच घर्मंप्रवर्ग्याख्यकर्मोपयुक्तंमहावीरपात्रंस्वपयःप्रदानद्वारेणनतपन्ति नदीपयन्ति एतेनयागाय्यायथर्ममपिनोपयुज्यन्तइत्यपिसूचितंभवति एवंकर्मणिवैदिकेकर्मणिअनुपयुक्तास्ताःगाःनोस्मभ्यमाभरआहर नकेवलंताएव किंतर्हि प्रमगन्दस्यद्वैगुण्यादिलक्षणपरिमाणंगतोधनंमामेवगमिष्यतीतिबुद्ध्यापरेभ्योददातीतिमगन्दोवार्धुषिकःतस्यापत्यंपुत्रादिःप्रमगन्दः प्रस्कण्वादिवदत्यार्थःप्रशब्देनद्योत्यते तस्यात्यन्तकुसीदिकुलस्यवेदोधनमाहर किंच हेमघवन्धनवन्निन्द्र नैचाशाखंनीचासुशूद्रयोनिषुउत्पादिताः शाखाः पुत्रपौत्रादिपरम्परायेनसनीचाशाखः शूद्रापत्यैश्चकेचले:शूद्रावेदीपतत्यत्रइतिचपातकहेतुत्वेनस्मरणात् तस्यसंबन्धिधनंनैचाशाखंतद्धनंनोस्मभ्यंरन्धय साधय एतेषांयद्धनंतन्नोपयुज्यतेऽस्मदायत्तंतुतद्धनंयागादिद्वारातवोपयुज्यते तस्मात्तदस्मभ्यंप्रयच्छेतिभावः एतमर्थंयास्कोप्याह—किंतेकुर्वन्तिकीकटेषुगावःकीकटानामदेशोनार्यनिवासःकीकटाः किंकृताःकिंक्रियाभिरितिप्रेप्सावानैवचाशिरंदुह्रेनतपन्तिघर्मंहरणमाहरनःप्रमगन्दस्यधनानिमगन्दःकुसीदीमांगदोमामागमिष्यतीतिचददातितदपत्यंप्रमगन्दोत्यन्तकुसीदिकुलीनःप्रमदकोवायोयमेवास्तिलोकोनपरइतिप्रेप्सुःपण्डकोवापण्डकःपण्डगःप्रार्दकोवाप्रार्दयत्याण्डावाण्डावाणीइवव्रीडयतितत्स्यंनैचाशाखंनीचाशाखोनीचैःशाखःशाखाःशक्नोतेरणिरणात्तन्नोमघवन्रन्धयेतिरध्यतिर्वशगमनेइति ॥ आशिरम् आङ्पूर्वाच्छ्रीणातेःक्विपि अपस्पृधेथामित्यादिनाशिरइत्यादेशः । दुह्रे दुहेर्लिटिझस्येरेइतिरेआदेशः द्विर्वचनस्यविकल्पितत्वाद्द्विर्वचनाभावः चादिलोपेविभाषेतिननिघातः । नैचाशाखं तस्येदमित्यण्प्रत्ययः । रन्धय रधेर्ण्यन्तस्यरधिजभोरचीतिनुमागमः ॥ १४ ॥

१४. हे इन्द्र, अनार्यों के निवासयोग्य देशों में कीकटसमूह के मध्य में गौएँ तुम्हारे लिए क्या करेंगी ? वे सोम के साथ मिश्रित होने के योग्य दुग्ध दान नहीं करती हैं । दुग्ध प्रदान-द्वारा वे पात्र को भी दीप्त नहीं करती हैं । हे धनवान् इन्द्र, उन गौओं को तुम हमारे निकट लाओ और प्रमगन्द (अत्यन्त कुसीदिकुल) के धन का भी आनयन करो । हे मेघवन्, नीच वंशवालों का धन हमें दो ।

ससर्परीवृचेप्राहुरितिहासंपुराविदः । सौदासनृपयज्ञेवैवसिष्ठात्मजशक्तिना । विश्वामित्रस्याभिभूतंबलंवाक्चसमन्ततः । वासिष्ठेनाभिभूतःसह्यवासीदथगाधिजः । तस्मैब्राह्मींतुसौरींवानाम्नावाचंससर्परीम् । सूर्यवेश्मनआहृत्यददुर्वैजमदग्नयः । कुशिकानांमतिःसावागमतिंताम्पानुदत् ।

अथपञ्चदशी—

ससर्परीरमतिंबाधमानाबृहन्मिमायजमदग्निदत्ता ।
आसूर्यस्यदुहितातततानश्रवोदेवेष्वमृतमजुर्यम् ॥ १५ ॥ २१ ॥

ससर्परीः । अमतिम् । बाधमाना । बृहत् । मिमाय ।
जमदग्निऽदत्ता । आ । सूर्यस्य । दुहिता । ततान ।
श्रवः । देवेषु । अमृतम् । अजुर्यम् ॥ १५ ॥ २१ ॥

जमदग्निदत्ताजमदग्निभिःप्रज्वलिताग्निभिर्ऋषिभिःसूर्यादाहृत्यास्मभ्यंदत्ता अमतिमज्ञानं बाधमानाससर्परीसर्वस्वरूपशब्दतयासर्पणशीलावाक् बृहत्प्रभूतंयथाभवतितथामिमायनभसिशब्दंकरोति सैषासूर्यस्यदुहितावाग्देवता देवेष्विन्द्रादिषु अजुर्यंक्षयरहितम् अमृतममृतलक्षणंश्रवोऽन्नमाततान समन्तात्स्वाहाकारवाचंतनोति ॥ जमदग्निदत्ता दाण्दानेइत्यस्यनिष्ठायांदोदद्घोरितिददादेशः तृतीयाकर्मणीतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरः । अजुर्यं जृवयोहानौ ऋहलोर्ण्यत् बहुलंछन्दसीत्युत्वं नञ्सुभ्यामित्यन्तोदात्तत्वम् ॥ १६ ॥

१५. अग्नि को प्रज्वलित करनेवाले ऋषियों-द्वारा सूर्य से लाकर हम लोगों को दी गई, अज्ञान को बाधित करनेवाली, रूप, शब्द तथा सर्वत्र सर्पणशीला वाक् (वचन) आकाश में प्रभूत शब्द करती है। सूर्य की दुहिता वाग्देवता इन्द्र आदि देवताओं के निकट क्षयरहित अमृत रूप अन्न को विस्तृत करती है।

॥ इतितृतीयस्यतृतीयेएकविंशोवर्गः ॥ २१ ॥

अथषोडशी—

ससर्परीरभरत्तूयमेभ्योधिश्रवःपाञ्चजन्यासुकृष्टिषु ।
सापक्ष्यानव्यमायुर्दधानायांमेपलस्तिजमदग्नयोददुः ॥ १६ ॥

ससर्परीः । अभरत् । तूयम् । एभ्यः । अधि । श्रवः ।
पाञ्चऽजन्यासु । कृष्टिषु । सा । पक्ष्या । नव्यम् । आयुः ।
दधाना । याम् । मे । पलस्तिऽजमदग्नयः । ददुः ॥ १६ ॥

ससर्परी:सर्वत्रगद्यपद्यात्मकत्वेनसर्पणशीलावाग्देवतापाञ्चजन्यासु कृष्टिषु निषादपञ्चमा-श्चत्वारोवर्णास्तत्संबन्धिनीषुप्रजासुयत्प्रभोजंविद्यतेतदेभ्योऽस्मभ्यमभ्यधिकंयथाभवतितथात्यंक्षिप्रम-भरत् भरतु संपादयतु पक्षस्तिजमदग्नयःपक्षस्तयः पक्षिताः दीर्घायुषोजमदग्नयोमुनयःयांवाचं सूर्योदाहृत्यमेमह्यंददुः अददुः पक्ष्या पक्षस्यपक्षादिनिर्वाहकस्यसूर्यस्यदुहितासावाक् नव्यंन-वतरमायुरसंजीवनंवादधाना ममकुर्वाणाभवतु ॥ पाञ्चजन्यासु बहिर्देवपञ्चजनेभ्यश्चेतिवक्तव्य-मितिञ्यप्रत्ययः ञित्त्वादाद्युदात्तः । पक्ष्या पक्षेभवा दिगादित्वाद्यत् तित्स्वरितः । नव्यं नव-शब्दात्स्वादित्वात्स्वार्थिकोयत् । पक्षस्तिजमदग्नयः कर्मधारयसमासः समासस्वरः ॥ १६ ॥

१६. गद्य-पद्य-रूप से सर्वत्र सर्पणशीला वाग्देवता चारों वर्ण तथा निषाद में जो अन्न विद्यमान हैं, उससे अधिक अन्न हमें शीघ्र दें। दीर्घ आयुवाले जमदग्नि आदि मुनियों ने जिस वचन को सूर्य से लाकर हमें दिया है, पक्षों के निर्वाहक सूर्य की दुहिता, वह वाग्देवता हमारे लिए नूतन अन्न दान करे।

स्थि॒रौगावौ॑भवतांवी॒ळुरक्षो॒मेषाविर्व॑र्हि॒मायुगंविशा॑रि ।
इन्द्रः॑पात॒ल्ये॑ददतां॒शरी॑तो॒ररि॑ष्टनेमेअ॒भिनः॑सचस्व ॥ १७ ॥

स्थि॒रौ । गावौ॑ । भ॒वता॒म् । वी॒ळुः । अक्षः॑ । मा । ई॒षा । वि ।
व॒र्हि॒ । मा । यु॒गम् । वि । शा॒रि॒ । इन्द्रः॑ । पा॒त॒ल्ये॒३॒ इति॑ ।
द॒दता॒म् । शरी॑तोः । अरि॑ष्टऽनेमे । अ॒भि । नः॒ । स॒च॒स्व॒ ॥ १७ ॥

राज्ञ:सुदासोयज्ञेभवभृथंकृत्वायज्ञशालातोनिर्गन्तुमिच्छन् रथेष्वादिकंयुञ्जानोविश्वामि-त्रोरथाङ्गानिस्तौति गावौ गच्छतइतिगावावनड्वौ स्थिरौभवताम् अक्षश्चवीळुर्दृढोभवतु ईषादण्ड-श्चमाविवर्हि न्यूढोविनष्टोमाभवतु युगंचमाविशारि विशीर्णमाभवतु इन्द्रःपातल्येपतनशीलेकी-लकेशरीतोःविशरणात्प्राक्ददतांधारयतु हेअरिष्टनेमे अहिंसितप्रधिविशिष्ट हेरथ नोऽस्मानभि आभिमुख्येन सचस्व संगतोभव ॥ विवर्हि वृहवृद्धौ विपूर्वोवृहिर्विनाशेवर्तते अस्मात्कर्मकर्त रिलुङि चिण्भावकर्मणोरितिचिण् चिणोलुगितितप्रत्ययस्यलुक् निपातः । युगं युगशब्दउ-ञ्छादिषुपाठ्युपकरणेर्ये घञन्तत्वेननिपातनादगुणत्वं तत्रपाठादन्तोदात्तत्वम् । शारि शॄहिंसाया-मित्यस्यलुङिरूपम् । अरिष्टनेमे पादादित्वात्षाष्ठिकमाद्युदात्तत्वम् ॥ १७ ॥

१७. सुदास के यज्ञ में अवभृथ करने के उपरान्त यज्ञशाला से जाने की इच्छा करते हुए विश्वामित्र रथाङ्ग की स्तुति करते हैं—बलीवर्द्वय स्थिर होओ, अक्ष दृढ़ होओ। दण्ड जिससे विनष्ट नहीं हो, युग जिससे विनष्ट नहीं हो, युग जिससे विशीर्ण नहीं हो। पतनशील कीलकद्वय के विशीर्ण होने के पहले ही इन्द्र धारण करें। हे अहिंसित नेमिविशिष्ट रथ, तुम हम लोगों के अभिमुख आगमन करो।

बलंधेहितनूर्षुनोबलमिन्द्रानळुत्सुनः ।
बलंतोकायतनयायजीवसेत्वंहिबलदाअसि ॥ १८ ॥

बलम् । धेहि । तनूषु । नः । बलम् । इन्द्र । अनळुत्ऽसु । नः । बलम् । तोकाय । तनयाय । जीवसे । त्वम् । हि । बलऽदाः । असि ॥ १८ ॥

हेइन्द्र नोऽस्माकं तनूषु शरीरेषु बलंधेहि नोऽस्मत्संबन्धिरथवाहेष्वनडुत्स्वनडुत्सु बलं धेहि तोकाय पुत्राय तनयाय पौत्रायच जीवसे चिरंजीवनायबलमायुर्विधेहि एतादृशं दातृत्वं कुतइत्यत आह—त्वंबलदाः बलंददातीतिबलदाअसिहि सर्वेषुलोकेषुप्रसिद्धोसिखलु ॥ अनळुत्सु वहप्रापणे अनसिवहेःक्विप् अनसोडश्चेतिक्विप् अनसःसकारस्यडत्वं वहेर्यजादित्वात्संप्रसारणम् वसुस्रंसुध्वंस्वनडुहांदइतिहकारस्यदत्वं कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः । असि हियोगादनिघातः सिपः पित्त्वादनुदात्तत्वेधातुस्वरः ॥ १८ ॥

१८. हे इन्द्र, तुम हम लोगों के शरीर में बलदान करो, हमारे वृषभों को बलदान करो और हमारे पुत्र-पौत्रों को चिरजीवी होने के लिए बलदान करो; क्योंकि तुम बलप्रद हो ।

अभिव्ययस्वखदिरस्यसारमोजोधेहिस्पन्दनेशिंशपायाम् ।
अक्षवीळोवीळितवीळयस्वमायामादस्मादवजीहिपोनः॥ १९॥

अभि । व्ययस्व । खदिरस्य । सारम् । ओजः । धेहि । स्पन्दने । शिंशपायाम् । अक्ष । वीळो इति । वीळित । वीळयस्व । मा । यामात् । अस्मात् । अव । जीहिपः । नः ॥ १९ ॥

हेइन्द्र खदिरस्यसारं सारेणहिअक्षःक्रियते तंखदिरस्यसारंमूलभागमभिव्ययस्व अभितस्तत्तत्स्थानेषुदार्ढ्यार्थंनिधेहि स्पन्दनेरथस्यगमनेप्राप्ते शिंशपायां शिंशपाख्यदारुनिर्मितेरथस्य फलके ओजोधेहि दार्ढ्यंकुरु हेवीळो दृढ वीळित अस्माभिर्दृढीकृत हेअक्ष वीळयस्व त्वंदृढोभव यद्वा अस्मान्दृढीकुरु यामाद्गच्छतोऽस्माद्रथान्नोऽस्मान्माअवजीहिपः मापीपतः ॥ खदिरस्य अजिरशिशिरेत्यादिनाकिरच्प्रत्ययान्तत्वेननिपातनादन्तोदात्तः । वीळित वीळयतेर्ण्यन्तस्यनिष्ठाया-मिडागमः निष्ठायांसेटीतिणेर्लुक् । वीळयस्व आमन्त्रितस्याविद्यमानत्वेनपादादित्वादनिघातः । यामात् याप्रापणेइत्यस्मात् अर्तिस्तुसुहुसृइत्यादिनामन्प्रत्ययः नित्त्वादाद्युदात्तः । जीहिपः ओहाक्त्यागे ण्यन्तस्यलुङ्यार्षंरूपम् अकारस्येकारश्छान्दसः ॥ १९ ॥

१९. हे इन्द्र, रथ के खदिर-काष्ठ के सार को दृढ़ करो, रथ के शीशम के काठ को दृढ़ करो। हे हम लोगों के द्वारा दृढ़ीकृत अक्ष, तुम दृढ़ होओ। हमारे गमनशील इस रथ से हमें फेंक नहीं देना।

अयमस्मान्वनस्पतिर्मा च हा मा च रीरिषत् ।
स्वस्त्या गृहेभ्य आवसा आविमोचनात् ॥ २० ॥ २२ ॥

अयम् । अस्मान् । वनस्पतिः । मा । च । हाः । मा । च ।
रीरिषत् । स्वस्ति । आ । गृहेभ्यः । आ । अवसै । आ ।
विऽमोचनात् ॥ २० ॥ २२ ॥

अयमस्मानात्मनःश्रेयमाशास्ते वनस्पतिः वनस्पतिनिर्मितोऽयंरथः रथारूढानस्मान्मा
जहाः मात्याक्षीत् किंच मारीरिषत् अस्मान्माविनाशयतु किंच आगृहेभ्यः यावद्गृहा-
न्प्राप्नुयामतावदस्मभ्यंस्वस्तिभवतु तथा आवसै पञ्चम्यर्थेचतुर्थी यावद्रथवेगावसानंतावत्
आविमोचनात्यावद्रथयोजिताश्वविमोचनंतावत्स्वस्तिभवतु ॥ हाः ओहाक्त्यागे लुङि मन्त्रे-
घसेत्यादिनासिचोलुक् पुरुषव्यत्ययः नमायोगेप्रथमेतिननिघातः । रीरिषत् रिषहिंसायामि-
त्यस्यण्यन्तस्यलुङिचङिरूपं द्वितीयस्यानिघातः । गृहेभ्यः ग्रहेः गेहेकइतिकः पञ्चम्याः
स्वपोभिरितिपञ्चमी । अवसै षोन्तकर्मणि क्विप् चतुर्थ्येकवचनेआतोलोपाभावश्छान्दसः वृद्धिः
एकादेशस्वरः ॥ २० ॥

२०. वनस्पतियों-द्वारा निर्मित यह रथ हम लोगों को मत
त्यक्त करे, मत विनष्ट करे। जब तक हम लोग गृह न प्राप्त करें,
जब तक रथ चलता रहे और जब तक कि, अश्व विमुक्त न हो
जायें, तब तक हम लोगों का मङ्गल हो।

॥ इतितृतीयस्यतृतीयेद्वाविंशोवर्गः ॥ २२ ॥

इन्द्रोतिभिरित्याद्याश्चतस्रोवसिष्ठद्वेषिण्यः पुराखलुविश्वामित्रशिष्यःसुदा(सो)नामाराजर्षिरासीत्
सचकेनचित्कारणेनवसिष्ठद्वेष्योऽभूत् । विश्वामित्रस्तुशिष्यस्यरक्षार्थमाभिर्ऋग्भिर्वसिष्ठमशपत् इमास्त्व-
भिशापरूपास्ताऋचोवसिष्ठानशृण्वन्ति ।

इन्द्रोतिभिर्बहुलाभिर्नो अद्य याच्छ्रेष्ठाभिर्मघवञ्छूर जिन्व ।
यो नो द्वेष्ट्यधरः सस्पदीष्ट यमु द्विष्मस्तमु प्राणो जहातु ॥ २१ ॥

इन्द्र । ऊतिऽभिः । बहुलाभिः । नः । अद्य । यात्ऽश्रेष्ठाभिः ।
मघऽवन् । शूर । जिन्व । यः । नः । द्वेष्टि । अधरः । सः ।
पदीष्ट । यम् । ऊँ इति । द्विष्मः । तम् । ऊँ इति । प्राणः ।
जहातु ॥ २१ ॥

यस्य शापंकरिष्यन्नादावात्मनोरक्षांकुर्वन्नेतामनेनार्धर्चेन—हेशूर शौर्यवन्पराभिभ-
वाक हेमघवन्धनवन्निन्द्र अद्यास्मिन्काले यात् यातयतिर्वधकर्मा यातयतीतियात् श्रेष्ठा-

मुत्तृगितिशसोत्तम् यातःशत्रून्हिंसतोनोऽस्मान्तूतिभिस्त्वदीयाभीरक्षाभिर्मिन्द्र प्रीणय कीदृ-
शीभिः बहुलाभिर्बह्वीभिःश्रेष्ठाभिःप्रशस्यतराभिः अथ शपति नोऽस्मान्यःशत्रुर्द्वेष्टि मत्स-
द्विषयामप्रीतिंकरोति सःअधरोनिकृष्टःसन्पदीष्ट पततु यंच यमुद्दिश्य तमुतंद्वेष्यंप्राणःदेहम-
ध्येवर्तमानःप्राणवृत्तिर्वायुः महातु परित्यजतु उताप्योपूरको ॥ २१ ॥

२१. हे शूर, हे धनवान् इन्द्र, हम लोग शत्रुओं के हिंसक हैं। हम लोगों को तुम प्रभूत और श्रेष्ठ आश्रय दान-द्वारा सन्तुष्ट करो। जो हम लोगों से द्वेष करता है, वह निकृष्ट होकर पतित हो। हम लोग जिससे द्वेष करते हैं, उसे प्राणवायु परित्याग करे।

प॒र॒शुं चि॒द्वि त॑पति शिम्ब॒लं चि॒द्वि वृ॑श्चति।
उ॒खा चि॑दिन्द्र॒ येष॑न्ती॒ प्रय॑स्ता॒ फेन॑मस्यति ॥ २२ ॥

प॒र॒शुम्। चि॒त्। वि। त॒प॒ति॒। शि॒म्ब॒लम्। चि॒त्। वि।
वृ॒श्च॒ति॒। उ॒खा। चि॒त्। इ॒न्द्र॒। येष॑न्ती। प्रऽय॑स्ता। फेन॑म्।
अ॒स्य॒ति॒ ॥ २२ ॥

हेइन्द्र परशुंचित् चिच्छब्दउपमार्थः यथापरशुंकुठारंप्राप्यवृक्षोवितपति विशिष्टता-
पयुक्तोभवति एवंमदीयोद्वेष्टावितपतु शिम्बलंचित् शल्मलीकुसुमंयथाऽनायासेनविवृश्चति
विच्छिद्यते एवं सद्वेष्टाविवृश्चति विच्छिन्नावयवोभवतु प्रयस्ता प्रहतायेषन्तीस्रवन्तीउखा-
चित्स्थालीव सद्वेष्टामदीयमन्त्रसामर्थ्येनप्रहतःसन्फेनमस्यति फेनंमुखादुद्गिरतु ॥ २२ ॥

२२. हे इन्द्र, जैसे कुठार को पाकर वृक्ष प्रतप्त होता है, वैसे ही हमारे शत्रु प्रतप्त हों। शाल्मली पुष्प जैसे अनायास ही वृन्तच्युत हो जाता है, वैसे ही हमारे शत्रुओं के अवयव विच्छिन्न हों। प्रहत, जल-स्रावी स्थाली (हांड़ी) पाककाल में जैसे फेनोद्‌गीर्ण करती है, वैसे ही मेरी मन्त्रसामर्थ्य से प्रहत होकर शत्रु मुख-द्वारा फेनोद्‌गीर्ण करें।

न सा॑य॒कस्य॑ चिकिते जनासो लो॒धं न॑यन्ति॒ पशु॒ मन्य॑मानाः।
नावा॑जिनं वा॒जिना॑ हासयन्ति॒ न ग॑र्द॒भं पु॒रो अश्वा॑न्नयन्ति ॥ २३ ॥

न। सा॒य॒कस्य॑। चि॒कि॒ते॒। ज॒ना॒सः॒। लो॒धम्। न॒य॒न्ति॒। पशु॑।
मन्य॑मानाः। न। अवा॑जिनम्। वा॒जिना॑। हा॒स॒य॒न्ति॒।
न। ग॒र्द॒भम्। पु॒रः। अश्वा॑त्। न॒य॒न्ति॒ ॥ २३ ॥

पुराखलु तपसःक्षयोमाभूदितिशापाभिवृत्तंमौनिनंविश्वामित्रंवसिष्ठपुत्राःबद्धानीतवन्तः
साम्प्रतिविश्वामित्रोब्रूते—हेजनासोजनाः सायकस्यावसानकारिणोविश्वामित्रस्यमन्त्रगणसाम-
र्थ्यंनचिकिते भवद्भिर्नज्ञायते अतएवक्षोभंलब्धंतपसःक्षयोमाभूदितिक्षोभेनतूष्णींस्थितंमृषिं

शुमन्यमानाः पशुइतिनिपातः पशुशब्दसमानार्थः पशुवन्मन्यमानाः एतेनयन्ति वशिष्ठस्वकीयं देशंप्रापयन्ति एवंस्वसामर्थ्यंप्रदर्श्यविसदृशोवसिष्ठोमयासहस्पर्धितुंनार्हतीतिविवृणोति नावाजि-नमिति अवाजिनं वाचाजिनोवाजिनः सर्वज्ञः तद्विलक्षणंमूर्खंजनंवाजिनाशातीशाः नहास-यन्ति हास्यास्पदंनकुर्वन्ति तेनसहनस्पर्धन्तइत्यर्थः तथागर्दभंरासभम् अश्वात्पुरः पुरस्तान्नयन्ति एवमेवविसदृशोवसिष्ठोनमयास्पर्धितुमीष्टइत्यर्थः ॥ २३ ॥

२३. वसिष्ठ के भृत्यों को विश्वामित्र कहते हैं—हे पुरुषो, अवसान करनेवाले विश्वामित्र की मन्त्र-सामर्थ्य को तुम लोग नहीं जानते हो। तपस्या का क्षय न हो जाय, इसी क्षोभ से चुपचाप बैठे हुए को पशु मानकर ले जा रहे हो। वसिष्ठ मेरे साथ स्पर्द्धा करने के योग्य नहीं हैं, क्योंकि प्राज्ञ व्यक्ति मूर्ख व्यक्ति को उपहासास्पद नहीं करते हैं; अश्व के सम्मुख गर्दभ नहीं लाया जाता है।

इमइन्द्रभरतस्यपुत्राअपपित्वंचिकितुर्नप्रपित्वम् ।
हिन्वन्त्यश्वमरणंननित्यंज्यावाजंपरिणयन्त्याजौ ॥२४॥२३॥

इमे । इन्द्र । भरतस्य । पुत्राः । अपऽपित्वम् । चिकितुः ।
न । प्रऽपित्वम् । हिन्वन्ति । अश्वम् । अरणम् । न । नित्यम् ।
ज्याऽवाजम् । परि । नयन्ति । आजौ ॥ २४ ॥ २३ ॥

हेइन्द्र भरतस्यपुत्राः भरतवंश्याइमेविश्वामित्राअपपित्वमपगमनंवसिष्ठेभ्यःचिकितुर्जा-नन्ति प्रपित्वंगमनंनजानन्ति शिष्टैःसहतेषांसंगतिर्नास्ति-- ब्राह्मणापवराइत्यर्थः अपिच आजौ संग्रामेनित्यंसहजमरणंन अरिमिववसिष्ठंप्रत्यश्वंहिन्वन्ति प्रेरयन्ति ततश्चज्यावाजंमौ-र्वीबलंधनुःपरिणयन्ति वसिष्ठान्हन्तुंशरसंधानेनव्याप्स्यन्ति ॥ २४ ॥

२४. हे इन्द्र, भरतवंशीय (वसिष्ठ के साथ) अपगमन (पार्थक्य) जानते हैं, गमन (एकता) नहीं जानते हैं अर्थात् शिष्टों के साथ उनकी संगति नहीं है। संग्राम में सहज शत्रु की तरह उन लोगों के प्रति वे अश्व प्रेरण करते हैं और धनुर्धारण करते हैं।

पञ्चमेनुवाकेनवसूक्तानि तत्रेमंमहइतिद्वाविंशत्यृचंप्रथमंसूक्तंत्रैष्टुभंवैश्वदेवं विश्वा-मित्रपुत्रस्यवाक्पुत्रस्यवाप्रजापतेरार्षम् अत्रेयमनुक्रमणिका—इमंमहेद्व्यधिकोवाग्वात्र:प्रजापतिर्हि वैश्वदेवंहेति । अस्मिन्सूक्तेआद्याग्नेयी ततःपरंसप्तचोयावापृथिव्याः ततःपराद्युदेवताका दशमी द्यावापृथिव्या एकादशीसावित्री ततःपरंशुकदितित्वाष्ट्री आर्भवीच विद्युद्रथेतिमारुती सार-स्वतीच ततःपरंतिस्रोविष्णिन्द्राग्निदेवताकाः स्वदस्वेत्याग्नेयीति एवंवैश्वदेवंसूक्तं सूक्तविनियो-गोलैङ्गिकः । अग्निप्रणयनेराजन्यस्येमंमहइतिप्रतिपत् । पञ्चम्यांपौर्णमास्यामित्यत्रसूत्रितम्—इमं महेविदथ्यायशूषमिति ।

सूक्तेप्रथमा–

इ॒मंम॒हेवि॑द॒थ्या॑यशू॒षंशश्व॒त्कृत्व॒ईड्या॑य॒प्रज॑भ्रुः ।
शृ॒णोतु॑नोद॒म्येभि॒रनी॑कैःशृ॒णोत्व॒ग्निर्दि॒व्यैरज॑स्रः ॥ १ ॥

इ॒मम् । म॒हे । वि॒द॒थ्या॑य । शू॒षम् । शश्व॑त् । कृत्वः॑ । ईड्या॑य । प्र । ज॒भ्रुः । शृ॒णोतु॑ । नः॒ । द॒म्येभिः॑ । अनी॑कैः । शृ॒णोतु॑ । अ॒ग्निः । दि॒व्यैः । अज॑स्रः ॥ १ ॥

महेमहतेविदथ्यायविदथेयज्ञेमन्थनेननिष्पाद्यमानायईड्यायसर्वैःस्तुत्यायाग्नये शूषंसुखकरमिमं स्तोमंशश्वत्कृत्वःभूयोभूयःप्रजभ्रुः प्रभरन्ति प्रकर्षेणधारयन्ति उच्चारयन्तीत्यर्थः सोऽग्निर्दम्येभिः परेषांदमनकुशलैर्दमेगृहेविद्यमानैर्वाअनीकैस्तेजोभिर्युक्तःसन् नोऽस्मदीयमिमंस्तोत्रंशृणोतु दिव्यैर्दिविभवैस्तेजोभिरजस्रोनिरन्तरंयुक्तोऽग्निःइमंस्तोत्रंशृणोतु शश्वत्कृत्वईड्यायप्रजभ्रुरितिस्वनाभेदेन तच्छ्रुत्वंगमयतीतिब्राह्मणानुसारेण । महदादिगुणविशिष्टाययजमानायेममग्निंप्रजभ्रुः प्रहरन्त्यृत्विजइतिवाव्याख्येयम् उत्तरोऽर्धर्चःसमानएव ॥ विदथ्याय तत्रभवइत्यर्थेभवेछन्दसीतियत् तित्स्वरः । ईड्याय ईडवन्देत्यादिनाऽऽद्युदात्तत्वम् । दम्येभिः तत्रसाधुरितियत् यतोनावइत्याद्युदात्तत्वम् । दिव्यैः दिवमर्हतीत्यर्थेछन्दसिचेतियप्रत्ययः । अजस्रः जसुमोक्षणे नमिकम्पीत्यादिनाताच्छीलिकोरप्रत्ययः नञ्समासेतस्यस्वरः ॥ १ ॥

१. महान् यज्ञ में मन्थन-द्वारा निष्पाद्यमान और स्तुति-योग्य अग्नि के उद्देश्य से यह सुखकर स्तोत्र बारम्बार उच्चारित होता है । अग्नि गृह में विद्यमान होकर तथा तेजोविशिष्ट होकर हमारे इस स्तोत्र को सुनें । दिव्य तेज से निरन्तर युक्त होकर अग्नि हमारे इस स्तोत्र को सुनें ।

अथद्वितीया–

म॒हिंम॒हेदि॒वेअ॑र्चापृथि॒व्यैकामो॑मइ॒च्छञ्च॑रतिप्रजा॒नन् ।
ययो॑र्ह॒स्तोमे॑वि॒दथे॑षुदे॒वाःस॑प॒र्यवो॑मा॒दय॑न्ते॒सचा॒योः ॥ २ ॥

म॒हि । म॒हे । दि॒वे । अ॒र्च॒ । पृ॒थि॒व्यै । कामः॑ । मे॒ । इ॒च्छन् । च॒र॒ति॒ । प्र॒ऽजा॒नन् । ययोः॑ । ह॒ । स्तोमे॑ । वि॒दथे॑षु । दे॒वाः । स॒प॒र्यवः॑ । मा॒दय॑न्ते । सचा॑ । आ॒योः ॥ २ ॥

१ ऐ० ब्रा० १. २८ ।

हेस्तोत: महेमहत्यैदिवेद्युलोकदेवतायैमहत्यैपृथिव्यैचमहि महत्प्रमानप्रकर्षेणदेवतासामर्थ्यं विद्वांस्त्वंस्तोत्रमर्चकुरु मेममकामोमनोरथ: सर्वान्भोगानिच्छन्चरति सर्वत्रवर्तते याद्योर्मनुष्यस्यविदथेषुयज्ञेषुयद्योर्द्यावापृथिव्यो:स्तोमैस्तोत्रैःसपर्यव:पूजाकामादेवाइन्द्रादय:स्तोतारोवासचाधादयन्तेह सहमायान्तिसत्र पृथिव्यै उदात्तयणइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् । सपर्यव: सपर्यामिच्छन्तीत्यर्थे सुप:क्यच् ॥ १ ॥

२. हे स्तोता, महती द्यावा-पृथिवी की सामर्थ्य को जानते हुए तुम उनकी अर्चना करो। मेरा मनोरथ सम्पूर्ण भोग का इच्छुक है, सर्वत्र वर्तमान है। पूजाभिलाषी देवगण सम्पूर्ण मनुष्यों के यज्ञ में द्यावा-पृथिवी के स्तोत्र करने में मत्त होते हैं।

युवोर्ऋतंरोदसीसत्यमस्तुमहेषुणःसुवितायप्रभूतम् ।
इदंदिवेनमोअग्नेपृथिव्यैसपर्यामिप्रयसायामिरत्नम् ॥ ३ ॥

युवोः । ऋतम् । रोदसी इति । सत्यम् । अस्तु । महे । सु ।
नः । सुवितार्य । प्र । भूतम् । इदम् । दिवे । नमः । अग्ने ।
पृथिव्यै । सपर्यामि । प्रयसा । यामि । रत्नम् ॥ ३ ॥

हेरोदसी द्यावापृथिव्यौ युवोर्युवयोर्ऋतमानृशंस्यंसत्यंयथार्थमस्तु युवांनोऽस्माकंमहेमहतेसुवितायाभ्युदयाययज्ञसमाप्त्यर्थंसुष्ठुप्रभूतंप्रभवतं हेअग्ने दिवेपृथिव्यैच इदंनमोऽस्तु प्रयसा हविर्लक्षणेनान्नेनसपर्यामि परिचरामि रत्नमुत्तमधनंयामि याचे यातिर्याच्ञाकर्मा ईमहइत्यादिषुपठितत्वात् ॥ सु संहितायांसुनइतिषत्वम् । नः संहितायांनश्चधातुस्थोरुषुभ्यइतिणत्वम् । सुविताय इण्गतौ नाविकरणेक्तः शोभनंगम्यतेस्मिन्निति सुवितं उवङादेशाभावश्छान्दसः । भूतं भवतेर्लोटि बहुलंछन्दसीतिशपोलुकिरूपं यद्वा छान्दसेलुङिगातिस्थेतिसिचोलुक् निघातः । दिवे पृथिव्यै नमःस्वस्तीत्यादिनाचतुर्थी । सपर्यामि कण्ड्वादिःपरिचरणेवर्तते प्रत्ययस्वरः । यामि यातेर्लटिरूपं वाक्यभेदादनिघातः ॥ ३ ॥

३. हे द्यावा-पृथिवी, तुम्हारा ऋत (अनृशंसता) यथार्थ हो। तुम हमारे महान् यज्ञ की समाप्ति के लिए समर्थ होओ। हे अग्नि, द्युलोक और पृथिवी को नमस्कार है। हविर्लक्षण अन्न से मैं परिचर्या करता हूँ, उत्तम धन की याचना करता हूँ।

उतोहिवांपूर्व्याआविविद्रऋतावरीरोदसीसत्यवाचः ।
नरश्चिद्वांसमिथेशूरसातौववन्दिरेपृथिविवेविदानाः ॥ ४ ॥

उतो इति । हि । वाम् । पूर्व्याः । आऽविविद्रे । ऋतवरी इत्यृतऽवरी ।
रोदसी इति । सत्यऽवाचः । नरः । चित् । वाम् । समऽइथे ।
शूरऽसातौ । ववन्दिरे । पृथिवि । वेविदानाः ॥ ४ ॥

उतोअपिच हेऋतावरी ऋतंसत्यंतद्वत्यौ हेरोदसी द्यावापृथिव्यौ पूर्व्याः पूर्वभवाःपुरातनाःसत्यवाचोमहर्षयः वांयुवाभ्यामाविविद्रे हितंतमपेक्षितमर्थंलेभिरेखलु तथा हेपृथिवि शूरसातौ शूराणांसातिर्भजनंयस्मिन्तस्मिन्समीपे संगमननिमित्तेयुद्धे नरश्चिदयजमानामनुष्याः वांयुवयोर्माहात्म्यं वेविदानाजानन्तः अतः द्यावापृथिव्योर्वन्दिरेस्तुवन्ति ॥ आविविद्रे विद्लृलाभेइत्यस्यछन्दस्युभयथेति लिटि इरयोरेइतिरेइत्यादेशः सहसुपेत्यत्रसहेतियोगविभागादाङासहसमासः । समीके इण्गतौ समीणइति पक्षस्यय: प्रत्ययस्वरः ॥ ४ ॥

४. हे सत्ययुक्त द्यावा-पृथिवी, पुरातन सत्यवादी महर्षियों ने तुमसे हितकर अर्थ (अभिलषित) प्राप्त किया था। हे पृथिवी, युद्ध में जानेवाले मनुष्यगण तुम्हारे माहात्म्य को जानकर तुम्हारी वन्दना करते हैं।

कोअ॒द्धावे॑द॒कइ॒हप्रवो॑च॒द्दे॒वाँअच्छा॑प॒थ्या॒३॒॑कासमे॑ति ।
ददृ॑श्रएषामव॒मासदां॑सि॒परे॑षु॒यागुह्ये॑षुव्र॒तेषु॑ ॥ ५ ॥ २३ ॥

कः । अ॒द्धा । वे॒द॒ । कः । इ॒ह । प्र । वो॒च॒त् । दे॒वान् । अच्छ॑ । प॒थ्या॑ । का । सम् । ए॒ति॒ । ददृ॑श्रे । ए॒षा॒म् । अ॒व॒मा । सदां॑सि । परे॑षु । या । गुह्ये॑षु । व्र॒तेषु॑ ॥ ५ ॥ २४ ॥

कोवाअद्धा सत्यभूतंतादृशमर्थंवेदवेत्ति कोवा इहास्मिन्अज्ञातमर्थंप्रवोचत्प्रब्रवीति किंतदुच्यते–देवानच्छाभिलक्ष्य कापथ्या पथिसाधुःसमीचीनःकोमार्गःसमेति सम्यक्प्राप्नोतीतिकेनमार्गेणदेवतास्तर्पयितव्याइतिइममर्थंनकश्चिज्जानाति नकोपिब्रवीति किंतेदेवाविद्यन्ते नाडमित्याह–एषांदिविस्थितानांनक्षत्ररूपाणांदेवानामवमा अधोभूतानिसदांसिस्थानानिददृश्रेदृश्यन्ते तथापि परेषूत्तमेषुगुह्येषुदुर्ज्ञेयेषुव्रतेषुकर्मस्वनुष्ठितेषुच याथानिदीदेवस्थानानिक्षम्यन्ते तत्रगन्तुं कोमार्गइतिवेदमन्तरेणनकश्चिज्जानातीत्यभिप्रायः ॥ अद्धा स्वरादिष्वन्तोदात्तत्वेनपठितत्वादन्तोदात्तः । वोचत् ब्रूञ्व्यक्तायांवाचि लुङि ब्रुवोवचिरितिवच्यादेशः अस्यतिवक्तिख्यातिभ्यइति च्लेरङादेशः वचउमित्युमागमः निपातः ॥ ५ ॥

५. उस सत्यभूत अर्थ को कौन जानता है ? कौन उस जाने हुए अर्थ को बोलता है। कौन समीचीन पथ देवताओं के निकट ले जाता है। देवगण के अधःस्थान अर्थात् द्युलोकस्थित नक्षत्रादि देखे जाते हैं। वे उत्कृष्ट और दुर्ज्ञेय व्रत में अवस्थित करते हैं।

अथषष्ठी–

क॒विर्नृ॒चक्षा॑अ॒भिषी॑मचष्टऋ॒तस्य॒योना॒विघृ॑ते॒मद॑न्ती ।
नाना॑चक्राते॒सद॑नं॒यथा॒वेःस॑मा॒नेन॒क्रतु॑ना॒सं॑विदा॒ने ॥ ६ ॥

कविः । नृऽचक्षाः । अभि । सीम् । अचष्ट । ऋतस्य । योना ।
विधृते इति विऽधृते । मदन्ती इति । नाना । चक्राते इति । सदनम् ।
यथा । वेः । समानेन । क्रतुना । संविदाने इति सम्ऽविदाने ॥ ६ ॥

कविःक्रान्तदर्शी नृचक्षाः नृणांद्रष्टासूर्यः सीमिमेद्यावापृथिव्यौअभ्यचष्ट सर्वतःपश्यति ऋतस्ययोनाउदकस्यस्थानेऽन्तरिक्षेमदन्तीहर्षयन्त्यौविधृतेघृतमस्यामोषधयः मधुमयुष्याद्रसेनं- विरसोपेतेसमानेन '¹समानमेतदुदकमुच्चैत्यवचाहभिः । भूमिंपर्जन्याजिन्वन्तिदिवंजिन्वन्त्यग्न- यः'इति । परस्परप्रीणनाख्येनैकेनक्रतुनाकर्मणासंविदाने परस्परमैकमत्यंप्राप्ते ते द्यावापृथिव्यौ नानापृथग्भूतंसदनंस्थानंचक्राते तथाचश्रुतिः—²इमौवैलोकौसहास्तांतौव्यैतामिति । तत्रदृष्टान्तः— यथावेःकुलायंनानाभवतितद्वत् ॥ अचष्ट चक्षिङ्व्यक्तायांवाचीत्यस्य लङि स्कोःसंयोगाद्यो- रितिककारलोपः निघातः । संविदाने विदज्ञानइत्यस्यसमोगमीत्यादिनाआत्मनेपदेशानच् चित्त्वादन्तोदात्तः ॥ ६ ॥

६. कवि, मनुष्यों के द्रष्टा सूर्य इस द्यावा-पृथिवी को सर्वत्र देखते हैं। जल के उत्पत्ति-स्थान अन्तरिक्ष में हर्षकारिणी, रसवती और समान कर्मों-द्वारा परस्पर ऐक्यभावापन्न द्यावा-पृथिवी पक्षियों के घोसलों की तरह पृथक्-पृथक् नाना स्थान को अधिकृत करती हैं।

अथसप्तमी—

समान्याविर्युतेदूरेअन्तेध्रुवेपदेतस्थतुर्जागरूके ।
उतस्वसारायुवतीभवन्तीआदुब्रुवातेमिथुनानिनाम ॥ ७ ॥

समान्या । वियुते इतिविऽयुते । दूरेअन्ते इति दूरेऽअन्ते । ध्रुवे ।
पदे । तस्थतुः । जागरूके इति । उत । स्वसारा । युवती इति ।
भवन्ती इति । आत् । ऊँ इति । ब्रुवाते इति । मिथुनानि । नाम ॥ ७ ॥

समान्या समाने परस्परप्रीणनाख्येनकर्मणा ऐकमत्यंगते वियुते वियुज्यवर्तमानेदूरे- अन्ते दूरेन्तोवसानंययोस्तेदूरेअन्ते अविनाशिन्यौ ते द्यावापृथिव्यौ जागरूके जागरण- शीलेसत्यौ ध्रुवे अविनाशिनिपदेन्तरिक्षेतस्थतुः तिष्ठतः उतापिच युवती नित्यतरुण्यौ स्वसारा भगिन्यौ एकस्मादात्मनोजातेइतिभवन्तीतस्थतुरित्यन्वयः आदु अनन्तरम् उःपूरणः मिथु नानिद्वन्द्वानिनामउर्वीपृथ्वीबहुलेदूरेअन्तेरोदसीपुरोहितेइत्यादीनिनामानिब्रुवाते ते परस्परंकृत-

¹ ऋ० सं० १. ३. ११. । ² ऐ० ब्रा० ४. २७. ।

कर्मणिकर्तृप्रत्ययः उभ्यांनिमिर्द्वन्द्वनामभिर्द्यावापृथिव्यावुच्येतेइत्यर्थः ॥ सपान्या इ्पांसुलु-गितिविभक्तेरादेशः । दूरेअन्ते इण्गतौ दुरीणोलोपश्चेतिक्तप्रत्ययः धातोर्लोपश्च रोरीतिरे-फलोपः ढ्रलोपेपूर्वस्यदीर्घोणःइतितीर्घः अन्तशब्दोअमेरसिहसीत्यादिनातन्प्रत्ययान्तः समुपमानेबहु-व्रीहिः इगन्तादितिक्तस्यामलुक् पूर्वपदस्वरः । जागरूके जागृनिद्राक्षयेइत्यस्माच्चाच्छी-ल्येजागरूकइत्यूकप्रत्ययः प्रत्ययस्वरः । स्वसारा नपरङ्स्वस्रादिभ्यइतिङीप्प्रतिषेधः ॥ ७ ॥

७. परस्पर प्रीतियुक्त कर्म-द्वारा ऐकमत्य प्राप्त, वियुक्त होकर वर्त-मान अविनाशिनी द्यावा-पृथिवी जागरणशील होकर अनश्वर अन्तरिक्ष में नित्य तरुण भगिनीद्वय की तरह एक आत्मा से जायमान होकर ठहरी हैं । वे दोनों आपस में द्वन्द्व (मिथुन) नाम अभिहित करती हैं ।

विश्वेदेतेजनिमासंविविक्तोमहोदेवान्बिभ्रतीनव्यथेते ।
एजद्ध्रुवंपत्यतेविश्वमेकंचरत्पतत्रिविषुणंविजातम् ॥ ८ ॥

विश्वा । इत् । एते इति । जनिम । सम् । विविक्तः । महः ।
देवान् । बिभ्रती इति । न । व्यथेते इति । एजत् । ध्रुवम् । पत्यते ।
विश्वम् । एकम् । चरत् । पतत्रि । विषुणम् । वि । जातम् ॥ ८ ॥

एतेद्यावापृथिव्यौ विश्वेजनिम सर्वाण्यपिभूतजातानिसंविविक्तः अवकाशप्रदानेनसं-विभज्यकुरुतः किंच महोमहतोदेवानिन्द्रसूर्यादीन्सरित्समुद्रपर्वतादींश्चबिभ्रती बिभ्राणे अपि नव्यथेते नक्षियेते किंच एजज्जङ्गमात्मकं ध्रुवंस्थावरात्मकंच विश्वमप्येकंस्थानंपृथिवीमेव पत्यतेऽभिगच्छति तथा चरंचजङ्गमंपशुजातंच पतत्रिपक्षिजातंच विषुणंविष्वङ्नानारूपम् अन-योर्मध्येवितिष्ठते उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः ॥ विविक्तः विचिरपृथग्भावे जुहोत्यादिः निपातः । बिभ्रती डुभृञ्धारणपोषणयोरित्यस्यशतरि नाभ्यस्ताच्छतुरितिनुमभावः अभ्यस्त-स्वरः । एजत् एजृकम्पने शतरिरूपम् । पत्यते पद्गतौ दिवादिरात्मनेपदी दकारस्यतकारश्छा-न्दसत्वेननिपातः ॥ ८ ॥

८. यह द्यावा-पृथिवी सम्पूर्ण भौतिक वस्तु को अवकाश-दान-द्वारा विभक्त करती है । महान् सूर्य, इन्द्र आदि अथवा सरित्, समुद्र, पर्वत आदि को धारण करके भी व्यथित नहीं होती हैं । जङ्गमात्मक और स्थावरात्मक जगत् केवल एक पृथिवी को ही प्राप्त करता है । जङ्गम पशु और पक्षिगण नाना रूप होकर द्यावा-पृथिवी के मध्य में ही अवस्थित होते हैं ।

सनापुराणमध्येम्यारान्महःपितुर्जनितुर्जामितन्नः ।
देवासोयत्रपनितारएवैरुरौपथिव्युतेतस्थुरन्तः ॥ ९ ॥

सना॑ । पु॒रा॒णम् । अधि॑ । ए॒मि॒ । आ॒रात् । म॒हः । पि॒तुः ।
ज॒नि॒तुः । जा॒मि । तत् । नः॒ । दे॒वासः॑ । यत्र॑ । प॒नि॒तारः॑ । एवैः॑ ।
उ॒रौ । प॒थि । विऽउ॑ते । त॒स्थुः । अ॒न्तरिति॑ ॥ ९ ॥

हेद्यौः महोमहत्याःपितुःसर्वस्यपालयित्र्याः जनितुर्जनयित्र्याः तव सना सनातनं पुराणं-पूर्वक्रमागतंनोऽस्माकंयदेतज्जामित्वं सर्वमेकस्माज्जातमितिद्यौर्भगिनीभवति तादृशं भगिनीत्वं तदारादधुना अध्येमि स्मरामि दिवःपितृत्वेमनयितृत्वेचमन्त्रवर्णः—द्यौर्मेपिताजनितानाभिरत्रेति । यत्रयस्यांदिव्यन्तर्मध्ये उरौविस्तीर्णेव्युते विविक्ते पथि नभसि पनितारस्त्वांस्तुवन्तोदेवासोदेवाः एवैर्गमनसाधनैःस्वैःस्वैर्वाहनैःसहिताःसन्तस्तस्थुः तत्रस्थितादेवामदीयंस्तोत्रंशृण्वन्त्वितिभावः ॥ पुराणं पुराशब्दात्सायंचिरंप्राह्णेप्रगेऽव्ययेभ्यष्ट्युट्युलौतुट्चेतिकार्ये सायंचिरमितिट्युप्रत्ययः पुराणप्रोक्तेषुब्राह्मणकल्पेष्वितिनिपातनात्तुडभावः निपातनादेवान्तोदात्तत्वम् । एमि इक्स्मरणे अदादिः लटिरूपं निघातः । व्युते व्येञ् तन्तुसन्ताने कर्मणिक्तः यजादित्वात्संप्रसारणं गतिरनन्तरइतिगतेःप्रकृतिस्वरः । तस्थुः तिष्ठतेर्लिटिरूपं यत्रयोगादनिघातः ॥ ९ ॥

९ः हे द्यौ, तुम महान् हो, तुम सबका जनन करती हो और पालन करती हो। तुम्हारी सनातनता, पूर्वक्रमागता और हम लोगों का बन्धुत्व सब एक से ही उत्पन्न हुआ है। द्यौ भगिनी होती है। हम अभी उसका (भगिनीत्व का) स्मरण करते हैं। द्युलोक में, विस्तीर्ण और विविक्त आकाश में तुम्हारी स्तुति करनेवाले देवता अपने वाहनों के सहित स्थित हैं। वहाँ ठहरकर वे स्तोत्र सुनते हैं।

अथदशमी—

इ॒मंस्तोमं॑रोदसी॒प्रब्र॑वीम्यृदू॒दराः॑शृण्वन्न॒ग्निजि॒ह्वाः ।
मि॒त्रःस॒म्राजो॒वरु॑णो॒युवा॑नआदि॒त्यासः॑क॒वयः॑पप्रथा॒नाः ॥ १० ॥ २५

इ॒मम् । स्तोम॑म् । रोद॒सी इति॑ । प्र । ब्र॒वी॒मि॒ । ऋ॒दू॒दराः॑ ।
शृ॒ण्व॒न् । अ॒ग्नि॒ऽजि॒ह्वाः । मि॒त्रः । स॒म्ऽराजः॑ । वरु॑णः ।
युवा॑नः । आ॒दि॒त्यासः॑ । क॒वयः॑ । प॒प्र॒था॒नाः ॥ १० ॥ २५ ॥

हेरोदसी द्यावापृथिव्यौ इमंयुष्मदीयंस्तोमंस्तोत्रंप्रब्रवीमि प्रकर्षेणवदामि ऋदूदराः ऋदुरुदरंयेषांतेऋदूदराः यद्वा मृदुरुदरेसोमोयेषांतेऋदूदराः अग्निजिह्वाः अग्निर्जिह्वास्थानीयो येषांतेतथोक्ताः सम्राजः सम्यग्दीप्यमानाः युवानोनित्यतरुणाः यद्वा यजमानानामभिमतफलैर्मिश्री-कुर्वन्तः कवयःक्रान्तदर्शिनः पप्रथानाः स्वानिस्वानिकर्माणिप्रथयन्तोआदित्यासःमित्रादयोदेवाः

[1] ऋ० सं० १. १. १०.।

शृण्वन् तदिदंस्तोत्रंशृण्वन्तु ॥ शृण्वन् श्रुश्रवणेइत्यस्यलेट्यडागमः । अग्निजिह्वाः त्रिप-क्कादित्वादन्तोदात्तत्वम् । पत्यमानाः प्रत्यस्थानेइत्यस्यशानचिरूपं चित्वादन्तोदात्तः ॥ १० ॥

१०. हे द्यावा-पृथिवी, तुम्हारे इस स्तोत्र का हम अच्छी तरह से उच्चारण करते हैं। सोम को उदर में धारण करनेवाले, अग्नि-रूपी जिह्वावाले, भली भाँति दीप्यमान, नित्य तरुण, कवि, अपने-अपने कर्म को प्रकट करनेवाले मित्र आदि देवता इस स्तोत्र को सुनें।

॥ इतितृतीयस्यतृतीयेएकविंशोवर्गः ॥ २९ ॥

हिर॑ण्यपाणिःसवि॒तासु॒जि॒ह्वस्त्रिरादि॒वोवि॒दथे॒पत्य॑मानः ।
दे॒वेषु॒चसवि॒तःश्लोकमश्रे॒राद॒स्मभ्य॒मासु॑वस॒र्वता॑तिम् ॥ ११ ॥

हिर॑ण्यऽपाणिः । स॒वि॒ता । सु॒ऽजि॒ह्वः । त्रिः । आ । दि॒वः ।
वि॒दथे॑ । पत्य॑मानः । दे॒वेषु॑ । च॒ । स॒वि॒त॒रिति॑ । श्लोक॑म् ।
अश्रेः॑ । आत् । अ॒स्मभ्य॑म् । आ । सु॒व॒ । सर्व॑ऽतातिम् ॥ ११ ॥

हिरण्यपाणिः दानार्थंहिरण्यंपाणौहस्तेयस्यसतथोक्तः यद्वा देवकर्तृकयागेसवितुर्ऋत्विग्भूतस्यहस्तेप्राशित्रंप्रकर्षणार्थम् अध्वर्यवोददुः तत्प्राशित्रंतस्यहस्तौचिच्छेद ततोऽध्वर्यवो हिरण्मयौहस्तौकृत्वासंदधुः ततोऽयंहिरण्यपाणिः तथाचकौषीतकं—सवित्रेप्राशित्रंप्रतिजहु-स्तत्तस्यपाणीप्रचिच्छेदतस्मैहिरण्मयौप्रतिदधुस्तस्माद्धिरण्यपाणिरिति । सुजिह्वः शोभनवाक् सविता विदथेयज्ञे त्रिः त्रिषुसवनेषुदिवोनभसःसकाशात्आपत्यमानःआगच्छन्भवतीतिशेषः परो-क्षेणप्रत्यक्षः हेसवितस्त्वंदेवेषुस्तोतृषुविद्यमानंचश्लोकं श्लोक्यतेऽनेनेतिश्लोकःस्तोत्रं तदश्नोः प्राप्नुहि आदनन्तरं सर्वतातिसर्वमपेक्षितंफलमस्मभ्यमासुव प्रेरय ॥ हिरण्यपाणिः हिर-ण्यशब्दंयास्कोव्युत्पादयति—हिरण्यंकस्माद्ध्रियतआयम्यमानमितिवाह्रियतेजनाज्जनमित्यादिना । पाणिशब्दंचव्युत्पादयति—पाणिःपणायतेःपूजाकर्मणइति । हर्यगतिकान्त्योः हर्यतेः कन्यन् हिरश्चेतिकन्यन् हिरइत्ययमादेशोधातोः नित्त्वादाद्युदात्तः बहुव्रीहौपूर्वपदस्वरः । पत्य-मानः पद्लृगतौ दिवादिरात्मनेपदी दकारस्यतकारश्छान्दसः । अश्रेः श्रिञ्सेवायामित्यस्यलङि बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् छन्दस्युभयथेतिनिषातः । षुञ् प्रेरणे तुदादिः । सर्वतातिं सर्वदेवात्तातिल् स्वार्थिकोलित्स्वरः ॥ ११ ॥

११. दानार्थ हिरण्य को हाथ में रखनेवाले, शोभन वचनवाले सविता यज्ञ के तीनों सवनों में आकाश से आते हैं। हे सविता, तुम स्तोताओं के स्तोत्र को प्राप्त करो। इसके अनन्तर, सम्पूर्ण, अभिलषित फल को हम लोगों के लिए प्रेरित करो।

अथद्वादशी—

सुकृत्सुपाणिःस्ववाँऋतावादेवस्त्वष्टावसेतानिनोधात्।
पूषण्वन्तऋभवोमादयध्वमूर्ध्वग्रावाणोअध्वरमतष्ट ॥ १२ ॥

सुऽकृत् । सुऽपाणिः । स्वऽवान् । ऋतऽवा । देवः । त्वष्टा ।
अवसे । तानि । नः । धात् । पूषण्ऽवन्तः । ऋभवः ।
मादयध्वम् । ऊर्ध्वऽग्रावाणः । अध्वरम् । अतष्ट ॥ १२ ॥

सुकृत् सुष्ठु जगतःकर्ता सुपाणिःकल्याणपाणिः स्ववान्धनवान् ऋतावासत्यसंकल्पः त्वष्टादेवः तानिचास्माकमपेक्षितानि अवसेरक्षणायनोऽस्मभ्यंधात् दधातु ऋभवः उरुभान्तीत्यृभवः हेऋभवः पूषण्वन्तः पूष्णासहितायूयंमादयध्वम् अस्मान्धनप्रदानेनहृष्टान्कुरुत ऊर्ध्वग्रावाणः सोमाभिषवार्थमुद्यतग्रावाणःऋत्विजइममस्मदीयमध्वरमतष्टाकुर्वन् ॥ अतष्ट तक्षूत्वक्षूतनूकरणे उदित्वादिडभावः झलोझलीतिसिचोलोपः स्कोःसंयोगाद्योरितिककारलोपः बहुवचनस्यैकवचनंछान्दसम् ॥ १२ ॥

१२. सुन्दर जगत् के कर्त्ता, कल्याणपाणि, धनवान्, सत्यसङ्कल्प त्वष्टदेव रक्षा के लिए हम लोगों को सम्पूर्ण अपेक्षित फल प्रदान करें। हे ऋभुओ, पूषा के सहित तुम हम लोगों को धन प्रदान करके हृष्ट करो। क्योंकि, सोमाभिषेक के लिए प्रस्तर को उत्तोलन करनेवाले ऋत्विकों ने यह यज्ञ किया है।

विद्युद्रथामरुतऋष्टिमन्तोदिवोमर्याऋतजाताअयासः।
सरस्वतीशृणवन्यज्ञियासोधातारयिंसहवीरंतुरासः ॥ १३ ॥

विद्युत्ऽरथाः । मरुतः । ऋष्टिऽमन्तः । दिवः । मर्याः ।
ऋतऽजाताः । अयासः । सरस्वती । शृणवन् । यज्ञियासः ।
धात । रयिम् । सहऽवीरम् । तुरासः ॥ १३ ॥

विद्युद्रथाः विद्योतमानरथोपेताः ऋष्टिमन्तोदीप्तिमन्तः ऋष्टिरायुधविशेषः तद्वन्तोवा दिवोद्योतमानाः द्योतमानस्यपदस्यपुत्रावामर्याः शत्रूणांमारयितारः मनुष्येभ्योहितावा ऋतजाताः उदकार्थमुत्पन्नाः यद्वा ऋतमुदकंजातंयेभ्यः तेऋतजाताः अयासः सततगमनशीलाः यज्ञियासः यज्ञार्हामरुतः सरस्वती गद्यपद्यरूपेणप्रसरणमस्यास्तीतिसरस्वती वाग्देवताच एतेसर्वेदेवामदीयमिमंस्तोमंशृणवन् शृण्वन्तु तुरासः अस्माकंफलप्रदानेत्वरणयुक्ताः

हेमरुतः सहवीरं पुत्रसहितंरयिंधनंदात अस्मभ्यंदत्त ॥ धात दधातेर्लोटि बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् तस्यतस्थस्थमिपामितितवादेशः पादादित्वादनिघातः तपःपित्त्वादनुदात्तत्वेधातुस्वरः । तुरासः तुरत्वरणे इगुपधलक्षणःकः आमन्त्रितत्वान्निघातः ॥ १३ ॥

१३. शोभमान रथवाले, आयुधवान् दीप्तिमान्, शत्रुओं के विनाशक, यज्ञोत्पन्न, सतत गमनशील, यज्ञार्ह मरुद्गण और वाग्देवता हमारे इस स्तोत्र को सुनें। हे त्वरान्वित मरुद्गण, तुम पुत्रविशिष्ट धन दान करो।

विष्णुंस्तोमासःपुरुदस्ममर्काभगस्येवकारिणोयामनिग्मन् ।
उरुक्रमःककुहोयस्यपूर्वीर्नमर्धन्तियुवतयोजनित्रीः ॥ १४ ॥

विष्णुम् । स्तोमासः । पुरुऽदस्मम् । अर्काः । भगस्यऽइव ।
कारिणः । यामनि । ग्मन् । उरुऽक्रमः । ककुहः । यस्य ।
पूर्वीः । न । मर्धन्ति । युवतयः । जनित्रीः ॥ १४ ॥

स्तोमासःस्तूयन्तेएभिरितिस्तोमाःस्तोत्राणि अर्काअर्चनीयानिशस्त्राणिभगस्येवधनस्यकारिणः कर्तृणीवस्थितानितानियामनिस्तततमतायमानेऽस्मिन्यज्ञे पुरुदस्मं बहुकर्माणं यद्वा बहून्दस्यतिउपक्षपयतीतिपुरुदस्मः तं विष्णु देवं ग्मन् गच्छन्तु पूर्वीःबह्वः जनित्रीः सर्वस्यजनयित्र्यः युवतयः परस्परमसंकीर्णाःककुहःकंस्कुवन्तिविस्तारयन्तिककुभोदिशः यद्वा ककुबुच्छ्रायः उच्छ्रिताइवहिदिशोवृक्षाग्रेषूपलभ्यमानाःसैताहन्ति एतादिशोयस्यविष्णोराज्ञां नमर्धन्ति नहिंसन्तिसविष्णुरुरुक्रमः उरुर्महान्क्रमः पादविक्षेपोयस्यसः त्रिविक्रमावतारे एकेनैवपादेनसर्वंजगदाक्रम्यातिष्ठत ॥ ग्मन् गमेर्लुङि मन्त्रेघसेत्यादिनाच्लेर्लुक् । ककुभः पृषोदरादित्वाद्रूपस्वरसिद्धिः ॥ १४ ॥

१४. धन का हेतुभूत यह स्तोत्र और अर्चनीय शास्त्र, इस विस्तृत यज्ञ में, बहुकर्मा विष्णु के निकट गमन करे। सबकी जनयित्री और परस्पर असङ्कीर्णा दिशायें, जिस विष्णु को हिंसित नहीं करती हैं, वह विष्णु उरुविक्रमी हैं। त्रिविक्रमावतार में एक ही पैर से उन्होंने सम्पूर्ण जगत् को आक्रान्त किया था।

इन्द्रोविश्वैर्वीर्यैःपत्यमानउभेआपप्रौरोदसीमहित्वा ।
पुरन्दरोवृत्रहाधृष्णुषेणःसंगृभ्यानआभराभूरिपश्वः ॥ १५ ॥ २६ ॥

इन्द्रः । विश्वैः । वीर्यैः । पत्यमानः । उभेइति । आ । पप्रौ ।
रोदसी इति । महिऽत्वा । पुरम्ऽदरः वृत्रऽहा । धृष्णुऽसेनः ।
सम्ऽगृभ्य । नः । आ । भर । भूरि । पश्वः ॥ १५ ॥ २६ ॥

विश्वैः सर्वैर्वीर्यैः सामर्थ्यैः पत्यमानः प्राप्यमाणः स इन्द्रः उभे रोदसी द्यावापृथिव्यौ महित्वा स्वकीयेन महिम्ना आ पप्रौ पूरयामास शेषः प्रत्यक्षकृतः पुरन्दरः शत्रुपुरां दारयिता वृत्रहा वृत्रस्य हन्ता धृष्णुषेणः पराभिभवनशीलसेनोपेतः समन्द्रणइत्यर्थः स त्वं पशून् संगृभ्य संगृह्य नोऽस्मभ्यं भूरि भूतं यथा भवति तथा आभर देहि यद्वा पशः पशोर्भूरि बहुत्वं बहून् पशूं प्रयच्छेति ॥ पुरन्दरः पृ विदारणे इत्यस्य पुरःशब्दे उपपदे पूःसर्वयोर्दारिसहोरिति खच्प्रत्ययः वाचंयमपुरन्दरौ चेति निपातनात् पूर्वपदस्य अमागमः चित्त्वादन्तोदात्तः । धृष्णुषेणः पूर्वपदादिति संहितायां षत्वं यदा षत्वं तदा रषाभ्यामिति णत्वम् । संगृभ्य ग्रहेर्ल्यपि स्थानिवद्भावात् संप्रसारणं हृग्रहोर्भश्छन्दसीति भत्वं क्तिन्नीति प्रत्ययात् पूर्वस्योदात्तत्वम् । पशः पशुशब्दात् शसः महादिषु छन्दसि वा वचनमिति सवर्णदीर्घाभावः ॥ १५ ॥

१५. सकल-सामर्थ्य-सम्पन्न इन्द्र ने द्यावा और पृथिवी दोनों को महिमा-द्वारा पूर्ण किया है। शत्रुपुरी को विदीर्ण करनेवाले, वृत्र को मारनेवाले और शत्रुओं को पराजित करनेवाली सेनावाले इन्द्र पशुओं का संग्रह करके हमें प्रचुर परिमाण में पशुवान करें।

नासंत्या मे पितरा बन्धुपृच्छा सजात्यमश्विनोश्चारु नाम ।
युवं हि स्थो रयिदौ नो रयीणां दात्रं रक्षेथे अकवैरदब्धा ॥ १६ ॥

नासंत्या । मे । पितरा । बन्धुऽपृच्छा । सऽजात्यम् । अश्विनोः । चारु । नाम । युवम् । हि । स्थः । रयिऽदौ । नः । रयीणाम् । दात्रम् । रक्षेथे इति । अकवैः । अदब्धा ॥ १६ ॥

हे नासत्यावश्विनौ बन्धुपृच्छा हविःप्रदातृत्वेन बन्धून् स्मान् पोषितमर्थं पृच्छत इति बन्धूनां प्रष्टारौ युवां मे पितरौ पालयितारौ भवतम् युवयोरश्विनोः सजात्यं समाने भवं संगतं चारु नाम कमनीयं खलु हे अश्विनौ युवं युवां नोऽस्मभ्यं रयीणां धनानां मध्ये रयिदौ उत्तमस्य धनस्य दातारौ स्थो हि भवथः खलु किंच अदब्धा केनाप्यतिरस्कृतौ युवां दात्रं हविषां दातारं मामकवैरकुत्सितैः शोभनैः कर्मभिः रक्षेथे पालयतम् ॥ नासत्या नभ्राण्नपादित्यादिना निपातनात् नञः प्रकृतिभावः । बन्धुपृच्छा पृच्छेः क्विप् सुपां सुलुगिति सुपो डादेशः । सजात्यं समाने भवं भवे छन्दसीति यत् तित्स्वरितः । स्थः अस्तेर्लटि रूपं हियोगादनिघातः ॥ १६ ॥

१६. हे अश्विनीकुमारो, तुम हम बन्धुओं की अभिलाषा की जिज्ञासा करनेवाले हो, हमारे पालक होओ। तुम दोनों का मिलन कमनीय है। हे अश्विन्, हमारे लिए तुम उत्तम धन के देनेवाले होओ। तुम्हारा तिरस्कार कोई भी नहीं करता है। तुम्हें हम हवि देते हैं। तुम शोभन कर्म-द्वारा हमारा पालन करो।

अथ सप्तदशी—

म॒हत्तद्वः॑ कवय॒श्चारु॒ नाम॒ यद्ध॑ देवा॒ भव॑थ॒ विश्व॒ इन्द्रे॑ ।
सख॑ ऋ॒भुभिः॑ पुरुहूत प्रि॒येभि॑रि॒मां धियं॑ सा॒तये॑ तक्षता नः ॥ १७ ॥

म॒हत् । तत् । वः॒ । क॒व॒यः॒ । चारु॑ । नाम॑ । यत् । ह॒ । दे॒वाः॒ । भव॑थ । विश्वे॑ । इन्द्रे॑ । सखा॑ । ऋ॒भुऽभिः॑ । पु॒रु॒ऽहू॒त॒ । प्रि॒येभिः॑ । इ॒माम् । धिय॑म् । सा॒तये॑ । त॒क्ष॒त॒ । नः॒ ॥ १७ ॥

हे कवयो मेधाविनो हे देवाः वो युष्माकं तत्तादृशं महत्प्रभूतं नाम कर्म नमनं वा चारु मनोहरं खलु यद्येन कर्मणा विश्वे सर्वे यूयमिन्द्रे इन्द्रोपलक्षिते लोके देवा भवथ देवत्वं प्राप्नुथ खलु हे पुरुहूत बहुभिराहूत हे इन्द्र त्वं प्रियेभिः प्रियतमैः ऋभुभिः ऋतेन भवन्ति ऋतेन भान्तीति वा ऋभुभिर्देवैः सखासि इन्द्रसहिता ऋभवो यूयम् इमामस्मदीयां धियं स्तुतिं नोऽस्माकं सातये धनादिलाभार्थं तक्षत स्वीकुरुत ॥ यत् सुपां सुलुगित्यादिना सुपो लुक् । भवथ भवतेर्लेटि रूपं यद्वृत्तयोगादनिघातः । सख ऋभुभिरित्यस्य संहितायां ऋत्यक इति प्रकृतिभावो ह्रस्वत्वं च ॥ १७ ॥

१७. हे कवि देवगण, तुम्हारा वह प्रभूत कर्म मनोहर है, जिससे तुम लोग इन्द्रलोक में देवत्व प्राप्त करते हो। हे बहुजनाहूत इन्द्र, तुम प्रियतम ऋभुओं के साथ सख्यभावापन्न हो। तुम हमारी इस स्तुति को, धनादिलाभ के लिए, स्वीकृत करो।

अथाष्टादशी—

अ॒र्य॒मा णो॒ अदि॑तिर्य॒ज्ञिया॒सोऽद॑ब्धानि॒ वरु॑णस्य व्र॒तानि॑ ।
यु॒योत॑ नो अनप॒त्यानि॒ गन्तोः॑ प्र॒जावा॑न्नः पशु॒माँ अ॑स्तु गा॒तुः ॥ १८ ॥

अ॒र्य॒मा । नः॒ । अदि॑तिः । य॒ज्ञिया॑सः । अद॑ब्धानि । वरु॑णस्य । व्र॒तानि॑ । यु॒योत॑ । नः॒ । अ॒न॒प॒त्यानि॑ । गन्तोः॑ । प्र॒जाऽवा॑न् । नः॒ । प॒शु॒ऽमान् । अ॒स्तु॒ । गा॒तुः ॥ १८ ॥

अर्यमा ऋच्छति सर्वदा गच्छतीत्यर्यमा सूर्यः अदितिर्देवमाता यज्ञियासो यज्ञार्हा देवाश्च वरुणस्य व्रतानि कर्माणि अदब्धान्यहिंसितानि भवन्ति एवंरूपः ते चार्यमादयो देवा नोऽस्मान् रक्षन्त्विति शेषः ते यूयं नोऽस्माकमनपत्यानि अपत्यानां पुत्राणामहितानि कर्माणि यद्वा पतनकारणं भवतीत्यपत्यं तदन्यान्यनपत्यानि पतनकारणानि कर्माणि गन्तोः सन्मार्गो युयोत पृथक्कुरुत यथा तान्यहितानि कर्माणि न स्पृशन्ति तथा कुरुतेत्यर्थः अथ गातुः गायन्ति स्तुवन्ती-

न्द्वावीनश्रेतिगातुर्गृहं नोऽस्मदीयंगृहं पशुमत्पश्वादियुक्तंप्रजावानपत्योपेतमस्तु ॥ अर्यमा ऋगतौ अनुयस्पीहस्नेहरमित्यादिनानिपातनाद्रूपसिद्धिः । अदितिः दोअवखण्डनेइत्यस्यक्तोरिकित् नञ्समासः अदितिरदीनेतियास्कः । छान्दसंहस्वत्वं नञःस्वरः । शृणोत यौतेरभिश्रीभावकर्मणोर्लोटिबहुलंछन्दसीतिशपःश्लुः तसनाथितितप्रत्ययस्यतबादेशः । गन्तोः गम्लृगतौ सितनिगमिमसिसच्यविधाञ्कुशिभ्यस्तुनितितुन्प्रत्ययः नित्त्वादाद्युदात्तः । गातुः गापाहिभ्यश्चेतितुप्रत्ययः ॥ १८ ॥

१८. सर्वदा गमनशील सूर्य, देवमाता अदिति, यजार्ह देवगण और अहिंसित कर्म करनेवाले वरुण हम लोगों की रक्षा करें। वे हमारे मार्ग से पुत्रों के अहित कर्म को अथवा पतनकारक कर्म को दूर करें। हमारे गृह को वे पशु आदि से तथा अपत्य से युक्त करें।

देवानांदूतःपुरुधप्रसूतोऽनागान्नोवोचतुसर्वताता ।
शृणोतुनःपृथिवीद्यौरुतापःसूर्योनक्षत्रैरुर्व१न्तरिक्षम् ॥ १९ ॥

देवानाम् । दूतः । पुरुध । प्रऽसूतः । अनागान् । नः । वोचतु । सर्वऽताता । शृणोतु । नः । पृथिवी । द्यौः । उत । आपः । सूर्यः । नक्षत्रैः । उरु । अन्तरिक्षम् ॥ १९ ॥

पुरुध पुरुषुबहुषुदेशेषुप्रसूतः अग्निहोत्रार्थंविहितः यद्वा पुरुभिर्यजमानैःप्रसूतः यष्टव्यदेवानाकर्षयितीतिदेवानांदूतः तथाचतैत्तिरीयकम्—अग्निर्देवानांदूतआसीदिति । तादृशोऽग्निः कर्मकर्तृसाधनवैगुण्येनसापराधानोऽस्मानन्गागाननागसः सर्वताता सर्वत्रवोचतुब्रवीतु किंच पृथिवीद्यौश्च उतापिचापःसूर्यश्च नक्षत्रैरुरुविस्तीर्णमन्तरिक्षंच एतेसर्वेदेवानोऽस्मदीयांस्तुतिं शृणोतु शृण्वन्तु प्रत्येकविवक्षयैकवचनम् ॥ प्रसूतः षूप्रेरणे कर्मणिक्तः गतिरनन्तरइतिगतेःप्रकृतिस्वरः । अनागान् शसि सकारलोपश्छान्दसः स्वर्णदीर्घत्वेतस्माच्छसोनइतिनत्वम् । वोचतु वचपरिभाषणे व्यत्ययोबहुलमितिशपोऽङादेशः वचउम् गुणः निघातः । नक्षत्रैः नक्षगतौ अभिनक्षियजिवन्धिपतिभ्योऽत्रन्नित्यत्रन्प्रत्ययः नित्त्वादाद्युदात्तः यद्वा नक्षरतिनक्षीयतइतिवानक्षत्रं नभ्राण्नपादितिनञःप्रकृतिभावः नञ्स्वरः ॥ १९ ॥

१९. अग्निहोत्र के लिए बहु देशों में प्रसूत या विहित और देवताओं के दूत अग्नि हैं। कर्मसाधन की विगुणता से हम सापराध हैं। हमें अग्नि सर्वत्र निरपराध कहें। द्यावा-पृथिवी, जलसमूह, सूर्य और नक्षत्रों-द्वारा पूर्ण विशाल अन्तरिक्ष हमारी स्तुति सुनें।

शृण्वन्तुनोवृषणःपर्वतासोध्रुवक्षेमासइळयामदन्तः ।
आदित्यैर्नोअदितिःशृणोतुयच्छन्तुनोमरुतःशर्मभद्रम् ॥ २० ॥

१ नि० ४. २२.

शृण्वन्तु । नः । वृषणः । पर्वतासः । ध्रुवक्षेमासः । इळया ।
मदन्तः । आदित्यैः । नः । अदितिः । शृणोतु । यच्छन्तु । नः ।
मरुतः । शर्म । भद्रम् ॥ २० ॥

वृषणः अभिमतफलसेचकाः पर्वतासः पृणन्तिपूरयन्तिअर्थिनांकामानितिपर्वतास्तदभिमानिनोदेवाः ध्रुवक्षेमासः निश्चलस्थानाः इळयाहविर्लक्षणेनान्नेनमदन्तोमाद्यन्तःसन्तः नोऽस्मदीयांस्तुतिंशृण्वन्तु किंच आदित्यैरपत्यभूतैरादित्यैरुपेतादितिर्नोऽस्मदीयांस्तुतिंशृणोतु मरुतश्चनोऽस्मभ्यंभद्रंकल्याणकरंशर्म सुखं यच्छन्तुददतु ॥ आदित्यैः अदितेरपत्यानीत्यर्थे दित्यदित्येतिण्यः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः सुपासहैकादेशेकृते एकादेशउदात्तः ॥ २० ॥

२०. अभिमत-फल-सेचक मरुद्गण, अर्थियों की कामना को पूर्ण करनेवाले निश्चल पर्वत हविरन्न से प्रसन्न होकर हमारी स्तुति सुनें। अदिति अपने पुत्रों के साथ हमारी स्तुति सुनें। मरुद्गण हमें कल्याण-कर सुख दें।

मथस्वस्त्ययनमानः सदासुगइत्यृचंमथनगच्छेत् सूत्रितश्च—सदासुगःपितुमाँअस्तुपन्थाइ-तिपन्थानमवस्थेति ।

सदासुगःपितुमाँअस्तुपन्थामध्वादेवाओषधीःसंपिपृक्त ।
भगोमेअग्नेसख्येनमृध्याउद्रायोअश्यांसदनंपुरुक्षोः ॥ २१ ॥

सदा । सुऽगः । पितुऽमान् । अस्तु । पन्थाः । मध्वा । देवाः ।
ओषधीः । सम् । पिपृक्त । भगः । मे । अग्ने । सख्ये । न ।
मृध्याः । उत् । रायः । अश्याम् । सदनम् । पुरुऽक्षोः ॥ २१ ॥

हेऽग्ने अस्माकंपन्थामार्गः सदा सर्वदा सुगःसुखेनगन्तुंशक्यः पितुमानन्नवांश्चास्तु हेदेवाःमध्वामाधुर्योपेतेन उदकेनओषधीःसंपिपृक्त संपर्चयत सेचयतेत्यर्थः हेऽग्ने त्वयासख्ये संजातेसति मेममभगोधनंनमृध्याः नविनश्यतु किंच रायोधनस्य पुरुक्षोःबहुअन्नस्य सदनंस्थान-मुदश्यामाश्नुयाम् ॥ सदा स्वरादिष्वाद्युदात्तत्वेनपाठादाद्युदात्तः । पिपृक्त पृचीसंपर्के लोटिबहुलं छन्दसीतिशपःश्लुः बहुलंछन्दसीत्यभ्यासस्येत्त्वम् । मृध्याः मृधिर्हिंसार्थः लिङि तिङांतिङो भवन्तीतितिपःसिप् ॥ २१ ॥

२१. हे अग्नि, हमारा मार्ग सदा सुख से जाने योग्य तथा अन्नवान् हो। हे देवो, मधुर जल से ओषधियों को संसिक्त करो। हे अग्नि, तुमसे मैत्री प्राप्त करने पर हमारा धन विनष्ट नहीं हो। हम जिससे धन के और प्रभूत अन्न के स्थान को प्राप्त करें।

यशोपुरोडाशस्विष्टकृतःस्वदस्वहव्येतियाज्या सूत्रितश्च—स्वदस्वहव्यासमिषोदिदीहीति पुरोडाशस्विष्टकृदिति ।

सूक्तेद्वाविंशी—

स्वदस्वहव्यासमिषोदिदीह्यस्मद्र्यक्संमिमीहिश्रवांसि ।
विश्वाँअग्नेपृत्सुताञ्जेषिशत्रूनहाविश्वासुमनादीदिहीनः ॥२२॥२७॥

स्वदस्व । हव्या । सम् । इषः । दिदीहि । अस्मद्र्यक् । सम् ।
मिमीहि । श्रवांसि । विश्वान् । अग्ने । पृत्सु । तान् । जेषि ।
शत्रून् । अहा । विश्वा । सुऽमनाः । दीदिहि । नः ॥ २२ ॥ २७ ॥

हेऽग्ने हव्या हवनयोग्यानिहवींषिस्वदस्व स्वादय अस्माकमिषोऽन्नानिसंदिदीहि सम्यक्प्रकाशय दीपितानितानिश्रवांस्यन्नानि अस्मद्र्यक् अस्मदभिमुखानिसंमिमीहि संमानय कुर्वित्यर्थः ततः पृत्सुसंग्रामेषु तान्बाधकान्विश्वान्सर्वान्शत्रून्जेषिजय अथ सुमनाः शोभनमनस्कःसन्नोऽस्माकंविश्वाहासर्वाण्यहानिदीदिहि अग्निहोत्रादिकर्मयोग्यानिप्रकाशय ॥ स्वदस्व स्वदआस्वादने लोटिरूपं पादादित्वात्सार्वधातुकस्वरेधातुस्वरः । दिदीहि दिवुक्रीडा-दावित्यस्यलोटि बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यश्लुः परस्माद्धुझल्भ्योहेर्धिरितिदीर्घेकृते पश्चाद्धिलोपः निपातः । अस्मद्र्यक् अस्मानञ्चतीत्यञ्चतेःक्विन् विष्वग्देवयोश्चटेरद्र्यञ्चतावप्रत्यये इत्याद्र्यादेशोयणि ततःपरस्यस्वरितत्वम् । मिमीहि माङ्माने शब्देच जुहोत्यादिः तस्य लोटि व्यत्ययेनपरस्मैपदं निघातः । सुमनाः शोभनंमनोयस्येतिबहुव्रीहौ उत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । दीदिहि दिदेर्व्यत्ययेनलुकि लोटि तुजादित्वादभ्यासस्यदीर्घः धिलोपः ॥ २२ ॥

२२. हे अग्नि, हवन-योग्य हवि का आस्वादन करो, हमारे अन्न को भली भाँति प्रकाशित करो और उन अन्नों को हमारे अभिमुख करो। तुम संग्राम में बाधा डालनेवाले सब शत्रुओं को जीतो और प्रफुल्लित मनवाले होकर तुम हमारे सम्पूर्ण दिवसों को प्रकाशित करो ।॥ इतितृतीयस्यतृतीयेऽष्टाविंशोवर्गः ॥ २७ ॥

उषसःपूर्वाइतिद्वाविंशत्यृचंद्वितीयंसूक्तंत्रैष्टुभम् उषसइत्यनुक्रमणिका प्रजापतेरार्षंवैश्व-देवं प्रजापतिर्वैश्वदेवंहीतिपूर्वसूक्तेहिशब्दप्रयोगात् सूक्तविनियोगोलैङ्गिकः । अत्राद्यपेक्षया ततःपरंनवर्चोऽग्न्यादिदेवताकाः ततःपराहोरात्रिदेवताका ततश्चतस्रोरोदस्योः पञ्चदश्याद्यास्तिस्रो षोडशीदिग्देवताका ततःसप्तऋचः पर्जन्यःइन्द्रस्यकेचिदग्नेस्त्वष्टुश्चेतिमन्यन्ते ।

तत्रप्रथमा—

उषसःपूर्वाअधयद्व्यूषुर्महद्विजज्ञेअक्षरंपदेगोः ।
व्रतादेवानामुपनुप्रभूषन्महद्देवानामसुरत्वमेकम् ॥ १ ॥

उषसः । पूर्वाः । अध । यत् । विऽऊषुः । महत् । वि । जज्ञे ।
अक्षरम् । पदे । गोः । व्रता । देवानाम् । उप । नु । प्रऽभूषन् ।
महत् । देवानाम् । असुरऽत्वम् । एकम् ॥ १ ॥

पूर्वाउदयकालात्प्राचीनाउषसोयद्यदाव्यूषुः व्युच्छन्ति अथ तदानीम् अक्षरं नक्षरतीत्यक्षरम् अविनाश्यादित्याख्यंमहत्भूतंज्योतिर्गोरुदकस्यपदेस्थानेसमुद्रेन्तरिक्षेवाविजज्ञे उत्पद्यतेअथोदितेसूर्ये प्रभूषन्अग्निहोत्रादिकर्मसुप्रभवितुमिच्छन्यजमानःव्रताकर्माणिदेवानांनुक्षिप्रम् उपसमीपंतिष्ठति योग्यक्रियाध्याहारः तदिदंदेवानामेकंमुख्यम् असुरत्वमस्यतिक्षिपतिसर्वानित्यसुरः प्रबलः तस्यभावोसुरत्वंप्राबल्यं महदैश्वर्यम् ॥ व्यूषुः उच्छविवासेइत्यस्यविपूर्वस्य लिट्युसिरूपं छन्दसीतियोगविभागात्समासः यद्वृत्तयोगादनिघातः । प्रभूषन् भवतेःशनि द्विर्वचनस्यछन्दसिविकल्पितत्वादत्रद्विर्वचनाभावः तदन्तात्शतरिरूपं गतिसमासः शतुर्लसार्वधातुकस्वरेणा-द्युदात्तः ॥ १ ॥

१. उदयकाल से प्राचीन उषा जब व्यक्त होती हैं, तब अविनाशी आदित्य समुद्र से या आकाश में उदित होते हैं। सूर्य के उदित होने पर अग्निहोत्रादि के लिए तत्पर यजमान कर्म करते हैं और शीघ्र ही देवताओं के समीप उपस्थित होते हैं। देवताओं का महान् बल एक ही है।

मोषूणोअत्रजुहुरन्तदेवामापूर्वेअग्नेपितरःपदज्ञाः ।
पुराण्योःसद्मनोःकेतुरन्तर्महद्देवानामसुरत्वमेकम् ॥ २ ॥

मो इति । सु । नः । अत्र । जुहुरन्त । देवाः । मा । पूर्वे ।
अग्ने । पितरः । पदऽज्ञाः । पुराण्योः । सद्मनोः । केतुः ।
अन्तः । महत् । देवानाम् । असुरऽत्वम् । एकम् ॥ २ ॥

हेअग्ने अत्रास्मिन्कालेदेवाः नोऽस्मान्सुसुष्ठुमोमाजुहुरन्त माहिंसिषुः तथा पदज्ञाः कर्मोपयुक्तस्यदेवपदस्यज्ञातारः पूर्वेपुरातनाःपितरः माहिंसिषुः यस्मात्केतुर्यज्ञानांप्रज्ञापकःसूर्यः पुराण्योः पुरातनयोःसद्मनोःसीदन्त्यनयोर्देवमनुष्याइतिसद्मनीरोदसी तयोरन्तर्मध्ये उदेति तस्मादस्मान्माहिंसन्नित्यर्थः महद्देवानामित्यादिपूर्ववत् ॥ जुहुरन्त ह्वृकौटिल्ये लुङि जुहोत्यादित्वात्श्लुः व्यत्ययेनात्मनेपदं बहुलंछन्दसीत्युत्वं संज्ञापूर्वकस्यविधेरनित्यत्वाद्वृद्ध्यभावः मन्त्रादेशः ॥ २ ॥

२. हे अग्नि, इस समय देवता हमें अच्छी तरह से मत हिंसित करें। देव-पदवी को प्राप्त पुरातन पुरुष (पितर) हमें मत हिंसित करें। यज्ञ के प्रकाशक, पुरातन द्यावा-पृथिवी के मध्य में उदित सूर्य हमें मत हिंसित करें। देवताओं का महान् बल एक ही है।

वि मे॑ पुरु॒त्रा प॑तयन्ति॒ कामाः॒ शम्यच्छा॑ दीद्ये पू॒र्व्याणि॑ ।
समि॑द्धे अ॒ग्नावृ॒तमिद्व॑देम म॒हद्दे॒वाना॑मसुर॒त्वमेक॑म् ॥ ३ ॥

वि । मे॒ । पु॒रु॒ऽत्रा । प॒तय॒न्ति॒ । कामाः॑ । शमि॑ । अच्छ॑ ।
दी॒द्ये॒ । पू॒र्व्याणि॑ । सम्ऽइ॑द्धे । अ॒ग्नौ । ऋ॒तम् । इत् । व॒दे॒म॒ ।
म॒हत् । दे॒वाना॑म् । अ॒सु॒र॒ऽत्वम् । एक॑म् ॥ ३ ॥

हे अग्ने मे मम पुरुत्रा बहुत्र कामा अभिलाषा: विपतयन्ति विविधं गच्छन्ति शमि अग्नि-ष्टोमादिलक्षणं कर्माच्छाभिलक्ष्य वयं पूर्व्याणि पुरातनानि स्तोत्राणि तदर्थं दीद्ये दीपयामि यज्ञा-र्थमग्नौ समिद्धे दीप्यमाने सति ऋतमित्सत्यमेव वदेम अनृतवचने हि यज्ञे वैगुण्यं स्यादिति ॥ पुरुत्रा देवमनुष्यपुरुषेत्यादिना त्राप्रत्ययः । पतयन्ति पत्लृ गतौ स्वार्थिको णिच् ॥ ३ ॥

३. हे अग्नि, हमारी बहुविध अभिलाषायें विविध दिशा में गमन करती हैं। अग्निष्टोमादि यज्ञ को लक्ष्य कर हम पुरातन स्तोत्र को दीप्त करते हैं। यज्ञार्थ अग्नि के दीप्त होने पर हम सत्य बोलेंगे। देवताओं का महान् बल एक ही है।

स॒मा॒नो राजा॒ विभृ॑तः पुरु॒त्रा शये॑ श॒यासु॒ प्रयु॑तो॒ वनानु॑ ।
अ॒न्या व॒त्सं भर॑ति॒ क्षेति॑ मा॒ता म॒हद्दे॒वाना॑मसुर॒त्वमेक॑म् ॥ ४ ॥

स॒मा॒नः । राजा॑ । विऽभृ॑तः । पु॒रु॒ऽत्रा । शये॑ । श॒यासु॑ ।
प्रऽयु॑तः । वना॑ । अनु॑ । अ॒न्या । व॒त्सम् । भर॑ति । क्षेति॑ ।
मा॒ता । म॒हत् । दे॒वाना॑म् । अ॒सु॒र॒ऽत्वम् । एक॑म् ॥ ४ ॥

समानः साधारणः सर्वेषां यद्वा एक एव राजा दीप्यमानोऽग्निः पुरुत्रा बहुषु देशेषु विभृतः अग्निहोत्रार्थं विहृतो भवति यद्वा राजाभिषुतः सोमः सर्वेषु देशेषु यज्ञार्थं विहृतो भवति स चाग्निः सोमो वा शयासु शेरते हविरादयः पदार्था अत्रेति शया वेद्यः तासु शये शेते निवसति वनानु अनुवनं वनेष्वरणिरूपेषु काष्ठेषु प्रयुतो निमग्नोऽग्निर्वर्तते सोमश्च वनेषु चमसेषु विभक्तो वर्तते तस्य मातरौ द्यावापृथिव्यौ तयोरन्या द्यौः अस्य भूमेर्गर्भभूतं तथा वत्सं भूतमग्निं सोमं वा भरति वृष्ट्या-दिरूपेण प्रतिपोषयति माता पृथिवी क्षेति केवलं निवासयति ॥ विभृतः हृञ् हरणे कर्मणि क्तः गतिर-नन्तर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । पुरुत्रा अधिकरणे त्राप्रत्ययः । शये शीङ् स्वप्ने लोपस्त इति तकारलोपः शीङः सार्वधातुके गुणः । शयासु शीङ् स्वप्ने एरच् इत्यधिकरणे अच् । भरति हृञ् ह-रणे भ्वादिः पञ्चम्यन्त्याः समर्थाभ्यामिति पूर्वस्य निपातः । क्षेति क्षि निवासगत्योरित्यस्य बहुलं छन्दसीति विकरणस्य लुक् ॥ ४ ॥

४. सर्वसाधारण के राजा दीप्यमान अग्नि (या सोम) बहुत देशों में अग्निहोत्र के लिए स्थापित होते हैं। वे वेदी के ऊपर शयन

करते हैं। अरणि-काष्ठ या चमस के ऊपर विभक्त होते हैं। द्यावा-पृथिवी इनके माता-पिता हैं, उनमें अन्य अर्थात् द्युलोक इन्हें वृष्टि आदि के द्वारा पुष्ट करते हैं और अन्य माता वसुधा इन्हें केवल निवास देती हैं। देवताओं का महान् बल एक ही है।

आ॒क्षित्पूर्वा॒स्वप॑रा अनू॒रुत्स॒द्यो जा॒तासु॒ तरु॑णीष्व॒न्तः ।
अ॒न्तर्व॑तीः सुवते॒ अप्र॑वीता म॒हद्दे॒वाना॑मसुर॒त्वमेक॑म् ॥ ५ ॥ २८ ॥

आ॒ऽक्षित् । पूर्वा॑सु । अप॑राः । अ॒नू॒ऽरुत् । स॒द्यः । जा॒तासु॑ । तरु॑णीषु । अ॒न्तरिति॑ । अ॒न्तःऽव॑तीः । सु॒व॒ते॒ । अप्र॑ऽवीताः । म॒हत् । दे॒वाना॑म् । अ॒सु॒र॒ऽत्वम् । एक॑म् ॥ ५ ॥ २८ ॥

पूर्वासुजीर्णास्वोषधीषु आक्षित् आवर्तमानः तथा अपराः नव्या ओषधीरनूरुत् अनुरुन्धन् उपपत्त्यानुगुण्येनानुतिष्ठन् अग्निः सूर्यो वा सद्यो जातासु तदानीमुत्पन्नासु तरुणीषु पल्लवितासु ओषधीष्वन्तर्वर्तते ता ओषधयः अप्रवीताः केनापि पुरुषेणानिषिक्तरेतस्काः अनन्यरक्षा वा अन्तर्वतीः अग्निना गर्भवत्यो भूत्वा सुवते फलं पुष्पं चोत्पादयन्ति तदिदं देवानामैश्वर्यम्। आक्षित् क्षि निवासगत्योः क्विप्। अनूरुत् अनो (नौ) रुध कामे अस्मात्क्विप् अन्येषामपि दृश्यत इति अनोर्दीर्घः कृत्स्वरः। तरुणीषु नन्त्रनीकवक्त्युस्तरुणतलुनानामुपसंख्यानमिति ङीप्। अन्तर्वतीः क्षय इति मतुपो वत्वम्। सुवते षूङ् प्राणिगर्भविमोचने इत्यस्य लटि रूपं निपातः ॥ ५ ॥

५. जीर्ण ओषधियों में वर्त्तमान तथा नव्य ओषधियों में गुणानुरूप से स्थित अग्नि या सूर्य सद्योजात, पल्लवित ओषधियों के अभ्यन्तर में वर्तमान हैं। ओषधियाँ बिना किसी पुरुष के रेतः-संयोग से अग्नि के द्वारा गर्भवती होकर फल-पुष्प आदि को उत्पन्न करती हैं। यह देवों का ऐश्वर्य है। देवताओं का महान् बल एक ही है।

श॒युः प॒रस्ता॒दध॒ नु द्वि॒मा॒ता ब॑न्ध॒नश्च॑रति व॒त्स एकः॑ ।
मि॒त्रस्य॒ ता वरु॑णस्य व्र॒तानि॑ म॒हद्दे॒वाना॑मसुर॒त्वमेक॑म् ॥ ६ ॥

श॒युः । प॒रस्ता॑त् । अध॑ । नु । द्वि॒ऽमा॒ता । अ॒ब॒न्ध॒नः । च॒र॒ति॒ । व॒त्सः । एकः॑ । मि॒त्रस्य॑ । ता । वरु॑णस्य । व्र॒तानि॑ । म॒हत् । दे॒वाना॑म् । अ॒सु॒र॒ऽत्वम् । एक॑म् ॥ ६ ॥

द्विमाता द्वे द्यावापृथिव्यौ मातरौ यस्य स द्विमाता यद्वा द्वयोर्लोकयोर्निर्माता सूर्यः परस्तात् पश्चिमायां दिशि अस्तवेलायां शयुः शयानः व्याप्रियमाणो भवति अध नु अपोदयवेलायाम् एकः द्यावापृथिव्योः साधारणस्तयोः रसादानाद्वत्सः पुत्रः अबन्धनः अप्रतिबद्धगतिरनाक्रमणः

कःसन्चरति नभसिगच्छति तातानीमानिमित्रस्यवरुणस्यमित्रावरुणयोर्व्रतानिकर्माणि ॥ शयुः शयिस्कन्दे सृपृवृषीदृवरिइत्यादिनाउप्रत्ययः । द्विमाता मयूरव्यंसकादित्वात्समासः कपः समासान्तच्छन्दसीतिप्रतिषेधः ॥ ६ ॥

६. दोनों लोकों के निर्माता अथवा द्यावा-पृथिवीरूप माता-पिता-वाले सूर्य पश्चिम दिशा में, अस्तवेला में, शयन करते हैं; किन्तु उदय-वेला में वे ही द्यावा-पृथिवी के पुत्र सूर्य अप्रतिबद्ध-गति होकर आकाश में अकेले चलते हैं। यह सकल कर्म मित्र और वरुण का है। देवताओं का महान् बल एक ही है।

द्विमाताहोताविदथेषुसम्राळन्वग्रंचरतिक्षेतिबुध्नः ।
प्ररण्यानिरण्यवाचोभरन्तेमहद्देवानामसुरत्वमेकम् ॥ ७ ॥

द्विऽमाता । होता । विदथेषु । सम्ऽराट् । अनु । अग्रम् ।
चरति । क्षेति । बुध्नः । प्र । रण्यानि । रण्यऽवाचः । भरन्ते ।
महत् । देवानाम् । असुरऽत्वम् । एकम् ॥ ७ ॥

द्विमाता द्वयोर्लोकयोर्निर्माता विदथेषुयज्ञेषु होतादेवानामाह्वाता सम्राट्यज्ञेषुसम्यग्भ्राजमानोऽग्निः अग्रम् अग्रंदिविचरति सूर्यमूर्त्याप्रवर्तते बुध्नःसर्वस्यकर्मणोमूलभूतःसन् क्षेति भूमौवसति यद्वा अग्र्यंमुख्यमार्गंचरति भक्षयति क्षेति यज्ञिनांगृहेषुनिवसति यद्वा बुध्नः प्रतिष्ठा अन्तेभागी स्विष्टकृद्रूपेण प्रतिष्ठावैस्विष्टकृदितिश्रुतेः । किंच रण्यवाचः रमणीयवचःस्तोतारः रण्यानिरमणीयानिस्तोत्राणि प्रभरन्तेप्रणयन्ति प्रकर्षेणकुर्वन्ति तदिदंदेवानामैश्वर्यम् ॥ चरति चादिलोपइतिननिघातः ॥ ७ ॥

७. दोनों लोकों के निर्माता, यज्ञ के होता तथा यज्ञ में भली भाँति राजमान अग्नि, आकाश में सूर्य रूप से विचरण करते हैं। वे सब कर्मों के मूलभूत होकर भूमि में निवास करते हैं। रमणीय वचनवाले स्तोता अच्छी तरह से रमणीय स्तोत्रों को करते हैं। देवताओं का महान् बल एक ही है।

शूरस्येवयुध्यतोअन्तमस्यप्रतीचीनंददृशेविश्वमायत् ।
अन्तर्मतिश्चरतिनिष्षिधंगोर्महद्देवानामसुरत्वमेकम् ॥ ८ ॥

शूरस्यऽइव । युध्यतः । अन्तमस्य । प्रतीचीनम् । ददृशे ।
विश्वम् । आऽयत् । अन्तः । मतिः । चरति । निःऽसिधम् ।
गोः । महत् । देवानाम् । असुरऽत्वम् । एकम् ॥ ८ ॥

---

१ ऐ० ब्रा० २, ४.।

अन्तमस्य समीपेवर्तमानस्याग्नेरायत् अभिमुखमागच्छत् विषंमूलमातं प्रतीचीनं पराङ्मुखं दद्दृशे दृश्यते तत्रदृष्टान्तः—युधस्येव यथायुध्यतोयुद्धंकुर्वाणस्यशूरस्यसमर्यस्य शत्रोरभिमुखमागच्छत् परबलंपराङ्मुखंदृश्यतेतद्वत् मतिःसर्वैर्ज्ञायमानःसोऽग्निर्गोरुदकस्यनिः- षिधंहिंसिकांदीप्तिमन्तश्चरति अन्तर्धारयति ॥ युध्यतः युधसंप्रहारे दिवादिरात्मनेपदीपरिगृ- प्त् अन्तमस्य अन्तःशब्दादतिशायनेतमबितिठन् अतिशयेनान्तिकइत्यर्थेतमप् तमेतादेशेति ताद्दिलोपः नित्स्वरादाद्युदात्तः । प्रतीचीनं प्रतिपूर्वस्याञ्चतेःक्विप् तस्माद्विभाषांचेरदिक्स्त्रियामि- तिखः ईनादेशः प्रत्ययस्वरः । आयत् याप्रापणेइत्यस्याङ्पूर्वस्यशतरिरूपम् आङ्पूर्वस्य लङ- पयगत्याविस्यस्यशतरिरूपंवेतिव्युत्पत्त्यनवधारणादनवग्रहः ॥ ८ ॥

८. युद्ध करनेवाले शूर व्यक्ति के अभिमुख आनेवाली शत्रु-सेना जैसे पराङ् मुख दीख पड़ती है, वैसे ही समीप में वर्त्तमान अग्नि के अभिमुख आनेवाला भूतजात पराङ् मुख होता दीख पड़ता है। सबके द्वारा ज्ञायमान अग्नि जल को हिंसित करनेवाली दीप्ति को मध्य में धारण करते हैं। देवताओं का महान् बल एक ही है।

निवेवेतिपलितोदूतआस्वन्तर्महाँश्चरतिरोचनेन ।
वपूंषिबिभ्रदभिनोविचष्टेमहद्देवानामसुरत्वमेकम् ॥ ९ ॥

नि । वेवेति । पलितः । दूतः । आसु । अन्तः । महान् । चरति । रोचनेन । वपूंषि । बिभ्रत् । अभि । नः । वि । चष्टे । महत् । देवानाम् । असुरत्वम् । एकम् ॥ ९ ॥

पलितःपालयितापूर्णोवादेवानांदूतोऽग्निःआस्वोषधीषुनिवेवेति नितरांव्याप्यवर्तते महान्सो- ऽग्निःरोचनेनसूर्येणसहव्यक्तः रोदस्योर्मध्येचरति वपूंषिनानाविधानिरूपाणिबिभ्रत्सोऽग्निः नोऽ- स्मान्अभिविचष्टे विशेषेणानुग्रहदृष्ट्यापश्यति ॥ वेवेति वीगत्यादिषु यङ्लुकि ईडभावेरूपम् । रोचनेन सहार्थेतृतीया । बिभ्रत् डुभृञ्धारणपोषणयोरित्यस्यशतरिरूपम् अभ्यस्तस्वरः ॥ ९ ॥

९. पालक और देवों के दूत अग्नि ओषधियों के मध्य में अत्यन्त व्याप्त होकर वर्त्तमान हैं। वे सूर्य के साथ द्यावा-पृथिवी के मध्य में चलते हैं। नानाविध रूपों को धारण करते हुए वे हम लोगों को विशेष अनुग्रह-दृष्टि से देखें। देवताओं का महान् बल एक ही है।

विष्णुर्गोपाःपरमंपातिपाथःप्रियाधामान्यमृतादधानः ।
अग्निष्टाविश्वाभुवनानिवेदमहद्देवानामसुरत्वमेकम् ॥ १० ॥ २९ ॥

विष्णुः । गोपाः । परमम् । पाति । पाथः । प्रिया । धामानि । अमृता । दधानः । अग्निः । ता । विश्वा । भुवनानि । वेद । महत् । देवानाम् । असुरत्वम् । एकम् ॥ १० ॥ २९ ॥

विष्णुर्व्यापः गोपाः सर्वस्यगोपायिता प्रिया प्रियतमानि अमृता क्षयरहितानि धामानि तेजांसिदधानःसोऽग्निः परमंपाथःस्थानंपाति रक्षति यद्वा धामानि लोकधारकाणि अमृता उदकानिदधानःसन् परमंपाथः उदकस्यस्थानम् अन्तरिक्षंपाति सोऽग्निःता तानि विश्वा सर्वाणिभुवनानिभूतजातानि वेद जानाति ॥ गोपाः गोपायतेःक्विपि अतोलोपयलोपौ अग्निष्टे-त्यत्रसंहितायांयुष्मत्तत्तक्षुःष्वन्तःपादमितिषत्वम् ॥ १० ॥

१०. व्याप्त, सबके रक्षक, प्रियतम और क्षयरहित तेज को धारण करनेवाले अग्नि परम स्थान की रक्षा करते हैं अथवा लोकधारक जल को धारण करते हुए जल के स्थान अन्तरिक्ष की रक्षा करते हैं। अग्नि उन सम्पूर्ण भूतजात को जानते हैं। देवताओं का महान् बल एक ही है।

नानाचक्रातेयम्या३वपूंषितयोरन्यद्रोचतेकृष्णमन्यत् ।
श्यावीचयदरुषीचस्वसारौमहद्देवानामसुरत्वमेकम् ॥ ११ ॥

नाना । चक्राते इति । यम्या । वपूंषि । तयोः । अन्यत् ।
रोचते । कृष्णम् । अन्यत् । श्यावी । च । यत् । अरुषी ।
च । स्वसारौ । महत् । देवानाम् । असुरत्वम् । एकम् ॥ ११ ॥

यम्या यमरूपेमिथुनभूतेऽहमरात्रिमिव्येते नाना नानाविधानिवपूंषि शुक्लकृष्णादीनिरू-पाणिचक्राते कुरुतः श्यावी कृष्णवर्णा अरुषीशुक्लतयारोचमाना यत्येवंस्वसारौभवतः तयोर्मध्येअन्यदर्जुनमहःरोचते किरणसंबन्धाद्दीप्यते अन्यद्रात्रिलक्षणंकृष्णंतमःसंबन्धात्कृ-ष्णवर्णंभभाति ॥ यम्या सुपोडादेशः । रोचते एकाम्याम्यांसमर्थाभ्यामितिननिघातः ॥ ११ ॥

११. मिथुनभूत अहोरात्र नानाविध रूप धारण करते हैं। कृष्णवर्णा तथा शुक्लवर्णा जो दोनों भगिनियाँ हैं, उनके मध्य में एक अर्जुनवर्णा या दीप्तिशालिनी है और दूसरी कृष्णवर्णा है। देवताओं का महान् बल एक ही है।

माताचयत्रदुहिताचधेनूसबर्दुघेधापयेतेसमीची ।
ऋतस्यतेसदसीळेअन्तर्महद्देवानामसुरत्वमेकम् ॥ १२ ॥

माता । च । यत्र । दुहिता । च । धेनू इति । सबर्दुघे इतिसबःदुघे ।
धापयेते इति । समीची इति सम्ऽईची । ऋतस्य । ते इति । सदसि ।
ईळे । अन्तः । महत् । देवानाम् । असुरत्वम् । एकम् ॥ १२ ॥

माता सर्वेषांनिर्मातृत्वान्माता पृथिवीच्दुहिता दूरेनिहितायौश्च दुहिताद्दुहिता-दूरेहितादोग्धेर्वेतियास्कः । एते सबर्दुघे सबरःक्षीयस्यक्षीररूपस्यरसस्यदोग्ध्र्यौ अत-

¹ नि० ३, । ४.।

एवं धेनू मातः प्रीणयित्र्यौ द्यावापृथिव्यौ यस्मिन्नन्तरिक्षे समीची परस्परं संगते सत्यौ धाप-
येते स्वकीयं रसमन्योन्यं पाययेते ऋतस्योदकस्य सदसि स्थानभूते तस्मिन्नन्तरिक्षेऽन्तःस्थिते
ते द्यावापृथिव्यावीळे अहं स्तौमि यद्वा वृष्टिलक्षणं रसं द्यौः पृथिवीं धापयते आहुतिलक्षणं रसं
द्यां पृथिवीति एवमन्योन्यं माता च दुहिता च भवतः ऋतस्य सदसि स्थाने यज्ञसदने स्थितोऽहम्
उभे स्तौमि ॥ सबर्दुघे सबःशब्दः क्षीरवाचीति संप्रदायविद आहुः तस्मिन्नुपपदे दुह प्रपूरणे इत्य-
स्माद्धातोः दुहः कब्घश्चेति कप्प्रत्ययः घश्चान्तादेशः प्रत्ययस्य पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः ।
धापयेते धेट् पाने इत्यस्य ण्यन्तस्य रूपं निगरणचलनार्थेभ्यश्चेति परस्मैपदे प्राप्ते पादिषु धेट उपसं-
ख्यानमित्यात्मनेपदं यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥ १२ ॥

१२. माता पृथिवी और दुहिता द्युलोकस्वरूप दोनों क्षीरदायिनी
धेनु जिस अन्तरिक्ष में परस्पर सङ्गत होकर अपने रस को एक दूसरी
को पिलाती हैं, जल के स्थानभूत उस अन्तरिक्ष के मध्य में स्थित द्यावा-
पृथिवी की हम स्तुति करते हैं। देवताओं का महान् बल एक ही है।

अ॒न्यस्या॑ व॒त्सं रि॑ह॒ती मि॑माय॒ कया॑ भु॒वा नि द॑धे धे॒नुरूधः॑ ।
ऋ॒तस्य॒ सा पय॑सापिन्वते॒ळा म॒हद्दे॒वाना॑मसुर॒त्वमेक॑म् ॥ १३ ॥

अ॒न्यस्याः॑ । व॒त्सम् । रि॒ह॒ती । मि॒मा॒य॒ । कया॑ । भु॒वा । नि ।
द॒धे॒ । धे॒नुः । ऊधः॑ । ऋ॒तस्य॑ । सा । पय॑सा । पि॒न्व॒त॒ । इळा॑ ।
म॒हत् । दे॒वाना॑म् । अ॒सु॒र॒ऽत्वम् । एक॑म् ॥ १३ ॥

अन्यस्याः पृथिव्या वत्समग्निं रिहती उदकधारारूपया जिह्वया लिहन्ती द्यौः मिमाय मेघ-
द्वारा ध्वनिं करोति धेनुः प्रीणयित्री सा द्यौः कया भुवा आत्मना स्वकीयमूधो
मेघरूपं निदधे उदकेन निहितं पुष्टमकरोत् यद्वा कया भुवा कस्यां भुवि प्रदेशे ऊधःस्थानीयं
मेघं निदधे धारयति न ज्ञायते वर्षाकाल एवेमं दृश्यते मेघः सा जलवर्जिता इळा पृथिवी ऋतस्य सत्यभूतस्या-
दित्यस्य पयसा उदकेनापिन्वत वर्षाकाले सिक्ता भवति आदित्याज्जायते वृष्टिरिति स्मृतेः ॥
रिहती रिह आस्वादने इत्यस्माच्छतरि तुमद्रतिङीप्युदात्तत्वम् ॥ अपिन्वत पिवि सेचने
भुवादिरात्मनेपदी निघातः ॥ १३ ॥

१३. द्युलोक पृथिवी के पुत्र अग्नि को उदकधारारूप जिह्वा से
चाटते हैं और मेघ-द्वारा ध्वनि करते हैं। द्युरूपा धेनु पृथिवी को जल-
वर्जित करके अपने ऊधःप्रदेश को पुष्ट करती है। वह जलवर्जित पृथिवी
सत्यभूत आदित्य के जल से वर्षाकाल में सिक्त होती है। देवताओं
का महान् बल एक ही है।

प॒द्या व॑स्ते पुरु॒रूपा॒ वपूं॑ष्यू॒र्ध्वा त॑स्थौ॒ त्र्यविं॒ रेरि॑हाणा ।
ऋ॒तस्य॒ सद्म॒ वि च॑रामि वि॒द्वान्म॒हद्दे॒वाना॑मसुर॒त्वमेक॑म् ॥ १४ ॥

पद्या । वस्ते । पुरुऽरूपा । वपूंषि । ऊर्ध्वा । तस्थौ । त्रिऽअविम् ।
रेरिहाणा । ऋतस्य । सद्म । वि । चरामि । विद्वान् । महत् ।
देवानाम् । असुरऽत्वम् । एकम् ॥ १४ ॥

पद्यागम्यतेप्राप्यतेपरमेश्वरस्यपद्भ्यामाहत्वात्पद्याभूमिः तथाचमन्त्रवर्णः—पद्भ्यांभूमिरिति । यद्वा पादसंचारेसाधुःपद्याभूमिः पुरुरूपानानाविधस्वरूपाणिवपूंषिस्थावरजङ्गमात्मकानिरूपाणिवस्ते आच्छादयति सैषाभूमिरूर्ध्वाउच्छ्रयेणात्मनाउन्नतासतीस्वसारभूतेनहविषाप्यविं सार्धसंवत्सरवयस्कोवत्सःत्र्यविरुच्यते तत्प्रमाणमादित्यंत्रीन्लोकानवति व्याप्नोतीतित्र्यविरितिवा रेरिहाणालिहन्तीतस्थौ ऋतस्यसत्यभूतस्यादित्यस्यसद्मस्थानंविद्वान्जानानोऽहंविचरामि हविर्भिस्तमादित्यंपरिचरामि ॥ पद्या पादशब्दाद्भवेछन्दसीतियत् पद्यत्वतदर्थेइतिपादस्यपद्भावः यद्वा तत्रसाधुरितियत् यतोनावइत्याद्युदात्तत्वम् । त्र्यविम् अवरक्षणादिषु इगितीन्प्रत्ययः कृत्स्वरः । रेरिहाणा लिहआस्वादनेइत्यस्य यङ्लुकि शानचिरूपम् अभ्यस्तस्वरः ॥ १४ ॥

१४. पृथ्वी नानाविध शरीर को आच्छादित करती हैं । उन्नत होकर वे तीनों लोकों को व्याप्त करनेवाले अथवा डेढ़ वर्ष की अवस्था-वाले सूर्य को चाटती हुई अवस्थान करती हैं । सत्यभूत आदित्य के स्थान को जानते हुए हम उनकी परिचर्या करते हैं । देवताओं का महान् बल एक ही है ।

अथपञ्चदशी—

पदेइवनिहितेदस्मेअन्तस्तयोरन्यद्गुह्यमाविरन्यत् ।
सध्रीचीनापथ्यासाविषूचीमहद्देवानामसुरत्वमेकम् ॥ १५ ॥ ३०

पदेइवेतिपदेऽइव । निहितेइतिनिऽहिते । दस्मे । अन्तरिति । तयोः ।
अन्यत् । गुह्यम् । आविः । अन्यत् । सध्रीचीना । पथ्या । सा ।
विषूची । महत् । देवानाम् । असुरऽत्वम् । एकम् ॥ १५ ॥ ३० ॥

पदेइवपद्येतेज्ञायेतेतत्तदसाधारणचिह्नेनेतिपदे अहश्चरात्रिश्चेत्येतेदस्मेसर्वैर्दर्शनीयेतेउभे अन्तर्नभसिनिहितेस्थापितेइववर्तेते तयोरहोरात्रयोरन्यद्रात्रिलक्षणंगुह्यम् अप्रकाशमानतयागूढमिवास्ते अन्यदहःआविःसूर्यप्रकाशेनप्रकटंभवति सध्रीचीनामहोरात्रयोःपरस्परमेकत्रसंगतापथ्यामार्गःकालइत्यर्थः साविषूचीपुण्यकृतोपुण्यकृतश्चप्राप्नोतीतिविषूचीभवति सर्वेजनाः अहोरात्रयोर्वर्तन्ते यद्वा पदेइव देवमनुष्यादीनांस्थानभूतेद्यावापृथिव्यौ अन्तःअन्तरिक्षे

---

[1] ऋ० सं० ८. ४. १६. ।

निहिते वर्तेते तयोरन्यत् द्यौः गुह्यमस्माभिरदृश्यमानतया गूढं वर्तते अन्यत् पृथिवी आविः सर्वैर्दृश्य-मानाप्रकाश्यम्भवति सध्रीचीनेति पूर्ववत् ॥ सध्रीचीना सहपूर्वादञ्चतेः क्विन् सहस्य सध्रिरिति सध्र्यादेशः विभाषाञ्चेरदिक्स्त्रियामिति खः ॥ १५ ॥

१५. पदद्वय की तरह दर्शनीय महोरात्र द्यावा-पृथिवी के मध्य में स्थापित हैं। उनके मध्य में एक गूढ़ और अन्य आविर्भूत हैं। अहोरात्र का परस्पर मिलन-पथ (काल) पुण्यकारी और अपुण्यकारी दोनों को ही प्राप्त होता हैं। देवताओं का महान् बल एक ही है।

आधेनवोधुनयन्तामशिश्वीःसबर्दुघाःशशयाअप्रदुग्धाः ।
नव्यानव्यायुवतयोभवन्तीर्महद्देवानामसुरत्वमेकम् ॥ १६ ॥

आ । धेनवः । धुनयन्ताम् । अशिश्वीः । सबःऽदुघाः । शशयाः । अप्रऽदुग्धाः । नव्याःऽनव्याः । युवतयः । भवन्तीः । महत् । देवानाम् । असुरऽत्वम् । एकम् ॥ १६ ॥

धेनवः वृष्टिद्वारा सर्वस्य जगतः प्रीणयित्र्यः अशिश्वीः शिशुरहिताः यद्वा अशिशवः नभ-न्तीत्यशिश्वीः शशयाः नभसि शयाना वर्तमानाः केनाप्यप्रदुग्धाः अक्षीणरसाः सबर्दुघाः उद-कलक्षणस्य क्षीरस्य दोग्ध्र्यः युवतयः परस्परमिश्रणोपेताः नव्यानव्याः अतिशयेन नूतना भवन्तीः दिशो मेघा वा आधुनयन्ताम् आदुहन्तु मेघपक्षे अशिश्वीः भवन्तीरित्यत्र लिङ्गव्यत्ययः ॥ धुनयन्तां धूञ् कम्पने णिचि धूञ्प्रीञोर्नुग्वक्तव्य इति नुक् ह्रस्वश्छन्दसः । अशिश्वीः शश्यशिश्वी-ति भाषायामिति व्यत्ययेन छन्दसि भवति ॥ १६ ॥

१६. वृष्टि-द्वारा सबकी प्रीणयित्री, शिशुरहिता, आकाश में वर्त-माना, अक्षीणरसा, क्षीरप्रसविणी युवती और सर्वदा नूतनस्वरूपा दिशायें (या मेघ) कम्पित हों। देवताओं का महान् बल एक ही है।

यदन्यासुवृषभोरोरवीतिसोअन्यस्मिन्यूथेनिदधातिरेतः ।
सहिक्षपावान्त्सभगःसराजामहद्देवानामसुरत्वमेकम् ॥ १७ ॥

यत् । अन्यासु । वृषभः । रोरवीति । सः । अन्यस्मिन् । यूथे । नि । दधाति । रेतः । सः । हि । क्षपाऽवान् । सः । भगः । सः । राजा । महत् । देवानाम् । असुरऽत्वम् । एकम् ॥ १७ ॥

वृषभः वर्षावर्षकः यत् यः पर्जन्यात्मेन्द्रः अन्यासु दिक्षु रोरवीति मेघद्वारा शब्दं करोति सः वर्षकस्वभावः अन्यस्मिन्यूथे दिशां वृन्दे रेतः उदकं निदधाति तत्र वर्षति लोके हि वृषभः कासुचि-

द्वौपुरेतःसेकार्थंसंकरोति अन्यस्मिन्नोषूधेरेतःसिञ्चति तद्वत् सइन्द्रःक्षपावान्क्षिपतिशत्रून्उदकंवे-तिक्षेपणवान् यद्वा क्षपारात्रिः तयारात्रिपर्यायैयागानांस्तोत्राणांमागभूतायारात्रिःसोच्यते सद्वा-न्समगः सर्वैर्भजनीयः सराजाहितत्कर्मानुरूपफलप्रदानेनसर्वेषांराजाभवतु ॥ रोरवीति रुशब्दे इत्यस्ययङ्लुगन्तस्यलटिरूपम् एकान्यान्यांसमर्थाभ्यामितिप्रथमस्यननिघातः । यूषे युमिश्रणे तिपृष्ठगूथयूपमोपाइतिथक्प्रत्ययान्तत्वेननिपातनाद्दीर्घः । रेतः रीङ्क्षरणेइत्यस्मात्सुरी-भ्यांतुट्चेत्यसुन्प्रत्ययः तुडागमश्च नित्वादाद्युदात्तः ॥ १७ ॥

१७. जल के वर्षक पर्जन्यरूप इन्द्र अन्य दिशाओं में मेघ-द्वारा प्रभूत शब्द करते हैं। वे अन्य दिशासमूह में वारिवर्षण करते हैं। वे जल या शत्रु के क्षेपनवान् हैं, सबके द्वारा भजनीय हैं और सबके राजा हैं। देवताओं का महान् बल एक ही है।

वीरस्यनुस्वश्व्यंजनासःप्रनुवोचामविदुरस्यदेवाः ।
षोळ्हायुक्ताःपञ्चपञ्चावहन्तिमहद्देवानामसुरत्वमेकम् ॥ १८ ॥

वीरस्य । नु । सुऽअश्व्यम् । जनासः । प्र । नु । वोचाम । विदुः । अस्य । देवाः । षोळ्हा । युक्ताः । पञ्चऽपञ्च । आ । वहन्ति । महत् । देवानाम् । असुरऽत्वम् । एकम् ॥ १८ ॥

हेजनासोजनाः वीरस्यशूरस्येन्द्रस्य स्वश्व्यंशोभनाश्वोपेतत्वंनुक्षिप्रंप्रवोचाम प्रकर्षे-णवदाम तथा देवाअपि अस्येन्द्रस्यस्वश्वत्वंनुक्षिप्रंविदुर्जानन्ति किंतत्स्वश्वत्वंतदुच्यते षोळ्हा मासानांद्वन्द्वयोगकालेषोढाषट्प्रकाराःऋतवोषानिरूप्यन्ते तेषट्संख्याकाऋतवः हेमन्तशिशिर-योःसमासेनपञ्चपञ्चयुक्ताःसन्तः कालात्मकमिन्द्रमावहन्ति तदिदमिन्द्रस्यस्वश्वत्वं यद्वाभि-रूढत्वम् ॥ षोळ्हा षषःशब्दात्संख्यायाविधार्थेधेतिधाप्रत्ययः षषउत्वंदतृदशधासूत्तरपदादे-ष्टुत्वंचेत्युत्वंष्टुत्वंच प्रत्ययस्वरः ॥ १८ ॥

१८. हे जनो, शूर इन्द्र के शोभन अश्वों का हम शीघ्र ही प्रभूत वर्णन करते हैं। देवता भी इन्द्र के अश्वों को जानते हैं। दो-दो मासों को मिलाने पर छः ऋतुएं होती हैं; फिर हेमन्त और शिशिर को मिला देने पर पांच ही ऋतुएं होती हैं। ये ही इन्द्र के अश्व हैं। ये कालात्मक इन्द्र का वहन करती हैं। देवताओं का महान् बल एक ही है।

त्वाष्ट्रेपशौविनियोगउक्तःपावेवस्त्वष्टेत्येषा सूचितंच—देवस्त्वष्टासविताविश्वरूपोदेवत्वष्ट-पेद्यथाकल्पमानदिति।

देवस्त्वष्टासवितावि‍श्वरूपःपुपोषप्रजाःपुरुधाजजान ।
इमाचविश्वाभुवनान्यस्यमहद्देवानामसुरत्वमेकम् ॥ १९ ॥

देवः । त्वष्टा । सविता । विश्वऽरूपः । पुपोषं । प्रऽजाः । पुरुधा । जजान । इमा । च । विश्वा । भुवनानि । अस्य । महत् । देवानाम् । असुरऽत्वम् । एकम् ॥ १९ ॥

सवितान्तर्यामितयासर्वस्यप्रेरकोविश्वरूपोनानाविधरूपस्त्वष्टात्वष्टृनामकोदेवः प्रजाः पुरुधा-बहुधानेकमजनयति ताश्चपुपोष पोषयति इमा इमानि विश्वा विश्वानि सर्वाणिभुवना-निभूतजातानिच अस्यत्वष्टुःसंबन्धीनि ॥ विश्वरूपः बहुव्रीहौविश्वंसंज्ञायामितिपूर्वपदा-न्तोदात्तत्वम् ॥ १९ ॥

१९. अन्तर्यामी होने के कारण सबके प्रेरक, नानाविध रूपविशिष्ट त्वष्टृदेव बहुत प्रकार से प्रजाओं को उत्पन्न करते हैं और उनका पोषण करते हैं। ये सम्पूर्ण भुवन त्वष्टा के हैं। देवताओं का महान् बल एक ही है।

महीसमैरच्चम्वासमीचीउभेतेअस्यवसुनान्यृष्टे ।
शृण्वेवीरोविन्दमानोवसूनिमहद्देवानामसुरत्वमेकम् ॥ २० ॥

मही इति । सम् । ऐरत् । चम्वा । समीची इति सम्ऽईची । उभे इति । ते इति । अस्य । वसुना । न्यृष्टेइतिनिऽऋष्टे । शृण्वे । वीरः । विन्दमानः । वसूनि । महत् । देवानाम् । असुरऽत्वम् । एकम् ॥ २० ॥

मही महत्यौ समीची परस्परंसंगते चम्वा चमन्त्यश्नन्त्यनयोर्देवमनुष्याइतिचम्वौ यद्वा चम्येते अद्येते भूतजातैरितिचम्वौद्यावापृथिव्यौ समैरत् इन्द्रःप्रजापत्यादिभिःस-म्यगयोजयत् तेउभेद्यावापृथिव्यौअस्येन्द्रस्यवसुनातेजसाधनेनवान्यृष्टे नितरांव्याप्तेभवतः वी-रःसमर्थःसइन्द्रः वसूनिशत्रूनभिभूयतदीयानिधनानिविन्दमानोलभमानःसन् शृण्वे सर्वैःश्रूयते तवेदिदमभितश्चेकितेवस्वित्यादिषुप्रसिद्धत्वात् ॥ ऐरत् ईरगतावित्यस्यलङिरूपम् । न्यृष्टे ऋषी-गतौ कर्मणिक्तः । गतिरनन्तरइतिगतेः स्वरः । शृण्वे श्रुश्रवणेइत्यस्यव्यत्ययेनकर्मणिलट् लोप-स्तआत्मनेपदेष्वितितलोपः । विन्दमानः विद्लृलाभेइत्यस्य लटि शानचि रूपं तस्यलसार्वधा-तुकस्वरः ॥ २० ॥

२०. इन्द्र ने महती और परस्पर संगत द्यावा-पृथिवी को पशु-पक्षियों से युक्त किया है। यह द्यावा-पृथिवी इन्द्र के तेज से अतिशय व्याप्त है। समर्थ इन्द्र शत्रुओं को पराजित कर उनके धन को ग्रहण करने में विख्यात हैं। देवताओं का महान् बल एक ही है।

इमांचनःपृथिवींविश्वधायाउपक्षेतिहितमित्रोनराजा ।
पुरःसदःशर्मसदोनवीरामहद्देवानामसुरत्वमेकम् ॥ २१ ॥

इमाम् । च । न । पृथिवीम् । विश्वऽधायाः । उप । क्षेति ।
हितऽमित्रः । न । राजा । पुरःऽसदः । शर्मऽसदः । न । वीराः ।
महत् । देवानाम् । असुरऽत्वम् । एकम् ॥ २१ ॥

विश्वधायाः विश्वस्यधातासर्वेषांपोषकोऽस्माकंराजेन्द्रः इमांपृथिवीमन्तरिक्षंचउप त-
योः समीपेक्षेतिनिवसति तत्रदृष्टान्तः—हितमित्रोन यथाकस्यचिद्धितोऽप्येष्टासुहृत्समीपेनिव-
सति तद्वत् वीराःसमर्थायुद्धसहायामरुतः पुरःसदःयुद्धार्थंपुरतोनिषद्येनमन्तारः इन्द्रस्यश-
र्मसदोन शब्दार्थे शर्मणि गृहेसीदन्तश्चभवन्तियत्रयत्रासौ तत्रतत्र संनिधिंकुर्वाणाइत्यर्थः ॥
क्षेति क्षिनिवासगत्योरित्यस्य बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यलुक् निघातः ॥ २१ ॥

२१. विश्वधाता और हम लोगों के राजा इन्द्र इस पृथ्वी तथा अन्त-
रिक्ष में हितकारी मित्र की तरह निवास करते हैं। वीर मरुद्गण संग्राम
के लिए इन्द्र के आगे जाते हैं। वे इन्द्र के गृह में निवास करते हैं।
देवताओं का महान् बल एक ही है।

निष्षिध्वरीस्तओषधीरुतापोरयिंतइन्द्रपृथिवीबिभर्ति ।
सखायस्तेवामभाजःस्याममहद्देवानामसुरत्वमेकम् ॥२२॥३१॥

निःऽसिध्वरीः । ते । ओषधीः । उत । आपः । रयिम् । ते ।
इन्द्र । पृथिवी । बिभर्ति । सखायः । ते । वामऽभाजः । स्याम ।
महत् । देवानाम् । असुरऽत्वम् । एकम् ॥ २२ ॥ ३१ ॥

हेपर्जन्यात्मकेन्द्र ओषधीरोषधयः तेनिष्षिध्वरीः निष्षिध्वर्योभितरांत्वत्कर्तृकसिद्धि-
मत्यः उतापिच आपस्त्वत्तोनिःसृताःपृथिवीतेतवभोगायास्मभ्यंरयिंधनंबिभर्ति पुरूवसुर्हिपृ-
थिवीबिभर्तीतिनिगमः । ततस्तेतवसखायःहविष्प्रदानेनोपकारकाःस्तोतारोवयंवामभाजः स्या-
म सर्वैर्वननीयधनभागिनोभवेम तदेतद्देवानांमहदैश्वर्यम् ॥ निष्षिध्वरीः षिधुसंराद्धौ संपदा-
दिलक्षणोभावेक्विप् तदस्यास्तीत्यर्थेछन्दसीवनिपाविति वनिप् वनोरचेतिङीप्रेफश्च निःसस-
हसमासः निसःसकारंछान्दसत्वादनादृत्य उपसर्गात्सुनोतीत्यादिनाषत्वं ङीपःपित्वादनुदा-
त्तत्वेधातुस्वरः । बिभर्ति डुभृञ्धारणपोषणयोरित्यस्यश्लौ भृञामिदित्यभ्यासस्येत्वं निघातः ।
वामभाजः भजसेवायां भजोण्विरितिण्विः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः ॥ २२ ॥

२२. हे पर्जन्यात्मक इन्द्र, ओषधियों ने तुमसे सिद्धि पाई है, जल
तुमसे ही निःसृत हुआ है और पृथ्वी तुम्हारे भोग के लिए धन
को धारण करती है। हम लोग तुम्हारे सखा हैं। हम लोग तुम्हारे
धन के भागी हो सकें। देवताओं का महान् बल एक ही है।

इतिश्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेणसायणाचा-
र्येणविरचितेमाधवीयेवेदार्थप्रकाशेऋक्संहिताभाष्येतृतीयाष्टकेतृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ ३ ॥

॥ श्रीगणेशायनमः ॥

यस्यनिःश्वसितंवेदायोवेदेभ्योऽखिलंजगत्। निर्ममेतमहंवन्देविद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

नतामिनन्तीत्यष्टर्चंतृतीयंसूक्तं विश्वामित्रस्यार्षं प्रजापतेरार्षंत्रैष्टुभं वैश्वदेवं तथाचानुक्रमणिका—नताष्टाविति। सूक्तविनियोगोलिङ्गादवगन्तव्यः अस्मिन्सूक्तेऽप्यार्येणादित्यैःसहसंवत्सरःस्तूयते।

तत्रप्रथमा—

ॐ नतामिनन्तिमायिनोनधीराव्रतादेवानांप्रथमाध्रुवाणि।
नरोदसीअद्रुहावेद्याभिर्नपर्वतानिनमेतस्थिवांसः॥ १ ॥

न। ता। मिनन्ति। मायिनः। न। धीराः। व्रता। देवानाम्।
प्रथमा। ध्रुवाणि। न। रोदसी इति। अद्रुहा। वेद्याभिः।
न। पर्वताः। निऽनमे। तस्थिऽवांसः॥ १ ॥

मायिनःकपटबुद्ध्युपेताः असुरादेवानामिन्द्रादीनांप्रथमानिसृष्ट्यनन्तरभावीनि ध्रुवाणि स्थिराणि केनापिचालयितुमशक्यानि ता तानि लोकेप्रसिद्धानि व्रता व्रतानि लोकपालनादि-कर्माणिनमिनन्ति नहिंसन्ति तथा धीराः विद्वांसोऽपिनहिंसन्ति तथा अद्रुहा देवमनुष्यादि-ष्वन्यस्यद्रोहवर्जिते रोदसी द्यावापृथिव्यौ वेद्याभिः स्वाश्रयतयासर्वैर्वेदनीयाभिःप्रजा-भिःसहितानिकर्माणिनमिमीतः तदेतदुपपादयति—तस्थिवांसः पृथिव्यामूर्ध्वतयास्थिताःपर्वताः ननिनमे निनमनीयानभवन्ति ॥ एतदुक्तंभवति—यद्देवमनुष्यादीनांद्यावापृथिव्योर्धारकतयाव-स्थानंयत्पर्वतादीनामुन्नततयावस्थानंतदिदंदेवानांकर्मतत्कोऽप्यन्यथयितुमर्हतीति ॥ मिनन्ति मीञ्हिंसायामित्यस्यलटि मीनातेर्निगमेइतिह्रस्वः निघातः। वेद्याभिः वेदनमर्हन्ति छन्द-सिवेतियत्प्रत्ययः। निनमे णमुप्रह्वत्वेइत्यस्यकृत्यार्थेकेन्प्रत्ययः कृत्स्वरः ॥ १ ॥

१. मायावीगण देवों की सृष्टि के अनन्तर होनेवाले, स्थिर और प्रसिद्ध कर्मों को हिंसित न करें, विद्वान् लोग भी न करें। द्रोह-रहित द्यावा-पृथिवी प्रजागण के साथ उन्हें विघ्नयुक्त नहीं करें। अचल पर्वतों को कोई अवनत नहीं कर सकता है।

अथद्वितीया—

षळ्भाराँएकोअचरन्बिभर्त्यृतंवर्षिष्ठमुपगावआगुः।
तिस्रोमहीरुपरास्तस्थुरत्यागुहाद्वेनिहितेदर्श्येका ॥ २ ॥

त्री । सुधस्थ्या । सिन्धवः । त्रिः । कुवीनाम् । उत । त्रिऽमाता ।
विदथेषु । सुम्ऽराट् । ऋतऽवरीः । योषणाः । तिस्रः । अप्याः ।
त्रिः । आ । दिवः । विदथे । पत्यमानाः ॥ ५॥

प्रजापतिःस्वविज्ञानंसिन्धूनांनिवेदयति—हेसिन्धवः आपः सर्वसाक्षिण्योयूयंमदीयंवचःशृ-णुतेतिशेषः त्रीणिसधस्था त्रयोलोकाः तेष्वत्येकंत्रिभिर्भवन्ति तथा त्रयोवाइमेत्रिवृतोलोकाइतिश्रुतिः । नथावइन्द्रमोजसानान्तरिक्षाणिवज्रिणंनविव्यचन्तभूमयइति प्रत्येकंबहुवचनश्रवणात् बहुव-चनंकपिञ्जलन्यायेनत्रित्वेपर्यवसितं तेषुलोकाःकवीनांदेवानांनिवासस्थानानिभवन्ति उतापिच त्रिमाता त्रयाणाममीषांलोकानांनिर्मातासंवत्सरःसूर्योवा विदथेषुयज्ञेषु सम्राट् सम्ननीयस्तयास-म्यग्दीप्यमानोवर्तते तथा ऋतावरीः उदकवत्यःअप्याःनभस्याअन्तरिक्षभवातिस्रोयोषणाः त्रिसं-ख्याकाःइळासरस्वतीभारतीत्येवंरूपाः परस्परमिश्रणोपेतादेवताः विदथेयज्ञे दिवःदिवसस्य त्रिः त्रिषुसवनेषु आपत्यमानाआगच्छन्त्योभवन्ति ॥ सधस्था पूर्वपदप्रकृतिस्वरः संहितायांदीर्घत्वम् । योषणाः युषइतिसौत्रोधातुःल्युटिरूपं लित्स्वरः । तिस्रः तिसृभ्योजसइत्याद्युदात्तत्वम् । अप्याः अप-इत्यन्तरिक्षनाम तत्रभवा भवेछन्दसीतियत् यतोनावइत्याद्युदात्तत्वम् ॥ ५ ॥

५. हे नदियो, त्रिगुणित त्रिसंख्यक स्थान देवों का निवासस्थान है। तीनों लोकों के निर्माता संवत्सर या सूर्य यज्ञ के सम्राट् हैं। जल-वती अन्तरिक्षचारिणी इला, सरस्वती और भारती नामक तीन योषित् यज्ञ के तीनों सवनों में आगमन करें।

अथषष्ठी—

त्रिरा दिवः सवितुर्वार्याणि दिवेदिव आ सुव त्रिर्नो अह्नः ।
त्रिधातु राय आ सुवा वसूनि भग त्रातर्धिषणे सातये धाः ॥ ६ ॥

त्रिः । आ । दिवः । सवितः । वार्याणि । दिवेऽदिवे । आ ।
सुव । त्रिः । नः । अह्नः । त्रिऽधातु । रायः । आ । सुव । वसूनि ।
भगं । त्रातः । धिषणे । सातये । धाः ॥ ६ ॥

सवितः सर्वस्यप्रेरक हेआदित्य दिवः द्युलोकादागत्य त्वंवार्याणिसर्वैःसंभजनीयानिध-नानि दिवेदिवे प्रतिदिनं त्रिरासुव त्रिवारमस्मभ्यंप्रेरय प्रयच्छेत्यर्थः तदेवोच्यते—भग सर्वैर्भज-नीय त्रातःअस्माकंरक्षक हेआदित्य त्रिधातु त्रिधातूनित्रिधाउत्कर्षभेदेनत्रिप्रकाराणिवसू-निधनानि रायःरान्तिक्षीराद्यीनीतिरायोगोधनानि तानिचनोऽस्मभ्यमहःअह्नःसवनित्रिभिःत्रिषु-

1 ऐ० ब्रा० २. १७. । 2 ऋ० सं० ५. ८. ११. ।

वनेषु आसुव प्रयच्छ धिषणे माध्यमिके वाक् सातये धनलाभाय नः अस्मान्कुरु ॥ त्रिः द्वित्रिचतुर्भ्यः सुजितिसुच् चित्स्वरः । सुव षूप्रेरणे तुदादिः लोटिरूपम् । त्रिधातु डुधाञ्धारणपोषणयोरित्यस्मादसितसिनिगमिमसीत्यादिनातुन्प्रत्ययः । धिषणे आमन्त्रितत्वान्निघातः ॥ ६ ॥

६. हे सबके प्रेरक आदित्य, द्युलोक से आकर प्रतिदिन तीन बार रमणीय धन हम लोगों को प्रदान करो। हे हम लोगों के रक्षक आदित्य, हम लोगों को दिन के मध्य में तीन बार अर्थात् तीनों सवनों में पशु, कनक, रत्न और गोधन प्रदान करो। हे धिषणा, हम लोगों को जिससे धन लाभ हो, वैसा करो।

त्रिरादिवःसवितासोषवीतिराजानामित्रावरुणासुपाणी ।
आपश्चिदस्यरोदसीचिदुर्वीरत्नंभिक्षन्तसवितुःसवाय ॥ ७ ॥

त्रिः । आ । दिवः । सविता । सोसवीति । राजाना । मित्रावरुणा ।
सुपाणी । आपः । चित् । अस्य । रोदसी इति । चित् ।
उर्वी इति । रत्नम् । भिक्षन्त । सवितुः । सवाय ॥ ७ ॥

सवितादेवः दिवोदिवसस्य त्रिः त्रिषुकालेषु आसोषवीति अस्मभ्यंधनान्यासुवतु प्रेरयतु किञ्च राजाना राजानौ सुपाणी कल्याणपाणी मित्रावरुणौ आपः आप्नोतिसर्वमादित्यापोन्तरिक्षं नित्यबहुवचनान्तत्वाद्बहुवचनं चिदपिच उर्वीविस्तीर्णेरोदसीद्यावापृथिव्यौ एतादेवताः सवितुः प्रेरकस्यास्यदेवस्य सवाय सवेनप्रेरणेनरत्नमपेक्षितमर्थंभिक्षन्त याचन्ते ॥ सोसवीति षूप्रेरणेइत्यस्य यङ्लुकिलटिरूपम् । मित्रावरुणा देवताद्वन्द्वेचेत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वम् । भिक्षन्त भिक्षयाच्ञायामित्यस्यलङिरूपम् । सवाय षवसवौ-इत्यन्तत्वेननिपातनादन्तोदात्तत्वम् ॥ ७ ॥

७. सविता दिन में तीन बार हम लोगों को धन प्रदान करें। कल्याणपाणि, राजा, मित्रावरुण, द्यावा-पृथिवी और अन्तरिक्ष आदि देवता सविता देव की वदान्यता से अपेक्षित अर्थ की याचना करें।

त्रिरुत्तमादूणशारोचनानित्रयोराजन्त्यसुरस्यवीराः ।
ऋतावानइषिरादूळभासस्त्रिरादिवोविदथेसन्तुदेवाः ॥ ८ ॥ १ ॥

त्रिः । उत्ऽतमा । दुःऽनशा । रोचनानि । त्रयः । राजन्ति ।
असुरस्य । वीराः । ऋतऽवानः । इषिराः । दुःऽदभासः ।
त्रिः । आ । दिवः । विदथे । सन्तु । देवाः ॥ ८ ॥ १ ॥

दूणशा दुर्नशानिकेनापिविनाशयितुमशक्यानि रोचनानिदीप्यमानानित्रिः त्रीण्युत्तमा उत्तमानि स्थानानिसन्ति एतेषु त्रिषुस्थानेषु असुरस्य अस्यतिक्षिपतिसर्वमित्यसुरः प्र-

त्मासंवत्सरः तस्य वीराःपुत्रास्त्रयोऽग्निवायुसूर्यरूपाः राजन्ति शोभन्ते तानेवविशिनष्टि ऋतावानः ऋतंसत्यमृतमग्निहोत्रादिकंकर्मतद्वन्तः इषिराः यज्ञार्थेशीघ्रगतिमन्तः दूळभासः दुर्दभासःकेनापिस्वतेजसातिरस्कर्तुमशक्यास्तेसर्वेदेवाः विदथेऽस्मदीयेयज्ञे दिवोऽह्नःसम्बन्धिषु त्रिःत्रिषुसवनेषु आसन्तुसमन्तादागमनीयतयाभवन्तु ॥ उत्तमा उत्तमशब्दस्योत्तमौत्सर्गिकेत्युञ्छादि-षुपाठादन्तोदात्तत्वम् । दूणशा नशेरदूणाशर्थेऽसन् दुरोदाशनाशदभध्येषूत्वंवक्तव्यमितिरेफस्योत्व-त्वम् उत्तरपदादेष्टुत्वं णित्स्वरः । दूळभासः पूर्ववद्दुत्वष्टुत्वे ॥ ८ ॥

८. विनाश-रहित और द्युतिमान् तीन उत्तम स्थान हैं। इन तीनों स्थानों में कालात्मक संवत्सर के अग्नि, वायु और सूर्य नामक पुत्र शोभा पाते हैं। यज्ञवान्, शीघ्रगामी और अतिरस्कृत देवगण दिन में तीन बार हमारे यज्ञ में आगमन करें।

॥ इतितृतीयस्यचतुर्थेप्रथमोवर्गः ॥ १ ॥

प्रमेविविक्वानितिपञ्चर्चंचतुर्थंसूक्तं वैश्वामित्रंत्रैष्टुभं विश्वेदेवादेवता तथानुक्रमणि-का—प्रमेपञ्चेति । सूक्तविनियोगोलैङ्गिकः ।

प्रमेविविक्वाँअविदन्मनीषांधेनुंचरन्तींप्रयुतामगोपाम् ।
सद्यश्चिद्यादुदुहेभूरिधासेरिन्द्रस्तदग्निःपनितारोअस्याः ॥ १ ॥

प्र । मे । विविक्वान् । अविदत् । मनीषाम् । धेनुम् । चरन्तीम् ।
प्रऽयुताम् । अगोपाम् । सद्यः । चित् । या । दुदुहे । भूरि ।
धासेः । इन्द्रः । तत् । अग्निः । पनितारः । अस्याः ॥ १ ॥

विविक्वान् विवेकवानिन्द्रोऽग्निर्वामेममनीषांदेवताविषयांस्तुतिंप्राविदत् प्रकर्षेणजानातु तत्र दृष्टान्तः—चरन्तींयत्रक्वेतस्ततोगच्छन्तींप्रयुतांपृथग्भूतामेकाकिनीम् अगोपांगोपृरहितांयथाकश्चि-च्चरन्तींधेनुंनष्टांप्रतिकांगामिव देवतानांप्रीणयित्रींस्तुतिमविददित्यन्वयः यास्तुतिरूपाधेनुः सद्यश्चित्तदानीमेवधासेः धारयतिभाण्यन्नीयस्तेवीयतेऽस्मिन्निति वाधासिरन्नं कर्मणिषष्ठी भूरि बहुलमपेक्षितंफलंदुदुहेदुग्धे इन्द्रोऽग्निरन्येचदेवाअस्याःस्तुतिरूपायाधेनोस्तादृश्याःप्रभूतस्यपयसः पनितारःस्तोतारोभवन्ति यद्वा इन्द्राग्नीस्तोतारोवयंचअस्याधेनोस्तत्पयःप्राप्नुमः ॥ वि-विक्वान् विचिर्पृथग्भावेक्वसुस्यकसोरूपम् । अविदत् विदज्ञानेऽस्यच्लेःबहुलंछन्दसीति ङः । दुदुहे दुहप्रपूरणेऽस्माल्लिटिरूपं यद्वृत्तयोगादनिघातः प्रत्ययस्वरः । पनितारः पनस्तुतावित्यस्मात्तृचिरूपम् ॥ १ ॥

१. विवेकवान् इन्द्र मेरी देवता-विषयक स्तुति को इतस्ततः विहा-रिणी, एकाकिनी और रक्षक-विहीना धेनु की तरह अवगत करें। जिस स्तुतिरूपा धेनु से तत्क्षण बहुल अपेक्षित फल दोहन किया जाता है, इन्द्र और अग्नि उस धेनु की प्रशंसा करें।

अथ द्वितीया—

इन्द्रः सुपूषा वृषणा सुहस्ता दिवो न प्रीताः शशयं दुदुह्रे ।
विश्वे यदस्यां रणयन्त देवाः प्र वोऽत्र वसवः सुम्नमश्याम् ॥ २ ॥

इन्द्रः । सु । पूषा । वृषणा । सुऽहस्ता । दिवः । न । प्रीताः ।
शशयम् । दुदुह्रे । विश्वे । यत् । अस्याम् । रणयन्त । देवाः ।
प्र । वः । अत्र । वसवः । सुम्नम् । अश्याम् ॥ २ ॥

वसवः सर्वस्य वासयितारो हे देवाः इन्द्रः पूषा च वृषणा अभिमतफलस्य सेक्तारौ सुहस्ता कल्याणपाणी सुहस्तौ मित्रावरुणौ वा राजाना मित्रावरुणा सुपाणी इत्यादिषु दृष्टत्वात् एते सर्वे देवाः नेति संप्रत्यर्थे इदानीं प्रीताः सन्तः शशयं नभसि शयानं मेघं दिवो नभसः सकाशात् दुदुह्रे वृष्टिद्वारा अपेक्षितफलं दुदुहन्ति यद्यस्माद्धे विश्वे देवाः अस्यां वेद्यां रणयन्त रमयन्ते यो युष्माकं संबन्धि अत्र लोके सुम्नं सुखकरमपेक्षितफलं प्राश्यां प्राप्नुयाम् । सुहस्ता इत्येतत् सिद्धसीत्यादिना तत्प्रत्ययः नित्त्वादाद्युदात्तः बहुव्रीहावाद्युदात्तं स्वाङ्गं छन्दसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । दुदुह्रे दुह प्रपूरणे इत्यस्य लिटि इरयोरे । रणयन्त रमु क्रीडायां ण्यन्तस्य छान्दसं रूपं वर्णव्यापत्तिः । अश्याम् अशू व्याप्तावित्यस्य लिङि बहुलं छन्दसीति विकरणस्य लुक् व्यत्ययेन परस्मैपदम् ॥ २ ॥

२. इन्द्र, पूषा एवम् अभीष्टवर्षी कल्याणपाणि मित्रावरुण प्रीत होकर सम्प्रति अन्तरिक्षशायी मेघ का अन्तरिक्ष से दोहन करते हैं। हे निवासप्रद विश्वदेवगण, तुम सब इस वेदि पर विहार करो, जिससे हम लोगों को तुम्हारे द्वारा प्रदत्त सुख प्राप्त हो।

अथ तृतीया—

या जामयो वृष्ण इच्छन्ति शक्तिं नमस्यन्तीर्जानते गर्भमस्मिन् ।
अच्छा पुत्रं धेनवो वावशाना महश्चरन्ति बिभ्रतं वपूंषि ॥ ३ ॥

याः । जामयः । वृष्णे । इच्छन्ति । शक्तिम् । नमस्यन्तीः ।
जानते । गर्भम् । अस्मिन् । अच्छ । पुत्रम् । धेनवः । वावशानाः ।
महः । चरन्ति । बिभ्रतम् । वपूंषि ॥ ३ ॥

या जामयः जमन्ति भक्षयन्ति गर्भकाले मादुर्भवन्तीति जामय ओषधयः वृष्णे अपां वर्षकायेन्द्राय शक्तिं सेचनसामर्थ्यमिच्छन्ति नमस्यन्तीः प्रह्वीभूतास्ता ओषधयोऽस्मिन्निन्द्रे गर्भं वृष्टिद्वारा पुष्पफलादिलक्षणं गर्भाधानसामर्थ्यं जानते जानन्ति वावशानाः फलं कामयमाना धेनवः सर्वस्य प्री-

नमस्यन्त्योषधयः महः महान्तिनानारूपाणिवपूंषिरूपाणिबिभ्रतं व्रीहियवनीवारादिफल-रूपंपुत्रंतनयमच्छाभिमुख्येन चरन्ति प्राप्नुवन्ति केचिदिहंमारवंकुर्वाणाधेनवःवत्समभिल-क्ष्यगच्छन्तितद्वत् यद्वा जामयः गमन्तिसर्वत्रप्रसरन्तीतिजामयःसूर्यदीप्तयः वृष्णे वर्ष-कस्यस्वरश्मिभिर्भौमान्रसानादायपुनर्वर्षतीतिवर्षकःसूर्यः आदित्याज्जायतेवृष्टिरितिस्मृतेश्च । तस्मैवर्षणशक्तिमिच्छन्ति तादृश्यः अस्मिन्नादित्ये गर्भमपांगर्भाधानसामर्थ्यंजानन्ति ॥ जा-मयः जमतेर्गतिकर्मणोजमिमसिभ्यामिणितिविधीयमानोबहुलवचनादस्मादपिभवति । नमस्य-न्तीः नमस्शब्दान्नमोवरिवश्चित्रङःक्यजितिक्यच् तदन्ताल्लटःशतरिरूपं प्रत्ययस्वरः । वावशे वा-शब्दनोपनेइत्यस्यचकिरूपम् । अच्छ निपातस्यचेतिसंहितायांदीर्घः ॥ ३ ॥

३. जो ओषधियाँ बलवर्धक इन्द्र की शक्ति की वाञ्छा करती हैं, वे ओषधियाँ नम्र होकर इन्द्र की गर्भाधान-शक्ति को जानती हैं। फलाभिलाषिणी, सबकी प्रीणयित्री ओषधियाँ नाना रूपधारी व्रीहि, यव, नीवारादि शस्यस्वरूप पुत्र के अभिमुख विचरण करती हैं।

अच्छाविवक्मिरोदसीसुमेकेग्राव्णोयुजानोअध्वरेमनीषा ।
इमाउतेमनवेभूरिवाराऊर्ध्वाभवन्तिदर्शतायजत्राः ॥ ४ ॥

अच्छ । विवक्मि । रोदसी इति । सुमेके इति सुऽमेके । ग्राव्णः । युजानः । अध्वरे । मनीषा । इमाः । ऊँ इति । ते । मनवे । भूरिऽवाराः । ऊर्ध्वाः । भवन्ति । दर्शताः । यजत्राः ॥ ४ ॥

अध्वरेयज्ञेग्राव्णः सोमाभिषवार्थंग्रावणः युजानः प्रयुञ्जानोहं सुमेकेसुरूपेरोदसीद्यावापृ-थिव्यौ मनीषा मनसईषयास्तुतिलक्षणयावाचा अच्छ विवक्मि आभिमुख्येनस्तौमि हे अग्ने ते तव भूरिवाराः बहुभिर्बहुधावरणीयाः दर्शताः कमनीयत्वाद्दर्शनीयाः यजत्राः पूज्याः इमादीप्तयः मनवे मनुष्यव्यवहारार्थम् ऊर्ध्वाः ऊर्ध्वमुखाभवन्ति ॥ विवक्मि वचप-रिभाषणे लटि बहुलंछन्दसीतिशपःश्लुःअर्तिपिपर्त्योश्च बहुलंछन्दसीत्यभ्यासस्येत्त्वं कका-रस्यकुत्वंप्रत्ययेन । युजानः युजिबुधिदृशःकिदित्यानच् कित्त्वादगुणः चित्त्वादन्तोदात्तः । मनीषा सुपोडादेशः ॥ ४ ॥

४. यज्ञ में प्रस्तर धारण करके हम सुन्दर रूप-विशिष्ट द्यावा-पृथिवी की स्तुति-लक्षण वचन-द्वारा स्तुति करते हैं। हे अग्नि, तुम्हारी अतिशय वरणीय, कमनीय और पूज्य दीप्तियाँ मनुष्यों के लिए ऊर्ध्वमुख होती हैं।

यातेजिह्वामधुमतीसुमेधाअग्नेदेवेषूच्यतउरूची ।
तयेहविश्वाँअवसेयजत्रानासादयपाययाचामधूनि ॥ ५ ॥

या । ते । जिह्वा । मधुऽमती । सुऽमेधाः । अग्ने । देवेषु । उच्यते ।
उरूची । तया । इह । विश्वान् । अवसे । यजत्रान् । आ ।
सादय । पायय । च । मधूनि ॥ ५ ॥

हे अग्ने ते तव मधुमती उदकवती सुमेधाः शोभना मेधा प्रज्ञा यस्याः सा सर्वस्य प्रज्ञापयित्री या जिह्वा ज्वाला उरूची बहुव्याप्तिः सती देवेषु मध्ये आह्वानार्थमुच्यते प्रेर्यते यद्वा मधुमती माधुर्यवती सुमेधाः शोभनप्रज्ञानोपेता उरूची महत इन्द्रादीनभिपूजयन्ती उरूची जिह्वा वाक् देवेभ्य आह्वानार्थं प्रेर्यते तया जिह्वया यजत्रान् यजनीयान्देवान् विश्वान्देवानिह कर्मणि अस्माकमवसे रक्षणाय आसादय उपवेशय किंच तान्विश्वान्देवान्मधूनि मदकरान्सोमान्पायय ॥ सुमेधाः नित्यमसिच्प्रजामेधयोरित्यसिच् । उच्यते वच परिभाषणे कर्मणि यकि रूपं यद्वृत्तयोगादनिघातः । उरूची अञ्चतेः क्विन् अञ्चतेश्चोपसंख्यानमिति ङीप् अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोप इति ङीप उदात्तत्वम् । पायय पाघ्राध्मास्थाम्नादाण्दृश्यर्तिसर्तिशदसदां पिबजिघ्रधमतिष्ठमनयच्छपश्यर्च्छधौशीयसीदाः शाच्छासाह्वाव्यावेपां युगिति युक् तिङ उत्तरत्वादनिघातः ॥ ५ ॥

५. हे अग्नि, तुम्हारी जो मधुमती और प्रज्ञाशालिनी ज्वाला अत्यन्त व्याप्तिविशिष्ट होकर देवों के मध्य में आह्वानार्थ प्रेरित होती है, उस जिह्वा से यजनीय देवों को हमारी रक्षा के लिए इस कर्म में उपवेशित कराओ। उन देवों को हर्ष कर सोमपान कराओ।

अथ षष्ठी—

यातेअग्नेपर्वतस्येवधारासश्चन्तीपीपयद्देवचित्रा ।
तामस्मभ्यंप्रमतिंजातवेदोवसोरास्वसुमतिंविश्वजन्याम् ॥६॥२॥

या । ते । अग्ने । पर्वतस्यऽइव । धारा । असश्चन्ती । पीपयत् ।
देव । चित्रा । ताम् । अस्मभ्यम् । प्रऽमतिम् । जातऽवेदः ।
वसो इति । रास्व । सुऽमतिम् । विश्वऽजन्याम् ॥ ६ ॥ २ ॥

देव दीप्यमान हे अग्ने चित्रा नानारूपा असश्चन्ती असंगतिमकुर्वाणा या ते तव प्रमतिः प्रकृष्टा बुद्धिः पीपयत् अपेक्षितफलदानेनास्मान्वर्धयति तत्र दृष्टान्तः—पर्वतस्येव धारा, यथा पर्वतस्य मेघस्य उदकस्य धारा ओषधिवनस्पत्यादिषु संगतिं कुर्वाणा तान्वर्धयति तद्वत् वसो सर्वस्य वासयितः जातवेदः जातप्रज्ञ हे अग्ने तां प्रमतिं परिरक्षणसमर्थां बुद्धिमस्मभ्यं रास्व दत्स्व तथा विश्वजन्यां सर्वजनहितां सुमतिं शोभनां बुद्धिं च रास्व ॥ असश्चन्ती सश्चतिर्गतिकर्मा शतरि उगितश्चेति ङीप् नञ्समासे नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । पीपयत् प्यायी वृद्धौ व्यत्ययेन परस्मैपदं छान्दसे लङि रूपं बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपीत्यडभावः

पूर्वस्योदात्तत्वं यद्वृत्तयोगादनिघातः । प्रवति तादौ चनितिकृत्यताविति इतेःप्रकृतिस्वरत्वम् । रास्व रादाने व्यत्ययेनात्मनेपदं लोटि रूपम् आमन्त्रितस्याविद्यमानत्वान्निघाताभावः ॥ १ ॥

६. हे द्युतिमान् अग्नि, नानारूपा और हम लोगों को छोड़कर अन्यत्र न जानेवाली तुम्हारी जो अनुग्रह बुद्धि है, वह हम लोगों को अपेक्षित फल-प्रदान-द्वारा वर्द्धित करे, जैसे मेघ की धारा वनस्पतियों को वर्द्धित करती है। हे निवासप्रद जातवेदा, हम लोगों को उसी अनुग्रह बुद्धि का प्रदान करो और सर्वजन-हितकारिणी शोभन बुद्धि को दो।

॥ इतितृतीयस्यचतुर्थेद्वितीयोवर्गः ॥ २ ॥

धेनुःप्रत्नस्येतिनवर्चंपञ्चमंसूक्तं वैश्वामित्रंत्रैष्टुभमाश्विनं तथाचानुक्रान्तं—धेनुर्नवाश्विनमिति । प्रातरनुवाकेआश्विनेक्रतौत्रैष्टुभेछन्दस्याश्विनशस्त्रेचास्यसूक्तस्यविनियोगः सूत्रितञ्च—धेनुःप्रत्नस्यकउप्रवदितिसूक्तेइति । व्युष्टेदशरात्रेद्वितीयेछन्दोमेप्रउगशस्त्रे अयमाश्विनस्तृचस्तृचः द्वितीयस्याश्विनइतिखण्डेसूत्रितम्—धेनुःप्रत्नस्यकाम्यंदुहानाअन्तःसमानमध्ये पञ्चाहि विद्यानिति ।

धेनुःप्रत्नस्यकाम्यंदुहानान्तःपुत्रश्चरतिदक्षिणायाः ।
आद्योतनिंवहतिशुभ्रयामोषसःस्तोमोअश्विनावजीगः ॥ १ ॥

धेनुः । प्रत्नस्य । काम्यम् । दुहाना । अन्तरिति । पुत्रः ।
चरति । दक्षिणायाः । आ । द्योतनिम् । वहति । शुभ्रऽयामा ।
उषसः । स्तोमः । अश्विनौ । अजीगरिति ॥ १ ॥

धेनुःप्रीणयित्रीउषाः प्रत्नस्यपुरातनस्याग्नेःकाम्यंकमनीयंपयोदुहानादोग्ध्रीभवति दक्षिणायाउषसःपुत्रःसूर्यस्तस्याअन्तश्चरति उषसोनन्तरंशुभ्रयामा सूर्यकिरणसंपर्काच्छुभ्रतयागमनंयस्यासौशुभ्रयामादिवसः द्योतनिंसर्वस्यप्रकाशकंसूर्यमावहति बिभर्ति अतउषसःपुराअश्विनौस्तोतुं स्तोमःस्तोत्रकारी होत्रादिरजीगः जागर्ति उत्तिष्ठति ॥ शुभ्रयामा याप्रापणे आतोमनिन् बहुव्रीहौपूर्वपदस्वरः । अजीगः जागृनिद्राक्षये कर्तरिलिपि बहुलंछन्दसि श्लोलुक् आकारस्यईकारश्छान्दसः गुणेकृते हल्ङ्यादिनातिपोलोपः ॥ १ ॥

१. प्रीणयित्री उषा पुरातन अग्नि के लिए कमनीय दुग्ध दोहन करती है। उषापुत्र सूर्य उसके मध्य में विचरण करते हैं। शुभ्रदीप्ति दिवस सबके प्रकाशक सूर्य का वहन करता है। उसके पूर्व ही अश्विद्वय के स्तोता जागरित होते हैं।

सुयुग्वहन्तिप्रतिवामृतेनोर्ध्वाभवन्तिपितरेवमेधाः ।
जरेथामस्मद्विपणेर्मनीषांयुवोरवश्चकृमायातमर्वाक् ॥ २ ॥

सुऽयुक् । वहन्ति । प्रति । वाम् । ऋतेन । ऊर्ध्वाः । भवन्ति ।
पितराऽइव । मेधाः । जरेथाम् । अस्मत् । वि । पणेः । मनीषाम् ।
युवोः । अवः । चकृम । आ । यातम् । अर्वाक् ॥ २ ॥

हेऽश्विनौ सुयुक् सुष्ठुरथेयोजिताअश्वाऋतेनसत्यभूतेनरथेनवांयुवांप्रतिवहन्ति यज्ञंप्रत्यागमनायधारयन्ति मेधाः यज्ञाश्च ऊर्ध्वाःयुष्मदभिमुखंपूर्वंयुवांभवन्ति तत्रदृष्टान्तः—पितराइव यथापुत्राःपितरौमातापितरावभिलक्ष्यगच्छन्तितद्वत् अस्मदस्मत्सकाशात्पणेर्मनीषामासुरींबुद्धिंविजरेथां विशेषेणनाशयतं वयंच युवोर्युवयोरवः हविर्लक्षणमन्नं चकृमकुर्मः युवामर्वाक्अस्मदभिमुखेनआयातम् ॥ सुयुक् युजेःक्विप् सुपांसुलुगितिसुपोलुक् । पितरेव पितामात्रेतिपितृशेषः सुपोडादेशः । जरेथां जॄष्वयोहानौ व्यत्ययेन मनीषामित्यत्रसुपांसुलुगितिमित्यादु- दत्तत्वम् छन्दस्युभयथेतिभाषायामार्धधातुकत्वाण्णिलोपः शपःपित्त्वादनुदात्तत्वेधातुस्वरः ॥ २ ॥

२. हे अश्विद्वय, उत्तम रूप से रथ में युक्त अश्वद्वय सत्यरूप रथ-द्वारा तुम दोनों को यज्ञ में ले जाने के लिए वहन करते हैं। यज्ञ तुम्हारे लिए उन्मुख होते हैं, जैसे माता-पिता को लक्ष्य कर पुत्र जाते हैं। हम लोगों के निकट से पणियों की आसुरी बुद्धि को विशेष रूप से नष्ट करो। हम लोग तुम्हारे लिए हवि प्रस्तुत करते हैं। तुम दोनों आगमन करो।

सुयुग्भिरश्वैःसुवृतारथेनदस्राविमंशृणुतंश्लोकमद्रेः ।
किमङ्गवांप्रत्यवर्तिंगमिष्ठाहुर्विप्रासोअश्विनापुराजाः ॥ ३ ॥

सुयुक्ऽभिः । अश्वैः । सुऽवृता । रथेन । दस्रौ । इमम् । शृणुतम् ।
श्लोकम् । अद्रेः । किम् । अङ्ग । वाम् । प्रति । अवर्तिम् ।
गमिष्ठा । आहुः । विप्रासः । अश्विना । पुराऽजाः ॥ ३ ॥

हेऽश्विनौ सुयुग्भिः सुष्ठुयोजितैरश्वैःसुवृता पुनःपुनरावर्ततइतिवृत्चक्रं शोभनचक्रोपेतेनरथेनागत्य दस्रौ शत्रूणामुपक्षपयितारौ युवामद्रेःआदियतेस्तोत्रैरित्यद्रिःस्तोता तस्येमंश्लोकं स्तोत्रं शृणुतम् अङ्ग हेऽश्विनौ विप्रासोमेधाविनः पुराजाः पुरातनाऋषयः वां युवामवर्तिम् अस्माकंदुःखहानिंप्रति गमिष्ठा अतिशयेनगन्तारावितिकिमाहुः किंकथयन्तीति किं नकथय- न्तीत्यर्थः । अथवाङ्केत्यस्यपाठोसुवृतारथेनेत्याविगतम् । गमिष्ठा गन्तृशब्दादिष्ठनिरूपम् ॥ ३ ॥

३. हे अश्विद्वय, सुन्दर चक्रविशिष्ट रथ पर आरोहण करके और उत्तम रूप से योजित अश्वों-द्वारा वाहित होकर तुम दोनों स्तुतिकारियों के इस श्लोक का श्रवण करो। हे अश्विद्वय, पुरातन मेधाविगण क्या नहीं बोलते हैं, जो हमारी दुःखहानि के विरुद्ध तुम दोनों गमन करते हो।

आमन्येथामागतंकच्चिदेवैर्विश्वेजनासोअश्विनाहवन्ते ।
इमाहिवांगोऋजीकामधूनिप्रमित्रासोनददुरुस्रोअग्रे ॥ ४ ॥

आ । मन्येथाम् । आ । गतम् । कत् । चित् । एवैः । विश्वे । जनासः । अश्विना । हवन्ते । इमा । हि । वाम् । गोऽऋजीका । मधूनि । प्र । मित्रासः । न । ददुः । उस्रः । अग्रे ॥ ४ ॥

कच्चिदितिप्रश्ने हेअश्विनौ आमन्येथाम् इमांमदीयांस्तुतिंमागीतं किंच एवैर्गमनसाधनै-रश्वैरागतं यज्ञंप्रत्यागच्छतं विश्वेसर्वेजनासःस्तोतारः अश्विनाअश्विनौ वां युवांहवन्ते स्तुति-लक्षणाभिर्वाग्भिराह्वयन्ति किंच गोऋजीकागव्यपयसामिश्रणोपेतानिमधूनिमदकराणिसोमर-सरूपाणिइमाइमानिहवींषि युवाभ्यांप्रददुःस्तोतारःप्रयच्छन्ति तत्रदृष्टान्तः—मित्रासोन यथा मित्राणिमित्रेभ्योऽपेक्षितंददतितद्वत् उस्रः वसतिनभसीत्युस्रःसूर्यः अग्रे उषसोऽग्रेउदेति तस्मादाग-च्छतमितिभावः ॥ मन्येथां मनज्ञाने दिवादिः लोटिरूपम् । इमा सुपोडादेशः । गोऋजीका प्रकृ-त्यान्तःपादमितिप्रकृतिभावः । ददुः दाणूदानेइत्यस्यलिटिरूपं छन्दसि ... । उस्रः वसनिवासे स्फायितञ्चीत्यादिनारक् किच्चात्संप्रसारणं शासिवसिघसीनांचेतिषत्वाभा-वश्छान्दसः ॥ ४ ॥

४. हे अश्विद्वय, तुम दोनों हमारी स्तुति को अवगत करो और अश्वों के साथ यज्ञ में आगमन करो। सब स्तोता स्तुतिलक्षण वचनों से तुम दोनों का आह्वान करते हैं। वे मित्र की तरह दुग्धमिश्रित और हर्ष-कर हवि तुम दोनों को प्रदान करते हैं। सूर्य उषा के आगे उदित होते हैं। इसलिए आगमन करो।

तिरःपुरूचिदश्विनारजांस्याङ्गूषोवांमघवानाजनेषु ।
एहयातंपथिभिर्देवयानैर्दस्राविमेवांनिधयोमधूनाम् ॥ ५ ॥ ३ ॥

तिरः । पुरु । चित् । अश्विना । रजांसि । आङ्गूषः । वाम् । मघवाना । जनेषु । आ । इह । यातम् । पथिऽभिः । देवऽयानैः । दस्रौ । इमे । वाम् । निऽधयः । मधूनाम् ॥ ५ ॥ ३ ॥

हेअश्विनौ पुरूचित् बहून्यपिरजांसिस्थानानि तिरः स्वतेजसातिरस्कुर्वन्तौ वां युवाम् इहकर्मणि देवयानैः पथिभिर्मार्गैरायातम् आगच्छतं मघवाना धनवन्तौ हेअश्विनौ जनेषुस्तो-तृषु वां युवयोराङ्गूषः आसमन्ताद्घोषणीयंस्तोत्रंवर्तते दस्रौ शत्रूणामुपक्षपयितारौ हेअश्विनौ वांयुवयोर्मधूनांमदकराणांसोमानामिमेनिधयः निधीयतेऽत्रसोमइतिनिधयःपात्रविशेषाःसन्ति तस्मादागच्छतमितिभावः ॥ आङ्गूषः आङ्पूर्वाद्घुषेःकर्मणिघञ् आघुष्यतइत्याघोषः घोऽत्य-स्यपृषोदरादित्वाद्गइत्यादेशः आकारस्यानुनासिकश्छन्दसीत्यनच्यपि अनुनासिकश्छान्दसः यद्वा

वर्तिर्गन्तव्यं स्थानमस्माद्वृत्तेरिति स्नेनो वर्तिःप्रत्ययान्तो निपातितः । अकृतिगणकतीत्येवमनिसन्धूर्वः स्तोत्रं वादृ- पदवानृ: प्रज्ञादित्वात्स्वार्थिकोऽण्प्रत्ययस्वरः । पद्मपात्तमित्यर्थंचोऽन्ततः ॥ ५ ॥

५. हे अश्विद्वय, नाना देशों को अपने तेज से तिरस्कृत करके तुम दोनों देवयान पथ-द्वारा इस स्थल में आगमन करो। हे धनवान् अश्विद्वय, तुम दोनों के लिए स्तोताओं का स्तोत्र उद्घोषित होता है। हे शत्रुओं के क्षयकारक, तुम दोनों के लिए ये मदकारक सोम के पात्र विशेष सञ्चित हैं।

॥ इतितृतीयस्यचतुर्थेतृतीयोवर्गः ॥ ३ ॥

अत्रोर्ध्वमेतिरिक्तोऽपर्य्येवाकशस्त्रेपुराणमोकइति वास्तोष्पतिकल्पेनयाज्याः सूत्रितम्—अश्विनावी- वस्तुराणामोकःसख्यंशिवंवामितिकसतोयाज्याइति ॥

पुराणमोकः सख्यं शिवं वां युवोर्नरा द्रविणं जह्नाव्याम् ।
पुनः कृण्वानाः सख्या शिवानि मध्वा मदेम सह नू समानाः ॥ ६ ॥

पुराणम् । ओकः । सख्यम् । शिवम् । वाम् । युवोः । नरा । द्रविणम् । जह्नाव्याम् । पुनरिति । कृण्वानाः । सख्या । शिवानि । मध्वा । मदेम । सह । नु । समानाः ॥ ६ ॥

हे अश्विनौ वां युवयोः पुराणं पुरातनं सख्यं सखित्वम् ओकः सेव्यं शिवं कल्याणकरं भवति किंच हे नरा नरौ अस्मदीयस्य कर्मणो नेतारौ युवोः युवयोर्द्रविणं धनं जह्नाव्यां जह्नुकुलजायां भवति शिवानि सुखकराणि युवयोः सख्या सख्यानि पुनःपुनः कृण्वानाः कुर्वन्तः समानाः हविःप्रदानेनोपकारकत्वात्मित्रभूताः वयं मध्वा मदकरेण सोमेन युवाभ्यां सह युगपत् नु क्षिप्रं मदेम हर्षेण ॥ सख्यं सख्युर्भाव इत्यर्थे सख्युर्य इति यप्रत्ययः । जह्नाव्यां जह्नोः संबन्धिनीत्यर्थे तस्येद- मित्यण् ओर्गुणः इत्यदीर्घयोर्लोपः । मदेम मदी हर्षे इत्यस्याशीर्लिङि छान्दसाशि- व्यत्ययेन शपः प्रत्ययः निघातः ॥ ६ ॥

६. हे अश्विद्वय, तुम दोनों का पुरातन सख्य वाञ्छनीय है और कल्याणकर है। हे नेतृद्वय, तुम दोनों का धन जह्नु-कुलजा में है। तुम दोनों के सुखकर सख्य को बारम्बार प्राप्त करके हम लोग मित्रभूत (तुम्हारे समान) होते हैं। हर्षकारक सोम के द्वारा तुम दोनों के साथ हम शीघ्र ही हृष्ट होते हैं।

अश्विना वायुना युवं सुदक्षा नियुद्भिश्च सजोषसा युवाना ।
नासत्या तिरोअह्न्यं जुषाणा सोमं पिबतमस्रिधा सुदानू ॥ ७ ॥

अश्विना । वायुना । युवम् । सुदक्षा । नियुत्ऽभिः । च ।

सजोषसा । युवाना । नासत्या । तिरःऽअह्न्यम् । जुषाणा ।
सोमम् । पिबतम् । अस्रिधा । सुदानू इति सुऽदानू ॥ ७ ॥

सुदत्रा शोभनसामर्थ्योपेतौ युवाना नित्यतरुणौ नासत्या नविद्यतेऽसत्यं ययोस्तौ सुदानू शोभनफलस्यप्रदातारौ हेअश्विनौ वायुनानियुद्भिश्च सजोषसासजुषाणौ सोमविषयप्रीतियुक्तौ अस्रिधा अनुपक्षीणौ युवं युवांतिरोअह्न्यम् अहनितिरोहिते हूयमानमिमं सोमंपिबतम् ॥ नियुद्भिः यौतेःक्विप् । तिरोअह्न्यम् अहिन्यमह्न्यं भवेऽर्थ्यदीतियत् तिरोभूतमह्न्यंयस्मिन्कालेसतिरोअह्न्यः बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥ ७ ॥

७. शोभन सामर्थ्य से युक्त, नित्य तरुण, असत्यरहित एवम् शोभन फल के दाता हे अश्विद्वय, वायु और नियुद्गण के साथ मिलकर अक्षीण और सोमपायी तुम दोनों दिवस के शेष में सोम पान करो।

अश्विना परि वामिषः पुरूचीरीयुर्गीर्भिर्यतमाना अमृध्राः ।
रथो ह वामृतजा अद्रिजूतः परि द्यावापृथिवी याति सद्यः ॥ ८ ॥

अश्विना । परि । वाम् । इषः । पुरूचीः । ईयुः । गीःऽभिः ।
यतमानाः । अमृध्राः । रथः । ह । वाम् । ऋतऽजाः । अद्रिऽजूतः ।
परि । द्यावापृथिवी इति । याति । सद्यः ॥ ८ ॥

हेअश्विनौ पुरूचीः पुरुतममञ्चन्तिगच्छन्तीतिपुरूचीः बहूनि इषोहविर्लक्षणान्यन्नानि वां युवां परीयुःपरितोगच्छन्ति तथा अमृध्राः केनाप्यतिरस्कृताः यतमानाः कर्मणिप्रवर्तमानाः स्तोतारः गीर्भिःस्तुतिलक्षणाभिर्वाग्भिर्युवांपरिचरन्ति ऋतजाः ऋतस्योदकस्यजनयिता ऋते यज्ञेप्रादुर्भवतीतिवा अद्रिजूतः स्तोतृभिराकृष्टः वांयुवयोःरथः द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ सद्यस्तदानीमेवपरियातिह सर्वतःप्राप्नोतिखलु अश्विनोरथस्यवेगवत्त्वेमन्त्रवर्णः—योवामश्विनामनसोजवीयान्रथःस्वश्वोविशआजिगातीति । अतःकारणादस्मदीयंयज्ञंप्रत्यागच्छतमितिभावः ॥ ईयुः इण्गतावित्यस्य लिटि दीर्घइणःकितीत्यभ्यासस्यदीर्घः पादादित्वादनिघातः । यतमानाः यतीप्रयत्नेइत्यस्यशानचिरूपं शपःपित्त्वादनुदात्तत्वेशानचोलसार्वधातुकस्वरेणानुदात्तत्वेधातुस्वरः । ऋतजाः जनेर्विट् विड्वनोरित्यात्वम् । अद्रिजूतः जूइतिसौत्रोधातुः कर्मणिक्तः तृतीयाकर्मणीतिपूर्वपदस्वरः ॥ ८ ॥

८. हे अश्विद्वय, प्रचुर हवि तुम लोगों के निकट गमन करती है। क्षोभरहित और कर्मकुशल स्तोता लोग स्तुतिलक्षण वचनों-द्वारा तुम दोनों की परिचर्या करते हैं। स्तोताओं-द्वारा आकृष्ट जलप्रद रथ द्यावा-पृथिवी के मध्य में सद्यः गमन करता है।

अथनवमी—

अश्विनामधुषुत्तमोयुवाकुःसोमस्तंपातमागतंदुरोणे ।
रथोहवांभूरिवर्पःकरिक्रत्सुतावतोनिष्कृतमागमिष्ठः ॥ ९ ॥ ४ ॥

अश्विना । मधुसुतऽत्तमः । युवाकुः । सोमः । तम् । पातम् ।
आ । गतम् । दुरोणे । रथः । ह । वाम् । भूरि । वर्पः ।
करिक्रत् । सुतऽवतः । निःऽकृतम् । आऽगमिष्ठः ॥ ९ ॥ ४ ॥

हेअश्विनौ यःसोमः मधुषुत्तमः मधुरसमत्यन्तंप्रेरयन् युवाकुर्युवांकामयमानोवर्तते य- द्वा युवाकुर्वसतीवरीप्रभृतिभिर्मिश्रितइत्यर्थः तमिमंसोमंपातं पिबतं दुरोणेऽस्माकंगृहेआगत- मागच्छतं भूरि प्रभूतं वर्पोवारकं तेजःसर्वैर्वरणीयंधनंवा करिक्रत् पुनःपुनःकुर्वन् वांयु- वयोरथःसुतवतःसोममभिषुतवतोयजमानस्यनिष्कृतं निरित्येषसमित्येतस्यस्थानेइतियास्कः । संस्कारि यद्वा संस्कृतं गृहमागमिष्ठ ह अतिशयेनागन्ताभवतिखलु ॥ युवाकुः यौतेः क- टिकुषिभ्यांकाकुरितिकाकुर्बाहुलकादस्मादपिभवति प्रत्ययस्वरेणमध्योदात्तः । करिक्रत् करोतेर्य- ङ्लुकि शतरि दाधर्तिदर्धर्तिदर्धर्षीत्यादिनाशुत्वाभावेऽणादेशेकृतेऽजस्यानृकारान्तत्वादभ्यास- स्यरिगागमोनप्राप्नोतीतिसोपिनिपात्यते अभ्यस्तस्वरः । निष्कृतं करोतेरादिकर्मणिक्तः संस्क- र्तुंप्रवृत्तइत्यर्थः थाथादिस्वरः ॥ ९ ॥

९. हे अश्विद्वय, जो सोम अत्यन्त मधुर रस से मिश्रित हुआ है, उसका पान करो। तुम लोगों का धनदानकारी रथ सोमाभिषव करने- वाले यजमान के संस्कृत गृह में बारम्बार आगमन करता है।

॥ इतितृतीयस्यचतुर्थेचतुर्थोवर्गः ॥ ४ ॥

मित्रोजनानितिनवर्चंपञ्चमंसूक्तं वैश्वामित्रं त्रैष्टुभमैत्रं मित्रोमैत्रंषळन्त्यागायत्र्यस्तथेत्यनुक्र- मणिका । आदितःपञ्चत्रिष्टुभः शिष्टाश्चतस्रोगायत्र्यः मित्रोदेवता अग्निहोत्रार्थेपयसिदुह्यमाने- ऽभिष्टवनेमित्रोजनानित्यनयासमिधमादध्यात् । सूत्रितञ्च—मित्रोजनान्यातयतिब्रुवाणइतिसमि- धमादधानमिति ।

तत्रप्रथमा—

मित्रोजनान्यातयतिब्रुवाणोमित्रोदाधारपृथिवीमुतद्याम् ।
मित्रःकृष्टीरनिमिषाभिचष्टेमित्रायहव्यंघृतवज्जुहोत ॥ १ ॥

१ नि० १२. ५।

मित्रः । जनान् । यातयति । ब्रुवाणः । मित्रः । दाधार । पृथिवीम् । उत । द्याम् । मित्रः । कृष्टीः । अनिऽमिषा । अभि । चष्टे । मित्राय । हव्यम् । घृतऽवत् । जुहोत ॥ १ ॥

ब्रुवाणःस्तूयमानः शब्दंकुर्वाणोवा मित्रः प्रकर्षेणसर्वैर्मीयतेतथासर्वान्वृष्टिप्रदानेनत्रायतइतिवामित्रःसूर्यः जनान्कर्षकादिजनान् यातयति कृष्यादिकर्मसुप्रयत्नंकारयति तथामित्रएव पृथिवीम् उतापिचद्याम् एतावुभौलोकौवृष्टिद्वारान्नंयागांश्चजनयन् दाधारधारयति तथा स्थितो मित्रःअनिमिषाअनिमिषेणानुग्रहदृष्ट्याकृष्टीःकर्मवतोमनुष्यानभिचष्टे सर्वतःपश्यति एतत्सर्वंज्ञात्वा हेऋत्विजः घृतवदुपस्तरणाभिघारणयुक्तंहव्यं हवनयोग्यंपुरोडाशादिकं तस्मैमित्रायदेवायजुहोत जुहुत प्रयच्छतेत्यर्थः । उक्तार्थंयास्कोऽब्रवीति—मित्रोजनान्यातयति ब्रुवाणःशब्दंकुर्वन्मित्रएवधारयतिपृथिवींचदिवंचमित्रःकृष्टीरनिमिषन्नभिविपश्यतीतिकृष्टयइतिमनुष्यनाम कर्मवन्तोभवन्तिविकृष्टदेहावामित्रायहव्यंघृतवज्जुहोतेतिव्याख्यातंजुहोतिर्दानकर्मेति ॥ यातयति यतीप्रयत्नेइत्यस्यण्यन्तस्यलटिरूपम् । दाधार तुजादीनामित्यभ्यासस्यदीर्घः । जुहोत जुहोतेर्लोटि मध्यमस्यतस्यतबादेशः गुणःनिघातः ॥ १ ॥

१. स्तुत होने पर देवता सकल लोक को कृष्यादि कार्य में प्रवर्तित करते हैं। वृष्टि-द्वारा अन्न और यज्ञ को उत्पन्न करते हुए मित्र देवता पृथ्वी और द्युलोक दोनों का धारण करते हैं। कर्मवान् मनुष्यों को चारों तरफ़ से मित्र देवता अनुग्रह दृष्टि से देखते हैं। मित्र के उद्देश से घृतविशिष्ट हव्य प्रदान करो।

देवसुवांहविष्षुमित्रस्यसत्यस्यप्रसमित्रेतियाज्या एषैवप्रातर्होमस्यकालात्ययनिमित्तेमैत्रे चरौयाज्या सूत्रितंच—प्रसमित्रमर्तोअस्तुप्रयस्वांस्त्वांनष्टवान्महिमायपश्चलइति । सतइष्टिमित्रःसूर्योमियोमहिनादिवंप्रसमित्रमर्तोअस्तुप्रयस्वानितिसंस्थितायामितिच ।

सूक्तेद्वितीया—

प्रसमित्रमर्तोअस्तुप्रयस्वान्यस्तआदित्यशिक्षतिव्रतेन ।
नहन्यतेनजीयतेत्वोतोनैनमंहोअश्नोत्यन्तितोनदूरात् ॥ २ ॥

प्र । सः । मित्र । मर्तः । अस्तु । प्रयस्वान् । यः । ते । आदित्य । शिक्षति । व्रतेन । न । हन्यते । न । जीयते । त्वाऽऊतः । न । एनम् । अंहः । अश्नोति । अन्तितः । न । दूरात् ॥ २ ॥

हेआदित्यव्रतेनयज्ञेनयुक्तोयोमनुष्यःतेतुभ्यंशिक्षति हविर्लक्षणमन्नंददाति हेमित्र स-मर्तोमनुष्यः प्रयस्वानन्नवान्प्रास्तु प्रभवतु त्वोतस्त्वयारक्षितः समनुष्यः केनापिनहन्यते नबाध्यते नजीयते नाभिभूयतेच एनंतुभ्यंहविर्ददद्वन्तंपुरुषमंहःपापमन्तितःसमीपान्नाश्नोति नव्याप्नोति ।

१ नि० १०. २२.

दूरादपिनप्राप्नोति शिक्षतिर्दानकर्मा व्यत्ययेनपरस्मैपदं यद्वृत्तयोगादनिघातः । जीयते ज्यतेःकर्मणियकि अकृत्सार्वधातुकयोरितिदीर्घः । त्वोतः तृतीयाकर्मणीतिपूर्वपदस्वरः । अश्नोति अशूव्याप्तौ स्वादिः व्यत्ययेनपरस्मैपदम् ॥ २ ॥

२. हे आदित्य, मित्र, यज्ञयुक्त होकर जो मनुष्य तुम्हें हविरन्न प्रदान करता है, वह अन्नवान् हो। तुम्हारे द्वारा रक्षित होकर वह मनुष्य किसी से भी विनष्ट और अभिभूत नहीं होता है। तुम्हें जो हविः देता है, उस पुरुष को दूर अथवा निकट से पाप छू नहीं सकता है।

येनस्तुयांहविष्षुमित्रस्यसत्यस्यानुवाक्या । अनमीवासइळ्यामदन्तअसमित्रमतोंअस्तु प्रयस्वानितिसूक्तम् ।

अ॒न॒मी॒वास॒इळ॑या॒मद॑न्तो॒मि॒तज्ञ॑वो॒वरि॑म॒न्नापृ॑थि॒व्याः ।
आ॒दि॒त्यस्य॑व्र॒तमु॑पक्षि॒यन्तो॑व॒यंमि॒त्रस्य॑सुम॒तौस्या॑म ॥ ३ ॥

अ॒न॒मी॒वासः॑ । इळ॑या । मद॑न्तः । मि॒तऽज्ञ॑वः । वरि॑मन् । आ ।
पृ॒थि॒व्याः । आ॒दि॒त्यस्य॑ । व्र॒तम् । उ॒प॒ऽक्षि॒यन्तः॑ । व॒यम् ।
मि॒त्रस्य॑ । सु॒ऽम॒तौ । स्या॒म॒ ॥ ३ ॥

हेमित्र अनमीवासः रोगवर्जिताः इळ्यान्नेनमदन्तोमाद्यन्तःपृथिव्यावरिमन्विस्तीर्णेप्रदेशे मितज्ञवः मितजानुकाः आयथाकामंसर्वत्रगच्छन्तः आदित्यस्यसंबन्धिव्रतंकर्मोपक्षियन्तः तस्य कर्मणःसमीपेनिवसन्तः तदीयंकर्मकुर्वाणाइत्यर्थः तादृशावयंमित्रस्यादित्यस्यसुमतौशोभना-यामनुग्रहबुद्धयांस्यामवर्तेमहि ॥ मदन्तःमदीहर्षेइत्यस्यशतरिव्यत्ययेनशप् । मितज्ञवः जानुशब्द-स्यज्ञुश्छन्दसः । वरिमन् उरुशब्दात्पृथ्वादित्वादिमनिच् प्रियस्थिरेत्यादिनावरादेशः सुपांसुलु-गितिसप्तम्यालुक् व्यत्ययेनाद्युदात्तः ॥ ३ ॥

३. हे मित्र, रोग-वर्जित होकर अन्नलाभ से हृष्ट होकर और पृथिवी के विस्तीर्ण प्रदेश में मितजानु होकर हम सर्वत्रगामी आदित्य के व्रत (कर्म) के निकट अवस्थिति करते हैं। हम लोगों के ऊपर आदित्य अनुग्रह-बुद्धि करें।

अ॒यंमि॒त्रोन॑म॒स्यः॑सु॒शेवो॒राजा॑सुक्ष॒त्रोअ॑जनिष्टवे॒धाः ।
तस्य॑व॒यंसु॑म॒तौय॒ज्ञिय॒स्यापि॑भ॒द्रेसौ॑मन॒सेस्या॑म ॥ ४ ॥

अ॒यम् । मि॒त्रः । न॒म॒स्यः॑ । सु॒ऽशेवः॑ । राजा॑ । सु॒ऽक्ष॒त्रः ।
अ॒ज॒नि॒ष्ट॒ । वे॒धाः । तस्य॑ । व॒यम् । सु॒ऽम॒तौ । य॒ज्ञिय॑स्य ।
अपि॑ । भ॒द्रे । सौ॒म॒न॒से । स्या॒म॒ ॥ ४ ॥

अयंपूर्वमध्येप्रतिपादितोमित्रः सूर्यः नमस्यः सर्वैर्नमस्करणीयः सुशेवः शोभनसुखः सुखेनसेव्यइत्यर्थः राजा सर्वस्यजगतःप्रकाशप्रदानेनस्वामी सुक्षत्रःक्षत्रशब्देनबलमुच्यते शोभनबलोपेतः वेधाःसर्वस्यजगतोविधाता एवंगुणोपेतःसूर्यः अजनिष्ट प्रादुरभूत् तस्यएवंविधगुणोपेतस्ययज्ञियस्ययागार्हस्यसूर्यस्यसुमतौशोभनायांबुद्ध्यांभद्रेकल्याणकारिणिसौमनसे सौमनस्येपि यजमानावयं स्यामभवेम ॥ नमस्यः नमसिसाधुःतत्रसाधुरितियत् तित्स्वरितः । अजनिष्ट जनी-प्रादुर्भावेइत्यस्यलुङिचिणिरूपम् । सौमनसे सुमनसइदमित्यर्थेतस्येदमित्यण्प्रत्ययस्वरः ॥ ४ ॥

४. नमस्कारयोग्य, सुन्दर-मुख-विशिष्ट, स्वामी, अत्यन्त बल-विशिष्ट और सबके विधाता ये सूर्य प्रादुर्भूत हुए हैं। ये यज्ञार्ह हैं। इनके अनुग्रह और कल्याणकर वात्सल्य को हम यजमान प्राप्त कर सकें।

महाँआदित्योनमसोपसद्योयातयज्जनोगृणतेसुशेवः ।
तस्माएतत्पन्यतमायजुष्टमग्नौमित्रायहविराजुहोत ॥५॥५॥

महान् । आदित्यः । नमसा । उपऽसद्यः । यातयत्ऽजनः ।
गृणते । सुऽशेवः । तस्मै । एतत् । पन्यःऽतमाय ।
जुष्टम् । अग्नौ । मित्राय । हविः । आ । जुहोत ॥ ५ ॥ ५ ॥

योयमादित्योमहान् अतएवनमसानमस्कारेणोपसद्यः सर्वैरुपसदनीयः यातयज्जनः प्रातः-प्रातःस्वस्वकर्मणिप्रवर्तनीयाजनायेनेतिसतथोक्तः गृणते स्तोत्रंकुर्वतेजनायसुशेवःसुखोभवति तस्मै पन्यतमाय स्तुत्यतमाय मित्रायादित्याय जुष्टंप्रीतिविषयमेतद्धविः अग्नावाजुहोतजुहुत ॥ यातयज्जनः यतीप्रयत्नेइत्यस्यण्यन्तस्यशतरिरूपं बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरेप्राप्तेमरुद्वृधादित्वात्पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । गृणते गृशब्दे शतुरनुमइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् । पन्यतमाय पनस्तेरघ्न्यादित्वा-द्यतिप्रत्ययोनाद्यत्याद्युदात्तत्वम् । जुष्टं नित्यंमन्त्रेइत्याद्युदात्तत्वम् ॥ ५ ॥

५. जो आदित्य महान् हैं, जो सकल लोक के प्रवर्तक हैं, नमस्कार-द्वारा उनकी उपासना करना उचित है। वे स्तुति करनेवालों के प्रति प्रसन्नमुख होते हैं। स्तुतियोग्य मित्र के लिए प्रीतिकर हव्य अग्नि में अर्पित करो।

॥ इतितृतीयस्यचतुर्थेपञ्चमोवर्गः ॥ ५ ॥

अभिप्लवषडहेदशरात्रेचसमूढरौकविंशादिस्तोमेसतिहोत्रकशंसिनाआज्यस्थानेपञ्चसप्तादिसंख्याकाऋच आवपनीयाः तत्रमैत्रावरुणशस्त्रेमित्रस्यचर्षणीधृतइत्याद्याःप्रतसमावापार्थाः सूत्रितञ्च—मित्रस्यचर्षणीधृतइतिचतस्रोमैत्र्यइति ।

अथषष्ठी—

मित्रस्यंचर्षणीधृतोवोदेवस्यसानसि ।
द्युम्नंचित्रश्रवस्तमम् ॥ ६ ॥

मित्रस्य । चर्षणिऽधृतः । अवः । देवस्य ।
सानसि । द्युम्नम् । चित्रश्रवःऽतमम् ॥ ६ ॥

चर्षणीधृतोमनुष्याणांवृष्टिप्रदानेनधारकस्यमित्रस्यदेवस्यसंबन्धिअवोन्नं सानसि सर्वैः संभजनीयं द्युम्नं त्वदीयंधनंच चित्रश्रवस्तमम् अतिशयेनचायनीयकीर्तियुक्तम् ॥ सानसि षणोतेःसानसिवर्णसीत्यादिनाअसिप्रत्ययान्तत्वेननिपातनादुपधावृद्धिः चित्त्वादन्तोदात्तः स्वमोर्लुगितिस्वमोर्लुक् ॥ ६ ॥

६. वृष्टि-द्वारा मनुष्यों के धारक मित्रदेव का अन्न और सबके द्वारा भजनीय धन अतिशय कीर्तियुक्त है।

प्रातर्होमस्यकालात्ययेमैत्रेष्टिः तस्यामभियोमहिनेत्यनुवाक्या सूत्रितश्च—अभियोमहिनादिवं प्रसमित्रमर्तोअस्तुप्रयस्वानिति ।

सैषासप्तमी—

अभियोमहिनादिवंमित्रोबभूवसप्रथाः ।
अभिश्रवोभिःपृथिवीम् ॥ ७ ॥

अभि । यः । महिना । दिवम् । मित्रः । बभूव ।
सऽप्रथाः । अभि । श्रवःऽभिः । पृथिवीम् ॥ ७ ॥

योमित्रः महिना स्वकीयेनमहिम्ना दिवमन्तरिक्षमभिबभूवाभिभवति समित्रः सप्रथाः प्रथःप्रसिद्धिः कीर्तिः तत्सहितःश्रवोभिर्वृष्टिद्वाराउत्पादितैरन्नैः पृथिवीमप्यभिभवति बह्वन्नयुक्तांकरोतीत्यर्थः ॥ सप्रथाः प्रथप्रख्याने असुन् वोपसर्जनस्येतिसहस्यसभावः ॥ ७ ॥

७. जिस मित्रदेव ने अपनी महिमा से द्युलोक को अभिभूत किया है, उसी ने कीर्तियुक्त होकर पृथ्वी को प्रचुर अन्न-विशिष्टा किया है।

अथाष्टमी—

मित्रायपञ्चयेमिरेजनाअभिष्टिशवसे ।
सदेवान्विश्वान्बिभर्ति ॥ ८ ॥

मित्राय । पञ्च । येमिरे । जनाः । अभिष्टिऽशवसे ।
सः । देवान् । विश्वान् । बिभर्ति ॥ ८ ॥

पञ्चजनाः निषादपञ्चमाश्चत्वारोवर्णा अभिष्टिशवसेशत्रूणामभिगन्तृबलयुक्तायमित्राययेमिरे हवींषिप्रयच्छन्ति सतादृशोमित्रः विश्वान्सर्वान्देवान्बिभर्ति स्वस्वरूपतयाधारयति ॥ अभिष्टिशवसे इष्टेर्भावेकृत्येत्यादिनाक्तिन् तादौचनितीत्यन्तोदात्तत्वं शकन्ध्वादित्वात्पररूपत्वं बहुव्रीहौपूर्वपदस्वरः ॥ ८ ॥

८. निषाद को लेकर पाँचों वर्ण शत्रुजयक्षम और बलविशिष्ट मित्र के उद्देश से हव्य प्रदान करते हैं। मित्र अपने स्वरूप से समस्त देवगण को धारण करते हैं।

मित्रोदेवेष्वायुषुजनायवृक्तबर्हिषे । इषइष्टव्रताअकः ॥९॥६॥
मित्रः । देवेषु । आयुषु । जनाय । वृक्तऽबर्हिषे ।
इषः । इष्टऽव्रताः । अकरित्यकः ॥ ९ ॥ ६ ॥

मित्रोभगवानादित्योदेवेषुद्योतमानादिगुणयुक्तेषु आयुषुमनुष्येषुमध्येयोजनोवृक्तबर्हिः वृक्तंछिन्नंबर्हिर्येनसः स्वनासावनपूर्वकहविषोदाता भवतीतिशेषः तस्मैवृक्तबर्हिषे जनाय इष्टव्रताः इष्टानिकल्याणानिव्रतानिकर्माणियाभिः सिध्यन्तितादृशः तादृशान्यन्नानि अकःकरोति तस्मैददातीत्यर्थः ॥ वृक्तबर्हिषे ओव्रश्चूछेदने कर्मणिनिष्ठायां यस्यविभाषेतीट्प्रतिषेधः बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः । अकः करोतेर्लुङि मन्त्रेघसेत्यादिनाच्लेर्लुक् सिपोहल्ङ्यादिलोपः निघातः ॥ ९ ॥

९. देवों और मनुष्यों के मध्य में जो व्यक्ति कुशच्छेदन करता है, उसे मित्रदेव कल्याणकर अन्न प्रदान करते हैं।

॥ इतितृतीयस्यचतुर्थेषष्ठोवर्गः ॥ ६ ॥

इहेहवइतिसप्तर्चंसप्तमंसूक्तं वैश्वामित्रंजागतमृभुदेवताकम् अन्त्यस्यऋभ्विन्द्रदेवताकम् तथाचानुक्रान्तम्—इहेहसप्तार्भवंजागतंत्वन्त्यैन्द्रार्भवेति । सूक्तविनियोगोलैङ्गिकः आश्विनशस्त्रे पृष्ठ्याभिप्लवषडहयोःप्रथमेहनिवैश्वदेवशस्त्रेआर्भवनिविद्धानीयाः सूत्रितञ्च—इहेहवइतिचतस्रइति ।

तत्र प्रथमा—

इहेहवोमनसाबन्धुतानरउशिजोजग्मुरभितानिवेदसा ।
याभिर्मायाभिःप्रतिजूतिवर्पसःसौधन्वनायज्ञियंभागमानश ॥ १ ॥

इहऽइह । वः । मनसा । बन्धुता । नरः । उशिजः । जग्मुः ।
अभि । तानि । वेदसा । याभिः । मायाभिः । प्रतिजूतिऽवर्पसः ।
सौधन्वनाः । यज्ञियम् । भागम् । आनश ॥ १ ॥

हे ऋभवः वो युष्माकं बन्धुता बध्नाति फलेन संयोजयतीति बन्धवः कर्माणि तेषां भावो बन्धुता इहेह सर्वत्र मनसा सर्वैर्ज्ञायते नरः मनुष्या ऋभवः उशिजः यज्ञभागं कामयमानाः सन्तः वेदसा यज्ञभागप्रापककर्मविषयज्ञानेन तानि तादृश्यानि कर्माणि अभिजग्मुः प्राप्नुवन्ति कानि तानि माभिः मीयन्ते ज्ञायन्ते इति मायाः कर्माणि याभिर्मायाभिः यैः कर्मभिः प्रतिजूतिवर्पसः प्रतिपक्षाभिभवनशीलतेजोयुक्ताः सौधन्वनाः सुधन्वनामाङ्गिरसः पुत्रः कश्चिदृषिस्तस्य पुत्राः सौधन्वनाः ते च त्रयः ऋभुर्विभ्वा वाज इति एतन्नामकाः यूयं यज्ञियं यज्ञार्हं भागं सोमपानादिलक्षणम् आनश व्याप्ताः स्थ तथाच ब्राह्मणं:—ऋभुर्विभ्वा वाजो देवाँ अगच्छंस्तपसा सोयाज्ञीयं भागमेतेनेति । अयमर्थो ब्राह्मणेपि—ऋभवो वै देवेषु तपसा सोमपीथमभ्यजयन्नित्यत्रोपाख्यानपूर्वकं स्पष्टमभिहितः । यद्वा नरः कर्मणां नेतारो हे ऋभवः उशिजः कामयमानाः वेदसा हविर्लक्षणेन धनेन युक्ताः स्तोतारः वो युष्माकं तानि चमसचतुष्करणादीनि कर्माणि बन्धुता बन्धुतया सख्येन मनसा जग्मुः अभिगच्छन्ति कानीत्याकाङ्क्षायामाह—येश्चमसचतुष्करणादिभिः कर्मभिर्यज्ञियं यज्ञार्हं भागं यूयमानशुत तान्यभिगच्छन्ति युष्माकं बुद्धिनैपुणानि चिन्तयन्तीत्यर्थः ॥ इहेह नित्यवीप्सयोरिति द्विर्वचनं परस्याम्रेडितत्वादनुदात्तत्वे पूर्वपदस्वरः । बन्धुता बन्ध बन्धने भृमृशीङ्‌तॄचरीत्यादिना उः प्रत्ययः समूहे इत्यर्थे ग्रामजनबन्धुसहायेभ्यस्तलिति तल् लित्स्वरः ॥ १ ॥

१. हे ऋभुगण, तुम लोगों के कर्म को सब कोई जानता है। हे मनुष्यगण, तुम सब सुधन्वा के पुत्र हो। तुम लोग जिस सकल कर्म-द्वारा शत्रुपराभवोपयुक्त और तेजोविशिष्ट होकर यज्ञीय भाग को प्राप्त करते हो, कामना-काल में उस सकल कर्म को तुम लोग जान जाते हो।

अथद्वितीया—

याभिःशचीभिश्चमसाँअपिंशतयाधियागामरिणीतचर्मणः ।
येनहरीमनसानिरतक्षततेनदेवत्वमृभवःसमानश ॥ २ ॥

याभिः । शचीभिः । चमसान् । अपिंशत । यया । धिया ।
गाम् । अरिणीत । चर्मणः । येन । हरी इति । मनसा । निःऽअतक्षत ।
तेन । देवऽत्वम् । ऋभवः । सम् । आनश ॥ २ ॥

---

१ ऋ० सं० ३. ३. ५. । २ ऐ० ब्रा० ३. ३०. ।

हेऋभवः यामिःशचीभिःशक्तिभिश्चमसान्चतुरः अपिंशत विभक्तवन्तःस्थ यथाधिया प्रज्ञयागाम्मृतामरिणीतचर्मणः चर्मणायोजनात्यापितवन्तःस्थ येनमनसाप्रज्ञानेनहरीएतन्नामका-विन्द्रस्याश्वौनिरतक्षत नितरामकुरुत तथाचमन्त्रवर्णः—यइन्द्रायवचोयुजाततक्षुर्मनसाहरीइति । तेनसर्वेणानेनकर्मणादेवत्वंयज्ञभागार्हत्वलक्षणंदेवभावंसमानश सम्यक्प्राप्ताःस्थ ॥ अपिंशत पिशअवयवे तुदादिः तस्यलङि मध्यमेरूपंयद्वृत्तयोगादनिघातः अरिणीत रीगतिरेषणयोः क्र्यादिःतस्यलङिरूपम् अत्रापिपूर्ववदनिघातः । निरतक्षत तक्षूत्वक्षूतनूकरणे लङिरूपं पूर्ववद-निघाते तिङ्ङिचोदात्तवतीतिगतेर्निघातः अनुदात्तः । आनश अश्नोतेर्लिटिरूपं निघातः ॥ १ ॥

१. हे ऋभुओ, जिस शक्ति के द्वारा तुम लोगों ने चमस को विभक्त किया था, जिस प्रज्ञाबल से गो-शरीर में चर्मयोजना की थी और जिस मनीषा के द्वारा इन्द्र के अश्वद्वय का निर्माण किया था, उन्हीं सकल कर्मों-द्वारा तुम लोगों ने यज्ञभागार्हत्व देवत्व प्राप्त किया है।

इन्द्रस्यसख्यमृभवःसमानशुर्मनोर्नपातोअपसोदधन्विरे ।
सौधन्वनासोअमृतत्वमेरिरेविष्ट्वीशमीभिःसुकृतःसुकृत्यया ॥ २

इन्द्रस्य । सख्यम् । ऋभवः । सम् । आनशुः । मनोः । नपातः ।
अपसः । दधन्विरे । सौधन्वनासः । अमृतऽत्वम् । आ । ईरिरे ।
विष्ट्वी । शमीभिः । सुऽकृतः । सुऽकृत्यया ॥ २ ॥

मनोर्नपातः मनुष्यस्याङ्गिरसःपुत्राःअपसः यागादिलक्षणकर्मवन्तः ऋभवः इन्द्रस्यसख्यं समानख्यानत्वंसमानशुः सम्यक्प्रापुः तथा इन्द्रस्यसख्यंप्राप्तास्तेऋभवःदधन्विरे पूर्वंमनुष्य-त्वेनमरणयोग्याअपिइदानीमिन्द्रस्यसख्येनप्राणान्धारयन्ति तथाचमन्त्रवर्णः—अधारयन्तवह्नय-इति । सौधन्वनासःसुधन्वनामकस्यऋषेःपुत्राऋभवःसुकृतःशोभनकर्माणः सन्तः प्रभूतेःशमीभिः देवत्वप्राप्तिप्रतिबन्धकनिवारणहेतुभिःकर्मभिःसुकृत्यया शोभनेनकर्मणाच विष्ट्वीव्याप्य अमृत-त्वमेरिरे देवत्वंप्रापुः तथाचमन्त्रान्तरमाम्नायते—मर्तासः सन्तोअमृतत्वमानशुरिति ॥ नपातः नभ्राण्नपादित्यादिनानञःप्रकृतिभावः । दधन्विरे धविर्गत्यर्थः व्यत्ययेनात्मनेपदं लिटिरूपम् । ईरिरे ईरगतौ वाक्यादादात्सकृपति निघातः । सुकृत्यया करोतेर्भावे कृञःशचेतिक्यप् प्रत्यय-स्वरत्वयेनान्तोदात्तत्वं समासेकृदुत्तरपदस्वरः ॥ २ ॥

२. मनुष्यपुत्र ऋभुगण ने यागादि कर्म करके इन्द्र के सखित्व को प्राप्त किया है। पूर्व में मरणधर्मा होकर भी वे इन्द्र के सखित्व से प्राण धारण करते हैं। सुधन्वा के पुण्य-कार्यकारी पुत्रगण कर्मबल और यज्ञादि-बल से व्याप्त होकर अमृतत्व को प्राप्त हुए हैं।

अथचतुर्थी—

इन्द्रेणयाथसरथंसुतेसचाँअथोवशानांभवथासहश्रिया ।
नवःप्रतिमैसुकृतानिवाघतःसौधन्वनाऋभवोवीर्याणिच ॥ ४ ॥

इन्द्रेण । याथ । सऽरथम् । सुते । सचा । अथो इति । वशानाम् ।
भवथ । सह । श्रिया । न । वः । प्रतिऽमै । सुऽकृतानि ।
वाघतः । सौधन्वनाः । ऋभवः । वीर्याणि । च ॥ ४ ॥

हेऋभवः यूयम् इन्द्रेणसचा सह सरथं समानमेकंरथमारुह्य सुते अभिषुतसोमवतियज्ञे याथ गच्छथ अथोअनन्तरम् इन्द्रेणसहैकरथमारूढायूयं वशानाम् उश्यतेकाम्यते यजमानेनस्वर्गादिलक्षणंफलमेभिरितिवशामनुष्याः तेषां श्रियास्तुतिहविरादिरूपयासहिताः भवथ हेसौधन्वनाः सुधन्वनःपुत्राः वाघतः अमृतत्वादिलक्षणफलस्यवोढारः मेधाविनोवेतियास्कः । यद्वाहेऋभवः वोयुष्माकंसुकृतानि देवत्वप्रापकाणिशोभनानिकर्माणिनप्रतिमै प्रतिमातुमियत्तयापरिच्छेत्तुंकेनापिशक्यानि तथा वीर्याणि युष्माकंसामर्थ्यानिच नैवप्रतिमातुंशक्यानि ॥ वशानां वशकान्तौ वशिरण्योरुपसंख्यानमितिकरणेऽप्प्रत्ययः प्रत्ययस्यापित्त्वादनुदात्तत्वेधातुस्वरः वशाशब्दोवन्ध्यावचनश्चेदन्तोदात्तोभवति वशामेषामजवशासभाहुताइति । वः युष्मच्छब्दस्यषष्ठीबहुवचनेवसादेशः निघातः । प्रतिमै माङ्माने विच् प्रतिमाप्रतिमानंतस्यचतुर्थ्येकवचनेआतोलोपश्छान्दसः एकादेशस्वरः ॥ ४ ॥

४. हे ऋभुगण, तुम लोग इन्द्र के साथ एक रथ पर आरोहण करके सोमाभिषव के स्थान में गमन करो। पीछे मनुष्यों को स्तुतियों को ग्रहण करो। हे अमृत-फलवाहक सुधन्वा के पुत्रो, तुम्हारे शोभन कर्मों की इयत्ता कोई नहीं कर सकता है। हे ऋभुओ, तुम्हारी सामर्थ्य की इयत्ता भी कोई नहीं कर सकता है।

आभिप्लविकेपञ्चमेहनिवैश्वदेवशस्त्रे इन्द्रऋभुभिरित्याद्यस्तृचः सूत्रितश्च—धृतवती भुवनानामभिश्रीरिन्द्रऋभुभिर्वाजवद्भिरितितिस्रःपाविति । आद्यातृतीयसवनेहोतुःप्रस्थितयाज्या सूत्रितश्च—इन्द्रऋभुभिर्वाजवद्भिःसमुक्षितमिन्द्रावरुणासुतपाविमंसुतमिति ।

सैषापञ्चमी—

इन्द्रऋभुभिर्वाजवद्भिःसमुक्षितंसुतंसोममावृषस्वागभस्त्योः ।
धियेषितोमघवन्दाशुषोगृहेसौधन्वनेभिःसहमत्स्वानृभिः ॥ ५ ॥

---

१ नि० ११. १६. । २ ऋ० सं० ८. ४. १९. ।

इन्द्र॑ । ऋ॒भुऽभिः॑ । वाज॑वत्ऽभिः । सम्ऽउ॑क्षितम् । सु॒तम् ।
सोम॑म् । आ । वृ॒ष॒स्व॒ । गभ॑स्त्योः । धि॒या । इ॒षि॒तः । म॒घ॒ऽव॒न् ।
दा॒शुषः॑ । गृ॒हे । सौ॒ध॒न्व॒नेभिः॑ । स॒ह । म॒त्स्व॒ । नृऽभिः॑ ॥ ५ ॥

हे इन्द्र वाजवद्भिः वाजोनामऋभूणांभ्राता यद्वा वाजोऽन्नं तत्सहितैर्ऋभुभिःसहितस्त्वं समुक्षितं सम्यगद्भिःसिक्तंग्रावभिःसुतंसोमं गभस्त्योः बाहुनामैतत्हस्ताभ्यामवसामिति गृह्णन्ति पदार्थानाभ्यामितिवागभस्ती बाहू तयोर्बाह्वोरावृषस्व आहारय महस्ताभ्यांगृहीत्वासोमंपिबेत्यर्थः हेमघवन् धनवन् हेइन्द्र धिया स्तोत्ररूपेणकर्मणा इषितः प्रेरितस्त्वं दाशुषोहविर्दत्तवतोयजमानस्यगृहे सौधन्वनेभिः सुधन्वनःपुत्रैर्नृभिर्मनुष्यैर्ऋभुभिःसह साकं मत्स्व सोमपानेनहृष्टोभव ॥ समुक्षितम् उक्षसेचने कर्मणिक्तः गतिरनन्तरइतिगतेःस्वरः । गभस्त्योः गसमर्त्सनदीस्योरित्यस्माद्भसेर्गद्चेतिसूत्रेणातिप्रत्ययोधातोर्गदागमश्च यद्वा गृह्णातेः पृषोदरादित्वादेवंरूपंनेयम् । मत्स्व मदिस्तुत्यादिषु छेटि-बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यलुक्निपातः ॥ ५ ॥

५- हे इन्द्र, तुम वाज (अन्न या ऋभुओं के भ्राता)-विशिष्ट हो। ऋभुओं के साथ तुम अच्छी तरह से जल-द्वारा सिक्त और अभिषुत सोम को दोनों हाथों से ग्रहण करके पान करो। हे मघवन्, तुम स्तुति-द्वारा प्रेरित होकर यजमान के गृह में सुधन्वा के पुत्रों के साथ सोमपान से हृष्ट होते हो।

इन्द्र॑ऋभु॒मान्वाज॑वान्मत्स्वे॒ह नो॒ऽस्मिन्त्सव॑ने॒ शच्या॑ पुरुष्टुत ।
इ॒मानि॒ तुभ्यं॒ स्वस॑राणि येमिरे व्र॒ता दे॒वानां॒ मनु॑षश्च॒ धर्म॑भिः ॥६॥

इन्द्र॑ । ऋ॒भु॒ऽमान् । वाज॑ऽवान् । म॒त्स्व॒ । इ॒ह । नः॒ । अ॒स्मिन् । सव॑ने । शच्या॑ । पु॒रु॒ऽस्तु॒त॒ । इ॒मानि॑ । तुभ्य॑म् । स्वस॑राणि । ये॒मि॒रे॒ । व्र॒ता । दे॒वाना॑म् । मनु॑षः । च॒ । धर्म॑ऽभिः ॥ ६ ॥

पुरुष्टुत बहुभिःस्तुत हेइन्द्र ऋभुमान् ऋभुमातद्वान् वाजवान् वाजेनऋभोर्भ्रात्रायुक्तः शच्या इन्द्राण्याकर्मणावासहितःसन् नोऽस्माकमिहकर्मण्यस्मिन्तृतीयसवने मत्स्व हृष्टोभव हेइन्द्र तुभ्यं त्वदर्थमिमानि स्वसराण्यहानियेमिरे तवसोमपानार्थंत्रिषुसवनेषुनियतान्यासते किञ्च देवानामग्न्यादीनां व्रता व्रतानि कर्माणिचमनुषोमनुष्यस्यधर्मभिःकर्मभिः साकंत्वदर्थंनियतान्यासते ॥ ६ ॥

६. हे बहुस्तुत इन्द्र, ऋभु और वाज से युक्त होकर तथा इन्द्राणी के साथ होकर हमारे इस तृतीय सवन में आनन्दित होओ। हे इन्द्र, तीनों सवनों में सोमपान के लिए ये दिन तुम्हारे लिए नियत हुए हैं। किन्तु देवों के व्रत और मनुष्यों के कर्मों के साथ सकल दिन तुम्हारे लिए नियत हुए हैं।

इन्द्रऋभुभिर्वाजिभिर्वाजयन्निहस्तोमंजरितुरुपयाहियज्ञियम्।
शतंकेतेभिरिषिरेभिरायवेसहस्रणीथोअध्वरस्यहोमनि॥ ७ ॥

इन्द्र। ऋभुऽभिः। वाजिऽभिः। वाजयन्। इह। स्तोमम्।
जरितुः। उप। याहि। यज्ञियम्। शतम्। केतेभिः।
इषिरेभिः। आयवे। सहस्रऽनीथः। अध्वरस्य। होमनि॥ ७ ॥ ७ ॥

हे इन्द्र वाजिभिः वाजयुक्तैर्ऋभुभिःसहितस्त्वं वाजयन्स्तोतुर्वाजमन्नंकुर्वाणइह यज्ञे यज्ञियं यज्ञार्हं जरितुःस्तोमं स्तोत्रमुपयाहि आगच्छ पुनःकिंविशिष्टः केतेभिःकेत्यन्ते ज्ञायन्ते सर्वमेभिरितिकेताआज्ञापकाःतैः शतंशतसंख्याकैरिषिरेभिरिषिरैर्गमनकुशलैरश्वैः सहितःआयवे मनुष्याय यजमानायसहस्रनीथः बहुप्रकारनयनोपेतः अध्वरस्य नविद्यते ध्वरोहिंसायस्य तादृशस्य सोमस्य होमनि होमे आगच्छेतिशेषः॥ वाजयन् वाजंकरोतीतिणिच् णाविष्ठवदितीष्ठवद्भावात्टेरितिटिलोपः। केतेभिः कितज्ञाने घञ् नित्त्वादाद्युदात्तः॥ ७ ॥

७. हे इन्द्र, तुम स्तोताओं के अन्नों का सम्पादन करते हुए वाज-युक्त ऋभुओं के साथ इस यज्ञ में स्तोताओं के स्तोत्रों के अभिमुख आगमन करो। मरुद्गण भी शतसंख्यक गमन कुशल अश्वों के साथ यजमान के सहस्र प्रकार से प्रणीत अध्वर के अभिमुख आगमन करें।

॥ इतितृतीयस्यचतुर्थेसप्तमोवर्गः ॥ ७ ॥

उषोवाजेनेतिसप्तर्चमष्टमंसूक्तं वैश्वामित्रमुषोदेवताकं तथाचानुक्रान्तम्—उषःसौषस्यमिति प्रातरनुवाकेउषःक्रतौआश्विनशस्त्रेचत्रैष्टुभेछन्दस्येतस्यसूक्तस्यविनियोगः सूत्रितञ्च—उषो वाजेनेन्द्रमित्यदिति।

तत्रप्रथमा—

उषोवाजेनवाजिनिप्रचेताःस्तोमंजुषस्वगृणतोमघोनि।
पुराणीदेवियुवतिःपुरन्धिरनुव्रतंचरसिविश्ववारे॥ १ ॥

उषः। वाजेन। वाजिनि। प्रऽचेताः। स्तोमम्। जुषस्व।
गृणतः। मघोनि। पुराणी। देवि। युवतिः। पुरम्ऽधिः।
अनु। व्रतम्। चरसि। विश्वऽवारे॥ १ ॥

वाजेन वाजिनि अन्नेनान्नवति तथाचमन्त्रः—संवाजैर्वाजिनीवतीति। मघोनि धनवति हेउषः प्रचेताः प्रकृष्टज्ञानवतीसती गृणतस्स्तवस्तोत्रंकुर्वतस्तोतुःस्तोमंस्तोत्रंजुषस्व यद्वा वाजेन

१ ऋ० सं० १. ४. ५. ८

हविर्लक्षणेनान्नेनसह स्तोमंजुषस्वेतिसंबन्धः । विश्ववारे विश्वैःसर्वैर्वरणीये हेउषोदेवि पुराणी पुरातनी युवतीरित्युपमा तद्वत् शोभमाना सुसंकाशामातृमृष्टेवयोषेतिवत् पुरन्धिः पुरुबहुधीः स्तोत्रलक्षणंकर्मयस्याःसा बहुस्तोत्रवती पुरन्धिर्बहुधीरितियास्कः । पुरन्धिः शोभमानावाए वंविधगुणोपेतात्वम् अनुमतं यज्ञकर्माभिलक्ष्यचरसि यद्वान्यतथावर्तसे ॥ मघोनि मघशब्दा-न्मतुबर्थे छन्दसीवनिपावितिवनिप् स्त्रियाम् ऋन्नेभ्योङीप् श्वयुवमघोनामतद्धितेइतिसंप्रसार-णेकृतेगुणः संबुद्धावम्बार्थनद्योर्ह्रस्वः निघातः । पुराणी पुराणशब्दःपुराणप्रोक्तेष्वित्यन्तोदा-त्तत्वेननिपातितः टिड्ढाणञितिङीप् अनुदात्तस्यचयत्रोदात्तलोपइत्यन्तोदात्तत्वम् । पुरन्धिः पृषोदरादित्वादुकारस्यअमादेशः ईकारस्यह्रस्वश्च आद्युदात्तप्रकरणेदिवोदासादीनांछन्दस्युपसंख्या-नमित्याद्युदात्तत्वम् ॥ १ ॥

१. हे अन्नवती तथा धनवती उषा, प्रकृष्ट ज्ञानवती होकर तुम स्तोत्र करनेवाले स्तोता के स्तोत्र का ग्रहण करो। हे सबके द्वारा वरणीया, पुरातनी युवती की तरह शोभमाना और बहुस्तोत्रवती उषा, तुम यज्ञ कर्म को लक्ष्य कर आगमन करो।

उषोदेव्यमर्त्याविभाहिचन्द्ररथासूनृताईरयन्ती ।
आत्वावहन्तुसुयमासोअश्वाहिरण्यवर्णांपृथुपाजसोये ॥ २ ॥

उषः । देवि । अमर्त्या । वि । भाहि । चन्द्रऽरथा । सूनृताः ।
ईरयन्ती । आ । त्वा । वहन्तु । सुऽयमासः । अश्वाः ।
हिरण्यऽवर्णाम् । पृथुऽपाजसः । ये ॥ २ ॥

हेउषोदेवि अमर्त्या मरणधर्मरहिताचन्द्ररथासुवर्णमयरथोपेतासूनृताःप्रियसत्यरूपावाचः ईरयन्ती उच्चारयन्ती तथाचमन्त्रवर्णः—सुम्नावरीसूनृताईरयन्तीति[1] । तादृशीत्वंविभाहि सूर्यकिर-णसंबन्धाद्विशेषेणदीप्यस्व पृथुपाजसः प्रभूतबलयुक्ताअरुणवर्णायेअश्वाविद्यन्ते सुयमासः सुखे नियन्तुंशक्यारथेयोजितास्तेअश्वाः हिरण्यवर्णांत्वात्वामावहन्तु ॥ सुयमासः यमेरकृच्छ्रार्थेखल् लित्स्वरः ॥ २ ॥

२. हे मरणधर्म-रहिता, सुवर्णमय रथवाली उषा देवी, तुम प्रिय सत्यरूप वचन का उच्चारण करनेवाली हो। तुम सूर्य-किरण के सम्बन्ध से शोभमाना होओ। प्रभूतबल युक्त जो अरुण-वर्ण अश्व हैं, वे सुखपूर्वक रथ में योजित किये जा सकते हैं। वे तुम्हें आवाहन करें।

उषःप्रतीचीभुवनानिविश्वोर्ध्वातिष्ठस्यमृतस्यकेतुः ।
समानमर्थंचरणीयमानाचक्रमिवनव्यस्यावर्वृत्स्व ॥ ३ ॥

---

१ ऋ० सं० ३. ६१. ६.। २ नि० ६. १३.। ३ ऋ० सं० १. ८. ३.

उषः । प्रतीची । भुवनानि । विश्वा । ऊर्ध्वा । तिष्ठसि ।
अमृतस्य । केतुः । समानम् । अर्थम् । चरणीयमाना ।
चक्रम्ऽइव । नव्यसि । आ । ववृत्स्व ॥ ३ ॥

हेउषोदेवि विश्वासर्वाणिभुवनानिभूतजातानि प्रतीची प्रत्याभिमुख्येनाञ्चतिप्राप्नोतीतिप्रतीची अमृतस्यमरणधर्मरहितस्यसूर्यस्यकेतुःप्रज्ञापयित्रीत्वम् ऊर्ध्वोन्नतसुन्नतातिष्ठसि नव्यसि पुनःपुनर्नीयमानतयानवतरे हेउषोदेवि अर्थमर्यतेगम्यतेयस्मिन्नित्यर्थोमार्गः समानमेकंमार्गम् उदयात्प्राचीनकालक्षणंचरणीयमाना चरितुमिच्छन्तीत्वमाववृत्स्व पुनःपुनस्तस्मिन्मार्गेआवृत्तामव तत्रदृष्टान्तः—चक्रमिव यथानभसिचरितुः सूर्यस्यरथाङ्गंपुनःपुनरावर्ततेतद्वत् ॥ प्रतीची प्रतिपूर्वादञ्चतेःक्विन् अञ्चतेश्चोपसंख्यानमितिङीप् अचइत्यकारलोपे चावितिदीर्घः उदात्तनिवृत्तिस्वरेणान्तोदात्तः । केतुः चायृपूजानिशामनयोरित्यस्माच्चायःकीचेतितुःकीइत्यादेशः आर्धधातुकलक्षणोगुणः । अर्थम् अर्तेस्थन्प्रत्ययः । नव्यसि नवशब्दादीयसुनिङीपिरूपम् ईकारलोपश्छान्दसः । ववृत्स्व वृतुवर्तने बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यश्लुः ? ॥ ३ ॥

३. हे उषादेवी, तुम निखिल भूतजात के अभिमुख आगमनशीला, मरणधर्म-रहिता और सूर्य की केतु-स्वरूपा हो। तुम आकाश में उन्नत होकर रहती हो। हे नवतरा उषा, तुम एक मार्ग में विचरण करने की इच्छा करती हुई आकाश में चलनेवाले सूर्य के रथाङ्ग की तरह पुनः-पुनः उसी मार्ग में प्रवृत्त होओ।

अथचतुर्थी—

अवस्यूमेवचिन्वतीमघोन्युषायातिस्वसरस्यपत्नी ।
स्वर्जनन्तीसुभगासुदंसाआन्ताद्दिवःपप्रथआपृथिव्याः ॥ ४ ॥

अव । स्यूमऽइव । चिन्वती । मघोनी । उषाः । याति ।
स्वसरस्य । पत्नी । स्वः । जनन्ती । सुऽभगा । सुऽदंसाः । आ ।
अन्तात् । दिवः । पप्रथे । आ । पृथिव्याः ॥ ४ ॥

येयमुषाः स्यूमेव वस्त्रमिव विस्तृतंतमोऽवचिन्वती अपचयमपक्षयंप्रापयन्ती मघोनी धनवती स्वसरस्य सुष्ठुअस्यतिक्षिपतितमइतिस्वसरःसूर्योवासरोवा तस्यपत्नीसतीयाति गच्छति स्वःस्वर्लोकंप्रतितेजः जनन्तीजनयन्ती सुभगा सुधना सौभाग्ययुक्तावा सुदंसाः शोभनाग्निहोत्रकर्मासेयमुषाः दिवोद्युलोकस्यअन्तात्पृथिव्याश्चआन्तादवसानात् पप्रथे प्रथतेप्रकाशतइत्यर्थः ॥ स्यूमेव षिवुतन्तुसंताने अर्तिस्तुसुहुसृधृक्षिक्षुभायावापदियक्षिनीभ्योमन्नितिमन्प्रत्ययः च्छ्वोःशूडनुनासिकेचेत्यूठ् यणादेशः सुपांसुलुगितिविभक्तेर्लुक् नित्त्वादाद्युदात्तः । चिन्वती शतरि नुमद्विधीयङीप्युदात्त-

त्वम् । धनती धनधननेइत्यस्यण्यन्तस्य शतरिरूपं छन्दस्युभयथेतिशपआर्धधातुकत्वेन णिलोपः ॥ ४ ॥

४. जो धनवती उषा वस्त्र की तरह विस्तीर्ण अन्धकार को क्षयित करती हुई सूर्य की पत्नी होकर गमन करती है, वही सौभाग्यवती और सत्कारशालिनी उषा द्युलोक और पृथ्वी के अवसान से प्रकाशित होती है।

अच्छा॑वो॑दे॒वीमु॒षसं॑वि॒भा॒तींप्रवो॑भरध्वं॒नम॑सासुवृ॒क्तिम् ।
ऊ॒र्ध्वंम॑धु॒धादि॒विपाजो॑अश्रे॒त्प्ररो॑च॒नारु॑रुचेर॒ण्वसं॑दृक् ॥ ५ ॥

अच्छ॑ । व॒ः । दे॒वीम् । उ॒षस॑म् । वि॒ऽभा॒तीम् । प्र । व॒ः । भ॒र॒ध्व॒म् । नम॑सा । सु॒ऽवृ॒क्तिम् । ऊ॒र्ध्वम् । म॒धु॒ऽधा । दि॒वि । पाज॑ः । अ॒श्रे॒त् । प्र । रो॒च॒ना । रु॒रु॒चे॒ । र॒ण्वऽसं॑दृक् ॥ ५ ॥

हे स्तोतारः वो युष्मानच्छाभिलक्ष्य विभातीं शोभमानामुषसं देवीं प्रति वो युष्माकं संबन्धिना नमसा नमस्कारेण सह सुवृक्तिं शोभनां स्तुतिं प्रभरध्वं प्रकुरुत मधुधा मधुराणि स्तुतिलक्षणानि वाक्यानि दधातीति मधुः स्तोमः तं धारयतीति वा यद्वा मधुधा आदित्यस्य धात्री यद्वा अथ मह्ना मायाद्युलक्षणमयममलप्रदमिदं पदम् उषोनाम सेयमुषाः दिवि नभसि ऊर्ध्वम् ऊर्ध्वाभिमुखं पाजस्तेजः अश्रेत् श्रयति तथा रोचना रोचनशीला रण्वसंदृक् रमणीयदर्शनोषाः प्ररुरुचे प्रकर्षेण दीप्यते यद्वा रोचना लोकान्प्ररुरुचे प्रकर्षेणास्य तेजसा दीपयति तथा च मन्त्रवर्णः— व्युच्छन्ती हि रश्मिभिर्विश्वमाभासि रोचनमिति ॥ रण्वसंदृक् रमेर्गत्यर्थस्याच्यत्ययः इदित्त्वान्नुमागमः संपूर्वाद्दृशेः क्विन् बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥ ५ ॥

५. हे स्तोताओ, तुम लोगों के अभिमुख उषादेवी शोभनाना होती है। तुम लोग नमस्कार-द्वारा उसकी शोभनस्तुति करो। स्तुति को धारण करनेवाली उषा आकाश में ऊर्ध्वाभिमुख तेज को आश्रित करती है। रोचनशीला और रमणीयदर्शना उषा अतिशय दीप्त होती है।

ऋ॒ताव॑रीदि॒वो अ॒र्कैरबो॒ध्यारे॒वती॒रोद॑सीचि॒त्रम॑स्थात् ।
आ॒य॒तीम॑ग्नउ॒षसं॑वि॒भा॒तींवा॒मम॑षि॒द्रवि॑णं॒भिक्ष॑माणः ॥ ६ ॥

ऋ॒तऽव॑री । दि॒वः । अ॒र्कैः । अ॒बो॒धि॒ । आ । रे॒वती॑ । रोद॑सी॒ इति॑ । चि॒त्रम् । अ॒स्था॒त् । आ॒ऽय॒तीम् । अ॒ग्ने॒ । उ॒षस॑म् । वि॒ऽभा॒तीम् । वा॒मम् । ए॒षि॒ । द्रवि॑णम् । भिक्ष॑माणः ॥ ६ ॥

१ ऋ० सं० १. ४. ६.

ऋतावरी सत्यवती येयमुषाः दिवोद्युलोकादर्कैस्तेजोभिश्चबोधि सर्वैर्ज्ञायते ततः रेवती धनवती येयं रोदसीद्यावापृथिव्यौचित्रंनानाविधरूपयुक्तंयथाभवतितथाऽस्थात् सर्वतोव्याप्यतिष्ठति हेअग्ने आयतीं त्वदभिमुखमागच्छन्तींविभातींभासमानामुषसमुषोदेवींभिक्षमाणो हवींषियाचमानस्त्वं वामं वननीयंद्रविणम् अग्निहोत्रादिलक्षणंधनम् एषिप्राप्नोषि ॥ अबोधि बुधअवगमने कर्मणिलुङि चिण्भावकर्मणोरितिचिण् चिणोलुक् । रेवती रयिशब्दान्मतुप् छन्दसीरइतिवत्वं रयेर्मतौबहुलमितिसंप्रसारणं परपूर्वत्वे गुणः उगितश्चेतिङीप् रेशब्दाच्चो-पसंख्यानमितिमतुपउदात्तत्वम् ॥ ६ ॥

६- जो उषा सत्यवती है, उसे सब कोई द्युलोक के तेजः प्रभाव से जानते हैं। धनवती उषा नानाविध रूप से युक्त होकर द्यावा-पृथिवी को व्याप्त करके रहती है। हे अग्नि, तुम्हारे अभिमुख आनेवाली, भासमाना उषा देवी से हवि की याचना करनेवाले तुम रमणीय धन को प्राप्त करते हो।

ऋतस्यबुध्नउषसामिषण्यन्वृषामहीरोदसीआविवेश ।
महीमित्रस्यवरुणस्यमायाचन्द्रेवभानुंविदधेपुरुत्रा ॥ ७ ॥ ८ ॥

ऋतस्य । बुध्ने । उषसाम् । इषण्यन् । वृषा । मही इति । रोदसी इति ।
आ । विवेश । मही । मित्रस्य । वरुणस्य । माया ।
चन्द्राऽइव । भानुम् । वि । दधे । पुरुऽत्रा ॥ ७ ॥ ८ ॥

वृषा वृष्टिद्वाराऽपांसेचकः आदित्यः ऋतस्याग्निहोत्रादिकर्मकरणेसत्यभूतस्याह्नोबुध्नेमूलेउषसामिषण्यन् प्रेरणंकुर्वन् महीमहत्यौरोदसीद्यावापृथिव्यौआविवेश सर्वतःप्रविष्टवान् यद्वा वृषा वर्षिता इष्यन्सर्वतोगच्छन् उषःसंबन्धीरश्मिसमूहोरोदसीद्यावापृथिव्यावाविष्टवानितियोजनीयं ततउषाः महीमहती मित्रस्यवरुणस्यमित्रावरुणयोर्मायाप्रभारूपासती चन्द्रेवसुवर्णमिव भानुंस्वप्रभांपुरुत्रा बहुषुदेशेषुविदधे विदधाति सर्वत्रप्रसारयति ॥ मही अल्लोपश्छन्दसः । पुरुत्रा देवमनुष्येत्यादिनाधिकरणेत्राप्रत्ययः ॥ ७ ॥

७. वृष्टि-द्वारा जल के प्रेरक आदित्य सत्यभूत दिवस के मूल में उषा का प्रेरण करके विस्तीर्ण द्यावा-पृथिवी के मध्य में प्रवेश करते हैं। तदनन्तर महती उषा मित्र और वरुण की प्रभास्वरूपा होकर सुवर्ण की तरह अपनी प्रभा को अनेक देशों में प्रसारित करती है।

इमाउवामित्यष्टादशर्चंनवमंसूक्तम् अत्रेयमनुक्रमणिका—इमाउअष्टावैन्द्रावरुणबार्हस्पत्यपौष्णसावित्रसौम्यमैत्रावरुणास्तृचाः अन्त्योऽस्यवन्त्यार्षौवा चतुर्थ्याद्यागायत्र्यइति । सूक्तस्यविश्वामित्रऋषिः अन्त्यस्यतृचस्यजमदग्निर्वा आद्यास्तिस्रस्त्रिष्टुभः शिष्टाःपञ्चदशगायत्र्यः प्रथमस्यैन्द्रावरुणौदेवता द्वितीयस्यबृहस्पतिः तृतीयस्यपूषा चतुर्थस्यसविता पञ्चमस्यसोमः षष्ठ-

स्य मित्रावरुणौ आभिप्लविकेषूक्थ्येषु तृतीयसवने स्तोमवृद्धौ सत्यां स्वस्वशस्त्रे होत्रकाअन्यसदृक्तम-थ्रोभ्यस्तोमातिशंसनार्थमृचाविसंख्यात्सभावपेयुः । तत्र मैत्रावरुणस्यापायार्थमायच्छत्रः सूत्रि-तम—इमाउवांभृमयोमन्यमानाइतितिस्रइति ।

तत्र प्रथमा—

इमाउवांभृमयोमन्यमानायुवावतेनतुज्याअभूवन् ।
क्वत्यदिन्द्रावरुणायशोवांयेनस्मासिनंभरथःसखिभ्यः ॥ १ ॥

इमाः । ऊँ इति । वाम् । भृमयः । मन्यमानाः । युवाऽवते ।
न । तुज्याः । अभूवन् । क्व । त्यत् । इन्द्रावरुणा । यशः ।
वाम् । येन । स्म । सिनम् । भरथः । सखिऽभ्यः ॥ १ ॥

हे इन्द्रावरुणौ वां युवयोः संबन्धिन्यः मन्यमानाः अन्यैः शत्रुभिरभिमन्यमानाः अतएव भृमयः भ्रमणशीलाः इमाः प्रजाः उः पूरणः युवावते तृतीयार्थे चतुर्थी यौवनवता बलिना शत्रुणा तुज्या हिंस्या नाभूवन् न भवन्तु वां युवयोः त्यत् तादृशं यशः क्व कुत्रास्ते येन यशसा सखिभ्यो-ऽस्मभ्यं सिनमन्नं भरथः स्म प्रदातुं संपादयथः तत्क्वास्तीत्यन्वयः यद्वा हे इन्द्रावरुणौ वां युवयोः संबन्धिन्यः इमाः अस्माभिः क्रियमाणा भृमयः युवां प्राप्तुं भ्रमणशीलाः मन्यमानाः मन्यति-रर्चतिकर्मा युवामर्चन्त्यः ताः स्तुतयः युवावते युवाभ्यां सदृशाय अन्यस्मै देवाय न तुज्याः तुज-तिर्दानकर्मा अदेया मा भूवन् शिष्टं समानम् ॥ भृमयः भ्रमु अनवस्थाने भ्रमेः संप्रसारणं चेति इन्प्र-त्ययः संप्रसारणं प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वम् । युवावते युष्मदस्मद्भ्यां छन्दसि सादृश्य उपसंख्यान-मिति वतुप् अविभक्तावपि युवादेशश्छान्दसः । तुज्याः तुज हिंसाबलादाननिकेतनेषु ऋहलोर्ण्यदे-ति ण्यत् यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वम् । सिनं षिञ् बन्धने इण्षिञ्जिदीङुष्यविभ्यो नक् इति नक् व्यत्यये-नाद्युदात्तत्वम् ॥ १ ॥

१. हे मित्रावरुण, शत्रुओं-द्वारा अभिमन्यमान अतएव भ्रमणशीला तुम्हारी ये प्रजायें जिससे तरुण वयस्क शत्रुओं-द्वारा हिंसित न हों, तुम लोगों का तादृश यश और कहाँ है, जिससे तुम लोग हम बन्धुओं के लिए अन्न-सम्पादन करते हो ।

अयमुवांपुरुतमोरयीयञ्छश्वत्तममवसेजोहवीति ।
सजोषाविन्द्रावरुणामरुद्भिर्दिवापृथिव्याशृणुतंहवंमे ॥ २ ॥

अयम् । ऊँ इति । वाम् । पुरुऽतमः । रयिऽयन् । शश्वत्ऽतमम् ।
अवसे । जोहवीति । सऽजोषौ । इन्द्रावरुणा । मरुत्ऽभिः ।
दिवा । पृथिव्या । शृणुतम् । हवम् । मे ॥ २ ॥

बृहस्पते । जुषस्व । नः । हव्यानि ।
विश्वऽदेव्य । रास्व । रत्नानि । दाशुषे ॥४॥

विश्वदेव्य सर्वदेवहित हेबृहस्पते नोऽस्मत्संबन्धीनिहव्यानिहवनयोग्यानिपुरोडाशादीनि हवींषिजुषस्व सेवस्व ततस्त्वं दाशुषेहविर्दत्तवतेयजमानाय महांरत्नान्युत्तमानिधनानिरास्व देहि॥ रास्र रादाने व्यत्ययेनात्मनेपदम् ॥ ४ ॥

४. हे सब देवों के हितकर बृहस्पति, हम लोगों के पुरोडाश (हवि) आदि का सेवन करो। तदनन्तर हवि देनेवाले यजमान को तुम उत्तम धन दो।

शुचिमर्कैर्बृहस्पतिमध्वरेषुनमस्यत। अनाम्योजआचके॥५॥१॥

शुचिम् । अर्कैः । बृहस्पतिम् । अध्वरेषु ।
नमस्यत । अनामि । ओजः । आ । चके ॥ ५ ॥ १ ॥

हेऋत्विजः यूयम् अध्वरेषु शुचिं शुद्धं बृहस्पतिमर्कैरर्चनीयैःस्तोत्रैर्नमस्यत परिचरत अनामि अनमनशीलं परैरनभिभवनीयम् ओजोबलंतस्यबलमाचके सर्वतोयाचे ॥ बृहस्पतिं वनस्पत्या-दित्वादुभयपदप्रकृतिस्वरः । चके कर्मेरिंटिप्युत्तमेमकारलोपश्छान्दसः ॥ ५ ॥

५. हे ऋत्विको, तुम लोग यज्ञ-समूह में अर्चनीय स्तोत्रों-द्वारा विशुद्ध बृहस्पति की परिचर्या करो। मैं शत्रुओं-द्वारा अनभिभवनीय बल की याचना करता हूँ।

वृषभंचर्षणीनांविश्वरूपमदाभ्यम्। बृहस्पतिंवरेण्यम् ॥ ६ ॥

वृषभम् । चर्षणीनाम् । विश्वऽरूपम् । अदाभ्यम् ।
बृहस्पतिम् । वरेण्यम् ॥ ६ ॥

चर्षणीनांमनुष्याणांवृषभमभिमतफलवर्षकंविश्वरूपंव्याप्तरूपं यद्वा विश्वरूपनामकगो-वाहनोपेतं तथाचमन्त्रवर्णः—बृहस्पतिर्विश्वरूपामुपाजतेति । अदाभ्यं केनाप्यतिरस्करणीयं वरेण्यं सर्वैर्भजनीयंबृहस्पतिमाचकेइतिपूर्वेणान्वयः ॥ विश्वरूपं बहुव्रीहौविश्वंसंज्ञायामिति पूर्वपदा-न्तोदात्तत्वम् यद्वा विश्वरूपाअस्यसन्तीतिमत्वर्थीयोऽर्शआदित्वादच्प्रत्ययः मत्वर्थे वृषादित्वात्पूर्वपदान्तोदात्तत्वम्। अदाभ्यं दम्भेर्घेतिचकारण्यमिसिध्यत्प्रत्ययः ॥ ६ ॥

६. मनुष्यों के लिए अभिमतफलवर्षक, विश्वरूप नामक गोवाहन से युक्त, अतिरस्करणीय और सबके द्वारा भजनीय बृहस्पति के निकट मैं अभिमत फल की याचना करता हूँ।

अथसप्तमी—

इयंतेपूषन्नाघृणेसुष्टुतिर्देवनव्यसी । अस्माभिस्तुभ्यंशस्यते ॥७॥

इयम् । ते । पूषन् । आघृणे । सुऽस्तुतिः । देव । नव्यसी ।
अस्माभिः । तुभ्यम् । शस्यते ॥ ७ ॥

आघृणे दीप्तिमन् हेपूषन् देव नव्यसी नवतरी इयं सुष्टुतिःशोभनास्तुतिरूपावाक् ते त्वत्सं-बन्धिनीभवति सैषास्तुतिः अस्माभिः स्तोतृभिःतुभ्यंत्वदर्थंशस्यतेतांजुषस्वेत्युत्तरेणान्वयः ॥ ७ ॥

७. हे दीप्तिमान् पूषा, ये नवीनतम और शोभन स्तुतिरूप वचन तुम्हारे लिए हैं। इस स्तुति का उच्चारण हम लोग तुम्हारे लिए करते हैं।

तांजुषस्वगिरंममवाजयन्तीमवाधियम् । वधूयुरिवयोषणाम् ॥८॥

ताम् । जुषस्व । गिरम् । मम । वाजऽयन्तीम् । अव । धियम् ।
वधूयुःऽइव । योषणाम् ॥ ८ ॥

हेपूषन् स्तोत्रंकुर्वाणस्य मम तां तादृशींगिरंस्तुतिलक्षणांवाचंजुषस्व सेवस्व स्तुत्याप्री-तस्त्वं वाजयन्ती वाजमन्नमिच्छन्तीं हर्षकारिणींधियमिमांस्तुतिमवाभि अवाभिगच्छ तत्रदृष्टान्तः— वधूयुरिव यथावधूयुः स्त्रीकामः योषणांस्त्रियंप्रत्यागच्छतितद्वत् ॥ वाजयन्तीं वाजशब्दा-दिच्छतीत्यर्थेक्यच् तदन्ताच्छतरिरूपे ङीपोनुदात्तत्वेप्रत्ययस्वरः । अव अवरक्षणादिष्वित्य-स्यलोटिरूपम् ॥ ८

हे पूषा, मेरी उस स्तुति को ग्रहण करो। स्त्रीकामी व्यक्ति जैसे स्त्री के अभिमुख आगमन करता है, वैसे ही तुम इस हर्षकारिणी स्तुति के अभिमुख आगमन करो।

योविश्वाभिविपश्यतिभुवनासंचपश्यति । सनःपूषाविताभुवत् ॥९॥

यः । विश्वा । अभि । विऽपश्यति । भुवना । सम् । च ।
पश्यति । सः । नः । पूषा । अविता । भुवत् ॥ ९ ॥

यःपूषा विश्वाभुवनासर्वान्लोकानभि आभिमुख्येनविपश्यति विशेषेणपश्यति किंच तानिसंपश्यति तद्वस्तुयाथात्म्यंसम्यग्जानाति सतादृशःपूषादेवः नोऽस्माकमवितारक्षकोभुवत् भवतु ॥ विपश्यति यद्वृत्तयोगादनिघातःशपःपित्त्वादनुदात्तत्वेधातुस्वरः तिङिचोदात्तवतीतिगते-र्निघातः । पश्यति अत्रसकर्मकत्वात्परस्मैपदं पूर्ववदनिघातः । भुवत् भवतेर्लेट्यडागमः भूसुवो-स्तिङीतिगुणप्रतिषेधे उवङादेशः निघातः ॥ ९ ॥

९. जो पूषा निखिल लोक को विशेष रूप से देखते हैं और उसे देखते हैं, वे ही पूषा हम लोगों के रक्षक हों।

द्वारात्रस्यपष्ठेहनिवैश्वदेवशस्त्रेतत्सवितुरितितृचःपौमतिकत्पृचस्यद्वितीयतृतीये । सूत्रितञ्च–तत्सवितुर्वरेण्यमितितृचेदोपोआगाद्रिति । अभिप्लवषडहस्यपञ्चहयोर्द्वितीयेहनिवैश्वदेवशस्त्रे प्रतिपत्पृचस्यैतेपञ्चमस्माद्वितीये । सूत्रितञ्च–तत्सवितुर्वरेण्यमितितृचआविश्वदेवंसत्पतिमिति ।

सैषादशमी–

तत्स॑वि॒तुर्वरे॑ण्यं॒भर्गो॑दे॒वस्य॑धीमहि।धियो॒योनः॑प्रचो॒दया॑त् १०॥१०

तत् । स॒वि॒तुः । वरे॑ण्यम् । भर्गः॑ । दे॒वस्य॑ । धी॒म॒हि॒ ।
धियः॑ । यः । नः॒ । प्र॒ऽचो॒दया॑त् ॥ १० ॥ १० ॥

यःसवितादेवःनोऽस्माकंधियःकर्माणिधर्मादिविषयावाबुद्धीः प्रचोदयात् प्रेरयेत् तस्यसर्वासुश्रुतिषु प्रसिद्धस्य देवस्य द्योतमानस्य सवितुः सर्वान्तर्यामितयाप्रेरकस्यजगत्स्रष्टुः परमेश्वरस्यआत्मभूतं वरेण्यंसर्वैरुपास्यतयाज्ञेयतयाचसंभजनीयं भर्गः अविद्यातत्कार्ययोर्भर्जनाद्भर्गः स्वयंज्योतिः परब्रह्मात्मकंतेजःधीमहि तद्योऽहंसोऽसौयोऽसौसोऽहमितिवयंध्यायेम यद्वा तदितिभर्गोविशेषणं सवितुर्देवस्यतत्तादृशंभर्गःधीमहि किंतदित्यपेक्षायामाह–यइतिलिङ्गव्यत्ययः यद्भर्गोधियःप्रचोदयात् तद्ध्यायेमेतिसमन्वयः यद्वा यःसवितासूर्यः धियःकर्माणिप्रचोदयात् प्रेरयति तस्यसवितुःसर्वस्यप्रसवितुर्देवस्यद्योतमानस्यसूर्यस्यतत्सर्वैर्दृश्यमानतयाप्रसिद्धं वरेण्यं सर्वैःसंभजनीयंभर्गःपापानांतापकंतेजोमण्डलंधीमहि ध्येयतयामनसाधारयेम यद्वा भर्गः–शब्देनान्नमभिधीयते यःसवितादेवोधियःप्रचोदयति तस्यप्रसादाद्भर्गोन्नादिलक्षणंफलंधीमहि धारयामः तस्याधारभूताभवेमेत्यर्थः भर्गशब्दस्यान्नपरत्वेधीशब्दस्यकर्मपरत्वेचआथर्वणं–वेदांश्छन्दांसिसवितुर्वरेण्यंभर्गोदेवस्यकवयोन्नमाहुः कर्माणिधियस्तदुतेप्रब्रवीमिप्रचोदयन्त्सवितायाभिरेतीति ॥ भर्गः भ्रस्जपाके अञ्चुन् भ्रस्जोरोपधयोरन्यतरस्यामितिरोपधयोर्लोपः रमागमः न्यङ्क्वादित्वात् कुत्वम् । धीमहि ध्यायतेर्लिङि बहुलंछन्दसीतिसंप्रसारणं व्यत्ययेनात्मनेपदं यद्वा धीङ्आधारे लिङिबहुलंछन्दसीतिविकरणस्यलुक् । प्रचोदयात् चोदयतेर्लेटि आडागमः यद्वृत्तयोगादनिघातः आगमस्यानुदात्तत्वेणिचःस्वरः ॥ १० ॥

१०. जो सविता हम लोगों की बुद्धि को प्रेरित करता है, सम्पूर्ण श्रुतियों में प्रसिद्ध उस द्योतमान जगत्स्रष्टा परमेश्वर के संभजनीय परब्रह्मात्मक तेज का हम लोग ध्यान करते हैं।

॥ इतितृतीयस्यचतुर्थेदशमोवर्गः ॥ १० ॥

श्रीभास्करभाष्यम्–

अपसर्वदेवात्मनः सर्वशक्तेःसर्वोपमास्यकतेभोमयस्यपरमात्मनः सर्वात्मकत्वद्योतनार्थं सर्वात्मकत्वप्रतिपादकगायत्रीमहामन्त्रस्योपासना(न)प्रकारः प्रकाश्यते–तत्रगायत्र्यांप्रणवादिसमन्वाह-

स्युरेतांशिरःसमेतांसर्ववेदसारमितिवदन्ति एवंविशिष्टागायत्रीप्राणायामैरुपास्या समस्तव्या-
हृतिसमेतप्रणवान्तागायत्रीजपादिभिरुपास्या तत्रशुद्धगायत्रीप्रत्यग्ब्रह्मैक्यबोधिका धियो
योनःप्रचोदयादिति नोस्माकंधियोबुद्धीः यः प्रचोदयात् प्रेरयेदिति सर्वबुद्धिसंज्ञान्तःकरणप्रका-
शकःसर्वसाक्षीप्रत्यगात्मेत्युच्यते तस्यप्रचोदयाच्छब्दनिर्दिष्टस्यात्मनः स्वरूपभूतंपरंब्रह्म तत्सवि-
तुरित्यादिपदैर्निर्दिश्यते तत्र ॐतत्सदितिनिर्देशोब्रह्मणस्त्रिविधःस्मृतइति तच्छब्देनप्रत्यग्-
भूतःसिद्धंपरंब्रह्मोच्यते सवितुरितिसृष्टिस्थितिलयलक्षणकस्यसर्वप्रपञ्चस्यसमस्तद्वैतविभ्रम-
स्याधिष्ठानंलक्ष्यते । वरेण्यमिति सर्ववरणीयंनिरतिशयानन्दरूपम् । भर्गइत्यविद्यादिदोषभर्ज-
नात्मकज्ञानैकविषयत्वम् । देवस्येति सर्वद्योतनात्मकाखण्डचिदेकरसम् । सवितुर्देवस्येत्यत्रषष्ठय-
र्थोराहोःशिरोवदौपचारिकः बुद्ध्यादिसर्वदृश्यसाक्षिलक्षणंयन्मेस्वरूपंतत्सर्वाधिष्ठानभूतं परमा
नन्दंनिरस्तसमस्तानर्थरूपंस्वप्रकाशचिदात्मकंब्रह्मास्मीत्येवंधीमहिध्यायेम । एवंसतितस्यप्रस-
णास्याविर्ताविदमायनरज्जुसर्पन्यायेनापवादसामानाधिकरण्यरूपमेकत्वं सोयमितिन्यायेनस-
र्वसाक्षिप्रत्यगात्मनोब्रह्मणासहतादात्म्यरूपमेकत्वंभवतीतिसर्वात्मब्रह्मबोधकोयंगायत्रीमन्त्रःसंपद्यते ।
सप्तव्याहृतीनामयमर्थः—भूरितिसन्मात्रमुच्यते ॥ १ ॥ भुवइतिसर्वंभावयतिप्रकाशयती-
तिव्युत्पत्त्याचिद्रूपमुच्यते ॥ २ ॥ सुवितिसुष्ठुव्रियतइतिव्युत्पत्त्याभ्रियतइतिसुष्ठुसर्वैर्भ्रियमाणसुखस्वरूपमुच्य-
ते ॥ ३ ॥ महइतिमहीयतेपूज्यतइतिव्युत्पत्त्यासर्वातिशयत्वमुच्यते ॥ ४ ॥ जनइतिजनयती-
तिजनः सकलकारणत्वमुच्यते ॥ ५ ॥ तपइतिसर्वतेजोरूपत्वम् ॥ ६ ॥ सत्यमितिसर्वबाधाराहि-
त्यम् ॥ ७ ॥ एतदुक्तंभवति—नित्यंकेवलरूपंतदोङ्कारवाच्यंब्रह्मैव आत्मनोऽस्यसच्चिद्रूपस्यमा-
यादिति । अथभूरादयः सर्वलोकाओङ्कारवाच्यब्रह्मात्मकाः नतव्यतिरिक्तंकिंचिदस्तीति । व्या-
हृतयोऽपिसर्वात्मब्रह्मबोधिकाः ॥ गायत्रीशिरसोप्ययमेवार्थः आपइत्याप्नोतीतिव्युत्पत्त्याव्या-
प्तिरुच्यते । ज्योतिरितिप्रकाशरूपत्वं रसइतिसर्वातिशयत्वम् अमृतमितिमरणादिसंसारनिर्मु-
क्तत्वं सर्वव्यापिसर्वप्रकाशकंसर्वोत्कृष्टंनित्यमुक्तमात्मरूपंसच्चिदानन्दात्मकंयदोङ्कारवाच्यंब्रह्म
तदहमस्मीतिगायत्रीमन्त्रस्यार्थः । गुहाशयब्रह्महुताशनोऽहंकर्मैवमंत्राख्यहविर्हुतंसत् । विलीय-
तेनैवमहंभवानीत्येवंप्रकारस्तुविभियतेत्र । यदस्तियद्भातितदात्मरूपंनान्यत्ततोभातिनचान्यद-
स्ति । स्वभावसंवित्प्रतिभातिकेवलाग्राह्यंगृहीतेतिविचित्रकल्पना ॥ इतिश्रीमच्छङ्करभगवत्पादकृतौ
गायत्रीभाष्यंसमाप्तम् ॥

अथैकादशी—

देवस्यसवितुर्वयंवाजयन्तःपुरंध्या । भगस्यरातिमीमहे ॥११॥

देवस्य । सवितुः । वयम् । वाजऽयन्तः । पुरम्ऽध्या ।
भगस्य । रातिम् । ईमहे ॥ ११ ॥

वाजयन्तः वाजमन्नमात्मन इच्छन्तो वयं देवस्य द्योतमानस्य सवितुः पुरन्ध्या तद्विषयस्तुत्या प्र-सादाय भगस्य भजनीयस्य धनस्य रातिं दानम् ईमहे याचामहे ॥ रातिं मन्त्रे वृषेत्यादिना क्तिन उदात्त-त्वम् ॥ ११ ॥

११. हम लोग, धनाभिलाषी होकर स्तुति-द्वारा द्योतमान सविता से भजनीय धन के दान की याचना करते हैं।

देवंनरःसवितारंविप्रायज्ञैःसुवृक्तिभिः। नमस्यन्तिधियेषिताः॥१२

देवम् । नरः । सवितारम् । विप्राः । यज्ञैः ।
सुवृक्तिऽभिः । नमस्यन्ति । धिया । इषिताः ॥ १२ ॥

नरः कर्मणां नेतारो विप्रा मेधाविनोऽध्वर्य्वादयः धियेषिताः कर्मणा बुद्ध्या वा प्रेर्यमाणाः स-न्तः सवितारं देवं त्वां यज्ञैर्यजनीयैर्हविर्भिः सुवृक्तिभिः शोभनस्तोत्रैश्च नमस्यन्ति परिचरन्ति ॥ नमस्यन्ति नमोवरिवश्चित्रङः क्यच् ॥ १२ ॥

१२. कर्मनेता मेधावी अध्वर्युगण बुद्धि-द्वारा प्रेरित होकर यजनीय हवि और शोभन स्तोत्रों-द्वारा सविता देवता की अर्चना करते हैं।

अग्नीषोमप्रणयने सोमो जिगातीत्याद्यास्तिस्र ऋचः । सूत्रितं च—सोमो जिगाति गातुविद्दे-वानां तमस्य रास्या वरुणस्तामश्विनेत्यर्धर्चमारभेदिति ।

सैषा त्रयोदशी—

सोमोजिगातिगातुविद्देवानामेतिनिष्कृतम्। ऋतस्ययोनिमासदम्

सोमः । जिगाति । गातुऽवित् । देवानाम् । एति ।
निःऽकृतम् । ऋतस्य । योनिम् । आऽसदम् ॥ १३ ॥

गातुवित् गातुर्मार्गः तं जानानः सोमो जिगाति गच्छति गन्तव्यं स्थानं दर्शयति—देवानां निष्कृतं संस्कृतम् आसदं सर्वैरासदनीयम् ऋतस्य यज्ञस्य योनिं स्थानं हविर्धानाख्यम् एति प्राप्नोति ॥ जिगाति गा स्तुतौ जुहोत्यादिः ॥ १३ ॥

१३. पथज्ञ सोम जानेवालों को स्थान दिखाते हैं। उपवेशनकारी देवों के लिए संस्कृत यज्ञ-स्थान में गमन करते हैं।

सोमोअस्मभ्यंद्विपदेचतुष्पदेचपशवे। अनमीवाइषस्करत्॥१४॥

सोमः । अस्मभ्यम् । द्विऽपदे । चतुःऽपदे । च ।
पशवे । अनमीवाः । इषः । करत् ॥ १४ ॥

सोमः स्तोतृभ्योऽस्मभ्यं तथा द्विपद्भ्यः सर्वेभ्यो द्विपाद्भ्यः चतुष्पदे पशवे चतुष्पाद्भ्यो गवा-दिपशुभ्यश्च अनमीवा रोगवर्जितानि इषोऽन्नानि करत् करोतु ॥ चतुष्पदे गर्भसंज्ञायां पादस्य पद्भा-वः इसुसोः सामर्थ्ये इति संहितायाम् आदेशप्रत्यययोरिति षत्वं बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः । कर-त् करोतेर्लेट्यडागमः । इषस्करदित्यत्र संहितायां कः करत्यादिना सत्वम् ॥ १४ ॥

१४. सोम हम स्तोताओं के लिए एवम् द्विपदों, चतुष्पदों और पशुओं के लिए रोगशून्य अन्न प्रदान करें।

अ॒स्माक॒मायु॑र्व॒र्धय॑न्न॒भिमा॑ती॒ः सह॑मानः । सोमः॑ स॒धस्थ॒मास॑दत् ॥ १५

अ॒स्माक॑म् । आयुः॑ । व॒र्धय॑न् । अ॒भिऽमा॑तीः । सह॑मानः ।
सोमः॑ । स॒धऽस्थ॑म् । आ । अ॒स॒द॒त् ॥ १५ ॥

स सोमो देवः अस्माकमायुरन्नं जीवनं वा वर्धयन् वृद्धिं प्रापयन् अभिमातीः कर्मविघ्न-कारिणः शत्रून् सहमानोऽभिभवन् अस्माकं सधस्थं हविर्धानाख्यं स्थानम् आसदत् आसीदतु ॥ असदत् सदेर्लेटि रूपं निपातः ॥ १५ ॥

१५. सोमदेव हम लोगों के अन्न या आयु को बढ़ाते हुए और कर्म-विघातक शत्रुओं को अभिभूत करते हुए हम लोगों के यज्ञस्थान में उप-वेशन करें।

अग्निष्टोमे प्रातःसवने मैत्रावरुणशस्त्रे आ नो मित्रावरुणेति स्तोत्रियस्तृचः सूत्रितञ्च—आ नो मित्रावरुणा नो गन्तं रिशादसेति । चतुर्विंशेऽहनि प्रातःसवने मैत्रावरुणशस्त्रे आ नो मित्रावरुणेति षळहस्तोत्रियसंज्ञकस्तृचः सूत्रितञ्च—आ नो मित्रावरुणा मित्रं वयं हवामह इति । स्तोमवृद्धावप्ये-वमेव तृचस्यावापार्थः सूत्रितञ्च—आ नो मित्रावरुणेति तृचावितीति । दाक्षायणयज्ञे दर्शस्यैकस्मि-न्ये तयोरुत्तरस्याममावास्यायां द्वितीयेऽहनि मैत्रावरुणमानो मित्रावरुणेति तस्यानुवाक्या सूत्रितञ्च—आ नो मित्रावरुणा यद्वांहिष्ठं नातिविधे सुदानू इति ।

आ नो॑ मित्रावरुणा घृ॒तैर्गव्यू॑तिमुक्षतम् । मध्वा॒ रजां॑सि सुक्रतू ॥ १६ ॥

आ । नः॒ । मि॒त्रा॒व॒रु॒णा॒ । घृ॒तैः । गव्यू॑तिम् । उ॒क्ष॒त॒म् ।
मध्वा॑ । रजां॑सि । सु॒क्र॒तू॒ इति॑ सुऽक्रतू ॥ १६ ॥

सुक्रतू शोभनकर्माणौ हे मित्रावरुणौ नोऽस्माकं गव्यूतिं गवां मार्गं गोनिवासस्थानं घृतैः क्षरणसाधनैः पयोभिराउक्षतं समन्तात् सिञ्चतम् अस्मभ्यं दोग्ध्रीर्गाः प्रयच्छतमिति भावः र-जांस्यस्मदावासस्थानानि मध्वा मधुरेण रसेन सिञ्चतम् ॥ गव्यूतिं गोर्यूतौ छन्दसीति वान्तादेशः । मध्वा सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः सर्वविधीनां छन्दसि विकल्पितत्वादनुमागमाभावः ॥ १६ ॥

१६. हे शोभन कर्मकारी मित्रावरुण, हम लोगों के गोष्ठ को दुग्ध-पूर्ण करो। हम लोगों के आवास-स्थान को मधुर रस से पूर्ण करो।

उरुशंसानमोवृधामह्नादक्षस्यराजथः । द्राघिष्ठाभिःशुचिव्रता १७

उरुऽशंसा । नमःऽवृधा । मह्ना । दक्षस्य ।
राजथः । द्राघिष्ठाभिः । शुचिऽव्रता ॥ १७ ॥

शुचिव्रता परिशुद्धकर्माणौ हेमित्रावरुणौ उरुशंसा उरुभिर्बहुभिःशंसनीयौ यद्वा उरु महत् शंसःशस्त्रं ययोस्तौ नमोवृधा नमसाहविर्लक्षणेनान्नेनस्तोत्रेणवावर्धमानौ द्राघिष्ठाभिः अत्यन्तदीर्घस्तुतिलक्षणाभिर्वाग्भिः युक्तौ युवांदक्षस्यदक्षंधनंबलंवा तस्य मह्ना महत्त्वेन राजथः ईशाथे ॥ उरुशंसा शंसुस्तुतौ कर्मणिघञ् कृत्स्वरः । द्राघिष्ठाभिः दीर्घशब्दादिष्ठनि प्रियस्थिरेत्यादिनाद्राघीत्यादेशः नित्त्वादाद्युदात्तः ॥ १७ ॥

१७. हे विशुद्धकर्मकारी मित्रावरुण, तुम दोनों बहुतों-द्वारा स्तुत हो एवम् हविरन्न या स्तोत्र-द्वारा वर्द्धमान हो। दीर्घ स्तुतियुक्त होकर तुम लोग धन या बल के महत्त्व से विराजमान होओ।

मैत्रावरुणस्याहरहस्याज्यागृणानाजमदग्निनेत्येषा सूत्रितञ्च—होतायक्षन्मित्रावरुणागृणानाजमदग्निनेति । अध्यायोपाकरणेमण्डलाद्यन्तहोमेगृणानाजमदग्निनेत्येषा ।

सूक्तेष्टादशी—

गृणानाजमदग्निनायोनावृतस्यसीदतम् । पातंसोममृतावृधा १८

गृणाना । जमत्ऽअग्निना । योनौ । ऋतस्य । सीदतम् ।
पातम् । सोमम् । ऋतऽवृधा ॥ १८ ॥ ११ ॥

हेमित्रावरुणौ जमदग्निना एतन्नामकेनमहर्षिणा गृणाना स्तूयमानौ यद्वा जमदग्निना प्रज्वलिताग्निना विश्वामित्रेणस्तूयमानौ युवाम् ऋतस्ययज्ञस्ययोनौ देवयजनाख्येदेशे सीदतम् उपविशतम् ऋतावृधा ऋतस्यकर्मफलस्यवर्धयितारौ युवां सोमंपातं पिबतम् ॥ गृणाना गृशब्दे कर्मणिशानच् चित्त्वादन्तोदात्तः । सीदतं षद्लृविशरणगत्यवसादनेषु पाघ्रेत्यादिनासीदादेशः । पातं पापाने लुकंछन्दसीतिशपोलुक् ॥ १८ ॥

१८. हे मित्रावरुण, तुम दोनों जमदग्नि नामक महर्षि-द्वारा अथवा अग्नि को प्रज्वलित करनेवाले विश्वामित्र-द्वारा स्तुत होकर यज्ञ देश में उपवेशन करो। तुम दोनों ही कर्मफल के वर्द्धयिता हो, सोमपान करो।

॥ इतितृतीयस्यचतुर्थेएकादशोवर्गः ॥ ११ ॥

॥ इतितृतीयेमण्डलेपञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

॥ इतितृतीयंमण्डलंसमाप्तम् ॥ ३ ॥

॥ श्रीगणेशायनमः ॥

अथचतुर्थमण्डलम्.

वामदेवस्यचतुर्थेमण्डलेपञ्चानुवाकाः तत्रप्रथमेनुवाकेदशसूक्तानि तेषुत्वांह्यग्नेसदमिदिति विंशत्यृचंप्रथमंसूक्तम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—त्वांह्यग्नेविंशतिराद्यातिजगतीधृत्यष्ट्याद्यायाम्-तस्रोवारुण्यश्चेति । मण्डलद्रष्टावामदेवऋषिः प्रथमाचतुःषष्ट्यक्षराऽष्टिः द्वितीयाद्विपञ्चाश-दक्षराऽतिजगती तृतीयाद्वासप्तत्यक्षराधृतिः चतुर्थ्याद्या अनादेशपरिभाषयाऽऽसप्तदश्यास्त्रिष्टुभः त्वमग्नेस्यसूक्तस्यमण्डलादिप्त्वाग्नेयमितिपरिभाषयाग्निर्देवता द्वितीयाद्यास्तिस्रोवरुणदेवत्याः सूक्तविनियोगोलैङ्गिकः आद्याप्र्यायोपाकरणेमण्डलादिहोमेविनियुक्ता ।

तत्रप्रथमा—

ॐ त्वांह्यग्नेसदमित्समन्यवोदेवासोदेवमरतिंन्येरिरइतिक्रत्वा-न्येरिरे । अमर्त्यंयजतमर्त्येष्वादेवमादेवंजनतप्रचेतसंवि-श्वमादेवंजनतप्रचेतसम् ॥ १ ॥

त्वाम् । हि । अग्ने । सदम् । इत् । सऽमन्यवः । देवासः । देवम् । अरतिम् । निऽएरिरे । इति । क्रत्वा । निऽएरिरे । अमर्त्यम् । यजत । मर्त्येषु । आ । देवम् । आऽदेवम् । जनत । प्रऽचेतसम् । विश्वम् । आऽदेवम् । जनत । प्रऽचेतसम् ॥ १ ॥

वामदेवःस्तौति—हेअग्ने समन्यवः मन्युःस्पर्धा तयासहवर्तमानाः स्वसमानैःस्पर्धमानाः स्पर्धः देवासोदेवनशीलाइन्द्रादयोदेवाः देवंद्योतमानमरतिंशीघ्रंगन्तारंत्वांसदमित् सर्वदैवन्येरिरे हि स्पर्धानिमित्तेषुदेवेरयन्तिखलु इतिशब्दोहेत्वर्थः यस्माद्देवास्त्वांयुद्धार्थंनितरांप्रेरयन्तितस्मा-द्यजमानाःक्रत्वास्तुतिलक्षणेनकर्मणान्येरिरे यज्ञकर्मणिदेवान्हविःप्रापयितुं देवतावाह्वातुं च त्वां नितरांप्रेरयन्तिखलु यजत यजनीय हेअग्ने अमर्त्यंमरणधर्मरहितम् आसमन्ततोदेवंद्योतमानंप्र-चेतसं प्रकृष्टंकर्मविषयंचेतोज्ञानंयस्यतादृशंत्वांमर्त्येषुयागंकुर्वाणेषुमनुष्येषुआदेवमागन्तारंजनत देवाहविःप्रापणार्थमजनयन् तथाप्रचेतसंकर्माभिज्ञमादेवंयजमानेभ्यआगन्तारं त्वां विश्वंजनत युगपन्नानादेशवर्तिषुयज्ञेषुयौगपद्येनहविरानयनार्थंव्याप्तंदेवाअकुर्वन् ॥ न्येरिरे ईरगतौ लिटि मध्यस्थादात्मपदाति सहेतियोगविभागात्समासः हियोगादनिघातः । क्रत्वा प्रसादिषुच्छन्द-सिवावचनमितिनादेशाभावः यणादेशः ॥ १ ॥

१. हे अग्नि, तुम द्योतमान और शीघ्रगामी हो। स्पर्द्धावान् देवगण तुम्हें सर्वदा ही युद्ध के लिए प्रेरित करते हैं; अतएव यजमान लोग तुम्हें स्तुति-द्वारा प्रेरित करें। हे यजनीय अग्नि, तुम अमर, द्युतिमान् और उत्कृष्ट ज्ञान-विशिष्ट हो। यज्ञ करनेवाले मनुष्यों के मध्य में आने के लिए देवों ने तुम्हें उत्पन्न किया है। तुम कर्माभिज्ञ हो। समस्त यज्ञों में उपस्थित रहने के लिए देवों ने तुम्हें उत्पन्न किया है।

सभ्रातरंवरुणमग्नआवंवृत्स्वदेवाँअच्छासुमतीयज्ञवनसं ज्येष्ठंयज्ञवनसम्। ऋतावानमादित्यंचर्षणीधृतंराजानं चर्षणीधृतम् ॥ २ ॥

सः। भ्रातरम्। वरुणम्। अग्ने। आ। ववृत्स्व। देवान्। अच्छ। सुऽमती। यज्ञऽवनसम्। ज्येष्ठम्। यज्ञऽवनसम्। ऋतऽवानम्। आदित्यम्। चर्षणिऽधृतम्। राजानम्। चर्षणिऽधृतम् ॥ २ ॥

हेअग्ने सताद्दशस्त्वं भ्रातरमेकस्थानवासेनभ्रातरंवरुणंवृणोत्युदकमितिवरुणः तंदेवं यज्ञवनसं यज्ञैर्वननीयैर्हविर्भिःसंभजनीयं यज्ञवन्तंयज्ञस्यसंभक्तारंज्येष्ठमतिशयेनप्रशस्यम् ऋतावानमपांस्वामितयोदकवन्तंसत्यवन्तंवाआदित्यमदितेःपुत्रंचर्षणीधृतं मनुष्याणामुदकप्रदानेनधारकं सुमती शोभनयाबुद्ध्या हेतुनाचर्षणीधृतं चर्षणिभिर्मनुष्यैर्धृतंराजानंराजमानमेतादृशंवरुणंदेवंदेवान्देवनशीलांस्तोतॄनच्छाभिलक्ष्य आववृत्स्व आवर्तय अभिमुखीकुरु ॥ ववृत्स्व वृतुवर्तने छोटि बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यश्लुः निपातः। सुमती मन्क्तिन्व्याख्यानवृषेत्यादिना क्तिनुदात्तः सुपांसुलुगितितृतीयायाःपूर्वसवर्णदीर्घः एकादेशस्वरः। ज्येष्ठं प्रशस्यस्यज्य च निज्यचेतिज्यादेशः नित्त्वादाद्युदात्तः एकादेशस्वरः। यज्ञवनसं वनषणसंभक्तौ कर्मकर्तरि असुन्प्रत्ययः गतिकारकयोरपिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वंचेतिपूर्वपदस्वरः ॥ २ ॥

२. हे अग्नि, तुम्हारे भ्राता वरुण हैं। वे हव्यभाजन, यज्ञभोक्ता, अतिशय प्रशंसनीय, उदकवान्, अदिति-पुत्र, जलदान-द्वारा मनुष्यों के धारक, सुबुद्धियुक्त और राजमान हैं। तुम ऐसे वरुणदेव को स्तोताओं के अभिमुख करो।

अष्टमीमृचमाह—उत्तरस्मिन्नष्टकेसखेसखायमित्येषा सूत्रितं च—सखेसखायमभ्याववृत्स्वोर्ध्व ऊषुणऊतयइति।

सखेसखायमभ्याववृत्स्वाशुंनचक्रंरथ्येवरंह्यास्मभ्यंदस्मरंह्या। अग्नेमृळीकंवरुणेसचाविदोमरुत्सुविश्वभानुषु ॥ तोकायतुजेशुशुचानशंकृध्यस्मभ्यंदस्मशंकृधि ॥ ३ ॥

सखे । सखायम् । अभि । आ । ववृत्स्व । आशुम् । न । चक्रम् ।
रथ्याऽइव । रंह्या । अस्मभ्यम् । दस्म । रंह्या । अग्ने । मृळीकम् ।
वरुणे । सचा । विदः । मरुत्ऽसु । विश्वऽभानुषु । तोकाय ।
तुजे । शुशुचान । शम् । कृधि । अस्मभ्यम् । दस्म । शम् । कृधि ॥ ३ ॥

सखे सखिभूत दस्म दर्शनीय हेऽग्ने त्वं तवसखायंवरुणमस्मभ्यम् अस्मदर्थम् आववृत्स्व अभिमुखीकुरु तत्रदृष्टान्तः—रंह्या रंहणेगमनेसाधुभूतौरथ्येव रथेयोजितावश्वौयथा आशुं शीघ्रगन्तारंचक्रंगन्तव्यदेशंप्रत्यभिमुखीकुरुतःतद्वत् हेऽग्ने यथा तवसहायेवरुणेमृळीकंसुखकरंहविः विदः लब्धवानसि तथा विश्वभानुषु सर्वतोव्याप्ततेजस्केषुमरुत्सु सुखकरंलब्धवानसि आग्नीवरुणाऽऽग्निमारुतयोःकर्मणोरिष्टवानसीत्यर्थः शुशुचान दीप्यमान हेऽग्ने तोकाय तुज्यतेपीड्यते-ऽनेनमातागर्भवासेनेतितोकंपुत्रः तस्मैतुजेतुजतिगच्छत्यनेनानृण्यंपितेतितुक् पौत्रः तस्मै शंसुखं कृधि कुरु दस्म दर्शनीय हेऽग्ने अस्मभ्यंशंकृधि सुखंकुरु ॥ रथ्येव रथस्येमावित्यर्थेरथ-यविति यत् सुपांसुलुगितिसुपोऽडादेशः । रंह्या रंहयन्त्याप्नुवन्तसाधुरितियत्प्रत्ययः यतोनावइत्याद्युदात्तत्वम् ॥ ३ ॥

३. हे सखिभूत दर्शनीय अग्नि, तुम अपने सखा वरुण को हमारे अभिमुख करो, जैसे गमनकुशल और रथ में युक्त अश्वद्वय शीघ्रगामी चक्र को लक्ष्य देश के अभिमुख ले जाते हैं। हे अग्नि, तुम्हारी सहायता से वरुण ने सुखकर हव्य लाभ किया है तथा तेजोविशिष्ट मरुतों के लिए भी सुखकर हव्य लाभ किया है। हे दीप्तिमान् अग्नि, तुम हमारे पुत्र-पौत्रों को सुखी करो। हे दर्शनीय अग्नि, तुम लोगों का कल्याण करो।

त्वंनोअग्नेइत्येतदारभ्यैवंसूक्तम् उत्तराणिसूक्तानिच्छातरनुवाकेऽध्येयानिनैमित्तिकेष्वग्निमाधि-मयाकेषविनियुक्तानि सूत्रितंच—त्वंनोअग्नेवरुणस्यविद्वानित्येतत्प्रभृतीनिकुर्यादीति । अ-पशेषश्चांस्विष्टकृदर्थेऽग्नीवरुणौयष्टव्यौ तत्र त्वंनोअग्नइतिद्वेयाज्यानुवाक्ये सूत्रितंच—अ-ग्नीवरुणौस्विष्टकृदर्थेत्वंनोअग्नेवरुणस्यविद्वानितिद्वेइति । अत्यतोयस्याग्निहोत्रंजुहुयात्तदग्निमा-रुतीष्टिः तस्यामेतेएवयाज्यानुवाक्ये तदाहुर्यमाहिताग्निरित्युपक्रम्याम्नातं तस्ययाज्यानुवाक्ये त्वंनोअग्नेवरुणस्यविद्वान्सत्वंनोअग्नेऽवमोभवोतीति ।

त्वंनोअग्नेवरुणस्यविद्वान्देवस्यहेळोऽवयासिसीष्ठाः ।
यजिष्ठोवह्नितमःशोशुचानोविश्वाद्वेषांसिप्रमुमुग्ध्यस्मत् ॥ ४ ॥

त्वम् । नः । अग्ने । वरुणस्य । विद्वान् । देवस्य । हेळः । अव ।
यासिसीष्ठाः । यजिष्ठः । वह्निऽतमः । शोशुचानः । विश्वा ।
द्वेषांसि । प्र । मुमुग्धि । अस्मत् ॥ ४ ॥

हेअग्ने विद्वान्सर्वपुरुषार्थसाधनोपायज्ञस्त्वं देवस्य द्योतमानस्यवरुणस्यहेळःक्रोधान् अस्मत्संबन्धिनःवरुणकर्तृकात्पापात्प्रहणात् अवयासिसीष्ठाः अपनय किञ्च यजिष्ठोयष्टृतमः वह्नितमो हविषामतिशयेनवोढा शोशुचानोतिशयेनदीप्यमानस्त्वं विश्वा सर्वाणिद्वेषांसि पापानि द्वेष्टॄणि रक्षांसिवास्मदस्मत्तः प्रमुमुग्धि प्रकर्षेणमोचय ॥ हेळः हेडृअनादरे क्विप् धातिरूपं शसः सुप्त्वादनुदात्तत्वेधातुस्वरः । यासिसीष्ठाः यसेर्ण्यन्तादाशीर्लिङि यासिसीयुडागमः छन्दस्युभयथेतिलिङःसार्वधातुकत्वाण्णिलोपाभावः अवपूर्वोयासिर्विनाशेवर्तते । मुमुग्धि मुचतेर्लोटि रूपं बहुलंछन्दसीतिशपः श्लुः ॥ ४ ॥

४. हे अग्नि, तुम सम्पूर्ण पुरुषार्थ के साधनोपाय को जानते हो। हम लोगों के प्रति द्योतमान वरुण के क्रोध का अपनोदन करो। तुम सबकी अपेक्षा अधिक याज्ञिक, हविर्वाही और अतिशय दीप्तिमान् हो। तुम हम लोगों को सब प्रकार के पापों से विशेष रूप से विमुक्त करो।

सत्वंनोअग्नेवमोभवोतीनेदिष्ठोअस्याउषसोव्युष्टौ ।
अवयक्ष्वनोवरुणंरराणोवीहिमृळीकंसुहवोनएधि ॥ ५ ॥ १२ ॥

सः । त्वम् । नः । अग्ने । अवमः । भव । ऊती । नेदिष्ठः । अस्याः । उषसः । विऽउष्टौ । अव । यक्ष्व । नः । वरुणम् । रराणः । वीहि । मृळीकम् । सुऽहवः । नः । एधि ॥ ५ ॥ १२ ॥

हेअग्ने सतादृशस्त्वमूती ऊत्या रक्षणेननोऽस्माकं अवमः अर्वाचीनः प्रत्यासन्नःसन् अस्याउषसोव्युष्टौव्युच्छन्त्यांप्रातःकालेअग्निहोत्रादिकर्मसिद्ध्यर्थंनेदिष्ठोभव अतिशयेनास्मदन्तिकस्थोभव यद्वा ऊत्यागमनेनास्माकमवमोरक्षकोभव किञ्च नोस्माकंवरुणं वरुणकृतंजलोदरादिरोगमुत्पादकंपापंवा अवयक्ष्व अवयज विनाशयेत्यर्थः रराणः अस्माभिर्दत्तंहविःरममाणः यद्वा यजमानेभ्योत्यन्तंफलप्रदस्त्वं मृळीकं सुखकरमिदंहविः वीहि भक्षय किञ्च नोस्माकं सुहवःशोभनाह्वानोपेतः एधिभव ॥ नेदिष्ठः अन्तिकशब्दादिष्ठनि अन्तिकबाढयोर्नेदसाधाविति नेदादेशः नित्त्वादाद्युदात्तः । रराणः रमतेःकानचि मकारलोपश्छान्दसः यद्वा रातेर्लिटिव्यत्ययेनकानच् अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तः । एधि अस्तेर्लोटि घ्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्चेति एत्वादेशः तस्यासिद्धत्वात् हुझल्भ्योहेर्धिः निघातः ॥ ५ ॥

५. हे अग्नि, रक्षादान-द्वारा तुम हम लोगों के प्रत्यासन्न होओ। उषा के विनष्ट होने पर प्रातःकाल में अग्निहोत्रादि कार्य की सिद्धि के लिए तुम हम लोगों के अत्यन्त निकटस्थ होओ। हम लोगों के लिए जो वरुणकृत जलोदरादि रोग और पाप हैं, उनका विनाश करो। तुम यजमानों के लिए अत्यन्त फलप्रद हो। तुम इस सुखकर हवि का भक्षण करो। हम तुम्हारा उत्तम रूप से आह्वान करते हैं। हमारे निकट आगमन करो।

अस्यश्रेष्ठासुभगस्यसंदृक्देवस्यचित्रतमामर्त्येषु।
शुचिघृतंनतप्तमघ्न्यायाःस्पार्हादेवस्यमंहनेवधेनोः ॥ ६ ॥
अस्य । श्रेष्ठा । सुऽभगस्य । सम्ऽदृक् । देवस्य । चित्रऽतमा ।
मर्त्येषु । शुचि । घृतम् । न । तप्तम् । अघ्न्यायाः । स्पार्हा ।
देवस्य । मंहनाऽइव । धेनोः ॥ ६ ॥

अस्यसुभगस्य सुष्ठुभजनीयस्याग्नेर्देवस्यश्रेष्ठा अतिशयेनप्रशस्या संदृक् संदृष्टिर्मर्त्येषुचित्रतमातिशयेनचायनीयापूजनीयाभवति स्पार्हा सर्वैःस्पृहणीयाचभवति तत्रदृष्टान्तः—यथादेवस्यक्षीरंकामयमानस्यपुरुषस्यअघ्न्याः अहन्तव्यायागोः शुचितेजोयुक्तंघृतंक्षरणयुक्तंतप्तंसंभृतंक्षीरंस्पृहणीयंभवति तद्वत्दृष्टान्तान्तरं—यथा गांभिक्षमाणस्यमर्त्यस्यधेनोःदोग्ध्र्यागोर्मंहनेव मंहतिर्दानकर्मा दानंयथाप्रियकरंभवतितद्वत् ॥ सुभगस्य आद्युदात्तंद्व्यच्छन्दसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । स्पार्हा कर्मण्यतोयतोऽन्तउदात्तः । देवस्य दीव्यतीतिदेवः दीव्यतेःकर्त्यर्थे पचाद्यच्कृतम् ॥ ६ ॥

६. उत्तम रूप से भजनीय अग्निदेव का प्रशंसनीय अनुग्रह मनुष्यों के लिए अत्यन्त भजनीय तथा स्पृहणीय होता है, जैसे क्षीराभिलाषी देवों के लिए गौओं का तेजोयुक्त, क्षरणशील और उष्ण दुग्ध स्पृहणीय होता है और जैसे मनुष्यों के लिए पयस्विनी गौ भजनीय होती है।

त्रिरस्यतापरमासन्तिसत्यास्पार्हादेवस्यजनिमान्यग्नेः।
अनन्तेअन्तःपरिवीतआगाच्छुचिःशुक्रोअर्योरोरुचानः ॥ ७ ॥

त्रिः । अस्य । ता । परमा । सन्ति । सत्या । स्पार्हा । देवस्य ।
जनिमानि । अग्नेः । अनन्ते । अन्तः । परिऽवीतः । आ ।
अगात् । शुचिः । शुक्रः । अर्यः । रोरुचानः ॥ ७ ॥

अग्नेरभिमानिनोऽस्यदेवस्यत्रिःत्रीणि अग्निवायुसूर्यात्मनात्रीणि तानिप्रसिद्धानि परमा उत्तमानि सत्या यथार्थभूतानि जनिमानि जन्मानि स्पार्हा सर्वैः स्पृहणीयानिसन्ति यद्वा अग्नेरेवत्रीणिजन्मानि दिवस्परिप्रथमंजज्ञेअग्निरिति त्रीणिजानापरिभूषन्त्यस्येत्येवमादिषुमन्त्रेषु प्रसिद्धानि । अनन्तेऽपर्यन्तेनभसोऽन्तर्मध्येस्वतेजसापरिवीतः परिवेष्टितः शुचिः सर्वस्य शोधकः शुक्रोदीप्तियुक्तः अतएवरोरुचानःभृशंदीप्यमानः अर्यः स्वामी तादृशोदेवः अगात् अस्मदीयंयज्ञंसमागच्छतु ॥ सत्या शेश्छन्दसिबहुलमितिशेर्लुक् । परिवीतः व्येञ्संवरणे कर्मणिक्तः यजादित्वात्संप्रसारणं गतिरनन्तरइतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् । अर्यः ऋगतौ अर्यः स्वामिवैश्ययोरितियत्प्रत्ययान्तोनिपातितः स्वामिन्यन्तोदात्तत्वंचवक्तव्यमित्यन्तोदात्तत्वम् ॥ ७ ॥

७. अग्निदेव का प्रसिद्ध, उत्तम और यथार्थभूत अग्नि, वायु तथा सूर्यात्मक तीन जन्म सबके द्वारा स्पृहणीय हैं। अनन्त, आकाश में अपने तेज-द्वारा परिवेष्टित, सबके शोधक, दीप्तियुक्त और अत्यन्त दीप्यमान स्वामी अग्नि हमारे यज्ञ में आगमन करें।

सदूतोविश्वेदभिवष्टिसद्माहोताहिरण्यरथोरंसुजिह्वः ।
रोहिदश्वोवपुष्योविभावासदारण्वःपितुमतीवसंसत् ॥ ८ ॥

सः । दूतः । विश्वा । इत् । अभि । वष्टि । सद्म । होता ।
हिरण्यऽरथः । रम्ऽसुजिह्वः । रोहित्ऽअश्वः । वपुष्यः ।
विऽभावा । सदा । रण्वः । पितुमतीऽइव । सम्ऽसत् ॥ ८ ॥

देवानांदूतः होता देवानामाह्वाता हिरण्यरथः सुवर्णमयरथोपेतः रंसुजिह्वः रमणीयज्वालोपेतः एतादृशोऽग्निः विश्वेत्सर्वाण्येवसद्म देवयजनस्थानानि अभिवष्टि कामयते पुनश्चकीदृशः रोहिदश्वः रोहितवर्णाअश्वायस्यसतथोक्तः वपुष्यः वपुषिरूपेसाधुः विभावा कान्तियुक्तः अतएवसदासर्वदारण्वोरमणीयोभवति तत्रदृष्टान्तः–पितुमतीवसंसत् यथान्नादिना समृद्धंगृहंरमणीयंतद्वत् ॥ रंसुजिह्वः रमतेरन्येभ्योपिदृश्यतइतिविच् बहुव्रीहौपूर्वपदस्वरः । वपुष्यः तत्रसाधुरितियत् तित्स्वरितः । विभावा छन्दसीवनिपाविति वनिप् ॥ ८ ॥

८. दूत, देवों के आह्वानकारी, सुवर्णमय रथोपेत, एवम् रमणीय ज्वाला-विशिष्ट अग्नि समस्त यज्ञ की कामना करते हैं। रोहिताश्व, रूपवान् और सदा कान्तियुक्त अग्नि अन्न-द्वारा समृद्ध गृह की तरह रमणीय हैं।

सचेतयन्मनुषोयज्ञबन्धुःप्रतंमह्यारशनयानयन्ति ।
सक्षेत्यस्यदुर्यासुसाधन्देवोमर्तस्यसधनित्वमाप ॥ ९ ॥

सः । चेतयत् । मनुषः । यज्ञऽबन्धुः । प्र । तम् । मह्या । रशनया ।
नयन्ति । सः । क्षेति । अस्य । दुर्यासु । साधन् । देवः । मर्तस्य ।
सधनिऽत्वम् । आप ॥ ९ ॥

यज्ञबन्धुः यज्ञेभिर्होत्रादीनांबन्धनंविनियोजनंयस्यसतथोक्तः सोऽग्निर्मनुषः कर्मणिप्रवृत्तान्मनुष्यान्चेतयत्जानाति मह्या महत्यारशनयास्तुतिरूपयारज्ज्वायुक्तं तंतादृशमग्निंप्रणयन्ति उत्तरवेद्यादिषु अध्वर्य्वादयःप्रक्षिपन्ति मर्तस्य मनुष्यस्यास्ययजमानस्यदुर्यासु गृहेषु साधन् कर्माणिसाधयन्सोऽग्निःक्षेतिवसति सदेवोद्योतमानोऽग्निः सधनित्वं यस्यगृहेनिवसतितेनधनिनासहितत्वमाप प्राप्नोति प्रभूतंधनंधनमानायदापयित्वातेनसहितोभवतीत्यर्थः ॥ साधन् राधसाधसंसिद्धौ व्यत्ययेनशतरिरूपम् ॥ ९ ॥

९. अग्नि यज्ञ में विनियुक्त होते हैं। वे यज्ञ में प्रवृत्त मनुष्यों को जानते हैं। अध्वर्युगण महती रशना-द्वारा उत्तर वेदि में उनका प्रणयन करते हैं। यजमान के गृहों में अभीष्ट-साधन करते हुए वे निवास करते हैं। वे द्योतमान अग्नि धनियों के साथ एकत्र वास करते हैं।

स तू नो अग्निर्नयतु प्रजानन्नच्छा रत्नं देवभक्तं यदस्य।
धिया यद्विश्वे अमृता अकृण्वन्द्यौष्पिता जनिता सत्यमुक्षन्॥१०॥१२

सः। तु। नः। अग्निः। नयतु। प्रऽजानन्। अच्छ। रत्नम्।
देवऽभक्तम्। यत्। अस्य। धिया। यत्। विश्वे। अमृताः।
अकृण्वन्। द्यौः। पिता। जनिता। सत्यम्। उक्षन्॥ १० ॥१२॥

प्रजानन्सर्वं जानानः सोऽग्निः देवभक्तं देवैर्देवनशीलैः स्तोतृभिः संभजनीयम् यदस्याग्नेः संबन्धि यद्रत्नं रमणीयं धनमस्ति तद्धनमच्छाभिमुख्येन तु क्षिप्रं नोऽस्मान्नयतु प्रापयतु अमृता मरणधर्मरहिता विश्वे सर्वे देवाः धिया अनेन कर्मणा हेतुना यद्यमग्निमकृण्वन् हविषां प्रापयितारमकुर्वन् यस्याग्नेः द्यौः पिता पालयिता जनिता जनयिता च अग्ने दिवः सूनुरसि प्रचेताः इति मन्त्रणात्। यद्वा द्यौर्देवनशील आदित्यः पिता जनयिता च आदित्यादग्निरित्याम्नानात्। सत्यं यथार्थभूतं तमग्निमुक्षन् घृताद्याहुतिभिरध्वर्य्वादयः सिञ्चन्ति॥ देवभक्तं मन्त्रे पायां कर्मणि क्तः तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः। उक्षन् उक्ष सेचने लङि रूपं बहुलं छन्दसीत्यडभावः॥ १०॥

१०. स्तोताओं-द्वारा भजनीय जो उत्कृष्ट रत्न अग्नि का है, उस रत्न को सर्वज्ञ अग्नि हमारे अभिमुख प्रेरित करें। मरण-धर्म-रहित समस्त देवों ने यज्ञ के लिए अग्नि का उत्पादन किया है। द्युलोक उनके पालक और जनक हैं। अध्वर्युगण घृतादि आहुतियों-द्वारा यथार्थभूत अग्नि को सिञ्चित करते हैं।

स जायत प्रथमः पस्त्यासु महो बुध्ने रजसो अस्य योनौ।
अपादशीर्षा गुहमानो अन्तायोयुवानो वृषभस्य नीळे॥ ११ ॥

सः। जायत। प्रथमः। पस्त्यासु। महः। बुध्ने। रजसः। अस्य।
योनौ। अपात्। अशीर्षा। गुहमानः। अन्ता। आऽयोयुवानः।
वृषभस्य। नीळे॥ ११ ॥

सोऽग्निः प्रथम आहवनीयादिरूपतया मुख्यः सन् पस्त्यासु यजमानानां गृहेषु जायत अजायत आहुत्यधिकरणतया संपद्यते तथा महो महतोऽस्य रजसोऽन्तरिक्षस्य बुध्ने मूलेऽपि योनौ स्थानेऽपि योनावुत्तरवेद्यादिस्थाने संपद्यते सोऽग्निरपात् पादवर्जितः अशीर्षा शिरोवर्जितः तदेवाह-

१ ऋ० सं० ३. १. २५।

अन्ता आवृतपादशिरसौगुहमानः अविज्ञेयपादशिरा इत्यर्थः वृषभस्य वर्षणसमर्थस्य मेघस्य नीळे निलयेनास्मिन् आयोयुवानः धूमाकारेणात्मानमायोजयन्वर्तते यद्वा सःप्रथमो वैद्युतोऽग्निः पस्त्यासु नदीषु बुध्नेऽन्तरिक्षे महो महतो रजसः उदकस्य तेजसो वा योनौ स्थाने च रति अपादशीर्षापादशिरोवर्जितः अन्ता आत्मनः पर्यन्तप्रदेशान् स्वतेजसा गुहमानः आच्छादयन् पुनश्चायोयुवानः तानि तेजांसि स्वात्मनि मिश्रीकुर्वन् वृषभस्य मेघस्य नीळे स्थानेऽन्तरिक्षे चरति सोऽग्निः पुनः कर्मयोग्य तथाभवत ॥ अपात् पादस्य लोपोऽहस्त्यादिभ्य इत्यकारलोपः समासान्तः । गुहमानः गुहू संवरणे शब्विकरणो शानचि रूपं शानचोऽसार्वधातुकस्वरे कृते प्रत्ययस्वरः । आयोयुवानः युमिश्रणे यङ्लुकि शानचि रूपम् अभ्यस्तस्वरेणाद्युदात्तः ॥ ११ ॥

११- अग्नि ही श्रेष्ठ हैं। वे यजमानों के गृहों में और महान् अन्तरिक्ष के मूल स्थान में उत्पन्न हुए हैं। अग्नि पादरहित और शिरोवर्जित हैं। वे शरीर के अन्तर्भाग का गोपन करके जलवर्षी मेघ के निलय में अपने को धूमाकार बनाते हैं।

प्रशर्धआर्तप्रथमंविपन्याँऋतस्ययोनावृषभस्यनीळे।
स्पार्होयुवावपुष्योविभावासप्तप्रियासोऽजनयन्तवृष्णे ॥ १२ ॥

प्र । शर्धः । आर्त । प्रथमम् । विपन्या । ऋतस्य । योना ।
वृषभस्य । नीळे । स्पार्हः । युवा । वपुष्यः । विभाऽवा । सप्त ।
प्रियासः । अजनयन्त । वृष्णे ॥ १२ ॥

हे अग्ने विपन्या स्तुत्या युक्तम् ऋतस्योदकस्य योनौ स्थाने वृषभस्य वर्षणसमर्थस्य मेघस्य नीळे कुलायभूतेऽन्तरिक्षे वैद्युताग्निरूपेण त्वां वर्तमानं शर्धस्तेजः प्रथमं प्रार्त प्रकर्षेण गच्छति यश्चाग्निः स्पार्हः सर्वैः स्पृहणीयः युवा नित्यतरुणः वपुष्यः कमनीयः विभावा दीप्तिमान् तस्मै वृष्णे अभिमतफलवर्षकायाग्नये प्रियासः प्रियाः सप्त होत्रकाः अजनयन्त स्तोत्रमकुर्वन् ॥ आर्त ऋ गतौ लङि व्यत्ययेनात्मनेपदं निघातः । विपन्या पन चेत्यस्य कृदिकारादक्तिन इति ङीप् प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः उदात्तयणो हल्पूर्वादिति विभक्तेरुदात्तत्वम् । विपन्याँ ऋतस्येत्यत्र संहितायामिकोऽसवर्णे शाकल्यस्य ह्रस्वश्चेत्यनिकोऽपि ह्रस्वः अनुनासिकश्च ॥ १२ ॥

१२. हे अग्नि, तुम स्तुतियुक्त उदक के उत्पत्ति-स्थान में मेघ के कुलायभूत (घोंसला) अन्तरिक्ष में वर्तमान हो। तेज तुम्हारे निकट सर्वप्रथम उपस्थित होता है। जो अग्नि स्पृहणीय, नित्य तरुण, कमनीय और दीप्तिमान् हैं, उन्हीं अग्नि के उद्देश से सप्त होता स्तुति करते हैं।

अस्माकमत्रपितरोमनुष्याअभिप्रसेदुर्ऋतमाशुषाणाः।
अश्मव्रजाःसुदुघावव्रेअन्तरुदुस्राआजन्नुषसोहुवानाः ॥ १३ ॥

अस्माकम् । अत्र । पितरः । मनुष्याः । अभि । प्र । सेदुः । ऋतम् । आशुषाणाः । अश्मऽव्रजाः । सुऽदुघाः । वव्रे । अन्तः । उत् । उस्राः । आजन् । उषसः । हुवानाः ॥ १३ ॥

अत्रलोके पूर्वेमनुष्याःअस्माकंपितरोऽङ्गिरसः ऋतंयज्ञमाशुषाणाः अश्नुवानाःसन्तः अभिप्रसेदुः अग्निमभिलक्ष्यप्रजग्मुः तेऽङ्गिरसः अग्निपरिचर्याबलात् अश्मव्रजाःपर्वतैःपरिवृताःवव्रेवृणोत्याच्छादयतीतिवव्रं पर्वतबिलान्तर्वर्तितमः तस्मिन्नन्तर्मध्येस्थिताः सुदुघाः सुष्ठुदोग्ध्रीः उस्राः पणिभिरपहृतागाः उदाजन् तस्माद्बिलाद्बहिरगमयन् किंकुर्वन्तः तमसो विध्वंसिनीरुषसोदेवीःप्रकाशार्थं हुवानाआह्वयन्तः ॥ वव्रे वृणोतेरौणादिकः कःकृञादीनांद्वेभवतइतिद्विर्वचनम् ॥ १३ ॥

१३. इस लोक में हमारे पितृपुरुषों (अङ्गिरा आदि) ने यज्ञ करने के लिए अग्नि के अभिमुख गमन किया था। प्रकाश के लिए उषादेवी का आह्वान करते हुए उन लोगों ने अग्नि-परिचर्या के बल से पर्वतबिलान्तर्वर्ती अन्धकार के मध्य से दोहवती धेनुओं को बाहर किया था।

तेमर्मृजतददृवांसोअद्रिंतदेषामन्येअभितोविवोचन् ।
पश्वयन्त्रासोअभिकारमर्चन्विदन्तज्योतिश्चकृपन्तधीभिः॥१४॥

ते । मर्मृजत । ददृऽवांसः । अद्रिम् । तत् । एषाम् । अन्ये । अभितः । वि । वोचन् । पश्वऽयन्त्रासः । अभि । कारम् । अर्चन् । विदन्त । ज्योतिः । चकृपन्त । धीभिः ॥ १४ ॥

तेऽङ्गिरसः अद्रिंपणिभिरपहृतानांगवांनिरोधकंपर्वतं ददृवांसोविदारयन्तःसन्तः मर्मृजत अग्निंपर्यचरन् एषामङ्गिरसांतत्तादृशंकर्म अन्येमहर्षयोअभितःसर्वत्रजगतिविवोचन् विशेषेण अकथयन् पश्वयन्त्रासः पशुनिर्गमनार्थानियन्त्राणिउपायायेषांतेऽङ्गिरसः कारं अभिमतस्यफलस्यकर्तारमग्निमभ्यर्चयन्नस्तुवन् अतस्तमोपहम् आदित्याख्यंज्योतिर्विदन्तालभन्त ततो धीभिर्बुद्धिभिश्चकृपन्त यज्ञानकुर्वन् ॥ मर्मृजत मृजूष्शुद्धौ यङ्लुकि लङि व्यत्ययेनात्मनेपदं निघातः । चकृपन्त कृपूसामर्थ्ये ण्यन्तस्यलुङिचङि सन्वद्भावाभावश्छान्दसः ॥ १४ ॥

१४. उन लोगों ने पर्वत को विदीर्ण करते समय अग्नि की परिचर्या की थी। अन्य ऋषियों ने उनके कर्म का कीर्त्तन सर्वत्र किया था। उन्हें पशुओं को बचाने के उपाय ज्ञात थे। अभिमत फलप्रद अग्नि का स्तवन करते हुए उन्होंने ज्योति-लाभ किया था, और बुद्धिबल से यज्ञ किया था।

तेगव्यतामनसादृध्रमुब्धंगायेमानंपरिषन्तमद्रिम् ।
दृळ्हंनरोवचसादैव्येनव्रजंगोमन्तमुशिजोविवव्रुः ॥ १५ ॥ १४ ॥

ते । गव्यता । मनसा । दृध्रम् । उब्धम् । गाः । येमानम् । परि ।
सन्तम् । अद्रिम् । दृळ्हम् । नरः । वचसा । दैव्येन । व्रजम् ।
गोऽमन्तम् । उशिजः । वि । वव्रुरितिवव्रुः ॥ १५ ॥ १४ ॥

नरः कर्मणानेतारः उशिनोऽग्निकामयमानास्तेऽङ्गिरसः गव्यतागाइच्छतामनसादृध्रं गवां निर्गमनद्वारनिरोधकमुब्धं समुब्धंसंहतं यद्वा उभिःपूरणार्थः गोभिः पूर्णगाः येमानंनियच्छन्तं परिसर्वतःसन्तंवर्तमानंदृळ्हंदृढंगोमन्तं गोभिर्युक्तंव्रजं गवांनिवासस्थानम् अद्रिंपर्वतं दैव्येनाग्निविषयेणवचसावेदात्मकेनस्तोत्रेण विवव्रुः गोनिर्गमनार्थमुद्घाटितवन्तः ॥ उब्धम् उभातिर्हिंसार्थःसमानार्थः यद्वा उम्भपूरणे कर्मणिक्तः । येमानं यमेःकानचि एत्वाभ्यासलोपौ चित्वादन्तोदात्तः । परिषन्तमित्यत्रसंहितायामुपसर्गात्सुनोतीत्यादिनाषत्वम् ॥ १५ ॥

१५. अङ्गिरा आदि कर्मों के नेता और अग्नि की कामनावाले थे। उन्होंने मन से गो-लाभ की इच्छा करके द्वारनिरोधक, दृढ़बद्ध, सुदृढ़, गौओं के अवरोधक एवम् सर्वतः व्याप्त गोपूर्ण गोष्ठ-रूप पर्वत का अग्निविषयक स्तुति-द्वारा उद्घाटन किया था।

तेमन्वतप्रथमंनामधेनोस्त्रिःसप्तमातुःपरमाणिविन्दन् ।
तज्जानतीरभ्यनूषतव्राआविर्भुवदरुणीर्यशसागोः ॥ १६ ॥

ते । मन्वत । प्रथमम् । नाम । धेनोः । त्रिः । सप्त । मातुः ।
परमाणि । विन्दन् । तत् । जानतीः । अभि । अनूषत ।
व्राः । आविः । भुवत् । अरुणीः । यशसा । गोः ॥ १६ ॥

हेअग्ने तेस्तोत्रंकुर्वाणाअङ्गिरसः मातुर्जनन्याधेनोर्वाचः संबन्धिनाम स्तुतिसाधकं शब्दमात्रं प्रथमंपूर्वमन्वत अमानत पश्चात्तस्यावाचःसंबन्धीनि त्रिःसप्त एकविंशतिसंख्याकानि स्तुतिसाधनानि छन्दांसि तानिच गायत्र्यादीनिजगत्यन्तानिसप्त अतिजगत्यादीन्यतिधृत्यन्तानिसप्तकृतिप्रभृतीन्युत्कृतिपर्यन्तानिसप्तेति एवं त्रिःसप्तच्छन्दांसि परमाण्युत्तमानिविन्दन्नलभन्त एवंविधच्छन्दोयुक्तैर्मन्त्रैरग्निमस्तुवन्नित्यर्थः ततः जानतीः सर्वंजानानाः व्राः व्राइत्युषोनाम उषसः अभ्यनूषत अस्तुवन् ततोगोःसूर्यस्ययशसा तेजसासह अरुणीः अरुणवर्णोषाः आविर्भुवत् आविरभूत् । यद्वा तेऽङ्गिरसः प्रथमंपुरातनंनाम एहि सुरभिगुग्गुलुगन्धिनीति धेनोर्नामधेयं मन्वतोच्चारयामासुः मातुर्भूम्याः स्वभूतानिपदानिपरमाणि त्रिःसप्तस्थानानिविन्दन् तदुच्चारितंनामजानन्त्योगावः अभ्यनूषत हंभारवलक्षणंशब्दमकुर्वन् तदानीमुषाःप्रादुरभूदिति ॥ जानतीः शतुरनुमोनद्यजादी

इति ङीप उदात्तत्वम् । अनूषत णुस्तुतौ लुङि रूपं कुटादित्वाद्गुणः । अरुणीः सोरत्रोपसर्जनच्छन्दसोर्गौरादिषु ईङिमायेति ङीप् ॥ १६ ॥

१६. हे अग्नि, स्तोम करनेवाले अङ्गिरा आदि ने ही पहले-पहल जननी वाक् के सम्बन्धी स्तुतिसाधक शब्दों को जाना, पश्चात् वचन-सम्बन्धी सत्ताईस छन्दों को प्राप्त किया। अनन्तर इन्हें जाननेवाली उषा का स्तवन किया एवम् सूर्य के तेज के साथ अरुणवर्णा उषा प्रादुर्भूत हुई।

नेश॒त्तमो॒ दुधि॑तं॒ रोच॑त॒ द्यौरुद्दे॒व्या उ॒षसो॑ भा॒नुरर्त॑ ।
आ सूर्यो॑ बृह॒तस्ति॑ष्ठ॒दज्राँ॑ ऋ॒जु मर्ते॑षु वृ॒जिना॑ च॒ पश्य॑न् ॥ १७ ॥

नेश॑त् । तम॑ः । दुधि॑तम् । रोच॑त । द्यौः । उत् । दे॒व्याः । उ॒षस॑ः । भा॒नुः । अर्त॑ । आ । सूर्य॑ः । बृ॒ह॒तः । ति॒ष्ठ॒त् । अज्रा॑न् । ऋ॒जु । मर्ते॑षु । वृ॒जि॒ना । च॒ । पश्य॑न् ॥ १७ ॥

तमः रात्रिकृतमन्धकारं दुधितं दुधिः प्रेरणकर्मा प्रातरग्निविहरणकाले उषसा प्रेरितं सत् नेशत् अनश्यत् ततो द्यौरन्तरिक्षं रोचत अदीप्यत ततो देव्याः देवनशीलाया उषसो भानुः प्रभा उदर्त उद्गच्छति अथ सूर्यः बृहतो महतः अज्रानजरान् पर्वतान् गमनशीलान् रश्मीन् वा आतिष्ठत् अध्यतिष्ठत् किं कुर्वन् मर्त्येषु मनुष्येषु विद्यमानम् ऋजु सत्कर्म वृजिना वृजिनानि अनृजूनि असत्कर्माणि च पश्यन् अध्यतिष्ठदिति शेषः ॥ नेशत् णश अदर्शने लुङि नशिमन्योरलिट्येत्वं वक्तव्यमित्येत्वं शपः पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । रोचत रुच दीप्तौ लङि रूपं वाक्यभेदादनिघातः ॥ १७ ॥

१७. रात्रिकृत अन्धकार उषा-द्वारा प्रेरित होने पर विनष्ट हुआ। अन्तरिक्ष दीप्त हुआ। उषादेवी की प्रभा उद्गत हुई। मनुष्यों के सत् और असत् कर्मों का अवलोकन करते हुए सूर्यदेव महान् अजर पर्वत के ऊपर आरूढ़ हुए।

आदित्प॒श्चा बु॑बुधा॒ना व्य॑ख्य॒न्नादिद्रत्नं॑ धारयन्त॒ द्युभ॑क्तम् ।
विश्वे॒ विश्वा॑सु॒ दुर्या॑सु दे॒वा मित्र॑ धि॒ये व॑रुण स॒त्यम॑स्तु ॥ १८ ॥

आत् । इत् । प॒श्चा । बु॒बु॒धा॒नाः । वि । अ॒ख्य॒न् । आत् । इत् । रत्न॑म् । धा॒र॒य॒न्त॒ । द्युऽभ॑क्तम् । विश्वे॑ । विश्वा॑सु । दुर्या॑सु । दे॒वाः । मित्र॑ । धि॒ये । व॒रु॒ण॒ । स॒त्यम् । अ॒स्तु॒ ॥ १८ ॥

आदित् सूर्योदयानन्तरं बुबुधानाः पणिभिरपहृताः निरोधान्निर्गता गाः जानानाः अङ्गिरसः पश्चा पश्चात् गुहाया अद्रेः व्यख्यन् अशेषेण ता गाः अपश्यन् तथा आदित् अनन्तरं द्युभक्तं दीप्तियुक्तं देवैः संभक्तं वा रत्नं पणिभिरपहृतं धनं धारयन्त अधारयन् गवां शोधनानामङ्गिरसां विश्वासु दु-

येषु सर्वेषुगृहेषु विश्वेयजत्रीयाः सर्वेविश्वाआगमन्: हेमित्र मित्रभूत देवकृतोपद्रवाणांवारक हेऽग्ने प्रिये कर्मणिकार्ये स्तोत्रेण यजमानाय सत्यमस्तु यद्वेतत्त्वोपक्रमकरणसामर्थ्यंतत्सार्थ-भूतमस्तु ॥ पश्व पश्वमावच्छन्दसीतिनिपातितः । शुशुचानाः शुचेर्लिटि कानचिरूपं चित्त्वा-दन्तोदात्तः । पुप्रुचं पच्छस्तस्त्रवायां कर्मणिघञ्प्रत्ययः तृतीयाकर्मणीतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥ १८ ॥

१८. सूर्योदय के अनन्तर आङ्गिरा आदि ने पणियों-द्वारा अपहृत गौओं को जानकर पीछे की ओर से उन गौओं को अच्छी तरह से देखा एवम् दीप्तियुक्त धन धारण किया। इनके समस्त गृहों में यज-नीय देवगण आये। राक्षस-जनित उपद्रवों का निवारण करनेवाले हे मित्र-भूत अग्नि, जो तुम्हारी उपासना करता है, उसे सत्य फल लाभ हो।

अच्छावोचेयशुशुचानमग्निंहोतारंविश्वभरसंयजिष्ठम् ।
शुच्यूधोअतृणन्नगवामन्धोनपूतंपरिषिक्तमंशोः ॥ १९ ॥

अच्छ । वोचेय । शुशुचानम् । अग्निम् । होतारम् ।
विश्वऽभरसम् । यजिष्ठम् । शुचि । ऊधः । अतृणत् । न । गवाम् ।
अन्धः । न । पूतम् । परिऽसिक्तम् । अंशोः ॥ १९ ॥

हेऽग्ने शुशुचानं भृशंदीप्यमानं होतारं देवानामाह्वातारं विश्वभरसम् आहुतिद्वारावृष्टि-प्रदानेन विश्वस्यपोषकं यजिष्ठं यष्टृतममग्निं त्वामच्छाभिलक्ष्यवोचेय स्तवानि यजमानाः ऊधःशुचि शुद्धंपयःनातृणत् तवआहुत्यर्थंयजमानोनदोग्धि अंशोः सोमलताखण्डस्यसंबन्धि अन्धोरसा-त्मकमन्नं पूतं दशापवित्रेणशोधितं नपरिषिक्तं गृहेषु न्यक्षिपत् किंत्वनेनयजमानेनकेवलंस्तु-तिरेवक्रियते ॥ वोचेय ब्रूञआशीर्लिङि ब्रुवोवचिः लिङ्याशिष्यङ् वचउमुपधायेतिसार्वधा-तुकत्वात्सीयुट्सलोपः । अतृणत् उतृदिर्हिंसानादरयोः दोहनमेवऊधसोहिंसनम् । परिषिक्तं सिञ्चतेःकर्मणिक्तः उपसर्गात्सुनोतीतिसंहितायांषत्वं गतिरनन्तरइतिगतेःस्वरः ॥ १९ ॥

१९. हे अग्नि, तुम अत्यन्त दीप्तिमान्, देवों के आह्वाता, विश्व-पोषक और सर्वापेक्षा यागशील हो। तुम्हारे उद्देश से हम स्तुति करते हैं। यजमान लोग तुम्हें आहुति देने के लिए गौओं के ऊधः-प्रदेश से शुद्ध दुग्ध का दोहन नहीं करते हैं और न सोमलता-सम्बन्धी शोधित अन्न को ही गृह में प्रक्षिप्त करते हैं। वे लोग केवल तुम्हारी स्तुति करते हैं।

विश्वेषामदितिर्यज्ञियानांविश्वेषामतिथिर्मानुषाणाम् ।
अग्निर्देवानामवआवृणानःसुमृळीकोभवतुविश्ववेदाः ॥२०॥१५॥

विश्वेषाम् । अदितिः । यज्ञियानाम् । विश्वेषाम् । अतिथिः ।
मानुषाणाम् । अग्निः । देवानाम् । अवः । आऽवृणानः । सुऽमृळीकः ।
भवतु । विश्वऽवेदाः ॥ २० ॥ १५ ॥

अयमग्निर्विश्वेषांसर्वेषांयज्ञियानांयज्ञार्हाणांदेवानामदितिः अदितिर्देवमाता तद्वद्देवानांपोषकइत्यर्थः यद्वा विश्वेषांदेवानामदितिः भूस्थानीयः आधारभूतइतियावत् अयंवाग्निर्वैश्वानरइति श्रुतेः । तथायमग्निर्विश्वेषांमनुषाणामतिथिरतिथिवत्पूज्योभवति देवानां देवनशीलानांस्तोतॄणामन्नोस्मदीयंहविराबृणानः संभजन् जातवेदाःजातंसर्वंवेत्तीतिजातवेदाः सोग्निस्तेषांस्तोतॄणांसुमृळीकः सुखकरो भवतु ॥ अतिथिः अतसातत्यगमने ऋतन्यञ्जीत्यादिनाइथिन्प्रत्ययः नित्त्वादाद्युदात्तः । मनुषाणां मनोरपत्यानीत्यर्थे मनोर्जातावञ्यतौषुक्चेतिअञ्प्रत्ययः षुगागमश्च ञित्त्वादाद्युदात्तः ॥ २० ॥

२०. अग्नि समस्त यज्ञार्ह देवों के पोषक हैं। अग्नि सम्पूर्ण मनुष्यों के लिए अतिथिवत् पूज्य हैं। स्तोताओं के अन्नभोजी अग्नि स्तोताओं के लिए सुखकर हों।

योमर्त्येष्विति विंशत्यृचंद्वितीयंसूक्तं वामदेवस्यार्षंत्रैष्टुभमाग्नेयं योमर्त्येष्वित्यनुक्रमणिका । अस्यसूक्तस्यप्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोःपूर्वसूक्तेएवविनियोगउक्तः ।

योमर्त्येष्वमृतऋतावादेवोदेवेष्वरतिर्निधायि ।
होतायजिष्ठोमह्नाशुचध्यैहव्यैरग्निर्मनुषईरयध्यै ॥ १ ॥

यः । मर्त्येषु । अमृतः । ऋतऽवा । देवः । देवेषु । अरतिः । निऽधायि । होता । यजिष्ठः । मह्ना । शुचध्यै । हव्यैः । अग्निः । मनुषः । ईरयध्यै ॥ १ ॥

अमृतः मरणधर्मरहितः योग्निर्मर्त्येषुमनुष्येषु ऋतावा सत्यवान्निधायि निहितः यद्वा मर्त्येषुमनुष्यसंबन्धिषुवागादीन्द्रियेषुनिहितः अग्निर्वाग्भूत्वामुखंप्राविशदितिश्रुतेः । देवोदेवनशीलोयोग्निः इन्द्रादिषुदेवेषुअरतिरभिगन्ताशत्रूणां यद्वा देवलोकेगन्ता निधायि निहितः सचहोतादेवानामाह्वातायजिष्ठोयष्टृतमोग्निः मह्नास्वकीयेनमहतातेजसाशुचध्यै दीपितुमुत्तरवेद्यां निहितः किंच हव्यैर्हवनीयैराज्यपुरोडाशादिभिर्हविर्भिर्हेतुभिर्मनुषोमनुष्यस्ययजमानस्यईरयध्यै स्वर्गंप्रतिप्रेरणायनिहितः ॥ अरतिः ऋगतौ वहिवस्यर्तिभ्यश्चिदिति अतिप्रत्ययः चित्त्वादन्तोदात्तः । निधायि दधातेःकर्मणिलुङिरूपं पादादित्वाभावान्निहन्यते किन्तु छन्दसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । शुचध्यै शुचदीप्तौ तुमर्थेकध्यैप्रत्ययः कित्त्वाद्गुणः प्रत्ययस्वरः । ईरयध्यै ईरयतेस्तुमर्थेशध्यैप्रत्ययः शित्त्वेनसार्वधातुकत्वाण्णिलोपाभावः ॥ १ ॥

१. जो मरणधर्म-रहित अग्नि मनुष्यों के मध्य में सत्यवान् होकर निहित हैं, जो दीप्तिमान् अग्नि इन्द्रादि देवताओं के मध्य में शत्रुओं के पराभवकर्त्ता हैं, वे ही अग्नि देवों के आह्वाता और सबकी अपेक्षा अधिक यज्ञ करनेवाले हैं। वे अपनी महिमा से प्रदीप्त होने के लिए उत्तर वेदि पर स्थापित हुए हैं एवम् हवि-द्वारा यजमानों को स्वर्ग भेजने के लिए स्थापित हुए हैं।

अथ द्वितीया—

इहत्वंसूनोसहसोनोअद्यजातोजाताँउभयाँअन्तरग्ने ।
दूतईयसेयुयुजानऋष्वऋजुमुष्कान्वृषणःशुक्रांश्च ॥ २ ॥

इह । त्वम् । सूनो इति । सहसः । नः । अद्य । जातः । जातान् । उभयान् । अन्तः । अग्ने । दूतः । ईयसे । युयुजानः । ऋष्व । ऋजुऽमुष्कान् । वृषणः । शुक्रान् । च ॥ २ ॥

हे सहसः सूनो बलस्य पुत्राग्ने अद्यास्मिन्दिवसे नोऽस्मदीये इह कर्मणि जातः आधानपवमानेष्टिभिः संस्कृतस्त्वं जातानुत्पन्नानुभयान्देवमनुष्यानन्तः तेषां मध्ये दूतः हवींषि देवान्प्रापयितुमीयसे गच्छसि किं कुर्वन् हे ऋष्व दर्शनीयाग्ने ऋजुमुष्कान् मुष्कशब्देन मांसलोऽभिधीयते ऋजवः प्रसाधकाः ऋजवश्च ते मुष्काश्चेति ऋजुमुष्काः तान् वृषणः रेतःसेचनसमर्थान् शुक्रान्दीप्यमानानश्वांश्च युयुजानः स्वरथे योजयन्नीयसे यद्वा ऋष्व महन्नग्ने युयुजानः हविर्वहनेन नियुज्यमानस्त्वं वृषणः हविःसेचनसमर्थान्यजमानान्देवांश्चेयसे ॥ सूनोसहसः परमपि छन्दसीति सहसः पराङ्गवद्भावादुभयोः सर्वानुदात्तत्वम् । ईयसे ईङ् गतौ दिवादिः निघातः । युयुजानः युजेर्वर्तमाने लिटि कानचि चित्स्वरम् । ऋष्व संहितायामृत्यक इति प्रकृतिभावः । ऋजुमुष्कान् समासस्वरः ॥ २ ॥

२. हे बल पुत्र अग्नि, तुम आज हमारे इस कार्य में संस्कृत हुए हो। हे दर्शनीय अग्नि, तुम ऋजु, मांसल, दीप्तिमान् और बलवान् अश्वों को रथ में युक्त करके जन्मविशिष्ट देव और मनुष्यों के मध्य में हव्य पहुँचाने के लिए दूत बनकर जाते हो।

अथ तृतीया—

अत्यावृधस्नूरोहिताघृतस्नूऋतस्यमन्येमनसाजविष्ठा ।
अन्तरीयसेअरुषायुजानोयुष्मांश्चदेवान्विशआचमर्तान् ॥ ३ ॥

अत्या । वृधस्नू इति वृधऽस्नू । रोहिता । घृतस्नू इति घृतऽस्नू । ऋतस्य । मन्ये । मनसा । जविष्ठा । अन्तः । ईयसे । अरुषा । युजानः । युष्मान् । च । देवान् । विशः । आ । च । मर्तान् ॥ ३ ॥

हे अग्ने ऋतस्य सत्यभूतस्य यज्ञस्य संबन्धिनौ मनसा मनसोऽपि जविष्ठौ वेगवत्तमौ वृधस्नू वर्धयतीति वृधं तत्क्षरन्तौ घृतस्नू घृतमुदकं तत्स्रवन्तौ रोहितवर्णौ अत्याश्वौ मन्ये स्तौमि अरुषा आरोचमानौ तावश्वौ युजानो रथे युञ्जानस्त्वं युष्मान्देवेभ्योऽन्तर्भावायमनीयस्तेषां कीर्तने

युष्मान्यष्टव्यान्देवान्विशः परिचारकान्मर्तान्मनुष्यांश्चान्तः षष्ठ्यर्थे द्वितीया तेषांमध्ये आसमन्ताद्दीयसे हविःस्वीकर्तुं यजमानान्गच्छसि तद्धविः प्रदातुं देवानागच्छसि ॥ मन्ये मन्यतिरर्चतिकर्मा । मनसा सुपांसुलुगिति पञ्चम्या आकारः । द्युमानः द्युमिर्योगे द्युविद्युविद्ध्योःकिचेति आनच्प्रत्ययः चित्वादन्तोदात्तः ॥ ३ ॥

३. हे अग्नि, तुम सत्यभूत हो। मैं तुम्हारे रोहितवर्णवाले अश्व-द्वय की स्तुति करता हूँ। वे अश्व मन की अपेक्षा भी अधिक वेगवान् हैं, वे अन्न और जल का क्षरण करते हैं। तुम दीप्तिमान् अश्वद्वय को रथ में युक्त करके देवों और मनुष्यों के मध्य में प्रवेश करो।

अ॒र्य॒मणं॒वरु॑णं॑मि॒त्रमे॑षा॒मिन्द्रा॒विष्णू॑म॒रुतो॑अ॒श्विनो॒त ।
स्व॒श्वो॑अग्ने॒सु॒रथः॑सु॒राधा॒एदु॑वह॒सु॒ह॒विषे॒जना॑य ॥ ४ ॥

अ॒र्य॒मण॑म् । वरु॑णम् । मि॒त्रम् । ए॒षा॒म् । इन्द्रा॒विष्णू॒ इति॑ । म॒रुतः॑ । अ॒श्विना॑ । उ॒त । सु॒ऽअश्वः॑ । अ॒ग्ने॒ । सु॒ऽरथः॑ । सु॒ऽराधाः॑ । आ । इत् । ऊँ॒ इति॑ । व॒ह॒ । सु॒ऽह॒विषे॑ । जना॑य ॥ ४ ॥

हेऽग्ने स्वश्वः शोभनाश्वोपेतः सुरथः शोभनरथः सुराधाः शोभनधनोपेतस्त्वम् एषां मर्त्यानांमध्ये सुहविषे शोभनहविष्काय जनाय यजमानाय अर्यमादीनुतापि च अश्विनौ यष्टव्यान्देवानावहेदु आवहैव ॥ इन्द्राविष्णू ऋज्रेन्द्रेत्यादिना निपातनादिन्द्रशब्द आद्युदात्तः देवताद्वन्द्वे चेत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वम् । सुहविषे इत्यत्र नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥ ४ ॥

४. हे अग्नि, तुम्हारा अश्व उत्तम है, रथ उत्तम है और धन भी उत्तम है। इन मनुष्यों के मध्य में शोभन हविवाले यजमान के लिए अर्यमा, वरुण, मित्र, इन्द्राविष्णु, मरुद्गण और अश्विद्वय का आगमन करो।

गोमाँ॑अ॒ग्नेऽवि॑माँ॑अ॒श्वी य॒ज्ञो नृ॒वत्स॑खा॒ सद॒मिद॑प्रमृ॒ष्यः ।
इळा॑वाँ॒ए॒षो अ॑सुर प्र॒जावा॑न्दी॒र्घो र॒यिः पृ॑थुबु॒ध्नः स॒भावा॑न् ॥५॥१६॥

गोऽमा॑न् । अ॒ग्ने॒ । अवि॑ऽमान् । अ॒श्वी । य॒ज्ञः । नृ॒वत्ऽस॑खा । सद॑म् । इत् । अ॒प्र॒ऽमृ॒ष्यः । इळा॑ऽवान् । ए॒षः । अ॒सु॒र॒ । प्र॒जाऽवा॑न् । दी॒र्घः । र॒यिः । पृ॒थु॒ऽबु॒ध्नः । स॒भाऽवा॑न् ॥ ५ ॥ १६ ॥

हेऽसुर बलवन् हेऽग्ने एषः मदीयोऽयं यज्ञः गोमान्गोभिस्तद्वान् अविमान् अवयः मेषास्तस्य सन्तीति तद्वान् अश्वी अश्वोपेतश्चास्तु नृवत्सखा नरः कर्मणां नेतारोऽध्वर्य्वादयस्तद्वन्तः सखायोऽनुष्ठातारो यजमानाय यस्य स तथोक्तः सदमित् सदैव अप्रमृष्यः अप्रधृष्यश्चास्तु तथा इळावान् इळा हविर्लक्षणमन्नं तद्वान् प्रजावान् पुत्रपौत्रादियुक्तश्चास्तु दीर्घः अविच्छिन्नानुष्ठानो-

पेतः रयिर्धनवान् ऋतमत्वर्वीयः पृथुबुध्नः पृथूनि बहून्यनिबुध्नानि धनादीनि कारणानि यस्य सतपोक्तः समावान् उपद्रष्टृरूपसभायुक्तश्चास्तु ॥ नृवत्सखा नरो येषां सन्तीति नृवत् मतुप् तस्य छान्दसं वत्वं ह्रस्वनुड्भ्यां मतुबिति मतुप उदात्तत्वं बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः ॥ ५ ॥

५. हे बलवान् अग्नि, हमारा यह यज्ञ गोविशिष्ट, मेषविशिष्ट और अश्वविशिष्ट हो। जो यज्ञ अध्वर्यु और यजमानविशिष्ट है, वह यज्ञ सर्वदा अप्रधृष्य, हविरन्न से युक्त तथा पुत्र-पौत्रवान् हो एवम् अविच्छिन्न अनुष्ठान से संयुक्त, धनसम्पन्न, बहुत धनों का हेतुभूत और उपदेष्टाओं से युक्त हो।

यस्त॑ इ॒ध्मं ज॒भर॑त्सिष्विदा॒नो मू॒र्धानं॑ वा त॒तप॑ते त्वा॒या ।

भुव॒स्तस्य॑ स्वत॑वाँः पा॒युर॑ग्ने॒ विश्व॑स्मात्सीमघा॒यत॑ उरुष्य ॥ ६ ॥

यः । ते॒ । इ॒ध्मम् । ज॒भर॑त् । सि॒ष्वि॒दा॒नः । मू॒र्धान॑म् । वा॒ । त॒तप॑ते । त्वा॒ऽया । भुव॑ः । तस्य॑ । स्वत॑वान् । पा॒युः । अ॒ग्ने॒ । विश्व॑स्मात् । सी॒म् । अ॒घ॒ऽय॒तः । उ॒रु॒ष्य॒ ॥ ६ ॥

हे अग्ने ते त्वदर्थं यः पुमान् सिष्विदानः स्विद्यद्गात्रः सन् इध्मं त्वत्समिन्धनार्थं काष्ठभारं जभरत् आहरति यो वा त्वाया त्वत्कामनया मूर्धानं स्वमस्तकं ततपते काष्ठभारेण तापयति तस्य तादृशस्य पुंसः स्वतवान् स्वतवा धनवानिति तत्रकारे उक्तं धनवान् भुवः भवसि पायुः पालयितासि सीम् एनं विश्वस्मात् अघायत् अघायतः आत्मनः पापमिच्छतः पुरुषादुरुष्य रक्ष ॥ जभरत् हरतेर्लेट्यडागमः छन्दस्युभयथेति च्लेः तस्यामितिचक्र्पूर्वस्योदात्तत्वम् । सिष्विदानः ञिष्विदा गात्रप्रक्षरणे कानचिरूपं संहितायामादेशप्रत्यययोरिति धातुसकारस्य षत्वम् । त्वाया त्वामात्मन इच्छतीत्यर्थे क्यच् प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति मपर्यन्तस्य त्वादेशः इकारस्य छान्दसमात्वं क्यजन्ताद्धातोर्भावे अप्रत्ययादित्यकारप्रत्ययः सुपांसुलुगिति तृतीयाया आकारः एकादेशस्वरः । भुवः भवतेर्लेट्यडागमे रूपं भूसुवोस्तिङीति गुणप्रतिषेधः आगमस्यानुदात्तत्वे धातुस्वरः । स्वतवाँः पायुरित्यत्र संहितायां स्वतवान्पायाविति नकारस्य रुत्वम् अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वेति आकारोनुनासिकः ऐकस्य विसर्जनीयः कुप्वोः ᳲक ᳲ पौ चेति ᳲपादेशः । अघायतः अघमात्मन इच्छतीत्यर्थे सुप आत्मनः क्यच् । अश्वाघस्यादित्यात्वं तदन्ताच्छतृप्रत्ययः शतुरनुमः इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । उरुष्य उरुष्यतिः कण्ड्वादिः लोटि रूपं निपातः ॥ ६ ॥

६. हे अग्नि, जो मनुष्य तुम्हारे लिए स्वेद (पसीने से) युक्त होकर लकड़ियों को ढोता है, जो तुम्हें प्राप्त करने की कामना से अपने मस्तक को काष्ठभार से उत्तप्त करता है, उसे तुम धनवान् बनाते हो और उसका पालन करते हो। जो कोई उसकी अनिष्ट-कामना करता है, उससे तुम उसकी रक्षा करो।

सप्तमी—

यस्ते॒ भरा॒दन्नि॑यते चि॒दन्नं॑ नि॒शिष॑न्म॒न्द्रमति॑थिमु॒दीर॑त् ।
आ दे॑व॒युरि॒नध॑ते दुरो॒णे तस्मि॑न्र॒यिर्ध्रु॒वो अ॑स्तु॒ दास्वा॑न् ॥ ७ ॥

यः । ते॒ । भरा॑त् । अन्नि॑ऽयते । चि॒त् । अन्न॑म् । नि॒ऽशिष॑त् ।
म॒न्द्रम् । अति॑थिम् । उ॒त्ऽईर॑त् । आ । दे॒व॒ऽयुः । इ॒नध॑ते ।
दु॒रो॒णे । तस्मि॑न् । र॒यिः । ध्रु॒वः । अ॒स्तु॒ । दास्वा॑न् ॥ ७ ॥

हे अग्ने यः पुमान् अन्नियते अन्नमिच्छते ते तुभ्यं हविर्लक्षणं पुरोडाशादिकमन्नं भरात् आ-हरेत् बिभृयात् चिदिति चार्थे यश्च मन्द्रं मदकरं सोमं निशिषत् नितरां प्रयच्छति यश्चातिथिमतिथि-वत्पूज्यं त्वामुदीरत् उत्तरवेद्यां प्रणयति आ मामपि यश्च देवयुः देवत्वं कामयमानः दुरोणे स्वकी-यगृहे इनधते त्वां समिद्भिः समिन्धते तस्मिन्नेतस्मिन्पुरुषे रयिः पुत्रः ध्रुवः आस्तिक्यबुद्ध्या वैदिके मार्गे निश्चलोऽस्तु तथा दास्वान् औदार्योपेतश्चास्तु ॥ भरात् डुभृञ् धारणपोषणयोरित्यस्य ले-ट्याडागमे रूपं यद्वृत्तयोगादनिघातः । अन्नियते अन्नमात्मन इच्छन् क्यच् क्यचि चेतीत्वं ह्रस्वश्छान्दसः । निशिषत् शासु अनुशिष्टौ लुङि सर्तिशास्त्यर्तिभ्यश्चेति च्लेरङादेशः शास इ-दङ्हलोरितीत्वम् । उदीरत् ईर गतौ लेटि व्यत्ययेन परस्मैपदम् अडागमः आगमस्यानुदात्तत्वेधा-तुस्वरः तिङ्ङि चोदात्तवतीति गतेर्निघातः । इनधते ञिइन्धी दीप्तौ लटि व्यत्ययेन शप् रुधादित्वात् श्नम् श्नान्नलोप इति धातुनकारस्य लोपः ङित्परत्वाभावात् श्नसोरल्लोपाभावः यद्वृत्तयोगादनिघातः श्नमः स्वरः । दास्वान् दासृ दाने संपदादिलक्षणो भावे क्विप् तदस्यास्तीति मतुप् मादुपधाया इति वत्वं प्रत्ययस्य पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः ॥ ७ ॥

७. हे अग्नि, अन्न की इच्छा करने पर जो कोई तुम्हें देने के लिए हविरन्न धारण करता है, जो तुम्हें हर्षकर सोम प्रदान करता है, जो अतिथि-रूप से तुम्हारा उत्तर वेदि पर प्रणयन करता है और जो व्यक्ति देवत्व की इच्छा करके तुम्हें गृह में समिद्ध करता है, उसका पुत्र धर्मपथ में निश्चल और औदार्यविशिष्ट हो।

यस्त्वा॑ दो॒षा य उ॒षसि॑ प्र॒शंसा॑त्प्रि॒यं वा॑ त्वा कृ॒णव॑ते ह॒विष्मा॑न् ।
अश्वो॒ न स्वे दम॒ आ हे॒म्यावा॒न्तमंह॑सः पीपरो दा॒श्वांस॑म् ॥ ८ ॥

यः । त्वा॒ । दो॒षा । यः । उ॒षसि॑ । प्र॒ऽशंसा॑त् । प्रि॒यम् । वा॒ ।
त्वा॒ । कृ॒णव॑ते । ह॒विष्मा॑न् । अश्वः॑ । न । स्वे । दमे॑ । आ ।
हे॒म्याऽवा॑न् । तम् । अंह॑सः । पी॒प॒रः॒ । दा॒श्वांस॑म् ॥ ८ ॥

हे अग्ने यः पुमान् दोषा दोषायां रात्रौ त्वा त्वां प्रशंसात् संस्तुयात् यश्चोषसि प्रातःकाले त्वां प्रशंसेत् हविष्मान्संभृतहविष्को यो वा यजमानः त्वा त्वां प्रियं हविर्भिः प्रीतं कृणवते कुर्यात् आ अथ दाश्वांसं हविर्दत्तवन्तं तादृशं यजमानं स्वे दमे स्वकीये गृहे हेम्यावान् सुवर्णनिर्मितकक्ष्यावानश्वोन अश्व इव संचरंस्त्वम् अंहसः पापरूपाद्दारिद्र्यात् पीपरः पारं नय तस्मै यजमानाय धनं प्रयच्छेत्यर्थः ॥ दोषा सप्तम्या आकारः । प्रशंसात् शंसु स्तुतौ लेट्याडागमे रूपम् । कृणवते कृवि हिंसाकरणयोरित्यस्य लेटि धिन्विकृण्व्योरच्चेत्युप्रत्ययः लेटोऽडाटावित्यडागमः यद्वृत्तयोगादनिघातः प्रत्ययस्वरः । हेम्यावान् हेमार्हति छन्दसि चेति यप्रत्ययः । पीपरः पृ पालनपूरणयोरित्यस्य ण्यन्तस्य लुङि चङि रूपं निपातः ॥ ८ ॥

८. हे अग्नि, जो मनुष्य रात्रिकाल में और जो व्यक्ति उषाकाल में तुम्हारी स्तुति करता है एवम् जो यजमान प्रिय हव्य से युक्त होकर तुम्हें प्रसन्न करता है, तुम अपने गृह में सुवर्ण-निर्मित सज्जा (काठी) विशिष्ट अश्व की तरह विचरण करते हुए उस यजमान को दरिद्रता से रक्षा करो।

यस्तुभ्यमग्ने अमृताय दाशद्दुवस्त्वे कृणवते यतस्रुक् ।

न स राया शशमानो वि योषन्नैनमंहः परि वरदघायोः ॥ ९ ॥

यः । तुभ्यम् । अग्ने । अमृताय । दाशत् । दुवः । त्वे इति । कृणवते । यतऽस्रुक् । न । सः । राया । शशमानः । वि । योषत् । न । एनम् । अंहः । परि । वरत् । अघऽयोः ॥ ९ ॥

हे अग्ने यो यजमानः अमृताय मरणधर्मरहिताय तुभ्यं दाशात् हवींषि प्रयच्छेत् यतस्रुक् संयतस्रुक् यजमानः त्वे त्वयि दुवः परिचर्यां कृणवते करोति शशमानः स्तोत्रं कुर्वाणः स यजमानो राया धनेन न वियोषत् न पृथग्भवेत् सदा धनसंयुक्तो भवेदित्यर्थः अघायोः पापमिच्छतो हिंसकस्य संबन्धि अंहः आहननं पापमेनं यजमानं न परिवरत् न परिवृणुयात् न स्पृशेदित्यर्थः ॥ दाशात् दाशृ दाने लेट्यडागमे रूपम् । त्वे सुपां सुलुगिति सप्तम्याः शे आदेशः । कृणवते यद्वृत्तयोगादनिघातः । योषत् यु मिश्रणे लेटि सिब्बहुलमिति सिप् अडागमः निपातः । वरत् वृञ् वरणे लेटि रूपम् ॥ ९ ॥

९. अग्नि, तुम अमर हो। जो यजमान तुम्हारे लिए हव्य प्रदान करता है, जो तुम्हारे लिए स्रुक् को संयत करता है, जो तुम्हारी परिचर्या करता है, वह स्तोत्र करनेवाला यजमान धन-शून्य न हो, हिंसकों का आहनन उसका स्पर्श न करे।

यस्य त्वमग्ने अध्वरं जुजोषो देवो मर्तस्य सुधितं रराणः ।

प्रीतेदसद्धोत्रा सा यविष्ठासाम यस्य विधतो वृधासः ॥ १० ॥ १७ ॥

यस्य॑ । त्वम् । अ॒ग्ने॒ । अ॒ध्व॒रम् । जुजो॑षः । दे॒वः । मर्त॑स्य । सुऽधि॑तम् । ररा॑णः । प्री॒ता । इ॒त् । अ॒स॒त् । होत्रा॑ । सा । य॒वि॒ष्ठ॒ । असा॑म । यस्य॑ । वि॒धतः॑ । वृ॒धासः॑ ॥ १० ॥

हेऽग्ने ररणः रममाणः देवोदीप्यमानस्त्वं यस्यमर्तस्य मनुष्यस्यसंबन्धिसुधितंत्वदर्थंसुष्ठु निहितम् अध्वरमनुपहतंहविर्लक्षणमन्नंजुजोषः सेवसे हेयविष्ठ युवतम सा होत्रा सःहोतायजमानः प्रीतेदसत्प्रीतएवभवेत् असामतस्ययजमानस्यसंबन्धिनोभवेम यस्यविधतः अग्निपरिचर्यांकुर्वतोयजमानस्यहोत्रावयो वृधासः यज्ञस्यवर्धयितारोभवन्ति ॥ जुजोषः जुषीप्रीतिसेवनयोरित्यस्यलेटि बहुलंछन्दसीतिश्लुः अडागमः अभ्यस्तस्वरः । सुधितं दधातेर्निष्ठायां सुधितवसुधितेतिनिपातनाद्ध्यादेशः गतिरनन्तरइतिगतेःस्वरः । असाम अस्तेर्लोटि आडुत्तमस्यपिच्चेत्याडागमः उत्तमस्यपिच्चात्अनुदात्तत्वेधातुस्वरः । विधतः विधविधाने तुदादिः शतुरनुमइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ १० ॥

१०. हे अग्नि, तुम आनन्दयुक्त और दीप्तिमान् हो। तुम जिस मनुष्य का सुसम्पादित और हिंसा-रहित अन्न भक्षण करते हो, हे युवतम, वह होता निश्चय ही प्रीत होता है। अग्नि के परिचर्याकारी जो यजमान यज्ञ के वर्द्धयिता हैं, हम उन्हीं के होंगे।

॥ इतितृतीयस्यचतुर्थेसप्तदशोवर्गः ॥ १७ ॥

अथैकादशी—

चि॒त्तिम॒चित्तिं॑चिनव॒द्वि वि॒द्वान्पृ॒ष्ठेव॑वी॒ता वृ॑जि॒ना च॒ मर्ता॑न् । रा॒ये च॑ नः स्वप॒त्याय॑ देव॒ दितिं॑ च॒ रास्वादि॑तिमुरुष्य ॥ ११ ॥

चित्ति॑म् । अचि॑त्तिम् । चि॒न॒व॒त् । वि । वि॒द्वान् । पृ॒ष्ठाऽइ॑व । वी॒ता । वृ॒जि॒ना । च॒ । मर्ता॑न् । रा॒ये । च॒ । नः॒ । सु॒ऽअ॒प॒त्याय॑ । दे॒व॒ । दिति॑म् । च॒ । रास्व॑ । अदि॑तिम् । उ॒रु॒ष्य॒ ॥ ११ ॥

विद्वान्प्राणिनांपुण्यपापरूपाणिकर्माणिजानानः सोऽग्निः चित्तिं ज्ञातव्यं पुण्यम् अचित्तिम् अनुपादेयत्वेनाचेतनीयंपापं यद्वा चित्तिंज्ञानम् अचित्तिम् अज्ञानं चिनवत् विचिनोतु पृथक्करोतु तत्रदृष्टान्तः—पृष्ठेव यथाश्वपालोऽश्वानांवीता कान्तानिवृजिनादुर्वहाणिच पृष्ठा पृष्ठानि हेयोपादेयत्वेनपृथक्करोतितद्वत् किंच मर्तान्पुण्यकृतोऽपुण्यकृतश्चमनुष्यान्पृथक्करोतु हेदेवअग्ने स्वपत्याय शोभनपुत्रोपेताय रायेधनाय नोऽस्मान्कुरु दितिं दातारंचरास्वदेहि अदितिं पञ्चम्यर्थेद्वितीया अदातुःसकाशादुरुष्य रक्ष ॥ चित्तिं चितीसंज्ञाने स्त्रियांक्तिन् नित्त्वादाद्युदा-

च: । चिनवत् चिनोतेर्लेट्यडागमः । दिति दाणदाने कर्मणि क्तिन् । रास्व रादाने लोटि व्यत्ययेनात्मनेपदं चवायोगेप्रथमेतिननिघातः ॥ ११ ॥

११. अश्वपालक जिस तरह से अश्वों के कान्त एवम् दुबँह पृष्ठों को पृथक् कर सकते हैं, उसी तरह विद्वान् अग्नि पाप और पुण्य को पृथक् करें। हे अग्निदेव, हम लोगों को सुन्दर पुत्र से युक्त धन दो। तुम दाता को धन दो और अदाता के समीप से उसकी रक्षा करो।

कविंशशासुःकवयोऽदब्धानिधारयन्तोदुर्यास्वायोः ।
अतस्त्वंदृश्याँअग्नएतान्पड्भिःपश्येरद्भुताँअर्यएवैः ॥ १२ ॥

कविम् । शशासुः । कवयः । अदब्धाः । निऽधारयन्तः । दुर्यासु । आयोः । अतः । त्वम् । दृश्यान् । अग्ने । एतान् । पट्ऽभिः । पश्येः । अद्भुतान् । अर्यः । एवैः ॥ १२ ॥

हेअग्ने आयोर्मनुष्यस्यदुर्यासु गृहेषु अदब्धाः केनाप्यतिरस्कृतानिधारयन्तः निवसन्तः कवयः क्रान्तदर्शिनोदेवाः कविंमेधाविनं त्वांशशासुः होतास्त्वेतिशशंसुः अतःकारणात् अर्यः धनस्यस्वामी त्वं दृश्यान्दर्शनीयानद्भुतानाश्चर्यरूपोपेतानिन्द्रादीनेतान्देवानेवैर्गमनशीलैःपड्भिः पादैःस्वतेजोभिःपश्येः जानीयाः ॥ दृश्यान् दृशिर्प्रेक्षणे ऋदुपधाच्चाकॢपिचृतेरितिकर्मणिक्यप् कित्वाद्गुणः पित्वादनुदात्तत्वेधातुस्वरः ॥ १२ ॥

१२. हे अग्नि, मनुष्यों के गृहों में निवास करनेवाले अतिरस्कृत देवों ने तुम मेधावी को होता होने के लिए कहा है। हे अग्नि, तुम मेधावी हो, धनस्वामी हो; अतएव तुम अपने चञ्चल तेज से दर्शनीय और अद्भुत देवों को देखो।

त्वमग्नेवाघतेसुप्रणीतिःसुतसोमायविधतेयविष्ठ ।
रत्नंभरशशमानायघृष्वेपृथुश्चन्द्रमवसेचर्षणिप्राः ॥ १३ ॥

त्वम् । अग्ने । वाघते । सुऽप्रनीतिः । सुतऽसोमाय । विधते । यविष्ठ । रत्नम् । भर । शशमानाय । घृष्वे । पृथु । चन्द्रम् । अवसे । चर्षणिऽप्राः ॥ १३ ॥

हेयविष्ठ युवतम घृष्वे दीप्तियुक्त यद्वा परेषांघर्षणशील हेअग्ने चर्षणिप्राः अपेक्षितफलप्रदानेनमनुष्याणांकामपूरकः सुप्रणीतिः सुष्ठुसर्वेषांप्रणयनीयस्त्वं सुतसोमायविधतेतवपरिचरणंकुर्वतेशशमानायत्वांस्तुवतेवाघतेयज्ञनिर्वाहकाययजमानाय पृथु प्रभूतं चन्द्रमाह्लादकारिरत्नमुत्तमंधनम् अवसे रक्षणायभर आहर प्रयच्छेत्यर्थः ॥ सुप्रणीतिः णीञ्प्रापणे

कर्मणि किन्, तादौ च निति कृत्यतौ इति गतेरनन्तरः प्रशब्दस्योदात्तत्वम् । पुरुश्चन्द्रमित्यत्र संहितायां ह्रस्वाच्चन्द्रोत्तरपदे मन्त्रे इति सुडागमः श्चुत्वेन शकारः ॥ १३ ॥

१३. हे दीप्तिमान् युवतम अग्नि, तुम मनुष्यों की अभिलाषा के पूरक एवम् उत्तर वेदि पर प्रणयन के योग्य हो। जो यजमान तुम्हारे लिए सोमाभिषव करता है, तुम्हारी परिचर्या करता है और तुम्हारा स्तवन करता है, उसकी रक्षा के लिए तुम उसे प्रभूत, आह्लादकर तथा उत्तम धन दो।

अधा ह यद्वयमग्ने त्वाया पड्भिर्हस्तेभिश्चकृमा तनूभिः ।
रथं न क्रन्तो अपसा भुरिजोर्ऋतं येमुः सुध्य आशुषाणाः ॥ १४ ॥

अध । ह । यत् । वयम् । अग्ने । त्वाऽया । पद्ऽभिः । हस्तेभिः । चकृम । तनूभिः । रथम् । न । क्रन्तः । अपसा । भुरिजोः । ऋतम् । येमुः । सुऽध्यः । आशुषाणाः ॥ १४ ॥

हे अग्ने अध ह अथ खलु वयं त्वाया त्वत्कामनया पद्भिः पादैः हस्तेभिः हस्तैस्तनूभिरन्यैश्चावयवैश्चकृम यत् यस्मात्कारणात् कर्मसिद्ध्यर्थं त्वामुपपादयामः तस्मात् सुध्यः सुकर्माण आशुषाणाः कर्माणि व्याप्नुवन्तः तेऽङ्गिरसः ऋतं सत्यभूतं त्वां भुरिजोः बिभ्रतः कर्मकरणसामर्थ्यं धारयन्तीति भुरिजौ बाहू तयोः अपसा मन्थनरूपेण कर्मणा येमुः उदयच्छन्ति तत्र दृष्टान्तः— रथं न यथा क्रन्तः कारवः शिल्पिनः काष्ठस्योपकारात्मा हस्तयोर्व्यापारेण रथमुद्यच्छन्ति तद्वत् यद्वा भुरिजोः देवान्मनुष्यांश्च बिभृत इति भुरिजौ द्यावापृथिव्यौ तयोर्मध्ये अपसा परिचरणकर्मणा सत्यभूतमग्निं येमुरुद्यच्छन्ति ॥ अध संहितायां निपातस्य चेति दीर्घः । क्रन्तः करोतेः शतरि बहुलं छन्दसीति विकरणस्य लुक् प्रत्ययस्वरः । भुरिजोः डुभृञ् धारणपोषणयोः भृञ ऊच्चेति किक्प्रत्ययः धातोर्भकारस्योकारः प्रत्ययस्वरः ॥ १४ ॥

१४. हे अग्नि, जिस लिए हम लोग तुम्हारी कामना से हाथ, पैर और शरीर द्वारा कार्य करते हैं, उसी लिए यज्ञरत और शोभनकर्मा अङ्गिरा आदि ने बाहु-द्वारा काष्ठ मन्थन करके तुम सत्यभूत को उत्पन्न किया है, जैसे शिल्पिगण रथ निर्माण करते हैं।

अधा मातुरुषसः सप्त विप्रा जायेमहि प्रथमा वेधसो नॄन् ।
दिवस्पुत्रा अङ्गिरसो भवेमाद्रिं रुजेम धनिनं शुचन्तः ॥ १५ ॥

अध । मातुः । उषसः । सप्त । विप्राः । जायेमहि । प्रथमाः । वेधसः । नॄन् । दिवः । पुत्राः । अङ्गिरसः । भवेम । अद्रिम् । रुजेम । धनिनम् । शुचन्तः ॥ १५ ॥

वामदेवोऽन्यैःषड्भिरङ्गिरोभिःसहनूते अधापि च मातुरुषसःसकाशात्सप्त सप्तसंख्याकावि-
प्राःप्राज्ञावयंस्मः प्रथमाःश्रेष्ठावयंवेधसोऽग्नेःपरिचारकान्नॄन्नेतॄन्रश्मीन्जायेमहि ज-
नयामः दिवोद्योतमानस्यादित्यस्यपुत्रावयम् अङ्गिरसोभवेम भूतिमन्तःस्याम शुचन्तोदी-
प्यमानावयंधनिनमुदकवन्तमद्रिंमेघंरुजेम वर्षार्थंभिनद्याम यद्वा धनिनंपणिनामकासुरापहृत-
गोधनयुक्तमद्रिंपर्वतंरुजेम अङ्गिरसामादित्यपुत्रत्वमेवमाम्नायते—तस्ययद्रेतसःप्रथममुददीप्य-
ततदसावादित्योऽभवदित्युपक्रम्ययेऽङ्गाराआसंस्तेऽङ्गिरसोऽभवन्निति ॥ जायेमहि जनीप्रादुर्भावे
लिङि ज्ञाजनोर्जेतिजादेशः । वेधसः डुधाञ्धारणपोषणयोरित्यस्माद्विधाञोवेधचेत्यसिप्रत्य-
यः धातोर्वेधइत्यादेशः । दिवस्पुत्राइत्यत्र संहितायांषष्ठ्याःपतिपुत्रेतिविसर्जनीयस्यसत्वम् ।
रुजेम रुजोभङ्गे तुदादिः लिङ्रूपम् ॥ १५ ॥

१५. हम सात व्यक्ति (वामदेव और छः अङ्गिरा) प्रथम मेधावी हैं। हम लोगों ने माता उषा के समीप से अग्नि के परिचारकों या रश्मियों को उत्पन्न किया है। हम द्योतमान आदित्य के पुत्र अङ्गिरा हैं। हम दीप्तिमान् होकर उदक-विशिष्ट पर्वत का या मेघ का भेदन करेंगे।

अधा यथा नः पितरः परासः प्रत्नासो अग्न ऋतमाशुषाणाः ।
शुचीदयन्दीधितिमुक्थशासः क्षामा भिन्दन्तो अरुणीरप व्रन् ॥१६॥

अधं । यथा । नः । पितरः । परासः । प्रत्नासः । अग्ने । ऋतम् ।
आशुषाणाः । शुचि । इत् । अयन् । दीधितिम् । उक्थऽशसः ।
क्षाम । भिन्दन्तः । अरुणीः । अप । व्रन् ॥ १६ ॥

हेऽग्ने अधापि च परासःश्रेष्ठाः प्रत्नासःपुराणाः ऋतंसत्यभूतं यज्ञं यथायथावदाशु-
षाणाः अश्नुवानानोऽस्माकंपितरोऽङ्गिरसः शुचिद्दीप्तंस्थानमयन् अगच्छन् तथा दीधितिं ते-
जश्चागच्छन् किंच उक्थशासः उक्थानांशस्त्राणांशंसितारः क्षाम क्षयकारणंतमःपापंवा
भिन्दन्तोविनाशयन्तोऽङ्गिरसः अरुणीः अरुणवर्णाःपणिभिरपहृतागाः उषसोवा अप
व्रन् अपावृण्वन्प्रकाशितवन्तइत्यर्थः ॥ अयन् इण्गतौ लङि इणोयणितियण् व्यत्ययेन
अडागमः । दीधिति दीधीङ्दीप्तिदेवनयोरित्यस्मात्क्तिनिछन्दस्युभयथेत्यार्धधातुकत्वात्...नित्त्वादाद्युदात्तः । उ-
क्थशासः उक्थशब्देउपपदे शंसुस्तुतावित्यस्मादन्येभ्योऽपिदृश्यतइतिविच्
नकारलोपश्छान्दसः । अरुणीः गौरादिङीषन्तः प्रत्ययस्वरः ।
व्रन् वृणोतेर्लुङि मन्त्रेघसेत्यादिनाच्लेर्लुक् निपातः ॥ ११ ॥

१६. हे अग्नि, हम लोगों के श्रेष्ठ, पुरातन और सत्यभूत यज्ञ में रत पितृपुरुषों ने दीप्तस्थान तथा तेज प्राप्त किया था। उन्होंने उक्थों का उच्चारण करके अन्धकार को विनष्ट किया था तथा पणियों-द्वारा अपहृत अरुणवर्णा गौओं को या उषा को प्रकाशित किया था।

आग्रयणे आग्नेन्द्रस्यहविषःसुकर्माणइतियाज्या सूत्रितच–सुकर्माणःसुरुचोदेवयन्तो विश्वेदेवासआगतेति ।

सैषासप्तदशी–

सुकर्माणःसुरुचोदेवयन्तोयोनदेवाजनिमाधमन्तः ।
शुचन्तोअग्निंववृधन्तइन्द्रमूर्वंगव्यंपरिषदन्तोअग्मन् ॥ १७ ॥

सुऽकर्माणः । सुऽरुचः । देवऽयन्तः । अयः । न । देवाः । जनिम । धमन्तः । शुचन्तः । अग्निम् । ववृधन्तः । इन्द्रम् । ऊर्वम् । गव्यम् । परिऽसदन्तः । अग्मन् ॥ १७ ॥

सुकर्माणः सुष्ठु अनुष्ठितयागादिकर्माणः सुरुचः शोभनदीप्तयः देवयन्तोदेवान्कामयमानाः देवाः देवनशीलाः स्तोतारः जनिम स्वकीयंमानुषंजन्म धमन्तः यागादिलक्षणेनकर्मणा निर्मलीकुर्वन्तः तत्रदृष्टान्तः–अयोन यथाकर्माराः अयोभस्त्रेणधमन्तितद्वत् तादृशाअग्निंशुचन्तोहविर्भिर्दीपयन्तइन्द्रंचवृधन्तः स्तोमैःस्तुत्यावर्धयन्तः अङ्गिरसः परिषदन्तः परितःसीदन्तः सन्तः ऊर्वं महान्तं गव्यं गोसमूहम् अग्मन् प्राप्नुवन् ॥ सुकर्माणः सोर्मनसीइत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । धमन्तः ध्माशब्दाग्निसंयोगयोः शतरिपाघ्राध्मादिनाधमेत्यादेशः शपःपित्वादनुदात्तत्वे शतुर्लसार्वधातुकस्वरः । ववृधन्तः वृधुवर्धने व्यत्ययेनपरस्मैपदं शतरिशपःश्लुः । गव्यं गवांसमूह इत्यर्थे खलगोरथादितियः । अग्मन् गमेर्लुङि च्लेर्लुकिरूपम् ॥ १७ ॥

१७. सुन्दर यज्ञादि कार्य में रत दीप्तियुक्त तथा देवाभिलाषी स्तोता धौंकनी-द्वारा निर्मल लोहे की तरह अपने मनुष्य जन्म को यागादि कार्य-द्वारा निर्मल करते हैं। वे अग्नि को दीप्त तथा इन्द्र को प्रवृद्ध करते हैं। चारों ओर उपवेशन करके उन्होंने महान् गो-समूह को प्राप्त किया था।

अथाष्टादशी–

आयूथेवक्षुमतिपश्वोअख्यद्देवानांयज्जनिमान्त्युग्र ।
मर्तानांचिदुर्वशीरकृप्रन्वृधेचिदर्यउपरस्यायोः ॥ १८ ॥

आ । यूथाऽइव । क्षुऽमति । पश्वः । अख्यत् । देवानाम् । यत् । जनिम । अन्ति । उग्र । मर्तानाम् । चित् । उर्वशीः । अकृप्रन् । वृधे । चित् । अर्यः । उपरस्य । आयोः ॥ १८ ॥

उत हे तेजस्विन् हे अग्ने देवानामङ्गिरसामस्माकं पूर्वजनिम गोसंघमन्ति पर्वतस्य समीपे आख्यत् आसमन्ताद् इन्द्रोपश्यत् तत्र दृष्टान्तः—यूथेव यथापश्वः पशूनां गवां यूथानि क्षुमति अन्नवत्यास्पदगृहे वर्तमानानि पश्यति तद्वत् यद्वा हे अग्ने तव परिचारकोऽङ्गिरोगणः देवानामिन्द्रादीनां यज्जनिम योयं जनः अन्तिमदन्तिके पश्वः पाणिभिरपहृतान्पशूनाख्यत् समन्तात्पश्यति तत्र दृष्टान्तः—यथा क्षुमति शब्दं कुर्वाणे गवां यूथानि यूथे पशवः पशून्पश्यन्ति तद्वत् मर्तानांचित् मनुष्याणामुर्वशीः उरुभ्याम् अश्नुवानाः उरुभ्यामश्नुता इति यास्कः । प्रजाः अकृप्रन् ताभिरानीताभिर्गोभिः कृपाः समर्था अभवन् किंचिदपि च अर्यः स्वामी अस्य गोधनउपरस्य उपरस्य निषिक्तस्यापत्यस्य वृधे वर्धनाय समर्थो भवति तथा आयोर्मनुष्यस्य भृत्यादेश्च पोषणे समर्थो भवति ॥ यूथेव शसः सहस्याकारादेशः । क्षुमति क्षुदित्यन्ननाम यद्वा क्षुशब्दे भावे क्विप् छान्दसस्तकारलोपः शब्दस्यास्तीति मतुप् ह्रस्वनुड्भ्यां मतुबिति मतुप उदात्तत्वम् । अख्यत् ख्याप्रकथने लुङि अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङित्यङादेशः आतोलोपः । जनिम जनी प्रादुर्भावे इजनिभ्यामिमनजिति इमन्निन्प्रत्ययः नित्त्वादाद्युदात्तः । अकृप्रन् कृपू सामर्थ्ये बहुलं छन्दसीति विकरणस्य लुक् रुडागमः ॥ १८ ॥

१८. हे तेजस्वी अग्नि, जिस तरह अन्न-विशिष्ट गृह में पशु-समूह रहता है, वैसे ही अङ्गिरा आदि देवों के गो-समूह के निकट हैं। उनके द्वारा लाई गई गौओं से प्रजा समर्थ हुई थी। आर्य-अपत्य वर्द्धन-समर्थ और मनुष्य पोषण-समर्थ हुए थे।

अकर्म ते स्वपसो अभूम ऋतमवस्रन्नुषसो विभातीः ।
अनूनमग्निं पुरुधा सुश्चन्द्रं देवस्य मर्मृजतश्चारु चक्षुः ॥ १९ ॥

अकर्म । ते । सुऽअपसः । अभूम । ऋतम् । अवस्रन् । उषसः । विऽभातीः । अनूनम् । अग्निम् । पुरुध । सुऽचन्द्रम् । देवस्य । मर्मृजतः । चारु । चक्षुः ॥ १९ ॥

हे अग्ने ते तव परिचरणमकर्म अकुर्म तेन कर्मणा स्वपसः शोभनकर्माणो अभूम विभातीः व्युच्छन्त्य उषसः ऋतं तेजो वसन् आच्छादयन्ति धारयन्तीत्यर्थः । तथा तादृशाः अनूनं संपूर्णं पुरुधा बहुधा सुश्चन्द्रं सुष्ठु आह्लादकारिणं यद्वा सुहिरण्यमग्निं धारयन्ति किंच देवस्य द्योतमानस्य तव चारु मनोहरं चक्षुः तेजो मर्मृजतः परिचरन्तो वयं स्वपसो ऽभूमेति पूर्वेणान्वयः ॥ अकर्म करोतेर्लुङि बहुलं छन्दसीति विकरणस्य लुक् । मर्मृजतः मृजूष् शुद्धौ यङ्लुकि अभिको यङ्लुकीत्यभ्यासस्य रुगागमः शतरि नाभ्यस्ताच्छतुरिति नुमभावः अभ्यस्तस्वरः ॥ १९ ॥

१९. हे अग्नि, हम तुम्हारी परिचर्या करते हैं, जिससे हम शोभन कर्मवाले होते हैं। तमोनिवारिका उषा सकल तेज धारण करती है। वह पूर्ण रूप से आह्लादकर अग्नि को बहुधा धारण करती है। तुम द्योतमान हो। हम तुम्हारे मनोहर तेज की परिचर्या करते हैं।

मयर्विसी—

एतातेंअग्नउचथानिवेधोवोंचामकवयेताजुंषस्व ।
उच्छोंचस्वकृणुहिवस्यंसोनोमहोरायःपुंरुवारयंन्धि ॥२०॥११॥

एता । ते । अग्ने । उचथानि । वेधः । अवोंचाम । कवयें । ता ।
जुषस्व । उत् । शोचस्व । कृणुहि । वस्यसः । नः । महः । रायः ।
पुरुवार । प्र । यन्धि ॥ २० ॥

वेधः विधातः हेऽग्ने कवयेमेधाविने तेतुभ्यम् एता एतान्युचथानि उक्थानिशस्त्राण्यवो-
चाम त्वं तातानिजुषस्वसेवस्व किंच त्वमुच्छोचस्व उद्दीप्यस्व नोस्मान्वस्यसः अतिशयेन
वसुमतःकृणुहिकुरुसदेवोच्यते—पुरुवार पुरुभिर्बहुभिर्वरणीय महोरायोमहद्धनंप्रयन्धि प्रय-
च्छ ॥ अवोचाम वचपरिभाषणे लुङि लेरेकादेशः पादादित्वादनिघातः । कृणुहि कृ-
विहिंसाकरणयोरित्यस्यलोटिरूपं तिङउत्तरत्वादनिघातः । वस्यसः वसुमच्छब्दादीयसुनि
विन्मतोर्लुगितिमतुपोलुकिटिलोपेकृते ईकारलोपश्छान्दसः । यन्धि यमेर्लोटि बहुलंछन्दसीति
विकरणस्यलुक् वाछन्दसीतिहेर्पित्त्वेनपित्त्वादनुदात्तत्वेतिनिघातः ॥ २० ॥

२०. हे विधाता अग्नि, तुम मेधावी हो। हम तुम्हारे उद्देश्य से इस
सम्पूर्ण उक्थ का उच्चारण करते हैं, तुम इसका सेवन करो। तुम उद्दीप्त
होकर हमें विशेष रूप से धनवान् करो। तुम बहुतों-द्वारा वरणीय
हो। तुम हम लोगों को महान् धन प्रदान करो।

॥ इतितृतीयस्यचतुर्थेएकोनविंशोवर्गः ॥ १९ ॥

आवोराजानमितिदशर्चंतृतीयंसूक्तं वामदेवस्यार्षं त्रैष्टुभमाग्नेयम्आवःषोळशेत्यनुक्रा-
न्तम् । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोर्विनियोगउक्तः ।

मथमधर्मा—

आवोराजानमध्वरस्यंरुद्रंहोतारंसत्ययजंरोदंस्योः ।
अग्निंपुरातनयित्नोरचित्ताद्धिरंण्यरूपमवंसेकृणुध्वम् ॥ १ ॥

आ । वः । राजानम् । अध्वरस्यं । रुद्रम् । होतारम् । सत्यऽयजम् ।
रोदंस्योः । अग्निम् । पुरा । तनयित्नोः । अचित्तात् । हिरंण्यऽरूपम् ।
अवंसे । कृणुध्वम् ॥ १ ॥

हे ऋत्विग्यजमानाः अध्वरस्ययज्ञस्यराजानमधिपतिं होतारं देवानामाह्वातारं रुद्रं रोदयमाणं द्रवन्तं शत्रूणांरोदयितारंवा यद्वा एतावाअग्नेस्तनूर्यद्रुद्रइति रुद्रात्मकं रोदस्योर्द्यावापृथिव्योःसत्ययजं सत्यस्ययज्ञस्यदातारं यद्वा सत्ययजंसत्येनहविषादेवान्यजन्तं यद्वा रोदस्योर्व्याप्यवर्तमानंहिरण्यरूपंसुवर्णप्रभम् एवंविधमग्निं वोयुष्माकम् अवसे रक्षणाय तनयित्नोःस्तनयित्नोरशनिःसह्याकस्मिकःतत्सदृशादचित्तात् नविद्यतेचित्तंयस्मिन्तदचित्तं चित्तोपलक्षितसर्वेन्द्रियोपसंहारोमरणमितियावत् तस्मान्मरणात्पुराप्रागेव आकृणुध्वं यूयंसमन्ताद्धविर्भिःपरिचरध्वम् ॥ रुद्रं रोदयतेरोदेर्णिलुक्चेतिरक्प्रत्ययः । तनयित्नोः तनिःशब्दार्थः चुरादिरदन्तः स्तनिहृषिपुषिगदिमदिभ्योणेरित्नुच्चितीड्नुप्रत्ययः चित्स्वरेणान्तोदात्तः सुपासहैकादेशोएकादेशस्वरः । कृणुध्वं कृविर्हिंसाकरणयोश्च लोटिरूपम् ॥ १ ॥

१. हे यजमानो, यज्ञ के अधिपति, देवों के आह्वाता, द्यावा-पृथिवी के सत्यदाता, सुवर्ण की तरह प्रभावाले और शत्रुओं को रुलाने-वाले रुद्रात्मक अग्नि की, अपनी रक्षा के लिए वज्र-रूप मृत्यु के पूर्व ही, सेवा करो।

अयंयोनिश्चकृमायंवयन्तेजायेवपत्यउशतीसुवासाः ।
अर्वाचीनःपरिवीतोनिषीदेमाउतेस्वपाकप्रतीचीः ॥ २ ॥

अयम् । योनिः । चकृम । यम् । वयम् । ते । जायाऽइव । पत्ये । उशती इति । सुऽवासाः । अर्वाचीनः । परिऽवीतः । नि । सीद । इमाः । ऊँ इति । सुऽअपाक । प्रतीचीः ॥ २ ॥

हेअग्ने त्वदर्थं यमुत्तरवेदिलक्षणंप्रदेशंवयंचकृम कुर्मः अयंयोनिः तवस्थानंभवति तत्रदृष्टान्तः—जायेव यथापत्येउशतीपतिंकामयमानासुवासाःशोभनवस्त्रोपेताजायास्वात्मसमीपेतस्यस्थानंकरोतितद्वत् हेस्वपाक स्वपत्य सुकर्मन् अग्ने त्वंपरिवीतः यष्टव्यदेवैस्तेजोभिर्वापरिवृतः अर्वाचीनोऽस्मदभिमुखःसन् निषीदोत्तरवेद्यामुपविश तत्रस्थितस्यतेतव इमाःवाचःस्तुतयोवाप्रतीचीः त्वदभिमुखाःप्रवर्तन्ते ॥ चकृम करोतेर्लिटिरूपं वाक्यभेदात्तिङ्ङतिङइतिनिघाताभावः । अर्वाचीनः विभाषाञ्चेरदिक्स्त्रियामितिखः । परिवीतः व्येञ्संवरणे कर्मणिनिष्ठा यजादित्वात्संप्रसारणं गतिरनन्तरइतिगतेःस्वरः ॥ २ ॥

२. हे अग्नि, पतिकामिनी एवम् सुवस्त्राच्छादिता जाया जिस तरह पति के लिए स्थान प्रस्तुत करती है, उसी तरह हम लोग भी उत्तर वेदिरूप प्रदेश प्रस्तुत करते हैं; यही तुम्हारा स्थान है। हे सुकर्मा अग्नि, तुम तेज-द्वारा परिवृत होकर हम लोगों के अभिमुख उपवेशन करो। यह सकल स्तुति तुम्हारे अभिमुख उपवेशन करे।

आशृण्वतेअदृपितायमन्मनृचक्षसेसुमृळीकायवेधः ।
देवायशस्तिममृतायशंसग्रावेवसोतामधुषुद्यमीळे ॥ ३ ॥

आऽशृण्वते । अदृपिताय । मन्म । नृऽचक्षसे । सुऽमृळीकाय । वेधः । देवाय । शस्तिम् । अमृताय । शंस । ग्रावाऽइव । सोता । मधुऽसुत् । यम् । ईळे ॥ ३ ॥

वेधः स्तोत्राणांकर्तः हेस्तोतः आशृण्वते स्तोत्राकर्णनपराय अदृपिताय अदृप्ताय अप्रमत्ताय नृचक्षसे नृणांद्रष्ट्रे सुमृळीकाय सुसुखाय अमृताय मरणधर्मरहितायदेवाय तस्मै अग्नये मन्म स्तोत्रं शस्तिं शस्त्रंच शंस मधुसुत् मदकरस्यसोमस्यसोता तत्रदृष्टान्तः—ग्रावेव यथाग्रावासोमस्यसोतातद्वत् सोमाभिषवंकुर्वाणोयजमानोयमग्निमीळेस्तौति तस्मैशंसेतिसम्बन्धः यद्वा मधुसुत् सोमसुत्वन्यजमानः अग्निमीळेस्तौति तत्रदृष्टान्तः—यथाग्रावासोमस्यसोताशब्दं करोति प्रैतेवदन्तुप्रवयंवदामग्रावभ्यइत्यत्रग्राव्णांकर्तृत्वंश्रुतमिति ॥ आशृण्वते शातुरुमस्तिति विभक्तेरुदात्तत्वम् । ईळे ईडस्तुतौ अदादिरनुदात्तेत्त्वादात्मनेपदे इडितितलोपः यद्वा छिदितिरान्दस्यै-शादेशोक्तेरूपम् ॥ ३ ॥

३. हे स्तोता, स्तोत्र-श्रवण-परायण, अप्रमत्त, मनुष्यों के द्रष्टा, सुखकर और अमर अग्निदेव के उद्देश्य से स्तोत्र और शस्त्र का पाठ करो। प्रस्तर की तरह सोमाभिषवकारी यजमान अग्नि की स्तुति करते हैं।

त्वं चिन्नः शम्या अग्ने अस्या ऋतस्य बोध्यृतचित्स्वाधीः ।
कदा त उक्था सधमाद्यानि कदा भवन्ति सख्या गृहे ते ॥ ४ ॥

त्वम् । चित् । नः । शम्यै । अग्ने । अस्याः । ऋतस्य । बोधि । ऋतऽचित् । सुऽआधीः । कदा । ते । उक्था । सधऽमाद्यानि । कदा । भवन्ति । सख्या । गृहे । ते ॥ ४ ॥

हेअग्ने त्वंचित् त्वमेव शम्यै शमीशब्दःकर्मनाम अस्याःशम्यै शम्याःनोऽस्माकमस्य-कर्मणःदेवताभवसि हेऋतचित् सत्यज्ञ हेअग्ने स्वाधीः सुकर्मासुध्यानोवात्वम् ऋत-स्यबोधि अस्मदीयस्तोत्रंबुध्यस्व तेतव सधमाद्यानि सहमदननिमित्तानि उक्था शस्त्राणि कदाकस्मिन्कालेभवन्ति भविष्यन्ति तथास्मदीयेगृहे तेत्वयासहसख्यासख्यानिकदाभविष्यन्ति ॥ सधमाद्यानि माद्यतेर्ण्यन्तस्याचोयदितियत् सधमादस्थयोश्छन्दसीति सहस्यसधादेशः । भवन्ति विभाषाकदाकर्ह्योरितिभविष्यदर्थेलट् ॥ ४ ॥

४. हे अग्नि, हम लोगों के इस कर्म के तुम देवता होओ। हे सत्यज्ञ अग्नि, तुम सुकर्मा हो। तुम्हें हमारा स्तोत्र अवगत हो। उन्मादकारक तुम्हारे स्तोत्र कब उच्चारित होंगे? हमारे गृह में तुम्हारे साथ कब सखाभाव होगा?

अथपञ्चमी—

कथाहतद्वरुणायुत्वमंग्नेकुथादिवेगर्हसेकन्नुआगः ।
कुथामित्रायमीळ्हुषेपृथिव्यैब्रवुःकदर्युम्णेकद्भगाय ॥ ५ ॥ २० ॥

कुथा । हु । तत् । वरुणाय । त्वम् । अग्ने । कुथा । दिवे ।
गर्हसे । कत् । नुः । आगः । कुथा । मित्राय । मीळ्हुषे । पृथिव्यै ।
ब्रवः । कत् । अर्युम्णे । कत् । भगाय ॥ ५ ॥ २० ॥

हेऽग्ने त्वंतदस्मदीयं पापं वरुणायकथागर्हसे केनहेतुनागर्हापूर्वमावेदयसि हेतिपूरणः दिवे द्युलोकायद्योतमानायसूर्यायवाकथा कथंतत्पापमावेदयसि नोऽस्माकमागस्तत्पापंकत् किमस्ति त्वत्परिचरणान्नास्तीत्यर्थः तथा मीळ्हुषेऽभिमतफलसेक्त्रेमित्राय पृथिव्यैच कथाब्रवः कथमब्रोब्रूयाः अर्यम्णेदेवायकत्कथं भगाय एतन्नामकायदेवायकत्कथंब्रूयाः ॥ कथा किंशब्दात्थाहेतौचच्छन्दसीतिथाप्रत्ययः प्राग्दिशोविभक्तिरितिविभक्तिसंज्ञायांकिमःकइतिकादेशः । मीळ्हुषे मिहसेचने क्वसौ दाश्वान्साह्वान्मीढ्वांश्चेतिनिपातितः । ब्रवः ब्रूञ्व्यक्तायांवाचि लेटि लेटोऽडाटावित्यडागमः पादादित्वान्ननिघातः आगमस्यानुदात्तत्वाद्धातुस्वरः ॥ ५ ॥

५. हे अग्नि, वरुण के निकट तुम हम लोगों की पापजन्य निन्दा क्यों करते हो ? अथवा सूर्य के निकट क्यों निन्दा करते हो ? हम लोगों का क्या अपराध है ? अभिमत फलदाता मित्र और पृथिवी को तुमने क्यों कहा ? अथवा अर्यमा और भग नामक देवों से ही तुमने क्यों कहा ?

॥ इतितृतीयस्यचतुर्थेविंशोवर्गः ॥ २० ॥

अथषष्ठी—

कद्धिष्ण्यासुवृधसानोअंग्नेकद्वातायप्रतवसेशुभंये ।
परिज्मनेनासत्यायुक्षेब्रवुःकदंग्नेरुद्रायनृघ्ने ॥ ६ ॥

कत् । धिष्ण्यासु । वृधसानः । अग्ने । कत् । वाताय । प्रऽतवसे ।
शुभम्ऽये । परिऽज्मने । नासत्याय । क्षे । ब्रवः । कत् ।
अग्ने । रुद्राय । नृऽघ्ने ॥ ६ ॥

हेऽग्ने धिष्ण्यासु आग्नीध्रीयादिधिष्ण्येषु वृधसानःघृताद्याहुतिभिर्वर्धमानस्त्वं कत्कथंब्रूयाः प्रतवसे प्रकृष्टबलाय शुभंये शुभस्यप्रापयित्रे परिज्मने परितोगन्त्रे नासत्याय सत्यस्यनेत्रे यद्वा नविद्यतेऽसत्यंयस्यतस्मै वाताय वायवे यद्वा नासत्यायेतिवचनव्यत्ययः नासत्याभ्यामश्विभ्यां क्षे क्षेतिपृथिवीनामाह क्षियन्तिनिवसन्त्यस्यांप्राणिनइतितस्यैक्षेपृथिव्यैच

कत्कथंभूयाः हेऽग्ने नृते नृणांपापकृतां हन्त्रे रुद्राय देवाय कत्कथमगोऽपि पत्न्योऽभूयाः ॥ वृधसा-नः वृधुवर्धने ऋञ्जानवृधानेत्यनुवृत्तौ ऋञ्जिवृधिमन्दिसहिभ्यः किदित्यसानच्प्रत्ययः कित्त्वादगुणः चित्त्वादन्तोदात्तः । शुभंये याप्रापणेविच् तत्पुरुषेकृतिबहुलमितिद्वितीयाया अलुक् कृत्स्वरः । क्षे क्षिनिवासगत्योः अन्येभ्योपिदृश्यतइति भावेविच् तस्याप् चतुर्थ्येकवचने आतोधातोरित्यत्रातइतियोगविभागादाकारलोपः । नृते हनहिंसागत्योः बहुलंछन्दसीति क्विप् ॥ ६ ॥

६. हे अग्नि, जब तुम यज्ञ में वर्द्धमान होते हो, तब उस कथा को क्यों कहते हो? प्रकृष्ट बलयुक्त, शुभप्रद, सर्वत्रगामी, सत्य के नेता वायु से वह कथा क्यों कहते हो? पृथिवी से क्यों कहते हो? हे अग्नि, पापी मनुष्यों को मारनेवाले रुद्रदेव से वह कथा क्यों कहते हो?

कथामहेपुष्टिम्भरायपूष्णेकद्रुद्रायसुमखायहविर्दे ।
कद्विष्णवउरुगायायरेतोब्रवःकदग्नेशरवेबृहत्यै ॥ ७ ॥

कथा । महे । पुष्टिम्ऽभराय । पूष्णे । कत् । रुद्राय ।
सुऽमखाय । हविःऽदे । कत् । विष्णवे । उरुऽगायाय ।
रेतः । ब्रवः । कत् । अग्ने । शरवे । बृहत्यै ॥ ७ ॥

हेऽग्ने मह्ने महते पुष्टिम्भराय पुष्टिधारकाय पूष्णे एतन्नामकाय देवाय कथा केनहेतुना पापंत्वंब्रवीषि सुमखाय सुपूजनीयाय सुयशाय वा हविर्दे अग्निरूपेणदेवानांहविर्दात्रे यद्वा स्विष्टकृत्त्वात् हविषोदाने रुद्राय कत्कथंभूयाः तथा उरुगायाय उरुभिर्बहुभिर्गीयमानाय यद्वा प्रभूतकीर्तयेविष्णवेरेतःपापहेतुपापंकत्कथंवदेः शरवे शृणातिपक्वाओषधीरितिशरुःशरत्संवत्सरः यद्वा हिंसिका निर्ऋतिः बृहत्यैमहत्यैशरवे निर्ऋत्यैवाकत्कथंपापंत्वं भूयाः ॥ पुष्टिम्भराय डुभृञ्धारणपोषणयोः संज्ञायांभृतॄवृजीत्यादिनाखच् अरुर्द्विषदजन्तस्यमुमितिपूर्वपदस्यमुमागमः चित्त्वादन्तोदात्तः समासेकृत्स्वरः । हविर्दे अनुदात्तस्यचयत्रोदात्तलोपइतिङ्यउदात्तत्वम् । शरवे शॄहिंसायां शॄस्वृस्निहित्रप्यसिवसिहनिक्लिदिबन्धिमनिभ्यश्चेत्युप्रत्ययः निदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तः ॥ ७ ॥

७. हे अग्नि, महान् एवम् पुष्टिप्रद पूषा से वह पाप-कथा क्यों कहते हो? यज्ञभाजन, हविःप्रद रुद्र से वह क्यों कहते हो? बहुस्तुति-भाजन विष्णु से पाप की कथा क्यों कहते हो? बृहत् संवत्सर अथवा निर्ऋति से वह कथा क्यों कहते हो? अथाष्टमी—

कथाशर्धायमरुतामृतायकथासूरेबृहतेपृच्छ्यमानः ।
प्रतिब्रवोऽदितयेतुरायसाधादिवोजातवेदश्चिकित्वान् ॥ ८ ॥

अयदशपी—

ऋतेनहिष्मावृषभश्चिदक्तःपुमाँअग्निःपयसापृष्ठ्येन ।
अस्पन्दमानोअचरद्वयोधावृषाशुक्रंदुदुहेपृश्निरूधः ॥१०॥२१॥

ऋतेन । हि । स्म । वृषभः । चित् । अक्तः । पुमान् । अग्निः ।
पयसा । पृष्ठ्येन । अस्पन्दमानः । अचरत् । वयःऽधाः ।
वृषा । शुक्रम् । दुदुहे । पृश्निः । ऊधः ॥ १० ॥ २१ ॥

वृषभः अभिमतफलवर्षकःपुमान्श्रेष्ठःसोऽग्निः ऋतेनसत्यभूतेनपृष्ठ्येन धारकेणपयसा अक्तः सिक्तोभवति हिस्माचित् वयःपूरणाःवयोधाःअग्निः सोऽग्निः अस्पन्दमानः एकत्रावस्थितः सन् एवाचरत् सर्वत्रतेजसाचरति तथा वृषा अपांवर्षकः पृश्निःसूर्यः शुक्रंपयः ऊधोन्तरिक्षंमेघंवादुदुहे दोग्धि ॥ अक्तः अञ्जूव्यक्तिम्रक्षणगतिषु कर्मणिनिष्ठा । दुदुहे द्विकर्मकोयंधातुः । ऊधः अकथितंचेतिकर्मसंज्ञा ॥ १० ॥

१०. अभिमत फलवर्षक और श्रेष्ठ अग्नि सत्यभूत और पुष्टिकर दुग्ध-द्वारा सिक्त होते हैं। अतएव अग्नि एकत्र अवस्थिति करके सर्वत्र तेज-द्वारा विचरण करते हैं। जलवर्षक सूर्य अन्तरिक्ष या मेघ से पयोदोहन करते हैं।

ऋतेनाद्रिंव्यसन्भिदन्तःसमङ्गिरसोनवन्तगोभिः ।
शुनंनरःपरिषदन्नुषासमाविःस्वरभवज्जातेअग्नौ ॥ ११ ॥

ऋतेन । अद्रिम् । वि । असन् । भिदन्तः । सम् । अङ्गिरसः ।
नवन्त । गोभिः । शुनम् । नरः । परि । सदन् । उषसम् ।
आविः । स्वः । अभवत् । जाते । अग्नौ ॥ ११ ॥

अङ्गिरसः मेधातिथिप्रभृतयः ऋतेनयज्ञेनहेतुनागवांनिरोधकमद्रिंपर्वतं भिदन्तोविदारयन्तःसन्तः व्यसन् व्यक्षिपन् ततस्तेगोभिः संनवन्त समगच्छन् नरः कर्मणांनेतारः ते शुनं सुखेनउषसंपरिसदन्परितः प्राप्नुवन् ततः स्वःसूर्योऽप्याविरभवत् सर्वमेतदग्नौत्वयिजातेमन्थनेन निष्पादितेसत्यभूदिति ॥ असन् अस्यतेर्लुङि हेरस्पतिवचोऽस्यादिनाऽथकादेशः सन्निक्षमागमानुशासनमितिथुगभावः ॥ ११ ॥

११. मेधातिथि आदि ने यज्ञ-द्वारा गो-निरोधक पर्वत को विदीर्ण करके फेंक दिया था, और गौओं के साथ मिले थे। कर्मों के नेता उन अङ्गिरोगण ने सुखपूर्वक उषा को प्राप्त किया था। तदनन्तर सूर्यदेव मन्थन-द्वारा अग्नि के उत्पन्न होने पर उदित हुए।

ऋतेन॒ दे॒वीर॒मृता॒ अमृ॑क्ता॒ अर्णो॑भि॒राप्रो॒ मधु॑मद्भिरग्ने ।
वा॒जी न सर्गे॑षु प्रस्तु॒भा॒नः प्र सद॒मित्स्रवि॑तवे दधन्युः ॥ १२ ॥

ऋ॒तेन॑ । दे॒वीः । अ॒मृताः॑ । अमृ॑क्ताः । अर्णः॑ऽभिः । आपः॑ ।
मधु॑मत्ऽभिः । अ॒ग्ने॒ । वा॒जी । न । सर्गे॑षु । प्र॒ऽस्तु॒भा॒नः । प्र ।
सद॑म् । इत् । स्रवि॑तवे । द॒ध॒न्युः ॥ १२ ॥

हेऽग्ने अमृताः अमरणहेतवः अमृक्ताः रक्षःप्रभृतिभिरबाधिताः मधुमद्भिर्माधुर्योपेतैरर्णोभिरुदकैर्युक्ता देवीः देव्यो नद्यः ऋतेन सत्येन यज्ञेन वा हेतुना आपः व्याप्तव्याः सत्यः सदमित् सदैव स्रवितवे स्रवणाय दधन्युः प्रगच्छन्ति तत्र दृष्टान्तः—वाजीन यथा सर्गेषु प्रेरणेषु प्रस्तुभानः प्रोत्साह्यमानोऽश्वः प्रगच्छति तद्वत् ॥ आपः आप्लृ व्याप्तौ आप्नोतेः क्विप् ह्रस्वश्चेति कर्मणि क्विप् अप्तृन्नित्यादिना उपधादीर्घः । प्रस्तुभानः स्तोभतिरर्चतिकर्मा ॥ १२ ॥

१२. हे अग्नि, मरण-रहिता, विघ्नशून्या और मधुर जलयुक्ता देवी नदियाँ यज्ञ-द्वारा प्रेरित होकर जाने के लिए प्रोत्साहित अश्व की तरह सर्वदा प्रवाहित होती हैं।

मा कस्य॑ य॒क्षं सद॒मिद्धु॒रो गा॒ मा वे॒शस्य॑ प्रमिन॒तो मापेः ।
मा भ्रा॒तुर॑ग्ने॒ अनृ॑जोर्ऋ॒णं वे॒र्मा सख्यु॒र्दक्षं॑ रि॒पोर्भु॑जेम ॥ १३ ॥

मा । कस्य॑ । य॒क्षम् । सद॑म् । इत् । हु॒रः । गाः । मा । वे॒शस्य॑ ।
प्र॒ऽमि॒न॒तः । मा । आ॒पेः । मा । भ्रा॒तुः । अ॒ग्ने॒ । अनृ॑जोः ।
ऋ॒णम् । वेः । मा । सख्युः॑ । दक्ष॑म् । रि॒पोः । भु॒जे॒म ॥ १३ ॥

हेऽग्ने हुरोऽस्माकंहिंसकस्यकस्यचिदपिमनुष्यस्य यज्ञं सदमित्सदैवमागाः कदाचिदपिमागच्छ प्रमिनतोहिंसकस्य वेशस्य प्रातिवेश्यस्य यज्ञंमागाः तथा आपेर्बन्धोर्व्यतिरिक्तस्यबन्धोर्यज्ञंमागच्छ तथा अनृजोः कुटिलचित्तस्यभ्रातुः ऋणम् ऋणवद्देयंहविःमावेः माकामयेथाः तथा वयमपि सख्युर्मित्रस्य रिपोः शत्रोर्वादक्षंभोगसमर्थंधनंमाभुजेम माभुञ्जीमहि किन्तु त्वया दत्तंधनंभुञ्जीमहि ॥ हुरः ह्वृसंवरणे क्विप् बहुलंछन्दसीत्युत्वं सावेकाच इतिविभक्तेरुदात्तत्वम् । भुजेम भुजपालनाभ्यवहारयोः आशीर्लिङि व्यत्ययेनपरस्मैपदं लिङ्याशिष्यङित्यङ्प्रत्ययः ॥ १३ ॥

१३. हे अग्नि, जो कोई हमारी हिंसा करता है, उसके यज्ञ में तुम कभी न जाना। किसी दुष्ट बुद्धिवाले प्रतिवासी (पड़ोसी) के यज्ञ में न जाना। हमें छोड़कर दूसरे बन्धु के यज्ञ में न जाना। तुम कुटिलचित्त भ्राता के ऋण (हवि) की कामना न करना। हम लोग भी मित्र या शत्रु-द्वारा प्रदत्त धन का भोग नहीं करेंगे। केवल तुम्हारे ही द्वारा प्रदत्त धन का भोग करेंगे।

अथ चतुर्दशी—

रक्षाणोअग्नेतवरक्षणेभीरारक्षाणःसुमखप्रीणानः ।
प्रतिष्फुरविरुजवीड्वंहोजहिरक्षोमहिचिद्वावृधानम् ॥ १४ ॥

रक्ष । नः । अग्ने । तव । रक्षणेभिः । ररक्षाणः । सुऽमख । प्रीणानः ।
प्रति । स्फुर । वि । रुज । वीळु । अंहः । जहि । रक्षः ।
महि । चित् । वावृधानम् ॥ १४ ॥

सुमख सुयज्ञ सुधनेतिवा हेअग्ने ररक्षाणः भृशमस्माकंरक्षिता प्रीणानः हविर्भिःप्रीतस्त्वंतवरक्षणेभिःत्वदीयैरवनैर्नोऽस्मान्रक्षपालय प्रतिस्फुर अस्मान्प्रतिदीप्यस्व वीळुदृढमंहःपापं विरुज विशेषेणनाशय किंच महिचित् महदपि वावृधानं वर्धमानं वृद्धंवा बाधकं रक्षोजहि ॥ नः नश्चधातुस्थोरुषुभ्यइतिसंहितायांणत्वम् । ररक्षाणः रक्षेर्यङ्लुकिचानशिरूपम् । जहि हनहिंसागत्योः लोटि हन्तेर्जइतिजादेशः आभाच्छास्त्रस्यासिद्धत्वादतोहेरितिलुक्न भवति ॥ १४ ॥

१४. हे सुयज्ञ अग्नि, तुम हम लोगों के रक्षक हो। तुम हव्य-द्वारा प्रीत होकर आश्रय दान-द्वारा हमारी रक्षा करो। तुम हम लोगों को प्रदीप्त करो। हम लोगों के दृढ़ पाप का तुम विनाश करो एवम् महान् और वर्द्धमान राक्षस का विनाश करो।

एभिर्भवसुमनाअग्नेअर्कैरिमान्स्पृशमन्मभिःशूरवाजान् ।
उतब्रह्माण्यङ्गिरोजुषस्वसन्तेशस्तिर्देववाताजरेत ॥ १५ ॥

एभिः । भव । सुऽमनाः । अग्ने । अर्कैः । इमान् । स्पृश ।
मन्मऽभिः । शूर । वाजान् । उत । ब्रह्माणि । अङ्गिरः । जुषस्व ।
सम् । ते । शस्तिः । देवऽवाता । जरेत ॥ १५ ॥

हेअग्ने एभिर्मदीयैरर्कैरर्चनीयैःशस्त्रैः सुमनाः शोभनमनस्कोभव हेशूर इमानस्मदीयान्हविर्लक्षणान्वाजान्मन्मभिःस्तोत्रैःसहस्पृश प्रतिगृहाण उतापिच अङ्गिरः अङ्गतिर्हर्विषि प्राप्नोतीत्यङ्गिराअग्निः यद्वा येङ्गाराआसंस्तेङ्गिरसोभवन्नितिब्राह्मणम् । तेषामङ्गिरसांकारणत्वादग्नेरङ्गिरस्त्वं तत्कारणत्वेचमन्त्रः—येअङ्गिरसःसूनवस्तेअग्नेःपरिजज्ञिरेइति । तादृश हेअ-

१ ऐ० ब्रा० ३. ३४ ।   २ ऋ० सं० ८. ३. १. ।

मे ब्रह्माणि मन्त्रान्जुषस्व सेवस्व देववाता देवार्थंगता देवानस्तोतुप्राप्तेत्यर्थः तादृशी शस्तिः शंसनं तेत्वांसंनरेतसंवर्धयतु ॥ स्पृशा स्पृशसंस्पर्शने तुदादिः । देववाता वागतिगन्धनयोः मन्त्र-र्थोकर्मकेतिकर्तरिक्तः देवः पञ्चाद्यमेन्तः स्थेषेतिचतुर्थ्यन्तस्यपदस्यमहतीतिस्वरः ॥ १५ ॥

१५. हे अग्नि, हमारे इस अर्चनीय शास्त्र-द्वारा तुम प्रीतमना होओ। हे शूर, हमारे इस स्तोत्र-सहित अन्न का ग्रहण करो। हे हवि-रस के गृहीता अग्नि, मन्त्रों का सेवन करो। देवों के उद्देश से प्रयुक्त स्तुति तुम्हें संवर्द्धित करे।

एताविश्वाविदुषेतुभ्यंवेधोनीथान्यग्नेनिण्यावचांसि ।
निवचनाकवयेकाव्यान्यशंसिषंमतिभिर्विप्रउक्थैः ॥ १६ ॥ २२ ॥

एता । विश्वा । विदुषे । तुभ्यम् । वेधः । नीथानि । अग्ने । निण्या । वचांसि । निऽवचना । कवये । काव्यानि । अशंसिषम् । मतिऽभिः । विप्रः । उक्थैः ॥ १६ ॥ २२ ॥

वेधःविधातः हेअग्ने विदुषेकर्मविषयज्ञानवते कवये क्रान्तदर्शिने तुभ्यं नीथानि फल-प्रापकाणि निण्या गूढानि निवचनानि नितरांवक्तव्यानिकाव्यानि कविभिर्मेधाविभिःकृतानि एता विश्वा एतानि सर्वाणि वचांसि वाक्यानि मतिभिर्मननीयैःस्तोत्रैरुक्थैःशस्त्रैश्चसहितं विप्रःप्राज्ञोऽहमशंसिषमवोचं तानिसेवस्वेत्यर्थः ॥ १६ ॥

१६. हे विधाता अग्नि, तुम कर्म विषय को जानेवाले और उत्कृष्ट द्रष्टा हो। हम प्राज्ञ लोग तुम्हारे उद्देश्य से फलप्रापक, गूढ़, अतिशय वक्तव्य और हम कवियों-द्वारा रचित इस समस्त वाक्य का स्तोत्र और शास्त्रों के साथ उच्चारण करते हैं।

॥ इतितृतीयस्यचतुर्थेद्वाविंशोवर्गः ॥ २२ ॥

कृणुष्वेतिपञ्चदशर्चंचतुर्थंसूक्तम् वामदेवस्यार्षं त्रैष्टुभं रक्षोहाग्निर्देवताकं कृणुष्वपाजो-न्यारक्षोघ्नमित्यनुक्रमणिका । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोःसूक्तविनियोगः प्रथमेपिण्डपितृयज्ञे कृणुष्व पाजइत्याद्याःपंचर्चोविनियुक्ताः सूत्रितंच—कृणुष्वपाजःप्रसितिंनपृथ्वीमितिपञ्चेति ।

कृणुष्वपाजःप्रसितिंनपृथ्वींयाहिराजेवामवाँइभेन ।
तृष्वीमनुप्रसितिंद्रूणानोस्तासिविध्यरक्षसस्तपिष्ठैः ॥ १ ॥

कृणुष्व । पाजः । प्रऽसितिम् । न । पृथ्वीम् । याहि । राजाऽइव । अमऽवान् । इभेन । तृष्वीम् । अनु । प्रऽसितिम् । द्रूणानः । अस्ता । असि । विध्य । रक्षसः । तपिष्ठैः ॥ १ ॥

हेअग्ने पाजस्तेजःस्वंकृणुष्व कुरुष्व विस्तारय तत्रदृष्टान्तः—प्रसितिंन यथामृगयुः पृ-थ्वींविस्तीर्णां प्रसितिंप्रकर्षेणसीयतेबध्यतेययाइतिप्रसितिर्वागुरा तादृशींप्रसितिं पक्षिग्रहणार्थंव-नगहनेषुप्रसारयति तद्वत् त्वमपिरक्षांसिहन्तुंमहद्बलंप्रथनस्तनुष्व इभेनगतभयेनतेजःसङ्घेनयुक्त-स्त्वंयाहि रक्षांसिहन्तुंगच्छ तत्रदृष्टान्तः—राजेव यथा अमवान् अमाराज्ञासहवर्ततइत्यमोमात्यः तद्वान् यद्वा अमो अमनंरोगः शत्रूणांकर्तव्यैरोगैस्तद्वान् शत्रूणांरोगभूतइत्यर्थः राजा इभेनगजे-नयुक्तः सन् परबलंप्रतिगच्छतितद्वत् किंच तृष्वीं तृष्वीतिक्षिप्रनाम क्षिप्रगामिनींप्रसितिं प्र-कृष्टांसेनाम् अनुद्रूणानः अनुगच्छन् यद्वा तृष्वीमितितृतीयार्थेद्वितीया तृष्व्याक्षिप्रयाप्रसित्या अनुबद्धयासेनयातथागत्वा द्रूणानःपरसेनांहिंसन् अस्ता शत्रूणांक्षेप्तासि तपिष्ठैस्तप्तृतमैस्ते-जोभिःरक्षसोराक्षसान्विध्यताडय अत्रनिरुक्तं— कृणुष्वपाजःपाजः पालनात्प्रसितिमिवपृथ्वींप्रसि-तिःप्रसयनात्तन्तुर्वाजालंवायाहिराजेवामात्यवानभ्यमनवान्स्ववान्वेरावतागणेनगतभयेनहस्तिनेतिवातृ-ष्वानुप्रसित्याद्रूणानस्तृष्वीतिक्षिप्रनामत्वरतेर्वात्वरतेर्वासितासिविध्यरक्षसस्तपिष्ठैस्तप्ततमैस्तृप्ततमैर्वाप्र-छनैरितिवेति ॥ कृणुष्व कृविहिंसाकरणयोः लोटि धिन्विकृण्व्योरच्चेत्युप्रत्ययःप्रत्ययेनात्मनेपदं विकरणस्वरः सतिशिष्टोपि लसार्वधातुकस्वरंनबाधतइतिलसार्वधातुकस्वरः ॥ १ ॥

१. हे अग्नि, तुम अपने तेजःपुञ्ज को विस्तारित करो, जैसे व्याध अपने जाल को विस्तारित करता है। जैसे अमात्य के साथ राजा हाथी के ऊपर गमन करता है, वैसे ही तुम भयशून्य तेजःसमूह के साथ गमन करो। तुम शीघ्रगामिनी सेना का अनुगमन करके शत्रु-सैन्य को हिंसित करो और शत्रुओं को नष्ट करो। अत्यन्त तीक्ष्ण तेज-द्वारा तुम राक्षसों का भेदन करो।

अथद्वितीया—

तवंभ्रमासंआशुयापतन्त्यनुंस्पृशधृषताशोशुंचानः ।
तपूंष्यग्नेजुह्वापतङ्गानसंन्दितोविसृंजविष्वंगुल्काः ॥ २ ॥

तवं । भ्रमासंः । आशुऽया । पतन्ति । अनुं । स्पृश । धृषता । शोशुंचानः । तपूंषि । अग्ने । जुह्वां । पतङ्गान् । असंम्ऽदितः । वि । सृज । विष्वंक् । उल्काः ॥ २ ॥

हेअग्ने तवभ्रमासः भ्राम्यन्तः आशुया शीघ्रगतयःरश्मयःपतन्ति सर्वतःप्रसरन्ति शोशु-चानः भृशंदीप्यमानस्त्वं धृषता अभिभवसमर्थेनतेजःसङ्घेन शत्रूननुक्रमेणस्पृश दह दहनो-पायंदर्शयति—असंदितःपरैरनिरुद्धस्त्वं तपूंषि तापकानितेजांसि पतङ्गान्पतनशीलान्स्फुलिङ्गा-न् उल्काः निर्गतज्वालारूपाणि जिह्वानिचेत्येतानितपंजुह्वा हूयन्तेस्यामाहुतयइतिजुहूर्ज्वाला

---

१ नि० ६. । १२. ।

तया विष्वक् सर्वतोविमृज प्रहारय ॥ आशुया आशुशब्दात् सुपांसुलुगितियाजादेशः चित्स्वरः । तृषता तृषप्रसहने चुरादिराधृषीयः शत्प्रत्ययेनशः शतुरनुमइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् । जुह्वा जुहोतेर्हवेषेतिक्विप् द्विर्वचनं दीर्घत्वम् उदात्तयणोहल्पूर्वादितिविभक्तेरुदात्तत्वस्य नोङ्धात्वोरितिप्रतिषेधः उदात्तस्वरितयोर्यणइतिस्वरितत्वम् । असंदितः दोअवखण्डने कर्मणि निष्ठा द्यतिस्यतीतीत्वं नञ्समासेतस्यस्वरः ॥ २ ॥

२. हे अग्नि, तुम्हारी व्यापकारिणी और शीघ्रगामिनी रश्मियाँ सर्वत्र प्रवृत्त होती हैं। तुम अत्यन्त दीप्तिमान् हो। अभिभवसमर्थ तेजोराशि-द्वारा तुम शत्रुओं को दग्ध करो। शत्रु तुम्हें निरुद्ध नहीं कर सकते हैं। तुम जुहू-द्वारा तापप्रद तथा पतनशील विस्फुलिङ्ग को और उल्का (तेजःपुञ्ज) को सर्वत्र विकीर्ण करो।

प्रति॒स्पशो॒वि सृ॑ज॒तूर्णि॑तमो॒भवा॑पा॒युर्वि॒शो अ॒स्या अद॑ब्धः ।
यो नो॑ दू॒रे अ॒घशं॑सो॒ यो अन्त्यग्ने॒ माकि॑ष्टे॒ व्यथि॒रा द॑धर्षीत् ॥ ३ ॥

प्रति॑ । स्पशः॑ । वि । सृ॒ज॒ । तूर्णि॑ऽतमः । भव॑ । पा॒युः । वि॒शः । अ॒स्याः । अद॑ब्धः । यः । नः॒ । दू॒रे । अ॒घऽशं॑सः । यः । अन्ति॑ । अग्ने॑ । माकिः॑ । ते॒ । व्यथिः॑ । आ । द॒ध॒र्षी॒त् ॥ ३ ॥

हेऽग्ने तूर्णितमः त्वरिततमस्त्वं स्पशः परबाधकाज्वलरश्मीन् प्रति परान्शत्रून्प्रति विसृज शत्रून्प्रतिविशेषेणप्रेरय अदब्धः केनाप्यहिंसितस्त्वम् अस्याः त्वदीयायाविशः अस्मदीयायाः प्रजायाः पायुः पालकोभव कस्मात्तद्रक्षणमित्यपेक्षायामाह—नोऽस्माकंदूरेयोघशंसः अघंपापात्मकंशंसनमभिलाषःकीर्तनंवायस्यसोघशंसः यश्चाघशंसः अन्तिअस्माकं समीपेतिष्ठति तस्मादुभयविधाच्छत्रोः पालकोभव किंच तेत्वत्संबन्धिनोऽस्मान्माकिः नकश्चिदपिव्यथिः बाधकोराक्षसःआदधर्षीत् आधर्षयतु आस्माकंकश्चिदपिपराभवंमाकरोत्वित्यर्थः ॥ अन्ति अन्तिकस्यकादिलोपमाद्युदात्तत्वंच । अग्ने पादादित्वात्षाष्ठिकमाद्युदात्तत्वम् । माकिष्टइतिसंहितायांयुष्मत्तत्ततक्षुःष्वन्तःपादमितिषत्वम् । दधर्षीत् धृषप्रसहने अडि बहुलंछन्दसीतिशपःश्लुः बहुलंछन्दसीतितिपईडागमः निपातः ॥ ३ ॥

३. हे अग्नि, तुम अतिशय वेगवान् हो। शत्रुओं को बाधा देनेवाली रश्मियों को तुम शत्रुओं के प्रति प्रेरित करो। कोई तुम्हारी हिंसा नहीं कर सकता है। जो कोई दूर से हम लोगों की अनिष्ट-कामना करता है अथवा जो निकट से अनिष्ट करने की इच्छा करता है, तुम उसके निकट से इस सकल प्रजा की रक्षा करो। हम लोग तुम्हारे हैं। जिससे कोई शत्रु हम लोगों को पराभूत न कर सके।

उद॑ग्ने तिष्ठ॒ प्रत्या त॑नुष्व॒ न्य१॑मित्राँ॑ ओषतात्तिग्महेते ।
यो नो॒ अरा॑तिं समिधान च॒क्रे नी॒चा तं ध॑क्ष्यत॒सं न शुष्क॑म् ॥ ४ ॥

उत् । अग्ने । तिष्ठ । प्रति । आ । तनुष्व । नि । अमित्रान् ।
ओषतात् । तिग्मऽहेते । यः । नः । अरातिम् । सम्ऽइधान । चक्रे ।
नीचा । तम् । धक्षि । अतसम् । न । शुष्कम् ॥ ४ ॥

तिग्महेते तिग्मास्तीक्ष्णा हेतयो ज्वाला यस्य स तथोक्तः तादृश हे अग्ने उत्तिष्ठ रक्षोहननार्थमुद्यतो भव शत्रून्प्रति आतनुष्व ज्वालाः संविस्तारय तैस्तेजःसंघैरमित्रान् शत्रून्न्योषतात् नितरां दह हे समिधान समिद्भिर्दीप्यमानाग्ने यः पुमान् अस्माकम् अरातिं भावप्रधानो निर्देशः अरातित्वं शात्रवं चक्रे कुरुते अरातिमदानं वा कुरुते तं पुमांसं नीचा न्यग्भूतं धक्षि दह तत्र दृष्टान्तः—अतसं न यथा शुष्कमनार्द्रमतसं काष्ठं दहसि तद्वत् ॥ ओषतात् उष दाहे लोटि हेस्तुह्योरिति तातङादेशः । धक्षि दहेर्लोटि बहुलं छन्दसीति शपो लुक् होढ इति ढत्वं भष्भावः षढोः कः सीति कत्वं निघातः ॥ ४ ॥

४. हे तीक्ष्ण ज्वालाविशिष्ट अग्नि, उठो, राक्षसों को मारने के लिए प्रस्तुत होओ । शत्रुओं के ऊपर ज्वालाजाल का विस्तार करो । तेजोराशि-द्वारा शत्रुओं को भली भाँति दग्ध करो । हे समिद्ध अग्नि, जो व्यक्ति हमारे साथ शत्रुता करता है, उस व्यक्ति को शुष्क काष्ठ की तरह तुम दग्ध कर दो ।

ऊर्ध्वो भव प्रति विध्याध्यस्मदाविष्कृणुष्व दैव्यान्यग्ने ।
अव स्थिरा तनुहि यातुजूनां जामिमजामिं प्र मृणीहि शत्रून् ॥ ५ ॥ २३ ॥

ऊर्ध्वः । भव । प्रति । विध्य । अधि । अस्मत् । आविः ।
कृणुष्व । दैव्यानि । अग्ने । अव । स्थिरा । तनुहि । यातुऽजूनाम् ।
जामिम् । अजामिम् । प्र । मृणीहि । शत्रून् ॥ ५ ॥ २३ ॥

हे अग्ने ऊर्ध्वो भव रक्षोहननार्थमुद्युक्तो भव अस्मदस्मत्तः अधि अधिकान् राक्षसान् प्रतिविध्य प्रत्येकं ताडय दैव्यानि तेजांसि आविष्कृणुष्व आविष्कुरु प्रकटयं विधाय यातुजूनां यातयितुं प्राणिनः क्लेशयितुं ये जवं कुर्वन्ति तेषां यातुधानानां स्थिरा दृढानि धनूंषि अवतनुहि अवगतज्यानि कुरु किंच जामिं बन्धुमजामिं अबन्धुं शत्रून् प्रमृणीहि प्रजहि यद्वा जामिः पूर्वजः तं जामिं पूर्वं प्रहतमेवं भूतान्न्शत्रून् जहि प्रहृतोऽयमित्युपेक्षां माकृथाः ॥ आविष्कृणुष्वेत्यत्र संहितायामिदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्येति षत्वम् । तनुहि तनोतेर्लोटि उतश्च प्रत्ययाच्छन्दोवावचनमिति हेर्लुगभावः । यातुजूनां जुगतौ क्विब्वचीत्यादिना क्विप् दीर्घो आमि छान्दसो नुम् । प्रमृणीहि मृङ् प्राणत्यागे अन्तर्भावितण्यर्थस्य लोटि बहुलं छन्दसीति विकरणः श्ना निघातः ॥ ५ ॥

५. हे अग्नि, तुम राक्षसों को मारने के लिए उद्यत होओ । हमसे जितने अधिक बलवान् हैं, उन सबको एक-एक करके मारो । अपने देव-सम्बन्धी तेज को आविष्कृत करो । प्राणियों को क्लेश देनेवालों

के बृद्ध धनुष को ज्या-शून्य करो और पूर्व में पराजित अथवा अपराजित शत्रुओं को विनष्ट करो।

सतेजानातिसुमतिंयविष्ठयईवतेब्रह्मणेगातुमैरत् ।
विश्वान्यस्मैसुदिनानिरायोद्युम्नान्यर्योविदुरोअभिद्यौत् ॥ ६ ॥

सः । ते । जानाति । सुऽमतिम् यविष्ठ । यः । ईवते ।
ब्रह्मणे । गातुम् । ऐरत् । विश्वानि । अस्मै । सुऽदिनानि । रायः ।
द्युम्नानि । अर्यः । वि । दुरः । अभि । द्यौत् ॥ ६ ॥

यविष्ठ युवतम यद्वा देवानांहवींषिमिश्रयितृतम हेअग्ने यःपुमान् ईवते गमनवते कल्याणहेतुभूतागमनाय ब्रह्मणे परिवृढाय तुभ्यंगातुं गीयते उच्चार्यतइतिगातुःस्तोत्रं तदैरत्प्रेरयति सपुमान् ते तव सुमतिं कल्याणकारीमनुग्रहात्मिकांबुद्धिंजानाति जानातुइत्यर्थः अस्मैस्तोत्रंकृतवतेयजमानायतदर्थंविश्वानिसुदिनानिशोभनानि दिनानिरायोधनानिद्युम्नानिद्युतिमन्तिरत्नकनकादीनि दुरः गृहान् अभिअभिलक्ष्य अर्यः यज्ञानांस्वामी त्वं विद्यौत् विशेषेणद्योतस्व केचिदत्रवाक्यभेदमङ्गीकुर्वते स्तोत्रंकृतवतेयजमानायविश्वानिसुदिनानि अभ्युदयकारीणि भवन्ति रायः रान्तिक्षीरादीनीतिरायोगोधनानिद्युम्नानि द्योतमानानिकनकादीनिचास्मैभवन्ति अर्यः कर्मणामनुष्ठाता सः यजमानःदुरःगृहानभिविद्यौत् विशेषेणद्योतते ॥ ईवते ईगतौ क्विप् तदस्यास्तीतिमतुप् छन्दसीरइतिमतुपोवत्वम् । ऐरत् ईरगतौ यद्वृत्तयोगादनिघातः । अर्यः ऋगतौ अर्यःस्वामिवैश्ययोरितियत्प्रत्ययान्तोनिपातितः स्वामिन्यन्तोदात्तत्वम् । द्यौत् द्युतदीप्तौ छान्दसे लुङिद्युद्भ्योलुङीतिपरस्मैपदं बहुलंछन्दसीत्यडभावः ॥ ६ ॥

६. युवतम अग्नि, तुम गमनशील और प्रधान हो। जो कोई तुम्हारे लिए स्तुति प्रेरित करता है, वह पुरुष तुम्हारे अनुग्रह को प्राप्त करता है। तुम यज्ञस्वामी हो। तुम उसके लिए समस्त शोभन दिनों को, धनों को और रत्नों को ग्रहण करो। तुम उसके गृह के अभिमुख द्योतित होओ।

सेदग्नेअस्तुसुभगःसुदानुर्यस्त्वानित्येनहविषायउक्थैः ।
पिप्रीषतिस्वआयुषिदुरोणेविश्वेदस्मैसुदिनासासदिष्टिः ॥ ७ ॥

सः । इत् । अग्ने । अस्तु । सुऽभगः । सुऽदानुः । यः । त्वा । नित्येन ।
हविषा । यः । उक्थैः । पिप्रीषति । स्वे । आयुषि । दुरोणे ।
विश्वा । इत् । अस्मै । सुऽदिना । सा । असत् । इष्टिः ॥ ७ ॥

हेअग्ने यःपुमानित्येन यावज्जीवं संकल्पितेनाग्निहोत्रादिसाधनभूतेनहविषा त्वा त्वां पिप्रीषति प्रीणयितुमिच्छति यश्चोक्थैःशस्त्रैः प्रीणयितुमिच्छति सेत् सएवपुमान् सुभगःशोभनधनः सौभाग्यवान्वासुदानुः शोभनदानोपेतश्चास्तु किंच दुरोणेदुरवनेकृच्छ्रलभ्येस्वेस्वकीयेवायुषिशतवर्षात्मकमायुर्जीवनेनतिष्ठतु अस्मैयजमानायविश्वा सर्वाणि सुदिना शोभनानिदिनानि भवन्तु अस्य सेदिः सयज्ञः असत् फलसाधनसमर्थोभवतु ॥ पिप्रीषति प्रीञ्तर्पणे धातोःकर्मणइतिसन् । असत् अस्तेर्लेट्यडागमः । इष्टिः मन्त्रेवृषेत्यादिनाक्तिचुदात्तः ॥ ७ ॥

७. हे अग्नि, जो व्यक्ति नित्य सङ्कल्पित हव्य-द्वारा अथवा उक्थ मन्त्र द्वारा तुम्हें प्रीत करने की इच्छा करता है, वह पुरुष सौभाग्यवान् और सुदाता हो। वह कठिनता से लाभ करने के योग्य अपनी सौ वर्षों की आयु को प्राप्त करे। उस यजमान के लिए सब दिन शोभन हों। वह यज्ञफल-साधन-समर्थ हो।

उखासंभरणीयेष्टौअग्नेःअनुवाक्यार्चामितइतियाज्या सूत्रितञ्च—अर्चामितेसुमतिंघोष्यर्वागितीदं प्रभृतिकर्मणामिति ।

अर्चांमितेसुमतिंघोष्यर्वाक्सन्तेवावाताजरतामियंगीः ।
स्वश्वास्त्वासुरथामर्जयेमास्मेक्षत्राणिधारयेरनुद्यून् ॥ ८ ॥

अर्चांमि । ते । सुऽमतिम् । घोषि । अर्वाक् । सम् । ते ।
ववातां । जरताम् । इयम् । गीः । सुऽअश्वाः । त्वा । सुऽरथाः ।
मर्जयेम । अस्मे इति । क्षत्राणि । धारयेः । अनु । द्यून् ॥ ८ ॥

हेअग्ने ते तव सुमतिम् अनुग्रहकरांशोभनांबुद्धिम् अर्चामि पूजयामि वावाता पुनःपुनस्त्वामभिगच्छन्तीयमुच्यमानागीर्वाग्घोषि घोषयुक्तंयथाभवतितथार्वाक् त्वदभिमुखं ते त्वां संजरतांस्तौतु वयमपि स्वश्वाःशोभनाश्वोपेताः सुरथाश्च उपलक्षणमेतत् पुत्रपौत्रादिभिःसहिताः सन्तस्त्वांमर्जयेम अलङ्कुर्याम परिचरेमेतियावत् त्वंद्युअनुद्यून् अन्वहमस्मेअस्मासुक्षत्राणिधना निधारयेः निधेहि ॥ घोषि घुषशब्दने औणादिकइन् नित्त्वादाद्युदात्तः । वावाता वागतिगन्धनयोरित्यस्ययङ्लुगन्तस्यरूपम् । मर्जयेम मृजूशौचालङ्कारयोः ण्यन्तस्य लिङिरूपं वृद्ध्यभावश्छान्दसः ॥ ८ ॥

हे अग्नि, हम तुम्हारी अनुग्रह-बुद्धि की पूजा करते हैं। तुम्हारे उद्देश से उच्चारित वाक्य प्रतिध्वनित होकर तुम्हारी स्तुति करें। हम लोग पुत्र-पौत्रादि के साथ उत्तम रथ और उत्तम अश्वों से युक्त होकर तुम्हारी परिचर्या करेंगे। तुम हम लोगों के लिए प्रतिदिन धन धारण करो।

इहत्वाभूर्याचरेदुपत्मन्दोषावस्तर्दीदिवांसमनुद्यून् ।
क्रीळन्तस्त्वासुमनसःसपेमाभिद्युम्नातस्थिवांसोजनानाम् ॥ ९ ॥

इह । त्वा । भूरि । आ । चरेत् । उप । त्मन् । दोषाऽवस्तः ।
दीदिऽवांसम् । अनु । द्यून् । क्रीळन्तः । त्वा । सुऽमनसः । सपेम ।
अभि । द्युम्ना । तस्थिऽवांसः । जनानाम् ॥ ९ ॥

हे अग्ने इहरक्षोहननाख्येकर्मणि यद्वा अस्मिँल्लोकेपुरुषःदोषावस्तःरात्रावहनिचदीदिवां-संदीप्यमानंत्वामनुद्यून्अन्वहं त्मन् आत्मना स्वयमेवउपसमीपे भूरि भूयिष्ठं यथाभवतितथा आचरेत् परिचरति तस्माद्वयमपिजनानांशत्रूणांद्युम्नानिधनानिअभितस्थिवांसःस्वात्मसात्कुर्वन्तः अतएवक्रीळन्तः स्वेस्वेगृहेपुत्रपौत्रादिभिःसहक्रीडन्तः तथा सुमनसःशोभनमनस्काःसन्तस्त्वांसपेम परिचरेम यद्वा दोषावस्तरितिसंबुद्धिः दोषायाःरात्रेस्तत्स्थस्यतमसो वस्तः आच्छादयितः निवारयितः ॥ त्मन् आत्मन्शब्दस्यतृतीयायाःसुपांसुलुगितिलुक् मन्त्रेष्वाङ्यादेरात्मनइत्याकारलोपः । दोषावस्तः द्वन्द्वपक्षेकार्तकौजपादयश्चेतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरः संबुद्धिपक्षेआमन्त्रितस्यपादादित्वादाष्टमिकमाद्युदात्तत्वम् । सपेम षपसमवाये लिङिरूपं निघातः ॥ ९ ॥

९. हे अग्नि, तुम अहर्निश प्रदीप्त होते हो। इस लोक में पुरुष तुम्हारे समीप तुम्हारी परिचर्या प्रतिदिन करते हैं। हम भी शत्रुओं के धन को आत्मसात् करके अपने गृह में पुत्र-पौत्रों के साथ विहार करते हुए प्रसन्नतापूर्वक तुम्हारी परिचर्या करते हैं।

यस्त्वास्वश्वःसुहिरण्योअग्नउपयातिवसुमतारथेन ।
तस्यत्राताभवसितस्यसखायस्तआतिथ्यमानुषग्जुजोषत् ॥१०॥२४

यः । त्वा । सुऽअश्वः । सुऽहिरण्यः । अग्ने । उपऽयाति ।
वसुऽमता । रथेन । तस्य । त्राता । भवसि । तस्य । सखा ।
यः । ते । आतिथ्यम् । आनुषक् । जुजोषत् ॥ १० ॥ २४ ॥

हे अग्ने यःपुमान्स्वश्वः शोभनाश्वोपेतः सुहिरण्यः यागयोग्यधनोपेतः वसुमता व्रीह्यादिधनयुक्तेनरथेनसहितःसन् त्वात्वामुपयाति परिचरणार्थंतवसमीपंगच्छति तस्यपुंसः त्राता सर्वदुरितेभ्योरक्षकोभवसि यश्चपुमान्तेतवआतिथ्यमतिथियोग्यांपूजामानुषक् अनुक्रमेणजुजोषत् जोषयति तस्यपुंसः सखा तदुचितफलप्रदानेनोपकर्ताभवसि ॥ उपयाति सहसुपेत्यत्रसहेतियोगविभागात्समासः तिपःपित्वादनुदात्तत्वेधातुस्वरः तिङिचोदात्तवतीतिगतेर्निघातः । आतिथ्यम् अतिथिशब्दादतिथेर्ञ्यइतिञ्यप्रत्ययः प्रत्ययस्वरः । जुजोषत् जोषयतेर्लेटिबहुलंछन्दसीतिशपः श्लुः छन्दस्युभयथेतितिपआर्धधातुकत्वाण्णिलोपः अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम् ॥ १० ॥

१०. हे अग्नि, जो पुरुष सुन्दर अश्वयुक्त होकर यागयोग्य धन-विशिष्ट होकर और व्रीहि आदि धन से संयुक्त रथ के साथ तुम्हारे समीप गमन करता है। उस पुरुष के तुम रक्षक होओ। जो पुरुष अनुक्रम से अतिथियोग्य पूजा तुम्हें प्रदान करता है, उसके तुम सखा होओ।

अथैकादशी—

महोरुजामिबन्धुतावचोभिस्तन्मापितुर्गोतमादन्वियाय ।
त्वंनोअस्यवचसश्चिकिद्धिहोतर्यविष्ठसुक्रतोदमूनाः ॥ ११ ॥

महः । रुजामि । बन्धुता । वचःऽभिः । तत् । मा । पितुः ।
गोतमात् । अनु । इयाय । त्वम् । नः । अस्य । वचसः ।
चिकिद्धि । होतः । यविष्ठ । सुक्रतो इति सुऽक्रतो । दमूनाः ॥ ११ ॥

हेहोतः देवानामाह्वातः यविष्ठ युवतम सुक्रतो शोभनप्रज्ञ हे अग्ने वचोभिः त्वदुद्देशेनकृतैः स्तोत्रैःसमुपजातायेयंबन्धुताबन्धुभावः तयाबन्धुतया महोमहतोराक्षसान्रुजामि भनज्मि तत्ताद्दृशंस्तोत्रात्मकंवचः पितुरुत्पादयितुः गोतमादेतत्संज्ञकादृषेःसकाशान्मामनुइयाय दमूनादान्तमनादानमनावाशत्रूणामुपक्षपयितावाताद्दृशस्त्वंनोऽस्मदीयस्यास्यवचसःस्तोत्रात्मकमेतद्वाक्यंचिकिद्धि जानीहि ॥ चिकिद्धि कितज्ञाने लौहोत्यादिकः लेटिरूपम् । होतः पादादित्वात्षाष्ठिकमाद्युदात्तत्वम् । इतरयोस्तुनामन्त्रितेसमानाधिकरणेइतिप्रथमस्याविद्यमानवत्त्वनिषेधादपादादित्वेनिघातः ॥ ११ ॥

११. हे होता, युवतम और प्रज्ञावान् अग्नि, स्तोत्र-द्वारा जो बन्धुता उत्पन्न हुई है, उसके द्वारा हम महान् राक्षसरूप शत्रुओं को भग्न करें। यह स्तोत्रात्मक वचन पिता गोतम के निकट से हमारे समीप आया है। तुम शत्रुओं के विनाशक हो। तुम हमारे स्तुति-वचन को जानो।

अथद्वादशी—

अस्वप्नजस्तरणयःसुशेवाअतन्द्रासोऽवृकाअश्रमिष्ठाः ।
तेपायवःसध्र्यञ्चोनिषद्याग्नेतवनःपान्त्वमूर ॥ १२ ॥

अस्वप्नऽजः । तरणयः । सुऽशेवाः । अतन्द्रासः । अवृकाः ।
अश्रमिष्ठाः । ते । पायवः । सध्र्यञ्चः । निऽसद्य । अग्ने ।
तव । नः । पान्तु । अमूर ॥ १२ ॥

अमूर अमूढ सर्वज्ञ यद्वा अमूर अप्रतिहतगते हेअग्ने अस्वप्नजः अस्वपन्तः अप्रमत्ताइत्यर्थः तरणयः सततगमनस्वभावाः आपद्भ्यस्तारकावासुशेवाःसुसुखाःअतन्द्रासः अतन्द्राःअनलसाःसर्वदोद्युक्ताः अवृकाः अहिंसकाः अश्रमिष्ठाः अश्रान्ततमाःसध्र्यञ्चःपरस्परंसंगताः पायवोरक्षकास्ते तादृशास्तवरश्मयः निषद्यास्मिन्यज्ञेनिषण्णाःसन्तोनोऽस्मान्पान्तुरक्षन्तु ॥

अस्वप्नजः स्वपितृषोर्नेनिङ्प्रत्ययः मध्येवग्रहश्छान्दसः । सध्र्यञ्चः सहपूर्वादञ्चतेः क्विप् सहस्य सध्रिरिति सध्र्यादेशः सध्र्यादेशस्यान्तोदात्तत्वनिपातनाद्यणादेशे उदात्तस्वरितयोरिति स्वरितत्वम् । अमूर मुह वैचित्ये निष्ठायां कस्यरेफश्छान्दसः यद्वा मूङ् बन्धने औणादिको रक्प्रत्ययः ॥ १२ ॥

१२. हे सर्वज्ञ अग्नि, तुम्हारी रश्मियाँ सतत जागरूक, सर्वदा गमनशील सुखान्वित, आलस्य-रहित, अहिंसित, अश्रान्त, परस्पर सङ्गत और रक्षणक्षम हैं। वे इस स्थान पर उपवेशन करके हमारी रक्षा करें।

ये पायवो मामतेयं ते अग्ने पश्यन्तो अन्धं दुरितादरक्षन् ।
ररक्ष तान्त्सुकृतो विश्ववेदा दिप्सन्त इद्रिपवो नाह देभुः ॥ १३ ॥

ये । पायवः । मामतेयम् । ते । अग्ने । पश्यन्तः । अन्धम् ।
दुःऽइतात् । अरक्षन् । ररक्ष । तान् । सुऽकृतः । विश्वऽवेदाः ।
दिप्सन्तः । इत् । रिपवः । न । अह । देभुः ॥ १३ ॥

अत्रेयमैतिहासिकी कथा—उचथ्यस्य गर्भिणीं ममतानामधेयां भार्यां तदनुजो बृहस्पतिश्चकमे तस्यां रेत आसिक्तुं तं बृहस्पतिं गर्भस्थं रेतोऽब्रवीत् रेतोऽस्मा सेक्षीः अहमत्र वसामीति एवमुक्तो बृहस्पतिः निरुद्धरेतस्कः सन् रेतोरूपं गर्भं शशाप जात्यन्धत्वरूपं दीर्घं तमः प्राप्नुहीति ततस्तस्यां दीर्घतमा अजनिष्ट स चान्ध्यपरिहारायाग्निं स्तुत्वा चक्षुरलभतेति तदिदानीमाह—हे अग्ने पायवः रक्षकाः पश्यन्तः अन्धोऽयमिति कृपादृष्ट्या पश्यन्तः ते तव ये रश्मयः मामतेयं ममतायाः पुत्रमन्धं चक्षुर्हीनं दीर्घतमसं दुरितात् आन्ध्यलक्षणाच्छापात् अरक्षन् चक्षुष्प्रदानेनापालयन् विश्ववेदाः विश्वप्रज्ञो धनवान् सुकृतः शोभनचक्षुष्प्रदानादिकर्मकृतवतः तान् रश्मीन् ररक्ष आदरेण परिगृह्य पालयति तेषां परिमहसिद्धिरभिधीयते दिप्सन्त इत् दम्भितुं परिभवितुमिच्छन्त एव रिपवः शत्रवः एनं दीर्घतमसं नाह देभुः नैव परिभवन्ति खलु ॥ मामतेयं ममताया अपत्यमित्यर्थे स्त्रीभ्यो ढक् । दिप्सन्तः दम्भु दम्भे सनीवन्तर्धेत्यादिना इडभावः दम्भ इच्चेतीकारः । देभुः दम्भिमन्थिदम्भिष्वञ्जीनामुपसंख्यानमिति लिटः कित्त्वादुपधालोपः ॥ १३ ॥

१३. हे अग्नि, रक्षा करनेवाली तुम्हारी इन रश्मियों ने कृपा करके ममता के पुत्र चक्षुहीन दीर्घतमा की शाप से रक्षा की थी। तुम सर्व-प्रज्ञावान् हो। तुम आदरपूर्वक उन रश्मियों का पालन करते हो। तुम्हारे शत्रु तुम्हें विनष्ट करने की इच्छा करके भी तुम्हारा विनाश नहीं कर सकते हैं।

त्वया वयं सधन्य१स्त्वोतास्तव प्रणीत्यश्याम वाजान् ।
उभा शंसा सूदय सत्यतातेऽनुष्ठुया कृणुह्यह्रयाण ॥ १४ ॥

त्वया । वयम् । सुधन्यः । त्वाऽऊताः । तव । प्रनीती ।
अश्याम । वाजान् । उभा । शंसा । सूदय । सत्यऽताते ।
अनुष्ठुया । कृणुहि । अह्रयाण ॥ १४ ॥

अह्रयाण अलज्जितगमन अह्रयाणो ह्रीतयान इति यास्कः । तादृश हेऽग्ने वयं स्तोतारः त्वया सधन्यः त्वत्प्रसादात्समानधनाः त्वोताः त्वया रक्षिता वयं तव प्रणीती प्रणीत्या तव प्रेरणेनानुष्ठया वा वाजानन्नान्यश्याम प्राप्नुयाम हे सत्यताते सत्यं तनोतीति वा सत्यं तायते यस्मिन्निति वा सत्यतातिः हे सत्यताते शंसा पापानां शंसितारौ उभा उभौ आसन्नविप्रकृष्टौ शत्रू सूदय जहि अनुष्ठुया अनुक्रमेण कृणुहि अस्मिन् सूक्ते प्रतिपादितमर्थं कुरु ॥ सधन्यः धनमेषामस्तीति छन्दसीवनिपाविति ईप्रत्ययः परनेकाच इति यण् उदात्तस्वरितयोरिति स्वरितत्वम् । अनुष्ठुया अपदुःसुषु स्थ इति विधीयमानः कुप्रत्ययः बहुलवचनादनुपूर्वस्यापि भवति सुपांसुलुगिति तृतीयाया याजादेशः । अह्रयाण ह्रीलज्जायां बहुलं छन्दसीति शपः श्लुः अभ्यासाभावः अनित्यमागमशासनमिति शुगभावः ॥ १४ ॥

१४. हे अग्नि, तुम्हारा गमन लज्जाशून्य है। हम स्तोता तुम्हारे अनुग्रह से समान धनवाले होकर तुम्हारे द्वारा रक्षित हों। तुम्हारी प्रेरणा से अन्न लाभ करें। हे सत्यविस्तारक और पाप-नाशक, निकटस्थ या दूरस्थ शत्रुओं को विनष्ट करो तथा अनुक्रम से समस्त कार्य (इस सूक्त में प्रतिपादित) करो।

अथपञ्चदशी—

अयातेअग्नेसमिधाविधेमप्रतिस्तोमंशस्यमानंगृभाय ।
दहाशसोरक्षसःपाह्य१स्मान्द्रुहोनिदोमित्रमहोअवद्यात् ॥१५॥२५

अया । ते । अग्ने । सम्ऽइधा । विधेम । प्रति । स्तोमम् ।
शस्यमानम् । गृभाय । दह । अशसः । रक्षसः । पाहि ।
अस्मान् । द्रुहः । निदः । मित्रऽमहः । अवद्यात् ॥ १५ ॥ २५ ॥

हेऽग्ने अया अनया समिधा दीप्तया स्तुत्या ते त्वां विधेम परिचरेम अस्माभिः शस्यमानमिमं स्तोमं स्तोत्रं प्रतिगृभाय प्रतिगृहाण अशसः शंसन्ति स्तुवन्तीति शसः स्तोतारः तेन भवन्तीत्यशसः अशंसाः तान् रक्षसो दह भस्मसात्कुरु हे मित्रमहः मित्रैः पूजनीय हेऽग्ने द्रुहो द्रोग्धुः निदः निन्द-

१ नि० ५. १५.

कात् अवद्यात्परिवादाच्चास्मान्पाहि रक्ष ॥ गृभाय ग्रहेर्लोटि छन्दसिशायजपीतिश्नःशायच् हृग्रहोर्भः । पाहि वाक्यभेदादनिघातः । निदः णिदिकुत्सायां क्विप् आगमानुशासनस्यानित्यत्वान्नुमभावः सावेकाच इतिविभक्तेरुदात्तत्वम् । अवद्यात् अवद्यपण्येतियत् यतोऽनावर्थेऽन्यन्तोदात्तत्वम् । मित्रमहोअवद्यादित्यत्रसंहितायामव्यादवद्यादितिएङःप्रकृतिभावः ॥ १५ ॥

१५· हे अग्नि, इस प्रदीप्त स्तुति-द्वारा हम तुम्हारी परिचर्या करें। हमारे इस स्तोत्र को प्रतिगृहीत करो। स्तुतिविहीन राक्षसों को भस्मसात् करो। हे मित्रों के पूजनीय अग्नि, शत्रु और निन्दकों के परिवाद से हमारी रक्षा करो।

॥ इतितृतीयस्यचतुर्थेपञ्चविंशोवर्गः ॥ २५ ॥

वेदार्थस्यप्रकाशेनतमोहार्दंनिवारयन् । पुमर्थांश्चतुरोदेयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

॥ इतिश्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरन्धरेणसायणाचार्येणविरचितेमाधवीयेवेदार्थप्रकाशेऋक्संहिताभाष्येतृतीयाष्टकेचतुर्थोऽध्यायः ॥ ३ ॥ ४ ॥

॥ श्रीगणेशायनमः ॥

यस्यनिःश्वसितंवेदायोवेदेभ्योऽखिलंजगत्॥ निर्ममेतमहंवन्देविद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

इत्थंतृतीयाष्टकस्यचतुर्थोध्याय आदरात् ॥ व्याख्यातःसायणाचार्येणपञ्चमोव्याकरिष्यते ॥ २ ॥

चतुर्थेमण्डलेऽस्मिन्ननुवाकेदशसूक्तानि वैश्वानरायेतिपञ्चदशर्चंपञ्चमंसूक्तं वामदेवस्यार्षं त्रैष्टुभंवैश्वानराग्निदेवताकम् अत्रानुक्रमणिका—वैश्वानरायवैश्वानरीयमिति विनियोगो-लैङ्गिकः ।

ॐ वैश्वानरायमीळ्हुषेसजोषाःकथादाशेमाग्नयेबृहद्भाः ।
अनूनेनबृहतावक्षथेनोपस्तभायदुपमिन्नरोधः ॥ १ ॥

वैश्वानराय । मीळ्हुषे । सऽजोषाः । कथा । दाशेम । अग्नये ।
बृहत् । भाः । अनूनेन । बृहता । वक्षथेन । उप । स्तभायत् ।
उपऽमित् । न । रोधः ॥ १ ॥

सजोषाः सजोषसःसमानप्रीतियुक्तावयमृत्विग्यजमानाः वैश्वानराय विश्वानरसंबन्धि-नएतन्नामकाय मीळ्हुषे अभिमतवृष्ट्यादिसेक्त्रेबृहत् बृहते महते भाः भासमानायाग्नयेदेवाय कथा कथं केनप्रकारेणदाशेम दद्याम सामर्थ्याद्धविरितिगम्यते अथवा बृहद्भाइत्युत्तरत्रयो-ज्यम् कथादाशेमेत्युक्तम् किंतत्रकारणमितितदुच्यते—योऽग्निः बृहन्महान्भाः भासमानश्चस अनूनेन अविकलेन संपूर्णेन अतएव बृहताप्रभूतेनवक्षथेनवोढव्येनस्वशरीरेण उपस्त-भायत् उपस्तभ्नाति सामर्थ्याद्द्यामितिशेषः द्युलोकंव्याप्नोतीत्यर्थः तत्रदृष्टान्तः—उप-मिन्नरोधः उपसमीपेमीयतेक्षिप्यतइत्युपमित् स्थूणा सा यथातृणाच्छादनादेर्निरोधकं वंशादिकमुपस्तभ्नातितद्वत् यद्वा वक्षथेन उपलक्षणेनकक्षादिदाहकेनस्तोत्रेणसहद्युलोक-मुपस्तभायत् ॥ स्तभायत् स्तन्भुस्तुन्भुइत्यादिना श्नः छन्दसिशायजपीतिव्यत्ययेनाहावपिशायज्मा-देशः बहुलंछन्दसीत्यडभावः किमिवउपमिन्नरोधः उपसमीपेमीयतइत्युपमिदुदकंकूलमिव ॥ १ ॥

१. समान रूप से प्रीतियुक्त होकर हम यजमान वैश्वानर नामक अभीष्टवर्षी, एवम् महान् दीप्तियुक्त अग्नि को किस प्रकार से हव्य प्रदान करें? स्तम्भ जिस तरह से छादन (छप्पर) को धारण करता है, उसी तरह से वे सम्पूर्ण अतएव बृहत् शरीर-द्वारा द्युलोक का धारण करते हैं।

मानिन्दतयइमांमह्यंरातिंदेवोददौमर्त्यायस्वधावान् ।
पाकायगृत्सोअमृतोविचेतावैश्वानरोनृतमोयह्वोअग्निः ॥ २ ॥

मा । निन्दत । यः । इमाम् । मह्यम् । रातिम् । देवः । ददौ । मर्त्याय । स्वधाऽवान् । पाकाय । गृत्सः । अमृतः । विऽचेताः । वैश्वानरः । नृऽतमः । यह्वः । अग्निः ॥ २ ॥

हेहोत्रादयः अमुंवैश्वानरमग्निंमानिन्दत निन्दांमाकुरुत स्तुतेत्यर्थः योदेवोदीप्यमानोऽग्निः स्वधावानन्नवान्हविर्लक्षणेनान्नेनतद्वान्सन् मर्त्यायमरणधर्मणेपाकायपरिपक्वप्रज्ञायमह्यं यजमानाय इमामिदानींदीयमानमकारांरातिंधनंददौ दत्तवान् सविशेष्यते गृत्सोमेधावी मेधाविनामेतत् अमृतः अमरणस्वभावः विचेताः विशिष्टप्रज्ञोवैश्वानरः विश्वैर्नरैराहवनीयादिरूपेणनीयमानः नृतमः नेतृतमः ऋत्विगादीनां यह्वोमहान् महन्नामैतत् अग्निः अङ्गनादिगुणविशिष्टः तादृशमग्निंस्तुतेतिभावः ॥ २ ॥

२. हे होताओ, जो अग्निदेव हव्ययुक्त होकर मरणशील और परिपक्व बुद्धिविशिष्ट हम यजमानों को धन दान करते हैं, उनकी निन्दा मत करो। वे मेधावी, अमर और प्रज्ञावान् हैं। वे वैश्वानर, नेतृश्रेष्ठ एवम् महान् हैं।

साममद्विबर्हामहितिग्मभृष्टिःसहस्ररेतावृषभस्तुविष्मान् ।
पदंनगोरपगूळ्हंविविद्वानग्निर्मह्यंप्रेदुवोचन्मनीषाम् ॥ ३ ॥

साम । द्विऽबर्हाः । महि । तिग्मऽभृष्टिः । सहस्रऽरेताः । वृषभः । तुविष्मान् । पदम् । न । गोः । अपऽगूळ्हम् । विविद्वान् । अग्निः । मह्यम् । प्र । इत् । ऊँ इति । वोचत् । मनीषाम् ॥ ३ ॥

द्विबर्हाः द्वयोर्मध्यमोत्तमयोःस्थानयोःपरिवृढः तिग्मभृष्टिः तीक्ष्णतेजाः सहस्ररेताः बहुविधहिरण्यरेतस्कः रेतःशब्दःसारवाची प्रभूतसारोवा वृषभोवर्षिताकामानां तुविष्मान्बहुधनः ईदृशोऽयमग्निः अत्यन्तगोपितंगोःपदंन नष्टंगोःपदमिव अपगूळ्हमत्यन्तरहस्यं मनीषामस्मो ज्ञानधीःसञ्ज्ञातव्येऽर्वतेते मनीषांज्ञातव्यंमहिमन्तपूज्यंसाममन्त्रस्याभिमतंस्तोत्रंविविद्वान्विशेषेणजानन्मह्यंप्रेदुवोचत् प्रब्रवीतु ॥ ३ ॥

३. मध्यम और उत्तम रूप स्थानद्वय को परिव्याप्त करनेवाले, तीक्ष्ण तेजोविशिष्ट, प्रभूत सारवान् अभीष्टवर्षी और धनवान् अग्नि अत्यन्त गुप्त गोपद की तरह रहस्य हैं। वे आदरणीय हैं। महान् स्तोत्र को विशेष रूप से जानकर विद्वान् हमें कहें।

अथ चतुर्थी—

प्रतॉअ॒ग्निर्बॅभसत्ति॒ग्मज॑म्भ॒स्तपि॑ष्ठेन॒शोचि॑षा॒यः सु॒राधाः॑ ।
प्रयेमि॒नन्ति॒वरु॑णस्य॒धाम॑प्रि॒याम्मि॒त्रस्य॒चेत॑तोध्रु॒वाणि॑ ॥ ४ ॥

प्र । तान् । अ॒ग्निः । ब॒भ॒स॒त् । ति॒ग्मऽज॑म्भः । तपि॑ष्ठेन । शो॒चिषा॑ । यः । सु॒ऽराधाः॑ । प्र । ये । मि॒नन्ति॑ । वरु॑णस्य । धाम॑ । प्रि॒या । मि॒त्रस्य॑ । चेत॑तः । ध्रु॒वाणि॑ ॥ ४ ॥

योऽग्निः सुराधाः शोभनधनः तिग्मजम्भः तीक्ष्णदंष्ट्रःसन् तपिष्ठेनशोचिषा अतिशयेनशत्रूणांतापकेनतेजसातान्वक्ष्यमाणान्द्वेष्टॄन् प्रबभसत् प्रकर्षेणभर्त्सयतु दहत्वित्यर्थः भसभर्त्सनदीप्त्योः लेटि इतश्चलोपइतीकारलोपः लेटोऽडाटावित्यडागमः तानित्युक्तंकानित्याह येद्वेष्टारः चेततः जानतः एतदुभयविशेषणंमित्रस्यवरुणस्यच प्रिया प्रियाणि ध्रुवाणि स्थिराणि धाम धामानि तेजःस्थानानि कर्माणिवा प्रमिनन्ति प्रकर्षेणहिंसन्ति मीञ्हिंसायां मी-नातेर्निगमेइतिह्रस्वत्वं विकरणस्वरः ॥ ४ ॥

४. विद्वान् मित्र और वरुण के प्रिय एवम् स्थिर तेज को जो द्वेषी हिंसित करता है, उसे सुन्दर धनविशिष्ट और तीक्ष्णदन्त अग्नि अत्यन्त सन्तापकर तेज-द्वारा दग्ध करें ।

अ॒भ्रा॒तरो॒नयोष॑णो॒व्यन्तः॑पति॒रिपो॒नजन॑योदु॒रेवाः॑ ।
पा॒पासः॒सन्तो॑अनृ॒ताअ॑स॒त्याइ॒दम्प॒दम॑जनतागभी॒रम् ॥ ५ ॥ १ ॥

अ॒भ्रा॒तरः॑ । न । योष॑णः । व्यन्तः॑ । प॒ति॒ऽरिपः॑ । न । जन॑यः । दुः॒ऽएवाः॑ । पा॒पासः॑ । सन्तः॑ । अ॒नृ॒ताः । अ॒स॒त्याः । इ॒दम् । प॒दम् । अ॒ज॒न॒त॒ । ग॒भी॒रम् ॥ ५ ॥ १ ॥

अभ्रातरः भ्रात्रादिबन्धुरहिताः योषणोन गतभर्तृकायोषितइव वायपूर्वस्यनिगमेइति विकल्पनादीर्घाभावः तायथापितृगृहान्पितृगृहंप्रत्यायन्तितद्वत् व्यन्तः गच्छन्तः यज्ञादी-नत्यक्त्वा अमार्गेवर्तमानाइत्यर्थः तथा पतिरिपोनजनयः पतिद्वेषिण्यःस्त्रियइव दुरेवाः दु-ष्टगतयः दुराचाराः अतएवपापासः पापाःसन्तः अनृताः मानससत्यरहिताः असत्याःवाचिक-सत्यरहिताः अमसाचाचाग्निमभजमानाःइयंपापिभिरनुभूयमानत्वात्प्रसिद्धंगभीरमगाधंपदंनरक-स्थानंजनत अजनयन्त उत्पादयन्ति अधिकैरेवन्तर्भावितण्यर्थोअत्रत्यपेनैकवचनम् ॥ ५ ॥

५. भ्रातृरहिता, विपथगामिनी योषित् की तरह तथा पतिविद्वेषिणी कुत्सिताचारिणी स्त्री की तरह यज्ञविहीन, अग्निविद्वेषी, सत्यरहित तथा सत्यवचनशून्य पापी नरकस्थान को उत्पन्न करता है ।

त्व जमाह नवमानरोहित् माद्रवीतेमध्यहं नवारुनवमानरोहीतिविमागरमाणरोहीतिवेतियोस्कः । अग्रेपुरस्तात्पूर्वस्यांदिशि स्यः आरोप्यतिस्वात्मनिसस्यादीनि रुपितिसूमिरुच्यते तस्याःस-काशात् ससस्यछ्रुसोपममेतत् स्वपतइव निष्वस्यपृभे: पृथुनामैतत् स्वःपृभिरितिद्युलोका-दित्ययोःसाधारणनामसुपाठात् ज्योतिरादिभिःस्पृश्यमानस्यद्युलोकस्यापिउपरिपर्मन् वर्मणे च-रणाय चरेरौणादिकोमनिन् सुपांसुलुगितिचतुर्थ्यालुक् आरुपितम् आरोपितंदेवैस्तमस्यादृ-तिपूर्वत्रान्वयः ॥ ७ ॥

७. यह सुयोग्य एवम् सबके प्रति समान शोधयित्री स्तुति उपयुक्त पूजाविधि के साथ वैश्वानर के निकट शीघ्र गमन करे। वह वैश्वानर के आरोहणकारी दीप्त मण्डल पृथ्वी के निकट से अचल द्युलोक के ऊपर विचरण करने के लिए पूर्व दिशा में आरोपित हुई है।

प्रवाच्यंवचसःकिंमेअस्यगुहाहितमुपनिणिग्वदन्ति।
यदुस्रियाणामपवारिवव्रन्पातिप्रियंरुपोअग्रंपदंवेः॥ ८ ॥

प्रऽवाच्यम्। वचसः। किम्। मे। अस्य। गुहा। हितम्। उप। निऽनिक्। वदन्ति। यत्। उस्रियाणाम्। अप। वाःऽइव। व्रन्। पाति। प्रियम्। रुपः। अग्रम्। पदम्। वेरिति वेः॥ ८॥

मेमदीयस्य अस्य वक्ष्यमाणस्यवचसोवाक्यस्य किम्प्रवाच्यमस्ति तथ्यमेवोच्यतइत्यर्थः किंतत्प्रवाच्यमुच्यते उस्रियाणां गोनामैतत् क्षीरादुत्स्राविणीनांगवांसंबन्धियत्क्षीरं वारिवदुदक-मिव तदपाक्षेकेनाविष्कुर्वन्ति तथा अपव्रन् अपवृण्वन्तिदोग्धारः निणिक् नितरांनेनेक्ति शोधयतीतिनिर्णिक् क्षीरमुच्यते तादृक्क्षीरम् अनेनवैश्वानरेण गुहागुहायाम् उपहितम् उपनि-हितं वदन्तिवेत्तारः किंचायंवेः व्याप्तायाःरुपःभूम्याःप्रियं सर्वेषामाधारत्वेनप्रियमग्रम् मग्रं श्रेष्ठंपदंस्थानंपातिरक्षति ॥ ८ ॥

८. लोग कहते हैं कि दोग्धागण जल की तरह जिस दुग्ध का दोहन करते हैं, उस दुग्ध को वैश्वानर गुहा में छिपा रखते हैं। वे विस्तीर्ण पृथिवी के प्रिय एवम् श्रेष्ठ स्थान की रक्षा करते हैं। मेरे इस वाक्य के अतिरिक्त और क्या वक्तव्य हो सकता है?

अथ नवमी—

इदमुत्यन्महिमहामनीकंयदुस्रियासचतपूर्व्यंगौः।
ऋतस्यपदेअधिदीद्यानंगुहारघुष्यद्रघुयद्विवेद ॥ ९ ॥

---

१ नि० ६. १७.

इदम् । ऊँ इति । त्यत् । महि । महाम् । अनीकम् ।
यत् । उस्रियाः । सचत । पूर्व्यम् । गौः । ऋतस्य । पदे ।
अधि । दीद्यानम् । गुहा । रघुऽस्यत् । रघुऽयत् । विवेद ॥ ९ ॥

इदमु इदमेव त्यत्प्रसिद्धं महि महत् पूज्यं महां महतां देवानामनीकं समूहरूपं सूर्यमण्डलं वैश्वानरस्यैवेति शेषः पूर्व्यं पूर्वकालीनं पूरकं वा यन्मण्डलमुस्रिया क्षीरादीनामुत्स्राविणी गौः अग्निहोत्राद्यर्थं सचते सेवते ऋतस्योदकस्य पदे स्थाने अन्तरिक्षेऽपि अधिकं महत् अधीति सप्तम्यर्थानुवादः दीद्यानं द्योतमानं गुहा गुहायां रघुष्यत् शीघ्रं स्यन्दमानं रघुयत् शीघ्रं गच्छत् सूर्यमण्डलं विवेद वैश्वानरमेवेति ज्ञातवानस्मि ॥ ९ ॥

९. क्षीरप्रसविणी गौ अग्निहोत्रादि कर्म में जिनकी सेवा करती हैं, जो अन्तरिक्ष में अत्यन्त दीप्तिमान् हैं, जो गुहा में निहित हैं, जो शीघ्र स्पन्दमान हैं और जो शीघ्र गमनकारी हैं, वे महान् और पूज्य हैं। सूर्य मण्डलात्मक वैश्वानर को हम जानते हैं।

अधद्युतानःपित्रोःसचासामनुतगुह्यंचारुपृश्नेः ।
मातुष्पदेपरमेअन्तिषद्गोर्वृष्णःशोचिषःप्रयतस्यजिह्वा ॥१०॥२॥

अध । द्युतानः । पित्रोः । सचा । आसा । अमनुत । गुह्यम् ।
चारु । पृश्नेः । मातुः । पदे । परमे । अन्ति । सत् । गोः ।
वृष्णः । शोचिषः । प्रऽयतस्य । जिह्वा ॥ १० ॥ २ ॥

अध अथ द्युतानो दीप्यमानः पित्रोर्द्यावापृथिव्योः सचा सह मध्ये व्याप्तः सन् पृश्नेर्गोः सेचनि चारु रमणीयं गुह्यं गुहासि निगूढं पयः आसा स्वकीयेनास्येन अमनुत पानायाबुध्यत उक्तमेवार्थं विवृणोति मातुः क्षीरादिनिर्मात्र्या गोः परमे पदे उत्कृष्टे स्थाने ऊधोलक्षणे अन्ति सत् समीपे विद्यमानं क्षीरं वृष्णः फलानां वर्षितुः शोचिषो दीप्तस्य प्रयतस्याहवनीयादिरूपेण नियतस्य वैश्वानरस्य जिह्वा पातुमिच्छतीति शेषः ॥ १० ॥

१०. इसके अनन्तर पिता-मातास्वरूप द्यावा-पृथिवी के मध्य में व्याप्त होकर दीप्तिमान् वैश्वानर गौ के ऊधःप्रदेश में निगूढ़ रमणीय दुग्ध को मुख-द्वारा पान करने के लिए प्रबोधित हों। अभीष्टवर्षी, दीप्त और प्रयत वैश्वानर की जिह्वा माता गौ के ऊधःप्रदेशरूप उत्कृष्ट स्थान में पान करने की इच्छा से वर्तमान है।

ऋतंवोचेनमसापृच्छ्यमानस्तवाशसाजातवेदोयदीदम् ।
त्वमस्यक्षयसियद्धविश्वंदिविमद्द्रविणंयत्पृथिव्याम् ॥ ११ ॥

ऋतम् । वाचे । नमसा । पृच्छयमानः । तव । आऽशसा ।
जातऽवेदः । यदि । इदम् । त्वम् । अस्य । क्षयसि । यत् । ह ।
विश्वम् । दिवि । यत् । ऊँ इति । द्रविणम् । यत् । पृथिव्याम् ॥ ११ ॥

अहं यजमानः नमसा नमस्कारेण सह पृच्छयमानः अन्यैरनुयुज्यमानः सन् ऋतं वोचे सत्यं ब्रवीमि किं तदित्युच्यते—हे जातवेदः जातानां वेदितः जातप्रज्ञ वाग्ने तव आशसा त्वत्स्तुत्या साधनेन यदीदं धनं अस्माभिः स्यात् अस्य धनस्य त्वं क्षयसि त्वमेवेश्वरो भवसि सत्यं धनस्य यज्ञादिद्वारा उपयोगो स्यादिति भावः अस्य इदमुक्तं यद्वा विश्वं यत् सकलं धनमस्ति तस्यापीशिषे विश्वमिति सामान्येन यदुक्तं तदेव विशदयति—दिवि द्युलोके यद् द्रविणं यच्चैव धनं यच्च पृथिव्यां धनं तस्य सर्वस्य त्वमीश्वरो भवसि यज्ञार्थं द्रव्यमुत्पन्नमिति स्मरणात् अग्नेर्व्यतिरेकेणान्यत्रासंभवादिति भावः ॥ ११ ॥

११. हम यजमान पूछे जाने पर नमस्कारपूर्वक सत्य बोलते हैं। हे जातवेदा, तुम्हारी स्तुति-द्वारा यदि हम इस धन को प्राप्त करें, तो तुम्हीं इस धन के स्वामी होओ। तुम सम्पूर्ण धन के स्वामी होओ। पृथ्वी में जितने धन हैं और द्युलोक में जितने धन हैं, उन सब धनों के तुम स्वामी हो।

किंनो॑ अ॒स्य द्रवि॑णं॒ कद्ध॒ रत्नं॒ वि नो॑ वोचो जातवेदश्चिकि॒त्वान् ।
गुहाध्व॑नः पर॒मं यन्नो॑ अ॒स्य रेकु॑ प॒दं न नि॑दा॒ना अग॑न्म ॥ १२ ॥

किम् । नः । अस्य । द्रविणम् । कत् । ह । रत्नम् । वि ।
नः । वोचः । जातऽवेदः । चिकित्वान् । गुहा । अध्वनः । परमम् ।
यत् । नः । अस्य । रेकु । पदम् । न । निदानाः । अगन्म ॥ १२ ॥

पूर्वमन्त्रेण यस्य धनस्याग्निः स्वामित्वमुक्तम् अस्य धनस्य किं द्रविणं किं साधनभूतं नोऽस्माकं दातव्यं धनमस्ति कद्ध रत्नं किं रमणीयं हितकरं धनमस्ति तद्वदं हे जातवेदः जातप्रज्ञाग्ने चिकित्वान् चेतनावान् अभिज्ञस्त्वं नोऽस्मभ्यं वि वोचः विब्रूहि यद्वा किं तत्त्वं द्रविणमस्ति अस्य द्रविणराशेः कद्ध रत्नमिति योजना अस्य अध्वनः धनप्राप्तिमार्गस्य यत् गुहा गुहायां निहितं गूढं परमम् उत्कृष्टं प्राप्यमस्ति तदपि नोऽस्मभ्यं विवोचः वयं रेकु रिक्तं पदं गन्तव्यं स्थानं गूहादिकं निदानाः अनर्थैर्निन्द्यमानाः कर्मणि कर्तृप्रत्ययः नागन्म न प्राप्नुमः ॥ १२ ॥

१२. इस धन का साधनभूत धन क्या है? इसका हितकर धन क्या है? हे जातवेदा, तुम जानते हो, हमें कहो। इस धन की प्राप्ति के लिए जो मार्ग है, उसका गूढ़ और उत्कृष्ट उपाय हमसे कहो? हम जिससे गन्तव्य स्थान को निन्दित होकर न प्राप्त करें।

कामर्यादावयुनाकद्धवाममच्छागमेमरघवोनवाजम् ।
कदानोदेवीरमृतस्यपत्नीःसूरोवर्णेनततनन्नुषासः ॥ १३ ॥

का । मर्यादा । वयुना । कत् । ह । वामम् । अच्छ । गमेम ।
रघवः । न । वाजम् । कदा । नः । देवीः । अमृतस्य । पत्नीः ।
सूरः । वर्णेन । ततनन् । उषसः ॥ १३ ॥

कामर्यादा काप्राच्यादिव्यवस्था कावयुना प्रज्ञानंपदार्थविषयम् किंवावामं वननीयपदार्थजातम् एतत्सर्वम् अच्छ गमेम अधिगच्छेम तत्रदृष्टान्तः—रघवोन यानं शीघ्रगामिनोश्वादयःसंग्राममिव तद्वत् कदाकस्मिन्कालेनोस्माकंव्यवहाराय देवीः देव्यः द्योतमानाः अमृतस्यामरणधर्मस्यादित्यस्यपत्नीः पत्न्यः पालयित्र्यः सूरः प्रसवित्र्यः उषसः वर्णेनप्रकाशेनततनन् विस्तारयेयुः एवंसूर्यसंबन्धिनःउषसःस्तुत्या सर्वात्मनोवैश्वानरस्यस्तुतिरवगन्तव्या तनोतेर्लेटि बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यश्लुः द्विर्भावहलादिशेषौ ॥ १३ ॥

१३. पूर्व आदि सीमा क्या है ? पदार्थ ज्ञान क्या है ? और रमणीय पदार्थसमूह क्या है ? शीघ्रगामी अश्व जिस तरह से संग्राम के अभिमुख गमन करता है, उसी तरह हम इन्हें अधिगत करेंगे । द्युतिमती, मरणरहिता और आदित्य की पत्नी प्रसवित्री उषा किस समय हम लोगों के लिए प्रकाशित होकर व्याप्त होंगी ?

अनिरेणवचसाफल्ग्वेनप्रतीत्येनकृधुनातृपासः ।
अधातेअग्नेकिमिहावदन्त्यनायुधासआसतासचन्ताम् ॥ १४ ॥

अनिरेण । वचसा । फल्ग्वेन । प्रतीत्येन । कृधुना । अतृपासः ।
अध । ते । अग्ने । किम् । इह । वदन्ति । अनायुधासः ।
असता । सचन्ताम् ॥ १४ ॥

अनिरेण इरावं तद्रहितेन फल्वेन तुच्छेन प्रतीत्येनप्रतिगन्तव्येन अरोहणेनेत्यर्थः कृधुनाह्रस्वेन कृध्वितिह्रस्वनाम कृधुकःवभ्रकइतितन्नामसूक्तत्वात् एवंविधेनवचसा अतृपासः अतृप्ताः जनाःअध अधुनाइहास्मिँल्लोके हेअग्ने ते त्वाम् किंवदन्ति निर्हविष्केणवचसानकिंचिल्लभ्यतइत्यर्थः किंतुअनायुधासः आयुधशब्दःसाधनंलक्षयति हविरादिसाधनरहितास्तेअसतादुःखेनसचन्तां संगच्छन्ताम् ॥ १४ ॥

१४. हे अग्नि, अन्नरहित, तुच्छ मन्त्र और आरोपणीय अल्पाक्षर वचन-द्वारा अतृप्त मनुष्य अभी इस लोक में तुम्हें क्या कहता है ? अर्थात् हविर्विहीन वाक्य-द्वारा कुछ काम नहीं हो सकता है । हविरादि साधन से हीन जन दुःख प्राप्त करते हैं ।

अथपञ्चदशी—

अस्यश्रियेसमिधानस्यवृष्णोवसोरनीकंदमआरुरोच ।
रुशद्वसानःसुदृशीकरूपःक्षितिर्नरायापुरुवारोअद्यौत् ॥१५॥३॥

अस्य । श्रिये । सम्ऽइधानस्य । वृष्णः । वसोः । अनीकम् । दमे । आ । रुरोच । रुशत् । वसानः । सुदृशीकऽरूपः । क्षितिः । न । राया । पुरुऽवारः । अद्यौत् ॥ १५ ॥ ३ ॥

समिधानस्य समिध्यमानस्य कर्मणिकर्तृप्रत्ययः वृष्णोवर्षितुःफलस्य वसोर्वासयितुः अस्याग्नेरनीकंतेजःसंघः दमे यागगृहे आरुरोच सर्वतोदीप्यते किमर्थं श्रिये श्रेयसेयजमानानां सोग्निः रुशद्वर्णनामैतत् दीप्तंतेजोवसानःआच्छादयन् अतएवसुदृशीकरूपः सुष्ठुदर्शनीयरूपः पुरुवारः बहुभिर्ऋत्विग्भिर्यजमानैर्वरणीयःसन्नद्यौत् द्योतते किमिव राया अश्वादिधनेनक्षितिर्न राजादिरिव क्षितिरितिमनुष्यनाम ॥ १५ ॥

१५. समिद्ध, अभीष्टवर्षी और निवासप्रद अग्नि का तेजःसमूह, यज्ञगृह में, दीप्त होता है। यजमान के मङ्गल के लिए वे दीप्त तेज का परिधान करते हैं; इसलिए उनका रूप रमणीय है। वे अनेक यजमानों-द्वारा स्तुत होकर द्योतित होते हैं, जैसे अश्व आदि धन से राजा द्योतित होता है।

ऊर्ध्वऊषुणइत्येकादशर्चंषष्ठंसूक्तं वामदेवस्यार्षं त्रैष्टुभमाग्नेयम् ऊर्ध्वऊष्वेकादशेत्यनुक्रान्तम् प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोराग्नेयेक्रतौत्रैष्टुभेछन्दसीदं सूत्रितंच—ऊर्ध्वऊषुणइत्यस्यपद्धि-युतेतिपञ्चेति ।

तत्रप्रथमा—

ऊर्ध्वऊषुणोअध्वरस्यहोतरग्नेतिष्ठदेवतातायजीयान् ।
त्वंहिविश्वमभ्यसिमन्मप्रवेधसश्चित्तिरसिमनीषाम् ॥ १ ॥

ऊर्ध्वः । ऊँ इति । सु । नः । अध्वरस्य । होतः । अग्ने । तिष्ठ । देवऽताता । यजीयान् । त्वम् । हि । विश्वम् । अभि । असि । मन्म । प्र । वेधसः । चित् । तिरसि । मनीषाम् ॥ १ ॥

हेअध्वरस्यहोतः यागसंबन्धिनांदेवानामाह्वातः यद्वा होतरित्यग्निप्रकृत्यंशोनुवादः हेहोमनिष्पादकाग्ने यजीयान्यष्टृतमस्त्वंनोस्माकमूर्ध्वम्ऊषुतिष्ठ उन्नतएवतिष्ठ नित्यमुन्नतोभवेत्यर्थः कुत्रेतितदुच्यते—देवताता देवतातौ देवास्तायन्तेविस्तीर्यन्तेऽस्मिन्नितिदेवतातिर्यज्ञः तस्मिन्स्त्वंहि

त्वंखलु विश्वंसर्वमन्य मननीयंशत्रूणांधनमभ्यासि अभिभवसि किंच वेधश्चित् चित्पूजायां स्तोतुर्यजमानाद्वेर्मनीषांमतिंस्तुतिंप्रातिरसि प्रवर्धयासे प्रपूर्वस्तिरतिर्वर्धनार्थः ॥ १ ॥

१. हे यज्ञहोता अग्नि, तुम श्रेष्ठ याज्ञिक हो। तुम हम लोगों से ऊर्ध्व स्थान में अवस्थिति करो। तुम सम्पूर्ण शत्रुओं के धन को जीतो। तुम स्तोताओं की स्तुति को प्रवर्द्धित करो।

अमूरोहोतान्यसादिविक्ष्वग्निर्मन्द्रोविदथेषुप्रचेताः।
ऊर्ध्वंभानुंसवितेवाश्रेन्मेतेवधूमंस्तभायदुपद्याम् ॥ २ ॥

अमूरः। होता। नि। असादि। विक्षु। अग्निः। मन्द्रः। विदथेषु। प्रऽचेताः। ऊर्ध्वम्। भानुम्। सविताऽइव। अश्रेत्। मेताऽइव। धूमम्। स्तभायत्। उप। द्याम् ॥ २ ॥

अमूरः अमूढः प्रगल्भइत्यर्थः होता होमनिष्पादकोमन्द्रोमदनीयः मादयिता वा प्रचेताः प्रकृष्टज्ञानोग्निः देवः विक्षुऋत्विग्रूपासुप्रजासुमध्येविदथेषुयागेषुनिमित्तभूतेषुन्यसादि नितरांस्थापितः अथतथाभूतोग्निः भानुंदीप्तिंसवितेव उदितःसूर्यइव उर्ध्वमश्रेत्ऊर्ध्वमुखमाश्रयति किंच मेतेव स्थूणेव मायपास्वाधिष्ठितंवंशादिकंस्तभ्नातितद्वदयमग्निर्धूमंस्वोत्थितंद्यामुपद्युलोकस्योपरिस्तभायत् स्तभ्नाति ॥ २ ॥

प्रगल्भ, होमनिष्पादक, हर्षयिता और प्रकृष्ट ज्ञानविशिष्ट अग्निदेव यज्ञ में प्रजाओं के मध्य में स्थापित होते हैं। वे उदित सूर्य की तरह ऊर्ध्वमुख होते हैं, और स्तम्भ की तरह द्युलोक के ऊपर धूम को धारण करते हैं।

यतासुजूर्णीरातिनीघृताचीप्रदक्षिणिद्देवतातिमुराणः।
उदुस्वरुर्नवजानाक्रःपश्वोअनक्तिसुधितःसुमेकः ॥ ३ ॥

यता। सुऽजूर्णिः। रातिनी। घृताची। प्रऽदक्षिणित्। देवऽतातिम्। उराणः। उत्। ऊँ इति। स्वरुः। नवऽजाः। न। अक्रः। पश्वः। अनक्ति। सुऽधितः। सुऽमेकः ॥ ३ ॥

यता संयता सुजूर्णिः शोभनजरा सुष्ठुजीर्णापुराणीवा घृताची घृतमञ्चतीतिघृताची जुहूः रातिनी रातिर्धनं हविर्लक्षणंधनवती आज्यपूर्णाभवतीत्यर्थः देवतातियज्ञं तथा उराणउरुकुर्वाणोध्वर्युरग्निर्वा प्रदक्षिणमेतीतिप्रदक्षिणित् प्रदक्षिणगमनोभवति अकारलोपश्छान्दसः नवजाः नवजातः तदानीमेवोत्पादितः स्वरुर्न यूपशकलवाची स्वरुशब्दःयूपंलक्षयति 'घृतावन्तः स्वरवः पृथिव्याम्'इत्यादिषुस्वरुशब्देनयूपाभिधानाच नकारःसमुच्चयेयूपोपिउदुउपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्या-

रुः उन्नतोभवति किंच शरुः आक्रमिता सुमेकः सुदीप्तः सुमितःस्वधितिरित्यर्थः सोपिपशुः पशूनभिगच्छति यद्वा सुमितः स्वरुरेवउदुत्कृष्टः पश्वःपशूनभि स्वरुणापशुमनक्तीतिश्रुतेः ॥ ३ ॥ ३. संयत और पुरातन जुहू घृतपूर्ण हुआ है। यज्ञ को दीर्घ करनेवाले अध्वर्युगण प्रदक्षिण करते हैं। नवजात यूप उन्नत होता है। आक्रमणकारी और सुदीप्त कुठार पशुओं के निकट गमन करता है।

स्तीर्णेबर्हिषिसमिधानेअग्नाऊर्ध्वोअध्वर्युर्जुजुषाणोअस्थात्।
पर्यग्निःपशुपानहोतात्रिविष्ट्येतिप्रदिवउराणः ॥ ४ ॥

स्तीर्णे। बर्हिषि। सम्ऽइधाने। अग्नौ। ऊर्ध्वः। अध्वर्युः।
जुजुषाणः। अस्थात्। परि। अग्निः। पशुऽपाः। न।
होता। त्रिऽविष्टि। एति। प्रऽदिवः। उराणः ॥ ४ ॥

बर्हिषि वेद्यां स्तीर्णेआस्तृतेसति अग्नावाहवनीयादिकेसमिधाने सम्यगिध्यमाने अध्वर्युरध्वरस्यनेताजुजुषाणोदेवान्प्रीणयन् ऊर्ध्वोऽस्थात् तिष्ठति होता होमनिष्पादकः प्रदिवः पुराणनामैतत् पुरातनः उराणः स्वल्पमपिहविर्देवेभ्योबहुत्वसंपादनेनोरुकुर्वाणः उराणउरुकुर्वाण इतिनिरुक्तम्। यद्वैदेवेभ्योऽभ्यतेहविस्तद्धिरिमात्रंपर्यतइतिश्रुतेः। कर्मेवक्करणमुचितम् ईदृशोऽग्निः पशुपान पशूनांपालकइव पशून्त्रिविष्टि त्रिरावृत्यपर्येति त्रिर्हिपर्यग्निःक्रियते ॥ ४ ॥

४. कुश के विस्तृत होने पर और अग्नि समिद्ध होने पर अध्वर्यु, देवों को प्रीत करने के लिए उत्थित होते हैं। होमनिष्पादक और पुरातन अग्नि अल्प हव्य को भी बहुत कर देते हैं तथा पशु-पालकों की तरह पशुओं के चारों तरफ तीन बार गमन करते हैं।

परित्मनामितद्रुरेतिहोताग्निर्मन्द्रोमधुवचाऋतावा।
द्रवन्त्यस्यवाजिनोनशोकाभयन्तेविश्वाभुवनायदभ्राट् ॥ ५ ॥ ४ ॥

परि। त्मना। मितऽद्रुः। एति। होता। अग्निः। मन्द्रः।
मधुऽवचाः। ऋतऽवा। द्रवन्ति। अस्य। वाजिनः। न।
शोकाः। भयन्ते। विश्वा। भुवना। यत्। अभ्राट् ॥ ५ ॥ ॥ ४ ॥

उक्तमेवार्थंस्पष्टयति—अयंहोता होमनिष्पादकोऽग्निः त्मना आत्मना स्वरूपेणैव मितद्रुः परिमितगतिःसन् पर्येति परितोगच्छतिपशुम् कीदृशोयं मन्द्रोमदनीयः मोदयितावा मधुवचाः मधुरवचनः ऋतावा यज्ञवान् वाजिनोहविष्मतोऽस्याग्नेः शोकान् दीप्तयोपि नशब्दोऽप्यर्थे द्रवन्ति

---

१ नि० ६. १७.

गच्छन्निपरितः यद्वा नकारउपमार्थीयः वाजिनोन अश्वाइव द्रवन्तीतियोज्यम् यद्यस्मादयमग्निर्भ्राजते तस्माद्विश्वाभुवना सर्वाणिभूतजातानि भयन्ते भीतानिभवन्ति ॥ ५ ॥

५. होता, हर्षदाता, मिष्टभाषी और यशवान् अग्नि परिमितगति होकर पशुओं के चारों तरफ़ गमन करते हैं। अग्नि का दीप्तिसमूह अश्व की तरह चारों तरफ़ धावित होता है। अग्नि जब प्रदीप्त होते हैं तब समस्त भूतजात भीत होते हैं।

भद्रातेअग्नेस्वनीकसंदृग्घोरस्यसतोविषुणस्यचारुः ।
नयत्तेशोचिस्तमसावरन्तनध्वस्मानस्तन्वी३रेपआधुः ॥ ६ ॥

भद्रा । ते । अग्ने । सुऽअनीक । सम्ऽदृक् । घोरस्य । सतः ।
विषुणस्य । चारुः । न । यत् । ते । शोचिः । तमसा । वरन्त ।
न । ध्वस्मानः । तन्वि । रेपः । आ । धुरिति धुः ॥ ६ ॥

हेस्वनीक शोभनज्वालाग्ने घोरस्यभीतिजनकस्यापिसतः विषुणस्य विष्वक्सर्वतोव्याप्तस्य ते तव चारुः रमणीयाभद्रास्तुत्याकल्याणीवामूर्तिः सन्दृक् सन्दृष्टिः सम्यग्दृश्याभवतीत्यर्थः यद्यस्मात्तेशोचिर्दीप्तिं तमसान्धकारेण नवरन्त नधारयन्तिनिशाः यस्माच्च ध्वस्मानोध्वंसकारा-क्षसादयः तेतन्वि तवशरीरे रेपः पापं ध्वंसनादिरूपं नाधुः नदधति नकुर्वन्ति अतःसन्दृगितिसंबन्धः ॥ ६ ॥ हे सुन्दर ज्वालाविशिष्ट अग्नि, तुम भीतिजनक हो और सर्वत्र व्याप्त हो। तुम्हारी मनोहर और कल्याणी मूर्ति अच्छी तरह से दृष्ट होती है। रात्रि अन्धकार-द्वारा तुम्हारी दीप्ति को निवारित नहीं कर सकती है। राक्षस आदि तुम्हारे शरीर में पाप को नहीं रख सकते हैं।

नयस्यसातुर्जनितोरवारिनमातरापितरानुचिदिष्टौ ।
अधामित्रोनसुधितःपावकोऽग्निर्दीदायमानुषीषुविक्षु ॥ ७ ॥

न । यस्य । सातुः । जनितोः । अवारि । न । मातरा । पितरा ।
नु । चित् । इष्टौ । अध । मित्रः । न । सुऽधितः । पावकः ।
अग्निः । दीदाय । मानुषीषु । विक्षु ॥ ७ ॥

जनितोर्जनयितुर्वृष्ट्युत्पादकस्य यस्य वैश्वानरस्य सातुः सनिः पश्वादिलक्षणं दानं दीप्तिर्वा नावारि केनापिनवार्यते किंच मातरापितरा मातापितरौ द्यावापृथिव्यौ यस्येष्टौप्रेषणेनु चिन्निश्चयमेवनअभवतः अधापिच मित्रोन सखेव सुधितः सुतृप्तः पावकः शोधकोग्निः मानुषीषु

मनोःसंबन्धिनीषुविक्षुप्रजासुवीदाय दीप्यते दीदीदेसो पकारलोपश्छान्दसः व्यत्ययेनपरस्मैपदं लिटि अभ्यासस्यदृस्वेकृते तुजादित्वाद्दीर्घत्वम् ॥ ७ ॥

७. हे वृष्टि को उत्पन्न करनेवाले वैश्वानर, तुम्हारा दान (या दीप्ति) किसी के द्वारा निवारित नहीं हो सकता। मातापिता-स्वरूप द्यावा-पृथिवी जिसे प्रेषित करने में शीघ्र समर्थ नहीं होती हैं, वे सुतृप्त और शोधक अग्नि मनुष्यों के मध्य में सखा की तरह दीप्तिमान् होते हैं।

द्विर्यंपञ्चजीजनन्त्संवसानाःस्वसारोअग्निंमानुषीषुविक्षु।
उषर्बुधमथर्यो३नदन्तंशुक्रंस्वासंपरशुंनतिग्मम् ॥ ८ ॥

द्विः । यम् । पञ्च । जीजनन् । सम्ऽवसानाः । स्वसारः । अग्निम् । मानुषीषु । विक्षु । उषःऽबुधम् । अथर्यः । न । दन्तम् । शुक्रम् । सुऽआसम् । परशुम् । न । तिग्मम् ॥ ८ ॥

मानुषीषुमनोःसंबन्धिनीषु विक्षु प्रजासु संवसानाः संगच्छमानाः द्विःपञ्च दश स्वसारः अङ्गुल्यः यमग्निंजीजनन् अन्यनेनउदपादयन् जनीप्रादुर्भावे लुङि छान्दसत्वाद्दमानः कीदृशम् अथर्योनस्त्रियइव उषर्बुधम् उषसिबुध्यमाने दन्तंहविषांभक्षकं शुक्रं रश्मिभिर्दीप्यमानं स्वासं शोभनास्यं तिग्मं तीक्ष्णं परशुंन परशुमिव रक्षसांहन्तारमितिशेषः ॥ ८ ॥

८. मनुष्यों की दसों अँगुलियाँ स्त्री की तरह जिन अग्नि को उत्पन्न करती हैं, वे अग्नि उषाकाल में बुध्यमान, हव्यभक्षी, दीप्तिमान्, सुन्दर-वदन और तीक्ष्ण कुठार की तरह शत्रुरूपी राक्षसों के हन्ता हैं।

तवत्येअग्नेहरितोघृतस्नारोहितासऋज्वंचस्वञ्चः।
अरुषासोवृषणऋजुमुष्काआदेवतातिमह्वन्तदस्माः ॥ ९ ॥

तव । त्ये । अग्ने । हरितः । घृतऽस्नाः । रोहितासः । ऋजुऽअञ्चः । सुऽअञ्चः । अरुषासः । वृषणः । ऋजुऽमुष्काः । आ । देवऽतातिम् । अह्वन्त । दस्माः ॥ ९ ॥

हेअग्ने त्ये ते प्रसिद्धाः तवहरितः त्वत्संबन्धिनोश्वाः देवतातिमस्मदीयंयागंप्रतिआह्वन्त ऋत्विग्भिराहूयन्ते ह्वयितेर्लिपिसिचिह्वश्चेत्यङादेशः कीदृशाः घृतस्नाः घृतस्नुतः बलातिशयात्कासापुष्यदिस्थानेभ्यस्तवकंक्षरन्तः रोहितासः रोहिताश्लोहितवर्णाः ऋज्वञ्चः ऋजुमकुटिलमञ्चन्ति गच्छन्तीतिऋज्वञ्चः सुष्ठुगच्छन्तः अरुषासःआरोचमानाःवृषणःयुवानःवर्षितारोवा शापूर्वस्य निगमेइतिविकल्पेनदीर्घविधानादत्रदीर्घाभावः ऋजुमुष्काः साधनमुष्काः दस्माः दर्शनीयाः ॥ ९ ॥

९. हे अग्नि, तुम्हारे वे अश्व हमारे यज्ञ के अभिमुख आहूत होते हैं। उनकी नासिका से फेन निर्गत होता है। वे लोहितवर्ण, अकुटिल, सुन्दरगामी, दीप्तिमान्, पुष्ट, सुगठित और दर्शनीय हैं।

येह॒त्येते॒सह॑माना॒अ॒यास॑स्त्वे॒षासो॑अग्ने॒अ॒र्चय॒श्चर॑न्ति ।
श्ये॒नासो॒नदु॑व॒स॒नासो॒अर्थं॑तुवि॒ष्व॒णसो॒मारु॑तं॒नशर्धः॑ ॥ १० ॥

ये । ह॒ । त्ये । ते॒ । सह॑मानाः । अ॒यासः॑ । त्वे॒षासः॑ । अ॒ग्ने॒ ।
अ॒र्चयः॑ । चर॑न्ति । श्ये॒नासः॑ । न । दु॒व॒स॒नासः॑ । अर्थ॑म् ।
तु॒वि॒ऽस्व॒नासः॑ । मारु॑तम् । न । शर्धः॑ ॥ १० ॥

हेऽग्ने येहखलु त्येतेप्रसिद्धाः सहमानाः शत्रूनभिभवन्तः अयासोगमनशीलाः त्वेषासोदीप्ताः दुवसनासः परिचरणीयाः तेत्वदीयाअर्चयोरश्मयः श्येनासोन अश्वाइव अर्थं गन्तव्यम् चरन्ति गच्छन्ति कीदृशाः मारुतंशर्धोन मरुत्संबन्धीगणइव तुविष्वणसः तुविस्वनाः अधिकध्वनयोभवन्ति ॥ १० ॥

१०. हे अग्नि, तुम्हारी वे शत्रुओं को अभिभूत करनेवाली, गमनशील, दीप्ति और पूजनीय रश्मियाँ, मरुतों की तरह अत्यन्त ध्वनि करती हैं, अश्व की तरह गन्तव्य स्थान में जाती हैं।

अका॑रि॒ब्रह्म॑समिधान॒तुभ्यं॒शंसा॑त्यु॒क्थं॑यज॑ते॒व्यू॑धाः ।
होता॑रम॒ग्निंमनु॑षो॒निषे॑दुर्नम॒स्यन्त॑उ॒शिजः॒शंस॑मा॒योः ॥ ११ ॥ ५ ॥

अका॑रि । ब्रह्म॑ । स॒म्ऽइ॒धा॒न॒ । तुभ्य॑म् । शंसा॑ति । उ॒क्थम् ।
यज॑ते । वि । ऊँ॒ इति॑ । धाः॒ । होता॑रम् । अ॒ग्निम् । मनु॑षः ।
नि । से॒दुः॒ । न॒म॒स्यन्तः॑ । उ॒शिजः॑ । शंस॑म् । आ॒योः ॥ ११ ॥ ५ ॥

हेसमिधान समिध्यमानाग्ने तुभ्यं त्वदर्थंब्रह्मस्तोत्रम् अकारि अस्माभिःकृतं होता उक्थंशस्त्ररूपंस्तोत्रंशंसाति शंसति शंसुस्तुतौ लेटोऽडाटावित्याडागमः त्वांयजमानोयजते अतःकारणादस्मभ्यं धनंविधाः विधेहि धधातेश्छान्दसेलङि बहुलंछन्दसीत्यभावः उइतिपूरणः किंच आयोर्मनुष्यस्यशंसं शंसनीयं होतारं देवानामाह्वातारम् अग्निं त्वांनमस्यन्तःपूजयन्तः उशिजः धनादिलक्षणंधनंकामयमानाःमनुषोमनुष्याऋत्विजःनिषेदुः उपाविशन् सेवन्तइत्यर्थः ॥ ११ ॥

११. हे समिद्ध अग्नि, तुम्हारे लिए हम लोगों ने स्तोत्र किया है। होता उक्थ (शस्त्ररूप स्तोत्र) का उच्चारण करते हैं। यजमान

तुम्हारा यजन करते हैं। अतएव तुम हम लोगों को धन दो। मनुष्यों के प्रशंसनीय होता अग्नि की पूजा करने के लिए ऋत्विक् आदि पशु आदि धन की कामना से उपविष्ट हुए हैं।

अयमिहेत्येकादशर्चंसप्तमंसूक्तं वामदेवस्यार्षमाग्नेयम् आद्याजगती द्वितीयाद्याःपञ्चानुष्टुभः शिष्टास्त्रिष्टुभः तथाचानुक्रान्तम्—अयमिहाद्याजगतीपञ्चानुष्टुभइति। सूक्तविनियोगोलैङ्गिकः अग्निप्रणयनेयमिहेतिवैश्यस्यप्रतिपत् तथाचसूत्रितम्—अयमिहप्रथमोधायिधातृभिरितितुराजन्यवैश्ययोरित्येइति।

अयमिहप्रथमोधायिधातृभिर्होतायजिष्ठोअध्वरेष्वीड्यः।
यमप्नवानोभृगवोविरुरुचुर्वनेषुचित्रंविभ्वंविशेविशे ॥ १ ॥

अयम्। इह। प्रथमः। धायि। धातृऽभिः। होता।
यजिष्ठः। अध्वरेषु। ईड्यः। यम्। अप्नवानः। भृगवः।
विऽरुरुचुः। वनेषु। चित्रम्। विऽभ्वम्। विशेऽविशे ॥ १ ॥

धातृभिर्यज्ञार्थंकर्मकुर्वद्भिः अध्वर्युभिरिहास्मिन्यज्ञेहोतादेवानामाह्वातायजिष्ठः अतिशयेनयष्टा अध्वरेषुयागेषु ईड्यः ऋत्विग्भिःस्तूयमानःप्रथमः सर्वेषांदेवानांमुख्यः अयमाहवनीयादिस्थानेषुप्रत्यक्षेणोपलभ्यमानोग्निः धायि अधायि निहितः दधातेःकर्मणिलुङ् बहुलंछन्दस्यमाङ्योगेप्यडभावः तिङ्ङतिङइतिनिघातः अयमग्निरित्युक्तं कोसावग्निरित्यतआह—अप्नवानः भृगुसंबन्धी कश्चिदृषिः सच अन्येभृगवश्चवनेष्वरण्येषुचित्रंदावाग्निरूपेणबहुवर्णंविशेविशे वीप्सयासर्वमनुष्यासिर्गृह्यते सर्वस्यविशः प्रजायाः विभ्वं विभुमीश्वरंयंदेवानांहविर्वोढृत्वेनप्रसिद्धमग्निंविरुरुचुर्दीप्तंचक्रुरित्यर्थः। यमिति यच्छब्दस्य अयमितीदंशब्देनसंबन्धः ॥ १ ॥

१. अप्नवान् आदि भृगुवंशीयों ने वन के मध्य में दावाग्नि-रूप से प्रशंसनीय एवम् समस्त लोक के ईश्वर अग्नि को प्रदीप्त किया था। वे होता, याज्ञिकश्रेष्ठ, स्तुतिभाजन और देवश्रेष्ठ अग्नि यज्ञकारियों-द्वारा संस्थापित हुए हैं।

अग्नेकदातइतिप्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोराग्नेयेक्रतावानुष्टुभेछन्दसि अग्नेकदातइत्याद्याःपञ्चः सूत्रितंच—अग्नेकदातइतिपञ्चेति।

अग्नेकदातआनुषग्भुवद्देवस्यचेतनम्।
अधाहित्वाजगृभ्रिरेमर्तासोविक्ष्वीड्यम् ॥ २ ॥

अग्ने । कृदा । ते । आनुषक् । भुवत् । देवस्य । चेतनम् । अर्ध ।
हि । त्वा । जगृभ्रिरे । मर्तासः । विक्षु । ईड्यम् ॥ २ ॥

हेअग्ने अधातःकारणाद्देवस्यद्योतमानस्यतेतवसंबन्धि चेतनं तेजः कदा आनुषक् अनुषक्तंभुवत् भवेत् लेट्यडागमः बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यलुक् भूसुवोस्तिङीतिगुणप्रतिषेधः अतःकारणादित्युक्तं कस्माद्धेतोरित्युच्यते हियस्मात्कारणात् मर्तासोमनुष्याः विक्षु विड्भिः प्रजाभिः ईड्यंस्तुत्यं त्वा त्वां जगृभ्रिरे जगृहिरे गृह्णन्ति ग्रहेर्धातोर्लिटिग्रहोर्भइतिभत्वं बहुलंछन्दसीतिरुडागमः ॥ २ ॥

२. हे अग्नि, तुम दीप्तिमान् और मनुष्यों-द्वारा स्तुतियोग्य हो। तुम्हारी दीप्ति कब प्रसृत होगी ? मर्त्य लोग तुम्हें ग्रहण करते हैं।

ऋतावानंविचेतसंपश्यन्तोद्यामिवस्तृभिः ।
विश्वेषामध्वराणांहस्कर्तारंदमेदमे ॥ ३ ॥

ऋतऽवानम् । विऽचेतसम् । पश्यन्तः । द्याम्ऽइव । स्तृऽभिः ।
विश्वेषाम् । अध्वराणाम् । हस्कर्तारम् । दमेऽदमे ॥ ३ ॥

ऋतावानम् अमायिनं विचेतसं विशिष्टज्ञानं स्तृभिर्नक्षत्रैःपरिवृतं द्यामिवदिस्फुलिङ्गैःक्रमैतंविश्वेषांसर्वेषामध्वराणांयज्ञानांहस्कर्तारं प्रभासकंवृद्धेःकर्तारंवाग्निंपश्यन्तः ऋत्विगादयः दमेदमेसर्वस्मिन्यज्ञगृहे जगृभ्रिरइतिपूर्वेणसंबन्धः ॥ ३ ॥

३. मायारहित, विज्ञ, नक्षत्र-परिवृत द्युलोक की तरह और समस्त यज्ञ के वृद्धिकारक अग्नि के दर्शन करके ऋत्विक् आदि प्रत्येक यज्ञगृह में उनका ग्रहण करते हैं।

अथचतुर्थी—

आशुंदूतंविवस्वतोविश्वायश्चर्षणीरभि ।
आजभ्रुःकेतुमायवोभृगवाणंविशेविशे ॥ ४ ॥

आशुम् । दूतम् । विवस्वतः । विश्वाः । यः । चर्षणीः । अभि ।
आ । जभ्रुः । केतुम् । आयवः । भृगवाणम् । विशेऽविशे ॥ ४ ॥

योग्निः विश्वाश्चर्षणीः सर्वाः प्रजाः अभिभवति आयवोमनुष्याः आयवइतिमनुष्यनाम आयवोऽयवइतिमनुष्यनामसुपाठात् आशुंक्षिप्रगामिनं विवस्वतोमनुष्यस्ययजमानस्य दूतं विवस्वतइतिमनुष्यनामैतत् केतुंप्रज्ञापकं भृगवाणं भृगुवदाचरन्तं दीप्यमानमित्यर्थः सर्वमाति-

परिकेभ्यः क्विन्नचकव्यइतीति क्विप् तदन्ताच्छ्योऽभ्यत्ययेनशानच् अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वेप्राप्ते वृषादेराकृतिगणत्वादाद्युदात्तत्वं तमग्निंविशोविशे सर्वस्यैप्रजायै आभुवः आभुवः इत्यहोर्भेदति भत्वम् ॥ ४ ॥

४. जो अग्नि प्रजाओं को अभिभूत करते हैं, उन्हीं शीघ्रगामी, यजमान के दूत, केतु-स्वरूप और दीप्तिमान् अग्नि का आनयन समस्त प्रजाओं के लिए मनुष्यगण करते हैं।

तमींहोतारमानुषक्चिकित्वांसंनिषेदिरे ।
रण्वंपावकशोचिषंयजिष्ठंसप्तधामभिः ॥५॥६॥

तम् । ईम् । होतारम् । आनुषक् । चिकित्वांसम् । नि । सेदिरे ।
रण्वम् । पावकऽशोचिषम् । यजिष्ठम् । सप्त । धामऽभिः ॥ ५ ॥ ६ ॥

ऋत्विगादयोमनुष्याः आनुषक् आनुपूर्व्येणहोतारं देवानामाह्वातारं चिकित्वांसं ज्ञानवन्तं कितज्ञाने लिटः क्वसुः द्विर्भावहलादिशेषचुत्वदीर्घाः प्रत्ययस्वरः तमीं तमिममग्निं निषेदिरे न्यषादयन्सिस्न कीदृशं रण्वं रमणीयं पावकशोचिषं शोधकदीप्तिं यजिष्ठं यष्टृतमं सप्त सप्तभिर्धामभिस्तेजोभिर्युक्तम् ॥ ५ ॥

५. उन होता और विद्वान् अग्नि को अध्वर्यु आदि मनुष्यों ने यथास्थान पर उपविष्ट कराया है। वे रमणीय, पवित्र दीप्तिविशिष्ट, याज्ञिकश्रेष्ठ और सप्त-तेजोयुक्त हैं।

तंशश्वतीषुमातृषुवनआवीतमश्रितम् ।
चित्रंसन्तंगुहाहितंसुवेदंकूचिदर्थिनम् ॥ ६ ॥

तम् । शश्वतीषु । मातृषु । वने । आ । वीतम् । अश्रितम् । चित्रम् ।
सन्तम् । गुहा । हितम् । सुऽवेदम् । कूचित्ऽअर्थिनम् ॥ ६ ॥

शश्वतीषु बह्वीषु मातृष्वप्सु ताः सस्यादिनिर्मातृत्वान्मातरइत्युच्यन्ते वने आवृक्षसमूहेष आकारस्मार्थे सन्तं विद्यमानं वीतं कान्तम् अश्रितं प्राणिभिर्दाहभयादसेवितं दुराधर्षमित्यर्थः चित्रं चायनीयं गुहागुहायां हितं निहितं सुवेदं सुविज्ञानं सुधनंवाकूचिदर्थिनं क्वापि हविष्यर्थिनमिदाज्यपुरोडाशादिहविःस्वीकुर्वन्तं केत्यत्रचकारस्यछान्दसेसंप्रसारणेपरपूर्वत्वे चह्रइतिदीर्घत्वम् एवंभूतमग्निं निषेदिरे इतिपूर्वेणसंबन्धः ॥ ६ ॥

६. मातृ-स्वरूप जलसमूह में और वृक्षसमूह में विद्यमान, कमनीय, दाह-भय से प्राणियों द्वारा असेवित, विचित्र, गुहा में निहित, सुविज्ञ और सर्वत्र हव्यग्राही उन अग्नि को अध्वर्यु आदि मनुष्यों ने उपविष्ट कराया है।

प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोर्केतुरेकम्दसिससस्यपद्वियुतेत्याद्याःपञ्चर्चः सुप्तिंत्वं—सस्तम्यादि सुवेतिपञ्चेति ।

तत्रसप्तमी—

ससस्ययद्वियुतासस्मिन्नूधन्नृतस्यधामन्नणयन्तदेवाः ।
महाँअग्निर्नमसारातहव्योवेरध्वरायसदमिदृतावा ॥ ७ ॥

ससस्य । यत् । विऽयुता । सस्मिन् । ऊधन् । ऋतस्य । धामन् ।
रणयन्त । देवाः । महान् । अग्निः । नमसा । रातऽहव्यः । वेः ।
अध्वराय । सदम् । इत् । ऋतऽवा ॥ ७ ॥

यत् यमग्निं देवाःस्तोतारः ससस्य स्वमस्य वियुतावियुते वियोगेउषःकालेइत्यर्थः ऋत-स्योदकस्यधामन्धामनिस्थाने सस्मिन्सर्वस्मिन्नूधनूधनि यज्ञे रणयन्त रमयन्ति स्तोत्रैरि-तिशेषः महान्प्रभूतः नमसा नमस्कारेणरातहव्यः दत्तहविष्कः ऋतावा सत्यवान्सोऽग्निः सद-मित्सदैवाध्वरायाध्वरंयजमानैःकृतंयज्ञं सुपांसुपोभवन्तीतिवचनात्वचनादर्थाद्वितीयार्थेचतुर्थी वेः वेत्तिजानाति यद्वा देवाइन्द्रादयः ससस्य ऋत्विग्भिःसेव्यस्य यत्तस्याग्नेः वियुता विशिष्टेसर्वस्मिन्मननीयेऋतस्यसत्यस्यधामन्धामनिस्थाने उधनूधनियज्ञेरणयन्त रमयन्ते महान्प्रभूतः नमसाहविषा राहतव्योदत्तहविष्कः ऋतावा सत्यवान्सोऽग्निः अध्वराय यज्ञार्थं सदमित् सदैववेर्गन्तामवति अध्वरायज्ञं वेःकामयतेवा ॥ ७ ॥

७. देवगण निद्रा से विमुक्त होकर अर्थात् उषाकाल में जल के स्थान-स्वरूप सम्पूर्ण यज्ञ में जिन अग्नि को स्तोत्र आदि के द्वारा प्रसन्न करते हैं, वे महान् एवम् सत्यवान् अग्नि नमस्कारपूर्वक दत्त हव्य को ग्रहण करके सदा यजमानकृत यज्ञ को अवगत करें—जानें ।

अथाष्टमी—

वेरध्वरस्यदूत्यानिविद्वानुभेअन्तारोदसीसञ्चिकित्वान् ।
दूतईयसेप्रदिवउराणोविदुष्टरोदिवआरोधनानि ॥ ८ ॥

वेः । अध्वरस्य । दूत्यानि । विद्वान् । उभे इति । अन्तरिति ।
रोदसी इति । सम्ऽचिकित्वान् । दूतः । ईयसे । प्रऽदिवः । उराणः ।
विदुःऽतरः । दिवः । आऽरोधनानि ॥ ८ ॥

हेऽग्ने विद्वान्सर्वंजानानस्त्वम् अध्वरस्ययज्ञस्यसंबन्धीनि दूत्यानि दूतकर्माणि वेः वेत्सि कामयसेवा यद्वा वेरितियज्ञविशेषणं वेः यजमानस्याभीष्टफलजनकस्याध्वरस्ययाग-स्यसंबन्धीनि दूत्यानि दूतकर्माणि विद्वान् जानन् उभेरोदसी उभयोरोदस्योर्द्यावापृथिव्यो-रन्तर्मध्येऽस्थितमन्तरिक्षंसंचिकित्वानसम्यग्जानन्प्रदिवः पुराणः पुराणनामैतत् प्रकर्षंप्रदिव-

इतिपुराणनामसुपाठात् उराणः अल्पमपिहविः उरुबहुकुर्वाणः उराणउरुकुर्वाणोइतियास्के-मोक्तत्वात् । विदुष्टरः विद्वत्तरः देवानांदूतस्त्वं दिवःस्वर्गस्यआरोधनानि आरोहणानि आरोहणार्हाणिस्थानानीत्यर्थः देवानांहवींष्यर्पयितुमीयसेगच्छसि ॥ ८ ॥

८. हे अग्नि, तुम विद्वान् हो। तुम यज्ञ के दूत-कार्य को जानते हो। इन दोनों द्यावा-पृथिवी के मध्य में अवस्थित अन्तरिक्ष को तुम भली-भाँति जानते हो। तुम पुरातन हो। तुम अल्प हव्य को बहुत कर देते हो। तुम विद्वान्, श्रेष्ठ और देवों के दूत हो। तुम देवताओं को हवि देने के लिए स्वर्ग के आरोहणयोग्य स्थान में जाते हो।

कृष्णंतएमरुशतःपुरोभाश्चरिष्ण्वर्चिर्वपुषामिदेकम् ।
यदप्रवीतादधतेहगर्भंसद्यश्चिज्जातोभवसीदुदूतः ॥ ९ ॥

कृष्णम् । ते । एम । रुशतः । पुरः । भाः । चरिष्णु । अर्चिः । वपुषाम् । इत् । एकम् । यत् । अप्रऽवीताः । दधते । ह । गर्भम् । सद्यः चित् । जातः । भवसि । इत् । ऊँ इति । दूतः ॥ ९ ॥

हेअग्ने रुशतः रोचमानस्य ते तव संबन्धि अत्रेम एम शब्देनगमनमार्गउच्यते एमवर्त्म कृष्णं कृष्णवर्णंभवति भाः तवसंबन्धिनीदीप्तिः पुरः पुरस्ताद्भवति चरिष्णु संचरणशीलमर्चिः त्वदीयंतेजः वपुषांवपुष्मतांरूपवतांतेजस्विनामित्यर्थः एकमित् मुख्यमेवभवति यत्त्वांअप्रवीताः अनुपगतायजमानाः गर्भंत्वज्जननहेतुमरणिंदधतेह धारयन्ति खलु सत्वं सद्यश्चित् सद्यएव जातउत्पन्नःसन् दूतोभवसीदु यजमानस्यदूतोभवस्येव ॥ ९ ॥

९. हे अग्नि, तुम दीप्तिमान् हो। तुम्हारा गमनमार्ग कृष्णवर्ण है। तुम्हारी दीप्ति पुरोवर्तिनी है। तुम्हारा सञ्चरणशील तेज सम्पूर्ण तैजस पदार्थों के मध्य में श्रेष्ठ है। तुम्हें न पाकर यजमान लोग तुम्हारी उत्पत्ति के कारण-स्वरूप काष्ठ को धारण करते हैं। उत्पन्न होकर तुम तुरत ही यजमान के दूत होते हो।

सद्योजातस्यददृशानमोजोयदस्यवातोअनुवातिशोचिः ।
वृणक्तितिग्मामतसेषुजिह्वांस्थिराचिदन्नादयतेविजम्भैः ॥ १० ॥

सद्यः । जातस्य । ददृशानम् । ओजः । यत् । अस्य । वातः । अनुऽवाति । शोचिः । वृणक्ति । तिग्माम् । अतसेषु । जिह्वाम् । स्थिरा । चित् । अन्ना । दयते । वि । जम्भैः ॥ १० ॥

सद्योजातस्य अरणिनिर्मन्थनादनन्तरमेवउत्पन्नस्याग्नेःओजस्तेजः ददृशानम् ऋत्विगादिभिर्दृश्यमानंभवतीतिशेषः वातोवायुःयद्यदास्याग्नेःशोचिर्दीप्तिम् अन्वनुलक्षीकृत्यवातिगच्छति

तदासोयमग्निःअतसेषु वृक्षसंघेषु तिग्मां तीक्ष्णांजिह्वांज्वालांवृणक्तिसंयोजयति स्थिराचित् स्थिराण्यपि अन्ना अन्नरूपाणिकाष्ठादीनिमन्येस्तेजोभिः विदयते विखण्डयति भक्षयतीत्यर्थः ॥ १० ॥ अरणिमन्थन के अनन्तर उत्पन्न अग्नि का तेज ऋत्विक् आदि के द्वारा दृष्ट होता है। जब अग्नि-शिखा को लक्ष्य करके वायु बहती है तब अग्नि वृक्ष-संघ में तीक्ष्ण ज्वाला को संयुक्त कर देते हैं और स्थिर अन्नरूप काष्ठ आदि को तेज के द्वारा विखण्डित करते हैं अर्थात् भक्षण करते हैं।

तृषुयदन्नातृषुणाववक्षंतृषुंदूतंकृणुतेयह्वोअग्निः।
वातस्यमेळिंसचतेनिजूर्वन्नाशुंनवाजयतेहिन्वेअर्वा ॥११॥७॥

तृषु। यत्। अन्ना। तृषुणा। ववक्ष। तृषुम्। दूतम्। कृणुते।
यह्वः। अग्निः। वातस्य। मेळिम्। सचते। निऽजूर्वन्। आशुम्।
न। वाजयते। हिन्वे। अर्वा ॥ ११ ॥ ७ ॥

यदाग्निः तृषु क्षिप्रमेव अन्ना अन्नानि काष्ठादीनि तृषुणा क्षिप्रेण रश्मिसमूहेन ववक्ष वहति दहतीत्यर्थः यह्वः महान्सोऽग्निः तृषुमात्मानंदूतंकृणुते क्षिप्रमात्मानंदूतंकरोति नि-जूर्वन्काष्ठानिनिःशेषेणदहन्नग्निः वातस्यवायोः मेळिं बलं सचतेसेवते आशुं न अश्वसादी यथा अश्वं तथा अर्वागमनशीलोऽग्निः स्वरश्मिंवाजयते वाजिनंबलवन्तंकरोति हिन्वे प्रेरयति च ॥ ११ ॥ अग्नि क्षिप्रगामी रश्मिसमूह-द्वारा अन्नरूप काष्ठ आदि को शीघ्र दग्ध करते हैं। महान् अग्नि अपने को क्षिप्रगामी दूत बनाते हैं। वे काष्ठसमूह को विशेष रूप से दग्ध करके वायु के बल के साथ सङ्गत होते हैं। घुड़सवार जैसे अश्व को बलवान् करता है, वैसे ही गमनशील अग्नि अपनी रश्मि को बलवान् करते और प्रेरित करते हैं ॥ इतितृतीयस्यपञ्चमेसप्तमोवर्गः ॥ ७ ॥

दूतंवइत्यष्टर्चमष्टमंसूक्तं वामदेवस्यार्षं गायत्रीछन्दस्कं अग्निदेवताकम् तथाचानुक्रम्यते—दूतंवोष्टौगायत्रंत्विति । सूक्तेयराग्नेयपचेच्छन्दोभेदंवसूक्तंमातवेदस्यनिविद्धानीयं तथाच सूत्रम्—दूतंवइत्याग्निमारुतमिति । इत्यादिकेद्वेसूक्तेभ्रातरनुवाकस्याग्नेयमतौगायत्रेच्छन्दसिविनियुक्ते सजितंच—अग्नेयामकदूतंवइतिसूक्तेइति ॥

दूतंवोविश्ववेदसंहव्यवाहममर्त्यम्। यजिष्ठमृञ्जसेगिरा ॥१॥

दूतम्। वः। विश्वऽवेदसम्। हव्यऽवाहम्। अमर्त्यम्।
यजिष्ठम्। ऋञ्जसे। गिरा ॥ १ ॥

हेऽग्ने विश्ववेदसं विश्वं समस्तं वेदो धनं यस्यासौ विश्ववेदास्तं सर्वविदं वा हव्यवाहं देवेभ्यो हविषां वोढारम् अमर्त्यममरणधर्माणं यजिष्ठमतिशयेन यष्टारं दूतं देवानां वः त्वां गिरा स्तुतिरूपया वाचा ऋञ्जसे यजमानोऽहं प्रसाधयामि वर्धयामीत्यर्थः ऋञ्जतिः प्रसाधनकर्मेति यास्कः ॥ १ ॥

१. हे अग्नि, तुम सब धन के स्वामी अथवा सर्वविद्, देवताओं को हव्य पहुँचानेवाले, मरणधर्म-रहित, अतिशय यजनशील और देवदूत हो। हम स्तुति-द्वारा तुम्हें वर्द्धित करते हैं।

स हि वेदा वसुधितिं महाँ आरोधनं दिवः। स देवाँ एह वक्षति ॥२॥

सः। हि। वेद। वसुधितिम्। महान्। आऽरोधनम्।
दिवः। सः। देवान्। आ। इह। वक्षति ॥ २ ॥

स हि प्रसिद्ध एवाग्निः वसुधितिं यजमानानामीष्टफलरूपधनस्य दानं वेद वेत्ति महान् प्रभूतोऽग्निः दिव आरोधनमारोहणं देवानां स्थानं वेत्ति सोऽग्निरिहास्मिन्यज्ञे देवानिन्द्रादीनावक्षति[1] आवहतु वहेर्लेटि सिब्बहुलं लेटीति सिप् लेटोडाटावित्यडागमश्च ढोढ इति ढत्वं षत्वकत्वषत्वानि तिङ्ङतिङ इति निघातः ॥ २ ॥

२. अग्नि यजमानों के अभीष्टफल-साधक धन के दान को जानते हैं। वे महान् हैं। वे देवलोक के आरोहण-स्थान को जानते हैं। वे इन्द्रादि देवताओं को यज्ञ में बुलायें।

स वेद देव आनमं देवाँ ऋतायते दमे। दाति प्रियाणि चिद्वसु ॥३॥

सः। वेद। देवः। आऽनमम्। देवान्। ऋतऽयते।
दमे। दाति। प्रियाणि। चित्। वसु ॥ ३ ॥

देवो द्योतमानः सोऽग्निः आनमं यजमानादीनां नमयितुं नमस्कारयितुं देवानिन्द्रादीन्वेद क्रमेण वेत्ति दमे यज्ञगृहे ऋतायते ऋतं यज्ञमिच्छते यजमानाय प्रियाणि चित् अभीष्टान्यपि वसु वसूनि पश्वादीनि धनानि दाति ददाति प्रयच्छति ॥ ३ ॥

३. वे द्युतिमान् हैं। इन्द्रादि देवताओं को यजमानों-द्वारा क्रम-पूर्वक नमस्कार करना जानते हैं। वे यज्ञगृह में यज्ञाभिलाषी यजमान को अभीष्ट धन दान करते हैं।

अथ चतुर्थी—

स होता सेदु दूत्यं चिकित्वाँ अन्तरीयते। विद्वाँ आरोधनं दिवः ॥४॥

सः। होता। सः। इत्। ऊँ इति। दूत्यम्। चिकित्वान्।
अन्तः। ईयते। विद्वान्। आऽरोधनम्। दिवः ॥ ४ ॥

---

1 निरु. ६. ३१.

सोऽग्निर्होता देवानामाह्वाता भवति सेदु स एवाग्निः दूत्यं देवानां दूतकर्म चिकित्वान् जानन् दिवः स्वर्गस्य आरोधनम् आरोहणम् आरोहणार्हं देवानां स्थानं च विद्वान् जानन् अन्तः द्यावापृथिव्योर्मध्ये ईयते गच्छति ईङ् गतौ दिवादिभ्यः श्यन् तिङ्ङतिङ इति निघातः ॥ ४ ॥

४. अग्नि होता हैं। वे दूत-कर्म को जान करके और स्वर्ग के आरोहण-योग्य स्थान को जान करके द्यावा-पृथिवी के मध्य में गमन करते हैं।

तेस्यामुयेअग्नयेददाशुर्हव्यदातिभिः। यईंपुष्यन्तइन्धते ॥५॥

ते। स्याम। ये। अग्नये। ददाशुः। हव्यदातिऽभिः।
ये। ईम्। पुष्यन्तः। इन्धते ॥ ५ ॥

ते वयं यजमानाः स्याम भूयास्म ते इत्युक्तं के इत्युच्यते—ये यजमानाः अग्नये हव्यदातिभिर्हविर्दानैर्ददाशुः प्रीतिं कुर्वन्ति ईमेनमग्निं पुष्यन्तो वर्धयन्तो ये यजमाना इन्धते समिद्भिर्दीप्तिं कुर्वन्ति ॥ ५ ॥

५. जो हव्य दान देकर अग्नि को प्रसन्न करता है, जो उन्हें वर्धित करता है और जो यजमान उन्हें काष्ठ-द्वारा प्रदीप्त करता है, उसी यजमान की तरह हम भी आचरण करें।

तेरायातेसुवीर्यैःससवांसोविशृण्विरे। येअग्नादधिरेदुवः ॥६॥

ते। राया। ते। सुऽवीर्यैः। ससऽवांसः। वि।
शृण्विरे। ये। अग्ना। दधिरे। दुवः ॥ ६ ॥

ये यजमानाः अग्ना अग्नौ सुपां सुलुगित्याकारः दुवः परिचर्यां दधिरे धारयन्ति कुर्वन्तीत्यर्थः ते ससवांसः अग्निं संभजमानाः राया पश्वादिलक्षणेन धनेन विशृण्विरे विश्रूयन्ते प्रख्याप्यन्ते ते सुवीर्यैः शोभनवीर्योपेतैः पुत्रादिभिश्च विश्रूयन्ते ॥ ६ ॥

६. जो यजमान अग्नि की परिचर्या करते हैं, वे अग्नि का सम्भजन करके धन-द्वारा विख्यात होते हैं और पुत्र-पौत्र आदि के द्वारा भी विख्यात होते हैं।

अस्मेरायोदिवेदिवेसंचरन्तुपुरुस्पृहः। अस्मेवाजासईरताम् ॥७॥

अस्मे इति। रायः। दिवेऽदिवे। सम्। चरन्तु।
पुरुऽस्पृहः। अस्मे इति। वाजासः। ईरताम् ॥ ७ ॥

पुरुस्पृहः ऋत्विगादिभिरभिलष्यमाणा रायः पश्वादिधनानि अस्मे अस्मासु यजमानेषु दिवेदिवे प्रतिदिनं संचरन्तु प्रचरन्तु दिवशब्दादुत्तरस्याः सप्तम्याः सुपां सुलुगित्यादिना शे आदेशे उडिदमित्यादिना प्राप्तस्योदात्तत्वं नित्यवीप्सयोरिति द्विर्भावेऽपि उत्तरभागस्यानुदात्तं चेत्यनुदात्तत्वं वाजासः अन्नानि च अस्मे अस्मानीरतां प्रेरयन्तु ॥ ७ ॥

७. ऋत्विक् आदि के द्वारा अभिलषित धन हम यजमानों के निकट प्रतिदिन आगमन करे। अन्न हम लोगों को (यज्ञकार्य में) प्रेरित करें।

सविप्रश्चर्षणीनांशवसामानुषाणाम् । अतिक्षिप्रेवविध्यति ।८।८।

सः । विप्रः । चर्षणीनाम् । शवसा । मानुषाणाम् ।
अति । क्षिप्राऽइव । विध्यति ॥ ८ ॥ ८ ॥

विप्रः मेधावी विप्र इति मेधाविनाम विप्रो वीर इति तन्नामसु पाठात् सोऽग्निः शवसा बलेन शव इति बलनाम शवः शर्ध इति तन्नामसु पाठात् मानुषाणां मनुसंबन्धिनां चर्षणीनां प्रजानां क्षिप्रेव क्षेप्त्रा धन्वनेव विमोचयन् अंहांसि दुरितानीति शेषः अतिविध्यति अतिविध्यतु अतिशयेन नाशयतु ॥ ८ ॥

८. अग्नि मेधावी हैं। वे बल-द्वारा मनुष्यों के विनाशयोग्य पाप को विशेष रूप से विनष्ट करें।

॥ इति तृतीयस्य पञ्चमेऽष्टमो वर्गः ॥ ८ ॥

अग्ने मृळेत्यष्टर्चं नवमं सूक्तं वामदेवस्यार्षं गायत्रीछन्दस्कम् अग्निदेवताकम् तथा चानुक्रान्तं—अग्ने मृळेति। द्वितीयेऽहन्याग्नेयसूक्तमाज्यस्य निविद्धानीयं सूत्रितं च—अग्ने मृळेत्याज्यमिति।

सप्तमपञ्चमा—

अग्नेमृळमहाँअसियईमादेवयुंजनम् । इयेथबर्हिरासदम् ॥१॥

अग्ने । मृळ । महान् । असि । यः । ईम् । आ । देवऽयुम् ।
जनम् । इयेथ । बर्हिः । आऽसदम् ॥ १ ॥

हे अग्ने मृळ अस्मान् सुखय त्वं महानसि प्रवृद्धो भवसि यस्त्वमीमिमं देवयुं देवानां कामयितारं जनं यजमानं बर्हिरिमामासदयज्ञेनासत्तुम् आइयेथ आगच्छसि ॥ १ ॥

१. हे अग्नि, तुम हम लोगों को सुखी करो। तुम महान् हो। तुम देवों की कामना करनेवाले हो। तुम यजमान के निकट कुश पर बैठने के लिए आगमन करते हो।

समानुषीषुदूळभोविक्षुप्रावीरमर्त्यः । दूतोविश्वेषांभुवत् ॥ २ ॥

सः । मानुषीषु । दुःऽदभः । विक्षु । प्रऽअवीः अमर्त्यः ।
दूतः । विश्वेषाम् । भुवत् ॥ २ ॥

दूळभोदुर्दभोराक्षसादिनादुर्हिंसः मानुषीषुमनुसंबन्धिनीषु विक्षु प्रजासु प्रावीःप्रकर्षेणगन्ता अमर्त्यः अमरणधर्मासोऽग्निः विश्वेषांसर्वेषांदेवानां दूतोभुवत् भवतु ॥ २ ॥

२. राक्षसों आदि-द्वारा अहिंसनीय अग्नि मनुष्यलोक में प्रकर्ष रूप से गमन करते हैं। वे मृत्युविवर्जित हैं। वे समस्त देवों के दूत हों।

ससद्मपरिणीयतेहोतामन्द्रोदिविष्टिषु । उतपोतानिषीदति ॥३॥

सः । सद्म । परि । नीयते । होता । मन्द्रः ।
दिविष्टिषु । उत । पोता । नि सीदति ॥ ३ ॥

सोऽग्निः सद्मयज्ञगृहंपरिणीयते ऋत्विग्भिःपरितोनीयतेनीयमानःसन् दिविष्टिषु यागेषु मन्द्रः मदनीयःस्तुत्यः सोऽग्निर्होताचभवति उतापिच पोतासन्निषीदति यज्ञगृहेउपविशति ॥ ३ ॥

३. यज्ञगृह में ऋत्विक् आदि के द्वारा नीयमान होकर अग्नि यज्ञों में स्तुतियोग्य होते हैं। अथवा पोता होकर यज्ञ-गृह में प्रवेश करते हैं।

उतग्नाअग्निरध्वरउतोगृहपतिर्दमे । उतब्रह्मानिषीदति ॥४॥

उत । ग्नाः । अग्निः । अध्वरे । उतो इति । गृहऽपतिः ।
दमे । उत । ब्रह्मा । नि । सीदति ॥ ४ ॥

उतापिचाग्निः अध्वरे यागे ग्नाः देवपत्नीर्भवति यद्वाग्नावतीत्यर्थः यद्वा ग्नाः गच्छन् अध्वर्युर्भवति उतोअपिच सोऽग्निर्दमेयज्ञगृहे गृहपतिर्यजमानश्चभवति उतापिच ब्रह्मा ब्राह्मणाच्छंसीसन्निषीदति उपविशति ॥ ४ ॥

४. अथवा यज्ञ में अग्नि देवपत्नी या अध्वर्यु होते हैं। अथवा यज्ञ-गृह में वे गृहपति होते हैं। अथवा ब्रह्मा नामक ऋत्विक् होकर उपवेशन करते हैं।

अथपञ्चमी—

वेषिह्यध्वरीयतामुपवक्ताजनानाम् । हव्याचमानुषाणाम् ॥५॥

वेषि । हि । अध्वरिऽयताम् । उपऽवक्ता ।
जनानाम् । हव्या । च । मानुषाणाम् ॥ ५ ॥

अध्वरीयतां यज्ञमिच्छतां मानुषाणां मनुसंबन्धिनां जनानां हव्याच हव्यानिहवींषि हेअग्ने वेषिहि कामयसेखलु उपवक्ता अध्वर्युप्रभृतीनांसर्वेषांकर्मणाम् अनुज्ञार्थम् माम-णयेत्यादिरूपस्यवाक्यस्यवक्तासन् ब्रह्मासि ब्रह्मात्वोवदतिजातविद्यामितिश्रुतेः । उपवक्ता

१ ऋ० सं० ८, १, २६।

सर्वेषां कर्मणामवैकल्यार्थमुपद्रष्टा वा सदस्योऽसि सदसि सदनाः कर्मणामुपद्रष्टा भवतीत्यासस्तंबेनो-क्तत्वात् ॥ ५ ॥

५. हे अग्नि, तुम यज्ञाभिलाषी मनुष्यों के हव्य की कामना करते हो। तुम अध्वर्यु आदि के सब कर्मों को जाननेवाले ब्रह्मा हो। तुम यज्ञकर्मों के अविकल उपद्रष्टा या सदस्य हो।

वेषीद्वस्य दूत्यं१ यस्य जुजोषो अध्वरम्। हव्यं मर्तस्य वोळ्हवे ॥ ६ ॥

वेषि। इत्। ऊँ इति। अस्य। दूत्यम्। यस्य। जुजोषः।
अध्वरम्। हव्यम्। मर्तस्य। वोळ्हवे ॥ ६ ॥

हे अग्ने त्वं मर्तस्य मनुष्यस्य अस्य यजमानस्य अध्वरं यागं हव्यं हविः वोळ्हवे वोढुं वहेर्धातोस्तुमर्थे सेसेनसे इति तवेन्प्रत्ययः ढत्वादिर्नित्यमित्याद्युदात्तत्वं जुजोषः सेवसे। जुषी प्रीतिसेवनयोः लेट् बहुलं छन्दसीति शपः श्लुः द्विर्भावश्च लेटोऽडाटाविति अडागमः अस्य यजमानस्य दूत्यं दूतकर्म वेषीदु कामयस एव ॥ ६ ॥

६. हे अग्नि, तुम हव्य वहन करने के लिए जिस यजमान के यज्ञ की सेवा करते हो, उसके दौत्य कार्य की भी तुम कामना करते हो।

अस्माकं जोष्यध्वरमस्माकं यज्ञमङ्गिरः। अस्माकं शृणुधी हवम् ॥ ७ ॥

अस्माकम्। जोषि। अध्वरम्। अस्माकम्।
यज्ञम्। अङ्गिरः। अस्माकम्। शृणुधि। हवम् ॥ ७ ॥

हे अङ्गिरोऽग्ने त्वम् अस्माकमध्वरम् अस्मदीयं यागं जोषि जुषस्व सेवस्व अस्माकमस्मदीयं यज्ञं यजनसाधनं हविश्च जुषस्व अस्माकमस्मदीयं हवमाह्वानरूपम् स्तोत्रं च शृणुधि शृणु श्रु-णोतेर्लोण्मध्यमैकवचने सिप् तस्य हिरादेशो श्रुवः शृ चेति धातोः श्नुप्रत्ययः शृभावश्च श्रुशृणुपृकृ-वृभ्यश्छन्दसीति हेर्धिरादेशः ॥ ७ ॥

७. हे अङ्गिरा अग्नि, तुम हमारे यज्ञ की सेवा करो, हमारे हव्य का सेवन करो और हमारे आह्वान-कारक स्तोत्र का श्रवण करो।

परि ते दूळभो रथोऽस्माँ अश्नोतु विश्वतः। येन रक्षसि दाशुषः ॥ ८ ॥ १ ॥

परि। ते। दुःऽदभः। रथः। अस्मान्। अश्नोतु।
विश्वतः। येन। रक्षसि। दाशुषः ॥ ८ ॥ १ ॥

हेऽग्ने त्वं येनरथेनविश्वतोविश्वासुसर्वासुदिक्षुगच्छन् दाशुषोहविष्प्रदातॄन्यजमानानवसि विशेभ्यःपालयसि त्वदीयोवृकोदुर्दभोदुर्हिंसः सरथः अस्मान्यजमानान्परि परितः सर्वतःअश्नोतु व्याप्नोतु अश्नोतेर्व्यत्ययेनपरस्मैपदम् ॥ ८ ॥

८. हे अग्नि, तुम जिस रथ-द्वारा समस्त दिशा में गमन करके हवि देनेवाले यजमान की रक्षा करते हो, तुम्हारा वही अहिंसनीय रथ मुझ यजमान के चारों तरफ़ व्याप्त हो ।

॥ इतितृतीयस्यपञ्चमेनवमोवर्गः ॥ ९ ॥

अग्नेतमद्येत्यष्टर्चंदशमंसूक्तं वामदेवस्यार्षमाग्नेयं तथाचानुक्रमणिका—अग्नेतमद्यपदपाङ्क्तंपञ्चमीमहापदपङ्क्तिरन्त्योष्णिक् चतुर्थीषष्ठ्युपान्त्याश्च सप्तम्याःपञ्चकोमुख्योतृतीयःसप्तको नवकश्चाद्यस्याःपञ्चकःपादश्चतुष्कःसप्तकश्चैषुपदेति इदंसूक्तमपिपादपङ्क्तिच्छन्दस्कं पञ्चकाश्चत्वारःषट्कश्चैकश्चतुर्थश्चतुष्कोवापदपङ्क्तिरित्युक्तलक्षणत्वात् पञ्चमीतकस्त्वादिष्टेत्येषामहापदपङ्क्तिः पञ्चपञ्चकाःषट्कश्चैकइतिलक्षणसद्भावात् अन्त्याशिवानः सख्येत्येषोष्णिक्छन्दस्का चतुर्थीषष्ठीसप्तम्यःभामिष्टेऽद्यघृतंनपूतंकृतंचिदिद्धेत्येतास्तिस्रउष्णिहः पदपङ्क्त्योवा अत्रसप्तम्यष्टम्योःपदपङ्क्त्युष्णिहोः परिभाषोक्तपादविच्छेदापवादाय प्रकारान्तरेणविच्छेदःकृतः । दशमेऽहनीदंसूक्तमाज्यशस्त्रं सूत्रितञ्च—अग्नेतमद्याश्वंनस्तोमैरित्याज्यमिति । पिण्डपितृयज्ञेऽग्नेतमद्येत्यनयाग्निंप्रत्यागच्छेत् सूत्रितञ्च—अग्निंप्रत्येयादग्नेतमद्याश्वंनस्तोमैरिति । पौनराधेयिक्यांस्विष्टकृतिपयेयाज्या सूत्रितञ्च—अग्नेतमद्याश्वंनस्तोमैरितिसंयाज्येइति ।

अग्नेतमद्याश्वंनस्तोमैःक्रतुंनभद्रंहृदिस्पृशम् । ऋध्यामातओहैः ।१।

अग्ने । तम् । अद्य । अश्वम् । न । स्तोमैः । क्रतुम् ।
न । भद्रम् । हृदिऽस्पृशम् । ऋध्याम । ते । ओहैः ॥ १ ॥

हेऽग्ने अद्यास्मिन्नहनिवयमृत्विजस्तवओहैरिन्द्रादिप्रापकैःस्तोमैःस्तोत्रसमूहैः तं प्रसिद्धं त्वाम् ऋध्याम समर्धयामः कीदृशंत्वाम् अश्वंन वोढारमश्वमिव तथाहविषोवाहकं क्रतुंन कर्तारमिव उपकर्तारमित्यर्थः तथा भद्रं भजनीयं हृदिस्पृशं हृदयङ्गमम् अतिशयेनप्रियमित्यर्थः ॥ १ ॥

१. हे अग्नि, आज हम ऋत्विग्गण, इन्द्रादि-प्रापक स्तुति-द्वारा तुम्हें वर्द्धित करते हैं । अश्व जैसे सवार का वहन करता है, उसी तरह तुम हव्यवाहक हो । तुम यज्ञकर्त्ता की तरह उपकारक हो । तुम भजनीय हो और अतिशय प्रिय हो ।

पौनराधेयिक्यामिष्टौप्रधानस्याग्नेरग्नेह्यस्येत्येषानुवाक्या एभिर्नोअर्कैरितितस्याःस्विष्टकृतोनुवाक्या आमिष्टेऽद्येतिप्रधानस्ययाज्या सूत्रितञ्च—अग्नेअद्याग्नेहोतोर्वेदस्याभिष्टेऽद्यगीर्भिर्गृणन्तएभिर्नोअर्कैरिति ।

अथ द्वितीया—

अधा ह्य॑ग्ने॒ क्रतो॑र्भ॒द्रस्य॒ दक्ष॑स्य सा॒धोः । र॒थीर्ऋ॒तस्य॑ बृह॒तो ब॒भूथ॑ ॥२॥

अध॑ । हि । अ॒ग्ने॒ । क्रतोः॑ । भ॒द्रस्य॑ । दक्ष॑स्य ।
सा॒धोः । र॒थीः । ऋ॒तस्य॑ । बृ॒ह॒तः । ब॒भूथ॑ ॥ २ ॥

अधहि इदानीमेव हेऽग्ने त्वं क्रतोः अस्मदीयस्य यागस्य रथीर्नेता बभूथ भवसि छन्दसि लुङ्लङ्लिट इति भवतेर्वर्तमाने लिट् सिपस्थल् आर्धधातुकस्येड्वलादेरितीडागमे प्राप्ते बभूथाततन्थेति निपातनादिडभावः कीदृशस्य यागस्य भद्रस्य भजनीयस्य दक्षस्य प्रवृद्धस्य साधोः अभीष्टफलसाधकस्य ऋतस्य सत्यभूतस्य बृहतो महतः ॥ २ ॥

२. हे अग्नि, तुम इसी समय हमारे भजनीय, प्रवृद्ध, अभीष्टफल-साधक, सत्यभूत और महान् यज्ञ के नेता हो।

ए॒भिर्नो॑ अ॒र्कैर्भवा॑ नो अ॒र्वाङ्स्व१॒र्ण ज्योतिः॑ ।
अग्ने॒ विश्वे॑भिः सु॒मना॒ अनी॑कैः ॥ ३ ॥

ए॒भिः । नः॒ । अ॒र्कैः । भव॑ । नः॒ । अ॒र्वाङ् । स्वः१ । न ।
ज्योतिः॑ । अग्ने॑ । विश्वे॑भिः । सु॒ऽमनाः॑ । अनी॑कैः ॥ ३ ॥

हेऽग्ने ज्योतिर्ज्योतिष्मान् स्वर्णसूर्य इव तथाविश्वेभिर्विश्वैःसमस्तैरनीकैस्तेजोभिःसुमनाःशोभनमनस्कस्त्वं नोऽस्मदीयैरेभिरेतैःअर्कैरर्चनीयैःस्तोत्रैर्नोऽस्माकमर्वाङभिमुखोभव ॥ ३ ॥

३. हे अग्नि, तुम ज्योतिर्मान् सूर्य की तरह समस्त तेज से युक्त और शोभन अन्तःकरणवाले हो। तुम हम लोगों के अर्चनीय स्तोत्र-द्वारा नीत होओ, और हम लोगों के अभिमुख आगमन करो।

आ॒भिष्टे॑ अ॒द्य गी॒र्भिर्गृ॒णन्तोऽग्ने॒ दाशे॑म । प्र ते॑ दि॒वो न स्त॑नयन्ति॒ शुष्माः॑ ॥४॥

आ॒भिः । ते॒ । अ॒द्य । गी॒ःऽभिः । गृ॒णन्तः॑ । अग्ने॑ । दाशे॑म ।
प्र । ते॒ । दि॒वः । न । स्त॒न॒य॒न्ति॒ । शुष्माः॑ ॥ ४ ॥

अद्यास्मिन्दिवसे हेऽग्ने आभिर्गीर्भिःस्तुतिरूपाभिर्वाग्भिःगृणन्तस्त्वांस्तुवन्तोवयमृत्विग्यजमानाः ते तुभ्यं दाशेम हवींषिदद्या(मा)म दिवोनसूर्यस्यरश्मयइवतेत्वदीयाःशुष्माःशोषकाज्वालाः प्रस्तनयन्ति प्रकर्षेणशब्दायन्ते यद्वा दिवोन मेघाइव त्वदीयाज्वालाःशब्दायन्ते ॥ ४ ॥

४. हे अग्नि, आज हम ऋत्विक् वचनों-द्वारा स्तुति करके तुम्हें हव्य दान करेंगे। सूर्य की रश्मि की तरह तुम्हारी शोषक ज्वाला शब्द करती है। अथवा मेघ की तरह तुम्हारी ज्वाला शब्द करती है।

अथपञ्चमी—

तव॒स्वादि॑ष्ठाग्ने॒संदृ॑ष्टिरि॒दाचि॒दह्न॑इ॒दाचि॑द॒क्तोः ।
श्रि॒येरु॒क्मोनरो॑चतउपा॒के ॥ ५ ॥

तव॑ । स्वादि॑ष्ठा । अग्ने॑ । सम्ऽदृ॑ष्टिः । इ॒दा । चि॒त् । अह्नः॑ । इ॒दा ।
चि॒त् । अ॒क्तोः । श्रि॒ये । रु॒क्मः । न । रो॒च॒ते॒ । उ॒पा॒के ॥५॥

हेग्ने स्वादिष्ठास्वादुतमा प्रियतमा तव त्वदीयासंदृष्टिर्दीप्तिः अह्नइदाचित् दिवसस्ये-दानींच अक्तोरिदाचित् अक्तुरितिरात्रिनाम शर्वरीअक्तुःउर्म्येतिरात्रिनामसुपाठात् रात्रेरि-दानींच अहोरात्रेइत्यर्थः अञ्जूव्यक्तिम्रक्षणकान्तिगतिष्वित्यस्माद्धातोःक्रियेत्यौणादिकस्तुने-चतुप्रत्ययः तस्यकित्त्वादयम् तितुत्रेतीट्प्रतिषेधः अनिदितामित्युपधानकारलोपः चोःकुरि-तिकुत्वं रुक्मोन अलङ्कारइव श्रियै पदार्थमाश्रयितुमुपाके अन्तिके उपाकइत्यन्तिकनाम आकेउपाकेइतितन्नामसुपाठात् रोचते राजते ॥ ५ ॥

५. हे अग्नि, तुम्हारी प्रियतम दीप्ति अहर्निश अलङ्कार की तरह पदार्थों को आश्रयित करने के लिए उनके समीप शोभा पाती है।

घृ॒तंनपू॒तंत॒नूर॑रे॒पाःशुचि॒हिर॑ण्यम् । तत्ते॑रु॒क्मोनरो॑चतस्वधावः ॥६॥

घृ॒तम् । न । पू॒तम् । त॒नूः । अ॒रे॒पाः । शुचि॑ । हिर॑ण्यम् ।
तत् । ते॒ । रु॒क्मः । न । रो॒च॒त॒ । स्व॒धा॒ऽवः॒ ॥ ६ ॥

हेस्वधावः स्वधाशब्दोन्नवाची अन्नवन्नग्ने पूतं शोधितं घृतंन आज्यमिव तनूःत्वदी-यामूर्तिः अरेपाः पापरहिताभवति शुचिःशुद्धंहिरण्यंहितरमणीयं तेत्वदीयंतत्प्रसिद्धंतेजः रु-क्मोन भूषणमिवरोचत रोचते भासते ॥ ६ ॥

६. हे अन्नवान् अग्नि, तुम्हारी मूर्ति शोधित घृत की तरह पापरहित है। तुम्हारा शुद्ध एवं रमणीय तेज अलङ्कार की तरह दीप्त होता है।

कृ॒तंचि॒द्धिष्मा॒सने॑मि॒द्वेषोऽग्न॑इ॒नोषि॒मर्ता॑त् । इ॒त्थायज॑मानादृतावः ॥७

कृ॒तम् । चि॒त् । हि । स्म॒ । सने॑मि । द्वेषः॑ । अग्ने॑ । इ॒नोषि॑ ।
मर्ता॑त् । इ॒त्था । यज॑मानात् । ऋ॒त॒ऽवः॒ ॥ ७ ॥

हेऋतावः सत्यवन्नग्ने कृतंचित् यजमानेनकृतमपि सनेमि चिरन्तनं सनेमीतिपुराणनाम सनेमिपूर्व्यमितिपुराणनामसुपाठात् द्वेषः पापं मर्तात्मनुष्याद्यजमानात् इत्थासत्यं इत्थेतिसत्य-नामैतत् अद्धाइत्थेतितन्नामसुपाठात् इनोषिस्महि प्रेरयस्येवत्वं नाशयसीत्यर्थः ॥ ७ ॥

७. हे सत्यवान् अग्नि, तुम यजमानों-द्वारा निर्मित हो; तथापि चिरन्तन हो। तुम यजमानों के पाप को निश्चय ही दूर कर देते हो।

अथाष्टमी—

शिवानः सख्यासन्तुभ्रात्राग्नेदेवेषुयुष्मे ।
सानोनाभिः सदनेसस्मिन्नूधन् ॥ ८ ॥ १० ॥

शिवा । नः । सख्या । सन्तु । भ्रात्रा । अग्ने । देवेषु ।
युष्मे इति । सा । नः । नाभिः । सदने । सस्मिन् । ऊधन् ॥८॥१०॥

हेऽग्ने नोऽस्मदीयानिसख्या सख्यानि भ्रात्राभ्रात्राणि भ्रातृसंबन्धीनिकर्माणि देवेषुद्योतमानेषुयुष्मे युष्मासु सुपांसुलुगितिसप्तमीबहुवचनस्यशेआदेशः शिवा शिवानि सन्तु मङ्गलानिभवन्तु सा सखित्वभ्रातृकर्मसंततिः सदने देवानांस्थाने सस्मिन्नूधनि सर्वस्मिन्यज्ञेनोऽस्माकंनाभिर्बन्धनंभवति ॥ ८ ॥

८. हे अग्नि, तुम द्युतिमान् हो। तुम्हारे प्रति जो हम लोगों का सख्य और भ्रातृभाव है, वह मङ्गलजनक हो। वह सखित्व और भ्रातृकार्य देवों के स्थान में और सम्पूर्ण यज्ञ में हम लोगों का नाभिबन्धन हो ॥ इतितृतीयस्यपञ्चमेदशमोवर्गः ॥ १० ॥

द्वितीयेऽनुवाकेएकादशसूक्तानि तत्रभद्रंतइतिषडृचंप्रथमंसूक्तं वामदेवस्यार्षं त्रिष्टुप्छन्दस्कम् अग्निदेवताकं भद्रंषळित्यनुक्रमणिका । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोराग्नेयेक्रतौत्रैष्टुभेछन्दसीदमादिकेद्वेसूक्तेविनियुक्ते सूत्रितंच—भद्रंतेअग्नइतिसूक्तेइति ।

भद्रंतेअग्नेसहसिन्ननीकमुपाकआरोचतेसूर्यस्य ।
रुशद्दृशेददृशेनक्तयाचिदरूक्षितंदृशआरूपेअन्नम् ॥ १ ॥

भद्रम् । ते । अग्ने । सहसिन् । अनीकम् । उपाके । आ ।
रोचते । सूर्यस्य । रुशत् । दृशे । ददृशे । नक्तया । चित् ।
अरूक्षितम् । दृशे । आ । रूपे । अन्नम् ॥ १ ॥

हेसहसिन् बलवन्नग्ने ते त्वदीयं भद्रं भजनीयमनीकंतेजः सूर्यस्यउपाके समीपभूतेदिवसेइत्यर्थः आरोचते समन्तादीप्यते रुशत् रोचमानं दृशेदर्शनीयंतेजः नक्तयाचिद्रात्र्यापि ददृशेदृश्यते आदित्यंवाअस्तंयन्तमग्निमनुप्रविशतीत्यर्थः अकिंच अरूक्षितं स्निग्धं दृशे दर्शनीयम् अन्नंपुरोडाशादिरूपंहविः रूपेरूपवति त्वयि ऋत्विगादिभिर्हुतंभवति ॥ १ ॥

१. हे बलवान् अग्नि, तुम्हारा भजनीय तेज सूर्य के समीपभूत दिवस में चारों तरफ़ दीप्तिमान् होता है। तुम्हारा सुन्दर और दर्शनीय तेज रात्रि में भी दिखाई देता है। तुम रूपवान् हो। तुम्हारे उद्देश से स्निग्ध और दर्शनीय अन्न बहुत होता है।

अथ द्वितीया—

विषाह्यग्ने गृणते मनीषां खं वेपसा तुविजात स्तवानः ।
विश्वेभिर्यद्वावनः शुक्र देवैस्तन्नो रास्व सुमहो भूरि मन्म ॥२॥

वि । साहि । अग्ने । गृणते । मनीषाम् । खम् । वेपसा ।
तुविऽजात । स्तवानः । विश्वेभिः । यत् । वावनः । शुक्र ।
देवैः । तत् । नः । रास्व । सुऽमहः । भूरि । मन्म ॥२॥

हे तुविजात मन्थनीयारणिद्वारा यज्ञादिकर्मसु बहुजन्मन्नग्ने स्तवानः ऋत्विगादिभिः स्तूयमानस्त्वं वेपसा यज्ञादिकर्मणा वेप इति कर्मनाम वेपः वेषः विष्टीति कर्मनामसु पाठात् मनीषां स्तुतिं गृणते कुर्वते यजमानाय खं यजमानप्राप्यस्य पुण्यलोकस्य द्वारं विषाहि विष्य विमुञ्चेत्यर्थः षोऽन्तकर्मणि इत्यस्माद्धातोः लोण्मध्यमपुरुषैकवचनं सिप् दिवादिभ्यः श्यन् तस्य बहुलं छन्दसीति लुक् आदेच उपदेशेऽशितीत्यात्वं सेर्हिरादेशः तिङ्ङतिङ इति निघातः हे शुक्र दीप्यमानाग्ने त्वं विश्वेभिर्विश्वैः सर्वैः बहुलं छन्दसीति भिस ऐस्भावः देवैरिन्द्रादिभिः सह यत्पश्वादिधनं वावनः यजमानेभ्यः प्रयच्छसि वनतेर्लेट् तस्य सिप् इतश्च लोप इतीकारलोपः बहुलं छन्दसीति विकरणस्य श्लुः श्लाविति द्विर्वचनं हलादिशेषः लेटोऽडाटावित्यडागमः यद्वृत्तान्नित्यमिति निघाताभावः हे सुमहः शोभनतेजस्काग्ने भूरि प्रभूतं मन्म मननीयं तद्धनं नोऽस्मभ्यं रास्व देहि ॥ २ ॥

२. हे बहुजन्मा अग्नि, तुम यज्ञकारियों-द्वारा स्तुत होकर स्तुतिकारी यजमान के लिए पुण्य लोक के द्वार को विमुक्त करो। हे सुन्दर तेजोविशिष्ट अग्नि, देवों के साथ यजमान को तुम जो धन देते हो, हमें भी वही प्रभूत और अभिलषित धन दो।

महाभिषेकेऽभिषिक्तोऽग्निः कल्पयानो यष्टव्यः तस्य द्वे अनुवाक्ये तत्र त्वदग्ने काव्या इति द्वितीयानुवाक्या तथा च सूत्रितम्—त्वदग्ने काव्या त्वन्मनीषाः समत्र यासु इत्था जायमान इति ।

सूक्ते तृतीया—

त्वदग्ने काव्या त्वन्मनीषास्त्वदुक्था जायन्ते राध्यानि ।
त्वदेति द्रविणं वीरपेशा इत्थाधिये दाशुषे मर्त्याय ॥ ३ ॥

त्वत् । अग्ने । काव्या । त्वत् । मनीषाः । त्वत् । उक्था ।
जायन्ते । राध्यानि । त्वत् । एति । द्रविणम् । वीरऽपेशाः ।
इत्थाऽधिये । दाशुषे । मर्त्याय ॥ ३ ॥

हे अग्ने काव्या काव्यानि हविर्वहनदेवताह्वानादीन्यभिसंकल्पीनि कर्माणि वा त्वत्त्वत्तो जायन्ते उत्पद्यन्ते मनीषाः स्तुतिरूपा वाचस्त्वत्त एव जायन्ते राध्यानि राधुंपो-

ध्यानि उक्था उक्थानिशस्त्राणित्वत्तोजायन्ते इत्थाधिये धीरितिकर्मनाम इत्थेतिसत्यनामसुपा- अत् सत्यकर्मणे दाशुषे हवींषिदत्तवतेमर्त्यायमनुष्यायपयजमानायवीरपेशाः पेशइतिरूपनाम इदंविक्रान्तंरूपम् अत्रलिङ्गव्यत्ययेनवीरपेशाइतिरूपम् द्रविणंपश्वादिधनंत्वत्तःप्रतिनिर्गच्छति उत्पद्यतइत्यर्थः ॥ ३ ॥

३. हे अग्नि, हविर्वहन और देवतानयन आदि अग्नि-सम्बन्धी कार्य तुमसे ही उत्पन्न हुए हैं, स्तुतिरूप वचन तुमसे ही उत्पन्न हुए हैं और आराधनयोग्य उक्थ तुमसे ही उत्पन्न हुए हैं। सत्यकर्मा और हव्यदाता यजमान के लिए वीर्ययुक्त रूप और धन भी तुमसे ही उत्पन्न हुए हैं।

त्वद्वाजीवाजम्भरोविहायाअभिष्टिकृज्जायतेसत्यशुष्मः ।
त्वद्रयिर्देवजूतोमयोभुस्त्वदाशुर्जूजुवाँअग्नेअर्वा ॥ ४ ॥

त्वत् । वाजी । वाजम्ऽभरः । विऽहायाः । अभिष्टिऽकृत् । जायते । सत्यऽशुष्मः । त्वत् । रयिः । देवऽजूतः । मयःऽभुः । त्वत् । आशुः । जूजुऽवान् । अग्ने । अर्वा ॥ ४ ॥

हेअग्ने वाजी बलवान् वाजम्भरः हविर्लक्षणान्नस्यवाहकः अग्नेर्वाजम्भरइत्येषावैदिकीसंज्ञा संज्ञायांभृतॄवृजीतिधारयतेकर्मण्युपपदेखच्प्रत्ययः अरुर्द्विषदजन्तस्येतिमुमागमः चितइत्य- न्तोदात्तत्वं विहायाः महान् अभिष्टिकृत् यज्ञकृत् अन्वेषणकृद्वा सत्यशुष्मः सत्यबलः पुत्रः त्वत्तोजायतेउत्पद्यते देवजूतोदेवैःप्रेरितःमयोभुःसुखप्रदःमयइतिसुखनामैतत् रयिर्धनंत्वज्जायते आशुःशीघ्रगामीअप्रतिहतगमनइत्यर्थः जूजुवान्वेगेनगच्छन्नर्वाश्वःत्वत्तोजायते ॥ ४ ॥

४. हे अग्नि, बलवान्, हव्यवाहक, महान् यज्ञकारी और सत्यबल-विशिष्ट पुत्र तुमसे ही उत्पन्न हुए हैं। देवों-द्वारा प्रेरित सुखप्रद धन तुमसे ही उत्पन्न होता है और शीघ्रगामी, गतिविशिष्ट तथा वेगवान् अश्व तुमसे ही उत्पन्न हुआ है।

त्वामग्नेप्रथमंदेवयन्तोदेवंमर्ताअमृतमन्द्रजिह्वम् ।
द्वेषोयुतमाविवासन्तिधीभिर्दमूनसंगृहपतिममूरम् ॥ ५ ॥

त्वाम् । अग्ने । प्रथमम् । देवऽयन्तः । देवम् । मर्ताः । अमृत । मन्द्रऽजिह्वम् । द्वेषःऽयुतम् । आ । विवासन्ति । धीभिः । दमूनसम् । गृहऽपतिम् । अमूरम् ॥ ५ ॥

हेअमृत अमरणशीलाग्ने देवयन्तोदेवानिच्छन्तोमर्तामनुष्यायजमानाः त्वाम् धीभिः स्तुतिभिःकर्मभिर्वा आविवासन्ति समन्तात्परिचरन्ति कीदृशंत्वां प्रथमं देवानामाद्यंदेवंद्योतमानं मन्द्रजिह्वं देवानांमादयित्रीजिह्वायस्यतं द्वेषोयुतं द्वेषसांपापानां पृथक्कर्तारं दमूनसं रक्षसांदमनकरणमनसोपेतं दमूनःशब्दस्यकथमयमर्थइतिदमूनादमनानाद्वानमनावादाःत्तमनाआपिवादमइतिगृहनामतन्मनाःस्यादितियास्केनोक्तत्वादिति । दमुउपशमने दमेरूनसिरित्यौणादिकऊनसिप्रत्ययः गृहपतिं गृहाणांपालयितारम् अमूरम् अमूढं प्रगल्भमित्यर्थः ॥ ५ ॥

५. हे अमर अग्नि, देवाभिलाषी मनुष्य स्तुति-द्वारा तुम्हारी परिचर्या करते हैं। तुम देवों में आदिदेव हो। तुम प्रकाशवान् हो। तुम्हारी जिह्वा देवों को हृष्ट करनेवाली है। तुम पापों को पृथक् करनेवाले हो और राक्षसों को दमन करने की इच्छावाले हो। तुम गृहपति और प्रगल्भ हो।

स्वस्त्ययन्याम् आरेअस्मदितिस्वस्तिमतोक्षेर्योज्या सूत्रितञ्च—आरेअस्मदमतिमारेअंहइति ।

आ॒रे अ॒स्मद॑मतिमा॒रे अंह॑ आ॒रे विश्वां॑ दुर्म॒तिं यन्नि॒पासि॑ ।
दो॒षा शि॒वः स॑हसः सूनो अग्ने॒ यं दे॒व आ चि॒त्सच॑से स्व॒स्ति ॥६॥११॥

आ॒रे । अ॒स्मत् । अम॑तिम् । आ॒रे । अंहः॑ । आ॒रे । विश्वा॑म् । दुः॒ऽम॒तिम् । यत् । नि॒ऽपासि॑ । दो॒षा । शि॒वः । स॒ह॒सः॒ । सू॒नो॒ इति॑ । अ॒ग्ने॒ । यम् । दे॒वः । आ । चि॒त् । सच॑से । स्व॒स्ति ॥ ६ ॥ ११ ॥

हेसहसःसूनो बलस्यपुत्र मथ्यमानोग्निर्मन्थनकारिणांहिबलेनजायते इत्यग्नेर्बलपुत्रत्वं हेअग्ने दोषारात्रौ शिवः शिवकरः देवोद्योतमानस्त्वं यंयानस्मान्स्वस्ति अविनाशाय आसचसे परितःसेवसे चिदितिपूरणः यद्यस्मात्कारणात् निपासि यजमानान्नितरांपालयसि तेभ्योस्मदस्मत्तः अमतिंपापरूपामशनेच्छाम् आरे दूरेकुरु अशनायावैपाप्मामतिरितिब्राह्मणम् । आरेदूरेस्मदस्मत्तःअंहःपापंकुरु आरेइतिदूरनामैतत् अस्मत्तःआरेदूरेदुर्मतिंदुर्मनस्त्वंकुरु ॥ ६ ॥

६. हे बलपुत्र अग्नि, तुम रात्रिकाल में मङ्गलजनक और द्युतिमान् होकर हमारे कल्याण के लिए सेवा करते हो। जिस कारण तुम यजमानों का विशेष रूप से पालन करते हो, उसी से तुम हम लोगों के निकट से अमति को दूर करो। हम लोगों के निकट से पाप को दूर करो और हमारे निकट से समस्त दुर्मति को दूर करो।

यस्त्वामग्नइतिषळृचंद्वितीयंसूक्तम् वामदेवऋषिस्त्रिष्टुभोग्निर्देवता । यस्त्वामित्यनुक्रान्तं । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोःपूर्वसूक्तेनसहोक्तोविनियोगः ।

१ नि० ४, ४। २ ऐ० ब्रा० २. २।

यस्त्वामग्न इनधते यतस्रुक्त्रिस्ते अन्नं कृणवत्सस्मिन्नहन् ।
स सु द्युम्नैरभ्यस्तु प्रसक्षत्तव क्रत्वा जातवेदश्चिकित्वान् ॥ १ ॥

यः । त्वाम् । अग्ने । इनधते । यतऽस्रुक् । त्रिः । ते । अन्नम् ।
कृणवत् । सस्मिन् । अहन् । सः । सु । द्युम्नैः । अभि । अस्तु ।
प्रऽसक्षत् । तव । क्रत्वा । जातऽवेदः । चिकित्वान् ॥ १ ॥

हेऽग्ने यतस्रुक् स्रुचा संयतो यजमानः त्वामिनधते दीप्तियुक्तं कुर्यात् यः सस्मिन्नहन्सर्वस्मिन्नहनि ते तुभ्यं त्रिः त्रिवारं सवनत्रये अन्नं हविर्लक्षणमन्नं कृणवत्कुर्यात् हे जातवेदः जातानां वेदितरग्ने तव तोकेन क्रत्वा इन्धनादिहेतुना कर्मणा प्रसक्षत् प्रसहमानं त्वदीयं तेजः चिकित्वान् जानन् यजमानः द्युम्नैर्धनैर्यशोभिर्वा सु अत्यन्तमन्यस्तु शत्रूनभिभवतु ॥ १ ॥

१. हे अग्नि, जो यजमान स्रुक् को संयत करके तुम्हें प्रदीप्त करता है, जो व्यक्ति तुम्हें प्रतिदिन तीनों सवनों में हविरन्न देता है, हे जातवेदा, वह व्यक्ति तुम्हारे तृप्तिकर (इन्धन-दान आदि) कार्य-द्वारा तुम्हारे प्रसहमान तेज को जानकर धन-द्वारा शत्रुओं का पराभूत करता है।

इध्मं यस्ते जभरच्छश्रमाणो महो अग्ने अनीकमा सपर्यन् ।
स इधानः प्रति दोषामुषासं पुष्यन्रयिं सचते घ्नन्नमित्रान् ॥ २ ॥

इध्मम् । यः । ते । जभरत् । शश्रमाणः । महः । अग्ने । अनीकम् ।
आ । सपर्यन् । सः । इधानः । प्रति । दोषाम् । उषसम् ।
पुष्यन् । रयिम् । सचते । घ्नन् । अमित्रान् ॥ २ ॥

हेऽग्ने यो यजमानः ते तुभ्यम् इध्मं होमसाधनं समिज्जातं जभरत् आहरेत् हृञ् हरणे लिङ्र्थे लेट् तस्य सिप्दस्य लोपः इतीकारलोपः बहुलं छन्दसीति शपः श्लुः द्विर्वचनादिकार्यं छेदोऽत्यायितव्यस्तागमः हृग्रहोर्भ इति भत्वं शश्रमाणः इध्माद्याहरणे श्राम्यन् महो महतस्तवानीकम् आकारश्चार्थे तेजश्च सपर्यन्परिचरन्यो यजमानः दोषां प्रति रात्रिकालीकृत्य उषसं प्रति उषःकालं च लक्ष्यीकृत्य कालद्वयेऽपीत्यर्थः इधानः इन्धानस्त्वां दीप्तियुक्तं करोति पुष्यन् प्रजाभिः पशुभिश्च पुष्टः सन् स यजमानः अमित्रान् शत्रून् घ्नन् हिंसन् रयिं धनं सचते सेवते सर्वत्राप्यायितत्व समुच्चयो ध्वनीत्यर्थः ॥ २ ॥

२. हे अग्नि, जो तुम्हारे लिए होमसाधन काष्ठ का आहरण करता है, हे महान् अग्नि, जो व्यक्ति काष्ठ के अन्वेषण में श्रान्त होकर तुम्हारे तेज की परिचर्या करता है और रात्रिकाल तथा दिवाकाल में जो तुम्हें प्रदीप्त करता है, वह यजमान प्रजा और पशुओं द्वारा पुष्ट होकर शत्रुओं को विनष्ट करता है और धन लाभ करता है।

उपांसंमरणीयेष्टावग्नेःक्षत्रभृतोनुवाक्या तथाचसूत्रम्–अग्निरीशेबृहतःक्षत्रियस्याग्नेर्भिदेसुमतिंवोप्यर्यागीरिति ।

सूक्तेतृतीया–

अग्निरीशेबृहतःक्षत्रियस्याग्निर्वाजस्यपरमस्यरायः ।
दधातिरत्नंविधतेयविष्ठोव्यानुषङ्मर्त्यायस्वधावान् ॥ ३ ॥

अग्निः । ईशे । बृहतः । क्षत्रियस्य । अग्निः । वाजस्य ।
परमस्य । रायः । दधाति । रत्नम् । विधते । यविष्ठः । वि । आनुषक् ।
मर्त्याय । स्वधाऽवान् ॥ ३ ॥

अग्निः बृहतोमहतःक्षत्रियस्य बलस्य ईशे ईश्वरोभवति वर्तमानार्थेलिट् किंच अग्निःपरमस्योत्कृष्टस्यवाजस्यान्नस्यरायःपश्वादेर्धनस्यचेशे यविष्ठोयुवतमःस्वधावानन्नवान्तेजस्वीचाग्निः विधते परिचरते विधतिःपरिचरणकर्मेतियास्कः । मर्त्याय मनुष्याय यजमानाय रत्नंरमणीयंधनमानुषक् अनुषक्तं विदधाति करोति ॥ ३ ॥

३- अग्नि महान् बल के ईश्वर तथा उत्कृष्ट अन्न और पशु-स्वरूप धन के स्वामी हैं। युवतम और अन्नवान् अग्नि परिचर्या करनेवाले यजमान को रमणीय धन से संयुक्त करें।

यच्चिद्धितेपुरुषत्रायविष्ठाचित्तिभिश्चकृमाकच्चिदागः ।
कृधीष्व१स्माँअदितेरनागान्व्येनांसिशिश्रथोविष्वगग्ने ॥४॥

यत् । चित् । हि । ते । पुरुषऽत्रा । यविष्ठ । अचित्तिऽभिः ।
चकृम । कत् । चित् । आगः । कृधि । सु । अस्मान् । अदितेः ।
अनागान् । वि । एनांसि । शिश्रथः । विष्वक् । अग्ने ॥ ४ ॥

हेयविष्ठ युवतमाग्ने यच्चिद्धि यद्यपिखलु तेत्वदीयेषु पुरुषत्रा परिचारकेषु अचित्तिभिरज्ञानैः कच्चिदागः किंचिदपिपापंवयंचकृम तथापि हेअग्ने अस्मानदितेर्भूमेरनागाननागसः पापरहितान्सु अत्यन्तं कृधि कुरु हेअग्ने विष्वक् सर्वतोविद्यमानान्येनांसि अस्माभिःकृतानि पापानि विशिश्रथः विश्लथय शिथिलीकुरु ॥ ४ ॥

४- हे युवतम अग्नि, यद्यपि तुम्हारे परिचारकों के मध्य में हम अज्ञानवश कुछ पाप करते हैं; तथापि तुम पृथ्वी के निकट हमें सम्पूर्ण रूप से निष्पाप कर दो। हे अग्नि, सर्वत्र विद्यमान हमारे पापों को तुम शिथिल करो।

महश्चिदग्नएनसोअभीकऊर्वाद्देवानामुतमर्त्यानाम् ।
मातेसखायःसदमिद्रिषामयच्छातोकायतनयायशंयोः ॥ ५ ॥

महः । चित् । अग्ने । एनसः । अभीके । ऊर्वात् । देवानाम् ।
उत । मर्त्यानाम् । मा । ते । सखायः । सदम् । इत् । रिषाम ।
यच्छ । तोकाय । तनयाय । शम् । योः ॥ ५ ॥

हेअग्ने देवानामिन्द्रादीनाम् उतापिच मर्त्यानां मनुष्याणामभीके अन्तिके अभीकइ-त्यन्तिकनामैतत् अस्माभिर्यत्पापंकृतं महश्चिन्महतोप्यूर्वाद्विस्तृतादस्मादेनसःपापात् तेत्वदी-याःसखायोमित्रभूताः स्तोतारोवयंसदमित् सर्वदैवमारिषाम माहिंसिताभूम हेअग्ने त्वं तोकाय पुत्राय तनयाय पौत्राय शं पापरूपोपद्रवाणांशान्तिं योः सुकृतोत्पादितंसुखंचयच्छ देहि ॥ ५ ॥

५. हे अग्नि, हम तुम्हारे सखा हैं। हमने इन्द्रादि देवों के निकट अथवा मनुष्यों के निकट जो पाप किया है, उस महान् और विस्तृत पाप से हम कभी भी विघ्न न पावें। तुम हमारे पुत्र और पौत्र को पाप-रूप उपद्रवों से शान्ति और सुकृतजनित सुख दो।

यथाहत्यद्वसवोगौर्यंचित्पदिषिताममुञ्चतायजत्राः ।
एवोष्व१स्मन्मुञ्चताव्यंहः प्रतार्यग्नेप्रतरंनआयुः ॥६॥१२॥

यथा । ह । त्यत् । वसवः । गौर्यम् । चित् । पदि । सिताम् ।
अमुञ्चत । यजत्राः । एवो इति । सु । अस्मत् । मुञ्चत । वि । अंहः ।
प्र । तारि । अग्ने । प्रऽतरम् । नः । आयुः ॥ ६ ॥ १२ ॥

यजत्राः यजनीयाः पूजार्हाः हेवसवोनिवासयितारोग्नयः यूयं यथाह यथैव त्यत् त्यां तां पदि पादे सितां बद्धां गौर्यंचित् गौरींगामपि अमुञ्चतत्यक्तवन्तोमुक्तवन्तस्तथा एवमेव अस्मदस्मत्तः अंहःपापं सु अत्यन्तंविमुञ्चत विमुक्तंकुरुत यद्वाप्रवृद्धमवृद्धं हेअग्ने त्वया प्र-तरंप्रवृद्धंनोस्मदीयमायुः प्रतारि प्रवृद्धंक्रियताम् ॥ ६ ॥

६. हे पूजार्ह और निवासयिता अग्नि, तुमने जिस तरह पदबद्ध गौरी गौ को विमुक्त किया था, उसी तरह हम लोगों को पाप से विमुक्त करो। हे अग्नि, हमारी आयु तुम्हारे द्वारा प्रवृद्ध है, तुम इसे और प्रवृद्ध करो।

॥ इतितृतीयस्यपञ्चमेद्वादशोवर्गः ॥ १२ ॥

मत्स्यभिरितिपञ्चर्चंतृतीयंसूक्तं वामदेवस्यार्षंत्रैष्टुभमाग्नेयं तत्रअन्त्यावरुणाभिवेयोवअग्नतिर्वैतं तथाचानुक्रम्यते—मत्स्यभिःपञ्चाग्निर्न्नोत्यन्त्यस्त्वावरुणेति लैङ्गिकोविनियोगः ।

प्रत्यग्निरुषसामग्रमख्यद्विभातीनांसुमनारत्नधेयम् ।
यातमश्विनासुकृतोदुरोणमुत्सूर्योज्योतिषादेवएति ॥ १ ॥

प्रति । अग्निः । उषसाम् । अग्रम् । अख्यत् । विऽभातीनाम् ।
सुऽमनाः । रत्नऽधेयम् । यातम् । अश्विना । सुऽकृतः ।
दुरोणम् । उत् । सूर्यः । ज्योतिषा । देवः । एति ॥ १ ॥

सुमनाः शोभनमनस्कोऽग्निर्विभातीनां व्युच्छन्तीनामुषसामुषोदेवतानां रत्नधेयं रत्नानां धनप्रकाशकमित्यर्थः अग्रंप्रति पूर्वकालमभीकृत्य अख्यत्प्रबुद्धोभवति हेअश्विना अश्विनौ युवां सुकृतोयजमानस्यदुरोणंगृहं दुरोणइतिगृहनाम दुरोणेदुर्याइतिगृहनामसुपाठात् यातं गच्छतं सूर्यऋत्विगादीनां प्रेरकोदेवःज्योतिषास्वेनतेजसा उदेति उषःकालेप्रादुर्भवतीत्यर्थः ॥ १ ॥

१. शोभन मनवाले अग्नि तमोनिवारिणी उषा के धन प्रकाशकाल के पूर्व ही प्रबुद्ध होते हैं। हे अश्विद्वय, तुम यजमान के गृह में गमन करो। ऋत्विक् आदि के प्रेरक सूर्यदेव अपने तेज के साथ उषाकाल में प्रादुर्भूत होते हैं।

ऊर्ध्वंभानुंसवितादेवोअश्रेद्द्रप्संदविध्वद्गविषोनसत्वा ।
अनुव्रतंवरुणोयन्तिमित्रोयत्सूर्यंदिव्यारोहयन्ति ॥ २ ॥

ऊर्ध्वम् । भानुम् । सविता । देवः । अश्रेत् । द्रप्सम् । दविध्वत् ।
गोऽइषः । न । सत्वा । अनु । व्रतम् । वरुणः । यन्ति । मित्रः ।
यत् । सूर्यम् । दिवि । आऽरोहयन्ति ॥ २ ॥

सविताप्रेरकोदेवः ऊर्ध्वम् उन्मुखंभानुमश्रेत् आश्रयति यदारश्मयःसूर्यंदिविद्युलोके आरोहयन्तिआरोहणंकारयन्ति तदा वरुणोरात्र्यभिमानीदेवः मित्रोऽहरभिमानी अन्येदेवाश्च व्रतं तत्संबन्धिकर्मानुयन्ति अनुगच्छन्ति अनुगमनेदृष्टान्तउच्यते—द्रप्संपार्थिवंरजोदविध्वत् धुन्वन् विकिरन्नित्यर्थः गविषोगाइच्छन्सत्वाबलवान्वृषभइव तद्वत् ॥ २ ॥

२. सवितादेव उन्मुख किरण को विकासित करते हैं। रश्मियाँ जब सूर्य को द्युलोक में आरूढ़ कराती हैं तब वरुण, मित्र और अन्यान्य देवगण अपने-अपने कर्मों का अनुगमन करते हैं, जैसे बलवान् वृषभ गौओं की कामना करके धूलि विकीर्ण करता हुआ गौओं का अनुगमन करता है।

यंसीमकृण्वन्तमसेविपृचेध्रुवक्षेमाअनवस्यन्तोअर्थम् ।
तंसूर्यंहरितःसप्तयह्वीःस्पशंविश्वस्यजगतोवहन्ति ॥ ३ ॥

यम् । सीम् । अकृण्वन् । तमसे । विपृचे । ध्रुवक्षेमाः ।
अनवस्यन्तः । अर्थम् । तम् । सूर्यम् । हरितः । सप्त । यह्वीः ।
स्पशम् । विश्वस्य । जगतः । वहन्ति ॥ ३ ॥

ध्रुवक्षेमाः स्थिरनिवासाः सृष्टिकर्तारो देवाः सीम् सर्वतस्तमसे तमसः विपृचे पृथक्करणाय अर्थं जगल्लक्षणं कार्यम् अनवस्यन्तः अविमुञ्चन्तः कुर्वन्तएव यं सूर्यम् अकृण्वन् असृजन्नित्यर्थः यह्वीर्महत्यः सप्त सप्तसंख्याकाः हरितोऽश्वाः विश्वस्य समस्तस्य जगतः प्राणिसमूहस्य स्पशं प्रेरकत्वेन ज्ञातारं तं सूर्यं वहन्ति धारयन्ति ॥ ३ ॥

३. सृष्टि करनेवाले देवों ने संसार के कार्य का परित्याग न करके सर्वतोभाव से अन्धकार को दूर करने के लिए जिस सूर्य को सृष्ट किया था, उस समस्त प्राणिसमूह के विज्ञाता सूर्य का धारण महान् हरिनामक सप्ताश्व करते हैं।

वहिष्ठेभिर्विहरन्यासि तन्तुमवव्ययन्नसितं देव वस्म ।
दविध्वतो रश्मयः सूर्यस्य चर्मेवावाधुस्तमो अप्स्वन्तः ॥४॥

वहिष्ठेभिः । विऽहरन् । यासि । तन्तुम् । अवऽव्ययन् ।
असितम् । देव । वस्म । दविध्वतः । रश्मयः । सूर्यस्य । चर्मऽइव ।
अव । अधुः । तमः । अप्ऽसु । अन्तरिति ॥ ४ ॥

हे देव द्योतमान सूर्य त्वं जगन्निर्वाहात्मकस्य रसस्यादानार्थं तन्तुं रश्मिसमूहं विहरन् विस्तारयन् यासि तं कृष्णवर्णं वस्म नक्तंचराणां निवासभूतां रात्रिम् अवव्ययन् अवाचीनं यथा भवति तथा संवृण्वन् तिरस्कुर्वन्नित्यर्थः वहिष्ठेभिर्वोढृतमैरश्वैर्यासि गमनमार्गं गच्छसि अस्यामृचि पूर्वार्धे सूर्यस्य प्रत्यक्षमर्थं प्रतिपाद्य उत्तरार्धे परोक्षमर्थं प्रतिपादयितुमाह—दविध्वतो धून्वानाः सूर्यस्य संबन्धिनो रश्मयः किरणाः अप्स्वन्तरिक्षे आप इत्यन्तरिक्षनाम आकाशम् आपः पृथिवीति तन्नामसु पाठात् अन्तर्मध्ये चर्मेव चर्मवत् स्थितं तमः अन्धकारम् अवाधुः अवाचीनम् अधुः तिरस्कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ ४ ॥

४. हे द्युतिमान् सूर्य, तुम जगन्निर्वाहक रस को ग्रहण करने के लिए तन्तुस्वरूप रश्मिसमूह को विस्तारित करते हो, कृष्णवर्णा रात्रि को तिरोहित करते हो और अत्यन्त वहनसमर्थ अश्वों-द्वारा गमन करते हो। कम्पनयुक्त सूर्य की रश्मियाँ अन्तरिक्ष के मध्य में स्थित चर्म-सदृश अन्धकार को दूर करें।

अनायतो अनिबद्धः कथायं न्यङ्ङुत्तानोऽव पद्यते न ।
कया याति स्वधया को ददर्श दिवः स्कम्भः समृतः पाति नाकम् ॥५॥

अनायतः । अनिबद्धः । कथा । अयम् । न्यङ् । उत्तानः ।
अव । पद्यते । न । कया । याति । स्वधया । कः । ददर्श । दिवः ।
स्कम्भः । सम्ऽऋतः । पाति । नाकम् ॥ ५ ॥ १२ ॥

आयतशब्दोदूरवाची तद्विपरीतोनायतः आसीनःसन्नयंप्रत्यक्षेणोपलभ्यमानोमण्डला-भिमानीसूर्यः अनिबद्धः केनापिबद्धोनक्रियते अपिचायंसूर्यः न्यङ् अवाङ्मुखःसन् केनापि त्कथा कथंनावपद्यते नहिंस्यते किंचायमुत्तानः ऊर्ध्वमुखत्वेनतिष्ठन्कयास्वधयाकेनबलेन यातिगच्छति स्वधाशब्दोबलवाची अत्रतत्कार्यंबलंलक्षयति अपिचदिवोद्युलोकस्य स्कम्भः स्तम्भः समृतः नाकेन समवेतः सूर्यः नाकंस्वर्गंपातिपालयति कोददर्श तत्त्वतःकःपश्यति नकोपिमानातीतत्वात् ॥ ५ ॥

५. अदूरवर्ती अर्थात् प्रत्यक्ष उपलभ्यमान सूर्य को कोई भी बाँध नहीं सकता । अधोमुख सूर्य किसी प्रकार भी हिंसित नहीं होते हैं । ये किस बल से ऊर्ध्वमुख भ्रमण करते हैं ? द्युलोक में समवेत स्तम्भ-स्वरूप सूर्य स्वर्ग का पालन करते हैं । इसे किसने देखा है ? अर्थात् इस तत्त्व को कोई भी नहीं जानता ।

प्रत्यग्निरुषसइतिपञ्चर्चंचतुर्थंसूक्तं वामदेवस्यार्षं त्रैष्टुभमाग्नेयं माध्वणिकदेवतंवा तथाचानुक्रान्तं प्रत्यग्निरिति । लिङ्गोक्तदेवतंत्वितितुशब्दादस्यापिसूक्तस्यलिङ्गोक्तदेवतत्वं विनियोगोलैङ्गिकः ।

प्रत्य॒ग्निरु॒षसो॑जा॒तवे॑दा॒अख्य॑द्दे॒वोरोच॑माना॒महो॑भिः ।
आना॑सत्योरुगा॒यारथे॑ने॒मंय॒ज्ञमुप॑नोया॒तमच्छ॑ ॥ १ ॥

प्रति॑ । अ॒ग्निः । उ॒षसः॑ । जा॒तऽवे॑दाः । अख्य॑त् । दे॒वः । रोच॑मानाः । महः॑ऽभिः । आ । ना॒स॒त्या॒ । उ॒रु॒ऽगा॒या॒ । रथे॑न । इ॒मम् । य॒ज्ञम् । उप॑ । नः॒ । या॒तम् । अच्छ॑ ॥ १ ॥

देवोद्योतमानः जातवेदाजातधनोग्निः महोभिस्तेजोभिः रोचमानाः दीप्यमानाः उषसःप्र-तिउषसोभिमुखीकृत्य अख्यत् प्रबुद्धोभवति उरुगाया प्रभूतगमनौ हेनासत्या अश्विनौ रथेननो-स्मदीयमिमंयज्ञम् अच्छाभिमुखमुपयातम् उपगच्छतम् ॥ १ ॥

१. जातवेदा अग्नि के तेज से दीप्यमाना उषा प्रबुद्ध हुई हैं । हे प्रभूत गमनशाली अश्विद्वय, तुम दोनों रथ-द्वारा हमारे यज्ञ के अभिमुख आगमन करो ।

अना॑यतो॒अनि॑बद्धःक॒थायंन्य॑ङ्ङु॒त्ता॒नोऽव॑पद्यते॒न ।
कया॑यातिस्व॒धया॒कोद॑दर्श॒दि॒वःस्क॒म्भःसमृ॑तःपाति॒नाक॑म् ॥५॥

ऊर्ध्वम् । केतुम् । सविता । देवः । अश्रेत् । ज्योतिः ।
विश्वस्मै । भुवनाय । कृण्वन् । आ । अप्राः । द्यावापृथिवी इति ।
अन्तरिक्षम् । वि । सूर्यः । रश्मिऽभिः । चेकितानः ॥ २ ॥

विश्वस्मैसर्वस्मैभुवनायलोकायज्योतिस्तेजःकृण्वन्कुर्वन्सविताप्रेरकोदेवः ऊर्ध्वमुन्नतंकेतुं प्रकाशकंभानुमश्रेत् आश्रयति विचेकितानःसर्वविशेषेणपश्यन्सूर्यःरश्मिभिःस्वकीयैःकिरणैर्द्यावापृथिवी द्युलोकम्भूलोकौ अन्तरिक्षंच आअप्राः समन्तादपूरयत् ॥ २ ॥

२. सविता देवता समस्त भुवन को आलोकयुक्त करके उन्नत किरण का आश्रय लेते हैं। सबको विशेष रूप से देखनेवाले सूर्य ने अपनी किरणों से द्यावा-पृथिवी और अन्तरिक्ष को परिपूर्ण किया है।

आवहंन्त्यरुणीर्ज्योतिषागांन्मही चित्रारश्मिभिश्चेकिताना ।
प्रबोधयन्ती सुविताय देव्यु१षाईयते सुयुजारथेन ॥ ३ ॥

आऽवहन्ती । अरुणीः । ज्योतिषा । आ । अगात् । मही ।
चित्रा । रश्मिऽभिः । चेकिताना । प्रऽबोधयन्ती । सुविताय ।
देवी । उषाः । ईयते । सुऽयुजा । रथेन ॥ ३ ॥

आवहन्तीधनानिधारयन्ती अरुणीररुणवर्णाः । प्रथमैकवचनेद्वितीयाबहुवचनंछान्दसं ज्योतिषा तेजसायुक्तामहीमहतीरश्मिभिः किरणैश्चित्रावर्णनीयाचेकितानाजानती उषाआगात् आगच्छत् किंच प्रबोधयन्ती सुप्तान्प्रबुद्धान्कुर्वतीदेवीद्योतमानाउषाः सुयुजाशोभनयुक्तेनरथेनसुविताय सुखप्राप्तये ईयते गच्छति ॥ ३ ॥

३. धनधारिणी, अरुणवर्णा, ज्योतिःशालिनी महती, रश्मिविचित्रिता और विदुषी उषा आई है। प्राणियों को जागृत करके उषादेवी सुयोजित रथ-द्वारा सुख-प्राप्ति के लिए गमन करती है।

आवांवहिंष्ठाइहतेवंहन्तुरथाअश्वांसउषसोव्युंष्टौ ।
इमेहिवांमधुपेयायसोमाअस्मिन्यज्ञेवृषणामादयेथाम् ॥ ४ ॥

आ । वाम् । वहिष्ठाः । इह । ते । वहन्तु । रथाः । अश्वासः ।
उषसः । विऽउष्टौ । इमे । हि । वाम् । मधुऽपेयाय । सोमाः ।
अस्मिन् । यज्ञे । वृषणा । मादयेथाम् ॥ ४ ॥

हेअश्विनौ इत्यध्ये वहिष्ठाः वोढृतमाः तेप्रसिद्धारथाः रंहणागन्तारः अश्वासः अश्वाः वांयुवामुषसः उषोदेवतायाव्युष्टौव्युच्छनकालेआवहन्तु समतामयन्तु हियस्मात्कारणात् हेवृ- षणा वृषणौ कामानांवर्षितारौ हेअश्विनौ इमेसोमाः वांयुवामनुपेयायमवोःसोमस्यपानाय अस्मिन्यज्ञेमादयेथां हर्षयेथाम् ॥ ४ ॥

४. हे अश्विद्वय, उषा के प्रकाशित होने पर अत्यन्त वहनक्षम और गमनशील अश्व तुम्हें इस यज्ञ में ले आयें। हे अभीष्टवर्षिद्वय, यह सोम तुम्हारे लिए है। इस यज्ञ में सोम पान करके हृष्ट होओ।

अनायतोअनिबद्धःकथायंन्यङ्ङुत्तानोवपद्यतेन ।
कयायातिस्वधयाकोददर्शदिवःस्कम्भःसमृतःपातिनाकम्॥५॥२१

अनायतः । अनिऽबद्धः । कथा । अयम् । न्यङ् । उत्तानः ।
अव । पद्यते । न । कया । याति । स्वधया । कः । ददर्श ।
दिवः । स्कम्भः । सम्ऽऋतः । पाति । नाकम् ॥ ५ ॥ १४ ॥

इयमृक्सूर्येव्याख्याता ॥ ५ ॥

५. अदूरवर्ती अर्थात् प्रत्यक्ष उपलभ्यमान सूर्य को कोई भी बाँध नहीं सकता है। अधोमुख सूर्य किसी प्रकार भी हिंसित नहीं होते हैं। ये किस बल से ऊर्ध्वमुख भ्रमण करते हैं? द्युलोक में समवेत स्तम्भस्वरूप सूर्य स्वर्ग का पालन करते हैं। इसे किसने देखा है? अर्थात् इस तत्त्व को कोई भी नहीं जानता।

अग्निर्होतेतिदशर्चंपञ्चमंसूक्तंवामदेवस्यार्षंगायत्रम् अत्रेयमनुक्रमणिका—अग्निर्होतादशगा- यत्रमृग्निर्बोधदितिद्वाभ्यांसोमकंसाहदेव्यमभ्यवदत्पराभ्यामश्विनावायुरयाचतेति बोधदितिमृचेनेसा- मकराजास्तूयते पञ्चामितिमृचेनाश्विनौ शिष्टाभिःषड्भिरग्निःस्तूयते अतस्ताएवदेवताः सूक्तविनियोगोलैङ्गिकः पशोःपर्यग्निकरणे अग्निर्होतानइत्याद्यामृचोनुवचनीयः तथाचसूत्रि- तम्—अग्निर्होतानइतिमृचंपर्यग्नयेन्वाहेति । प्रातरनुवाकेप्याग्नेयेक्रतौगायत्रेछन्दस्याश्विनशस्त्रे चायंमृचोविनियुक्तः तथाचसूत्रितम्—अग्निर्होतानोअध्वरइतितिस्रइति ।

तत्रप्रथमा—

अग्निर्होतानोअध्वरेवाजीसन्परिणीयते । देवोदेवेषुयज्ञियः ॥ १ ॥

अग्निः । होता । नः । अध्वरे । वाजी । सन् । परि । नीयते । देवः । देवेषु । यज्ञियः ॥ १ ॥

होता देवानामाह्वाता होमनिष्पादकोवा अग्निः नोस्मदीयेअध्वरे यागे वाजीत्येतच्छुतो- पमार्कं वाजीशीघ्रगामीवोढाअश्वइव तथादेवेभ्योहविर्वाहकःसन् परिणीयते परितःसमन्ता-

स्माप्यते तथाचब्राह्मणंभवति—वाजीसन्परिणीयतइतिवाश्वमिवह्येनंसन्तंपरिणयन्तीति । कीदृशोग्निः देवेषुद्योतमानेषु इन्द्रादिषुमध्ये देवोद्योतमानःयज्ञियोयज्ञार्हः ॥ १ ॥

१. होम-निष्पादक देवों के मध्य में दीप्त और यज्ञार्ह अग्नि हमारे यज्ञ में शीघ्रगामी अश्व की तरह लाये जाते हैं ।

परित्रिविष्ट्यध्वरंयात्यग्नीरथीरिव । आदेवेषुप्रयोदधत् ॥ २ ॥

परि । त्रिऽविष्टि । अध्वरम् । याति । अग्निः । रथीःऽइव । आ । देवेषु । प्रयः । दधत् ॥ २ ॥

देवेषुद्योतमानेष्विन्द्रादिषु प्रयइत्यन्ननामैतत् प्रयःयजमानैर्दत्तंहवीरूपमन्नमादधत् आसम-न्ताद्धारयन्नग्निःमन्त्रादिगुणविशिष्टोग्निः त्रिविष्टि त्रिवारंसवनत्रयेपीत्यर्थः परि परितः सम-न्तादध्वरंयजमानैःकृतयागंयातिगच्छति परिगमनेदृष्टान्तः—रथीरिव रथवान्पुरुषोयथाग्रा-मंयातितद्वत् तथाचब्राह्मणं—परित्रिविष्ट्यध्वरंयात्यग्नीरथीरिवेत्येषहिरथीरिवाध्वरंपरियाती-ति ॥ २ ॥

२. अग्नि देवों के लिए अन्न धारण करके प्रतिदिन तीन बार रथी की तरह यज्ञ में परिगमन करते हैं ।

परिवाजपतिःकविरग्निर्हव्यान्यक्रमीत् । दधद्रत्नानिदाशुषे ॥ ३ ॥

परि । वाजऽपतिः । कविः । अग्निः । हव्यानि । अक्रमीत् । दधत् । रत्नानि । दाशुषे ॥ ३ ॥

वाजपतिः वाजानामन्नानांपतिः पालकः परिवाजपतिः कविरित्येषहिवाजानांपतिरिति ब्राह्मणम् । कविःक्रान्तदर्शी मेधावीवा दाशुषेहवींषिदत्तवतेयजमानाय रत्नानिरमणीयानिधना-निदधत् प्रयच्छन्नग्निर्हव्यानिहवींषिपर्यक्रमीत् परितःक्रामति व्याप्नोति ॥ ३ ॥

३. अन्न के पालक मेधावी अग्नि हवि देनेवाले यजमान को रमणीय धन देकर हवि को चारों तरफ़ से व्याप्त करते हैं ।

अथचतुर्थी—

अयंयःसृञ्जयेपुरोदैववातेसमिध्यते । द्युमाँअमित्रदम्भनः ॥ ४ ॥

अयम् । यः । सृञ्जये । पुरः । दैवऽवाते । सम्ऽइध्यते । द्युऽमान् । अमित्रऽदम्भनः ॥ ४ ॥

---

१ ऐ० ब्रा० २. ५. । २ ऐ० ब्रा० २. ५. ।

यःप्रसिद्धोयं प्रत्यक्षेणोपलभ्यमानोग्निः दैववाते देववतस्यपुत्रःसृञ्जयोनामकश्चित्सोमयाजी तस्मिन्निमित्तभूतेसति तदर्थमित्यर्थः सृञ्जयस्ययष्टृत्वंतैत्तिरीयाआमनन्ति—वासिष्ठोहसात्यहव्योदेवभागंपप्रच्छयत्सृञ्जयान्बहुयाजिनोयीयजइति[1] । पुरःपूर्वस्यांदिशि स्थितायामुत्तरवेद्यांसमिध्यते सम्यग्दीप्यते अमित्रदम्भनः शत्रूणांहिंसकःसोग्निः सुमान्दीप्तिमान्भवतीतिशेषः ॥ ४ ॥

४. जो अग्नि देवता के पुत्र सृञ्जय के लिए पूर्व दिशा में स्थित होते हैं और उत्तर वेदी पर समिद्ध होते हैं, वे शत्रु-नाशकारी अग्नि दीप्तियुक्त हों।

अस्यघावीरईवतोग्नेरीशीतमर्त्यः । तिग्मजंभस्यमीळ्हुषः ।५।१५।

अस्य । घ । वीरः । ईवतः । अग्नेः । ईशीत । मर्त्यः ।
तिग्मऽजंभस्य । मीळ्हुषः ॥ ५ ॥ १५ ॥

वीरः स्तुतौविक्रान्तः मर्त्योमरणधर्मायजमानः तिग्मजम्भस्य तीक्ष्णतेजसः मीळ्हुषः अभिलषितफलानांसेक्तुः ईवतोगमनवतोस्याग्नेःईशीत ईश्वरोभवेत् घेतिपादपूरणः एतेनयजमानआत्माभीष्टफलंकारयितुंसमर्थोभवतीत्यर्थः ॥ ५ ॥

५. स्तुति करनेवाले धीर मनुष्य तीक्ष्ण तेजवाले, अभीष्टवर्षी और गमनशील अग्नि के ऊपर आधिपत्य का विस्तार करें।

॥ इतितृतीयस्यपञ्चमेपञ्चदशोवर्गः ॥ १५ ॥

अथषष्ठी—

तमर्वन्तंनसानसिमरुषंनदिवःशिशुम् । मर्मृज्यन्तेदिवेदिवे ॥६॥

तम् । अर्वन्तम् । न । सानसिम् । अरुषम् । न । दिवः । शिशुम् ।
मर्मृज्यन्ते । दिवेऽदिवे ॥ ६ ॥

यजमानाः अर्वन्तंन शीघ्रगामिनमश्वमिव सानसिं संभजनीयंदिवःशिशुंन द्युलोकस्यपुत्रभूतंसूर्यमिव अरुषम् आरोचमानंतमग्निंदिवेदिवेप्रतिदिनंमर्मृज्यन्ते भृशंपरिचरणंकुर्वन्ति ॥ ६ ॥

६. यजमान लोग अश्व की तरह हव्यवाही, द्युलोक के पुत्रभूत सूर्य की तरह दीप्तिमान् और सम्भजनीय अग्नि की प्रतिदिन बारम्बार परिचर्या करें।

बोधयन्माहरिभ्यांकुमारःसाहदेव्यः । अच्छानहूतउदरम् ॥ ७ ॥

---

1 तै० सं० ६ । ६ । २ ।

बोर्धत् । यत् । मा । हरिऽभ्याम् । कुमारः । साहऽदेव्यः । अच्छे ।
न । हूतः । उत् । अरम् । ॥ ७ ॥

साहदेव्यः सहदेवनाम्नोराज्ञःपुत्रःकुमारःसोमकाभिधोराजा हरिभ्याम् अश्वाभ्यामश्वौ दातुंमा मां यद्यदाबोधत् बोधयामास इमौतवाश्वाविति तदाहम् अच्छाभिमुख्येन कुमारेणहूतः सन्नोदरंतावश्वावलब्ध्वा ननिर्गतवानस्मि ॥ ७ ॥

७. सहदेव के पुत्र सोमक राजा ने जब हमें इन दोनों अश्वों को देने की बात कही थी तब हम उनके निकट जाकर अश्वों को प्राप्त करके आये हैं ।

उतत्यायजताहरींकुमारात्साहदेव्यात् । प्रयतासद्यआददे ॥८॥

उत । त्या । यजता । हरी इति । कुमारात् । साहऽदेव्यात् ।
प्रऽयता । सद्यः । आ । ददे ॥ ८ ॥

उतापिच साहदेव्यात् सहदेवस्यपुत्रात्कुमारात्सोमकाद्राज्ञः यजता पूजनीयौ प्रयता प्रयतौ त्या त्यौ तौ प्रसिद्धौ हरीअश्वौ सद्यः यस्मिन्दिनेतेनाहूतः तस्मिन्नेवदिने आददे आदत्तवानस्मि मन्त्रद्रष्टाऋषिः बोधदित्यृग्द्वयेनकुमारमश्वप्रदानायाभ्युपगम्याश्वावेतस्माल्लब्ध्वाप्रीतोऽभवदित्यर्थः ॥ ८ ॥

८. सहदेव के पुत्र सोमक राजा के निकट से उसी दिन उन पूजनीय और प्रयत अश्वों को हमने ग्रहण किया था ।

एषवांदेवावश्विनाकुमारःसाहदेव्यः । दीर्घायुरस्तुसोमकः ॥ ९ ॥

एषः । वाम् । देवौ । अश्विना । कुमारः । साहऽदेव्यः ।
दीर्घऽआयुः । अस्तु । सोमकः ॥ ९ ॥

देवौ द्योतमानौ हेअश्विनावश्विनौ वां युवयोस्तर्पकःसाहदेव्यः सहदेवस्यपुत्रःकुमारः सोमकाभिधानएषराजादीर्घायुरस्तु शतायुष्कोऽभवतु एतत्सुदेवसोमस्तुःपर्वतनारदौसोमकायेत्याविनाशं एवमहाराजानामाह्वरित्यनेनब्राह्मणेनसोमकस्यराजत्वंस्पष्टीकृतम् ॥ ९ ॥

९. हे कान्तिमान् अश्विनीकुमारो, तुम दोनों के तृप्तिकारक सहदेव के पुत्र सोमक राजा सौ वर्ष की आयुवाले हों ।

अथदशमी—

तंयुवंदेवावश्विनाकुमारंसाहदेव्यम् । दीर्घायुषंकृणोतन ॥१०॥१६॥

---

१ ऐ० ब्रा० ७. ३४.।

तम् । युवम् । देवौ । अश्विना । कुमारम् । साहऽदेव्यम् ।
दीर्घऽआयुषम् । कृणोतन ॥ १० ॥ १६ ॥

हेदेवावश्विना द्योतमानावश्विनौ युवं युवां साहदेव्यं सहदेवस्यपुत्रं कुमारं सोमकाख्यंराजानंदीर्घायुषंशतायुष्कंकृणोतन कुरुतम् अनेनर्चैनास्यकुमारस्यदीर्घमायुरश्विनौऋषिर्याचतेत्यर्थः ॥ १० ॥

१०. हे कान्तिमान् अश्विनीकुमारो, तुम दोनों सहदेव के पुत्र सोमक राजा को दीर्घायु करो ।

॥ इतितृतीयस्यपञ्चमेषोडशोवर्गः ॥ १६ ॥

आसत्योयात्वित्येकादशर्चंसप्तमंसूक्तं त्रैष्टुभमैन्द्रंवामदेव्यम् अत्रेयमनुक्रमणिका—आसत्यःसैकेन्द्रमिति । तत्रेन्द्रमित्युक्तत्वादाग्न्यधिकारोनिवृत्तइत्यवगम्यते चतुर्विंशेहनिमाध्यन्दिनसवने मैत्रावरुणशस्त्रे इदंद्वितीयमहीनसूक्तम् । तथाचसूत्रितम्—आसत्योयात्वित्यहीनसूक्तं द्वितीयं मैत्रावरुणइति समूळ्हेदशरात्रेनवमेहनिनिष्केवल्यशस्त्रेइदंसूक्तम् । सूत्रितंच—आसत्योयात्वहंभुवंत्वइन्द्रियमितिनिष्केवल्यमिति ।

आसत्योयातुमघवाँऋजीषीद्रवन्त्वस्यहरयउपनः ।
तस्माइदन्धःसुषुमासुदक्षमिहाभिपित्वंकरतेगृणानः ॥ १ ॥

आ । सत्यः । यातु । मघऽवान् । ऋजीषी । द्रवन्तु । अस्य । हरयः ।
उप । नः । तस्मै । इत् । अन्धः । सुसुम । सुऽदक्षम् । इह ।
अभिऽपित्वम् । करते । गृणानः ॥ १ ॥

ऋजीषी ऋजीषशब्देननिष्पिष्टोविगतसारःसोमोभिधीयते तद्वान् सत्यः सत्यवान् मघवान्धनवानिन्द्रोनोस्माकमुपसमीपेआयात्वागच्छतु किंचास्येन्द्रस्यहरयोश्वाःनोस्माकमुपसमीपे द्रवन्तु आगच्छन्तु वयंयजमानाइहास्मिन्यज्ञेतस्माइन्द्रायसुदक्षंशोभनबलंसारोपेतमित्यर्थः। इविदंमत्यन्तेणोपलभ्यमानमन्धः अन्नरूपंसोमंसुषुमाभिषुतंकुर्याम गृणानोस्माभिःस्तूयमानइन्द्रः अभिपित्वमस्मदभिमतप्राप्तिंकरते करोतु ॥ १ ॥

१. ऋजीषी अर्थात् सोमवान् और सत्यवान् इन्द्र हमारे निकट आगमन करें। इनके अश्व हमारे निकट आगमन करें। हम यजमान इन्द्र के उद्देश से सारविशिष्ट अन्नरूप सोम का अभिषव करेंगे। वे स्तुत होकर हम लोगों के अभीष्ट को सिद्ध करें।

अवस्यशूराध्वनोनान्तेऽस्मिन्नोअद्यसवनेमन्दध्यै ।
शंसात्युक्थमुशनेववेधाश्चिकितुषेअसुर्यायमन्म ॥ २ ॥

अव । स्य । शूर । अध्वनः । न । अन्ते । अस्मिन् । नः ।
अद्य । सवने । मन्दध्यै । शंसाति । उक्थम् । उशनाऽइव ।
वेधाः । चिकितुषे । असुर्याय । मन्म ॥ २ ॥

हेशूर शत्रूणामभिभवसमर्थेन्द्र अद्येदानीम् अस्मिन्सवने माध्यन्दिनाख्येमन्दध्यै त्वांमा-दयितुंनोऽस्मानवस्यविमुञ्च तत्रदृष्टान्तः—अध्वनोगन्तव्यस्यमार्गस्यान्तेसमीपेन अश्वान्मनुष्याः यथामुञ्चन्तितद्वत् उशनेव काव्यइव वेधाःशंसितायजमानः हेइन्द्र चिकितुषेसर्वंजानते असुर्या-यासुराणांहिंसकायतुभ्यंमन्म मननीयमुक्थंशस्त्ररूपंस्तोत्रंशंसाति शंसनंकरोति ॥ २ ॥

२. हे शत्रुओं को अभिभूत करनेवाले इन्द्र, इस माध्यन्दिन के सवन में तुम हम लोगों को विमुक्त करो, जैसे गन्तव्य मार्ग के अन्त में मनुष्य घोड़ों को छोड़ देता है। जिससे इस सवन में हम तुम्हें हृष्ट करें। हे इन्द्र, तुम सर्वविद् हो और असुरों के हिंसक हो। यजमान लोग उशना की तरह तुम्हारे लिए मनोहर उक्थ का उच्चारण करते हैं।

कविर्ननिण्यंविदथानिसाधन्वृषायत्सेकंविपिपानोअर्चात् ।
दिवइत्थाजीजनत्सप्तकारूनह्नाचिच्चक्रुर्वयुनागृणन्तः ॥ ३ ॥

कविः । न । निण्यम् । विदथानि । साधन् । वृषा । यत् । सेकम् ।
विऽपिपानः । अर्चात् । दिवः । इत्था । जीजनत् । सप्त ।
कारून् । अह्ना । चित् । चक्रुः । वयुना । गृणन्तः ॥ ३ ॥

कविर्मेधावीनिण्यंन निण्यमित्यन्तर्हितनामैतत् अन्तर्हितंगूढमर्थमिव विदथानि वेदनी-यानि कार्यजातानिसाधन्साधयन् वृषाकामानांवर्षितेन्द्रः यद्यदासेकंसेचनीयंसोमंविपिपानः अत्यर्थंपिबन्सन् अर्चात् विशेषेणार्चति सोमपानेश्रद्धांकरोतीत्यर्थः तदानीं दिवोऽमुष्माल्लोकादि-त्थाऽनेनप्रकारेणसप्तसंख्याकान्कारून्रश्मीन्जीजनत्अजीजनत् जनयति गृणन्तः स्तूयमानार-श्मयः वयुना वयुनानि मनुष्याणांज्ञानानि अह्नाचिद्दिवसेनापिचक्रुः कुर्वन्तः ॥ ३ ॥

३. कवि जिस प्रकार से गूढ़ अर्थ का सम्पादन करते हैं, उसी प्रकार अभीष्टवर्षी इन्द्र कार्यों का सम्पादन करते हैं। जब सेचन योग्य सोम का अधिक परिमाण में पान करके इन्द्र हृष्ट होते हैं तब द्युलोक से सप्त-संख्यक रश्मियों को सचमुच उत्पन्न कर देते हैं। स्तूयमान रश्मियाँ दिन में भी मनुष्यों के ज्ञान का सम्पादन करती हैं।

स्व१र्यद्वेदि॑सु॒दृशी॑कम॒र्कैर्महि॒ ज्योती॑ रुरु॒चुर्यद्ध॒ वस्तो॑: ।
अ॒न्धा तमां॑सि॒ दुधि॑ता वि॒चक्षे॒ नृभ्य॑श्चकार॒ नृत॑मो अ॒भिष्टौ॑ ॥ ४ ॥

स्व१रिति॑ । यत् । वेदि॑ । सु॒ऽदृशी॑कम् । अ॒र्कैः । महि॑ । ज्योति॑: ।
रु॒रु॒चुः । यत् । ह॒ । वस्तो॑: । अ॒न्धा । तमां॑सि । दुधि॑ता ।
वि॒ऽचक्षे॑ । नृऽभ्य॑: । च॒कार॒ । नृऽत॑मः । अ॒भिष्टौ॑ ॥ ४ ॥

यद्ध यदाखलु महि महत्प्रभूतं ज्योतिस्तेजोरूपंयत्स्वः योद्युलोकः अर्कैः रश्मिभिः सु-दृशीकं सुष्ठुदर्शनीयं वेदिभवादि ज्ञायते तदानींदेवाः तस्मिन्स्वर्गेवस्तोर्निवासार्थंरुरुचुर्दीप्तियु-क्ताबभूवुः नृतमोनेतृतमःसूर्यः अभिष्टौ अभ्यागमनेनृभ्योनृणांविचक्षेविशेषेणदर्शनाय अन्धा अन्धकाररूपाणि निबिडानितमांसि दुधिता दुधितानिनाशितानि चकार कृतवान् ॥ ४ ॥

४. जब प्रभूत एवम् ज्योतिःस्वरूप द्युलोक रश्मियों-द्वारा अच्छी तरह से दर्शनीय होता है, तब देवगण उस स्वर्ग में निवास करने के लिए दीप्तियुक्त होते हैं। नेतृश्रेष्ठ सूर्य ने आगमन करके मनुष्यों को अच्छी तरह से देखने के लिए घनीभूत अन्धकार को नष्ट कर दिया है।

व॒व॒क्ष इन्द्रो॒ अमि॑तमृजी॒ष्यु१॒भे आ प॑प्रौ॒ रोद॑सी महि॒त्वा ।
अत॑श्चिदस्य महि॒मा वि रे॑च्य॒भि यो विश्वा॒ भुव॑ना ब॒भूव॑ ॥५॥१७॥

व॒व॒क्षे । इन्द्र॑: । अमि॑तम् । ऋ॒जी॒षी । उ॒भे इति॑ । आ । प॒प्रौ॒ ।
रोद॑सी॒ इति॑ । म॒हि॒ऽत्वा । अत॑: । चि॒त् । अ॒स्य॒ । म॒हि॒मा ।
वि । रे॒चि॒ । अ॒भि । यः । विश्वा॑ । भुव॑ना । ब॒भूव॑ ॥ ५ ॥ १७ ॥

ऋजीषी ऋजीषशब्देननिष्पीडितोविगतसारः सोमोऽभिधीयते तद्वानिन्द्रः परमैश्वर्ययुक्तः अमितमियत्तारहितं महिमानंववक्षे उवाह किंच महित्वामहत्त्वेन स्वेनमहिम्ना उभेरोदसी उभेद्यावापृथिव्यौ आपप्रौ समन्तादपूरयत् यइन्द्रः विश्वा भुवना सर्वाणिभुवनानि अभिबभूव तिरश्चकार अतश्चिदेभ्योऽपि विश्वेभ्योभुवनेभ्यः अस्येन्द्रस्यमहिमाविरेचि अतिरिरिचे आधिक्येनबभूवेत्यर्थः ॥ ५ ॥

५. ऋजीषी अर्थात् सोमविशिष्ट इन्द्र अमित महिमा धारण करते हैं। वे अपनी महिमा के बल से द्यावा और पृथिवी दोनों को परिपूर्ण करते हैं। इन्द्र ने समस्त भुवनों को अभिभूत किया है। इन्द्र की महिमा समस्त भुवनों से अधिक है।

विश्वा॑नि श॒क्रो नर्या॑णि वि॒द्वान॒पो रि॑रेच॒ सखि॑भि॒र्निका॑मैः ।
अश्मा॑नं चि॒द्ये बि॑भि॒दुर्वचो॑भिर्व्र॒जं गोम॑न्तमु॒शिजो॒ वि व॑व्रुः ॥६॥

अपः । यत् । अद्रिम् । पुरुऽहूत । दर्दः । आविः । भुवत् ।
सरमा । पूर्व्यम् । ते । सः । नः । नेता । वाजम् । आ । दर्षि ।
भूरिम् । गोत्रा । रुजन् । अङ्गिरःऽभिः । गृणानः ॥ ८ ॥

हे पुरुहूत बहुभिराहूतेन्द्र यदा अपः प्रति वृष्टिलक्षणान्युदकान्यभिलक्षीकृत्य अद्रिं मेघं दर्दः विदारितवानसि सरमा देवशुनी पूर्व्यं पुरा ते तुभ्यं पणिभिरपहृतं गोधनमाविर्भुवत् प्रकाशयामास अङ्गिरोभिर्ऋषिभिः गृणानः स्तूयमानः सन् गोत्रा योग्यप्राणिकमनोऽस्मान्भूरिमह्यं वाजमन्नं नेता प्रापयिता सन् त्वमाद्दर्षि आदरं कृतवानसि ॥ ८ ॥

८. हे बहुजनाहूत इन्द्र, जब तुमने वृष्टि जल को लक्ष्य करके मेघ को विदीर्ण किया था तब तुम्हारे लिए पहले ही सरमा (देवों की कुतिया) ने पणियों-द्वारा अपहृत गौओं को प्रकाशित किया था। अङ्गिराओं-द्वारा स्तूयमान होकर तुम हम लोगों को प्रभूत अन्न प्रदान करते हो और हम लोगों का आदर करते हो।

अच्छा कविं नृमणो गा अभिष्टौ स्वर्षाता मघवन्नाधमानम् ।
ऊतिभिस्तमिषणो द्युम्नहूतौ नि मायावानब्रह्मा दस्युरर्त ॥ ९ ॥

अच्छ । कविम् । नृऽमनः । गाः । अभिष्टौ । स्वःऽसाता ।
मघऽवन् । नाधमानम् । ऊतिऽभिः । तम् । इषणः । द्युम्नऽहूतौ ।
नि । मायाऽवान् । अब्रह्मा । दस्युः । अर्त ॥ ९ ॥

हे मघवन् धनवन्निन्द्र नृमणः नृभिर्मनुष्यैर्मन्यत इति नृमणस्त्वं कविं मेधाविनं कुत्सम् अच्छ अगाः अभ्यगाः किंच स्वर्षाता स्वर्धनं तस्य साता दाने निमित्ते अभिष्टौ एवेरभिगमे सति नाधमानं युद्धार्थं त्वां याचमानं कुत्सम् ऊतिभिः शत्रुकृतोपद्रवपरिहाररूपैः रक्षणैः इषणः प्रेरितवानसि मायावान् कपटवानब्रह्मा ऋत्विग्भिः क्रियमाणं सर्वकर्म जानन्मनुष्यरूपेण अब्रह्मा ब्रह्मशब्देनोच्यते स न विद्यते यस्य सोऽब्रह्मा वेदोक्तकर्मस्वास्तिक्यरहित इत्यर्थः दस्युः कुत्सस्य शत्रुः द्युम्नहूतौ द्युम्नं धनं हूतिराह्वानं यस्यां युधि तस्यां न्यर्त विनष्टो बभूव इन्द्रः कुत्सेनाहूतः सन् तस्य शत्रुं हतवानित्यर्थः ॥ ९ ॥

९. हे धनवान् इन्द्र, मनुष्य तुम्हें सम्मानित करते हैं। तुमने धन प्रदान करने के लिए कुत्स के अभिमुख गमन किया था। याचना करने पर शत्रुओं के उपद्रवों से आश्रयदान-द्वारा तुमने उनकी रक्षा की थी। कपटी ऋत्विकों के कार्यों को अपनी प्रज्ञा से जानकर तुमने कुत्स के धन-लोभी शत्रु को युद्ध में विनष्ट किया था।

आ दस्युघ्ना मनसा याह्यस्तं भुवत्ते कुत्सः सख्ये निकामः ।
स्वे योनौ नि षदतं सरूपा वि वां चिकित्सदृतचिद्ध नारी ॥ १० ॥ १८ ॥

आ । दस्युऽघ्ना । मनसा । याहि । अस्तम् । भुवत् । ते । कुत्सः । सख्ये । निऽकामः । स्वे । योनौ । नि । सदतम् । सऽरूपा । वि । वाम् । चिकित्सत् । ऋतऽचित् । ह । नारी ॥ १० ॥ १८ ॥

अत्रकाचिदाख्यायिकाश्रूयते—रुरुनामकःकश्चिद्राजर्षिस्तस्यपुत्रःकुत्साख्योराजर्षिरासीत् सकदाचिच्छत्रुभिःसहयुयुत्सुः संग्रामेस्वयमशक्तःसन् शत्रूणांहननार्थमिन्द्रस्याह्वानं चकार तत्रेन्द्रःकुत्सस्यगृहमागत्य तदपशत्रून्जघान तदनन्तरमतिप्रीत्यातयोः सख्यमभवत् सख्यानन्तरमिन्द्रस्तमपिस्वकीयंगृहंप्रापयामास तत्रशचीइन्द्रमागतंसतीतौसमानरूपौदृष्ट्वा अयमिन्द्रः अयंकुत्सइतिविवेकाभावेनसंशयंचकारेति । अनयाख्यायिकयाप्रतीयमानोर्थोत्रप्रतिपाद्यते—हेइन्द्र दस्युघ्ना दस्यूनांशत्रूणांहन्त्रा मनसायुक्तस्त्वम् अस्तंकुत्सस्यगृहम् अस्तमितिगृहनामैतत् आयाहिआगाः कुत्सस्य ते तव संबन्धिनिसख्ये निकामः नितरांकामयमानोभुवदभवत् ततस्तौयुवांस्वेयोनौस्वकीयेस्थानेनिषदतं न्यसीदतम् उपविष्टावभूतम् ऋतचित्सत्यदर्शिनीनारीइन्द्रस्यभार्याशची सरूपा सरूपौसमानरूपौवांयुवांविचिकित्सत् संशयंचकार ॥ १० ॥

१०. हे इन्द्र, तुमने मन में शत्रुओं को मारने का संकल्प करके कुत्स के गृह में आगमन किया था। कुत्स भी तुम्हारे साथ मैत्री करने के लिए अतिशय आग्रहवान् हुआ था तब तुम दोनों अपने स्थान में उपविष्ट हुए थे। तुम्हारी सत्यदर्शिनी भार्या शची तुम दोनों का समान रूप देखकर संशयान्विता हुई थी।

॥ इतितृतीयस्यपंचमेष्टादशोवर्गः ॥ १८ ॥

अथैकादशी—

यासिकुत्सेनसरथमवस्युस्तोदोवातस्यहर्योरीशानः ।
ऋज्रावाजंनगध्यंयुयूषन्कविर्यदहन्पार्याय्भूषात् ॥ ११ ॥

यासि । कुत्सेन । सऽरथम् । अवस्युः । तोदः । वातस्य । हर्योः । ईशानः । ऋज्रा । वाजम् । न । गध्यम् । युयूषन् । कविः । यत् । अहन् । पार्याय । भूषात् ॥ ११ ॥

हेइन्द्र अवस्युः कुत्सस्यरक्षणमिच्छन् छन्दसिक्यच् परेच्छायामपिदृश्यते तोदस्तोदकः शत्रूणांहिंसकः वातस्य वायुसदृशयोर्वेगवतोर्हर्योरश्वयोरीशान ईश्वरस्त्वंकुत्सेनकुत्साख्येनराजर्षिणासरथंसमानरथंयासि गच्छसि गध्यंग्राह्यंगध्यंगृह्णातेः ऋज्रावाजंनाग्ध्यं युयूषसि स्ययिनिगमोभवतीतिनिरुक्तम् । वाजंन अन्नमिव ऋज्रा ऋजुगामिनावश्वौयुयूषन्स्वकीयेरथेयो-

भवन् कविः प्राज्ञः कुत्सः यस्मिन्नहन्यहनि दिवसे पार्याय पारणाय आपद्भिस्तरणाय भूयात्
भवते तस्मिन्नेवदिने कुत्सेन सरथं याशीति पूर्वेण संबन्धः ॥ ११ ॥

११. जिस दिन प्राज्ञ कुत्स ग्रहणीय अश्व की तरह ऋजुगामी अश्व-द्वय को अपने रथ में युक्त करके आपत्ति से निस्तीर्ण होने में समर्थ हुए थे, उस दिन हे इन्द्र, तुमने कुत्स की रक्षा करने की इच्छा से उसके साथ एक रथ पर गमन किया था। तुम शत्रुनाशक और वायु के सदृश घोड़ों के अधिपति हो।

कुत्साय॒शुष्ण॑म॒शुषं॒निब॑र्हीःप्रपि॒त्वेअह्नः॒कुय॑वंस॒हस्रा॑ ।
स॒द्योदस्यू॒न्प्रमृ॑णकु॒त्स्येन॒प्रसूर॑श्च॒क्रंवृ॑हताद॒भीके॑ ॥ १२ ॥

कुत्सा॑य । शुष्ण॑म् । अ॒शुष॑म् । नि । ब॒र्हीः॒ । प्र॒ऽपि॒त्वे । अह्नः॑ ।
कुय॑वम् । स॒हस्रा॑ । स॒द्यः । दस्यू॑न् । प्र । मृ॒ण॒ । कु॒त्स्येन॑ । प्र ।
सूरः॑ । च॒क्रम् । वृ॒ह॒ता॒त् । अ॒भीके॑ ॥ १२ ॥

शुष्णं पिप्रुमित्यस्यामृचि प्रतिपादितोऽर्थः कुत्सायेत्यनेनर्चाद्वयेन स्पष्टीक्रियते हे इन्द्र त्वं कुत्साय कुत्सार्थमशुषं शुषमिति सुखनामैतत् तद्रहितम् अकारोऽभावार्थः शुष्णं शुष्णनामानमसुरं निबर्हीः न्यबर्हीः अवधीः तथा अह्नः दिवसस्य प्रपित्वे प्रक्रमे पूर्वाह्णे कुयवं कुयवनामकमसुरं हतवानसि तथा त्वं सहस्रा सहस्रेण बहुभिः परिजनैः सह सद्यः यस्मिन्काले कुयवमवधीः तस्मिन्काल एव कुत्स्येन कुत्स इति वज्रनामैतत् कुत्स एव कुत्स्यं वज्रं तेन दस्यून् दासान् प्रमृण मृण हिंसार्थे लेट् हतवानसि तथा सूरः प्रेरकस्य सूर्यस्य चक्रमायुधम् अभीके समीपे संग्रामे वा प्रवृहतात् प्रकर्षेण छिन्नवानसि ॥ १२ ॥

१२. हे इन्द्र, तुमने कुत्स के लिए सुखरहित शुष्ण का वध किया था। दिवस के पूर्व भाग में तुमने कुयव नामवाले असुर को मारा था। बहुत परिजनों से आवृत होकर तुमने उसी समय वज्र-द्वारा शत्रुओं को भी विनष्ट किया था। तुमने संग्राम में सूर्य के चक्र को छिन्न कर दिया था।

त्वंपिप्रुं॒मृग॑यंशूशु॒वांस॑मृ॒जिश्व॑नेवैदथि॒नाय॑रन्धीः ।
प॒ञ्चा॒शत्कृ॒ष्णानिव॑पःस॒हस्रात्कं॒नपुरो॑जरि॒मावि द॑र्दः ॥ १३ ॥

त्वम् । पिप्रु॑म् । मृग॑यम् । शू॒शु॒ऽवांस॑म् । ऋ॒जिश्व॑ने । वै॒द॒थि॒नाय॑ ।
र॒न्धीः॒ । प॒ञ्चा॒शत् । कृ॒ष्णा । नि । व॒पः॒ । स॒हस्रा॑ । अत्क॑म् ।
न । पुरः॑ । ज॒रि॒मा । वि । द॒र्द॒रिति॑ दर्दः ॥ १३ ॥

हेइन्द्र त्वं पिप्रुं पिप्रुनामानमसुरं शुशुवांसं प्रवृद्धं मृगयं मृगयनामानमसुरंचहतवानसि किंच त्वं वैदथिनाय विदथिनःपुत्रायऋजिश्वने ऋजिश्वनाम्नेराजेरन्धीः वशमनयः पञ्चाशत् पञ्चाशत्संख्याकानि सहस्रा सहस्राणि कृष्णा कृष्णवर्णानि रक्षांसिनिवपः न्यवपः अवधीः तथा स त्वं जरिमा जराजरकंन- न्योविशेषंरूपमिव पुरःशम्बरनगराणि दर्दः विदारित-वानसि ॥ १३ ॥ हे इन्द्र, तुमने पिप्रु नामक असुर को तथा प्रवृद्ध मृगय नामक असुर को विनष्ट किया था। तुमने विदथि के पुत्र ऋजिश्वा को बन्दी बनाया था। तुमने पचास हजार कृष्णवर्ण राक्षसों को मारा था। जरा जिस तरह से रूप को विनष्ट करती है, उसी तरह से तुमने शम्बर के नगरों को विनष्ट किया था।

सूरउपाकेतन्वंदधानोवियत्तेचेत्यमृतस्यवर्पः ।
मृगोनहस्तीतविषीमुषाणःसिंहोनभीमआयुधानिबिभ्रत् ॥१४॥

सूरः । उपाके । तन्वम् । दधानः । वि । यत् । ते । चेति । अमृतस्य । वर्पः । मृगः । न । हस्ती । तविषीम् । उषाणः । सिंहः । न । भीमः । आयुधानि । बिभ्रत् ॥ १४ ॥

हेइन्द्र सूरः प्रेरकस्यसूर्यस्यउपाकेसमीपे तन्वंत्वदीयंशरीरं यद्यदादधानोधारकोभवः तदा अमृतस्यमरणरहितस्य ते त्वदीयं वर्पोरूपंविचेति व्यचेति हेइन्द्र ज्ञातृभिः विशेषेणज्ञा-यत सूर्यस्यसमीपेसर्वाणिरूपाणिमलिनीभवन्ति नतथेन्द्रस्यरूपं किंतु सूर्यस्यसमीपेइन्द्रस्य रूपंविशेषेणभासमानंभवतीत्यर्थः अपिच हेइन्द्र हस्तीमृगोन गजविशेषोमृगइव तविषींपरेषां बलमुषाणः दहन् आयुधानिवज्रादीनिशस्त्राणिबिभ्रत् बिभ्राणस्त्वंसिंहोन सिंहइवभीमोभयङ्करोभूः ॥ १४ ॥ हे इन्द्र, तुम मरण-रहित हो। जब तुम सूर्य के निकट अपना शरीर धारण करते हो तब तुम्हारा रूप प्रकाशित होता है। सूर्य के समीप सबका रूप मलिन हो जाता है; किन्तु इन्द्र का रूप और भासमान होता है। हे इन्द्र, तुम मृगविशेष की तरह शत्रुओं को वध करके आयुध धारण करते हो और सिंह की तरह भयंकर होते हो।

इन्द्रंकामावसूयन्तोअग्मन्त्स्वर्मीळ्हेनसवनेचकानाः ।
श्रवस्यवःशशमानासउक्थैरोकोनरण्वासुदृशीवपुष्टिः ॥१५॥११॥

इन्द्रम् । कामाः । वसुऽयन्तः । अग्मन् । स्वःऽमीळ्हे । न । सवने । चकानाः । श्रवस्यवः । शशमानासः । उक्थैः । ओकः । न । रण्वा । सुदृशीऽइव । पुष्टिः ॥ १५ ॥ ११ ॥

कामाः राक्षसादिभयनिवारणार्थम् इन्द्रंकामयमानाः वसूयन्तः धनादिकमिच्छन्तः स्तोतारइन्द्रंसर्वैश्वर्ययुक्तम् अग्मन् अगमन्गच्छन्ति वर्तमानार्थेछान्दसोलुङ् कीदृशाःस्तोतारः स्वर्मीळ्हेन युद्धेइव सवनेयज्ञेवाजकामाः याचमानाःअन्नस्यओककामाः उक्थैःस्तोत्रैःशंसमानाः शंसमानाः स्तुवन्तःतदासोयमिन्द्रः ओकोन स्तोतॄणामावासइवभवति रण्वा . रमणीयासदृशी-पुष्टिःशोभनदर्शनालक्ष्मीरिवभवति ॥ १५ ॥

१५. राक्षस-जनित भय को निवारित करने के लिए इन्द्र की कामना करनेवाले और धन की इच्छा करनेवाले स्तोता लोग युद्ध-सदृश यज्ञ में इन्द्र से अन्न की याचना करते हैं, उक्थों-द्वारा उनकी स्तुति करते हैं और उनके निकट गमन करते हैं। इन्द्र उस समय स्तोताओं के लिए आवासस्थान की तरह होते हैं और रमणीय तथा दर्शनीय लक्ष्मी की तरह होते हैं।

तमिद्व इन्द्रंसुहवंहुवेमयस्ताचकारनर्यापुरूणि ।
योमावतेजरित्रेगध्यंचिन्मक्षूवाजंभरतिस्पार्हराधाः ॥ १६ ॥

तम् । इत् । वः । इन्द्रम् । सुऽहवम् । हुवेम । यः । ता ।
चकार । नर्या । पुरूणि । यः । माऽवते । जरित्रे । गध्यम् ।
चित् । मक्षु । वाजम् । भरति । स्पार्हऽराधाः ॥ १६ ॥

यइन्द्रः नर्यानर्याणि मनुष्यहितानिपुरूणिबहूनि ता तानि प्रसिद्धानिकर्माणिचकार अकरोत् किंच स्पार्हराधाः स्पृहणीयधनोयइन्द्रः मावते मत्सदृशायजरित्रेस्तोत्रेगध्यंचित् ग्राह्यंशोभनीयमपि वाजमन्नंमक्षुशीघ्रंभरति आहरति वयंस्तोतारः हेयजमानाः वोयुष्मभ्यं तमि-तमेवेन्द्रं सुहवं शोभनाह्वानंयथाभवतितथाहुवेम आह्वयामः ॥ १६ ॥

१६. जिन इन्द्र ने मनुष्यों के हितकर बहुतेरे प्रसिद्ध कार्य किये हैं, जो स्पृहणीय धनविशिष्ट हैं, जो हमारे सदृश स्तोता के लिए ग्रहणीय अन्न को शीघ्र लाते हैं, हे यजमानो, हम स्तोता लोग उन इन्द्र का शोभन आह्वान तुम्हारे लिए करते हैं।

तिग्मायदन्तरशनिःपतातिकस्मिंश्चिच्छूरमुहुकेजनानाम् ।
घोरायदर्यसमृतिर्भवात्यधस्मानस्तन्वोबोधिगोपाः ॥ १७ ॥

तिग्मा । यत् । अन्तः । अशनिः । पताति । कस्मिन् । चित् ।
शूर । मुहुके । जनानाम् । घोरा । यत् । अर्य । सम्ऽऋतिः ।
भवाति । अध । स्म । नः । तन्वः । बोधि । गोपाः ॥ १७ ॥

हेशूर विक्रान्तेन्द्र - यदा कस्मिंश्चित्सर्वस्मिन्नपि जनानां मनुष्याणां मुहुके मोहके युद्धे अन्तः अस्माकंमध्ये तिग्मा तीक्ष्णा अशनिः पताति पतेत् हेअर्य स्वामिन्निन्द्र यदा-

स्माकंशत्रुभिःसहघोरा भीमरूपा समृतिर्युद्धंभवाति भवेत् अथ तदानींनोऽस्मदीयस्यतन्वःशरी-रस्यगोपाःरक्षकःबोधिस्म भवोपि शत्रुभ्यःसकाशादस्मान्रक्षकत्वेनबुद्धवानसिस्म ॥ १७ ॥

१७. हे शूर इन्द्र, मनुष्यों के किसी भी युद्ध में अगर हम लोगों के मध्य में तीक्ष्ण अस्त्रनिपात हो अथवा शत्रुओं के साथ अगर हम लोगों का घोरतर युद्ध हो, तब हे स्वामिन्, तुम हम लोगों के शरीर की रक्षा करना।

भुवोऽविता वामदेवस्य धीनां भुवः सखावृको वाजसातौ ।
त्वामनु प्रमतिमा जगन्मोरुशंसो जरित्रे विश्वध स्याः ॥ १८ ॥

भुवः । अविता । वामऽदेवस्य । धीनाम् । भुवः । सखा ।
अवृकः । वाजऽसातौ । त्वाम् । अनु । प्रऽमतिम् । आ । जगन्म ।
उरुऽशंसः । जरित्रे । विश्वध । स्याः ॥ १८ ॥

हेइन्द्र त्वंवामदेवस्यवामदेवाख्यस्यममऋषेः ममसंबन्धिनीनांधीनांकर्मणामवितारक्षिता भुवः भव अवृकोहिंसारहितस्त्वं वाजसातौ युद्धेसखाममसुहृद्भुवःभव हेइन्द्र वयं प्रमतिम-प्रकृष्टज्ञानंत्वामनुआनुकूल्येन आजगन्म आगच्छाम सत्त्वंविश्वध सर्वदाजरित्रेस्तोत्रे उरुशंसः महताशंसनेनयुक्तःस्याः भवेः ॥ १८ ॥

१८. हे इन्द्र, तुम वामदेव के यज्ञकार्य के रक्षक होओ। तुम हिंसा-रहित हो। तुम युद्ध में हम लोगों के सुहृद् होओ। तुम मति-मान् हो। हम लोग तुम्हारे निकट गमन करें। तुम सर्वदा स्तोत्र-कारियों के प्रशंसक होओ।

एभिर्नृभिरिन्द्र त्वायुभिष्ट्वा मघवद्भिर्मघवन्विश्व आजौ ।
द्यावो न द्युम्नैरभि सन्तो अर्यः क्षपो मदेम शरदश्च पूर्वीः ॥ १९ ॥

एभिः । नृऽभिः । इन्द्र । त्वायुऽभिः । त्वा । मघवत्ऽभिः ।
मघऽवन् । विश्वे । आजौ । द्यावः । न । द्युम्नैः । अभि । सन्तः ।
अर्यः । क्षपः । मदेम । शरदः । च । पूर्वीः ॥ १९ ॥

हेमघवन्धनवन्निन्द्र विश्वे विश्वस्मिन्नाजौसंग्रामे त्वायुभिः शत्रूनभिगन्तुंत्वां काम-यमानैर्मघवद्भिस्त्वत्प्रदीयमानहविर्लक्षणैर्धनैरुपेतैरेभिः प्रत्यक्षेणोपलभ्यमानैः नृभिः पुत्रपौ-त्राद्यैःपरिजनैःसहितास्त्वांयमाना: द्युम्नैर्धनैः द्यावोन द्योतमानाःप्रकाशमानाधनिनोवयं तथा अर्यः अरीन् शत्रून्अभिसन्तोऽभिभवन्तः क्षपः सर्वारात्रीः पूर्वीर्बह्वीः शरदश्च संवत्स-रांश्च मदेम स्तवाम यजमानाःसर्वेषुकालेषुस्तोत्रैरिन्द्रंहर्षयन्तीत्यर्थः ॥ १९ ॥

१९. हे धनवान् इन्द्र, हम शत्रुओं को जीतने के लिए समस्त युद्ध में तुम्हारी अभिलाषा करते हैं। धनी जिस तरह धन-द्वारा दीप्त होता है, हम भी उसी तरह हव्ययुक्त होकर पुत्र-पौत्रादि परिजनों के साथ दीप्त हों और शत्रुओं को अभिभूत करके रात्रि तथा सम्पूर्ण संवत्सरों में तुम्हारी स्तुति करें।

एवेदिन्द्राय वृषभाय वृष्णे ब्रह्माकर्म भृगवो न रथम्।
नू चिद्यथा नः सख्या वियोषदसन्न उग्रोऽविता तनूपाः॥ २० ॥

एव। इत्। इन्द्राय। वृषभाय। वृष्णे। ब्रह्म। अकर्म। भृगवः।
न। रथम्। नु। चित्। यथा। नः। सख्या। विऽयोषत्।
असत्। नः। उग्रः। अविता। तनूऽपाः॥ २० ॥

यथाइन्द्रः नोस्मदीयानिसख्यानिसख्यानिकर्माणिनूचित् वियोषत् नपृथक्कुर्यात् उग्रःतेजस्वी तनूपाः शरीराणांपालकइन्द्रः यथा नोस्मानविताराक्षितासत्स्यात् तथा वयंयजमानाएवेत् एवमेवोक्तप्रकारेण इन्द्रायवृषभाय कामानांवर्षित्रेवृष्णेनित्यतरुणायब्रह्मस्तोत्रमकर्म अकुर्म तत्रदृष्टान्तः—भृगवोदीप्ताः तक्षाणः रथंन रथमिव तद्वत् यजमानेभ्योयथाइन्द्रोभीप्सितफलप्रदोभवतितथेन्द्रंयजमानाःस्तुवन्तीत्यर्थः॥ २० ॥

२०. इन्द्र के साथ हम लोगों की मैत्री जिस कार्य से वियुक्त न हो, तेजस्वी और शरीर-पालक इन्द्र जिससे हम लोगों के रक्षक हों, हम लोग उसी प्रकार का आचरण करें। दीप्त रथ-निर्माता जिस तरह रथ का निर्माण करते हैं, उसी तरह हम लोग भी अभीष्टवर्षी तथा नित्य तरुण इन्द्र के लिए स्तोत्र की रचना करते हैं।

नू ष्टुत इन्द्र नू गृणान इषं जरित्रे नद्यो३ न पीपेः।
अकारि ते हरिवो ब्रह्म नव्यं धिया स्याम रथ्यः सदासाः॥ २१॥ २०॥

नु। स्तुतः। इन्द्र। नु। गृणानः। इषम्। जरित्रे। नद्यः।
न। पीपेरितिपीपेः। अकारि। ते। हरिऽवः। ब्रह्म। नव्यम्।
धिया। स्याम। रथ्यः। सदाऽसाः॥ २१ ॥ २० ॥

हेइन्द्र नुक्षिप्रं स्तुतः पूर्वैऋषिभिःसंस्तुतः नु क्षिप्रं गृणानः अस्माभिःस्तूयमानश्च त्वमिषमन्नंजरित्रेस्तोत्रेमह्यंनद्योन अद्भिर्नदीरिव पीपेः प्यायय प्रवृद्धंकुरु हेइन्द्र हरिवः हरिवन् हरिसंज्ञकाश्वोपेतेन्द्र तेतुभ्यं नव्यंनवतरंब्रह्मस्तोत्रमकारि अस्माभिःक्रियते रथ्यः रथवन्तो वयंधियाप्रज्ञारूपयास्तुत्या सदासाः त्वांसर्वदाभजमानाः त्वदर्थंहवीरूपस्यान्नस्यदातारोभक्तारोभूयास्म॥ २१ ॥

॥ इतितृतीयस्यपञ्चमेविंशोवर्गः॥२०॥

२१. हे इन्द्र, तुम पूर्ववर्ती ऋषियों-द्वारा स्तुत होकर तथा हम लोगों-द्वारा स्तूयमान होकर जैसे जल नदी को पूर्ण करता है, उसी तरह स्तोताओं के अन्न को प्रवृद्ध करते हो। हे हरिविशिष्ट इन्द्र, हम तुम्हारे उद्देश्य से अभिनव स्तोत्र करते हैं। जिससे हम लोग रथवान् होकर स्तुति-द्वारा सदा तुम्हारी सेवा करते रहें।

त्वं महाँ इन्द्र तुभ्यमित्येकविंशत्यृचं सप्तदशं सूक्तम्　अत्रेयमनुक्रमणिका—त्वं महाँ अधिकावामेकपदेति । आसिन्नपंचमानाने न होतेत्येकपदा विराट् शिष्टा त्रिष्टुभः इन्द्रो देवता ऋषिश्च पूर्ववत् दशरात्रे षष्ठेऽहनि निष्केवल्ये इदं सूक्तं विनियुक्तं　तथा सूत्रितं—त्वं महाँ इन्द्र तुभ्यमिति निष्केवल्यमिति । इन्द्रस्य वृत्रवधे त्वं महानिति पशुपुरोडाशस्यानुवाक्या सूत्रितं च—त्वं महाँ इन्द्र तुभ्यं ह क्षाः सत्राहणमिति ।

त्वं म॒हाँ इ॑न्द्र॒ तुभ्यं॑ ह॒ क्षा अनु॑ क्ष॒त्रं मं॒हना॑ मन्यत॒ द्यौः ।
त्वं वृ॒त्रं शव॑सा जघ॒न्वान्त्सृ॒जः सिन्धूँ॒रहि॑ना जग्रसा॒नान् ॥ १ ॥

त्वम् । म॒हान् । इ॒न्द्र॒ । तुभ्य॑म् । ह॒ । क्षाः । अनु॑ । क्ष॒त्रम् । मं॒हना॑ । म॒न्य॒त॒ । द्यौः । त्वम् । वृ॒त्रम् । शव॑सा । ज॒घ॒न्वान् । सृ॒जः । सिन्धू॑न् । अहि॑ना । ज॒ग्र॒सा॒नान् ॥ १ ॥

हेइन्द्र त्वं महान्प्रभूतो भवसि क्षाः पृथिवी क्षा इति पृथिवीनामैतत् मंहना महत्त्वेन युक्ता सती तुभ्यं ह त्वदर्थमेव क्षत्रं त्वदीयं बलम् अनुमन्यत अन्वमन्यत अनुमतीचकार द्यौरप्यन्तरिक्षमप्यन्वमन्यत हे इन्द्र त्वं शवसा त्वदीयेन बलेन वृत्रं लोकानामावरकं वृत्रनामकमसुरं जघन्वान् हतवान् किंच अहिना वृत्रेण जग्रसानान् ग्रस्तान् ग्रसतेर्लिटः कानच् आदेशः सिन्धून् स्यन्दनशीला नदीः असृजः सृष्टवानसि ॥ १ ॥

१. हे इन्द्र, तुम महान् हो। महत्त्व से युक्त होकर पृथ्वी ने तुम्हारे बल का अनुमोदन किया था एवम् द्युलोक ने भी तुम्हारे बल का अनुमोदन किया था। लोकों को आवृत करनेवाले वृत्र नामक असुर को तुमने बल-द्वारा मारा था। वृत्र ने जिन नदियों को ग्रस्त किया था, तुमने उन नदियों को विमुक्त कर दिया था।

तव॑ त्वि॒षो जनि॑मन्रेजत॒ द्यौ रेज॒द्भूमि॑र्भि॒यसा॒ स्वस्य॑ म॒न्योः ।
ऋ॒घा॒यन्त॑ सु॒भ्व१॒॑: पर्व॑तास॒ आर्द॒न्धन्वा॑नि स॒रय॑न्त॒ आपः॑ ॥ २ ॥

तव॑ । त्वि॒षः । जनि॑मन् । रे॒ज॒त॒ । द्यौः । रेज॑त् । भूमिः॑ । भि॒यसा॑ । स्वस्य॑ । म॒न्योः । ऋ॒घा॒यन्त॑ । सु॒ऽभ्वः॑ । पर्व॑तासः । आर्द॑न् । धन्वा॑नि । स॒रय॑न्तः । आपः॑ ॥ २ ॥

हेइन्द्र त्विषोदीप्यमानस्यतव त्वदीयेजनिमन् जन्मनिसति द्यौरन्तरिक्षं स्वस्यत्वदीयस्यमन्योःकोपात् पक्षम्यर्थेषष्ठी भियसा भातभयेनरेजत् अरेजत् अकम्पत भूमिरपिरेजत् कम्पमानाऽभवत् अभ्वोमहान्तःपर्वतासः पर्वताः मेघाः ऋघायन्त सस्यादीनांवृष्टिप्रदानार्थंनियामकेनत्वया बध्यन्त तथा मेघाआर्दन् प्राणिनांपिपासारूपांपीडामहिंसन् तथा मेघाः धन्वानिमरुदेशान् आपः जलानि सरन्तेगमयन्ति ॥ २ ॥

२. हे इन्द्र, तुम दीप्तिमान् हो। तुम्हारे जन्म होने पर द्युलोक तुम्हारे कोप-भय से कम्पित हुआ था, पृथ्वी कम्पित हुई थी और वृष्टि प्रदान के लिए बृहत् मेघसमूह तुम्हारे द्वारा आबद्ध हुआ था। इन मेघों ने प्राणियों की पिपासा को विनष्ट करके मरुभूमि में जल-प्रेरण किया था।

भिनद्गिरिंशवसावज्रमिष्णन्नाविष्कृण्वानःसहसानओजः ।
वधीद्वृत्रंवज्रेणमन्दसानःसरन्नापोजवसाहतवृष्णीः ॥ ३ ॥

भिनत् । गिरिम् । शवसा । वज्रम् । इष्णन् । आविःऽकृण्वानः ।
सहसानः । ओजः । वधीत् । वृत्रम् । वज्रेण । मन्दसानः ।
सरन् । आपः । जवसा । हतऽवृष्णीः ॥ ३ ॥

सहसानः शत्रूणामभिभवन् ओजस्तेजः आविष्कृण्वानः आविष्कुर्वन्निन्द्रः वज्रमिष्णन्वज्रंप्रेरयन् शवसाबलेन गिरिंपर्वतमार्तंभिनत् अभिनत् बिभेद किंच मन्दसानः सोमेनमोदमानइन्द्रः वज्रेण वृत्रं वृत्रनामानमसुरंवधीदवधीत् जघान ततःआपः वृत्रेणावृतान्युदकानिहतवृष्णीः हतोवृष्णावृत्रोयासांताःहतवृष्ण्यःताः वृत्रबाधान्तरंनिवारणरहिताःसत्यः जवसावेगेनसरन् असरन्अगच्छन् ॥ ३ ॥

३. शत्रुओं के अभिभवकर्त्ता इन्द्र ने तेजःप्रकाशन करके और बलपूर्वक वज्र का प्रेरण करके पर्वतों को विदीर्ण किया था। सोमपान से हृष्ट होकर इन्द्र ने वज्र-द्वारा वृत्र को विनष्ट किया था। वृत्र के विनष्ट होने पर जल आवरणरहित होकर वेग से आने लगा था।

सुवीरस्तेजनितामन्यतद्यौरिन्द्रस्यकर्तास्वपस्तमोभूत् ।
यईंजजानस्वर्यंसुवज्रमनपच्युतंसदसोनभूम ॥ ४ ॥

सुऽवीरः । ते । जनिता । मन्यत । द्यौः । इन्द्रस्य । कर्ता ।
स्वपःऽतमः । भूत् । यः । ईम् । जजान । स्वर्यम् । सुऽवज्रम् ।
अनपऽच्युतम् । सदसः । न । भूम ॥ ४ ॥

हेइन्द्र यःप्रजापतिः स्वर्यंस्तुतिगाथादिभिःस्तुत्यं सुवज्रं शोभनवज्रोपेतं सदसःस्वकीयात्स्वर्गस्थानादनपच्युतं विनाशरहितंच नेतिसमुच्चयार्थे भूम भूमा महत्त्वेनयुक्तमीमेनंत्वामजनत् अजीजनत् अनयत्वेऽविशेषाद्यः द्यौःद्योतमानःतेतवजनिता जनयिता समन्य-

पतिः सुवीरः शोभनपुत्रवानहमस्मीति मन्यत अमन्यत किंच इन्द्रस्य कर्ता इन्द्रस्य जनयिता प्रजापतिः स्वपस्तमः अत्यन्तं शोभनकर्माभूत् ॥ ४ ॥

४. हे इन्द्र, तुम अतिशय स्तुत्य, उत्तम वज्रावाशष्ट, स्वर्गस्थान से अच्युत अर्थात् विनाशरहित और महिमावान् हो। तुम्हें जिन द्युतिमान् प्रजापति ने उत्पन्न किया था, वे अपने को सुन्दर पुत्रवान् मानते थे। इन्द्र के जनयिता प्रजापति का कर्म अत्यन्त शोभन हुआ था।

यएकइच्च्यावयतिप्रभूमाराजाकृष्टीनांपुरुहूतइन्द्रः ।
सत्यमेनमनुविश्वेमदन्तिरातिंदेवस्यगृणतोमघोनः ॥५॥२१॥

यः । एकः । इत् । च्यवयति । प्र । भूम । राजा । कृष्टीनाम् ।
पुरुऽहूतः । इन्द्रः । सत्यम् । एनम् । अनु । विश्वे । मदन्ति ।
रातिम् । देवस्य । गृणतः । मघोनः ॥ ५ ॥ २१ ॥

कृष्टीनांसर्वासांप्रजानांराजास्वामी पुरुहूतः बहुभिराहूतः एकइत् देवानांमध्येमुख्यएव यइन्द्रः भूम भूतानिष्पन्नंशत्रुभ्योभयं प्रच्यावयति प्रकर्षेणनाशयति विश्वेसर्वेयजमानाःमघोनः धनवतः हविर्लक्षणधनवतइत्यर्थः देवस्येन्द्रस्यदानार्थात् द्योतमानस्यगृणतः स्तुवतः रातिं दातुमेनमिन्द्रमनुलक्ष्य सत्यमेवमदन्ति स्तुवन्ति ॥ ५ ॥

५. सम्पूर्ण प्रजाओं के राजा, बहुजनाहूत और देवों के मध्य में एकमात्र प्रधान इन्द्र शत्रुजनित भय को विनष्ट करते हैं। द्युतिमान् और धनवान् बन्धु इन्द्र के उद्देश से सचमुच समस्त यजमान स्तुति करते हैं।

सत्रासोमाअभवन्नस्यविश्वेसत्रामदासोबृहतोमदिष्ठाः ।
सत्राभवोवसुपतिर्वसूनांदत्रेविश्वाअधिथाइन्द्रकृष्टीः ॥ ६ ॥

सत्रा । सोमाः । अभवन् । अस्य । विश्वे । सत्रा । मदासः ।
बृहतः । मदिष्ठाः । सत्रा । अभवः । वसुऽपतिः । वसूनाम् ।
दत्रे । विश्वाः । अधिथाः । इन्द्र । कृष्टीः ॥ ६ ॥

विश्वे सर्वे सोमाः अस्येन्द्रस्यसत्रा सत्रेतिसत्यनामैतत् सत्यमेवसुताअभवन् किंच मदासोमदाः मदकराः सोमाः बृहतोमहतोऽस्येन्द्रस्य मदिष्ठाः मादयितृतमाः सत्रासत्यमेवाभवन् हेइन्द्र त्वंवसुपतिर्धनपतिः नकेवलंधनपतिः किंतुवसूनांसर्वेषांपश्वादीनांधनानांपतिः सत्रासत्यमेवाभवः भवसि हेइन्द्र त्वंदत्रेधनेनिमित्तभूतेसति विश्वाःसर्वाःकृष्टीःस्तोत्रीःप्रजाः अधिथाः धारयसि ॥ ६ ॥सम्पूर्ण सोम सचमुच इन्द्र के ही हैं। ये मदकारक सोम महान् इन्द्र के लिए सचमुच हर्षकारक हैं। हे इन्द्र, तुम धनपति हो, केवल

धनपति ही नहीं; बल्कि सम्पूर्ण पशुओं के भी पति हो। हे इन्द्र, धन के लिए तुम सचमुच समस्त प्रजाओं को धारण करते हो।

त्वमध॑प्रथ॒मंजाय॑मानो॒मे॒विश्वा॑अधिथाइन्द्रकृ॒ष्टीः ।
त्वंप्रति॑प्र॒वत॑आ॒शया॑न॒मर्हिं॒वज्रे॑णमघवन्विवृ॑श्चः ॥ ७ ॥

त्वम् । अध॑ । प्र॒थ॒मम् । जाय॑मानः । अमे॑ । विश्वाः । अ॒धि॒थाः । इन्द्र॒ । कृ॒ष्टीः । त्वम् । प्रति॑ । प्र॒ऽवतः । आ॒ऽशया॑नम् । अहि॑म् । वज्रे॑ण । म॒घ॒ऽव॒न् । वि । वृ॒श्चः ॥ ७ ॥

अध अपिच प्रथममेवजायमानस्त्वम् अमे वृत्रनिमित्तेभयेसति विश्वाःसर्वाःकृष्टीः प्रजाः अधिथाः रक्षकत्वेनधारयसि हेमघवन्धनवन्निन्द्र त्वं प्रतिप्रवतः प्रतिप्रवणान् उदकवतोदेशान्लक्षी-कृत्य आशयानम् अपांनिरोधकमहिंवृत्रनामानमसुरंवज्रेण विवृश्चः छिन्नवानसि ॥ ७ ॥

७. हे धनवान् इन्द्र, पहले ही उत्पन्न होकर तुमने वृत्रभीत होकर सम्पूर्ण प्रजाओं को धारण किया था। तुमने उदकवान् देश के उद्देश्य से जलनिरोधक वृत्रासुर को छिन्न किया था।

इन्द्रस्यवृत्रघ्नःपशौसत्राहणमितिहविषोनुवाक्या सूत्रितंच–सत्राहणंदाधृषिंतुम्रमिन्द्रंसहव्यानंपु-रुहूताक्षिमन्तमिति।

स॒त्रा॒हणं॒दाधृ॑षिं॒तु॒म्रमिन्द्रं॑म॒हाम॑पा॒रंवृ॑ष॒भंसु॒वज्र॑म् ।
हन्ता॒योवृ॒त्रंसनि॑तो॒तवाजं॒दाता॑म॒घानि॑म॒घवा॑सु॒राधाः॑ ॥ ८ ॥

स॒त्रा॒ऽहन॑म् । दधृ॑षिम् । तु॒म्रम् । इन्द्र॑म् । म॒हाम् । अ॒पा॒रम् । वृ॒ष॒भम् । सु॒ऽवज्र॑म् । हन्ता॑ । यः । वृ॒त्रम् । सनि॑ता । उ॒त । वाज॑म् । दाता॑ । म॒घानि॑ । म॒घऽवा॑ । सु॒ऽराधाः॑ ॥ ८ ॥

सत्राहणं बहूनांशत्रूणांहन्तारं दाधृषिमत्यन्तंधर्षकं तुम्रं तुमिःप्रेरणकर्मा शत्रूणांप्रेरकं महां महान्तम् अपारमपरिमाणंविनाशरहितमित्यर्थः वृषभं कामानांवर्षितारं सुवज्रं शोभनेन वज्रेणोपेतम् इन्द्रं वयं स्तोतारःस्तुमइतिशेषः यइन्द्रः वृत्रं वृत्रनामकमसुरं हन्ता हिंसिताभवति उता-पिच यइन्द्रः वाजमन्नंसनिता दाताभवति सुराधाः शोभनधनयुक्तः योमघवेन्द्रः मघानि धनानि[illegible] तमिन्द्रंस्तुमइतिपूर्वेणान्वयः [illegible]लोकाव्ययेतिषष्ठीप्रतिषेधे सति द्वितीयाभवति ॥ ८ ॥

८. अनेक शत्रुओं के हन्ता, अत्यन्त दुर्द्धर्ष शत्रुओं के प्रेरक, महान्, [illegible]नाशरहित, अभीष्टवर्षी और शोभन वज्रविशिष्ट इन्द्र की स्तुति हम लोग करते हैं। जिन इन्द्र ने वृत्र नामक असुर को मारा था, जो अन्न-दाता और [illegible] हैं तथा जो धन दान करते हैं, हम उनकी स्तुति करते हैं।

अ॒यंवृत॑श्चातयते॒ समी॑चीर्यआ॒जिषु॑म॒घवा॑शृ॒ण्वए॒कः॑ ।
अ॒यंवाजं॑भरति॒यंस॒नोत्य॒स्यप्रि॒यासः॑स॒ख्येस्या॑म ॥ ९ ॥

अयम् । वृत्रः । चातयते । सम्ऽईचीः । यः । आजिषु ।
मघऽवा । शृण्वे । एकः । अयम् । वाजम् । भरति । यम् ।
सनोति । अस्य । प्रियासः । सख्ये । स्याम ॥ ९ ॥

मघवाधनवानयमिन्द्रः आजिषु संग्रामेषु एकोऽसहायएवशृण्वे श्रूयते अयमिन्द्रः समीचीः संगताः वृत्रः वृण्वन्तिआच्छादयन्तिलोकानितिवृत्राःशत्रुसेनाः ताश्चातयते नाशयति अयमिन्द्रः यंवाजमन्नंसनोतियजमानायददाति तंवाजंभरति यजमानस्यतदन्नंदातुंबिभर्ति स्तोतारोवयम् अस्य एवम्भूतस्येन्द्रस्य सख्ये सखित्वे प्रियासः प्रियाःस्याम भवेम ॥ ९ ॥

९. जो धनवान् इन्द्र संग्राम में अद्वितीय सुने जाते हैं, वे मिलित और विस्तृत शत्रु-सेना को विनष्ट करते हैं। वे जो अन्न यजमान को देते हैं, उसी अन्न को धारण भी करते हैं। इन्द्र के साथ हम लोगों की मैत्री प्रिय हो।

अयंशृण्वेअधजयन्नुतघ्नन्नयमुतप्रकृणुतेयुधागाः ।
यदासत्यंकृणुतेमन्युमिन्द्रोविश्वंदृळ्हंभयतएजदस्मात् ॥१०॥२२॥

अयम् । शृण्वे । अध । जयन् । उत । घ्नन् । अयम् । उत ।
प्र । कृणुते । युधा । गाः । यदा । सत्यम् । कृणुते । मन्युम् ।
इन्द्रः । विश्वम् । दृळ्हम् । भयते । एजत् । अस्मात् ॥ १० ॥ २२ ॥

अधापिच अयमिन्द्रोजयनशत्रूनभिभवन्शृण्वेश्रूयते सर्वत्रप्रख्यातोभवति उतापिच घ्नन्हिंसन्सर्वत्रश्रूयते उतापिच अयमिन्द्रः युधायुद्धेनगाःपशून्प्रकृणुते शत्रुसकाशादाहरति किंच इन्द्रोयदामन्युंकोपंसत्यमेवकृणुते द्विषदर्थंकरोति तदानींदृळ्हंस्थिरं स्थावररूपम् एजत्कम्पमानंजङ्गमरूपंच विश्वंसमस्तंजगदस्मादिन्द्राद्भयतेबिभेति ॥ १० ॥

१०. शत्रुविजयी और शत्रुहिंसक होकर इन्द्र सर्वत्र प्रख्यात हैं। इन्द्र शत्रुओं के समीप से पशुओं को छीन लाते हैं। इन्द्र जब सचमुच कोप करते हैं तब स्थावर और जंगम-रूप समस्त जगत् इन्द्र से डरने लगता है।

समिन्द्रोगाअजयत्संहिरण्यासमश्वियामघवायोहपूर्वीः ।
एभिर्नृभिर्नृतमोअस्यशाकैरायोविभक्तासंभरश्चवस्वः ॥११॥

सम् । इन्द्रः । गाः । अजयत् । सम् । हिरण्या । सम् । अश्विया ।
मघऽवा । यः । ह । पूर्वीः । एभिः । नृऽभिः । नृऽतमः । अस्य ।
शाकैः । रायः । विऽभक्ता । सम्ऽभरः । च । वस्वः ॥ ११ ॥

योह वःसत्त्व मघवाधनवानिन्द्रः गाअसुराणांसमजयत् सम्यग्जितवान्भवति किंच हिरण्या हिरण्यानिहितरमणीयानिशत्रुसंबन्धीनिधनानिसमजयत् तथा अश्विया अश्वियानि शत्रुसंबन्धिनोश्वसमूहान्सम्यग्जितवानसि तथा पूर्वीर्बह्वीःशत्रुसेनाःसमजयत् इन्द्रःसर्वान् शत्रून् जित्वासकलमपिधनादिधनमपहृतवानित्यर्थः शाकैःसामर्थ्यैः नृतमोनेतृतमः धनादीनामतिशयेननिर्वाहकःसइन्द्रः एभिर्नृभिर्नेतृभिःस्तोतृभिःस्तुतःसन् अस्यरायः धनादिधनस्यविभक्ता स्तोतृभ्योविभागस्यकर्ता दाताभवतीत्यर्थः किंचयस्तोमघुनोधनस्यसंभरघसंभर्ता धारकश्चभवति ॥ ११ ॥

११. जिन धनवान् इन्द्र ने असुरों को जीता था, शत्रुओं के रमणीय धन को जीता था, अश्वसमूह को जीता था तथा अनेक शत्रुसेनाओं को जीता था, वे सामर्थ्यवान् नेतृश्रेष्ठ स्तोताओं-द्वारा स्तुत होकर धनों के विभाजक तथा धन के धारक हों।

कियत्स्विदिन्द्रोअध्येतिमातुःकियत्पितुर्जनितुर्योजजान ।
योअस्यशुष्मंमुहुकैरियर्तिवातोनजूतःस्तनयद्भिरभ्रैः ॥ १२ ॥

कियत् । स्वित् । इन्द्रः । अधि । एति । मातुः । कियत् । पितुः । जनितुः । यः । जजान । यः । अस्य । शुष्मम् । मुहुकैः । इयर्ति । वातः । न । जूतः । स्तनयत्ऽभिः । अभ्रैः ॥ १२ ॥

यइन्द्रः मातुर्जनन्याःसकाशात्कियत्स्वित् यावद्बलमध्येति अधिगच्छति पितुःसकाशात्कियद्यावद्बलमधिगच्छति यइन्द्रः जनितुर्जनयितुर्यस्मात्प्रजापतेःसकाशात् इदंदृश्यमानं जगज्जजान अजनयत् यइन्द्रस्तस्मात्प्रजापतेःसकाशादस्यजगतःशुष्मंयावद्बलंमुहुकैःमुहुर्मुहुरियर्तिप्रेरयति स्तनयद्भिर्गर्जद्भिरभ्रैर्मेघैर्जूतःप्रेरितः वातोन वायुरिव तथासइन्द्रःस्तोतृभिर्जूतः प्रेरितःहविष्प्रदानार्थमाहूतोभवति ॥ १२ ॥

१२. इन्द्र अपनी जननी के समीप कितना बल प्राप्त करते हैं और पिता के समीप कितना बल प्राप्त करते हैं। जिन इन्द्र ने अपने पिता प्रजापति के समीप से इस दृश्यमान जगत् को उत्पन्न किया था तथा उन्हीं प्रजापति के समीप से जगत् को मुहुर्मुहुः बल प्रदान किया था, वे इन्द्र गर्जनशील मेघ-द्वारा प्रेरित वायु की तरह आहूत होते हैं।

क्षियन्तंत्वमक्षियन्तंकृणोतीयर्तिरेणुंमघवासमोहम् ।
विभञ्जनुरशनिमाँइवद्यौरुतस्तोतारंमघवावसौधात् ॥ १३ ॥

क्षियन्तम् । त्वम् । अक्षियन्तम् । कृणोति इयर्ति । रेणुम् । मघऽवा । सम्ऽओहम् । विऽभञ्जनुः । अशनिमान्ऽइव । द्यौः । उत । स्तोतारम् । मघऽवा । वसौ । धात् ॥ १३ ॥

मघवाधनवानिन्द्रः क्षियन्तंधनराहित्येनक्षीयमाणंतमेकंजनम् अक्षियन्तं धनेनाक्षीयमाणंकृणोति करोति अकिंचनः कश्चित्पुरुषः इन्द्रंस्तुत्वाधनसमृद्धोभवदित्यर्थः अशनिमानशनिनायुक्तःद्यौरिवान्तरिक्षमिव विभञ्जुः शत्रूणांविशेषेणभञ्जकोमघवेन्द्रः समोहंसमूहरूपंपापम् हन्ति स्तोतुःसकाशात्प्रेरयति उतापिच मघवाधनवानिन्द्रःस्तोतारंस्वीयेनधनेन अधाक्षिणुयाति ॥ १३॥ धनवान् इन्द्र किसी एक धनशून्य व्यक्ति को धनपूर्ण करते हैं अर्थात् कोई पुरुष इन्द्र की स्तुति करके धनसमृद्ध हुआ है। वज्रयुक्त अन्तरिक्ष की तरह शत्रुविनाशक इन्द्र समूह पाप को विनष्ट करते हैं और स्तोता को धन प्रदान करते हैं।

अयंचक्रमिषणत्सूर्यस्यन्येतंशंरीरमत्ससृमाणम् ।
आकृष्णईंजुहुराणोजिघर्तित्वचोबुध्नेरजसोअस्ययोनौ ॥१४॥

अयम् । चक्रम् । इषणत् । सूर्यस्य । नि । एतशम् । रीरमत् ।
ससृमाणम् । आ । कृष्णः । ईम् । जुहुराणः । जिघर्ति ।
त्वचः । बुध्ने । रजसः । अस्य । योनौ ॥ १४ ॥

प्रैतशंसूर्येपस्पृधानमित्यर्धर्चेपूर्वंकाचिदाख्यायिकासूचिता अत्राप्ययमचक्रमितिपूर्वार्धेनसासूच्यते स्वश्वनामाकश्चिद्राजा सच पुत्रार्थंसूर्यमुपास्ते सचसूर्यःपुत्ररूपेणतस्यमेवतत्रोत्पन्नःसन् एतशाख्येनमहर्षिणासार्धंयुद्धंचकार तदानीमेतशऋषिःयुद्धेजयार्थमिन्द्रंतुष्टाव सइन्द्रःतेनस्तूयमानः सन् स्वश्वपुत्रस्यसूर्यस्यतेजस्विनःसंग्रामादेनमपाकृष्यादिति । अयमिन्द्रःसूर्यस्यचक्रमायुधमिषणत् प्रेरयत् ससृमाणं युद्धार्थंसम्यग्गच्छन्तम् एतशनामानमृषिंनिरीरमत् न्यरीरमत् निवारितवान् जुहुराणः कुटिलंयथाभवतितथासंसरन् कृष्णः कृष्णवर्णोमेघः त्वचस्तेजसोबुध्ने मूलभूतेरजसोस्योदकस्ययोनौस्थानेन्तरिक्षेस्थितम् ईमेनमिन्द्रम् आजिघर्ति आसिञ्चति शत्रूणांप्रेरितायुधादेः ममताररक्षेत्यर्थः ॥ १४ ॥

१४. इन्द्र ने सूर्य के आयुध को प्रेरित किया था और युद्ध के लिए जानेवाले एतश को निवारित किया था। कुटिल-गति और कृष्णवर्ण मेघ ने तेज के मूलभूत और जल के स्थान-स्वरूप अन्तरिक्ष में स्थित इन्द्र को अभिषिक्त किया था।

असिक्न्यांयजमानोनहोता ॥ १५ ॥ २२ ॥

असिक्न्याम् । यजमानः । न । होता ॥ १५ ॥ २२ ॥

एकपदेयमृक् पूर्वयासहद्वादशाक्षरेणसंबध्यते असिक्न्यांरात्रौयजमानोन यजमानइव होतारमाह्वातारमग्निं द्वितीयार्थेप्रथमा सोमेनासिञ्चति तद्वन्मेघइन्द्रमासिञ्चतीत्यर्थः ॥ १५ ॥

१५. जैसे रात्रिकाल में यजमान सोम-द्वारा अग्नि को अभिषिक्त करते हैं।

गव्यन्तइन्द्रंसख्यायविप्राअश्वायन्तोवृषणंवाजयन्तः ।
जनीयन्तोजनिदामक्षितोतिमाच्यावयामोवतेनकोशम् ॥१६॥

गव्यन्तः । इन्द्रम् । सख्याय । विप्राः । अश्वऽयन्तः । वृषणम् ।
वाजयन्तः । जनिऽयन्तः । जनिऽदाम् । अक्षितऽऊतिम् ।
आ । च्यवयामः । अवते । न । कोशम् ॥ १६ ॥

गव्यन्तः गाइच्छन्तः अश्वायन्तः अश्वानिच्छन्तः वाजयन्तः वाजमन्नमिच्छन्तः जनीयन्तः जायामिच्छन्तः विप्रामेधाविनःस्तोतारोवयंसख्यायेन्द्रेणसहसखित्वाय वृषणं कामानां वर्षितारं जनिदां जायाप्रदम् अक्षितोतिमक्षीणरक्षंसर्वदारक्षकमित्यर्थः एवम्भूतमिन्द्रमाच्याव-यामः आगमयामः तत्रदृष्टान्तः—अवतेकूपे अवतइतिकूपनाम अवतःअवटःक्रिविरितिकू-पनामसुपाठात् कोशंन जलोद्धरणपात्रमिव पुरुषाः जलोद्धरणपात्रंजलेनपूरयितुं कूपेयथाआ-च्यावयन्ति तथा वयमाच्यावयामइत्यर्थः ॥ १६ ॥

१६. हम मेधावी स्तोता गौओं की अभिलाषा करते हैं, अश्वों की अभिलाषा करते हैं, अन्न की अभिलाषा करते हैं और स्त्री की अभि-लाषा करते हैं। हम सखिता के लिए कामना-पूरक, भार्याप्रद और सर्वदा रक्षक इन्द्र को, लोग जैसे कूप में जलपात्र को अवनमित करते हैं, उसी तरह अवनमित करेंगे।

त्रातानोबोधिदद्दशानआपिरभिख्यातामर्डितासोम्यानाम् ।
सखापितापितृतमःपितृणांकर्तेमुलोकमुशतेवयोधाः ॥ १७ ॥

त्राता । नः । बोधि । ददृशानः । आपिः । अभिऽख्याता ।
मर्डिता । सोम्यानाम् । सखा । पिता । पितृऽतमः । पितृणाम् ।
कर्ता । ईम् । ऊँ इति । लोकम् । उशते । वयःऽधाः ॥ १७ ॥

हेइन्द्र आपिः आप्तः ददृशानः सर्वपालकत्वेनपश्यंस्त्वं नोस्माकंत्रातारक्षकोबोधि भव किंच अभिख्याता अभिद्रष्टा मर्डिता सुखयिता सोम्यानांसोमार्हाणांयजमानादीनांसखा प्रजापति-नासमानख्यातिः पिता पालकः केवलं पालकोन किंतु पितृणांपालकानांमध्येपितृतमः अतिश-येनपालकःकर्ता ईमु पितृणामस्माकं लोकंस्वर्गादिलोकम् उशतेकामयमानायस्तोत्रे वयोधाः वयइत्यन्ननामैतत् अन्नप्रदोभव ॥ १७ ॥

१७. हे इन्द्र, तुम आप्त हो। रक्षक रूप से सबको देखते हुए तुम हमारे रक्षक होओ। तुम सोमयोग्य यजमानों के अभिद्रष्टा और सुखयिता हो। प्रजापति के समान तुम्हारी ख्याति है। तुम पालक हो और पालकों के मध्य में श्रेष्ठ हो। तुम

पितरों के स्रष्टा हो। तुम स्वर्गाभिलाषी स्तोताओं के लिए अन्नप्रद होओ।

सखीयतामविताबोधिसखागृणानइन्द्रस्तुवतेवयोधाः।
वयंह्यातेचकृमासबार्धआभिःशमीभिर्महयन्तइन्द्र ॥ १८ ॥

सखिऽयताम्। अविता। बोधि। सखा। गृणानः। इन्द्र।
स्तुवते। वयः। धाः। वयम्। हि। आ। ते। चकृम।
सऽबार्धः। आभिः। शमीभिः। महयन्तः। इन्द्र ॥ १८ ॥

हेइन्द्र त्वं सखीयतां सखित्वमिच्छतामस्माकम् अवितारक्षिताबोधि भव तथा गृणानः स्तूयमानस्त्वंसखाभव हेइन्द्र स्तुवतेस्तुतिंकुर्वतेमह्यंवयोन्नंधाः धेहि हेइन्द्र सबाधः बाधासहितावयंहि वयंखलु ते त्वामाचकृम आह्वयामः किंकुर्वन्तः आभिः प्रत्यक्षेणोपक्रम्यमाणैः शमीभिःस्तुतिरूपैःकर्मभिर्महयन्तः त्वांपूजयन्तः ॥ १८ ॥

१८. हे इन्द्र, हम तुम्हारी मैत्री की अभिलाषा करते हैं। तुम हमारे रक्षक होओ। तुम स्तुत होते हो, तुम हमारे सखा होओ। तुम स्तोताओं को अन्न दान करो। हे इन्द्र, हम बाधायुक्त होकर भी स्तुति-रूप कर्म-द्वारा पूजा करके तुम्हारा आह्वान करते हैं।

इन्द्रस्यपुनःपुरोडाशस्यस्तुतइन्द्रइतियाज्या सूत्रितंच—स्तुतइन्द्रोमघवायद्धवृत्रैवापस्वइन्द्रः-सत्यःसम्राळिति।

स्तुतइन्द्रोमघवायद्धवृत्राभूरीण्येकोअप्रतीनिहन्ति।
अस्यप्रियोजरितायस्यशर्मन्नकिर्देवावारयन्तेनमर्ताः ॥ १९ ॥

स्तुतः। इन्द्रः। मघऽवा। यत्। ह। वृत्रा। भूरीणि। एकः।
अप्रतीनि। हन्ति। अस्य। प्रियः। जरिता। यस्य।
शर्मन्। नकिः। देवाः। वारयन्ते। न। मर्ताः ॥ १९ ॥

यद् यदाखलु मघवाधनवानिन्द्रः स्तुतः अस्माभिःस्तुतोभवति तदा इन्द्रएकः असहाय एव भूरीणिबहूनि अप्रतीन्यप्रतिगमनानि अभिगमनरहितानीत्यर्थः वृत्रा वृत्राणि शत्रून्हन्ति हिनस्ति यस्येन्द्रस्यशर्मन् शर्मण्याश्रयेवर्तमानंस्तोतारंदेवाःनकिर्वारयन्ते निवारणंनकुर्वन्ति मर्तोमर्त्या निवारयन्ते निवारणंनकुर्वन्ति अस्येन्द्रस्यजरितास्तोताप्रियोभवति ॥ १९ ॥

१९. जब इन्द्र हम लोगों के द्वारा स्तुत होते हैं तब वे अकेले ही अनेक अभिगन्ता शत्रुओं को मार डालते हैं। जिस इन्द्र की शरण में वर्तमान स्तोता का निवारण न देवगण करते हैं और न मनुष्यगण करते हैं, उस इन्द्र का स्तोता प्रिय होता है।

आग्निमारुतशस्त्रेएवानइन्द्रइतिपरिधानीया सूत्रितंच—एवानइन्द्रोमघवाविरप्शीतिपरिदध्या-दिति।

एवानइन्द्रोमघवाविरप्शीकरत्सत्याचर्षणीधृदनर्वा।
त्वंराजाजनुषांधेह्यस्मेअधिश्रवोमाहिनंयज्जरित्रे॥ २० ॥

एव। नः। इन्द्रः। मघवा। विरप्शी। करत्। सत्या।
चर्षणिऽधृत्। अनर्वा। त्वम्। राजा। जनुषाम्। धेहि।
अस्मे इति। अधि। श्रवः। माहिनम्। यत्। जरित्रे॥ २० ॥

विरप्शी बहुविधशब्दवान् चर्षणीधृत् सर्वासांप्रजानांधारयिता अनर्वा अप्रत्यृतः केनापिप्रतिकूलेनाप्राप्तइत्यर्थः मघवाधनवानिन्द्रः एवमस्माभिःस्तुतःसन् नोस्माकंसत्या सत्यरूपाण्यभिमतानिफलानिकरत्करोतु हेइन्द्र जनुषांजन्मवतांसर्वेषांराजाप्रभुःत्वं माहिनंमहिमोपेतंयच्छ्रवःयद्यशोजरित्रेस्तोत्रेदेयं तच्छ्रवःअस्मेअस्मासु अध्यधिकत्वेनधेहि एवानइन्द्रोमघवाविरप्शी-त्यादिवाक्यम्॥ २० ॥

२०. विविध शब्दवान्, समस्त प्रजाओं के धारक, शत्रुरहित और धनवान् इन्द्र इस प्रकार स्तुत होकर हम लोगों के सत्यरूप अभिलषित को सम्पादित करें। हे इन्द्र, तुम समस्त जन्मधारियों के राजा हो। स्तोता जिस महिमायुक्त यश को प्राप्त करता है, वह यश तुम अधिक परिमाण में हम लोगों को दो।

नूष्टुतइन्द्रनूगृणानइषंजरित्रेनद्योनपीपेः।
अकारितेहरिवोब्रह्मनव्यंधियास्यामरथ्यःसदासाः॥२१॥२४॥

नु। स्तुतः। इन्द्र। नु। गृणानः। इषम्। जरित्रे। नद्यः।
न। पीपेरितिपीपेः। अकारि। ते। हरिऽवः। ब्रह्म। नव्यम्।
धिया। स्याम। रथ्यः। सदाऽसाः॥ २१ ॥ २४ ॥

व्याख्यातेयम्॥ २१ ॥

२१. हे इन्द्र, तुम पूर्ववर्ती ऋषियों-द्वारा स्तुत होकर तथा हम लोगों के द्वारा स्तूयमान होकर जैसे जल नदी को पूर्ण करता है उसी तरह स्तोताओं के अन्न को प्रवृद्ध करते हो। हे हरिविशिष्ट इन्द्र, हम तुम्हारे उद्देश्य से अभिनव स्तोत्र करते हैं, जिससे हम लोग रथवान् होकर स्तुति-द्वारा सदा तुम्हारी सेवा करते रहें।

अयंपन्थाइतित्रयोदशर्चमष्टमंसूक्तंत्रैष्टुभम् । अत्रानुक्रमणिका—अयंपन्थास्त्रयोदशसंवाद-इन्द्रादितिवामदेवानामिति । यस्यवाक्यंसऋषिर्यातेनोच्यतेसादेवतेतिपरिभाषितत्वादृषिदे-वतेतत्रतत्रज्ञातव्ये । अस्मिन्सूक्तेइन्द्रादितिवामदेवसंवादरूपिणीकाचिदाख्यायिकाश्लोकरूपेण सूच्यते—गर्भस्थोज्ञानसंपन्नोवामदेवोमहामुनिः ॥ मतिंचक्रेनमायेयंयोनिदेशाद्धिमातृतः ॥ १ ॥ किंतुपार्श्वोदितस्त्वेतिज्ञात्वातुमननीस्त्विदम् ॥ दध्यौशान्त्यैशचीदेवीमदितिंत्विन्द्रमातरम् ॥ २ ॥ अदितिस्त्विन्द्रसहितागर्भिणीमभ्यगाद्वने ॥ अदितीन्द्रवामदेवाःसंवादमथचक्रिरे ॥ ३ ॥ संवाद-इतिसूक्तेस्मिन्कथासैवात्रसूच्यते ॥ नोक्तैवकृविशेषोमस्युरस्यदेशोप्यनुचितः ॥ ४ ॥ अर्धेतस्त्वमग-न्सन्योवक्तृभेदइतीसंस्थितिः ॥ इन्द्रोदितिर्ऋषिश्चास्मिन्मिथःसूक्तेसमूचिरे ॥ ५ ॥ गर्भेशयानं ऋषिंमातुर्गर्भादनिर्गतम् ॥ वामदेवंप्रतिब्रूतेप्रथमार्धेशतक्रतुः ॥ ६ ॥ द्वितीयादिभिरर्धर्चै-र्ऋषिराहपञ्चभिः ॥ नहीन्वस्येतिसप्तम्युरर्धर्चोअदितेर्वचः ॥ ७ ॥ ममचनत्वायुवतिरित्यृषः पश्चवेमुनेः ॥ दौर्गत्यशान्तिमत्राहवामदेवस्तथान्त्यया ॥ ८ ॥ एवमर्धोद्वक्तृभेदइतिवक्तृव्यासनम् ॥ अर्धोविवेकस्पष्टत्वादुपदेशोमुनेरितः ॥ ९ ॥ ऋषिदैवतसिद्ध्यर्थंविवेकार्धर्चईरितः ॥

तत्रप्रथमा—

अयंपन्थाअनुवित्तः पुराणोयतोदेवाउदजायन्तविश्वे ।
अतश्चिदाजनिषीष्टप्रवृद्धोमामातरममुयापत्तवेकः ॥ १ ॥

अयम् । पन्थाः । अनुऽवित्तः । पुराणः । यतः । देवाः ।
उत्ऽअजायन्त । विश्वे । अतः । चित् । आ । जनिषीष्ट ।
प्रऽवृद्धः । मा । मातरम् । अमुया । पत्तवे । कः ॥ १ ॥

पुराणः अनादिः अयं प्रत्यक्षेणोपलभ्यमानः पन्थायोनिनिर्गमनरूपोमार्गः अनुक्रमानुपूर्व्येण वित्तः सर्वैर्जायमानैर्लब्धः यतोयस्माद्योनिमार्गात् विश्वेसर्वेदेवाउदजायन्त उत्कर्षेणोत्पन्नाभवन्ति तस्माद्योनिमार्गान्मनुष्याउत्पन्नाभवन्तीतिकिमुवक्तव्यम् अतश्चिदस्माद्योनिमार्गादेवप्रवृद्धः गर्भेप्रकर्षेणवृद्धिंगतोवामदेवः आजनिषीष्ट आसमन्ताज्जायताम् अमुयाममं मातरंपत्तवेपतनायमरणायेत्यर्थः माकः माकरोतु ॥ १ ॥

१. इन्द्र कहते हैं—"यह योनिनिर्गमणरूप मार्ग अनादि और पूर्वापर लब्ध है। इसी योनिमार्ग से सम्पूर्ण देव और मनुष्य उत्पन्न हुए हैं; अतएव तुम गर्भ में प्रवृद्ध होकर इसी मार्ग द्वारा उत्पन्न होओ। माता की मृत्यु के लिए मत कार्य करो।"

नाहमतो॒निरं॑या॒दु॒र्गहै॒तात्ति॑र॒श्चता॑पा॒र्श्वान्निर्ग॑मा॒णि ।
ब॒हूनि॑मे॒अकृ॑ता॒कर्त्वा॑नि॒यु॒ध्यै॑त्वेन॒सं॑त्वेन॒पृ॑च्छै ॥ २ ॥

न । अ॒हम् । अतः॑ । निः । अ॒य॒ । दुः॒ऽग्रहा॑ । ए॒तत् । ति॒र॒श्चता॑ ।
पा॒र्श्वात् । निः । ग॒मा॒नि॒ । ब॒हूनि॑ । मे॒ । अकृ॑ता । कर्त्वा॑नि ।
यु॒ध्यै॑ । त्वे॒न॒ । सम् । त्वे॒न॒ । पृ॒च्छै॒ ॥ २ ॥

वामदेवएवमुक्तवन्तमिन्द्रंप्रत्याह—अहमतोयोनिमार्गान्ननिरयाणि ननिर्गच्छानि एतद्योनिनिर्गमनरूपंकर्मदुर्गहादुर्गहंदुःखेनग्राह्यं नप्राप्यंभवतीत्यर्थः किंतु तिरश्चता तिरश्चीनात्पार्श्वात्तिर्यग्भागात्निर्गच्छानि योनिदेशादनिर्गतोहंपार्श्वंभित्त्वानिर्गच्छानीत्यर्थः अन्यैरकृतानि-दमेवमकेवलंमयाक्रियते किंतु अन्यैरकृता अकृतानिबहूनिकर्माणिमेमयाकर्तव्यानिस-न्ति त्वेन एकेनसपत्नेनविवदमानेनसहयुध्यै युद्धंकरवाणि त्वेनएकेनसुहृदानासंपृच्छै सम्य-क्पृच्छानि ॥ २ ॥

२. वामदेव कहते हैं—"हम इस योनिमार्ग द्वारा नहीं निर्गत होंगे। यह मार्ग अत्यन्त दुर्गम है। हम पार्श्वभेद करके निर्गत होंगे। दूसरों के द्वारा अकरणीय बहुतेरे कार्य हमें करने हैं। हमें एक के साथ युद्ध करना है। हमें एक के साथ वाद-विवाद करना है।

प॒रा॒यती॑मा॒तर॒मन्व॑चष्ट॒नना॒नु॑गा॒न्यनु॒नूग॑मानि ।
त्वष्टु॑र्गृ॒हे अ॑पिब॒त्सोम॒मिन्द्रः॑शत॒धन्यं॑च॒म्वोः॑ सु॒तस्य॑ ॥ ३ ॥

प॒रा॒ऽयतीम् । मा॒तर॑म् । अनु॑ । अ॒च॒ष्ट॒ । न । न । अनु॑ । गा॒नि॒ ।
अनु॑ । नु । ग॒मा॒नि॒ । त्वष्टुः॑ । गृ॒हे । अ॒पि॒ब॒त् ।
सोम॑म् । इन्द्रः॑ । श॒त॒ऽधन्य॑म् । च॒म्वोः॑ । सु॒तस्य॑ ॥ ३ ॥

मयिगर्भस्थेसति इन्द्रः मदीयांमातरंपरायतीं परेतांम्रियमाणामन्वचष्ट अन्वभवीत् ए-मपीदानींगर्भेस्थितोहं पुराणं पन्थानं ननानुगानि नानुगच्छानीतिन किंतु क्षिप्रमनुगमानि अ-नुगच्छान्येव वामदेवः स्वकीयमकृत्यकारित्वंपरिहृत्य इन्द्रस्याकृत्यकारित्वमुत्तरार्धेनप्रतिपा-दयति इन्द्रः चम्वोःसोमाभिषवफलकयोः सुतस्यसोमस्सुतवतोभिषुतवतस्त्वष्टुःसंबन्धिनिगृहे अ-नुपहूतःसन् शतधन्यं बहुधनेनक्रीतंसोममपिबत् बलात्कारेणसोमस्यपानंकृतवान् अयमर्थस्तै-त्तिरीयेस्वंष्टाहतपुत्रोवीन्द्रंसोममाहरदित्यनुवाकेमहताप्रबन्धेनप्रपञ्चितः ॥ ३ ॥

३. इन्द्र कहते हैं—"हमारी माता मर जायगी; तथापि हम पुरातन मार्ग का अनुधावन नहीं करेंगे, शीघ्र बहिर्गत होंगे।" (इन्द्र ने जो यथेच्छाचरण किया था, उसी को वामदेव कहते हैं) इन्द्र ने अभिषवकारी त्वष्टा के गृह में सोमाभिषव-फलक-द्वारा अभिषुत सोम का पान बलपूर्वक किया था, वह सोम बहुत धन-द्वारा क्रीत था।

किंसऋधक्कृणवद्यंसहस्रंमासोजभारशरदश्चपूर्वीः ।
नहीन्वस्यप्रतिमानमस्त्यन्तर्जातेषूतयेजनित्वाः ॥ ४ ॥

किम् । सः । ऋधक् । कृणवत् । यम् । सहस्रम् । मासः ।
जभार । शरदः । च । पूर्वीः । नहि । नु । अस्य । प्रतिऽमानम् ।
अस्ति । अन्तः । जातेषु । उत । ये । जनिऽत्वाः ॥ ४ ॥

अदितिर्यमिन्द्रं सहस्रं बहून्मासोमासान्पूर्वीर्बह्वीः शरदश्चसंवत्सरांश्चजभार बभार बिभर्ति रित्यर्थं गर्भेस्थितइन्द्रः बहुषुसंवत्सरेषुमदितिंक्लेशितवानित्यर्थः एवम्भूतःसइन्द्रः किंस्वित्किमपि सर्वमपीत्यर्थः ऋधक् विरुद्धंकर्मकृणवदकरोत् इन्द्रस्याक्षेपमसहमानादितिरिन्द्रमाताप्येनंप्रतिब्रूते—हेवामदेव जातेषूत्पन्नेषुअन्तर्मध्ये अस्येन्द्रस्यप्रतिमानमुपमानंनह्यस्ति नविद्यतेखलु नुइतिपूरणार्थः उतापिच येदेवादयः जनित्वाःजनयितव्याःजनयिष्यमाणाःतेषुमध्येअस्येन्द्रस्य-प्रतिमानंनास्ति ॥ ४ ॥

४. "अदिति ने इन्द्र को अनेक मासों और अनेक संवत्सरों तक धारण किया था। इन्द्र ने यह विरुद्ध कार्य क्यों किया था? अर्थात् गर्भ में बहुत दिनों तक रहकर इन्द्र ने अदिति को क्लेश दिया था।"

इन्द्र के ऊपर किये गये आक्षेप को सुनकर अदिति कहती हैं—"हे वामदेव, जो उत्पन्न हुए हैं और जो देवादि उत्पन्न होंगे, उनके साथ इन्द्र की तुलना नहीं हो सकती है।

अवद्यमिवमन्यमानागुहाकरिन्द्रंमातावीर्येणान्यृष्टम् ।
अथोदस्थात्स्वयमत्कंवसानआरोदसीअपृणाज्जायमानः॥५॥२५॥

अवद्यम्ऽइव । मन्यमाना । गुहा । अकः । इन्द्रम् । माता ।
वीर्येण । निऽऋष्टम् । अथ । उत् । अस्थात् । स्वयम् । अत्कम् ।
वसानः । आ । रोदसी इति । अपृणात् । जायमानः ॥ ५ ॥ २५ ॥

गुहा गुहायां गह्वररूपेसूतिकागृहेजातमिन्द्रम् अवद्यमिव गर्ह्यमिव मन्यमानामानती माताइन्द्रमनन्यावेदितिः वीर्येणसामर्थ्येन न्यृष्टं नितरांसामर्थ्ययुक्तं अकरोत् अथानन्तरंजायमानः उत्पद्यमानइन्द्रः स्वयमेवात्कंतेजोवसानःआच्छादकःसन् दधानइत्यर्थः उदस्थात् उत्कर्षेणा-तिष्ठत् किंच रोदसीद्यावापृथिव्यौआपृणात् समन्तात्पूरयामास ॥ ५ ॥

५. "गह्वररूप सूतिका-गृह में उत्पन्न इन्द्र को निन्दनीय मानकर माता ने उन्हें अतिशय सामर्थ्यदान किया था। अनन्तर, उत्पन्न होते ही इन्द्र अपने तेज को धारण करके उत्थित हुए थे और द्यावा-पृथिवी को परिपूर्ण किया था।

अथषष्ठी–

एताअर्षन्त्यललाभवन्तीर्ऋतावरीरिवसंक्रोशमानाः ।
एताविपृच्छकिमिदंभनन्तिकमापोअद्रिंपरिधिंरुजन्ति ॥ ६ ॥

एताः । अर्षन्ति । अललाऽभवन्तीः । ऋतवरीःऽइव ।
सम्ऽक्रोशमानाः । एताः । वि । पृच्छ । किम् । इदम् । भनन्ति ।
कम् । आपः । अद्रिम् । परिऽधिम् । रुजन्ति ॥ ६ ॥

अललाभवन्तीः अललेत्येवंरूपंशब्दंकुर्वत्यः ऋतावरीरिव उदकवत्यएवएतानद्यः सं-क्रोशमानाः इन्द्रमहत्त्वप्रतिपादकोऽयंतेनहर्षेणबहुविधंशब्दायमानाःसत्यः अर्षन्तिगच्छन्ति ए-तान्भूतानद्यः इदंकिंभनन्ति श्रोत्रग्राह्यंशब्दायमानं किंवदन्तीसमर्थं हेऋषेत्वमेताःनदीः विपृ-च्छ विशेषेणपृच्छास्व एवंसंपृच्छविचारितेसति एतच्छब्दायमानमिन्द्रमाहात्म्यस्यैववचनं भवतीत्यर्थः किंचापः उदकानि परिधिमावरकंकमद्रिं कंमेघं रुजन्ति भञ्जन्ति आपःकमपिमेघं नभञ्जन्ति किंतुइन्द्रोममपुत्रएवोदकावरकंमेघंभक्त्वाअपःप्रवर्तयतीत्यर्थः ॥ ६ ॥

६. "अ-ल-ला शब्द करती हुईं ये जलवती नदियाँ इन्द्र के महत्त्व को प्रकट करने के लिए हर्षपूर्वक बहुविध शब्द करती हुईं बहती हैं। हे ऋषि, तुम इन नदियों को पूछो कि ये क्या बोलती हैं? यह शब्द इन्द्र के माहात्म्य का सूचक है। मेरे पुत्र इन्द्र ने ही उदक के आवरक मेघ को विदीर्ण करके जल को प्रवर्तित किया था।

अथसप्तमी–

किमुष्विदस्मैनिविदोभनन्तेन्द्रस्यावद्यंदिधिषन्तआपः ।
ममैतान्पुत्रोमहताबधेनवृत्रंजघन्वाँअसृजद्विसिन्धून् ॥ ७ ॥

किम् । ऊँ इति । स्वित् । अस्मै । निऽविदः । भनन्त । इन्द्रस्य ।
अवद्यम् । दिधिषन्ते । आपः । मम । एतान् । पुत्रः । महता ।
वधेन । वृत्रम् । जघन्वान् । असृजत् । वि । सिन्धून् ॥ ७ ॥

यदाइन्द्रोवृत्रासुरंहतवान्तदाशाश्वतींब्रह्महत्यांप्राप्तवानितिवामदेवस्याभिप्रायःकुत्र्यादितिरा- ६–निविदः मरुत्वतीयशस्त्रेप्रयुज्यमानानिमरुत्तोत्रेभवद्गणइत्यादीनिइन्द्रस्तुतिप्रतिपादकानि-कानिचित्पदानिनिविच्छब्देनोच्यन्ते तानिनिविदः अस्मैइमंवृत्रवधनिमित्तंब्रह्महत्यारूपंपापंप्रा-प्नुवन्तमिन्द्रंकिमुस्विद्वदन्तभनन्ति किंवदन्तीतिचेत् तर्हि इन्द्रंपापरहितंमत्वा निविदःस्तुव-

नि कथमिन्द्रस्य पापरहितत्वम् उच्यते—आपः फेनरूपेणास्येन्द्रस्य पापं ब्रह्महत्यादिरूपं पापं बि-भ्रति धारयन्ति मम पुत्रः मदीयः पुत्र इन्द्रः महता प्रभूतेन वधेन वध इति वज्रनामैतत् वज्रेण वृ-त्रं सम्पन्नं हतवान् ततः एतान् सिन्धून् उदकानि व्यसृजत् विशेषेण स्रवत्त्वेन सृष्टवान् इन्द्रे-ण सहायभूताः तस्य पापं जगृहुरित्यर्थः ॥ ७ ॥

७. "वृत्रवध से ब्रह्महत्यारूप पाप को प्राप्त करनेवाले इन्द्र को निवित् क्या कहती हैं ? जल फेन रूप से इन्द्र के पाप को धारण करता है। मेरे पुत्र इन्द्र ने महान् वज्र से वृत्र का वध किया था। अनन्तर इन नदियों को विसृष्ट किया था।"

ममच्चन त्वा युवतिः परास ममच्चन त्वा कुषवा जगार ।
ममच्चिदापः शिशवे ममृड्युर्ममच्चिदिन्द्रः सहसोदतिष्ठत् ॥८॥

ममत् । चन । त्वा । युवतिः । पराऽआस । ममत् । चन । त्वा ।
कुषवा । जगार । ममत् । चित् । आपः । शिशवे । ममृड्युः ।
ममत् । चित् । इन्द्रः । सहसा । उत् । अतिष्ठत् ॥ ८ ॥

एकचरोपेण ऋषिरिन्द्रं स्तौति—हे इन्द्र ममच्चन माद्यन्त्येव प्रमत्तैवेत्यर्थः युवतिस्त्वदीया मा-ताऽदितिः त्वा त्वां परास चिक्षेप किंच कुषवानाम्नी राक्षसी सा ममच्चन प्रमत्तैव सती त्वां जगार गिरतिस्म हे इन्द्र ममच्चित् प्रमाद्यन्त्य एवापः शिशवे जाताय तुभ्यं ममृड्युः सुखयाञ्चक्रुः ममच्चित् माद्यन्नेवेन्द्रः सहसा स्वेन वीर्येण सह उदतिष्ठत् सूतिकागृहात् राक्षसीं बाधमानः सन् उत्कर्षेण गत-वान् ॥ ८ ॥

८. वामदेव कहते हैं—"तुम्हारी युवती माता अदिति ने प्रमत्त होकर तुम्हारा प्रसव किया था। कुषवा नाम की राक्षसी ने प्रमत्त होकर तुम्हें ग्रास बनाया था। हे इन्द्र, उत्पन्न होने पर तुम्हें जलसमूह ने प्रमत्त होकर सुखी किया था। इन्द्र प्रमत्त होकर अपने वीर्य के प्रभाव से सूतिका-गृह में राक्षसी को मारने के लिए उत्थित हुए थे।

ममच्चन ते मघवन्व्यंसो निविविध्वाँ अप हनू जघान ।
अधा निविद्ध उत्तरो बभूवाञ्छिरो दासस्य सं पिणग्वधेन ॥ ९ ॥

ममत् । चन । ते । मघऽवन् । विऽअंसः । निऽविविध्वान् । अप ।
हनू इति । जघान । अध । निऽविद्धः । उत्ऽतरः । बभूवान् ।
शिरः । दासस्य । सम् । पिणक् । वधेन ॥ ९ ॥

हे मघवन्नभिमत इन्द्र ममच्चन माद्यन्नेव व्यंसो नामासुरः निविविध्वान् प्रविध्यन् ते हनू हन्वौ अप जघान अपहतवान् अथ तथानन्तरं हे इन्द्र निविद्धः एवमेनेना-

दितस्यम् उत्तरः व्यंसाधिकबलः सन्नभूः अभवः अनन्तरंत्वम् दासस्यासुरस्य व्यंसस्य शिरोवज्रेण शिरोवधेनक्ले-शसंपिनक् पिष्टवानसि ॥ ९ ॥

९. "हे धनवान् इन्द्र, व्यंस नामक राक्षस ने प्रमत्त होकर तुम्हारे हनुद्वय (चिबुक के अधोभाग) को विद्ध करके अपहृत किया था। हे इन्द्र, इसके अनन्तर अधिक बलवान् होकर तुमने व्यंस राक्षस के सिर को वज्र-द्वारा पीस डाला था।

गृष्टिःससूवस्थविरंतवागामनाधृष्यंवृषभंतुम्रमिन्द्रम् ।
अरीळ्हंवत्संचरथायमातास्वयंगातुंतन्वइच्छमानम् ॥ १० ॥

गृष्टिः । ससूव । स्थविरम् । तवागाम् । अनाधृष्यम् । वृषभम् । तुम्रम् । इन्द्रम् । अरीळ्हम् । वत्सम् । चरथाय । माता । स्वयम् । गातुम् । तन्वे । इच्छमानम् ॥ १० ॥

गृष्टिः काचिद्गौः यसंयथासकृत् सुषुवे तथा माताइन्द्रजननी अदितिः चरथाय स्वेच्छयासंचरणाय इन्द्रंससूव सुषुवे कीदृशमिन्द्रं स्थविरं वयसाप्रवृद्धं तवागां प्रवृद्धबलम् अनाधृष्यं शत्रुभिरनभिभाव्यं वृषभंसेचनसमर्थं तुम्रंप्रेरकम् अरीळ्हं शत्रुभिरनभिभूतंस्वयंगातुम् अन्यनिरपेक्षगमनं तन्वे शरीराय इच्छमानम् इच्छन्तम् ॥ १० ॥

१०. "सकृत्प्रसूता (एक बार ब्यायी हुई) गौ जैसे वत्स प्रसव करती है, उसी तरह इन्द्र की माता अदिति अपनी इच्छा से सञ्चरण करने के लिए इन्द्र को प्रसव करती हैं। इन्द्र अवस्था में वृद्ध, प्रभूत बलशाली, अनभिभवनीय, अभीष्टवर्षी, प्रेरक, अनभिभूत, स्वयं गमनक्षम और शरीराभिलाषी हैं।

उतमातामहिषमन्ववेनदमीत्वाजहतिपुत्रदेवाः ।
अथाब्रवीद्वृत्रमिन्द्रोहनिष्यन्त्सखेविष्णोवितरंविक्रमस्व ॥ ११ ॥

उत । माता । महिषम् । अनु । अवेनत् । अमी इति । त्वा । जहति । पुत्र । देवाः । अथ । अब्रवीत् । वृत्रम् । इन्द्रः । हनिष्यन् । सखे । विष्णो इति । विऽतरम् । वि । क्रमस्व ॥ ११ ॥

उतापिच हेमहीयपुत्रेन्द्र अमी पश्चादमीदेवाः त्वा त्वांजहति त्यजन्ति इत्युक्त्वाइन्द्रस्यमाताअदितिः इन्द्रंमहिषंमहान्तं महिषइतिमहन्नामैतत् अन्ववेनत् अथानन्तरं हेविष्णो व्यापनशील हेसखे मित्रभूत हरे त्वं वृत्रंहनिष्यन् हन्तुमिच्छन् वितरं विक्रमस्व अतिशयेनक्रमीष्व इतिइन्द्रःविष्णुमब्रवीदुवाच ॥ ११ ॥

११. "इन्द्र की माता अदिति ने महान् इन्द्र से पूछा, हे मेरे पुत्र इन्द्र, अग्नि आदि देव तुम्हें त्याग रहे हैं।' इन्द्र ने विष्णु से कहा, 'हे सखा विष्णु, तुम यदि वृत्र को मारने की इच्छा करते हो, तो अत्यन्त पराक्रमशाली होओ।'

कस्तेमातरंविधवामचक्रच्छयुंकस्त्वामजिघांसच्चरन्तम् ।
कस्तेदेवोअधिमार्डीकआसीद्यत्प्राक्षिणाःपितरंपादगृह्य ॥१२॥

कः । ते । मातरम् । विधवाम् । अचक्रत् । शयुम् । कः । त्वाम् । अजिघांसत् । चरन्तम् । कः । ते । देवः अधि । मार्डीके । आसीत् । यत् । प्र । अक्षिणाः । पितरम् । पादगृह्य ॥ १२ ॥

हेइन्द्र यत्यस्मात्कारणात् पितुःसकाशाज्जनिष्यमाणाद्भीतस्त्वं त्वदीयंपितरंपादगृह्य पादेषुगृहीत्वा प्राक्षिणाः प्रकर्षेणावधीः तस्मात्कारणात्तेत्वत्तोन्यःकोदेवः मातरंस्वकीयजननीं विधवांपितृवधेनपतिरहितांअचक्रत् अकरोत् कःत्वत्तोन्यःशयुंशयानंचरन्तंगामतंवात्वाम् अजिघांसत् हन्तुमैच्छत् तेत्वत्तोन्यःकोदेवःमार्डीके प्रजानांसुखकरणे अधि अधिकआसीत् न कश्चनेत्यर्थः नमस्सामेवैदेवेभ्यइत्यनुवाकेयज्ञोदक्षिणामभ्यध्यायदित्यादिनाब्राह्मणेनतैत्तिरीयकैर्बहुधा प्रपंचितः ॥ १२ ॥

१२. 'हे इन्द्र, तुम्हारे अतिरिक्त किस देव ने माता को विधवा किया था! तुम जिस समय सो रहे थे अथवा जाग रहे थे; उस समय किसने तुम्हें मारना चाहा था? कौन देवता सुख देने में तुम्हारी अपेक्षा अधिक है? किस कारण तुमने पिता के दोनों चरणों को पकड़कर उनका वध किया था?

अवर्त्याशुनआन्त्राणिपेचेनदेवेषुविविदेमर्डितारम् ।
अपश्यंजायाममहीयमानामधामेश्येनोमध्वाजभार ।१३।२६।

अवर्त्या । शुनः । आन्त्राणि । पेचे । न । देवेषु । विविदे । मर्डितारम् । अपश्यम् । जायाम् । अमहीयमानाम् । अध । मे । श्येनः । मधु । आ । जभार ॥ १३ ॥ २६ ॥

अनयावामदेवः स्वकीयंदारिद्र्यंसूचयन् इन्द्रस्योत्कर्षमाह वामदेवोहम् अवर्त्या जीवनोपायराहित्येन शुनः श्वानसम्बन्धीनि आन्त्राणि पुरीतन्ति पेचे अपचं देवेषुद्योतमानेषु

देवेषुमध्ये इन्द्रादन्यंमर्डितारंसुखयितारंनविविदे नलेभे किंच जायांस्वकीयांभार्याम् अम-हीयमानाम् असत्करणीयामपश्यमद्राक्षम् अथअथानन्तरंश्येनःश्येनवच्छीघ्रगामी इन्द्रः मे मह्यं मधु मधुरोपेतमुदकमानमारमाजहार ॥ १३ ॥

१३- "हमने जीवनोपाय के अभाव में कुत्ते की अँतड़ी को पकाकर खाया था। हमने देवों के मध्य में इन्द्र के अतिरिक्त अन्य देव को सुखदायक नहीं पाया। हमने अपनी भार्या को अमहीयमान (असम्मानित) होते देखा। इसके अनन्तर इन्द्र हमारे लिए मधुर जल लाये।"

॥ इतितृतीयस्यपञ्चमेषड्विंशोवर्गः ॥ २६ ॥

वेदार्थस्यप्रकाशेनतमोहार्दंनिवारयन् ॥ पुमर्थांश्चतुरोदेयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

इतिश्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेणसायणाचा-र्येणविरचितेमाधवीयेवेदार्थप्रकाशेऋक्संहिताभाष्येतृतीयाष्टकेपञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

॥ श्रीगणेशायनमः ॥

यस्यनिःश्वसितंवेदायोवेदेभ्योऽखिलंजगत् । निर्ममेतमहंवन्देविद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥
व्याख्यातःपञ्चमोऽध्यायस्तृतीयाष्टकस्यादरात् । श्रीमत्सायणाख्येनषष्ठोऽध्यायोऽथवर्ण्यते ॥ २ ॥
चतुर्थेमण्डलेद्वितीयेऽनुवाकेऽष्टसूक्तानिव्याख्यातानि एवात्वामिन्द्रेत्येकादशर्चंनवमंसूक्तम् तस्यम-ण्डलादिपरिभाषयावामदेवऋषिः अनादेशपरिभाषयात्रिष्टुप्छन्दः इन्द्रोदेवता तथाचानुक्रान्तम्-एवैकादशेति । अग्निष्टोमेमाध्यन्दिनसवनेमैत्रावरुणशस्त्रइदंसूक्तम् । सूत्यतेहि—एवात्वामिन्द्रो-ग्रामुपुणस्त्वमनाउपाकइतियाज्येति । पृष्ठ्याभिप्लवषडहयोःप्रथमेऽहनिमैत्रावरुणशस्त्रे अहीनसूक्तम् तत्स्थानेत्रीणिसंपातसूक्तानि तत्रेदंप्रथमंसूक्तम् सूत्रितञ्च—एवात्वामिन्द्रयजइन्द्रहतेति ।

अथप्रथमा—

ॐम् एवात्वामिन्द्रवज्रिन्नत्रविश्वेदेवासःसुहवासऊमाः ।
महामुभेरोदसीवृद्धमृष्वंनिरेकमिद्वृणतेवृत्रहत्ये ॥ १ ॥

एव । त्वाम् । इन्द्र । वज्रिन् । अत्र । विश्वे । देवासः । सुऽहवासः ।
ऊमाः । महाम् । उभे इति । रोदसी इति । वृद्धम् । ऋष्वम् ।
निः । एकम् । इत् । वृणते । वृत्रऽहत्ये ॥ १ ॥

अत्रास्मिन्यज्ञे वज्रिन् हेवज्रवन्निन्द्र सुहवासः सुहवाःशोभनाह्वानाः ऊमाः रक्षकाः विश्वेदेवासः सर्वेदेवाः उभेरोदसीद्यावापृथिव्यौच एव एवंप्रकारेणस्तूयमानंमहांमहान्तंम-हान्तंवृद्धंगुणैःप्रवृद्धमृष्वंदर्शनीयंत्वामेकमिद् एकमेववृत्रहत्येवृत्रहननार्थंनिर्वृणते निःशेषेणसं-भजन्ते ॥ १ ॥

१- हे वज्रवान् इन्द्र, इस यज्ञ में शोभन आह्वान से युक्त तथा रक्षक निखिल देवगण और दोनों द्यावा-पृथिवी वृत्रवध के लिए एक-मात्र तुम्हारा ही सम्भजन करती हैं। तुम स्तूयमान, महान् गुणोत्कर्ष से प्रवृद्ध और दर्शनीय हो।

अथद्वितीया—

अवासृजन्तजिव्रयोनदेवाभुवःसम्राळिन्द्रसत्ययोनिः ।
अहन्नहिंपरिशयानमर्णःप्रवर्तनीररदोविश्वधेनाः ॥ २ ॥

अवं । असृजन्त । जिव्रयः । न । देवाः । भुवः । सम्ऽराट् ।
इन्द्र । सत्यऽयोनिः । अहन् । अहिम् । परिऽशयानम् ।
अर्णः । प्र । वर्तनीः । अरदः । विश्वऽधेनाः ॥ २ ॥

हेइन्द्र देवा त्वां जिव्रयोन जीर्णाःप्रवृद्धाःपितरःसूनःपुत्रानिव अवासृजन्त असुरवधार्थंप्रैरयन् ततः हेइन्द्र सत्ययोनिः सत्यनिवासस्त्वं सम्राट् सर्वेषांलोकानाम् ईश्वरोऽभुवः अभवः अर्णः उदकंलक्ष्यीकृत्य परिशयानम् परितःसमन्तात्शयनंकुर्वन्तम् अहिं वृत्रासुरम् अहन् अवधीः विश्वधेनाः विश्वस्यप्रीणयित्रीः वर्तनीःसर्वत्रप्रवर्तिकाःनदीः प्रारदः प्रकर्षेणविलेखनंकृतवानसि इन्द्रः वृत्रंहत्वातेनावृतान्युदकानिप्रवाहरूपेणप्रवर्तयतीत्यर्थः ॥ १ ॥

२. हे इन्द्र, वृद्ध पिता जैसे युवा पुत्र को प्रेरित करते हैं, उसी तरह देवगण तुम्हें असुर-वध के लिए प्रेरित करते हैं। हे इन्द्र, तुम सत्य विकास-स्वरूप हो। तब से तुम समस्त लोकों के अधीश्वर हुए हो। जल को लक्ष्य करके परिशयन करनेवाले वृत्रासुर का तुमने वध किया था। सबको प्रसन्न करनेवाली नदियों का तुमने खनन किया था।

अतृप्णुवन्तंवियतमबुध्यमबुध्यमानंसुषुपाणमिन्द्र ।
सप्तप्रतिप्रवतआशयानमहिंवज्रेणविरिणाअपर्वन् ॥ ३ ॥

अतृप्णुवन्तम् । विऽयतम् । अबुध्यम् । अबुध्यमानम् ।
सुसुपानम् । इन्द्र । सप्त । प्रति । प्रऽवतः । आऽशयानम् ।
अहिम् । वज्रेण । वि । रिणाः । अपर्वन् ॥ ३ ॥

हेइन्द्र त्वम् अतृप्णुवन्तम् भोगेषु अतृप्यन्तं वियतं शिथिलाङ्गम् अबुध्यम् दुर्विज्ञानम् अबुध्यमानं सुषुपाणम् सुप्तम् सप्तसर्पणस्वभावाःप्रवतः अपः प्रत्याशयानमावृत्यातिष्ठन्तम् अहिंवृत्रम् अपर्वन् अपर्वणि पौर्णमास्यां वज्रेणविरिणाः व्यरिणाःविशेषेणहतवानसि पौर्णमास्यांवृत्रवधः त्वेष्टाहतपुत्रइत्यनुवाकेऽग्निवाएतंपूर्णमासआमावास्यायांप्याययन्तीतितैत्तिरीयैरप्युक्तः ॥ २ ॥

३. हे इन्द्र, तुमने भोग में अतृप्त, शिथिलाङ्ग, दुर्विज्ञान, अज्ञान-भावापन्न, सुप्त और सर्पणशील जल को आच्छादित करके सोनेवाले वृत्र को पौर्णमासी में वज्र-द्वारा मारा था।

अथचतुर्थी—

अक्षोदयच्छवसाक्षामबुध्नंवार्णवातस्तविषीभिरिन्द्रः ।
दृळ्हान्यौभ्नादुशमानओजोवाभिनत्ककुभःपर्वतानाम् ॥ ४ ॥

१ तै० सं० २. ४. ११ ।

अक्षोदयत् । शवसा । क्षाम । बुध्नम् । वाः । न । वातः ।
तविषीभिः । इन्द्रः । दृळ्हानि । औभ्नात् । उशमानः ।
ओजः । अव । अभिनत् । ककुभः । पर्वतानाम् ॥ ४ ॥

इन्द्रः परमैश्वर्ययुक्तः शवसा बलेन बुध्नमन्तरिक्षं क्षाम क्षीणोदकम् अक्षोदयत् संपिपेष तत्र दृष्टान्तः—वातो वायुः तविषीभिः बलैर्वार्ण उदकमिव तद्वत् किञ्च ओजो बलम् उशमानः कामयमानः इन्द्रः दृळ्हानि दृढानि स्थिराण्यपि अभ्राणि औभ्नात् अवाक्षीत् तथा पर्वतानां गिरीणां ककुभः पक्षान् अवाभिनत् अवकृत्तमभैत्सीत् ॥ ४ ॥

४. वायु जैसे बल-द्वारा जल को क्षोभित करती है, वैसी तरह परमैश्वर्यवान् इन्द्र बल-द्वारा अन्तरिक्ष को क्षीणजल करके पीस डालते हैं। बलाभिलाषी इन्द्र दृढ़ मेघ को भग्न करते हैं और पर्वतों के पक्षों को छिन्न करते हैं।

अभिप्रदद्रुर्जनयोनगर्भंरथाइवप्रययुःसाकमद्रयः।
अतर्पयोविसृतउब्जऊर्मीन्त्वंवृताँअरिणाइन्द्रसिन्धून् ॥५॥१॥

अभि । प्र । दद्रुः । जनयः । न । गर्भम् । रथाःइव । प्र । ययुः ।
साकम् । अद्रयः । अतर्पयः । विऽसृतः । उब्जः । ऊर्मीन् ।
त्वम् । वृतान् । अरिणाः । इन्द्र । सिन्धून् ॥ ५ ॥ १ ॥

हे इन्द्र त्वाम् अद्रयो मरुतः जनयो जनन्यः गर्भं पुत्रमिव अभिप्रदद्रुः अभिप्रजग्मुः किञ्च रथा इव रंहणशीला रथा यथा वृत्रवधार्थं त्वया साकं प्रययुः प्रकर्षेणायासिषुः हे इन्द्र त्वं विसृतः विसरणशीला नदीः अतर्पयः अद्भिरपूरयः तथा ऊर्मीन् मेघान् उब्जः अवधीः तथा त्वं वृतान् वृत्रेणावृतान् सिन्धूनपः अरिणाः प्रैरयः ॥ ५ ॥

५. हे इन्द्र, मातायें जिस तरह पुत्र के निकट गमन करती हैं, उसी तरह मरुतों ने तुम्हारे निकट गमन किया था; जैसे वृत्र को मारने के लिए तुम्हारे साथ वेगवान् रथ गया था। तुमने विसरणशील नदियों को वारिपूर्ण किया था; मेघ को भग्न किया था और वृत्र-द्वारा आवृत जल को प्रेरित किया था।

त्वंमहीमवनिंविश्वधेनांतुर्वीतयेवय्यायक्षरन्तीम्।
अरमयोनमसैजदर्णःसुतरणाँअकृणोरिन्द्रसिन्धून् ॥ ६ ॥

त्वम् । महीम् । अवनिम् । विश्वऽधेनाम् । तुर्वीतये । वय्याय ।
क्षरन्तीम् । अरमयः । नमसा । एजत् । अर्णः । सुऽतरणान् ।
अकृणोः । इन्द्र । सिन्धून् ॥ ६ ॥

हेइन्द्र त्वं महीं महतीं विश्वधेनां विश्वस्यप्रीणयित्रीं तुर्वीतये तुर्वीतिनाम्नेराज्ञे वय्याय वय्यनाम्नेच क्षरन्तीमभीष्टान्कामान्दुहन्तीम् अवनिं भूमिं नमसा अन्नेन एन्नत् ऐरयः अचलाम् अर्णः उदकमप्युदकेनान्नमयःरमयसि इन्द्रःपृथिवीमन्नोदकसमृद्धांकरोतीत्यर्थः किंच हेइन्द्र त्वंसिन्धूनमस्रानित्सुतरणानुदकतीर्णान्निमकृण्वोऽकार्षीः ॥ ६ ॥

६. हे इन्द्र, तुमने महती तथा सबको प्रीति देनेवाली और तुर्वीति तथा वय्य राजा के लिए अभीष्ट फल देनेवाली भूमि को अन्न से अचल किया था तथा जल से रमणीय किया था अर्थात् पृथ्वी को तुमने अन्न-जल से समृद्ध किया था। हे इन्द्र, तुमने जल को सुतरणीय (सुगमता से तैरने के योग्य) बना दिया था।

प्राग्रुवोनभन्वो३नवक्वाध्वस्राअपिन्वद्युवतीर्ऋतज्ञाः ।
धन्वान्यज्राँअपृणक्तृषाणाँअधोगिन्द्रःस्तर्यो३दंसुपत्नीः ॥ ७ ॥

प्र । अग्रुवः । नभन्वः । न । वक्वाः । ध्वस्राः । अपिन्वत् ।
युवतीः । ऋतऽज्ञाः । धन्वानि । अज्रान् । अपृणक् ।
तृषाणान् । अधोक् । इन्द्रः । स्तर्यः । दमूऽसुपत्नीः ॥ ७ ॥

इन्द्रः नभन्वः शत्रूणांहिंसिकाः वक्वाः सेनाइव ध्वस्राः कूलानांध्वंसिकाः युवतीरम्भिर्मिश्रिताः ऋतज्ञाः ऋतस्यान्नस्यजनयित्रीः अग्रुवः अग्रुवइतिनदीनामैतत् अग्रगामिनीर्नदीः प्रापिन्वत् प्रकर्षेणपूरयत् तथा धन्वानि निर्जलानुदकान्देशान्वृष्ट्याअपृणत् अपूरयत् तथा अज्रान् मार्गस्यगन्तॄन्तृषाणान् पिपासयायुक्तान् पुरुषान् अपृणक् अपूरयत् किंच इन्द्रः दंसुपत्नीः दमनपराअसुराः सद्धपतयोयासांताः स्तर्यः स्तरीः निवृत्तप्रसवागाः अधोक् अदुग्ध इन्द्रः राक्षसकृतनिरोधदुःखाभिरुद्धप्रसवामपिगाविमुच्य समयवामकारेत्यर्थः ॥ ७ ॥

७. इन्द्र ने शत्रुहिंसक सेना की तरह तटध्वंसिनी, जलयुक्ता तथा अन्नजनयित्री नदियों को भली-भाँति पूर्ण किया है। इन्द्र ने जलशून्य देशों को वृष्टि-द्वारा पूर्ण किया है तथा पिपासित पथिकों को पूर्ण किया है। इन्द्र ने दस्युओं की अधिकृता, प्रसव-निवृत्ता गौओं को दुहा था।

पूर्वीरुषसःशरदश्चगूर्तावृत्रंजघन्वाँअसृजद्विसिन्धून् ।
परिष्ठिताअतृणद्बद्बधानाःसीराइन्द्रःस्रवितवेपृथिव्या ॥ ८ ॥

पूर्वीः । उषसः । शरदः । च । गूर्ताः । वृत्रम् । जघन्वान् ।
असृजत् । वि । सिन्धून् । परिऽस्थिताः । अतृणत् ।
बद्बधानाः । सीराः । इन्द्रः । स्रवितवे । पृथिव्या ॥ ८ ॥

वृत्रं वृत्रासुरमसुरंमवघ्नन् हतवानिन्द्रः गूर्ताः तमिस्रयागीर्णाः पूर्वीर्बह्वीः उषसः शरदश्च संवत्सरांश्च व्यसृजत् विशेषेणासृजत् तथा सिन्धून् वृत्रेणावृतान्युदकानि व्यसृजत् किंच परिष्ठिताः मेघेषुपरितःस्थिताः बद्बधानाः वृत्रेणपरितोबध्यमानाः क्षीरा नदीः क्षीराइतिनदीनामैतत् पृथिव्याउपरिपीलरूपेणमार्गेणस्रवितवे स्रवितुंगमनार्थमतृणत् अविध्यत् ॥ ८ ॥

८. वृत्रासुर को मारकर इन्द्र ने तमिस्रा-द्वारा आच्छादित अनेक उषाओं को तथा संवत्सरों को विमुक्त किया था। एवं वृत्र-द्वारा निरुद्ध जल को भी विमुक्त किया था। इन्द्र ने मेघ के चारों तरफ़ वर्तमान तथा वृत्र-द्वारा बध्यमान नदियों को पृथ्वी के ऊपर बहने के लिए विमुक्त किया था।

वम्रीभिःपुत्रमग्रुवोअदानंनिवेशनाद्धरिवआजभर्थ ।
व्य१न्धोअख्यदहिमाददानोनिर्भूदुखच्छित्समरन्तपर्व ॥ ९ ॥

वम्रीभिः । पुत्रम् । अग्रुवः । अदानम् । निऽवेशनात् । हरिऽवः । आ । जभर्थ । वि । अन्धः । अख्यत् । अहिम् । आऽददानः । निः । भूत् । उखश्छित् । सम् । अरन्त । पर्व ॥ ९ ॥

हेहरिवः हरिसंज्ञाश्वोपेतेन्द्र त्वं वम्रीभिः उपजिह्विकाभिरदानमद्यमानम् अग्रुवः अग्रूनामकाश्चित् तस्याः पुत्रं निवेशनाद्वल्मीकाख्यात्स्थानादाजभर्थ आहृतवानसि आददानः इन्द्रेणाह्रियमाणः अग्रुवः पुत्रः अन्धः पूर्वमन्धःसन् अहिंसर्पंव्यख्यत् विशेषेणापश्यत् ततोनिर्भूत् वल्मीकान्निर्गतोऽभवत् उखच्छित् वल्मीकाख्यायाउखायाश्छेदकानिसर्वं पर्वाणि अस्यसर्वाणि अङ्गानां शिथिलानिपर्वाणिसमरन्त समगच्छन्त उपजिह्विकाभिः शिथिलीकृतानि अग्रुवः पुत्रस्य पर्वाणिइन्द्रेणसमधीयन्तेत्यर्थः ॥ ९ ॥

९. हे हरि नामक घोड़ावाले इन्द्र, तुमने उपजिह्विका-(कीटविशेष) द्वारा भक्ष्यमान अग्रू-पुत्र को वल्मीक (दीमक) के स्थान से बाहर किया था। बाहर किये जाते समय वह अग्रू-पुत्र यद्यपि अन्धा था, तथापि उसने सर्प को अच्छी तरह से देखा था। उसके उपजिह्विका-द्वारा छिन्न अङ्ग इन्द्र-द्वारा संयुक्त हुए थे।

प्रतेपूर्वाणिकरणानिविप्राविद्वाँआहविदुषेकरांसि ।
यथायथावृष्ण्यानिस्वगूर्तापांसिराजन्नर्याविवेषीः ॥ १० ॥

प्र । ते । पूर्वाणि । करणानि । विप्र । आऽविद्वान् । आह । विदुषे । करांसि । यथाऽयथा । वृष्ण्यानि । स्वऽगूर्ता । अपांसि । राजन् । नर्या । अविवेषीः ॥ १० ॥

हेराजमानेन्द्र वृष्ण्यानि वर्षणयोग्यानि स्वगूर्ता स्वगूर्तानि स्वयमुद्गूर्णानि नर्या नर्याणि मनुष्यहितानि अपांसि त्वत्संबन्धीनिकर्माणि यथायथाअविवेषीः व्याप्नोः अकार्षीरिति यावत् तथातथा हेविप्र प्राज्ञेन्द्र विदुषेविदुषःसर्वमामतस्तेत्वत्संबन्धीनिपूर्व्याणिपुरातनानिकरणानिकर्माणि आविद्वान् आसमन्ताज्जानन् वामदेवः करांसि त्वदीयानिकर्माणि प्रब्रवीणाह ब्रवीति ॥ १० ॥

१०. हे राजमान प्राज्ञ इन्द्र, तुम सर्ववेत्ता हो। वर्षणयोग्य और स्वयं सम्पन्न मनुष्यों के वृष्टि-सम्बन्धी कर्मों को तुमने जिस प्रकार से किया था, वामदेव उन सकल पुरातन कर्मों का उल्लेख करते हैं।

नूष्टुतइन्द्रनूगृणानइषंजरित्रेनद्यो३नपीपेः।
अकारितेहरिवोब्रह्मनव्यंधियास्यामरथ्यःसदासाः ॥११॥२॥

नु। स्तुतः। इन्द्र। नु। गृणानः। इषम्। जरित्रे। नद्यः।
न। पीपेरितिपीपेः। अकारि। ते। हरिऽवः। ब्रह्म। नव्यम्।
धिया। स्याम। रथ्यः। सदाऽसाः ॥ ११ ॥ २ ॥

हेइन्द्र नु क्षिप्रं स्तुतः पूर्वैर्ऋषिभिःसंस्तुतः नु क्षिप्रं गृणानः अस्माभिःस्तूयमानस्त्वम् इषमन्नं जरित्रे स्तोत्रे मह्यं नद्योन अद्भिर्नदीरिवापीपेः प्यायय प्रवृद्धंकुरु हेहरिवः हरिसंज्ञकाश्वोपेतेन्द्र तेतुभ्यंनव्यं नवतरंब्रह्मस्तोत्रम् अकारि अस्माभिःक्रियते रथ्योरथवन्तोवयं धियाप्रज्ञारूपयास्तुत्यासदासाःसर्वदाभजमानाःत्वदर्थंहवीरूपस्यान्नस्यदातारोवास्याम भूयास्म ॥ ११ ॥

११. हे इन्द्र, तुम पूर्ववर्ती ऋषियों-द्वारा स्तुत होकर तथा हम लोगों के द्वारा स्तूयमान होकर जैसे जल नदी को पूर्ण करता है, उसी तरह स्तोताओं के अन्न को प्रवृद्ध करते हो। हे हरिविशिष्ट इन्द्र, हम तुम्हारे उद्देश्य से अभिनव स्तोत्र रचते हैं, जिससे हम लोग रथवान् होकर स्तुति-द्वारा सदा तुम्हारी सेवा करते रहें।

आनइन्द्रेत्येकादशर्चंद्वादशंसूक्तंवामदेवस्यार्षंत्रैष्टुभमैन्द्रम् आनइत्यनुक्रमणिका। पृष्ठ्याभिप्लवषडहयोःप्रथमेहनिनिष्केवल्येएतन्निविद्धानीयम् सूत्रितञ्च—आनइन्द्रइतिनिष्केवल्यस्यामिति। महाव्रतेप्येतत्संपातसूक्तम् तथैवपञ्चमारण्यकेसूत्रितम्—आनइन्द्रोदूरादानआसादितिसंपात इति।

आनइन्द्रोदूरादानआसादभिष्टिकृदवसेयासदुग्रः।
ओजिष्ठेभिर्नृपतिर्वज्रबाहुःसंगेसमत्सुतुर्वणिःपृतन्यून् ॥ १ ॥

आ । नः । इन्द्रः । दूरात् । आ । नः । आसात् । अभिष्टिऽकृत् ।
अवसे । यासत् । उग्रः । ओजिष्ठेभिः । नृऽपतिः । वज्रऽबाहुः ।
सम्ऽसङ्गे । समत्ऽसु । तुर्वणिः । पृतन्यून् ॥ १ ॥

अभिष्टिकृद्यजमानसंबन्धिनाम् अभीष्टीनां कर्ता उग्रस्तेजस्वीन्द्रः नोस्माकमवसेरक्ष- णाय दूरात् आयासदायातु आगच्छतु अपिच आसादासन्नादन्तिकाच्चनोस्माकमवसेरक्षणा- यआयासदायातु कीदृशः समत्सु संग्रामेषु सङ्गेशत्रुभिःसंयोगेसति पृतन्यून् शत्रून् तुर्वणिः हिंसन् वज्रबाहुर्वज्रहस्तः नृपतिः वृष्टिद्वारानृणांमनुष्याणांपालकः ओजिष्ठेभिः अतिशयेनते- जस्विभिर्मरुद्भिर्युक्तइतिशेषः ॥ १ ॥

१. अभीष्टप्रद और तेजस्वी इन्द्र, हम लोगों को आश्रय प्रदान करने के लिए दूर से आयें; हम लोगों को आश्रय प्रदान करने के लिए निकट से आगमन करें। वे संग्राम में संगत होने पर शत्रुओं का वध करते हैं। वे वज्रबाहु, मनुष्यों के पालक और तेजस्वी मरुतों से युक्त हैं।

आनइन्द्रोहरिभिर्यात्वच्छार्वाचीनोवसेराधसेच ।
तिष्ठातिवज्रीमघवाविरप्शीमंयज्ञमनुनोवाजसातौ ॥ २ ॥

आ । नः । इन्द्रः । हरिऽभिः । यातु । अच्छ । अर्वाचीनः ।
अवसे । राधसे । च । तिष्ठाति । वज्री । मघऽवा । विऽरप्शी ।
इमम् । यज्ञम् । अनु । नः । वाजऽसातौ ॥ २ ॥

अर्वाचीन अस्मदभिमुखइन्द्रःअवसेस्मदीयायरक्षणायराधसेच धनायच नोच्छ अ- स्मानभिलक्ष्यीकृत्यहरिभिरश्वैःसहआयातुआगच्छतु किंच वज्री वज्रवान् मघवाधनवान् विर- प्शी महान् विरप्शीतिमहन्नामसुपाठात् अस्मदीयस्यकर्मणोद्वेष्टृभिरसुरादिभिःसहनोस्माकम् वाजसातौ युद्धेप्राप्तेसतिइममस्मदीयंयज्ञम् अनूद्दिश्य तिष्ठाति तिष्ठतु ॥ २ ॥

२. हम लोगों के अभिमुखवर्ती इन्द्र आश्रय और धन प्रदान करने के लिए हम लोगों के निकट अश्वों के साथ आयें। वज्रवान्, धन- शाली और महान् इन्द्र युद्ध में उपस्थित होने पर हमारे इस यज्ञ में उपस्थित हों।

इमंयज्ञंत्वमस्माकमिन्द्रपुरोदधत्सनिष्यसिक्रतुंनः ।
श्वघ्नीववज्रिन्त्सनयेधनानांत्वयावयमर्यआजिंजयेम ॥ ३ ॥

इमम् । यज्ञम् । त्वम् । अस्माकम् । इन्द्र । पुरः । दधत् ।
सनिष्यसि । क्रतुम् । नः । श्वघ्नीऽइव । वज्रिन् । सनये ।
धनानाम् । त्वया । वयम् । अर्यः । आजिम् । जयेम ॥ ३ ॥

हेइन्द्र त्वंनोस्मान् पुरोदधत् पुरस्तात्कुर्वन् अस्माकमहं क्रियमाणमिमंयज्ञम् सनिष्यसि संभजिष्यसि अपिच श्वघ्नीव मृगयुः मृगानिव हेवज्रिन्वज्रवन्निन्द्र त्वया अर्यःअरयःस्तोतारो वयंधनानांपश्वादिधनानांसनयेलाभाय आजिंशत्रुसंबन्धिनंसंग्रामंजयेम जीयास्म ॥ ३ ॥

३. हे इन्द्र, तुम हम लोगों को पुरःसर करके हमारे इस क्रियमाण यज्ञ का सम्भजन करो। हे वज्रधर, हम तुम्हारे स्तोता हैं। व्याध जिस तरह से मृगों का शिकार करता है, उसी तरह से हम तुम्हारे द्वारा धन लाभ के लिए युद्ध में जय लाभ करें।

अग्निष्टोमेमाध्यन्दिनसवनेमैत्रावरुणस्योशन्नुषुणइतिशस्त्रयाज्या, सूत्रितंच—उशन्नुषुणः सुमनाउपाकइतियाज्येति।

उशन्नुषुर्णःसुमनाउपाकेसोमस्यनुसुषुतस्यस्वधावः ।
पाइन्द्रप्रतिभृतस्यमध्वःसमन्धसाममदःपृष्ठ्येन ॥ ४ ॥

उशन् । ऊँ इति । सु । नः । सुऽमनाः । उपाके । सोमस्य । नु ।
सुऽसुतस्य । स्वधाऽवः । पाः । इन्द्र । प्रतिऽभृतस्य ।
मध्वः । सम् । अन्धसा । ममदः । पृष्ठ्येन ॥ ४ ॥

हेस्वधावः अन्नवन्निन्द्र सुमनाःशोभनमनस्कः त्वम् उपाके समीपे नोस्मानुशन्नु भत्यन्तंकामयमानःसन् सुषुतस्य सुष्ठुअभिषुतंप्रतिभृतस्य संभृतं मध्वः मादकंसोमस्यसोमंनुक्षिप्रमेवपाः पिब पृष्ठ्येन पृष्ठ्यशब्देनमाध्यन्दिनसवनेउद्गातृभिरुद्गीयमानंस्तोत्रमुच्यते तत्संबन्धिना अन्धसा पीतेनसोमेन संममदः संहृष्टोभव ॥ ४ ॥

४. हे अन्नवान् इन्द्र, तुम प्रसन्न मन से हम लोगों के समीप आगमन करो और हमारी कामना करके उत्तम रूप से अभिषुत, सम्भृत और मादक सोमरस का पान करो एवम् माध्यन्दिन सवन में उद्गीयमान स्तोत्र के साथ सोम पान करके हृष्ट होओ।

वियोररप्शऋषिभिर्नवेभिर्वृक्षोनपक्वःसृण्योनजेता ।
मर्योनयोषामभिमन्यमानोच्छाविवक्मिपुरुहूतमिन्द्रम् ॥५॥२॥

वि । यः । ररप्शे । ऋषिऽभिः । नवेभिः । वृक्षः । न । पक्वः ।
सृण्यः । न । जेता । मर्यः । न । योषाम् । अभि । मन्यमानः ।
अच्छ । विवक्मि । पुरुऽहूतम् । इन्द्रम् ॥ ५ ॥ २ ॥

पक्वः पक्वफलः वृक्षोन वृक्षइव अत्रसृणिशब्दोऽङ्कुशवाची तेनायुधमात्रंलक्ष्यते सृ-ण्यः आयुधकुशलः जेतान शत्रूणांजेतावीरपुरुषइव यः नवेभिर्नवैर्नूतनैर्ऋषिभिःविरप्शे विविधंस्तूयते स्तोतारंपुरुहूतंबहुभिराहूतं तमिन्द्रमच्छाभिलक्ष्यीकृत्य विवक्मि विशेषेणवि-च्य स्तौमि तत्रदृष्टान्तः—अभिमन्यमानःमर्यःयेयंयोषिदित्यभिजानन्मर्योमर्त्यःयोषांन स्त्रीमिव महत् ॥ ५ ॥

५. जो पके फलवाले वृक्ष की तरह एवम् आयुधकुशल विजयी व्यक्ति की तरह हैं और जो नूतन ऋषियों-द्वारा विविध प्रकार से स्तूयमान होते हैं, उन पुरुहूत इन्द्र के उद्देश से हम स्तुति करते हैं। जैसे स्त्रैण मनुष्य स्त्री की प्रशंसा करता है।

गि॒रिर्न यः स्वत॑वाँ ऋ॒ष्व इन्द्रः॑ स॒नादे॒व सह॑से जा॒त उ॒ग्रः ।
आद॑र्ता॒ वज्रं॒ स्थवि॑रं॒ न भी॒म उ॒द्नेव॒ कोशं॒ वसु॑ना॒ न्यृ॑ष्टम् ॥ ६ ॥

गि॒रिः । न । यः । स्वऽत॑वान् । ऋ॒ष्वः । इन्द्रः॑ । स॒नात् । ए॒व । सह॑से । जा॒तः । उ॒ग्रः । आऽद॑र्ता । वज्र॑म् । स्थवि॑रम् । न । भी॒मः । उ॒द्नाऽइ॑व । कोश॑म् । वसु॑ना । निऽऋ॑ष्टम् ॥ ६ ॥

गिरिर्न पर्वतइव स्वतवान्स्वयंप्रवृद्धः ऋष्वोमहान् ऋष्वइतिमहन्नाम महत् नामः ऋष्व इतितन्नामसुपाठात् उग्रः ओजस्वी यइन्द्रः सहसेशत्रोरभिभवाय सनादेव चिरादेव जातःउत्पन्नः भीमः शत्रूणांभयङ्करः सइन्द्रः उद्नेवकोशम् उदकेनजलपात्रमिव वसुना तेजसा न्यृष्टं निर्गतं स्थविरं बृहत् वज्रंन वज्रंचनेतिचार्थे आदर्ता आदरणवानासीत् ॥ ६ ॥

६. जो पर्वत की तरह प्रवृद्ध और महान् हैं, जो तेजस्वी हैं और जो शत्रुओं को अभिभूत करने के लिए सनातन काल में उत्पन्न हुए हैं, वे इन्द्रजल-द्वारा पूर्ण जलपात्र की तरह तेजःपूर्ण बृहत् वज्र का आदर करते हैं।

प्रथमसप्तमी—

न यस्य॑ व॒र्ता ज॒नुषा॒ न्वस्ति॒ न राध॑स आमरी॒ता म॒घस्य॑ ।
उ॒द्वा॒वृ॒षा॒णस्त॑विषीव उग्रा॒स्मभ्यं॑ दद्धि पुरुहूत रा॒यः ॥ ७ ॥

न । यस्य॑ । व॒र्ता । ज॒नुषा॑ । नु । अस्ति॑ । न । राध॑सः । आ॒ऽम॒री॒ता । म॒घस्य॑ । उ॒त्ऽव॒वृ॒षा॒णः । त॒वि॒षी॒ऽवः॒ । उ॒ग्र॒ । अ॒स्मभ्य॑म् । द॒द्धि । पु॒रु॒ऽहू॒त॒ । रा॒यः ॥ ७ ॥

हेइन्द्र यस्यतव कश्चिज्जनुषाजन्मनास्वतएवनुसत्यंवर्ता वारयितानास्ति रायसः यज्ञादिकर्मणांसाधकस्यमघस्यत्वयादीयमानस्य धनस्यमामरीता कश्चिदपिनाशयितानास्ति हेतविषीवः बलवन्नुग्र तेजस्विन् हेपुरुहूत बहुभिराहूतेन्द्र उक्षावृषणः अभीष्टान्कामान्वर्षकस्त्वं रायः पश्वादिधनानि अस्मभ्यंस्तोतृभ्यःदधि देहि ॥ ७ ॥

७. हे इन्द्र, तुम्हारे जन्म से (उत्पन्न-मात्र से) ही कोई निवारक नहीं रहा, यज्ञादि कर्म के लिए तुम्हारे द्वारा प्रदत्त धन का नाशक कोई नहीं रहा। हे बलशाली, तेजस्वी, पुरुहूत, तुम अभीष्टवर्षी हो। तुम हम लोगों को धन दो।

ईक्षेरायःक्षयस्यचर्षणीनामुतव्रजमपवर्तासिगोनाम् ।
शिक्षानरःसमिथेषुप्रहावान्वस्वोराशिमभिनेतासि भूरिम् ॥८॥

ईक्षे । रायः । क्षयस्य । चर्षणीनाम् । उत । व्रजम् । अपवर्ता ।
असि । गोनाम् । शिक्षाऽनरः । समिथेषु । प्रहाऽवान् ।
वस्वः । राशिम् । अभिऽनेता । असि । भूरिम् ॥ ८ ॥

हेइन्द्र त्वं चर्षणीनां प्रजानां रायोधनस्यक्षयस्य गृहस्यच ईक्षे ईक्षसे उतापिच गोनांगवां व्रजंसमूहम् अपवर्ता अपवारकोसि निरोधकेभ्योऽसुरेभ्यःगवांमोचयितास्यसीत्यर्थः किंच हेइन्द्र शिक्षानरः शिक्षयानेताप्रजानांशासकः समिथेषु युद्धेषु प्रहावान्प्रहरणवांस्त्वंभूरिं प्रभूतं वस्वोधनस्य राशिसमूहमभिनेतासि प्रापयिताचभवसि ॥ ८ ॥

८. हे इन्द्र, तुम प्रजाओं के धन और गृह का पर्यवेक्षण करते हो और निरोधक असुरों से गौओं के समूह को उन्मुक्त करते हो। हे इन्द्र, तुम शिक्षा के विषय में प्रजाओं के नेता या शासक हो और युद्ध में प्रहार करनेवाले हो। तुम प्रभूत धनराशि के प्रापक होओ।

कयातच्छृण्वेशच्याशचिष्ठोययाकृणोतिमुहुकाचिदृष्वः ।
पुरुदाशुषेविचयिष्ठोअंहोथादधातिद्रविणंजरित्रे ॥ ९ ॥

कया । तत् । शृण्वे । शच्या । शचिष्ठः । यया । कृणोति ।
मुहु । का । चित् । ऋष्वः । पुरु । दाशुषे । विचयिष्ठः ।
अंहः । अथ । दधाति । द्रविणम् । जरित्रे ॥ ९ ॥

शचिष्ठः अतिशयेनप्राज्ञः तदितिलिङ्गव्यत्ययः तत्सइन्द्रः कयाशच्या कयाप्रज्ञया शचीतिप्रज्ञानामैतत् शृण्वे श्रूयते ऋष्वोमहानिन्द्रः मुहुर्मुहुः ययाप्रज्ञयाकानिचित्कानिचित् कर्माणि कृणोति करोति सइन्द्रः दाशुषेहविर्दत्तवतेयजमानायपुरुभूयिष्ठमंहः पापम् विचयिष्ठः अतिशयेननाशकोभवति अथापिच जरित्रेस्तोत्रेद्रविणंपश्वादिधनंदधातिददाति ॥ ९ ॥

९. अतिशय प्राज्ञ इन्द्र किस प्रज्ञाबल से विश्रुत होते हैं ? महान् इन्द्र जिस प्रज्ञाबल से मुहुर्मुहुः कर्मसमूह का सम्पादन करते हैं (उसी के द्वारा विश्रुत हैं) । वे यजमानों के बहुल पाप को विनष्ट करते हैं और स्तोताओं को धन दान करते हैं ।

मानोमर्धीराभरादद्धितन्नःप्रदाशुषेदातवेभूरियत्ते ।
नव्येदेष्णेशस्तेअस्मिन्तउक्थेप्रब्रवामवयमिन्द्रस्तुवन्तः ॥१०॥

मा । नः । मर्धीः । आ । भर । दद्धि । तत् । नः । प्र । दाशुषे । दातवे । भूरि । यत् । ते । नव्ये । देष्णे । शस्ते । अस्मिन् । ते । उक्थे । प्र । ब्रवाम । वयम् । इन्द्र । स्तुवन्तः ॥ १० ॥

हेइन्द्र त्वंनोस्मान्मामर्धीर्माहिंसीः किंतु त्वम्आभर पोषकोभव हेइन्द्र तेत्वदीयं भूरि यदपि धनं दाशुषेहविर्दत्तवतेयजमानायदातवे दातुंप्रभवतीतिशेषः नोस्मभ्यंतद्धनमाहृत्य दद्धि देहि हेइन्द्रत्वांस्तुवन्तोवयम् अस्मिन्नुक्थे अस्मिन्निष्केवल्याख्यशस्त्रे तेत्वदर्थे नव्ये नूतने शस्ते प्रशस्ते देष्णे दातव्येहविर्निमित्तभूतेसति प्रब्रवाम प्रकर्षेणत्वांवदाम ॥ १० ॥

१०. हे इन्द्र, तुम हम लोगों की हिंसा मत करो; बल्कि हम लोगों के पोषक होओ । हे इन्द्र, तुम्हारा जो प्रभूत धन हव्यदाता को दान देने के लिए है, वह धन लाकर हमें दो । हम तुम्हारा स्तव करते हैं । इस नूतन दानयोग्य और प्रशस्त उक्थ में हम तुम्हारा विशेष रूप से कीर्तन करते हैं ।

नूष्टुतइन्द्रनूगृणानइषंजरित्रेनद्योनपीपेः ।
अकारितेहरिवोब्रह्मनव्यंधियास्यामरथ्यःसदासाः ॥११॥४॥

नु । स्तुतः । इन्द्र । नु । गृणानः । इषम् । जरित्रे । नद्यः । न । पीपेरितिपीपेः । अकारि । ते । हरिऽवः । ब्रह्म । नव्यम् । धिया । स्याम । रथ्यः । सदाऽसाः ॥ ११ ॥ ४ ॥

पूर्वव्याख्याता ॥ ११ ॥

११. हे इन्द्र, तुम पूर्ववर्ती ऋषियों-द्वारा स्तुत होकर तथा हम लोगों के द्वारा स्तूयमान होकर जैसे जल नदी को पूर्ण करता है, उसी तरह स्तोताओं के अन्न को प्रवृद्ध करते हो । हे हरिविशिष्ट इन्द्र, हम तुम्हारे उद्देश से अभिनव स्तोत्र करते हैं, जिससे हम लोग रथवान् होकर स्तुतिद्वारा सेवा तुम्हारी सेवा करते रहें ।

आयात्विन्द्रइत्येकादशर्चमेकादशंसूक्तंवामदेवस्यार्षंत्रैष्टुभमैन्द्रम् आयात्विलनुक्रान्तम् । पृ-
ष्ठ्याभिप्लवषडहयोःप्रथमेऽहनिपतत्सिविनियोगः । सूत्रितंच—आयात्विन्द्रोवसइतिमरुत्वतीयमिति ॥

आयात्विन्द्रोवसउपनइहस्तुतःसधमादस्तुशूरः ।
वावृधानस्तविषीर्यस्यपूर्वीर्द्यौर्नक्षत्रमभिभूतिपुष्यात् ॥ १ ॥

आ । यातु । इन्द्रः । अवसे । उप । नः । इह । स्तुतः ।
सधऽमात् । अस्तु । शूरः । ववृधानः । तविषीः । यस्य ।
पूर्वीः । द्यौः । न । क्षत्रम् । अभिऽभूति । पुष्यात् ॥ १ ॥

सइन्द्रः नोस्माकमवसेरक्षणायउपायातु उपागच्छतु यइन्द्रः इहास्मिन्यज्ञेस्तुतःशूरोविक्रान्तो
ववृधानःप्रवृद्धःअयमिन्द्रःसधमादस्तु अस्माभिःसहमादयन्भवतु यस्येन्द्रस्यतविषीः ताविष्यः बलानिपू-
र्वीःपूर्व्योबह्व्यस्सन्तीतिशेषः यश्चेन्द्रः द्यौर्न द्योतमानःसूर्यइव अभिभूति परकीयंबलमभिभावुकंक्षत्रं
स्वकीयंबलं तेजोवापुष्यात् पुष्यतु सइन्द्रः उपायात्वितिपूर्वेणसंबन्धः ॥ १ ॥

१. जिनका बल प्रभूत है। जो सूर्य की तरह अभिभवसमर्थ बल का
पोषण करते हैं, वे हम लोगों के समीप रक्षा के लिए आएँ। परा-
क्रमवान् और प्रवृद्ध इन्द्र हमारे साथ हृष्ट हों।

तस्येदिहस्तवथवृष्ण्यानितुविद्युम्नस्यतुविराधसोनॄन् ।
यस्यक्रतुर्विदथ्योनसम्राट्साह्वान्तरुत्रोअभ्यस्तिकृष्टीः ॥२॥

तस्य । इत् । इह । स्तवथ । वृष्ण्यानि । तुविऽद्युम्नस्य ।
तुविऽराधसः । नॄन् । यस्य । क्रतुः । विदथ्यः । न । सम्ऽराट् ।
सह्वान् । तरुत्रः । अभि । अस्ति । कृष्टीः ॥ २ ॥

तुविद्युम्नस्यबहुकीर्तेः तुविराधसः बहुधनस्य तस्येत्तस्येन्द्रस्यैव वृष्ण्यानि बलभूतान्नॄन्नेतॄ-
न्मरुतः हेस्तोतारोयूयमिहास्मिन्यज्ञेस्तवथ स्तुत साह्वान्शत्रूनभिभवुकः तरुत्रः अस्माना-
पद्भ्यस्तारकः यस्येन्द्रस्यक्रतुः कर्मकृष्टीः शत्रुसंबन्धिनीःप्रजाःअभ्यस्ति अभिभवति तत्रदृ-
ष्टान्तः—विदथ्योन सम्राट्विदथार्हेन यज्ञार्हःसम्राट्सकललोकानामधिपतिरिव तद्वत्तस्यवृष्ण्यानीति
पूर्वेणसंबन्धः ॥२॰ हे स्तोताओ, यज्ञार्ह सम्राट् की तरह जिनका अभिभवकारक
तथा त्राणकारक कर्म शत्रु-सम्बन्धिनी प्रजाओं को अभिभूत करता है, उन
प्रभूतयशा तथा अतिशय धनशाली इन्द्र के बलभूत नेता मरुतों की
तुम लोग इस यज्ञ में स्तुति करो।

आयात्विन्द्रोदिवआपृथिव्यामक्षूसमुद्रादुतवापुरीषात् ।
स्वर्णरादवसेनोमरुत्वान्परावतोवासदनादृतस्य ॥ ३ ॥

आ । यातु । इन्द्रः । दिवः । आ । पृथिव्याः । मक्षु । समुद्रात् ।
उत । वा । पुरीषात् । स्वःऽनरात् । अवसे । नः । मरुत्वान् ।
पराऽवतः । वा । सदनात् । ऋतस्य ॥ ३ ॥

मरुद्भिरस्मदादिभिःसहितइन्द्रः नोस्माकमवसेरक्षणायदिवः स्वर्गलोकादायातु आगच्छतु पृथिव्याः भूलोकाच्चमक्षुशीघ्रमायातु उतवा अथवा समुद्रादन्तरिक्षलोकादायातु समुद्रइत्यन्तरिक्षनाम सगरः समुद्रः अध्वरइतितन्नामसुपाठात् अथवा पुरीषादुदकात् आयातु पुरीषमित्युदकनाम मधुपुरीषंपिप्पलमितितन्नामसुपाठात् स्वर्णरात् स्वरादित्यः नरोनेतायस्यतस्माल्लोकाद्वाआयातु परावतोवादूराद्वाआयातु ऋतस्योदकस्यसदनात्स्थानात्मेघलोकाद्वाआयातु ॥ ३ ॥ ३. इन्द्र हम लोगों को आश्रय देने के लिए मरुतों के साथ स्वर्गलोक से, भूलोक से, अन्तरिक्ष लोक से, जल से, आदित्यलोक से, दूर देश से और जल के स्थानभूत मेघलोक से यहाँ आयें।

स्थूरस्यरायोबृहतोयईशेतमुष्टवामविदथेष्विन्द्रम् ।
योवायुनाजयतिगोमतीषुप्रधृष्णुयानयतिवस्योअच्छ ॥ ४ ॥

स्थूरस्य । रायः । बृहतः । यः । ईशे । तम् । ऊँ इति ।
स्तवाम । विदथेषु । इन्द्रम् । यः । वायुना । जयति ।
गोऽमतीषु । प्र । धृष्णुऽया । नयति । वस्यः । अच्छ ॥ ४ ॥

यइन्द्रः स्थूरस्य स्थूलस्य बृहतोमहतः रायोधनस्य ईशे ईष्टे विदथेषुयज्ञेषु विदथइति यज्ञनामैतत् तमु तमिन्द्रमेववयंस्तोतारःस्तवाम यइन्द्रः वायुनाप्राणरूपेण बलेन गोमतीषु सेनासुजयतिशत्रून्निर्जयते धृष्णुया धृष्णुः प्रगल्भः यइन्द्रः स्तोतृभ्यस्यः वसीयः श्रेष्ठंपश्वादिधनम् अच्छाभिप्रणयति प्रापयति तमेवेन्द्रंस्तवामेतिपूर्वेणसंबन्धः ॥ ४ ॥

४. जो स्थूल एवम् महान् धन के अधिपति हैं, जो प्राणरूप बल-द्वारा शत्रु-सेना को जीतते हैं, जो प्रगल्भ हैं और जो स्तोताओं को श्रेष्ठ धन दान करते हैं, यज्ञ-स्थल में हम उन इन्द्र के उद्देश्य से स्तुति करते हैं।

उपयोनमोनमसिस्तभायन्नियर्तिवाचंजनयन्यजध्यै ।
ऋञ्जसानःपुरुवारउक्थैरेन्द्रंकृण्वीतसदनेषुहोता ॥ ५ ॥ ५ ॥

उप । यः । नमः । नमसि । स्तभायन् । इयर्ति । वाचम् ।
जनयन् । यजध्यै । ऋञ्जसानः । पुरुऽवारः । उक्थैः । आ ।
इन्द्रम् । कृण्वीत । सदनेषु । होता ॥ ५ ॥ ५ ॥

उपस्तापयन् लोकानुपस्तम्भयन् यमन्वी यर्द्धुवार्गगनितलक्षणांवाचं जनयन्प्रजनयन् ऋजसानः प्रसाध्यमानः ऋजतिःप्रसाधनकर्मेतियास्कः । उक्थैःशस्यमानैःस्तोत्रैःपुरुवारः बहुभिःसंभजनीयःयइन्द्रः नमसि नमइत्यन्ननामैतत् यजमानैर्दत्तेहविषिनिमः यजमानेभ्योयज्ञादिसाधनमन्नम्इयर्तिप्रेरयति इन्द्रोहविषाहुतःसन् वृष्टिद्वारामन्नंप्रयच्छति तेनचान्नेनपुनर्यज्ञःप्रभायतइत्यर्थः अस्मदीयोहोतासदनेषुयज्ञगृहेषुतमिन्द्रमाहुव्यीत अभिमुखीकरोतु ॥ ५ ॥

५. जो निखिल लोकों का स्तम्भन करके यथार्थ गर्जनशील वचन को उत्पन्न करते हैं और हव्य प्राप्त करके वृष्टि-द्वारा अन्न दान करते हैं, जो प्रसाधनयोग्य तथा उक्थ-द्वारा स्तुतियोग्य हैं, यज्ञ-गृह में होता उन इन्द्र का आह्वान करते हैं।

धि॒षा यदी॑ धिष॒ण्यन्तः॑ सर॒ण्यान्त्सद॑न्तो॒ अद्रि॑मौ॒शि॒जस्य॒ गोहे॑ ।
आ दु॒रोषाः॑ पा॒स्त्यस्य॒ होता॒ यो नो॑ म॒हान्त्सं॒वर॑णेषु॒ वह्निः॑ ॥ ६ ॥

धि॒षा । यदि॑ । धि॒ष॒ण्यन्तः॑ । स॒र॒ण्यान् । सद॑न्तः । अद्रि॑म् । औ॒शि॒जस्य॑ । गोहे॑ । आ । दु॒रोषाः॑ । पा॒स्त्यस्य॑ । होता॑ । यः । नः॒ । म॒हान् । स॒म्ऽवर॑णेषु । वह्निः॑ ॥ ६ ॥

धिषण्यन्तः धिषणामिन्द्रविषयांस्तुतिमिच्छन्तः औशिजस्य उशिग्भिःकामयमानाऋत्विजः तेषांसंबन्धी औशिजोयजमानः तस्य गोहे गृहेसदन्तोनिषीदन्तोमनाः अद्रिम् आदृणातिशत्रूनित्यद्रिरिन्द्रः तमिन्द्रं धिषास्तुत्या यदि यदा सरण्यात् उपागच्छेयुः तदा सइन्द्रः आयातु योस्माकंसंवरणेषुशत्रुसंबन्धिषुनिरोधेषुवह्निर्वोढपास्त्यस्यपस्त्येगृहेभवस्तायजमानेनहोता आहूतादुरोषाःदुस्तरक्रोधःयइन्द्रः महान् प्रभूतोभवति सआयात्विति ॥ ६ ॥

६. जब इन्द्र की स्तुति के अभिलाषी, यजमान के गृह में निवासकारी, स्तोता, स्तुति के सहित, इन्द्र के निकट, उपगत होते हैं, तब वे इन्द्र आवें। वे युद्ध में हम लोगों की सहायता करें। वे यजमानों के होता हैं। उनका क्रोध दुस्तर है।

अथसप्तमी—

स॒त्रा यदीं॑ भार्व॒रस्य॒ वृष्णः॒ सिष॑क्ति॒ शुष्मः॑ स्तुव॒ते भरा॑य ।
गुहा॒ यदी॑मौशि॒जस्य॒ गोहे॒ प्र यद्धि॒ये प्राय॑से॒ मदा॑य ॥ ७ ॥

स॒त्रा । यत् । ई॒म् । भा॒र्व॒रस्य॑ । वृष्णः॑ । सिस॑क्ति । शुष्मः॑ । स्तु॒व॒ते । भरा॑य । गुहा॑ । यत् । ई॒म् । औ॒शि॒जस्य॑ । गोहे॑ । प्र । यत् । धि॒ये । प्र । अय॑से । मदा॑य ॥ ७ ॥

१ नि० ६. २१.

भार्वरस्य भर्वरोजगद्भर्ताप्रजापतिस्तस्यपुत्रोभार्वरः तस्यवृष्णः कामानांवर्षितुः इन्द्रस्यसंबन्धीईमेषः शुष्मोबलंस्तुवतेस्तोत्रंकुर्वन्तंयजमानंसिषक्ति सेवतइतियत् सनासत्यमेवईमेतद्बलम्औशिजस्ययजमानस्यभरायभर्तुं गुहा गुहायां गुहारूपेहृदयेप्रभवतीतियत् सत् सत्यं यजमानस्य गोहेगृहेधियेकर्मणेप्रभवतीतियत्तत्सत्यम् अयसे गमनाय कामानांप्राप्त्यै मदाय हर्षाय तत्र यद्बलंप्रभवतितत्सत्यम् इन्द्रस्यबलंयजमानंसर्वदापालयतीत्यर्थः ॥ ७ ॥

७. जगद्भर्ता, प्रजापति के पुत्र एवम् अभीष्टवर्षी इन्द्र का बल स्तोत्र-कारी यजमान की सेवा करता है। यह बल सचमुच यजमानों के भरण के लिए गुहारूप हृदय में उत्पन्न होता है, यजमानों के गृह और कर्म में सचमुच अवस्थान करता है तथा यजमानों की अभीष्ट-प्राप्ति और हर्ष के लिए सचमुच वह बल उत्पन्न होता है। इन्द्र का बल यजमानों का सदा पालन करता है।

वियद्वरांसिपर्वतस्यवृण्वेपयोभिर्जिन्वेअपांजवांसि ।
विदद्गौरस्यगवयस्यगोहेयदीवाजायसुध्यो३वहन्ति ॥ ८ ॥

वि । यत् । वरांसि । पर्वतस्य । वृण्वे । पयःऽभिः । जिन्वे ।
अपाम् । जवांसि । विदत् । गौरस्य । गवयस्य ।
गोहे । यदि । वाजाय । सुऽध्यः । वहन्ति ॥ ८ ॥

इन्द्रः पर्वतस्यमेघस्यवरांसिद्वाराणिविवृण्वे विवृतानिकृतवानितियत् अपामुदकानांजवांसि वेगान् पयोभिर्जलैः जिन्वे प्रीणयतीतियत् यदिन्द्रायसुध्यःशोभनकर्माणोयजमानाः वाजाया-न्नायवहन्तिइन्द्रंप्राप्नुवन्ति तदा गोहेगृहे गौरस्य गौरमृगस्य गवयस्य गवयमृगस्यच विदत् तौद्वौपशूलम्भतइतियत् तत्सर्वसत्रेतिपूर्वेणसंबन्धः ॥ ८ ॥

८. इन्द्र ने मेघ के द्वार को अपावृत किया था और जल के वेग को जलसमूह-द्वारा परिपूर्ण किया था; अतएव जब सुकर्मा यजमान इन्द्र को अन्न दान करते हैं, तब वे गौर मृग और गवयमृग प्राप्त करते हैं।

अभ्युदयेष्टाविन्द्रस्यप्रदातुःभद्रातेहस्तेतियाज्या सूत्रितंच—दीर्घस्तेअस्त्वङ्कुशोभद्रातेहस्तासु-कृतोतपाणीइति ।

भद्रातेहस्तासुकृतोतपाणीप्रयन्तारास्तुवतेराधइन्द्र ।
कातेनिषत्तिःकिमुनोममत्सिकिंनोदुदुहर्षसेदातवाउ ॥ ९ ॥

भद्रा । ते । हस्ता । सुऽकृता । उत । पाणी इति । प्रऽयन्तारा । स्तुवते ।

राधः । इन्द्र । का । ते । निऽसत्तिः । किम् । ऊँ इति । नो इति । मुमत्सि । किम् । न । उत्ऽउत् । ऊँ इति । हर्षसे । दातवै । ऊँ इति ॥९॥

हेइन्द्र ते त्वदीयौ भद्रा भद्रौ कल्याणौ हस्ता हस्तौ सुकृत्वा सुकृतौ शोभनकर्माणौ भवतः उतापिच पाणी त्वदीयोहस्तौ स्तुवतेस्तोत्रेयजमानायराधोधनंप्रयन्तारा प्रयन्तारौ प्रदातारौभवतः हेइन्द्र तेत्वदीयानिषत्तिर्निषदनंस्थितिः का त्वम् अस्मान्किमुकिमर्थंनोममत्सि नमादयसि किमुदु किमर्थंमेवदातवे अस्माकंधनं दातुंनहर्षसे हृष्टोनभवसि उःपूरणः ॥ ९ ॥

९. हे इन्द्र, तुम्हारा कल्याणकारक हस्तद्वय सत्कर्म का अनुष्ठान करता है एवम् तुम्हारा हस्तद्वय यजमान को धन दान करता है। हे इन्द्र, तुम्हारी स्थिति क्या है? क्यों तुम हम लोगों को हृष्ट नहीं करते हो? क्यों तुम हम लोगों को धन देने के लिए हृष्ट नहीं होते हो।

एवावस्वइन्द्रःसत्यःसम्राड्हन्तावृत्रंवरिवःपूरवेकः ।
पुरुष्टुतक्रत्वानःशग्धिरायोभक्षीयतेवसोदैव्यस्य ॥ १० ॥

एव । वस्वः । इन्द्रः । सत्यः । सम्ऽराट् । हन्ता । वृत्रम् । वरिवः । पूरवे । करितिकः । पुरुऽस्तुत । क्रत्वा । नः । शग्धि । रायः । भक्षीय । ते । अवसः । दैव्यस्य ॥ १० ॥

एवैवमुक्तप्रकारेणस्तूयमानःसत्यः सत्यवान् वस्वोधनस्यसम्राडीश्वरः वृत्रं वृत्रनामानमसुरं हन्ता हिंसिता इन्द्रः पूरवे मनुष्याय यजमानायवरिवोधनंकः करोति ददातीत्यर्थः क्रत्वा कर्मणा स्तुतिहेतुना हेपुरुष्टुत बहुभिर्यजमानैःस्तुतेन्द्र त्वंनोस्मभ्यंरायोधनानिशग्धि देहि ते त्वयादीयमानस्यदैव्यस्यदेवसंबन्धिनः अवसोन्नस्य कर्मणिषष्ठी अन्नंभक्षीय अहंभजेयम् ॥ १० ॥

१०. इस प्रकार स्तुत होकर सत्यवान्, धनेश्वर और वृत्रहन्ता इन्द्र यजमानों को धन देते हैं। हे बहुस्तुत, हम लोगों की स्तुति के लिए तुम हमें धन दो। जिससे हम दिव्य अन्न का भक्षण कर सकें।

नूष्टुतइन्द्रनूगृणानइषंजरित्रेनद्यो३नपीपेः ।
अकारितेहरिवोब्रह्मनव्यंधियास्यामरथ्यःसदासाः ॥११॥६॥

नु । स्तुतः । इन्द्र । नु । गृणानः । इषम् । जरित्रे । नद्यः । न । पीपेरितिपीपेः । अकारि । ते । हरिऽवः । ब्रह्म । नव्यम् । धिया । स्याम । रथ्यः । सदाऽसाः ॥ ११ ॥ ६ ॥

पूर्वव्याख्याता ॥ ११ ॥

११. हे इन्द्र, तुम पूर्ववर्ती ऋषियों-द्वारा स्तुत होकर तथा हम लोगों के द्वारा स्तूयमान होकर जैसे जल नदी को पूर्ण करता है, उसी तरह स्तोताओं के अन्न को प्रवृद्ध करते हो। हे हरिविशिष्ट इन्द्र, हम

तुम्हारे उद्देश्य से अभिनव स्तोत्र करते हैं, जिससे हम लोग रथवान् होकर स्तुति-द्वारा सदा तुम्हारी सेवा करते रहें।

तृतीयेऽनुवाकेएकादशसूक्तानि तत्रयन्नइन्द्रइत्येकादशर्चंप्रथमंसूक्तं वामदेवस्यार्षंत्रैष्टुभमैन्द्रं यन्नइत्यनुक्रमणिका पृष्ठ्याभिप्लवषडहयोःप्रथमेऽहनिमाध्यन्दिनसवनेमैत्रावरुणशस्त्रेद्वितीयमिदंसंपात-सूक्तं सूत्रितंच—यन्नइन्द्रोयन्नइन्द्रइति।

यन्नइन्द्रोजुजुषेयच्चवष्टितन्नोमहान्करतिशुष्म्याचित्।
ब्रह्मस्तोमंमघवासोममुक्थायोअश्मानंशवसाबिभ्रदेति॥ १ ॥

यत्। नः। इन्द्रः। जुजुषे। यत्। च। वष्टि। तत्। नः। महान्। करति। शुष्मी। आ। चित्। ब्रह्म। स्तोमम्। मघऽवा। सोमम्। उक्था। यः। अश्मानम्। शवसा। बिभ्रत्। एति॥ १ ॥

इन्द्रः नोऽस्मदीयंयद्धविर्लक्षणमन्नादिकंजुजुषे सेवते यच्च हविरादिकंवष्टिकामयते महान्प्रभूतः शुष्मीबलवानिन्द्रः चिदितिचार्थे ब्रह्मचित् हविर्लक्षणपुरोडाशादिकमन्नंच स्तोमंस्तोत्रसमूहंच सोममभिषुतंसोमंच उक्था उक्थानिशस्त्राणिचेत्येवम्भूतंतद्ब्रह्मादिचतुष्टयम् आकरति आकरोतु स्वीकरोतु मघवा धनवान् अत्रअश्मशब्दोवज्रवाची अश्मानंवज्रंबिभ्रत् धारयन् शवसाबलेनयुक्तो यइन्द्रः एतिआगच्छति सइन्द्रःस्वीकरोत्वितिपूर्वेणसंबन्धः ॥ १ ॥

१. महान् बलवान् इन्द्र हम लोगों के हविरन्न का सेवन करते हैं। वे धनवान् हैं। वे वज्र धारण करके बल से युक्त होकर आगमन करते हैं। इन्द्र हव्य, स्तोम, सोम और उक्थ को स्वीकार करते हैं।

वृषावृषन्धिंचतुरश्रिमस्यन्नुग्रोबाहुभ्यांनृतमःशचीवान्।
श्रियेपरुष्णीमुषमाणऊर्णांयस्याःपर्वाणिसख्यायविव्ये॥ २ ॥

वृषा। वृषन्ऽधिम्। चतुःऽअश्रिम्। अस्यन्। उग्रः। बाहुऽभ्याम्। नृऽतमः। शचीऽवान्। श्रिये। परुष्णीम्। उषमाणः। ऊर्णाम्। यस्याः। पर्वाणि। सख्याय। विव्ये॥ २ ॥

वृषा कामानांवर्षिता वृषन्धिं मेघभेदनद्वारेणवर्षकंकुर्वन्तं चतुरश्रिंचतसृभिरश्रिभिर्धाराभिरुपेतं वज्रंबाहुभ्यामस्यन् शत्रुषुप्रक्षिपन् उग्रउद्गूर्णबलः नृतमोनेतृतमः शचीवान्कर्मवानिन्द्रः ऊर्णामाच्छा-दिकां परुष्णीं पर्ववतींनदींश्रिये आश्रयणार्थम् उषमाणः सेवमानोभवति यस्याः नद्याः पर्वाणिभि-न्नान्देशान् सख्यायसखिकर्मणेविव्ये संवृतवान्॥ २ ॥

२. अभीष्टवर्षी इन्द्र दोनों बाहुओं से वृष्टिकारी चतुर्धाराविशिष्ट वज्र को शत्रुओं के ऊपर फेंकते हैं। वे उग्र, नेतृश्रेष्ठ और कर्मवान् होकर आच्छादनकारिणी परुष्णी नदी की आश्रय के लिए सेवा

करते हैं। इन्द्र ने पर्वतों के भिन्न-भिन्न प्रदेश को सौकर्य के लिए संवृत किया था।

योदे॒वोदे॒वत॑मो॒जाय॑मानोम॒होवाजे॑भिर्म॒हद्भि॑श्च॒शुष्मैः॑ ।
दधा॑नो॒वज्रं॑बा॒ह्वोरु॒शन्तं॒द्याममे॑न॒रेजय॒त्प्रभूम॑ ॥ ३ ॥

यः । दे॒वः । दे॒वऽत॑मः । जाय॑मानः । म॒हः । वाजे॑भिः । म॒हत्ऽभिः॑ । च॒ । शुष्मैः॑ । दधा॑नः । वज्र॑म् । बा॒ह्वोः । उ॒शन्त॑म् । द्याम् । अमे॑न । रे॒जय॑त् । प्र । भूम॑ ॥ ३ ॥

देवोदीप्यमानः देवतमोदातृतमः जायमानः उत्पद्यमानः यइन्द्रः महोमहद्भिर्वाजेभिरन्नैर्महद्भिः शुष्मैर्बलैश्चयुक्तोभवदितिशेषः सइन्द्रः बाह्वोर्हस्तयोः उशन्तंकामयमानंवज्रंदधानोधारयन् अमेनबलेनद्यांद्युलोकंचभूम भूलोकंच प्ररेजयत् प्रकम्पयतिस्म ॥ ३ ॥

३. जो दीप्तिमान्, जो दातृश्रेष्ठ और जो उत्पन्न होते ही प्रभूत अन्न तथा महाबल से युक्त हुए थे, वे दोनों बाहुओं में काम्यमान वज्र धारण करके बल-द्वारा द्युलोक और भूलोक को प्रकम्पित करते थे।

विश्वा॒रोधां॑सिप्र॒वत॑श्चपू॒र्वीर्द्यौर्ऋ॒ष्वाज्जनि॑मन्रेजत॒क्षाः ।
आमा॒तरा॒भर॑तिशु॒ष्म्यागोर्नृ॒वत्परि॑ज्मन्नोनुवन्त॒वाताः॑ ॥ ४ ॥

विश्वा॑ । रोधां॑सि । प्र॒ऽवतः॑ । च॒ । पू॒र्वीः । द्यौः । ऋ॒ष्वात् । जनि॑मन् । रे॒ज॒त॒ । क्षाः । आ । मा॒तरा॑ । भर॑ति । शु॒ष्मी । आ । गोः । नृ॒ऽवत् । परि॑ऽज्मन् । नो॒नु॒व॒न्त॒ । वाताः॑ ॥ ४ ॥

विश्वा विश्वानि रोधांसि रोधःशब्देनउन्नतप्रदेशाउच्यन्ते उन्नतप्रदेशाः पर्वताश्च पूर्वीः पूर्व्यः बहूनि प्रवतः प्रवणानि समुद्राश्चेत्यर्थः द्यौर्द्युलोकश्च क्षाः पृथिवीच जनिमन्निन्द्रस्यजन्मनिसति ऋष्वात् महतोस्मादिन्द्रात् रेजत अरेजन्त अकम्पन्त किंच शुष्मीबलवानिन्द्रः गोर्गन्तुःसूर्यस्यमातरामातरौमातापितृभूतौद्यावापृथिव्यौच आइतिचार्थे आभरति आसमन्ताद्बिभर्ति नृवन्मनुष्याइव वाताः इन्द्रेण प्रेरितावायवश्च परिज्मन्नन्तरिक्षेनोनुवन्तः शब्दायन्ते ॥ ४ ॥

४. महान् इन्द्र के जन्म होने पर समस्त पर्वत, अनेक समुद्र, द्युलोक और पृथिवी उनके भय से कम्पित हुई थी। बलवान् इन्द्र गतिशील सूर्य के माता-पिता द्यावा-पृथिवी को धारण करते हैं। इन्द्र-द्वारा प्रेरित होकर वायु मनुष्य की तरह शब्द करती है।

तातू॒तइन्द्रमह॒तोम॒हानि॒विश्वे॒ष्वित्सव॑नेषुवा॒च्या ।
यच्छू॑रधृष्णोधृष॒तादधृ॒ष्वानहिं॒वज्रे॑ण॒शव॒साविवे॑षीः ॥ ५ ॥ ७ ॥

ता । तु । ते । इन्द्र । महतः । महानि । विश्वेषु । इत् । सर्वनेषु । प्रऽवाच्या । यत् । शूर । धृष्णो इति । धृषता । दधृष्वान् । अहिम् । वज्रेण । शर्वसा । अविवेषीः ॥ ५ ॥ ७ ॥

हेइन्द्र महतःप्रभूतस्यतेत्वदीयानि ता तानि कर्माणि तु क्षिप्रं महानि महान्तिभवन्ति कीदृशानितानि विश्वेष्वित् सर्वेष्वेवसवनेषुप्रातःसवनादिकर्मसु त्वदीयानिप्रवाच्या प्रवाच्यानि स्तोतृभिःप्रकर्षेणवक्तुंयोग्यानिस्तुत्यानीत्यर्थः हेधृष्णो प्रगल्भ हेशूर विक्रान्तेन्द्र दधृष्वान् धाष्टर्येनलोकान्धारयन् शवसाबलेनयुक्तस्त्वंधृषताधर्षकेणवज्रेण अहिं वृत्रमसुरम्अविवेषीः अवधीरित्यर्थः एतदादीनिकर्माणिमहान्तीतिपूर्वेणसंबन्धः । अत्रअविवेषीरितिवधकर्मा ॥ ५ ॥

५. हे इन्द्र, तुम महान् हो, तुम्हारा कर्म महान् हैं और तुम समस्त सवन में स्तुतियोग्य हो । हे प्रगल्भ, शूर, इन्द्र, तुमने सम्पूर्ण लोक को धारण करके धर्षणशील वज्र-द्वारा बलपूर्वक अहि को विनष्ट किया था ।

तातूतेसत्यातुविनृम्णविश्वाप्रधेनवःसिस्रतेवृष्णऊध्नः ।
अधाहत्वद्वृषमणोभियानाःप्रसिन्धवोजवसाचक्रमन्त ॥ ६ ॥

ता । तु । ते । सत्या । तुविऽनृम्ण । विश्वा । प्र । धेनवः । सिस्रते । वृष्णः । ऊध्नः । अध । ह । त्वत् । वृषऽमनः । भियानाः । प्र । सिन्धवः । जवसा । चक्रमन्त ॥ ६ ॥

हेतुविनृम्ण अधिकबलेन्द्र तेत्वदीयानि विश्वा विश्वानि ता तानि कर्माणि तु क्षिप्रं सत्या सत्यानिभवन्ति हेइन्द्र वृष्णःकामानांवर्षितुस्त्वत्तोभयात् धेनवोगावः ऊध्नः स्वकीयापीनात्प्रसिस्रते प्रकर्षेणक्षीरंक्षरन्ति अधापिच हेवृषमनः कामानांवर्षणपरमनस्केन्द्र सिन्धवो नद्यः त्वत्त्वत्तोभियानाः बिभ्यत्यःसत्यः जवसावेगेनप्रचक्रमन्तसह प्रकर्षेणगच्छन्तिखलु ॥ ६ ॥

६. हे अधिक बलशाली इन्द्र, तुम्हारे वे सकल कर्म निश्चय ही सत्य हैं । हे इन्द्र, तुम अभीष्टवर्षी हो । तुम्हारे भय से गौएँ अपने ऊधःप्रदेशों में क्षीर की रक्षा करती हैं । हे हर्षणशील, नदियाँ तुम्हारे भय से वेगपूर्वक प्रवाहित होती हैं ।

अथसप्तमी—

अत्राहतेहरिवस्ताउदेवीरवोभिरिन्द्रस्तवन्तस्वसारः ।
यत्सीमनुप्रमुचोबद्बधानादीर्घामनुप्रसितिंस्यन्दयध्यै ॥ ७ ॥

अत्र । अह । ते । हरिऽवः । ताः । ऊँ इति । देवीः । अवःऽभिः ।
इन्द्र । स्तवन्त । स्वसारः । यत् । सीम् । अनु । प्र । मुचः ।
बद्बधानाः । दीर्घाम् । अनु । प्रऽसितिम् । स्यन्दयध्यै ॥ ७ ॥

हेइन्द्र त्वं यद्यदा बद्बधानाः वृत्रेणबध्यमानाः सीमनु एनान्नदीरहिरिव दीर्घामत्यधिकां प्रसितिं बन्धनम् अनुस्यन्दयध्यै यथाकामंस्यन्दितुंप्रमुचः प्रकर्षेणामोचयः हेहरिवः हरिवन्निन्द्र अत्राह अत्रैवमोचनवेलायां ताउ ताःप्रसिद्धाएव देवीःदेव्यः द्योतमानाः स्वसारोनद्यः अत्रस्वसृ-शब्दोनदीवाची अवोभिःस्वकृतैरवनैः तेत्वांस्तवन्त स्तावयन्ति नदीपूरणादिभिःकर्मभिः मनाइन्द्रंस्तुवन्तीत्यर्थः ॥ ७ ॥

७. हे हरिवान् इन्द्र, जब तुमने वृत्र-द्वारा बद्ध इन नदियों को दीर्घकालिक बन्धन के अनन्तर प्रवाहित होने के लिए मुक्त किया था, तब उसी समय वे प्रसिद्ध द्युतिमती नदियाँ तुम्हारे द्वारा रक्षित होने के लिए तुम्हारा स्तवन करती थीं।

पिपीळेअंशुर्मद्योनसिन्धुरात्वाशमीशशमानस्यशक्तिः ।
अस्मद्र्यक्शुशुचानस्ययम्याआशुर्नरश्मिंतुव्योजसंगोः ॥८॥

पिपीळे । अंशुः । मद्यः । न । सिन्धुः । आ । त्वा । शमी ।
शशमानस्य । शक्तिः । अस्मद्र्यक् । शुशुचानस्य । यम्याः ।
आशुः । न । रश्मिम् । तुविऽओजसम् । गोः ॥ ८ ॥

हेइन्द्र मद्योमादयिता अंशुः सोमः पिपीळेऽपीड्यत अभ्यषूयतइत्यर्थः नेतिसंप्रत्यर्थे नइदानींसिन्धुःस्यन्दमानः सोमः त्वा त्वाम् आयम्याः आयच्छतु शुशुचानस्यदीप्यमानस्यशशमानस्यस्तुवतः संबन्धि अस्मद्र्यक् अस्मदभिमुखं शमी शमनं शक्तिः स्तुतिकर्मच आयच्छतु तत्रदृष्टान्तः—आशुःशीघ्रगामीयन्तागोर्गन्तुःअश्वस्यतुव्योजसं बहुबलंबलवन्तमित्यर्थः रश्मिं प्रग्रहंधनसञ्जुमिव तद्वत् ॥ ८ ॥

८. हर्षजनक सोम निष्पीड़ित हुआ है, स्यन्दमान होकर वह तुम्हारे निकट आगमन करे। शीघ्रगामी आरोही गमनशील अश्व को दृढ़ बल्गा (लगाम) धारण करके जैसे अश्व को प्रेरित करता है, उसी तरह तुम दीप्तिमान् स्तोता की स्तुति को हमारे निकट प्रेरित करो।

अस्मेवर्षिष्ठाकृणुहिज्येष्ठानृम्णानिसत्रासहुरेसहांसि ।
अस्मभ्यंवृत्रासुहनानिरन्धिजहिवधर्वनुषोमर्त्यस्य ॥ ९ ॥

अस्मे इति । वर्षिष्ठा । कृणुहि । ज्येष्ठा । नृम्णानि । सत्रा ।
सहुरे । सहांसि । अस्मभ्यम् । वृत्रा । सुऽहनानि । रन्धि । जहि ।

वधः । वनुषः । मर्त्यस्य ॥ ९ ॥

हेसहुरे सहनशीलेन्द्र त्वंसशा सर्वदा सहांसि शत्रूनभिभावुकानिवर्षिष्ठा वर्षिष्ठानि प्रवृद्धानि ज्येष्ठा ज्येष्ठानि प्रशस्तानिद्युम्नानिनन्नानि अस्मे अस्मभ्यं कृणुहि कुरु हेइन्द्र त्वम् अस्मभ्यंसुहनानि शोभनवधानि वृत्रा वृत्राणि शत्रूनपि रन्धय वशंनय किंच वनुषोहिंसकस्यमर्त्यस्यमरणशीलस्यशत्रोःसंबन्धिवधःहननसाधनमायुधं महि नाशय ॥ ९ ॥

९. हे सहनशील इन्द्र, तुम सर्वदा शत्रुओं को अभिभव करनेवाला, प्रवृद्ध और प्रशस्त बल हम लोगों को दो। वधयोग्य शत्रुओं को हमारे वशीभूत करो। हिंसक मनुष्यों के अस्त्रों को नष्ट करो।

अस्माकमित्सुशृणुहित्वमिन्द्रास्मभ्यंचित्राँउपमाहिवाजान् ।
अस्मभ्यंविश्वाइषणःपुरंधीरस्माकंसुमघवन्बोधिगोदाः ॥ १० ॥

अस्माकम् । इत् । सु । शृणुहि । त्वम् । इन्द्र । अस्मभ्यम् । चित्रान् । उप । माहि । वाजान् । अस्मभ्यम् । विश्वाः । इषणः । पुरम्ऽधीः । अस्माकम् । सु । मघऽवन् । बोधि । गोऽदाः ॥ १० ॥

हेइन्द्र त्वम् अस्माकमित् अस्मदीयाएवस्तुतीः सु सुष्ठु शृणुहि तथा हेइन्द्र त्वम् चित्रान् चायनीयानिवाजानन्नानि अस्मभ्यम् उपमाहि देहि किंच अस्मभ्यम् विश्वाःसर्वाःपुरन्धीर्बुद्धीः इषणः प्रेरय अपिच हेमघवन् धनवन्निन्द्र अस्माकं गोदाः गवांदाता सु सुष्ठु बोधि भव ॥ १० ॥

१०. हे इन्द्र, तुम हम लोगों की स्तुति श्रवण करो। हम लोगों को विविध प्रकार का अन्न दो। हमारे लिए समस्त बुद्धि प्रेरित करो। हमारे लिए तुम गोदाता होओ।

नूष्टुतइन्द्रनूगृणानइषंजरित्रेनद्योन्पीपेः ।
अकारितेहरिवोब्रह्मनव्यंधियास्यामरथ्यःसदासाः ॥ ११ ॥ ८ ॥

नु । स्तुतः । इन्द्र । नु । गृणानः । इषम् । जरित्रे । नद्यः । न । पीपेरितिपीपेः । अकारि । ते । हरिऽवः । ब्रह्म । नव्यम् । धिया । स्याम । रथ्यः । सदाऽसाः ॥ ११ ॥ ८ ॥

पूर्ववद्व्याख्याता ॥ ११ ॥

११. हे इन्द्र, तुम पूर्ववर्ती ऋषियों-द्वारा स्तुत होकर तथा हम लोगों के द्वारा स्तूयमान होकर जैसे जल नदी को पूर्ण करता है, उसी तरह स्तोताओं के अन्न को प्रवृद्ध करते हो। हे हरिविशिष्ट इन्द्र, हम तुम्हारे उद्देश से अभिनव स्तोत्र करते हैं, जिससे हम लोग रथवान् होकर स्तुति-द्वारा सदा तुम्हारी सेवा करते रहें।

कथामहामित्येकादशर्चंद्वितीयंसूक्तम् वामदेवस्यार्षंत्रैष्टुभमैन्द्रम् ऋतस्यहीत्याद्यास्तिस्रः प-ञ्चऋतदेवताकाः तथाचानुक्रान्तं—कथोपान्त्यास्तिस्रऋतदेव्योवेति । आभिप्लविकेहनिदशरात्रे प्रथमेहनिमाध्यन्दिनसवनेमैत्रावरुणशस्त्रे अहीनसूक्तस्यस्थानेइदंतृतीयंसंपातसूक्तम् सूत्रितंच—कथा-महामिन्द्रःपूर्भिदेकइदिति । महाव्रतेनिष्केवल्येप्येतत्सपैषब्राह्मणस्पत्येवयोर्नवकेनसूत्रितं—कथामहा-मवृधत्कस्यहोतुरितिसंपातइति ।

कथामहामवृधत्कस्यहोतुर्यज्ञंजुषाणोअभिसोममूधः ।
पिबन्नुशानोजुषमाणोअन्धोववक्षऋष्वःशुचतेधनाय ॥ १ ॥

कथा । महाम् । अवृधत् । कस्य । होतुः । यज्ञम् । जुषाणः । अभि । सोमम् । ऊधः । पिबन् । उशानः । जुषमाणः । अन्धः । ववक्षे । ऋष्वः । शुचते । धनाय ॥ १ ॥

महां महान्तं गुणैःप्रवृद्धमिन्द्रं कथा कथंकेनप्रकारेण अवृधत् वर्धयेत् अस्मत्प्रेरितास्तु-तिरितिशेषः तस्यमहित्वोतिमहत्त्वादितिभावः सएवेन्द्रः होतुः होमनिष्पादकस्यकस्ययजमान-स्ययज्ञंयागंजुषाणः प्रीयमाणःसन् अभिगच्छेदितिशेषः उपसर्गश्रुतेरुचितक्रियाध्याहारः किंच ऊधः उद्धतमतिप्रवृद्धं सोममन्धः सोमलक्षणमन्नंपिबन्नास्वादयन् उशानस्तदेवाभिकामय-मानः जुषमाणः सेवमानश्च ऋष्वोमहानिन्द्रः शुचतेप्रदीप्तायधनायहिरण्यादिलक्षणाय उरुलक्षणधनंकस्मैयजमानायदातुंववक्षेवहति पीतमेवान्नंजठरेधारयति अनेनवाक्यद्वयेनेन्द्रस्या-चिन्त्यचरितत्वंख्यापितंभवति ॥ १ ॥

१. हम लोगों की स्तुति महान् इन्द्र को किस प्रकार से वर्द्धित करेगी? वे किस होता के यज्ञ में प्रीत होकर आगमन करते हैं? महान् इन्द्र सोमरस का आस्वादन करते हुए तथा अन्न की कामना और सेवा करते हुए किस यजमान को देने के लिए प्रदीप्त धन को धारण करते हैं।

कोअस्यवीरःसधमादमापसमानंशसुमतिभिःकोअस्य ।
कदस्यचित्रंचिकितेकदूतीवृधेभुवच्छशमानस्ययज्योः ॥ २ ॥

कः । अस्य । वीरः । सधऽमादम् । आप । सम् । आनंश । सुमतिऽभिः । कः । अस्य । कत् । अस्य । चित्रम् । चिकिते । कत् । ऊती । वृधे । भुवत् । शशमानस्य । यज्योः ॥ २ ॥

अस्येन्द्रस्यसंबन्धिनंसधमादम् सहमाद्यन्तेअस्मिन्निति सधमादःसंग्रामः तं सहसोमपानं वा वीरः स्तोत्राणामभित्राणांवावारयिताकःपुमानाप प्राप्नोति कइन्द्रस्यसुमतिभिः शोभनाभिरनुग्रहबुद्धिभिः समानंवा संगच्छते कत्कदावास्येन्द्रस्यचित्रंचायनीयंधनंचिकिते प्रज्ञायते तत्प्रदानसमयंनकोपिजानातीत्यर्थः कत्कदावा शशमानस्यस्तुवतः यज्योर्यष्टुर्यजमानस्यवृधेवर्धनाय ऊती ऊत्यारक्षया भुवत् भवेत् ॥ १ ॥

२. कौन वीर इन्द्र के साथ सोमपान करने पाता है ? कौन व्यक्ति इन्द्र के अनुग्रह को प्राप्त करता है ? कब इनके विचित्र धन वितरित होंगे ? कब ये स्तोता यजमान को वर्द्धित करने के लिए रक्षायुक्त होंगे ?

कथाशृणोतिहूयमानमिन्द्रःकथाशृण्वन्नवसामस्यवेद ।
काअस्यपूर्वीरुपमातयोहकथैनमाहुः पपुरिंजरित्रे ॥ २ ॥

कथा । शृणोति । हूयमानम् । इन्द्रः । कथा । शृण्वन् ।
अवसाम् । अस्य । वेद । काः । अस्य । पूर्वीः । उपऽमातयः ।
ह । कथा । एनम् । आहुः । पपुरिम् । जरित्रे ॥ २ ॥

इन्द्रः परमैश्वर्ययुक्तः हूयमानम् आह्वयन्तं स्तोतारं कथा कथंशृणोति स्तोत्राणिशृण्वन् अस्यस्तोतुःसंबन्धीनि अवसांरक्षणानिकथा कथंच वेद वेत्ति पूर्वीःपुरातनानिअस्येन्द्रस्यसंबन्धीनि उपमातयोदानानि काःकानि सन्तीतिशेषः तानिदानानि जरित्रे स्तोतुः संबन्धिनां कामानांपपुरिं पूरयितारमेनमिन्द्रंकथाकथंचाहुः वदन्ति ॥ १ ॥

३. हे इन्द्र, परमैश्वर्य से युक्त होकर तुम होता की कथा को क्योंकर श्रवण करते हो ? स्तोत्रों को सुनकर स्तुति करनेवाले होता की रक्षण-कथा को क्योंकर जानते हो ? इन्द्र के पुरातन दान कौन हैं ? वे दान इन्द्र को स्तोताओं की अभिलाषा के पूरक क्यों कहते हैं ?

कथासबाधःशशमानोअस्यनशदभिद्रविणंदीध्यानः ।
देवोभुवन्नवेदामऋतानांनमोजगृभ्वाँअभियज्जुजोषत् ॥ ४ ॥

कथा । सऽबाधः । शशमानः । अस्य । नशत् । अभि ।
द्रविणम् । दीध्यानः । देवः । भुवत् । नवेदाः । मे । ऋतानाम् ।
नमः । जगृभ्वान् । अभि । यत् । जुजोषत् ॥ ४ ॥

सबाधः सपत्नानांपीडासहितः शशमानः इन्द्रविषयांस्तुतिंकुर्वन् दीध्यानः कर्मभिर्दीप्यमानोयजमानः अस्येन्द्रस्यसंबन्धि द्रविणं धनादिधनं कथा कथमभिनशत् अभिप्राप्नोति

नमः हविर्लक्षणमन्नंनगृभ्णान्गृहीतवानिन्द्रः यद्यदामिजुजोषत् मामभिसेवेत तदादेवोदीप्यमानइन्द्रः मेमदीयानामृतानांस्तोत्राणांचिकेतः अतिशयेनज्ञाताभुवत् भवेत् अत्रनिपातस्योनकारोतिशयवाची ॥ ४. जो यजमान पीड़ायुक्त होकर इन्द्र की स्तुति करते हैं और यज्ञ-द्वारा दीप्तियुक्त होते हैं, वे किस प्रकार से इन्द्र-सम्बन्धी धन प्राप्त करते हैं ? जब द्युतिमान् इन्द्र हव्य ग्रहण करके हमारे ऊपर प्रसन्न होते हैं, तब वे हमारी स्तुति को विशेष रूप से ज्ञात करते हैं ।

कथाकदस्याउषसोव्युंष्टौदेवोमर्तस्यसख्यंजुजोष ।
कथाकदस्यसख्यंसखिभ्योयेअस्मिन्कामंसुयुजंततस्रे ।५।१।

कथा । कत् । अस्याः । उषसः । विऽउंष्टौ । देवः । मर्तस्य । सख्यम् । जुजोष । कथा । कत् । अस्य । सख्यम् । सखिऽभ्यः । ये । अस्मिन् । कामम् । सुऽयुजम् । ततस्रे ॥ ५ ॥ १ ॥

देवोद्योतमानइन्द्रः अस्याउषसोव्युष्टौप्रभातेमर्तस्यमनुष्यस्यस्तोतुः संबन्धिसख्यंसखिकर्मकथाकथंकेनप्रकारेणकत्कदाजुजोष सेवेत येस्तोतारः अस्मिन्निन्द्रेसुयुजं सुष्ठुप्रयुज्यमानं कामंकमनीयंहविःस्तोत्रंच ततस्रे वितेनिरे अस्येन्द्रस्यसख्यं सखिकर्मसखिभ्यःस्तोतृभ्यःकथा कथं कत्कदाभवेदितिशेषः ॥ १ ॥

५. द्योतमान इन्द्र उषा के प्रारम्भ में (प्रभात में) किस प्रकार और कब मनुष्यों के बन्धुत्व की सेवा करते हैं ? जो होता इन्द्र के उद्देश से सुयोग तथा कमनीय हव्य को विस्तारित करते हैं, उन बन्धुओं के प्रति कब और किस प्रकार से अपने बन्धुत्व को इन्द्र प्रकाशित करते हैं ?

किमादमत्रंसख्यंसखिभ्यःकदानुतेभ्रात्रंप्रब्रवाम ।
श्रियेसुदृशोवपुरस्यसर्गाःस्वर्णचित्रतममिषआगोः ॥ ६ ॥

किम् । आत् । अमत्रम् । सख्यम् । सखिऽभ्यः । कदा । नु । ते । भ्रात्रम् । प्र । ब्रवाम । श्रिये । सुऽदृशः । वपुः । अस्य । सर्गाः । स्वः । न । चित्रऽतमम् । इषे । आ । गोः ॥ ६ ॥

हेइन्द्र वयं यजमानाः तेत्वदीयम् अमत्रं शत्रूनभिभावुकंसख्यं सखिकर्म सखिभ्यःस्तोतृभ्यः किमात् किंस्वित् प्रब्रवाम प्रकर्षेणवदेम तेत्वदीयंभ्रात्रं भ्रातृकर्मच कदानु कदाखलु प्रब्रवाम सुदृशः शोभनदर्शनस्यास्येन्द्रस्यसंबन्धिनः सर्गाः उद्योगाः श्रिये सर्वेषांस्तोतॄणांश्रेयसे भवन्तीतिशेषः स्वर्ण सूर्योयथादर्शनीयतमः तथागोर्गन्तुरिन्द्रस्यचित्रतमंदर्शनीयतमं वपुः शरीरम् इषे आसमन्तात्सर्वैरिष्यते ॥ ६ ॥

६. हे इन्द्र, हम यजमान तुम्हारे शत्रुपराभवकारी सख्य को स्तोताओं के निकट किस प्रकार से भली भाँति कहेंगे ? कब हम तुम्हारे भ्रातृत्व का प्रचार करेंगे ? सुदर्शन इन्द्र का उद्योग स्तोताओं के कल्याण के लिए होता है। सूर्य की तरह गतिशील इन्द्र का अतिशय वर्णनीय शरीर सबके द्वारा अभिलषित है।

द्रुहंजिघांसन्ध्वरसमनिन्द्रान्तेतिक्तेतिग्मातुजसेअनीका ॥
ऋणाचिद्यत्रऋणयानउग्रोदूरेअज्ञाताउषसोबबाधे ॥ ७ ॥

द्रुहम् । जिघांसन् । ध्वरसम् । अनिन्द्राम् । तेतिक्ते । तिग्मा ।
तुजसे । अनीका । ऋणा । चित् । यत्र । ऋणयाः । नः ।
उग्रः । दूरे । अज्ञाताः । उषसः । बबाधे ॥ ७ ॥

अयमिन्द्रः द्रुहं द्रोहकर्त्रीं ध्वरसं हिंसिकाम् अनिन्द्रामिन्द्रमजानतीं राक्षसीं जिघांसन् हन्तुमिच्छन् तिग्मा तिग्मानि पूर्वमेव तीक्ष्णानि अनीका अनीकान्यायुधानि तुजसे तद्वधाय तेतिक्ते अत्यर्थं तीक्ष्णीकरोति यत्रोषःसु तदुपलक्षितेष्वहःसु ऋणाचित् ऋणान्यपि नोऽस्मान् बाधन्त इति शेषः ता उषसः उग्रऽर्णयः ऋणयाः ऋणस्य हन्तेन्द्रः पातिर्वधकर्मा दूरेऽज्ञाताः अननुभूताः सतीर्बबाधेऽपीडयत् ॥ ७ ॥

७. द्रोह करनेवाली, हिंसा करनेवाली तथा इन्द्र को न जाननेवाली राक्षसी को मारने के लिए पहले से ही तीक्ष्ण आयुधों को अत्यन्त तीक्ष्ण करते हैं। ऋण भी हम लोगों को उषाकाल में बाधित करता है, ऋणविनाशक बलवान् इन्द्र उन उषाओं को दूर से ही अज्ञातभाव से पीड़ित करते हैं।

ऋतस्येत्यनारभ्याधीतेकामे मरुत्वतीयनिष्केवल्ययोः शस्त्रयोर्निविद्धानात्पुरस्तात् ऋतस्य हीत्येतदादिके द्वे ऋचौ ... शंसनीये सूत्रितं—ऋतस्य हि शुरुधः सन्ति पूर्वीरिति सूक्तमुखीये इति ।

ऋतस्यहिशुरुधःसन्तिपूर्वीर्ऋतस्यधीतिर्वृजिनानिहन्ति ।
ऋतस्यश्लोकोबधिराततर्दकर्णाबुधानःशुचमानआयोः ॥ ८ ॥

ऋतस्य । हि । शुरुधः । सन्ति । पूर्वीः । ऋतस्य । धीतिः ।
वृजिनानि । हन्ति । ऋतस्य । श्लोकः । बधिरा । ततर्द ।
कर्णा । बुधानः । शुचमानः । आयोः ॥ ८ ॥

अत्र ऋतशब्देनेन्द्रो वादित्यो वा सत्यं वा यज्ञो वा उच्यते ऋतस्य ऋतदेवस्य संबन्धिन्यः पूर्वीः बह्व्यः शुरुधः आपः सन्ति हि भवन्ति खलु ऋतस्य ऋतदेवस्य संबन्धिनी धीतिः प्रज्ञा तद्विषया स्तुतिर्वा वृजिनानि वर्जनीयानि पापानि हन्ति हिनस्ति ऋतस्य ऋतदेवस्य संबन्धी श्लोकः स्तुतिरूपा वाक् आयोर्गन्तुर्मनुष्यस्य संबन्धिनौ बधिरा बधिरौ कर्णा कर्णौ ततर्द तृणत्ति कीदृशः श्लोकः बुधानो बुध्यमानः शुचमानो दीप्यमानः ॥ ८ ॥

८ ऋत (सत्य, आदित्य अथवा यज्ञ) देव के पास बहुत जल है। ऋतदेव की स्तुति पाप को नष्ट करती है। ऋतदेव का बोध योग्य तथा दीप्तिमान् स्तुतिवाक्य मनुष्यों के बधिर कर्ण में भी प्रवेश पाता है।

ऋतस्यदृळ्हाधरुणानिसन्तिपुरूणिचन्द्रावपुषेवपूंषि ॥
ऋतेनदीर्घमिषणन्तपृक्षऋतेनगावऋतमाविवेशुः ॥ ९ ॥

ऋतस्य । दृळ्हा । धरुणानि । सन्ति । पुरूणि । चन्द्रा । वपुषे । वपूंषि । ऋतेन । दीर्घम् । इषणन्त । पृक्षः । ऋतेन । गावः । ऋतम् । आ । विवेशुः ॥ ९ ॥

वपुषेवपुष्मतः षष्ठ्यर्थेचतुर्थी ऋतस्य ऋतदेवस्यसंबन्धीनिदृळ्हा दृढानि धरुणानि धारकाणि पुरूणि बहूनि चन्द्रा चन्द्राणिआह्लादकानि वपूंषि रूपाणि सन्ति भवन्ति ऋतेनऋतदेवेन दीर्घमत्याधिकं पृक्षः अन्नम् इषणन्त स्तोतारइच्छन्ति ऋतेनऋतदेवेनगावोधेनवःऋतंयज्ञंदक्षिणात्वेनआविवेशुः प्रविशन्ति यद्वा गावोरश्मयः ऋतमुदकमाविवेशुः ॥ ९ ॥

९. वपुष्मान् ऋतदेव के दृढ़, धारक, आह्लादक आदि अनेक रूप हैं। लोग ऋतदेव के निकट प्रभूत अन्न की इच्छा करते हैं। ऋतदेव-द्वारा गौएँ दक्षिणारूप से यज्ञ में प्रवेश करती हैं।

ऋतंयेमानऋतमिद्वनोत्यृतस्यशुष्मस्तुरयाउगव्युः ।
ऋतायपृथ्वीबहुलेगभीरेऋतायधेनूपरमेदुहाते ॥ १० ॥

ऋतम् । येमानः । ऋतम् । इत् । वनोति । ऋतस्य । शुष्मः । तुरया । ऊँ इति । गव्युः । ऋताय । पृथ्वी इति । बहुले इति । गभीरे इति । ऋताय । धेनू इति । परमे इति । दुहाते इति ॥ १० ॥

ऋतं ऋतदेवं येमानोनियच्छन्स्तुतिभिर्वशीकुर्वन्स्तोताऋतमित् ऋतदेवमेववनोति संभजते ऋतस्य ऋतदेवस्यसंबन्धिशुष्मोबलंतुरयाः तूर्णःगव्युः उइतिपार्दे उदककामंभवति बहुलेविस्तीर्णे गभीरे दुरवगाहे पृथ्वी द्यावापृथिव्यौ ऋताय ऋतदेवायभवतः धेनूप्रीणयित्र्यौ परमेउत्कृष्टे द्यावा-पृथिव्यौ ऋतायऋतदेवायैवदुहाते दोहनंकुर्वाते ॥ १० ॥

१०. स्तोता लोग ऋतदेव को वशीभूत करने के लिए सम्भजन करते हैं। ऋतदेव का बल शीघ्र ही जलकामना करता है। विस्तीर्ण तथा दुरवगाह्य द्यावा-पृथिवी ऋतदेव की है। प्रीतिदायिका तथा उत्कृष्टा द्यावा-पृथिवी ऋतदेव के लिए दुग्ध दोहन करती है।

नूष्टुतइन्द्रनूगृणानइषंजरित्रेनद्यो३नपीपेः ।
अकारितेहरिवोब्रह्मनव्यंधियास्यामरथ्यःसदासाः ॥ ११ ॥ १० ॥

नु । स्तुतः । इन्द्र । नु । गृणानः । इषम् । जरित्रे । नद्यः । न । पीपेरितिपीपेः । अकारि । ते । हरिऽवः । ब्रह्म । नव्यम् । धिया । स्याम । रथ्यः । सदाऽसाः ॥ ११ ॥ १० ॥

पूर्वव्याख्याता ॥ ११ ॥

११. हे इन्द्र, तुम पूर्ववर्ती ऋषियों-द्वारा स्तुत होकर तथा हम लोगों के द्वारा स्तूयमान होकर जैसे जल नदी को पूर्ण करता है, उसी तरह स्तोताओं के अन्न को प्रवृद्ध करते हो। हे हरिविशिष्ट इन्द्र, हम तुम्हारे उद्देश से अभिनव स्तोत्र करते हैं, जिससे हम लोग रथवान् होकर स्तुति-द्वारा सदा तुम्हारी सेवा करते रहें।

कासुष्टुतिरित्येकादशर्चंतृतीयंसूक्तंवामदेवस्यार्षमैन्द्रं दशमीअनुष्टुप् शिष्टास्त्रिष्टुभः त-थाचानुक्रमणिका—कासुष्टुतिरुपान्त्यानुष्टुबिति । विनियोगोलैङ्गिकः ।

कासुष्टुतिःशवसःसूनुमिन्द्रमर्वाचीनंराधसआववर्तत् ।
ददिर्हिवीरोगृणतेवसूनिसगोपतिर्निष्षिधांनोजनासः ॥ १ ॥

का । सुऽस्तुतिः । शवसः । सूनुम् । इन्द्रम् । अर्वाचीनम् । राधसे । आ । ववर्तत् । ददिः । हि । वीरः । गृणते । वसूनि । सः । गोऽपतिः । निःऽसिधाम् । नः । जनासः ॥ १ ॥

का कीदृशी सुष्टुतिः सुष्ठुस्तुतिः शवसः सूनुं बलस्यपुत्रम् अतिबलिनमित्यर्थः अर्वाचीनम् अस्मदभिमुखमिन्द्रं परमैश्वर्ययुक्तं राधसे धनाय अस्मभ्यंधनंदातुम् आववर्तत् आवर्तयेत् हेजनासोजना यजमानाः वीरोविक्रान्तः गोपतिः पश्वादिधनस्यपालकः सइन्द्रः निष्षिधांनिषेद्धृणांशत्रूणांसंबन्धीनिवसूनिधनानि गृणते गृणद्भ्यः स्तोतृभ्यः नोस्मभ्यंददिर्हि दाता खलुभवति ॥ १ ॥ हम लोगों को धन देने के लिए तथा हम लोगों के अभिमुख किस प्रकार से सुन्दर स्तुति बल के पुत्र इन्द्र को आवर्तित करे। हे यजमानो, वीर तथा पशुपालक इन्द्र हम लोगों को शत्रुओं का धन दें। हम लोग उनकी स्तुति करते हैं।

सवृत्रहत्येहव्यःसईड्यःससुष्टुतइन्द्रःसत्यराधाः ।
सयामन्नामघवामर्त्यायब्रह्मण्यतेसुष्वयेवरिवोधात् ॥ २ ॥

सः । वृत्रऽहत्ये । हव्यः । सः । ईड्यः । सः । सुऽस्तुतः । इन्द्रः । सत्यऽराधाः । सः । यामन् । आ । मघऽवा । मर्त्याय । ब्रह्मण्यते । सुस्वये । वरिवः । धात् ॥ २ ॥

सइन्द्रः वृत्रहत्ये वृत्राणांशत्रूणांहत्ये हननेनिमित्तभूतेसति यामन् युद्धे हव्यः आ-ह्वातव्योभवति सइन्द्रईड्यःस्तुत्योभवति सइन्द्रः सुष्टुतःसन् सत्यराधाः यजमानेभ्योदा-तुंसत्यधनोभवति मघवाधनवान्सइन्द्रः मदच्युते स्तोत्रमिच्छते सुष्वये सोमंसुन्वते मर्त्याय मनुष्याययजमानायपरिवोधनं वरिवइतिधननामैतत् आवात् आसमन्ताद्ददाति ॥ २ ॥

२. वृत्र को मारने के लिए इन्द्र संग्राम में आहूत होते हैं। वे स्तुतियोग्य हैं। वे सुन्दर रूप से स्तुत होने पर यजमानों को धन देने के लिए सत्यधन होते हैं। धनवान् इन्द्र स्तोत्राभिलाषी तथा सोमाभिलाषी यजमान को धन दान करते हैं।

तमिन्नरो॒ वि ह्व॑यन्ते सम॒ीके॑ रिरि॒क्वांस॑स्त॒न्वः॑ कृण्वत॒ त्राम् ।
मि॒थो यत्त्या॒गमु॒भया॑सो॒ अग्म॒न्नर॑स्तो॒कस्य॒ तन॑यस्य सा॒तौ ॥ ३ ॥

तम् । इत् । नरः॑ । वि । ह्व॒य॒न्ते॒ । स॒म्ऽई॒के । रि॒रि॒क्वांसः॑ । त॒न्वः॑ । कृ॒ण्व॒त॒ । त्राम् । मि॒थः । यत् । त्या॒गम् । उ॒भया॑सः । अग्म॑न् । नरः॑ । तो॒कस्य॑ । तन॑यस्य । सा॒तौ ॥ ३ ॥

नरोनेतारोमनुष्याःसमीकेयुद्धेतमित्तमेवेन्द्रंविह्वयन्ते विविधमाह्वानंकुर्वते तन्वः स्व-कीयानिशरीराणि रिरिक्वांसः तपसारेचयन्तोयजमानाः तमेवेन्द्रं त्रां त्रातारंकृण्वत कृण्वते कुर्वते यद्यदामिथः परस्परंसंगताः उभयासः उभयेयजमानाः स्तोतारश्च त्यागंत्यागकर्तारं दातारमिन्द्रमग्मन्नुपगच्छन्ति तदानरः उभयविधामनुष्याः तोकस्य पुत्रस्य तनयस्य पौत्रस्यच सातौ लाभेनिमित्तभूतेसति तमेवेन्द्रंत्रातारंकुर्वन्तीतिसंबन्धः ॥ ३ ॥

३. मनुष्यगण युद्ध में इन्द्र का ही आह्वान करते हैं। यजमान लोग शरीर को तपस्या-द्वारा क्षीण करके उन्हीं को त्राणकर्ता करते हैं। यजमान तथा स्तोता दोनों ही परस्पर संगत होकर पुत्र-पौत्र लाभ के लिए इन्द्र के निकट गमन करते हैं।

क्र॒तू॒यन्ति॑ क्षि॒तयो॒ योग॑ उग्राशुषा॒णासो॑ मि॒थो अर्ण॑सातौ ।
सं यद्विशोऽव॑वृत्रन्त यु॒ध्मा आदिन्नेम॑ इन्द्रयन्ते अ॒भीके॑ ॥ ४ ॥

क्र॒तु॒ऽयन्ति॑ । क्षि॒तयः॑ । योगे॑ । उ॒ग्र॒ । आ॒शु॒षा॒णासः॑ । मि॒थः । अर्ण॑ऽसातौ । सम् । यत् । विशः॑ । अव॑वृत्रन्त । यु॒ध्माः । आत् । इत् । नेमे॑ । इ॒न्द्र॒य॒न्ते॒ । अ॒भीके॑ ॥ ४ ॥

हेउग्र उद्गूर्णबलेन्द्र आशुषाणासोव्याप्नुवन्तः क्षितयोमनुष्याः क्षितयइतिमनुष्यनामैतत् अर्णसातौ अरत्यादिफलमेदलक्षेमुदकलाभेनिमित्तेसति मिथःपरस्परंयोगेसंबन्धेसति क्रतूयन्ति

जतूनिकर्माणिइच्छन्ति पयदायुक्ताः योधयित्योविशःप्रभाः अभीकेयुद्धे अभीकइतिसंग्राम-नामैतत् समवकृतन्त संवर्तन्ते परस्परंसंगच्छन्ते आदिदानीमेव नेमे केचनमाध्यवन्तोयोधाः इन्द्रयन्ते युद्धेइन्द्रमिच्छन्ति ॥ ४ ॥

४. हे बलवान् इन्द्र, चतुर्दिक् में व्याप्त मनुष्य जल लाभ के लिए एकत्र होकर यज्ञ करते हैं। जब युद्धकारी लोग युद्ध में एकत्र होते हैं तब कोई इन्द्र की अभिलाषा करता है।

आदिद्धनेमइन्द्रियंयजन्तआदित्पक्तिःपुरोळाशंरिरिच्यात् ।
आदित्सोमोविपपृच्यादसुस्वीनादिज्जुजोषवृषभंयजध्यै ॥५।११॥

आत् । इत् । ह । नेमे । इन्द्रियम् । यजन्ते । आत् । इत् । पक्तिः ।
पुरोळाशम् । रिरिच्यात् । आत् । इत् । सोमः । वि । पपृच्यात् ।
असुस्वीन् । आत् । इत् । जुजोष । वृषभम् । यजध्यै ॥ ५ ॥ ११ ॥

आदित्तदानीमेवयुद्धकालेनेमे अन्ये योधाः इन्द्रियंबलवन्तमिन्द्रंयजन्तेइह पूजयन्ति तत्र कश्चिदादिदनन्तरमेव पुरोळाशंपिष्टरूपंहविः पक्तिः पचन् रिरिच्यात् इन्द्रायदद्यात् आदिदनन्तरमेवसोमःअभिषुतसोमोयजमानः असुस्वीन् अनभिषुतसोमान्यजमानान्विपपृच्यात्धनैःपृथक्कुर्यात् आदिदनन्तरमेव कश्चिद्वृषभं कामानांवर्षितारमिन्द्रंयजध्यै यष्टुंजुजोष सेवते ॥ ५ ॥ ५. उस समय युद्ध में कोई योद्धा बलवान् इन्द्र की पूजा करते हैं। अनन्तर कोई पुरोडाश प्रस्तुत करके इन्द्र को देते हैं। उस समय सोमाभिषव करनेवाले यजमान अनभिषुत सोमवाले यजमान को धन से पृथक् कर देते हैं। उस समय कोई अभीष्टवर्षी इन्द्र के उद्देश से यज्ञ करने की अभिलाषा करते हैं।

कृणोत्यस्मैवरिवोयइत्थेन्द्रायसोममुशतेसुनोति ।
सध्रीचीनेनमनसाविवेनन्तमित्सखायंकृणुतेसमत्सु ॥ ६ ॥

कृणोति । अस्मै । वरिवः । यः । इत्था । इन्द्राय । सोमम् । उशते ।
सुनोति । सध्रीचीनेन । मनसा । अविवेनम् । तम् । इत् ।
सखायम् । कृणुते । समत्ऽसु ॥ ६ ॥

योयजमानः सोमम् उशते काम्यमानाय इत्था अमुनप्रकारेणोक्तलक्षणायेन्द्राय सुनोति अभिषवंकरोति इन्द्रोप्यस्मैयजमानायवरिवोधनंकृणोति करोति सध्रीचीनेनसंगतेनमनसाम-

वणेनचिरेण अविवेनन् वेनतिः कान्तिकर्मा विवेनोविगतेच्छः तदन्यः अविवेनः आत्मानंकामय-
मानंतमित्सेव सुन्वन्तंयजमानंसखायमित्रं समत्सु संग्रामेषुइन्द्रः कृणुते करोति ॥ ६ ॥

६. जो सोमाभिलाषी स्वर्गलोकस्थित इन्द्र के उद्देश से अभिषव करते हैं, उन्हें इन्द्र धन दान करते हैं। एकान्त चित्त से इन्द्र की अभिलाषा करनेवाले तथा सोमाभिषव करनेवाले यजमान के साथ संग्राम में इन्द्र मित्रता करते हैं।

यइन्द्रा॑यसु॒नव॒त्सोम॑म॒द्यपचा॑त्प॒क्तीरु॒तभृ॒ज्जाति॑धा॒नाः ।
प्रति॑मना॒योरु॒चथा॑नि॒हर्य॒न्तस्मि॑न्दधद्वृष॑णं॒शुष्म॒मिन्द्रः॑ ॥ ७ ॥

यः । इन्द्रा॑य । सु॒नव॑त् । सोम॑म् । अ॒द्य । पचा॑त् । प॒क्तीः । उ॒त ।
भृ॒ज्जाति॑ । धा॒नाः । प्रति॑ । म॒ना॒योः । उ॒चथा॑नि । हर्य॑न् । तस्मि॑न् ।
द॒ध॒त् । वृष॑णम् । शुष्म॑म् । इन्द्रः॑ ॥ ७ ॥

अद्यास्मिन्दिवसेयोयजमानः इन्द्राय परमैश्वर्ययुक्ताय देवाय सोमं सोमलक्षणम् अन्नं सुनवत्सुनुयात् अभिषवंकुर्यात् तथा यःपक्तीः पक्तव्यांश्चरुपुरोडाशादीन्पचात्पचेत् पचनंकुर्यात् उतअपिच यः धानाः भर्जनयोग्यान्यवान् अत्रभ्रष्टयवाचीधानाशब्दः तथोप्यंयव-मात्रंलक्षयति भृज्जातिभृज्ज्येत् भर्जनंकुर्यात् इन्द्रःमनायोः स्तुतिमिच्छतोयजमानस्य उक्थानि स्तोत्राणि प्रतिहर्यन् प्रतिकामयमानःसन् तस्मिन्यजमाने वृषणं कामानांवर्षणसमर्थं शुष्मंबलं दधद्धारयति ॥ ७ ॥जो आज इन्द्र के लिए सोमाभिषव करते हैं, जो पुरोडाश प्रस्तुत करते हैं और जो भर्जन योग्य जौ को भूंजते हैं, उसी स्तोत्र-कारी के स्तोत्र को स्वीकार करके इन्द्र यजमान की अभिलाषा के पूरक बल को धारण करते हैं।

य॒दा स॑म॒र्यं॑व्यचे॒दृघा॑वादी॒र्घंयदा॒जिम॒भ्यख्य॑द॒र्यः ।
अचि॑क्रद॒द्वृष॑णं॒पत्न्यच्छा॑दुरो॒णआनिशि॑तंसोम॒सुद्भिः॑ ॥ ८ ॥

य॒दा । स॒म्ऽअ॒र्यम् । वि । अचे॑त् । ऋघा॑वा । दी॒र्घम् । यत् ।
आ॒जिम् । अ॒भि । अख्य॑त् । अ॒र्यः । अचि॑क्रदत् । वृष॑णम् ।
पत्नी॑ । अच्छ॑ । दु॒रो॒णे । आ । निऽशि॑तम् । सो॒म॒सुत्ऽभिः॑ ॥ ८ ॥

यदा ऋघावा शत्रूणांहिंसकइन्द्रः समर्यं सहमर्तव्यंशत्रुं व्यचेत् व्यज्ञासीत् विशेषेणज्ञातवान् यदा अर्यःस्वामी इन्द्रः दीर्घम् अत्यधिकमाजिंसंग्राममभ्यख्यत् अभिपश्येत् तदा तस्येन्द्रस्य पत्नी दुरोणे यज्ञगृहे सोमसुद्भिः सोमंसुन्वद्भिः ऋत्विग्भिर्निशितंतीक्ष्णीकृतंसोमपानेनो-त्साहवन्तमित्यर्थः वृषणंकामानांवर्षितारम् इन्द्रमच्छाभिलक्ष्यआचिक्रदत् आक्रन्दत्याह्वयते ॥ ८ ॥

८. जब शत्रुओं के हिंसक स्वामी इन्द्र शत्रुओं को जानते हैं, जब वे दीर्घ संग्राम में व्याप्त रहते हैं तब उनकी पत्नी सीनाभिषव-कारी ऋत्विक्-द्वारा तीक्ष्णीकृत अर्थात् सोमपान करने से उत्साहवान् तथा अभीष्टवर्षी इन्द्र का यज्ञगृह में आह्वान करती हैं।

भूय॑सा व॒स्नम॑चर॒त्कनी॑यो॒ऽवि॑क्रीतो अकानिषं॒ पुन॒र्यन्।
स भूय॑सा॒ कनी॑यो॒ नारि॑रेचीद्दी॒ना दक्षा॒ वि दु॑हन्ति॒ प्र वा॒णम्॥ ९॥

भूय॑सा। व॒स्नम्। अ॒च॒र॒त्। कनी॑यः। अवि॑ऽक्रीतः। अ॒का॒नि॒ष॒म्। पुन॑ः। यन्। सः। भूय॑सा। कनी॑यः। न। अ॒रि॒रे॒ची॒त्। दी॒नाः। दक्षा॑ः। वि। दु॒ह॒न्ति॒। प्र। वा॒णम्॥ ९॥

अत्र ऋगर्थे संप्रदायविद्भिः पूर्वाचार्यैः केचित् श्लोकाः पठ्यन्ते त एव लिख्यन्ते—अल्पं यः प्रतिगृह्णाति मूल्यं पण्येन भूयसा॥ स क्रेतारं पुनर्गत्वा न विक्रीतस्त्वयं मया॥ १॥ इति ब्रुवन् कामयते पुनर्मूल्यस्य पूरणम्॥ स विक्रेता पुनर्मूल्यं भूयसा न प्रपूरयेत्॥ २॥ हीनं न लभते न्यूनं यदा विक्रीतवान् पुरा॥ यथासमयमेव स्यात्तयोर्न पुनरन्यथा॥ ३॥ अयं विक्रय एवेति समयश्चेत्कृतो भवेत्॥ अथ मूल्यार्थमेतस्माद्विचार्यैवं तु निर्णयः॥ ४॥ इत्येवं समयो कारि तदा मूल्यं प्रपूर्यते॥ तस्माद्वाऽथ मया कार्यः समयोऽत्रेति चिन्तयन्॥ ५॥ वामदेवो वशीकृत्य शक्रं स्तोत्रेण भूयसा॥ विक्रीणन् समयं चक्रे इन्द्रं क इममित्यृचि॥ ६॥ अतश्च भूयसा वस्नमित्यृचा प्रतिपाद्यते॥ अयमर्थः प्रतिपाद्यते—कश्चिद् भूयसा भूयसा पण्येन द्रव्येण कनीयोऽल्पतरं वस्नं वस्नमूल्यं धनम् अचरत् प्राप्नोति पुनर्यन् क्रेतारं पुनर्गच्छन् स विक्रेता अयमर्थो मया अविक्रीत इति ब्रुवन् अकानिषं मूल्यपूर्तिं कामयते अत्र व्यत्ययेनोत्तमपुरुषः स विक्रेता भूयसा धनेन कनीयोऽल्पतरं मूल्यं नारिरेचीत् क्रेतुः सकाशादतिरिक्तीकरोति न लभत इत्यर्थः दीना असमर्थाः दक्षाः समर्थाश्च वाणं वचनं विप्रदुहन्ति यथोक्तं क्रयकाले तथैव लभन्ते॥ ९॥

९. कोई बहुत पुण्य-द्वारा अल्प धन प्राप्त करता है, फिर क्रेता के निकट गमन करके 'हमने विक्रय नहीं किया है' कहकर अवशिष्ट मूल्य की प्रार्थना करता है। विक्रेता 'बहुत दिया है' कहकर अल्प मूल्य का अतिक्रम नहीं करता है। चाहे 'समर्थ होओ या असमर्थ, विक्रय काल में जो वचन हुआ है, वही रहेगा।'

क इ॒मं द॒शभि॒र्ममेन्द्रं॑ क्रीणाति धे॒नुभि॑ः।
य॒दा वृ॒त्राणि॒ जङ्घ॑न॒दथै॑नं मे॒ पुन॑र्ददत्॥ १०॥

कः। इ॒मम्। द॒शऽभि॑ः। मम॑। इन्द्र॑म्। क्री॒णा॒ति॒। धे॒नुऽभि॑ः। य॒दा। वृ॒त्राणि॑। जङ्घ॑नत्। अथ॑। ए॒न॒म्। मे॒। पुन॑ः। द॒द॒त्॥ १०॥

मम मदीयम् इमं स्वभूतमिन्द्रं धेनुभिः प्रीणयित्रीभिर्दशभिर्दशसंख्याकाभिः कः क्रीणाति क्रयं करोति तदानीं हे क्रेतारो युष्माकं मध्ये एवमपि समयः क्रियते यदायमिन्द्रः वृत्राणि त्वदीयान् शत्रून् जङ्घनत् हन्यात् अथानन्तरमेव एनमिन्द्रं मे मह्यं पुनर्ददत् पुनर्दद्यात् ॥ १० ॥

१०. कौन हमारे इन्द्र को दस धेनुओं-द्वारा खरीदेगा ? जब इन्द्र शत्रुओं का वध करेंगे तब इन्द्र को फिर मुझे देना ।

नूष्टुतइन्द्रनूगृणानइषंजरित्रेनद्योउनपीपेः ।
अकारितेहरिवोब्रह्मनव्यंधियास्यामरथ्यःसदासाः ॥११॥१२॥

नु । स्तुतः । इन्द्र । नु । गृणानः । इषम् । जरित्रे । नद्यः । न । पीपेरितिपीपेः । अकारि । ते । हरिऽवः । ब्रह्म । नव्यम् । धिया । स्याम । रथ्यः । सदाऽसाः ॥ ११ ॥ १२ ॥

॥ पूर्वं व्याख्याता ॥ ११ ॥

११. हे इन्द्र, तुम पूर्ववर्ती ऋषियों-द्वारा स्तुत होकर तथा हम लोगों के द्वारा स्तूयमान होकर, जैसे जल नदी को पूर्ण करता है, उसी तरह स्तोताओं के अन्न को प्रवृद्ध करते हो । हे हरिविशिष्ट इन्द्र, हम तुम्हारे उद्देश से अभिनव स्तोत्र करते हैं, जिससे हम लोग रथवान् होकर सदा तुम्हारी सेवा करते रहें ।

कोअद्येत्यष्टर्चं चतुर्थं सूक्तं वामदेवस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रं तथा चानुक्रान्तं—कोअद्याष्टाविति । दशरात्रे चतुर्थेऽहनि माध्यन्दिने सवने स्तोमवृद्धौ मैत्रावरुणशस्त्रे आरम्भणीयाया उपरिष्टादिदं सूक्तमावपनीयं सूत्रितं च—स्तोमे वर्धमाने कोअद्य नर्य इति ।

कोअद्यनर्योदेवकामउशन्निन्द्रस्यसख्यंजुजोष ।
कोवामहेवसेपार्यायसमिद्धेअग्नौसुतसोमईट्टे ॥ १ ॥

कः । अद्य । नर्यः । देवऽकामः । उशन् । इन्द्रस्य । सख्यम् । जुजोष । कः । वा । महे । अवसे । पार्याय । सम्ऽइद्धे । अग्नौ । सुतऽसोमः । ईट्टे ॥ १ ॥

अद्यास्मिन्दिवसे को नर्यो मनुष्यहितः देवकामो देवानिच्छन् उशन् कामयमान इन्द्रस्य सख्यं सखित्वं जुजोष सेवते किंच सुतसोमः अभिषुतसोमः को वा यजमानः अग्नौ समिद्धे प्रज्वलिते सति महे महते प्रवृद्धाय पार्याय पारं महते मदवसे तर्पणाय ईट्टे इन्द्रं स्तौति ॥ १ ॥

१. आज कौन मनुष्य हितकर, देवताभिलाषी, कामयमान व्यक्ति इन्द्र के साथ मैत्री चाहता है ? सोमाभिषवकारी कौन व्यक्ति अग्नि के प्रज्वलित होने पर महान् तथा पारगामी आश्रय लाभ के लिए इन्द्र का स्तव करता है ?

कोनानामवचसासोम्यायमनायुर्वाभवतिवस्तउस्राः ।
कइन्द्रस्ययुज्यंकःसखित्वंकोभ्रात्रंवष्टिकवयेकऊती ॥ २ ॥

कः । ननाम । वचसा । सोम्याय । मनायुः । वा । भवति ।
वस्ते । उस्राः । कः । इन्द्रस्य । युज्यम् । कः । सखिऽत्वम् ।
कः । भ्रात्रम् । वष्टि । कवये । कः । ऊती ॥ २ ॥

कोयजमानः वचसा वाग्रूपयास्तुत्या सोम्याय सोमार्हायेन्द्राय ननाम नमति प्रह्वीभवति कोवाइन्द्रायमनायुर्भवति स्तुतिकामोस्ति कःउस्राः इन्द्रेणदत्तागाः वस्तेआच्छादयति धारयतीत्यर्थः कइन्द्रस्ययुज्यंसाहाय्यंसखित्वंमित्रत्वं भ्रात्रं भ्रातृत्वंच वष्टिइच्छति कवयेक्रान्तदर्शिनइन्द्राय ऊतीऊतये तर्पणायकोभवतीतिशेषः ॥ २ ॥

२. कौन यजमान स्तुति-वाक्य-द्वारा सोमार्ह इन्द्र के निकट अवनत होता है? कौन इन्द्र की स्तुतिकामना करता है? कौन इन्द्र-द्वारा प्रदत्त गौओं को धारण करता है? कौन इन्द्र के साहाय्य की इच्छा करता है? कौन इन्द्र के साथ मैत्री की इच्छा करता है? कौन इन्द्र के भ्रातृत्व की इच्छा करता है? कौन क्रान्तदर्शी इन्द्र से आश्रय-प्रार्थना करता है?

कोदेवानामवोअद्यावृणीतेकआदित्याँअदितिंज्योतिरीट्टे ।
कस्याश्विनाविन्द्रोअग्निःसुतस्यांशोःपिबन्तिमनसाविवेनम् ॥ ३ ॥

कः । देवानाम् । अवः । अद्य । वृणीते । कः । आदित्यान् ।
अदितिम् । ज्योतिः । ईट्टे । कस्य । अश्विनौ । इन्द्रः । अग्निः ।
सुतस्य । अंशोः । पिबन्ति । मनसा । अविऽवेनम् ॥ ३ ॥

अद्यास्मिन्दिने कोयजमानः देवानांद्योतमानानामिन्द्रादीनाम् अवोरक्षणं वृणीते प्रार्थयते कआदित्यान्देवानदितिंदेवमातरंच ज्योतिरुदकंचईट्टे याचते अश्विनौ अश्विदेवौ इन्द्रश्चाग्निश्चमनसा स्तुत्याप्रीताःसन्तः अविवेनमविगतकामंयथाकाममित्यर्थः कस्ययजमानस्यसंबन्धिनं सुतस्याभिषुतस्यांशोःसोमस्यसोममित्यर्थः पिबन्ति पानंकुर्वन्ति ॥ ३ ॥

३. आज कौन यजमान इन्द्र आदि देवताओं की रक्षा के लिए प्रार्थना करता है? कौन आदित्य, अदिति तथा उदक की प्रार्थना करता है। अश्विद्वय, इन्द्र और अग्नि स्तुति से प्रसन्न होकर किस यजमान के अभिषुत सोम का यथेच्छ पान करते हैं?

तस्माअग्निर्भारतःशर्मयंसज्ज्योक्पश्यात्सूर्यमुच्चरन्तम् ।
यइन्द्रायसुनवामेत्याहनरेनर्यायनृतमायनृणाम् ॥ ४ ॥

तस्मै । अग्निः । भारतः । शर्म । यंसत् । ज्योक् । पश्यात् । सूर्यम् ।
उत्ऽचरन्तम् । यः । इन्द्राय । सुनवाम । इति । आह । नरे ।
नर्याय । नृऽतमाय । नृणाम् ॥ ४ ॥

भारतः हविपोभर्ताग्निः प्राणोभूत्वा प्रजाअभारयत् तस्माद्भारतइति वाजसनेयकम्—तस्मैय-
जमानायशर्मसुखंयंसत्यच्छेत् किंचायमग्निः ज्योक् चिरकालमुच्चरन्तम् उद्यन्तंसूर्यं पश्यात्पश्येत्
योयजमानः इन्द्रायसुनवामेत्याहइन्द्रार्थंसोमाभिषवंकुर्यामेतिब्रवीति कीदृशायेन्द्राय नरेनेत्रे नर्याय
नराहिताय नृणांनराणांनेतृणामध्ये नृतमाय नेतृतमाय ॥ ४ ॥

४. जो यजमान कहते हैं कि नेता मनुष्यों के बन्धु एवम् नेताओं के मध्य में श्रेष्ठ नेता इन्द्र के लिए सोमाभिषव करेंगे, उन यजमानों को हविर्भर्ता अग्नि सुख प्रदान करें तथा चिर काल से उदित सूर्य को देखें।

नतंजिनन्तिबहवोनदभ्राउरुस्माअदितिःशर्मयंसत् ।
प्रियःसुकृत्प्रियइन्द्रेमनायुःप्रियःसुप्रावीःप्रियोअस्यसोमी ।५।१२।

न । तम् । जिनन्ति । बहवः । न । दभ्राः । उरु । अस्मै । अदितिः ।
शर्म । यंसत् । प्रियः । सुऽकृत् । प्रियः । इन्द्रे । मनायुः । प्रियः ।
सुप्रऽअवीः । प्रियः । अस्य । सोमी ॥ ५ ॥ १२ ॥

दभ्राअल्पाः बहवोन बहवोपिशत्रुजनाः तंयजमानंनजिनन्ति नहिंसन्तु यइन्द्रायसुनवामेत्याह
तमितिपूर्वेणसंबन्धः अदितिरिन्द्रमाता अस्मै यजमानाय उरु विस्तीर्णंशर्मसुखंयंसत्यच्छतु किंच
इन्द्रे इन्द्राय सुकृच्छोभनयागादीनांकर्तायजमानःप्रियोभवति मनायुः इन्द्रविषयस्तुतिकामश्च अस्ये-
न्द्रस्यप्रियोभवति सुप्रावीःसुष्ठुगविता सुष्ठुप्रगच्छन् उपगच्छन्वा यजमानः अस्येन्द्रस्यप्रियोभवति
सोमीसोमवान्यजमानः अस्येन्द्रस्यप्रियोभवति ॥ ५ ॥

५. अल्प अथवा अधिक शत्रु उन यजमानों को हिंसित न करें। जो यजमान इन्द्र के लिए सोमाभिषव करते हैं। इन्द्र-माता अदिति उन यजमानों को अधिक सुख प्रदान करें। शोभन यज्ञ याग करनेवाले यजमान इन्द्र के प्रिय हों। जो इन्द्र की स्तुति-कामना करते हैं, वे इन्द्र के प्रिय हों। जो इन्द्र के निकट साधुभाव से गमन करते हैं, वे इन्द्र के प्रिय हों। सोमवान् यजमान इन्द्र के प्रिय हों।

सुप्राव्यःप्राशुषाळेषवीरःसुष्वेःपक्तिंकृणुतेकेवलेन्द्रः ।
नासुष्वेरापिर्नसखानजामिर्दुष्प्राव्योवहन्तेदवाचः ॥ ६ ॥

सुप्रऽअव्यः । प्राशुषाट् । एषः । वीरः । सुस्वेः । पक्तिम् । कृणुते ।

केवला । इन्द्रः । न । असुस्वेः । आपिः । न । सखा । न ।

जामिः । दुःप्रऽअव्यः । अवऽहन्ता । इत् । अवाचः ॥ ६ ॥

प्राशुषाद् शत्रूणामकर्वेणशीघ्रमभिभविता वीरोविक्रान्तस्सएषइन्द्रः सुमान्यः सुष्ठुउपगन्तुः हविर्भिःसुष्ठुतर्पयितुर्वा सुन्वेःसुन्वतोयजमानस्यसंबन्धिनींकेवलांकेवलामसाधारणांपक्तिं जुषते आत्मनःकुरुते किंचेन्द्रः असुन्वेः असुन्वतोयजमानस्य आपिर्व्याप्तोनभवति इन्द्रः न-यजमानस्य सखानभवति जामिर्बन्धुश्चनभवति अपिच दुष्प्राव्यः दुरुपगमनस्यमवाचःस्तु-तिरहितस्यपुरुषस्यअवहन्तेत् हिंसितैवभवति ॥ ६ ॥

६. जो व्यक्ति इन्द्र के निकट गमन करता है और सोमाभिषव करता है उसके पाककार्य को शीघ्र अभिभवकारी तथा विक्रान्त इन्द्र स्वीकार करते हैं । जो यजमान सोमाभिषव नहीं करता है, उसके लिए इन्द्र व्याप्त नहीं होते हैं, सखा नहीं होते हैं और बन्धु भी नहीं होते हैं । जो व्यक्ति इन्द्र के निकट गमन नहीं करता है और उनकी स्तुति नहीं करता है, इन्द्र उसकी हिंसा करते हैं ।

नरे॒वता॑प॒णिना॑स॒ख्यमिन्द्रो॑सु॑न्वतासु॒तपाः॑ सं॒गृ॑णीते ।

आस्य॒वेदः॑खिदति॒हन्ति॑न॒ग्नंवि॑सु॒ष्वये॑प॒क्तये॒केव॑लो॒भूत् ॥ ७ ॥

न । रे॒वता॑ । प॒णिना॑ । स॒ख्यम् । इन्द्रः॑ । असु॑न्वता । सु॒त॒ऽपाः । सम् । गृ॒णी॒ते॒ । आ । अ॒स्य॒ । वेदः॑ । खि॒दति॒ । हन्ति॑ । न॒ग्नम् । वि । सु॒स्वये॑ । प॒क्त्यै॑ । केव॑लः । भू॒त् ॥ ७ ॥

सुतपाः अभिषुतंसोमंपिबन्निन्द्रः रेवताधनवता पणिना वणिग्भाड्क्वेनअसुन्वता सोमा-भिषवमकुर्वता अयजमानेनसहसख्यंसखित्वंनसंगृणीते नसंस्तौति नानुमन्यतइत्यर्थः किंच अस्यायजमानस्य नग्नं निरर्थकं वेदोधनंज्ञानंवा आखिदति उद्धरति हन्ति हिंनस्तिच अपिच सुन्वये सोमंसुन्वते पक्तये हवींषिपचते यजमानाय केवलोऽसाधारणःसन्विभूत् विभवति ॥ ७ ॥

अभिषुत सोमपायी इन्द्र सोमाभिषव-कर्म-रहित, धनवान् और लोभी बनियों के साथ मैत्री संस्थापित नहीं करते हैं । वे उनके निरर्थक धन को उद्धरित करते हैं और नष्ट करते हैं । वे सोमा-भिषवकारी तथा हव्यपाककारी यजमान के असाधारण बन्धु होते हैं ।

इन्द्रं॒परे॒ऽव॑रेमध्य॒मास॒इन्द्रं॒यान्तो॒ऽव॑सितास॒इन्द्र॑म् ।

इन्द्रं॑क्षि॒यन्त॑उ॒तयु॒ध्यमा॑ना॒इन्द्रं॒नरो॑वाज॒यन्तो॑हवन्ते ॥८॥१४॥

इन्द्र॑म् । परे॑ । अव॑रे । म॒ध्य॒मासः॑ । इन्द्र॑म् । यान्तः॑ । अव॑ऽसितासः । इन्द्र॑म् । इन्द्र॑म् । क्षि॒यन्तः॑ । उ॒त । यु॒ध्यमा॑नाः । इन्द्र॑म् । नरः॑ । वा॒ज॒ऽयन्तः॑ । ह॒व॒न्ते॒ ॥ ८ ॥ १४ ॥

ये उत्कृष्टाः अवरे निकृष्टाश्चजनाः इन्द्रं हवन्ते आह्वयन्ति मध्यमासोमध्यमाश्च इन्द्रमेवहवन्ते यान्तःकार्यसिद्ध्यर्थं गच्छन्तोजनाः इन्द्रमेवाह्वयन्ति अवसितासः निविष्टाश्चइन्द्रमेवाह्वयन्ति क्षियन्तोगृहेनिवसन्तोजनाः इन्द्रमेवहवन्ते उतापिच युध्यमानाः युद्धंकुर्वाणाःजनाः अन्नार्थमिन्द्रमेवाह्वयन्ति वाजयन्तः वाजमन्नमिच्छन्तोनरोनेतारोमनुष्याः इन्द्रमेव हवन्ते ॥ ८ ॥८. उत्कृष्ट तथा निकृष्ट व्यक्ति इन्द्र का आह्वान करते हैं एवम् मध्यम व्यक्ति भी इन्द्र का ही आह्वान करते हैं। चलनेवाले लोग इन्द्र का आह्वान करते हैं तथा उपविष्ट लोग भी इन्द्र का ही आह्वान करते हैं। गृहवासी लोग इन्द्र का आह्वान करते हैं तथा युद्ध करनेवाले भी इन्द्र का ही आह्वान करते हैं। अन्न की इच्छा करनेवाले लोग भी इन्द्र का ही आह्वान करते हैं।

अहंमनुरितिसप्तर्चंपञ्चमंसूक्तंवामदेवस्यार्षम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—अहंमनुःसप्ताद्याभिस्तिसृभिरिन्द्रमिवात्मानमृषिस्तुष्टावेन्द्रोवात्मानंपरानवाद्यौश्येनस्तुतिरिति । अत्र अहंमनुरित्याद्याभिस्तिसृभिरात्मानमिन्द्ररूपेणवामदेवःस्तुतवान् यद्वा इन्द्रएवात्मानंस्तुतवान् अतोवामदेवपक्षेवामदेवऋषिः इन्द्रोदेवता इन्द्रपक्षेत्विन्द्रऋषिः परमात्मादेवता त्रिष्टुप्छन्दः अवशिष्टानांवामदेवऋषिः अवशिष्टाभिरुत्तरसूक्तेनचसुपर्णोश्येनाख्यःस्तूयते अतस्तासांपरमात्मादेवता श्येननाम्न्येकाहेमाध्यन्दिनसवनेमरुत्वतीयशस्त्रेइदंसूक्तं सूत्रितञ्च—श्येनाङ्गिराभ्यामभिप्लव्ये-ष्वेवाहंमनुर्मेनुसजिति ।

अहंमनुरभवंसूर्यश्चाहंकक्षीवाँऋषिरस्मिविप्रः ।
अहंकुत्संमार्जुनेयन्यृंजेहंकविरुशनापश्यतामा ॥ १ ॥

अहम् । मनुः । अभवम् । सूर्यः । च । अहम् । कक्षीवान् । ऋषिः । अस्मि । विप्रः । अहम् । कुत्सम् । आर्जुनेयम् । नि । ऋञ्जे । अहम् । कविः । उशना । पश्यत । मा ॥ १ ॥

इत्यादिमन्त्रत्रये अयंगर्भेएवसन्वामदेवः उत्पन्नतत्त्वज्ञानःसन् सार्वात्म्यं स्वानुभवमन्वादिरूपेणप्रदर्शयन्नाह—अहंवामदेवः मनुरभवं सर्वस्यमन्ताप्रजापतिरस्मि अहमेवसूर्यश्चसर्वस्यप्रेरकःसविताचास्मि विप्रोमेधावीकक्षीवान्दीर्घतमसःपुत्रःएतत्संज्ञकऋषिरप्यहमेवास्मि आर्जुनेयम् अर्जुन्याःपुत्रंकुत्समेतन्नामकमृषिमहमेवन्यृञ्जे नितरांप्रसाधयामि कविःक्रान्तदर्शी उशनाएतदाख्यऋषिरहमेवास्मि उक्तमुपलक्षणंपरमार्थदृष्ट्याकृत्स्नमप्यहमेवास्मीत्यर्थः हेजनाः मांसर्वात्मकंपश्यत यूयमप्येवमेवस्वस्वरूपमनुभवतेत्युक्तंभवति ॥ १ ॥

१. हम प्रजापति हैं, हम सबके प्रेरक सविता हैं, हम ही दीर्घतमा के पुत्र मेधावी कक्षीवान् ऋषि हैं, हमने ही अर्जुनीपुत्र कुत्स को भली भाँति अलंकृत किया था, हम ही उशना नामक कवि हैं। हे मनुष्यो, हमें अच्छी तरह से देखो।

अहंभूमिमददामार्यायाहंवृष्टिंदाशुषेमर्त्याय ।
अहमपोअनयंवावशानाममदेवासोअनुकेतमायन् ॥ २ ॥

अहम् । भूमिम् । अददाम् । आर्याय । अहम् । वृष्टिम् ।
दाशुषे । मर्त्याय । अहम् । अपः । अनयम् । वावशानाः ।
मम । देवासः । अनु । केतम् । आयन् ॥ २ ॥

अहंवामदेवइन्द्रोवा आर्यायमनवेभूमिंपृथ्वीमददांदत्तवानस्मि दाशुषेहविर्दत्तवतेमर्त्यायमनुष्याययजमानायवृष्टिंसस्याद्यभिवृद्ध्यर्थं वृष्टिलक्षणमुदकमहमेवाददां किंच अहंवावशानाः शब्दायमानाअपः उदकानि अनयं सर्वमपिप्रदेशमगमयं देवासोवह्न्यादयोदेवाः ममकेतं मदीयंसंकल्पम् अन्वायन् अनुयन्ति ॥ २ ॥

२. हमने आर्य को पृथिवी-दान किया था। हमने हव्यदाता मनुष्य को सस्य की अभिवृद्धि के लिए वृष्टि-दान किया था। हमने शब्दायमान जल का आनयन किया था। देवगण हमारे सङ्कल्प का अनुगमन करते हैं।

अहंपुरोमन्दसानोव्यैरंनवसाकंनवतीःशम्बरस्य ।
शततमंवेश्यंसर्वतातादिवोदासमतिथिग्वंयदावम् ॥ ३ ॥

अहम् । पुरः । मन्दसानः । वि । ऐरम् । नव । साकम् । नवतीः ।
शम्बरस्य । शतऽतमम् । वेश्यम् । सर्वऽताता । दिवःऽदासम् ।
अतिथिऽग्वम् । यत् । आवम् ॥ ३ ॥

अहंवामदेवइन्द्रोवा मन्दसानः सोमेनमाद्यन् नव नवसंख्याकानवतीर्नवतिसंख्याकाः शम्बरस्यैतन्नामकस्यासुरस्यसंबन्धीनिपुरः पुराणि साकं युगपदेव व्यैरम् अध्वंसयं शततमं शतसंख्यापूरणं पुरं वेश्यं दिवोदासनाक्षेमवेशार्हमकरवं सर्वताता सर्वतातौ यज्ञे अतिथिग्वम् अतिथीनामभिगन्तारं दिवोदासं दिवोदासनामकंराजर्षिं यद्यदा आवम् अपालयं तदापुरोव्यैरमितिपूर्वेणसंबन्धः ॥ ३ ॥

३. हमने सोमपान से मत्त होकर शम्बर के ९९ नगरों को एक काल में ही ध्वस्त किया था। जिस समय हम यज्ञ में अतिथियों के अभिगन्ता राजर्षि दिवोदास का पालन कर रहे थे, उस समय हमने दिवोदास को सौ नगर निवास करने के लिए दिये थे।

प्रसुषविभ्योमरुतोविरस्तुप्रश्येनःश्येनेभ्यआशुपत्वा ।
अचक्रयायत्स्वधयासुपर्णोहव्यंभरन्मनवेदेवजुष्टम् ॥ ४ ॥

प्र । सु । सः । विऽभ्यः । मरुतः । विः । अस्तु । प्र । श्येनः । श्येनेभ्यः । आशुऽपत्वा । अचक्रया । यत् । स्वधया । सुऽपर्णः । हव्यम् । भरत् । मनवे । देवऽजुष्टम् ॥ ४ ॥

अथैतदादिभिःश्येनःस्तूयते हेमरुतः वेगेनमरुत्सदृशाःपक्षिणः प्रसिद्धःश्येनाख्योविःपक्षी विभ्योयुष्मत्तःप्रसुबलेनप्रकृष्टोस्तुभवतु किंच श्येनेभ्यः शंसनीयगमनेभ्यः स्वसमानभासिभ्यःपक्षिभ्यःसकाशादाशुपत्वाआशुपतनःशीघ्रगामीश्येनःप्रकृष्टोभवतु सुपर्णःशोभनपतनः यद्यस्माच्छ्येनःअचक्रया चक्ररहितयास्वधयायेनदेवजुष्टं देवैःसेवितंहव्यं सोमलक्षणंहविः मनवे प्रजापतयेभरदहरत् द्युलोकसकाशादाहृतवान् अत्रस्वधाशब्दोरथवाची अचक्रयास्वधयावर्तमानमित्यादौदर्शनात् ॥ ४ ॥

४. हे मरुद्गण, श्येन पक्षी पक्षियों के मध्य में प्रधान हो । अन्य श्येनों की अपेक्षा शीघ्रगामी श्येन प्रधान हो । जिस लिए कि देवों-द्वारा सेवित सोमरूप हव्य को मनुष्यों के लिए स्वर्गलोक से चक्ररहित रथ-द्वारा सुपर्ण लाया था ।

भरद्यदिविरतोवेविजानःपथोरुणामनोजवाअसर्जि ।
तूयंययौमधुनासोम्येनोतश्रवोविविदेश्येनोअत्र ॥ ५ ॥

भरत् । यदि । विः । अतः । वेविजानः । पथा । उरुणा । मनःऽजवाः । असर्जि । तूयम् । ययौ । मधुना । सोम्येन । उत । श्रवः । विविदे । श्येनः । अत्र ॥ ५ ॥

यदि यदा विः पक्षी श्येनः अतोमुष्माद्द्युलोकाद्वेविजानः सोमकामान्भीषयन्भरदहरत् सोममाहृतवान् तदा उरुणाविस्तीर्णेनपथा अन्तरिक्षमार्गेणमनोजवाः मनोवद्वेगयुक्तःसन् असर्जि संसृष्टआसीत् सोम्येनसोममयेनमधुनाअन्नेनसहतूयंक्षिप्रंययौ जगाम उतापिच अत्रास्मिँल्लोकेश्येनः सुपर्णःश्रवः सोमाहरणनिमित्तंयशः विविदे लेभे ॥ ५ ॥

५. जब भयभीत होकर श्येन पक्षी द्युलोक से सोम लाया था तब वह विस्तीर्ण अन्तरिक्ष मार्ग में मन की तरह वेगयुक्त होकर उड़ा था। एवम् सोममय मधुर अन्न के साथ वह शीघ्र गया था; और सोम लाने के कारण सुपर्ण ने इस लोक में यशोलाभ किया था ।

ऋजीपीश्येनोददमानोअंशुंपरावतःशकुनोमन्द्रंमदम् ।
सोमंभरद्दादृहाणोदेवावान्दिवोअमुष्मादुत्तरादादाय ॥ ६ ॥

ऋजीपी । श्येनः । ददमानः । अंशुम् । पराऽवतः । शकुनः ।

मन्द्रम् । मदम् । सोमम् । भरत् । तूतुजानः । देववान् । दिवः ।
अमुष्मात् । उत्ऽतरात् । आऽदाय ॥ ६ ॥

ऋजीपी ऋजुगामीपराक्रमतोदूरादंशुंसोमंदधानोधारयन् श्येनःशंसनीयगमनः देववान्देवैःसहितः शकुनः पक्षी मन्द्रं मदनीयंस्तुत्यं मदं मदकरंसोमम् उत्तरादुद्गततरादमुष्माद्दिवोद्युलोकादादायस्वीकृत्य तूतुजानोत्वरमाणः भरत् अहरत् ॥ ६ ॥

६. देवों के साथ होकर ऋजुगामी और प्रशंसित-गमन श्येन पक्षी ने दूर से सोम को धारण करके एवम् स्तुतियोग्य तथा मदकर सोम को उन्नत द्युलोक से ग्रहण करके द्रुतभाव से उसका आनयन किया था।

आदायश्येनोअभरत्सोमंसहस्रंसवाँअयुतंचसाकम् ।
अत्रापुरंधिरजहादरातीर्मदेसोमस्यमूराअमूरः ॥ ७ ॥ १५ ॥

आऽदाय । श्येनः । अभरत् । सोमम् । सहस्रम् । सवान् । अयुतम् ।
च । साकम् । अत्र । पुरम्ऽधिः । अजहात् । अरातीः । मदे ।
सोमस्य । मूराः । अमूरः ॥ ७ ॥ १५ ॥

श्येनः शंसनीयगमनः पक्षी सवान्सवनीयपुरोडाशादीन्सहस्रंसहस्रसंख्याकमयुतंच अयुतसंख्याकमपरिमितसंख्याकमित्यर्थः साकं सह सोमं सोमलक्षणमन्नमादाय आदानंकृत्वा अभरत् आजहार अत्रास्मिन्सोमेआहृतेसति पुरंधिः पुरन्धीःबहुकर्माअमूरःअमूढः प्राज्ञइन्द्रः सोमस्यसंबन्धिनिमदेहर्षेसति मूराःमूढाः अरातीः शत्रूनजहात् अत्यजदहनदित्यर्थः अत्रारातिशब्दः स्त्रीलिङ्गः ॥ ७ ॥

श्येन पक्षी ने सहस्र और अयुत संख्यक यज्ञ के साथ सोम को ग्रहण करके उस अन्न का आनयन किया था। उस सोम के लाये जाने पर बहुकर्मविशिष्ट प्राज्ञ इन्द्र ने सोम-सम्बन्धी हर्ष के उत्पन्न होने पर मूढ शत्रुओं का वध किया था।

गर्भेन्विति पञ्चर्चंषष्ठंसूक्तंवामदेवस्यार्षंत्रैष्टुभम् अन्त्याशाक्वरीप्रथमाद्याश्चतस्रः श्येनोदेवता पूर्वसूक्तेमंत्रौवेतुक्तत्वादन्त्यायाइन्द्रोदेवता तथाचानुक्रान्तं—गर्भेनुपञ्चान्त्याशक्वरीति । श्येनेनिष्केवल्य इदंसूक्तं सूत्रंतुपूर्वमुदाहृतम् ।

गर्भेनुसन्नन्वेषामवेदमहंदेवानांजनिमानिविश्वा ।
शतंमापुरआयसीररक्षन्नधश्येनोजवसानिरदीयम् ॥ १ ॥

गर्भे । नु । सन् । अनु । एषाम् । अवेदम् । अहम् । देवानाम् ।
जनिमानि । विश्वा । शतम् । मा । पुरः । आयसीः । अरक्षन् ।
अध । श्येनः । जवसा । निः । अदीयम् ॥ १ ॥

अत्रैषः श्लोकः पठ्यते—श्येनभावंसमास्थायगर्भाद्योगेननिःसृतः । ऋषिर्गर्भेशयानःसन् ब्रूते गर्भेनुसन्निति ॥ १ ॥ गर्भेनु गर्भेएवसन् विद्यमानोऽहंवामदेवः एषामिन्द्रादीनांदेवानां विश्वा विश्वानि सर्वाणि जनिमानि जन्मानि अन्ववेदम् आनुपूर्व्येणाज्ञासिषं परमात्मनः सकाशात्सर्वेदेवाजाताइत्यवेदिषमित्यर्थः इतःपूर्वंशतंबहूनि आयसी अयोमयान्यभेद्यानि पुरःशरीराणि मामामरक्षन् अपालयन् यथाऽहंशरीराद्व्यतिरिक्तमात्मानंनजानीयां तथामामरक्षन्नित्यर्थः अध अधुना श्येनः श्येनवत्स्थितोऽहम् जवसावेगेननिरदीयं शरीरान्निरगमम् अनावरणमात्मानंजानन्निर्गतोस्मीत्यर्थः पुरुषेहवाअयमादितोगर्भोभवतीत्यादिनोपक्रम्यगर्भएवैतच्छयानोवामदेवएवमुवाचेत्यादिनाअयमर्थःसम्यक्श्रुतिप्रदर्शितः ॥ १ ॥

१. गर्भ में विद्यमान होकर ही हम (वामदेव) ने इन्द्र आदि समस्त देवों के जन्म को यथाक्रम से जाना था । अर्थात् परमात्मा के समीप से सब देव उत्पन्न हुए हैं । बहुतेरे लौहमय शरीरों ने हमारा पालन किया था । अभी हम श्येन की तरह स्थित होकर आवरण-रहित आत्मा को जानते हुए शरीर से निर्गत होते हैं ।

नघासमामपजोषंजभाराभीमासत्वक्षसावीर्येण ।
ईर्मापुरंधिरजहादरातीरुतवाताँअतरच्छूशुवानः ॥ २ ॥

न । घ । सः । माम् । अप । जोषम् । जभार । अभि । ईम् । आस । त्वक्षसा । वीर्येण । ईर्मा । पुरम्ऽधिः । अजहात् । अरातीः । उत । वातान् । अतरत् । शूशुवानः ॥ २ ॥

सगर्भः मां वामदेवं जोषं पर्याप्तं नघ नैवापजभार अपजहार गर्भेपिवसतोमेमोहोनाभूदित्यर्थः अहंतु ईम् इदंगर्भस्थंदुःखं त्वक्षसा तीक्ष्णेनवीर्येण ज्ञानसामर्थ्येन अभ्यास अभ्यभवं ईर्मा सर्वस्यप्रेरकः पुरंधिः पुरंधारकः परमात्मा अरातीः गर्भसंस्थितान्शत्रूनजहात् अत्यजत् अवधीत् उतापिच शूशुवानः वर्धमानः परिपूर्णः परमात्मावा तान्गर्भेक्लेशकरान्वायूनतरत् अतारीत् ॥ २ ॥

२. उस गर्भ ने हमारा पर्याप्तरूप से अपहरण नहीं किया था अर्थात् गर्भ में निवास करते समय हमें मोह नहीं हुआ था । हमने गर्भस्थ दुःख को तीक्ष्ण वीर्य-द्वारा अर्थात् ज्ञानसामर्थ्य से पराभूत किया था । सबके प्रेरक परमात्मा ने गर्भस्थित शत्रुओं का वध किया था और वर्द्धमान होकर गर्भ में क्लेशकारक वायु को अतिक्रान्त किया था ।

अवयच्छ्येनोअस्वनीदधद्योर्वियद्यदिवातऊहुःपुरंधिम् ।
सृजद्यदस्माअवहक्षिपज्ज्यांकृशानुरस्तामनसाभुरण्यन् ॥ ३ ॥

---

१ ऐतरेयोपनिषद् ।

अध । यत् । श्येनः । अस्वनीत् । अर्ध । द्योः । वि । यत् । यदि ।
वा । अतः । ऊहुः । पुरम्ऽधिम् । सृजत् । यत् । अस्मै । अर्व ।
ह । क्षिपत् । ज्याम् । कृशानुः । अस्ता । मनसा । भुरण्यन् ॥ ३ ॥

अध तदानीं सोमाहरणकाले यद्यदा श्येनः द्योः द्युलोकादवास्वनीत् अवाङ्मुखः शब्दमकरोत् यदि वा यदा च वेतिचार्थे यदा पुरन्धिं सोमम् अतोऽस्माच्छ्येनात् ऊहुः सोमपालाः विक्षिपन्तः यद्यदा अस्ता शराणां क्षेप्ता मनसा मनोवेगेन भुरण्यन् गन्तुमिच्छन् कृशानुः एतन्नामकः सोमपालः ज्यां धनुषः कोटौ मौर्वीं क्षिपत् विक्षेपत् अस्मै श्येनाय शरमवासृजत् यत्कृशानुः तथा च ब्राह्मणम्—तस्या अनुविसृज्य कृशानुः सोमपालः सव्यस्य पदो नखमच्छिनदित्यादि। यदा यदा सोमपालाः इत्थमित्थं चक्रुः तदा श्येनः सोममाजहारेत्यर्थः तस्य संबन्धः ॥ ३ ॥

३. सोमाहरणकाल में जब श्येन ने द्युलोक से अधोमुख होकर शब्द किया था, जब सोमपालों ने श्येन के निकट से सोम छीन लिया था, जब शरप्रक्षेपक सोमपाल कृशानु ने मनोवेग से जाने की इच्छा करके धनुष की कोटि पर प्रत्यञ्चा चढ़ाई थी और श्येन के प्रति शरक्षेपण किया था तब श्येन ने सोम का आनयन किया था।

ऋजिप्य ईमिन्द्रावतो न भुज्युं श्येनो जभार बृहतो अधि ष्णोः ।
अन्तः पतत्पतत्र्यस्य पर्णमध यामनि प्रसितस्य तद्वेः ॥ ४ ॥

ऋजिप्यः । ईम् । इन्द्रऽवतः । न । भुज्युम् । श्येनः । जभार ।
बृहतः । अधि । स्नोः । अन्तः । पतत् । पतत्रि । अस्य । पर्णम् ।
अध । यामनि । प्रऽसितस्य । तत् । वेरिति वेः ॥ ४ ॥

ऋजिप्यः ऋजुगामी श्येनः इन्द्रावतः इन्द्रो रक्षको यस्य तस्माद् बृहतो महतोऽपि उपरि द्योः स्थितात् द्युलोकात् ईमेनं सोमं जभार आजहार तत्र दृष्टान्तः—इन्द्रावतः इन्द्रः समर्थः तद्वतो देशात् भुज्युं भुज्युनामकं राजानं यथा अश्विनावाजह्रतुः तद्वत् अध तदानीं यामनि युद्धे प्रसितस्य कृशानोरस्त्रैर्बद्धस्य वेर्गन्तुरस्यान्तर्मध्ये स्थितं पतत्रि पतनशीलं तत्पर्णं पतत् अपतत् ॥ ४ ॥

४. अश्विद्वय ने जिस प्रकार सामर्थ्यवान् इन्द्रविशिष्ट देश से भुज्युनामक राजा[1] का अपहरण किया था, उसी प्रकार ऋजुगामी श्येन ने इन्द्ररक्षित महान् द्युलोक से सोम का आहरण किया था। उस समय युद्ध में कृशानु के अस्त्रों से विद्ध होने पर उस गमनशील पक्षी का एक मध्यस्थित तथा पतनशील पक्ष गिर पड़ा था।

अध श्वेतं कलशं गोभिरक्तमापिप्यानं मघवा शुक्रमन्धः ।
अध्वर्युभिः प्रयतं मध्वो अग्रमिन्द्रो मदाय प्रति धत्पिबध्यै शूरो मदाय प्रति धत्पिबध्यै ॥ ५ ॥ १६ ॥

---

१ ऋ० मं० १, ११६।

अधं । श्वेतम् । कलशम् । गोभिः । अक्तम् । आऽपिप्यानम् ।
मघऽवा । शुक्रम् । अन्धः । अध्वर्युऽभिः । प्रऽयतम् । मध्वः ।
अग्रम् । इन्द्रः । मदाय । प्रति । धत् । पिबध्यै । शूरः । मदाय ।
प्रति । धत् । पिबध्यै ॥ ५ ॥ १६ ॥

अथाधुना शूरो विक्रान्तः मघवा धनवानिन्द्रः श्वेतं शुभ्रं कलशं कलशोपात्रेस्थितम् गोभिर्गव्येनपयसा अक्तं सिक्तं आपिप्यानमाप्याययन्तं शुक्रं सारोपेतमध्वर्युभिःप्रयतंदत्तम् अन्धः सोमलक्षणमन्नं मध्वोमधुरस्यसोमरसस्यअग्रमग्रेमदायमदार्थंपिबध्यै पातुंप्रतिधत् प्रतिदधातु पुनरुक्तिरादरार्था ॥ ५ ॥

५. इस समय विक्रमवान् इन्द्र शुभ पात्रस्थित, गव्यमिश्रित, तृप्तिकर, सारसमन्वित एवम् अध्वर्युओं-द्वारा प्रदत्त सोम लक्षण अन्न का और मधुर सोमरस का हर्ष के लिए पहले ही पान करें।

त्वायुजेतिपञ्चर्चंसप्तमंसूक्तंवामदेवस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रासोमदेवताकम् अनुक्रान्तंच—त्वायुजैन्द्रासोमाभिति । विनियोगोलैङ्गिकः ।

तत्रप्रथमा—

त्वायुजा॒ तव॒ तत्सो॑म स॒ख्य इन्द्रो॑ अ॒पो मन॑वे स॒स्रुत॑स्कः ।
अह॒न्नहि॒मरि॑णात्स॒प्त सिन्धू॒नपा॑वृणो॒दपि॑हितेव॒ खानि॑ ॥ १ ॥

त्वा । युजा । तव । तत् । सोम । सख्यम् । इन्द्रः । अपः । मनवे ।
सऽस्रुतः । करिति कः । अहन् । अहिम् । अरिणात् । सप्त । सिन्धून् ।
अप । अवृणोत् । अपिहिताऽइव । खानि ॥ १ ॥

हेसोम तव त्वदीये तत्तस्मिन्सख्ये सखित्वे सति त्वा त्वया युजासहायेन इन्द्रः सस्रुतः सरणशीलाअपोवृष्टिलक्षणान्युदकानिमनवेमनुष्येभ्यः कः अकरोत् किंच अहिं वृत्रमसुरमहन् हतवान् सप्तसर्पणशीलाः सिन्धूनपः अरिणात् प्रैरयत् अपिहितेवअपिहितानीव वृत्रेणतिरोहितानिच अत्रेवशब्दमार्थे खानि स्रोतसांद्वाराणिअपावृणोदुद्घाटितवान् ॥ १ ॥

१. हे सोम, इन्द्र के साथ तुम्हारी मैत्री होने पर इन्द्र ने तुम्हारी सहायता से मनुष्यों के लिए सरणशील जल को प्रवाहित किया था, वृत्र का वध किया था, सर्पणशील जल को प्रेरित किया था और वृत्र-द्वारा तिरोहित जल-द्वार को उद्घाटित किया था।

त्वायु॒जा नि खि॑द॒त्सूर्य॒स्येन्द्र॑श्च॒क्रं सह॑सा स॒द्य इ॑न्दो ।
अधि॒ ष्णुना॑ बृह॒ता वर्त॑मानं म॒हो द्रु॒हो अप॑ वि॒श्वायु॑ धायि ॥ २ ॥

त्वा । युजा । नि । खिदत् । सूर्यस्य । इन्द्रः । चक्रम् । सहसा ।
सद्यः । इन्दो इति । अधि । स्नुना । बृहता । वर्तमानम् ।
महः । द्रुहः । अप । विश्वऽआयु । धायि ॥ २ ॥

हेइन्दो सोम इन्द्रःसद्यःसपदि त्वा त्वया युजा सहायेन सूर्यस्यप्रेरकस्यसवितुः संबन्धिनःपूर्वोद्विचक्रस्यरथस्यएकंचक्रंसहसाअभिभावुकेनबलेननिखिदत् आच्छिनत् कीदृशम् अधि उपरि स्नुना स्थितेन बृहतामहतान्तरिक्षेणवर्तमाने किंच महोमहतःप्रभूतस्य द्रुहोद्रोग्धुः सूर्यस्य संबन्धिविश्वायु सर्वतोगन्तृचक्रम् अपधायि इन्द्रेणापहारि ॥ २ ॥

२. हे सोम, इन्द्र ने तुम्हारी सहायता से क्षण-भर में प्रेरक सूर्य के रथ के ऊपर स्थित बृहत् अन्तरिक्ष में वर्तमान द्विचक्र रथ के एक चक्र को बलपूर्वक तोड़ डाला था। प्रभूत द्रोहकारी सूर्य के सर्वतोगामी चक्र को इन्द्र ने अपहृत किया था।

अहन्निन्द्रोअदहदग्निरिन्दोपुरादस्यून्मध्यन्दिनादभीके ।
दुर्गेदुरोणेक्रत्वानयातांपुरूसहस्राशर्वानिबर्हीत् ॥ ३ ॥

अहन् । इन्द्रः । अदहत् । अग्निः । इन्दो इति । पुरा ।
दस्यून् । मध्यन्दिनात् । अभीके । दुःऽगे । दुरोणे । क्रत्वा । न ।
याताम् । पुरु । सहस्रा । शर्वा । नि । बर्हीत् ॥ ३ ॥

हेइन्दो सोम अभीके संग्रामे दस्यून् शत्रूनिन्द्रः अहनअवधीत् अग्निः कांश्चिच्छत्रून्स्वदहदाह कीदृशाविन्द्राग्नी मध्यन्दिनान्मध्याह्नात्पुरापुरस्तात्पूर्वाह्णे तवपानाद्धक्ष्यमाणावितिशेषः यातांगच्छतामसुराणां पुरु पुरूणि बहूनि सर्वाणि निरवशेषाणि सहस्रा सहस्राण्यपरिमितानि सैन्यानि निबर्हीत् इन्द्रःअवधीत् तत्रदृष्टान्तः—दुरोणे दुरवने रक्षितुमशक्ये दुर्गे दुरवगाहेदेशेक्रत्वान कर्मणास्वकीयंकार्यमुद्दिश्यगच्छतःपथिकान्यथावनलोलुपश्चोरोहन्तितद्वत् ॥ ३ ॥

३. हे सोम, तुम्हारे पान से बलवान् इन्द्र ने मध्याह्नकाल के पहले ही संग्राम में शत्रुओं को मार डाला था और अग्नि ने भी कितने शत्रुओं को जला डाला था। किसी कार्य से रक्षाशून्य दुर्गम स्थान से जानेवाले व्यक्ति को जैसे चोर मार डालता है, उसी तरह इन्द्र ने बहु सहस्र सेनाओं का वध किया है।

विश्वस्मात्सीमधमाँइन्द्रदस्यून्विशोदासीरकृणोरप्रशस्ताः ।
अबाधेथाममृणतंनिशत्रूनविन्देथामपचितिंवधत्रैः ॥ ४ ॥

विश्वस्मात् । सीम् । अधमान् । इन्द्र । दस्यून् । विशः । दासीः ।
अकृणोः । अप्रऽशस्ताः । आबाधेथाम् । अमृणतम् । नि ।
शत्रून् । अविन्देथाम् । अपऽचितिम् । वधत्रैः ॥ ४ ॥

हेइन्द्र त्वं सोमेनामून्दस्यून् विश्वस्मात्सर्वस्मात् गुणादवमान्हीनानकृणोः अकरोः किंच दासीः कर्महीनाविशः मानुषीःप्रजाः अधराअप्रशस्ताःगर्हिताअकृणोः हेइन्द्रासोमौ युवांशत्रू-नबाधेथां न्यस्तृणतं नितरांहिंसितवन्तौ अपिच वधत्रैः तेषांशत्रूणांप्रहारैः अपचितिं पूजां जनेभ्यः अविन्देथाम् अलभेथाम् ॥ ४ ॥

४. हे इन्द्र, तुम इन दस्युओं को सकल सद्गुणों से रहित करते हो। तुम कर्महीन मनुष्यों (दासों) को गर्हित (निन्दित) बनाते हो। हे इन्द्र और सोम, तुम दोनों शत्रुओं को बाधा दो और उनका वध करो। उन्हें मारने के लिए लोगों से पूजा ग्रहण करो।

एवासत्यंमघवानायुवंतदिन्द्रंश्चसोमोर्वमश्व्यंगोः ।
आदर्दृतमपिहितान्यश्नारिरिचथुःक्षाश्चित्ततृदाना ॥५॥१७॥

एव । सत्यम् । मघऽवाना । युवम् । तत् । इन्द्रः । च । सोम । ऊर्वम् । अश्व्यम् । गोः । आ । अदर्दृतम् । अपिऽहितानि । अश्ना । रिरिचथुः । क्षाः । चित् । ततृदाना ॥ ५ ॥ १७ ॥

हेसोम त्वंचेन्द्रश्चेति युवामुभौ ऊर्वं महान्तमश्व्यम् अश्वसमूहं गोः गवांसमूहंच आदर्दृतम् आदरयतम् अपिहितानि पणिभिराच्छादितानिगवांवृन्दानि क्षाश्चित्पणीनांभूमीश्च अश्ना अश्न-नपरेणबलेनारिरिचथुः रेचितवन्तौ हेमघवानौ धनवन्ताविन्द्रासोमौ ततृदाना शत्रूणांहिंसकौ युवं युवाम् एव एवम् उक्तप्रकारेणयत्कृतवन्तौ तत्सर्वंसत्यमेव ॥ ५ ॥

५. हे सोम, तुम और इन्द्र ने महान् अश्वसमूह और गोसमूह को दान किया था एवम् पणियों-द्वारा आच्छादित गोवृन्द और भूमि को बल-द्वारा विमुक्त किया था। हे धनयुक्त इन्द्र और सोम, तुम दोनों शत्रुओं के हिंसक हो। तुम दोनों ने इस प्रकार से जो कुछ किया है, वह सत्य है।

आनःस्तुतइतिपञ्चर्चमष्टमंसूक्तंवामदेवस्यार्षंत्रैष्टुभमैन्द्रम् आनःस्तुतइत्यनुक्रान्तम्। विनियोगोलैङ्गिकः ।

आनःस्तुतउपवाजेभिरूतीइन्द्रंयाहिहरिभिर्मन्दसानः ।
तिरश्चिदर्यःसवनापुरूण्याङ्गूषेभिर्गृणानःसत्यराधाः ॥ १ ॥

आ । नः । स्तुतः । उप । वाजेभिः । ऊती । इन्द्र । याहि । हरिऽभिः । मन्दसानः । तिरः । चित् । अर्यः । सवना । पुरूणि । आङ्गूषेभिः । गृणानः । सत्यऽराधाः ॥ १ ॥

हेइन्द्र स्तुतस्त्वंवाजेभिर्वाजैरश्वैःसह तिरश्चित्मासानि तिरःसतइतिप्राप्तस्येतिपोक्तः । पुरूणि पूर्णानि सवना सवनानि नोस्मदीयान्यज्ञान् उपयातिऊती ऊत्या नोस्माकंरक्षणार्थं हरिभिरश्वैरायाहि आगच्छ कीदृशः मन्दसानोमोदमानः अर्यः स्वामी आङ्गूषेभिःस्तोत्रैर्गृणानः स्तूयमानःसत्यराधाःसत्यधनः ॥ १ ॥

१. हे इन्द्र, तुम स्तुत होकर हम लोगों को रक्षित करने के लिए हम लोगों के असयुक्त अनेक यज्ञों में अश्वों के साथ आगमन करो। तुम मोदमान, स्वामी, स्तोत्रों-द्वारा स्तूयमान और सत्य-धन हो।

आहिष्मायातिनर्यश्चिकित्वान्हूयमानःसोतृभिरुपयज्ञम् ।
स्वश्वोयोअभीरुर्मन्यमानःसुष्वाणेभिर्मदतिसंहवीरैः ॥ २ ॥

आ । हि । स्म । याति । नर्यः । चिकित्वान् । हूयमानः ।
सोतृऽभिः । उप । यज्ञम् । सुऽअश्वः । यः । अभीरुः । मन्यमानः ।
सुस्वानेभिः । मदति । सम् । ह । वीरैः ॥ २ ॥

नर्योनृभ्योहितः चिकित्वान्सर्वज्ञश्च सोतृभिः सोमममिषुण्वद्भिः ऋत्विग्भिर्हूयमानआहूयमानइन्द्रः अस्मदीयंयज्ञमुपप्रतियायाति आगच्छतु हिष्मेतिपूरणौ स्वश्वः शोभनाश्वोपेतः अभीरुर्निर्भयशीलः सुस्वानेभिः सुन्वद्भिर्यजमानैर्मन्यमानःस्तूयमानोयइन्द्रः वीरैःशूरैर्मरुद्भिःसह संमदतिहसहमदत्येव सइन्द्रः आगच्छत्वितिपूर्वेणसंबन्धः ॥ २ ॥

२. मनुष्यों के हितकारी तथा सर्ववित्ता इन्द्र सोमाभिषवकारियों-द्वारा आहूत होकर यज्ञ के उद्देश से आगमन करें। वे सुन्दर अश्वों से युक्त हैं, वे निर्भय हैं, वे सोमाभिषवकारियों-द्वारा स्तुत होते हैं एवम् वीर मरुतों के साथ हृष्ट होते हैं।

श्रावयेदस्यकर्णावाजयध्यैजुष्टामनुप्रदिशंमन्दयध्यै ।
उद्वावृषाणोराधसेतुविष्मान्करन्नइन्द्रःसुतीर्थाभयंच ॥ ३ ॥

श्रवय । इत् । अस्य । कर्णा । वाजयध्यै । जुष्टाम् । अनु ।
प्र । दिशम् । मन्दयध्यै । उत्ऽववृषाणः । राधसे । तुविशुष्मान् ।
करत् । नः । इन्द्रः । सुऽतीर्था । अभयम् । च ॥ ३ ॥

हेस्तोतः त्वमस्येन्द्रस्यसंबन्धिनौ कर्णा कर्णौ वाजयध्यै इन्द्रंबाजिनं कर्तुंजुष्टामनुदिशंसेवितासुसर्वासुदिक्षु प्रमन्दयध्यै प्रकर्षेणेन्द्रंमादयितुंचश्रवय स्तोत्राणिश्रावय इ-

---

[1] नि० २. १०।

क्षितिपूरणः उरुवृषाणः सोमेनोत्सिच्यमानः तुविशुष्मान्बलवानिन्द्रः नोस्माकंराधसेधनार्थं सुतीर्था शोभनानितीर्थानि अभयंच भयराहित्यंच कृत्करोतु ॥ ३ ॥

३. हे स्तोता, तुम इन्द्र के कर्णद्वय में इन्द्र को बली करने के लिए और सब दिशाओं में अतिशय हृष्ट करने के लिए स्तोत्रों को सुनाओ। सोमरस से सिक्त बलवान् इन्द्र हम लोगों के धन के लिए शोभन तीर्थों को भयरहित करें।

अच्छायोगन्तानाधमानमूतीइत्थाविप्रंहवमानंगृणन्तम् ।
उपत्मनिदधानोधुर्याशून्सहस्राणिशतानिवज्रबाहुः ॥ ४ ॥

अच्छ । यः । गन्ता । नाधमानम् । ऊती । इत्था । विप्रम् । हवमानम् । गृणन्तम् । उप । त्मनि । दधानः । धुरि । आशून् । सहस्राणि । शतानि । वज्रऽबाहुः ॥ ४ ॥

वज्रबाहुर्वज्रहस्तोयइन्द्रः त्मनि आत्मनि स्थितानात्मवश्यान् सहस्राणि सहस्रसंख्यान् शतानि शतसंख्याकान् आशून्शीघ्रगामिनोश्वान्धुरि रथवहनप्रदेशेउपदधानः संस्थापयन् ऊतीरक्षणार्थं नाधमानं याचमानं विप्रंमेधाविनं हवमानमाह्वयन्तम् इत्था इत्थमनेनप्रकारेण गृणन्तं स्तुवन्तं यजमानम् अच्छाभिमुख्येन गन्तागमनशीलोभवतीतिशेषः सइन्द्रः सुतीर्थान्यभयंच करोत्वितिपूर्वेणसंबन्धः ॥ ४ ॥

४. वज्रबाहु इन्द्र अपने वशीभूत सहस्रसंख्यक तथा शतसंख्यक शीघ्रगामी अश्वों को रथवहन प्रदेश में संस्थापित करते हैं एवम् रक्षा करने के लिए याचक, मेधावी आह्लादकारी और स्तवकारी यजमान के निकट गमन करते हैं।

त्वोतासोमघवन्निन्द्रविप्रावयन्तेस्यामसूरयोगृणन्तः ।
भेजानासोबृहद्दिवस्यरायआकाय्यस्यदावनेपुरुक्षोः ॥५॥१८॥

त्वाऽऊतासः । मघऽवन् । इन्द्र । विप्राः । वयम् । ते । स्याम । सूरयः । गृणन्तः । भेजानासः । बृहत्ऽदिवस्य । रायः । आऽकाय्यस्य । दावने । पुरुऽक्षोः ॥ ५ ॥ १८ ॥

हेमघवन्धनवन्निन्द्र त्वोतासः त्वयारक्षिताः विप्रामेधाविनः गृणन्तः त्वां स्तुवन्तः सूरयः स्तोतारोवयं बृहद्दिवस्य महादीप्तेः आकाय्यस्य आसमन्तात्स्तुत्यस्य पुरुक्षोर्बहुन्नस्य बहुकीर्तेर्वा ते त्वदीयस्य रायोधनस्य दावने निदाने निमित्तेसति भेजानासः त्वांभजमानाः स्याम भवेम ॥ ५ ॥

॥ इतितृतीयस्यषष्ठेष्टादशोवर्गः ॥ १८ ॥

५. हे धनवान् इन्द्र, हम लोग तुम्हारे स्तोता हैं। हम लोग तुम्हारे द्वारा रक्षित हैं, मेधावी और स्तुतिकारी हैं। तुम दीप्तिविशिष्ट, स्तुतियोग्य और अन्नविशिष्ट हो। धनदान-काल में हम लोग तुम्हारा सम्भजन कर सकें।

नकिरिन्द्रेतिचतुर्विंशत्यृचंनवमंसूक्तं वामदेवस्यार्षंगायत्रम् अष्टमीचतुर्विंशीचाद्येअनुष्टुभौ इन्द्रोदेवता दिवश्चिदेत्ययंतृचउषोदेवताकइन्द्रदेवताकश्च तथाचानुक्रान्तं—नकिश्चतुर्विंशतिर्दिवश्चित्तृचउषस्यश्चगायत्रंह्यष्टम्यन्त्येचानुष्टुभाविति । अतिरात्रेतृतीयेपर्यायेमैत्रावरुणशस्त्रेउत्तमापर्येमिदंसूक्तं तथाचसूत्रितम्—नकिरिन्द्रत्वदुत्तरइत्युचमाश्रुद्दरेदिति।

नकिरिन्द्रत्वदुत्तरोनज्यायाँअस्तिवृत्रहन्। नकिरेवायथात्वम् ॥१॥

नकिः। इन्द्र। त्वत्। उत्ऽतरः। न। ज्यायान्। अस्ति। वृत्रऽहन्। नकिः। एव यथा। त्वम् ॥ १ ॥

हेवृत्रहन्निन्द्र वृत्रस्यनाशकेन्द्र लोकेएकोपीतिशेषः त्वत्त्वत्तःउत्तरःउत्कृष्टतरोनकिरस्ति नभवति त्वत्तः ज्यायान्प्रशस्यतरःएकोपिनास्ति हेइन्द्र त्वंलोकेयथाप्रसिद्धोभवसि तथाविधएकोपिनकिरेवास्ति नैवभवति कश्चिदपिलोकेइन्द्रसदृशोनास्तीत्यर्थः ॥ १ ॥

१. हे वृत्रनाशक इन्द्र, लोक में तुम्हारी अपेक्षा कोई भी उत्कृष्टतर नहीं है, तुम्हारी अपेक्षा कोई भी प्रशस्यतर नहीं है। हे इन्द्र, तुम जिस तरह लोक में प्रसिद्ध हो, उस तरह कोई भी नहीं है।

सत्रातेअनुकृष्टयोविश्वाचक्रेववावृतुः। सत्रामहाँअसिश्रुतः ॥ २ ॥

सत्रा। ते। अनु। कृष्टयः। विश्वाः। चक्राऽइव। वावृतुः। सत्रा। महान्। असि। श्रुतः ॥ २ ॥

हेइन्द्र कृष्टयःप्रजाःतेत्वामनुलक्षीकृत्य सत्रा सत्यमेववावृतुः वर्तन्ते तत्रदृष्टान्तः—विश्वा विश्वानिव्यापकानिचक्रेव चक्राणीव यथाचक्राणिशकटमनुवर्तन्तेतद्वत् हेइन्द्र महांस्त्वंसत्रा सत्यमेवश्रुतोविश्रुतोसि गुणैःप्रख्यातोभवसि ॥ २ ॥

२. सर्वत्र व्याप्त चक्र जिस तरह शकट का अनुवर्तन करता है, उसी तरह प्रजागण तुम्हारा अनुवर्तन करते हैं। हे इन्द्र, तुम सचमुच महान् और गुण-द्वारा प्रख्यात हो।

विश्वेचनेदनात्वादेवासइन्द्रयुयुधुः। यदहानक्तमातिरः ॥ ३ ॥

विश्वे। चन। इत्। अना। त्वा। देवासः। इन्द्र। युयुधुः। यत्। अहा। नक्तम्। आ। अतिरः ॥ ३ ॥

हेइन्द्र विवेचनेत् सर्वएवदेवतासोऽसुरान्विजिगीषवोदेवाः अनाप्राणरूपेणबलेन त्वा त्वां सहायंकृत्वायुयुधुः असुरैःसहयुद्धंचक्रुः यद्यस्मात्कारणात् अहा अहःसु नक्तंरात्रिषुच भातिरः आसमन्ताच्छत्रून्वधीः अतःकरणात् युयुधुरितिपूर्वेणसंबन्धः ॥ ३ ॥

३. जयाभिलाषी सब देवों ने बलरूप से तुम्हारी सहायता प्राप्त करके असुरों के साथ युद्ध किया था। जिस लिए कि तुमने अहर्निश शत्रुओं का वध किया था।

यत्रो॒तबा॑धि॒तेभ्य॑श्च॒क्रंकुत्सा॑ययुध्य॑ते। मु॒षा॒यइ॑न्द्र॒सूर्य॑म् ॥ ४ ॥

यत्र॑। उ॒त। बा॒धि॒तेभ्य॑ः। च॒क्रम्। कुत्सा॑य। युध्य॑ते।

मु॒षा॒यः। इ॒न्द्र॒। सूर्य॑म् ॥ ४ ॥

यत्रयस्मिन्युद्धे उतापिच हेइन्द्र त्वं बाधितेभ्यःकुत्ससहायेभ्यः युध्यते युद्धंकुर्वते कुत्सायच सूर्यं सूर्यसंबन्धिचक्रं मुषायः अमुष्णाः अपहृतवानसीत्यर्थः तस्मिन्युद्धेप्रावःशची-भिरेतशमितिपरेणसंबन्धः ॥ ४ ॥

४. हे इन्द्र, जिस युद्ध में तुमने युद्धकारी कुत्स एवम् उसके सहा-यकों के लिए सूर्य के रथचक्र को अपहृत किया था।

यत्र॑दे॒वाँऋ॑घाय॒तोविश्वाँ॒अयु॑ध्य॒एक॒इत्। त्वमि॑न्द्र॒व॒नूँरहन् ॥५॥११॥

यत्र॑। दे॒वान्। ऋ॒घा॒य॒तः। विश्वा॑न्। अयु॑ध्यः। एकः॑।

इत्। त्वम्। इ॒न्द्र॒। व॒नून्। अह॑न् ॥ ५ ॥ ११ ॥

हेइन्द्र त्वमेकइत् असहायएव यत्रयस्मिन्संग्रामेदेवानिन्द्रादीन्ऋघायतोबाधमानान्वि-श्वान्सर्वान्राक्षसादीन् अयुध्यःयुद्धमकरोः तथावनून्हिंसकान् अहन्अवधीः ॥ ५ ॥

५. हे इन्द्र, जिस युद्ध में तुमने एकाकी होकर देवों के बाधक सकल राक्षसों के साथ युद्ध किया था तथा उन हिंसकों का वध किया था।

अथषष्ठी—

यत्रो॒तमर्त्या॑य॒कमरि॑णाइन्द्र॒सूर्य॑म्। प्राव॒ःशची॑भि॒रेत॑शम् ॥६॥

यत्र॑। उ॒त। मर्त्या॑य। कम्। अरि॑णाः। इ॒न्द्र॒।

सूर्य॑म्। प्र। आ॒वः॒। शची॑भिः। एत॑शम् ॥ ६ ॥

यत्रयस्मिन्संग्रामे उतापिच हेइन्द्र त्वंमर्त्याय मनुष्याय एतशाख्याय ऋषये सूर्यम-रिणाः अहिंसीः कमितिपूरणः तदानींशचीभिः युद्धकर्मभिःएतशमेतत्संज्ञकमृषिमावः प्रक-र्षेणारक्षः ॥ ६ ॥

६. हे इन्द्र, जिस संग्राम में तुमने एतश ऋषि के लिए सूर्य की हिंसा की थी, उस समय युद्ध कर्म-द्वारा तुमने एतश की रक्षा की थी।

अथसप्तमी—

किमादुतासिंवृत्रहन्मघवन्मन्युमत्तमः । अत्राहदानुमातिरः ॥७॥

किम् । आत् । उत । असि । वृत्रऽहन् । मघऽवन् । मन्युमत्ऽतमः ।
अत्र । अह । दानुम् । आ । अतिरः ॥ ७ ॥

हेवृत्रहन् वृत्राणामावरकाणांतमसांहन्तः मघवन्धनवन्निन्द्र त्वमादनन्तरमेव उतापिच किमितिप्रश्ने मन्युमत्तमोसिकिम् अत्यन्तंक्रोधवानभवसि अत्रास्मिन्नन्तरिक्षेअहदपर्यंवदानुं दनोःपुत्रं वृत्रमातिरःआसमन्तादहिंसीः ॥ ७ ॥

७. हे आवरक अन्धकार के हननकर्त्ता धनवान् इन्द्र, उसके बाद क्या तुम अत्यन्त क्रोधवान् हुए थे ? इस अन्तरिक्ष में और दिवस में तुमने दानु पुत्र वृत्र का वध किया था।

एतद्घेदुतवीर्यं१मिन्द्रचकर्थपौंस्यम् ।
स्त्रियंयद्दुर्हणायुवंवधीर्दुहितरंदिवः ॥ ८ ॥

एतत् । घ । इत् । उत । वीर्यम् । इन्द्र । चकर्थ । पौंस्यम् ।
स्त्रियम् । यत् । दुःऽहनायुवम् । वधीः । दुहितरम् । दिवः ॥ ८ ॥

हेइन्द्र उतापिच यत् त्वमेतदुपलक्षितंपौंस्यंबलंवीर्यंसामर्थ्योपतंचकर्थ कृतवानसि घइदितिपूरणौ किंच दुर्हणायुवं दुष्टहननमिच्छन्तींदिवोदुहितरंद्युलोकस्यकाशादुत्पन्नांस्त्रियमुषसं वधीरवधीः ॥ ८ ॥

८. हे इन्द्र, तुमने बल को इस प्रकार से सामर्थ्ययुक्त किया था। तुमने हननाभिलाषिणी तथा द्युलोक की दुहिता उषा का वध किया।

दिवश्चिद्घादुहितरंमहान्महीयमानाम् । उषासमिन्द्रसंपिणक् ॥९॥

दिवः । चित् । घ । दुहितरम् । महान् । महीयमानाम् ।
उषसम् । इन्द्र । सम् । पिणक् ॥ ९ ॥

हेइन्द्र महांस्त्वं दिवोदुहितरंद्युलोकस्यपुत्रीं महीयमानांपूज्यमानाम् उषसम् उषोदेवीं संपिणक्चिद संपिष्टवानसिखलु ॥ ९ ॥

९. हे महान् इन्द्र, तुमने द्युलोक की दुहिता तथा पूजनीया उषा को सम्पिष्ट किया था।

अथदशमी—

अपोषाअनसःसरत्संपिष्टादहबिभ्युषी ।
नियत्सींशिश्नथद्वृषा ॥ १० ॥ २० ॥

अप । उषाः । अनसः । सरत् । सम्ऽपिष्टात् । अह । बिभ्युषी ।
नि । यत् । सीम् । शिश्नथत् । वृषा ॥ १० ॥ २० ॥

वृषा कामानांवर्षितेन्द्रः यद्यदासीमेतत् उषःसंबन्धिशकटंनिशिश्नथत् न्यवधीत् तदा उषाः उषोदेवता बिभ्युषी इन्द्रसकाशाद्भीतासतीसंपिष्टात् इन्द्रेणसंचूर्णितादनसःशकटात् अपसरत्अपगमत् अहेतिपूरणः ॥ १० ॥

१०. अभीष्टवर्षी इन्द्र ने जब उषा के शकट को भग्न किया था तब उषा भीत हो करके इन्द्र-द्वारा भग्न शकट के ऊपर से अवतीर्ण हुई थी।

एतदस्या अनः शये सुसंपिष्टं विपाश्या। ससार सीं परावतः ॥११॥

एतत् । अस्याः । अनः । शये । सुसम्ऽपिष्टम् । विऽपाशि ।
आ । ससार । सीम् । पराऽवतः ॥ ११ ॥

सुसंपिष्टमिन्द्रेणसुष्ठुसंचूर्णितमस्याउषसःसंबन्धि एतदनःशकटं विपाशि विपाडाख्यानदी तस्यां तत्तीरेआशये आसमन्ताच्छेते अशेत सीमियमुषोदेवताशकटेभग्नेसति परावतोदूरदेशात् ससार अपससार ॥ ११ ॥

११. इन्द्र-द्वारा विचूर्णित उषा देवी का शकट विपाशा नदी के तीर पर गिर पड़ा। शकट के टूट जाने पर उषादेवी दूर देश से अपसृत हो गई।

उत सिन्धुं विबाल्यं वितस्थानामधि क्षमि। परि ष्ठा इन्द्र मायया ॥१२॥

उत । सिन्धुम् । विऽबाल्यम् । विऽतस्थानाम् । अधि । क्षमि ।
परि । स्थाः । इन्द्र । मायया ॥ १२ ॥

हेइन्द्र उतापिच विबाल्यं विगतबाल्यावस्थांसंपूर्णजलां वितस्थानांवितिष्ठमानांसिन्धुं नदीम् अधिक्षमि क्षमायांभूम्यामनयापरिष्ठाः पर्यस्थाः सर्वतःस्थापनंकृतवानसि ॥ १२ ॥

१२. हे इन्द्र, तुमने सम्पूर्ण जलों तथा तिष्ठमाना नदी को पृथ्वी के ऊपर बुद्धिबल से सर्वत्र संस्थापित किया था।

अथ त्रयोदशी—

उत शुष्णस्य धृष्णुया प्र मृक्षो अभि वेदनम्। पुरो यदस्य संपिणक् ॥१३॥

उत । शुष्णस्य । धृष्णुऽया । प्र । मृक्षः । अभि । वेदनम् ।
पुरः । यत् । अस्य । सम्ऽपिणक् ॥ १३ ॥

उतापिच हेइन्द्र धृष्णुया धर्षकस्त्वं शुष्णस्यशुष्णनामोऽसुरस्यसंबन्धिवेदनं वित्तम् अपि अभितःसर्वतः प्रमुषः प्रकर्षेणामुष्णाः यद्वा अस्यशुष्णस्यपुरःपुराणिनगराणिसंपिनक् संपिष्टवानसि तदाप्रमुषइतिसंबन्धः ॥ १३ ॥

१३. हे इन्द्र, तुम वर्षणकारी हो। जिस समय तुमने शुष्ण के नगरों को सम्पिष्ट किया था, उस समय तुमने उसके धन को लूटा था।

उतदासंकौलितरंबृहतःपर्वतादधि। अवाहन्निन्द्रशम्बरम् ॥ १४ ॥

उत। दासम्। कौलिऽतरम्। बृहतः। पर्वतात्। अधि। अव। अहन्। इन्द्र। शम्बरम् ॥ १४ ॥

उतापिच हेइन्द्र त्वं दासमुपक्षपयितारंकौलितरं कुलितरनाम्नोपत्यं शम्बरमसुरं बृहतोमहतःपर्वतादद्रेरधिउपरि अव अवाचीनंकृत्वा अहन् हतवानसि ॥ १४ ॥

१४. हे इन्द्र, तुमने कुलितर के पुत्र दास सम्बर को बृहत् पर्वत के ऊपर निम्नमुख करके मारा था।

उतदासस्यवर्चिनःसहस्राणिशतावधीः। अधिपञ्चप्रधीँरिव ॥ १५ ॥ २१

उत। दासस्य। वर्चिनः। सहस्राणि। शता। अवधीः। अधि। पञ्च। प्रधीन्ऽइव ॥ १५ ॥ २१ ॥

उतापिच हेइन्द्र त्वं प्रधीनिव चक्रस्यपरितःस्थितान्शङ्कूनिव हिंसकान् पञ्चशता पञ्चशतानि पञ्चशतसंख्याकान् सहस्राणि सहस्रसंख्याकान् दासस्यलोकानामुपक्षपयितुः वर्चिनः वर्चिनामकस्यासुरस्यसंबन्धिनोनुचरान्पुरुषानपि अधिकम् अवधीर्हतवानसि ॥ १५ ॥

१५. हे इन्द्र, चक्र के चतुर्दिक् स्थित शंकु (हिंसक) की तरह वर्चि नामक दास के चतुर्दिक् स्थित पञ्चशत-संख्यक और सहस्र-संख्यक अनुचरों को तुमने विशेष रूप से मारा था।

॥ इतितृतीयस्यपञ्चमेएकविंशोवर्गः ॥ २१ ॥

अथषोडशी—

उतत्यंपुत्रमग्रुवःपरावृक्तंशतक्रतुः। उक्थेष्विन्द्रआभजत् ॥ १६ ॥

उत। त्यम्। पुत्रम्। अग्रुवः। पराऽवृक्तम्। शतऽक्रतुः। उक्थेषु। इन्द्रः। आ। अभजत् ॥ १६ ॥

उतापि च शतक्रतुः शतकर्मेन्द्रः त्वं तं प्रसिद्धम् अश्नः एतन्नाम्न्याः पुत्रं परावृक्-मेतन्नामकम् उक्थेषु स्तोत्रेष्वाभजत् भागिनमकरोत् अयमर्थोऽस्माभिः पुनःपुनरस्यामृचि प्रतिपादित इति ॥ १६ ॥

१६. शतकर्मा इन्द्र ने अश्नु के पुत्र परावृक्त को स्तोत्र-भागी किया था।

उत त्या तुर्वशायदू अस्नातारा शचीपतिः । इन्द्रो विद्वाँ अपारयत् ॥ १७ ॥

उत । त्या । तुर्वशायदू इति । अस्नातारा । शचीऽपतिः ।
इन्द्रः । विद्वान् । अपारयत् ॥ १७ ॥

उतापि च अस्नातारावस्नातारौ ययातिशापादनभिषिक्तौ त्या त्यौ तौ प्रसिद्धौ तुर्वशायदू तुर्वशनामानं यदुनामकं च राजानौ शचीपतिः कर्मणां पालकः यद्वा शचीन्द्रस्य भार्या तस्याः पतिर्भर्ता वि-द्वान्कर्माभिज्ञानमिन्द्रः अपारयदभिषेकार्हावकरोत् ॥ १७ ॥

१७. ययाति के शाप से अनभिषिक्त प्रसिद्ध राजा यदु और तुर्वश को शचीपति विद्वान् इन्द्र ने अभिषेक-योग्य बनाया था।

उत त्या सद्य आर्या सरयोरिन्द्र पारतः । अर्णाचित्ररथावधीः ॥ १८ ॥

उत । त्या । सद्यः । आर्या । सरयोः । इन्द्र । पारतः ।
अर्णाचित्ररथा । अवधीः ॥ १८ ॥

उतापि च सद्यः सद्यः हे इन्द्र त्वं त्या त्यौ तौ आर्या आर्यौ आर्यत्वाभिमानिनौ सन्तावपि इन्द्रविषयभक्तिश्रद्धारहितावित्यर्थः सरयोः सरय्वा नद्याः पारतः परतीरे वसन्तौ अर्णाचित्ररथा अर्णनामकं चित्ररथनामकं च राजानौ अवधीः अहिंसीः ॥ १८ ॥

१८. हे इन्द्र, तुमने तत्क्षण सरयू नदी के पार में रहनेवाले, आर्य-स्वाभिमानी अर्ण और चित्ररथ नामक राजा का वध किया था।

अथैकोनविंशी—

अनु द्वा जहिता नयोऽन्धं श्रोणं च वृत्रहन् । न तत्ते सुम्नमष्टवे ॥ १९ ॥

अनु । द्वा । जहिता । नयः । अन्धम् । श्रोणम् । च । वृत्रऽहन् ।
न । तत् । ते । सुम्नम् । अष्टवे ॥ १९ ॥

---

१ ऋ० सं० १. ६. ९ ।

हेवृत्रहन् वृत्रस्यहिंसकेन्द्र त्वं जहिता जहितौ सर्वैर्बन्धुभिःत्यक्तौअन्धंचक्षुर्हीनमेकंश्रोणं पादहीनमपरंचद्वाद्वावेतौअनुनयः अन्धपङ्गुत्वपरिहारेणानुनीतवानसि हेइन्द्र ते त्वयादत्तं तत्सुम्नं सुखम् अष्टवे व्याप्तुंकोपिनभवतीतिशेषः ॥ १९ ॥

१९. हे वृत्रहन्ता, तुमने बन्धुओं-द्वारा त्यक्त अन्ध और पंगु को अनुनीत किया था अर्थात् उनके अन्धत्व और पंगुत्व को विनष्ट किया था। तुम्हारे द्वारा प्रदत्त सुख को अतिक्रमण करने में कोई भी समर्थ नहीं हो सकता है।

शतमश्मन्मयीनांपुरामिन्द्रोव्यास्यत्।दिवोदासायदाशुषे॥२०॥२२

शतम् । अश्मन्ऽमयीनाम् । पुराम् । इन्द्रः । वि । आस्यत् ।
दिवःऽदासाय । दाशुषे ॥ २० ॥ २२ ॥

इन्द्रः अश्मन्मयीनां पाषाणैर्निर्मितानां पुरां शम्बरस्यसंबन्धिनांनगराणां शतं शतसंख्याकं दिवोदासायैतन्नामकायदाशुषेहविर्दत्तवतेयजमानायव्यास्यत् व्यक्षिपत् ॥ २० ॥

२०. इन्द्र ने हव्यदाता यजमान दिवोदास को शम्बर के पाषाण-निर्मित शतसंख्यक नगर दिये।

अस्वापयद्दभीतयेसहस्रात्रिंशतंहथैः।दासानामिन्द्रोमायया॥२१॥

अस्वापयत् । दभीतये । सहस्रा । त्रिंशतम् । हथैः । दासानाम् ।
इन्द्रः । मायया ॥ २१ ॥

इन्द्रोमायया स्वकीययाशक्त्या दासानांलोकानामुपक्षपयितॄणांराक्षसादीनांत्रिंशतं त्रिंशत्संख्याकानिसहस्राणिसहस्राणि दभीतयेदभीतिनामकायर्षये हथैर्हननसाधनैरायुधैरस्वापय-दवधीत् ॥ २१ ॥ इन्द्र ने दभीति के लिए अपनी शक्ति से त्रिंशत्-सहस्र-संख्यक राक्षसों को हनन-साधन आयुधों के द्वारा सुला दिया था।

सघेदुतासिवृत्रहन्त्समानइन्द्रगोपतिः।यस्ताविश्वानिचिच्युषे॥२२॥

सः । घ । इत् । उत । असि । वृत्रऽहन् । समानः । इन्द्र ।
गोःऽपतिः । यः । ता । विश्वानि । चिच्युषे ॥ २२ ॥

उतापिच हेइन्द्र यस्त्वं ता तानि विश्वानि समस्तान्शत्रून्चिच्युषे प्राच्यावयः हेवृत्रहन् वृत्राणांशत्रूणांहिंसकेन्द्र गोपतिर्गवांपालकः सत्वंसमानःसर्वेषांयजमानानांसमःसन् प्रख्यातोसि घेदितिपूरणौ ॥ २२ ॥

२२. हे इन्द्र, तुमने इन समस्त शत्रुओं को प्रच्युत किया है। हे शत्रुओं के हिंसक इन्द्र, तुम गौओं के पालक हो। तुम सम्पूर्ण यजमानों के लिए समान रूप से प्रख्यात हो।

अथत्रयोविंशी–

उतनूनंयदिन्द्रियंकरिष्याइन्द्रपौंस्यम् । अद्यानकिष्टदामिनत् ।२३।

उत । नूनम् । यत् । इन्द्रियम् । करिष्याः । इन्द्र । पौंस्यम् ।
अद्य । नकिः । तत् । आ । मिनत् ॥ २३ ॥

उतापिच हेइन्द्र यत्पौंस्यंत्वदीयंबलम् इन्द्रियं सामर्थ्योपेतं नूनंकरिष्याः कृतवानसितत् अद्य अधुनातनः कश्चित्तद्बलंनकिरामिनत् नहिंस्यात् ॥ २३ ॥

२३. हे इन्द्र, जिस लिए तुमने अपने बल को सामर्थ्योपेत किया है; उसी लिए आज भी कोई व्यक्ति उसकी हिंसा नहीं कर सकता है।

वामंवामंतआदुरेदेवोददात्वर्यमा ।
वामंपूषावामंभगोवामंदेवःकरूळती ।।२४।।२३।।

वामम्ऽवामम् । ते । आऽदुरे । देवः । ददातु । अर्यमा । वामम् ।
पूषा । वामम् । भगः । वामम् । देवः । करूळती ॥ २४ ॥ २३ ॥

हेआदुरे शत्रूणांदारयितरिन्द्र ते तव वामंवामं वननीयंसंभजनीयंधनमस्ति लोकेतत्सर्वंवसुअर्यमाअरीणांनियमयिता एतन्नामकोदेवःददातु प्रयच्छतु तथा करूळती कृत्तदन्तः पूषापोषकोदेवः वामंधनंददातु भगोपिधनंददातु अत्रकरूळतीत्येतत्संनिहितत्वाद्भगस्येत्यनेनसंबन्धनीयम् अथवा अर्यमादीनांत्रयाणामपिविशेषणत्वेनभाव्यं कथंपूष्णोविशेषणंस्यादिति साकांक्षत्वात् न सांनिध्याकांक्षयोःसद्भावेपियोग्यतामन्तरेणान्वयायोगात् तस्मात्पूषाप्रपिष्टभागोदन्तकोहीत्यादिश्रुतिषुपूष्णएवादन्तकत्वेनप्रसिद्धेर्व्यवहितस्यापितस्यैवविशेषणत्वंयुक्तं वामं वननीयंभवतीत्यादिनिरुक्तमत्रद्रष्टव्यम् ॥ २४ ॥

२४. हे शत्रुविनाशक इन्द्र, अर्यमादेव तुम्हें वह मनोहर धन दान करें, दन्तहीन पूषा वह मनोहर धन दान करें और भग वह मनोहर धन दान करें।

॥ इतितृतीयस्यषष्ठेत्रयोविंशोवर्गः ॥ २३ ॥

कयानइतिपञ्चदशर्चंदशमंसूक्तंवामदेवस्यार्षमैन्द्रं गायत्रम् अभीषुणइत्येषापादनिचृन्नामगायत्री त्रयःसप्तकाःपादनिचृदितितल्लक्षणयुक्तत्वात् तथाचानुक्रमणिका—कयापञ्चोनाभीषुपादनिचृदिति । सूक्तविनियोगोलैङ्गिकः अग्निष्टोमेषाळ्हेपृष्ठ्याहनिमाध्यन्दिनेसवनेमैत्रावरुणस्यकयानश्चित्रइत्यृचःस्तोत्रियः सूत्रितंच—होत्रकाणांकयानश्चित्रआभुवदिति । वरुणप्रघासेषुकायस्यहविषोनुवाक्याकयानइत्येषा तथाचसूत्रं—कयानश्चित्रआभुवद्धिरण्यगर्भःसमवर्तताग्रइति ।

१ नि० ६. ३१.।

तत्रप्रथमा—

कयानश्चित्रआभुवदूतीसदावृधःसखा । कयाशचिष्ठयावृता ॥१॥

कया । नः । चित्रः । आ । भुवत् । ऊती । सदाऽवृधः । सखा ।
कया । शचिष्ठया । वृता ॥ १ ॥

सदावृधः सदावर्धमानः चित्रश्चायनीयः पूजनीयः सखा मित्रभूतइन्द्रः कया ऊती ऊत्या तर्पणेननोस्मान् आभुवदाभिमुख्येनभवेत् शचिष्ठया प्रज्ञावत्तमया प्रज्ञासहितमनुष्ठीयमानेन कयावृताकेनवर्तनेनकर्मणाच आभिमुखोभवेत् ॥ १ ॥

१. सर्वदा वर्द्धमान, पूजनीय और मित्रभूत इन्द्र किस तर्पण-द्वारा हमारे अभिमुख आगमन करेंगे ? किस प्रज्ञायुक्त श्रेष्ठ कर्म-द्वारा हम लोगों के अभिमुख आगमन करेंगे ।

कस्त्वासत्योमदानांमंहिष्ठोमत्सदन्धसः । दृळ्हाचिदारुजेवसु ॥२॥

कः । त्वा । सत्यः । मदानाम् । मंहिष्ठः । मत्सत् । अन्धसः ।
दृळ्हा । चित् । आऽरुजे । वसु ॥ २ ॥

मंहिष्ठःपूजनीयः सत्यः सत्यभूतः मदानांमादयितॄणांमध्येकोमदकरः अन्धसः सोमस्य रसः दृळ्हाचिद्दृढान्यपि वसु वसूनि शत्रूणांधनानि आरुजे आसमन्ताद्रुजं हेइन्द्र त्वा त्वां मत्सत् मादयेत् ॥ २ ॥

२. हे इन्द्र, पूजनीय, सत्यभूत और हर्षकर सोमरसों के मध्य में कौन सोमरस शत्रुओं के धन को विनष्ट करने के लिए तुम्हें हृष्ट करेगा ?

अभीषुणःसखीनामविताजरितॄणाम् । शतंभवास्यूतिभिः ॥ ३ ॥

अभि । सु । नः । सखीनाम् । अविता । जरितॄणाम् । शतम् ।
भवासि । ऊतिऽभिः ॥ ३ ॥

हेइन्द्र त्वं सखीनांसमानख्यातीनां जरितॄणां स्तोतॄणाम् अवितारक्षिता त्वं शतं शतेन बह्वीभिरूतिभीरक्षाभिःसह नोस्माकं सु सुष्ठु अभिभवासि अभिमुखोभव ॥ ३ ॥

३. हे इन्द्र, तुम सखा-स्वरूप स्तोताओं के रक्षक हो । तुम बहुत प्रकार की रक्षा के साथ हमारे अभिमुख आगमन करो ।

अभीनआववृत्स्वचक्रंनवृत्तमर्वतः । नियुद्भिश्चर्षणीनाम् ॥ ४ ॥

अभि । नः । आ । ववृत्स्व । चक्रम् । न । वृत्तम् । अर्वतः ।
नियुत्ऽभिः । चर्षणीनाम् ॥ ४ ॥

हेइन्द्र त्वं वृत्तं वर्तमानंचक्रमिव अर्वतः उपगन्तॄनस्मान् चर्षणीनाम् अस्मदीयानांमनुष्याणां नियुद्भिः स्तुतिभिः अभ्याववृत्स्व अभ्यावर्तस्व ॥ ४ ॥

४. हे इन्द्र, हम लोग तुम्हारे उपगन्ता हैं। तुम हम मनुष्यों की स्तुति से प्रसन्न होकर हमारे निकट वृत्ताकार चक्र की तरह प्रत्यागत होओ।

प्रवताहिक्रतूनामाहापदेवगच्छसि । अभक्षिसूर्येसचा ॥ ५॥२४ ॥

प्रऽवता । हि । क्रतूनाम् । आ । ह । पदाऽइव । गच्छसि । अभक्षि ।
सूर्ये । सचा ॥ ५ ॥ २४ ॥

हेइन्द्र त्वं क्रतूनां कर्मणां यजमानानांसंबन्धिनः प्रवता प्रवतः प्रवणान्प्रदेशान्प्रत्येव पदानिस्वकीयानिस्थानानीव आगच्छसिहि आगतोभवसिखलु हेतिपूरणः हेइन्द्र त्वाम् अहम् सूर्ये सूर्येणसचासह अभक्षिभजे ॥ ५ ॥

५. हे इन्द्र, तुम यज्ञ के प्रवण-प्रदेश में अपने स्थान को जानकर आगमन करते हो। हे इन्द्र, हम सूर्य के साथ तुम्हारा सम्भजन करते हैं।

अथषष्ठी–

संयत्तइन्द्रमन्यवःसंचक्राणिदधन्विरे । अधत्वेअधसूर्ये ॥ ६ ॥

सम् । यत् । ते । इन्द्र । मन्यवः । सम् । चक्राणि । दधन्विरे ।
अर्ध । त्वे इति । अर्ध । सूर्ये ॥ ६ ॥

हेइन्द्र ते त्वदर्थं मन्यवः स्तुतयः यद्यदासंदधन्विरे अस्माभिरनुमन्यन्ते चक्राणि चक्रमाणानिकर्माणिचसंदधन्विरे अध तदानीं ताः स्तुतयः तानिकर्माणिच त्वे त्वयि भवन्ति अध तदनन्तरंसूर्येचभवन्ति ॥ ६ ॥

६. हे इन्द्र, तुम्हारे लिए सम्पादित स्तुति और कर्म जब हम लोगों के द्वारा अनुमन्यमान होते हैं तब वे पहले तुम्हारे होते हैं और उसके बाद सूर्य के होते हैं।

उतस्माहित्वामाहुरिन्मघवानंशचीपते । दातारमविदीधयुम् ॥७॥

उत । स्म । हि । त्वाम् । आहुः । इत् । मघऽवानम् । शचीऽपते ।
दातारम् । अविऽदीधयुम् ॥ ७ ॥

हेशचीपते कर्मपालकेन्द्र उतापिच मघवानं धनवन्तं दातारं स्तोतृभ्योभीष्टप्रदं त्वा त्वामविदीधयुं विदीधयुरदीप्यमानः नविदीधयुरविदीधयुःतंदीप्यमानमाहुःस्म प्रवदन्तिखलु हीदिति पूरणार्थम् ॥ ७ ॥

७. हे कर्मपालक इन्द्र, तुम्हें लोग धनवान्, स्तोताओं के अभीष्ट-प्रद और दीप्तिमान् कहते हैं।

उतस्मासद्यइत्परिंशशमानायसुन्वते । पुरूचिन्मंहसेवसु ॥ ८ ॥

उत । स्म । सद्यः । इत् । परिं । शशमानायं । सुन्वते । पुरु । चित् । मंहसे । वसु ॥ ८ ॥

उतापिच हेइन्द्र त्वं सद्यइत् सद्यएव शशमानाय स्तुतिंकुर्वते शशमानःशंसमानइतियास्केनोक्तत्वात् । सुन्वते सोमाभिषवंकुर्वतेयजमानाय पुरुचित् पुरूणिबहून्यपिवसुवसूनि धनानिपरि परितोमंहसेस्म प्रयच्छसिखलु ॥ ८ ॥

८. हे इन्द्र, तुम क्षणभर में ही स्तुतिकारी तथा सोमाभिषवकारी यजमान को बहुत धन प्रदान करते हो।

नहिष्मातेशतंचनराधोवरन्तआमुरः । नच्यौत्नानिकरिष्यतः ॥ ९ ॥

नहि । स्म । ते । शतम् । चन । राधः । वरन्ते । आऽमुरः । न । च्यौत्नानि । करिष्यतः ॥ ९ ॥

हेइन्द्र आमुरः बाधकाराक्षसादयः ते त्वदीयं शतंचन शतपरिमितमपि राधोधनं नहिवरन्तेस्म नवारयन्तिखलु किंच शत्रूणांहिंसनंकरिष्यतः तव च्यौत्नानि बलानि नवारयन्ति ॥ ९ ॥

९. हे इन्द्र, बाधक राक्षस आदि तुम्हारे शतपरिमित धन का निवारण नहीं कर सकते हैं। शत्रुओं की हिंसा करनेवाले तुम्हारे बल का निवारण वे नहीं कर सकते हैं।

अथदशमी—

अस्माँअवन्तुतेशतमस्मान्त्सहस्रंमूतयः ।
अस्मान्विश्वाअभिष्टयः ॥ १० ॥ २५ ॥

अस्मान् । अवन्तु । ते । शतम् । अस्मान् । सहस्रम् । ऊतयः । अस्मान् । विश्वाः । अभिष्टयः ॥ १० ॥ २५ ॥

१ नि० ६. ८.

हेइन्द्र ते त्वदीयाः शतं शतसंख्याकाः ऊतयोरक्षाः अस्मानवन्तु रक्षन्तु सहस्रं सहस्रसंख्याकास्त्वदीयारक्षाः अस्मानवन्तु विश्वासर्वाण्यभीष्टयस्त्वदीयान्यभिगमनानिअस्मानवन्तु ॥ १० ॥ हे इन्द्र, तुम्हारी शतसंख्यक रक्षा हम लोगों की रक्षा करे। तुम्हारी सहस्रसंख्यक रक्षा हम लोगों की रक्षा करे। तुम्हारा समस्त अभिगमन हम लोगों की रक्षा करे।

अस्माँइहावृणीष्वसख्यायस्वस्तये। महोरायेदिवित्मते ॥११॥

अस्मान् । इह । वृणीष्व । सख्याय । स्वस्तये । महः । राये । दिवित्मते ॥ ११ ॥

हेइन्द्र त्वम् इहास्मिन्यज्ञे अस्मान्यजमानान्सख्याय सखित्वाय स्वस्तये अविनाशायच महोमहते दिवित्मते दीप्तिमते राये धनायच वृणीष्व संभजस्व ॥ ११ ॥

११. हे इन्द्र, इस यज्ञ में तुम हम यजमानों को सखा, अविनाशी तथा दीप्तियुक्त धन का भागी बनाओ।

अस्माँअविड्ढिविश्वहेन्द्रराया परीणसा ।
अस्मान्विश्वाभिरूतिभिः ॥ १२ ॥

अस्मान् । अविड्ढि । विश्वहा । इन्द्र । राया । परीणसा । अस्मान् । विश्वाभिः । ऊतिऽभिः ॥ १२ ॥

हेइन्द्र त्वं विश्वहा सर्वेष्वहःसुपरीणसा महताराया धनेन अस्मान्यजमानानविड्ढि रक्ष किंच विश्वाभिःसर्वाभिरूतिभीरक्षाभिः अस्मानविड्ढि ॥ १२ ॥

१२. हे इन्द्र, तुम प्रतिदिन हम लोगों की महान् धन-द्वारा रक्षा करो और समस्त रक्षा-द्वारा रक्षा करो।

अस्मभ्यंताँअपावृधिव्रजाँअस्तेवगोमतः ।
नवाभिरिन्द्रोतिभिः ॥ १३ ॥

अस्मभ्यम् । तान् । अप । वृधि । व्रजान् । अस्ताऽइव । गोऽमतः । नवाभिः । इन्द्र । ऊतिऽभिः ॥ १३ ॥

हेइन्द्र त्वं नवाभिर्नूतनाभिः ऊतिभीरक्षाभिः अस्तेव क्षेप्ताशूरइव गोमतोगोभिर्युक्तान्तान् प्रसिद्धान्व्रजान्गोनिवासानस्मभ्यमपावृधि उद्घाटय ॥ १३ ॥

१३. हे इन्द्र, तुम शूर की तरह नूतन रक्षा-द्वारा हम लोगों के लिए गोविशिष्ट गोव्रज (गौओं के निवासस्थान) का उद्धार करो।

अथचतुर्दशी—

अस्माकंधृष्णुयारथोद्युमाँइन्द्रानपच्युतः । गव्युरश्वयुरीयते ॥१४॥

अस्माकम् । धृष्णुऽया । रथः । द्युऽमान् । इन्द्र । अनपऽच्युतः ।
गव्युः । अश्वऽयुः । ईयते ॥ १४ ॥

हेइन्द्र धृष्णुया धृष्णुःशत्रूणांधर्षकः द्युमान्दीप्तिमाननपच्युतः विनाशरहितः गव्युर्गोमान् अश्वयुरश्ववान् अस्माकमस्मत्संबन्धीरथईयते सर्वत्रगच्छतु तेनरथेनास्मात्रक्षेत्यर्थः ॥ १४ ॥

१४. हे इन्द्र, हम लोगों का शत्रुधर्षक, दीप्तिमान्, विनाशरहित, गायुक्त और अश्वयुक्त रथ सर्वत्र गमन करे। उस रथ के साथ हम लोगों की रक्षा करो।

अस्माकमुत्तमंकृधीत्यनयाप्यादित्यंदष्ट्वारथादवरोहेत् तथाचसूत्रितम्—अस्माकमुत्तमंकृधीत्यादित्यमीक्षमाणोऽपित्याअवरोहेदिति ।

सैषापञ्चदशी—

अस्माकमुत्तमंकृधिश्रवोदेवेषुसूर्य । वर्षिष्ठन्द्यामिवोपरि ॥१५॥२६॥

अस्माकम् । उत्ऽतमम् । कृधि । श्रवः । देवेषु । सूर्य । वर्षिष्ठम् ।
द्याम्ऽइव । उपरि ॥ १५ ॥ २६ ॥

हेसूर्य सर्वस्यप्रेरकेन्द्र हेआदित्यवा त्वंदेवेषुद्योतमानेषुयज्ञ्यादिषुमध्ये अस्माकमस्मत्संबन्धिश्रवोयशःउत्तममुत्कृष्टंकृधि कुरु तत्रदृष्टान्तः—वर्षिष्ठमतिशयेनमहद्वंसेचनसमर्थवाद्यामिव द्युलोकं यथासर्वेषांलोकानामुपरिस्थितमुत्कृष्टमकरोस्तद्वत् ॥ १५ ॥

१५. हे सबके प्रेरक आदित्य, तुमने जिस प्रकार से सेचन-समर्थ द्युलोक को ऊपर में स्थापित किया है, उसी प्रकार से देवों के मध्य में हम लोगों के यश को उत्कृष्ट करो।

॥ इतितृतीयस्यषष्ठेषड्विंशोवर्गः ॥ २६ ॥

आतूनइन्द्रेतिचतुर्विंशत्यृचमेकादशंसूक्तं वामदेवस्यार्षंगायत्रमैन्द्रम् अन्त्येकनीनकेत्याद्येके इन्द्रस्याश्वदेवताके तथाचानुक्रान्तम्—आतूनश्चतुर्विंशतिरन्त्याभ्यामैन्द्राश्वौस्तुताविति । गतोविनियोगः ।

आतूनइन्द्रवृत्रहन्नस्माकमर्धमागहि । महान्महीभिरूतिभिः ॥१॥

आ । तु । नः । इन्द्र । वृत्रऽहन् । अस्माकम् । अर्धम् । आ ।
गहि । महान् । महीभिः । ऊतिऽभिः ॥ १ ॥

हे वृत्रहन् वृत्र ॥ शत्रूणां हिंसकेन्द्र त्वं नोस्मान्प्रति तु क्षिप्रमागच्छ हे इन्द्र महान्प्रभूतस्त्वं महीभिर्महतीभिरूतिभीरक्षाभिःसह अस्माकमर्धं समीपे आगहि आगच्छ ॥ १ ॥

१. हे शत्रुहिंसक इन्द्र, तुम शीघ्र ही हम लोगों के निकट आगमन करो। तुम महान् हो। महान् रक्षा के साथ तुम हमारे निकट आगमन करो।

भृमिश्चिद्घासि तूतुजिरा चित्र चित्रिणीष्वा। चित्रं कृणोष्यूतये ॥ २ ॥

भृमिः। चित्। घ। असि। तूतुजिः। आ। चित्र। चित्रिणीषु। आ। चित्रम्। कृणोषि। ऊतये ॥ २ ॥

हे चित्र चायनीय पूजनीयेन्द्र त्वं भृमिश्चित् भ्रमणशीलोपि तूतुजिः घासि अस्मदभीष्टप्रदाताचभवसि आकारश्चार्थे चित्रिणीषु चित्रकर्मयुक्तासु अस्मदूपासु प्रजासु चित्रं चायनीयं धनम् ऊतये रक्षणाय आकृणोषि आसमन्तात्करोषि ॥ २ ॥

२. हे पूजनीय इन्द्र, तुम भ्रमणशील और हम लोगों के अभीष्ट-दाता हो। चित्रकर्मयुक्त प्रजा को तुम रक्षा के लिए धन दान करते हो।

दभ्रेभिश्चिच्छशीयांसं हंसि व्राधन्तमोजसा। सखिभिर्ये त्वे सचा ॥ ३ ॥

दभ्रेभिः। चित्। शशीयांसम्। हंसि। व्राधन्तम्। ओजसा। सखिऽभिः। ये। त्वे इति। सचा ॥ ३ ॥

हे इन्द्र त्वं दभ्रेभिश्चित् अल्पैरपि सखिभिर्यजमानैःसह शशीयांसं शशाप्लुतगतो उत्प्लवमानं व्राधन्तं महान्तमपि शत्रुमोजसा बलेनहंसि नाशयसि ये यजमानाः त्वे त्वयि सचा संगताः तैरिति पूर्वेणसंबन्धः ॥ ३ ॥

३. हे इन्द्र, जो यजमान तुम्हारे साथ संगत होते हैं, उन थोड़े से भी यजमानों के साथ तुम उत्प्लवमान तथा वर्द्धमान शत्रुओं को अपने बल से विनष्ट करते हो।

वयमिन्द्र त्वे सचा वयं त्वाभि नोनुमः। अस्माँ अस्माँ इदुदव ॥ ४ ॥

वयम्। इन्द्र। त्वे इति। सचा। वयम्। त्वा। अभि। नोनुमः। अस्मान्ऽअस्मान्। इत्। उत्। अव ॥ ४ ॥

हे इन्द्र वयं यजमानास्त्वे त्वयि सचा संगताः स्मः वयं त्वा त्वाम् अभिनोनुमः अतिशयेनाभिष्टुमः हे इन्द्र त्वमपि अस्मानस्मानित् सर्वानस्मानेव उदव उत्कर्षेणरक्ष ॥ ४ ॥

४. हे इन्द्र, हम यजमान तुमसे संगत हुए हैं। हम अधिक परिमाण में तुम्हारी स्तुति करते हैं। तुम हम सबकी विशेष रूप से रक्षा करो।

अथपञ्चमी—

सनंश्चित्राभिरद्रिवोनवद्याभिरूतिभिः। अनाधृष्टाभिरागहि॥५॥२७॥

सः । नः । चित्राभिः । अद्रिऽवः । अनवद्याभिः । ऊतिऽभिः ।
अनाधृष्टाभिः । आ । गहि ॥ ५ ॥ २७ ॥

हेअद्रिवः वज्रवन्निन्द्र सत्वं चित्राभिश्चायनीयाभिरनवद्याभिरनिन्दिताभिः अनाधृष्टाभिः शत्रुभिरप्रधर्षितैः ऊतिभिःरक्षणैःसहितःसन नोस्मानागहि आगच्छ ॥ ५ ॥

५. हे वज्रधर, तुम मनोहर, अनिन्दित और शत्रुओं के द्वारा अप्रहर्षित अर्थात् अनाक्रमणीय रक्षाओं के साथ हमारे निकट आगमन करो। ॥ इतितृतीयस्यपष्ठेसप्तविंशोवर्गः ॥ २७ ॥

अथषष्ठी—

भूयामोषुत्वावतःसखायइन्द्रगोमतः। युजोवाजायघृष्वये ॥ ६ ॥

भूयामो इति । सु । त्वाऽवतः । सखायः । इन्द्र । गोऽमतः ।
युजः । वाजाय । घृष्वये ॥ ६ ॥

हेइन्द्र त्वावतः त्वत्सदृशस्यगोमतोगोभिर्युक्तस्यदेवस्यसंबन्धिनःसखायः स्तोतारोवयं घृष्वये महते वाजायान्नाययुजः संयुक्ताः सु सुष्ठु भूयामोभवामेव ॥ ६ ॥

६. हे इन्द्र, हम तुम्हारे सदृश गोयुक्त देवता के सखा हैं। प्रभूत अन्न के लिए तुम्हारे साथ संयुक्त होते हैं।

त्वंह्येकईशिषइन्द्रवाजस्यगोमतः। सनोयन्धिमहीमिषम् ॥७॥

त्वम् । हि । एकः । ईशिषे । इन्द्र । वाजस्य । गोऽमतः । सः ।
नः । यन्धि । महीम् । इषम् ॥ ७ ॥

हेइन्द्र हियस्मात्कारणात् त्वम् एकएव गोमतोगोभिर्युक्तस्यवाजस्यान्नस्य ईशिषे प्रभवसि अतःकारणात्सत्वंनोस्मभ्यंमहींमहतीमिषमन्नं यन्धि प्रयच्छ ॥ ७ ॥

७. हे इन्द्र, जिस कारण तुम ही एक गोयुक्त अन्न के स्वामी हो; इसलिए तुम हमें प्रभूत अन्न दान करो।

नत्वावरन्तेअन्यथायद्दित्ससिस्तुतोमघम्। स्तोतृभ्यइन्द्रगिर्वणः॥८॥

न । त्वा । वरन्ते । अन्यथा । यत् । दित्ससि । स्तुतः । मघम् ।
स्तोतृऽभ्यः । इन्द्र । गिर्वणः ॥ ८ ॥

हेइन्द्र गिर्वणः गिरांसंभक्तः स्तुतोस्माभिःसंस्तुतः यद्यदा स्तोतृभ्योस्मभ्यंमघंधनंदित्सासि दातुमिच्छासि तदा त्वा त्वामन्यथा प्रकारांतरेणनवरन्ते ननिवारयन्ति किन्तुसर्वेप्यनुकूलाएव भवन्ति ॥ ८ ॥ हे स्तुतियोग्य इन्द्र, जब तुम स्तुत होकर स्तोताओं को धन दान करने की इच्छा करते हो तब कोई भी उसे अन्यथा नहीं कर सकता है।

अभित्वागोतमागिरानूषतप्रदावने। इन्द्रवाजायघृष्वये ॥ ९ ॥

अभि। त्वा। गोतमाः। गिरा। अनूषत। प्र। दावने। युजः। वाजाय। घृष्वये ॥ ९ ॥

हेइन्द्र त्वा त्वामभिलक्षीकृत्य गोतमाएतन्नामकाःऋषयः गिरा स्तुतिरूपयावाचा दावने धनदानार्थंप्रानूषत प्रकर्षेणस्तुवन्ति घृष्वयेमहतेवाजायान्नायप्रस्तुवन्ति ॥ ९ ॥

९. हे इन्द्र, तुम्हें लक्ष्य करके गोतम नामवाले ऋषि धन और प्रभूत अन्न के लिए स्तुति वाक्य-द्वारा तुम्हारी स्तुति करते हैं।

प्रतेवोचामवीर्याइयामन्दसानआरुजः। पुरोदासीरभीत्य ॥ १० ॥ २८ ॥

प्र। ते। वोचाम। वीर्या। याः। मन्दसानः। आ। अरुजः। पुरः। दासीः। अभिऽइत्य ॥ १० ॥ २८ ॥

हेइन्द्र मन्दसानः सोमेनमोदमानस्त्वं दासीःक्षेपकस्यासुरस्यसम्भूताःयाःपुरःयानिपुराणि नगराणि अभीत्याभिगम्य आरुजः आसमन्तादभाङ्क्षीः हेइन्द्र तेत्वदीयानितत्र्यानिवीर्याणि वयंस्तोतारःप्रवोचाम प्रकर्षेणवदाम ॥ १० ॥

१०. हे इन्द्र, सोमपान से हृष्ट होकरके तुम क्षेपक असुरों के सम्पूर्ण नगरों में अभिगमन करके उन्हें भग्न कर देते हो। हे इन्द्र, हम स्तोता तुम्हारे उसी वीर्य का कीर्तन करते हैं।

तातेगृणन्तिवेधसोयानिचकर्थपौंस्या। सुतेष्विन्द्रगिर्वणः ॥ ११ ॥

ता। ते। गृणन्ति। वेधसः। यानि। चकर्थ। पौंस्या। सुतेषु। इन्द्र। गिर्वणः ॥ ११ ॥

हेइन्द्र गिर्वणः गिरांस्तुतिरूपाणांवाचांसंभक्त त्वं यानि पौंस्या पौंस्यानि बलानि चकर्थ कृतवानसि हेइन्द्र वेधसः प्राज्ञाः सुतेष्वभिषुतेषुसोमेषु तेत्वदीयानिता तानि बलानि गृणन्तिकीर्तयन्ति ॥ ११ ॥ हे इन्द्र, तुम स्तुतियोग्य हो। तुमने जिन बलों को प्रदर्शित किया है, हे इन्द्र, प्राज्ञगण सोमाभिषव होने पर तुम्हारे उन्हीं बल का संकीर्तन करते हैं।

अथद्वादशी—

अवींवृधन्तगोतंमाइन्द्रत्वेस्तोमंवाहसः।ऐषुधावीरवद्यशः ॥१२॥

अवींवृधन्त । गोतंमाः । इन्द्रं । त्वे इति । स्तोमंऽवाहसः । आ ।

एषु । धाः । वीरऽवंत् । यशः ॥ १२ ॥

स्तोमवाहसः स्तोमानांस्तोत्राणांवोढारः गोतमाऋषयः हेइन्द्र त्वे त्वामवीवृधन्त स्तोत्रैर्वर्धयन्ति त्वमेषुगोतमेषु वीरवत्पुत्रपौत्रादियुक्तंयशोन्नमाधाः निधेहि ॥ १२ ॥

१२. हे इन्द्र, स्तोत्रवाहक गोतमगण तुम्हें स्तोत्र-द्वारा वर्द्धित करते हैं। तुम इन्हें पुत्र पौत्रयुक्त अन्न दान करो।

यच्चिद्धिशश्वंतामसीन्द्रसाधारणस्त्वम्।तंत्वावयंहवामहे ॥ १३ ॥

यत् । चित् । हि । शश्वंताम् । असि । इन्द्रं । साधारणः ।

त्वम् । तम् । त्वा । वयम् । हवामहे ॥ १३ ॥

हेइन्द्र त्वं यच्चिद्धि यद्यपिखलु शश्वतां बहूनां सर्वेषांयजमानानांसाधारणोसि सामान्योभवसि तथापि तमेव त्वा त्वांवयंस्तोतारः हवामहे आह्वयामः ॥ १३ ॥

१३. हे इन्द्र, यद्यपि तुम सब यजमानों के साधारण देवता हो, तथापि हम स्तोता तुम्हारा आह्वान करते हैं।

अर्वाचीनोवसोभवास्मेसुमत्स्वान्धंसः।सोमांनामिन्द्रसोमपाः॥१४

अर्वाचीनः । वसो इतिं । भव । अस्मे इतिं । सु । मत्स्व ।

अन्धंसः । सोमांनाम् । इन्द्र । सोमऽपाः ॥ १४ ॥

हेवसोयज्ञेनिवासकेन्द्र त्वमस्मे अस्मासुयजमानेषु अर्वाचीनोभिमुखोभव तथा हेसोमपाः सोमानांपातरिन्द्र सोमानामन्धसोऽन्नेन सु सुष्ठु मत्स्व माद्य ॥ १४ ॥

१४. हे निवासप्रद इन्द्र, तुम हम यजमानों के अभिमुख आगमन करो। हे सोमपा, तुम सोमरूप अन्न-द्वारा हृष्ट होओ।

अथपञ्चदशी—

अस्माकंत्वामतीनामास्तोमंइन्द्रयच्छतु।अर्वागावर्तयाहरी॥१५॥

अस्माकम् । त्वा । मतीनाम् । आ । स्तोमः । इन्द्र । यच्छतु ।

अर्वाक् । आ । वर्तय । हरी इतिं ॥ १५ ॥

मतीनां स्तोतॄणां मन्यते: कर्तरि क्तिन् अस्माकं संबन्धिस्तोमः स्तोत्रं हे इन्द्र त्वा त्वामायच्छतु अस्मासु नियच्छतु त्वमपि हरी त्वदीयावश्वौ अर्वागस्मदभिमुखं यथा भवति तथा वर्तय परिवर्तनं कुरु ॥ १५ ॥ १५. हे इन्द्र, हम तुम्हारे स्तोता हैं। हमारा स्तोत्र तुम्हें हमारे निकट ले आये। तुम अश्वद्वय को हमारे अभिमुख परिवर्तित करो।

पुरोळाशं च नो घसो जोषयासे गिरश्च नः। वधूयुरिव योषणाम् ॥१६॥२९

पुरोळाशम्। च। नः। घसः। जोषयासे। गिरः। च। नः।
वधूयुःऽइव। योषणाम् ॥ १६ ॥ २९ ॥

हे इन्द्र त्वं नोऽस्मदीयं पुरोळाशं च पुरोडाशरूपमन्नं च घसः अद्धि तथा नोऽस्मदीया गिरश्च स्तुतिरूपाः वाचश्च जोषयासे सेवस्व तत्र दृष्टान्तः—वधूयुरिव स्त्रीकामो यथा योषणां स्त्रीणां गिरः सेवते तद्वत् ॥ १६ ॥

१६. हे इन्द्र, तुम हमारे पुरोडाश रूप अन्न का भक्षण करो। स्त्री-कामी पुरुष जैसे स्त्रियों के वचन की सेवा करता है, उसी तरह तुम हमारे स्तुतिवाक्य का सेवन करो।

सहस्रं व्यतीनां युक्तानामिन्द्रमीमहे। शतं सोमस्य खार्यः ॥ १७ ॥

सहस्रम्। व्यतीनाम्। युक्तानाम्। इन्द्रम्। ईमहे।
शतम्। सोमस्य। खार्यः ॥ १७ ॥

वयं स्तोतारः इन्द्रं परमैश्वर्ययुक्तं युक्तानां शिक्षितानां व्यतीनां गमनवतामश्वानां सहस्रं सहस्र-संख्याकम् ईमहे याचामहे तथा सोमस्याभिषुतसोमस्य शतं शतसंख्याकाः खार्यः खारीर्महे अत्र-मानविशेषवाचिना खारीशब्देन द्रोणकलशा उपलक्ष्यन्ते अपरिमितद्रोणकलशान्बहून्यज्ञान्याचामहे इत्यर्थः ॥१७॥

१७. हम स्तोता इन्द्र के निकट शिक्षित, शीघ्रगामी तथा सहस्रसंख्यक अश्वों की याचना करते हैं एवम् शतसंख्यक सोम-कलश की याचना करते हैं अर्थात् अपरिमित कलशवाले यज्ञ की याचना करते हैं।

सहस्रा ते शता वयं गवामा च्यावयामसि। अस्मत्रा राध एतु ते ॥१८॥

सहस्रा। ते। शता। वयम्। गवाम्। आ। च्यवयामसि।
अस्मऽत्रा। राधः। एतु। ते ॥ १८ ॥

हे इन्द्र ते त्वदीयानि गवां सहस्रा सहस्रसंख्याकानि शता शतसंख्याकानि च च्यावयामसि आच्यावयामः अस्मदभिमुखं कुर्मः तथा अस्मत्रा अस्मदीयं राधो धनं ते त्वत्तः एतु आगच्छतु ॥ १८ ॥

१८. हे इन्द्र, हम तुम्हारी शतसंख्यक और सहस्रसंख्यक गौओं को अपने अभिमुख करते हैं। हम लोगों का धन तुम्हारे निकट से आये।

दश ते कलशानां हिरण्यानामधीमहि। भूरिदा असि वृत्रहन् ॥ १९ ॥

दर्श । ते । कलशानाम् । हिरण्यानाम् । अधीमहि । भूरिऽदाः ।
असि । वृत्रऽहन् ॥ १९ ॥

हेइन्द्र ते त्वत्तः कलशानांकुम्भानां कुम्भपरिमितानामित्यर्थः हिरण्यानां हितरमणीया-नांधनानां दशसंख्याकानि अधीमहि धारयामः हेवृत्रहन् वृत्राणांशत्रूणांहिंसकेन्द्र त्वं भूरिदाअसि॰ बहुप्रदोभवसि ॥ १९ ॥

१९. हे इन्द्र, हम तुम्हारे समीप से दश कुम्भ-परिमित सुवर्ण धारण करते हैं। हे शत्रु-हिंसक इन्द्र, तुम सहस्रप्रद होते हो।

भूरिदाभूरिदेहिनोमादभ्रंभूर्याभर । भूरिघेदिन्द्रदित्ससि ॥ २० ॥
भूरिऽदाः । भूरि । देहि । नः । मा । दभ्रम् । भूरि । आ । भर ।
भूरि । घ । इत् । इन्द्र । दित्ससि ॥ २० ॥

हेइन्द्र भूरिदाः बहुप्रदस्त्वं भूरि बहुधनं नोस्मभ्यंदेहि प्रयच्छ किन्तु दभ्रमल्पधनंमाप्रयच्छ भूरिबहुकंधनमस्मभ्यमाभरआहर किंच भूरिइत् बहुलमेवधनंदित्ससिच अस्मभ्यंदातुमिच्छ-सिखलु ॥ २० ॥ हे इन्द्र, तुम बहुप्रद हो। तुम हम लोगों को बहुत धन दान करो। अल्प धन मत दो। तुम बहुत धन हम लोगों के लिए लाओ; क्योंकि तुम हम लोगों को प्रभूत धन देने की इच्छा करते हो।

भूरिदाह्यसिश्रुतःपुरुत्राशूरवृत्रहन् । आनोभजस्वराधसि ॥२१॥
भूरिऽदाः । हि । असि । श्रुतः । पुरुऽत्रा । शूर । वृत्रऽहन् ।
आ । नः । भजस्व । राधसि ॥ २१ ॥

हेवृत्रहन् वृत्रस्यहिंसक शूर विक्रान्तेन्द्र भूरिदाः बहुप्रदस्त्वं पुरुत्रा पुरुषुबहुषुयजमानेषुश्रु-तोसिहि विख्यातोभवसिखलु राधसि धनेनोस्मानाभजस्व आसमन्ताद्भागिनःकुरु ॥ २१ ॥

२१. हे वृत्रहिंसक विक्रान्त इन्द्र, तुम बहुप्रद रूप से बहुतेरे यज-मानों के निकट विख्यात हो। तुम हम लोगों को धन का भागी करो।

प्रतेबभ्रूविचक्षणशंसामिगोषणोनपात् । माभ्यांगाअनुशिश्रथः ॥ २२ ॥
प्र । ते । बभ्रू इति । विऽचक्षण । शंसामि । गोऽसनः ।
नपात् । मा । आभ्याम् । गाः । अनु । शिश्रथः ॥ २२ ॥

हेविचक्षण प्राज्ञेन्द्र ते त्वदीयौ बभ्रू बभ्रुवर्णावश्वौ प्रशंसामि प्रकर्षेणस्तौमि हेगोषणः गवां सनितः हेनपात् नपातयितः स्तोतॄनविनाशयितः किंतुपालयितरित्यर्थः हेइन्द्र त्वम् आभ्या त्वदी-याभ्यामश्वाभ्यांगाः अनु अस्मदीयागाःलक्षीकृत्य माशिश्रथः विनष्टामाकार्षीः गावोश्वदर्शनाद्वि-शीर्यन्ते तन्माभूदित्यर्थः ॥ २२ ॥

२२. हे प्राज्ञ इन्द्र, हम तुम्हारे पिङ्गलवर्ण अश्वद्वय की प्रशंसा करते हैं। हे गोप्रद, तुम स्तोताओं का विनाश नहीं करते हो। तुम इस अश्व-द्वय-द्वारा हमारी गौओं को विनष्ट न करना।

कनीनकेवविद्रधेनवैद्रुपदेअर्भके। बभ्रूयामेषुशोभेते ॥ २३ ॥

कनीनका इव। विद्रधे। नवे। द्रुपदे। अर्भके। बभ्रू इति। यामेषु। शोभेते इति ॥ २३ ॥

विद्रधे विद्धे व्यूढे नवे नवजाते अर्भके अल्पके द्रुपदे द्रुमाख्यस्थानेस्थिते कनीनकेइव कमनीयेशालभञ्जिकेइव हेइन्द्र बभ्रू बभ्रुवर्णौ त्वदीयावश्वौ यामेषु यज्ञेषु शोभेते कान्तियुक्तौभवतः कनीनकेकन्यकेकन्याकमनीयाभवतिक्वेयंनेतव्येतिवाकमनेनानीयतइतिवाकनतेर्वास्यात्कान्तिकर्मणइत्यस्य-निरुक्तम् ॥ २३ ॥

२३. हे इन्द्र, दृढ़, नव और क्षुद्र द्रुमाख्य स्थान में स्थित कमनीय शाल-भञ्जिका-द्वय (पुत्तलिका) की तरह तुम्हारे पिङ्गलवर्ण दोनों घोड़े यज्ञ में शोभा पाते हैं।[1]

अरंमउस्रयाम्णेरमनुस्रयाम्णे। बभ्रूयामेष्वस्रिधा ॥ २४ ॥ ३० ॥

अरम्। मे। उस्रऽयाम्ने। अरम्। अनुस्रऽयाम्ने। बभ्रू इति। यामेषु। अस्रिधा ॥ २४ ॥ ३० ॥

हेइन्द्र अस्रिधा अस्रिधौ अहिंसकौ बभ्रूबभ्रुवर्णौ त्वदीयावश्वौ यामेषु यज्ञेषु गमनेषु प्राप्तेषुसत्सु उस्रयाम्णे उस्राभ्यामनडुद्भ्यांयुक्तेनरथेनयातीत्युस्रयामा तस्मै मे मह्यम् अरमलं पर्याप्तकारिणौभवताम् अनुस्रयाम्णे पद्भ्यामेवगच्छते मह्यम् अरंपर्याप्तकारिणौभवताम् ॥ २४ ॥

२४. हे इन्द्र, हम जब वृषभयुक्त रथ-द्वारा गमन करें अथवा जब पद-द्वारा गमन करें, तब तुम्हारे अहिंसक तथा पिङ्गलवर्ण अश्वद्वय हमारे मंगलकारी हों।

॥ इतितृतीयस्यषष्ठेत्रिंशोवर्गः ॥ ३० ॥

॥ इतिचतुर्थेमण्डलेतृतीयोनुवाकः ॥ ३ ॥

वेदार्थस्यप्रकाशेनतमोहार्दंनिवारयन् ॥ पुमर्थांश्चतुरोदेयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

॥ इतिश्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरन्धरेणसायणाचार्येणविरचितेमाधवीयेवेदार्थप्रकाशेतृतीयाष्टकेषष्ठोध्यायः ॥ ६ ॥

१ नि० ४, १५।

॥ श्रीगणेशायनमः ॥

यस्यनिःश्वसितंवेदायोवेदेभ्योखिलंजगत् ॥ निर्ममेतमहंवंदेविद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

चतुर्थेऽनुवाके त्रयोदश सूक्तानि तत्र प्रऋभुभ्यइत्येकादशर्चंप्रथमंसूक्तं वामदेवस्यार्षंत्रैष्टुभं तुह्यादिपरिभाषया इदमादिसूक्तपञ्चकमृभुदेवताकम् तथानुक्रमणिका—प्रऋभुभ्यएकादशार्भवंवाइति [1] व्यूढेद्वादशाहेचतुर्थेहनिवैश्वदेवशस्त्रेआर्भवनिविद्धानीयमिदं तथाचसूत्रितं—प्रऋभुभ्यःप्रऋभवोस्थितिवैश्वदेवमिति ।

तत्रप्रथमा—

ॐम् प्रऋ॒भुभ्यो॑दू॒तमि॑ववा॒चमि॑ष्यउप॒स्तिरे॒श्वैत॑रींधे॒नुमी॑ळे ।
येवात॑जूता॒स्तर॒णि॑भि॒रेवैः॒परि॒द्यांस॒द्योअ॒पसो॑बभू॒वुः ॥ १ ॥

प्र । ऋ॒भुऽभ्यः॑ । दू॒तम्ऽइ॑व । वाच॑म् । इ॒ष्ये॒ । उ॒प॒ऽस्तिरे॑ । श्वैत॑रीम् । धे॒नुम् । ई॒ळे॒ । ये । वात॑ऽजूताः । त॒रणि॑ऽभिः । एवैः॑ । परि॑ । द्याम् । स॒द्यः । अ॒पसः॑ । ब॒भू॒वुः ॥ १ ॥

तत्र ऋभूणांपूर्वंमनुष्याणामेवसतां तपसादेवत्वप्राप्तिः आर्भवंशंसत्यृभवोवैदेवेषुइत्यत्र ब्राह्मणे स्पष्टमाम्नाता । केचनऋभवोनामसूर्यरश्मयइत्याचक्षते । अहंयजमानः ऋभुभ्यउरुभासमानेभ्यएतन्नामकेभ्योदेवेभ्योवाचंस्तुतिरूपांप्रेष्ये प्रेरयामि किमिव दूतमिव यथादूतंस्वकार्यं प्रतिप्रेषयतितद्वत् किञ्च उपस्तिरे सोमोपस्तरणायश्वैतरींपयोयुक्तांश्वेततरांवाधेनुम् ईळे याचामि ऋभून् येऋभवोवातजूताः वातसमानगतयः अपसः जगदुपकारिकर्माणःसन्तः तरणिभिस्तारकैः एवैर्गमनशीलैरश्वैः द्याम् अन्तरिक्षं सद्यः तदानीमेव परिबभूवुः परिभवन्ति सर्वतोव्याप्नुवन्ति अथ एतस्यपद ऋभवस्युक्तत्वादित्थंसर्वस्यपरितोव्याप्नुवन्ति ॥ १ ॥

१. हम यजमान ऋभुओं के निकट दूत की तरह स्तुतिवाक्य प्रेरित करते हैं। हम उनके निकट सोम-उपस्तरण के लिए पयोयुक्त धेनु की याचना करते हैं। ऋभुगण वायु के समान गमन करनेवाले हैं। वे जगत् के उपकार-जनक कर्म को करनेवाले हैं। वे वेग से जानेवाले घोड़ों-द्वारा अन्तरिक्ष को क्षणमात्र में परिव्याप्त करते हैं।

अथद्वितीया—

यदा॒रम॑क्रन्नृ॒भवः॑पि॒तृभ्यां॒परि॑विष्टीवे॒षणा॑दं॒सना॑भिः ।
आदिद्दे॒वाना॒मुप॑स॒ख्यमा॑य॒न्धीरा॑सःपु॒ष्टिम॑वहन्म॒नायै॑ ॥ २ ॥

---

[1] ऐ० ब्रा० ३. ३०।

यदा । अरम् । अक्रन् । ऋभवः पितृऽभ्याम् । परिंऽविष्टी ।
वेषणा । दंसनाभिः । आत् । इत् । देवानाम् । उप । सख्यम् ।
आयन् । धीरासः । पुष्टिम् । अवहन् । मनायै ॥ २ ॥

यदा यस्मिन्काले ऋभवः पितृभ्यां मातापितृभ्यां परिविष्टी परिवेषणेन परिचर्यया वेषणा वेषणेन व्याप्त्या यद्वा वेषणमनयोर्युवत्वकरणेन दंसनाभिरन्यैश्चमसनिर्माणादिकर्मभिः अरम् अत्यर्थमक्रन् आदिदनन्तरमेव देवानामिन्द्रादीनां सख्यं सखित्वं समानख्यानत्वं देवतात्वमुपायन् आगमन् युवत्वाकरणेतिदेवत्वप्राप्तेरेकान्तत्वेनदेवैकरूपत्वादितिभावः किंच धीरासोधीराबुद्धिमन्तस्तेपांपुष्टि गणाविविधयांमनायै कतेन यजमानायावहन् वहन्ति धारयन्ति यद्वा सविपयांपुष्टिं मनायै मनसे प्रकृष्टमनस्कत्वायावहन् ॥ २ ॥

२. जब ऋभुओं ने माता-पिता को परिचर्या-द्वारा युवा किया था एवम् चमस-निर्माणादि अन्य कार्य करके वे अलंकृत हुए थे तब इन्द्रादि देवों के साथ उन्होंने उसी समय सख्य लाभ किया था। धीर ऋभुगण प्रकृष्ट मनस्वी हैं। वे यजमानों के लिए पुष्टि धारण करते हैं।

पुनर्येचक्रुःपितरायुवानासनायूपेवजरणाशयाना ।
तेवाजोविभ्वाँऋभुरिन्द्रवन्तोमधुप्सरसोनोवन्तुयज्ञम् ॥ ३ ॥

पुनः । ये । चक्रुः । पितरा । युवाना । सना । यूपाऽइव ।
जरणा । शयाना । ते । वाजः । विऽभ्वा । ऋभुः । इन्द्रऽवन्तः ।
मधुऽप्सरसः । नः । अवन्तु । यज्ञम् ॥ ३ ॥

येऋभवः पितरा मातापितरौ यूपेव छिन्नस्थाणुद्वय जरणा जीर्णौ शयाना शयानौ पुनः सना सनायुवाना युवानौ चक्रुः नित्यतरुणावकुर्वन् ते वाजोविभ्वाऋभुश्चएतन्नामकास्त्रयः सुधन्वनः आङ्गिरसस्यपुत्राऋभवः इन्द्रवन्तः अनुग्राहकेणेन्द्रेणयुक्ताः मधुप्सरसः मधुरस्यसोमरसस्यभक्षयितारोमनोहररूपावानोस्मदीयंयज्ञम् अवन्तु रक्षन्तु गच्छन्तुवा ॥ ३ ॥

३. ऋभुओं ने यूपकाष्ठ की तरह जीर्ण और शयनशील माता-पिता को नित्य तरुण किया था। वाज विभु और ऋभु इन्द्र के साथ सोम पान करके हम लोगों के यज्ञ की रक्षा करें।

अथचतुर्थी–

यत्संवत्समृभवोगामरक्षन्यत्संवत्समृभवोमाअपिंशन् ।
यत्संवत्समभरन्भासोअस्यास्ताभिःशमीभिरमृतत्वमाशुः ॥ ४ ॥

१ ऋ० सं० ९. १. ४.।

यत् । सम्ऽवत्सम् । ऋभवः । गाम् । अरक्षन् । यत् । सम्ऽवत्सम् ।
ऋभवः । माः । अपिंशन् । यत् । सम्ऽवत्सम् । अभरन् । भासः ।
अस्याः । ताभिः । शमीभिः । अमृतऽत्वम् । आशुः ॥ ४ ॥

संवत्सं संवसन्तिभूतान्यस्मिन्निति संवत्सः संवत्सरः संवत्सरपर्यन्तम् ऋभवो गांमृतामरक्षन् अपालयन् स्वसामर्थ्यादितियत् यदेतत्कर्मास्ति तथा संवत्सं संवत्सरम् ऋभवोमास्तस्याएवगोर्मांसमपिंशन् अवयवानकुर्वन्नितियत् किंच मृतायागोः त्वचापुच्छाद्यंसस्यामांसं समयोमपिंशन्नित्यर्थः किंच संवत्सं संवत्सरपर्यन्तमस्याःभासः अभरन् दीप्तीरवयवशोभाश्च कुर्वन् इतियत् ताभिःशमीभिः मृतायागोर्नवीकरणविषयैःकर्मभिरमृतत्वमाशुः देवत्वंप्राप्ताः देवैःकर्त्वैतिदेवत्वप्राप्तिसाधनत्वेनदेवैःप्रतिश्रुतत्वात् यद्वाग्रसंवत्समित्येतद्वत्सेनसहेतिव्याख्येयम् ॥ ४ ॥

४. ऋभुओं ने संवत्सर-पर्यन्त मृतक गौ का पालन किया था। ऋभुओं ने उस गौ के मांस को संवत्सर-पर्यन्त अवयवयुक्त किया था एवम् संवत्सर-पर्यन्त उसके शरीर के सौन्दर्य की रक्षा की थी। इन सकल-कार्यों-द्वारा उन्होंने देवत्व प्राप्त किया था।

ज्येष्ठआहचमसाद्वाकरेतिकनीयान्त्रीन्कृणवामेत्याह ।
कनिष्ठआहचतुरस्करेतित्वष्टऋभवस्तत्पनयद्वचोवः ॥५॥१॥

ज्येष्ठः । आह । चमसा । द्वा । कर । इति । कनीयान् । त्रीन् ।
कृणवाम । इति । आह । कनिष्ठः । आह । चतुरः । कर । इति ।
त्वष्टा । ऋभवः । तत् । पनयत् । वचः । वः ॥ ५ ॥ १ ॥

एकंचमसंचतुरःकृणोतनेतिश्यादेवदूतोग्निः ऋभूनाह देवत्वप्राप्त्युपायत्वेन तदा ते-षुमध्ये देवत्वप्राप्त्यैउत्कर्षकोज्येष्ठऋभुरितरानाह किमिति उच्यते—चमसाद्वाकरेति । एकंचमसंसन्तंद्वौकृणवामेतिकनीयान्तदनन्तरोविभ्वा त्रीनकृणवामकरवामेत्याह तत्कनिष्ठस्ततोपिकनीयान्वाजः चतुरस्कर चतुर्धाकरवामेत्याह तदेवचतुःकरणरूपं हेऋभवः त्वष्टा युष्मद्गुरुः वः वचः युष्मद्वचनं पनयदस्तौत् अङ्गीचकारेत्यर्थः ॥ १ ॥

५. ज्येष्ठ ऋभु ने कहा, "एक चमस को दो करेंगे।" उसके अवरज विभु ने कहा, "तीन करेंगे।" उसके कनिष्ठ वाज ने कहा, "चार प्रकार से करेंगे।" हे ऋभुओ, तुम्हारे गुरु त्वष्टा ने इस चतुष्करण-रूप तुम्हारे वचन को अङ्गीकार किया था।

सत्यमूचुर्नर एवा हि चक्रुरनु स्वधामृभवो जग्मुरेताम् ।
विभ्राजमानाँश्चमसाँ अहेवावेनत्त्वष्टा चतुरो ददृश्वान् ॥ ६ ॥

सत्यम् । ऊचुः । नरः । एव । हि । चक्रुः । अनु । स्वधाम् ।
ऋभवः । जग्मुः । एताम् । विभ्राजमानान् । चमसान् ।
अहाऽइव । अवेनत् । त्वष्टा । चतुरः । ददृश्वान् ॥ ६ ॥

नरो मनुष्यरूपा ऋभवः सत्यमूचुः सत्यमेवाब्रुवन् हि यस्मादेत एवैवं चक्रुः चतुरोऽकुर्वन् यथोक्तं तथैव कृतत्वादित्यभिप्रायः अनु चमसचतुष्करणानन्तरमेतां तृतीयसवनगतां स्वधां सोमात्मकमन्नमृभवो जग्मुः एकं चमसं चतुरः कृणोतन साकं देवैर्यज्ञियासो भविष्यथेति श्रुतत्वात् । अथ त्वष्टा देवो विभ्राजमानानहेव अहानीव दीप्यमानांश्चमसांश्चतुरो ददृश्वान् दृष्टवान्सन् अवेनत् अकामयत अङ्गीचकारेत्यर्थः ॥ ६ ॥

६. मनुष्य-रूप ऋभुओं ने सत्य कहा था; क्योंकि उन्होंने जैसा कहा, वैसा किया था। इसके अनन्तर वे ऋभुगण तृतीय सवनगत स्वधा के भागी हुए थे। दिवस की तरह दीप्तिमान् चार चमसों को देखकर त्वष्टा ने उसकी कामना की थी—उसे अङ्गीकार किया था।

द्वादश द्यून्यदगोह्यस्यातिथ्ये रणन्नृभवः ससन्तः ।
सुक्षेत्राकृण्वन्ननयन्त सिन्धून्धन्वातिष्ठन्नोषधीर्निम्नमापः ॥ ७ ॥

द्वादश । द्यून् । यत् । अगोह्यस्य । आतिथ्ये । रणन् । ऋभवः ।
ससन्तः । सुऽक्षेत्रा । अकृण्वन् । अनयन्त । सिन्धून् । धन्व । आ ।
अतिष्ठन् । ओषधीः । निम्नम् । आपः ॥ ७ ॥

संवत्सरमयत ऋभव इत्युक्तत्वात्तद्रूपेणस्तूयन्ते—यत् यदा द्वादश द्यून् दिवसान् आर्द्रादिद्वादशवृष्टिनक्षत्राणीत्यर्थः अगोह्यस्यागोप्यस्यादित्यस्य गृहे आतिथ्ये सततमागतोऽतिथिः तदुचितं सत्काररूपं कर्मातिथ्यं तदर्थं ससन्तः स्वपन्तः सुखेन निवसन्त ऋभवः रणन् अरमन्त अगोह्यस्य यस्य [illegible] तदानीं सुक्षेत्राकृण्वन् अकृष्टानि सस्यानि क्षेत्राणि वृष्ट्या सस्यादिसमृद्धानि अकुर्वन् सिन्धून् नदीरनयन्त प्रेरयन् तस्मिन्काले ओषधीः ओषधयो धन्व निरुदकस्थानमाश्रित्यातिष्ठन् निम्नं नीचस्थानमापोऽतिष्ठन् [illegible] ॥ ७ ॥

७. अगोपनीय सूर्य के गृह में जब ऋभुगण आर्द्रा से लेकर वृष्टि-कारक बारह नक्षत्रों तक अतिथिरूप से (सत्कृत होकर) सुखपूर्वक निवास करते हैं तब वे वृष्टि-द्वारा खेतों को शस्य-सम्पन्न करते और नदियों को प्रेरित करते हैं। जलविहीन स्थान में ओषधियाँ उत्पन्न होती हैं; और नीचे की तरफ़ जल जमा होता है।

रथंयेचक्रुःसुवृतंनरेष्ठांयेधेनुंविश्वजुवंविश्वरूपाम् ।
तआतक्षन्त्वृभवोरयिंनःस्ववसःस्वपसःसुहस्ताः ॥ ८ ॥

रथम् । ये । चक्रुः । सुऽवृतम् । नरेऽस्थाम् । ये । धेनुम् ।
विश्वऽजुवम् । विश्वऽरूपाम् । ते । आ । तक्षन्तु । ऋभवः । रयिम् ।
नः । सुऽअवसः । सुऽअपसः । सुऽहस्ताः ॥ ८ ॥

येऋभवः सुवृतंसुचक्रं सुष्ठुवर्तमानंवा नरेष्ठां नेतरिचक्रेवर्तमानंरथंचक्रुः येच विश्वजुवं विश्वस्य प्रेरयित्रीं विश्वरूपां बहुरूपाम् सर्वगामिकांवाधेनुं गां चक्रुरकुर्वन् बृहस्पतिर्विश्वरूपामुपाजतेतिश्रुतम् । तेमहान्तऋभवोनोऽस्माकंरयिंधनमातक्षन्तु सर्वतोनिष्पादयन्तु कीदृशास्तेऋभवः स्वपसः सुकर्माणः स्ववसः शोभनान्नोपेताः सुहस्ताः शोभनहस्ताः ॥ ८ ॥

८. हे ऋभुओ, जिन्होंने सुचक्र और चक्रविशिष्ट रथ का निर्माण किया था, जिन्होंने विश्व की प्रेरयित्री और बहुरूपा धेनु को उत्पन्न किया था, वे सुकर्मा, सुन्दर, अन्नयुक्त और सुहस्त ऋभु हम लोगों के धन का निष्पादन करें।

अपोह्येषामजुषन्तदेवाअभिक्रत्वामनसादीध्यानाः ।
वाजोदेवानामभवत्सुकर्मेन्द्रस्यऋभुक्षावरुणस्यविभ्वा ॥ ९ ॥

अपः । हि । एषाम् । अजुषन्त । देवाः । अभि । क्रत्वा । मनसा ।
दीध्यानाः । वाजः । देवानाम् । अभवत् । सुऽकर्मा । इन्द्रस्य ।
ऋभुक्षाः । वरुणस्य । विऽभ्वा ॥ ९ ॥

एषामृभूणामपोरथनिर्माणादिरूपंकर्मदेवाइन्द्रादयोऽजुषन्तासेवन्त इन्द्रोहरीयुयुजेअश्विनारथमित्यादिमंत्रोक्तप्रकारेणस्वीकृतवन्तइत्यर्थः । कीदृशास्ते क्रत्वा वरप्रदानरूपेणकर्मणामनसाशोभनेनचित्तेनानुग्रहयुक्तेनाभिदीध्यानाः दीप्यमानाः देवानामनुग्रहेणकिंलब्धमित्याह—सुकर्माशोभनव्यापारोवाजःकनीयान्देवानांसर्वेषांसंबन्ध्यभवत् तथेन्द्रस्यसंबन्धी ऋभुक्षाः ऋभुर्ज्येष्ठःविभ्वामध्यमोवरुणस्यसंबन्ध्यभवत् विपूरणः ॥ ९ ॥

९. इन्द्र आदि देवों ने वरप्रदान-रूप कर्म-द्वारा एवम् प्रसन्न अन्तःकरण-द्वारा देदीप्यमान होकर इन ऋभुओं के अश्व, रथ आदि निर्माण रूप कर्म को स्वीकार किया था। शोभन व्यापारवाले कनिष्ठ वाज सब देवों के सम्बन्धी हुए, ज्येष्ठ ऋभु इन्द्र के सम्बन्धी हुए और मध्यम विभु वरुण के सम्बन्धी हुए।

येहरीमेधयोक्थामदन्तइन्द्रायचक्रुःसुयुजायेअश्वा ।
तेरायस्पोषंद्रविणान्यस्मेधत्तऋभवःक्षेमयन्तोनमित्रम् ॥१०॥

ये । हरी इति । मेधया । उक्था । मदन्तः । इन्द्राय । चक्रुः ।
सुऽयुजा । ये । अश्वा । ते । रायः । पोषम् । द्रविणानि । अस्मे इति ।
धत्त । ऋभवः । क्षेमऽयन्तः । न । मित्रम् ॥ १० ॥

येऋभवः हरी अश्वौ मेधयाप्रज्ञया उक्था उक्थैःस्तुतिभिःमदन्तोहर्षयन्तोऽचक्रुः येच तौ सुयुजा सुयुजौ सुयोजमानौ अश्वा अश्वौ इन्द्रायेन्द्रार्थंचक्रुरकुर्वन् हेऋभवस्तेयूयंरायस्पोषं धनपुष्टिं द्रविणानिगवादिधनानिधसुखानिवाअस्मेअस्मासुधत्त धारयत किमिव क्षेमयन्तः क्षेममिच्छन्तोमित्रंन मित्रमिव अत्र यद्यप्येकएवऋभुनामाततसंबन्धादितरेप्यृभवउच्यन्ते प्राणभ-न्यायेन ॥ १० ॥

१०. हे ऋभुओ, जिन्होंने अश्वद्वय को प्रज्ञा तथा स्तुति-द्वारा हृष्ट किया था, जिन्होंने उस अश्वद्वय को इन्द्र के लिए सुयोजमान किया था, वही ऋभुगण हम लोगों को मंगलाकांक्षी मित्र की तरह धन, पुष्टि-गौ आदि धन तथा सुख दान करें।

इदाह्नःपीतिमुतवोमदंधुर्नऋतेश्रान्तस्यसख्यायदेवाः ।
तेनूनमस्मेऋभवोवसूनितृतीयेअस्मिन्त्सवनेदधात ।११।२।

इदा । अह्नः । पीतिम् । उत । वः । मदम् । धुः । न । ऋते ।
श्रान्तस्य । सख्याय । देवाः । ते । नूनम् । अस्मे इति । ऋभवः ।
वसूनि । तृतीये । अस्मिन् । सवने । दधात ॥ ११ ॥ २ ॥

इदा इदानीं चमसादिनिर्माणानन्तरम् अह्नः सुत्यासंबन्धिनस्तृतीयेसवनेपीतिं सोमपानम् उतापिच मदंतज्जनितं मदंयुष्माकं धुः ददुः देवाःश्रान्तस्यश्रान्तात्तपोयुक्तादृतेसख्याय सखित्वाय नभवन्ति देवाः यतस्तेश्रान्ताः अतोददुरित्यर्थः हेऋभवः तेमहान्तो यूयं नूनं निश्चयमस्मे अस्मासु अस्मिन्तृतीयसवने वसूनि धनानि दधात धारयत ॥ ११ ॥

११. चमस आदि निर्माण के अनन्तर तृतीय सवन में देवों ने तुम लोगों को सोमपान तथा तदुत्पन्न हर्ष प्रदान किया था। तपोयुक्त व्यक्ति को छोड़कर दूसरे के सखा देवगण नहीं होते हैं। हे ऋभुओ, इस तृतीय सवन में तुम निश्चय ही हम लोगों को धन प्रदान करो।

ऋभुर्विभ्वेत्येकादशर्चंद्वितीयंसूक्तं वामदेवस्यार्षंत्रैष्टुभमार्भवम् ऋभुर्विभ्वेत्यनुक्रमणिका । व्यूढेदशरात्रेपञ्चमेहनिवैश्वदेवशस्त्रे आर्भवनिविद्धानीयमिदम् ऋभुर्विभ्वास्तुषेभनामितिसूत्रितत्वात् ।

ऋभुर्विभ्वावाजइन्द्रोनोअच्छेमंयज्ञंरत्नधेयोपयात ।
इदाहिवोधिषणादेव्यह्नामधात्पीतिंसंमदाअग्मतावः ॥ १ ॥

ऋभुः । विऽभ्वा । वाजः । इन्द्रः । नः । अच्छ । इमम् । यज्ञम् । रत्नऽधेया । उप । यात । इदा । हि । वः । धिषणा । देवी । अह्नाम् । अधात् । पीतिम् । सम् । मदाः । अग्मत । वः ॥ १ ॥

ऋभुर्विभ्वावाजइन्द्रइत्येतेदेवाः नोस्मदीयमिमंयज्ञमच्छाभिमुखंरत्नधेयाऽस्मभ्यंरत्नदानाय उपयातोपगच्छत ननु इन्द्रःसोमस्वामित्वादागच्छतु कथमेतेषांयज्ञप्राप्तिरितिचेदुच्यते—इदाहि इदानींखलु वोयुष्माकंधिषणा वाक् देवी प्रजापतेःसम्बन्धिनी अह्नां सोमाभिषवसम्बन्धिनां पीतिं सोमपानमधात् प्रजापतिरब्रवीत्सवितारंतवहाइमेन्तेवासास्त्वमेवैभिःसम्पिबस्वेतिब्राह्मणम् । यस्मादेवंतस्मात्मदाश्चवोयुष्मान्समग्मत सङ्गताः यद्वासोमवाद्देवैः सङ्गताः ॥ १ ॥

१. हे ऋभु, विभु, वाज और इन्द्र, रत्न दान करने के लिए तुम लोग हमारे इस यज्ञ में आओ; क्योंकि अभी दिन में वाक्देवी तुम लोगों को सोमाभिषव-सम्बन्धी प्रीति दान करती हैं। इसलिए सोमजनित हर्ष तुम लोगों के साथ संगत हो।

विदानासोजन्मनोवाजरत्नाउतऋतुभिर्ऋभवोमादयध्वम् ।
संवोमदाअग्मतसंपुरंधिःसुवीरामस्मेरयिमेरयध्वम् ॥ २ ॥

विदानासः । जन्मनः । वाजऽरत्नाः । उत । ऋतुऽभिः । ऋभवः । मादयध्वम् । सम् । वः । मदाः । अग्मत । सम् । पुरम्ऽधिः । सुऽवीराम् । अस्मे इति । रयिम् । आ । ईरयध्वम् ॥ २ ॥

हेवाजरत्नाः शोभनलक्षणेनान्नेनरत्नमानाः ऋभवोयूयं जन्मनोजननस्य देवत्वलक्षणस्य देवत्वप्राप्तिंविदानासोजानन्तः यद्वा विदानासः सोमप्राप्तिंजानन्तः जन्मनःपूर्वंमनुष्यजन्मनः ऊर्ध्वंसन्तः उतशब्दश्चार्थे ऋतुभिर्देवैःसहमादयध्वं वोयुष्मान्मदाःसोमपानजनिताःसमग्मत सङ्गताः पुरन्धिः स्तुतिरपि समग्मत तेयूयम् अस्मे अस्माकं सुवीरां शोभनैर्वीरैरुपेतांरयिमेरयध्वं प्रेरयत ॥ २ ॥

२. हे अन्न-द्वारा शोभमान ऋभुगण, पहले तुम लोगों का जन्म मनुष्यों में हुआ था, अब देवत्वप्राप्ति को जान करके तुम लोग देवों के साथ हृष्ट होओ। हर्षकर सोम और स्तुति तुम लोगों के लिए एकत्र हुए हैं। तुम लोग हमारे लिए पुत्र-पौत्र-विशिष्ट धन प्रेरित करो।

अयंवोयज्ञऋभवोकारियमामनुष्वत्प्रदिवोदधिध्वे ।
प्रवोच्छाजुजुषाणासोअस्थुरभूतविश्वेअग्रियोतवाजाः ॥ ३ ॥

अयम् । वः । यज्ञम् । ऋभवः । अकारि । यम् । आ । मनुष्वत् ।
प्रऽदिवः । दधिध्वे । प्र । वः । अच्छ । जुजुषाणासः । अस्थुः ।
अभूत । विश्वे । अग्रिया । उत । वाजाः ॥ ३ ॥

हेऋभवोवोयुष्मदर्थम् अयंयज्ञोकारि यंयज्ञंमनुष्वत् मनुष्यवत्प्रदिवःप्रकर्षेणद्योतमानाः सन्तः आदधिध्वे धारयतमत्करे तदर्थंवोयुष्मान् अच्छाभिमुख्येनजुजुषाणासः सेवमानाःसोमाः अस्थुः प्रतिष्ठन्ते उतापिच धारयित्वाच हेवाजाऋभवोविश्वेयूयमग्रियाअग्रार्हाःअमर्त्वसम्पा-दिनोवा अभूत भवथ ॥ ३ ॥

३. हे ऋभुओ, तुम लोगों के लिए यह यज्ञ किया गया है। मनुष्य की तरह दीप्तिशाली होकर तुम लोग इसे धारण करो। सेवमान सोम तुम लोगों के निकट रहता है। हे वाजगण, तुम लोग ही प्रथम उपास्य हो।

अभूदुवोविधतेरत्नधेयमिदानरोदाशुषेमर्त्याय ।
पिबतवाजाऋभवोददेवोमहितृतीयंसवनंमदाय ॥ ४ ॥

अभूत् । ऊँ इति । वः । विधते । रत्नऽधेयम् । इदा । नरः ।
दाशुषे । मर्त्याय । पिबत । वाजाः । ऋभवः । ददे । वः । महि ।
तृतीयम् । सवनम् । मदाय ॥ ४ ॥

हेनरोनेतारऋभवः वोयुष्माकमनुग्रहात् इदाइदानीं तृतीयेसवने रत्नधेयंदातव्यंरत्नंवि-धते विधतिःपरिचरणकर्मा स्तुत्यापरिचरते दाशुषेहविर्दत्तवतेमर्त्यायमनुष्याययजमानायमह्यमभूदभवत् उइतिपूरणः तदर्थं हेवाजाः हेऋभवः यतद्यूयंविभ्वनामकस्याप्युपलक्षणं इतरापेक्षयाप्रत्येकं बहुवचनं यूयंपिबत तदर्थंवोददे किंमाहिमहत्प्रभूतंतृतीयंसवनंतत्सम्बन्धिनंसोममित्यर्थः किमर्थं मदाय हर्षाय तृप्तयेवा ॥ ४ ॥

४. हे नेतृगण, तुम्हारे अनुग्रह से अभी इस तृतीय सवन में रत्न-योग्य रत्न परिचर्याकारी, हव्यदाता यजमान के लिए हो। हे वाजगण, हे ऋभुगण, तुम लोग पान करो। तृतीय सवन में हर्ष के लिए प्रभूत सोम हम तुम लोगों के लिए दान करते हैं।

अथपञ्चमी—

आवाजायातोपंनऋभुक्षामहोनरोद्रविंणसोगृणानाः ।
आवंःपीतयोंभिपित्वेअह्नांमिमाअस्तंनवस्वंइवग्मन् ॥५॥ २॥

आ । वाजाः । यात । उपं । नः । ऋभुक्षाः । महः । नरः ।
द्रविंणसः । गृणानाः । आ । वः । पीतयंः । अभिऽपित्वे ।
अह्नाम् । इमाः । अस्तम् । नवस्वंःऽइव । ग्मन् ॥ ५ ॥ २ ॥

हेवाजाः ऋभुक्षाः नरोनेतारोयूयं नः उपयात किंकुर्वन्तः महोमहतः द्रविणसोधनस्य कर्मणिषष्ठ्यौ महद्द्रविणंगृणानाःस्तुवन्तः किंच अह्नामभिपित्वेऽभिपतनेसमाप्तौ तृतीयसवनेइत्यर्थः वोयुष्मानिमाःपीतयः पानान्याग्मन् आगच्छन्ति तत्रदृष्टान्तः—अस्तं गृहनामैतत् गृहंन यस्वइव नवप्रसवागावइव ॥ ५ ॥

५. हे वाजो, हे ऋभुक्षाओ, तुम लोग नेता हो। महान् धन की स्तुति करते हुए तुम लोग हमारे निकट आगमन करो। दिवस की समाप्ति में अर्थात् तृतीय सवन में जैसे नव प्रसवा गौएँ गृह के प्रति आगमन करती हैं, उसी तरह यह सोम रस का पान तुम लोगों के निकट आगमन करता है।

आनंपातःशवसोयातनोपेमंयज्ञंनमंसाहूयमानाः।
सजोषसःसूरयोयस्यंचस्थमध्वंःपातरत्नधाइन्द्रंवन्तः ॥ ६ ॥

आ । नपातः । शवसः । यातन । उपं । इमम् । यज्ञम् । नमंसा ।
हूयमानाः सऽजोषसः । सूरयः । यस्यं । च । स्थ । मध्वंः ।
पात । रत्नऽधाः । इन्द्रंऽवन्तः ॥ ६ ॥

हेशवसोनपातः बलस्यनपातयितारः तस्यपुत्रावा बलवन्तइत्यर्थः यूयं नमसास्तोत्रेण हूयमानाआकारिताःसन्तः इमंयज्ञमुपायातन उपागच्छत कीदृशायूयं सजोषसः इन्द्रेणसहप्रीताः सूरयोमेधाविनः इन्द्रस्यचैषांचकःप्रसङ्गइत्युच्यते यस्यचस्थ चेतिप्रसिद्धौ यस्येन्द्रस्य सम्बन्धिनोयूयंस्थ तदुक्तिाश्वनिर्माणादित्यभिप्रायः यस्मादेवंतस्मादिन्द्रवन्तः प्रीतेनेन्द्रेण तद्वन्तोरत्नधाः रमणीयधनानांदातारोयूयं मध्वः मधुरंसोमंपात पिबत ॥ ६ ॥

६. हे बलपुत्रो या बलवानो, स्तोत्र-द्वारा आहूत होकर तुम लोग इस यज्ञ में आगमन करो। तुम लोग इन्द्र के साथ प्रीत होते हो और मेधावी हो; क्योंकि तुम लोग इन्द्र के सम्बन्धी हो। तुम लोग इन्द्र के साथ रत्न दान करते हुए मधुर सोमरस का पान करो।

अथसप्तमी—

सजोषाइन्द्रवरुणेनसोमंसजोषाःपाहिगिर्वणोमरुद्भिः ।
अग्रेपाभिर्ऋतुपाभिःसजोषाग्नास्पत्नीभीरत्नधाभिःसजोषाः ॥ ७ ॥

सऽजोषाः । इन्द्र । वरुणेन । सोमम् । सऽजोषाः । पाहि । गिर्वणः ।
मरुत्ऽभिः । अग्रेऽपाभिः । ऋतुऽपाभिः । सऽजोषाः । ग्नाःपत्नीभिः ।
रत्नऽधाभिः । सऽजोषाः ॥ ७ ॥

हेइन्द्र त्वंवरुणेन राज्यभिमानिदेवेन सजोषाः समानप्रीतिःसन् सोमंपाहि पिब हेगिर्वणः गीर्भिर्वननीय संभजनीयेन्द्र त्वंमरुद्भिः सजोषाः संगतःसन् सोमंपाहि पिब किंच अग्रेपाभिः प्रथमपातृभिः ऋतुपाभिः ऋतुपान्देवैश्च ग्नाः पत्नीभिः स्त्रीणांपात्र्यश्च्योग्नाःपत्न्यः ताभिः मेनाग्नाइतिस्त्रीणामितिनिरुक्तम्[1] । रत्नधाभिःरमणीयधनदातृभिःऋतुभिःसहपिब यद्वैतत् ग्नाःपत्नीभिरित्यस्यविशेषणं ताभिर्वासजोषाःसोमंपिब ॥ ७ ॥

७. हे इन्द्र, तुम रात्र्यभिमानी वरुणदेव के साथ समान-प्रीति-युक्त होकर सोम पान करो । हे स्तुतियोग्य इन्द्र, तुम मरुतों के साथ संगत होकर सोमपान करो । प्रथम पानकारी ऋतुओं के साथ, देव-पत्नियों के साथ और रत्न देनेवाले ऋतुओं के साथ सोम पान करो ।

सजोषसआदित्यैर्मादयध्वंसजोषसऋभवःपर्वतेभिः ।
सजोषसोदैव्येनासवित्रासजोषसःसिन्धुभीरत्नधेभिः ॥ ८ ॥

सऽजोषसः । आदित्यैः । मादयध्वम् । सऽजोषसः । ऋभवः ।
पर्वतेभिः । सऽजोषसः । दैव्येन । सवित्रा । सऽजोषसः ।
सिन्धुऽभिः । रत्नऽधेभिः ॥ ८ ॥

हेऋभवः आदित्यैः सजोषसःसंगताः यूयं मादयध्वं तथा पर्वतेभिः पर्ववद्भिः पर्वण्यर्चमानैर्देवविशेषैः सजोषसोमादयध्वं तथाच दैव्येन देवेभ्योहितेनसवित्रासजोषसःरत्नधेभिः रत्नानांदातृभिः सिन्धुभिः स्यन्दनस्वभावैः नद्यभिमानिदेवैःसजोषसोमादयध्वम् ॥ ८ ॥

८. हे ऋभुओ, आदित्यों के साथ संगत होकर तुम हृष्ट होओ, पर्व में अर्चमान देवविशेष के साथ संगत होकर तुम हृष्ट होओ, देवों के हितकर सविता देव के साथ संगत होकर हृष्ट होओ और रत्न-दाता नद्यभिमानी देवों के साथ संगत होकर हृष्ट होओ ।

येअश्विनायेपितरायऊतीधेनुंततक्षुर्ऋभवोयेअश्वा ।
येअंसत्रायऋधग्रोदसीयेविभ्वोनरःस्वपत्यानिचक्रुः ॥ ९ ॥

---

[1] नि० ३. २१।

ये । अश्विना । ये । पितरा । ये । ऊती । धेनुम् । ततक्षुः । ऋभवः ।
ये । अश्वा । ये । अंसत्रा । ये । ऋधक् । रोदसी इति । ये । विभ्वः ।
नरः । सुऽअपत्यानि । चक्रुः ॥ ९ ॥

येऋभवः अश्विना अश्विनौ ऊती ऊत्या क्रियया रथनिर्माणरूपया अप्रीणयन् येच पितरा पितरौ ततक्षुः तक्षणेनसमपादयन् जीर्णौसन्तौ ऊती ऊत्या युवानौचक्रुः येचधेनुंततक्षुः मृतायाःपुनर्नवीकरणे येचाश्वांततक्षुः निश्चर्मणोगाम्परिणीतयीतिभिर्योनरन्तायुवधातातृणोतनेत्याद्युक्तम् । येचांसत्रा अंसत्राणि कवचानिदेवेभ्यश्चक्रुः येच रोदसी द्यावापृथिव्यौ ऋधक् पृथक्चक्रुः एवमुक्तप्रकारेण येविभ्वोव्याप्ताः ऋभवोनरोनेतारः स्वपत्यानि स्वपत्यसाधनानि तत्प्राप्तिसाधनानिवा कर्माणि चक्रुः ते अस्मेपात्वित्युत्तरत्रसंबन्धः ॥ ९ ॥

९. हे ऋभुओ, जिन्होंने अश्विद्वय को रथनिर्माणादि कार्य-द्वारा प्रीत किया था, जिन्होंने जीर्ण माता-पिता को युवा किया था, जिन्होंने धेनु और अश्व का निर्माण किया था, जिन्होंने देवों के लिए अंसत्रा कवच निर्माण किया था, जिन्होंने द्यावा-पृथिवी को पृथक् किया था, जो व्याप्त एवम् नेता हैं और जिन्होंने सुन्दर अपत्य-प्राप्ति-साधन रूप कार्य किया था, वे प्रथम पानकारी हैं।

येगोमन्तंवाजवन्तंसुवीरंरयिंधत्थवसुमन्तंपुरुक्षुम् ।
तेअंग्रेपाऋभवोमन्दसानाअस्मेधत्तयेचंरातिंगृणन्ति ॥ १० ॥

ये । गोऽमन्तम् । वाजऽवन्तम् । सुऽवीरम् । रयिम् । धत्थ ।
वसुऽमन्तम् । पुरुऽक्षुम् । ते । अग्रेऽपाः । ऋभवः । मन्दसानाः ।
अस्मे इति । धत्त । ये । च । रातिम् । गृणन्ति ॥ १० ॥

हेऋभवः येयूयं गोमन्तं गोसहितं वाजवन्तम् अन्नवन्तं सुवीरं शोभनपुत्रोपेतं वसुमन्तं निवासयोग्यगृहादिधनोपेतं पुरुक्षुंबहुलं रयिं धनं धत्थ धारयथ महांदातुं हेऋभवः तेयूयम् अग्रेपाः प्रथमंपातारःमन्दसानाः माद्यन्तःसन्तः अस्मे अस्मभ्यंचधत्त रयिम् येच यूयं रातिंदाने स्तुवन्ति गृणन्तिस्तुवन्तितेभ्यश्च यद्वा येच रातिंगृणन्ति यजमानास्तेभ्योपिधत्त ॥ १० ॥ हे ऋभुओ, जो गोविशिष्ट, अन्नविशिष्ट, पुत्रपौत्रादिविशिष्ट निवासयोग्य गृह आदि धनों से युक्त तथा बहुत अन्नवाले धन को धारण करते हैं एवम् जो धन की प्रशंसा करते हैं, वे प्रथम पानकारी ऋभुगण हृष्ट होकर हम लोगों को धन दान करें।

नापाभूतनवोतितृषामानिःशस्ताऋभवोयज्ञेअस्मिन् ।
समिन्द्रेणमदथसंमरुद्भिःसंराजभीरत्नधेयायदेवाः ॥ ११ ॥४ ॥

१ ऋ० ४. १. १. ५ ।

न । अपं । अभूत । न । वः । अतीतृषाम । आनिःशस्ताः ।
ऋभवः । यज्ञे । अस्मिन् । सम् । इन्द्रेण । मदथ । सम् ।
मरुत्ऽभिः । सम् । राजऽभिः । रत्नऽधेयाय । देवाः ॥ ११ ॥ ४ ॥

हेऋभवः यूयं नापाभूत नापागच्छत अपरक्तानभवत वयंचवोयुष्मान् नातीतृषाम अत्यन्तंतृषितान्नाकरवाम अतोहेऋभवोदेवाः अनिःशस्ताः अनिन्दिताःसन्तोऽस्मिन्यज्ञे इन्द्रेणसंमदथ मरुद्भिःसंमदथ राजभिः राजमानैरन्यैर्देवैःसंमदथ तृप्ताभवथ किमर्थं रत्नधेयाय रमणीयधनदानाय ॥ ११ ॥

११. हे ऋभुओ, तुम लोग चले न जाना। हम तुम लोगों को अत्यन्त तृषित नहीं करेंगे। हे देवो (ऋभुओ), तुम लोग अनिन्दित होकर रमणीय धन दान करने के लिए इस यज्ञ में इन्द्र के साथ हृष्ट होओ, मरुतों के साथ हृष्ट होओ और अन्यान्य दीप्तिमान् देवों के साथ हृष्ट होओ।

इहोपयातेतितृतीयंनवर्चंसूक्तं वामदेवस्यार्षंत्रैष्टुभमार्भवम् इहोपनवेत्यनुक्रमणिका । तृतीयसवनेमैत्रावरुणस्येदमुक्थीयमानसूक्तम् सूत्रितंच—आत्वावहन्त्वसावि देवमिहोपयातेत्यनुक्रमणमिति ॥

इहोपयातशवसोनपातःसौधन्वनाऋभवोमापभूत ।
अस्मिन्हिवःसवनेरत्नधेयंगमन्त्विन्द्रमनुवोमदासः ॥ १ ॥

इह । उप । यात । शवसः । नपातः । सौधन्वनाः । ऋभवः ।
मा । अप । भूत । अस्मिन् । हि । वः । सवने । रत्नऽधेयम् ।
गमन्तु । इन्द्रम् । अनु । वः । मदासः ॥ १ ॥

हेशवसोनपातोबलस्यपुत्राः नस्यनपातयितारोवा हेसौधन्वनाः सुधन्वनःपुत्राः हेऋभवः योयूयं इहोपयात अस्मिन्तृतीयसवनेउपगच्छत मापभूत अपगतानभवत अस्मिन्सवनेरत्नधेयंरमणीयधनस्यदातारमिन्द्रम् अनुअनुसृत्य वोयुष्मान्मदासोमदकराःसोमाः गमन्तु गच्छन्तु अपितिशब्दयथार्थःसम्पद्यते इन्द्रंयुष्मांश्चान्वागच्छन्त्वित्यर्थः सिद्धणः ॥ १ ॥

१. हे बल के पुत्र, सुधन्वा के पुत्र, ऋभुओ, तुम सब इस तृतीय सवन में आओ, अपगत मत होओ। इस सवन में मदकर सोम रत्न-दाता इन्द्र के अनन्तर तुम लोगों के निकट गमन करे।

आगंनृभूणामिहरत्नधेयमभूत्सोमस्यसुषुतस्यपीतिः ।
सुकृत्ययायत्स्वपस्ययाचँएकंविचक्रचमसंचतुर्धा ॥ २ ॥

आ । अगन् । ऋभूणाम् । इह । रत्नऽधेयम् । अभूत् । सोमस्य ।
सुऽसुतस्य । पीतिः । सुऽकृत्यया । यत् । सुऽअपस्यया । च ।
एकम् । विऽचक्र । चमसम् । चतुःऽधा ॥ २ ॥

ऋभूणां युष्माकमिहतृतीयसवनेरत्नधेयं रत्नदानमागमत्आगच्छतुमह्यं यद्वा युष्माकमेव सोमाख्यंरत्नमागात् यस्मात्सोमस्यसुषुतस्यपीतिःपानमभूत् प्रजापतिनालब्धमित्यर्थः तदपिकुतइतिचेदुच्यते—यद्यस्मात्सुकृत्ययाशोभनहस्तव्यापारेण स्वपस्यया शोभनरथनिर्माणादिकर्मेच्छयाच एकंसन्तं चमसं चतुर्धाविचक्र कृतवन्तः ॥ २ ॥

२. ऋभुओं का रत्नदान इस तृतीय सवन में मेरे निकट आये; क्योंकि तुम लोगों ने शोभन हस्त-व्यापार-द्वारा और कर्म की इच्छा-द्वारा एक चमस को चतुर्धा किया था एवम् अभिषुत सोमपान किया था।

व्यकृणोतचमसंचतुर्धासखेविशिक्षेत्यब्रवीत ।
अथैतवाजाअमृतस्यपन्थांगणंदेवानामृभवःसुहस्ताः ॥ ३ ॥

वि । अकृणोत । चमसम् । चतुःऽधा । सखे । वि । शिक्ष । इति । अब्रवीत । अथ । ऐत । वाजाः । अमृतस्य । पन्थाम् । गणम् । देवानाम् । ऋभवः । सुऽहस्ताः ॥ ३ ॥

हेऋभवः यूयंचमसंचतुर्धाव्यकृणोत व्यकुरुत कृत्वाच हेसखे सखिभूताग्ने विशिक्ष अनुगृहाण सोमपानमित्यब्रवीत अवदतयूयम् अथसोऽग्निर्युष्मान् अवादीत्खलु किमिति हेवाजाः ऋभवः सुहस्ताः शोभनहस्तोपेतायूयममृतस्यामरणधर्मकस्य स्वर्गस्य पन्थां पन्थानमैत गच्छत कियदमृतमितिदेवानामिन्द्रादीनांगणंसंघातमैत ॥ ३ ॥

३. हे ऋभुओ, तुम लोगों ने चमस को चतुर्धा किया था एवम् कहा था कि, "हे सखा अग्नि, अनुग्रह करो।" अग्नि ने तुम लोगों से कहा—"हे वाजगण, हे ऋभुगण, तुम लोग कुशलहस्त हो। तुम लोग अमरत्वपथ में अर्थात् स्वर्ग मार्ग में गमन करो।"

किंमयःस्विच्चमसएषआसयंकाव्येनचतुरोविचक्र ।
अथासुनुध्वंसवनंमदायपातऋभवोमधुनःसोम्यस्य ॥ ४ ॥

किम्ऽमयः । स्वित् । चमसः । एषः । आस । यम् । काव्येन । चतुरः । विऽचक्र । अथ । सुनुध्वम् । सवनम् । मदाय । पात । ऋभवः । मधुनः । सोम्यस्य ॥ ४ ॥

किंमयः स्वित् किमात्मक एव चमसः आस स्वित् अभवत् यं चमसमेकं सन्तं काव्येन कवीनां सम्बन्धिना कर्मणा कौशलेन चतुरो विचक्र कृतवन्तः अथाधुनासवनं सुषत इतिसवनः सोमः तं मदाय हर्षायसुनुध्वं हे ऋत्विजः हे ऋभवो यूयंच सोम्यस्य सोमसम्बन्धिनं मधुनो मधुरं रसं पात पिबत ॥ ४ ॥ जिस चमस को कौशल-पूर्वक चार किया था, वह चमस किस प्रकार का था ? हे ऋत्विको, तुम लोग हर्ष के लिए सोमाभिषव करो। हे ऋभुओ, तुम लोग मधुर सोमरस का पान करो।

शच्याकर्तपितरायुवानाशच्याकर्तचमसंदेवपानम् ।
शच्याहरीधनुतरावतष्टेन्द्रवाहावृभवोवाजरत्नाः ॥ ५ ॥ ५ ॥

शच्या । अकर्त । पितरा । युवाना । शच्या । अकर्त । चमसम् । देवऽपानम् । शच्या । हरी इति । धनुःऽतरौ । अतष्ट । इन्द्रऽवाहौ । ऋभवः । वाजऽरत्नाः ॥ ५ ॥ ५ ॥

हे वाजरत्नाः रमणीयसोमाः हे ऋभवः यूयं शच्या कर्मणा पितरा मातापितरौ युवाना युवानौ अकर्त अकुरुत तथा शच्या चमसं देवपानं देवपानार्हमकर्त चतुर्धाकुरुतेत्यर्थः शच्या हरी अतष्ट तक्षणेनसम्पादितवन्तः कीदृशौ हरी धनुतरौ शीघ्रगन्तृतरौ इन्द्रवाहौ इन्द्रवोढारौ ॥ ५ ॥ हे रमणीय सोमवाले ऋभुओ, तुम लोगों ने कर्म-द्वारा माता-पिता को युवा किया था, कर्म-द्वारा चमस को देवपान के योग्य चतुर्धा किया था और कर्म-द्वारा शीघ्रगामी इन्द्र के वाहक अश्वद्वय को सम्पादित किया था।

योवःसुनोत्यभिपित्वेअह्नांतीव्रंवाजासःसवनंमदाय ।
तस्मैरयिमृभवःसर्ववीरमातक्षतवृषणोमन्दसानाः ॥ ६ ॥

यः । वः । सुनोति । अभिऽपित्वे । अह्नाम् । तीव्रम् । वाजासः । सवनम् । मदाय । तस्मै । रयिम् । ऋभवः । सर्वऽवीरम् । आ । तक्षत । वृषणः । मन्दसानाः ॥ ६ ॥

हे ऋभवो वाजाः सोमवन्तो वो युष्मभ्यं यो यजमानः अह्नामभिपित्वे अभिपतने तृतीयसवने इत्यर्थः तस्मिन् तीव्रं रसवत्तरं सवनं सूयत इति सवनः सोमस्तं मदाय सुनोति तस्मै सर्ववीरं बहुपुत्रोपेतं रयिं धनं हे वृषणः फलवर्षितारः मन्दसानाः मोदमानाः सन्तः आतक्षत सम्पादयतेत्यर्थः ॥ ६ ॥

६. हे ऋभुओ, तुम लोग अन्नवान् हो। जो यजमान तुम लोगों के उद्देश से हर्ष के लिए दिवावसान में तीव्र सोम का अभिषव करता है, हे फलवर्षी ऋभुओ, तुम लोग हृष्ट होकर उस यजमान के लिए बहु-पुत्रयुक्त धन का सम्पादन करो।

अथसप्तमी–

प्रातःसुतमपिबोहर्यश्वमाध्यन्दिनंसवनंकेवलंते ।
समृभुभिःपिबस्वरत्नधेभिःसखीँर्याँइन्द्रचकृषेसुकृत्या ॥ ७ ॥

प्रातरिति । सुतम् । अपिबः । हरिऽअश्व । माध्यन्दिनम् । सवनम् । केवलम् । ते । सम् । ऋभुऽभिः । पिबस्व । रत्नऽधेभिः । सखीन् । यान् । इन्द्र । चकृषे । सुऽकृत्या ॥ ७ ॥

हेहर्यश्व हरितवर्णाश्वोपेत इन्द्र प्रातः प्रातःसवने सुतमभिषुतंसोममपिबः पिबस्व माध्यन्दिनंसवनंकेवलंते त्वदीयमेव नान्येषां सवनद्वयस्यपृथगभिधानात्तृतीयसवनंपरिशिष्यते तृतीय-सवनेरत्नधेभिः रमणीयदानैः ऋभुभिः संपिबस्व हेइन्द्र यानृभून्सुकृत्याशोभनकर्मणासखीन् चकृषे अकरोः ॥ ७ ॥

७. हे हरिविशिष्ट इन्द्र, तुम प्रातःसवन में अभिषुत सोमपान करो। माध्यन्दिन सवन केवल तुम्हारा ही है। हे इन्द्र, तुमने शोभन कर्म-द्वारा जिसके साथ मैत्री की है, उस रत्नदाता ऋभुओं के साथ तुम तृतीय सवन में पान करो।

येदेवासोअभवतासुकृत्याश्येनाइवेदधिदिविनिषेद ।
तेरत्नंधातशवसोनपातःसौधन्वनाअभवतामृतासः ॥ ८ ॥

ये । देवासः । अभवत । सुऽकृत्या । श्येनाःऽइव । इत् । अधि । दिवि । निऽसेद । ते । रत्नम् । धात । शवसः । नपातः । सौधन्वनाः । अभवत । अमृतासः ॥ ८ ॥

हेऋभवः येयूयं सुकृत्या शोभनकर्मणा देवासोदेवाः अभवत अभूत श्येनाइवेत् शंसनीय-गमनागृध्रविशेषाइव दिविद्युलोकेअधिनिषेद अधिनिषण्णाः हेशवसोनपातः बलस्यनप्तारोयूयंरत्नंधनंधात प्रयच्छत हेसौधन्वनाः अमृतासोऽमृतादेवाअभवत ॥ ८ ॥

८. हे ऋभुओ, तुम लोग सुकर्म-द्वारा देवता हुए थे। हे बल के पुत्रो, तुम लोग श्येन (गृद्ध-विशेष) की तरह द्युलोक में निषण्ण हो। तुम लोग धनदान करो। हे सुधन्वा के पुत्रो, तुम लोग अमर हुए थे।

यत्तृतीयंसवनंरत्नधेयमकृणुध्वंस्वपस्यासुहस्ताः ।
तदृभवःपरिषिक्तंवएतत्संमदेभिरिन्द्रियेभिःपिबध्वम् ॥ ९ ॥ ६ ॥

यत् । तृतीयम् । सवनम् । रत्नऽधेयम् । अकृणुध्वम् । सुऽअपस्या । सुऽहस्ताः । तत् । ऋभवः । परिऽसिक्तम् । वः । एतत् । सम् । मदेभिः । इन्द्रियेभिः । पिबध्वम् ॥ ९ ॥ ६ ॥

हेसुहस्ताः शोभनहस्ताः ऋभवः रत्नधेयं रमणीयसोमदानवत् यत्तृतीयंसवनमकृणुध्वं प्रसाधितवन्तः स्वपस्या शोभनकर्मेच्छया तदेतत्सवनं सवनगतं सोमद्रव्यं परिषिक्तं परिषेचनवत् वोयुष्माकंसम्बन्धिभिर्मदेभिर्मादयद्भिरिन्द्रियेभिरिन्द्रियैःसंपिबध्वं यद्यपि श्रवनमेवपानसाधनं तथापि चक्षुःश्रोत्रादीनामपिदर्शनश्रवणादिनातृप्तिसद्भावात्सर्वेषुपचर्यते ॥ ९ ॥

९. हे सुहस्त ऋभुओ, तुम लोग रमणीय सोमदानयुक्त तृतीय सवन को शोभन कर्म की इच्छा से प्रयुक्त और प्रसाधित करते हो, इसलिए तुम लोग हृष्ट इन्द्रियों के साथ अभिषुत सोमपान करो।

॥ इतितृतीयस्यसप्तमेषष्ठोवर्गः ॥ ६ ॥

अनश्वोजातइतिनवर्चंचतुर्थंसूक्तम् आर्भवम् ऋषिर्वामदेवः अन्त्यात्रिष्टुप् शिष्टास्त्रिष्टुबन्तप- रिभाषयाजगत्यः अनश्वोन्त्यात्रिष्टुबित्यनुक्रमणिका । आभिप्लविकेतृतीयेहनिवैश्वदेवशस्त्रे आर्भव- निविद्धानीयमिदं तथाचसूत्रितम्—अनश्वोजातःपरावतोयइतिवैश्वदेवमिति ।

अनश्वोजातोअनभीशुरुक्थ्योऽरथस्त्रिचक्रःपरिवर्ततेरजः ।
महत्तद्वोदेव्यस्यप्रवाचनंद्यामृभवःपृथिवींयच्चपुष्यथ ॥ १ ॥

अनश्वः । जातः । अनभीशुः । उक्थ्यः । रथः । त्रिऽचक्रः । परि । वर्तते । रजः । महत् । तत् । वः । देव्यस्य । प्रऽवाचनम् । द्याम् । ऋभवः । पृथिवीम् । यत् । च । पुष्यथ ॥ १ ॥

हेऋभवः अश्विनोःसम्बन्धी युष्मद्दत्तोरथः अनश्वोजातः वाहनाश्वानिरपेक्षःसम्पन्नः तथा अनभीशुः प्रग्रहरहितः उक्थ्यः स्तुत्यः त्रिचक्रःचक्रत्रययुक्तःसन् रजोन्तरिक्षंपरिवर्ततेपरिभ्रमति महत्प्रभूतंतद्रथनिर्माणरूपंकर्म वोयुष्माकं देव्यस्यदेवत्वस्यप्रवाचनंप्रवक्तृप्रख्यापकं यच्च येनकर्मणा द्यां पृथिवींच पुष्यथ पुष्टांकुरुथ ॥ १ ॥

१. हे ऋभुओ, तुम लोगों का कर्म स्तुतियोग्य है। तुम लोगों-द्वारा प्रदत्त अश्विनीकुमार का त्रिचक्र रथ अश्व के बिना और प्रग्रह के बिना अन्तरिक्ष में परिभ्रमण करता है। जिसके द्वारा तुम लोग द्यावा-पृथिवी का पोषण करते हो, वह रथनिर्माण-रूप महान् कर्म तुम लोगों के देवत्व को प्रख्यात करता है।

रथंयेचक्रुःसुवृतंसुचेतसोविह्वरन्तंमनसस्परिध्यया ।
ताँऊन्वस्यसवनस्यपीतयआवोवाजाऋभवोवेदयामसि ॥२॥

रथम् । ये । चक्रुः । सुऽवृतम् । सुऽचेतसः । अविऽह्वरन्तम् । मनसः । परि । ध्यया । तान् । ऊँ इति । नु । अस्य । सवनस्य । पीतये । आ । वः । वाजाः । ऋभवः । वेदयामसि ॥ २ ॥

सुचेतसः शोभनचित्ता येऋभवः सुवृतं सुवर्तनचक्रं अविह्वरन्तम् अकुटिलं रथं मनसः परि ध्यया मनसो ध्यानेनाप्रयत्नेन तु क्षिप्रं चक्रुः तान् उ उशब्द एवार्थे तानेवास्य सवनस्य पीतये पातुं सोमं पातुं हे वाजाः हे ऋभवः वो युष्मानावेदयामसि आवेदयामः ॥ २ ॥

२. हे सुन्दरान्तःकरण ऋभुओ, तुम लोगों ने मानसिक ध्यान-द्वारा सुवर्तन चक्रवाला अकुटिल रथ निर्माण किया था । हे वाजगण और हे ऋभुगण, हम सोमपान के लिए तुम लोगों को आवेदित करते हैं ।

तद्वो॑वाजाऋभवःसुप्रवाच॒नंदे॒वेषु॑विभ्वोअभवन्महित्व॒नम् । जिव्री॒यत्सन्ता॑पि॒तरा॑सना॒जुरा॒पुन॒र्युवा॑ना॒च॒रथा॑य॒तक्ष॑थ ॥ ३ ॥

तत् । वः । वाजाः । ऋभवः । सुऽप्रवाचनम् । देवेषु । विऽभ्वः । अभवत् । महिऽत्वनम् । जिव्री इति । यत् । सन्ता । पितरा । सनाऽजुरा । पुनः । युवाना । चरथाय । तक्षथ ॥ ३ ॥

हे वाजाः ऋभवः हे विभ्वः विभवः इतरापेक्षया परस्परं बहुवचनमित्युक्तं वो युष्माकं तन्महित्वनं महत्त्वं माहात्म्यं देवेषु मध्ये सुप्रवाच्यं प्रवाच्यमभवत् तदित्युक्तं यदित्याह—जिव्री वृद्धौ सन्तौ सनाजुरा सदा जीर्णौ सन्तौ पितरा पितरौ पुनर्युवाना नित्यतरुणौ चरथाय यथेच्छं सञ्चरणाय तक्षथ सम्पादितवन्तः ॥ ३ ॥

३. हे वाजगण, हे ऋभुगण और हे विभुगण, तुम लोगों ने जो वृद्ध और जीर्ण माता-पिता को नित्य तरुण और सर्वदा विचरणक्षम किया था, तुम लोगों का वही माहात्म्य देवों के मध्य में प्रख्यात है ।

एकं॒विच॑क्रच॒म॒सं॒चतु॑र्वयं॒निश्चर्म॑णो॒गाम॑रिणीतधी॒तिभिः॑ । अथा॑दे॒वेष्व॑मृत॒त्वमा॑नशश्रु॒ष्टीवा॑जाऋभवस्तद्व॑उ॒क्थ्य॑म् ॥ ४ ॥

एकम् । वि । चक्र । चमसम् । चतुःऽवयम् । निः । चर्मणः । गाम् । अरिणीत । धीतिऽभिः । अथ । देवेषु । अमृतऽत्वम् । आनश । श्रुष्टी । वाजाः । ऋभवः । तत् । वः । उक्थ्यम् ॥ ४ ॥

हेऋभवः एकंचमसम् एकमेवसन्तंपानसाधनंचमसंचतुर्वयं वयाः शाखाश्चतुःशाखं चतुरव-यवंविचक्र व्यकुरुत तथा धीतिभिः कर्मभिः चर्मणा गांनिरपिंशत संस्कुरुत निरित्येषसमि-त्येतस्यस्थाने अथातःकारणाद्देवेषुमध्ये अमृतत्वमानश प्राप्नुत हेवाजाः ऋभवः तत्तादृशं वोयुष्माकं कर्म ऋग्मियंप्रशस्यमेतत् विप्रमुख्यंस्तुत्यंभवति ॥ ४ ॥

४. हे ऋभुओ, तुम लोगों ने एक चमस को चार भागों में विभक्त किया था, कर्म-द्वारा गौ को चर्म से परिवृत किया था; अतएव तुम लोगों ने देवों के बीच अमरत्व पाया है। हे वाजगण, ऋभुगण, तुम लोगों का यह कर्म प्रशंसा के योग्य है।

ऋभुतोर॒यिःप्र॑थ॒मश्र॑वस्तमो॒वाज॑श्रुतासो॒यमजी॑जन॒न्नरः॑ ।
वि॒भ्व॒त॒ष्टोवि॒दथे॑षुप्र॒वाच्यो॒यंदे॑वा॒सोऽव॑था॒सविच॑र्षणिः ॥ ५ ॥ ७ ॥

ऋ॒भुतः॑ । र॒यिः । प्र॒थमश्र॑वःऽतमः । वाज॑ऽश्रुतासः । यम् ।
अजी॑जनन् । नरः॑ । वि॒भ्व॒ऽत॒ष्टः । वि॒दथे॑षु । प्र॒ऽवाच्यः॑ ।
यम् । दे॒वा॒सः॒ । अव॑थ । सः । विऽच॑र्षणिः ॥ ५ ॥ ७ ॥

ऋभुतः ऋभूणांसकाशात्प्रथमश्रवस्तमः प्रथमंमुख्यमतिशयितंश्रवोऽन्नंयस्मात्सोयंप्रथमश्रवस्तमोधन-स्यतद्रयिर्धनमस्माकंभवत्विितिशेषः वाजश्रुतासः वाजैःसहविख्याताः नरोनेतारोऋभवः यंर-यिमजीजनन्नुत्पादितवन्तः विभ्वतष्टः विभ्वभिर्ऋभुभिस्तष्टस्तक्षणसम्पन्नः चमसोऽश्विनोरथोवा विदथेषुयज्ञेषुप्रवाच्यः प्रकर्षेणस्तुत्यः हेदेवासोद्योतमानायूयंयंरथं चमसंवा अवथ रक्षथ सवि-चर्षणिः विविधंद्रष्टाभवति द्रष्टव्योभवतीत्यर्थः ॥ ५ ॥

५. वाजों के साथ विख्यात नेता ऋभुओं ने जिस धन को उत्पन्न किया था, प्रधान और प्रभूत वह अन्नविशिष्ट धन ऋभुओं के निकट से हमारे निकट आवे। यज्ञ में ऋभुओं-द्वारा सम्पन्न रथ विशेषरूप से प्रशंसा के योग्य है। हे दीप्तिविशिष्ट ऋभुओ, तुम लोग जिसकी रक्षा करते हो, वह दर्शन-योग्य होता है।

सवा॒ज्यर्वा॒सऋषि॑र्व॒चस्यया॒सशूरो॒अस्ता॒पृत॑नासुदु॒ष्टरः॑ ।
सरा॒यस्पोषं॒ससु॒वीर्यं॑दधे॒यंवाजो॒विभ्वाँ॑ऋ॒भवो॒यमावि॑षुः ॥ ६ ॥

सः । वा॒जी । अर्वा॑ । सः । ऋषिः॑ । व॒च॒स्यया॑ । सः । शूरः॑ ।
अस्ता॑ । पृत॑नासु । दु॒स्तरः॑ । सः । रा॒यः । पोष॑म् । सः । सु॒ऽवीर्य॑म् ।
द॒धे॒ । यम् । वाजः॑ । विऽभ्वा॑ । ऋ॒भवः॑ । यम् । आवि॑षुः ॥ ६ ॥

सवाजी वेगवानश्वःसअर्वा अरणकुशलोभवति सऋषिरतीन्द्रियज्ञानीसन्वच-स्यया स्तुत्यायुक्तोभवति सशूरोविक्रान्तःसअस्ताक्षेप्ताशत्रूणांभवति स्वयंपृतनासुसंग्रामे-

षु दुष्टरोनाभिभाव्योभवति सएवरायस्पोषंधनपुष्टिं दधे धत्ते सुवीर्यंसुवीरत्वं दधे धत्ते यं मनुष्यं वाजोयंच विभ्वा ऋभवश्चाविषुररक्षन् सएवमेवंभवतीति अन्त्यस्यबहुवन्निर्देशस्त्रयाणामृभुत्वव्यपदेशमाश्रित्येत्यभिप्रायः ॥ ६ ॥

६. वाजि, विभु और ऋभु जिस पुरुष की रक्षा करते हैं, वह बलवान् होकर रणकुशल होता है, वह ऋषि होकर स्तुतियुक्त होता है, वह शूर होकर शत्रुओं का प्रक्षेपक होता है, वह युद्ध में उद्धर्ष होता है और वह धन, पुष्टि तथा पुत्र-पौत्रादि धारण करता है।

श्रेष्ठं॑वः॒पेशो॒अधि॑धायिदर्॒श॒तंस्तोमो॑वाजाऋभव॒स्तंजु॑जुष्टन ।
धीरा॑सो॒हिष्ठाक॒वयो॑विप॒श्चित॒स्तान्व॑ए॒नाब्रह्म॒णावे॑दयामसि ॥ ७ ॥

श्रेष्ठ॑म् । व॒ः । पेश॑ः । अधि॑ । धा॒यि॒ । द॒र्श॒तम् । स्तोम॑ः । वा॒जा॒ः ।
ऋ॒भ॒व॒ः । तम् । जु॒जु॒ष्ट॒न॒ । धीरा॑सः । हि । स्थ । क॒वय॑ः ।
वि॒प॒ःऽचित॑ः । तान् । व॒ः । ए॒ना । ब्रह्म॑णा । आ । वे॒द॒या॒म॒सि॒ ॥ ७ ॥

श्रेष्ठम् अत्युत्कृष्टमतएव दर्शतं दर्शनीयं वोयुष्माकं पेशोरूपम् अधिधायि अधिनिहितम् अतस्तद्युक्तोयःस्तोमः स्तोत्रमस्मत्कृतमस्ति हेवाजाऋभवः तंस्तोमंस्तोत्रंजुजुष्टन सेवध्वं ये यूयंधीरासोहि धीमन्तःप्रसिद्धाःकवयोमेधाविनोविपश्चितोज्ञानवन्तःस्थभवथ तान्वोयुष्मानेना एतेन ब्रह्मणामन्त्रेणस्मत्कृतेनावेदयामसि अपयोक्तब्रह्मणाविपश्चितःस्तोतारोयान्स्तुवन्तीतिशेषः तान्ब्रह्मणा आवेदयामः प्रज्ञापयामः ॥ ७ ॥

७. हे वाजगण, हे ऋभुगण, तुम लोग अत्युत्कृष्ट और दर्शनीय रूप धारण करते हो। हम लोगों ने तुम्हारे लिए यह उचित स्तोत्र रचा है। तुम लोग इसका सेवन करो। तुम लोग धीमान्, कवि और ज्ञानवान् हो। स्तोत्र-द्वारा हम तुम लोगों को आवेदित करते हैं।

यू॒यम॒स्मभ्यं॑धि॒षणा॑भ्य॒स्परि॑वि॒द्वांसो॒विश्वा॒नर्या॑णि॒भोज॑ना ।
द्यु॒मन्तं॒वाजं॒वृष॑शुष्ममुत्त॒ममानो॑र॒यिमृ॑भवस्तक्ष॒तावयः॑ ॥ ८ ॥

यू॒यम् । अ॒स्मभ्य॑म् । धि॒षणा॑भ्यः । परि॑ । वि॒द्वांस॑ः । विश्वा॑ ।
नर्या॑णि । भोज॑ना । द्यु॒ऽमन्त॑म् । वाज॑म् । वृष॑ऽशुष्मम् ।
उ॒त्ऽत॒मम् । आ । न॒ः । र॒यिम् । ऋ॒भ॒व॒ः । त॒क्ष॒त॒ । आ । वय॑ः ॥ ८ ॥

हेऋभवः यूयमस्मभ्यं धिषणाभ्यस्परि स्तुतिभ्योनिमित्तभूताभ्यः परीतिपञ्चम्यर्थानुवादी यद्वा अस्मत्स्तुतिभ्योधिकान्नर्याणि नृभ्योहितानि विश्वा सर्वाणि भोजना-

मोग्यानि विद्वांसोनानन्तःस्त्रः आतक्षत सम्पादयत किञ्च द्युमन्तं दीप्तिमन्तं हिरण्यादिरूपंवाजंबलवन्तं वृषशुष्मं सेक्तृणाबलवतां शोषकशुष्मंरयिं नोस्माकंयथोषंब आतक्षत हेऋभवः ॥ ८ ॥

८. हे ऋभुओ, हमारी स्तुति के लिए मनुष्यों को हितकारिणी समस्त भोग्य वस्तुओं को जानकर तुम उनकी समाप्ति करो एवम् हमारे लिए दीप्तिमान्, बलकारक और बलवान् शत्रुओं के शोषक धन और अन्न का सम्पादन करो।

इहप्रजामिहरयिंरराणाइहश्रवोवीरवत्तक्षतानः ।
येनवयंचितयेमात्यन्यान्तंवाजंचित्रमृभवोददानः ॥ ९ ॥ ८ ॥

इह । प्रऽजाम् । इह । रयिम् । रराणाः । इह । श्रवः । वीरऽवत् । तक्षत । नः । येन । वयम् । चितयेम । अति । अन्यान् । तम् । वाजम् । चित्रम् । ऋभवः । दद । नः ॥ ९ ॥ ८ ॥

नोस्माकमिहयज्ञे रराणाः रममाणाः प्रजां पुत्रपौत्रादिरूपां तक्षत सम्पादयत इहैवरराणाः रयिंचतक्षत इहैवयज्ञेश्रवोयशः वीरवद्वीरैः भृत्यादिभिरुपेतंतक्षत किञ्च वयं येनवाजेनान्यानस्मत्समानतिचितयेम अतिक्रम्यप्रज्ञायेमहि तंचित्रंचायनीयंवाजमन्नं हेऋभवः नोदत्तसम्प्रयच्छत ॥ ९ ॥

९. हे ऋभुओ, तुम लोग हमारे इस यज्ञ में प्रीत होकर पुत्र-पौत्रादि का सम्पादन करो, इस यज्ञ में धन-सम्पादन करो और इस यज्ञ में भृत्यादि-युक्त यश-सम्पादन करो। हम लोग जिस अन्न के द्वारा दूसरों का अतिक्रमण कर सकें, उस तरह का रमणीय अन्न हम लोगों को दो।

उपनोवाजाइत्यष्टर्चंपञ्चमंसूक्तं वामदेवस्यार्षमार्भवंत्रैष्टुभं पञ्चम्याद्यास्तिस्रोनुष्टुभः तथाचानुक्रान्तम्—उपनोऽष्टौचतस्रोनुष्टुबन्तामिति । व्यूळ्हेदशरात्रेषष्ठेहनिवैश्वदेवशस्त्रेआद्यास्तिस्रः शस्याः । उपनोवाजाइतित्रयोदशार्भवंचतस्रोवेतीतिहसूत्रितम् ।

उपनोवाजाअध्वरमृभुक्षादेवायातपथिभिर्देवयानैः ।
यथायज्ञंमनुषोविक्ष्वाऽऽसुदधिध्वेरण्वाःसुदिनेष्वह्नाम् ॥ १ ॥

उप । नः । वाजाः । अध्वरम् । ऋभुक्षाः । देवाः । यात । पथिऽभिः । देवऽयानैः । यथा । यज्ञम् । मनुषः । विक्षु । आसु । दधिध्वे । रण्वाः । सुऽदिनेषु । अह्नाम् ॥ १ ॥

हेवाजाः हेऋभुक्षाः ऋभवःहेदेवाः नोऽस्मदीयंयागमुपयात उपगच्छत देवयानैःदेवैर्गन्तव्यैः पथिभिर्मार्गैः यथायेनप्रकारेण मनुषोमनोःसम्बन्धिनीष्वासुविक्षुप्रजासु यजमाने- षुमध्ये हेरण्वाः रमणीयाऋभवः अह्नांसुदिनेषु सुदिनत्वनिमित्तेषुयज्ञमस्मदीयंदधिध्वे धारयथ यथा येनप्रकारेण यज्ञमागत्यसुदिनत्वंकुरुथ तथा यज्ञमायातेति ॥ १ ॥

१. हे रमणीय ऋभुओ, तुम लोग जिस तरह से दिवसों को सुदिन करने के लिए मनुष्यों के यज्ञ को धारण करते हो, हे वाजगण, हे ऋभुगण, उसी तरह से तुम लोग देवमार्ग-द्वारा हमारे यज्ञ में आगमन करो ।

तेवोहृदेमनसेसन्तुयज्ञाजुष्टासोअद्यघृतनिर्णिजोगुः
प्रवःसुतासोहरयन्तपूर्णाःक्रत्वेदक्षायहर्षयन्तपीताः ॥ २ ॥

ते । वः । हृदे । मनसे । सन्तु । यज्ञाः । जुष्टासः । अद्य । घृतऽनिर्निजः । गुः । प्र । वः । सुतासः । हरयन्त । पूर्णाः । क्रत्वे । दक्षाय । हर्षयन्त । पीताः ॥ २ ॥

अद्यास्मिन्यागदिने ते एते यज्ञाः यागसाधनाः सोमाः वोयुष्माकं हृदे हृदयाय मनसे तत्प्रीतये सन्तु भवन्तु अद्यास्मिन्दिनेजुष्टासः पर्याप्ताः सोमाः घृतनिर्णिजः मिश्रणद्रव्येणदीप्तरूपाः गुः गच्छन्तु युष्मद्धृदयं सुतासोभिषुताःसोमाश्चमसेषुपूर्णाः वोयुष्मत्प्रहरयन्त प्रहियन्ते प्रकर्षेणवोयुष्मान्कामयन्ते क्रत्वे क्रतवे कर्मणे दक्षायोत्साहाय पीताः हर्षयन्त हर्षयन्तु ॥ २ ॥

२. आज यह सारे यज्ञ तुम्हारे हृदय और मन में प्रीतिदायक हों, घृतमिश्रित पर्याप्त सोमरस तुम्हारे हृदय में गमन करे । चमसपूर्ण अभिषुत सोमरस तुम्हारी कामना करता है । वह पीत होकर तुम्हें सुकर्म के लिए हृष्ट करे ।

त्र्युदायन्देवहितंयथावःस्तोमोवाजाऋभुक्षणोददेवः ।
जुह्वेमनुष्वदुपरासुविक्षुयुष्मेसचाबृहद्दिवेषुसोमम् ॥ ३ ॥

त्रिऽउदायम् । देवऽहितम् । यथा । वः । स्तोमः । वाजाः । ऋभुक्षणः । ददे । वः । जुह्वे । मनुष्वत् । उपरासु । विक्षु । युष्मे इति । सचा । बृहत्ऽदिवेषु । सोमम् ॥ ३ ॥

त्र्युदायं त्र्युदयं सवनत्रयगमनोपेतं देवहितं सोमाख्यमन्नं देवेभ्योहितं देवैर्वाविहितं यथास्तोमः तृतीयसवनस्थमित्यर्थः तद्यथावोयुष्मान्ददे धारयति हेवाजाः हेऋभुक्षणऋभवः

स्तोत्रंवोदवे धारयति उपराद्दु उपदेवधमनसमीपेरमन्तइत्युपरास्तासु विशु प्रजासु बृहद्दि-
वेषु प्रभूतदीप्तेषु देवेषुमध्ये मनुष्वत् मनुरिवयुष्मे युष्मदर्थं सचा सहानेकमहेषु प्रस्थितं
शुद्धे जुहोमिसोमम् ॥ ३ ॥

३. हे वाजिगण, हे ऋभुगण, जो लोग सवनत्रयोपेत देवों के हितकर सोम को तुम लोगों के उद्देश से धारण करते हैं अथवा सोम को तुम लोगों के उद्देश से धारण करते हैं, उन समवेत प्रजाओं के मध्य में हम मनु की तरह प्रभूत-दीप्तियुक्त होकर तुम्हारे उद्देश से सोम प्रदान करते हैं।

पीवोअश्वाःशुचद्रथाहिभूतायःशिप्रावाजिनःसुनिष्काः ।
इन्द्रस्यसूनोशवसोनपातोनुवश्चेत्यग्रियंमदाय ॥ ४ ॥

पीवःऽअश्वाः । शुचत्ऽरथाः । हि । भूत । अयःऽशिप्राः । वाजिनः ।
सुऽनिष्काः । इन्द्रस्य । सूनो इति । शवसः नपातः । अनु । वः ।
चेति । अग्रियम् । मदाय ॥ ४ ॥

हेवाजिनऋभवः पीवोअश्वाः पीवानोश्वायेषांतेतादृशाः तथा शुचद्रथाः दीप्तरथाः
अयःशिप्राः शिप्रेहनूनासिकेवा अयोवत्सारवच्छिप्राः सुनिष्काः शोभननिष्काश्च भूत भवत हे
इन्द्रस्यसूनो सूनवः पुत्रवद्रक्षणीयाः हेशवसोनपातः बलस्यपुत्राः वाजिनः वोयुष्मभ्यमग्रिया-
नुचेति अनुजानाति देवेभ्यश्रेयमभिमतंतृतीयसवनं हिपूर्णः ॥ ४ ॥

४. हे ऋभुओ, तुम्हारे अश्व मोटे हैं, तुम्हारे रथ दीप्तिशाली हैं, तुम्हारा हनुद्वय लोहे की तरह सारवान् है। तुम अन्नवान् और शोभन निष्क (दान) वाले हो। हे इन्द्र के पुत्रो और बल के पुत्रो, तुम लोगों के हर्ष के लिए यह प्रथम सवन अनुष्ठित हुआ है।

ऋभुमृभुक्षणोरयिंवाजेवाजिन्तमंयुजम् ।
इन्द्रस्वन्तंहवामहेसदासातममश्विनम् ॥ ५ ॥ १ ॥

ऋभुम् । ऋभुक्षणः । रयिम् । वाजे । वाजिन्ऽतमम् ।
युजम् । इन्द्रस्वन्तम् । हवामहे । सदाऽसातमम् । अश्विनम् ॥ ५ ॥ १ ॥

हे ऋभुक्षणः ऋभवः ऋभुम् उरुभासमानं रयिं धनरूपं ऋभुम् युष्मत्संबन्धिनं वाजेसंग्रा-
मेवाजिन्तममतिशयेनबलवन्तं युजं सहायभूतमुपेतम् इन्द्रस्वन्तमिन्द्रवन्तमिन्द्रियवन्तं सदासातमं
सर्वदादातृतममश्विनमश्ववन्तं भवद्गणं हवामहे आह्वयामि ॥ ५ ॥

५. हे ऋभुओ, हम अत्यन्त वृद्धिशील धन का आह्वान करते हैं, संग्राम में अत्यन्त बलवान् रक्षक का आह्वान करते हैं और सर्वदा दानशील, अश्ववान् तथा इन्द्रवान् या इन्द्रियवान् आपके गण का आह्वान करते हैं।

अथषष्ठी–

सेदृभवोयमवंथयूयमिन्द्रश्चमर्त्यम् ।
सधीभिरस्तुसनितामेधसातासोअर्वता ॥ ६ ॥

सः । इत् । ऋभवः । यम् । अवंथ । यूयम् । इन्द्रः । च । मर्त्यम् ।
सः । धीभिः । अस्तु । सनिता । मेधसाता । सः । अर्वता ॥ ६ ॥

हेऋभवः यूयम् इन्द्रश्च यंमर्त्यमवथ रक्षथ सेत् सएवास्तु भवतु नान्यःश्रेष्ठोभवतीत्यर्थः सएव धीभिः कर्मभिः सनिता संभक्ताभवतु मेधसाता मेधसातौ यज्ञे सएवार्वता रणसाधेनसुक्तोभवतु ॥ ६ ॥

६. ऋभुओ, तुम और इन्द्र जिस मनुष्य की रक्षा करते हो, वही श्रेष्ठ होता है। वह कर्म-द्वारा धनभागी हो। वह यज्ञ में अश्वयुक्त हो।

विनोवाजाऋभुक्षणःपथश्चितनयष्टवे ।
अस्मभ्यंसूरयस्तुताविश्वाआशास्तरीषणि ॥ ७ ॥

वि । नः । वाजाः । ऋभुक्षणः । पथः । चितन । यष्टवे ।
अस्मभ्यम् । सूरयः । स्तुताः । विश्वाः । आशाः । तरीषणि ॥ ७ ॥

हेवाजाः हेऋभुक्षणः हेऋभवोनोस्माकंपथोमार्गान्यष्टवे यष्टुं यज्ञमार्गान्विचितन विचेतयत प्रज्ञापयतेत्यर्थः अस्मभ्यं हेसूरयोमेधाविनः यूयंस्तुताःसन्तः विश्वाआशाः सर्वादिशः तरीषणि तरीतुंसामर्थ्यंवितरतेतिशेषः ॥ ७ ॥

७. हे वाजिगण, हे ऋभुगण, हम लोगों को यज्ञमार्ग प्रज्ञापित करो। हे मेधावियो, तुम लोग स्तुत होने पर समस्त दिशाओं को उत्तीर्ण करने की सामर्थ्य को वितरित करो।

तंनोवाजाऋभुक्षणइन्द्रनासत्यारयिम् ।
समश्वंचर्षणिभ्यआपुरुशस्तमघत्तये ॥ ८ ॥ १० ॥

तम् । नः । वाजाः । ऋभुक्षणः । इन्द्र । नासत्या । रयिम् ।
सम् । अश्वम् । चर्षणिभ्यः । आ । पुरु । शस्त । मघत्तये ॥ ८ ॥ १० ॥

अनयास्तुतिमुपलक्ष्याभिमतमाशास्ते हेवाजाः हेऋभुक्षणः ऋभवः हेइन्द्र हेनासत्या-श्विनौ ते यूयं नोस्मभ्यं चर्षणिभ्योमनुष्येभ्यःस्तोतृभ्यः तंपुरुप्रभूतं रयिं धनमश्वंच पुरुप्रभूतं मघत्तयेधनदानाय समाशस्त सम्यगाशासनंकुरुत ॥ ८ ॥

८. हे वाजगण हे ऋभुगण, हे इन्द्र, हे अश्विद्वय, तुम लोग हम स्तुति करनेवाले मनुष्यों के लिए धन-दानार्थं प्रभूत धन और अश्व के दान की आज्ञा करो ।

॥ इतितृतीयस्यसप्तमेदशमोवर्गः ॥ १० ॥

उतोहिवामितिदशर्चंषष्ठंसूक्तं वामदेवस्यार्षं त्रिष्टुप्छन्दः दधिक्रादेवता आद्याद्यावापृ-थिव्या । अत्रानुक्रमणिका—उतोहिदशद्याभिकंद्यावापृथिव्याद्येति । विनियोगोलैङ्गिकः ।

तत्रप्रथमा—

उ॒तो हि वां॑ दा॒त्रा सन्ति॒ पूर्वा॒ या पू॒रुभ्य॑स्त्र॒सद॑स्युर्नितो॒शे ।
क्षे॒त्रा॒सां द॑दथुरुर्वरा॒सां घ॒नं दस्यु॑भ्यो अ॒भिभू॑तिमु॒ग्रम् ॥ १ ॥

उ॒तो इति॑ । हि । वा॒म् । दा॒त्रा । सन्ति॑ । पूर्वा॑ । या । पू॒रुऽभ्यः॑ । त्र॒सद॑स्युः । नि॒ऽतो॒शे । क्षे॒त्र॒ऽसाम् । द॒द॒थुः॒ । उ॒र्व॒रा॒ऽसाम् । घ॒नम् । दस्यु॑ऽभ्यः । अ॒भिऽभू॑तिम् । उ॒ग्रम् ॥ १ ॥

उतोइतिपूरणः अस्माथावापृथिव्यस्यादत्रतद्वाचकशब्दाभावेपितेएवसंबोद्धव्ये हेद्यावा-पृथिव्यौ वां युवाभ्यां सकाशाद्दात्रा दानकर्त्रा पौरुकुत्स्येन त्रसदस्युनालब्धानिपूर्वा पूर्वाणि पुराणानि पूरकाणिवाधनानिसन्ति या यानिधनानि पूरुभ्योर्थिभ्योमनुष्येभ्यः त्रसदस्युः राजा नितोशे न्यतोषत दत्तवान् क्षेत्रसां क्षेत्राणि सर्वाभूमीः सनोतीतिक्षेत्रसाःअ-श्वःतंददथुः तथा उर्वरासाम् उर्वराःसर्वसस्याढ्याभूः तांसनोतीति उर्वरासाः पुत्रःतंददथुः घनं हननार्हमग्रुधं दस्युभ्योदस्यूनांवधार्थंच ददथुः कीदृशमायुधमभिभूतिमभिभवित्ता-रमुग्रमुद्गूर्णबलं यद्वा उत्तरार्धमेकंवाक्यं दातव्यानिधनानि उक्तलक्षणंपुत्रंचददथुः दत्तवत्यौस्थः तानिमह्यमपिदद्यातामित्यर्थः हिपूरणः ॥ १ ॥

१. हे द्यावा-पृथिवी, दाता त्रसदस्यु राजा ने तुम्हारे समीप से बहुत धन पा करके याचक मनुष्यों को दिया था, तुमने उन्हें अश्व और पुत्र दिया था एवम् दस्युओं को मारने के लिए अभिभव-समर्थ उग्र अस्त्र दिया था ।

उ॒त वा॒जिनं॑ पुरुनि॒ष्षिध्वा॑नं दधि॒क्रामु॑ ददथुर्वि॒श्वकृ॑ष्टिम् ।
ऋ॒जि॒प्यं श्ये॒नं प्रु॑षि॒तप्सु॑मा॒शुं च॒र्कृत्य॑म॒र्यो नृ॒पतिं॒ न शूर॑म् ॥ २ ॥

उत । वाजिनम् । पुरुनिःऽसिध्वानम् । दधिऽक्राम् । ऊँ इति ।
दुदथुः । विश्वऽकृष्टिम् । ऋजिप्यम् । श्येनम् । प्रुषितऽप्सुम् ।
आशुम् । चर्कृत्यम् । अर्यः । नृऽपतिम् । न । शूरम् ॥ २ ॥

उतापि च वाजिनंगमनवन्तमश्वरूपंवादेवम् अग्नेरश्वरूपस्यैवदधिक्राख्यत्वादग्निस्तद्रूपत्वंब्राह्मणेषुसमाम्नातम्—तोनम्निरश्वोभूत्वाम्यत्यदवदिति । पुरुनिष्षिध्वानं पुरूणांबहूनांशत्रूणांनिषेद्धारं दधिक्रांदधत्पंधारयन्क्रामतीतिदधिक्राः तमेतन्नामकंदेवम् उःपूरणः विश्वकृष्टिं विश्वाःकृष्टयोरक्षणीयाःयस्यतम् ऋजिप्यं ऋजुमाप्नोतिगच्छतीतिऋजिप्यस्तं श्येनं शंसनीयगमनं प्रुषितप्सुं दीप्तरूपमाशुं व्याप्तं शीघ्रगमनंवा अर्यः अरेरर्यस्य चर्कृत्यं कर्तनशीलं शूरं नृपतिंन राजानमिव स्थितंदेवंद्यावापृथिव्यौदुदथुः धारयतः ॥ २ ॥

२. गमनशील, अनेक शत्रुओं के निषेधक, समस्त मनुष्यों के रक्षक, सुन्दर गामी, दीप्ति-विशिष्ट, शीघ्रगामी एवम् बलवान् राजा की तरह शत्रु-विनाशक दधिक्रा (अश्वरूपी अग्नि) देव को तुम दोनों (द्यावा-पृथिवी) धारण करती हो।

यंसीमनुप्रवतेवद्रवन्तंविश्वःपूरुर्मदतिहर्षमाणः ।
पद्भिर्गृध्यन्तंमेधयुंनशूरंरथतुरंवातमिवध्रजन्तम् ॥ ३ ॥

यम् । सीम् । अनु । प्रवताऽइव । द्रवन्तम् । विश्वः । पूरुः । मदति ।
हर्षमाणः । पत्ऽभिः । गृध्यन्तम् । मेधऽयुम् । न । शूरम् । रथऽतुरम् ।
वातम्ऽइव । ध्रजन्तम् ॥ ३ ॥

यं दधिक्रां विश्वःपूरुःसर्वोपिमनुष्योहर्षमाणःहृष्यन्हर्षयन्वामदतिस्तौति तं देवं द्यावापृथिव्यौदधथुरितिसंबन्धः सदेवोविशेष्यते सीसर्वतःप्रवताप्रवणवतानिम्नेनमार्गेणोदकमिव अनुक्रमेण द्रवन्तंगच्छन्तं पद्भिः पादैः गृध्यन्तमभिकाङ्क्षन्तंदिशोलङ्घितुं तत्रदृष्टान्तः—मेधयुंनशूरं संग्रामेच्छुंशूरमिव यद्वा यज्ञक्रमणेच्छुमध्वर्य्वादिकमिव रथतुरं रथेनगच्छन्तंवातमिव भ्रमन्तंशीघ्रगंवायुमिव उक्तविशेषणविशिष्टानुवकयद्यथापूर्व्यथासर्वोमनःस्तौति तथा यंदेवंस्तौतितंदधथुरित्यर्थः ॥ ३ ॥

३. सब मनुष्य हृष्ट होकर जिस दधिक्रा देव की स्तुति करते हैं, वे निम्नगामी जल की तरह गमनशील संग्रामाभिलाषी शूर की तरह पैर-द्वारा दिशाओं के लङ्घनाभिलाषी, रथगामी और वायु की तरह शीघ्रगामी हैं।

अथचतुर्थी—

यःस्मारुन्धानोगध्यासमत्सुसनुतरश्चरतिगोषुगच्छन् ।
आविर्ऋजीकोविदथानिचिक्यत्तिरोअरतिंपर्यापआयोः ॥४॥

यः । स्म । आऽरुन्धानः । गध्या । समत्ऽसु । सनुऽतरः । चरति ।
गोषु । गच्छन् । आविःऽऋजीकः । विदथा । निऽचिक्यत् । तिरः ।
अरतिम् । परि । आपः । आयोः ॥ ४ ॥

यःस्म यःखलु देवोगध्यागध्यानि गध्यतिर्मिश्रीभावकर्मेतिनिरुक्तम् । मिश्रयितव्यानिफलानिसमत्सुसंग्रामेष्वारुन्धानःसर्वतोनिरोधयन्सनुतरः संभक्ततरोगोषुसर्वासुदिक्षु गोषुनिमित्तभूतेषुगच्छन्नाविर्ऋजीकः आविर्भूतसाधनः आविर्भूततेजस्कोवा विदथानि ज्ञातव्यानि निचिक्यत् पश्यतिकर्मैतत् जानन् अरतिमरमणंदुःखमभिगन्तारम् अरिंवापरिसर्वतस्तिरश्चति तिरस्करोति कस्यारातिमिति आपोआपः स्तोतुरायोर्मनुष्यस्ययजमानस्य ॥ ४ ॥

४. जो संग्राम में एकत्रीभूत पदार्थों को निरुद्ध करते हुए अत्यन्त भोगवासना से समस्त दिशाओं में गमन करते और वेग से विचरण करते हैं, जिनकी शक्ति आविर्भूत रहती है, वे ज्ञातव्य कर्मों को जानते हुए स्तुतिकारी यजमानों के शत्रुओं को तिरस्कृत करते हैं ।

उतस्मैनंवस्त्रमथिंनतायुमनुक्रोशन्तिक्षितयोभरेषु ।
नीचायमानंजसुरिंनश्येनंश्रवश्चाच्छापशुमच्चयूथम् ॥५॥११॥

उत । स्म । एनम् । वस्त्रऽमथिम् । न । तायुम् । अनु । क्रोशन्ति ।
क्षितयः । भरेषु । नीचा । अयमानम् । जसुरिम् । न । श्येनम् ।
श्रवः । च । अच्छ । पशुऽमत् । च । यूथम् ॥ ५ ॥ ११ ॥

उतस्म अपिखलु एनंदधिक्रांभरेषुसंग्रामेषु वस्त्रमथिंतायुंन वस्त्रमाथिनंतस्करमिव तं क्षितयोमनुष्यायथाक्रोशन्तितद्वद्वैरिणोनुक्रोशन्ति किंच नीचा नीचैरयमानंगच्छन्तंजसुरिं श्येनंक्षुधितंश्येनपक्षिणमिव तंयथादृष्ट्वापक्षिणःपलायन्तेतद्वत् श्रवोन्नंकीर्तिंवापशुमद्यूथं अच्छाभिलक्ष्यगच्छन्तमेनमनुक्रोशन्तीतिसंबन्धः चपूरणः अपिस्मैनंवस्त्रमथिमिवतस्करापिमित्यादिनिरुक्तमत्रानुसन्धेयम् ॥ ५ ॥

५. मनुष्य जैसे वस्त्रापहारक तस्कर को देखकर चीत्कार करता है, वैसे ही संग्राम में शत्रुगण दधिक्रा देव को देखकर चीत्कार करते हैं । पक्षिगण जिस प्रकार नीचे की ओर आनेवाले क्षुधार्त्त श्येन पक्षी को देखकर पलायन करते हैं, उसी प्रकार मनुष्य अन्न और पशु-यूथ के उद्देश से गमन करनेवाले दधिक्रा देव को देखकर चीत्कार करते हैं ।

उतस्मासुप्रथमःसंरिष्यन्निवेंवेतिश्रेणिभीरथानाम् ।
स्रजंकृण्वानोजन्योनशुभ्वारेणुंरेरिहत्किरणंददश्वान् ॥ ६ ॥

उत । स्म । आसु । प्रथमः । सरिष्यन् । नि । वेवेति । श्रेणिऽभिः ।
रथानाम् । स्रजम् । कृण्वानः । जन्यः । न । शुभ्वा ।
रेणुम् । रेरिहत् । किरणम् । ददश्वान् ॥ ६ ॥

उतस्म अपिचखलु आस्वसुरसेनासुसरिष्यन्सर्तुमिच्छन् प्रथमः प्रतमः उत्कृष्टतमोमुख्यः सन् रथानांश्रेणिभीराजिभिर्युक्तःसन्निवेवेति नितरांगच्छति इतस्ततोधावति कक्ष्येसुच्यते स्रजंसृज्यते उत्पाद्यतेरूपमनयेतिस्रगलंकृतिस्तां कृण्वानः जन्योन जनेभ्योहितोऽश्वइव शुभ्वा सुष्ठुभवतीतिशुभ्वाशोभमानः किरणम् आस्यगतंखलीनंददश्वान्दशन् रेणुं स्वपादघातजनितं रेरिहद्भृशंलेढि ॥ ६ ॥

६. वे असुर-सेनाओं में जाने की अभिलाषा करके रथपंक्तियों से युक्त होकर गमन करते हैं। वे अलंकृत हैं। वे मनुष्यों के हितकर अश्व की तरह शोभायमान हैं। वे मुखस्थित लौह-चण्ड या लगाम का दंशन करते और अपने पदाघात से उद्भूत धूलि का लेहन करते हैं।

उतस्यवाजीसहुरिर्ऋतावाशुश्रूषमाणस्तन्वासमर्ये ।
तुरंयतीषुतुरयन्नृजिप्योधिभ्रुवोःकिरतेरेणुमृञ्जन् ॥ ७ ॥

उत । स्यः । वाजी । सहुरिः । ऋतऽवा । शुश्रूषमाणः । तन्वा ।
सऽमर्ये । तुरम् । यतीषु । तुरयन् । ऋजिप्यः । अधि ।
भ्रुवोः । किरते । रेणुम् । ऋञ्जन् ॥ ७ ॥

उतापिच स्यः सउक्तलक्षणोवाजी वेगवान् गमनवान् समर्येसमरणेसहुरिःसहनशीलः शत्रूणाम् ऋतावाअन्नवान् तन्वास्वस्यावयवेनखुरादिनास्वतनुंशुश्रूषमाणः तुरंयतीषु त्वरगामिनीष्वसुरसेनासु तुरयन् त्वरयन् ऋजिप्यः ऋजुगामी रेणुं धूलिमृञ्जन् प्रसाधयन्नात्मने रेणुंभ्रुवोरपि उपरि किरते विक्षिपति ॥ ७ ॥

७. इस प्रकार का वह अश्व सहनशील, अन्नवान्, स्व-शरीर-द्वारा समर में कार्य-साधन करता है। वह ऋजुगामी और वेगगामी है। शत्रु-सेनाओं के मध्य में वह वेग से गमन करता है। वह धूलि को उठाकरके भ्रूदेश के ऊपर विक्षिप्त करता है।

उतस्मास्यतन्यतोरिवद्योर्ऋघायतोअभियुजोभयन्ते ।
यदासहस्रमभिषीमयोधीद्दुर्वर्तुःस्माभवतिभीमऋञ्जन् ॥ ८ ॥

उत । स्म । अस्य । तन्यतोःऽइव । द्योः । ऋघायतः । अभिऽयुजः ।
भयन्ते । यदा । सहस्रम् । अभि । सीम् । अयोधीत् ।
दुःऽवर्तुः । स्म । भवति । भीमः । ऋञ्जन् ॥ ८ ॥

उतस्म अपिचखलु द्योर्दीप्यमानात्तन्यतोःशब्दायितुरशनेरिव ऋघायतोहिंसतोऽस्य अस्माद्दधिक्राव्णोदेवादभियुजोऽभियोक्तारोऽसुराःभयन्तेबिभ्यति किंचायं यदा सीसर्वतः सहस्रमभ्ययोधीत्संप्रहरेत् तदा ऋञ्जन्प्रसाधयन्नात्मानंभीमोभयहेतुर्दुर्वर्तुर्दुर्वारश्चभवति ॥ ८ ॥

८. युद्धाभिलाषी लोग दीप्तिमान् शब्दकारी वज्र की तरह हिंसाकारी दधिक्रा देव से भीत होते हैं। जब वे चारों तरफ हजारों के ऊपर प्रहार करते हैं तब वे उत्तेजित होकर भीम और दुर्वार हो जाते हैं।

उतस्मास्यपनयन्तिजनाजूतिंकृष्टिप्रोअभिभूतिमाशोः
उतैनमाहुःसमिथेवियन्तःपरादधिक्राअसरत्सहस्रैः ॥ ९ ॥

उत । स्म । अस्य । पनयन्ति । जनाः । जूतिम् । कृष्टिऽप्रः ।
अभिऽभूतिम् । आशोः । उत । एनम् । आहुः । सम्ऽइथे ।
विऽयन्तः । परा । दधिऽक्राः । असरत् । सहस्रैः ॥ ९ ॥

उतस्मापिचखलु अस्यदधिक्राव्णोभिभूतिमभिभवित्रीं जूतिं पराभिभूतिमित्युमर्थ कामनाः पनयन्ति स्तुवन्ति कीदृशस्यास्यकृष्टिप्रः कृष्टयोमनुष्यास्तेषांपूरकस्याशोर्व्याप्तस्य वेगवतोवा उतापिचैनं समिथे संग्रामेवियन्तोविविधंगच्छन्तोजनाः अयंदधिक्रादेवः सहस्रैरनुचरैः परिवृतः परासरदितिअस्मान्विहायान्यान्हन्तुंगतइत्याहुः यद्वा एनमेवाहुः वियन्तःशत्रवः पराभवन्तीतिशेषः दधिक्राःसहस्रैरसरत्गच्छन्तीति ॥ ९ ॥

९. मनुष्यों की अभिलाषा के पूरक एवम् वेगवान् दधिक्रा देव के अभिभवकारक वेग की स्तुति मनुष्यगण करते और कहते हैं कि शत्रुगण पराभूत होंगे। दधिक्रा देव सहस्र सेना के साथ गमन करते हैं।

पञ्चिसेतौमादधिक्राइतिदधिक्राव्णोयाज्या तथाचसूत्रितम्—दधिक्राव्णोअकारिषमादधिक्राःशवसापञ्चकृष्टीरिति।

आदधिक्राःशवसापञ्चकृष्टीःसूर्यइवज्योतिषापस्ततान।
सहस्रसाःशतसावाज्यर्वापृणक्तुमध्वासमिमावचांसि ॥१०॥१२॥

आ । दधिऽक्राः । शवसा । पञ्च । कृष्टीः । सूर्यःऽइव ।
ज्योतिषा । अपः । ततान । सहस्रऽसाः । शतऽसाः । वाजी ।
अर्वा । पृणक्तु । मध्वा । सम् । इमा । वचांसि ॥ १० ॥ १२ ॥

योदधिक्रादेवः शवसाबलेन पञ्चकृष्टीः पञ्चजनान्देवमनुष्यासुररक्षःपितृसंज्ञकान्निषाद-पञ्चमांश्चतुरोवर्णान्वासूर्योज्योतिषातेजसायथाजगदावृणोतितद्वदपः उदकानि आततान आतनोति सहस्रसाःशतसाःशतानांसहस्राणांचदाता वाजी वेगवानर्वाऽरणकुशलः सदेवोमध्वा मधुनामधुरे-णफलेनइमान्युक्तानिस्तुतिवचांसिसंपृणक्तु संयोजयतु ॥ १० ॥

१०. सूर्य जिस प्रकार से तेज-द्वारा जल दान करते हैं, उसी तरह से दधिका देव बल-द्वारा पञ्चकृष्टि (देव, मनुष्य, असुर, राक्षस और पितृगण अथवा चारों वर्ण और निषाद) को विस्तृत करते हैं। शत-सहस्रदाता, वेगवान् (दधिका देव) हमारे स्तुतिवाक्य को मधुर फल-द्वारा संयोजित करें।

आशुंदधिक्रामितिषळृचंसप्तमंसूक्तम् आदितःपञ्चत्रिष्टुभः षष्ठ्यनुष्टुप् ऋषिर्वामदेवः पूर्वसूक्तेदधीत्युक्तत्वादेतदपिदाधिक्रम् तथाचानुक्रान्तम्—आशुंषळन्त्यानुष्टुबिति । सूक्तविनियो-गोलैङ्गिकः ।

आशुंदधिक्रांतमुनुष्टवामदिवस्पृथिव्याउतचर्किराम ।
उच्छन्तीर्मामुषसःसूदयन्त्वतिविश्वानिदुरितानिपर्षन् ॥ १ ॥

आशुम् । दधिऽक्राम् । तम् । ऊँ इति । नु । स्तवाम । दिवः ।
पृथिव्याः । उत । चर्किराम । उच्छन्तीः । माम् । उषसः । सूदयन्तु ।
अति । विश्वानि । दुःऽइतानि । पर्षन् ॥ १ ॥

आशुं शीघ्रगामिनं तमु तमेव दधिक्रां देवं नु क्षिप्रं स्तवाम उतापिच दिवःपृथिव्याश्चसकाशादस्यग्रासंचर्किराम विक्षिपाम उच्छन्तीस्तमोविवासयन्तीः उषसोमांप्रति सूदयन्तु रक्षन्तु विश्वानिदुरितानि अतिपर्षन्अतिपारयन्तुच अन्यदेवताकेषुमन्त्रेष्वन्यदेवतास्तुतिःसां-निपातिकत्वाच्चाविरुध्यते ॥ १ ॥

१. हम लोग शीघ्रगामी उसी दधिका देव की शीघ्र स्तुति करेंगे। द्यावा-पृथिवी के समीप से उसके सम्मुख ग्रास विक्षेप करेंगे। तमो-निवारिणी उषा देवी हमारी रक्षा करें एवम् समस्त दुरितों से हमें पार करें।

महश्चर्कर्म्यर्वतःक्रतुप्रादधिक्राव्णःपुरुवारस्यवृष्णः ।
यंपूरुभ्योदीदिवांसंनाग्निंददथुर्मित्रावरुणाततुरिम् ॥ २ ॥

म॒हः । च॒र्कृ॒र्मि॒ । अर्व॑तः । क्र॒तु॒ऽप्राः । द॒धि॒ऽक्राव्णः॑ । पु॒रु॒ऽवार॑स्य । वृष्णः॑ । यम् । पू॒रुऽभ्यः॑ । दी॒दि॒ऽवांस॑म् । न । अ॒ग्निम् । द॒दथुः॑ । मि॒त्रा॒व॒रु॒णा॒ । ततु॑रिम् ॥ २ ॥

क्रतुप्राः कर्मणांपूरकोहं महोमहतोर्वतःअरणवतः पुरुवारस्यबहुभिर्वरणीयस्यवृष्णो-वर्षकस्यदधिक्राव्णःस्तुतिंचर्कृमि अत्यर्थंकरोमि हेमित्रावरुणा मित्रावरुणौ युवांततुरिं ता-रकं यं दीदिवांसं नाग्निं दीप्यमानमग्निमिव स्थितं पूरुभ्योमनुष्येभ्यस्तेषामुपकारायधत्थः धारयथः ॥ २ ॥ हम यज्ञ के सम्पादक हैं। हम बहुतों-द्वारा वरणीय, महान् और अभीष्टवर्षी दधिक्रा देव की स्तुति करेंगे। हे मित्रावरुण, तुम दोनों दीप्तिमान् अग्नि की तरह स्थित तथा त्राणकर्त्ता दधिक्रा देव को मनुष्यों के उपकार के लिए धारण करते हो।

योअश्व॑स्यदधि॒क्राव्णो॒अका॑रीत्समि॑द्धे॒अ॒ग्नाउ॒षसो॒व्यु॑ष्टौ ।
अना॑गसन्तमदि॑तिःकृणोतु॒समि॒त्रेण॒वरु॑णेनास॒जोषाः॑ ॥ ३ ॥

यः । अश्व॑स्य । द॒धि॒ऽक्राव्णः॑ । अका॑रीत् । सम्ऽइ॑द्धे । अ॒ग्नौ । उ॒षसः॑ । विऽउ॑ष्टौ । अना॑गसम् । तम् । अदि॑तिः । कृ॒णो॒तु॒ । सः । मि॒त्रेण॑ । वरु॑णेन । स॒ऽजोषाः॑ ॥ ३ ॥

योयजमानोस्याश्वरूपस्याश्वभूतस्यदधिक्राव्णःस्तुतिमुषसोव्युष्टौ प्रभातेसति अग्नौ समिद्धेसति अकारीदकार्षीत् मित्रेणवरुणेनचाहोरात्राभिमानिदेवाभ्यांसजोषाःसमानप्रीतिरदितिरख-ण्डनीयोदधिक्रास्तंयजमानमनागसंपापरहितंकृणोतुकरोतु ॥ ३ ॥

३. जो यजमान उषा के प्रकाशित होने पर अर्थात् प्रभात होने पर और अग्नि के समिद्ध होने पर अश्वरूप दधिक्रा की स्तुति करते हैं, मित्र, वरुण और अदिति के साथ दधिक्रा देव उस यजमान को निष्पाप करें।

अथचतुर्थी–

द॒धि॒क्राव्ण॑इ॒षऊ॒र्जोम॒होयदम॑न्महिम॒रुतां॒नाम॑भ॒द्रम् ।
स्व॒स्तये॒वरु॑णंमि॒त्रम॒ग्निंहवा॑मह॒इन्द्रं॒वज्र॑बाहुम् ॥ ४ ॥

द॒धि॒ऽक्राव्णः॑ । इ॒षः । ऊ॒र्जः । म॒हः । यत् । अम॑न्महि । म॒रुता॑म् । नाम॑ । भ॒द्रम् । स्व॒स्तये॑ । वरु॑णम् । मि॒त्रम् । अ॒ग्निम् । ह॒वा॒म॒हे॒ । इन्द्र॑म् । वज्र॑ऽबाहुम् ॥ ४ ॥

इषोन्नसाधकस्योर्जोबलसाधकस्यमहोमहतोदधिक्राव्णोदेवस्यमरुतांस्तोतॄणांस्वभूतंभद्रं कल्याणंनामनमनरूपमस्ति यत्तदस्यमहिस्तुमः किञ्चात्रनिपातमात्रोवरुणादीनस्वस्तयेस्मा-आह्वयामहे ॥ ४ ॥

४. हम अन्नसाधक, बलसाधक, महान् और स्तोताओं के कल्याण-कारक दधिक्रा के नाम की स्तुति करते हैं। कल्याण के लिए हम वरुण, मित्र, अग्नि और वज्रबाहु इन्द्र का आह्वान करते हैं।

इन्द्रमिवेदुभयेविह्वयन्तउदीराणायज्ञमुपप्रयन्तः ।
दधिक्रामुसूदनंमर्त्यायददथुर्मित्रावरुणानोअश्वम् ॥ ५ ॥

इन्द्रम्ऽइव । इत् । उभये । वि । ह्वयन्ते । उत्ऽईराणाः । यज्ञम् ।
उपऽप्रयन्तः । दधिऽक्राम् । ऊँ इति । सुऽदनम् । मर्त्याय । ददथुः ।
मित्रावरुणा । नः । अश्वम् ॥ ५ ॥

इन्द्रमिवैनंदधिक्रामुदीराणाःयुद्धायोद्योगंकुर्वन्तोयज्ञमुपप्रयन्तः यज्ञमुपक्रम्यवर्तमानाश्चो-भयेविह्वयन्ते आह्वयन्ति यंमर्त्यायमर्त्येभ्यस्सूदनंप्रेरकमश्वमश्वरूपंदधिक्रांदेवं हेमित्रावरुणा नोस्माकमर्थायददथुः धारयथः तंविह्वयन्ते उभयइत्यत्रस्तोतृशंसितृभेदेनवोभयविधत्वमवग-न्तव्यम् उद्धृतम् ॥ ५ ॥

५. जो युद्ध के लिए उद्योग करते हैं और जो यज्ञ आरम्भ करते हैं वे दोनों ही इन्द्र की तरह दधिक्रा का आह्वान करते हैं। हे मित्रा-वरुण, तुम मनुष्यों के प्रेरक अश्वस्वरूप दधिक्रा को हमारे लिए धारण करो।

दधिक्राव्णोअकारिषमितिषष्ठीपापेनेष्ट्याअनुवाक्या सूत्रितञ्च—दधिक्राव्णोअकारिष-मादधिक्राःशवसापञ्चकृष्टीरिति । दधिद्रप्सभक्षणेप्येषादधिक्राव्णोअकारिषमित्याभीर्यंदधि-द्रप्सान्भक्षयन्तीतिसूत्रितत्वात् ।

अथषष्ठी—

दधिक्राव्णोअकारिषंजिष्णोरश्वस्यवाजिनः ।
सुरभिनोमुखाकरत्प्रणआयूंषितारिषत् ॥ ६ ॥ १२ ॥

दधिऽक्राव्णः । अकारिषम् । जिष्णोः । अश्वस्य । वाजिनः ।
सुरभि । नः । मुखा । करत् । प्र । नः । आयूंषि । तारिषत् ॥ ६ ॥ १२ ॥

दधिक्राव्णोदेवस्यस्तुतिमकारिषंकरवाणि जिष्णोर्जयशीलस्याश्वस्यव्यापकस्यवाजिनोवेगवतः सदेवोस्माकंमुखामुखानिचक्षुरादीन्द्रियाणि सुरभि सुरभीणि करत्करोतु नोस्मभ्यमायूंषिप्रवारिषत् प्रवर्धयतु प्रपूर्वस्तिरतिर्वर्धनार्थः ॥ ६ ॥

६. हम जयशील, व्यापक और वेगवान् दधिक्रा देव की स्तुति करते हैं। वे हमारी चक्षु आदि इन्द्रियों को सुगन्ध-विशिष्ट करें। वे हमारी आयु को वर्द्धित करें।

॥ इतितृतीयस्यसप्तमेत्रयोदशोवर्गः ॥ १३ ॥

दधिक्राव्णइदितिपञ्चर्चमष्टमंसूक्तं वामदेवस्यार्षं दाधिक्रम् आद्यात्रिष्टुप् शिष्टाजगत्यः हंसः शुचिषदित्येकासूर्यदेवत्या तथाचानुक्रमणिका—दधिक्राव्णःपञ्चान्त्यासौर्यन्त्यामगत्योन्त्यासौ-रीति। सूक्तविनियोगोलैङ्गिकः।

तत्रप्रथमा—

दधिक्राव्णइदुनुचर्किराम्विश्वाइन्मामुषसःसूदयन्तु ।
अपामग्नेरुषसःसूर्यस्यबृहस्पतेराङ्गिरसस्यजिष्णोः ॥ १ ॥

दधिऽक्राव्णः । इत् । ऊँ इति । नु । चर्किराम । विश्वाः । इत् । माम् । उषसः । सूदयन्तु । अपाम् । अग्नेः । उषसः । सूर्यस्य । बृहस्पतेः । आङ्गिरसस्य । जिष्णोः ॥ १ ॥

दधिक्राव्णइदुएतन्नामकस्यदेवस्यैवस्तुतिं नु क्षिप्रं चर्किराम भृशंकरवाम मां विश्वा इदुषसःसर्वामपि ताः सूदयन्तु कर्मसुप्रेरयन्तु अपामग्नेरुषसःसूर्यस्यबृहस्पतेराङ्गिरसस्यजिष्णो-रेतेषामहमप्यवादि देवतानांस्तुतिंकरवाणीतिशेषः तासामपिनिपातभाक्त्वात्स्तुतिरविरुद्धा ॥ १ ॥

१. हम बारम्बार दधिक्रा देव की स्तुति करेंगे। सम्पूर्ण उषा हमें कर्म में प्रेरित करें। हम जल, अग्नि, उषा, सूर्य, बृहस्पति और अङ्गिरा-गोत्रोत्पन्न जिष्णु की स्तुति करेंगे।

सत्वाभरिषोगविषोदुवन्यसच्छ्रवस्यादिषउषसस्तुरण्यसत् ।
सत्योद्रवोद्रवरःपतङ्गरोदधिक्रावेषमूर्जंस्वर्जनत् ॥ २ ॥

सत्वा । भरिषः । गोऽइषः । दुवन्यऽसत् । श्रवस्यात् । इषः । उषसः । तुरण्यऽसत् । सत्यः । द्रवः । द्रवरः । पतङ्गरः । दधिऽक्रावा । इषम् । ऊर्जम् । स्वः । जनत् ॥ २ ॥

सत्वा गन्ता भरिषो भरणकुशलः गविषो गवां प्रेरकः एवंभूतो दुवन्यसत् दुवः परिचरणमिच्छन्तो दुवन्याः तेषु सीदतीति दुवन्यसत् इषः इष्यमाणाया उषसः सम्बन्धिनि काले इत्यर्थः यद्वा इषः एषणीयो अन्नस्य श्रवस्यात् अन्नस्येदन्नमिच्छेत् किंच तुरण्यसत् त्वरया सीदतीति तुरण्यसत् सत्यः सत्सु ताय्यमानः द्रवो गन्ता द्रवरः प्रकृष्टवेगवान् पतङ्गरः पतनेनोत्प्लवनेन पतनं पतङ्गस्तद्वान् पतङ्गरः उक्तलक्षणो दधिक्रावा देवः इषमन्नमूर्जं बलं स्वः स्वर्गं च जनत् जनयेत् उत्पादयेत् ॥ २ ॥

२. गमनशील, भरणकुशल, गौओं के प्रेरक और परिचारकों के साथ निवास करनेवाले दधिक्रा देव अभिलषणीय उषाकाल में अन्न की इच्छा करें। शीघ्रगामी, सत्यगमनशील, वेगवान् और उत्प्लवन-द्वारा गमनशील दधिक्रा देव अन्न, बल और स्वर्ग उत्पादन करें।

उ॒त स्मा॑स्य॒ द्रव॑तस्तुर॒ण्य॒तः प॒र्णं न वेरनु॑ वाति प्रग॒र्धिनः॑ ।
श्ये॒नस्ये॑व॒ ध्रज॑तो अङ्क॒सं परि॑ द॒धि॒क्राव्णः॑ स॒होर्जा तरि॑त्रतः ॥ ३ ॥

उ॒त । स्म॒ । अ॒स्य॒ । द्रव॑तः । तु॒र॒ण्य॒तः । प॒र्णम् । न । वेः । अनु॑ । वा॒ति॒ । प्र॒ऽग॒र्धिनः॑ । श्ये॒नस्य॑ऽइव । ध्रज॑तः । अ॒ङ्क॒सम् । परि॑ । द॒धि॒ऽक्राव्णः॑ । स॒ह । ऊ॒र्जा । तरि॑त्रतः ॥ ३ ॥

उत स्म अपि च खलु द्रवतो गच्छतस्तुरण्यतस्त्वरमाणस्य प्रगर्धिनः प्रकर्षेणाभिकाङ्क्षतोऽस्य देवस्य गतिं वेः पक्षिणः पर्णं न गमनं पत्रं वानुसृत्य यथा वा श्येनमन्ये पक्षिणस्तद्वदनुवाति सर्वो वेगवान् जनः सर्वेषामपि शीघ्रगामीत्यर्थः किंच ध्रजतो गच्छतः तरित्रतस्तारयतोऽन्यान् अन्तर्भावितण्यर्थोऽयं श्येनस्येवाङ्कसं पादाधारमुरःप्रदेशं वा परि परितः ऊर्जा बलेन निमित्तेन अन्नार्थं वा सह एकीभूय सङ्घेन गच्छन्तीति शेषः ॥ ३ ॥

३. पक्षिगण जिस तरह से पक्षियों की गति का अनुसरण करते हैं, उसी तरह से सब वेगवान् लोग त्वरायुक्त और आकांक्षावान् दधिक्रा देव की गति का अनुसरण करते हैं। श्येन पक्षी की तरह द्रुतगामी और त्राणकारी दधिक्रा के उस प्रदेश के चारों तरफ़ एकत्र होकर अन्न के लिए सब गमन करते हैं।

उ॒त स्य वा॒जी क्षि॒प॒णिं तु॑रण्यति ग्री॒वायां॑ ब॒द्धो अ॑पिक॒क्ष आ॒सनि॑ ।
क्रतुं॑ दधि॒क्रा अनु॑ सं॒तवी॑त्वत् प॒थामङ्कां॒स्यन्वा॒पनी॑फणत् ॥ ४ ॥

उ॒त । स्यः । वा॒जी । क्षि॒प॒णिम् । तु॒र॒ण्य॒ति॒ । ग्री॒वाया॑म् । ब॒द्धः । अ॒पि॒ऽक॒क्षे । आ॒सनि॑ । क्रतु॑म् । द॒धि॒ऽक्राः । अनु॑ । स॒म्ऽतवी॑त्वत् । प॒थाम् । अङ्कां॑सि । अनु॑ । आ॒ऽपनी॑फणत् ॥ ४ ॥

उतापि च स्यः स्वाजी वेगवान् अश्वरूपोदेवोग्रीवायांगमनसाधनायांकण्ठेबद्धो-पिकक्षे कक्षप्रदेशे आसनि आस्येचबद्धः बद्धपदस्यचकारस्योक्तेषुस्थानेषुपाशबन्धाःसम्भवन्ति एवंबद्धःसन् क्षिपणि क्षेपणमनुतुरण्यतित्वरयतिगन्तुं किञ्चायंदधिक्रादेवः क्रतुं कर्मप्रज्ञांवा अनु अनुसृत्य सन्तवीत्वत् प्रवृद्धबलःसन्पथांमार्गाणामङ्कांसिकुटिलानिअनुसृत्य आपनीफणत् सर्वतोभृशंगच्छति फणतेर्गत्यर्थस्ययङ्लुकीदंरूपम् अपिकक्षासनीत्यादिनि-रुक्तमनुसंधेयम् ॥ ४ ॥

४. यह अश्व-रूप देव कण्ठप्रदेश में, कक्षप्रदेश में और मुखप्रदेश में बद्ध होते हैं एवम् बद्ध होकर पैदल शीघ्र गमन करते हैं । दधिक्रा देव अधिक बलवान् होकर यज्ञाभिमुख कुटिल मार्गों का अनुसरण करके सर्वत्र गमन करते हैं ।

दशरात्रेषष्ठेहनितृतीयसवनेमैत्रावरुणशस्त्रेहंसःशुचिषदित्येषाआह्वयदूरोहणंरोहेद्धंसःशुचिषदि-तिपच्छोऽर्धर्चशइतिसूत्रितम् । स्मार्तविनियोगमाहशौनकः—हंसःशुचिषदित्यृचाशुचिरीक्षेद्दिवाकरम् । अन्तकालेमुच्यतेतिमरणःपदशाश्वतमिति ॥

हंसःशुचिषद्वसुरन्तरिक्षसद्धोतावेदिषदतिथिर्दुरोणसत् ।
नृषद्वरसदृतसद्व्योमसदब्जागोजाऋतजाअद्रिजाऋतम् ॥५॥१४॥

हंसः । शुचिऽसत् । वसुः । अन्तरिक्षऽसत् । होता । वेदिऽसत् ।
अतिथिः । दुरोणऽसत् । नृऽसत् । वरऽसत् । ऋतऽसत् । व्योमऽसत् ।
अप्ऽजाः । गोऽजाः । ऋतऽजाः । अद्रिऽजाः । ऋतम् ॥ ५ ॥ १४ ॥

अनयासौर्यर्चा यएषोन्तरादित्येहिरण्मयःपुरुषोदृश्यते हिरण्यश्मश्रुरित्यादिश्रुत्यो-क्तोमण्डलाभिमानीदेवोस्ति यश्चसर्वप्राणिहृदिचिद्रूपःस्थितःपरमात्मा यश्चनिरस्तसमस्तोपा-धिकपरब्रह्म तत्सर्वमेकमेवेतिप्रतिपाद्यते हंसः हन्तिर्गत्यर्थः सर्वत्रसर्वदागन्तायोहंसोऽसावि-त्यादिश्रुत्युक्तप्रकारेणैकीकृत्योपास्यः परमात्मत्वप्रतिपाद्यआदित्यःसचद्युलोकेसीद-तीतिशुचिषत् अथयदतःपरोदिवोज्योतिर्दीप्यतइत्यादिश्रुतेः । अनेनद्युस्थानआदित्यःप्रतिपा-दितः सएवमध्यस्थानोवायुरित्याह वसुःसर्वस्यवासयितावायुः सचान्तरिक्षसत् अन्तरिक्ष-संचारी . अथ तस्यैवक्षितिस्थानवैदिकाग्निरूपतामाह होता देवानामाह्वाता होमनिष्पाद-कोवा वेदिषत् वेद्यांगार्हपत्यादिरूपेणस्थितः अतिथिरतिथिवत्सर्वैःपूज्योऽग्निः दुरोणसत् दुरोणंगृहनाम तत्र पाकादिसाधनत्वेनस्थितः अनेनलौकिकाग्न्यात्मकत्वमुक्तं नृषत् नृषुमनुष्ये-षुचैतन्यरूपेणसीदतीतिनृषत् अनेनपरमात्मरूपत्वमुक्तं पुनरप्यादित्यात्मतामाह—वरसत् वरे वरणीयेमण्डलेसीदतीतिवरसत् आदित्यः परंवाएतत्सत्यंयस्मिन्नेषआस्तेतपतीतिश्रु-तेः ऋतंसत्यंयज्ञोवातत्रसीदतीत्यृतसत् अग्निः व्योमान्तरिक्षं तत्रसीदतीतिव्योमसद्वायुः

इदानीमादित्यस्तोच्यते अब्जाः उदकेषुजातः उदकमध्येसूर्यरूपेणजायते गोजाः गोषु रश्मिषुजातः ऋतंसत्यंसर्वैर्द्रष्टव्यत्वेनसत्याज्जातः यद्वासाविन्द्रादिवत्परोक्षोभवति यद्वोदकेषुवैद्युतरू- पेणवा वाडवरूपेणवाजातः अद्रिजाः अद्रावुदयाचलेजातः एवंमहानुभावआदित्यः ऋतं सत्यमबाध्यंसर्वोपद्रवरहितंभवतत्त्वं तद्रूपोह्यसावेवादित्यस्योक्तरूपत्वं हंसः शुचिषदित्येषवैहंसः शुचिषदित्यादिनाब्राह्मणेसमाम्नातम् ॥ ५ ॥

५. हंस (आदित्य) दीप्त आकाश में अवस्थित रहते हैं। वसु (वायु) अन्तरिक्ष में अवस्थिति करते हैं। होता (वैदिकाग्नि) वेदीस्थल पर गार्हपत्यादि रूप से अवस्थिति करते हैं एवम् अतिथिवत् पूज्य होकर गृह में (पाकादिसाधन रूप से) अवस्थिति करते हैं। ऋत (सत्य, ब्रह्म, यज्ञ) मनुष्यों के मध्य में अवस्थान करते हैं, वरणीय स्थान में अवस्थान करते हैं, यज्ञस्थल में अवस्थान करते हैं एवम् अन्तरिक्ष-स्थल में अवस्थान करते हैं। वे जल में उत्पन्न हुए हैं, रश्मियों में उत्पन्न हुए हैं, सत्य में उत्पन्न हुए हैं और पर्वतों में उत्पन्न हुए हैं।

इन्द्रा कोवामित्येकादशर्चंनवमंसूक्तं वामदेवस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रावरुणम् अत्रानुक्रमणि- का—इन्द्रा कोवामेकादशैन्द्रावरुणंत्विति । आभिप्लविकेषूक्थ्येषुतृतीयसवनेमैत्रावरुणशस्त्रेषुस्तो- मवृद्धावावापार्थमेतदादिसूक्तद्वयम् इन्द्राकोवामितिसूक्तेइतिसूत्रितत्वात् ।

इन्द्रा को वां वरुणा सुम्नमाप स्तोमो हविष्माँ अमृतो न होता ।
यो वां हृदि क्रतुमाँ अस्मदुक्तः पस्पर्शदिन्द्रावरुणा नमस्वान् ॥१॥

इन्द्रा । कः । वाम् । वरुणा । सुम्नम् । आप । स्तोमः । हविष्मान् । अमृतः । न । होता । यः । वाम् । हृदि । क्रतुऽमान् । अस्मत् । उक्तः । पस्पर्शत् । इन्द्रावरुणा । नमस्वान् ॥ १ ॥

हेइन्द्रा हेवरुणा हेइन्द्रावरुणौ परस्परापेक्षयाद्विवचनं वां युवयोः सुम्नं सुखं कः स्तोमोहविष्मान्हविर्भिरुपेतःसोमाज्यादिभिःपेयद्रव्योपेतो ऽनुभवस्तोमःसुम्नमाप फलत्वेनप्राप्नु- यादित्यर्थः यद्वा हविष्मानित्येतदुत्तरत्रयोज्यं हविष्मान् हविर्युक्तोऽमृतोऽमरणधर्मा स्वर्ग- साधनोहोताग्निरिव यथा तथा यःस्तोमोहेइन्द्रावरुणौ वां युवयोर्हृदि हृदये क्रतुमान्प्र- ज्ञोपेतोऽस्मदस्मत्सकाशादुक्तोऽभिहितः नमस्वान्हविष्मान् नमस्कारोपेतोवापस्पर्शत् स्पृशेत् हृदयङ्गमोभवेत् कस्तादृशस्तोमप्रशंसा ॥ १ ॥

१. हे इन्द्र, हे वरुण, अमरहोता अग्नि की तरह कौन हविर्युक्त स्तोम (स्तोत्र) तुम दोनों का अनुग्रह लाभ करेगा? हे इन्द्र, हे वरुण, वह स्तोम (प्रशंसा) हम लोगों के द्वारा अभिहित होकर एवम् प्रज्ञो- पेत और हविर्युक्त होकर तुम दोनों के हृदयङ्गम हो।

अथद्वितीया—

इन्द्रा॑वरु॒णा य॑ आ॒पी दे॒वौ मर्तः॑ स॒ख्याय॒ प्रय॑स्वान् ।
स ह॑न्ति वृ॒त्रा स॑मि॒थेषु॒ शत्रू॒नवो॑भिर्वा म॒हद्भिः॒ स प्र शृ॑ण्वे ॥ २ ॥

इन्द्रा॑ । ह॒ । यः । वरु॑णा । च॒क्रे । आ॒पी इति॑ । दे॒वौ । मर्तः॑ । स॒ख्याय॑ । प्रय॑स्वान् । सः । ह॒न्ति॒ । वृ॒त्रा । स॒म्ऽइ॒थेषु॑ । शत्रू॑न् । अवः॑ऽभिः । वा॒ । म॒हत्ऽभिः॑ । सः । प्र । शृ॒ण्वे॒ ॥ २ ॥

हेइन्द्रावरुणा इन्द्रावरुणौदेवौ हशब्दःपूरणः प्रसिद्धौवा योमर्तोमरणधर्माप्रयस्वान्हविर्लक्षणान्नवान्सन् सख्याय सखित्वाय आपी बन्धूचक्रे करोति समर्तोवृत्रा आवरकाणिपापानिहन्ति तथा समिथेषुसंग्रामेषुशत्रून्हन्ति वाशब्दश्चार्थे महद्भिरवोभीरक्षणैःसनरःप्रशृण्वे प्रकर्षंश्रूयते विख्यातोभवति ॥ २ ॥

२. हे प्रसिद्ध इन्द्र और वरुणदेव, जो मनुष्य हविलक्षण अन्नवान् होकर सख्या के लिए तुम दोनों से बन्धुत्व करता है, वह मनुष्य पाप-नाश करता है, संग्राम में शत्रु का विनाश करता है और महती रक्षा-द्वारा प्रख्यात होता है।

इन्द्रा॑ ह॒ रत्नं॒ वरु॑णा॒ धेष्ठे॒त्था नृभ्यः॑ शशमा॒नेभ्य॒स्ता ।
यदी॒ सखा॑या स॒ख्याय॒ सोमैः॑ सु॒तेभिः॑ सुप्र॒यसा॑ मा॒दयै॑ते ॥ ३ ॥

इन्द्रा॑ । ह॒ । रत्न॑म् । वरु॑णा । धेष्ठा॑ । इ॒त्था । नृऽभ्यः॑ । श॒श॒मा॒नेभ्यः॑ । ता । यदि॑ । सखा॑या । स॒ख्याय॑ । सोमैः॑ । सु॒तेभिः॑ । सु॒ऽप्र॒यसा॑ । मा॒दयै॑ते॒ इति॑ ॥ ३ ॥

हेइन्द्रावरुणौ ता हेतिप्रसिद्धौ तौखलु देवौ इत्था इत्थं नृभ्योमनुष्येभ्यः शशमानेभ्यः शंसमानेभ्यः स्तोतृभ्योस्मभ्यंरत्नंरमणीयंधनंधेष्ठा दातृतमौभवतइतिशेषः यदि सखायापरस्परंयजमानस्यवासखिभूतौसख्यायसखिकर्मणेसखित्वायसुतेभिरभिषुतैःसोमैःसुप्रयसा शोभनप्रोमाणवन्तौमादयैते माद्येताम् तर्हिरत्नानांदातारौभवतः ॥ ३ ॥

३. हे प्रसिद्ध इन्द्र और वरुण, तुम दोनों देव हम स्तोत्र करनेवाले मनुष्यों के लिए रमणीय धन देनेवाले होओ। यदि तुम दोनों परस्पर (यजमान के) सखा हो और सख्य-कर्म के लिए अभिषुत सोम-द्वारा अन्नवान् और हृष्ट हो, तो धन देनेवाले होओ।

इन्द्रा॑ यु॒वं व॑रुणा दि॒द्युम॑स्मि॒न्नोजि॑ष्ठमुग्रा॒ नि व॑धिष्टं॒ वज्र॑म् ।
यो नो॑ दु॒रेवो॑ वृ॒कति॑र्द॒भीति॒स्तस्मि॑न्मिमाथाम॒भिभू॒त्योजः॑ ॥ ४ ॥

इन्द्रा । युवम् । वरुणा । दिद्युम् । अस्मिन् । ओजिष्ठम् । उग्रा ।
नि । वधिष्टम् । वज्रम् । यः । नः । दुःऽएवः । वृकतिः । दभीतिः ।
तस्मिन् । मिमाथाम् । अभिऽभूति । ओजः ॥ ४ ॥

इन्द्रा इन्द्रौ वरुणा वरुणौ हेउग्रा उग्रौ अत्रसर्वत्रपरस्परापेक्षयाद्विवचनं प्रेमित्रयोर्वरुणयोरितिवत् यद्वा छान्दसत्वाद्व्यवहितस्याप्यानङ् अस्मिन्शत्रौ दिद्युं दीप्तमोजिष्ठमतिशयेनतेजोवत् वज्रमायुधंनिवधिष्टं प्रक्षिपतमित्यर्थः यःशत्रुर्नोस्माकंदुरेवोदुष्प्रापः वृकतिरतिशयेनादातादभीतिर्हिंसकःशत्रूणां तस्मिन्शत्रावभिभूत्यभिभावुकमोजोबलं युवं युवां मिमाथां कुरुतमित्यर्थः ॥ ४ ॥

४. हे उग्र इन्द्र और वरुण, तुम दोनों इस शत्रु के ऊपर दीप्त और अतिशय तेजोविशिष्ट वज्र प्रक्षेप करो। जो शत्रु हम लोगों के द्वारा दुर्दमनीय, अत्यन्त अदाता और हिंसक है, उस शत्रु के विरुद्ध तुम दोनों अभिभवकर बल का प्रयोग करो।

इन्द्रायुवंवरुणाभूतमस्याधियःप्रेतारावृषभेवधेनोः ।
सानोदुहीयद्यवसेवगत्वीसहस्रधारापयसामहीगौः ॥५॥१५॥

इन्द्रा । युवम् । वरुणा । भूतम् । अस्याः । धियः । प्रेतारा ।
वृषभाऽइव । धेनोः । सा । नः । दुहीयत् । यवसाऽइव । गत्वी ।
सहस्रऽधारा । पयसा । मही । गौः ॥ ५ ॥ १५ ॥

हेइन्द्रावरुणा इन्द्रावरुणौ युवं युवामस्याधियःस्तुत्याः प्रेतारा प्रीणयितारौभूतंभवतं वृषभाविव वृषभासेक्तारौ वृषभोधेनोरिव सास्तुतिरूपाधेनुः नोस्माकंदुहीयत् दुह्येत् कामान्पूरयेत् यवसातृणादिघासेननिमित्तेन गत्वी गत्वा पयसासहस्रधारामही महतीगौरिव ॥ ५ ॥

५. हे इन्द्र और वरुण, वृषभ जिस तरह से धेनु को प्रीत करता है, उसी तरह से तुम दोनों स्तुतियों के प्रीणयिता होओ। तृणादि का भक्षण करके सहस्रधारा महती गौ जिस तरह से दुग्ध दोहन करती है, उसी तरह से स्तुतिरूपा धेनु हम लोगों की अभिलाषा का दोहन करे।

॥ इतितृतीयस्यसप्तमेपञ्चदशोवर्गः ॥ १५ ॥

अथषष्ठी—

तोकेहितेतनयउर्वरासुसूरोदृशीकेवृषणश्चपौंस्ये ।
इन्द्रानोअत्रवरुणास्यातामवोभिर्दस्मापरितक्म्यायाम् ॥ ६ ॥

१ ऋ० सं० ५. ६. ८.।

तोके । हिते । तनये । उर्वरासु । सूरः । दृशीके । वृषणः ।
च । पौंस्ये । इन्द्रा । नः । अत्र । वरुणा । स्याताम् ।
अवःऽभिः । दस्मा । परिऽतक्म्यायाम् ॥ ६ ॥

इन्द्रावरुणौदेवौ नोहिते तोके पुत्रे तनये तत्पुत्रेण उर्वरासु सस्याढ्यासुभूमिषुनिमित्तभूता- सुसूरःप्रेरकस्यसूर्यस्यदृशीकेचिरकालदर्शनाय चिरजीवनायेत्यर्थः तथा वृषणः सेक्तुर्मेमपौंस्येच पुंस्त्वायच पुनरपि प्रजननसामर्थ्यायच दस्मा शत्रूणांहिंसकौसन्तौ नोस्माकमर्वोभीरक्षणैः सह परितक्म्यायां परितक्मनेनिमित्तभूतेसति यद्वा रात्रिनामैतत् रात्रौहिंसकानांवधायस्यातां भवेताम् ॥ ६ ॥

६. हे इन्द्र और वरुण, तुम दोनों रात्रि में रक्षायुक्त होकर शत्रुओं की हिंसा करने के लिए अवस्थान करो, जिससे हम लोग पुत्र, पौत्र और उर्वरा भूमि लाभ कर सकें एवम् चिर कालपर्यन्त सूर्य को देख सकें अर्थात् चिरजीवी हों तथा सन्तानोत्पादन शक्ति प्राप्त कर सकें ।

युवामिद्ध्यवसेपूर्व्यायपरिप्रभूतीगविषःस्वापी ।
वृणीमहेसख्यायप्रियायशूरामंहिष्ठापितरेवशम्भू ॥ ७ ॥

युवाम् । इत् । हि । अवसे । पूर्व्याय । परि । प्रभूती इति प्रऽभूती ।
गोऽइषः । स्वापी इति सुऽआपी । वृणीमहे । सख्याय ।
प्रियाय । शूरा । मंहिष्ठा । पितराऽइव । शम्भू इति शम्ऽभू ॥ ७ ॥

हेइन्द्रावरुणौ गविषोगाइच्छन्तोवयं युवामिद्धि ईतिपूरणः युवामेवपूर्व्यायपुरातनाययु- वाभ्यांकृतायावसेरक्षणायवृणीमहेइतिसम्बन्धः प्रभूती प्रभवन्तौ स्वापी शोभनबन्धुभूतौआपि- रितिबन्धुनाम यद्वा सुष्ठुव्यापनशीलौशूरावतिक्रान्तौमंहिष्ठातिशयेनपूज्यौयुवांसख्यायसमान- ख्यानायप्रियायच परिवृणीमहे परितःप्रार्थयामहे शम्भुसुखस्यभावयितारौ पितरेव पितरौ पुत्राय तद्वत् ॥ ७ ॥

७. हे इन्द्र और वरुण, हम लोग धेनु-लाभ की अभिलाषा से तुम लोगों के निकट प्राचीन रक्षा की प्रार्थना करते हैं । तुम दोनों क्षमताशाली, बन्धुस्वरूप, शूर एवम् अतिशय पूज्य हो । हम लोग तुम दोनों के निकट सुखदायक पिता की तरह सख्य और स्नेह की प्रार्थना करते हैं ।

तावांधियोवसेवाजयन्तीराजिंनजग्मुर्युवयूः सुदानू ।
श्रियेनगावउपसोममस्थुरिन्द्रंगिरोवरुणंमेमनीषाः ॥ ८ ॥

ताः । वाम् । धियः । अवसे । वाजऽयन्तीः । आजिम् । न । जग्मुः ।

युवस्यूः । सुदानू इति सुऽदानू । श्रिये । न । गावः । उप । सोमम् ।
अस्थुः । इन्द्रम् । गिरः । वरुणम् । मे । मनीषाः ॥ ८ ॥

सुदानू शोभनफलदातारौ हेदेवौ वां युवां कामयन्तीरत्नमिच्छन्त्योधियः स्तुतयो युवामुपगच्छन्ति युवयूर्युवांकामयमाना:पत्तयः अवसेरक्षणाय आर्जिन संग्राममिव । किंच श्रियेदध्यादिश्रयणायगाव:सोमंन सोममिवेन्द्रंवरुणंचमेमदीयामनीषामनसईषागिर:स्तुतयः उपास्थुस्तिष्ठन्ति प्रीणयन्तीत्यर्थः ॥ ८ ॥

८. हे शोभन फल के देनेवाले देवद्वय, योद्धा जिस तरह से संग्राम की कामना करता है, उसी तरह से हम लोगों की रत्नाभिलाषिणी स्तुतियाँ तुम दोनों की कामना करती हुई रक्षा-लाभ के लिए तुम दोनों के निकट गमन करती हैं। दध्यादि-द्वारा शोभन करने के लिए जैसे गौएँ सोम के निकट रहती हैं, वैसे ही हमारी आन्तरिक स्तुतियाँ इन्द्र और वरुण के निकट गमन करती हैं।

इमाइन्द्रंवरुणंमेमनीषाअग्मन्नुपद्रविणमिच्छमानाः ।
उपेमस्युर्जोष्टारइववस्वोरघ्वीरिवश्रवसोभिक्षमाणाः ॥ ९ ॥

इमाः । इन्द्रम् । वरुणम् । मे । मनीषाः । अग्मन् । उप । द्रविणम् ।
इच्छमानाः । उप । ईम् । अस्थुः । जोष्टारःऽइव । वस्वः ।
रघ्वीःऽइव । श्रवसः । भिक्षमाणाः ॥ ९ ॥

इन्द्रंवरुणंच मे मम मनीषाः स्तुतयोद्रविणमिच्छमाना:सत्यः उपाग्मन्नुपगच्छन्ति जोष्टार:सेवकाः वस्वइव धनस्यलाभायधनिकंस्वामिनामिव रघ्वीरिव लघ्व्यइव शीघ्रगामिन्यइव श्रवसोन्नस्यान्नंभिक्षमाणाः एनमिन्द्रंवरुणंचोपास्थु:उपतिष्ठन्ते ॥ ९ ॥

९. धन-लाभ के लिए जैसे सेवक धनियों के निकट गमन करते हैं, उसी तरह हमारी स्तुतियाँ सम्पत्ति-लाभ की इच्छा से इन्द्र और वरुण के निकट गमन करें। भिक्षुक स्त्रियों की तरह अन्न की भिक्षा माँगते हुए इन्द्र के निकट गमन करें।

अश्व्यस्यत्मनारथ्यस्यपुष्टेर्नित्यस्यरायःपतयःस्याम ।
ताचक्राणाऊतिभिर्नव्यसीभिरस्मत्रारायोनियुतःसचन्ताम् ॥ १० ॥

अश्व्यस्य । त्मना । रथ्यस्य । पुष्टेः । नित्यस्य । रायः । पतयः
स्याम । ता । चक्राणौ । ऊतिऽभिः । नव्यसीभिः । अस्मऽत्रा ।
रायः । निऽयुतः । सचन्ताम् ॥ १० ॥

अश्व्यस्याश्वसमूहस्य रथ्यस्यरथसमूहरूपस्य रथार्हस्य वा पुष्टे:पोषस्य नित्यस्याविचलितस्यरायोधनस्य त्मना आत्मना स्वयमेवाप्रयत्नेनपतय:स्याम ता तौ देवौ चक्राणा

चक्रमभमाणौगन्तारौभवतमितिशेषः नव्यसीभिर्नूतनाभिरूतिभीरक्षाभिरस्मत्राऽस्मासुनियुतोश्वाः रायो-धनानिचक्षकर्त्ता सेवन्ताम् ॥ १० ॥

१०. हम लोग बिना प्रयत्न के अश्वसमूह, रथ-समूह, पुष्टि एवम् अविचल धन के स्वामी होंगे। वे दोनों देव गमन-शील हों एवम् नूतन रक्षा के साथ हम लोगों के अभिमुख अश्व और धन नियुक्त करें।

आनोबृहन्ताबृहतीभिरूतीइन्द्रयातंवरुणवाजसातौ ।
यद्दिद्यवःपृतनासुप्रक्रीळान्तस्यवांस्यामसनितारआजेः ॥११॥१६॥

आ । नः । बृहन्ता । बृहतीभिः । ऊती । इन्द्र । यातम् । वरुण । वाजऽसातौ । यत् । दिद्यवः । पृतनासु । प्रऽक्रीळान् । तस्य । वाम् । स्याम । सनितारः । आजेः ॥ ११ ॥ १६ ॥

हेबृहन्ता महान्तौ हेइन्द्र हेवरुण बृहतीभिर्महतीभिरूतीऊतिभीरक्षाभिःसहायात-मागच्छतं वाजसातौ संग्रामेअन्नलाभनिमित्तमूतेवा यद्यस्मिन्वाजौसंग्रामेपृतनासुसेनासुदिद्य-वः आयुधनामैतत् आयुधानिशत्रुसम्बन्धीनिप्रक्रीळान्प्रक्रीडन्ति तस्यताद्दशस्याजेः सनितारः संभक्तारः स्याम भवेम वांयुवयोरनुग्रहात् ॥ ११ ॥

११. हे महान् इन्द्र और वरुण, तुम दोनों महान्, रक्षा के साथ आगमन करो। जिस अन्नप्रापक युद्ध में शत्रुसेना के आयुध क्रीड़ा करते हैं, उस युद्ध में हम लोग तुम दोनों के अनुग्रह से जय-लाभ कर सकें।

ममद्वितेतिदशर्चंदशमंसूक्तं पुरुकुत्सस्यपुत्रस्त्रसदस्यूराम्नाऋषिः आद्यासुचतसृष्वात्मनःस्तु-त्यत्वादात्मादेवता अवशिष्टानांचतसृणामिन्द्रावरुणौदेवते छन्दस्त्रिष्टुप् अत्रानुक्रमणिका—मम द्विताद्दशत्रसदस्युःपौरुकुत्स्यःचतस्रआत्मस्तवइति । उक्तोविनियोगःपूर्वसूक्ते ।

ममद्वितााष्ट्रंक्षत्रियस्यविश्वायोर्विश्वेअमृतायथानः ।
क्रतुंसचन्तेवरुणस्यदेवाराजामिकृष्टेरुपमस्यवव्रेः ॥ १ ॥

मम । द्विता । राष्ट्रम् । क्षत्रियस्य । विश्वऽआयोः । विश्वे । अमृताः । यथा । नः । क्रतुम् । सचन्ते । वरुणस्य । देवाः । राजामि । कृष्टेः । उपऽमस्य । वव्रेः ॥ १ ॥

क्षत्रियस्य क्षत्रियजातेरुत्पन्नस्यविश्वायोः कृत्स्नमनुष्याधीशस्य ममेत्यात्मनोनिर्देशः द्विताद्वित्वस्वर्गेभेदेनद्वित्वापन्नंराष्ट्रंमम त्रसदस्योर्विश्वेसर्वेऽमृतादेवायथानोस्माकंभवन्ति तथा राष्ट्रंममाप्येत्यर्थः वरुणस्यवारकस्यवरुणात्मनोवाकृष्टेर्मनुष्यस्यतद्वतोवा उपमस्यान्तिकनामैतत्

सर्वेषामन्तिकतमस्यवव्रेः रूपनामैतत् रूपवतोममक्रतुंकर्मसचन्ते सेवन्ते देवाः सर्वेपिमहंच राज्यामि राजतिरैश्वर्यकर्मा सर्वस्येश्वरोस्वामि यद्वोपमस्यवव्रेःकृष्टेराजामीतियोज्यम् ॥ १ ॥

१. हम क्षत्रिय-जात्युत्पन्न (अतिशय बलवान्) और सम्पूर्ण मनुष्यों के अधीश हैं। हमारा राज्य दो प्रकार का है। सम्पूर्ण देवगण जैसे हमारे हैं, वैसे ही सारी प्रजा भी हमारी ही है। हम रूपवान् और अन्तिकस्थ वरुण हैं। देवगण हमारे यज्ञ की सेवा करते हैं। हम मनुष्य के भी राजा हैं।

अहंराजावरुणोमह्यंतान्यसुर्याणिप्रथमाधारयन्त ।
क्रतुंसचन्तेवरुणस्यदेवाराजामिकृष्टेरुपमस्यवव्रेः ॥ २ ॥

अहम् । राजा । वरुणः । मह्यम् । तानि । असुर्याणि । प्रथमा । धारयन्त । क्रतुम् । सचन्ते । वरुणस्य । देवाः । राजामि । कृष्टेः । उपमस्य । वव्रेः ॥ २ ॥

अहमेववरुणोराजास्वामि मह्यंमदर्थमेवप्रथमा मुख्यानि तानि प्रसिद्धानिअसुर्याण्यसुरविघातकानिबलानिधारयन्त अधारयन्देवाः शिष्टंगतम् ॥ २ ॥

२. हम राजा वरुण हैं। देवगण हमारे लिए ही असुर-विघातक श्रेष्ठ बल धारण करते हैं। हम रूपवान् और अन्तिकस्थ वरुण हैं। देवगण हमारे यज्ञ की सेवा करते हैं हम मनुष्य के भी राजा हैं।

अहमिन्द्रोवरुणस्तेमहित्वोर्वीगभीरेरजसीसुमेके ।
त्वष्टेवविश्वाभुवनानिविद्वान्त्समैरयंरोदसीधारयंच ॥ ३ ॥

अहम् । इन्द्रः । वरुणः । ते इति । महिऽत्वा । उर्वी इति । गभीरे इति । रजसी इति । सुमेके इति सुऽमेके । त्वष्टाऽइव । विश्वा । भुवनानि । विद्वान् । सम् । ऐरयम् । रोदसी इति । धारयम् । च ॥ ३ ॥

अहंवरुणस्सन्निन्द्रः इन्द्रोप्यस्मि अहं वरुणश्च तेमहित्वा महत्त्वेनोर्वीविस्तीर्णेगभीरेदुरवगाहेअवकाशवत्यौवा सुमेकेसुरूपे रजसीद्यावापृथिव्यौ तेअप्यहमेव विद्वान् जानन्नहं त्वष्टेव प्रजापतिरिव विश्वा भुवनानि सर्वाणि भूता समैरयं समैरयं रोदसीद्यावापृथिव्यौ धारयंच धृतवानस्मि ॥ ३ ॥

३. हम इन्द्र और वरुण हैं। महत्ता के कारण विस्तीर्ण, दुरवगाहा, सुरूपा, द्यावा-पृथिवी हम ही हैं। हम विद्वान् हैं। हम सकल भूतजात को प्रजापति की तरह प्रेरित करते हैं। हम द्यावा-पृथिवी को धारण करते हैं।

अहमपोअपिन्वमुक्षमाणाधारयंदिवंसदनऋतस्य ।
ऋतेनपुत्रोअदितेर्ऋतावोतत्रिधातुप्रथयद्विभूम ॥ ४ ॥

अहम् । अपः । अपिन्वम् । उक्षमाणाः । धारयम् । दिवम् । सदने ।
ऋतस्य । ऋतेन । पुत्रः । अदितेः । ऋतऽवा । उत । त्रिऽधातु ।
प्रथयत् । वि । भूम ॥ ४ ॥

अहमेवोक्षमाणाः सिञ्चन्तीरपोपिन्वमसेचयम् तथा ऋतस्योदकस्यादित्यस्यवासद-नेस्थानेनिमित्तभूतेसति दिवं द्युलोकंधारयं यद्वोदकाधारेस्थानेदिवमादित्यंधारयम् अहमेव-ऋतेनोदकेननिमित्तेनादितेःपुत्रऋतावायज्ञवानभूवम् उतापिच भूमव्याप्तमाकाशंत्रिधातु त्रिःप्रकारं वि विशेषेणप्रथयत् मदर्थमेवक्षित्यादिलोकत्रयमकार्षीत्परमेश्वरः ॥ ४॥

४. हमने ही सिञ्चमान जल का सेचन किया है, उदक या आदित्य के स्थानभूत द्युलोक का धारण किया है अथवा आकाश में आदित्य का धारण किया है। जल के निमित्त से हम अदिति-पुत्र ऋतावा (यज्ञ-वान्) हुए हैं। हमने व्याप्त आकाश को तीन प्रकार से प्रथित किया है अर्थात् परमेश्वर ने हमारे लिए ही क्षिति आदि तीन लोकों को बनाया है।

मांनरःस्वश्वावाजयन्तोमांवृताःसमरणेहवन्ते ।
कृणोम्याजिंमघवाहमिन्द्रइयर्मिरेणुमभिभूत्योजाः ॥५॥१७॥

माम् । नरः । सुऽअश्वाः । वाजयन्तः । माम् । वृताः । सम्ऽअरणे ।
हवन्ते । कृणोमि । आजिम् । मघऽवा । अहम् । इन्द्रः । इयर्मि ।
रेणुम् । अभिभूतिऽओजाः ॥ ५ ॥ १७ ॥

मां मामेव स्वश्वाः शोभनाश्वाः वाजयन्तः संग्राममिच्छन्तोनरोनेतारोभटाः अनुगच्छ-न्तीतिशेषः मामेववृताःसन्तः समरणेसंग्रामेहवन्ते आह्वयन्तियुद्धार्थं मघवाधनवानहमिन्द्रःसन्ना-जिंकृणोमि करोमि अभिभूत्योजाः परेषामभिभावियबलोहंरेणुमियर्मि प्रेरयामि ॥ ५ ॥

५. सुन्दर अश्ववाले और संग्रामेच्छु नेता हमारा ही अनुगमन करते हैं। वे सब वृत होकर युद्ध के लिए संग्राम में हमारा ही आह्वान करते हैं। हम धनवान् इन्द्र होकर युद्ध करते हैं। हम अभिभव करने-वाले बल से युक्त हैं। हम संग्राम में धूलि उत्थित करते हैं।

अहंताविश्वाचकरंनकिर्मादैव्यंसहोवरतेअप्रतीतम् ।
यन्मासोमासोममदन्यदुक्थोभेभयेतेरजसीअपारे ॥ ६ ॥

अहम् । ता । विश्वा । चकरम् । नकिः । मा । दैव्यम् । सहः ।

चरते । अप्रतिऽइतम् । यत् । मा । सोमासः । ममदन् । यत् । उक्था । उभे इति । भयेते इति । रजसी इति । अपारे इति ॥ ६ ॥

अहं वरुणः ता तानि प्रसिद्धानि विश्वा सर्वाणि कर्माणि चकरम् अकार्षम् अप्रतीतम् अप्रतिगतं मां दैव्यं देवसम्बन्धि सहो बलं न किञ्चन वरते नैव वारयति यद् यस्मात् सोमासः सोमा मां ममदन् अमादयन् यत् उक्था शस्त्राण्यपि ममदन् तस्मात् मत्तः अपारे दूरपारे उभे रजसी द्यावापृथिव्यौ भयेते बिभ्यतः ॥ ६ ॥

६. हमने उन सकल कार्यों को किया है। हम अप्रतिहत-दैवबल से युक्त हैं। कोई भी हमारा निवारण नहीं कर सकता। जब सोमरस हमें हृष्ट करता है एवम् उक्थ-समूह हमें हृष्ट करता है, तब अपार और उभय द्यावा-पृथिवी चलित हो जाती है।

विदुष्टे विश्वा भुवनानि तस्य ता प्र ब्रवीषि वरुणाय वेधः ।
त्वं वृत्राणि शृण्विषे जघन्वान् त्वं वृताँ अरिणा इन्द्र सिन्धून् ॥ ७ ॥

विदुः । ते । विश्वा । भुवनानि । तस्य । ता । प्र । ब्रवीषि । वरुणाय । वेधः । त्वम् । वृत्राणि । शृण्विषे । जघन्वान् । त्वम् । वृतान् । अरिणाः । इन्द्र । सिन्धून् ॥ ७ ॥

इतः परम् इन्द्रावरुणयोः स्तुतिः हे वरुण तस्य ते कर्मणि षष्ठी तत्वां विश्वा सर्वाणि ता तानि भुवनानि भूतजातानि विदुः जानन्ति हे वेधः स्तोतॄणामेतत् हे स्तोतः वरुणाय प्र ब्रवीषि वरुणं स्तौषि हे इन्द्र त्वं वृत्राणि वैरिणो जघन्वान् हतवान् इति शृण्विषे श्रूयसे किञ्च हे इन्द्र त्वं वृतान् आच्छन्नान् सिन्धून् स्यन्दनस्वभावान् सप्त नदीः अरिणाः अगमयः ॥ ७ ॥

७. हे वरुण, तुम्हारे कर्म को सकल भूतजात जानता है। हे स्तोता, वरुण के लिए बोलो अर्थात् वरुण की स्तुति करो। हे इन्द्र, तुमने वैरियों का वध किया है—यह तुम्हारी प्रसिद्धि है। हे इन्द्र, तुमने आच्छन्न नदियों को उन्मुक्त किया है।

अस्माकमत्र पितरस्त आसन्त्सप्त ऋषयो दौर्गहे बध्यमाने ।
त आयजन्त त्रसदस्युमस्या इन्द्रं न वृत्रतुरमर्धदेवम् ॥ ८ ॥

अस्माकम् । अत्र । पितरः । ते । आसन् । सप्त । ऋषयः । दौःऽगहे । बध्यमाने । ते । आ । अयजन्त । त्रसदस्युम् । अस्याः । इन्द्रम् । न । वृत्रऽतुरम् । अर्धऽदेवम् ॥ ८ ॥

पुरुकुत्सस्य महिषी दौर्गहे बन्धने स्थिते ॥ पत्यावराम कं ह्यस्याः पुत्रस्य लिप्सया ॥ १ ॥
यदृच्छयास्मान् आयातान् सप्तर्षीन् पर्यपूजयत् ॥ ते च प्रीताः पुनः प्रोचुर्यजेन्द्रावरुणौ स्तवम् ॥ २ ॥

साचेन्द्रावरुणाविष्ट्वात्रसदस्युमजीजनत् ॥ इतिहासमिमंजानन्नृषिर्नूतेत्यृचाविह ॥ २ ॥ अथा-स्माकमत्राभिजनमिदंदेशोऽस्यापृथिव्यांवा पितारःपालयितारःउत्पादकास्तेभासन्नभवन् एते-सप्तर्षयःप्रसिद्धाः दौर्गहे दुर्गहस्यपुत्रे पुरुकुत्से बध्यमाने सप्तर्षयः यस्मादस्याअस्यैपुरु-कुत्सान्यै त्रसदस्युंनामानमयजन्त प्राप्नुरिन्द्रावरुणयोरनुग्रहात् कीदृशंतं वृत्रतुरं वृत्रस्यशत्रो-र्हन्तारमर्धदेवं देवानामर्धेसमीपेवर्तमानं यद्वा देवानामर्धभूतमिन्द्रंन इन्द्रमिव स्थितंपुत्रंयस्तवन्तः यत्सर्वेषामर्धमिन्द्रःप्रतितस्मादिन्द्रोदेवतानांभूयिष्ठभाक्तमइतिहितैत्तिरीयकम् ॥ ८ ॥

८. दुर्गह के पुत्र पुरुकुत्स के बन्दी होने पर इस देश या पृथिवी के पालयिता सप्तर्षि हुए थे। उन्होंने इन्द्र और वरुण के अनुग्रह से पुरुकुत्स की स्त्री के लिए यज्ञ करके त्रसदस्यु को लाभ किया था। त्रसदस्यु इन्द्र की तरह शत्रु-विनाशक और अर्द्धदेव देवताओं के समीप में वर्तमान या देवताओं के अर्द्धभूत इन्द्र की तरह थे।

पुरुकुत्सानीहिवामदाशद्धव्येभिरिन्द्रावरुणानमोभिः ।
अथाराजानंत्रसदस्युमस्यावृत्रहणंददथुरर्धदेवम् ॥ ९ ॥

पुरुऽकुत्सानी । हि । वाम् । अदाशत् । हव्येभिः । इन्द्रावरुणा । नमःऽभिः । अथ । राजानम् । त्रसदस्युम् । अस्याः । वृत्रऽहनम् । ददथुः । अर्धऽदेवम् ॥ ९ ॥

हेइन्द्रावरुणौ पुरुकुत्सानीपुरुकुत्सस्यपत्नी ऋषिप्रेरिता वांयुवाम् अदाशद्धि अप्रीणयत्खलु हव्येभिर्हविर्भिर्नमोभिःस्तुतिभिश्च अथ त्रसदस्युंराजानं वृत्रहणमर्धदेवमुरुकक्ष्यणंपुत्रमस्यामस्यै पुरुकुत्सान्यैददथुर्दत्तवन्ताविति ॥ ९ ॥

९. हे इन्द्र और वरुण, ऋषि-द्वारा प्रेरित होने पर पुरुकुत्स की पत्नी ने तुम दोनों को हव्य और स्तुति-द्वारा प्रसन्न किया था। अनन्तर तुम दोनों ने उसे शत्रुनाशक अर्द्ध देव राजा त्रसदस्यु को दान दिया था।

अथदशमी—

रायावयंससवांसोमदेमहव्येनदेवायवसेनगावः ।
तांधेनुमिन्द्रावरुणायुवंनोविश्वाहाधत्तमनपस्फुरन्तीम् ॥१०॥१८॥

राया । वयम् । ससऽवांसः । मदेम । हव्येन । देवाः । यवसेन । गावः । ताम् । धेनुम् । इन्द्रावरुणा । युवम् । नः । विश्वाहा । धत्तम् । अनपऽस्फुरन्तीम् ॥ १० ॥ १८ ॥

१ तै० सं० ५. ५. ८।

रायायनेन मदेम सस्यामोमुर्धांमंस्कारोवयंहव्येनदेवामोदन्तुयवसेनगावः यमिनुं प्रीणयित्रीरयि हेइन्द्रावरुणौ विधाहा विश्वस्यहन्तारौ युवं युवां नोस्माकंयचंदत्तं कीदृशीमन्न-पस्फुरन्तीमनभिहिंसितां सदा विधाहेत्यस्मयं सर्वदेवत्यैः ॥ १० ॥

१०. हम लोग तुम दोनों की स्तुति करके धन-द्वारा परितृप्त होवें। देवगण हव्य-द्वारा तृप्त हों और गौएँ तृणादि-द्वारा परितृप्त हों। हे इन्द्र और वरुण, तुम दोनों विश्व के हन्ता हो। तुम दोनों हम लोगों को सदा अहिंसित धन दान करो।

॥ इतितृतीयस्यसप्तमेऽष्टादशोवर्गः ॥ १८ ॥

कउअवदितिसप्तर्चमेकादशंसूक्तं सुहोत्रपुत्रौपुरुमीळ्हाजमीळ्हावृषी त्रिष्टुप्छन्दः अश्विनौदेवता । अत्रानुक्रमणिका—कउअवत्सप्तपुरुमीळ्हाजमीळ्हौसौहोत्रावाश्विनंहीति । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोराश्विनेक्रतौत्रैष्टुभेछन्दसिइदमादिकेसूक्ते नेनुःप्रतस्यकउअवदितिसूक्ते इतिसूत्रितत्वात् ।

कउँश्रवत्कतमोयज्ञियानांवन्दारुदेवःकतमोजुषाते ।
कस्येमांदेवीममृतेषुप्रेष्ठांहृदिश्रेषामसुष्टुतिंसुहव्याम् ॥ १ ॥

कः । ऊँ इति । श्रवत् । कतमः । यज्ञियानाम् । वन्दारु । देवः । कतमः । जुषाते । कस्य । इमाम् । देवीम् । अमृतेषु । प्रेष्ठाम् । हृदि । श्रेषाम । सुस्तुतिम् । सुहव्याम् ॥ १ ॥

यज्ञियानां यज्ञार्हाणां देवानांमध्ये कउदेवःश्रवत् शृणुयात्स्तुतिं कतमोदेवोवन्दारु वन्दनशीलंस्तोत्रंकतमोदेवोजुषाते सेवते अमृतेषुदेवेषुमध्येकस्यापि इमांप्रेष्ठांप्रियतरांदेवींद्यो-तमानांसुहव्यांशोभनहव्योपेतां शोभनैर्हविर्भिर्युक्तांवा सुष्टुतिं शोभनांस्तुतिं श्रेषामश्लेषयेम आश्रयेमवा अश्विनावन्तरेणस्तुतेःकोदेवःस्वामीभवेदिति ॥ १ ॥

१. यज्ञार्ह देवों के मध्य में कौन देव इसे सुनेंगे ? कौन देव इस वन्दनशील स्तोत्र का सेवन करेंगे ? देवताओं के मध्य किस देव के हृदय में हम इस प्रियतरा, द्योतमाना, हव्ययुक्ता शोभन स्तुति को सुनावें अर्थात् अश्विद्वय के अतिरिक्त स्तुति के स्वामी कौन देव होंगे ?

कोमृळातिकतमआगमिष्ठोदेवानामुकतमःशम्भविष्ठः ।
रथंकमाहुर्द्रवदश्वमाशुंयंसूर्यस्यदुहितावृणीत ॥ २ ॥

कः । मृळाति । कतमः । आऽगमिष्ठः । देवानाम् । ऊँ इति । कतमः । शम्ऽभविष्ठः । रथम् । कम् । आहुः । द्रवत्ऽअश्वम् । आशुम् । यम् । सूर्यस्य । दुहिता । अवृणीत ॥ २ ॥

कोमृळाति कोदेवोमृळाति सुखयेदस्मान् कतमोदेवआगमिष्ठः आगन्तृतमोऽस्मद्यज्ञंप्रति देवानाम् देवानांमध्येकतमोदेवः शम्भविष्ठः सुखस्यभावयितृतमः एवमुक्तगुणविशिष्टः कोभवेत् अश्विनावन्तरेणेतिभावः कंरथंद्रवदश्वमाशुमाहुर्ब्रुवते यंरथंसूर्यस्यदुहितासूर्यस्यपुत्री अवृणीत समभजत् तंकंरथंवेगवन्तमाहुः ॥ २ ॥

२. कौन देवता हम लोगों को सुखी करेंगे ? कौन देवता हमारे यज्ञ में सबकी अपेक्षा अधिक आगमन करते हैं ? देवों के मध्य में कौन देवता हम लोगों को सबकी अपेक्षा अधिक सुखी करते हैं ? इस तरह उपर्युक्त गुणों से विशिष्ट अश्विद्वय ही हैं। कौन रथ वेगवान् अश्वयुक्त और शीघ्रगामी है, जिसका सूर्य की पुत्री ने सम्भजन किया था ?

मक्षूहिष्मागच्छथईवतोद्यूनिन्द्रोनशक्तिंपरितक्म्यायाम् ।
दिवआजातादिव्यासुपर्णाकयाशचीनांभवथःशचिष्ठा ॥ ३ ॥

मक्षु । हि । स्म । गच्छथः । ईवतः । द्यून् । इन्द्रः । न । शक्तिम् । परिऽतक्म्यायाम् । दिवः । आऽजाता । दिव्या । सुऽपर्णा । कया । शचीनाम् । भवथः । शचिष्ठा ॥ ३ ॥

मक्षु शीघ्रं हिस्मेतिपूरणौ ईवतोगमनवतः आगामिनोद्यून्दिवसान्सुत्यासंबन्धिनः प्रतिगच्छथः इन्द्रःशक्तिंन स्वकीयांशक्तिंयथापरितक्म्यायां रात्रावतीतायां प्रदर्शयतीति शेषः सुत्याहेउषःकालइन्द्रोयथागच्छतितद्वत् युवामपिगच्छतमित्यर्थः दिवोद्युलोकादाजाता आगतौ दिव्या दिविभवौ सुपर्णा शोभनगमनौ युवां शचीनां युष्मत्सम्बन्धिनां कर्मणां शक्तीनांवामध्येकयाशच्या शचिष्ठाशक्तिमत्तरौशोभनकर्मवन्तौवाभवथः ॥ ३ ॥

३. रात्रि के व्यतीत होने पर इन्द्र जिस तरह से अपनी शक्ति प्रदर्शित करते हैं, हे गमनशील अश्विद्वय तुम दोनों भी उसी तरह से अभिषवण-काल में गमन करो। तुम दोनों ने द्युलोक से आगमन किया है। तुम दोनों दिव्य और शोभन गति से विशिष्ट हो। तुम दोनों के कर्मों के मध्य में कौन कर्म सर्वापेक्षा श्रेष्ठ है ?

कावांभूदुपमातिःकयानआश्विनागमथोहूयमाना ।
कोवांमहश्चित्त्यजसोअभीकउरुष्यतंमाध्वीदस्रानऊती ॥ ४ ॥

का । वाम् । भूत् । उपऽमातिः । कया । नः । आ । अश्विना ।

गमथः । हूयमाना । कः । वाम् । महः । चित् । त्यजसः । अभीके ।
उरुष्यतम् । माध्वी इति । दस्रा । नः । ऊती ॥ ४ ॥

वांयुवयोःकाउपमातिः उपसमीपेमातिर्मानंगुणानांपरिच्छित्तिर्यस्यांसास्तुतिःकाभवेत् कयास्तुत्याहूयमाना आहूयमानौसन्तौ नोऽस्मानागमथः आगच्छथः वांयुवयोरभीकेआगमनेसे महश्चित् महतस्त्यजसः त्यज्यतेपरित्यज्यतेसर्वैरितित्यजःक्रोधस्तस्यसोढाकोभवेत् हेमाध्वी मधुररसस्योदकस्यस्रष्टारौ हेदस्रा शत्रूणामुपक्षपयितारावश्विनौ नोऽस्मानूतीऊत्या रक्षणयाउरुष्यतं रक्षाकर्मैतत् रक्षतम् ॥ ४ ॥

४. कौन स्तुति तुम दोनों के समान हो सकती है ? किस स्तुति-द्वारा आहूयमान होने पर तुम दोनों हमारे निकट आगमन करोगे ? कौन तुम दोनों के महान् क्रोध का सहन कर सकता है ? हे मधुर जल के सृष्टिकर्त्ता एवम् शत्रु-विनाशक अश्विद्वय, तुम दोनों हम लोगों को आश्रय-दान-द्वारा रक्षित करो।

उरुवांरथःपरिनक्षतिद्यामायत्समुद्रादभिवर्ततेवाम् ।
मध्वामाध्वीमधुवांप्रुषायन्यत्सींवांपृक्षोभुरजन्तपक्वाः ॥ ५ ॥

उरु । वाम् । रथः । परि । नक्षति । द्याम् । आ । यत् ।
समुद्रात् । अभि । वर्तते । वाम् । मध्वा । माध्वी इति । मधु ।
वाम् । प्रुषायन् । यत् । सीम् । वाम् । पृक्षः । भुरजन्त । पक्वाः ॥५॥

हेअश्विनौ वांयुवयोरथःपरि द्युलोकस्यपरितः उरु प्रभूतं नक्षति गच्छति यद्यस्मात्स समुद्रात्समुद्रवणसाधनादन्तरिक्षाद्वांप्रत्यभिवर्तते आभिमुख्येनागच्छति हेमाध्वी उदकस्रष्टारौ मध्वा मधुरेणपयसा मधुमधुरंसोमरसंप्रुषायन् सिञ्चन्त्यध्वर्यवः यद्यस्माद्वांसीं सर्वतोवांपृक्षः युवयोःसोमंपक्वाः पक्वायव भुरजन्त प्राप्नुवन्ति स्थितास्सन्ति तस्मादभिवर्ततेइत्यर्थ-मिति ॥ ५ ॥

हे अश्विद्वय, तुम दोनों का रथ द्युलोक के चारों तरफ़ विस्तृत भाव से गमन करता है। वह समुद्र से तुम दोनों के अभिमुख गमन करता है। तुम दोनों के लिए पके जौ के साथ सोमरस संयोजित हुआ है। हे मधुर जल के सृष्टिकर्त्ता, शत्रु-विनाशक अश्विद्वय, अध्वर्युगण मधुर दुग्ध के साथ सोमरस को मिश्रित कर रहे हैं।

सिन्धुर्हवांरसयासिञ्चदश्वान्घृणावयोरुषासःपरिग्मन् ।
तदूषुवामजिरंचेतियानंयेनपतीभवथःसूर्यायाः ॥ ६ ॥

सिन्धुः । ह । वाम् । रसया । सिञ्चत् । अश्वान् । घृणा । वयः ।
अरुषासः । परि । ग्मन् । तत् । ऊं इति । सु । वाम् । अजिरम् ।
चेति । यानम् । येन । पती इति । भवथः । सूर्यायाः ॥ ६ ॥

वांयुवयोरश्वान्सिन्धुः स्यन्दमानोमेघउदकंवा रसेनसिञ्चदसेचयत् घृणादीप्त्यावयः पक्षिसदृशाएतारोवाअश्वाअरुषासः आरोचमानाःअश्वाः परि परितोग्मन् गच्छन्ति योवां-युवयोर्गमनसाधनत्वेनप्रसिद्धोरथः अजिरं क्षिप्रनामैतत् क्षिप्रं सुसुभुचेतिज्ञायते येनरथेनसूर्यायाः पती पालयितारौ वोढारौभवथः सरथश्चेतीति ॥ ६ ॥

६. मेघ या उदक रस-द्वारा तुम दोनों के अश्वों का सेचन हुआ है। पक्षिसदृश अश्वगण दीप्ति-द्वारा दीप्यमान होकर गमन करते हैं। जिस रथ-द्वारा तुम दोनों सूर्या के पालयिता हुए थे, तुम दोनों का वह शीघ्रगामी रथ प्रसिद्ध है।

इहेहयद्वांसमनापपृक्षेसेयमस्मेसुमतिर्वाजरत्ना ।
उरुष्यतंजरितारंयुवंहश्रितःकामोनासत्यायुवद्रिक् ॥ ७॥१९ ॥

इहऽइह । वाम् । समना । पपृक्षे । सा । इयम् । अस्मे इति । सुऽमतिः । वाजऽरत्ना । उरुष्यतम् । जरितारम् । युवम् । ह । श्रितः । कामः । नासत्या । युवद्रिक् ॥ ७ ॥ १९ ॥

हेअश्विनौ यद्यस्मात् यद्वावांसुमत्या इहेह अस्मिन्नेवयज्ञेसमना समानमनस्कौसदृशावित्यर्थः तौ वां युवां सुमत्या पपृक्षे स्तुत्यासंयोजयामि सेयमिदानींक्रियमाणा सुमतिः शोभनस्तुतिः अस्मे अस्माकमेव फलवतीभवत्वितिशेषः हेवाजरत्ना रमणीयान्नौ अन्नवैवाजइतिश्रुतेः । युवं युवां जरितारं गरितारं स्तोतारं माम् उरुष्यतं रक्षतं हेनासत्यावश्विनौ कामोस्मदीयः युवद्रिक्ह युवामेवगच्छन्श्रितःप्राप्तः ॥ ७ ॥

७. हे अश्विद्वय, इस यज्ञ में तुम दोनों समान मनवाले अर्थात् सदृश हो। हम स्तुति-द्वारा तुम दोनों को संयुक्त करते हैं। यह शोभन स्तुति हम लोगों के लिए फलवती हो। हे रमणीय अन्नवाले अश्विद्वय, तुम दोनों स्तोता की रक्षा करो। हे नासत्यद्वय, हमारी अभिलाषा तुम दोनों के निकट जाने से पूर्ण होती है।

तंवांरथमितिसप्तर्चंद्वादशंसूक्तं पुरुमीळ्हाजमीळ्हावेवऋषी त्रिष्टुप्छन्दः अश्विनौदेवता तंवामित्यनुक्रान्तं प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरुक्तोविनियोगः ॥

तत्रप्रथमा—

तंवांरथंवयमद्याहुवेमपृथुज्रयमश्विनासङ्गतिंगोः ।
नःसूर्यांवहतिवन्धुरायुर्गिर्वाहसंपुरुतमंवसूयुम् ॥ १ ॥

---

१ ऐ० ब्रा० १. ३. ६.

तम्। वाम्। रथम्। वयम्। अद्य। हुवेम। पृथुऽज्रयम्।
अश्विना। सम्ऽगतिम्। गोः। यः। सूर्याम्। वहति। वन्धुरऽयुः।
गिर्वाहसम्। पुरुऽतमम्। वसुऽयुम्॥ १॥

हेअश्विनौ वां युवयोस्तं रथंवयंस्तोतारोऽद्यास्मिन्नहनिहुवेम आह्वयामः कीदृशं पृथुज्रयं प्रथितवेगं गोःस्तुत्याःसंगतिं संगमयितारं योरथः सूर्यांवहतिधारयति वन्धुरायुः रथेनिवासाधारभूतः काष्ठोवन्धुरं तद्वान् गिर्वाहसं गिरांस्तुतीनांवोढारं पुरुतमं प्रभूततमं वसूयुं वसुमन्तम्॥ १॥ अश्विनीकुमारो, हम आज तुम्हारे विख्यात वेगवाले और गोसंगत या गोप्रद रथ का आह्वान करते हैं। वह रथ सूर्या को धारण करता है। उसके निवासाधारभूत (बैठने की जगह का) काष्ठ बंधुर है। वह रथ स्तुतिवाहक, प्रभूत और धनवान् है।

युवंश्रियमश्विनादेवतातांदिवोनपातावनथःशचीभिः।
युवोर्वपुरभिपृक्षःसचन्तेवहन्तियत्ककुहासोरथेवाम्॥ २॥

युवम्। श्रियम्। अश्विना। देवता। ताम्। दिवः। नपाता।
वनथः। शचीभिः। युवोः। वपुः। अभि। पृक्षः। सचन्ते।
वहन्ति। यत्। ककुहासः। रथे। वाम्॥ २॥

हेदिवोनपाता आदित्यस्यपुत्रस्थानीयौ द्युलोकस्यवानपातयितारौ हेअश्विना अश्विनौ युवं युवां देवता देवते विभक्तिव्यत्ययः तांप्रसिद्धां श्रियं शचीभिःकर्मभिःशक्तिभिर्वा वनथः संभजेथे यद्वा वनतिर्दानार्थः युवोः युवयोर्वपुःशरीरं पृक्षोऽन्नानि सोमलक्षणानि अभिसचन्ते प्राप्नुवन्ति यद्वा रथेवांवहन्ति ककुहासोमहान्तोऽश्वाः यद्वा स्तुतयोवा युवांरथे वहन्ति॥ २॥ हे आदित्य या द्युलोक के पुत्रस्थानीय अश्विनीकुमारो, तुम दोनों देवता हो। तुम दोनों कर्म-द्वारा प्रसिद्ध शोभा का सम्भोग करते हो। तुम दोनों के शरीर को सोमरस प्राप्त करता है। महान् अश्व (या स्तुतियाँ) तुम दोनों के रथ का वहन करते हैं।

अथतृतीया—

कोवामद्याकरतेरातहव्यऊतयेवासुतपेयायवार्कैः।
ऋतस्यवावनुषेपूर्व्यायनमोयेमानोअश्विनाववर्तत्॥ ३॥

कः। वाम्। अद्य। करते। रातऽहव्यः। ऊतये। वा।
सुतऽपेयाय। वा। अर्कैः। ऋतस्य। वा। वनुषे। पूर्व्याय।
नमः। येमानः। अश्विना। आ। ववर्तत्॥ ३॥

कोयजमानोद्य वां युवयोःकरते कुर्यात्स्तुतिम् अर्कैर्मन्त्रैःरातहव्योदत्तसोमः ऊतयेवा रक्षणायवा सुतपेयायसोमपानायवा ऋतस्योदकस्ययज्ञस्यवा पूर्व्याय पुराणाय वनुषेसंभजनाय हेअश्विना नमोयेमानः नमस्कारंकुर्वाणः कआववर्तत् आवर्तयेद्यज्ञंप्रति ॥ ३ ॥

३. कौन सोमदाता यजमान, आज, रक्षा के लिए, सोमपान के लिए, यज्ञ की पूर्ति के लिए अथवा सम्भजन के लिए तुम दोनों की स्तुति करता है ? हे अश्विद्वय, कौन नमस्कार करनेवाला तुम दोनों को यज्ञ के प्रति आवर्तित करता है ।

हिरण्ययेनपुरुभूरथेनेमंयज्ञंनासत्योपयातम् ।
पिबाथइन्मधुनःसोम्यस्यदधथोरत्नंविधतेजनाय ॥ ४ ॥

हिरण्ययेन । पुरुभू इति पुरुऽभू । रथेन । इमम् । यज्ञम् । नासत्या । उप । यातम् । पिबाथः । इत् । मधुनः । सोम्यस्य । दधथः । रत्नम् । विधते । जनाय ॥ ४ ॥

हेपुरुभू बहुभवन्तौ नासत्यौ इमंयज्ञंहिरण्ययेनरथेनोपयातं सोम्यस्य सोमसम्बन्धिनोमधुनोमधुररसस्य कर्मणिषष्ठ्यौ सोमरसंपिबाथः पिबथः विधतेपरिचरते जनाय मह्यं रत्नं रमणीयंधनंदधथोधारयथः दधतेर्धारणार्थस्यलेटिरूपम् ॥ ४ ॥

४. हे नासत्यद्वय, तुम दोनों बहुविध हो । इस यज्ञ में हिरण्मय रथ-द्वारा तुम दोनों आओ । मधुर सोमरस का पान करो एवम् परिचर्या करनेवाले को अर्थात् हमें रमणीय धन दान करो ।

आनोयातंदिवोअच्छापृथिव्याहिरण्ययेनसुवृतारथेन ।
मावामन्येनियमन्देवयन्तःसंयद्ददेनाभिःपूर्व्यावाम् ॥ ५ ॥

आ । नः । यातम् । दिवः । अच्छ । पृथिव्याः । हिरण्ययेन । सुऽवृता । रथेन । मा । वाम् । अन्ये । नि । यमन् । देवऽयन्तः । सम् । यत् । ददे । नाभिः । पूर्व्या । वाम् ॥ ५ ॥

नोस्मानच्छाभिमुखं दिवोद्युलोकात्पृथिव्याःसकाशाद्वा आयातं केनसाधनेन हिरण्ययेनहितरमणीयेन सुवृता शोभनावर्तनेनरथेन वां युवाम् अन्येदेवयन्तोदेवौयुवामिच्छन्तोयजमानाः मानियमन्नियमनंमाकुर्वन् यद्यस्मात्पूर्व्या पूर्वाहा इतरयजमानेभ्यःपूर्वभाविनीनाभिः बन्धिका स्तुतिः सन्ददे संबध्नाति तस्मादायातम् ॥ ५ ॥

५. शोभन आवर्तनवाले हिरण्मय रथ-द्वारा तुम दोनों द्युलोक या पृथिवी से हमारे अभिमुख आगमन करते हो । तुम दोनों की इच्छा करनेवाले दूसरे यजमान तुम दोनों को नहीं रोक रखें; अतएव हमने पूर्व में ही स्तुति अर्पित की है ।

नूनोरयिंपुरुवीरंबृहन्तंदस्रामिमाथामुभयेष्वस्मे ।
नरोयद्वामश्विनास्तोममावन्त्सधस्तुतिमाजमीळ्हासोअग्मन् ॥६॥

नु । नः । रयिम् । पुरुऽवीरम् । बृहन्तम् । दस्रा । मिमाथाम् ।
उभयेषु । अस्मे इति । नरः । यत् । वाम् । अश्विना । स्तोमम् ।
आवन् । सधऽस्तुतिम् । आजऽमीळ्हासः । अग्मन् ॥ ६ ॥

नु क्षिप्रं नोऽस्माकं रयिं धनं पुरुवीरं बहुपुत्रोपेतं बृहन्तं महान्तं धनं हे दस्रावश्विनौ मिमाथां कुरुतम् उभयेषु पुरुमीळ्हाजमीळ्हेष्वस्मे अस्मासु यद्यस्मात् नरो नेतारः ऋत्विजः पुरुमीळ्हसम्बन्धिनो वां युवयोः स्तोमं स्तोत्रम् आवन् अगमन्प्राप्ताः तथा सधस्तुतिं सहस्तुतिमाजमीळ्हा अजमीळ्हसम्बन्धिनोपेतैः सहाभ्यगमन् ॥ ६ ॥

६. हे दस्रद्वय, तुम लोग हम दोनों (पुरुमीळ्ह और अजमीळ्ह) को शीघ्र ही बहुपुत्रयुक्त प्रभूत धन दान करो। हे अश्विद्वय, पुरुमीळ्ह के ऋत्विकों ने तुम दोनों को स्तोत्र-द्वारा प्राप्त किया है एवम् अजमीळ्ह के ऋत्विकों की स्तुति भी उसी के साथ संगत हुई है।

इहेहयद्वांसमनापपृक्षेसेयमस्मेसुमतिर्वाजरत्ना ।
उरुष्यतंजरितारंयुवंहश्रितःकामोनासत्यायुवद्रिक् ॥७॥२०॥

इहऽइह । यत् । वाम् । समना । पपृक्षे । सा । इयम् । अस्मे इति ।
सुऽमतिः । वाजऽरत्ना । उरुष्यतम् । जरितारम् । युवम् । ह ।
श्रितः । कामः । नासत्या । युवद्रिक् ॥ ७ ॥ २० ॥

व्याख्यातेयम् ॥ ७ ॥

७. अश्विद्वय, इस यज्ञ में तुम दोनों समान मनवाले हो अर्थात् सदृश हो। हम जिस स्तुति-द्वारा तुम दोनों को संयुक्त करते हैं, वह शोभन स्तुति हम लोगों के लिए फलवती हो। हे रमणीय अन्नवाले अश्विद्वय, तुम दोनों स्तोता की रक्षा करो। हे नासत्यद्वय, हमारी अभिलाषा तुम दोनों के निकट जाने से पूर्ण होती है।

एषस्यभानुरितिसप्तर्चंपञ्चमंसूक्तम् आदितःषड्जगत्यः सप्तमीत्रिष्टुप् मन्त्रद्रष्टावामदेव ऋषिः अश्विनौदेवता एषस्यत्रिष्टुबन्तमित्यनुक्रान्तम् । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोर्जागते छन्दसीदंसूक्तं तथाचसूत्रितम्—अबोध्यग्निर्ज्मएषस्यभानुरिति ।

एषस्यभानुरुदियर्तियुज्यतेरथःपरिज्मादिवोअस्यसानवि ।
पृक्षासोअस्मिन्मिथुनाअधित्रयोदृतिस्तुरीयोमधुनोविरप्शते ॥१॥

एषः । स्यः । भानुः । उत् । इयर्ति । युज्यते । रथः । परिऽज्मा ।
दिवः । अस्य । सानवि । पृक्षासः । अस्मिन् । मिथुनाः । अधि ।
त्रयः । दृतिः । तुरीयः । मधुनः । वि । रप्शते ॥ १ ॥

एषःपुरतोदृश्यमानःस्यः सभानुर्दीप्तिमानादित्यः उदियर्ति ऊर्ध्वंगच्छति पुरस्ताद्युवयोःसंबन्धीपरिज्मा परितोगन्ता अस्यदिवोद्योतमानस्यादित्यस्यसानवि सानौ समुच्छ्रितप्रदेशे उदियर्तीतिवा रप्शतेइतिवासंबन्धनीयम् अस्मिन्रथे मध्यपरिभागे मिथुना मिथुनीभूतास्त्रयस्त्रिविधाः पृक्षासोन्नानित्रेधाविहितंयानम् इदमन्नमशनंपानंखाद्यमितित्रिषुतम् । मिथुनपिशब्दोर्थेषुमिथुनशब्दस्तैत्तिरीयेदृश्यते मातापितापुत्रस्तदेतन्मिथुनमिति । दृतिस्तुरीयः रसद्रव्याधारःपदार्थश्चर्ममयोदृतिरित्युच्यते मधुनःसोमरसस्यसंबन्धीमधुपूर्णस्तुरीयोविरप्शते विविधं राजते ॥ १ ॥ दीप्तिमान् आदित्य उदित होते हैं। हे अश्विद्वय, तुम दोनों का रथ चारों तरफ़ गमन करता है। यह द्युतिमान् आदित्य के साथ समुच्छ्रत प्रदेश में मिलित होता है। इस रथ के ऊपरी भाग में मिथुनीभूत त्रिविध (अशन, पान, खाद) अन्न हैं एवम् सोमरसपूर्ण चर्ममय पात्र चतुर्थ रूप में शोभा पाता है।

उद्वांपृक्षासोमधुमन्तईरतेरथाअश्वासउषसोव्युष्टिषु ।
अपोर्णुवन्तस्तमआपरीवृतंस्व१र्णशुक्रंतन्वन्तआरजः ॥ २ ॥

उत् । वाम् । पृक्षासः । मधुऽमन्तः । ईरते । रथाः । अश्वासः ।
उषसः । विऽउष्टिषु । अपऽऊर्णुवन्तः । तमः । आ । परिऽवृतम् ।
स्वः । न । शुक्रम् । तन्वन्तः । आ । रजः ॥ २ ॥

पृक्षासः अन्नात्रिविधान्नवन्तोमधुमन्तः सोमरसोपेताअश्वासोश्वयुक्ताः वां युवयोरथाः यद्वा मधुमन्तः पृक्षारथाअश्वासोश्वाः उषसोव्युष्टिषुव्युच्छनेषुसत्सूदीरते उन्मुखंगच्छन्ति किंकुर्वन्तः परीवृतं परितोव्याप्तंतमः आसर्वतः अपोर्णुवन्तः अपाकुर्वन्तः स्वर्णआदित्यइव शुक्रंदीप्तंरजस्तेजआतन्वन्तः आकारश्चार्थे यद्वा रजोन्तरिक्षंशुक्रंदीप्तंतन्वन्तः ॥ २ ॥

२. उषा के आरम्भ-काल में तुम दोनों का त्रिविधान्नवान्, सोम-रसोपेत, अश्वयुक्त रथ चारों तरफ़ व्याप्त अन्धकार को दूर करता हुआ और सूर्य की तरह दीप्त तेज को विस्तारित करता हुआ उन्मुख होकर गमन करता है।

अथतृतीया—

मध्वःपिबतंमधुपेभिरासभिरुतप्रियंमधुनेयुञ्जाथांरथम् ।
आवर्तनिंमधुनाजिन्वथस्पथोदृतिंवहेथेमधुमन्तमश्विना ॥ ३ ॥

१ तै० ब्रा० १. ६. २.।

मध्वः । पिबतम् । मधुऽपेभिः । आसऽभिः । उत । प्रियम् । मधुने । युञ्जाथाम् । रथम् । आ । वर्तनिम् । मधुना । जिन्वथः । पथः । दृतिम् । वहेथे इति । मधुऽमन्तम् । अश्विना ॥ ३ ॥

मध्वोमधुरंसोमरसं मधुपेभिः सोमपानार्हैरास्यैःपिबतम् उतापिच प्रियंरथं मधुने मधुकामाय युञ्जाथाम् अश्वैर्युक्तंकुरुतं वर्तनिं यजमानगृहम् आगच्छतमितिशेषः पथोगमनमार्गात् मधुनाजिन्वथः प्रीणयतं वहेथंवाक्यं पथोवर्तनिमाकाशंजिन्वथः दृतिमधुमन्तं हेअश्विनाश्विनौ वहेथे धारयथ ॥ ३ ॥

३. सोमपान करने योग्य मुख-द्वारा तुम दोनों सोमरस का पान करो। सोमरस के लाभ के लिए प्रिय रथ की योजना करो एवम् यजमान के गृह में आगमन करो। गमनमार्ग को सोम-द्वारा प्रीत करो। तुम दोनों सोमपूर्ण चर्ममय पात्र धारण करो।

हंसासोयेवांमधुमन्तोअस्रिधोहिरण्यपर्णाउहुवउषर्बुधः ।
उदप्रुतोमन्दिनोमन्दिनिस्पृशोमध्वोनमक्षःसवनानिगच्छथः ॥४॥

हंसासः । ये । वाम् । मधुऽमन्तः । अस्रिधः । हिरण्यऽपर्णाः । उहुवः । उषःऽबुधः । उदऽप्रुतः । मन्दिनः । मन्दिनिऽस्पृशः । मध्वः । न । मक्षः । मक्षः । सवनानि । गच्छथः ॥ ४ ॥

हंसासोध्वनिशीघ्रगन्तारः मधुमन्तोमाधुर्योपेताअस्रिधः अद्रोग्धारः हिरण्यपर्णाः हितरमणीयपर्णाः उहुवःवोढारःउषर्बुधः उषसिबुध्यमानाः उदप्रुतः उदकस्यप्लावयितारः मन्दिनोहर्षयितारः मन्दिनिस्पृशः मन्दिनंसोमंस्पृशन्तः उक्तलक्षणायेषांअश्वाः सन्ति तैरश्वैर्मध्वोन मधुनिवमक्षोमक्षिकाः सवनान्यस्मदीयानिगच्छथः ॥ ४ ॥

४. तुम दोनों के पास शीघ्रगामी, माधुर्ययुक्त, द्रोहरहित, हिरण्मय, (रमणीय) पक्षविशिष्ट, वहनशील, उषाकाल में जागरणकारी, जलप्रेरक, हर्षयुक्त, एवम् सोमस्पर्शी अश्व हैं, जिनके द्वारा तुम लोग हम लोगों के सवनों में आगमन करते हो, जैसे मधुमक्खियाँ मधु के समीप गमन करती हैं।

स्वध्वरासोमधुमन्तोअग्नयउस्राजरन्तेप्रतिवस्तोरश्विना ।
यन्निक्तहस्तस्तरणिर्विचक्षणःसोमंसुषावमधुमन्तमद्रिभिः ॥५॥

सुऽअध्वरासः । मधुऽमन्तः । अग्नयः । उस्रा । जरन्ते । प्रति । वस्तोः । अश्विना । यत् । निक्तऽहस्तः । तरणिः । विऽचक्षणः । सोमम् । सुसाव । मधुऽमन्तम् । अद्रिऽभिः ॥ ५ ॥

स्वध्वरासः शोभनयागसाधनाः मधुमन्तो मधुमत्सोमवन्तः अग्नयो गार्हपत्यादयः उषासहनिवसन्तौ अश्विनौ प्रतिवस्तोः अन्वहमुषःकाले ईरते स्तुवन्ति यदा निक्तहस्तः समन्त्रेणोदकेन शोधितहस्तः तरणिः कर्मणस्तारयिता विचक्षणो विविधं द्रष्टाध्वर्युः सोमं मधुमन्तमद्रिभिर्ग्रावभिः सुषाव अभिषुतवान् तदा ते अग्नयः स्तुवन्ति तस्मादागच्छतमित्यर्थः ॥ ५ ॥

५. जब कर्म करनेवाले अध्वर्युगण अभिमंत्रित जल से हस्त शोधन करते हुए, प्रस्तर-खण्ड-द्वारा मधुयुक्त सोम अभिषव करते हैं, तब यज्ञ के साधनभूत सोमवान् गार्हपत्यादि अग्नि एकत्र निवासकारी अश्विद्वय की प्रत्यह स्तुति करते हैं।

आ॒के॒नि॒पासो॒ अह॑भि॒र्दवि॑ध्वतः॒ स्व१॒॑र्ण शु॒क्रं त॒न्वन्त॒ आ रजः॑ ।
सूर॑श्चि॒दश्वा॑न्युयुजा॒न ई॑यते॒ विश्वाँ॒ अनु॑ स्व॒धया॑ चेतथस्प॒थः ॥ ६ ॥

आ॒के॒ऽनि॒पासः॑ । अहः॑ऽभिः । दवि॑ध्वतः । स्वः॑ । न । शु॒क्रम् । त॒न्वन्तः॑ । आ । रजः॑ । सूरः॑ । चि॒त् । अश्वा॑न् । यु॒यु॒जा॒नः । ई॒यते॒ । विश्वा॑न् । अनु॑ । स्व॒धया॑ । चे॒त॒थः॒ । प॒थः ॥ ६ ॥

आकेनिपासः अन्तिके निपतन्तीत्याकेनिपा रश्मयः तेऽहभिरहोभिर्दविध्वतः कम्पयन्तो ध्वंसयन्तोऽन्धतमांसि स्वर्णमादित्यमिव शुक्रं दीप्तं रजः आतन्वन्तो भवन्ति अश्विनोरश्वाः सूरश्चित् सूर्योऽपि अश्वान्युयुजानो योजयन्नीयते गच्छति हे अश्विनौ युवां विश्वान्पथः आगमनमार्गाननु क्रमेण स्वधया अनेन सोमलक्षणेनान्नेन चेतथः प्रज्ञापयथः ॥ ६ ॥

६. समीप में निपतित होनेवाली रश्मियाँ दिवस-द्वारा अन्धकार को ध्वंस करती हुई सूर्य की तरह दीप्त तेज को विस्तारित करती हैं। सूर्य अश्वयोजना करके गमन करते हैं। हे अश्विद्वय, तुम दोनों सोम-रस के साथ उनका अनुगमन करके समस्त पथ प्रकाशित करो।

प्र वा॑मवोचमश्विना धियं॒धा रथः॒ स्वश्वो॑ अ॒जरो॒ यो अस्ति॑ ।
येन॑ स॒द्यः परि॒ रजां॑सि या॒थो ह॒विष्म॑न्तं त॒रणिं॑ भो॒जमच्छ॑ ॥ ७ ॥ २१ ॥

प्र । वा॒म् । अ॒वो॒च॒म् । अ॒श्वि॒ना॒ । धि॒य॒म्ऽधाः । रथः॑ । सु॒ऽअश्वः॑ । अ॒जरः॑ । यः । अस्ति॑ । येन॑ । स॒द्यः । परि॑ । रजां॑सि । या॒थः । ह॒विष्म॑न्तम् । त॒रणि॑म् । भो॒जम् । अच्छ॑ ॥ ७ ॥ २१ ॥

धियंधाः कर्मणां धारकोऽहं हे अश्विनावश्विनौ वां युवां प्रावोचं प्रब्रवीमि स्तौमि स्वश्वः शोभनाश्वः अजरो जरारहितो यो रथोऽस्ति येन रथेन सद्यस्तदानीमेव रजांसि लोकान्परियाथः स रथः हविष्मन्तं सोमादिहविर्युक्तं तरणिं तारकं भोजं भोक्तारमस्मदीयं यागमच्छ प्राप्तुमागच्छतमिति शेषः ॥ ७ ॥

७. हे अश्विनीकुमारो, यज्ञ करनेवाले हम तुम दोनों की स्तुति करते हैं। तुम दोनों का सुन्दर अश्वयुक्त, नित्य तरुण जो रथ है एवम् जिस रथ-द्वारा तुम दोनों क्षण मात्र में लोकत्रय का परिभ्रमण करते हो, उसी रथ-द्वारा तुम दोनों हव्य-युक्त, शीघ्र अतिवाही एवम् भोग-प्रद यज्ञ में आगमन करो।

पञ्चमेऽनुवाके नव सूक्तानि तत्राग्रं पिबेति सप्तर्चं प्रथमं सूक्तं वामदेवस्यार्षं गायत्रं कृत्स्नं सूक्तमिन्द्रवायुदेवताकम् आद्या केवलवायव्या तथा चानुक्रान्तम्—अग्रं वायव्याद्यैन्द्रवायवं त्वनुक्तगोत्रमिति । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः प्रातरनुवाके ऐन्द्रवायवग्रहस्य याज्ये तथा च सूत्रम्—अग्रं पिबा मधूनामिति याज्ये अन्वपानमिति ।

अ॒ग्रं पि॑बा॒ मधू॑नां सु॒तं वा॑यो॒ दिवि॑ष्टिषु । त्वं हि पू॑र्व॒पा असि॑ ॥ १ ॥

अग्र॑म् । पि॒ब॒ । मधू॑नाम् । सु॒तम् । वा॒यो॒ इति॑ । दिवि॑ष्टिषु ।
त्वम् । हि । पू॒र्व॒ऽपाः । असि॑ ॥ १ ॥

हे वायो त्वमग्रम् इन्द्रादिभ्यः पूर्वं मधूनां मधुररसानां सोमानां संबन्धिनं सुतमभिषुतं रसं पिब कुत्रेति तदुच्यते—दिविष्टिषु दिवः स्वर्गस्य प्रापकेषु यज्ञेषु यद्वास्माकं दिवः स्वर्गस्यैषणेषु निमित्तेषु त्वं हि त्वं खलु पूर्वपा असि हि शब्दो हेत्वर्थः पूर्वपेयमित्यादि ब्राह्मणान्तरप्रसिद्धि द्योतनार्थः वायोः प्रथमं देवानां वै सोमस्य राज्ञोऽग्रपेयेन समपाद्यत ... प्रथमः पिबेयमित्यादि ब्राह्मणे स्पष्टमाम्नातम्—तस्माद्वायुराग्निप्रथमं पा ... प्रथमं भक्षयति ॥ १ ॥

१. हे वायु, स्वर्ग-प्रापक यज्ञ में तुम सर्वप्रथम अभिषुत सोमरस का पान करो; क्योंकि तुम पूर्वपा हो।

श॒तेना॑ नो अ॒भिष्टि॑भिर्नि॒युत्वाँ॒ इन्द्र॑सारथिः । वायो॑ सु॒तस्य॑ तृम्पतम् ॥ २ ॥

श॒तेन॑ । नः॒ । अ॒भिष्टि॑ऽभिः । नि॒युत्वा॑न् । इन्द्र॑ऽसारथिः ।
वायो॒ इति॑ । सु॒तस्य॑ । तृ॒म्प॒त॒म् ॥ २ ॥

हे वायो नियुत्वान् नियुद्भिस्तद्वानिन्द्रसारथिरिन्द्रसहायः सन् त्वं शतेनापरिमितैरभिष्टिभिरभितः एषणीयैः कामैर्निमित्तभूतैरागच्छेति शेषः आगत्य च सुतस्य सुतमभिषुतं नोऽस्मदीयं सोमं तृम्पतं पिबतं त्वमिन्द्रश्च इन्द्रस्य साहित्यं ब्राह्मणे प्रोक्तम्—स तुरीयभागिन्द्रोऽभवत् ... इन्द्रवायुरिति तुरीये हैव संग्रहीतारो ... इन्द्रः सारथिरिव भूत्वोदभ्यैदिति च ॥ २ ॥

२. हे वायु, तुम नियुत्वान् हो और इन्द्र तुम्हारे सारथि हैं। तुम अपरिमित कामना को पूर्ण करने के लिए आगमन करो। तुम अभिषुत सोम का पान करो।

आ वां॑ स॒हस्रं॒ हर॑य॒ इन्द्र॑वायू अ॒भि प्रयः॑ । वह॑न्तु॒ सोम॑पीतये ॥ ३ ॥

---

१ ऐ० ब्रा० २. २५ ।　　२ ऐ० ब्रा० २. २५ ।

आ । वाम् । सहस्रम् । हरयः । इन्द्रवायू इति । अभि । प्रयः ।
वहन्तु । सोमऽपीतये ॥ ३ ॥

हेइन्द्रवायू वां युवां सहस्रंहरयः सहस्रसंख्याकाअश्वाः प्रयोऽन्नंप्रतित्वरयन्तःअभि अत्रहरिशब्दोऽश्वसामान्यवचनः तेसोमपीतयेआवहन्तु ॥ ३ ॥

३. हे इन्द्र और वायु, तुम दोनों को सहस्रसंख्यक अश्व त्वरायुक्त होकर सोमपान के लिए ले आयें।

रथंहिरण्यवन्धुरमिन्द्रवायूस्वध्वरम् । आहिस्थाथोदिविस्पृशम् ।४।

रथम् । हिरण्यऽवन्धुरम् । इन्द्रवायू इति । सुऽअध्वरम् । आ ।
हि । स्थाथः । दिविऽस्पृशम् ॥ ४ ॥

हेइन्द्रवायू हिरण्यवन्धुरं हिरण्मयनिवासाधारकाष्ठोपेतंदिविस्पृशं द्युलोकस्पर्शिनंस्वध्वरं शोभनाध्वरवन्तंरथमास्थाथोहि आस्थितौस्थः यस्मादेवंतस्मादागच्छतमित्यर्थः स्वध्वरं अत्यास्थाथइतिव्याख्येयम् ॥ ४ ॥

४. हे इन्द्र और वायु, तुम दोनों हिरण्मय निवासाधार काष्ठ से युक्त द्युलोकस्पर्शी और शोभन यज्ञशाली रथ पर आरोहण करो।

रथेनपृथ्वित्यादिकस्तृचोदशरात्रेपञ्चमेहनिप्रउगशस्त्रऐन्द्रवायवोद्वितीयः सूत्रितंच—रथेनपृथुपाजसाबहवःसूरचक्षसइति ।

अथचेयमा सूक्तेपञ्चमी–

रथेनपृथुपाजसादाश्वांसमुपगच्छतम् । इन्द्रवायूइहागतम् ॥ ५ ॥

रथेन । पृथुऽपाजसा । दाश्वांसम् । उप । गच्छतम् ।
इन्द्रवायू इति । इह । आ । गतम् ॥ ५ ॥

हेइन्द्रवायू पृथुपाजसा प्रभूतबलेनरथेन दाश्वांसं दातारं यजमानमुपगच्छतं तदर्थमि-हास्मिन्यज्ञेआगतमागच्छतम् ॥ ५ ॥

५. हे इन्द्र और वायु, तुम दोनों प्रभूत बलसम्पन्न रथ-द्वारा हव्य-दाता यजमान के निकट आगमन करो एवम् उसी लिए इस यज्ञ में आगमन करो।

इन्द्रवायूअयंसुतस्तंदेवेभिःसजोषसा । पिबतंदाशुषोगृहे ॥ ६ ॥

इन्द्रवायू इति । अयम् । सुतः । तम् । देवेभिः । सऽजोषसा ।
पिबतम् । दाशुषः । गृहे ॥ ६ ॥

हे इन्द्रवायू अयंसोमः सुतोभिषुतः तंसोमंदेवेभिःदेवैःसजोषसा समानप्रीतौसन्तौ दाशुषो हविर्दातुर्गृहे यागशालायांपिबतम् ॥ ६ ॥

६. हे इन्द्र और वायु, यह सोम अभिषुत हुआ है, तुम दोनों देवों के साथ समान प्रीतियुक्त होकर हव्यदाता यजमान की यज्ञशाला में उसका पान करो।

इहप्रयाणमस्तुवामिन्द्रवायूविमोचनम्। इहवांसोमपीतये।७।२२।

इह। प्रऽयानम्। अस्तु। वाम्। इन्द्रवायू इति। विऽमोचनम्।
इह। वाम्। सोमऽपीतये ॥ ७ ॥ २२ ॥

हेइन्द्रवायू वांयुवयोः इहास्मिन्यज्ञेप्रयाणंगमनमस्तु इहास्मिन्नेवयज्ञे वां सोमपीतये विमोचनमश्वानामस्तु इहशब्दस्यपर्यवसानएकार्थत्वेपिआदरार्थत्वादविरोधः ॥ ७ ॥

७. हे इन्द्र और वायु, इस यज्ञ में तुम दोनों का आगमन हो। इस यज्ञ में तुम लोगों के सोमपान के लिए अश्व विमुक्त हों।

वायोशुक्रइतिपञ्चर्चंद्वितीयंसूक्तं वामदेवस्यार्षमानुष्टुभमैन्द्रवायवम् आद्यावायव्या अत्रानुक्रमणिका—वायोचतुष्कमानुष्टुभमाद्यावायव्येति । सूक्तविनियोगोलैङ्गिकः । आद्यादशरात्रे चतुर्थेहनिप्रउगशस्त्रेवायव्येऽनुचेमयमा वायोशुक्रोअयामितेविहितोआमधीताइति सूत्रितम् ।

वायोशुक्रोअयामितेमध्वोअग्रंदिविष्टिषु।
आयाहिसोमपीतयेस्पार्होदेवनियुत्वता ॥ १ ॥

वायो इति। शुक्रः। अयामि। ते। मध्वः। अग्रम्। दिविष्टिषु।
आ। याहि। सोमऽपीतये। स्पार्हः। देव। नियुत्वता ॥ १ ॥

हेवायो ते तुभ्यं शुक्रोव्रतचर्यादिनादीप्तोहं मध्वः मधुरंसोमरसं कर्मणिषष्ठी अग्रमितरेभ्यःपूर्वमयामि प्रापयामि अयतिरन्तर्भावितण्यर्थः किमर्थं दिविष्टिषु दिवोद्युलोकस्यैषणेषुसत्सु हेदेव वायो स्पार्हःस्पृहणीयस्त्वंनियुत्वतानियुत्वत् वायोःप्रतिनियुतोश्वस्तेनसाधनेनायाहि सोमपीतये सोमपानाय ॥ १ ॥

१. हे वायु, व्रतचर्यादि के द्वारा दीप्त (पवित्र) होकर हम द्युलोक जाने की अभिलाषा से तुम्हारे लिए मधुर सोमरस का प्रथम आनयन करते हैं। हे वायुदेव, तुम स्पृहणीय हो। तुम अपने नियुत् (अश्व) वाहन-द्वारा सोमपान के लिए आगमन करो।

इन्द्रश्चेत्यादिस्तृचोदशरात्रेचतुर्थेहन्यैन्द्रवायवोद्वितीयः सूत्रंच—इन्द्रश्चवायवेषांसोमानामाधितिंवितानसूक्तइति ।

इन्द्रश्चवायवेषांसोमानांपीतिमर्हथः ।
युवांहियन्तीन्दवोनिम्नमापोनसध्र्यक् ॥ २ ॥

इन्द्रः । च । वायो इति । एषाम् । सोमानाम् । पीतिम् । अर्हथः ।
युवाम् । हि । यन्ति । इन्दवः । निम्नम् । आपः । न । सध्र्यक् ॥ २ ॥

हेवायो त्वमिन्द्रश्चैषांगृहीतानांसोमानांपीतिंपानमर्हथः युवांहिखलु इन्दवः सोमाः यन्तिग-च्छन्ति निम्नंखातप्रदेशम् आपोनसध्र्यक् उदकानियथासहैवगच्छन्तितद्वत्सर्वेसोमायुवांहियन्ति ॥२॥

२. हे वायु, तुम और इन्द्र इस गृहीत सोम के पानयोग्य हो, तुम दोनों ही सोम को प्राप्त करते हो; क्योंकि जल जिस तरह से गर्त की ओर गमन करता है, उसी तरह से सकल सोमरस तुम दोनों के अभि-मुख गमन करते हैं।

वायविन्द्रश्चशुष्मिणासरथंशवसस्पती ।
नियुत्वन्तानऊतयआयातंसोमपीतये ॥ ३ ॥

वायो इति । इन्द्रः । च । शुष्मिणा । सऽरथम् । शवसः । पती इति ।
नियुत्वन्ता । नः । ऊतये । आ । यातम् । सोमऽपीतये ॥ ३ ॥

हेवायो त्वमिन्द्रश्च हेशवसस्पती बलस्यपती शुष्मिणावलवन्तौ नियुत्वन्ता नियुत्संज्ञा-श्वयुक्तौ युवां सरथं समानमेकंरथमारुह्येतिशेषः नः ऊतयेरक्षणाय सोमपीतये सोमपानाया-यातमागच्छतं यद्वा सरथमधितिष्ठतमारुह्यायातमितिवाक्यद्वयम् ॥ ३ ॥

३. हे वायु, तुम इन्द्र हो। तुम दोनों बल के स्वामी हो। तुम दोनों पराक्रमशाली और नियुद्गण से युक्त हो। तुम दोनों एक ही रथ पर आरोहण करके हम लोगों को आश्रय प्रदान करने के लिए और सोमपान करने के लिए यहाँ आओ।

यावांसन्तिपुरुस्पृहोनियुतोदाशुषेनरा ।
अस्मेतायज्ञवाहसेन्द्रवायूनियच्छतम् ॥ ४ ॥ २३ ॥

याः । वाम् । सन्ति । पुरुऽस्पृहः । निऽयुतः । दाशुषे । नरा । अस्मे इति ।
ताः । यज्ञऽवाहसा । इन्द्रवायू इति । नि । यच्छतम् ॥ ४ ॥ २३ ॥

हेनरा नेतारौ हेयज्ञवाहसा यज्ञवाहकाविन्द्रवायू याः पुरुस्पृहोबहुभिःस्पृहणीयाः नियुतः सन्ति ताअस्मेअस्मभ्यंदाशुषेहविर्दत्तवतेयजमानायमह्यंतानियुतोनियच्छतम् ॥ ४ ॥

४. हे नेता तथा यज्ञवाहक इन्द्र और वायु, तुम दोनों के पास जो बहुतेरे लोगों-द्वारा स्पृहणीय नियुद्गण हैं, वे हमें दे दो। हम तुम दोनों को हवि देनेवाले यजमान हैं।

विहिहोत्राइतिपञ्चर्चंतृतीयंसूक्तं वामदेवस्यार्षंवायव्यम् अत्रानुक्रमणिका—विहिपञ्चवायव्य-मिति । सूक्तविनियोगोलैङ्गिकः आग्रायणस्यरात्रेश्चतुर्थेऽहनिप्रउगशस्त्रेवायव्यस्तृचस्यद्वितीया तथा-चसूत्रितं—विहिहोत्राअवीतावायोशतंहरीणामिति ।

सैषाप्रथमा—

विहिहोत्राअवीताविपोनरायोअर्यः ।
वायवाचन्द्रेणरथेनयाहिसुतस्यपीतये ॥ १ ॥

विहि । होत्राः । अवीताः । विपः । न । रायः । अर्यः ।
वायो इति । आ । चन्द्रेण । रथेन । याहि । सुतस्य । पीतये ॥ १ ॥

हेवायो विहि वीहि भक्षय होत्राः होमसाधिकाःसोमाहुतीरवीताअन्यैःपूर्वमभक्षिताः विपोन शत्रूणांवेपयितारांमेव किञ्चार्यःस्तोतुर्मेरायोधनानिसंपादयेतिशेषः हेवायो चन्द्रे-णाह्लादकेनरथेनायाहि सुतस्यसोमस्यपीतयेपानाय ॥ १ ॥

१. हे वायु, शत्रुओं के प्रकम्पक राजा की तरह तुम पूर्व में ही दूसरे के द्वारा अपीत सोम का पान करो एवम् स्तोताओं के धन का सम्पादन करो । हे वायु, तुम सोमपान के लिए आह्लादकर रथ-द्वारा आगमन करो ।

निर्युवाणोअशस्तीर्नियुत्वाँइन्द्रसारथिः ।
वायवाचन्द्रेणरथेनयाहिसुतस्यपीतये ॥ २ ॥

निःऽयुवानः । अशस्तीः । नियुत्वान् । इन्द्रऽसारथिः । वायो इति ।
आ । चन्द्रेण । रथेन । याहि । सुतस्य । पीतये ॥ २ ॥

हेवायो त्वमशस्तीरभिशस्तीःनिर्युवाणःनिःशेषेणनियोजयन् नियुत्वान्नियुत्संज्ञका-श्वावान्इन्द्रसारथिरिन्द्रसहायःसन्आयाहि ॥ २ ॥

२. हे वायु तुम अभिशस्ति का निःशेष नियोग करते हो । तुम नियुद्गण से युक्त हो और इन्द्र तुम्हारे सारथि हैं । हे वायु, तुम सोमपान के लिए आह्लादकर रथ-द्वारा आगमन करो ।

अनुकृष्णेवसुधितीयेमातेविश्वपेशसा ।
वायवाचन्द्रेणरथेनयाहिसुतस्यपीतये ॥ ३ ॥

अनु । कृष्णे इति । वसुधिती इति वसुऽधिती । येमाते इति ।
विश्वऽपेशसा । वायो इति । आ । चन्द्रेण । रथेन । याहि । सुतस्य ।
पीतये ॥ ३ ॥

कृष्णे कृष्णवर्णे वसुधिती वसूनांधात्र्यौ विश्वपेशसा बहुरूपेद्यावापृथिव्यौ त्वाम-नुसचाते अनुगच्छतः ॥ ३ ॥

३. हे वायु, कृष्णवर्ण, वसुओं की धात्री, विश्वरूपा द्यावा-पृथिवी तुम्हारा अनुगमन करती हैं। हे वायु, तुम सोमपान के लिए आह्लादकर रथ-द्वारा आगमन करो।

वहन्तुत्वामनोयुजोयुक्तासोनवतिर्नव ।
वायवाचन्द्रेणरथेनयाहिसुतस्यपीतये ॥ ४ ॥

वहन्तु । त्वा । मनःऽयुजः । युक्तासः । नवतिः । नव । वायो इति । आ । चन्द्रेण । रथेन । याहि । सुतस्य । पीतये ॥ ४ ॥

हेवायो त्वात्वांमनोयुजोमनःसमानगतयोयुक्तासः परस्परंसंयुक्ताः नवतिर्नवनवोत्तर-नवतिसंख्याकाः अश्वावहन्तु धारयन्तु ॥ ४ ॥

४. हे वायु, मन की तरह वेगवान्, परस्पर संयुक्त, नव-नवति-संख्यक (९९) अश्व तुम्हारा आनयन करते हैं। हे वायु, तुम सोमपान के लिए आह्लादकर रथ-द्वारा आगमन करो।

वायोशतमितिपञ्चमीपूर्वोक्तएवम्पूक्तेतीया सूत्रंतुपूर्वमेवोक्तम् ।

अथपञ्चमी—

वायोशतंहरीणांयुवस्वपोष्याणाम् ।
उतवातेसहस्रिणोरथआयातुपाजसा ॥ ५ ॥ २४ ॥

वायोइति । शतम् । हरीणाम् । युवस्व । पोष्याणाम् ।
उत । वा । ते । सहस्रिणः । रथः । आ । यातु । पाजसा ॥ ५॥२४॥

हेवायो त्वं पोष्याणां पोषणीयानां हरीणां शतं युवस्व योजय रथे उतवाथवा ते सहस्रिणः सहस्रसंख्यापूरकाअश्वाःतैर्युक्तोरथः पाजसाबलेनायात्वागच्छतु ॥ ५ ॥

५. हे वायु, तुम शतसंख्यक पोषणीय अश्वों को रथ में योजित करो अथवा सहस्रसंख्यक अश्वों को रथ में योजित करो। उनसे युक्त होकर तुम्हारा रथ वेगपूर्वक आये।

इदंवामास्यइतिषड्ऋचंचतुर्थंसूक्तं वामदेवस्यार्षंगायत्रमैन्द्राबार्हस्पत्यम् अत्रानुक्रमणिका-इदं षळैन्द्राबार्हस्पत्यंगायत्रमिति । सूक्तविनियोगोलैङ्गिकः ।

इदंवामास्येहविःप्रियमिन्द्राबृहस्पती । उक्थंमदश्चशस्यते ॥ १ ॥

इदम् । वाम् । आस्ये । हविः । प्रियम् । इन्द्राबृहस्पती इति । उक्थम् । मदः । च । शस्यते ॥ १ ॥

हेइन्द्राबृहस्पती वामास्ये इदंप्रियंहविःसोमरूपं प्रक्षिपामीतिशेषः उक्थंशस्त्रंच मदोमदजनकंप्रास्यते ॥ १ ॥

१. हे इन्द्र और बृहस्पति, तुम दोनों के मुंह में हम इस प्रिय सोम-रूप हवि का प्रक्षेप करते हैं। हम तुम दोनों को उक्थ (शस्त्र) और मदजनक सोमरस प्रदान करते हैं।

अयंवांपरिषिच्यतेसोमइन्द्राबृहस्पती। चारुर्मदायपीतये ॥२॥

अयम्। वाम्। परि। सिच्यते। सोमः। इन्द्राबृहस्पती इति। चारुः। मदाय। पीतये ॥ २ ॥

हेइन्द्राबृहस्पती वामास्ये चारुः शोभनः अयंसोमः परिषिच्यते परितोदीयते मदाय हर्षाय पीतयेपानायच ॥ २ ॥

२. हे इन्द्र और बृहस्पति, तुम दोनों के मुंह में पान के लिए और हर्ष के लिए यह मनोहर सोम भली भाँति से दिया जाता है।

ऐन्द्राबार्हस्पत्यायामिष्टौप्रधानस्यानइन्द्रेतितृतीयानुवाक्या उत्तरायाज्या सूत्रितंच—आनइन्द्राबृहस्पतीअस्मेइन्द्राबृहस्पतीइति।

सैषातृतीया—

आनइन्द्राबृहस्पतीगृहमिन्द्रश्चगच्छतम्। सोमपासोमपीतये ॥३॥

आ। नः। इन्द्राबृहस्पती इति। गृहम्। इन्द्रः। च। गच्छतम्। सोमऽपा। सोमऽपीतये ॥ ३ ॥

हेइन्द्राबृहस्पती अथ विविच्योच्यते हेबृहस्पते त्वंचेन्द्रश्चसोमपा सोमपौ युवांसोमपीतये सोमपानाय नोस्माकंगृहम् यज्ञसदनं आगच्छतम् ॥ ३ ॥

३. हे सोमपा इन्द्र और बृहस्पति, तुम दोनों सोमपान के लिए हमारे यज्ञ-गृह में आगमन करो।

अस्मेइन्द्राबृहस्पतीरयिंधत्तंशतग्विनम्। अश्वावन्तंसहस्रिणम् ॥४॥

अस्मे इति। इन्द्राबृहस्पती इति। रयिम्। धत्तम्। शतऽग्विनम्। अश्वऽवन्तम्। सहस्रिणम् ॥ ४ ॥

अस्याविनियोगःपूर्वमन्त्रेणसहोक्तः हेइन्द्राबृहस्पती अस्मेअस्मभ्यंरयिंधनंधत्तं कीदृशं शतग्विनं शतसंख्याकाभिर्गोभिर्युक्तम् अश्वावन्तमश्ववन्तं सहस्रिणं सहस्रसंख्यायुक्तम् ॥ ४ ॥

४. हे इन्द्र और बृहस्पति, तुम दोनों हमें शतसंख्यक गोयुक्त और सहस्रसंख्यक अश्वयुक्त धन दान करो।

अथपञ्चमी–

इन्द्राबृहस्पतीवयंसुतेगीर्भिर्हवामहे । अस्यसोमस्यपीतये ॥५॥

इन्द्राबृहस्पती इति । वयम् । सुते । गीःऽभिः । हवामहे ।
अस्य । सोमस्य । पीतये ॥ ५ ॥

सुतेअभिषुतेसोमेगीर्भिःस्तुतिभिः । शिष्टंस्पष्टम् ॥ ५ ॥

५. हे इन्द्र और बृहस्पति, सोम के अभिषुत होने पर हम स्तुति-द्वारा तुम दोनों का सोमपान के लिए आह्वान करते हैं ।

अथषष्ठी–

सोममिन्द्राबृहस्पतीपिबतंदाशुषोगृहे ।
मादयेथांतदोकसा ॥ ६ ॥ २५ ॥

सोमम् । इन्द्राबृहस्पती इति । पिबतम् । दाशुषः । गृहे ।
मादयेथाम् । तत्ऽओकसा ॥ ६ ॥ २५ ॥

हेइन्द्राबृहस्पती युवां दाशुषोहविर्दातुर्यजमानस्यगृहे तदोकसा तदेवयजमानगृहम् ओको निवासस्थानंययोस्तौ तादृशौसन्तौ सोमंपिबतं पीत्वाचमादयेथामिति ॥ ६ ॥

६. हे इन्द्र और बृहस्पति, तुम दोनों हव्यदाता यजमान के गृह में सोमपान करो और उसके गृह में निवास करके हृष्ट होओ ।

यस्तस्तम्भेत्येकादशर्चंपञ्चमंसूक्तं वामदेवस्यार्षंत्रैष्टुभं दशमीजगती दशम्येकादश्यावैन्द्राबृहस्पतिदेवताके शिष्टाबार्हस्पत्याः अत्रानुक्रमणिका–यस्तस्तम्भैकादशबार्हस्पत्यमन्त्येऐन्द्र्यौचोपान्त्याजगतीति । आभिप्लविकेषूक्थ्येषुतृतीयसवनेब्राह्मणाच्छंसिनःस्तोमवृद्धाविदं सूक्तमावापार्थं तथाचसूत्रं–यस्तस्तम्भयोअद्रिभिदिति । अग्निष्टोमेबृहस्पतिसवेमरुत्वतीयनिष्केवल्ययोःसूक्तमुखीये सूत्रितंच–यस्तस्तम्भसुनीतयइतिसूक्तमुखीयेइति ।

तत्रप्रथमा–

यस्तस्तम्भसहसाविज्मोअन्तान्बृहस्पतिस्त्रिषधस्थोरवेण ।
तंप्रत्नासऋषयोदीध्यानाःपुरोविप्रादधिरेमन्द्रजिह्वम् ॥ १ ॥

यः । तुस्तम्भं । सहसा । वि । ज्मः । अन्तान् । बृहस्पतिः ।
त्रिसुधस्थः । रवेण । तम् । प्रत्नासः । ऋषयः । दीध्यानाः ।
पुरः । विप्राः । दुधिरे । मुन्द्रऽजिह्वम् ॥ १ ॥

योबृहस्पतिः बृहतोवेदस्ययज्ञस्यवापालयितादेवः सहसाबलेनज्मः पृथिव्याः अन्तान्दशदिशइत्यर्थः तान्वितस्तम्भ विविधंस्तम्भितवान् नियमितवान् कीदृशःसः त्रिषधस्थः त्रिषु स्थानेषुवर्तमानः केनसाधनेन रवेण एवंतिष्ठत्वित्यनेनशब्देन तंदेवंप्रत्नासःपुराणाऋषयोतीन्द्रियद्रष्टारोदीध्यानादीप्यमानाविप्रामेधाविनोयजमानादयःपुरोदधिरे पुरस्तात्स्थापितवन्तः कीदृशंनस्तुत्यादिना मन्द्रजिह्वंमन्द्राजिह्वायस्यासौमन्द्रजिह्वः तंमन्दनजिह्वंमोदनजिह्वंतम् ॥ १ ॥

१. वेद या यज्ञ के पालयिता बृहस्पति देव ने बलपूर्वक पृथिवी की दसों दिशाओं को स्तम्भित किया था। वे शब्द-द्वारा तीनों स्थानों में वर्तमान हैं। उन आह्लादक जिह्वाविशिष्ट बृहस्पति देव को पुरातन, द्युतिमान् मेधावियों ने पुरोभाग में स्थापित किया है।

धुनेतयःसुप्रकेतंमदन्तोबृहस्पतेअभियेनस्ततस्रे ।
पृषन्तंसृप्रमदब्धमूर्वंबृहस्पतेरक्षतादस्ययोनिम् ॥ २ ॥

धुनऽइतयः । सुऽप्रकेतम् । मदन्तः । बृहस्पते । अभि । ये । नः ।
ततस्रे । पृषन्तम् । सृप्रम् । अदब्धम् । ऊर्वम् । बृहस्पते ।
रक्षतात् । अस्य । योनिम् ॥ २ ॥

हेबृहस्पते धुनेतयः धुनाशत्रूणांकम्पयित्रीइतिर्गतिर्येषांतेतादृशाः सुप्रकेतं शोभनप्रज्ञं त्वां मदन्तोमादयन्तोनोस्मत्संबन्धिनोयेऋत्विजोअभिततस्रे आत्मानमुपक्षिपन्ति स्तुवन्तिवा अस्यएषांयोनिंकारणंयज्ञंयजमानंवा त्वं रक्षतात् योनिर्विशेष्यते पृषन्तंफलंनिषिञ्चन्तं सृप्रं सर्पणस्वभावम् अदब्धमहिंसितमूर्वंबहुलम् ॥ २ ॥

२. हे प्रभूत प्रज्ञावान् बृहस्पति, जिनकी गति शत्रुओं को कँपानेवाली है, जो तुम्हें हृष्ट करते हैं और जो तुम्हारी स्तुति करते हैं, उनके लिए तुम फलप्रद, वर्द्धनशील और अहिंसित होते हो एवम् तुम उनके विस्तीर्ण यज्ञ की रक्षा करते हो।

बृहस्पतेयेत्यादिकेद्वेबार्हस्पत्येपशौवपापुरोडाशयोरनुवाक्ये बृहस्पतेयापरमापरावदितिद्वे इतिहिसूत्रितम्।

बृहस्पतेयापरमापरावदतआतंऋतस्पृशोनिषेदुः ।
तुभ्यंखाताअवताअद्रिदुग्धामध्वश्चोतन्त्यभितोविरप्शम् ॥३॥

बृहस्पते । या । परमा । पराऽवत् । अतः । आ । ते । ऋतऽस्पृशः ।
नि । सेदुः । तुभ्यम् । खाताः । अवताः । अद्रिऽदुग्धाः । मध्वः ।
श्चोतन्ति । अभितः । विऽरप्शम् ॥ ३ ॥

हेबृहस्पते या प्रसिद्धा परमोत्कृष्टा परावदत्यन्तंदूरभूतावसतिः स्वर्गाख्यास्ति यद्वा लिङ्गव्यत्ययः परमंस्थानमस्ति अतःअस्माद्देशाद्वा आङित्यर्वागर्थे अधस्तात्तेतवसंबन्धिनः ऋतस्पृशः यज्ञंस्पृशन्तोश्वाः निषेदुर्निषण्णाभवन्ति तुभ्यंखाताअवताअवटाः लुप्तोपमैषा यथाखाताःकूपा अभितः श्चोतन्तितद्वत् अद्रिदुग्धाः ग्रावभिरभिषुताःसोमाः विरप्शं विशेषेणशब्देन स्तोत्रंयथाभवतितथामध्वोमधुररसाश्चोतन्तिस्रवन्ति ॥ ३ ॥

३. हे बृहस्पति, जो अत्यन्त दूरवर्ती स्वर्गनामक उत्कृष्ट स्थान है, उस स्थान से तुम्हारे अश्व यज्ञ में आगमन करके निषण्ण होते हैं। खात कूप के चारों तरफ़ से जैसे जलस्राव होता है, उसी तरह से तुम्हारे चारों तरफ़ स्तुतियों के साथ प्रस्तर-द्वारा अभिषुत सोम मधुर रस का सिञ्चन करता है।

बृहस्पतिःप्रथमंजायमानोमहोज्योतिषःपरमेव्योमन् ।
सप्तास्यस्तुविजातोरवेणविसप्तरश्मिरधमत्तमांसि ॥ ४ ॥

बृहस्पतिः । प्रथमम् । जायमानः । महः । ज्योतिषः । परमे ।
विऽओमन् । सप्तऽआस्यः । तुविऽजातः । रवेण । वि ।
सप्तऽरश्मिः । अधमत् । तमांसि ॥ ४ ॥

अयंबृहस्पतिर्मन्त्राभिमानीदेवः महोमहतोज्योतिषोदीप्तस्यादित्यस्यपरमेनिरतिशयेव्योमन्व्योमनि प्रथमंजायमानः प्रादुर्भवन् सप्तास्यः सप्तच्छन्दोमयमुखः तुविजातः बहुप्रकारंसंभूतोरवेणशब्देनसप्तरश्मिःसर्पणस्वभावतेजोयुक्तस्तमांसिव्यधमत् धमतिर्गतिकर्मेतिनिरुक्तम् । विविधंगच्छतिनाशयतीत्यर्थः ॥ ४ ॥

४. मन्त्राभिमानी बृहस्पतिदेव जब महान् आदित्य के निरतिशय आकाश में प्रथम जायमान हुए थे तब सप्त छन्दोमय मुख-विशिष्ट होकर और बहुप्रकार से सम्भूत होकर तथा शब्दयुक्त एवम् गमनशील तेजोविशिष्ट होकर उन्होंने अन्धकार का नाश किया था।

ससुष्टुभासऋक्वतागणेनवलंरुरोजफलिगंरवेण ।
बृहस्पतिरुस्रियाहव्यसूदःकनिक्रदद्वावशतीरुदाजत् ॥५।२६॥

---

१ नि० ६. २.।

सः । सुऽस्तुभा । सः । ऋक्वता । गणेन । वलम् । रुरोज । फलिऽगम् । रवेण । बृहस्पतिः । उस्रियाः । हव्यऽसूदः । कनिक्रदत् । वावशतीः । उत् । आजत् ॥ ५ ॥ २६ ॥

सबृहस्पतिः सुष्टुभा शोभनस्तुतिमता ऋक्वता दीप्तिमतागणेनाङ्गिरसांरवेणशब्देनसह फलिगं निष्फलाविदारणेफलिर्भेदस्तेनगच्छतीतिफलिगं वलं वलनामानमसुरंरुरोजबभञ्ज द्वितीयःसशब्दःपूरणः सएवदेवः उस्रियाः भोगानामुत्स्राविणीर्हव्यसूदः क्षीरादिहविःप्रेरिकाः वावशतीर्वावश्यमानागाः कनिक्रदच्छब्दंकुर्वन् उदाजदुदाटयतिस्म ॥ ५ ॥

५. बृहस्पति ने दीप्तियुक्त और स्तुतिशाली अङ्गिरागण के साथ शब्द-द्वारा बल नामक असुर को विनष्ट किया था। उन्होंने शब्द करके भोगप्रदाश्रो और हव्यप्रेरिका गौओं को बाहर किया था।

॥ इतितृतीयस्यपञ्चमेषड्विंशोवर्गः ॥ २६ ॥

एवापित्रइतिषार्हस्पत्येपशौहविषोयाज्या एवापित्रेविश्वदेवायवृष्णेविधेमयमरुतोविश्वसत्रीइतिसूत्रितत्वात् । अग्निष्टोमेवैश्वदेवग्रहेपयैवयाज्या तथाचसूत्रम्—एवापित्रेविश्वदेवायवृष्णेआनोभद्राःक्रतवोयन्तुविश्वतइतिवैश्वदेवमिति ॥

एवापित्रेविश्वदेवायवृष्णेयज्ञैर्विधेमनमसाहविर्भिः ।
बृहस्पतेसुप्रजावीरवन्तोवयंस्यामपतयोरयीणाम् ॥ ६ ॥

एव । पित्रे । विश्वऽदेवाय । वृष्णे । यज्ञैः । विधेम । नमसा । हविःऽभिः । बृहस्पते । सुऽप्रजाः । वीरऽवन्तः । वयम् । स्याम । पतयः । रयीणाम् ॥ ६ ॥

पित्रेपालकायविश्वदेवाय सर्वदेवतारूपाय देवानांमन्त्रप्रतिपाद्यत्वादस्यचमन्त्रा‌‌मितानि-त्याद्वैश्वदेवत्वं यद्वा अत्रदेवशब्दःस्तुत्यर्थः सर्वैःस्तुत्यायवृष्णेवर्षकायबृहस्पतयेदेवाय एव मुक्तप्रकारेण यज्ञैस्तत्साधनैर्हविर्भिराज्यचर्वादिलक्षणैर्नमसास्तुत्याचविधेम परिचरेम हेबृहस्पते सुप्रजाः शोभनप्रजाः वीरवन्तोवीर्योपेताश्चवयं रयीणांधनानांपतयःस्याम ॥ ६ ॥

६. हम लोग इस प्रकार से पालक, सर्वदेवता स्वरूप और अभीष्टवर्षी बृहस्पति की यज्ञ-द्वारा, हव्य-द्वारा और स्तुति-द्वारा, परिचर्या करेंगे। हे बृहस्पति, हम लोग जिससे सुपुत्रवान्, वीर्यशाली और धन के स्वामी हो सकें।

सइद्राजाप्रतिजन्यानिविश्वाशुष्मेणतस्थावभिवीर्येण ।
बृहस्पतिंयःसुभृतंबिभर्तिवल्गूयतिवन्दतेपूर्वभाजम् ॥ ७ ॥

सः । इत् । राजा । प्रतिऽजन्यानि । विश्वा । शुष्मेण । तस्थौ ।
अभि । वीर्येण । बृहस्पतिम् । यः । सुऽभृतम् । बिभर्ति । वल्गुऽयति ।
वन्दते । पूर्वऽभाजम् ॥ ७ ॥

इदमाद्यृक्त्रयंपुरोहितप्रशंसेतिब्राह्मणम् अथवासूक्तस्यऋग्द्वयवर्जितस्यबार्हस्पत्यत्वाद्बृहस्पतेरेवस्तुतिः सइत् सएव राजा मूर्धाभिषिक्तोन्योवाराजमानः प्रतिजन्यानि जन्यंयुद्धं प्रतिपक्षानीत्यर्थः प्रत्यर्थिजनपदानिवा तानि विश्वा सर्वाणि शुष्मेणबलेन वीर्येणशारीरसामर्थ्येनवा अभि अभिगम्याक्रम्य तस्थौ तिष्ठति सइत्युक्तंकइत्याह—योबृहस्पतिंबृहतांमहतांमन्त्राणांपालयितारमेवमुक्तलक्षणंपुरोहितंवा सुभृतं सुष्ठुहविःस्तोत्रादिनावाच्छादनादिनावाबिभर्ति भरति वल्गूयति स्तौति वन्दते नमस्करोतिच पूर्वभाजमितरेभ्यःप्रथमसंभक्तारंकृत्वापूजयंकरोतिसएवतस्थाविति ॥ ७ ॥

७. जो बृहस्पति (पुरोहित) को सुन्दर रूप से पोषण करता है एवम् उन्हें प्रथम हव्यग्राही कहकर उनकी स्तुति करता है और नमस्कार करता है, वह राजा अपने वीर्य-द्वारा शत्रुओं के बल को अभिभूत करके अवस्थित करता है।

सइत्क्षेतिसुधितओकसिस्वेतस्माइळापिन्वतेविश्वदानीम् ।
तस्मैविशःस्वयमेवानमन्तेयस्मिन्ब्रह्माराजनिपूर्वएति ॥ ८ ॥

सः । इत् । क्षेति । सुऽधितः । ओकसि । स्वे । तस्मै । इळा ।
पिन्वते । विश्वऽदानीम् । तस्मै । विशः । स्वयम् । एव । नमन्ते ।
यस्मिन् । ब्रह्मा । राजनि । पूर्वः । एति ॥ ८ ॥

सइत्सएवक्षेति निवसति सुधितः सुष्ठुतृप्तःसन् कुत्र स्वेस्वकीयेएव ओकसि सदने सएवसमृद्धोनिर्बाधः सन् सुखेनास्ते तस्मैइळाभूमिर्विश्वदानीं सर्वकालंपिन्वते वर्धतेफलैः तस्मै विशःप्रजाः स्वयमेवनमन्ते प्रणताभवन्ति दण्डनमन्तरेणस्वयमेवदत्तकराभवन्ति यस्मिन्राजनि ब्रह्मापूर्वःप्रथमंपूज्यःसन्नेति गच्छति वर्ततइत्यर्थः ॥ ८ ॥

८. जिस राजा के निकट ब्रह्मा (ब्रह्मणस्पति) प्रथम गमन करते हैं, वह सुतृप्त होकर अपने गृह में निवास करता है। पृथिवी उसके लिए सब काल में फल प्रसव करती है। प्रजागण स्वयम् उसके निकट अवनत रहते हैं।

अप्रतीतोजयतिसंधनानिप्रतिजन्यान्युतयासजन्या ।
अवस्यवेयोवरिवःकृणोतिब्रह्मणेराजातमवन्तिदेवाः ॥ ९ ॥

अप्रतिऽइतः । जयति । सम् । धनानि । प्रतिऽजन्यानि । उत । या ।
सऽजन्या । अवस्यवे । यः । वरिवः । कृणोति । ब्रह्मणे । राजा ।
तम् । अवन्ति । देवाः ॥ ९ ॥

सएवाप्रतीतोन्यैरप्रतिगतःसन्धनानिप्रतिजन्यानिप्रतिस्पर्धिजनसंबन्धीनि । उतापिच सजन्याजनसंबन्धीनिधनानिसंजयति योराजाअवस्यवेरक्षणमिच्छतेब्रह्मणेब्राह्मणायप्रीणनमिच्छते बृहस्पतयेवावरिवोधनंकृणोति करोति ददाति सउक्तप्रकारेणमहान्भवति तमेवदेवाअवन्ति रक्षन्ति ॥ ९ ॥

९. जो राजा रक्षणकुशल और धनरहित ब्राह्मण या बृहस्पति को धन दान करता है, वह अप्रतिहत रूप से शत्रुओं और प्रजाओं का धन जीतता है एवम् महान् होता है। देवगण उसी की रक्षा करते हैं।

इन्द्रश्चसोममितिदशमीतृतीयसवनेब्राह्मणाच्छंसिनःप्रस्थितयाज्या　सूत्रितंच—इन्द्रश्चसोमंपिबतंबृहस्पतआवोवहन्तुसप्तयोरघुष्यदइति ।

अथदशमी—

इन्द्रश्चसोमंपिबतंबृहस्पतेऽस्मिन्यज्ञेमन्दसानावृषण्वसू ।
आवांविशन्त्विन्दवःस्वाभुवोऽस्मेरयिंसर्ववीरंनियच्छतम् ॥ १० ॥

इन्द्रः । च । सोमम् । पिबतम् । बृहस्पते । अस्मिन् । यज्ञे ।
मन्दसाना । वृषण्वसू इति वृषण्ऽवसू । आ । वाम् । विशन्तु । इन्दवः ।
सुऽआभुवः । अस्मे इति । रयिम् । सर्वऽवीरम् । नि । यच्छतम् ॥ १० ॥

हेबृहस्पते त्वमिन्द्रश्च सोमंपिबतं कीदृशौयुवाम् अस्मिन्यज्ञेमन्दसानाहृष्यन्तौ वृषण्वसू वर्षितृधनौ यजमानेभ्योदीयमानधनावित्यर्थः वां युवां स्वाभुवः सुष्ठु सर्वतोभवन्तःकृत्स्नशरीरव्यापनसमर्थाइत्यर्थः तादृशाइन्दवः सोमाः आविशन्तु युवयोःशरीरंप्रविशन्तु अस्मेअस्मभ्यं रयिंधनंसर्ववीरं सर्वपुत्राद्युपेतंनियच्छतं दत्तम् ॥ १० ॥

१०. हे बृहस्पति, तुम और इन्द्र इस यज्ञ में हृष्ट होकर यजमानों को धन दान करो। सर्वव्यापक सोम तुम दोनों के शरीर में प्रवेश करे। तुम दोनों हम लोगों को पुत्र-पौत्रादियुक्त धन दान करो।

बृहस्पतइन्द्रवर्धतंनःसचासावांसुमतिर्भूत्वस्मे ।
अविष्टंधियोजिगृतंपुरंधीर्जजस्तमर्योवनुषामरातीः ॥ ११ ॥ २७ ॥

बृह॑स्पते । इन्द्र॑ । वर्ध॑तम् । नः॒ । सचा॑ । सा । वा॒म् । सु॒ऽम॒तिः ।
भू॒तु॒ । अ॒स्मे इति॑ । अ॒वि॒ष्टम् । धियः॑ । जि॒गृ॒तम् । पु॒र॒म्ऽधीः ।
ज॒ज॒स्तम् । अ॒र्यः । व॒नु॒षाम् । अरा॑तीः ॥ ११ ॥ २७ ॥

हेबृहस्पते हेइन्द्र युवां नोस्मान्वर्धतं वर्धयतं प्रवृद्धान्कुरुतं सासुमतिःयुवयोरनुग्रहबु-
द्धिरस्मेअस्मासु सचा सह प्रभवतु धियःकर्माण्यविष्टंरक्षतं पारंनयतं पुरंधीः पुरंशरीरंधी-
यतेस्थाप्यतेयाभिर्भीतिभिस्ताःस्तुतीर्जिगृतं प्रबुध्यतं वनुषांसंभक्तृणामस्माकमर्योगन्तॄनरातीः
शत्रूनित्यर्थः जजस्तं युध्यतं क्षपयतमित्यर्थः छन्दस्यरातिशब्दःस्त्रीलिङ्गः एवंस्तुतिं निगमय्या-
भीष्टंप्रार्थितवान् ॥ ११ ॥

११. हे बृहस्पति और इन्द्र, तुम दोनों हम लोगों को वर्द्धित करो। हम लोगों के प्रति तुम दोनों का अनुग्रह एक समय में ही प्रयुक्त हो। तुम दोनों हम लोगों के यज्ञ की रक्षा करो, हमारी स्तुति से जागरित होओ और स्तोताओं के शत्रुओं के साथ युद्ध करो।

॥ इतितृतीयस्यसप्तमेसप्तविंशोवर्गः ॥ २७ ॥

॥ वेदार्थस्यप्रकाशेनतमोहार्दंनिवारयन् ॥ पुमर्थांश्चतुरोदेयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥
श्रीमत्सायणमाधवार्योदाज्ञतव्यास्तृतीयके ॥ अष्टकेसप्तमाध्यायंव्याकार्षीदतिपेशलम् ॥ २ ॥
॥ इतिश्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरन्धरेणसायणा-
चार्येणविरचितेमाधवीयेवेदार्थप्रकाशेऋक्संहिताभाष्येतृतीयाष्टकेसप्तमोध्यायःसंपूर्णः ॥ ७ ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ॥ निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

अथाष्टमं व्याख्यातुमारभते इदमु त्यदित्येकादशर्चं षष्ठं सूक्तं वामदेवस्यार्षं त्रैष्टुभमुषोदेवताकम् इदमु त्यन्त्वित्यनुक्रान्तम् । प्रातरनुवाके उषस्ये क्रतौ त्रैष्टुभे छन्दस्याश्विनशस्त्रे चेदं सूक्तम् । सूत्रितं च—उषो वाजेनेदमु त्यदिति ।

तत्र प्रथमा—

ॐम् इदमुत्यत्पुरुतमंपुरस्ताज्ज्योतिस्तमसोवयुनावदस्थात् ।
नूनंदिवोदुहितरोविभातीर्गातुंकृणवन्नुषसोजनाय ॥ १ ॥

इदम् । ऊँ इति । त्यत् । पुरुऽतमम् । पुरस्तात् । ज्योतिः । तमसः । वयुनऽवत् । अस्थात् । नूनम् । दिवः । दुहितरः । विऽभातीः । गातुम् । कृणवन् । उषसः । जनाय ॥ १ ॥

इदमु पुरतो दृश्यमानमिदं त्यत्तत् अस्माभिः स्तुत्यं सर्वप्रसिद्धं पुरुतममत्यन्तप्रभूतं ज्योतिस्तमसो वयुनावत् वेतेः कान्तिकर्मण इदं प्रकृष्टकान्तिमत् अथवा वयुनमिति प्रज्ञानाम प्रज्ञोपेतं सर्वस्य प्रज्ञापकमित्यर्थः कीदृक् तेजः पुरस्तात्पूर्वस्यां दिशि तमसोऽन्धकारादस्थात् उदतिष्ठत् एवं सति नूनं सत्यं दिवआदित्यस्य दुहितरो दुहितृस्थानीया विभातीर्विभानं कुर्वतीरुषसो जनाय यजमानानां गातुं गमनं गमनादिव्यापारसामर्थ्यं कृणवन्नकुर्वन् ॥ १ ॥

१. हम लोगों के द्वारा स्तुति, सर्वप्रसिद्ध, अत्यन्त प्रभूत और कान्तिशाली तेज पूर्व दिशा से अन्धकार के मध्य से उत्थित होता है। आदित्य-दुहिता और दीप्तिमती उषा यजमानों के गमन-कार्य में सच-मुच सामर्थ्ययुक्त हों।

अथ द्वितीया—

अस्थुरुचित्राउषसःपुरस्तान्मिताइवस्वरवोध्वरेषु ।
व्यूव्रजस्यतमसोद्वारोच्छन्तीरव्रञ्छुचयःपावकाः ॥ २ ॥

अस्थुः । ऊँ इति । चित्राः । उषसः । पुरस्तात् । मिताःऽइव । स्वरवः । अध्वरेषु । वि । ऊँ इति । व्रजस्य । तमसः । द्वारा । उच्छन्तीः । अव्रन् । शुचयः । पावकाः ॥ २ ॥

चित्राश्चायनीयाउषसःपुरस्तात्पूर्वस्यांदिश्यस्थुः तिष्ठन्ति व्याप्ताइत्यर्थः तत्रदृष्टान्तः—अध्वरेषुमिताःकृताःस्वरवोयूपाइव तेयथावेद्याःपुरतोभासन्तेतद्वत् यद्यपिस्वरुशब्दोयूपच्छेदपतितप्रथमशकलवाची यःप्रथमःशकलःपरापतेत् सस्वरुःकार्यइत्युक्तत्वात्तथाप्यत्रमितशब्दश्रवणाद्वेद्यावन्तःस्वरवइत्यादौतथादर्शनाच्चात्रयूपवचनः ताःअन्धस्यबाधकस्यतमसोद्वारा द्वाराणि व्यूर्ण्वतीः शुचयोदीप्ताःपावकाः शोधिकाअभवन् व्यवृण्वन् ॥ २ ॥

२. यज्ञ-स्थल के यूपकाष्ठ की तरह शोभमाना होकर विचित्रा उषा पूर्व दिशा को व्याप्त कर अवस्थिति करती हैं। वे बाधाजनक अन्धकार के द्वार का उद्घाटन करके एवम् दीप्त और पवित्र हो करके प्रकाशित होती हैं।

उच्छन्तीरुद्यचितयन्तभोजान्राधोदेयायोषसोमघोनीः ।
अचित्रेअन्तःपणयःससन्त्वबुध्यमानास्तमसोविमध्ये ॥ ३ ॥

उच्छन्तीः । अद्य । चितयन्त । भोजान् । राधःऽदेयाय ।
उषसः । मघोनीः । अचित्रे । अन्तरिति । पणयः । ससन्तु ।
अबुध्यमानाः । तमसः । विऽमध्ये ॥ ३ ॥

अद्यास्मिन्दिने उच्छन्तीस्तमोविवासयन्त्योमघोनीर्धनवत्यउषसोभोजान्भोजयितॄन्यजमानान्तेभ्योराधोदेयाय सोमादिधनदानाय चितयन्त प्रज्ञापयन्ति अचित्रे अचायनीये तमसोविमध्ये अत्यन्तगाढान्धकारेइत्यर्थः अन्तःतत्रपणयोवणिजइवादातारःअबुध्यमानाः ससन्तु स्वपन्तु ॥ ३ ॥

३. आज तमोनिवारिका और धनवती उषा भोज्यदाता यजमान को सोमादि धन प्रदान करने के लिए उत्साहित करती हैं। अत्यन्त गाढ़ अंधकार के मध्य में बनियों की तरह अदातृगण अप्रबुद्धभाव से निद्रित हों।

कुविस्सदेवीःसनयोनवोवायामोबभूयादुषसोवोअद्य ।
येनानवग्वेअङ्गिरेदशग्वेसप्तास्येरेवतीरेवदूष ॥ ४ ॥

कुवित् । सः । देवीः । सनयः । नवः । वा । यामः । बभूयात् ।
उषसः । वः । अद्य । येन । नवऽग्वे । अङ्गिरे । दशऽग्वे ।
सप्तऽआस्ये । रेवतीः । रेवत् । ऊष ॥ ४ ॥

---

१ ऋ० सं० १. १. ४.।

हेदेवीर्द्योतमानाउषसः वोयुष्माकंसरथः पुराणोनवोवायामोगमनसाधनः सरथः अद्यास्मिन्यागदिने कुविद्बहुवारंभूयात् भवेद्गच्छेदित्यर्थः येनरथेन हेरेवतीर्धनवत्योयूयंनवग्वेद-शग्वे सप्तास्ये सप्तच्छन्दोयुक्तमुखे अङ्गिरस्यङ्गिरोगणे यद्वैतेत्रयोप्यङ्गिरसः तेषांगणेतथाप्यत्र नवग्वोनुवग्वोअङ्गिरसोनइति । रेवद्धनवद्यथाभवतितथाउषा विभातंव्यभातंउषसः वसेर्व्युच्छनक-र्मणोलिट्येमध्यमबहुवचनस्येदंरूपम् ॥ ४ ॥

४. हे द्योतमान उषाओ, जिस रथ-द्वारा तुम लोगों ने सप्तछन्दो-युक्त मुखवाले नवग्व और दशग्व अङ्गिराओं को धनशाली रूप से प्रदीप्त किया था, हे धनवती उषाओ, तुम लोगों का वही पुरातन अथवा नूतन रथ आज इस यज्ञ-गृह में बहु बार आगमन करे।

यूयंहिदेवीर्ऋतयुग्भिरश्वैःपरिप्रयाथभुवनानिसद्यः ।
प्रबोधयन्तीरुषसःससन्तंद्विपाच्चतुष्पाच्चरथायजीवम् ॥५॥१॥

यूयम् । हि । देवीः । ऋतयुक्ऽभिः । अश्वैः । परिऽप्रयाथ । भुवनानि । सद्यः । प्रऽबोधयन्तीः । उषसः । ससन्तम् । द्विऽपात् । चतुःऽपात् । चरथाय । जीवम् ॥ ५ ॥ १ ॥

हेदेवीर्द्योतमानाउषसोयूयंहिखलु । ऋतयुग्भिर्यज्ञगामिभिरश्वैःभुवनानिसद्यःपरिप्रयाथ परितःप्रकृष्टंगच्छथ किंकुर्वत्यः ससन्तंस्वपन्तं द्विपाच्चतुष्पान्मनुष्यगवादिलक्षणंजीवंचरथायचरणाय गमनादिव्यवहाराय प्रबोधयन्तीः प्रबोधयन्त्यःसत्यः परिप्रयाथ ॥ ५ ॥

५. हे द्युतिमती उषाओ, तुम लोग निद्रित द्विपदों और चतुष्पदों को अर्थात् मनुष्यों और गौओं आदि को अपने-अपने गमन आदि कार्यों में प्रबोधित करके यज्ञ में गमनकारी अश्वों के द्वारा भवनों का क्षण-मात्र में परिभ्रमण करो।

अथषष्ठी—

क्वस्विदासांकतमापुराणीययाविधानाविदधुर्ऋभूणाम् ।
शुभंयच्छुभ्राउषसश्चरन्तिनविज्ञायन्तेसदृशीरजुर्याः ॥ ६ ॥

क्व । स्वित् । आसाम् । कतमा । पुराणी । यया । विऽधाना । विऽदधुः । ऋभूणाम् । शुभम् । यत् । शुभ्राः । उषसः । चरन्ति । न । वि । ज्ञायन्ते । सऽदृशीः । अजुर्याः ॥ ६ ॥

१ ऋ० सं० ८, १, ८ ११

आसामुषसांमध्ये कस्विदभूत्कतमापुराणीपुरातनी यस्या ऋभूणांसंबन्धीनिविधाना चमसादिनिर्माणानि विदधुरकुर्वन्नृभवः यत् यासूषसः शुभ्रादीप्ताः शुभंचरन्ति शोभांदीप्तिं कुर्वन्ति तास्वजुर्योअक्षीर्णानित्यनूतनानविज्ञायन्ते यतःसध्रीःसदृश्यः सर्वेष्वपिदिवसेषुएकरूपाः अतोयतन्यपताःपताःपुराण्यइतिनज्ञायन्ते उषसांसादृश्यं सदेशांस्थसध्रीरित्युक्तस्यप्रतिपादितम् ॥ ६ ॥

६. जिन उषा के लिए ऋभुओं ने चमस आदि का निर्माण किया था, वे पुरातन उषा कहाँ हैं? दीप्त, नित्य नूतन, समान रूपविशिष्ट उषायें जब दीप्ति प्रकाश करती हैं तब वे विज्ञात नहीं होती हैं अर्थात् वे सब दिनों में एक रूप-सदृश रहती हैं, इसलिए ये पुरातन और ये नूतन उषा हैं, इस तरह से वे पहचानी नहीं जा सकती हैं।

ताघाताभद्राउषसःपुरासुरभिष्टिद्युम्नाऋतजातसत्याः ।
यास्वीजानःशशमानउक्थैःस्तुवञ्छंसन्द्रविणंसद्यआप ॥७॥

ताः । घ । ताः । भद्राः । उषसः । पुरा । आसुः । अभिष्टिऽद्युम्नाः ।
ऋतजातऽसत्याः । यासु । ईजानः । शशमानः । उक्थैः । स्तुवन् ।
शंसन् । द्रविणम् । सद्यः । आप ॥ ७ ॥

ताघ घेतिप्रसिद्धौ ताःखलु उपकारिण्यः ताभद्राः कल्याण्यः स्तुत्यावा उषसःपुरापूर्वमासुरभवन् अभिष्टिद्युम्नाः अभिगमनमात्रेणद्युम्नंधनंयासांताः ऋतजातसत्याः ऋतार्थयज्ञार्थजाताऋताः सत्याः सत्यफलाश्चताद्दृश्यः यासूषःसु ईजानोयागंकुर्वाणः उक्थैः शस्त्रैः शशमानः शंसमानः स्तुवन्सामभिःस्तोत्रंनिष्पादयन् शंसन्शस्त्राण्यभिकुर्वन् द्रविणंधनं सद्यःआप प्राप्नोति ताभद्राइतिसंबन्धः ॥ ७ ॥

७. यज्ञकर्त्तागण जिन उषाओं का उक्थों-द्वारा स्तुति करके एवम् स्तोत्रों और शस्त्रों-द्वारा उच्चारण करके शीघ्र धन-लाभ करते हैं, वे ही कल्याणकारिणी उषायें पुरातन काल से ही अभिगमन करके धन दान करें। वे यज्ञ के लिए उत्पन्न हुई हैं और सत्य फल प्रदान करती हैं।

ताआचरन्तिसमनापुरस्तात्समानतःसमनापप्रथानाः ।
ऋतस्यदेवीःसदसोबुधानागवांनसर्गाउषसोजरन्ते ॥ ८ ॥

ताः । आ । चरन्ति । समना । पुरस्तात् । समानतः । समना ।
पप्रथानाः । ऋतस्य । देवीः । सदसः । बुधानाः । गवाम् ।
न । सर्गाः । उषसः । जरन्ते ॥ ८ ॥

---

१ ऋ० मं० १. १. ५ ।

ता उषसः आ सर्वतश्चरन्ति समना समेताः पुरस्तात्पूर्वस्यां दिशि समानतः समानाद्देशादेकस्मादन्तरिक्षात्समना सर्वतः पप्रथानाः प्रथमाना ऋतस्य यज्ञस्य सदसः सदः तत्रस्थमृत्विग्यजमानादिकमित्यर्थः बुधाना बोधयन्त्यः अन्तर्णीतण्यर्थोऽयम् एवं महानुभावा उषसः स्तूयन्ते गवांसर्गा न उदकानां सृष्टय इव गवां सर्गा नरश्मय इति हि श्रुतिः । तासामपि सर्वत्र प्रसरणादुपमा-एकत्वान्वस्तूयन्तेतद्वत् ॥ ८ ॥

८. एकरूप-विशिष्ट और समान विख्यात उषायें पूर्व दिशा में एक-मात्र अन्तरिक्ष देश से सर्वत्र विचरण करती हैं। द्युतिमती उषायें यज्ञ-गृह को प्रबोधित करके जलसृष्टिकारिणी रश्मियों की तरह स्तुत होती हैं।

ता इन्न्वे३व समना समानीरमीतवर्णा उषसश्चरन्ति ।
गूहन्तीरभ्वमसितं रुशद्भिः शुक्रास्तनूभिः शुचयो रुचानाः ॥९॥

ताः । इत् । नु । एव । समना । समानीः । अमीतऽवर्णाः ।
उषसः । चरन्ति । गूहन्तीः । अभ्वम् । असितम् । रुशत्ऽभिः ।
शुक्राः । तनूभिः । शुचयः । रुचानाः ॥ ९ ॥

ता एवोषसः इदिति पूरणः नु अद्य समना समानाः एकधेत्यर्थः समानीरेकरूपाः अमीतवर्णाः अहिंसितवर्णा अपरिमितवर्णा वा उषसश्चरन्ति सर्वतः किं कुर्वत्यः अभ्वं महन्नामैतत् अतिमहदसितं कृष्णरूपं गूहन्तीः गोपयन्त्यः रुशद्भिः रोचमानैः तनूभिः स्वशरीरैः शुक्रा दीप्ताः शुचयः शुद्धाः रुचानाः रोचमानाः रोचयन्त्यो वा ॥ ९ ॥

९. उषायें समान, एकरूपविशिष्ट, अपरिमित वर्णयुक्त, दीप्त, शुद्ध और कान्तिपूर्ण शरीर-द्वारा दीप्तियुक्त हैं। ये अत्यन्त महान् अन्ध-कार का गोपन करके विचरण करती हैं।

अयदश्मी—

रयिं दिवो दुहितरो विभातीः प्रजावन्तं यच्छतास्मासु देवीः ।
स्योनादा वः प्रतिबुध्यमानाः सुवीर्यस्य पतयः स्याम ॥ १० ॥

रयिम् । दिवः । दुहितरः । विऽभातीः । प्रजाऽवन्तम् । यच्छत ।
अस्मासु । देवीः । स्योनात् । आ । वः । प्रतिऽबुध्यमानाः ।
सुऽवीर्यस्य । पतयः । स्याम ॥ १० ॥

---

१ ऋ० सं० १. ८. २.

हेदिवोदुहितरः द्योतमानस्यादित्यस्यदुहितृस्थानीयाः विभातीः विभात्यः विशेषेण भानंकुर्वत्यः अस्मासु प्रजावन्तंरयिंपुत्राद्युपेतंधनंयच्छत यूयं हेदेवीर्देव्यः स्योनात्सुखात् निमित्तभूताद्वोयुष्मान्प्रतिबुध्यमानाः प्रतिबोधयन्तोवयं सुवीर्यस्यपतयःस्याम पुत्रादिसहित-स्यधनस्यपालकाभवेम आपूरणः ॥ १० ॥

१०. हे द्योतमान आदित्य की दुहिताओ, तुम हम लोगों को पुत्र-पौत्रादि से युक्त धन दान करो। हे देवियो, हम लोग सुख लाभ के लिए तुम लोगों को प्रतिबोधित करते हैं, जिससे हम लोग पुत्र-पौत्रादि से युक्त धन के पति हो सकें।

तद्वोदिवोदुहितरोविभातीरुपब्रुवउषसोयज्ञकेतुः ।
वयंस्यामयशसोजनेषुतद्द्यौश्चधत्तांपृथिवीचदेवी ॥ ११ ॥ २ ॥

तत् । वः । दिवः । दुहितरः । विऽभातीः । उप । ब्रुवे । उषसः ।
यज्ञऽकेतुः । वयम् । स्याम । यशसः । जनेषु । तत् । द्यौः ।
च । धत्ताम् । पृथिवी । च । देवी ॥ ११ ॥ २ ॥

हेदिवोदुहितरः हेउषसः विभातीः विविधंभासमानाः वोयुष्मान् तद्वक्ष्यमाणमभ्यर्थनेन वक्ष्यमाणफलं यज्ञकेतुः यज्ञस्यकेतुःप्रज्ञापकोयस्यताद्वशोऽहमुपब्रुवे उपेत्यब्रवीमि अथ यदुक्तंतदुच्यते वयं स्तुवन्तोजनेषु अस्मत्समानेषुमध्येयशसःकीर्तेरन्नस्यवास्वामिनःस्याम तद्यशः द्यौः पृथिवीचदेवी धत्तां धारयताम् तद्वोदिवइतिसुखार्थामभ्येत् ॥ ११ ॥

११. हे द्योतमान आदित्य की दुहिताओ, हम लोग यज्ञ के प्रज्ञापक हैं। तुम्हारे निकट हम लोग प्रार्थना करते हैं, जिससे लोगों के मध्य में हम लोग कीर्त्ति और अन्न के स्वामी हो सकें। द्युलोक और द्युतिमती पृथिवी वह यश धारण करें।

॥ इतितृतीयस्याष्टमेद्वितीयोवर्गः ॥ २ ॥

प्रतिष्येतितृचंसप्तमंसूक्तं गायत्रमुषोदेवताकं प्रतिष्यासप्तगायत्रमित्यनुक्रान्तत्वात् प्रातरनु-वाकेउषस्येक्रतौगायत्रेछन्दस्याश्विनशस्त्रेचेदंशस्यम् अथोषस्यःप्रतिष्यासूनरीतितिसृणाम् ।

प्रतिष्यासूनरीजनीव्युच्छन्तीपरिस्वसुः । दिवोअदर्शिदुहिता ॥ १ ॥

प्रति । स्या । सूनरी । जनी । विऽउच्छन्ती । परि । स्वसुः ।
दिवः । अदर्शि । दुहिता ॥ १ ॥

स्या सा प्रस्तूयमाना सूनरी सुष्ठुप्राणिनांनेत्री जनी जनयित्री फलानां स्वसुः स्वस्थानीयाया रात्रेःपरि उपरिभागे रात्रिपर्यवसानकाले व्युच्छन्ती तमोविवासयन्ती स्वभासा सर्वेषां प्राणिनामनुग्रहाय दिवोद्योतमानस्यादित्यस्यदुहितोषाः प्रत्यदर्शि प्रतिदृश्यतेसर्वैः ॥ १ ॥

१. वह आदित्य-दुहिता उषा दृष्ट होती है। वह स्तुत है और प्राणियों की नेत्री है एवम् सुन्दर फलों की उत्पादयित्री है। वह भगिनी-स्वरूपा रात्रि के पर्यवसानकाल में अन्धकार का विनाश करती है।

अश्वेवचित्रारुषीमातागवामृतावरी। सखाभूदश्विनोरुषाः ॥ २ ॥

अश्वाऽइव। चित्रा। अरुषी। माता। गवाम्। ऋतऽवरी। सखा। अभूत्। अश्विनोः। उषाः ॥ २ ॥

अश्वेवचित्रा चायनीया अरुषी आरोचमाना गवांरश्मीनांमाता निर्मात्री ऋता-वरीयज्ञवत्युषाः अश्विनोः सखा समानख्याना सहस्तूयमानाभूत् भवति अश्विनोरुषसा सहस्तूयमानत्वात्सखित्वंपरस्परम् ॥ २ ॥

२. अश्व की तरह मनोहरा, दीप्तिमती, रश्मियों की माता और यज्ञवती उषा अश्विद्वय के साथ स्तूयमाना हो अर्थात् अश्विद्वय से बन्धुत्व करे।

उतसखास्यश्विनोरुतमातागवामसि। उतोषोवस्वईशिषे ॥ ३ ॥

उत। सखा। असि। अश्विनोः। उत। माता। गवाम्। असि। उत। उषः। वस्वः। ईशिषे ॥ ३ ॥

उतापिचाश्विनोः सखा सख्यसि उतापिच गवांरश्मीनांमातामसि उतापिच हेउषः वस्वोधनस्येशिषे ईश्वरीभवसि ॥ ३ ॥

३. तुम अश्विद्वय की बन्धु और रश्मियों की माता हो। हे उषा, तुम धन की ईश्वरी हो।

अथचतुर्थी—

यावयद्द्वेषसन्त्वाचिकित्वित्सूनृतावरि। प्रतिस्तोमैरभुत्स्महि ॥ ४ ॥

यवयत्ऽद्वेषसम्। त्वा। चिकित्वित्। सूनृताऽवरि। प्रति। स्तोमैः। अभुत्स्महि ॥ ४ ॥

---

१ ऋ० सं० २. १. ८.।

यवयद्द्वेषसं यवयन्तो वियुज्यमाना द्वेषांसि द्वेष्टारो यस्यास्तादृशीं पृथक्क्रियन्ते द्वेषांस्यने येति वा राक्षोहननायोद्युक्ता द्वेषिण उषःकाले हि पलायन्ते तादृशीं चिकित्वित् ज्ञापयन्तीं त्वा त्वां सूनृतावरि सूनृतेति वाङ्नाम तद्वति देवि स्तोमैः स्तुतिभिः प्रत्यबुत्स्महि प्रतिबोधयामः स्तुम इत्यर्थः ॥ ४ ॥

४. हे सुनृता (सत्यवचन) उषा, तुम शत्रुओं को पृथक् कर दो, तुम संज्ञा दान करो। हम स्तुतियों-द्वारा तुम्हें प्रबोधित करते हैं।

प्रतिभद्राअदृक्षतगवांसर्गानरश्मयः। ओषाअप्राउरुज्रयः ॥५॥

प्रति। भद्राः। अदृक्षत। गवाम्। सर्गाः। न। रश्मयः। आ।
उषाः। अप्राः। उरु। ज्रयः ॥ ५ ॥

भद्राः स्तुत्या रश्मयः प्रत्यदृक्षत प्रतिदृश्यन्ते गवामुदकानां सर्गा न धारा इव उषा उरु महज्ज्रयो महत्तेजः आप्राः आपूरयत् ॥ ५ ॥

५. स्तुतियोग्य रश्मियाँ दृष्ट होती हैं। उषा ने जगत् को वर्षा की धारा की तरह महान् तेज से परिपूर्ण किया है।

आपप्रुषीविभावरिव्यावर्ज्योतिषातमः। उषोअनुस्वधामव ॥ ६ ॥

आऽपप्रुषी। विभाऽवरि। वि। आवः। ज्योतिषा। तमः। उषः।
अनु। स्वधाम्। अव ॥ ६ ॥

हे विभावरि विभावत्युषः त्वमापप्रुषी आपूरयन्ती तेजसा जगज्ज्योतिषा तेजसा तमोऽन्धकारं व्यावः व्यावृणोः किंच स्वधां हविर्लक्षणमन्नम् अनुक्रमेणाव रक्ष ॥ ६ ॥

६. हे कान्तिमती उषा, तुम जगत् को तेज-द्वारा परिपूर्ण करो, तेज-द्वारा अन्धकार को दूर करो उसके अनन्तर नियमानुसार हवि-र्लक्षण अन्न की रक्षा करो।

आ द्यां तनोषीत्येषा देवानां हविष्मृणोनुवाक्या । सूत्रितं—आ द्यां तनोषि रश्मिभिरावहन्ती पोष्या वार्याणीति ।

आद्यांतनोषिरश्मिभिरान्तरिक्षमुरुप्रियम्।
उषःशुक्रेणशोचिषा ॥ ७ ॥ २ ॥

आ। द्याम्। तनोषि। रश्मिऽभिः। आ। अन्तरिक्षम्। उरु। प्रियम्।
उषः। शुक्रेण। शोचिषा ॥ ७ ॥ २ ॥

हे उषः रश्मिभिर्द्यां दिवमातनोषि उरु विस्तीर्णं प्रियमन्तरिक्षं रश्मिभिरातनोषि शुक्रेण दीप्तेन शोचिषा प्रकाशेन युक्ता सत्येवं करोषि ॥ ७ ॥

७. हे उषा, तुम दीप्त तेजोयुक्त होकर रश्मि-द्वारा द्युलोक को एवम् विस्तीर्ण और प्रिय अन्तरिक्ष को व्याप्त करो।

तद्देवस्येतिषळृचंपञ्चमंसूक्तं वामदेवस्यार्षं जागतं सावित्रं तथाचानुक्रम्यते तद्देवस्यसा-वित्रंतुजागतमिति । आग्निमारुतिकेतृतीयेऽहनिवैश्वदेवशस्त्रेसावित्रनिविद्धानं तथाचसूत्रितं—त-द्देवस्यघृतेनद्यावापृथिवीइतितिस्रइति ।

तद्देवस्यसवितुर्वार्यंमहद्वृणीमहेअसुरस्यप्रचेतसः ।
छर्दिर्येनदाशुषेयच्छतित्मनातन्नोमहाँउदयान्देवोअक्तुभिः ॥१॥

तत् । देवस्य । सवितुः । वार्यम् । महत् । वृणीमहे । असुरस्य ।
प्रऽचेतसः । छर्दिः । येन । दाशुषे । यच्छति । त्मना । तत् । नः ।
महान् । उत् । अयान् । देवः । अक्तुऽभिः ॥ १ ॥

सवितुः प्रेरकस्यदेवस्यवार्यंवरणीयंमहत्पूज्यंतद्धनंवृणीमहे प्रार्थयामः असुरस्य असु-र्बलं तद्वतःप्रचेतसःप्रकृष्टमतेः देवस्येतिसंबन्धः येनधनेनयुक्तःसन् छर्दिः गृहनामैतत् गृहोपलक्षितंधनम्यत् दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय त्मनाआत्मनैवयच्छति तच्छर्दिः महान्देवः सविता अक्तुभीरात्रिभिः एतदह्नामप्युपलक्षणं सर्वैर्दिवसैः सर्वेषुदिवसेषुनोऽस्माक-मुदयान् उपगच्छतु करोत्वित्यर्थः यद्वा छर्दिरितितेजोनाम तत्तेजःउपगच्छत्विति ॥ १ ॥

१. हम लोग असुर (बलवान्) और बुद्धिमान् प्रेरक सविता देव के उस वरणीय एवम् पूज्य धन की प्रार्थना करते हैं, जिसे वे यज-मान हव्यदाता को स्वेच्छापूर्वक देते हैं। महान् सविता हम लोगों को वह धन सब दिनों में दें।

दिवोधर्ताभुवनस्यप्रजापतिःपिशङ्गंद्रापिंप्रतिमुञ्चतेकविः ।
विचक्षणःप्रथयन्नापृणन्नुर्वजीजनत्सवितासुम्नमुक्थ्यम् ॥ २ ॥

दिवः । धर्ता । भुवनस्य । प्रजाऽपतिः । पिशङ्गम् । द्रापिम् । प्रति ।
मुञ्चते । कविः । विऽचक्षणः । प्रथयन् । आऽपृणन् । उरु ।
अजीजनत् । सविता । सुम्नम् । उक्थ्यम् ॥ २ ॥

दिवोद्युलोकस्यधर्ता धारकः नकेवलंदिवएव अपितु भुवनस्यकृत्स्नस्यापिलोकस्य धर्ता प्रजापतिः प्रजानांप्रकाशवृष्ट्यादिनापालयिता कविः प्राज्ञोदेवः पिशङ्गं द्रापिं हिर-ण्मयंकवचं प्रतिमुञ्चते आच्छादयति प्रमुञ्चते विचक्षणः विविधंद्रष्टा सएवदेवःप्रथयन् प्रख्यापयन्तेजःआपृणन्आपूरयन्परितः उरु . प्रभूतंसुम्नंसुखमुक्थ्यंस्तुत्यमजीजनदुत्पादयति ॥ २ ॥

२. द्युलोक एवम् समस्त लोक के धारक, प्रजाओं को प्रकाश, वृष्टि, आदि के द्वारा पालन करनेवाले कवि सविता देव हिरण्मय कवच परिधान करते हैं। विचक्षण सविता प्रख्यात होकर भी जगत् को तेज-द्वारा परिपूर्ण करते हैं और स्तुतियोग्य प्रभूत सुख उत्पादन करते हैं।

आप्रारजांसिदिव्यानिपार्थिवाश्लोकंदेवःकृणुतेस्वायधर्मणे।
प्रबाहूअस्राक्सवितासवीमनिनिवेशयन्प्रसुवन्नक्तुभिर्जगत्॥३॥

आ। अप्राः। रजांसि। दिव्यानि। पार्थिवा। श्लोकम्। देवः।
कृणुते। स्वाय। धर्मणे। प्र। बाहू इति। अस्राक्। सविता।
सवीमनि। निऽवेशयन्। प्रऽसुवन्। अक्तुऽभिः। जगत्॥ ३॥

अयंदेवः सविता दिव्यानि द्युसंबन्धीनिपार्थिवा पृथिवीसंबन्धीमिरजांसि लोकान् तिस्रःखलु द्यावःपृथिव्यश्च तिस्रोभूमीर्धारयंत्रीरुतद्यूनितिहिश्रुतम्। आप्राः आपूरयति स्वाभिर्भाभिर्देवः स्वायधर्मणेस्वकीयायधारणाय श्लोकं प्रशस्तिकृणुते करोति सविता सवीमनिप्रसवेअनुज्ञायांनिमित्तायां बाहूस्वीयौप्रास्राक्प्रसृजति प्रसारयतीत्यर्थः किंकुर्वन्नक्तुभिःकान्तिभिर्जगन्निवेशयन्स्वस्वकार्येस्थापयन्प्रसुवन्प्रेरयन् अथवा अक्तुभिरितिरात्रिनाम तदुपलक्षितैःसर्वेष्वपिदिनेष्वेवंकरोतीत्यर्थः॥ ३॥

३. सवितादेव तेज-द्वारा द्युलोक और पृथिवीलोक को परिपूर्ण करते हैं एवम् अपने कार्य की प्रशंसा करते हैं। वे प्रतिदिन जगत् को अपने-अपने कार्य में स्थापन करते हैं और प्रेरण करते हैं। वे सृजनकार्य के लिए बाहु को प्रसारित करते हैं।

अदाभ्योभुवनानिप्रचाकशद्व्रतानिदेवःसवितामिरक्षते।
प्रास्राग्बाहूभुवनस्यप्रजाभ्योधृतव्रतोमहोअज्मस्यराजति॥४॥

अदाभ्यः। भुवनानि। प्रऽचाकशत्। व्रतानि। देवः। सविता।
अभि। रक्षते। प्र। अस्राक्। बाहू इति। भुवनस्य। प्रऽजाभ्यः।
धृतऽव्रतः। महः। अज्मस्य। राजति॥ ४॥

सवितादेवः अदाभ्योन्यैरहिंसितःसन्भुवनानि प्रचाकशत्दीपयन् व्रतानि कर्माणि प्राणिनामभिरक्षते भुवनस्यलोकस्यप्रजाभ्यस्तदर्थाभ्योबाहूस्वीयौप्रास्राक्प्रसारयति स्वस्वकर्मणेनुमानातीत्यर्थः सर्वव्यापाराणांसूर्याधीनत्वात् सवितावैप्रसवानामीशेइतिहिश्रुतिः। धृतव्रतोधृतकर्मासतथाकुर्वन्महोमहतः अज्मस्य जगतोराजति ईश्वरोभवति॥ ४॥

४. सवितादेव अहिंसित होकर भुवनों को प्रदीप्त करते हैं और व्रतों की रक्षा करते हैं। वे भुवनस्थ प्रजाओं के लिए बाहु प्रसारण करते हैं। धृतव्रत सवितादेव महान् जगत् के ईश्वर हैं।

त्रिर॒न्तरि॑क्षंसवि॒तामहित्व॒नात्रीरजां॑सिपरि॒भूस्त्रीणि॑रोच॒ना ।
ति॒स्रोदिवः॑पृथि॒वीस्ति॒स्रइन्व॑तित्रि॒भिर्व्र॒तैर॒भिनो॑रक्षतित्मना॑॥५॥

त्रिः । अ॒न्तरि॑क्षम् । स॒वि॒ता । म॒हि॒ऽत्व॒ना । त्री । रजां॑सि । प॒रि॒ऽभूः । त्रीणि॑ । रो॒च॒ना । ति॒स्रः । दिवः॑ । पृ॒थि॒वीः । ति॒स्रः । इ॒न्व॒ति॒ । त्रि॒ऽभिः । व्र॒तैः । अ॒भि । नः॒ । र॒क्ष॒ति॒ । त्मना॑ ॥ ५ ॥

अयंसविता त्रिः त्रिभेदमन्तरिक्षम् अन्तराक्षान्तंभवति इत्यन्तरिक्षं परिभूः परिभवितासन् महित्वना महत्त्वेनइन्वतिव्याप्नोति वायुविद्युद्वरुणाख्यास्त्रयोलोकाअन्तरिक्षभेदाः सवायुर्लोकंसवरुणलोकमित्यादिश्रुतेः । त्रीरजांसि रञ्जनात्मकानि त्रीणिक्षित्यन्तरिक्षद्युलक्षणान्त्रीन्लोकानिन्वति पूर्वमन्तरिक्षस्यैवावान्तरभेदउक्तः इहतु सामान्याकारेणेतिनपुनरुक्तिः त्रीणिरोचनारोचनानिरोचमानानग्निवाय्वादित्याख्यानिन्वति पूर्वमन्तरिक्षस्यावान्तरभेदउक्तः अथ द्यावापृथिव्योरवान्तरभेदउच्यते—तिस्रोदिवः इन्द्रप्रजापतिसत्याख्यांस्त्रीन्लोकानिन्वति तथा तिस्रःपृथिवीरिन्वति क्षित्यवान्तरभेदान्लोकानिन्वति एवंसर्वंव्याप्तोदेवः त्रिभिर्व्रतैःकर्मभिरुष्णवर्षहिमाख्यैर्नोस्मान् त्मना आत्मनैव स्वीयानुग्रहबुद्ध्याभिरक्षति अभिरक्षतु परिपालयतु ॥ ५ ॥

५. सवितादेव महिमा-द्वारा परिभव करते हुए अन्तरिक्षत्रय (वायु, विद्युत् और वरुण नामक लोकत्रय अन्तरिक्ष के भेद हैं) को व्याप्त करते हैं। वे लोकत्रय को व्याप्त करते हैं। वे दीप्तिमान् अग्नि, वायु और आदित्य को व्याप्त करते हैं। वे तीन द्युलोक (इन्द्र, प्रजापति और सत्य नामक लोकत्रय) को व्याप्त करते हैं। वे तीन पृथिवियों को व्याप्त करते हैं। वे तीन व्रतों-(ग्रीष्म, वर्षा और हिम) द्वारा हम लोगों का अनुग्रहपूर्वक पालन करें।

बृ॒हत्सु॑म्नःप्रसवि॒तानि॒वेश॑नो॒जग॑तःस्था॒तुरु॒भय॑स्य॒योव॒शी ।
सनो॑दे॒वःस॑वि॒ताशर्म॑यच्छत्व॒स्मेक्षया॑यत्रि॒वरू॑थ॒मंह॑सः ॥ ६ ॥

बृ॒हत्ऽसु॑म्नः । प्र॒ऽस॒वि॒ता । नि॒ऽवेश॑नः । जग॑तः । स्था॒तुः । उ॒भय॑स्य । यः । व॒शी । सः । नः॒ । दे॒वः । स॒वि॒ता । शर्म॑ । य॒च्छ॒तु॒ । अ॒स्मे इति॑ । क्षया॑य । त्रि॒ऽवरू॑थम् । अंह॑सः ॥ ६ ॥

योबृहत्सुम्नः प्रभूतधनः प्रभूतसुखोवा प्रसविताप्रकर्षेणानुज्ञाताकर्मणां निवेशनः सर्वेषांस्थापयिता जगतोजङ्गमस्य स्थातुःस्थावरस्योभयस्य योवशी सम्हान्सवितादेवोस्मभ्यंशर्मसुखंयच्छतुददातु कीदृशं शर्म त्रिवरूथं त्रीणिवरूथानिगृहाणिस्थानानि क्षित्यादीनियस्यतत्क्षयायअस्मे अस्माकमंहसःपापस्यक्षयायअपगत्यैतिरोधाय ॥ ६ ॥

६. जिनके पास प्रभूत धन है, जो कर्मों का प्रसव करते हैं, जो सबके लिए यन्तव्य हैं एवम् जो स्थावर और जंगम दोनों को वश में रखते हैं, वे सवितादेव हम लोगों के पापक्षय के लिए हम लोगों को लोकत्रयस्थित सुख दान करें।

राजसूये आगन्देवइत्येषानुवचनीया सूत्रितंच—आगन्देवऋतुभिर्वर्धतुक्षयमित्यर्धर्चेमा-रमेदिति ।

आगन्देवऋतुभिर्वर्धतुक्षयंदधातुनःसवितासुप्रजामिषम् ।
सनःक्षपाभिरहभिश्चजिन्वतुप्रजावन्तंरयिमस्मेसमिन्वतु ॥७॥४॥

आ । अगन् । देवः । ऋतुऽभिः । वर्धतु । क्षयम् । दधातु । नः । सविता । सुऽप्रजाम् । इषम् । सः । नः । क्षपाभिः । अहऽभिः । च । जिन्वतु । प्रजाऽवन्तम् । रयिम् । अस्मे इति । सम् । इन्वतु ॥७॥४॥

देवः सविता ऋतुभिःसह आगन्आगच्छतु गमेर्लेङिरूपं किंच क्षयं गृहं वर्धतु वर्धयतु नोस्माकंसुप्रजांशोभनपुत्राद्युपेतमिषमन्नंदधातु ददातु सएवनोस्मान्क्षपाभीरात्रिभिः अहभिश्च सर्वेष्वपिदिनेष्वित्यर्थः जिन्वतु प्रीणयतु धनान्यस्मेअस्मासु प्रजावन्तंरयिंसमिन्वतु व्याप्नोतु प्रापयत्वित्यर्थः ॥ ७ ॥

७. सवितादेव ऋतुओं के साथ आगमन करें। हम लोगों के गृह को वर्द्धित करें। हम लोगों को पुत्र-पौत्रादि युक्त अन्न दान करें। वे दिन और रात्रि दोनों में हम लोगों के प्रति प्रीत हों। वे हम लोगों को अपत्ययुक्त धन दान करें।

अभूद्देवइतिषळृचंनवमंसूक्तं वामदेवस्यार्षसावित्रम् अन्त्यात्रिष्टुप् शिष्टास्त्रिष्टुबन्तपरिभाषया जगत्यः तथाचानुक्रमणिका—अभूद्देवःषट्त्रिष्टुबन्तामिति । अग्निष्टोमेवैश्वदेवशस्त्रेसावित्रनिविद्धानमि-दं तथाचसूत्रम् अभूद्देवएकयाचदशभिश्चस्वभूतइति । आग्रायणसावित्रग्रहस्यानुवाक्या तथाचसू-त्रं—सावित्रेणग्रहेणचरन्त्यभूद्देवःसवितावन्द्योनुनइति ।

सैषाप्रथमा—

अभूद्देवःसवितावन्द्योनुनइदानीमह्नउपवाच्योनृभिः ।
वियोरत्नाभजतिमानवेभ्यःश्रेष्ठंनोअत्रद्रविणंयथादधत् ॥ १ ॥

अभूत् । देवः । सविता । वन्द्यः । नु । नः । इदानीम् । अह्नः । उपऽवाच्यः । नृऽभिः । वि । यः । रत्ना । भजति । मानवेभ्यः । श्रेष्ठम् । नः । अत्र । द्रविणम् । यथा । दधत् ॥ १ ॥

ससवितादेवः अभूत्प्रादुरासीत् अतोनुक्षिप्रमेवनोस्माकं वन्द्योवन्दनीयोभवति इदानीं यागकाले अह्नःतृतीयसवनेनृभिरस्मदीयैर्होतृभिस्तवाच्यःस्तुत्योभवति योदेवोमानवेभ्योम- नोरपत्येभ्योयजमानेभ्यःतेषामर्थायरत्नारमणीयानिधनानिविभजति सदेवः श्रेष्ठंप्रशस्यंद्रवि- णंधनंगवादिलक्षणंधनंनोस्मभ्यमत्रास्मिन्कर्मणि यथा दधद्दध्यादित्यर्थः तथा वयःउपवा- च्यआभूदिति ॥१॰ सवितादेव प्रादुर्भूत हुए हैं। हम शीघ्र ही उनकी वन्दना करेंगे। वे इस समय और तृतीय सवन में होताओं-द्वारा स्तुत हों। जो मानवों को रत्न दान करते हैं, वे सवितादेव हम लोगों को इस यज्ञ में श्रेष्ठ धन दान करें।

देवेभ्योहिप्रथमंयज्ञियेभ्योमृतत्वंसुवसिभागमुत्तमम्।
आदिद्दामानंसवित॒र्व्यूर्णुषेनूचीनाजीविता॒मानुषेभ्यः ॥ २ ॥

देवेभ्यः। हि। प्रथमम्। यज्ञियेभ्यः। अमृतऽत्वम्। सुवसि। भागम्। उत्ऽतमम्। आत्। इत्। दामानम्। सवितः। वि। ऊर्णुषे। अनूचीना। जीविता। मानुषेभ्यः ॥ २ ॥

प्रथमंदेवेभ्योहि हिशब्दःप्रसिद्धौ देवेभ्योयज्ञियेभ्योयज्ञार्हेभ्योमृतत्वंतत्साधनमुत्तममु- त्कृष्टतमंभागं सोमाख्यादिलक्षणं सुवसि अनुजानासि आदिदनन्तरमेव दामानं हविषांदातारं हेसवितःव्यूर्णुषे प्रकाशयसि मानुषेभ्योयजमानेभ्योजीवितानि अनूचीना आनुक्रम- युक्तानि पितृपुत्रपौत्राइत्यनुक्रमः ईदृशानिजीवितानिचव्यूर्णुषे ॥ २ ॥

२॰ तुम पहले यज्ञार्ह देवों के लिए अमरत्व के साधनभूत सोम के उत्कृष्टतम भाग को उत्पन्न करो। हे सविता, उसके अनन्तर तुम हव्य-दाता को प्रकाशित करो एवम् पिता, पुत्र और पौत्रादि क्रम से मनुष्यों को जीवन दान करो।

अचित्तीयच्चकृमादैव्येजनेदीनैर्दक्षैःप्रभूतीपूरुषत्वता।
देवेषुचसवितर्मानुषेषुचत्वंनोअत्रसुवतादनागसः ॥ ३ ॥

अचित्ती। यत्। चकृम। दैव्ये। जने। दीनैः। दक्षैः। प्रऽभूती। पुरुषत्वता। देवेषु। च। सवितः। मानुषेषु। च। त्वम्। नः। अत्र। सुवतात्। अनागसः ॥ ३ ॥

हेसवितः वयमचित्ती अप्रज्ञयादैव्येजनेदेवेषयद्दीनैर्दुर्बलैःपुत्रादिभिर्ज्ञातिभिर्वा तथा दक्षैः प्रवृद्धैर्ज्ञातिभिः प्रभूती प्रभूत्या ऐश्वर्यमदेनेतियावत् पुरुषत्वता पुरुषस्वभावेन यदागश्च- कृम नकेवलंतत्रैवकृतम् अपितुदेवेष्वन्येषुमानुषेषुचाज्ञानादिभिर्यच्चकृम नःकृतवतोस्मान्त्वमत्रा- स्मिन्कर्मणिअनागसःअपापान्सुवतात् अनुजानीहि ॥ ३ ॥

३. हे सवितादेव, अज्ञानतावश अथवा दुर्बल या बलशाली लोगों के प्रमादवश अथवा ऐश्वर्य के गर्व से या परिजन के गर्व से तुम्हारे प्रति अथवा देव या मनुष्यों के प्रति हमने जो अपराध किया है, इस यज्ञ में तुम हमें उससे निष्पाप करो।

देवसुवांहविष्षुसवितुःसत्यप्रसवस्यनप्रमियइतियाज्या तथाचसूत्रं—नप्रमियेसवितुर्दैव्य-स्यतद्बृहस्तेप्रथमामिति ।

नप्रमियेसवितुर्दैव्यस्यतद्यथाविश्वंभुवनंधारयिष्यति ।
यत्पृथिव्यावरिमन्नास्वङ्गुरिर्वर्ष्मन्दिवःसुवतिसत्यमस्यतत् ॥४॥

न । प्रऽमिये । सवितुः । दैव्यस्य । तत् । यथा । विश्वम् । भुवनम् । धारयिष्यति । यत् । पृथिव्याः । वरिमन् । आ । सुऽअङ्गुरिः । वर्ष्मन् । दिवः । सुवति । सत्यम् । अस्य । तत् ॥४॥

सवितुर्दैव्यस्य देवस्य तत्कर्म नप्रमिये नप्रमीयेत नहिंस्येत हिंसार्हंनभवतीत्यर्थः कृत्यार्थे केन्प्रत्ययः यद्वा दैव्यस्येत्यधिकरणेषष्ठी शाचकर्मार्था दैव्यंकर्मेत्यर्थः कथमहिंस्यमित्यतआह-यथाविश्वंभुवनंधारयिष्यतिधारयति विश्वधारणरूपंयत्कर्मास्तितन्नप्रमिये तथास्वङ्गुरिःशोभ-नाङ्गुल्युपलक्षितहस्तोयथः पृथिव्याः वरिमणाकारणार्थे भूम्याउरुत्वेचसुवतिप्रेरयति तथा दिवोद्युलोकस्यवर्ष्मन्नुरुत्वेचसुवति अस्यदेवस्यतदुक्तंकर्मसत्यमनाप्यमिति ॥ ४ ॥

४. सवितादेव का वह कर्म हिंसायोग्य नहीं है; क्योंकि वे विश्व भुवन धारण करते हैं। वे सुन्दर अंगुलिविशिष्ट होकर पृथिवी को विस्तीर्ण होने के लिए प्रेरित करते हैं एवम् द्युलोक को भी विस्तीर्ण होने के लिए प्रेरित करते हैं। सवितादेव का यह कर्म सचमुच अवध्य है।

इन्द्रज्येष्ठान्बृहद्भ्यःपर्वतेभ्यःक्षयाँएभ्यःसुवसिपस्त्यावतः ।
यथायथापतयन्तोवियेमिरएवैवतस्थुःसवितःसवायते ॥ ५ ॥

इन्द्रऽज्येष्ठान् । बृहत्ऽभ्यः । पर्वतेभ्यः । क्षयान् । एभ्यः । सुवसि । पस्त्यऽवतः । यथाऽयथा । पतयन्तः । विऽयेमिरे । एव । एव । तस्थुः । सवितरिति । सवाय । ते ॥ ५ ॥

हेसवितः इन्द्रज्येष्ठान् इन्द्रःपरमैश्वर्ययुक्तः त्वमेवेन्द्रोवात्वेज्येष्ठोज्यायान् पूज्योयेषांतेता-दृशाः तान्बृहद्भ्योमहद्भ्यः पर्वतेभ्योऽप्यधिकान्सुवसिप्रेरयसि किंचेभ्योयजमानेभ्यः पस्त्याव-तोगृहवतः क्षयान्निवासान्ग्रामनगरादीन्सुवसि प्रेरयसि यथायथा पतयन्तोगच्छन्तस्त्वां वियेमिरे विनियम्यन्ते त्वया तेतवसवायानुज्ञायै एवैव एवमेव नियमनमनतिक्रम्यतस्थुस्ति-ष्ठन्ति ॥ ५ ॥

५. हे सविता, परमैश्वर्यवान् इन्द्र हम लोगों के मध्य में पूजनीय हैं। तुम हम लोगों को महान् पर्वतों की अपेक्षा भी उन्नत करो। इन सम्पूर्ण यजमानों को गृहविशिष्ट निवास (ग्राम, नगर आदि) प्रदान करो। ये सब गमनकाल में जिससे तुम्हारे द्वारा नियत हों और तुम्हारी आज्ञा के अनुसार अवस्थिति करें।

येतेत्रिरह॑न्त्सवितःसुवासो॑दि॒वेदि॑वे॒सौभ॑गमासु॒वन्ति॑ ।
इन्द्रो॒द्यावा॑पृथि॒वीसिन्धु॑र॒द्भिरा॑दि॒त्यैर्नो॒अदि॑तिः॒शर्म॑यंसत् ॥ ६ ॥५॥

ये । ते॒ । त्रिः । अह॑न् । स॒वि॒त॒रिति॑ । स॒वासः॑ । दि॒वेऽदि॑वे । सौभ॑गम् । आ॒ऽसु॒वन्ति॑ । इन्द्रः॑ । द्यावा॑पृथि॒वी इति॑ । सिन्धुः॑ । अ॒त्ऽभिः॑ । आ॒दि॒त्यैः । नः॒ । अदि॑तिः । शर्म॑ । यं॒स॒त् ॥ ६ ॥ ५ ॥

ये यजमानाः हे सवितः ते त्वदर्थं सवासः सवाः सोमाः द्वितीयार्थे प्रथमा सोमान् यद्वा सवासः सवनानि प्रातरादीनि प्रतित्रिरहन् अभिषुण्वन्ति न केवलमेकस्मिन्नेवाहनि सवनत्रयेषु अपितु दिवेदिवे प्रतिदिनं सौभगं सौभाग्यजनकमासुवन्ति अभिषुण्वन्ति तेभ्यो नोऽस्मभ्यमिन्द्रः शर्म यंसत् यच्छतु द्यावापृथिव्यौ च अद्भिर्विशिष्टा सिन्धुः सिन्ध्वभिमानिदेवता च आदित्यैः सहिताऽदितिश्च शर्म यंसत् सावित्रे सूक्ते इन्द्रादीनां निपातभाक्त्वात्तेषां प्रार्थनानविरुध्यते ॥ ६ ॥

६. हे सविता, जो यजमान तुम्हारे उद्देश से प्रतिदिन तीन बार सौभाग्यजनक सोम का अभिषव करता है, इन्द्र, द्यावा-पृथिवी, जलविशिष्ट सिन्धु, देवता और आदित्यों के साथ अदिति, उस यजमान को और हमें सुख दान करें।

को वस्त्रातेति दशर्चं दशमं सूक्तं वामदेवस्यार्षं वैश्वदेवं देवताकम् अष्टम्याद्यास्तिस्रो गायत्र्यः शिष्टास्त्वनादेशपरिभाषया त्रिष्टुभः तथा चानुक्रम्यते—को वो दश वैश्वदेवं त्रिगायत्र्यन्तां त्विति । विनियोगो लैङ्गिकः ।

कोव॑स्त्रा॒ता॑वसवः॒कोव॑रू॒ता॑द्यावा॑भूमीअदिते॒त्रासी॑थांनः ।
सही॑यसोवरुणमित्र॒मर्ता॒त्कोवो॑ऽध्व॒रेवरि॑वोधाति॒देवाः ॥ १ ॥

कः । वः॒ । त्रा॒ता । व॒स॒वः॒ । कः । व॒रू॒ता । द्यावा॑भू॒मी॒ इति॑ । अ॒दि॒ते॒ । त्रासी॑थाम् । नः॒ । सही॑यसः । व॒रु॒ण॒ । मि॒त्र॒ । मर्ता॑त् । कः । वः॒ । अ॒ध्व॒रे । वरि॑वः । धा॒ति॒ । दे॒वाः॒ ॥ १ ॥

हे वसवः सर्वस्य वासयितारो देवाः वो युष्माकं कस्त्राताऽसि कः पालको यूयं सर्वेषां त्रातार इत्यभिप्रायः कश्च वरूता संभक्ताऽस्ति यद्वा वो युष्माकं मध्ये कस्त्राता कश्च को देवः कश्च वरूता वारयिता दुःखानां

रणीयो भवति हे द्यावाभूमी नोऽस्मान्त्रासीथां रक्षतं हे अदिते अखण्डनीये एतदपि द्यावापृथि-व्योर्विशेषणं संख्याव्यत्ययः यदीदं पृथग्देवतामन्त्रणं स्यात्तर्हि निघातो न स्यात् आमन्त्रितं पूर्वमवि-द्यमानवदिति पूर्वस्याविद्यमानत्वेनास्यैव पादादित्वात् अदितेर्मित्रं वरुणोत मृळ आदित्यो रुद्रा-वसवः सुदानव इतिवत् । तस्यैव विशेषणत्वेनामन्त्रिते समानाधिकरणे इत्यविद्यमानवत्त्वप्रतिषेधा-दग्ने पावक रोचिषेतिवदस्य निघातः सिध्यति तस्मात् द्यावाभूमी इत्येतस्य विशेषणं हे वरुण हे मित्र युवां सहीयसो मर्तात् अभिभवितुर्मनुष्यात् नः त्रासीथां हे देवा वो युष्माकं मध्ये यागे को व-रिवो धनं धाति ददाति यद्वा वो युष्माकं मध्ये को वरिवो धाति धारयति तं रक्षतम् ॥ १ ॥

१. हे वसुओ, तुम लोगों के मध्य में कौन त्राणकर्त्ता है ? कौन दुःखों का निवारक है ? हे अखण्डनीया द्यावा-पृथिवी हम लोगों की रक्षा करो। हे वरुण, हे मित्र, तुम दोनों अभिभवकर मनुष्यों से हम लोगों की रक्षा करो। हे देवो, यज्ञ में, तुम लोगों के मध्य में कौन देव धन दान करता है ?

प्रयेधामा॑निपू॒र्व्याण्यर्चा॒न्वियदु॒च्छान्वि॑यो॒तारो॒अमू॑राः ।
वि॒धा॒तारो॒वि॑तेद॑धु॒रज॑स्रा॒ऋ॒तधी॑तयोरुरुचन्तद॒स्माः ॥ २ ॥

प्र । ये । धामा॑नि । पू॒र्व्याणि॑ । अर्चा॑न् । वि । यत् । उ॒च्छान् ।
वि॒ऽयो॒तारः॑ । अमू॑राः । वि॒ऽधा॒तारः॑ । वि । ते । द॒धुः । अज॑स्राः ।
ऋ॒तऽधी॑तयः । रु॒रु॒च॒न्त॒ । द॒स्माः ॥ २ ॥

येदेवाः पूर्व्याणिपुरातनानिधामानिस्थानानि प्रआर्चन्प्रयच्छन्तिस्तोतृभ्यः यद्येच वियोतारोदुःखानामभिश्रयितारः अमूराअमूढाःव्युच्छान्व्युच्छन्ति तमोविवासयन्ति देवाः ते विधातारः फलानांकर्तारः अजस्रानित्याः विदधुः कुर्वन्त्यभिमतम् किंच ऋतधीतयः सत्य-कर्माणोदस्माः दर्शनीयास्ते रुरुचन्त रोचन्ते ॥ २ ॥

२. जो देव स्तोताओं को पुरातन स्थान प्रदान करते हैं, जो दुःखों के अभिश्रयिता हैं, जो अमूढ़ हैं और जो अन्धकार का विनाश करते हैं, वही देव विधाता (सम्पूर्ण फल के कर्त्ता) हैं और नित्य अभीष्टफल प्रदान करते हैं। वे सत्यकर्मविशिष्ट और दर्शनीय होकर शोभा पाते हैं।

प्रप॒स्त्या॒३॒॑मदि॑तिं॒सिन्धु॑म॒र्कैःस्व॒स्तिमी॑ळेस॒ख्याय॑दे॒वीम् ।
उ॒भेयथा॑नो॒अह॑नीनि॒पात॑उ॒षसा॒नक्ता॑कर॒ता॒मद॑ब्धे ॥ ३ ॥

प्र । प॒स्त्या॑म् । अदि॑तिम् । सिन्धु॑म् । अ॒र्कैः । स्व॒स्तिम् । ई॒ळे॒ ।
स॒ख्याय॑ । दे॒वीम् । उ॒भे इति॑ । यथा॑ । नः॒ । अह॑नी॒ इति॑ ।
नि॒ऽपातः॑ । उ॒षसा॒नक्ता॑ । क॒र॒ता॒म् । अद॑ब्धे॒ इति॑ ॥ ३ ॥

१ ऋ० सं० १. ७. ८. । २ ऋ० सं० ८. ३. १४. । ३ ऋ० सं० ४. १. १५.

पस्त्यां सर्वैर्गन्तव्यामदितिमदीनां देवमातरं तांदेवीं सिन्धुं स्यन्दनशीलां नद्यभिमानिदेवीं स्वस्तिं सुखनिवासामेतन्नामिकांदेवीं सख्यायानुकूल्यायार्कैःमन्त्रैरीळेस्तौमि उभे अहनी द्यावापृथिव्यौ तथा नोस्मान्निपातः नितरांपातः तथास्तौमि उषासानक्ताहोरात्राभिमानिदेवते अदब्धे अदम्भनीयेकरतां कुरुताम् अभिमतमितिशेषः ॥ ३ ॥

३. सबके द्वारा गन्तव्य देवमाता अदिति, सिन्धु और स्वस्ति (सुख से निवास करनेवाली) देवी की हम मन्त्र-द्वारा सखिता के लिए स्तुति करते हैं, जिससे द्यावा-पृथिवी हम लोगों को विशेष रूप से पालन करें, उसी के लिए स्तुति करते हैं। उषा और अहोरात्राभिमानी देव हम लोगों के अभिमत का सम्पादन करें।

व्यर्यमावरुणश्चेतिपन्थामिषस्पतिःसुवितंगातुमग्निः ।
इन्द्राविष्णूनृवदुषुस्तवानाशर्मनोयन्तममवद्वरूथम् ॥ ४ ॥

वि । अर्यमा । वरुणः । चेति । पन्थाम् । इषः । पतिः । सुवितम् । गातुम् । अग्निः । इन्द्राविष्णू इति । नृवत् । ऊँ इति । सु । स्तवाना । शर्म । नः । यन्तम् । अमऽवत् । वरूथम् ॥ ४ ॥

अर्यमादेवोनोस्माकंपन्थां यज्ञादिमार्गंविचेति ज्ञापयति तथा वरुणश्चविचेति इषोन्नस्यहविर्लक्षणस्यपतिःपालकोग्निः सुवितंसुखकरं गातुं गमनंमार्गं वा स्वर्गादेर्विचेति इन्द्राविष्णू सु सुष्ठुस्तवानास्तूयमानौ नृवन्मनुष्यवन्मनुष्योपेतं वरूथं वरणीयम् अमवद्बलोपेतं शर्म एवं सुखं नोस्माकं यन्त यच्छताम् ॥ ४ ॥

४. अर्यमा और वरुणदेव ने यज्ञमार्ग ज्ञापित कर दिया है। हविर्लक्षण अन्न के पति अग्नि ने सुखकर मार्ग दिखा दिया है। इन्द्र और विष्णु सुन्दर रूप से स्तुत होकर हम लोगों को पुत्र-पौत्रादि युक्त और बलयुक्त रमणीय सुख दान करें।

आपर्वतस्यमरुतामवांसिदेवस्यत्रातुरव्रिभगस्य ।
पात्पतिर्जन्यादंहसोनोमित्रोमित्रियादुतनउरुष्येत् ॥ ५॥६ ॥

आ । पर्वतस्य । मरुताम् । अवांसि । देवस्य । त्रातुः । अव्रि । भगस्य । पात् । पतिः । जन्यात् । अंहसः । नः । मित्रः । मित्रियात् । उत । नः । उरुष्येत् ॥ ५ ॥ ६ ॥

पर्वतस्येन्द्रसखस्यैतन्नामकस्य देवस्य मरुतांचत्रातुःरक्षकस्य भगस्यदेवस्यचावांसिरक्षणानि आ अभि आवृणे किंच पतिर्वरुणोदेवः जन्याज्जनसंबन्धादंहसःपापान्नोस्मान्पातु रक्षतु उतापिच मित्रश्चमित्रियान्मित्रभावेननोस्मानुरुष्येद्रक्षतु ॥ ५ ॥

॥ इतितृतीयस्याष्टमेषष्ठोवर्गः ॥ ६ ॥

५. इन्द्र के सखा पर्वत, मरुद्‍गण तथा भगदेव से हम रक्षा की याञ्चा करते हैं। स्वामी वरुणदेव जन-सम्बन्धियों के पाप से हमारी रक्षा करें और मित्रदेव मित्रभाव से हम लोगों की रक्षा करें।

नूरोदसीअहिनाबुध्न्येनस्तुवीतदेवीअप्येभिरिष्टैः ।
समुद्रंनसंचरणेसनिष्यवोघर्मस्वरसोनद्योअपव्रन् ॥ ६ ॥

नु । रोदसी इति । अहिना । बुध्न्येन । स्तुवीत । देवी इति । अप्येभिः । इष्टैः । समुद्रम् । न । सम्ऽचरणे । सनिष्यवः । घर्मऽस्वरसः । नद्यः । अप । व्रन् ॥ ६ ॥

हेरोदसी द्यावापृथिव्यौ युवाम् अहिनाबुध्न्येनअहिर्बुध्न्यनामकेनदेवेनसह नु क्षिप्रमप्येभि-रापणीयैरिष्टैः कामैर्निमित्तभूतैःस्तुवीत स्तुवे सनिष्यवोधनानांसंभक्तुमिच्छन्तः संचरणेसंचाराय समुद्रमभ्यगमनाय समुद्रंन समुद्रमिव तंयथास्तुवन्तितद्वत् यस्मादेतेदेवाः घर्मस्वरसोदीप्तस्वन-योनद्योनदीरपव्रन् अपवृण्वन्तीति परोक्षवद् अथवा तेदेवानदीरपवृण्वन्त्वित्याशीः तस्मा-त्स्तुवइतिसंबन्धः ॥ ६ ॥

६. हे द्यावा-पृथिवीरूप देवीद्वय, जैसे धनाभिलाषी व्यक्ति समुद्र के मध्य में जाने के लिए समुद्र की स्तुति करता है, उसी तरह हम भी अभिलषित कार्यलाभ के लिए अहिर्बुध्न्य नामक देवता के साथ तुम दोनों की स्तुति करते हैं। वे देवगण दीप्त ध्वनियुक्त नदियों को अपावृत करें।

देवैर्नोदेव्यदितिर्निपातुदेवस्त्रातात्रायतामप्रयुच्छन् ।
नहिमित्रस्यवरुणस्यधासिमर्हामसिप्रमियंसान्वग्नेः ॥ ७ ॥

देवैः । नः । देवी । अदितिः । नि । पातु । देवः । त्राता । त्रायताम् । अप्रऽयुच्छन् । नहि । मित्रस्य । वरुणस्य । धासिम् । अर्हामसि । प्रऽमियम् । सानु । अग्नेः ॥ ७ ॥

अदितिर्देवी अदीनादेवमाता देवैरन्यैर्मित्रादिभिःसहनोस्मान्निपातु पालयतु तथा त्रातापालकोदेवइन्द्रइत्यर्थः सोप्यप्रयुच्छन् अप्रमाद्यन् त्रायतां वयंच मित्रस्यवरुणस्याग्नेश्च सानुं समुच्छ्रितं धासिम् अन्नं सोमादिलक्षणं प्रमियं हिंसितुंनह्यर्हामसि नार्हामः समर्थाभवामः किंत्वनुष्ठानेनसंबन्धितुमर्हामेत्यर्थः ॥ ७ ॥

७. देवमाता अदिति देवी अन्य देवों के साथ हम लोगों का पालन करें। त्राता इन्द्र अप्रमत्त होकर हम लोगों का पालन करें। मित्र,

वरुण और अग्नि के सोमादिरूप समुच्छ्रित अन्न की हम लोग हिंसा नहीं कर सकते हैं; किन्तु अनुष्ठानों के द्वारा संवर्द्धित कर सकते हैं।

अग्निरीशेवसव्यस्याग्निर्महःसौभगस्य । तान्यस्मभ्यंरासते ॥ ८॥

अग्निः । ईशे । वसव्यस्य । अग्निः । महः । सौभगस्य । तानि । अस्मभ्यम् । रासते ॥ ८ ॥

अग्निर्देवोवसव्यस्य धनसमूहस्येशेईष्टेदातुं तथाग्निर्महोमहतः सौभगस्य सुभगत्वस्याधीशे अतस्तानिधनानिसौभाग्यंचास्मभ्यं रासते ददातु ॥ ८ ॥

८. अग्नि धन के ईश्वर हैं और महान् सौभाग्य के ईश्वर हैं; अतएव वे हम लोगों को धन और सौभाग्य प्रदान करें।

उषोमघोन्यावहसूनृतेवार्यापुरु । अस्मभ्यंवाजिनीवति ॥ ९ ॥

उषः । मघोनि । आ । वह । सूनृते । वार्या । पुरु । अस्मभ्यम् । वाजिनीऽवति ॥ ९ ॥

हेउषः हेमघोनि धनवति हेसूनृते प्रियसत्यरूपवागभिमानिनि हेवाजिनीवति अन्नवति देवि अस्मभ्यं वार्या वरणीयानि पुरु बहूनि धनानि आवह प्रापय ॥ ९ ॥

९. हे धनवती, हे प्रिय सत्यरूप वचन की अभिमानिनी और हे अन्नवती उषा, हम लोगों को तुम बहुत रमणीय धन दान करो।

तत्सुनःसवितामगोवरुणोमित्रोअर्यमा ।
इन्द्रोनोराधसागमत् ॥ १० ॥ ७ ॥

तत् । सु । नः । सविता । भगः । वरुणः । मित्रः । अर्यमा । इन्द्रः । नः । राधसा । आ । गमत् ॥ १० ॥ ७ ॥

येनराधसा धनेनसह सवितामगोवरुणोमित्रोअर्यमेन्द्रः प्रत्येकमागमदागच्छन्तियज्ञं तद्राधोधनं तेदेवानोस्मभ्यं सु सुष्ठु प्रयच्छन्तु इतिशेषः ॥ १० ॥

१०. जिस धन के साथ सविता, भग, वरुण, मित्र, अर्यमा और इन्द्र आगमन करते हैं, उस धन को वे सब हमें दें।

॥ इतितृतीयस्याष्टमेसप्तमोवर्गः ॥ ७ ॥

महीद्यावापृथिवीइतिसप्तर्चमेकादशंसूक्तं वामदेवस्यार्षं द्यावापृथिव्यं पूर्वत्रिगायत्र्यन्त्यास्तिस्रस्तुगायत्र्यःआसितस्तोगायत्र्यः शिष्टाश्चिष्टुभः महीसप्तद्यावापृथिव्यमित्यनुक्रमणिका । ऋभुदेवतानेषुप्रथमेऽहीतस्मिन्नेवान्नगतेनावितमस्तुमेषुचं द्यावापृथिव्यनिविद्धानीयं तथाचसूत्रं—महीद्यावापृथिवीइतिचतस्त्रऋषिर्विश्वेति ।

तत्रप्रथमा—

महीद्यावापृथिवीइहज्येष्ठेरुचाभवतांशुचयद्भिरर्कैः ।
यत्सींवरिष्ठेबृहतीविमिन्वन्रुवद्धोक्षापप्रथानेभिरेवैः ॥ १ ॥

म॒ही इति॑ । द्यावा॑पृथि॒वी इति॑ । इ॒ह । ज्येष्ठे॒ इति॑ । रु॒चा ।
भ॒व॒ता॒म् । शु॒च॒यत्ऽभिः॑ । अ॒र्कैः । यत् । सी॒म् । वरि॑ष्ठे॒ इति॑ ।
बृ॒ह॒ती इति॑ । वि॒ऽमि॒न्वन् । रु॒वत् । ह॒ । उ॒क्षा । प॒प्र॒थाने॑भिः । एवैः॑ ॥ १ ॥

इहयज्ञे मही महत्यौ ज्येष्ठे प्रशस्ये द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ रुचादीप्त्यायुक्ते शुचयद्भिर्दीपयद्भिरर्कैर्मंत्रैःसोमादिहविर्भिर्वायुक्तेभवतां यद्यस्मात्सींसर्वतोवरिष्ठेउरुतरेबृहती महत्यौद्यावापृथिव्यौ विमिन्वन्परिच्छिन्दन् स्थापयन्नुक्षा सेक्ता पर्जन्यः पप्रथानेभिः प्रथमानैरेवैर्गमनशीलैर्मरुद्भिर्मेघैर्वासह रुवत् रौतिशब्दंकरोति हेतिपूरणः तस्माद्युक्तेभवतामितिसंबन्धः ॥ १ ॥

१. महती और श्रेष्ठा द्यावा-पृथिवी इस यज्ञ में दीप्तिकर मन्त्र और सोमादि से युक्त होकर दीप्तिविशिष्ट हों। जिस लिए कि सेचन-कारी पर्जन्य विस्तीर्ण और महती द्यावा-पृथिवी को स्थापित करते हुए प्रथमान और गमनशील मरुतों के साथ सर्वत्र शब्द करते हैं।

दे॒वी दे॒वेभि॑र्यज॒ते यज॑त्रै॒रमि॑नती तस्थतुरु॒क्षमा॑णे ।
ऋ॒ताव॑री अ॒द्रुहा॑ दे॒वपु॑त्रे य॒ज्ञस्य॑ ने॒त्री शु॒च॒यद्भि॑र॒र्कैः ॥ २ ॥

दे॒वी इति॑ । दे॒वेभिः॑ । य॒ज॒ते इति॑ । यज॑त्रैः । अमि॑नती॒ इति॑ ।
त॒स्थ॒तुः॒ । उ॒क्षमा॑णे॒ इति॑ । ऋ॒तव॑री॒इत्यृ॒तऽव॑री । अ॒द्रुहा॑ ।
दे॒वपु॑त्रे॒ इति॑ दे॒वऽपु॑त्रे । य॒ज्ञस्य॑ । ने॒त्री इति॑ । शु॒च॒यत्ऽभिः॑ । अ॒र्कैः ॥ २ ॥

देवी देव्यौ यजते यष्टव्यौ अमिनती प्रजाअहिंसत्यौ उक्षमाणेसिंचत्यौ ऋतावरी ऋतवत्यौ अद्रुहा अद्रोग्ध्र्यौ द्रोहमकुर्वत्यौ देवपुत्रे देवोत्पादिके यज्ञस्यनेत्री निर्वाहयित्र्यौ द्यावापृथिव्यौ देवेभिर्देवैःयजत्रैःयष्टव्यैःसहिते शुचयद्भिः शोचयद्भिरर्कैः मंत्रैर्हविर्भिर्वायुक्तेतस्थतुः तिष्ठतः स्यातामित्यर्थः ॥ २ ॥

२. यजनयोग्य, अहिंसक, अभीष्टवर्षी, सत्यशील, द्रोहरहित, देवों के उत्पादक और यज्ञों के निर्वाहक द्यावा-पृथिवी रूप देवीद्वय यष्टव्य देवों के साथ दीप्तिकर मन्त्रों या हविर्लक्षण अन्नों से युक्त हों।

स इत्स्व॒पा भुव॑नेष्वास॒ य इ॒मे द्यावा॑पृथि॒वी ज॒जान॑ ।
उ॒र्वी ग॑भी॒रे रज॑सी सु॒मेके॑ अवं॒शे धीरः॒ शच्या॒ समै॑रत् ॥ ३ ॥

सः॒ । इत् । सु॒ऽअपाः॑ । भुव॑नेषु । आ॒स॒ । यः । इ॒मे इति॑ ।
द्यावा॑पृथि॒वी इति॑ । ज॒जान॑ । उ॒र्वी इति॑ । ग॒भी॒रे इति॑ । रज॑सी॒ इति॑ ।
सु॒मेके॒ इति॑ सु॒ऽमेके॑ । अ॒वं॒शे । धीरः॑ । शच्या॑ । सम् । ऐ॒र॒त् ॥ ३ ॥

सहस्सएव स्वपाः शोभनकर्मोसन्भुवनेष्वास आसते यइमेद्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ जनानोत्पादितवान् यश्चप्रजापतिः उर्वी उर्व्यौ विस्तीर्णे गभीरे अविच्छे सुमेके शोभन रूपे अवंशे उत्पत्तिरहिते अनाधारेवान्तरिक्षेधीरोधीमान् शच्या कुशलकर्मणाख्मैमेत् सम्यक्मेरितवान् सएवस्वपाइति ॥ ३ ॥

३. जिन्होंने इस द्यावा-पृथिवी को उत्पन्न किया है; जिन धीमान् ने विस्तीर्ण, अविचला सुरूपा और आधाररहिता द्यावा-पृथिवी को सम्यग्रूप से कुशल कर्म-द्वारा परिचालित किया है, वे ही भुवनों के मध्य में शोभनकर्मा हैं।

नूरो॑दसीबृ॒हद्भि॑र्नो॒वरू॑थैः॒पत्नी॑वद्भिरि॒षय॑न्तीस॒जोषाः॑ ।
उ॒रू॒ची॒विश्वे॑यज॒तेनिपा॑तंधि॒यास्या॑मर॒थ्यः॑सदा॒साः ॥ ४ ॥

नु । रोद॒सी इति॑ । बृ॒हत्ऽभिः॑ । नः॒ । वरू॑थैः । पत्नी॑वत्ऽभिः ।
इ॒षय॑न्ती इति॑ । स॒ऽजोषाः॑ । उ॒रू॒ची इति॑ । विश्वे॒ इति॑ । य॒ज॒ते इति॑ ।
नि । पा॒त॒म् । धि॒या । स्या॒म॒ । र॒थ्यः॑ । स॒दा॒ऽसाः ॥ ४ ॥

हेरोदसी द्यावापृथिव्यौ नु क्षिप्रं पत्नीवद्भिःपत्नीसहितैः बृहद्भिर्महद्भिः वरूथैर्गृहैर्धनैर्वा सहइषयन्ती अस्माकमन्नमिच्छन्त्यौ सजोषाः परस्परसङ्गते उरूची उर्वञ्चने विश्वे व्याप्ते यजते यष्टव्ये सत्यौ नोस्मान्निपातं नितरांरक्षतं धियेत्यादिगतम् ॥ ४ ॥

४. हे द्यावा-पृथिवी, तुम दोनों हम लोगों के लिए अन्न दान की अभिलाषिणी और परस्पर सङ्गता हो। विस्तीर्णा, व्याप्ता एवम् यागयोग्या होकर तुम दोनों हमें पत्नीयुक्त महान् गृह दो एवम् हम लोगों की रक्षा करो। हम लोग कर्मबल-द्वारा रथ और दास लाभ करें।

प्रवामित्यादिगायत्र्यृचोन्यूदेदशरात्रेवैश्वदेवशस्त्रेद्यावापृथिव्यानिविद्धानीयत्वेनप्रक्षेप्याः तथा-चसूत्रं-प्रवांमहिद्यवीइतिन्यृचाविति ।

प्रवां॑म॒हिद्यवी॑अ॒भ्युप॑स्तुतिंभरामहे।शुची॒उप॒प्रश॑स्तये ॥ ५ ॥

प्र । वा॒म् । म॒हि । द्यवी॒ इति॑ । अ॒भि । उप॑ऽस्तुतिम् । भ॒रा॒म॒हे॒ ।
शुची॒ इति॑ । उप॑ । प्रऽश॑स्तये ॥ ५ ॥

हेद्यावापृथिव्यौ द्यवी द्योतमाने वां युवाभ्यामुपस्तुतिं स्तोत्रं महि महत्प्रभूतम् अभि-प्रभरामहे प्रकर्षेणसंपादयामः शुचीशुद्धेयुवां प्रशस्तये प्रशंसितुम् उप उपसर्गश्रुतेर्योग्य-क्रियाध्याहारः उपगच्छामइतिशेषः ॥ ५ ॥

५. हे द्युतिमती द्यावा-पृथिवी, हम लोग तुम दोनों के उद्देश से महान् स्तोत्र का सम्पादन करेंगे। तुम दोनों विशुद्ध हो। हम लोग प्रशंसा करने के लिए तुम्हारे निकट गमन करते हैं।

पुनानेतन्वामिथःस्वेनदक्षेणराजथः। ऊह्याथेसनादृतम् ॥ ६ ॥

पुनाने इति। तन्वा। मिथः। स्वेन। दक्षेण। राजथः।
ऊह्याथे इति। सनात्। ऋतम् ॥ ६ ॥

हेदेव्यौ तन्वा स्वकीययामूर्त्या स्वेनदक्षेणबलेनच मिथःप्रत्येकंपुनाने शोधयन्त्यौ यज्ञं यजमानंवा युवांराजथः ईशानेभवथः यद्वा तन्वा स्वस्वशरीरैकदेशेन मिथःपरस्परं पुनाने शोधयन्त्यौयोःस्वीयेनासारेणसुवं साच स्वकीयेनकार्येण चन्द्रमसिस्थितेन दिवमितिविवेकः सनात्सदाकालम् ऋतंयज्ञमूह्याथेवहथः ॥ ६ ॥

६. हे देवियो, तुम दोनों अपनी मूर्तियों और बल-द्वारा परस्पर प्रत्येक को शोधित करके शोभमाना होओ एवम् सर्वदा यज्ञ वहन करो।

महीमित्रस्यसाधथस्तरन्तीपिप्रतीऋतम्। परियज्ञंनिषेदथुः ॥७॥८॥

मही इति। मित्रस्य। साधथः। तरन्ती इति। पिप्रती इति।
ऋतम्। परि। यज्ञम्। नि। सेदथुः ॥ ७ ॥ ८ ॥

मही महत्यौ द्यावापृथिव्यौ मित्रस्य मित्रभूतस्य स्तोतुरभिमतंसाधथः साधयथः ऋतमन्नंतरन्ती तारयन्त्यौ पिप्रती पूरयन्त्यौ यज्ञंपरिपरितोनिषेदथुरासाथे ॥ ७ ॥

७. हे महती द्यावा-पृथिवी, तुम दोनों मित्रभूत स्तोता के अभिमत का साधन करो एवम् अन्न को विभक्त और पूर्ण करके यज्ञ के चतुर्दिक् उपविष्ट होओ।

॥ इतितृतीयस्याष्टमेऽष्टमोवर्गः ॥ ८ ॥

क्षेत्रस्यपतिनेत्यष्टर्चंसप्तमंसूक्तंवामदेवस्यार्षम् आद्याचतुर्थीषष्ठीसप्तम्योनुष्टुभः पञ्चमीपुरउष्णिक् आद्यक्षेत्पुरउष्णिगितिहितलक्षणं शिष्टास्तिस्रस्त्रिष्टुभः आद्यास्तिस्रः क्षेत्रपतिदेवताकाः चतुर्थीशुनास्यदेवताका पञ्चम्यष्टम्यौशुनासीरदेवताके षष्ठीसप्तम्यौसीतादेवताके तथाचानुक्रमणिका—क्षेत्रस्याष्टौतिस्रःक्षैत्रपत्याःशुनायैकापरापुरउष्णिक्शान्त्यांचशुनासीराभ्यांशुनासीरीयाद्वेसीतायैद्वे चानुष्टुभाद्याचतुर्थीचेति। क्षेत्रकर्मणे अनेनसूक्तेनप्रत्यृचंजुहुयाज्जपेद्वा तथाचसूत्रितं—क्षेत्रस्यपतिनावयमितिप्रत्यृचंजुहुयाज्जपेद्वेति। अप्तोर्यामेहोतुरतिरिक्तोक्थे आश्विनशस्त्रादूर्ध्वमत्रार्थेतिरिक्तोक्थ्यानि तत्राद्यापरिधानीया सूत्रितंच—क्षेत्रस्यपतिनावयमितिपरिधानीयेति।

तत्रप्रथमा—

क्षेत्रस्यपतिनावयंहितेनेवजयामसि।
गामश्वंपोषयित्न्वासनोमृळातीदृशे ॥ १ ॥

क्षेत्रस्य । पतिना । वयम् । हितेनऽइव । जयामसि । गाम् ।
अश्वम् । पोषयित्नु । आ । सः । नः । मृळाति । ईदृशे ॥ १ ॥

वयंयजमानाः क्षेत्रस्यपतिना देवेन एवं क्षेत्रपतिमूचुःप्राहुः केचिदग्निम् अपरेत्वन्यत्र एववाक्यशेषःक्षेत्रस्यपतिरुच्यतेइति हितेनेव इवशब्दएवार्थे सर्वप्राणिहितेनैवतेन अथवा मित्रेणेव यथासख्युःसाहाय्येसन्स्वकार्यंसाधयतितद्वत् जयामसि जयामः क्षेत्रं सदेवोगामश्वंचपोषयित्नु पोषयितृ गवाश्वलक्षणंधनम् आहरत्वितिशेषः उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः सएवदेवोनोस्मानीदृशे उक्तलक्षणेधने दातव्येइति मृळाति सुखयति अत्रक्षेत्रस्य पतिनेत्यादिनिर्देशंजानीयात् ॥ १ ॥

१. हम यजमान बन्धुसदृश क्षेत्रपति देव के साथ क्षेत्र जय करेंगे। वे हम लोगों की गौओं और अश्वों को पुष्टि प्रदान करें। वे देव हम लोगों को उक्त प्रकार से दातव्य धन देकर सुखी करें।

अस्योर्योमेमेशयन्त्यातिरिक्तोक्त्येपरिधानीया सूत्रितंच—क्षेत्रस्यपतेमधुमन्तमूर्मिमितिपरिधानीयेति।

सैषाद्वितीया—

क्षेत्र॑स्यपते॒मधु॑मन्तमू॒र्मिंधे॒नुरि॑व॒पयो॑अ॒स्मासु॑धुक्ष्व ।
म॒धु॒श्चुतं॑घृ॒तमि॑व॒सुपू॑तमृ॒तस्य॑नः॒पत॑योमृळयन्तु ॥ २ ॥

क्षेत्र॑स्य । प॒ते॒ । मधु॑ऽमन्तम् । ऊ॒र्मिम् । धे॒नुःऽइ॑व । पयः॑ ।
अ॒स्मासु॑ । धु॒क्ष्व॒ । म॒धु॒ऽश्चुत॑म् । घृ॒तम्ऽइ॑व । सुऽपू॑तम् ।
ऋ॒तस्य॑ । नः॒ । पत॑यः । मृ॒ळ॒यन्तु ॥ २ ॥

हेक्षेत्रस्यपते त्वं मधुमन्तं माधुर्योपेतम् ऊर्मिं प्रभूतमुदकं धेनुःपयइव सायथादुग्धे तथास्मासुधुक्ष्व मधुश्चुतं मधुस्राविसुपूतंघृतमिवेत्सुपना तादृशमुदकमित्यर्थः ऋतस्ययज्ञस्योदकस्य वापतयः स्वामिनोनोस्मान्मृळयन्तु सुखयन्तु यद्वा ऋतस्यैतत्कर्मणिषष्ठी ऋतंमृळयन्तुनपच्छन्तु सुखतिरत्रदानकर्मा ॥ २ ॥

२. हे क्षेत्रपति, धेनु जिस तरह से दुग्धदान करती है, उसी तरह से तुम मधुस्रावी, सुपवित्र, घृततुल्य और माधुर्ययुक्त प्रभूत जल दान करो। यज्ञ के या उदक के स्वामी हम लोगों को सुखी करें।

प्रातरनुवाकेआश्विनेनोतिरिक्तोक्त्येपरिधानीयैषा मधुमतीरोषधीर्द्यावआपइतिपरिधानीयेतिदनिसत्वात्।

---

१ नि० १०. १५।

सैषा तृतीया—

मधुमतीरोषधीर्द्यावआपोमधुमन्नोभवत्वन्तरिक्षम् ।
क्षेत्रस्यपतिर्मधुमान्नोअस्त्वरिष्यन्तोअन्वेनंचरेम ॥ ३ ॥

मधुऽमतीः । ओषधीः । द्यावः । आपः । मधुऽमत् । नः ।
भवतु । अन्तरिक्षम् । क्षेत्रस्य । पतिः । मधुऽमान् । नः ।
अस्तु । अरिष्यन्तः । अनु । एनम् । चरेम ॥ ३ ॥

ओषधीरोषध्यः व्रीहिप्रियङ्ग्वादयोनोस्मभ्यं मधुमतीर्मधुमत्योभवन्तु तथा द्यावः तिस्रो-दिवइत्युक्तत्वाद्बहुवचनंयुक्तं तथाआपः अन्तरिक्षंच नोमधुमद्भवतु किंच क्षेत्रस्यपतिरस्मिन्मधु-मान्नोअस्तु अरिष्यन्तः अन्यैरहिंसिष्यन्तः वयम् एनं क्षेत्रपतिमन्वनुसृत्यचरेम संचरेम सुखेन ॥ ३ ॥

३. व्रीहि और प्रियंगु आदि ओषधियाँ हम लोगों के लिए मधुयुक्त हों। तीनों द्युलोक, जलसमूह और अन्तरिक्ष हम लोगों के लिए मधुयुक्त हों। क्षेत्रपति हम लोगों के लिए मधुयुक्त हों। हम लोग शत्रुओं-द्वारा अहिंसित होकर उनका अनुसरण करें।

शुनंवाहाःशुनंनरःशुनंकृषतुलाङ्गलम् ।
शुनंवरत्राबध्यन्तांशुनमष्ट्रामुदिङ्गय ॥ ४ ॥

शुनम् । वाहाः । शुनम् । नरः । शुनम् । कृषतु । लाङ्गलम् । शुनम् ।
वरत्राः । बध्यन्ताम् । शुनम् । अष्ट्राम् । उत् । इङ्गय ॥ ४ ॥

वाहाः बलीवर्दाः शुनं सुखनामैतत् सुखंयथाभवतितथावहन्त्वितिशेषः तथा नरो नेतारोमनुष्याः कर्षकाः शुनंकुर्वन्तु तथालाङ्गलमपिशुनंकृषतु वरत्राः वर्त्रेणत्रायमाणाःप्र-ग्रहाः शुनंबध्यन्ताम् अष्ट्रां प्रतोदं शुनमुदिङ्गय प्रेरय शुनासीरयोर्वायविन्द्रयोरन्यतमः सुखकृते-नच्छनुकारेतत्सर्वंभवत्विति तस्यस्तुतिसामान्येनस्तुतिः ॥ ४ ॥

४. बलीवर्दगण सुख का वहन करें। मनुष्यगण सुखपूर्वक कृषि-कार्य करें। लाङ्गल सुखपूर्वक कर्षण करे। प्रग्रहसमूह सुखपूर्वक बद्ध हों। प्रतोद सुख प्रेरण करें।

शुनासीरीयेपर्वणि शुनासीरदेवताकस्य हविषोनुवाक्यैषा अन्त्याप्रस्थाप्या सूत्रितञ्च— शुनासीराविमांवाचंजुषेथांशुनंनः फालाविकृषन्तुभूमिमिति ।

शुनासीराविमांवाचंजुषेथांयद्दिविचक्रथुःपयः ।
तेनेमामुपसिञ्चतम् ॥ ५ ॥

शुनासीरौ । इमाम् । वाचम् । जुषेथाम् । यत् । दिवि ।
चक्रथुः । पयः । तेन । इमाम् । उप । सिञ्चतम् ॥ ५ ॥

शुनदेवाःशुनदेवतेतिशौनकः अतःशुनइन्द्रःसीरोवायुः यद्वा शुनोवायुःशुशिप्रंशुनतिपतत्यन्त-रिक्षेसीरआदित्यःसरणादितियास्कः । हे शुनासीरौ तौ युवां इमांमद्यमागांमदीयांवाचंजुषेथां सेवेथां यत्पयोदिविचक्रथुः तेनेमांभूमिमुपसिञ्चतम् ॥ ५ ॥

५. हे शुन, हे सीर, तुम दोनों हमारी इस स्तुति का सेवन करो। तुम दोनों ने द्युलोक में जिस जल को सृष्ट किया है, उसी के द्वारा इस पृथिवी को सिक्त करो।

अर्वाचीसुभगेभवसीतेवन्दामहेत्वा ।
यथानःसुभगासिसियथानःसुफलासिसि ॥ ६ ॥

अर्वाची । सुऽभगे । भव । सीते । वन्दामहे त्वा । यथा । नः ।
सुऽभगा । असंसि । यथा । नः । सुऽफला । असंसि ॥ ६ ॥

हेसुभगे सीते त्वमर्वाची अर्वागञ्चनाभव त्वा त्वां वन्दामहे स्तुमीमहि यथानःसुभ-गासिसि शोभनधनाभवसि यथानःसुफलासिसितथावन्दामहे ॥ ६ ॥

६. हे सौभाग्यवती सीता, तुम अभिमुखी होओ। हम तुम्हारी स्तुति करते हैं। तुम हम लोगों को सुन्दर धन प्रदान करो और सुन्दर फल दो। इसी से हम तुम्हारी वन्दना करते हैं।

इन्द्रःसीतांनिगृह्णातुतांपूषानुयच्छतु ।
सानःपयस्वतीदुहामुत्तरामुत्तरांसमाम् ॥ ७ ॥

इन्द्रः । सीताम् । नि । गृह्णातु । ताम् । पूषा । अनु । यच्छतु ।
सा । नः । पयस्वती । दुहाम् । उत्तराम्ऽउत्तराम् । समाम् ॥ ७ ॥

इन्द्रोदेवः सीतांसीराधारकाष्ठंनिगृह्णातु तांसीतांपूषादेवोनियच्छतु नियमयतु सा द्यौःपयस्वतीउदकवतीदुहांदुह्यात् कदेतितदुच्यते उत्तरामुत्तरांसमामुत्तरमुत्तरंसंवत्सरम् ॥ ७ ॥

७. इन्द्रदेव सीताधार काष्ठ को ग्रहण करें। पूषा उस सीता को नियमित करें। वे उदकवती द्यौ संवत्सर के उत्तर संवत्सर में सस्य दोहन करें।

अस्यामष्टम्याविनियोगः शुनासीराविमावित्यत्रोक्तः ।

अथाष्टमी—

शुनंनःफालाविकृषन्तुभूमिंशुनंकीनाशाअभियन्तुवाहैः ।
शुनंपर्जन्योमधुनापयोभिःशुनासीराशुनमस्मासुधत्तम् ॥८॥१॥

१ नि० ९.४०.।

शुनम् । नः । फालाः । वि । कृषन्तु । भूमिम् । शुनम् । कीनाशाः ।
अभि । यन्तु । वाहैः । शुनम् । पर्जन्यः । मधुना । पयःऽभिः ।
शुनासीरा । शुनम् । अस्मासु । धत्तम् ॥ ८ ॥ ९ ॥

नोभूमिंफालाः भूमिविदारककाष्ठाः शुनंविकृषन्तु शुनंयथाभवतितथाकीनाशाबलीवर्दरक्षकाः वाहैर्बलीवर्दैरभियन्तु अभिगच्छन्तु शुनंयथाभवतितथापर्जन्योमधुनामधुरैःपयोभिरुदकैःसिंचतु हेशुनासीरा इन्द्रवायू वाय्वादित्यौवा शुनंसुखमस्मासुधत्तंधारयतम् ॥ ८ ॥

८. फाल (भूमिविदारक काष्ठ) सुख-पूर्वक भूमिकर्षण करें। रक्षकगण बलीवर्दों के साथ अभिगमन करें। पर्जन्य मधुर जल-द्वारा पृथिवी को सिक्त करें। हे शुन, सीर (इन्द्र-वायु या वायु-आदित्य), हम लोगों को सुख प्रदान करो।

॥ इतितृतीयस्याष्टमेनवमोवर्गः ॥ ९ ॥

समुद्रादूर्मिरित्येकादशर्चंत्रयोदशंसूक्तम् अन्त्याजगती शिष्टास्त्रिष्टुभः अग्निसूर्याबगोघृतानामन्यतमादेवता वामदेवऋषिः अत्रानुक्रमणिका—समुद्रादेकादशाग्नेयंवागत्यन्तंसौर्यंवापंवागव्यंवाघृतस्तुतिर्वेति । विषुवतीदंसूक्तमाज्यं तथाचसूत्रं—समुद्रादूर्मिरित्याज्यंतत्सूमेषमिति ? । व्यूढेदशरात्रेसप्तमेऽहनिइदमेवसूक्तमाज्यं सूत्रितंच—अयंछन्दोमाः ? समुद्रादूर्मिरित्याज्यमिति ।

तत्रप्रथमा—

समुद्रादूर्मिर्मधुमाँउदारदुपांशुनासममृतत्वमानट् ।
घृतस्यनामगुह्यंयदस्तिजिह्वादेवानाममृतस्यनाभिः ॥ १ ॥

समुद्रात् । ऊर्मिः । मधुऽमान् । उत् । आरत् । उप । अंशुना । सम् ।
अमृतऽत्वम् । आनट् । घृतस्य । नाम । गुह्यम् । यत् । अस्ति ।
जिह्वा । देवानाम् । अमृतस्य । नाभिः ॥ १ ॥

संमोदन्तेऽस्मिन्नपमानाइतिसमुद्रोऽग्निःपार्थिवः अथवा समुद्रवन्त्यापोऽस्मादितिव्युत्पत्त्या वैद्युतोऽग्निः तस्मादूर्मिः ऊर्मिवदुपर्युपर्युद्गतोमधुमान्माधुर्योपेतफलसमूहः उदारत् उद्गच्छति अथवा वैद्युतदूर्म्युत्पादकोरसउदारदुद्गतः अथवा समुद्रात्समुद्रवणसाधनादादित्यादूर्मीरसउदकलक्षणउदारत् आदित्याज्जायतेवृष्टिरितिश्रुतेः । यद्वा समुद्रादुदकस्योत्पत्तेरन्तरिक्षादूर्मिरुदकमुदारत् अथवा समुद्रादुदकलक्षणाद्गवामूधसःसकाशादूर्मिरुज्ज्वलःक्षीररसः एतद्घृतपक्षेऽपि समानं यद्यपिघृतंक्षीराज्जायते तथापि तस्योधसउत्पत्तेरेवमुपचर्यते शिष्टंवाक्यमग्न्यादिपक्षेऽप्यपिसमानम् अंशुनादीप्त्यांशेनवा अमृतत्वंमोक्षमुपसमानट् उपेतिपूर्णः प्राप्नोतिनरः घृतस्यदीप्तस्यपरब्रह्मरूपस्यवा गुह्यंनाम गोपनीयं नमनसाधनंयदस्तितद्ब्रवीमि तद्देवानांजि-

वा आस्वादकजिह्वास्थानीयंभवति तदेवामृतस्यनाभिर्बन्धकंभवति तदुभयंघृतस्यनामेत्यर्थः एवंसर्वमप्येतद्यत्पक्षानुसारेणयोज्यम् ॥ १ ॥

१. समुद्र (अग्नि, अन्तरिक्ष, आदित्य अथवा गौओं के ऊधःप्रदेश) से मधुमान् ऊर्मि उद्भूत होती है। मनुष्य किरण-द्वारा अमृतत्व प्राप्त करते हैं। घृत का जो गोपनीय नाम है, वह देवों की जिह्वा और अमृत की नाभि है।

वयंनामप्रब्रवामाघृतस्यास्मिन्यज्ञेधारयामानमोभिः।
उपब्रह्माशृणवच्छस्यमानंचतुःशृङ्गोवमीद्गौरएतत् ॥ २ ॥

वयम्। नाम। प्र। ब्रवाम। घृतस्य। अस्मिन्। यज्ञे। धारयाम। नमःऽभिः। उप। ब्रह्मा। शृणवत्। शस्यमानम्। चतुःऽशृङ्गः। अवमीत्। गौरः। एतत् ॥ २ ॥

वयंयजमानाः घृतस्यनाम प्रब्रवाम स्तुमः अस्मिन्यज्ञेनमोभिर्नमस्कारैर्हविर्भिर्वाधा-रयामच ब्रह्मापरिवृढोदेवःशस्यमानंस्तूयमानमिदमुपसमीपेशृणुयात् चतुःशृङ्गः चत्वारिशृङ्गा-णिवेदचतुष्टयरूपाणियस्यसः आदित्याग्निपक्षेएवमितरेष्वपियास्कोक्तनुसरत्याशृङ्गशब्दोव्याख्येयः गौ-रोगौरवर्णः सदेवोदेवएतत्सर्वंजगत् अवमीदुद्गिरति निर्वहतीत्यर्थः ॥ २ ॥

२. हम यजमान घृत की प्रशंसा करते हैं। इस यज्ञ में नमस्कार-द्वारा उसे धारण करते हैं। परिवृढ देव इस स्तव का श्रवण करें। वेदचतुष्टय रूप शृङ्गविशिष्ट गौरवर्ण देव इस जगत् का निर्वाह करते हैं।

चत्वारिशृङ्गात्रयोअस्यपादाद्वेशीर्षेसप्तहस्तासोअस्य।
त्रिधाबद्धोवृषभोरोरवीतिमहोदेवोमर्त्याँआविवेश ॥ ३ ॥

चत्वारि। शृङ्गा। त्रयः। अस्य। पादाः। द्वे इति। शीर्षे इति। सप्त। हस्तासः। अस्य। त्रिधा। बद्धः। वृषभः। रोरवीति। महः। देवः। मर्त्यान्। आ। विवेश ॥ ३ ॥

यद्यपिसूक्तस्याग्निसूर्यादिपक्षेदेवतात्मकत्वात्सर्वपायंमन्त्रोव्याख्येयः तथापि निरुक्तानुसारीत्या यज्ञात्मकोऽग्निः सूर्यस्यचप्रकाशकत्वेनतत्परतयाव्याख्यायते—अस्ययज्ञात्मकस्याग्नेःचत्वारिशृङ्गा-श्चत्वारोवेदाःशृङ्गस्थानीयाः एतच्चापस्तम्बेनयज्ञंव्याख्यास्यामः त्रिभिर्वेदैर्विधीयतइत्युक्तत्वा-त्तदपेक्षयाचत्वारिशृङ्गा-ण्याथर्वणस्येतरानपेक्ष्यैवैकाग्निसाध्यानांकृत्स्नकर्मणामभिधायकत्वात् तदपेक्षयाचत्वारिशृङ्गे-त्युक्तं त्रयोअस्यपादाः सवनानित्रीण्यस्यपादाः प्रवृत्तिसाधनत्वात्पादाइत्युच्यन्ते द्वेशीर्षे ब्रह्मौद-नप्रवर्ग्यमहाहविःसोमप्रावण्येनेत्युक्तं सप्तहस्तासः सप्तच्छन्दांसिहस्तास्थानीयानि छन्दांस्यपिदे-

फलप्रीणनस्य मुख्यसाधनमिति हस्तत्वव्यवहारः त्रिधाबद्धः मन्त्रब्राह्मणैस्त्रिप्रकारं बद्धः मन्त्रब्राह्मणस्य तन्निष्पाद्यत्वात् वृषभः फलानां वर्षिता रोरवीति भृशं शब्दायते ऋग्यजुःसामोक्तैः शास्त्रयागस्तुतिरूपैः होत्राद्युत्पादितैर्ध्वनिभिः असौ रौति एवं महोदेवः एष यज्ञात्मा महानुभावो देवः मर्त्यानाविवेश मर्त्यैर्यजमानैर्निष्पाद्यत्वात् प्रवेश उपचर्यते अत्र यास्कः—चत्वारि शृङ्गेति वेदा वा एत उक्ता इत्यादिना निरवोचत्तदत्रानुसंधेयम् । अथ सूर्यपक्षे व्याख्यायते—अस्यादित्यस्य चत्वारि शृङ्गाणि चतस्रो दिश एताः श्रयणार्हत्वाच्छृङ्गाणीत्युपचर्यन्ते त्रयो अस्य पादाः त्रयो वेदाः पादस्थानीया भवन्ति गमनसाधनत्वात् तथाहि ऋग्भिः पूर्वाह्णे दिवि देव ईयत इत्युपक्रम्य वेदैरशून्यस्त्रिभिरेति सूर्यः इति हि वेदत्रयेण गतिराम्नाता द्वे शीर्षे अहश्च रात्रिश्चेति द्वे शिरसी सप्त हस्तासो अस्य सप्त रश्मयः षड्विधलक्षणानृतव एकः साधारण इति सप्त हस्ता भवन्ति त्रिधा बद्धः त्रिषु स्थानेषु क्षित्यादिषु अग्न्याद्यात्मकत्वेन संबद्धः ग्रीष्मवर्षाहेमन्ताख्यैस्त्रिभिर्वा बद्धो वा वृषभो वर्षिता रोरवीति शब्दं करोति वृष्ट्यादिद्वारा स महो महान्देवो मर्त्यानाविवेश तन्नियन्तृतया सूर्य आत्मा जगतस्तस्थुषश्चेति हि श्रुतम् । एवमन्यादिपक्षेऽपि योज्यम् । शाब्दिकास्तु शब्दब्रह्मपरतया चत्वारि शृङ्गेति चत्वारि पदजातानि नामाख्याते चोपसर्गनिपाताश्चेत्यादिना व्याचक्षते । अपरे त्वन्यपरतया । तत्सर्वं भाष्यद्रष्टव्यम् ॥ ३ ॥

इस यज्ञात्मक अग्नि के चार शृङ्ग हैं अर्थात् शृङ्गस्थानीय चार देव हैं। इसे सवनस्वरूप तीन पाद हैं। ब्रह्मोदन एवम् प्रवर्ग्य-स्वरूप दो मस्तक हैं। छन्दःस्वरूप सात हाथ हैं। ये अभीष्टवर्षी हैं। ये मंत्र, कल्प एवम् ब्राह्मण-द्वारा तीन प्रकार से बद्ध हैं। ये अत्यन्त शब्द करते हैं। वे महान् देव मर्त्यों के मध्य में प्रवेश करते हैं।

त्रिधा हि॒तं प॒णिभि॑र्गु॒ह्यमा॑नं॒ गवि॑ दे॒वासो॑ घृ॒तमन्व॑विन्दन् ।
इन्द्र॒ एकं॒ सूर्य॒ एकं॑ जजान वे॒नादेकं॑ स्व॒धया॒ निष्ट॑तक्षुः ॥ ४ ॥

त्रिधा॑ । हि॒तम् । प॒णिऽभिः॑ । गु॒ह्यमा॑नम् । गवि॑ । दे॒वासः॑ । घृ॒तम् । अनु॑ । अ॒वि॒न्द॒न् । इन्द्रः॑ । एक॑म् । सूर्यः॑ । एक॑म् । ज॒जा॒न॒ । वे॒नात् । एक॑म् । स्व॒धया॑ । निः । त॒त॒क्षुः॒ ॥ ४ ॥

पणिभिरसुरैर्गवि गोषु त्रिधा क्षीरदध्याज्यभेदेन त्रिप्रकारं हितं निहितं गुह्यमानं गोपितं घृतं दीप्तं रसरूपं वा द्रव्यं देवासो देवा अन्वविन्दन्नलभन्त तत्रेन्द्र एकं क्षीरं भानोदपादयत् सूर्य एकं भमानवेनात्कान्तिमतोऽग्नेर्गमनवतो वायोर्वैकं घृतं स्वधयाऽन्नेन निमित्तेन द्रव्येण वा सामर्थ्येन निष्टतक्षुः निरपादयन्देवाः ॥ ४ ॥

४. प्राणियों ने गौओं के मध्य में तीन प्रकार के दीप्त पदार्थों (क्षीर, दधि और घृत) को छिपाकर रखा था। देवों ने उन्हें प्राप्त किया था। इन्द्र ने एक क्षीर को उत्पन्न किया

था। सूर्य ने भी एक को उत्पन्न किया था। देवों ने कान्तिमान अग्नि या गमनशील वायु को निकट से अन्न-द्वारा और एक पदार्थ घृत को निष्पन्न किया था।

एताअर्षन्तिहृद्यात्समुद्राच्छतव्रजारिपुणानावचक्षे।
घृतस्यधाराअभिचाकशीमिहिरण्ययोवेतसोमध्यआसाम् ॥५॥१०

एताः। अर्षन्ति। हृद्यात्। समुद्रात्। शतऽव्रजाः। रिपुणा। न। अवऽचक्षे। घृतस्य। धाराः। अभि। चाकशीमि। हिरण्ययः। वेतसः। मध्ये। आसाम् ॥५॥१०॥

एताआपोघृतधारावा अर्षन्त्यधःपतन्ति शतव्रजाः अपरिमितगतयः सत्यः हृद्यात् हृदयङ्गमात्समुद्रादन्तरिक्षात् रिपुणावकाशप्रतिबन्धकारिणाशत्रुणास्तेनेननावचक्षे नावदर्शनायया अहमधःपतिताअर्षन्ति ताघृतस्यधाराः अभिचाकशीमिअभिपश्यामि कुत्रेतितदुच्यते हिरण्ययोहिरण्मयोवेतसः अप्सुसंभवोऽग्निर्वैद्युतः आसामपांमध्येवर्ततइतिशेषः अत्रघृतस्यधारा अभिचाकशीमीत्यनेनचरमपादेनहोमाधारोऽग्निर्वैद्युतोऽभिराजितस्योवोच्यते ॥५॥

५. अपरिमित गतिविशिष्ट यह जल हृदयङ्गम अन्तरिक्ष से अधोदेश में निपतित होता है। प्रतिबन्धकारी शत्रु उसे नहीं देख सकता है। उस सकल घृतधारा को हम देख सकते हैं। इसके मध्य में अग्नि को भी देख सकते हैं।

सम्यक्स्रवन्तिसरितोनधेनाअन्तर्हृदामनसापूयमानाः।
एतेअर्षन्त्यूर्मयोघृतस्यमृगाइवक्षिपणोरीषमाणाः ॥६॥

सम्यक्। स्रवन्ति। सरितः। न। धेनाः। अन्तः। हृदा। मनसा। पूयमानाः। एते। अर्षन्ति। ऊर्मयः। घृतस्य। मृगाःऽइव। क्षिपणोः। ईषमाणाः ॥६॥

सम्यगभितःपरितःस्रवन्ति क्षरन्ति घृतधाराः किमिव सरितोनधेनाः प्रीणयित्र्यो नद्यइव किंच अन्तर्हृदामनसा हृदयमध्यगतेनचित्तेन भावनासहितेनेतियावत् तेनपूयमानाः शुद्धाःकृताः किंतदेवोच्यते—एतेघृतस्योर्मयोऽर्षन्तिगच्छन्ति शुद्धाःअवकाशादधःपरिपतन्ति किमिव क्षिपणोःक्षेपकाद्व्याधादीषमाणाः पलायमानामृगाइव तेयथा कक्षंप्रविशन्ति तद्वत् अनेनशोभनमुक्तंभवति ॥६॥

६. घृत की धारा प्रीतिप्रद नदी की तरह क्षरित होती है। यह सकल जल हृदयमध्यगत चित्त के द्वारा पूत होता है। घृत की ऊर्मि प्रवाहित होती है। जैसे व्याधा के निकट से मृग पलायित होता है।

सिन्धोरिवप्राध्वनेशूघनासोवातप्रमियःपतयन्तियह्वाः ।
घृतस्यधाराअरुषोनवाजीकाष्ठाभिन्दन्नूर्मिभिःपिन्वमानः ॥ ७ ॥

सिन्धोःऽइव । प्रऽअध्वने । शूघनासः । वातऽप्रमियः । पतयन्ति ।
यह्वाः । घृतस्य । धाराः । अरुषः । न । वाजी । काष्ठाः । भिन्दन् ।
ऊर्मिऽभिः । पिन्वमानः ॥ ७ ॥

सिन्धोःस्यन्दमानायानद्याःसकाशादिव उदकानीव प्राध्वनेप्रवणप्रदेशे शूघनासः आशुगन्त्र्यः आशुइतिशुइतिचक्षिप्रनामनीभवतइतिनिरुक्तम् । वातप्रमियः वायुवत्प्रकृष्टवेगाः यह्वाःमहत्योघृतस्यधाराःपतयन्ति गच्छन्ति अग्नेरुपरि घृतमुदकमितिपक्षेसिन्धोरिवेस्यन्देवपाब्दोनर्थकः स्यन्दनसाधनादन्तरिक्षादुदकलक्षणाघृतधाराउदकधाराःपतयन्ति गच्छन्ति भूमौ किंच घृतसंस्त्यायाःकाष्ठाः मर्यादाभूताःपरिधीन्भिन्दन्नूर्मिभीरसैःपिन्वमानोवर्धमानोभवति उदकमितिपक्षेकाष्ठाःक्रान्त्वास्थितादिशोभिन्दन्नूर्मिभिस्तरङ्गैःपिन्वमानोभवति तत्रदृष्टान्तः—अरुषोनवाजी आरोचमानोगर्वेणगमनशीलोऽश्वइव सयथाकाष्ठाभिन्दन्पिन्वमानश्चभवतितद्वत् ॥ ७ ॥

७. नदी का जल जैसे निम्नदेश की तरफ़ शीघ्र गमन करता है, वैसे ही वायु की तरह वेगशालिनी होकर महती घृत-धारा द्रुत वेग से गमन करती है। यह घृत-राशि परिधि भेद करके ऊर्मि-द्वारा वद्धित होती है, जैसे गर्ववान् अश्व गमन करता है।

अभिप्रवन्तसमनेवयोषाःकल्याण्यःस्मयमानासोअग्निम् ।
घृतस्यधाराःसमिधोनसन्तताजुषाणोहर्यतिजातवेदाः ॥ ८ ॥

अभि । प्रवन्त । समनाऽइव । योषाः । कल्याण्यः । स्मयमानासः ।
अग्निम् । घृतस्य । धाराः । सम्ऽइधः । नसन्त । ताः । जुषाणः ।
हर्यति । जातऽवेदाः ॥ ८ ॥

घृतस्यधाराः अग्निमभिसमनेव समानमनस्कायोषायोषितःपतिमिवाभिप्रवन्त अभिनमन्ति निम्नंकुर्वन्ति कीदृश्यस्ताः कल्याण्योभद्ररूपाः स्मयमानासोहसन्त्यः किंच ताः समिधःसम्यग्दीपयित्र्यःसत्योनसन्त व्याप्नुवन्ति ताश्चधाराजुषाणःप्रीयमाणःसेवमानोवाऽयं जातवेदाः हर्यति कामयते घृतशब्दस्योदकमितिपक्षे अभिभासनेदःशब्दाम्यावैद्युतोऽग्निरभिलक्ष्योगृह्यते तंवैद्युतमुदकधाराअभिप्रवन्त नसन्त च अनताःहर्यतीति ॥ ८ ॥

८. कल्याणी और हास्यवदना स्त्री जैसे एकचित्त होकर पति के प्रति आसक्त होती है, उसी तरह घृतधारा अग्नि के प्रति गमन करती है वह सम्यग्रूप से दीप्तिप्रद होकर सर्वत्र व्याप्त होती है। जातवेदा प्रीत होकर इस सकल धारा की कामना करते हैं।

कुन्याइववहतुमेतवाउअञ्ज्यञ्जानाअभिचाकशीमि ।
यत्रसोमःसूयतेयत्रयज्ञोघृतस्यधाराअभितत्पवन्ते ॥ ९ ॥

कुन्याःऽइव । वहतुम् । एतवै । ऊँ इति । अञ्जि । अञ्जानाः ।
अभि । चाकशीमि । यत्र । सोमः । सूयते । यत्र । यज्ञः । घृतस्य ।
धाराः । अभि । तत् । पवन्ते ॥ ९ ॥

कन्याइव अनूढाबालिकाः तायथावहतुमुद्वाहंप्राप्तुम् एतवै उँ एतुंपतिंगन्तुम् अञ्जि अञ्जक-
माभरणंतेनोपाञ्जानाव्यञ्जयन्त्यःएवंकुर्वन्त्यः कन्याइव स्वभर्तृसूलमध्वरेषुतंवाक्तिमावि-
र्वहंतुमेतुमञ्जिव्यञ्जकंतदीयंरूपमञ्जानाः व्यञ्जयन्तीःताव्दीर्घृतस्यधाराः अभिचाकशी-
म्यभिपश्यामि घृतेनोदकेनवसोमस्यवेघृतस्यधाराअभ्यक्तमसिदं किंच ताधाराः यत्रसोमः
सूयते यत्रचेतरोयज्ञस्तायतेतत्तंयज्ञमभिलक्ष्यपवन्ते उपगच्छन्तिस्तु ॥ ९ ॥

९. कन्या (अनूढ़ा बालिका) जिस तरह से पति के निकट जाने के लिए वेश-विन्यास करती है, हम देखते हैं, यह सकल घृतधारा उसी तरह से करती है। जिस स्थल में सोम अभिषुत होता है अथवा जिसके स्थल में यज्ञ विस्तीर्ण होता है, उसी को लक्ष्य कर वह धारा गमन करती है।

अभ्यर्षतसुष्टुतिंगव्यमाजिमस्मासुभद्राद्रविणानिधत्त ।
इमंयज्ञंनयतदेवतानोघृतस्यधारामधुमत्पवन्ते ॥ १० ॥

अभि । अर्षत । सुऽस्तुतिम् । गव्यम् । आजिम् । अस्मासु ।
भद्रा । द्रविणानि । धत्त । इमम् । यज्ञम् । नयत । देवता ।
नः । घृतस्य । धाराः । मधुऽमत् । पवन्ते ॥ १० ॥

हेमदीयाऋत्विजः गव्यं गोसमूहरूपं गोसंबन्धिनंवा आजिं संग्राममभ्यर्षत अभिगच्छत
यद्वागिमयतना सुष्टुतिंशोभनांस्तुतिम् अत्रगोशब्देन उदकानिगावोवोच्यन्ते तत्संघातोभि-
मेतः अस्मासुयजमानेषु भद्रा स्तुत्यानि द्रविणानि धत्त धारयत स्तुत्याख्यफलंकल्प्यते किंच
नोऽस्मदीयमिमंयज्ञंदेवता अत्रपहृद्यान्देवानस्त प्रापयत घृतस्यधाराः मधुमद्यथातथाप-
वन्तेगच्छन्ति ॥ १० ॥

१०. हे हमारे ऋत्विको, गौओं के निकट गमन करो, उनकी शोभन स्तुति करो। हम यजमानों के लिए यह स्तुति योग्य धन धारण करें। हमारे इस यज्ञ को देवों के निकट ले जायें। घृत की धारा मधुर भाव से गमन करती है।

धामन्तइत्येषाउत्तरसूक्तस्यायावाध्यायोत्सर्जनेनोपाकरणयोर्विनियुक्ते धामन्तेविश्वमितिप्रती- कमुक्त्वातदन्तेइतियुवाइतिसूत्रितत्वात् ।

सैषैकादशी–

धामन्तेविश्वंभुवनमधिश्रितमन्तःसमुद्रेहृद्य१न्तरायुषि । अपामनीकेसमिथेयआभृतस्तमश्याममधुमन्तंतऊर्मिम् ॥ ११ ॥ ११ ॥

धामन् । ते । विश्वम् । भुवनम् । अधि । श्रितम् । अन्तरिति । समुद्रे । हृदि । अन्तः । आयुषि । अपाम् । अनीके । सम्ऽइथे । यः । आऽभृतः । तम् । अश्याम । मधुऽमन्तम् । ते । ऊर्मिम् ॥ ११ ॥ ११ ॥

तेत्वदीयेधामन्धामनि तेजःस्थाने विश्वंभुवनं कृत्स्नंभूतजातमधिश्रितं तदपिचधामकु- त्रकुत्रास्तइत्युच्यते अन्तःसमुद्रे वडवाग्नित्वेनान्तरिक्षस्यमध्ये सूर्यमण्डलत्वेन हृद्यन्तः सर्वप्रा- णिनांहृदयेवैश्वानरत्वेनायुष्यन्नेसर्वप्राण्याहारत्वेन यद्वा आयुषीत्येतत्हृद्विशेषणं जठराग्नि- नास्त्यायुर्भ्रियते अपामनीके उदकसंस्त्यायेवैद्युताग्नित्वेनसमिथेसंग्रामेच शौर्याग्निरूपेण एवं सर्वेषुस्थानेषु वर्तमानं धाम तस्मिन्धामनि यऊर्मिः घृतरूपउदकरूपोवारसआभृतः आहृतः स्थापितः तेत्वदीयंतं रसंमधुमन्तं माधुर्योपेतम्अश्याम व्याप्नुयाम ॥ ११ ॥

११. तुम्हारा तेज समुद्र के मध्य में वड़वाग्नि रूप से, अन्तरिक्ष के मध्य में सूर्यमण्डल रूप से हृदय-मध्य में वैश्वानर रूप से, अन्न में आहार रूप से, जलसमूह में विद्युत रूप से और संग्राम में शौर्याग्नि रूप से अवस्थित है। समस्त भूतजात उसके अधिश्रित हैं। उसमें जो घृत रूप रस स्थापित हुआ है, उस मधुर रस को हम प्राप्त करते हैं।

॥ इतितृतीयस्याष्टमेएकादशोवर्गः ॥ ११ ॥

॥ इतिचतुर्थेमण्डलेपञ्चमोनुवाकः ॥ ५ ॥

॥ इत्थंश्रीबुक्कभूपालसाम्राज्यैकधुरन्धरः ॥ विद्यातीर्थगुरोर्दृष्ट्याप्राप्तसर्वेष्टवैभवः ॥ १ ॥
श्रीमत्सायणमन्त्रीशःसकलागमतत्त्ववित् ॥ वाशतप्यांमाधवीयवेदार्थस्यप्रकाशने ॥ २ ॥
चतुर्थंमण्डलंसम्यग्वामदेवेनवीक्षितम् ॥ अष्टोत्तरेस्तुपञ्चाशत्सूक्तैःपञ्चशतैरपि ॥ ३ ॥
एकोनपानवत्याश्चऋचैर्मैत्र्यसंमितम् ॥ व्याकार्षीत्सुस्वभोपार्थपश्यतैताद्विमत्सराः ॥ ४ ॥

॥ इतिवामदेवंचतुर्थमण्डलंसमाप्तम् ॥ ४ ॥

॥ श्रीगणेशायनमः ॥

आत्रेये पञ्चमे मण्डले षडनुवाकाः तत्र प्रथमेऽनुवाके चतुर्दश सूक्तानि तत्राबोध्यग्निरिति द्वादशर्चं प्रथमं सूक्तम् अत्रेयमनुक्रमणिका—अबोधि द्वादश बुधगविष्ठिरावि[ति] । पञ्चमे मण्डलेऽनुक्तगोत्रमात्रेयं विद्यादिति परिभाषितत्वादात्रेयौ बुधगविष्ठिरावृषी अनादेशपरिभाषया त्रिष्टुप् मण्डलादिपरिभाषया अग्निर्देवता प्रातरनुवाके आग्नेये क्रतौ त्रैष्टुभे छन्दसि आश्विनशस्त्रे चैतदादि चत्वारि सूक्तानि तथा च सूत्रितम्—अबोध्यग्निः समिधेति चत्वारीति । अध्यायोत्सर्जनोपाकरणयोर्होमे अबोध्यग्निरित्यृक्त्वे- नविनियोग उक्तः ।

तत्र प्रथमा—

ॐ अबो॑ध्य॒ग्निः स॒मिधा॒ जना॑नां॒ प्रति॑ धे॒नुमि॑वाय॒तीमु॒षास॑म् ।
य॒ह्वाइ॑व॒ प्र व॒यामु॒ज्जिहा॑नाः॒ प्र भा॒नवः॑ सिस्रते॒ नाक॒मच्छ॑ ॥ १ ॥

अबो॑धि । अ॒ग्निः । स॒मऽइ॑धा । जना॑नाम् । प्रति॑ । धे॒नुम्ऽइ॑व ।
आ॒ऽय॒तीम् । उ॒षस॑म् । य॒ह्वाःऽइ॑व । प्र । व॒याम् । उ॒त्ऽजिहा॑नाः ।
प्र । भा॒नवः॑ । सि॒स्र॒ते॒ । नाक॑म् । अच्छ॑ ॥ १ ॥

अयमग्निर्जनानामध्वर्य्वादीनां समिधा समिद्भिरबोधि प्रबुद्धोऽभूत् धेनुमिव अग्निहोत्रार्थं धेनुं प्रति यथा प्रातर्बुध्यते तद्वत् आयतीमागच्छन्तीमुषसं प्रति उषःकाले इत्यर्थः अथ अनु- अस्याग्नेर्भानवो ज्वालाः यह्वाः महान्तो वयां शाखां प्रोज्जिहानाः प्रोद्गमयन्तो वृक्षा इव प्रोज्जिहा- नाः स्वां विज्ञानं स्यन्तो नाकमन्तरिक्षम् अच्छाभिमुख्येन प्रसिस्रते प्रसरन्ति ॥ १ ॥

१. धेनु की तरह आगमनकारिणी उषा के उपस्थित होने पर अग्नि अध्वर्युओं के काष्ठ-द्वारा प्रबुद्ध होते हैं । उनका शिखासमूह महान् है एवम् शाखा-विस्तारकारी वृक्ष की तरह वह अन्तरिक्षाभिमुख प्रसृत होता है ।

अथ द्वितीया—

अबो॑धि॒ होता॑ य॒जथा॑य दे॒वानू॒र्ध्वो अ॒ग्निः सु॒मनाः॑ प्रा॒तर॑स्थात् ।
समि॑द्धस्य॒ रुश॑ददर्शि॒ पाजो॑ म॒हान्दे॒वस्तम॑सो॒ निर॑मोचि ॥ २ ॥

अबोधि । होता । युजथाय । देवान् । ऊर्ध्वः । अग्निः ।
सुऽमनाः । प्रातः । अस्थात् । सम्ऽइद्धस्य । रुशत् । अदर्शि ।
पाजः । महान् । देवः । तमसः । निः । अमोचि ॥ २ ॥

अयंहोताहोमनिष्पादकोऽग्निः देवान्यष्टव्यान्यजथाय यष्टुमबोधि बुध्यते सोऽग्निःप्रातःकालेसुमनाःशोभनमनस्कःयजमानानुग्रहबुद्धिःसन् ऊर्ध्वोऽस्थात् उत्तिष्ठति समिद्धस्याग्नेरुशद्दीप्यमानंपाजोबलंज्वालालक्षणमदर्शि दृश्यते अथ तथाभूतोमहान्देवस्तमसान्धकारान्निरमोचि निर्मुक्तोभूत् ॥ २ ॥

२. होता अग्नि देवों के यजन के लिए प्रबुद्ध होते हैं। अग्नि प्रातःकाल में प्रसन्न मन से ऊर्ध्वाभिमुख उत्थित होते हैं। समिद्ध अग्नि का दीप्तिमान् बल दृष्ट होता है। इस तरह के महान् देव अन्धकार से मुक्त होते हैं।

यदींगुणस्यरशनामजीगःशुचिरङ्क्तेशुचिभिर्गोभिरग्निः ।
आद्दक्षिणायुज्यतेवाजयन्त्युत्तानामूर्ध्वोअधयज्जुहूभिः ॥ ३ ॥

यत् । ईम् । गणस्य । रशनाम् । अजीगरिति । शुचिः । अङ्क्ते ।
शुचिऽभिः । गोभिः । अग्निः । आत् । दक्षिणा । युज्यते ।
वाजऽयन्ती । उत्तानाम् । ऊर्ध्वः । अधयत् । जुहूभिः ॥ ३ ॥

यदा ईमयमग्निर्गणस्यसंघात्मकस्यजगतः रशनांरज्जुरिव व्यापारप्रतिबन्धकंतमः अजीगः गिरति गृह्णातितदा समिद्धोऽग्निर्भवतीत्यर्थः तदा शुचिर्दीप्तोऽग्निः शुचिभिर्गोभिर्दीप्तैरश्मिभिः अङ्क्ते व्यनक्ति विश्वंजगत् आदनन्तरमेवदक्षिणाप्रवृद्धावाजयन्ती अन्नमिच्छन्ती आज्यधारायुज्यतेयुक्ताभवति अथवा दक्षिणाप्रवृद्धाज्यधारायुज्यते तांचधारामुत्तानाम् ऊर्ध्वतानाम्उपरिविस्तृताम् ऊर्ध्वउन्नतःसन् जुहूभिरधयत् पिबति ॥ ३ ॥

३. जब अग्नि संघात्मक जगत् के रज्जुरूप अन्धकार को ग्रहण करते हैं, तब वे प्रदीप्त हो करके दीप्त रश्मि-द्वारा जगत् को प्रकाशित करते हैं। इसके अनन्तर वे प्रवृद्ध और अन्नाभिलाषिणी घृत-धारा के साथ युक्त होते हैं एवम् उन्नत होकर ऊपरी भाग में विस्तृत उस घृतधारा को जुहू-द्वारा पीते हैं।

अग्निमच्छादेवयतांमनांसिचक्षूंषीवसूर्येसंचरन्ति ।
यदींसुवातेउषसाविरूपेश्वेतोवाजीजायतेअग्रेअह्नाम् ॥ ४ ॥

अग्निम् । अच्छ । देवऽयताम् । मनांसि । चक्षूंषिऽइव । सूर्ये । सम् ।
चरन्ति । यत् । ईम् । सुवाते इति । उषसा । विरूपेइतिविऽरूपे ।
श्वेतः । वाजी । जायते । अग्रे । अह्नाम् ॥ ४ ॥

अग्निमच्छ अभिवेषम् आभिमुख्येन देवयतदेवानात्मन इच्छतां यजमानानां मनांसि संचरन्ति देवायष्टव्यास्तदर्थं कदायं वर्षिष्यतीतिध्यायन्तीत्यर्थः चक्षूंषीव सर्वेषां प्राणिनां यथा सूर्ये संचरन्ति तद्वत् यथदा इमेनमग्निमुषसासह विरूपे द्यावापृथिव्यौ सुवाते जनयतः तदानीं श्वेतः प्रकृष्टवर्णोपेतो वाजी वेजनवानग्निरह्नामग्रे प्रातःकाले जायते उत्पद्यते प्रवर्धत इत्यर्थः ॥ ४ ॥

४. प्राणियों का चक्षु जिस तरह से सूर्य के अभिमुख सञ्चरण करता है, उसी तरह से यजमानों का मानस अग्नि के अभिमुख सञ्चरण करता है। जब विरूपा द्यावा-पृथिवी उषा के साथ अग्नि को उत्पन्न करती है, तब प्रकृष्ट वर्ण (श्वेत) से युक्त होकर वाजी स्वरूप अग्नि प्रातःकाल में उत्पन्न होते हैं।

जनिष्टहिजेन्योअग्रेअह्नांहितोहितेष्वरुषोवनेषु ।
दमेदमेसप्तरत्नादधानोग्निर्होतानिषसादायजीयान् ॥ ५ ॥

जनिष्ट । हि । जेन्यः । अग्रे । अह्नाम् । हितः । हितेषु । अरुषः । वनेषु । दमेऽदमे । सप्त । रत्ना । दधानः । अग्निः । होता । नि । ससाद । यजीयान् ॥ ५ ॥

अयमग्निर्जेन्यः उत्पादनीयः अह्नामग्रे उदयकाले जनिष्ट प्रादुरभूत् पश्चात् हि तेषु हितेषु वनेषु वनोत्थेषु काष्ठेषु अरुषः आरोचमानः सन् हितः स्थापितः पश्चाद् इमे दमे प्रत्येक यागगृहे सप्त रत्नानि रमणीयाः सप्त ज्वालाः दधानो धारयमाणः अथवा यजमानेभ्यः सप्तविधानि रत्नानि दधानो अग्निर्होता होमनिष्पादकः सन् यजीयान् यष्टव्यः सन् निषसाद निषण्णोभवति ॥ ५ ॥

५. उत्पादनीय अग्नि उदय काल में प्रादुर्भूत होते हैं और दीप्ति-युक्त होकर वन्य भूत वनसमूह में स्थापित होते हैं। इसके अनन्तर वे रमणीय सात ज्वाला (शिखा) धारण करके होता और यागयोग्य होकर प्रत्येक गृह में उपवेशन करते हैं।

जीवसि यजमाने मृत इति शब्दो यदि स्यात् इदानीं सुरभिमतीष्टिः कार्या तत्रेयमनुवाक्या सूत्रितं च—अग्निर्होता न्यसीदद्यजीयानग्ने वीभिर्देववीतिं नो अद्येति ।

अग्निर्होतान्यसीदद्यजीयानुपस्थेमातुःसुरभाउलोके ।
युवाकविःपुरुनिःष्ठऋतावाधर्ताकृष्टीनामुतमध्यइद्धः ॥६॥१२॥

अग्निः । होता । नि । असीदत् । यजीयान् । उपऽस्थे । मातुः । सुरभौ । ऊँ इति । लोके । युवा । कविः । पुरुनिःऽस्थः । ऋतऽवा । धर्ता । कृष्टीनाम् । उत । मध्ये । इद्धः ॥ ६ ॥ १२ ॥

अयमग्निर्होताहोमनिष्पादकः यवीयान्यष्टव्यश्चसन् न्यसीदत् निषसाद कुत्रेतितदु-च्यते—मातुःसर्वस्यनिर्मातुर्भूम्याउपस्थेउत्सङ्गेतत्रापिसुरभौ आज्यादिसौरभ्ययुक्तेलोकेसर्वैर्द्रष्टव्ये स्थाने वेदिलक्षणे उतापिच युवा नित्यतरुणः सर्वत्रमिश्रितोवा कविर्मेधावी पुरुनिष्ठः बहुस्थानः ऋतावा यज्ञवान् भर्ता सर्वस्यधारकः एवंभूतःकृष्टीनामृत्विग्यजमानानांमध्ये इद्धः दीप्तः सन्वर्ततइतिशेषः ॥ ६ ॥

६. होता और यष्टव्य हो करके अग्नि माता पृथिवी की गोद में आज्य आदि से सुगन्धयुक्त वेदीरूप स्थान पर उपविष्ट होते हैं। वे युवा, कवि, बहुस्थान-विशिष्ट यज्ञवान् और सबके धारक हैं। यजमानों के मध्य में समिद्ध होकर रहते हैं।

प्रणुत्यंविप्रमध्वरेषुसाधुमग्निंहोतारमीळतेनमोभिः।
आयस्ततानरोदसीऋतेननित्यंमृजन्तिवाजिनंघृतेन ॥ ७ ॥

प्र। नु। त्यम्। विप्रम्। अध्वरेषु। साधुम्। अग्निम्। होतारम्। ईळते। नमःऽभिः। आ। यः। ततान। रोदसी इति। ऋतेन। नित्यम्। मृजन्ति। वाजिनम्। घृतेन ॥ ७ ॥

त्यंतमग्निंनमोभिःस्तुतिभिर्नुक्षिप्रम् ईळते स्तुवन्ति कीदृशंतं विप्रं मेधाविनमध्वरेषुसाधुं फलसाधकं होतारं होमनिष्पादकं योदेवोरोदसीद्यावापृथिव्यौ ऋतेनोदकेन आततान विस्तारितवान् अग्नौप्रास्ताहुतेरादित्यद्वारावृष्ट्युत्पादकत्वात् अथवा ऋतेनसत्यभूतेनहविषा दिवं तथाभूतेनवृष्ट्यादिफलेनभुवंचाततान वाजिनमन्नवन्तंदेवंयजमानाः नित्यंघृतेनोदकेना-ज्येनवामृजन्ति परिचरन्ति ॥ ७ ॥

७. जो द्यावा-पृथिवी को उदक-द्वारा विस्तारित करते हैं, उन मेधावी, यज्ञफलसाधक और होता अग्नि को स्तुति-द्वारा यजमानगण शीघ्र स्तुति करते हैं। यजमानगण अन्नवान् अग्नि की, घृत-द्वारा, नित्य परिचर्या करते हैं।

मार्जाल्योमृज्यतेस्वेदमूनाःकविप्रशस्तोअतिथिःशिवोनः।
सहस्रशृङ्गोवृषभस्तदोजाविश्वाँअग्नेसहसाप्रास्यन्यान् ॥ ८ ॥

मार्जाल्यः। मृज्यते। स्वे। दमूनाः। कविऽप्रशस्तः। अतिथिः। शिवः। नः। सहस्रऽशृङ्गः। वृषभः। तत्ऽओजाः। विश्वान्। अग्ने। सहसा। प्र। असि। अन्यान् ॥ ८ ॥

मार्जाल्यः संमार्जनीयोऽयमग्निः सूज्यतेपरिचर्यतेस्वेस्वकीयेस्थाने कीदृशोयं प्रमूलाप्र-ज्ञमनलप्रशान्तमनावाक्कविप्रशस्तः कविभिर्मेधाविभिःप्रशस्तः प्रकर्षेणस्तुत्यः नोस्माकमतिथिरिति-थिवत्पूज्यः शिवः सुखकरश्च सहस्रशृङ्गोपरिमितज्वालः वृषभोवर्षिताफलानां तवोगाः बल-मिन्द्रवद्धेनोपासिततवेयोजोपस्यतादृशः सर्वबलस्वरूपस्त्यर्थः अथप्रत्यक्षवादः हेअग्ने विश्वा-नन्यान्स्वव्यतिरिक्तान्सर्वान्सहसाबलेनमासि प्रेतिपरेत्यर्थे पराभवसि स्वाधुंप्रभवसि ॥ ८ ॥

८. संमार्जनीय अग्नि अपने स्थान में पूजित होते हैं। वेदान्त (प्रशान्त) मना हैं। कविगण उनकी स्तुति करते हैं। वे हम लोगों के लिए अतिथि की तरह पूज्य और सुखकर हैं। उनकी अपरिमित शिखायें हैं। वे अभीष्टवर्षी और प्रसिद्ध बलशाली हैं। हे अग्नि, तुम अपने से अतिरिक्त अन्य सब लोगों को बलद्वारा परिभूत करते हो।

प्रसुद्योअग्नेअत्येष्यन्यानाविर्यस्मैचारुतमोबभूथ।
ईळेन्योवपुष्योविभावाप्रियोविशामतिथिर्मानुषीणाम् ॥ ९ ॥

प्र। सुद्यः। अग्ने। अति। एषि। अन्यान्। आविः। यस्मै।
चारुऽतमः। बभूथ। ईळेन्यः। वपुष्यः। विभाऽवा। प्रियः।
विशाम्। अतिथिः। मानुषीणाम् ॥ ९ ॥

हेअग्ने त्वंयज्ञमाप्राय सद्यस्तदानीमेवान्यानस्वसमानान् अत्येषि अतिक्रामसि यस्मै चारुतमःसन् आविर्बभूथ किंच त्वमीळेन्यःस्तुत्योवपुष्योवपुष्करोदीप्तिकरोवा विभावा विशिष्टदीप्तिमान्प्रियः प्रियभूतोविशांसर्वेषांप्राणिनां तथाऽतिथिः पूज्योमानुषीणांप्रजानां भवसि ॥ ९ ॥

९. हे अग्नि, तुम यज्ञ को प्राप्त कर जिसके निकट चारुतम रूप से आविर्भूत होते हो, उसके निकट से तुम शीघ्र ही दूसरों को अतिक्रान्त करके गमन करते हो। तुम स्तुतियोग्य, दीप्तिकर एवम् विशिष्ट दीप्तिमान् हो। तुम प्राणियों के प्रिय और मनुष्यों के अतिथि (पूज्य) हो।

तुभ्यंभरन्तिक्षितयोयविष्ठबलिमग्नेअन्तितओतदूरात्।
आभन्दिष्ठस्यसुमतिंचिकिद्धिबृहत्तेअग्नेमहिशर्मभद्रम् ॥१०॥

तुभ्यम्। भरन्ति। क्षितयः। यविष्ठ। बलिम्। अग्ने। अन्तितः।
आ। उत। दूरात्। आ। भन्दिष्ठस्य। सुऽमतिम्। चिकिद्धि।
बृहत्। ते। अग्ने। महि। शर्म। भद्रम् ॥ १० ॥

हेयविष्ठ युवतमाग्ने तुभ्यं क्षितयोमनुष्याभरन्ति संपादयन्ति किंबलिंपूजांहविर्लक्षणाम् अन्तितोऽन्तिकात् उतापिच दूरात् आइतिचार्थे किंच भन्दिष्ठस्य अतिशयेनस्तोतुः सुमतिंस्तुतिमाचिकिद्धि आजानीहि हेअग्ने ते तव शर्मसुखमस्मभ्यंदातव्यंबृहन्महद्भद्रंस्तुत्यंच ॥ १० ॥

१०. हे युवतम अग्नि, मनुष्यगण निकट से और दूर से तुम्हारी पूजा करते हैं। जो तुम्हारी अधिक स्तुति करता है, तुम उसी की स्तुति ग्रहण करते हो। हे अग्नि, तुम्हारे द्वारा प्रदत्त सुख वृहत्, महान् और स्तुतियोग्य है।

आद्यरथंभानुमोभानुमन्तमग्नेतिष्ठयजतेभिःसमंन्तम् ।
विद्वान्पथीनामुर्वन्तरिक्षमेहदेवान्हविरद्यायवक्षि ॥ ११ ॥

आ । अद्य । रथम् । भानुऽमः । भानुऽमन्तम् । अग्ने । तिष्ठ । यजतेभिः । सम्ऽअन्तम् । विद्वान् । पथीनाम् । उरु । अन्तरिक्षम् । आ । इह । देवान् । हविःऽअद्याय । वक्षि ॥ ११ ॥

हेभानुमोदीप्तिमन्नग्ने अद्यास्मिन्यागदिने भानुमन्तं दीप्तिमन्तं सम्यन्तं समीचीनम्या-न्त्योपेतं रथं यजतेभिर्यष्टव्यैर्देवैःसहातिष्ठारोह विद्वान्यष्टव्यदेवपरिज्ञानवांस्त्वं पथीनां देव-यजनमार्गान्प्रति द्वितीयार्थेषष्ठी उर्वन्तरिक्षंप्रभूतेन्तरिक्षे देवान्हव्यान्हविरद्याय हविर्भक्ष-णायेहवाक्षि आवहसि ॥ ११ ॥

११. हे दीप्तिमान् अग्नि, तुम आज दीप्तिमान् और समीचीन प्रान्तयुक्त रथ पर देवों के साथ आरोहण करो। तुम्हें पथ अवगत है। प्रभूत अन्तरिक्ष प्रदेश से होकर तुम देवों को हव्य भक्षण के लिए इस स्थान में ले आते हो।

अवोचामकवयेमेध्यायवचोवन्दारुवृषभायवृष्णे ।
गविष्ठिरोनमसास्तोममग्नौदिवीवरुक्ममुरुव्यञ्चमश्रेत् ॥१२॥१३॥

अवोचाम । कवये । मेध्याय । वचः । वन्दारु । वृषभाय । वृष्णे । गविष्ठिरः । नमसा । स्तोमम् । अग्नौ । दिविऽइव । रुक्मम् । उरुऽव्यञ्चम् । अश्रेत् ॥ १२ ॥ १३ ॥

वयमात्रेयाः कवये मेधाविने मेध्याय मेधार्हाय वृषभाय वर्षकाय फलानां वृष्णे सेक्त्रे यूने वन्दारु वन्दनशीलं वचः स्तोत्रम् अवोचाम कथयाम ऋषिरात्मानं परोक्षेणैव निर्दिश्य स्तुति-मुपसंहरति गविष्ठिरोनामर्षिर्नमसानमस्कारेणहविषावायुक्तंस्तोमंस्तोत्रमग्नौ अश्रेत् श्रयतिस्म दिवीवरुक्मंरोचमानमुरुव्यञ्चम् उरुगमनमादित्यमिव ॥ १२ ॥

१२. हम अत्रिवंशी लोग मेधावी, पवित्र, अभीष्टवर्षी और युवा अग्नि के उद्देश से वन्दनायोग्य स्तोत्र का उच्चारण करते हैं। गविष्ठिर ऋषि आकाश में दीप्यमान, विस्तीर्ण गतिविशिष्ट, आदित्य के अग्नि के उद्देश से नमस्कारयुक्त स्तोत्र का उच्चारण करते हैं।

॥ इतितृतीयस्यषष्ठेत्रयोदशोवर्गः ॥ १३ ॥

कुमारंमातेतिद्वादशर्चंद्वितीयंसूक्तम् अत्रेःपुत्रःकुमारऋषिःजरनाम्नःपुत्रोवृशोवा उभौवाऋषी । कमेतंकिज्योतिषेत्यनयोस्तुवृशएवजनोमौ नकुमारः अन्त्याषट्पञ्चाशदक्षराशक्वरी शिष्टास्त्रिष्टुभः अग्निर्देवता तथानुक्रमणिका—कुमारंकुमारोवृशोवाजानस्त्रमौवाशाक्वर्यन्तंकंचीत्यृषोस्तु वृशएवेति । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरस्यापिसूक्तस्यविनियोगउक्तःपूर्वसूक्तेनसह ।

कुमा॒रंमा॒तायु॑व॒तिःसमु॑ब्धं॒गुहा॑बिभर्ति॒नद॑दातिपि॒त्रे ।
अनी॑कमस्य॒नमि॒नज्जना॑सःपु॒रःप॑श्यन्ति॒निहि॑तमर॒तौ ॥ १ ॥

कु॒मा॒रम् । मा॒ता । यु॒व॒तिः । सम्ऽउ॑ब्धम् । गुहा॑ । बि॒भ॒र्ति॒ ।
न । द॒दा॒ति॒ । पि॒त्रे । अनी॑कम् । अ॒स्य॒ । न । मि॒नत् । जना॑सः ।
पु॒रः । प॒श्य॒न्ति॒ । निऽहि॑तम् । अ॒र॒तौ ॥ १ ॥

शाट्यायनब्राह्मणोक्तइतिहासइहोच्यते ॥ राजात्रैवृष्णइक्ष्वाकुस्त्र्यरुणोमहारथः ॥ १ ॥ पुरोहितोवृशोजारऋषिरासीत्तदाखलु ॥ संगृह्णन्रश्मीनश्वानांरक्षणायपुरोहितः ॥ २ ॥ त्र्यरुणस्यवृशोरश्मिसंग्रमाहपुरोहितः ॥ कुमारोवर्त्मनिक्रीडन्रथचक्रेणघातितः ॥ ३ ॥ छिन्नःकुमारश्चक्रेणममारापपुरोहितः ॥ त्वंहन्तास्येतिराजानंराजाचापिपुरोहितम् ॥ ४ ॥ त्वंहन्तास्यकुमारस्यनाहमित्यब्रवीत्तदा ॥ यतस्त्वंरथवेगस्यनियन्तातस्त्वघातकः ॥ ५ ॥ रथस्वामीयतोराजन्तस्मात्त्वंतस्यघातकः ॥ एवंविवदमानौताविक्ष्वाकून्प्रत्युपागतौ ॥ ६ ॥ तौपप्रच्छतुरिक्ष्वाकून्केनासौनिहतोद्विजाः ॥ तेब्रुवन्प्रत्ययन्तारंहन्तारंवृशसंज्ञकम् ॥ ७ ॥ सवृशोवार्शसाम्नातंकुमारंसमजीवयत् ॥ एवमाख्यायतत्रैवपुनरन्यदुदीरितम् ॥ ८ ॥ यतइक्ष्वाकवोराजहन्तारमृषिमब्रुवन् ॥ तस्मात्तेषांगृहेभ्योऽग्निस्तेजोनिर्गतमेवच ॥ ९ ॥ गृहेपाकादयोनासन्तत्कारणमचिन्तयन् ॥ इतिनूनंकुमारहन्तारंयद्वोचामतेननः ॥ १० ॥ अपक्रामद्दरोविहेराद्ययामनृशंसयम् ॥ इतिविनिश्चित्यतमृषिमाह्वयामासुरादरात् ॥ ११ ॥ सच्चागत्यनतःशीघ्रंतेषामग्नेर्हरोमयेत् ॥ इतिषाऽर्वैनसाम्नासावकामयतपूर्ववत् ॥ १२ ॥ एवंगायन्सऋषिर्वेक्षहस्यांभार्यांजातांत्रसदस्योर्नृपस्य ॥ पिशाचवेषांहरभादायचाग्नेर्गृहाज्जीत्वाकशिपौस्थापयन्तीम् ॥ १३ ॥ ददर्शसप्रचकाशस्तोऽपित्वासाकापश्चाद्योनयामासचाग्निम् ॥ ततःस्तेभाःसंभातोभवत्पाकादिपूर्ववत् ॥ एवंशाट्यायनेनोक्तस्ताण्ड्कोक्तमथोच्यते ॥ १४ ॥ वृशःपुरोधाअभवत्त्रसदस्योर्महीपतेः ॥ सरथंधावयन्पापनेनोक्तस्तथाऽनाहत्स्यकुमारकम् ॥ १५ ॥ चिच्छेदरथचक्रेणप्रमादात्सोऽब्रवीद्वृशम् ॥ पुरोहितेवर्तमानेत्वयिमोहन्तिरागता ॥ १६ ॥ एवात्वयापनेतव्याऽऋषिमित्यब्रवीन्नृपः ॥ सऋषिर्वार्शसाम्नातंकुमारमुदजीवयत् ॥ १७ ॥ माताकुमारस्योत्पादयित्रीयुवतिर्यौवनोपेताकुमारंपपिसंवरन्तंसमुब्धंकेनाहतं गुहा गुहायां बिभर्तिधारयति नप्रदातिपित्रेतस्यजनकाय यद्वा मातासर्वस्यनिर्मात्री पृथिवी समुब्धं सम्यङ्निगूढं गुहाबिभर्तिनददातिपित्रे अस्यकुमारस्यानीकरूपं मिनत्

हिंसितं जनासो जनाः नपश्यन्ति किन्तु अरतौ अरमणे देशे निहितं स्थितं पुरः पुरोदेशे पश्यन्ति अथवा अयं वृशेन पुनरुज्जीवितः कुमारः आत्मानमपरोक्षतया व्यक्तीकरोति कुमारो वा संजीवयित्वा वक्ति अथवा सूक्तस्याग्नेयत्वात्कुमार इत्यग्निरुच्यते तंमाता अरणिर्युवतिर्भिन्नयन्ती संवृत्य निगूढं गुहायांबिभर्ति पित्रे उत्पादकाय यजमानाय नददाति अस्याग्नेर्मिनत् हिंसत् दाहकमनीकं तेजो जनानपश्यन्ति किंतु अरतावरण्यांहितंपश्यन्ति ॥ १ ॥

१. कुमार को उत्पन्न करनेवाली यौवनवती माता ने मार्ग में सञ्चरण करनेवाले कुमार को रथचक्र-द्वारा निहत देखकर गुहामध्य में धारण किया उसके जनक को नहीं दिया। लोग उसे हिंसित रूप में नहीं देख सके; किन्तु अरणिस्थान में स्थापित होने पर उसे फिर देख सके।

कमे॒तं त्वं यु॑वते कुमा॒रं पेषी॑ बिभर्षि॒ महि॑षी जजान।
पू॒र्वीर्हि गर्भः॑ श॒रदो॑ व॒वर्धाप॑श्यं जा॒तं यदसू॑त मा॒ता ॥ २ ॥

कम्। ए॒तम्। त्वम्। यु॒व॒ते॒। कु॒मा॒रम्। पेषी॑। बि॒भ॒र्षि॒। महि॑षी। ज॒जा॒न॒। पू॒र्वीः। हि। गर्भः॑। श॒रदः॑। व॒वर्ध॑। अप॑श्यम्। जा॒तम्। यत्। असू॑त। मा॒ता ॥ २ ॥

अत्राग्नेरुत्पाद्यमानत्वात्कुमारशब्देनव्यवहारः हे युवते त्वं कमेतं कुमारं पेषी हिंसिका पिशाचिका सती बिभर्षि एवं वृशाख्यो महर्षिः कशिपुनाच्छन्नमग्निं ईदृशो नूते त्वया अनुत्पादितत्वाद्धारणमनुचितमित्यर्थः महिषी महती पूजनीया अरणिरेनं जमानाजनयत् तदेवाह गर्भः शिशोर्गर्भ्रोहकः अरण्याः संबन्धी गर्भो हि यस्मात्पूर्वीः शरदः गताननेकान्संवत्सरान्ववर्ध अवृधे अहं च ततो जातम् अपश्यम् यद्यस्मान्माता अरणिरसूत उदपादयत् तं कुमारमथो हे युवते भूदेवि कमेतं कुमारं पेषी सती बिभर्षि अवशिष्टं कुमारजननपरतया योज्यम्। एवमुत्तरत्रापि कुमाराग्निहरसोःपरत्वेन यथोचितं व्याख्येयम् ॥ २ ॥

२. (उत्पाद्यमान होने के कारण यहाँ कुमार शब्द से अग्नि का व्यवहार है) हे युवती, तुम पिशाची होकर किस कुमार को धारण करती हो? पूजनीय अरणि ने इसे उत्पन्न किया है। अनेक संवत्सर-पर्यन्त अरणि-सम्बन्धी गर्भ वर्द्धित हुआ था। इसके अनन्तर माता अरणि ने जिस पुत्र को उत्पन्न किया था, उसे हमने देखा था।

हिर॑ण्यदन्तं॒ शुचि॑वर्णमा॒रात्क्षेत्रा॑दपश्य॒मायु॑धा॒ मिमा॑नम्।
द॒दा॒नो अ॑स्मा अ॒मृतं॑ वि॒पृक्व॒त्किं मामनि॒न्द्राः कृ॑णवन्ननु॒क्थाः ॥ ३ ॥

हिर॑ण्यऽदन्तम्। शुचि॑ऽवर्णम्। आ॒रात्। क्षेत्रा॑त्। अप॑श्यम्। आयु॑धा। मिमा॑नम्। द॒दा॒नः। अ॒स्मै॒। अ॒मृत॑म्। वि॒पृक्व॑त्। किम्। माम्। अ॒नि॒न्द्राः। कृ॒ण॒व॒न्। अ॒नु॒क्थाः ॥ ३ ॥

हिरण्यदन्तं हिरण्यसदृशदन्तस्थानीयज्वालोपेतं शुचिवर्णंप्रदीप्तवर्णम् आयुधा आयुधानि आयुधस्थानीयान्विस्फुलिङ्गान् ज्वालावामिमानंनिर्मिमाणम् अग्निमाराःसमीपे क्षेत्रात् क्षेत्रे देशे अपश्यं पश्येयम् एवंवृशःकामयते अहमस्माअग्नयेअमृतमविनाश्यमृतत्वसाधनंवाविपृक्वत् सर्वतोव्याप्तं हविःस्तोत्रंवाददानोदातास्मि मामनिन्द्राः इन्द्रःपरमैश्वर्योऽग्निः तद्रहिताअनिन्द्राः इन्द्रमयमन्तइत्यर्थः अनुक्थाः अस्तुतयः इन्द्रमस्तुवन्तश्च किंकृणवन् किंकुर्युः ॥ ३ ॥

३. हमने समीपवर्ती प्रदेश से हिरण्यदन्त (हिरण्य सदृश ज्वाला-युक्त), प्रदीप्त वर्ण और आयुधस्थानीय ज्वाला निर्माण करनेवाले अग्नि को देखा था। हम (वृश) ने उन्हें सर्वतोव्याप्त और अविनाशी स्तोत्र प्रदान किया है। जो इन्द्र (परमैश्वर्ययुक्त अग्नि) को नहीं मानते हैं और जो उनकी स्तुति नहीं करते हैं, वे हमारा क्या कर लेंगे?

क्षेत्रादपश्यंसनुतश्चरन्तंसुमद्यूथंनपुरुशोभमानम् ।
नताअगृभ्रन्नजनिष्टहिषःपलिक्नीरिद्युवतयोभवन्ति ॥ ४ ॥

क्षेत्रात् । अपश्यम् । सनुतरिति । चरन्तम् । सुमत् । यूथम् । न । पुरु । शोभमानम् । न । ताः । अगृभ्रन् । अजनिष्ट । हि । सः । पलिक्नीः । इत् । युवतयः । भवन्ति ॥ ४ ॥

अहंवृशः इदानींक्षेत्रात्क्षेत्रे सनुतः अन्तर्हितनामैतत् निगूढंचरन्तम् आरण्यं यूथंन गवांसमूहमिव सुमत्स्वयमेव पुरुबहु शोभमानमपश्यं पश्यामि पुराहरसः पिशाच्यःक्रमणकाले ताज्वालानिर्वीर्यानागृभ्नन्नागृह्णन्नरः इदानींसोऽग्निरजनिष्टहि हरसामादुरभूत्खलु अतएवहेतोः पलिक्नीरित् पलिक्न्यः पलिताःज्वालाएवेदानींयुवतयोभवन्ति ॥ ४ ॥

४. हम (वृश) ने गोसमूह की तरह क्षेत्र में निगूढ़भाव से सञ्चरण करनेवाले एवम् अनेक प्रकार से स्वयम् शोभमान अग्नि को देखा है। पिशाचों के आक्रमण-कालवाली निर्वीर्य ज्वाला को वे ग्रहण नहीं करते हैं। अग्नि पुनर्वार प्रादुर्भूत होते हैं एवम् उनकी वृद्धा ज्वाला युवती होती है।

केमेमर्यकंवियवन्तगोभिर्नयेषांगोपाअरणश्चिदास ।
यईंजगृभुरवतेसृजन्त्वाजातिपश्वउपनश्चिकित्वान् ॥ ५ ॥

के । मे । मर्यकम् । वि । यवन्त । गोभिः । न । येषाम् । गोपाः । अरणः । चित् । आस । ये । ईम् । जगृभुः । अव । ते । सृजन्तु । आ । अजाति । पश्वः । उप । नः । चिकित्वान् ॥ ५ ॥

के मे मदीयं मर्यकं मर्त्यसंघं राष्ट्रं गोभिःसहवियवन्त वियुक्तमकुर्वन् गाःभृत्यांश्च वियोजयन् येषांगोपाः अस्माकंगोपयिता अरणश्चिद्भिगन्तानासनभूत् सोयमग्निः येऽग्निषणः

ईमेनंजनसङ्घंराष्ट्रंभगृह्णः गृह्णन्ति तेअवसृजन्तु नश्यन्तु किंच चिकित्वांश्चेतनावानस्माद्विषयज्ञा-नवानग्निर्नोस्माकंपश्वःपशूनुप आजगाति उपागच्छति ॥ ५ ॥

५. कौन हमारे राष्ट्र को गौओं के साथ नियुक्त करता है ? उनके साथ क्या रक्षक नहीं था ? जो हमारे राष्ट्रसमूह पर आक्रमण करता है, वह विनष्ट हो। अग्नि हम लोगों की अभिलाषा को जानते हैं, वे हम लोगों के पशुओं के निकट गमन करते हैं।

वसांराजानंवसतिंजनानामरातयोनिदधुर्मर्त्येषु ।
ब्रह्माण्यत्रेरवतंसृजन्तुनिन्दितारोनिन्द्यासोभवन्तु ॥ ६ ॥ १४ ॥

वसाम् । राजानम् । वसतिम् । जनानाम् । अरातयः । नि । दधुः । मर्त्येषु । ब्रह्माणि । अत्रेः । अव । तम् । सृजन्तु । निन्दितारः । निन्द्यासः । भवन्तु ॥ ६ ॥ १४ ॥

वसां वसतां प्राणिनां राजानंस्वामिनं जनानांप्राणिनां वसतिम् आवासभूतम् एवंगुणम् उक्तलक्षणमग्निंवा अरातयोनिदधुरगोपयन् मर्त्येषुलोकेषुमध्ये अत्रेरत्रिगोत्रस्यवृशस्य ब्रह्माणि मन्त्राःस्तोत्राणिवा तंकुमारमग्निंवा अवसृजन्तु यद्वा वृशस्यब्रह्माणि अत्रेःअत्रिगोत्रं कर्मणिषष्ठी तंकुमारमवसृजन्तु विसृजन्तु निन्दितारोस्मभिन्द्यासोस्माभिर्निन्द्याभवन्तु अत्रेर्ब्रह्माणीत्येतदुपजीव्य वृशमप्यात्रेयंवदन्ति आत्रेयःकुमारइतिपक्षे सएवब्राह्मणमयमात्मानमवसृजन्त्वित्याशास्ते ॥ ६ ॥

६. प्राणियों के स्वामी और लोगों के आवासभूत अग्नि को शत्रुगण मर्त्यों के मध्य में छिपाकर रखते हैं। अत्रिगोत्रोत्पन्न वृश का स्तोत्र उन्हें मुक्त करे। निन्दक लोग निन्दनीय हों।

॥ इतितृतीयस्याष्टमेचतुर्दशोवर्गः ॥ १४ ॥

अग्नःप्रवआहवनीयोपस्थानेशुनश्चिच्छेपमित्येषा[1] अग्निमाहवनीयमुपस्थापयांचकार शुन-श्चिच्छेपंनिदितंसहस्रादितिब्राह्मणम् ।

सैषासप्तमी—

शुनश्चिच्छेपंनिदितंसहस्राद्यूपादमुञ्चोअशमिष्टहिषः ।
एवास्मदग्नेविमुमुग्धिपाशान्होतश्चिकित्वइहतूनिषद्य ॥ ७ ॥

शुनःशेपम् । चित् । निऽदितम् । सहस्रात् । यूपात् । अमुञ्चः । अशमिष्ट । हि । सः । एव । अस्मत् । अग्ने । वि । मुमुग्धि । पाशान् । होतरिति । चिकित्वः । इह । तु । निऽसद्य ॥ ७ ॥

---

1 ऐ० ब्रा० ७. १७.

हेऽग्ने निदितं नितरां बद्धं शुनःशेपमृषिं सहस्रादनेकरूपाद्यूपादमुञ्चः अमोचयः चिदिति पूरणः शुनःशेपमितिपदस्यमध्येऽपदान्तरस्यसंहितायांव्यत्ययेनावस्थितिः सञ्चरिरशमिष्टहि शान्तवान्खलु यद्वा सहियस्मादशमिष्ट स्तुतिकर्मैतत् अस्तावीत् तस्मादमुञ्च इतिसंबन्धः एव एवमस्मदस्मत्तः पाशान्विमुमुग्धि विमोचय हेहोतर्हेचिकित्वः चेतनावन्नग्ने इह वेद्यांनिषद्यावस्थाय ॥ ७ ॥

७. हे अग्नि, तुमने अत्यन्त बद्ध शुनःशेप ऋषि को सहस्र यूप से मुक्त किया था; क्योंकि उन्होंने तुम्हारा स्तव किया था। हे होता और विद्वान् अग्नि, तुम इस वेदी पर उपवेशन करो। इस तरह हम लोगों को सकल पाश से मुक्त करो।

हृणीयमानोअपहिमदैयेःप्रमेदेवानांव्रतपाउवाच ।
इन्द्रोविद्वाँअनुहित्वाचचक्षतेनाहमग्नेअनुशिष्टआगाम् ॥ ८ ॥

हृणीयमानः । अप । हि । मत् । ऐयेः । प्र । मे । देवानाम् । व्रतऽपाः । उवाच । इन्द्रः । विद्वान् । अनु । हि । त्वा । चचक्ष । तेन । अहम् । अग्ने । अनुऽशिष्टः । आ । अगाम् ॥ ८ ॥

हेऽग्ने हृणीयमानः क्रुध्यंस्त्वं मत् मत्तः अपैयेर्हि अपागाः खलु ईङ्गताविन्यस्मात्स्वव्विकरणाच्छान्दसेपरस्मैपदे मध्यमेऽडागमेवृद्धौ व्यत्ययेनश्यनोकारस्यएकारेणकृतेरूपम् मेमह्यंदेवानां व्रतपाः कर्मणःपालकः इन्द्रःप्रोवाचहि सएवविद्वान्त्वामनुचचक्ष त्वांदर्शी तेनानुशिष्टोहं हेऽग्ने त्वामागामिति एवंवृत्राहाह ॥ ८ ॥

८. हे अग्नि, तुम जब क्रुद्ध होते हो तब हमारे निकट से अपगत होते हो। देवों के व्रतपालक इन्द्र ने हमसे यह कहा था। वे विद्वान् हैं, उन्होंने तुम्हें देखा है। हे अग्नि, उनके द्वारा अनुशिष्ट होकर हम तुम्हारे निकट आगमन करते हैं।

विज्योतिषाबृहताभात्यग्निराविर्विश्वानिकृणुतेमहित्वा ।
प्रादेवीर्मायाःसहतेदुरेवाःशिशीतेशृङ्गेरक्षसेविनिक्षे ॥ ९ ॥

वि । ज्योतिषा । बृहता । भाति । अग्निः । आविः । विश्वानि । कृणुते । महिऽत्वा । प्र । अदेवीः । मायाः । सहते । दुःऽएवाः । शिशीते । शृङ्गे इति । रक्षसे । विऽनिक्षे ॥ ९ ॥

अयमग्निर्ज्योतिषातेजसाबृहतामहताविभाति विशेषेणदीप्यते अथ तथाभूतःसन्महित्वा स्वमहत्त्वेन विश्वानिसर्वाणिपदार्थजातानि आविष्कृणुते प्रकटीकरोति एवमयमग्निः किंच अदेवीः अदेवनशीलाः आसुरीर्मायाः दुरेवाः दुःखगमनाः प्रसहते अभिभवति

शिशीति तीक्ष्णीकरोति शृङ्गे शृङ्गाणि शृङ्गसदृशीः हिंसिकाज्वालाः शिशीते तीक्ष्णीकरोति किमर्थं रक्षसे विनिक्षे रक्षसोनाशाय निश्यति शृङ्गे रक्षसोविनिक्षणनायेतियास्कः ॥ ९ ॥

९. अग्नि महान् तेज-द्वारा विशेष रीति से दीप्त होते हैं। वे अपनी महिमा के बल से सकल पदार्थों को प्रकट (प्रकाशित) करते हैं। अग्निदेव प्रवृद्ध होकर दुःखजनक आसुरी माया को पराभूत करते हैं। राक्षसों को विनष्ट करने के लिए वे शृङ्ग (ज्वाला) को तीक्ष्ण करते हैं।

उतस्वानासोदिविषन्त्वग्नेस्तिग्मायुधारक्षसेहन्तवाउ ।
मदेचिदस्यप्ररुजन्तिभामानवरन्तेपरिबाधोअदेवीः ॥ १० ॥

उत । स्वानासः । दिवि । सन्तु । अग्नेः । तिग्मऽआयुधाः । रक्षसे । हन्तवै । ऊँ इति । मदे । चित् । अस्य । प्र । रुजन्ति । भामाः । न । वरन्ते । परिऽबाधः । अदेवीः ॥ १० ॥

उतापिचाग्नेःस्वानासः शब्दंकुर्वाणाःज्वालादिविसन्तु द्युलोकेप्रादुर्भवन्तु किमर्थं तिग्मायुधाः तीक्ष्णायुधस्थानीयाज्वालाः रक्षसेहन्तवाउ रक्षसोहननाय उइतिपूरणः मदेचिद्धर्षेसति अस्याग्नेर्भामाः क्रोधादीप्तयोवा प्ररुजन्ति प्रकर्षेणभङ्गंगच्छन्ति पीडयन्तिवारक्षांसि परिबाधः परितोबाधिकाः अदेवीरदेवनाः आसुर्यः सेनानवरन्ते नवारयन्त्येनम् ॥ १० ॥

१०. अग्नि की शब्द करनेवाली ज्वाला तीक्ष्ण आयुध की तरह राक्षसों को विनष्ट करने के लिए द्युलोक में प्रादुर्भूत होती है। हर्ष के उत्पन्न होने पर अग्नि का क्रोध या दीप्तिसमूह राक्षसों को पीड़ा देता है। बाधा देनेवाली आसुरी सेना उन्हें बाधा नहीं दे सकती।

एतंतेस्तोमंतुविजातविप्रोरथंनधीरःस्वपाअतक्षम् ।
यदीदग्नेप्रतित्वंदेवहर्याःस्वर्वतीरपएनाजयेम ॥ ११ ॥

एतम् । ते । स्तोमम् । तुविऽजात । विप्रः । रथम् । न । धीरः । सुऽअपाः । अतक्षम् । यदि । इत् । अग्ने । प्रति । त्वम् । देव । हर्याः । स्वःऽवतीः । अपः । एन । जयेम ॥ ११ ॥

हेतुविजात बहुभावमापन्नाग्ने तेत्वदर्थमेतंस्तोमम् एतत्स्तोत्रं विप्रोमेधावी स्तोतारथं न रथमिव धीरःस्वपाः शोभनकर्माहम् अतक्षं समपादयं हेअग्ने देव त्वं यदीत् यदीव एनंस्तोमंप्रतिहर्याः प्रतिकामयेथाः तर्हिस्वर्वतीः स्वरणवतीर्व्याप्तिमतीरपएनाएनेनस्तोत्रेणप्राप्नुयाम ॥ ११ ॥

---

१ नि० ४, १४.।

११. हे बहुभाव-प्राप्त अग्नि, हम तुम्हारे स्तोता हैं। धीर और कर्मकुशल व्यक्ति जिस तरह से रथ निर्माण करता है, उसी तरह से हम तुम्हारे लिए इस स्तोत्र का निर्माण करते हैं। हे अग्निदेव, यदि तुम इस स्तोम को ग्रहण करो तो हम बहु व्याप्त जय-लाभ करें।

तुविग्रीवो वृषभो वावृधानोऽशत्र्व१र्यः समजाति वेदः।
इतीममग्निममृता अवोचन्बर्हिष्मते मनवे शर्म यंसद्धविष्मते मनवे शर्म यंसत् ॥ १२ ॥ १५ ॥

तुविऽग्रीवः। वृषभः। ववृधानः। अशत्रु। अर्यः। सम्। अजाति। वेदः। इति। इमम्। अग्निम्। अमृताः। अवोचन्। बर्हिष्मते। मनवे। शर्म। यंसत्। हविष्मते। मनवे। शर्म। यंसत् ॥ १२ ॥ १५ ॥

तुविग्रीवोबहुज्वालः प्रभूतग्रीवोवा वृषभोवर्षिताकामानां ववृधानोवर्धमानोग्निरर्यः अरेर्वैरिणोधनम् अशत्रु अकण्टकं सममाति संयोनयति इतीममर्थमग्निम् अमृताअन्येदेवाअवोचन् यस्मादेवंतस्माद्बर्हिष्मते यागवते मनवे मनुष्याय यजमानाय शर्म सुखं यंसत् यच्छतु हविष्मतेचशर्मयंसत् ॥ १२ ॥

१२. बहु ज्वाला विशिष्ट, अभीष्टवर्षी तथा वर्द्धमान अग्नि निष्कण्टक भाव से शत्रुओं के धन का संग्रह करते हैं। इस बात को देवों ने अग्नि से कहा था कि वे यज्ञ करनेवाले मनुष्यों को सुख दान करें एवम् हव्य देनेवाले मनुष्यों (यजमानों) को भी सुख दान करें ?

त्वमग्नेवरुणइति द्वादशर्चंतृतीयंसूक्तम् आत्रेयस्यवसुश्रुतस्यार्षं त्रैष्टुभमाग्नेयं त्वमग्नेवसुश्रुतइत्यनुक्रान्तं प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोर्विनियोगः उक्तोग्निरित्यग्रोक्तः।

त्वमग्ने वरुणो जायसे यत्त्वं मित्रो भवसि यत्समिद्धः।
त्वे विश्वे सहसस्पुत्र देवास्त्वमिन्द्रो दाशुषे मर्त्याय ॥ १ ॥

त्वम्। अग्ने। वरुणः। जायसे। यत्। त्वम्। मित्रः। भवसि। यत्। सम्ऽइद्धः। त्वे इति। विश्वे। सहसः। पुत्र। देवाः। त्वम्। इन्द्रः। दाशुषे। मर्त्याय ॥ १ ॥

हेअग्ने त्वं वरुणस्तमसांवारकोरात्र्यभिमानिदेवोपित्वमेव यद्यदाजायसे किंच त्वंमित्रोऽहरभिमानीदेवःप्रमीतेस्त्राता यद्यदा समिद्धस्त्वम् उत्पन्नमात्रःसन्तमोनिवारयसि प्रबुद्धःसन्दित-

कारीभवसीत्यर्थः तदा त्वे त्वयि विश्वेसर्वेपिदेवावर्तन्ते स्वहुतेनहविषातेषांजीवनात् तेदेवाः विम्यतोऽग्निंप्राविशन्नितिहिश्रुतेः । हेसहसस्पुत्र बलेनमथ्यमानत्वात् किंच त्वमिन्द्रःस्वामी दाशुषे हविर्दात्रेमर्त्याय यजमानायभवसि ॥ १ ॥

१. हे अग्नि, तुम उत्पन्न होते ही वरुण (अन्धकार के निवारक शत्रुपभिमानी देव) होते हो। समिद्ध होकर तुम मित्र (हितकारी) होते हो। समस्त देवगण तब तुम्हारा अनुवर्तन करते हैं। हे बल-पुत्र, तुम हव्यदाता यजमान के इन्द्र हो।

विवाहेचतुर्थ्यामाज्याहुतौत्वमर्यमेत्येषा सूत्रितंच–त्वमर्यमाभवसियत्कनीनामितिविवाहे चतुर्थीमिति ।

त्वमर्य॒मा भ॑वसि॒ यत्क॒नीनां॒ नाम॑ स्वधाव॒न्गुह्यं॑ बिभर्षि ।
अ॒ञ्जन्ति॑ मि॒त्रं सुधि॑तं॒ न गोभि॒र्यद्दम्प॑ती॒ सम॑नसा कृ॒णोषि॑ ॥ २ ॥

त्वम् । अ॒र्य॒मा । भ॒व॒सि॒ । यत् । क॒नीना॑म् । नाम॑ । स्व॒धा॒ऽव॒न् । गुह्य॑म् । बि॒भ॒र्षि॒ । अ॒ञ्जन्ति॑ । मि॒त्रम् । सुऽधि॑तम् । न । गोभिः॑ । यत् । दम्प॑ती॒ इति॒ दम्ऽप॑ती । सऽम॑नसा । कृ॒णोषि॑ ॥ २ ॥

हेअग्ने त्वम्अर्यमाभवसि सर्वेषांनियमितासि यद्यदा कनीनांकन्यकानांसंबन्ध्यसि किंच हेस्वधावन् हविर्लक्षणान्नवन् गुह्यंगोपनीयंनामाबिभर्षि वैश्वानरइति तन्नाम सुधितं सुष्ठुनिहितं मित्रंन मित्रमिवगोभिः विकारेप्रकृतिशब्दः गोविकारैःक्षीरादिभिःअञ्जन्ति अनक्ति यद्यस्माद्दम्पती जायापती समनसा समानमनस्कौ कृणोषि करोषि ॥ २ ॥

२. हे अग्नि, तुम कन्याओं के सम्बन्ध में अर्यमा (सबके नियामक) होते हो। हे हव्यवान् अग्नि, तुम गोपनीय नाम (वैश्वानर) धारण करते हो। जब तुम दम्पती को एक मनवाले बना देते हो तब वे तुम्हें बन्धु की तरह गव्य-द्वारा सिक्त करते हैं।

अथतृतीया–

तव॑ श्रि॒ये म॒रुतो॑ मर्जयन्त॒ रुद्र॒ यत्ते॒ जनि॑म॒ चारु॑ चि॒त्रम् ।
प॒दं यद्विष्णो॑रुप॒मं नि॒धायि॒ तेन॑ पासि॒ गुह्यं॒ नाम॒ गोना॑म् ॥ ३ ॥

तव॑ । श्रि॒ये । म॒रुतः॑ । म॒र्ज॒य॒न्त॒ । रुद्र॑ । यत् । ते॒ । जनि॑म । चारु॑ । चि॒त्रम् । प॒दम् । यत् । विष्णोः॑ । उ॒प॒ऽमम् । नि॒ऽधायि॑ । तेन॑ । पा॒सि॒ । गुह्य॑म् । नाम॑ । गोना॑म् ॥ ३ ॥

---

१ तै० सं० ६. १. २ ।

अनयाऽग्नेर्माध्यमिकीमूर्तिःस्तूयते हेअग्ने तवश्रिये श्रयणाय मरुतःअपोन्तरिक्षमार्मृजन्त मार्जयन्ति हेरुद्र वृष्ट्यारुद्रवद्धर्षितरग्ने ते तव यज्जनिम जन्म वैद्युतलक्षणं चारु चरणीयं चित्रं चायनीयंच तत्कथमितिचेदुच्यते- विष्णोर्व्यापनशीलस्यदेवस्योपमम् उपमेयं गुह्यम् अगम्यं यत्पदंनिधायि अनेनान्तरिक्षमुक्तं उपमेयमिवविष्णोर्मध्यमंपदं तस्मादान्तरिक्षंप- श्यन्तीतिब्राह्मणम् । तेनगोनामुदकानांगुह्यंनामनामानिपासि रक्षसि ॥ ३ ॥

३. हे अग्नि, तुम्हारे आश्रय के लिए मरुद्गण अन्तरिक्ष का मार्जन करते हैं। हे रुद्र, तुम्हारे लिए वैद्युत लक्षण, अति विचित्र और मनोहर जो विष्णु (व्यापनशील देव) का अगम्य पद (अन्तरिक्ष) है, वह स्थापित हुआ है। उसके द्वारा तुम उदक के गुह्य नाम का पालन करो।

तवश्रियासुदृशोदेवदेवाःपुरूदधानाअमृतंसपन्त ।
होतारमग्निंमनुषोनिषेदुर्दशस्यन्तउशिजःशंसमायोः ॥ ४ ॥

तव । श्रिया । सुऽदृशः । देव । देवाः । पुरु । दधानाः । अमृतम् । सपन्त । होतारम् । अग्निम् । मनुषः । नि । सेदुः । दशस्यन्तः । उशिजः । शंसम् । आयोः ॥ ४ ॥

हेदेवाग्ने सुदृशः तवश्रिया समृद्ध्यादेवाः इन्द्रादयः पुरु अत्यधिकं दधानाः त्वयिप्री- तिंधारयन्तः अमृतंसपन्त स्पृशन्ति होतारंहोमनिष्पादकमग्निं मनुषोमनुष्यानिषेदुः परिचरन्तिऋ- त्विजः किंकुर्वन्तः दशस्यन्तः हविर्वितरन्तः शंसं फलमुशिजःकामयमानस्यायोर्मनुष्यस्ययज- मानस्यार्थम् ॥ ४ ॥

४. हे अग्निदेव, तुम्हारी समृद्धि के द्वारा इन्द्रादि देवगण दर्शनीय होते हैं। वे देवगण तुम्हारे प्रति अत्यन्त प्रीति धारण करके अमृत का स्पर्श करते हैं। ऋत्विगण फलाभिलाषी यजमान के लिए हव्य वितरण करते हुए होता अग्नि की परिचर्या करते हैं।

नत्वद्धोतापूर्वोअग्नेयजीयान्नकाव्यैःपरोअस्तिस्वधावः ।
विशश्चयस्याअतिथिर्भवासिसयज्ञेनवनवद्देवमर्तान् ॥ ५ ॥

न । त्वत् । होता । पूर्वः । अग्ने । यजीयान् । न । काव्यैः । परः । अस्ति । स्वधाऽवः । विशः । च । यस्याः । अतिथिः । भवासि । सः । यज्ञेन । वनवत् । देव । मर्तान् ॥ ५ ॥

हेअग्ने त्वत्त्वत्तोऽन्योनास्ति होता पूर्वःपूर्वकः पुराणोवा यजीयानतिशयेनपूज्यः यष्टा वा काव्यैःस्तोत्रैःस्तुत्यः परः परस्तात्परस्मिन्नधिकोऽन्योनास्ति हेदेव हेस्वधावः अन्नवन्

१ ऐ० ब्रा० ५. ६. ८. ।

यस्याविशःप्रजायाऋत्विग्रूपायाअतिथिर्भवासि अतिथिवत्पूज्योभवासि सयज्ञेन मर्तानरवेद्धून् वनवत् वृश्चति हिनस्ति यद्वा मर्तान्परिचारकान्वनवत्संभजेत् ॥ ५ ॥

५. हे अग्नि, तुमसे भिन्न कोई अन्य होता नहीं है, यज्ञकारी नहीं है और कोई पुरातन भी नहीं है। हे अन्नवान्, भविष्यत्काल में भी तुम्हारी अपेक्षा कोई स्तुतियोग्य नहीं होगा। हे देव, तुम जिस ऋत्विक् के अतिथि होते हो, वह यज्ञ-द्वारा शत्रु मनुष्यों को विनष्ट करता है।

वयमग्नेवनुयामत्वोतावसूयवोहविषाबुध्यमानाः ।
वयंसमर्येविदथेष्वह्नांवयंरायासहसस्पुत्रमर्तान् ॥ ६ ॥ १६ ॥

वयम् । अग्ने । वनुयाम । त्वाऽऊताः । वसुऽयवः । हविषा । बुध्यमानाः । वयम् । सऽमर्ये । विदथेषु । अह्नाम् । वयम् । राया । सहसः । पुत्र । मर्तान् ॥ ६ ॥ १६ ॥

हेअग्ने वयंयजमानाः त्वोताः त्वयारक्षिताःसन्तः वनुयाम शत्रून्पीडयाम संभजेमहि याधनं कीदृशावयं वसूयवोवसुकामाः हविषा त्वां बुध्यमानाबोधयन्तः वयंसमर्ये समरणे अयेम शत्रूनितिशेषः विदथेषुयागेषुअह्नांवलं यद्वा वनुयामेत्येतदनुवर्त्यते अह्नांसर्वेष्वहःसु किंचवयं हेसहसस्पुत्र बलस्यपुत्र पालकवाग्ने रायाधनेनसहमर्तान्पुत्रभृत्यादीन्लभेमहि ॥ ६ ॥

६. हे अग्नि, हम तुम्हारे द्वारा रक्षित होकर शत्रुओं को पीड़ा-दान करेंगे। हम धनाभिलाषी हैं। हम लोग तुम्हें हव्य-द्वारा प्रबुद्ध करते हैं। हम लोग युद्ध में जय-लाभ करें और प्रतिदिन यज्ञ में बल प्राप्त करें। हे बलपुत्र, हम लोग धन के साथ पुत्र-लाभ करें।

योनआगोअभ्येनोभरात्यधीदघमघशंसेदधात ।
जहीचिकित्वोअभिशस्तिमेतामग्नेयोनोमर्चयतिद्वयेन ॥ ७ ॥

यः । नः । आगः । अभि । एनः । भराति । अधि । इत् । अघम् । अघऽशंसे । दधात । जहि । चिकित्वः । अभिऽशस्तिम् । एताम् । अग्ने । यः । नः । मर्चयति । द्वयेन ॥ ७ ॥

योमर्त्यः आगः अपराधम् एनःपापंचनोस्मभ्यमभिभराति अभितःकरोति तस्मिन्नघशंसे अघंपापम् अधिदधात दधात्वग्निः इत्पूरणः आगोपराधंयोनस्मिदंकरोतितिस्मात्वाग्निस्तत्करोतित्यर्थः अथप्रत्यक्षेणोच्यते—हेअग्ने एतामभिशस्तिमहि उत्तरत्रयच्छब्दश्रवणात् तदानुगुण्येनेनमभिशंसकमितिन्याख्येयं योमिशस्ता नोस्मान्द्वयेनोर्केनागसेनसावामर्चयतिबाधतेत-मिति ॥ ७ ॥

७. जो मनुष्य हम लोगों के प्रति अपराध या पाप करता है, उस पापकारी व्यक्ति के प्रति अग्नि पापाचरण करें—उसे पापी बनायें। हे विद्वान् अग्नि, जो हम लोगों को अपराध और पाप-द्वारा बाधा देता है, उस पापकारी को विनष्ट करो।

त्वामस्याव्युषिदेवपूर्वेदूतंकृण्वानाअयजन्तहव्यैः।
संस्थेयदग्नईयसेरयीणांदेवोमर्तैर्वसुभिरिध्यमानः ॥ ८ ॥

त्वाम्। अस्याः। विऽउषि। देव। पूर्वे। दूतम्। कृण्वानाः। अयजन्त। हव्यैः। सम्ऽस्थे। अग्ने। यत्। ईयसे। रयीणाम्। देवः। मर्तैः। वसुऽभिः। इध्यमानः ॥ ८ ॥

हेअग्ने त्वामस्यारात्रेः व्युषि व्युष्टायाम् उषसीत्यर्थः पूर्वे, पुरातनायजमानाः दूतंदेवानांमेकं कृण्वानाः कुर्वाणाः अयजन्तहव्यैर्हविर्भिःसाधनैः रयीणां हविर्लक्षणानां संस्थे संस्थाने आसादनेसति हेअग्ने यद्यदाईयसे गच्छसि देवोद्योतमानोमर्तैर्मनुष्यैर्ऋत्विग्भिर्वसुभिर्वासकैरिध्यमानःसमिध्यमानःसन् ॥ ८ ॥

८. हे देव, पुरातन यजमान तुम्हें देवों का दूत बनाकर उषा-काल में यज्ञ करते हैं। हे अग्नि, हव्य संग्रह होने के अनन्तर तुम द्युतिमान् होकर भी निवासप्रद मनुष्यों-द्वारा समिद्ध होकर गमन करते हो।

अवस्पृधिपितरंयोधिविद्वान्पुत्रोयस्तेसहसःसूनऊहे।
कदाचिकित्वोअभिचक्षसेनोग्नेकदाँऋतचिद्यातयासे ॥ ९ ॥

अव। स्पृधि। पितरम्। योधि। विद्वान्। पुत्रः। यः। ते। सहसः। सूनो इति। ऊहे। कदा। चिकित्वः। अभि। चक्षसे। नः। अग्ने। कदा। ऋतऽचित्। यातयासे ॥ ९ ॥

हेसहसःसूनो बलस्यपुत्राग्ने त्वमवस्पृधि पारय योधि पृथक्कुरुपापात् यःपुत्रः पुत्रस्थानीयः तव योयजमानः ते त्वांपितरंपालकं पितृभूतं विद्वान् जानन्नूहे वहतेहवींषि समेवंकुर्विति ऋषिरात्मानंपरोक्षेणाह हव्यवाळग्निरस्माकंपितानइतिहिवक्ष्यति। यद्वा पितृपुत्रः माथोन्यत्यस्तः पितरंपितृवद्रक्षकं यजमानमवस्पृधि योधिच यस्त्वंपुत्रः पुत्रवत्सदारक्षणीयः स्वंपुत्रोभवसियस्तेपिपर्तीतिहिश्रुतिः। हेचिकित्वः चेतनावन्नग्ने कदानोस्मानभिचक्षसे ॥ ९ ॥
अभिपश्यसि कदाचऋतचित् यज्ञस्योदकस्यवाचेतयिता यातयासे प्रेरयसिसन्मार्गेण

९. हे बलपुत्र, तुम पिता हो। जो विद्वान् पुत्र तुम्हारे लिए हव्य वहन करता है, तुम उसे पार कर देते हो और उसे पाप से पृथक् करते हो। हे विद्वान् अग्नि, कब तुम हम लोगों को देखोगे? हे यज्ञ के प्रेरक कब तुम हम लोगों को सन्मार्ग में प्रेरित करोगे?

भूरि॒नाम॒वन्द॑मानोदधाति॒पि॒तावसो॒यदि॒तज्जो॒षया॑से ।
कु॒विद्दे॒वस्य॒सह॑साचका॒नःसु॒म्नम॒ग्निर्व॑नतेवावृधा॒नः ॥ १० ॥

भूरि॑ । नाम॑ । वन्द॑मानः । द॒धा॒ति॒ । पि॒ता । व॒सो॒ इति॑ । यदि॑ । तत् । जो॒षया॑से । कु॒वित् । दे॒वस्य॑ । सह॑सा । च॒का॒नः । सु॒म्नम् । अ॒ग्निः । व॒न॒ते॒ । व॒वृ॒धा॒नः ॥ १० ॥

भूरिप्रभूतंनामत्वदीयंनामवन्दमानःसंदधाति धारयति सामर्थ्याद्धविः अथवा नाम हविः प्रभूतंधारयतिदातुं पितापालकस्त्वं हेवसोवासकाग्ने यदितद्धविःजोषयासे सेवसे देवस्यान्यस्यहर्तुर्येममानस्यकुविद्बहुहविःसहसाबलेनयुक्तःसन्चकानःकामयमानः यद्वा कर्मणिषष्ठी देवंयजमानंकामयमानोऽग्निर्वावृधानोवर्धमानोयजमानंवर्धयन्वा सुम्नं सुखं वनते प्रयच्छति ॥ १० ॥

१०. हे निवासप्रद अग्नि, तुम पालक हो। तुम उस हवि का सेवन करते हो जो तुम्हारे नाम की वन्दना करके दिया गया है। यजमान उससे पुत्र धारण करता है। यजमान के बहुत हव्य की अभिलाषा करनेवाले और वर्द्धमान अग्नि बलयुक्त होकर सुख-दान करते हैं।

त्वम॑ङ्ग जरि॒तारं॑यविष्ठ॒विश्वा॑न्यग्ने दु॒रि॒ताति॑पर्षि ।
स्ते॒ना अ॑दृश्रन्नि॒पवो॒जना॒सोऽज्ञा॑तकेता वृ॒जि॒ना अ॑भूवन् ॥ ११ ॥

त्वम् । अ॒ङ्ग । ज॒रि॒तार॑म् । य॒वि॒ष्ठ॒ । विश्वा॑नि । अ॒ग्ने॒ । दुः॒ऽइ॒ता । अति॑ । प॒र्षि॒ । स्ते॒नाः । अ॒दृ॒श्र॒न् । रि॒पवः॑ । जना॑सः । अज्ञा॑तऽकेताः । वृ॒जि॒नाः । अ॒भू॒व॒न् ॥ ११ ॥

अङ्ग हेस्वामिन् यविष्ठ युवतमाग्ने जरितारंस्तोतारमनुग्रहीतुं विश्वानिदुरिता दुरितानि अतिपर्षि अतिपारयसि स्तेनास्तस्कराअदृश्रन् दृश्यन्ते रिपवोजनासः शत्रुभूतामनुष्याः अज्ञातकेताःअज्ञातचिह्नाः वृजिनाअस्माभिर्वर्जिताअभूवन्भवन्ति ॥ ११ ॥

११. हे स्वामी, हे युवतम अग्नि, तुम स्तोता को अनुगृहीत करने के लिए समस्त दुरितों (विघ्न) से पार कर देते हो। तस्करगण दिखाई देने लगते हैं। अपरिज्ञात चिह्नवाले शत्रुभूत मनुष्य हमारे द्वारा वर्जित किये जाते हैं।

इ॒मे या॒मास॑स्त्व॒द्रिग॑भूव॒न्वस॑वे वा॒तदि॑दा॒गो अ॑वाचि ।
नाह॒ायम॒ग्निर॒भिश॑स्तये नो॒न रीष॑ते वावृधा॒नः परा॑दात् ॥ १२।१७ ॥

इमे। यामासः। त्वद्रिक्। अभूवन्। वसवे। वा। तत्। इत्।
आगः। अवाचि। न। अहं। अयम्। अग्निः। अभिऽशस्तये।
नः। न। रिषते। ववृधानः। परा। दात् ॥ १२ ॥ १७ ॥

इमेयामासोगन्तारः स्तोमाः त्वद्रिक् त्वदभिमुखाअभूवन्भवन्ति वा अथवा वसवे वासकाय तदागोपराधमाशासनरूपमवाचि उच्यतानहमग्निमिदंदेहीतियाचनमेनापराधः इदितिपूरणः यद्वा तदिदंवक्ष्यमाणंशत्रुभिःकृतमागः किंचायमग्निर्ववृधानः स्तुत्यावर्धमानःस-न्नाह नैवाभिशस्तयेनिन्दकायनोस्मान्परादात्परादद्यात् तथा रिषतेहिंसकायनैवपरादात् ॥ १२ ॥

१२. ये स्तोम तुम्हारे अभिमुख गमन करते हैं अथवा हम निवासप्रद अग्नि के निकट उस याचमान अपराध का उच्चारण करते हैं। अग्नि हमारी स्तुति-द्वारा वर्द्धित होकर हमें निन्दकों अथवा हिंसकों के हाथ में न सौंपें।

॥ इतितृतीयस्याष्टमेसप्तदशोवर्गः ॥ १७ ॥

त्वामग्नइत्येकादशर्चंचतुर्थसूक्तम् आत्रेयस्यवसुश्रुतस्यार्षं त्रैष्टुभमाग्नेयम् अनुक्रान्तंच—त्वाम-ग्नएकादशेति। प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोर्विनियोगोऽबोध्यग्निरित्युक्तः।

त्वामग्नेवसुपतिंवसूनामभिप्रमन्देअध्वरेषुराजन्।
त्वयावाजंवाजयन्तोजयेमाभिष्यामपृत्सुतीर्मर्त्यानाम् ॥ १ ॥

त्वाम्। अग्ने। वसुऽपतिम्। वसूनाम्। अभि। प्र। मन्दे।
अध्वरेषु। राजन्। त्वया। वाजम्। वाजऽयन्तः। जयेम।
अभि। स्याम। पृत्सुतीः। मर्त्यानाम् ॥ १ ॥

हेअग्ने वसूनांवसुपतिंवृत्त्यवृत्तिभ्यांवसूनांबाहुल्यं सत्स्वामित्वंचोक्तं बहूनांधनानांस्वामि-नंत्वामध्वरेषुयागेषु अभिप्रमन्दे आभिमुख्येनस्तौमि हेराजन् किंच त्वया अनुकूलेनवाजयन्तो-ऽन्नमिच्छन्तोवयंवाजंजयेम किंच मर्त्यानांमरणधर्मकाणां पृत्सुतीः सेनाअभिष्याम अभिभ-वेम ॥ १ ॥

१. हे धनसमूह के स्वामी अग्नि, हम तुम्हारे उद्देश से यज्ञ में स्तुति करते हैं। हे राजा, हम अन्नाभिलाषी हैं। तुम्हारी अनुकूलता से हम अन्न लाभ करें और मनुष्य-सेना को अभिभूत करें।

दर्शपूर्णमासेपत्नीसंयाजेगृहपतेर्याज्यैषा सूत्रितंच—हव्यवाळग्निरजरःपितानइतिपत्नीसं-याजाइति। देवसुवांहविःष्वप्यग्नेर्गृहपतेरेषैवयाज्या सूत्रितंच—हव्यवाळग्निरजरःपितानस्त्वंयशो-मनोषदइति।

हव्यवाळग्निरजरःपितानोविभुर्विभावासुदृशीकोअस्मे ।
सुगार्हपत्याःसमिषोदिदीह्यस्मद्र्यक्सम्मिमीहिश्रवांसि ॥ २ ॥

हव्यऽवाट् । अग्निः । अजरः । पिता । नः । विऽभुः । विभाऽवा ।
सुऽदृशीकः । अस्मे इति । सुऽगार्हपत्याः । सम् । इषः । दिदीहि ।
अस्मद्र्यक् । सम् । मिमीहि । श्रवांसि ॥ २ ॥

अयंहव्यवाळग्निरजरः अजीर्णःसन् नःपिताभवत्वितिशेषः किंच विभुर्व्याप्तः विभावा दीप्तिमान् सुदृशीकः शोभनदर्शनः अस्मे अस्माकंभवतु अथप्रत्यक्षकृतः सुगार्हपत्याः शोभनगार्हपत्ययुक्तानि इषोन्नानिसन्दिदीहि सम्यक्प्रकाशय प्रदत्स्व वा अस्मद्र्यक् अस्मदभिमुखंश्रवांस्यन्नानिसंमिमीहि सम्यक्प्रयच्छ ॥ २ ॥

२. हव्यवाहक अग्नि जरारहित होकर हम लोगों के पालक हों। हम लोगों के निकट वे सर्वव्याप्त दीप्यमान और दर्शनीय हों। हे अग्नि, तुम शोभन गार्हपत्ययुक्त अन्न को भली भाँति से प्रकाशित करो अथवा प्रदान करो। तुम हम लोगों को प्रचुर परिमाण में अन्न-प्रदान करो।

विशांकविंविश्पतिंमानुषीणांशुचिंपावकंघृतपृष्ठमग्निम् ।
निहोतारंविश्वविदंदधिध्वेसदेवेषुवनतेवार्याणि ॥ ३ ॥

विशाम् । कविम् । विश्पतिम् । मानुषीणाम् । शुचिम् । पावकम् ।
घृतऽपृष्ठम् । अग्निम् । नि । होतारम् । विश्वऽविदम् । दधिध्वे ।
सः । देवेषु । वनते । वार्याणि ॥ ३ ॥

मानुषीणांविशां विश्पतिं सर्वासांमनुष्यरूपाणांप्रजानांपालकं स्वामिनंवा कविं मेधाविनं शुचिं विशुद्धं दीप्तंवा पावकमन्येषांशोधकं घृतपृष्ठं प्रदीप्तपृष्ठोपलक्षितशरीरम् अथवा उपरितनभागआज्योपेतंहोतारंहोमनिष्पादकं विश्वविदं विश्वस्यवेत्तारम् अग्निंनिदधिध्वे धारयथ हेऋत्विजः सदेवोदेवेषुमध्येवार्याणिवरणीयानिधनानि वनते संभजतेस्मदर्थं स्वयंवा वार्याणिहवींषिवनते ॥ ३ ॥

३. हे ऋत्विको, तुम लोग मनुष्यों के स्वामी, मेधावी, विशुद्ध, दूसरों को शुद्ध करनेवाले, घृतपृष्ठ, होमनिष्पादक और सर्ववित् अग्नि को धारण करो। अग्निदेव देवों के मध्य में संग्रहणीय धन को हम लोगों के लिए सम्भक्त करते हैं।

जुषस्वाग्नइळयासजोषायतमानोरश्मिभिःसूर्यस्य ।
जुषस्वनःसमिधंजातवेदआचदेवान्हविरद्यायवक्षि ॥ ४ ॥

जुषस्वं । अग्ने । इळंया । सऽजोषाः । यतमानः । रश्मिऽभिः ।
सूर्यस्य । जुषस्वं । नः । सम्ऽइधंम् । जातऽवेदः । आ । च ।
देवान् । हविःऽअद्याय । वक्षि ॥ ४ ॥

हेअग्ने जुषस्व सेवस्व स्तुतिं इळयावेदिलक्षणयाभूम्यावाचावासजोषाःसमानप्रीतिः तयासूर्यस्यरश्मिभिः यतमानः प्रयतमानःकाष्ठेकुर्वन् किंच हेजातवेदः जातस्येवेदितरग्ने नोस्मदीयांसमिधंजुषस्व सेवस्व आवहच देवान्हविरद्यायहविरदनाय आवाह्यवक्षिवहसि सद्धविः ॥ ४ ॥

४. हे अग्नि, इला (वेदीभूमि) के साथ समान प्रीतियुक्त होकर और सूर्य की रश्मियों-द्वारा यतमान होकर तुम (स्तुति की) सेवा करो। हे जातवेदा, हम लोगों के काष्ठ (समिध्) की सेवा करो। हव्य भोजन करने के लिए देवों का आह्वान करो और हव्य वहन करो।

अथपवित्रेष्ट्यांस्विष्टकृतोनुवाक्यैषा सूत्रितंच—जुष्टोदमूनाअग्नेशर्धमहतेसौभगायेतिसं-याज्येइति । मरुद्भ्यःपुरोडाशंसप्तकपालमित्यत्रापिस्विष्टकृतोनुवाक्या अत्यासोनयेमरुतःस्वञ्चो जुष्टोदमूनाइतिसूत्रितम् ।

सैषापञ्चमी—

जुष्टोदमूनाअतिथिर्दुरोणइमंनोयज्ञमुपयाहिविद्वान् ।
विश्वाअग्नेअभियुजोविहत्याशत्रूयतामाभराभोजनानि ॥५॥१८॥

जुष्टः । दमूनाः । अतिथिः । दुरोणे । इमम् । नः । यज्ञम् ।
उप । याहि । विद्वान् । विश्वाः । अग्ने । अभिऽयुजः ।
विऽहत्यं । शत्रुऽयुताम् । आ । भर । भोजनानि ॥ ५ ॥ १८ ॥

जुष्टःपर्याप्तोदमूनादानमनादान्तमनावा अतिथिस्तद्वत्पूज्यःसन् इमंनोस्मदीयंयज्ञमुप-याहि उपगच्छ विद्वान्जानन् हेअग्ने विश्वाअभियुजः सर्वानभियोक्तॄन् विहत्य शत्रूयतां तेषांभोजनानि अन्नानि धनान्याभर आहर अतिथिरभ्यतितोगृहान्भवतीत्यादिनिरुक्तंद्र-ष्टव्यम् ॥ ५ ॥

५. तुम पर्याप्त, दान्तमना और गृहागत अतिथि की तरह पूज्य होकर हम लोगों के इस यज्ञ में आगमन करो। हे विद्वान् अग्नि, तुम समस्त शत्रुओं को विनष्ट करो और शत्रुताचरण करनेवालों का धन अपहरण करो।

वृधेनदस्युंप्रहिचातयस्ववयःकृण्वानस्तन्वेऽस्वायै ।
पिपर्षियत्सहसस्पुत्रदेवान्त्सोअग्नेपाहिनृतमवाजेअस्मान् ॥६॥

वृधेन । दस्युम् । प्र । हि । चातयस्व । वयः । कृण्वानः ।
तन्वे । स्वायै । पिपर्षि । यत् । सहसः । पुत्र । देवान् । सः ।
अग्ने । पाहि । नृऽतम । वाजे । अस्मान् ॥ ६ ॥

हेऽग्ने वधेनायुधेन दस्युमुपक्षपयितारं प्रहिचातयस्व प्रणाशय हिःपूरणः वयःकृण्वानः तन्वेशरीराय स्वायै स्वीयाय अथवा स्वायैतन्वे यजमानादिरूपाय पुत्राय वयोऽन्नंकुर्वाणः यद्यस्मात्सहसस्पुत्राग्ने देवान्पिपर्षि तर्पयसि हेनृतम नेतृतमाग्ने सत्वंवाजेसंग्रामे अस्मान्पाहिरक्ष ॥ ६ ॥

६. हे अग्नि, तुम अपने यजमानादिरूप पुत्र को अन्न-दान करते हो और आयुध-द्वारा दस्युओं को विनष्ट करते हो । हे बलपुत्र, जिस कारण तुम देवों को तृप्त करते हो, उसी कारण से हे नेतृश्रेष्ठ अग्नि, तुम हम लोगों की संग्राम में रक्षा करो ।

वयंतेअग्नउक्थैर्विधेमवयंहव्यैःपावकभद्रशोचे ।
अस्मेरयिंविश्ववारंसमिन्वास्मेविश्वानिद्रविणानिधेहि ॥ ७ ॥

वयम् । ते । अग्ने । उक्थैः । विधेम । वयम् । हव्यैः । पावक ।
भद्रऽशोचे । अस्मे इति । रयिम् । विश्वऽवारम् । सम् । इन्व ।
अस्मे इति । विश्वानि । द्रविणानि । धेहि ॥ ७ ॥

हेऽग्ने ते त्वां वयं उक्थैःशस्त्रैर्विधेम परिचरेम वयंहव्यैर्हविर्भिर्विधेम हेपावक शोधक हेभद्रशोचे कल्याणदीप्ते अग्ने अस्मे अस्मभ्यंविश्ववारं विश्वैर्वरणीयंरयिंधनंसमिन्व प्रापय अस्मे अस्मभ्यंविश्वानि द्रविणानि धेहि स्थापय ॥ ७ ॥

७. हे अग्नि, हम लोग शस्त्र-द्वारा तुम्हारी परिचर्या करेंगे । हम लोग हव्य-द्वारा तुम्हारी परिचर्या करेंगे । हे शोधक, तथा हे कल्याणकर-दीप्तिविशिष्ट अग्नि, तुम हम लोगों को सबके द्वारा वरणीय धन दो । हम लोगों को समस्त धन प्रदान करो ।

अस्माकमग्नेअध्वरंजुषस्वसहसःसूनोत्रिषधस्थहव्यम् ।
वयंदेवेषुसुकृतःस्यामशर्मणानस्त्रिवरूथेनपाहि ॥ ८ ॥

अस्माकम् । अग्ने । अध्वरम् । जुषस्व । सहसः । सूनो इति ।
त्रिसधस्थ । हव्यम् । वयम् । देवेषु । सुकृतः । स्याम ।
शर्मणा । नः । त्रिवरूथेन । पाहि ॥ ८ ॥

हेअग्ने अस्माकमध्वरंजुषस्व सेवस्व हेसहसःसूनो बलस्यपुत्र त्रिषधस्थ त्रिषुक्षित्यादिषुस्थानेषुस्थित हव्यंहविर्जुषस्व यद्वा अध्वरंहविरितियोज्यम् अहिंसितंहविरित्यर्थः येयजमानादेवेषुमध्ये सुकृतः शोभनापूर्वकर्तारःस्याम भवेम त्रिवरूथेन वाचिकादिभेदेन त्रिधावरणीयेन शर्मणासुखेन त्रिच्छदिष्केण गृहेण वा नः पाहि रक्ष ॥ ८ ॥

८. हे अग्नि, हम लोगों के यज्ञ की सेवा करो। हे बलपुत्र, हे क्षिति आदि तीनों स्थानों में रहनेवाले अग्नि, तुम हव्य की सेवा करो। हम लोग देवों के मध्य में सुकर्मकारी होंगे। तुम हम लोगों को वाचिकादि भेद से तीन प्रकार के सर्ववरणीय सुख-द्वारा अथवा त्रितल-विशिष्ट गृह-द्वारा रक्षा करो।

विश्वानिनोदुर्गहाजातवेदःसिन्धुंननावादुरितातिपर्षि ।
अग्नेअत्रिवन्नमसागृणानो३स्माकंबोध्यविता तनूनाम् ॥ ९ ॥

विश्वानि । नः । दुःगहा । जातऽवेदः । सिन्धुम् । न । नावा ।
दुःइता । अति । पर्षि । अग्ने । अत्रिऽवत् । नमसा । गृणानः ।
अस्माकम् । बोधि । अविता । तनूनाम् ॥ ९ ॥

हेजातवेदः नोस्माकं दुर्गहा दुःखेगाह्यानि दुःखेनभोग्यानि विश्वानिदुरितान्यतिपर्षि अतिपारय सिन्धुंननावा नदीं नाविकोयथा तद्वत् हेअग्ने अत्रिवत् अत्रेर्यथा तथानोस्माकं नमसास्तोत्रेणगृणानः स्तूयमानःसन्नोस्माकं तनूनामविता रक्षकोनोपि बुध्यस्व ॥ ९ ॥

९. हे जातवेदा, नाविक नौका-द्वारा जिस तरह से नदी पार करता है, उसी तरह से तुम हम लोगों को समस्त दुःसह दुरितों से पार करो। हे अग्नि, अत्रि की तरह हम लोगों के स्तोत्रों-द्वारा स्तुत होकर तुम हम लोगों के शरीररक्षक रूप से अवगत होओ।

पुत्रकामेष्ट्यांयस्त्वेत्येषाप्रधानस्ययाज्या सूत्रितंच—यस्त्वाहृदाकीरिणामन्यमानोभित्त्वाविभ्रयस्तममिति ।

यस्त्वांहृदाकीरिणामन्यमानोमर्त्यंमर्त्योजोहवीमि ।
जातवेदोयशोअस्मासुधेहिप्रजाभिरग्नेअमृतत्वमश्याम् ॥ १० ॥

यः । त्वा । हृदा । कीरिणा । मन्यमानः । अमर्त्यम् । मर्त्यः ।
जोहवीमि । जातऽवेदः । यशः । अस्मासु । धेहि । प्रऽजाभिः ।
अग्ने । अमृतऽत्वम् । अश्याम् ॥ १० ॥

योमर्त्योमरणधर्माहम् अमर्त्यममरं त्वा त्वां कीरिणा स्तुत्यादिगुणविशिष्टेनहृदा हृदयेन युक्तोमन्यमानःस्तुवन् जोहवीमि अत्यर्थमाह्वयामि यद्वा स्तोतृवाचकेनकीरिणा शब्देन स्तुतिरुपलक्ष्यते स्तुतियुक्तेनमनसात्वामप्रमदंमन्यमानोजोहवीमि हेजातवेदोयशोधनं प्रजांवास्मासुधेहि प्रजाभिस्त्वहमग्नेभिः हेअग्ने अहममृतत्वं सन्तत्यविच्छेदलक्षणमश्यां प्राप्नुयां प्रजामनुप्रजायसेतदुतेमर्त्यामृतमितिहिश्रुतिः ॥ १० ॥

१०. हे अग्नि, हम मरणशील हैं और तुम अमर हो। हम स्तुति-युक्त हृदय से स्तव करके तुम्हारा पुनः-पुनः आह्वान करते हैं। हे जातवेदा, हम लोगों को सन्तानदान करो। हम जिससे सन्ततियों के अविच्छेद से अमरत्व लाभ कर सकें।

तस्यामेवपुत्रकामेष्ट्यांयस्मैत्वमित्येषाग्नेःपुत्रवतोनुवाक्या यस्मैत्वंसुकृतेजातवेदोयस्त्वा हृदाकीरिणामन्यमानइतिहिसूत्रितम्।

यस्मै॒त्वंसु॒कृते॑जातवेद॒उलो॒कम॑ग्ने कृ॒णव॑ःस्यो॒नम्।
अ॒श्विनं॒सपु॒त्रिणं॑वी॒रव॑न्तं॒गोम॑न्तंर॒यिंन॑शतेस्व॒स्ति ॥ ११ ॥ १९ ॥

यस्मै॑। त्वम्। सु॒ऽकृते॑। जा॒त॒ऽवे॒दः। ऊँ इति॑। लो॒कम्। अ॒ग्ने॒। कृ॒णवः॑। स्यो॒नम्। अ॒श्विन॑म्। सः। पु॒त्रिण॑म्। वी॒रऽव॑न्तम्। गोऽम॑न्तम्। र॒यिम्। न॒श॒ते॒। स्व॒स्ति ॥ ११ ॥ १९ ॥

हेजातवेदोऽग्ने त्वं यस्मैसुकृते सुकर्मणे यजमानाय उइतिपूरणः लोकंस्योनं सुखकरं कृणवोऽकरोः यद्वा लोकमालोकेनस्योनंकृणवः अनुग्रहेणकुर्वित्यर्थः सयजमानोऽश्विनंबह्वश्वोपेतं पुत्रिणं बहुपुत्रोपेतं वीरवन्तं वीरैर्वीर्येणवोपेतं गोमन्तं रयिं धनं नशते प्राप्नोति स्वस्त्यविनश्वरम् ॥ ११ ॥

११. हे जातवेदा अग्नि, तुम जिस सुकर्मकृत यजमान के प्रति सुखकर अनुग्रह करते हो, वह यजमान अश्वयुक्त, पुत्रयुक्त, वीर्ययुक्त और गोयुक्त होकर अक्षय धन-लाभ करता है।

॥ इतितृतीयस्याष्टमेएकोनविंशोवर्गः ॥ १९ ॥

सुसमिद्धायेत्येकादशर्चंपञ्चमंसूक्तम् आत्रेयस्यवसुश्रुतस्यार्षंगायत्रम् इध्माद्युक्तदेवताकम् आप्रमित्युक्तत्वात्तनूनपाद्वर्जितं सुसमिद्धायार्षंगायत्रमित्यनुक्रमणिका। अत्रीणामिदमाप्रीसूक्तं समिद्धोअग्नेतिपाशवेंपांयथर्षित्युक्तत्वात्।

सु॒सम्॑इद्धायशो॒चिषे॑घृ॒तंती॒व्रंजु॑होतन। अ॒ग्नये॑जा॒तवे॑दसे ॥ १ ॥

---

१ तै० ब्रा० १. ५. ५.।

सुऽसंमिद्धाय । शोचिषे । घृतम् । तीव्रम् । जुहोतन । अग्नये । जातऽवेदसे ॥ १ ॥

सुसमिद्धाय सुसमिद्धायैतन्नामकायाग्नये शोचिषे दीप्तिमते घृतमाज्यं तीव्रं प्रभूतं जुहोतन हे ऋत्विजः अग्नये ज्ञानादिगुणयुक्ताय जातवेदसे जातधनाय ॥ १ ॥

१. हे ऋत्विको, जातवेदा, दीप्तिमान् और सुसमिद्ध नामक अग्नि के लिए तुम प्रभूत घृत से हवन करो।

नराशंसःसुषूदतीमंयज्ञमदाभ्यः । कविर्हिमधुहस्त्यः ॥ २ ॥

नराशंसः । सुसूदति । इमम् । यज्ञम् । अदाभ्यः । कविः । हि । मधुऽहस्त्यः ॥ २ ॥

नराशंसः नरैःशंसनीयोयमग्निरिमंयज्ञमिदंहविर्वा सुषूदति सुष्ठुप्रेरयति सदेवः अदाभ्यः अहिंस्यःकेनापि कविर्मेधावी मधुहस्त्यः मधुरहस्त्यः ॥ २ ॥

२. नराशंस (मनुष्यों के द्वारा शंसनीय) नामक अग्नि इस यज्ञ को प्रदीप्त करें। वे अहिंसनीय, मेधावी एवम् हस्त-विशिष्ट हैं।

ईळितोअग्नआवहेन्द्रंचित्रमिहप्रियम् । सुखैरथेभिरूतये ॥ ३ ॥

ईळितः । अग्ने । आ । वह । इन्द्रम् । चित्रम् । इह । प्रियम् । सुखैः । रथेभिः । ऊतये ॥ ३ ॥

हेअग्ने ईळितः स्तुतःसन्नावहेन्द्रं चित्रंचायनीयं प्रियमिहास्मिन्यज्ञसुखैरथैरस्माकमूतयेस्मद्रक्षणाय ॥ ३ ॥

३. हे अग्नि, तुम स्तुत हो। हम लोगों की रक्षा के लिए विचित्र एवम् प्रिय इन्द्र को सुखकर रथ-द्वारा इस यज्ञ में लाओ।

ऊर्णम्रदाविप्रथस्वाभ्य१र्काअनूषत । भवानःशुभ्रसातये ॥ ४ ॥

ऊर्णऽम्रदाः । वि । प्रथस्व । अभि । अर्काः । अनूषत । भव । नः । शुभ्र । सातये ॥ ४ ॥

हेऊर्णम्रदाः ऊर्णाकम्बलवन्मृदो हेबर्हिर्विप्रथस्व प्रथय अर्काःस्तोतारोभ्यनूषत स्तुवन्ति हेशुभ्र दीप्त सातये धनाय तद्दानायभवा नोस्माकंभव ॥ ४ ॥

४. हे बर्हि, तुम कम्बल की तरह मृदुभाव से विस्तृत होओ। स्तोता लोग स्तुति करते हैं। हे दीप्त, तुम हम लोगों के लिए धन-प्रद होओ।

अथपञ्चमी—

देवीर्द्वारोविश्रयध्वंसुप्रायणानऊतये । प्रप्रंयज्ञंपृणीतन ॥५।२०॥

देवीः । द्वारः । वि । श्रयध्वम् । सुप्रऽअयनाः । नः । ऊतये ।
प्रऽप्र । यज्ञम् । पृणीतन ॥ ५ ॥ २० ॥

हेद्वारोयज्ञस्यद्वाराभिमानिन्योहेदेवीर्देव्यः विश्रयध्वं वियुक्ताभवत सुप्रायणाः शोभनगमनसाधनाः नोस्माकमूतयेरक्षायै यज्ञं यजमानं प्रप्रपृणीतन पूरयतकामैः यज्ञमेव्याकुरुते ॥ ५ ॥

५. हे सुगमन-साधिका यज्ञद्वार की अभिमानिनी देवियो, तुम सब विमुक्त होओ और हम लोगों की रक्षा के लिए यज्ञ को सम्पूर्ण करो।

॥ इतितृतीयस्याष्टमेविंशोवर्गः ॥ २० ॥

सुप्रतीकेवयोवृधायह्वीऋतस्यमातरा । दोषामुषासमीमहे ॥६॥

सुप्रतीके इति सुऽप्रतीके । वयःऽवृधा । यह्वी इति । ऋतस्य ।
मातरा । दोषाम् । उषसम् । ईमहे ॥ ६ ॥

हेमहोरात्रेभ्याभिमानिदेव्यौ सुप्रतीके सुरूपे शोभनाङ्गेवा वयोवृधा अन्नस्यवर्धयित्र्यौ यह्वी महत्यौ ऋतस्ययज्ञस्योदकस्यवामातरा निर्मात्र्यौ तयोर्मध्ये प्रत्येकं दोषां रात्रिदेवीमुषसमहर्देवीम् ईमहे स्तुमः ॥ ६ ॥

६. सुरूपा, अन्नवर्द्धयित्री, महती और यज्ञ या उदक की निर्मात्री रात्रि तथा उषा देवी की हम लोग स्तुति करते हैं।

वातस्यपत्मन्नीळितादैव्याहोतारामनुषः । इमंनोयज्ञमागतम् ॥७॥

वातस्य । पत्मन् । ईळिता । दैव्या । होतारा । मनुषः । इमम् ।
नः । यज्ञम् । आ । गतम् ॥ ७ ॥

वातस्यपत्मन् लुप्तोपमैषा वायुगमनसदृशगमनार्थमीळिता ईळितौ अस्माभिःस्तुतौ यद्वा वातस्य पतनसाधनेन्तरिक्षेगच्छन्तौ दैव्या देवावग्नेरादित्याच्चसमुद्भूतौ होतारा देवानामाह्वातारौ युवां मनुषोमनुष्यस्य इमंनोस्माकंयज्ञमागतमागच्छतं नोमनुषोयज्ञमितिव्यधिकरणे षष्ठ्यौ अस्माकंयजमानस्ययज्ञमित्यर्थः ॥ ७ ॥

७. हे अग्नि-आदित्य से समुद्भूत होतृद्वय, तुम दोनों स्तुत होकर वायुपथ से गमन करते हो। हम यजमानों के इस यज्ञ में आगमन करो।

अयाष्टमी—

इळासरस्वतीमहीतिस्रोदेवीर्मयोभुवः । बर्हिःसींदन्त्वस्रिधः ॥८॥

इळा । सरस्वती । मही । तिस्रः । देवीः । मयःऽभुवः । बर्हिः । सीदन्तु । अस्रिधः ॥ ८ ॥

इळापृथिवी सरस्वती सरउदकं तद्वान्सरस्वान्वायुः तस्यस्त्रीसरस्वती मही महती भारती भरतस्यादित्यस्यपत्नी अत्र यद्यप्येषानोक्ता तथापि सर्वत्रसहदृष्टत्वात् त्रिसं-ख्याश्रवणाच्च सा गृह्यते अथवैताः क्षित्यन्तरिक्षद्युस्थानाभ्यान्देव्यः एतामयोभुवः सुखस्यभा-वयित्र्यः अस्रिधोहिंसिकाः सत्योबर्हिर्बर्हिषिसीदन्तु उपविशन्तु ॥ ८ ॥

८. इला, सरस्वती और मही नामक तीनों देवियाँ सुख उत्पन्न करें। वे हिंसाशून्य होकर हम यजमानों के इस यज्ञ में आगमन करें।

शिवस्त्वंष्टरिहागंहिविभुःपोषंउतत्मना । यज्ञेयंज्ञेनउदव ॥९॥

शिवः । त्वष्टः । इह । आ । गहि । विऽभुः । पोषे । उत । त्मना । यज्ञेऽयंज्ञे । नः । उत् । अव ॥ ९ ॥

हेत्वष्टर्देव शिवः सुखकरःसन्निहागहि अस्मद्यज्ञमागच्छ विभुर्व्याप्तस्त्वं पोषे पोषकरणे उत आगत्यच त्मना आत्मना स्वयमेव यज्ञेयज्ञे सर्वेषुयज्ञेषुनोस्मानुदवोत्कृष्टंरक्ष ॥ ९ ॥

९. हे त्वष्टृदेव, तुम सुखकर होकर इस यज्ञ में आगमन करो। तुम पोषक रूप में व्याप्त हो। सब यज्ञों में तुम हम लोगों की उत्कृष्ट रूप से रक्षा करो।

अग्निहोत्रउत्तराहुतिस्कन्दने यत्रवेत्थेत्यनयासमिधमादध्यात् सूत्रितंच—यत्रवेत्थवन-स्पतइत्युत्तरस्याआहुत्यास्कन्दनइति ।

यत्रवेत्थवनस्पतेदेवानांगुह्यानामांनि । तत्रंहव्यानिंगामय ॥१०॥

यत्रं । वेत्थं । वनस्पते । देवानाम् । गुह्या । नामानि । तत्रं । हव्यानिं । गामय ॥ १० ॥

हेवनस्पते यूपाभिमानिदेव यत्रयस्मिन्स्थानेवेत्थ देवानांगुह्या गुह्यानि नामानि गुह्यं नामकानि रूपाणि तत्र हव्यानि गमय प्रापय ॥ १० ॥

१०. हे वनस्पति (यूपाभिमानी देव), तुम जिस स्थान में देवों के गुप्त नाम को जानते हो, उस स्थान में हव्य प्रेरित करो।

अथैकादशी—

स्वाहाग्नयेवरुणायस्वाहेन्द्रायमरुद्भ्यः ।
स्वाहादेवेभ्योहविः ॥ ११ ॥ २१ ॥

स्वाहा । अग्नये । वरुणाय । स्वाहा । इन्द्राय । मरुत्ऽभ्यः ।
स्वाहा । देवेभ्यः । हविः ॥ ११ ॥ २१ ॥

येअग्न्यादयोविश्वेदेवाः तेभ्योदेवेभ्यः इदंहविः स्वाहाकरोमीतिशेषः स्वाहुतंकरोमीत्यर्थः एवंस्वाहाकृतेःस्तुतिः ॥ ११ ॥

११. यह हव्य अग्नि और वरुण को स्वाहा (आहुत) रूप से प्रदत्त है, इन्द्र और मरुतों को स्वाहा रूप से प्रदत्त है तथा देवों को स्वाहा रूप से प्रदत्त है।

॥ इतितृतीयस्याष्टमेएकविंशोवर्गः ॥ २१ ॥

अग्निंतमन्यइतिदशर्चंषष्ठंसूक्तं वसुश्रुतस्यार्षम् आग्नेयं पाङ्क्तम् अग्निंतंदशापाङ्क्तमित्यनुक्रमणिका । प्रातरनुवाकेआग्नेयेक्रतौपाङ्क्तेछन्दस्याश्विनशस्त्रेचेदंसूक्तम् अग्निंतंमन्यइतिपाङ्क्तमितिहि सूत्रितम् । आश्वमेधिकेमध्यमेहनीदमेवाज्यशस्त्रं सूत्रितंच—अग्निंतंमन्यइत्याज्यंतस्यैकाहिकमुपरिष्टादिति । आग्नेआमिप्लविकेषूक्थ्येषुमैत्रावरुणस्यानुरूपस्तृचः सूत्रितंच—अग्निंतं मन्येयोवसुराग्नेस्थूरंरयिंभरेति ।

अग्निंतंमन्येयोवसुरस्तंयंयन्तिधेनवः ।
अस्तमर्वन्तआशवोस्तंनित्यासोवाजिनइषंस्तोतृभ्यआभर ॥ १ ॥

अग्निम् । तम् । मन्ये । यः । वसुः । अस्तम् । यम् । यन्ति ।
धेनवः । अस्तम् । अर्वन्तः । आशवः । अस्तम् । नित्यासः ।
वाजिनः । इषम् । स्तोतृऽभ्यः । आ । भर ॥ १ ॥

तमग्निंमन्ये स्तौमि योग्निर्वसुर्वासकः यमस्तंसर्वेषां गृहवदाश्रयभूतं धेनवोयन्ति गच्छन्ति प्रीणयितुम् अस्तमुक्तलक्षणमर्वन्तोरणवन्तोश्वाः आशवः शीघ्रगामिनोयन्ति तथा नित्यासःनित्यप्रवृत्तयः वाजिनोहविर्लक्षणान्नवन्तोयजमानायमस्तंयन्ति तंमन्ये इषमन्नंस्तोतृभ्योस्मभ्यमाभराग्ने ॥ १ ॥

१. जो निवासप्रद हैं, जो सबके लिए गृह की तरह आश्रयभूत हैं और जिन्हें गौएँ, शीघ्रगामी घोड़े तथा नित्य प्रवृत्त हव्य देनेवाले यजमान प्रसन्न करते हैं; हम उन अग्नि की स्तुति करते हैं। हे अग्नि, स्तोताओं के लिए अन्न आहरण करो।

सोअग्निर्योवसुर्गृणेसंयमायन्तिधेनवः ।

समर्वन्तोरघुद्रुवःसंसुजातासःसूरयइषंस्तोतृभ्यआभर ॥ २ ॥

सः । अग्निः । यः । वसुः । गृणे । सम् । यम् । आऽयन्ति ।
धेनवः । सम् । अर्वन्तः । रघुऽद्रुवः । सम् । सुऽजातासः । सूरयः ।
इषम् । स्तोतृऽभ्यः । आ । भर ॥ २ ॥

सः अग्निः सखल्वग्निः योवसुर्वासकोगृणे स्तूयते यंधेनवःसमायन्तिहोमार्थम् अर्वन्तो-रघुद्रुवः लघुगमनाःसमायन्ति सुजातासः सुकुलोत्पन्नाः सूरयोमेधाविनश्च समायन्ति सखल्वग्निरिति ॥ २ ॥

२. जो अग्नि निवासप्रद रूप से स्तुत होते हैं, जिनके निकट गौएँ होमार्थ समागत होती हैं, द्रुतगामी घोड़े समागत होते हैं और सत्कु-लोत्पन्न मेधावी समागत होते हैं, वे ही अग्नि हैं। हे अग्नि, स्तोताओं के लिए अन्न आहरण करो।

अग्निर्हिवाजिनंविशेददातिविश्वचर्षणिः ।

अग्नीरायेस्वाभुवंसप्रीतोयातिवार्यमिषंस्तोतृभ्यआभर ॥ ३ ॥

अग्निः । हि । वाजिनम् । विशे । ददाति । विश्वऽचर्षणिः ।
अग्निः । राये । सुऽआभुवम् । सः । प्रीतः । याति । वार्यम् ।
इषम् । स्तोतृऽभ्यः । आ । भर ॥ ३ ॥

अग्निर्हि अयमग्निःखलु विशे यजमानाय वाजिनमन्नवन्तंपुत्रमन्नवन्तंवाददाति विश्वचर्षणिः विश्वेचर्षणयोमनुष्यारक्षणीयायस्यसर्वकार्यपश्यत्यतोष्टः यद्वा पश्यतिकर्माणीति सर्वेभ्यःप्रदाअग्नीरायेधनार्थिने अथवा द्वितीयार्थेचतुर्थी धनं स्वाभुवं सुष्ठुसर्वेष्वभ्यासं वार्यं सर्वैर्वरणीयं प्रीतःसन्याति गमयति दातुंवागच्छति इषमित्यादिगतम् ॥ ३ ॥

३. सबके कर्मों के दर्शक अग्नि यजमानों को अन्नयुक्त पुत्र प्रदान करते हैं। अग्नि प्रीत होकर सर्वत्र व्याप्त और सबके द्वारा वरणीय धन देने के लिए गमन करते हैं। हे अग्नि, स्तोताओं के लिए अन्न आहरण करो।

आग्निष्टोमिकेतृतीयसवनेस्तोमातिशयेऋच्याआतेअग्नइधीमहीत्यस्यविकल्पेनभाद्वितीये सवि-संपत्ति—आतेअग्नइधीमहीमन्येइन्द्रसर्पिरितिद्वेपकाचेति ।

समभ्युचेमथया सूक्तेचतुर्थी—

आतेंअग्नइधीमहिद्युमन्तंदेवाजरंम् ।
यद्धस्यातेपनींयसीसुमिद्दीदयंतिद्यवीषंस्तोतृभ्यआभंर ॥ ४ ॥

आ । ते । अग्ने । इधीमहि । द्युमन्तंम् । देव । अजरंम् । यत् ।
ह । स्या । ते । पनींयसी । सम्ऽइत् । दीदयंति । द्यवि ।
इषंम् । स्तोतृऽभ्यंः । आ । भर ॥ ४ ॥

हेअग्ने देव द्युमन्तं दीप्तिमन्तमजरमजीर्णं तेत्वाम् आसर्वतइधीमहि दीपयामः यद्ध स्यद्ध ते तव स्या सा पनीयसी स्तुत्यासमिद्दीप्तिर्दीदयतिदीप्यते द्यवि द्युलोके ॥ ४ ॥

४. हे अग्निदेव, तुम दीप्तिमान् और जरारहित हो। तुम्हें हम सर्वतोभाव से प्रदीप्त करते हैं। तुम्हारी वह स्तुतियोग्य दीप्ति द्युलोक में दीप्त होती है। हे अग्नि, स्तोताओं के लिए अन्न आहरण करो।

आतेंअग्नऋचाहविःशुक्रस्यशोचिषस्पते ।
सुश्चंन्द्रदस्मविश्पतेहव्यंवाट्तुभ्यंहूयतइषंस्तोतृभ्यआभंर ।५।२२।

आ । ते । अग्ने । ऋचा । हविः । शुक्रस्य । शोचिषः । पते ।
सुऽचंन्द्र । दस्मं । विश्पते । हव्यऽवाट् । तुभ्यंम् । हूयते ।
इषंम् । स्तोतृऽभ्यंः । आ । भर ॥ ५ ॥ २२ ॥

हेशोचिषोदीप्तेःपते स्वामिन्नग्ने शुक्रस्य दीप्तस्य ते तुभ्यमृचामन्त्रेणसहहविर्हूयते हे सुश्चन्द्र सुष्ठुआह्लादक शोभनहिरण्यवा हेदस्म शत्रूणामुपक्षपयितः विश्पते विशांप्रजानांपालक हव्यावाट् हविषोवोढः आपूरणः इषंगतम् ॥ ५ ॥

५. हे दीप्ति-समूह के स्वामी, आह्लादक, शत्रुओं के विनाशक, प्रजापालक और हव्यवाहक अग्नि, तुम दीप्त हो। तुम्हारे उद्देश से मन्त्रों के साथ हव्य हुत होता है। हे अग्नि, स्तोताओं के लिए अन्न आहरण करो। ॥ इतितृतीयस्याष्टमेद्वाविंशोवर्गः ॥ २२ ॥

अथषष्ठी—

प्रोत्येअग्नयोग्निषुविश्वंपुष्यन्तिवार्यम् ।
तेहिंन्विरेतइन्विरेतइषंयन्त्यानुषगिषंस्तोतृभ्यआभंर ॥ ६ ॥

प्रो इति । त्ये । अग्नयः । अग्निषु । विश्वम् । पुष्यन्ति ।
वार्यम् । ते । हिन्विरे । ते । इन्विरे । ते । इषण्यन्ति । आनुषक् ।
इषम् । स्तोतृऽभ्यः । आ । भर ॥ ६ ॥

प्रोप्रैवपुष्यन्तित्येतेग्नयोधिष्ण्याअग्निषुगार्हपत्यादिषु यद्वालौकिकाअग्नयस्तेजःपदार्थभूताअग्निषुवैदिकेषुविश्वंसर्वं वार्यं वरणीयम् अपेक्षितंधनंपुष्यन्ति तेग्नयोहिन्विरे प्रीणयन्ति इन्विरेप्रीणयितुंव्याप्नुवन्तिच तेइषण्यन्ति अन्नमिच्छन्ति आनुषक् सर्वत्रानुषक्तं सततमित्याभिप्रायेणैकवचनम् ॥ ६ ॥

६. ये लौकिकाग्नि गार्हपत्यादि अग्नि में समस्त वरणीय या अपेक्षित धन का पोषण करते हैं। ये प्रीतिदान करते हैं, ये चारों तरफ व्याप्त होते हैं और ये अनवरत अन्न की इच्छा करते हैं। हे अग्नि, स्तोताओं के लिए अन्न आहरण करो।

तवत्येअग्नेअर्चयोमहिंव्राधन्तवाजिनः ।
येपत्वभिःशफानांव्रजाभुरन्तगोनामिषंस्तोतृभ्यआभर ॥७॥

तव । त्ये । अग्ने । अर्चयः । महि । व्राधन्त । वाजिनः ।
ये । पत्वऽभिः । शफानाम् । व्रजा । भुरन्त । गोनाम् ।
इषम् । स्तोतृऽभ्यः । आ । भर ॥ ७ ॥

हेअग्ने तव त्वदीयाः त्ये ते अर्चयोरश्मयोमहि महदत्यधिकंवाजिनोवेगवन्तोव्राधन्त वर्धन्ते यद्वा हस्तोपमा वाजिनोश्वाइव ये रश्मयः पत्वभिः पतनैः शफानांखुरवतां गोनांगवायूथानि भुरन्त इच्छन्ति आयतात्माकाहोमायकाङ्क्षन्तइत्यर्थः तेवर्धन्ते ॥ ७ ॥

७. हे अग्नि, तुम्हारी वे रश्मियाँ अत्यन्त अधिक अन्नयुक्त होकर वर्द्धित हों। वे रश्मियाँ पतन के द्वारा खुरयुक्त गोसमूह की इच्छा करें अर्थात् होम की आकांक्षा करें। हे अग्नि, स्तोताओं के लिए अन्न आहरण करो।

नवानोअग्नआभरस्तोतृभ्यःसुक्षितीरिषः ।
तेस्यामयआनृचुस्त्वादूतासोदमेदमइषंस्तोतृभ्यआभर ॥ ८ ॥

नवाः । नः । अग्ने । आ । भर । स्तोतृऽभ्यः । सुऽक्षितीः ।
इषः । ते । स्याम । ये । आनृचुः । त्वाऽदूतासः । दमेऽदमे ।
इषम् । स्तोतृऽभ्यः । आ । भर ॥ ८ ॥

हेअग्ने स्तोतृभ्योनोस्मभ्यं नवाः स्तुत्याः नूत्नावास्तुक्षितीः सुनिवासाः सुप्रजावाइ-षःउरुक्षणाव्यन्नानि आभर प्रयच्छ येनवयंदमेदमे सर्वेषुयागगृहेषु त्वामानृचुरर्चयन्ति ते वयं त्वादूतासः त्वांदूतंकस्पुत्रकंरुस्वन्तःसन्तः स्याम समृद्धाभूयास्म दमेदमेस्यामेतिवा योज्यम् ॥८॥

८. हे अग्नि, हम सब तुम्हारे स्तोता हैं। तुम हम लोगों को नूतन गृहयुक्त अन्न दान करो। हम लोग जिससे तुम्हारी प्रत्येक यज्ञ-गृह में अर्चना करके तुम्हें दूत रूप से लाभ कर सकें। हे अग्नि, स्तोताओं के लिए अन्न आहरण करो।

आभिप्लविकेषूक्थ्येषुतृतीयसवनेवैकल्पिकस्तोत्रियस्तृचे उमेसुश्चन्द्रेत्येषातृतीया सूत्रमुक्तम्।

सैषानवमी—

उभेसुंश्चन्द्रसर्पिषोदर्वीश्रीणीषआसनिं।
उतोनउत्पुपूर्याउक्थेषुशवसस्पतइषंस्तोतृभ्यआभर ॥ ९ ॥

उभे इति। सुऽचन्द्र। सुर्पिषः। दर्वी इति। श्रीणीषे। आ। सनि।
उतो इति। नः। उत। पुपूर्याः। उक्थेषु। शवसः।
पते। इषम्। स्तोतृऽभ्यः। आ। भर ॥ ९ ॥

हेसुश्चन्द्र शोभनाह्लादक शोभनहिरण्यवाग्ने उभे सर्पिषःपूर्णे दर्वी जुहूपभृतावा-सन्यास्ये श्रीणीषे श्रयसि पचसिवा उतोअपिच नोस्मानुक्थेषु यागेषूत्पुपूर्याः उत्पूरयफलैः हेशवसस्पतेबलस्यपालयितः ॥ ९ ॥

९. हे आह्लादक अग्नि, तुम घृतपूर्ण दर्वीद्वय को मुख में ग्रहण करते हो। हे बल के पालयिता, तुम यज्ञ में हम लोगों को फल-द्वारा पूर्ण करो। हे अग्नि, स्तोताओं के लिए अन्न आहरण करो।

एवाँअग्निमजुर्यमुर्गीर्भिर्यज्ञेभिरानुषक्।
दधदस्मेसुवीर्यमुतत्यदाश्वश्व्यमिषंस्तोतृभ्यआभर ॥१०॥२३॥

एव। अग्निम्। अजुर्यमुः। गीःऽभिः। यज्ञेभिः। आनुषक्।
दधत्। अस्मे इति। सुऽवीर्यम्। उत। त्यत्। आशुऽअश्व्यम्।
इषम्। स्तोतृऽभ्यः। आ। भर ॥ १० ॥ २३ ॥

एवैवम् उक्तरीत्या अग्निं गीर्भिःस्तुतिभिःयज्ञेभिर्यज्ञैस्तत्साधनैर्हविर्भिर्वा अनुषगनुषक्तं संबद्धम् अजुः गच्छन्ति तथाकृत्वा यमुः यमयन्ति स्थापयन्ति हविर्भिर्यजन्तीत्यर्थः एवमात्रे-याःस्वात्परोक्षतयानिर्दिशन्ति। अजुर्यमुरित्यत्राख्यातमाख्यातेनान्नित्यासातत्यइतिसमासः किं

पास्मे अस्मासु सुवीर्यंशोभनपुत्रादिकम् उतापिच स्वतदाश्व्यम् आशव: अश्वायस्यम- 'वन्तिसआश्वः तस्यभाव:आश्वव्यं तदपिदधत धारयति ॥ १० ॥

१०. इस प्रकार से लोग अनुपयत अग्नि के निकट स्तुति और यज्ञ के साथ गमन करते हैं और उन्हें स्थापित करते हैं। ये हम लोगों को शोभन पुत्र-पौत्रादि और वेगवान् अश्व दान करें। हे अग्नि, स्तोताओं के लिए अन्न आहरण करो।

सखाय:संवइतिदशर्चंसप्तमंसूक्तम् आत्रेयइषऋषिः अन्त्यापङ्क्तिः शिष्टा:पङ्क्त्यन्तपरिभाषया- नुष्टुभः तथाचानुक्रान्तम्—सखायइष:पङ्क्त्यन्तामिति । प्रातरनुवाकेआग्नेयेक्रतावानुष्टुभेछन्दस्या- श्विनशस्त्रेचोत्तमावर्जमिदंसूक्तं सूत्रितंच—सखाय:संवस्त्वामग्नेहविष्मन्तइतिसूक्तेइति ।

सखाय:संवःसम्यञ्चमिषंस्तोमंचाग्नये ।
वर्षिष्ठायक्षितीनामूर्जोनप्त्रेसहस्वते ॥ १ ॥

सखायः । सम् । वः । सम्यञ्चम् । इषम् । स्तोमम् । च ।
अग्नये । वर्षिष्ठाय । क्षितीनाम् । ऊर्जः । नप्त्रे । सहस्वते ॥ १ ॥

हेसखाय: सखिभूताऋत्विज:वोयूयं संस्कुरुत उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः किंच सम्यञ्चमिषमन्नंस्तोमंस्तोत्रंचाग्नयेवर्षिष्ठायातिशयेन प्रवृद्धाय क्षितीनां यजमानानामर्थाय वर्षि- ष्ठाय प्रवृद्धतमाय ऊर्जोनप्त्रे बलस्यनपातयित्रे तत्पुत्रायवा सहस्वते बलवते संस्कुरुतेति ॥ १ ॥

१. हे सखिभूत ऋत्विको, तुम यजमानों के लिए अत्यन्त प्रवृद्ध, बल के पुत्र और बलशाली अग्नि के उद्देश से अर्चना योग्य अन्न और स्तुति प्रदान करो।

कुत्राचिद्यस्यसमृतौरण्वानरोनृषदने ।
अर्हन्तश्चिद्यमिन्धतेसंजनयन्तिजन्तवः ॥ २ ॥

कुत्र । चित् । यस्य । सम्ऽऋतौ । रण्वाः । नरः । नृऽसदने ।
अर्हन्तः । चित् । यम् । इन्धते । सम्ऽजनयन्ति । जन्तवः ॥ २ ॥

सोग्निः कुत्रचिद्वर्ततइतिशेषः कुत्रास्ते यस्याग्नेःसमृतौ संगतौ रण्वाः रममाणानरोनेता- रऋत्विजः नृषदने यागगृहे अर्हन्तश्चित् चिदितिपूजायाम् अर्हन्त:पूज्याः पूजयन्तोवासन्तः यमिन्धतेदीपयन्ति तदर्थंसंजनयन्तिचारण्यांजन्तवःप्राणिनःसकुत्रेतिसंबन्धः ॥ २ ॥

२. जिन्हें प्राप्त करके ऋत्विग्गण प्रीत होते हैं, यज्ञगृह में पूजा करके जिन्हें प्रदीप्त करते हैं एवम् जिनके लिए जन्तुओं का उत्पादन करते हैं वे अग्नि कहाँ हैं ?

अथतृतीया—

संयदिषोवनामहेसंहव्यामानुषाणाम् ।
उतद्युम्नस्यशवसऋतस्यरश्मिमाददे ॥ ३ ॥

सम् । यत् । इषः । वनामहे । सम् । हव्या । मानुषाणाम् ।
उत । द्युम्नस्य । शवसा । ऋतस्य । रश्मिम् । आ । ददे ॥ ३ ॥

यद्यदाइषोऽन्नानि संवनामहे संभजामहे यदाच मानुषाणां मनुष्याणामस्माकंहव्या हवींषि अग्निःसंसेवते उत तदानींद्युम्नस्यद्योतमानस्यान्नस्य शवसाबलेन सामर्थ्येन ऋतस्योदकस्य ग्राहकं रश्मिमाददे आदत्तेऽग्निः फलमन्नकर्तृन:स्वीकृतवानित्यर्थः यद्वा ऋतस्ययज्ञस्य रश्मिं रश्मिवद्ग्राहकं स्तवमाददे स्वीकरोति ॥ ३ ॥

३. जब हम अग्नि को अन्न प्रदान करते हैं और जब वे हम मनुष्यों के हव्य की सेवा करते हैं, तब वे द्योतमान अन्न की सामर्थ्य से उदक-ग्राहक रश्मि को ग्रहण करते हैं।

सस्माकृणोतिकेतुमानक्तंचिद्दूरआसते ।
पावकोयद्वनस्पतीन्प्रस्मामिनात्यजरः ॥ ४ ॥

सः । स्म । कृणोति । केतुम् । आ । नक्तम् । चित् । दूरे । आ ।
सते । पावकः । यत् । वनस्पतीन् । प्र । स्म । मिनाति । अजरः ॥ ४ ॥

सस्म सखल्वग्निः कृणोति करोति केतुंप्रज्ञानंमासर्वतः कस्येत्युच्यते चिदप्यर्थे नक्तंचिद्रात्रावपि दूरे आसते आङितिचार्थे दूरेऽपिस्थितमानायमनुष्याय कदा यद्यदापाव-कोऽग्निरजरोजीर्णोनमिमात्यःसन् वनस्पतीन्वृक्षांसि प्रमिनाति प्रकर्षेणदहति स्मेतिपूरणः ॥ ४ ॥

४. जब पावक और जरारहित अग्नि वनस्पतियों को दग्ध करते हैं, तब वे रात्रिकाल में भी दूर स्थित व्यक्ति को प्रज्ञापित करते हैं।

अथपञ्चमी—

अवस्मयस्यवेषणेस्वेदंपथिषुजुह्वति ।
अभीमहस्वजेन्यंभूमापृष्ठेवरुरुहुः ॥ ५ ॥ २४ ॥

अव । स्म । यस्य । वेषणे । स्वेदम् । पथिषु । जुह्वति । अभि ।
ईम् । अह । स्वऽजेन्यम् । भूम । पृष्ठाऽइव । रुरुहुः ॥ ५ ॥ २४ ॥

यस्याग्नेर्वेवेषो परिचर्यायां पथिषु होममार्गेषुरस्मिषु स्वेद स्वदाज्यमपायोगुसंजुहृत्यध्व- र्यवः तदानीमीमेनमग्निमभिरुरुहुरह अभ्यारोहन्त्येवाज्यधाराः अहइतिविनिग्रहार्थीयः स्वमेन्यं स्वोत्पन्नमूम बहुभवतीतिभूमापत्यम् तत्पृष्ठेव पितुःपृष्ठदेशानिव पुत्रायथापितुरङ्क- मारोहन्तितद्वत् ॥ ५ ॥

५. अग्नि की परिचर्या के कार्य में क्षरित घृतों को अध्वर्यु आदि ज्वालाओं के मध्य में प्रक्षिप्त करते हैं। पुत्र जिस तरह से पिता के अंक में आरोहण करता है, उसी तरह से घृतधारा इन अग्नि के ऊपर आरो- हण करती है।

यंमर्त्यः॑पुरुस्पृहं॑वि॒दद्विश्व॑स्य॒धाय॑से ।
प्रस्वाद॑नंपितू॒नामस्त॑ताति॑चिदा॒यवे॑ ॥ ६ ॥

यम् । मर्त्यः॑ । पु॒रु॒ऽस्पृह॑म् । वि॒दत् । विश्व॑स्य । धाय॑से । प्र ।
स्वाद॑नम् । पि॒तू॒नाम् । अस्त॑ऽतातिम् । चि॒त् । आ॒यवे॑ ॥ ६ ॥

यमग्निं पुरुस्पृहं बहुभिःस्पृहणीयमग्निं विदत् वेत्ति मर्त्यो यजमानो विश्वस्य धायसे सर्व- व्यापारार्थं पितूनामन्नानां प्रस्वादनं प्रकर्षेणस्वादूकर्तारम् अस्ततातिम् अस्तेगृहेनिवासकर्ता- रमायवे अन्नार्थंयजमानार्थंवा ॥ ६ ॥

६. यजमान अग्नि को जानते हैं। अग्नि अनेक द्वारा स्पृहणीय, सबके धारक अन्नों के आस्वादक और यजमानों के निवासप्रद हैं।

सहि॒ष्मा॒धन्वाक्षि॑तं॒दाता॒नदात्या॒प॒शुः ।
हिरि॑श्मश्रुःशुचि॒दन्नृ॒भुरनि॑भृष्टतविषिः ॥ ७ ॥

सः । हि । स्म॒ । धन्व॑ । आऽक्षि॑तम् । दाता॑ । न । दाति॑ । आ ।
प॒शुः । हिरि॑ऽश्मश्रुः । शुचि॑ऽदन् । ऋ॒भुः । अनि॑भृष्टऽतविषिः ॥ ७ ॥

सहिस्म खल्वग्निः धन्वनिरुदकदेशम् आक्षितं तृणकाष्ठादिभिराक्षिप्तम् आदाति सर्व- तःखण्डयति दहतीत्यर्थः दातातृणादिखण्डयिता पशुर्न पशुरिव पशुर्यथातृणमात्मक्रमेण खण्डयतितद्वत् हिरिश्मश्रुः हिरण्यश्मश्रुः शुचिदन्दीप्तदन्तः ऋभुरुरुभवन्महानित्यर्थः अनिभृष्टत- विषिः अपीडितबलः ॥ ७ ॥

७. अग्नि तृणच्छेदक पशुओं की तरह निर्जल एवम् तृणकाष्ठपूर्ण प्रदेश को छिन्न करते हैं। वे सुवर्णश्मश्रु विशिष्ट, उज्ज्वलदन्त, महान् और अप्रतिहत बल-सम्पन्न हैं।

अथाष्टमी—

शुचिःष्मयस्मा अत्रिवत्प्रस्वधितीवरीयते ।
सुषूरसूतमाताक्राणायदानशेभगम् ॥ ८ ॥

शुचिः । स्म । यस्मै । अत्रिऽवत् । प्र । स्वधितिःऽइव । रीयते ।
सुऽसूः । असूत । माता । क्राणा । यत् । आनशे । भगम् ॥ ८ ॥

अयमग्निः शुचिष्म दीप्तःखलु यस्मैअग्नये अत्रिवदत्रिरिवयजमानः हविर्दातुं प्ररीयते प्रगच्छति यद्वास्मैइतिपूरणः शुचिर्यस्मै प्रथमार्थेचतुर्थी दीप्तोयोग्निवत् अत्तितृणानीतिअत्रिः पशुः सइव सयथातृणानिखादमानोगच्छतितद्वद्गच्छतीत्यर्थः स्वधितिरिव परशुरिव छिन्दन्सुषूःसुप्रसवामातारणिरसूत क्राणाकुर्वाणाजगदुपकारं यद्यस्माद्यद्वेतिवा योऽग्निर्भगमन्नमानशे अश्नुते ॥ ८ ॥

८. जिनके निकट लोग अत्रि की तरह गमन करते हैं; जो कुठार की तरह वृक्षादि का विनाश करते हैं, वे अग्नि दीप्त हैं। जो अन्न ग्रहण करते हैं और जो जगत् के उपकारक हैं, माता अरणि ने उन्हीं अग्नि का प्रसव किया था।

आयस्तेसर्पिरासुतेऽग्नेशमस्तिधायसे ।
ऐषुद्युम्नमुतश्रवआचित्तंमर्त्येषुधाः ॥ ९ ॥

आ । यः । ते । सर्पिःऽआसुते । अग्ने । शम् । अस्ति । धायसे । आ ।
एषु । द्युम्नम् । उत । श्रवः । आ । चित्तम् । मर्त्येषु । धाः ॥ ९ ॥

हेसर्पिरासुते घृतान्नाग्ने यस्त्वमासर्वतोभवसि तादृशआयधायसे सर्वस्यधात्रे ते तुभ्यं शमस्ति सुखमस्ति स्तुतेःसकाशात् तथाचेत् एषुमर्त्येषु स्तोतृष्वात्रेयेषु द्युम्नं यशआधाः आधेहि उतापिच श्रवोऽन्नमाधाः चित्तंत्वदीयानुग्रहबुद्धिमप्याधाः ॥ ९ ॥

९. हे हव्यभोजी अग्नि, तुम सबके धारक हो। हम लोगों की स्तुतियों से तुम्हें सुख हो। तुम स्तोताओं को धन दान करो, अन्न दान करो और अन्तःकरण दान करो।

इतिचिन्मन्युमध्रिजस्त्वादातमापशुंददे ।
आदग्नेअपृणतोऽत्रिःसासह्याद्दस्यूनिषःसासह्यान्नॄन् ॥ १० ॥ २५ ॥

इति । चित् । मन्युम् । अध्रिजः । त्वाऽदातम् । आ । पशुम् । ददे ।
आत् । अग्ने । अपृणतः । अत्रिः । ससह्यात् । दस्यून् । इषः ।
ससह्यात् । नॄन् ॥ १० ॥ २५ ॥

इतिचिदित्थंभूतप्रकारेण मन्युं मननसाधनं स्तोत्रम् अध्रिजः अधृतमन्यैरग्निव्यतिरिक्तैः अधृष्यं वा मनयिता ऋषिस्त्वाष्टातं त्वयादातव्यं पशुमाददे आदत्ते आददीत वा आदनन्तरमेवाग्नेरपृणतोऽददतः दस्यून् अत्रिः तद्द्रोहिणः सासह्यात् भृशमभिभवेत् इषः एषकाननु-न्विरोधिनः सासह्यात् पुनरुक्तिरादरार्था ॥ १० ॥

१०. हे अग्नि, इसी प्रकार से दूसरों के द्वारा अक्षय स्तोत्रों के उच्चारणकारी ऋषि तुमसे पशु ग्रहण करते हैं। जो अग्नि को हव्य दान नहीं करता है, उस दस्यु को अत्रि पुनः-पुनः अभिभूत करें और विरोधियों को पुनः-पुन अभिभूत करें।

॥ इतितृतीयस्याष्टमेपञ्चविंशोवर्गः ॥ २५ ॥

त्वामग्नइतिसप्तर्चमष्टमंसूक्तम् आत्रेयस्येषस्यार्षं जागतमाग्नेयं त्वामग्नेसप्तजागतमित्यनुक्रमणिका प्रातरनुवाकेआग्नेयेक्रतौजागतेछन्दस्याश्विनशस्त्रेचेदंसूक्तं तथाचसूत्रं—मन्त्रस्यगोपास्त्वामग्नऋतायवइति ।

तत्रप्रथमा—

त्वामग्नऋतायवःसमीधिरेप्रत्नंप्रत्नासऊतयेसहस्कृत ।
पुरुश्चन्द्रंयजतंविश्वधायसंदमूनसंगृहपतिंवरेण्यम् ॥ १ ॥

त्वाम् । अग्ने । ऋतऽयवः । सम् । ईधिरे । प्रत्नम् । प्रत्नासः ।
ऊतये । सहःऽकृत । पुरुऽचन्द्रम् । यजतम् । विश्वऽधायसम् ।
दमूनसम् । गृहऽपतिम् । वरेण्यम् ॥ १ ॥

हेसहस्कृत बलस्यकर्तरग्ने प्रत्नं पुरातनं त्वां प्रत्नासः पुरातनाः ऋतायवोयज्ञकामाऋत्विजः ऊतये स्वरक्षणाय समीधिरे सम्यग्दीपितवन्तः कीदृशंत्वां पुरुश्चन्द्रं बहुधनमतिशयेनाह्लादकं वा यजतं यष्टव्यं विश्वधायसं बहुसं दमूनसं दानमनसं गृहपतिं यजमानगृहस्यपालकं वरेण्यं वरणीयम् ॥ १ ॥

१. हे बलकर्त्ता अग्नि, तुम पुरातन हो। पुरातन यज्ञकारी आश्रय लाभ के लिए तुम्हें भली भाँति से प्रदीप्त करते हैं। तुम अत्यन्त प्रीतिदायक, यागयोग्य, बहु अन्न-विशिष्ट, गृहपति और वरणीय हो।

त्वामग्नेअतिथिंपूर्व्यंविशःशोचिष्केशंगृहपतिंनिषेदिरे ।
बृहत्केतुंपुरुरूपंधनस्पृतंसुशर्माणंस्ववसंजरद्विषम् ॥ २ ॥

त्वाम् । अग्ने । अतिथिम् । पूर्व्यम् । विशः । शोचिःऽकेशम् ।
गृहऽपतिम् । नि । सेदिरे । बृहत्ऽकेतुम् । पुरुऽरूपम् । धनऽस्पृतम् ।
सुऽशर्माणम् । सुऽअवसम् । जरत्ऽविषम् ॥ २ ॥

हेऽग्ने त्वांविशोयजमानाः गृहपतिं गृहस्वामिनं निषेदिरे गार्हपत्यरूपेणस्थापितवन्त-इत्यर्थःकीदृशंत्वाम् अतिथिमतिथिवत्पूज्यं पूर्व्यं पुरातनं शोचिष्केशं दीप्तज्वालं बृहत्केतुं प्रभूतप्रज्ञानं पुरुरूपमाहवनीयादिरूपेणबहुरूपं धनस्पृतं धनानांस्पर्तारं सुशर्माणं शोभनसुखं स्ववसं सुरक्षणं जरद्विषं जरतांवृक्षाणांव्यापकं जीर्णोदकंवा ॥ २ ॥

२. हे अग्नि, यजमानों ने तुम्हें गृहस्वामी के रूप से स्थापित किया है। तुम अतिथि की तरह पूज्य हो। तुम पुरातन, दीप्तशिखाविशिष्ट, प्रभूत केतुविशिष्ट, बहुरूप, धनदाता, सुखप्रद, सुरक्षक और जीर्ण वृक्षों के ध्वंसकारी हो।

अग्नीनांपरस्परसंसर्गे विविचयेऽग्नयेक्षामवत इष्टिः तत्रत्वामग्नेमानुषीरितियाज्या सूत्रितंच—त्वामग्नेमानुषीरीळतेविशोऽग्नआयाहिवीतयइति ।

सैषातृतीया—

त्वामग्नेमानुषीरीळतेविशोहोत्राविदंविविचिंरत्नधातमम् ।
गुहासन्तंसुभगविश्वदर्शतंतुविष्वणसंसुयजंघृतश्रियम् ॥ ३ ॥

त्वाम् । अग्ने । मानुषीः । ईळते । विशः । होत्राऽविदम् । विविचिम् ।
रत्नऽधातमम् । गुहा । सन्तम् । सुऽभग । विश्वऽदर्शतम् ।
तुविऽस्वनसम् । सुऽयजम् । घृतऽश्रियम् ॥ ३ ॥

हेऽग्ने सुभग शोभनधन त्वां मानुषीर्विशः मानुषसंबन्धिन्यः सर्वाःप्रजाः ईळते स्तुवन्ति कीदृशं त्वां होत्राविदं होमानां सप्तहोत्रकाणांवावेत्तारं विविचिं विवेचकं सदसतोः रत्नधातमं रमणीयानांधनानांदातृतमं गुहा गुहायाम् अरण्यां हृदयेषु वा सन्तं सर्वदावर्तमानं विश्वदर्शतं विश्वैर्द्रष्टव्यं तुविष्वणसं प्रभूतध्वनिं सुयजं सुष्ठुयष्टारं घृतश्रियं घृतंश्रयन्तम् ॥ ३ ॥

३. हे सुन्दर धनविशिष्ट अग्नि, मनुष्यगण तुम्हारी स्तुति करते हैं। तुम होमविद्, विवेचक, रत्नदाताओं के मध्य में श्रेष्ठ, गुहास्थित, सबके दर्शन योग्य, प्रभूत ध्वनियुक्त यज्ञकारी और घृतग्राहक हो।

त्वामग्नेधर्णसिंविश्वधावयंगीर्भिर्गृणन्तोनमसोपसेदिम ।
सनोजुषस्वसमिधानोअङ्गिरोदेवोमर्तस्ययशसासुदीतिभिः ॥ ४ ॥

त्वाम् । अग्ने । धर्णसिम् । विश्वधा । वयम् । गीःऽभिः । गृणन्तः ।
नमसा । उप । सेदिम । सः । नः । जुषस्व । सम्ऽइधानः । अङ्गिरः ।
देवः । मर्तस्य । यशसा । सुदीतिऽभिः ॥ ४ ॥

हेअग्ने धर्णसिं सर्वस्यधारकंत्वां वयमात्रेयाः विश्वधा बहुप्रकारेण गीर्भिर्गृणन्तस्तुवन्तोनमसानमस्कारेणोपसेदिमोपसन्नाभवेम सत्वंनोस्मान् जुषस्व सेवस्व धनादिभिःसमिधानःसम्यग्दीप्तःदीप्यमानोस्माभिः हेअङ्गिरः सर्वत्रगन्तरङ्गिरसःपुत्रवा देवोदीप्यमानस्त्वं मर्तस्य यजमानस्य यशसासुदीतिभिः ज्वालाभिःसह जुषस्व ॥ ४ ॥

४. हे अग्नि, तुम सबके धारक हो। हम लोग बहुत प्रकार के स्तोत्र और नमस्कार-द्वारा स्तुति करके तुम्हारे निकट उपस्थित होतें हैं। तुम हम लोगों को धन प्रदान करके प्रीत करो। हे अङ्गिरा के पुत्र अग्निदेव, तुम भली भाँति से प्रदीप्त होकर शिखाओं के साथ यजमानों के अन्न-द्वारा प्रीत होओ।

त्वमग्नेपुरुरूपोविशेविशेवयोदधासिप्रत्नथापुरुष्टुत।
पुरूण्यन्नासहसाविराजसित्विषिःसातेतित्विषाणस्यनाधृषे ।५।

त्वम् । अग्ने । पुरुऽरूपः । विशेऽविशे । वयः । दधासि । प्रत्नऽथा ।
पुरुऽस्तुत । पुरूणि । अन्ना । सहसा । वि । राजसि । त्विषिः ।
सा । ते । तित्विषाणस्य । न । आऽधृषे ॥ ५ ॥

हेअग्ने त्वंपुरुरूपःसन् विशेविशे सर्वस्मैयजमानाय प्रत्नथा पुराणइव वयोन्नंदधासि धारयसि हेपुरुष्टुत बहुभिःस्तुत्य पुरूणिबहून्यन्नानिचरुपुरोडाशादीनि सहसा बलेन विराजसि ईश्वरोभवसि स्वीकर्तुं तित्विषाणस्यदीप्तस्य ते तव सा प्रसिद्धात्विषिर्दीप्तिर्नाधृषे अन्यैरधृष्याभवति ॥ ५. हे अग्नि, तुम बहुरूपयुक्त होकर समस्त यजमानों को पुराकाल की तरह अन्न दान करते हो। हे बहुस्तुत, तुम अपने बल से ही बहुत अन्नों के स्वामी होते हो। तुम दीप्तिमान् हो। तुम्हारी दीप्ति दूसरों के द्वारा अधृष्य है।

त्वामग्नेसमिधानंयविष्ठ्यदेवादूतंचक्रिरेहव्यवाहनम्।
उरुज्रयसंघृतयोनिमाहुतंत्वेषंचक्षुर्दधिरेचोदयन्मति ॥ ६ ॥

त्वाम् । अग्ने । सम्ऽइधानम् । यविष्ठ्य । देवाः । दूतम् । चक्रिरे ।
हव्यऽवाहनम् । उरुऽज्रयसम् । घृतऽयोनिम् । आऽहुतम् ।
त्वेषम् । चक्षुः । दधिरे । चोदयत्ऽमति ॥ ६ ॥

हेयविष्ठयुवतमाग्ने समिधानं सम्यगिध्यमानं त्वां देवाः हव्यवाहनं हविषांवोढारं दूतं चक्रिरे कृतवन्तः त्रयाणामग्नीनांमध्ये हव्यवाहनःखलु पूर्वेदेवैर्हविर्वहनायदूतःकृतः हव्यवाहनोदेवानामितिहिश्रुतिः । किंच उरुज्रयसं प्रभूतवेगं घृतयोनिं घृतमेवयोनिःकारणं यस्यतम् आहुतं त्वां चोदयन्मति चोदयन्तीमतिर्यस्यतच्चोदयन्मति त्वेषं दीप्तं चक्षुः उपलक्षणं सर्वप्रकाशकं चक्षुःस्थानीयंकृत्वा दधिरे देवामनुष्याश्च मत्याहिचक्षुश्चोच्यते ॥ ६ ॥

६. हे युवतम अग्नि, तुम सम्यग्रूप से प्रदीप्त हो। देवों ने तुम्हें हव्यवाहक किया था। देवों और मनुष्यों ने प्रभूत वेगशाली, घृत-योनि और आहूत अग्नि को बुद्धिप्रेरक, दीप्त और चक्षुः स्थानीय बनाकर धारण किया था।

त्वाम॑ग्ने॒प्रदिव॒आहु॑तंघृ॒तैःसु॑म्ना॒यवः॑सुष॒मिधा॒सम॑धिरे ।
सवा॑वृधा॒नओष॑धीभिरु॒क्षि॒तो॒३॑भिज्रयां॑सि॒पार्थि॑वा॒वितिष्ठसे ।७।२६

त्वाम् । अ॒ग्ने॒ । प्र॒ऽदिवः॑ । आऽहु॑तम् । घृ॒तैः । सु॒म्न॒ऽयवः॑ । सु॒ऽस॒मिधा॑ । सम् । ई॒धि॒रे॒ । सः । व॒वृ॒धा॒नः । ओष॑धीभिः । उ॒क्षि॒तः । अ॒भि । ज्रयां॑सि । पार्थि॑वा । वि । ति॒ष्ठ॒से ॥ ७ ॥ २६ ॥ ॐ ॥

हेअग्ने घृतैराहुतं त्वां प्रदिवः पुरातनाः सुम्नायवः सुखमिच्छन्तोयजमानाः सुषमिधा शोभनेनेध्मेन समीधिरे सम्यग्दीपितवन्तः सत्वं वावृधानः वर्धमानः ओषधीभिरुक्षितः सिक्तः ज्रयांस्यन्नानि पार्थिवा पार्थिवान्वृक्षान् यद्वा पार्थिवेतिज्रयोविशेषणं पार्थिवानि पृथुरोधादिकान्यभिवितिष्ठसे अभिव्यज्यवर्तसे ॥ ७ ॥

७. हे अग्नि, घृत-द्वारा आहूत करके पुरातन तथा सुखाभिलाषी यजमान तुम्हें सुन्दर काष्ठों-द्वारा प्रदीप्त करते हैं। तुम वर्द्धित होकर ओषधियों द्वारा सिक्त होकर और पार्थिव अन्नों को व्यक्त करके अव-स्थिति करते हो।

॥ इतितृतीयस्याष्टमेषड्विंशोवर्गः ॥ २६ ॥

॥ वेदार्थस्यप्रकाशेनतमोहार्दंनिवारयन् । पुमर्थांश्चतुरोदेयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

॥ इतिश्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरन्धरेणसायणाचार्येणविरचितेमाधवीयेवेदार्थप्रकाशेऋक्संहिताभाष्येतृतीयाष्टकेऽष्टमोऽध्यायः ॥ ३ ॥ ८ ॥

॥ इतितृतीयाष्टकःसमाप्तः ॥ ३ ॥

पदपाठसहिता

ऋग्वेद-संहिता

सायणाचार्यकृत-भाष्यसंवलिता

सैव

हिन्दीभाषामन्त्रानुवादसमन्विता

अनुवादक

पण्डित रामगोविन्द त्रिवेदी

॥श्रीः॥

विद्याभवन प्राच्यविद्या ग्रन्थमाला

३५

पदपाठसहिता

ऋग्वेद-संहिता

सायणाचार्यकृत-भाष्यसंवलिता

सैव

हिन्दीभाषामन्त्रानुवादसमन्विता

चतुर्थोऽष्टकः

चौखम्बा विद्याभवन

वाराणसी

प्रकाशक
चौखम्बा विद्याभवन
(भारतीय संस्कृति एवं साहित्य के प्रकाशक तथा वितरक)
चौक (बैंक ऑफ बड़ोदा भवन के पीछे)
पो. बा. नं. 1069, वाराणसी 221001
दूरभाष : 2420404
ई-मेल : cvbhawan@yahoo.co.in

पुनर्मुद्रित संस्करण २००७
१-९ भाग (सम्पूर्ण)
मूल्य : ३५००.००

अन्य प्राप्तिस्थान
चौखम्बा पब्लिशिंग हाउस
4697/2, भू-तल (ग्राउण्ड फ्लोर)
गली नं. 21-ए, अंसारी रोड
दरियागंज, नई दिल्ली 110002
दूरभाष : 23286537

❖

चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान
38 यू. ए. बंगलो रोड, जवाहर नगर
पो. बा. नं. 2113
दिल्ली 110007
दूरभाष : 23856391

❖

चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन
के. 37/117 गोपालमन्दिर लेन
पो. बा. नं. 1129, वाराणसी 221001
दूरभाष : 2335263

THE

VIDYABHAWAN PRACHYAVIDYA GRANTHAMALA

35

ṚG-VEDA-SAṀHITĀ

Together with

PADAPĀṬHA

&

SĀYAṆABHĀṢYA

FOURTH AṢṬAKA

CHOWKHAMBA VIDYABHAWAN

VARANASI

प्रकाशक
चौखम्बा विद्याभवन
(भारतीय संस्कृति एवं साहित्य के प्रकाशक तथा वितरक)
चौक (बैंक ऑफ बड़ोदा भवन के पीछे)
पो. बा. नं. 1069, वाराणसी 221001
दूरभाष : 2420404
ई-मेल : cvbhawan@yahoo.co.in

पुनर्मुद्रित संस्करण २००७
१-९ भाग (सम्पूर्ण)
मूल्य : ३५००.००

अन्य प्राप्तिस्थान
चौखम्बा पब्लिशिंग हाउस
4697/2, भू-तल (ग्राउण्ड फ्लोर)
गली नं. 21-ए, अंसारी रोड
दरियागंज, नई दिल्ली 110002
दूरभाष : 23286537

❖

चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान
38 यू. ए. बंगलो रोड, जवाहर नगर
पो. बा. नं. 2113
दिल्ली 110007
दूरभाष : 23856391

❖

चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन
के. 37/117 गोपालमन्दिर लेन
पो. बा. नं. 1129, वाराणसी 221001
दूरभाष : 2335263

THE

VIDYABHAWAN PRACHYAVIDYA GRANTHAMALA

35

ṚG-VEDA-SAṀHITĀ

Together with

PADAPĀṬHA

&

SĀYAṆABHĀṢYA

FOURTH AṢṬAKA

CHOWKHAMBA VIDYABHAWAN

VARANASI

Publishers :
CHOWKHAMBA VIDYABHAWAN
(Oriental Publishers & Distributors)
Chowk (Behind Bank of Baroda Building)
Post Box No. 1069
Varanasi 221001
Tel. : 2420404
E-mail : cvbhawan@yahoo.co.in

Edition : 2007
Price : 3500.00

Also can be had from .
CHAUKHAMBA PUBLISHING HOUSE
4697/2, Ground Floor
Gali No. 21-A, Ansari Road
Daryaganj, New Delhi 110002
Tel. : 23286537

CHAUKHAMBA SANSKRIT PRATISHTHAN
38 U A. Bungalow Road. Jawahar Nagar
Post Box No. 2113
Delhi 110007
Tel. : 23856391

CHAUKHAMBA SURBHARATI PRAKASHAN
K. 37/117, Gopal Mandir Lane
Post Box No. 1129
Varanasi 221001
Tel. : 2335263

॥ श्रीगणेशायनमः ॥

यस्यनिःश्वसितंवेदायोवेदेभ्योऽखिलंजगत् ॥ निर्ममेतमहंवन्देविद्यातीर्थंमहेश्वरम् ॥ १ ॥

पंचमेमंडलेप्रथमेऽनुवाकेपूर्वमष्टौसूक्तानिव्याख्यातानि त्वामग्नेहविष्मन्तइतिसप्तर्चंनवमं सूक्तम् आत्रेयस्यगयस्यार्षं सप्तमीपंचम्यौपंक्ती शिष्टाःपंचपत्वस्यचसूक्तस्येतिपरिभाषयाऽनुष्टुभः अग्निर्देवता तथाचानुक्रम्यते—त्वामग्नेगयोन्त्यापंचम्यौपंक्तीइति । प्रातरनुवाकेआश्विनशस्त्रेचएतवादिकेछन्दसिसूक्तेऽर्थसनीये पठितमिदम्—त्वामग्नेहविष्मन्तइतिसूक्तेइति ।

तत्रैषाप्रथमा—

ओम् त्वाम॑ग्ने ह॒विष्म॑न्तो दे॒वं मर्ता॑स ईळते ।
मन्ये॑ त्वा जा॒तवे॑दसं॒ स ह॒व्या व॑क्ष्यानु॒षक् ॥ १ ॥

त्वाम् । अ॒ग्ने॒ । ह॒विष्म॑न्तः । दे॒वम् । मर्ता॑सः । ई॒ळ॒ते॒ । मन्ये॑ ।
त्वा॒ । जा॒तऽवे॑दसम् । सः । ह॒व्या । व॒क्षि॒ । आ॒नु॒षक् ॥ १ ॥

हेऽग्ने त्वां देवं दीप्यमानं हविष्मन्तः होमसाधनद्रव्यसमेताः मर्तासोमर्त्याः ईळते स्तुवन्ति अहंच जातवेदसं जातमुत्पन्नंचराचरभूतजातंवेत्तीतिजातवेदाः अथवा जातानित्याणिजंगमात्मकानि एनंविदुरितिजातवेदाः यद्वा वेदइतिधननाम जातंसर्वंवेदोधनंयस्यासौजातवेदाः एवंविधं त्वा त्वां मन्ये स्तौमि मनिरत्रस्तुत्यर्थेवर्तते धातूनामनेकार्थत्वात् सत्वं हव्या हवनसाधनानिहवींषि आनुषक् निरन्तरंयथाऽनुषक्तं यथा तथा वक्षि वहसि ॥ हविष्मन्तः हविःशब्दऔणादिकइसन्प्रत्ययान्तः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः तदस्यास्तीतिमतुप् पदसंज्ञायाअभावात्वेनतसौमत्वर्थेइतिभसंज्ञायांरुत्वाभावः मतुप्छन्दसोरनुदात्तत्वात्प्रत्ययस्वरएवशिष्यते । देवं अच्प्रत्ययान्तत्वाद्देवशब्दोन्तोदात्तः । मर्तासः म्रियमाणत्वात् असिहसिमृग्रिण्वामिदमिलूपूधुर्विभ्यस्तन् इत्यादिनातन् गुणः मर्तः असेरसुक् मर्तासः नित्त्वादाद्युदात्तः । ईळते ईडस्तुतौ अदादित्वाच्छपोलुक् आत्मनेपदेष्वनतः इत्यत् अकारस्यापि डेर्लोपश्चेत्येवंरूपंयद्वा डकारस्यळकारः लसार्वधातुकानुदात्तत्वेनधातुस्वरेणाद्युदात्तत्वे आमंत्रितकोनिघातः । मन्ये स्वनोनित्त्वादाद्युदात्तम् । त्वा युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयोर्वान्नावौ इति त्वादेशः युष्मच्छब्दस्य-

१

ष्कः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः त्वमावेकवचनेइतिमपर्यन्तस्यत्वादेशः द्वितीयायांचेत्याकारः एका-
देशउदात्तेनोदात्तइत्येकादेशोऽप्युदात्तएव त्वामौद्वितीयायाइत्यादेशः स्थानिवद्भावेनान्तते
प्राप्ते अनुदात्तंसर्वमपादादावित्यनुदात्तत्वम्। जातवेदसम् जनीप्रादुर्भावे कः श्रीदिवोनि-
द्रायामित्यौट्प्रतिषेधः जनसनखनांसञ्झलोरित्यात्वं प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः वेदसुशब्दोऽप्यसु-
न्प्रत्ययान्तत्वादाद्युदात्तः कर्मधारयपक्षे समासान्तोदात्तापवादत्वेन तत्पुरुषेतुल्यार्थेत्यादिनापूर्व-
पदप्रकृतिस्वरत्वेप्राप्तेकृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं तदपवादत्वेनगतिकारकयोरपिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं
चेतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं बहुव्रीहिपक्षे बहुव्रीहौप्रकृत्यापूर्वपदमिति । हव्या हवमर्हतीत्य-
स्मिन्नर्थेयदित्यनुवर्तमाने छंदसिचेतियः नपुंसकत्वाच्छिरादेशः शेश्छन्दसिबहुलमितिलोपः
प्रत्ययलक्षणेननुम् दीर्घनलोपौ प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः।वक्षि वहप्रापणे सिप् लुगनुवृत्तौ बहुलं
छन्दसीतिशपोलुक् ढत्वकत्वषत्वानि सिपःपित्वादनुदात्तत्वेन धातुस्वरेणाद्युदात्तत्वेप्राप्तेनिघातः।
आनुषक् अनुपूर्वस्यषंजेःक्विप् नकारलोपः कुत्वंच धात्वादेःसकारस्यउपसर्गात्सुनोतीत्या
दिनाषत्वं दीर्घश्छान्दसः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ १ ॥

१. हे अग्नि, तुम दीप्यमान देव हो। होमसाधक द्रव्य से युक्त होकर मर्त्यलोग तुम्हारी स्तुति करते हैं। तुम चराचर भूतजात को जानते हो। हम तुम्हारी स्तुति करते हैं। तुम हवन-साधन हव्य का, निरन्तर, वहन करते हो।

अथद्वितीया—

अग्निर्होतादास्वतःक्षयस्यवृक्तबर्हिषः ।
संयज्ञासश्चरन्तियंसंवाजासःश्रवस्यवः ॥ २ ॥

अग्निः । होता । दास्वतः । क्षयस्य । वृक्तऽबर्हिषः । सम् । यज्ञासः ।
चरन्ति । यम् । सम् । वाजासः । श्रवस्यवः ॥ २ ॥

यं अग्निं यज्ञासः सर्वेयज्ञाः संचरन्ति सहितागच्छन्ति श्रवस्यवः यजमानस्यप्रभू-
तांकीर्तिसंपादयन्तोवाजासोहवींषियमग्निंसंचरन्ति प्राप्नुवन्ति एवंविशिष्टोग्निः दास्वतः हविः-
प्रक्षेपणादिदानवतः वृक्तबर्हिषः वृक्तानिलूनानिबर्हींषिदर्भायेनासौवृक्तबर्हिः तस्य क्षयस्य
क्षियन्तिनिवसंत्यस्मिन्स्वर्गसाधनफलानीतिक्षयः तस्य यजमानस्य यागार्थंहोतादेवानामा-
ह्वाताभवति ॥ दास्वतः ददाने असुन्प्रत्ययान्तः मतुपः अदुपधात्वाद्वत्वं धातुस्वरेणाद्युदात्त-
एव । क्षयस्य क्षिनिवासगत्योः क्षयोनिवासेइत्याद्युदात्तत्वं । वृक्तबर्हिषः वृजीवर्जने वर्जनम-
त्रोपचाराच्छेदनं निष्ठाप्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः बहुव्रीहित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । यज्ञासः यज्ञ-
शब्दः यजयाचेत्यादिनानङ्प्रत्ययान्तोन्तोदात्तः । चरन्ति चरगतिभक्षणयोः अदुपदेशाल्लसार्व-
धातुकानुदात्तत्वं यद्वृत्तान्नित्यमितिनिघाताभावः । वाजासः वजेर्घञ् वाजः कर्षात्वतइत्यन्तो-

दात्तत्वं छान्दसत्वात् ञ्नित्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तः । अवस्यवः छन्दसिपरेच्छायामितिक्यच् क्याच्छन्दसीत्युप्रत्ययः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः ॥ २ ॥

२. निष्पन्न यज्ञ जिन अग्नि के साथ गमन करते हैं, यजमान की प्रभूत कीर्ति के सम्पादक हव्य जिन अग्नि को प्राप्त करते हैं, वह अग्नि हव्य-दाता और कुशच्छेदक यजमान के यज्ञ के लिए देवों के आह्वाता होते हैं।

उतस्मयंशिशुंयथानवंजनिष्टारणी ।
धर्तारंमानुषीणांविशामग्निंस्वध्वरम् ॥ ३ ॥

उत । स्म । यम् । शिशुम् । यथा । नवम् । जनिष्ट । अरणी इति ।
धर्तारम् । मानुषीणाम् । विशाम् । अग्निम् । सुऽअध्वरम् ॥ ३ ॥

उतस्म अपिच मानुषीणां मनोर्जातानां विशां विशन्तिप्रविशन्तिगर्भाशयमितिविशः प्रजाः तासांधर्तारं आहारादिपाकद्वारेणशरीरधातूनांपोषकं स्वध्वरं शोभनयज्ञं यमग्निं अरणी द्वेअरणी नवंनूतनंशिशुं यथा अपत्यमिवजनिष्ट अजनिषाताम् अरणी प्रजानांपोषणार्थंच एतमग्निं अरुजवामित्यर्थः ॥ शिशुं शोतनूकरणे आदेचइत्यादिनाआत्वं शःकित्सन्वच्चेत्युप्रत्ययः सन्वद्भावश्च द्विर्भावः अभ्यासस्यइत्त्वञ्च सन्यतइतीत्वं आतोधातोरित्याकारलोपः धान्येनित्थअस्मात्प्रत्ययादित्यनुवर्तते नित्स्वाराद्युदात्तः । यथा यथेतिपादान्तेइतिसर्वानुदात्तः । जनिष्ट जनीप्रादुर्भावे लुङ् छान्दसत्वाद्वचनव्यत्ययः । अरणी ऋगतौ अर्तिसृधृधम्यश्यवितृभ्योनिरितिअनिःप्रत्ययः आद्युदात्तः आभ्यामग्निंगच्छतयमिरित्यरणी कथमपादानार्थेऔणादिकोनिः ताभ्यामन्यत्रोणादयइतिनियमाव भीमादित्वात्सिद्धम् । मानुषीणां मनोर्जातावणन्यतौषुक्चेत्यञ्प्रत्ययः षुगागमश्च ञ्नित्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तत्वम् । विशां विशप्रवेशने कर्तरिक्विप् सावेकाचइतिविभक्तेरुदात्तत्वं । स्वध्वरं हिंसार्थस्यध्वरतेःपचाद्यच् नविद्यतेध्वरोयागहिंसायस्मिन्नित्यध्वरः बहुव्रीहिस्वरापवादत्वेननञ्सुभ्यामित्यन्तोदात्तः ॥ ३ ॥

३. आहारादि के पाक-द्वारा मनुष्यों के पोषक और यज्ञ-शोभाकारी अग्नि को अरणिद्वय नव शिशु की तरह उत्पन्न करते हैं।

अथचतुर्थी—

उतस्मदुर्गृभीयसेपुत्रोनह्वार्याणाम् ।
पुरुयोदग्धासिवनाग्नेपशुर्नयवसे ॥ ४ ॥

उत । स्म । दुःऽगृभीयसे । पुत्रः । न । ह्वार्याणाम् । पुरु । यः ।
दग्धा । असि । वना । अग्ने । पशुः । न । यवसे ॥ ४ ॥

उदस्म अपिच ह्वार्याणां कुटिलंगच्छतां सर्पाणां यद्वा आस्कन्दितादिगतिविशेषेणव-क्रगमनानां अश्वानां पुत्रेण पुत्रइव बालसर्पइवअशिक्षितवालाश्वइव वा दुर्गृभीयसेदुःखे-नगृह्यसे हेअग्ने यस्त्वं पुरु पुरूणि बहूनि वना वनानि दग्धासि दाहकोभवसि कथमिव यव-सेतृणेप्रसृतं पशुरिव अयमर्थः अत्यन्तक्षुधार्तःपशुः तृणविषयेविसृष्टःसन् यथासर्वंभक्षयति तद्वदित्यर्थः ॥ दुर्गृभीयसे ग्रहउपादाने चक् भुवईडित्यनुवृत्तौ बहुलंछन्दसीतीडागमः ग्रहा-दिनासंप्रसारणं ह्ग्रहोर्भश्छन्दसीतिभकारः निघातः। ह्वार्याणां ह्वृकौटिल्ये ऋहलोर्ण्यत् आदि-वृद्धिः तित्स्वरितइतिस्वरितत्वम्। पुरु पृपालनपूरणयोः पृभिदिव्यधिगृधिधृषिभ्यइतिकुप्रत्ययः उदोष्ठ्यपूर्वस्येतिउत्वम् प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः। असि यद्वृत्तान्नित्यमितिननिघातः ॥ ४ ॥

४. हे अग्नि, कुटिलगति सर्प या वक्रगति अश्व के शिशु की तरह तुम कष्टपूर्वक धारण करने के योग्य हो। तृणमध्य में परित्यक्त पशु जिस तरह से तृण भक्षण करता है, उसी तरह से तुम समग्र वन के दाहक होते हो।

अध॑स्म॒यस्या॒र्चय॑ःस॒म्यक्सं॒यन्ति॑धू॒मिन॑ः।

यदी॒मह॑त्रि॒तोदि॒व्युप॒ध्माते॑व॒धम॑ति॒शिशी॑ते॒ध्मा॒तरी॑यथा ॥ ५ ॥

अध॑। स्म॒। यस्य॑। अ॒र्चय॑ः। स॒म्यक्। स॒म्ऽयन्ति॑। धू॒मिन॑ः।

यत्। ई॒म्। अह॑। त्रि॒तः। दि॒वि। उप॑। ध्माता॑ऽइव। धम॑ति।

शिशी॑ति। ध्मा॒तरि॑। य॒था॒ ॥ ५ ॥

अधस्म अपिच धूमिनः धूमवतोयस्याग्नेरर्चयः अर्चींषि सम्यक् शोभनं संयन्ति सर्व-तःप्रामुवन्ति त्रितः त्रिषुस्थानेषु ततोव्याप्तः त्रीणिस्थानानिव्याप्यवर्तीत्य दिवि अन्तरिक्षे यत् यदा ईमयंआत्मानमुपधमति उपवर्धयति तदा ज्वालाः सर्वतोनिर्गच्छन्तीत्यर्थः कथमिव ध्मा-तेव कर्मकारोयथाभस्त्रादिभिरग्निंसंवर्धयतितद्वत् स्वात्मानंवर्धयतीत्यर्थः किंच ध्मातरियथायथा-ध्मातृसमीपेविद्यमानोग्निः तेनध्मायमानः आत्मानंशिशीते तीक्ष्णीकरोति तद्वत् स्वयमेव स्वात्मानंतीक्ष्णीकरोतीत्यर्थः अहेतिपादपूरणः ॥ यन्ति इण्गतौ यच्छब्दयोगान्निघाताभावः। धमति ध्माशब्दाग्निसंयोगयोः पाघ्रादिनाधमादेशः पूर्ववन्निघाताभावः। शिशीते शोतनूकरणे व्यत्ययेनात्मनेपदी श्छावित्यनुवर्तमाने बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यश्लुः आदेचउपदेशेशितीत्यात्वम् श्लाविति द्विर्वचनं बहुलंछन्दसीत्यभ्यासस्येत्वं उभेअभ्यस्तमित्यभ्यस्तसंज्ञायां आद-ईहल्यघोरितीत्वं तिङ्उत्तरत्वान्निघाताभावः॥ ५ ॥

५. धूमवान् अग्नि की शिखायें शोभन रूप से सर्वत्र व्याप्त होती हैं। तीनों स्थानों में व्याप्त अग्नि अपनी ज्वाला को स्वयमेव अन्तरिक्ष में उपवर्द्धित करते हैं, जैसे भस्त्रादि के द्वारा कर्मकार अग्नि को संवर्द्धित करते हैं। अग्नि कर्मकार-द्वारा सन्धुक्षित अग्नि की तरह अपने को तीक्ष्ण करते हैं।

अथ षष्ठी—

तवाहमग्नऊतिभिर्मित्रस्यचप्रशस्तिभिः।
द्वेषोयुतोनदुरितातुर्यामर्त्यानाम्॥ ६॥

तव। अहम्। अग्ने। ऊतिऽभिः। मित्रस्य। च। प्रशस्तिऽभिः।
द्वेषःऽयुतः। न। दुःऽइता। तुर्याम। मर्त्यानाम्॥ ६॥

हेअग्ने अहं मित्रस्य सर्वेषामित्रभूतस्य तव ऊतिभिः युष्मत्कर्तृकरक्षणैः युष्मत्प्रशस्तिभिश्च अस्मत्कृतैःस्तोत्रैश्चमर्त्यानां शत्रुभूतानां मनुष्याणां दुरिता दुरितानि तत्कर्तृकानि पापसाधनकर्माणि द्वेषोयुतोन द्वेषयुक्तान्शत्रूनिव तुर्याम तरेयं अयमर्थस्त्वद्रक्षणैस्त्वत्संबन्धिस्तुतिभिश्च बाह्याभ्यन्तरशत्रूंस्तरेयमित्यर्थः॥ ऊतिभिः अवरक्षणे क्तिन् ज्वरत्वरस्रिव्यविमवामुपधायाश्चेत्यूठ् ऊतियूतिजूतिसातिहेतिकीर्तयश्चेत्यन्तोदात्तत्वेनिपातितः। प्रशस्तिभिः शंसुस्तुतौ क्तिन् तादौचनितिकृत्यतावितिगतेरुदात्तत्वम्। द्वेषोयुतः द्विषअप्रीतौ भावे असुन्प्रत्ययः युमिश्रणे कर्तरिक्विप् तुक् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम्। तुर्याम तृप्लवनतरणयोः प्रार्थनायांलिङ् यासुट् लिङःसलोपोनंत्यस्येतिसकारलोपः बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् उदोष्ठ्यपूर्वस्येत्युत्वं यासुडागमस्यउदात्तत्वात् शेषनिघातः अपादादावितिपर्युदासान्न निघाताभावः॥ ६॥

६. हे अग्नि, तुम सबके मित्र-स्वरूप हो। तुम्हारी रक्षा-द्वारा और तुम्हारा स्तव करके हम शत्रुभूत मनुष्यों के पाप साधन कर्मों से उत्तीर्ण हों। तुम्हारी रक्षा और तुम्हारे स्तोत्रों के द्वारा हम बाह्याभ्यन्तर शत्रुओं से उत्तीर्ण हों।

अथ सप्तमी—

तंनोअग्नेअभीनरोरयिंसहस्वआभर।
सक्षेपयत्सपोषयद्भुवद्वाजस्यसातयउतैधिपृत्सुनोवृधे॥ ७॥ १॥

तम्। नः। अग्ने। अभि। नरः। रयिम्। सहस्वः। आ। भर। सः।
क्षेपयत्। सः। पोषयत्। भुवत्। वाजस्य। सातये। उत।
एधि। पृत्ऽसु। नः। वृधे॥ ७॥ १॥

हेअग्ने सहस्वः बलवन् नरः हविषांनेतारः नोस्माकं तं रयिं लोकप्रसिद्धं पश्वादिलक्षणं धनं अभ्याभर आभिमुख्येनआहर पूर्वोक्तःसोग्निः क्षेपयत् अस्मदीयान् शत्रून्क्षेपयतु सोग्निःपोषयत् अस्मान्पोषयतु वाजस्यान्नस्यसातयेलाभायसमृद्धये भवतु तथ

अपिच हेअग्ने पृत्सु पृतनासु युद्धेषु नोस्माकंवृधे समृद्धये एधि भव संग्रामेशत्रुविजयार्थसत्वसमृद्धिंकुर्वित्यर्थः॥ सहस्वः सहमर्षणे असुन् सहत्यनेनशत्रूनितिसहोबलं मतुप् मादुपधायाइतिवत्वम् मतुवसोरुसंबुद्धौछन्दसीतिरुत्वम् आमंत्रितस्यचेतिनिघातः। क्षेषयत् क्षिपप्रेरणे णिजंताल्लेट् इतश्चलोपः लेटोडाटावित्यडागमः शप् गुणायादेशौ पररूपत्वं च। पोषयत् पुषपुष्टौ। भुवत् भूसत्तायां भूसुवोस्तिङीतिगुणप्रतिषेधः उवङ्। एधि अस-भुवि घ्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्चेत्येत्वं तस्यासिद्धत्वात् हुझल्भ्योहेर्धिरितिधिरादेशःनिघातः। पृत्सु पदादिष्वित्यादिनापृतनाशब्दस्यपृदादेशः सावेकाचइत्यादन्तोदात्तत्वम्॥ ७॥

७. हे अग्नि, तुम बलवान् और हव्यवाहक हो। तुम हम लोगों के निकट प्रसिद्ध धन आहरण करो। हम लोगों के शत्रुओं को पराभूत करके हम लोगों का पोषण करो। अन्न प्रदान करो और युद्ध में हम लोगों की समृद्धि का विधान करो।

॥ इतिचतुर्थस्यप्रथमेप्रथमोवर्गः॥ १॥

अग्नओजिष्ठमितिसप्तर्चंदशमंसूक्तं ऋष्यादिविनियोगश्चपूर्ववत् चतुर्थीसप्तम्यौपंक्ती अग्नओजिष्ठमंत्याचतुर्थीचेत्यनुक्रान्तम्।

तत्रप्रथमा—

अग्न॒ ओजि॑ष्ठ॒मा भ॑र द्यु॒म्नम॒स्मभ्य॑मध्रिगो।
प्र नो॑ रा॒या परी॑णसा॒ रत्सि॒ वाजा॑य॒ पन्था॑म्॥ १॥

अग्ने॑। ओजि॑ष्ठम्। आ। भ॒र॒। द्यु॒म्नम्। अ॒स्मभ्य॑म्।
अ॒ध्रि॒गो॒इत्य॑ध्रिऽगो। प्र। नः॒। रा॒या। परी॑णसा। रत्सि॑।
वाजा॑य। पन्था॑म्॥ १॥

हेअग्ने ओजिष्ठं बलवत्तमं द्युम्नं द्योततेकटकमुकुटादिरूपेणसर्वत्रप्रकाशतइतिद्युम्नं धनं अस्मभ्यं आभर आहर हेअध्रिगो अधृतगमन अधृतमप्रतिहतं गमनंयस्येत्यधृताः अनिवारितागावोरश्मयोयस्येतिवाअधृतगुः अध्रिगुः तस्यसंबोधनं नःअस्मान् परीणसा परितोव्यापकेन राया धनेन प्रकर्षेणयोजय वाजाय अन्नलाभाय पंथां पंथानं अन्नस्यप्रत्तसमीपप्राप्तिसाधनंमार्गंरत्सि विलिख कुर्वित्यर्थः॥ ओजिष्ठं उब्जआर्जवे उब्जेर्बलेवलोपश्चेत्यसुन् बलोपश्च गुणः ओजः तदस्यास्तीत्यर्थे अस्मायामेधेत्यादिनाविनिः अतिशायनेइष्ठन् विन्मतोर्लुक् टेरितिटिलोपः नित्त्वादाद्युदात्तः। द्युम्नं द्युतदीप्तावित्यस्माद्धातोः सुम्नद्युम्नेत्यादिना नप्रत्ययः मकारश्चान्तादेशोनिपात्यते प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः। अध्रिगो अधृतशब्दस्य अध्रिआदेशः गोशब्दस्योपसर्जनह्रस्वत्वं आमंत्रितस्यनिघातः। परीणसा णसकौटिल्ये प-

मन्यात्यर्थः धातूनामनेकार्थत्वात् अस्मात्संपदादिलक्षणोभावेक्विप् परिमार्तं मनुष्यापनंयस्य तत्तथोक्तं उपसर्गादसमासेपीतिणत्वं अनशापणक्रिययायुक्तस्यपरेःप्रसर्विमपिउपसर्गसंज्ञानास्ति यत्क्रियायुक्तास्तंप्रतिगत्युपसर्गसंज्ञकाइतिन्यायात् अतःकथंणत्वं एवंतर्हिउपसर्गादबहुलमितिवचनात् णत्वोणत्वं भविष्यति निपातस्यचेतिपूर्वपदस्यदीर्घः बहुव्रीहौप्रकृत्येतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । रश्मि रदविलेखने औणादिकः बहुलंछन्दसीविशपोलुक् पदादित्वान्निघाताभावः । पंथां द्वितीयैकवचने इतोत्सर्वनामस्थानेइत्यत् नकारलोपश्छान्दसः पथिमथोःसर्वनामस्थानेइत्याद्युदात्तत्वम् ॥ १ ॥

१. हे अग्नि, तुम हम लोगों के लिए अत्युत्कृष्ट (कटक-मुकुटादिरूप) धन आहरण करो। तुम अप्रतिहत-गति हो। तुम हम लोगों को सर्वत्र व्याप्त धन से युक्त करो और अन्न-लाभ के लिए हम लोगों के पथ का आविष्कार करो।

त्वंनोअग्नेअद्भुतक्रत्वादक्षस्यमंहना ।
त्वेअसुर्य१मारुहत्क्राणामित्रोनयज्ञियः ॥ २ ॥

त्वम् । नः । अग्ने । अद्भुत । क्रत्वा । दक्षस्य । मंहना । त्वे इति ।
असुर्यम् । आ । अरुहत् । क्राणा । मित्रः । न । यज्ञियः ॥ २ ॥

हेअग्ने अद्भुतसामर्थ्यातिशयेनसर्वेषामाश्चर्यभूत त्वं नोस्माकं क्रत्वा कर्मणा अस्मत्कृतेनयज्ञादिव्यापारेणप्रीतःसन् दक्षस्य बलस्य धनस्यवा मंहना मंहनेनदानेनयुक्तोभवेतिशेषः यतःकारणात् त्वे त्वयि असुर्यं असुरघ्नंबलं आरुहत् आरूढं अतः मित्रोन सूर्यइव यज्ञियः यज्ञार्हस्त्वं क्राणायज्ञबाधकराक्षसापनोदनलक्षणानिकर्माणिकुर्वाणोभव ॥ अद्भुत आमंत्रितस्याद्युदात्तत्वम् । क्रत्वा डुकृञ्करणे कृञःक्तुरितिक्तुप्रत्ययः ककारोगुणवृद्धिप्रतिषेधार्थः यणादेशः क्रतुःकर्म तृतीयैकवचनेअसाविघुवाचनमितिविकल्पनाच्च नाभावाभावः । दक्षस्य दक्ष वृद्धिहिंसनयोः दक्ष्यन्तेर्हिंस्यन्तेअनेनशत्रवइतिदक्षंबलं करणाधिकरणयोश्चेतिघञ् ञित्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तः । मंहना मंहतिर्दानकर्मा सुपांसुलुगित्याकारादेशः । त्वे सुपांसुलुगित्यादिनाङेःशेआदेशः सुपादेशत्वादनुदात्तः त्वदाद्यः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः एकादेशउदात्तेनोदात्तइत्येकादेशस्योदात्तत्वं । आरुहत् रुहेर्लुङि कृमृदृरुहिभ्यश्छन्दसीतिच्लेरङादेशः ङित्वाद्गुणाभावः । क्राणा डुकृञ्करणे शानच् बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यलुक् यणादेशः सुपांसुलुगित्याकारः चित्त्वादन्तोदात्तः । यज्ञियः यज्ञमर्हतीत्यस्मिन्नर्थे यज्ञर्त्विग्भ्यांघखञावितिघः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः ॥ २ ॥

२. हे अग्नि, तुम सबके मध्य में आश्चर्यभूत हो। तुम हम लोगों के यज्ञादि व्यापार से प्रसन्न होकर के हम लोगों के लिए बल या धन का दान करो। तुम्हारा बल असुरों को विनष्ट करनेवाला है। तुम सूर्य की तरह यज्ञ-कार्य का सम्पादन करो।

अथतृतीया—

त्वंनोंअग्नएषांगयंपुष्टिंचवर्धय ।
येस्तोमेभिःप्रसूरयोनरोमघान्यानशुः ॥ ३ ॥

त्वम् । नः । अग्ने । एषाम् । गयम् । पुष्टिम् । च । वर्धय । ये ।
स्तोमेभिः । प्र । सूरयः । नरः । मघानि । आनशुः ॥ ३ ॥

हेअग्ने त्वं एषां नः त्वद्स्तावकानामस्माकं गयं गम्यतेनिवासायेतिगयंगृहं गीयते स्तूयतइतिवागयंधनं पुष्टिंच गवादिविषयांपुष्टिंचवर्धय वृद्धिंमापय येलोकेप्रसिद्धाः सूरयोऽभिज्ञवर्णानरःस्तोतारोमनुष्याः स्तोमेभिः स्तोमैःस्तोत्रैः मघानिमंहनीयानिगवादिधनानि प्रधानानशुः प्रापुवन् तद्वद्वयमपीत्यर्थः ॥ गयं गृहपक्षेगमेरण्यादयश्चेतियत्प्रत्ययान्तोमकारलोपश्चनिपात्यते धनपक्षे गास्तुतौ अस्मात् यत्प्रत्ययोहस्वत्वं यतोनावइत्याद्युदात्तत्वम् । पुष्टिम् पुषपुष्टौ स्त्रियांक्तिन् छान्दसत्वादन्तोदात्तत्वम् । स्तोमेभिः ष्टुञ्स्तुतौ अर्तिस्तुसुहुस्त्यादिनामन् गुणः नित्त्वादाद्युदात्तः । आनशुः अशूव्याप्तौ लिट् द्विर्वचनं हलादिशेषः अतआदेरित्यात्वं अश्नोतेश्चेतिनुडागमः निघातः ॥ ३ ॥

३. हे अग्नि, प्रसिद्ध स्तवकारी मनुष्यगण तुम्हारी स्तुति करके उत्कृष्ट (गौ आदि) धन लाभ करते हैं। हम भी तुम्हारी स्तुति करते हैं। हम लोगों के लिए धन और पुष्टि का वर्द्धन करो।

अथचतुर्थी—

येअग्नेचन्द्रतेगिरःशुंभन्त्यश्वराधसः ।
शुष्मेभिःशुष्मिणोनरोदिवश्चियेषांबृहत्सुकीर्तिर्बोधतित्मना ॥४॥

ये । अग्ने । चन्द्र । ते । गिरः । शुंभन्ति । अश्वऽराधसः ।
शुष्मेभिः । शुष्मिणः । नरः । दिवः । चित् । येषाम् । बृहत् ।
सुऽकीर्तिः । बोधति । त्मना ॥ ४ ॥

हेअग्ने चन्द्र सर्वेषांप्राणिनामाह्लादकर येनरः तेगिरः त्वत्संबन्धिस्तोत्ररूपावाचः शुंभन्ति शोभनाःकुर्वन्ति ते अश्वराधसः अश्वधनाभवन्ति एतेनसर्वसमृद्धिरुपलक्ष्यते किंच शुष्मिणःबलवन्तःसन्तः शुष्मेभिःशुष्मैः स्वकीयैर्बलैः सत्वैः शत्रुशोषकाभवन्ति येषां त्वत्संबन्धिनंस्तवंकुर्वतां दिवश्चित् आकाशादपि बृहत् महतीसुकीर्तिर्भवति सर्वदिगन्तरालवर्तिनीकीर्तिर्भवतीत्यर्थः एवंविधंत्वां गयः त्मना आत्मना स्वयमेवबोधति बोधयति ॥

शुंभंति शुभ शुंभ दीप्तौ तुदादिः पादादित्वान्निघाताभावः उसार्वधातुकानुदात्तत्वेधात्वे सतिशिष्टत्वा-द्विकरणस्वरएव । अश्वराधसः अशूव्याप्तौ अशूप्रुषीत्यादिनाक्वन् अश्नुवेव्याप्नोत्यध्वान-मित्यश्वः निस्वादाद्युदात्तः राधसाधसंसिद्धौ असुन् राध्नुवन्ति साधयन्ति अनेन धर्मादी-नीतिराधोधनम् बहुव्रीहित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । बृहत् बृहवृहिवृद्धौ शतृ ङीपोर्ठो-पश्छान्दसः प्रत्ययस्वरः । बोधति बुधअवगमने भ्वन्वात् शपिक्वे तस्यछन्दस्युभयथे-तिसार्वधातुकसंज्ञायांणिलोपः यद्वृत्तान्नित्यमितिनिघाताभावः धातुस्वरेणाद्युदात्तः । त्मना मं-त्रेष्वाङ्यादेरात्मनइत्याकारलोपः ॥ ४ ॥

४. हे धानन्ददायक अग्नि, जो लोग सुन्दर रूप से तुम्हारी स्तुति करते हैं, वे अश्वधन लाभ करते हैं और बलशाली होकर अपने बल से शत्रुओं को विनष्ट करते हैं एवम् स्वर्ग से भी बड़ी सुकीर्ति लाभ करते हैं। गय ऋषि ने तुम्हें स्वयं जागरित किया है।

तवत्येअंग्नेअर्चयोभ्राजंन्तोयन्तिधृष्णुया ।
परिज्मानोनविद्युतःस्वानोरथोनवाजयुः ॥ ५ ॥

तवं । त्ये । अग्ने । अर्चयः । भ्राजंन्तः । यन्ति । धृष्णुऽया ।
परिऽज्मानः । न । विऽद्युतः । स्वानः । रथः । न । वाजऽयुः ॥ ५ ॥

हेअग्ने धृष्णुया धृष्णवः अत्यन्तप्रगल्भाः भ्राजन्तः दीप्यमानाः त्ये ते प्रसिद्धाः तव अर्चिषः त्वदीयारश्मयः यन्ति सर्वतोगच्छन्ति कथमिव परिज्मानः परितोगन्त्यः सर्वतो-व्याप्ताः विद्युतोन अचिरप्रभाइवअनेनप्रकाशातिशयउक्तः स्वानः शब्दायमानः रथोन रथइव अनेनअर्चिषां स्वनाधिक्यमुक्तं वाजयुर्न अन्नकामइव अन्नार्थयुद्धेषुशत्रुविजयायधाव-त्सर्वतेतद्वदित्यर्थः अनेनआहुतिविषयोभिलाषउक्तः ॥ यंति इण्गतौ । धृष्णुया ञिधृषाप्राग-ल्भ्ये त्रसिगृधिधृषीत्यादिनाक्नुप्रत्ययः आदितश्चेतीट्प्रतिषेधः बहुवचने सुपांसुलुगित्यादिनाया-जादेशः चितइत्यंतोदात्तत्वम् । परिज्मानः अजव्रजगतौ परिपूर्वाद्धावोः अन्येभ्योपिदृश्यन्तइ-तिमनिन् अकारलोपश्छान्दसः नित्स्वादाद्युदात्तः । वाजयुः वाजंआत्मनइच्छतीतिक्यच् नच्छं-दस्यपुत्रस्येतिईत्वदीर्घयोःप्रतिषेधः क्याच्छन्दसीत्युप्रत्ययः ॥ ५ ॥

५. हे अग्नि, तुम्हारी अत्यन्त प्रगल्भ और दीप्तिमती रश्मियाँ सर्वत्र व्याप्त विद्युत् की तरह, शब्दायमान रथ की तरह और अन्नार्थियों की तरह सर्वत्र गमन करती हैं। (इससे आहुति-विषयक अभिलाष व्यक्त हुआ है।)

नूनोअग्नऊतयेसबाधसश्चरातये ।
अस्माकांसश्चसूरयोविश्वाआशास्तरीषणि ॥ ६ ॥

नु । नः । अग्ने । ऊतये । सऽबाधसः । च । रातये । अस्माकासः ।
च । सूरयः । विश्वाः । आशाः । तरीषणि ॥ ६ ॥

हेऽग्ने नोस्माकं नु क्षिप्रं ऊतये रक्षायै भव सबाधसश्च दारिद्र्यनिमित्तबाधसहितस्यच धनस्य रातये दानायभव किंच अस्माकासः अस्माकाः पुत्रमित्रादयः सूरयःस्तोतारः विश्वाः सर्वाः आशाः दिशः तरीषणि तासांतरणेक्षमाभवन्तु अथवा आशाःकामाः अयमर्थः स्वाभिलषितप्रशस्तसमस्तवस्तुसंपादनंकुर्वंत्यर्थः ॥ सबाधसः बाधेरसुन् बाधसासहवर्ततेइति सबाधाः वोपसर्जनस्येतिसहस्यसभावः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । रातये रादाने क्तिन् मंत्रेवृषेषपचमनविदभूवीराउदात्तइतिक्तिन्नन्तोदात्तः । अस्माकासः तस्मिन्नणिचयुष्माकास्माकाविति अणिकृते अस्माकादेशः छान्दसत्वादणोलोपः बहुवचने असुगागमः षष्ठीबहुवचनेमध्योदात्तत्वेनदृष्टत्वात् तथाविधमादेशमभाषिकवचनाचार्यः । विश्वाः विशेःअशूप्रुषीत्यादिनाक्वन् नित्त्वादाद्युदात्तः । तरीषणि तृप्लवनतरणयोः कृतृभ्यामीषन्नितीषन् बहुलवचनात्ते अलोपाभावः अन्तोदात्तश्छान्दसः ॥ ६ ॥

६. हे अग्नि, तुम शीघ्र ही हम लोगों की रक्षा करो और धन-दान करके दारिद्र्य दुःख का अपनोदन करो। हमारे पुत्र और मित्र तुम्हारी स्तुति करके पूर्ण-मनोरथ हों।

अथसप्तमी—

त्वंनोअग्नेअङ्गिरःस्तुतःस्तवानआभर।
होतर्विभ्वासहंरयिंस्तोतृभ्यस्तवसेचनउतैधिपृत्सुनोवृधे॥७॥२॥

त्वम् । नः । अग्ने । अंगिरः । स्तुतः । स्तवानः । आ । भर ।
होतः । विभ्वऽसहम् । रयिम् । स्तोतृऽभ्यः । स्तवसे । च ।
नः । उत । एधि । पृत्ऽसु । नः । वृधे ॥ ७ ॥ २ ॥

हेऽग्ने अंगिरः कार्यकारणयोरभेदोपचारात् अंगिरसांपक्वविभूतोप्यग्निः अंगिराइत्युच्यते हेअंगिरः पूर्वैर्महर्षिभिःस्तुतः स्तवानः इदानींतनैश्च स्तूयमानस्त्वं विभ्वसहं महतामप्यभिभवितारंअभिभव हेतुत्वादभिभवितृधनमित्युच्यते रयिं धनं नोस्माकं आभर आहर हेहोतः देवानामाह्वातःस्तोतृभ्योनोस्मभ्यं स्तवसे स्तोतुं सामर्थ्यंचप्रयच्छ उतापिच पृत्सुयुद्धेषु नोस्माकं वृधे समृद्धये एधि भव ॥ स्तवानः ष्टुञ्स्तुतौ शानचि कर्मणि व्यत्ययेनशप्प्रत्ययः आद्युदात्तश्च । विभ्वासहं संहितायांविभूनामितिषष्ठी-

बहुवचनस्यसुपामित्यादिनाआकारादेशः यत्पुरुषेष्ठतिबहुभ्यमितिषष्ठ्याअलुक् पदकारस्तु विपूर्वाद्गमयतेरगागमे अन्येषामपिदृश्यतइतिदीर्घत्वंचमत्वा अवग्रहंकुर्वंति तदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम्। स्तवसे ष्टुञ्स्तुतौ तुमर्थेअसेन्प्रत्ययः नित्त्वादाद्युदात्तः॥ ७॥

७. हे अङ्गिरा, पुरातन महर्षियों ने तुम्हारी स्तुति की है और इस समय के महर्षि भी तुम्हारी स्तुति कर रहे हैं। धन महान् व्यक्तियों को भी अभिभूत करनेवाला है, वह धन हमारे लिए लाओ। हे देवों के आह्वानकारी, हम तुम्हारी स्तुति करते हैं। तुम हमें स्तुति सामर्थ्य प्रदान करो एवम् युद्ध में हमारी समृद्धि का विधान करो।

जनस्यगोपाइतिषळृचमेकादशंसूक्तं आत्रेयस्यसुतंभरस्यार्षं जागतमाग्नेयं तथाचानुक्रान्तम्—जनस्यषट्सुतंभरोजागतमिति। प्रातरनुवाकेआश्विनशस्त्रेचास्यसूक्तस्यविनियोगः जनस्यगोपास्त्वामग्नऋतायवइति।

जन॑स्य गो॒पा अ॑जनिष्ट॒ जागृ॑विर॒ग्निः सु॒दक्षः॑ सुवि॒ताय॒ नव्य॑से।
घृ॒तप्र॑तीको बृह॒ता दि॑वि॒स्पृशा॑ द्यु॒मद्वि भा॑ति भर॒तेभ्यः॒ शुचिः॑॥ १॥

जन॑स्य। गो॒पाः। अ॒ज॒नि॒ष्ट॒। जागृ॑विः। अ॒ग्निः। सु॒ऽदक्षः॑।
सु॒वि॒ताय॑। नव्य॑से। घृ॒तऽप्र॑तीकः। बृ॒ह॒ता। दि॒वि॒ऽस्पृशा॑।
द्यु॒ऽमत्। वि। भा॒ति॒। भ॒र॒तेभ्यः॑। शुचिः॑॥ १॥

जनस्यगोपाःगोपायिता रक्षिता जागृविः जागरणशीलः सदाप्रबुद्धः सुदक्षः सुबलः सर्वैः श्लाघनीयबलः सोग्निः नव्यसे नवतराय सुविताय लोकानांकल्याणाय अजनिष्टजातः घृतप्रतीकः घृतेनप्रज्वालितांगः बृहतामहतादिविस्पृशा अभ्रंलिहेनतेजसायुक्तः शुचिः शुद्धः एवं विधोग्निः भरतेभ्यः ऋत्विग्भ्यः तदर्थंद्युमत् दीप्तिमत् यथाभवतितथाविभाति प्रकाशते॥ गोपाः गुपूरक्षणे आयःप्रत्ययः गोपायतेःक्विप् परत्वादकारलोपः अत्र परत्वादपृक्तलोपेकृते वर्णाश्रयत्वात्प्रत्ययलक्षणाभावेनयलोपोनस्यात् लोपोव्योर्वलीतिप्रथमंलोपग्रहणात् ज्ञापकात् यलोपएवभवति लोपाजादेशस्य यलोपविधिंप्रतिनस्थानिवद्भावः प्रत्ययस्वरः। जागृविः जागृनिद्राक्षये जॄशॄस्तृजागृभ्यःक्विन्निविक्विन्प्रत्ययःजाग्रोविचिण्णल्ङित्स्वितिप्रतिषेधाद्गुणाभावः नित्त्वादाद्युदात्तः। सुदक्षः आद्युदात्तंद्व्यच्छन्दसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम्। सुविताय सुप्वादीनांछन्दस्युपसंख्यानमितिसोरुवङादेशः सूपमानात्क्तइत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम्। नव्यसे नवशब्दादतिशायनेर्थेईयसुन्प्रत्ययः ईकारलोपश्छान्दसः अतोलोपः आद्युदात्तः। दिविस्पृशा हलदन्तात्सप्तम्याःसंज्ञायामितिप्राप्तेऽकाले इत्यलुक् तदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम्। द्युमत् ह्रस्वनुड्भ्यांमतुबितिह्रस्वात्परस्यमतुपः अन्तोदात्तत्वम्॥ १॥

१. लोगों के रक्षक, सदा प्रबुद्ध और सबके द्वारा श्लाघनीय बलवाले अग्नि लोगों के नूतन कल्याण के लिए उत्पन्न हुए हैं। घृत-द्वारा प्रज्वलित

होने पर तेजोयुक्त और शुद्ध अग्नि ऋत्विकों के लिए द्युतिमान् होकर प्रकाशित होते हैं।

यज्ञस्यकेतुंप्रथमंपुरोहितमग्निंनरस्त्रिषधस्थेसमीधिरे ।
इन्द्रेणदेवैःसरथंसबर्हिषिसीदन्निहोतायजथायसुक्रतुः ॥ २ ॥

यज्ञस्य । केतुम् । प्रथमम् । पुरःऽहितम् । अग्निम् । नरः ।
त्रिऽसधस्थे । सम् । ईधिरे । इन्द्रेण । देवैः । सऽरथम् । सः ।
बर्हिषि । सीदत् । नि । होता । यजथाय । सुऽक्रतुः ॥ २ ॥

नरः ऋत्विजः यज्ञस्ययागस्यकेतुं प्रज्ञापकं पुरोहितं यजमानैःपुरस्कृतं इन्द्रेण देवैश्च सरथं तेषां मान्यत्वात्समानरथं अग्निं त्रिसधस्थे त्रिस्थाने विहारप्रदेशे प्रथमं समीधिरे समैन्धत सुक्रतुः शोभनकर्माहोता देवानामाह्वाता सोऽग्निः बर्हिषि बर्हिर्युक्तेऽस्मिन्स्थाने यजथाय यज्ञाय निषीदत् प्रविष्टोऽभवदित्यर्थः॥ केतुं चितसंज्ञाने औणादिकउप्रत्ययःअन्तोदात्तः। पुरोहितं पुरोऽव्ययमितिगतिसंज्ञायांगतिरनन्तरइतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्। त्रिषधस्थे आहवनीयादिलक्षणेनत्रिप्रकारेणअग्निनासहइतिषष्ठीतिनिषधस्थः कप्रत्ययः सधमादस्थयोश्छन्दसीतिसधादेशः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।सीदत् सदेःपाघ्रादिनासीदादेशः बहुलंछन्दस्यमाङ्योगेपीत्यडभावः पादादित्वान्निघाताभावः। यजथाय यजेरौणादिकःअथप्रत्ययः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः॥२॥

२. अग्नि यज्ञ के केतुस्वरूप हैं अर्थात् प्रज्ञापक हैं। अग्नि यजमानों द्वारा पुरस्कृत होते हैं—पुरोभाग में स्थापित होते हैं। अग्नि इन्द्रादि देवों के समकक्ष हैं। ऋत्विकों ने तीन स्थानों में अग्नि को समिद्ध किया था। शोभनकर्मा और देवों के आह्वानकारी अग्नि उस कुशयुक्त स्थान पर यज्ञ के लिए प्रतिष्ठित हुए थे।

असंमृष्टोजायसेमात्रोःशुचिर्मन्द्रःकविरुदतिष्ठोविवस्वतः ।
घृतेनत्वावर्धयन्नग्नआहुतधूमस्तेकेतुरभवद्दिविश्रितः ॥२ ॥

असम्ऽमृष्टः । जायसे । मात्रोः । शुचिः । मन्द्रः । कविः । उत् ।
अतिष्ठः । विवस्वतः । घृतेन । त्वा । अवर्धयन् । अग्ने ।
आऽहुत । धूमः । ते । केतुः । अभवत् । दिवि । श्रितः ॥ २ ॥

हेअग्ने मात्रोररण्योः स्वजननिमित्तत्वादरणीमातराविन्युच्येते ताभ्यां असंमृष्टः अशोधितएवजायसे प्रादुर्भूतोभवसि मंद्रः सर्वैःस्तुत्यः कविः क्रान्तः सर्वत्रव्याप्तः अथवा मेधावी शुचिस्त्वं विवस्वतः अग्निहोत्रार्थं गृहे विशेषेणवसतोयजमानादुदतिष्ठः उदितोभवःपूर्वेमहर्षयः त्वा त्वां घृतेन अवर्धयन् वृद्धिमनयन् हेआहुत आहुतिभिर्हुत ते तवदिवि

अन्तरिक्षे श्रितोव्याप्तः धूमःकेतुः प्रज्ञापकोऽभवत् अग्न्यनुमापकत्वाद्धूमस्य ॥ मा- श्रोः उदात्तयणोहल्पूर्वादितिविभक्तेरुदात्तत्वम् । मन्द्रः मदिस्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु अस्मात्स्फायितंचीत्यादिनारक् अन्तोदात्तः । कविः कमेरिन्सर्वधातुभ्यइत्यी- न्प्रत्ययः बाहुलकान्मकारस्यवत्वंरेफलोपश्च व्यत्ययेनान्तोदात्तत्वम् । उदतिष्ठः उत्पूर्वादूर्ध्व- कर्मवाचिनस्तिष्ठतेरात्मनेपदाभावः । विवस्वतः विपूर्वाद्वसतेःसंपदादिलक्षणोभावेक्विप् तद- स्यास्तीतिमतुप् मादुपधायाश्चेतिवत्वं मतुपोनुदात्तत्वाद्धातुस्वरः ॥ ३ ॥

३. हे अग्नि, तुम जननीस्वरूप अरणिद्वय से, निर्विघ्न होकर, जन्म ग्रहण करते हो। तुम पवित्र, कवि और मेधावी हो। तुम यजमानों से उदित होते हो। पूर्व महर्षियों ने घृत-द्वारा तुम्हें वर्द्धित किया था। हे हव्यवाहक, तुम्हारा अन्तरिक्षव्यापी धूम केतुस्वरूप है—तुम्हारा प्रज्ञापक या अनुमापक है।

अग्निर्नोयज्ञमुपवेतुसाधुयाग्निंनरोविभरन्तेगृहेगृहे ।
अग्निर्दूतोअभवद्धव्यवाहनोग्निंवृणानावृणतेकविक्रतुम् ॥ ४ ॥

अग्निः । नः । यज्ञम् । उप । वेतु । साधुऽया । अग्निम् ।
नरः । वि । भरन्ते । गृहेऽगृहे । अग्निः । दूतः । अभवत् ।
हव्यऽवाहनः । अग्निम् । वृणानाः । वृणते । कविऽक्रतुम् ॥ ४ ॥

साधुया सर्वपुरुषार्थानांसाधकः अग्निर्नोयज्ञेअस्मदीयंयागंप्रति उपवेतु आगच्छतु नरः मनुष्याः गृहेगृहे अनुगृहं अग्निंविभरन्ते विहरन्ति विहरणंकुर्वंतीत्यर्थः हव्यवाहनः हव्यानांहविषांवोढाअग्निः दूतः देवानांदूतःअभवत् वृणानाः संभजमानाःसन्तः कविक्रतुं क्रान्तप्रज्ञं अग्निंवृणते संभजन्ते ॥ साधुया सुपांसुलुगित्यादिनाविभक्तेर्यादेशः ॥ ४ ॥

४. सब पुरुषार्थों के साधक अग्नि हमारे यज्ञ में आगमन करें। मनुष्य प्रतिगृह में अग्नि-संस्थापन करते हैं। हव्यवाहक अग्नि देवों के दूत-स्वरूप हैं। यज्ञसम्पादक बहुधार लोग अग्नि का सम्भजन करते हैं।

तुभ्येदमग्नेमधुमत्तमंवचस्तुभ्यंमनीषाइयमस्तुशंहृदे ।
त्वांगिरःसिन्धुमिवावनीर्महीरापृणन्तिशवसावर्धयन्तिच ॥ ५ ॥

तुभ्य । इदम् । अग्ने । मधुमत्ऽतमम् । वचः । तुभ्यम् । मनीषा ।
इयम् । अस्तु । शम् । हृदे । त्वाम् । गिरः । सिन्धुम्ऽइव ।
अवनीः । महीः । आ । पृणन्ति । शवसा । वर्धयन्ति । च ॥ ५ ॥

हेअग्ने तुभ्य तुभ्यं त्वदर्थं मधुमत्तमं अत्यन्तमधुरंइदंवचः क्रियते हृदे हृदि शंसुखंकुर्वती इयंमनीषास्तुतिः तुभ्यमस्तु गिरःस्तुतिरूपावाचःत्वांआपृणन्ति पूरयन्ति श-वसाबलेनवर्धयन्तिच कथमिव महीः महत्यः अवनीः अवन्योनद्यः सिन्धुमिव समुद्रमिव ॥५॥

५. हे अग्नि, तुम्हारे उद्देश्य से यह सुमधुर वाक्य प्रयुक्त होता है। यह स्तुति तुम्हारे हृदय में सुख उत्पन्न करे। महानदियाँ जिस तरह से समुद्र को पूर्ण और सबल करती हैं, उसी तरह से स्तुतियाँ तुम्हें पूर्ण और सबल करती हैं।

त्वामग्नेअङ्गिरसोगुहाहितमन्वविन्दञ्छिश्रियाणंवनेवने।
सजायसेमथ्यमानःसहोमहत्त्वामाहुःसहसस्पुत्रमङ्गिरः ॥ ६ ॥३॥

त्वाम्। अग्ने। अंगिरसः। गुहा। हितम्। अनु। अविन्दन्।
शिश्रियाणम्। वनेऽवने। सः। जायसे। मथ्यमानः। सहः। महत्।
त्वाम्। आहुः। सहसः। पुत्रम्। अंगिरः ॥ ६ ॥३॥

हेअग्ने अंगिरसऋषयः गुहा गुहायां हितं निहितं निगूढं वनेवने वृक्षेवृक्षे शिश्रिया-णं आश्रितं त्वां अन्वविंदन् अलभन्त महत् महता सहः सहसा बलेनयुक्तः सत्वं मथ्य-मानोजायसे हेअंगिरः अंगिरसांमध्येविभूत त्वांसहसस्पुत्रमाहुः ॥ शिश्रियाणं श्रिञ्सेवायां लिटःकानच् शपःश्लुः श्लाविति द्विर्वचनं इयङादेशः चित्त्वादन्तोदात्तः ॥ ६ ॥

६. हे अग्नि, तुम गुहामध्य में निगूढ़ होकर और वन (वृक्ष) का आश्रय ग्रहण करके अवस्थान करते हो। अङ्गिराओं ने तुम्हें प्राप्त (आविष्कृत) किया है। हे अङ्गिरा, तुम विशेष बल के साथ मथित होने पर उत्पन्न होते हो; इसी लिए सब तुम्हें बलपुत्र कहते हैं।

॥ इतिचतुर्थस्यप्रथमेतृतीयोवर्गः ॥ ३ ॥

प्राग्नयेबृहतइतिषळृचंद्वादशंसूक्तं सुतंभरस्यार्षंत्रैष्टुभमाग्नेयं प्राग्नयइत्यनुक्रान्तम्। प्रातरनुवाकेआग्नेयेक्रतौत्रैष्टुभेछन्दसिआश्विनशस्त्रेचेदंसूक्तं सूत्रितंच—प्राग्नयेबृहतेमवेधसेक-यपइति।

प्राग्नयेबृहतेयज्ञियायऋतस्यवृष्णेअसुरायमन्म।
घृतंनयज्ञआस्ये३सुपूतंगिरंभरेवृषभायप्रतीचीम् ॥ १ ॥

प्र। अग्नये। बृहते। यज्ञियाय। ऋतस्य। वृष्णे। असुराय।
मन्म। घृतम्। न। यज्ञे। आस्ये। सुऽपूतम्। गिरम्। भरे।
वृषभाय। प्रतीचीम् ॥ १ ॥

बृहते सामर्थ्यातिशयेनमहते यज्ञियाय यज्ञार्हाय ऋतस्योदकस्य वृष्णेवर्षित्रे ऋतमित्युदकनामसुपाठात् असुरायबलवते असेरौणादिकउरन्प्रत्ययः वृषभाय कामानांवर्षित्रे मन्म ज्ञानसाधनं प्रतीचीं अभिमुखींगिरं स्तुतिरूपांवाचं प्रभरे प्रणयामि कथमिव सुपूतं सम्यक्संस्कृतमास्येमहुतं यज्ञेघृतंन घृतमिव आस्येमहुतंघृतंयथाप्रीतिकरंभवति तथा प्रीतिकरींस्तुतिमित्यर्थः ॥ १ ॥

१. अग्नि सामर्थ्यातिशय से महान्, याग-योग्य और जल-वर्षणकारी, असुर (बलवान्) और अभीष्टवर्षी हैं। यज्ञ में, अग्नि के मुख में हुत परम पवित्र घृत की तरह हमारी स्तुतियाँ अग्नि के लिए प्रीतिकर हों।

ऋतंचिकित्वऋतमिच्चिकिद्ध्यृतस्यधाराअनुतृन्धिपूर्वीः।
नाहंयातुंसहसानद्वयेनऋतंसपाम्यरुषस्यवृष्णः॥ २ ॥

ऋतम्। चिकित्वः। ऋतम्। इत्। चिकिद्धि। ऋतस्य। धाराः। अनु। तृन्धि। पूर्वीः। न। अहम्। यातुम्। सहसा। न। द्वयेन। ऋतम्। सपामि। अरुषस्य। वृष्णः॥ २ ॥

ऋतं स्तोत्रं हेचिकित्वः ज्ञानवन् अग्ने त्वं ऋतं मयाक्रियमाणमिदंस्तोत्रंचिकिद्धि जानीहि किंचज्ञाने जुहोत्यादिः छांदिसत्वं इदिविपूरणः ऋतमितिपदस्य परस्मिन्नामंत्रितेविद्यमानेपिछांदसत्वात्तरांगवन्नाभावः किंच पूर्वीः बह्वीः ऋतस्योदकस्यधाराः तस्यपोषणार्थं उत्पादयितुं अनुतृन्धि मेघाननुविध्य पातय सहसाबलेनयुक्तोहं यातुं कर्मणांनाशकरीं हिंसां नसपामि नस्पृशामि नकरोमीतियावत् द्वयेनच सत्यानृताभ्यामित्यर्थः किंचिद्वैदिकंकृत्यं नसपामि पपसमवायेइतिधातुः किंतु अरुषस्यारोचमानस्यवृष्णः कामानांवर्षितुः तव ऋतंस्तोत्रमेवसपामि ॥ २ ॥

२. हे अग्नि, हम यह स्तुति करते हैं, तुम इसे जानो एवम् इसका अनुमोदन करो तथा प्रचुर वारिवर्षण के लिए अनुकूल होओ। हम बलपूर्वक यज्ञ में विघ्नोत्पादक कार्य नहीं करते हैं और न अवैध वैदिक कार्य में प्रवृत्त होते हैं। तुम दीप्तिमान् हो, कामनाओं के पूरक हो। हम तुम्हारी ही स्तुति करते हैं।

कयानोअग्नऋतयन्नृतेनभुवोनवेदाउचथस्यनव्यः।
वेदामेदेवऋतुपाऋतूनांनाहंपतिंसनितुरस्यरायः॥ ३ ॥

कया। नः। अग्ने। ऋतयन्। ऋतेन। भुवः। नवेदाः। उचथस्य। नव्यः। वेद। मे। देवः। ऋतुऽपाः। ऋतूनाम्। न। अहम्। पतिम्। सनितुः। अस्य। रायः॥ ३ ॥

हेअग्ने ऋतयन्सर्वप्राणिनांजीवनहेतुकमुदकंकुर्वन् त्वं कया केनापिऋतेन सत्येनक्रियमाणेनकर्मणा न उक्थस्य अस्मदीयस्यस्तोत्रस्यनवेदाः ज्ञाताभुवः भवेः नव्यःस्तुत्यः ऋतूनां ऋतुपाः वसन्तादीनांमृतूनांपालकः द्वितीयऋतुशब्दोनुवादकः दिवोद्योतमानोग्निः मे मां वेद वेत्तु सनितुर्भजमानस्यास्य मम रायः पश्वादिलक्षणस्यपतिं स्वामिनं तमग्निमहंनजानामि॥ भुवः भूसत्तायां लिङर्थेलेटयडागमः उवङादेशः। नवेदाः ननवेत्तीतिवेत्तीत्यस्मिन्नर्थेवर्तते कथमेतल्लभ्यते निपातनात् द्विनञ्पूर्वस्यासुन्प्रत्ययान्तस्यवेदेरेकस्यनशोलोपोअन्यस्यप्रकृतिभावश्चस्कंदस्वामिनानिपातितः पाणिनिनातु नभ्राण्नपादितिसूत्रे नवेत्तीत्येतस्मिन्नर्थेनिपातितः अस्यार्थस्यानुपपन्नत्वात्स्कन्दस्वामिपक्षएवाश्रियते ॥ ३ ॥

३. हे जलवर्षणकारी अग्नि, तुम स्तुति-योग्य हो। हम लोगों के किस सत्य-कार्य-द्वारा तुम हम लोगों की स्तुति के ज्ञाता होओगे? ऋतुओं (वसन्त आदि) के रक्षाकर्त्ता और दीप्तिमान् अग्नि हमें जानें। हम अग्नि के सम्भजनकर्त्ता हैं। अपने पशु आदि धन के स्वामी अग्नि को हम नहीं जानते हैं।

केतेअग्नेरिपवेबन्धनासःकेपायवःसनिषन्तद्युमन्तः।
केधासिमग्नेअनृतस्यपान्तिकआसतोवचसःसन्तिगोपाः ॥ ४॥

के। ते। अग्ने। रिपवे। बन्धनासः। के। पायवः। सनिषन्त। द्युऽमन्तः। के। धासिम्। अग्ने। अनृतस्य। पान्ति। के। असतः। वचसः। सन्ति। गोपाः ॥ ४ ॥

हेअग्ने येरिपवे स्वकीयस्यशत्रोःबंधनासोबन्धकाः स्युः तेत्वत्संबन्धिनस्तेपुरुषाः के कीदृशाः सामर्थ्यातिशयादेवंविधाइतिकेनापिज्ञातुंनशक्यन्तइत्यर्थः येपायवोजनानांरक्षितारः द्युमन्तोदीप्तिमन्तः सनिषन्त दीनेभ्योधनंप्रयच्छन्ति त्वदीयाः के कीदृशाः ये अनृतस्यासत्यस्यधासिं धारकं जनं पान्तिरक्षन्ति ते त्वदीयाजनाः केसन्ति नकेपीत्यर्थः येअसतोदुष्टस्यअभिशापादिलक्षणस्यवचसोगोपाः गोपायितारोरक्षितारः तेत्वदीयाः केसन्ति नकेपीत्यर्थः अथवा येकेजनाः रिपोर्बन्धकाः येकेपायवोरक्षितारः सनिषन्त धनं प्रयच्छन्ति द्युमन्तः येकेअनृतस्यासत्यस्यधासिं धारकं जनं पान्ति अनृतजनितपापात्परिहृत्यसन्मार्गप्रदानेनरक्षन्ति येकेअसतः अभिशापादिलक्षणाद्वचसोगोपाः गोपायितारःसन्ति तेसर्वेत्वदीयाःत्वदुपासकाःइत्यर्थः॥४॥

४. हे अग्नि, कौन शत्रुओं का बन्धनकारी है? कौन लोकरक्षक है? कौन दीप्तिमान् और दानशील है? कौन असत्यधारकों का आश्रयदाता है? अथवा कौन अभिशापादि-रूप दुष्ट वचन का उत्साहदाता है? अर्थात् अग्नि-सम्बन्धी कोई पुरुष इस तरह का नहीं है।

सखा॑यस्ते॒विषु॑णाअग्नए॒तेशि॒वास॒ःसन्तो॒अशि॑वाअभूवन् ।
अधू॑र्षत॒स्वय॑मे॒तेवचो॑भिर्ऋजूय॒तेवृ॒जिना॑निब्रु॒वन्त॑ः ॥ ५॥

सखा॑यः । ते॒ । विषु॑णाः । अग्ने॒ । ए॒ते । शि॒वास॑ः । सन्त॑ः । अशि॑वाः । अ॒भू॒व॒न् । अधू॑र्षत । स्व॒यम् । ए॒ते । वच॑ःऽभिः । ऋ॒जु॒ऽय॒ते । वृ॒जि॒नानि॑ । ब्रु॒वन्त॑ः ॥ ५॥

हेअग्ने येसखायः स्तोतारोविषुणाः विप्रकीर्णाः सर्वत्रव्याप्ताः एतेपूर्वमशिवाः परनिन्दादि-कुर्वाणाः त्वत्परिचर्यात्यजन्तोभग्नाःसन्तः इदानींत्वत्परिचर्याकुर्वन्तः शिवासः शिवाः भाग्यवन्तः अभूवन् किंच येऋजूयते ऋजुसम्यगाचरतेपि मह्यंवचोभिः असाधूक्तिभिः वृजिनानि कुटि-लानि ब्रुवन्तः तएतेममसपत्नाः स्वयमेवअधूर्षत अहिंस्यंत धूर्वतिर्हिंसाकर्मणस्तद्रूपम् ॥ ५ ॥

५. हे अग्नि, सर्वत्र व्याप्त तुम्हारे ये बन्धुगण पूर्व में तुम्हारी उपासना के त्याग से असुखी हुए थे, पश्चात् तुम्हारी आराधना करके फिर सौभाग्यशाली हुए। हम सरल आचरण करते हैं; फिर भी जो हमें, असाधुभाव से, कुटिलाचारी कहता है, वह हमारा शत्रु स्वयम् अपना अनिष्ट उत्पादन करता है।

यस्ते॑अग्ने॒नम॑साय॒ज्ञमीट्ट॑ऋ॒तंसपा॑त्यरु॒षस्य॒वृष्ण॑ः ।
तस्य॒क्षय॑ःपृ॒थुरासा॒धुरे॑तुप्र॒सर्स्रा॑णस्य॒नहु॑षस्य॒शेष॑ः ॥ ६ ॥ ४ ॥

यः । ते॒ । अग्ने॒ । नम॑सा । य॒ज्ञम् । ईट्टे॑ । ऋ॒तम् । सः । पा॒ति॒ । अ॒रु॒षस्य॑ । वृष्ण॑ः । तस्य॑ । क्षय॑ः । पृ॒थुः । आ । सा॒धुः । ए॒तु॒ । प्र॒ऽस॒र्स्राण॑स्य नहु॑षस्य । शेष॑ः ॥ ६ ॥ ४ ॥

हेअग्ने योमनुष्यः यज्ञं यजनीयं ते त्वां नमसा स्तोत्रेण ईट्टे स्तौति यश्च तेतुभ्यं यज्ञं यागं नमसा अन्नरूपेण हविषाईट्टेयजति अस्मिन्पक्षे यथेर्बहुलंछन्दसीतिशपःश्लुः श्लाविति द्विर्वचनं बहुलंछन्दसीतिसंप्रसारणं सवर्णदीर्घः यकारस्यटकारः सः अरुषस्यरोचमानस्य वृष्णः कामानांवर्षितुरग्नेः ऋतं स्तोत्रं पाति रक्षति तस्य यजमानस्य क्षयोगृहं पृथुविस्तीर्णंभ-वति पश्चाद्विलक्षणैर्धनैःसंपूर्णंभवतीत्यर्थः प्रसर्स्राणस्य प्रकर्षेणपरिचर्यांगच्छतः नहुषस्य मनु-ष्यस्य साधुः कामानांसाधकः शेषः शिष्यतइतिशेषःपुत्रः एतुआगच्छतु भवत्वित्यर्थः ॥ ६ ॥

६. हे अग्नि, तुम दीप्तिमान् और अभीष्टपूरक हो। जो हृदय से तुम्हारी स्तुति करता है और तुम्हारे लिए यज्ञ-रक्षा करता है, उस यजमान का गृह विस्तीर्ण होता है। जो भली भाँति से तुम्हारी परिचर्या करता है, उस मनुष्य को कामनाओं को सिद्ध करनेवाला पुत्र प्राप्त होता है।

अर्चन्तस्त्वेतिषळृचंनवमंसूक्तं सुतंभरस्यार्षं गायत्रमाग्नेयं अनुक्रान्तंच—अर्चन्तोगा-यत्रंत्विति—प्रातरनुवाकाश्विनेयाग्नेयेक्रतौगायत्रेछन्दसि आश्विनशस्त्रेइदमादिकेद्वेसूक्ते सूत्रितंच—अ-र्चन्तस्त्वेतिसूक्तेइति। आहवनीयोपस्थानेत्वमग्नेसप्रथाअसीत्येका सूत्रितंच—संनःसृजसुमत्या-गायत्रत्यात्वमग्नेसप्रथाअसीतिचेति। अश्वमेधेपौष्णेष्टौ त्वमग्नेसप्रथाइतिप्रथमाज्यभागानुवा-क्या त्वमग्नेसप्रथाअसिसोमयास्त्वेमयोभुवःसन्त्वितिच।

अर्चन्तस्त्वाहवामहेर्चन्तःसमिधीमहि। अग्नेअर्चन्तऊतये॥ १॥

अर्चन्तः। त्वा। हवामहे। अर्चन्तः। सम्। इधीमहि। अग्ने।
अर्चन्तः। ऊतये॥ १॥

हेअग्ने त्वा त्वां अर्चन्तः पूजयन्तोवयं हवामहे आह्वयामः अर्चन्तस्तुवन्तोवयं ऊ-तये रक्षणाय वर्धनायवा त्वांसमिधीमहि समिद्भिःसंदीपयामः अर्चन्तइतितृतीयंपदमादरा-तिशयार्थम्॥ १॥

१. हे अग्नि, हम तुम्हारी पूजा करके आह्वान करते हैं एवम् स्तुति करके हम लोग अपनी रक्षा के लिए तुम्हें प्रज्वलित करते हैं।

अग्नेःस्तोमंमनामहेसिध्रमद्यदिविस्पृशः। देवस्यंद्रविणस्यवः॥२॥

अग्नेः। स्तोमम्। मनामहे। सिध्रम्। अद्य। दिविऽस्पृशः। देवस्य।
द्रविणस्यवः॥ २॥

द्रविणस्यवः द्रविणंधनमिच्छन्तोवयं दिविस्पृशः स्वर्गंआकाशंव्याप्नुवतोदेवस्यद्योतमा-नस्याग्नेः सिध्रं पुरुषार्थानांसाधकं स्तोमं स्तोत्रं अद्यास्मिन्नहनि मनामहे ब्रूमः॥ २॥

२. आज हम लोग धनार्थी होकर दीप्तिमान् और आकाशस्पर्शी अग्नि की पुरुषार्थ-साधक स्तुति का पाठ करते हैं।

अग्निर्जुषतनोगिरोहोतायोमानुषेष्वा। सयक्षद्दैव्यंजनम्॥ ३॥

अग्निः। जुषत। नः। गिरः। होता। यः। मानुषेषु। आ। सः।
यक्षत्। दैव्यम्। जनम्॥ ३॥

होता देवानामाह्वाता योग्निर्मानुषेषु आवसति सोग्निर्नोस्माकंगिरःस्तुतीः जुषत से-वतां सोग्निर्दैव्यंजनंदेवसंबन्धिनंजनं यक्षत् यजतु॥ ३॥

३. जो अग्नि मनुष्यों के मध्य में अवस्थान करके देवों का आह्वान करते हैं, वे अग्नि हम लोगों की स्तुतियों को ग्रहण कर एवं यज्ञीय द्रव्य-जात को देवों के समक्ष वहन करें।

त्वमग्नेसप्रथाअसिजुष्टोहोतावरेण्यः। त्वयायज्ञंवितन्वते॥ ४॥

त्वम् । अग्ने । सऽप्रथाः । असि । जुष्टः । होता । वरेण्यः । त्वया । यज्ञम् । वि । तन्वते ॥ ४ ॥

हेअग्ने जुष्टः सर्वदाप्रीतः वरेण्यः सर्वैर्वरणीयः होता त्वं सप्रथाः सर्वतःपृथुरसि भवसि तथाहयास्कः—सप्रथाःसर्वतःपृथुरिति । किंचसर्वेयजमानाः त्वयासाधनेन यज्ञं वितन्वते ॥ ४ ॥

४. हे अग्नि, तुम सर्वदा प्रीत हो। तुम होता और लोगों-द्वारा वरणीय होकर स्थूल (पृथु) होते हो। तुम्हें प्राप्त कर यजमान यज्ञ सम्पादन करते हैं।

त्वामग्नेवाजसातमंविप्रावर्धन्तिसुष्टुतम् । सनोरास्वसुवीर्यम् ॥५॥

त्वाम् । अग्ने । वाजऽसातमम् । विप्राः । वर्धन्ति । सुऽस्तुतम् । सः । नः । रास्व । सुऽवीर्यम् ॥ ५ ॥

हेअग्ने विप्रामेधाविनः स्तोतारोवाजसातमं वाजोन्नंतद्दवं सुष्टुतं पूर्वैर्महर्षिभिःसम्यक्स्तुतं त्वां वर्धन्ति स्तोत्रैर्वर्धयन्ति सत्वंनोस्मभ्यं सुवीर्यं सर्वैःस्पृहणीयंबलं रास्व देहि ॥ ५ ॥

५. हे अग्नि, तुम अन्नदाता और स्तुतियोग्य हो। मेधावी स्तोता समुचित स्तुति-द्वारा तुम्हें संवर्द्धित करते हैं। तुम हम लोगों को उत्कृष्ट बल प्रदान करो।

अथसप्तमी—

अग्नेनेमिरराँइवदेवाँस्त्वंपरिभूरसि । आराधश्चित्रमृञ्जसे ॥ ६॥५॥

अग्ने । नेमिः । अरान्ऽइव । देवान् । त्वम् । परिऽभूः । असि । आ । राधः । चित्रम् । ऋञ्जसे ॥ ६ ॥ ५ ॥

हेअग्ने त्वं देवान् परिभूरसि स्वतेजसापरिभवसि कथमिव नेमिः प्रकाशमानः चक्रस्य धारोवलयः अरानिव नाभावर्पितास्सङ्कमानस्थासकानिव किंच चित्रं नानाविधं राधः राध्नुन्तिसाधयंत्यनेनपुरुषार्थानितिराधोधनं आऋंजसे स्तोतृभ्यःप्रसाधय ऋञ्जनामस्पृष्टस्राधोधनमित्युक्तम् ॥ ६ ॥

६. हे अग्नि, नेमि जिस तरह से चक्र के अरों (कीलों) को वेष्टित करती है, उसी तरह से तुम देवों को व्याप्त करते हो। तुम हम लोगों को नाना प्रकार का धन प्रदान करो।

अग्निंस्तोमेनेतिषळृचंसप्तदशंसूक्तं सुवंभरस्यार्षंगायत्रमाग्नेयं अग्निंस्तोमेनेत्यनुक्रमणिका । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोःपूर्वसूक्तेनसहोक्तोविनियोगः ।

तत्रप्रथमा—

अ॒ग्निंस्तोमे॑नबोधयसमिधा॒नोअम॑र्त्य॑म् । ह॒व्यादे॒वेषु॑नोदधत् ॥ १ ॥

अ॒ग्निम् । स्तोमे॑न । बो॒ध॒य॒ । स॒म्ऽइ॒धा॒नः । अम॑र्त्य॑म् ।

ह॒व्या । दे॒वेषु॑ । नः॒ । द॒ध॒त् ॥ १ ॥

हेस्तोतः अमर्त्यं अमरणधर्माणमग्निंस्तोमेनस्तोत्रेणबोधय स्वाभिलषितार्थसिद्धयेप्रबोधय योग्निःसमिधानः स्तोत्रैःसम्यक्प्रकाशमानः सनोहव्या अस्मदीयानिहव्यानिहवींषि देवेषुदधत् निदधातु ॥ १ ॥

१. हे यजमान, तुम अमर अग्नि को स्तोत्र-द्वारा प्रबोधित करो। अग्नि के प्रदीप्त होने पर वे देवों-समक्ष हम लोगों के लिए हव्य वहन करेंगे।

तम॑ध्व॒रेष्वी॑ळते दे॒वंमर्ता॒अम॑र्त्य॑म् । यजि॑ष्ठं॒मानु॑षे॒जने॑ ॥ २ ॥

तम् । अ॒ध्व॒रेषु॑ । ई॒ळ॒ते॒ । दे॒वम् । मर्ताः॑ । अम॑र्त्यम् । यजि॑ष्ठम् ।

मानु॑षे । जने॑ ॥ २ ॥

मर्ताः मनुष्याः देवंद्योतमानममर्त्यं अमरणधर्माणं मानुषे मनुष्याणांसंबन्धिनि जने लोके यजिष्ठं यष्टृतमं तमग्निं अध्वरेषु यागेषु ईळते स्तुवन्ति ॥ २ ॥

२. मनुष्यगण दीप्तिमान्, अमर और मनुष्यों के मध्य में परमाराध्य अग्नि की, यज्ञस्थल में, स्तुति करते हैं।

अथतृतीया—

तंहिशश्व॑न्त॒ईळ॑ते स्रु॒चादे॒वंघृ॑त॒श्चुता॑ । अ॒ग्निंह॒व्याय॒वोळ्ह॑वे ॥ ३ ॥

तम् । हि । शश्व॑न्तः । ईळ॑ते । स्रु॒चा । दे॒वम् । घृ॒त॒ऽश्चुता॑ ।

अ॒ग्निम् । ह॒व्याय॑ । वोळ्ह॑वे ॥ ३ ॥

शश्वन्तोबहवस्तोतारः तंदेवं अग्निंईळते स्तुवन्ति कीदृशास्ते घृतश्चुता घृतक्षरंत्यास्रुचासहिताः किमर्थंस्तुवन्ति हव्याय हव्यवहनार्थं चरुपुरोडाशादिलक्षणं हविर्वोळ्हवे वोढुम् ॥ ३ ॥

३. यज्ञस्थल में बहुतेरे स्तोता घृतलिप्त स्रुक् के सहित, देवों के निकट हव्य वहनार्थ, दीप्तिमान् अग्नि की स्तुति करते हैं।

अ॒ग्निर्जा॒तोअ॑रोचत॒घ्नन्दस्यू॒ञ्ज्योति॑षा॒तमः॑ । अवि॑न्द॒द्गाअ॒पःस्वः॑ ॥ ४ ॥

अग्निः । जातः । अरोचत । घ्नन् । दस्यून् । ज्योतिषा । तमः ।
अविन्दत् । गाः । अपः । स्वरिति स्वः ॥ ४ ॥

जातः अरण्योर्मथ्यमानेनप्रादुर्भूतोग्निः दस्यून्यज्ञविघ्नकारिणःशत्रून् घ्नन् हिंसन् ज्योतिषा स्वेनतेजसा तमोघ्नन् अरोचत अदीप्यत किंच गाः अपः उदकानि स्वः सूर्यंच अविन्दत् अवेदयत ॥ ४ ॥

४. अरणि-मन्थन से उत्पन्न अग्नि अपने तेजःप्रभाव से अन्धकार को और यज्ञविघातक दस्युओं को विनष्ट कर प्रदीप्त होते हैं। गौ, अग्नि और सूर्य अग्नि से ही उत्पन्न हुए हैं।

अग्निमीळेन्यंकविंघृतपृष्ठंसपर्यत । वेतुमेशृणवद्धवम् ॥ ५ ॥

अग्निम् । ईळेन्यम् । कविम् । घृतऽपृष्ठम् । सपर्यत । वेतु ।
मे । शृणवत् । हवम् ॥ ५ ॥

हेजनाः ईळेन्यंस्तुत्यंकविं क्रान्तदर्शिनं घृतपृष्ठं दीप्तोपरिभागं अग्निं सपर्यत पूजयत सोग्निर्मेहवं मदीयमाह्वानं वेतु कामयतां शृणवत् शृणोतुच ॥ ५ ॥

५. हे मनुष्यो, तुम उस ज्ञानी और आराध्य अग्नि की पूजा करो, जो ऊर्ध्व भाग में घृताहुति-द्वारा प्रदीप्त होते हैं। अग्नि हमारे इस आह्वान को सुनें और जानें।

अग्निंघृतेनवावृधुस्तोमेभिर्विश्वचर्षणिम् । स्वाधीभिर्वचस्युभिः ॥ ६ ॥ ६ ॥

अग्निम् । घृतेन । ववृधुः । स्तोमेभिः । विश्वऽचर्षणिम् ।
सुऽआधीभिः । वचस्युऽभिः ॥ ६ ॥ ६ ॥

ऋत्विजः विश्वचर्षणिं विश्वस्यद्रष्टारं स्वाधीभिः शोभनाध्यानैः वचस्युभिः स्तुतिकामैर्देवैःसमेतमग्निं घृतेन स्तोमेभिः स्तोमैःस्तोत्रैः ववृधुः अवर्धयन् ॥ ६ ॥

६. ऋत्विग्गण घृत और स्तोम-द्वारा स्तुत्यभिलाषी और ध्यानगम्य देवों के साथ सर्वदर्शी अग्नि को संवर्द्धित करते हैं।

॥ इतिचतुर्थस्यप्रथमेषष्ठोवर्गः ॥ ६ ॥

॥ इतिपंचमेमंडलेप्रथमोनुवाकः ॥ १ ॥

द्वितीयेनुवाकेऽष्टादशसूक्तानि तत्रअग्नेपसइतिपंचर्चंप्रथमंसूक्तं आंगिरसस्यधरुणस्यार्षं गैष्टुभमाग्नेयं अत्रानुक्रमणिका—प्रवेधसेपंचांगिरसोधरुणइति । प्रातरनुवाकेआग्नेयेक्रतौ त्रैष्टुभेछन्दसि आश्विनशस्त्रेचेदंसूक्तं सूत्रितंच—प्रवेधसेकवयेत्वंनोअग्नेवरुणस्यविद्वानितीति ।

तत्रेयंप्रथमा—

प्रवेधसेकवयेवेद्यायगिरंभरेयशसेपूर्व्याय।
घृतप्रसत्तोअसुरःसुशेवोरायोधर्ताधरुणोवस्वोअग्निः॥ १॥

प्र। वेधसे। कवये। वेद्याय। गिरम्। भरे। यशसे। पूर्व्याय।
घृतऽप्रसत्तः। असुरः। सुऽशेवः। रायः। धर्ता। धरुणः। वस्वः।
अग्निः॥ १॥

योऽग्निर्घृतप्रसत्तः हविःस्वरूपेणघृतेनप्रसन्नः असुरोबलवान् सुशेवः शोभनं शेवं सु-खं यस्यासौसुशेवः शेवमितिसुखनामसुपाठात् रायोधनस्यधर्ता पोषकः धरुणः हविषां धारकः वस्वः वासकोऽग्निर्भवति वेधसे विधात्रे कवये क्रान्तदर्शिने वेद्याय स्तुत्याय वि-दिरयंमनिवाससमानार्थः यशसेयशस्विने पूर्व्याय मुख्याय तस्मैअग्नये गिरं स्तुतिं प्रभरेप्रणयामि॥ १॥

१. हविस्वरूप घृत से अग्नि प्रसन्न होते हैं। वे बलवान्, सुखस्वरूप, धन के अधिपति, हविर्वाहक गृहदाता, विधाता, क्रान्तदर्शी, स्तुतियोग्य, यशस्वी और श्रेष्ठ हैं। ऐसे अग्नि के लिए हम स्तुति प्रणयन करते हैं।

ऋतेनऋतंधरुणंधारयन्तयज्ञस्यशाकेपरमेव्योमन्।
दिवोधर्मन्धरुणेसेदुषोनॄञ्जातैरजाताँअभियेननक्षुः॥ २॥

ऋतेन। ऋतम्। धरुणम्। धारयन्त। यज्ञस्य। शाके। परमे।
विऽओमन्। दिवः। धर्मन्। धरुणे। सेदुषः। नॄन्। जातैः।
अजातान्। अभि। ये। ननक्षुः॥ २॥

येयजमानाः दिवोद्युलोकस्य धरुणे धारके धर्मन् यज्ञे सेदुषः आसीनान् नॄन् नेतॄन् अ-जातान् देवान् जातैर्मनुष्यैर्ऋत्विग्भिः अभिननक्षुः अभिप्राप्नुवन्ति तेयजमानाः यज्ञस्यधरुणं धारकं ऋतं सत्यरूपमग्निं शाके कर्मनिमित्ते परमे उत्कृष्टे व्योमन् स्थाने उत्तरवेद्यां ऋ-तेनस्तोत्रेणधारयन्तधारयन्ति॥ २॥

२. जो यजमान द्युलोक के धारक, यज्ञस्थल में आसीन, नेता देवों को ऋत्विकों-द्वारा प्राप्त करते हैं, वे यजमान यज्ञधारक, सत्यस्वरूप अग्नि को, यज्ञ के लिए उत्तम स्थान में अर्थात् उत्तम वेदी पर, स्तोत्र द्वारा, धारण करते हैं।

अंहोयुवस्तन्वस्तन्वतेविवयोमहद्दुष्टरंपूर्व्याय।
ससंवतोनवजातस्तुतुर्यात्सिंहंनक्रुद्धमभितःपरिष्ठुः॥ ३॥

अंहःऽयुवः । तन्वः । तन्वते । वि । वयः । महत् । दुस्तरम् ।
पूर्व्याय । सः । सम्ऽवतः । नवंऽजातः । तुतुर्यात् । सिंहम् ।
न । क्रुद्धम् । अभितः । परि । स्थुः ॥ ३ ॥

येयजमानाः पूर्व्याय मुख्याय अस्मै अग्नये महद अधिकं दुहरं राक्षसैर्दुःप्रापं वयः हवीरूपमन्नं प्रयच्छन्ति येयजमानाः तन्वः स्वास्तनूः अंहोयुवः अंहसावियोजिकाः वितन्वते विस्तारयन्ति नवजातः सोग्निः संवतः संगतान्शत्रून् तुतुर्यात् तरतु किंच अभितः सर्वतोवर्तमानाः शत्रवः मां परिवर्जयित्वास्थुः तिष्ठेयुः कथमिव क्रुद्धंसिंहंन सिंहमिव ॥ ३ ॥

३. जो यजमान मुख्य अग्नि के लिए राक्षसों-द्वारा दुष्प्राप्य हविस्वरूप अन्न प्रदान करते हैं, वे यजमान निष्पाप कलेवर होते हैं। नवजात अग्नि क्रुद्ध सिंह की तरह संगत शत्रुओं को दूर करें। सर्वत्र वर्त्तमान शत्रु मुझे छोड़कर दूर में अवस्थिति करें।

मातेवयद्भरसेपप्रथानोजनंजनंधायसेचक्षसेच ।
वयोवयोजरसेयद्दधानःपरित्मनाविषुरूपोजिगासि ॥ ४ ॥

माताऽइव । यत् । भरसे । पप्रथानः । जनम्ऽजनम् । धायसे ।
चक्षसे । च । वयःऽवयः । जरसे । यत् । दधानः । परि । त्मना ।
विषुऽरूपः । जिगासि ॥ ४ ॥

पप्रथानः सर्वत्रप्रथानोयद् यस्त्वं मातेव जननीव जनंजनं सर्वजनं भरसे बिभर्षि किंच धायसे धारणाय चक्षसे दर्शनायच सर्वैःप्रार्थ्यसे यद् यदा दधानोधार्यमाणोभवसि तदावयोवयः सर्वमन्नं जरसे जरयसि अपिच विषुरूपोनानारूपःसन् त्मना आत्मना परिजिगासि सर्वभूतानिपरिगच्छसि ॥ ४ ॥

४. सर्वत्र प्रख्यात अग्नि जननी की तरह निखिल जन को धारण करते हैं। धारण करने के लिए और दर्शन देने के लिए सब कोई उनकी प्रार्थना करते हैं। जब वे धार्यमाण होते हैं, तब वे सब अन्न को जीर्ण कर देते हैं। नानारूप होकर अग्नि सर्वभूतजात का परिगमन करते हैं।

वाजोनुतेशवसस्पात्वन्तमुरुंदोघंधरुणंदेवरायः ।
पदंनतायुर्गुहादधानोमहोरायेचितयन्नत्रिमस्पः ॥ ५ ॥ ७ ॥

वाजः । नु । ते । शवसः । पातु । अन्तम् । उरुम् । दोघम् । धरुणम् ।
देव । रायः । पदम् । न । तायुः । गुहा । दधानः । महः ।
राये । चितयन् । अत्रिम् । अस्परित्यस्पः । ५ ॥ ७ ॥

हेदेव द्योतमानाग्ने उरुं पृथुं दोघं कामानांदोग्धारं रायोधनस्यधरुणं धारकं वाजो-हविर्लक्षणमन्नं वेत्वदीमस्यशवसोबलस्यानं समावि संपूर्तिं नु अथ पातु रक्षतु तायुस्तस्करः तायुरिविस्तेननाथ पदमिव आलोयंमार्गमिव गुहा गुहायां दधानः आत्मनःशत्रूणांप्रकाशं निदधानः महोमहते राये धनाय धनलाभार्थं चितयन् सन्मार्गंप्रकाशयन् अत्रिमस्मः अ-त्रिमृषिं अमोणयः यद्वा तं आपद्भ्यःअपारयः स्प्रमीणनपारणयोरितिधातुः ॥ ५ ॥

५. हे द्युतिमान् अग्नि, पृथु कामनाओं के पूरक और धनधारक हविर्लक्षण अन्न तुम्हारे सम्पूर्ण बल की रक्षा करे। तस्कर जिस तरह से गुहामध्य में छिपाकर अपहृत धन की रक्षा करता है, उसी तरह तुम प्रचुर धन-लाभ के लिए सन्मार्ग को प्रकाशित करो और अत्रि मुनि को प्रीत करो।

॥ इतिचतुर्थस्यप्रथमेसप्तमोवर्गः ॥ ७ ॥

बृहद्वयइतिपंचर्चंद्वितीयंसूक्तं आत्रेयस्यपुरोरार्षं अन्त्यापंक्तिः शिष्टाअनुष्टुभः अग्नि-र्देवता तथाचानुक्रान्तम्—बृहत्पुरुःपंचपंक्त्यंतंहीति। प्रातरनुवाके आग्नेयेक्रतौआनुष्टुभेछन्दसि आ-श्विनशस्त्रेचेदमादीनिदशसूक्तानि चतुर्थनवमवर्जितानि आदितस्त्रिषुसूक्तेषुअंत्यामुद्धरेत् त-थाचसूत्रितम्—बृहद्वयइतिदशानांचतुर्थनवमेउद्धरेदुत्तमांचादितस्त्रयाणामिति।

बृहद्वयोहिभानवेर्चादेवायाग्नये।
यंमित्रंनप्रशस्तिभिर्मर्तासोदधिरेपुरः ॥ १ ॥

बृहत्। वयः। हि। भानवे। अर्च। देवाय। अग्नये। यम्। मित्रम्। न। प्रशस्तिऽभिः। मर्तासः। दधिरे। पुरः ॥ १ ॥

यस्मै भानवे दीप्तिमते अग्नये बृहत् महते वयोहवीरूपमन्नंदीयतेहि अतस्त्वमपिदेवा-यद्योतमानायाग्नये अर्च यष्ठ मर्तासोमनुष्याःयमग्निंमित्रंन सखायमिव प्रशस्तिभिःप्रकृष्टा-भिःस्तुतिभिः पुरोदधिरे पुरस्कुर्वन्ति ॥ १ ॥

१. मनुष्यगण जिन सखिभूत अग्नि को, प्रकृष्ट स्तुतियों-द्वारा, स्तुति करके पुरोभाग में स्थापित करते हैं, उन द्युतिमान् अग्नि को महान् हविर्लक्षण अन्न दिया जाता है।

अथद्वितीया—

सहिद्युभिर्जनानांहोतादक्षस्यबाह्वोः।
विहव्यमग्निरानुषग्भगोनवारमृण्वति ॥ २ ॥

सः। हि। द्युऽभिः। जनानाम्। होता। दक्षस्य। बाह्वोः। वि। हव्यम्। अग्निः। आनुषक्। भगः। न। वारम्। ऋण्वति ॥ २ ॥

योअग्निर्हव्यं हविः आनुषक् देवेभ्यआनुषक्करोति बाह्वोर्भुजयोर्बलस्यमल्लस्ययुभिः स्तुति-भिर्युक्तःसोग्निः जनानांयजमानानांहोता देवानामाह्वाताभवति भगोन सूर्यइव वारं वरणी-यंधनं न्यृण्वति विशेषेणप्रयच्छतिमनुष्येषु ॥ २ ॥

२. जो अग्नि देवों के लिए हव्य वहन करते हैं, जो बाहुबल की स्तुति से युक्त हैं, वे अग्नि यजमानों के लिए देवों का आह्वान करते हैं, वे सूर्य की तरह मनुष्यों को विशेष रूप से वरणीय धन प्रदान करते हैं।

अस्यस्तोमेमघोनःसख्येवृद्धशोचिषः।
विश्वायस्मिन्तुविष्वणिसमर्येशुष्ममादधुः ॥ ३ ॥

अस्य । स्तोमे । मघोनः । सख्ये । वृद्धऽशोचिषः । विश्वाः । यस्मिन् ।
तुविऽस्वनि । सम् । अर्ये । शुष्मम् । आऽदधुः ॥ ३ ॥

मघोनोमघवतोधनवतः वृद्धशोचिषः वृद्धानिप्रवृद्धानिशोचींषितेजांसियस्यासौवृद्धशो-चिः तस्यएवंविधस्यास्याग्नेः स्तोमे स्तोत्रे सख्येचस्याम तुविष्वणि बहुशब्दे अर्येस्वामिनि यस्मिन्चाग्नौविश्वा सुपांसुलुगितिविभक्तेराकारादेशः विश्वेसर्वेऋत्विजः शुष्मंबलं हविर्भिःस्तोत्रैः समादधुः सम्यगादधति ॥ ३ ॥

३. सब ऋत्विक् हव्य और स्तोत्र-द्वारा जिस बहुशब्दविशिष्ट स्वामी अग्नि में बल का आधान, भली भाँति से, करते हैं, हम लोग उन्हीं प्रवृद्ध तेजवाले और धनवान् अग्नि की स्तुति करते हैं। हम लोग उनके साथ मित्रता करते हैं।

अधाह्यग्नएषांसुवीर्यस्यमंहना।
तमिद्यह्वंनरोदसीपरिश्रवोबभूवतुः ॥ ४ ॥

अध । हि । अग्ने । एषाम् । सुऽवीर्यस्य । मंहना । तम् । इत् ।
यह्वम् । न । रोदसी इति । परि । श्रवः । बभूवतुः ॥ ४ ॥

हेअग्ने अध अथ एषामस्माकंयजमानानांसुवीर्यस्य सर्वैःस्पृहणीयस्य बलस्य मंहना मंहनायै दानायभव मंहतिर्दानकर्मा रोदसीद्यावापृथिव्यौ यह्वं न महान्तंसूर्यमिव श्रवःसर्वैः श्रवणीयंतमित् तमग्निमेवपरिबभूवतुः परिगृहीतः ॥ ४ ॥

४. हे अग्नि, हम यजमानों को तुम सबके द्वारा स्पृहणीय बल प्रदान करो। द्यावा-पृथिवी ने सूर्य की तरह श्रवणीय अग्नि को परिगृहीत किया है।

नूनएहिवार्यमग्नेगृणानआभर।
येवयंयेचसूरयःस्वस्तिधामहेसचोतैधिपृत्सुनोवृधे ॥ ५ ॥ ८ ॥

नु । नः । आ । इहि । वार्यम् । अग्ने । गृणानः । आ । भर । ये । वयम् । ये । च । सूरयः । स्वस्ति । धामहे । सचा । उत । एधि । पृत्ऽसु । नः । वृधे ॥ ५ ॥ ८ ॥

हेअग्ने गृणानः स्तूयमानस्त्वं नुक्षिप्रं एहि यज्ञंप्रत्यागच्छ आगत्यच नोस्मभ्यंवार्यंवरणीयंधनं आभर संपादय येवयंयजमानाःयेचसूरयःस्तोतारः सचाहविर्भिःसहिता अग्ने ये वयं स्वस्ति स्तोत्रंधामहे कुर्मः उतअपिच पृत्सु पृतनासुनोस्माकंवृधेसमृद्धये एधि भव ॥ ५॥

५-हे अग्नि, हम यजमान तुम्हारी स्तुति करते हैं। तुम शीघ्र ही हमारे यज्ञ में आओ और हमारे लिए वरणीय धन का सम्पादन करो। हम यजमान स्तोता तुम्हारे लिए स्तुति करते हैं। हम लोगों को तुम युद्ध में समृद्धियुक्त करो।

॥ इतिचतुर्थस्यप्रथमेष्टमोवर्गः ॥ ८ ॥

आयज्ञैरितिपंचर्चंनवमीयंसूक्तं आत्रेयस्यपूरोरार्षमाग्नेयम् अंत्यापंक्तिः शिष्टाःपंक्त्यंतपरिभाषयाऽनुष्टुभः आयज्ञैरित्यनुक्रमणिका अंत्यावर्जमावरुत्वाकाश्विनशस्त्रयोर्बृहत्सुपरत्वादिदयमसूक्तमध्येविनियोगउक्तः ।

आयज्ञैर्देवमर्त्यंइत्थातव्यांसमूतये ।
अग्निंकृतेस्वध्वरेपूरुरीळीतावसे ॥ १ ॥

आ । यज्ञैः । देव । मर्त्यः । इत्था । तव्यांसम् । ऊतये । अग्निम् । कृते । सुऽअध्वरे । पूरुः । ईळीत । अवसे ॥ १ ॥

हेदेव मर्त्यः मनुष्यः ऋत्विक् इत्था इत्थं तव्यांसं स्वतेजोभिःप्रवृद्धमग्निं ऊतयेतर्पणाय यज्ञैःस्तोत्रैराह्वयति किंच पूरुर्मनुष्यः स्तोता कृतेस्वध्वरेयागेनेकृते तमग्निमवसे रक्षणाय ईळीत स्तौति ॥ १ ॥

१. हे देव, ऋत्विग्गण अपने तेज से प्रवृद्ध अग्नि को, स्तोत्रों-द्वारा तृप्त करने के लिए, आहूत करते हैं। मनुष्य स्तोता यज्ञकाल में रक्षा के लिए अग्नि की स्तुति करते हैं।

अस्यहित्वयशस्तरआसाविधर्मन्मन्यसे ।
तंनाकंचित्रशोचिषंमन्द्रंपरोमनीषया ॥ २ ॥

अस्य । हि । स्वयशःऽतरः । आसा । विऽधर्मन् । मन्यसे । तम् । नाकम् । चित्रऽशोचिषम् । मन्द्रम् । परः । मनीषया ॥ २ ॥

हेविधर्मन् विविधोधर्मोयस्यासौविधर्मा स्तोता तस्यसंबोधनं हेस्तोतः स्वयशास्तरः सुयशासांमध्येअतिशयेनसुयशास्त्वंमनीषयांमकस्तुत्यासाधनेन यं मन्यसे अस्य अग्नुं स्तौमि

आसा आस्येन वाचामन्यसेस्तौषि किंविशिष्टमग्निं नाकं सुखं अकंदुःखं नविद्यतेऽकंयस्यसः इदं चित्रशोचिषं चित्रतेजसं यन्त्रं स्तुत्यं परः परस्तात्स्थितम् ॥ २ ॥

२. हे धर्मविशिष्ट स्तोता, तुम्हारा यश श्रेष्ठ है। तुम प्रकृष्ट बुद्धि-द्वारा उन्हीं अग्नि को, वचन से, स्तुति करते हो, जिन्हें दुःख नहीं है, जिनका तेज विचित्र है और जो स्तुति-योग्य है।

अस्यवासाउंअर्चिषायआयुक्ततुजागिरा।
दिवोनयस्यरेतसाबृहच्छोचन्त्यर्चयः ॥ ३ ॥

अस्य। वै। असौ। ऊँ इति। अर्चिषा। यः। अयुक्त। तुजा।
गिरा। दिवः। न। यस्य। रेतसा। बृहत्। शोचन्ति। अर्चयः ॥३॥

योग्निः तुजा जगद्रक्षणसमर्थेनबलेन गिरास्तुत्या अयुक्त संयुक्तोभवत् दिवोन द्योतमानस्यादित्यस्येव यस्याग्नेरेतसा प्रभया कत्स्नंजगद्व्याप्तं यस्याग्नेर्बृहद्बृहन्तःअर्चयोदीप्तयः शोचन्तिप्रकाशन्ते अस्यवैतस्याग्नेरर्चिषाप्रभयाअसावादित्यः अर्चिष्मान्भवति उकारःपूरणः ॥ ३ ॥

३. जो अग्नि जगद्रक्षण समर्थ बल से और स्तुति से युक्त हैं, जो आदित्य की तरह द्युतिमान् हैं, जिन अग्नि की प्रभा से जगद् व्याप्त है, जिन अग्नि की बहुली दीप्ति प्रकाशित होती है, उन्हीं अग्नि की प्रभा से आदित्य प्रभावान् होते हैं।

अस्यक्रत्वाविचेतसोदस्मस्यवसुरथआ।
अधाविश्वासुहव्योग्निर्विक्षुप्रशस्यते ॥ ४ ॥

अस्य। क्रत्वा। विऽचेतसः। दस्मस्य। वसु। रथे। आ। अध।
विश्वासु। हव्यः। अग्निः। विक्षु। प्र। शस्यते ॥ ४ ॥

विचेतसः सुमतयः ऋत्विजः दस्मस्य दर्शनीयस्यास्याग्नेः क्रत्वा कर्मणा यज्ञादिना वसु वसूनि धनानि रथे आदधति हव्यः यज्ञार्थमाह्वातव्यः सोग्निः अध अथ उत्पत्त्यनंतरमेवविश्वासुसर्वासुविक्षुप्रजासु प्रशस्यते स्तूयते ॥ ४ ॥

४. सुन्दर मतिवाले ऋत्विक् दर्शनीय अग्नि का यज्ञ (पूजा) करके धन और रथ प्राप्त करते हैं। यज्ञार्थ आहूत होनेवाले अग्नि उत्पन्न होते ही, सम्पूर्ण प्रजा-द्वारा, स्तुत होते हैं।

नूनइद्धिवार्यमासासचन्तसूरयः।
ऊर्जोनपादभिष्टयेपाहिशग्धिस्वस्तयउतैधिपृत्सुनोवृधे ॥५॥१॥

नु। नः। इत्। हि। वार्यम्। आसा। सचन्त। सूरयः। ऊर्जः।

नपात् । अभिष्टये । पाहि । शग्धि । स्वस्तये । उत । एधि ।
पृत्ऽसु । नः । वृधे ॥ ५ ॥ ९ ॥

हेअग्ने नोस्मभ्यंवार्यंवरणीयंधनंतूतुमिंक्षिप्रमंभयच्छ इषीतिपूरणौ यतःत्वयःस्तोतारः त्वत्तः सकाशात्वाशा आस्येनस्तोत्रेणसर्वत धनंलभन्ते किंच हेऊर्जोनपात् अन्नस्यनपात्पालयितः बलस्यपुत्रवा अभिष्टये अभीष्टये मह्यं अन्नंप्रयच्छेतिविशेषः पाहि अस्मानापद्भ्योरक्ष स्वस्तये क्षेमाय पश्वादिलक्षणस्यधनस्यक्षेमार्थंशग्धि त्वां याचे व्यत्ययेनमध्यमः शक्तोभवेतिवा हे अग्ने उतापिच पृत्सु पृतनासु नोस्माकं वृधे समृद्धये एधि भव ॥ ५ ॥

५. हे अग्नि, हम लोगों को शीघ्र ही वही वरणीय धन दान करो, जिस धन को स्तोता लोग तुम्हारी स्तुति करके प्राप्त करते हैं। हे बलपुत्र, हमें अभिलषित अन्न प्रदान करो, हम लोगों की रक्षा करो। हम मंगलकारक पशु आदि की याचना तुमसे करते हैं। हे अग्नि, तुम संग्राम में हम लोगों की समृद्धि के लिए, उपस्थित रहो।

प्रातरग्निमितिपंचर्चंचतुर्थंसूक्तं अत्रेयमनुक्रमणिका—प्रातर्द्व्येकवाहाद्विवद्विविशेषणपिशिष्टः आत्रेयोपुरुऋषिः पंचम्यंतहीति हिरण्यादस्यापिसूक्तस्यपंचमीपंक्तिः पंक्त्यंतपरिभाषया शिष्टाअनुष्टुभः उक्तोविनियोगःप्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोः।

प्रातरग्निःपुरुप्रियोविशस्तवेतातिथिः।
विश्वानियोअमर्त्योहव्यामर्तेषुरण्यति ॥ १ ॥

प्रातः । अग्निः । पुरुऽप्रियः । विशः । स्तवेत । अतिथिः । विश्वानि ।
यः । अमर्त्यः । हव्या । मर्तेषु । रण्यति ॥ १ ॥

पुरुप्रियः बहुप्रियः विशः यजमानेधनस्यनिवेशकः अतिथिः यजमानानांगृहान्प्रतितिथिषु गन्त्वेतीत्यतिथिः यथाहयास्कः—अतिथिरभ्यतितोगृहान्भवत्यभ्येतितिथिषुपरकुलानीतिवापरगृहाणीतिवेति । एवंविधोग्निः प्रातःस्तवेत स्तूयते अमर्त्यः अमरणधर्मायोग्निः मर्तेषुमनुष्येषु यजमानेषु स्थितानि विश्वानि सर्वाणि हव्या हव्यानि हवींषि रण्यति कामयते ॥ १ ॥

१. अग्नि बहुप्रिय हैं, यजमानों के लिए धनदाता हैं और यजमानों के गृह में अभिगमन करते हैं। इस तरह के अग्नि प्रातःकाल में स्तुत होते हैं। अमरणशील अग्नि यजमानों के मध्य में स्थित निखिल हव्य की कामना करते हैं।

द्विताययमृक्तवाहसेस्वस्यदक्षस्यमंहना।
इन्दुंसधत्तआनुषक्स्तोताचित्तेअमर्त्य ॥ २ ॥

द्विताय । मृक्तऽवाहसे । स्वस्य । दक्षस्य । मंहना । इन्दुम् ।
सः । धत्ते । आनुषक् । स्तोता । चित् । ते । अमर्त्य ॥ २ ॥

हेअग्ने द्विताय द्वितनाम्नेत्रिपुत्राय शुकवाहसे शुकं शुद्धं हविर्देवेभ्योवहतिमावयत्येविध-कवाहः यस्मै तस्य आत्मीयस्यदक्षस्यबलस्यधनस्यवा मंहनायंहनाये दानायभव हेअमर्त्य नित्याग्ने यतःकारणात् वेतुभ्यंसवकवाहाः आनुषक् सर्वदामानुषकमिन्दुंसोमंभचे पारयति स्तोवाचित् स्तोवाचभवति ॥ २ ॥

२. हे अग्नि, अत्रिपुत्र द्वित ऋषि विशुद्ध हव्य वहन करते हैं, तुम उन्हें अपना बल प्रदान करो; क्योंकि वे सब काल में तुम्हारे लिए सोम-रस का आनयन करते हैं और तुम्हारी स्तुति करते हैं।

तंवोदीर्घायुशोचिषंगिराहुवेमघोनाम्।
अरिष्टोयेषांरथोव्यंश्वदावन्नीयते ॥ ३ ॥

तम्। वः। दीर्घायुऽशोचिषम्। गिरा। हुवे। मघोनाम्।
अरिष्टः। येषाम्। रथः। वि। अश्वऽदावन्। ईयते ॥ ३ ॥

हेअग्ने दीर्घायुशोचिषं दीर्घगमनदीप्तिं तं वः पूजायांबहुवचनं त्वांमघोनां धनिनां कृते गिरा स्तोत्रेण हुवे आह्वयामि हेअश्वदावन् अश्वानांदावः येषांधनिनांरथः युद्धे-षु अरिष्टः शत्रुभिरहिंसितोविनीयते विगच्छतु ॥ ३ ॥

३. हे अग्नि, हे अश्वदाता, तुम दीर्घगमन-दीप्तिवाले हो। धनिकों के लिए हम तुम्हारा आह्वान, स्त्रोत्र-द्वारा, करते हैं, जिससे धनिकों का रथ शत्रुओं-द्वारा अहिंसित होकर युद्ध में गमन करे।

चित्रावायेषुदीधितिरासन्नुक्थापान्तिये।
स्तीर्णंबर्हिःस्वर्णरेश्रवांसिदधिरेपरि ॥ ४ ॥

चित्रा। वा। येषु। दीधितिः। आसन्। उक्था। पान्ति। ये।
स्तीर्णम्। बर्हिः। स्वःऽनरे। श्रवांसि। दधिरे। परि ॥ ४ ॥

येषुऋत्विक्षु चित्रानानाविधादीधितिः यज्ञविषयाक्रियाभवति ये आसन् आस्ये उ-क्थाउक्थानि स्तोत्राणि पान्ति रक्षन्ति तैर्ऋत्विग्भिःस्तीर्णं स्तीर्णस्यबर्हिः बर्हिषःपर्युपरिश्र-वांसि अन्नानि हवींषि स्वर्नरेः स्वःस्वर्गंनरंयजमानंनयतीतिस्वर्णरोयज्ञः तस्मिन् निदधिरे निधीयन्ते ॥ ४ ॥ जिन ऋत्विकों-द्वारा नानाविध यज्ञ-विषयक कार्य सम्पादन होता

है, जो मुख (उच्चारण) द्वारा स्तोत्रों की रक्षा करते हैं, उन ऋत्विकों-द्वारा, यजमानों के स्वर्गप्रापक यज्ञ में, विस्तीर्ण कुशों के ऊपर अन्न स्थापित होता है।

येमेपञ्चाशतंददुरश्वानांसधस्तुति।
द्युमदग्नेमहिश्रवोबृहत्कृधिमघोनांनृवदमृतनृणाम् ॥ ५ ॥ १० ॥

ये । मे । पुंचाशतम् । दुदुः । अश्वानाम् । सधऽस्तुति । द्युऽमत् ।
अग्ने । महि । श्रवः । बृहत् । कृधि । मघोनाम् । नृऽवत् ।
अमृत । नृणाम् ॥ ५ ॥ १० ॥

येमघवानोदातारोमेमह्यं सधस्तुतिस्तुत्यासहितं त्वत्स्तोत्रसमनंतरं अश्वानांपंचाशतंददुः हेअमृत अग्ने त्वं तेषांमघोनां नृणां द्युमत् दीप्तिमत् महि महत् बृहत् परिवृढं नृवत् परिचारकमनुष्ययुक्तं श्रवोऽन्नं कृधि कुरु देहीत्यर्थः ॥ ५ ॥

५. हे अमर अग्नि, तुम्हारी स्तुति के अनन्तर जो धनदाता मुझे पचास अश्व प्रदान करते हैं, तुम उन धनिक मनुष्यों को दीप्तिशील परिचारकयुक्त महान् अन्न प्रदान करो।

॥ इतिचतुर्थस्यप्रथमेदशमोवर्गः ॥ १० ॥

अभ्यवस्थाइतिपंचर्चंपंचमंसूक्तं अत्रेयमनुक्रमणिका—अभ्यवस्थावव्रिर्गायत्र्यावानुष्टुभौविराड्रूपेति । आत्रेयोवव्रिर्ऋषिः प्रथमाद्वितीयेगायत्र्यौ तृतीयाचतुर्थ्यावनुष्टुभौ पंचमीविराड्रूपा एकादशिनस्त्रयोऽष्टकाश्चविराड्रूपेत्युक्तलक्षणोपेतत्वात् ।

अभ्यवस्थाःप्रजायन्तेप्रवव्रेर्वव्रिश्चिकेत । उपस्थेमातुर्विचष्टे ॥ १ ॥

अभि । अवऽस्थाः । प्र । जायन्ते । प्र । वव्रेः । वव्रिः । चिकेत ।
उपऽस्थे । मातुः । वि । चष्टे ॥ १ ॥

वव्रेः ऋषेः अभि उत्तरोत्तरमवस्थाः अशोभनादशाः प्रजायन्ते तादृशीः वव्रिर्हविषां संभक्तासोऽग्निः प्रचिकेत प्रजानीयात् ज्ञात्वाचापनयत्विति भावः योऽग्निर्मातुःपृथिव्याउपस्थेसमीपेस्थितःपदार्थजातं विचष्टे पश्यति ॥ १ ॥

१. जो अग्नि माता पृथिवी के समीप स्थित होकर पदार्थजात को देखते हैं, वे ही अग्नि वव्रि ऋषि की अशोभन दशा को जानें और उनके दुःख को ग्रहण कर उसका अपनोदन करें।

अथद्वितीया—

जुहुरेविचितयन्तोऽनिमिषंनृम्णंपान्ति । आदृळ्हांपुरंविविशुः ॥ २ ॥

जुहुरे । वि । चितयन्तः । अनिऽमिषम् । नृम्णम् । पान्ति ।
आ । दृळ्हाम् । पुरम् । विविशुः ॥ २ ॥

येविधिवद्यन्तः तव प्रभावंजानंतोजनाः अनिमिषं सर्वदाविजुह्वरे जुह्विरे विशेषेणयज्ञार्थंत्वामाह्वयन्ति आहूयत नृम्णं तवबलं हविर्भिःस्तोत्रैश्च पांति रक्षंति तेदृह्ळाः शत्रुभिःसाधयितुमशक्यांपुरं पुरीं आविविशुः प्रविशन्ति शतंभुजिभिरायसीभिर्निपाहीतिनिगमः ॥ २ ॥

२. तुम्हारे प्रभाव को जानकर जो लोग, यज्ञ के लिए, सदा तुम्हारा आह्वान करते हैं तथा जो लोग हवि और स्तोत्र के द्वारा तुम्हारे बल की रक्षा करते हैं, वे शत्रुओं-द्वारा अशक्य (दुर्गम्य) पुरी में प्रवेश करते हैं।

आश्वैत्रेयस्यजन्तवोद्युमद्वर्धन्तकृष्टयः ।
निष्कग्रीवोबृहदुक्थएनामध्वानवाजयुः ॥ ३ ॥

आ । श्वैत्रेयस्य । जन्तवः । द्युऽमत् । वर्धन्त । कृष्टयः ।
निष्कऽग्रीवः । बृहत्ऽउक्थः । एना । मध्वा । न । वाजऽयुः ॥३॥

जायन्तइतिजन्तवः कृष्टयोमनुष्याःऋत्विजः मध्वान मधुनेव एना एनयास्तुत्या यद्वा नकारश्चार्थे मधुनाचश्वैत्रेयस्यश्वित्र्यन्तरिक्षं तत्रभवस्यवैद्युतस्याग्नेर्द्युमद् दीप्तिमद् बलं आवर्धन्त अभिवर्धयन्ति किंविधाः कृष्टयः निष्कग्रीवः निष्केणसुवर्णेनालंकृतग्रीवाः व्यत्ययेनैकवचनं बृहदुक्थः बृहत्स्तोत्राः वाजयुः अन्नकामाः ॥ ३ ॥

३. महान् स्तोत्र करनेवाले, अन्नाभिलाषी, सुवर्णालङ्कार को कण्ठ में धारण करनेवाले, जायमान (उत्पन्नशील) मनुष्य (ऋत्विगादि) स्तोत्र-द्वारा, अन्तरिक्षवर्ती वैद्युत अग्नि के दीप्तिमान् बल को वर्धित करते हैं।

प्रियंदुग्धंनकाम्यमजामिजाम्योःसचा ।
घर्मोनवाजजठरोदब्धःशश्वतोदभः ॥ ४ ॥

प्रियम् । दुग्धम् । न । काम्यम् । अजामि । जाम्योः । सचा ।
घर्मः । न । वाजऽजठरः । अदब्धः । शश्वतः । दभः ॥ ४ ॥

जाम्योर्द्यावापृथिव्योःसचासहायभूतोऽग्निः दुग्धं पयइव काम्यंकमनीयं अजामि दोषरहितंप्रियंअस्मदीयंस्तोत्रंशृणोतु किंविधोऽग्निः घर्मोन प्रवर्ग्यइव वाजजठरः वाजोऽन्नंजठरेयस्य सः घर्मोयथाहव्येनाज्येनपयसा आसिक्तोवाजजठरः तद्वदग्निर्जठरइत्यर्थः अदब्धःशत्रुभिः स्वयमहिंसितः शश्वतः शाश्वतोनित्यः दभः शत्रूणांहिंसकः ॥ ४ ॥

४. पयोमिश्रित हव्य की तरह जिन अग्नि के जठर में अन्न है अर्थात् जो हव्य जठर हैं, जो स्वयम् शत्रुओं-द्वारा अहिंसित होकर सदा शत्रुओं के हिंसक हैं, द्यावा-पृथिवी के सहायभूत वे ही अग्नि दुग्ध की तरह कमनीय और निर्दोष होकर हमारे स्तोत्र को सुनें।

अथपंचमी—

क्रीळंन्नोरश्मआभुंवःसंभस्मंनावायुनावेविंदानः
ताअंस्यसन्धृषजोनतिग्माःसुसँशितावक्ष्योंवक्षणेस्थाः॥५॥११॥

क्रीळंन् । नः । रश्मे । आ । भुवः । सम् । भस्मंना । वायुनां ।
वेविंदानः । ताः । अस्य । सन् । धृषजंः । न । तिग्माः । सुऽसँशिताः ।
वक्ष्यंः । वक्षणेऽस्थाः ॥ ५ ॥ ११ ॥

हेरश्मे रश्मिमन्नग्ने क्रीळन् वनेषुक्रीडन् भस्मनास्वकार्येणभसितेनवायुनाप्रेरकेणमरुताचसंवेविदानःसम्यक्ज्ञायमानः त्वंनोस्माकं आभुवः अभिमुखोभव वक्षणेस्थाः वक्षणेवह्नौस्थिताः वक्ष्यः हविर्वहन्त्योविवक्ष्योज्वालाः सुसंशिताः सुतीक्ष्णाः धृषजः शत्रूणांधर्षकाः याज्वालाः अस्ययजमानस्यमम न तिग्माः नतीक्ष्णाः सन् सन्तु अस्तेर्लेटिरूपम् ॥ ५ ॥

५. हे प्रदीप्त अग्नि, तुम अपने द्वारा किये गये भस्म से वन में क्रीड़ा करते हो। प्रेरक वायु-द्वारा भली भाँति से ज्ञायमान होकर तुम हमारे अभिमुख होओ। तुम्हारी शत्रुनाशक ज्वालायें हम यजमानों के निकट सुकोमल हों।

यमग्नइतिचतुर्ऋचंषष्ठंसूक्तं अत्रीणांप्रयस्वतामार्षं आग्नेयं अंत्यापंक्तिः शिष्टाअनुष्टुभः तथाचानुक्रान्तं—यमग्नेचतुष्कंप्रयस्वन्तःपंक्त्यंतंहेति । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरुक्तोविनियोगः अग्नेत्वतुर्वीरास्येहोतिद्वितीयेहनीदंसूक्तंआज्यशस्त्रं सूत्रितंच—यमग्नेवाजसातमेतिद्वितीयेहन्याज्यमिति ।

यमंग्नेवाजसातमृत्वंचिन्मन्यंसेरयिम् ।
तंनोंगीर्भिःश्रवाय्यंदेवत्रापंनयायुजंम् ॥ १ ॥

यम् । अग्ने । वाजऽसातम । त्वम् । चित् । मन्यंसे । रयिम् ।
तम् । नः । गीःऽभिः । श्रवाय्यंम् । देवऽत्रा । पनय । युजंम् ॥ १ ॥

हेअग्ने हेवाजसातम अत्यन्तमन्नप्रद त्वं यं रयिं धनं अस्माभिर्दीयमानं हवीरूपंधनं मन्यसेबुध्यसे चिदितिपादपूरणः श्रवाय्यंश्रवणीयं यशस्यं गीर्भिःस्तुतिभिःयुजं युक्तं नोस्मदीयंहविर्लक्षणंधनं तं देवत्रा देवेषु पनय प्रापयेत्यर्थः ॥ १ ॥

१. हे अग्नि, हे अत्यन्त अन्नप्रद, हम लोगों-द्वारा प्रदत्त जो हविस्वरूप धन तुम्हारा अभिमत है, हम लोगों की स्तुतियों के साथ उसी हव्य धन को तुम देवों के निकट ले जाओ।

येअग्नेनेरयन्तितेवृद्धाउग्रस्यशवसः ।
अपद्वेषोअपह्वरोन्यव्रतस्यसश्चिरे ॥ २ ॥

ये । अग्ने । न । ईरयन्ति । ते । वृद्धाः । उग्रस्य । शवसः । अप ।
द्वेषः । अप । ह्वरः । अन्यऽव्रतस्य । सश्चिरे ॥ २ ॥

हेअग्ने येजनाःवृद्धाः पश्वादिलक्षणैर्धनैःसमृद्धाःसन्तः तेतुभ्यंनेरयन्ति हवींषिनप्रयच्छन्ति तेउग्रस्य अधिकेनशवसोबलेन अपेनसा अप अपनीताः बलान्नहीनाभवन्तीत्यर्थः किंच अन्यव्रतस्य अन्यद्वैदिकाद्विभिन्नंकर्मयस्यतस्याह्वरस्यद्वेषः तत्संबंधिनंविरोधं ह्वरोहिंसाच अपसश्चिरे आत्मानं प्रापयन्ति ॥ २ ॥

२. हे अग्नि, जो व्यक्ति पशु आदि धन से समृद्ध होकर तुम्हें हव्य प्रदान नहीं करता है, वह अन्न या बल से अत्यन्त हीन होता है। जो व्यक्ति वेद-भिन्न अन्य कर्म करता है, वह असुर तुम्हारा विरोध-भाजन होता है और तुम्हारे द्वारा हिंसित होता है।

होतारंत्वावृणीमहेऽग्नेदक्षस्यसाधनम् ।
यज्ञेषुपूर्व्यंगिराप्रयस्वन्तोहवामहे ॥ ३ ॥

होतारम् । त्वा । वृणीमहे । अग्ने । दक्षस्य । साधनम् ।
यज्ञेषु । पूर्व्यम् । गिरा । प्रयस्वन्तः । हवामहे ॥ ३ ॥

हेअग्ने प्रयस्वन्तोऽन्नवन्तः एवंनामकावयं दक्षस्यबलस्यसाधनं साधयितारं त्वां होतारं देवानामाह्वातारंवृणीमहे किंच यज्ञेषु पूर्व्यंमुख्यंत्वां गिरास्तुतिरूपयावाचाहवामहे स्तुमः ॥३॥

३. हे अग्नि, तुम देवों के आह्वाता और बल के साधयिता हो। हम लोग प्रयस्वत् (अन्नवान्) तुम्हारा वरण करते हैं। यज्ञ में हम श्रेष्ठ अग्नि की, स्तुति रूप वचन से, स्तवन करते हैं।

अथचतुर्थी—

इत्थायथातऊतयेसहसावन्दिवेदिवे ।
रायऋतायसुक्रतोगोभिःष्यामसधमादोवीरैःस्यामसधमादः ॥ ४ ॥ १२ ॥

इत्था । यथा । ते । ऊतये । सहसाऽवन् । दिवेऽदिवे । राये । ऋताय ।
सुक्रतो इतिसुऽक्रतो । गोभिः । स्याम । सधऽमादः । वीरैः ।
स्याम । सधऽमादः ॥ ४ ॥ १२ ॥

हेसहसावन् बलवन्नग्ने दिवेदिवे अन्वहं वयं ते तव ऊतये रक्षणाय यथास्याम तथा इत्थाइत्थंकुरु हेसुक्रतो राये धनाय क्रतायं यज्ञायच यथास्याम तथाकुरु किंच गोभिःस-धमादः सहमाद्यन्तः स्याम वीरैःपुत्रैःसधमादः सहमाद्यंतःस्याम तथाकुरु ॥ ४ ॥

४. हे बलवान् अग्नि, प्रतिदिन जिससे हम तुम्हारी रक्षा प्राप्त करें, वैसा करो। हे सुक्रतु, हम लोग जिससे धन लाभ कर सकें और यज्ञ कर सकें, वैसा करो। हम लोग जिससे गौओं को प्राप्त करें और वीर पुत्रों को प्राप्त कर सुखी हों, वैसा करो।

मनुष्वत्त्वेतिचतुर्ऋचंसप्तमंसूक्तं आग्नेयस्यसप्तस्यार्षं मनुष्वत्सप्तत्यनुक्रमणिका पंक्त्यंसं-हेविपूर्वोक्तत्वादिदमादीनित्रीणिसूक्तानिपंक्त्यन्तानि शिष्टाअनुष्टुभः अग्निर्देवता प्रातरनुवा-काश्विनशस्त्रयोरुक्तोविनियोगः ।

मनुष्वत्त्वानिधीमहिमनुष्वत्समिधीमहि ।
अग्नेमनुष्वदंङ्गिरोदेवान्देवयतेयज ॥ १ ॥

मनुष्वत् । त्वा । नि । धीमहि । मनुष्वत् । सम् । इधीमहि ।
अग्ने । मनुष्वत् । अंगिरः । देवान् । देवऽयते । यज ॥ १ ॥

हेअग्ने त्वा त्वां मनुष्वत् मनुरिवनिधीमहि स्थापयामः मनुःशब्दोमनुपर्यायः यथोंगि-रोमनुर्वत्पुषसंख्यानमितिवसंज्ञायांरुत्वाभावः मनुष्वत् मनुरिव त्वासमिधीमहि समिद्भिः संदीपयामः हेअंगिरः अंगारात्मकाग्ने देवयते देवकामाय यजमानाय मनुष्वत् मनवे मनोरपत्यायदेवान्यज ॥ १ ॥

१. हे अग्नि, मनु की तरह हम तुम्हें स्थापित और संदीप्त करते हैं। हे अङ्गिरात्मक अग्नि, देवाभिलाषी मनुष्य यजमानों के लिए तुम देवों का यजन करो।

त्वंहिमानुषेजनेग्नेसुप्रीतइध्यसे ।
स्रुचस्त्वायन्त्यानुषक्सुजातसर्पिरासुते ॥ २ ॥

त्वम् । हि । मानुषे । जने । अग्ने । सुऽप्रीतः । इध्यसे । स्रुचः । त्वा ।
यन्ति । आनुषक् । सुऽजात । सर्पिःऽआसुते ॥ २ ॥

हेअग्ने त्वं मानुषेजने मनुष्यलोके सुप्रीतःस्तोत्रैःसुष्ठुप्रीतःसन् इध्यसे दीप्यसे स्रुचोहविर्भिः संपूर्णाआनुषक् अनुषक्तंयथाभवतितथा त्वा त्वाम् यन्ति प्राप्नुवन्ति हेसुजात हेसर्पिरासुते घृतयुक्तान्नेति

२. हे अग्नि, स्तोत्रों-द्वारा सुप्रीत होकर तुम मनुष्यों के लिए दीप्त होते हो। हे सुजात, घृतयुक्तान्न, हव्य-विशिष्ट पात्र तुम्हें निरन्तर प्राप्त करता है।

अथतृतीया—

त्वांविश्वेसजोषसोदेवासोदूतमक्रत ।
सपर्यन्तस्त्वाकवेयज्ञेषुदेवमीळते ॥ ३ ॥

त्वाम् । विश्वे । सऽजोषसः । देवासः । दूतम् । अक्रत । सपर्यन्तः ।
त्वा । कवे । यज्ञेषु । देवम् । ईळते ॥ ३ ॥

सजोषसः सहप्रीयमाणाः विश्वेसर्वेदेवासोदेवाः त्वां दूतं अक्रत अकुर्वन् अतःकारणात् हेकवे क्रान्तदर्शिन् देवंद्योतमानं त्वा त्वां सपर्यन्तःपरिचरन्तोयजमानाः यज्ञेष्वीळते देवानाह्वातुंयाचन्ते ॥ ३ ॥

३. हे क्रान्तदर्शी अग्नि, प्रसन्न हो करके सब देवों ने तुम्हें दूत बनाया था; इसी लिए परिचर्या करनेवाले यजमान तुम्हारा (अग्निदेव का), यज्ञ में देवों को बुलाने के लिए, यजन करते हैं।

देवंवोदेवयज्ययाग्निमीळीतमर्त्यः ।
समिद्धःशुक्रदीदिह्यृतस्ययोनिमासदःससस्ययोनिमासदः ॥४॥१३॥

देवम् । वः । देवऽयज्यया । अग्निम् । ईळीत । मर्त्यः ।
सम्ऽइद्धः । शुक्र । दीदिहि । ऋतस्य । योनिम् । आ । असदः ।
ससस्य । योनिम् । आ । असदः ॥ ४ ॥ १३ ॥

मर्त्योमनुष्यः देवंद्योतमानमग्निं अग्रण्यं वः त्वांदेवयज्यया देवयज्यायै देवयागार्थं ईळीत स्तोतुमर्हति हेशुक्र शोचिष्मन् समिद्धः हविर्भिःप्रवृद्धःसन् दीदिहि दीप्यस्व ऋतस्य सत्यभूतस्य ससस्यऋषेः यमयोनिःकारणं स्वर्गसाधनं यज्ञस्थानं आसदः देवतारूपेण आसीद आदरातिशयद्योतनार्थंपुनर्वचनम् ॥ ४ ॥

४. हे दीप्तिशील अग्नि, मनुष्य लोग देवयज्ञ के लिए तुम्हारी स्तुति करते हैं। हवि-द्वारा प्रवृद्ध होकर तुम दीप्त होओ। तुम सत्यभूत सस ऋषि के स्वर्गसाधन यज्ञस्थल में देवरूप से ठहरो।

॥ इतिचतुर्थस्यसप्तमेत्रयोदशोवर्गः ॥ १३ ॥

अग्नेसहन्तमितिचतुर्ऋचंसप्तमंसूक्तं आत्रेयोद्युम्नोविश्वचर्षणिः चतुर्थीपंक्तिः शिष्टाअनुष्टुभः अग्निर्देवता तथाचानुक्रान्तं—अग्नेसहन्तंद्युम्नोविश्वचर्षणिरिति । उक्तोविनियोगःप्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोः।

प्रविश्वसामन्नत्रिवदर्चापावकशोचिषे ।
योअध्वरेष्वीड्योहोतामन्द्रतमोविशि ॥ १ ॥

प्र । विश्वऽसामन् । अत्रिऽवत् । अर्च । पावकऽशोचिषे । यः ।
अध्वरेषु । ईड्यः । होता । मन्द्रऽतमः । विशि ॥ १ ॥

हेविश्वसामन् ऋषेःसंबोधनमेतत् त्वं अत्रिवत् अत्रिरिवपावकशोचिषे शोधकदीप्तये तस्मै अग्नये प्रार्च प्रगाय योऽग्निःअध्वरेषुईड्यःसर्वैर्ऋत्विग्भिःस्तुत्यः होता देवानामाह्वाता विशि जने मन्द्रतमः स्तुत्यतमः ॥ १ ॥

१. हे विश्वसामा ऋषि, तुम अत्रि की तरह शोधक दीप्तिवाले उन अग्नि की अर्चना करो, जो यज्ञ में सब ऋत्विकों-द्वारा स्तुत्य हैं, देवों के आह्वाता हैं और जो अत्यन्त स्तवनीय हैं।

न्य१ग्निंजातवेदसंदधातादेवमृत्विजम् ।
प्रयज्ञएत्वानुषगद्यादेवव्यचस्तमः ॥ २ ॥

नि । अग्निम् । जातऽवेदसम् । दधात । देवम् । ऋत्विजम् । प्र ।
यज्ञः । एतु । आनुषक् । अद्य । देवव्यचःऽतमः ॥ २ ॥

हेयजमानाः जातवेदसं जातप्रज्ञं जातधनंवा देवं द्योतमानं ऋत्विजं ऋतुयष्टारं अग्निं निदधात निधत्त किंच देवव्यचस्तमः देवानामाप्ततमोयज्ञोयज्ञसाधनं अस्माभिर्दीयमानंहविः आनुषक् अनुषक्तंयथाभवतितथा अद्यास्मिन्नहनि तमग्निमेतु प्रगच्छतु ॥२॥

२. हे यजमानो, तुम सब जातवेदा, द्युतिमान् और यज्ञकारक अग्नि को धारण करो—संस्थापित करो, जिससे आज देवों के प्रिय, यज्ञसाधन और हम लोगों के द्वारा प्रदत्त हव्य अग्नि को प्राप्त करे।

चिकित्विन्मनसंत्वादेवंमर्तासऊतये ।
वरेण्यस्यतेवसइयानासोअमन्महि ॥ ३ ॥

चिकित्वित्ऽमनसम् । त्वा । देवम् । मर्तासः । ऊतये । वरेण्यस्य ।
ते । अवसः । इयानासः । अमन्महि ॥ ३ ॥

हेअग्ने चिकित्विज्ज्ञानन्मनोयस्यासौचिकित्विन्मनाः तं देवं त्वा त्वां इयानासः उपगच्छन्तोमर्तासोमनुष्यावयं ऊतये रक्षणार्थं वरेण्यस्य संभजनीयस्य ते तव अवसः अवसे तर्पणाय अमन्महि स्तुमः ॥ ३ ॥

३. हे दीप्तिशील अग्नि, तुम्हारा हृदय ज्ञानसम्पन्न है। तुम्हारे निकट हम लोग रक्षा के लिए उपस्थित होते हैं। हम मनुष्य सम्भजनीय अग्नि को तृप्त करने के लिए स्तवन करते हैं।

अथचतुर्थी—

अग्नेचिकिद्ध्य१स्यनइदंवचःसहस्य ।
तंत्वासुशिप्रदंपतेस्तोमैर्वर्धन्त्यत्रयोगीर्भिःशुंभन्त्यत्रयः॥४॥१४॥

अग्ने । चिकिद्धि । अस्य । नः । इदम् । वचः । सहस्य । तम् । त्वा । सुऽशिप्र । दम्ऽपते । स्तोमैः । वर्धन्ति । अत्रयः । गीःऽभिः । शुंभन्ति । अत्रयः ॥ ४ ॥ १४ ॥

हेअग्ने सहस्य सहसोबलस्यपुत्र नोस्मदीयं अस्येदंपरिचरणं इदंवचः स्तोत्रंच चिकिद्धि जानीहि हेसुशिप्र शोभने शिप्रेहनूनासिकेवायस्यासौसुशिप्रः तस्यसंबोधनंसुशिप्र दृहणो दंपते गृहपते तं त्वां अत्रयोत्रिपुत्राः स्तोमैःस्तोत्रैः वर्धन्ति वर्धयन्ति अत्रयोगी र्भिःशुंभंत्यलंकुर्वन्ति ॥ ४ ॥

४. हे बलपुत्र अग्नि, तुम हमारे इस परिचरण स्तवन को जानो। हे सुन्दर हनू-नासिकावाले, हे गृहपति, अत्रि के पुत्र स्तोत्रों-द्वारा तुम्हें वर्द्धित करते हैं और वचनों-द्वारा अलंकृत करते हैं।

॥ इतिचतुर्थस्यप्रथमेचतुर्दशोवर्गः ॥ १४ ॥

अग्नेसहन्तमितिचतुर्ऋचंनवमंसूक्तं अत्रानुक्रमणिका—अग्नेद्युम्नोविश्वचर्षणिरिति । पुन्नऋषिः चतुर्थीपंक्तिराद्यास्तिस्रोनुष्टुभः अग्निर्देवता प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोर्दशरात्रस्यान्यः आश्वि तत्वादुक्तोविनियोगः ।

अग्नेसहन्तमाभरद्युम्नस्यंप्रासहारयिम् ।
विश्वायश्चर्षणीरभ्या३सावाजेषुसासहत् ॥ १ ॥

अग्ने । सहन्तम् । आ । भर । द्युम्नस्य । प्रऽसहा । रयिम् । विश्वाः । यः । चर्षणीः । अभि । आसा । वाजेषु । ससहत् ॥ १ ॥

हेअग्ने प्रासहा प्रकृष्टेनबलेनसहंतं शत्रूनभिभवन्तं रयिं पुत्रं द्युम्नस्य द्युम्नाय मम कर्मणे आभर आहर चतुर्थ्यर्थेषष्ठी एतदेवविवृणोति यःपुत्रः आसा आस्येन स्तोत्रेणयुक्तः सन् वाजेषु युद्धेषु अभि आभिमुख्येनभवन् विश्वाः सर्वान्चर्षणीर्मनुष्यान् शत्रून् ससहत् अभिभवति ॥ १ ॥

१. हे अग्नि, तुम मुझ द्युम्न ऋषि के लिए एक बलशाली शत्रु-विजेता पुत्र प्रदान करो। जो पुत्र स्तोत्र से युक्त होकर संग्राम में निखिल शत्रुओं को अभिभूत करे।

अथद्वितीया—

तम॑ग्ने पृत॒ना॒षहं॑ र॒यिं स॑हस्व॒ आ भ॑र ।
त्वं हि स॒त्यो अद्भु॑तो दा॒ता वाज॑स्य॒ गोम॑तः ॥ २ ॥

तम् । अ॒ग्ने॒ । पृ॒त॒ना॒ऽसह॑म् । र॒यिम् । स॒ह॒स्वः॒ । आ । भ॒र ।
त्वम् । हि । स॒त्यः । अद्भु॑तः । दा॒ता । वाज॑स्य । गोऽम॑तः ॥ २ ॥

हेअग्ने हेसहस्वः बलवन् पृतनासहं पृतनाःसेनाः अभिभवितारं रयिं पुत्रं तं त्वमाभर आहर त्वंहिसत्यःसत्यभूतः अद्भुतोमहान् गोमतः गोभिर्युक्तस्यवाजस्यान्नस्य दाता ॥ २ ॥

२. हे बलवान् अग्नि, तुम सत्यभूत, अद्भुत और गोयुक्त अन्न के दाता हो। तुम इस तरह का एक पुत्र प्रदान करो, जो सेनाओं का अभिभूत करने में समर्थ हो।

विश्वे॒ हि त्वा॑ स॒जोष॑सो॒ जना॑सो वृ॒क्तब॑र्हिषः ।
होता॑रं॒ सद्म॑सु प्रि॒यं व्यन्ति॒ वार्या॑ पु॒रु ॥ ३ ॥

विश्वे॑ । हि । त्वा॒ । स॒ऽजोष॑सः । जना॑सः । वृ॒क्तऽब॑र्हिषः ।
होता॑रम् । सद्म॑ऽसु । प्रि॒यम् । व्यन्ति॑ । वार्या॑ । पु॒रु ॥ ३ ॥

हेअग्ने सजोषसः सहप्रीयमाणाः वृक्तबर्हिषोलूनबर्हिषोविश्वेसर्वेजनासोजनाः ऋत्विजः सद्मसु यज्ञगृहेषु होतारं देवानामाह्वातारं प्रियं सर्वेषांप्रीतिकरं त्वा त्वां पुरु पुरूणि बहूनि वार्या वरणीयानिधनानि व्यंति याचन्ते ॥ ३ ॥

३. हे अग्नि, तुम देवों के आह्वाता और सबके प्रियकर हो। समान प्रीतिवाले और कुशच्छेद करनेवाले निखिल ऋत्विक् यज्ञगृह में बहुविध वरणीय धन की याचना करते हैं।

अथचतुर्थी—

स हि ष्मा॑ वि॒श्वच॑र्षणिर॒भिमा॑ति॒ सहो॑ द॒धे ।
अग्न॑ ए॒षु क्षये॒ष्वा रे॒वन्नः॑ शुक्र दीदिहि द्यु॒मत्पा॑वक दीदिहि ॥ ४ ॥ १५ ॥

सः । हि । स्म॒ । वि॒श्वऽच॑र्षणिः । अ॒भिऽमा॑ति । सहः॑ ।
द॒धे । अग्ने॑ । ए॒षु । क्षये॑षु । आ । रे॒वत् । नः॒ । शु॒क्र॒ ।
दी॒दि॒हि॒ । द्यु॒ऽमत् । पा॒व॒क॒ । दी॒दि॒हि॒ ॥ ४ ॥ १५ ॥

हे अग्ने सः लोकेप्रसिद्धो विश्वचर्षणिर्ऋषिः अभिमाति शत्रूणां हिंसकं सहो बलं दधे धार-यतु हे शुक्र शोचिष्मन् त्वं नोऽस्मदीयेषु क्षयेषु गृहेषु रेवत् धनयुक्तं यथा भवति तथा आदीदिहि आदीप्यस्व हे पावक पापानां शोधक अग्ने त्वं द्युमत् दीप्तियुक्तं यशोयुक्तं च दीदिहि दीप्यस्व ॥ ४ ॥

४. हे अग्नि, लोकप्रसिद्ध विश्वचर्षणि ऋषि शत्रुओं के हिंसक बल को धारण करें। हे द्युतिमान्, तुम हमारे गृह में धनयुक्त प्रकाश करो। हे पापशोधक अग्नि, तुम दीप्तियुक्त और यशोयुक्त होकर दीप्यमान होओ। ॥ इति चतुर्थस्य प्रथमे पंचदशो वर्गः ॥ १५ ॥

अग्ने त्वं न इति चतुर्ऋचं दशमं सूक्तं अत्रानुक्रमणिका—अग्ने त्वं गौपायना लौपायना वा बन्धुः सु-बन्धुः श्रुतबन्धुर्विप्रबन्धुश्चैकर्चा द्विपदमिति । विराड् विकाद्विपदा विराजः इत्युक्तत्वात् द्वे सो द्विपदा विराजः बन्धुः सुबन्धुः श्रुतबन्धुर्विप्रबन्धुश्च क्रमेणैकैकस्या ऋषयः तेच गौपायना लौपायना वा अग्निर्देवता महापितृयज्ञे आहवनीयं प्रति गच्छन्त्वमृत्विजः इदं सूक्तं जपेयुः तथा च सूत्रितं—अथैनमभितः समायन्ति मायमामायोऽग्ने त्वं न इति जपन्त इति । दशरात्रे षष्ठेऽहनि तृतीयसवने वैश्वानरस्य अग्ने त्वामिति द्वे तथा-शोचिष्ठेत्येका एवं मिलित्वा द्विपदस्तृचः स्तोत्रियः तथैव सूत्रितं—अग्ने त्वं नो अन्तम इत्यग्नेत्वमुत्तम इति ॥

अग्ने॒ त्वं नो॒ अन्त॑म उ॒त त्रा॒ता शि॒वो भ॑वा वरू॒थ्यः॑ ।
वसु॑र॒ग्निर्वसु॑श्रवा॒ अच्छा॑ नक्षि द्यु॒मत्त॑मं र॒यिं दाः॑ ॥ १ ॥ २ ॥

अग्ने॑ । त्वम् । नः॒ । अन्त॑मः । उ॒त । त्रा॒ता । शि॒वः । भ॒व ।
व॒रू॒थ्यः॑ । वसुः॑ । अ॒ग्निः । वसु॑ऽश्रवाः । अच्छ॑ । न॒क्षि॒ ।
द्यु॒मत्ऽत॑मम् । र॒यिम् । दाः॒ ॥ १ ॥ २ ॥

हे अग्ने वरूथ्यः वरणीयः संभजनीयः यद्वा वरूथैः परिधिभिर्युक्तस्त्वं नोऽस्माकं अंतिमो-ऽन्तिकतमोऽभव उतापि च त्राता रक्षकः शिवः सुखकरश्च भव वसुर्वासकोऽग्निः सर्वेषामग्रणीः व-सुश्रवाः व्याप्तान्नस्त्वं अच्छ आभिमुख्येन नक्षि अस्मान् व्याप्नुहि द्युमत्तमं अतिशयेन दीप्तिमत् रयिं पश्वादिलक्षणं धनं दाः अस्मभ्यं देहि ॥ १ ॥ २ ॥

१-२. हे अग्नि, तुम सम्भजनीय, रक्षक और सुखकर हो। तुम हमारे निकटतम होओ। हे गृहदाता और अन्नदाता, तुम हम लोगों के प्रति अनुकूल होकर अतिशय दीप्तिशील पशुस्वरूप धन हम लोगों को प्रदान करो।

स नो॑ बोधि श्रु॒धी हव॑मुरु॒ष्या णो॑ अघाय॒तः स॑मस्मात् ।
तं त्वा॑ शोचिष्ठ दीदिवः सु॒म्नाय॑ नू॒नमी॑महे॒ सखि॑भ्यः ॥ ३ ॥ ४ ॥ १६ ॥

सः । नः । बोधि । श्रुधि । हर्वम् । उरुष्य । नः । अघऽयतः ।
समस्मात् । तम् । त्वा । शोचिष्ठ । दीदिऽवः । सुम्नाय ।
नूनम् । ईमहे । सखिऽभ्यः ॥ ३॥ ४॥ १६॥

हेअग्ने सत्वंनोस्मान्बोधि बुध्यस्व हवमस्मदीयमाह्वानंश्रुधि शृणु अघायतः अघमिच्छतः समस्मात् सर्वस्मात् जनात् नोस्मानुरुष्य रक्ष हेशोचिष्ठ अतिशोचिष्मन् दीदिवः स्वतेजोभिर्दीप्ताग्ने तं त्वा त्वां सुम्नाय सुखाय सुम्नमितिसुखनाम तदर्थंसखिभ्यःसमानख्यातिभ्यः पुत्रेभ्यः तदर्थंच नूनं ईमहे याचामहे ॥ ३ ॥ ४ ॥

३-४. हे अग्नि, तुम हम लोगों को जानो। हम लोगों के आह्वान को श्रवण करो। समस्त पापाचारियों से हम लोगों की रक्षा करो। हे अपने तेज से प्रदीप्त अग्नि, हम लोग सुख के लिए और पुत्र के लिए तुमसे याचना करते हैं।

॥ इतिचतुर्थस्यप्रथमेषोडशोवर्गः ॥ १६ ॥

अच्छावोअग्निमितिनवर्चमेकादशंसूक्तं अत्रानुक्रमणिका—अच्छावोनववसूयवआनुष्टुभमिति । आत्रेयावसूयुनामानऋषयः अनुष्टुप् मंडलादिपरिभाषयाग्निर्देवता प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरुक्तोविनियोगः प्रातःसवनेअच्छावाकवदस्वेत्युक्ते अच्छावोअग्निमवसइतितृचमनूयात् तथाचसूत्रितं—अच्छावोअग्निमवसइतितृचमन्वाहेति ।

अच्छावोअग्निमवसेदेवंगासिसनोवसुः ।
रासत्पुत्रऋषूणामृतावापर्षतिद्विषः ॥ १ ॥

अच्छे । वः । अग्निम् । अवसे । देवम् । गासि । सः । नः । वसुः ।
रासत् । पुत्रः । ऋषूणाम् । ऋतऽवा । पर्षति । द्विषः ॥ १ ॥

हेवसूयवः योयूयं देवमग्निं अवसे रक्षणाय अच्छगासि अभिगायत वसुः अग्निहोत्रार्थंयजमानानांगृहेवासयितासोग्निर्नोस्मभ्यंरासत् कामान्ददातु ऋषूणामृषीणांपुत्रः ऋषिभिर्मन्थनेनजनितत्वात् पुत्रउपचर्यते ऋतावा ऋतवान् सत्यवानुदकवान्वासोग्निः द्विषः अस्माकं शत्रून्पर्षति पारयतु ॥ १ ॥

१. हे वसुयु ऋषियो, रक्षा के लिए तुम लोग अग्नि का स्तवन करो। अग्निहोत्र के लिए यजमानों के घर में रहनेवाले अग्नि हम लोगों की कामना पूर्ण करें। ऋषियों के पुत्र (अरणि-मन्थन से उत्पन्न) सत्यवान् अग्नि हम लोगों की शत्रुओं से रक्षा करें।

सहिसत्योयंपूर्वेचिद्देवासश्चिद्यमीधिरे ।
होतारंमन्द्रजिह्वमित्सुदीतिभिर्विभावसुम् ॥ २ ॥

सः । हि । सत्यः । यम् । पूर्वे । चित् । देवासः । चित् ।
यम् । ईधिरे । होतारम् । मन्द्रऽजिह्वम् । इत् । सुदीतिऽभिः ।
विभाऽवसुम् ॥ २ ॥

पूर्वेचित्पूर्वेमहर्षयः होतारं देवानामाह्वातारं मन्द्रजिह्वं हविषांप्रदानेनदेवानांमादयित्री जिह्वायस्यसः तं यद्वा मोदनजिह्वं तथाचयास्कः—मन्द्रजिह्वंमन्दनजिह्वंमोदनजिह्वमितिवेति । सुदीतिभिः शोभनदीप्तिभिर्युक्तं विभावसुं प्रभाधनं यमग्निमीधिरे समैन्धत देवासश्चित् देवा-अपियमग्निमीधिरे समैन्धत ससोऽग्निःसत्योभवति सत्यप्रतिज्ञोभवति इदितिपूरणः ॥ २ ॥

२. पूर्ववर्ती महर्षियों और देवों ने जिन अग्नि को सन्दीप्त किया था, जो अग्नि मोदनजिह्व (हव्य ग्रहण करके जिनकी जिह्वा मुदित होती है), शोभन दीप्ति से युक्त, अतिशय प्रभावान् और देवों के आह्वाता हैं, वे अग्नि सत्यप्रतिज्ञ हैं।

सनोधीतीवरिष्ठयाश्रेष्ठयाचसुमत्या ।
अग्नेरायोदिदीहिनःसुवृक्तिभिर्वरेण्य ॥ ३ ॥

सः । नः । धीती । वरिष्ठया । श्रेष्ठया । च । सुऽमत्या । अग्ने ।
रायः । दिदीहि । नः । सुवृक्तिऽभिः । वरेण्य ॥ ३ ॥

सुवृक्तिभिः स्तुतिभिः स्तूयमान वरेण्य वरणीय हेअग्ने सत्वंवरिष्ठया वरतमेन श्रेष्ठया अतिशयेनप्रशस्येननोधीती धीत्या अस्मदीयेनपरिचरणात्मकेनकर्मणा सुमत्याच सुमतिरि-तिवाङ्नामसुपठ्यते शस्त्रेणचप्रीतःसन् रायोधनानिनोऽस्मभ्यं दीदिहि देहि ॥ ३ ॥

३. हे स्तुतियों-द्वारा स्तूयमान और वरणीय अग्नि, तुम हम लोगों के अतिशय प्रशस्य और अत्यन्त श्रेष्ठ परिचरणात्मक कर्म से और शस्त्र (स्तोत्र) से प्रसन्न होकर हम लोगों को धन प्रदान करो।

अग्निर्देवेषुराजत्यग्निर्मर्तेष्वाविशन् ।
अग्निर्नोहव्यवाहनोऽग्निंधीभिःसपर्यत ॥ ४ ॥

अग्निः । देवेषु । राजति । अग्निः । मर्तेषु । आऽविशन् ।
अग्निः । नः । हव्यऽवाहनः । अग्निम् । धीभिः । सपर्यत ॥ ४ ॥

योऽग्निर्देवेषु देवानांमध्येराजति देवतारूपेणप्रकाशते योऽग्निर्मर्तेषु मनुष्येषु आविशन् आ-हवनीयादिरूपेणप्रविष्टोभवति योऽग्निर्नोऽस्माकंहव्यवाहनोभवति अस्मदीयेषुयज्ञेषुदेवार्थं ह-व्यानांवोढाभवति हेयजमानाः तमग्निंधीभिःस्तुतिभिःसपर्यत परिचरत ॥ ४ ॥

४. जो अग्नि देवों के मध्य में देवता-रूप से प्रकाशित होते हैं, जो मनुष्यों के बीच आहवनीय रूप से प्रविष्ट होते हैं और जो हम लोगों

के यज्ञों में देवता के लिए,] हव्य वहन करते हैं, हे यजमानो, स्तुतियों-द्वारा तुम लोग उन अग्नि की परिचर्या करो।

पुत्रकामेष्ट्यामग्निस्तुविश्रवस्तममितिद्वेस्विष्टकृतोयाज्यानुवाक्ये सूत्रितंच—अग्निस्तुविश्रवस्तममितिद्वेसंयाज्येइति।

अ॒ग्निस्तु॑विश्र॑वस्तमंतु॒विब्र॑ह्माणमु॒त्त॒मम्।
अ॒नू॒र्तंश्रा॑व॒यत्प॑तिंपु॒त्रंद॑दातिदा॒शुषे॑॥५॥१७॥

अ॒ग्निः। तु॒वि॒श्र॑वः॒ऽत॒मम्। तु॒वि॒ऽब्र॒ह्मा॒ण॒म्। उ॒त्ऽत॒मम्। अ॒नू॒र्तम्। श्र॒व॒यत्ऽप॑तिम्। पु॒त्रम्। द॒दा॒ति॒। दा॒शुषे॑॥५॥१७॥

अग्निस्तुविश्रवस्तमं अतिशयेनबहुयशसं तुविब्रह्माणं बहुस्तोत्रं उत्तममुत्कृष्टं अनूर्तं शत्रुभिरहिंसितं श्रावयत्पतिं श्रावयति विश्रुतान्करोति पतीन् पालयितॄन्पितॄनिति स्वकर्मणापितॄणांख्यापकइतिश्रावयत्पतिः तथाविधं पुत्रं दाशुषेहवींषिदत्तवतेयजमानाय ददातिददातु॥५॥

५. हवि देनेवाले यजमानों को अग्नि एक ऐसा पुत्र प्रदान करें, जो बहुविध अन्नों से युक्त, बहुत स्तोत्रवाला, उत्तम, शत्रुओं-द्वारा अहिंसित और अपने कर्म से पिता-पितामह आदि के यश को प्रख्यात करनेवाला हो।

अ॒ग्निर्द॑दाति॒सत्प॑तिंसा॒सा॒ह॒योयु॒धानृ॒भिः।
अ॒ग्निरत्यं॑रघु॒ष्यदं॑जेता॒रमप॑राजितम्॥६॥

अ॒ग्निः। द॒दा॒ति॒। सत्ऽप॑तिम्। सा॒साह॑। यः। यु॒धा। नृऽभिः।
अ॒ग्निः। अत्य॑म्। र॒घु॒ऽस्यद॑म्। जेता॑रम्। अप॑राऽजितम्॥६॥

यःपुत्रः युधा युद्धेन नृभिःपरिजनैःसह सासाह शत्रूनभिभवति सत्पतिं सतांपालयितारं तथाविधंपुत्रं अग्निर्ददाति अस्मभ्यंददातु किंचाग्निः रघुष्यदं रघुःलघुःस्यदोगमनंयस्यतं जेतारंशत्रूणां अपराजितंशत्रुभिः अत्यं अततिसततंगच्छतीत्यत्योऽश्वःतंददातु॥६॥

६. अग्नि हम लोगों को उस तरह का पुत्र दें, जो सत्य का पालन करनेवाला हो और अपने परिजनों के साथ, युद्ध में, शत्रुओं को पराभूत करनेवाला हो एवम् द्रुत वेगवाला और शत्रुओं को जीतनेवाला घोड़ा भी दें।

अश्वमेधेपौष्ण्यामिष्टौ यद्वाहिष्ठमितियाज्या सूत्रितंच—यद्वाहिष्ठंतदग्नयइतिसंयाज्येति।

यद्वाहि॑ष्ठं॒तद॒ग्नये॑बृ॒हद॑र्चविभावसो।
महि॑षीव॒त्वद्र॒यिस्त्वद्वाजा॒उदी॑रते॥७॥

यत् । वाहिष्ठम् । तत् । अग्नये॑ । बृहत् । अर्च ।
विभावसो इति॑ विभाऽवसो । महिषीऽइव । त्वत् ।
र॒यिः । त्वत् । वाजाः॑ । उत् । ईरते ॥ ७ ॥

वाहिष्ठं वोढृतमं यत्स्तोत्रं तदग्नये क्रियते अतोहेविभावसो प्रभाधनाग्ने बृहद्बहुलं धनं अर्च अस्मभ्यंप्रयच्छ कथमस्माकंधनप्रदातृत्वमित्यपेक्षायामाह यतः त्वत् त्वत्तः सकाशात् महिषीमहती रयिर्धनं उदीरते उद्गच्छति वाजाःअन्नानिच त्वत् उदीरते उद्गच्छन्ति इत्येविपूर्वार्थः ॥ ७ ॥

७. जो श्रेष्ठतम स्तोत्र है, वह अग्नि के लिए ही किया जाता है। हे तेजोधन अग्नि, हम लोगों को बहुत धन प्रदान करो; क्योंकि तुम्हारे समीप से ही महान् धन उत्पन्न हुए हैं और निखिल अन्न भी तुमसे ही उत्पन्न हुए हैं।

तव॑ द्युमन्तो॑ अ॒र्चयो॒ ग्रावे॒वोच्यते बृ॒हत् ।
उ॒तो ते॑ त॒न्य॒तुर्य॑था स्वा॒नो अ॑र्त॒ त्मना॑ दि॒वः ॥ ८ ॥

तव॑ । द्युऽमन्तः॑ । अ॒र्चयः॑ । ग्रावा॑ऽइव । उ॒च्य॒ते॒ । बृ॒हत् ।
उ॒तो इति॑ । ते॒ । त॒न्य॒तुः । य॒था॒ । स्वा॒नः । अ॒र्त॒ । त्मना॑ । दि॒वः ॥ ८ ॥

हेअग्ने तवअर्चयोरश्मयः द्युमन्तोदीप्तिमन्तोभवन्ति बृहत् महत् त्वं ग्रावेव अभिषवग्रावेव उच्यते स्तूयसे उतअपिच त्मना आत्मना दिवोद्योतमानस्यतेतवस्वानःशब्दः तन्यतुर्यथामेघगर्जितमिवअर्तउद्गच्छति ॥ ८ ॥

८. हे अग्नि, तुम्हारी शिखायें दीप्तिमती हैं। तुम सोमलतापेषक पत्थर की तरह महान् कहे जाते हो। तुम द्युतिमान् हो। तुम्हारा शब्द मेघगर्जन की तरह द्युतिमान् व्याप्त होता है।

ए॒वाँ अ॒ग्निं व॑सू॒यवः॑ सह॒सा॒नं व॑वन्दिम ।
स नो॒ विश्वा॒ अति॒ द्विषः॒ पर्ष॑न्ना॒वेव॑ सु॒क्रतुः॑ ॥ ९ ॥ १८ ॥

ए॒व । अ॒ग्निम् । व॒सु॒ऽयवः॑ । स॒ह॒सा॒नम् । व॒व॒न्दि॒म॒ । सः । नः॒ ।
विश्वाः॑ । अति॑ । द्विषः॑ । पर्ष॑त् । ना॒वाऽइ॑व । सु॒ऽक्रतुः॑ ॥ ९ ॥ १८ ॥

वसूयवोवसुकामावयंसहसानमस्माकंबलमिवाचरंतमग्निं एवमुक्तप्रकारेण ववन्दिम स्तुमः सुक्रतुः शोभनकर्मासोग्निर्नोस्मान् विश्वाः सर्वान् द्विषःशत्रून् अतिपर्षत् अतिपारयतु कथमिव नावासाधनेनसिंधुमिव ॥ ९ ॥

॥ इतिचतुर्थस्यप्रथमेष्टादशोवर्गः ॥ १८ ॥

९. हम (वसुयुगण) इस प्रकार से बलवान् अग्नि का स्तवन करते हैं। शोभनकर्मा अग्नि हम लोगों को निखिल शत्रुओं से उत्तीर्ण करें, जैसे नौका-द्वारा नदी पार की जाती है।

अग्नेपावकेतिनवर्चंद्वादशंसूक्तं प्रस्कण्वस्यार्षं गायत्रीछन्दः अग्निर्देवता तथाचानुक्रान्तम्--अग्नेगायत्रमिति। प्रातरनुवाकेआग्नेयेक्रतौगायत्रेछंदसिआश्विनशस्त्रेचेदंसूक्तं सूत्रितंच--अग्नेपावकंदूतंवइतिसूक्तेइति। आधानेद्वितीयायामिष्टौप्रथमस्यहविषोऽग्नेपावकेत्येषायाज्या सूत्रितंच--सनःपावकदीदिवोऽग्नेपावकरोचिषेति।

अग्नेपावकरो॒चिषा॑म॒न्द्रया॑देवजि॒ह्वया॑। आदे॒वान्व॑क्षि॒यक्षि॑च॥ १ ॥

अग्ने॑। पा॒व॒क॒। रो॒चिषा॑। म॒न्द्रया॑। दे॒व॒। जि॒ह्वया॑। आ।
दे॒वान्। व॒क्षि॒। यक्षि॑। च॒॥ १ ॥

हेपावक शोधक रोचिषा स्वदीप्त्या मन्द्रया देवानांमादयित्र्या जिह्वयाच हेदेव द्योतमानाग्ने देवानावक्षि यज्ञार्थमावह यक्षिच तान्यज॥ १ ॥

१. हे शोधक और द्युतिमान् अग्नि, तुम अपनी दीप्ति से और देवों को प्रहृष्ट करनेवाली जिह्वा से, यज्ञ में देवों का आनयन करो और उनका यजन करो।

तंत्वा॑घृतस्नवीमहे॒चित्र॑भानोस्व॒र्दृश॑म्। दे॒वाँआवी॒तये॑वह॥ २ ॥

तम्। त्वा॒। घृ॒त॒स्नो॒ इति॑ घृतऽस्नो। ई॒म॒हे॒। चित्र॑भानो॒ इति॒ चित्र॑ऽभानो। स्वः॒ऽदृश॑म्। दे॒वान्। आ। वी॒तये॑। व॒ह॒॥ २ ॥

हेघृतस्नो घृतस्यप्रेरक यद्वा घृतेनव्याप्त हेचित्रभानो चित्रानानाविधाभानवोरश्मयोयस्यासौचित्रभानुः तस्यसंबोधनं स्वर्दृशं सर्वद्रष्टारं तं त्वा त्वांईमहे याचामहे अतोवीतयेहविषां भक्षणायदेवानावह॥ २ ॥

२. हे घृतोत्पन्न और हे बहुविध रश्मिवाले अग्नि, तुम सर्वद्रष्टा हो। हम लोग तुमसे याचना करते हैं कि हव्य भक्षण के लिए तुम देवों का वहन करो।

वी॒तिहो॑त्रंत्वाकवेद्यु॒मन्तं॒॑समि॑धीमहि। अग्ने॑बृ॒हन्त॑मध्व॒रे॥ ३ ॥

वी॒ति॒ऽहो॑त्रम्। त्वा॒। क॒वे॒। द्यु॒ऽमन्त॑म्। सम्। इ॒धी॒म॒हि॒।
अग्ने॑। बृ॒हन्त॑म्। अ॒ध्व॒रे॥ ३ ॥

हेकवे क्रान्तदर्शिन् अग्ने वीतिहोत्रं कांतयज्ञं यद्वा भियज्ञं द्युमन्तं दीप्तिमन्तं बृहन्तं महान्तं त्वा त्वां अध्वरेयज्ञे समिधीमहि समिद्भिःसंदीपयामः॥ ३ ॥

३. हे क्रान्तदर्शी (ज्ञानसम्पन्न) अग्नि, तुम हव्य-भक्षणशील, दीप्तिमान् और महान् हो। हम लोग तुम्हें यज्ञस्थल में सन्दीप्त करते हैं।

अथचतुर्थी—

अग्नेविश्वेभिरागहिदेवेभिर्हव्यदातये। होतारंत्वावृणीमहे ॥ ४ ॥

अग्ने। विश्वेभिः। आ। गहि। देवेभिः। हव्यऽदातये।

होतारम्। त्वा। वृणीमहे ॥ ४ ॥

हेअग्ने विश्वेभिःसर्वैः देवेभिःदेवैः सह त्वं हव्यदातये हविर्दात्रे यजमानाय तदर्थं आ-गहि यज्ञंप्रत्यागच्छ यतः होतारंदेवानामाह्वातारं त्वा त्वां वृणीमहे प्रार्थयामहे ॥ ४ ॥

४. हे अग्नि, सब देवों के साथ तुम हव्यदाता यजमान के यज्ञ में उपस्थित होओ। तुम देवों के आह्वानकारी हो। हम लोग तुमसे प्रार्थना करते हैं।

यजमानायसुन्वतआग्नेसुवीर्यंवह। देवैरासत्सिबर्हिषि ॥ ५ ॥ १९ ॥

यजमानाय। सुन्वते। आ। अग्ने। सुऽवीर्यम्। वह।

देवैः। आ। सत्सि। बर्हिषि ॥ ५ ॥ १९ ॥

हेअग्ने सुन्वते अभिषवंकुर्वतेयजमानाय सुवीर्यंशोभनं बलं आवह प्रापय किंच देवैः सहबर्हिषियज्ञे आसत्सि आसीदेति ॥ ५ ॥

५. हे अग्नि, अभिषव (यज्ञस्नान) करनेवाले यजमान को तुम शोभन बल प्रदान करो एवम् देवों के साथ कुश पर उपवेशन करो।

समिधानःसहस्रजिदग्नेधर्माणिपुष्यसि। देवानांदूतउक्थ्यः ॥ ६ ॥

सम्ऽइधानः। सहस्रऽजित्। अग्ने। धर्माणि।

पुष्यसि। देवानाम्। दूतः। उक्थ्यः ॥ ६ ॥

हेसहस्रजित् सहस्रजेतरग्ने समिधानः हविर्भिःसमिध्यमानः उक्थ्यः प्रशस्यस्त्वं देवानांदूतःसन् धर्माणि नः कर्माणि यज्ञादिक्रियाः पुष्यसि पोषयसि ॥ ६ ॥

६. हे सहस्रों को जीतनेवाले अग्नि, हवि-द्वारा प्रज्वलित होकर, प्रशस्यतात होकर और देवों के दूत होकर तुम हम लोगों के यज्ञकर्म का पोषण करते हो।

अथसप्तमी—

न्यग्निंजातवेदसंहोत्रवाहंयविष्ठ्यम्। दधातादेवमृत्विजम् ॥ ७ ॥

नि। अग्निम्। जातऽवेदसम्। होत्रऽवाहम्। यविष्ठ्यम्।

दधात। देवम्। ऋत्विजम् ॥ ७ ॥

हेयजमानाः जातवेदसं जातानिभूतानिवेत्तीतिजातवेदाः यं होतवाहं होमस्ययज्ञस्य पोढारं यविष्ठंयुवतमं देवं द्योतमानं ऋत्विजं ऋतौयष्टारं अग्निंनिदधात निधत्त ॥ ७ ॥

७. हे यजमानो, तुम लोग अग्नि को संस्थापित करो। वे भूतजात को जाननेवाले, यज्ञ के प्रापक, युवतम द्युतिमान् और ऋत्विक् (यष्टा) हैं।

प्रयज्ञएत्वानुषगद्यादेवव्यंचस्तमः। स्तृणीतबर्हिरासदे ॥ ८॥

प्र। यज्ञः। एतु। आनुषक्। अद्य। देवव्यचःऽतमः।
स्तृणीत। बर्हिः। आऽसदे ॥ ८ ॥

अद्यास्मिन्नहनि देवव्यचस्तमः देवैःप्रकाशमानैःस्तोतृभिर्व्याप्ततमोयज्ञोमज्ञसाधनंहविरानुषक् अनुषक्तंयथाभवतितथादेवेषु देवानप्रगच्छतु हेऋत्विजः आसदे अग्नेरासदनार्थं बर्हिः स्तृणीत ॥ ८ ॥

८. प्रकाशमान स्तोताओं-द्वारा प्रदत्त हविरन्न आज देवों के निकट निरन्तर गमन करे। हे ऋत्विक् तुम अग्नि के उपवेशनार्थ (बैठने के लिए) कुश विस्तृत करो—बिछाओ।

एदंमरुतोअश्विनामित्रःसीदन्तुवरुणः। देवासःसर्वयाविशा ॥९॥२०॥

आ। इदम्। मरुतः। अश्विना। मित्रः। सीदन्तु। वरुणः।
देवासः। सर्वया। विशा ॥ ९ ॥ २० ॥

मरुतोमरुद्गणाः अश्विना अश्विनौ देवानांभिषजौ मित्रःसूर्योवरुणश्च देवासः एते सर्वेदेवाः सर्वयाविशा समस्तेनस्वीयेनपरिजनेन सार्धमिदंबर्हिःसीदन्तु आसीदन्तु ॥ ९ ॥

९. मरुद्गण, देवभिषक् अश्विद्वय, सूर्य, वरुण आदि देव अपने परिजनों के साथ कुश पर उपवेशन करें।

अनस्वन्तेतिषळृचंत्र्यमोदशंसूक्तं अत्रानुक्रमणिका—अनस्वन्तावद् त्रैवृष्णःपौरुकुत्स्यौत्रैवृष्णत्रसदस्यूराजानौ भारतश्चाश्वमेधोन्त्यास्तिस्रोनुष्टुभोन्त्रात्मानेदध्यादितिस्तोत्रवर्गिके विदंत्यैन्द्राग्नीइति। त्रिवृष्णस्यपुत्रस्त्र्यरुणः पुरुकुत्सस्यपुत्रस्त्रसदस्युः भरतस्यपुत्रोश्वमेधःएतेवमोपिराजानः संभूयास्यसूक्तस्यऋषयः पञ्चात्रिरेवऋषिः आद्यास्तिस्रस्त्रिष्टुभः चतुर्थ्याद्यास्तिस्रोनुष्टुभःषष्ठीन्द्राग्निदेवत्या विनियोगोलैङ्गिकः।

तत्रेयंप्रथमा—

अनस्वन्तासत्पतिर्मामहेमेगावाचेतिष्ठोअसुरोमघोनः।
त्रैवृष्णोअग्नेदशभिःसहस्रैर्वैश्वानरत्र्यरुणश्चिकेत ॥ १ ॥

अनस्वन्ता । सत्ऽपतिः । मम्हे । मे । गावा । चेतिष्ठः ।
असुरः । मघोनः । त्रैवृष्णः । अग्ने । दशऽभिः । सहस्रैः ।
वैश्वानर । त्रिऽअरुणः । चिकेत ॥ १ ॥

अग्नीराजर्षीणांदानमत्रेःपुत्रोनेनसूक्तेनावर्णयत् हेवैश्वानर विश्वेषांनराणांनेतः अग्ने सत्पतिः सतांपालयिताचेतिष्ठोज्ञातृतमः असुरोबलवान् मघोनः मघवाधनवान् मघमित्यर्थेऽस्ति त्रैवृष्णः त्रिवृष्णपुत्रः त्र्यरुणःत्र्यरुणइतिनामाराजर्षिः अनस्वन्ता अनस्वन्तौ अनसाशकटे-नसंयुक्तौ गावा गावौ अनड्वाहौ गवांहिरण्यानांवादशभिःसहस्रैःसहमेमह्यंममहे ददौ ध-हिदानेसराजर्षिः चिकेत सर्वैर्जनैरनेनदानेनज्ञायते ॥ १ ॥

१. हे मनुष्यों के नेता अग्नि, तुम साधुओं के पालक, ज्ञानसम्पन्न, बलवान् और धनवान् हो। त्रिवृष्ण के पुत्र त्र्यरुण नामक राजर्षि ने शकट-संयुत दो वृषभ और दस सहस्र सुवर्ण मुझे प्रदान करके ख्याति-लाभ किया था अर्थात् उसी दान के कारण सब लोगों ने उन्हें जाना था।

योमेशताचविंशतिंचगोनांहरींचयुक्तासुधुराददाति ।
वैश्वानरसुष्टुतोवावृधानोग्नेयच्छत्र्यरुणायशर्म ॥ २ ॥

यः । मे । शता । च । विंशतिम् । च । गोनाम् । हरी इति । च ।
युक्ता । सुऽधुरा । ददाति । वैश्वानर । सुऽस्तुतः । वावृधानः । अग्ने ।
यच्छ । त्रिऽअरुणाय । शर्म ॥ २ ॥

यस्त्र्यरुणः शता शतानि सुवर्णानांगोनांगवांविंशतिंचयुक्ता रथेनयुक्तौ सुधुरा सु-धुरौ सुधुरंवहन्तौ हरी अश्वौच मे मह्यं ददाति अददात् हेवैश्वानर अग्ने सुष्टुतः अस्माभिःसम्यक्स्तुतः वावृधानोहविर्भिर्वर्धमानः त्वं तस्मै त्र्यरुणाय शर्म सुखं यच्छ प्रयच्छ ॥ २ ॥

२. जिस त्र्यरुण ने मुझे सौ सुवर्ण, बीस गौएँ और रथ से युक्त भार वहन करनेवाले दो घोड़े दिये थे, हे वैश्वानर अग्नि, हम लोगों के द्वारा स्तुत होकर और हवि-द्वारा वर्द्धमान होकर तुम उस त्र्यरुण को सुख प्रदान करो।

एवातेअग्नेसुमतिंचकानोनविष्ठायनवमंत्रसदस्युः ।
योमेगिरस्तुविजातस्यपूर्वीर्युक्तेनाभित्र्यरुणोगृणाति ॥ ३ ॥

एव । ते । अग्ने । सुऽमतिम् । चकानः । नविष्ठाय । नवमम् ।
त्रसदस्युः । यः । मे । गिरः । तुविऽजातस्य । पूर्वीः । युक्तेन ।
अभि । त्रिऽअरुणः । गृणाति ॥ ३ ॥

यत्स्यरुणः सुविजातस्य बहुपत्यस्य मे पूर्वीर्बह्वीः गिरः स्तुतीः श्रुत्वामीवःसन् युकेनाभियुकेनमनसा अभिगृणाति इदंगृहाणेदंगृहाणेतियथामांब्रवीति एव एवं हे अग्ने नविष्ठाय अत्यन्तंस्तुत्याय ते तुभ्यं नवमं नववर्गोत्पन्नपर्थिस्तुतिंचकानः कामयमानस्त्रसदस्युरपिइदंगृहाणेदंगृहाणेतिमांप्रार्थितवान् ॥ ३ ॥

३. हे अग्नि, हम बहुत सन्तानवालों की स्तुति से प्रसन्न होकर त्र्यरुण ने जैसे हमें कहा था, "यह ग्रहण करें, यह ग्रहण करें।" हे स्तुतियोग्य अग्नि, वैसे ही तुम्हारी स्तुतिकामना करनेवाले त्रसदस्यु ने भी हमसे प्रार्थना की थी कि "यह ग्रहण करें, यह ग्रहण करें।"

यो॒मइति॒प्रवो॒च॒त्यश्व॑मेधाय॒सूर॑ये ।
दद॑दृ॒चासनिं॑य॒तेदद॑न्मे॒धामृ॑ताय॒ते ॥ ४ ॥

यः । मे॒ । इति॑ । प्र॒ऽवोच॑ति । अश्व॑ऽमेधाय । सू॒रये॑ । दद॑त् । ऋ॒चा । स॒निम् । य॒ते । दद॑त् । मे॒धाम् । ऋ॒त॒ऽय॒ते ॥ ४ ॥

योभिक्षमाणोर्थीसूरयेप्रेरकाय धनानांदात्रेवा अस्मै अश्वमेधाय राजर्षये मे मह्यं देहीति प्रवोचति प्रब्रवीति योश्वमेधंधनानिभिक्षतइत्यर्थः ऋचाप्रेःस्तोत्रेणसहयते आत्मनःसमीपंगच्छते तस्मै अर्थिने अश्वमेधः सनिं धनं ददत् ददाति हेअग्ने ऋतायते यज्ञमिच्छते तस्मै अश्वमेधायमेधांयज्ञविषयांप्रज्ञां ददत् देहि ॥ ४ ॥

४. हे अग्नि, जब कोई भिक्षाभिलाषी, तुम्हारी स्तुति के साथ, धनवाला राजर्षि अश्वमेध के निकट जाकर कहता है कि "हमें धन दो", तब वे उस याचक को धन देते हैं। हे अग्नि, यज्ञ की इच्छा करनेवाले अश्वमेध को तुम यज्ञ करने की बुद्धि प्रदान करो।

यस्य॒मापरु॒षाः॒श॒तमु॑द्ध॒र्षय॒न्त्यु॒क्षणः॑ ।
अश्व॑मेधस्य॒दाना॒ःसोमा॑इव॒त्र्याशि॑रः ॥ ५ ॥

यस्य॑ । मा॒ । प॒रु॒षाः । श॒तम् । उ॒त्ऽह॒र्षय॑न्ति । उ॒क्षणः॑ । अश्व॑ऽमेधस्य । दाना॑ः । सोमा॑ःऽइव । त्रिऽआ॑शिरः ॥ ५ ॥

यस्य येन अश्वमेधस्याश्वमेधेन दानादत्ताःपरुषाःकामानांपूरकाःशतमुक्षणः उक्षाणोबलीवर्दाः मा मां उद्धर्षयन्ति उत्कर्षेणहर्षयन्ति हेअग्ने ते उक्षाणःत्र्याशिरः दधिसक्तुपयोरूपास्त्रिस्रआशिरः अभिश्रयणसाधनभूतायेषांतेत्र्याशिरः सोमाइव तत्प्रीणनायभवन्तु ॥५॥

५. राजर्षि अश्वमेध-द्वारा प्रदत्त, अभिलाषाओं के पूरक सौ बैलों से हमें प्रमुदित किया है। हे अग्नि, दही, सत्तू और दूध आदि तीन द्रव्यों से मिश्रित सोम की तरह वे बैल तुम्हारी प्रीति के लिए हों।

इन्द्राग्नी शतदाव्न्यश्वमेधे सुवीर्यम् ।
क्षत्रं धारयतं बृहद्दिवि सूर्यमिवाजरम् ॥ ६ ॥ २१ ॥

इन्द्राग्नी इति । शतऽदाव्नि । अश्वऽमेधे । सुऽवीर्यम् । क्षत्रम् । धारयतम् । बृहत् । दिवि । सूर्यम्ऽइव । अजरम् ॥ ६ ॥ २१ ॥

हेन्द्राग्नी शतदाव्नि शतपरिमितमर्थिभ्यो धनस्य दातरि विशेषदाता अस्मिन्नश्वमेधे राजर्षौ सुवीर्यं शोभनवीर्यसहितं बृहन्महत् अजरं जरारहितं क्षत्रं धनं धारयतं निधारयतं कथमिव दिव्यन्तरिक्षे सूर्यमिव ॥ ६ ॥

६. हे इन्द्र और अग्नि, तुम दोनों याचकों के लिए, अपरिमित धन के दाता राजर्षि अश्वमेध को अन्तरिक्ष-स्थित सूर्य की तरह, शोभन बल के साथ (दीप्तिमान्), महान् और जरारहित (अक्षय) धन प्रदान करो।

समिद्धोऽग्निरिति षळृचं चतुर्दशं सूक्तं अत्रेयमनुक्रमणिका—समिद्धो विश्ववारात्रेयी त्रिष्टुब्जगत्यौ त्रिष्टुबनुष्टुब्गायत्र्याविति । अत्रिगोत्रोत्पन्ना विश्ववारानामिका अस्य सूक्तस्य ऋषिः आद्यातृतीये त्रिष्टुभौ द्वितीया जगती चतुर्थ्यनुष्टुप् अंत्ये गायत्र्यौ अग्निर्देवता सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः ।

समिद्धोअग्निर्दिविशोचिरश्रेत्प्रत्यङ्ङुषसमुर्वियाविभाति ।
एतिप्राचीविश्ववारानमोभिर्देवाँईळानाहविषाघृताची ॥ १ ॥

सम्ऽइद्धः । अग्निः । दिवि । शोचिः । अश्रेत् । प्रत्यङ् । उषसम् । उर्विया । वि । भाति । एति । प्राची । विश्वऽवारा । नमःऽभिः । देवान् । ईळाना । हविषा । घृताची ॥ १ ॥

समिद्धः सम्यग्दीप्तोऽग्निः दिवि द्योतमानेऽन्तरिक्षे शोचिस्तेजः अश्रेत् श्रयति तथा उषसं प्रत्यङ्ङभिमुखः सन् उर्विया उरु विस्तीर्णं विभाति विशेषेण भासते नमोभिः स्तोत्रैः देवान् इन्द्रादीन् ईळाना स्तुवती हविषा पुरोडाशादिलक्षणेन युक्तया घृताची घृताच्या स्रुचा सहिता विश्ववारा सर्वमपि पापरूपं शत्रुं वारयित्री एतन्नामिका प्राची प्राङ्मुखी सती एति एवंभूतमग्निमभिगच्छति ॥ १ ॥

१. भली भाँति से दीप्त अग्नि द्युतिमान् अन्तरिक्ष में तेज को प्रकाशित करते हैं और उषा के अभिमुख विस्तृत होकर विशेष शोभा पाते हैं। इन्द्र आदि देवों का स्तवन करती हुई और पुरोडाश आदि से युक्त स्रुक् को लेकर विश्ववारा पूर्व की ओर मुँह करके अग्नि के अभिमुख गमन करती हैं।

समिध्यमानोअमृतस्यराजसिहविष्कृण्वन्तंसचसेस्वस्तये ।
विश्वंसधत्तेद्रविणंयमिन्वस्यातिथ्यमग्नेनिचधत्तइत्पुरः ॥ २ ॥

सम्ऽइध्यमानः । अमृतस्य । राजसि । हविः । कृण्वन्तम् । सचसे ।
स्वस्तये । विश्वम् । सः । धत्ते । द्रविणम् । यम् । इन्वसि ।
आतिथ्यम् । अग्ने । नि । च । धत्ते । इत् । पुरः ॥ २ ॥

हेअग्ने समिध्यमानः सम्यगिध्यमानस्त्वं अमृतस्योदकस्यराजसि ईशिषे तथा हविष्कृण्वंतंपुरोडाशादिहविष्कर्तारं यजमानं स्वस्तये अविनाशाय सचसेसेवसे किंच यं यजमानं इन्वसि गच्छसि यजमानः विश्वं समस्तं द्रविणं पश्वादिलक्षणंधनं धत्ते धारयति अपिच हेअग्ने आतिथ्यं अतिथित्वस्यतद्योग्यं हविः पुरइत् पुरस्तादेवनिधत्तेच स्थापयति ॥ २ ॥

२. हे अग्नि, तुम भली भाँति से प्रज्वलित होकर उदक के ऊपर प्रभुत्व करते हो और हव्यदाता यजमान-द्वारा, मङ्गलार्थ, सेवित होते हो। तुम जिस यजमान के निकट गमन करते हो, वह पशु आदि समस्त धन को धारण करता है। हे अग्नि, तुम्हारे आतिथ्य-योग्य हव्य को वह यजमान तुम्हारे सम्मुख स्थापित करता है।

पवित्रेष्ट्यांस्विष्टकृतोग्नेशर्धेतियाज्या सूत्र्यतेहि—जुष्टोदमूनाअग्नेशर्धमहतेसौभगायेति संयाज्येइति । साकमेधेषुमरुद्भ्यःक्रीडिभ्यःपुरोडाशंसप्तकपालंइत्यत्रयाज्यैवस्विष्टकृतोयाज्या सूत्रितंच—जुष्टोदमूनाअग्नेशर्धमहतेसौभगायेतिसंयाज्येइति ।

अग्नेशर्धमहतेसौभगायतवद्युम्नान्युत्तमानिसन्तु ।
संजास्पत्यंसुयममाकृणुष्वशत्रूयतामभितिष्ठामहाँसि ॥ ३ ॥

अग्ने । शर्ध । महते । सौभगाय । तव । द्युम्नानि । उत्ऽतमानि ।
सन्तु । सम् । जाःऽपत्यम् । सुऽयमम् । आ । कृणुष्व । शत्रुऽयताम् ।
अभि । तिष्ठ । महाँसि ॥ ३ ॥

हेअग्ने त्वं महते प्रभूताय सौभगाय अस्माकं शोभनधनत्वाय शर्ध शत्रून्सहस्व त-वा त्वत्संबन्धीनिद्युम्नानिधनानितेजांसिवा उत्तमान्युत्कृष्टानिसन्तु भवन्तु किंच हेअग्ने संजा-स्पत्यं जाः जायापतिजायापती तयोःकर्मजास्पत्यम् तत्सुयमं सुष्ठु नियमनोपेतं अन्यो-न्यसंश्लिष्टमित्यर्थः समाकृणुष्व सम्यक्कुरुष्व अपिच शत्रूयतां शत्रुमात्मनइच्छतां सपत्नानां महांसितेजांसिअभितिष्ठ आक्रमस्व ॥ ३ ॥

३. हे अग्नि, तुम हम लोगों के प्रभूत ऐश्वर्य के लिए और शोभन धन के लिए शत्रुओं को दमन करो। तुम्हारे धन या तेज उत्कृष्ट हों। हे अग्नि, तुम दाम्पत्य कार्य को, अच्छी तरह से, सुनियमित करो और शत्रुओं के तेज को आक्रान्त करो।

यथोऽहव्यवाहनोदेवानांकव्यवाहनःपितॄणांसहरक्षाअसुराणांवएतस्मांसंसर्वेभावरिष्यदेमोमिति ।
वृणीध्वंहव्यवाहनमित्याहयएवदेवानांतंवृणीतइति ॥ ६ ॥

६. हे ऋत्विको, तुम लोग हमारे यज्ञ में प्रवृत्त होकर हव्यवाहक अग्नि में हवन करो और उनका परिचरण तथा सम्भजन करो एवम् देवों के निकट हव्यवहनार्थ उनका वरण करो।

॥ इति चतुर्थस्य प्रथमे द्वाविंशो वर्गः ॥ २२ ॥

त्र्यर्यमेति पंचदशर्चं पंचदशं सूक्तं अत्रानुक्रमणिका—त्र्यर्यमा पंचोना गौरिवीतिः शाक्त्य-ऐन्द्रमुशनायदौशनसीवापादइति । शक्तिपुत्रो गौरिवीतिर्नामकऋषिः अनुक्तत्वात्त्रिष्टुप् इन्द्रो-देवता मंडलादिपरिभाषयानिवृत्तत्वात् उशनायत्सहस्यैरितिपाद औशनसः ऐन्द्रोवा आभिप्लवि-केषुपीपेहनिमरुत्वतीयेएतन्निविद्धानं सूत्रितंच—तृतीयस्यत्र्यर्यमायोजातएवेतिमाध्यंदिनइति ।

त्र्य॑र्य॒मा मनु॑षो दे॒वता॑ता॒ त्री रो॑च॒ना दि॒व्या धा॑रयन्त ।
अर्च॑न्ति त्वा म॒रुतः॑ पू॒तद॑क्षा॒स्त्वमे॑षा॒मृषि॑रिन्द्रासि॒ धीरः॑ ॥ १ ॥

त्री । अ॒र्य॒मा । मनु॑षः । दे॒व॒ऽता॑ता । त्री । रो॒च॒ना । दि॒व्या ।
धा॒र॒य॒न्त॒ । अर्च॑न्ति । त्वा॒ । म॒रुतः॑ । पू॒तऽद॑क्षाः । त्वम् । ए॒षा॒म् ।
ऋषिः॑ । इ॒न्द्र॒ । अ॒सि॒ । धीरः॑ ॥ १ ॥

मनुषो मनोः संबंधिनि देवताता देवतातौ यज्ञे त्री त्रीणि अर्यमा अर्यमाणि यानि तेजांसि सन्ति यथा त्री त्रीणि रोचना रोचनानि वाय्वग्निसूर्यात्मकानि दिव्या दिव्यान्यंतरिक्षे भवा-नि तानि तेजांसि धारयन्त मरुतो धारयन्ति पूतदक्षाः शुद्धबला मरुतः त्वा त्वां अर्चन्ति स्तुवन्ति हे इन्द्र धीरः धीमांस्त्वं एषां मरुतां ऋषिरसि द्रष्टा भवसि ॥ १ ॥

१. मनु-सम्बन्धी यज्ञ में जो तीन तेज हैं तथा अन्तरिक्ष में उत्पन्न होनेवाले जो रोचमान वायु, अग्नि और सूर्यात्मक तेज हैं, उनको मरुतों ने धारण किया है। हे इन्द्र, शुद्ध बलवाले मरुद्गण तुम्हारी स्तुति करते हैं। तुम बुद्धिमान् हो, इन मरुतों को देखो।

अनु॒ यदीं॑ म॒रुतो॑ मन्दसा॒नमार्च॒न्निन्द्रं॑ पपि॒वांसं॑ सु॒तस्य॑ ।
आद॑त्त॒ वज्र॑म॒भि यदहिं॒ हन्न॒पो य॒ह्वीर॑सृज॒त्सर्त॒वा उ॑ ॥ २ ॥

अनु॑ । यत् । ई॒म् । म॒रुतः॑ । म॒न्द॒सा॒नम् । आर्च॑न् । इन्द्र॑म् ।
प॒पि॒ऽवांस॑म् । सु॒तस्य॑ । आ । अ॒द॒त्त॒ । वज्र॑म् । अ॒भि । यत् ।
अहि॑म् । हन् । अ॒पः । य॒ह्वीः । अ॒सृ॒ज॒त् । सर्त॒वै । ऊँ इति॑ ॥ २ ॥

१ तै० सं० २. ५. ८. ।

-त्यादिनाडेर्लोपः बहुलंछन्दस्यमाङ्योगेपीत्यडभावः इन्द्रः जिगर्ति गिरंतमाच्छादयन्तं श्वसंतं भयार्थश्वासं अकुर्वन्तं दानवं दनोःपुत्रं वृत्रं अपजर्गुराणः आच्छादनाद्विमोचयन् प्रति प्रतिमत्य अवहन् अवहतवान् ॥ ४ ॥

४. सोमपान के अनन्तर इन्द्र ने द्यावा-पृथिवी को निश्चल किया था। गमनशील होकर इन्द्र ने मृगवत् पलायमान वृत्र को भयभीत किया था। दनुपुत्र (वृत्र) छिप रहा था और भय से श्वास ले रहा था। इन्द्र ने उसे आच्छादनविहीन करके मारा था।

अध॒क्रत्वा॑मघव॒न्तुभ्यं॑दे॒वाअनु॒विश्वे॑अददुःसोम॒पेय॑म् ।
यत्सूर्य॑स्यह॒रितः॒पत॑न्तीःपु॒रःस॒तीरुप॑रा॒एत॑शे॒कः ॥ ५ ॥ २३ ॥

अध॑ । क्रत्वा॑ । म॒घ॒ऽव॒न् । तुभ्य॑म् । दे॒वाः । अनु॑ । विश्वे॑ । अ॒द॒दुः । सो॒म॒ऽपेय॑म् । यत् । सूर्य॑स्य । ह॒रितः॑ । पत॑न्तीः । पु॒रः । स॒तीः । उप॑राः । एत॑शे । कः॒रिति॑कः ॥ ५ ॥ २३ ॥

अधापिच हेमघवन् धनवन्निन्द्र क्रत्वा क्रतुना त्वदीयेनकर्मणा विश्वे सर्वे देवाः यो-त्समानावह्न्यादयः तुभ्यं त्वदर्थं सोमपेयं सोमपानं अन्वददुः आनुपूर्व्येणदत्तवन्तः यतःमत्तो-न्योदेवेभ्यः सर्वेभ्योधिकोभवदित्यर्थः तथाचश्रूयते—समहान्भूत्वादेवताअब्रवीदुद्धारंमउद्धर-तेत्यादि । हेइन्द्र यत् यस्त्वं पतन्तीरागच्छन्तीःपुरःसतीःपुरस्ताद्भवतीः सूर्यस्यसंबन्धिनीः हरितोघड्वाः उपराउपरतीः मंदगतीःएतशे एतशास्यायऋषये अकःअकार्षीत् एतशोहि स्व-भावेनसूर्येणसहस्पर्धामकरोदितियावत् यथाचनिगमांतरे—प्रैतशंसूर्येपस्पृधानंसौवश्व्येसुष्विमा-वदिन्द्रइति ॥ ५ ॥

५. हे धनवान् इन्द्र, तुम्हारे इस कर्म से वह्नि आदि निखिल देवों ने तुम्हें अनुक्रम से सोमरस, पान के लिए, दिया था। तुमने एतश के लिए सम्मुखवर्ती सूर्य के अश्वों का गतिरोध किया था।

नव॒यद॑स्यनव॒तिंच॑भो॒गान्त्सा॒कंवज्रे॑णम॒घवा॑विवृ॒श्चत् ।
अर्च॒न्तीन्द्रं॑म॒रुतः॑स॒धस्थे॒त्रैष्टु॑भेन॒वच॑सावाधत॒द्याम् ॥ ६ ॥

नव॑ । यत् । अ॒स्य॒ । न॒व॒तिम् । च॒ । भो॒गान् । सा॒कम् । वज्रे॑ण । म॒घऽवा॑ । वि॒ऽवृ॒श्चत् । अर्च॑न्ति । इन्द्र॑म् । म॒रुतः॑ । स॒धऽस्थे॑ । त्रैस्तु॑भेन । वच॑सा । बा॒ध॒त॒ । द्याम् ॥ ६ ॥

---

१ ऐ० ब्रा० ३. २१. । २ ऋ० सं० १. ४. २९. ।

यद्यदा मघवा धनवानिन्द्रः अस्येत्यनेनशंबरउच्यते अस्यशंबरस्यसंबन्धीनि नव-नवसंख्याकानि नवतिंच नवतिसंख्याकानिच भोगान् पुराणि भोगानित्यन्तोदात्तः पुर-वचनः साकं युगपदेव वज्रेण विवृश्चत् न्यवृश्चत् अभिनत् तदामरुतःसधस्थे सह-स्थाने युद्धेवा स्थितमिन्द्रं त्रैष्टुभेन त्रिष्टुप्छन्दस्केनवचसा वाग्रूपेण स्तोत्रेणार्चन्ति अ-स्तुवन् इन्द्रः एवंस्तुतःसन् यो मरुद्भिःस्तूयमानेनमंत्रेणदीप्तःशंबरास्यमसुरं बाधमानोऽभ-वत् पिपीडे ॥ ६ ॥

६. जब धनवान् इन्द्र ने वज्र-द्वारा शम्बर के ९९ नगरों को एक काल में ही विनष्ट किया था, तब मरुतों ने संग्राम-भूमि में ही इन्द्र की स्तुति, त्रिष्टुप् छन्द में, की थी। इस तरह से मरुतों के मन्त्रों-द्वारा स्तुत होने पर दीप्त इन्द्र ने शम्बर असुर को पीड़ित किया था।

सखासख्येंअपचत्तूयमग्निरस्यक्रत्वामहिषात्रीशतानि ।
त्रीसाकमिन्द्रोमनुषःसरांसिसुतंपिबद्वृत्रहत्यायसोमम् ॥ ७ ॥

सखा । सख्ये । अपचत् । तूयम् । अग्निः । अस्य । क्रत्वा ।
महिषा । त्री । शतानि । त्री । साकम् । इन्द्रः । मनुषः । सरांसि ।
सुतम् । पिबत् । वृत्रऽहत्याय । सोमम् ॥ ७ ॥

सखा इन्द्रस्यमित्रभूतोग्निः महिषा महिषाणांपशूनां त्री त्रीणि शतानि शतसं-ख्याकानि सख्ये सख्युर्मित्रभूतस्यास्येन्द्रस्य क्रत्वा कर्मणा निमित्तभूतेन तूयं क्षिप्रं अपचत् पपाच किंच इन्द्रःपरमैश्वर्ययुक्तःमनुषोमनोःसंबंधीनि त्री त्रीणिसरांसि पात्राणि अत्रसरस्शब्देन पूतभृदाधवनीयद्रोणकलशसंज्ञानिपात्राण्युच्यन्ते तेषुस्थितंसुतम भिषुतंसोमंसाकं युगपदेव वृत्रहत्याय वृत्रहननाय पिबदपिबत् पपौ ॥ ७ ॥

७. इन्द्र के मित्रभूत अग्नि ने मित्र इन्द्र के कार्य के लिए सौ महिषों को शीघ्र ही पकाया था। परमैश्वर्ययुक्त इन्द्र ने वृत्र को मारने के लिए मनु-सम्बन्धी तीन पात्रों में स्थित सोमरस को एक काल में ही पिया था।

त्रीयच्छतामहिषाणामघोमास्त्रीसरांसिमघवासोम्यापाः ।
कारंनविश्वेअह्वन्तदेवाभरमिन्द्राययदहिंजघान ॥ ८ ॥

त्री । यत् । शता । महिषाणाम् । अघः । माः । त्री । सरांसि ।
मघऽवा । सोम्या । आपाः । कारम् । न । विश्वे । अह्वन्त ।
देवाः । भरम् । इन्द्राय । यत् । अहिम् । जघान ॥ ८ ॥

हेइन्द्र त्वं मघवा त्री त्रयाणांशता शतसंख्याकानांमहिषाणांपशूनांमाः मांसानि

अभ्यक्षितवानसि- यसेरचेर्वाक्यं यदा च मघवा धनवांस्त्वं सोम्या सोममयानि त्रीणि सरांसि पात्राणि अपाः पीतवानसि यद्वा इन्द्रो अहिं वृत्रं अघ्नान् हतवान् तदा विश्वे सर्वे देवाः भरं सोमपानादिना पूर्णं इन्द्रायेन्द्रं युद्धार्थं अह्वन्त आह्वयंत यनदृष्टान्तः—कारं स्वामिनः कर्मकरमिव यद्वत् ॥ ८ ॥

८. हे इन्द्र, जब तुमने तीन सौ महिषों के मांस का भक्षण किया था, धनवान् होकर जब तुमने तीन पात्रों में स्थित सोमरस का पान किया था, जब तुमने वृत्र का वध किया था, तब सब देवों ने युद्ध के लिए सोमपान से पूर्ण इन्द्र का आह्वान किया था, जैसे स्वामी दास का आह्वान करते हैं।

उशनसः स्तोमे उशना यत्सहस्यैरिति मरुत्वतीयेस्तकमुखीया सूनिर्वच—उशनसः स्तोमे नगरगीर्णमिवात्मानंमन्यमानोमन्येवोशनायत्सहस्यैरयातमिति ।

उ॒शना॒यत्स॑ह॒स्यै॒३॑रया॑तंगृ॒हमि॑न्द्रजूजु॒वा॒नेभि॒रश्वैः॑ ।
व॒न्वा॒नोअत्र॑स॒रथं॑ययाथ॒कुत्से॑नदे॒वैरव॑नोर्ह॒शुष्ण॑म् ॥ ९ ॥

उ॒शना॑ । यत् । स॒ह॒स्यैः॑ । अया॑तम् । गृ॒हम् । इ॒न्द्र॒ । जू॒जु॒वा॒नेभिः॑ । अश्वैः॑ । व॒न्वा॒नः । अत्र॑ । स॒ऽरथ॑म् । य॒या॒थ॒ । कुत्से॑न । दे॒वैः । अव॑नोः । ह॒ । शुष्ण॑म् ॥ ९ ॥

यदा हे इन्द्र त्वं उशनाकाव्यश्च सहस्यैरभिभवनशीलैः जूजुवानेभिः जूजुवानैर्गच्छद्भिः अश्वैः कुत्सस्य गृहं अयातं अगच्छतं तदा हे इन्द्र त्वं अस्मिन्काले वन्वानः शत्रून्हिंसन् कुत्सेन देवैश्च सह सरथं समानमेकं रथं ययाथ जगन्थ किंच शुष्णमेतन्नामानमसुरं अवनोर्ह अहिंसीः खलु ॥ ९ ॥

९. हे इन्द्र, तुम और कवि (उशना) जब अभिभवनशील एवम् गुलगामी अश्वों के साथ कुत्स के गृह में उपस्थित हुए थे, तब तुमने शत्रुओं को हिंसित करके कुत्स और देवों के साथ एक रथ पर आरूढ़ हुए थे। हे इन्द्र, शुष्ण नामक असुर को तुमने ही मारा है।

प्रान्यच्च॒क्रम॑वृहः॒सूर्य॑स्य॒कुत्सा॑या॒न्यद्वरि॑वो॒यात॑वेकः ।
अ॒नासो॑दस्यूँ॑रमृणोव॒धेन॒निर्दु॑र्यो॒णआ॑वृणङ्मृ॒ध्रवा॑चः ॥ १० ॥ २४ ॥

प्र । अ॒न्यत् । च॒क्रम् । अ॒वृ॒हः॒ । सूर्य॑स्य । कुत्सा॑य । अ॒न्यत् । वरि॑वः । यात॑वे । अ॒कः॒रित्य॑कः । अ॒नासः॑ । दस्यू॑न् । अ॒मृ॒णः॒ । व॒धेन॑ । नि । दु॒र्यो॒णे । अ॒वृ॒ण॒क् । मृ॒ध्रऽवा॑चः ॥ १० ॥ २४ ॥

हेइन्द्र पूर्वं द्विचक्रस्यसूर्यस्य अन्यदेकंचक्रं प्रावृहः पृथक्चकर्थ अन्यदेकंचक्रं कुत्साय कृत्सस्यवरिवोधनं धनं यावये प्रागुं अकः अकार्षीः किंच अनासः आस्यरहितान् आस्यशब्देनशब्दोलक्ष्यते शब्दवान् मूकान् दस्यून् असुरान् वधेनायुधेनवज्रेण अमृणः अहिंसीः दुर्योणे संग्रामे मृध्रवाचः हिंसितवागिन्द्रियानसुरान् न्यवृणक् नितरांछिन्नवान-सि अमृणोन्यवृणगिविद्रिरुक्तिरादरार्था ॥ १० ॥

१०. हे इन्द्र, पहले ही तुमने सूर्य के दो चक्कों में से एक चक्के को पृथक् किया था एवम् दूसरे एक चक्के को तुमने धन-लाभ के लिए कुत्स को दिया था। तुमने शब्द-रहित असुरों को हतबुद्धि करके वज्र-द्वारा संग्राम में मारा था।

स्तोमासस्त्वागौरिवीतेरवर्धन्नरन्धयोवैदथिनायपिप्रुम् ॥ ॥
आत्वामृजिश्वासख्यायचक्रेपचन्पक्तीरपिबःसोममस्य ॥ ११ ॥

स्तोमासः । त्वा । गौरिऽवीतेः । अवर्धन् । अरन्धयः । वैदथिनाय ।
पिप्रुम् । आ । त्वाम् । ऋजिश्वा । सख्याय । चक्रे । पचन् ।
पक्तीः । अपिबः । सोमम् । अस्य ॥ ११ ॥

हेइन्द्र गौरिवीतेः एतन्नामकस्यमंत्रद्रष्टुर्मंत्रसंबन्धीनिस्तोमासःस्तोत्राणि त्वा त्वां अवर्धन् वर्धयन्तु वैदथिनाय विदथिनःपुत्राय ऋजिश्वनाम्ने पिप्रुंएतन्नामकमसुरं अरंधयः वशमनयः हेइन्द्र ऋजिश्वनामाकश्चिदृषिः सख्याय त्वत्सखित्वाय पक्तीःपक्तव्यानि पुरोडाशादीनि पचन् पाकं कुर्वन् त्वा त्वां आचक्रे अभिमुखीचकार किंच त्वं अस्य ऋजिश्वनः संबन्धिनं सोमं अपिबः अपाः ॥ ११ ॥

११. हे इन्द्र, गौरिवीति ऋषि के स्तोत्र तुम्हें वर्द्धित करें। तुमने विदथिपुत्र ऋजिश्वा के लिए पिप्रु नामक असुर को वशीभूत किया था। ऋजिश्वा नामवाले किसी ऋषि ने तुम्हारी सखिता के लिए पुरोडाश आदि को पकाकर तुम्हें अभिमुख किया था। तुमने ऋजिश्वा के सोम का पान किया था।

दशापेयेहनिमरुत्वतीयशस्त्रेनवग्वासइतिसूक्तमुखीया सूत्रितंच—नवग्वासःसुतसोमासइ-न्द्रंसखाइयत्रसखिभिर्नवग्वैरितिनिविद्धानयोरान्त्येइति ।

नवग्वासःसुतसोमासइन्द्रंदशग्वासोअभ्यर्चन्त्यर्कैः ।
गव्यंचिदूर्वमपिधानवन्तंतंचिन्नरःशशमानाअपव्रन् ॥ १२ ॥

नवऽग्वासः । सुतऽसोमासः । इन्द्रम् । दशऽग्वासः । अभि । अर्चन्ति ।
अर्कैः । गव्यम् । चित् । ऊर्वम् । अपिधानऽवन्तम् । तम् । चित् ।
नरः । शशमानाः । अप । व्रन् ॥ १२ ॥

नवग्वासः सत्रयागमनुतिष्ठन्तोयेनवभिर्मासैःसमाप्यगताः येनवग्वाः दशभिर्मासैःसमाप्येगताास्तेदशग्वाः एतेउभयविधाअंगिरसः सुतसोमासः अभिषुतसोमाःसन्तः इन्द्रमर्कैरर्चनीयैःस्तोत्रैरभ्यर्चन्ति अभिष्टुवन्ति तथा शशमानाः स्तुवन्तः नरोनेतारोंगिरसः अपिधानवन्तं बलेनासुरेणाच्छादितवन्तं चंचित् बहुप्रदेशेप्रसिद्धमपि गव्यंचित् गोसंबंधिनमपि ऊर्वं समूहं अपव्रन् अपावृण्वन् ॥ १२ ॥

१२. नौ महीनों में समाप्त होनेवाले और दस महीनों में समाप्त होनेवाले यज्ञ को करनेवाले अङ्गिरा लोग सोमाभिषव करके अर्चनीय स्तोत्रों-द्वारा इन्द्र की स्तुति करते हैं। स्तुति करनेवाले अङ्गिरा लोगों ने असुरों-द्वारा आच्छादित गो-समूह को उन्मुक्त किया था।

परिकीनाम्येकाहेमरुत्वतीयनिष्केवल्ययोःसूक्तमुखीये कथोनुतइत्याद्येद्वेऋचौ सूत्रितंच—कथोनतेपरिचराणिविद्वानितिद्वेइति ।

कथोनुतेपरिचराणिविद्वान्वीर्यामघवन्याचकर्थ ।
याचोनुनव्याकृणवःशविष्ठप्रेदुतातेविदथेषुब्रवाम ॥ १३ ॥

कथो इति । नु । ते । परि । चराणि । विद्वान् । वीर्या । मघऽवन् । या । चकर्थ । या । चो इति । नु । नव्या । कृणवः । शविष्ठ । प्र । इत् । ऊँ इति । ता । ते । विदथेषु । ब्रवाम ॥१३॥

हेमघवन् धनवन्निन्द्र त्वं या यानि वीर्या वीर्याणि चकर्थ चकृषे अहं यानि वीर्याणि विद्वान् जानन् ते तुभ्यं कथोनु कथंनु परिचराणि परिचर्याकरवाणि हेशविष्ठ बलवत्तमेन्द्र याचो यानिचैव नव्या नव्यानि नूतनानि वीर्याणि नु क्षिप्रं कृणवः कुर्याः ते त्वदीयानि ता तानि वीर्याणि विदथेषु यज्ञेषु प्रेदु ब्रवाम प्रैववदाम ॥ १३ ॥

१३. हे धनवान् इन्द्र, तुमने जिस वीर्य (पराक्रम) को प्रकट किया था, हम उसको जानते हुए भी किस प्रकार से तुम्हारे लिए प्रकट करें—क्योंकर स्तवन करें? हे बलवान् इन्द्र, तुम जिस नूतन वीर्य (पराक्रम) को प्रकट करोगे, हम यज्ञ में तुम्हारे उस वीर्य का कीर्तन करेंगे।

एताविश्वाचकृवाँइन्द्रभूर्यपरीतोजनुषावीर्येण ।
याचिन्नुवज्रिन्कृणवोदधृष्वान्नतेवर्तातविष्याअस्तितस्याः ॥ १४ ॥

एना । विश्वा । चकृऽवान् । इन्द्र । भूरि । अपरिऽइतः । जनुषा । वीर्येण । या । चित् । नु । वज्रिन् । कृणवः । दधृष्वान् । न । ते । वर्ता । तविष्याः । अस्ति । तस्याः ॥ १४ ॥

हेइन्द्र अपरीवः शत्रुभिरपरिगतस्त्वं जनुषा जननसिद्धेनात्मीयेनवीर्येणबलेनभूरि भूरीणि बहूनिएता एतानि प्रत्यक्षेणोपलभ्यमानानि विश्वा विश्वानि व्याप्तानि भुवनजातानि चकृवान् कृतवान् हेवज्रिन् वज्रवन्निन्द्र दभूष्वान् सपत्नान् धर्षयंस्त्वं नुक्षिप्रं यानिच् यानिच विश्वानि कृणवः कुर्याः तेत्वदीयस्यतस्यास्तविष्याः वस्यबलस्यसर्वा निवारयिता नकोप्यस्ति ॥ १४ ॥

१४. हे इन्द्र, तुम शत्रुओं-द्वारा दुर्द्धर्ष्य हो। तुमने अपने प्रकृत बल से प्रत्यक्ष दृश्यमान बहुतेरे भुवनजात को किया है। हे वज्रधर, शत्रुओं को शीघ्र ही विनष्ट करते हुए तुम जो कुछ करते हो, तुम्हारे उस बल या कर्म का निवारण कोई भी नहीं कर सकता है।

इन्द्रब्रह्मक्रियमाणाजुषस्वयातेशविष्ठनव्याअकर्म ।
वस्त्रेवभद्रासुकृतावसूयूरथंनधीरःस्वपाअतक्षम् ॥ १५ ॥ २५ ॥

इन्द्र । ब्रह्म । क्रियमाणा । जुषस्व । या । ते । शविष्ठ । नव्याः । अकर्म । वस्त्राऽइव । भद्रा । सुऽकृता । वसुऽयुः । रथम् । न । धीरः । सुऽअपाः । अतक्षम् ॥ १५ ॥ २५ ॥

हेशविष्ठ बलवत्तम शूरवमेन्द्र ते तुभ्यं या यानि स्तोत्राणि नव्याःनूतनाः अद्यवशाद्यं अकर्म अकुर्म हेइन्द्र त्वं क्रियमाणा अस्माभिः क्रियमाणानि ब्रह्म ब्रह्माणि तानि स्तोत्राणि जुषस्व सेवस्व धीरोधीमान् स्वपाःशोभनकर्मा वसूयुर्धनकामोहं वस्त्रेव वस्त्राणीव भद्रा भद्राणि भजनीयानि सुकृता सुष्ठुकृतानि स्तोत्राणि रथंन रथमिव अतक्षं अकरवं स्तोत्राण्युपसंहारवस्त्राणीत्यभिप्रायेण वस्त्रनिदर्शनमुक्तं रथदृष्टान्तस्तु आगमनसाधनत्वप्रतिपादनाय स्तोत्राणिस्वीकृत्यमत्संबन्धंमयच्छेत्यर्थः ॥ १५ ॥

१५. हे अतिशय बलवान् इन्द्र, हम लोगों ने आज तुम्हारे लिए जिन नूतन स्तोत्रों को रचा है, हम लोगों-द्वारा विहित उन सफल स्तोत्रों को तुम ग्रहण करो। हम धीमान्, शोभन कर्म करनेवाले और धनाभिलाषी हैं। इन भजनीय स्तोत्रों को हम वस्त्र और रथ की तरह तुम्हें अर्पित करते हैं।

॥ इतिचतुर्थस्यप्रथमेपंचविंशोवर्गः ॥ २५ ॥

कस्यवीरइतिपंचदशर्चंषोडशंसूक्तं अत्रानुक्रमणिका—कस्यबभ्रुर्ऋणंचयोप्यमराजास्तुतमिति । बभ्रुर्ऋषिः अनुक्तत्वात्रिष्टुप् इन्द्रोदेवता ऋणंचयनामराजापिकचित्स्तूयते अतःसोपिदेवता पीमसोमाख्येएकाहेमरुत्वतीयशस्त्रेइदंसूक्तंनिविद्धानं सूत्रितंच—तीव्रसोमेनाभ्यापकामःकस्यवीरइति ।

क्व१॒स्यवी॒रःकोअ॑पश्य॒दिन्द्रं॑सु॒खर॑थ॒मीय॑मानं॒हरि॑भ्याम् ।
योरा॒याव॒ज्रीसु॒तसो॑ममि॒च्छन्तदोको॒गन्ता॑पुरुहू॒तऊ॒ती ॥ १ ॥

क्व॑ । स्यः । वी॒रः । कः । अ॒प॒श्य॒त् । इन्द्र॑म् । सु॒ख॒ऽरथ॑म् ।
ईय॑मानम् । हरि॑ऽभ्याम् । यः । रा॒या । व॒ज्री । सु॒तऽसो॑मम् ।
इ॒च्छन् । तत् । ओकः॑ । गन्ता॑ । पु॒रु॒ऽहू॒तः । ऊ॒ती ॥ १ ॥

वज्री वज्रवान्पुरुहूतोबहुभिराहूतोयइन्द्रः राया देयेनधनेनसहसुतसोममिच्छन् अभिषुतसोमंयजमानमन्विच्छन् ऊती ऊत्यै रक्षायै तत् तस्ययजमानस्य ओकोगृहंगंता भवति वीरोविक्रान्तस्यसइन्द्रःक्वकुत्रविद्यते सुखरथं शोभनाल्पच्छिद्ररथोयस्यससुखरथः सुशुखनतिछिद्रविभूमिमितिवासुखं तादृशमथं सुहितं खेभ्यः खंपुनःखनतेरितियास्कः । हरिभ्यां स्ववाहनाभ्यामश्वाभ्यांईयमानंगच्छन्तमिन्द्रंकोपश्यत् कश्चददर्श ॥ १ ॥

१. वज्रधर, बहुतों-द्वारा आहूत इन्द्रवान योग्य धन के साथ सोमाभिषव करनेवाले यजमान की इच्छा करते हुए, रक्षा के लिए यजमान के गृह में आते हैं। वे पराक्रमी इन्द्र कहाँ विद्यमान हैं? अपने दोनों घोड़ों-द्वारा आकृष्ट सुखकर रथ पर आनेवाले इन्द्र को किसने देखा है?

अवा॑चचक्षंप॒दम॑स्यस॒स्वरु॒ग्रंनि॑धा॒तुरन्वा॑यमि॒च्छन् ।
अपृ॑च्छम॒न्याँउ॒तते॑मआहु॒रिन्द्रं॒नरो॑बुबुधा॒नाअ॑शेम ॥ २ ॥

अव॑ । च॒च॒क्ष॒म् । प॒दम् । अ॒स्य॒ । स॒स्वः । उ॒ग्रम् । नि॒ऽधा॒तुः ।
अनु॑ । आ॒य॒म् । इ॒च्छन् । अपृ॑च्छम् । अ॒न्यान् । उ॒त । ते ।
मे॒ । आ॒हुः । इन्द्र॑म् । नरः॑ । बु॒बु॒धा॒नाः । अ॒शे॒म॒ ॥ २ ॥

अस्येन्द्रस्य पदं स्थानं अवाचचक्षं अहमवाद्राक्षं कीदृशं सस्वोवहितं उग्रमुद्गूर्णं किंच इच्छन्निन्द्रमन्विच्छन् अहं निधातुः स्वस्थापयितुरस्येन्द्रस्यपदमन्वायं अन्वगमं अन्यानुत अन्यान्विदुषोपि मार्गं इन्द्रमपृच्छं पृष्टवानस्मि पृष्टास्ते मे मह्यं इन्द्रमाहुः किमाहुरितिवक्ष्यते—नरोयज्ञानांनेतारोबुबुधानाः बुभुत्समानाः वयं अशेम इन्द्रंप्राप्तवन्तःस्म यद्यपीन्द्रोविद्यते तथापि दुर्लभश्चेदनुपगन्तव्यइति बुभुत्समानस्वभावमपृच्छत् पृष्टैश्चसुलभस्त्वके न्द्रमाप्स्यथेत्यस्करोषमपरपदिस्यर्थः ॥ २ ॥

२. हमने इन्द्र के अन्तर्हित और उग्र स्थान को देखा है। अन्वेषण करते हुए हम आधारभूत इन्द्र के स्थान में गये हैं। हमने अन्य विद्वानों से भी इन्द्र के सम्बन्ध में पूछा है। पूछे जाने पर यज्ञ के नेता और ज्ञानाभिलाषियों ने हमें कहा कि हम लोगों ने इन्द्र को प्राप्त किया है।

---

१ नि० ३.१३.।

प्रनुवयंसुतेयातेकृतानीन्द्रब्रवामयानिनोजुजोषः ।
वेददविद्वाञ्छृणवच्चविद्वान्वहतेयंमघवासर्वसेनः ॥ ३ ॥

प्र । नु । वयम् । सुते । या । ते । कृतानि । इन्द्र । ब्रवाम । यानि ।
नः । जुजोषः । वेदत् । अविद्वान् । शृणवत् । च । विद्वान् ।
वहते । अयम् । मघऽवा । सर्वऽसेनः ॥ ३ ॥

हेइन्द्र तेत्वदीयानि यानिकृतानि कर्माणि सन्ति नु अद्यवयं स्तोतारः सुतेसोमे अभिषुतेसति तानिकर्माणिप्रब्रवाम प्रकर्षेणवदाम त्वमपिनोऽस्मदर्थंयानिकर्माणिजुजोषः असेवथाः तानिकर्माणि अविद्वान् इतःपूर्वमजानन् जनःवेदत् जानातु शृणवच्च शृणुयाच्च यद्वा विद्वान्जानन्पुरुषःशृणवच्च अजानंतमपिजनंश्रावयेच्च सर्वसेनः सर्वाभिःसेनाभिर्युक्तः मघवा धनवान्विद्वान्जानन् अयमिन्द्रःजानतश्शृण्वतश्च तान्जनान् प्रतिवहते अश्वैरुह्यते व्यत्ययेनकर्तृप्रत्ययः प्रापयति ॥ ३ ॥

३. हे इन्द्र, तुमने जिन कार्यों को किया है, सोमाभिषव करने पर हम स्तोता उनका वर्णन करते हैं। तुमने भी हमारे लिए जिन कर्मों का सेवन किया है, उन कर्मों को इसके पहले नहीं जाननेवाले लोग जानें। जो लोग जानते हैं, वे नहीं जाननेवालों को सुनावें। सब सेनाओं से युक्त होकर धनवान् इन्द्र अश्व पर आरोहण कर उन जाननेवाले और सुननेवाले के पास गमन करे।

स्थिरंमनश्चकृषेजातइन्द्रवेषीदेकोयुधयेभूयसश्चित् ।
अश्मानंचिच्छवसादिद्युतोविविदोगवामूर्वमुस्रियाणाम् ॥ ४ ॥

स्थिरम् । मनः । चकृषे । जातः । इन्द्र । वेषि । इत् । एकः ।
युधये । भूयसः । चित् । अश्मानम् । चित् । शवसा । दिद्युतः ।
वि । विदः । गवाम् । ऊर्वम् । उस्रियाणाम् ॥ ४ ॥

हेइन्द्र जातःउत्पद्यमानएवत्वं स्थिरं चलनरहितंमनश्चित्तंचकृषे चकर्थ सर्वान् प्रतिभटान् जयेयमितीदृशं तथाहेइन्द्र एकइत् असहायएवत्वं युधये युद्धाय भूयसश्चित् बहुतरान्राक्षसादीनपि वेषि अवैः अगमः किंच अश्मानंचित् गवामावरकंपर्वतमपिशवसाबलेनविदिद्युतः व्यभिनः किंच उस्रियाणांक्षीरमुत्सारयन्तीनांगवांधेनूनांऊर्वंसमूहंविदः अवेदयः अलंभयः ॥ ४ ॥

४. हे इन्द्र, उत्पन्न होते ही तुमने सब शत्रुओं को जीतने के लिए चित्त को स्थिर (दृढ़संकल्प) किया था। हे इन्द्र, अकेले ही तुमने बहुतेरे राक्षसों से युद्ध करने के लिए गमन किया था। गौओं के आवरक पर्वत को तुमने बल द्वारा विदीर्ण किया था। तुमने क्षीरदायिनी गौओं के समूह को प्राप्त किया था।

वि । सु । मृर्धः । जनुषा । दानम् । इन्वन् । अहन् । गवा ।
मघऽवन् । सम्ऽचकानः । अत्र । दासस्य । नमुचेः । शिरः । यत् ।
अवर्तयः । मनवे । गातुम् । इच्छन् ॥ ७ ॥

हेमघवन् धनवन्निन्द्र संचकानः अस्माभिःस्तूयमानस्त्वं संपूर्वःकायतिःशब्दकर्मा तस्यकर्मणिलिटिरूपं दानं देवानांबाधकंवृत्रमसुरंगवावज्रेणइन्वन् प्रेरयन् हिंसन् जनुषाजन्म-नाप्रभृति राक्षसादीन् शत्रून् वि सु व्यहन् विशेषेण इन्द्रस्याशुराः जन्मआरभ्य शत्रुहन्तृत्वम् हेइन्द्र त्वं अत्रास्मिन्युद्धे मनवे नमुचिनापहृतगोधनायमह्यंगातुंसुखमिच्छन् अ-भिलषन् नमुचेरेतन्नामकस्य दासस्य उपक्षपयितुरसुरस्यसंबन्धिशिरः शीर्षं यद्यदाअवर्तयः अचूर्णयः तदाशत्रून्विजघन्येतिपूर्वेणसंबन्धः ॥ ७ ॥

७. हे धनवान् इन्द्र, हम लोग तुम्हारा स्तवन करते हैं। तुम देव-पीड़क वृत्र को वज्र-द्वारा पीड़ित करो। तुमने जन्म से ही शत्रुओं का संहार किया है। हे इन्द्र, इस युद्ध में तुम हमारे सुख के लिए दास नमुचि के सिर को चूर्ण करो।

युजंहिमामकृथाआदिदिन्द्रशिरोदासस्यनमुचेर्मथायन् ।
अश्मानंचित्स्वर्यंवर्तमानंप्रचक्रियेवरोदसीमरुद्भ्यः ॥ ८ ॥

युजम् । हि । माम् । अकृथाः । आत् । इत् । इन्द्र । शिरः ।
दासस्य । नमुचेः । मथायन् । अश्मानम् । चित् । स्वर्यम् ।
वर्तमानम् । प्र । चक्रियाऽइव । रोदसी इति । मरुत्ऽभ्यः ॥ ८ ॥

हेइन्द्र त्वं स्वर्यं स्वरेणसहितं वर्तमानं भ्रमन्तं अश्मानंचित् मेघमिवस्थितं दासस्य उपक्षपयितुर्नमुचेरसुरस्यशिरः मथायन् चूर्णयन् आदिदनन्तरमेवमां युजं सखायं अकृथाहि चकर्थैवखलु तदानींमरुद्भ्यः स्तोतृभ्यः रोदसी द्यावापृथिव्यौचक्रियेव चक्रेणेव प्रास्तां व-र्ततांप्रमुपेर्योग्यक्रियाध्याहारः ॥ ८ ॥

८. हे इन्द्र, तुमने शब्द करनेवाले और भ्रमण-शील मेघ की तरह, दास नमुचि असुर के मस्तक को चूर्ण करके हमारे साथ मैत्री की थी। उस समय मरुतों के प्रभाव से द्यावापृथिवी चक्र की तरह घूमने लगी थी।

स्त्रियोहिदासआयुधानिचक्रेकिंमाकरन्नबलाअस्यसेनाः ।
अन्तर्ह्यख्यदुभेअस्यधेनेअथोपप्रैद्युधयेदस्युमिन्द्रः ॥ ९ ॥

स्त्रियः । हि । दासः । आयुधानि । चक्रे । किम् । मा । करन् ।
अबलाः । अस्य । सेनाः । अन्तः । हि । अख्यत् । उभे इति । अस्य ।
धेने इति । अथ । उप । प्र । ऐत् । युधये । दस्युम् । इन्द्रः ॥ ९ ॥

दासः उपक्षपयिता नमुचिरसुरः स्त्रियः स्त्रीः आयुधानि युद्धसाधनानि चक्रे हि कृतवान्खलु इन्द्रेण सह योद्धुं प्रहितवानित्यर्थः अस्यासुरस्य संबन्धिन्यः अबलाः स्त्रीरूपाः सेनाः मा मां किं करन् किं कुर्युरिति मन्यमान इन्द्रः तासां मध्ये अस्यासुरस्य धेने प्रीणयित्र्यौ सुरूपे उभे द्वे स्त्रियौ अन्तः अख्यत् गृहमध्ये निदधे खलु अथानन्तरमिन्द्रः दस्युं नमुचिं युधये युद्धाय उपप्रैत् उपागच्छत् ॥९॥

९. दास नमुचि ने स्त्रियों को युद्धसाधन (सेना) बनाया था। असुर की यह स्त्री-सेना मेरा क्या कर लेगी? इस तरह सोचकर इन्द्र ने उन सेनाओं के मध्य से उस असुर की दो प्रेयसी स्त्रियों को, अपने घर में रख लिया और नमुचि से लड़ने के लिए प्रस्थान किया।

समत्र॒ गावो॑ऽभितो॑ऽनवन्ते॒हेह॑ व॒त्सैर्वियु॑ता॒ यदास॑न् ।
सन्ता इन्द्रो॑ असृजद॒स्य शा॒कैर्यदीं॒ सोमा॑सः॒ सुषु॑ता॒ अम॑न्दन् ॥१०॥२७॥

सम् । अत्र॑ । गावः॑ । अ॒भितः॑ । अन॑वन्त । इ॒हऽइ॑ह । व॒त्सैः । विऽयु॑ताः । यत् । आस॑न् । सम् । ताः । इन्द्रः॑ । अ॒सृ॒जत् । अ॒स्य॒ । शा॒कैः । यत् । ई॒म् । सोमा॑सः । सुऽसु॑ताः । अम॑न्दन् ॥ १० ॥ २७ ॥

यदा गावः वत्सैः वियुता आसन् वियुक्ता अभवन् अत्रास्मिन्काले अभितः सर्वतो नमुचिनापहृता गावः इहेह इह चेह च सर्वतः समनवन्त अत्यन्तमगच्छन् यत् यदा सुषुताः बभ्रुनाम्ना ऋषिणा सुष्ठु अभिषुताः सोमासः सोमाः ईम् एनमिन्द्रं अमन्दन् अमादयन् तदा इन्द्रः शाकैः शक्तैः मरुद्भिः सह अस्य बभ्रोः संबन्धिनीर्नमुचिनापहृतास्ता गाः समसृजत् वत्सैः सह समयोजयत् ॥१०॥

१०. जब गौएँ बछड़ों से वियुक्त हुई थीं, तब उस समय वे नमुचि-द्वारा अपहृत गौएँ इधर-उधर सर्वत्र भटक रही थीं। बभ्रु ऋषि-द्वारा अभिषुत सोम से जब इन्द्र प्रहृष्ट हुए, तब समर्थ मरुतों के साथ इन्द्र ने बभ्रु की गौओं को बछड़ों के साथ मिला दिया।

यदीं॒ सोमा॑ ब॒भ्रुधू॑ता॒ अम॑न्द॒न्नरो॑रवीद्वृष॒भः साद॑नेषु ।
पु॒रं॒द॒रः प॑पि॒वाँ इन्द्रो॑ अस्य॒ पुन॒र्गवा॑मददादु॒स्रिया॑णाम् ॥ ११ ॥

यत् । ई॒म् । सोमाः॑ । ब॒भ्रुऽधू॑ताः । अम॑न्दन् । अरो॑रवीत् । वृ॒ष॒भः । सद॑नेषु । पु॒र॒म्ऽद॒रः । प॒पि॒ऽवान् । इन्द्रः॑ । अ॒स्य॒ । पुनः॑ । गवा॑म् । अ॒द॒दा॒त् । उ॒स्रिया॑णाम् ॥ ११ ॥

यद् यदा बभ्रुधूताः बभ्रुणाभिषुताः सोमाः ईम् एनमिन्द्रं अमन्दन् अमादयन् तदा वृषभः कामानां वर्षितेन्द्रः सदनेषु युद्धेषु अरोरवीत् अत्यर्थं शब्दमकरोत् पुरंदरः पुरां दारयिता अस्येमं सोमं पपिवान् पीतवान् इन्द्रः पुनः उस्रियाणां क्षीरमुत्स्राविणीः गवां गाः अददात् बभ्रवे दत्तवान् ॥११॥

११. जब बभ्रु के अभिषुत सोम ने इन्द्र को प्रहृष्ट किया, तब कामनाओं के पूरक इन्द्र ने, संग्राम में, महान् शब्द किया। पुरन्दर (नगर-विनाशक) इन्द्र ने सोम-पान किया और बभ्रु को फिर से दुग्ध देनेवाली गौएँ दीं।

भ॒द्रमि॒दं रु॒शमा॑ अग्ने अक्र॒न्गवां॑ च॒त्वारि॒ दद॑तः स॒हस्रा॑।
ऋ॒णं॒च॒यस्य॒ प्रय॑ता म॒घानि॒ प्रत्य॑ग्रभीष्म॒ नृत॑मस्य नृ॒णाम् ॥ १२ ॥

भ॒द्रम्। इ॒दम्। रु॒शमाः॑। अ॒ग्ने॒। अ॒क्र॒न्। गवा॑म्। च॒त्वारि॑। दद॑तः। स॒हस्रा॑। ऋ॒ण॒म्ऽच॒यस्य॑। प्रऽय॑ता। म॒घानि॑। प्रति॑। अ॒ग्र॒भी॒ष्म॒। नृऽत॑मस्य। नृ॒णाम् ॥ १२ ॥

रुशमा इति कश्चिज्जनपदविशेषः अत्र तत्स्थशब्देन तत्रत्या जना उच्यन्ते रुशमाः ऋणंचयनाम्नो राज्ञः किंकराः हे अग्ने भद्रं कल्याणमिदं कर्म अक्रन् अकुर्वन् कीदृशाः गवां धेनूनां चत्वारि चतुःसंख्यायुक्तानि सहस्रा सहस्राणि ददतः मह्यं प्रयच्छतः राज्ञा हि दीयमानानि धनानि राजपुरुषा एव प्रयच्छन्तीत्यर्थः नरां नेतॄणां मध्ये नृतमस्य अतिशयेन नेतृतमस्य ऋणंचयस्य एतन्नामकेन राज्ञा प्रयतानि प्रदत्तानि मघानि गोरूपाणि धनानि वयं प्रत्यग्रभीष्म प्रतिगृहीतवन्तः अस्मत्पूजार्थं बहुवचनम् ॥ १२ ॥

१२. हे अग्नि, ऋणञ्चय राजा के किंकर रुशम देशवासियों ने मुझे चार सहस्र गौएँ देकर कल्याण-कारक कर्म किया था। नेताओं के बीच श्रेष्ठ नेता ऋणञ्चय राजा-द्वारा प्रदत्त गोरूप रत्नों को मैंने ग्रहण किया है।

सु॒पेश॑सं॒ माव॑ सृज॒न्त्यस्तं॒ गवां॑ स॒हस्रै॑ रु॒शमा॑सो अग्ने।
ती॒व्रा इन्द्र॑मममन्दुः सु॒तासो॒ऽक्तोर्व्यु॑ष्टौ॒ परि॑तक्म्यायाः ॥ १३ ॥

सु॒ऽपेश॑सम्। मा॒। अव॑। सृ॒ज॒न्ति॒। अस्त॑म्। गवा॑म्। स॒हस्रैः॑। रु॒शमा॑सः। अ॒ग्ने॒। ती॒व्राः। इन्द्र॑म्। अ॒म॒म॒न्दुः॒। सु॒तासः॑। अ॒क्तोः। विऽउ॑ष्टौ। परि॑ऽतक्म्यायाः ॥ १३ ॥

हे अग्ने रुशमासः रुशमाः ऋणंचयस्य किंकराः सुपेशसं सुरूपमलंकाराच्छादनादिभिः सत्कृतं मा मां अस्तं गृहं गवां धेनूनां सहस्रैः सह अवसृजन्ति प्रापयन्ति स्म तदनन्तरमेव तीव्राः रसवन्तः सुतासः ऋणंचयधनेन मयाभिषुताः सोमाः परितक्म्यायाः तमसा भुवानि परितस्तकति गच्छतीति परितक्म्या तस्याः अक्तोः रात्रेः व्युष्टौ व्युच्छने सति उषःकाल इत्यर्थः इन्द्रम् अममन्दुः अमादयन् मदुः गवामास्वत्र... [illegible] ॥ १३ ॥

१३. हे अग्नि, ऋणञ्चय राजा के किंकर रुशम देशवासियों ने मुझे अलंकार और आच्छादन आदि से सुसज्जित गृह तथा हजार गौएँ दी हैं। रात्रि के बीतने पर अर्थात् उषाकाल में सरस सोम ने इन्द्र को प्रसन्न किया था। (गौओं को पाकर बभ्रु ने तुरन्त ही इन्द्र को सोमरस पिलाया था)।

औच्छत्सारात्रीपरितक्म्यायाँऋणंचयेराजनिरुशमानाम्।
अत्योनवाजीरघुरज्यमानोबभ्रुश्चत्वार्यसनत्सहस्रा॥ १४ ॥

औच्छत्। सा। रात्री। परिऽतक्म्या। या। ऋणम्ऽचये।
राजनि। रुशमानाम्। अत्यः। न। वाजी। रघुः। अज्यमानः।
बभ्रुः। चत्वारि। असनत्। सहस्रा॥ १४॥

रुशमानां रुशमनाम्नां जनानां राजनि स्वामिनि ऋणंचये एतत्संज्ञके तत्समीपएवयारात्रिः परित-क्म्या परितोगमनशीलाभवति सारात्री औच्छत् व्युष्टाअभवत् अत्यः सततगामी वाजीन अश्वइव रघुः शीघ्रगामी अज्यमानः प्रेर्यमाणः बभ्रुः एतन्नामकऋषिः चत्वारि चतुःसंख्याकानि सह-स्रा सहस्राणि गोरूपाणि धनानि असनत् अलभत॥ १४॥

१४. रुशम देश के राजा ऋणञ्चय के समीप में ही सर्वत्र गमन करनेवाली रात्रि बीत गई। बुलाये जाने पर बभ्रु ऋषि ने वेगवान् घोड़े की तरह चार सहस्र शीघ्रगामिनी गौओं को प्राप्त किया।

चतुःसहस्रंगव्यस्यपश्वःप्रत्यग्रभीष्मरुशमेष्वग्ने।
घर्मश्चित्तप्तःप्रवृजेयआसीदयस्मयस्तम्वादामविप्राः॥ १५ ॥ २९ ॥

चतुःऽसहस्रम्। गव्यस्य। पश्वः। प्रति। अग्रभीष्म। रुशमेषु।
अग्ने। घर्मः। चित्। तप्तः। प्रऽवृजे। यः। आसीत्।
अयस्मयः। तम्। ऊँ इति। आदाम। विप्राः॥ १५॥ २९॥

हेअग्ने वयं रुशमेषु एतत्संज्ञकेषुजनेषु गव्यस्य गवात्मकस्यपश्वःपशोः पशूनां चात्रैक-वचनं चतुःसहस्रं चत्वारिसहस्राणि प्रत्यग्रभीष्म प्रतिगृहीतवन्तःस्म प्रवृजे प्रवृजनार्थं तप्तः संतप्तः शोभनवर्णोघर्मश्चित् महावीरइव अयस्मयः अयोमयः हिरण्मयोयःकलशआसीत् अ-भवत् पयोदोहनार्थं कलशंच विप्रामेधाविनोवयंरुशमेषुआदाम आदत्तवन्तः॥ १५॥

१५. हे अग्नि, हमने रुशम देशवासियों से चार सहस्र गौएँ प्राप्त की हैं। हम मेधावी हैं। यज्ञ के लिए महावीर की तरह सन्तप्त हिरण्मय कलश को, हमने रुशम देशवासियों से दूध दूहने के लिए, ग्रहण किया है।

इन्द्रोरथायेतित्रयोदशर्चंसप्तमंसूक्तं अवस्युर्नामात्रेयऋषिः त्रिष्टुप्छन्दः इन्द्रोदेवता अन्त्यायाःसंहत्यकुत्सामिविषादयोःक्रमेणकुत्सोशनसौविकल्पेनदेवता इन्द्राकुत्सावहमानेत्यस्या-

इन्द्रःकुत्सश्च यथाचानुक्रान्तं—इन्द्रोरथायत्रयोनावस्युरष्टमितिकौत्सौशनसौपादौपरैन्द्राकौत्सीति । विनियोगोलैंगिकः ।

इन्द्रोरथायप्रवतंकृणोतियमध्यस्थान्मघवावाजयन्तम् ।
यूथेवपश्वोव्युनोतिगोपाअरिष्टोयातिप्रथमःसिषासन् ॥ १ ॥

इन्द्रः । रथाय । प्रऽवतम् । कृणोति । यम् । अधिऽअस्थात् ।
मघऽवा । वाजऽयन्तम् । यूथाऽइव । पश्वः । वि । उनोति ।
गोपाः । अरिष्टः । याति । प्रथमः । सिसासन् ॥ १ ॥

मघवा धनवानिन्द्रः वाजयन्तमन्नमिच्छन्तं यं रथं अध्यस्थादधितिष्ठति तस्मैरथाय प्रवतं प्रवणमार्गंकृणोति करोति अपिच गोपाः गोपालः पश्वोयूथेव पशोःपशूनांयूथानियथाव्युनोतिप्रेरयति तथा शत्रुसैन्यानिप्रेरयति अरिष्टः शत्रुभिःस्वयमहिंसितः प्रथमोदेवानां मुख्यः इन्द्रः सिषासन् शत्रुधनानीच्छन् याति गच्छति ॥ १ ॥

१. धनवान् इन्द्र जिस रथ पर अधिष्ठान करते हैं, उस रथ का संचालन भी करते हैं। गोपालक जिस तरह से पशुओं के समूह को प्रेरित करते हैं, उसी तरह से इन्द्र शत्रुसेनाओं को प्रेरित करते हैं। शत्रुओं-द्वारा अहिंसित और देव-श्रेष्ठ इन्द्र शत्रुओं के धन की कामना करते हुए गमन करते हैं।

आप्रद्रवहरिवोमाविवेनःपिशङ्गरातेअभिनःसचस्व ।
नहित्वदिन्द्रवस्योअन्यदस्त्यमेनांश्चिज्जनिवतश्चकर्थ ॥ २ ॥

आ । प्र । द्रव । हरिऽवः । मा । वि । वेनः । पिशंगऽराते ।
अभि । नः । सचस्व । नहि । त्वत् । इन्द्र । वस्यः । अन्यत् ।
अस्ति । अमेनान् । चित् । जनिऽवः । चकर्थ ॥ २ ॥

हेहरिवः हरिवन्निन्द्र त्वं आ अस्मानभिमुखं प्रद्रव प्रकर्षेणगच्छ किन्तु माविवेनः वेनतिःकान्तिकर्मा अस्मासुविगतकामोमाभूः किंच हेपिशंगराते बहुरूपधनेन्द्र नोस्मानभिसचस्व अभिसेवस्व अपिच हेइन्द्र वस्योवसीयः श्रेयस्करं त्वत् त्वत्तः अन्यन्नास्ति अन्यद्वस्तुजातंनास्ति अमेनांश्चित् मेनाशब्दःस्त्रीवाची अपगतस्त्रीकांश्चित् जनिवतः जायावतश्चकर्थ करोषि ॥ २ ॥

२. हे हरिनामक अश्ववाले, तुम हम लोगों के अभिमुख भली भाँति से गमन करो; किन्तु हम लोगों के प्रति हीनमनोरथ—उदासीन—मत होओ। हे बहुविध धनवाले इन्द्र, तुम हम लोगों का सेवन करो। हे इन्द्र, दूसरी कोई भी वस्तु तुमसे श्रेष्ठ नहीं है। अपत्नीकों को तुम स्त्री प्रदान करते हो।

उद्यत्सहःसहसआजनिष्टदेदिष्टइन्द्रइन्द्रियाणिविश्वा ।
प्राचोदयत्सुदुघावव्रेअन्तर्विज्योतिषासंववृत्वत्तमोवः ॥ ३ ॥

उत् । यत् । सहः । सहसः । आ । अजनिष्ट । देदिष्टे । इन्द्रः ।
इन्द्रियाणि । विश्वा । प्र । अचोदयत् । सुऽदुघाः । वव्रे । अन्तः ।
वि । ज्योतिषा । सम्ऽववृत्वत् । तमः । अवरित्यवः ॥ ३ ॥

यदा सहः सूर्यसंबन्धितेजः सहसःउषःसंबन्धिनस्तेजसःउदाजनिष्ट उपरिष्टादुद्भूत् तदाइन्द्रः विश्वा विश्वानि सर्वाणि इन्द्रियाणिधनानि इन्द्रियमितिधननामैतत् देदिष्टे यजमानेभ्योदिशति वव्रे निवारकेपर्वते अन्तर्मध्येबलेननिरुद्धाः सुदुघाः सुष्ठुदोग्ध्रीः गाः प्राचोदयत् प्रैरयत् ज्योतिषातेजसासंववृत्वत् संवरणशीलंतमः विवः निवारितवान् ॥३॥

३. जब सूर्य का तेज उषा के तेज से बढ़ जाता है, तब इन्द्र यजमानों को निखिल धन प्रदान करते हैं। वे निवारक पर्वत के मध्य से दुग्धदायिनी निरुद्ध गौओं को मुक्त करते हैं और तेज-द्वारा संवरणशील (सर्वत्र व्याप्त) अन्धकार को दूर करते हैं।

अनवस्तेरथमश्वायतक्षन्त्वष्टावज्रंपुरुहूतद्युमन्तम् ।
ब्रह्माणइन्द्रंमहयन्तोअर्कैरवर्धयन्नहयेहन्तवाउ ॥ ४ ॥

अनवः । ते । रथम् । अश्वाय । तक्षन् । त्वष्टा । वज्रम् । पुरुऽहूत ।
द्युऽमन्तम् । ब्रह्माणः । इन्द्रम् । महयन्तः । अर्कैः । अवर्धयन् ।
अहये । हन्तवै । ऊँ इति ॥ ४ ॥

हेपुरुहूत बहुभिराहूतेन्द्र तेत्वदीयंरथं अश्वाय अश्वाभ्यांसंयोगार्हं अनवः मनवोमनुष्या ऋभवः तक्षन्तक्षणमकुर्वन् त्वष्टाचत्वदीयंवज्रं द्युमन्तंदीप्तिमन्तमकरोत् उ अपिच महयन्तः इन्द्रंपूजयन्तोब्रह्माणोऽङ्गिरसः परिबृढामरुतोवा अहये अहिंवृत्रंहन्तवै हन्तुं अर्कैःस्तोत्रैरवर्धयन् वर्धितवन्तः ॥ ४ ॥

४. हे बहुजनाहूत इन्द्र, ऋभुओं ने तुम्हारे रथ को घोड़ों से संयुक्त होने के योग्य बनाया है, त्वष्टा ने तुम्हारे वज्र को द्युतिमान् किया है। इन्द्र की पूजा करनेवाले अङ्गिरा लोगों ने अथवा मरुतों ने वृत्रवध के लिए स्तोत्रों-द्वारा, इन्द्र को संवर्द्धित किया है।

वृष्णेयत्तेवृषणोअर्कमर्चानिन्द्रग्रावाणोअदितिःसजोषाः ।
अनश्वासोयेपवयोरथाइन्द्रेषिताअभ्यवर्तन्तदस्यून् ॥ ५ ॥२१॥

वृष्णे । यत् । ते । वृषणः । अर्कम् । अर्चान् । इन्द्र । ग्रावाणः ।
अदितिः । सऽजोषाः । अनश्वासः । ये । पवयः । अरथाः ।
इन्द्रऽइषिताः । अभि । अवर्तन्त । दस्यून् ॥ ५ ॥ २१ ॥

हेइन्द्र यद्यदा वृषणः सेचनसमर्थामरुतः वृष्णे कामानां वर्षित्रे तुभ्यं अर्कं स्तोत्रंअ-र्चान् स्तुतिमकुर्वन्नित्यर्थः तदा अदितिःअदीनाः वचनव्यत्ययः ग्रावाणोऽभिषवणपाषाणाः सजोषाः संगताबभूवुरितिशेषः अनश्वासः अश्ववर्जिताः अरथाः रथहीनाः इन्द्रेषिताः इ-न्द्रेणप्रेषिताः पवयः पवमानागच्छन्तोयेमरुतः दस्यून्शत्रून् अभ्यवर्तन्त अभिभूतान्कुर्वन्तोवर्तन्ते स्म तेभ्यः अर्चानितिसंबन्धः ॥ ५ ॥

५. हे इन्द्र, तुम अभिलाषाओं के पूरक हो। सेचनसमर्थ मरुतों ने जब तुम्हारी स्तुति की थी, तब सोमाभिषव करनेवाले पत्थर भी प्रसन्न होकर संगत हुए थे। इन्द्र-द्वारा प्रेषित होने पर अश्वहीन और रथहीन मरुतों ने अभिगमन करके शत्रुओं को अभिभूत किया था।

प्रतेपूर्वाणिकरणानिवोचंप्रनूतनामघवन्याचकर्थ ।
शक्तीवोयद्विभरारोदसीउभेजयन्नपोमनवेदानुचित्राः ॥ ६ ॥

प्र । ते । पूर्वाणि । करणानि । वोचम् । प्र । नूतना । मघऽवन् ।
या । चकर्थ । शक्तिऽवः । यत् । विऽभराः । रोदसी इति ।
उभे इति । जयन् । अपः । मनवे । दानुऽचित्राः ॥ ६ ॥

हेइन्द्र त्वदीयानि पूर्वाणि पुरातनानि करणानि कर्माणि प्रवोचं अहंप्रकर्षेणब्रवीमि नूतना नूतनानि नवानिकर्माणिप्रवोचं प्रब्रवीमि हेमघवन्धनवन्निन्द्र या यानिकर्माणिच-कर्थ कृतवानसि तानिप्रवोचमितिसंबन्धः हेशक्तीवः शक्तिमन् शक्तिर्वज्रंकर्मवातद्वन्निन्द्र य-द् यस्त्वंउभेरोदसी द्यावापृथिव्यौ जयन् वशीकुर्वन् अपः उदकानि मनवेमनुष्याय विभ-राः विविधंबिभर्षि कीदृशीः दानुचित्राःचित्रदानाः ॥ ६ ॥

६. हे इन्द्र, हम तुम्हारे पुरातन तथा नूतन कर्मों का स्तवन करते हैं। हे धनवान् इन्द्र, तुमने जिन कार्यों को किया है, हम उसे कहते हैं। हे वज्रधर इन्द्र, तुम द्यावा-पृथिवी को वशीभूत करके मनुष्यों के लिए विचित्र जल धारण करते हो।

अथसप्तमी—

तदिन्नुतेकरणंदस्मविप्राहिंयद्घ्नन्नोजोअत्रामिमीथाः ।
शुष्णस्यचित्परिमायाअगृभ्णाःप्रपित्वंयन्नपदस्यूँरसेधः ॥ ७ ॥

तत् । इत् । नु । ते । करणम् । दस्म । विप्र । अहिम् । यत् ।
घ्नन् । ओजः । अत्र । अमिमीथाः । शुष्णस्य । चित् । परि । मायाः ।
अगृभ्णाः । प्रऽपित्वम् । यन् । अप । दस्यून् । असेधः ॥ ७ ॥

हेदस्म दर्शनीयविप्र मेधाविन्निन्द्र त्वं अत्रास्मिंल्लोके अहिंवृत्रमसुरंघ्नन् हिंसन् यदोजोपद्बलंअमिमीथाः प्रकाशितवानसि तदित्तु तदेवखलु ते त्वदीयंकरणंकर्मविद्यते अपिच शुष्णस्यचित् एतन्नामकस्याप्यसुरस्यसंबंधिनीर्मायाः युवतीःपर्यगृभ्णाः परिगृहीतवानसि हेइन्द्र त्वंअपित्वं संग्रामं समीपंवाप्रयन् प्राप्नुवन् दस्यून् असुरान् अपासेधः अपबाधथाः ॥ ७ ॥

७. हे दर्शनीय तथा बुद्धिमान् इन्द्र, वृत्र को मार करके तुमने जो अपने बल को इस लोक में प्रकाशित किया है, वह तुम्हारा ही कर्म है। तुमने शुष्ण असुर की युवती को ग्रहण किया है। हे इन्द्र, युद्धस्थल में जाकर तुमने असुरों को विनष्ट किया है।

त्वमपोयदवेतुर्वशायारमयःसुदुघाःपारइन्द्र ।
उग्रमयातमवहोहकुत्सं॑संहयद्वामुशनारन्तदेवाः ॥ ८ ॥

त्वम् । अपः । यदवे । तुर्वशाय । अरमयः । सुऽदुघाः । पारः ।
इन्द्र । उग्रम् । अयातम् । अवहः । ह । कुत्सम् । सम् । ह । यत् ।
वाम् । उशना । अरन्त । देवाः ॥ ८ ॥

हेइन्द्र त्वं पारे नदीनांतीरे प्रवृद्धइतिशेषः सुदुघाः ओषधिवनस्पतीन् सुष्ठुदुहतीः अपउदकानियदवे यदुनामकायराज्ञे तुर्वशाय एतन्नामकायराज्ञेच अरमयः रमितवानसि हे इन्द्र युवां त्वं कुत्सश्चेतिशेषः उग्रं उद्गूर्णं शुष्णं अयातं अगच्छतं तदनंतरं त्वं शुष्णंहत्वा कुत्समवहोह स्वगृहंप्रापितवानसिखलु यद्यदा वां युवां इन्द्राकुत्सौउशनाभार्गवो देवाश्च समरन्त संभेजिरेखलु ॥ ८ ॥

८. हे इन्द्र, नदी के तीर में प्रवृद्ध होकर अर्थात् अवस्थान करके यदु और तुर्वश राजाओं को तुमने वनस्पतियों को बढ़ानेवाला जल दिया है। हे इन्द्र, कुत्स के प्रति आक्रमण करनेवाले भयानक शुष्ण को मारकर तुमने कुत्स को अपने गृह में पहुँचा दिया था। तब उशना (भार्गव) और देवों ने तुम दोनों का सम्भजन किया था।

इन्द्राकुत्सावहमानारथेनावामत्याअपिकर्णेवहन्तु ।
निष्षीमद्भ्योधमथोनिष्षधस्थान्मघोनोहृदोवरथस्तमांसि ॥ ९ ॥

इन्द्राकुत्सा । वहमाना । रथेन । आ । वाम् । अत्याः । अपि ।
कर्णे । वहन्तु । निः । सीम् । अत्ऽभ्यः । धर्मथः । निः ।
सधऽस्थात् । मघोनः । हृदः । वरथः । तमांसि ॥ ९ ॥

हेइन्द्राकुत्सा इन्द्राकुत्सौ रथेनवहमानावहमानौ उह्यमानौ वां युवां अत्याःअश्वाः कर्णेपि स्तोत्राणिकृणोतिविकरोतीतिविकर्णःस्तोता यजमानोवा तत्समीपेअपीतियावत् आवहन्तु आसमन्तात्प्रापकाभवन्तु युवामपि अद्भ्योप्युपविष्टंसीमेनंशुष्णासुरंनिर्धमथः अबाधेथां सीमिति शुष्णासुरेतुविस्पष्टपराशस्पदे सधस्थात् स्वकीयादवस्थानात् निरबाधेथाम् मघोनोमघवतो-हविष्मतोयजमानस्यहृदोहृदयाच्चतमांस्यज्ञानरूपाणि पापानि वरथोनिवारयथः ॥ ९ ॥

९. हे इन्द्र और कुत्स, एक रथ पर आरूढ़ तुम दोनों को अश्वगण यजमानों के निकट आनयन करें। तुम दोनों ने शुष्ण को उसके आवासभूत जल से दूर किया था। तुम दोनों ने धनवान् यजमानों के हृदय से अज्ञान-रूप अन्धकार को दूर किया था।

वातस्ययुक्तान्त्सुयुजश्चिदश्वान्कविश्चिदेषोअजगन्नवस्युः ।
विश्वेतेअत्रमरुतःसखायइन्द्रब्रह्माणितविषीमवर्धन् ॥१०॥२०॥

वातस्य । युक्तान् । सुऽयुजः । चित् । अश्वान् । कविः । चित् ।
एषः । अजगन् । अवस्युः । विश्वे । ते । अत्र । मरुतः । सखायः ।
इन्द्र । ब्रह्माणि । तविषीम् । अवर्धन् ॥ १० ॥ २० ॥

कविश्चित्प्राज्ञोपि अवस्युरेवंनामकएषमंत्रद्रष्टावा वस्यवायोर्वेगेनयुक्तान् संयुक्तान् सुयुजश्चित् सुष्ठुयोजनीयानश्वान् अजगन् प्रापोत् अवस्योः सखायः विश्वेसर्वेमरुतोबहवः स्तोतारः हेइन्द्र अत्रास्मिँल्लोके तेत्वदीयां तविषीं बलं ब्रह्माणि ब्रह्मभिःस्तोत्रैः अवर्ध-यन्नवर्धयन् ॥ १० ॥

१०. विद्वान् अवस्यु नामक ऋषि ने वायु की तरह वेगवान् और रथ में भली भाँति से युक्त करने के योग्य अश्वों को प्राप्त किया है। हे इन्द्र, अवस्यु के मित्रभूत सकल स्तोताओं ने, स्तोत्रों-द्वारा, तुम्हारे बल को संवर्द्धित किया है।

अथैकादशी—

सूरश्चिद्रथंपरितक्म्यायांपूर्वंकरदुपरंजूजुवांसम् ।
भरच्चक्रमेतशःसंरिणातिपुरोदधत्सनिष्यतिक्रतुंनः ॥ ११ ॥

सूर॑: । चित् । रथ॑म् । परि॑ऽतक्म्यायाम् । पूर्व॑म् । क॒र॒त् । उप॑रम् । जू॒जु॒ऽवांस॑म् । भर॑त् । च॒क्रम् । एत॑शः । सम् । रि॒णा॒ति॒ । पु॒रः । दध॑त् । स॒नि॒ष्य॒ति॒ । क्रतु॑म् । नः॒ ॥ ११ ॥

इन्द्रः परितक्म्यायां संग्रामेपरितोगच्छन्त्यस्यांभयमितिपरितक्म्या संग्रामः यस्मिन्एवं-, शाख्येनऋषिणासहयोद्धुः सूरमिव सूर्यस्यापिसंबन्धिनं जूजुवांसं वेगेनगच्छन्तं रथं उपरं उपरतव्यापारंपूर्वंकरत् पुराकरोत् एतशःएतशाय विभक्तिव्यत्ययः इन्द्रः पूर्वंद्विचक्रस्यरथस्य एकंचक्रंभरत् अहरत् सइन्द्रः तेनचक्रेणाशूरान्संरिणाति हिनस्ति अपिच पुरोदधत् अस्मा-न्पुरस्कुर्वन्नोस्मदीयंक्रतुंयज्ञंसनिष्यति संभजतु ॥ ११ ॥

११. पूर्व में जब एतश ऋषि के साथ सूर्य का संग्राम हुआ था, तब इन्द्र ने सूर्य के वेगवान् रथ की गति को अवरुद्ध किया था। इन्द्र ने पूर्व में द्विचक्र रथ के एक चक्र को हरण किया था। उसी चक्र-द्वारा इन्द्र शत्रुओं को विनष्ट करते हैं। हम लोगों को पुरस्कृत करके इन्द्र हम लोगों के यज्ञ का सम्भजन करें।

आयंजनाअभिचक्षेजगामेन्द्रःसखायंसुतसोममिच्छन् ।
वदन्ग्रावावुवेदिंभ्रियातेयस्यंजीरमध्वर्यवश्चरन्ति ॥ १२ ॥

आ । अ॒यम् । ज॒ना॒ः । अ॒भि॒ऽचक्षे॑ । ज॒गा॒म॒ । इन्द्र॑ः । सखा॑यम् । सु॒तऽसो॑मम् । इ॒च्छन् । वद॑न् । ग्रावा॑ । अव॑ । वेदि॑म् । भ्रि॒या॒ते॒ । यस्य॑ । जी॒रम् । अ॒ध्व॒र्यव॑ः । चर॑न्ति ॥ १२ ॥

हेजनाः अभिचक्षे युष्मानभिद्रष्टुमयमिन्द्रःसखायंसोपारंसुतसोमं अभिषुतसोमंयज-मानं इच्छन्अभिलषन् आजगामागच्छति अध्वर्यवः यस्यग्राव्णः जीरंक्षेपणंप्रेरणंचरन्तिकुर्व-न्तिसमासा सोमाभिषवपाषाणः वदन् शब्दंकुर्वन् वेदिं अवभ्रियाते अभिह्रियते ॥ १२ ॥

१२. हे मनुष्यो, तुम लोगों को देखने के लिए इन्द्र सोमाभिषव करनेवाले मित्रस्वरूप यजमानों की इच्छा करते हुए आये हैं। अध्वर्युगण जिस पत्थर का प्रेरण करते हैं, वह सोमाभिषव करनेवाला पत्थर शब्द करता हुआ वेदी के ऊपर आरोहण करता है।

येचाकनन्तचाकनन्तनूतेमर्ताअमृतमोतेअंहआरन् ।
वावन्धियज्यूँरुततेषुधेह्योजोजनेषुयेषुतेस्याम ॥ १३ ॥ २१ ॥

ये । चा॒क॒नन्त॑ । चा॒क॒नन्त॑ । नु । ते॒ । मर्ता॑ः । अ॒मृ॒त॒ । मो इति॑ । ते॒ । अंह॑ः । आ । अ॒र॒न् । व॒व॒न्धि । यज्यू॑न् । उ॒त । तेषु॑ । धे॒हि॒ । ओज॑ः । जने॑षु । येषु॑ । ते॒ । स्याम॑ ॥ १३ ॥ २१ ॥

हेइन्द्र धनार्थयेजनाः त्वांचाकनन्त अकामयन्त पुनश्चदे नु क्षिप्रमेवत्वां चाकनन्त हे-अमृत अमरणशीलेन्द्र मर्ताः मरणधर्माणस्तेजनाः अंहोनर्थं मोआरत् मागमन् माआइतिनि-पातसमुदायोमेत्येकनिपातार्थेवर्तते उतापिच यज्यून् यजमानान् ववन्धि संभजस्व येषुजनेषु येषांजनानांमध्ये वयंस्तोतारः तेत्वदीयाःस्याम भवाम हेइन्द्र त्वंतेषुजनेषु ओजोबलंधेहि॥१३॥

१३. हे इन्द्र, हे अमरणशील, जो मनुष्य तुम्हारी कामना करता है और शीघ्रतापूर्वक तुम्हारी अभिलाषा करता है, उस मरणशील मनुष्य का कोई अनर्थ नहीं होवे। तुम यजमानों का सम्भजन करो—उनके प्रति प्रसन्न होओ। जिन मनुष्यों के मध्य में हम लोग स्तोता हैं, वे सब तुम्हारे हों। हे इन्द्र, तुम उन मनुष्यों को बल प्रदान करो।

अदर्दरुत्समितिद्वादशर्चमष्टादशंसूक्तं गातुर्नामात्रेयऋषिः त्रिष्टुप्छन्दः इन्द्रोदेवता तथा-चानुक्रान्तं—अदर्दर्द्वादशगातुरिति । गतोविनियोगः ।

तत्रप्रथमा—

अदर्दुरुत्समसृजोविखानित्वमर्णवान्बद्बधानाँअरम्णाः ।
महान्तमिन्द्रपर्वतंवियद्वःसृजोविधाराअवदानवंहन् ॥ १ ॥

अदर्दः । उत्सम् । असृजः । वि । खानि । त्वम् । अर्णवान् ।
बद्बधानान् । अरम्णाः । महान्तम् । इन्द्र । पर्वतम् । वि । यत् ।
वरितिवः । सृजः । वि । धाराः । अव । दानवम् । हन्निितिहन् ॥१॥

हेइन्द्र त्वं उत्सं उत्स्यंदमानंमेघं अदर्दः विदारितवानसि तदनंतरं खानि मेघस्योदका-नांनिर्गमनद्वाराणि व्यसृजः विशेषेणसृष्टवानसि किंच बद्बधानान् बाध्यमानान् अर्णवान् उदकवतोमेघान् अरम्णाः विसर्जयसि क्षारयसीत्यर्थः अवरम्णातिविसर्जनकर्मा हेइन्द्र यत् यस्त्वं यदितिलिंगव्यत्ययः महान्तंप्रभूतंपर्वतंमेघं विवः विवृतवानसि धाराः अपांविसृजः विसृष्टवानसि अपिच दानवं दनोःपुत्रं वृत्रमसुरं यद्वा उदकस्यदातारंमेघंवा अवहन् अभि-हतवानसि अत्रनिरुक्तम्—अदृणाउत्समुत्सउत्सदनाद्वोत्स्यंदनाद्वोनत्तेर्वास्याव्यसृजोस्यखानित्व-मर्णवानर्णस्वतएवानित्यादि ॥ १ ॥

१. हे इन्द्र, तुमने बरसनेवाले मेघ को विदीर्ण किया है और मेघस्थ जल के निर्गमन द्वार को विसृष्ट किया है—बनाया है। हे इन्द्र, तुमने प्रभूत मेघ को उद्घाटित करके जल बरसाया है एवम् दनुपुत्र वृत्र का संहार किया है।

त्वमुत्साँऋतुभिर्बद्बधानाँअरंहऊधःपर्वतस्यवज्रिन् ।
अहिंचिदुग्रप्रयुतंशयानंजघन्वाँइन्द्रतविषीमधत्थाः ॥ २ ॥

त्वम् । उत्सान् । ऋतुऽभिः । बद्बधानान् । अरंहः । ऊधः ।
पर्वतस्य । वज्रिन् । अहिम् । चित् । उग्र । प्रऽयुतम् । शयानम् ।
जघन्वान् । इन्द्र । तविषीम् । अधत्थाः ॥ २ ॥

हे वज्रिन् वज्रवन्निन्द्र त्वं ऋतुभिः ऋतुषु वृष्टिकालेषु बद्बधानान् प्रतिबध्यमानान् उत्सान् मेघान् प्रतिबन्धनादमोचय इति शेषः अपि च पर्वतस्य मेघस्य संबन्धि ऊधो जलं अरंहः अगमयः हे उग्र उद्गूर्णबलेन्द्र प्रयुतं प्रयुक्तं शयानं जलेशयनं कुर्वन्तं अहिं चिद्वृत्रं च जघन्वान् हतवानसि हे इन्द्र त्वं तविषीं बलं अधत्थाः अधारयः वृत्रवधानन्तरमिन्द्रो लोके प्रख्यातोऽभवदित्यर्थः ॥ २ ॥

२. हे वज्रवान् इन्द्र, तुम वर्षाकाल में निरुद्ध मेघों को बन्धनमुक्त करो। तुम मेघ को बलसम्पन्न करो। हे उग्र, जल में शयन करनेवाले वृत्र को तुमने मारा है और अपने बल को प्रख्यात किया है अर्थात् वृत्रवध के अनन्तर इन्द्र लोगों के मध्य प्रख्यात होते हैं।

त्यस्यचिन्महतोनिर्मृगस्यवधर्जघानतविषीभिरिन्द्रः ।
यएकइदप्रतिर्मन्यमानआदस्मादन्योअजनिष्टतव्यान् ॥ ३ ॥

त्यस्य । चित् । महतः । निः । मृगस्य । वधः । जघान ।
तविषीभिः । इन्द्रः । यः । एकः । इत् । अप्रतिः । मन्यमानः ।
आत् । अस्मात् । अन्यः । अजनिष्ट । तव्यान् ॥ ३ ॥

निर्जघानायुधं शक्रो वृत्रेण क्षिप्तमोजसा ॥ वृत्रस्य गात्रादन्योन्यः प्रादुर्भूतो महासुरः ॥ १ ॥
वृत्रं पूर्वं निहत्येन्द्रो द्वितीयं शुष्णसंज्ञकं ॥ पुनर्जघानेन्द्र इति पराभिः कीर्त्यते स्तुभिरिति ॥ २ ॥
इन्द्रो महतः प्रभूतस्य मृगस्य मृगवच्छीघ्रगामिनः त्यस्य चित् तस्य वृत्रस्य संबन्धि वधः आयुधं तविषीभिः स्वकीयैर्बलैर्निर्जघान निःशेषेणावधीत् एक इत् असहाय एव अप्रतिः प्रतिद्वन्द्विरहितः मन्यमानः आत्मानं योऽस्तीति शेषः आत् अनन्तरं अस्माद्वृत्रात् तव्यान् प्रवृद्धतरोऽन्योऽसुरः अजनिष्ट प्रादुरभूत् ॥ ३ ॥

३. अप्रतिद्वन्द्वी एकमात्र इन्द्र ने हवि प्रभूत मृग की तरह शीघ्रगामी उस वृत्र के आयुधों को अपने बल-द्वारा विनष्ट किया। उस समय वृत्र के शरीर से दूसरा अतिशय बलवान् असुर प्रादुर्भूत हुआ।

अथ चतुर्थी—

त्यंचिदेषांस्वधयामदन्तंमिहोनपातंसुवृधंतमोगाम् ।
वृषप्रभर्मादानवस्यभामंवज्रेणवज्रीनिजघानशुष्णम् ॥ ४ ॥

त्यम् । चित् । एषाम् । स्वधया । मदन्तम् । मिहः । नपातम् ।
सुऽवृधम् । तमःऽगाम् । वृषऽप्रभर्मा । दानवस्य । भामम् ।
वज्रेण । वज्री । नि । जघान । शुष्णम् ॥ ४ ॥

एषांप्राणिनां स्वधयान्नेन मदन्तं मोदमानं सर्वप्राणिनामन्नं स्वयमेवभुञ्जानं मिहः सेचनसमर्थस्यमेघस्य नपातं पातारंरक्षितारं अत्रनपाच्छब्दःपातरिवर्तते प्राणोवैतनूनपात्सहि तन्वःपातीतिब्राह्मणम् । सुवृधंप्रवृद्धं तमोगांतमोऽन्धकारंगच्छन्तं त्यंचित् तंचवृत्रंनिजघानेतिशेषः वृषप्रभर्मा वर्षणशीलस्यमेघस्यप्रहर्ता वज्रीवज्रवानिन्द्रः वज्रेणस्वकीयेनायुधेन दानवस्य दनुपुत्रस्यभामं अत्रक्रोधवाचिनाभामशब्देनक्रोधादुत्पन्नःशुष्णासुरोलक्ष्यते तंशुष्णमसुरंनिजघान हतवान् ॥ ४ ॥

४. वर्षणशील मेघ के ऊपर प्रहार करनेवाले वज्रधर इन्द्र ने वज्र-द्वारा बलवान् शुष्ण को मारा था। शुष्ण दूसरों के क्रोध से उत्पन्न होकर अन्धकार में विचरण करता था और सेचन-समर्थ मेघ की रक्षा करता था। वह सम्पूर्ण प्राणियों के अन्न को स्वयम् खाकर प्रमुदित होता था।

त्यंचिदस्यक्रतुभिर्निषत्तममर्मणोविददिदस्यमर्म ।
यदींसुक्षत्रप्रभृतामदस्ययुयुत्सन्तंतमसिहर्म्येधाः ॥ ५ ॥

त्यम् । चित् । अस्य । क्रतुऽभिः । निऽसत्तम् । अमर्मणः ।
विदत् । इत् । अस्य । मर्म । यत् । ईम् । सुऽक्षत्र । प्रऽभृता ।
मदस्य । युयुत्सन्तम् । तमसि । हर्म्ये । धाः ॥ ५ ॥

अमर्मणोमर्महीनमात्मानंमन्यमानस्यास्यवृत्रस्यनिषत्तं निषण्णं त्यंचित् त्यद् तदेव लिङ्गव्यत्ययः मर्म प्राणस्थानं यत्रस्थानेविद्धोम्रियते तन्मर्मेत्युच्यते अस्यवृत्रस्य क्रतुभिः प्रज्ञानैः हेइन्द्र त्वंविददित् अज्ञासीरेव यद्यदा हेसुक्षत्र सुबलेन्द्र त्वं मदस्यमादकस्यसोमस्यप्रभृता प्रभृतौ संभरणेसति युयुत्सन्तं योद्धुमिच्छन्तं ईमिनंवृत्रं हर्म्ये हारके तमसि धाः न्यदधाः वृत्रः इन्द्रस्यभयात्तमसिप्राविशदित्यर्थः ॥ ५ ॥

५. हे इन्द्र, हे बलवान्, मादक सोमरस के पान से हृष्ट होकर तुमने अन्धकार में निमग्न युद्धाभिलाषी वृत्र को जाना था। अपने को मर्महीन (अवध्य) समझनेवाले वृत्र के प्राणस्थान को तुमने उसके कार्यों-द्वारा जाना था।

अथर्वणी—

त्यंचिदित्थाकत्पयंशयानमसूर्येतमसिवावृधानम् ।
तंचिन्मन्दानोवृषभःसुतस्योच्चैरिन्द्रोअपगूर्याजघान ॥ ६ ॥१२॥

त्यम् । चित् । इत्था । कत्पयम् । शयानम् । असूर्ये । तमसि ।
ववृधानम् । तम् । चित् । मन्दानः । वृषभः । सुतस्य । उच्चैः ।
इन्द्रः । अपऽगूर्य । जघान ॥ ६ ॥ १२ ॥

सुतस्याभिषुतेनसोमेनमन्दानोमोदमानःवृषभः कामानांवर्षितेन्द्रः उच्चैरूर्ध्वं अपगूर्य व-ज्रमुद्यम्य तंचित् तमेववृत्रंजघानावधीत् कीदृशं इत्थासुखान्तरिक्षलोके कत्पयं कत्सुखकरंप-योयस्यतं शयानं अप्सुशयानंकुर्वन्तं असूर्ये सूर्यरहिते तमस्यन्धकारे वावृधानं वर्धमानंत्यं चिदितिपुनर्वचनंपूरणार्थम् ॥ ६ ॥

६. वृत्र सुखकर उदक के साथ जल में शयन करता हुआ अन्धकार में वर्द्धमान हो रहा था। अभिषुत सोमपान से हृष्ट होकर अभिलाषाओं के पूरक इन्द्र ने वज्र को ऊपर उठाकर उसे मारा था।

उद्यदिन्द्रोमहतेदानवायवधर्यमिष्टसहोअप्रतीतम् ।
यदींवज्रस्यप्रभृतौददाभविश्वस्यजन्तोरधमंचकार ॥ ७ ॥

उत् । यत् । इन्द्रः । महते । दानवाय । वधः । यमिष्ट । सहः ।
अप्रतिऽइतम् । यत् । ईम् । वज्रस्य । प्रऽभृतौ । ददाभ ।
विश्वस्य । जन्तोः । अधमम् । चकार ॥ ७ ॥

यपदाइन्द्रः महतेप्रभूतायदानवाय वृत्रासुराय सहः शत्रूणामभिभवितृअप्रतीतं के-नाप्यप्रतिगतंवधोवज्रंउद्यमिष्ट उदयच्छत् यद्यदावज्रस्यप्रभृतौ महती प्रहरणेसति ईमहों-मेइतिमर्व ईमेनंवृत्रं ददाभ अहिंसीत् तदाविश्वस्यसर्वस्यजन्तोःप्राणिनः अधमंनीचंचका-र अकरोत् ॥ ७ ॥

७. जब इन्द्र ने उस प्रभूत दानव वृत्र के प्रति विजयी वज्र को उठाया था, जब वज्र के द्वारा उसके ऊपर प्रहार किया था, तब सब प्राणियों के बीच उसे नीच बनाया था।

अथाष्टमी—

त्वंचिदर्णंमधुपंशयानमसिन्वंवव्रंमह्याददुग्रः।
अपादमत्रंमहतावधेननिदुर्योणआवृणङ्मृध्रवाचम् ॥ ८ ॥

त्यम् । चित् । अर्णम् । मधुऽपम् । शयानम् । असिन्वम् । वव्रम् । महि । आदत् । उग्रः । अपादम् । अत्रम् । महता । वधेन । नि । दुर्योणे । आवृणक् । मृध्रऽवाचम् ॥ ८ ॥

उग्रः उद्गूर्णबलः इन्द्रो महि महान्तं त्यंचित् तमेव वृत्रं आददात् आददौ मत्स्यमहीव कीदृशं अर्णं गन्तारं जलमेघं वा आवृत्य शयानं शयनं कुर्वन्तं स्थितवन्तमित्यर्थः मधुपं मधुनो रसस्य पातारं पालयितारं असिन्वं सपत्नानामवक्षेप्तारं अस्य वेरिदं रूपं वव्रं वृण्वन्तं सर्वस्याच्छादयन्तं यदिमाँल्लोकानवृणोद्यदिमाँल्लोकानवृणोत्तद्वृत्रस्य वृत्रत्वमिति हि तैत्तिरीयकं। तदनंतरमिन्द्रः दुर्योणे संग्रामे महताप्रभूतेन वधेन वज्रेण अपादं पादरहितं अत्रमपायं परिमाणरहितं मृध्रवाचं हिंसितवागिन्द्रियं जृंभाभिभूतमित्यर्थः वृत्रं न्यवृणक् निवारमहिंसीत् तस्माज्जंभ्यमानात् अग्नीषोमौ निरक्रामतां प्राणापानौ वा एनं तदजहितामिति हि तैत्तिरीयकम् ॥ ८ ॥

८ उग्र इन्द्र ने महान्, गमनशील मेघ को घेरकर शयन करनेवाले, जल-रक्षक, शत्रुओं के संहारक और सबको आच्छादित करनेवाले वृत्र को ग्रहण किया और उसके अनन्तर संग्राम में पाद-रहित परिमाण-रहित और जृम्भाभिभूत वृत्र को अपने प्रभूत वज्र-द्वारा भली भाँति से मारा।

अथनवमी—

कोअस्यशुष्मंतविषींवरातएकोधनाभरतेअप्रतीतः।
इमेचिदस्यज्रयसोनुदेवीइन्द्रस्यौजसोभियसाजिहाते ॥ ९ ॥

कः । अस्य । शुष्मम् । तविषीम् । वराते । एकः । धना । भरते । अप्रतिऽइतः । इमे इति । चित् । अस्य । ज्रयसः । नु । देवी इति । इन्द्रस्य । ओजसः । भियसा । जिहाते इति ॥ ९ ॥

---

१ तै० सं० २. ४. १३. १.

अस्येन्द्रस्यसंबन्धिनींशुष्मंशोषणींविविधंबलं कोवराते निवारयेत् शुष्मशब्दस्यस्त्री-लिंगविशेषणत्वेपि नियतलिंगत्वात्पुंलिंगत्वमेव अप्रतीतः केनाप्यप्रतिगतइन्द्रः एकोऽसहा-यएव घना घनानि शत्रूणांवसूनि भरते बिभर्ति हरतेवा देवी देव्यौ द्योतमाने इमेचित् एतेएवद्यावापृथिव्यौ जयसोवेगवतोस्येन्द्रस्यसंबन्धिनः ओजसोबलादिन्द्रूतेनभियसाभयेन नुक्षिप्रं जिहाते गच्छतः पलायेतइत्यर्थः ॥ ९ ॥

९. इन्द्र के शोषक बल का निवारण कौन कर सकता है? किसी के द्वारा भी अप्रतीयमान इन्द्र अकेले ही शत्रुओं के धन को हरण करते हैं। द्युतिमान् द्यावा-पृथिवी वेगवान् इन्द्र के बल से भीत होकर शीघ्र ही पलायमान होती हैं।

न्यस्मैदेवीस्वधितिर्जिहीतइन्द्रायगातुरुशतीवयेमे।
संयदोजोयुवतेविश्वमाभिरनुस्वधाव्नेक्षितयोनमन्त ॥ १० ॥

नि । अस्मै । देवी । स्वऽधितिः । जिहीते । इन्द्राय । गातुः ।
उशतीऽइव । येमे । सम् । यत् । ओजः । युवते । विश्वम् । आभिः ।
अनु । स्वधाऽव्ने । क्षितयः । नमन्त ॥ १० ॥

स्वधितिः स्वधृतिः स्वेनधृतादेवीद्योतमानाद्यौः अस्माइन्द्रायनिजिहीते नीचत्वेनया-ति गातुर्भूमिः उशतीव कामयमानायोषिदिव इन्द्राय येमे आत्मानंनियच्छति यथेष्ट-मात्मानंविनियोक्तुंयोग्याभवतीत्यर्थः यदेन्द्रः विश्वंसमस्तं ओजोबलं आभिः प्रजाभिः संयुवते संयोजयति इन्द्रःस्वकीयंबलं सर्वासुप्रजासुनिहितवानित्यर्थः अनुआनुकूल्येनव-र्तमानाःक्षितयोमनुष्याः क्षितयइतिमनुष्यनामैतत् स्वधाव्नेबलवतइन्द्राय नमन्त सन्नमन्ति प्रह्वीभवंति ॥ १० ॥

१०. स्वयम् धार्यमाण और द्युतिमान् द्युलोक इन्द्र के लिए नीचभाव से गमन करता है। भूमि अभिलाषिणी स्त्री की तरह इन्द्र के लिए आत्म-समर्पण करती है। जब इन्द्र अपने समस्त बल को प्रजाओं के मध्य में स्थापित करते हैं, तब मनुष्यगण अनुक्रम से, बलवान् इन्द्र के लिए नमस्कार करते हैं।

एकंनुत्वासत्पतिंपाञ्चजन्यंजातंशृणोमियशसंजनेषु।
तंमेजगृभ्रआशसोनविष्ठंदोषावस्तोर्हवमानासइन्द्रम् ॥ ११ ॥

एकंम् । नु । त्वा । सत्ऽपतिम् । पांचंऽजन्यम् । जातम् । शृणोमि ।
यशसंम् । जनेषु । तम् । मे । जगृभ्रे । आऽशसंः । नविष्ठम् ।
दोषा । वस्तोः । हवमानासः । इन्द्रंम् ॥ ११ ॥

हेइन्द्र त्वा त्वां एकंनु मुख्यमेव जनेषुसर्वेषुमनुष्येषुमध्ये अहं शृणोमिऋषिमुखेभ्यः कीदृशं सत्पतिं सतांपालकं पांचजन्यं पंचजनेभ्योमनुष्येभ्योहितं जातमुत्पन्नं यशसं यशोयुक्तं दोषा क्षपायां वस्तोर्वासरेच हवमानासः स्तुवन्तः आशसः कामानांशंसमानाः मे मदीयाःप्रजाः नविष्ठं अतिशयेनस्तुत्यं तमिन्द्रंजगृभ्रे गृह्णन्तु स्वीकुर्वन्तु ॥ ११ ॥

११. हे इन्द्र, हमने ऋषियों से सुना है कि तुम मनुष्यों के मध्य में मुख्य हो, सज्जनों के पालक हो, पञ्चजन मनुष्यों के हित के लिए उत्पन्न हुए हो और यशोयुक्त हो। दिन-रात स्तुति करनेवाली और अपनी अभिलाषाओं को कहनेवाली हमारी सन्तान स्तुतियोग्य इन्द्र को प्राप्त करे।

एवाहित्वामृतुथायातयन्तंमघाविप्रेभ्योददतंशृणोमि ।
किंतेब्रह्माणोगृहतेसखायोयेत्वायानिदधुःकाममिन्द्र ॥१२॥२३॥

एव । हि । त्वाम् । ऋतुऽथा । यातयन्तम् । मघा । विप्रेभ्यः ।
ददतम् । शृणोमि । किम् । ते । ब्रह्माणः । गृहते । सखायः । ये ।
त्वाऽया । निऽदधुः । कामम् । इन्द्र ॥ १२ ॥ २३॥

एवएवमुक्तेनप्रकारेण हि ऋतुथा कालेकालेयातयन्तं जंतून्प्रेरयन्तं हेइन्द्र त्वां विप्रेभ्यःस्तोतृभ्यः मघा मघानि धनानि ददतं प्रयच्छन्तं शृणोमि निशामयामि एवन्त्वैवमपि-सावि हेइन्द्र त्वाया त्वयि येस्तोतारः कामंस्वकीयाभिलाषंनिदधुः न्यक्षिपन् ब्रह्माणोबृहन्तः तेत्वदीयाःसखायःस्तोतारः किं गृहते त्वत्तःकिंगृह्णन्ते अपितुस्वकीयाभिलाषमात्रविडंबनामेवमुक्तवानित्यर्थः ॥ १२ ॥

१२. हे इन्द्र, हमने सुना है कि तुम समय-समय पर जन्तुओं को प्रेरित करते हो और स्तोताओं को धन प्रदान करते हो, यह झूठ ही मालूम पड़ता है। हे इन्द्र, जो स्तोता तुममें अपनी अभिलाषा स्थापित करते हैं, तुम्हारे वे महान् सखा तुमसे क्या प्राप्त करते हैं ?

॥ इतिचतुर्थस्यप्रथमेत्रयोविंशोवर्गः ॥ २२ ॥

॥ इतिपंचमेमंडलेद्वितीयोनुवाकः ॥ २ ॥

वेदार्थस्यप्रकाशेनतमोहार्दंनिवारयन् । पुमर्थांश्चतुरोदेयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

इतिश्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेणसाय-
णाचार्येणविरचितेमाधवीयेवेदार्थप्रकाशेऋक्संहिताभाष्येचतुर्थाष्टकेप्रथमोध्यायः ॥ १ ॥

॥ श्रीगणेशायनमः ॥

यस्यनिःश्वसितंवेदायोवेदेभ्योऽखिलंजगत् । निर्ममेतमहंवन्देविद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥
स्तुधैर्मपपमाष्यायंव्याख्यायव्याकृतिक्षमः । सुधीःश्रीसायणाचार्योद्वितीयंव्याचिकीर्षति ॥ २ ॥

तत्रानेःपंचमेमंडलेतृतीयेनुवाकेद्वादशसूक्तानि तत्रमहिमहइतिदशर्चंप्रथमंसूक्तं प्राजापत्यःसंवरणऋषिः त्रिष्टुपछन्दः इन्द्रोदेवता तथाचानुक्रान्तं—महिदशप्राजापत्यःसंवरणइति । विनियोगोलैंगिकः ।

तत्रप्रथमा—

ओम् महिमहेतवसेदीध्येनॄनिन्द्रायेत्थातवसेअतव्यान् ।
योअस्मैसुमतिंवाजसातौस्तुतोजनेसमर्यश्चिकेत ॥ १ ॥

महि । महे । तवसे । दीध्ये । नॄन् । इन्द्राय । इत्था । तवसे ।
अतव्यान् । यः । अस्मै । सुऽमतिम् । वाजऽसातौ । स्तुतः ।
जने । सऽमर्यः । चिकेत ॥ १ ॥

अहंसंवरणःअतव्यान् अत्यन्तमविद्धुर्बलःसन् महि महत् प्रभूतंस्तोत्रं महे महते तवसे बलवतइन्द्रायेत्था इत्थंवक्ष्यमाणप्रकारेणदीध्ये दीपयामि प्रकाशयामि किमर्थं नॄन् मदीयान् द्वितीया मनुष्याणामस्मदीयानांतवसेबलाय यद्वा नॄनस्मद्विरोधिनामभिभवायेतिशेषः यद्वार्थेतवसेस्मद्बलाय इन्द्रोस्मैजने जनायसंवरणाय वाजसातौ संग्रामे वाजस्यान्नस्यलाभेनिमित्तेसतिस्तुतःसन् सुमतिं समर्यः मर्त्यैःस्तोतृभिःसहितः यद्वा सह्यमानैर्युध्यमानैर्मरुद्भिः अथवा समराईः चिकेत जानाति ॥ १ ॥

१. हम सम्वरण ऋषि अत्यन्त दुर्बल हैं । हम महाबलवान् इन्द्र के लिए प्रभूत स्तोत्र करते हैं, जिससे हमारी तरह के मनुष्य बलवान् हों । संग्राम में अन्न लाभ के लिए स्तुत होने पर इन्द्र स्तोताओं के साथ हमारे (सम्वरण के) प्रति अनुग्रह प्रदर्शन करें ।

अथद्वितीया—

सत्वंनइन्द्रधियसानोअर्कैर्हरीणांवृषन्योक्त्रमश्रेः ।
याइत्थामघवन्ननुजोषंवक्षोअभिप्रार्यःसक्षिजनान् ॥ २ ॥

४

सः । त्वम् । नः । इन्द्र । धियसानः । अर्कैः । हरीणाम् । वृषन् ।
योक्त्रम् । अश्रेः । याः । इत्था । मघऽवन् । अनु । जोषम् ।
वक्षः । अभि । प्र । अर्यः । सक्षि । जनान् ॥ २ ॥

हेवृषन् वर्षकेन्द्र समसिद्धस्त्वंनोस्मान्धियसानोध्यायन अर्कैरर्चनसाधनैःस्तोत्रैर्निमि-त्तभूतैः हरीणांरथेनियोज्यानामश्वानांयोक्त्रंनियोजनरज्जुमश्रेः आश्रयसि याः लिङ्गव्यत्ययः यानकार्षं हेमघवन् इत्थाइत्थं जोषं प्रीतिं अनुवक्षोऽवहस्तोत्रैर्निमित्तैर्योक्त्रमश्रेरिति यथाकृत्वा अर्योऽस्मदरीञ्जनान् अभि आभिमुख्येन प्र प्रकर्षेण सक्षि पराभव ॥ २ ॥

२. हे अभिलाषाओं को पूर्ण करनेवाले इन्द्र, तुम हम लोगों का ध्यान करते हुए एवम् जो स्तोत्र तुम्हें प्रीति उत्पन्न करें, उन स्तोत्रों-द्वारा रथ में जुते हुए घोड़ों की लगाम को ग्रहण करते हो। हे मघवा, इस तरह से तुम हमारे शत्रुओं को पराभूत करो।

नतेतइन्द्राभ्य१स्मदृष्वायुक्तासोअब्रह्मतायदसन् ।
तिष्ठारथमधितंवज्रहस्तारश्मिन्देवयमसेस्वश्वः ॥ ३ ॥

न । ते । ते । इन्द्र । अभि । अस्मत् । ऋष्व । अयुक्तासः ।
अब्रह्मता । यत् । असन् । तिष्ठ । रथम् । अधि । तम् ।
वज्रऽहस्त । आ । रश्मिम् । देव । यमसे । सुऽअश्वः ॥ ३ ॥

हेऋष्व महन् इन्द्र यत् ये अस्मदस्मत्तः त्वद्भक्तेभ्योन्ये अयुक्तासः त्वया असंयुक्ताश्च-सन् आसन् अभवन् अब्रह्मता ब्रह्मपरिवृढंकर्मतद्रहितत्वात् तेनरास्तेत्वदीयानभवन्ति अतो-स्मयज्ञमभ्यागन्तुं यं प्रसिद्धं रथं अधितिष्ठ हेवज्रहस्तेन्द्र देव स्वश्वः संस्तंरथमारोढुंरश्मिमव-हं आयमसे नियमयसितमधितिष्ठ ॥ ३ ॥

३. हे तेजोविशिष्ट इन्द्र, जो मनुष्य तुम्हारे भक्तों से भिन्न हैं और जो तुम्हारे साथ नहीं रहता है, ब्रह्मकर्म से हीन होने के कारण वह मनुष्य तुम्हारा नहीं है। हे वज्रधारी इन्द्र, इसलिए तुम हमारे यज्ञ में आने के लिए उस रथ पर आरोहण करो, जिस रथ का सञ्चालन तुम स्वयम् करते हो।

पुरुयत्तइन्द्रसन्त्युक्थागवेचकर्थोर्वरासुयुध्यन् ।
ततक्षेसूर्यायचिदोकसिस्वेवृषासमत्सुदासस्यनामचित् ॥ ४ ॥

पुरु । यत् । ते । इन्द्र । सन्ति । उक्था । गवे । चकर्थ । उर्वरासु ।

युध्यन्। तुतक्षे। सूर्याय। चित्। ओकसि। स्वे। वृषा।
समत्ऽसु। दासस्य। नाम। चित्॥ ४॥

हेइन्द्र ते तव यद्यस्मात्त्वद्भूतानि पुरु पुरूणि बहूनि उक्था उक्थानिशस्त्राणिसन्ति तदा उर्वरासु सस्योपेतासुभूमिषु निमित्तभूतासु गवे वृष्ट्युदकाय युध्यन् जलप्रतिबन्धकान् संहरन् वृषकर्म करोषि भेदनं करोतीतिसूर्याय सूर्यस्यस्वेस्वकीयेओकसिस्थाने वृषा वर्षितासन् तक्षसे भेदनं संपादयसि समत्सु संग्रामेषु दासस्य वृष्टिप्रतिबन्धकर्तुरेतन्नामकस्यासुरस्य नाम-चित् नामापि तक्षसे नाशयसीत्यर्थः॥ ४॥

४. हे इन्द्र, तुम्हारे स्वविषयक अनेक स्तोत्र हैं; इसी लिए तुम उर्वरा भूमि के ऊपर जल वर्षण करने के लिए वृष्टि-निरोधकारकों का संहार करते हो। तुम कामनाओं के पूरक हो। तुम सूर्य के अपने स्थान में वृष्टि प्रतिबन्धकारक दासों के साथ युद्ध करके, उनके नाम तक को नष्ट कर देते हो।

वयंतेतइन्द्रयेचनरःशर्धोजज्ञानायाताश्चरथाः।
आस्माञ्जगम्यादहिशुष्मसत्वाभगोनहव्यःप्रभृथेषुचारुः॥५॥१॥

वयम्। ते। ते। इन्द्र। ये। च। नरः। शर्धः। जज्ञानाः।
याताः। च। रथाः। आ। अस्मान्। जगम्यात्। अहिऽशुष्म।
सत्वा। भगः। न। हव्यः। प्रऽभृथेषु। चारुः॥ ५॥ १॥

हेइन्द्र येचनरः कर्मणांनेतारऋत्विग्यजमानावयंस्मः तेवयं ते त्वदीयाः कीदृशावयं शर्धो-बलंजज्ञानाः उत्पादयन्तः स्तुतिभिः याताश्चहोतुंत्वांप्रतिगताश्च रथाःरंहणशीलाश्च किंच हेअहिशु-ष्मअहिरयनात्सर्वतोव्याप्तबलेन्द्र त्वदनुग्रहात् हव्यः स्तुत्यः प्रतिभटैराह्वातव्योवा चारुःसंगंता सत्वाभृत्यादिः प्रभृथेषुसंग्रामेषुवा अस्मानाजगम्यात् आगच्छेत् भगोन भगइव हव्यश्चारुः भगदेवोयथास्मत्सहायत्वमागच्छति तथा भृत्यादिरागच्छेदित्यर्थः॥ ५॥

५. हे इन्द्र, हम लोग जो ऋत्विक् यजमान आदि हैं, वे सब तुम्हारे हैं। यज्ञ करके हम लोग तुम्हारे बल को वर्द्धित करते हैं और होम करने के लिए तुम्हारे निकट उपस्थित होते हैं। हे इन्द्र, तुम्हारा बल सर्वव्यापी है। तुम्हारे अनुग्रह से युद्ध-क्षेत्र में भग की तरह प्रशंसनीय (चारु) विश्वस्त भृत्य आदि हमारे निकट आवें।

पपृक्षेण्यमिन्द्रत्वेह्योजोनृम्णानिचनृतमानोअमर्तः।
सनएनींवसवानोरयिंदाःप्रार्यस्तुषेतुविमघस्यदानम्॥ ६॥

पपृक्षेण्यम् । इन्द्र । त्वे इति । हि । ओजः । नृम्णानि । च ।
नृतमानः । अमर्तः । सः । नः । एनीम् । वसवानः । रयिम् । दाः ।
प्र । अर्यः । स्तुषे । तुविऽमघस्य । दानम् ॥ ६ ॥

हेइन्द्र पपृक्षेण्यं संपर्काहं पूज्यंवा ओजोबलंत्वेहि त्वयिखलु त्वदधीनमित्यर्थः नृत्यमानोनृत्यन्नमर्तोमरणधर्मा सत्वं वसवानः आच्छादयन् स्वतेजसाजगत् नृम्णानि नृमणानि द्रविणानि वक्ष्यमाणरयिमपेक्ष्यपावरूपः एनीं एतवर्णां श्वेतवर्णां नोस्मभ्यंरयिंधनंदाः देहि अहंच अर्यईश्वरस्यतुविमघस्य प्रभूतधनस्यचदानंप्रस्तुषे स्तौमि ॥ ६ ॥

६. हे इन्द्र, तुम्हारा बल पूजनीय है। तुम सर्वव्यापी और अमरणशील हो। अपने तेज से तुम जगत् को आच्छादित करके श्वेतवर्ण का प्रभूत धन हम लोगों को दो। हम लोग प्रभूत धनवाले दाता के दान की स्तुति करते हैं।

एवानंइन्द्रोतिभिरवपाहिगृणतःशूरकारून् ।
उतत्वचंददतोवाजसातौपिप्रीहिमध्वःसुषुतस्यचारोः ॥ ७ ॥

एव । नः । इन्द्र । ऊतिऽभिः । अव । पाहि । गृणतः । शूर ।
कारून् । उत । त्वचम् । ददतः । वाजऽसातौ । पिप्रीहि ।
मध्वः । सुऽसुतस्य । चारोः ॥ ७ ॥

हेशूरेन्द्र एव एवं नोस्मान्गृणतः स्तुवतः कारून् कर्तॄन् ऋत्विजः ऊतिभिः रक्षणैः अवपाहि अवपालय उतापिच वाजसातौ संग्रामे त्वचं आच्छादकंरूपंददतः प्रयच्छतः सुषुतस्याभिषुतस्यचारोर्मनोहरस्यमध्वः सोमस्य पिप्रीहि प्रीणयास्मानं द्वितीयार्थेषष्ठी उक्तलक्षणंसोमंपिबेत्यर्थः अथवा तृतीयार्थेषष्ठी उक्तलक्षणेनसोमपानेनप्रीणय ॥ ७ ॥

७. हे शूर इन्द्र, हम लोग तुम्हारी स्तुति करते हैं और यजन करते हैं। रक्षा-द्वारा तुम हम लोगों का पालन करो। संग्राम में तुम अपने आच्छादक रूप को प्रदान करके हमारे अभिषुत सोमरस के द्वारा सन्तुष्ट होओ।

उतत्येमापौरुकुत्स्यस्यसूरेस्त्रसदस्योर्हिरणिनोरराणाः ।
वहन्तुमादशश्येतासोअस्यगैरिक्षितस्यक्रतुभिर्नुसश्चे ॥ ८ ॥
उत । त्ये । मा । पौरुऽकुत्स्यस्य । सूरेः । त्रसदस्योः । हिरणिनः ।
रराणाः । वहन्तु । मा । दश । श्येतासः । अस्य । गैरिऽक्षितस्य ।
क्रतुऽभिः । नु । सश्चे ॥ ८ ॥

त्रसदस्युस्त्वविदुषोऽस्मभ्यमेवेति पोषणः अस्मान् धनानि गमयन् दुर्भगये त्रसदस्युः उत अपि च त्ये ते मा चतुर्थ्यर्थे द्वितीया मह्यमित्यर्थः ददानाः राजर्षेर्गार्हस्पत्यकर्मणि दिष्टिः कान-क्षितस्य दत्ता इत्यर्थः पौरुकुत्स्यस्य पुरुकुत्सापत्यस्य सूरेः प्रेरकस्य हिरणिनो हिरण्यवतोऽस्य त्रसदस्योः एतन्नामकस्य राजर्षेः गैरिक्षितस्य गिरिक्षितगोत्रोत्पन्नस्य श्वेतासः शुभ्रवर्णाः दशाश्वाः मा मां वहन्तु प्रापयन्तु अहं च क्रतुभिः कर्मभी रथनियोजनादिभिः यज्ञादिभिर्वा नु क्षिप्रं सद्यो गच्छेयम् ॥ ८ ॥

८. गिरिक्षित-गोत्रोत्पन्न पुरुकुत्स के पुत्र त्रसदस्यु हिरण्यवान् और प्रेरक हैं। उन्होंने हमें जो दस अश्व प्रदान किये थे, वे शुभ्रवर्णवाले दसों अश्व हमें वहन करें। रथनियोजनादि कार्यों-द्वारा हम शीघ्र ही गमन करें।

उत त्ये मा मारुताश्वस्य शोणाः क्रत्वामघासो विदथस्य रातौ ।
सहस्रा मे च्यवतानो ददान आनूकमर्यो वपुषे नार्चत् ॥ ९ ॥

उत । त्ये । मा । मारुतऽअश्वस्य । शोणाः । क्रत्वाऽमघासः ।
विदथस्य । रातौ । सहस्रा । मे । च्यवतानः । ददानः ।
आनूकम् । अर्यः । वपुषे । न । आर्चत् ॥ ९ ॥

उत अपि च त्ये तेऽश्वाः वक्ष्यमाणाः मारुताश्वस्य मरुत्सदृशवेगाश्ववान् मरुदश्वः तदपत्यस्य विदथस्यैतन्नामकस्य राज्ञः शोणाः शोणवर्णाः क्रत्वामघासः क्रतुना कर्मणा शीघ्रगमना-दिलक्षणेन महनीयाः अश्वाः रातौ दाने विनियुक्ता मां वहन्त्विति शेषः किंच सहस्रा सहस्राणि अ-परिमितानि धनानीत्यर्थः पूज्यस्य मे चतुर्थ्यर्थे षष्ठी पूज्याय मह्यं च्यवतानः च्यावयन् ददानः प्रयच्छन् सः आनूकं आभरणं च वपुषे स्वशरीरालंकाराय आर्चत् प्रायच्छत् नेति चार्थे ॥ ९ ॥

९. मरुताश्व के पुत्र विदथ ने हमारे लिए जिन रक्तवर्ण और श्रेष्ठ (शीघ्रगामी) अश्वों को प्रदान किया था, वे हमें वहन करें। उन्होंने हम पूज्य को सहस्र परिमित धन दिया है और अपने शरीर का अलंकार प्रदान किया है।

उत त्ये मा ध्वन्यस्य जुष्टा लक्ष्मण्यस्य सुरुचो यतानाः ।
मह्ना रायः संवरणस्य ऋषेर्व्रजं न गावः प्रयता अपि ग्मन् ॥ १० ॥२॥

उत । त्ये । मा । ध्वन्यस्य । जुष्टाः । लक्ष्मण्यस्य । सुऽरुचः ।
यतानाः । मह्ना । रायः । सम्ऽवरणस्य । ऋषेः । व्रजम् । न ।
गावः । प्रऽयताः । अपि । ग्मन् ॥ १० ॥ २ ॥

उतापि च त्ये ते वक्ष्यमाणा रायः ध्वन्यस्य ध्वन्यनामकस्य लक्ष्मण्यस्य लक्ष्मणपुत्रस्य

राज्ञः संबन्धिनोऽश्वाः गृध्राः मांसादाः सुरुचः शोभनदीप्तयः यवानाः वहमानाः अयवमानाः रायः महान्तः सहस्रेण युक्ताः रायः प्रयताः दत्ताः सत्यः संवरणस्य ऋषेः अपिग्मन् अपिगताः प्राप्ताः गृहमिति शेषः व्रजं न गावः गोष्ठं गाव इव यथा प्राप्नुवन्ति तद्वत् नेति चार्थे गाव इव ममगृहं अपिग्मन् अत्र ऐन्द्रे सूक्ते प्रायेणैन्द्रमरुतो राज्ञां च दानस्तुतय इत्युक्तत्वाद्राज्ञां दानस्तुतिरविरुद्धा ॥ १० ॥

१०. लक्ष्मण के पुत्र ध्वन्य ने मुझे जो दीप्तिमान् और कर्मक्षम अश्व प्रदान किया था, वह हमें वहन करे। गौएँ जैसे, गोचरण-स्थान (गोष्ठ) को प्राप्त करती हैं, उसी तरह से उनके (ध्वन्य) द्वारा प्रदत्त महान् धन सम्वरण ऋषि के गृह में उपस्थित हो।

अजातशत्रुमिति नवर्चं द्वितीयं सूक्तं प्राजापत्यस्य संवरणस्यार्षमैन्द्रं नवमी त्रिष्टुप् शिष्टाः जगत्यः अजातशत्रुं नव त्रिष्टुबन्त्यमित्यनुक्रमणिका। विनियोगो लैंगिकः।

अजातशत्रुमजरा स्वर्वत्यनु स्वधामिता दस्ममीयते।
सुनोतन पचत ब्रह्मवाहसे पुरुष्टुताय प्रतरं दधातन ॥ १ ॥

अजातऽशत्रुम्। अजरा। स्वःऽवती। अनु। स्वधा। अमिता। दस्मम्। ईयते। सुनोतन। पचत। ब्रह्मऽवाहसे। पुरुऽस्तुताय। प्रऽतरम्। दधातन ॥ १ ॥

अजातशत्रुं अनुत्पन्नाः शत्रवो यस्य तं दस्मं शत्रूणामुपक्षपयितारं अजरा अक्षीणा स्वर्वती स्वरणवती अमिता अपरिमिता स्वधा अन्नं हविरन्वीयते अनुप्राप्नोति तदर्थं हे ऋत्विजः सुनोतन अभिषुणुत पचत पुरोडाशादिकं कस्मै ब्रह्मवाहसे ब्रह्मणः परिवृढस्य स्तोत्रस्य वाहकाय पुरुष्टुताय बहुभिः स्तुतायेन्द्राय प्रतरं प्रकृष्टतरं दधातन धारयत स्वस्वोचितकर्म ॥ १ ॥

१. जिनके शत्रु उत्पन्न नहीं हुए हैं और जो शत्रुओं का विनाश करते हैं, उन्हें अक्षीण, स्वर्गप्रद और अपरिमित हव्य प्राप्त करते हैं। हे ऋत्विको, उन्हीं इन्द्र के लिए तुम लोग पुरोडाश आदि का पाक करो और अपने उचित कर्म को धारण करो। इन्द्र स्तोत्रवाहक हैं और बहुस्तुत हैं।

आ यः सोमेन जठरमपिप्रतामन्दत मघवा मध्वो अन्धसः।
यदीं मृगाय हन्तवे महावधः सहस्रभृष्टिमुशना वधं यमत् ॥ २ ॥

आ। यः। सोमेन। जठरम्। अपिप्रत। अमन्दत। मघऽवा। मध्वः। अन्धसः। यत्। ईम्। मृगाय। हन्तवे। महाऽवधः। सहस्रऽभृष्टिम्। उशना। वधम्। यमत् ॥ २ ॥

मदद्यानिह्न्वीति वेवीद्य कामयतएव अयज्वानं शिक्षयितानियोजयतीत्यर्थः यद्वंकरः य-मनकर्ता वस्वोवसुनोधनस्य आकरः आभिमुख्यकर्तायःकिल्बिषात् पित्रादिवधयुक्तात् नेजते नचलति नबिभेतिवा इन्द्रस्यास्तोत्रूणांहविरिन्द्रोपवीन्द्राद्भ्राद्वृकेभ्यःप्रायच्छत् अंत-रिक्षेपौलोमान्पृथिव्यांकालकांज्यान् अरुन्मुखान्यतीन् सालावृकेभ्यः प्रायच्छमित्यादिश्रु-तिप्रसिद्धा ४. ऐश्वर्यं इन्द्र के जिस यष्टा ने माता-पिता और भ्राता का वध किया है, उक्त यष्टा के निकट से भी इन्द्र दूर नहीं जाते हैं और उसके द्वारा प्रदत्त हव्य की कामना भी करते हैं। शासक और धनाधिपति इन्द्र पाप से भी विचलित नहीं होते हैं।

नपुञ्चभिर्दशभिर्वष्ट्यारभुंनासुन्वतासचतेपुष्यताचन ।
जिनातिवेदमुयाहन्तिवाधुनिरादेवयुंभजतिगोमतिव्रजे ॥५॥३॥

न । पुंचऽभिः । दुशऽभिः । वष्टि । आऽरभम् । न । असुन्वता ।
सुचते । पुष्यता । चुन । जिनाति । वा । इत् । अमुया । हन्ति ।
वा । धुनिः । आ । देवऽयुम् । भजति । गोऽमति । व्रजे ॥ ५ ॥ ३ ॥

अयमिन्द्रः पंचभिर्दशभिर्वासहायैरारभं आरभंशत्रुहननायालंबनंनवष्टि साहाय्यं नापेक्षतइत्यर्थः यद्वा अमुमिन्द्रं पंचभिर्दशभिर्वायज्ञादन्यैरुपायैरारभमारब्धमुपयोगंकर्तुंनवष्टि नकामयते असुन्वता अभिषवमकुर्वता सहपुष्यतापि न बंध्वादीनपोषयतापि नसचते नसं-गच्छते असुन्वंतं अभिषवमकुर्वाणं अयष्टारं अपुष्णंतंचनप्राप्नोतीत्यर्थः नकेवलमप्राप्तिमा-त्रं किंतु जिनातिवा वाशब्दश्चार्थे जिनातिच बाधते इदितिपूरणः हन्तिवाअमुया अमुमयष्टा-रं धुनिः कंपकःशत्रूणां देवयुंदेवमिन्द्रंकामयमानं यजमानं गोमति व्रजे आभजति भजती त्यर्थः ॥ ५ ॥ शत्रुओं को मारने के लिए इन्द्र पाँच या दस सहायकों की कामना नहीं करते हैं। जो सोमाभिषव नहीं करता है और बन्धुओं का पोषण नहीं करता है, उसके साथ इन्द्र संगति नहीं करते हैं। शत्रुओं के कम्पक इन्द्र उसे बाधा पहुँचाते हैं और उसका वध करते हैं। इन्द्र यज्ञ करनेवाले यजमानों के गोष्ठ को गोविशिष्ट करते हैं।

वित्वक्षणःसमृतौचक्रमासजोसुन्वतोविषुणःसुन्वतोवृधः ।
इन्द्रोविश्वस्यदमिताविभीषणोयथावशंनयतिदासमार्यः ॥ ६ ॥

विऽत्वक्षणः । समृऽऋतौ । चुक्रमऽआसजः । असुन्वतः । विषुणः ।
सुन्वतः । वृधः । इन्द्रः । विश्वस्य । दुमिता । विऽभीषणः ।
युथाऽवशम् । नुयति । दासम् । आर्यः ॥ ६ ॥

सध्वीसंग्रामेविचक्षणः विशेषेणतनूकर्ताशत्रूणांवदर्पचक्रमासथः रथचक्रस्यासंजयिता असुन्वतोयजमानस्यविगुणःपराङ्मुखःसुन्वतोयजमानस्यवृधोवर्धयिताइन्द्रोविश्वस्यदमिताशिक्ष-यितावितीषणःभयजनकःआर्यःस्वामी यथावशंयथेच्छंदासंदासकर्माणंजनंउपयातिस्ववशम् ॥६॥

६. संग्राम में शत्रुओं को क्षीण करनेवाले इन्द्र रथचक्र को वेगवान् करते हैं। सोमाभिषव नहीं करनेवाले यजमान से वे दूर रहते हैं और सोमाभिषव करनेवाले यजमान को वर्द्धित करते हैं। विश्वशिक्षक और भयजनक स्वामी इन्द्र यथेच्छ दासकर्म करनेवाले को अपने वश में लाते हैं।

समीं॑प॒णेर॑जति॒भोज॑नंमु॒षेविदा॒शुषे॑भजति॒सून॒रं॒वसु॑ ।
दु॒र्गेच॒नध्रि॑यते॒विश्व॒आपु॒रुजनो॒योअ॑स्य॒तवि॑षी॒मचु॑क्रुधत् ॥ ७ ॥

सम् । ई॒म् । प॒णेः । अ॒ज॒ति॒ । भोज॑नम् । मु॒षे । वि । दा॒शुषे॑ ।
भ॒ज॒ति॒ । सू॒नर॑म् । वसु॑ । दुः॒ऽगे । च॒न । ध्रि॒य॒ते॒ । विश्वः॑ । आ ।
पु॒रु । जनः॑ । यः । अ॒स्य॒ । तवि॑षीम् । अचु॑क्रुधत् ॥ ७ ॥

ईमयमिन्द्रः पणेर्वणिजइव लुब्धकस्यादातुर्भोजनंधनममेवमुषेचोरयितुंसमजति सम्य-ग्गच्छति गत्वाचादायदाशुषेहविर्दत्तियजमानायविभजति सूनरंशोभननृम्णंवसुधनं अयमुर्ष-मनाकृष्यप्रत्येयच्छतीत्यर्थः नकेवलंवणिक्धनप्रदानमात्रं किंतु पुरुपुरूणिबहून्यन्यान्यपिधना-नि किंच दुर्गेचनदुःखेननगन्तव्ये आपद्यपिविश्वःसर्वोपिदापृजनः आध्रियते आस्थाप्यते योजनः अस्येन्द्रस्यतविषींबलमचुक्रुधत् विहिताकरणादिनातस्यपणेरदातीदिपूर्वरीणः यद्वा योस्यतविषीमचुक्रुधत ससर्वोपिजनोदुर्गेचनाध्रियते इन्द्रेणचनेत्येकपदमप्येतत्संप्रदाय-प्राप्तम् ॥ ७ ॥इन्द्र बनियों (लोभियों) की तरह धन चुराने के लिए गमन करते हैं और मनुष्यों की शोभा को बढ़ानेवाले उस धन को तथा बहु-विध अन्य धन को लाकर यजन करनेवाले यजमानों को देते हैं अर्थात् यज्ञ नहीं करनेवालों का धन यज्ञ करनेवालों को देते हैं। जो व्यक्ति इन्द्र के बल को क्रुद्ध करता है अर्थात् बली इन्द्र को कोपयुक्त करता है, वह व्यक्ति महाविपद् में स्थापित होता है।

सं॒यज्जनौ॑सु॒धनौ॑वि॒श्वश॑र्धसा॒ववे॒दिन्द्रो॑म॒घवा॒गोषु॑शु॒भ्रिषु॑ ।
यु॒जं॒ह्य॑१॒॑न्यमकृ॑तप्रवेप॒न्युदीं॒गव्यं॑सृजते॒सत्व॑भि॒र्धुनिः॑ ॥ ८ ॥

सम् । यत् । जनौ॑ । सु॒ऽधनौ॑ । वि॒श्वऽश॑र्धसौ । अवे॑त् ।
इन्द्रः॑ । म॒घऽवा॑ । गोषु॑ । शु॒भ्रिषु॑ । यु॒जम् । हि । अ॒न्यम् । अकृ॑त ।
प्र॒ऽवे॒प॒नी । उत् । ई॒म् । गव्य॑म् । सृ॒ज॒ते॒ । सत्व॑ऽभिः । धुनिः॑ ॥ ८ ॥

समवेत् संजानाति यद्यदाजनौपरस्परप्रतिद्वंद्विनौ सुधनौ शोभनधनौ विश्वशर्धसौ व्याप्तबलौ महूत्साहौवा यदा मघवाधनवानिन्द्रोगोषुशुभ्रिषुशोभनासुगोषुनिमित्तभूतासुअन्यंयजमानंयुजं

सहायमहत्वरुववान् मघोपनीशत्रूणांप्रवेपनवान् ईमस्मै गव्यंगोसमूहं उत्सृजते सत्वभिर्मरुद्भिः सहयुनिःमेघानांकंपयितेन्द्रः यजमानमयजमानंवायंजानातिगोनिमित्तंशत्रुत्वायजमानेगोसमूहं प्रयच्छतीत्यर्थः ॥ ८ ॥

८. शोभन धनवाले और बृहत् साहाय्यवाले दो व्यक्ति जब शोभन गौओं के लिए परस्पर प्रतिद्वन्द्वी होते हैं, तब ऐसा जानकर इन्द्र यज्ञ करनेवाले यजमान की सहायता करते हैं। मेघों को कँपानेवाले इन्द्र उस यज्ञकारी यजमान को गोसमूह प्रदान करते हैं।

सहस्रसामाग्निवेशिंगृणीषेशत्रिमग्नउपमांकेतुमर्यः ।
तस्माआपःसंयतःपीपयन्ततस्मिन्क्षत्रममवत्त्वेषमस्तु॥ १ ॥ ४ ॥

सहस्रऽसाम् । आग्निऽवेशिम् । गृणीषे । शत्रिम् । अग्ने । उपऽमाम् । केतुम् । अर्यः । तस्मै । आपः । सम्ऽयतः । पीपयन्त । तस्मिन् । क्षत्रम् । अमऽवत् । त्वेषम् । अस्तु ॥ १ ॥ ४ ॥

अग्निवेशसुतंशत्रिमसंख्यातधनप्रदं ॥ आशास्त्वऋषिरंत्यचोमत्रापविस्तुतःसुधीः ॥ १ ॥

अर्योहंसहस्रसां अपरिमितधनप्रदं आग्निवेशिं अग्निवेशसुतंशत्रिंएवंनामकंराजर्षिं गृणीषे गृणे स्तौमि हेअग्ने अंगनादिगुणविशिष्टेन्द्र कीदृशंतं उपमां उपमानभूतंकेतुंप्रज्ञापकंप्रख्या-तमित्यर्थः तस्मैआपःसंयतः सम्यग्गच्छन्त्यःपीपयंत प्यायन्तां तस्मिन्नाशिक्षत्रंधनं अमवत् बलसहितंत्वेषंदीप्तिमदस्त्विति ॥ ९ ॥

९. हे अङ्गनादि गुणविशिष्ट इन्द्र, हम अपरिमित धन के दाता, अग्निवेश के पुत्र प्रसिद्ध शत्रिनामक राजर्षि की स्तुति करते हैं। वे उपमानभूत और प्रख्यात हैं। जलराशि उन्हें अच्छी तरह से सन्तुष्ट करे। उनका धन बलवान् और दीप्तिमान् हो।

यस्तेसाधिष्ठइत्येष्टर्चंतृतीयंसूक्तं अंगिरोगोत्रःप्रभूवसुर्नामऋषिः अंत्यापंक्तिः पंचपंचप-रिमाणपादाशिष्टाअनुष्टुभः इन्द्रोदेवता यस्तेष्टौप्रभूवसुरांगिरसःपंचमंतमित्यनुक्रान्तं । सूक्तवि-नियोगोलैंगिकः आभिप्लविकेषूक्थ्येषुतृतीयसवनेआद्यस्तृचोच्छावाकस्यवैकल्पिकोनुरूपःसू-त्रितंच—यस्तेसाधिष्ठोवसेपुरांभिन्दुर्युवाकविरिति । द्वितीयतृतीययोः स्वरसाम्नोर्मार्गतोवषाव-नुरूपौ यस्तेसाधिष्ठोवसइतिपञ्चतृचमवविहितत्वम् ।

यस्तेसाधिष्ठोवसइन्द्रक्रतुष्टमाभर ।
अस्मभ्यंचर्षणीसहंसस्निंवाजेषुदुष्टरम् ॥ १ ॥

यः । ते । साधिष्ठः । अवसे । इन्द्र । क्रतुः । तम् । आ । भर । अस्मभ्यम् । चर्षणिऽसहम् । सस्निम् । वाजेषु । दुस्तरम् ॥ १ ॥

हेइन्द्र ते तव यः साधिष्ठोतिशयेनसाधकः क्रतुरुकलक्षणंकर्मप्रज्ञावास्ति तंक्रतुंनोस्मद्से-रक्षणायास्मभ्यं आभर आहर कीदृशं चर्षणीसहं सर्वेषांमनुष्याणामभिभवितारंसस्निं संस्नातं शुद्धं वाजेषुसंग्रामेषुदुष्टरं अन्यैरनभिभाव्यम् ॥ १ ॥

१. हे इन्द्र, तुम्हारा जो अतिशय साधक कर्म (प्रज्ञा) है, वह हम लोगों की रक्षा के लिए दो। तुम्हारा कर्म सब मनुष्यों को अभिभव करनेवाला है, शुद्ध है और संग्राम में दूसरों के द्वारा अनभिभवनीय है।

यदिन्द्रतेचतस्रोयच्छूरसन्तितिस्रः।
यद्वापञ्चक्षितीनामवस्तत्सुनआभर ॥ २ ॥

यत्। इन्द्र। ते। चतस्रः। यत्। शूर। सन्ति। तिस्रः। यत्। वा।
पंच। क्षितीनाम्। अवः। तत्। सु। नः। आ। भर ॥ २ ॥

हेइन्द्र ते तव यत् यान्यवयः चतस्रः चतसृषुवर्णेषुसंश्रितासन्ति यान्हेशूर तिस्रःतिसृषु लोकेषुवर्तमानाः यद्वा वाशब्दश्चार्थे यदवश्चपंचक्षितीनांपंचजनसंबन्धिरक्षणमःसन्ति अवो-रक्षणंतत्सर्वं सुसुष्ठुनोस्मभ्यमाभर आहरेति ॥ २ ॥

२. हे इन्द्र, चार वर्णों में जो तुम्हारा रक्षाकार्य है, हे शूर, तीन लोकों में जो तुम्हारा रक्षाकार्य विद्यमान है और जो पञ्चजन-सम्बन्धी तुम्हारा रक्षाकार्य है, उस समस्त रक्षाकार्य को तुम हम लोगों के लिए भली भाँति से आहरण करो।

आतेवोवरेण्यंवृषन्तमस्यहूमहे।
वृषजूतिर्हिजज्ञिषआभूभिरिन्द्रतुर्वणिः ॥ ३ ॥

आ। ते। अवः। वरेण्यम्। वृषन्ऽतमस्य। हूमहे। वृषऽजूतिः।
हि। जज्ञिषे। आऽभूभिः। इन्द्र। तुर्वणिः ॥ २ ॥

हेइन्द्र वृषन्तमस्यफलानांवर्षकतमस्यतेतवावोरक्षणं गमनंवा वरेण्यं वरणीयमाहूमहे आह्वयामः हेइन्द्र वृषजूतिः वर्षणगमनः तुर्वणिस्तूर्णवनिर्हिंसकोवात्वं आभूभिः सर्वतोभवद्भिः व्यापकैर्मरुद्भिःसहावोहि जज्ञिषे उत्पादयसिखलु तेनत्वआह्वयामहइति यद्वा वृषगमनःसन् अ-यज्ञमागत्यफलंजज्ञिषे तस्मात्तेवोहूमहइति ॥ ३ ॥

३. हे इन्द्र, तुम अभिमत फल के निरतिशय साधक, वृष्टिकर्त्ता और शीघ्र शत्रुसंहारक हो। हे इन्द्र, तुम्हारा रक्षणकार्य वरणीय है। हम उसका आह्वान करते हैं। तुम सर्वव्यापी मरुतों के साथ मिलित होकर प्रदान करो।

वृषाह्यसिराधसेजज्ञिषेवृष्णितेशवः।
स्वक्षत्रंतेधृषन्मनःसत्राहमिन्द्रपौंस्यम्॥ ४॥
वृषा। हि। असि। राधसे। जज्ञिषे। वृष्णि। ते। शवः।
स्वऽक्षत्रम्। ते। धृषत्। मनः। सत्राऽहम्। इन्द्र। पौंस्यम्॥ ४॥

हेइन्द्र राधसे यजमानानांसमृद्धये वृषासि फलस्यवर्षकोसिखलु यद्वा वृषास्त्वमसि राधसेधनार्थंजज्ञिषे उत्पन्नोसि तेशवोबलंवृष्णिवर्षितृ तेमनःस्वक्षत्रंस्वायत्तबलंधृषत् धर्षकंविरोधिनां हेइन्द्र तेपौंस्यं पुंस्त्वं सत्राहं संघहन्तृ॥ ४॥

४. हे इन्द्र, तुम अभीष्ट फलवर्षक हो। यजमानों को धन देने के लिए तुमने जन्म ग्रहण किया है। तुम्हारा बल फल वर्षण करता है। तुम्हारा मन स्वभाव से ही बलवान् है और विरोधियों का दमनकारी है। हे इन्द्र, तुम्हारा पौरुष संघविनाशक है।

त्वंतमिन्द्रमर्त्यममित्रयन्तमद्रिवः।
सर्वरथाशतक्रतोनियाहिशवसस्पते॥ ५॥ ५॥
त्वम्। तम्। इन्द्र। मर्त्यम्। अमित्रऽयन्तम्। अद्रिऽवः। सर्वऽरथा।
शतक्रतो इति शतऽक्रतो। नि। याहि। शवसः। पते॥ ५॥ ५॥

हेइन्द्र त्वं तममित्रयन्तं शत्रुत्वमाचरन्तं शत्रुंवाइच्छन्तंमर्त्यं हेअद्रिवोवज्रवन्निन्द्र सर्वरथासर्वतव्याप्तेनरथेन सुपांसुलुगित्याकारः हेशतक्रतो हेशवसस्पते बलस्यपालकेन्द्र नियाहि नितरांगच्छ अभिभवितुम्॥ ५॥

५. हे इन्द्र, तुम वज्रधारी हो। तुम्हारा रथ सर्वत्र अप्रतिहतगति से गमन करता है। तुम सौ यज्ञों के अनुष्ठानकर्त्ता हो और बल के अधिपति हो। जो मनुष्य तुम्हारे प्रति शत्रुता का आचरण करता है, तुम उसके विरुद्ध यात्रा करते हो।

त्वामिद्वृत्रहन्तमजनासोवृक्तबर्हिषः।
उग्रंपूर्वीषुपूर्व्यंहवन्तेवाजसातये॥ ६॥
त्वाम्। इत्। वृत्रहन्ऽतम। जनासः। वृक्तऽबर्हिषः। उग्रम्।
पूर्वीषु। पूर्व्यम्। हवन्ते। वाजऽसातये॥ ६॥

हेवृत्रहन्तम अतिशयेनशत्रूणांहन्तरिन्द्र त्वामित् त्वामेवजनासोजनाः वृक्तबर्हिषः आच्छादितबर्हिषः यज्ञपराइत्यर्थः उग्रमुद्गूर्णबलं पूर्वीषुबह्वीषुप्रजासुमध्ये पूर्व्यं पुरातनं मुख्यं वाजसातये संग्रामाय हवन्ते आह्वयन्ते॥ ६॥

६. हे शत्रुओं के हन्ता इन्द्र, मन्त्र करनेवाले मनुष्य संग्राम में तुम्हारा ही आह्वान करते हैं; क्योंकि तुम उग्रतायुक्त और बहुत प्रजा के मध्य में पुरातन हो।

अस्माकमिन्द्र दुष्टरं पुरोयावानमाजिषु ।
सयावानं धनेधने वाजयन्तमवा रथम् ॥ ७ ॥

अस्माकम् । इन्द्र । दुस्तरम् । पुरःऽयावानम् । आजिषु ।
सऽयावानम् । धनेऽधने । वाजऽयन्तम् । अव । रथम् ॥ ७ ॥

हे इन्द्रास्माकं रथं रंहणस्वभावं वा पुनमवरक्ष कीदृशं रथं दुष्टरं दुःखेन तरणीयं आजिषु संग्रामेषु पुरोयावानं पुरतो मित्रयितारं सयावानं अनुचरैः सहगन्तारं धनेधने सर्वेषु धनेषु वाजयन्तं संग्रामं धनं वा इच्छन्तम् ॥ ७ ॥

७. हे इन्द्र, तुम हमारे रथ की रक्षा करो। वह रथ संग्राम में सब प्रकार के धन की इच्छा करता है, अनुचरों के साथ गमन करता है, दुर्निवार्य है और रणसंकुल है।

अस्माकमिन्द्रेहि नो रथमवा पुरंध्या ।
वयं शविष्ठ वार्यं दिवि श्रवो दधीमहि दिवि स्तोमं मनामहे ॥ ८ ॥ ६ ॥

अस्माकम् । इन्द्र । आ । इहि । नः । रथम् । अव । पुरम्ऽध्या ।
वयम् । शविष्ठ । वार्यम् । दिवि । श्रवः । दधीमहि । दिवि ।
स्तोमम् । मनामहे ॥ ८ ॥ ६ ॥

हे इन्द्रास्माकं अस्मदीय एव सन् एहि आगच्छ आगत्य च पुरंध्या शोभनबुद्ध्या नोऽस्माकं रथमव रक्ष वयं च हे शविष्ठ अतिशयेन बलवन् त्वदनुग्रहाद्वार्यं वरणीयं श्रवो धनं कीर्तिं वा दिवि द्योतमाने त्वयि दधीमहि स्थापयामः तथा दिवि त्वयि स्तोमं स्तोत्रं मनामहे करवाम हे इत्यर्थः ॥ ८ ॥

८. हे इन्द्र, हमारे निकट तुम आत्मीय होकर आओ। अपनी उत्कृष्ट बुद्धि-द्वारा हमारे रथ की रक्षा करो। तुम निरतिशय बलशाली और दीप्तिमान् हो। तुम्हारे अनुग्रह से हम वरणीय धन या कीर्त्ति तुममें स्थापित करते हैं। तुम द्युतिमान् हो। हम तुम्हारी स्तुति करते हैं।

स आ गमदिति षळृचं चतुर्थं सूक्तं आंगिरसः प्रभूवसुर्ऋषिः तृतीया जगती शिष्टा अनुष्टुभः इन्द्रो देवता अनुक्रान्तं च—स आ गमत्षट्तृतीया जगतीति । विनियोगो लैंगिकः ।

स आ गमदिन्द्रो यो वसूनां चिकेतद्दातुं दामनो रयीणाम् ।
धन्वचरो न वंसगस्तृषाणश्चकमानः पिबतु दुग्धमंशुम् ॥ १ ॥

सः । आ । गमत् । इन्द्रः । यः । वसूनाम् । चिकेतत् । दातुम् ।
दामनः । रयीणाम् । धन्वऽचरः । न । वंसगः । तृषाणः ।
चकमानः । पिबतु । दुग्धम् । अंशुम् ॥ १ ॥

सइन्द्रोस्मयज्ञंमत्यागमदागच्छतु योदेवोवसूनांधनानां कर्मणिषष्ठी वसूनिधनानिचि-केतत् जानातिप्रदातुं सकीदृशः दामनादातादानमनाधारयीणांधनानां गमनेदृष्टान्तः—धन्व-चरोन धनुषासहसंचरन्धानुष्कइव वंसगोवननीयगमनः तृषाणः अत्यंतंतृषितः चकमानः का-मयमानस्सन् दुग्धं अभिषुतमंशुंसोमंपिबतु ॥ १ ॥

१. इन्द्र हमारे यज्ञ में आगमन करें। जो देव धन के लिए जानते हैं, वे किस तरह के हैं? इन्द्र धन के दाता हैं अथवा स्वभाव से ही दानी हैं। धनुष के साथ गमन करनेवाले धानुष्क की तरह साहसपूर्ण गमन करनेवाले और अत्यन्त तृषित इन्द्र अभिषुत सोमपान करें।

आतेहनूहरिवःशूरशिप्रेरुहत्सोमोनपर्वतस्यपृष्ठे ।
अनुत्वाराजन्नर्वतोनहिन्वन्गीर्भिर्मदेमपुरुहूतविश्वे ॥ २ ॥

आ । ते । हनू इति । हरिऽवः । शूर । शिप्रे इति । रुहत् ।
सोमः । न । पर्वतस्य । पृष्ठे । अनु । त्वा । राजन् । अर्वतः । न ।
हिन्वन् । गीःऽभिः । मदेम । पुरुऽहूत । विश्वे ॥ २ ॥

हेइन्द्र हेहरिवः हरिभ्यांयुक्त शूर ते तव हनू हननसाधने मध्यस्थंशिप्रावयवनः त-थापि पुनःशिप्राभिधानाद्धोणोपमन्तव्यः उकल्पेसंस्थेवाशिप्रे आरुहत् आरोहतु माक्षेपु सोमोस्मद्दत्तः पर्वतस्यपृष्ठेनरुहत् नारोहति वचनविपरीत्यर्थः यद्वा नशब्दःपुरस्तादुपचारो-प्यत्रोपमार्थः पर्वतस्यपृष्ठे उपरिप्रदेशे सोमोनयथाविक्रमेणप्रसरतितद्वत् हेराजन्दीप्यमा-नेन्द्र त्वा त्वामनु त्वयासह तृतीयार्थेइत्यनोःकर्मप्रवचनीयत्वं विश्वेवयमर्वतोन अश्वानिव तृ-णादिभिःगीर्भिःस्तुतिभिर्हिन्वन्हिन्वन्तः त्वांप्रीणयन्तःसन्तोमदेम हृष्येम हेपुरुहूत बहुप्रकारंबहु-भिर्वाहूतेन्द्र ॥ २ ॥

२. हे अश्वद्वय-सम्पन्न शूर इन्द्र, हम लोगों के द्वारा दिया गया सोमरस पर्वतशिखर की तरह तुम्हारे संहारक हनुप्रदेश में आरोहण करे। हे राजमान इन्द्र, तृण-द्वारा जैसे घोड़े तृप्त होते हैं, उसी तरह से हम तुम्हें स्तुतियों-द्वारा प्रीत करते हैं। हे इन्द्र, तुम बहुस्तुत हो।

चक्रंनवृत्तंपुरुहूतवेपतेमनोभियामेअमतेरिदद्रिवः ।
रथादधित्वाजरितासदावृधकुविन्नुस्तोषन्मघवन्पुरूवसुः ॥ ३ ॥

चक्रम् । न । वृत्तम् । पुरुऽहूत । वेपते । मनः । भिया । मे ।
अमतेः । इत् । अद्रिऽवः । रथात् । अधि । त्वा । जरिता ।
सदाऽवृध । कुवित् । नु । स्तोषत् । मघऽवन् । पुरुऽवसुः ॥ ३ ॥

हेपुरुहूत बहुभिराहूत हेअद्रिवः वज्रवन्निन्द्र मेमनःअमतेरित् दारिद्र्यादस्तोतुर्वास-काशात् भिया भित्या वेपते कंपते वृत्तंचक्रंन भूमौवर्तमानंचक्रमिव यस्मादेवंतस्मात् रथा-दधि उपरिस्थितं त्वा त्वां हेसदावृध सर्वदावर्धमान हेमघवन् इन्द्र जरितास्तोतापुरुवसुर-दृषिः कुवित् बहु नुक्षिप्रं स्तोषत् स्तोष्यति स्तुयात् अत्र कुविच्छब्दयोगेपिआख्यातस्य बहुलग्रहणान्निघातः ॥ ३ ॥

३. हे बहुस्तुत, हे वज्रवान् इन्द्र, भूमि में वर्तमान चक्र की तरह हमारा हृदय दारिद्रय-भय से काँप रहा है। हे सर्वदा वर्द्धमान इन्द्र, स्तोता पुरुवसु ऋषि शीघ्र ही बहुलता से तुम्हारी स्तुति करते हैं। तुम रथा-धिरूढ़ हो।

एषग्रावेवजरितातंइन्द्रेयर्तिवाचंबृहदाशुषाणः ।
प्रसव्येनमघवन्यंसिरायःप्रदक्षिणिद्धरिवोमाविवेनः ॥ ४ ॥

एषः । ग्रावाऽइव । जरिता । ते । इन्द्र । इयर्ति । वाचम् ।
बृहत् । आशुषाणः । प्र । सव्येन । मघऽवन् । यंसि ।
रायः । प्र । दक्षिणित् । हरिऽवः । मा । वि । वेनः ॥ ४ ॥

एषजरितागरितास्तोताग्रावेव अभिषवग्रावेव यथाशब्दंजनयतितद्वत् हेइन्द्र तेतुभ्यंवा-चंस्तुतिं इयर्ति प्रेरयतीत्यर्थः बृहन्महत्प्रभूतंफलंआशुषाणः आश्नुवानःसन् हेमघवन् सव्येनहस्तेन रायोधनानि प्रयंसि प्रयच्छसि हेहरिवः हर्यश्वेन्द्र दक्षिणित् दक्षिणेनापिप्र-यंसीतिशेषः माविवेनः विगतकामंमाकार्षीः ॥ ४ ॥

४. हे इन्द्र, प्रभूत फल को भोगनेवाले स्तोता अभिषव करनेवाले पत्थर की तरह तुम्हारी स्तुति करते हैं। हे धनवान् और हरिनामक अश्ववाले इन्द्र, तुम वामहस्त से धन दान करते हो और दक्षिण हस्त से भी धन दान करते हो। तुम हमें विफलमनोरथ मत करो।

वृषात्वावृषणंवर्धतुद्यौर्वृषावृषभ्यांवहसेहरिभ्याम् ।
सनोवृषावृषरथःसुशिप्रवृषक्रतोवृषावज्रिन्भरेधाः ॥ ५ ॥

वृषा । त्वा । वृषणम् । वर्धतु । द्यौः । वृषा । वृषऽभ्याम् ।
वहसे । हरिऽभ्याम् । सः । नः । वृषा । वृषऽरथः । सुऽशिप्र ।
वृषक्रतो इति वृषऽक्रतो । वृषा । वज्रिन् । भरे । धाः ॥ ५ ॥

हेइन्द्र त्वा त्वां वृषा वर्षित्रीद्यौः द्योतयित्रीस्तुतिः द्योततेर्दीव्यतेर्वास्तुत्यर्थस्येदंरूपं वृषणं कामानांवर्षकं त्वां वर्धतु वर्धयतु वृषात्वंवृषभ्यांसेक्तृभ्यांहरिभ्यांवहसे यज्ञंप्रत्युह्यसे हेसुशिप्र शोभनहनो वृषक्रतो वर्षणकर्मन् हेवज्रिन् वज्रयुक्तेन्द्र सत्वंवृषावृषरथःअसि नोऽस्मान्भरेसंग्रामे भरणवतियज्ञेवाआधारय ॥ ५ ॥

५. हे इन्द्र, तुम अभिलाषाओं के पूरक हो। अभीष्टवर्षी द्यावा-पृथिवी तुम्हें संवर्द्धित करें। तुम वर्षणकारी हो। घोड़े तुम्हें यज्ञस्थल में वहन करते हैं। हे शोभन हनुवाले, हे वज्रधर इन्द्र, तुम्हारा रथ कल्याणवर्षी है। संग्राम में तुम हम लोगों की रक्षा करो।

योरोहितौवाजिनौवाजिनीवान्त्रिभिःशतैःसचमानावदिष्ट।
यूनेसमस्मैक्षितयोनमन्तांश्रुतरथायमरुतोदुवोया ॥ ६ ॥ ७ ॥

यः। रोहितौ। वाजिनौ। वाजिनीऽवान्। त्रिऽभिः। शतैः।
सचमानौ। अदिष्ट। यूने। सम्। अस्मै। क्षितयः। नमन्ताम्।
श्रुतऽरथाय। मरुतः। दुवःऽया ॥ ६ ॥ ७ ॥

इयंश्रुतरथस्यराज्ञोदानस्तुतिः योराजावाजिनीवानन्नवान्श्रुतरथोरोहितौरोहितवर्णौवाजिनौवेजनवन्तावश्वौत्रिभिःशतैःगवांधनानांवाउक्तसंख्याभिःसचमानौसंगच्छमानौअदिष्ट प्रादात् दिशतेर्वालुङीदंरूपं यूनेसर्वत्रमिश्रयित्रे नित्यतरुणायवा अस्मै श्रुतरथाय क्षितयः सर्वाः प्रजाः दुवोया तृतीयैकवचनस्ययाजादेशः परिचर्ययासंनमन्तां प्रणताभवन्तु सेवन्तामित्यर्थः हेमरुतइतिइन्द्रसहायभूतानांमरुतांसंबोधनम् ॥ ६ ॥

६. हे इन्द्र के सहायक मरुतो, अन्नवान् श्रुतरथ राजा ने हमें लोहित वर्णवाले दो अश्व और तीन सौ धेनुरूप धन दिया था। नित्य तरुण उस श्रुतरथ राजा के लिए सकल प्रजा परिचर्या-सम्पन्न होकर प्रणाम करती है।

संभानुनेतिपंचर्चंपंचमंसूक्तं अत्रेरार्षंत्रैष्टुभमैन्द्रं संभानुनापंचात्रिरित्यनुक्रमणिका विनियोगोलैंगिकः ।

संभानुनायततेसूर्यस्याजुह्वानोघृतपृष्ठःस्वञ्चाः।
तस्माअमृध्राउषसोव्युच्छान्यइन्द्रायसुनवामेत्याह ॥ १ ॥

सम्। भानुना। यतते। सूर्यस्य। आऽजुह्वानः। घृतऽपृष्ठः।
सुऽअञ्चाः। तस्मै। अमृध्राः। उषसः। वि। उच्छान्। यः।
इन्द्राय। सुनवाम। इति। आह ॥ १ ॥

सूर्यस्यभानुनातेजसासह आजुह्वानः सर्वत्रहूयमानः कर्मणिकर्तृप्रत्ययः घृतपृष्ठः प-दीप्तज्वालःघृतयुक्तपृष्ठप्रदेशोवा स्वंचाः स्वंचनोऽग्निः संपतदेसम्यक्प्रपतनंकरोति उदयका-लेसमयःप्रज्वाल्यन्ते तस्मात्कारणात्यद्योपजमानः इन्द्राय सुनवामेत्याहब्रूतेअध्वर्युंप्रति त-स्मैयजमानाय अमृधाः अहिंसिताः उषसोव्युच्छान् व्युच्छन्तु उदयकालेऽग्निःप्रज्वालित-स्तस्मात्सोमयागंकुर्मइतियोब्रूतेतस्यसुदिनानिभवंतीत्यर्थः ॥ १ ॥

१. यथाविधि आहूत अग्नि में हव्य प्रदान करने से अग्नि प्रदीप्त होकर सूर्यरश्मि के साथ आहूयमान होते हैं। जो यजमान "इन्द्र के लिए होम करो" यह कहता है, उस यजमान के लिए उषा अहिंसित होती है।

समि॑द्धाग्नि॒र्व॑नवत्स्ती॒र्णब॑र्हिर्यु॒क्तग्रा॑वासु॒तसो॑मो जराते ।
ग्रावा॑णो॒ यस्ये॑षि॒रं वद॒न्त्यय॑दध्व॒र्युर्ह॒विषाव॒ सिन्धु॑म् ॥ २ ॥

समि॑द्धऽअग्निः । व॒न॒व॒त् । स्ती॒र्णऽब॑र्हिः । यु॒क्तऽग्रा॑वा । सु॒तऽसो॑मः । ज॒रा॒ते॒ । ग्रावा॑णः । यस्य॑ । इ॒षि॒रम् । वद॑न्ति । अय॑त् । अ॒ध्व॒र्युः । ह॒विषा॑ । अव॑ । सिन्धु॑म् ॥ २ ॥

समिद्धोऽग्निः प्रदीप्ताग्निः स्तीर्णबर्हिः प्रस्तृतदर्भोऽयंयजमानोवनवत् संभजते युक्तग्रावा नियुक्ताभिषवपाषाणः सुतसोमोऽभिषुतसोमोजराते जरति स्तौति यस्याध्वर्योर्ग्रावाणोऽभिषव-साधनाइषिरंएषणीयंगमनशीलंवाशब्दंवदन्ति सोऽध्वर्युर्हविषासहसिंधुं अवनेजनीरपः अवायत अवगच्छति ॥ २ ॥

२. अग्नि को प्रदीप्त करनेवाले और कुश को विस्तृत करनेवाले यजमान सम्भजन करते हैं। पाषाणोत्तोलनपूर्वक जिन्होंने सोमरस निःसृत किया है, वे स्तुति करते हैं। जिस अध्वर्यु के पाषाण से सुमधुर शब्द होता है, वह अध्वर्यु हव्य लेकर नदी में अवगाहन करते हैं।

व॒धूरि॒यं पति॑मि॒च्छन्त्ये॑ति॒ य ईं॒ वहा॑ते॒ महि॑षीमिषि॒राम् ।
आस्य॑ श्रवस्या॒द्रथ॒ आ च॑ घोषात्पु॒रू स॒हस्रा॒ परि॑ वर्तयाते ॥ ३ ॥

व॒धूः । इ॒यम् । पति॑म् । इ॒च्छन्ती॑ । ए॒ति॒ । यः । ई॒म् । वहा॑ते । महि॑षीम् । इ॒षि॒राम् । आ । अ॒स्य॒ । श्र॒व॒स्या॒त् । रथः॑ । आ । च॒ । घोषा॑त् । पु॒रु । स॒हस्रा॑ । परि॑ । व॒र्त॒या॒ते॒ ॥ ३ ॥

इयंवधूरिन्द्रस्यपत्नी पतिमिच्छन्ती स्वपतिंयज्ञगमनायप्रवृत्तमिच्छन्त्येतिअनुगच्छति यइन्द्रः ईमेनांमहिषींवहाते वहति इषिरांगमनवतीं अस्येन्द्रस्यरथः आश्रवांगस्यदिच्छुतंभव-

स्याद् अन्नमिच्छन्ति आचघोषाद् आघुष्यतिशब्दयति पुरु अत्यधिकंसहस्रा सहस्राणिधना-नि परिपरितोवर्तयाते वर्तयति प्रापयति अवस्मादाचघुष्यादितिवा ॥ ३ ॥

३. पत्नी पति की इच्छा करती हुई यज्ञ में उसका अनुगमन करती है। इन्द्र इसी प्रकार से अनुगामिनी महिषी का आनयन करते हैं। इन्द्र का रथ हम लोगों के निकट प्रचुर धन वहन करे। वह अधिक शब्द करता है। वह चारों तरफ़ सहस्र धन निःक्षेप करे।

नसराजान्यथतेयस्मिन्निन्द्रस्तीव्रंसोमंपिबतिगोसखायम् ।
आसत्वनैरजतिहन्तिवृत्रंक्षेतिक्षितीःसुभगोनामपुष्यन् ॥ ४ ॥

न । सः । राजा । व्यथते । यस्मिन् । इन्द्रः । तीव्रम् । सोमम् । पिबति । गोऽसखायम् । आ । सत्वनैः । अजति । हन्ति । वृत्रम् । क्षेति । क्षितीः । सुऽभगः । नाम । पुष्यन् ॥ ४ ॥

सराजानव्यथते व्यथितोनभवति यस्मिन्राजनियदीययज्ञे इन्द्रस्तीव्रंमदजनकंसोमंपि-बति गोसखायं विकारेप्रकृतिशब्दः क्षीरादिमिश्रणवन्तं सराजासत्वनैः सत्वभिरनुचरैः आस-र्वतः अजति गच्छति हन्तिवृत्रं पापं वैरिणंवा क्षेतिगच्छतिक्षितीः प्रजाः अथवाक्षितीः निवासान्निवसते सुभगःशोभनधनःसोनामनामकंधनंइन्द्रस्यस्तोत्रंवापुष्यन्पोषयन् ॥ ४ ॥

४. जिनके यज्ञ में इन्द्र दुग्धमिश्रित मदजनक सोमरस पान करते हैं, वे राजा कभी व्यथित नहीं होते हैं। वे राजा अनुचरों के साथ सर्वत्र गमन करते हैं, शत्रुओं का संहार करते हैं, प्रजाओं की रक्षा करते हैं और सुख-सम्भोग से युक्त होकर इन्द्र की स्तुति का पोषण करते हैं।

पुष्यात्क्षेमेअभियोगेभवात्युभेवृतौसंयतीसंजयाति ।
प्रियःसूर्येप्रियोअग्नाभवातियइन्द्रायसुतसोमोददाशत् ॥ ५॥८॥

पुष्यात् । क्षेमे । अभि । योगे । भवाति । उभे इति । वृतौ । संयती इति सम्ऽयती । सम् । जयाति । प्रियः । सूर्ये । प्रियः । अग्ना । भवाति । यः । इन्द्राय । सुतऽसोमः । ददाशत् ॥ ५ ॥ ८ ॥

पुष्यात् पोषयेत् बन्धादीन् क्षेमे प्राप्तस्यधनस्यरक्षणे योगे अलब्धस्यप्राप्तौचाभिभवा-तिभवति अभीत्यनर्थकोधात्वर्थानुवादीवा प्रभुर्भवतीत्यर्थः तथा उभे वृतौवर्तमानेसंयतीनि-यते अहोरात्रे संजयाति सम्यक्जयति वेशसकरेस्यातामित्यर्थः किंच समियोजयति सूर्येच-ाग्नावभौमियोभवति यइन्द्रायसुतसोमोददाशत्सोमंददाति ॥ ५ ॥

॥ इतिचतुर्थस्यद्वितीयेष्टमोवर्गः ॥ ८ ॥

५. जो इन्द्र को अभिषुत सोम प्रदान करता है, वह बन्धुबान्धवों का पोषण करता है, वह प्राप्त धन की रक्षा करने और अप्राप्त धन की प्राप्ति में समर्थ होता है। वह वर्तमान तथा नियत अहोरात्र को जीतता है। वह सूर्य और अग्नि दोनों का ही प्रियपात्र होता है।

उरोष्ट इति पंचर्चं पंचमं सूक्तं अत्रेरार्षमानुष्टुभमैन्द्रं उरोरानुष्टुभमित्यनुक्रान्तं विनियोगो लैंगिकः।

उरोष्टइन्द्ररार्धसोविभ्वीरातिःशतक्रतो।
अधानोविश्वचर्षणेद्युम्नासुक्षत्रमंहय ॥ १ ॥

उरोः । ते । इन्द्र । राधसः । विऽभ्वी । रातिः ।
शतक्रतो इति शतऽक्रतो । अध । नः । विश्वऽचर्षणे । द्युम्ना ।
सुऽक्षत्र । मंहय ॥ १ ॥

हेइन्द्र शतक्रतो बहुकर्मन् तेतव उरोः प्रभूतस्यराधसोधनस्य रातिर्दानं विभ्वीमहती अध अतःकारणात् नोस्मभ्यं हेविश्वचर्षणे सर्वस्यद्रष्टः सुक्षत्र शोभनधनेन्द्र सर्वानिविधनानाम द्युम्ना द्युम्नानिधनानिमंहय प्रयच्छ ॥ १ ॥

१. हे इन्द्र, तुमने बहुत कर्म किया है। तुम प्रभूत धन का महान् दान करते हो। हे सर्वदर्शी, हे शोभन धनवाले, तुम हम लोगों को महान् धन प्रदान करो।

यदीमिन्द्रश्रवाय्यमिषंशविष्ठदधिषे।
पप्रथेदीर्घश्रुत्तमंहिरण्यवर्णदुष्टरम् ॥ २ ॥

यत् । ईम् । इन्द्र । श्रवाय्यम् । इषम् । शविष्ठ । दधिषे । पप्रथे ।
दीर्घश्रुत्ऽतमम् । हिरण्यऽवर्ण । दुस्तरम् ॥ २ ॥

हेइन्द्र शविष्ठ अतिशयेनबलवन् यत् इषमन्नंश्रवाय्यंश्रवणीयं ईं सर्वतोदधिषे धारयसि ददासिवा इषशब्दोनपुंसकलिंगोप्यस्ति हेहिरण्यवर्णेन्द्र तदन्नं पप्रथेप्रथते कथंदीर्घश्रुत्तमं अतिदूरश्रवणीयतमं सर्वत्रकीर्त्यमित्यर्थः दुष्टरं अनभिभाव्यं उक्तलक्षणंप्रथते ॥ २ ॥

२. हे महाबलशाली हिरण्यवर्ण इन्द्र, यद्यपि तुम सुप्रसिद्ध प्रचुर अन्न के अधिपति हो; तथापि यह अत्यन्त दुर्लभ रूप से सर्वत्र कीर्तित होता है।

शुष्मासोयेतेअद्रिवोमेहनाकेतसापः।
उभादेवावभिष्टयेदिवश्चग्मश्चराजथः ॥ ३ ॥

शुष्मासः । ये । ते । अद्रिऽवः । मेहना । केतऽसापः । उभा । देवौ । अभिष्टये । दिवः । च । ग्मः । च । राजथः ॥ ३ ॥

हेअद्रिवोवज्रवन्निन्द्र तेत्वदीयाः येशुष्मासोबलभूतामरुतःसन्ति कीदृशास्ते मेहना मंहनीयाः केतसापः प्रज्ञापकंकर्मान्तरिक्षंवास्पृशन्त उभौदेवौ त्वंच मरुत्समूहश्चेत्युभौ युवांदिवश्च द्युलोकात् ग्मश्च भूमेःप्रकाशात् अभिष्टये अभिगमनाय राजथः ईशाथे ॥३॥

३. हे वज्रधर इन्द्र, पूजनीय एवम् विख्यात कर्मवाले मरुद्गण तुम्हारे बलस्वरूप हैं। तुम और वे (इन्द्र-मरुत) दोनों ही पृथ्वी के ऊपर स्वेच्छाविहारी होकर शासन करते हो।

उतोनोअस्यकस्यचिद्दक्षस्यतववृत्रहन् ।
अस्मभ्यंनृम्णमाभरास्मभ्यंनृमणस्यसे ॥ ४ ॥

उतो इति । नः । अस्य । कस्य । चित् । दक्षस्य । तव । वृत्रऽहन् । अस्मभ्यम् । नृम्णम् । आ । भर । अस्मभ्यम् । नृऽमनस्यसे ॥ ४ ॥

उतो अपिच हेवृत्रहन्निन्द्र नोस्मभ्यं कस्यचिदनिर्दिश्यस्यदक्षस्यप्रवृद्धस्यादातुर्वा-स्यतवस्वभूतेभ्योस्मभ्यं पुनःभ्युक्तिरादरार्था नृम्णं नृमणं धनमाभरआहर हेइन्द्र यतस्त्व-मस्मभ्यंनृमणस्यसे धनमिच्छसि ॥ ४ ॥

४. हे वृत्रहन्ता इन्द्र, हम लोग तुम्हारी उपासना करते हैं। तुम हम लोगों को किसी क्षमताशाली का धन लाकर देते हो; क्योंकि तुम हम लोगों को धनादान करने के अभिलाषी हो।

नूतआभिरभिष्टिभिस्तवशर्मञ्छतक्रतो ।
इन्द्रस्यामसुगोपाःशूरस्यामसुगोपाः ॥ ५ ॥ १ ॥

नु । ते । आभिः । अभिष्टिऽभिः । तव । शर्मन् । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । इन्द्र । स्याम । सुऽगोपाः । शूर । स्याम । सुऽगोपाः ॥ ५ ॥ १ ॥

हेशतक्रतो इन्द्र ते तवाभिरभिष्टिभिः अभिगमनैर्नु शीघ्रं समृद्धाभवेमेतिशेषः हेइन्द्र त-वशर्मन् शर्मणि सुखेसति सुगोपाः स्याम भवेम हेशूर तवशर्मणिसुगोपाः शोभनरक्ष-काःस्याम भवेम पुनरुक्तिरादरार्था ॥ ५ ॥

५. हे सौ यज्ञ करनेवाले इन्द्र, तुम्हारे अभिगमन से हम शीघ्र ही समृद्ध हों। हे इन्द्र, तुम्हारे सुख में हम अंशभागी हों। हे शूर, तुम्हारे द्वारा हम सुरक्षित हों।

यदिन्द्रचित्रेतिपंचर्चंसप्तमंसूक्तं अत्रेरार्षं ऐन्द्रं अंत्यापंक्तिः शिष्टाःपंक्त्यन्त्यपरिभाषया-नुष्टुभः यदिन्द्रपंचपन्क्त्यन्तमित्यनुक्रमणिका आभिप्लविकेषूक्थ्येषुतृतीयसवनेआद्यस्तृचोच्छा-वाकस्यवैकल्पिकस्तोत्रियः सूत्रितंच—यदिन्द्रचित्रमेहनायस्येमाविश्वोविश इति ।

तत्रप्रथमा—

यदिन्द्रचित्रमेहनास्तित्वादातमद्रिवः ।
राधस्तन्नोविदद्वसउभयाहस्त्याभर ॥ १ ॥

यत् । इन्द्र । चित्र । मेहना । अस्ति । त्वाऽदातम् । अद्रिऽवः ।
राधः । तत् । नः । विदद्वसो इति विदत्ऽवसो । उभयाहस्ति ।
आ । भर ॥ १ ॥

हेइन्द्र हेचित्र चायनीय हेअद्रिवोवज्रवन् यत् मेहनामंहनीयं त्वादातं त्वयादात-व्यं राधोधनमस्ति तद्धनं हेविदद्वसो लब्धधनेन्द्र नोस्मभ्यं उभयाहस्ति उभाभ्यांह-स्ताभ्यां आभर आहर अत्र यदिन्द्रचित्रचायनीयंमंहनीयंधनमस्तीत्यादिनिरुक्तंद्र-ष्टव्यम् ॥ १ ॥

१. हे इन्द्र, हे वज्रधर, तुम्हारा रूप अत्यन्त विचित्र है। देने के लिए तुम्हारे पास जो महामूल्य धन है, हे धनवान् इन्द्र, उसे तुम हम लोगों को, दोनों हाथों से, प्रदान करो।

यन्मन्यसेवरेण्यमिन्द्रद्युक्षंतदाभर ।
विद्यामतस्यतेवयमकूपारस्यदावने ॥ २ ॥

यत् । मन्यसे । वरेण्यम् । इन्द्र । द्युक्षम् । तत् । आ । भर ।
विद्याम । तस्य । ते । वयम् । अकूपारस्य । दावने ॥ २ ॥

हेइन्द्र यत् द्युक्षमन्नं वरेण्यं वरणीयं मन्यसे तत् द्युक्षं आभरास्मभ्यं ये त्वत्संबन्धि-नोवयं तस्य तादृशस्योक्तलक्षणस्याकूपारस्य अकुत्सितः पारोन्तोयस्यतादृशस्यान्नस्य दाव-ने दाने विद्याम स्याम ॥ २ ॥

२. हे इन्द्र, जिस अन्न को तुम श्रेष्ठ समझते हो, वह अन्न हम लोगों को प्रदान करो। हम तुम्हारे उस श्रेष्ठ अन्न के दानपात्र हों।

वाजपेयेऽतिरिक्तोक्थ्येयत्तेदित्स्वेषा सूत्रितंच—यत्तेदित्सुप्रराध्यंतामिच्छन्नरसवदिति ।

---

१ नि० ४. ४.।

सैषा तृतीया—

यत्तेदि॒त्सुप्र॒राध्यं॒मनो॒अस्ति॑श्रु॒तंबृ॒हत् ।
तेन॑दृ॒ळ्हाचि॑दद्रिव॒आवाजं॑दर्षिसा॒तये॑ ॥ ३ ॥

यत् । ते॒ । दि॒त्सु । प्र॒ऽराध्य॑म् । मनः॑ । अस्ति॑ । श्रु॒तम् । बृ॒हत् ।
तेन॑ । दृ॒ळ्हा । चि॒त् । अ॒द्रि॒ऽवः॒ । आ । वाज॑म् । द॒र्षि॒ । सा॒तये॑ ॥ ३॥

हेइन्द्र ते तव यद्दित्सुदानेषु प्रराध्यं प्रकर्षेणस्तुत्यं श्रुतं विश्रुतं बृहत् महत् मनःअस्ति तेनमनसा हेअद्रिवोवज्रवन्निन्द्र दृळ्हाचित् दृढमपि वाजमन्नं आदर्षि आदरयसि सातयेस्मत्संभजनायदृळ्हाभावत्वा ॥ ३ ॥

३. हे इन्द्र, तुम्हारा मन दान देने के लिए विश्रुत और महान् है। हे वज्रधर, तुम हम लोगों को सारवान् अन्न प्रदान करने के लिए आदर प्रदर्शित करते हो।

मंहि॑ष्ठंवोम॒घोनां॒राजा॑नंचर्षणी॒नाम् ।
इन्द्र॒मुप॒प्रश॑स्तयेपू॒र्वीभि॑र्जुजुषे॒गिरः॑ ॥ ४ ॥

मंहि॑ष्ठम् । वः॒ । म॒घोना॑म् । राजा॑नम् । च॒र्ष॒णी॒नाम् ।
इन्द्र॑म् । उप॑ । प्र॒ऽश॑स्तये । पू॒र्वीभिः॑ । जु॒जु॒षे॒ । गिरः॑ ॥ ४ ॥

मघोनां हविर्लक्षणधनवतो वोयुष्माकं मंहिष्ठं अतिशयेनपूज्यं चर्षणीनामनुष्याणांराजानं इन्द्रं उपउपेत्य प्रशस्तये प्रशंसितुं पूर्वीभिः पुरातनीभिः वाग्भिःगिरःस्तोतारोजुजुषे सेवन्ते ॥ ४ ॥

४. इन्द्र हविर्लक्षण धन से युक्त हैं। वे तुम लोगों के अत्यन्त पूजनीय हैं। वे मनुष्यों के अधिपति हैं। स्तोता लोग प्राचीन स्तोत्रों-द्वारा प्रशंसा करने के लिए उनकी सेवा करते हैं।

अस्मा॒इत्काव्यं॒वच॑उ॒क्थमिन्द्रा॑य॒शंस्य॑म् ।
तस्मा॑उ॒ब्रह्म॑वाहसे॒गिरो॑वर्ध॒न्त्यत्र॑यो॒गिरः॑शुंभ॒न्त्यत्र॑यः ॥५॥१०॥

अस्मै॑ । इत् । काव्य॑म् । वचः॑ । उ॒क्थ्य॑म् । इन्द्रा॑य । शंस्य॑म् ।
तस्मै॑ । ऊँ॒ इति॑ । ब्रह्म॑ऽवाहसे । गिरः॑ । व॒र्ध॒न्ति॒ । अत्र॑यः ।
गिरः॑ । शु॒म्भ॒न्ति॒ । अत्र॑यः ॥ ५ ॥ १० ॥

अस्मादत अस्माएवेन्द्राय काव्यं कवेःस्तोतुःसंबन्धि यद्वा कुशब्दे शब्दनीयंवचोमा-न्यूं उक्थं शस्त्रं शंस्यं शंसनीयं यस्मादेवंतस्मात् तस्माद तस्मैइन्द्रायेव महवाहसे परिवृ-ढस्यस्तोत्रस्यवाहकाय गिरःस्तुतीरत्रयोत्रिमोवावर्धन्तिवर्धयन्ति अत्रयोगिरःशुंभन्ति दीपय-न्ति पुनरुक्तिरादरार्था ॥ ५ ॥

५. इन्द्र के लिए ही यह काव्य, वाक्य और उक्थ उच्चरित हुआ है। वे स्तोत्रवाहक हैं। अत्रिपुत्र उनके निकट में ही स्तोत्रों को उच्चस्वर से उच्चारित करते और उद्दीपित करते हैं।

॥ इतिचतुर्थस्यद्वितीयेदशमोवर्गः ॥ १० ॥

आयाह्यद्रिभिरितिनवर्चमष्टमंसूक्तं अत्रेयमनुक्रमणिका—आयाहिनवान्त्युष्णिगाद्यंत्यानु-ष्टुम्भ्येचसासौरीवदादीतिहासस्तुविकर्मत्वादत्रिरेवदेवइति । ऋष्यस्यऋषिमान्यसादिविप-रिशावपात्रिर्ऋषिः आद्यास्तिस्रउष्णिहः पंचमीनवम्यावनुष्टुभौ शिष्टास्त्रिष्टुभः अ-त्रेःस्तूयमानत्वात्षष्ठ्याद्याअत्रिदेवताका अष्टार्षीनवमी पंचमीसूर्यदेवत्या शिष्टाऐन्द्र्यः। दशरा-त्रेदृतीयेहनिमरुत्वतीयेआद्यस्तृचः ऐन्द्रःपंचमः सूत्रितंच—आयाह्यद्रिभिःसुतंसपूर्विभ्यैभिर्देवे-भिरिति । महाव्रतेप्यौष्णिहतृचाशीतावयंतृचः ।

आयाह्यद्रिभिःसुतंसोमंसोमपतेपिब । वृषन्निन्द्रवृषभिर्वृत्रहन्तम ॥१॥

आ । याहि । अद्रिऽभिः । सुतम् । सोमम् । सोमऽपते ।
पिब । वृषन् । इन्द्र । वृषऽभिः । वृत्रहन्ऽतम ॥ १ ॥

हेइन्द्र आयाहि अस्मद्यज्ञमागच्छ आगत्यच हेसोमपते सोमस्यस्वामिन्निन्द्र अद्रिभि-र्ग्रावभिःसुतमभिषुतंसोमंपिब हेवृषन् फलस्यवर्षयितः वृत्रहन्तम अतिशयेनशत्रूणांहन्तृतम वृषभिर्वर्षकैर्मरुद्भिःसहायाहि पिबच ॥ १ ॥

१. हे इन्द्र, तुम हम लोगों के यज्ञ में आओ। हे सोम के स्वामी इन्द्र, आकर पत्थरों-द्वारा अभिषुत सोम का पान करो। हे फलवर्षक, हे शत्रुओं के अतिशय हन्ता, फलवर्षी मरुतों के साथ तुम सोमपान करो।

वृषाग्रावावृषामदोवृषासोमोअयंसुतः । वृषन्निन्द्रवृषभिर्वृत्रहंतम ॥२॥

वृषा । ग्रावा । वृषा । मदः । वृषा । सोमः । अयम् । सुतः ।
वृषन् । इन्द्र । वृषऽभिः । वृत्रहन्ऽतम ॥ २ ॥

ग्रावा अभिषवसाधनःपाषाणोवृषा वर्षकः सोमरसस्य फलस्यवाचकः सोमपानेनज-नितः मदः वृषा वर्षकः अयंसुतोभिषुतः सोमोपि वर्षकः ॥ २ ॥

२. अभिषवसाधन पाषाण वर्षणकारी है। सोमपान-जनित हर्ष वर्षणकारी है। यह अभिषुत सोम वर्षणकारी है। हे फलवर्षक, हे शत्रुओं के अतिशय हन्ता, फलवर्षी मरुतों के साथ तुम सोमपान करो।

अथतृतीया—

वृषात्वावृषणंहुवेवज्रिञ्चित्राभिरूतिभिः ।
वृषन्निन्द्रवृषभिर्वृत्रहंतम ॥ ३ ॥

वृषा । त्वा । वृषणम् । हुवे । वज्रिन् । चित्राभिः । ऊतिऽभिः ।
वृषन् । इन्द्र । वृषऽभिः । वृत्रहन्ऽतम ॥ ३ ॥

हेवज्रिन् वज्रवन्निंद्र वृषासोमरसस्यसेकाहं वृषणं त्वां हुवे आह्वयामि किमर्थं चित्राभिश्चायनीयाभिः ऊतिभीरक्षाभिः निमित्तभूताभिः शिष्टंगतम् ॥ ३ ॥

३. वज्रधर इन्द्र, तुम सोमरस के सेचनकर्त्ता और अभीष्टवर्षी हो। हम विचित्र रक्षा के लिए तुम्हारा आह्वान करते हैं। हे फलवर्षक, हे शत्रुओं के अतिशय हन्ता, फलवर्षी मरुतों के साथ तुम सोमपान करो।

ऋजीषीवज्रीत्येषाब्राह्मणाच्छंसिनःशस्यात्र्या ऋजीषीवज्रीवृषभस्तुराषाडितियाज्येतिद्दिसूत्रितम् ।

ऋजीषीवज्रीवृषभस्तुराषाट्छुष्मीराजावृत्रहासोमपावा ।
युक्त्वाहरिभ्यामुपयासदर्वाङ्माध्यन्दिनेसवनेमत्सदिन्द्रः ॥ ४ ॥

ऋजीषी । वज्री । वृषभः । तुराषाट् । शुष्मी । राजा । वृत्रऽहा ।
सोमऽपावा । युक्त्वा । हरिऽभ्याम् । उप । यासत् । अर्वाङ् ।
माध्यन्दिने । सवने । मत्सत् । इन्द्रः ॥ ४ ॥

ऋजीषी सवनद्वयेभिषुतस्यगतसारस्यसोमरसस्यतृतीयसवने आप्यायाभिषुतोयोस्तिसऋजीषः सोमः सोस्यास्तीतिऋजीषी वज्री वज्रवान् वृषभोवर्षिता तुराषाट् तुराणांत्वरमाणानांशत्रूणांसोढा शुष्मी बलवान् राजा ईश्वरःसर्वस्य वृत्रहा वृत्रस्यहन्ता सोमपावा सोमरसस्य पाता एवंमहानुभावइन्द्रोहरिभ्यांयुक्त्वारथंयोजयित्वोपयासत् उपगच्छतु अर्वांगस्मदभिमुखंआगच्छतु माध्यंदिनेसवनेमत्सत् माद्यतुसोमेनेन्द्रः ॥ ४ ॥

४. इन्द्र ऋजीषी (सोमरस की सिट्ठीवाले) और वज्रधर हैं। इन्द्र अभीष्टवर्षी, शत्रु-संहारकर्त्ता, बलवान्, सबके ईश्वर, वृत्रहन्ता और सोमपानकर्त्ता हैं। इस तरह के इन्द्र घोड़ों को रथ में युक्त करके हम लोगों के अभिमुख आयें और माध्यन्दिन सवन में सोमपान से हृष्ट हों।

यस्त्वांसूर्यंस्वर्भानुस्तमसाविध्यदासुरः ।
अक्षेत्रविद्यथामुग्धोभुवनान्यदीधयुः ॥ ५ ॥ ११ ॥

यत् । त्वा । सूर्य । स्वःऽभानुः । तमसा । अविध्यत् । आसुरः ।
अक्षेत्रऽवित् । यथा । मुग्धः । भुवनानि । अदीधयुः ॥ ५ ॥ ११ ॥

इदमादिचतुर्भिर्मंत्रैरत्रीणां कर्मकीर्त्यते हे सूर्य प्रेरक देव त्वा त्वां यद्यदा आसुरः असुरस्यमायाणापहर्तुः सूर्यादीनावृणुः स्वर्भानुः स्वर्भानुसंज्ञकस्तमसा मायानिर्मितेनाविध्यत् आवृणोदित्यर्थः तदा भुवनानि सर्वाणि अदीधयुः दृश्यन्ते यथा तत्रत्यः सर्वोजनः अक्षेत्रवित् स्वस्वस्थानमजानन् मुग्धोमूढोभवति तथा ॥ ५ ॥

५. हे सूर्य (प्रेरक देव), स्वर्भानु नामक असुर ने जब तुम्हें अन्धकार से आच्छन्न कर लिया था, तब उस समय सकल भवन उसी तरह से दीख रहा था, जैसे वहाँवाले सब लोग अपने-अपने स्थान को नहीं जान रहे हैं और मूढ़ हैं।

स्वर्भानोरधयदिन्द्रमायाअवोदिवोवर्तमानाअवाहन् ।
गूळ्हंसूर्यंतमसापव्रतेनतुरीयेणब्रह्मणाविन्ददत्रिः ॥ ६ ॥

स्वःऽभानोः । अध । यत् । इन्द्र । मायाः । अवः । दिवः ।
वर्तमानाः । अवऽअहन् । गूळ्हम् । सूर्यम् । तमसा । अपऽव्रतेन ।
तुरीयेण । ब्रह्मणा । अविन्दत् । अत्रिः ॥ ६ ॥

अध अथ जगन्मौढ्यानन्तरं स्वर्भानोरसुरस्य यद् यामायाःसन्ति कीदृश्यस्ताः दिवोद्योतमानादादित्याद् अवः अवस्तादवर्तमानाः तदुपरितिरोधानासामर्थ्यादितिभावः हेइन्द्र ताः सर्वाः अवाहन् अवहंसि अथात्रेरेवपरोक्षवादः तमसान्धकारेण अपव्रतेन अपगतकर्मणा गूळ्हं सूर्यं अन्धकारस्यावरणरूपत्वादपव्रतत्वं तथाविधं तुरीयेण ब्रह्मणामंत्रेण ग्राव्णोब्रह्मेत्यनेनात्रिरविन्दत् लब्धवान् आवरणापगमोपायं निवारणंशुद्धंवासूर्यमितिपूर्वमन्त्रापेक्षयास्यतुरीयत्वं एकैकमायांशमेकैकेनमंत्रेणापनोद्य चतुर्थेनमंत्रेण निलीनंतमोप्यनुददित्यर्थः ॥ ६ ॥

६. हे इन्द्र, जब तुमने सूर्य के अधोदेश में वर्तमान, स्वर्भानु असुर की द्युतिमान् माया को दूर में ही अपसारित किया था, तब व्रतविघातक अन्धकार-द्वारा समाच्छन्न सूर्य को अत्रि ने चार ऋचाओं-द्वारा प्रकाशित किया था।

अथसप्तमी—

मामामिमंतवसन्तमत्रइरस्याद्रुग्धोभियसानिगारीद् ।
त्वंमित्रोअसिसत्यराधास्तौमेहावतंवरुणश्चराजा ॥ ७ ॥

मा । माम् । इमम् । तव । सन्तम् । अग्ने । इरस्या । द्रुग्धाः ।
भियसा । नि । गारीत् । त्वम् । मित्रः । असि । सत्यऽराधाः ।
तौ । मा । इह । अवतम् । वरुणः । च । राजा ॥ ७ ॥

इदं सूर्यवाक्यं हे अग्ने मामिमं ईदृगवस्थं मां तव सन्तं त्वदीयं भूतमिरस्यान्नेच्छया द्रुग्धा द्रोग्धा असुरो भियसा भयजनकेन तमसा अन्धकारेण मा नि गारीत् मा निगिरतु किंच हे अग्ने त्वं मित्रोसि ममाहितकारी भवसि सत्यराधाः सत्यधनश्च तौ राजा वरुणश्च त्वं च तौ युवां मा मामिहावतं रक्षतं यद्वा अग्निरेव मित्र उच्यते वरुणश्च युवाम्॥ ७ ॥

७. (सूर्यवाक्य—) हे अग्नि, ऐसी अवस्थावाले हम तुम्हारे हैं। अन्न की इच्छा से द्रोह करनेवाले असुर भयजनक अन्धकार-द्वारा हमें नहीं निगल जायँ; अतः तुम और वरुण दोनों हमारी रक्षा करो। तुम हमारे मित्र और सत्यपालक हो।

ग्राव्णो ब्रह्मा युयुजानः सपर्यन्कीरिणा देवान्नमसोपशिक्षन्।
अत्रिः सूर्यस्य दिवि चक्षुराधात्स्वर्भानोरप माया अघुक्षत् ॥ ८ ॥

ग्राव्णः । ब्रह्मा । युयुजानः । सपर्यन् । कीरिणा । देवान् । नमसा ।
उपऽशिक्षन् । अत्रिः । सूर्यस्य । दिवि । चक्षुः । आ । अधात् ।
स्वःऽभानोः । अप । मायाः । अघुक्षत् ॥ ८ ॥

ब्रह्मा ब्राह्मणोऽत्रिः ग्राव्णः अभिषवसाधनाय युयुजानः युंजन् इन्द्रार्थं सोममभिषुण्वन्नित्यर्थः तथा कीरिणा कीर्यते विक्षिप्यत इति कीरि स्तोत्रं तेन देवान्सपर्यन् पूजयन् किंच नमसान्नेन हविर्लक्षणेन नमस्कारेण वा उपशिक्षन् शिक्षतिर्दानार्थो नमसा अन्नेन वर्धयन् एवमुक्तैः साधनैः सूर्यस्य सर्वप्रेरकस्य चक्षुः सर्वस्य व्यापकं मंडलं दिवि अन्तरिक्षे आधात् निरस्ततमस्कं कृतवानित्यर्थः तदेव स्पष्टयति—स्वर्भानोरेतन्नामकस्यासुरस्य मायाः तमोमयतया मोहयन्ती परान् तथाकुर्वन्ती मायेत्युच्यते तादृशीर्मायाः तुरीयेण ब्रह्मणेत्युक्तं यदेतदुक्तं चतुरीयं ब्रह्म तेनात्रिः सहायः इन्द्रोपाघुक्षत् अपजुगोप न्यवारयदित्यर्थः अथवा तृतीयपाद एवं व्याख्येयः सूर्यस्य दिवि पूर्वमावृतप्रकाशोत्तदपनोदस्य कीर्यं चक्षुराधात् निवारणविक्षेपः संस्थापयामासेत्यर्थः स्वर्भानुमायया सूर्यस्यावृत्तिः श्रूयते समाम्नाता—स्वर्भानुर्ह वा आसुरः सूर्यं तमसा विव्याध तस्मै देवाः प्रायश्चित्तिमैच्छन् तस्य यत्प्रथमं तमोऽपाघ्नन् सा कृष्णाविरभवत् यद्वितीयं सा फाल्गुनी यत्तृतीयं सा बलक्षी यदध्यस्थाद्व्यकृन्तन्नित्यादि ॥ ८ ॥

८. उस समय ऋत्विक् अत्रि ने सूर्य को उपदेश दिया, प्रस्तरखण्डों का घर्षण करके इन्द्र के लिए सोमाभिषव किया, स्तोत्रों-द्वारा देवों की पूजा की और मन्त्र-प्रभाव से अन्तरिक्ष में सूर्य के चक्षु को संस्थापित किया। उस समय उन्होंने स्वर्भानु की समस्त माया को दूर में अपसारित किया।

अथनवमी—

यंवैसूर्यंस्वर्भानुस्तमसाविध्यदासुरः ।
अत्रयस्तमन्वविन्दन्नह्यन्येअशक्नुवन् ॥ ९ ॥ १२ ॥

यम् । वै । सूर्यम् । स्वःऽभानुः । तमसा । अविध्यत् । आसुरः ।
अत्रयः । तम् । अनु । अविन्दन् । नहि । अन्ये । अशक्नुवन् ॥ ९ ॥ १२

अत्रिकृतंसामर्थ्यमनुवदति यंवैसूर्यमिति निगदव्याख्यैषा अत्रयस्तंसूर्यमन्वविन्दन् तुरीयेणसोमयागदेवतास्तुतिनमस्कारैः अनुक्रमेणतत्तमोविरहितमलभन्तेत्यर्थः अन्येनह्यशक्नुवन् नलब्धवन्तःखलु ॥ ९ ॥

९. असुर स्वर्भानु ने जिस सूर्य को अन्धकार-द्वारा आच्छन्न किया था, अत्रिपुत्र ने अपक्षेप से उन्हें मुक्त किया। दूसरे कोई समर्थ नहीं हुए ।

कोनुवामितिविंशत्यृचंनवमंसूक्तं भौमस्यात्रेरार्षं षोडशीसप्तदश्यावतिजगत्यौ विंश्येकपदा विराट् शिष्टास्त्रिष्टुभः विश्वेदेवादेवताः तथाचानुक्रान्तं—कोनुविंशतिर्वैश्वदेवंसप्तदशीषोडश्यावतिजगत्यावन्त्यैकपादेति । विनियोगोलैङ्गिकः ।

कोनुवांमित्रावरुणावृतायन्दिवोवामहःपार्थिवस्यवादे ।
ऋतस्यवासदसित्रासीथांनोयज्ञायतेवापशुषोनवाजान् ॥ १ ॥

कः । नु । वाम् । मित्रावरुणौ । ऋतऽयन् । दिवः । वा । महः ।
पार्थिवस्य । वा । दे । ऋतस्य । वा । सदसि । त्रासीथाम् । नः ।
यज्ञाऽयते । वा । पशुऽसः । न । वाजान् ॥ १ ॥

हेमित्रावरुणौ देवौ वांयुवां कोनु कःखलुयजमानः ऋतायन् यज्ञमिच्छन् शक्नुयादितिशेषः यस्मात्त्वंयमेवदिवःसदसिद्युलोकसंबन्धिनिस्थाने महोमहतःपार्थिवस्यसदसि भवस्योत्पादकस्यान्तरिक्षस्यसदसि वन्देयुलाद्याच्छन्नं त्रिषुस्थानेषुनोऽस्मान्त्रासीथां रक्षथं यद्वायस्मादर्थे किंच यज्ञायते यज्ञमिच्छते हविर्दात्रेच मह्यं पशुषोनवाजान् पशुसंघे-भ्योवाजानन्नानिक्षीरदध्यादीनीवधनानियथामयच्छथः तद्वद्धनमिति यद्वा यज्ञायमाना-र्थे पशूनःपशून्वाजांश्चदत्तमित्यर्थः ॥ १ ॥

१. हे मित्रावरुण देव, तुम दोनों के यज्ञ करने की इच्छा करनेवाला कौन यजमान समर्थ होता है ? तुम दोनों स्वर्ग, पृथिवी और अन्तरिक्ष के किस स्थान में रहकर हम लोगों की रक्षा करते हो और हव्यदाता यजमान को पशु तथा धन प्रदान करते हो ।

तेनोमि॒त्रोवरु॑णोअर्य॒मायुरिन्द्र॑ऋभु॒क्षाम॒रुतो॑जुषन्त ।
नमो॑भिर्वा॒येदध॑तेसुवृ॒क्तिंस्तोमं॑रु॒द्राय॒मीळ्हु॑षेस॒जोषा॑: ॥ २ ॥

ते । नः॒ । मि॒त्रः । वरु॑णः । अ॒र्य॒मा । आ॒युः । इन्द्रः॑ । ऋ॒भु॒क्षाः ।
म॒रुतः॑ । जु॒ष॒न्त॒ । नमः॑ऽभिः । वा॒ । ये । दध॑ते । सु॒ऽवृ॒क्तिम् ।
स्तोम॑म् । रु॒द्राय॑ । मी॒ळ्हुषे॑ । स॒ऽजोषा॑: ॥ २ ॥

तेमित्रादयोदेवाः नोस्माकं सुवृक्तिं स्तोमं शोभनपापादिवर्जनवत्स्तोत्रं नमोभिर्वा हविर्भिश्च जुषंत सेवन्तां येदधतेधारयन्ति उक्तलक्षणंस्तोत्रं देवाःद्विविधाः स्तोत्रभाजो हविर्भाजश्च अत्रस्तोत्रभाजउच्यन्ते आयुः सततगतिर्वायुरुच्यते अथमरुतएवविमुच्यविशेष्यन्ते रुद्रायमीळ्हुषे तृतीयार्थेचतुर्थी रुद्रेणसहसजोषाःसजोषसःसहप्रीयमाणाः तेषांपुनरत्राविविभावः केचन रुद्रायसजोषाइत्येतन्मित्रादिसर्वदेवताविशेषणमितिकथयन्ति ॥ २ ॥

२. हे मित्र, वरुण, अर्यमा, आयु, इन्द्र, ऋभुक्षा और मरुद्गण, तुम सब देव हमारे शोभन और पापवर्जित स्तोत्र का सेवन करो। तुम सब रुद्र के साथ प्रीयमाण होकर पूजा ग्रहण करो।

आवां॒येष्ठा॑श्विनाहु॒वध्यै॒वात॑स्यप॒त्मन्रथ्य॑स्यपु॒ष्टौ ।
उ॒तवा॑दि॒वोअसु॑राय॒मन्म॒प्रान्धां॑सीव॒यज्य॑वेभरध्वम् ॥ ३ ॥

आ । वा॒म् । येष्ठा॑ । अ॒श्वि॒ना॒ । हु॒वध्यै॑ । वात॑स्य । पत्म॑न् ।
रथ्य॑स्य । पु॒ष्टौ । उ॒त । वा॒ । दि॒वः । असु॑राय । मन्म॑ । प्र ।
अन्धां॑सिऽइव । यज्य॑वे । भ॒र॒ध्व॒म् ॥ ३ ॥

अनयाश्विनौ स्तूयेते हेअश्विना अश्विनौ येष्ठा कामानांयंतृतमौ वां युवां वातस्यपत्मन् धर्मसाम्याद्धर्मिग्रहणं वायुसमानगतेरश्वस्यगमनेप्राप्तो रथ्यस्य रथस्यपुष्टौच निमित्तेसति हुवध्यै हुवे आह्वयामि आह्वातुंप्रभवामि वा अथवा वायुवद्युवयोःशीघ्रगमनसाधनरथस्यपोषेचनिमित्तेसति उतवा किंचेत्यर्थः दिवोद्योतमानाय चतुर्थ्यर्थेषष्ठी असुरायप्राणापहर्त्रेरुद्राय यद्वा पुरोकसंबन्धिने असुरायप्राणदात्रे सूर्यायवायवेवा यज्यवे यागसाधकाय मन्ममननीयंस्तोत्रंप्रभरध्वं संपादयत हेऋत्विजः अन्धांसीव अन्नानिहविर्लक्षणानिहवींषिस्तोत्रंचेत्यर्थः ॥ ३ ॥

३. हे अश्विनीकुमारो, तुम दोनों दमनकारी हो। हम तुम्हारे रथ को वायुवेग-द्वारा वेगवान् करने के लिए तुम दोनों का आह्वान करते हैं। हे ऋत्विको, तुम लोग द्युतिमान् और प्राणापहारक रुद्र के लिए स्तोत्र और हव्य का सम्पादन करो।

प्र सुक्षणो दिव्यः कण्वहोता त्रितो दिवः सजोषा वातो अग्निः ।
पूषा भगः प्रभृथे विश्वभोजा आजिं न जग्मुराश्वश्वतमाः ॥ ४ ॥

प्र । सुक्षणः । दिव्यः । कण्वऽहोता । त्रितः । दिवः । सऽजोषाः ।
वातः । अग्निः । पूषा । भगः । प्रऽभृथे । विश्वऽभोजाः । आजिम् ।
न । जग्मुः । आश्वश्वऽतमाः ॥ ४ ॥

अत्र लिंगोक्ता देवताः प्रजग्मुरिति संबन्धः सुक्षणो यज्ञं सेवमानः शत्रूणां सोढा वा दिव्यो दिविभवः कण्वहोता कण्वा मेधाविनो होतार आह्वातारो यस्य स तथोक्तः त्रितः त्रिषु क्षित्यादिस्थानेषु तायमानो दिवः सूर्येण सह सजोषाः समानप्रीतिः समानप्रीतिर्वा वातः वकटक्षणकौ वायुरग्निः पूषा पोषकस्तन्नामा भगश्च प्रभृथे प्रभरणवत्यस्मिन्यज्ञे उक्ताः सर्वे देवाः विश्वभोजाः विश्वरक्षकाः कल्याणकारा वा आश्वश्वतमाः प्रकृष्टगमनाश्ववत्तमाः श्रेष्ठाः सन्तः आजिं न संग्राममिव प्रजग्मुः प्रगच्छन्ति ॥ ४ ॥

४. मेधावी लोग जिनका आह्वान करते हैं, जो यज्ञ का सेवन करते हैं, शत्रुओं का विनाश करते हैं और स्वर्गीय हैं, वे (वायु, अग्नि, पूषा) क्षिति आदि तीनों स्थानों में व्याप्यमान होकर सूर्य के साथ तुल्यरूप से प्रीति उत्पन्न करते हैं। ये सकल विश्वरक्षक देव यज्ञस्थल में शीघ्र आगमन करें जैसे वेगवान् अश्व संग्राम में वेग से प्रधावित होते हैं।

प्र वो रयिं युक्ताश्वं भरध्वं राय एषेऽवसे दधीत धीः ।
सुशेव एवैरौशिजस्य होता ये व एवा मरुतस्तुराणाम् ॥ ५ ॥ १३ ॥

प्र । वः । रयिम् । युक्तऽअश्वम् । भरध्वम् । रायः । एषे । अवसे ।
दधीत । धीः । सुऽशेवः । एवैः । औशिजस्य । होता । ये ।
वः । एवाः । मरुतः । तुराणाम् ॥ ५ ॥ १३ ॥

हे मरुतो वो यूयं रयिं धनं युक्ताश्वं अश्वसहितं अश्वयोग्यं पुत्रं वा प्रभरध्वं संपादयत रायो धनानि गवाश्वादिलक्षणानि एषे प्राप्तुं अवसे अवत्यन्ननाम अन्नाय प्राप्तानां धनानां रक्षणाय वा धीः स्तोता दधीत धारयति स्तुतिम् स च औशिजस्य कक्षीवतो होता यष्टिः एवैः गन्तव्यैः कामैः गमनसाधनैरश्वैर्वा सुशेवः शेवमिति सुखनाम सुसुखो भवतु हे मरुतस्तुराणां त्वरमाणानां वो युष्माकं ये एवाः कामाः अश्वा वा संतिवैरिति ॥ ५ ॥

५. हे मरुतो, तुम लोग अश्वसहित धन का सम्पादन करो। स्तोता लोग गो, अश्व आदि धन लाभ के लिए और प्राप्त धन की रक्षा के लिए तुम लोगों की स्तुति करते हैं। उशिजपुत्र कक्षीवान् के होता अत्रि गमनशील अश्वों-द्वारा सुखी हों। जो घोड़े वेगवान् और तुम्हारे हैं।

प्रवोवायुमितिषष्ठीवायव्येषग्रौहविषोयाज्या प्रवोवायुंरथयुजंकृणुध्वमुषसानक्तेतिविमहीवि खुविलंतलोठस्तु।

प्रवो॑वा॒युं॑र॑थ॒युजं॑कृणुध्वं॒प्रदे॒वंविप्रं॑पनि॒तारं॑म॒र्कैः।
इ॒षु॒ध्यवं॑ऋ॒त॒सापः॑पुरं॑धी॒र्वस्वी॑र्नो॒अत्र॒पत्नी॒राधि॒येधुः॥६॥

प्र। वः॒। वा॒युम्। र॒थ॒ऽयुज॑म्। कृ॒णु॒ध्व॒म्। प्र। दे॒वम्। विप्र॑म्।
प॒नि॒तार॑म्। अ॒र्कैः। इ॒षु॒ध्यवः॑। ऋ॒त॒ऽसापः॑। पुर॑म्ऽधीः। वस्वीः॑।
नः॒। अत्र॑। पत्नीः॑। आ। धि॒ये। धु॒रिति॑धुः॥६॥

हेमदीयाऋत्विजोवोयूयंवायुंवायुदेवंरथयुजं यज्ञगमनाय रथसंबद्धंकृणुध्वं कुरुध्वं प्रदे-वं द्योतमानं विप्रं विशेषेणकामानांपूरकं विप्रवत्पूज्यंवा पनितारं कर्मणिकर्तृप्रत्ययः स्तुत्यमि-त्यर्थः फलप्रदातारंवा अर्कैरर्चनीयसाधनैर्मन्त्रैःप्रकृणुध्वं स्तुत किंच इषुध्यवः गन्त्र्यः ऋतसापः यज्ञस्पृशः पुरंधीःपुरंध्यः धीरूपाः रूपवत्योवावस्वीः प्रशंस्यापत्नीर्देवपत्न्योवास्मिन्यज्ञेनोस्म-दीयायधियेकर्मणेतन्निष्पत्तयेआधुः आगच्छन्तु॥६॥

६. हे हमारे ऋत्विको, तुम लोग द्युतिमान्, कामनाओं के विशेष-पूरक या विप्रवत् पूज्य और स्तुतियोग्य अथवा फलप्रदाता वायुदेव को यज्ञ में जाने के लिए अर्चनीय स्तोत्रों-द्वारा रथाधिरूढ़ करो। गमनवती, यज्ञ ग्रहणकारिणी, रूपवती और प्रशंसनीय देवपत्नियाँ हमारे यज्ञ में आगमन करें।

उप॑वए॒षेवन्द्ये॑भिःशू॒षैःप्रय॒ह्वीदि॒वश्चि॒तय॑द्भिर॒र्कैः।
उ॒षासा॒नक्ता॑वि॒दुषी॑वविश्व॒माहा॑वहतो॒मर्त्या॑यय॒ज्ञम्॥७॥

उप॑। वः॒। ए॒षे। वन्द्ये॑भिः। शू॒षैः। प्र। य॒ह्वी इति॑। दि॒वः।
चि॒तय॑त्ऽभिः। अ॒र्कैः। उ॒षसा॒नक्ता॑। वि॒दुषी॑इ॒वेति॑वि॒दुषी॑ऽइव।
विश्व॑म्। आ। ह॒। व॒ह॒तः॒। मर्त्या॑य। य॒ज्ञम्॥७॥

हेउषासानक्ता अहोरात्राभिमानिदेवते यह्वी महत्यौ वन्द्येभिर्वन्दनार्हैर्दिवरैःदेवैःसहदिवोन्त-रिक्षादविशेषेणसर्वप्रदेशाद्वोयुष्मत्यर्थंउपरीषे उपगमयामिहविः ईषिःप्रापणकर्मास्मादुपमाभिः उपमिता शूषैःसुखकरैश्चितयद्भिर्ज्ञापयद्भिरर्कैर्मन्त्रैःसहोपगमयामि हेउक्तेदेवते भवत्यौ विश्वं सर्वंकर्तव्यभावं विदुषीव जानंत्याविव मर्त्याययजमानाययज्ञमावहतः अभिमुखंप्रापयतः हेति पूरणः यद्वा शूषैरित्यादीनितृतीयाबहुवचनान्यानिवन्द्येभिरित्यस्यविशेषणानीतिकेचिदाहुः॥७॥

७. हे अहोरात्राभिमानी देवी, तुम दोनों महान् हो। वन्दनीय स्वर्गस्थ देवों के साथ हम तुम दोनों को सुखदायक और ज्ञापक मन्त्रों

के साथ हव्य प्रदान करते हैं। हे देवो, तुम दोनों सब कर्मजात को जानकर यजमान के यज्ञाभिमुख आगमन करो।

अभिवोअर्चेपोष्यावतोनॄन्वास्तोष्पतिंत्वष्टारंरराणः।
धन्यासजोषाधिषणानमोभिर्वनस्पतींरोषधीरायएषे ॥ ८ ॥

अभि । वः । अर्चे । पोष्याऽवतः । नॄन् । वास्तोः । पतिम् ।
त्वष्टारम् । रराणः । धन्या । सऽजोषाः । धिषणा । नमःऽभिः ।
वनस्पतीन् । ओषधीः । रायः । एषे ॥ ८ ॥

अहं पोष्यावतोबहुपोष्यजनयुक्तान्नॄन्कर्मनेतॄन् वोयुष्मानभ्यर्चे अभिपूजयामि स्तौमीत्यर्थः केपुनस्तेयूयं उच्यते—वास्तोष्पतिंत्वष्टारंरराणःस्तोत्रादिभिःक्रीडन् हविर्ददद्वाधन्याधनकरीसजोषाः इतरदेवैःसहगच्छन्तीप्रीणयन्तीवा धिषणा वाङ्नामैतत् वाग्देवता एताद्वितीयार्थेप्रथमा उक्तलक्षणांवाणींवनस्पतीनोषधीश्च नमोभिःसहार्चइतिसंबन्धः किमर्थं रायएषे धनानिप्राप्तुम् ॥ ८ ॥

८. तुम सब बहुत लोगों के पोषक और यज्ञ के नेता हो। स्तोत्र आदि के द्वारा अथवा हवि देकर हम तुम्हारी स्तुति, धन-लाभ के लिए करते हैं। वास्तुपति त्वष्टा की हम स्तुति करते हैं। धन देनेवाली और अन्यान्य देवों के साथ गमन करनेवाली या आनन्दित होनेवाली धिषणा (वाणी) की हम स्तुति करते हैं। वनस्पतियों और ओषधियों की हम स्तुति करते हैं।

तुजेनस्तनेपर्वताःसन्तुस्वैतवोयेवसवोनवीराः।
पनितआप्त्योयजतःसदानोवर्धान्नःशंसंनर्योअभिष्टौ ॥ ९ ॥

तुजे । नः । तने । पर्वताः । सन्तु । स्वऽएतवः । ये ।
वसवः । न । वीराः । पनितः । आप्त्यः । यजतः । सदा । नः ।
वर्धात् । नः । शंसम् । नर्यः । अभिष्टौ ॥ ९ ॥

पर्वताः पर्ववन्तः पुराणवन्तोमेघाः तनेविस्तृतेतुजेदाने यद्वा तनेतिपुत्रनाम षष्ठ्यर्थेचतुर्थी पुत्रस्यदानइत्यर्थः अथवा नस्तुजेपुत्रेतनेपौत्रेच स्वैतवः शोभनगमनाःसन्तु भवन्तु कीदृशास्ते येवसवः जगतोवासयितारः वीरान वीराइव किंच पनितः स्तुतः आप्त्यः आप्तव्यः सर्वैर्यजतोयजनीयआदित्यः सदासर्वदा नः शंसं अस्माकंस्तुतिं नर्योनरेभ्योहितोदेवःअभिष्टौ अभिगमनेवासति वर्धात् वर्धयेत् ॥ ९ ॥

९. वीरों की तरह जगत् के संस्थापक मेघ, विस्तृत दान के विषय में, हम लोगों के प्रति अनुकूल हों। वे स्तुतियोग्य, आप्त्य, यजनीय, मनुष्यों के हितकारी और हम लोगों की स्तुति से सदा प्रसन्न होकर हम लोगों को समृद्ध करें।

वृष्णोंअस्तोषिभूम्यस्यगर्भंत्रितोनपातमपांसुवृक्ति ।
गृणीतेअग्निरेतरीनशूषैःशोचिष्केशोनिरिणातिवना ॥१०॥१४॥

वृष्णः । अस्तोषि । भूम्यस्य । गर्भम् । त्रितः । नपातम् ।
अपाम् । सुऽवृक्ति । गृणीते । अग्निः । एतरि । न । शूषैः ।
शोचिःऽकेशः । नि । रिणाति । वना ॥ १० ॥ १४ ॥

भूम्यस्य भूमिरंतरिक्षं तदर्हस्य तादृशस्य वृष्णो वर्षकस्य पर्जन्यस्य अथवा भूम्यो भूमेरैरार्हः तदुचितवृष्टिप्रदानात् तादृशस्य मेघस्य गर्भं गर्भस्थानीयं अपां नपातं रक्षकं वैद्युतमग्निं सुवृक्ति स्तोत्रकर्मैतत् शोभनपापादिवर्जनवता स्तोत्रेण अस्तोषि स्तुतवानहं त्रितः त्रिस्थानेषु व्याप्तः त्रिषु स्थानेषु त्रितापकेषु वायमानो ऽग्निः एतरि गन्तरि मयि शूषैः सुखकरैः रश्मिभिः न गृणीते न गरणं कुरुते न क्रुध्यतीत्यर्थः किंतु शोचिष्केशः प्रदीप्तरश्मिः सन् वना वनानि निरिणाति हिनस्ति दहतीत्यर्थः ॥ १० ॥

१०. हम वर्षणकारी, अन्तरिक्ष (मेघ) के गर्भस्थानीय जल के रक्षक वैद्युत अग्नि की, पापवर्जित शोभन स्तोत्रों-द्वारा, स्तुति करते हैं। अग्नि तीन स्थानों में व्याप्त और त्रिविध हैं। मेरे गमनकाल में अग्नि सुखकर रश्मियों द्वारा मेरे ऊपर क्रुद्ध नहीं होते हैं; किन्तु प्रदीप्त ज्वाला धारण कर वे जंगलों को जलाते हैं।

कथामहेरुद्रियायब्रवामकद्रायेचिकितुषेभगाय ।
आपओषधीरुतनोवन्तुद्यौर्वनागिरयोवृक्षकेशाः ॥ ११ ॥

कथा । महे । रुद्रियाय । ब्रवाम । कत् । राये । चिकितुषे ।
भगाय । आपः । ओषधीः । उत । नः । अवन्तु । द्यौः । वना ।
गिरयः । वृक्षऽकेशाः ॥ ११ ॥

वयमवयः कथा केनप्रकारेण महे महते रुद्रियाय रुद्रपुत्राय मरुद्गणाय ब्रवाम स्तुतीः कत् किंच स्तोत्रं राये धनलाभाय चिकितुषे सर्वज्ञानते भगायैतन्नामकाय देवाय ब्रवाम उच्चापिच आपः अब्देवताः ओषधीरोषधयो द्यौर्द्युदेवता वना वनानि गिरयो वृक्षकेशाः वृक्षा एव केशस्थानीया येषां ते एता उक्तदेवता नो ऽस्मानवन्तु रक्षन्तु ॥ ११ ॥

११. हम अग्निगोत्रोत्पन्न किस प्रकार से महान् रुद्रपुत्र मरुतों की स्तुति करें? सर्वविद् भगदेव को, धन-लाभ के लिए, कौन-सा स्तोत्र कहें। जलदेवता, ओषधियाँ, द्युदेवता, वन और वृक्ष जिनके केशस्वरूप हैं, वे पर्वत हम लोगों की रक्षा करें।

शृणोतुनऊर्जांपतिर्गिरःसनभस्तरीयाँइषिरःपरिज्मा ।
शृण्वन्त्वापःपुरोनशुभ्राःपरिस्रुचोबबृहाणस्याद्रेः ॥ १२ ॥

शृणोतु । नः । ऊर्जाम् । पतिः । गिरः । सः । नभः । तरीयान् ।
इषिरः । परिऽज्मा । शृण्वन्तु । आपः । पुरः । न । शुभ्राः ।
परि । स्रुचः । बबृहाणस्य । अद्रेः ॥ १२ ॥

योऽस्माकंगिरः स्तुतीः शृणोतु कः ऊर्जांबलानांपतिर्वायुः अथवाऊर्जामन्नानांपतिःप्राणो-पाधिकस्यवायोःकृत्स्नान्नपालकत्वंप्रसिद्धं श्रुतिश्चभवति—प्राणस्यान्नमिदंसर्वंप्रजापतिरकल्पयदिति । सः नभोनभसिचारी तरीयान् तरितव्यः इषिरोगमनशीलः परिज्मापरितोगन्ता किंच आपः शृण्वन्तु गिरः कीदृश्यस्ताः पुरोन पुराणीव शुभ्राःदीप्ताः बबृहाणस्यवर्धमानस्यअद्रेर्मेघस्य शब्दंवस्यवापरितःस्रुचःसरणशीलाः ॥ १२ ॥

१२. बल अथवा अन्न के अधिपति और आकाशचारी वायु हमारी स्तुतियों को सुनें। नगर की तरह उज्ज्वल, बड़े पर्वत के चतुर्दिक् सरण-शील वारिधारा हमारी वाणी सुनें।

विदाचिन्नुमहान्तोयेवएवाब्रवामदस्मावार्यंदधानाः ।
वयश्चनसुभ्व१आवयन्तिक्षुभामर्तमनुयतंवधस्नैः ॥ १३ ॥

विद । चित् । नु । महान्तः । ये । वः । एवाः । ब्रवाम । दस्माः ।
वार्यम् । दधानाः । वयः । चन । सुऽभ्वः । आ । अव । यन्ति ।
क्षुभा । मर्तम् । अनुऽयतम् । वधऽस्नैः ॥ १३ ॥

हेमहान्तोमरुतोनु क्षिप्रं यूयं विद जानीथस्तोत्रं हेदस्माः दर्शनीयाः येयुष्मान्येएवाः गन्तारोयुष्मान् भजमानाःवार्यंवरणीयंहविः दधानाः ददानाधारयन्तोवावयंब्रवामस्तुतिं यद्वा येवः यूयमित्यर्थः येयूयमेवाः अस्मद्यज्ञंअभिगन्तारः तेविद चिदितिपूरणः वयश्चन आगन्ता रथैवेमरुतःसुभ्वःसुष्ठुभवन्तः मयूखाः आ अस्मदभिमुखमवयन्ति गच्छन्ति किंकुर्वन्तः क्षुभा क्षोभकेणसहितंमर्तंमरणधर्माणंवैरिणं अनुयतं अभिगतं वधस्नैरायुधैःपरिहरन्तोवयन्ति ॥ १३ ॥

१३. हे महान् मरुतो, तुम लोग शीघ्र ही स्तोत्रों को जानो। हे दर्शनीयो, तुम्हारी स्तुति करनेवाले हम लोग श्रेष्ठ हव्य धारण करके तुम्हारी स्तुति करते हैं। मरुद्गण अनुकूल भाव से आगमन करके, क्षोभ-द्वारा अभिभूत मनुष्य वैरियों को अस्त्रों-द्वारा मार करके, हम लोगों के निकट उपस्थित हों।

आदैव्यानिपार्थिवानिजन्मापश्चाच्छासुमखायवोचम् ।
वर्धन्तांद्यावोगिरश्चन्द्राग्राउदावर्धन्तामभिषाताअर्णाः ॥ १४ ॥

आ । दैव्यानि । पार्थिवानि । जन्म । अपः । च । अच्छ ।
सुऽमखाय । वोचम् । वर्धन्ताम् । द्यावः । गिरः । चन्द्रऽअग्राः ।
उदा । वर्धन्ताम् । अभिऽसाताः । अर्णाः ॥ १४ ॥

दैव्यानि देवसंबंधीनि पार्थिवानि पृथिवीसंबंधीनिच जन्म जन्मानि अपश्च अपसा-च्छाभिमुखंसुमखायशोभनयज्ञायमरुद्गणायवोचंब्रवीमिगिरः स्तुतयोवर्धंतां द्यावोद्योतमानाः स्वमभिप्रायार्थप्रकाशिन्यः चन्द्राग्राः आह्लादनंहिरण्यंवा अग्रे यासां तास्तादृश्यः सत्योव-र्धन्तां अर्णाःनद्यश्चअभिषाताः मरुद्भिःसंभक्ताः उदा उदकेनवर्धन्तां वृद्धाभवन्तु ॥ १४ ॥

१४. हम देव-सम्बन्धी और पृथ्वी-सम्बन्धी जन्म तथा जल-लाभ करने के लिए सुन्दर यज्ञवाले मरुतों की स्तुति करते हैं। हमारी स्तुतियाँ वर्द्धमान हों। प्रीतिदायक स्वर्ग समृद्धि-सम्पन्न हों। मरुतों-द्वारा परिपुष्ट नदियाँ जलपूर्ण हों।

पदेपदेमेजरिमानिधायिवरूत्रीवाशक्रायापायुभिश्च ।
सिषक्तुमातामहीरसानस्मत्सूरिभिर्ऋजुहस्तऋजुवनिः ॥ १५ ॥ १६ ॥

पदेऽपदे । मे । जरिमा । नि । धायि । वरूत्री । वा । शक्रा ।
या । पायुऽभिः । च । सिसक्तु । माता । मही । रसा । नः ।
स्मत् । सूरिऽभिः । ऋजुऽहस्ता । ऋजुऽवनिः ॥ १५ ॥ १६ ॥

जरिमास्तुतिर्मेमदीयापदेपदे यदायदाभूमौनिधायि निधीयते स्थाप्यते किंच-ग्रहस्यर्थः याचशक्रा शक्तासती पायुभीरक्षणैः वरूत्री अस्मदुपद्रववारयित्रीभवति वाशब्द-श्चार्थे मातासर्वस्यनिर्मात्री मही महती पूज्या रसा सारभूताभूमिः सिषक्तु सेवतां नोस्माकं स्तुतिं अथवा स्तुवानोस्मान्सिषक्तु स्मच्छब्दःप्रशस्तवचनः प्रशस्तैःसूरिभिःमेधाविभिःस्तोतृ-भिःनिमित्तैःतेषांपरिचर्यायामित्यर्थः ऋजुहस्ताअस्मदनुकूलहस्ताऋजुवनिःकल्याणदानाभ-वतु ॥ १५ ॥

१५. हम सदा स्तुति करते हैं। जो उपद्रवों का निवारण करके हम लोगों की रक्षा करने में समर्थ होती है, वह सबकी निर्मात्री, पूज्या भूमि हम लोगों की स्तुति को ग्रहण करे। प्रशस्त वचनवाले मेधावी स्तोताओं के प्रति वह प्रसन्न हो और अनुकूल हस्त होकर हम लोगों को कल्याण प्रदान करे।

क॒था दा॑शेम॒ नम॑सा सु॒दानू॑नेव॒या म॒रुतो॒ अच्छो॑क्तौ॒ प्रश्र॑वसो म॒रुतो॒ अच्छो॑क्तौ।
मा नोऽहि॑र्बु॒ध्न्यो॑ रि॒षे धा॑द॒स्माकं॑ भूदुपमाति॒वनिः॑ ॥ १६ ॥

क॒था । दा॒शे॒म॒ । नम॑सा । सु॒ऽदानू॑न् । ए॒व॒ऽया । म॒रुतः॑ । अच्छ॑ऽउक्तौ ।
प्रऽश्र॑वसः । म॒रुतः॑ । अच्छ॑ऽउक्तौ । मा । नः॒ । अहिः॑ । बु॒ध्न्यः॑ ।
रि॒षे । धा॒त् । अ॒स्माक॑म् । भू॒त् । उ॒प॒मा॒ति॒ऽवनिः॑ ॥ १६ ॥

वयं कथा केनप्रकारेण दाशेम परिचरेम नमसास्तोत्रेणानेनवासुदानून् शोभनदानान्म-रुतःएवयाएवंक्रियमाणप्रकारेणअच्छोक्तौ आभिमुख्येनवचनेनिमित्तेसति तान्मरुतःकथंपरिच-रेम तेषांदुराराध्यत्वादितिभावः कथं प्रश्रवसः प्रकृष्टान्नाभवन्ति अच्छोक्तौ अभिगंम्युक्तिः स्तुतिर्यस्यवादशेमपि यद्वा प्रश्रवसप्रकृष्टान्नस्यप्रअच्छोक्तौस्तोत्रनिमित्तेसति मरुतःक-याकेनप्रकारेणदाशेम पुनरुक्तिरादरार्था अहिर्बुध्न्योदेवोस्मान् रिषे हिंसकाय माधात् मास्था-पयतु सदेवोस्माकंभूत् भवतु उपमातिवनिः शत्रूणांहन्ता ॥ १६ ॥

१६. हम लोग किस प्रकार से दानशील मरुतों का समुचित स्तवन करें ? किस प्रकार वर्तमान स्तोत्र-द्वारा मरुतों के योग्य उपासना करें ? वर्तमान स्तोत्र-द्वारा मरुतों का स्तवन कैसे सम्भव है ? अहिर्बुध्न्य देव हम लोगों का अनिष्ट नहीं करें; शत्रुओं को विनष्ट करें।

इति॑ चि॒न्नु प्र॒जायै॑ पशु॒मत्यै॒ देवा॑सो॒ वन॑ते॒ मर्त्यो॑ व॒ आ दे॑वासो वनते॒ मर्त्यो॑ वः ।
अत्रा॑ शि॒वां त॒न्वो॑ धा॒सिम॒स्या ज॒रां चि॑न्मे॒ निर्ऋ॑तिर्जग्रसीत ॥ १७ ॥

इति॑ । चि॒त् । नु । प्र॒ऽजायै॑ । प॒शु॒ऽमत्यै॑ । देवा॑सः । वन॑ते । मर्त्यः॑ ।
वः॒ । आ । दे॒वा॒सः॒ । व॒न॒ते॒ । मर्त्यः॑ । वः॒ । अत्र॑ । शि॒वाम् । त॒न्वः॑ ।
धा॒सिम् । अ॒स्याः॒ । ज॒राम् । चि॒त् । मे॒ । निःऽऋ॑तिः । ज॒ग्र॒सी॒त॒ ॥ १७ ॥

हेदेवासोदेवाः वोयुष्मान् इतिचित् इत्थमेव नु क्षिप्रं प्रजायै पशुमत्यै पशुसहि-तायापत्याय वनते भजते मर्त्योमनुष्योयजमानः आदेवासइतिपुनरुक्तिरादरार्था अ-त्रास्मिन्यज्ञे शिवांधासिं अन्नं मे मम अस्यास्तन्वोदेवैरनुगृहीतस्यशुभस्य करोतु निर्ऋतिर्देवता जरांचित् जरांच जग्रसीतग्रसतु ॥ १७ ॥

१७. हे देवो, मनुष्य यजमान सन्तान के लिए और पशुओं के लिए शीघ्र ही तुम लोगों की उपासना करते हैं। हे देवो, मनुष्य लोग तुम्हारी उपासना करते हैं। इस यज्ञ में निर्ऋति देवता कल्याणकर अन्न-द्वारा हमारे शरीर का पोषण करें और जरा दूर करें।

अथाष्टादशी–

तांवोदेवाःसुमतिमूर्जयन्तीमिषमश्यामवसवःशसागोः ।
सानःसुदानुर्मूळयन्तीदेवीप्रतिद्रवन्तीसुवितायगम्याः ॥ १८ ॥

ताम् । वः । देवाः । सुऽमतिम् । ऊर्जयन्तीम् । इषम् । अश्याम ।
वसवः । शसा । गोः । सा । नः । सुऽदानुः । मूळयन्ती ।
देवी । प्रति । द्रवन्ती । सुविताय । गम्याः ॥ १८ ॥

हेदेवाः हेवसवोवासयितारोवोयुष्माकं स्वभूतांप्रसिद्धां सुमतिंशोभनमननसाधनीं अन्नेनमतिवृद्धिरन्नमयंहिसौम्यमनइत्यादिश्रुतिप्रसिद्धा ऊर्जयन्तींबलकरीं इषंएषणसाधनमन्नं क्षीरदध्यादिलक्षणं शसास्तुत्या गोःसकाशादश्यामप्राप्नुयाम सादेवी नोऽस्मान् सुवितायसुखाय प्रतिगम्याःप्रतिगम्यात्अभिगच्छेत् सेत्युक्तदेवताविशेष्यते सुदानुःशोभनदाना मूळयन्तीसुखयन्ती द्रवन्तीअस्मदभिमुखंगच्छन्ती ॥ १८ ॥

१८. हे द्युतिमान् वसुओ, हम लोग तुम्हारी उस सुमति धेनु से बल-कारक और हृदय-पोषक अन्न लाभ करें। वह दानशीला और सुखदायिनी देवी हम लोगों के सुख के लिए शीघ्र आगमन करे।

अथैकोनविंशी–

अभिनइळायूथस्यमातास्मन्नदीभिरुर्वशीवागृणातु ।
उर्वशीवाबृहद्दिवागृणानाभ्यूर्ण्वानाप्रभृथस्यायोः ॥ १९ ॥

अभि । नः । इळा । यूथस्य । माता । स्मत् । नदीभिः ।
उर्वशी । वा । गृणातु । उर्वशी । वा । बृहत्ऽदिवा । गृणाना ।
अभिऽऊर्ण्वाना । प्रऽभृथस्य । आयोः ॥ १९ ॥

अभिगृणातु नोऽस्मानिळाभूमिः यूथस्यगोसंघस्य मातानिर्मात्री यद्वा इळा गोरूपधरामनोःपुत्रीत्याहुः यद्वा यूथस्यमरुद्गणस्य निर्मात्री इळामाध्यमिकीवाक् अपिवोर्वशीमाध्यमिकीवाक् नदीभिर्गङ्गादिभिःसह गृणातु स्मच्छब्दःप्रशस्तवचनइत्युक्तं नःप्रशस्तंगृणातु अथवा अन्तरिक्षस्थानादेवता नोऽस्माकं नःप्रशस्तंगृणातु वाअथवा उर्वशीबहूनांवशयित्री आदित्यात्मा द्युस्थानदेवता नःप्रशस्तंगृणातु कीदृशीसा उर्वशीबृहद्दिवामहद्दीप्तिः गृणानाशब्दयन्ती अस्मदीयंकर्मप्रशंसन्ती अभ्यूर्ण्वानाआच्छादयन्ती

कं आयोःआयुमनुष्यंयजमानं केन यशस्यस्वतेजसोवोदकस्यवादानेन यशस्यस्वतेजसो-वोदकस्येतिनिरुक्तं । अथवा यशस्यस्यमरणवतआयोर्यज्ञमनुष्यस्याभाआच्छादयन्ती ॥ १९ ॥

१९. गोसंघ की निर्मात्री इडा और उर्वशी नदियों के साथ हम लोगों के प्रति अनुकूल हों। निरतिशय दीप्तिशालिनी उर्वशी हम लोगों के यज्ञ आदि कार्य की प्रशंसा करके यजमानों को दीप्ति-द्वारा समाच्छादित करके उपस्थित हो।

सिषक्तुनऊर्जव्यस्यपुष्टेः ॥ २० ॥ १६ ॥

सिसक्तु । नः । ऊर्जव्यस्य । पुष्टेः ॥ २० ॥ १६ ॥

ऊर्जव्यस्यैतन्नामकस्यराज्ञःपुष्टेःपोषकस्य संबन्धिनोनोस्मान् सिषक्तुसेवतांसामर्थ्या-देवसंघइतिगम्यते अथवा उर्वशीमरुद्गणोवाप्रसवे प्रकृतत्वादिति ॥ २० ॥

२०. पोषक ऊर्जव्य राजा का देवसंघ हम लोगों का सेवन करे।

प्रशंतमेत्यष्टादशर्चंदशमंसूक्तं भौमस्यात्रेरार्षंत्रैष्टुभं पूर्वसूक्तेवैवदित्युक्तत्वात् इदम-पिवैश्वदेवं वसुरुद्रेत्येकादशीरुद्रदेवत्या समदशस्येकपदा एतयोरुपान्त्यैकपदेत्यनुक्रमिष्यमाण-त्वात् अत्रानुक्रमणिका—प्रशंतमाद्यूनैकादशीरौद्रीवि। विनियोगोलैंगिकः।

प्रशंतमावरुणंदीधितीगीर्मित्रंभगमदितिंनूनमश्याः ।
पृषद्योनिःपञ्चहोताशृणोत्वतूर्तपन्थाअसुरोमयोभुः ॥ १ ॥

प्र । शम्ऽतमा । वरुणम् । दीधिती । गीः । मित्रम् । भगम् ।
अदितिम् । नूनम् । अश्याः । पृषत्ऽयोनिः । पञ्चऽहोता । शृणोतु ।
अतूर्तऽपन्थाः । असुरः । मयःऽभुः ॥ १ ॥

शंतमा अत्यन्तसुखकरी गीः स्तुतिरूपावाक् वरुणंमित्रंभगंअदितिंच दीधिती दी-धित्याकर्मणा हविःप्रक्षेपणात्मकेनसह नूनमिदर्थे प्राश्याःप्राप्नोतु किंच पृषद्योनिः पृष-द्वर्णान्तरिक्षस्थः पंचहोता पंचविधस्यप्राणापानादिहोमस्यसाधकोवायुः यद्वा पंचहोतेतिवि-धोनाम वायुःपंचहोतासप्राणवितिहिश्रुतेः। सचातूर्तपन्थाः अहिंसितगतिः असुरःप्राणस्यदा-ता मयोभुःसुखस्यास्पदभूतः एवंभूतलक्षणोवायुः शृणोतुस्तोत्रमिति ॥ १ ॥

१. प्रदत्त हव्य के साथ हम लोगों का निरतिशय सुखदायक स्तोत्र वरुण, मित्र, भग और अदिति के निकट उपस्थित हो। जो प्राण आदि पञ्च वायु के साधक हैं, जो विविध वर्ण के अन्तरिक्ष में अवस्थान करते हैं, जिनकी गति अप्रतिहत है, जो प्राणदाता और सुखसम्पादक हैं, वे वायु हम लोगों का स्तोत्र श्रवण करें।

प्रतिमेस्तोमुमदि॑तिर्जगृभ्यात्सूनुंनमा॒ताहृद्यं॑सुशेव॑म् ।
ब्रह्मंप्रियंदेवहि॑तंयदस्त्यहंमित्रेवरु॑णेयन्म॑यो॒भु ॥ २ ॥

प्रति॑ । मे॒ । स्तोम॑म् । अदि॑तिः । ज॒गृ॒भ्या॒त् । सू॒नुम् । न । मा॒ता । हृ॒द्य॑म् । सु॒ऽशेव॑म् । ब्रह्म॑ । प्रि॒यम् । दे॒वऽहि॑तम् । यत् । अस्ति॑ । अ॒हम् । मि॒त्रे । वरु॑णे । यत् । म॒यः॒ऽभु ॥ २ ॥

मेमदीयं स्तोमंस्तोत्रं अदितिर्देवता प्रतिजगृभ्यात्प्रतिगृह्णातु सूनुंनमाता स्वतनुजंजननी-व सायथाप्रतिगृह्यआलिंग्यपरितुष्यति तद्वदित्यर्थः कीदृशंतं हृद्यंहृदयंगमं सुशेवं शोभन-सुखकरं एवहृद्यंसाधारणं किंच ब्रह्म मंत्रजातं प्रियंप्रियकरं देवहितं देवैःप्राप्यंयदस्ति यद्ब्रह्म मयोभु सुखसाधनंतदहंमित्रेवरुणेचप्रापयामीतिशेषः यद्वा मित्रेवरुणेच अहोरात्राभिमानिदेवयोः यदुक्तलक्षणं ब्रह्म परिवृढं यज्ञादिरूपं कर्मास्तितदहंधारयामीति ॥ २ ॥

२. हमारे हृदयंगम और सुखकर स्तोत्र को अदिति देवता ग्रहण करें, जैसे जननी अपने पुत्र को ग्रहण करती है। अहोरात्राभिमानी देव मित्र और वरुण के उद्देश से हम मनोहर, आनन्ददायक और देवग्राह्य स्तोत्र (मन्त्रजात) प्रदान करते हैं।

उदीरयेत्येषा एकादशिनेसावित्रपशौवपायाज्या सूत्रितंच—उदीरयकवितमंकवीनांप्रत्नं-प्रियंवाजयन्तःपुरंधिमितिद्वेइति ।

उदी॑रयकुवित॑मंकवी॒नामु॒नत्तै॑नम॒भिमध्वा॑घृतेन॑ ।
सनो॒वसू॑नि॒प्रय॑ताहि॒तानि॒चन्द्रा॑णिदे॒वःस॑वि॒तासु॑वाति ॥ ३ ॥

उत् । ई॒र॒य॒ । क॒विऽत॑मम् । क॒वी॒नाम् । उ॒नत्त॑ । ए॒न॒म् । अ॒भि । मध्वा॑ । घृ॒तेन॑ । सः । नः॒ । वसू॑नि । प्रऽय॑ता । हि॒तानि॑ । च॒न्द्राणि॑ । दे॒वः । स॒वि॒ता । सु॒वा॒ति॒ ॥ ३ ॥

अनया अग्निःसविताचस्तूयते हेऋत्विजः कवीनां कवितमं अतिशयेनक्रान्तदर्शिनं एनं पुरोवर्तिनमग्निंसवितारंवा उदीरय ऊर्ध्वंप्रापयत हर्षयतेत्यर्थः एनदेवं मध्वा मधुरेणसोमर-सेनघृतेनच अभ्युनत्त अभिषिंचत तर्पयतेत्यर्थः ससवितादेवोनोस्मभ्यं वसूनि निवासयोग्या-नि गवादिधनानि प्रयता प्रयतानिहितानि चन्द्राणिआह्लादकानि हिरण्मानि सुवाति प्रय-च्छतित्यर्थः ॥ ३ ॥

३. हे ऋत्विको, तुम लोग अतिशय क्रान्तदर्शी और पुरोवर्ती अग्नि अथवा सविता को उद्दीप्त करो—प्रमुदित करो। मधुर सोमरस और घृत-द्वारा इन्हें अभिषिक्त करो—तृप्त करो। वे सविता देव हम लोगों को शुद्ध, हितकर तथा आह्लादक हिरण्य प्रदान करें।

अथचतुर्थी—

सर्मिन्द्रणोमन॑सानेषिगोभिःसंसूरिभिर्हरिवःसंस्वस्ति ।
संब्रह्म॑णादेवहितंयदस्तिसंदेवानांसुमत्यायज्ञियानाम् ॥ ४ ॥

सम् । इन्द्र । नः । मन॑सा । नेषि । गोभिः । सम् । सूरिऽभिः ।
हरिऽवः । सम् । स्वस्ति । सम् । ब्रह्म॑णा । देवऽहितम् । यत् ।
अस्ति । सम् । देवाना॑म् । सुऽमत्या । यज्ञिया॑नाम् ॥ ४ ॥

हेइन्द्र नोस्मान्मनसा प्रकृष्टेनचेतसा गोभिःसह संनेषिनयसि अस्मभ्यंगाःप्रापय-सीत्यर्थः एवंसर्वत्र हेहरिवः हरिभ्यांवद्धयन्विन्द्र सूरिभिर्मेधाविभिःपुत्रैर्ऋत्विग्भिर्वा समेषि तथा स्वस्तिभिःक्षेमैःसंनेषि ब्रह्मणा प्रभूतेनान्नेनसंनेषि यदन्नंदेवहितमस्ति येन किंच यज्ञि-यानां यज्ञार्हाणांदेवानां सुमत्या अनुग्रहबुद्ध्यासंनेषि ॥ ४ ॥

४. हे इन्द्र, तुम हम लोगों को प्रसन्न मन से गौएँ प्रदान करते हो। हे अश्वद्वय-सम्पन्न इन्द्र, तुम हम लोगों को मेधावी पुत्र अथवा ऋत्विक्, कल्याण, देवताओं के हितकर अन्न और यज्ञीय देवों का अनुग्रह प्रदान करते हो।

देवोभगःसविताराचोअंशइन्द्रोवृत्रस्यसंजितोधनानाम् ।
ऋभुक्षावाजउतवापुरंधिरवन्तुनोअमृतासस्तुरासः ॥ ५ ॥ १७ ॥

देवः । भगः । सविता । रायः । अंशः । इन्द्रः । वृत्रस्य । सम्ऽजितः ।
धना॑नाम् । ऋभुक्षाः । वाजः । उत । वा । पुरम्ऽधिः । अवन्तु ।
नः । अमृतासः । तुरासः ॥ ५ ॥ १७ ॥

मन्त्रलिंगोक्तादेवताः भगोदेवःसविताच रायोधनस्यस्वामी अंशस्त्वष्टा वृत्रस्यहन्ताइ-न्द्रश्च एतेदेवाः धनानांसंजितःसम्यक्जेतारः ऋभुक्षाः ऋभुर्वाजश्च उतवा अपिच पुरंधिर्बहु-धीः विश्वोप्येते एतेच अश्वासोमरणधर्माणः भगादिदेवाः तुरासः अस्मयज्ञंप्रति त्वरमाणाःसंतोनोस्मानवन्तुरक्षन्तु ॥ ५ ॥

५. भगदेव, धनस्वामी सविता, वृत्रहन्ता इन्द्र, भली भाँति से धन के विजेता ऋभुक्षा, वाज और पुरन्धि आदि समस्त अमर शीघ्र ही हम लोगों के यज्ञ में उपस्थित होकर हम लोगों की रक्षा करें।

म॒रुत्व॑तो॒अप्र॑तीतस्य जि॒ष्णोरजू॑र्यत॒ः प्रब्र॑वामाकृ॒तानि॑ ।
नते॒पूर्वे॑मघव॒न्नाप॑रासो॒नवी॒र्यं१॒ नूत॑न॒ः कश्च॒नाप ॥ ६ ॥

म॒रुत्व॑तः । अप्र॑तिऽइतस्य । जि॒ष्णोः । अजू॑र्यतः । प्र । ब्र॒वा॒म॒ ।
कृ॒तानि॑ । न । ते॒ । पूर्वे॑ । म॒घ॒ऽव॒न् । न । अप॑रासः । न । वी॒र्य॑म् ।
नूत॑नः । कः । च॒न । आ॒प ॥ ६ ॥

वयं यजमानामरुत्वतोमरुद्भिस्तद्वतइन्द्रस्य कृतानि कर्माणि प्रब्रवाम प्रख्यापयाम की-दृशस्य तस्य अप्रतीतस्य अप्रतिगतस्य युद्धे अपलायमानस्य नकेवलंशत्रुभ्योऽपि जिष्णोर्ज-यनशीलस्य अजूर्यतः अजीर्यमाणस्य सर्वदायूनइत्यर्थः अथप्रत्यक्षेणोच्यते हेमघवन्निन्द्र तेतव वीर्यं पराक्रमं पूर्वेपुरातनाः पुरुषाःनापुः नापरासोअपरेपिनापुः किंबहुना नूतनःकश्च-नआश्चर्यभूतोयःकोपिवीर्यंनाप नप्राप्नोति ॥ ६ ॥

६. हम यजमान मरुद्वान् इन्द्र के कार्यों का वर्णन करते हैं। वे युद्ध से कभी पलायमान नहीं होते हैं। वे जयनशील और जरारहित हैं। हे इन्द्र, तुम्हारे पराक्रम को किसी पुरातन पुरुष ने नहीं पाया है, उनके पीछे होनेवालों ने भी नहीं पाया है। और क्या, किसी नवीन ने भी तुम्हारे पराक्रम को नहीं पाया है।

उप॑स्तुहि प्रथ॒मं र॑त्न॒धेयं॒ बृह॒स्पतिं॑ सनि॒तारं॒ धना॑नाम् ।
यः शंस॑ते स्तुव॒ते शंभ॑विष्ठः पुरू॒वसु॑रा॒गम॒ज्जोहु॑वानम् ॥ ७ ॥

उप॑ । स्तु॒हि॒ । प्र॒थ॒मम् । र॒त्न॒ऽधेय॑म् । बृह॒स्पति॑म् । स॒नि॒तार॑म् ।
धना॑नाम् । यः । शंस॑ते । स्तु॒व॒ते । शम्ऽभ॑विष्ठः । पु॒रु॒ऽवसुः॑ ।
आ॒ऽगम॑त् । जोहु॑वानम् ॥ ७ ॥

हेअन्तरात्मन् त्वं प्रथमंमुख्यंप्रकृष्टतममित्यर्थः रत्नधेयं रमणीयधनदातारं धनानां ह-विर्लक्षणानां सनितारं संभक्तारं अथवा रत्नशब्देनमणिमुक्तादयोगृहीताः इह धनशब्देन गवादयः गवादिदातारं बृहस्पतिं बृहतोमंत्रस्यपतिंस्वामिनंदेवं उपस्तुहि येयःशंसते स्तोत्रैः स्तुवते सामभिर्यजमानाय शंभविष्ठः सुखस्यभावयितृतमोभवति यश्च जोहुवानं आह्वयन्तं यजमानं पुरुवसुः प्रभूतधनःसन् आगमत्आगच्छति तमुपस्तुहि ॥ ७ ॥

७. हे अन्तरात्मा, तुम अतिशय श्रेष्ठ और रमणीय धनदाता बृहस्पति (मन्त्रपति) की स्तुति करो। वे हविर्लक्षण धन के विभागकर्ता हैं। वे स्तोत्रकर्ता यजमान को महान् सुख प्रदान करते हैं। आह्वान करने-वाले यजमान के निकट वे प्रभूत धन लेकर आगमन करते हैं।

तवो॒तिभिः॒सच॑मानाअरि॑ष्टा॒बृह॑स्पते॒मघ॑वानः॒सुवीराः॑ ।
येअ॑श्व॒दाउ॒तवा॒सन्ति॒गो॒दायेव॑स्त्र॒दाःसु॒भगा॒स्तेषु॒रायः॑ ॥ ८ ॥

तव॑ । ऊ॒तिऽभिः॑ । सच॑मानाः । अरि॑ष्टाः । बृह॑स्पते । म॒घऽवा॑नः ।
सु॒ऽवीराः॑ । ये । अ॒श्व॒ऽदाः । उ॒त । वा॒ । सन्ति॑ । गो॒ऽदाः । ये ।
व॒स्त्र॒ऽदाः । सु॒ऽभगाः॑ । तेषु॑ । रायः॑ ॥ ८ ॥

हेबृहस्पते तवोतिभिः रक्षाभिः सचमानाः संगच्छमानाः अरिष्टाः अहिंसिताः मघवानो-धनवन्तः सुवीराः शोभनपुत्राश्चभवन्ति येत्वदनुगृहीताःअश्वदाः बहूनामश्वानांदातारःसन्ति उतवा अथवा गोदाःसन्ति येच वस्त्रदाः सुभगाः शोभनधनाःसन्ति तेषुसर्वेषु रायोधनानि संभवंत्विविशेषः ॥ ८ ॥

८. हे बृहस्पति, तुम्हारे द्वारा रक्षित होने पर मनुष्य लोग अहिंसित, धनवान् और सुन्दर पुत्रों से युक्त होते हैं। तुम्हारे द्वारा अनुगृहीत होकर जो कोई धनवान् अश्व, गौ और वस्त्र दान करता है, वह धनलाभ करे।

वि॒स॒र्माणं॑कृणुहि वि॒त्तमे॑षां॒येभु॒ञ्जते॒अपृ॑णन्तो॒नउ॒क्थैः ।
अप॑व्रतान्प्रस॒वेवा॑वृधा॒नान्ब्र॑ह्म॒द्विषः॒सूर्या॑द्यावयस्व ॥ ९ ॥

वि॒ऽस॒र्माण॑म् । कृ॒णु॒हि॒ । वि॒त्तम् । ए॒षा॒म् । ये । भु॒ञ्जते॑ । अपृ॑णन्तः ।
नः॒ । उ॒क्थैः । अप॑ऽव्रतान् । प्र॒ऽस॒वे । व॒वृ॒धा॒नान् । ब्र॒ह्म॒ऽद्विषः॑ ।
सूर्या॑त् । य॒व॒य॒स्व॒ ॥ ९ ॥

एषां वक्ष्यमाणानां वित्तं धनं विसर्माणं विसरणशीलं कृणुहिकुरु हेबृहस्पते एषा-मित्युक्तंकेषामित्याह येभुंजते अपृणन्तोअप्रयच्छन्तः केभ्यः उक्थैः स्तुतिप्रतिपादकैःशस्त्रै-र्विशिष्टेभ्योनोस्मभ्यं दानमकृत्वान्अपगतकर्मणः प्रसवे उत्पत्तिमतिमनुष्यलोके ववृधानान् वर्धमानान् ब्रह्मद्विषोब्राह्मणद्वेष्टॄन्स्तवद्वेष्टॄन्वासूर्याद्यावयस्व पृथक्कुरु अन्धकारेस्थापयेत्यर्थः॥९॥

९. हे बृहस्पति, जो स्तुतिप्रतिपादक हम लोगों को नहीं दान देकर स्वयं उपभोग करता है, जो व्रत धारण नहीं करता है, जो मन्त्रविद्वेषी है, उसके धन को तुम नष्ट करो। सन्तति-सम्पन्न होकर; यद्यपि वह मनुष्य लोक में वर्द्धमान हो रहा है; तथापि तुम उसे सूर्य से पृथक् करो अर्थात् अन्धकार में रक्खो। अथदशमी—

य॒ओहते॑र॒क्षसो॑दे॒ववी॑तावच॒क्रेभि॒स्तंम॑रुतो॒निया॑त ।
योवः॒शमीं॑शशमा॒नस्य॒निन्दा॑त्तु॒च्छ्यान्कामा॒न्कर॑तेसिष्विदा॒नः॥१०॥१८॥

यः । ओहते । रक्षसः । देवऽवीतौ । अचक्रेभिः । तम् । मरुतः । नि । यात । यः । वः । शमीम् । शशमानस्य । निन्दात् । तुच्छ्यान् । कामान् । करते । सिस्विदानः ॥ १० ॥ १८ ॥

यो यजमानो रक्षसो बलिनो राक्षसान् ओहते गमयति देववीतौ देवानां वीतिर्व्याप्तिर्भक्षणं यस्मिन्यज्ञे अन्यथानुष्ठानादिना आसुरं करोतीत्यर्थः तं यजमानमचक्रेभिः अचक्रैः रथैः हे मरुतो नियात नितरां गमयत अंधकारं यद्वा अचक्रेभिरिति पूर्वेणान्वयः चक्रशब्देनांगान्युच्यन्ते पुनःपुनः अंगरहितैः केवलैरेव यपानैरोहते गमयति सांगं हि कर्म देवानय्येति यश्च को युष्माकं शमीं कर्म स्तुतिलक्षणं शशमानस्य शंसमानस्य मम संबन्धि निन्दात् निन्देत् वैदिकं ज्योतिष्टोमादिरूपं कर्म निन्दति स्वयं च तुच्छ्यान्नश्वरान्कामान्कृष्यादिजनितभोगान् करते कुरुते सिष्विदानः स्विद्यमानान्क्लेशयन् अथवा युष्मासु कमनीयान्सोमान्तुच्छ्यान्करोति ॥ १० ॥

१०. हे मरुतो, जो यजमान देव-यज्ञ में राक्षसों को बुलाता है अर्थात् अनुष्ठान को आसुरी बना देता है, अन्न, अश्व, कृषि आदि के द्वारा उत्पन्न भोग के लिए, जो अपने को क्लेश देता (घर्मात्त करता) है और जो तुम्हारी स्तुति करनेवाले की निन्दा करता है, उस यजमान को चक्रविहीन रथ-द्वारा तुम लोग अन्धकार में निमग्न कर देते हो।

तमुं ष्टुहि यः स्विषुः सुधन्वा यो विश्वस्य क्षयति भेषजस्य । यक्ष्वामहे सौमनसाय रुद्रं नमोभिर्देवमसुरं दुवस्य ॥ ११ ॥

तम् । ऊँ इति । स्तुहि । यः । सुऽइषुः । सुऽधन्वा । यः । विश्वस्य । क्षयति । भेषजस्य । यक्ष्व । महे । सौमनसाय । रुद्रम् । नमःऽभिः । देवम् । असुरम् । दुवस्य ॥ ११ ॥

हे आत्मन् तमु तमेव रुद्रं स्तुहि स्तुतिं कुरु यः स्विषुः शोभनबाणः सुधन्वा विरोधिहननाय शोभनं धनुर्यस्य विश्वस्य भेषजस्य सर्वस्यौषधस्य क्षयति ईश्वरो भवति शारीरस्य सांसारिकस्य वा रोगस्य शमनायेश्वरतेजोतिरिक्तस्यौषधस्याभावात् भिषक्तमत्वाच्चास्य भेषजस्वामित्वं भिषक्तमं त्वा भिषजां शृणोमीत्यादिश्रुतेः । किंच तमेव रुद्रं दुःखात्तत्साधनाद्दुरिताद्वा मोचयितारं यक्ष यजस्व महे महते सौमनसाय सुमनस्त्वाय ईश्वराराधनविषयधियः सत्यिकां किंच नमोभिर्नमस्कारैर्देवं द्योतमानं असुरम् असुरबलस्य निवर्तकं यद्वा प्राणदातारं दुवस्य परिचरेति ॥ ११ ॥

११. हे आत्मा, तुम रुद्रदेव की स्तुति करो, जिनके बाण और धनुष सुन्दर हैं—विरोधियों के नाशक हैं। जो समस्त औषधों के ईश्वर हैं, उन्हीं रुद्र का यजन करो और महान् कल्याण के लिए द्युतिमान् और बलवान् या प्राणदाता रुद्र की परिचर्या करो।

दमूनसोअपसोयेसुहस्तावृष्णःपत्नीर्नद्योविभ्वतष्टाः।
सरस्वतीबृहद्दिवोतराकादशस्यन्तीर्वरिवस्यन्तुशुभ्राः॥ १२ ॥

दमूनसः। अपसः। ये। सुऽहस्ताः। वृष्णः। पत्नीः। नद्यः।
विभ्वऽतष्टाः। सरस्वती। बृहत्ऽदिवा। उत। राका। दशस्यन्तीः।
वरिवस्यन्तु। शुभ्राः॥ १२ ॥

यथालिंगोक्तदेवताः दमूनसोदानमनसोदान्तमनसोवा अपसः चमसाश्वरथगवादिशोभनकर्म-वन्तः मत्वर्थोलुप्यते अतएव सुहस्ताः कुशलहस्तायेसन्ति ऋभवः वृष्णः वर्षकस्येन्द्रस्य पत्नीः पत्न्यःपालयित्र्यः नद्योनदनशीलागंगाद्याः विभ्वतष्टाः ऋभूणांमध्यमेनकृताः सरस्वती एतन्ना-मिकानदीवाग्देवीवा बृहद्दिवा प्रभूतदीप्तिः उत अपिच राकादेवीच दशस्यन्तीर्दशस्यन्त्यः का-मान्प्रयच्छन्त्यः शुभ्रादीप्तास्ताएतावरिवस्यन्तु अस्मभ्यंधनमिच्छन्तु॥ १२ ॥

१२. दान्त मनवाले और चमस-अश्व-रथ-गो आदि के निर्माण में कुशलहस्त ऋभुगण, वर्षणकारी इन्द्र की पत्नी गंगा आदि नदियाँ, विभु द्वारा कृत सरस्वती नदी और दीप्तिमती राका आदि अभीष्टवर्षा तथा दीप्त हैं। ये हम लोगों को धन प्रदान करें।

प्रसूमहेसुशरणायमेधांगिरंभरेनव्यसींजायमानाम्।
यआहनादुहितुर्वक्षणासुरूपामिनानोअकृणोदिदंनः॥ १३ ॥

प्र। सु। महे। सुऽशरणाय। मेधाम्। गिरम्। भरे। नव्यसीम्।
जायमानाम्। यः। आहनाः। दुहितुः। वक्षणासु। रूपा।
मिनानः। अकृणोत्। इदम्। नः॥ १३ ॥

सु सुष्ठु प्रभरे प्रकर्षेणसंपादयामि महे महते सुशरणाय शोभनरक्षकायेन्द्राय पर्जन्या-यवासुखसाधनायवा किं मेधां मेधीयमानां गिरं स्तुतिं कीदृशीं नव्यसीं नवतरांअतिशयेनस्तु-त्यांवाजायमानां इदानींउत्पद्यमानांनूतनामित्यर्थः यइन्द्रःपर्जन्योवा आहना आहन्तासेक्ता दुहितुर्दुहितृस्थानीयायाःपृथिव्याः हिताय वक्षणासु नदीषु रूपा रूपाणि मिनानःकुर्वाण-इदमुदकंनोऽस्मभ्यंअकृणोत् करोतु॥ १३ ॥

१३. महान् और शोभन रक्षक इन्द्र या पर्जन्य के लिए हम अतिशय स्तुत्य और सद्योजात स्तुति प्रदान करते हैं। इन्द्र वर्षणकारी हैं। वे कन्यारूप पृथ्वी के हित के लिए नदियों का रूप-विधान करते हैं और हम लोगों को जल प्रदान करते हैं।

प्रसुष्टुतिःस्तनयन्तंरुवन्तमिळस्पतिंजरितर्नूनमश्याः ।
योअब्दिमाँउदनिमाँइयर्तिप्रविद्युतारोदसीउक्षमाणः ॥ १४ ॥

प्र । सुऽस्तुतिः । स्तनयन्तम् । रुवन्तम् । इळः । पतिम् । जरितः ।
नूनम् । अश्याः । यः । अब्दिऽमान् । उदनिऽमान् । इयर्ति । प्र ।
विऽद्युता । रोदसी इति । उक्षमाणः ॥ १४ ॥

अत्रपर्जन्यःस्तूयते सुष्टुतिः शोभनास्तुतिः स्तनयन्तं गर्जन्तं रुवन्तं वर्षणजनितशब्दंकुर्वाणं इळः अन्नस्योदकस्यवापतिंस्वामिनं हेजरितः स्तोतः त्वदीयास्तुतिः नूनमश्याः प्रकर्षेणव्याप्नोतु यःपर्जन्यःअब्दिमान् अब्दिः अपांदानशीलोमेघःतद्वान् उदनिमान् उदकवान् विद्युता तडिता रोदसी द्यावापृथिव्यावुक्षमाणःसिंचन् प्रेयर्तिगच्छति ॥ १४ ॥

१४. हे स्तोताओ, तुम्हारी शोभन स्तुति गर्जनशील और शब्दकारी उदकस्वामी पर्जन्य के पास पहुँचती है। वे मेघों को धारण करते हैं और वारि वर्षण करके द्यावा-पृथिवी को वैद्युतालोक से आलोकित करके गमन करते हैं।

एषस्तोमोमारुतंशर्धोअच्छारुद्रस्यसूनूँर्युवन्यूँरुदश्याः ।
कामोरायेहवतेमास्वस्त्युपस्तुहिपृषदश्वाँअयासः ॥ १५ ॥

एषः । स्तोमः । मारुतम् । शर्धः । अच्छ । रुद्रस्य । सूनून् ।
युवन्यून् । उत । अश्याः । कामः । राये । हवते । मा ।
स्वस्ति । उप । स्तुहि । पृषत्ऽअश्वान् । अयासः ॥ १५ ॥

एषअस्माभिःसंपादितःस्तोमः स्तोत्रं मारुतंशर्धः मरुतांबलं अच्छ अभिमुखं अश्याः प्राप्नोतु समुदायरूपेणस्तुत्वा समुदायिरूपेणाह—रुद्रस्यसूनून् एकादशरुद्रेणपुत्रत्वेनपरिकल्पितान् युवन्यून् यूनोमिश्रणेच्छून्वा उत् उत्तमं अत्यधिकं अश्याःव्याप्नोतु हेमनः कामः संकल्पोरायेधनार्थं मा मां स्वस्ति अविनश्वरं हवते आह्वयति प्रेरयतीत्यर्थः यस्मादेवंतस्मात् पृषदश्वान् पृषद्वर्णाश्वोपेतान् अयासोयज्ञंगन्तॄन् उप उपेत्य स्तुहि ॥ १५ ॥

१५. हमारे द्वारा सम्पादित स्तोत्र रुद्र के तरुण पुत्र मरुतों के अभिमुख भली भाँति से उपस्थित हो। हे मन, धनेच्छा हम लोगों को निरन्तर उत्तेजित करती है। विविध (पृषत्) वर्ण के अश्व पर आरोहण करके, जो यज्ञ में गमन करते हैं, उनकी स्तुति करो।

प्रैषस्तोमःपृथिवीमन्तरिक्षंवनस्पतीँरोषधीरायेअश्याः ।
देवोदेवःसुहवोभूतुमह्यंमानोमातापृथिवीदुर्मतौधात् ॥ १६ ॥

प्र । एषः । स्तोमः । पृथिवीम् । अन्तरिक्षम् । वनस्पतीन् ।
ओषधीः । राये । अश्याः । देवःऽदेवः । सुऽहवः । भूतु । मह्यम् ।
मा । नः । माता । पृथिवी । दुःऽमतौ । धात् ॥ १६ ॥

एषःस्तोमःस्तुतिः पृथिव्यादिदेवताः प्राश्याःप्राप्नोतु किमर्थं राये धनार्थं देवोदेवः सर्वोपिदेवः मह्यं मदर्थं सुहवोभूतु स्वाह्वानोभवतु नोस्मान् दुर्मतौ माता सर्वस्यनिर्मात्री यद्वावेगीभत्वाद्विशेषेणमाता यादृशीपृथिवी माधात् मास्थापयतु ॥ १६ ॥

१६. धन के लिए हमारे द्वारा विहित यह स्तोत्र पृथ्वी, स्वर्ग, वृक्ष और ओषधियों के निकट गमन करे। हमारे लिए सब देवों का सुन्दर आह्वान हो। माता पृथ्वी हम लोगों को दुर्मति में मत स्थापित करे।

उरौदेवाअनिबाधेस्याम ॥ १७ ॥

उरौ । देवाः । अनिऽबाधे । स्याम ॥ १७ ॥

हेदेवाः युष्माकंसंबन्धिन्युरौमहति अनिबाधे निवरांबाधरहिते सुखे स्याम भवेम वयंअभयः ॥ १७ ॥

१७. हे देवो, हम लोग निरन्तर निर्विघ्न महा सुख का भोग करें।

सम्श्विनोरवसानूतनेनमयोभुवासुप्रणीतीगमेम ।
आनोरयिंवहतमोतवीराना विश्वान्यमृतासौभगानि ॥१८॥१९॥

सम् । अश्विनोः । अवसा । नूतनेन । मयःऽभुवा । सुऽप्रनीती ।
गमेम । आ । नः । रयिम् । वहतम् । आ । उत । वीरान् ।
आ । विश्वानि । अमृता । सौभगानि ॥ १८ ॥ १९ ॥

वयंअश्विनोः नूतनेनपूर्वमन्यैरननुभूतेन मयोभुवा सुखस्यभावयित्रा सुप्रणीती शोभनमणयनवता अवसा रक्षणेन संगमेम संगच्छेमहि हेअमृता अमरणावश्विनौ नोस्मभ्यंरयिंधनंआवहतंमापयतं ओतवीरान् सुवीर्यवतः पुत्रानप्यावहतं विश्वानि सौभगान्यप्यावहतम् ॥ १८ ॥

१८. हम लोग अश्विद्वय की उस रक्षा को प्राप्त करें, जिसका पहले किसी ने भी अनुभव नहीं किया है, जो आनन्ददायक तथा सुख-सम्पन्न है। हे अमरणशील अश्विनीकुमारो, तुम दोनों हम लोगों को ऐश्वर्य, वीर पुत्र और समस्त सौभाग्य प्रदान करो।

आधेनवइतिसप्तदशर्चमेकादशंसूक्तं अत्रेरार्षंत्रैष्टुभंवैश्वदेवं अत्रानुक्रमणिका—आधे-नवऊनैवपोरुपांत्यैकपदेति। विनियोगोलैंगिकः अपोनप्त्रीयपशुयागेहविर्धानंप्रवर्त्यमाना-स्वापासुअनुवचनीया सूत्रितंच—आधेनवःपयसातूर्ण्यर्थाःसमन्यायन्त्युपयन्त्यन्याइति ।

तत्रप्रथमा—

आधेनवःपयसातूर्ण्यर्थाअमर्धन्तीरुपनोयन्तुमध्वा ।
महोरायेबृहतीःसप्तविप्रोमयोभुवोजरिताजोहवीति ॥ १ ॥

आ । धेनवः । पयसा । तूर्णिऽअर्थाः । अमर्धन्तीः । उप । नः ।
यन्तु । मध्वा । महः । राये । बृहतीः । सप्त । विप्रः । मयःऽभुवः ।
जरिता । जोहवीति ॥ १ ॥

धनेवः प्रीणयित्र्योनद्योमध्वा मधुरेण पयसारसेनसहिताः तूर्ण्यर्थाः त्वरमाण-गमनाः अर्थोर्वेरिर्यास्कः । अमर्धन्तीरहिंसन्त्यःसत्योनोस्मानुपायंतुउपागच्छन्तु तदर्थं महो-महते राये धनाय बृहतीर्महतीः सप्त सर्पणस्वभावाः सप्तसंख्याका इमंमेगंगइतिमंत्रोक्ताः यावा तत्रहिप्राधान्येनसप्तैवोक्ताः मयोभुवः सुखस्यभावयित्र्योविप्रो विशेषेणप्रीणयिता ज-रिता स्तोता जोहवीति आजुहूयति ॥ १ ॥

१. द्रुतगामिनी नदियाँ अहिंसित होकर (कोई अनिष्ट नहीं उत्पन्न करके) मधुर रस के साथ हम लोगों के निकट आगमन करें। विशेष प्रीति उत्पन्न करनेवाले स्तोता महान् धन लाभ के लिए आनन्ददायक सप्त महानदियों का आह्वान करें।

अथद्वितीया—

आसुष्टुतीनमसावर्तयध्यैद्यावावाजायपृथिवीअमृध्रे ।
पितामातामधुवचाःसुहस्ताभरेभरेनोयशसावविष्टाम् ॥ २ ॥

आ । सुऽस्तुती । नमसा । वर्तयध्यै । द्यावा । वाजाय ।
पृथिवी इति । अमृध्रे इति । पिता । माता । मधुऽवचाः ।
सुऽहस्ता । भरेऽभरे । नः । यशसौ । अविष्टाम् ॥ २ ॥

१ नि० १, १८ ।

अहं सुवृक्ती सुवृक्त्या शोभनस्तोत्रेण नमसा हविषा च अघ्न्ये हिंसारहिते द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यावावर्तयध्यै आवर्तयितुमिच्छामि वाजायान्नार्थं अघ्न्येवाच्ये इतिहिश्रुतिः। पिता पालयित्री द्यौर्माता निर्मात्री पृथिवी मधुवचाः प्रियवचनाः सुहस्ता अभिमतदानेन शोभनहस्ता एवे उभयविशेषणे यशसौ यशोयुक्तौ द्यावापृथिव्यौ भरेभरे सर्वेषु संग्रामेषु यज्ञेषु वा नोऽस्मानविष्टां रक्षताम् ॥ २ ॥

२. हम अन्न-लाभ के लिए शोभन स्तव और हव्य-द्वारा हिंसारहित द्यावा-पृथिवी को प्रसन्न करने की इच्छा करते हैं। प्रियवचन, शोभनहस्त और यशोयुक्त मातृ-पितृ-स्वरूप द्यावा-पृथिवी सम्पूर्ण संग्राम या यज्ञ में हम लोगों की रक्षा करें।

अध्वर्यवश्चकृवांसो॒ मधू॑नि॒ प्र वा॒यवे॑ भरत॒ चारु॑ शु॒क्रम्।
होते॑व नः प्रथ॒मः पा॑ह्य॒स्य देव॒ मध्वो॑ ररि॒मा ते॒ मदा॑य ॥ ३ ॥

अध्व॑र्यवः। च॒कृ॒ऽवांसः॑। मधू॑नि। प्र। वा॒यवे॑। भ॒र॒त॒।
चारु॑। शु॒क्रम्। होता॑ऽइव। नः॒। प्र॒थ॒मः। पा॒हि॒। अ॒स्य।
देव॑। मध्वः॑। र॒रि॒म। ते॒। मदा॑य ॥ ३ ॥

हे अध्वर्यवः अध्वरं युञ्जानाः मधूनि मधुरसानि सोमाज्यादीनि चकृवांसः कुर्वाणा यूयं वायवे प्रथमं प्रभरत प्रकर्षेण संपादयत चारु चरणीयं शुक्रं दीप्तं सोमं हे वायो त्वं होतेव होता यथा प्रथमं पिबति तद्वन्नोऽस्मदर्थं अस्य अमुं सोमं प्रथमः अपरदेवेभ्यः पूर्वं पाहि पिब हे देव वायो मध्वो मधुरं सोमरसं ते मदाय ररिम दद्मः वायोः पूर्वपानमसकृत्प्रपंचितं ॥ ३ ॥

३. हे अध्वर्युओ, तुम लोग मधुर आज्य आदि हव्य प्रस्तुत करो और वह रमणीय तथा दीप्त सोम सर्वप्रथम वायु को अर्पित करो। हे वायु, तुम होता की तरह इस सोम को अन्य देवों से पहले पियो। हे वायुदेव, यह मधुर सोमरस तुम्हारे हर्ष के लिए देते हैं।

अथ चतुर्थी—

दश॒ क्षिपो॑ युञ्जते बा॒हू अद्रिं॒ सोम॑स्य॒ या श॑मि॒तारा॑ सु॒हस्ता॑।
मध्वो॒ रसं॑ सु॒गभ॑स्तिर्गिरि॒ष्ठां चनि॑श्चदद्दुदुहे शु॒क्रमं॒शुः ॥ ४ ॥

दश॑। क्षिपः॑। यु॒ञ्ज॒ते॒। बा॒हू इति॑। अद्रि॑म्। सोम॑स्य। या।
श॒मि॒तारा॑। सु॒ऽहस्ता॑। मध्वः॑। रस॑म्। सु॒ऽगभ॑स्तिः।
गि॒रि॒ऽस्थाम्। चनि॑श्चदत्। दु॒दु॒हे॒। शु॒क्रम्। अं॒शुः ॥ ४ ॥

१ तै० ब्रा० १, ३, ६०।

अत्राभिषवस्यप्रतिपाद्यमानत्वात्सोमोदेवता यद्वाऐन्द्री अद्रिमभिषवग्रावाणं दशक्षिपो-दशसंख्याकाःक्षेप्त्र्योंगुलयोयुंजतेयुंजन्ति यद्वा परस्परंयुक्ताभवन्ति बाहू अध्वर्युसंबंधि-नावद्रिंयुंजाते या यौ सुहस्ता शोभनहस्तौ सोमस्यशमितारा अभिषोतारौ द्वौबाहू युं-जाते मध्वोमधुरस्यसोमस्यरसं गिरिष्ठांगिरिस्थायिनं गिरिषून्नतप्रदेशेषुस्थितंवा सुगभस्तिः शोभनांगुलिरध्वर्युः चनिश्चदत् आह्लादयन् चदिआह्लादनेइत्यस्माद्यङ्लुकिछान्दसंरूपं दुदुहे दोग्धि यद्वांशुः शुक्रं निर्मलंरसं दुदुहे दुग्धे यद्वैकंवाक्यं अंशुभ्यांः सुगभ-स्तिः सुहस्तोध्वर्युर्मध्वोरसं दुदुहे दोग्धि ॥ ४ ॥

४. ऋत्विकों की सोमप्रेरक दसों अँगुलियाँ और सोमरस-निस्सारण पटु दोनों बाहु पाषाण ग्रहण करते हैं। कुशलाङ्गुलयुक्त ऋत्विक् आनन्दित होकर मधुर सोम से शैलज रस दोहन करते हैं एवम् सोम से निर्मल रस निःसृत होता है।

असांवितेजुजुषाणायसोमःक्रत्वेदक्षांयबृहतेमदाय।
हरीरथेसुधुरायोगेअर्वागिन्द्रंप्रियाकृणुहिहूयमानः ॥ ५ ॥ २० ॥

असांवि । ते । जुजुषाणार्य । सोमः । क्रत्वे । दक्षांय । बृहते । मदाय ।
हरी इति । रथे । सुऽधुरा । योगे । अर्वाक् । इन्द्र । प्रिया । कृणुहि ।
हूयमानः ॥ ५ ॥ २० ॥

हेइन्द्र तेतुभ्यं जुजुषाणाय सेवमानाय सोमःअसावि अभिषुतः किमर्थं क्रत्वे कर्मणे वृत्रवधादिकर्मणे दक्षाय बलाय बृहतेमहतेमदायच यस्मादेवंतस्मात् हेइन्द्र त्वं हूय-मानःसन् सुधुरा शोभनायांधुरिनियुक्तौप्रिया प्रियौ हरीअश्वौ योगे योगार्हेयुक्तेवा र-थेयोजयित्वा वंरथंअर्वागस्मदभिमुखंकृणुहिकुरु ॥ ५ ॥

५. हे इन्द्र, तुम्हारी सेवा के लिए, वृत्रवधादि कार्य के लिए, बल के लिए और महान् हर्ष के लिए सोमरस समर्पित किया जाता है। हे इन्द्र, इसलिए हम लोग तुम्हारा आह्वान करते हैं। तुम प्रिय, सुशिक्षित और विनम्र अश्वद्वय को रथ में युक्त करके हम लोगों के निकट आगमन करो।

आनोमहीमरमतिंसजोषाग्नांदेवींनमसारातहव्याम्।
मधोर्मदायबृहतीमृतज्ञामाग्नेवहपथिभिर्देवयानैः ॥ ६ ॥

आ । नः । महीम् । अरमतिम् । सऽजोषाः । ग्नाम् । देवीम् । नमसा । रातऽहव्याम् । मधोः । मदाय । बृहतीम् । ऋतऽज्ञाम् । आ । अग्ने । वह । पथिऽभिः । देवऽयानैः ॥ ६ ॥

अत्राग्निंसंबोध्य ग्रादेवतायाआवाहनात् अस्माभिर्मावादेवता हेअग्ने सजोषाः अस्माभिःसहप्रीयमाणस्त्वं ग्नां देवीं सर्वैर्गन्तव्यांस्वभामिकदेवतां मेनाग्राहविशीर्णामितिवाक्यः। नोऽस्मदर्थं देवयानैर्देवैर्गन्तव्यैः पथिभिर्मार्गैः अभिमुखंआवह कीदृशीं महीं महतीं अरमतिं आसमन्तादरममाणां सर्वत्रगन्त्रीं वा नमसा स्तोत्रेणसह रातहव्यां रातंदत्तंदानायसंकल्पितंहव्यंयस्याःसादत्तहविष्कामित्यर्थः किमर्थं मधोर्मधुरस्यसोमस्यमदाय पुनःकीदृशीं मृहतीं महत्वां ऋतज्ञां यज्ञमभिजानतीं ॥ ६ ॥

६. हे अग्नि, तुम हम लोगों के साथ प्रीयमाण होकर मधुर सोम-पान से प्रहृष्ट होने के लिए देवगन्तव्य मार्ग-द्वारा गुना देवी को हम लोगों के निकट लाओ। वह बलशालिनी देवी सर्वत्र गमन करे और समस्त यज्ञ को जाने। स्तोत्र के साथ उस देवी को हव्य समर्पित हो।

प्रवर्ग्येमहावीरेअज्यमानेअंजन्तियमित्येषा सूत्रितंच—अंजन्तियंप्रथयन्तोनविप्राइत्यज्यमानइति ।

सैषासप्तमी—

अंजन्तियंप्रथयन्तोनविप्रावपावन्तंनाग्निनातपन्तः।
पितुर्नपुत्रउपसिप्रेष्ठआघर्मोअग्निमृतयन्नसादि ॥ ७ ॥

अंजन्ति । यम् । प्रथयन्तः । न । विप्राः । वपाऽवन्तम् । न । अग्निना ।
तपन्तः । पितुः । न । पुत्रः । उपसि । प्रेष्ठः । आ । घर्मः ।
अग्निम् । ऋतयन् । असादि ॥ ७ ॥

यंघर्मं महावीरंप्रथयन्तोन नेतिसंप्रत्यर्थीयः अत्रमुपमार्थस्यसंप्रत्यर्थेप्रयोगः इदानीं प्रथयन्तोविप्रामेधाविनऋत्विजोऽध्वर्य्वादयः वपावन्तंन वपावन्तंपशुमिवयथाग्नौतपन्तिवदग्निनातपन्तःअंजन्ति पितुर्नपुत्रउपसिप्रेष्ठः पितुरुपस्थेप्रियतमःपुत्रइव घर्मोमहावीरः यद्गृहस्यवपवत्धर्मस्यघर्मतंनविहिर्भुविः।ऋतयन् यज्ञमिच्छन् अग्निमासादिआसादितः अवपिद्रुपुवत्स्थानःस्फोटादिराहित्येनसुलदवात्तमख्यापनार्थः ॥ ७ ॥

७. मेधावी अध्वर्युओं ने अग्नि के ऊपर हव्यपात्र स्थापित किया है, जैसे पिता की गोद में प्रियतम पुत्र हो। मालूम पड़ता है जैसे स्थूल-काय पशु को ये सब अग्नि-द्वारा वध कर रहे हैं।

अथाष्टमी—

अच्छामहीबृहतीशंतमागीर्दूतोनगन्त्वश्विनाहुवध्यै।
मयोभुवासरथायातमर्वाग्गन्तंनिधिंधुरमाणिर्नेनाभिम् ॥ ८ ॥

---

१ लि० ३. २१. २ तै० आरण

अच्छ । मही । बृहती । शम्ऽतमा । गीः । दूतः । न । गन्तु । अश्विना । हुवध्यै । मयःऽभुवा । सऽरथा । आ । यातम् । अर्वाक् । गन्तम् । निऽधिम् । धुरम् । आणिः । न । नाभिम् ॥ ८ ॥

अच्छाभिमुखं अश्विना अश्विनौ हुवध्यै आह्वातुं गीरस्मदीया स्तुतिः दूतोन दूतइव आह्वातेव गन्तु गच्छतु गीर्विशेष्यते मही पूज्या बृहती महती शंतमा सुखतमा हेअश्विनौ मयोभुवा सुखस्य भावयितारौ सरथा एकरथौ सन्तौ गन्तं गच्छन्तं दूतीभूतं निधिं निहितं सोमं अर्वागभिमुखं आयातं आगच्छतं धुरं भारवाहिकां नाभिं आणिर्न कीलइव यथा निष्कीलनाभीरथं न निर्वहति तद्वत् युवाभ्यां वियुक्तः सोमो यागं न निर्वहति विज्ञापयितुमेवं दृष्टान्तितं ॥ ८ ॥

८. हम लोगों का यह पूजनीय, महान् और सुखदायक स्तोत्र अश्विद्वय को इस स्थान में आह्वान करने के लिए दूत की तरह गमन करे। हे सुखदायक अश्विद्वय, तुम दोनों एक रथ पर आरोहण करके अर्पित सोम के निकट भारवाहक कील की तरह आगमन करो। जैसे बिना कीलवाली नाभि से रथ का निर्वहण नहीं होता है, उसी तरह से बिना तुम्हारे सोमयाग का निर्वाह नहीं होता है।

प्रतव्यसोनमउक्तिंतुरस्याहंपूष्णउतवायोरदिक्षि ।
याराधसाचोदितारामतीनांयावाजस्यद्रविणोदाउतत्मन् ॥ ९ ॥

प्र । तव्यसः । नमःऽउक्तिम् । तुरस्य । अहम् । पूष्णः । उत । वायोः । अदिक्षि । या । राधसा । चोदितारा । मतीनाम् । या । वाजस्य । द्रविणःऽदा । उत । त्मन् ॥ ९ ॥

अहमृषिः तव्यसः प्रवृद्धबलस्य तुरस्य त्वरमाणस्य पूष्णः पोषकस्य देवस्य उत अपि च तथाविधस्य वायोश्च नमउक्तिं नमस्कारयुक्तं स्तोत्रं प्र अदिक्षि प्रदिशामि या यौ पूषवायू राधसा हविर्लक्षणेन धनेन मतीनां चोदितारा प्रेरयितारौ यद्वा राधसे धनाय मतीनां चोदयितारौ यौ च वाजस्य अन्नस्य संग्रामस्य वा चोदयितारौ द्रविणोदौ त्मन् आत्मनि अस्मभ्यमेव द्रविणोदौ भवतमिति शेषः ॥ ९ ॥

९. हम (ऋषि) बलवान् और वेगपूर्वक गमन करनेवाले पूषा तथा वायुदेव की स्तुति करते हैं। ये दोनों देव धन और अन्न के लिए लोगों की बुद्धि को प्रेरित करें अथवा जो देव संग्राम के प्रेरक हैं, वे धनप्रदान करें।

आनामभिर्मरुतोवक्षिविश्वानारूपेभिर्जातवेदोहुवानः ।
यज्ञंगिरोजरितुःसुष्टुतिंचविश्वेगन्तमरुतोविश्वऊती ॥ १० ॥ २१ ॥

आ । नामऽभिः । मरुतः । वक्षि । विश्वान् । आ । रूपेभिः ।

जातऽवेदः । हुवानः । यज्ञम् । गिरः । जरितुः । सुऽस्तुतिम् ।
च । विश्वे । गन्त । मरुतः । विश्वे । ऊती ॥ १० ॥ २१ ॥

हेजातवेदः जातप्रज्ञाग्ने हुवानोस्माभिराहूयमानःसन् विश्वान्मरुतः सर्वानपिस्तोत्रभाजोहविर्भाजश्चदेवान् नामभिरिन्द्रवरुणेत्यादिलक्षणैराबक्षिआवहसि रूपेभिः सहस्राक्षवज्रहस्तत्यादिलक्षणैरूपैः आवक्षि वहसियज्ञम् किंच हेमरुतो विश्वेसर्वेयूयंयज्ञमस्मदीयंयज्ञसंबंधिहविर्वा जरितुः स्तोतुःसंबन्धिनीर्गिरः स्तुतिवचांसि सुष्टुतिं शस्ताध्यांशोभनफलांस्तुतिंच अवयविन्यास्तुतेरेकत्वादेकवचनं अवयवानां बहुत्वाद्बहुवचनं उक्ते यज्ञस्तुती अभिलक्ष्य गन्त आगच्छत विश्वेच यूयमूती ऊत्यारक्षयाच सहगन्त ॥ १० ॥

१०. हे उत्पन्न मात्र को जाननेवाले अग्नि, हम लोगों के द्वारा आहूयमान होकर तुम विविध (इन्द्र, वरुण आदि) नामधारी और विभिन्नाकृति निखिल मरुतों का यज्ञ में वहन करते हो। हे मरुतो, तुम सब रक्षा के साथ यजमान के यज्ञ में, शोभन फलवाली स्तुति में और पूजा में उपस्थित होओ।

आनोदिवइत्येकादशी व्यूढेदशरात्रेनवमेहनिप्रउगशस्त्रेसारस्वततृचेद्वितीया सूत्रितंच—आनोदिवोबृहतःपर्वतादासरस्वत्यभिनोनेषिवस्यइतितृचः[1] ।

आनोदिवोबृहतःपर्वतादासरस्वतीयजतागन्तुयज्ञम् ।
हवंदेवीजुजुषाणाघृताचीशग्मांनोवाचमुशतीशृणोतु ॥ ११ ॥

आ । नः । दिवः । बृहतः । पर्वतात् । आ । सरस्वती । यजता ।
गन्तु । यज्ञम् । हवम् । देवी । जुजुषाणा । घृताची । शग्माम् । नः ।
वाचम् । उशती । शृणोतु ॥ ११ ॥

नोस्माकंयज्ञं यजता यष्टव्या देवी सरस्वती दिवोद्योतमानात् द्युलोकादागन्तु आगच्छतु तथा बृहतोमहतः पर्वतात् पर्ववतः पूरणवतःप्रीणनवतोवान्तरिक्षान्मेघाद्वा सरस्वती मामन्तुआगच्छतु अनेनमाध्यमिकीवागुच्यते यद्वैतद्दिवइत्यस्यविशेषणं सन्निहितद्युलोकस्य त्रीणिपर्वाणित्रिस्रोदिवःपृथिवीरित्यादिश्रुतेः । अस्मिन्पक्षेद्वितीयआकारःपूरणः तथैव हवमस्मदीयमाह्वानं देवी सरस्वती जुजुषाणा स्तुतिंसेवमाना घृताची घृतमुदकंतद्वती नोस्मदीयांशग्मां सुखकरीं वाचं स्तुतिमुशतीकामयमानासतीशृणोतु ॥ ११ ॥

११. हम लोगों-द्वारा यष्टव्य सरस्वती द्युतिमान द्युलोक से यज्ञ-स्थल में आगमन करें तथा महान् मेघ से आगमन करें। हमारी स्तुति से प्रसन्न होकर वह स्वेच्छापूर्वक हमारे सम्पूर्ण सुखकर स्तोत्रों को सुनें।

आवेधसंनीलपृष्ठंबृहन्तंबृहस्पतिंसदनेसादयध्वम् ।
सादद्योनिंदमआदीदिवांसंहिरण्यवर्णमरुषंसपेम ॥ १२ ॥

---

1 आ०सं० ७. ९. १.

आ । वेधसम् । नीलऽपृष्ठम् । बृहन्तम् । बृहस्पतिम् । सदने ।
सादयध्वम् । सादत्ऽयोनिम् । दमे । आ । दीदिऽवांसम् ।
हिरण्यऽवर्णम् । अरुषम् । सपेम ॥ १२ ॥

एषाबार्हस्पत्या हेऋत्विजोयूयं बृहस्पतिं बृहतोमंत्रस्यस्वामिनं देवं सदनेस्थानेयागगृहे आसादयध्वं स्थापयध्वं कीदृशंदेवं वेधसं विविधकर्तारं नीलपृष्ठं स्निग्धांगं बृहन्तं महान्तं वयासन्तंवयमृत्विग्यजमानाः सपेम परिचरेम तमेवविशिनष्टि सादद्योनिं योनौसीदन्तं दमे यागगृहे आसर्वतोदीदिवांसंदीप्यमानं हिरण्यवर्णं हितरमणीयवर्णं अरुषमारोचमानं अथ-वैषमन्त्रोमेयी बृहतः परिवृढस्यकर्मणः स्वामीतिबृहस्पतिरग्निरुच्यते यथानीलवर्णधूमपृष्ठत्वसद-नसादनहिरण्यवर्णत्वादिलिंगैरप्यग्निरेवबृहस्पतिः ॥ १२ ॥

१२. बलवान्, पुष्टिकारक और स्निग्धाङ्ग बृहस्पति को यज्ञगृह में स्थापित करो। वे गृह में मध्य के अवस्थित होकर सर्वत्र प्रभा विस्तृत करते हैं। वे हिरण्यवर्ण और दीप्तिमान् हैं। हम लोग उनकी पूजा करते हैं।

आधर्णसिर्बृहद्दिवोरराणोविश्वेभिर्गन्त्वोमभिर्हुवानः ।
ग्नावसानओषधीरमृध्रस्त्रिधातुशृङ्गोवृषभोवयोधाः ॥ १३ ॥

आ । धर्णसिः । बृहत्ऽदिवः । रराणः । विश्वेभिः । गन्तु । ओमऽभिः ।
हुवानः । ग्नाः । वसानः । ओषधीः । अमृध्रः । त्रिधातुऽशृंगः ।
वृषभः । वयःऽधाः ॥ १३ ॥

इयमाग्नेयीऋगाग्नेयं अग्निरागन्तु आगच्छतुअस्मद्यज्ञं धर्णसिः सर्वस्यधारकः बृहद्दिवः प्रभूतदीप्तिः रराणोरममाणः कामान्प्रयच्छन्वा आविश्वेभिः सर्वैः ओमभिः रक्षणैः सह हुवानः आहूयमानः ग्नाः गंत्रीर्ज्वालाः ओषधीश्च वसानः अमृध्रोऽहिंसितः त्रिधातुशृंगः त्रिप्रकारशृंगवदुन्नतः लोहितशुक्लकृष्णवर्णज्वालः वृषभोवर्षिता वयोधाः अन्नस्यदाताहविषो-वाधारकः ॥ १३ ॥

१३. अग्नि सबको धारण करते हैं। वे अत्यन्त दीप्तिशाली, अभीष्ट-वर्षी तथा शिखा और ओषधि समूह-द्वारा आच्छादित हैं। वे अप्रति-हतगति और त्रिविध शृङ्गविशिष्ट (लोहित, शुक्ल और कृष्णवर्ण की ज्वालाओं से व्याप्त) हैं। वे वर्षणकारी और अन्नदाता हैं। हम लोग उनका आह्वान करते हैं। वे सम्पूर्ण रक्षा के साथ आगमन करें।

मातुष्पदेपरमेशुक्रआयोर्विपन्यवोरास्पिरासोअग्मन् ।
सुशेव्यंनमसारातहव्याःशिशुंमृजन्त्यायवोनवासे ॥ १४ ॥

मातुः । पदे । परमे । शुक्रे । आयोः । विपन्यवः । रास्सिरासः ।
अग्मन् । सुऽशेव्यम् । नमसा । रातऽहव्याः । शिशुम् । मृजन्ति ।
आयवः । न । वासे ॥ १४ ॥

आयोर्मनुष्यस्य यजमानस्य विपन्यवः स्तोतृनामैतत् स्तोतारो होत्रादयो रास्सिरासः रासनं ह-विर्लक्षणं तत्स्पृशन्ति रासाः जुह्वादयः तद्वान् रासी तद्वन्तो रास्सिराः उक्तविधा ऋत्विजो मातुर्निर्मातुः पृथिव्याः शुक्रे दीप्ते परमे पदे उत्तरवेद्यां स्थितमग्मन् अगमन् भजन्ते तदर्थं सुशेव्यं सुखायहितं शिशुं उत्पन्नमात्रं वासे वासाय नमसा स्तोत्रेण रातहव्याः दत्तहव्याः हविष्काः इत्यर्थः यदा शास्त्रेषु मृजन्ति संमार्जयन्ति तत्र दृष्टान्तः—आयवो न लौकिका मनुष्या इव यथा शिशुं वासाय मृज-न्ति तद्वत् ॥ १४ ॥यजमान के होता, हव्यपात्रधारी ऋत्विग्गण जननीस्वरूप पृथिवी के उज्ज्वल और अत्युत्कृष्ट स्थान (उत्तर वेदी) पर गमन करते हैं। जीवनवृद्धि के लिए जैसे लोग शिशु के अङ्गों का घर्षण करते हैं, उसी तरह वे नवजात कोमलप्रकृति अग्नि का पोषण, स्तुतियों के साथ हव्य प्रदान करके, करते हैं।

बृहद्वयो॑बृह॒ते तुभ्य॑मग्ने धिया॒जुरो॑मिथु॒नासः॑सचन्त ।
दे॒वोदे॑वःसु॒हवो॑भूतु म॒ह्यं मानो॑मा॒ता पृ॑थि॒वी दु॑र्म॒तौ धा॑त् ॥ १५ ॥

बृहत् । वयः । बृहते । तुभ्यम् । अग्ने । धियाऽजुरः । मिथुनासः ।
सचन्त । देवःऽदेवः । सुऽहवः । भूतु । मह्यम् । मा । नः । माता ।
पृथिवी । दुःऽमतौ । धात् ॥ १५ ॥

बृहत् प्रभूतं वयोऽन्नं हे अग्ने बृहते तुभ्यं धियाजुरः कर्मणा जीर्णाः मिथुनासो दंपतीभिः स-हिताः सचन्त सेवन्ते आयाप्ततोऽग्निमादधीयातामित्यादिश्रुतेः । अधिकाराध्यायेषष्ठे सि-द्धाऽग्न्यधिकारः सच पत्न्यासहेति हिमविधायिद्वितीयं अवगिरं गतम् ॥ १५ ॥

१५. हे अग्नि, तुम बृहत्स्वरूप हो। धर्म-कार्य-द्वारा जीर्ण होकर स्त्री-पुरुष (दम्पति) एक साथ ही तुम्हें प्रभूत अन्न प्रदान करते हैं। देवगण हमारे द्वारा भली भाँति से आहूत हों। जननी-स्वरूप पृथिवी हमारे प्रति विरुद्ध बुद्धि नहीं धारण करें।

उ॒रौ दे॑वा अनिबा॒धे स्या॑म ॥ १६ ॥

उरौ । देवाः । अनिऽबाधे । स्याम ॥ १६ ॥

---

१ तै० कल्पसूत्रम्

अयसादशी–

समुश्विनोरवंसानूर्तनेनमयोभुवासुप्रणीतीगमेम ।
आनोरुयिंवंहतुमोतवीरानाविश्वान्यमृतासौभंगानि ॥१७॥२२॥

सम् । अश्विनोः । अवंसा । नूतनेन । मयःऽभुवां । सुऽप्रनीती ।
गमेम । आ । नः । रुयिम् । वहतम् । आ । उत । वीरान् । आ ।
विश्वानि । अमृता । सौभंगानि ॥ १७ ॥ २२ ॥

व्याख्यातेद्वे ॥ १६ ॥ १७ ॥

१६. हे देवो, हम लोग निर्भय और बाधा-शून्य सुख प्राप्त करें।

१७. हम लोग अश्विद्वय की उस रक्षा को प्राप्त करें, जिसका पहले किसी ने भी अनुभव नहीं किया है, जो आनन्ददायक तथा सुख-सम्पन्न है। हे अमरणशील अश्विनीकुमारो, तुम दोनों हम लोगों को ऐश्वर्य, वीर्य, पुत्र और समस्त सौभाग्य प्रदान करो।

॥ इतिचतुर्थस्यद्वितीयेद्वाविंशोवर्गः ॥ २२ ॥

तंप्रत्नथेतिपंचदशर्चंद्वादशंसूक्तं अवत्सारोनामऋषिः सचकश्यपगोत्रः यास्त्वनुक्तदाशुष-गाद्यनुक्रादयःश्रुताःयास्त्वेपिसमुच्चीयन्ते चतुर्दशीपंचदश्यौत्रिष्टुभौ शिष्टाजिष्टुबन्त्यपरिभाषया जगत्यः विश्वेदेवादेवताः अनुक्रान्तंच–तंप्रत्नथापंचोनाकाश्यपोवत्सारोन्येचऋषयोत्रदृष्टलिंगा-द्विस्त्रिष्टुबन्त्यमिति । वाजपेयेअतिरिक्तोक्थ्ये आदितस्त्रयोदशर्चःशंसनीयाः सूत्रितंच–तंप्रत्न-थेतित्रयोदशानामेकांशिष्ट्वाहूयद्रोहणंरोहेदिवि ।

वनपथमा–

तंप्रत्नथापूर्वथाविश्वथेमथाज्येष्ठतातिंबर्हिषदंस्वर्विदम् ।
प्रतीचीनंवृजनंदोहसेगिराशुंजयन्तमनुयासुवर्धसे ॥ १ ॥

तम् । प्रत्नऽथा । पूर्वऽथा । विश्वऽथा । इमऽथा । ज्येष्ठऽतातिम् ।
बर्हिऽसदम् । स्वःऽविदम् । प्रतीचीनम् । वृजनम् । दोहसे । गिरा ।
आशुम् । जयन्तम् । अनु । यासु । वर्धसे ॥ १ ॥

इयमुत्तराचद्वैन्द्राग्नावित्याहुः तत्रोपपत्तिमेवमाहुः तंप्रत्नथेत्येषाशुक्रामन्थिग्रहणेविनियु-क्ता ऐन्द्रौचशुक्रामन्थिनौ यदैन्द्रंशंसतितेनशुक्रामन्थिनाउक्थवन्तावितितिहिब्राह्मणं । अश्व-पुंतंपैषोपिभवति प्रातःप्रातःसवनस्यशुक्रवन्तोमधुश्चुतइन्द्रायसोमान्प्रस्थितान्प्रेष्येतिमध्यास्व-

१ ऐ० ब्रा० ३. १. ।

अत्यं॑ ह॒विः स॑चते॒ सच्च॒ धातु॒ चारि॑ष्टगातुः॒ स होता॑ सहो॒भरिः॑ ।
प्र॒स॒र्स्रा॒णो अनु॑ ब॒र्हिर्वृषा॒ शिशु॒र्मध्ये॒ युवा॒जरो॑ वि॒स्रुहा॑ हि॒तः ॥ ३ ॥

अत्य॑म् । ह॒विः । स॒च॒ते॒ । सत् । च॒ । धातु॑ । च॒ । अरि॑ष्टऽगातुः । सः । होता॑ । स॒हः॒ऽभरिः॑ । प्र॒ऽस॒र्स्रा॒णः । अनु॑ । ब॒र्हिः । वृषा॑ । शिशुः॑ । मध्ये॑ । युवा॑ । अ॒जरः॑ । वि॒ऽस्रुहा॑ । हि॒तः ॥ ३ ॥

इयमाग्नेयी होत्रत्वयुवत्वादिलिङ्गैः अयमग्निः अत्यं सततगमनार्हं हविराज्यादिकं सचते सेवते कीदृशं हविः सत् सत्फलसाधनत्वात् अविरपि सत् धातु च धारकं सर्वस्य हूयमानस्य हविष आदित्यद्वारा वृष्टिसाधनत्वात् तथा च वृष्ट्या प्रजोत्पत्तेर्धारकत्वं तथाहि अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजा इति । कीदृशोऽग्निः अरिष्टगातुः अहिंसितगमनः सवितस्य गमने यज्ञनिष्पत्त्या फलसिद्धेररिष्टगमनत्वं वदेत्याह सः खलु होता होमनिष्पादकः सहोभरिः बलस्य भर्ता बर्हिरनुप्रसर्स्राणः प्रकर्षेण सरन् वृषा वर्षकः फलस्य शिशुः सद्य रक्षणीयः अथवा युवा सर्वदा मिश्रयिता अजरो जरारहितः विस्रुहा विस्रुहाणामोषधीनां मध्ये हितो निहितः स्थापितः सर्वभूतः सचते ॥ ३ ॥

३. अग्नि नित्य, फलसाधक और विश्वधारक हव्य को सतत वहन करते हैं। अग्नि अप्रतिहतगति, होमनिर्वाहक और बल-विधायक हैं। वे विशेषतः कुश के ऊपर होकर गमन करते हैं। फलवर्षणकारी, शिशु, तरुण, जरारहित और ओषधियों के मध्य में स्थित हैं।

प्र व॑ ए॒ते सु॒युजो॒ याम॑न्नि॒ष्टये॒ नीची॑र॒मुष्मै॑ य॒म्य॑ ऋ॒ता॒वृधः॑ ।
सु॒य॒न्तुभिः॑ सर्वशा॒सैर॒भीशु॑भिः॒ क्रिवि॒र्नामा॑नि प्रव॒णे मु॑षायति ॥ ४ ॥

प्र । वः॒ । ए॒ते । सु॒ऽयुजः॑ । याम॑न् । इ॒ष्टये॑ । नीचीः॑ । अ॒मुष्मै॑ । य॒म्यः॑ । ऋ॒त॒ऽवृधः॑ । सु॒य॒न्तुऽभिः॑ । स॒र्व॒ऽशा॒सैः । अ॒भीशु॑ऽभिः । क्रिविः॑ । नामा॑नि । प्र॒व॒णे । मु॒षा॒य॒ति॒ ॥ ४ ॥

एतसौरीवा एतेरश्मयः सुयुजः सुष्ठुपरस्परं संयुक्ता यामन् यज्ञगमने इष्टये एषणाय नीचीः नीचैर्गच्छन्तीविशेषः अमुष्मै यजमानाय यम्यो यम्याः गमनार्हाः अथवा यमो नियमिता आदित्यः तस्य संबन्धिनः ऋतावृधः यज्ञस्य वर्धयितारश्च अयमादित्यः सुयन्तुभिः सुगमनैः सर्वशासैः सर्वस्य शासकैः अभीशुभीरश्मिभिः क्रिविः कर्ता नामानि नामकानि उदकानि प्रवणे निम्ने भूप्रदेशे मुषायति मुष्णाति आदत्त इत्यर्थः अथवाग्निना आयाभास्याग्नेरेते अश्वाः इष्टये यज्ञगमनाय यामनि रथे सुयुजः प्रगच्छन्ति शिष्टं समानं क्रिविः क्रिविसदृशोऽग्निः प्रवणे नामानि हवींष्युदकलक्षणाभिः ज्वालाभिर्मुषायत्यादत्ते ॥ ४ ॥

४. इन यजमानों के लिए यज्ञ को बढ़ानेवाली ये सूर्य की किरणें परस्पर भली भाँति से संयुक्त होकर यज्ञभूमि में गमन करने की अभिलाषा से अवतीर्ण होती हैं। वेगपूर्वक गमन करनेवाली और सबका नियमन करनेवाली इन समस्त किरणों-द्वारा आदित्य जलराशि को निम्न-देश में प्रेरण करते हैं।

संज॒र्भु॒रा॒णस्तरु॑भिः सुते॒गृभं॑ वया॒किनं॑ चि॒त्तग॑र्भासु सु॒स्वरुः॑ ।
धा॒र॒वा॒केष्वृ॑जुगाथ शोभसे॒ वर्ध॑स्व॒ पत्नी॑र॒भि जी॒वो अ॑ध्व॒रे ॥५॥२३॥

सम्ऽज॒र्भु॒रा॒णः । तरु॑ऽभिः । सु॒ते॒ऽगृभ॑म् । व॒या॒किन॑म् । चि॒त्तऽग॑र्भासु । सु॒ऽस्वरुः॑ । धा॒र॒ऽवा॒केषु॑ । ऋ॒जु॒ऽगा॒थ॒ । शो॒भ॒से॒ । वर्ध॑स्व । पत्नीः॑ । अ॒भि । जी॒वः । अ॒ध्व॒रे ॥ ५ ॥ २३ ॥

हेऋजुगाथ शोभनस्तुतिकाग्ने तरुभिः तरुविकारैर्मेधैः सुतेगृभं अभिषुतेनरसेनगृहीतं वयाकिनं कुत्सिताःअल्पाःवयाःशाखावयाकाःलताः तद्वन्तं सोमं चित्तगर्भासु चित्तग्राहिणीषु स्तुतिभिःसह संजर्भुराणः शृण्वन् वहन् सुस्वरुः शोभनगमनःशोभनस्तुतिकोवा त्वं धारवाकेषु धारयन्तिवाकान्स्तोत्राणीतिधारवाकाऋत्विग्यजमानाः तेषुमध्येशोभसे किंच अध्वरे जीवः सर्वस्यजीवयिता पत्नीः पालयित्रीःओषधीर्ज्वाला वा अभि अभिमुखंवर्धस्वअभिवर्धय॥५॥

५. हे अग्नि, तुम्हारा स्तोत्र अत्यन्त मनोहर है। जब निःसृत सोमरस काष्ठमय पात्र में गृहीत होता है एवम् तुम उस सोमरस को ग्रहण करके मनोहर स्तोत्र को सुनकर उल्लसित होते हो, तब उपासकों के मध्य में तुम्हारी विशेष शोभा होती है। हे जीवनदाता, यज्ञ में तुम रक्षण करनेवाली शिखा को सर्वत्र वर्द्धित करो।

या॒दृगे॒व ददृ॑शे ता॒दृगु॑च्यते॒ सं छा॒यया॑ दधिरे सि॒ध्रया॒प्स्वा ।
म॒हीम॒स्मभ्य॑मुरु॒षामु॒रु ज्रयो॑ बृ॒हत्सु॒वीर॒मन॑पच्युतं॒ सहः॑ ॥ ६ ॥

या॒दृक् । ए॒व । ददृ॑शे । ता॒दृक् । उ॒च्य॒ते॒ । सम् । छा॒यया॑ । द॒धि॒रे॒ । सि॒ध्रया॑ । अ॒प्ऽसु । आ । म॒हीम् । अ॒स्मभ्य॑म् । उ॒रु॒ऽसाम् । उ॒रु । ज्रयः॑ । बृ॒हत् । सु॒ऽवीर॑म् । अन॑पऽच्युतम् । सहः॑ ॥ ६ ॥

एषाविश्वदेवी यादृगेवददृशे यादृग्रूपमेवददृशे तादृगुच्यते यादृग्रूपमेवोच्यते यथादृष्टमेवस्तूयतेनतुपरवचनप्रत्ययेन यस्माच्छायया दीप्त्या सिध्रया साधिकयासह अप्सु व्यापकासु स्तुतिषु अप्स्वेवसाआसंदधिरे सम्यग्धारयन्ति स्वीयंरूपंस्तुतिंवा देदेवामहींमहतींमुरुषाम् उरूणां पशूनांदात्रीं रयिं उरु महान्तं ज्रयोवेगं बृहन्महत् सुवीरं शोभनवीर्यमपत्यं अनपच्युतं अनुपक्षीणं सहोबलंचाभिमुखमस्मभ्यंप्रयच्छतेत्यर्थः ॥ ६ ॥

६. यह वैश्वदेवी जिस प्रकार दृष्ट होती है, उसी प्रकार वर्णित भी होती है। साधक दीप्ति के साथ वह जल के मध्य में अपना रूप या स्तुति धारण करती है। वे देवता हम लोगों के द्वारा पूज्य प्रभूत धन, महावेग, अगस्त्य वीर्यशाली पुत्र और असंख्य बल प्रदान करें।

वेत्यग्रुर्जनिवान्वाअतिस्पृधःसमर्यतामनसासूर्यःकविः।
घ्रंसंरक्षन्तंपरिविश्वतोगयमस्माकंशर्मवनवत्स्वावसुः ॥ ७ ॥

वेति। अग्रुः। जनिऽवान्। वै। अति। स्पृधः। सऽमर्यता। मनसा। सूर्यः। कविः। घ्रंसम्। रक्षन्तम्। परि। विश्वतः। गयम्। अस्माकम्। शर्म। वनवत्। स्वऽवसुः ॥ ७ ॥

इयंसौरी सूर्यदृक् अग्रुरग्रगामी जनिवान्वै जन्मवान्जायावान्वा उषाख्यजायावाञ्-विप्रसिद्धो कविः क्रान्तदर्शी समर्यता समरमिच्छता मनसास्पृधः संग्रामान् अतिवेति अतिगच्छति मंदेहानसुरान्योद्धुं घ्रंसं दीप्तं गयं गृहंअंतरिक्षंवा विश्वतःसर्वतोरक्षन्तंपरिरक्षन्तमेवविशेषः सदेवोस्माकं शर्म सुखं परि सम्यक् वनवत् दद्यात् स्वावसुः स्वायत्तधनःसन् ॥ ७ ॥

७. यह सर्वदर्शी, अग्रगामी सूर्य असुरों के साथ युद्धाभिलाषी होकर पत्नी उषा के समभिव्याहार के लिए साहसपूर्वक अग्रसर होते हैं। धन इन्हीं के अधीन है। वे हम लोगों को उज्ज्वल और सर्वत्र रक्षाकारी गृह तथा पूर्ण सुख प्रदान करें।

ज्यायांसमस्ययतुनस्यकेतुनऋषिस्वरंचरतियासुनामते।
यादृश्मिन्धायितमपस्ययाविदद्यउस्वयंवहतेसोअरंकरत् ॥ ८ ॥

ज्यायांसम्। अस्य। यतुनस्य। केतुना। ऋषिऽस्वरम्। चरति। यासु। नाम। ते। यादृश्मिन्। धायि। तम्। अपस्यया। विदत्। यः। ऊँ इति। स्वयम्। वहते। सः। अरम्। करत् ॥ ८ ॥

इयमाग्नेयीसौरीवा इहेव ज्यायांसं अतिशयेनप्रवृद्धं अस्य यतुनस्य यततिर्गतिकर्मा गन्तुरस्य सूर्यस्य कर्मणिषष्ठी अमुं गन्तारं केतुना ज्ञापकेनकर्मणा उदयादिलक्षणेनविशिष्टं ऋषिस्वरं ऋषिभिःस्तुत्यं त्वांचरतिगच्छति भजते यजमानः केनसाधनेन यासुस्तुतिषु तेतववीर्यं नामनमनं नामकंवारूपंवर्ततेताभिरित्यर्थः यद्वा अस्य यतुनस्य गमनशीलस्यतव केतुना तमोनिर्हरणादिकर्मणा विशिष्टंत्वांचरति यादृश्मिन् यादृशेकामेधायि धत्ते कर्मणिचिण् सामर्थ्यान्मनः गम्यते तंयथानिर्दिष्टमपि निर्दिष्टव्यत्वाद्यादृशमित्यर्थोऽशाव्यः यादृशंकामं अपस्यया कर्मणा हविः स्तुत्यादिलक्षणेन विदत् विन्दते यत्र यंएव स्वयं अनन्यप्रेरितःसन्

स्वमनीषयैव वहते धारयति फलं सः अरं अलं अत्यर्थं करत् करोतीतिशेषः अथवा यत्र यस्य स्वयं वहते स्वयमेवानुतिष्ठति सोत्यर्थं कुर्यात् नत्वन्येन कारितं फलं भवति ॥ ८ ॥

८. हे देवश्रेष्ठ सूर्य या अग्नि, यजमान तुम्हारे निकट गमन करते हैं। तुम उदयादि लक्षण-द्वारा परिज्ञात होते हो। ऋषि लोग तुम्हारा स्तवन करते हैं, जिससे तुम्हारा नाम वर्द्धित होता है। वे जिस विषय की कामना करते हैं, कार्य-द्वारा उसे प्राप्त करते हैं। एवम् जो अपनी इच्छा से पूजा करते हैं, वे प्रचुर पुरस्कार प्राप्त करते हैं।

समुद्रमासामवतस्थेअग्रिमानरिष्यतिसवनंयस्मिन्नायता।
अत्रानहार्दिक्रवणस्यरेजतेयत्रामतिर्विद्यतेपूतबन्धनी ॥ ९ ॥

समुद्रम्। आसाम्। अव। तस्थे। अग्रिमा। न। रिष्यति। सवनम्। यस्मिन्। आऽयता। अत्र। न। हार्दि। क्रवणस्य। रेजते। यत्र। मतिः। विद्यते। पूतऽबन्धनी ॥ ९ ॥

इयमपिसौरी आसांस्तुतीनां समुद्रं समुद्रवत्पर्यवसानभूतं सूर्यं अग्रिमा अत्यन्तंश्रेष्ठा अस्मदीयास्तुतिरवतस्थेअवगच्छति यद्वा आसांमध्येअग्रिमास्तुतिरितिसंबन्धः सवनं सूयतेसोमोऽत्रेतिसवनं यज्ञगृहं नरिष्यति नहिंस्यते किंतु प्रवर्धतइत्यर्थः यस्मिन्नायताविस्तीर्णानि स्तोत्राणि तत्सदनमिति अत्रास्मिन्यजमानगृहे क्रवणस्य स्तुतिकर्तुः हार्दि हृदयसंबन्धि हृदयगतंकाम्यंफलं नरेजते नविचलति नष्टंनभवति यत्र यस्मिन्स्तोतृगृहे मतिः स्तुतिः पूतबन्धनी पूतं सूर्यं अनुबध्नतीविद्यते अत्रनरेजतइति ॥ ९ ॥

९. हम लोगों के इन समस्त स्तोत्रों के मध्य में प्रधान स्तोत्र समुद्र-तुल्य सूर्य के निकट उपस्थित हो। यज्ञ-गृह में जो उनका स्तोत्र विस्तीर्ण होता है, वह नष्ट नहीं होता है। जिस स्थान में (स्तोताओं के गृह में) पवित्र सूर्य के प्रति चित्त समर्पित होता है, वहां उपासकों का हृदयगत अभिलाष विफल नहीं होता है।

सहिक्षत्रस्यमनसस्यचित्तिभिरेवावदस्ययजतस्यसध्रेः।
अवत्सारस्यस्पृणवामरण्वभिःशविष्ठंवाजंविदुषाचिदर्ध्यम् ॥ १० ॥ २४ ॥

सः। हि। क्षत्रस्य। मनसस्य। चित्तिऽभिः। एवऽवदस्य। यजतस्य। सध्रेः। अवऽत्सारस्य। स्पृणवाम। रण्वऽभिः। शविष्ठम्। वाजम्। विदुषा। चित्। अर्ध्यम् ॥ १० ॥ २४ ॥

इयमपिसौरी सहि सखलुसवितादेवः सर्वैःस्तुत्यः सर्वकामपूरकइत्यर्थः हिशब्दोलोकवेदयोःप्रसिद्धिद्योतकः तस्मात्सकाशात् अथान्येषक्षत्रस्यपोश्वदृष्टलिंगात्तुरुकत्वात् क्षत्रादयस्त्रयः क्षत्रस्यमनसस्य एवावदस्ययजतस्य सध्रेः अवत्सारस्यचैषामृषीणामस्माकं रण्वभिर-

मणीयाभिर्विविधाभिःमनोरथैः स्पृणवाम पूरयाम किंचविष्ठंवाजं अतिशयेनबलवदन्नंअत्रैवा-णइविप्रैः। विदुषाचिद् विपश्चिता अर्च्यं समर्धनीयंस्पृणवाम अस्मादस्योनयमितिसंबन्धः॥१०॥

१०. वह सविता देव सबके द्वारा स्तुत्य हैं—सबकी कामनाओं के पूरक हैं। उनके निकट से हम सत्र, मनस, अवद, यजत, सध्रि और अवत्सार नामक ऋषि ज्ञानियों-द्वारा भोगयोग्य बलवान् अन्न को चिन्ता-द्वारा पूर्ण करते हैं।

श्येनआसामदितिःकक्ष्यो३मदोविश्ववारस्ययजतस्यमायिनः।
समन्यमन्यमर्थयन्त्येतवेविदुर्विषाणंपरिपानमन्तिते॥ ११॥

श्येनः। आसाम्। अदितिः। कक्ष्यः। मदः। विश्वऽवारस्य। यजतस्य। मायिनः। सम्। अन्यम्ऽअन्यम्। अर्थयन्ति। एतवे। विदुः। विऽसानम्। परिऽपानम्। अन्ति। ते॥ ११॥

यदेवेत्येयं विश्ववारादीनामृषीणामस्मभ्युः आसामपां सोमरसलक्षणानां मदः श्येनः शंसनीयगमनः शीघ्रंपातृसकाशगन्ता अदितिरदीनःअतिसमृद्धः कक्ष्यकक्ष्यपूरकश्चभवती-तिशेषः तेविश्ववारादयः सर्वेमनुष्यापवने सोमंपातुंमत्तानाय अन्यमन्यं परस्परंसमर्थयंति याचन्ते अनुज्ञां देविषाणे विशेषेणमदस्यदातारं परिपाने अन्ति अन्तिके विदुर्जानंतिलभन्तेवा॥११॥

११. विश्ववार, यजत और मायी ऋषि का सोमरस-जनित मद प्रशंसनीय-गमन श्येन पक्षी की तरह शीघ्रगामी है, अदिति की तरह विस्तृत और कक्षापूरक है। वे सोमपान करने के लिए परस्पर प्रार्थना करते हैं और प्रचुर पान करके अतिरिक्त मत्तता लाभ करते हैं।

अथद्वादशी—

सदापृणोयजतोविद्विषोवधीद्बाहुवृक्तःश्रुतवित्तर्योवःसचा।
उभासवराप्रत्येतिभातिचयदींगणंभजतेसुप्रयावभिः॥ १२॥

सदाऽपृणः। यजतः। वि। द्विषः। वधीत्। बाहुऽवृक्तः। श्रुतऽवित्। तर्यः। वः। सचा। उभा। सः। वरा। प्रति। एति। भाति। च। यत्। ईम्। गणम्। भजते। सुप्रयावऽभिः॥ १२॥

सदापृणः सर्वदादानशीलः एतन्नामा यजतोयष्टाच बाहुवृक्तः बाहुभ्यांवृक्तद्रोषः श्रुतवित् श्रुतस्यवेत्ताच तर्यश्च एतेषांपंचानांपरस्परापेक्षयाप्रत्येकमेकवचनं सप्तऋषिर्विद्विषः शत्रून् वधीद्हिंस्यात् योयुष्माकं सचा सहितः युष्माभिःसहितइत्यर्थः सऋषिः वरा श्रेष्ठौ उभा

1 तै० ब्रा० १. २. ६।

उभौ इहलोकपरलोकविषयौ कामौ यत्येति अभिगच्छति भाति च यद्यस्मादीमेनं गणं देवसंघं सुयमायभिः सुष्ठुयमकर्मणि अभ्ययद्भिः स्तोत्रैः भजते तस्मादेवं भातीति ॥ १२ ॥

१२. सदापृण, यजत, बाहुवृक्त, श्रुतवित् और तर्य ऋषि तुम लोगों के साथ मिलित होकर शत्रु-संहार करें। वे ऋषि इहलोक और परलोक दोनों लोकों की सकल श्रेष्ठ कामना लाभ कर दीप्तिमान् हों; क्योंकि वे सुमिश्रित हव्य या स्तोत्र-द्वारा विश्वदेवों की उपासना करते हैं।

सुतंभरो यजमानस्य सत्पतिर्विश्वासामूधः स धियामुदञ्चनः ।
भरद्धेनू रसवच्छिश्रिये पयोऽनुब्रुवाणो अध्येति न स्वपन् ॥ १३ ॥

सुतम्ऽभरः । यजमानस्य । सत्ऽपतिः । विश्वासाम् । ऊधः । सः । धियाम् । उत्ऽअंचनः । भरत् । धेनुः । रसऽवत् । शिश्रिये । पयः । अनुऽब्रुवाणः । अधि । एति । न । स्वपन् ॥ १३ ॥

यजमानस्यावत्सारस्य मम सुतंभरो यागनिर्वाहकएतन्नामाकऋषिः सत्पतिः सतांनियमानांफलानांपालयिता होतादाताभवतीत्यर्थः स च विश्वासांधियांसर्वेषांकर्मणां ऊधः उत्कृष्टंफलं उदंचनः ऊर्ध्वमुन्नमयिता फलप्रापकइत्यर्थः धेनुर्गौः रसवत् सारवत्पयोभरत्अह-रत् तत् पयःशिश्रिये अयमृषिस्तस्यसामर्थ्यात् तत्सर्वमनुब्रुवाणःअनुक्रमेणसंकीर्तयन् नस्व-पन् स्वापमकुर्वन् अनवरतमध्येति स्मरति अवत्सारः सुतंभरस्याह्वानमिति ॥ १३ ॥

१३. यजमान अवत्सार के यज्ञ में सुतम्भर ऋषि सुन्दर फलों के पालयिता होते हैं। समस्त यज्ञ-कार्य को ऊर्ध्व में उन्नीत करते हैं। गौयें सुन्दर रसयुक्त दुग्ध प्रदान करती हैं। यह दुग्ध वितरित होता है। इस क्रम से घोषणा करके अवत्सार निद्रा-परित्याग-पूर्वक अध्ययन करते हैं।

यो जागार तमृचः कामयन्ते यो जागार तमु सामानि यन्ति ।
यो जागार तमयं सोम आह तवाहमस्मि सख्ये न्योकाः ॥ १४ ॥

यः । जागार । तम् । ऋचः । कामयन्ते । यः । जागार । तम् । ऊँ इति । सामानि । यन्ति । यः । जागार । तम् । अयम् । सोमः । आह । तव । अहम् । अस्मि । सख्ये । निऽओकाः ॥ १४ ॥

योदेवोजागार सर्वदाविनिद्रोजागरूकोगृहेवर्तते तमृचः सर्वशास्त्रलिङ्काः कामयन्ते यश्च जागार तमु तमेव सामानि स्तोत्ररूपाणि यन्ति प्राप्नुवन्ति योजागारतमयं अभिषुतः सोमआह वक्ति मांस्वीकुर्विति हेअग्ने तवाहमस्य तवसख्येसमानस्थाने हितकरणेन्योकाः नि-यतस्थानोऽहं अस्मि भवामि ॥ १४ ॥

१४. जो देव सर्वदा गृह में जागरित रहते हैं, ऋचायें उनकी कामना करती हैं। जो देव सदा जागरूक रहते हैं, साम (स्तोत्र आदि) उन्हें प्राप्त करता है। जो देव सर्वदा जागरित रहते हैं, उनसे यह अभिषुत सोम कहे कि "हमें स्वीकार करें। हे अग्नि, हम तुम्हारे नियत स्थान में सहवास करें।"

अ॒ग्निर्जा॑गार॒तमृचः॑ कामयन्ते॒ऽग्निर्जा॑गार॒तमु॒ सामा॑नि यन्ति।
अ॒ग्निर्जा॑गार॒तम॒यं सोम॑ आह॒ तवा॒हम॑स्मि स॒ख्ये न्यो॑काः ॥१५॥२६॥

अ॒ग्निः। जा॒गा॒र॒। तम्। ऋचः॑। का॒म॒य॒न्ते॒। अ॒ग्निः। जा॒गा॒र॒। तम्। ऊँ इति॑। सामा॑नि। य॒न्ति॒। अ॒ग्निः। जा॒गा॒र॒। तम्। अ॒यम्। सोमः॑। आ॒ह॒। तव॑। अ॒हम्। अ॒स्मि॒। स॒ख्ये। निऽओ॑काः॥१५॥२६॥

अग्निर्जागारेति पंचदशी पूर्वयैव निगदितव्याख्या यद्यस्य तस्याने अग्निरिति विशेषः ॥१५॥

१५. अग्निदेव सर्वदा गृह में जागरित रहते हैं, ऋचायें उनकी कामना करती हैं। अग्निदेव सदा जागरूक रहते हैं, साम (स्तोत्र आदि) उन्हें प्राप्त करता है। अग्निदेव सर्वदा जागरित रहते हैं, उनसे यह अभिषुत सोम कहे कि "हमें स्वीकार करें। हे अग्नि, हम तुम्हारे नियत स्थान में सहवास करें।"

अथ चतुर्थेऽनुवाके द्वादश सूक्तानि तत्र विदा दिव इत्येकादशर्चं प्रथमं सूक्तं सदापृणो नामात्रेयऋषिः त्रिष्टुप्छन्दः वैश्वदित्युक्तत्वादिदमपि वैश्वदेवं विदा एकादश सदापृण इत्यनुक्रमणिका विनियोगो लैंगिकः।

वि॒दा दि॒वो वि॒ष्यन्नद्रि॑मु॒क्थैरा॑य॒त्या उ॒षसो॑ अ॒र्चिनो॑ गुः।
अपा॑वृत व्र॒जिनी॒रुत्स्व॑र्गा॒द्वि दुरो॒ मानु॑षीर्दे॒व आ॑वः ॥ १ ॥

वि॒दाः। दि॒वः। वि॒ऽस्यन्। अद्रि॑म्। उ॒क्थैः। आ॒ऽय॒त्याः। उ॒षसः॑। अ॒र्चिनः॑। गुः॒। अप॑। अ॒वृ॒त॒। व्र॒जिनीः॑। उत्। स्वः॑। गा॒त्। वि। दुरः॑। मानु॑षीः। दे॒वः। आ॒व॒रित्या॑वः ॥ १ ॥

अत्रेन्द्रादयो लिंगोक्तदेवताः अंगिरसां पणिभिरपहृत्य गिरेरधः स्थापितानां गवामिन्द्रेण विमोकः प्रतिपाद्यते विदाः अवेदयदिन्द्रः किं गा निगूढा इति संबन्धः किं कुर्वन् उक्थैरंगिरसां स्तुतिभिः निमित्तभूताभिः अद्रिं वज्रं विष्यन् प्रक्षिपन् रक्षकाणामुपरि गिरिभेदनाय च विष्यन् आयत्याः आगामिन्या उषसः संबन्धिनो अर्चिनो रश्मयो गुः अगच्छन् सर्वं प्रसृता अभवन् अपावृत अपावृणोत व्रजिनीः तमःपुंजवतीर्निशाः स्वः स्वरणशील आदित्यः उदावत् उदगात्

तथाकृत्वा मानुषीः मनुष्यसंबन्धिनीः दुरोद्वाराणि देवः सूर्योऽव्यावःव्यवृणोत् अन्धकारापनयनेनमनुष्यादिव्यवहारायाकरोदित्यर्थः ॥ १ ॥

१. अङ्गिराओं की स्तुतियों से इन्द्र ने स्वर्ग से वज्र निक्षेप करके पणियों-द्वारा अपहृत निगूढ़ धेनुओं का पुनरुद्धार किया था। आगामिनी उषा की रश्मियाँ सर्वत्र व्याप्त होती हैं। पुञ्जीभूत अन्धकार (निशा) को विनष्ट करके सूर्य उदित होते हैं। मनुष्यों के गृहद्वारों को उन्होंने उन्मुक्त किया है।

विसूर्योअमतिंनश्रियंसादोर्वाद्गवांमाताजानतीगात् ।
धन्वर्णसोनद्यःखादोअर्णाःस्थूणेवसुमितादृंहतद्यौः ॥ २ ॥

वि । सूर्यः । अमतिम् । न । श्रियम् । सात् । आ । ऊर्वात् । गवाम् । माता । जानती । गात् । धन्वऽअर्णसः । नद्यः । खादःऽअर्णाः । स्थूणाऽइव । सुऽमिता । दृंहत । द्यौः ॥ २ ॥

सूर्योदेवः श्रियंदीप्तिं विसात् विभजते प्रकाशयतीत्यर्थः अमतिंन रूपमिव रूपमिवयथा द्रव्याणि घटपटादीनिनीलपीतादिरूपंविभजन्तेतद्वत् तथा गवांरश्मीनांमातोषा जानती सूर्यंउदेष्यतिमयापि व्युच्छनंकर्तव्यमितिविजानती ऊर्वात् महतोन्तरिक्षात् आगात् आगच्छति तथानद्यश्च धन्वर्णसः धन्वतिर्गतिकर्मा धन्वंति गच्छन्ति अर्णांसि यासु तास्तथोक्ताः दीर्घाभावश्छान्दसः खादोअर्णाः भक्षितकूलोदकाः कूलंकषाइत्यर्थः नद्यश्चैवंरूपाभवन्ति किंच द्यौश्चसुमिता सुष्ठुप्रदेशेस्थापिता स्थूणेव गृहाधारस्तंभइव दृंहत दृढाभवत् एतत्सर्वंसूर्यस्याश्रयेणेतिभावः ॥ २ ॥

२. पदार्थ (घट-पट आदि) जिस प्रकार से भिन्न-भिन्न रूप (नील-पीत आदि) प्रकाशित करते हैं, उसी प्रकार से सूर्य अपनी दीप्ति विस्तारित करते हैं। किरण-जाल की जननी उषा सूर्य के आगमन की उत्प्रेक्षा करके विस्तृत अन्तरिक्ष से अवतीर्ण होती हैं। तट को विध्वंस करनेवाली नदियाँ प्रवहमान वारिराशि के साथ प्रवाहित होती हैं। गृह में स्थापित सुघटित स्तम्भ की तरह स्वर्ग सुदृढ़ भाव से अवस्थान करता है।

अस्माउक्थायपर्वतस्यगर्भोमहीनांजनुषेपूर्व्याय ।
विपर्वतोजिहीतसाधतद्यौराविवासन्तोदसयन्तभूम ॥ ३ ॥

अस्मै । उक्थाय । पर्वतस्य । गर्भः । महीनाम् । जनुषे । पूर्व्याय । वि । पर्वतः । जिहीत । साधत । द्यौः । आऽविवासन्तः । दसयन्त । भूम ॥ ३ ॥

असै महे उक्थाय स्तोत्रे पर्वतस्य पर्ववतो मेघस्य गर्भो गर्भस्थानीयमुदकं जिहीत गच्छति चाऽऽपतितेन्द्रः कीदृशायास्मै महतीनां महीनां स्तुतीनां जनुषे उत्पादयित्रे पूर्व्याय प्रत्ना-य तदेव पुनरुच्यते पर्वतो मेघो विजिहीत द्यौश्च साधत साधयति स्वार्थं आविवासन्तः सर्वतः प-रिचरन्तोऽङ्गिरसो भूम अत्यधिकं दसयन्त उपक्षपयन्त्यात्मानं कर्मभिः ॥ ३ ॥

३. महान् स्तोत्रों के उत्पादक प्राचीनों की तरह जब तक हम स्तुति करते हैं, तब तक मेघ के गर्भ में स्थित वारि-राशि हमारे ऊपर पतित होती है। मेघ से जल पतित होता है। आकाश अपने कार्य का साधन करता है। सर्वत्र परिचर्या करनेवाले अङ्गिरा लोग कर्मानुष्ठान-द्वारा नितान्त परिश्रान्त होते हैं।

सूक्तेभिर्वो वचोभिर्देवजुष्टैरिन्द्रा न्व१ग्नी अवसे हुवध्यै ।
उक्थेभिर्हि ष्मा कवयः सुयज्ञा आविवासन्तो मरुतो यजन्ति ॥ ४ ॥

सुऽउक्तेभिः । वः । वचःऽभिः । देवऽजुष्टैः । इन्द्रा । नु । अग्नी इति । अवसे । हुवध्यै । उक्थेभिः । हि । स्म । कवयः । सुऽयज्ञाः । आऽविवासन्तः । मरुतः । यजन्ति ॥ ४ ॥

हेइन्द्र हेअग्नी परस्परापेक्षयाप्रत्येकं द्विवचनं यद्यप्येकमेवपदं मध्येऽव्यवधानं छान्दसं हेइन्द्राग्नी वो युवां व्यत्ययेन बहुवचनं देवजुष्टैः देवैःसेवनीयैः सूक्तेभिः सूक्तैः सुवचनैः शोभ-नगुणप्रकाशनपरैः वचोभिरवसेऽस्मद्रक्षणाय हुवध्यै आह्वयामि नु क्षिप्रं युवामुक्थेभिः स्तो-त्रैः कवयोऽनूचानाः पूर्वऋषयः सुयज्ञाः शोभनयागाः आविवासन्तः स्तुत्यादिनापरिचरन्तः मरुतो मरुत्सदृशाः कर्मकुशलाः यजन्ति पूजयन्ति हिस्मेतिपूरणौ ॥ ४ ॥

४. हे इन्द्र, हे अग्नि, हम परित्राण के लिए देवों के द्वारा सेवनीय उत्कृष्ट स्तोत्रों से तुम दोनों का आह्वान करते हैं। भली भाँति से यज्ञ करनेवाले मरुतों की तरह कर्मतत्पर-परिचरण करनेवाले ज्ञानी लोग, स्तोत्र-द्वारा, तुम दोनों की उपासना करते हैं।

एतो न्व१द्य सुध्यो३ भवाम प्र दुच्छुना मिनवामा वरीयः ।
आरे द्वेषांसि सनुतर्दधामायाम प्राञ्चो यजमानमच्छ ॥ ५ ॥ २६ ॥

एतो इति । नु । अद्य । सुऽध्यः । भवाम । प्र । दुच्छुनाः । मिनवाम । वरीयः । आरे । द्वेषांसि । सनुतः । दधाम । अयाम । प्राञ्चः । यजमानम् । अच्छ ॥ ५ ॥ २६ ॥

अयमंगिरसांवादः अद्यास्मिन्यागदिने नुक्षिममेवोपतमच्छत सुभ्यः शोभनकर्माणो-भवाम दुच्छुनाः द्विषः प्रमिनवाम प्रकर्षेणहिंसाम वरीयोऽत्यन्तमित्यर्थः यदेवोऽप्यते सनुतः संमक्षणे द्वेषांसि यजमानस्यदेहूर् आरे दूरे दधाम स्थापयाम यद्वा सनुतइत्यन्तर्हितनाम पूर्वं प्रकाशवैरिणांवधवत्कः इदानीं मच्छन्नानामिविविवेकः तदर्थं यजमानंप्रांचः सदाप्रणयत्सारं प्राच्याभिमुखमयाम गच्छाम ॥ ५ ॥

५. इस यज्ञ-दिन में शीघ्र आगमन करो। हम लोग शोभन कर्म करनेवाले होते हैं। विशेष रूप से शत्रुओं की हिंसा करते हैं। प्रच्छन्न शत्रुओं को दूर करते हैं और यजमानों के अभिमुख शीघ्र गमन करते हैं।

एता धियं कृणवामा सखायोऽप या माताँ ऋणुत व्रजं गोः ।
यया मनुर्विशिशिप्रं जिगाय यया वणिग्वङ्कुरापा पुरीषम् ॥ ६ ॥

आ । इत । धियम् । कृणवाम । सखायः । अप । या । माता । ऋणुत । व्रजम् । गोः । यया । मनुः । विशिऽशिप्रम् । जिगाय । यया । वणिक् । वंकुः । आप । पुरीषम् ॥ ६ ॥

इदमप्यंगिरसांवाक्यं एत आगच्छत आगत्यच धियं स्तुतिं कृणवाम करवाम हेसखा-यः परस्परंसखिभूताअंगिरसइत्यंगिरसांवचनं याधीः माता मर्यानिर्मात्रीगोर्गवांव्रजंपणिभिर-पहृतं अपकृणुत अपावृणोत् ययाच मनुः विशिशिप्रं विगतहनुं शत्रुंजिगाय जितवान् यद्वा म-नुः सर्वस्यमन्तेन्द्रः विशिशिप्रोवृत्रः सतमस्माभिःकृतया स्तोमलक्षणयाधिया जिगाय याच वणिक् वणिगिवाल्पेनकर्मणा बहुफलाकांक्षी कक्षीवान् वंकुर्जलेच्छयावनगामी पुरीषं पूरक-मुदकमाप याभिः सुदानूऔशिजायवणिजेवीर्यमवसेमधुकोशेइतिहिश्रुतं ॥ ६ ॥

६. हे मित्रो, आओ। हम लोग स्तोत्रपाठ करें। जिसके द्वारा अपहृत धेनुओं का गोष्ठ उद्घाटित हुआ था। जिसके द्वारा मनु ने हनुविहीन शत्रु को जीता था। जिसके द्वारा वणिक् की तरह बहु-फलाकांक्षी कक्षीवान् ने जल की इच्छा से वन में जाकर जल-लाभ किया था।

अथसप्तमी—

अनूनोदत्र हस्तयतो अद्रिरार्चन्येन दश मासो नवग्वाः ।
ऋतं यती सरमा गा अविन्दद्विश्वानि सत्याङ्गिराश्चकार ॥ ७ ॥

---

१ ऋ० सं० १. ५. ३५ ।

अनूनोत् । अत्रं । हस्तऽयतः । अद्रिः । आर्चन् । येनं । दर्श ।
मासः । नवऽग्वाः । ऋतम् । यती । सरमा । गाः । अविन्दत् ।
विश्वानि । सत्या । अंगिराः । चकार ॥ ७ ॥

अथास्मिन्यज्ञे अद्रिरभिषवग्रावा हस्तयतोहस्तेनसंयतःसन् अनूनोत् नौतिरत्रशब्दमानेवर्तते अशब्दयत् येनग्राव्णा तदभिषवेण दशमासोमासान् दशमासपर्यन्तं नवग्वाः नवमासपर्यन्तं गवार्थमनुतिष्ठन्तोंगिरसोनवग्वाःनवगोयुक्तावा आर्चन् अपूजयन्निन्द्रं यद्वा दशसंख्याकामासोयेषांते दशमासानुष्ठानाः अंगिरसोपरेनवग्वाश्चैतेसर्वेपि येनार्चन्ति नवग्वास्तुवसोमासदन्नमितिहिनिगमः । ऋतं सत्यंयज्ञंवायतीगच्छन्ती सरमा सरणशीलास्तुतिरूपा वाक् अंगिरसां गवार्थं इन्द्रेणप्रहितादेवशुनीवा गाअविन्दत् पणिभिरपहृताः विश्वानि सर्वाण्यंगिरस्तुत्यादिलक्षणानि सत्या सत्यानि चकारांगिराः ॥ ७ ॥

७. इस यज्ञ में ऋत्विकों के हस्त-द्वारा संचालित पाषाण-खण्ड से शब्द उत्थित होता है, जिसके द्वारा नवग्वों और दशग्वों ने इन्द्र की पूजा की थी। यज्ञ में उपस्थित होकर सरमा ने गौओं को प्राप्त किया था और अङ्गिराओं के सकल स्तुत्यादि कर्म सफल हुए थे।

विश्वे॑अ॒स्या॑व्यु॒षि मा॑हि॒नाया॒ः संयद्गोभि॒रङ्गि॑रसो॒नव॑न्त ।
उत्स॑आसांपर॒मेस॒धस्थ॑ऋ॒तस्य॑प॒थासर॒माविद॒द्गाः ॥ ८ ॥

विश्वे॑ । अ॒स्याः । वि॒ऽउ॒षि । मा॒हि॒नायाः॑ । सम् । यत् । गोभि॑ः ।
अंगि॑रसः । नव॑न्त । उत्सः॑ । आ॒सा॒म् । प॒र॒मे । स॒धऽस्थे॑ । ऋ॒तस्य॑ ।
प॒था । स॒रमा॑ । वि॒दत् । गाः ॥ ८ ॥

विश्वे सर्वे अंगिरसोमाहिनायाः मंहनीयायाः अस्याउषसोव्युषि व्युच्छनेसति गवामावरकेन्धकारे अपवृतेसति यद्यदा गोभिःसंनवन्त संजग्मिरे तदा आसांगवां उत्सः क्षाराद्युत्सवः परमे उत्कृष्टे सधस्थे सहस्थाने यज्ञे उपयुक्तोभवदित्यर्थः ऋतस्य सत्यस्य पथा मार्गेण सरमा वाक्देवशुनीवा गानिगूढाविदत् अलभत् यद्वा आसांगवां परमेसधस्थेसहस्थाने व्रजस्य निगूहनप्रदेशे उत्सः उदकस्यप्रस्रवणोवर्ततेबिलमित्यर्थः तेन ऋतस्योदकस्य पथा मार्गेण सरमा गाविदत् ॥ ८ ॥

८. इस पूजनीय उषा के उदयकाल में जब अङ्गिरा लोग प्राप्त धेनुओं के साथ मिलित हुए थे, तब उस उत्कृष्ट यज्ञशाला में उपयुक्त दुग्धस्राव होने लगा; क्योंकि सत्य मार्ग से सरमा ने गौओं को देख पाया था।

अथनवमी—

आसूर्योयातुसप्ताश्वःक्षेत्रंयदस्योर्वियादीर्घयाथे ।
रघुःश्येनःपतयदन्धोअच्छायुवाकविर्दीदयद्गोषुगच्छन् ॥ ९ ॥

आ । सूर्यः । यातु । सप्तऽअश्वः । क्षेत्रम् । यत् । अस्य । उर्विया ।
दीर्घऽयाथे । रघुः । श्येनः । पतयत् । अन्धः । अच्छ । युवा ।
कविः । दीदयत् । गोषु । गच्छन् ॥ ९ ॥

सूर्यः सर्वस्यप्रेरकोदेवः सप्ताश्वः सर्पणस्वभावाश्वोपेतः सप्तसंख्याकाश्वोवा आयातु अस्मदभिमुखमागच्छतु यद्यस्मादस्यसूर्यस्य दीर्घयाथे दीर्घगमने क्षेत्रं गन्तव्यप्रदेशः उर्विया उरुअतिप्रभूतायामः सएवदेवोरघुः लघुगमनः सश्येनः शंसनीयगमनः अन्धोदीप्यमानंहविः अच्छाभिलक्ष्यपतयत् आगच्छति युवा सर्वदामिश्रयिता कविः क्रान्तदर्शी सन् गोषुरश्मिषुगच्छन् मध्येवर्तमानः दीदयत् दीप्यते यद्वा श्येनः सुपर्णः अंधअन्नंपतयत् द्युलोकस्थंसोमलक्षणं देवानामन्नमस्यभागार्थमानेतुंयदभिमुखमगात् युवेत्यादि विशेषणंसमानम् ॥ ९ ॥

९. सात अश्वों के अधिपति सूर्य हम लोगों के सम्मुख उपस्थित हों; क्योंकि उन्हें आयाससाध्य पथ-द्वारा एक सुदूरवर्ती गन्तव्य स्थान में उपस्थित होना होगा। वे श्येन पक्षी की तरह शीघ्रगामी होकर प्रदत्त हव्य के उद्देश से अवतरण करते हैं। वे स्थिर-यौवन तथा दूरदर्शी देव निज रश्मि के मध्य में अवस्थान करके प्रभा विस्तारित करते हैं।

आसूर्योअरुहच्छुक्रमर्णोयुक्तयद्धरितोवीतपृष्ठाः ।
उद्नानावमनयन्तधीराआश्रृण्वतीरापोअर्वागतिष्ठन् ॥ १० ॥

आ । सूर्यः । अरुहत् । शुक्रम् । अर्णः । अयुक्त । यत् ।
हरितः । वीतऽपृष्ठाः । उद्ना । न । नावम् । अनयन्त । धीराः ।
आऽश्रृण्वतीः । आपः । अर्वाक् । अतिष्ठन् ॥ १० ॥

सूर्योदेवः शुक्रं दीप्तं अर्णउदकंभवति आरुहत् सर्वतःप्रादुर्भवति यद्यस्मात् यदा हरितोश्वान् वीतपृष्ठाः कान्तपृष्ठानयुक्त रथेऽयोजयत् तदा तंसूर्यं धीराधीमन्तोऽभ्यना-

नावयः उग्रा उदकेननावंन नावमिवातमन्त वदा आश्रृण्वतीः सर्वंवोनुत्तांकुर्वाणाआपो-
ऽर्वाक्अवाङ्मुखाअतिष्ठन् अभवन् ॥ १० ॥

१०. उज्ज्वल वारिराशि के ऊपर सूर्य आरोहण करते हैं। जब वे कान्तपृष्ठवाले अश्वों को रथ में युक्त करते हैं, तब उन्हें धीमान् यजमान, जैसे जल के ऊपर नाव हो, उसी तरह से आनयन करते हैं। वारिराशि उनके आदेश को श्रवण करके अवनत होती है।

धियंवोअप्सुदधिषेस्वर्षांयपातरंदशमासोनवग्वाः।
अयाधियास्यामदेवगोपाअयाधियातुतुर्यामात्यंहः ॥११॥२७॥

धियम्। वः। अप्ऽसु। दधिषे। स्वःऽसाम्। यया। अतरन्।
दश। मासः। नवऽग्वाः। अया। धिया। स्याम। देवऽगोपाः।
अया। धिया। तुतुर्याम। अति। अंहः॥ ११ ॥ २७ ॥

हेदेवाः वोयुष्माकं धियं स्तुतिं अप्सु अप्निमित्तं स्वर्षां सर्वस्यदात्रीं दधिषे धारयामि व्यत्ययेनमध्यमः ययाधिया कर्मणानवग्वाः अंगिरसः दशमासःअतरन्समनुष्ठितवन्तः अया अनयाधिया देवगोपाः देवैर्गुप्ताःस्यामभवेम अयाधिया अंहः पापं अतितुतुर्याम अतितरेम ॥ ११ ॥

११. हे देवो, हम जल के लिए तुम लोगों के सर्वदायक स्तोत्र का पाठ करते हैं। नवग्वगण ने जिसके द्वारा दशमास-साध्य यज्ञ का सम्पादन किया था। जिस स्तोत्र-पाठ से हम लोग देवों के द्वारा रक्षणीय हों और पाप की सीमा का अतिक्रमण करें।

॥ इतिचतुर्थस्यद्वितीयेसप्तविंशोवर्गः॥ २७ ॥

इयोनविद्वानित्यष्टर्चंद्वितीयंसूक्तं प्रतिक्षत्रस्यार्षं अष्टमीद्वितीयावभिष्टुभौ शिष्टाःषड्जगत्यः आदितःषड्वैश्वदेव्यः सप्तम्यष्टम्योर्देवपत्न्योदेवता तथाचानुक्रान्तं—इयोष्टौप्रतिक्षत्रोत्यो-ऽन्त्योदेवपत्नीस्तनोत्यात्रिष्टुप्द्वितीयाचेति। सूक्तविनियोगोलैंगिकः।

हयोनविद्वाँअयुजिस्वयंधुरितांवहामिप्रतरणीमवस्युवम्।
नास्यावश्मिविमुचंनावृतंपुनर्विद्वान्पथःपुरएतऋजुनेषति ॥ १ ॥

हयः। न। विद्वान्। अयुजि। स्वयम्। धुरि। ताम्। वहामि।
प्रऽतरणीम्। अवस्युवम्। न। अस्याः। वश्मि। विऽमुचम्। न।
आऽवृतम्। पुनः। विद्वान्। पथः। पुरःऽएता। ऋजु। नेषति॥ १ ॥

हयोन अश्वइव विद्वान् सर्वज्ञः प्रतिक्षत्रः स्वयंअनन्यप्रेरितःसन् धुरि यज्ञात्मिकायां अयुजि युक्तोऽभवत् तांधुरं प्रतरणीं प्रकर्षेणतारयित्रीं अवस्युवं रक्षयित्रीं वहामि धारया-म्यहमध्वर्युर्होतावा अस्याधुरोविमुचंविमोचनंपरित्यागं नवश्मि नकामये नावृतं पुनः पुनःआवरणं धारणमपि नचवश्मि ममकोभारइति यदेवोच्यते विद्वान् मार्गाभिज्ञोन्तर्यामीदेवः पुरएता पुरोगन्तासन् पथोयज्ञमार्गान् ऋजुअकुटिलं नेषति प्रापयति ॥ १ ॥

१. सर्वज्ञ प्रतिक्षत्र ने यज्ञभार में अपने को शकट में अश्व की तरह नियोजित किया है। हम होता अथवा अध्वर्यु उस अलौकिक रक्षाविधायक भार को वहन करते हैं। इस भारवहन से हम छुटकारा पाने की इच्छा नहीं करते हैं। यह भार बारम्बार हमारे प्रति समर्पित हो, ऐसी कामना भी हम नहीं करते हैं। मार्गाभिज्ञ, अन्तर्यामी देव पुरोगामी होकर सरल पथ-द्वारा मनुष्यों को ले जायें।

अग्नइन्द्रवरुणमित्रदेवाःशर्धःप्रयन्तमारुतोतविष्णो ।
उभानासत्यारुद्रोअधग्नाःपूषाभगःसरस्वतीजुषन्त ॥ २ ॥

अग्ने । इन्द्र । वरुण । मित्र । देवाः । शर्धः । प्र । यन्त । मारुत । उत । विष्णो इति । उभा । नासत्या । रुद्रः । अध । ग्नाः । पूषा । भगः । सरस्वती । जुषन्त ॥ २ ॥

हेअग्ने इन्द्रवरुणमित्रदेवाःयूयं शर्धोबलमस्माकं प्रयन्त प्रापयत अत्रसर्वेषुपूर्वस्याविद्य-मानत्वेनोत्तरस्यपादादित्वादनिघातः प्रथमस्यतु स्वतएवपादादित्वं उतअपिच हेमारुत मारु-तानि मरुतांबलानि हेविष्णो यूयंशर्धः प्रयन्त विष्णोइत्यस्यउतेत्यनेनव्यवधानान्निघातः कि-च उभा उभौ नासत्या सत्यभूतौ रुद्रः अध अथ ग्नाः एतेषांदेवानांस्त्रियश्च पूषा भगः स-रस्वतीच जुषन्त सेवन्तां अस्मदीयंयज्ञंस्तुतिंवा ॥ २ ॥

२. हे अग्नि, इन्द्र वरुण और मित्र आदि देवो, तुम सब हमें बल प्रदान करो। विष्णु और मरुत बल प्रदान करें। नासत्यद्वय, रुद्र, देव-पत्नियाँ, पूषा, भग और सरस्वती हम लोगों की पूजा से प्रसन्न हों।

इन्द्राग्नीमित्रावरुणादितिंस्वःपृथिवींद्यांमरुतःपर्वताँअपः ।
हुवेविष्णुंपूषणंब्रह्मणस्पतिंभगंनुशंसंसवितारमूतये ॥ ३ ॥

इन्द्राग्नी इति । मित्रावरुणा । अदितिम् । स्वरितिस्वः । पृथिवीम् । द्याम् । मरुतः । पर्वतान् । अपः । हुवे । विष्णुम् । पूषणम् । ब्रह्मणः । पतिम् । भगम् । नु । शंसम् । सवितारम् । ऊतये ॥ ३ ॥

इन्द्रादिसवित्रन्तान् चतुर्दशदेवान् अवसेऽस्मद्रक्षणाय हुवे आह्वयामि स्तौमि वा स्वरि-त्यादित्यउच्यते स्वरणात् ॥ ३ ॥

३. हम रक्षा के लिए इन्द्र, अग्नि, मित्र, वरुण, अदिति, आदित्य, द्यावा-पृथिवी, मरुद्गण, पर्वत, जल, विष्णु, पूषा, ब्रह्मणस्पति और सविता का आह्वान करते हैं।

उतनोविष्णुरुतवातोअस्रिधोद्रविणोदाउतसोमोमयस्करत् ।
उतऋभवउतरायेनोअश्विनोतत्वष्टोतविभ्वानुमंसते ॥ ४ ॥

उत । नः । विष्णुः । उत । वातः । अस्रिधः । द्रविणःऽदाः । उत । सोमः । मयः । करत् । उत । ऋभवः । उत । राये । नः । अश्विना । उत । त्वष्टा । उत । विऽभ्वा । अनु । मंसते ॥ ४ ॥

उत अपिच नोस्माकं विष्णुर्व्यापकोदेवोमयस्करत् मयइतिसुखनाम सुखंकरोतु उतापि च वातोवायुः अस्रिधोहिंसकःसन् मयस्करत् किंच द्रविणोदाः धनस्यदातासोमोपि मयस्करत् उतापिच ऋभवोनोस्माकं राये धनाय अनुमंसते अनुमन्यन्तां उताश्विनाश्विनौच उतत्वष्टादेवः उतविभ्वा ऋभूणामन्यतमोदेवः एतेसर्वेपि अनुमंसते यद्वा अनुमंस्तइतिप्रत्येकंसंबन्धनीयम् ॥४॥

४. विष्णु अथवा अहिंसाकारी वायु अथवा धनदाता सोम हम लोगों को सुख प्रदान करें। ऋभुगण, अश्विद्वय, त्वष्टा और विभु हम लोगों को ऐश्वर्य प्रदान करने के लिए अनुकूल हों।

उतत्यन्नोमारुतंशर्धआगमद्दिविक्षयंयजतंबर्हिरासदे ।
बृहस्पतिःशर्मपूषोतनोयमद्वरूथ्यंवरुणोमित्रोअर्यमा ॥ ५ ॥

उत । त्यत् । नः । मारुतम् । शर्धः । आ । गमत् । दिविऽक्षयम् । यजतम् । बर्हिः । आऽसदे । बृहस्पतिः । शर्म । पूषा । उत । नः । यमत् । वरूथ्यम् । वरुणः । मित्रः । अर्यमा ॥ ५ ॥

उतापिच त्यत् तन्मारुतंशर्धोमरुतांबलं संघोनोस्मानागमत् आगच्छतु कीदृशंतच्छर्धः दि-विक्षयं द्युलोकेवर्तमानं यजतं पूज्यं किमर्थमागमनमितितदुच्यते बर्हिः बर्हिष्यासदे उपवेष्टुं तत्र-स्थहविःस्वीकारायेत्यर्थः किंच बृहस्पतिर्देवः शर्म सुखं यमत् यच्छतु उतनोस्माकं पूषापि यमत् कीदृशं शर्म वरूथ्यं वारयतिशीतवातादिकमितिवरूथंगृहं तदर्हंवरूथ्यं किंच वरुणाद-यस्त्रयोपिप्रत्येकंशर्मंयच्छन्तु ॥ ५ ॥

५. पूजनीय तथा स्वर्गलोक में वर्तमान मरुद्गण कुश के ऊपर उपवेशन करने के लिए हम लोगों के निकट आगमन करें। बृहस्पति, पूषा, वरुण, मित्र और अर्यमा हम लोगों को सम्पूर्ण गृह-सम्बन्धी सुख प्रदान करें।

उतत्येनः॒पर्व॑तासः॒सुश॒स्तयः॑सुदी॒तयो॑न॒द्यः॒त्राम॑णेभुवन् ।
भगो॑विभ॒क्ताशव॒सावसागम॑दुरु॒व्यचा॒अदि॑तिःश्रोतुमे॒हव॑म् ॥ ६ ॥

उ॒त । त्ये । नः॒ । पर्व॑तासः । सु॒ऽश॒स्तयः॑ । सु॒ऽदी॒तयः॑ । न॒द्यः॑ ।
त्राम॑णे । भु॒व॒न् । भगः॑ । वि॒ऽभ॒क्ता । शव॑सा । अव॑सा ।
आ । ग॒म॒त् । उ॒रु॒ऽव्यचाः॑ । अदि॑तिः । श्रो॒तु । मे॒ । हव॑म् ॥ ६ ॥

उतापि च त्ये ते पर्वतासः पर्वतवन्तोद्रयः सुशस्तयः शोभनस्तुतयः किंच सुदीतयः सुदाना-नद्यश्च त्रामणे पालने नोस्माकं भुवन्भवन्तु भगोदेवोविभक्ता धनानांविभागकर्ता शवसा बल-वता अन्नेन अवसा रक्षणेन च सहागमदागच्छतु उरुव्यचाः प्रभूतव्याप्तिः अदितिः अदीना देवमाता मेहवं स्तुतिमाह्वानंवा श्रोतु शृणोतु ॥ ६ ॥

६. शोभन स्तुतिवाले पर्वत और दानशीला नदियाँ हम लोगों की रक्षा करें। धनदाता भगदेव अन्न और रक्षा के साथ आगमन करें। सर्वत्र व्याप्त होनेवाली देवमाता अदिति हमारे स्तोत्र या आह्वान को श्रवण करें।

पत्नीसंयाजेषु देवपत्नीनां देवानांपत्नीरित्यादिके द्वेयाज्यानुवाक्ये सूत्रितंच—देवानांपत्नीरुश-तीरवन्तुनस्तविद्देइति । आश्विनशस्त्रेप्येषैवदेवानांपत्नीरुशतीरवन्तुनस्तविद्देराकामहमितिद्वेइति यौषाभ्येषामथमा ।

दे॒वाना॒म्पत्नी॑रुश॒तीर॑वन्तुनः॒प्राव॑न्तुनस्तु॒जये॒वाज॑सातये ।
याःपार्थि॑वासो॒याअ॒पामपि॑व्र॒तेतानो॑देवीःसु॒हवा॒ःशर्म॑यच्छत ॥ ७ ॥

दे॒वाना॑म् । पत्नीः॑ । उ॒श॒तीः । अ॒व॒न्तु॒ । नः॒ । प्र । अ॒व॒न्तु॒ । नः॒ ।
तु॒जये॑ । वाज॑ऽसातये । याः । पार्थि॑वासः । याः । अ॒पाम् । अपि॑ ।
व्र॒ते । ताः । नः॒ । दे॒वीः॒ । सु॒ऽह॒वाः॒ । शर्म॑ । य॒च्छ॒त॒ ॥ ७ ॥

देवानामिन्द्रादीनां पत्नीः पत्न्यः उशतीः उशत्यः अस्मदीयांस्तुतिंकर्मवा कामयमानाः नोस्मानवन्तुरक्षन्तु तथा नोस्माकं तुजये बलवते पुत्राय वाजसातये अन्नलाभाय संग्रामाय वा प्रावन्तु प्रकर्षेणरक्षन्तु गच्छन्तुवा याः पार्थिवासः पृथिवीसंबन्धिन्यः याश्चापांउदकानां व्रतेकर्मण्यन्तरिक्षेवर्तन्ते ताहे देवीर्देव्यः हे सुहवाः शोभनाह्वानाः यूयं नोस्मभ्यं शर्मयच्छत ॥ ७ ॥

७. इन्द्र आदि देवों की पत्नियाँ हम लोगों के स्तोत्र की कामना करके हम लोगों की रक्षा करें। वे हम लोगों की इस तरह से रक्षा करें, जिससे हम लोग बलवान् पुत्र तथा प्रभूत अन्न लाभ करें। देवियो, तुम

सब पृथिवी पर रहो या अन्तरिक्ष में उदकव्रत (कर्म) में निरत रहो; परन्तु हम लोग तुम्हारा सुन्दर आह्वान करते हैं। तुम सब हम लोगों को सुख प्रदान करो।

उतग्नाव्यन्तुदेवपत्नीरिन्द्राण्य१ग्नाय्यश्विनीराट्।
आरोदसीवरुणानीशृणोतुव्यन्तुदेवीर्यऋतुर्जनीनाम् ॥ ८ ॥२८॥

उत । ग्नाः । व्यन्तु । देवऽपत्नीः । इन्द्राणी । अग्नायी । अश्विनी । राट् । आ । रोदसी इति । वरुणानी । शृणोतु । व्यन्तु । देवीः । यः । ऋतुः । जनीनाम् ॥ ८ ॥ २८ ॥

उतअपिच ग्नाः स्त्रियोदेवपत्नीर्देवपत्न्यः देवानांपत्न्योयास्तांताः ताःसर्वाव्यन्तु हविर्भक्षयन्तु तासुविशिष्योच्यन्ते इन्द्रस्यपत्नी अग्नाय्यग्नेःपत्नी अश्विनी अश्विनोःपत्नी राट् राजमाना किंच रोदसी रुद्रस्यपत्नीतियास्केनोक्तं एवंसति विपितस्तुकारोदसीत्यत्र यथाआद्युदात्तमसुरसेनस्व-रसुस्वरायभाष्यं तथापि शाकल्येनमहर्षिणैवमुक्तत्वात्तथैवग्रहव्यं वरुणानी वरुणस्यप-त्नी आशृणोतु प्रत्येकंशृणोतु किंच देवीः पत्नीसंघातदेव्योव्यन्तुखादन्तुहविः योजनीनां देव-जायानां ऋतुः कालः तदभिमानादेव्योपि शृण्वन्तु व्यन्तुच अत्रापिच ग्नाव्यन्तुदेवपत्न्यइत्या-दिनिरुक्तंद्रष्टव्यम् ॥ ८ ॥

८. देवियाँ, देवपत्नियाँ हव्य भक्षण करें। इन्द्राणी, अग्नायी, दीप्तिमती अश्विनी, रोदसी, वरुणानी आदि प्रत्येक हम लोगों की स्तुति को श्रवण करें। देवियाँ हव्य भक्षण करें। देवपत्नियों के मध्य में जो ऋतुओं की अधिष्ठात्री देवी हैं, वे स्तोत्र श्रवण करें और हव्य भक्षण करें।

॥ इतिचतुर्थस्यद्वितीयेऽष्टाविंशोवर्गः ॥ २८ ॥

वेदार्थस्यप्रकाशेनतमोहार्दंनिवारयन्। पुमर्थांश्चतुरोदेयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

इतिश्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेणसाय-णाचार्येणविरचितेमाधवीयेवेदार्थप्रकाशेऋक्संहिताभाष्येचतुर्थाष्टकेद्वितीयोऽध्यायः॥२॥

---

१ नि० १२. ४६.

॥ श्रीगणेशायनमः ॥

यस्यनिःश्वसितंवेदायोवेदेभ्योखिलंजगत् ॥ निर्ममेतमहंवन्देविद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

अथतृतीयोध्यायआरभ्यते प्रयुंजतीतिसप्तर्चंतृतीयंसूक्तं प्रतिरथस्यार्षंत्रैष्टुभं पूर्ववै-श्वदेवं वैश्वदेवमित्युक्तत्वादिदमपिवैश्वदेवं प्रयुंजतीसप्तप्रतिरथइत्यनुक्रमणिका । विनियोगोलैंगिकः ।

तत्रप्रथमा—

ॐम् प्रयुञ्जतीदिवएतिब्रुवाणामहीमातादुहितुर्बोधयन्ती ।
आविवासन्तीयुवतिर्मनीषापितृभ्यआसदनेजोहुवाना ॥ १ ॥

प्रऽयुञ्जती । दिवः । एति । ब्रुवाणा । मही । माता । दुहितुः ।
बोधयन्ती । आऽविवासन्ती । युवतिः । मनीषा । पितृऽभ्यः ।
आ । सदने । जोहुवाना ॥ १ ॥

एषोषस्या प्रयुंजती प्राणिनःप्रस्तुतेषुकर्मसु दिवोद्युलोकादेत्यागच्छति ब्रुवाणा स्तू-यमाना कर्मणिकर्तृप्रत्ययः मही महती माता प्रकाशस्यदेशानांवानिर्मात्री दुहितुः भूम्याबो-धयन्तीबोधंकुर्वाणा तदुपजीव्यत्वाद्दुहितृत्वमुपचर्यते यद्वा दुहितुर्दिवइतिसंबन्धः उषसोदिवो-दुहितृत्वंप्रसिद्धंदुहितर्दिवइत्यादिषुप्रसिद्धं । अन्यत्रच दिवोदुहिताभुवनस्यपत्नीत्युषसोदुहितृ-त्वमाम्नातं । अतइदमभिगम्यते कदाचिद्द्यौरुषसोजायते उषाश्चदिवइति प्रजापतिर्वैस्वांदुहितर-मभ्यध्यायद्दिवमित्यन्यआहुरुषसमित्यन्यइतिहिश्रूयते । लिंगंचदृश्यते कार्यकारणभावव्यत्यये अदितेर्दक्षोअजायतदक्षाद्वदितिःपरीति । किंच आविवासन्ती परिचरन्ती युवतिः मिश्रयन्ती सर्वत्रनित्यतरुणीवा मनीषा स्तुतिमती पितृभ्यः तृतीयार्थेपंचमी पितृभिः पालकैर्देवैःसह सदने यागगृहे आसर्वतोजोहुवाना हूयमाना यद्वा पितृभ्यःकर्मणांपालकेभ्योपचमानेभ्यः हृष्यमाणेनपालकेभ्योवा तेषामर्थायजोहुवाना ॥ १ ॥

१. परिचर्याकारिणी, नित्य तरुणी, पूजनीया और पूजिता उषा आहूत होकर शक्तिमती जननी की तरह कन्या-स्वरूप पृथिवी का चैतन्य विधान करती हैं, मानवों के कार्य को प्रवर्तित करती हैं और द्युलोक से रक्षाकारी देवों के साथ यज्ञगृह में आगमन करती हैं।

अजिरासस्तदपईयमानाआतस्थिवांसोअमृतस्यनाभिम् ।
अनन्तासउरवोविश्वतःसींपरिद्यावापृथिवीयन्तिपन्थाः ॥ २ ॥

अजिरासः । तत्ऽअपः । ईयमानाः । आतस्थिऽवांसः ।
अमृतस्य । नाभिम् । अनन्तासः । उरवः । विश्वतः । सीम् ।
परि । द्यावापृथिवी इति । यन्ति । पन्थाः ॥ २ ॥

अजिरासोगमनशीलाः अजिरशिशिरेत्यादिनानिपातितः तदपः त-देवप्रकाशनरूपंकर्मयस्यतत्तादृशमईयमानागच्छन्तः अमृतस्य सूर्यस्य नाभिं सन्नाहकं मं-डलं अमृतस्योदकस्यवानाभिमन्तरिक्षं आतस्थिवांसः आतिष्ठन्तः अनन्तासःअपरिमिताः उ-रवोव्याप्ताः पन्थाः पतनशीलाः रश्मयोद्यावापृथिवी परिदिवंच पृथिवींचान्तरिक्षंच विश्वतः स-र्वतोयन्ति गच्छन्ति सीमितिपूरणः ॥ २ ॥

२. अनन्त और सर्वव्यापिनी रश्मियाँ प्रकाशनरूप अपने कर्त्तव्य का सम्पादन करके, अमर सूर्यमण्डल के साथ एकत्र उपवेशन करके द्यावा-पृथिवी और अन्तरिक्ष में परितः गमन करती हैं।

उक्षासमुद्रोअरुषःसुपर्णःपूर्वस्ययोनिंपितुराविवेश ।
मध्येदिवोनिहितःपृश्निरश्माविचक्रमेरजसस्पात्यन्तौ ॥ ३ ॥

उक्षा । समुद्रः । अरुषः । सुऽपर्णः । पूर्वस्य । योनिम् । पितुः ।
आ । विवेश । मध्ये । दिवः । निऽहितः । पृश्निः । अश्मा ।
वि । चक्रमे । रजसः । पाति । अन्तौ ॥ ३ ॥

सौर्योऽयंरथः उक्षा उदकस्यकामानांवासेक्ता समुद्रः समुन्दनः सद्वा संमोदन्तेऽस्मिन्दे-वाइतिसमुद्रः अरुषः आरोचमानः सुपर्णः सुगमनः पूर्वस्य पूर्वावयवलक्षणेयंपूर्वदिग्भवस्य पितुः पालकस्यान्तरिक्षस्य योनिमुत्पादकमवयवमाविवेश आविशत् पश्चाद्दिवोमध्येनिहितः पृश्निः प्राष्टुव एनंवर्णइति पृश्निरादित्यः अश्मा सर्वव्यापकः लुप्तोपमावा अश्मसदृशः रजसो-न्तरिक्षस्यान्तौ पूर्वापरभागौ विचक्रमे विक्रमते पातिजगत् जगद्रक्षार्थंक्रमतइत्यर्थः ॥ ३ ॥

३. उदक अथवा कामनाओं के सेचक, देवों के आनन्द-विधायक, दीप्तिमान् और द्रुतगामी रथ ने जनक-स्वरूप पूर्व दिशा में प्रवेश किया था। पश्चात् स्वर्ग के मध्य में निहित विभिन्नवर्ण और सर्वव्यापी सूर्य अन्तरिक्ष के उभय प्रान्त में अग्रसर हुए थे और जगत् की रक्षा की थी।

अथचतुर्थी—

चत्वारईंबिभ्रतिक्षेमयन्तोदशगर्भंचरसेधापयन्ते ।
त्रिधातवःपरमाअस्यगावोदिवश्चरन्तिपरिसद्योअन्तान् ॥ ४ ॥

चत्वारः । ईम् । बिभ्रति । क्षेमऽयन्तः । दश । गर्भम् । चरसे ।
धापयन्ते । त्रिऽधातवः । परमाः । अस्य । गावः । दिवः ।
चरन्ति । परि । सद्यः । अन्तान् ॥ ४ ॥

चत्वार ऋत्विजः ईमेनमादित्यं क्षेमयन्तः क्षेमं मंगलमिच्छन्तो बिभ्रति धारयन्ति हविर्भिः स्तुतिभिश्च किंच दश दिशो गर्भं गर्भवन्मध्ये वर्तमानमेनं चरसे चरणाय उदयास्तमयव्यवहाराय धापयन्ते गमयन्ति त्रिधातवः त्रिप्रकाराः शीतोष्णवर्षभेदेन त्रिविधाः अस्यादित्यस्य परमाः उत्कृष्टा गावो रश्मयो दिवोऽन्तरिक्षस्यान्तान् परि परितः सद्यः उदयानन्तरमेव चरन्ति गच्छन्ति ॥ ४ ॥

४. अपनी कल्याण-कामना करके चार ऋत्विक् सूर्य को हवि-द्वारा धारण करते हैं। दसों दिशायें निज गर्भजात आदित्य को दैनिक गति के लिए प्रेरित करती हैं। आदित्य की, शीत, ग्रीष्म और वर्षा के भेद से, त्रिविध रश्मियाँ अन्तरिक्ष की सीमा में द्रुतवेग से परिभ्रमण करती हैं।

इदं वपुर्निवचनं जनासश्चरन्ति यन्नद्यस्तस्थुरापः ।
द्वे यदीं बिभृतो मातुरन्ये इहेह जाते यम्या३ सबन्धू ॥ ५ ॥

इदम् । वपुः । निऽवचनम् । जनासः । चरन्ति । यत् । नद्यः ।
तस्थुः । आपः । द्वे इति । यत् । ईम् । बिभृतः । मातुः । अन्ये इति ।
इहऽइह । जाते इति । यम्या । सबन्धू इति सऽबन्धू ॥ ५ ॥

जनासो हे जना ऋत्विजः इदं पुरतो दृश्यमानं वपुः शरीरं मंडलं निवचनं स्तुत्यं भवतीति शेषः यन्मंडलं उपजीव्य नद्यश्चरन्ति प्रवहन्ति आपश्च यन्मंडलमधितस्थुः मंडलाधीनत्वाच्चासां स्थिति-रुक्तलक्षणं यन्मंडलं द्वे अहोरात्रे मातुर्निर्मातुः मातृस्थानीयादन्तरिक्षादन्ये इहेह जाते इहैवेह सूर्ये जाते निष्पन्ने यम्या यम्ये नियमनीये युग्मभूते वा सबन्धू समानबले समानबन्धने उभयोरप्येकपतत्सूर्यो बन्धकोऽनयोस्तादृशयोर्बिभृतो धारयतः ॥ ५ ॥

५. हे ऋत्विको, यह पुरोभाग में दृश्यमान शरीर-मण्डल अतिशय स्तवनीय है। इसी मण्डल से नदियाँ प्रवाहित होती हैं। जलराशि इसमें अवस्थान करती है। अन्तरिक्ष से अन्य युग्मभूत समान बल अहोरात्र इसी से उत्पन्न हुए हैं। वे इसे धारण करते हैं।

वि तन्वते धियो अस्मा अपांसि वस्त्रा पुत्राय मातरो वयन्ति ।
उपप्रक्षे वृषणो मोदमाना दिवस्पथा वध्वो यन्त्यच्छ ॥ ६ ॥

वि । तन्वते । धियः । अस्मै । अपांसि । वस्त्रा । पुत्राय ।
मातरः । वयन्ति । उपऽप्रक्षे । वृषणः । मोदमानाः । दिवः ।
पथा । वध्वः । यन्ति । अच्छ ॥ ६ ॥

अस्मै सूर्याय पितः सुधीः अपांसि कर्माणि प्रवितन्वते विस्तारयन्ति यजमानाः पुत्राय पुत्रस्थानीयाय मातरो निर्मात्र्यः उषसो दिशो वा वस्त्रा वस्त्राणि वयन्ति निष्पादयन्ति वस्त्रसदृशानि तेजांसि निविडानि संपादयन्तीत्यर्थः वृषणः सेक्तुः सूर्यस्य उपमसे उपमर्चनेन सं-पर्के सति मोदमाना हृष्यन्त्यो वध्वो वधूस्थानीयाः रश्मयो दिवस्पथा सूर्यसंबन्धिना मार्गेणाच्छा-स्मदभिमुखं यन्ति गच्छन्ति प्रसरन्ति ॥ ६ ॥

६. इसी सूर्य के लिए यजमान स्तोत्र और यज्ञ का विस्तार करते हैं। इसी पुत्रस्वरूप सूर्य के लिए मातायें (उषा या दिशायें) तेजोरूप वस्त्र बुनती हैं। वर्षणकारी सूर्य के सम्पर्क से हृष्ट होकर पत्नीस्वरूप रश्मियाँ आकाश-मार्ग होकर हम लोगों के निकट उपस्थित हों।

तदस्तु मित्रावरुणा तदग्ने शंयोरस्मभ्यमिदमस्तु शस्तम् ।
अशीमहि गाधमुत प्रतिष्ठां नमो दिवे बृहते सादनाय ॥ ७ ॥ १ ॥

तत् । अस्तु । मित्रावरुणा । तत् । अग्ने । शम् । योः ।
अस्मभ्यम् । इदम् । अस्तु । शस्तम् । अशीमहि । गाधम् । उत ।
प्रतिऽस्थाम् । नमः । दिवे । बृहते । सदनाय ॥ ७ ॥ १ ॥

अथ लिंगसिद्धा देवताः हे मित्रावरुणा मित्रावरुणौ यत् इदं सूक्तं शस्तम् स्तुतमस्तु भवतु हे अग्ने तत्सूक्तं शस्तमस्तु अस्मभ्यं शं सुखाय योर्दुःखानाममिश्रणायेदं शस्तमस्तु प्र-पंचाशीमहि प्राप्नुयाम गाधं स्थितिं उतापि च प्रतिष्ठां स्थिरेरविच्छित्तिं चाशीमहि नमो नम-स्करोमि दिवे द्योतमानाय सूर्याय बृहते महते सादनायाश्रयाय विश्वस्य ॥ ७ ॥

७. हे मित्र और वरुण, इस स्तोत्र को ग्रहण करो। हे अग्नि, हम लोगों के मिश्र (विशुद्ध) सुख के लिए इस स्तोत्र को ग्रहण करो। हम लोग स्थिति और प्रतिष्ठा लाभ करें। हम दीप्तिमान्, शक्तिमान् और सबके आश्रयभूत सूर्य को नमस्कार करते हैं।

कदु प्रियायेति पंचर्चं चतुर्थं सूक्तं प्रतिभानुर्नामात्रेय ऋषिः जगतीछन्दः विश्वेदेवा देवताः तथानुक्रमणिका—कदु पंच प्रतिभानुर्जागतमिति । आभिप्लविके पंचमेहनि वैश्वदेवशस्त्रे इदं सूक्तं नि-विद्धानं सूत्रितं च—कदु प्रियायेति वैश्वदेवमिति ।

कदु प्रियाय धाम्ने मनामहे स्वक्षत्राय स्वयशसे महे वयम् ।
आमेन्यस्य रजसो यदभ्र आँ अपो वृणाना वितनोति मायिनी ॥ १ ॥

कत् । ऊँ इति । प्रियाय । धाम्ने । मनामहे । स्वऽक्षत्राय ।
स्वऽयशसे । महे । वयम् । आऽमेन्यस्य । रजसः । यत् । अभ्रे ।
आ । अपः । वृणाना । विऽतनोति । मायिनी ॥ १ ॥

अथवैद्युताग्निसंस्तवः कद् कदा उदिति पूरणः प्रियाय सर्वेषांप्रियभूताय वृष्टिद्वारा हविरादिप्रयोजकत्वात्सर्वप्रियत्वमस्यप्रसिद्धं धाम्ने तेजसे वैद्युताय उत्तरवाक्ये अग्नेपोविततोवीविवक्ष्यमाणत्वादिदंलभ्यते कीदृशाय स्वक्षत्राय स्वभूतबलाय किंच स्वयशसे स्वभूतान्नाय सर्वमप्यन्नंसस्यस्वं मन्हे महते पूज्याय वयं कदा मनामहे स्तवाम यद् उत्तरत्रस्त्रीलिंगनिर्देशाद् वेतिविपरिणामयितव्यम् या आग्नेयीशक्तिः आमेन्यस्य समन्तान्मातव्यस्य रजसोन्तरिक्षस्य अपरिमितमपिनप्रदमदितिस्त्वैर्मीयते संवन्विनि अग्ने भेषे आमधि मेघस्योपरि अपछदकानि वृष्टिलक्षणानि वितनोति विस्तारयति वृणाना आच्छादयन्तीसेव्यमानावा मायिनी मायेतिप्रज्ञानाम प्रज्ञावतीसती यद् यस्यसंबन्धिनीमाध्यमिकीवागितिवायोऽन्यम् ॥ १ ॥

१. सबके प्रिय और पूजनीय उस वैद्युत तेज की कब हम पूजा करेंगे ? जो स्वाधीन बल है और जिसके सब अन्न अपने हैं। जब आच्छादनकारिणी या सेव्यमाना आग्नेय शक्ति प्रज्ञावती होकर परिमेय अन्तरिक्ष में मेघ के ऊपर वृष्टिजल को विस्तारित करती है।

ताअत्नतवयुनंवीरवक्षणंसमान्याव्रुतयाविश्वमारजः।
अपोअपाचीरपराअपेजतेप्रपूर्वाभिस्तिरतेदेवयुर्जनः ॥ २ ॥

ताः। अत्नत। वयुनम्। वीरऽवक्षणम्। समान्या। वृतया। विश्वम्। आ। रजः। अपो इति। अपाचीः। अपराः। अप। ईजते। प्र। पूर्वाभिः। तिरते। देवऽयुः। जनः ॥ २ ॥

इयमुषस्या ताउषसः अत्नत वितन्वन्ति किं वयुनं प्रज्ञानं कीदृशं वीरवक्षणं वीरैर्ऋत्विग्भिर्वहनीयं यद्वा वक्षणाः कार्यवोढारोयेनमेर्यन्तेयत्तादृशं किंच समान्या एकरूपया वृतया आवरकयादीप्त्या विश्वमासर्वमपिरजःजगदत्नत एवंसति देवयुः देवकामोजनः अपाचीः अपांचनाः मतिनिवृत्तमुखीः अपरा अन्याआगामिनीरुषसःअपोएवचे अपघाटयति अपरोपशब्दःपूरणः सर्वाभिस्ताभिःप्रतिरते प्रपूर्वस्तिरतिर्वर्धनार्थः वर्धयतिस्वमनीषां वर्धतेवास्वयम् ॥ २ ॥

२. ऋत्विकों-द्वारा प्राप्त करने योग्य ज्ञान को ये उषायें विस्तारित करती हैं क्या ? एक प्रकार की आवरक दीप्ति-द्वारा सम्पूर्ण जगत् को व्याप्त करती हैं। देवाभिलाषी लोग निवृत्त (व्यतीत) और आगामिनी उषाओं को त्यागकर वर्तमान उषा के द्वारा अपनी बुद्धि को वर्द्धित करते हैं।

आग्रावभिरहन्येभिरक्तुभिर्वरिष्ठंवज्रमाजिघर्तिमायिनि।
शतंवायस्यप्रचरन्त्स्वेदमेसंवर्तयन्तोविचवर्तयन्नहा ॥ ३ ॥

आ । ग्रावऽभिः । अहन्येभिः । अक्तुऽभिः । वरिष्ठम् । वज्रम् ।
आ । जिघर्ति । मायिनि । शतम् । वा । यस्य । प्रऽचरन् । स्वे ।
दमे । सम्ऽवर्तयन्तः । वि । च । वर्तयन् । अहा ॥ ३ ॥

अथपूर्वार्धेइन्द्रउच्यते उत्तरार्धेइन्द्रात्मासूर्यः आङुपसर्गविशेषः कैः अहन्येभिः अहनि संपादितैः अक्तुभीरात्रिभिः तत्रनिष्पन्नैरित्यर्थः यथाविधिर्ग्रावभिः साध्ये साधनशब्दः ग्रावसाध्यैरभिषवैर्निमित्तभूतैः आगत्यान सोमीसन् मायिनि वृत्रेनिमित्तेसति वरिष्ठमुरुतरंवज्रं आसर्वतोजिघर्ति चालयतिदीपयतिवा किंच वाशब्दश्चार्थे यस्येन्द्रात्मकस्यादित्यस्य शतं शतसंख्याकारश्मयः स्वेदमे स्वकीयेगृहे आकाशे प्रचरन् प्रचरन्ति किंकुर्वन्तः प्राणिनोनाशयन्तः यद्वा अहा अहानिदिवसान्संवर्तयन्तः सम्यक्प्रवर्तयन्तःविवर्तयन् अहानिनिवर्तयन्तिगतान्येवपुनःप्रापयन्तिच तथपरिस्पंदाधीनत्वात्प्राणिनामायःक्षयस्याहोरात्रादिव्यवहारस्यच ॥ ३ ॥

३. अहोरात्र में निष्पन्न सोम-द्वारा हृष्ट होकर इन्द्र मायावी वृत्र के लिए दीर्घ वज्र को दीप्त करते हैं। इन्द्रात्मक आदित्य की शतसंख्यक रश्मियाँ दिवसों को भली भाँति से निर्वर्तित और प्रवर्तित करके अपने गृह आकाश में विचरण करती हैं।

तामस्यरीतिंपरशोरिवप्रत्यनीकमख्यंभुजेअस्यवर्पसः ।
सचायदिपितुमन्तमिवक्षयंरत्नंदधातिभरहूतयेविशे ॥ ४ ॥

ताम् । अस्य । रीतिम् । परशोःऽइव । प्रति । अनीकम् ।
अख्यम् । भुजे । अस्य । वर्पसः । सचा । यदि । पितुमन्तम्ऽइव ।
क्षयम् । रत्नम् । दधाति । भरऽहूतये । विशे ॥ ४

वयमाग्नेयी तां प्रतिख्यामस्याग्नेःरीतिंस्वभावगतिंवा परशोरिवप्रतिपरशोः प्रतिनिधिमिव पश्यामि परशुर्यथास्वस्वामिन्यभिमतंसाधयतितद्वदित्यर्थः अस्य वर्पसोरूपवतोस्यादित्यस्यानीकंरश्मिसमूहं भुजे भोगाय अख्यं कथयाम्यहं यदि यस्मात् सचदेवः सचासत्सहायः सन् पितुमंतं अन्नवन्तं क्षयमिव निवासमिव भरहूतये संग्रामेयज्ञेवा आह्वानयुक्ताय विशे यजमानाय रत्नं रमणीयंधनं दधाति धारयति उभयमपिददातीत्यर्थः ॥ ४ ॥

४. परशु की तरह अग्नि को उस स्वाभाविक कांति को हम देखते हैं। रूपवान् आदित्य के रश्मिसमूह का कीर्तन हम भोग के लिए करते हैं। वह देव (आदित्य) सहायक होकर यज्ञस्थल में आह्वानकारी यजमान को अन्नपूर्ण गृह तथा रत्न प्रदान करते हैं।

सजिह्वयाचतुरनीकऋञ्जतेचारुवसानोवरुणोयतन्नरिम् ।
नतस्यविद्मपुरुषत्वतावयंयतोभगःसविताददातिवार्यम् ॥ ५ ॥२॥

सः । जि॒ह्वया॑ । च॒तुः॒ऽअ॑नीकः । ऋ॒ञ्ज॒ते । चारु॑ । वसा॑नः । वरु॑णः ।
यत॑न् । अ॒रिम् । न । तस्य॑ । वि॒द्म॒ । पु॒रु॒ष॒त्वता॑ । व॒यम् । यतः॑ ।
भगः॑ । स॒वि॒ता । दाति॑ । वार्य॑म् ॥ ५ ॥ २ ॥

सोग्निश्चतुरनीकः चतुर्दिक्षुप्रसृतज्वालःसन् जिह्वया ऋंजते गच्छति घृतादिकं यद्वा जिह्वाचतुरनीकःसन् ऋंजते अलंकरोतिस्वात्मानं किंकुर्वन् चारु चरणीयं तेजोवसानआच्छादयन् वरुणस्तमोवारकःसन् अरिममित्रं यतन् उद्धरन् तस्यतमित्यर्थः तंनविद्म नजानीमः वयं पुरुषत्वता पुरुषत्वेन कामानांपूरकत्वेनवायुक्तं अपरोभावप्रत्ययःपूरणः यतोयं भगोमहान्भजनीयः सविता प्रेरकोदेवोदाति प्रयच्छति वार्यं वरणीयंधनं ॥ ५ ॥

५. रमणीय तेज से आच्छादित होकर अग्नि अन्धकार और शत्रुओं को विनष्ट करते हैं तथा चारों तरफ़ ज्वाला को विस्तारित करके जिह्वा-द्वारा घृतादि को प्राप्त करते हैं। पुरुषत्व-द्वारा कामनाओं के पूरक अग्नि को हम नहीं जानते हैं; क्योंकि ये महान् भजनीय सविता देव वरणीय धन प्रदान करते हैं।

देवंवइतिषंचर्चंपंचमंसूक्तं आत्रेयस्यप्रतिप्रभस्यार्षं त्रैष्टुभं वैश्वदेवम् देवंवःप्रतिप्रभौत्या-सुपाणिरित्यनुक्रमणिका । विनियोगोलैंगिकः ।

दे॒वं वो॑ अ॒द्य स॑वि॒तार॒मेषे॒ भगं॑ च॒ रत्नं॑ वि॒भज॑न्तमा॒योः ।
आ वां॑ नरा पुरुभुजा ववृत्यां दि॒वेदि॑वे चिदश्विना सखी॒यन् ॥ १ ॥

दे॒वम् । वः॒ । अ॒द्य । स॒वि॒तार॑म् । आ । ई॒षे॒ । भग॑म् । च॒ । रत्न॑म् ।
वि॒ऽभज॑न्तम् । आ॒योः । आ । वा॒म् । न॒रा॒ । पु॒रु॒ऽभु॒जा॒ । व॒वृ॒त्या॒म् ।
दि॒वेऽदि॑वे । चि॒त् । अ॒श्वि॒ना॒ । स॒खि॒ऽयन् ॥ १ ॥

देवं द्योतमानं सवितारं सर्वस्याभ्यनुज्ञातारं वः स्वामित्यर्थः यद्वा होतुरिदंवाक्यं योयज-मानेभ्योयुष्मभ्यमर्थाय अद्य इदानीं आईषेउपगच्छामि भगंच भजनीयदेवं आयोर्मनुष्यस्य यजमानस्य रत्नं रमणीयं हविर्विभजन्तम् भगोवाविभजतीतिविज्ञेभगस्यविभजनंप्रसिद्धं रा-योविभक्तासंभरश्चवस्वः । भगोविभक्ताशवसेतिचश्रुतिः । यद्वा चतुर्थ्यर्थेषष्ठी यजमानार्थं रत्नं रमणीयधनं विभजन्तं हेनरा नेतारौ हेपुरुभुजा पुरुभुंजातेइतिपुरुभुजौ अश्विना अश्विनौ वां युवां दिवेदिवे प्रतिदिनं आववृत्यां आवर्तयामिअस्मदभिमुखं सखीयन् युवयोःसखित्व-मिच्छन् चिदितिपूरणः ॥ १ ॥

१. अभी हम तुम यजमानों के लिए सविता और भगदेव के समीप उपस्थित होते हैं। ये मनुष्य यजमानों को धन प्रदान करते हैं। हे नेतृस्वरूप बहुभोगकर्त्ता अश्विद्वय, तुम दोनों से मैत्री की कामना करके हम प्रतिदिन तुम दोनों की उपस्थिति प्रार्थना करते हैं।

प्रतिप्रयाणमसुरस्यविद्वान्त्सूक्तैर्देवंसवितारंदुवस्य।
उपब्रुवीतनमसाविजानञ्ज्येष्ठंचरत्नंविभजन्तमायोः॥ २॥

प्रति। प्रऽयानम्। असुरस्य। विद्वान्। सुऽउक्तैः। देवम्।
सवितारम्। दुवस्य। उप। ब्रुवीत। नमसा। विऽजानन्।
ज्येष्ठम्। च। रत्नम्। विऽभजन्तम्। आयोः॥ २॥

असुरस्य शत्रूणांनिरसितुः सवितुः प्रतिप्रयाणं प्रत्यागतिं विद्वान् जानन् सूक्तैः सवितारंदेवं दुवस्य परिचर हेअन्तरात्मन् किंच आयोर्मनुष्याय ज्येष्ठं रत्नंधनंच विभजंतं ददत-मित्यर्थः नमसा नमस्कारेण हविषावा विजानन् विशेषेणज्ञापयन्नित्यर्थः यद्वान्तर्णीतण्यर्थोयं ज्ञापयन् उपब्रुवीत स्तोतुर्भवान्॥ २॥

२. हे अन्तरात्मा, शत्रुओं के निवारक सविता का प्रत्यागमन जानकर सूक्तों-द्वारा उनकी परिचर्या करो। वे मनुष्यों को श्रेष्ठ धन दान करते हैं। नमस्कार अथवा हविर्विशेष से उनका स्तवन करो।

अदत्रयादयतेवार्याणिपूषाभगोअदितिर्वस्तउस्रः।
इन्द्रोविष्णुर्वरुणोमित्रोअग्निरहानिभद्राजनयन्तदस्माः॥ ३॥

अदत्रऽया। दयते। वार्याणि। पूषा। भगः। अदितिः।
वस्ते। उस्रः। इन्द्रः। विष्णुः। वरुणः। मित्रः। अग्निः।
अहानि। भद्रा। जनयन्त। दस्माः॥ ३॥

अयमग्निरदत्रया अदनीयानि अदेरौणादिकोऽत्रप्रत्ययः सुपांसुलुगितियाजादेशः अथवा अत्तीत्यदत्रा जिह्वा तयावार्याणि वरणीयानि काष्ठानि दयते दयतिरनेककर्मा अत्रवहने वर्तते दहतीत्यर्थः सामर्थ्यादग्निरितिविगम्यते यद्वा अदनीयानि वरणीयानि अन्नानि दयते ददातियजमानाय दयदानगतिहिंसादानादानेषु कीदृशोग्निः पूषा पोषकः भगोभजनीयः अदितिरखंडनीयः यद्वा पूषादयस्त्रयोपिप्रत्येकं अदनीयानि वार्याणिचान्नानिदयते उस्रः सूर्यो-वस्तेआच्छादयति सामर्थ्यात्तेजांसि इन्द्रादयःपंचापिदेवाः दस्माः दर्शनीयाः अहानि सर्वाण्यागन्तूणि भद्रा शोभनीयानि जनयन्त जनयन्ति दिवसानां यागदानादिविशिष्टत्वमेवज-नुतम्॥ ३॥

३. पोषक, भजनीय तथा अखण्डनीय अग्नि जिह्वा-द्वारा वरणीय काष्ठ को वहन करते हैं अथवा वरणीय अन्न यजमान को प्रदान करते हैं। सूर्य तेज को आच्छादित करते हैं। इन्द्र, विष्णु, वरुण, मित्र और अग्नि आदि दर्शनीय देव शोभन (याग-दानादिविशिष्ट) दिवस को उत्पन्न करते हैं।

तन्नोअनर्वासवितावरूथंतत्सिन्धवइषयन्तोअनुग्मन् ।
उपयद्वोचेअध्वरस्यहोतारायःस्यामपतयोवाजरत्नाः ॥ ४ ॥

तत् । नः । अनर्वा । सविता । वरूथम् । तत् । सिन्धवः ।
इषयन्तः । अनु । ग्मन् । उप । यत् । वोचे । अध्वरस्य ।
होता । रायः । स्याम । पतयः । वाजऽरत्नाः ॥ ४ ॥

यत्सवितुर्वरूथं वरणीयमस्मदभिमतंधनं नोऽस्मभ्यं अनर्वा अप्रत्यृतः केनाप्यतिरस्कृतः सवितादेवः प्रयच्छत्वितिशेषः तद्धनं सिन्धवः स्यन्दनशीलाइषयन्तोगच्छन्त्योनद्यः अनु अनुसृत्य ग्मन् गच्छन्तु धनंदातुंगच्छन्त्वित्यर्थः यद्यस्मात् अध्वरस्य यागस्य होता होमनिष्पादकोहं उपवोचे उपेत्य ब्रवीमि तस्मात्तत्प्रयच्छन्त्वितिशेषः वयंचाप्ययोरायोधनस्य बहुविधस्य पतयः स्वामिनः स्याम भवेम वाजरत्नाः अन्नेनबलेनवारमणीयाः अथवा यद्यस्माद्धोदेवस्तौमि तस्मात्सविता नोवरूथमायच्छतु तस्माच्चधनोदकं यज्ञमनुग्मन् अनुगच्छन्त्विति विवादोऽन्यम् ॥ ४ ॥

४. किसी के द्वारा भी अतिरस्कृत सविता देव हम लोगों को अभिमत धन प्रदान करें। उस धन को देने के लिए स्यन्दनशील नदियाँ गमन करें। इसी लिए हम यज्ञ के होता स्तोत्र-पाठ करते हैं। हम बहुविध धन के स्वामी हों, अन्न और बल से रमणीय हों।

प्रयेवसुभ्यईवदानमोदुर्येमित्रेवरुणेसूक्तवाचः ।
अवैत्वभ्वंकृणुतावरीयोदिवस्पृथिव्योरवसामदेम ॥ ५ ॥ २ ॥

प्र । ये । वसुऽभ्यः । ईवत् । आ । नमः । दुः । ये । मित्रे ।
वरुणे । सूक्तऽवाचः । अव । एतु । अभ्वम् । कृणुत । वरीयः ।
दिवःपृथिव्योः । अवसा । मदेम ॥ ५ ॥ २ ॥

येयजमानाः वसुभ्योयज्ञनिवासेभ्योदेवेभ्यः ईवत् गमनवत् नमोन्नंप्रयच्छन्ति दुः येचमित्रेदेवेवरुणेच सूक्तवाचः सूक्तवचसोभवन्ति तानस्मानभ्वं महद्धनं येजोवा अवैतु अवगच्छतु हेदेवाः कृणुत कुरुत च एतेभ्योवरीयउरुतरं सुखं दिवस्पृथिव्यो-र्द्यावापृथिव्योरवसारक्षणेन मदेम हृष्येम ॥ ५ ॥

५. जिन यजमानों ने वसुओं को (यज्ञ में निवास करनेवाले देवों को) गमनशील अन्न दिया है और जिन्होंने मित्र तथा वरुण के लिए स्तोत्र-पाठ किया है, उन्हें महान् तेज प्राप्त हो। हे देवो, उन्हें दीर्घतर सुख प्रदान करो। हम द्यावा-पृथिवी की रक्षा प्राप्त कर हृष्ट हों।

विश्वोदेवस्येतिपंचर्चंषष्ठंसूक्तं स्वस्त्यात्रेयमुनेरार्षंवैश्वदेवं पंचमीपंक्तिः आद्याश्चतस्रो-
नुष्टुभः तदुक्तमनुक्रमण्यां—विश्वःस्वस्त्यात्रेयःपंक्त्यन्तमिति । पृष्ठ्याभिप्लवषडहयोःप्रथमेहनि
वैश्वदेवशस्त्रे विश्वोदेवस्येतिप्रतिपत्तृचस्यायः सूत्रितंच—विश्वोदेवस्यनेतुरित्येकेति । आभिप्ल-
विकेषुद्वितीयचतुर्थषष्ठेष्वहःसुएषैववैश्वदेवस्यशस्त्रस्यप्रतिपत्पृष्ठ्याभिप्लवषडहविशेषनिवत्वात् ।

तत्रप्रथमा—

विश्वोदेवस्यनेतुर्मर्तोवुरीतसख्यम् ।
विश्वोरायइषुध्यतिद्युम्नंवृणीतपुष्यसे ॥ १ ॥

विश्वः । देवस्य । नेतुः । मर्तः । वुरीत । सख्यम् । विश्वः ।
राये । इषुध्यति । द्युम्नम् । वृणीत । पुष्यसे ॥ १ ॥

विश्वः सर्वोमर्तोनेतुः देवस्यसवितुरित्यर्थः तस्यसख्यं वुरीत वृणीत विश्वोजनो
रायेधनस्य इषुध्यति पंचमलकारः ईशीत तस्यानुग्रहात् सर्वोजनोद्युम्नंधनं वृणीत स-
भितारं पुष्यसे पुष्ट्यै पर्याप्तंधनम् ॥ १ ॥

१. सम्पूर्ण मनुष्य सविता देव से मित्रता की प्रार्थना करते हैं। सम्पूर्ण मनुष्य उनसे धन चाहते हैं। उनके अनुग्रह से सब लोग, पुष्टि के लिए, पर्याप्त धन प्राप्त करते हैं।

तेतेदेवनेतर्येचेमाँअनुशसे । तेरायातेह्या३पृचेसचेमहिसचथ्यैः ॥२॥

ते । ते । देव । नेतः । ये । च । इमान् । अनुऽशसे । ते ।
राया । ते । हि । आऽपृचे । सचेमहि । सचथ्यैः ॥ २ ॥

हेनेतर्देव ये तव त्वद्भूतास्तेवयंयजमानाः येचान्ये इमान् विभक्तिव्यत्ययः इमे
होमादयः अनुशसे शंसितुंप्रभवन्ति तेपित्वदीयाः यद्वा इमानन्यानिन्द्रादीननुशसे श-
स्तेषुशंसितुंप्रभवन्ति एकैववामहानात्मादेवतासंसूर्यः सहिसर्वभूतात्मेत्युक्तत्वादितरासांदेवतानां
तदन्यत्वांवादिविभावः नकेवलं त्वच्छंसकाएवेत्यर्थः ते उभे वयं रायाधनेन सचेमही-
तिसंबन्धः तेहि तेखलु आपृचे आपर्चनीयाः कृत्यार्थेकेन्प्रत्ययः कन्येजन्वइत्यध्ययस्ता-
विसर्गेरदर्शनं सचथ्यैः स्वीकार्यैः सचेमहि संगच्छेमहि ॥ २ ॥

२. हे नेता, हे देव, तुम्हारे उपासक हम यजमान तथा इन्द्रादि के उपासक होता प्रभृति तुम्हारे ही हैं। हम और वे दोनों ही धनयुक्त हों। हम लोगों की कामना सिद्ध हो।

अथ तृतीया—

अतो॑न॒आनॄन॑ति॒थीन॒तः॒पत्नी॑र्दशस्यत ।
आ॒रेविश्वं॑पथे॒ष्ठांद्वि॒षोयु॑योतु॒यूयु॑विः ॥ ३ ॥

अतः॑ । नः॒ । आ । नॄन् । अति॑थीन् । अतः॑ । पत्नीः॑ । द॒श॒स्य॒त॒ ।
आ॒रे । विश्व॑म् । प॒थे॒ऽस्थाम् । द्वि॒षः । यु॒यो॒तु॒ । यूयु॑विः ॥ ३ ॥

अतः अस्मिन्यज्ञे सार्वविभक्तिकस्तसिः नोस्माकमृत्विजो नॄन् नेतॄन् अतिथीन् इव पूज्यान्देवान् आदशस्यत सर्वतः परिचरत अतोस्मिन्यज्ञे पत्नीर्देवानांपत्नीरपि आदशस्यत हविःप्रदानादिना यद्वा नोस्माकं नॄन् पुत्रभृत्यादीन् अतिथीन्पत्नीश्च पवयमनप्रदयास्यत हेदेवाः प्रयच्छत आरे दूरे विश्वं सर्वं पथेष्ठां मार्गेवर्तमानं वैरिणं द्विषः अन्यानपि द्विषोद्वेष्टॄन् युयोतु पृथक्करोतुदेवसंघःसविता वा यूयुविः सर्वस्यामिश्रयिता पृथक्कर्ता ॥ ३ ॥

३. इसलिए इस यज्ञ में हम ऋत्विजों के, अतिथि की तरह, पूज्य देवों की परिचर्या करो। इसलिए इस यज्ञ में हविः प्रदान करके देव-पत्नियों की परिचर्या करो। हे देवो, पृथक्कर्त्ता देवसमूह या सविता दूर मार्ग में वर्तमान समस्त वैरियों को या अन्य शत्रुओं को दूर करें।

यत्र॒वह्नि॑र॒भिहि॑तोदु॒द्रव॒द्द्रोण्यः॑प॒शुः ।
नृ॒मणा॑वी॒रप॒स्त्योऽर्णा॒धीरे॑व॒सनि॑ता ॥ ४ ॥

यत्र॑ । वह्निः॑ । अ॒भिऽहि॑तः । दु॒द्रव॑त् । द्रोण्यः॑ । प॒शुः । नृ॒ऽमनाः॑ ।
वी॒रऽप॑स्त्यः । अर्णा॑ । धीरा॑ऽइव । सनि॑ता ॥ ४ ॥

यत्र यस्मिन्यज्ञे वह्निर्यज्ञस्यवोढा अभिहितोयूपेप्राप्तोद्रोण्योयूपार्हःपशुः दुद्रवत् गच्छतियूपंप्रति तत्र नृमणाः यजमानमनाः सविता वीरपस्त्यः वीराःकल्याणभूता-मानाःपुत्रभृत्यादयोवा वसुपस्त्यंगृहंयस्यसतादृशः प्रेरितम्यतोवा पुत्रान्पुत्रेभ्यःपरमव्यर्थः सनिता संभक्ताभवति अर्णा अरणकुशलाधीरेव योषिदिव महान्ति हवींषि अभिल-षन्सनिताभवति ॥ ४ ॥

४. जिस यज्ञ में यज्ञ को वहन करनेवाला, यूपयोग्य पशु यूप के निकट उपस्थित होता है, उस यज्ञ में सविता यजमान को कुशल तथा धीर स्त्री की तरह गृह, पुत्र, भृत्यादि और धन प्रदान करते हैं।

ए॒षते॑देवने॒तार॑थ॒स्पतिः॒शंर॒यिः ।
शंरा॒येशंस्व॒स्तय॑इषः॒स्तुतो॑मनामहेदे॒व॒स्तुतो॑मनामहे ॥ ५ ॥ १ ॥

एषः । ते । देव । नेतरिति । रथःपतिः । शम् । रयिः । शम् ।
राये । शम् । स्वस्तये । इषःऽस्तुतः । मनामहे । देवऽस्तुतः ।
मनामहे ॥ ५ ॥ ४ ॥

हेनेतर्देव सवितः ते तव एषरथः पतिः सर्वस्यपालकः रयिः द्रावण्यधनवान् मस्य-यौंदृम्यते शंकरोतिविशेषः वयंच रायेधनस्य शं सुखाय यद्वा रायेधनाय शंसुखायच स्व-स्तये अविनाशाय इषस्तुवः एषणीयस्यसवितुः स्तोतारोवयं मनामहे स्तुमः देवस्तुवः देवानां देवस्यवा सवितुःस्तोतारोमनामहे स्तुमः ॥ ५ ॥

५. हे नेता, हे सविता देव, तुम्हारा यह धनवान् और सबको पालन करनेवाला रथ हम लोगों का कल्याण करे। हम सब स्तुतियोग्य सविता के स्तोता हैं। हम धन के लिए, सुख के लिए तथा अविनष्ट होने के लिए उनकी स्तुति करते हैं एवम् हम सविता देव के स्तोता उनकी स्तुति करते हैं।

॥ इतिचतुर्थस्यतृतीयेचतुर्थोवर्गः ॥ ४ ॥

अग्नेसुतस्येतिपंचदशर्चंसप्तमंसूक्तं अत्रेयमनुक्रमणिका—अग्नेपंचोनाचत्सोगायम्यःउ-ष्णिहस्तिस्रोधमत्यस्त्रिष्टुभोन्त्येअनुष्टुभाविति । ऋषिश्चान्यस्मादितिपरिभाषयास्यसूक्तस्याथेय-ऋषिः आदितश्चत्सोगायम्यः पंचम्याद्याःषळुष्णिहः एकादश्याद्यास्तिस्रोधमत्यस्त्रिष्टुभो-का चतुर्दशीपंचदश्यावनुष्टुभौविश्वेदेवादेवता ।

तत्रप्रथमा—

अग्नेसुतस्यपीतयेविश्वैरूमेभिरागहि । देवेभिर्हव्यदातये ॥ १ ॥

अग्ने । सुतस्य । पीतये । विश्वैः । ऊमेभिः । आ । गहि ।
देवेभिः । हव्यऽदातये ॥ १ ॥

हेअग्ने त्वं सुतस्यपीतये सोमपानाय विश्वैरूमेभिः ऊमैः सर्वैरपिरक्षकैः देवेभिःदेवैरि-न्द्रादिभिःसह हव्यदातये अस्माकंहविर्दानाय तद्दानेयजमानायवा आगहि आगच्छ ॥१॥

१. हे अग्नि, तुम सोमपान के लिए इन्द्र आदि सम्पूर्ण रक्षक देवों के साथ हव्य देनेवाले हम यजमानों के समीप आओ।

ऋतधीतयआगतसत्यधर्माणोअध्वरम् । अग्नेःपिबतजिह्वया ॥ २ ॥

ऋतऽधीतयः । आ । गत । सत्यऽधर्माणः । अध्वरम् । अग्नेः ।
पिबत । जिह्वया ॥ २ ॥

हेऋतधीतयः सत्यस्तुतयः अबाध्यकर्मणोवादेवाः अध्वरमस्मधज्ञं आगत आगच्छत आगत्यच हेसत्यधर्माणः सत्यस्यधारयितारोयूयं अग्नेर्जिह्वया पिबत आज्यसोमादिकम्॥२॥

२. हे सत्यस्तुतिवाले अथवा अबाध्य कर्म करनेवाले देवो, हे सत्य को धारण करनेवालो, तुम सब हमारे यज्ञ में आगमन करो और अग्नि की जिह्वा-द्वारा आज्य अथवा सोमरस आदि का पान करो।

विप्रेभिर्विप्रसन्त्यप्रातर्यावभिरागहि। देवेभिःसोमपीतये ॥ ३ ॥

विप्रेभिः। विप्र। सन्त्य। प्रातर्यावऽभिः। आ। गहि। देवेभिः। सोमऽपीतये ॥ ३ ॥

हेविप्र मेधाविन् विविधकामानांवापूरक हेसन्त्य संभजनीयाग्ने विप्रेभिःउक्तलक्षणैः प्रातर्यावभिः प्रातःकालेआगन्तृभिः देवेभिःदेवैःसार्धं आगहि आगच्छ किमर्थं सोमपीतये सोमपानाय ॥ ३ ॥

३. हे मेधाविन् अथवा विविध कामनाओं के पूरक सम्भजनीय अग्नि, प्रातःकाल में आनेवाले मेधावी देवों के साथ तुम सोमपान के लिए आगमन करो।

अयंसोमश्चमूसुतोमत्रेपरिषिच्यते। प्रियइन्द्रायवायवे ॥ ४ ॥

अयम्। सोमः। चमू इति। सुतः। अमत्रे। परि। सिच्यते। प्रियः। इन्द्राय। वायवे ॥ ४ ॥

अयंपुरतोवर्तमानःसोमः चमू चम्वोः अन्योः अभिषवणफलकयोः सुतः अभिषुतःसन् अमत्रे पात्रे परिषिच्यते पूर्यते सच इन्द्रायवायवेच प्रियः तं पातुं हेइन्द्रवायू आगच्छतमितिशेषः ॥ ४ ॥

४. यह पुरोभाग में वर्तमान सोम अभिषवण फलक-द्वारा अभिषुत हुआ है और पात्र में पूर्ण किया गया है। यह इन्द्र और वायु के लिए प्रिय है। हे इन्द्र और वायु, इस सोमरस को पीने के लिए आगमन करो।

वायवायाहीत्येषाऋक्चस्यतृतीयेऽहनिप्रउगशस्त्रेवायव्येतृचस्याद्या सूत्रितंच—वायवायाहिवीतयइत्येकावायोयाहिशिवादिवइतिद्वेइति।

वायवायाहिवीतयेजुषाणोहव्यदातये।
पिबासुतस्यान्धसोअभिप्रयः ॥ ५ ॥ ५ ॥

वायो इति। आ। याहि। वीतये। जुषाणः। हव्यऽदातये। पिब। सुतस्य। अन्धसः। अभि। प्रयः ॥ ५ ॥ ५ ॥

हेवायो प्रयोर्थ सोमाख्यं अन्नं अभिलक्ष्य आयाहि वीतये भक्षणाय सुषाणः प्रीयमाणः हव्यदातये हविर्दानाय यजमानाय तदर्थं आगत्यच सुतस्यान्धसः अभिषुतस्यान्नस्य सोमलक्षणं पिब ॥ ५ ॥

५. हे वायु, हवि देने वाले यजमान के लिए प्रीयमाण होकर तुम सोम-पान करने के लिए आगमन करो। आकर के अभिषुत सोमरूप अन्न का भक्षण करो। ॥ इतिचतुर्थस्यतृतीयेपंचमोवर्गः ॥ ५ ॥

पृच्छयस्यतृतीयेहनिप्रउगशस्त्रेऐन्द्रवायवस्तृचः इन्द्रश्चेत्यादिकेवैकचौर्ससेद प्रयोःप्रथमांद्वितीयांवा आवर्त्य तृचंसंपादयेद यथाचसूत्रितं—इन्द्रश्चवायवेषांसुतानामितिद्वयोरन्यतराद्विरिति।

इन्द्रश्च वायवेषां सुतानां पीतिमर्हथः।
ताञ्जुषेथामरेपसावभि प्रयः ॥ ६ ॥

इन्द्रः। च। वायो इति। एषाम्। सुतानाम्। पीतिम्। अर्हथः।
तान्। जुषेथाम्। अरेपसौ। अभि। प्रयः ॥ ६ ॥

हेवायो त्वंचेन्द्रश्चैषां पुरतोगृहीतानां सुतानां अभिषुतानां सोमानां पीतिं पानमर्हथः यस्मादेवं तस्मात् तान् सोमरसान् जुषेथां सेवेथां अरेपसौ अहिंसकौ तदर्थं प्रयः सोमाख्यमन्नमभिलक्ष्यागच्छतमितिशेषः प्रह्वा प्रयोन्नरूपात् ॥ ६ ॥

६. हे वायु, तुम और इन्द्र इस अभिषुत सोम को पान करने के योग्य हो; इसी लिए अहिंसक होकर तुम दोनों इस सोमरस का सेवन करो और सोमात्मक अन्न के उद्देश से आगमन करो।

सुता इन्द्राय वायवे सोमासो दध्याशिरः।
निम्नं न यन्ति सिन्धवोऽभि प्रयः ॥ ७ ॥

सुताः। इन्द्राय। वायवे। सोमासः। दधिऽआशिरः। निम्नम्।
न। यन्ति। सिन्धवः। अभि। प्रयः ॥ ७ ॥

इन्द्रायवायवेच सोमासः सोमाः दध्याशिरः दध्याश्रयणाः सुताः अभिषुताः संपादिताः देव निम्नंगर्तं सिन्धवोन नद्यइव हेइन्द्रवायू युवामभियन्ति प्रयोन्नरूपाः ॥ ७ ॥

७. इन्द्र तथा वायु के लिए दधिमिश्रित सोम अभिषुत हुआ है—सम्पादित हुआ है। हे इन्द्र और वायु, निम्नगामिनी नदियों की तरह यह सोम तुम दोनों के अभिमुख गमन करता है।

तृतीयेहनिप्रउगशस्त्रेसजूर्विश्वेभिरितिवैश्वदेवस्तृचः सूत्रितंच—सजूर्विश्वेभिर्देवेभिरश्विनःपिबामित्यास्त्विति।

सजूर्विश्वेभिर्देवेभिरश्विभ्यामुषसा सजूः ।
आयाह्यग्ने अत्रिवत्सुते रण ॥ ८ ॥

स॒ऽजूः । विश्वेभिः । दे॒वेभिः । अ॒श्विऽभ्याम् । उ॒षसा । स॒ऽजूः ।
आ । या॒हि॒ । अग्ने॑ । अ॒त्रि॒ऽवत् । सु॒ते । र॒ण ॥ ८ ॥

हेअग्ने विश्वेभिः सर्वैःदेवेभिःदेवैः सजूः संगतःसन् अश्विभ्यांउषसाच सजूः समानप्रीतिः सन् आयाहि आगच्छ अत्रिवत् अत्रिरिव अत्रेर्यज्ञोपयातवेत्यर्थः यद्वा अत्रिर्यथागच्छेरमतेतद्वत् सुते अभिषुतेसोमे रण रमस्व ॥ ८ ॥

८. हे अग्नि, तुम सम्पूर्ण देवों के साथ मिलकर तथा अश्विद्वय और उषा के साथ समान प्रीति स्थापित करके आगमन करो। यज्ञ में जैसे अत्रि रमण करते हैं, वैसे ही तुम भी अभिषुत सोम में रमण करो।

सजूर्मित्रावरुणाभ्यां सजूः सोमेन विष्णुना ।
आयाह्यग्ने अत्रिवत्सुते रण ॥ ९ ॥

स॒ऽजूः । मि॒त्रावरु॑णाभ्याम् । स॒ऽजूः । सोमे॑न । विष्णु॑ना । आ ।
या॒हि॒ । अग्ने॑ । अ॒त्रि॒ऽवत् । सु॒ते । र॒ण ॥ ९ ॥

सजूरादित्यैर्वसुभिः सजूरिन्द्रेण वायुना ।
आयाह्यग्ने अत्रिवत्सुते रण ॥ १० ॥ ६ ॥

स॒ऽजूः । आ॒दि॒त्यैः । वसु॑ऽभिः । स॒ऽजूः । इन्द्रे॑ण । वा॒युना॑ । आ ।
या॒हि॒ । अग्ने॑ । अ॒त्रि॒ऽवत् । सु॒ते । र॒ण ॥ १० ॥ ६ ॥

उक्तोर्थःस्पष्टमन्यत् ॥ ९ ॥ १० ॥

९. हे अग्नि, तुम मित्र, वरुण, सोम तथा विष्णु के साथ मिलकर आगमन करो। यज्ञ में जैसे अत्रि रमण करते हैं, वैसे ही तुम भी अभिषुत सोम में रमण करो।

१०. हे अग्नि, तुम आदित्य, वसुगण, इन्द्र और वायु के साथ मिलकर आगमन करो। यज्ञ में जैसे अत्रि रमण करते हैं, वैसे ही तुम भी अभिषुत सोम में रमण करो।

॥ इतिचतुर्थस्यतृतीयेषष्ठोवर्गः ॥ ६ ॥

प्रातरनुवाकेआश्विनेशस्त्रेवैश्वदेवशस्त्रेस्वस्तिनइतिद्वेऋचः सूत्रितंच—स्वस्तिनोमिमीतामश्विनाभगइतिद्वेवैश्वदेवमिति। तथाबृहस्पतिसवेवैश्वदेवनिविद्धानार्थोयंतृचः स्वस्तिनोमिमीतामश्विनाभगइतिवैश्वदेवमितिसूत्रितत्वात् ।

स्वस्तिनोमिमीतामश्विनाभगःस्वस्तिदेव्यदितिरनर्वणः ।
स्वस्तिपूषाअसुरोदधातुनःस्वस्तिद्यावापृथिवीसुचेतुना ॥ ११॥

स्वस्ति । नः । मिमीताम् । अश्विना । भगः । स्वस्ति । देवी ।
अदितिः अनर्वणः । स्वस्ति । पूषा । असुरः । दधातु । नः ।
स्वस्ति । द्यावापृथिवी इति । सुऽचेतुना ॥ ११ ॥

नोऽस्मभ्यं अश्विना अश्विनौ स्वस्ति अविनाशं क्षेमंमिमीतांकुरुतां भगश्चस्वस्तिक्षेमं मिमीतां तथा देव्यदितिश्च स्वस्तिंमिमीतां अनर्वणः अप्रत्यृतः पूषा असुरः शत्रूणां निरसिता प्राणानां वा दाता नःस्वस्तिदधातु नोऽस्मभ्यं द्यावापृथिवीद्यावापृथिव्यावपि सुचेतुना शोभनेनप्रज्ञानेन विशिष्टे स्वस्तिमिमीतां ॥ ११ ॥

११. हम लोगों के लिए अश्विद्वय अविनश्वर कल्याण करें, भग कल्याण करें तथा देवी अदिति कल्याण करें। बलवान् अथवा सत्यशील और शत्रु-संहारक अथवा बलदाता पूषा हम लोगों का मङ्गल करें। शोभन ज्ञानविशिष्ट द्यावा-पृथिवी हम लोगों का मङ्गल करें।

स्वस्तयेवायुमुपब्रवामहैसोमंस्वस्तिभुवनस्ययस्पतिः ।
बृहस्पतिंसर्वगणंस्वस्तयेस्वस्तयआदित्यासोभवन्तुनः ॥ १२ ॥

स्वस्तये । वायुम् । उप । ब्रवामहै । सोमम् । स्वस्ति । भुवनस्य ।
यः । पतिः । बृहस्पतिम् । सर्वऽगणम् । स्वस्तये । स्वस्तये ।
आदित्यासः । भवन्तु । नः ॥ १२ ॥

स्वस्तये क्षेमाय वायुमुपब्रवामहै स्तुमइत्यर्थः सोमंचोपब्रवामहै यश्चसोमोभुवनस्य पतिः पालकः सर्वलोकजीवनस्यसोमायत्तत्वात् तथा सर्वगणं सर्वदेवगणोपेतं बृहस्पतिं बृहतःकर्मणोमंत्रस्यवापालयितारं स्वस्तयेस्तुमः आदित्यासः आदित्याअदितेःपुत्राःसर्वेदेवाः अरुणादयोद्वादशवा नोऽस्माकं स्वस्तयेभवंतु ॥ १२ ॥

१२. कल्याण के लिए हम लोग वायु का स्तवन करते हैं और सोम का भी स्तवन करते हैं। सोम निखिल लोक के पालक हैं। सब देवों के साथ मन्त्रपालक बृहस्पति की स्तुति कल्याण के लिए करते हैं। अदिति के पुत्र देवगण अथवा अरुणादि द्वादश देव हम लोगों के लिए कल्याण-कर हों।

ऋक्मध्येदीक्षितेव्याधितेसति यस्मिन्नहनि वैश्वदेवशस्त्रेपंचर्चोनिविधानार्थः सूत्रितं-प्र-स्वस्त्यात्रेयंनिविदंदध्यादिति । स्वस्त्यात्रेयशब्देनायंपंचर्चोविवक्षितइतिमध्यास्याथं तथा-रूपादिकेतत्पर्यंपंचर्चोवाच्यः ।

अथत्रयोदशी—

विश्वेदेवानोअद्यास्वस्तयेवैश्वानरोवसुरग्निःस्वस्तये।
देवाअवन्त्वृभवःस्वस्तयेस्वस्तिनोरुद्रःपात्वंहसः॥ १३॥

विश्वे। देवाः। नः। अद्य। स्वस्तये। वैश्वानरः। वसुः।
अग्निः। स्वस्तये। देवाः। अवन्तु। ऋभवः। स्वस्तये।
स्वस्ति। नः। रुद्रः। पातु। अंहसः॥ १३॥

विश्वे सर्वेपिदेवानोस्माकं अद्यास्मिन्यागदिने स्वस्तये क्षेमायावन्तु वैश्वानरोविश्व-एनंनरानयन्तीतिवैश्वानरः वसुः सर्वस्यवासयिता अग्निर्देवः अयमेवाग्निर्वैश्वानरइतिशा-कपूणिरितियास्कः। सोपिस्वस्तयेवतु देवाःऋभवोपिस्वस्तयेवन्तु रुद्रोदुःखाद्रावयिता देवोपि अंहसः पापात् स्वस्तिपातुनोस्मान्॥ १३॥

१३. इस यज्ञ दिन में सम्पूर्ण देव हम लोगों के लिए कल्याण करें और रक्षा करें। मनुष्यों के नेता और गृहदाता अग्नि हम लोगों के लिए कल्याण करें और रक्षा करें। दीप्तिमान् ऋभुगण भी हम लोगों के कल्याण की रक्षा करें। रुद्रदेव हम लोगों के कल्याण को, पाप से, रक्षा करें।

स्वस्तिमित्रावरुणास्वस्तिपथ्येरेवति।
स्वस्तिनइन्द्रश्चाग्निश्चस्वस्तिनोअदितेकृधि॥ १४॥

स्वस्ति। मित्रावरुणा। स्वस्ति। पथ्ये। रेवति। स्वस्ति। नः।
इन्द्रः। च। अग्निः। च। स्वस्ति। नः। अदिते। कृधि॥ १४॥

हेमित्रावरुणा अहोरात्राभिमानिदेवौ स्वस्तिकुरुतं हेपथ्ये पथ्यास्वस्तिदेवि पन्थाअन्त-रिक्षमार्गः तद्धितामार्गः तद्धितामार्गाभिमानिनीदेवी हेतादृशि रेवति धनवति देविस्वस्ति कृधि इन्द्रश्चाग्निश्चमत्येकंनोस्मभ्यं स्वस्तिकृधि हेअदितेदेवि नः स्वस्तिकृधिकुरु॥ १४॥

१४. हे अहोरात्राभिमानी मित्र और वरुण देव, तुम दोनों मंगल करो। हे हितमार्गाभिमानिनी धनवती देवी, कल्याण करो। इन्द्र और अग्नि दोनों ही हम लोगों का कल्याण करें। हे अदिति देवी; तुम हम लोगों का कल्याण करो।

अथपंचदशी—

स्वस्तिपन्थामनुचरेमसूर्याचन्द्रमसाविव।
पुनर्ददताघ्नताजानतासंगमेमहि॥ १५॥ ७॥

---

१ नि० ७. २१.।

स्वस्ति । पन्थाम् । अनु । चरेम । सूर्याचन्द्रमसौऽइव । पुनः ।
ददता । अघ्नता । जानता । सम् । गमेमहि ॥ १५ ॥ ७ ॥

पन्थां पन्थानं स्वस्ति क्षेमेणानुचरेम सूर्याचन्द्रमसाविवयौ यथानिरालंबेमार्गे राक्षसादिभिरनुपद्रुतौसंचरतस्तद्वत् किंच वयं प्रवसन्तः पुनर्ददताभिमतं अथवा चिरकाल-विलंबकोपेनाहिंसया जानताअविस्मरतामदीयमयंचिरकालंगतः कोयमितिसन्देहमकुर्वतामदीयो-यमितिबुध्यमानेनेत्यर्थः उक्तलक्षणेन बन्धुजनेन संगमेहि यद्वा पूर्वार्धे प्रवसतोवाक्यं उत्तरार्धं बन्धूनां वर्धमन्वयः ददताअभिमतमुपार्जितं यच्छता अथवा प्रवासकोपेन अहिंसताजानता सस्नेहमधिगच्छता प्रवसता संगमेमहि ॥ १५ ॥

१५. सूर्य और चन्द्र जिस तरह से निरालम्ब मार्ग में राक्षसादि के उपद्रव के बिना सञ्चरण करते हैं, उसी तरह से हम लोग भी मार्ग में सुखपूर्वक विचरण करें। प्रवास में चिरकाल हो जाने से भी अक्रुद्ध और स्मरण करनेवाले बन्धुओं से हम मिलित हों।

॥ इतिचतुर्थस्यतृतीयेसप्तमोवर्गः ॥ ७ ॥

प्रश्यावाश्वेतिसप्तदशर्चमष्टमंसूक्तं अत्रेयमनुक्रमणिका—प्रश्यावाश्वन्यूनाश्यावाश्वोमा-रुतंहत्यपंक्तिःषट्पन्त्याचेति । आत्रेयःश्यावाश्वऋषिः हतदितिमयोमादिवमावोनिदशसूक्तानि मरुद्देवत्यानि षष्ठीसप्तदशीचपंक्त्यौ शिष्टाःपंक्त्यंतपरिभाषयानुष्टुभः गतोविनियोगः ।

प्रश्यावाश्वधृष्णुयार्चामरुद्भिर्ऋक्वभिः ।
येअद्रोघमनुष्वधंश्रवोमदन्तियज्ञियाः ॥ १ ॥

प्र । श्यावऽअश्व । धृष्णुऽया । अर्च । मरुत्ऽभिः । ऋक्वऽभिः ।
ये । अद्रोघम् । अनुऽस्वधम् । श्रवः । मदन्ति । यज्ञियाः ॥ १ ॥

हेश्यावाश्व एतन्नामकऋषे धृष्णुया धृष्णुत्वं ऋक्वभिः मरुद्भिः स्तुत्यान्मरुतः प्रार्चं विभीषार्थेतृतीया एवं स्वयमेवसंप्रेष्यति यद्वा यजमानोहोतारंश्यावाश्वंब्रूते यद्वा मरुद्भि-र्मरुत्सदृशैर्ऋक्वभिःस्तोतृभिःसहत्वमेवार्च स्तुहीत्यर्थः येमरुतोयज्ञियायज्ञार्हाअनुष्वधं प्रत्य-हंहविर्लक्षणमन्नमदानं स्वधानुषक्ताद्वा अद्रोघमहिंसकं श्रवोन्नंलब्ध्वा मदन्तिहृष्यन्ति ॥ १

१. हे श्यावाश्व ऋषि, तुम धीरता से स्तुति-योग्य मरुतों की अर्चना करो। यागयोग्य मरुद्गण प्रतिदिन हविर्लक्षण अहिंसक अन्न को प्राप्त करके प्रमुदित होते हैं।

तेहिस्थिरस्यशवसःसखायःसन्तिधृष्णुया ।
तेयामन्नाधृषद्विनस्त्मनापान्तिशश्वतः ॥ २ ॥

ते । हि । स्थिरस्य । शवसः । सखायः । सन्ति । धृष्णुऽया ।
ते । यामन् । आ । धृषत्ऽविनः । त्मना । पान्ति । शश्वतः ॥ २ ॥

तेहि तेखलु स्थिरस्याविचलितस्य शवसोबलस्य सखायःसन्ति भवन्ति धृष्णुया धृष्णवः तेचयामन्ना आइतिचार्थे गमनेपि धृषद्विनोधर्षणवन्तः त्मना आत्मना अनुग्रहेणैव अस्मदुपकारमनपेक्ष्यैव शश्वतोबहूनस्मत्पुत्रभृत्यादीन् पान्तिरक्षन्ति ॥ २ ॥

२. वे अविचलित बल के सखा हैं, वे धीर हैं, वे मार्ग में परिभ्रमण करते हैं और स्वेच्छापूर्वक हमारे पुत्र-भृत्यादि की रक्षा करते हैं।

तेस्पन्द्रासोनोक्षणोतिष्कन्दन्तिशर्वरीः ।
मरुतामधामहोदिविक्षमाचमन्महे ॥ ३ ॥

ते । स्पन्द्रासः । न । उक्षणः । अति । स्कन्दन्ति । शर्वरीः ।
मरुताम् । अध । महः । दिवि । क्षमा । च । मन्महे ॥ ३ ॥

तेमरुतः स्पन्द्रासः स्पन्दनशीलाः उक्षणोजलस्यसेक्तारश्च नेतिचार्थे यस्मात्स्पन्द्राः अन्येषांतस्मात्शर्वरीः शर्वर्योरात्रयः कालावयवानित्यर्थः तानतिस्कन्दन्ति अतिक्रम्यगच्छन्ति नित्याइत्यर्थः यस्मादेतेएवंविधाः तस्मात् मरुतां अध अधुना महस्तेजोदिविद्युलोके क्षमा क्षमायांभूमौचवर्तमानं मन्महे स्तुमः ॥ ३ ॥

३. स्पन्दनशील और जलवर्षक मरुद्गण रात्रि को अतिक्रम करके गमन करते हैं। जिस लिए वे इस प्रकार के हैं; इसी लिए हम अभी मरुतों के द्युलोक और भूमि में वर्तमान तेज की स्तुति करते हैं।

मरुत्सुवोदधीमहिस्तोमंयज्ञंचधृष्णुया ।
विश्वेयेमानुषायुगापान्तिमर्त्यंरिषः ॥ ४ ॥

मरुत्ऽसु । वः । दधीमहि । स्तोमम् । यज्ञम् । च । धृष्णुऽया ।
विश्वे । ये । मानुषा । युगा । पान्ति । मर्त्यम् । रिषः ॥ ४ ॥

हेअध्वर्युहोत्रादयोवोयूयंमरुत्सु धृष्णुया धर्षकेषु दधीमहि व्यत्ययेनोत्तमः धत्त किं स्तोमं स्तोत्रं यज्ञंच इज्यते अनेनेतियज्ञंहविः तदुभयंकिमर्थंदीयतइति येमरुतोविश्वेस-र्वेपि मानुषा मानुषाणि युगा युगानि सर्वेषुकालेष्वित्यर्थः मर्त्यं मरणधर्माणं यजमानं रिषोहिंसकात् सकाशात्पान्ति रक्षन्ति ॥ ४ ॥

४. हे होताओ, तुम लोग धीरतापूर्वक मरुतों को किस लिए स्तवन और हव्य प्रदान करते हो? इसी लिए कि वे सम्पूर्ण मरणशील मनुष्यों को सब काल में हिंसकों से बचाते हैं।

अथपंचमी—

अर्हन्तोयेसुदानवोनरोअसामिशवसः ।
प्रयज्ञंयज्ञियेभ्योदिवोअर्चामरुद्भ्यः ॥ ५ ॥ ८ ॥

अर्हन्तः । ये । सुऽदानवः । नरः । असामिऽशवसः । प्र ।
यज्ञम् । यज्ञियेभ्यः । दिवः । अर्च । मरुत्ऽभ्यः ॥ ५ ॥ ८ ॥

हेहोतः हेआत्मन्वा येअर्हन्तः पूज्याः सुदानवः शोभनदानाः नरोनेतारः कर्मणां असामिशवसोऽनल्पबलाःसन्ति तेभ्योयज्ञियेभ्योयज्ञार्हेभ्योदिवोद्योतमानेभ्योमरुद्भ्यः विभक्तिवचनयोर्व्यत्ययः यद्वा कर्मणिषष्ठी दीर्घं यज्ञं यज्ञसाधनंहविः प्रार्च पूजय प्रयच्छेत्यर्थः अथवा दिवोन्तरिक्षादागतेभ्यइतिसंबन्धः ॥ ५ ॥

५. हे होताओ, जो पूजनीय, सुन्दर दानविशिष्ट, कर्म के नेता और अधिक बलवाले हैं, ऐसे यागयोग्य द्युतिमान् मरुतों को यज्ञसाधन हव्य प्रदान करो।

आरुक्मैरायुधानरऋष्वाऋष्टीरसृक्षत ।
अन्वेनाँअहविद्युतोमरुतोजज्झतीरिवभानुरर्तत्मनादिवः ॥ ६ ॥

आ । रुक्मैः । आ । युधा । नरः । ऋष्वाः । ऋष्टीः । असृक्षत ।
अनु । एनान् । अह । विऽद्युतः । मरुतः । जज्झतीःऽइव ।
भानुः । अर्त । त्मना । दिवः ॥ ६ ॥

नरोवृष्टेर्नेतारः ऋष्वाः महान्तोमरुतोरुक्मैः रोचमानैराभरणविशेषैरारोचन्तइतिशेषः उपसर्गश्रुतेःसंभवक्रियाध्याहारः यथायुधाप्रहरणसाधनेनायुधेन आरोचन्ते एते मरुतः ऋष्टीः आयुधविशेषान् असृक्षत प्रक्षिपन्ति मेघभेदार्थं एनान्मरुतोविद्युतोपि जज्झतीरिव शब्दकारिण्यआपइव जज्झतीरापोभवन्तिशब्दकारिण्यइतिनिरुक्तं । अन्वह अनुगच्छन्त्येव दिवोद्योतमानस्य मरुद्गणस्य भानुर्दीप्तिः त्मना स्वयमेव अर्त निरगात् ॥ ६ ॥

६. वृष्टि के नेता महान् मरुद्गण रोचमान आभरण-विशेष से तथा आयुध-विशेष से शोभित होते हैं। मेघभेदन के लिए वे आयुध-विशेष को प्रक्षिप्त करते हैं। विद्युत् शब्द करनेवाली जलराशि की तरह मरुतों का अनुगमन करती है। द्युतिमान् मरुतों की दीप्ति स्वयम् निःसृत होती है।

अथसप्तमी—

येवावृधन्तपार्थिवायउरावन्तरिक्षआ ।
वृजनेवानदीनांसधस्थेवामहोदिवः ॥ ७ ॥

ये । ववृधन्त । पार्थिवाः । ये । उरौ । अन्तरिक्षे । आ । वृजने ।
वा । नदीनाम् । सधऽस्थे । वा । महः । दिवः ॥ ७ ॥

येमरुतः पार्थिवाः पृथिवीसंबद्धाःसन्तोववृधन्तवर्धन्ते येचोरौ महत्यन्तरिक्षेच ववृधन्त आइतिचार्थे नदीनां नदनवतीनां वृजनेबलेववृधन्त महोमहतः दिवोद्युलोकस्य सधस्थेवा सहस्थानेच ववृधन्त उभयत्रवाशब्दश्चार्थे एवंसर्वत्रवर्धमानामरुतोवृष्ट्यर्थमृष्टीरसृक्षतेतिपूर्वेणसंबन्धः ॥ ७ ॥

७. जो पृथ्वी-सम्बन्धी मरुद्गण हैं, और वर्द्धमान होते हैं, जो महान् अन्तरिक्ष में वर्द्धमान होते हैं, वे नदियों के बल (धारा) में तथा महान् द्युलोक के मध्य में वृद्धि प्राप्त करें। इस प्रकार वृष्टि के लिए सर्वत्र वर्द्धमान मरुत् मेघभेदन के लिए आयुध-विशेष को प्रक्षिप्त करते हैं।

शर्धोमारुतमुच्छंससत्यशवसमृभ्वसम् ।
उतस्मतेशुभेनरःप्रस्यन्द्रायुजतत्मना ॥ ८ ॥

शर्धः । मारुतम् । उत् । शंस । सत्यऽशवसम् । ऋभ्वसम् । उत ।
स्म । ते । शुभे । नरः । प्र । स्यन्द्राः । युजत । त्मना ॥ ८ ॥

हेस्तोतः मारुतं शर्धोबलं उदुत्कृष्टं शंस स्तुहि कीदृशं शर्धः सत्यशवसं सत्यवेगं ऋभ्वसं महदतिप्रवृद्धं उतस्मापिच नरोवृष्टेर्नेतारस्तेमरुतः शुभे उदकार्थं प्रयुजत प्रयुंजत सम्योजयत त्मना आत्मनैव जगद्रक्षाबुद्ध्यैव स्यन्द्राः चलनस्वभावाः पृषतीरित्यर्थः ॥ ८ ॥

८. हे स्तोताओ, मरुतों के उत्कृष्ट बल की स्तुति करो। वह बल अत्यन्त प्रवृद्ध तथा सत्यमूल है। वृष्टि के नेता मरुद्गण, गमनशील होकर सबकी रक्षा-बुद्धि से, जल के लिए, स्वयं परिभ्रान्त होते हैं।

उतस्मतेपरुष्ण्यामूर्णावसतशुन्ध्यवः ।
उतपव्यारथानामद्रिंभिन्दन्त्योजसा ॥ ९ ॥

उत । स्म । ते । परुष्ण्याम् । ऊर्णाः । वसत । शुन्ध्यवः ।
उत । पव्या । रथानाम् । अद्रिम् । भिन्दन्ति । ओजसा ॥ ९ ॥

उदस्त अपिच येमरुतः परुष्ण्यां एतन्नामिकायांनद्यां वर्तन्ते मरुणाः दीप्तीः शुन्ध्य-वः शोधिकाः अपः सर्वत आच्छादयन्ति तेउतापिच पव्या नेम्या रथानां स्वकीयानां र-थचक्रेणौजसा बलेनचाद्रिंभिन्दन्ति मेघंगिरिंवाविदारयन्ति ॥ ९ ॥

९. मरुद्गण परुष्णी नामक नदी में वर्तमान रहते हैं और सबको शुद्ध करनेवाली दीप्ति-द्वारा अपने को आच्छादित करते हैं। वे अपने रथचक्र के द्वारा या बल के द्वारा मेघ अथवा पर्वत को विदीर्ण करते हैं।

आपथयोविपथयोन्तस्पथाअनुपथाः ।
एतेभिर्मह्यंनामभिर्यज्ञंविष्टारओहते ॥ १० ॥ ९ ॥

आऽपथयः । विऽपथयः अन्तःऽपथाः अनुऽपथाः । एतेभिः । मह्यम् । नामऽभिः । यज्ञम् । विऽस्तारः । ओहते ॥ १० ॥ ९ ॥

आपथयः अस्मदभिमुखमार्गेयेषांतेताहशाः विपथयोविष्वङ्मार्गाः अन्तस्पथाः दरीगु-पिरादिमार्गाः अनुपथाः अनुकूलमार्गाश्च येमरुतःसन्ति ते एतेभिः एवंचतुर्विधैर्नामभिर्नामकैः स्वरूपैर्मह्यं मदर्थं यज्ञं विस्तारः विस्तृताःसन्तः ओहते वहन्ति यद्वा एवंनामभिरुक्तैः सार्धंयज्ञमोहते ॥ १० ॥

१०. जो मरुद्गण हम लोगों के अभिमुख मार्ग से गमन करते हैं, जो सर्वत्र गमन करते हैं, जो गिरि-कन्दराओं में गमन करते हैं और जो अनुकूल मार्गगामी हैं, वे उपर्युक्त चारों नामवाले मरुद्गण विस्तृत होकर हमारे लिए यज्ञ वहन करते हैं।

अधानरोन्योहतेधानियुतओहते ।
अधापारावताइतिचित्रारूपाणिदर्श्या ॥ ११ ॥

अध । नरः । नि । ओहते । अध । निऽयुतः । ओहते । अध । पारावताः । इति । चित्रा । रूपाणि । दर्श्या ॥ ११ ॥

अथ अथ नरोभिमतवृष्ट्यादिनेतारोन्योहते नितरांवहन्तिजगत् अथ नियुतः स्वयमेव मिश्रयितारः सन्तः ओहते अथाप पारावताः परतद्दूरदेशःतत्संबन्धिनश्च अन्तरिक्षादिदूरदेशे ग्रहताराभेघादिधारकाःसन्तः ओहतइत्यर्थः इत्युक्तप्रकारेण तेषांरूपाणि चित्रा नानाविधा-नि चायनीयानिवा दर्श्यास्तन्यापारैर्दर्शनीयानिभवंतीतिविशेषः ॥ ११ ॥

११. अभिमत वृष्ट्यादि के नेता जगत् का अतिशय वहन करते हैं। स्वयं सम्मिलित करनेवाले जगत् का अतिशय वहन करते हैं। दूर देश अन्तरिक्ष में वे ग्रह, तारा, मेघ आदि को धारण करते हैं। इस प्रकार से उनके रूप नानाविध और दर्शनीय होते हैं।

अथद्वादशी—

छन्दःस्तुभःकुभन्यवउत्समाकीरिणोनृतुः ।
तेमेकेचिन्नतायवऊमाआसन्दृशित्विषे ॥ १२ ॥

छन्दःऽस्तुभः । कुभन्यवः । उत्सम् । आ । कीरिणः । नृतुः । ते । मे । के । चित् । न । तायवः । ऊमाः । आसन् । दृशि । त्विषे ॥ १२ ॥

छन्दःस्तुभः छन्दोभिःस्तोतारः कुभन्यवः उदकेच्छवः कीरिणः स्तोतारः उत्सं कूपमपेक्ष्य तृषिताय गोतमाय यान्मरुतः आनृतुः सर्वदोऽकुर्वन् अनयन्वास्तोत्रं यद्वा येछन्दस्तुभः छन्दोभिःस्तुत्याः स्तोभतिःस्तुतिकर्मा कुभन्यवः सेकारोवृष्ट्युदकस्य कुभि-स्पन्दनकर्मा कीरिणः स्तोतुः गोतमस्यपानार्थं उत्सं कूपं आनृतुः आनीतवन्तः अ-सिंचन्नुत्संगोतमायतृष्णजइतिश्रुतं । नृतमेइत्यस्यवानर्तनोर्वाविशेषमात्रार्थस्येदंरूपं तेमरुतः केचित् मे मह्यं तायवोन कदाचिदप्यदृश्यास्तस्कराइवस्थिताः ऊमारक्षकाः दृशिदर्शने आसन् विषयभूताअभवन् केचित् त्विषे शरीरदीप्त्यै बलायचासन् प्राणरूपेणेतिभावः ॥ १२ ॥

१२. छन्द-द्वारा स्तुति करनेवाले और जल की इच्छा करनेवाले स्तोता लोगों ने मरुतों की स्तुति की थी तथा तृषित गोतम के पानार्थ कूप का आनयन किया था। उनमें कुछ मरुतों ने अदृश्य तस्कर की तरह स्थित होकर हमारी रक्षा की थी तथा कितने ही प्राण रूप से दृश्यमान होकर शरीर का बल साधन किया था।

यऋष्वाऋष्टिविद्युतःकवयःसन्तिवेधसः ।
तमृषेमारुतंगणंनमस्यारमयागिरा ॥ १३ ॥

ये । ऋष्वाः । ऋष्टिऽविद्युतः । कवयः । सन्ति । वेधसः । तम् । ऋषे । मारुतम् । गणम् । नमस्य । रमय । गिरा ॥ १३ ।

येमरुतः ऋष्वाः दर्शनीयाः ऋष्टिविद्युतः आयुधैर्विद्योतमानाः कवयोमेधाविनोवेध-सः सर्वस्यविधातारः सन्ति तं तेषांमारुतंगणं रमया रमणीययागिरास्तुत्या हेऋषे श्यावा-श्व नमस्य परिचर स्तुहि ॥ १३ ॥

१३. हे श्यावाश्व ऋषि, जो मरुद्गण दर्शनीय विद्युद्रूपी आयुध से विद्योतमान, मेधावी और सबके विधाता हैं, उन मरुद्गण की, रमणीय स्तुति से, तुम परिचर्या करो।

अच्छऋषेमारुतंगणंदानामित्रंनयोषणा ।
दिवोवाधृष्णवओजसास्तुताधीभिरिषण्यत ॥ १४ ॥

---

१ ऋ० सं० १.५.१०.।

अच्छ॑ । ऋ॒षे॒ । मारु॑तम् । ग॒णम् । दा॒ना । मि॒त्रम् । न ।
यो॒षणा॑ । दि॒वः । वा॒ । धृ॒ष्ण॒वः॒ । ओज॑सा । स्तु॒ताः ।
धी॒भिः । इ॒ष॒ण्य॒त॒ ॥ १४ ॥

हे ऋषे मारुतंगणं मरुत्संघं मित्रंन आदित्यमिव दाना हविर्दानेन योषणा यौते-रिदंरूपं यौतीवियोजस्तुतिः तयावाच्छ आगच्छेतिशेषः ऋषेः उत्तरार्धंप्रत्यक्षवादः ओ-जसा बलेन हेधृष्णवोधर्षणकामरुतः दिवोवा द्युलोकाद्वा वाशब्दश्रुतेरितरलोकद्वयाद्वा धी-भिरस्मदीयाभिःस्तुतिभिः स्तुताइषण्यत गच्छतयज्ञं ॥ १४ ॥

१४. हे ऋषि, तुम हविर्दान तथा स्तुति के साथ मरुतों के निकट आदित्य की तरह उपस्थित होओ। हे बल-द्वारा पराभूत करनेवाले मरुतो, तुम लोग द्युलोक से अथवा अन्य दोनों लोकों से हमारे यज्ञ में आगमन करो। हम सब तुम्हारी स्तुति करते हैं।

नूमन्वानएषांदेवाँअच्छानवक्षणा ।
दानासचेतसूरिभिर्यामश्रुतेभिरञ्जिभिः ॥ १५ ॥

नु । म॒न्वा॒नः । ए॒षा॒म् । दे॒वान् । अच्छ॑ । न । व॒क्षणा॑ । दा॒ना ।
स॒चे॒त॒ । सू॒रिऽभिः॑ । याम॑ऽश्रुतेभिः । अ॒ञ्जिऽभिः॑ ॥ १५ ॥

नुक्षिप्रं एषां मरुतां एवान्मरुतइत्यर्थः मन्वानः स्तुवन् देवान्मरुद्व्यतिरिक्तान् वक्षणा वहनेननिमित्तेन अच्छ अभिप्राप्तुंनगच्छति सस्तोता सूरिभिर्मेधाविभिः प्रेरयितृभिः यामश्रुतेभिः शीघ्रगमनेनप्रसिद्धैः अञ्जिभिः फलस्यव्यञ्जकैर्मरुद्भिः सर्वाःसंपत्पर्येतृवीयाः वक्तलक्षणेभ्योम-रुद्भ्योदानाअभिमतदानानि सचेतसंगच्छते ॥ १५ ॥

१५. स्तोता शीघ्रता से मरुतों की स्तुति करके अन्य देवों की अभि-प्राप्ति-कामना नहीं करते हैं। स्तोता ज्ञानसम्पन्न, शीघ्र गमन में प्रसिद्ध तथा फलदाता मरुतों से अभिमत दान प्राप्त करते हैं।

अथपरोक्षा—

प्रयेमेबन्ध्वेषेगांवोचन्तसूरयःपृश्निंवोचन्तमातरम् ।
अधापितरमिष्मिणंरुद्रंवोचन्तशिक्वसः ॥ १६ ॥

प्र । ये । मे॒ । ब॒न्धु॒ऽए॒षे । गाम् । वोच॑न्त । सू॒रयः॑ । पृश्नि॑म् ।
वो॒च॒न्त॒ । मा॒तर॑म् । अध॑ । पि॒तर॑म् । इ॒ष्मिण॑म् । रु॒द्रम् ।
वो॒च॒न्त॒ । शिक्व॑सः ॥ १६ ॥

येमरुतोमेमसं वन्ध्वेने स्वेषांवन्धूनामन्वेषणेसति सूरयः प्रेरकाः गां माध्यमिकांवाचं गोदेवतांवा मवोचन्त मावोचन् अवशिष्टस्त्वेवांक्यं मेकाविर्मरुद्भाक्यमनुवदति यस्मादुक्तयोर्नि-
पातयोर्यच्छब्दानन्वयाभिघातः तेषुग्निं धुदेवतां पृश्निवर्णांगांवा मातरंवोचन्तअमुवत् पृश्नि-
र्वैवैपयसोमरुतोजाताइतिश्रुतेः। अथाथ पितरं स्वकीयं इष्मिणं गमनवन्तमन्नवन्तंवा रुद्रं वोचन्त शिक्वसः शक्तास्ते मरुतां रुद्रेणपुत्रत्वपरिग्रहोबहुकृत्वउपपादितः॥ १६॥

१६. जिन प्रेरक मरुतों ने हमें अपने बन्धुओं के अन्वेषण में यह वचन कहा था। उन्होंने द्युदेवता अथवा पृश्निवर्ण गौ को माता बताया था और अन्नवान् अथवा गमनवान् रुद्र को अपना पिता बताया था, वे समर्थ हैं।

सप्तमेंसप्तशाकिनएकमेकाशतादुदुः।
यमुनायामधिश्रुतमुद्राधोगव्यंमृजेनिराधोअश्व्यंमृजे॥१७॥१०॥

सप्त। मे। सप्त। शाकिनः। एकम्ऽएका। शता। ददुः। यमुनायाम्। अधि। श्रुतम्। उत्। राधः। गव्यम्। मृजे। नि। राधः। अश्व्यम्। मृजे॥ १७॥ १०॥

सप्त सप्तसंख्याकाः संघाः सप्तगणावैमरुतइतिश्रुतेः। दितिगर्भेवर्तमानंवायुमिन्द्रःप्रवि-
श्य सप्तधाविदार्य पुनरेकैकं सप्तधाव्यदारयत् तेएकोनपंचाशन्मरुद्गणाअभवन्निति पुराणेषुप्र-
सिद्धं तेच सप्तसप्तसंख्याकाः शाकिनः सर्वमपिकर्तुंशक्ताः तेचैकमेका एकैकोगणोमह्यंशतानि शत-
संख्यानि गवाश्वयूथानिददुः वचयन्तः प्रयच्छन्त्वितियावदाशीः तैर्दत्तं यमुनायांनद्यां अधि
अयंसप्तम्यर्थानुवादी सप्तश्रुतं प्रसिद्धं गव्यं गोसमूहात्मकं गोसंबन्धिवा राधोधनं उन्मृजे
उन्मार्जयामि तथातैर्दत्तं अश्व्यं अश्वसमूहात्मकं तत्संबन्धिवा राधोनिमृजे निमार्ज्मि॥ १७॥

१७. सप्त-सप्त-संख्यक समर्थ मरुद्गण एक-एक होकर हमें शतसंख्यक गो-अश्व आदि दें। इनके द्वारा प्रदत्त गोसमूहात्मक प्रसिद्ध धन को हम यमुनातीर में प्राप्त करें। उनके द्वारा प्रदत्त अश्व-समूहात्मक धन को प्राप्त करें।

॥ इतिचतुर्थस्यतृतीयेदशमोवर्गः॥ १०॥

कोवेदजानमितिषोडशर्चंनवमंसूक्तं श्यावाश्वस्यार्षं आद्यापंचमीदशम्येकादशीपंचदश्यः ककुभः षष्ठीसप्तमीनवमीत्रयोदशीचतुर्दशीषोळश्यःसतोबृहत्यः अष्टमीद्वादशीचगायत्र्यौ द्वि-
तीयाबृहती तृतीयाअनुष्टुप् चतुर्थीपुरउष्णिक् मरुतोदेवता तथाचानुक्रान्तं—कोवेदषोळशाक-
कुब्बृहत्यनुष्टुप्पुरउष्णिक्ककुप्सतोबृहत्यौगायत्रीसतोबृहतीककुभौगायत्रीसतोबृहत्यौककुप्सत-
तोबृहत्यौति। विनियोगोलैंगिकः।

---

१ तै० सं० २. २. ११.। २ तै० सं० २. २. ५.।

तत्र प्रथमा—

कोवेद॒जानमेषां॒कोवा॑पु॒रासु॒म्नेष्वा॑सम॒रुता॑म्। यद्यु॑यु॒ज्रेकि॑ला॒स्यः॑ ॥१॥

कः। वे॒द॒। जान॑म्। ए॒षा॒म्। कः। वा॒। पु॒रा। सु॒म्नेषु॑। आ॒स॒।
म॒रुता॑म्। यत्। यु॒यु॒ज्रे। कि॒ला॒स्यः॑। १॥

एषां मरुतां पूर्वसूक्ते प्रस्तुतत्वादन्वादेशविषयत्वादेषामित्यस्य निघातः जानमुत्पत्तिं कोवेद जानातिकःपुमान् कोवापुरापूर्वं अप्येषांमरुतां सुम्नेषु सुखेषु आस भवति यद्यदा एते किलास्यः किलासीः पृषतीरित्यर्थः तायुयुज्रे रथेयोजितवन्तः तदैषां स्थितिं मर्त्यल- क्षणानिसुखानिच कोजानातीत्यर्थः वेगविषये सर्वत्रवायोरुपमानत्वादितिभावः ॥ १ ॥

१. कौन पुरुष मरुतों की उत्पत्ति को जानता है? कौन पहले मरुतों के सुख में वर्तमान था? जब उन्होंने पृथ्वी को रथ में युक्त किया था, तब इनके बल-रक्षक सुख को कौन जानता था?

ऐता॒न्रथे॑षुत॒स्थुषः॒कःशु॑श्राव॒क॒था य॑युः।
कस्मै॑सस्रुःसु॒दासे॒अन्वा॒पय॒इळा॑भिर्वृ॒ष्टयः॑स॒ह ॥ २ ॥

आ। ए॒तान्। रथे॑षु। त॒स्थुषः॑। कः। शु॒श्रा॒व॒। क॒था। य॒युः॒। कस्मै॑।
स॒स्रुः॒। सु॒ऽदासे॑। अनु॑। आ॒पयः॑। इळा॑भिः। वृ॒ष्टयः॑। स॒ह ॥ २ ॥

एतान्मरुतोरथेषु तस्थुषः स्थितवतः कआशुश्राव श्रावयेदित्यर्थः यद्वैषां कोशध्वनिं रथध्वनिंच कःशृणुयात् कथा कथं ययुर्गच्छन्ति तदपिकोजानाति यद्वा यान् कथमन्येदेवा- दयोऽनुगच्छेयुः कस्मै सुदासे सुदानाय आपयोबन्धुभूताब्याप्ताः वृष्टयोवर्षकाः अयंकर्तृ- रितिप्र इळाभिर्बहुविधैरन्नैःसह सहिताः अनुसस्रुः अनुक्रमेणावतरेयुः ॥ २ ॥

२. ये मरुद्‌गण रथ पर उपविष्ट हुए हैं, यह किसने सुना है अथवा इनकी रथध्वनि को किसने सुना है? यह किस प्रकार गमन करते हैं, यह कौन जानता है? अथवा देव आदि किस प्रकार इनका अनुगमन करें? किस दानशील के लिए बन्धुभूत वर्षक मरुद्‌गण, बहुत अन्न के साथ, अवतीर्ण होंगे?

तेम॑आहु॒र्यआ॑य॒युरुप॒द्युभि॒र्विभि॒र्मदे॑।
नरो॒मर्या॑अरे॒पस॑इ॒मान्पश्य॒न्निति॑ष्टुहि ॥ ३ ॥

ते। मे॒। आ॒हुः॒। ये। आ॒ऽय॒युः। उप॑। द्युऽभिः॑। विऽभिः॑। मदे॑।
नरः॑। मर्याः॑। अ॒रे॒पसः॑। इ॒मान्। पश्य॑न्। इति॑। स्तु॒हि॒ ॥ ३ ॥

ऋषिर्मरुद्भ्यामरुत्सदृशांवमाख्यास्यन् अनया मावुभूतान्पश्यन्नाह—येमरुतः इत्यंत्र-ये मे मरुतः येऽउपायानः येमरुतोमांसामाः कैःसाधनैः शुभिर्योवमानैः विभिर्गन्तृभिरश्वैः किमर्थं मदे मदाय सोमपानजनिताय किमाहुरिति यदनुवते नरोनेतारोमर्याःमनुष्येभ्योहि-ताः अरेपसोऽकेपास्ते हेऋषे इमानस्मान् पश्यन् यथास्थितान् चक्षुषावलोकयन् स्तुहीत्याहुः यद्वा इविद्रयंपश्यन्स्तुहीति ॥ ३ ॥

३. सोमपान-जनित हर्ष के लिए द्युतिमान् अश्वों पर आरोहण करके जो मरुत् हमारे निकट आये थे, उन्होंने कहा था—वे नेता, मनुष्यों के हितकर्त्ता और मूलि-हीन हैं। इस प्रकार हम लोगों की स्थित देखकर उन्होंने कहा कि हे ऋषि, स्तवन करो।

येअ॒ञ्जिषु॒येवाशी॑षु॒स्वभा॑नवः॒स्र॒क्षु॒रु॒क्मेषु॑खा॒दिषु॑।
आ॒याारथे॑षु॒धन्व॑सु ॥ ४ ॥

ये। अ॒ञ्जिषु॑। ये। वाशी॑षु। स्वऽभा॑नवः। स्र॒क्षु। रु॒क्मेषु॑।
खा॒दिषु॑। आ॒याः। रथे॑षु। धन्व॑ऽसु ॥ ४ ॥

अनया मरुतोस्वरूपंनिरूपयति हेमरुतोयुष्माकं येमरुतःस्वभानवः स्वदीप्तयोंऽजि-षुआभरणेषु आयाःआश्रयभूताःसन्ति येच वाशीष्वायुधेषु येच स्रक्षु माल्येषु येरुक्मेषु उरोभूष-णेषु येचखादिषु हस्तपादस्थितकटकेषु हस्तेषुखादिप्रकृतिर्थपत्नुखादयईतिहश्रुतीजवतः।रथेषु धन्वसुच येचस्वभानवः आयाःसन्ति सुधन्वानइत्युमन्वः सुरथाः पृश्निमातरइतिचनिगमः। वा-चस्वर्णानस्तुमइविशेषः यद्वा येस्वभानवः स्वायत्तदीप्तयोमरुतोंऽजिषु आभरणेषु निमित्तेषु आयाआश्रयाभविष्यामः येचवाशीषुनिमित्तेषु एवंसर्वत्रयोज्यं वादृग्विधानिमान् पश्यन् स्तु-हीतिपूर्वेणसंबन्धः तेषामेवेदंवाक्यं ॥ ४ ॥

४. हे मरुतो, जो दीप्ति तुम लोगों के आभरण के आश्रयभूत है, जो आयुधों में है जो माला-विशेष में है, जो उरोभूषण में है और जो हस्त-पदस्थित कटक में है एवम् जो दीप्ति रथ तथा धनुष में विद्यमान है उन समस्त दीप्तियों की हम वंदना करते हैं।

अथपंचमी—

यु॒ष्माकं॑स्मा॒रथाँ॒अनु॑मु॒दे॑द॑धेमरुतोजीरदानवः।
वृ॒ष्टीद्यावो॒य॒तीरि॑व ॥ ५ ॥ ११ ॥

यु॒ष्माक॑म्। स्म॒। रथा॑न्। अनु॑। मु॒दे। द॒धे। म॒रु॒तः॒। जी॒र॒ऽदा॒न॒वः॒।
वृ॒ष्टी। द्यावः॑। य॒तीःऽइ॑व ॥ ५ ॥ ११ ॥

---

१ ऋ० सं० २. ४. ६.। २ ऋ० सं० ४. ३. १६.। ३ ऋ० सं० ४. ३. २१.।

हेशीरदानवः शीघ्रदानाः हेमरुतः युष्माकंरथान् अनुउद्दिश्य मुदे मोदाय दधे धारयामि करोमीत्यर्थः सामर्थ्यात्स्तुतीरितिलभ्यते स्मेतिपूरणः वृष्टीवृष्ट्यायद्याःसर्वत्रगच्छन्त्याः द्योतोदीप्तिरिवदृश्यमानान्रथानितिसंबंधः ॥ ५ ॥

५. हे शीघ्र दान देनेवाले मरुतो, वृष्टि की सर्वत्र गमनशील दीप्ति की तरह तुम लोगों के दृश्यमान रथ को देखकर हम प्रमुदित होते हैं और स्तुति करते हैं।

॥ इतिचतुर्थस्यतृतीयेएकादशोवर्गः ॥ ११ ॥

कारीयीतिस्तःपिंडयोहोतव्याः तत्रद्वितीयायाआयंनरइत्यनुवाक्या सूत्रितंच—आयंनरःसुदानवोददाशुषेविद्युन्महसोनरोअश्मदिद्यवइति।

सैषाषष्ठी—

आयंनरःसुदानवोददाशुषेदिवःकोशमचुच्यवुः।
विपर्जन्यंसृजन्तिरोदसीअनुधन्वनायन्तिवृष्टयः॥ ६॥

आ। यम्। नरः। सुऽदानवः। ददाशुषे। दिवः। कोशम्।
अचुच्यवुः। वि। पर्जन्यम्। सृजन्ति। रोदसी इति। अनु।
धन्वना। यन्ति। वृष्टयः॥ ६॥

नरोनेतारः सुदानवः शोभनदानाः मरुतोयंकोशं मेघनामैतत् अपांकोशवद्धारकं मेघं ददाशुषे हविर्दत्तवतेयजमानाय दिवोन्तरिक्षात् आअचुच्यवुः आच्यावयन्ति पर्जन्यं मेघं रोदसीअनु द्यावापृथिव्यावनुसृत्य विसृजन्ति विमोचयन्ति पश्चात् धन्वना सर्वत्र गच्छतोदकेनसह वृष्टयोवृष्टिप्रदामरुतोयन्ति सर्वत्रव्याप्नुवन्ति ॥ ६॥

६. नेता तथा शोभन दानवाले मरुद्गण हवि देनेवाले यजमान के लिए अन्तरिक्ष से जलधारक मेघ को बरसाते हैं। वे द्यावा-पृथिवी के लिए मेघ को विमुक्त करते हैं। इसके अनन्तर वृष्टिप्रद मरुत् सर्वत्र गमनशील उदक के साथ व्याप्त होते हैं।

ततृदानाःसिन्धवःक्षोदसारजःप्रसस्रुर्धेनवोयथा।
स्यन्नाअश्वाइवाध्वनोविमोचनेवियद्वर्तन्तएन्यः॥ ७॥

ततृदानाः। सिन्धवः। क्षोदसा। रजः। प्र। सस्रुः। धेनवः।
यथा। स्यन्नाः। अश्वाःऽइव। अध्वनः। विऽमोचने। वि।
यत्। वर्तन्ते। एन्यः॥ ७॥

सिन्धवः स्यन्दमानाआपः वव्दानाः निर्भिदन्योमेघात्पतन्तः क्षोदसा उदकेनसह रजोन्तरिक्षं प्रससुः प्रसरन्ति येनवोपथापयः सिंचन्त्योनवप्रसूतिकागावइव किंचदध्वान्तरे स्यन्नाआशुगमयोऽश्वाइव यथाध्वनोविमोचने मनुष्याणामध्वविमोकायसंचरन्तितद्वेत्यर्थः यद्वाएन्यः नदीनामेतद् नद्योविवर्तन्ते विविधंसंचरन्ति अथवा प्रतिनिवृत्य वर्तन्ते प्रवर्तन्तेइत्यर्थः तदेवंकुर्वन्तीविपूर्वमात्मयः ॥ ७ ॥

७. निःसिद्यमान मेघ से निःसृत जलराशि उदक के साथ अन्तरिक्ष में प्रसारित होती है, जैसे दुग्ध सिञ्चन करनेवाली नवप्रसूता गौ हो। मार्ग में जाने के लिए विमुक्त शीघ्रगामी अश्व की तरह नदियाँ महावेग से प्रधावित होती हैं।

आयातमरुतोदिवआन्तरिक्षादमादुत। मावस्थातपरावतः ॥८॥

आ। यात। मरुतः। दिवः। आ। अन्तरिक्षात्। अमात्।
उत। मा। अव। स्थात। पराऽवतः॥ ८॥

हेमरुतः परावतः अत्यन्तदूरदेशात् दिवोद्युलोकादायात तथाअन्तरिक्षादायात उतअपिच अमात् अस्माल्लोकादायात परावतइत्यपवायोऽन्यत्र परावतोदूरदेशोवस्थतद्युलोकादौ मावस्थात अवस्थितिंमाकुरुत॥ ८॥

८. हे मरुतो, तुम लोग द्युलोक से, अन्तरिक्ष से अथवा इसी लोक से आगमन करो। दूर देश द्युलोक इत्यादि में अवस्थान नहीं करो।

मावोरसानितभाकुभाक्रुमुर्मावःसिन्धुर्निरीरमत्।
मावःपरिष्ठात्सरयुःपुरीषिण्यस्मेइत्सुम्नमस्तुवः ॥ ९ ॥

मा। वः। रसा। अनितभा। कुभा। क्रुमुः। मा। वः। सिन्धुः।
नि। रीरमत्। मा। वः। परि। स्थात्। सरयुः। पुरीषिणी।
अस्मे इति। इत्। सुम्नम्। अस्तु। वः॥ ९॥

हेमरुतोवोयुष्मान् रसा नदीनामैतत् रसानदीमपतीविनिरुक्तं। रसनवती शब्दवती अनितभा इवाभावाभायस्याःसाऽनितभा नासदपीअनितभा कुभा कुत्सितवतीसैव मानिरीरमत् मानिरुद्धरमतु क्रुमुः सर्वत्रक्रमणः सिन्धुः समुद्रश्च मानिरीरमत् तथापुरीषिणीपुरीषमुदकं तद्वतीसरयुरपि मापरिष्ठात् परितस्थितवतु मानिरुणद्धु अस्मेइत् अस्मास्वेवमस्तु हर्षं त्वदागमनजनितंसुम्नं योयुष्माकंसंबन्धि युष्मत्स्वभूवम्॥ ९ ॥

९. हे मरुतो, रसा, अनितभा और कुभा नाम की नदियाँ एवम् सर्वत्र गमनशील सिन्धु (समुद्र) तुम लोगों को नहीं रोकें। जलमयी सरयू तुम लोगों को निरुद्ध नहीं करें। हम सब तुम्हारे आगमन-जनित सुख प्राप्त करें।

अथदशमी—

तंवःशर्धंरथानांत्वेषंगणंमारुतंनव्यसीनाम्।अनुप्रयन्तिवृष्टयः॥१०॥१२॥

तम् । वः । शर्धम् । रथानाम् । त्वेषम् । गणम् । मारुतम् ।
नव्यसीनाम् । अनु । प्र । यन्ति । वृष्टयः ॥ १० ॥ १२ ॥

तंमारुतमित्यनेनसंबध्यते वोयुष्माकं प्रेरकं नव्यसीनांनूतनानां रथानां शर्धं बलं त्वेषं दीप्तं तंमारुतंगणंच स्तौमीत्यर्थः यद्वा रथानां रंहणशीलानां वोयुष्माकं शर्धं परेषामभिभावुकं गणंस्तौमीत्येकमेववाक्यं अथपरोक्षकृतः वृष्टयोयुष्माननुप्रयन्ति प्रकर्षेणगच्छन्ति यद्वा वर्षकामरुतःअनुअनुकूलंप्रकर्षं यन्तिगच्छन्ति ॥ १० ॥

१०. तुम लोगों के प्रेरक नूतन रथ के बल पर और दीप्त मरुद्गण का हम स्तवन करते हैं। वृष्टि मरुतों का अनुगमन करती है अथवा वृष्टि-प्रद मरुद्गण सर्वत्र गमन करते हैं।

शर्धंशर्धंवएषांव्रातंव्रातंगणंगणंसुशस्तिभिः।अनुक्रामेमधीतिभिः॥११॥

शर्धम्ऽशर्धम् । वः । एषाम् । व्रातम्ऽव्रातम् । गणम्ऽगणम् ।
सुशस्तिऽभिः । अनु । क्रामेम । धीतिऽभिः ॥ ११ ॥

हेमरुतः एषांवोयुष्माकं शर्धंशर्धं तत्तद्बलं व्रातंव्रातं अविवक्षितगणोव्रातः तंतंव्रातं गणंगणं तंतंसप्तसप्तसमुदायात्मकंगणंगणंच सुशस्तिभिः शोभनस्तुतिभिः धीतिभिः कर्मभिः हविःप्रदानादिलक्षणैरनुक्रामेम अनुगच्छेम ॥ ११ ॥

११. हे मरुतो, हम शोभन स्तुति और हविः प्रदानादि लक्षण कार्य-द्वारा तुम्हारे बल को, अविवक्षित गण का और सप्त-सप्त समुदायात्मक गण का अनुसरण करते हैं।

अथद्वादशी—

कस्माअद्यसुजातायरातहव्यायप्रययुः।एनायामेनमरुतः॥१२॥

कस्मै । अद्य । सुऽजाताय । रातऽहव्याय । प्र । ययुः । एना ।
यामेन । मरुतः ॥ १२ ॥

अद्यास्मिन्दिने कस्मै सुजाताय रातहव्याय दत्तहविष्काय प्रययुः प्रकर्षेणगच्छेयुः एना अनेन यामेन रथेनमरुतः ॥ १२ ॥

१२. आज के दिन किस हव्य देनेवाले यजमान के निकट, प्रकृष्ट रथ-द्वारा, मरुद्गण गमन करेंगे?

अथत्रयोदशी—

येनतो॒काय॒तन॑याय धा॒न्यं१॒॑ बीजं॒ वह॑ध्वे॒ अक्षि॑तम् ।
अ॒स्मभ्यं॒ तद्ध॑त्तन॒ यद्व॒ ईम॑हे॒ राधो॑ वि॒श्वायु॒ सौभ॑गम् ॥ १३ ॥

येन॑ । तो॒काय॑ । तन॑याय । धा॒न्य॑म् । बीज॑म् । वह॑ध्वे । अक्षि॑तम् । अ॒स्मभ्य॑म् । तत् । ध॒त्त॒न॒ । यत् । वः॒ । ईम॑हे । राधः॑ । वि॒श्वऽआ॑यु । सौभ॑गम् ॥ १३ ॥

हेमरुतोयेनसदयेनमनसा तोकाय पुत्राय तनयाय तत्पुत्राय धान्यं बीजं अक्षितं अक्षीणं वहध्वे धारयध्वे तेनचित्तेनास्मभ्यं तद्धान्यंबीजं धत्तन यद्वोयुष्मानी-महे याचामहे राधोधनं विश्वायु सर्वाङ्गोपेतं कृत्स्नायुष्योपेतंवा सौभगं सौभाग्यंच तच्चधत्तने-तिसमन्वयः ॥ १३ ॥

१३. जिस दयायुक्त हृदय से तुम लोग पुत्र और पौत्र को अक्षीण धान्यबीज बहु बार प्रदान करते हो, उसी चित्त से हम लोगों को भी वह धान्यबीज प्रदान करो। क्योंकि हम लोग तुम्हारे निकट सर्वाङ्गोपेत अथवा आयुर्युक्त तथा सौभाग्यात्मक धन की याचना करते हैं।

अती॑याम नि॒दस्ति॒रः स्व॒स्तिभि॑र्हि॒त्वाव॒द्यमरा॑तीः ।
वृ॒ष्ट्वी शं योराप॑ उ॒स्रि भे॑ष॒जं स्याम॑ मरुतः स॒ह ॥ १४ ॥

अति॑ । इ॒या॒म॒ । नि॒दः । ति॒रः । स्व॒स्तिऽभिः॑ । हि॒त्वा । अ॒व॒द्यम् । अरा॑तीः । वृ॒ष्ट्वी । शम् । योः । आपः॑ । उ॒स्रि । भे॒ष॒जम् । स्याम॑ । म॒रु॒तः॒ । स॒ह ॥ १४ ॥

हेमरुतोवयं स्वस्तिभिः क्षेमैरवद्यंपापं हित्वा परित्यज्य निदोनिन्दकानरातीःशत्रूंश्च तिरस्ताघात् यद्वा तिरःअन्तर्हितान् अतीयाम अतिक्रम्यगच्छेम तिरस्कुर्मइत्यर्थः अनेना-निष्परिहारःप्रार्थितः उत्तरेणेष्टमाशिरुच्यते वृष्ट्वी वृष्टियुष्मत्प्रेरितासु सतीषु शं सुखं योः पापानांयावनंच आपउदकानि यद्वा स्यानेजस् उस्रि गोयुक्तंभेषजं यद्वाप्येवमुदकनाम तथापिपृथग्गणनाम पिधानादवस्थेयुक्तार्थमनुष्ष्यते यत्सर्वंसहस्याम लभेमहि हेमरुतोवयं यु-हा अपोयुष्मत्प्रेरिताः उदकंसर्वंकुर्वन्तु वयंसर्वेसहैवस्याम प्रजेयमुष्मत्सखायः ॥ १४ ॥

१४. हे मरुतो, हम लोग कल्याण-द्वारा पाप को परित्याग करके निन्दक शत्रुओं को जीतें। तुम्हारे द्वारा वृष्टि के प्रेरित होने पर हम सुख, पाप-निवारक उदक और गोयुक्त औषध प्राप्त करें।

अथपंचदशी—

सुदेवःसमहासतिसुवीरोनरोमरुतःसमर्त्यः । यंत्रायध्वेस्यामते ॥१५॥

सुऽदेवः । समह । असति । सुऽवीरः । नरः । मरुतः । सः ।
मर्त्यः । यम् । त्रायध्वे । स्याम । ते ॥ १५ ॥

हेसमह प्रशस्तवचनःसमहशब्दः हेपूजित मरुद्गण सुदेवः कल्याणमरुत्संज्ञकदेवोपेतः असति भवति हेनरोनेतारः हेमरुतः समर्त्यः सुवीरः शोभनपुत्राद्युपेतश्च असति भवति यंमर्त्यं त्रायध्वे पालयध्वे यएवंभवति तेवयंस्यामयुष्मदीयाः ॥ १५ ॥

१५. हे पूजित और नेता मरुतो, तुम लोग जिसकी रक्षा करते हो, वह देवों-द्वारा अनुगृहीत और शोभन पुत्र-पौत्रादि से युक्त होता है। हम लोग उसी व्यक्ति की तरह हों; क्योंकि हम लोग तुम्हारे ही हैं।

स्तुहिभोजान्स्तुवतोअस्ययामनिरणन्गावोनयवसे ।
यतःपूर्वाँइवसखीँरनुह्वयगिरागृणीहिकामिनः ॥ १६ ॥ १३ ॥

स्तुहि । भोजान् । स्तुवतः । अस्य । यामनि । रणन् । गावः ।
न । यवसे । यतः । पूर्वान्ऽइव । सखीन् । अनु । ह्वय । गिरा ।
गृणीहि । कामिनः ॥ १६ ॥ १३ ॥

हेऋषे स्तुवतः स्तुतिंकुर्वतोऽस्ययजमानस्य यामनि यज्ञे भोजान् दातॄन्मरुतःस्तुहि गावोयवसे तृणादिभक्षणायगच्छन्त्योगावोयथारमन्ते तद्वन्मरुतोपि रणन् रमन्तां यतोगच्छतोमरुतः पूर्वान् पुरातनान् सखीनिवानुह्वय आह्वय कामिनस्तुतीच्छावतोमरुतोगिरास्तुत्या गृणीहिस्तुहि ॥ १६ ॥

१६. हे ऋषि, स्तुति करनेवाले इस यजमान के यज्ञ में तुम दाता मरुद्गण की स्तुति करो। तृणादि भक्षण करने के लिए गमन करनेवाली गौओं की तरह मरुद्गण आनन्दित होते हैं। पुरातन बन्धु की तरह गमनशील मरुतों का आह्वान करो। स्तवन की इच्छा करनेवाले मरुतों की, वचन-द्वारा, स्तुति करो।

मरावर्षीतिपंचदशर्चंदशमंसूक्तं श्यावाश्वस्यार्षं मरुद्देवताकं चतुर्दशीत्रिष्टुप् शिष्टाजगत्यः अपूर्वांयपंचोनाअगतमुपान्त्याप्रिष्टुबित्यनुक्रान्तं सूक्तविनियोगोलैंगिकः आग्नेन्द्रामारुत्यामग्नुमस्यपास्प्र सूत्रितंच—मरावर्षीमरुतायस्वभानवइत्यैन्द्रीमनूच्यमारुत्यायजेदिति ।

प्रशर्धायमारुतायस्वभानवइमांवाचमनजापर्वतच्युते ।
घर्मस्तुभेदिवआपृष्ठयज्वनेद्युम्नश्रवसेमहिनृम्णमर्चत ॥ १ ॥

प्र । शर्धाय । मारुताय । स्वऽभानवे । इमाम् । वाचम् ।
अनज । पर्वतऽच्युते । घर्मऽस्तुभे । दिवः । आ । पृष्ठऽयज्वने ।
द्युम्नऽश्रवसे । महि । नृम्णम् । अर्चत ॥ १ ॥

प्रअनजेतिसंबन्धः मारुताय मरुत्संबन्धिने शर्धायबलाय इमां क्रियमाणां वाचं स्तुतिं प्रानज प्रापय कीदृशाय स्वभानवे स्वायत्ततेजसे पर्वतच्युते पर्वतस्यच्यावयित्रे घर्मस्तुभे घर्मस्यस्तोभयित्रे दिवआद्युलोकादागच्छते पृष्ठयज्वने पृष्ठैरथंतरबृहदादिभिरीज्यमानाय द्युम्नश्रवसे द्योतमानान्नाय महि महत् प्रभूतं नृम्णं धनं हविर्लक्षणमर्चत ददतेत्यर्थः ॥ १ ॥

१. मरुत्सम्बन्धी बल के लिए इस क्रियमाण स्तुति को प्रेषित करो अर्थात् मरुतों के बल की प्रशंसा करो। वे स्वयं तेजोविशिष्ट पर्वतों को विदीर्ण करनेवाले, घर्मशोषक, द्युलोक से आगत और द्युतिमान् अन्नवाले हैं। इन्हें प्रचुर अन्न प्रदान करो।

कारीर्यांप्रथमस्याःपिंड्याःप्रवोमरुतइतियाज्या सूत्रितंच—प्रवोमरुतस्तविषाउदन्यवआपंनरइति ।

प्रवोमरुतस्तविषाउदन्यवोवयोवृधोअश्वयुजःपरिज्रयः ।
संविद्युतादधतिवाशतित्रितःस्वरन्त्यापोवनापरिज्रयः ॥ २ ॥

प्र । वः । मरुतः । तविषाः । उदन्यवः । वयःऽवृधः । अश्वऽयुजः ।
परिऽज्रयः । सम् । विऽद्युता । दधति । वाशति । त्रितः ।
स्वरन्ति । आपः । अवना । परिऽज्रयः ॥ २ ॥

हेमरुतोवोयुष्माकं गणाः प्रभादुर्भवंति कीदृशागणाः तविषाः दीप्तामहान्तोवा उदन्यवः उदकेच्छवोजगद्रक्षार्थं वयोवृधोन्नस्यवर्धयितारः अश्वयुजः गमनायरथेश्वानांयोक्तारः परिज्रयः परितोगन्तारः यदा विद्युतासंदधतिसंगच्छन्ते तदानीं त्रितः त्रिषुस्थानेषु तायमानोमेघोमरुद्गणोवा वाशति शब्दयति अस्मिन्पक्षेसंघवाद्येकवचनं तदाआपःपरिज्रयःपरितोगन्त्र्यः आपोवनाअवनौभूमौस्वरंत्यधःपतंति ॥ २ ॥

२. हे मरुतो, तुम्हारे गण प्रादुर्भूत होते हैं। वे दीप्तिमान् जगद्रक्षणार्थं जलाभिलाषी, अन्न के वर्द्धयिता, गमन करने के लिए अश्वों को रथ में युक्त करनेवाले सर्वत्र गमनशील और विद्युत् के साथ सम्मिलित होनेवाले हैं। उसी समय त्रित (मेघ या मरुद्गण) शब्द करते हैं और चतुर्दिक् गमन करनेवाली जलराशि भूमि पर पतित होती है।

विद्युन्महसइतिद्वितीयाकारीयामिष्टौद्वितीयस्याःपिंडपायाज्या सूत्रितंच—विद्युन्महसोनरो-ऽश्मदिद्यवःकृष्णांनियानंहरयःसुपर्णाइति । वत्साठस्तु ।

विद्युन्महसोनरोअश्मदिद्यवोवातत्विषोमरुतःपर्वतच्युतः ।
अब्दयाचिन्मुहुराह्रादुनीवृतस्तनयदमारभसाउदोजसः ॥ ३ ॥

विद्युत्ऽमहसः । नरः । अश्मऽदिद्यवः । वातऽत्विषः । मरुतः ।
पर्वतऽच्युतः । अब्दऽया । चित् । मुहुः । आ । ह्रादुनिऽवृतः ।
स्तनयत्ऽअमाः । रभसाः । उत्ऽओजसः ॥ ३ ॥

विद्युन्महसोविद्योतमानतेजसोनरोवृष्ट्यादेर्नेतारः अश्मदिद्यवोव्याप्तायुधाः अश्मसार-मयायुधावा वातत्विषः भावदीप्तयः पर्वतच्युतः पर्वतानमिघानांवाच्यावयितारः अब्दयामुहुरु-दकानांदातारः शसोयाजादेशः चिदितिपूरणः ह्रादुनीवृतः ह्रादुन्याः अशनेःप्रवर्तकाः स्तन-यदमाः अमाशब्दःसाहित्यवाची शब्दोपेतगणाइत्यर्थः रभसा वृष्ट्यर्थमुद्युंजानाः उदोजसः उद्गतबलाः मरुतोवृष्ट्यर्थमाविर्भवन्तीत्यर्थः ॥ ३ ॥

३. द्युतिमान् तेजवाले, वृष्टि आदि के नेता, आयुध से युक्त (पत्थर रूप आयुधवाले), प्रदीप्त, पर्वत अथवा मेघ को विदीर्ण करनेवाले, बारम्बार उदक-दाता, वज्रक्षेपक, एकत्र शब्द करनेवाले, उद्गतबल, मरुद्गण वृष्टि के लिए प्रादुर्भूत होते हैं।

व्य१क्तून्रुद्राव्यहानिशिक्वसोव्य१न्तरिक्षंविरजांसिधूतयः ।
विपदज्राँअजथनावईयथाविदुर्गाणिमरुतोनाहरिष्यथ ॥ ४ ॥

वि । अक्तून् । रुद्राः । वि । अहानि । शिक्वसः । वि । अन्तरिक्षम् ।
वि । रजांसि । धूतयः । वि । यत् । अज्रान् । अजथ । नावः ।
ईम् । यथा । वि । दुःऽगानि । मरुतः । न । अह । रिष्यथ ॥ ४ ॥

हेरुद्राः रुद्रपुत्रामरुतः अक्तून् रात्रीः व्यजथेत्युत्तरार्धगतेनसंबध्यते एवंसर्वत्रापि क्षिपथे-तिवस्त्वार्थः अहा अहान्यपि व्यजथ हेशिक्वसः शक्ताः सर्वमपिकर्तुं अन्तरिक्षं व्यजथ तथा रजांसि लोकान् व्यजथ धूतयःकंपकाः यद्यदा अज्रान् मेघान् व्यजथ नावइव यथा समुद्रेवर्तमानाःनावः दुर्गाणिशत्रुनगराणि विभजथ हेमरुतोनाहरिष्यथ नैवहिंसथ ॥ ४ ॥

४. हे रुद्रपुत्र मरुतो, तुम लोग अहोरात्र को प्रचलित करो। हे सर्वसमर्थ, तुम लोग अन्तरिक्ष तथा लोकों को विक्षिप्त करो। हे कम्पन-कारी, तुम लोग समुद्रगर्भस्थ नौका की तरह मेघों को कम्पित करो। तुम लोग शत्रुओं के नगरों को विध्वस्त करो। हे मरुतो, हिंसा मत करो।

अथसप्तमी—

नसजीयतेमरुतोनहन्यतेनस्रेधतिनव्यथतेनरिष्यति ।
नास्यरायउपदस्यन्तिनोतयऋषिंवायंराजानंवासुषूदथ ॥ ७ ॥

न । सः । जीयते । मरुतः । न । हन्यते । न । स्रेधति । न । व्यथते ।
न । रिष्यति । न । अस्य । रायः । उप । दस्यन्ति । न । ऊतयः ।
ऋषिम् । वा । यम् । राजानम् । वा । सुसूदथ ॥ ७ ॥

हेमरुतोयूयं यमृषिं मंत्रद्रष्टारं ब्राह्मणं राजानंवा सुषूदथ क्षारयथ प्रेरयथ स-त्कर्मसुसक्षत्रियः राजावानजीयते अन्यैर्नपराभाव्यते जिनातेर्ज्यायपोहानावित्यस्यवारूपं हेमरुतः नहन्यते नहिंस्यते अत्यर्थं प्राणैर्नवियुज्यते नस्रेधति नक्षीयते नव्यथते नपी-ड्यते नरिष्यति नहिंस्यते अत्रहिंसाबाधमात्रं नास्यरायोधनानि नोपदस्यन्ति नोपक्षी-यन्ते तथानोऽस्योरक्षाअप्युपदस्यन्ति ॥ ७ ॥

७. हे मरुतो, तुम लोग जिस मन्त्र-द्रष्टा ब्राह्मण या राजा को सत्कर्म में प्रेरित करते हो, वह दूसरों के द्वारा न पराभूत होता है और न हिंसित होता है। वह न कभी क्षीण होता है, न पीड़ित होता है और न कोई बाधा प्राप्त करता है। उसका धन और उसकी रक्षा कभी नष्ट नहीं होती है।

कारीरीष्टौद्वितीयस्याःपिंड्यायाज्यानियुत्वंतइत्येषा सूत्रितंच—नियुत्वंतोग्रामजितोय-थानरोमेवाषस्त्वविश्वोविदुर्गेहिति ।

नियुत्वन्तोग्रामजितोयथानरोऽर्यमणोनमरुतःकवन्धिनः ।
पिन्वन्त्युत्संयदिनासोअस्वरन्व्युन्दन्तिपृथिवींमध्वोअन्धसा ॥ ८ ॥

नियुत्वन्तः । ग्रामऽजितः । यथा । नरः । अर्यमणः । न ।
मरुतः । कवन्धिनः । पिन्वन्ति । उत्सम् । यत् । इनासः ।
अस्वरन् । वि । उन्दन्ति । पृथिवीम् । मध्वः । अन्धसा ॥ ८ ॥

नियुत्वंतोनियुत्संज्ञकैरश्वैस्तद्वन्तोमरुतः ग्रामजितः संघात्मकस्यपदार्थस्यविच्छेदयि-तारः नरोनराकारानेतारोवामरुतः यथा नियुत्वन्तः अश्वंवन्तोग्रामजितः सामान्येपर्वते निखरा यत्नवन्तोऽश्ववन्तोग्रामजितःग्रामस्यजेतारोनरइवमनुष्याइवयथाभवन्ति अर्यमणोनअर्यमण-श्चयः आदित्याइवदीप्ताइत्यर्थः ताद्दशामरुतःकवंधिनः उदकवन्तोभवन्ति. यत्यदा. इनासः

ईश्वराः उत्सं कूपादिनिम्नप्रदेशं मेघं वा पिन्वन्ति प्याययंत्युदकेन यदा अस्वरन् शब्दयन्ति यदा न्युन्दन्ति पृथिवीं मध्वः मधुरस्योदकस्यान्धसासारेण यदेवंभवन्ति यद्वा यदा अस्वरन् तदा पिन्वंत्युत्समिनासः तदांधसः पृथिवींन्युन्दन्तीति ॥ ८ ॥

८. नियुत्संज्ञक अश्वों से युक्त, संघातात्मक पदार्थों के विश्लेषयिता (मिलित पदार्थों को पृथक् करनेवाले), नराकार अथवा नेता अथवा ग्रामजेता मनुष्य की तरह और आदित्य की तरह दीप्त मरुद्गण उदकवान् होते हैं। जब वे अधिपति होते हैं, तब कूपादि निम्न प्रदेश को अथवा मेघ को जलपूर्ण करते हैं और शब्दायमान होकर सुमधुर तथा सारभूत जल से पृथ्वी को सिंचित करते हैं।

प्रवत्वतीयंपृथिवीमरुद्भ्यःप्रवत्वतीद्यौर्भवतिप्रयद्भ्यः।
प्रवत्वतीःपथ्याअन्तरिक्ष्याःप्रवत्वन्तःपर्वताजीरदानवः ॥ ९ ॥

प्रवत्वती। इयम्। पृथिवी। मरुत्ऽभ्यः। प्रवत्वती। द्यौः।
भवति। प्रयत्ऽभ्यः। प्रवत्वतीः। पथ्याः। अन्तरिक्ष्याः।
प्रवत्वन्तः। पर्वताः। जीरऽदानवः ॥ ९ ॥

इयंपृथिवी मरुद्भ्योमरुतामर्थाय प्रवत्वती प्रवन्तः प्रकर्षवन्तोविस्तीर्णाः प्रदेशायस्यां साप्रवत्वती तादृशी भवति कृत्स्नापिभूमिर्मरुत्पराभवतीत्यर्थः तां सर्वामपिव्याप्नुवन्तीत्यभिप्रायः तथा द्यौरपि प्रयद्भ्यः प्रकर्षेणगच्छद्भ्यः तेभ्यः प्रवत्वतीभवति तामपिमरुतांसंचाराय तथा अन्तरिक्ष्याः अन्तरिक्षेभवाः पथ्याः सुगमपथोपि प्रवत्वतीः प्रवत्वत्योमरुद्भ्योभवन्ति पर्वताः अद्रयोमेघावा प्रवत्वन्तोभवन्ति जीरदानवः क्षिप्रदानामरुद्भ्यः ॥ ९ ॥

९. यह पृथ्वी मरुतों के लिए विस्तीर्ण प्रदेशवाली होती है अर्थात् सम्पूर्ण पृथ्वी मरुतों की है। द्युलोक भी मरुतों के संचारण के लिए विस्तीर्ण होता है। अन्तरिक्षस्थित मार्ग मरुतों के गमन के लिए विस्तीर्ण होता है। मरुतों के लिए ही मेघ या पर्वत शीघ्र वर्षक होते हैं।

यन्मरुतःसभरसःस्वर्णरःसूर्यउदितेमदथादिवोनरः।
नवोश्वाःश्रथयन्ताहसिस्रतःसद्योअस्याध्वनःपारमश्नुथ ॥ १० ॥ १५ ॥

यत्। मरुतः। सऽभरसः। स्वःऽनरः। सूर्ये। उत्ऽइते। मदथ।
दिवः। नरः। न। वः। अश्वाः। श्रथयन्त। अह। सिस्रतः। सद्यः।
अस्य। अध्वनः। पारम्। अश्नुथ ॥ १० ॥ १५ ॥

हेमरुतः सभरसः सहबलाः स्वर्णरः सर्वस्यनेतारोयूयं यद्वा सूर्यउदिते उदये सत्यहे मदथ सोमेन हेदिवोद्युलोकस्य नरोनेतारः यद्वा सोमंपातुमिच्छथेत्यर्थः तदावोश्वाः सिस्रतः

पश्चादतिविषन्त दीप्तामवय उभयत्रपुरुषव्यत्ययः यद्वा यदा अन्तुरादृजनावत्तैः समष्यन्त अविविषन्त यदा घोषं भयजनकं शब्दं विततं विस्तृतं स्वरन्ति कुरुतेत्यर्थः कस्माय-मउदकमिच्छन्तोयूयं यद्योत्तरार्थमन्तिगच्छमानपरतयाव्याख्येयः यपदा अवायसोयक्तकामाः यजमानादयः यदा समष्यन्त संगताः वृजना बलानि अविविषन्त च स्वरन्ति घोषं स्तोत्रं विततं तदानीं पिप्यतं विपुलयेतिसंबन्धः ॥ १२ ॥

१२. हे मरुतो, जब तुम लोग गमन करते हो, तब अप्रतिहत दीप्ति-शाली स्वर्ग और समुज्ज्वल वारिराशि विचलित हो जाती है। जब तुम लोग हमारे द्वारा प्रदत्त हव्य को पाकर बलशाली होते हो और उज्ज्वल भाव से दीप्ति प्रकाशित करते हो एवम् जब तुम लोग उदकवर्षण की अभिलाषा प्रकट करते हो, तब तुम लोग भीषण रूप से गर्जना करते हो।

युष्मादत्तस्यमरुतोविचेतसोरायःस्यामरथ्योवयस्वतः।
नयोयुच्छतितिष्योयथादिवोऽस्मेरारन्तमरुतःसहस्रिणम् ॥ १३ ॥

युष्माऽदत्तस्य । मरुतः । विऽचेतसः । रायः । स्याम । रथ्यः ।
वयस्वतः । न । यः । युच्छति । तिष्यः । यथा । दिवः । अस्मे इति ।
ररन्त । मरुतः । सहस्रिणम् ॥ १३ ॥

हेविचेतसोविविधप्रज्ञाहेमरुतोयुष्मादत्तस्य युष्माभिर्दत्तस्य वयस्वतोन्नवतोरायो-धनस्य स्याम भवेम स्वामिनः के रथ्योरथस्वामिनोवयं योयुष्माभिर्दत्तोराः नयुच्छति नश्यति यथा दिवःसकाशात्तिष्यआदित्योनयुच्छति तथा अस्मे अस्मासु सहस्रिणं अपरि-मितं धनं ररन्त रमयत हेमरुतः ॥ १३ ॥

१३. हे विविध बुद्धिवाले मरुतो, हम लोग रथाधिपति हैं। हम लोग तुम्हारे द्वारा प्रदत्त अन्नवान् धन के स्वामी हों। तुम्हारे द्वारा प्रदत्त धन कभी नष्ट नहीं होता है, जैसे आकाश से सूर्य कभी नहीं विलग होते हैं। हे मरुतो, हम लोगों को अपरिमित धन-द्वारा आनन्दित करो।

यूयंरयिंमरुतःस्पार्हवीरंयूयमृषिमवथसामविप्रम्।
यूयमर्वन्तंभरतायवाजंयूयंधत्थराजानंश्रुष्टिमन्तम् ॥ १४ ॥

यूयम् । रयिम् । मरुतः । स्पार्हऽवीरम् । यूयम् । ऋषिम् ।
अवथ । सामऽविप्रम् । यूयम् । अर्वन्तम् । भरताय । वाजम् ।
यूयम् । धत्थ । राजानम् । श्रुष्टिऽमन्तम् ॥ १४ ॥

हेमरुतोयूयं रयिं धनं स्पार्हवीरं स्पृहणीयैर्वीरैःपुत्रभृत्यादिभिरुपेतं धत्थ दत्थ हेमरुतो-यूयं सामविप्रं सामविविधैरपिसारं यद्वा सामसहितविप्रायस्यवादृशं ऋषिमवथ रक्षथ हे-

यूयं अर्वन्तं अश्वं वाजमन्नं चश्यावाश्वाय देवान् बिभ्रते श्यावाश्वाय धत्त हे मरुतो यूयं राजानं दीर्घस्वामिनं वा श्रुष्टिमन्तं सुखवन्तं पुत्रमित्यर्थः धत्त ॥ १४ ॥

१४. हे मरुतो, तुम लोग धन और स्पृहणीय पुत्र-भृत्यादि प्रदान करो। हे मरुतो, तुम लोग सोमसहित विप्र की रक्षा करो। हे मरुतो, तुम लोग श्यावाश्व को धन और अन्न प्रदान करो। वे देवों का यजन करते हैं। हे मरुतो, तुम लोग राजा को सुखयुक्त करो।

तद्वो॑यामि॒द्रवि॑णंसद्यऊतयो॒येना॒स्व१र्णत॒तना॑म॒नॄँर॒भि ।
इ॒दंसुमे॑मरुतोहर्यता॒वचो॒यस्य॒तरे॑म॒तर॑सा॒श॒तंहि॒माः ॥१५॥१६॥

तत् । वः॒ । या॒मि॒ । द्रवि॑णम् । स॒द्यः॒ऽऊ॒त॒यः॒ । येन॑ । स्वः॑ । न । त॒तना॑म । नॄन् । अ॒भि । इ॒दम् । सु । मे॒ । म॒रु॒तः॒ । ह॒र्य॒त॒ । वचः॑ । यस्य॑ । तरे॑म । तर॑सा । श॒तम् । हि॒माः ॥ १५ ॥ १६ ॥

हे सद्यऊतयः सद्य इदानीमेव रक्षा येषां विद्यते तादृशाः सद्योगमना वा यो युष्मान् तद्द्रविणं धनं यामि याचामहे येन धनेन नॄन् स्वान् पुत्रभृत्यादीन् अभिततनाम स्वर्ण आदित्य इव रश्मीन् हे मरुतो मे मम स्वभूतमिदं इदानीं क्रियमाणं वचः स्तोत्रं सु सुष्ठु हर्यत कामयध्वं यस्य स्तोत्रवचसः तरसा बलेन वयं शतसंख्याकान् हिमाः हेमन्तान् तरेम शतसंवत्सरं जीवेमेत्यर्थः ॥ १५ ॥

१५. हे सद्यः रक्षणशील मरुतो, तुम लोगों से हम धन की याचना करते हैं। सूर्य जिस तरह से अपनी रश्मि को दूर तक विस्तारित करते हैं, उसी तरह से हम भी अपने पुत्र-भृत्यादि को उसी धन से विस्तारित करें। हे मरुतो, तुम लोग हमारे इस स्तोत्र की कामना करो, जिससे हम सौ हेमन्त अतिक्रमण करें अर्थात् सौ वर्ष जीवित रहें।

प्रयज्यव इति दशर्चमेकादशं सूक्तं श्यावाश्वस्यार्षं मारुतं दशमीत्रिष्टुप् शिष्टा जगत्यः प्रयज्यवो दशान्त्या त्रिष्टुबित्यनुक्रमणिका। आभिप्लविके षष्ठेऽहनि आग्निमारुतशस्त्र इदं सूक्तं मारुतनिविद्धानीयं सूत्रितं च—प्रयज्यवश्च स्तोममित्याग्निमारुतमिति।

प्रय॑ज्यवोम॒रुतो॒भ्राज॑दृष्टयोबृ॒हद्वयो॑दधिरेरु॒क्मव॑क्षसः ।
ईय॑न्ते॒अश्वैः॑सु॒यमे॑भिरा॒शुभिः॒शुभं॑या॒ताम॒नु॒रथा॑अवृत्सत ॥ १ ॥

प्रऽय॑ज्यवः । म॒रुतः॑ । भ्राज॑त्ऽऋष्टयः । बृ॒हत् । वयः॑ । द॒धि॒रे॒ । रु॒क्मऽव॑क्षसः । ईय॑न्ते । अश्वैः॑ । सु॒ऽयमे॑भिः । आ॒शुऽभिः॑ । शुभ॑म् । या॒ताम् । अनु॑ । रथाः॑ । अ॒वृ॒त्स॒त ॥ १ ॥

प्रयज्यवः प्रकर्षेणयष्टारोभ्राजदृष्टयोदीप्तायुधाः मरुतः बृहत् प्रभूतम् वयोयौवनलक्षणं प्रभूतमन्नंवा दधिरे धारयन्ति रुक्मवक्षसोहारायत्तवक्षस्काः तेमरुतः सुयमेभिः सुखेननियमि-तुंशक्यैः आशुभिः शीघ्रगैरश्वैरीयन्तेप्राप्यन्ते शुभं शोभनंयथाभवतितथा यद्वोदकमभिल-क्ष्य यातां गच्छतां मरुतांरथाअन्वन्वृत्सत अनुवर्तन्ते ॥ १ ॥

१. अतिशय यष्टव्य और दीप्त आयुधवाले मरुद्गण यौवन रूप प्रभूत अन्न धारण करते हैं। वे वक्षःस्थल पर हार धारण करते हैं। सुख-पूर्वक नियमन योग्य (विनीत) तथा शीघ्रगामी अश्व उन्हें वहन करते हैं। शोभन भाव से अथवा उदक के प्रति गमन करनेवाले मरुतों के रथ सबके पश्चात् गमन करते हैं।

स्वयंदधिध्वेतविषींयथाविदबृहन्महान्तउर्वियाविराजथ।
उतान्तरिक्षंममिरेव्योजसाशुभंयातामनुरथाअवृत्सत ॥ २ ॥

स्वयम्। दधिध्वे। तविषीम्। यथा। विद। बृहत्। महान्तः।
उर्विया। वि। राजथ। उत। अन्तरिक्षम्। ममिरे। वि। ओजसा।
शुभम्। याताम्। अनु। रथाः। अवृत्सत ॥ २ ॥

हेमरुतोयूयं स्वयंमसहायेनैव दधिध्वे धारयध्वे कुरुध्वइत्यर्थः किं तविषीं बलं साम-र्थ्यं यथाविद जानीथ अप्रतिबद्धसामर्थ्याइत्यर्थः हेमहान्तोयूयं उर्वियाउरवः सन्तोविराजथ उतापिचान्तरिक्षं ओजसा बलेन विममिरे व्याप्नुथ शुभमित्यादिगतं ॥ २ ॥

२. हे मरुतो, तुम लोग जैसा जानते हो अर्थात् जो उचित समझते हो, वैसी सामर्थ्य स्वयम् धारण करते हो—तुम्हारी सामर्थ्य अप्रतिबद्ध है। हे मरुतो, तुम लोग महान् और दीर्घ होकर शोभमान होओ; अन्तरिक्ष को बल-द्वारा व्याप्त करो। शोभमान भाव से अथवा उदक के प्रति गमन करनेवाले मरुतों के रथ सबके पश्चात् गमन करते हैं।

साकंजाताःसुभ्वःसाकमुक्षिताःश्रियेचिदाप्रतरंवावृधुर्नरः।
विरोकिणःसूर्यस्येवरश्मयःशुभंयातामनुरथाअवृत्सत ॥ ३ ॥

साकम्। जाताः। सुऽभ्वः। साकम्। उक्षिताः। श्रिये। चित्।
आ। प्रऽतरम्। ववृधुः। नरः। विऽरोकिणः। सूर्यस्यऽइव।
रश्मयः। शुभम्। याताम्। अनु। रथाः। अवृत्सत ॥ ३ ॥

साकं सहैवजाताउत्पन्नाः सुभ्वः सुष्ठुभवन्तः महान्तइत्यर्थः तथैवसाकंसहैवउक्षिताः सेक्तारोवर्षकाः श्रियेचित् शोभायैएव प्रतरं प्रकृष्टतरं आसमन्ताद्ववृधुर्वर्धन्ते नरः कर्म-णांनेतारः विरोकिणः विरोचमानाः सूर्यस्येवरश्मयः सूर्यरश्मयइव शुभमित्यादिगतं ॥ ३ ॥

३. महान् मरुद्गण एक साथ ही उत्पन्न हुए हैं और एक साथ ही वर्धक होते हैं। वे अतिशय शोभा के लिए सर्वत्र वर्द्धमान हुए हैं। सूर्य-रश्मि की तरह वे यागादि कार्य के नेता तथा शोभासम्पन्न हैं। शोभमानभाव से अथवा उदक के प्रति गमन करनेवाले मरुतों के रथ सबके पश्चात् गमन करते हैं।

आ॒भू॒षेण्यं॑वोमरुतोमहित्व॒नंदि॑दृ॒क्षेण्यं॒सूर्य॑स्येव॒चक्ष॑णम् ।
उ॒तोअ॒स्माँअ॑मृत॒त्वेद॑धातनशु॒भंया॒तामनु॒रथा॑अवृत्सत ॥ ४ ॥

आ॒ऽभू॒षेण्य॑म् । वः॒ । म॒रु॒तः॒ । म॒हि॒ऽत्व॒नम् । दि॒दृ॒क्षेण्य॑म् ।
सूर्य॑स्यऽइव । चक्ष॑णम् । उ॒तो इति॑ । अ॒स्मान् । अ॒मृ॒त॒ऽत्वे ।
द॒धा॒त॒न॒ । शु॒भम् । या॒ताम् । अनु॑ । रथाः॑ । अ॒वृ॒त्स॒त॒ ॥ ४ ॥

हेमरुतः वोयुष्माकं महित्वनं महत्त्वं आभूषेण्यं स्तुत्यं किंच सूर्यस्येवचक्षणंरूपमिव दिदृक्षेण्यं दर्शनीयं उतोअपिचास्मान् अमृतत्वे मोक्षेस्वर्गइत्यर्थः यूयंदधातन धारयत शिष्टंगतं ॥४॥

४. हे मरुतो, तुम लोगों की महत्ता स्तवनीय है। तुम लोगों का रूप सूर्य की तरह दर्शनीय है। हमारे मोक्ष में अर्थात् स्वर्ग-प्राप्ति के विषय में तुम लोग हमारे सहायक होओ। शोभमानभाव से अथवा उदक के प्रति गमन करनेवाले मरुतों के रथ सबके पश्चात् गमन करते हैं।

कारीर्यांप्रथमस्याः पिण्डयाउदीरयथेत्यनुवाक्या सूत्रितंच—उदीरयथामरुतःसमुद्रतःयूयं-मरुत्स्वपियाज्यन्यदिति ।

उदी॑रयथामरुतःसमु॒द्रतो॑यू॒यंवृ॒ष्टिंव॑र्षयथापुरीषिणः ।
नवो॑दस्रा॒उप॑दस्यन्ति॒धे॒नवः॑शु॒भंया॒तामनु॒रथा॑अवृत्सत ॥५॥१७॥

उत् । ई॒र॒य॒थ॒ । म॒रु॒तः॒ । स॒मु॒द्रतः॑ । यू॒यम् । वृ॒ष्टिम् । व॒र्ष॒य॒थ॒ ।
पु॒री॒षि॒णः॒ । न । वः॒ । द॒स्राः॒ । उप॑ । द॒स्य॒न्ति॒ । धे॒नवः॑ । शु॒भम् ।
या॒ताम् । अनु॑ । रथाः॑ । अ॒वृ॒त्स॒त॒ ॥ ५ ॥ १७ ॥

हेमरुतोयूयंसमुद्रतः समुन्दनसाधनादन्तरिक्षात् उदीरयथ प्रेरयथवृष्टिं अयमेवार्थः पुनरुच्यते हेपुरीषिणः पृणतेः प्रीणातेर्वापुरीषमुदकं हेतद्वन्तोयूयं वृष्टिंवर्षयथ हेदस्राः दर्शनीयाः शत्रूणामुपक्षपयितारोवा वोयुष्माकं धेनवः प्रीणयितारोमेघाः नोपदस्यन्ति नशुष्यन्ति ॥ ५ ॥

५. हे मरुतो, तुम लोग अन्तरिक्ष से वृष्टि को प्रेरित करो। हे जलसम्पन्न, तुम लोग वर्षण करो। हे दर्शनीयो अथवा शत्रुसंहारको, तुम्हारे प्रीणयिता (सन्तुष्ट करनेवाले) मेघ कभी भी शुष्क नहीं होते हैं। शोभमानभाव से अथवा उदक के प्रति गमन करनेवाले मरुतों के रथ सबके पश्चात् गमन करते हैं।

यदश्वान्धूर्षु पृषतीरयुग्ध्वं हिरण्ययान्प्रत्यत्काँ अमुग्ध्वम् ।
विश्वा इत्स्पृधो मरुतो व्यस्यथ शुभं यातामनु रथा अवृत्सत ॥ ६ ॥
यत् । अश्वान् । धूःऽसु । पृषतीः । अयुग्ध्वम् । हिरण्ययान् ।
प्रति । अत्कान् । अमुग्ध्वम् । विश्वाः । इत् । स्पृधः । मरुतः ।
वि । अस्यथ । शुभम् । याताम् । अनु । रथाः । अवृत्सत ॥ ६ ॥

हेमरुतः यूयं यद्यदाश्वान् धूर्षु रथसंबन्धिनीष्वयुग्ध्वं योजितवन्तःस्थ कीदृशान-श्वान् पृषतीः पृषत्योमरुतामित्युक्तत्वात् पृषद्वर्णाश्ववाः सारंगीर्वाश्वशब्दवाच्या हिर-ण्ययान् हिरण्यवर्णान् अत्कान् कवचान् प्रत्यमुग्ध्वं प्रत्यमुंचव एवंकृत्वा विश्वाइत्स्पृ-धः सर्वानपिसंग्रामान् हेमरुतः व्यस्यथ विक्षिपथ शुभमित्यादिगतं ॥ ६ ॥

६. हे मरुतो, जब तुम लोग रथ के अग्र भाग में पृषती (मरुतों के घोड़े का नाम अथवा पृषद्वर्णवाली घोड़ी) अश्व को युक्त करते हो, तब हिरण्य वर्णवाले कवच को उतार देते हो। तुम लोग सब संग्रामों में विजय प्राप्त करते हो। शोभमानभाव से अथवा उदक के प्रति गमन करने-वाले मरुतों के रथ सबके पश्चात् गमन करते हैं।

न पर्वता न नद्यो वरन्त वो यत्राचिध्वं मरुतो गच्छथेदु तत् ।
उत द्यावापृथिवी याथना परि शुभं यातामनु रथा अवृत्सत ॥ ७ ॥

न । पर्वताः । न । नद्यः । वरन्त । वः । यत्र । अचिध्वम् ।
मरुतः । गच्छथ । इत् । ऊँ इति । तत् । उत । द्यावापृथिवी इति ।
याथन । परि । शुभम् । याताम् । अनु । रथाः । अवृत्सत ॥ ७ ॥

हेमरुतःवोयुष्मान् पर्वताः शिलोच्चयानवरन्त नवारयन्तु तथा नद्यश्च नवारयन्तु किन्तु यत्र यस्मिन् यज्ञादिस्थाने अचिध्वं जानीथसंकल्पयथ तत्स्थानं गच्छथेदु गच्छथैव उतापिच द्यावापृथिवीच परि परितोयाथनयाथ वृष्ट्यर्थमिति ॥ ७ ॥

७. हे मरुतो, पर्वत तथा नदियाँ तुम लोगों के लिए प्रतिरोधक नहीं हों। तुम लोग जिस किसी यज्ञादि स्थान में जाने के लिए संकल्प करते हो, वहाँ जाते ही हो। वृष्टि के लिए तुम लोग द्यावा-पृथिवी में व्याप्त होते हो। शोभमानभाव से अथवा उदक के प्रति गमन करनेवाले मरुतों के रथ सबके पश्चात् गमन करते हैं।

यत्पूर्व्यं मरुतो यच्च नूतनं यदुद्यते वसवो यच्च शस्यते ।
विश्वस्य तस्य भवथा नवेदसः शुभं यातामनु रथा अवृत्सत ॥ ८ ॥

यत्। पूर्व्यम्। मरुतः। यत्। च। नूतनम्। यत्। उद्यते। वसवः।
यत्। च। शस्यते। विश्वस्य। तस्य। भवथ। न। वेदसः।
शुभम्। याताम्। अनु। रथाः। अवृत्सत ॥ ८ ॥

हेमरुतोयूयं यत्पूर्व्यं पूर्वतनं पूर्वमनुष्ठितंयत्कर्मास्तितद्वित्यर्थः यच्चनूतनं कर्मास्ति यच्चोद्यते ऊर्ध्वमाप्यते स्तूयतेइत्यर्थः हेवसवोवासकाः यच्च शस्यते शंसनंक्रियते तस्य विश्वस्योक्तस्य नवेदसः जानन्तोभवथ ॥ ८ ॥

८. हे मरुतो, जो यागादि कार्य पूर्व में अनुष्ठित हुआ है और जो अभी हो रहा है, हे वसुओ, जो कुछ मन्त्रगीत होता है तथा जो कुछ स्तोत्रपाठ होता है, तुम लोग यह सब जानो। शोभनभाव से अथवा उदक के प्रति गमन करनेवाले मरुतों के रथ सबके पश्चात् गमन करते हैं।

मृळतनोमरुतोमावधिष्टनास्मभ्यंशर्मबहुलंवियन्तन।
अधिस्तोत्रस्यसख्यस्यगातनशुभंयातामनुरथाअवृत्सत ॥९॥

मृळत। नः। मरुतः। मा। वधिष्टन। अस्मभ्यम्। शर्म।
बहुलम्। वि। यन्तन। अधि। स्तोत्रस्य। सख्यस्य। गातन।
शुभम्। याताम्। अनु। रथाः। अवृत्सत ॥ ९ ॥

हेमरुतःनोस्मान्मृळत सुखयत मावधिष्टन असम्यक्करणादिजनितेनकोपेन मावधिष्टं किंतु अस्मभ्यं शर्म सुखं बहुलं अत्यधिकं वियन्तन कुरुत किंच स्तोत्रस्यस्तोत्रं सख्यस्य सख्यं अधिगातन अधिगच्छत स्तुतिमनुभूयास्माभिःसख्यंकुरुतेत्यर्थः ॥ ९ ॥

९. हे मरुतो, तुम लोग हमें सुखी करो। हम लोगों के द्वारा किसी अनिष्ट कार्य के हो जाने से, जो तुम्हें कोप उत्पन्न हुआ है, उससे हम लोगों को बाधा मत पहुँचाओ। हम लोगों को अत्यन्त सुख प्रदान करो। स्तुति को अवगत करके हम लोगों के साथ मैत्री करो। शोभनभाव से अथवा उदक के प्रति गमन करनेवाले मरुतों के रथ सबके पश्चात् गमन करते हैं।

यूयमस्मान्नयतवस्योअच्छानिरंहतिभ्योमरुतोगृणानाः।
जुषध्वंनोहव्यदातिंयजत्रावयंस्यामपतयोरयीणाम् ॥१०॥ १९॥

यूयम्। अस्मान्। नयत। वस्यः। अच्छ। निः। अंहतिऽभ्यः।
मरुतः। गृणानाः। जुषध्वम्। नः। हव्यऽदातिम्। यजत्राः।
वयम्। स्याम। पतयः। रयीणाम् ॥ १० ॥ १९ ॥

२. हे अग्नि, जिस प्रकार से तुम मरुतों को अत्यन्त पूजित जानते हो—उनका आदर करते हो, उसी प्रकार से वे हम लोगों के निकट उपकारक-भाव से आगमन करें। जो तुम्हारे आह्वान-श्रवण मात्र से ही आगमन करते हैं, उन भयंकर दर्शनवाले मरुतों को हव्य प्रदान-द्वारा वर्द्धित करो।

मीळ्हुष्मतीवपृथिवीपराहतामदन्त्येत्यस्मदा।
ऋक्षोनवोमरुतःशिमीवाँअमोदुध्रोगौरिवभीमयुः ॥ ३ ॥

मीळ्हुष्मतीऽइव। पृथिवी। पराऽहता। मदन्ती। एति। अस्मत्। आ। ऋक्षः। न। वः। मरुतः। शिमीऽवान्। अमः। दुध्रः। गौःऽइव। भीमऽयुः ॥ ३ ॥

मीळ्हुष्मतीप्रबलस्वामिका पराहता अन्यैरभिभूतापृथिवीव जनपृथिवीस्थजनस्तदधिवि-ष्ठमावस्यति सायथा स्वस्वामिनमुपगच्छत्यभिगच्छतितद्वदिति मरुतांसाकल्येनसर्वथापाले-ईहान्तः एवंमदन्तीहृष्यन्ती मरुत्सेना अस्मत् अस्मानित्यर्थः आएति आगच्छति हेमरुतो-वोयुष्माकं अमोबलं गणः ऋक्षोन अग्निरिव शिमीवान् कर्मवान् दुध्रोदुर्धरः गौरिवभीमयुः भीमैर्युक्तोभैषुकागौरिव यथा शिमीवान् कर्मवान् ॥ ३ ॥

३. पृथ्वी पर अधिष्ठित मनुष्य दूसरे व्यक्ति-द्वारा अभिभूत होने पर जैसे अपने प्रबल स्वामी के निकट गमन करता है, उसी प्रकार मरुत्सेना उल्लासित होकर हम लोगों के निकट आगमन करती है। हे मरुतो, तुम लोग अग्नि की तरह कर्मक्षम और भीषण की तरह दुर्द्धर्ष हो।

नियेरिणन्त्योजसावृथागावोनदुर्धुरः।
अश्मानंचित्स्वर्यंपर्वतंगिरिंप्रच्यावयन्तियामभिः ॥ ४ ॥

नि। ये। रिणन्ति। ओजसा। वृथा। गावः। न। दुःऽधुरः। अश्मानम्। चित्। स्वर्यम्। पर्वतम्। गिरिम्। प्र। च्यवयन्ति। यामऽभिः ॥ ४ ॥

येमरुतोओजसा स्वीयेनबलेन निरिणन्ति हिंसन्ति शत्रून् वृथा अनायासेन स्वसंचारमात्रेण गावोन दुर्धुरः दुःखेनहिंस्याअश्वाइव तेमरुतः स्वर्यं शब्दयन्तं अश्मानं व्याप्तपर्वतं जगत्पूरकोदकवन्तं पर्ववान्पर्वतः पर्वपुनःपृणातेःप्रीणातेर्वाइतिनिरुक्तं। तादृशं गिरिं मेघं यद्वा पर्वतमितिविशेष्यंगिरिमितिविशेषणं निगिरत्युदकमितिगिरिः तं-यामभिर्गमनैः प्रच्यावयन्ति उदकनिर्गमनार्थं ॥ ४ ॥

नि० १, २०।

४. दुर्द्धर्ष (कठिनता से हिंसनीय) अश्व की तरह जो मरुद्गण अपने बल से बिना आयास के ही शत्रुओं को विनष्ट करते हैं, वे गमन-द्वारा शब्दायमान, व्याप्त और संसार को पूर्ण करनेवाले जल से युक्त मेघ को जल के लिए प्रेरित करते हैं।

उत्तिष्ठनूनमेषांस्तोमैःसमुक्षितानाम्।
मरुतांपुरुतमम॑पूर्व्यंगवांसर्गमिवह्वये ॥ ५ ॥ ११ ॥

उत्। तिष्ठ। नूनम्। एषाम्। स्तोमैः। समऽउक्षितानाम्।
मरुताम्। पुरुऽतमम्। अपूर्व्यम्। गवाम्। सर्गम्ऽइव। ह्वये ॥ ५ ॥

हेमरुतोयूयं उत्तिष्ठ उत्तिष्ठत व्यत्ययेनैकवचनं नूनं निश्चयं एषांस्तोमैःस्तोत्रैः समुक्षितानां वर्धितानांमरुतां यद्वा स्तोमैरुपह्वयइतिसंबन्धः तादृशां मरुतां पुरुतमं बहुतमं अपूर्व्यं नविद्यतेपूर्वोयेभ्यस्तंअपूर्व्यं सर्गं संघं गवामुदकानां प्रसिद्धानांगवांवा सर्गं संघमिवह्वये आह्वये ॥ ५ ॥

५. हे मरुतो, तुम लोग उत्थित होओ। हम लोग स्तोत्र-द्वारा वर्द्धित, वारिराशि की तरह समृद्धिशाली, बलसम्पन्न और अपूर्व मरुतों का (स्तोत्र-द्वारा) आह्वान करते हैं।

युङ्ग्ध्वंह्यरुषीरथेयुङ्ग्ध्वंरथेषुरोहितः।
युङ्ग्ध्वंहरीअजिराधुरिवोळ्हवेवहिष्ठाधुरिवोळ्हवे ॥ ६ ॥

युङ्ग्ध्वम्। हि। अरुषीः। रथे। युङ्ग्ध्वम्। रथेषु। रोहितः।
युङ्ग्ध्वम्। हरी इति। अजिरा। धुरि। वोळ्हवे। वहिष्ठा।
धुरि। वोळ्हवे ॥ ६ ॥

हेमरुतोयूयं रथे युष्मदीये सर्वेषांसाधारणभूते अरुषीरारोचमानावडवाः युङ्ग्ध्वं योजयध्वं तथा रथेषु युष्मदीयेषु रोहितोरोहितवर्णांयुङ्ग्ध्वं हरी अश्वौ अजिरा अजिरौ आशुगमनौ धुरिवोळ्हवे वहनाययुङ्ग्ध्वं आदरार्थंपुनरुच्यते वहिष्ठा वोढृतमावश्वौधुरिवोळ्हवे ॥ ६ ॥

६. हे मरुतो, तुम लोग रथ में अरुषी (रोचमान वड़वा) को युक्त करो। रथसमूह में रोहित वर्ण अश्व को युक्त करो। भारवहन के लिए शीघ्र गमनवाले हरिद्वय को युक्त करो। जो वहनकार्य में सुदृढ़ हैं, उन्हें भारवहन के लिए युक्त करो।

उतस्यवाज्यरुषस्तुविष्वणिरिहस्मधायिदर्शतः।
मावोयामेषुमरुतश्चिरंकरत्प्रतंरथेषुचोदत ॥ ७ ॥

उत । स्यः । वाजी । अरुषः । तुविऽस्वनिः । इह । स्म । धायि । दर्शतः । मा । वः । यामेषु । मरुतः । चिरम् । करत् । प्र । तम् । रथेषु । चोदत ॥ ७ ॥

उतापिच स्यः सवाजी वेगवानरुषआरोचनः तुविस्वनिः प्रभूतध्वनिरश्वः अरुष-इत्यनेनरोहितइत्युक्तंभवति मरुतांहिरोहितइतिश्रुतेः । इहेदानीं दर्शतोदर्शनीयःसन् धायि र-थेनियोजितः स्मेतिपूरणः हेमरुतोवोयामेषु गमनेषु सोऽश्वश्चिरंविलंबंमाकरत् माकरोतु तं रथेषु रथेषुयुक्तमितिविशेषः प्रचोदत प्रेरयत यथाविलंबंनकुर्यात्तथाप्रेरयत ॥ ७ ॥

७. हे मरुतो, रथ में नियोजित, दीप्तिमान् प्रभूत ध्वनिकारी और दर्शनीय वह अश्व तुम लोगों की यात्रा के सम्बन्ध में विलम्बोत्पादन नहीं करे। रथ में नियुक्त उस अश्व को तुम लोग इस प्रकार से प्रेरित करो, जिससे वह विलम्बोत्पादन नहीं करे।

रथंनुमारुतंवयंश्रवस्युमाहुवामहे ।
आयस्मिन्तस्थौसुरणानिबिभ्रतीसचामरुत्सुरोदसी ॥ ८ ॥

रथम् । नु । मारुतम् । वयम् । श्रवस्युम् । आ । हुवामहे । आ । यस्मिन् । तस्थौ । सुऽरणानि । बिभ्रती । सचा । मरुत्ऽसु । रोदसी ॥ ८ ॥

वयमात्रेयाः रथं रंहणस्वभावं मारुतं मरुतांसंबन्धिनंरथं श्रवस्युं अन्नेच्छुं नुअद्य आ-हुवामहे आह्वयामः यस्मिन्रथे सुरणानि सुरमणानि जलानि बिभ्रती धारयन्ती रोदसी रु-द्रस्यपत्नी मरुतांमाता यद्वा रुद्रोवायुः तत्पत्नी माध्यमिकादेवीमरुत्सु सचा सहिता आत-स्थौ आस्थितवती तंरथमाहुवे ॥ ८ ॥

८. हम लोग मरुद्गण के उस अन्नपूर्ण रथ का आह्वान करते हैं, जिस रथ के ऊपर सुरमणीय जल को धारण करके मरुतों के साथ रोदसी (रुद्र की पत्नी अथवा मरुतों की माता या वायुपत्नी, माध्यमिका देवी) अवस्थित हैं।

तंवःशर्धंरथेशुभंत्वेषंपनस्युमाहुवे ।
यस्मिन्त्सुजातासुभगामहीयतेसचामरुत्सुमीळ्हुषी ॥ ९ ॥ २० ॥

तम् । वः । शर्धम् । रथेऽशुभम् । त्वेषम् । पनस्युम् । आ । हुवे । यस्मिन् । सुऽजाता । सुऽभगा । महीयते । सचा । मरुत्ऽसु । मीळ्हुषी ॥ ९ ॥ २० ॥

---

१ ऋ० सं० ५.८.३.।

हे मरुतः वः शर्धं युष्मदीयं बलं गणं रथेशुभं रथेशोभमानं त्वेषं दीप्तं पनस्युं स्तुत्यमा-हुवे आह्वये यस्मिन्रथे सुजाता सुष्ठुप्रभूता सुभगा शोभनभाग्या अतिमहती मीळ्हुषी मीळ्हुष्मपिपवमेत्यादौदर्शनान्मीळ्हुषः पत्नीमीळ्हुषी मरुद्भिः सचा सह महीयते पूज्यते यद्वार्थमाहुवे आपस्तंबोपिरुद्रपत्नींमीळ्हुषीसंज्ञयाभ्यवजहार उत्तरया दक्षिणस्यामीशानमावाहय-ति लौकिकस्यावायोरस्या मीळ्हुषीं मध्येजयन्तमिति ॥ ९ ॥

९. हे मरुतो, हम तुम लोगों के उस रथ का आह्वान करते हैं, जो शोभाकारी, दीप्तिमान् और स्तुति-योग्य है। जिसके मध्य में सुजाता, सौभाग्यशालिनी मीढ़ुषी मरुतों के साथ पूजित होती है।

पंचमेनुवाकेषोडशसूक्तानि तत्रारुद्रासइत्यष्टर्चंसप्तमंसूक्तं श्यावाश्वस्यार्षमाद्यं सप्तम्यष्ट-म्यौत्रिष्टुभौ शिष्टाषड्जगत्यः आरुद्रासोष्टौद्वित्रिष्टुबन्तमित्यनुक्रमणिका। विनियोगोलैंगिकः।

तत्रप्रथमा—

आरुद्रासइन्द्रवन्तःसजोषसोहिरण्यरथाःसुवितायगन्तन।
इयंवोअस्मत्प्रतिहर्यतेमतिस्तृष्णजेनदिवउत्साउदन्यवे ॥ १ ॥

आ। रुद्रासः। इन्द्रऽवन्तः। सऽजोषसः। हिरण्यऽरथाः।
सुवितायं। गन्तन। इयम्। वः। अस्मत्। प्रति। हर्यते। मतिः।
तृष्णऽजे। न। दिवः। उत्साः। उदन्यवे ॥ १ ॥

हेरुद्रासोरुद्रपुत्राः इन्द्रवन्तः इन्द्रेणयुष्मत्स्वामिनातद्वन्तः सजोषसः परस्परंसमानप्री-तयोहिरण्यरथाः हिरण्मयरथाःसन्तः सुविताय सुगमनाय तत्साधनाय सुष्ठु सर्वैर्ग-न्तव्याय यज्ञाय तदर्थं आगन्तन आगच्छत किमत्रनिमित्तमितिचेदुच्यते इयं अस्मदस्मदीया मतिः स्तुतिर्वोयुष्मान्प्रतिहर्यते कामयते तस्मादागच्छत उदन्यवे उदकेच्छवे तृष्णजे गो-तमाय दिवः द्युलोकसकाशात् उत्साः उदकनिष्यन्दायथायुष्माभिः प्रेरितास्तद्वदस्मदर्थमप्या-गत्याभिमतंदत्तेत्यर्थः ॥ १ ॥

१. हे परस्पर सदयचित्त, सुवर्णमय रथारूढ़, इन्द्र के अनुचर रुद्रपुत्रो, तुम लोग सुगम्य यज्ञ में आगमन करो। हम तुम लोगों के उद्देश्य से यह स्तोत्रपाठ करते हैं। तुम लोग तृषार्त और जलाभिलाषी गोतम के निकट जिस प्रकार स्वर्ग से जल लाये थे, उसी प्रकार हम लोगों के निकट भी आगमन करो।

वाशीमन्तऋष्टिमन्तोमनीषिणःसुधन्वानइषुमन्तोनिषङ्गिणः।
स्वश्वास्थसुरथाःपृश्निमातरःस्वायुधामरुतोयाथनाशुभम् ॥ २ ॥

वाशीऽमन्तः । ऋष्टिऽमन्तः । मनीषिणः । सुऽधन्वानः । इषुऽमन्तः ।
निषङ्गिणः । सुऽअश्वाः । स्थ । सुऽरथाः । पृश्निऽमातरः ।
सुऽआयुधाः । मरुतः । याथन । शुभम् ॥ २ ॥

हेमरुतः यूयंवाशीमन्तः वाशीविदारणसाधनमायुधं तद्वन्तःस्थ ऋष्टिमन्तः ऋष्टिर्नाम छुरिका तद्वन्तःस्थ एवंसर्वत्रयोज्यं मनीषिणः मनसईश्वराः मनस्विनः सुधन्वानः शोभनधनुष्काः इषुमन्तोबाणवन्तः निषंगिणोनिषंगवन्तः स्वश्वाःस्थ शोभनाश्वाश्चभवथ सुरथाः शोभनरथाः पृश्निमातरः पृश्नेःपुत्राः स्वायुधाः वज्रपरश्वादिसकलायुधोपेताः एवंमहात्मानःसन्तः शुभंशोभनंयथाभवतितथाशुभं उदकंयद्वा रथेनयाथन गच्छथ ॥ २ ॥

२. हे सुबुद्धि मरुतो, तुम लोगों को भक्षणसाधन आयुध, छुरिका, उत्कृष्ट धनुर्बाण, तूणीर और श्रेष्ठ अश्व तथा रथ है। तुम लोग अस्त्र-द्वारा सुसज्जित होओ। हे पृश्निपुत्रो, हम लोगों के कल्याण-विधानार्थ आगमन करो।

धूनुथद्यांपर्वतान्दाशुषेवसुनिवोवनाजिहतेयामनोभिया ।
कोपयथपृथिवींपृश्निमातरःशुभेयदुग्राःपृषतीरयुग्ध्वम् ॥ ३ ॥

धूनुथ । द्याम् । पर्वतान् । दाशुषे । वसु । नि । वः । वना । जिहते ।
यामनः । भिया । कोपयथ । पृथिवीम् । पृश्निऽमातरः । शुभे ।
यत् । उग्राः । पृषतीः । अयुग्ध्वम् ॥ ३ ॥

हेमरुतः द्यांदिवमित्यर्थः पर्वतान् मेघान् दाशुषे हविर्दत्तवतेयजमानाय वसु धनानिच धूनुथ कम्पयथ वोयुष्माकं यामनः गमनस्यभियाभीत्या वना वनानि वृक्षादिसमूहानि निजिहते नितरांकंपते अवनताग्रप्रदेशानिभवन्तीत्यर्थः हेपृश्निमातरः पृश्नेःपुत्राः पृश्निर्वैपयसोम-रुतोजाताइतिश्रुतेः[1] । हेमरुतः पृथिवीं कोपयथ अभिवृष्ट्या क्षोभयथ हेउग्राउद्गूर्ण-बलाः यूयं यदा शुभे उदकार्थं पृषतीर्युष्मदीयाअश्वाःअयुग्ध्वं योजयथ तदा को-पयथपृथिवीं ॥ ३ ॥

३. हे मरुतो, तुम लोग अन्तरिक्ष में मेघों को विक्षिप्त करो, हव्य-दाता को धन प्रदान करो। तुम लोगों के आगमन-भय से वन विकम्पित होते हैं। हे पृश्निपुत्रो, हे कोपनशील बलवालो, जब तुम लोग जल के लिए अपने पृषती अश्व को रथ में युक्त करते हो, तब पृथ्वी के ऊपर कोप प्रकाशित करते हो।

वाततत्विषोमरुतोवर्षनिर्णिजोयमाइवसुसदृशःसुपेशसः ।
पिशङ्गाश्वाअरुणाश्वाअरेपसःप्रत्वक्षसोमहिनाद्यौरिवोरवः ॥ ४ ॥

---

1. तै० सं० २. २. ११. ४।

वातऽत्विषः । मरुतः । वर्षऽनिर्निजः । यमाःऽइव । सुऽसदृशः ।
सुऽपेशसः । पिशङ्गऽअश्वाः । अरुणऽअश्वाः । अरेपसः ।
प्रऽत्वक्षसः । महिना । द्यौःऽइव । उरवः ॥ ४ ॥

वातत्विषः सर्वदाप्तमानदीप्तयः वर्षनिर्णिजः वृष्टेःशोधयितारः अथवा निर्णिगिति रूपनाम वर्षमिवरूपंयेषांतेवर्षरूपाः वृष्टिप्रदाइत्यर्थः यमाइव युगळोत्पन्नाइव सुसदृशः परस्परैस्तुल्यरूपादिभिरत्यन्तंसरूपाः सुपेशसःशोभनरूपाः पिशंगाश्वाः पिशंगवर्णाश्वोपेताः तथा अरुणाश्वाःअरेपसोऽपापाः प्रत्वक्षसः प्रकर्षेणतनूकर्तारोरिपूणां महिना महत्त्वेन द्यौरिवान्तरिक्षमिव उरवःविस्तीर्णावकाशलक्षणाः नामभेजिरेइत्युत्तरेणसंबन्धः ॥ ४ ॥

४. मरुद्गण दीप्तिमान्, वृष्टिशोधक, यमज की तरह तुल्यरूप, दर्शनीय-मूर्ति, श्यामवर्ण और अरुणवर्ण, अश्वों के अधिपति, निष्पाप और शत्रुक्षयकारी हैं। वे विस्तृत आकाश की तरह विस्तीर्ण हैं।

पुरुद्रप्साअञ्जिमन्तःसुदानवस्त्वेषसन्दृशोअनवभ्रराधसः ।
सुजातासोजनुषारुक्मवक्षसोदिवोअर्काअमृतंनामभेजिरे ॥५॥२१॥

पुरुऽद्रप्साः । अञ्जिऽमन्तः । सुऽदानवः । त्वेषऽसन्दृशः ।
अनवभ्रऽराधसः । सुऽजातासः । जनुषा । रुक्मऽवक्षसः ।
दिवः । अर्काः । अमृतम् । नाम । भेजिरे ॥ ५ ॥ २१ ॥

पुरुद्रप्साः प्रभूतोदकाः अञ्जिमन्तः आभरणवन्तः सुदानवः शोभनदानाः त्वेषसंदृशोदीप्तरूपाः अनवभ्रराधसोऽनवभ्रधनाः सुजातासः शोभनजननाः जनुषा जन्मनैव उत्कृष्टाः रुक्मवक्षसोहारवक्षस्काः अर्काः पूज्याः मरुतोदिवोद्युलोकादागत्य अमृतममरणसाधनंनाम उदकं अमरणहेतुकमुदकलक्षणंहविर्वा भेजिरे लभन्ते ॥ ५ ॥

५. प्रभूत वारि वर्षणकारी, आभरणधारी, दानशील, उज्ज्वलमूर्ति, अक्षय धनसम्पन्न, सुजन्मा, वक्षःस्थल पर हार धारण करनेवाले और पूजनीय मरुद्गण द्युलोक से आगमन करके अमरण-साधक उदक (अमृत) प्राप्त करते हैं।

॥ इतिचतुर्थस्यतृतीयेएकविंशोवर्गः ॥२१॥

अथषष्ठी—

ऋष्टयोवोमरुतोअंसयोरधिसहओजोबाह्वोर्वोबलंहितम् ।
नृम्णाशीर्षस्वायुधारथेषुवोविश्वावःश्रीरधितनूषुपिपिशे ॥ ६ ॥

ऋष्टयः। वः। मरुतः। अंसयोः। अधि। सहः। ओजः।
बाह्वोः। वः। बलम्। हितम्। नृम्णा। शीर्षऽसु। आयुधा। रथेषु।
वः। विश्वा। वः। श्रीः। अधि। तनूषु। पिपिशे॥ ६॥

हे मरुतः वो युष्माकमंसयोरधि ऋष्टय आयुधविशेषाः हिताः आश्रिताः वक्ष्यमाणहितशब्दो विपरिणेतव्यः अधीति सप्तम्यर्थानुवादी तथा वो बाह्वोरधि सहः शत्रूणामभिभावुकं ओजः ओजो नामाहओजावृ बधूर्वलं हितं निहितं शीर्षसु शिरःसु नृम्णा नृम्णानि हिरण्मयानि उष्णीषादीनि निहितानि रथेष्वायुधा आयुधानि युद्धसाधनानि निहितानि विश्वा सर्वा वः श्रीः युष्माकं कान्तिः तनूषु शरीरेषु अधिपिपिशे अधिष्ठिता आश्रिता॥ ६॥

६. हे मरुतो, तुम लोगों के स्कन्ध देश में आयुध-विशेष, बाहुद्वय में शत्रुनाशक बल, शिरोदेश में सुवर्णमय पगड़ी, रथ के ऊपर आयुध प्रभृति और अंगों में शोभा अवस्थित है।

गोमदश्वावद्रथवत्सुवीरंचन्द्रवद्राधोमरुतोददानः।
प्रशस्तिंनःकृणुतरुद्रियासोभक्षीयवोऽवसोदैव्यस्य॥ ७॥

गोऽमत्। अश्वऽवत्। रथऽवत्। सुऽवीरम्। चन्द्रऽवत्।
राधः। मरुतः। दद। नः। प्रऽशस्तिम्। नः। कृणुत। रुद्रियासः।
भक्षीय। वः। अवसः। दैव्यस्य॥ ७॥

हे मरुतः नोऽस्मभ्यं गोमत् बहुभिर्गोभिरुपेतं अश्वावत् बहुभिरश्वैरुपेतं रथवत् रथोपेतं सुवीरं शोभनपुत्रोपेतं चन्द्रवत् हिरण्योपेतं राधोऽन्नं दद दत्त व्यत्ययेनैकवचनं अथवा लोडर्थस्य लिटो मध्यमबहुवचनं हे रुद्रियासो रुद्रपुत्रा मरुतः नोऽस्मदीयां प्रशस्तिं समृद्धिमित्यर्थः कृणुत कुरुत वो युष्माकं स्वभूतं अवसो रक्षणं दैव्यस्य दैव्यं देवार्हं भक्षीय भजेय॥ ७॥

७. हे मरुतो, तुम लोग हम लोगों को बहुत गो, अश्व, रथ, प्रशस्त पुत्र और हिरण्य के साथ अन्न प्रदान करो। हे रुद्रपुत्रो, तुम लोग हम लोगों की समृद्धि को वर्द्धित करो। हम तुम लोगों की स्वर्गीय रक्षा का भोग करें।

हयेनरोमरुतोमृळतानस्तुवीमघासोअमृताऋतज्ञाः।
सत्यश्रुतःकवयोयुवानोबृहद्गिरयोबृहदुक्षमाणाः॥ ८॥ २२॥

हये। नरः। मरुतः। मृळत। नः। तुविऽमघासः। अमृताः।
ऋतऽज्ञाः। सत्यऽश्रुतः। कवयः। युवानः।
बृहत्ऽगिरयः। बृहत्। उक्षमाणाः॥ ८॥ २२॥

हये हेनरोनेतारः मरुतोस्मान् मृळत सुखयत अस्मभ्यंहितायवा सुखिनोभ-वत तुवीमघासः प्रभूतधनाः अमृताः अमरणस्वभावाः ऋतज्ञाः उदकस्ययज्ञस्यवा ज्ञातारः कर्तारइत्यर्थः सत्यश्रुतः सत्येनसत्यफलत्वेनप्रसिद्धाः कवयोमेधाविनः युवानो-नित्यतरुणाः बृहद्गिरयः प्रभूतस्तुतयः बृहदत्यधिकं उक्षमाणाः हविर्भिःसेविताः उदकं वासिंचन्तोयूयंमृळत ॥ ८ ॥

८. हे मरुतो, तुम लोग हम लोगों के प्रति अनुकूल होओ। तुम लोग नेता, अतुल ऐश्वर्यशाली, अविनश्वर, वारिवर्षक, सत्य फल से प्रसिद्ध, ज्ञानसम्पन्न तरुण, प्रचुर स्तुतियुक्त और प्रभूत वर्षणकारी हो।

॥ इतिचतुर्थस्यतृतीयेद्वाविंशोवर्गः ॥ २२ ॥

तमुनूनमित्यष्टर्चंद्वितीयंसूक्तं श्यावाश्वस्यार्षंत्रैष्टुभंमारुतं तमित्यनुक्रमणिका वि-नियोगोलैंगिकः।

तमुनूनंतविषीमन्तमेषांस्तुषेगणंमारुतंनव्यसीनाम्।
यआश्वश्वाअमवद्वहन्तउतेशिरेअमृतस्यस्वराजः ॥ १ ॥

तम्। ऊँ इति। नूनम्। तविषीऽमन्तम्। एषाम्। स्तुषे।
गणम्। मारुतम्। नव्यसीनाम्। ये। आशुऽअश्वाः। अमऽवत्।
वहन्ते। उत। ईशिरे। अमृतस्य। स्वऽराजः ॥ १ ॥

तमु तमेव पूर्वस्तुतमेव मारुतं मरुतांसंबन्धिनं तंगणं तविषीमन्तं दीप्तिमन्तं नू-नं अद्य स्तुषे कीदृशांमरुतां नव्यसीनां लिंगव्यत्ययः नवतराणांस्तुत्यानांवा एषांमरु-त्संगणं गणावयवभूतामरुतः कीदृशाइतिउच्यते येमरुतः आश्वश्वाः शीघ्रगाम्यश्वोपेताः अमवत् बलवत् बलवन्तोयथाभवन्तितथावहन्तोगच्छन्तः उतापिच ईशिरे ईश्वराभवन्ति अमृतस्योदकस्य स्वराजः स्वायत्तदीप्तयः स्वयमेवराजमानाः तेषांगणंस्तुवे ॥ १ ॥

१. आज यज्ञ दिन में हम दीप्तिमान् और स्तुतियोग्य मरुतों का स्तवन करते हैं। मरुद्गण शीघ्रगामी अश्वों के अधिपति, बलपूर्वक सर्वत्र गति-शील, जल के अधिपति और निज प्रभा-द्वारा प्रभान्वित हैं।

त्वेषंगणंतवसंखादिहस्तंधुनिव्रतंमायिनंदातिवारम्।
मयोभुवोयेअमितामहित्वावन्दस्वविप्रतुविराधसोनॄन् ॥ २ ॥

त्वेषम्। गणम्। तवसम्। खादिऽहस्तम्। धुनिऽव्रतम्। मायिनम्।
दातिऽवारम्। मयःऽभुवः। ये। अमिताः। महिऽत्वा। वन्दस्व।
विप्र। तुविऽराधसः। नॄन् ॥ २ ॥

त्वेषं दीप्तिमन्तं मारुतं गणं तवसं बलवन्तं खादिहस्तं कटकहस्तं धुनिव्रतं कंपयितृ-कर्माणं मायिनं प्रज्ञावन्तं दातिवारं दत्तधनं हे विप्र होतः वन्दस्व स्तुहि। ये म-योभुवः सुखस्य भावयितारः महित्वा महत्त्वेन अमिताः अपरिच्छिन्नाः तान् तुवि-राधसः प्रभूतधनान् नॄन् नेतॄन् वन्दस्व ॥ २ ॥

२. हे होता, तुम दीप्तिमान् बलशाली वलय-मण्डित-हस्त, कम्पन-विधायक, ज्ञानसम्पन्न और धनदाता मरुतों की पूजा करो। जो सुखदाता हैं, जिनका महत्त्व अपरिमित है, जो अतुल ऐश्वर्य-सम्पन्न नेता हैं, उन मरुतों की वन्दना करो।

आवोयन्तूदवाहासोअद्यवृष्टिंयेविश्वेमरुतोजुनन्ति ।
अयंयोअग्निर्मरुतःसमिद्धएतंजुषध्वंकवयोयुवानः ॥ ३ ॥

आ । वः । यन्तु । उदऽवाहासः । अद्य । वृष्टिम् । ये । विश्वे । मरुतः । जुनन्ति । अयम् । यः । अग्निः । मरुतः । सम्ऽइद्धः । एतम् । जुषध्वम् । कवयः । युवानः ॥ ३ ॥

ये विश्वे व्याप्ताः मरुतो वृष्टिं जुनन्ति प्रेरयन्ति ते उदवाहासः उदकस्य वोढारो मरुतः अद्येदानीं वो युष्मान् आयन्तु आगच्छन्तु आलिङ्गयमानाः अथ प्रत्यक्षवादः हे मरुतः यः अयमग्निः समिद्धः सम्यग्दीपितः एतमग्निं जुषध्वं सेवध्वं हे कवयो मेधाविनो हे युवानः नित्यतरुणाः सर्व-[illegible] ॥ ३ ॥

३. जो विश्वव्यापी मरुद्गण वृष्टि प्रेरित करते हैं, वे जलवाहक मरुद्गण अभी तुम लोगों के निकट उपस्थित हों। हे तरुण और ज्ञान-सम्पन्न मरुतो, तुम लोगों के लिए जो अग्नि प्रज्वलित हुआ है, उसी के द्वारा तुम लोग प्रीति लाभ करो।

यूयंराजानमिर्यंजनायविभ्वतष्टंजनयथायजत्राः ।
युष्मदेतिमुष्टिहाबाहुजूतोयुष्मत्सदश्वोमरुतःसुवीरः ॥ ४ ॥

यूयम् । राजानम् । इर्यम् । जनाय । विभ्वऽतष्टम् । जनयथ । यजत्राः । युष्मत् । एति । मुष्टिऽहा । बाहुऽजूतः । युष्मत् । सत्ऽअश्वः । मरुतः । सुऽवीरः ॥ ४ ॥

हे मरुतः यूयं जनाय यजमानाय राजानं स्वामिनं राजमानं वा इर्यं शत्रूणामीरकं प्राप-यितारं विभ्वतष्टं विभ्वानाम ऋभूणां मध्यमः सकुशली तेन निर्मितं अत्यन्तरूपवन्तमित्यर्थः तादृशं पुत्रं जनयथ उत्पादयथ हे यजत्राः यष्टव्याः हे मरुतो युष्मद् युष्मत्तः एति गच्छति पुत्रः की-दृशः मुष्टिहा मुष्टिभिर्हन्ता शत्रूणां तैर्हन्ता यथा पूर्णा तदेवोच्यते बाहुजूतः बाहुप्रेरकः

शत्रूणां भर्त्सयितारं पुत्रमपि यथा युष्मद् युष्मत्तः तरस्वी विधमानानां महत्तरस्येत्यर्थः सुवीरः शोभनवीर्यः पुत्रोऽपि जायत इत्यर्थः ॥ ४ ॥

४. हे पूजनीय मरुतो, तुम लोग यजमान को अथवा राजा को एक पुत्र प्रदान करो, जो दीप्तिमान्, शत्रुसंहारक और विश्व-द्वारा निर्मित हो। हे मरुतो, तुम लोगों से ही अपने भुजबल-द्वारा शत्रुहन्ता, शत्रुओं के प्रति बाहुप्रेरक और असंख्य अश्वों के अधिपति पुत्र उत्पन्न होते हैं।

वरुणप्रघासेषु मारुत्यामामिक्षायामराइवेति याज्या। सूत्रितं च—अराइवेदचरमा अहेवेमं मे वरुण श्रुधीति। एकादशिनेषु मारुते पशौ पशुपुरोडाशस्य याज्या। सूत्रितं च—अराइवेदचरमा अहेव यावः शर्धं शशमानाय सन्वीति।

अराइवेदचरमा अहेव प्रप्र जायन्ते अकवा महोभिः।
पृश्नेः पुत्रा उपमासो रभिष्ठाः स्वया मत्या मरुतः सं मिमिक्षुः ॥ ५ ॥

अराःऽइव । इत् । अचरमाः । अहाऽइव । प्रऽप्र । जायन्ते ।
अकवाः । महःऽभिः । पृश्नेः । पुत्राः । उपऽमासः । रभिष्ठाः ।
स्वया । मत्या । मरुतः । सम् । मिमिक्षुः ॥ ५ ॥

अराइव रथचक्रस्य अचरमाः अनिकृष्टाः सर्वे समाः सहैवोत्पन्ना इत्यर्थः अहेव अहानीव दिवसा यथा सर्वे षष्टिघटिकात्मकाः अवृद्धत्वसंख्योऽपि च समगणरूपेण समा इत्यर्थः अनेन ह्रासवृद्धिरूपेण नैसादृश्याभाव उक्तो प्रतिपादितः एवमुक्तलक्षणाः महोभिस्तेजोभिः प्रप्रजायन्ते प्रकर्षेण प्रादुर्भवन्ति एकः प्रशब्दः पादपूरण इत्युपसर्गाभ्यासः स च पूरणः तेऽकवाः अनल्पाः महा महोभिरित्यस्य विशेषणं पृश्नेर्माध्यमिकाया वाचो गोरूपाया अन्तरिक्षस्य वा पुत्रस्थानीयाः उपमासः प्रत्येकं समानाः रभिष्ठाः प्रकृष्टवेगाः एवं महानुभावा मरुतः स्वया मत्या स्वकीययैवानुग्रहबुद्ध्या संमिमिक्षुः वृष्ट्या सम्यक् सिञ्चन्ति ॥ ५ ॥

५. रथ के शङ्कु (कील) की तरह तुम लोग एक साथ ही उत्पन्न हुए हो। दिवसों की तरह परस्पर समान हो। पृश्नि के पुत्र समान रूप से ही उत्पन्न हुए हैं, कोई भी दीप्ति के विषय में निकृष्ट नहीं हैं। वेगगामी मरुद्गण स्वतः प्रवृत्त होकर भली भाँति से वारिवर्षण करते हैं।

यत्प्रायासिष्ट पृषतीभिरश्वैर्वीळुपविभिर्मरुतो रथेभिः।
क्षोदन्त आपो रिणते वनान्यवोस्रियो वृषभः क्रन्दतु द्यौः ॥ ६ ॥

यत् । प्र । अयासिष्ट । पृषतीभिः । अश्वैः । वीळुपविऽभिः ।
मरुतः । रथेभिः । क्षोदन्ते । आपः । रिणते । वनानि । अव ।
उस्रियः । वृषभः । क्रन्दतु । द्यौः ॥ ६ ॥

हे मरुतः यद्यदा प्रायासिष्ट प्रगच्छथ पृषतीभिः पृषत्संज्ञकैरश्वैः वाहनसाधनैरश्वैः अश्वशब्दोऽत्र वाहनसामान्यवचनः अतः पुंलिंगता तथान्यत्र यदश्वान्धूर्षु पृषतीरयुग्ध्वं । रोहिच्छ्यावाश्वहरितासामाधिकरण्यप्रयोगः एवंभूताश्वयुक्तैः वीळुपविभिः दृढरथनेमिभिः रथेभिः प्रायासिष्ट यद्वाश्वैरथैश्च सह मरुतोऽपयाथप्रायासिष्ट तदा आपः क्षोदन्ते क्षरन्ति वनानि वृक्षसमूहाः रिणते हिंस्यन्ते वेगेनगम्यन्ते उस्रियः उस्राः सूर्यरश्मयः तत्संबन्धीपर्जन्यः वृषभो-पांवर्षिता द्यौर्योतमानः अवक्रन्दतु अवाङ्मुखंशब्दयतुवृष्ट्यर्थम् ॥ ६ ॥

६. हे मरुतो, जब तुम लोग पृषती अश्व-द्वारा आकृष्ट दृढ़चक्र रथ पर आरोहण करके आगमन करते हो, तब वारिराशि पतित होती है, वन भग्न होते हैं और सूर्य-किरण से सम्पृक्त वारिवर्षणकारी पर्जन्य अधोमुख होकर वृष्टि के लिए शब्द करते हैं।

प्रथिष्टयामन्पृथिवीचिदेषांभर्तेवगर्भंस्वमिच्छवोधुः ।
वातान्ह्यश्वान्धुर्यायुयुज्रेवर्षंस्वेदंचक्रिरेरुद्रियासः ॥ ७ ॥

प्रथिष्ट । यामन् । पृथिवी । चित् । एषाम् । भर्ताऽइव ।
गर्भम् । स्वम् । इत् । शवः । धुः । वातान् । हि । अश्वान् । धुरि ।
आऽयुयुज्रे । वर्षम् । स्वेदम् । चक्रिरे । रुद्रियासः ॥ ७ ॥

एषांमरुतां यामन् यामनि गमनेपृथिवी भूमिः चिदिति पूरणः प्रथिष्ट प्रख्याताभवत् गर्भयोग्याभवदित्यर्थः तेषमरुतोभर्ता लौकिकःपतिः गर्भमिव भार्यायाः यथाभूम्याः स्वमिव स्वकीयंगर्भं गर्भस्थानीयं शवः उदकं धुः स्थापितवन्तः हियस्मात् वातान् मन्तृनश्वान् धुरि रथस्कन्धिन्यां आयुयुज्रे आयोजितवन्तः तस्माद्वर्षं स्वेदं स्वेदस्थानीयं वृष्टिसंस्त्यायं चक्रिरे कुर्वन्ति रुद्रियासोरुद्रपुत्राः ॥ ७ ॥

७. मरुतों के आगमन से पृथ्वी उर्वरता प्राप्त करती है। पति जिस तरह से भार्या का गर्भ उत्पादन करते हैं, उसी तरह मरुद्गण पृथ्वी के ऊपर गर्भस्थानीय सलिल स्थापित करते हैं। रुद्र के पुत्र शीघ्रगामी अश्वों को रथ के अग्रभाग में युक्त करके वृष्टि उत्पन्न करते हैं।

हयेनरोमरुतोमृळतानस्तुवीमघासोअमृताऋतज्ञाः ।
सत्यश्रुतःकवयोयुवानोबृहद्गिरयोबृहदुक्षमाणाः ॥ ८ ॥ २३ ॥

हये । नरः । मरुतः । मृळत । नः । तुविऽमघासः । अमृताः ।
ऋतऽज्ञाः । सत्यऽश्रुतः । कवयः । युवानः । बृहत्ऽगिरयः ।
बृहत् । उक्षमाणाः ॥ ८ ॥ २३ ॥

हयेनरइत्यस्यइमीमघा[1] ॥ ८ ॥

॥ इतिचतुर्थस्यतृतीयेत्रयोविंशोवर्गः ॥ २३ ॥

---

१ ऋ० सं० ५. १. १८.

८. हे मरुतो, तुम लोग हमारे प्रति अनुकूल होओ। तुम लोग नेता, विपुल ऐश्वर्यशाली, अविनश्वर, वारिवर्षक, सत्य फल से प्रसिद्ध, मान-सम्पन्न, तरुण, प्रचुर स्तुतियुक्त और प्रभूत वर्षणकारी हो।

प्रवःस्पळितिअष्टर्चंतृतीयंसूक्तं श्यावाश्वस्यार्षंमारुतम् अष्टमीत्रिष्टुप् शिष्टाःसप्तजगत्यः प्रवस्त्रिष्टुबंतमित्यनुक्रमणिका। विनियोगोलैंगिकः।

प्रवःस्पळंक्रन्त्सुवितायंदावनेर्चादिवेप्रपृथिव्याऋतंभरे।
उक्षन्तेअश्वान्तरुषन्तआरजोनुस्वंभानुंश्रथयन्तेअर्णवैः॥ १ ॥

प्र। वः। स्पट्। अक्रन्। सुवितायं। दावने। अर्च। दिवे।
प्र। पृथिव्यै। ऋतम्। भरे। उक्षन्ते। अश्वान्। तरुषन्ते। आ।
रजः। अनु। स्वम्। भानुम्। श्रथयन्ते। अर्णवैः॥ १ ॥

हेमरुतःवोयुष्मभ्यं सुविताय सुष्ठुप्राप्तव्याय दावने हविःप्रदानाय स्पट् स्पष्टा होता प्र प्रकर्षेण अक्रन् क्रन्दति स्तौति योयुष्मान्वा सुष्ठुप्राप्तव्यायदानायाक्रन् क्रन्दतेःशब्दकर्मणोलङर्थेलुङितिपिरूपं हेहोतः दिवेद्योतमानाय द्युदेवाय अर्च प्रकर्षेणस्तुहि हेआत्मन् तथा पृथिव्यै पृथिव्याश्च ऋतं स्तोत्रं भरे संपादयामि द्यावापृथिव्यावपिमरुत्संबन्धित्वात् अवनि-पातभाजोभवतः किंच तेमरुतोश्वान् व्यापकानुदकसंघान् उक्षन्तेसिंचन्ति रजसामन्तरिक्षं आसर्वतस्तरुषन्तेवरन्ति संचरन्ति स्वंभानुं स्वकीयंतेजः अर्णवैःमेघैःसह अनुश्रथयन्ते अनु-श्लेषयन्ति अनुकूलंभापयन्तीत्यर्थः॥ १ ॥

१. हे मरुतो, कल्याण के लिए हव्यदाता होता तुम लोगों का स्तवन भली भाँति से करते हैं। हे होता, तुम द्युतिमान द्युदेव का स्तवन करो। हे आत्मा, हम पृथ्वी का स्तवन करते हैं। मरुद्गण सर्वव्यापिनी वृष्टि को पातित करते हैं। वे अन्तरिक्ष में सर्वत्र सञ्चरण करते हैं और मेघों के साथ अपने तेज को प्रकाशित करते हैं।

अमादेषांभियसाभूमिरेजतिनौर्नपूर्णाक्षरतिव्यथिर्यती।
दूरेदृशोयेचितयन्तएमभिरन्तर्महेविदथेयेतिरेनरः॥ २ ॥

अमात्। एषाम्। भियसा। भूमिः। एजति। नौः। न।
पूर्णा। क्षरति। व्यथिः। यती। दूरेऽदृशः। ये। चितयन्ते।
एमऽभिः। अन्तः। महे। विदथे। येतिरे। नरः॥ २ ॥

एषां अन्वादेशविषयत्वादनुदात्तः एषांमरुतां भियसा भयेन भूमिरेजति कंपते नौर्न पू-र्णा प्राणिभिः प्राप्योदकमध्ये क्षरति चलति व्यथिः व्यथितवती गच्छन्ती एवमुक्तरौति-

भूमिं किरणं न किरणमिव रेजथ किरणं यथा वृक्षपर्वतादयः तद्वत् भूमिं रेजथ यद्वा यूयं सा-
त्युविधाय सुदुमाद्यम्याय प्रायम्यस्येत्यर्थः तादृशस्य यशस्य यज्ञपुरुषस्य वा दावने दा-
नाय प्रभरध्वे प्रकर्षेण संपादयध्वं यस्माद्यूयं एवं कुरुथ तस्मात्कः एवं करोतीत्यर्थः ॥ ४ ॥

४. हे मरुतो, तुम सब पूजनीय हो। तुम लोगों की पूजा कौन कर सकता है? कौन तुम लोगों के स्तोत्र-पाठ में समर्थ हो सकता है? कौन तुम लोगों के वीरत्व की घोषणा कर सकता है? क्योंकि तुम लोगों के द्वारा वृष्टिपात होने से भूमि किरण की तरह कम्पित होने लगती है।

अश्वा॑ इ॒वेद॑रु॒षासः॒ सब॑न्धवः॒ शूरा॑ इव प्र॒युधः॒ प्रोत यु॑युधुः ।
मर्या॑ इव सु॒वृधो॑ वावृधु॒र्नरः॒ सूर्य॑स्य॒ चक्षुः॒ प्र मि॑नन्ति वृ॒ष्टिभिः॑ ॥ ५ ॥

अश्वाः॑ऽइव । इत् । अ॒रु॒षासः॑ । सऽब॑न्धवः । शूराः॑ऽइव । प्र॒ऽयुधः॑ । प्र । उ॒त । यु॒यु॒धुः॒ । मर्याः॑ऽइव । सु॒ऽवृधः॑ । व॒वृ॒धुः॒ । नरः॑ । सूर्य॑स्य । चक्षुः॑ । प्र । मि॒न॒न्ति॒ । वृ॒ष्टिऽभिः॑ ॥ ५ ॥

मरुत एवेदश्वा इव शीघ्रगन्तारः अरुषासः आरोचमानाः सबन्धवः समानबन्धवः समानबन्धु-
बन्धकोऽन्योन्यैः परिवेताः इत्याः परस्परं बान्धवः स्नेहयुक्ता वा शूरा भटा इव प्रयुधः प्रयोद्धारो वैरि-
भिः सह तादृशाः सन्तोऽपि प्रयुयुधुः प्रकर्षेण युध्यन्ते मर्या इव मनुष्या यथा वर्धन्ते तथा सुवृ-
धः सुष्ठु वर्धयितारो वर्धमाना वा नरो नेतारो ववृधुः वर्धन्ते एवं महात्मानः सूर्यस्य चक्षुस्तेजः समूहं
मण्डलं वा वृष्टिभिः प्रमिनन्ति प्रकर्षेण हिंसन्ति आवृण्वन्तीत्यर्थः ॥ ५ ॥

५. अश्वों की तरह वेगगामी, दीप्तिमान् समान बन्धुवाले मरुद्गण वीरों की तरह युद्ध-कार्य में व्याप्त हैं। समृद्धि-सम्पन्न मनुष्यों की तरह नेता मरुद्गण अत्यन्त शक्तिशाली होकर, वृष्टि-द्वारा, सूर्य के चक्षु को आवृत करते हैं।

ते अ॑ज्ये॒ष्ठा अक॑निष्ठास उ॒द्भिदोऽम॑ध्यमासो॒ मह॑सा॒ वि वा॑वृधुः ।
सु॒जा॒तासो॑ ज॒नुषा॒ पृश्नि॑मातरो दि॒वो मर्या॒ आ नो॒ अच्छा॑ जिगातन ॥ ६ ॥

ते । अ॒ज्ये॒ष्ठाः । अक॑निष्ठासः । उ॒त्ऽभिदः॑ । अम॑ध्यमासः । मह॑सा । वि । व॒वृ॒धुः॒ । सु॒ऽजा॒तासः॑ । ज॒नुषा॑ । पृश्नि॑ऽमातरः । दि॒वः । मर्याः॑ । आ । नः॒ । अच्छ॑ । जि॒गा॒त॒न॒ ॥ ६ ॥

ते मरुतः अज्येष्ठाः अकनिष्ठासः अकनिष्ठाः उद्भिदः उद्भेत्तारः शत्रूणां अमध्यमासः
अमध्यमाः सर्वप्रकारैः समाः महसा तेजसा विववृधुः विवर्धन्ते सुजातासः सुष्ठु संभूताः जनुषा
जन्मना पृश्निमातरः पृश्नेः पुत्राः मर्या मनुष्येभ्यो हिता यूयं दिवः सकाशात् नोऽस्मान् अच्छाभिमुख्ये
नाभिमायत सर्वतः प्रशंसत साध्वनुष्ठितमिति उत्तरार्धः प्रत्यक्षकृतः यद्वा मेहयाथ अनुग्रह-

भिमावरथवान् दिवआगवाम हेपृश्निजोमर्यांपूयमाभिगतम आगच्छत अथवा देवोच्छांग-च्छन्तस्मदभिमुखं ॥ ६ ॥

६. मरुतों के मध्य में कोई भी किसी की अपेक्षा, ज्येष्ठ या कनिष्ठ नहीं हैं। शत्रुसंहारक मरुतों के मध्य में कोई भी मध्यम नहीं हैं। सब तेजोविशेष से वर्द्धमान हैं। हे सुजन्मा, मानवों के हितकारी, पृश्निपुत्र मरुतो, तुम लोग द्युलोक से हम लोगों के अभिमुख आगमन करो।

वयो॒नयेश्रेणीः॑प॒प्तुरोज॒सान्ताँन्दि॒वोबृ॒ह॒तःसानु॑न॒स्परि॑।
अश्वा॑सएषामु॒भये॒यथा॑वि॒दुःप्रपर्व॑तस्यनभ॒नूँर॑चुच्यवुः ॥ ७ ॥

वयः॑। न। ये। श्रेणीः॑। प॒प्तुः। ओज॑सा। अन्ता॑न्। दि॒वः। बृ॒ह॒तः। सानु॑नः। परि॑। अश्वा॑सः। ए॒षा॒म्। उ॒भये॑। यथा॑। वि॒दुः। प्र। पर्व॑तस्य। न॒भ॒नून्। अ॒चु॒च्य॒वुः॥ ७ ॥

येमरुतोवयोन पक्षिणइव श्रेणीः पंक्तयःसन्तः ओजसा बलेन दिवोन्तरिक्षस्यआदि-त्यस्यवा अन्तान् पर्यन्तान् बृहतोमहतः सानुनः समुन्नतस्याकाशप्रदेशस्य परि परितः पप्तुः पतन्ति एषामश्वासःअश्वाः पर्वतस्य मेघस्य नभनून् नभतेःशब्दकर्मणोनभादृशविधः नभनवः उदकानि प्राचुच्यवुः च्यावयन्ति उभयेदेवामनुष्याश्च यथाविदुर्जानन्ति तथामनुष्याणांज्ञानंप्र-सिद्धं देवाश्चवृष्टेस्तस्यां आग्रयणादौ हविःप्रदानेनजानन्ति देवानांवृष्टिसंपूर्तिपरिज्ञानमा-श्वाप्यनेनउक्तं प्रदानपर्वस्यप्रश्नःस्यादथाग्रयणेनयजेदेत्युपक्रम्यापिदेवाआहुस्तद्वोनूनंवर्षस्याज्ञ-पयेनेहियजवइति ॥ ७ ॥

७. हे मरुतो, तुम लोग पंक्तिबद्ध होकर उड़नेवाले पक्षी की तरह बलपूर्वक विस्तीर्ण और समुन्नत नभोमंडल के ऊपरि भाग में होकर अन्तरिक्ष पर्यन्त गमन करते हो। तुम्हारे अश्व मेघ से वृष्टि पातित करते हैं—यह देव और मनुष्य दोनों ही जानते हैं।

मिमा॑तु॒द्यौरदि॑ति॒र्वी॒तये॑नः॒संदानु॑चित्रा॒उ॒षसो॑यतन्ताम्।
आचु॑च्यवु॒र्दि॒व्यंकोश॑मे॒तऋषे॑रु॒द्रस्य॑म॒रुतो॑गृणा॒नाः ॥ ८ ॥२४॥

मिमा॑तु। द्यौः। अदि॑तिः। वी॒तये॑। नः॒। सम्। दानु॑ऽचित्राः। उ॒षसः॑। य॒त॒न्ता॒म्। आ। अ॒चु॒च्य॒वुः। दि॒व्यम्। कोश॑म्। ए॒ते। ऋषे॑। रु॒द्रस्य॑। म॒रुतः॑। गृ॒णा॒नाः॥ ८ ॥ २४ ॥

नोस्मदर्थं द्यौरन्तरिक्षं मिमातुनिर्मिमातुवृष्टिं अस्मदनुकूलांकरोत्वित्यर्थः कीदृ-शी अदितिरदीना महा द्यौर्मिमातु अदितिर्भूमिश्च मिमातु सुखं किमर्थं वीतये उ-त्पत्तये प्रजननायवा दानुचित्राः विचित्रप्रकाशादिदानाः उषसः संयतन्तां हेऋषे त्वया

गृणानाः स्तूयमाना मरुतः रुद्रस्य पुत्रा इत्यर्थः एते दिव्यं कोशं मेघमुदकमाधृष्णवः आच्यावयन्ति द्विकर्मकोऽयं ॥ ८ ॥

८. द्यावा-पृथिवी हम लोगों की पुष्टि के लिए वृष्टि उत्पादन करें। निरतिशय दानशीला उषा हम लोगों के कल्याण के लिए यत्न करें। हे ऋषि, ये रुद्रपुत्र तुम्हारे स्तवन से प्रसन्न होकर स्वर्गीय वृष्टि-वर्षण करें।

॥ इतिचतुर्थस्यतृतीयेचतुर्विंशोवर्गः॥२४॥

ईळेअग्निंस्ववसमित्यष्टर्चंचतुर्थंसूक्तं श्यावाश्वस्यार्षं सप्तम्यष्टम्यौजगत्यौ शिष्टास्त्रिष्टुभः मरुद्देवताकं अग्निमरुद्देवताकंवा अनुक्रान्तंच—ईळेद्विजगत्यन्त्यमाग्नेयंचवेति। सूक्तविनियोगोलैंगिकः आग्नीध्राकारीयांसामिधेनीष्वाद्या सूचितंच—ईळेअग्निंस्ववसंनमोभिरितिधाय्येति।

ईळेअग्निंस्ववसंनमोभिरिहप्रसत्तोविचयत्कृतंनः।
रथैरिवप्रभरेवाजयद्भिःप्रदक्षिणिन्मरुतांस्तोममृध्याम् ॥ १ ॥

ईळे। अग्निम्। सुऽअवसम्। नमःऽभिः। इह। प्रऽसत्तः।
वि। चयत्। कृतम्। नः। रथैःऽइव। प्र। भरे। वाजयत्ऽभिः।
प्रऽदक्षिणित्। मरुताम्। स्तोमम्। ऋध्याम् ॥ १ ॥

अहंश्यावाश्वोऽग्निं स्ववसं स्वायत्तरक्षणं नमोभिःस्तोत्रैः ईळे स्तौमि एतत्स्तोत्रंकृत्यमिहेदानीं प्रसत्तः प्रसन्नः प्रकर्षेणप्रसन्नोवाभवन् नोऽस्मदर्थं विचयत् विजानातु वाजयद्भिरन्नमिच्छद्भिः स्तोत्रैः रथैरिव रथैर्यथाभिमतंप्राप्नुवन्ति तद्वत् रंहणसाधनैः प्रभरे प्रकर्षेण संपादयामि अभिमतं प्रदक्षिणित् प्रादक्षिण्येनगच्छन् मरुतांस्तोमं स्तोत्रमृध्यामवर्धयेयम् ॥ १ ॥

१. हम श्यावाश्व ऋषि स्तोत्र द्वारा रक्षाकारी अग्नि की स्तुति करते हैं। वे अभी यज्ञ में उपस्थित होकर प्रसन्नतापूर्वक उस स्तोत्र को जानें। जैसे रथ अभिमत स्थान को प्राप्त करता है, उसी तरह से हम अन्नाभिलाषी स्तोत्रों-द्वारा अपने अभीष्ट का सम्पादन करते हैं। प्रदक्षिणा करके हम मरुतों के स्तोत्र को वर्द्धित करें।

आयेतस्थुःपृषतीषुश्रुतासुसुखेषुरुद्रामरुतोरथेषु।
वनाचिदुग्राजिहतेनिवोभियापृथिवीचिद्रेजतेपर्वतश्चित् ॥ २ ॥

आ। ये। तस्थुः। पृषतीषु। श्रुतासु। सुऽखेषु। रुद्राः। मरुतः।
रथेषु। वना। चित्। उग्राः। जिहते। नि। वः। भिया।
पृथिवी। चित्। रेजते। पर्वतः। चित् ॥ २ ॥

येमरुतोरुक्मवक्षसः आतस्थुः आतिष्ठन्ति पृषतीषु मरुद्वाहनेषु शुभासु भाग्यासु प्रसिद्धास्वश्वा सुखेषु स्वपाकार्यंछिद्रं शोभनरथास्वहारेषु रथेषु रथानामस्थुरातिष्ठन्ति हेउग्राः उद्गूर्णबलाःमरुतोयूयं यदा रथमारूढाःस्थ तदानींवनाचित् वनान्यपिनिजिहतेभयगच्छन्ति यो-युष्माकं भिया भीत्या पृथिवीचित् पृथिव्यपिरेजते पर्वतश्चित् पर्वतोपिरेजते कंपते उत्तरार्धः प्रत्यक्षकृतः पूर्वार्धेपरोक्षकृतः तेषांस्तोमस्वप्यापिविपूर्वत्रान्वयः ॥ २ ॥

२. हे उद्यतायुध रुद्रपुत्र मरुतो, तुम लोग प्रसिद्ध अश्वों-द्वारा आकृष्ट, शोभन तथा अक्षसमन्वित रथ पर आरूढ़ होकर गमन करो। जब तुम लोग रथाधिरूढ़ होते हो, तब वन तुम्हारे भय से कम्पित होते हैं।

कारीर्यामारुतस्यसप्तकपालस्यपर्वतश्चिदित्येषायाज्या सूत्रितंच—पर्वतश्चिन्महिवृद्धोबि-भायदृष्यन्तिरश्मिभोजसेति।

पर्वतश्चिन्महिवृद्धोबिभायदिवश्चित्सानुरेजतस्वनेवः।
यत्क्रीळथमरुतऋष्टिमन्तआपइवसध्र्यञ्चोधवध्वे ॥ ३ ॥

पर्वतः। चित्। महि। वृद्धः। बिभाय। दिवः। चित्।
सानु। रेजत। स्वने। वः। यत्। क्रीळथ। मरुतः।
ऋष्टिऽमन्तः। आपःऽइव। सध्र्यञ्चः। धवध्वे ॥ ३ ॥

हेमरुतः योयुष्माकं स्वनेभयंकरशब्देसति पर्वतश्चित् पर्वतोपि महि महान्वृद्धःसन्नपि बिभाय बिभेति दिवश्चित् अन्तरिक्षस्यापि सानुसमुच्छ्रितःप्रदेशोरेजत कंपते यद्यदा क्रीळथ हेमरुतोयूयं ऋष्टिमन्तआयुधवन्तःसन्तः तदा आपइव उदकानीव सध्र्यंचः सहांचनाः धवध्वे धावध्वे गच्छथ ॥ ३ ॥

३. हे मरुतो तुम लोगों के द्वारा भयंकर शब्द किये जाने पर अत्यन्त वर्द्धमान पर्वत भी भीत हो जाते हैं और अन्तरिक्ष के उन्नत या विस्तृत प्रदेश भी कम्पित हो जाते हैं। हे मरुतो, तुम सब आयुधवान् हो। जब तुम लोग क्रीड़ा करते हो, तब उदक की तरह प्रधावित होते हो।

वराइवेद्रैवतासोहिरण्यैरभिस्वधाभिस्तन्वःपिपिश्रे।
श्रियेश्रेयांसस्तवसोरथेषुसत्रामहांसिचक्रिरेतनूषु ॥ ४ ॥

वराःऽइव। इत्। रैवतासः। हिरण्यैः। अभि। स्वधाभिः।
तन्वः। पिपिश्रे। श्रिये। श्रेयांसः। तवसः। रथेषु। सत्रा।
महांसि। चक्रिरे। तनूषु ॥ ४ ॥

यराश्च विवाहयोग्या युवानश्च तेयथा रैवतासोधनवन्तोहिरण्यैःहिरण्मयैराभरण-विशेषैः स्वधाभिरुदकैश्च तन्वः स्वीयानिशरीराणि अभिपिपिश्रे संयोजयन्ति अलंकु-र्वन्ति तद्वदेतेमरुतोपि रैवतासः धनवन्तः हिरण्यैर्हिरण्यस्थानीयैः विद्युदाख्यैराभरणैः स्वधाभिश्च तन्वः स्वीयानिशरीराणि पिपिश्रे श्रिये शोभायै श्रेयांसः श्रेष्ठाः तवसोबल-वन्तोमरुतोरथेषु सचा सार्धं सहवा तनूषु महांसि चक्रिरे कुर्वन्तः सर्वाभरणैरुदकै-श्चोपेतानस्थानभिन्नाश्च शरीरेषु तेजांस्यधारयन्नित्यर्थः ॥ ४ ॥

४. विवाह के योग्य धनवान् युवा जिस प्रकार सुवर्णमय-अलंकार तथा उदक के द्वारा अपने शरीर को भूषित करता है, उसी प्रकार सर्व-श्रेष्ठ, बलशाली मरुद्गण रथ के ऊपर समवेत होकर अपने शरीर की शोभा के लिए तेज धारण करते हैं।

अ॒ज्ये॒ष्ठासो॒अक॑निष्ठास ए॒ते सं भ्रात॑रो वावृधुः॒ सौभ॑गाय ।
यु॒वा पि॒ता स्वपा॑ रु॒द्र ए॑षां सु॒दुघा॒ पृश्निः॑ सु॒दिना॑ म॒रुद्भ्यः॑ ॥ ५ ॥

अ॒ज्ये॒ष्ठासः॑ । अक॑निष्ठासः । ए॒ते । सम् । भ्रात॑रः । व॒वृ॒धुः॒ । सौभ॑गाय । युवा॑ । पि॒ता । सु॒ऽअपाः॑ । रु॒द्रः । ए॒षा॒म् । सु॒ऽदुघा॑ । पृश्निः॑ । सु॒ऽदिना॑ । म॒रुत्ऽभ्यः॑ ॥ ५ ॥

अज्येष्ठासःअकनिष्ठासः परस्परंज्येष्ठकनिष्ठभावरहिताः सहैवोत्पन्नाः समानबला-एतेमरुतः भ्रातरः परस्परंभ्रातृभूतास्सन्तः सौभगाय सुभगत्वाय संववृधुर्वर्धन्ते युवा नित्यतरुणः स्वपाः शोभनकर्मैषांमरुतां रुद्रःपिता सुदुघा सुदुग्धोग्ध्री पृश्निर्गोदेवता मा-तृभूता मरुद्भ्योमरुदर्थं सुदिना शोभनदिनानि अकुरुतामितिशेषः ॥ ५ ॥

५. ये मरुद्गण एक साथ ही उत्पन्न हुए हैं अथवा समान बलवाले हैं। परस्पर ज्येष्ठ और कनिष्ठ भाव से वर्जित हैं। ये मरुद्गण परस्पर भ्रातृ-भाव से सौभाग्य के लिए वर्द्धमान होते हैं। नित्य तरुण तथा सत्कर्म के अनुष्ठानकारी मरुतों के पिता रुद्र और जननी-स्वरूपा दोहनयोग्या पृश्नि (गो-देवता) मरुतों के लिए शोभन दिन उत्पन्न करें।

यदु॑त्त॒मे म॑रुतो मध्य॒मे वा॒ यद्वा॑व॒मे सु॑भगासो दि॒वि ष्ठ ।
अतो॑ नो रुद्रा उ॒त वा॒ न्व१॒॑स्याग्ने॑ वि॒त्ताद्ध॒विषो॒ यद्यजा॑म ॥ ६ ॥

यत् । उ॒त्ऽत॒मे । म॒रु॒तः॒ । म॒ध्य॒मे । वा॒ । यत् । वा॒ । अ॒व॒मे । सु॒ऽभ॒गा॒सः॒ । दि॒वि । स्थ । अतः॑ । नः॒ । रु॒द्राः॒ । उ॒त । वा॒ । नु । अ॒स्य । अग्ने॑ । वि॒त्तात् । ह॒विषः॑ । यत् । यजा॑म ॥ ६ ॥

हेमरुतःयद्यूयं उत् उत्कृष्टे उत्तमेचरमेवा दिवि द्युलोके मध्यमेवादिवि यद्वा अवमेदिवि हेसुभगासः स्थ भवथ त्रयोवाइमेत्रिवृतोलोकास्तिस्रोदिवःपृथिवीरित्यादिश्रुतेः । द्युलोकस्य त्रैविध्यं अतः अस्मात् स्थानत्रयान्नोस्मदर्थं हेरुद्राआगच्छतेतिशेषः उतवा अथवा नु अद्य यद्यजाम यद्धविःप्रक्षिपामः हेअग्ने त्वं अस्यहविषः एतद्धविर्वित्तात् विद्धि ॥ ६ ॥

६. हे सौभाग्यशाली मरुतो, तुम लोग उत्तम (उत्कृष्ट) द्युलोक में, मध्यम द्युलोक में अथवा अधोद्युलोक में वर्तमान होते हो। हे रुद्रो, उन स्थानों (तीनों द्युलोकों) से हम लोगों के लिए आगमन करो। हे अग्नि, हम आज जो हवि प्रदान करते हैं, उसे तुम जानो।

अग्निश्चयन्मरुतोविश्ववेदसोदिवोवहध्वउत्तरादधिष्णुभिः ।
तेमन्दसानाधुनयोरिशादसोवामंधत्तयजमानायसुन्वते ॥ ७ ॥

अग्निः । च । यत् । मरुतः । विश्वऽवेदसः । दिवः । वहध्वे ।
उत्ऽतरात् । अधि । स्नुऽभिः । ते । मन्दसानाः । धुनयः ।
रिशादसः । वामम् । धत्त । यजमानाय । सुन्वते ॥ ७ ॥

हेविश्ववेदसः सर्वस्यज्ञातारोविश्वधनावा हेमरुतोयद्यूयमग्निश्च दिवोद्युलोकादुत्तरादुत्कृष्टतरात् अधि उपरि स्नुभिः सानुभिः उपरिप्रदेशे वहध्वे उह्यध्वे तत्रनिवसथेत्यर्थः यद्वा स्नुशब्देन तत्सदृशाअश्वाउच्यन्ते तैर्वाउह्यध्वे तेयूयं मन्दसाना मोदमानाअस्मदीयैः स्तोत्रैर्हविर्भिश्च धुनयः शत्रूणांकंपयितारः रिशादसः अस्मद्धिंसकानामत्तारःसन्तोवामं वननीयंधनं धत्तदत्त यजमानाय सुन्वतेअभिषवंकुर्वते ॥ ७ ॥

७. हे सर्वज्ञ मरुतो, तुम लोग और अग्नि द्युलोक के उत्कृष्टतर उपरि प्रदेश में अवस्थान करते हो। तुम लोग हमारे स्तवन और हव्य से प्रसन्न होकर शत्रुओं को कम्पित तथा विनष्ट करो और अभिषव करनेवाले यजमानों को अभिलषित धन प्रदान करो।

अग्नेमरुद्भिरित्यष्टमीआग्निमारुतस्ययाज्या अग्नेमरुद्भिःशुभयद्भिर्ऋक्वभिरितिसूत्रितत्वात् सत्राऽस्तु ।

अग्नेमरुद्भिःशुभयद्भिर्ऋक्वभिःसोमंपिबमन्दसानोगणश्रिभिः ।
पावकेभिर्विश्वमिन्वेभिरायुभिर्वैश्वानरप्रदिवाकेतुनासजूः ॥८॥२५॥

अग्ने । मरुत्ऽभिः । शुभयत्ऽभिः । ऋक्वऽभिः । सोमम् । पिब ।
मन्दसानः । गणश्रिऽभिः । पावकेभिः । विश्वम्ऽइन्वेभिः ।
आयुऽभिः । वैश्वानर । प्रऽदिवा । केतुना । सऽजूः ॥ ८ ॥ २५ ॥

---

१ ऐ० ब्रा० २. १७. । २ ऋ० सं० ३. ८. ४. ।

हे अग्ने मरुद्भिःसह मन्दसानःसन् सोमंपिब कीदृशैर्मरुद्भिः शुभयद्भिः शोभमानैः अस्मान् शोभयद्भिर्वा ऋक्वभिः स्तुत्यैः गणश्रिभिः गणश्रायमाश्रयद्भिः पावकेभिः शोधकैः विश्वमिन्वेभिः विश्वंबृहद्व्यापीणयद्भिः आयुभिः आयुष्मद्भिः हेवैश्वानर विश्वनरहिताग्ने प्रदिवा पुराणेन केतुना ज्वालापुंजेन सजूः सहितः ॥ ८ ॥

८. हे वैश्वानर अग्नि, पुरातन ज्वाल-पुञ्ज से युक्त होकर तुम शोभमान, पूजनीय, गणभाव का आश्रय (समवेत) करनेवाले, पवित्रता-विधायक, प्रीतिदायक और दीर्घजीवी मरुतों के साथ सोमपान करो।

॥ इतिचतुर्थस्यतृतीयेपंचविंशोवर्गः ॥२५॥

केष्ठानरइत्येकोनविंशत्यृचंपंचमंसूक्तं अत्रानुक्रमणिका—केष्ठैकोनागायत्रंश्यावाश्वोत्र-वैददश्वीतरंतपुरुमीळ्हौदाल्भ्यंरथवीतिंमरुतश्चदानस्तुतिःपंचम्यास्तरन्तमहिषींशशीयसींपंच-म्यनुष्टुप्नवमीसतोबृहतीति । श्यावाश्वऋषिः पंचम्यनुष्टुप् नवमीसतोबृहती शिष्टागा-यत्र्यः आद्याश्चतस्रोमरुद्देवताकाः सनत्सेत्यादीनांचतसृणांशशीयसीनामतरन्तस्यराज्ञोभा-र्यादेवता उतमेरपदित्यस्यावैददश्विःपुरुमीळ्होदेवता योमेधेनूनामित्यस्यावैददश्विस्तरन्तोरा-जादेवता यईवहन्तइत्याद्याःषण्मारुत्यः एतंमइत्यस्यतृचस्यदाल्भ्योरथवीतिर्नामराजादेवता विनियोगोलैंगिकः। अत्राश्चर्यंपुरावृत्तमाहुरागमपारगाः ॥ अर्चनानाःपुरात्रेयोदाल्भ्येनरथवीतिना ॥ १ ॥ आर्त्विज्यायवृतोयज्ञेविदेहोऽत्रआस्थितः ॥ रथवीतिदुहितांकन्यांददर्शपितुरंतिके ॥ २ ॥ यथाचेत्स्वकुमारायश्यावाश्वायचतांसुतां ॥ समयाचमनाभार्यामपृच्छत्किमयच्छति ॥ ३ ॥ इतिपृष्टःपुनःप्राहकथमस्मैप्रदास्यसि ॥ अतःपूर्वंसुताःदत्तानासीदनृषयेक्वचित् ॥ ४ ॥ तत्तथैवेतिनिश्चित्यमत्याचार्चनानसं ॥ श्यावाश्वःसंस्थितेयज्ञेतेनराज्ञानिराकृतः ॥ ५ ॥ तस्य-स्याप्यन्वितोविप्रस्तपस्तेपेसुदारुणं ॥ तस्मिन्नुपरतःशान्तोभिक्षार्थंपर्यटन्द्विजः ॥ ६ ॥ तरन्तम-हिषींसाध्वींबिभिक्षेसौशशीयसीं ॥ सासंप्राप्यान्तिकंपत्युःमोचयामनघानृषिः ॥ ७ ॥ इत्युक्ते नृपतिर्भार्यामित्याहैनंप्रपूजय ॥ सानुज्ञातागवांयूथंप्रादादाभरणानिच ॥ ८ ॥ तरन्तोपिपुनस्त-स्मैप्रादादाकनमपेक्षितं ॥ दस्याचपुरुमीळ्हस्यतस्यानुजस्यान्तिकंमयि ॥ ९ ॥ प्रेरयामासवर्षिंसो पित्वांमानयिष्यति ॥ १० ॥ तथेतिराज्ञोवचनंनिशम्यतत्रार्यपादर्शितसर्वमार्गः ॥ गच्छन्सरा-नैरर्थपथेमरुद्गणान्समानरूपान्सविदक्षयागवान् ॥ ११ ॥ विलोक्यविप्रःसभयःप्रणम्यकृतांज-लिःकंटकितांगसंघः ॥ तुष्टावदृष्टान्सऋषिर्विशिष्टैर्यथैवंचोभिःपरितुष्टचित्तः ॥ १२ ॥ संप्राप्य-सर्वस्वमनीषितंतदामरुद्गणेभ्योमुदितास्तवत्रयः ॥ १३ ॥ तदाश्रवदर्शिसूक्तसारंश्यावाश्वनाम-कः ॥ पश्चात्पुनर्गृहंगत्वातूपोलभ्यागतांसुतं ॥ १४ ॥ दाल्भ्योमंत्रद्दरोराज्ञाचोदितःस्वसुतांव-दो ॥ पुरुमीळ्हस्तरन्तश्चतद्भार्याचशशीयसी ॥ १५ ॥ दाल्भ्योपोरथवीत्यास्यःसहितेमरुतांग-णाः ॥ तेषस्मैयहदुस्तुष्टास्तत्केष्ठेत्यवर्णयत् ॥ १६ ॥

के ष्ठा नरः श्रेष्ठतमा य एक एक आयय। परमस्याः परावतः ॥ १ ॥

के। स्थ। नरः। श्रेष्ठऽतमाः। यः। एकःऽएकः। आऽयय।
परमस्याः। पराऽवतः ॥ १ ॥

हे नरो नेतारो मरुतः श्रेष्ठतमाः अत्यन्तं प्रशस्याः यूयं के स्थ के भवथ एवं स्वरूपाभिधानं संदिशतमिति ये यूयं एक एकः प्रत्येकं आयय आगच्छथ कस्मादिति उच्यते परमस्याः परावतः अत्यन्तदूरदेशात् अन्तरिक्षादित्यर्थः ॥ १ ॥

१. हे श्रेष्ठतम नेताओ, तुम लोग कौन हो ? दूर देश अर्थात् अन्तरिक्ष से तुम लोग एक-एक करके उपस्थित होओ।

क्व१ वोऽश्वाः क्वा३भीशवः कथं शेक कथा यय। पृष्ठे सदो नसोर्यमः ॥ २ ॥

क्व। वः। अश्वाः। क्व। अभीशवः। कथम्। शेक। कथा।
यय। पृष्ठे। सदः। नसोः। यमः ॥ २ ॥

हे मरुतो युष्माकं अश्वाः क्व कुत्र स्थिताः क्व च अभीशवो बन्धनरज्जवः कथं च शेक शीघ्रगमनं कर्तुं शक्ता भवथ कथा कथं यय याताऽस्थ पृष्ठे अश्वानां पृष्ठदेशे सदः सीदन्ति निषीदन्त्यस्मिन्निति सदः पर्याणं लक्ष्यते तथा नसोर्नासिकयोर्यमो नियम्यते पलायनप्रतिबन्धकारी प्रग्रहो नासिकयोर्दृश्यते यस्मादश्वादिलिङ्गैः कुत्रापि त्वरितगमनादेव प्रतिभान्ति के यूयमिति विस्मयमनसा पार्श्वाः ॥ २ ॥

२. हे मरुतो, तुम लोगों के अश्व कहाँ हैं ? लगाम कहाँ है ? शीघ्र गमन में समर्थ होते हो ? किस प्रकार का गमन है ? अश्वों के पृष्ठ देश पर आस्तरण और नासिकाद्वय में बन्धनरज्जु लक्षित होते हैं।

जघने चोद एषां वि सक्थानि नरो यमुः। पुत्रकृथे न जनयः ॥ ३ ॥

जघने। चोदः। एषाम्। वि। सक्थानि। नरः। यमुः।
पुत्रऽकृथे। न। जनयः ॥ ३ ॥

एषामश्वानां जघने हन्तव्यप्रदेशे चोदः प्रेरिका कशा अश्वताडनविशेषो वा वर्तते शीघ्रगमनाय ताडयन्त्यर्थः सक्थानि ऊरुप्रदेशान् नरो नेतारो मरुतोऽपि वि यमुः विविधं यच्छन्ति आस्फालनेन विवृतान् कुर्वन्तीत्यर्थः विवृतौ दृष्टान्तः—पुत्रकृथे पुत्रकरणे उत्पादने जनयः अपत्योत्पादयित्र्यो योषित इव यथा पुत्रोत्पादनकाले संगमसमये ऊरू विवृतौ कुर्वन्ति तद्वदित्यर्थः ॥ ३ ॥

३. अश्वों के जघन देश में शीघ्र गमन के लिए कशा (कोड़ा) घात होता है। पुत्रोत्पादन (संगम) काल में जैसे रमणियाँ ऊरुद्वय को विवृत करती हैं, उसी प्रकार नेता मरुद्गण अश्वों को, ऊरुद्वय विवृत करने के लिए बाध्य करते हैं।

अथचतुर्थी—

परावीरासएतनमर्यासोभद्रजानयः। अग्नितपोयथासथ ॥ ४ ॥

परा। वीरासः। इतन। मर्यासः। भद्रऽजानयः। अग्निऽतपः।
यथा। असथ ॥ ४ ॥

कन्यावाहनादिलिंगेन लिंगमिथुनस्त्वान्मूते—हेवीरासोवीराः अमित्राणामीरयितारः हेम-र्यासोमर्त्येभ्योहिताः हेभद्रजानयः भद्रःस्तुत्योजानिर्जन्मयेषांतेतथोक्ताः रुद्रपुत्राइत्यर्थः अग्नि-तपोऽग्निनातप्ताः तापादयोयथादीप्ताः तद्वद्दीप्ताः असथ भवथ अथवाग्निप्रसादग्धदेहायथापा-पान्नेवथाभवथेति ॥ ४ ॥

४. हे वीरो, शत्रुसंहारको, हे मनुष्यों के लिए कल्याण करनेवालो हे शोभन जन्मवालो, मरुत्पुत्रो, तुम लोग अग्नितप्त ताम्र की तरह प्रदीप्त वृद्ध होते हो।

सनत्साश्व्यंपशुमुतगव्यंशतावयम्।
श्यावाश्वस्तुताययादोर्वीरायोपबर्बृहत् ॥ ५ ॥ २६ ॥

सनत्। सा। अश्व्यम्। पशुम्। उत। गव्यम्। शतऽअवयम्।
श्यावाश्वऽस्तुताय। या। दोः। वीराय। उपऽबर्बृहत् ॥ ५ ॥ २६ ॥

सातरन्तमहिषी मह्यंसनत् ददातु किं अश्व्यं अश्वात्मकं अश्वसमूहात्मकंवा पशुं जातावेकवचनं उतापिच गव्यं गोसमूहात्मकं पशुं शतावयं अनेकैरविभिर्युक्तं सनदिति शेषःउक्तं केभ्यइत्याह श्यावाश्वस्तुताय श्यावाश्वेनमयास्तुतायवीराय तरन्ताय दोः स्वकी-यंभुजं उपबर्बृहत् उपोदयच्छदालिंगनाय आगमनदिति यथोभर्तृप्रेमासदा तस्मादेव बहुधनंदातुंशक्तेत्यर्थः ॥ ५ ॥

५. श्यावाश्व (हम) ने जिसकी स्तुति की है, जिसने वीर तरन्त को भुजपाश में बद्ध किया है, वही तरन्त महिषी शशीयसी हमें अश्व, गौ और शतमेषात्मक पशुयूथ प्रदान करती है।

॥ इतिचतुर्थस्यतृतीयेषड्विंशोवर्गः ॥ २६ ॥

अथषष्ठी—

उतत्वास्त्रीशशीयसीपुंसोभवतिवस्यसी। अदेवत्रादराधसः ॥ ६ ॥

उत। त्वा। स्त्री। शशीयसी। पुंसः। भवति। वस्यसी।
अदेवऽत्रात्। अराधसः ॥ ६ ॥

उतापिच त्वा एका शशीयसी शशीयसीतिप्रशस्तनामैतत् सैवस्त्री यद्वा उतेत्ययमेवकारार्थे स्त्र्येवैवमस्यैत्यर्थः तत्समस्तिमनेमेत्यनुशासनीतिवचनात् त्वेतिनिपातः सैवपुंसःपुरुषाद्वस्यसी वसीयसी भवति कस्मात्पुंसइत्युच्यते अदेवत्राद् देवान् येनत्रायन्तेस्तुत्यादिनासः अदेवत्रः तस्मादराधसः राधोधनं दानार्हधनरहिताल्लुब्धकादित्यर्थः ॥ ६ ॥

६. जो पुरुष देवों की आराधना और धनदान नहीं करता है, उस पुरुष की अपेक्षा स्त्री शशीयसी सर्वांश में श्रेष्ठ है।

वियाजा॒नाति॒जसु॑रिं॒वितृष्य॑न्तं॒विका॒मिन॑म् । दे॒व॒त्राकृ॑णु॒तेमनः॑ ॥ ७ ॥

वि । या । जा॒नाति॑ । जसु॑रिम् । वि । तृष्य॑न्तम् । वि ।
का॒मिन॑म् । दे॒व॒ऽत्रा । कृ॒णु॒ते । मनः॑ ॥ ७ ॥

याशशीयसी जसुरिं व्यथितं जसिस्ताडनकर्मा उपक्षेपणकर्मावा तंविजानाति यथातृष्यन्तं विजानाति कामिनं धनाद्यभिलाषवन्तं विजानाति अनुकंपयाभिमतं ददातीत्यर्थः देवत्रा देवेषु मनः कृणुते कुरुते देवप्रीत्यर्थंप्रदानबुद्धिंकरोतियासैवस्त्रीतिपूर्वत्रसंबन्धः ॥ ७ ॥

७. वह शशीयसी व्यथित (ताडित-उपेक्षित) को जानती है, तृष्णार्त को जानती है और धनाभिलाषी को जानती है अर्थात् कृपावश हो अभिमत धन प्रदान करती है। वह देवों के प्रीत्यर्थ प्रदान-बुद्धि करती है अर्थात् देवों के प्रति अपने चित्त को समर्पित करती है।

उ॒तघा॒नेमो॒अस्तु॑तः॒पुमाँ॑इति॒ब्रु॒वेप॒णिः । सवैर॑देय॒इत्स॒मः ॥ ८ ॥

उ॒त । घ॒ । नेमः॑ । अस्तु॑तः । पुमा॑न् । इति॑ । ब्रु॒वे॒ । प॒णिः ।
सः । वैर॑ऽदेये । इत् । स॒मः ॥ ८ ॥

उतघापिच येविपूरणः नेमः तोनेमइत्यर्धस्येतिनिरुक्तं । नेमःअर्धःजायापत्योर्मिथःलैककार्यकर्तृत्वादेकएवपदार्थः अर्धशरीरस्यभार्येत्यादिस्मृतेः शशीयस्याअर्धभूतस्तरन्तः पुमान् अस्तुतइतिब्रुवे बहुधा स्तुतोपिगुणस्याधिक्याद्बहुल्यादस्तुतएवेतिब्रुवे पणिः स्तोताहं सच तरन्तोवैरदेये वीराधनामभिर्यितारोदानशीलाः तैर्दातव्यंधनंदेयं यस्मिन्धने समः सर्वेभ्योदातेत्यर्थः इतिविपूरणः ॥ ८ ॥

८. शशीयसी के अर्द्धाङ्गभूत पुरुष तरन्त की स्तुति करके भी हम बोलते हैं कि उनका समुचित स्तव नहीं हुआ है; क्योंकि वे दान के विषय में सब समय में एक रूप हैं।

अथनवमी—

उतमेरपद्युवतिर्ममन्दुषीप्रतिश्यावायवर्तनिम् ।
विरोहितापुरुमीळ्हायर्येमतुर्विप्रायदीर्घयशसे ॥ ९ ॥

उत । मे । अरपत् । युवतिः । ममन्दुषी । प्रति । श्यावाय । वर्तनिम् ।
वि । रोहिता । पुरुऽमीळ्हाय । येमतुः । विप्राय । दीर्घऽयशसे ॥९॥

उतापिच श्यावाय श्यामाश्वाय मह्यं अरपत् अलपत् स्पष्टमाचष्ट किं वर्तनिमार्गं कीदृशीसायुवतिः प्रवृत्तयौवना प्रतिममन्दुषीप्रतिमोदमाना कस्मै दीर्घयशसे प्रभूताश्माय प्रभूतकीर्तयेवा पुरुमीळ्हायैतन्नामकाय प्रभूतगृहाय क्रियार्थोपपदस्यचकर्मणिस्थानिनइतिचतुर्थी पुरुमीळ्हंप्राप्तुमित्यर्थः तदर्थंरोहितारोहितवर्णावश्वौशशीयस्यादत्तौ वियेमतुः विशेषेणयमयतुः धृतवन्तावित्यर्थः यःअश्वाभ्यांयुक्तेरथे स्थापयित्वा पुरुमीळ्हगृहस्यमार्गं प्रदर्शयन्ती पुरतोगत्वा सैवपुंसोभवति वस्यसीतिपूर्वमसंबन्धः ॥ ९ ॥

९. यौवनवती शशीयसी ने मुदित मन से श्यावाश्व को (हमें) पथ प्रदर्शित किया था। उसके द्वारा प्रदत्त लोहित वर्णवाले दोनों अश्व हमें यशस्वी, विज्ञ, पुरुमीळ्ह के निकट वहन करते हैं अर्थात् सज्जित रथ पर बैठाकर उसने ही हमें पुरुमीळ्ह के घर तक पहुँचा दिया था।

योमेधेनूनांशतंवैददश्विर्यथाददत् । तरन्तइवमंहना ॥ १० ॥ २७ ॥

यः । मे । धेनूनाम् । शतम् । वैदत्ऽअश्विः । यथा । ददत् ।
तरन्तःऽइव । मंहना ॥ १० ॥ २७ ॥

इयंपुरुमीळ्हस्तुतिः वैददश्विः पुरुमीळ्होपियः मे मह्यं धेनूनांशतं यथा येनप्रकारेण ददत् दत्तवान् तथा मंहना मंहनीयानिधनान्यपि ददत् तरन्तइव तयथा धेनुशतंबहुविधंधनंचदत्तवान् तद्वद्वैददश्विःपुरुमीळ्होपिददत् तंस्तुवइतिशेषः ॥ १० ॥

१०. विददश्व के पुत्र पुरुमीळ्ह ने भी हमें तरन्त की ही तरह शत धनु और महामूल्यवान् धन आदि प्रदान किया था।

॥ इतिचतुर्थस्यतृतीयेसप्तविंशोवर्गः ॥ २७ ॥

अथैकादशी—

यईंवहन्तआशुभिःपिबन्तोमदिरंमधु । अत्रश्रवांसिदधिरे ॥ ११ ॥

ये । ईम् । वहन्ते । आशुऽभिः । पिबन्तः । मदिरम् । मधु ।
अत्र । श्रवांसि । दधिरे ॥ ११ ॥

इदानींमरुतएवैतदितिनिश्चित्य तन्महित्वैर्माहात्म्यैःस्तौति—येमरुतः इदानीं आशुभिः शीघ्रगामिभिरश्वैः वहन्ते उह्यन्ते किंकुर्वन्तः मदिरं मदकरं मधु सोमरसंपिबन्तः पायेमत्वेन पूर्वंसोममित्यर्थः तेमरुतोत्रास्मिन्देशे श्रवांसि स्तुतिजनितानियशांसि दधिरे धारयन्ति॥११॥

११. जो मरुद्गण शीघ्रगामी अश्वों पर आरूढ़ होकर हर्षविधायक सोमरस को पान करते हुए इस स्थान में आगत हुए थे, वे मरुद्गण इस स्थान पर विविध स्तव धारण करते हैं।

येषांश्रियाधिरोदसीविभ्राजन्तेरथेष्वा। दिविरुक्मइवोपरि ॥ १२ ॥

येषाम्। श्रिया। अधि। रोदसी इति। विऽभ्राजन्ते।
रथेषु। आ। दिवि। रुक्मःऽइव। उपरि ॥ १२ ॥

येषांमरुतां श्रिया कान्त्या रोदसी द्यावापृथिव्यावधि अधिष्ठिते भवतइतिशेषः यस्मादेतेमरुतोरथेषु विभ्राजन्ते विशेषेणदीप्यन्ते आङ्विषार्थे समुच्चयान्तः—उपरि उपरिभूतेदिवि-द्युलोके रुक्मोरोचमानआदित्यइव यद्वा उपरि रथस्योपरीतियोज्यम्॥ १२ ॥

१२. जिन मरुतों की कान्ति से द्यावा-पृथिवी व्याप्त होती है। ऊपर द्युलोक में रोचमान आदित्य की तरह वे मरुद्गण रथ के ऊपर विशेष दीप्त होते हैं।

युवासमारुतोगणस्त्वेषरथोअनेद्यः। शुभंयावाप्रतिष्कुतः ॥ १३ ॥

युवा। सः। मारुतः। गणः। त्वेषऽरथः। अनेद्यः।
शुभम्ऽयावा। अप्रतिऽस्कुतः ॥ १३ ॥

समारुतोगणोयुवा सर्वत्रमिश्रयिता नित्यतरुणोवा त्वेषरथोदीप्तरथः अनेद्यः अनिन्द्यः शुभंयावा शोभनंगन्ता अप्रतिष्कुतः अप्रतिगतः अप्रतिशब्दितोवा एवंमहानुभावोयंगणोदीप्यतइति ॥ १३ ॥

१३. वे मरुद्गण नित्य तरुण, दीप्त रथ विशिष्ट, अनिन्द्य, शोभन रूप से गमन करनेवाले और अप्रतिहतगति हैं।

कोवेदनूनमेषांयत्रामदन्तिधूतयः। ऋतजाताअरेपसः ॥ १४ ॥

कः। वेद। नूनम्। एषाम्। यत्र। मदन्ति। धूतयः।
ऋतऽजाताः। अरेपसः ॥ १४ ॥

एषांमरुतांस्थानं कोवेद कोजानाति नूनं इदानीं यत्रस्थाने धूतयः शत्रूणांकंपकाः मदन्ति हृष्यन्ति ऋतजाताः जलार्थमुत्पन्नाः यज्ञेवाप्रादुर्भूताः अरेपसःअपापाः ॥ १४ ॥

१४. जलवर्षणार्थ उत्पन्न अथवा यज्ञ में प्रादुर्भूत, शत्रुओं के कम्पक और निष्पाप मरुद्गण जिस स्थान पर हृष्ट हुए थे, मरुतों के उस स्थान को कौन व्यक्ति जानता है ?

अथपंचदशी–

यूयंमर्तंविपन्यवःप्रणेतारइत्थाधिया। श्रोतारोयामहूतिषु ॥१५॥२८॥

यूयम्। मर्तम्। विपन्यवः। प्रऽनेतारः। इत्था। धिया।
श्रोतारः। यामऽहूतिषु ॥ १५ ॥ २८ ॥

हेविपन्यवः स्तुतिकामामरुतोयूयं मर्तं मरणस्वभावं यजमानं इत्था अनयाधिया इदानींकृतप्रकारया अनुग्रहबुद्ध्या हेतुनास्तुतिकर्मणावा निमित्तेनप्रणेतारः प्रकर्षेणप्रापयितारोभिमतंस्वर्गादिकं यामहूतिषु यामोगमनं तदर्थाहूतयोयस्मिन्त्रिविधामहूतयोयज्ञाः तेषु श्रोतारःआह्वानानां ॥ १५ ॥

१५. हे स्तवाभिलाषी मरुतो, जो मनुष्य यजमान इस प्रकार स्तुति-कर्म-द्वारा तुम लोगों को प्रसन्न करता है, उसे तुम लोग अभिमत स्वर्गादि स्थान प्रदर्शित करते हो। यज्ञ में आहूत होने पर तुम लोग उस आह्वान को श्रवण करते हो।

तेनोवसूनिकाम्यापुरुश्चन्द्रारिशादसः। आयज्ञियासोववृत्तन ॥१६॥

ते। नः। वसूनि। काम्या। पुरुऽचन्द्राः। रिशादसः।
आ। यज्ञियासः। ववृत्तन ॥ १६ ॥

हेरिशादसः हिंसकानांशत्रूणामत्तारः हेयज्ञियासोयज्ञार्हाः पुरुश्चन्द्राः प्रभूताह्लादकधनाः तेयूयं नोस्मभ्यं वसूनि निवासयोग्यानिधनानि काम्या स्पृहणीयानि आववृत्तन आवर्तयतेत्यर्थः मरुतांदानप्रशंसायाअपेक्षितत्वान्नप्रार्थनोचिता ॥ १६ ॥

१६. हे शत्रुसंहारक, पूजनीय, विविध धनशाली मरुतो, तुम लोग हम लोगों को अभिवाञ्छित धन प्रदान करो।

अथसप्तदशी–

एतंमेस्तोमंमूर्म्येदार्भ्यायपरावह। गिरोदेविरथीरिव ॥ १७ ॥

एतम्। मे। स्तोमम्। ऊर्म्ये। दार्भ्याय। परा। वह।
गिरः। देवि। रथीःऽइव ॥ १७ ॥

संपन्नऋषिभावस्यस्यावाश्वस्यार्चनानसः ॥ रथवीतिस्तुतांयाचेविवाहंशौनकोब्रवीत् ॥ १ ॥
कथं—मरुत्स्तुतप्रयातेषुश्यावाश्वःस्वमहायशाः ॥ प्रादुर्भूतार्षमात्मानंज्ञात्वाविकुण्ठनंदनः ॥ २ ॥
रथवीतेर्दुहितरमगच्छन्मनसातदा ॥ ससत्यस्त्वृषिमात्मानंमवचयनयचीतये ॥ ३ ॥

एतं मे स्तोममित्याभ्यां दैत्ये रात्र्यै न्यवेदयत् ॥ कवेर्नियोगमाज्ञाय देव्या रात्र्याप चोदितः ॥ ४ ॥
आदाय कन्यकां दातुमुपेयायार्चनानसं ॥ पादौ तस्योपसंगृह्य स्थित्वा मह्युः कृतांजलिः ॥ ५ ॥
रथवीतिरहं दार्भ्य इति नाम शशंस सः ॥ मया संयोगमिच्छन्तं त्वां मत्याचक्षि पत्पुरा ॥ ६ ॥
तस्मा नमस्तु नमस्तेस्तु मे मास्म भगवन् क्रुधीः ॥ कवेः पुत्रः स्वयमृषिः पितासि भगवानृषेः ॥ ७ ॥
इमं प्रतिगृहाणेमां स्नुषामित्येनमब्रवीत् ॥ तस्मै दत्त्वाश्वशतं सराधा स्वलंकृतां चापि स्नुषां स्नुषार्थं ॥
विवाहकालेपि ददौ नरेन्द्रः शतं हयानां दुहितुः सहस्रं ॥ गवां सहस्रं वसु च प्रभूतं सत्कृत्य पोन्वेथ वनं जगा-
मेति ॥ हे ऊर्म्ये रात्रिदेवि ऊर्म्यैति रात्रिनाम मेमदीयं एवं स्तोमं मरुद्भ्यः कृतं स्तोत्रं अहमं-
तरं कृत्वा मरुतः स्तुतवानित्येवं दार्भ्याय श्यावाश्वाय परा पराङ्मुखी दार्भ्याभिमुखी स-
तीवह प्रापयेत्यर्थः तदेवादरार्थमुच्यते हे रात्रिदेवि गिरः स्तुतीः मरुद्विषयाः परावह रथी-
रिव रथीयथा रथेऽभिमेवं वस्तु स्थापयित्वाभिमतप्रदेशं प्रापयति तद्वत् ॥ १७ ॥

१७. हे रात्रिदेवी, तुम हमारे निकट से रथवीति के निकट इस मरुत्स्तुति को प्रापित करो। यह स्तुति मरुतों के लिए की गई है। हे देवी, रथी जिस प्रकार से रथ के ऊपर विविध वस्तु रख करके गन्तव्य स्थान पर उसे ले जाता है, उसी प्रकार तुम हमारे इस सकल स्तव का वहन करो।

उत मे वोचतादिति सुतसोमे रथवीतौ । न कामो अप वेति मे ॥ १८ ॥

उत । मे । वोचतात् । इति । सुतऽसोमे । रथऽवीतौ । न । कामः । अप । वेति । मे ॥ १८ ॥

हे ऊर्म्ये उतापि च मे मां वोचतात् ब्रूहि किमिति उच्यते इति इत्थं कथमिति सुतसोमे कृतसोमयागे रथवीतौ रात्रि मे कामः तत्पुत्रीविषयो नापवेति नापगच्छति न विरमत इतीत्थं वोचतात् ॥ १८ ॥

१८. हे रात्रि देवी, सोम यज्ञ सम्पन्न होने पर रथवीति को तुम यह कहना कि तुम्हारी पुत्री के प्रति हमारी कामना कम नहीं हुई है।

एष क्षेति रथवीतिर्मघवा गोमतीरनु । पर्वतेष्वपश्रितः ॥ १९ ॥ २१ ॥

एषः । क्षेति । रथऽवीतिः । मघऽवा । गोऽमतीः । अनु । पर्वतेषु । अपऽश्रितः ॥ १९ ॥ २१ ॥

कन्यां दत्त्वा कृतार्थं तं श्यावाश्वोथ वनं गतं ॥ रथवीतिं तपस्यन्तं समेक्ष्य पार्वेण चक्षुषा ॥ रम्ये हिमवतः पृष्ठे एष क्षेतीति सोऽब्रवीत् ॥ एष रथवीतिर्मघवा धनवान् गोमतीरनु उदकवतीर्नदीरनु अनुसृत्य नदीनां तीरे क्षेति निवसति पर्वतेषु हिमवत्पर्वतप्रान्तेषु अपश्रितः आश्रितः ॥ १९ ॥

१९. ये धनवान् रथवीति गोमती के तीर में निवास करते हैं और हिमवान् पर्वत के प्रान्त में उनका गृह अवस्थित है।

ऋतेनऋतमितिनवर्चंषष्ठंसूक्तं आत्रेयस्यश्रुतविदआर्षं त्रैष्टुभं मैत्रावरुणं तथाचानु-क्रम्यते—ऋतेननवश्रुतविन्मैत्रावरुणंवैतदिति । वैतदित्युभयोःप्रयोगात् तुह्यादिपरिभाषया एतदादीन्येकादशसूक्तानिमित्रावरुणदेवत्यानि विनियोगोलैंगिकः ।

तत्रप्रथमा—

ऋतेनऋतमपिहितंध्रुवंवांसूर्यस्ययत्रविमुचन्त्यश्वान् ।
दशशतासहतस्थुस्तदेकंदेवानांश्रेष्ठंवपुषामपश्यम् ॥ १ ॥

ऋतेन । ऋतम् । अपिऽहितम् । ध्रुवम् । वाम् । सूर्यस्य ।
यत्र । विऽमुचन्ति । अश्वान् । दश । शता । सह । तस्थुः ।
तत् । एकम् । देवानाम् । श्रेष्ठम् । वपुषाम् । अपश्यम् ॥ १ ॥

सूर्यस्य ऋतंसत्यभूतं मंडलं ऋतेनोदकेनापिहितमाच्छादितं ध्रुवं शाश्वतं अपश्यमिति संबन्धः यत्र वां युवाभ्यांस्थितं तदित्यर्थः सूर्यमंडलेमित्रावरुणयोःस्थितिः चित्रंदेवानामुद-गादनीकंचक्षुर्मित्रस्यवरुणस्याग्नेः उद्वांचक्षुर्वरुणसुप्रतीकंदेवयोरेतिचक्षुर्मित्रस्यवरुणस्येत्यादि-श्रुतिसिद्धा यत्र यस्मिन्मंडले स्थितानश्वान् विमुचन्ति विमोचयन्तिस्तोतारः मंदेहादिभिः नि-रुद्धानित्यर्थः अथवा शीघ्रधावनाय स्तुत्याप्रेरयन्ति यस्मिन्मंडले दश शता शतानि सहस्रसं-ख्याकारश्मयः तस्थुस्तिष्ठन्ति तादृशं देवानांवपुषां वपुष्मतां तेजोवतामग्न्यादीनां श्रेष्ठं प्रशस्यं मत्वर्थलक्षणा अथवा व्यधिकरणषष्ठी देवानांवपुषांशरीराणां श्रेष्ठंमंडलंहिसूर्यस्य वपुःस्थानीयं तन्मंडलमपश्यं अथवा वां युवयोर्मध्ये सूर्यस्यमंडलं अपश्यमितिव्याख्येयं मैत्रंवामहैरितिश्रुते-र्मित्रस्यैवसूर्यत्वादित्याशयेन ॥ १ ॥

१. हम तुम लोगों के आधारभूत, उदक-द्वारा आच्छादित, शाश्वत और सत्यभूत सूर्यमण्डल का दर्शन करते हैं। उस स्थान में अवस्थित अश्वों को स्तोता लोग मुक्त करते हैं। उस मण्डल में सहस्र-संख्यक रश्मियाँ अवस्थिति करती हैं। तेजोवान् अग्नि आदि शरीरवान् देवों के मध्य में हमने सूर्य के उस श्रेष्ठ मण्डल को देखा है।

अथद्वितीया—

तत्सुवांमित्रावरुणामहित्वमीर्मातस्थुषीरहभिर्दुदुह्रे ।
विश्वाःपिन्वथःस्वसरस्यधेनाअनुवामेकःपविरावर्वर्त ॥ २ ॥

---

१ ऋ० सं० १. ८. ७. ।   २ ऋ० सं० ५. ५. ६. ।
३ तै० ब्रा० १. ७. ६. ।

तत् । सु । वाम् । मित्रावरुणा । महिऽत्वम् । ईर्मा । तस्थुषीः ।
अहंऽभिः । दुदुह्रे । विश्वाः । पिन्वथः । स्वसरस्य । धेनाः । अनु ।
वाम् । एकः । पविः । आ । ववर्त ॥ २ ॥

हे मित्रावरुणा वां युवयोस्तन्महित्वं महत्त्वं सु सुष्ठु अतिशयितमित्यर्थः किं तदित्युच्यते ईर्मा सततगन्ता सर्वस्य प्रेरको वा आदित्यः अहभिरहोभिर्वर्तुलैः संबन्धिभिः तस्थुषीः स्थावरभूता अपो दुदुह्रे दुग्धे किंच स्वसरस्य स्वयंसर्तुरादित्यस्य विश्वाः सर्वा धेनाः लोकानां प्रीणयित्रीर्दीप्तीः पिन्वथः वर्धयथः वां युवयोरेकः असहायो पविः पविरिति रथस्य नेमिः पवीरथनेमिर्भवतीति यास्कवचनात् । तथाप्यत्र लक्षितलक्षणया रथो विवक्षितः केवलचक्रस्यावर्तनायोगात् युवयोरेको रथः अन्वाववर्त अनुक्रमेण परिभ्रमति ॥ २ ॥

२. हे मित्र और वरुण, तुम दोनों का यह माहात्म्य अत्यन्त प्रशस्त है, जिसके द्वारा निरन्तर परिभ्रमणकारी सूर्य दैनिक गति से सम्बद्ध स्थावर जलराशि को दुहते हैं। तुम लोग स्वयं भ्रमणकारी सूर्य की प्रीतिदायक दीप्ति को वर्द्धित करते हो। तुम दोनों का एक मात्र रथ अनुक्रम से परिभ्रमण करता है।

अधारयतंपृथिवीमुतद्यांमित्रराजानावरुणामहोभिः ।
वर्धयतमोषधीःपिन्वतंगाअववृष्टिंसृजतंजीरदानू ॥ ३ ॥
अधारयतम् । पृथिवीम् । उत । द्याम् । मित्रऽराजाना । वरुणा ।
महःऽभिः । वर्धयतम् । ओषधीः । पिन्वतम् । गाः । अव ।
वृष्टिम् । सृजतम् । जीरदानू इति जीरऽदानू ॥ ३ ॥

हे मित्रराजाना मित्रभूताः स्तोतारो राजानः स्वामिन ईश्वरा भवन्ति ययोः सकाशात् तौ मित्रराजानौ हे वरुणा प्रतियोग्यपेक्षया द्विवचनं अत्र पादादित्वादाद्यपदनिघाताभावे वरुणे-त्येतस्य तु आमन्त्रितपूर्वमविद्यमानवदिति पूर्वस्याविद्यमानत्वेनास्यैव पादादित्वान्निघाताप्रसक्तेः नैवं भवति नामन्त्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनमिति वरुणेत्येतस्यामन्त्रितसमानाधिकरण-त्वादस्य च सामान्यवचनत्वादविद्यमानवत्त्वाभावेन पादादित्वाभावादुत्तरस्य निघातत्वमुक्तं हे देवौ महोभिस्तेजोभिः स्वसामर्थ्यैः पृथिवीं तथापि द्यां अधारयतं हे देवौ युवामोषधी-र्वर्धयतं वृष्टिप्रेरणेन गाः पिन्वतं पयआदीन्वर्धयतं तदर्थं वृष्टिमवसृजतं अवाङ्मुखं प्रेरयतं हे जीरदानू क्षिप्रदानौ ॥ ३ ॥

३. हे मित्र और वरुण, स्तोता लोग तुम्हारे अनुग्रह से राजपद प्राप्त करते हैं। तुम दोनों अपनी सामर्थ्य से द्यावा-पृथिवी को धारण करके अव-स्थित हो। हे शीघ्र दानकर्त्ताओ, तुम लोग ओषधियों और धेनुओं को वर्द्धित करो एवम् वृष्टिवर्षण करो।

अथ चतुर्थी—

आवामश्वासः सुयुजो वहन्तु यतरश्मय उप यन्त्वर्वाक्।
घृतस्य निर्णिगनु वर्तते वामुप सिन्धवः प्रदिवि क्षरन्ति॥ ४॥

आ। वाम्। अश्वासः। सुऽयुजः। वहन्तु। यतऽरश्मयः।
उप। यन्तु। अर्वाक्। घृतस्य। निःऽनिक्। अनु। वर्तते।
वाम्। उप। सिन्धवः। प्रऽदिवि। क्षरन्ति॥ ४॥

हे मित्रावरुणौ वां युवां अश्वासोऽश्वाः सुयुजः सुष्ठु रथे युक्ताः सन्तः आवहन्तु यतरश्मयः सारथिनियतप्रग्रहाः ते अर्वागुपयन्तु घृतस्योदकस्य निर्णिग्रूपं वामनुवर्तते अनुगच्छति किंच प्रदिवि पुराणनामैतत् पुराणाः सिन्धवः उपक्षरन्ति उपगच्छन्ति युवयोरनुग्रहात्॥ ४॥

४. हे मित्र और वरुण, तुम दोनों के अश्व रथ में भली भाँति से युक्त होकर तुम दोनों को वहन करें। सारथि के द्वारा नियन्त्रित होकर अनुवर्तन करें। जल का रूप (मूर्तिमान् जल) तुम दोनों का अनुसरण करता है। तुम दोनों के अनुग्रह से पुरातन नदियाँ प्रवाहित होती हैं।

अनु श्रुताममतिं वर्धदुर्वीं बर्हिरिव यजुषा रक्षमाणा।
नमस्वन्ता धृतदक्षाधि गर्ते मित्रासाथे वरुणेळास्वन्तः॥ ५॥ २०॥

अनु। श्रुताम्। अमतिम्। वर्धत्। उर्वीम्। बर्हिःऽइव। यजुषा।
रक्षमाणा। नमस्वन्ता। धृतऽदक्षा। अधि। गर्ते। मित्र।
आसाथे इति। वरुण। इळासु। अन्तरिति॥ ५॥ २०॥

युवां विश्रुतां अमतिं रूपनामैतत् शरीरदीप्तिमित्यर्थः तामनुवर्धत् अनुवर्धयन्तौ पार्थिवीं उर्वीं यथा यजुषामन्त्रेण रक्ष्यते तद्वदुर्वीं रक्षमाणा पालयन्तौ नमस्वन्ता अन्नवन्तौ हे धृतदक्षा आत्तबलौ हे मित्र हे वरुण हे मित्रावरुणौ युवामुक्तलक्षणौ सन्तौ इळासु यागभूमिषु अंतर्मध्ये गर्ते अधिरथे आसाथे उपविशथः रथोऽपि गर्त उच्यते इति यास्कः। आरोहथो वरुण मित्र गर्तमिति॥ ५॥

५. हे अन्नवान् तथा बलसम्पन्न मित्र और वरुण, तुम दोनों विश्रुत शरीर-दीप्ति को वर्द्धित करते हो। यज्ञ जैसे मन्त्र-द्वारा रक्षित होता है, उसी प्रकार तुम दोनों भी पृथ्वी का पालन करो। तुम दोनों यज्ञ-भूमि के मध्यस्थित रथ पर आरोहण करो।

अथषष्ठी—

अक्रविहस्ता सुकृते परस्पा यं त्रासाथे वरुणेळास्वन्तः ।
राजाना क्षत्रमहृणीयमाना सहस्रस्थूणं बिभृथः सह द्वौ ॥ ६ ॥

अक्रविऽहस्ता । सुऽकृते । परःऽपा । यम् । त्रासाथे इति । वरुणा । इळासु । अन्तरिति । राजाना । क्षत्रम् । अहृणीयमाना । सहस्रऽस्थूणम् । बिभृथः । सह । द्वौ ॥ ६ ॥

अक्रविहस्ता अकृपणहस्तौ दानशूरावित्यर्थः कस्मै सुकृते शोभनस्तुतिकर्त्रे परस्पा परस्तात्पातारौ रक्षितारौ हे वरुणा मित्रावरुणौ युवां यं यजमानं इळासु यागभूमिषु अन्तर्मध्ये त्रासाथे रक्षथः तस्मै सुकृते अक्रविहस्ता परस्पा च भवथेति संबन्धः किंच युवां राजाना राजमानौ अहृणीयमाना अक्रुध्यन्तौ द्वौ परस्परं सहसाहित्येन क्षत्रं धनं सहस्रस्थूणं अनेकस्तंभकसंयोपेतं सौधादिरूपं गृहं च बिभृथो धारयथः सुकृते यजमानाय अथवा क्षत्रं बलं अपरिमिताभिःस्थूणाभिरुपेतं रथं चागमनार्थं सह धारयथः ॥ ६ ॥

६. हे मित्र और वरुण, तुम दोनों यज्ञ-भूमि में जिस यजमान की रक्षा करते हो, शोभन स्तुति करनेवाले उस यजमान के प्रति तुम दोनों दानशील होओ और उसकी रक्षा करो। तुम दोनों राजा और क्रोधविहीन होकर धन एवम् सहस्र स्तम्भसमन्वित सौध (मंजिलवाला मकान) धारण करते हो।

अथसप्तमी—

हिरण्यनिर्णिगयो अस्य स्थूणा वि भ्राजते दिव्यश्वाजनीव ।
भद्रे क्षेत्रे निमिता तिल्विले वा सनेम मध्वो अधिगर्त्यस्य ॥ ७ ॥

हिरण्यऽनिर्निक् । अयः । अस्य । स्थूणा । वि । भ्राजते । दिवि । अश्वाजनीऽइव । भद्रे । क्षेत्रे । निऽमिता । तिल्विले । वा । सनेम । मध्वः । अधिऽगर्त्यस्य ॥ ७ ॥

अनयोरस्य हिरण्यनिर्णिक् हिरण्यरूपं निर्णिगिति रूपनाम अस्य रथस्य स्थूणा कीलकादयः अयः हिरण्यनामैतत् अयोविकारा इत्यर्थः अयोमया वा तादृशो रथो दिवि अन्तरिक्षे विभ्राजते किमिव अश्वाजनीव अश्वाज्यापनशीला मेघाः तानजविगच्छतीत्यश्वाजनी विद्युत् सेव दिवि भ्राजते किंच भद्रे कल्याणे स्तुत्ये वा क्षेत्रे देवयजने तिल्विले वा तिल्विलस्नेहने तिलः स्निग्धा इळा भूमिर्यस्य तत्क्षेत्रं तिल्विलं देवयजनं पृषसोमादिना

स्निग्धे गर्तेन क्षेत्रे निमिता स्थूणा यूपयष्टिरवस्थितः मध्योमधुपूर्णे गर्तस्य गर्तेरथं सनेम संभजेम कर्मणिपष्ठयौ अपीतिपूरणः अथवा गर्तस्यापि रथस्योपरि मध्योमधुसोमरसं सनेम स्थापयेमेत्यर्थः गर्त्यस्येतिपाठे मधुनोविशेषणं दिगादित्वाद्यत् ॥ ७ ॥

७. इनका रथ हिरण्मय है और कीलकादि भी हिरण्मय ही है। यह रथ विद्युत् की तरह अन्तरिक्ष में शोभा पाता है। हम लोग कल्याणकर स्थान में अथवा यूपयष्टि-समन्वित यज्ञ-भूमि में रथ के ऊपर, सोमरस स्थापन करें।

हिरण्यरूपमुषसो॒व्यु॑ष्टा॒वयः॑स्थूण॒मुदि॑ता॒सूर्य॑स्य।
आरो॑हथोवरुणमित्र॒गर्त॒मत॑श्चक्षाथे॒अदि॑तिं॒दिति॑ञ्च ॥ ८ ॥

हिर॑ण्यऽरूपम्। उ॒षसः॑। विऽउ॑ष्टौ। अयः॑ऽस्थूणम्। उत्ऽइ॑ता।
सूर्य॑स्य। आ। रो॒ह॒थः॒। व॒रु॒ण॒। मि॒त्र॒। गर्त॑म्। अतः॑।
च॒क्षा॒थे॒ इति॑। अदि॑तिम्। दिति॑म्। च॒ ॥ ८ ॥

उषसोव्युष्टौ प्रातःकालेइत्यर्थः सूर्यस्य उदिता उदितौ उदये यएवकालः प्रकारान्तरेणोक्तः तस्मिन्काले हिरण्यरूपं अयःस्थूणं अयोमयशंकुं गर्तं रथं हेवरुण हेमित्र युवां गर्तमारोहथः यज्ञंप्राप्तुं अतः अस्माद्धेतोः अदितिमखंडनीयांभूमिं दितिंखंडितां प्रजादिकांच चक्षाथे पश्यथः ॥ ८ ॥

८. हे मित्र और वरुण, तुम लोग उषाकाल में सूर्य के उदित होने पर लौहकील-समन्वित सुवर्णमय रथ पर यज्ञ में जाने के लिए आरोहण करो एवम् अदिति अर्थात् अखण्डनीय भूमि और दिति अर्थात् खण्डित प्रजा का अवलोकन करो।

दाक्षायणयज्ञेयद्वंहिष्ठमितिनवमी द्वितीयस्याममावास्यायां मैत्रावरुणस्यहविषोयाज्या सूत्रितंच—आनोमित्रावरुणायद्वंहिष्ठंनातिविधेसुदानूइति। मैत्रावरुणेपशौहविषएषैवयाज्या सूत्रितंच—यद्वंहिष्ठंनातिविधेसुदानूहिरण्यगर्भःसमवर्तताग्रइति। सत्याऽस्तु।

अथनवमी—

यद्बंहि॑ष्ठं॒नाति॒विधे॑सुदानू॒अच्छि॑द्रं॒शर्म॑भुवनस्यगोपा।
तेन॑नोमित्रावरुणावविष्टं॒सिषा॑सन्तोजिगी॒वांसः॑स्याम ॥ ९ ॥ २१ ॥

यत्। बंहि॑ष्ठम्। न। अ॒ति॒ऽविधे॑। सु॒दा॒नू॒ इति॑ सुऽदा॒नू॒। अच्छि॑द्रम्।
शर्म॑। भु॒व॒न॒स्य॒। गो॒पा॒। तेन॑। नः॒। मि॒त्रा॒व॒रु॒णौ॒। अ॒वि॒ष्ट॒म्।
सिसा॑सन्तः। जि॒गी॒वांसः॑। स्या॒म॒ ॥ ९ ॥ २१ ॥

हे सुदानू शोभनदानौ हे भुवनस्य गोपा गोपौ युवां वंहिष्ठं बहुतमं यदच्छिद्रं अनवच्छिन्नं शर्म सुखं सुसंयहंथ नाविविधे अविवेकुमशक्यं शर्मेत्यस्य विशेषणं व्यधताडनइत्यस्मात्तुमर्थे-कत्यार्थेकेन् संप्रसारणंच ताद्दशंशर्म धारयतः तेनशर्मणा नोस्मानविष्टं रक्षतं हे मित्रावरुणौ सिषासन्तोधनानिसंभक्तुमिच्छन्तोवयं जिगीवांसः शत्रूणांधनानिजेतुमिच्छन्तः स्याम भवेम ॥ ९ ॥

९. हे दानशील तथा विश्वरक्षक मित्र और वरुण, जो सुख व्याघात-रहित, अछिन्न और बहुतम है, उस सुख को तुम दोनों धारण करते हो। उसी सुख से हम लोगों की रक्षा करो। हम लोग अभिलषित धन लाभ करें और शत्रु विजयी हों।

॥ इतिचतुर्थस्यतृतीयेएकत्रिंशोवर्गः ॥ ३१ ॥

वेदार्थस्यप्रकाशेनतमोहार्दंनिवारयन् ॥ पुमर्थांश्चतुरोदेयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

इतिश्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेणसायणामात्येनविरचितेमाधवीयेवेदार्थप्रकाशेऋक्संहिताभाष्येचतुर्थाष्टकेतृतीयोध्यायःसमाप्तः ॥ २ ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ॥ निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥ १ ॥
अष्टकस्य चतुर्थस्य तृतीयो व्याकृतः स्फुटं ॥ अध्यायः सायणार्येण चतुर्थो व्याकरिष्यते ॥ २ ॥
ऋतस्य गोपाविति सप्तर्चं सप्तमं सूक्तं अत्रेयमनुक्रमणिका—ऋतस्य सप्तार्चनाना जागतमिति ।
आत्रेयोऽर्चनाना नाम ऋषिः जगतीछन्दः तु आदि परिमाणमस्या मित्रावरुणौ देवता विनियोगो लैङ्गिकः ।

तत्र प्रथमा—

ओ३म् ऋतस्य गोपावधि तिष्ठथो रथं सत्यधर्माणा परमे व्योमनि ।
यमत्र मित्रावरुणावथो युवं तस्मै वृष्टिर्मधुमत्पिन्वते दिवः ॥ १ ॥

ऋतस्य । गोपौ । अधि । तिष्ठथः । रथम् । सत्यऽधर्माणा ।
परमे । विऽओमनि । यम् । अत्र । मित्रावरुणा । अवथः ।
युवम् । तस्मै । वृष्टिः । मधुऽमत् । पिन्वते । दिवः ॥ १ ॥

हे ऋतस्योदकस्य गोपौ रक्षितारौ सत्यधर्माणा सत्यधर्माणौ युवां रथमधितिष्ठथः आरोहथः अस्मद्यज्ञमागमनार्थं कुत्र परमे व्योमनि निरतिशये आकाशे हे मित्रावरुणौ युवं युवां अत्रास्मिन्यज्ञे यं यजमानं अवथो रक्षथः तस्मै यजमानाय वृष्टिः पर्जन्यो मधुमदुदकं दिवो द्युलोकात् पिन्वते सिंचति वर्षयति ॥ १ ॥

१. हे उदक के रक्षक सत्य धर्मवाले मित्र और वरुण, तुम दोनों हमारे यज्ञ में आने के लिए निरतिशय आकाश में रथ के ऊपर अधिरोहण करते हो। हे मित्र और वरुण, इस यज्ञ में तुम दोनों जिस यजमान की रक्षा करते हो, उस यजमान के लिए मेघ द्युलोक से सुमधुर वारिवर्षण करता है।

अथ द्वितीया—

सम्राजावस्य भुवनस्य राजथो मित्रावरुणा विदथे स्वर्दृशा ।
वृष्टिं वां राधो अमृतत्वमीमहे द्यावापृथिवी वि चरन्ति तन्यवः ॥ २ ॥

सम्ऽराजौ । अस्य । भुवनस्य । राजथः । मित्रावरुणा । विदथे ।
स्वःऽदृशा । वृष्टिम् । वाम् । राधः । अमृतऽत्वम् । ईमहे ।
द्यावापृथिवी इति । वि । चरन्ति । तन्यवः ॥ २ ॥

हेमित्रावरुणौ सम्राजौ सम्यग्राजमानौ युवामस्य भुवनस्य राजथः ईशाथे स्वर्दृशा स्वर्गस्य द्रष्टारौ युवां विदथेयज्ञे सम्राजाविति संबन्धः वां युवां वृष्टिं राधोधनं वृष्ट्याख्यंध- नं अमृतत्वंस्वर्गंच ईमहे प्रार्थयामहे युवयोस्तन्यवोविस्तृताःरश्मयोद्यावापृथिवी विच- रन्ति विविधंप्राप्नुवन्ति अथवा वृष्टिधनममृतत्वंचईमहे ॥ २ ॥

२. हे स्वर्ग के द्रष्टा मित्र और वरुण, इस यज्ञ में राजमान होकर तुम दोनों भुवन का शासन करते हो। हम लोग तुम दोनों के निकट वृष्टिरूप धन तथा स्वर्ग की प्रार्थना करते हैं। तुम दोनों की विस्तृत रश्मियाँ द्यावा-पृथिवी के मध्य में विचरण करती हैं।

सम्राजाउग्रावृषभादिवस्पतीपृथिव्यामित्रावरुणाविचर्षणी ।
चित्रेभिरभ्रैरुपतिष्ठथोरवंद्यांवर्षयथोअसुरस्यमायया ॥ ३ ॥

सम्ऽराजौ । उग्रा । वृषभा । दिवः । पती इति । पृथिव्याः । मित्रावरुणा । विचर्षणीइतिविऽचर्षणी । चित्रेभिः । अभ्रैः । उप । तिष्ठथः । रवम् । द्याम् । वर्षयथः । असुरस्य । मायया ॥३॥

सम्राजौ सम्यग्राजमानौ उग्रा उद्गूर्णबलौ वृषभा वर्षितारौ दिवोद्युलोकस्यपती स्वामिनौ पृथिव्याश्चपती विचर्षणी सर्वस्यद्रष्टारौ मित्रावरुणौ एवंमहानुभावौ चित्रेभिश्चायनीयैरभ्रैर्मेघैःसह रवं स्तोत्रं उपतिष्ठथः पश्चाद् द्यांच वर्षयथः असुरस्योदकनिर- सितुः पर्जन्यस्य मायया प्रज्ञया सामर्थ्येन ॥ ३ ॥

३. हे मित्र और वरुण, तुम दोनों अत्यन्त राजमान, उद्यतबल, वारि- वर्षक, द्यावा-पृथिवी के पति और सर्वद्रष्टा हो। तुम दोनों महानुभाव विचित्र मेघों के साथ स्तुति श्रवण करने के लिए आगमन करो। पश्चात् वृष्टिविधायक पर्जन्य की सामर्थ्य-द्वारा द्युलोक से वृष्टि पातित करो।

मायावांमित्रावरुणादिविश्रितासूर्योज्योतिश्चरतिचित्रमायुधम् ।
तमभ्रेणवृष्ट्यागूहथोदिविपर्जन्यद्रप्सामधुमन्तईरते ॥ ४ ॥

माया । वाम् । मित्रावरुणा । दिवि । श्रिता । सूर्यः । ज्योतिः । चरति । चित्रम् । आयुधम् । तम् । अभ्रेण । वृष्ट्या । गूहथः । दिवि । पर्जन्य । द्रप्साः । मधुऽमन्तः । ईरते ॥ ४ ॥

हेमित्रावरुणा वां युवयोर्माया दिविश्रिता आश्रिता केषा युवयोर्मायोच्यते सू- र्यः सर्वस्यप्रेरकोज्योतिर्दीप्यमानः चित्रं चायनीयमायुधं उक्तलक्षणायुधरूपश्चरति परिभ्रमत्यं तरिक्षे प्रहारकत्वादायुधमुच्यते तंसूर्यं अभ्रेण मेघेन वृष्ट्या दिवि गूहथोगोपायथः हेपर्जन्य हेच तया मित्रावरुणाभ्यां प्रेरिता मधुमन्तोमधुराआपः ईरतेवर्षन्ते तास्तूद्यावागच्छन्ति ॥४॥

४. हे मित्र और वरुण, जब तुम दोनों के अस्त्रभूत ज्योतिर्मय सूर्य अन्तरिक्ष में परिभ्रमण करते हैं, तब तुम दोनों की माया (सामर्थ्य) स्वर्ग में आश्रित (प्रकटित) होती है। तुम दोनों द्युलोक में मेघ और वृष्टि-द्वारा सूर्य की रक्षा करते हो। हे पर्जन्य देव, मित्र और वरुण-द्वारा प्रेरित होने पर तुम्हारे द्वारा सुमधुर वारिबिन्दु पतित होता है।

रथंयुञ्जतेमरुतःशुभेसुखंशूरोनमित्रावरुणागविष्टिषु ।
रजांसिचित्राविचरन्तितन्यवोदिवःसम्राजापयसानउक्षतम् ॥५॥

रथम् । युञ्जते । मरुतः । शुभे । सुऽखम् । शूरः । न । मित्रावरुणा । गोऽइष्टिषु । रजांसि । चित्रा । वि । चरन्ति । तन्यवः । दिवः । सम्ऽराजा । पयसा । नः । उक्षतम् ॥ ५ ॥

हेमित्रावरुणौ युवयोरनुग्रहात् मरुतः शुभे उदकार्थं सुखं शोभनाश्ववारं रथंयुञ्जते अश्वैर्योजयन्ति शूरोन शूरश्च यथायुद्धार्थंरथंयुनक्तितद्वत् गविष्टिषु गवामुदकानामेषणेषुनि-मित्तेषु चित्रा चायनीयानि रजांसि लोकान् तन्यवः शब्दवन्तोमरुतोविचरन्ति विविधंचरन्ति तस्मादेतैःसहितौ हेसम्राजौ युवां दिवोद्युलोकात् पयसोदकेन नोस्मानुक्षतं सिञ्चतं ॥ ५ ॥

५. हे मित्र और वरुण, वीर जिस प्रकार से युद्ध के लिए अपने रथ को सज्जित करता है, उसी प्रकार मरुद्गण तुम दोनों के अनुग्रह से वृष्टि के लिए सुखकर रथ को सज्जित करते हैं। वारिवर्षण करने के लिए मरुद्गण विभिन्न लोक में सञ्चरण करते हैं। हे राजमान देवो, तुम दोनों मरुतों के साथ द्युलोक से हम लोगों के ऊपर वारिवर्षण करो।

वाचंसुमित्रावरुणाविरावतींपर्जन्यश्चित्रांवदतित्विषीमतीम् ।
अभ्रावसतमरुतःसुमाययाद्यांवर्षयतमरुणामरेपसम् ॥ ६ ॥

वाचम् । सु । मित्रावरुणौ । इराऽवतीम् । पर्जन्यः । चित्राम् । वदति । त्विषिऽमतीम् । अभ्रा । वसत । मरुतः । सु । मायया । द्याम् । वर्षयतम् । अरुणाम् । अरेपसम् ॥ ६ ॥

हेमित्रावरुणौ युवयोरनुग्रहात् पर्जन्योमेघः सु सुष्ठु इरावतीं अन्नवतीमन्नसाधिकां चित्रां चायनीयां त्विषीमतीं दीप्तिमतीं वाचं गर्जनशब्दं वदति शब्दयति वृष्ट्यर्थं मरुतश्चाभ्राणि मेघान् सु सुष्ठु वसत आच्छादयन्ति मायया स्वप्रज्ञया युवांच पर्जन्येनमरुद्भिश्च सहारुणामरुणवर्णां अरेपसं अपापां वृष्ट्याविधायिनीं द्यां वर्षयतम् ॥ ६ ॥

६. हे मित्र और वरुण, तुम दोनों के अनुग्रह से ही मेघ अन्नसाधक, प्रभाव्यञ्जक और विचित्र गर्जन शब्द करता है। मरुद्गण अपनी प्रज्ञा के बल से मेघों की रक्षा, भली भाँति से करते हैं। उनके साथ तुम दोनों अरुणवर्ण तथा निष्पाप आकाश से वृष्टि पातित करते हो।

धर्मणामित्रावरुणाविपश्चितावृतारक्षेथेअसुरस्यमायया।
ऋतेनविश्वंभुवनंविराजथःसूर्यमाधत्थोदिविचित्र्यंरथम् ॥ ७ ॥ १ ॥

धर्मणा। मित्रावरुणा। विपःऽचिता। व्रता। रक्षेथे इति। असुरस्य। मायया। ऋतेन। विश्वम्। भुवनम्। वि। राजथः। सूर्यम्। आ। धत्थः। दिवि। चित्र्यम्। रथम् ॥ ७ ॥ १ ॥

हे मित्रावरुणा युवां धर्मणा जगद्धारकेण विपश्चिता स्तुत्येनेत्यर्थः व्रता व्रतेन कर्मणा अथवा विपश्चितां स्तोतॄणामेतद् यजमानेन कृत्या जगद्रक्षणस्य यजमानोपकारार्थं यत्कर्तव्याहुत्या वृष्ट्युत्पत्तेः व्रता व्रतेन युवयोःकर्मणा यज्ञादिकर्माणि रक्षेथे पालयथः असुरस्य मेघानांनिरसितुःपर्जन्यस्य मायया प्रज्ञया च ऋतेनोदकेन यज्ञेनवा निमित्तेन विश्वं भुवनं सर्वभूतजातं विराजथः विदीपयथइत्यर्थः सूर्यमादित्यंच चित्र्यं पूज्यं रथं रंहणस्वभावं दिवि द्युलोके धत्थः धारयथोजगदुपकारार्थम् ॥ ७ ॥

७. हे विद्वान् मित्र और वरुण, तुम दोनों जगत् के उपकारक वृष्ट्यादि कार्य-द्वारा यज्ञ की रक्षा करते हो। जल के वर्षक पर्जन्य की प्रज्ञा-द्वारा उदक या यज्ञ से समस्त भूतजात को दीप्त करते हो। पूज्य और वेगवान् सूर्य को द्युलोक में धारण करो।

वरुणंवइतिसप्तर्चंसप्तमंसूक्तं अर्चनानसआर्षं मैत्रावरुणं पंचम्यन्तपरिभाषया आनुष्टुभं अन्त्यापंक्तिः वरुणंपंक्त्यन्तंमित्यनुक्रमणिका विनियोगोलैंगिकः।

वरुणंवोरिशादसमृचामित्रंहवामहे।
परिव्रजेवबाह्वोर्जगन्वांसास्वर्णरम् ॥ १ ॥

वरुणम्। वः। रिशादसम्। ऋचा। मित्रम्। हवामहे। परि। व्रजाऽइव। बाह्वोः। जगन्वांसा। स्वःऽनरम् ॥ १ ॥

वोयुवयोर्मध्ये व्यत्ययेनबहुवचनं रिशादसं रिशन्तिहिंसन्तीतिरिशाःशत्रवः तेषामि-रकं स्वर्णरं स्वर्गस्यनेतारं एवञ्चवहितमप्युभयत्रसंबध्यते एवंविधंवरुणं उक्तलक्षणंमित्रं च ऋचा मंत्रेण हवामहे आह्वयामः अथावयुत्योच्यते व्रजेव गोयूथानीव बाह्वोःबलेन परिजगन्वांसा परिगच्छन्तौ ॥ १ ॥

१. हे मित्र और वरुण, हम इस मन्त्र से तुम दोनों का आह्वान करते हैं। बाहुबल से गोयूथ के सञ्चालकद्वय की तरह दोनों शत्रुओं को अपसारित करो और स्वर्ग के पथ को प्रदर्शित करो।

तावाहवासुचेतुनाप्रयन्तमस्माअर्चते।
शेवंहिजार्यंवांविश्वासुक्षासुजोगुवे॥ २ ॥

ता। बाहवा। सुऽचेतुना। प्र। यन्तम्। अस्मै। अर्चते।
शेवम्। हि। जार्यम्। वाम्। विश्वासु। क्षासु। जोगुवे॥ २ ॥

ता तौ युवां बाहवा बाहुना सुचेतुना सुप्रज्ञाता प्रज्ञासम्भूतस्वंजानवेत्यर्थः यद्य-प्यात्मेवज्ञाता महत्त्वः तथापि वक्ष्यमाणारोप्यस्तूयते यदेवचावित्यस्यविशेषणं सुज्ञानादि-त्यर्थः शोभनहस्तेन अस्मैअर्चतेस्तुवते मह्यं यन्तं अभिमतंसुखंगमयतं अन्तर्भावितण्य-र्थोयच्छतः यमिर्दानकर्मावाक्छन्दसः प्रयच्छतमित्यर्थः जार्यं स्तुत्यं शेवं सुखं वांयुवयोः संबन्धि युवाभ्यांकृतंवा विश्वासुसर्वासु क्षासु भूमिषु जोगुवे गच्छतिव्याप्नोति अत्रवेमंतपदपि गतिकर्मसुपाठात् अथवापिगतिकर्मा अथवा जोगुवे सर्वत्रशब्दयतीत्यर्थः ॥ २ ॥

२. तुम दोनों प्रज्ञासम्पन्न हो। तुम दोनों हम स्तुतिकर्त्ता को अभिमत सुख प्रदान करो। हम शोभन हस्त-द्वारा स्तुति करते हैं। तुम दोनों द्वारा प्रदत्त स्तुति-योग्य सुख सब स्थान में व्याप्त है।

यन्नूनमश्यांगतिंमित्रस्ययायांपथा।
अस्यप्रियस्यशर्मण्यहिंसानस्यसश्चिरे॥ ३ ॥

यत्। नूनम्। अश्याम्। गतिम्। मित्रस्य। यायाम्। पथा।
अस्य। प्रियस्य। शर्मणि। अहिंसानस्य। सश्चिरे॥ ३ ॥

यद्यदा नूनमिदानीं गतिं गमनमश्यांप्राप्नुयां यद्योगादनिघातः तदामित्रस्य मित्रभूत-स्य पथा मार्गेण मित्रप्रापकेणमार्गेण यायां गच्छेयं मित्रोजनान्यातयतिब्रुवाणइत्यादिषुमित्रस्यैवदेव-गमयितृत्वंप्रसिद्धं नकेवलमहमेकएवगन्ता किन्तु सर्वेऽपित्यागमनमित्याह अस्यप्रियस्यमित्र-स्येत्यर्थः अहिंसानस्य अहिंसतः यद्वोपमहन्ता अतःप्रियइत्यर्थः तस्यशर्मणि सुखे गृहेस्था-नेवा सश्चिरे संगताः ॥ ३ ॥

३. हम अभी गमन (संगति) प्राप्त करें। मित्रभूत अथवा मित्र-द्वारा प्रदर्शित मार्ग से हम गमन करें। अहिंसक मित्र का प्रिय सुख हमें गृह में प्राप्त हो।

युवाभ्यांमित्रावरुणोपमंधेयामृचा।
यद्धक्षयेमघोनांस्तोतॄणांचस्पूर्धसे॥ ४ ॥

युवाभ्याम् । मित्रावरुणा । उपऽमम् । धेयाम् । ऋचा ।
यत् । ह । क्षये । मघोनाम् । स्तोतॄणाम् । च । स्पूर्धसे ॥ ४ ॥

हेमित्रावरुणा युवाभ्यांदातव्यं उपमं उपसमीपेमीयमानंधनं ऋचा स्तुत्यासाधनेन धेयां धारयामि यत् यत्खलु युवाभ्यांसकाशाद्दत्तंधनं मघोनां धनवतां अयातॄणांस्तोतॄणांच क्षये गृहे स्पूर्धसे स्पर्धनायभवति धनिकानांस्तोतॄणांच धनाधिक्यविषयेस्पर्धाभवतीत्यर्थः अपरिमितंधनंभवतीतिभावः ॥ ४ ॥

४. हे मित्र और वरुण, हम तुम, दोनों की स्तुति करके इस प्रकार धन धारण करेंगे कि धनिकों और स्तुतिकर्ताओं के घर में ईर्ष्या का उदय होगा।

आनोमित्रसुदीतिभिर्वरुणश्चसधस्थआ ।
स्वेक्षयेमघोनांसखीनांचवृधसे ॥ ५ ॥

आ । नः । मित्र । सुदीतिऽभिः । वरुणः । च । सधऽस्थे । आ ।
स्वे । क्षये । मघोनाम् । सखीनाम् । च । वृधसे ॥ ५ ॥

हेमित्र त्वंचवरुणश्च सुदीतिभिः सुदीप्तियुक्तौ युवां नोस्माकं सधस्थे सहस्थानेयज्ञे आगच्छतं द्वितीयआकारोनर्थकआदरार्थोवा किमर्थमिति उच्यते मघोनां धनवतां हविष्मतां सखीनांच युवयोः सखीभूतानामस्माकं क्षये गृहे स्वे स्वकीये वृधसे वर्धनाय॥५॥

५. हे मित्र, हे वरुण, तुम दोनों सुन्दर दीप्ति से युक्त होकर हमारे यज्ञ में उपस्थित होओ। ऐश्वर्यशाली यजमानों के गृह में एवम् तुम दोनों के मित्रों के अर्थात् हमारे गृह में समृद्धि वर्द्धन करो।

युवंनोयेषुवरुणक्षत्रंबृहच्चबिभृथः ।
उरुणोवाजसातयेकृतंरायेस्वस्तये ॥ ६ ॥

युवम् । नः । येषु । वरुणा । क्षत्रम् । बृहत् । च । बिभृथः ।
उरु । नः । वाजऽसातये । कृतम् । राये । स्वस्तये ॥ ६ ॥

हेवरुणा मित्रावरुणौ युवं युवां नोस्माकं क्षत्रं बलं बृहत् प्रभूतपरिवृढमन्नंच येषु स्तोत्रेषुनिमित्तेषु बिभृथः धारयथः युवाभ्यांभृतंबलमन्नंच नोस्मभ्यं वाजसातये अन्नस्यलाभाय यज्ञायवा राये धनाय स्वस्तये क्षेमायच उरु विस्तीर्णं कृतं कुरुतम् ॥ ६ ॥

६. हे मित्र और वरुण, हमारी स्तुतियों के निमित्त तुम दोनों हमारे लिए प्रचुर अन्न तथा बल धारण करते हो। तुम दोनों हमें अन्न, धन और कल्याण विशेष रूप से प्रदान करो।

उच्छन्त्यांमेयजतादेवक्षत्रेरुशद्गवि ।
सुतंसोमंनहस्तिभिरापड्भिर्धावतंनराबिभ्रतावर्चनानसम् ॥७॥२॥

उच्छन्त्याम् । मे । यजता । देवऽक्षत्रे । रुशत्ऽगवि ।
सुतम् । सोमम् । न । हस्तिऽभिः । आ । पट्ऽभिः । धावतम् ।
नरा । बिभ्रतौ । अर्चनानसम् ॥ ७ ॥ २ ॥

उच्छन्त्यां उषसि मेसोममितिसंबन्धः यजता यष्टव्यौ रुशद्गवि रोचमानरश्मीप्रातःसवने देवक्षत्रे देवानांक्षत्रंबलंयस्मिन्गृहेवदेवक्षत्रं तस्मिन्मेमदीयं सुतमभिषुतं सोमं न नेतिसंप्रत्यर्थे इदानीं हस्तिभिः हस्तवद्भिः हवेर्गतिकर्मणोहस्तशब्दः गमनसाधनपादवद्भिरित्यर्थः पड्भिः पादवद्भिश्च पादचतुष्टयोपेतैरश्वैराधावतं आगच्छतं नरा ईनेतारौमित्रावरुणौ ॥ ७ ॥

७. हे अधिनायक मित्र और वरुण, उषाकाल में, सुन्दर किरण से युक्त प्रातः सवन में, देव-बल-विशिष्ट गृह में तुम दोनों पूजनीय होते हो। उस गृह में हमारे द्वारा अभिषुत सोम का तुम दोनों अवलोकन करो। तुम दोनों अर्चनाना के प्रति प्रसन्न होकर गमन साधन अश्वों पर आरोहण करके अभी आगमन करो।

यश्चिकेतेतिषळृचंनवमंसूक्तं रातहव्यस्यात्रेयस्यार्षं मैत्रावरुणं यश्चिकेतषळात्रहव्यइत्यनुक्रमणिका। पंक्त्यंतंत्वित्युक्तत्वातंत्यनापरिभाषयानुष्टुभं अन्त्यापंक्तिः विनियोगोर्लैंगिकः।

यश्चिकेतसस्रुकतुर्देवत्रासब्रवीतुनः ।
वरुणोयस्यदर्शतोमित्रोवावनतेगिरः ॥ १ ॥

यः । चिकेत । सः । सुऽक्रतुः । देवऽत्रा । सः । ब्रवीतु । नः ।
वरुणः । यस्य । दर्शतः । मित्रः । वा । वनते । गिरः ॥ १ ॥

यःस्तोता चिकेत जानातिस्तुतिं युवयोः ससुक्रतुः सएवशोभनकर्मा देवत्रा देवेषु स्तोतृषुमध्ये यद्वा देवेषुमध्ये युवयोरेवस्तुतिंयश्चिकेतससुक्रतुरिति सुक्रतुर्मा नोस्माकंब्रवीतु स्तुतिंपरमुपदिशतु यस्यदर्शतोदर्शनीयोवरुणोदर्शनीयोमित्रोवा मित्रश्च वाशब्दश्चार्थे गिरोस्मदीयास्तुतीर्वनतेसंभजते ॥ १ ॥

१. जो स्तोता देवों के मध्य में तुम दोनों की स्तुति जानता है, वही शोभनकर्म (अनुष्ठान) करनेवाला है। वह शोभनकर्मा स्तोता हमें स्तुतिविषयक उपदेश दे, जिनकी स्तुति को सुन्दर मूर्तिवाले मित्र और वरुण, ग्रहण करते हैं।

ताहिश्रेष्ठवर्चसाराजानादीर्घश्रुत्तमा ।
तासत्पतीऋतावृधऋतावानाजनेजने ॥ २ ॥

ता । हि । श्रेष्ठऽवर्चसा । राजाना । दीर्घश्रुत्ऽतमा । ता । सत्पती-
इति सत्ऽपती । ऋतऽवृधा । ऋतऽवाना । जनेऽजने ॥ २ ॥

ताहि तौखलुमित्रावरुणौ श्रेष्ठवर्चसा प्रशस्ततेजस्कौ राजाना ईश्वरौ दीर्घश्रुत्तमा दूरदेशादाह्वानश्रोतृतमौ ता तौ सत्पती सतांयजमानानांस्वामिनौ ऋतावृधा यज्ञस्योदकस्यवावर्धयितारौ जने जने सर्वेषुस्तोतृषुनिमित्तेषु ऋतावाना गमनवन्तौ ॥ २ ॥

२. प्रशस्त तेजवाले और ईश्वरभूत मित्रावरुण दूर देश से आहूत होने पर भी आह्वान श्रवण कर लेते हैं। यजमानों के स्वामी और यज्ञ के वर्द्धयिता वे दोनों प्रत्येक स्तोता के कल्याण-विधान में विचरण करते हैं।

ता वामियानोऽवसे पूर्वा उप ब्रुवे सचा ।
स्वश्वासः सु चेतुना वाजाँ अभि प्र दावने ॥ ३ ॥

ता । वाम् । इयानः । अवसे । पूर्वौ । उप । ब्रुवे । सचा ।
सुऽअश्वासः । सु । चेतुना । वाजान् । अभि । प्र । दावने ॥ ३ ॥

ता तौ पूर्वौ पुरातनौ वां युवां इयानोगच्छन् अवसे रक्षणाय सचा सह उपब्रुवे उपेत्यस्तौमि स्वश्वासः स्वश्वावयमात्रेयाः सुचेतुना शोभनप्रज्ञानौयुवां वाजान् अभि अन्नान्यभिलक्ष्य प्र प्रकर्षेण दावने दानाय स्तुमइतिशेषः यद्वा स्वश्वासः स्वश्वौ द्वितीयाद्विवचनस्यासादेशः उपब्रुवइतिसंबन्धः ॥ ३ ॥

३. तुम दोनों पुरातन हो। हम तुम दोनों के निकट उपस्थित होकर रक्षा के लिए स्तवन करते हैं। वेगवान् अश्वों के अधिपति होकर हम अन्नप्रदानार्थ तुम दोनों की स्तुति करते हैं। तुम दोनों शोभन ज्ञानवाले हो।

मित्रो अंहोश्चिदादुरु क्षयाय गातुं वनते ।
मित्रस्य हि प्रतूर्वतः सुमतिरस्ति विधतः ॥ ४ ॥

मित्रः । अंहोः । चित् । आत् । उरु । क्षयाय । गातुम् । वनते ।
मित्रस्य । हि । प्रऽतूर्वतः । सुऽमतिः । अस्ति । विधतः ॥ ४ ॥

मित्रोदेवः अंहोश्चित् अंहस्वतोपिस्तोतुः आत् अनन्तरमेव उरुविस्तृते क्षयाय गृहाय निवासायवा गातुमुपायं वनते प्रयच्छति मित्रस्यहि मित्रस्यखलु देवस्यसुमतिः शोभनबुद्धिः प्रतूर्वतः प्रकर्षेणहिंसतोपि विधतः परिचरतः शुश्रूषकस्य अस्तिहि भवतिखलु ॥ ४ ॥

४. मित्रदेव पापी स्तोता को भी विशाल गृह में निवास करने का उपाय बताते हैं। हिंसक परिचारक के लिए भी मित्रदेव की शोभन बुद्धि है।

वयंमित्रस्यावसिस्यामसप्रथस्तमे ।
अनेहसस्त्वोतयःसत्रावरुणशेषसः ॥ ५ ॥

वयम् । मित्रस्य । अवसि । स्याम । सप्रथःऽतमे । अनेहसः ।
त्वाऽऊतयः । सत्रा । वरुणऽशेषसः ॥ ५ ॥

वयंयजमानामित्रस्य दुःखनिवारकस्यदेवस्य सप्रथस्तमे सर्वतःपृथुतमे अवसि रक्षणे वयंस्याम भवेम किंच अनेहसःअपापाः त्वोतयः त्वयारक्षिताः वरुणशेषसः शेषइत्यपत्यनाम धारकाः पुत्रायेषांतेवाहशाः सत्रा वयंसर्वेसहैवभवेम ॥ ५ ॥

५. हम यजमान दुःखनिवारक मित्रदेव की विपुल रक्षा के लिए अधिकारी हों। हम तुम्हारे द्वारा रक्षित और निष्पाप होकर हम सब एक काल में ही वरुण के पुत्रस्वरूप हों।

युवंमित्रेमंजनंयतथःसंचनयथः ।
मामघोनःपरिख्यतंमोअस्माकमृषीणांगोपीथेनउरुष्यतम् ॥६॥३॥

युवम् । मित्रा । इमम् । जनम् । यतथः । सम् । च । नयथः । मा । मघोनः । परि । ख्यतम् । मो इति । अस्माकम् । ऋषीणाम् । गोऽपीथे । नः । उरुष्यतम् ॥ ६ ॥३ ॥

हेमित्रा मित्रावरुणौ युवं युवां इमंजनंस्तोतारंमांप्रति यतथः आगच्छथः आगत्यच संनयथः संनयथश्चकामान्प्रापयथः यद्वा यतथइत्यंतर्णीतण्यर्थोयं अहर्निमयथः व्यापारेषुगमयथः रात्रौचसंनयथः निर्व्यापारंकारयथः मघोनःहविर्लक्षणान्नवतःअस्मान् मापरिख्यतं मापरित्यजतं मो मैव ऋषीणामस्माकं पुत्रानपि परिख्यतं किंतु गोपीथे गौः सोमरसः तस्यपानंयस्मिन्सगोपीथोयज्ञः तस्मिन् नः उरुष्यतंरक्षतम् ॥ ६ ॥

६. हे मित्र और वरुण, हम तुम दोनों की स्तुति करते हैं। तुम दोनों हमारे निकट आगमन करो। आकर समस्त अभिलषित वस्तु प्राप्त कराओ। हम अन्नसम्पन्न हैं। हमारा परित्याग नहीं करना। ऋषियों के अर्थात् हमारे पुत्रों का परित्याग नहीं करना। सुतसोम यज्ञ में हम लोगों की रक्षा करना।

आचिकितानेतिषळृचंदशमंसूक्तं रातहव्यस्यार्षं आनुष्टुभं मैत्रावरुणं अत्रानुक्रमणिका-आचिकितानानुष्टुभमन्त्यिति । आद्यसूचोदयरानेचतुर्थेऽहनिमउगशस्त्रेमैत्रावरुणस्य स्थानेयंच-आचिकितानसूक्तसूत्र्यमुखोऽग्रहणमिति ।

आचिकितानसुक्रतूदेवौमर्तरिशादसा ।
वरुणायऋतपेशसेदधीतप्रयसेमहे ॥ १ ॥

आ । चिकितान । सुक्रतू इति सुऽक्रतू । देवौ । मर्त । रिशादसा ।
वरुणाय । ऋतऽपेशसे । दधीत । प्रयसे । महे ॥ १ ॥

हे चिकितान जानन्स्तुतिं हे मर्त मनुष्य रातहव्य त्वमिति तस्यैव संबोधनं सुक्रतू शोभन-कर्माणौ रिशादसा हिंसकानां हिंसकौ देवौ आ आकारयेति शेषः आहूय च ऋतपेशसे पेश इति रूपनाम ऋतमुदकं उदकमेव रूपं यस्य तादृशाय वरुणाय प्रयसे मत्वर्थो लुप्यते हविर्लक्षणान्नवते महे महते पूज्याय दधीत दधाः हविरिति शेषः द्वितीयार्थे वा चतुर्थी महद्धविर्दधीत महतोऽन्नस्य दा-नायेति वा योज्यं ॥ १ ॥

१. हे स्तुतिविज्ञाता मनुष्य, तुम शोभनकर्म को करनेवाले और शत्रुओं के हिंसक देवद्वय का आह्वान करो। उदकस्वरूप, हविर्लक्षण, अन्नवान् और पूजनीय वरुण को हव्य प्रदान करो।

ता हि क्षत्रमविह्रुतं सम्यगसुर्य१माशाते ।
अध व्रतेव मानुषं स्व१र्ण धायि दर्शतम् ॥ २ ॥

ता । हि । क्षत्रम् । अविऽह्रुतम् । सम्यक् । असुर्यम् । आशाते इति ।
अध । व्रताऽइव । मानुषम् । स्वः । न । धायि । दर्शतम् ॥ २ ॥

ताहि हीति हेतौ यस्मात्ता तौ क्षत्रं बलं अविह्रुतं अहिंस्यं असुर्यं असुरविघाति मह-द्बलं सम्यगाशाते व्याप्नुतः अध अतो हे देवौ मानुषं मनुष्येषु प्रवृत्तं व्रतेव कर्मेव तथा मनुष्येषु नि-यतं स्वर्ण सूर्य इव यथा दिवि दृश्यते तद्वत् दर्शतं दर्शनीयं बलं धायि यज्ञे निहितं ॥ २ ॥

२. तुम दोनों का बल अहिंसनीय और असुर-विघातक है अर्थात् तुम दोनों महान् बलवाले हो। सूर्य जिस प्रकार अन्तरिक्ष में दृश्यमान होते हैं, उसी प्रकार मनुष्यों के मध्य में तुम दोनों का दर्शनीय बल यज्ञ में स्थापित होता है।

ता वामेषे रथानामुर्वीं गव्यूतिमेषाम् ।
रातहव्यस्य सुष्टुतिं दधृक्स्तोमैर्मनामहे ॥ ३ ॥

ता । वाम् । एषे । रथानाम् । उर्वीम् । गव्यूतिम् । एषाम् ।
रातऽहव्यस्य । सुऽस्तुतिम् । दधृक् । स्तोमैः । मनामहे ॥ ३ ॥

हे मित्रावरुणौ ता तौ प्रसिद्धौ वां युवां रथानां अस्मदीयानामेषां पुरतो वर्तमाना-नां उर्वीं प्रभूतां गव्यूतिं अतिविस्तृतं मार्गं एषे गन्तुं मार्गरक्षणायेत्यर्थः तुमर्थे असेन्-प्रत्ययः तदर्थं वा मनामहे स्तुमः रातहव्यस्य ऋषेः रातहव्यसंबन्धिभिः सुष्टुतिं सुष्टुतिभिः शोभनस्तुतिसाधनैः स्तोमैः दधृक् धर्षकौ युवां ॥ ३ ॥

३. हे मित्र और वरुण, तुम दोनों दाता हव्य की प्रकृष्ट स्तुति से शत्रु-पराभवकारी बल लाभ करके हम लोगों के इस रथ के सम्मुख बहुत दूर तक मार्गरक्षार्थ गमन करते हो। तुम दोनों हम लोगों के द्वारा स्तुत होते हो।

अधाहिकाव्यायुवंदक्षस्यपूर्भिरद्भुता ।
निकेतुनाजनानांचिकेथेपूतदक्षसा ॥ ४ ॥

अध । हि । काव्या । युवम् । दक्षस्य । पूःऽभिः । अद्भुता ।
नि । केतुना । जनानाम् । चिकेथे इति । पूतऽदक्षसा ॥ ४ ॥

अध अपिच हिप्रसिद्धौ काव्या स्तुत्यौ युवं युवां दक्षस्य प्रवृद्धस्य ममपूर्भिः पूरकैः स्तवैः हेअद्भुता महान्तौ आश्चर्यभूतौसन्तौ केतुना प्रज्ञानेनअनुकूलेनमनसा जनानां यजमानानामित्यर्थः स्तोत्रंनिचिकेथे नितरांजानीथः हेपूतदक्षसा शुद्धबलौयुवां ॥ ४ ॥

४. हे स्तुतियोग्य और हे शुद्ध बलवाले देवद्वय, हम प्रवृद्धमान की पूरक स्तुति से तुम दोनों अत्यन्त आश्चर्यभूत हो। तुम दोनों अनुकूल मन से यजमानों के स्तोत्र को जानते हो।

तदृतंपृथिविबृहच्छ्रवएषऋषीणाम् ।
ज्रयसानावरंपृथ्वतिक्षरन्तियामभिः ॥ ५ ॥

तत् । ऋतम् । पृथिवि । बृहत् । श्रवःऽएषे । ऋषीणाम् ।
ज्रयसानौ । अरम् । पृथु । अति । क्षरन्ति । यामऽभिः ॥ ५ ॥

हेपृथिविदेवि त्वयि तत् सर्वैरर्थ्यमानत्वेन प्रसिद्धं बृहत् प्रभूतं ऋतमुदकं ऋषीणांस्तोतॄणामस्माकं श्रवएषे अन्नस्यैषणेसति ज्रयसानौ गच्छन्तौ छन्दस्यसानच्छृजृभ्यामित्यसानच् ज्रयतेरपिभवति चितइत्यन्तोदात्तः अरं अलं अत्यर्थंपृथुयथाभवतितथा यामभिर्गमनैः अतिक्षरन्ति अत्यर्थंवर्षतः व्यत्ययेनबहुवचनम् ॥ ५ ॥

५. हे पृथिवी देवी, हम ऋषियों के प्रयोजन को सिद्ध करने के लिए तुम्हारे ऊपर प्रभूत जल अवस्थित है। गमनशील देवद्वय निज गति विधि-द्वारा अति प्रचुर परिमाण में वारि-वर्षण करते हैं।

आयद्वामीयचक्षसामित्रवयंचसूरयः ।
व्यचिष्ठेबहुपाय्येयतेमहिस्वराज्ये ॥ ६ ॥ ३ ॥

आ । यत् । वाम् । ईयऽचक्षसा । मित्रा । वयम् । च । सूरयः ।
व्यचिष्ठे । बहुऽपाय्ये । यतेमहि । स्वऽराज्ये ॥ ६ ॥ ३ ॥

हेईयचक्षसा व्याप्तदर्शनौ हेमित्रावरुणौ वां युवां यद् येषयंच सूरयः स्तोतारः आ आह्वयामः व्यचिष्ठे अत्यन्तविस्तृते बहुपाय्ये बहुभिर्गन्तव्ये बहुभीरक्षितव्येवा स्वराज्ये स्वराट्त्वाय एवंविधराज्यार्थं यतेमहि गच्छेम ॥ ६ ॥

६. हे दूरदर्शी मित्र और वरुण, हम और स्तोता लोग तुम दोनों का आह्वान करते हैं। हम तुम्हारे सुविस्तीर्ण और बहुतों-द्वारा गन्तव्य अथवा बहुतों के द्वारा रक्षितव्य राज्य में गमन करें।

॥ इतिचतुर्थस्यचतुर्थेचतुर्थोवर्गः ॥४॥

बळित्थादेवेतिपंचर्चमेकादशंसूक्तं अत्रेयमनुक्रमणिका—बळित्थापंचयजतश्रुत यजतो-नामात्रेयऋषिः आनुष्टुभंत्वित्युक्तत्वादिदमप्यानुष्टुभं मित्रावरुणौदेवता विनियोगोलैंगिकः।

बळित्थादेवानिष्कृतमादित्यायजतंबृहत्।
वरुणमित्रार्यमन्वर्षिष्ठंक्षत्रमाशाथे ॥ १ ॥

बट्। इत्था। देवा। निःऽकृतम्। आदित्या। यजतम्। बृहत्।
वरुण। मित्र। अर्यमन्। वर्षिष्ठम्। क्षत्रम्। आशाथे इति ॥ १ ॥

हेदेवा द्योतमानौ हेआदित्या अदितेःपुत्रौ हेवरुण हेअर्यमन् अरीणांनियमयितर्मित्रेण युवां बट् सत्यं अवाप्यं इत्था इत्थं इदानीं वर्तमानप्रकारेण यजतं यष्टव्यं बृहदतिप्रवृद्धं वर्षिष्ठं प्रवृद्धतमं क्षत्रं बलं आशाथे अश्नुवाथे यद्वा अर्यमा पृथगेव निर्देष्टव्यः द्विवचनं बहुवचनीकर्तव्यम् ॥ १ ॥

१. हे द्युतिमान् अदिति पुत्र मित्र, वरुण और अर्यमा, तुम सब अभी वर्तमान प्रकार से यजनीय बृहत् और अत्यन्त प्रवृद्ध बल धारण करते हो।

आयद्योनिंहिरण्ययंवरुणमित्रसदथः।
धर्तारांचर्षणीनांयन्तंसुम्नंरिशादसा ॥ २ ॥

आ। यत्। योनिम्। हिरण्ययम्। वरुण। मित्र। सदथः।
धर्तारा। चर्षणीनाम्। यन्तम्। सुम्नम्। रिशादसा ॥ २ ॥

यद्यदाहिरण्ययं हितरमणीयं योनिं यज्ञभूमिं हेवरुण हेमित्र आसदथः आगच्छथः तदा चर्षणीनां मनुष्याणां धर्तारा धारकौच हेरिशादसा हिंसकानांक्षेप्तारौयुवां अस्माकं सुम्नं सुखं यन्तं कुरुतमित्यर्थः ॥ २ ॥

२. हे मित्र और वरुण, हे मनुष्यों के रक्षक तथा शत्रुसंहारक, जब तुम लोग आनन्दजनक यज्ञभूमि में आगमन करते हो, तब तुम लोग हमें सुखी करते हो।

अथतृतीया—

विश्वेहिविश्ववेदसोवरुणोमित्रोअर्यमा ।
व्रतापदेवसश्चिरेपान्तिमर्त्यंरिषः ॥ ३ ॥

विश्वे । हि । विश्वऽवेदसः । वरुणः । मित्रः । अर्यमा ।
व्रता । पदाऽइव । सश्चिरे । पान्ति । मर्त्यम् । रिषः ॥ ३ ॥

विश्वेहि सर्वेपि हीतिअप्यर्थे विश्ववेदसः सर्वविदः सर्वधनावा वरुणोमित्रो-र्यमाचैतेत्रयः सर्वे यथास्मदीयानिकर्माणि पदेव स्थानानीव सश्चिरे संगताभवन्ति अतस्तएव मां मर्त्यं रिषोहिंसकात् पान्ति रक्षन्ति ॥ ३ ॥

३. सर्वविद् मित्र, वरुण, अर्यमा अपने-अपने पद (स्थान) के अनुरूप हमारे यज्ञ में संगत होते हैं और हिंसकों से मनुष्यों की रक्षा करते हैं।

तेहिसत्याऋतस्पृशऋतावानोजनेजने ।
सुनीथासःसुदानवोंऽहोश्चिदुरुचक्रयः ॥ ४ ॥

ते । हि । सत्याः । ऋतऽस्पृशः । ऋतऽवानः । जनेऽजने ।
सुऽनीथासः । सुऽदानवः । अंहोः । चित् । उरुऽचक्रयः ॥ ४ ॥

येहि तेखलु सत्याः सत्यभूताः सत्यफलावा ऋतस्पृशउदकस्ययज्ञस्यवास्पर्शयितारः ऋ-तावानोयज्ञवन्तः जनेजने सर्वेषुयजमानेषु सुनीथासः सुनयनाः सुदानवः सुदानाः दी-प्तिमन्तोवा सर्वैःसंभजनीयाः एवंमहानुभावावरुणादयःअंहोश्चित् चिदप्यर्थे पापिनो-पिस्तोतुरुरुचक्रयः प्रभूतधनादिकर्तारः ॥ ४ ॥

४. वे सत्यवर्ती, जलवर्षी और यज्ञरक्षक हैं। वे प्रत्येक यजमान को सत्पथ प्रदर्शित करते हैं और प्रचुर दान करते हैं। वे महानुभाव वरुणादि पापी स्तोता को प्रभूत धन प्रदान करते हैं।

अथपंचमी—

कोनुवांमित्रास्तुतोवरुणोवातनूनाम् ।
तत्सुवामेषतेमतिरत्रिभ्यएषतेमतिः ॥ ५ ॥ ५ ॥

कः । नु । वाम् । मित्र । अस्तुतः । वरुणः । वा । तनूनाम् । तत् । सु । वाम् । आ । ईषते । मतिः । अत्रिऽभ्यः । आ । ईषते । मतिः ॥५॥५॥

हेमित्र वां युवयोर्मध्ये त्वंचवरुणोवा कोनुअस्तुतः सर्वैरस्तूयमानःकोसि उभावपि स्तुत्यावित्यर्थः तनूनामितितृतीयार्थेषष्ठी तनुभिस्तुतिभिरस्तुतइतिसंबंधः अथमित्रशब्देनमित्रस्यैकस्यैवसंबोधनं वरुणोवाशब्दान्वयरित्यत्रैवात्रद्विवचनसूचकस्याकारस्यानाभावात् कोनेषु बहुषुसंनिहितेषु एकमेवसंबोध्य युवयोरिदंयुष्माकमिदमितिप्रयुज्यते तत् तस्मात् यस्मात्सर्वैस्तुवन्तिवस्मात् तनूनामित्येतद्व्यवहितमपिउत्तरत्रवाक्येन्वयं तनूनामल्पमतीनां अस्माकंमतिःस्तुतिर्वां युवां आईषते अभिगच्छति अत्रिभ्योत्रिगोत्रेभ्यः अस्मभ्यं अस्मदीयमतिः एषते आदरार्थंपुनर्वचनं ॥ ५ ॥

५. हे मित्र और वरुण, तुम दोनों के मध्य में सबके द्वारा स्तुतियों से कौन अस्तूयमान है ? अर्थात् दोनों ही स्तुतियोग्य हैं। हम लोग अल्प बुद्धि हैं। हम लोग तुम्हारा स्तवन करते हैं। अत्रिगोत्रज लोग तुम्हारा स्तवन करते हैं।

॥ इतिचतुर्थस्यचतुर्थेपंचमोवर्गः ॥ ५ ॥

प्रवोमित्रायेतिपंचर्चमष्टमंसूक्तं आत्रेयस्ययजतस्यार्षं गायत्रं मैत्रावरुणं तथाचानुक्रम्यते—प्रवोगायत्रमिति। अग्निष्टोमेप्रातःसवने मैत्रावरुणशस्त्रे एतत्सूक्तं सूत्रितंच—प्रवोमित्रायमित्रयोर्वरुणयोरिति। अभिप्लवषळहे पृष्ठ्यषळहेच स्तोममित्रावरुणार्थमित्रादीनिद्वितीयवर्जितानि चत्वारिसूक्तानि तथैवसूत्रितं—प्रवोमित्रायेतिचतुर्णांद्वितीयमुद्धरेदिति।

प्रवो॑मि॒त्राय॑गायत॒वरु॑णाय॒वि॒पागि॒रा। महि॑क्षत्रावृ॒तंबृ॒हत् ॥१॥

प्र। वः॒। मि॒त्राय॑। गा॒यत॒। वरु॑णाय। वि॒पा। गि॒रा।
महि॑ऽक्षत्रौ। ऋ॒तम्। बृ॒हत् ॥ १ ॥

हेमदीयाऋत्विजः वोयूयमित्यर्थः मित्रायवरुणायच विपा व्याप्तया गिरा स्तुत्या प्रगायत स्तुतिंकुरुत स्तुत्यास्तुवतेत्येतदपाकंपचतीतिवत् हेमहिक्षत्रौ प्रभूतबलौ युवां ऋतं यज्ञं बृहत् महत् अभिमुखंस्तुत्यर्थमागच्छतमितिशेषः अथवा महत्प्रभूतं ऋतं स्तोत्रं शृणुतमितिशेषः ॥ १ ॥

१. हे हमारे ऋत्विको, तुम लोग उच्च स्वर से मित्र और वरुण का भली भाँति से स्तवन करो। हे प्रभूत बलशाली मित्र और वरुण, तुम दोनों इस महायज्ञ में उपस्थित होओ।

अथद्वितीया—

स॒म्राजा॒याघृ॒तयो॑नीमि॒त्रश्चो॒भाव॑रु॑णश्च। दे॒वादे॒वेषु॑प्रश॒स्ता ॥२॥

स॒म्ऽराजा॑। या। घृ॒तयो॑नी॒इतिघृ॒तऽयो॑नी। मि॒त्रः। च॒।
उ॒भा। वरु॑णः। च॒। दे॒वा। दे॒वेषु॑। प्र॒ऽश॒स्ता ॥ २ ॥

या यौमित्रश्चवरुणश्च परस्परापेक्षयाचशब्दः उभा उभौ सम्राजा सर्वस्यस्वामिनौ घृतयोनी उदकस्योत्पादकौ देवौ द्योतमानौ देवेषुमध्ये प्रशस्ता प्रकर्षेणस्तुत्यौ तौ गायतेतिपूर्वेणान्वयः ॥२॥ २. जो मित्र और वरुण दोनों ही परस्परापेक्षा सबके स्वामी, जल के उत्पादक, द्युतिमान् और देवों के मध्य में अतिशय स्तुत्य हैं, हे ऋत्विजो, तुम लोग उन दोनों की स्तुति करो।

ता नः शक्तं पार्थिवस्य महो रायो दिव्यस्य। महि वां क्षत्रं देवेषु ॥ ३ ॥

ता। नः। शक्तम्। पार्थिवस्य। महः। रायः। दिव्यस्य। महि। वाम्। क्षत्रम्। देवेषु ॥ ३ ॥

ता तौ देवौ नोस्मदर्थं पार्थिवस्य पृथिवीसंबद्धस्य दिव्यस्य दिविभवस्यच महोमहतोरायोधनस्य शक्तं समर्थौभवतं दातुमितिशेषः हेदेवौ वांयुवयोर्महि महत्पूज्यं क्षत्रं बलं देवेषु प्रसिद्धंस्तुमइतिशेषः ॥ ३ ॥

३. ये दोनों देव हम लोगों को पार्थिव धन तथा दिव्य धन दोनों ही देने में समर्थ हैं। हे मित्र और वरुणदेव, तुम दोनों का पूजनीय बल देवों के मध्य में प्रसिद्ध है। हम लोग उसका स्तवन करते हैं।

ऋतमृतेन सपन्तेषिरं दक्षमाशाते। अद्रुहा देवौ वर्धते ॥ ४॥

ऋतम्। ऋतेन। सपन्ता। इषिरम्। दक्षम्। आशाते इति। अद्रुहा। देवौ। वर्धते इति ॥ ४ ॥

ऋतेनोदकेननिमित्तेन ऋतं यज्ञं सपन्ता स्पृशन्तौ इषिरं एषणवन्तं दक्षं प्रवृद्धं यजमानं हविर्वा आशाते व्याप्नुथः अद्रुहा अद्रोग्धारौ देवौ मित्रावरुणौ युवांवर्धेते प्रवृद्धौभवथः ॥४॥

४. उदक-द्वारा यज्ञ का स्पर्श करके ये दोनों देव अन्वेषणकारी प्रवृद्ध यजमान को अथवा हव्य को व्याप्त करते हैं। हे द्रोहरहित मित्रावरुण देव, तुम दोनों प्रवृद्ध होते हो।

अथपंचमी—

वृष्टिद्यावा रीत्यापेषस्पती दानुमत्याः। बृहन्तं गर्तमाशाते ॥५॥६॥

वृष्टिऽद्यावा। रीतिऽआपा। इषः। पती इति। दानुऽमत्याः। बृहन्तम्। गर्तम्। आशाते इति ॥ ५ ॥ ६ ॥

वृष्टिद्यावा वृष्टधर्योर्द्योःस्तुतिर्ययोस्तौवृष्टिद्यावा अथवा वृष्टिर्येषां यौरन्तरिक्षं याभ्यां तौ तादृशौ रीत्यापा रीगतिरेषणयोः रीतिः प्राप्तिः सैवआपोआविरप्तिर्ययोस्तौ

यावयोः इन्द्रस्य पत्नी स्वामिनौ वृष्टिप्रदत्वात्स्वामित्वं दानुमत्याः दानवत्याः दातृपुत्रपितायाः-
इत्यर्थः एवंविधविशेषणौ एवंमहानुभावौ ऋतस्य महान्तं गर्तं रथमातिष्ठेथ्यामुपः अधितिष्ठथो-
भावार्थं ॥५॥

५. जिन दोनों के द्वारा अन्तरिक्ष वर्षणकारी होता है, जो दोनों अभिमत फल के प्रापक हैं, वृष्टिप्रद होने से जो अन्न के अधिपति हैं, और जो दाता के प्रति अनुकूल हैं, वे दोनों महानुभाव यज्ञ के लिए महान् रथ पर अधिष्ठित होते हैं।

॥ इति चतुर्थस्य चतुर्थे षष्ठो वर्गः ॥ ६ ॥

त्रीरोचनेति चतुर्ऋचं षष्ठोदशं सूक्तं उरुचक्रिर्नामात्रेय ऋषिः त्रिष्टुप् मित्रावरुणौ देवता अनुक्रम्यते च—त्रीरोचनाचतुष्कमुरुचक्रिरिति । विनियोगो लैङ्गिकः ।

त्री रो॒च॒ना व॑रुण॒ त्रीँरु॒त द्यून्त्रीणि॑ मित्र धारयथो॒ रजां॑सि ।
वा॒वृ॒धा॒नाव॒मतिं॑ क्ष॒त्रिय॒स्यानु॑ व्र॒तं रक्ष॑माणावजु॒र्यम् ॥ १ ॥

त्री । रो॒च॒ना । व॒रु॒ण॒ । त्रीन् । उ॒त । द्यून् । त्रीणि॑ । मि॒त्र॒ ।
धा॒र॒य॒थः॒ । रजां॑सि । व॒वृ॒धा॒नौ । अ॒मति॑म् । क्ष॒त्रिय॑स्य ।
अनु॑ । व्र॒तम् । रक्ष॑माणौ । अ॒जु॒र्यम् ॥ १ ॥

हे वरुण हे मित्र युवां त्री त्रीणि रोचना रोचमानि द्युलोकान्धारयथः विशेषणः उत अपि च त्रीन्द्यून् द्योतमानान् अन्तरिक्षलोकान् धारयथः तथा त्रीणि रजांसि भूलोकान् कीदृशौ युवां वावृधाना वर्धमानौ क्षत्रियस्य क्षत्रं बलं तद्वत इन्द्रस्य यद्वा क्षत्रियजातीयस्य यजमानस्य अमतिं रूपनामैतत् रूपं व्रतं कर्म च अजुर्यं अजीर्णम् अविरतं वा रक्षमाणौ ॥ १ ॥

१. हे वरुण, हे मित्र, तुम दोनों रोचमान तीन द्युलोकों को धारण करते हो, तीन अन्तरिक्ष लोकों को धारण करते हो और तीन भूलोकों को धारण करते हो। तुम दोनों क्षत्रिय यजमान के अथवा इन्द्र के रूप और कर्म की अविरत रक्षा करते हो।

इरा॑वती॒र्वरुण धे॒नवो॑ वां॒ मधु॑मद्वां॒ सिन्ध॑वो मित्र दुह्रे ।
त्रय॑स्तस्थुर्वृष॒भास॑स्तिसृ॒णां धि॒षणा॑नां रेतो॒धा वि द्यु॒मन्तः॑ ॥ २ ॥

इरा॑वतीः । व॒रु॒ण॒ । धे॒नवः॑ । वा॒म् । मधु॑ऽमत् । वा॒म् । सिन्ध॑वः ।
मि॒त्र॒ । दु॒ह्रे॒ । त्रयः॑ । त॒स्थुः॒ । वृ॒ष॒भासः॑ । ति॒सृ॒णाम् । धि॒षणा॑नाम् ।
रे॒तः॒ऽधाः । वि । द्यु॒ऽमन्तः॑ ॥ २ ॥

हेवरुण हेमित्र वांयुवयोराज्ञया धेनवोगावः इरावतीः इराक्षीरलक्षणान्नमुपेता भवन्ति तथासिंधवः स्यंदनशीलामेघानद्योवा मधुमत् मधुरसमुदकं दुह्रे दुहन्ति तथा त्रयः त्रिसंख्याकावृषभासोवर्षितारः रेतोधाः उदकस्यधारकाः द्युमंतोदीप्तिमन्तः अग्निवाय्वादित्याः तिसृणां त्रिसंख्याकानां धिषणानां स्थानानां पृथिव्यंतरिक्षद्युलोकानां स्वामिनःसन्तः वि विविधं प्रत्येकं तस्थुस्तिष्ठन्ति युवयोरनुग्रहात्त्रयोऽपिदेवास्त्रिषुस्थानेषुवर्तन्तइत्यर्थः॥२॥

२. हे मित्र और वरुण, तुम दोनों की आज्ञा से गौएँ दुग्धवती होती हैं। स्यन्दनशील मेघ वा नदियाँ सुमधुर जल प्रदान करती हैं। तुम दोनों के अनुग्रह से जलवर्षक और उदकधारक तथा द्युतिमान अग्नि, वायु और आदित्य नामक तीन देव पृथिवी, अन्तरिक्ष तथा द्युलोक के स्वामी होकर प्रत्येक अधिष्ठित होते हैं।

प्रातर्देवीमदितिंजोहवीमिमध्यन्दिनउदितासूर्यस्य।
रायेमित्रावरुणासर्वतातेळेतोकायतनयायशंयोः॥ ३ ॥

प्रातः। देवीम्। अदितिम्। जोहवीमि। मध्यन्दिने। उत्ऽइता।
सूर्यस्य। राये। मित्रावरुणा। सर्वऽताता। ईळे। तोकाय।
तनयाय। शम्। योः॥ ३ ॥

अहमृषिः प्रातः प्रातःकाले अदितिमखंडनीयां देवानांजननीं देवीं द्योतमानां जोहवीमि आह्वयामि तथामध्यन्दिने सूर्यस्य उदिता उदितौ उत्तमवृद्धिकाले माध्यन्दिनेसवने जोहवीमि हेमित्रावरुणा युवांराये धनमाप्तये सर्वतातौ यज्ञे ईळे स्तौमि पुनःकिमर्थं तोकाय पुत्राय तनयाय तत्पुत्राय शं अरिष्टशमनाय योः सुखस्यमिश्रणाय च ईळइति॥ ३ ॥

३. प्रातःकाल में और सूर्य के समृद्धि काल में अर्थात् माध्यन्दिन सवन में हम ऋषि देवों की द्युतिमती जननी अदिति का आह्वान करते हैं। हे मित्र और वरुण, हम धन, पुत्र, पौत्र, अरिष्ट शान्ति और सुख के लिए तुम दोनों का स्तवन, यज्ञ में, करते हैं।

याधर्तारारजसोरोचनस्योतादित्यादिव्यापार्थिवस्य।
नवांदेवाअमृताआमिनन्तिव्रतानिमित्रावरुणाध्रुवाणि॥४॥७॥

या। धर्तारा। रजसः। रोचनस्य। उत। आदित्या। दिव्या।
पार्थिवस्य। न। वाम्। देवाः। अमृताः। आ। मिनन्ति। व्रतानि।
मित्रावरुणा। ध्रुवाणि॥ ४ ॥ ७ ॥

यौ यौ देवस्य रोचमानस्य रजसो लोकस्य स्वर्गाख्यस्येत्यर्थः उतापिच पार्थिवस्य रजसोलोकस्य धर्तारौ आदित्या अदितेःपुत्रौ दिव्या दिविभवौ तौ युवांस्तौमि

वंशसंबन्धः हेमित्रावरुणा वांयुवयोः ध्रुवाणि स्थिराणि कर्माणि देवाः अन्येइन्द्रादयः अ- मराः अमरणधर्माणोपि नामिनन्ति नहिंसन्ति यतोध्रुवाणि अतइत्यभिप्रायः ॥ ४ ॥

४. हे द्युलोकोत्पन्न अदिति-पुत्रद्वय, तुम दोनों द्युलोक तथा भूलोक के धारणकर्ता हो। हम तुम दोनों का स्तवन करते हैं। हे मित्र और वरुण, तुम्हारे कार्य स्थिर हैं; उन कार्यों की हिंसा इन्द्र आदि अमर देवगण भी नहीं कर सकते हैं।

पुरूरुणेतिचतुर्ऋचंचतुर्थंसूक्तं उरुचक्रेरार्षं गायत्रं मैत्रावरुणं पुरूरुणागायत्रंत्वित्यनु- क्रमणिका पृष्ठ्याभिप्लवषडहयोःप्रातःसवने आवापार्थत्वेनेदमपिसूक्तंपूर्वसूक्तेनसह मैत्रावरुण- येविचतुर्णांद्वितीयमुच्चैर्विनियुक्तं चातुर्विंशेऽहनिप्रातःसवनेमैत्रावरुणशस्त्रेआयस्तृचःषळहस्तो- त्रियसंज्ञकः सूत्रितंच—पुरूरुणाचिद्ध्यस्त्यवतिवांचदृत्तदिलइति।

पुरूरुणाचिद्ध्यस्त्यवोनूनंवांवरुण। मित्रवंसिवांसुमतिम् ॥१॥

पुरुऽउरुणा। चित्। हि। अस्ति। अवः। नूनम्। वाम्। वरुण। मित्र। वंसि। वाम्। सुऽमतिम् ॥ १ ॥

हेमित्रावरुणौ वांयुवयोः पुरूरुणाचित् अत्र सोः सुपांसुलुगित्याकारः पुरोरपिबहुतर- स्योरुतरे अथवा पुरुचतदुरुचपुरूरु अत्यन्तमुरुतरमित्यर्थः तादृशमवोरक्षणं नूनं निश्चयेन अ- स्ति हिपदिवौ चिदितिपूरणः हेवरुण हेमित्र वांयुवयोः सुमतिं अनुग्रहबुद्धिं वंसि संभजेय यस्मादवोऽस्तितस्मात्संभजेयेत्यभिप्रायः ॥ १ ॥

१. हे मित्र और वरुण, तुम दोनों का रक्षण-कार्य निश्चय ही अत्यन्त दीर्घतर है। हे वरुण और मित्र, हम तुम दोनों की अनुग्रहबुद्धि का सम्भ- जन करें।

तावांसम्यगद्रुह्वाणेषमश्यामधायसे। वयंतेरुद्रास्याम ॥ २ ॥

ता। वाम्। सम्यक्। अद्रुह्वाणा। इषम्। अश्याम। धायसे। वयम्। ते। रुद्रा। स्याम ॥ २ ॥

हेअद्रुह्वाणा हेअद्रोग्धारौ ता तौ प्रसिद्धौ वां युवां सम्यक्स्तुमइतिशेषः स्तोतारोवयं इषम- न्नं धायसे पानाय भोजनाय अश्याम प्राप्नुयाम हेरुद्रा रुद्रौ दुःखाद् द्रावयितारौ रुद्रनिर्मि- तसौधौना तेस्तोतारोवयं स्याम भवेम समृद्धाइतिशेषः युवाभ्यांस्वभूताइवास्याम ॥ २ ॥

२. हे द्रोहविवर्जित देवद्वय, हम तुम दोनों के निकट से भोजन के लिए अन्नलाभ करें। हे रुद्रो, हम लोग तुम्हारे स्तोता हों। समृद्ध हों अथवा तुम्हारे ही हों।

पा॒तं नो॑ रुद्रा पा॒युभि॑रु॒त त्रा॑येथां सुत्रा॒त्रा ।
तु॒र्याम॒ दस्यू॑न्त॒नूभि॑: ॥ ३ ॥

पा॒तम् । नः॒ । रु॒द्रा॒ । पा॒युऽभिः॑ । उ॒त । त्रा॒ये॒था॒म् । सु॒ऽत्रा॒त्रा ।
तु॒र्याम॑ । दस्यू॑न् । त॒नूभिः॑ ॥ ३ ॥

हे रुद्रा उग्ररूपौ देवौ युवां नोऽस्मान् पायुभिः रक्षणैः पातं रक्षतं उतापि च सुत्रात्रा शोभनेन त्राणेन त्रायेथां पालयेथां इष्टप्राप्त्यनिष्टपरिहारभेदेन भेदः स्तोत्रादिवैकल्येऽपि शोभनं त्रायेथां अभिमतप्रापणेन रक्षतमित्यर्थः वयं च तनूभिः पुत्रादिभिः सहिताः स्वयमेव वा दस्यून् शत्रून् तुर्याम हिंस्याम परेषां ॥ ३ ॥

३. हे रुद्ररूप देवद्वय, तुम दोनों रक्षा-द्वारा हमारी रक्षा करो। शोभन त्राण-द्वारा पालन करो, अर्थात् इष्ट की प्राप्ति हो, अनिष्ट का निराकरण हो और अभिमत फल लाभ हो। हम अपने पुत्रों के साथ अथवा अपने शरीर से ही शत्रुओं को हिंसित करें।

मा कस्या॑द्भुतक्रतू य॒क्षं भु॑जेमा त॒नूभि॑: ।
मा शेष॑सा॒ मा तन॑सा ॥ ४ ॥ ८ ॥

मा । कस्य॑ । अ॒द्भु॒त॒क्र॒तू॒ इत्य॑द्भुतऽक्रतू । य॒क्षम् । भु॒जे॒म॒ । त॒नूभिः॑ ।
मा । शेष॑सा । मा । तन॑सा ॥ ४ ॥ ८ ॥

हे अद्भुतक्रतू आश्चर्यकर्माणौ वयं कस्य अन्यस्य कस्यचन यक्षं पूजितं धनं मा भुजेम मा भुञ्जीमहि तनूभिरस्मदीयैरवयवैः युवयोरनुग्रहात् समृद्धा वयं अन्यथा वयं कस्यचिद्धनेन शरीरपोषणं कुर्म इत्यर्थः तथा शेषसा अपत्येन सहिता मा भुजेम तनसा पौत्रादिना सहिता मा भुजेम अस्मत्कुलेन केऽपि भुञ्जीमहीत्यर्थः ॥ ४ ॥

४. हे आश्चर्य-जनक कर्म करनेवाले, हम अपने शरीर-द्वारा किसी के पूजित (श्रेष्ठ) धन का भी उपभोग नहीं करते हैं। हम तुम्हारे अनुग्रह से समृद्ध हैं—किसी के धन से शरीर पोषण भी नहीं करते हैं। पुत्र-पौत्रों के साथ भी हम दूसरे (तुम्हारे अतिरिक्त) के धन का उपभोग नहीं करते हैं। हमारे कुल में कोई भी दूसरे के धन का उपभोग नहीं करता है।

आ नो गन्तमिति त्र्यृचात्मकं पञ्चदशं सूक्तं बाहुवृक्तस्यात्रेयस्यार्षं गायत्रं मैत्रावरुणं आ न-स्त्र्यूनं बाहुवृक्त इत्यनुक्रमणिका उक्तः सूक्तविनियोगः अग्निष्टोमे प्रातःसवने मैत्रावरुणस्य आ-ज्यमनुरूपस्तृचः सूत्रितं च—आ नो मित्रावरुणा आ नो गन्तं रिशादसेति ।

तत्रमथमा—

आनोंगन्तंरिशादसावरुणमित्रंबर्हणा ।
उपेमंचारुमध्वरम् ॥ १ ॥

आ । नः । गन्तम् । रिशादसा । वरुण । मित्र । बर्हणा । उप ।
इमम् । चारुम् । अध्वरम् ॥ १ ॥

हेवरुण हेमित्र हेरिशादसा शत्रूणांपरिक्षेप्तारौयुवां नोस्माकमिमं चारुं चरणीयं अध्वरं अहिंसकं यज्ञमुपागन्तं उपागच्छतं कीदृशौ बर्हणा परिबर्हणौ निबर्हणौ हन्तारौशत्रूणाम् ॥१॥

१. हे वरुण, हे मित्र, तुम दोनों शत्रुओं के प्रेरक और हन्ता हो। तुम दोनों हमारे इस हिंसावर्जित यज्ञ में आगमन करो।

विश्वस्यहिप्रचेतसावरुणमित्रराजथः ।
ईशानापिप्यतंधियः ॥ २ ॥

विश्वस्य । हि । प्रऽचेतसा । वरुण । मित्र । राजथः ।
ईशाना । पिप्यतम् । धियः ॥ २ ॥

हेवरुण हेमित्र हेप्रचेतसा प्रकृष्टज्ञानौयुवां विश्वस्यराजथः सर्वस्यस्वामिनौ भवथः हीति प्रसिद्धौ हेईशाना अस्माकमीश्वरौयुवां धियोस्मदीयानिकर्माणि पिप्यतं प्यायथतंफलैः ॥ २ ॥

२. हे प्रकृष्ट ज्ञानयुक्त मित्र और वरुण, तुम दोनों सबके स्वामी होते हो। हे हमारे ईश्वरद्वय, फल प्रदान-द्वारा हमारे कर्मों का तुम दोनों पालन करो।

उपनःसुतमागतंवरुणमित्रदाशुषः ।
अस्यसोमस्यपीतये ॥ ३ ॥ ९ ॥

उप । नः । सुतम् । आ । गतम् । वरुण । मित्र ।
दाशुषः । अस्य । सोमस्य । पीतये ॥ ३ ॥ ९ ॥

नोस्माकं सुतमभिषुतं सोमंप्रति हेवरुण हेमित्र युवां उपागतं उपागच्छतं दाशुषोहविर्दातुर्ममास्यसोमस्य पीतये पानाय ॥ ३ ॥

३. हे मित्रावरुण, तुम दोनों हमारे अभिषुत सोम के प्रति आगमन करो। हम हवि देनेवाले हैं। हमारे इस सोम को पीने के लिए आगमन करो।

आमित्रेवरुणइतित्र्यृचात्मकंसोळशंसूक्तं बाहुवृक्तस्यार्षमौष्णिहं मैत्रावरुणं आमित्रऔष्णिहमित्यनुक्रमणिका दशरात्रेदशमेहनिमत्वमप्रातःसवनेअयंमैत्रावरुणस्तृचः सूत्रितंच--आमित्रेवरुणेवयमश्विनावेहगच्छतमिति ।

तत्रप्रथमा--

आमित्रेवरुणेवयंगीर्भिर्जुहुमोअत्रिवत् ।
निबर्हिषिसदतंसोमपीतये ॥ १ ॥

आ । मित्रे । वरुणे । वयम् । गीःऽभिः । जुहुमः । अत्रिऽवत् ।
नि । बर्हिषि । सदतम् । सोमऽपीतये ॥ १ ॥

वयमात्रेयाः मित्रेवरुणे मित्रावरुणयोरर्थाय गीर्भिर्मंत्रैराजुहुमः अत्रिवत् अस्मद्गोत्रप्रवर्तकोत्रिरिव तस्मात् मित्रावरुणौ सोमपीतये बर्हिषिनिषदतं निषीदतम् ॥ १ ॥

१. हमारे गोत्रप्रवर्तक अत्रि की तरह हम लोग मन्त्र-द्वारा तुम दोनों का आह्वान करते हैं। इसलिए मित्रावरुण सोमपान के लिए कुश के ऊपर उपवेशन करें।

व्रतेनस्थोध्रुवक्षेमाधर्मणायातयज्जना ।
निबर्हिषिसदतंसोमपीतये ॥ २ ॥

व्रतेन । स्थः । ध्रुवऽक्षेमा । धर्मणा । यातयत्ऽजना ।
नि । बर्हिषि । सदतम् । सोमऽपीतये ॥ २ ॥

हेमित्रावरुणौ युवां धर्मणा जगद्धारकेण व्रतेन कर्मणात्मयोगेन ध्रुवक्षेमा स्थः अविचलितस्थानौभवथः यातयज्जना यातयन्तः कर्मंसुप्रवर्तयन्तोजनाऋत्विजोययोस्तौयातयज्जनौ अथवा यातयन्तोशत्रूर्न्हिंसन्तोजनाभृत्यायययोस्तौ छिद्रसम् ॥ २ ॥

२. हे मित्र और वरुण, जगद्धारक कर्म के द्वारा तुम दोनों के स्थान विचलित नहीं होते हैं। अर्थात् तुम दोनों स्थानच्युत नहीं होते हो। ऋत्विक् लोग तुम दोनों को यज्ञ प्रदान करते हैं। इसलिए मित्रावरुण सोमपान के लिए कुश के ऊपर उपवेशन करें।

मित्रश्चनोवरुणश्चजुषेतांयज्ञमिष्टये ॥
निबर्हिषिसदतांसोमपीतये ॥ ३ ॥ १० ॥

मित्रः । च । नः । वरुणः । च । जुषेताम् । यज्ञम् । इष्टये ।
नि । बर्हिषि । सदताम् । सोमऽपीतये ॥ ३ ॥ १० ॥

मित्रश्च वरुणश्चेमौ नोऽस्माकं यज्ञमिष्टये अभीष्टाय जुषेथां सेवेथां आगत्य च बर्हिषि निषद्य निषीदतं सोमपानाय ॥ ३ ॥

३. हे मित्र और वरुण, तुम दोनों हमारे यज्ञ को अभिलाषपूर्वक ग्रहण करो और आकर सोमपान के लिए कुश के ऊपर उपवेशन करो।

षष्ठेऽनुवाके पंचदश सूक्तानि तत्र यदद्यस्थ इति दशर्चं प्रथमं सूक्तं आत्रेयस्य पौरस्यार्षं आनुष्टुभमाश्विनं अनुक्रान्तं च—यदद्य दश पौर आश्विनं तदानुष्टुभं त्विति । तु इत्युक्तत्वादिदमादीनि षट्सूक्तान्याश्विनानि आनुष्टुभं त्विति तु शब्दादिदमुत्तरं च द्वे आनुष्टुभे प्रातरनुवाके आश्विने क्रतौ आनुष्टुभे छन्दसि आश्विनशस्त्रे चेदमादिके द्वे सूक्ते यदद्यस्थ इति सूक्ते इति सूत्रितम्।

यदद्यस्थःपरावतियदर्वावत्यश्विना ।
यद्वापुरूपुरुभुजायदन्तरिक्षआगतम् ॥ १ ॥

यत् । अद्य । स्थः । पराऽवति । यत् । अर्वाऽवति । अश्विना ।
यत् । वा । पुरु । पुरुऽभुजा । यत् । अन्तरिक्षे । आ । गतम् ॥१॥

हे पुरुभुजा बहुषु यज्ञेषु भोक्तारौ अधिकं रक्षितारौ वा हे अश्विना अश्विनौ यद्यदि अद्यास्मिन्काले परावति अत्यंतं दूरे देशे द्युलोके स्थो भवथः यद्वा अर्वावति अरणवति गन्तुं शक्ये प्रदेशे अन्तिके स्थः यत् यदि वा अथवा पुरु बहु प्रदेशेषु स्थः यद्यपि अन्तरिक्षे स्थः तस्मात्सर्वस्मात् स्थानात् आगतं आगच्छतम् ॥ १ ॥

१. हे अगणित यज्ञ में भोजन करनेवाले, अश्विनीकुमारो, यद्यपि इस समय तुम दोनों अत्यन्त दूर देश द्युलोक में वर्तमान हो, गमनशक्य अन्तरिक्ष में वर्तमान हो अथवा बहुतेरे प्रदेश में वर्तमान हो; तथापि उन सब स्थानों से यहाँ आगमन करो।

इहत्यापुरुभूतमापुरूदंसांसिबिभ्रता ।
वरस्यायाम्यध्रिगूहुवेतुविष्टमाभुजे ॥ २ ॥

इह । त्या । पुरुऽभूतमा । पुरु । दंसांसि । बिभ्रता । वरस्या ।
यामि । अध्रिगू इत्यध्रिऽगू । हुवे । तुविःऽतमा । भुजे ॥ २ ॥

इहास्मिन्यज्ञे त्या तौ पुरुभूतमा पुरूणां बहूनां यजमानानां भावयितृतमौ पुरु पुरूणि दंसांसि कर्माणि बिभ्रता धारयन्तौ वरस्या वरणीयौ अध्रिगू अन्यैरधृतगमनकर्माणौ यामि उपागच्छामि तुविष्टमा प्रभूततमौ भुजे भोगाय पालनाय वा हुवे आह्वयामि ॥ २॥

२. हे अश्विनीकुमारो, तुम दोनों बहुत यजमानों के उत्साहदाता, विविध कर्मों के धारणकर्ता, वरणीय, अप्रतिहतगति और अनिरुद्धकर्मा हो। इस यज्ञ में हम दोनों के समीप उपस्थित होते हैं। प्रभूततम भोग और रक्षा के लिए हम तुम दोनों का आह्वान करते हैं।

अथतृतीया—

ईर्मान्यद्वपुषेवपुश्चक्रंरथस्ययेमथुः ।
पर्यन्यानाहुषायुगामह्नारजांसिदीयथः ॥ ३ ॥

ईर्मा । अन्यत् । वपुषे । वपुः। चक्रम् । रथस्य । येमथुः । परि ।
अन्या । नाहुषा । युगा । मह्ना । रजांसि । दीयथः ॥ ३ ॥

हेअश्विनौ युवां रथस्ययुष्मदीयस्यान्यच्चक्रं ईर्मा अश्वैरीरितं गंतव्यादि-त्ये वपुषे तस्यशोभायै वपुर्वपुष्मत् तेजोवच्चक्रंयेमथुः नियमितवन्तौस्थः अन्या अन्येनचक्रेण मह्ना महत्त्वेन स्वसामर्थ्येन नाहुषायुगा नहुषामनुष्याः येषांयुगा युगोपल-क्षितान्कालान् भावरातिसधनात् अहोरात्रादिकालान्वा रजांसि लोकांश्च परिगच्छथः प-रिदीयथः ऋष्यन्यस्यसूर्येनिचक्रंरथस्ययेमथुरित्युक्तम् ॥ ३ ॥

३. हे अश्विनीकुमारो, सूर्य की मूर्ति को प्रदीप्त करने के लिए तुम दोनों ने रथ के एक दीप्तिमान् चक्र को नियमित किया है। अपनी सामर्थ्य से मनुष्यों के अहोरात्रादि काल को निरूपित करने के लिए अन्य चक्र-द्वारा (तीनों) लोकों में परिभ्रमण करते हो।

तदूषुवामेनाकृतंविश्वायद्वामनुष्टवे ।
नानाजातावरेपसासमस्मेबन्धुमेयथुः ॥ ४ ॥

तत् । ऊँ इति । सु । वाम् । एना । कृतम् । विश्वा । यत् ।
वाम् । अनु । स्तवे । नाना । जातौ । अरेपसा । सम् ।
अस्मे इति । बन्धुम् । आ । ईयथुः ॥ ४ ॥

हेविश्वाव्यापिनौ यत् येनस्तोत्रेणवां युवां अनुष्टवे अनुस्तवे तदु उकारपूरणः एना अने-नपौरेण सु सुष्ठुवां युवाभ्यां कृतं संपादितंभवतु नाना पृथगेव जातौ सचसौ अरेपसा अपापौ अस्मे अस्मभ्यं बन्धुं अन्नंधनंवा समेयथुः सम्यागमयथः सम्यक्प्रयच्छतमित्यर्थः ॥ ४ ॥

४. हे व्यापक देवद्वय, हम जिस स्तोत्र-द्वारा तुम दोनों का स्तवन करते हैं, वह तुम दोनों का स्तोत्र इस पुरवासी के द्वारा सुसम्पादित हो। हे पृथक् उत्पन्न तथा निष्पाप देवद्वय, तुम दोनों हमें प्रचुर परिमाण में अन्न प्रदान करो।

आयद्वांसूर्यारथंतिष्ठद्रघुष्यदंसदा ।
परिवामरुषावयोघृणावरन्तआतपः ॥ ५ ॥ ११ ॥

---

१ ऋ० सं० १. २. ३३.।

आ । यत् । वाम् । सूर्या । रथम् । तिष्ठत् । रघुऽस्यदम् । सदा ।
परि । वाम् । अरुषाः । वयः । घृणा । वरन्ते । आऽतपः ॥५॥११॥

हे अश्विनौ वां युवयोः सदा सर्वदा रघुष्यदं शीघ्रगं रथं सूर्या युवयोः पत्नी यद् यदा आतिष्ठत् आस्थितवती तदा वां परिवरन्ते परितो वृण्वन्ति के अरुषा आरोचमानाः घृणा दीप्ताः आतपः आतापनाः शत्रूणां वयो अश्वाः अथवा आतप इति विशेष्यं वयो गन्तारः अरुषलक्षणाः आतपः सर्वस्य तापयितारो दीप्तयः परिवरन्ते ॥ ५ ॥

५. हे अश्विनीकुमारो, जब तुम दोनों की पत्नी सूर्या तुम दोनों के सर्वदा शीघ्रगामी रथ पर आरोहण करती है, तब आरोचमान और दीप्त आतप (दीप्तियाँ) तुम दोनों के चतुर्दिक् विस्तृत होते हैं।

युवोरत्रिश्चिकेततिनरासुम्नेनचेतसा ।
घर्मंयद्वामरेपसंनासत्यास्नाभुरण्यति ॥ ६ ॥

युवोः । अत्रिः । चिकेतति । नरा । सुम्नेन । चेतसा ।
घर्मम् । यत् । वाम् । अरेपसम् । नासत्या । आस्ना । भुरण्यति ॥६॥

हे नरा नेतारावश्विनौ युवोर्युवयोर्युवामित्यर्थः अत्रिरस्मत्पिता ऋषिः सुम्नेन सुखेन अग्निदाहोपशमरूपेण हेतुना चेतसा आदरयुक्तेन मनसा चिकेतति जानाति स्तुतवानित्यर्थः ननु दुःखे सुखमुत्पन्ने दुःखस्य कः प्रसंग इत्यत आह यद्यस्मात् हे नासत्यौ वां युवयोरास्ना आस्येन ननिष्पन्नेन स्तोत्रेण घर्मं दीप्तं दहन्तमग्निं असुरैः स्वदाहाय प्रक्षिप्तं अरेपसं अपापं सुखकरं भुरण्यति प्राप्नोति भुरण्यतिर्गतिकर्मा अथवा अग्नेः सकाशात् रक्षणं हिमेनाग्निं घ्रंसं युवमत्रीसमुन्नयथ इत्यादिभिः स्पष्टं प्रदर्शितम् ॥ ६ ॥

६. हे नेता अश्विद्वय, हम लोगों के पिता अत्रि ने तुम दोनों का स्तवन करके जब अग्नि के उत्ताप को सुखसेव्य समझा था, तब उन्होंने अग्नि-दाहोपशम रूप सुखहेतु कृतज्ञ चित्त से तुम दोनों के उपकार को स्मरण किया था।

अथ सप्तमी—

उपोवांककुहोययिःशृण्वेयामेषुसंतनिः ।
यद्वांदंसोभिरश्विनात्रिर्नराववर्तति ॥ ७ ॥

उपः । वाम् । ककुहः । ययिः । शृण्वे । यामेषु । सम्ऽतनिः ।
यत् । वाम् । दंसःऽभिः । अश्विना । अत्रिः । नरा । आऽववर्तति ॥७॥

१ ऋ०सं० १, ८. ९. । २ ऋ० सं० ५, ८. १६. ।

उभजस्रूर्णवक्षोवांयुवयोः ककुहः उच्छ्रितोमहान् परिज्मा सन्ततिः सर्वतंगच्छन् रथः यामेषु गमनेषु यज्ञेषु वा शृण्वे श्रूयते हेअश्विना हेनरा यद्यस्मात् वांयुवा दंसोभिः कर्मभिः अत्रिरस्मत्पिता आववर्ति आवर्त्तयति ॥ ७ ॥

७. तुम दोनों का दृढ़, उन्नत, गमनशील, सतत विघूर्णित रथ यज्ञ में प्रसिद्ध है। हे नेता अश्विद्वय, तुम दोनों के ही कार्य-द्वारा हमारे पिता अत्रि आवर्तमान होते हैं अर्थात् तुम दोनों के कार्य-द्वारा उन्होंने परित्राण पाया था।

मध्व ऊ षु मधूयुवा रुद्रा सिषक्ति पिप्युषी ।
यत्समुद्राति पर्षथः पक्वाः पृक्षो भरन्त वाम् ॥ ८ ॥

मध्वः । ऊँ इति । सु । मधुऽयुवा । रुद्रा । सिसक्ति ।
पिप्युषी । यत् । समुद्रा । अति । पर्षथः । पक्वाः । पृक्षः ।
भरन्त । वाम् ॥ ८ ॥

हेमधूयुवा मधुरस्यसोमादेर्मिश्रयितारौ हेरुद्रा रुद्र स्तुतिः तथाभवणीयौ रुद्रुरौ वांयुवांमध्वोमधुररसेन सुपिप्युषी सुष्ठुप्यायवन्ती स्तुतिरस्मत्कृता सिषक्ति सेवते यद्यदा समुद्रा समुद्रवणसाधनान्यन्तरिक्षाणि अतिपर्षथः अतिपारयथः पर्यागच्छत इत्यर्थः तदापक्वाः पृक्षोऽन्नादीनिहविर्लक्षणानि वां भरन्त बिभ्रन्त्येषणमानैः ॥ ८ ॥

८. हे मधुर सोमरस के मिश्रयिता देवो, हम लोगों की पुष्टिकर स्तुति तुम लोगों के ऊपर मधुर रस सिंचन करती है। तुम लोग अन्तरिक्ष की सीमा का अतिक्रमण करते हो। सुपक्व हव्य तुम दोनों का पोषण करता है।

सुत्यमिद्वाउअश्विनायुवामाहुर्मयोभुवा ।
तायामन्यामहूतमायामन्नामृळयत्तमा ॥ ९ ॥

सत्यम् । इत् । वै । ऊँइति । अश्विना । युवाम् । आहुः ।
मयःऽभुवा । ता । यामन् । यामऽहूतमा । यामन् । आ ।
मृळयत्ऽतमा ॥ ९ ॥

हेअश्विना युवांसत्यमिद सत्यमेव वाइतिपादपूरणः मयोभुवा सुखस्यभावयितारा-वाहुःपुराविदः ता तौ सुखकरत्वेनप्रसिद्धौ युवां यामन् यज्ञे यामहूतमागमनार्थं सुष्ठुआ-हातव्यौभवतमितिशेषः यामन्नस्मदीये अस्मदर्थागमनेवा मृळयत्तमाच अतिशयेनसुखयि-तारौभवतम् ॥ ९ ॥

९. हे अश्विनीकुमारो, पुराविद्गण (पण्डित लोग) तुम दोनों को जो सुखदाता कहते हैं, वह निश्चय ही सत्य है। हमारे यज्ञ में सुखपानार्थ आहूत होने पर दोनों अतिशय सुखदाता होओ।

अथदशमी—

इमाब्रह्मांणिवर्धनाश्विभ्यांसन्तुशन्तमा ।
यातक्षांमरथाँइवावोचामबृहन्नमः ॥ १० ॥ १२ ॥

इमा । ब्रह्मांणि । वर्धना । अश्विऽभ्याम् । सन्तु । शम्ऽतमा ।
या । तक्षाम । रथान्ऽइव । अवोचाम । बृहत् । नमः ॥१०॥१२॥

अथस्तुर्विनिगमयति इमा इमानीदानींकृतानि ब्रह्माणि परिवृढानि स्तोत्राणि अश्विभ्यां वर्धना वर्धनानि समर्धकानि शंतमा सुखतमानिसन्तु या यानि वक्षाम संपादयाम रथानिवशिल्पी यद्वत्तक्षाम तानिसुखतमानिसन्तु वयं बृहन्महत् प्रभूतफलमर्दं नमोनमस्कारोक्तिमवोचाम ॥ १० ॥

१०. शिल्पी जिस प्रकार रथों को प्रस्तुत करता है, उसी प्रकार हम लोग अश्विद्वय को संवर्द्धित करने के लिए स्तुति प्रस्तुत करते हैं। ये स्तुतियाँ उन्हें प्रीतिकर हों।

कूष्ठइतिदशर्चंद्वितीयंसूक्तं पौरस्यार्षं कूष्ठइत्यनुक्रमणिका पूर्वंसनुशब्दादिदमप्यानुष्टुभं आश्विनं इदितिपूर्वोक्तत्वात् प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोःपूर्वसूक्तेनसहोक्तोविनियोगः ।

तत्रप्रथमा—

कूष्ठोदेवावश्विनाद्यादिवोमनावसू ।
तच्छ्रवथोवृषण्वसूअत्रिर्वामाविवासति ॥ १ ॥

कूऽस्थः । देवौ । अश्विना । अद्य । दिवः । मनावसू इति ।
तत् । श्रवथः । वृषण्वसूइतिवृषण्ऽवसू । अत्रिः । वाम् । आ ।
विवासति ॥ १ ॥

हेदेवौ हेमनावसू स्तुतिधनौ श्रृणुयःअश्विनाद्यास्मिन्यागदिनेदिवोद्युलोकादागत्य कूऽ स्थः क्वपर्ययेनैकवचनं कौ भूमौ तिष्ठथो सन्तौ तत्स्तोत्रं श्रवथः हेवृषणसू धनवर्षणशीलौ अत्रिरत्रेःपुत्रः आविवासति सर्वतःपरिचरति अथवा कुशब्दस्यनिपातस्यस्थदित्याख्यातेन सहेविभोगविभागात्समासः ऐकस्वर्यंचाभ्रेवसमयमर्थं श्रराहवेत्यत्र यथाइवशब्दःकुत्सितार्थे कूवित्सत्यमित्याविवदत्रापिद्रष्टव्यं कस्यिवाशब्दः अत्रिर्युवांस्तौति संश्रृणुतेत्यर्थः ॥१॥

१. हे स्तुतिधन, धनवर्षणकारी देवद्वय, आज इस यज्ञदिन में तुम दोनों द्युलोक से आगमन करके भूमि पर ठहरो और उस स्तोत्र को श्रवण करो, जिसे तुम्हारे उद्देश से अत्रि सर्वदा पाठ करते हैं।

कुहत्याकुहनुश्रुतादिविदेवानासत्या ।
कस्मिन्नायतथोजनेकोवांनदीनांसचा ॥ २ ॥

कुह । त्या । कुह । नु । श्रुता । दिवि । देवा । नासत्या । कस्मिन् ।
आ । यतथः । जने । कः । वाम् । नदीनाम् । सचा ॥ २ ॥

त्या तौ देवा देवौ नासत्या अश्विनौ कुह कुत्र तिष्ठथः नु अथ कुह श्रुता कुत्र श्रुतौ दिवि द्युलोके निवसथ इति शेषः अथ प्रत्यक्षकृतः हे देवौ युवां कस्मिन् जने यजमाने आयतथः आगच्छथः कः स्तोता वां युवयोर्नदीनां स्तुतीनां सचा सहायः स्यात् ॥ २ ॥

२. वे दीप्तिमान् नासत्यद्वय कहाँ हैं? आज इस यज्ञदिन में वे द्युलोक के किस स्थान में श्रुत हो रहे हैं? हे देवद्वय, तुम दोनों किस यजमान के निकट आगमन करते हो? कौन स्तोता तुम दोनों की स्तुतियों का सहायक है?

कंयाथःकंहगच्छथःकमच्छायुञ्जाथेरथम् ।
कस्यब्रह्माणिरण्यथोवयंवामुश्मसीष्टये ॥ ३ ॥

कम् । याथः । कम् । ह । गच्छथः । कम् । अच्छ । युञ्जाथे इति ।
रथम् । कस्य । ब्रह्माणि । रण्यथः । वयम् । वाम् । उश्मसि । इष्टये ॥ ३ ॥

हे अश्विनौ युवां कं यजमानं यज्ञं वा प्रतियाथः अश्वानभ्युद्यम्य याथः कं ह कं च प्रतिगच्छथः गत्वा च केन सह संगतौ भवथः कं चाच्छाभिमुख्यं युञ्जाथे योजयथो रथमश्वैः कस्य ब्रह्माणि परिवृढानि स्तोत्राणि रण्यथः रमेथे वयं च वां युवां इष्टये गमनाय एषणाय वा उश्मसि कामयामहे तस्मात्कस्य चयागं प्रतिगन्तव्यमित्यर्थः ॥ ३ ॥

३. हे अश्विनीकुमारो, तुम दोनों किस यजमान या यज्ञ के प्रति गमन करते हो? जाकर किसके साथ मिलित होते हो? किसके अभिमुखवर्ती होने के लिए रथ में अश्वयोजना करते हो? किसके स्तोत्र तुम दोनों को प्रीत करते हैं? हम लोग तुम दोनों को पाने की कामना करते हैं।

पौरंचिद्ध्युदप्रुतंपौरपौरायजिन्वथः ।
यदींगृभीततातयेसिंहमिवद्रुहस्पदे ॥ ४ ॥

पौरम् । चित् । हि । उदऽप्रुतम् । पौर । पौराय । जिन्वथः ।
यत् । ईम् । गृभीतऽतातये । सिंहम्ऽइव । द्रुहः । पदे ॥ ४ ॥

४

हे पौर इदमश्विनोः संबोधनं पौरेण स्तुत्यत्वेन संबन्धादश्विनावपि पौरौ उभयोश्छान्दसमेकवचनं हे पौरसंबन्धिनावश्विनौ युवां पौरं चिदिति पूरणः पौरेण मुख्यं प्रार्थ्यमानत्वेन संबन्धान्मेघोऽपि पौरः तं उदप्रुतं उदकप्लावकं मेघं पौराय कर्मयेमस्य जिन्वथः प्रेरयथः यदीमुं ईमिति पूरणः गृभीततातये गृहीतयज्ञसन्तानाय पौराय निमित्तं प्रविग-च्छथः द्रुहः द्रोग्धुः पदे स्थाने अरण्यप्रदेशे सिंहमिव गर्जन्तं यथा सिंहं पशवो व्याघ्रा-श्चयन्ति शूराः तद्वज्जिन्वथ इति ॥ ४ ॥

४. हे पौर-सम्बन्धी अश्विनीकुमारो, तुम दोनों पौर के निकट पौर को अर्थात् वारिवाहक मेघ को प्रेरित करो। जङ्गल में व्याधगण जैसे सिंह को ताड़ित करते हैं, वैसे ही यज्ञकर्म में व्याप्त पौर के निकट तुम दोनों इसे ताड़ित करो।

प्रच्यवानाज्जुजुरुषोवव्रिमत्कंनमुञ्चथः ।
युवायदीकृथःपुनराकाममृण्वेवध्वः ॥ ५ ॥ १३ ॥

प्र । च्यवानात् । जुजुरुषः । वव्रिम् । अत्कम् । न । मुञ्चथः । युवा । यदि । कृथः । पुनः । आ । कामम् । ऋण्वे । वध्वः ॥ ५ ॥ १३ ॥

च्यवानादृषेः जुजुरुषो जरसा जीर्णात्तत्कायाद्वव्रिं हेयं पुराणं रूपं अत्कं न कवचमिव प्र-मुञ्चथः प्रमुञ्चथं प्रामुञ्चतं शापिमिवच्यवानादित्यादिर्मन्त्रान्तरं । यदि यदा पुनः युवा कृथः युवानं कुरुथस्तदा सः वध्वः सुरूपायाः स्त्रियः कामं कमनीयं रूपमाऋण्वे प्राप्तवान् ॥ ५ ॥

५. तुम दोनों ने जराजीर्ण च्यवन के हेय, पुरातन, कुरूप को, कवच की तरह विमोचित किया था। जब तुम दोनों ने उन्हें पुनर्बार युवा किया था, तब उन्होंने तरुणी कामिनी के द्वारा वाञ्छित मूर्त्ति को पाया था।

अस्तिहिवामिहस्तोतास्मसिवांसंदृशिश्रिये ।
नूश्रुतंमआगतमवोभिर्वाजिनीवसू ॥ ६ ॥

अस्ति । हि । वाम् । इह । स्तोता । स्मसि । वाम् । सम्ऽदृशि । श्रिये । नु । श्रुतम् । मे । आ । गतम् । अवःऽभिः । वाजिनीवसूइतिवाजिनीऽवसू ॥ ६ ॥

हे अश्विनौ वां स्तोता पौरोऽस्ति हि अस्त्येव खलु हे देवौ वां संदृशि संदर्शने संनिधाने स्मसि स्मः भवेम किमर्थं श्रिये नु अद्य मदीयमाह्वानं युवां श्रुतं श्रृणुतं श्रुत्वा आगतं आगच्छतं किंभूतौ नेत्याह अवोभिः रक्षणैः सह वाजिनीवसू अन्नवसू ॥ ६ ॥

६. हे अश्विद्वय, इस यज्ञस्थल में तुम दोनों के स्तोता विद्यमान हैं। हम लोग समृद्धि के लिए तुम दोनों के दृष्टिपथ में अवस्थान करें। आज तुम लोग हमारा आह्वान श्रवण करो। तुम लोग अन्नरूप धन से धनवान् हो। तुम लोग रक्षा के साथ यहाँ आगमन करो।

को<u>वा</u>म<u>द्य</u>पु<u>रू</u>णामाव<u>व्ने</u>मर्त्यानाम्।
कोविप्रोविप्रवाहसा<u>को</u>य<u>ज्ञै</u>र्वाजिनीवसू॥ ७॥

कः। <u>वा</u>म्। <u>अ</u>द्य। पु<u>रू</u>णाम्। आ। <u>व</u>व्ने। मर्त्यानाम्। कः। विप्रः।
<u>वि</u>प्र॒ऽवा॒ह॒सा। कः। य<u>ज्ञैः</u>। <u>वा</u>जि<u>नी</u>व<u>सू</u>इति<u>वा</u>जिनीऽवसू॥ ७॥

हेवाजिनीवसू अन्नवसू वांयुवां अद्यास्मिन्दिने पुरूणां मर्त्यानांमध्ये कआवव्ने सर्वतो भजति हेविप्रवाहसा विप्रैर्मेधाविभिर्वहनीयौ कोविप्रोमेधावीवांको यजमानोयज्ञैर्वां अत्यन्त-विलंबमसहमानःसन् पुनःपुनर्वृते॥ ७॥

७. हे अन्नरूप धनवान् अश्विद्वय, असंख्य मर्त्यों के मध्य में कौन व्यक्ति आज सर्वापेक्षा तुम दोनों को अधिक प्रसन्न करता है? हे ज्ञानियों द्वारा वन्दित अश्विद्वय, कौन ज्ञानी व्यक्ति तुम दोनों को सर्वापेक्षा अधिक प्रसन्न करता है अथवा कौन यजमान ही यज्ञ द्वारा तुम दोनों को अधिक तृप्त करता है।

आ<u>वां</u>रथो<u>र</u>थानां<u>ये</u>ष्ठोयात्वश्विना।
पुरूचिदस्म<u>यु</u>स्ति<u>र</u>आंगूषोमर्त्येष्वा॥ ८॥

आ। <u>वा</u>म्। रथः। रथानाम्। येष्ठः। <u>या</u>तु। <u>अ</u>श्वि<u>ना</u>।
पुरु। <u>चि</u>त्। <u>अ</u>स्म॒ऽयुः। <u>ति</u>रः। <u>आं</u>गूषः। मर्त्येषु। आ॥ ८॥

हेअश्विना अश्विनौ वांयुवयोरथःएकोरथः रथानांयेष्ठः इतरदेवरथानांमध्येतिश-येनगन्तासन् आयातु कीदृशःसन् पुरुचिद्बहून्यपि अस्मद्विरोधिनस्तिरोहिंसकस्तिरस्क-र्तावा अस्मयुः अस्मान्कामयमानः मर्त्येषु सर्वेषुयजमानेषु मध्येआंगूषः स्तुत्यः आका-रःपूरणः अथवा आंगूषःस्तोमःस्तवः अस्मयुः अस्मान् बलैर्योक्तुंकामयमानः मर्त्येषुम-र्त्यैरस्मदीयैर्ऋत्विग्भिःप्रेरितःसन् उक्तलक्षणाश्विनोरथस्यवासुपिरासर्वदः पुरूचित् पुरू-ण्यपिशत्रुबलानितिरस्तिरस्करोति॥ ८॥

८. हे अश्विद्वय अन्य देवताओं के रथों के मध्य में सर्वापेक्षा वेगगामी और असंख्य शत्रु-संहारी एवं सम्पूर्ण मनुष्य यजमानों द्वारा स्तुत तुम दोनों का रथ हम लोगों की हित-कामना करके इस स्थान में आगमन करे।

शमूषुवांमधूयुवास्माकमस्तुचर्<u>कृ</u>तिः।
अर्वाचीनाविचेतसाविभिःश्येनेवदीयतम्॥ ९॥

शम्। ऊँ इति। सु। वाम्। मधुऽयुवा। अस्माकम्। अस्तु। चर्कृतिः।
अर्वाचीना। विऽचेतसा। विऽभिः। श्येनाऽइव। दीयतम्॥ ९॥

हे मधूयुवा मधुमन्तौ वां युवाभ्यां वर्त्तनिः पुनःपुनःकरणं युवाभ्यां अर्थाय पुनः पुनः क्रियमाणं स्तोत्रं युवयोरागमनस्याभ्यासो वा अस्माकं सु सुष्ठु शम् सुखकरमेव अस्तु भवतु हे अर्वाचीना अर्वागस्मदभिमुखांचनौ हे विचेतसा विशिष्टप्रज्ञौ श्येनेव श्येनाविव विविगन्त्रुभिरश्वैरभिर्दीयतं गच्छतं ॥ ९ ॥

९. हे मधुमान् अश्विद्वय, तुम दोनों के लिए पुनः पुनः सम्पादित स्तोत्र हम लोगों के लिए सुखोत्पादक हो। हे विशिष्ट ज्ञानसम्पन्न अश्विद्वय, तुम दोनों श्येन पक्षी की तरह सर्वत्र गमनशील अश्व पर आरूढ़ होकर हम लोगों के अभिमुख आगमन करो।

अश्विना यद्ध कर्हि चिच्छुश्रूयातमिमं हवम्।
वस्वीरू षु वां भुजः पृञ्चन्ति सु वां पृचः ॥ १० ॥ १४ ॥

अश्विना। यत्। ह। कर्हि। चित्। शुश्रूयातम्। इमम्। हवम्। वस्वीः।
ऊँ इति। सु। वाम्। भुजः। पृञ्चन्ति। सु। वाम्। पृचः ॥१०॥ १४॥

हे अश्विना युवां यद्ध यत्र कर्हिचित्स्थितवन्तौ भवथः तत्र मे हवं आह्वानं शुश्रूयातं शृणुतं श्रुत्वागच्छतमित्यर्थः किमर्थमिति उच्यते वस्वीः प्रशस्याः भुजो भोगानि हविर्लक्षणानि सु सुष्ठु वां युवां पृंचन्ति मिश्रयन्ति प्राप्नुवन्ति उ इति पूरणः कीदृश्यो भुजः वां युवां सु सुष्ठु पृचः संपर्चनाः युवां प्राप्तुं कामयमाना इत्यर्थः अथवा सुपृचः सुसंपर्चनाः स्तोतारो वस्वीर्भुजो वां सुष्ठु पृंचन्ति संपर्चयन्ति ॥ १० ॥

१०. हे अश्विनीकुमारो, तुम दोनों जिस किसी स्थान में अवस्थान करो; किन्तु हमारा यह आह्वान श्रवण करो। तुम दोनों के निकट गमन करने की कामनावाला यह उत्कृष्ट हव्य तुम दोनों के निकट उपस्थित हो।

प्रति प्रियतममिति नवर्चं तृतीयं सूक्तं अवस्युर्नामात्रेय ऋषिः पंक्तिश्छन्दः अश्विनौ देवता अनुक्रान्तं च—प्रति नवावस्युः पांक्तमिति। प्रातरनुवाके आश्विने क्रतौ पांक्ते छन्दसि आश्विनशस्त्रे चेदं सूक्तं प्रति प्रियतममिति पांक्तमिति हि सूत्रितम्।

प्रति प्रियतमं रथं वृषणं वसुवाहनम्।
स्तोता वामश्विनावृषिः स्तोमेन प्रति भूषति माध्वी मम श्रुतं हवम् ॥ १ ॥

प्रति। प्रियऽतमम्। रथम्। वृषणम्। वसुऽवाहनम्। स्तोता। वाम्। अश्विनौ। ऋषिः। स्तोमेन। प्रति। भूषति। माध्वी इति। मम। श्रुतम्। हवम् ॥ १ ॥

हेअश्विनौ एकःप्रतिषद्वोनुवादः वां युवयोः प्रियतमंरथं स्तोताऋषिरवस्युः स्तोमेनअभिभूषति अलंकरोति कीदृशंरथं वृषणं वर्षितारंफलानां वसुवाहनं धनानांवाहकं ईदृशंरथं आगमनायस्तौतीत्यर्थः तस्मात् हेमाध्वी मधुविद्यावेदितारौ मम इममाह्वानं श्रुतं शृणुतं ॥ १ ॥

१. हे अश्विनीकुमारो, तुम दोनों के स्तुतिकारी अवस्यु ऋषि तुम दोनों के फलवर्षणकारी और धनपूर्ण रथ को अलंकृत करते हैं। हे मधुविद्या को जाननेवालो, तुम दोनों हमारा आह्वान श्रवण करो।

अत्यायातमश्विनातिरोविश्वाअहंसना।
दस्राहिरण्यवर्तनीसुषुम्णासिन्धुवाहसामाध्वीममश्रुतंहवम् ॥२॥

अतिऽआयातम्। अश्विना। तिरः। विश्वाः। अहम्। सना।
दस्रा। हिरण्यवर्तनीइति हिरण्यऽवर्तनी। सुऽसुम्ना। सिन्धुऽवाहसा।
माध्वीइति। मम। श्रुतम्। हवम्॥ २ ॥

हेअश्विना अत्यायातं सर्वान्यजमानानतिक्रम्यागच्छतं यथाअहमपिविश्वाः सर्वाः अस्मद्विरोधिप्रजाः सना सदातिरस्करोमि अथवा अहं तिरः तिरःसत्तदितिप्राप्तस्येतिनिरुक्तं[1]। प्राप्ताःसर्वाःविश्वाःक्रियाःयुष्मदीयाअनुतिष्ठेयमित्यर्थः सना सनातनौ दस्रा शत्रूणामुपक्षपयितारौ हिरण्यवर्तनी हिरण्मयरथौ सुषुम्णा सुधनौ सिन्धुवाहसा नदीनांप्रवाहयितारौ वृष्टिप्रेरणेन यादृशौयुवां अत्यायातं ॥ २ ॥

२. हे अश्विद्वय, तुम दोनों सब यजमानों को अतिक्रमण करके इस स्थान में आगमन करो, जिससे हम समस्त विरोधियों को पराभूत करें। हे शत्रुसंहारक, सुवर्णमय-रथारूढ़, प्रशस्त-धनसम्पन्न, नदियों को वेग-प्रवाहित करनेवालो एवम् मधुविद्या-विशारद अश्विद्वय, तुम दोनों हमारा आह्वान श्रवण करो।

आनोरत्नानिबिभ्रतावश्विनागच्छतंयुवम्।
रुद्राहिरण्यवर्तनीजुषाणावाजिनीवसूमाध्वीममश्रुतंहवम् ॥३॥

आ। नः। रत्नानि। बिभ्रतौ। अश्विना। गच्छतम्। युवम्।
रुद्रा। हिरण्यवर्तनीइतिहिरण्यऽवर्तनी। जुषाणा। वाजिनीवसूइति-
वाजिनीऽवसू। माध्वी इति। मम। श्रुतम्। हवम्॥ ३ ॥

हेअश्विना नोऽस्मभ्यं रत्नानि रमणीयानिधनानि बिभ्रतौ धारयन्तौ युवं युवां नोऽस्मान् आगच्छतं हेरुद्रा रुद्रपुत्रौ स्तुत्यौवा हेवाजिनीवसू वाजिनधनौ युवां हिरण्यवर्तनी हिरण्मयरथौ जुषाणा यज्ञंसेवमानौसन्तावागच्छतमिति माध्वीत्यादिगतं ॥ ३ ॥

---

[1] नि० ३. २०.

३. हे अश्विद्वय, तुम दोनों हमारे लिए रत्न लेकर आगमन करो। हे हिरण्य-रथाधिरूढ़, स्तुतियोग्य, अन्न-रूप धनवालो, यज्ञ में अधिष्ठान करनेवालो एवम् मधुविद्या-विशारद अश्विद्वय, तुम दोनों हमारा आह्वान श्रवण करो।

सुष्टुभो वां वृषण्वसू रथे वाणीच्याहिता।
उत वां ककुहो मृगः पृक्षः कृणोति वापुषो माध्वी मम श्रुतं हवम् ॥ ४ ॥

सुऽस्तुभः । वाम् । वृषण्वसू इति वृषण्ऽवसू । रथे । वाणीची ।
आऽहिता । उत । वाम् । ककुहः । मृगः । पृक्षः । कृणोति ।
वापुषः । माध्वी इति । मम । श्रुतम् । हवम् ॥ ४ ॥

हे वृषण्वसू वर्षितारौ वसूनां हे अश्विनौ सुष्टुभः सुस्तोतुर्मम वाणीची वाग्रूपा स्तुतिः वां युवयोः रथे आहिता स्थापिता अस्माभिः कृतेत्यर्थः उतापि च वां युवाभ्यां ककुहो महान् मृगः मृगयिता वापुषो वपुष्मान् यजमानः पृक्षो हवींषि कृणोति करोति तस्मान्ममेदं श्रुतमिति ॥ ४ ॥

४. हे धनवर्षणकारी अश्विद्वय, तुम दोनों के स्तोता का (मेरा) स्तोत्र तुम दोनों के उद्देश से उच्चारित होता है। तुम दोनों का प्रसिद्ध, मूर्त्तिमान् यजमान एकाग्रचित्त होकर तुम दोनों को हव्य प्रदान करता है। हे मधुविद्या-विशारद, तुम दोनों हमारा आह्वान श्रवण करो।

बोधिन्मनसा रथ्येषिरा हवनश्रुता।
विभिश्च्यवानमश्विना नि याथो अद्वयाविनं माध्वी मम श्रुतं हवम् ॥ ५ ॥ १५ ॥

बोधित्ऽमनसा । रथ्या । इषिरा । हवनऽश्रुता । विऽभिः । च्यवानम् ।
अश्विना । नि । याथः । अद्वयाविनम् । माध्वी इति । मम ।
श्रुतम् । हवम् ॥ ५ ॥ १५ ॥

हेऽश्विना बोधिन्मनसा बुध्यमानमनस्कौ रथ्या रथस्वामिनौ इषिरा शीघ्रगन्तारौ सर्वैर्गन्तव्यौ वा हवनश्रुता हवनस्य स्तुतेः श्रोतारौ युवां विभिरश्वैः च्यवानमृषिं अद्वयाविनं मायारहितं नियाथः यथा वशीकृतावन्यौ वद्वन्यामति पथि नियाथः नितरामागच्छथं मध्यमानात्पुरुषो विविधिविसुंकम् ॥ ५ ॥

५. हे अश्विद्वय, तुम दोनों चित्त मनवाले, रथाधिरूढ़, द्रुतगामी एवम् स्तोत्र-श्रवणकर्ता हो। तुम दोनों शीघ्र ही अश्व पर आरोहण करके कपटताविहीन च्यवन के निकट उपस्थित हुए थे। हे मधुविद्या-विशारद, तुम दोनों हमारा आह्वान श्रवण करो।

अपपदी—

आ वां नरा मनोयुजोऽश्वासः प्रुषितप्सवः ।
वयो वहन्तु पीतये सह सुम्नेभिरश्विना माध्वी मम श्रुतं हवम् ॥ ६ ॥

आ । वाम् । नरा । मनःऽयुजः । अश्वासः । प्रुषितऽप्सवः । वयः । वहन्तु । पीतये । सह । सुम्नेभिः । अश्विना । माध्वी इति । मम । श्रुतम् । हवम् ॥ ६ ॥

हे नरा कर्मणां नेतारौ हे अश्विना अश्विनौ वां युवां मनोयुजो मनोमात्रेण युज्यमानाः सुशिक्षिता इत्यर्थः प्रुषितप्सवः विचित्ररूपाः वयः शीघ्रगन्तारः अश्वासोऽश्वाः आवहन्तु पीतये सोमपानाय सुम्नेभिः सह अस्मभ्यं देयैः सुखैस्तत्साधनैर्धनादिभिर्वा सह वहन्तु ॥ ६ ॥

६. हे नेता अश्विद्वय, तुम दोनों के सुशिक्षित, द्रुतगामी और विचित्र-मूर्ति अश्व सोमपान के लिए ऐश्वर्य के साथ इस स्थान में तुम दोनों का आनयन करें। हे मधुविद्या-विशारद, तुम दोनों हमारा आह्वान श्रवण करो।

अश्विनावेह गच्छतं नासत्या मा वि वेनतम् ।
तिरश्चिदर्यया परि वर्तिर्यातमदाभ्या माध्वी मम श्रुतं हवम् ॥ ७ ॥

अश्विनौ । आ । इह । गच्छतम् । नासत्या । मा । वि । वेनतम् । तिरः । चित् । अर्यऽया । परि । वर्तिः । यातम् । अदाभ्या । माध्वी इति । मम । श्रुतम् । हवम् ॥ ७ ॥

हे अश्विना अश्विनौ इहास्मिन्यज्ञे आगच्छतं हे नासत्या मा विवेनतं विगतकामौ मा भवतं वेनतिः कान्तिकर्मा हे अदाभ्या अहिंस्यौ युवां अर्यया अर्यौ स्वामिनौ युवां सुपां सुलुगित्याकारः सुपो याजादेशः तिरश्चित् अन्तर्हितादपि देशादपि युवां वर्तिरस्मदीयं गृहं परियातं आगच्छतं ॥ ७ ॥

७. हे अश्विद्वय, तुम दोनों इस स्थान में आगमन करो। हे नासत्यद्वय, तुम दोनों प्रतिकूल नहीं होना। हे अजेय प्रभु, तुम दोनों प्रच्छन्न प्रदेश से हमा यज्ञगृह में आगमन करो। हे मधुविद्या-विशारद, तुम दोनों हमारा आह्वान श्रवण करो।

अस्मिन्यज्ञे अदाभ्या जरितारं शुभस्पती ।
अवस्युमश्विना युवं गृणन्तमुप भूषथो माध्वी मम श्रुतं हवम् ॥ ८ ॥

अस्मिन् । यज्ञे । अदाभ्या । जरितारम् । शुभः । पती इति । अवस्युम् । अश्विना । युवम् । गृणन्तम् । उप । भूषथः । माध्वी इति । मम । श्रुतम् । हवम् ॥ ८ ॥

हेअदाभ्या आहिंस्यौ हेशुभस्पती उदकस्यस्वामिनौ अश्विना युवं युवां अस्मिन्यज्ञे भरिवारं स्तोतारं अवस्युं गृणन्तंसुवर्मा उपभूषथः रूपयामुतम् ॥ ८ ॥

८. हे जल के अधिपति अजेय अश्विद्वय, इस यज्ञ में तुम दोनों स्तवकारी अवस्यु के लिए अनुग्रह प्रदर्शन करो। हे मधुविद्या-विशारद, तुम दोनों हमारा आह्वान श्रवण करो।

अभूंदुषारुशंत्पशुराग्निरधाय्यृत्वियः ।
अयोजिवांवृषण्वसूरथोंदस्रावमर्त्योमाध्वीममंश्रुतंहवंम् ॥९॥१६॥

अभूत् । उषाः । रुशंत्ऽपशुः । आ । अग्निः । अधायि ।
ऋत्वियः । अयोजि । वाम् । वृषण्वसू इति वृषण्ऽवसू । रथः ।
दस्रौ । अमर्त्यः । माध्वी इति । मम । श्रुतम् । हवम् ॥ ९ ॥ १६ ॥

उषाः व्युष्टिरभूत् अग्निश्च रुशत्पशुः दीप्तपशुमान् प्रकाशितरश्मिरित्यर्थः अथवा पशवः किरणाः रुशद्भिःसह अधायि वेद्यामधीयत हेवृषण्वसू मदस्रवनौ हेदस्रौ वांयुवयोः अमर्त्यःअमरणधर्मा युवोरथोयोयि अश्वैर्युक्तोभवत्वित्यर्थः छन्दसिलुङ्लङ्लिट्इतिभ्नेकेष्वर्थे-ष्वत्रभवति इहमार्थनायां माध्वीत्यादिमर्थ ॥ ९ ॥

९. उषा विकसित हुई है। समुज्ज्वल किरण-सम्पन्न अग्नि वेदी के ऊपर संस्थापित हुए हैं। हे धनवर्षणकारी, शत्रुसंहारक अश्विद्वय, तुम दोनों के अक्षम्य रथ में अश्व युक्त हों। हे मधुविद्या-विशारद, तुम दोनों हमारा आह्वान श्रवण करो।

आभात्यग्निरितिपंचर्चंचतुर्थंसूक्तं भौमस्यात्रेरार्षं त्रैष्टुभमाश्विनं अत्रानुक्रमणिका—आभातिपंचाग्निरिति ।प्रवर्ग्येअभिष्टवार्थमिदंसूक्तं सूत्रितंच—आभात्यग्निर्मोषाणेवेति ।प्रातरनुवाके आश्विनेक्रतौ त्रैष्टुभेछन्दसि आश्विनशस्त्रेच इदमादिकेद्वेसूक्ते सूत्र्यतेहि—आभात्यग्निरितिसूक्तेइति । अप्तोर्यामेहोतुरतिरिक्तोक्थ्येप्येतत्सूक्तं सूत्रितंच—आभात्यग्निःश्वेतस्यपविनावयमिपिपरिधानीयेति ।

तत्रप्रथमा—

आभात्यग्निरुषसामनीकमुद्विप्राणांदेवयावाचोअस्थुः ।
अर्वाञ्चानूनंरथ्येहयातंपीपिवांसमश्विनाघर्ममच्छं ॥ १ ॥

आ । भाति । अग्निः । उषसाम् । अनीकम् । उत् । विप्राणाम् ।
देवऽयाः । वाचः । अस्थुः । अर्वाञ्चा । नूनम् । रथ्या । इह ।
यातम् । पीपिऽवांसम् । अश्विना । घर्मम् । अच्छं ॥ १ ॥

उषसामनीकं अनीकभूतः मुखं उषसिप्रबुध्यमानइत्यर्थः आभातिसर्वतोदी-प्यते यद्वा उषसांमुखमाभातिदीपयति उषःकालेसमयःप्रतिबोध्यन्ते किंच विप्राणां मेधावि-नां स्तोतॄणां देवयाः देवकामाः वाचः स्तोत्राणि उदस्थुः उत्तिष्ठन्ति यस्मादेवंतस्मात् हेर-थ्या रथस्वामिनौ अश्विना अश्विनौ अर्वाञ्चा अस्मदभिमुखावञ्चन्तौ नूनं अद्यास्मिन्यागदिने इहायातं कंप्रति पीपिवांसं स्वांगैःपरिवृद्धं घर्मं प्रदीप्तयज्ञं यद्वा पीपिवांसं आप्यायितं वसती-वरीभिः सरसंसोमरसं अथवा घृतादिनापीपिवांसंघर्मंप्रवर्ग्यं अच्छ अभिलक्ष्य इहयागे आयातं प्रवर्ग्येऽस्यसूक्तस्यविनियोगः ॥ १ ॥

१. उषाकाल में प्रबुध्यमान अग्नि दीप्ति होते हैं। मेधावी स्तोताओं के देवाभिलाषी स्तोत्र उद्गीत होते हैं। हे रथाधिपति अश्विद्वय, तुम दोनों आज इस यज्ञस्थान में अवतीर्ण होकर इस सोमरसपूर्ण समृद्ध यज्ञ में आगमन करो।

नसंस्कृतंप्रमिमीतोगमिष्ठान्तिनूनमश्विनोपस्तुतेह।
दिवाभिपित्वेवसागमिष्ठाप्रत्यवर्तिंदाशुषेशंभविष्ठा ॥ २ ॥

न । संस्कृतम् । प्र । मिमीतः । गमिष्ठा । अन्ति । नूनम् ।
अश्विना । उपऽस्तुता । इह । दिवा । अभिऽपित्वे । अवसा ।
आऽगमिष्ठा । प्रति । अवर्तिम् । दाशुषे । शम्ऽभविष्ठा ॥ २ ॥

हेअश्विनौ संस्कृतंघर्मं नप्रमिमीतः नहिंस्थः किंतु अन्ति अन्तिकेघर्मसमीपे नूनमिदानीं इहयज्ञे गमिष्ठा गन्तृतमौअश्विना अश्विनौ उपस्तुता उपस्तुतौभवतः दिवाभिपित्वे दिवसस्या-भिपतनेप्रातःकाले अवसा रक्षणेनसहागमिष्ठा आगन्तृतमौ अवर्तिप्रतिहंतृभूतौ वर्तिर्जीवनं यद-भावोवर्तिः दद्दरिद्रमन्नंयथाभवति तथा आगन्तृतमौ आगत्यच दाशुषे हविर्दत्तवतेयजमाना-य शंभविष्ठा सुखस्यभावयितारौभवतं ॥ २ ॥

२. हे अश्विनीकुमारो, तुम दोनों संस्कृत यज्ञ की हिंसा नहीं करो; किन्तु यज्ञ के समीप शीघ्र आगमन करके स्तुति-भाजन होओ। प्रातःकाल में रक्षा के साथ तुम दोनों आगमन करो, जिससे अन्नाभाव नहीं हो। आकर हव्यदाता यजमान को सुखी करो।

उतायातंसङ्गवेप्रातरह्नोमध्यन्दिनउदितासूर्यस्य।
दिवानक्तमवसाशंतमेननेदानींपीतिरश्विनाततान ॥ ३ ॥

उत । आ । यातम् । सम्ऽगवे । प्रातः । अह्नः । मध्यन्दिने ।
उत्ऽइता । सूर्यस्य । दिवा । नक्तम् । अवसा । शम्ऽतमेन ।
न । इदानीम् । पीतिः । अश्विना । आ । ततान ॥ ३ ॥

अह्नोदेवा येषां पंचदशधेतिसमानाविभागाःसन्ति इहपंचधाविभागआद्यः रथापिवायात-मागच्छतं कदा संगवे संगवकाले संगच्छते गावोदोहनभूमिंयस्मिन्कालेससंगवःरात्र्यपरकाले-हिगावोवनेहिमतृणानिभक्षयित्वा पुनर्दोहाय संगवे प्रतिनिवर्तन्ते तथा प्रातः प्रातःकालेपि तथामध्यंदिने अह्नोमध्यकाले सूर्यस्यउदितावुदितौ अभ्युदये अत्यन्तप्रवृद्धसमये अपराह्न-इत्यर्थः एतत्सायाह्नस्यापिउपलक्षणं नकेवलमुकेष्वेवकालेषु किंतर्हि दिवा नक्तं सर्वदा शंतमेनसुखतमेनअवसारक्षणेन हविषावानिमित्तेनायातं किमर्थं आगम्यते पूर्वमेवान्यैर्देवैः स्वीकृतत्वात् नेत्याह इदानीमपि पीतिरितरदेवानांपानं नातयान नतनोति अश्विना अश्विनौ विहायेतिशेषः ॥ ३ ॥

३. तुम दोनों रात्रि के शेष में, गोदोहन-काल में, प्रातःकाल में, सूर्य जिस समय अत्यन्त प्रवृद्ध होते हैं अर्थात् अपराह्ण काल में; सायाह्न में, रात्रि में अथवा जिस किसी समय में सुखकर रक्षा के साथ आगमन करो। अश्विनीकुमारों को छोड़कर दूसरे देव सोमपान के लिए प्रवृत्त नहीं होते।

इदंहिवांप्रदिविस्थानमोकइमेगृहाअश्विनेदंदुरोणम्।
आनोदिवोबृहतःपर्वतादाद्भ्योयातमिषमूर्जंवहन्ता ॥ ४ ॥

इदम्। हि। वाम्। प्रऽदिवि। स्थानम्। ओकः। इमे। गृहाः। अश्विना। इदम्। दुरोणम्। आ। नः। दिवः। बृहतः। पर्वतात्। आ। अत्ऽभ्यः। यातम्। इषम्। ऊर्जम्। वहन्ता ॥ ४ ॥

हेअश्विना वांयुवयोः प्रदिविपुराणमिदंस्थानंओकोनिवासयोग्यंस्थानं उत्तरवेद्याख्यं अथ लौकिकवेद्यभिप्रायेणाह इमेगृहाः प्राचीनवंशादयः इदंदुरोणं देवयजनगृहं नोस्माकं दिवोद्युलोकात् बृहतः पर्वतात् पर्ववतोमेघात्अद्भ्योपांकारणात् अन्तरिक्षाद्वायातं आगच्छतं किंकुर्वन्तौ नः इषमूर्जंच अन्नं बलंच बलसाधनमन्नंसारभूतमित्यर्थः वाहयंतवहन्ता वहन्तौ ॥४॥

४. हे अश्विनीकुमारो, यह उत्तर वेदी तुम दोनों का निवासयोग्य प्राचीन स्थान है। ये समस्त गृह और आलय तुम दोनों के ही हैं। तुम दोनों वारिपूर्ण मेघ-द्वारा समाकीर्ण अन्तरिक्ष से अन्न और बल के साथ हम लोगों के निकट आगमन करो।

समश्विनोरवसानूतनेनमयोभुवासुप्रणीतीगमेम।
आनोरयिंवहतमोतवीरानाविश्वान्यमृतासौभगानि ॥५॥१७॥

सम्। अश्विनोः। अवसा। नूतनेन। मयःऽभुवा। सुऽप्रनीती। गमेम। आ। नः। रयिम्। वहतम्। आ। उत। वीरान्। आ। विश्वानि। अमृता। सौभगानि ॥ ५ ॥ १७ ॥

वयं संगमेम संगच्छेम अश्विनोर्नूतनेनावसा अनन्यकृतेनरक्षणेन मयोभुवा सुखस्यभाव-यित्र्या सुप्रणीती सुप्रणीत्या सुष्ठु आगमनेनच अपिचा एवे वर्गेऽवसोविशेषणे वकलक्षणेन संगमेम नोस्मभ्यं रयिंआवहतं उत वीरान् पुत्रादीनावहतं हेअमृता अमरणधर्माणौ विश्वा वि-श्वानिसौभगानिसुभगत्वानि आवहतं ॥ ५ ॥

५. हम सब अश्विनीकुमार की श्रेष्ठ रक्षा तथा सुखदायक आगमन के साथ सङ्गत हों। हे अमरणशील देवद्वय, तुम दोनों हमें धन, सन्तति और समस्त कल्याण प्रदान करो।

प्रातर्यावाणेतिपंचर्चंपंचमंसूक्तं अत्रेयं त्रैष्टुभमाश्विनं प्रातर्यावाणेतिअनुक्रान्तं प्रातरनु-वाकाश्विनशस्त्रयोःपूर्वसूक्तेनसहोक्तोविनियोगः अग्नोर्यामेष्मैत्रावरुणातिरिक्तोक्थ्येष्वदसेवास्यं तथाचसूत्रितं—प्रातर्यावाणाक्षेनस्यपत्रेनधुमन्तमूर्मिमिति ।

तत्रप्रथमा—

प्रातर्यावाणाप्रथमायजध्वंपुरागृध्रादररुषःपिबातः ।
प्रातर्हियज्ञमश्विनादधातेप्रशंसन्तिकवयःपूर्वभाजः ॥ १ ॥

प्रातःऽयावाना । प्रथमा । यजध्वम् । पुरा । गृध्रात् । अररुषः । पिबातः । प्रातः । हि । यज्ञम् । अश्विना । दधातेइति । प्र । शंसन्ति । कवयः । पूर्वऽभाजः ॥ १ ॥

हेमदीयाऋत्विजः प्रातर्यावाणा प्रातरेवयज्ञगन्तारौ प्रथमा अतएवइतरेभ्योदेवेभ्यःपूर्व-भाविनौ मुख्यतमौवा अश्विनौ यजध्वं किमर्थंप्रथमयागनियोगउच्यते गृधात् अभिकांक्ष-तःअररुषःअदातुः रक्षःप्रभृतेः पुरा पूर्वं पिबतः पिबतां अनागतौ कथंयष्टुंशक्यावित्यत्राह अश्विना अश्विनौ प्रातर्हि यज्ञं दधाते धारयतः संभजतः पूर्वभाजः पूर्वकालीनाः कवयः अ-नूचानाऋषयः प्रातरेवैतौ प्रशंसन्ति येवाअनूचानास्तेकवयइतिहिनिगमः ॥१ ॥

१. हे ऋत्विको, अश्विद्वय प्रातःकाल में ही सब देवों से प्रथम ही उपस्थित होते हैं, तुम सब उनका यजन करो। वे अभिकांक्षी और नहीं देनेवाले राक्षस प्रभृति के पूर्व ही हव्य पान करते हैं। अश्विद्वय प्रातःकाल में यज्ञ का संभजन करते हैं। पूर्वकालीन ऋषिगण प्रातःकाल में ही उनकी प्रशंसा करते हैं।

अथद्वितीया—

प्रातर्यजध्वमश्विनाहिनोतनसायमस्तिदेवयाअजुष्टम् ।
उतान्योअस्मद्यजतेविचावःपूर्वःपूर्वोयजमानोवनीयान् ॥ २ ॥

१ ऐं० ब्रा०-२. ३. ।

प्रातः। यजध्वम्। अश्विना। हिनोत। न। सायम्। अस्ति।
देवऽया। अजुष्टम्। उत। अन्यः। अस्मत्। यजते। वि।
च। आवः। पूर्वःऽपूर्वः। यजमानः। वनीयान्॥ २॥

हेमदीयाःपुरुषाः अश्विना अश्विनौ प्रातः प्रातरेव यजध्वं पूजयध्वं स्तुध्वं हिनोत महि-णुत हवींषि सायं सायंकाले हविर्देवयाःदेवगामि नास्ति नविद्यते देवानस्वीकुर्वन्तीत्यर्थः अ-जुष्टं असेव्यं तद्भवति पूर्वाह्णोवैदेवानामितिहिश्रुतिः। उत अस्मदस्मत्तोन्यःकोपियजते यजेत सोमेन विचावः वितर्पयेच्चहविषा अवोस्मास्त्वन्येपुयजध्वे पूर्वः पूर्वोयजमानः यःपूर्वःपूर्वोयष्टा भवति सवनीयान् देवानांसंभजनीयः संभाव्योभवति॥ २॥

२. हे हमारे पुरुषो, प्रातःकाल में ही तुम लोग अश्विनीकुमारों का पूजन करो। उन्हें हव्य प्रदान करो। सायंकालीन हव्य देवों के निकट जानेवाला नहीं होता है। देवगण उसे स्वीकृत नहीं करते हैं, वह हव्य असेवनीय हो जाता है। हमसे अन्य जो कोई सोम-द्वारा उनका यजन करता है और हव्य-द्वारा उन्हें तृप्त करता है; जो व्यक्ति हम लोगों से और दूसरों से पहले उनका यजन करता है, वह व्यक्ति देवों का सम्भजनीय या संभाव्य (अभिमत) होता है।

हिरण्यत्वगित्येषाआश्विनेपयोहविषोयाज्या हिरण्यत्वङ्मधुवर्णोघृतस्नुरिति वत्सेन्द्रभूर-मम्मिति हिसूत्रितं।

हिरण्यत्वङ्मधुवर्णोघृतस्नुःपृक्षोवहन्नारथोवर्ततेवाम्।
मनोजवाअश्विनावातरंहायेनातियाथोदुरितानिविश्वा॥ ३॥

हिरण्यऽत्वक्। मधुऽवर्णः। घृतऽस्नुः। पृक्षः। वहन्। आ।
रथः। वर्तते। वाम्। मनःऽजवाः। अश्विना। वातऽरंहाः।
येन। अतिऽयाथः। दुःऽइतानि। विश्वा॥ ३॥

वांयुवयोरथः पृक्षोन्नमन्नं वहन्नावर्ततेस्मदभिमुखंआगच्छति कीदृशोरथः हि-रण्यत्वक् हिरण्याच्छादितत्वक्हिरण्यावृतः मधुवर्णः मनोहरवर्णः घृतस्नुः उदकस्य प्रस्रवनः मनोजवाः मनोवेगः वातरंहाः वातसदृशवेगः हेअश्विना येनरथेन विश्वा सर्वाणि दुरितानि पापानि दुर्गमनान्मार्गान्वा अतियाथः अतिक्रम्यगच्छथः॥ ३॥

३. हे अश्विद्वय, तुम दोनों का हिरण्य-द्वारा आच्छादित, मनोहर वर्ण, जलवर्षण करनेवाला मन की तरह वेगवाला, वायु के सदृश वेग-पूर्ण और अन्न को धारण करनेवाला रथ आगमन करता है। उस रथ के द्वारा तुम दोनों सम्पूर्ण दुर्गम मार्गों का अतिक्रमण करते हो।

यो भूयिष्ठं नासत्याभ्यां विवेष चनिष्ठं पित्वो ररते विभागे।
स तोकमस्य पीपरच्छमीभिरनूर्ध्वभासः सदमित्तुतुर्यात् ॥ ४ ॥

यः। भूयिष्ठम्। नासत्याभ्याम्। विवेष। चनिष्ठम्। पित्वः।
ररते। विऽभागे। सः। तोकम्। अस्य। पीपरत्। शमीभिः।
अनूर्ध्वऽभासः। सदम्। इत्। तुतुर्यात् ॥ ४ ॥

यो यजमानो विभागे हविर्विभागवति यागे नासत्याभ्यामश्विभ्यां भूयिष्ठं चनिष्ठं चनइत्यन्ननाम बहुलकर्म विवेष करोति पित्वः कर्मणि षष्ठी अन्नं च ररते ददाति स यजमानोऽस्मात्मनएव तोकं पुत्रं पीपरत् पालयेत् शमीभिः कर्मभिः अनूर्ध्वभासः अनुन्नततेजस्कान् यद्वोर्ध्वभासः अयमः अग्नीनहितानयष्टॄन् सदमित् सदैव तुतुर्यात् हिंस्यात् ॥ ४ ॥

४. जो यजमान हविर्विभाग होनेवाले यज्ञ में अश्विनीकुमारों को विपुल अन्न या हव्य प्रदान करता है, वह यजमान कर्म-द्वारा अपने पुत्र का पालन करता है। जो अग्नि को उद्दीप्त नहीं करते हैं अर्थात् अयज्वा हैं, उनकी सदा हिंसा करते हैं।

समश्विनोरवसा नूतनेन मयोभुवा सुप्रणीती गमेम।
आ नो रयिं वहतमोत वीराना विश्वान्यमृता सौभगानि ॥ ५ ॥ १८ ॥

सम्। अश्विनोः। अवसा। नूतनेन। मयःऽभुवा। सुऽप्रनीती। गमेम।
आ। नः। रयिम्। वहतम्। आ। उत। वीरान्। आ। विश्वानि।
अमृता। सौभगानि ॥ ५ ॥ १८ ॥

व्याख्यातेयम् ॥ ५ ॥

५. हम सब अश्विनीकुमार की श्रेष्ठ रक्षा तथा सुखदायक आगमन के साथ संगत हों। हे अमरणशील देवद्वय, तुम दोनों हमें धन, सन्तति और समस्त कल्याण प्रदान करो।

अश्विनावेहेति नवर्चं षष्ठं सूक्तं अत्रानुक्रमणिका—अश्विनौ नव सप्तवध्रिरुष्णिगादि चतुर्थी त्रिष्टुप् पंचानुष्टुभ इति। सप्तवध्रिर्नामात्रेय ऋषिः आदितस्तिस्र उष्णिहः चतुर्थी त्रिष्टुप् शिष्टाः पंचानुष्टुभः प्रातरनुवाके आश्विने क्रतावौष्णिहे छन्दसि आश्विनशस्त्रे चायस्तृचो विनियुक्तः सूत्रितं च—अश्विनावर्तिरस्मदाश्विनावेहगच्छतमिति तृचाविति। दशरात्रे द्वितीयेऽहनि प्रउगशस्त्रे आश्विनस्तृचः सूत्रितं च—अश्विनावेह गच्छतमायाह्यद्रिभिः सुतमिति।

अश्विनावेह गच्छतं नासत्या मा वि वेनतम्। हंसाविव पततमा सुताँ उप ॥ १ ॥

अश्विनौ। आ। इह। गच्छतम्। नासत्या। मा। वि। वेनतम्।
हंसौऽइव। पततम्। आ। सुतान्। उप ॥ १ ॥

हेअश्विनौ इहास्मिन्यागे आगच्छतं हेनासत्या माविवेनतं वेनतिःकान्तिकर्मा माविकामौभवतं निस्पृहावकामौ भवतमित्यर्थः हंसाविव तौयथानिर्मलोदकं आगच्छतस्तद्वत् सुतानभिषुतान् सोमान् उपायतं उपागच्छतं ॥ १ ॥

१. हे अश्विनीकुमारो, इस यज्ञ में तुम दोनों आगमन करो। हे नासत्यद्वय, तुम दोनों स्पृहाशून्य मत होओ। जैसे हंसद्वय निर्मल उदक के प्रति आगमन करते हैं, उसी प्रकार तुम दोनों अभिषुत सोम के प्रति आगमन करो।

अश्विनाहरिणाविवगौराविवानुयवसम् । हंसाविवपततमासुताँउप ॥२॥

अश्विना । हरिणौऽइव । गौरौऽइव । अनु । यवसम् ।
हंसौऽइव । पततम् । आ । सुतान् । उप ॥ २ ॥

हेअश्विनौ हरिणाविव गौराविव गौरमृगाविवच तौयथा यवसं घासं अनुधावतः तद्वद् हंसाविवच सोममागच्छतं ॥ २ ॥

२. हे अश्विनीकुमारो, हरिण और गौर मृग जैसे घास का अनुधावन करते हैं एवम् जैसे हंसद्वय निर्मल उदक के प्रति आगमन करते हैं, उसी प्रकार तुम दोनों अभिषुत सोम के प्रति आगमन करो।

अश्विनावाजिनीवसूजुषेथांयज्ञमिष्टये । हंसाविवपततमासुताँउप ॥३॥

अश्विना । वाजिनीवसूइतिवाजिनीऽवसू । जुषेथाम् । यज्ञम् ।
इष्टये । हंसौऽइव । पततम् । आ । सुतान् । उप ॥ ३ ॥

हेवाजिनीवसू अन्नार्थंवासयितारौ अश्विना यज्ञमस्मदीयं इष्टये अभीष्टाय एषणायवा जुषेथां सेवेथाम् ॥ ३ ॥

३. हे अन्न के निमित्त निवासप्रद अश्विद्वय, तुम दोनों हमारे यज्ञ में अभीष्ट सिद्धि के लिए आगमन करो। जैसे हंसद्वय निर्मल उदक के प्रति आगमन करते हैं, उसी प्रकार तुम दोनों अभिषुत सोम के प्रति आगमन करो।

अत्रिर्यद्वामवरोहन्नृबीसमजोहवीन्नाधमानेवयोषा ।
श्येनस्यचिज्जवसानूतनेनागच्छतमश्विनाशंतमेन ॥ ४ ॥ ११ ॥

अत्रिः । यत् । वाम् । अवऽरोहन् । ऋबीसम् । अजोहवीत् ।
नाधमानाऽइव । योषा । श्येनस्य । चित् । जवसा । नूतनेन । आ ।
अगच्छतम् । अश्विना । शम्ऽतमेन ॥ ४ ॥ ११ ॥

अत्रिरस्मत्पिता यदा वां युवां अजोहवीत् अस्तौषीत् नाधमाना याचमाना योषा योषिदिव तद्यथा पतिं योषणयति तद्वदकुर्वन् ऋबीसं तुषाग्नि अग्निकुण्डेक्षिप्तःसन् अवरोहन् निर्गच्छन् अजोहवीत् श्येनस्यचित् जवसा श्येनस्य गरुत्मतस्तद्वेगेन सिद्धिप्सुपमार्थे अथवा श्ये-

नस्यवयसा वेगेन नूतनेन प्रथमोत्पन्नेन सततंगच्छतः श्येनस्यनवेनजवेन शीघ्रेणास्माकं सु-खतमेनरथेन च रक्षितुमागच्छतं हेअश्विना ॥ ४ ॥

४. हे अश्विनीकुमारो, विनय करने पर स्त्री जैसे पति को प्रसन्न करती है, उसी प्रकार हम लोगों के पिता अत्रि ने तुम्हारी स्तुति करके तुषाग्नि-कुण्ड से मुक्ति-लाभ किया था। तुम दोनों श्येन पक्षी के नवजात वेग से सुखकर रथ-द्वारा हम लोगों की रक्षा के लिए आगमन करो।

॥ इतिचतुर्थस्यचतुर्थेएकोनविंशोवर्गः ॥१९॥

अत्रानुवंशीमितिहासंसप्तमेःपुराविदः ॥ भ्रातृभ्यांपेटिकायांतुशर्वर्यांक्षिप्यपप्तवः ॥ १ ॥ पुत्रांकन्यास्वयंसेवीपिरसपित्वान्ववेशयन् ॥ प्रतिगच्छेतभार्यायांसोयथारात्रौयथाक्रमम् ॥ २ ॥ भावभावःसमुद्धाटयनिर्गतिंविधिवन्निर्वेमुनिं ॥ एवंस्थित्वाचिरंकालंपेटायांदुःखितःकृशः ॥ ३ ॥ उपायंचिंतयामासनिर्गमस्यचिरंमुनिः ॥ हृदिनिश्चित्यनासत्यावस्तौषीत्सूक्तमानसः ॥ ४ ॥ सम-श्विनौसमागत्यसमुद्धाट्यचपेटिकां ॥ उद्धृत्यचऋषिंप्रीतौअंतर्धानंप्रजग्मतुः ॥ ५ ॥ सकापिगोर्षे-यासार्धंरमित्वाथपुनर्भयात् ॥ प्राक्चेत्यपुनःपेटांप्रविश्यमानीवस्थितः ॥ ६ ॥ पेटानिवासंसप-पेदृच्चानुगृह्यसंपदा ॥

वि जिहीष्व वनस्पते योनिः सूष्यन्त्या इव ।
श्रुतं मे अश्विना हवं सप्तवध्रिं च मुञ्चतम् ॥ ५ ॥

वि । जिहीष्व । वनस्पते । योनिः । सूष्यन्त्याःऽइव ।
श्रुतम् । मे । अश्विना । हवम् । सप्तऽवध्रिम् । च । मुञ्चतम् ॥ ५ ॥

हेवनस्पते वनस्पतिविकाररूपेपेटिके विजिहीष्व विगच्छ विवृताभव सूष्यन्त्याइव प्रसोष्य-माणायाःस्त्रियाःयोनिरिव सूष्यमाणिप्रसवे छटिःश्वरितरूपे संज्ञापूर्वस्यविधेरनित्यत्वाद्गुणाभावः प्रसवोन्मुख्याःस्त्रियाःयोनिरिव भगः यथाविवृतभवति यथात्वमपि विवृताभव तदर्थं हेअश्विना अश्विनौ मेहवं आह्वानं श्रुतं शृणुतं श्रुत्वाच सप्तवध्रिंच मामृषिंमुञ्चतं मोचयतं ॥ ५ ॥

५. हे वनस्पति-विनिर्मित पेटिके (काठ के बने बक्स), प्रसव करने के लिए उद्यत रमणी की योनि की तरह तुम विवृत (विस्तृत) होओ या फैल जाओ। खुले हुए बक्स की ओर संकेत है। तुम दोनों हमारा आह्वान श्रवण करो। हम सप्तवध्रि ऋषि को मुक्त करो।

भीताय नाधमानाय ऋषये सप्तवध्रये ।
मायाभिरश्विना युवं वृक्षं सं च वि चाचथः ॥ ६ ॥

भीताय । नाधमानाय । ऋषये । सप्तऽवध्रये । मायाभिः ।
अश्विना । युवम् । वृक्षम् । सम् । च । वि । च । अचथः ॥ ६ ॥

भीताय निर्गमाविच्छवे नाधमानाय विमोक्षंयाचमानाय सप्तवध्रयेऋषये हेअश्विना अश्विनौ युवं युवां मायाभिः वृक्षं वृक्षविकारपेटिकां संधाथः मम निर्गमार्थं संगच्छथः विचाथः विभक्तंकुरुथः ॥ ६ ॥

६. हे अश्विनीकुमारो, तुम दोनों भीत और निर्गमन के लिए प्रार्थना करनेवाले ऋषि सप्तवध्रि के लिए माया-द्वारा पेटिका (बक्स) को संगत और विभक्त करते हो।

यथावातःपुष्करिणींसमिङ्गयतिसर्वतः।
एवातेगर्भएजतुनिरैतुदशमास्यः॥ ७ ॥

यथा। वातः। पुष्करिणीम्। सम्ऽइङ्गयति। सर्वतः।
एव। ते। गर्भः। एजतु। निःऽऐतु। दशऽमास्यः॥ ७ ॥

एतदाद्यृक्त्रयंगर्भस्राविण्युपनिषत् एतदाद्यृक्त्रयेणासौसप्तवध्रिःस्त्रियोऽस्तौत् ॥ गर्भिण्याःप्रसवायाश्विनावृषिः ॥ १ ॥ यथावातःपुष्करिणीं सरआदिकं सर्वतःसमिङ्गयति सम्यक्चालयति एवमेवं तेतव गर्भएजतु कंपतां इतस्ततःसंचरतु दशमास्यः दशमासात्मकगर्भे स्थितोनिरैतु निर्गच्छतु ॥ ७ ॥

७. वायु जिस प्रकार सरोवर आदि को संचालित करती है, उसी प्रकार तुम्हारा गर्भ सञ्चालित हो। दस मास के अनन्तर गर्भस्थ जीव निर्गत हो।

यथावातोयथावनंयथासमुद्रएजति।
एवात्वंदशमास्यसहावेहिजरायुणा॥ ८ ॥

यथा। वातः। यथा। वनम्। यथा। समुद्रः। एजति। एव।
त्वम्। दशऽमास्य। सह। अव। इहि। जरायुणा॥ ८ ॥

वातोयथाकंपमानोवनंकंपयतिस्वयं ॥ यथासमुद्रश्चलतिचाल्यतेवायुना ॥ १ ॥ स्थितावद्दशमासांस्त्वंगर्भोऽल्पेनसुवेष्टितः ॥ निर्गच्छजठरान्मातुर्जरायुयुतआपत ॥ २ ॥ ८ ॥

८. वायु, वन और समुद्र जिस प्रकार कम्पित होते हैं, उसी प्रकार दस मास-पर्यन्त गर्भस्थ जीव जरायु-वेष्टित होकर पतित हो।

दशमासाञ्छशयानःकुमारोअधिमातरि।
निरैतुजीवोअक्षतोजीवोजीवन्त्याअधि॥ ९॥२०॥

दश। मासान्। शशयानः। कुमारः। अधि। मातरि।
निःऽऐतु। जीवः। अक्षतः। जीवः। जीवन्त्याः। अधि॥ ९॥२०॥

दशमासाननुविस्वासोजननीजठरेस्थितः ॥ निर्गच्छत्वक्षतोजीवोजननीचापिजीवतु ॥ १ ॥ ९ ॥

॥ इतिचतुर्थस्यचतुर्थेविंशोवर्गः ॥ २० ॥

९. दस मास-पर्यन्त जननी के जठर में अवस्थित जीव जीवित तथा अक्षत रूप से जीविता जननी से उत्पन्न हो।

महे नो अद्येति दशर्चं सप्तमं सूक्तं आत्रेयस्य सत्यश्रवस आर्षं पांक्तमुषस्यं अनुक्रम्यते च—महे दश सत्यश्रवा उषस्यं तु पांक्तमिति । प्रातरनुवाके उषस्ये क्रतौ पांक्ते छन्दसि आश्विनशस्त्रे चैतत्सूक्तम् सूत्र्यते हि—महे नो अद्येति पांक्तमिति ।

महे नो अद्य बोधयोषो राये दिवित्मती ।
यथा चिन्नो अबोधयः सत्यश्रवसि वाय्ये सुजाते अश्वसूनृते ॥ १ ॥

महे । नः । अद्य । बोधय । उषः । राये । दिवित्मती ।
यथा । चित् । नः । अबोधयः । सत्यऽश्रवसि । वाय्ये ।
सुऽजाते । अश्वऽसूनृते ॥ १ ॥

अद्यास्मिन्यागदिने हे उषः उषोदेवि दिवित्मती दीप्तिमती त्वं नोस्मान् महे महते राये धनाय बोधय प्रज्ञापय प्रकाशयेत्यर्थः सविप्रकाशे क्रतुद्वारा द्रव्यस्योपार्जयितुं शक्यत्वात् यथा चित् यथैव पूर्वं नोस्मानबोधयः अबोधयः दिवसेषु यथा बोधितवती तद्वदद्यापीत्यर्थः हे सुजाते शोभनप्रादुर्भूते अश्वसूनृते अश्वार्थं प्रियसत्यात्मिका स्तुतिर्यस्याः सा हे ताहशि देवि वाय्ये वय्यपुत्रे सत्यश्रवसि मयि अनुगृहाणेत्यर्थः ॥ १ ॥

१. हे दीप्तिमती उषा, तुमने हम लोगों को जैसे पहले प्रबोधित किया था, उसी प्रकार आज भी प्रचुर धन-प्राप्ति के लिए प्रबोधित करो। हे शोभन प्रादुर्भाववाली अश्वप्राप्ति के लिए लोग तुम्हारा स्तवन करते हैं। तुम वय्यपुत्र सत्यश्रवा के प्रति अनुग्रह करो।

या सुनीथे शौचद्रथे व्यौच्छो दुहितर्दिवः ।
सा व्युच्छ सहीयसि सत्यश्रवसि वाय्ये सुजाते अश्वसूनृते ॥ २ ॥

या । सुऽनीथे । शौचत्ऽरथे । वि । औच्छः । दुहितः । दिवः ।
सा । वि । उच्छ । सहीयसि । सत्यऽश्रवसि । वाय्ये । सुऽजाते ।
अश्वऽसूनृते ॥ २ ॥

हे दिवो दुहितः दिवः सूर्यस्य पुत्रि उषः यात्वं सुनीथे एतन्नामके शौचद्रथे शुचद्रथस्यापत्ये पूर्वं व्यौच्छः व्यवासयस्तमांसि सा त्वं सहीयसि अतिशयेन बलवति वाय्ये वय्यपुत्रे सत्यश्रवसि मयि व्युच्छ तमो विवासय उच्छी विवासे विवासो वर्जनं शिष्टमुक्तम् ॥ २ ॥

२. हे सूर्यतनया उषा, तुमने शुचद्रथ के पुत्र सुनीथ का अन्धकार दूर किया था। हे शोभन प्रादुर्भाववाली, अश्वप्राप्ति के लिए लोग तुम्हारा स्तवन करते हैं। तुम वय्यपुत्र अतिशय बलवान् सत्यश्रवा का तमो-निवारण करो।

सानोअद्याभरद्वसुर्व्युच्छादुहितर्दिवः।
योव्यौच्छःसहीयसिसत्यश्रवसिवाय्येसुजातेअश्वसूनृते ॥ ३ ॥

सा । नः । अद्य । आभरत्ऽवसुः । वि । उच्छ । दुहितः । दिवः ।
यो इति । वि । औच्छः । सहीयसि । सत्यऽश्रवसि । वाय्ये ।
सुऽजाते । अश्वऽसूनृते ॥ ३ ॥

हेदुहितर्दिवःउषः आभरद्वसुः आहृतधना सा प्रसिद्धात्वं नोस्माकं अद्यास्मिन्दिने व्यु-च्छ तमोविवासय हेसहीयसि यो या यकारोनर्थकः यात्वं पूर्वं व्यौच्छः तमापाबीधि ॥ ३ ॥

३. हे द्युलोक की दुहिता, तुम धन आहरण करनेवाली हो। तुम आज हम लोगों का तमोनिवारण करो। हे सुजाता, अश्वप्राप्ति के लिए लोग तुम्हारा स्तवन करते हैं। तुमने वय्यपुत्र अतिशय बलवान् सत्यश्रवा का तमोनाश किया था।

अभियेत्वाविभावरिस्तोमैर्गृणन्तिवह्नयः।
मघैर्मघोनिसुश्रियोदामन्वन्तःसुरातयःसुजातेअश्वसूनृते ॥४॥

अभि । ये । त्वा । विभाऽवरि । स्तोमैः । गृणन्ति । वह्नयः । मघैः ।
मघोनि । सुऽश्रियः । दामन्ऽवन्तः । सुऽरातयः । सुऽजाते ।
अश्वऽसूनृते ॥ ४ ॥

हेविभावरि प्रकाशोपेते विभाशब्दाच्छन्दसीवनिपाविविवनिप् आवेर्वाकर्तरिवनिप् उषः त्वा त्वां अभिप्रति येवह्नयोवोढारऋत्विजः स्तोतारः स्तोमैः स्तोत्रैः गृणन्ति स्तुवन्ति तेस्तो-तारोमघैः हेमघोनि धनैर्धनवति त्वदनुग्रहात् सुश्रियोभवन्ति सुष्ठुश्रियैश्वर्यमरोवणीयाभवन्ति दामन्वन्तोदानवन्तोभवन्ति सुरातयः रातिर्दानं सुदानाश्चभवन्ति ॥ ४ ॥

४. हे प्रकाशवती उषा, जो ऋत्विक् स्तोत्र-द्वारा तुम्हारा स्तवन करते हैं, वे ऐश्वर्य-द्वारा समृद्धि-सम्पन्न और दानशील होते हैं। हे धन-शालिनी सुजाता उषा, लोग अश्वलाभ के लिए तुम्हारा स्तवन करते हैं।

अथपंचमी—

यच्चिद्धितेगणाइमेछदयन्तिमघत्तये।
परिचिद्वष्टयोदधुर्ददतोराधोअह्रयंसुजातेअश्वसूनृते ॥५॥२१॥

यत् । चित् । हि । ते । गणाः । इमे । छदयन्ति । मघत्तये ।
परि । चित् । वष्टयः । दधुः । ददतः । राधः । अह्रयम् । सुऽजाते ।
अश्वऽसूनृते ॥ ५ ॥ २१ ॥

हे उषः मघोनि विभूतिमूर्यणः यत् येके च देव स्वभूतास्ते पुरस्तादवर्तमानागमाः संस्तुताः मघत्तये धनदानाय धनदानाय धनवस्त्रायवा छदयन्ति उपच्छन्दयन्ति देवदेवैपि अस्मात् दूरिदिवः परितोषयन्ति यद्यपि इदमानेव कामयमानाः किंकुर्वन्तः अह्रयं अहिंसमानं अक्षीणं अलज्जावहं वा राधोधनं हविर्लक्षणं दददोपयन्तस्थत्यर्थः अधिकं स्तोत्रीणं दददीवा ये त्वां हविर्ददतः स्तुवन्ति देवदेवेभ्यस्तदर्थमेव स्तोभयन्ति स्तुवन्तीत्यर्थः अथवा यद्यपि अत्र यद्यप्रीतिष्यायस्येयं वस्मिन्पक्षे उत्तरवाक्ये तथापीत्यध्याहार्यं अवशिष्टं समानम्॥ ५ ॥

५. हे उषा, धन प्रदान करने के लिए तुम्हारे सम्मुख उपस्थित ये उपासकगण अक्षीण्य हव्यरूप धन प्रदान करके हम लोगों के प्रति अनुकूल हुए थे। हे शोभन उत्पन्नवाली, अश्व-प्राप्ति के लिए लोग तुम्हारा स्तवन करते हैं।

॥ इति चतुर्थस्य चतुर्थे एकविंशो वर्गः ॥ २१ ॥

ऐषुधावीरवद्यशउषोमघोनिसूरिषु ।
येनोराधांस्यह्रयामघवानोअरासतसुजातेअश्वसूनृते ॥ ६ ॥

आ । एषु । धाः । वीरऽवत् । यशः । उषः । मघोनि । सूरिषु ।
ये । नः । राधांसि । अह्रया । मघऽवानः । अरासत । सुऽजाते ।
अश्वऽसूनृते ॥ ६ ॥

हे उषो देवि मघोनि धनवति त्वं सूरिषु आगमेषु स्तुवत्सु यजमानेषु स्तोतृषु वा वीरवत् वीरैः पुत्रादिभिरुपेतं अन्नं यशो वा आधाः आधेहि आदेहि अन्नं ये मघवानो धनवन्तः स्तोतारः नः अस्मभ्यं राधांसि धनानि अह्रया अक्षीणानि अरासत ददुस्तेभ्य इत्यर्थः ॥ ६ ॥

६. हे धनशालिनी उषादेवी, तुम यजमान स्तोताओं को वीर पुत्रादि से युक्त अन्न प्रदान करो, जिससे वे धनवान् होकर हम लोगों को प्रचुर परिमाण में धन प्रदान करें। हे शोभन उत्पन्नवाली, अश्वप्राप्ति के लिए लोग तुम्हारा स्तवन करते हैं।

तेभ्योद्युम्नंबृहद्यशउषोमघोन्यावह ।
येनोराधांस्यश्व्यागव्याभजन्तसूरयःसुजातेअश्वसूनृते ॥ ७ ॥

तेभ्यः । द्युम्नम् । बृहत् । यशः । उषः । मघोनि । आ । वह ।
ये । नः । राधांसि । अश्व्या । गव्या । भजन्त । सूरयः ।
सुऽजाते । अश्वऽसूनृते ॥ ७ ॥

हेवयोमघोनि त्वं येभ्योयुष्मं घोतमानं हिरण्यादिरूपंधनं पृहयशोमहद्यं महवींकीर्ति वा येभ्योयजमानेभ्यआवह ये आह्वानोस्मभ्यं राधांसि धनानि अश्व्या अश्वैर्युक्तानि गव्या गोभिर्युक्तानि गोसमूहानश्वसमूहांश्च धनन्च मघेरन्ददुः स्तोत्रोदावारः ॥ ७ ॥

७. हे धनशालिनी उषा, जिस धनवान् ने हम लोगों को अश्व और धेनुओं से युक्त धन प्रदान किया था, उस सम्पूर्ण यजमान को तुम धन और प्रचुर अन्न प्रदान करो। हे शोभन उत्पन्नवाली, अन्नप्राप्ति के लिए लोग तुम्हारा स्तवन करते हैं।

उतनोगोमंतीरिषआवहादुहितर्दिवः ।
साकंसूर्यस्यरश्मिभिःशुक्रैःशोचद्भिरर्चिभिःसुजातेअश्वसूनृते॥८॥

उत । नः । गोऽमतीः । इषः । आ । वह । दुहितः । दिवः ।
साकम् । सूर्यस्य । रश्मिऽभिः । शुक्रैः । शोचत्ऽभिः । अर्चिऽभिः ।
सुऽजाते । अश्वेऽसूनृते ॥ ८ ॥

उतापिच नोस्मभ्यं गोमतीर्गोभिर्युक्तानि इषोन्नानि आवह आनय हेदिवोदुहितरुषः त्वा सूर्यस्यरश्मिभिःसाकं शोचद्भिर्दीप्यमानैःशुक्रैर्निर्मलैरर्चिभिः अग्नेस्तेजोभिश्चसाकं सूर्योदयकाले अग्नीन्धनकालेचेत्यर्थः ॥ ८ ॥

८. हे द्युलोक की दुहिता उषा, तुम सूर्य की शुभ्र रश्मि एवम् प्रज्वलित अग्नि की प्रदीप्त ज्वाला के साथ हम लोगों के निकट अन्न और धेनुओं का आनयन करो। हे शोभन उत्पन्नवाली, अन्नप्राप्ति के लिए लोग तुम्हारा स्तवन करते हैं।

व्युच्छादुहितर्दिवोमाचिरंतनुथाअपः ।
नेत्त्वास्तेनंयथारिपुंतपातिसूरोअर्चिषासुजातेअश्वसूनृते ॥९॥

वि । उच्छ । दुहितः । दिवः । मा । चिरम् । तनुथाः । अपः ।
न । इत् । त्वा । स्तेनम् । यथा । रिपुम् । तपाति । सूरः । अर्चिषा ।
सुऽजाते । अश्वेऽसूनृते ॥ ९ ॥

हेदिवोदुहितरुषः त्वं व्युच्छ विभातंकुरु अपोस्मदीयंकर्म मातिचिरं विलंबमातनुथाः त्वा त्वां रिपुं स्तेनं यथासंतापयतिराजादिः तद्वत् सूरः सूर्यः अर्चिषा तेजसा नेत् नैवतपाति तस्मात् शीघ्रंमनोदेहीत्यर्थः ॥ ९ ॥

९. हे द्युलोक की दुहिता उषा, तुम विभात (प्रकाश) उत्पादन करो। हम लोगों के यज्ञ में विलम्ब नहीं करना। राजा चोर या शत्रु को जिस प्रकार सन्तप्त करते हैं, उसी प्रकार सूर्य तुम्हें रश्मि-द्वारा सन्तप्त

नहीं करें। हे शोभन उत्पन्नवाली, अश्वप्राप्ति के लिए लोग तुम्हारा स्तवन करते हैं।

एतावद्वेदुषस्त्वंभूयोवादातुमर्हसि ।
यास्तोतृभ्योविभावर्युच्छन्तीनप्रमीयसेसुजातेअश्वसूनृते ॥१०॥२२॥

एतावत् । वा । इत् । उषः । त्वम् । भूयः । वा । दातुम् । अर्हसि ।
या । स्तोतृऽभ्यः । विभाऽवरि । उच्छन्ती । न । प्रऽमीयसे ।
सुऽजाते । अश्वऽसूनृते ॥ १० ॥ २२ ॥

हेउषः त्वं अस्मभ्यं वा अथवा दित्सितं किमेतावदेव इच्छब्दएवकारार्थः अस्मिन्सूक्ते प्रार्थितमेवेत्यर्थः अथवा भूयोदातुमर्हसि अप्रार्थितमपियद्दातव्यमस्तितत्सर्वंदेहीत्यर्थः हे विभावरिउषः यात्वं स्तोतृभ्यस्तेषांलौकिकवैदिकव्यवहारार्थं व्युच्छन्तीतमोविवासयन्ती नप्रमीयसे नहन्सि नकुप्यसीत्यर्थः सात्वंदातुमर्हसीति मीञ्हिंसायामित्यस्माद्धातोर्व्यत्ययेनश्यन् ॥ १०

१०. हे उषा, जो प्रार्थित हुआ है और जो प्रार्थित नहीं हुआ है, वह सब हमें प्रदान करने में तुम समर्थ हो। हे दीप्तिमती, तुम स्तोताओं का तमोनाश करती हो और उनकी हिंसा नहीं करती हो। हे शोभन उत्पन्न वाली, अश्वप्राप्ति के लिए लोग तुम्हारा स्तवन करते हैं।

द्युतद्यामानमितिषळृचमष्टमंसूक्तं अत्रानुक्रमणिका—द्युतद्यामानंषळिति । सत्यश्रवाऋषिः अनुक्तात्रिष्टुप् उषस्यंत्वित्युक्तत्वादुषोदेवता प्रातरनुवाकेउषस्येक्रतौत्रैष्टुभेछन्दसिआश्विनशस्त्रेचेदंसूक्तं सूत्रितंच—द्युतद्यामानमुषोवाजेनेति ।

द्युतद्यामानंबृहतीमृतेनऋतावरीमरुणप्सुंविभातीम् ।
देवीमुषसंस्वरावहन्तींप्रतिविप्रासोमतिभिर्जरन्ते ॥ ॥ १ ॥

द्युतत्ऽयामानम् । बृहतीम् । ऋतेन । ऋतऽवरीम् । अरुणऽप्सुम् ।
विऽभातीम् । देवीम् । उषसम् । स्वः । आऽवहन्तीम् । प्रति ।
विप्रासः । मतिऽभिः । जरन्ते ॥ १ ॥

द्युतद्यामानं दीप्तरथं बृहतीं महतीं ऋतेन सत्येन यज्ञेनवा ऋतावरीं ऋतवतीं अरुणप्सुं अरुणरूपां विभातीं व्युच्छन्तीं देवीं द्योतमानामुषसं स्वरावहन्तीं सूर्यंगमयन्तीं एवंमहानुभावामुषसंप्रति विप्रासोमेधाविनः ऋत्विजोमतिभिःस्तुतिभिर्जरन्ते स्तुवन्ति ॥ १ ॥

१. दीप्तिमान् रथ पर आरूढ़, सर्वव्यापिनी, यज्ञ में भली भाँति से पूजित, अरुणवर्ण, सूर्य की पुरोवर्तिनी और दीप्तिमती उषा का स्तवन ऋत्विक् लोग स्तोत्रों-द्वारा करते हैं।

एषाजनंदर्शताबोधयन्तीसुगान्पथःकृण्वतीयात्यग्रे ।
बृहद्रथाबृहतीविश्वमिन्वोषाज्योतिर्यच्छत्यग्रेअह्नाम् ॥ २ ॥
एषा । जनम् । दर्शता । बोधयन्ती । सुऽगान् । पथः । कृण्वती ।
याति । अग्रे । बृहत्ऽरथा । बृहती । विश्वम्ऽइन्वा । उषाः ।
ज्योतिः । यच्छति । अग्रे । अह्नाम् ॥ २ ॥

दर्शता दर्शनीया एषोषा बोधयन्ती जनं प्रसुप्तमित्यर्थः पथः सुगान् सुगमनान् कृण्वती अग्रे सूर्यस्य पुरस्तात् याति गच्छति कीदृश्युषाः बृहद्रथा प्रभूतरथा बृहती महती विश्वमिन्वा विश्वं व्याप्नुवाना विश्वतर्पयित्री ईदृश्युषाः अह्नामग्रे ज्योतिस्तेजो यच्छति ॥ २ ॥

२. दर्शनीय उषा प्रसुप्त जनों को प्रबोधित करती हैं और मार्गों को सुगम करके विस्तृत (प्रभूत) रथ पर आरोहण करती हैं एवम् सूर्य के पुरोभाग में गमन करती हैं। महती और विश्वव्यापिनी उषा दिवस के आरम्भ में दीप्ति विस्तार करती हैं।

एषागोभिररुणेभिर्युजानास्रेधन्तीरयिमप्रायुचक्रे ।
पथोरदन्तीसुवितायदेवीपुरुष्टुताविश्ववाराविभाति ॥ ३ ॥
एषा । गोभिः । अरुणेभिः । युजाना । अस्रेधन्ती । रयिम् ।
अप्रऽआयु । चक्रे । पथः । रदन्ती । सुवितायं । देवी । पुरुऽस्तुता ।
विश्वऽवारा । वि । भाति ॥ ३ ॥

एषोषाः अरुणेभिररुणवर्णैर्गोभिर्बलीवर्दैः रथं युजाना योजयन्ती अस्रेधन्ती अक्षुध्यन्ती अक्षीणा सा रयिं धनं अप्रायु अप्रगन्तृ अविचलितं चक्रे करोति किं कुर्वती एषा मार्गान् रदन्ती प्रकाशयन्ती किमर्थं सुविताय सुष्ठुगमनाय देवी द्योतमाना पुरुष्टुता बहुभिः स्तुता विश्ववारा सर्वैर्वरणीया विभाति प्रकाशं करोति ॥ ३ ॥

३. रथ में अरुण वर्ण के बलीवर्दों को युक्त करके वे अक्षीण धनों को अविचलित करती हैं। दीप्तिमती, बहुस्तुता और सबके द्वारा वरणीया उषा मार्गों को प्रकाशित करके शोभमान या प्रकाशित होती हैं।

एषाव्येनीभवतिद्विबर्हाआविष्कृण्वानातन्वंपुरस्तात् ।
ऋतस्यपन्थामन्वेतिसाधुप्रजानतीवनदिशोमिनाति ॥ ४ ॥
एषा । विऽएनी । भवति । द्विऽबर्हाः । आविःऽकृण्वाना । तन्वम् ।
पुरस्तात् । ऋतस्य । पन्थाम् । अनु । एति । साधु । प्रजानतीऽइव ।
न । दिशः । मिनाति ॥ ४ ॥

एषोषाः व्येनी भवति विशेषेणैनी श्वेता भवति द्विबर्हाः द्वयोर्मध्यमोत्तमयोः स्थानयोः परिवृढाः एषा तन्वं स्वीयां तनुमाविष्कृण्वाना प्रकटीकुर्वती कुत्र पुरस्तात्पूर्वस्यां दिशि किं

च कुवस्यादित्यस्य पन्थां पंथानं साधु सम्यगन्वेति किंच प्रजानतीव दिशंमहापयन्ती इवे- विसंपश्यर्थं नदिशोमिनाति नहिनस्ति प्रत्युत दिशःप्रकाशयति अथवा प्रजानतीव अनुमन्य- व्यमितिप्रकर्षेण अवगच्छन्तीव कुवस्यपंथामन्वेति ॥ ४ ॥

४. प्रथम और मध्यम स्थान में अर्थात् ऊर्ध्व और मध्य अन्तरिक्ष में अवस्थिति करके उषा अपनी मूर्ति को पूर्व दिशा में प्रकटित करती हैं। विशेष श्वेतवर्णवाली उषा सभी ब्रह्माण्ड को प्रबोधित करके आदित्य के मार्ग का भली भाँति से अनुधावन करती हैं। वे दिशाओं की हिंसा नहीं करती हैं; बल्कि दिशाओं को प्रकाशित करती हैं।

एषाशुभ्रानतन्वोविदानोर्ध्वेवस्नातीदृशयेनोअस्थात्।
अपद्वेषोबाधमानातमांस्युषादिवोदुहिताज्योतिषागात् ॥ ५ ॥

एषा । शुभ्रा । न । तन्वः । विदाना । ऊर्ध्वाऽइव । स्नाती । दृशये ।
नः । अस्थात् । अप । द्वेषः । बाधमाना । तमांसि । उषाः ।
दिवः । दुहिता । ज्योतिषा । आ । अगात् ॥ ५ ॥

एषोषाः शुभ्रान शुभ्रवर्णानिर्मलाखलंकारायोषिदिव तन्वोगात्राणि विदाना प्रकाशयन्ती स्नाती स्नानंकुर्वाणा ऊर्ध्वेव उन्नतेव स्नानादुत्तिष्ठन्तीव नोस्मदर्थं अस्माकंपुरतोवा दृशये सर्वेषांदर्श- नायचास्थात् पूर्वस्यांदिशुत्तिष्ठति किंकुर्वन्ती द्वेषोद्वेष्याणि तमांस्यपबाधमाना दिवोदुहितोषाः ति ज्योतिषा तेजसा सहागात् आगच्छति ॥ ५ ॥

५. सुन्दर अलंकार से युक्त रमणी की तरह अपने शरीर को प्रका- शित करती हुई और स्नान कर चुकनेवाली की तरह उषा हम लोगों के पुरोभाग में पूर्व की ओर उदित होती हैं। द्युलोक की दुहिता उषा द्वेषप्र अन्धकार को बाधित करके तेज के साथ आगमन करती हैं।

एषाप्रतीचीदुहितादिवोनॄन्योषेवभद्रानिरिणीतेअप्सः।
व्यूर्ण्वतीदाशुषेवार्याणिपुनर्ज्योतिर्युवतिःपूर्वथाकः ॥ ६ ॥२२॥

एषा । प्रतीची । दुहिता । दिवः । नॄन् । योषाऽइव । भद्रा ।
नि । रिणीते । अप्सः । विऽऊर्ण्वती । दाशुषे । वार्याणि ।
पुनः । ज्योतिः । युवतिः । पूर्वऽथा । अकः ॥ ६ ॥ २२ ॥

एषोषाः प्रतीची अभिमुखासती दिवोदुहिता नॄन् सर्वान्प्राणिनः प्रतिभद्रा योषेव क- ल्याणवेषायोषिदिवाप्सोरूपंनिरिणीते प्रेरयति किंच दाशुषे हविर्दत्तवतेयजमानाय वार्याणि वर- णीयानि धनानि व्यूर्ण्वती प्रयच्छन्ती युवतिर्नित्ययौवना सर्वत्रमिश्रयन्तीवा पुनरप्यासि पूर्वथा पूर्वमिवज्योतिस्तेजोऽकःकरोति ॥ ६ ॥

॥ इतिचतुर्थस्यचतुर्थेद्वाविंशोवर्गः ॥ २२ ॥

६. द्युलोक की दुहिता उषा पश्चिमाभिमुखी होकर कल्याणकारक वेश धारण करनेवाली रमणी की तरह अपने रूप को प्रेरित करती हैं। वह हव्य देनेवाले यजमान को वरणीय धन प्रदान करती हैं। नित्य यौवनशाली उषा पूर्व की तरह अपनी दीप्ति प्रकाशित करती हैं।

युंजतेमनइतिपंचर्चंनवमंसूक्तं अत्रेयमनुक्रमणिका—युंजतेपंचश्यावाश्वःसावित्रंतुजागतमिति । श्यावाश्वोनामात्रेयऋषिः जगतीछन्दः सवितादेवता पृष्ठ्याभिप्लवषडहयोःप्रथमेऽहनिवैश्वदेवशस्त्रे सावित्रनिविद्धानमिदं सूक्तं सूत्रितंच—युंजतेमनइहेहवइतिवपतइति । आग्रायणस्तोत्रेपि सूत्रितंच—युंजतेमनउतयुंजतेधियआतूनइन्द्रक्षुमन्तमिति ।

युञ्जतेमनउतयुञ्जतेधियोविप्राविप्रस्यबृहतोविपश्चितः ।
विहोत्रादधेवयुनाविदेकइन्महीदेवस्यसवितुःपरिष्टुतिः ॥ १ ॥

युञ्जते । मनः । उत । युञ्जते । धियः । विप्राः । विप्रस्य ।
बृहतः । विपःऽचितः । वि । होत्राः । दधे । वयुनऽवित् । एकः ।
इत् । मही । देवस्य । सवितुः । परिऽस्तुतिः ॥ १ ॥

विप्रामेधाविनऋत्विग्यजमानाः मनः स्वीयं सर्वेषुकर्मसु युंजते योजयन्ति सवितुरनुग्रहाय संकल्पंकुर्वन्तीत्यर्थः उतापिच धियः कर्माण्यपि युंजते प्राप्नुवंति कस्यानुज्ञयेति उच्यते विप्रस्यमेधाविनः बृहतोमहतः विपश्चितः स्तुत्यस्यज्ञानवतोवा सवितुःअनुज्ञयेति सवितुर्विशेषणानामीदृशविभक्तिः । एकएवसविता होत्राः तत्तद्धोत्रकाणामुचिताः क्रियाः वयुनावित् वयुनमितिप्रज्ञानाम यजमानानुष्ठानविषयप्रज्ञावेत्ता एकइत् एकएव विदधे करोति पृथक्पृथग्व्यवस्थापयति किंच तस्यसवितुर्देवस्य परिष्टुतिः स्तुतिः मही महती अतिप्रभूता स्तुत्यगोचरेत्यर्थः ॥ १ ॥

१. ऋत्विक् यजमान लोग अपने मन को सब कर्मों में लगाते हैं। मेधावी, महान् और स्तुतियोग्य सविता की आज्ञा से यज्ञकार्य में निविष्ट होते हैं। वे होताओं के कार्यों को जानकर उन्हें यज्ञकार्य में प्रेरित करते हैं। सविता देव की स्तुति अत्यन्त प्रभूत है अर्थात् उनकी महिमा स्तुति के अगोचर है।

हविर्धानप्रवर्तनेराज्ञामयनस्थायांविश्वारूपाणीत्येषानुवचनीया सूत्रितंच—विश्वारूपाणिप्रतिमुंचतेकविरितिदिव्यस्त्वायामिति ।

विश्वारूपाणिप्रतिमुञ्चतेकविःप्रासावीद्भद्रंद्विपदेचतुष्पदे ।
विनाकमख्यत्सवितावरेण्योऽनुप्रयाणमुषसोविराजति ॥ २ ॥

विश्वा । रूपाणि । प्रति । मुञ्चते । कविः । प्र । असावीत् ।
भद्रम् । द्विऽपदे । चतुःऽपदे । वि । नाकम् । अख्यत् । सविता ।
वरेण्यः । अनु । प्रऽयानम् । उषसः । वि । राजति ॥ २ ॥

---

१ ऐ० आ० ७, १६. ।

कविः मेधावी सविता विश्वा सर्वाणिरूपाणि आत्मनि प्रतिमुंचते धारयति किं च भद्रं कल्याणं गमनादिविषयं प्रासावीत् अनुजानाति कस्मै द्विपदे मनुष्याय चतुष्पदे-ग-वाश्वादिकाय किंच सविता सर्वस्यप्रेरकोदेवोवरेण्योवरणीयःसन् नाकम् व्यख्यत् ख्यापयति प्रका-शयति किं नाकं नास्मिन्नकंदुःखमस्तीतिनाकः स्वर्गः गमनार्थं स्वर्गमिदकायनमीत्यर्थः स-देवः उषसं प्रयाणमुदयमनु विराजति प्रकाशते सवितुरुदयात्पूर्वमुषाउदेति ॥ २ ॥

२. मेधावी सविता स्वयं सम्पूर्ण रूप धारण करते हैं। वे मनुष्यों तथा पशुओं के गमनादि-विषयक कल्याण को जानते हैं। सबके प्रेरक वरणीय सविता देव स्वर्ग को प्रकाशित करते हैं। वे उषा के उदित होने के पश्चात् प्रकाशित होते हैं।

यस्यंप्रयाणमन्वन्यइद्ययुर्देवादेवस्यमहिमानमोजसा ।
यःपार्थिवानिविममेसएतशोरजांसिदेवःसवितामहित्वना ॥ ३ ॥

यस्य । प्रऽयानम् । अनु । अन्ये । इत् । ययुः । देवाः । देवस्य ।
महिमानम् । ओजसा । यः । पार्थिवानि । विऽममे । सः ।
एतशः । रजांसि । देवः । सविता । महिऽत्वना ॥ ३ ॥

अन्यइत् देवाअन्येप्यग्न्यादयोदेवाः देवस्यद्योतमानस्य सवितुः प्रयाणमनु ययुर्गच्छन्ति प्राप्नुवन्ति किं महिमानं महत्त्वं सवितुरुदयाभावेग्निहोत्रादिअनिष्पत्तेस्तेषांहविःस्तुत्याद्यभावात् ओजसा बलेनच युक्ताभवन्ति यःसविता पार्थिवानिरजांसि पृथिव्यादिलोकान् महित्वना स्वमहत्त्वेन विममे परिच्छिनत्ति सदेवः एतशः एतवर्णः शुभ्रः शोभमानःसन् राजतइतिशेषः शुभ्रवाची छणोवनेत्यादिषुदेवशइत्यादिप्रकारोपजनश्छान्दसः ॥ ३ ॥

३. अग्नि आदि अन्यान्य देवगण द्युतिमान् सविता का अनुगमन करके महिमा और बल प्राप्त करते हैं अर्थात् सूर्य के उदित होने पर ही अग्नि-होत्रादि कार्य होता है। जो सविता देव अपने माहात्म्य से पृथिव्यादि लोक को परिच्छिन्न करते हैं, वे शोभमान होकर विराजमान हैं।

उतयासिसवितस्त्रीणिरोचनोतसूर्यस्यरश्मिभिःसमुच्यसि ।
उतरात्रीमुभयतःपरीयसउतमित्रोभवसिदेवधर्मभिः ॥ ४ ॥

उत । यासि । सवितरिति । त्रीणि । रोचना । उत । सूर्यस्य ।
रश्मिऽभिः । सम् । उच्यसि । उत । रात्रीम् । उभयतः । परि ।
ईयसे । उत । मित्रः । भवसि । देव । धर्मऽभिः ॥ ४ ॥

हेसवितर्देव उतापिच त्रीणिरोचना रोचमानान्युलोकान् यासि गच्छसि त्रिलोकीं द्यां पृथिवीमित्युक्तं उतापिच सूर्यस्यरश्मिभिः समुच्यसि संगच्छसि उभयसमवायवत्स्यैवंरूपं उक्तमात्पूर्वभावीसविता उदयास्तमयवर्तीसूर्यइति उतापिच रात्रीमुभयतउभयपार्श्वे परीयसे परिगच्छसि उतापिच हेदेव सवितस्त्वं धर्मभिर्जगद्धारकैः कर्मभिः मित्रोभवसि मित्राख्योदेवोभवसि अथवा प्रकाशादिप्रदानेनसखाभवसि सर्वजगताम् ॥ ४ ॥

४. हे सविता, रोचमान तीनों लोकों में तुम गमन करते हो और सूर्य की किरणों से मिलित होते हो, तुम रात्रि के उभय पार्श्व होकर गमन करते हो। हे सविता देव, तुम जगद्धारक कर्म द्वारा मित्र नामक देव होते हो।

उतेशिषेप्रसवस्यत्वमेकइदुतपूषाभवसिदेवयामभिः।
उतेदंविश्वंभुवनंविराजसिश्यावाश्वस्तेसवितःस्तोममानशे ॥५॥२४॥

उत। ईशिषे। प्रऽसवस्य। त्वम्। एकः। इत्। उत। पूषा। भवसि। देव। यामऽभिः। उत। इदम्। विश्वम्। भुवनम्। वि। राजसि। श्यावऽअश्वः। ते। सवितरिति। स्तोमम्। आनशे ॥ ५ ॥ २४ ॥

हेसवितस्त्वं एकइत् एकएव प्रसवस्य सर्वकर्मानुज्ञाकरणस्य ईशिषे समर्थोभवसि ये लौकिकंगमनादिरूपं वैदिकमग्निहोत्रादिरूपंकर्म अनुतिष्ठन्ते तेषांसर्वेषां अनुज्ञातुमेकएवभवसि उतापिच पूषा पोषकोभवसि हेदेव यामभिर्गमनैः उतापिचेदंविश्वंभुवनं भूतजातं विराजसि ईशिषेधारयितुं यस्मादेवंमहानुभावः तस्मात्तेसवितस्तेतुभ्यं श्यावाश्वऋषिः स्तोममानशे व्याप्नोति करोतीत्येवमात्मानं परोक्षवन्निर्दिशन्नाह ॥ ५ ॥

५. हे सविता देव, अकेले तुम ही सब (लौकिक) या वैदिक कर्मों के अनुशासन में समर्थ हो। हे देव, गमन-द्वारा तुम पूषा (पोषक) होओ। तुम समस्त भुवनजात को धारण करने में समर्थ हो। हे सविता देव, श्यावाश्व ऋषि तुम्हारा स्तवन करते हैं।

तत्सवितुरितिनवर्चंदशमंसूक्तं श्यावाश्वस्यार्षं अत्रेयमनुक्रमणिका—तत्सवितुर्नवमाद्यमाद्यानुष्टुबिति। मध्यमानुष्टुप् शिष्टामायत्र्यः सावित्रंत्वित्युक्तत्वात्सावित्रं अग्निष्टोमेवैश्वदेवशस्त्रमाद्यस्तृचः प्रतिपत् अद्यानोदेवेत्यनुचरः सूत्रितंच—तत्सवितुर्वृणीमहेद्यानोदेवसवितरिति वैश्वदेवस्यप्रतिपदनुचराविति।

प्रथमायामा—

तत्सवितुर्वृणीमहेवयंदेवस्यभोजनम्।
श्रेष्ठंसर्वधातमंतुरंभगस्यधीमहि ॥ १ ॥

---

१ ऋ० सं० ३.८.४.।

तत् । सवितुः । वृणीमहे । वयम् । देवस्य । भोजनम् । श्रेष्ठम् ।
सर्वऽधातमम् । तुरम् । भगस्य । धीमहि ॥ १ ॥

तत्सर्वत्वेनप्रसिद्धं भोजनं भोग्यंधनं वयंस्तोतारोवृणीमहे प्रार्थयामः कस्यधनं सवि-तुः प्रेरकस्यदेवस्य स्वभूतं लभ्यानां श्रेष्ठं प्रशस्यं सर्वधातमं सर्वधारकतमं सर्वभोग्यप्रदमित्यर्थः तुरं शत्रूणांहिंसकं धनेनशत्रून्हन्तुंशक्यत्वात् तादृशंधनं भगस्य भजनीयस्य सवितुरनुग्रहात् धीमहि धारयाम उपभोगंकरवामेत्यर्थः अथवा धनंवृणीमहे अपितस्माच्च लभेमहीति ॥ १ ॥

१. हम लोग सविता देव से प्रसिद्ध और भोगयोग्य धन के लिए प्रार्थना करते हैं। सविता देव के अनुग्रह से हम भग के निकट से श्रेष्ठ, सर्व-भोगप्रद और शत्रुसंहारक धन लाभ करें।

अस्यहिस्वयशस्तरंसवितुःकच्चनप्रियम्। नमिनन्तिस्वराज्यम् ॥ २ ॥

अस्य । हि । स्वयशःऽतरम् । सवितुः । कत् । चन ।
प्रियम् । न । मिनन्ति । स्वऽराज्यम् ॥ २ ॥

अस्य सवितुः स्वयशस्तरं स्वयमसाधारणं यशोयस्यातिशयेनभवतीति तादृशं प्रियं सर्वेषांप्रियभूतं स्वराज्यं स्वयमेवराजमानत्वमैश्वर्यं कच्चन केचिदपिअसुरादयोनमिनन्ति नहिंसन्ति ॥ २ ॥

२. सविता के स्वयम् असाधारण, सर्वप्रिय और राजमान ऐश्वर्य को कोई असुर आदि भी नष्ट नहीं कर सकता है।

सहिरत्नानिदाशुषेसुवातिसविताभगः। तंभागंचित्रमीमहे ॥ ३ ॥

सः । हि । रत्नानि । दाशुषे । सुवाति । सविता । भगः ।
तम् । भागम् । चित्रम् । ईमहे ॥ ३ ॥

सहि सखलु सविता भगोभजनीयोदेवोदाशुषे हविर्दत्तवते रत्नानि रमणीयानिधनानि सुवा-ति प्रेरयतिप्रयच्छति तंदेवं भागं भजनीयं चित्रं चायनीयंधनं ईमहे याचामहे ॥ ३ ॥

३. वह सविता और भजनीय भग देव हम हव्यदाता को रमणीय धन प्रदान करते हैं। हम उस भजनीय भगदेव से रमणीय धन की याचना करते हैं।

अद्यानइतिचतुर्थीपंचमीभ्यामभद्रस्वप्नदर्शनेप्रत्यृचंजुहुयात् अद्यानोदेवसवितरितिविश्वा-न्यानीतिहिसूत्रितम्।

अथचतुर्थी—

अद्यानोदेवसवितःप्रजावत्सावीःसौभगम्। परादुःष्वप्न्यंसुव ॥ ४ ॥

अ॒द्य । नः॒ । दे॒व॒ । स॒वि॒तः॒ । प्र॒जाऽव॑त् । सा॒वीः॒ । सौभ॑गम् ।
परा॑ । दुः॒ऽस्वप्न्य॑म् । सु॒व॒ ॥ ४ ॥

हेसवितर्देव नोस्मभ्यमद्यास्मिन्यागदिने प्रजावत्पुत्राद्युपेतं सौभगं धनं सावीः प्रेरय दुः-स्वप्न्यं दुःस्वप्नंदुःस्वप्नदुःखकरंदारिद्र्यं परासुव दूरेप्रेरय ॥ ४ ॥

४. हे सविता देव, आज यज्ञ-दिन में तुम हम लोगों को पुत्रादि से युक्त सौभाग्य (धन) प्रदान करो एवम् हम लोगों के दुस्वप्नजनित दारिद्र्य को दूर करो।

विश्वा॑निदेवसवितर्दुरि॒तानि॒परा॑सुव । यद्भ॒द्रंतन्न॒आसु॑व ॥ ५ ॥२५॥

विश्वा॑नि । दे॒व॒ । स॒वि॒त॒रिति॑ । दुः॒ऽइ॒तानि॑ । परा॑ । सु॒व॒ ।
यत् । भ॒द्रम् । तत् । नः॒ । आ । सु॒व॒ ॥ ५ ॥ २५ ॥

हेसवितर्देव त्वं विश्वानि दुरितानि परासुव यद्भद्रं प्रजापशुगृहादिकं तन्नोस्मभ्यमासुव अस्मदभिमुखंप्रेरय प्रजावैभद्रंपशवोभद्रंगृहंभद्रमितिहिश्रुतिः ॥ ५ ॥

५. हे सविता देव, तुम हम लोगों के समस्त अमङ्गल को दूर करो एवम् प्रजा, पशु और गृहादिरूप कल्याण को हम लोगों के अभिमुख प्रेरित करो।

अना॑गसो॒अदि॑तयेदे॒वस्य॑सवि॒तुःस॒वे । विश्वा॑वा॒मानि॑धीमहि ॥ ६ ॥

अना॑गसः । अदि॑तये । दे॒वस्य॑ । स॒वि॒तुः । स॒वे । विश्वा॑ ।
वा॒मानि॑ । धी॒म॒हि॒ ॥ ६ ॥

वयमनुष्ठातारः सवितुः प्रेरकस्य देवस्य सवे अनुज्ञायांसत्यां अदितये अखंडनीयायै देव्यैभूम्यै अनागसःस्याम अनपराधिनोभवेम भूम्यांहिपापाःसंभवन्ति अपगतेष्वागःसुविश्वा सर्वाणि वामानि वननीयानि धनानि धीमहिधारयाम ॥ ६ ॥

६. हम अनुष्ठान करनेवाले प्रेरक सविता देव की आज्ञा से अखण्ड-नीया देवी (भूमि) अदिति के निकट निरपराधी हों। हम सम्पूर्ण रमणीय या वाञ्छित धन धारण करें।

चातुर्मास्येषुवैश्वदेवेपर्वणिसावित्रस्यहविषयाज्यापुरोनुवाक्या विश्वदेवमित्यनुवाक्या सूत्रितंच— आविश्वदेवंसत्पतिंवाममद्यसवितरितिच । प्रायणीयएवैषसवितुरनुवाक्या सूत्रितंच—आविश्वदेवं सत्पतिंयइमाविश्वाजातानीति । देवसुवांहविष्ष्वेवसवितुरनुवाक्या सूत्रितंच—आविश्वदेवंसत्-पतिंनवमेसवितुर्वैश्वस्त्वसाविति ।

सैषाष्टमी—

आविश्वदेवंसत्पतिंसूक्तैरद्यावृणीमहे । सत्यसवंसवितारम् ॥ ७ ॥

आ । विश्वऽदेवम् । सत्ऽपतिम् । सुऽउक्तैः । अद्य । वृणीमहे ।
सत्यऽसवम् । सवितारम् ॥ ७ ॥

विश्वदेवं विश्वेदेवायस्यवशेभवन्ति तंतादृशं यद्विसर्वात्मत्वादिन्द्रंमित्रंवरुणमग्निमाहुरित्या-दिश्रुतेरिदंविश्वरूपत्वाद्वा सत्पतिं सतामनुष्ठातॄणांपालकं सत्यसवं सत्यानुज्ञं सवितारंदेव-मद्यास्मिन्यागदिने सूक्तैर्वृणीमहे संभजामहे ॥ ७ ॥

७. आज हम लोग इस यज्ञ-दिन में, सूक्तों (स्तोत्रों) के द्वारा सर्व-देवस्वरूप, अनुष्ठाताओं के पालक और सत्य शासक या रक्षक सविता देव का संभजन अथवा उपासना करते हैं।

यइमेउभेअहनीपुरएत्यप्रयुच्छन् । स्वाधीर्देवःसविता ॥ ८ ॥

यः । इमे इति । उभे इति । अहनी इति । पुरः । एति ।
अप्रऽयुच्छन् । सुऽआधीः । देवः । सविता ॥ ८ ॥

यःसवितादेवः स्वाधीः शोभनाध्यानः सुकर्मावाप्रमत्त इमे अहनी रात्र्यहनी तयोःपुरः पु-रस्तादप्रयुच्छन्नप्रमाद्यन्नेति गच्छति तंवृणीमहइतिसंबन्धः ॥ ८ ॥

८. जो सविता देव भली भाँति से ध्यान करने के योग्य हैं या सुन्दर कर्मवाले हैं। जो अप्रमत्त होकर दिन और रात के पुरोभाग में गमन करते हैं, उन सविता देव का हम इस यज्ञ-दिन में, सूक्तों के द्वारा संभजन अथवा उपासना करते हैं।

प्रायणीयेयइमाविश्वेतिसवितुर्याज्यासूत्रितंच—यइमाविश्वाजातानीत्युह्यमाणेपृथिवींपा-मनोहसमिति । अश्वमेधेऽश्वमुत्सृज्यानुसवनंसावित्रीष्टिःकार्यातस्यामेषामाध्यन्दिनसवनेपुरोवाक्या सूत्रितंच—यइमाविश्वाजातान्यादेवोयातुसवितासुरत्नइति ।

सैषानवमी—

यइमाविश्वाजातान्याश्रावयतिश्लोकेन । प्रचसुवातिसविता ॥ ९ ॥ २८ ॥

यः । इमा । विश्वा । जातानि । आऽश्रावयति । श्लोकेन ।
प्र । च । सुवाति । सविता ॥ ९ ॥

---

१ ऋ० सं० ५.१.२६ ।

योदेवश्च इमानि विश्वा सर्वाणि भूतानि उत्पन्नान्प्राणिनः जंगमानित्यर्थः आश्रावयति श्लोकेन यशसा आश्रावयति सर्वेप्यस्यस्तुतिंशृण्वन्तीत्यर्थः अथवा गर्जनशब्देन सर्वाणीभान्युत्पन्नानि आश्रावयति वृष्ट्युन्मुखःसन् किंच सविता प्रसुवातिचप्रेरयति तंवृणीमहइत्यर्थः॥ ९ ॥

९. जो सविता देव समस्त उत्पन्न प्राणियों के निकट यश सुनाते हैं अर्थात् सविता देव के यश को सब सुनते हैं, जो सब प्राणियों को प्रेरित करते हैं, उन सविता देव का इस यज्ञ-दिन में हम सूक्तों के द्वारा संभजन अथवा उपासना करते हैं।

अच्छावदेतिदशर्चमेकादशंसूक्तं भौमस्यात्रेरार्षं अत्रेयमनुक्रमणिका—अच्छदशात्रिः पार्जन्यमुपाद्यास्तिस्रोजगत्यः उपान्त्यानुष्टुबिति यत्पर्जन्येत्येषानवम्यनुष्टुप् विश्वस्मादित्याद्यास्तिस्रोजगत्यः शिष्टाःषट्त्रिष्टुभः पर्जन्योदेवता बृहद्विधानेशौनकः अच्छावदेतिसूक्तंवृष्टिकामःप्रयोजयेत् ॥ निराहारःक्लिन्नवासाअचिरेणप्रवर्षति ॥ १ ॥ कुर्यात्पुर्वैवसीनांकीराकानां प्रयाणे ॥ महद्वर्षमवाप्नोतिसूक्तेनाच्छावदेनहि ॥ २ ॥ अनेनसूक्तेनमत्स्यसंवादिरूपस्थेयाः सूत्रितंच—संस्थितायांसर्वादिशाउपतिष्ठेत अच्छावदतवसंगीर्भिराभिरितितिसृभिः प्रत्यृचं सूक्तेनेति ।

अच्छा॑वदत॒वसं॑गी॒र्भिरा॒भिःस्तु॒हिप॒र्जन्यं॒नम॒साविवा॑स ।
कनि॑क्रदद्वृष॒भोजी॒रदा॑नू॒रेतो॑दधा॒त्योष॑धीषु॒गर्भ॑म् ॥ १ ॥

अच्छ॑ । व॒द॒ । त॒वस॑म् । गीः॒ऽभिः । आ॒भिः । स्तु॒हि । प॒र्जन्य॑म् । नम॑सा । आ । वि॒वा॒स॒ । कनि॑क्रदत् । वृ॒ष॒भः । जी॒रऽदा॑नुः । रेतः॑ । द॒धा॒ति॒ । ओष॑धीषु । गर्भ॑म् ॥ १ ॥

हेस्तोतस्तवसं बलवन्तं पर्जन्यं अच्छाभिप्राप्य वद प्रार्थय पर्जन्यशब्दोयास्केनबहुधानिरुक्तः पर्जन्यस्तृपेराद्यन्तविपरीतस्यतर्पयिताजन्यःपरोजेतावाजनयितावाप्रार्जयितावारसानामिति आभिर्गीर्भिःस्तुतिरूपाभिः स्तुहि नमसाअन्नेन हविर्लक्षणेनाविवास सर्वतःपरिचर यः पर्जन्योवृषभोवर्षिता जीरदानुः क्षिप्रदानः कनिक्रदत् गर्जनशब्दंकुर्वन्नोषधीषुगर्भं गर्भस्थानीयंरेतउदकं दधाति स्थापयति तंस्तुहि ॥ १ ॥

१. हे स्तोता, तुम बलवान् पर्जन्य देव के अभिमुखवर्ती होकर उनकी प्रार्थना करो। स्तुतिवचनों से उनका स्तवन करो। हविर्लक्षण अन्न से उनकी परिचर्या करो। जलवर्षक, दानशील, गर्जनकारी पर्जन्य वृष्टिपात-द्वारा ओषधियों को गर्भयुक्त करते हैं।

विवृक्षान्हन्त्युतहन्तिरक्षसोविश्वंबिभायभुवनंमहावधात्।
उतानागाईषतेवृष्ण्यावतोयत्पर्जन्यःस्तनयन्हन्तिदुष्कृतः ॥ २ ॥

वि । वृक्षान् । हन्ति । उत । हन्ति । रक्षसः । विश्वम् । बिभाय ।
भुवनम् । महाऽवधात् । उत । अनागाः । ईषते । वृष्ण्यऽवतः ।
यत् । पर्जन्यः । स्तनयन् । हन्ति । दुःऽकृतः ॥ २ ॥

अयंमंत्रोनिरुक्तेसमाम्नातस्तत्रापदेशावक्ष्यते पर्जन्यःविहन्ति वृक्षान्विहन्तिच रक्षां-
सि सर्वाणिचास्माद्भूतानिबिभ्यति महावधान्महान्वस्यवधोऽप्यनपराधोभीतः पलायते वर्षक-
र्मवतोयत्पर्जन्यस्तनयन्हन्ति दुष्कृतः पापकृतइति ॥ २ ॥

२. पर्जन्य वृक्षों को नष्ट करते हैं, राक्षसों का वध करते हैं और महान् वध-द्वारा समस्त भुवन को भय प्रदर्शित करते हैं। गरजनेवाले पर्जन्य पापियों का संहार करते हैं; अतएव निरपराधी भी वर्षण करनेवाले पर्जन्य के निकट से भीत होकर पलायमान हो जाते हैं।

रथीवकशयाश्वाँअभिक्षिपन्नाविर्दूतान्कृणुतेवर्ष्याँ३अह।
दूरात्सिंहस्यस्तनथाउदीरतेयत्पर्जन्यःकृणुतेवर्ष्यं१नभः ॥ ३ ॥

रथीऽइव । कशया । अश्वान् । अभिऽक्षिपन् । आविः । दूतान् ।
कृणुते । वर्ष्यान् । अह । दूरात् । सिंहस्य । स्तनथाः । उत् ।
ईरते । यत् । पर्जन्यः । कृणुते । वर्ष्यम् । नभः ॥ ३ ॥

रथीव रथस्वामीव यथा कशयाश्वानभिक्षिपन् दूतान्भटानाविष्करोतितद्वदेषपर्ज-
न्योपि कशयाश्वान्मेघान् अभिक्षिपन् अभिप्रेरयन् वर्ष्यान् वर्षकानुदूतान् दूतवद्गतिप्रेरकान्
मेघान् मरुतोवा आविष्कृणुते प्रकटयति अहइतिपूरणः पर्यंतमिति सिंहस्य सहतेर्हिंसेर्वाऽय-
स्कर्मणःसिंहशब्दः अवर्षणेनाभिभवितुः शब्दयितुर्मेघस्य स्तनथाः गर्जनशब्दाः दूरादुदीर-
ते उद्गच्छन्ति कदा यत्यदापर्जन्योनभोन्तरिक्षं वर्ष्यं वर्षेणयुक्तं कृणुते करोति तदा ॥ ३ ॥

३. रथी जिस प्रकार से कशाघात-द्वारा अश्वों को उत्तेजित करके योद्धाओं को आविष्कृत करते हैं, उसी प्रकार पर्जन्य भी मेघों को प्रेरित करके वारिवर्षक मेघों को प्रकटित करते हैं। जब तक पर्जन्य जलद-समूह को अन्तरिक्ष में व्याप्त करते हैं, तब तक सिंह की तरह गरजनेवाले मेघ का शब्द दूर में ही उत्पन्न होता है।

प्रवातावान्तीतिचतुर्थीपर्जन्यस्यचरोर्याज्या सूत्रितंच—प्रवातावान्तिपतयन्तिविद्युतइत्य-
ग्नयेपवमानीनिविदसाठस्तु ।

---

१ नि० १०. ११.

अथचतुर्थी—

प्रवाताव्वान्तिपतयन्तिविद्युतउदोषधीर्जिहतेपिन्वतेस्वः ।
इराविश्वस्मैभुवनायजायतेयत्पर्जन्यःपृथिवींरेतसावति ॥ ४ ॥

प्र । वाताः । वान्ति । पतयन्ति । विऽद्युतः । उत् । ओषधीः ।
जिहते । पिन्वते । स्वऽरितिस्वः । इरा । विश्वस्मै । भुवनाय ।
जायते । यत् । पर्जन्यः । पृथिवीम् । रेतसा । अवति ॥ ४ ॥

वाताःप्रवान्ति वाताबृष्ट्यर्थंपतयन्ति गच्छन्ति समन्तात्संचरन्ति विद्युतओषधीरोषधय-उज्जिहते उद्गच्छन्ति प्रवर्धन्ते स्वरन्तरिक्षंपिन्वते क्षरति इराभूमिर्विश्वस्मैसर्वस्मै भुवनाय सर्व-जगद्धिताय जायते समर्थाभवति कदैवमिति यद्यदापर्जन्योदेवः पृथिवीं रेतसोदकेनावतिरक्षति अभिगच्छतिवा तदैवंभवति ॥ ४ ॥

४. जब तक पर्जन्य वृष्टि-द्वारा पृथिवी की रक्षा करते हैं, तब तक वृष्टि के लिए हवा बहती रहती है, चारों तरफ़ बिजलियाँ चमकती रहती हैं, ओषधियाँ बढ़ती रहती हैं, अन्तरिक्ष स्रवित होता रहता है और सम्पूर्ण भुवन की हितसाधना में पृथिवी समर्थ होती रहती है।

यस्यव्रतेपृथिवीनन्नमीतियस्यव्रतेशफवज्जर्भुरीति ।
यस्यव्रतओषधीर्विश्वरूपाःसनःपर्जन्यमहिशर्मयच्छ ॥ ५ ॥

यस्य । व्रते । पृथिवी । नन्नमीति । यस्य । व्रते । शफऽवत् ।
जर्भुरीति । यस्य । व्रते । ओषधीः । विश्वऽरूपाः । सः । नः ।
पर्जन्य । महि । शर्म । यच्छ ॥ ५ ॥ २७ ॥

यस्यपर्जन्यस्य व्रते कर्मणि पृथिवीनन्नमीति अत्यर्थंनमति सर्वेषामधोभवति यस्यव्रते शफवत् पादोपेतंगवादिकं जर्भुरीति भ्रियते पुष्यते गच्छतीतिवा यस्यव्रते कर्मण्योषधीरोष-ध्योविश्वरूपानानारूपाभवन्ति हेपर्जन्य सपूर्वोक्तस्त्वं नोस्मभ्यं महिशर्म महत्सुखं यच्छ प्रयच्छ ॥ ५ ॥

५. हे पर्जन्य, तुम्हारे ही कर्म से पृथिवी अवनत होती हैं, तुम्हारे ही कर्म से पाद-युक्त या खुरविशिष्ट पशुसमूह पुष्ट होते हैं या गमन करते हैं। तुम्हारे ही कर्म से ओषधियाँ विविध वर्ण धारण करती हैं। तुम हम लोगों को महान् सुख प्रदान करो।

दिवोनोवृष्टिंमरुतोररीध्वंप्रपिन्वतवृष्णोअश्वस्यधाराः ।
अर्वाङेतेनस्तनयित्नुनेह्यपोनिषिञ्चन्नसुरःपितानः ॥ ६ ॥

दिवः । नः । वृष्टिम् । मरुतः । ररीध्वम् । प्र । पिन्वत । वृष्णः ।
अश्वस्य । धाराः । अर्वाङ् । एतेन । स्तनयित्नुना । आ । इहि ।
अपः । निऽसिञ्चन् । असुरः । पिता । नः ॥ ६ ॥

हेमरुतोयूयं दिवोन्तरिक्षसकाशात् नोस्मदर्थं वृष्टिं ररीध्वं दत्त वृष्णोवर्षकस्याश्वस्य व्यापकस्यमेघस्य संबन्धिन्योधाराउदकधाराः प्रपिन्वत प्रक्षरत हेपर्जन्य त्वमेतेन स्तनयित्नुना गर्जतामेघेन सहार्वागस्मदभिमुखमेहि आगच्छ किंकुर्वन् अपोवारिणिनिषिंचन् असुरोसुरः उदकानांनिरसिताप्रेरक नोस्माकं पितापालकश्च ॥ ६ ॥

६. हे मरुतो, तुम लोग अन्तरिक्ष से हम लोगों के लिए वृष्टि प्रदान करो। वर्षणकारी और सर्वव्यापी मेघ की उदक धारा को क्षरित करो (वर्साओ)। हे पर्जन्य, तुम जलसेचन करके गर्जनशील मेघ के साथ हम लोगों के अभिमुख आगमन करो। तुम वारिवर्द्धक और हम लोगों के पालक हो।

अभिक्रन्दस्तनयगर्भमाधाउदन्वतापरिदीयारथेन ।
दृतिंसुकर्षविषितंन्यञ्चंसमाभवन्तूद्वतोनिपादाः ॥ ७ ॥

अभि । क्रन्द । स्तनय । गर्भम् । आ । धाः । उदन्ऽवता ।
परि । दीय । रथेन । दृतिम् । सु । कर्ष । विऽसितम् । न्यञ्चम् ।
समाः । भवन्तु । उत्ऽवतः । निऽपादाः ॥ ७ ॥

अभिभूम्यभिमुखं क्रन्द शब्दय तदेवपुनरुच्यतेवाक्यार्थं स्तनय गर्भं गर्भं गर्भस्थानीय- मुदकमोषधीष्वाधाः आधेहि तदर्थमुदन्वता उदकवतारथेन परिदीय परितोगच्छ दृतिं दृतिव- दुदकधारकं मेघं विषितं सु सुष्ठु कर्ष आकर्षवृष्ट्यर्थं यद्वा विषितं विमुक्तबंधनं तंकर्षस्व देशेन तंचर्म न्यंचं न्यक्ऽधोमुखं विधेय उद्वतः ऊर्ध्ववन्तः उन्नतप्रदेशाः निपादाः न्यग्भूत- पादाः निकृष्टपादावा निम्नोन्नतप्रदेशाः समाएकस्थाभवन्तु उदकपूर्णाभवन्त्वित्यर्थः ॥ ७ ॥

७. पृथिवी के ऊपर तुम शब्द करो—गर्जन करो, उदक द्वारा ओषधियों को गर्भ-धारण कराओ, वारिपूर्ण रथ-द्वारा अन्तरिक्ष में परिभ्रमण करो, उदकधारक मेघ को वृष्टि के लिए आकृष्ट करो या विमुक्तबन्धन करो, उस बन्धन को अधोमुख करो, उन्नत और निम्नतम प्रदेश को समतल करो। अर्थात् सब उदकपूर्ण हो।

महान्तंकोशमुदचानिषिञ्चस्यन्दन्तांकुल्याविषिताःपुरस्तात् ।
घृतेनद्यावापृथिवीव्युन्धिसुप्रपाणंभवत्वघ्न्याभ्यः ॥ ८ ॥

महान्तम् । कोशम् । उत् । अच । नि । सिञ्च । स्यन्दन्ताम् ।

कुल्याः । विऽसिताः । पुरस्तात् । घृतेन । द्यावापृथिवी इति । वि ।
उन्धि । सुऽप्रपानम् । भवतु । अघ्न्याभ्यः ॥ ८ ॥

हेपर्जन्य त्वं महान्तं प्रभूतं कोशं कोशस्थानीयंमेघं उत्क्षिपमुदच उदञ्च उदकमयया द-याकला निषिञ्च नीचैःक्षारय कुल्यानद्योविषिताविमुक्ताःसत्यः स्यन्दन्तां प्रवहन्तु पुरस्तात्-प्राङ्मुखं प्रायेण नद्यः प्राच्यः स्यन्दन्ते घृतेनोदकेन द्यावापृथिवी दिवंपृथिवींच व्युन्धि क्लेदयतथिके अघ्न्याभ्योगोभ्यः सुप्रपानं सुष्ठु प्रकर्षेण पातव्यमुदकं भवतु ॥ ८ ॥

८. हे पर्जन्य, तुम कोशस्थानीय (जल-भाण्डार) महान् मेघ को ऊर्ध्व भाग में उत्तोलित करो एवम् वहाँ से उसे नीचे की ओर क्षारित करो अर्थात् वारिवर्षण कराओ। अप्रतिहत वेगशालिनी नदियाँ पूर्वाभिमुख या पुरोभाग में प्रवाहित हों। जल-द्वारा द्यावा-पृथिवी को क्लिन्न (आर्द्र) करो। गौओं के लिए पानयोग्य सुन्दर जल प्रचुर मात्रा में हो।

यत्पर्जन्यकनिक्रदत्स्तनयन्हंसिदुष्कृतः ।
प्रतीदंविश्वंमोदतेयत्किंचपृथिव्यामधि ॥ ९ ॥

यत् । पर्जन्य । कनिक्रदत् । स्तनयन् । हंसि । दुःऽकृतः । प्रति ।
इदम् । विश्वम् । मोदते । यत् । किम् । च । पृथिव्याम् । अधि ॥ ९ ॥

हेपर्जन्य यदा त्वं कनिक्रदत्पर्यन्तंशब्दयन् स्तनयन् दुष्कृतः पापकृतोमेघान्हंसि वि-दारयसि तदानीमिदं विश्वं जगत्प्रतिमोदते विश्वंविशेष्यते यत्किंच पृथिव्यामधिभूम्याम-धिष्ठितं चराचरात्मकं तदिदंविश्वं मोदते हृष्यति वृष्टेःसर्वंजगत्प्रीतिकारणत्वंप्रसिद्धम् ॥ ९ ॥

९. हे पर्जन्य, जब तुम गम्भीर गर्जन करके पापिष्ठ मेघों को विदीर्ण करते हो, तब यह सम्पूर्ण विश्व और भूमि में अधिष्ठित चराचरात्मक पदार्थ हृष्ट होते हैं अर्थात् वृष्टि होने से सम्पूर्ण जगत् प्रसन्न होता है।

अवर्षीर्वर्षमुदुषूगृभायाकर्धन्वान्यत्येतवाउ ।
अजीजनओषधीर्भोजनायकमुतप्रजाभ्योविदोमनीषाम् ॥ १० ॥ २८ ॥

अवर्षीः । वर्षम् । उत् । ऊँ इति । सु । गृभाय । अकः । धन्वानि ।
अतिऽएतवै । ऊँ इति । अजीजनः । ओषधीः । भोजनाय । कम् ।
उत । प्रऽजाभ्यः । अविदः । मनीषाम् ॥ १० ॥ २८ ॥

इयमतिवृष्टिनिमोचनी हेपर्जन्यत्वमवर्षीर्वृष्टवानसि वर्षमुदुषूगृभाय उदुत्कर्षं सु सुष्ठु गृभाय गृ-हाण परिहरेत्यर्थः धन्वानि निरुदकप्रदेशानकःअकरः कृतवानसि किमर्थं अत्येतवाउ अतिक्र-मणमनु ओषधीरजीजनः उदपादयः किमर्थं भोजनाय प्राणिनां भोगाय वा कमित्यर्थं पूरणः अपिच प्रजाभ्यःसकाशात् मनीषां स्तुतिमविदः प्राप्तवानसि ॥ १० ॥

॥ इतिचतुर्थस्यचतुर्थेऽष्टाविंशोवर्गः ॥ २८ ॥

---

१ नि० १. १०. ।

१०. हे पर्जन्य, तुमने वृष्टि की है। अभी वृष्टि संहारण करो। तुमने मरुभूमियों को सुगम्य बनाने के लिए जलयुक्त किया है। मनुष्यों के भोग के लिए ओषधियों को उत्पन्न किया है। प्रजाओं के समीप से तुमने स्तुतियाँ प्राप्त की हैं।

बळित्थेति तृचात्मकं द्वादशं सूक्तं भौमस्यात्रेरार्षं पृथिवीदेवताकमानुष्टुभं अनुक्रान्तं च— बळित्था तृचं पार्थिवमानुष्टुभमिति सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः आद्या देवानां हविःषु पृथिव्या अनुवाक्या बळित्था पर्वतानां द्यावा चिद्वा वनस्पतीनिति हि सूत्रितं। भूमिस्तोमेऽस्येषामन्त्वीयस्य सूक्तस्यानु-शंसः।

बळित्था पर्वतानां खिद्रं बिभर्षि पृथिवि।
प्र या भूमिं प्रवत्वति मह्ना जिनोषि महिनि ॥ १ ॥

बट्। इत्था। पर्वतानाम्। खिद्रम्। बिभर्षि। पृथिवि। प्र। या।
भूमिम्। प्रवत्वति। मह्ना। जिनोषि। महिनि ॥ १ ॥

हित्वा पृथिवी एषा मध्यस्थानदेवतापि न। मध्यस्थानदेवतोक्ता सा च संबोध्यते॥ हे पृ-थिवि विप्रथनवति मध्यस्थानदेवतैषं इत्याहत्यं अत्र अनुमान्तरिक्षे या बट् सत्यं पर्वतानां मे-घानां वा खिद्रं खेदनं भेदनं बिभर्षि धारयसि हे महिनि महति हे प्रवत्वति प्रकर्षवति प्रवणोदक-विधायावतं भूमिं प्रत्यक्षां पृथिवीं मह्ना महत्वेन महतोदकेन वा प्रजिनोषि प्रकर्षेण प्रीणयसि ॥१॥

१. हे पृथिवी (हे मध्य स्थान की देवी), तुम यहाँ अन्तरिक्ष में पर्वतों या मेघों के भेदन को धारण करती हो। तुम बलशालिनी और श्रेष्ठ हो; क्योंकि तुम माहात्म्य-द्वारा पृथिवी को प्रसन्न करती हो।

स्तोमासस्त्वा विचारिणि प्रति ष्टोभन्त्यक्तुभिः।
प्र या वाजं न हेषन्तं पेरुमस्यस्यर्जुनि ॥ २ ॥

स्तोमासः। त्वा। विऽचारिणि। प्रति। स्तोभन्ति। अक्तुऽभिः।
प्र। या। वाजम्। न। हेषन्तम्। पेरुम्। अस्यसि। अर्जुनि ॥ २ ॥

हे विचारिणि विविधं चरणशीले पृथिवि देवि त्वां स्तोमासः स्तोतारः अक्तुभिर्गमन-शीलैः स्तोत्रैः प्रतिष्टोभन्ति अभिष्टुवन्ति किंच या त्वं हेषन्तं शब्दायमानं वाजं न अश्वमिव उदकं पेरुं पूरकं मेघं प्रास्यसि प्रक्षिपसि हे अर्जुनि शुभ्रवर्णे गमनशीले वा ॥ २ ॥

२. हे विविध प्रकार से गमन करनेवाली पृथिवी देवी, स्तोता लोग गमनशील स्तोत्रों-द्वारा तुम्हारा स्तवन करते हैं। हे अर्जुनी (शुभ्रवर्णे या गमनशीले) तुम शब्द करनेवाले अश्व की तरह जलपूर्ण मेघ को प्रक्षिप्त करते हो।

देवानां हविः पुष्टा चिदिति पृथिव्या आत्मा एवैष भूमिः स्तोमैर्निष्केवल्ये वत्प्रभुलीया स- मंतु पूर्वमेवोदाहार्यं ।

दृ॒ळ्हा चि॒द्या वन॒स्पती॑न्क्ष्म॒या दर्ध॑र्ष्योज॑सा ।
यत्ते॑ अ॒भ्रस्य॑ वि॒द्युतो॑ दि॒वो वर्ष॑न्ति वृ॒ष्टयः॑ ॥ ३ ॥ २९ ॥

दृ॒ळ्हा । चि॒त् । या । वन॒स्पती॑न् । क्ष्म॒या । दर्ध॑र्षि । ओज॑सा ।
यत् । ते॒ । अ॒भ्रस्य॑ । वि॒ऽद्युतः॑ । दि॒वः । वर्ष॑न्ति । वृ॒ष्टयः॑ ॥३॥२९॥

हे पृथिवि यात्वं दृळ्हाचित् सुपांसुलुगिति तृतीयाया आकारः दृढया क्ष्मया भूम्या सह वनस्पतीन् वृक्षान् ओजसा बलेन दर्धर्षि धारयसि अथवा दृढेति विधेयविशेषणं वनस्पतीन् दृढान्कृत्वा धारयसीत्यर्थः यत् यस्यास्ते तवसंबंधिनो वृष्टयो वर्षकामेघाः विद्युतो विद्योतमानात् अभ्रस्य पंचम्यर्थे षष्ठी अभ्राद्व्याप्तात् दिवोन्तरिक्षादादित्याद्वा वर्षन्ति अथवा यद्यस्यास्ते तवाभ्रस्य मेघस्य वृष्टयः उदकसंघाताः विद्युतो विद्योतमानाया दिवः सकाशाद्वर्षन्ति पतन्ति ॥३॥

३. हे पृथिवी, जब की विद्योतमान अन्तरिक्ष से तुम्हारे सम्बन्धी मेघ वृष्टि पातित करते हैं, तब तुम दृढ़ भूमि के साथ वनस्पतियों को धारण करती हो अथवा वनस्पतियों को दृढ़ करके धारण करती हो।

॥ इति चतुर्थस्य चतुर्थे एकोनत्रिंशो वर्गः ॥ २९ ॥

प्र सम्राज इत्यष्टर्चं षष्ठं सूक्तं आत्रेयं त्रैष्टुभं वारुणं अनुक्रम्यते च—प्र सम्राजेऽष्टौ वारुणमिति । विनियोगो लैंगिकः ।

प्र स॒म्राजे॑ बृ॒हद॑र्चा गभी॒रं ब्रह्म॑ प्रि॒यं वरु॑णाय श्रु॒ताय॑ ।
वि यो ज॒घान॑ शमि॒तेव॒ चर्मो॑प॒स्तिरे॑ पृथि॒वीं सूर्या॑य ॥ १ ॥

प्र । स॒म्ऽराजे॑ । बृ॒हत् । अ॒र्च॒ । ग॒भी॒रम् । ब्रह्म॑ । प्रि॒यम् । वरु॑णाय । श्रु॒ताय॑ । वि । यः । ज॒घान॑ । श॒मि॒ताऽइ॑व । चर्म॑ । उ॒प॒ऽस्तिरे॑ । पृ॒थि॒वीम् । सूर्या॑य ॥ १ ॥

अत्रिः स्तोतात्मानं संबोध्य ब्रवीति हे अत्रे त्वं सम्राजे सम्यग्राजमानायेश्वराय श्रुताय सर्वत्र प्रथमानाय वरुणाय उपद्रवस्य निवारकाय अनावृष्ट्यादिनिवारकाय एतन्नामकाय देवाय बृहत्प्रभूतं गभीरं दुरवगाहं महार्थोपेतं प्रियं प्रियभूतं ब्रह्म स्तोत्ररूपं कर्म प्रार्च प्रार्चय प्रो- च्चारयेत्यर्थः यो वरुणः शमितेव चर्म शमिता पशुविशसनकर्ता यथोपस्तरणाय चर्म हन्ति

यथा पृथिवीं विस्तीर्णमन्तरिक्षं तृतीयस्यामितो भूमिरिति श्रुतेरन्तरिक्षस्यापि पृथिवीशब्दवाच्यत्वं तद्वत् सूर्यस्य उपस्तिरे आस्तरणाय विशमान विस्तारयामास विस्तृतं हि व्यवहारयोग्यं भवति तस्माद्व्यवहारायान्तरिक्षं विस्तारितवान् तदर्हाय वरुणाय प्रकर्षेण स्तुतिम् ॥ १ ॥

१. हे अग्नि, तुम भली भाँति से राजमान, सर्वत्र विश्रुत (प्रसिद्ध) और उपद्रवों के निवारक वरुण देव के लिए प्रभूत, दुरवगाह (बहुत अर्थ से युक्त) और प्रिय स्तोत्र का उच्चारण करो। पशु-हन्ता जिस प्रकार से निहत पशुओं के चर्म को विस्तृत करता है, उसी प्रकार वे सूर्य के आस्तरणार्थ अन्तरिक्ष को विस्तारित करते हैं।

वनेषु व्य१न्तरिक्षं ततान वाजमर्वत्सु पय उस्रियासु ।
हृत्सु क्रतुं वरुणो अप्स्व१ग्निं दिवि सूर्यमदधात्सोममद्रौ ॥ २ ॥

वनेषु । वि । अन्तरिक्षम् । ततान । वाजम् । अर्वत्ऽसु । पयः । उस्रियासु । हृत्ऽसु । क्रतुम् । वरुणः । अप्ऽसु । अग्निम् । दिवि । सूर्यम् । अदधात् । सोमम् । अद्रौ ॥ २ ॥

अयं वरुणो वनेषु वृक्षाग्रेषु अन्तरिक्षं विततान विस्तारितवान् यथा वायुरनेकं वनेषु हीदं वृक्षाग्रेष्वन्तरिक्षं विततं तस्माद्वनेषु अन्तरिक्षं ततानेति वाजं बलमर्वत्सु अश्वेषु ततान पयः क्षीरमुस्रियासु गोषु उस्रियेति गोनाम उस्राविणोऽस्यां भोगा इति वा हृत्सु हृदयेषु क्रतुं कर्मसंकल्पं यद्धि मनसाध्यायति तत्कर्मणा करोति अप्सूदकेष्वग्निं वैद्युतं और्वं वा सर्वत्र विततानेति संबन्धः किंच दिवि द्युलोके सूर्यमदधात् स्थापितवान् सोमं चाद्रौ पर्वते अदधात् ॥ २ ॥

२. वरुणदेव वृक्षों के उपरिभाग में अन्तरिक्ष को विस्तारित करते हैं। अश्वों में बल, गौओं में दुग्ध और हृदय में संकल्प विस्तारित करते हैं। वे जल में अग्नि, अन्तरिक्ष में सूर्य और पर्वतों पर सोमलता स्थापित करते हैं।

नीचीनबारं वरुणः कवन्धं प्र ससर्ज रोदसी अन्तरिक्षम् ।
तेन विश्वस्य भुवनस्य राजा यवं न वृष्टिर्व्युनत्ति भूम ॥ ३ ॥

नीचीनऽबारम् । वरुणः । कवन्धम् । प्र । ससर्ज । रोदसी इति । अन्तरिक्षम् । तेन । विश्वस्य । भुवनस्य । राजा । यवम् । न । वृष्टिः । वि । उनत्ति । भूम ॥ ३ ॥

नीचीनबारं अधोमुखबिलं प्रसरणं ... कवन्धं कवनमुदकं तद्धीयतेऽस्मिन्निति कवन्धो मेघः तं प्रवाकरोत् अथवा कवन्धमुदकं तदुदकं नीचीनबारं नीचीननिर्गमनबिलं प्रकार

---

१ तै० सं० १. २. ८. १ । २ का० सं० ३. ६. १४.।

मेघं विदार्यौदकमधोमुखं चकारेत्यर्थः किमर्थमित्युच्यते रोदसी द्यावापृथिव्यौ अन्तरिक्षं च प्रति लोकत्रयहितायेत्यर्थः तेनोदकेन विश्वस्य सर्वस्य भुवनस्य भूतजातस्य राजा स्वामी वरुणो भूम भूमिं व्युनत्ति क्लेदयति वृष्टिः सेक्ता पुमान् यवं न यवमिव यवान्यथा यथा प्ररोहाय सर्वं समस्तार्यं विवृणोति एवं भूमिं सर्वमोनत्ति अथवा वृष्टिर्वरुण इति संबन्धः वर्षकः पर्जन्य इत्यर्थः अस्मिन्पक्षे यवं पुरुषा इवेति पुरुषशब्दोऽध्याहार्यः नीचीनबारं वरुणः कबन्धमित्यादि निरुक्तं द्रष्टव्यम् ॥ ३ ॥

३. वरुणदेव स्वर्ग, पृथिवी और अन्तरिक्ष के हित के लिए मेघ के निम्न-भाग को सछिद्र करते हैं। वृष्टि जिस प्रकार से यव आदि शस्य को सिक्त करती है, उसी प्रकार अखिल भुवन के अधिपति वरुणदेव समग्र भूमि को आर्द्र करते हैं।

उनत्ति भूमिं पृथिवीमुत द्यां यदा दुग्धं वरुणो वष्ट्यादित्।
समभ्रेण वसत पर्वतासस्तविषीयन्तः श्रथयन्त वीराः ॥ ४ ॥

उनत्ति । भूमिम् । पृथिवीम् । उत । द्याम् । यदा । दुग्धम् ।
वरुणः । वष्टि । आत् । इत् । सम् । अभ्रेण । वसत । पर्वतासः ।
तविषीऽयन्तः । श्रथयन्त । वीराः ॥ ४ ॥

वरुणो भूमिं पृथिवीं प्रथितमन्तरिक्षं अन्तरिक्षस्यापि पृथिवीशब्दवाच्यत्वं पूर्वमुक्तं उतापि च द्यां द्युलोकं उनत्ति क्लेदयति यदायं दुग्धं उदकपूर्णं वष्टि कामयते अथवा दुग्धमुदकं तेन कार्यमोषध्यादिकं दुग्धमुच्यते ओषध्यादयः प्रवर्धन्तामिति यदा कामयते आदित् अनन्तरमे-व तदेव समाच्छादयन्ति के पर्वतासः पर्वतवन्तोऽद्रयः केन अभ्रेण मेघेन किंच तविषीयन्तो बल-मिच्छन्तो वीरा विशेषेण वृष्टेः प्रेरयितारो मरुतः श्रथयन्त श्रथयन्ति मेघान् ॥ ४ ॥

४. वरुणदेव जब वृष्टिरूप दुग्ध की कामना करते हैं, तब वे पृथिवी, अन्तरिक्ष और स्वर्ग को आर्द्र करते हैं। अनन्तर पर्वतसमूह वारिदों के द्वारा शिखरों को आवृत करते हैं। मरुद्गण अपने बल से उल्लसित होकर मेघों को शिथिल करते हैं।

इमामू ष्वासुरस्य श्रुतस्य महीं मायां वरुणस्य प्र वोचम्।
मानेनेव तस्थिवाँ अन्तरिक्षे वि यो ममे पृथिवीं सूर्येण ॥ ५ ॥ ३० ॥

इमाम् । ऊँ इति । सु । आसुरस्य । श्रुतस्य । महीम् । मायाम् ।
वरुणस्य । प्र । वोचम् । मानेनऽइव । तस्थिऽवान् । अन्तरिक्षे । वि ।
यः । ममे । पृथिवीम् । सूर्येण ॥ ५ ॥ ३० ॥

---

१ नि० १०. ४.

आसुरस्य असुरसंबन्धिनः असुराणामस्य च वध्यघातकभावः संबन्धः असुरहन्तुरित्यर्थः अथवा असुरो मेघः प्राणदानात्तत्संबन्धिनः श्रुतस्य विश्रुतस्य महीं महतीं इमां मायां प्रज्ञां प्रवोचं प्रब्रवीमि कैषा मायेति सोच्यते यो वरुणोऽन्तरिक्षे तस्थिवान् तिष्ठन् मानेनेव दण्डेनेव सूर्येण पृथिवीमन्तरिक्षं विममे परिच्छिनत्ति तस्यैषा माया ॥ ५ ॥

५. हम प्रसिद्ध असुरहन्ता वरुणदेव की इस महती प्रज्ञा की घोषणा करते हैं। जो वरुणदेव अन्तरिक्ष में अवस्थित होकर मानदण्ड की तरह सूर्य-द्वारा पृथिवी और अन्तरिक्ष को परिच्छिन्न करते हैं।

॥ इति चतुर्थस्य चतुर्थे त्रिंशो वर्गः ॥ ३० ॥

इमामू नु कवितमस्य मायां महीं देवस्य नकिरा दधर्ष ।
एकं यदुद्ना न पृणन्त्येनीरासिञ्चन्तीरवनयः समुद्रम् ॥ ६ ॥

इमाम् । ऊँ इति । नु । कविऽतमस्य । मायाम् । महीम् । देवस्य । नकिः । आ । दधर्ष । एकम् । यत् । उद्ना । न । पृणन्ति । एनीः । आऽसिञ्चन्तीः । अवनयः । समुद्रम् ॥ ६ ॥

कवितमस्य प्रकृष्टप्रज्ञस्य देवस्य द्योतमानस्य स्तुत्यस्य वा वरुणस्येमां सर्वप्रसिद्धां महीं महतीं मायां प्रज्ञां नकिर्नैव आदधर्ष नहिनस्ति कश्चिदपि कान्तिविपूरणो यद्यस्मादेकं समुद्रं उद्ना उदकेन न पृणन्ति न पूरयन्ति काः एनीः एन्यः शुभ्राः गमनशीला वा आसिञ्चन्तीः उदकमासिञ्चन्त्यः अवनयो नद्यः बह्व्यो नद्यः सर्वदोदकेन पूरयन्त्योऽपि नैकमपि समुद्रं पूरयन्तीति एतद्वरुणस्य महत्कर्मेति अथान्तरिक्षविस्तारादिसमुद्रापूरणपर्यन्तं कर्म परमेश्वरस्यैवोचितं न वरुणस्येति न बाध्यं तस्य वरुणादिरूपावस्थानात् एवमन्यत्राप्यभिमतिः ॥ ६ ॥

६. प्रकृष्ट ज्ञानसम्पन्न और द्युतिमान् वरुणदेव की सर्वप्रसिद्ध महती प्रज्ञा की हिंसा (खण्डन) कोई नहीं कर सकता है। जल-सेचनकारिणी शुभ्र नदियाँ वारि-द्वारा एकमात्र समुद्र को भी पूर्ण नहीं कर सकती हैं। यह वरुण का महान कर्म है।

अर्यम्यं वरुण मित्र्यं वा सखायं वा सदमिद्भ्रातरं वा ।
वेशं वा नित्यं वरुणारणं वा यत्सीमागश्चकृमा शिश्रथस्तत् ॥ ७ ॥

अर्यम्यम् । वरुण । मित्र्यम् । वा । सखायम् । वा । सदम् । इत् । भ्रातरम् । वा । वेशम् । वा । नित्यम् । वरुण । अरणम् । वा । यत् । सीम् । आगः । चकृम । शिश्रथः । तत् ॥ ७ ॥

हे वरुण अर्यम्यं अर्यमैवार्यम्यः स्वार्थिको यत् अर्यैर्दिदंरूपं मयाचारमित्यर्थः अथवा इन्द्र-
ज्यमनाचयातीति अर्यमा गुरुः तं वा अथवा मित्र्यं मित्रमिवाभेद्यं मित्रमेव मित्र्यः स्वार्थिको यत्

अनुरकमित्यर्थः वाअथवा सखायं समानस्थानं सदमित् सर्वदैव भावरंवा नित्यं निरन्तरं वेशं निकटनिकेतनवर्तिनंवा अरणंवा अशब्दमित्यर्थः अथवा रणमदातारंवा नित्यंनिरन्तरं एवात्मीयस्त्वीं यदेवदागोपराधं चकृम वश्चिश्नथोस्तयोविनाशय ॥ ७ ॥

७. हे वरुण, यदि हम लोग कभी किसी दाता, मित्र, वयस्य, भ्राता, पड़ोसी अथवा मूक के प्रति कोई अपराध करें, तो उन अपराधों का विनाश करो।

कि॒त॒वासो॒यद्रि॑रि॒पुर्न॒दी॒वि॒यद्वा॑घा॒स॒त्यमु॒तयंनवि॒द्म ।
सर्वा॒ताविष्यं॑शिथि॒रेव॑दे॒वाध॑तेस्या॒मवरुणप्रि॒यासः॑ ॥ ८ ॥ ३१ ॥

कि॒त॒वासः॑ । यत् । रि॒रि॒पुः । न । दी॒वि । यत् । वा॒ । घ॒ । स॒त्यम् । उ॒त । यत् । न । वि॒द्म । सर्वा॑ । ता । वि । स्य॒ । शि॒थि॒राऽइ॑व । दे॒व । अध॑ । ते॒ । स्या॒म॒ । व॒रु॒ण॒ । प्रि॒यासः॑ ॥ ८ ॥ ३१ ॥

कितवासः कितवाघूर्तकृतः कितवास्ति सर्वं मयाजितमिति वदतीति कितवः नदीवि नदेवने द्यूते यथायद्रिरिपुः लेपयन्ति पापमारोपयन्ति यदस्माद्व द्वेषारोपयति त्वमेवतत्पापमकरोरिस्याक्षिपन्ति अथ पुरस्ताद्पवारोपिनकारउपमार्थीयः वा अथवा घेतिपूरणः यत्पापंसत्यं आरोपमन्तरेणकृतवन्तःस्म उत अपिच यत्कर्तपापं नविद्म नजानीमः ता तानि सर्वा सर्वाणि शिथिरेव शिथिलानीव शिथिलबन्धनानिफलानीव विष्य मोचय स्यतिरुपसृष्टोविमोचने हे देव अध अनन्तरं ते तव प्रियासः प्रियाः स्याम भवेम ॥ ८ ॥

८. हे वरुणदेव, द्यूतक्रीड़ा-द्वारा प्रवञ्चनाकारी पाशक्रीड़क की तरह यदि हम लोग ज्ञानपूर्वक या अज्ञानपूर्वक कोई अपराध करें, तो तुम शिथिल बन्धन की तरह उन्हें मुक्त करो। हे देव, अनन्तर हम तुम्हारे प्रियपात्र हों।

॥ इतिचतुर्थस्यचतुर्थेएकत्रिंशोवर्गः ॥ ३१ ॥

इन्द्राग्नीयमितिषळृचंचतुर्दशंसूक्तं अत्रेरार्षमानुष्टुभमैन्द्राग्नं षष्ठीविराट्पूर्वा आद्येदशकावष्टकास्त्रयइतिपरिभाषितत्वात् तथाचानुक्रान्तम्—इन्द्राग्नीषळैन्द्राग्नमानुष्टुभंविराट्पूर्वान्त्यमिति विनियोगोलैंगिकः।

तत्रप्रथमा—

इन्द्रा॑ग्नी॒यमव॑थउ॒भावाजे॑षु॒मर्त्य॑म् ।
दृ॒ळ्हाचि॒त्सप्रभे॑दतिद्यु॒म्नावाणी॑रिवत्रि॒तः ॥ १ ॥

इन्द्रा॑ग्नी॒ इति॑ । यम् । अव॑थः । उ॒भा । वाजे॑षु । मर्त्य॑म् । दृ॒ळ्हा । चि॒त् । सः । प्र । भे॒द॒ति॒ । द्यु॒म्ना । वाणीः॑ऽइव । त्रि॒तः ॥ १ ॥

हे इन्द्राग्नी उभा उभौ परस्पराविमुक्तौ युवां यं मर्त्यमवथः रक्षथः वाजेषु संग्रामेषु स मर्त्यो दृळ्हा चित् दृढान्यपि द्युम्ना द्योतमानानि धनानि शत्रुसम्बन्धीनि प्रभेदति प्रकर्षेण भिनत्ति त्रितऋषिर्वाणीरिव प्रतिवादिवाक्यानीव अथवा त्रिषु स्थानेषु वर्तमानोऽग्निः शत्रूणां वाक्यानीव ॥ १ ॥

१. हे इन्द्र और अग्नि, तुम दोनों संग्राम में मर्त्य की रक्षा करो। वे शत्रु-सम्बन्धी द्युतिमान् धन को अतिशय भिन्न करते हैं। वे प्रतिवादियों के वाक्य का खण्डन करते हैं और शत्रुओं के वाक्य की तरह तीनों स्थानों में वर्तमान रहते हैं।

या पृतनासु दुष्टरा या वाजेषु श्रवाय्या ।
या पञ्च चर्षणीरभीन्द्राग्नी ता हवामहे ॥ २ ॥

या । पृतनासु । दुस्तरा । या । वाजेषु । श्रवाय्या । या । पञ्च ।
चर्षणीः । अभि । इन्द्राग्नी इति । ता । हवामहे ॥ २ ॥

या याविन्द्राग्नी पृतनासु संग्रामेषु दुष्टरा दुष्टरौ अनभिभाव्यौ या यौ च वाजेषु संग्रामेषु अन्नेषु वा श्रवाय्या श्रवाय्यौ स्तुत्यौ या यौ पंचचर्षणीः चर्षणयो मनुष्याः तानभिरक्षत इति शेषः ता तौ महानुभावौ हवामहे स्तुमः ॥ २ ॥

२. जो इन्द्र और अग्नि संग्राम में अनभिभवनीय हैं, जो संग्राम में या अन्न के विषय में स्तवनीय हैं और जो पञ्चश्रेणी के मनुष्यों की रक्षा करते हैं, उन दोनों महानुभावों का हम लोग स्तवन करते हैं।

तयोरिदमवच्छवस्तिग्मा दिद्युन्मघोनोः ।
प्रति द्रुणा गभस्त्योर्गवां वृत्रघ्न एषते ॥ ३ ॥

तयोः । इत् । अमऽवत् । शवः । तिग्मा । दिद्युत् । मघोनोः । प्रति ।
द्रुणा । गभस्त्योः । गवाम् । वृत्रऽघ्ने । आ । ईषते ॥ ३ ॥

अमवत् अभिभावुकं शवो बलं तयोरित् तयोरेव मघोनोर्मघवतोर्धनवतोर्वा तयोर्दिद्युत् वज्रं तिग्मा तीक्ष्णं वर्तते गभस्त्योर्हस्तयोः एवंभूतौ देवौ गवामुदकानां पणिभिरपहृतानां वा गवां लाभाय द्रुणा द्रुविकारेण गमनशीलेनैकेन रथेन वृत्रघ्ने आवरकमेघहननाय तथाविधवृत्रासुरवधाय वा प्रतिदिशमेषते प्रतिगच्छतः ॥ ३ ॥

३. इन दोनों का बल शत्रुओं को पराभूत करनेवाला है। जब ये दोनों देव एक रथ पर आरूढ़ होकर धेनुओं के उद्धारार्थ और वृत्र के विनाशार्थ गमन करते हैं, तब इन दोनों धनवानों के हाथों में तीक्ष्ण वज्र विराजमान रहता है।

अथ चतुर्थी—

तावामेषेरथानामिन्द्राग्नीहवामहे ।
पतीतुरस्यराधसोविद्वांसागिर्वणस्तमा ॥ ४ ॥

ता । वाम् । एषे । रथानाम् । इन्द्राग्नी इति । हवामहे । पती इति । तुरस्य । राधसः । विद्वांसा । गिर्वणःऽतमा ॥ ४ ॥

हे देवौ ता तौ वक्ष्यमाणगुणौ वां युवां हवामहे स्तुमः किमर्थं रथानामेषे युद्धे रथानामिरणा-य कीदृशौ युवां इन्द्राग्नी इंद्रमग्निंच परस्परं युगभुवौ तुरस्य जंगमरूपस्य राधसो धनादिलक्षणस्य धनस्य पती स्वामिनौ विद्वांसा सर्वज्ञौ गिर्वणस्तमा गीर्भिर्वननीयतमौ ईदृशौ युवां हवामहे॥४॥

४. हे गमनशील, धन के अधिपति, सर्वज्ञ तथा निरतिशय वन्दनीय इन्द्र और अग्नि, युद्ध में रथ प्रेरित करने के लिए हम लोग तुम दोनों का आह्वान करते हैं।

ताबृधन्तावनुद्यून्मर्तायदेवावदभा ।
अर्हन्ताचित्पुरोदधेंशेवदेवावर्वते ॥ ५ ॥

ता । वृधन्तौ । अनु । द्यून् । मर्ताय । देवौ । अदभा । अर्हन्ता । चित् । पुरः । दधे । अंशाऽइव । देवौ । अर्वते ॥ ५ ॥

ता तौ अनुद्यून् प्रतिदिनं वृधन्तौ वर्धमानौ सर्वदा प्रवृद्धावित्यर्थः पर्वतेनेव दृष्टान्तः मर्तेव म-नुष्याविव दीप्यमानौ प्रतिदिनं वर्धेते देवौ द्योतमानौ अदभा अहिंस्यौ अर्हन्ताचित् प्रकर्षेण पूज्यौ विविधिपूजायां तादृशौ महानुभावौ देवौ अर्वते अश्वलाभाय पुरो दधे पुरस्करोमि अंशेव अंशो नाम प्रादित्यः मध्यमदिवः सप्तगत्या प्युपलक्षकः अंशाविव आदित्याविव दीप्तावित्यर्थः ॥ ५ ॥

५. हे अहिंसनीय देवद्वय, हम लोग अश्व लाभ के लिए तुम दोनों का स्तवन करते हैं। तुम दोनों मनुष्यों की तरह सर्वदा वर्द्धमान होते हो एवम् आदित्यद्वय की तरह दीप्तिमान् हो।

अथ षष्ठी—

एवेन्द्राग्निभ्यामहाविहव्यंशूष्यंघृतंनपूतमद्रिभिः ।
तासूरिषुश्रवोबृहद्रयिंगृणत्सुदिधृतमिषंगृणत्सुदिधृतम् ॥ ६ ॥ २२ ॥

एव । इन्द्राग्निऽभ्याम् । अहावि । हव्यम् । शूष्यम् । घृतम् । न । पूतम् । अद्रिऽभिः । ता । सूरिषु । श्रवः । बृहत् । रयिम् । गृणत्ऽसु । दिधृतम् । इषम् । गृणत्ऽसु । दिधृतम् ॥ ६ ॥ २२ ॥

एष एवं इदानीं क्रियमाणप्रकारेण स्तुविता अहावि स्तुतेनेत्यर्थः इन्द्राग्निभ्यां हव्यं हविः अहा-वि परित्यक्तमासीत् कीदृशं तत् शूष्यं बलकरं किमिव अद्रिभिर्ग्रावभिः पूतमभिषुतं घृतं न सो-मरसमिव यथाभिषुताभ्यां प्रदीयते तद्वच्चरुपुरोडाशादिकमपि वा तौ देवौ सूरिषु मेधाविषु स्तोतृषु बृहत्प्रभूतं श्रवोऽन्नं यशो वा रयिं धनं च दिधृतं धारयतं इषमन्नं गृणत्सु स्तुवत्सु विधत्तं पुत्रकलि-रादरायौ ॥ ६ ॥

६. पत्थरों-द्वारा पिसे हुए सोमरस की तरह बलकारक हव्य सम्प्रति प्रवृत्त हुआ है। तुम दोनों ज्ञानियों को अन्न प्रदान करो। स्तवकारियों को प्रभूत धन और अन्न प्रदान करो।

॥ इति चतुर्थस्य चतुर्थे द्वात्रिंशो वर्गः ॥ ३२ ॥

प्र वो महे इति नवर्चं पंचदशं सूक्तं एवयामरुन्नाम्न आत्रेयस्यर्षेरार्षं मरुद्देवताकमतिजगती-छन्दस्कं तथा चानुक्रमणिका—प्र वो नवैवयामरुन्मारुतमतिजागतमिति। दशरात्रे षष्ठेऽहनि तृतीयस-वनेऽच्छावाकशस्त्रे इदं सूक्तं सूत्रितं च—एवयामरुदुक्थ्यो वृषाकपिनेति।

प्र वो॑ म॒हे म॒तयो॑ यन्तु॒ विष्ण॑वे म॒रुत्व॑ते गिरि॒जा ए॑व॒याम॑रुत् ।
प्र शर्धा॑य॒ प्रय॑ज्यवे सुखा॒दये॑ त॒वसे॑ भ॒न्ददि॑ष्टये॒ धुनि॑व्रताय॒ शव॑से ॥ १॥

प्र । वः॒ । म॒हे । म॒तयः॑ । य॒न्तु॒ । विष्ण॑वे । म॒रुत्व॑ते । गि॒रि॒ऽजाः ।
ए॒व॒याम॑रुत् । प्र । शर्धा॑य । प्रऽय॑ज्यवे । सु॒ऽखा॒दये॑ । त॒वसे॑ ।
भ॒न्दत्ऽइ॑ष्टये । धुनि॑ऽव्रताय । शव॑से ॥ १ ॥

प्र यन्तु प्रगच्छन्तु गिरिजाः वाचि निष्पन्ना मतयः स्तुतयः कस्मै वः युष्मभ्यं वचनव्यत्ययः विष्णवे व्यापकायेन्द्राय विष्णवे वा मरुत्वते मरुद्भिस्तद्वते कस्य स्तुतय इत्युच्यते एवयामरुत् एतन्नामकस्य ऋषेः षष्ठ्या लुक् अथवा गिरिजा गिरिजाः स्तुतेर्जनयिता भवति उत्तरार्धेन मरुत्स्तुतिः किं च प्र यन्तु स्तुतयः कस्मै शर्धाय बलाय मारुताय इतरत्सर्वं बलविशेषणं प्रयज्यवे प्रकर्षेण यष्ट-व्याय सुखादये शोभनाभरणाय खादिराभरणविशेषः हस्तेषु खादिरिति श्रुतेः तवसे प्रवृद्धाय भन्ददिष्टये स्तुतिरूपा इष्टिर्यस्य तद्भन्ददिष्टि तस्मै धुनिव्रताय मेघानां चालनं कर्म यस्य [illegible] शवसे गमनवते ॥ १ ॥

१. एवया ऋषि के वचन-निष्पन्न स्तोत्र मरुतों के साथ विष्णु के निकट उपस्थित हों एवम् वे ही स्तोत्र बलशाली, पूजनीय, शोभनालंकृत, शक्तिसम्पन्न, स्तुतिप्रिय, मेघसञ्चालनकारी और द्रुतगामी मरुतों के निकट उपस्थित हों।

---

१ आ०सं० २. ४. ६. । २ आ० सं० ९. ३. १६ ।

अथद्वितीया—

प्रयेजाताम॑हि॒नायेच॒नुस्व॒यंप्रवि॒द्मना॑ब्रुवतएव॒याम॑रुत्।
क्रत्वा॒तद्वो॑मरु॒तो॒नाधृषे॒शवो॑दा॒नाम॒ह्नातदे॑षा॒मधृ॑ष्टासो॒नाद्र॑यः॥२॥

प्र। ये। जा॒ताः। म॒हि॒ना। ये। च॒। नु। स्व॒यम्। प्र। वि॒द्मना॑।
ब्रु॒वते॑। ए॒व॒याम॑रुत्। क्रत्वा॑। तत्। वः॒। म॒रु॒तः॒। न। आ॒ऽधृषे॑।
शवः॑। दा॒ना। म॒ह्ना। तत्। ए॒षा॒म्। अधृ॑ष्टासः। न। अद्र॑यः॥ २॥

ये महिना महता विष्णुनेन्द्रेणवासह प्रजाताः प्रादुर्भूताः तान्स्तुवे येच नु क्षिप्रं स्वयमेव विद्मना यज्ञगमनविषयज्ञानेनसहप्रजाताः प्रादुर्भूताः तान् मरुतःएवयामरुत् ब्रुवते स्तौति येत्यप्रमात्स्यावेनवा संबन्धनीयः ब्रुवतइतिव्यत्ययेनबहुवचनं एकवचनेबाछान्दसःशः निघाता-भावश्छान्दसः अथप्रत्यक्षवादः हेमरुतोवोयुष्माकं तत्प्रसिद्धं शवोबलं क्रत्वाचोदनादिरूपेण कर्मणायुक्तं नाधृषे केनचिदप्याधर्षणीयंनभवति अन्येषामसुरादीनां क्रत्वा कर्मणावाननभिभा-व्यंभवति क्रत्वार्थेकेन् किंचैषांवः शवस्तं दाना अभिमतदानेन मह्ना महत्त्वेनचोपेतं यूयं मरु-तः अधृष्टासः अधर्षणीयाः पर्वताइवः अद्रयोन पर्वताअप्युष्माः शत्रुभ्यमपि ॥ २ ॥

२. जो महान् इन्द्र के सहित प्रादुर्भूत हुए हैं, जो यज्ञ-गमन-विषयक ज्ञान के साथ प्रादुर्भूत हुए हैं, उन मरुतों का एवयामरुत् स्तवन करते हैं। हे मरुतो, तुम लोगों का बल अभिमत फल दान से महान् है और अनभिभवनीय है। तुम लोग पर्वत की तरह अटल हो।

प्रयेदि॒वोबृ॑ह॒तःशृ॑ण्वि॒रेगि॒रासु॒शुक्वा॑नःसु॒भ्व॑एव॒याम॑रुत्।
नयेषा॒मिरी॑स॒धस्थ॒ईष्ट॒आँअ॒ग्नयो॒नस्ववि॑द्युतः॒प्रस्प॒न्द्रासो॒धुनी॑नाम्॥३॥

प्र। ये। दि॒वः। बृ॒ह॒तः। शृ॒ण्वि॒रे। गि॒रा। सु॒ऽशुक्वा॑नः। सु॒ऽभ्वः॑।
ए॒व॒याम॑रुत्। न। येषा॑म्। इरी॑। स॒धऽस्थे॑। ईष्टे॑। आ। अ॒ग्नयः॑।
न। स्वऽवि॑द्युतः। प्र। स्प॒न्द्रासः॑। धुनी॑नाम्॥ ३ ॥

येमरुतोबृहतोदिवोद्युलोकात्स्वच्छन्दाः प्रशृण्विरे शृण्वन्ति तान्मरुतोगिरा एवया-मरुत्स्तुतवान् कीदृशास्ते सुशुक्वानोदीप्ताः सुभ्वः सुष्ठुभवन्तः येषांमरुतां सधस्थे सहस्थाने स्वकीयेनिवासे स्थितां इरी ईरयिता प्रेरयिता नेष्टे नानेशायेत चालयितुं आइतिवाक्ये अग्नयोन अग्नयइव स्वविद्युतःस्वयमेवविद्योतमानाः धुनीनां नदीनां प्रस्पन्द्रासः प्रस्पन्द-यितारः ॥ ३ ॥

३. जो दीप्त और स्वच्छन्दतया विस्तीर्ण स्वर्ग से आह्वान श्रवण करते हैं, अपने गृह में अवस्थिति करने पर जिन्हें चालित करने में कोई समर्थ नहीं है, जो अपनी दीप्ति-द्वारा दीप्तिमान् हैं, जो अग्नि की तरह नदियों को सञ्चालित करते हैं। एवयामरुत् स्तुति-द्वारा उनकी उपासना करते हैं।

अथचतुर्थी—

सचंक्रमेमहृतोनिरुंरुक्रमःसमानस्मात्सदसएवयामरुत् ।
यदायुक्तत्मनास्वादधिष्णुभिर्विष्पर्धसोविमहसोजिगातिशेवृधोनृभिः॥४॥

सः । चक्रमे । महतः । निः । उरुऽक्रमः । समानस्मात् । सदसः ।
एवयामरुत् । यदा । अयुक्त । त्मना । स्वात् । अधि । स्नुऽभिः ।
विऽस्पर्धसः । विऽमहसः । जिगाति । शेऽवृधः । नृऽभिः ॥ ४ ॥

स मरुद्गणो महतः प्रवृद्धात् समानस्मात् सर्वेषांसाधारणात् सदसःस्थानादन्तरिक्षात् उरु-क्रमोविस्तीर्णक्रमणःसन् निश्चक्रमे निरगच्छत् कदेत्युच्यते एवयामरुद्भिः यदा स्वात्स्वकीय-स्थानात् अधीतिपंचम्यर्थानुवादी त्मना आत्मनैव स्नुभिर्गन्तृभिर्नृभिः स्वनेतृभिरश्वैरयुक्त यु-क्तोऽभवदागमनप्रार्थनाय अथ बहुवदुच्यते तदानीं विस्पर्धसःविविधस्पर्धाः अहंपुरोगच्छाम्यहं पुरोगच्छामीति तेषांस्पर्धा अथवा विगतस्पर्धानह्येषांसार्धस्पर्धकाःसन्ति विमहसोविविधतेजसः शेवृधःशेवस्यसुखस्यवर्धयितारः जिगाति निर्गच्छन्ति व्यत्ययेनैकवचनम् ॥ ४ ॥

४. मरुतों के स्वेच्छानुसार गमन करनेवाले अश्व जब रथ में युक्त होते हैं, तब एवयामरुत् उनके लिए अपेक्षा करते हैं। सर्वव्यापी मरुद्गण महान् तथा सर्वसाधारण स्थान अन्तरिक्ष से निर्गत हुए हैं। परस्पर स्पर्द्धा-कारी, बलशाली और सुखदाता मरुद्गण निर्गत हुए हैं।

अथपंचमी—

स्वनोनवोऽमवान्रेजयद्वृषात्वेषोययिस्तविषएवयामरुत् । येनासहं
न्तऋञ्जतस्वरोचिषःस्थारश्मानोहिरण्ययाःस्वायुधासइष्मिणः॥५॥२२॥

स्वनः । न । वः । अमंऽवान् । रेजयत् । वृषा । त्वेषः । ययिः ।
तविषः । एवयामरुत् । येन । सहन्तः । ऋञ्जत । स्वऽरोचिषः ।
स्थाःऽरश्मानः । हिरण्ययाः । सुऽआयुधासः । इष्मिणः ॥ ५ ॥२२॥

हेमरुतोवोयुष्माकं स्वनोवेगजनितःशब्दोनरेजयत् नकंपयतु एवयामरुतंमां सुष्टुतिस्तुग्-विद्वितीयायालुक् स्वनोविशेष्यते अमवान् बलवान् वृषा वर्षितावृष्टेः त्वेषोदीप्तः ययिर्गन्ता त-विषः महान् येनस्वनेनसहन्तः शत्रूनभिभवन्तोयूयं ऋंजथ प्रसाधयथ स्वपौंस्योद् कीदृशायू-

यं स्वरोचिषः स्वायत्तरश्मयः स्थारश्मानः स्थिररश्मयोहिरण्ययाःहिरण्याभरणाः स्वायुधासः स्वायत्तायुधाः इष्मिणोन्नवन्तोगमनवन्तोवा ॥ ५ ॥

५. हे मरुतो, तुम लोग स्वाधीनतेजा, स्थिरदीप्ति, स्वर्णाभरणभूषित और अन्नदाता हो। तुम लोग जिस शब्द से शत्रुओं को अभिभूत करके अपना कार्यसाधन करते हो, वह प्रबल वारिवर्षणकारी, दीप्त, विस्तृत और प्रवृद्ध ध्वनि एवयामरुत् को कम्पित न करे।

॥ इतिचतुर्थस्यचतुर्थेनवर्गेणोदशमः ॥ ११ ॥

अ॒पा॒रोवो॑महि॒माईद्धशवसस्त्वे॒षंशवो॑वत्वेव॒यामरुत् ।
स्थातारो॒हिप्रसि॑तौस॒न्दृशि॒स्थन॒तेनउरुष्यतानि॒दःशुशु॒क्वांसो॒नाग्नयः ॥ ६ ॥

अ॒पा॒रः । वः॒ । म॒हि॒मा । वृ॒द्ध॒ऽश॒व॒सः । त्वे॒षम् । शवः॑ । अ॒व॒तु । ए॒व॒याऽम॑रुत् । स्थातारः॑ । हि । प्रऽसि॑तौ । स॒म्ऽदृशि॑ । स्थन॑ । ते । नः॒ । उ॒रु॒ष्य॒त॒ । नि॒दः । शु॒शु॒क्वांसः॑ । न । अ॒ग्नयः॑ ॥ ६ ॥

हेमरुतोवोयुष्माकं महिमा अपारोनवधिकः हेवृद्धशवसः प्रवृद्धबलाः त्वेषं दीप्तं शवो-युष्माकंबलमवतुरक्षतु एवयामरुतंमां द्वितीयैकवचनस्यलुक् यूयंप्रसितौ प्रबद्धबन्धने नियमन-वतियज्ञे संदृशि संदर्शनेनिमित्ते स्थातारोहि स्थानिनियमेनविहन्तोस्थन भवथतस्तु तेनोस्मा-न्निदोनिन्दकाच्छत्रोःसकाशादुरुष्यतरक्षत अग्नयइवशुशुक्वांसोदीप्ताःयूयमिति ॥ ६ ॥

६. हे समधिक बलशाली मरुतो, तुम लोगों की महिमा अपार है, निरवधि है। तुम लोगों की शक्ति एवयामरुत् की रक्षा करे। नियमयुक्त यज्ञ के सन्दर्शन-विषय में तुम लोग ही नियामक हो। तुम लोग प्रज्वलित अग्नि के सदृश दीप्त हो। निन्दकों से तुम लोग हमारी रक्षा करो।

तेरु॒द्रासः॒सुम॑खाअ॒ग्नयो॒यथा॑तुविद्यु॒म्नाअ॑वन्त्वेव॒यामरुत् ।
दी॒र्घंपृ॒थुप॑प्रथे॒सद्म॒पार्थि॑वं॒येषा॒मज्मे॒ष्वामह॒ःशर्धां॒स्यद्भु॑तैनसाम् ॥ ७ ॥

ते । रु॒द्रासः॑ । सु॒ऽम॑खाः । अ॒ग्नयः॑ । य॒था॒ । तु॒वि॒ऽद्यु॒म्नाः । अ॒व॒न्तु॒ । ए॒व॒याऽम॑रुत् । दी॒र्घम् । पृ॒थु । प॒प्र॒थे॒ । सद्म॑ । पार्थि॑वम् । येषा॑म् । अज्मे॑षु । आ । म॒हः । शर्धां॑सि । अद्भु॑तऽएनसाम् ॥ ७ ॥

तेमरुतोरुद्रासोरुद्रपुत्राः सुमखाः शोभनयज्ञाः अग्नयोग्निसदृशाः तुविद्युम्नाः प्रभूतदी-प्तयः अथवाग्निसदृशाः तुविद्युम्नाः प्रभूतधनाः अवन्तु रक्षन्तु एवयामरुत् एतन्नामानमृषिंमां

पार्थिवं पृथिव्यन्तरिक्षं तत्संबन्धि दीर्घं आयतं पृथु विस्तीर्णं सद्म सदनं यस्थे मरुद्भिः अधिवसभूत् अस्तुतेनसां अपापानामेषां अज्मेषु गमनेषु महोमहान्ति शर्धांसिव बलानि आगच्छन्तीविशेषः ॥ ७ ॥

७. हे पूजनीय और अग्नि की तरह प्रभूत दीप्तिशाली रुद्रपुत्रो, एवयामरुत् की रक्षा करो। अन्तरिक्ष-सम्बन्धी दीर्घ और विस्तीर्ण गृह मरुतों के द्वारा विख्यात होता है। निष्पाप मरुद्गण गमनकाल में प्रभूत-शक्ति प्रकाशित करते हैं।

अ॒द्वे॒षो नो॑ मरुतो गा॒तुमेत॑न॒ श्रोता॒ हवं॑ जरि॒तुरे॑व॒यामरुत् ।
विष्णो॑र्म॒हः स॑मन्यवो युयोतन॒ स्मद्र॒थ्यो॒३॑ न दं॒सनाप॒ द्वेषां॑सि सनु॒तः ॥ ८ ॥

अ॒द्वे॒षः । नः॒ । म॒रु॒तः॒ । गा॒तुम् । आ । इ॒त॒न॒ । श्रोत॑ । हव॑म् ।
ज॒रि॒तुः । ए॒व॒याम॑रुत् । विष्णोः॑ । म॒हः । स॒ऽम॒न्य॒वः॒ । यु॒यो॒त॒न॒ ।
स्मत् । र॒थ्यः॑ । न । दं॒सना॑ । अप॑ । द्वेषां॑सि । स॒नु॒तरिति॑ ॥ ८ ॥

हेमरुतः अद्वेषः अद्वेषसोयूयं नोस्माकं गातुं गमनस्थमावंस्तोत्रंमपि आइतन आगच्छत च तदर्थं जरितुः स्तोतुरेवयामरुत् एवयामरुतोममहवं श्रोत शृणुत विष्णोर्व्यापकस्येन्द्रस्य महोमहतो हेसमन्यवः समानयशाः यूयं स्मत् अयंमरासनाम मशास्वारथ्योन रथिनोयोद्धारइव वेषपाशयनूनपाकुर्वन्ति तद्वदस्माकं दंसना कर्मणा सनुतः अन्तर्हितनामैतत् अन्तर्हितान् द्वेषांसि द्वेष्टृन् अपयुयोतन दूरेवियोजयत पृथक्कुरुत ॥ ८ ॥

८. हे विद्वेषहीन मरुतो, तुम लोग हमारे स्तोत्र के सन्निहित होओ एवं स्तवनकारी एवयामरुत् का आह्वान श्रवण करो। हे इन्द्र के साथ एकत्र यज्ञभाग प्राप्त करनेवाले मरुतो, योद्धा लोग जिस प्रकार से शत्रुओं को अपसारित करते हैं, उसी प्रकार तुम लोग हमारे गूढ़ शत्रुओं को दूर करो।

एवाक्ष्यायोपाकरणोत्सर्गेनयोर्विनियुक्ता।

गन्ता॑नो य॒ज्ञं य॑ज्ञियाः सु॒शमि॒ श्रोता॒ हव॑मर॒क्ष ए॑व॒यामरुत् ।
ज्येष्ठा॑सो॒ न पर्व॑तासो॒ व्यो॑मनि यू॒यं तस्य॑ प्रचेतसः॒ स्यात॑ दु॒र्धर्त॑वो नि॒दः ॥ ९ ॥ ३४ ॥

गन्त॑ । नः॒ । य॒ज्ञम् । य॒ज्ञि॒याः॒ । सु॒ऽशमि॑ । श्रोत॑ । हव॑म् । अ॒र॒क्षः ।
ए॒व॒याम॑रुत् । ज्येष्ठा॑सः । न । पर्व॑तासः । वि॒ऽओ॑मनि । यू॒यम् ।
तस्य॑ । प्र॒ऽचे॒त॒सः॒ । स्यात॑ । दुः॒ऽधर्त॑वः । नि॒दः ॥ ९ ॥ ३४ ॥

हे यज्ञियाः मरुतो यूयं नोस्माकं यज्ञं गन्त आगच्छत सुशमि शोभनकर्म यथाभवति तथा सुकर्मत्वायेत्यर्थः तदर्थं नोहवं अस्मदीयमाह्वानं श्रोत शृणुत अरक्षः रक्षोवर्जिता यूयं लिंगवचनयोर्व्यत्ययः ज्येष्ठासोन ज्येष्ठाइव पर्वतासः विन्ध्यादयइव अविमनुष्यात्योमनिअन्तरिक्षेवर्तमानाःप्रचेतसःप्रकृष्टज्ञानाः यूयं तस्यनिदोनिन्दकस्य दुर्धर्तवोदुर्धराः स्यात भवत ॥९॥

९. हे यजनयोग्य मरुतो, तुम लोग हमारे यज्ञ में आगमन करो, जिससे यह यज्ञ सुसम्पन्न हो। तुम लोग रजोवर्जित या निर्विघ्न हो। हमारा आह्वान श्रवण करो। हे प्रकृष्ट ज्ञान-सम्पन्न मरुतो, अत्यन्त वर्द्धमान विन्ध्यादि पर्वत की तरह अन्तरिक्ष में अवस्थान करके तुम लोग निन्दकों का शासन करते हो।

॥ इतिचतुर्थस्यचतुर्थेचतुर्विंशोवर्गः ॥२४॥

॥ इतिपंचमेमंडलेषष्ठोनुवाकः ॥ ६ ॥

॥ समाप्तंचात्रेयंपंचमंमंडलम् ॥ ५ ॥

भारद्वाजेषष्ठेमंडले षडनुवाकाः तत्र प्रथमेनुवाकेपंचदश सूक्तानि तत्रत्वंह्यग्नइतित्रयोदशर्चंप्रथमंसूक्तं त्वंह्यग्नेसप्तोनेतिवार्हस्पत्योभरद्वाजः षष्ठंमंडलंभरद्वाजइत्यनुक्रान्तत्वात् मंडलद्रष्टास एव भरद्वाजऋषिः अनादेशपरिभाषयात्रिष्टुप् मंडलादिपरिभाषयाग्निर्देवता पशोर्हविष्यवदीयमानेमैत्रावरुणेनानुवचनीयमिदंमनोतासूक्तं सूत्रितंच–त्वंह्यग्नेप्रथमइत्यन्वाहेति । प्रातरनुवाके आग्नेयेक्रतौत्रैष्टुभेछन्दस्येतदादिसूक्तषट्कं द्वितीयवर्जं सूत्रितंच–त्वंह्यग्नेप्रथमइतिषण्णांद्वितीयमुद्धरेदिति आद्योपाकरणेविनियुक्ता सूक्तंतुपूर्वमेवोक्तम् ।

तत्रप्रथमा–

त्वंह्यग्नेप्रथमोमनोतास्याधियोअभवोदस्महोता ।
त्वंसींवृषन्नकृणोर्दुष्टरीतुसहोविश्वस्मैसहसेसहध्यै ॥ १ ॥

त्वम् । हि । अग्ने । प्रथमः । मनोता । अस्याः । धियः । अभवः । दस्म । होता । त्वम् । सीम् । वृषन् । अकृणोः । दुस्तरीतु । सहः । विश्वस्मै । सहसे । सहध्यै ॥ १ ॥

हेअग्ने प्रथमोदेवानांमध्येप्रथमः प्रतमः प्रकृष्टतमः पूर्वभावीवात्वं मनोताहि देवानांमनो यत्रऊतंसंबद्धंभवतिसाध्यामनोताभवसि हिशब्दोप्रसिद्धौ सर्वंमनोता अग्नौमनोताःसंगच्छन्तेइत्यादिब्राह्मणप्रसिद्धिद्योतनार्थः हेदस्म दर्शनीय अस्याधियः अस्यकर्मणोहोता देवानामाह्वाता अभवः भवसि हेवृषन् कामानांवर्षितः त्वंसीं सर्वतःदुष्टरीतु दुर्हिंस्यमहिंस्यं सहोबलं अकृणोः अकरोः किमर्थं विश्वस्मैसहसे सर्वस्यापिबलवतःशत्रोः सहध्यै अभिभवनाय ॥ १ ॥

१. हे अग्नि, तुम देवताओं के मध्य में प्रकृष्टतम हो। देवताओं का मन तुममें सम्बद्ध है। हे दर्शनीय, इस यज्ञ में तुम्हीं देवों के आह्वान करनेवाले होते हो। हे अभीष्टवर्षी, समस्त बलशाली शत्रुओं को पराभूत करने के लिए तुम हमें अनिवार्य बल प्रदान करो।

अथद्वितीया–

अधाहोतान्यसीदोयजीयानिळस्पदइषयन्नीड्यःसन् ।
तंत्वानरःप्रथमंदेवयन्तोमहोरायेचितयन्तोअनुग्मन् ॥ २ ॥

---

१ ऐ० ब्रा० २. १०. ।

अध। होता। नि। असीदः। यजीयान्। इळः। पदे। इषयन्।
ईड्यः। सन्। तम्। त्वा। नरः। प्रथमम्। देवऽयन्तः। महः। राये।
चितयन्तः। अनु। ग्मन्॥ २॥

अध अधुना हेअग्ने यजीयान् अतिशयेनयष्टात्वं होता होमनिष्पादकःसन् इळः भूम्याःवेदिलक्षणायाः पदे स्थाने न्यसीदोनिषण्णवानसि किंकुर्वन् इषयन् हव्यपुरोडाशादिलक्षणमन्नमिच्छन् ईड्यः स्तुत्यःसन् तं तादृशं त्वा त्वां प्रथमं सर्वदेवताभ्यःपूर्वं देवयन्तोदेवानात्मनइच्छन्तोनरोनेतारोमनुष्याऋत्विग्यजमानाः महोमहते रायेधनाय चितयन्तोआत्मनः स्तुत्याज्ञापयन्तोवा अनुग्मन् अन्वगच्छन्पूर्वम्॥ २॥

२. हे अग्नि, तुम अतिशय यज्ञकर्त्ता और होमनिष्पादक हो। तुम हव्य ग्रहण करके स्तुतियोग्य होते हो। तुम वेदी रूप स्थान पर उपवेशन करो। धर्मानुष्ठानकारी ऋत्विक् लोग महान् धन प्राप्त करने की आशा से देवों के मध्य में प्रथम ही तुम्हारा अनुसरण करते हैं।

वृतेवयन्तंबहुभिर्वसव्यैस्त्वेरयिंजागृवांसोअनुग्मन्।
रुशन्तमग्निंदर्शतंबृहन्तंवपावन्तंविश्वहादीदिवांसम्॥ ३॥

वृताऽइव। यन्तम्। बहुऽभिः। वसव्यैः। त्वे इति। रयिम्।
जागृऽवांसः। अनु। ग्मन्। रुशन्तम्। अग्निम्। दर्शतम्।
बृहन्तम्। वपाऽवन्तम्। विश्वहा। दीदिऽवांसम्॥ ३॥

वृतेव मार्गेणेवेति समस्तमैर्लोकत्रयमध्यमवर्त्मनैव बहुभिरनेकैर्वसव्यैः वसुभिः स्वार्थिकस्तद्धितप्रत्ययः यजमानानांनिवासयोग्यैर्वातार्क्ष्यैः यन्तं गच्छन्तंत्वां अनुग्मन्अनुगच्छन्ति सेवन्तेयजमानाः कीदृशास्ते त्वेत्वयिदेवे रयिं धनं जागृवांसः प्रयच्छन्तइत्यर्थः कीदृशंत्वामित्युच्यते रुशन्तं दीप्तवर्णं अग्निं अंगनादिगुणविशिष्टं दर्शतं दर्शनीयं बृहन्तं महान्तं वपावन्तं विश्वहा सर्वेषुकालेषु दीदिवांसंदीप्यमानं॥ ३॥

३. हे अग्नि, तुम दीप्तिमान्, दर्शनीय, महान् हव्यभोजी और सम्पूर्ण काल में दीप्तिमान् हो। तुम वसुओं के मार्ग से अर्थात् अन्तरिक्ष से गमन करते हो। धनाभिलाषी यजमान तुम्हारा अनुसरण करते हैं।

अथचतुर्थी—

पदंदेवस्यनमसाव्यन्तःश्रवस्यवःश्रवआपन्नमृक्तम्।
नामानिचिद्दधिरेयज्ञियानिभद्रायान्तेरणयन्तसंदृष्टौ॥ ४॥

पदम् । देवस्य । नमसा । व्यन्तः । श्रवस्यवः । श्रवः । आपन् । अमृक्तम् । नामानि । चित् । दधिरे । यज्ञियानि । भद्रायाम् । ते । रणयन्त । सम्ऽदृष्टौ ॥ ४ ॥

देवस्य द्योतमानस्याग्नेः पदं आहवनीयस्थानं नमसा हविषा स्तोत्रेण वा व्यन्तः गच्छन्तः श्रवस्यवः अन्नमिच्छन्तः पूर्वे यजमानाः श्रवः सर्वत्र श्रूयमाणमन्नं अमृक्तं अन्यैरपरिबाध्यं आपन् आप्नुवन्ति हे अग्ने ते तव भद्रायां स्तुत्यायां सन्दृष्टौ निमित्तायां रणयन्त रमयन्ति त्वां किंच यज्ञियानि यज्ञयोग्यानि नामानि नमनीयानि वैश्वानरो जातवेदा इत्यादीनि दधिरे धारयन्ति जयसाधनमन्नसाधनानि स्तोत्राणि दधिरे चिदिति पूरणः ॥ ४ ॥

४. अन्नाभिलाषी होकर यजमान लोग स्तोत्र के साथ दीप्तिमान् अग्नि के आहवनीय स्थान में गमन करते हैं और अप्रतिहत भाव से अथवा अबाध्य रूप से प्रचुर अन्न प्राप्त करते हैं। हे अग्नि, दर्शन होने पर वे स्तुतियों से आनन्दित होते हैं और तुम्हारे यागयोग्य नामों को धारण करते हैं—जातवेदा, वैश्वानर इत्यादि नामों का संकीर्तन करते हैं।

त्वां वर्धन्ति क्षितयः पृथिव्यां त्वां राय उभयासो जनानाम् ।
त्वं त्राता तरणे चेत्यो भूः पिता माता सदमिन्मानुषाणाम् ॥ ५ ॥ २५ ॥

त्वाम् । वर्धन्ति । क्षितयः । पृथिव्याम् । त्वाम् । रायः । उभयासः । जनानाम् । त्वम् । त्राता । तरणे । चेत्यः । भूः । पिता । माता । सदम् । इत् । मानुषाणाम् ॥ ५ ॥ २५ ॥

हे अग्ने त्वां क्षितयो मनुष्या ऋत्विजः पृथिव्यां वेदिलक्षणायां वर्धन्ति वर्धयन्ति उभयासो उभयविधानि पशुरूपाणि जनानां यजमानानां संबन्धीनि रायो धनानि ऋत्विजोऽध्वर्य्वादयः त्वामुद्दिश्य वर्धन्ति अथवा उभयविधानि धनानि गवादीनि जनानां जायमानानां पुत्रादीनामर्थाय त्वां वर्धन्ति हे तरणे दुःखात्तारकाग्ने त्वं चेत्यो ज्ञातव्यः स्तुत्यः सन् त्राता रक्षिता भूर्भवसि किंच मानुषाणां मनुष्याणां स्तोतॄणामस्माकं सदमित्सर्वदा पिता माता च पितृस्थानीयो भवसि ॥ ५ ॥

५. हे अग्नि, मनुष्यगण तुम्हें वेदी के ऊपर वर्द्धित करते हैं। तुम यजमानों के पशु और अपशु रूप दोनों प्रकार के धन को वर्द्धित करते हो। अध्वर्यु आदि भी उभय विध धन प्राप्त करने के लिए तुम्हें वर्द्धित करते हैं। हे दुःखविनाशक अग्नि, तुम स्तुतिभाजन होकर मनुष्यों के रक्षक और पितृ-मातृ-स्थानीय हो।

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थे पञ्चविंशो वर्गः ॥ २५ ॥

अथ षष्ठी–

सपर्येण्यःसप्रियोविक्ष्वग्निर्होतामन्द्रोनिषसादायजीयान् ।
तंत्वावयंदमआदीदिवांसमुपज्ञुबाधोनमसासदेम ॥ ६ ॥

सपर्येण्यः । सः । प्रियः । विक्षु । अग्निः । होता । मन्द्रः । नि । ससाद । यजीयान् । तम् । त्वा । वयम् । दमे । आ । दीदिऽवांसम् । उप । ज्ञुऽबाधः । नमसा । सदेम ॥ ६ ॥

योऽग्निः सपर्येण्यः पूज्यः प्रियः कामानांपूरकः विक्षुप्रजासु होता होमनिष्पादकः मन्द्रो-मदनीयः यजीयानतिशयेनेतरदेवानांयष्टायजनीयोवा एवं महानुभावोऽग्निः निषसाद निषण्णो-ऽभूत् अथप्रत्यक्षकृतः तंत्वा तादृशंत्वां वयं यजमानादमेगृहे दीदिवांसं दीप्यमानं ज्ञुबाधः जा-नुनीबाधयन्तः अवनतजानवः प्रह्वाःसन्तोनमसास्तोत्रेणोपसदेम आसादयेम अथवा उप-सीदेमेत्येवमाशास्महे ॥ ६ ॥

६. पूजनीय, अभीष्टवर्षी, प्रजाओं के मध्य में होमनिष्पादक, मोहप्रद और अतिशय यजनीय अग्नि वेदी के ऊपर उपविष्ट होते हैं। हे अग्नि, तुम गृह में प्रज्वलित होते हो। हम लोग जानु को अवनत करके, स्तोत्र के साथ, तुम्हारे निकट उपस्थित होते हैं।

तंत्वावयंसुध्योनव्यमग्नेसुम्नायवईमहेदेवयन्तः ।
त्वंविशोअनयोदीद्यानोदिवोअग्नेबृहतारोचनेन ॥ ७ ॥

तम् । त्वा । वयम् । सुऽध्यः । नव्यम् । अग्ने । सुम्नऽयवः । ईमहे । देवऽयन्तः । त्वम् । विशः । अनयः । दीद्यानः । दिवः । अग्ने । बृहता । रोचनेन ॥ ७ ॥

हेऽग्ने तं तादृशं महानुभावं नव्यं स्तुत्यं त्वा त्वां सुध्यः शोभनबुद्धयः सुम्नायवः सु-खमिच्छन्तोदेवयन्तोदेवंत्वामिच्छन्तोवयं ईमहे याचामहे स्तुमइत्यर्थः हेऽग्ने त्वं दीद्यानोदी-प्यमानःसन् केन बृहता महता रोचनेन रोचमानेन तेजसा दीद्यानः विशः प्रजाः स्तोतॄनस्मान् दिवः स्वर्गं अनयः प्रापयः रोचनेनादित्येन दिवंअगमयइतिवासंबन्धः आदित्यमार्गेणेत्यर्थः ॥ ७ ॥

७. हे अग्नि, तुम स्तुतियोग्य हो। हम शोभन बुद्धिवाले, सुखाभिलाषी और तुम्हारी कामना करनेवाले हैं। हम तुम्हारा स्तवन करते हैं। हे अग्नि, तुम दीप्यमान हो। महान् रोचमान मार्ग से अर्थात् आदित्य मार्ग से तुम हम स्तोताओं को स्वर्ग पहुँचाओ।

अथाष्टमी—

विशांकविंविश्पतिंशश्वतीनांनितोशनंवृषभंचर्षणीनाम् ।
प्रेतीषणिमिषयन्तंपावकंराजन्तमग्निंयजतंरयीणाम् ॥ ८ ॥

विशाम् । कविम् । विश्पतिम् । शश्वतीनाम् । निऽतोशनम् । वृषभम् ।
चर्षणीनाम् । प्रेतिऽइषणिम् । इषयन्तम् । पावकम् । राजन्तम् ।
अग्निम् । यजतम् । रयीणाम् ॥ ८ ॥

शश्वतीनां नित्यानां विशां ऋत्विग्यजमानलक्षणानां विश्पतिं स्वामिनं कविं क्रान्तदर्शिनं नितोशनं शत्रूणांहिंसकं वृषभं कामानांवर्षकं चर्षणीनां स्तोतॄणां मनुष्याणां प्रेतीषणिं प्राप्तगमनं इषयन्तं अन्नंकुर्वन्तं पावकं शोधकं राजन्तं दीप्यमानं दीपयन्तंवा रयीणांलाभाय यजतं यष्टव्यं अग्निंस्तुमइतिशेषः ॥ ८ ॥

८. नित्यस्वरूप ऋत्विक् यजमान आदि के स्वामी, ज्ञानसम्पन्न, शत्रुविनाशक, कामनाओं के पूरक, स्तोता मनुष्यों के प्राप्तव्य, अन्नविधायक, शुद्धता-सम्पादक, धनार्थियों के द्वारा यष्टव्य और दीप्यमान अग्नि का हम लोग स्तवन करते हैं।

सोअग्नईजेशशमेचमर्तोयस्तआनट्समिधाहव्यदातिम् ।
यआहुतिंपरिवेदानमोभिर्विश्वेत्सवामादधतेत्वोतः ॥ ९ ॥

सः । अग्ने । ईजे । शशमे । च । मर्तः । यः । ते । आनट् । सम्ऽइधा ।
हव्यऽदातिम् । यः । आऽहुतिम् । परि । वेद । नमःऽभिः ।
विश्वा । इत् । सः । वामा । दधते । त्वाऽऊतः ॥ ९ ॥

हेऽग्ने त्वां समर्तः सयजमानईजे यजते शशमेच स्तौति शशमानइतिस्तुतिकर्मसुपाठात् इदमपिस्तुतिकर्म योयजमानस्तेतव समिधासह हव्यदातिं हविषांदानं आनट् करोति किंच योयजमानोनमोभिःस्तुतिभिराहुतिमाज्यादिलक्षणां परिवेद परिवेवेत्ति ददातीत्यर्थः सयजमानस्त्वोतः त्वयारक्षितःसन् विश्वेत् सर्वाणि वामा वननीयानि धनानि दधतेधारयति ॥ ९ ॥

९. हे अग्नि, जो यजमान तुम्हारा यजन करता है, जो स्तवन करता है, जो यजमान प्रज्वलित इन्धन के साथ तुम्हें हव्य प्रदान करता है, जो स्तुति के साथ तुम्हें आहुति प्रदान करता है, वह यजमान तुम्हारे द्वारा रक्षित होता है और समस्त अभिलषित धन प्राप्त करता है।

अथदशमी—

अस्मा उ॒ ते॒ महि॑ म॒हे वि॑धेम॒ नमो॑भिरग्ने स॒मिधो॒त ह॒व्यैः ।
वेदी॑ सूनो सहसो गी॒र्भिरु॒क्थैरा ते॑ भ॒द्रायां॑ सुम॒तौ य॑तेम ॥ १० ॥

अ॒स्मै । ऊँ इति॑ । ते॒ । महि॑ । म॒हे । वि॒धेम॒ । नमः॑ऽभिः । अ॒ग्ने॒ । स॒म्ऽइधा॑ । उ॒त । ह॒व्यैः । वेदी॑ । सू॒नो॒ इति॑ । स॒ह॒सः॒ । गीः॒ऽभिः । उ॒क्थैः । आ । ते॒ । भ॒द्रायां॑ । सु॒ऽम॒तौ । य॒ते॒म ॥ १० ॥

हे अग्ने महे महते अस्मै तेतुभ्यं महि महत् अत्यधिकं विधेम परिचरेम कैरितिउच्यते नमोभिःनमस्कारैः समिधाच उतापिच हव्यैर्हविर्भिः हेसहसःसूनो बलस्यपुत्र वेदी वेद्यां गीर्भिः स्तोत्रैरुक्थैः शस्त्रैश्च विधेमेतिसंबन्धः किंच ते तव भद्रायां स्तुत्यायां सुमतौ शोभनानुग्रहबुद्धौ आयतेम आगच्छेमभवेमेत्यर्थः ॥ १० ॥

१०. हे अग्नि, तुम महान् हो। हम नमस्कार, इंधन और हव्य के द्वारा तुम्हारी परिचर्या करते हैं। हे बलपुत्र, हम लोग स्तोत्र और शस्त्र के साथ वेदी के ऊपर तुम्हारी अर्चना करते हैं। हम लोग तुम्हारा शोभन अनुग्रह प्राप्त करने के लिए यत्न करते हैं। हम लोग सफल हों।

आ यस्त॒तन्थ॒ रोद॑सी॒ वि भा॒सा श्रवो॑भिश्च श्रव॒स्य१॒स्तरु॑त्रः ।
बृ॒हद्भि॒र्वाजैः॒ स्थवि॑रेभिर॒स्मे रे॒वद्भि॑रग्ने वित॒रं वि भा॑हि ॥ ११ ॥

आ । यः । त॒तन्थ॑ । रोद॑सी॒ इति॑ । वि । भा॒सा । श्रवः॑ऽभिः । च॒ । श्र॒व॒स्यः॑ । तरु॑त्रः । बृ॒हत्ऽभिः॑ । वाजैः॑ । स्थवि॑रेभिः । अ॒स्मे इति॑ । रे॒वत्ऽभिः॑ । अ॒ग्ने॒ । वि॒ऽत॒रम् । वि । भा॒हि॒ ॥ ११ ॥

हेअग्ने यस्त्वं रोदसी द्यावापृथिव्यौ भासा दीप्त्या आततंथ व्यतनोः किंच तरुत्रः तारकस्त्वं श्रवोभिः स्तुतिभिः श्रवस्यःश्रवसि हेवाहयाग्ने बृहद्भिर्महद्भिर्वाजै-रन्नैः स्थविरेभिः स्थविरैः स्थूलैः रेवद्भिःधनवद्भिः अस्मदर्थं वितरं विशिष्टतरं विभाहि विशेषेणदीप्यस्व ॥ ११ ॥

११. हे अग्नि, दीप्ति-द्वारा तुमने द्यावा-पृथिवी को विस्तृत किया है। तुम परित्राणकर्त्ता और स्तुति-द्वारा पूजनीय हो। तुम प्रचुर अन्न और विशिष्ट धन के साथ हम लोगों के निकट भली भाँति से दीप्त होओ।

अथ द्वादशी—

नृवद्वसोसदमिद्धेह्यस्मेभूरितोकायतनयायपश्वः ।
पूर्वीरिषोबृहतीरारेअघाअस्मेभद्रासौश्रवसानिसन्तु ॥ १२ ॥

नृऽवत् । वसो इति । सदम् । इत् । धेहि । अस्मे इति । भूरि ।
तोकाय । तनयाय । पश्वः । पूर्वीः । इषः । बृहतीः । आरेऽअघाः ।
अस्मे इति । भद्रा । सौश्रवसानि । सन्तु ॥ १२ ॥

हे वसो वासक धनवन्वाग्ने नृवत् मनुष्यैरुपेतं धनं सदमित् सर्वदा अस्मे अस्मासु धेहि स्थापय किंच भूरि प्रभूतान् पश्वः पशूंश्च धेहि किमर्थं तोकायास्मत्पुत्राय तनयाय तत्पुत्राय किंच पूर्वीः पूरयित्र्यः कामानां बह्व्यो वा बृहतीर्महत्यः आरेअघाः आरे दूरे अघानि यासु ताः स्तादृश्य इषः अन्नलक्षणान्यन्नानि भद्रा भद्राणि सौश्रवसानि सुश्रवस्त्वानि अस्मे अस्मासु सम्भवन्तु ॥ १२ ॥

१२. हे धनवान् अग्नि, मनुष्यों से युक्त अर्थात् पुत्र-पौत्रादि से युक्त धन तुम हमें प्रदान करो। हमारे पुत्र-पौत्रों को प्रभूत पशु प्रदान करो। कामनाओं के पूरक और पापरहित पर्याप्त अन्न तथा सौभाग्य हमें प्राप्त हो।

पुरूण्यग्न इति त्रयोदशी उक्ता संभरणीयेष्टौ अग्नेरन्नवतोऽनुवाक्या सूत्रितं च—पुरूण्यग्ने पुरुधा त्वाया [illegible] याज्या ।

अथ त्रयोदशी—

पुरूण्यग्नेपुरुधात्वायावसूनिराजन्वसुताते अश्याम् ।
पुरूणिहित्वेपुरुवारसन्त्यग्नेवसुविधतेराजनित्वे ॥ १३ ॥ २६ ॥

पुरूणि । अग्ने । पुरुधा । त्वाऽया । वसूनि । राजन् । वसुता । ते ।
अश्याम् । पुरूणि । हि । त्वे इति । पुरुऽवार । सन्ति । अग्ने ।
वसु । विधते । राजनि । त्वे इति ॥ १३ ॥ २६ ॥

हेऽग्ने राजन् ते तव पुरूणि बहूनि पुरुधा गवाश्वादिरूपेण बहुप्रकाराणि वसूनि धनानि वसुवा वसुवायै वसुप्राप्त्याय स्यामाहि त्वद्धेतुभूतेन अश्याम व्याप्नुयाम भुंजीमहि वा अवभरवस्वामी वसुदेत्येवतदंसम्पन्नंचकार भट्टभास्करमिश्रोऽपि एकपदंसंबुध्यन्तंचकार हेपुरुवार बहुभिर्व-रणीयाग्ने राजनि राजमाने त्वे त्वयि पुरूणि बहूनि वसु वसूनि विधते परिचरते मह्यं दात-व्यानिसन्ति ॥ १२ ॥

१२. हे दीप्तिमान् अग्नि, हम तुम्हारे निकट से गो-अश्वादिरूप बहु-विध धन प्राप्त करें। तुम धनवान् हो। हे सर्ववरणीय अग्नि, तुम शोभन हो। तुममें बहुविध धन निहित है।

॥ इतिचतुर्थस्यचतुर्थेषड्विंशोवर्गः ॥ २६ ॥

वेदार्थस्यप्रकाशेनतमोहार्दंनिवारयन् ॥ पुमर्थांश्चतुरोदेयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

इतिश्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेणसा-यणाचार्येणविरचितेमाधवीयेवेदार्थप्रकाशेऋक्संहिताभाष्येचतुर्थाष्टकेचतुर्थोऽध्यायःसमाप्तः ॥४॥

॥ श्रीगणेशायनमः ॥

यस्यनिःश्वसितंवेदायोवेदेभ्योऽखिलंजगत् ॥ निर्ममेतमहंवन्देविद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

॥ अथपञ्चमाध्याय आरभ्यते ॥

षष्ठमण्डलस्यषडनुवाकात्मकस्य प्रथमेनुवाकेपञ्चदशसूक्तानि तत्रत्वंहीत्येकादशर्चंद्वितीयंसूक्तम् भरद्वाजस्यार्षमाग्नेयम् अन्त्याषट्पञ्चाशदक्षराशक्वरी आदितोदशानुष्टुभः अनुक्रम्यतेहि—त्वंह्येकादशानुष्टुभंशक्वर्यन्तमिति प्रातरनुवाके आग्नेयेक्रतौ आनुष्टुभेछन्दसीदंसूक्तम् उक्थ्यमाश्विनेविनियुक्तम् सूत्र्यतेहि— त्वंहिक्षैतवदग्नायोह्योवाजिनीति माश्विनशस्त्रेचैवच्छन्दसनीयं प्रातरनुवाकन्यायेनेत्यतिदिष्टत्वात् अग्निरसांद्वितीयेद्वितीयेऽहनीदमेवसूक्तमाज्यशस्त्रं सूत्रितं च—त्वंहिक्षैतवदितिचाज्यमिति ।

तत्रप्रथमा—

त्वंहिक्षैतवद्यशोऽग्नेमित्रोनपत्यसे ।
त्वंविचर्षणेश्रवोवसोपुष्टिंनपुष्यसि ॥ १ ॥

त्वम् । हि । क्षैतऽवत् । यशः । अग्ने । मित्रः । न । पत्यसे ।
त्वम् । विऽचर्षणे । श्रवः । वसो इति । पुष्टिम् । न । पुष्यसि ॥ १ ॥

हेअग्ने त्वंहि त्वंखलुक्षैतवत्क्षितिःक्षयोपचयस्तत्संबन्धिक्षैतं शुष्कंकाष्ठं तद्युक्तंयशोऽन्नं हविर्लक्षणंपत्यसे अभिपतसिगच्छसि तत्रदृष्टान्तः मित्रोन अहरभिमानीदेवोमित्रः सइव यद्वा यशइतिगृहनाम क्षैतवत् क्षैतं निवासकंहविर्लक्षणमन्नंतद्युक्तंयजमानगृहं मित्रभूतःपुरुषइवाभिपतसि यद्वा पत्यतिरैश्वर्यकर्मा ईदृशमन्नं पत्यसे ईशिषे अतःकारणात् हेविश्वचर्षणेविशेषेणसर्वस्यद्रष्टः वसो वासकाग्नेत्वं श्रवःश्रवणीयमन्नं यजमानगृहस्थेन अर्थेनशब्दसार्थे अन्नकार्यंभूतांपुष्टिंच पुष्यसि वर्द्धयसि ॥ १ ॥

१. हे अग्नि, तुम मित्र देव की तरह शुष्क काष्ठ के द्वारा हवि के ऊपर अभिपतित होते हो; अतएव हे सर्वदर्शी, धन-सम्पन्न अग्नि, तुम अन्न और पुष्टि-द्वारा हम लोगों को वर्द्धित करो।

अथद्वितीया—

त्वांहिष्माचर्षणयोयज्ञेभिर्गीर्भिरीळते ।
त्वांवाजीयात्यवृकोरजस्तूर्विश्वचर्षणिः ॥ २ ॥

त्वाम् । हि । स्म । चर्षणयः । यज्ञेभिः । गीःऽभिः । ईळते ।
त्वाम् । वाजी । याति । अवृकः । रजःऽतूः । विश्वऽचर्षणिः ॥ २ ॥

हे अग्ने त्वां हि स्म त्वामेव खलु चर्षणयो मनुष्या यज्ञेभिर्यज्ञसाधनैर्हविर्भिर्गीर्भिः स्तुतिभिरीळते स्तुवन्ति अपि च वाजी वाजो गमनं तद्वान् सूर्यस्त्वां याति गच्छति प्रविशतीत्यर्थः तथा च श्रूयते—अग्निं वावादित्यः सायं प्रविशति तस्मादग्निर्दूरान्नक्तं ददृशे इति वाजिशब्दश्च सूर्यवाचकत्वे-नकपिश्रूयते अग्निर्वायुः सूर्यः ते वै वाजिन इति वायुः सप्तिः आदित्यो वाजीति च कीदृशो वाजी अवृ-कोऽहिंसकरहितः रजस्तूः उदकमत्र रज उच्यते तस्य वृष्टिलक्षणस्य प्रेरयिता यद्वा रजसां लोकानां तरिता गन्ता विश्वचर्षणिः सर्वस्य द्रष्टा ॥ २ ॥

२. हे अग्नि, मनुष्यगण हव्यसाधन हव्य और स्तुति के द्वारा तुम्हारी अर्चना करते हैं। हिंसावर्जित, जल के प्रेरक अथवा लोगों में अभिगमन करनेवाले, सर्वद्रष्टा सूर्यदेव तुम्हारा अभिगमन करते हैं।

सजोषस्त्वा दिवो नरो यज्ञस्य केतुमिन्धते ।
यद्ध स्य मानुषो जनः सुम्नायुर्जुह्वे अध्वरे ॥ ३ ॥

सऽजोषसः । त्वा । दिवः । नरः । यज्ञस्य । केतुम् । इन्धते ।
यत् । ह । स्यः । मानुषः । जनः । सुम्नऽयुः । जुह्वे । अध्वरे ॥ ३ ॥

हे अग्ने सजोषः सजोषसः सहप्रीयमाणा दिवः स्तुतेर्नरो नेतार ऋत्विजः यज्ञस्य केतुं प्रज्ञापकं त्वा त्वां इन्धते समिद्धं कुर्वन्ति कदेति चेदुच्यते यद्ध यदा खलु स्यः स मानुषो मनोरपत्यभूतो ज-नो जायमानो होता वा सुम्नयुः सुम्नं सुखमात्मन इच्छन् अध्वरे हिंसारहिते यज्ञे जुह्वे त्वामाह्वयति तदेत्यर्थः ॥ ३ ॥

३. हे अग्नि, समान प्रीति धारण करनेवाले ऋत्विक् लोग तुम्हें समिद्ध अर्थात् प्रज्वलित करते हैं। तुम यज्ञ के प्रज्ञापक हो। मनु के अपत्य यजमान लोग सुखाभिलाषी होकर यज्ञ में तुम्हारा आह्वान करते हैं।

अथ चतुर्थी—

ऋधद्यस्ते सुदानवे धिया मर्तः शशमते ।
ऊती ष बृहतो दिवो द्विषो अंहो न तरति ॥ ४ ॥

ऋधत् । यः । ते । सुऽदानवे । धिया । मर्तः । शशमते । ऊती ।
सः । बृहतः । दिवः । द्विषः । अंहः । न । तरति ॥ ४ ॥

---

१ तै० ब्रा० २. १. २. । २ तै० ब्रा० १. ६. १. । ३ तै० ब्रा० ३. ५. ८. ।

ऋधत् समृध्यमानः ऋध्नुयात् हेऽग्ने सुदानवे शोभनदानाय तुभ्यं षष्ठ्यर्थेचतुर्थी त्वत्सं-बन्धिन्या धिया कर्मणा योमर्तोमरणधर्मायजमानः शशमते शाम्यति यद्वा शमतिःस्तुतिकर्मा त्वदर्थंकर्मणायुक्तःसन् स्तौतिसयजमानः बृहतोमहतः दिवोदीप्तस्यतव संबन्धिन्या ऊती ऊत्या रक्षया द्विषोद्वेष्टॄन् अंहोन आहननशीलंपापमिवतरत्यतिक्रामति ॥ ४ ॥

४. हे अग्नि, तुम दानशील हो, जो मरणशील यजमान यज्ञ-कर्म में रत होकर तुम्हारा स्तवन करता है, वह समृद्धिशाली हो। हे अग्नि, तुम दीप्तियुक्त हो। वह यजमान तुम्हारे द्वारा रक्षित होकर भीषण पाप की तरह शत्रुओं को पराभूत करे।

समिधायस्तआहुतिंनिशितिंमर्त्योनशत्।
वयावन्तंसपुष्यतिक्षयमग्नेशतायुषम् ॥ ५ ॥ १ ॥

सम्ऽइधा। यः। ते। आऽहुतिम्। निऽशितिम्। मर्त्यः। नशत्।
वयाऽवन्तम्। सः। पुष्यति। क्षयम्। अग्ने। शतऽआयुषम् ॥ ५ ॥ १ ॥

हेऽग्ने समिधासमिन्धनहेतुभूतेनेध्मेनसह ते त्वदीयां निशितिं निशितां तनूकृतां मन्त्रसंस्कृतामाहुतिं योमर्त्योमनुष्यः नशत् व्याप्नुयात् नशतिर्व्याप्तिकर्मा समनुष्योयजमानः वयावन्तं वयाः शाखाः पुत्रपौत्रादिलक्षणास्तद्युक्तं शतायुषं बहुविधान्नं चिरकालजीवनंवा क्षयंगृहं पुष्यति पोषयति वर्धयति तत्रचिरकालमवतिष्ठतइत्यर्थः ॥ ५ ॥

५. हे अग्नि, जो मनुष्य काष्ठ-द्वारा तुम्हारी मन्त्र-संस्कृत आहुति को व्याप्त (पुष्ट) करता है, वह मनुष्य पुत्र-पौत्रादि से युक्त गृह में सौ वर्षों तक आयु का भोग करता है।

॥ इतिचतुर्थस्यपञ्चमेप्रथमोवर्गः ॥ १ ॥

त्वेषस्तेधूमऋण्वतिदिविषञ्छुक्रआततः।
सूरोनहिद्युतात्वंकृपापावकरोचसे ॥ ६ ॥

त्वेषः। ते। धूमः। ऋण्वति। दिवि। सन्। शुक्रः। आऽततः।
सूरः। न। हि। द्युता। त्वम्। कृपा। पावक। रोचसे ॥ ६ ॥

हेऽग्ने त्वेषःदीप्तस्य तेतव शुक्रः निर्मलः शुभ्रवर्णोवाधूमः दिव्यन्तरिक्षे आ-ततोविस्तीर्णःसन् ऋण्वति मेघात्मनापरिणतोगच्छति अपिच हेपावक शोधकाग्ने सूरोन सूर्यइव कृपाअभिमुखीकरणसमर्थयास्तुत्या स्तूयमानस्त्वं द्युतादीप्त्या रोचसेहि दीप्यसे-खलु ॥ ६ ॥

६. हे अग्नि, तुम दीप्तिशाली हो। तुम्हारा शुभ्र वर्ण का धूम अन्तरिक्ष में विस्तृत होता है और मेघरूप में परिणत होता है। हे पावक (शुद्धिविधायक), तुम स्तोत्र-द्वारा प्रसन्न होकर सूर्य की तरह दीप्ति-द्वारा रुचिमान् होते हो।

अथ सप्तमी—

अधा हि विक्ष्वीड्योऽसि प्रियो नो अतिथिः ।
रण्वः पुरीव जूर्यः सूनुर्न त्रययाय्यः ॥ ७ ॥

अध । हि । विक्षु । ईड्यः । असि । प्रियः । नः । अतिथिः ।
रण्वः । पुरिऽइव । जूर्यः । सूनुः । न । त्रययाय्यः ॥ ७ ॥

अथापि च विक्षु प्रजासु हे अग्ने त्वमीड्यः स्तुत्योऽसि भवसि हि यस्मादर्थे यस्मादेवं तस्मा-न्नोऽस्माकमतिथिः हुतोपमेवत् अतिथिरिव प्रियोऽसि यद्वा हविर्वहनाय सततगामी भूत्वास्माकं प्रि-योऽसि यथा पुरीव नगर्यां जूर्यः जीर्णो वृद्धो हितोपदेष्टा राजेव रण्वो रमणीयो गन्तव्यो वा भवसि यथा सूनुर्न पुत्र इव त्रययाय्यः यजमानैस्त्रातव्यः पालयितव्यो भवसि त्रायतेरेव रूपं यद्वैतत्सूनो-र्विशेषणं विद्यावयःकर्मलक्षणं त्रयं यातीति त्रययाय्यः यातेरौणादिक आय्यप्रत्ययः स्पृहयाय्य-श्रयिषा अथवा त्रययाय्यो जन्मत्रयं याहः जन्मत्रयं स्मर्यते मातुरग्रेऽधिजननं द्वितीयं मौञ्जिबन्ध-नात् । तृतीयं यज्ञदीक्षायाइतिजन्मत्रयं स्तथमिति ॥ यादृशः पुनरपि रण्वो रमणीयोऽसि ॥ ७ ॥

७- हे अग्नि, तुम प्रजाओं के स्तुतिभाजन हो; क्योंकि तुम अतिथि की तरह हम लोगों के प्रिय हो। नगर में वर्तमान हितोपदेष्टा वृद्ध की तरह तुम आश्रयणीय हो एवम् पुत्र की तरह पालनीय हो।

क्रत्वा हि द्रोणे अज्यसेऽग्ने वाजी न कृत्व्यः ।
परिज्मेव स्वधा गयोऽत्यो न ह्वार्यः शिशुः ॥ ८ ॥

क्रत्वा । हि । द्रोणे । अज्यसे । अग्ने । वाजी । न । कृत्व्यः ।
परिज्माऽइव । स्वधा । गयः । अत्यः । न । ह्वार्यः । शिशुः ॥ ८ ॥

हे अग्ने क्रत्वा कर्मणा मन्थनरूपेण द्रोणे द्रुमे काष्ठे अरण्यां विद्यमानस्त्वं अज्यसे हि व्यज्यसे खलु यथा वाजीव वेगवानश्व इव कृत्व्यः कृत्वीति कर्मनाम हविर्वहनादीनां कर्मणां कर्ता तथा पुनरंवहसि यद्वा हविर्वहनमग्नेरश्वसादृश्यं यथा परिज्मेव परितः सर्वतो गन्ता वायुरिव शरानमादिरूपेण सर्वत्र गन्तासि स्वधा अन्ननामैतत् अन्नं गयः गृहं च भवसि उभयोर्दातेत्य-र्थः अपि च शिशुर्बालनामैतद्बालोऽपि त्वमत्यो न सततगामी अत्य अश्व इव ह्वार्यः कुटिलमित्यस्य योग-म्यात् ह्वृ कौटिल्ये इत्यस्यैतद्रूपम् ॥ ८ ॥

८ हे अग्नि, अरणिमन्थन रूप कर्म से तुम्हारी विद्यमानता प्रकाशित होती है। अश्व जिस प्रकार से अपने आरोही का वहन करता है, उसी प्रकार तुम हव्य वहन करो। तुम वायु की तरह सर्वत्र गमन करते हो। तुम अन्न और गृह प्रदान करो। तुम शिशु और अश्व की तरह कुटिलगामी हो।

कारीर्यामग्नेरामिच्छन्दो वैकल्पिकमनुवाक्यात्तत्र त्येति सूत्रितं च—त्वं ह्यग्ने प्रथमो मना-नोतेश्वमिति।

नैवमी—

त्वंत्याचिदच्युताग्नेपशुर्नयवसे ।
धामाहयत्तेअजरवनावृश्चन्तिशिक्वसः ॥ ९ ॥

त्वम् । त्या । चित् । अच्युता । अग्ने । पशुः । न । यवसे ।
धाम । ह । यत् । ते । अजर । वना । वृश्चन्ति । शिक्वसः ॥ ९ ॥

हेअग्ने त्वन्त्या तानिकाष्ठानि चिच्छब्दोपिशब्दसमानार्थोभिन्नक्रमः अच्युताअच्युतानि च्यावयितुमशक्यान्यपि अत्सीतिशेषः तत्रदृष्टान्तः यवसे घासेविसृष्टः पशुरिव सयथा सर्वंभक्षयति तथा त्वं प्रौढकाष्ठादीनि क्षणमात्रेणदहसीत्यर्थः हेअजर जरारहिताग्ने यद्यस्य शुर्वांसुलुगितिषष्ठ्याअलुक् शिक्वसोदीप्तस्य ते तव धाम धामानि तेजांसि वना वननीयानिसंभजनीयान्यरण्यानि वृश्चन्ति छिन्दन्ति तक्षन्ति सत्वमितिपर्वेणान्वयः हेत्येतत्पादपूरणम् ॥ ९ ॥

९. हे अग्नि, तृण आदि चरने के लिए विसृष्ट (छोड़ा गया) पशु जिस प्रकार सम्पूर्ण तृण भक्षण कर लेता है, उसी प्रकार तुम प्रौढ़ काष्ठों को क्षण मात्र में भक्षण कर लेते हो। हे अविनश्वर अग्नि, तुम दीप्तिशाली हो। तुम्हारी शिखायें अरण्यों को छिन्न कर देती हैं।

वेषिह्यध्वरीयतामग्नेहोतादमेविशाम् ॥
समृधोविश्पतेकृणुजुषस्वहव्यमङ्गिरः ॥ १० ॥

वेषि । हि । अध्वरिऽयताम् । अग्ने । होता । दमे । विशाम् ।
सम्ऽऋधः । विश्पते । कृणु । जुषस्व । हव्यम् । अङ्गिरः ॥ १० ॥

हेअग्ने अध्वरीयतां अध्वरंयज्ञमात्मनइच्छतां विशांयजमानानां दमे गृहे त्वंहोता देवानामाह्वातासन् वेषिहि स्तुतिर्हवींषिवा यतःकामयसे अतःकारणात् विश्पते विशांपालकाग्ने समृधः समृद्धान् अस्मान्यजमानान् कृणु कुरु कृत्वाच हेअङ्गिरः अङ्गनादिगुणयुक्तः अङ्गाररूपवाग्ने हव्यं अस्मदीयंहविः जुषस्व सेवस्व ॥ १० ॥

१०. हे अग्नि, तुम यज्ञाभिलाषी यजमानों के गृह में होता रूप से प्रविष्ट होते हो। हे मनुष्यों के पालक अग्नि, तुम हम लोगों का समृद्धि-विधान करो। हे अंगार-रूप अग्नि, तुम हमारे हव्य को स्वीकार करो।

अथैकादशी—

अच्छानोमित्रमहोदेवदेवानग्नेवोचःसुमतिंरोदस्योः । वीहिस्वस्तिंसुक्षितिं-
दिवोनॄन्द्विषोअंहांसिदुरितातरेमतातरेमतवावसातरेम ॥ ११ ॥ २ ॥

अच्छ । नः । मित्रऽमहः । देव । देवान् । अग्ने । वोचः । सुऽमतिम् । रोदस्योः । वीहि । स्वस्तिम् । सुऽक्षितिम् । दिवः । नॄन् । द्विषः । अंहांसि । दुःऽइता । तरेम । ता । तरेम । तव । अवसा । तरेम ॥ ११ ॥ २ ॥

हेमित्रमहः अनुकूलदीप्ते देवदानादिगुणयुक्ताग्ने रोदस्योः द्यावापृथिव्योर्वर्तमानस्त्वं देवान्यष्टव्यानिन्द्रादीनच्छाभिमुख्येन नोस्माकंसुमतिं स्तुतिं वोचः ब्रूहि दिवःस्तुतेर्नॄन्नेतृनस्मान् सुक्षितिं शोभननिवासयुक्तं स्वस्तिं अविनाशं वीहि गमय वेविरगान्तर्णीतिणयर्थोद्रष्टव्यः एवंच द्विषोद्वेष्टॄन् शत्रूनंहांसिपापानि दुरिता तत्कष्टरूपाणि दुर्गमनानितरेम अतिक्रामेम तथा ता तानि व्यवहितानि जन्मान्तरकृतानिच पापादीनि तरेम तकएवार्थोदार्ढ्यायपुनरुच्यते हेअग्ने तवावसा रक्षणेन द्वेष्टृप्रभृतीनत्यन्तंतरेम ॥ ११ ॥

११. हे अनुकूल दीप्तिवाले, देव-दानवादि गुणयुक्त और द्यावा-पृथिवी में वर्तमान अग्निदेव, तुम देवों के निकट हम लोगों की स्तुति का उच्चारण करो। हम स्तोताओं को शोभन निवास-युक्त सुख में ले जाओ। हम लोग शत्रुओं, पापों और कष्टों का अतिक्रमण करें। हम लोग जन्मान्तर में कृतपापों से मुक्त हों। हे अग्नि, तुम्हारी रक्षा के द्वारा हम शत्रु आदि से उद्धार पायें। ॥ इतिचतुर्थस्यपञ्चमेद्वितीयोवर्गः ॥ २ ॥

अग्नेसक्षेषदित्यष्टर्चंतृतीयंसूक्तं भरद्वाजस्यार्षं त्रैष्टुभमाग्नेयं अनुक्रान्तंच—अग्नेऽष्टाविति । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरुक्तोविनियोगः ।

अग्ने॒स क्षे॑षदृत॒पा ऋ॑ते॒जा उ॒रु ज्योति॑र्नशते देव॒युष्टे॑ ।
यं त्वं मि॒त्रेण॒ वरु॑णः स॒जोषा॒ देव॒ पासि॒ त्यज॑सा॒ मर्तं॒मंहः॑ ॥ १ ॥

अग्ने । सः । क्षेषत् । ऋतऽपाः । ऋतेऽजाः । उरु । ज्योतिः । नशते । देवऽयुः । ते । यम् । त्वम् । मित्रेण । वरुणः । सऽजोषाः । देव । पासि । त्यजसा । मर्तम् । अंहः ॥ १ ॥

हेअग्ने सयजमानः क्षेषत् क्षयति निवसति चिरकालंजीवेदित्यर्थः कीदृशोयजमानः ऋतपाः ऋतस्ययज्ञस्य पालकः ऋतेजाः यज्ञनिमित्तंजातः उत्पितश्च तेत्वदीयं देवयुर्देवानात्मनइच्छन् सयजमानः उरुविस्तीर्णं ज्योतिःसूर्याख्यं नशते प्राप्नोति हेदेव द्योतमानाग्ने यं मर्तं मनुष्यंयजमानं मित्रेण वरुणः तृतीयार्थेप्रथमा वरुणेनच सजोषाः सहप्रीयमाणस्त्वं त्यजसा त्याजनसाधनेनायुधेनांहःअंहसःपापात् पासि रक्षसि सयजमानऋतिपूर्वेणसंबन्धः ॥ १ ॥

१. हे अग्नि, वह यजमान चिरकालपर्यन्त जीवन धारण करे, जो यजमान यज्ञ का पालन करता है और यज्ञ के निमित्त उत्पन्न हुआ है। वरुण और मित्र के साथ समान प्रीति धारण करके, तेज-द्वारा तुम पाप से जिसकी रक्षा करते हो, वह देवाभिलाषी यजमान तुम्हारी विस्तीर्ण ज्योति प्राप्त करता है।

अथ द्वितीया—

ईजे यज्ञेभिः शशमे शमीभिर्ऋधद्वारायाग्नये ददाश।
एवा चन तं यशसामजुष्टिर्नांहो मर्तं नशते न प्रदृप्तिः॥ २॥

ईजे। यज्ञेभिः। शशमे। शमीभिः। ऋधत्ऽवाराय। अग्नये।
ददाश। एव। चन। तम्। यशसाम्। अजुष्टिः। न। अंहः।
मर्तम्। नशते। न। प्रऽदृप्तिः॥ २॥

योयजमानः ऋधद्वाराय ऋधत् समृद्धं वारं वरणीयं धनं यस्य तस्मा अग्नये ददाश हवींषि ददाति स यजमानः यज्ञेभिः सर्वैर्यज्ञैः ईजे इष्टवान्भवति तथा शमीभिः कर्मभिः कृच्छ्रचान्द्रायणादिभिः शशमे शान्तश्च भवति अनेनैव योगेन सर्वफलं लभत इत्यर्थः अपिच तं यजमानं यशसां यशस्विनां पुत्राणां अजुष्टिरप्राप्तिर्नैव नशते नैव प्राप्नोति पुत्रवान्भवत्येवेत्यर्थः तथा मर्तं मनुष्यं तं अंहः पापं न नशते तथा प्रदृप्तिः अनर्थहेतुः प्रदर्पश्च तं न प्राप्नोति॥ २॥

२. वरणीय धन से समृद्धिमान् अग्नि के लिए जो यजमान हव्य प्रदान करता है, वह सम्पूर्ण यज्ञ के द्वारा यज्ञवान् अर्थात् सफल-यज्ञ होता है। तथा कृच्छ्र चान्द्रायणादि कर्म-द्वारा शान्त होता है यानी अग्नि कर्म-द्वारा वह सम्पूर्ण फल प्राप्त करता है। वह यजमान यशस्वी पुत्रों के अभाव को भी नहीं प्राप्त करता है। उसे पाप तथा अनर्थक गर्व नहीं छूते।

सूरो न यस्य दृशतिररेपा भीमा यदेति शुचतस्त आ धीः।
हेषस्वतः शुरुधो नायमक्तोः कुत्रा चिद्रण्वो वसतिर्वनेजाः॥ ३॥

सूरः। न। यस्य। दृशतिः। अरेपाः। भीमा। यत्। एति।
शुचतः। ते। आ। धीः। हेषस्वतः। शुरुधः। न। अयम्।
अक्तोः। कुत्र। चित्। रण्वः। वसतिः। वनेऽजाः॥ ३॥

सूरोन सूर्यस्येव यस्याग्नेः दृशतिः दर्शनं अरेपाः पापरहितं हेऽग्ने यत् यस्य ते तव शुचतोज्वलतः धीः धारयित्री ज्वाला भीमा भयङ्करा सती आसमन्तादेति गच्छति योयमग्निः हेषस्वतः शब्दयुक्तः शुरुधोन शुचः शोकस्य रोधयित्रीगाव अक्तोः अक्तुरिति रात्रिनाम तेन च तत्सञ्चारी राक्षसादिर्लक्ष्यते राक्षसादेः स्वभूतादवाधीविशेषः सोयं वसतिः सर्वेषामावासभूतः वनेजाः अरण्ये जायमानः कुत्राचित् क्वचिदेव स्थाने पर्वताग्रादौ रण्वो रमणीयो भवति॥ ३॥

३. सूर्य के समान अग्नि का दर्शन पापरहित है। हे अग्नि, तुम्हारी प्रज्वलित ज्वाला भयंकर है और सर्वत्र गमन करती है। अग्नि-देव रात्रि में शब्दायमान धेनु की तरह विस्तृत होते हैं। सबके आवास-भूत अर्थात् निवासप्रद और अरण्यजात अग्नि पर्वत के अग्र भाग में रमणीय होते हैं।

अथचतुर्थी—

तिग्मंचिदेममहिवर्पोअस्यभसदश्वोनयमसानआसा।
विजेहमानःपरशुर्नजिह्वांद्रविर्नद्रावयतिदारुधक्षत्॥ ४॥

तिग्मम्। चित्। एम। महि। वर्पः। अस्य। भसत्। अश्वः। न। यमसानः। आसा। विऽजेहमानः। परशुः। न। जिह्वाम्। द्रविः। न। द्रवयति। दारु। धक्षत्॥ ४॥

अस्याग्नेः एम गमनभूतोमार्गः तिग्मं तीक्ष्णं स्प्रष्टुमशक्यत्वात् अस्यचवर्पोरूपं महि महत् प्रभूतं भसत् दीप्यते भसभर्त्सनदीप्त्योरितिधातुः कीदृशोग्निः अश्वोन अश्वइव आसा आस्येन यमसानः तृणादिकंनियच्छन् तथापरशुर्न यथापरशुःस्वकीयांधारांकाष्ठेप्रक्षिपति तथास्वकीयांजिह्वांज्वालांविजेहमानःवृक्षगुल्मादौप्रक्षिपन् तथा दारु काष्ठं धक्षत् दहन् द्रविर्न द्रविर्द्रावयिता स्वर्णकारः सयथा स्वर्णादिकंद्रावयति तथा सर्ववनंद्रावयति भूतंभूतंसर्वंभस्मसात्करोतीत्यर्थः ॥ ४ ॥

४. अग्नि का मार्ग तीक्ष्ण है। इनका रूप अत्यन्त दीप्तिमान् है। अग्नि अश्व की तरह मुख-द्वारा तृणादि को प्राप्त करते हैं। कुठार जैसे अपनी धार को काष्ठ पर प्रक्षिप्त करता है, उसी प्रकार अग्नि अपनी ज्वाला को तरु गुल्म आदि पर प्रक्षिप्त करते हैं। स्वर्णकार जैसे सुवर्ण आदि को द्रवीभूत करता है, उसी प्रकार अग्नि सम्पूर्ण वन को द्रवित करते हैं अर्थात् सम्पूर्ण वस्तु को अग्नि भस्मीभूत कर डालते हैं।

सइदस्तेवप्रतिधादसिष्यञ्छिशीततेजोयसोनधाराम्।
चित्रध्रजतिररतिर्योअक्तोर्वेर्नद्रुषद्वारघुपत्मजंहाः॥ ५॥ २॥

सः। इत्। अस्ताऽइव। प्रति। धात्। असिष्यन्। शिशीत। तेजः। अयसः। न। धाराम्। चित्रऽध्रजतिः। अरतिः। यः। अक्तोः। वेः। न। द्रुऽसद्वा। रघुपत्मऽजंहाः॥ ५॥ २॥

सइत् सएवाग्निः अस्तेव बाणादेःक्षेप्तेव प्रतिधात् स्वकीयज्वालांप्रतिधत्ते यथाधन्वी लक्ष्याभिमुख्येनबाणंसन्धत्ते तथा ज्वालांसन्धत्तइत्यर्थः प्रतिधायच असिष्यन् ज्वालांप्रक्षेप्स्यन् तेजःस्वकीयं शिशीत निश्यति तीक्ष्णीकरोति अत्रदृष्टान्तः अयसोनधारां यथा अयोमयस्यपरश्वादेर्धारां प्रक्षेप्तुकामस्तीक्ष्णीकरोतितद्वत् तीक्ष्णीकृत्यच चित्रध्रजतिः विचित्रगतिः अक्तोरात्रेः अरतिरभिगन्ता वेर्न पक्षीव द्रुषद्वा वृक्षेषुसीदन् रघुपत्मजंहाः लघुपतनसमर्थपादः एवंभूतःसयोग्निर्वर्तते सइतिपूर्वेणान्वयः॥ ५॥

५. बाण चलानेवाला जैसे लक्ष्य के अभिमुख बाण चलाता है, वैसे ही अग्नि अपनी ज्वाला को प्रक्षिप्त करते हैं। कुठार आदि को चलानेवाला जैसे कुठार आदि की धार को तीक्ष्ण करता है वैसे ही अग्नि भी अपनी ज्वाला को फेंकते समय तीक्ष्ण करते हैं। वृक्ष के ऊपर निवास करनेवाले और लघुपतन-समर्थ पक्ष-विशिष्ट पक्षी की तरह विचित्रगति अग्नि रात्रि का अतिक्रमण करते हैं अर्थात् धीरे-धीरे अन्धकार का विनाश करते हैं।

स ईं॑ रे॒भो न प्रति॑ वस्त उ॒स्राः शो॒चिषा॑ रारपीति मि॒त्रम॑हाः ।
नक्तं॒ य ई॑मरु॒षो यो दिवा॒ नॄनम॑र्त्यो अरु॒षो यो दिवा॒ नॄन् ॥ ६ ॥

सः । ई॒म् । रे॒भः । न । प्रति॑ । व॒स्ते॒ । उ॒स्राः । शो॒चिषा॑ । र॒र॒पी॒ति॒ ।
मि॒त्रऽम॑हाः । नक्त॑म् । यः । ई॒म् । अ॒रु॒षः । यः । दिवा॑ । नॄन् ।
अम॑र्त्यः । अ॒रु॒षः । यः । दिवा॑ । नॄन् ॥ ६ ॥

स ईं सोयमग्निः रेभोन स्तुत्यः सूर्यइव उस्राः दीप्ताः ज्वालाः प्रतिवस्ते आच्छादयति तथा मित्रमहाः सर्वेषामनुकूलप्रकाशःसन् शोचिषा तेजसा रारपीति भृशंशब्दंकरोति यश्च यमग्निः नक्तं रात्रौ अरुषः आरोचमानःसन् दिवा अहनीव नॄन् मनुष्यान् स्वस्वकार्येष्वीरयति पुनर्यच्छन्दःपूरकः यथाऽमर्त्योऽमरणधर्मा अरुषआरोचमानोरोषरहितोवा योऽग्निः दिवा दीप्यमानेनतेजसा नॄन्नेतॄन् आत्मीयान्रश्मीन् प्रेरयति सइतिपूर्वेणसंबन्धः यद्वा नक्तं रात्रौ योयमग्निररुषः आरोचमानः यश्चमरणरहितोग्निः सः दिवा अह्नि नॄन्नेतॄन् देवान् हविर्भिः संयोजयति योदिवानॄनितिपुनरुक्तिरादरार्था ॥ ६ ॥

६. वे अग्नि स्तवनीय सूर्य की तरह दीप्त ज्वाला को आच्छादित करते हैं। सबके अनुकूल प्रकाश को विस्तारित करके वे तेज-द्वारा अत्यन्त शब्द करते हैं। अग्नि रात्रि में शोभित होकर मनुष्यों को दिवस की तरह अपने-अपने कार्यों में लगाते हैं। अमरणशील और सुन्दर अग्नि द्युतिमान् तेज-द्वारा अपनी किरणों को नेताओं के लिए प्रेरित करते हैं। अथवा सुन्दर अग्नि दिन में देवों को हवि के संयुक्त करते हैं।

दि॒वो न यस्य॑ विध॒तो नवी॑नो॒द्वृषा॑ रु॒क्ष ओष॑धीषु नूनोत् ।
घृणा॒ न यो ध्रज॑सा॒ पत्म॑ना॒ यन्ना रोद॑सी॒ वसु॑ना॒ दं सु॒पत्नी॑ ॥ ७ ॥

दि॒वः । न । यस्य॑ । वि॒ध॒तः । नवी॑नोत् । वृषा॑ । रु॒क्षः । ओष॑धीषु ।
नू॒नो॒त् । घृणा॑ । न । यः । ध्रज॑सा । पत्म॑ना । यन् । आ ।
रोद॑सी॒ इति॑ । वसु॑ना । दम् । सु॒पत्नी॒ इति॑ सु॒ऽपत्नी॑ ॥ ७ ॥

दिवोन दीप्तस्यसूर्यस्येव विधतोविधातुः रश्मीकुर्वतोयस्याग्नेर्नवीनोत् भृशंशब्दोभूत् ए-वदेवव्याचष्टे वृषा कामानांवर्षिता रुक्षः दीप्तः सोग्निरोषधीषु दह्यमानासु नूनोत् भृशंशब्दम-

करोद यस्यघृणान सञ्चलनशीलेनदीप्तेनेव भजसा गमनशीलेनतेजसा पत्मना इतस्ततस्तत-सा पत् गच्छन् धर्ते सोमिः दं असमच्छमून्दमयन् हुपत्नी शोभनपतिके रोदसी द्यावापृथिव्यौवसुना धनेन आपूरयति ॥ ७ ॥

७. दीप्तिमान् सूर्य की तरह रश्मि विस्तीर्ण करनेवाले जिस अग्नि का महान् शब्द हुआ है, वे अभीष्टवर्षी और दीप्त अग्नि ओषधियों के (जलाने योग्य) मध्य में अत्यन्त शब्द करते हैं। जो दीप्त और गमनशील तथा इतस्ततः ऊर्द्धगामी तेज-द्वारा गमन करते हैं, वे अग्नि हमारे शत्रुओं को दमन करते हुए शोभनपति-सम्पन्न स्वर्ग और पृथिवी को धन-द्वारा पूर्ण करते हैं।

धायोभिर्वायोयुज्येभिरर्कैर्विद्युन्नदविद्योत्स्वेभिःशुष्मैः।
शर्धोवायोमरुतांततक्षऋभुर्नत्वेषोरभसानोअद्यौत् ॥ ८ ॥ १ ॥

धायःऽभिः। वा। यः। युज्येभिः। अर्कैः। विऽद्युत्। न। दविद्योत्। स्वेभिः। शुष्मैः। शर्धः। वा। यः। मरुताम्। ततक्ष। ऋभुः। न। त्वेषः। रभसानः। अद्यौत् ॥ ८ ॥ १ ॥

योग्निः धायोभिर्वा धारकैरश्वैरिव युज्येभिः युज्यैः स्वयमेवयुज्यमानैरर्कैरर्चनीयैर्दीप्तिभिर्गच्छति सोग्निः विद्युन्न विद्युदिव स्वेभिः स्वकीयैः शुष्मैः शोषकैस्तेजोभिर्दविद्योत् विद्योतते यश्च मरुतां एतत्संज्ञकानदेवानां शर्धो वा बलमिव ववक्ष तनूकरोति सर्वतोल्पीकरोतिशोषयतीतियावत् सोयं ऋभुर्न उरुभासमानःसूर्यइवत्वेषोदीप्तः रभसानोवेगंकुर्वन्नद्यौत् विद्योतते प्रकाशते ॥ ८ ॥

८. जो अग्नि अश्व की तरह स्वयमेव युज्यमान अर्चनीय दीप्ति के साथ गमन करते हैं, वे अग्नि अपने तेज के द्वारा विद्युत् की तरह चमकते हैं। जो अग्नि मरुतों के बल को स्वल्प करते हैं, वे निरतिशय दीप्तिशाली, सूर्य की तरह प्रदीप्त और वेगसम्पन्न अग्नि प्रकाशमान होते हैं।

॥ इतिचतुर्थस्यपञ्चमेचतुर्थोवर्गः ॥ ४ ॥

यथाहोतरित्यष्टर्चंचतुर्थंसूक्तं भरद्वाजस्यार्षं त्रैष्टुभमाग्नेयं यथाहोतरित्यनुक्रान्तं—प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरुक्तोविनियोगः।

यथाहोतर्मनुषोदेवतातायज्ञेभिःसूनोसहसोयजासि।
एवानोअद्यसमनासमानानुशन्नग्नउशतोयक्षिदेवान् ॥ १ ॥

यथा। होतः। मनुषः। देवऽताता। यज्ञेभिः। सूनो इति। सहसः। यजासि। एव। नः। अद्य। समना। समानान्। उशन्। अग्ने। उशतः। यक्षि। देवान् ॥ १ ॥

हेहोतः देवानामाह्वातः सहसस्सूनो बलस्यपुत्राग्ने यथा येनप्रकारेण मनुषः मनोः प्र-

यापके: यजमानस्य देवताता यज्ञनामैतत् देवतातौ यज्ञे यज्ञेभिर्यजमानसाधनैर्हविर्भिः यजा-सि देवान्यजसि एव एवं हे अग्ने नोस्माकं अद्यास्मिन्यज्ञे समानान् त्वत्सदृशानिन्द्रादीनुशन् कामयमानस्त्वं अयाः कामयमानान्यष्ट्यान्देवान् समना क्षिप्रं मक्षि यज यद्वा समानंमन्य-त्वेविन्देवानितिसमनोयज्ञस्त्वस्मिन्निविधेयोत्पम ॥ १ ॥

१. हे देवों के आह्वान करनेवाले बलपुत्र अग्नि, जिस प्रकार प्रजा-पति (यजमान) के यज्ञ में तुमने हव्य-द्वारा देवों का यजन किया था, उसी प्रकार हम लोगों के इस यज्ञ में आज यजनीय इन्द्रादि देवों को अपने समान समझकर तुम उनका शीघ्र यजन करो ।

सनोविभावाचक्षणिर्नवस्तोरग्निर्वन्दारुवेद्यश्चनोधात् ।
विश्वायुर्योअमृतोमर्त्येषूषर्भुद्भूदतिथिर्जातवेदाः ॥ २ ॥

सः । नः । विभाऽवा । चक्षणिः । न । वस्तोः । अग्निः । वन्दारु ।
वेद्यः । चनः । धात् । विश्वऽआयुः । यः । अमृतः । मर्त्येषु ।
उषःऽभुत् । भूत् । अतिथिः । जातऽवेदाः ॥ २ ॥

वस्तोरहनि चक्षणिर्न प्रकाशकःसूर्यइव विभावा विशेषेणदीप्यमानः वेद्यः सर्वैर्वेद्यो-ज्ञातव्यो यो वा सोग्निः नोस्मभ्यं वन्दारु वन्दनीयं स्तुत्यं चनः अन्नं धात् दधातु प्रयच्छतित्य-र्थः विश्वायुः सर्वान्नः सर्वेषांजीवनहेतुर्वा अमृतोमरणरहितः अतिथिरतिथिवत्पूजनीय सततगा-मी जातवेदाः जातानविदिता जातधनोवा यश्चभुवोयोग्निः मर्त्येषु मनुष्येषु यजमानेषूषर्भुद्-षुषःकालेअग्निहोत्रार्थमबुद्धोभवति सइतिपूर्वेणान्वयः ॥ २ ॥

२. जो दिन के प्रकाशक हैं, जो सूर्य की तरह अत्यन्त दीप्तिमान् हैं, जो सबके बोधगम्य हैं, जो सबके जीवनभूत हैं, अविनश्वर हैं, अतिथि हैं, जातवेदा हैं और जो मनुष्यों के मध्य में उषाकाल में प्रबुद्ध होते हैं, वे अग्नि हम लोगों को वन्दनीय (उत्कृष्ट) धन प्रदान करें ।

द्यावोनयस्यपनयन्त्यभ्वंभासांसिवस्तेसूर्योनशुक्रः ॥
वियइनोत्यजरःपावकोश्नस्यचिच्छिश्नथत्पूर्व्याणि ॥ ३ ॥

द्यावः । न । यस्य । पनयन्ति । अभ्वम् । भासांसि । वस्ते । सूर्यः ।
न । शुक्रः । वि । यः । इनोति । अजरः । पावकः । अश्नस्य ।
चित् । शिश्नथत् । पूर्व्याणि ॥ ३ ॥

नेतिसंप्रत्यर्थे उक्तंच अस्त्युपमार्थस्यसंप्रत्यर्थेप्रयोगइति द्यावः स्तोतारः सम्प्रतीदानीं यस्याग्नेरभ्वंमहत्कर्म पनयन्ति स्तुवन्ति सोग्निः सूर्योन सूर्यइव शुक्रः शुक्लवर्णःसन् भासांसि तेजांसि वस्ते आच्छादयति यश्चाजरोजरारहितः पावकः सर्वस्यशोधकोग्निः विइनोति व्याप्य सर्वंव्याप्नोति सोयं अश्नस्यचित् व्यापनशीलस्यापिराक्षसादेः पूर्व्याणि चिरन्तनानि पुराणि शिश्नथत् हिनस्ति श्नथकर्थहिंसार्थोधातुः ॥ ३ ॥

३. स्तोता लोग अभी जिन अग्नि के महान् कर्म की स्तुति करते हैं, वे सूर्य की तरह शुभ्रवर्ण अग्नि अपने तेज को आच्छादित करते हैं ।

जरारहित और पवित्र बनानेवाले अग्नि दीप्ति-द्वारा सब पदार्थों को प्रकाशित करते हैं और व्याप्तनशील राक्षसादि को तथा पुरातन नगरों की हिंसा करते हैं।

वृधा हि सूनो अस्यद्मसद्वा चक्रे अग्निर्जनुषाज्मान्नम्।
स त्वं न ऊर्जसन ऊर्जं धा राजेव जेरवृके क्षेष्यन्तः॥ ४ ॥

वृधा। हि। सूनो इति। असि। अद्मऽसद्वा। चक्रे। अग्निः।
जनुषा। अज्म। अन्नम्। सः। त्वम्। नः। ऊर्जऽसने। ऊर्जम्।
धाः। राजाऽइव। जेः। अवृके। क्षेषि। अन्तरिति॥ ४ ॥

हे सूनो सहसस्सून यद्वा सूः प्रेरणे सर्वस्य प्रेरकाग्ने यथा वर्धनीयः स्तुत्योऽसि हि यद्वा परोक्षकृतः अथ सद्मा अद्मस्वदनीयेषु हविष्षु सीदन् हविःस्वीकरणायोपविशन्नग्निः जनुषा जन्मना स्वभावत एव अज्म गृहनामैतत् गृहमन्नं च यजमानानां चक्रे करोति हे ऊर्जसने ऊर्जस्यान्नस्य दातरग्ने नोऽस्मभ्यं स तादृशस्त्वं ऊर्जमन्नं धाः धेहि यथा राजेव जेः अस्मच्छत्रूञ्जय एवं सर्वार्थमवृके राक्षसादिभिर्बाधकैर्वर्जिते स्वकीयाभ्यगारेऽन्तर्मध्ये क्षेषि निवससि॥ ४ ॥

४. हे सबके प्रेरक अग्नि, तुम वन्दनीय हो। अग्नि हव्य के ऊपर आसीन होकर स्वभावतः ही उपासकों को गृह और अन्न प्रदान करते हैं। हे अन्नप्रदायक अग्नि, तुम हम लोगों को अन्न प्रदान करो तथा राजा की तरह हमारे शत्रुओं को जीतो एवम् उपद्रव-शून्य हमारे अभ्यागार में निवास करो।

नितिक्ति यो वारणमन्नमत्ति वायुर्न राष्ट्र्यत्येत्यक्तून्।
तुर्याम यस्त आदिशामरातीरत्यो न ह्रुतः पततः परिह्रुत्॥ ५ ॥ ५ ॥

निऽतिक्ति। यः। वारणम्। अन्नम्। अत्ति। वायुः। न। राष्ट्री।
अति। एति। अक्तून्। तुर्याम। यः। ते। आऽदिशाम्। अरातीः।
अत्यः। न। ह्रुतः। पततः। परिऽह्रुत्॥ ५ ॥ ५ ॥

योऽग्निर्वारणं वनसां निवारकं स्वकीयं तेजः नितिक्ति निश्यति तीक्ष्णीकरोति तिज निशाने इति धातुः यथाग्ने यष्टृभिर्दीयमानं हविर्लक्षणमन्नं अत्ति भक्षयति तथा च श्रूयते अन्नादो वा एषोऽन्नपतिः यदग्निरिति सोऽग्निः वायुर्न वायुरिव राष्ट्री ईश्वरनामैतत् राष्ट्रं राज्यं तद्वान्वायुर्यथा स्वमाहात्म्येन सर्वमीष्टे तद्वत्सर्वस्येश्वर इत्यर्थः तादृशः सन् अक्तून् रात्रीः अत्येति अतिक्रामति तद्गतमन्धकारं तिरस्करोतीत्यर्थः वयं च त्वत्प्रसादात् तुर्याम तं हिंस्याम योऽजनः ते तुभ्यं आदिशाम् आदिश्यमानानां दीयमानानां हविषां अरातीः अरातिरदाता छान्दसो दीर्घः यद्वा अरातीर्यस्मादकुर्वन् हे त्वामपि आदिशामादेष्टॄणामाज्ञापयतामस्माकं योऽजनो विरोधी तं हिंस्याम सं च अत्यो न शीघ्रगामी अश्व इव ह्रुतो हिंसकान्पततः आभिमुख्येन गच्छतः शत्रून्परिह्रुत् परिगत्य हन्तास्य ह्रुरयतेर्हिंसार्थस्यैतद्रूपम्॥ ५ ॥

१ ऐ० ब्रा० १. ८.

५. जो अग्नि अन्धकार के निवारक हैं, जो अपने तेज को तीक्ष्ण करते हैं, जो हवि का भक्षण करते हैं और जो वायु की तरह सब पर शासन करते हैं, वे अग्नि रात्रि का अतिक्रमण करते हैं अर्थात् रात्रि के अन्धकार का विनाश करते हैं। हे अग्नि, हम तुम्हारे प्रसाद से उस व्यक्ति को जीतें, जो तुम्हें हव्य प्रदान नहीं करता है। तुम अश्व की तरह वेगगामी होकर हमारे आक्रमण करनेवाले शत्रुओं को विनष्ट करो।

आसूर्योनभानुमद्भिरर्कैरग्नेततन्थरोदसीविभासा।
चित्रोनयत्परितमांस्यक्तःशोचिषापत्मन्नौशिजोनदीयन्॥ ६॥

आ। सूर्यः। न। भानुमत्ऽभिः। अर्कैः। अग्ने। ततन्थ।
रोदसी इति। वि। भासा। चित्रः। नयत्। परि। तमांसि।
अक्तः। शोचिषा। पत्मन्। औशिजः। न। दीयन्॥ ६॥

हेअग्ने रोदसी द्यावापृथिव्यौ भासा दीप्त्या व्याततन्थ विशेषेणाच्छादयसि यद्वद्भानुमद्भिः प्रभावद्भिरर्कैरर्चनीयैः किरणैः सूर्योन यथासूर्यः आतनोति तद्वत् परोक्षेणैः परोक्षवः पतन् पतत्यस्मिन्निति पत्मनार्गः तस्मिन्नौशिजोन उशिक्स्तोतारःस्तुत्यतयावतसंबन्धीऔशिजःसूर्यः सइव दीयन् गच्छन् शोचिषा तेजसा अक्तः संश्लिष्टःअतएव चित्रश्चायनीयोग्निः तमांसि नैशान्यन्धकाराणि परिणयत् परिनयति परिशोषमयति सर्वस्मादपिदिग्भागाद्विवर्तयतीत्यर्थः॥ ६॥

६. हे अग्नि, तुम द्यावा-पृथिवी को विशेष रूप से आच्छादित करते हो जैसे सूर्य देव अपनी दीप्तिमान् और पूजनीय किरणों से द्यावा-पृथिवी को आच्छादित करते हैं। अपने पथ से गमन करनेवाले सूर्य की तरह विचित्र अग्नि अन्धकारों को दूर करते हैं।

त्वांहिमन्द्रतममर्कशोकैर्ववृमहेमहिनःश्रोष्यग्ने।
इन्द्रंनत्वाशवसादेवतावायुंपृणन्तिराधसानृतमाः॥ ७॥

त्वाम्। हि। मन्द्रऽतमम्। अर्कऽशोकैः। ववृमहे। महि। नः।
श्रोषि। अग्ने। इन्द्रम्। न। त्वा। शवसा। देवता। वायुम्।
पृणन्ति। राधसा। नृऽतमाः॥ ७॥

हेअग्ने मन्द्रतमं स्तुत्यतमं त्वां अर्कशोकैरर्चनीयैः पूजनीयैः शोकैर्दीप्तिभिर्युक्तं हि-यस्माद्ववृमहे वृणीमहे सम्भजामहे यद्वार्कशोकैःअर्चनीयैःप्रशस्यैःदीप्तिकरणैः स्तोत्रैः साधनभूतैस्त्वां संभजामहे तस्मान्महिमहत् नोस्मदीयंस्तोत्रं श्रोषि शृणुहेअग्ने नृतमाः स्तुतीनानेतारःमानुषाः ऋत्विजः शवसा बलेन वायुं गन्तारं अथवा वायुमिव शवसाबलेनयुक्तमिन्द्रं इन्द्रमिव देवतात्मानंत्वां राधसा हविर्लक्षणेनधनेन पृणन्ति प्रीणयन्ति देवताद्याव् द्वितीयायाःसुपांसुलुगितिलुक्॥ ७॥

७. हे अग्नि, तुम अत्यन्त स्तवनीय, पूजार्ह और दीप्तियुक्त हो। हम लोग तुम्हारा सम्भजन करते हैं; इसलिए तुम हमारे महान् स्तोत्र का श्रवण करो। हे अग्नि, नेता रूप ऋत्विक् लोग तुम्हें हविर्लक्षण अन्न से सन्तुष्ट करते हैं। तुम बल में वायु के सदृश और इन्द्र की तरह देव-स्वरूप हो।

नूनोअग्नेऽवृकेभिःस्वस्तिवेषिरायःपथिभिःपर्ष्यंहः ।
तासूरिभ्योगृणतेरासिसुम्नंमदेमशतहिमाःसुवीराः ॥ ८ ॥ ६ ॥

नु । नः । अग्ने । अवृकेभिः । स्वस्ति । वेषि । रायः । पथिऽभिः ।
पर्षि । अंहः । ता । सूरिऽभ्यः । गृणते । रासि । सुम्नम् । मदेम ।
शतऽहिमाः । सुऽवीराः ॥ ८ ॥ ६ ॥

हेऽग्ने नोऽस्मान् अवृकेभिः वृकास्तेनास्तद्रहितैः पथिभिर्मार्गैः रायो धनानि नु क्षिप्रं स्व-स्ति क्षेमेण वेषि गमय प्रापय अंहः अंहसः पापात् पर्षि उत्कृष्टैर्मार्गैः पारय अस्मान् यानि त्वया सूरिभ्यः स्तोतृभ्यो देयानि सुम्नानि ता तानि सुम्नं सुम्नानि सुखानि गृणते स्तुवते मह्यं रासि देहि वयं च शतहिमाः शतहेमंतान् संवत्सरान् सुवीराः वीरो व्याप्तवान्स वीरःपुत्रादयः शोभनपुत्रादिसहिताः सन्तो मदेम हृष्याम ॥ ८ ॥

८ हे अग्नि, तुम शीघ्र ही वृक से रहित मार्ग-द्वारा हम लोगों को निर्विघ्न-पूर्वक ऐश्वर्य के समीप ले जाओ। पाप से हम लोगों का उद्धार करो। तुम स्तोताओं को जो सुख प्रदान करते हो, वही सुख हमें प्रदान करो। हम लोग शोभन सन्तति-सम्पन्न होकर सौ वर्ष पर्यन्त सुख-भोग करें। ॥ इति चतुर्थस्य पञ्चमे षष्ठो वर्गः ॥ ६ ॥

हुवे व इति सप्तर्चं पञ्चमं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षं त्रैष्टुभमाग्नेयं तथा चानुक्रम्यते—हुवे वः सप्तेति प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरुक्तो विनियोगः।

हुवेवःसूनुंसहसोयुवानमद्रोघवाचंमतिभिर्यविष्ठम् ।
यइन्वतिद्रविणानिप्रचेताविश्ववाराणिपुरुवारोअध्रुक् ॥ १ ॥

हुवे । वः । सूनुम् । सहसः । युवानम् । अद्रोघऽवाचम् । मतिऽभिः ।
यविष्ठम् । यः । इन्वति । द्रविणानि । प्रऽचेताः । विश्वऽवाराणि ।
पुरुऽवारः । अध्रुक् ॥ १ ॥

हेऽग्ने वः व्यत्ययेन बहुवचनं त्वां मतिभिर्मननीयैस्तोत्रैः हुवे आह्वयामि कीदृशं स-हसो बलस्य सूनुं पुत्रं अग्निर्हि बलेन मथ्यमानो जायते युवानं नित्यतरुणं फलस्य मिश्रयितारं वा अद्रोघवाचं अद्रोग्ध्र्या प्रशस्ता स्तुतिरूपा वाक् यस्मिन्प्रयुज्यते तादृशं यविष्ठं अतिशये-न युवानं यः प्रचेताः प्रकृष्टज्ञानः पुरुवारः पुरुभिर्बहुभिर्वरणीयः सम्भजनीयः अध्रुक् अद्रोग्धा यजमानानां एवंभूतोऽग्निः विश्ववाराणि सर्वैर्वरणीयानि संभजनीयानि प्रशस्तानि द्रविणानि धनानि इन्वति प्रेरयति स्तोतृभ्यो दातुं व्याप्नोति वा तं त्वां हुव इति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ १ ॥

१. हे अग्नि, हम स्तोत्रों-द्वारा तुम्हारा आह्वान करते हैं। तुम बल-पुत्र, नित्य तरुण, प्रशस्त स्तुति-द्वारा स्तवनीय, अतिशय युवा, प्रकृष्ट ज्ञानवाले, बहुस्तुत और द्रोह-रहित हो। इस प्रकार के अग्नि स्तोताओं को अभिलषित धन प्रदान करते हैं।

त्वेवसूनिपुर्वणीकहोतर्दोषावस्तोरेरिरेयज्ञियासः।
क्षामेवविश्वाभुवनानियस्मिन्त्संसौभगानिदधिरेपावके॥ २॥

त्वे इति। वसूनि। पुरुऽअनीक। होतः। दोषा। वस्तोः। आ। ईरिरे। यज्ञियासः। क्षामऽइव। विश्वा। भुवनानि। यस्मिन्। सम्। सौभगानि। दधिरे। पावके॥ २॥

हे पुर्वणीक बहुज्वालहोतर्देवानामाह्वातरग्ने त्वे त्वयि दोषा रात्रौ वस्तोरहनि च यज्ञियासो यज्ञार्हा यजमानाः वसूनि हविर्लक्षणानि धनानि एरिरे आभिमुख्येनेरयन्ति प्रापयन्ति जुहुतीत्यर्थः विश्वा विश्वानि सर्वाणि भुवनानि भूतजातानि क्षामेव क्षमायां भूम्यामिव यस्मिन्पावके शोधकेऽग्नौ सौभगानि धनानि सन्दधिरे देवाः सम्यङ्निहितवन्तः अग्नौ वामं वसु संन्यदधतेति ब्राह्मणं यस्मिंस्त्वयीति पूर्वेण योज्यम्॥ २॥

२. हे बहु-ज्वाला-विशिष्ट देवों के आह्वान करनेवाले अग्नि, याग-योग्य यजमान तुममें हव्य रूप धन को अहर्निश समर्पित करते हैं। देवों ने जिस प्रकार सम्पूर्ण जीवों को पृथिवी पर स्थापित किया था, उसी प्रकार अग्नि में सम्पूर्ण धन को रखा था।

त्वंविक्षुप्रदिवःसीदआसुक्रत्वारथीरभवोवार्याणाम्।
अतइनोषिविधतेचिकित्वोव्यानुषग्जातवेदोवसूनि॥ ३॥

त्वम्। विक्षु। प्रऽदिवः। सीदः। आसु। क्रत्वा। रथीः। अभवः। वार्याणाम्। अतः। इनोषि। विधते। चिकित्वः। वि। आनुषक्। जातऽवेदः। वसूनि॥ ३॥

हेऽग्ने त्वं प्रदिवः पुराणनामेवं पुरातनकालीनासु विक्षु प्रजासु आसु परिदृश्यमानासु च सीदः सीदसि विश्वान्तरात्मनावर्तसे तथा क्रत्वा आत्मीयेन कर्मणा वार्याणां वरणीयानां धनानां रथीरभवः रंहयिता यजमानेभ्यः प्रापयिता भूः अतः कारणात् हे चिकित्वो विद्वन् जातवेदः जातानां प्राणिनां वेदितरग्ने विधते परिचरते यजमानाय वसूनि धनानि आनुषगानुषक्तं सततं यथा भवति तथा विइनोषि विविधमेरयसि॥ ३॥

३. हे अग्नि, तुम प्राचीन तथा परिदृश्यमान प्रजाओं में सर्वतोभाव से अवस्थान करते हो एवम् अपने कार्य-द्वारा यजमानों को वाञ्छित धन

---

१ तै० सं० १.५.१०।

प्रदान करते हो। हे ज्ञानी जातवेदा, अतएव तुम परिचर्याकारी यज-मान को निरन्तर धन प्रदान करो।

प्रवर्ग्येऽभिष्टवे योनःसनुत्य इति त्रिष्टुप्। सूत्रितं च—योनःसनुत्योअभिदासदग्नेभवानोअग्नेसुम-नाउपेतौइतिद्वेइति।

योनःसनुत्योअभिदासदग्नेयोअन्तरोमित्रमहोवनुष्यात्।
तमजरेभिर्वृषभिस्तवस्वैस्तपातपिष्ठतपसातपस्वान् ॥ ४ ॥

यः । नः । सनुत्यः । अभिऽदासत् । अग्ने । यः । अन्तरः ।
मित्रऽमहः । वनुष्यात् । तम् । अजरेभिः । वृषऽभिः । तव ।
स्वैः । तप । तपिष्ठ । तपसा । तपस्वान् ॥ ४ ॥

हेऽग्ने यःशत्रुः सनुत्यः सनुतरित्यन्तर्हितनाम अन्तर्हितदेशेवर्तमानःसन् नोऽस्मानभिदा-सदुपक्षयतिबाधते यश्च अन्तरः आभ्यन्तरवर्तीसन् हे मित्रमहः अनुकूलदीप्ते मित्राणां मह-यितर्वा अग्ने वनुष्यात् हिंस्यात् तमुभयविधं हेतपिष्ठतप्ततमाग्ने तपसा तेजसा तपस्वान् तेज-स्वी त्वं अजरेभिः जरारहितैर्वृषभिर्वर्षितृभिर्वृष्टिहेतुभूतैः तवस्वैः स्वभूतैःअसाधारणैस्तेजोभि-स्तपस्व ॥ ४ ॥

४. हे अनुकूल दीप्तिवाले अग्नि, जो शत्रु अन्तर्हित देश में वर्तमान होकर हम लोगों को बाधित करता है और जो शत्रु अभ्यन्तरवर्ती होकर हम लोगों को बाधित करता है, उन दोनों प्रकार के शत्रुओं को तुम अपने तेज-द्वारा दग्ध करो। तुम्हारा तेज जरारहित वृष्टि-हेतुभूत और असा-धारण है।

यस्तेयज्ञेनसमिधायउक्थैरर्केभिःसूनोसहसोददाशत्।
समर्त्येष्वमृतप्रचेताराया द्युम्नेनश्रवसाविभाति ॥ ५ ॥

यः । ते । यज्ञेन । सम्ऽइधा । यः । उक्थैः । अर्केभिः । सूनो इति ।
सहसः । ददाशत् । सः । मर्त्येषु । अमृत । प्रऽचेताः । राया ।
द्युम्नेन । श्रवसा । वि । भाति ॥ ५ ॥

हेसहसःसूनो बलस्यपुत्राग्ने यस्त्वां योयजमानः यज्ञेन ददाशत्परिचरति यश्च समिधा स-मिन्धनसाधनेनेध्मेन यश्च उक्थैःशस्त्रैः अर्केभिरर्चनीयैःस्तोत्रैश्चपरिचरति हेअमृत मरणधर्मर-हिताग्ने सयजमानः मर्त्येषु मनुष्येषु प्रचेताः प्रकृष्टज्ञानःसन् राया धनेन द्युम्नेन द्योतमानेन श्रवसा श्रवणीयेनान्नेन यशसावा विभाति विशेषेणप्रकाशते ॥ ५ ॥

५. हे बलपुत्र अग्नि, जो यजमान यज्ञ-द्वारा तुम्हारी परिचर्या करता है, जो इन्धन शस्त्र और अर्चनीय स्तोत्रों-द्वारा तुम्हारी परिचर्या करता है, हे अमर अग्नि, वह यजमान मनुष्यों के मध्य में प्रकृष्ट ज्ञान से युक्त होता है और धन तथा द्युतिमान् अन्न से अतिशय शोभित होता है।

अथषष्ठी—

स तत्कृधीषितस्तूयमग्ने स्पृधो बाधस्व सहसा सहस्वान् ।
यच्छस्यसे द्युभिरक्तो वचोभिस्तज्जुषस्व जरितुर्घोषि मन्म ॥ ६ ॥

सः । तत् । कृधि । इषितः । तूयम् । अग्ने । स्पृधः । बाधस्व ।
सहसा । सहस्वान् । यत् । शस्यसे । द्युऽभिः । अक्तः । वचःऽभिः ।
तत् । जुषस्व । जरितुः । घोषि । मन्म ॥ ६ ॥

हेऽग्ने सत्वं इषितः प्रेषितः सन् तूयं क्षिप्रं तत् कृधि कुरु किंचदित्यतआह सहस्वान् बल-वांस्त्वंस्पृधः स्पर्धमानान् सहसा बलेन परेषामभिभवसमर्थेनतेजसावा बाधस्व विनाशय द्युभिः द्योतमानैस्तेजोभिरक्तःसंसिक्तस्त्वं वचोभिःस्तुतिरूपैर्वाक्यैर्यच्छस्यसे यत् स्तूयसे त्वामुद्दिश्ययत् स्तोत्रंस्तोतृभिःक्रियतइत्यर्थः तत् मन्म मननीयं घोषि घोषणीयं जरितुःस्तोत्रं जुषस्व सेवस्व॥६॥

६. हे अग्नि, तुम जिस कार्य के लिए प्रेषित हुए हो, उस कार्य को शीघ्र ही करो। तुम बलवान् हो; अतएव दूसरों को अभिभूत करनेवाले बल से शत्रुओं को विनष्ट करो। स्तुतिरूप वचन से जो स्तोता तुम्हारा स्तवन करता हूँ, उस स्तोता के उच्चारित स्तोत्र का तुम सेवन करो। अग्नि, द्युतिमान् तेज से युक्त हैं।

अग्नयेकामायपुरोडाशमष्टाकपालमित्यस्य अश्यामेत्येषायाज्या सूत्रितंच—अश्यामतंका-ममग्नेतवोतीतिकामायेति ।

अश्याम तं काममग्ने तवोती अश्याम रयिं रयिवः सुवीरम् ।
अश्याम वाजमभि वाजयन्तोऽश्याम द्युम्नमजराजरं ते ॥ ७ ॥७॥

अश्याम । तम् । कामम् । अग्ने । तव । ऊती । अश्याम । रयिम् ।
रयिऽवः । सुऽवीरम् । अश्याम । वाजम् । अभि । वाजयन्तः ।
अश्याम । द्युम्नम् । अजर । अजरम् । ते ॥ ७ ॥ ७ ॥

हेऽग्ने ते तव संबन्धिन्याऊत्या रक्षया तं कामं अश्याम प्राप्नुयाम तमेवकामंवि-शृणोति हेरयिवोधनवन्नग्ने सुवीरं शोभनपुत्रादियुक्तं रयिं धनं अश्याम प्राप्नुयाम तथा वाज-यन्तः वाजमन्नमात्मनइच्छन्तोवयं वाजं त्वयादत्तमन्नं अभि आभिमुख्येनाश्याम प्राप्नुयाम हेअजरजरारहिताग्ने ते त्वदीयमजरंजरारहितं द्युम्नं द्योतमानं यशश्च अश्याम प्राप्नुयाम ॥ ७ ॥

७. हे अग्नि, तुम्हारी रक्षा-द्वारा हम अभिलषित फल प्राप्त करें। हे धनाधिपति, हम शोभन पुत्र आदि से युक्त धन प्राप्त करें। अन्नाभि-लाषी होकर हम तुम्हारे द्वारा प्रदत्त अन्न लाभ करें। हे जरारहित अग्नि, हम तुम्हारे अजर और द्युतिमान् यश का लाभ करें।

प्रनव्यसेतिसप्तर्चंषष्ठंसूक्तं भरद्वाजस्यार्षं त्रैष्टुभमाग्नेयं प्रनव्यसेत्यनुक्रान्तम्। प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरुक्तोविनियोगः।

तत्रप्रथमा—

प्रनव्यंसासहंसःसूनुमच्छायज्ञेनगातुमवंइच्छमानः।
वृश्चद्वंनंकृष्णयांमंरुशन्तंवीतीहोतारंदिव्यंजिगाति॥ १॥

प्र। नव्यंसा। सहंसः। सूनुम्। अच्छं। यज्ञेनं। गातुम्। अवंः। इच्छमानः। वृश्चत्ऽवंनम्। कृष्णऽयांमम्। रुशंन्तम्। वीती। होतारम्। दिव्यम्। जिगाति॥ १॥

गातुमुपगन्तव्यं स्तोतव्यंवा सहसःसूनुं बलस्यपुत्रमग्निमवः अन्नं रक्षणंवाइच्छमानः इच्छन् स्तोता नव्यसा नवतरेणयज्ञेनयुक्तःसन् अच्छाभिमुख्येन प्रजिगाति प्रकर्षेणगच्छति कीदृशमग्निं वृश्चद्वनं वृश्चन् छिन्दन्दग्धंवनंयेनतादृशं कृष्णयामं कृष्णवर्त्मानं रुशन्तं श्वेतवर्णं वीती वीत्या कान्तेन यज्ञेन होतारं यष्टारं दिव्यं दिविभवम्॥ १॥

१. स्तुति के योग्य, बलपुत्र अग्नि के निकट अन्न की अभिलाषा करनेवाले यजमान (स्तोता) नवीन यज्ञ से युक्त होकर गमन करते हैं। अग्नि वन को दग्ध करनेवाले, कृष्णवर्त्मा, श्वेतवर्ण, कमनीय, होता और स्वर्गीय हैं।

सःश्वितानस्तन्यतूरोचनस्थाअजरेभिर्नानदद्भिर्यविष्ठः।
यःपावकःपुरुतमःपुरूणिपृथून्यग्निरनुयातिभर्वन्॥ २॥

सः। श्वितानः। तन्यतुः। रोचनऽस्थाः। अजरेभिः। नानदत्ऽभिः। यविष्ठः। यः। पावकः। पुरुऽतमः। पुरूणि। पृथूनि। अग्निः। अनुऽयाति। भर्वन्॥ २॥

सोऽग्निःश्वितानः श्वेतमानः श्वेतवर्णोभवति तन्यतुः शब्दकारी रोचनस्थाः रोचन्तेऽस्मिन्ग्रहनक्षत्रादीनीतिरोचनमन्तरिक्षं तत्रस्थितः अजरेभिः जरारहितैर्नानदद्भिरत्यर्थंशब्दंकुर्वद्भिर्मरुद्भिर्युक्तोरश्मिभिर्वा यविष्ठोयुवतमः यः पावकः शोधकोऽग्निः पुरुतमः अतिशयेनप्रभूतः सन् पुरूणि बहूनि पृथूनि स्थूलानि काष्ठानि भर्वन् भक्षयन् अनुयाति अनुगच्छति तस्य-मिर्यमवति इतिपूर्वेणसंबन्धः॥ २॥

२. अग्नि श्वेतवर्ण, शब्दकारी, अन्तरिक्ष में वर्तमान, अजर और अत्यन्त शब्दकारी मरुतों के साथ मिलित एवम् युवतम हैं। अग्नि पावक और सुमहान् हैं। वे असंख्य स्थूल काष्ठों को भक्षण करके अनुगमन करते हैं।

गार्हपत्यादीनामिथःसंसर्गेऽग्नयेविविचयेष्टिःकर्तव्या तत्रविचस्येत्यनुवाक्या।

अथपञ्चमी—

अर्धजि॒ह्वापा॑पतीति॒प्रवृष्णो॑गोषु॒युधो॒नाशनिः॑सृजा॒ना ।
शूर॑स्येव॒प्रसि॑तिःक्षा॒तिर॒ग्नेर्दु॒र्वर्तु॑र्भी॒मोद॑यते॒वना॑नि ॥ ५ ॥

अर्ध । जि॒ह्वा । पा॒प॒ती॒ति । प्र । वृष्णः॑ । गो॒षु॒ऽयुधः॑ । न । अ॒शनिः॑ ।
सृ॒जा॒ना । शूर॑स्यऽइव । प्रऽसि॑तिः । क्षा॒तिः । अ॒ग्नेः । दुः॒ऽवर्तुः॑ ।
भी॒मः । द॒य॒ते । वना॑नि ॥ ५ ॥

अथापि च वृष्णो वर्षितुरग्नेर्जिह्वा ज्वाला प्रपापतीति प्रकर्षेण पुनःपुनः पतति गच्छति तत्र दृष्टान्तः-गोषुयुधो नाशनिः सृजाना असुरपहृतासु गोषु युध्यतिन्द्रो गोषुयुत् तस्मात्सृज्यमाना अशनिर्वज्र-इव तथा शूरस्येव शौर्योपेतस्य नरस्य प्रसितिः प्रबन्धनं यथान्यैः दुःसहमेवमग्नेः क्षातिर्ज्वालासो-दुमशक्येत्यर्थः क्षीयन्ते दह्यन्तेऽस्यामोषधिवनस्पतय इति क्षातिः अधिकरणे क्तिन् अपि च दुर्वर्तुर्दु-र्वारः अन्यैर्वारयितुमशक्यो भीमो भयकरोऽग्निः वनानि दयते दहति दयतिर्दहतिकर्मा ॥ ५॥

५. वर्षणकारी अग्नि की शिखायें बारम्बार निर्गत होती हैं। जैसे, धेनुओं के लिए युद्ध करनेवाले इन्द्र के द्वारा प्रयुक्त वज्र बारम्बार निर्गत होता है। वीरों के पौरुष (बन्धन) की तरह अग्नि की शिखा दुःसह, दुर्निवार है। भयंकर अग्नि वनों को दग्ध करते हैं।

आभा॒नुना॒पार्थि॑वानि॒ज्रयां॑सि॒मह॑स्तो॒दस्य॑धृष॒तात॑तन्थ ।
सबा॑ध॒स्वाप॑भ॒यासहो॑भिः॒स्पृधो॑वनु॒ष्यन्व॒नुषो॒निजू॑र्व ॥ ६ ॥

आ । भा॒नुना॑ । पार्थि॑वानि । ज्रयां॑सि । म॒हः । तो॒दस्य॑ । धृ॒ष॒ता ।
त॒त॒न्थ॒ । सः । बा॒ध॒स्व॒ । अप॑ । भ॒या । सहः॑ऽभिः । स्पृधः॑ । व॒नु॒ष्यन् ।
व॒नुषः॑ । नि । जू॒र्व॒ ॥ ६॥

हेऽग्ने भानुना दीप्त्या पार्थिवानि पृथिव्यां भवानि ज्रयांसि ज्रयतिर्गतिकर्मा गन्तव्या-नि स्थानानि महः महतः तोदस्य प्रेरकस्य धृषता धर्षकेण रश्मिना सह आततंथ आस्तृणा-सि आच्छादयसि सर्वं भया भयकरणानि अपबाधस्व तथा सहोभिः अभिभवनसमर्थैर्बलै-स्तेजोभिर्वा स्पृधः स्पर्धमानान् वनुष्यन् हिंसन् वनुषो हिंसकान् शत्रून् निजूर्व निजहि जूर्व-तिर्हिंसाकर्मा ॥ ६ ॥

६. हे अग्नि, तुम प्रबल और उत्तेजक रश्मि-द्वारा पृथिवी के गन्तव्य स्थानों को दीप्ति-द्वारा आच्छन्न करो। तुम सम्पूर्ण विपत्तियों को दूर करो एवम् अपने तेजः प्रभाव से स्पर्द्धा-कारियों को अभिभूत करके शत्रुओं को विनष्ट करो।

उक्तासम्भरणीयेऽग्निमेधैःसन्दसःसचित्रेत्येषाधाय्या सूत्रितंच—सचित्रचित्रंचितयन्तम-स्मेऽग्निरीशेबृहतःक्षत्रियस्येति ।

सैषा सप्तमी—

स चित्र चित्रं चितयन्तमस्मे चित्रक्षत्र चित्रतमं वयोधाम्।
चन्द्रं रयिं पुरुवीरं बृहन्तं चन्द्र चन्द्राभिर्गृणते युवस्व ॥ ७ ॥ ८ ।

सः । चित्र । चित्रम् । चितयन्तम् । अस्मे इति । चित्रऽक्षत्र ।
चित्रऽतमम् । वयःऽधाम् । चन्द्रम् । रयिम् । पुरुऽवीरम् । बृहन्तम् ।
चन्द्र । चन्द्राभिः । गृणते । युवस्व ॥ ७ ॥ ८ ॥

हे चित्र चायनीय हे चित्रक्षत्र विचित्रबल चायनीयधनवा हे चन्द्र आह्लादकाग्ने सत्वादृशस्त्वं चन्द्राभिः आह्लादयित्रीभिः स्तुतिभिः गृणते स्तुवते वचनव्यत्ययः स्तुवद्भ्यः अस्मे अस्मभ्यं रायं रयिं धनं युवस्व पृथक्कुरु कीदृशं रयिं चित्रं चायनीयं चितयन्तं ज्ञापयन्तं धनेन हि पुरुषः प्रख्यायते चित्रतमं अतिशयेनाश्चर्यभूतं वयोधां वयसोऽन्नस्य धातारं प्रदातारं चन्द्रं आह्लादकं पुरुवीरं पुरुभिर्बहुभिर्वीरैः पुत्रपौत्रादिभिर्युक्तं बृहन्तं महान्तं ईदृशं धनमस्मभ्यं प्रयच्छेत्यर्थः ॥ ७ ॥

७. हे विचित्र अद्भुत बल-सम्पन्न, आनन्द-दायक अग्नि, हम लोग, आह्लादक स्तोत्रों-द्वारा तुम्हारा स्तवन करते हैं। तुम अद्भुत, अत्यद्भुत, यशस्कर, अन्नप्रद, अन्नदायक और पुत्र-पौत्रादि समन्वित विपुल ऐश्वर्य प्रदान करो।

॥ इति चतुर्थस्य पञ्चमे अष्टमो वर्गः ॥ ८ ॥

मूर्धानमिति सप्तर्चं सप्तमं सूक्तम् भरद्वाजस्यार्षं वैश्वानराग्निदेवताकं षडाद्यास्त्रिष्टुभो अन्त्ये द्वे जगत्यौ शिष्टाः पञ्च त्रिष्टुभः तथा चानुक्रान्तम्—मूर्धानं वैश्वानरीयं द्विजगत्यन्तमिति। गतः सूक्तविनियोगः विषुवत्याग्निमारुते आद्यस्तृचो वैकल्पिकः स्तोत्रियः तथैव सूत्रितं—मूर्धानं दिवो अरतिं पृथिव्या मूर्धा दिवो नाभिरग्निः पृथिव्या इति वैवेति।

तत्र प्रथमा—

मूर्धानं दिवो अरतिं पृथिव्या वैश्वानरमृत आ जातमग्निम्।
कविं सम्राजमतिथिं जनानामासन्ना पात्रं जनयन्त देवाः ॥ १ ॥

मूर्धानम् । दिवः । अरतिम् । पृथिव्याः । वैश्वानरम् । ऋते ।
आ । जातम् । अग्निम् । कविम् । सम्ऽराजम् । अतिथिम् ।
जनानाम् । आसन् । आ । पात्रम् । जनयन्त । देवाः ॥ १ ॥

मूर्धानं शिरोभूतं कस्य दिवोद्युलोकस्य पृथिव्याः प्रथितायाभूमेः अरतिं गन्तारं वन्हिनं यज्ञा गन्तव्यंस्वामिनं वैश्वानरंविश्वेषांनराणांसंबन्धिनं ऋते ऋतमितिसत्यस्ययज्ञस्यनाम निमित्तसप्तम्येषा ऋतनिमित्तं आ आभिमुख्येन जातं सृष्ट्यादावुत्पन्नं कविं क्रान्तदर्शिनं सम्राजं सम्यग्राजमानं जनानां यजमानानामतिथिंहविर्वहनामसततंगन्तारं यद्वा अतिथिवत्पूज्यंआसन्नासनि आस्ये द्वितीयार्थेसप्तमी आस्यभूतअग्निरूपेणास्येनहिदेवाहवींषिभुञ्जते पात्रं पातारंरक्षकं यद्वा आस्येनपात्रकमेवंगुणविशिष्टंवैश्वानराग्निं देवाः स्तोतारऋत्विजः देवा-एववाजनयन्त यज्ञाग्निमुख्येनाजीजनन् अरण्योःसकाशादुदपादयन् ॥ १ ॥

१. वैश्वानर अग्नि स्वर्ग के शिरोभूत, भूमि में गमन करनेवाले, यज्ञ के लिए उत्पन्न, ज्ञान-सम्पन्न, भली भाँति से राजमान, यजमानों के अतिथिस्वरूप, मुखस्वरूप (अग्नि-स्वरूप मुख से ही देवगण भोजन करते हैं) और रक्षाविधायक हैं। देवों, स्तोताओं या ऋत्विकों ने अग्नि को उत्पन्न किया है।

नाभिंयज्ञानांसदनंरयीणांमहामाहावमभिसंनवन्त ।
वैश्वानरंरथ्यमध्वराणांयज्ञस्यकेतुंजनयन्तदेवाः ॥ २ ॥

नाभिम् । यज्ञानाम् । सदनम् । रयीणाम् । महाम् । आऽहावम् । अभि । सम् । नवन्त । वैश्वानरम् । रथ्यम् । अध्वराणाम् । यज्ञस्य । केतुम् । जनयन्त । देवाः ॥ २ ॥

यज्ञानां ज्योतिष्टोमादियागानां नाभिं नहनं बन्धकं तथा रयीणांधनानां सदनं स्थानमेकनिलयं महां महान्तमाहावंआहूयन्तेस्मिन्नाहुतयइत्याहावः तादृशं यद्वा कूपमुदकधारणं आहावं निपानस्थानीयमेवंभूतमग्निं अभि अभितः सनवन्तः स्तोतारःसम्यक्स्तुवन्ति तथाविश्वानरं विश्वेषांनराणांसंबन्धिनं अध्वराणां यज्ञानां रथ्यं रथिनं यथारथीस्वरथंनयति तद्वन्नेतारं प्रापयितारं गमयितारं यज्ञस्यकेतुं प्रज्ञापकं एवंविधमग्निं देवाः स्तोतारऋत्विजोदेवाएववा जनयन्त जनयन्ति मन्थनेनोत्पादयन्ति ॥ २ ॥

२. स्तोता लोग यज्ञ के बन्धक, धन के स्थान और हव्य के आश्रयस्वरूप अग्नि का, भली भाँति से, स्तवन करते हैं। देवगण यज्ञीय हव्यों के वहनकारी और यज्ञ के केतुस्वरूप वैश्वानर अग्नि को उत्पन्न करते हैं।

त्वद्विप्रोजायतेवाज्यग्नेत्वद्वीरासोअभिमातिषाहः ।
वैश्वानरत्वमस्मासुधेहिवसूनिराजन्स्पृहयाय्याणि ॥ ३ ॥

त्वत् । विप्रः । जायते । वाजी । अग्ने । त्वत् । वीरासः । अभिमातिऽसहः । वैश्वानर । त्वम् । अस्मासु । धेहि । वसूनि । राजन् । स्पृहयाय्याणि ॥ ३ ॥

हेअग्ने वाजी हविर्लक्षणान्नवान्पुरुषः त्वत् त्वत्तःसकाशात् विप्रोमेधावीजायते युष्मद्-विदनिनमेधावीभवति यथा वीरासोवीराः त्वत् त्वत्तः अभिमातिषाहः अभिमातीनांशत्रूणामभि-भवितारोजायन्ते यस्मादेवंतस्मात् हेवैश्वानर राजन् राजमानाग्ने त्वमस्मासु त्वत्केषु स्पृहयाय्याणि स्पृहणीयानि वसूनि धनानि धेहि निधेहि ॥ ३ ॥

३. हे अग्नि, हवीरूप अन्न से युक्त पुरुष तुम्हारे समीप से ही ज्ञानवान् होता है। वीर लोग तुम्हारे समीप से ही शत्रुओं को अभिभूत करनेवाले होते हैं। इसलिए हे दीप्तिशाली वैश्वानर, तुम हम लोगों को वाञ्छित धन प्रदान करो।

त्वांविश्वेअमृतजायमानंशिशुंनदेवाअभिसंनवन्ते ।
तवक्रतुभिरमृतत्वमायन्वैश्वानरयत्पित्रोरदीदेः ॥ ४ ॥

त्वाम् । विश्वे । अमृत । जायमानम् । शिशुम् । न । देवाः । अभि । सम् । नवन्ते । तव । क्रतुऽभिः । अमृतऽत्वम् । आयन् । वैश्वानर । यत् । पित्रोः । अदीदेः ॥ ४ ॥

हेअमृत मरणधर्मरहिताग्ने विश्वेसर्वेदेवाः स्तोतारः जायमानं अरण्योः सकाशादुत्पद्य-मानं त्वां शिशुंन पुत्रमिव अभिसंनवन्तेअभिसंस्तुवन्ति यद्वा दीव्यन्तीतिदेवारश्मयः देवर्षे जायमानंत्वांअभिसंनवन्ते अभि संगच्छन्ते यथापितरः पुत्रमभिगच्छन्ति अपिच हेवैश्वानराग्ने यद्यदा पित्रोः पालयित्र्योर्द्यावापृथिव्योर्मध्ये अदीदेः दीप्यसे तदानीं तव त्वदीयैः क्रतुभिः कर्मभिः ज्योतिष्टोमादिभिर्यागैः अमृतत्वं देवत्वं आयन् यजमानाःप्राप्नुवन्ति ॥ ४ ॥

४. हे अमरणशील अग्नि, तुम पुत्र की तरह अरणिद्वय से उत्पन्न हुए हो। समस्त देवगण तुम्हारा स्तवन करते हैं। हे वैश्वानर, जब तुम पालक द्यावा-पृथिवी के मध्य में दीप्यमान होते हो, तब यजमान लोग तुम्हारे यज्ञकार्य-द्वारा अमरत्व लाभ करते हैं।

वैश्वानरतवतानिव्रतानिमहान्यग्नेनकिरादधर्ष ।
यज्जायमानःपित्रोरुपस्थेऽविन्दःकेतुंवयुनेष्वह्नाम् ॥ ५ ॥

वैश्वानर । तव । तानि । व्रतानि । महानि । अग्ने । नकिः । आ । दधर्ष । यत् । जायमानः । पित्रोः । उपऽस्थे । अविन्दः । केतुम् । वयुनेषु । अह्नाम् ॥ ५ ॥

हेवैश्वानर विश्वेषांनराणांसंबन्धिन्नग्ने तव त्वदीयानि तानि प्रसिद्धानि व्रतानि कर्माणि महानि महान्ति नकिरादधर्ष नकश्चनान्योधर्षयति बाधते यद्यदा त्वं पित्रोर्द्यावापृथिव्योरुपस्थे

उपस्थानेन्तरिक्षे पथ्येषु गन्तव्येषुमार्गेषु जायमानःसन् अह्नांकेतुं प्रज्ञापकंसूर्यं स्वर्भानुनावृतं अविन्दः अलम्भयः तमोरूपमसुरं स्वतेजसानिवारयन् अस्थापयइत्यर्थः यद्वा तानिव्रतानीति पूर्वेणान्वयः ॥ ५ ॥

५. हे वैश्वानर, तुम्हारे उन प्रसिद्ध महान् कर्मों में कोई भी बाधा उपस्थित नहीं कर सकता है। पितृ-मातृ-स्वरूप द्यावा-पृथिवी के क्रोड़भूत अन्तरिक्ष-मार्ग में उत्पन्न होकर तुमने दिवसों के प्रज्ञापक सूर्य को अन्तरिक्ष-पथ में संस्थापित किया है।

वैश्वानरस्यविमितानिचक्षसासानूनिदिवोअमृतस्यकेतुना।
तस्येदुविश्वाभुवनाधिमूर्धनिवयाइवरुरुहुःसप्तविस्रुहः ॥ ६ ॥

वैश्वानरस्य। विऽमितानि। चक्षसा। सानूनि। दिवः। अमृतस्य। केतुना। तस्य। इत्। ऊँम् इति। विश्वा। भुवना। अधि। मूर्धनि। वयाःऽइव। रुरुहुः। सप्त। विऽस्रुहः ॥ ६ ॥

वैश्वानरस्य विश्वनरहितस्याग्नेः चक्षसा तेजसा अमृतस्योदकस्य केतुना प्रज्ञापकेन दिवोद्युलोकस्य सानूनि समुच्छ्रितस्थलानि नक्षत्ररूपाणि विमितानि निर्मितानि यद्वा दिवोन्तरिक्षस्यसानूनि समुच्छ्रितप्रदेशाःमेघात्मकाः विमितानि निर्मिताः धूमविकारत्वात्तेषां तस्येदु तस्यैववैश्वानरस्य मूर्धनि मूर्धस्थानीयेउपरिवर्तमानेधूमे मेघात्मना परिणते विश्वा विश्वानि व्याप्तानि भुवना भुवनान्युदकानि अधिवसन्ति यद्वा वैश्वानरात्मकस्यपरब्रह्मणोमूर्धनि उपरिप्रदेशे सर्वाणिभूतजातान्यधिवसन्ति तथावयाः शाखाइव सप्तसर्पणशीलाः सप्तसंख्याका विस्रुहोनद्यश्च गङ्गाद्यारुरुहुः रोहन्ति अस्मादेववैश्वानरात्प्रादुर्भवन्ति आहुतिद्वारासकलंजगत् अग्नेःसकाशादुत्पद्यतइत्यर्थः ॥ ६ ॥

६. वैश्वानर के वारिप्रज्ञापक तेज-द्वारा द्युलोक के उन्नत स्थल (नक्षत्र आदि अथवा मेघ) निर्मित हुए हैं। वैश्वानर के शिरःस्थान (मेघरूप में परिणत धूम) में वारिराशि अवस्थान करती है एवं उससे सात नदियाँ शाखा की तरह उद्भूत होती हैं। अर्थात् आहुति-द्वारा सम्पूर्ण जगत् अग्नि से उत्पन्न होता है।

वियोरजांस्यमिमीतसुक्रतुर्वैश्वानरोविदिवोरोचनाकविः।
परियोविश्वाभुवनानिपप्रथेदब्धोगोपाअमृतस्यरक्षिता ॥ ७ ॥ ९ ॥

वि। यः। रजांसि। अमिमीत। सुऽक्रतुः। वैश्वानरः। वि। दिवः। रोचना। कविः। परि। यः। विश्वा। भुवनानि। पप्रथे। अदब्धः। गोपाः। अमृतस्य। रक्षिता ॥ ७ ॥ ९ ॥

सुक्रतुः सुकर्मा वैश्वानरः विश्वेषांनराणांहितोयोग्निः रजांस्युदकानि लोकान्वा व्य-मिमीत निर्मितवान् तथा दिवोद्युलोकस्यसंबन्धीनि रोचना रोचमानानि दीप्यमानानि नक्षत्रा-दीनि कविः क्रान्तदर्शीसन् योग्निर्व्यमिमीत यश्च विश्वा सर्वाणि भुवनानि भूतजातानि व्या-प्तान्युदकानिवा परिपभवे परितोभवत् सोयमदब्धः केनाप्यहिंसितः गोपाः सर्वस्यगोपायि-तारक्षिता अमृतस्य अमरणस्योदकस्यरक्षिता पालयितासन् वर्ततइतिशेषः ॥ ७ ॥

७. शोभन कर्म करनेवाले जिन वैश्वानर अग्नि ने उदक अथवा लोकों का निर्माण किया था, ज्ञान-सम्पन्न होकर जिन्होंने द्युलोक के दीप्तिमान् नक्षत्रों को सृष्ट किया था और जिन्होंने समस्त भूत-जात को चतुर्दिक् प्राप्त किया था, वे अजेय, पालक और वारिरक्षक अग्नि विराजमान होते हैं।

॥ इतिचतुर्थस्यपञ्चमेनवमोवर्गः ॥ ९ ॥

पृक्षस्येतिसप्तर्चमष्टमंसूक्तं भरद्वाजस्यार्षं वैश्वानराग्निदेवताकं आद्याःषड्जगत्यः सप्तमीत्रि-ष्टुप् तथाचानुक्रान्तम्—पृक्षस्यान्त्यात्रिष्टुबिति । चातुर्विंशिकेहन्याग्निमारुतेइदंसूक्तं वैश्वानरी-यनिविद्धानं सूत्रितंच—पृक्षस्यवृष्णोवृष्णेशर्धायेति । आभिप्लविकेषूक्थ्याभिप्लवषडहयोः पञ्चमे-ऽहनिइदमेवसूक्तंवैश्वानरनिविद्धानं सूत्रितंच—पृक्षस्यवृष्णोधारावरामरुतोधृष्ण्वोजसआग्नि-मारुतमिति । विषुवत्याग्निमारुते आद्यौतृचौस्तोत्रियानुरूपौ सूत्रितंच—पृक्षस्यवृष्णोअरुष-स्यनूसहइतिस्तोत्रियानुरूपाविति ।

पृक्षस्यवृष्णोअरुषस्यनूसहःप्रनुवोचंविदथाजातवेदसः ।
वैश्वानरायमतिर्नव्यसीशुचिःसोमइवपवतेचारुरग्नये ॥ १ ॥

पृक्षस्य । वृष्णः । अरुषस्य । नु । सहः । प्र । नु । वोचम् ।
विदथा । जातऽवेदसः । वैश्वानराय । मतिः । नव्यसी । शुचिः ।
सोमःऽइव । पवते । चारुः । अग्नये ॥ १ ॥

पृक्षस्य संपृक्तस्य व्याप्तस्य यद्वा पृक्षंहविर्लक्षणमन्नंतद्वतः वृष्णः वर्षितुःअरुषस्य आरोचमानस्य जातवेदसः जातानांवेदितुर्वैश्वानराग्नेः सहोबलं अभिभवनसमर्थं विदथा वि-दथेयज्ञे नु क्षिप्रं प्रवोचं प्रब्रवीमि प्रकर्षेणस्तौमीत्यर्थः एकोनुशब्दःपूरकः नव्यसी नवतराशु-चिर्निर्मला यद्वा स्तोतॄणां शोधयित्री चारुः शोभना मतिर्मननीयास्तुतिश्च अस्मैवैश्वानरायाग्नये पवते मत्सकाशाद्गच्छति स्वयमेवनिर्गच्छतीत्यर्थः सोमइव यथासोमोदशापवित्राद्गच्छति तद्वत् ॥ १ ॥

१. हम लोग सर्वव्यापी, वारिवर्षक और दीप्तिमान् जातवेदा के बल के लिए इस यज्ञ में भली भाँति से स्तवन करते हैं। वैश्वानर अग्नि के अभिमुख नवीन, निर्मल और शोभन स्तोत्र सोमरस की तरह निर्गत होता है।

सजायमानःपरमेव्योमनिव्रतान्यग्निर्व्रतपाअरक्षत ।
व्य१न्तरिक्षममिमीतसुक्रतुर्वैश्वानरोमहिनानाकमस्पृशत् ॥ २ ॥

सः । जायमानः । परमे । विऽओमनि । व्रतानि । अग्निः ।
व्रतऽपाः । अरक्षत । वि । अन्तरिक्षम् । अमिमीत । सुऽक्रतुः ।
वैश्वानरः । महिना । नाकम् । अस्पृशत् ॥ २ ॥

सवैश्वानरोग्निः व्रतपाः व्रतस्यपालकः परमे उत्कृष्टे व्योमनि व्योम्न्याकाशे जायमानः सूर्यात्मना प्रादुर्भवन् व्रतानि कर्माणि लौकिकानि वैदिकानिच अरक्षत रक्षति अंतरिक्षंच व्यमिमीत एवमुपलक्षितान् भूर्लोकान्निर्मितवान् तथा सुक्रतुः शोभनकर्मा वैश्वानरोग्निः महिना स्वमहिम्ना तेजसा नाकं द्युलोकं अस्पृशत् स्पृशतिस्म ॥ २ ॥

२- सत्कर्मपालक वैश्वानर उत्कृष्ट आकाश में जायमान होकर लौकिक तथा वैदिक दोनों कर्मों की रक्षा करते हैं और अन्तरिक्ष का परिमाण करते हैं। शोभन कर्म करनेवाले वैश्वानर अपने तेजों से द्युलोक का स्पर्श करते हैं।

व्यस्तभ्नाद्रोदसीमित्रोअद्भुतोन्तर्वावदकृणोज्ज्योतिषातमः ।
विचर्मणीवधिषणेअवर्तयद्वैश्वानरोविश्वमधत्तवृष्ण्यम् ॥ ३ ॥

वि । अस्तभ्नात् । रोदसी इति । मित्रः । अद्भुतः । अन्तःऽवावत् ।
अकृणोत् । ज्योतिषा । तमः । वि । चर्मणी इवेति चर्मणीऽइव ।
धिषणे इति । अवर्तयत् । वैश्वानरः । विश्वम् । अधत्त । वृष्ण्यम् ॥ ३

मित्रोमित्रभूतः सर्वेषांअद्भुतोमहानाश्चर्यभूतोवा वैश्वानरोग्निः रोदसी द्यावापृथिव्यौ व्यस्तभ्नात् विशेषेणस्तम्भितवान् यथा अधोनपततः तथा स्वकीयदेशेस्थापितवानित्यर्थः तथा ज्योतिषा तेजसा तमःअंधकारंच अंतर्वावत् अन्तर्हितं तिरोहितमकृणोदकरोत् वावदिति का-न्तेर्गतिकर्मणोमतुबन्तस्यरूपं अपिच धिषणे धारयित्र्यौ द्यावापृथिव्यौ चर्मणीइव यथा प-शोर्विशसिताद्देचर्मणीशोषणार्थंप्रसारयतितथाव्यावर्तयत् विवृते विस्तृते अकरोत् किंबहुना वै-श्वानरोयमग्निः विश्वं सर्वं वृष्ण्यंवीर्यमधत्त धत्ते धारयति ॥ ३ ॥

३- सबके मित्रभूत और महान् आश्चर्यभूत वैश्वानर ने द्यावा-पृथिवी को अपने-अपने स्थान पर विशेष रूप से स्तम्भित किया है। तेज-द्वारा उन्होंने अन्धकार को अन्तर्हित किया है। आधारभूत द्यावा-पृथिवी को उन्होंने पशुचर्म की तरह विस्तृत किया है। वैश्वानर अग्नि समस्त वीर्य धारण करते हैं।

अपामुपस्थेमहिषाअंगृभ्णतविशोराजानमुपंतस्थुरृग्मियम्।
आदूतोअग्निमभरद्विवस्वतोवैश्वानरंमातरिश्वापरावतः॥ ४॥

अपाम्। उपऽस्थे। महिषाः। अगृभ्णत। विशः। राजानम्।
उप। तस्थुः। ऋग्मियम्। आ। दूतः। अग्निम्। अभरत्।
विवस्वतः। वैश्वानरम्। मातरिश्वा। पराऽवतः॥ ४॥

अपइत्यन्तरिक्षनाम अपामन्तरिक्षस्य उपस्थे उपस्थाने मध्ये महिषाः महन्नामैतत् महान्तोमरुतः अगृभ्णत अगृह्णन् इमंवैश्वानरंवैद्युतात्मनावर्तमानमग्निमित्यर्थः गृहीतारं विशः प्रजाः राजानं स्वामिनं ऋग्मियमर्चनीयं उपतस्थुरस्तुवन् अपिचेमंवैश्वानरं अग्निं पुरा सूर्यसमीपे विद्यमानं दूतः वेगवान् देवानांदूतोवा मातरिश्वा वायुः परावतोदूरदेशात् विवस्वत-आदित्यात् आभरत् इमंलोकंप्रत्याजहार॥ ४॥

४. महान् मरुतों ने अन्तरिक्ष के मध्य में अग्नि को धारण किया था और मनुष्यों ने पूजनीय स्वामी कहकर इनकी स्तुति की थी। देवों के दूत या वेगवान् मातरिश्वा (वायु) दूर देश-स्थित सूर्यमण्डल से वैश्वानर अग्नि को इस लोक में लाये हैं।

युगेयुगेविदथ्यंगृणद्भ्योग्नेरयिंयशसंधेहिनव्यसीम्।
पव्येवराजन्नघशंसमजरनीचानिवृश्चवनिनंनतेजसा॥ ५॥

युगेऽयुगे। विदथ्यम्। गृणत्ऽभ्यः। अग्ने। रयिम्। यशसम्। धेहि।
नव्यसीम्। पव्याऽइव। राजन्। अघऽशंसम्। अजर। नीचा।
नि। वृश्च। वनिनम्। न। तेजसा॥ ५॥

हेअग्ने युगेयुगे कालेकाले विदथ्यं विदथोयज्ञः तदर्हंत्वामुद्दिश्य नव्यसीं नवतरांस्तुतिं गृणद्भ्यः उच्चारयितृभ्योस्मभ्यं रयिं धनं यशसं यशस्विनं पुत्रंच धेहि विधेहि कुरु किंच हेराजन् राजमान अजर जरारहिताग्ने पव्येव वज्रेणेव आत्मीयेनतेजसा वनिनेन वृक्षमिव अघशंसं अघस्यानर्थस्यशंसितारं शत्रुं नीचा नीचीनः न्यग्भूतोयथाभवतितथा निवृश्च निजहि॥ ५॥

५. हे अग्नि, तुम यागयोग्य हो। तुम्हारे उद्देश्य से जो नवीन स्तोत्र का उच्चारण करते हैं, उन्हें तुम धन और यशस्वी पुत्र प्रदान करो। हे जरारहित और हे राजमान अग्नि, तुम अपने तेज-द्वारा शत्रु को उसी प्रकार निपातित करो, जैसे वज्र वृक्ष को निपातित करता है।

अस्माकंमग्नेमघवंत्सुधारयानांमिक्षत्रमजरंसुवीर्यम् ।
वयंजयेमशतिनंसहस्रिणंवैश्वानरवाजमग्नेतवोतिभिः ॥ ६ ॥

अस्माकम् । अग्ने । मघवत्ऽसु । धारय । अनामि । क्षत्रम् ।
अजरम् । सुऽवीर्यम् । वयम् । जयेम । शतिनम् । सहस्रिणम् ।
वैश्वानर । वाजम् । अग्ने । तव । ऊतिऽभिः ॥ ६ ॥

हेअग्ने अस्माकं सहस्यर्थेवती अस्मासु मघवत्सु हविर्लक्षणेनधनेनयुक्तेषु क्षत्रं धनं धारय स्थापय कीदृशं अनामि अनमनीयमनपहार्यमजरंजरारहितमनश्वरं सुवीर्यं शोभनवीर्योपेतं किंच हेवैश्वानराग्ने तवोतिभिः त्वत्संबन्धिभीरक्षणैः वयं शतिनं शतसंख्यायुक्तं शतपुरुषपुरुषंवा यथा सहस्रिणं वाजमन्नं जयेम लभेमहि ॥ ६ ॥

६. हे अग्नि, हम लोग हविर्लक्षण धन से युक्त हैं। हमें तुम अनपहार्य, अक्षय और सुवीर्य धन प्रदान करो। हे वैश्वानर अग्नि, हम तुम्हारे द्वारा रक्षित होकर शत-सहस्र प्रकार अन्न लाभ करें।

अदब्धेभिस्तवगोपाभिरिष्टेस्माकंपाहित्रिषधस्थसूरीन् ।
रक्षाचनोददुषांशर्धोअग्नेवैश्वानरप्रचतारीःस्तवानः ॥ ७ ॥ १० ॥

अदब्धेभिः । तव । गोपाभिः । इष्टे । अस्माकम् । पाहि ।
त्रिऽसधस्थ । सूरीन् । रक्ष । च । नः । ददुषाम् । शर्धः । अग्ने ।
वैश्वानर । प्र । च । तारीः । स्तवानः ॥ ७ ॥ १० ॥

हेइष्टे यष्टव्य एषणीयवा त्रिषधस्थ त्रिषुलोकेषुसहावस्थायिन् यद्वा आहवनीयादिषुत्रिष्वावसथनेषुयष्टव्यैर्देवैःसहावस्थितानाग्ने अदब्धेभिः केनाप्यहिंसितैः तवत्वदीयैर्गोपाभिःगोपकैः रक्षकैस्तेजोभिः अस्माकं सूरीन् अस्मदीयान्स्तोतॄन्पाहि रक्ष हेवैश्वानराग्ने ददुषां हवींषिदत्तवतां नोस्माकं शर्धोबलं रक्षच स्तवान स्तूयमानस्त्वं प्रचतारीः प्रवर्धयच ॥ ७ ॥

७. हे तीनों लोकों में वर्तमान यागार्ह अग्नि, किसी के द्वारा भी अहिंसित और रक्षाकारी बल-द्वारा तुम हम स्तोताओं की रक्षा करो। हे वैश्वानर अग्नि, तुम हम हव्यदाताओं के बल की रक्षा करो। हम लोग तुम्हारा स्तवन करते हैं, तुम हमें प्रवर्द्धित करो।

॥ इतिचतुर्थस्यपञ्चमेदशमोवर्गः ॥ १० ॥

अहश्चेतिसप्तर्चंनवमंसूक्तं भरद्वाजस्यार्षं वैश्वानराग्निदेवताकं अनुक्रान्तंच अहश्चेति । न्यूङ्खेदशरात्रेषष्ठेहनिआग्निमारुतशस्त्रेवैश्वानरनिविद्धानमिदं सूत्र्यतेहि—अहश्चकृष्णमध्यो योनामेति ।

तत्रप्रथमा—

अहश्चकृष्णमहरर्जुनंचविवर्तेतेरजसीवेद्याभिः ।
वैश्वानरोजायमानोनराजावातिरज्ज्योतिषाग्निस्तमांसि ॥ १ ॥

अहः । च । कृष्णम् । अहः । अर्जुनम् । च । वि । वर्तेते इति ।
रजसी इति । वेद्याभिः । वैश्वानरः । जायमानः । न । राजा ।
अव । अतिरत् । ज्योतिषा । अग्निः । तमांसि ॥ १ ॥

आहरतिपुरुषोऽस्मिन्कर्माणीत्यहः कृष्णं कृष्णवर्णं एतत्सामानाधिकरण्यादहःशब्दोरात्रिवचनः तमसाकृष्णवर्णारात्रिश्च अर्जुनंच सौरेणतेजसा शुक्लवर्णमहोदिवसश्चरजसी स्वस्वभासा सर्वंजगद्रंजयन्त्यौ वेद्याभिः वेदितव्याभिः अनुकूलतयाज्ञातव्याभिः स्वप्रवृत्तिभिःविवर्तेते विविधंपर्यावर्तेते यद्वा रजसी द्यावापृथिव्यौ उपलक्षणमेतत् लोकत्रयं पर्यावर्तेते एवञ्चवैश्वानरान्मे-राज्ञ्येविशेषः सहिदेवतात्वेनात्रप्रतिपाद्यः सचवैश्वानरोऽग्निः जायमानोनराजा प्रादुर्भवन् प्रवर्धमानोराजेव ज्योतिषा तेजसा तमांसि अवातिरत् अवतिरतिर्वधकर्मा अवधिरवति विनाशयति॥१॥

१. कृष्णवर्ण रात्रि और शुक्लवर्ण दिवस अपनी-अपनी ज्ञातव्य प्रवृत्ति-द्वारा सम्पूर्ण जगत् को रञ्जित करके नियत परिवर्तित होते हैं। वैश्वानर अग्नि राजा की तरह प्रकाशित होकर दीप्ति-द्वारा तमोनाश करते हैं।

अथद्वितीया—

नाहंतन्तुंनविजानाम्योतुंनयंवयन्तिसमरेऽतमानाः ।
कस्यस्वित्पुत्रइहवक्त्वानिपरोवदात्यवरेणपित्रा ॥ २ ॥

न । अहम् । तन्तुम् । न । वि । जानामि । ओतुम् । न । यम् ।
वयन्ति । समऽअरे । अतमानाः । कस्य । स्वित् । पुत्रः । इह ।
वक्त्वानि । परः । वदाति । अवरेण । पित्रा ॥ २ ॥

वैश्वानरस्यमहत्त्वमाख्यास्यन् ऋषिस्तदर्थंयज्ञं वस्त्रात्मकतयारूपयन् तस्यदुर्ज्ञानत्वमनयाप्रतिपादयतीतियज्ञवादिनोमन्यन्ते तन्तुं तन्तवः पटस्य प्रागायतानि सूत्राणि तानिच यज्ञात्मकस्यवस्त्रस्य गायत्र्यादीनिछन्दांसि सूत्रस्थानानिच तान्यहं नविजानामि तथा ओतुं ओतवस्तिरश्चीनानिसूत्राणि तानिचात्रयजूंषि आध्वर्यवाणिकर्माणिच तान्यहं नविजानामि अपिच एतदुभयसाध्यंसंपटं यज्ञलक्षणं नविजानामि यंपटंयज्ञलक्षणंसमरे संगमनेदेवयजने अतमानाः सततंचेष्टमानाऋत्विजः वयन्ति तंतूनोतूंश्चसंतन्वन्ति वस्त्ररूपेणनिष्पादयन्तीत्यर्थः इहा-

स्मिँल्लोके कस्यस्वित् स्विदितिवितर्के कस्यखलु पुत्रोमनुष्यः वक्त्वानि वक्तव्यानिवाक्यानीमा-नि परः परस्तादमुष्मिँल्लोके वर्तमानोयःसूर्यः तस्यपिताअवरेण, अवस्तादस्मिँल्लोकेवर्तमाने-नवैश्वानराग्निना अनुशिष्टःसन् वदाति वदेत्, नकश्चिदपिवदितुंशक्नोतीत्यर्थः एतच्चसंप्रदाय-विद्भिरुक्तं वैश्वानरस्यपुत्रोसौपरस्ताद्दिवियःस्थितः। छन्दांस्यध्वरयज्ञस्यस्तुतशस्त्राणितन्तवः॥ यजूंषिचेष्टाओतुःस्यादृत्संतानस्यमध्वरः । परःपरस्थितःसूर्यःपिताग्निःपार्थिवोमतइति ॥ रू-पकस्यास्यजगत्सृष्टेर्दुर्ज्ञानत्वमनयाप्रतिपादयतीत्यात्मविदोमन्यन्ते तन्तुं तन्तून् तन्तुस्थानानि सू-क्ष्माणि वियदादीन्यपञ्चीकृतानि भूतानि नविजानामि ओतुं ओतून् पञ्चीकृतानि स्थूलानि ओतुस्थानीयान्यपि वियदादीनि नविजानामि नच तत्कार्यं पटस्थानीयं प्रपंचं विजानामि यं प्रपंचं समरे तन्तूनामोतूनांच संगमने अतमानाः सततंचेष्टमानाः संसारिणः वयन्ति उत्पादय-न्ति तेषां भोगार्थमीश्वरः सृजतीतिकर्तृत्वमुपचर्यते इहास्मिँल्लोके परः परस्तादुपरिविषये वर्त-मानानि वक्त्वानि वक्तव्यानि इमानि अवरेण अर्वाचीनेन सृष्ट्युत्तरकालभुतजनेन पित्रा स्व-जनकेन अनुशिष्टःसन्कस्यखलुपुत्रः वदाति वदेत् स्वोत्पत्तेःप्राचीनंवृत्तान्तंअजानानः कश्चिद-पिनवदेदित्यर्थः ॥ २ ॥

२- हम तन्तु (सूत्र) अथवा ओतु (तिरश्चीन सूत्र) नहीं जानते हैं एवम् सतत चेष्टा-द्वारा जो वस्त्र वयन किया जाता है, वह भी हमें कुछ अवगत नहीं है। इस लोक में अवस्थित पिता-द्वारा उपदिष्ट होकर किसका पुत्र अन्य जगत् के वक्तव्य वाक्यों को बोलने में समर्थ होता है ?

अथतृतीया–

सइत्तन्तुंसविजानात्योतुंसवक्त्वान्यृतुथावदाति ।
यईंचिकेतदमृतस्यगोपाअवश्चरन्परोअन्येनपश्यन् ॥ ३ ॥

सः । इत् । तन्तुम् । सः । वि । जानाति । ओतुम् । सः । वक्त्वानि । ऋतुऽथा । वदाति । यः । ईम् । चिकेतत् । अमृतस्य । गोपाः । अवः । चरन् । परः । अन्येन । पश्यन् ॥ ३ ॥

यद्यप्युक्तप्रकारेणदुर्ज्ञानानि तथाप्येतानि वैश्वानरोग्निर्जानाति वदतिचेत्यनयाप्रतिपाद्य-ते सइत् सएववैश्वानरोग्निःतन्तुं तन्तुस्थानीयानि गायत्र्यादीनिछन्दांसि स्तुतशस्त्राणि वि-जानाति तथा सएव ओतुं ओतुस्थानीयानियजूंष्याध्वर्यवाणिचकर्माणि विजानाति ऋतुथा कालेकाले तत्तदनुष्ठानसमये वक्त्वानि वक्तव्यानिच तानि वदाति वदति वदेत् योयंवैश्वानरः अमृतस्य गोपाः उदकस्यगोपायितारक्षिता अवः अवस्ताद्भूलोकेचरन् पार्थिवाग्निरूपेणसंचरन् परः परस्ताद्दिवि अन्येन सूर्यात्मनापश्यन् सर्वंजगत्प्रकाशयन् ईं इमानि परिदृश्यमानानि सर्वा-णिभूतानि चिकेतत् जानाति सएवेतिपूर्वेणसंबन्धः यद्वा सइत् सएव तन्तुं तन्तुस्थानीयानि सूक्ष्म-

भूतानि विजानाति नान्यःकश्चित् तथाओतुं ओतुस्थानीयानिस्थूलभूतानिच सएवविजानाति सएववक्त्वानि वक्तव्यान्युपदेष्टव्यानि इमानि ऋतुथा कालेकाले यदायदाविद्यासंप्रदायोच्छेदः तदातदा वदाति वदेत् कोसौ योविजानीयात् वदेच्चेत्यतआह योवैश्वानरः विश्वनरात्मकः परमा-त्मा अमृतस्य अमृतत्वस्य विमोक्षणस्य गोपाः रक्षिता अवः अवस्तात् संसारदशायां चरन् अन्तःकरणोपेतोजीवात्मभावेनसंचरन् परः परस्तादविद्यायाऊर्ध्वं वर्तमानेनान्येनउक्तविलक्षणेन निरुपाधिकेन सच्चिदादिलक्षणेनरूपेण पश्यन् सर्वंजगत्प्रकाशयन् ईं इमानि चिकेतत् जानाति तथाच परमात्मानंप्रकृत्यश्रूयते—तमेवभान्तमनुभातिसर्वंतस्यभासासर्वमिदंविभातीति[1] ॥ ३ ॥

३. एक मात्र वैश्वानर ही तन्तु एवम् ओतु को जानते हैं। वे समय-समय पर वक्तव्यों को कहते हैं। वारिरक्षक और भूलोक में संचरण करनेवाले अग्नि अन्तरिक्ष में सूर्यरूप से सम्पूर्ण जगत् को प्रकाशित करते हुए इन परिदृश्यमान भूतों को अवगत करते हैं।

अयंहोताप्रथमःपश्यतेममिदंज्योतिरमृतंमर्त्येषु ।
अयंसजज्ञेध्रुवआनिषत्तोमर्त्यस्तन्वा३वर्धमानः ॥ ४ ॥

अयम् । होता । प्रथमः । पश्यत । इमम् । इदम् । ज्योतिः ।
अमृतम् । मर्त्येषु । अयम् । सः । जज्ञे । ध्रुवः । आ । निऽसत्तः ।
अमर्त्यः । तन्वा । वर्धमानः ॥ ४ ॥

अयंवैश्वानरोग्निः प्रथमःमुख्योहोता मानुषोहिहोताद्वितीयः हेमनुष्याः तं इमं पश्यत भ-जतेत्यर्थः मर्त्येषु मरणस्वभावेषुशरीरेषु अमृतं मरणरहितं इदं वैश्वानराख्यंज्योतिः जाठररू-पेणवर्ततइत्यर्थः अपिच सोयमग्निः ध्रुवोनिश्चलः आसमन्तान्निषत्तोनिषण्णः सर्वव्यापी अमर-णामर्त्यः मरणरहितोपि तन्वा शरीरेण संबन्धात् जज्ञे जायते वर्धमानश्चभवतीत्युपचर्यते ॥४॥

४. ये वैश्वानर अग्नि आदि होता हैं। हे मनुष्यो, तुम लोग अग्नि का भजन करो। अमरणशील अग्नि मरणशील शरीर में जाठर रूप से वर्तमान रहते हैं। निश्चल, सर्वव्यापी, अमर अग्नि शरीर-धारण-पूर्वक उत्पन्न और वर्द्धमान होते हैं।

अथपञ्चमी—

ध्रुवंज्योतिर्निहितंदृशयेकंमनोजविष्ठंपतयत्स्वन्तः ।
विश्वेदेवाःसमनसःसकेताएकंक्रतुमभिवियन्तिसाधु ॥ ५ ॥

ध्रुवम् । ज्योतिः । निऽहितम् । दृशये । कम् । मनः । जविष्ठम् ।
पतयत्ऽसु । अन्तः । विश्वे । देवाः । सऽमनसः । सऽकेताः ।
एकम् । क्रतुम् । अभि । वि । यन्ति । साधु ॥ ५ ॥

१ तै० उपनिषत्.

ध्रुवं निश्चलं मनः मनसः वस्मादपि जविष्ठं अतिशयेनवेगवत् ईदृशंवैश्वानराख्यंज्योतिः पश्यतः गच्छतः जंगमेषु प्राणिषु अन्तर्मध्ये निहितं प्रजापतिनास्थापितं किमर्थं दृशये दर्शनार्थं किंच विश्वेसर्वेदेवाश्च समनसः समानमनस्काः सकेताः समानप्रज्ञाश्चसन्तः एकं मुख्यं मन्तारंवा क्रतुं कर्मणांकर्तारं वैश्वानरं साधु सम्यक् अभिवियन्ति आभिमुख्येनविविधंप्राप्नुवन्ति सेवन्तइत्यर्थः यद्वा पश्यतः गच्छतः प्राणिष्वन्तर्मध्ये हृदये मनोजविष्ठं मनसोप्यतिशयेनवेगयुक्तं ध्रुवं निश्चलं निर्विकल्पं तथाचवाजसनेयकं—अनेजदेकंमनसोजवीयइति । ज्योतिः ब्रह्मचैतन्यं निहितं प्रकेनचिद्स्थापितं योवेदनिहितंगुहायांपरमेव्योमन्निति हि श्रूयते । किमर्थं दृशये दर्शनार्थं ज्ञानेनहिसर्वंजानन्ति अपिच दीव्यन्तीतिदेवाइन्द्रियाणि विश्वे सर्वेदेवाः सर्वाणीन्द्रियाणि चक्षुराद्याः समनसः मनसासहवर्तमानाः सकेताः सचेतस्काः सन्तः एकमद्वितीयं क्रतुं सृष्ट्यादीनांकर्मणांकर्तारं विश्वनरात्मकं परमात्मानं अभिलक्ष्य साधु सम्यक् वियन्ति विविधंगच्छन्ति देवाएतवा इमं अभिवियन्ति आभिमुख्येन विविधमुपयन्ति उपासतइत्यर्थः तथाचश्रूयते—तद्देवाज्योतिषांज्योतिरायुर्होपासतेऽमृतमिति ॥ ५ ॥

५. मन की अपेक्षा भी अतिशय वेगवान् (वैश्वानर की) निश्चल ज्योति सुख के पथों को प्रदर्शित करने के लिए जंगम-जीवों में अन्तर्निहित रहती है। सम्पूर्ण देवगण एकमत और समान-प्रज्ञ होकर सम्मान के साथ, प्रधान कर्म-कर्त्ता वैश्वानर के अभिमुखवर्ती होते हैं।

विमे॒कर्णा॑पतयतो॒विचक्षु॒र्वी३॒॑दंज्योति॒र्हृद॑य॒आहि॑तं॒यत् ।
विमे॒मन॑श्चरतिदू॒रआ॑धी॒ःकिंस्वि॑द्व॒क्ष्यामि॒किमु॒नूम॑निष्ये ॥ ६ ॥
वि । मे॒ । कर्णा॑ । प॒त॒य॒तः॒ । वि । चक्षुः॑ । वि । इ॒दम् । ज्योतिः॑ ।
हृद॑ये । आऽहि॑तम् । यत् । वि । मे॒ । मनः॑ । च॒र॒ति॒ । दू॒रेऽआ॑धीः ।
किम् । स्वि॒त् । व॒क्ष्यामि॑ । किम् । ऊँ॒ इति॑ । नु । म॒नि॒ष्ये॒ ॥ ६ ॥

वैश्वानरंश्रोतुकामस्य मे मम कर्णा कर्णौ विपतयतः विविधंगच्छतः श्रोतव्यानां तदीयगुणानांबहुत्वात् तथा वैश्वानरंदिदृक्षमाणस्य ममचक्षुरिन्द्रियं विपतयति विविधंगच्छति द्रष्टव्यानांतदीयरूपाणां बहुत्वात् तथा ज्योतिः प्रकाशकं हृदयेहृदयपुण्डरीके आहितं निहितं बुद्ध्याख्यंतत्त्वं इदमपि विपतयति विविधंगच्छति वैश्वानरात्मानंज्ञातुं अपिच दूरे आधीःदूरे विप्रकृष्टेविषये आधीःआध्यानंयस्यतादृशं छान्दसोलिङ्गव्यत्ययः मे मदीयं मनश्च विचरति विविधंप्रवर्तते एवमहमहमिकया सर्वेष्विन्द्रियेषुप्रवृत्तेषु किंस्विदहं वैश्वानरस्यस्वरूपमिति वक्ष्यामि। किमु किमुतनु सम्प्रतिमनिष्ये मनसापरस्येवैश्वानरस्यगुणानामनन्तत्वात् मन्दप्रज्ञेनमया ज्ञातुंनशक्यतइत्यर्थः ॥ ६ ॥

---

१ तै० आरण्यके । २ बृहदारण्यके ।

६. तुम्हारे गुण को श्रवण करने के लिए हमारे कर्णद्वय और तुम्हारे रूप को देखने के लिए हमारे चक्षु धावित होते हैं। हृदय-कमल में जो ज्योति (बुद्धि) निहित है, वह भी तुम्हारे स्वरूप को अवगत करने के लिए समुत्सुक होती है। दूरस्थ-विषयक चिन्ता से युक्त हमारा हृदय तुम्हारे अभिमुख धावित होता है। हम वैश्वानर के किस प्रकार के स्वरूप का वर्णन करें? अथवा किस रूप में उन्हें हृदय में धारण करें।

विश्वेदेवाअनमस्यन्भियानास्त्वामग्नेतमसितस्थिवांसम्।
वैश्वानरोवतूतयेनोमर्त्योवतूतयेनः ॥ ७ ॥ ११ ॥

विश्वे। देवाः। अनमस्यन्। भियानाः। त्वाम्। अग्ने। तमसि। तस्थिऽवांसम्। वैश्वानरः। अवतु। ऊतये। नः। अमर्त्यः। अवतु। ऊतये। नः ॥ ७ ॥ ११ ॥

हेवैश्वानर तमस्यन्धकारे तस्थिवांसं स्थितवन्तंत्वां विश्वे सर्वेदेवाः अनमस्यन नम-स्कुर्वंति कुतोहेतोः भियानाः अन्धकाराद्भीताः ताद्दृशोऽमर्त्योमरणरहितोवैश्वानरोग्निः नोस्मान् ऊतयेऊत्या रक्षणेनावतु रक्षतु पुनरुक्तिरादरार्था ॥ ७ ॥

७. हे वैश्वानर, सम्पूर्ण देवगण तुम्हें नमस्कार करते हैं। तुम अन्धकार में अवस्थित हो। वैश्वानर अपनी रक्षा-द्वारा हम लोगों की रक्षा करें। अमर अग्नि अपनी रक्षा द्वारा हम लोगों की रक्षा करें।

॥ इतिचतुर्थस्यपञ्चमेएकादशोवर्गः ॥ ११ ॥

पुरोवइतिसप्तर्चंदशमंसूक्तं भरद्वाजस्यार्षमाग्नेयं सप्तमीद्विपदाविराट् शिष्टास्त्रिष्टुभः तथाचानुक्रान्तं—पुरोवोद्विपदान्तं। प्रातरनुवाकेआग्नेयेक्रतौ त्रैष्टुभेछन्दसीदमादीनिचत्वारिसू-क्तानि सूत्रितंच—पुरोवोमन्द्रमितिचत्वारिसप्तकमितिपञ्चिति।

तत्रप्रथमा—

पुरोवोमन्द्रंदिव्यंसुवृक्तिंप्रयतियज्ञेअग्निमध्वरेदधिध्वम्।
पुरउक्थेभिःसहिनोविभावास्वध्वराकरतिजातवेदाः ॥ १ ॥

पुरः। वः। मन्द्रम्। दिव्यम्। सुऽवृक्तिम्। प्रऽयति। यज्ञे। अग्निम्। अध्वरे। दधिध्वम्। पुरः। उक्थेभिः। सः। हि। नः। विभाऽवा। सुऽअध्वरा। करति। जातऽवेदाः ॥ १ ॥

हेऋत्विग्यजमानावोयूयं मन्द्रं मोदनं स्तुत्यंवा दिव्यं दिविभवं सुवृक्तिं सुष्ठु दोषैर्वर्जितं सुखेनावर्जनीयंवा एवंगुणमग्निं प्रयति प्रगच्छति प्रवर्तमानेध्वरे रक्षःप्रभृतिभिरहिंस्ये हिंसाम-त्यवायरहितेवास्मिन्यज्ञे पुरोदधिध्वं पुरस्तादाहवनीयरूपेणधारयत यद्वा पुरोधसंकुरुत स-

क्येभिः स्तुवद्भिस्तैश्च पुरोदधिध्वं विशाता विशेषेणदीप्यमानः जातवेदाः जातानांवेदितास्तो- त्रैः हियस्माद् मोस्माद् स्वध्वरा शोभनयागान् करति करोति तस्मात्पुरोदधिध्वमि- त्यन्वयः ॥ १ ॥

१. हे यजमानो, तुम लोग इस प्रवर्तमान, विघ्न-रहित यज्ञ में स्तवनीय, स्वर्गोद्भव और सब प्रकार से दोष-विवर्जित अग्नि को, स्तोत्र-द्वारा, सम्मुख में स्थापित करो; क्योंकि जातवेदा यज्ञ में हम लोगों का समृद्धि- विधान करते हैं।

तमुद्युमःपुर्वणीकहोतरग्नेअग्निभिर्मनुषइधानः।
स्तोमंयमस्मैममतेवशूषंघृतंनशुचिमतयःपवन्ते ॥ २ ॥

तम् । ऊँ इति । द्युऽमः । पुरुऽअनीक । होतः । अग्ने । अग्निऽभिः । मनुषः । इधानः । स्तोमम् । यम् । अस्मै । ममताऽइव । शूषम् । घृतम् । न । शुचि । मतयः । पवन्ते ॥ २ ॥

हेद्युमः दीप्तिमन् पुर्वणीक बहुज्वाल होतर्देवानामाह्वातरग्ने अग्निभिस्त्वावयवभूतैरन्यैर- ग्निभिःसार्धं इधानः समिध्यमानःदीप्तःसन्मनुषः मनुष्यस्यस्तोतुः तमु तंस्तोमंशृणुविशेषः उदविपादपूरणं यंस्तोमंस्तोत्रं शूषं सुखकरं घृतंन पवित्रात्मानमुत्पूतं घृतमिव शुचि शुद्धं अस्मा- अग्नये मतयोमन्तारःस्तोतारः ममतेव ममतानाममहाश्वादिनीदीर्घतमसोमाता सेव पवन्ते पुनन्ति संस्कुर्वन्ति दोषवर्जितमुच्चारयन्तीत्यर्थः तंस्तोममित्यन्वयः ॥ २ ॥

२. हे दीप्तिमान्, बहुज्वाला-विशिष्ट, देवों के आह्वानकर्त्ता अग्नि, अपने अवयवभूत अन्य अग्नियों के साथ समिद्धमान होकर तुम मनुष्य स्तोता के इस स्तोत्र का श्रवण करो। स्तोता लोग ममता की तरह अग्नि के उद्देश्य से मनोहर स्तोत्र को घृत की तरह अर्पित करते हैं।

पीपायसःश्रवसामर्त्येषुयोअग्नयेददाशविप्रउक्थैः।
चित्राभिस्तमूतिभिश्चित्रशोचिर्व्रजस्यसातागोमतोदधाति ॥ ३॥

पीपाय । सः । श्रवसा । मर्त्येषु । यः । अग्नये । ददाश । विप्रः । उक्थैः । चित्राभिः । तम् । ऊतिऽभिः । चित्रऽशोचिः । व्रजस्य । साता । गोऽमतः दधाति ॥ ३ ॥

स्यायमानः मर्त्येषुमनुष्येषु श्रवसान्नेन पीपाय वर्धते विप्रोमेधावी योयजमानः उक्थैः स्तुतिभिःसार्धं हवींषि ददाश प्रयच्छति तंयजमानं चित्रशोचिर्विचित्रदीप्तिरग्निः चित्राभिरा- श्चर्यभूताभिरूतिभीरक्षाभिर्गोमतोगोभिर्युक्तस्यव्रजस्य गोष्ठस्य साता सातौ संभजने दधाति धारयति ॥ ३ ॥

३. जो यजमान स्तोत्र के साथ अग्नि में हव्य प्रदान करता है, वह मनुष्यों के मध्य में अग्नि-द्वारा समृद्धि लाभ करता है। विचित्र दीप्तिवाले अग्नि, विचित्र या आश्चर्यभूत रक्षा के द्वारा उस यजमान को गो-युक्त गोष्ठ के भोग का अधिकारी बनाते हैं।

आयःपप्रौजायमानउर्वीदूरेदृशाभासाकृष्णाध्वा ।
अधबहुचित्तमऊर्म्यायास्तिरःशोचिषाददृशेपावकः ॥ ४ ॥

आ । यः । पप्रौ । जायमानः । उर्वी इति । दूरेऽदृशा । भासा ।
कृष्णऽअध्वा । अध । बहु । चित् । तमः । ऊर्म्यायाः । तिरः ।
शोचिषा । ददृशे । पावकः ॥ ४ ॥

कृष्णाध्वा कृष्णवर्त्मा योऽग्निः जायमानः प्रादुर्भवन् उर्वी विस्तीर्णे द्यावापृथिव्यौ दूरे-दृशा दूरेदृश्यमानया भासा दीप्त्या आपप्रौ आपूरयति स पावकोऽग्निरधानन्तरं ऊर्म्यायाः रा-त्रिनामैतत् रात्रेःसंबन्धि बहुचित् बह्वपितमः अन्धकारं शोचिषा दीप्त्या तिरस्कुर्वन् ददृशे दृश्यते ॥ ४ ॥

४. प्रादुर्भूत होकर कृष्णवर्त्मा अग्नि ने दूर से ही दृश्यमान दीप्ति-द्वारा विस्तीर्ण द्यावा-पृथिवी को पूर्ण किया है। वह पावक अग्नि रात्रि के सघन अन्धकार को अपनी दीप्ति-द्वारा नष्ट करते हैं और परिदृश्यमान होते हैं।

नूनश्चित्रंपुरुवाजाभिरूतीअग्नेरयिंमघवद्भ्यश्चधेहि ।
येराधसाश्रवसाचात्यन्यान्त्सुवीर्येभिश्चाभिसन्तिजनान् ॥ ५ ॥

नु । नः । चित्रम् । पुरुऽवाजाभिः । ऊती । अग्ने । रयिम् ।
मघवत्ऽभ्यः । च । धेहि । ये । राधसा । श्रवसा । च । अति ।
अन्यान् । सुऽवीर्येभिः । च । अभि । सन्ति । जनान् ॥ ५ ॥

हेअग्ने मघवद्भ्योहविर्लक्षणधनयुक्तेभ्योनोऽस्मभ्यं पुरुवाजाभिर्बह्वन्नैः ऊती ऊतिभिर-क्षणैः सह चित्रं चायनीयंरयिं धनं नु क्षिप्रं धेहि देहि प्रयच्छ वक्ष्यमाणेनायमुख्या-र्थः ये राधसाधनेन श्रवसान्नेनच सुवीर्येभिः शोभनैर्वीर्यैश्च अन्यान् जनान् मनुष्यानति अ-तिशयेनाभिसन्ति अभिभवन्ति तादृशान्पुत्रानस्मभ्यंदेहीत्यर्थः ॥५॥

५. हे अग्नि, हम लोग हविर्लक्षण धन से युक्त हैं। हमें तुम शीघ्र ही बहुत अन्न और रक्षा के साथ विचित्र धन प्रदान करो। धन, अन्न और उत्कृष्ट वीर्य-द्वारा अन्य मनुष्यों को जो पराजित कर सके ऐसा पुत्र हमें प्रदान करो।

अथषष्ठी—

इमंयज्ञंचनोधाअग्नउशन्यन्तआसानोजुहुतेहविष्मान् ।
भरद्वाजेषुदधिषेसुवृक्तिमवीर्वाजस्यगध्यस्यसातौ ॥ ६ ॥

इमम् । यज्ञम् । चनः । धाः । अग्ने । उशन् । यम् । ते । आसानः ।
जुहुते । हविष्मान् । भरत्ऽवाजेषु । दधिषे । सुवृक्तिम् ।
अवीः । वाजस्य । गध्यस्य । सातौ ॥ ६ ॥

हेअग्ने उशन् कामयमानस्त्वं इमं पुरोवर्तिनमस्मद्यज्ञं यागसाधनं चनोहविर्लक्षणमन्नं धाः धेहि स्वात्मनिधारय यंच पुरोडाशादिकं आसानः आसीनः उपविशन् हविष्मान् हविर्युक्तोयजमानस्तेतुभ्यं तदर्थं जुहुते जुहोति तमिममित्यन्वयः अपिच भरद्वाजेष्वृषिषु सुवृक्तिं सुष्ठुदोषैर्वर्जितांस्तुतिं दधिषे धारय गध्यस्य गध्यतिर्मिश्रीभावकर्मा मिश्रणीयस्य ग्राह्यस्य वाजस्यान्नस्य सातौ संभजनेनिमित्तभूते अवीरस्मान्रक्षच ॥ ६ ॥

६. हे अग्नि, बैठकर जो हव्ययुक्त यजमान तुम्हारे लिए हवन करता है, तुम हव्याभिलाषी होकर उस यज्ञ-साधन अन्न को स्वीकार करो। भरद्वाज-वंशीयों के निर्दोष स्तोत्र को ग्रहण करो। उनके प्रति अनुग्रह करो, जिससे वे नाना प्रकार का अन्न प्राप्त कर सकें।

विद्वेषांसीनुहिवर्धयेळांमदेमशतहिमाःसुवीराः ॥ ७ ॥ १२ ॥

वि । द्वेषांसि । इनुहि । वर्धय । इळाम् । मदेम । शतऽहिमाः ।
सुऽवीराः ॥ ७ ॥ १२ ॥

हेअग्ने द्वेषांसि द्वेष्टृन्शत्रून् विइनुहि विविधंगमय इळामन्नंचास्मदीयंवर्धय वयंच सुवीराः शोभनैर्वीरैःपुत्रपौत्रादिभिरुपेताःसन्तः शतहिमाः शतंहेमन्तान्संवत्सरान् मदेम मोदेम सुखाभूयास्म ॥ ७ ॥

७. हे अग्नि, शत्रुओं को विलीन करो। हम लोगों के अन्न को वर्द्धित करो। हम लोग शोभन पुत्र-पौत्रादि से युक्त होकर शत हेमन्त-पर्यन्त सुख भोग कर सकें।

॥ इतिचतुर्थस्यपञ्चमेद्वादशोवर्गः ॥ १२ ॥

यजस्वहोतरितिषळृचमेकादशंसूक्तं भरद्वाजस्यार्षं त्रैष्टुभमाग्नेयं अनुक्रम्यतेच—यजस्वषळिति गतः अनुवाकाश्विनशस्त्रयोरुक्तोविनियोगः।

तत्रप्रथमा—

यजस्वहोतरिषितोयजीयानग्नेबाधोमरुतांनप्रयुक्ति ।
आनोमित्रावरुणानासत्याद्यावाहोत्रायपृथिवीववृत्याः ॥ १ ॥

यजस्व । होतः । इषितः । यजीयान् । अग्ने । बाधः । मरुताम् ।
न । प्रऽयुक्ति । आ । नः । मित्रावरुणा । नासत्या । द्यावा ।
होत्राय । पृथिवी इति । ववृत्याः ॥ १ ॥

हेहोतर्देवानामाह्वातर्यष्टे यजीयान् यष्टृतमत्वं ईळितः मेधिवः अस्माभिःप्रार्थितःसन् नेतिसंमत्यर्थे संप्रतिमयुक्ति प्रयुक्तौ प्रयुज्यमानेयज्ञे मरुतां देवानां बाधः शत्रूणांबाधकंगणं यजस्व यद्वैतद्वाक्यद्वयं हेहोतर्यष्टे यजस्व देवानित्येकंवाक्यं प्रयुज्यवज्ञतिमयुक्ति यद्वं मरुतांनमयुक्ति मरुतांबळमिव अस्मच्छत्रून्बाधोनाय स्वेतिद्वितीयंवाक्यं अपिच मित्रावरुणा अहरभिमानीदेवोमित्रः वरुणोरात्र्यभिमानी वौच नासत्या सत्यस्यनेतारौ सत्यस्वभावावेवना नासिकाप्रभवौवा अश्विनौ द्यावापृथिवीदिवंचपृथिवींच एतांश्चदेवान् होत्राय अस्मयज्ञाय यदर्थं आवबृत्याः आवर्तय आनयेत्यर्थः ॥ १ ॥

१. हे देवों के आह्वानकारी तथा यजन करनेवालों में श्रेष्ठ, हम लोग तुम्हारी प्रार्थना करते हैं। तुम अभी हम लोगों के इस आरब्ध यज्ञ में शत्रुबाधक मरुतों का यजन करो। तुम मित्र, वरुण, नासत्यद्वय और द्यावा-पृथिवी को हमारे यज्ञ के लिए लाओ।

त्वंहोतामन्द्रतमोनोअध्रुगन्तर्देवोविदथामर्त्येषु।
पावकयाजुह्वा३वह्निरासाग्नेयजस्वतन्वं१तवस्वाम् ॥ २ ॥

त्वम्। होता। मन्द्रऽतमः। नः। अध्रुक्। अन्तः। देवः। विदथा। मर्त्येषु। पावकया। जुह्वा। वह्निः। आसा। अग्ने। यजस्व। तन्वम्। तव। स्वाम् ॥ २ ॥

हेअग्ने त्वं मर्त्येषु मनुष्येषु अन्तर्मध्ये वर्तमाने विदथा विदथेयज्ञे होता देवानामाह्वाता भवसि कीदृशस्त्वं मन्द्रतमःस्तुत्यतमः नोस्माकमध्रुक्अद्रोग्धा अस्मदर्थंद्रोहरहितोवा सर्वदामित्रभूतइत्यर्थः देवोदानादिगुणयुक्तः अपिच हेअग्ने जिह्वा हूयन्तेऽस्यामाहुतयइति जुहूर्ज्वाला तया पावकयाशोधयित्र्या आसा आस्येन देवानामास्यभूतया वह्निर्हविषांवोढात्वं तव स्वां स्वभूतां त्विषत्कदारूप्यां तन्वं तनूं यजस्व ॥ २ ॥

२. हे अग्नि, तुम अतिशय स्तवनीय, हम लोगों के प्रति द्रोह-रहित और दानादि गुण से युक्त हो। हे अग्नि, तुम हव्य वहन करनेवाले हो। तुम शुद्धि-विधायक और देवों के मुख-स्वरूप ज्वाला के द्वारा अपने शरीर का यजन करो। अथतृतीया—

धन्याचिद्धित्वेधिषणावष्टिप्रदेवाञ्जन्मगृणतेयजध्यै।
वेपिष्ठोअङ्गिरसांयद्धविप्रोमधुच्छन्दोभनतिरेभइष्टौ ॥ ३ ॥

धन्या। चित्। हि। त्वे इति। धिषणा। वष्टि। प्र। देवान्। जन्म। गृणते। यजध्यै। वेपिष्ठः। अङ्गिरसाम्। यत्। ह। विप्रः। मधु। छन्दः। भनति। रेभः। इष्टौ ॥ ३ ॥

धिषणा धनमिच्छन्ती धनहेतुभूता धिषणा स्तुतिः हेऽग्ने त्वां वष्टि कामयते चिकित्विति त्वा-पूरणं त्रिषर्यै देवान्यष्टुं त्वामिन्द्रादीन् यजध्यै प्रकर्षेण यष्टुं त्वदीयं जन्म प्रादुर्भावं कृणवे सु-यजे यजमानाय ईदृग्भूतयजमानार्थं यद् यदा खलु अङ्गिरसामृषीणां मध्ये वेपिष्ठः अतिशयेन स्तुतेः प्रेरयिता विप्रो मेधावी रेभः स्तोता भरद्वाजः इष्टौ यज्ञे मधु मधुवन्मदकरं छन्दः स्तोत्रं भ-नति उच्चारयति तदा धिषणा वष्टीत्यन्वयः ॥ ३ ॥

३. हे अग्नि, धनाभिलाषिणी स्तुति तुम्हारी कामना करती है; क्योंकि तुम्हारे प्रादुर्भाव से इन्द्रादि देवों के यजन में यजमान समर्थ होते हैं। ऋषियों के मध्य में अंगिरा स्तुति के अतिशय प्रेरयिता हैं और मेधावी भरद्वाज यज्ञ में हर्षकारक स्तोत्र का उच्चारण करते हैं।

अदिद्युतत्स्वपाकोविभावाग्नेयजस्वरोदसीउरूची ॥
आयुंनयंनमसारातहव्याअञ्जन्तिसुप्रयसंपञ्चजनाः ॥ ४ ॥

अदिद्युतत् । सु । अपाकः । विऽभावा । अग्ने । यजस्व । रोदसी इति । उरूची इति । आयुम् । न । यम् । नमसा । रातऽहव्याः । अञ्जन्ति । सुऽप्रयसम् । पञ्च । जनाः ॥ ४ ॥

अयमग्निः सु अदिद्युतत् सुष्ठु द्योतते दीप्यते कथंभूतः अपाकः पाकः पक्तव्यप्रज्ञोऽपक्वबुद्धिः त-द्विलक्षणोऽपाकः विभावा दीप्तिमान् शेषः प्रत्यक्षकृतः हेऽग्ने त्वं उरूची उरुविस्तीर्णमञ्च-न्त्यौ विस्तृते रोदसी द्यावापृथिव्यौ यजस्व हविषा पूजय आयुं न मनुष्यमतिथिमिव यं पञ्च-जनाः मनुष्याः ऋत्विग्यजमानलक्षणाः रातहव्याः दत्तहविष्काः सन्तः सुप्रयसं शोभनहविर्लक्षणान्नं यमग्निं नमसा अन्नेन हविर्लक्षणेन अञ्जन्ति सिञ्चन्ति तर्पयन्ति तं त्वं यजस्वेत्यन्वयः ॥ ४ ॥

४. बुद्धिमान् और दीप्तिमान् अग्नि भली भाँति से शोभा पाते हैं। हे अग्नि, तुम विस्तृत द्यावा-पृथिवी का हव्य-द्वारा पूजन करो। तुम शोभन हव्य सम्पन्न हो। मनुष्य अजमान की तरह अग्नि को, हवि देनेवाले ऋत्विक्-यजमान आदि हव्य-द्वारा, तृप्त करते हैं।

अथ पञ्चमी—

वृञ्जेहयन्नमसाबर्हिरग्नावयामिस्रुग्घृतवतीसुवृक्तिः ।
अम्यक्षिसद्मसदनेपृथिव्याअश्रायियज्ञःसूर्येनचक्षुः ॥ ५ ॥

वृञ्जे । ह । यत् । नमसा । बर्हिः । अग्नौ । अयामि । स्रुक् । घृतऽवती । सुऽवृक्तिः । अम्यक्षि । सद्म । सदने । पृथिव्याः । अश्रायि । यज्ञः । सूर्ये । न । चक्षुः ॥ ५ ॥

यद्य यदा खलु नमसा हविषा सह अग्नौ अग्निसमीपे बर्हिः कुशः वृक्तं छेदनार्थं ध्रियते आह्रियत इत्यर्थः स्रुक् च स्रुक् दोषैर्वर्जिता घृतवती घृतपूर्णा स्रुक् अयामि नियम्यते बर्हिष्युपसाद्यते तदा पृथिव्या भूमेः सदने स्थाने सद्म हविरासादनार्था वेदिः अयामि न्यस्ततिर्यग्विकर्णा गम्यते परिगृह्यते तदानीमग्नेः अयामि यजमाने आश्रितो भवति तत्र दृष्टान्तः—सूर्येण चक्षुः यथा सूर्ये सर्वस्य प्रेरके आदित्ये प्रकाशकं तेजः समवैति तद्वत् ॥ ५ ॥

५. जब अग्नि के समीप हव्य के साथ कुश आनीत होता है एवम् दोषवर्जित घृतपूर्ण स्रुक् कुश के ऊपर रखा जाता है, तब भूमि के ऊपर अग्नि के लिए आधारभूत वेदि रचित होती है। सूर्य जिस प्रकार से तेजोराशि को समवेत करते हैं, उसी प्रकार यजमान का यज्ञ-कार्य समाश्रित होता है।

वृ॒शस्या॒नः॑पुर्वणीकहोत॒र्दे॒वेभि॑रग्ने॒अ॒ग्निभि॑रिधा॒नः ।

रा॒यः॒सू॒नो॒सह॒सो॒वा॒व॒सा॒ना॒अति॑स्र॒सेम॒वृ॒जनं॒नांहः॑ ॥ ६ ॥ १२ ॥

वृ॒शस्य॑ । नः॒ । पु॒रु॒ऽअ॒नी॒क॒ । होत॒रिति॑ । दे॒वेभिः॑ । अ॒ग्ने॒ । अ॒ग्निऽभिः॑ । इ॒धा॒नः । रा॒यः । सू॒नो॒ इति॑ । स॒ह॒सः॒ । वा॒व॒सा॒नाः । अति॑ । स्र॒सेम॒ । वृ॒जन॑म् । न । अंहः॑ ॥ ६ ॥ १२ ॥

हे पुर्वणीक बहुज्वाल होतर्देवानामाह्वातरग्ने देवेभिर्देवैर्द्योतमानैः अन्यैरग्निभिस्त्वद्विभूतैः सार्धं इधानः इध्यमानो दीप्यमानः सन् नोऽस्मभ्यं रायो धनानि वृशस्य प्रयच्छ हे सहसः सूनो बलस्य पुत्राग्ने वावसानाः हविषा त्वामाच्छादयन्तो वयं वृजनं न शत्रुमिव अंहः पापं अतिस्रसेम अतिगच्छेम अतिक्रामेमेत्यर्थः ॥ ६ ॥

६. हे बहुज्वाला-विशिष्ट देवों के आह्वानकर्ता अग्नि, तुम दीप्तिशाली अन्य अग्नियों के साथ प्रदीप्त होकर हम लोगों को धन प्रदान करो। हे बलपुत्र, हम लोग हवि-द्वारा तुम्हें आच्छादित करते हैं। शत्रु तुल्य पाप से हम लोग मुक्त हों।

॥ इति चतुर्थस्य पञ्चमे द्वादशो वर्गः ॥ १२ ॥

मध्ये होतेति षडृचं द्वादशं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षं त्रैष्टुभमाग्नेयं मध्य इत्यनुक्रान्तं प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरुक्तो विनियोगः।

म॒ध्ये॒होता॑दुरो॒णे॒ब॒र्हिषो॒राळ॒ग्निस्तो॒दस्य॒रोद॑सी॒यज॑ध्यै ।

अ॒यंस॒सू॒नुः॒सह॑सऋ॒तावा॑दू॒रात्सू॒र्यो॒नशो॒चिषा॑ततान ॥ १ ॥

मध्ये॑ । होता॑ । दु॒रो॒णे । ब॒र्हिषः॑ । राट् । अ॒ग्निः । तो॒दस्य॑ । रोद॑सी॒ इति॑ । यज॑ध्यै । अ॒यम् । सः । सू॒नुः । सह॑सः । ऋ॒तऽवा॑ । दू॒रात् । सूर्यः॑ । न । शो॒चिषा॑ । त॒ता॒न॒ ॥ १ ॥

होता देवानामाह्वाता बर्हिषो यज्ञस्य राट् राजाग्निः तोदस्य तुद्यतेतपसापीड्यतेइतितोदो-यजमानः तस्यदुरोणेगृहे मध्येनिषीदतीतिशेषः किमर्थं रोदसी द्यावापृथिव्यौ यजध्यै यष्टुं सवाद्दशोयं सहसःसूनुः सहसस्पुत्रः ऋतावा सत्यवान् यज्ञवान्वाग्निः सूर्योन सूर्यइव दूरात् दूरतएव शोचिषा तेजसा ततान आतनोति विस्तारयति दूरदेशेवर्तमानोपि सूर्यइवसर्वंजग-त्प्रकाशयतीत्यर्थः ॥ १ ॥

१. देवों के आह्वानकारी और यज्ञ के अधिपति अग्नि द्यावा-पृथिवी का यजन करने के लिए यजमान के गृह में अवस्थित होते हैं। यज्ञ-सम्पन्न, बलपुत्र अग्नि दूर से ही दीप्ति के द्वारा सम्पूर्ण जगत् को सूर्य की तरह प्रकाशित करते हैं।

आयस्मिन्त्वेस्वपाकेयजत्रयक्षद्राजन्त्सर्वतातेवनुद्यौः।
त्रिषधस्थस्ततरुषोनजंहोहव्यामघानिमानुषायजध्यै ॥ २ ॥

आ। यस्मिन्। त्वे इति। सु। अपाके। यजत्र। यक्षत्। राजन्। सर्वताताऽइव। नु। द्यौः। त्रिऽसधस्थः। ततरुषः। न। जंहः। हव्या। मघानि। मानुषा। यजध्यै ॥ २ ॥

द्यौःस्तोता सर्वतातेव इवशब्दःपूरकः यज्ञनामैतत् सर्वतातौ सर्वैस्तायमानेयज्ञे यद्वा सर्व-शब्दात्स्वार्थिकस्तातिल्प्रत्ययः सर्वस्तोता हेयजत्र यष्टव्य राजन् राजमानाग्ने अपाके प्राज्ञे त्वे यस्मिंस्त्वेत्वयि सु अत्यन्तं नु क्षिप्रं आयक्षत् आयजति हवींषिजुहोति त्रिषधस्थः त्रिषुलोके-षुसहस्थितः यद्वा गार्हपत्यादिरूपेणत्रिधावस्थितः ततरुषस्तत्तरुषोन तरितारःसूर्यस्य जंहः शीघ्रं-गन्ताभव जंहइतिहन्तेर्गतिकर्मणोरूपं यद्वा तृप्लवनतरणयोरित्यस्मात्कसोरूपंततर्वानिति तस्य षष्ठयांरूपमेतत् ततरुषइति तरितुःसूर्यस्येवजंहोवेगस्तवभवत्वित्यर्थः किमर्थं मघानि मंहनीयानि प्रशस्यानि मानुषा मनुष्याणांसंबंधीनि हव्या हव्यानि हवींषि यजध्यै यष्टुं देवेभ्योदातुम् ॥२॥

२. हे यागार्ह, दीप्तिसम्पन्न अग्नि, तुम बुद्धि-सम्पन्न हो। सम्पूर्ण यजमान तुममें आग्रहपूर्वक प्रचुर हव्य समर्पण करते हैं। तुम त्रिभुवन में अवस्थित होकर मनुष्यदत्त उत्कृष्ट हव्य को देवों के निकट वहन करने के लिए सूर्य की तरह वेगशाली होओ।

तेजिष्ठायस्यारतिर्वनेराट्तोदोअध्वन्नवृधसानोअद्यौत्।
अद्रोघोनद्रविताचेततित्मन्नमर्त्योवर्त्रओषधीषु ॥ ३ ॥

तेजिष्ठा। यस्य। अरतिः। वनेऽराट्। तोदः। अध्वन्। न। वृधसानः। अद्यौत्। अद्रोघः। न। द्रविता। चेतति। त्मन्। अमर्त्यः। अवर्त्रः। ओषधीषु ॥ ३ ॥

यस्याग्नेः अरतिर्गन्त्री ज्वाला तेजिष्ठा अतिशयेनतेजस्विनी सती वनेराट् वनस्यैकदेशेऽ-रण्येराजमानाभवदिति वृधसानो वर्धमानः सोऽग्निः तोदोऽध्वन्नं तोदः सर्वस्यप्रेरकःसूर्यः यथा अध्वनि स्वमार्गेऽन्तरिक्षे अद्यौत् द्योतते प्रकाशते । अपि च अद्रोघोन अद्रोग्धव्योऽद्रोग्धा प्राणरूपेण सर्वेषामद्रोग्धा वायुरिव द्रविता द्रुतगमनः अमर्त्यो मरणरहितः सोऽग्निः ओषधीषु ओषः पाकः शुष्कीभवेत्योषधयोऽरण्यानि तेषु भविता शीघ्रगामी सन् अवर्त्रः केनाप्यवारणीयः सन् त्मन् आत्मना स्वप्रकाशेनैव चेतति चेतयति सर्वं जगत् ज्ञापयति ॥ ३ ॥

३. जिसकी सर्वव्यापिनी और अतिशय तेजस्विनी ज्वाला वन में दीप्त होती है, वे प्रवृद्धमान अग्नि सूर्य की तरह अन्तरिक्ष मार्ग में विराजमान होते हैं। सबके कल्याण-विधायक वायु की तरह अक्षय और अनिवार्य ओषधियों के मध्य में वेगपूर्वक गमन करते हैं और अपनी दीप्ति-द्वारा सम्पूर्ण जगत् को प्रबुद्ध करते हैं।

सास्माकेभिरेतरीनशूषैरग्निःष्टवेदमआजातवेदाः ।
द्रुन्नोवन्वन्क्रत्वानार्वोस्रःपितेवजारयायियज्ञैः ॥ ४ ॥

सः । अस्माकेभिः । एतरि । न । शूषैः । अग्निः । स्तवे । दमे । आ ।
जातऽवेदाः । द्रुऽअन्नः । वन्वन् । क्रत्वा । न । अर्वा । उस्रः ।
पिताऽइव । जारयायि । यज्ञैः ॥ ४ ॥

जातवेदाः जातधनो जातप्रज्ञो वा सोऽग्निः अस्माकेभिरस्मदीयैः स्तोतृभिः एतरीन एतरि गन्तरि याच्यमानेपुरुषे विषयाणिस्तोत्राणियथातत्सम्बन्धं सुखकराणि तथा शूषैः सुखकरैःस्तोत्रैः दमेस्वकीयेयज्ञगृहे वा आभिमुख्येन स्तवे स्तूयते अपि च द्रुन्नः द्रुः द्रुमः तस्य अन्नं यस्य स तथोक्तः अपि च वन्वन् वनानि संभजन् क्रत्वा प्रज्ञया आत्मीयेनकर्मणा च अर्वा गन्ताऽश्व इव यजमानैः—उस्रः पितेव पितापालयितास्राणांगवांसेक्ता उस्रो वृषभइव स यथा मैथुना-र्थंगोषुगच्छतितद्वत् यज्ञैर्यज्ञसाधनैर्हविर्भिर्यजमानैश्च जारयायि स्तूयते जरतेःस्तुतिकर्मणएतद्रूपम् ॥४॥

४. जातवेदा अग्नि याचकों के सुखदायक स्तोत्र की तरह हम लोगों के स्तोत्र-द्वारा हमारे यज्ञ-गृह में स्तुत होते हैं। यजमान लोग द्रुमभोजी, अरण्यात्रयकारी और वत्सों के पिता वृषभ की तरह क्षिप्र-कर्मकारी अग्नि का स्तवन करते हैं।

अधस्मास्यपनयन्तिभासोवृथायत्तक्षदनुयातिपृथ्वीम् ।
सद्योयःस्पन्द्रोविषितोधवीयानृणोनतायुरतिधन्वाराट् ॥ ५ ॥

अध । स्म । अस्य । पनयन्ति । भासः । वृथा । यत् । तक्षत् ।
अनुऽयाति । पृथ्वीम् । सद्यः । यः । स्पन्द्रः । विऽसितः । धवीयान् ।
ऋणः । न । तायुः । अति । धन्व । राट् ॥ ५ ॥

अथास्मिन् लोके स्तोतिपूरकः अस्याग्नेर्भासोरश्मीन् प्रनयन्ति स्तोतारःस्तुवन्ति यथदा वृथा अनायासेन दक्षत् दक्षन् वनुकुर्वन् वनानि सम्यकूवहन् पृथ्वीं विस्तीर्णामरण्यभुव-मनुमात्यनुगच्छति तदानींप्रनयन्तीत्यन्वयः योग्निः स्यन्त्रः स्यन्दनवान् विधिवोविमुक्तप्रति-बन्धरहितः अतएव सद्यः शीघ्रंधवीयान् गन्तृतमोभवति कइव जूर्णोनवायुः जूर्णोविर्मविक-र्मा वायुरिविस्तेननाम यथास्तेनःशीघ्रंगन्ताभवति तद्वत् सोयमग्निःधन्वमरुभूमिमतिक्रम्य राट्-राजते यद्वा धन्वन्त्यस्मादापइतिधन्वान्तरिक्षं अतिशयेनान्तरिक्षमाक्रम्यराजते ॥ ५ ॥

५. जब अग्नि अनायास ही वनों को भस्म करके पृथ्वी के ऊपर विस्तृत होते हैं, तब स्तोता लोग इस लोक में अग्नि की शिखाओं का स्तवन करते हैं। अप्रतिहत भाव से विचरण करनेवाले और चोर की तरह द्रुतगमन करनेवाले अग्नि मरुभूमि के ऊपर विराजित होते हैं।

सत्वंनोअर्वन्निदायाविश्वेभिरग्नेअग्निभिरिधानः ॥
वेषिरायोवियासिदुच्छुनामदेमशतहिमाःसुवीराः ॥ ६ ॥ १४ ।

सः । त्वम् । नः । अर्वन् । निदायाः । विश्वेभिः । अग्ने । अग्निऽभिः । इधानः । वेषि । रायः । वि । यासि । दुच्छुनाः । मदेम । शतऽहिमाः । सुऽवीराः ॥ ६ ॥ १४ ॥

हेअर्वन् गन्तरग्ने सतादशस्त्वं निदायाः निन्दित्र्याः प्रजायाः निन्दायाश्चवापाहीतिशेषः कथं-भूतः सन् विश्वेभिः सर्वैरग्निभिः त्वच्छाखाभूतैः इधानः इध्यमानःसन् रायोधनानिच अस्मा-न्वेषि गमय यद्वा हविर्लक्षणानि धनानि वेषि कामयसे दुच्छुनाः दुःखकारिणीः शत्रुसेनाः वियासिच विविधंगमयसिच वयंच सुवीराः शोभनपुत्रपौत्राःसन्तः शतंहिमाः शतसंवत्सरान् म-देम मोदेम ॥६॥

६. हे शीघ्र गमन करनेवाले अग्नि, तुम समस्त अग्नियों के साथ प्रज्वलित होकर हम लोगों की निन्दा से रक्षा करो। तुम हम लोगों को धन प्रदान करो। दुःखदायक शत्रु-सैन्य को दूर करो। हम लोग शोभन पुत्र-पौत्र से युक्त होकर शत हेमन्त अर्थात् सौ वर्षपर्यन्त सुख भोग करें।

॥ इतिचतुर्थस्यपञ्चमेचतुर्दशोवर्गः ॥ १४ ॥

त्वद्विश्वेतिपञ्चर्चंत्रयोदशंसूक्तं भरद्वाजस्यार्षं त्रैष्टुभमाग्नेयं त्वद्विश्वेत्यनुक्रान्तं प्रातरनु-वाकाश्विनशस्त्रयोरुक्तोविनियोगः ।

त्वद्विश्वासुभगसौभगान्यग्नेवियन्तिवनिनोनवयाः ।
श्रुष्टीरयिर्वाजोवृत्रतूर्येदिवोवृष्टिरीड्योरीतिरपाम् ॥ १ ॥

त्वत् । विश्वा । सुऽभग । सौभगानि । अग्ने । वि । यन्ति । वनिनः । न । वयाः । श्रुष्टी । रयिः । वाजः । वृत्रऽतूर्ये । दिवः । वृष्टिः । ईड्यः । रीतिः । अपाम् ॥ १ ॥

हे सुभग शोभनधनाग्ने विश्वा विश्वानि सर्वाणि सौभगानि धनानि त्वत् त्वत्तः वियन्ति विविधं निर्गच्छन्ति हिरण्यमूलत्वात्सर्वेषां धनानां हिरण्यं चाग्नेः सकाशादुत्पन्नं तस्य रेतः परापतत् तद्धिरण्यमभवदिति श्रुतेः । निर्गमने दृष्टान्तः—वनिनो न वयाः यथा वृक्षाद्वयाः शाखा विविधं निर्गच्छन्ति तद्वत् तथा रयिः पशुसंघश्च त्वत्सकाशादेव श्रुष्टी क्षिप्रं व्येति निर्गच्छति पशवो वै रयिः पशूने-वावरुन्धे इति तैत्तिरीयकम् । वृत्रतूर्ये वृत्राणां शत्रूणां हिंसके संग्रामे शत्रून् हन्तुं वाजो बलं च त्वत्तो व्येति दिवोऽन्तरिक्षाद् वृष्टिः सापि त्वत्त एव व्येति अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजा इति स्मरणात् ॥ अतस्त्वमीड्यः सर्वैः स्तुत्यः सन् अपामुदकानां रीतिर्गमयिता भवसि ॥ १ ॥

१. हे शोभन धनवाले अग्नि, विविध प्रकार के धन तुमसे ही उत्पन्न हुए हैं। जैसे वृक्ष से विविध प्रकार की शाखायें उत्पन्न होती हैं। तुमसे पशुसमूह शीघ्र ही उत्पन्न होता है। संग्राम में शत्रुओं को जीतने के लिए बल भी तुमसे ही उत्पन्न होता है। अन्तरिक्ष की वृष्टि तुमसे ही उत्पन्न होती है; अतएव तुम सबके स्तवनीय हो।

त्वं भगो॑ न॒ आ हि रत्न॑मि॒षे परि॑ज्मेव क्षयसि द॒स्मव॑र्चाः ।
अग्ने॑ मि॒त्रो न बृ॑ह॒त ऋ॒तस्या॑सि क्ष॒त्ता वा॒मस्य॑ देव॒ भूरेः॑ ॥ २ ॥

त्वम् । भगः । नः॒ । आ । हि । रत्न॑म् । इ॒षे । परि॑ज्माऽइव ।
क्षय॑सि । द॒स्मऽव॑र्चाः । अग्ने॑ । मि॒त्रः । न । बृ॒ह॒तः । ऋ॒तस्य॑ ।
असि॑ । क्ष॒त्ता । वा॒मस्य॑ । दे॒व॒ । भूरेः॑ ॥ २ ॥

हे अग्ने भगो भजनीयस्त्वं नोऽस्मभ्यं रत्नं रमणीयं धनं आइषे आगमय प्रयच्छ इष गता-वित्यस्येदं रूपं दीप्तिपूरकः दस्मवर्चाः दर्शनीयदीप्तिस्त्वं परिज्मेव परितो गन्ता वायुरिव क्षयसि सर्वत्र निवससि यद्वा क्षयतिरैश्वर्यकर्मा सर्वस्येशिषे हे अग्ने मित्रो न प्रमीतेस्त्रायको देव इव बृहतो-महतः ऋतस्योदकस्य यज्ञस्य वा क्षत्तासि क्षदतिर्दानकर्मा दाता भवसि तथा हे देव द्योतमा-नाग्ने भूरेर्बहुलस्य वामस्य वननीयस्य धनस्य च दाता भवसीत्यनुषङ्गः ॥ २ ॥

२. हे अग्नि, तुम संभजनीय हो। तुम हमें रमणीय धन प्रदान करो। हे दर्शनीय-दीप्ति, तुम सर्वव्यापी वायु की तरह सर्वत्र अवस्थिति करो। हे दीप्तिमान् अग्नि, तुम मित्र की तरह प्रचुर यज्ञ और पर्याप्त वाञ्छित धन प्रदान करो।   अथ तृतीया—

स सत्प॑तिः॒ शव॑सा हन्ति वृ॒त्रमग्ने॒ विप्रो॒ वि प॒णेर्भ॑र्ति॒ वाज॑म् ।
यं त्वं प्र॑चेत ऋतजात रा॒या स॒जोषा॒ नप्त्रा॒पां हि॒नोषि॑ ॥ ३ ॥

---

१ तै० ब्रा० १. १. ३. । २ तै० सं० १. ५. ८. ।

सः। सत्ऽपतिः। शवसा। हन्ति। वृत्रम्। अग्ने। विप्रः। वि। पणेः।
भर्ति। वाजम्। यम्। त्वम्। प्रऽचेतः। ऋतऽजात। राया।
सऽजोषाः। नप्त्रा। अपाम्। हिनोषि॥ ३॥

हेअग्ने सत्पतिः सतांपालयिता सपुरुषः वृत्रमावरकंशत्रुं शवसा बलेन हन्ति सचविप्रोमेधावीसच पणेर्वणिजः एतन्नाम्नोऽसुरस्य वाजमन्नं बलंवा विभर्ति वियुज्यहरति इत्यर्थः हेप्रचेतः प्रकृष्टज्ञान ऋतजात सत्यमितियज्ञनाम तदर्थंजाताग्ने अपांनप्त्रा नपात्पित्रा पुत्रेण मध्यमस्थानेन वैद्युताग्निना सजोषाः संगतस्त्वं यंपुरुषं राया चतुर्थ्यर्थेतृतीया धनार्थं हिनोषि प्रेरयसि सहन्तीत्यन्वयः॥ ३॥

३. हे प्रकृष्ट ज्ञान-सम्पन्न और यज्ञ के लिए समुद्भूत अग्नि, तुम वारिपुत्र वैद्युताग्नि के साथ संगत होकर धन के लिए जिस व्यक्ति को प्रेरित करते हो, वह साधुओं का रक्षाकारी और बुद्धिमान् व्यक्ति बल-द्वारा शत्रुओं का संहार करता है एवम् पणिकी शक्ति का अपहरण करता है।

यस्तेसूनोसहसोगीर्भिरुक्थैर्यज्ञैर्मर्तोनिशितिंवेद्यानट्।
विश्वंसदेवप्रतिवारमग्नेधत्तेधान्यं१पत्यतेवसव्यैः॥ ४॥

यः। ते। सूनो इति। सहसः। गीःऽभिः। उक्थैः। यज्ञैः। मर्तः।
निऽशितिम्। वेद्या। आनट्। विश्वम्। सः। देव। प्रति। वा। अरम्।
अग्ने। धत्ते। धान्यम्। पत्यते। वसव्यैः॥ ४॥

हेसहसःसूनो बलस्यपुत्राग्ने ते तव निशितिं तैक्ष्ण्यं योमर्तोमनुष्योयजमानः गीर्भिः स्तुतिभिः उक्थैः शस्त्रैः यज्ञैर्यजनसाधनैः हविर्भिश्च वेद्या वेद्यां यज्ञभूमौ आनट् व्यापयति समर्धः हेदेव द्योतमानाग्ने विश्वं सर्वं अरं पर्याप्तं वाशब्दश्चार्थे धान्यंच प्रतिधत्ते प्रतिधारयति वसव्यैर्वसुभिश्चपत्यते संगच्छते॥ ४॥

४. हे बलपुत्र और द्युतिमान् अग्नि, जो यजमान स्तुति, उपासना और यज्ञ-द्वारा यज्ञभूमि में तुम्हारी तीक्ष्ण दीप्ति को आकृष्ट करता है; वह मनुष्य समस्त प्राचुर्य और धान्य धारण करता है एवं धनसम्पन्न होता है।

अथपंचमी—

तानृभ्यआसौश्रवसासुवीराग्नेसूनोसहसःपुष्यसेधाः।
कृणोषियच्छवसाभूरिपश्वोवयोवृकायारयेजसुरये॥ ५॥

ता। नृऽभ्यः। आ। सौश्रवसा। सुऽवीरा। अग्ने। सूनो इति।
सहसः। पुष्यसे। धाः। कृणोषि। यत्। शवसा। भूरि। पश्वः।
वयः। वृकाय। अरये। जसुरये॥ ५॥

हे सहसः सूनो सहसस्पुत्राग्ने सुवीराः शोभनैः पुत्रैरुपेतानि शोभनया सुश्रवांसि शोभ-नान्यन्नानि वा यानि नृभ्यः शत्रुजनेभ्यः आहृत्य धाः अस्मासु धेहि किमर्थं पुष्यसे पोषार्थं यद्वा नृभ्यः स्तुवानेभ्योऽस्मभ्यं आधेहि आभिमुख्येन प्रयच्छ वयसा बलेनयुक्तस्त्वं भूरि बहुलं पश्वः पशोः संबन्धि दध्यादिलक्षणं वयोऽन्नं वृकाय आदात्रे बहुरसे वयसमयिने उ-भोपि यदन्नमाहृत्य प्रयच्छेत्यर्थः ॥ ५ ॥

५. हे बलपुत्र अग्नि, तुम हम लोगों के पोषणार्थ, शत्रुओं से लाकर, उत्कृष्ट पुत्रों के साथ शोभन अन्न प्रदान करो। विद्वेषपूर्ण शत्रुओं से बल-द्वारा जो पशु-सम्बन्धी दध्यादि अन्न तुम आहरण करते हो, वह प्रचुर परिमाण में हमें प्रदान करो।

वध्या सूनो सहसो नो विहाया अग्ने तोकं तनयं वाजि नो दाः।
विश्वाभिर्गीर्भिरभि पूर्तिमश्यां मदेम शतहिमाः सुवीराः ॥६॥१५॥

वध्या। सूनो इति। सहसः। नः। विऽहायाः। अग्ने। तोकम्। तनयम्। वाजि। नः। दाः। विश्वाभिः। गीःऽभिः। अभि। पूर्तिम्। अश्याम्। मदेम। शतऽहिमाः। सुऽवीराः ॥ ६ ॥ १५ ॥

हे सहसः सूनोऽग्ने विहायाः महान् एव महांस्त्वं नोऽस्माकं वध्या वधिता हिंसकेभ्योभव भवेति तोकं पुत्रं तनयं तत्पुत्रं च वाजि अन्नयुक्तं नोऽस्मभ्यं दाः देहि अहं स्तोता विश्वाभिः सर्वाभिर्गीर्भिस्त्वद्विषयाभिः स्तुतिभिः पूर्तिं कामानां पूर्तिं अभ्यश्यां अभिप्राप्नुयां अन्यद्गतम् ॥६॥

६. हे बलपुत्र अग्नि, तुम बलशाली हो। तुम हम लोगों के उप-देष्टा होओ। हम लोगों को अन्न के साथ पुत्र और पौत्र प्रदान करो। हम स्तुतियों के द्वारा पूर्ण मनोरथ हों। हम लोग शोभन पुत्र-पौत्रों के साथ शत हेमन्त अर्थात् सौ वर्ष पर्यन्त सुख भोग करें।

॥ इति चतुर्थस्य पञ्चमे पञ्चदशो वर्गः ॥ १५ ॥

अग्ना य इति षळृचं चतुर्दशं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षमाग्नेयं षष्ठ्यन्तकरी शिष्टाः पञ्चानुष्टुभः यथा-नुक्रान्तं—अग्ना य आनुष्टुभं शक्वर्यन्तमिति। प्रातरनुवाके आग्नेये क्रतौ आश्विनशस्त्रे चेदं सूक्तं सू-त्रितं—अग्ना यो होता जनिष्टेति। अथैषतुर्वीरास्ये चतुरात्रेऽहीने द्वितीयेऽहनीदं सूक्तं आज्यशस्त्रं सूत्रितं—अग्ना यो मर्त्यो दुवो धियं जुजोषेति।

तत्र प्रथमा—

अग्ना यो मर्त्यो दुवो धियं जुजोष धीतिभिः।
भसन्नु ष प्र पूर्व्य इषं वुरीतावसे ॥ १ ॥

अग्ना। यः। मर्त्यः। दुवः। धियम्। जुजोष। धीतिऽभिः। भसत्। नु। सः। प्र। पूर्व्यः। इषम्। वुरीत। अवसे ॥ १ ॥

योमर्त्योमनुष्यः अग्ना अग्नौ अग्निविषयं दुवः परिचरणं धियंकर्मच यागादिलक्षणं धीतिभिः स्तुतिभिःसार्धं जुजोष सेवतेआचरति समर्त्यः पूर्व्यः पूर्वेषांमुख्यःसन् नु क्षिप्रं प्रभासत् प्रभासेत प्रकृष्टप्रकाशवान्भवेत् अवसे पुत्रादीनांरक्षणार्थं इषमन्नंच तुरीय वृणीत संभजेत शत्रुसकाशाल्लभेतेत्यर्थः ॥ १ ॥

१. जो मनुष्य स्तोत्र के साथ अग्नि की परिचर्या करता है और यागादि कार्य करता है, वह मनुष्यों के मध्य में शीघ्र ही प्रधान होकर प्रकाशमान होता है। अपने पुत्र आदि की रक्षा के लिए वह शत्रुओं के समीप से प्रचुर अन्न प्राप्त करता है।

अग्निरिद्धिप्रचेताअग्निर्वेधस्तमऋषिः ।
अग्निंहोतारमीळतेयज्ञेषुमनुषोविशः ॥ २ ॥

अग्निः । इत् । हि । प्रऽचेताः । अग्निः । वेधःऽतमः । ऋषिः ।
अग्निम् । होतारम् । ईळते । यज्ञेषु । मनुषः । विशः ॥ २ ॥

अग्निरिव अग्निरिव प्रचेताः प्रकृष्टज्ञानवान् नान्यःकश्चित् हियस्मादेवंतस्मात् वेधस्तमोविधातृतमोतिशयेनहविर्वहनादीनांकर्मणांकर्ता ऋषिः सर्वस्यद्रष्टाचभवति मनुषोमनुष्यस्य यजमानस्य विशः प्रजाऋत्विग्लक्षणाहोतारंदेवानामाह्वातारं तादृशमग्निं यज्ञेषु यागेष्वीळते स्तुवन्ति ॥ २ ॥

२. एकमात्र अग्नि ही प्रकृष्ट ज्ञान से युक्त है और दूसरा कोई भी नहीं है। वे यज्ञ-कार्य के अतिशय निर्वाहक और सर्वद्रष्टा हैं। यजमानों के पुत्र आदि (ऋत्विगण) यज्ञ में अग्नि को देवों के आह्वानकर्ता कहकर स्तवन करते हैं।

अथतृतीया—

नानाह्य१ग्नेऽवसेस्पर्धन्तेरायोअर्यः ।
तूर्वन्तोदस्युमायवोव्रतैःसीक्षन्तोअव्रतम् ॥ ३ ॥

नाना । हि । अग्ने । अवसे । स्पर्धन्ते । रायः । अर्यः । तूर्वन्तः ।
दस्युम् । आयवः । व्रतैः । सीक्षन्तः । अव्रतम् ॥ ३ ॥

हेअग्ने अर्यः अरेःशत्रोः रायोधनानि अवसे तव स्तोतॄणांरक्षणार्थं नाना शत्रुसकाशात्पृथग्भूताः स्पर्धन्ते अहमेवपालयान्यहमेवपालयानीतिस्पर्धांकुर्वन्ति आयवोमनुष्यास्ते यस्तोतारः दस्युमुपक्षपयितारंशत्रुं तूर्वन्तोहिंसन्तः व्रतैस्त्वदेवत्यैर्यागैः अव्रतंव्रतविरोधिनंयपुरुषं सीक्षन्तः सोढुमभिभवितुमिच्छन्तोभवन्ति ॥ ३॥

३- हे अग्नि, शत्रुओं का धन उनके निकट से पृथक् होकर तुम्हारे स्तोताओं की रक्षा करने के लिए परस्पर स्पर्द्धा करते हैं। शत्रुविजयी तुम्हारे स्तोता लोग तुम्हारा यज्ञ करके व्रतविरोधियों को पराभूत करने की इच्छा करते हैं।   अथ चतुर्थी—

अग्निरप्सामृतीषहंवीरंददातिसत्पतिम्।
यस्यत्रसन्तिशवसःसंचक्षिशत्रवोभिया॥ ४॥

अग्निः। अप्साम्। ऋतिऽसहम्। वीरम्। ददाति। सत्ऽपतिम्।
यस्य। त्रसन्ति। शवसः। सम्ऽचक्षि। शत्रवः। भिया॥ ४॥

अयमग्निः वीरं पुत्रं ददाति स्तोतृभ्यः प्रयच्छति कीदृशं पुत्रमप्सां अपां कर्मणां सनितारं संभक्तारं ऋतीषहं ऋतीनां अरातीनां सोढारं अभिभवितारं सत्पतिं सतां कर्मणां पालयितारं यस्य वीरस्य संचक्षि संदर्शने सति शवसो बलात् भिया भीत्या शत्रवस्त्रसन्ति उद्विजन्ते तं वीरमित्यन्वयः॥ ४॥

४. अग्नि स्तोताओं को सुन्दर कार्य करनेवाला, शत्रुविजयी और साधुजनोचित कार्यों का पालन करनेवाला पुत्र प्रदान करते हैं, जिसे देखकर ही शत्रुगण उसके बल से भीत होकर कम्पित होने लगते हैं।

अग्निर्हिविद्मनानिदोदेवोमर्तमुरुष्यति।
सहावायस्यावृतोरयिर्वाजेष्ववृतः॥ ५॥

अग्निः। हि। विद्मना। निदः। देवः। मर्तम्। उरुष्यति। सहऽवा।
यस्य। अवृतः। रयिः। वाजेषु। अवृतः॥ ५॥

सहावा सहो बलं तद्वान् देवो दानादिगुणयुक्तोऽग्निः विद्मना ज्ञानेन युक्तः सन् यं मर्तं मनुष्यं यजमानं निदो निन्दकात् उरुष्यति रक्षति हीति पूरकः यस्य मर्तस्य रयिः हविर्लक्षणं धनं अवृतः रक्षःप्रभृतिभिरनाच्छादितं वाजेषु यज्ञेषु अवृतः अन्यैर्यजमानैरसंभक्तं यं हविष्मन्तं यजमानं उरुष्यतीत्यन्वयः॥ ५॥

५. जिस मनुष्य का हव्यरूप धन यज्ञ में राक्षसों के द्वारा अनावृत (निर्विघ्न) होता है और अन्यान्य यजमानों के द्वारा असंभक्त होता है, बलशाली और ज्ञानसम्पन्न अग्निदेव उस यजमान की निन्दकों से रक्षा करते हैं।

अच्छानोमित्रमहोदेवदेवानग्नेवोचःसुमतिंरोदस्योः। वीहिस्वस्तिंसुक्षितिंदिवोनॄन्द्विषोअंहांसिदुरितातरेमतातरेमतवावसातरेम॥ ६॥ १६॥

अच्छ। नः। मित्रऽमहः। देव। देवान्। अग्ने। वोचः। सुऽमतिम्।
रोदस्योः। वीहि। स्वस्तिम्। सुऽक्षितिम्। दिवः। नॄन्। द्विषः।
अंहांसि। दुःऽइता। तरेम। ता। तरेम। तव। अवसा। तरेम॥ ६॥ १६

व्याख्यातेयं अक्षरार्थस्तु अनुकूलदीप्ते दानादिगुणयुक्ताग्ने द्यावापृथिव्योरन्तर्गतस्त्वं अस्मदीयां स्तुतिं यष्टव्यान्देवान्प्रति वोचः ब्रूहि ' स्तुतेभ्यो नः अस्मभ्यं सुनिवासं अविनाशं गमय वयं च त्वत्प्रसादाद्द्वेष्टॄन् पापानि शत्रुजानि दुर्गमनानि चातिक्रामेम व्यवहितानि जन्मान्तरकृतानि च तान्यतिक्रामेम त्वदीयेन रक्षणेन अत्यन्तमतिक्रामेमेति' ॥ ६ ॥

६. हे अनुकूल दीप्तिवाले, दानादिगुणयुक्त और द्यावा-पृथिवी में वर्तमान अग्निदेव, तुम देवों के निकट हम लोगों की स्तुति का उच्चारण करो। हम स्तोताओं को शोभन निवास-युक्त सुख में ले जाओ। हम लोग शत्रुओं, पापों और कष्टों का अतिक्रमण करें। हम लोग जन्मान्तर में कृत पापों से मुक्त हों। हे अग्नि, हम तुम्हारी रक्षा के द्वारा शत्रुओं से उद्धार पावें।

॥ इति चतुर्थस्य पञ्चमे षोडशो वर्गः ॥ १६ ॥

इममू षु व इत्येकोनविंशत्यृचं पञ्चदशं सूक्तं आङ्गिरसस्य वीतहव्यस्य भरद्वाजस्य वार्षं आग्नेयं आद्ये नव जगत्यः तृतीया षष्ठ्यौ तु शक्वर्यतिशक्वर्यौ पञ्चदशी शक्वरी सप्तदश्यनुष्टुप् अष्टादशी बृहती दशम्याद्याः पञ्च षोडश्येकोनविंशी चेति सप्त त्रिष्टुभः तथा चानुक्रान्तं—इममू ष्वेकोनाग्नी-वीतहव्य ऋषिर्वा आङ्गिरसो भरद्वाजो वा जागतं प्राग्दशम्याः तृतीया षष्ठ्यौ शक्वर्यौ षष्ठ्यतिशक्वर्यनुष्टुब्बृहत्यावुपान्त्ये इति प्रातरनुवाके आग्नेये क्रतौ आश्विनशस्त्रे च आदितो नव ऋचः सूत्रितं च—इममू षु वो अतिथिमुषर्बुधमिति। दशरात्रे पञ्चमेऽहनि नवर्चमाज्यशस्त्रं च सूत्रितं च—इममू षु वो अतिथिमुषर्बुधमिति विनवाज्यमिति।

तत्र प्रथमा—

इममू षु वो अतिथिमुषर्बुधं विश्वासां विशां पतिमृञ्जसे गिरा।
वेतीद्दिवो जनुषा कच्चिदा शुचिर्ज्योक्चिदत्ति गर्भो यदच्युतम् ॥ १ ॥

इमम्। ऊँ इति। सु। वः। अतिथिम्। उषःऽबुधम्। विश्वासाम्। विशाम्। पतिम्। ऋञ्जसे। गिरा। वेति। इत्। दिवः। जनुषा। कत्। चित्। आ। शुचिः। ज्योक्। चित्। अत्ति। गर्भः। यत्। अच्युतम् ॥ १ ॥

हे वीतहव्य त्वं भरद्वाज वा वः त्वं विभक्तिवचनयोर्व्यत्ययः इमम् इममेवाग्निं गिरा स्तुत्या सु ऋञ्जसे सुष्ठु प्रसाधय ऋञ्जतिः प्रसाधनकर्मेति यास्कः[1]। कीदृशमतिथिं सततगन्तारं यद्वा अतिथिवत्पूज्यं उषर्बुधं उषसि प्रबुद्धं विश्वासां सर्वासां विशां प्रजानां पतिं पालयितारं जनुषा जन्मना स्वत एव शुचिः शुद्धो निर्मलो वाग्निः कच्चित् कदाचित् कस्मिंश्चित् यागकाले दिवो द्युलोकात् आवेति आगच्छति तदानीं प्रसाधयेत्यन्वयः एवं प्रसाधितोऽग्निः गर्भः अरण्योर्मध्ये गर्भवद्वर्तमानः यद्वा द्यावापृथिव्योर्गर्भभूतः सन् यद्धविः अच्युतं च्युतिरहितं नित्यं अग्निहोत्रादिसाधनभूतं पयःप्रभृतिकं तत् ज्योक्चित् चिरकाले अत्ति भक्षयति ॥ १ ॥

---

१ नि० ६, २१.

१. हे वीतहव्य अथवा भरद्वाज ऋषि, तुम उषाकाल में प्रबुद्ध, लोक-रक्षक और जन्म से ही अथवा स्वभाव से ही शुद्ध या निर्मल अतिथिरूप अग्नि को प्रसन्न करो। अग्नि सब समय में द्युलोक से अवतीर्ण होते हैं और अक्षय हव्य भक्षण करते हैं।

मित्रंनयंसुधितंभृगवोदधुर्वनस्पतावीड्यमूर्ध्वशोचिषम् ।
सत्वंसुप्रीतोवीतहव्येअद्भुतप्रशस्तिभिर्महयसेदिवेदिवे ॥ २ ॥

मित्रम् । न । यम् । सुऽधितम् । भृगवः । दधुः । वनस्पतौ । ईड्यम् ।
ऊर्ध्वऽशोचिषम् । सः । त्वम् । सुऽप्रीतः । वीतऽहव्ये । अद्भुत ।
प्रशस्तिऽभिः । महयसे । दिवेऽदिवे ॥ २ ॥

वनस्पतावरण्यां सुधितं सुनिहितं ईड्यं स्तुत्यं ऊर्ध्वशोचिषं उच्छ्रितज्वालकं यमग्निं मित्रंनमित्रमिव सखिभूतमिव भृगवोमहर्षयः दधुरादधुः गृहेष्वस्थापयन्तः हेऽद्भुत महत्तमे सखादरस्त्वं वीतहव्ये एतत्संज्ञकऋषौ सुप्रीतः सुष्ठुप्रीयमाणोऽभव यतः दिवेदिवे प्रतिदिनं प्रश-स्तिभिः प्रकृष्टैःस्तोत्रैः महयसे पूज्यसे भरद्वाजऋषिणैव वीतहव्येनैवंनाम्ना भरद्वाजऋषिणो-पासनीयम् ॥ २ ॥

२. हे अद्भुत अग्नि, तुम अरणि के मध्य में निहित, स्तुतिवाही और ऊर्ध्व ज्वालावाले हो। तुम्हें भृगु लोग (महर्षि) गृह में सखा की तरह स्थापित करते हैं। वीतहव्य अथवा भरद्वाज प्रतिदिन उत्कृष्ट स्तोत्र-द्वारा तुम्हारी पूजा करते हैं। तुम उनके प्रति प्रसन्न होओ।

अथ तृतीया—

सत्वंदक्षस्यावृकोवृधोभूरर्यःपरस्यान्तरस्यतरुषः । रायःसूनोसहसो
मर्त्येष्वाछर्दिर्यच्छवीतहव्यायसप्रथोभरद्वाजायसप्रथः ॥ ३ ॥

सः । त्वम् । दक्षस्य । अवृकः । वृधः । भूः । अर्यः । परस्य ।
अन्तरस्य । तरुषः । रायः । सूनो इति । सहसः । मर्त्येषु । आ ।
छर्दिः । यच्छ । वीतऽहव्याय । सऽप्रथः । भरत्ऽवाजाय । सऽप्रथः ॥३॥

हेऽग्ने सत्वादृशः अवृकोबाधकरहितस्त्वं दक्षस्यानुष्ठानसमर्थस्य वृधोवर्धयिता भूः भवसि तथा परस्य विप्रकृष्टस्य अर्यः अरेः शत्रोः अन्तरस्यान्तिकतरस्यसन्निकृष्टस्यशत्रोः तरुषः तरिताभवसि अतःकारणात् हेसहसःसूनो सप्रथः सर्वतःपृथुस्त्वं मर्त्येषु मनुष्येषुमध्ये भरद्वा-जायसंभृतहविर्लक्षणान्नाय वीतहव्याय वीतं गमितंहव्यंहविर्येनतादृशाय भरद्वाजायेतिनामो-क्ताय रायोधनानि छर्दिर्गृहमापच्छ प्रयच्छ सप्रथइतिपुनरुक्तिरादरार्था ॥ ३ ॥

३. हे अग्नि, जो यागादि के अनुष्ठान में निपुण है, उसे तुम समृद्ध बनाते हो और दूरस्थ तथा समीपस्थ शत्रु से उसकी रक्षा करते हो। हे महान् अग्नि, तुम मनुष्यों के मध्य में भरद्वाज को धन और गृह प्रदान करो।

घृतानंवोअतिथिंस्वर्णरमग्निंहोतारंमनुषःस्वध्वरम्।
विप्रंनद्युक्षवचसंसुवृक्तिभिर्हव्यवाहमरतिंदेवमृञ्जसे॥ ४॥

घृतानम्। वः। अतिथिम्। स्वः॰नरम्। अग्निम्। होतारम्। मनुषः। सु॰अध्वरम्। विप्रम्। न। द्युक्ष॰वचसम्। सुवृक्ति॰भिः। हव्य॰वाहम्। अरतिम्। देवम्। ऋञ्जसे॥ ४॥

हे वीतहव्य त्वं सुवृक्तिभिः शोभनाभिःस्तुतिभिः हव्यवाहं हविषांवोढारं देवमग्निं ऋञ्जसे प्रसाधय कीदृशं घृतानं दीप्यमानं वोयुष्माकं अतिथिमतिथिवत्पूज्यं स्वर्णरं स्वर्गस्यनेतारं मनुषोमनोःप्रजापतेर्यज्ञे होतारं देवानामाह्वातारं स्वध्वरं शोभनयज्ञं विप्रंन मेधाविनंविप्रमिव द्युक्षवचसं दीप्तैर्निवासभूतंद्युक्षं वाक्यंवाक्योपेतं अरतिमर्यंस्वामिनं॥ ४॥

४. हे वीतहव्य, तुम शोभन स्तुति-द्वारा हव्यवाहक, दीप्तिमान्, अतिथिवत् पूजनीय; स्वर्गप्रदर्शक मनु के यज्ञ में देवों का आह्वान करनेवाले यज्ञसम्पादक, मेधावी और ओजस्वी वक्ता अग्निदेव को प्रसन्न करो।

अथपञ्चमी—

पावकयायश्चितयन्त्याकृपाक्षामन्रुरुचउषसोनभानुना।
तूर्वन्नयामन्नेतशस्यनूरणआयोघृणेनततृषाणोअजरः॥५॥१७॥

पावकया। यः। चितयन्त्या। कृपा। क्षामन्। रुरुचे। उषसः। न। भानुना। तूर्वन्। न। यामन्। एतशस्य। नु। रणे। आ। यः। घृणे। न। ततृषाणः। अजरः॥ ५॥ १७॥

योऽग्निः पावकया शोधयित्र्या चितयन्त्या चेतयन्त्या प्रज्ञापयन्त्या कृपा दीप्त्या क्षामन् भूम्यां रुरुचे दीप्यते उषसोनभानुना यथोषसः प्रकाशेनभासन्त्येवमेव अपिच यामन् यामनि संग्रामे तूर्वन्न शत्रून् हिंसन्पुरुषइव एतशस्य एतशसंज्ञकस्यऋषेरणे सूर्येणसहसंग्रामे सहायभूतोऽग्निर्घृणिर्दीप्तःआघृणे आदीप्यते एतशंसूर्येपरस्थानमितिनिगमोऽन्वयः। नूनं सर्वेदेवास्तस्य प्रशंसामकार्षुः यश्च ततृषाणस्तृषितः प्रभावेनसर्वभक्षणशीलः अजरः जरारहितश्चभवति तं देवं संगत इतिपूर्वस्यानुषङ्गः॥ ५॥

---

१ ऋ० सं० १. १. २६.।

५. जैसे उषा प्रकाश से शोभित होती हैं, वैसे ही जो पृथिवी के ऊपर पवित्रताकारक और चेतनाविधायक दीप्ति के द्वारा विराजित होते हैं, जो संग्राम में शत्रुसंहार-कारक वीर के सदृश एतश ऋषि की सहायता करने के लिए शीघ्र प्रदीप्त हुए थे और जो सर्वभक्षणशील तथा जरारहित हैं हे वीतहव्य, उन्हें तुम प्रसन्न करो।

॥ इति चतुर्थस्य पञ्चमे सप्तदशो वर्गः ॥ १७ ॥

अग्निमग्निंवःसमिधादुवस्यतप्रियंप्रियंवोअतिथिंगृणीषणि ।
उपवोगीर्भिरमृतंविवासतदेवोदेवेषुवनतेहिवार्यंदेवोदेवेषुवनतेहिनोदुवः ॥ ६

अग्निम्ऽअग्निम् । वः । सम्ऽइधा । दुवस्यत । प्रियम्ऽप्रियम् । वः । अतिथिम् । गृणीषणि । उप । वः । गीःऽभिः । अमृतम् । विवासत । देवः । देवेषु । वनते । हि । वार्यम् । देवः । देवेषु । वनते । हि । नः । दुवः ॥ ६ ॥

हे अस्मदीयाः स्तोतारो यूयं प्रियंप्रियं अत्यर्थं प्रियं वो युष्माकमतिथिं अतिथिवत्पूज्यं गृणीषणि शब्दनीयं स्तुत्यं अग्निमग्निं अग्निमेव नान्यं देवमित्यर्थः समिधा समिन्धनेन समिद्भिर्वा दुवस्यत परिचरत यद्वा गृणीषणीति सप्तम्यन्तं गृणीषणि स्तोत्रे विषयभूते वर्तमानं अपि च यूयं अमृतममरणं अग्निं गीर्भिः स्तुतिभिः उपेत्य विवासत परिचरत हि यस्मात् देवेषु मध्ये देवो दानादिगुणयुक्तोऽग्निः वार्यं वरणीयं समिदादिकं वनते संभजते हि यस्मात् देवेषु मध्ये देवोऽग्निः नोऽस्माकं दुवः परिचरणं वनते संभजते तस्माद्दुवस्यतेत्यन्वयः ॥ ६ ॥

६. हे हमारे स्तोताओ, अत्यन्त प्रिय और अतिथि की तरह पूजनीय अग्नि का ईंधन-द्वारा तुम लोग निरन्तर पूजन करो। देवों के मध्य में दानादिगुणसम्पन्न अग्नि ईंधन ग्रहण करते हैं और हम लोगों का पूजन ग्रहण करते हैं; इसलिए अविनश्वर अग्नि के सम्मुख होकर स्तोत्र-द्वारा उनकी पूजा करो।

दशमेऽहन्याग्निमारुते समिद्धमिति तृचो जातवेदस्यनिविद्धानार्थः सूत्रितं च—समिद्धमग्निं समिधा गिरा गृण इति तृच इति ।

समिद्धमग्निंसमिधागिरागृणेशुचिंपावकंपुरोअध्वरेध्रुवम् ।
विप्रंहोतारंपुरुवारमद्रुहंकविंसुम्नैरीमहेजातवेदसम् ॥ ७ ॥

सम्ऽइद्धम् । अग्निम् । सम्ऽइधा । गिरा । गृणे । शुचिम् । पावकम् । पुरः । अध्वरे । ध्रुवम् । विप्रम् । होतारम् । पुरुऽवारम् । अद्रुहम् । कविम् । सुम्नैः । ईमहे । जातऽवेदसम् ॥ ७ ॥

समिद्धं सम्यग्दीप्तमग्निं समिधा समिन्धनहेतुभूतया गिरा स्तुत्या गृणे स्तौमि यद्वा समिधा समिद्भिर्दारुभिः समिद्धं सम्यगिद्धं अपि च शुचिं स्वयंशुद्धं पावकं सर्वेषां शोधकं ध्रुवं स्थिरं तमग्निं अध्वरे यज्ञे पुरस्करोमीति शेषः तथा विप्रं मेधाविनं होतारं देवानामाह्वातारं पुरुवारं बहुभिर्वरणीयं अद्रुहं अद्रोग्धारं सर्वेषामनुकूलं कविं क्रान्तदर्शिनं जातवेदसं जातानां

देविवारमग्निं शुभ्रैः सुखकरैःस्तोत्रैः ईमहे संभजामहे यद्वा द्वितीयार्थे तृतीया शुभ्राणि धनानि ईमहे याचामहे ॥ ७ ॥

७. हम समिध से प्रदीप्त अग्नि को, स्तुति-द्वारा, प्रसन्न करते हैं। स्वतः शुद्ध, पवित्रता-विधायक और निश्चल अग्नि को हम यज्ञ में स्थापित करते हैं। ज्ञान-सम्पन्न देवों को बुलानेवाले, सबके द्वारा वरणीय, सदा-शयसम्पन्न, सर्वदर्शी और सर्व-भूतज्ञ अग्नि का हम सुखकर स्तोत्र से सम्भजन करते हैं अथवा अग्नि के निकट धन के लिए प्रार्थना करते हैं।

त्वांदूतमग्नेअमृतंयुगेयुगेहव्यवाहंदधिरेपायुमीड्यम् ।
देवासश्चमर्तासश्चजागृविंविभुंविश्पतिंनमसानिषेदिरे ॥ ८ ॥

त्वाम् । दूतम् । अग्ने । अमृतम् । युगेऽयुगे । हव्यऽवाहम् । दधिरे । पायुम् । ईड्यम् । देवासः । च । मर्तासः । च । जागृविम् । विऽभुम् । विश्पतिम् । नमसा । नि । सेदिरे ॥ ८ ॥

हेऽग्ने त्वां देवासोदेवाश्च मर्तासोमनुष्याश्च दूतं दधिरे विदधिरेकृतवन्तः कीदृशंत्वाम् अमृतममरणं युगेयुगे कालेकाले तत्तद्यागानुष्ठानसमये हव्यवाहं हव्यानांहविषांवोढारं पायुं पालयितारमीड्यंस्तुत्यं अपिच ते उभयविधाः जागृविं जागरणशीलं विभुं व्याप्तं विश्पतिं विशांप्रजानांपालयितारं त्वामग्निं नमसानमस्कारेण हविर्लक्षणान्नेनवा निषेदिरे उपसेदिरे ॥ ८ ॥

८. हे अग्नि, देवता और मनुष्य तुमको दूत बनाते हैं। तुम अमरण-शील, प्रत्येक समय में हव्य वहन करनेवाले, पालक और स्तवनीय हो। वे दोनों (वीतहव्य और भरद्वाज) जागरणशील, व्याप्त और प्रजाओं के पालक अग्नि को, नमस्कार-द्वारा अथवा हव्य-द्वारा, स्थापित करते हैं।

विभूषन्नग्नउभयाँअनुव्रतादूतोदेवानांरजसीसमीयसे ।
यत्तेधीतिंसुमतिमावृणीमहेऽधस्मानस्त्रिवरूथःशिवोभव ॥ ९ ॥

विऽभूषन् । अग्ने । उभयान् । अनु । व्रता । दूतः । देवानाम् । रजसी इति । सम् । ईयसे । यत् । ते । धीतिम् । सुऽमतिम् । आऽवृणीमहे । अध । स्म । नः । त्रिऽवरूथः । शिवः । भव ॥ ९ ॥

हेऽग्ने उभयानुभयविधान् देवान् मनुष्यांश्च विभूषन् विशेषेणभूषयन् अलंकुर्वन् त्वं अनुव्रता भवान्यनु व्रतेषु कर्मसु यागेषु देवानांदूतःसन् रजसी द्यावापृथिव्यौ समीयसे संचरसि देवानन्तेषु सुलोकंगच्छसि हवींषिचनेतुमिर्मंलोकं किंच यद्यस्मात्तेतुभ्यं तदर्थं धीतिं कर्म सुमतिं शोभनांस्तुतिंच आवृणीमहे वयंसंभजामहे अध अतःकारणात् त्रिवरूथस्त्रिस्थानस्त्वं नोऽस्माकं शिवःसुखकरोभव स्मेत्येतत्पादपूरणम् ॥ ९ ॥

९. हे अग्नि, तुम देवों और मनुष्यों को विशेष प्रकार से अलंकृत करके और यज्ञ में देवों का दूत हो करके द्यावा-पृथिवी में सञ्चरण करते हो। हम लोग शोभन स्तुति-द्वारा और यज्ञ-द्वारा तुम्हारा सम्भजन करते हैं; अतएव तुम त्रिभुवनवर्त्ती होकर हमारे लिए सुख-विधान करो।

मातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोराग्नेयेक्रतौत्रिष्टुभेछन्दसि तंसुप्रतीकमित्याद्याः सूत्रं च सुमितं च—तंसुप्रतीकमितिविनियुक्तिति। तत्प्रथमामृचमाह—

तंसुप्रतीकंसुदृशंस्वञ्चमविद्वांसोविदुष्टरंसपेम।
सयक्षद्विश्वावयुनानिविद्वान्प्रहव्यमग्निरमृतेषुवोचत्॥१०॥१८॥

तम्। सुऽप्रतीकम्। सुऽदृशम्। सुऽअञ्चम्। अविद्वांसः। विदुःऽतरम्। सपेम। सः। यक्षत्। विश्वा। वयुनानि। विद्वान्। प्र। हव्यम्। अग्निः। अमृतेषु। वोचत्॥१०॥१८॥

अविद्वांसोवेदुष्यरहिताअल्पमतयोवयं विदुष्टरं विद्वत्तरं सर्वज्ञंतमग्निं सपेम परिचरेम कीदृशं सुप्रतीकं शोभनाङ्गं सुदृशं शोभनदृष्टारं स्वञ्चं सुष्ठुअञ्चनं गच्छन्तं किंच सवाहशोऽग्निः यक्षत् देवान्यजतु विश्वा सर्वाणि वयुनानि ज्ञाननामैतत् इहतुज्ञातव्येषवर्तते ज्ञातव्यान्यर्थजातानि विद्वान् जानन्नग्निः अमृतेषु मरणरहितेषुदेवेषु हव्यमस्मदीयं हविः प्रवोचत् प्रब्रवीतु युष्मदर्थं हविःकल्पितं तदर्थंयूयमागच्छतेत्येवंकथयत्॥१०॥

१०. हम अल्पबुद्धिवाले सर्वज्ञ, शोभनाङ्ग, मनोज्ञमूर्ति और गमनशील अग्निदेव का परिचरण करते हैं। ज्ञातव्य वस्तुओं को जाननेवाले अग्नि देवों का यजन करें और देवों के मध्य में हमारे हव्य को प्रचारित करें। ॥इतिचतुर्थस्यपञ्चमेऽष्टादशोवर्गः॥१८॥

अथैकादशी—

तमग्नेपास्युततंपिपर्षियस्तआनट्कवयेशूरधीतिम्।
यज्ञस्यवानिशितिंवोदितिंवातमित्पृणक्षिशवसोतराया॥११॥

तम्। अग्ने। पासि। उत। तम्। पिपर्षि। यः। ते। आनट्। कवये। शूर। धीतिम्। यज्ञस्य। वा। निऽशितिम्। वा। उत्ऽइतिम्। वा। तम्। इत्। पृणक्षि। शवसा। उत। राया॥११॥

हेअग्ने तंपुरुषं पासि रक्षसि उतापिच तंपिपर्षि कामैःपूरयसि यःपुरुषः हेशूर शौर्यवन्नग्ने कवये क्रान्तदर्शनाय ते तुभ्यं त्वदर्थं धीतिंकर्म स्तुतिंवा आनट् व्याप्नोति यद्वा कियाम-हर्णंकर्तव्यमिति कर्मणःसंभजनत्वाच्चतुर्थी कर्वितांधीतिंआनट् व्याप्नोतिसंपादितीत्यन्वयः अपिच

यज्ञस्य यागस्य वा तत्साधनभूतस्य हविषो वा निशितिं वा निशितिः संस्कारस्तेषामुदितिं उद्गमनं वा आनट् प्राप्नोति व्याप्नोति वा तमित् तमेव शवसा बलेन पृणक्षि पूरयसि उतापि च राया धनेन पूरयसि ॥ ११ ॥

११. हे शौर्यसम्पन्न अग्नि, तुम दूरदर्शी हो। जो पुरुष तुम्हारा स्तवन करता है, तुम उसकी रक्षा करते हो और उसका मनोरथ पूर्ण करते हो। जो यज्ञसम्पादन करता है और जो हव्य उत्क्षेप (प्रदान) करता है, उसको तुम बल और धन से पूर्ण करते हो।

त्वमग्नेवनुष्यतोनिपाहित्वमुनःसहसावन्नवद्यात् ।
संत्वाध्वस्मन्वदभ्येतुपाथःसंरयिःस्पृहयाय्यःसहस्री ॥ १२ ॥

त्वम् । अग्ने । वनुष्यतः । नि । पाहि । त्वम् । ऊँ इति । नः ।
सहसाऽवन् । अवद्यात् । सम् । त्वा । ध्वस्मन्ऽवत् । अभि ।
एतु । पाथः । सम् । रयिः । स्पृहयाय्यः । सहस्री ॥ १२ ॥

हेऽग्ने त्वं वनुष्यतो हिंसकाच्छत्रोः निपाहि नितरामस्मान् रक्ष हे सहसावन् बलवन्नग्ने त्वमु त्वमेव नोऽस्मानवद्यात् पापात् निपाहि त्वा त्वां ध्वस्मन्वत् ध्वंसनवत् ध्वस्तदोषं पाथो हविर्लक्षणमन्नमस्माभिर्दत्तमन्नं समभ्येतु सम्यगभिगच्छतु स्पृहयाय्यः स्पृहणीयः सहस्री सहस्रसंख्यायुक्तः रयिः त्वया दत्तं धनं सम्यगभिगच्छतु ॥ १२ ॥

१२. हे अग्नि, तुम शत्रुओं से हम लोगों की रक्षा करो। हे बल-सम्पन्न अग्नि, तुम हम लोगों का पाप से परित्राण करो। तुम्हारे समीप हम लोगों-द्वारा प्रदत्त निर्दोष हव्य उपस्थित हो। तुम्हारे द्वारा प्रदत्त सहस्र प्रकार का धन हमारे समीप उपस्थित हो।

व्यूढे दशरात्रे पंचमेऽहन्याग्निमारुतेऽग्निर्होतेति विट्‌चोजातवेदसनिविद्धानीयः सूत्रितं च—अग्निर्होता गृहपतिः स राजेति विट्‌सहति। पत्नीसंयाजेषु गृहपतेर्याज्यानुवाक्या सूत्रितं च—अग्निर्होता गृहपतिः स राजा हव्यवाळग्निरजरः पिता न इति पत्नीसंयाजा इति । आश्विनशस्त्रस्यैषैव प्रतिपत् सूत्रितं च—अग्निर्होता गृहपतिः स राजेति । प्रतिपदेकपातिनी पच्छ इति ।

सैषासूक्ते त्रयोदशी—

अग्निर्होतागृहपतिःसराजाविश्वावेदजनिमाजातवेदाः ।
देवानामुतयोमर्त्यानांयजिष्ठःसप्रयजतामृतावा ॥ १३ ॥

अग्निः । होता । गृहऽपतिः । सः । राजा । विश्वा । वेद ।
जनिम । जातऽवेदाः । देवानाम् । उत । यः । मर्त्यानाम् ।
यजिष्ठः । सः । प्र । यजताम् । ऋतऽवा ॥ १३ ॥

होता देवानामाह्वाता राजा राजमानः सोऽग्निः गृहपतिः गृहाणांपतिरधिपतिर्भवति तथा विश्वा विश्वानिसर्वाणि जनिम जन्मानि जन्मवन्ति भूतजातानि जातवेदाः जातप्रज्ञःसन् वेद वेत्तिजानाति योऽग्निःदेवानामिन्द्रादीनां उतापिच मर्त्यानांमनुष्याणांचमध्ये यजिष्ठः अतिशयेन यष्टाभवति असावृतावा ऋतवान्सत्यवान्सोऽग्निः प्रयजतां प्रकर्षेणदेवान्यजतु ॥ १३ ॥

१३. देवों को बुलानेवाले, दीप्तिमान् अग्नि गृह के अधिपति और सर्वज्ञ हैं; अतएव वे सम्पूर्ण प्राणियों को जानते हैं। जो अग्नि देवों और मनुष्यों के मध्य में अतिशय यज्ञकारी हैं, वे सत्य-सम्पन्न अग्नि उत्तम रूप से यज्ञ करें।

अग्नेयदद्येतिदर्शपूर्णमासयोःस्विष्टकृतोयाज्या सूत्रितंच--अग्नेयदद्यविशोऽअध्वरस्यहोत-रित्यनवानंयजतीति ।

अग्नेयदद्यविशोअध्वरस्यहोतःपावकशोचेवेष्ट्वंहियज्वा ।
ऋतायजासिमहिनावियद्भूर्हव्यावहयविष्ठयातेअद्य ॥ १४ ॥

अग्ने । यत् । अद्य । विशः । अध्वरस्य । होतरिति । पावकऽशोचे ।
वेः । त्वम् । हि । यज्वा । ऋता । यजासि । महिना । वि ।
यत् । भूः । हव्या । वह । यविष्ठ । या । ते । अद्य ॥ १४ ॥

हेअध्वरस्यहोतः यज्ञस्यनिष्पादक पावकशोचे शोधकदीप्ते एवंभूतहेअग्ने अद्यास्मिन्काले विशोमनुष्यस्य यजमानस्य यत्कर्तव्यं तत् वेः कामयस्व हियस्मात् त्वंयज्वा देवानांयष्टाभवसि तस्मात् त्वंऋता ऋते यज्ञे यजासि देवान्यज अपिच महिना महिम्ना स्वमाहात्म्येन यद्यस्मात् विभूःविभवसि व्याप्तोभवसि अतःकारणात् हेयविष्ठ युवतमाग्ने तेतुभ्यं तदर्थं अद्य यजमाना या यानि हव्यानि जुहुमः तानि हव्या हव्यानि हवींषि वह स्वकीयांस्विष्टकृदास्यंप्र-णयस्व ॥ १४ ॥

१४. हे यज्ञनिष्पादक और शोधक दीप्तिवाले अग्नि, इस समय जो यजमान का कर्त्तव्य है, उसकी तुम कामना करो। तुम देवों का यजन करनेवाले हो, अतएव तुम यज्ञ में देवों का यजन करो। हे युवतम अग्नि, तुम अपने माहात्म्य से सर्वव्यापी हो। आज तुम्हारे लिए जो हव्य प्रदान करते हैं, उसे तुम स्वीकार करो।

अभिप्रयांसिसुधितानिहिख्योनित्वादधीतरोदसीयजध्यै ।
अवानोमघवन्वाजसातावग्नेविश्वानिदुरितातरेमतातरेमतवाव सातरेम ॥ १५ ॥ १९ ॥

अभि । प्रयांसि । सुऽधितानि । हि । ख्यः । नि । त्वा । दधीत ।
रोदसी इति । यजध्यै । अव । नः । मघऽवन् । वाजऽसातौ । अग्ने ।
विश्वानि । दुःऽइता । तरेम । ता । तरेम । तव । अवसा । तरेम ॥ १५ ॥ १९ ॥

हेअग्ने सुधितानि सुनिहितानि वेद्यामासादितानि यथास्थानानि हवींषिअक्षाणान्यभिस्यः अभिपश्यसि हिपूरकः वादशौत्वा रोदसी द्यावापृथिव्यौ एवदुपलक्षितावत्सर्वान्देवान् यजध्यै यष्टुंनिदधीव अयंयजमानोनिहितवान् हेमघवन्नग्ने नोस्मान्वाजसातौ संग्रामे अन्नस्यसंभजनेवा निमित्तभूते अव रक्ष वयंच विश्वानि सर्वाणि दुरिता दुरितानि दुःखानि तरेमातिक्रमेम अन्यद्गतम् ॥ १५ ॥

१५. हे अग्नि, वेदी के ऊपर यथाविधि स्थापित हव्य को देखो। यजमान ने तुम्हें द्यावा-पृथिवी में यज्ञ के लिए स्थापित किया है। हे ऐश्वर्य-सम्पन्न अग्नि, तुम संग्राम में हम लोगों की रक्षा करो, जिससे हम समस्त पाप से परित्राण पावें।

॥ इतिचतुर्थस्यपञ्चमेएकोनविंशोवर्गः ॥ १९ ॥

अग्निप्रणयनेअग्नेविश्वेभिरित्येषानुवक्तव्या सूत्रितंच—अग्नेविश्वेभिःस्वनीकदेवैरित्यर्धर्चमारमेदिति। सैषासूक्तेषोडशी—

अग्नेविश्वेभिःस्वनीकदेवैरूर्णावन्तंप्रथमःसीदयोनिम् ।
कुलायिनंघृतवन्तंसवित्रेयज्ञंनयजमानायसाधु ॥ १६ ॥

अग्ने । विश्वेभिः । सुऽअनीक । देवैः । ऊर्णाऽवन्तम् । प्रथमः । सीद । योनिम् । कुलायिनम् । घृतऽवन्तम् । सवित्रे । यज्ञम् । नय । यजमानाय । साधु ॥ १६ ॥

हेस्वनीक सुज्वालाग्ने विश्वेभिः विश्वैःसर्वैर्देवैःसह ऊर्णावन्तं ऊर्णास्तुकावन्तं योनिं उत्तरवेदिलक्षणंस्थानं प्रथमः सर्वेषुदेवेषुमुख्यस्त्वं सीद उपविश कीदृशंयोनिं कुलायिनं कुलायोनीडं तत्सदृशं गुग्गुल्वादिसंभरणोपेतं तथाचश्रूयते—कुलायमिवहैवयज्ञेक्रियतेयत्पैतुदारवाः परिधयोगुग्गुलूर्णास्तुकाःसुगन्धितेजनानीति। घृतवन्तं व्याघारणाज्यमुक्तं एवमुत्तरवेद्यांनिषण्णस्त्वं सवित्रे हविर्भिरयित्रेयजमानाय यज्ञपतेवाद्धर्येवा ईदृशायजमानस्य यज्ञं साधु आर्जवेननय देवान्प्रापय ॥ १६ ॥

१६. हे शोभन शिखासम्पन्न अग्नि, तुम समस्त देवों के सहित सर्वाग्रगण्य होकर ऊर्णा (कम्बल) युक्त, कुलाय सदृश और घृतसंयुक्त उत्तर वेदी पर अवस्थान करो। हव्यदाता यजमान के यज्ञ को समुचित रूप से देवों के निकट ले जाओ।

इममुत्यमथर्ववदग्निंमन्थन्तिवेधसः ।
यमङ्कूयन्तमानयन्नमूरंश्याव्याभ्यः ॥ १७ ॥

इमम् । ऊँ इति । त्यम् । अथर्वऽवत् । अग्निम् । मन्थन्ति । वेधसः । यम् । अङ्कुऽयन्तम् । आ । अनयन् । अमूरम् । श्याव्याभ्यः ॥ १७॥

१ ऐ० ब्रा० १, २८.।

मेधसःकर्मणोविधातारऋत्विजः इमंदृश्यमानं त्वं तंपूर्वोक्तगुणमग्निं अथर्ववत् यथाअथर्वाख्यऋषिःपुराअमथ्नात् तथामन्थन्ति मथ्नन्ति अरण्योःसकाशाज्जनयन्ति अंकूयन्तं कुटिलंगमनंअंकु वदात्मनइच्छन्तं देवेभ्योनिर्गत्य इतस्ततःपलायमानं अमूरं अमूढं मेधाविनं व्याप्त्यः श्यावीविरात्रिनाम तस्याःतमसःसंहृतयःश्याव्याः ताभ्यःसकाशादानयन् आगमयन् इमंमथन्तीत्यन्वयः ॥ १७ ॥

१७. कर्म का विधान करनेवाले ऋत्विक् लोग अथर्वा ऋषि की तरह अग्नि का मन्थन करते थे। देवता से निर्गत होकर इतस्ततः पलायमान और बुद्धिमान् अग्नि को रात्रि के अन्धकारों से आनयन करते थे।

जनिष्वादेववीतयेसर्वतातास्वस्तये।
आदेवान्वक्ष्यमृताँऋतावृधोयज्ञंदेवेषुपिस्पृशः ॥ १८ ॥

जनिष्व। देवऽवीतये। सर्वऽताता। स्वस्तये। आ। देवान्।
वक्षि। अमृतान्। ऋतऽवृधः। यज्ञम्। देवेषु। पिस्पृशः ॥ १८ ॥

हेअग्ने सर्वताता सर्वैस्तायमानेयज्ञे मथ्यमानस्त्वं जनिष्व प्रादुर्भव किमर्थं देववीतये देवकामाययजमानाय षष्ठ्यर्थेचतुर्थ्येषा ईदृशस्ययजमानस्य स्वस्तये अविनाशार्थं जनित्वा च अमृतान् मरणरहितान् ऋतावृधोयज्ञस्यवर्धयितॄन् देवानावक्षि आवह तदनन्तरं देवेषु अस्मदीयंयज्ञंपिस्पृशः स्पर्शय प्रापयेत्यर्थः ॥ १८ ॥

१८ हे अग्नि, देवाभिलाषी यजमान के कल्याण को अविनश्वर करने के लिए तुम यज्ञ में मथ्यमान होकर प्रादुर्भूत होओ। यज्ञवर्द्धक और अमरणशील देवों का आनयन करो। अनन्तर, देवों के निकट हमारे यज्ञ को पहुँचा दो।

अथैकोनविंशी—

वयमुत्वागृहपतेजनानामग्नेअकर्मसमिधाबृहन्तम्।
अस्थूरिनोगार्हपत्यानिसन्तुतिग्मेननस्तेजसासंशिशाधि ॥१९॥२०॥

वयम्। ऊँ इति। त्वा। गृहऽपते। जनानाम्। अग्ने।
अकर्म। सम्ऽइधा। बृहन्तम्। अस्थूरि। नः। गार्हऽपत्यानि।
सन्तु। तिग्मेन। नः। तेजसा। सम्। शिशाधि ॥ १९ ॥ २० ॥

हेगृहपते यज्ञानांपालकाग्ने जनानां प्राणिनांमध्ये वयमु वयमेव त्वा त्वांसमिधा समिन्धनेन बृहन्तं महान्तं अकर्म कृतवन्तःस्मः अतः कारणात् नोस्माकं गार्हपत्यानिगृहपतित्वानि अस्थूरि अस्थूरिणि एकाश्वयुक्तःशकटःस्थूरिरित्युच्यते तद्विपरीतोबहुभिरश्वैरुपेतःशकटोऽ-

स्थूरिः तेनचसंपूर्णताऽस्यते अस्थूरीणि पुत्रपशुधनादिभिःसंपूर्णानिभवन्तु अपिच नोस्मान् तिग्मेन तीक्ष्णेनतेजसा संशिशाधि सम्यक्छिन्धि सम्यक्तीक्ष्णीकुरु संयोजयेत्यर्थः ॥ १९ ॥

१९. हे यज्ञपालक अग्नि, प्राणियों के मध्य में हम लोग ही तुम्हें इंधन-द्वारा महान् बनाते हैं। अतएव हम लोगों के गार्हपत्य अग्नि-पुत्र, पशु और धनादि द्वारा सम्पूर्णता लाभ करें। तीक्ष्ण तेज-द्वारा तुम हम लोगों को योजित करो।

॥ इतिचतुर्थस्यपञ्चमेविंशोवर्गः ॥ २० ॥

॥ इतिषष्ठेमण्डलेप्रथमोनुवाकः ॥ १ ॥

द्वितीयेनुवाके अष्टसूक्तानि तत्रत्वमग्नेयज्ञानामित्यष्टाचत्वारिंशदृचंप्रथमंसूक्तं भरद्वाजस्यार्षमाग्नेयं आद्याषड्गायत्र्यःवर्धमानागायत्रीषट्कसप्तकाष्टकाःसावर्धमानेत्युक्तलक्षणोपेतत्वात् सप्तविंश्यनुष्टुप् आतेअग्नेऋचाहविरित्येतेऋचावनुष्टुभौ तयोःपूर्वावीतीयोदेवमितित्रिष्टुप् शिष्टाश्चत्वारिंशद्गायत्र्यः तथाचानुक्रम्यते—त्वमग्नेऽष्टाचत्वारिंशद्भरद्वाजो वर्धमानाद्याषड्गायत्र्यःसप्त-विंश्यनुष्टुप्त्रिष्टुप्पूर्वेचान्त्येहवि प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोराग्नेयेक्रतौगायत्रेछन्दसीदंसूक्तमुच्यते तत्रान्त्यास्तिस्रस्त्यक्तव्याः सूत्र्यतेहि—त्वमग्नेयज्ञानामितिविविक्तउत्तमामुद्धरेदिति। विश्वजि-च्छिल्पाख्ये बृहत्सामप्रगाथस्तोमस्तस्मात् तदानीं आद्याःषळृचःस्तोत्रियानुरूपार्थाः सूत्र्यते हि—त्वमग्नेयज्ञानामितिस्तोत्रियानुरूपाविति।

प्रथमा—

त्वमग्नेयज्ञानांहोताविश्वेषांहितः । देवेभिर्मानुषेजने ॥ १ ॥

त्वम् । अग्ने । यज्ञानाम् । होता । विश्वेषाम् । हितः ।
देवेभिः । मानुषे । जने ॥ १ ॥

हेऽग्ने त्वं विश्वेषां सर्वेषां यज्ञसंस्थारूपेणभिन्नानांयज्ञानांहोता होमनिष्पादकोसि यद्वा यज्ञानांसंबन्धीदेवानामाह्वाताभवसि कुतइत्यतआह यस्मात्त्वं मानुषे मनोःसंबन्धिनिमनुष्ये जने यजमाने देवेभिर्देवैः हितः होतृत्वेननिहितोसि तस्मादित्यर्थः ॥ १ ॥

१. हे अग्नि, तुम सम्पूर्ण यज्ञ के होमनिष्पादक हो अथवा देवों के आह्वानकर्ता हो। तुम मनु-सम्बन्धी मनुष्य के यज्ञ में देवों-द्वारा होतृकार्य में नियुक्त हो।

अथद्वितीया—

सनोमन्द्राभिरध्वरेजिह्वाभिर्यजामहः । आदेवान्वक्षियक्षिच ॥२॥

सः । नः । मन्द्राभिः । अध्वरे । जिह्वाभिः । यज । महः ।
आ । देवान् । वक्षि । यक्षि । च ॥ २ ॥

हेऽग्ने स त्वं नोऽस्माकमध्वरे यज्ञे मन्द्राभिर्मदकरीभिः स्तुत्याभिर्वा जिह्वाभिः ज्वालाभिः महो-महतो देवान्यज हविर्भिस्तर्पय कथं तदिति उच्यते देवानस्मानिन्द्रादीन् आवक्षि आवह यक्षि च यज च हवींषि तेभ्यो देहीत्यर्थः ॥ २ ॥

२. हे अग्नि, तुम हम लोगों के यज्ञ में मदकारक ज्वाला-द्वारा महान् देवों का यजन करो। इन्द्रादि देवों का आनयन करो और उन्हें हव्य प्रदान करो।

पाथिकृत्यामग्नेः पथिकृतोऽनुवाक्या वेत्थेत्येषा सूत्रितं च—वेत्था हि वेधो अध्वन आ देवानामपि पन्थामगन्मेति।

वेत्थाहिवेधोअध्वनःपथश्चदेवाञ्जसा। अग्नेयज्ञेषुसुक्रतो ॥३॥

वेत्थ। हि। वेधः। अध्वनः। पथः। च। देव। अञ्जसा।
अग्ने। यज्ञेषु। सुक्रतो इति सुऽक्रतो ॥ ३ ॥

हे वेधः विधातः सुक्रतो शोभनकर्मन् देव दानादिगुणयुक्ताग्ने त्वं यज्ञेषु दर्शपूर्णमासादियागेषु अध्वनो महामार्गान् पथश्च क्षुद्रमार्गांश्च अञ्जसा जवेन वेत्थ जानासि हि यस्मादेवं तस्मात् कारणात् यज्ञमार्गादुद्भ्रंशमानं पुनस्त्वं मार्गं प्रापयेत्यर्थः ॥ ३ ॥

३. हे विधाता, हे शोभन कर्म करनेवाले दानादि गुणविशिष्ट अग्नि, तुम दर्शपूर्णमासादि यज्ञ में महान् और क्षुद्र मार्गों को वेग-द्वारा जानते हो; अतः यज्ञमार्ग से भ्रष्ट यजमान को पुनः सन्मार्गाभिमुख करो।

त्वामीळेअधद्विताभरतोवाजिभिःशुनम्। ईजेयज्ञेषुयज्ञियम् ॥४॥

त्वाम्। ईळे। अध। द्विता। भरतः। वाजिऽभिः। शुनम्।
ईजे। यज्ञेषु। यज्ञियम् ॥ ४ ॥

हेऽग्ने त्वां भरतः दौष्यन्तिः एतत्संज्ञो राजा वाजिभिः वाजो हविर्लक्षणमन्नं तद्वद्भिर्ऋत्विग्भिःसह द्विता द्विविधं इष्टप्राप्त्यनिष्टपरिहाररूपेण द्विधाभिन्नं शुनं सुखमुद्दिश्य ईळे स्तुतवान् स्तुत्वा च यज्ञियं यज्ञार्हं त्वां यज्ञेषु तृतीयार्थे सप्तमी यज्ञैः ईजे इष्टवान् तस्मै त्वमुभयविधं सुखं संपादयेत्यर्थः ॥ ४ ॥

४. हे अग्नि, दुष्यन्ततनय भरत हव्यवाला ऋत्विकों के साथ सुख के उद्देश्य से तुम्हारा स्तवन करते हैं। तुमसे इष्ट की प्राप्ति और अनिष्ट का निवारण होता है। स्तवन के उपरान्त तुम्हारा यजन करते हैं। तुम यागयोग्य हो।

अथ पञ्चमी—

त्वमिमावार्यापुरुदिवोदासायसुन्वते। भरद्वाजायदाशुषे ॥५॥२१॥

त्वम् । इमा । वार्या । पुरु । दिवःऽदासाय । सुन्वते ।
भरत्ऽवाजाय । दाशुषे ॥ ५ ॥ २१ ॥

हेअग्ने त्वं इमा इमानि दृश्यमानानि पुरु पुरूणि बहूनि वार्या वार्याणिवरणीयानिसं-भजनीयानिधनानि दिवोदासाय सुन्वते लुप्तोपममेतत् यथासोमाभिषवंकुर्वतेदिवोदासाख्यायराज्ञे प्रादाः तथा दाशुषे हवींषिदत्तवतेभरद्वाजायऋषये देहीतिशेषः ॥ ५ ॥

५. हे अग्नि, सोमाभिषवकारी राजा दिवोदास को तुमने जिस प्रकार से बहुविध रमणीय धन प्रदान किया था, उसी प्रकार से हव्य प्रदान करनेवाले भरद्वाज ऋषि को बहुविध रमणीय धन प्रदान करो।

॥ इतिचतुर्थस्यपञ्चमेएकविंशोवर्गः ॥ २१ ॥

अथषष्ठी—

त्वंदूतोअमर्त्यआवहादैव्यंजनम् । शृण्वन्विप्रस्यसुष्टुतिम् ॥ ६ ॥

त्वम् । दूतः । अमर्त्यः । आ । वह । दैव्यम् । जनम् ।
शृण्वन् । विप्रस्य । सुऽस्तुतिम् ॥ ६ ॥

अमर्त्योमरणधर्मस्त्वं दूतोभूत्वा दैव्यं देवसंबन्धिनंजनमावह अस्मयज्ञे आनय किंकुर्वन् विप्रस्य मेधाविनोभरद्वाजस्य सुष्टुतिं शोभनांस्तुतिंशृण्वन् ॥ ६ ॥

६. हे अग्नि, तुम अमरणशील और दूत हो। मेधावी भरद्वाज ऋषि की शोभन स्तुति श्रवण कर तुम हमारे यज्ञ में देवों को ले आओ।

त्वामग्नेस्वाध्योमर्तासोदेववीतये । यज्ञेषुदेवमीळते ॥ ७ ॥

त्वाम् । अग्ने । सुऽआध्यः । मर्तासः । देवऽवीतये ।
यज्ञेषु । देवम् । ईळते ॥ ७ ॥

हेअग्ने देवं द्योतमानं त्वां स्वाध्यः शोभनाध्यानाः मर्तासोमनुष्याः देववीतये देवानांत-र्पणार्थं यज्ञेषु ईळते स्तुवंति याचन्तेवा ॥ ७ ॥

७. हे द्युतिमान अग्नि, सुन्दर चिन्ता करनेवाले मनुष्य देवों को तृप्त करने के लिए यज्ञ में तुम्हारा स्तवन करते हैं अथवा तुमसे याचना करते हैं।

तवप्रयक्षिसंदृशमुतक्रतुंसुदानवः । विश्वेजुषन्तकामिनः ॥ ८ ॥

तव । प्र । यक्षि । सम्ऽदृशम् । उत । क्रतुम् । सुऽदानवः ।
विश्वे । जुषन्त । कामिनः ॥ ८ ॥

हेऽग्ने तव संदर्शं सम्यक्दर्शनीयं यद्वा सम्यग्द्रष्टारं सर्वस्यप्रकाशकंतेजः ममसि ममक्षे म-कर्मणापूजयामि तथापिच सुदानवः सुदानोः शोभनदानस्य तव क्रतुं कर्म प्रज्ञानंवा पूजयामि न केवलमहमेव किंतु अन्येविश्वेसर्वेपि यजमानाः कामिनः त्वदनुग्रहात्तैस्तैःकामैरपेताःसन्तः पृ-णन्ति त्वदीयंसंदर्शंक्रतुंचसेवन्ते ॥ ८ ॥

८. हे अग्नि, हम तुम्हारे दर्शनीय तेज का पूजन भली भाँति से करते हैं और तुम्हारे शोभन दानशील कार्य का भी पूजन करते हैं। अकेले हम ही नहीं; किन्तु दूसरे यजमान लोग भी तुम्हारे अनुग्रह से सफला-भिलाष होकर तुम्हारे यज्ञ या कार्य का सेवन करते हैं।

त्वंहोतामनुर्हितोवह्निरासाविदुष्टरः। अग्नेयक्षिदिवोविशः॥ ९ ॥

त्वम्। होता। मनुःऽहितः। वह्निः। आसा। विदुःऽतरः।
अग्ने। यक्षि। दिवः। विशः॥ ९ ॥

हेऽग्ने त्वंहोता होतृत्वेन मनुर्हितः मनुनाआहितोसि आसा आस्येन आस्यभूतयाज्वा-लया वह्निर्हविषांवोढा विदुष्टरः अतिशयेनविद्वान् अतःकारणात् त्वं दिवः द्युलोकसंबन्धिनीः विशः दैवीःप्रजाः यक्षि यज ॥ ९ ॥

९. हे अग्नि, होतृकार्य में मनु ने तुम्हें नियुक्त किया है। तुम ज्वाला-रूप मुख-द्वारा हव्य वहन करनेवाले और अतिशय विद्वान् हो। तुम द्युलोक-सम्बन्धिनी प्रजाओं (देवों) का यजन करो।

दर्शपूर्णमासयोःसामिधेनीषु अग्नआयाहीत्याद्यास्तिस्रः सूत्रितंच—अग्नआयाहिवीतये-गृणानईळेन्योनमस्यस्तिरस्तमांसीति । गार्हपत्याहवनीययोर्मिथःसंसर्गे अग्नयेवीतयेष्टाकपालःपुरो-डाशः तस्यअग्नआयाहीत्येषानुवाक्या सूत्रितंच—अग्नआयाहिवीतयेयोअग्निंदेववीतयइति ।

सैषासूक्तेदशमी—

अग्नआयाहिवीतयेगृणानोहव्यदातये।निहोतासत्सिबर्हिषि॥१०॥२२

अग्ने। आ। याहि। वीतये। गृणानः। हव्यऽदातये। नि।
होता। सत्सि। बर्हिषि॥ १० ॥ २२ ॥

हेअग्ने त्वमायाहि आगच्छ किमर्थं वीतये हविषांभक्षणार्थं किंच हव्यदातये हव्यानि हवींषिदेवेभ्योदातुं गृणानः स्तूयमानस्त्वं बर्हिषि आस्तीर्णेदर्भे होतासन् निसत्सि निषीद उप-विश ॥ १० ॥

१०. हे अग्नि, तुम हव्य भक्षण करने के लिए आगमन करो और देवों के समीप हव्य वहन करने के लिए, स्तुति-भाजन होकर होता रूप से कुश के ऊपर उपवेशन करो।

॥ इतिचतुर्थस्यपञ्चमेद्वाविंशोवर्गः ॥ २२ ॥

तंत्वासमिद्भिरङ्गिरोघृतेनवर्धयामसि। बृहच्छोचायविष्ठ्य॥११॥

तम्। त्वा। समित्ऽभिः। अङ्गिरः। घृतेन। वर्धयामसि।
बृहत्। शोच। यविष्ठ्य॥ ११॥

हेऽङ्गिरः अङ्गनादिगुणयुक्त अङ्गाररूपवा अङ्गिरसः पुत्र वाग्ने तं पूर्वोक्तगुणं त्वा त्वां समिद्भिः समिन्धनहेतुभिर्दारुभिः घृतेनाज्येन च वर्धयामसि वर्धयामः अतो हे यविष्ठ्य युवतमाग्ने बृहत् महत् अत्यन्तं शोच दीप्यस्व॥ ११॥

११. हे अङ्गार रूप अग्नि, हम लोग काष्ठ और आज्य-द्वारा तुम्हें प्रवर्द्धित करते हैं; इसलिए हे युवतम अग्नि, तुम अत्यन्त दीप्तिमान् होओ।

अथ द्वादशी—

सनःपृथुश्रवाय्यमच्छादेवविवाससि। बृहदग्नेसुवीर्यम्॥ १२॥

सः। नः। पृथु। श्रवाय्यम्। अच्छ। देव। विवाससि।
बृहत्। अग्ने। सुऽवीर्यम्॥ १२॥

हेदेव द्योतमानाग्ने सपूर्वोक्तगुणस्त्वं पृथु विस्तीर्णं श्रवाय्यं श्रवणीयं प्रशस्यं बृहन्महत् सुवीर्यं शोभनवीर्योपेतं धनं नोस्मानच्छविवाससि अभिगमय अथवाजसनेयकं—अच्छादेवविवाससीति यज्ञोगमयेत्येवैतदाहेति॥ १२॥

१२. हे द्युतिमान् अग्नि, तुम हम लोगों को विस्तीर्ण, प्रशंसनीय और महान् धन प्रदान करो।

अग्निमन्थनेत्वामग्नेपुष्करादधीत्याद्यास्तिस्रऋचोनूच्याः सूत्रितंच—त्वामग्नेपुष्करादधी-तितिसृणामर्धर्चशिरारमेदिति।

त्वामग्नेपुष्करादध्यथर्वानिरमन्थत। मूर्ध्नोविश्वस्यवाघतः॥ १३॥

त्वाम्। अग्ने। पुष्करात्। अधि। अथर्वा। निः। अमन्थत।
मूर्ध्नः। विश्वस्य। वाघतः॥ १३॥

हेऽग्ने अथर्वा एतत्संज्ञकऋषिः त्वां पुष्करादधि पुष्करपर्णे निरमन्थत अरण्योः सकाशादजनयत् कीदृशात् पुष्करात् मूर्ध्नः मूर्धवद्धारकात् विश्वस्य सर्वस्यजगतः वाघतोवाहकात् पुष्करपर्णे हि प्रजापतिः भूमिमप्रथयत् तत्पुष्करपर्णमप्रथयदितिश्रुतेः। भूमिश्चसर्वस्यजगत आधारभूतेति पुष्करपर्णस्यसर्वजगद्धारकत्वं अत्र पुष्करशब्देनपुष्करपर्णमभिधीयते इत्येतच्चतैत्तिरीयकेविस्पष्टमाम्नातं—त्वामग्नेपुष्करादधीत्याह पुष्करपर्णेह्येनमुपश्रितमविन्ददिति॥ १३॥

१३. हे अग्नि, मस्तक की भाँति संसार के धारक पुष्करपत्र के ऊपर अरणिद्वय के मध्य से तुम्हें अथर्वा ऋषि ने उत्पन्न किया है।

---

१ तै० ब्रा० १. १. २.

अथचतुर्दशी—

तमु॑त्वाद॒ध्यङ्ङृषि॑ःपु॒त्रई॑धे॒अथ॑र्वणः । वृ॒त्र॒ह॒णं॑पु॒रं॒द॒रम् ॥१४॥

तम् । ऊँ इति । त्वा॒ । द॒ध्यङ् । ऋषिः । पु॒त्रः । ई॒धे॒ । अथ॑र्वणः ।
वृ॒त्र॒ऽह॒नम् । पु॒र॒म्ऽद॒रम् ॥ १४ ॥

हेअग्ने पवकगुणः तमु तमेव त्वामथर्वणःपुत्रोदध्यङ्एतत्संज्ञऋषिः ईधेदीपितवान् कीदृशं वृत्रहणं आवरकाणांशत्रूणांहन्तारं पुरंदरं असुरपुराणांदारयितारम् ॥ १४ ॥

१४. हे अग्नि, अथर्वा के पुत्र दध्यङ ऋषि ने तुम्हें समुज्ज्वलित किया था। तुम आवरणकारी शत्रुओं के हननकर्ता और असुरों के नगर विनाशक हो।

तमु॑त्वापा॒थ्योवृ॒षा॒समी॑धेदस्यु॒हन्त॑मम् । ध॒नं॒ज॒यंरणे॑रणे ॥१५॥२३॥

तम् । ऊँ इति । त्वा॒ । पा॒थ्यः । वृ॒षा । सम् । ई॒धे॒ । द॒स्यु॒हन्ऽत॑मम् ।
ध॒न॒म्ऽज॒यम् । रणे॑ऽरणे ॥ १५ ॥ २३ ॥

पाथ्योवृषानामकश्चिदृषिः तमु तमेव त्वा त्वां हेअग्ने समीधे समैन्ध समदीपयत् कीदृशं दस्युहन्तमं अतिशयेन दस्यूनां उपक्षपयितॄणां शत्रूणां हन्तारं रणेरणे युद्धेयुद्धे धनंजयं धनानांजेतारम् ॥ १५ ॥

१५. हे अग्नि, पाथ्य वृषा नाम के किसी ऋषि ने तुम्हें समुद्दीपित किया है। तुम दस्युहन्ता और प्रत्येक युद्ध में धन के जेता हो।

॥ इतिचतुर्थस्यपञ्चमेत्रयोविंशोवर्गः ॥ २३ ॥

उक्थ्येक्रतौ तृतीयसवने मैत्रावरुणस्य एह्यूषुब्रवाणीत्यादिकौदृचौस्तोत्रियानुरूपौ आग्नि-ष्टुविकेषुउक्थ्येषु एवैविकल्पिकौस्तोत्रियानुरूपौ आग्निष्टुविकेषुउक्थ्येषु सूत्रितंच—ए-ह्यूषुब्रवाणितेआग्निरग्गामिभारतइति पौनराधेयिक्यामिष्टौ उत्तराज्यभागस्य एह्यूषुब्रव-णुवाक्या सूत्रितंच—एह्यूषुब्रवाणितइत्याज्यभागाविति ।

सैषासूक्तेषोडशी—

एह्यू॒षुब्र॑वाणि॒तेऽग्न॑इ॒त्थेत॑रा॒गिरः॑ ॥ ए॒भिर्व॑र्धास॒इन्दु॑भिः ॥ १६ ॥

आ । इ॒हि॒ । ऊँ इति । सु । ब्र॒वाणि॒ । ते॒ । अग्ने॑ । इ॒त्था । इत॑राः ।
गिरः॑ । ए॒भिः । व॒र्धा॒सि॒ । इन्दु॑ऽभिः ॥ १६ ॥

हेअग्ने एहि आगच्छ ते तुभ्यं त्वदर्थं गिरःस्तुतीः इत्था इत्थमनेनप्रकारेण सु सुष्ठु प्र-ब्रवाणीत्याशास्महे याःस्तुतीः भणितुमर्थाः उक्तस्येतलूहके इतराः अंसुरैः क्वाःस्तुतीः पुनिव-

विशेषः यथा ब्राह्मणं—अग्निरितरैतरागिरइत्यस्तुयांहवाइतरागिरंइति । अपिचआगतस्त्वं ए-भिरेवैः इन्दुभिः सोमैः वर्धसे वर्धस्व ॥ १६ ॥

१६. हे अग्नि, तुम यहाँ आगमन करो; क्योंकि हम तुम्हारे लिए जिस प्रकार का स्तोत्र उच्चारित करते हैं, उसे तुम श्रवण करो। यहाँ आकर तुम इन सोमरसों-द्वारा वर्द्धमान होओ।

यत्रक्वचतेमनोदक्षंदधसउत्तरम् । तत्रासदःकृणवसे ॥ १७ ॥

यत्र । क्व । च । ते । मनः । दक्षम् । दधसे । उत्ऽतरम् । तत्र । सदः । कृणवसे ॥ १७ ॥

हेअग्ने ते तव मनः अनुग्रहात्मकमन्तःकरणं यत्र यस्मिन्देशे क्व कस्मिंश्चिद्यजमानेच-र्तते तत्र तस्मिन्यजमाने उत्तरमुत्कृष्टतरं श्रेष्ठं दक्षं बलं बलकरमन्नंवा दधसे धारयसि तथा सदः स्थानंच कृणवसे तस्मिन्यजमानेकरोषि ॥ १७ ॥

१७. हे अग्नि, तुम्हारा अनुग्रहात्मक अन्तःकरण जिस देश में और जिस यजमान में वर्तमान होता है, वह श्रेष्ठ बल और अन्न धारण करता है। तुम उसी यजमान में अपना स्थान बनाते हो।

अथाष्टादशी—

नहितेपूर्तमक्षिपद्भुवन्नेमानांवसो । अथादुवोवनवसे ॥ १८ ॥

नहि । ते । पूर्तम् । अक्षिऽपत् । भुवत् । नेमानाम् । वसो इति । अथ । दुवः । वनवसे ॥ १८ ॥

हेअग्ने तेत्वदीयं पूर्तं पूरकं तेजः अक्षिपद् अक्ष्णोःपातकं विनाशकं नहिभुवद् नभवतु सर्वदास्माकं दर्शनसामर्थ्यंकरोतु हेनेमानांवसो नेमशब्दःअल्पवाची मनुष्याणांमध्येकतिपयानां यजमानानांवासक अथ अतःकारणाद् दुवः अस्माभिर्यजमानैःकृतंपरिचरणं वनवसे सं-भजस्व ॥ १८ ॥

१८. हे अग्नि, तुम्हारा दीप्तिपुञ्ज नेत्र-विघातक नहीं हो, वह सदा हमें दर्शनसमर्थ बनावे। हे कतिपय यजमानों के गृहप्रदाता, तुम हम यजमानों के द्वारा विहित परिचरण को ग्रहण करो।

आग्निरंगामिभारतोवृत्रहापुरुचेतनः । दिवोदासस्यसत्पतिः ॥ १९ ॥

आ । अग्निः । अगामि । भारतः । वृत्रऽहा । पुरुऽचेतनः । दिवःऽदासस्य । सत्ऽपतिः ॥ १९ ॥

---

१ ऐ० ब्रा० ३. ४९.।

अयमग्निः आ अगामि अस्माभिःस्तुतिभिरभ्यगम्यत कीदृशःभरतः हविषांभर्ता दिवोदासस्य एतत्संज्ञस्यराज्ञः वृत्रहा वृत्राणांशत्रूणांहन्ता पुरुचेतनः पुरूणांबहूनांचेतयिताज्ञाता सर्वज्ञइत्यर्थः सत्पतिः सतांयजमानानांपालयिता ॥ १९ ॥

१९. स्तुतियों के द्वारा हम लोग अग्नि का अभिगमन करते हैं। अग्नि हवि के स्वामी, दिवोदास राजा के शत्रुओं को विनष्ट करनेवाले, सर्वज्ञ और यजमानों के पालक हैं।

सहिविश्वातिपार्थिवार्यिंदाशन्महित्वना ।
वन्वन्नवातोअस्तृतः ॥ २० ॥ २४ ॥

सः । हि । विश्वा । अति । पार्थिवा । रयिम् । दाशत् । महिऽत्वना ।
वन्वन् । अवातः । अस्तृतः ॥ २० ॥ २४ ॥

सहि सखल्वग्निः विश्वा विश्वानिसर्वाणि पार्थिवा पृथिव्यांभवानिभूतजातानि महित्वना महत्त्वेनस्वमहिम्ना अतिक्रामन् रयिं धनं दाशत् अस्मभ्यंददातु यद्वा विश्वं सर्वं पार्थिवं पृथिव्यां विद्यमानंधनं अतिशयेन दाशद्ददातु कीदृशोग्निः महित्वना महत्त्वेनतेजसा वन्वन् काष्ठानिशत्रून्वाहिंसन् अवातः अन्यैःशत्रुभिरप्रतिगतः अस्तृतः केनाप्यहिंसितः ॥ २० ॥

२०. अग्नि अपनी महिमा के द्वारा हम लोगों को सम्पूर्ण पार्थिव धन (भूतजात) प्रचुर परिमाण में प्रदान करें। अग्नि अपने तेज से शत्रुओं या काष्ठों के विनाशक, शत्रुओं के द्वारा अजेय और किसी के भी द्वारा अहिंसित हैं।

॥ इतिचतुर्थस्यपञ्चमेचतुर्विंशोवर्गः ॥ २४ ॥

सप्रत्नवन्नवीयसाग्नेद्युम्नेनसंयता । बृहत्ततन्थभानुना ॥ २१ ॥

सः । प्रत्नऽवत् । नवीयसा । अग्ने । द्युम्नेन । सम्ऽयता । बृहत् ।
ततन्थ । भानुना ॥ २१ ॥

हेअग्ने यःपूर्वोक्तगुणविशिष्टः सतादृशस्त्वं प्रत्नवत् प्रत्नेनपुराणेन नवीयसा नवतरेण द्युम्नेन द्योतमानेन संयता संगच्छता सम्यग्व्याप्नुवता भानुना तेजसा बृहन्महदन्तरिक्षं ततन्थ विस्तारयसि ॥ २१ ॥

२१. हे अग्नि, तुम प्राचीनवत् नवीन दीप्ति-द्वारा इस विस्तीर्ण अन्तरिक्ष को विस्तारित करते हो।

अथद्वाविंशी—

प्रवःसखायोअग्नयेस्तोमंयज्ञंचधृष्णुया । अर्चगायचवेधसे ॥ २२ ॥

प्र । वः । सखायः । अग्नये । स्तोमम् । यज्ञम् । च । धृष्णुऽया ।
अर्च । गाय । च । वेधसे ॥ २२ ॥

हेसखायः समानख्यानाः ऋत्विजः वोयूयं धृष्णुया शत्रूणांधर्षकाय वेधसे विधात्रे अग्नये स्तोमं स्तोत्रं गाय गायत तथा यज्ञं यजनसाधनं हविश्च प्रार्च प्रयच्छ ॥ २२ ॥

२२. हे मित्रभूत ऋत्विग्गण, तुम लोग शत्रुहन्ता और विधातास्वरूप अग्नि का स्तोत्र गान करो एवम् यज्ञसाधन हव्य प्रदान करो।

सहियोमानुषायुगासीदद्धोताकविक्रतुः ।
दूतश्चहव्यवाहनः ॥ २३ ॥

सः । हि । यः । मानुषा । युगा । सीदत् । होता । कविऽक्रतुः ।
दूतः । च । हव्यऽवाहनः ॥ २३ ॥

सहि सखल्वग्निः सीदत् सीदतु अस्मदीययज्ञे बर्हिष्युपविशतु योग्निःहोता देवानामाह्वाता कविक्रतुः क्रान्तप्रज्ञः मानुषायुगा मानुषाणियुगानिमनुष्यसंबन्धिनोयज्ञार्हाःकालविशेषान् येषुयागाअनुष्ठीयन्ते अस्मन्तसंयोगेद्वितीया एतावन्तंकालं देवानांदूतः सहव्यवाहनोहविषांवोढाचभवति ॥ २३ ॥

२३. वह अग्नि हमारे यज्ञ में कुशों के ऊपर उपवेशन करें, जो अग्नि देवों के आह्वाता, अतिशय बुद्धिमान्, मनुष्य-सम्बन्धी यज्ञकाल में देवों के दूत और हव्य के वाहक हैं।

तारा॒जाना॒शुचि॑व्रताादि॒त्यान्मारु॑तंग॒णम् ।
वसो॒यक्षी॒हरोद॑सी ॥ २४ ॥

ता । राजाना । शुचिऽव्रता । आदित्यान् । मारुतम् । गणम् ।
वसो इति । यक्षि । इह । रोदसी इति ॥ २४ ॥

ता तौ प्रसिद्धौ राजाना राजमानौ शुचिव्रता शुचिकर्माणौ मित्रावरुणौ आदित्यानदितेःपुत्रान् धात्रादीन् मारुतंगणं मरुत्संबंधं रोदसी द्यावापृथिव्यौच एतान्देवान् हेवसो वासकाग्ने इहास्मिन्यज्ञे यक्षि यज ॥ २४ ॥

२४. हे गृहप्रदाता अग्नि, तुम इस यज्ञ में प्रसिद्ध, राजमान, सुन्दर कर्म करनेवाले मित्रावरुण, अदितिपुत्र, मरुद्गण और द्यावा-पृथिवी का यजन करो।

अथपञ्चविंशी—

वस्वीतेअग्नेसंदृष्टिरिषयतेमर्त्याय । ऊर्जोनपादमृतस्य ॥२५॥२५॥

वस्वी । ते । अग्ने । सम्ऽदृष्टिः । इषुऽयते । मर्त्याय । ऊर्जः ।
नपात् । अमृतस्य ॥ २५ ॥ २५ ॥

हे ऊर्जोनपात् बलस्यपुत्राग्ने अमृतस्य मरणरहितस्य ते तव संदृष्टिः दीप्तिः वस्वी वासयित्री प्रशस्तेत्यर्थः सा मर्त्याय मनुष्याय यजमानाय इषयते इषमन्नमिच्छति ददातीत्यर्थः ॥२५॥

२५. हे बलपुत्र अग्नि, तुम मरणरहित हो। तुम्हारी प्रशस्त दीप्ति मनुष्य यजमानों को अन्न प्रदान करती है।

॥ इतिचतुर्थस्यपञ्चमेपञ्चविंशोवर्गः ॥ २५ ॥

क्रत्वादाअस्तुश्रेष्ठोद्यत्वावन्वन्त्सुरेक्णाः । मर्तआनाशसुवृक्तिम् ॥२६॥

क्रत्वा । दाः । अस्तु । श्रेष्ठः । अद्य । त्वा । वन्वन् । सुऽरेक्णाः ।
मर्तः । आनाश । सुऽवृक्तिम् ॥ २६ ॥

हे अग्ने अद्येदानीं क्रत्वा कर्मणा परिचरणात्मना त्वा त्वां वन्वन् संभजन् दाः हविषि दातायजमानः श्रेष्ठोतिशयेनप्रशस्योस्तु सुरेक्णाः शोभनधनश्चास्तु तथा समर्तोमनुष्यः सुवृ-क्तिं त्वद्विषयां सुष्टुतिंच आनाश व्याप्नोतु च सर्वदास्तोताभवत्वित्यर्थः ॥ २६ ॥

२६. हे अग्नि, आज हवि देनेवाले यजमान परिचरण कर्म-द्वारा तुम्हारा संभजन करके अतिशय प्रशंसनीय और शोभन धनवाले हों। वह मनुष्य तुम्हारी स्तुति का सर्वदा स्तोता हो।

तेतेअग्नेत्वोताइषयन्तोविश्वमायुः ।
तरन्तोअर्योअरातीर्वन्वन्तोअर्योअरातीः ॥ २७ ॥

ते । ते । अग्ने । त्वाऽऊताः । इषयन्तः । विश्वम् । आयुः । तरन्तः ।
अर्यः । अरातीः । वन्वन्तः । अर्यः । अरातीः ॥ २७ ॥

हे अग्ने ते त्वदीयाः ये त्वास्तुवन्ति ते स्तोतारः त्वोतास्त्वयारक्षिताः अतएव इषयन्तः इषमात्मनइच्छन्तःसन्तः विश्वं सर्वं आयुरन्नं लभन्तइतिशेषः आयुरेववाश्रव-णलक्षणमिषयन्तः इच्छन्तः प्राप्नुवन्तीतिशेषः तथाअर्यः अरातीरभिगन्त्रीःअरातीः कांचि-च्छत्रुसेनाः तरन्तः अतिक्रामन्तः अर्योभिगन्त्रीः अरातीः काश्चनशत्रुसेनाः वन्वन्तोहिंसन्तश्च भवन्तीतिशेषः ॥ २७ ॥

२७. हे अग्नि, तुम्हारे स्तोता लोग तुम्हारे द्वारा रक्षित होते हैं, वे सब अभिलाषी होकर सम्पूर्ण आयु और अन्न प्राप्त करते हैं। वे आक्रमण-कारी शत्रुओं को पराजित और विनष्ट करते हैं।

अथाष्टाविंशी—

अग्निस्तिग्मेनशोचिषायासद्विश्वन्य१त्रिणम् ।
अग्निर्नोवनतेरयिम् ॥ २८ ॥

अग्निः । तिग्मेन । शोचिषा । यासत् । विश्वम् । नि । अत्रिणम् ।
अग्निः । नः । वनते । रयिम् ॥ २८ ॥

अयमग्निः तिग्मेन तीक्ष्णेन शोचिषा तेजसा विश्वं सर्वं अत्रिणमत्तारं राक्षसादिकं नियासन्निहन्तु अपिच नोस्मभ्यमग्निः रयिं धनं वनते ददातु ॥ २८ ॥

२८. अग्नि अपने तीक्ष्ण तेज के द्वारा सब वस्तुओं के भोजनकर्त्ता, राक्षसों के संहारकर्त्ता और हम लोगों के धन-प्रदाता हैं।

सुवीरंरयिमाभरजातवेदोविचर्षणे । जहिरक्षांसिसुक्रतो ॥ २९ ॥

सुऽवीरम् । रयिम् । आ । भर । जातऽवेदः । विऽचर्षणे । जहि ।
रक्षांसि । सुक्रतो इति सुऽक्रतो ॥ २९ ॥

हेजातवेदः जातप्रज्ञान जातधनवा विचर्षणे विशेषेणद्रष्टरग्ने सुवीरं शोभनैर्वीरैः पुत्रपौत्रादिभिरुपेतं रयिं धनं आभर आहर तथा हेसुक्रतो सुकर्मन्नग्ने रक्षांसिच जहि विनाशय ॥ २९ ॥

२९. हे जातवेदा अग्नि, तुम शोभन पुत्र-पौत्रादि से युक्त धन आहरण करो। हे शोभन कर्म करनेवाले तुम राक्षसों का विनाश करो।

अथत्रिंशी—

त्वंनःपाह्यंहसोजातवेदोअघायतः । रक्षाणोब्रह्मणस्कवे ॥ ३० ॥ २६ ॥

त्वम् । नः । पाहि । अंहसः । जातऽवेदः । अघऽयतः । रक्ष ।
नः । ब्रह्मणः । कवे ॥ ३० ॥ २६ ॥

हेजातवेदस्त्वंनोस्मान् अंहसः पापात् पाहि रक्ष तथा हेब्रह्मणस्कवे स्तुतिरूपस्यमंत्रस्यकवे कारयितः शब्दयितरग्ने अग्निर्हिशब्दमुत्पादयति तथाच स्मर्यते—मनःकायाग्निमाहन्ति- समेरयतिमारुतं । मारुतस्तूरसिचरन्मन्द्रंजनयतिस्वरमिति । यद्वाग्ने अघायतः अघमनर्थं अस्माकमिच्छतः शत्रोश्च नोस्मान्रक्ष ॥ ३० ॥

३०. हे जातवेदा, तुम पाप से हम लोगों की रक्षा करो। हे स्तुति-रूपमन्त्रों के कर्त्ता अग्नि, तुम विद्वेषकारियों से हमारी रक्षा करो।

॥ इतिचतुर्थस्यपञ्चमेषड्विंशोवर्गः ॥ २६ ॥

अथैकत्रिंशी—

योनोअग्नेदुरेवआमर्तोवधायदाशति । तस्मान्नःपाह्यंहसः ॥ ३१ ॥

यः । नः । अग्ने । दुःऽएवः । आ । मर्तः । वधाय । दाशति ।
तस्मात् । नः । पाहि । अंहसः ॥ ३१ ॥

हेऽग्ने दुरेवो दुष्टाभिप्रायो यो मर्तो मनुष्यः वधाय स्वस्यायुधाय नोऽस्मान् आदाशति अभिप्रयच्छति आयुधेनास्मान् हन्तीत्यर्थः तस्मान्मनुष्यात् अंहसः पापाच्च नोऽस्मान् पाहि रक्ष ॥ ३१ ॥

३१. हे अग्नि, जो मनुष्य दुष्ट अभिप्राय से हम लोगों को मारने के लिए आयुध प्रदर्शित करता है अर्थात् आयुध-द्वारा हमारी हिंसा करता है, उस मनुष्य से और पाप से तुम हमारी रक्षा करो।

त्वंतंदेवजिह्वयापरिबाधस्वदुष्कृतम् । मर्तोयोनोजिघांसति ॥ ३२ ॥

त्वम् । तम् । देव । जिह्वया । परि । बाधस्व । दुःऽकृतम् ।
मर्तः । यः । नः । जिघांसति ॥ ३२ ॥

हे देव द्योतमानाग्ने त्वं तं वक्ष्यमाणं दुष्कृतं दुष्कर्मकारिणं मनुष्यं जिह्वया ज्वालया परिबाधस्व सर्वतो जहि यो मर्तो मनुष्यः नोऽस्मान् जिघांसति हन्तुमिच्छति ॥ ३२ ॥

३२. हे द्युतिमान् अग्नि, जो मनुष्य हम लोगों को मारने की इच्छा करता है, उस दुष्कर्मकारी मनुष्य को तुम ज्वाला-द्वारा परिबाधित करो।

भरद्वाजायसप्रथःशर्मयच्छसहन्त्य । अग्नेवरेण्यंवसु ॥ ३३ ॥

भरत्ऽवाजाय । सऽप्रथः । शर्म । यच्छ । सहन्त्य ।
अग्ने । वरेण्यम् । वसु ॥ ३३ ॥

हे सहन्त्य शत्रूणामभिभवितरग्ने भरद्वाजाय मह्यं सप्रथः सर्वतः पृथु विस्तीर्णं शर्म सुखं गृहं वा यच्छ देहि तथा वरेण्यं वरणीयं वसु धनं च देहि ॥ ३३ ॥

३३. हे शत्रुओं को अभिभूत करनेवाले अग्नि, तुम हमें अर्थात् भरद्वाज ऋषि को विस्तीर्ण (विपुल) सुख अथवा गृह प्रदान करो और वरणीय धन भी दो।

पौर्णमास्यामाग्नेयाज्यभागस्यानुवाक्या अग्निर्वृत्राणीत्येषा सूत्रितं च—अग्निर्वृत्राणि जंघनदिति पूर्वस्याज्यभागस्यानुवाक्येति । इष्टिप्रथमोत्तमेषु यत्र वृधन्वन्तौ पुष्टिमन्तावित्यादिविशेषविधिर्न दृश्यते तत्र सर्वत्र एषैव प्रथमाज्यभागानुवाक्या उपसद्याग्नेयस्यैषानुवाक्या सायंकालीनस्य तु एषैव याज्या सूत्रितं च—अग्निर्वृत्राणि जंघनत् [illegible] इति विपर्यासो याज्यानुवाक्यानामिति ।

सैषा चतुस्त्रिंशी—

अग्निर्वृत्राणि जङ्घनद्द्रविणस्युर्विपन्यया । समिद्धः शुक्र आहुतः ॥ ३४ ॥

अग्निः । वृत्राणि । जङ्घनत् । द्रविणस्युः । विपन्यया ।
सम्ऽइद्धः । शुक्रः । आऽहुतः ॥ ३४ ॥

विपन्यया स्तुत्या स्तूयमानः द्रविणस्युर्द्रविणं धनं स्तोतृणामिच्छन् यद्वा हविर्लक्षणं धनमात्मन इच्छन् अग्निर्वृत्राण्यावरकाणि रक्षांसि तमांसि वा जङ्घनत् भृशं हन्तु कीदृशोऽग्निः समिद्धः सम्यग्दीप्तः अत एव शुक्रः शुक्लवर्णः आहुतः हविर्भिरभिहुतः ॥ ३४ ॥

३४. भली भाँति से दीप्त; अतएव शुक्लवर्ण और हवि-द्वारा आहूत अग्नि स्तुति से स्तूयमान होकर हवि की इच्छा करते हैं। अग्नि शत्रुओं का अथवा अन्धकार का विनाश करें।

गर्भे मातुः पितुष्पिता विदिद्युतानो अक्षरे ।
सीदन्नृतस्य योनिमा ॥ ३५ ॥ २७ ॥

गर्भे । मातुः । पितुः । पिता । विऽदिद्युतानः । अक्षरे । सीदन् ।
ऋतस्य । योनिम् । आ ॥ ३५ ॥ २७ ॥

अत्र मातृपितृशब्दाभ्यां द्यावापृथिव्यावभिधीयेते द्यौः पिता पृथिवी मातेति श्रुतेः मातुर्भूम्याः गर्भे गर्भस्थाने मध्ये अक्षरे क्षरणरहिते वेद्याख्ये स्थाने विदिद्युतानः विशेषेण दीप्यमानः पितुः पिता द्युलोकस्य पालयिता हविषां प्रदानेन एवंभूतोऽग्निः ऋतस्य यज्ञस्य योनिं उत्तरवेद्याख्यं धिष्ण्यं सा ह्यग्नेर्द्वितीया आसीदत् उत्तरवेद्यामुपविशन् अग्निर्वृत्राणि जङ्घनदित्यन्वयः ॥ ३५ ॥

३५. माता पृथिवी की गर्भस्थानीय और क्षरणरहित वेदी पर अग्नि विद्युतिमान् होते हैं और हवि-द्वारा द्युलोक के पालक अग्नि यज्ञ की उत्तर वेदी पर उपविष्ट होकर शत्रुओं का विनाश करते हैं।

॥ इति चतुर्थस्य पञ्चमे सप्तविंशो वर्गः ॥ २७ ॥

अथ षट्त्रिंशी—

ब्रह्म प्रजावदा भर जातवेदो विचर्षणे । अग्ने यद्दीदयद्दिवि ॥ ३६ ॥

ब्रह्म । प्रजाऽवत् । आ । भर । जातऽवेदः । विऽचर्षणे ।
अग्ने । यत् । दीदयत् । दिवि ॥ ३६ ॥

---

१ तै० ब्रा० ३. ५. ५.

हे जातवेदः जातानां वेदितः विचर्षणे विशेषेण द्रष्टरग्ने यथा यत् पुत्रपौत्रसहितं महदन्नमाभर आहर. यदन्नं दिवि द्युलोके दीदयत् दीप्यते देवेषु मध्ये प्रशस्ततमं राजते तदाहरेत्यर्थः॥ ३६ ॥

३६. हे सर्वदर्शी जातवेदा, तुम पुत्र-पौत्रों के साथ उस अन्न का आनयन करो, जो अन्न द्युलोक में देवों के मध्य में प्रशस्त अन्न होकर शोभमान हो।

उपत्वारण्वसंदृशंप्रयस्वन्तःसहस्कृत । अग्नेससृज्महेगिरः ॥ ३७ ॥

उप । त्वा । रण्वऽसंदृशम् । प्रयस्वन्तः । सहःऽकृत ।
अग्ने । ससृज्महे । गिरः ॥ ३७ ॥

हे सहस्कृत सहसा बलेनोत्पाद्यमानाग्ने प्रयस्वन्तः हविर्लक्षणान्नवन्तो वयं रण्वसन्दृशं रमणीयसंदर्शनं स्तोतव्यसंदर्शनं वा त्वां उप प्रति गिरः स्तुतीः ससृज्महे विसृजामः उच्चारयाम इत्यर्थः ॥ ३७ ॥

३७. हे बल-द्वारा उत्पाद्यमान अग्नि, तुम्हारा दर्शन अत्यन्त रमणीय है। हवीरूप अन्न लेकर हम लोग तुम्हारे समीप स्तोत्रों का उच्चारण करते हैं।

अथाष्टत्रिंशी—

उपच्छायामिवघृणेरगन्मशर्मतेवयम् । अग्नेहिरण्यसन्दृशः ॥ ३८ ॥

उप । छायाम्ऽइव । घृणेः । अगन्म । शर्म । ते । वयम् ।
अग्ने । हिरण्यऽसंदृशः ॥ ३८ ॥

हे अग्ने हिरण्यसंदृशः हितरमणीयतेजसः हिरण्यवद्रोचमानतेजसो वा घृणेर्दीप्तस्य ते त-
व शर्म शरणं आश्रयणं अगन्म उपगच्छाम वयं दृष्टान्तः छायामिव यथा घर्मार्ताः संतप्ताः छायामुपगच्छन्ति तद्वत् ॥ ३८ ॥

३८. हे अग्नि, तुम्हारा तेज सुवर्ण की तरह रोचमान है और तुम दीप्तिसम्पन्न हो। हम लोग तुम्हारी शरण में उसी तरह प्राप्त होते हैं, जैसे कि घर्मार्त पुरुष छाया का आश्रय ग्रहण करता है।

उपस्त्विति प्रातःकालस्याग्नेयस्य पशुपुरोडाशस्य याज्या सायंकालीनस्य तस्यैवानुवाक्या सूत्रितं च—अग्निर्वृत्राणि जंघनद्य उग्र इव शर्यहेति ।

सैषैकोनचत्वारिंशी—

य उग्र इव शर्यहा तिग्मशृङ्गो न वंसगः । अग्ने पुरो रुरोजिथ ॥ ३९ ॥

यः । उग्रःऽइव । शर्यऽहा । तिग्मऽशृङ्गः । न । वंसगः ।
अग्ने । पुरः । रुरोजिथ ॥ ३९ ॥

योऽग्निः उग्रइव उदीर्णबलोधन्वीव शर्यहा शर्यैर्बाणैः शत्रूणांहन्ता तिग्मशृंगोनवंसगः ती-क्ष्णशृंगोवननीयगतिर्वृषभइव हेअग्ने त्वं पुरः आसुरीस्तिस्रःपुरीः रुरोजिथ प्रभग्नवानसि रु-द्रोवाएषयदग्निरितिश्रुतेः। रुद्रकृतमपित्रिपुरदहनं अग्निकृतमेवेत्यग्निःस्तूयते यद्वा त्रिपुरदहनसाध-नभूतेबाणे अग्नेरनीकत्वेनावस्थानात् अग्निःपुराणिप्रभग्नवानित्युच्यते देवासुराःवाएषुलोकेषुसम-यतंतेत्यादिकंब्राह्मणमनुसन्धेयं ॥ ३९ ॥

३९. अग्नि प्रचण्ड बलशाली धानुष्क की तरह बाणों-द्वारा शत्रुओं के हन्ता हैं और तीक्ष्ण शृङ्ग वृषभ की तरह हैं। हे अग्नि तुमने त्रिपुरासुर के तीनों पुरों को भग्न किया है।

अग्निमन्थनेजायमानेऽग्नौआयंहस्तइत्येषानुवाक्या सूत्रितंच—आयंहस्तेनखादिनमित्यर्ध-र्चआरभेदिति।

अथचत्वारिंशी—

आयंहस्तेनखादिनंशिशुंजातंनबिभ्रति।विशामग्निंस्वध्वरम्॥४०॥२८॥

आ। यम्। हस्ते। न। खादिनम्। शिशुम्। जातम्। न।
बिभ्रति। विशाम्। अग्निम्। सुऽअध्वरम्॥ ४० ॥ २८ ॥

मन्थनोत्पन्नंयमग्निं शिशुंजातंन जातंपुत्रमिव हस्तेआ बिभ्रति हस्तेऽभिमुखंधारय-न्त्यध्वर्यवः पूर्वोनशब्दःपुरस्तादुपचारोप्युपमार्थीयः खादिनंन भक्षकंव्याघ्रादिमिव यथा दैवि-मतःपुरुषाअवहिताः तथाभूताइत्यर्थः यद्वा नेतिसंप्रत्यर्थे संप्रतीदानीं खादिनं हविषोभक्ष-कं यमग्निंहस्तेधारयन्ति विशां जनानां स्वध्वरं शोभनयागस्यनिष्पादकं तमग्निं हेऋत्विजः परिचरतेतिशेषः ॥ ४० ॥

४०. अध्वर्यु लोग अरणिमन्थन से उत्पन्न जिस सद्योजात अग्नि को पुत्र की तरह हाथ में यानी अभिमुख धारण करते हैं, उस हव्य-भक्षक और मनुष्यों के शोभन यज्ञ के निष्पादक अग्नि का हे ऋत्विग्गण तुम लोग परिचरण करो। ॥ इतिपञ्चमस्यपञ्चमेऽष्टाविंशोवर्गः ॥ २८ ॥

अग्निमन्थनेजातस्याग्नेआहवनीयेप्रहरणसमयेप्रदेवंदेववीतयइतितृचोनुवक्तव्यः सूत्रितं-च—प्रदेवंदेववीतयइतितृचमभिनाग्निःसमिध्यतइति।

तत्रप्रथमासूक्तेएकचत्वारिंशी—

प्रदेवंदेववीतयेभरतावसुवित्तमम्। आस्वेयोनौनिषीदतु॥ ४१ ॥

प्र। देवम्। देवऽवीतये। भरत। वसुवित्ऽतमम्। आ।
स्वे। योनौ। नि। सीदतु॥ ४१ ॥

१ तै० सं० ५. १. ३. । २ ऐ० ब्रा० १. २३. ।

हेअध्वर्यवः देवं द्योतमानं वसुवित्तमं वसूनां धनानां वेदयितारं लंभयितारंवाग्निं भरत प्रहरत आहवनीयेऽग्नौ प्रक्षिपत किमर्थं देववीतये देवानांभक्षणार्थं तथाचब्राह्मणं—प्रदेवंदेववीतयेभरतावसुवित्तममितिप्रह्रियमाणायाभिरूपायद्यज्ञेभिरूपंतत्समृद्धमास्वेयोनौनिषीदत्वित्येष-इवाअस्यस्वोयोनिर्यदग्निरग्नेरिति । सचाग्निः स्वेयोनौ कारणे स्थाने आहवनीयेआनिषीदतु अभिनिषण्णोभवतु ब्राह्मणंचभवति—एषवाअस्यस्वोयोनिर्यदग्निरग्नेरिति ॥ ४१ ॥

४१. हे अध्वर्युगण, तुम लोग देवों के भक्षणार्थ आहवनीय अग्नि में प्रक्षेप करो। अग्नि द्युतिमान् और धनों के ज्ञाता हैं। अग्नि अपने आहवनीय स्थान में उपवेशन करें।

आजातंजातवेदसिप्रियंशिशीतातिथिम् । स्योनआगृहपतिम् ॥ ४२ ॥

आ । जातम् । जातऽवेदसि । प्रियम् । शिशीत । अतिथिम् ।
स्योने । आ । गृहऽपतिम् ॥ ४२ ॥

हेअध्वर्यवः जातं प्रादुर्भूतमतिथिं कुलोपगमेवा अतिथिमिवप्रियं अतएव गृहपतिं गृहाणांस्वामिनमग्निं जातवेदसि जातप्रज्ञे स्योने सुखकरे आहवनीयेऽग्नौ आशिशीत अभ्यर्णीकुरुत-यंस्यशीङ्रूपतद्रूपं शाययत स्थापयत यद्वा शैशृङ्गवादित्यस्यछान्दसंरूपं गमयत प्रापयतेत्यर्थः शोतनूकरणेइत्यस्यवारूपं स्यात् तीक्ष्णीकुरुतसंस्कुरुत प्रहरतेतियावत् द्वितीयआकारःपूरकः आवह्वरोजातवेदाइतरइत्यादिकंब्राह्मणमत्रानुसन्धेयम् ॥ ४२ ॥

४२. हे अध्वर्युओ, प्रादुर्भूत, अतिथि की तरह प्रिय और गृहस्वामी अग्नि को ज्ञानप्रदायक और सुखकर आहवनीय अग्नि में संस्थापित करो।

अग्नेयुक्ष्वाहियेतवाश्वासोदेवसाधवः । अरंवहन्तिमन्यवे ॥ ४३ ॥

अग्ने । युक्ष्व । हि । ये । तव । अश्वासः । देव । साधवः ।
अरम् । वहन्ति । मन्यवे ॥ ४३ ॥

हेदेव द्योतमानाग्ने तानश्वान् युक्ष्व आत्मीयेरथेयोजय ये तव त्वदीयाः साधवः साधकाः सुशीलावा अश्वासोऽश्वाः अरं अलंपर्याप्तं वहन्ति किमर्थं मन्यवे मन्यतेयज्ञमनेनेतिमानमेवमन्युर्यागस्तदर्थं तानश्वान्रथेयुक्ष्वेत्यर्थः हिपूरणः ॥ ४३ ॥

४३. हे द्युतिमान् अग्नि, तुम उन समस्त सुशील अश्वों को अपने रथ में युक्त करो, जो तुम्हें यज्ञ के प्रति पर्याप्त रूप से वहन करते हैं।

१ ऐ० ब्रा० १, १६. । २ ऐ० ब्रा० १. १६. । ३ ऐ० ब्रा० १. १६. ।

अथचतुश्चत्वारिंशी—

अच्छानोयाह्यावहाभिप्रयांसिवीतये। आदेवान्त्सोमपीतये ॥ ४४॥

अच्छ। नः। याहि। आ। वह। अभि। प्रयांसि।
वीतये। आ। देवान्। सोमऽपीतये ॥ ४४ ॥

हेऽग्ने नोस्मान् अच्छाभिमुख्येनायाहि आगच्छ तथा प्रयांसि हविर्लक्षणान्यन्नान्यभि-लक्ष्य देवानावह किमर्थं वीतये तेषांहविरास्वादनार्थं तथा सोमपीतये सोमपानार्थंच चान्दे-वानावह ॥ ४४ ॥

४४. हे अग्नि, तुम हमारे अभिमुख आगमन करो। हव्य-भोजन और सोमपान करने के लिए तुम देवों का आनयन करो।

उदग्नेभारतद्युमदजस्रेणदविद्युतत्। शोचाविभाह्यजर ॥ ४५॥२१॥

उत्। अग्ने। भारत। द्युऽमत्। अजस्रेण। दविद्युतत्।
शोच। वि। भाहि। अजर ॥ ४५ ॥ २१ ॥

हेभारत हविषोभर्तरग्ने उच्छोच उद्दीप्यस्व उदेवविभूणोति हेअजर जरारहिताग्ने दविद्युतत् भृशंद्योतमानस्त्वं द्युमत् द्युमतादीप्तिमता सुपांसुलुगितितृतीयायालुक् अजस्रेणा-विच्छेदेनतेजसा विभाहि विशेषेणप्रकाशयस्व यद्वा आविर्भावपर्यायोयंधः त्वं प्रथममुद्दीप्यस्व पश्चाद्दीप्तेनतेजसा सर्वंजगत्प्रकाशयेतियोजनीयम् ॥ ४५ ॥

४५. हे हव्यवाहक अग्नि, तुम अत्यन्त ऊर्ध्वतेज होकर दीप्यमान होओ। हे जरारहित अग्नि, तुम अजस्र द्युतिमान् तेज से प्रकाशित होओ। तुम पहले उद्दीप्त होओ और पश्चात् अपने तेज से सम्पूर्ण जगत् को प्रकाशित करो।

॥ इतिचतुर्थस्यपञ्चमेएकोनविंशोवर्गः ॥२९ ॥

अथषट्चत्वारिंशी—

वीतीयोदेवंमर्तोदुवस्येदग्निमीळीताध्वरेहविष्मान्।
होतारंसत्ययजंरोदस्योरुत्तानहस्तोनमसाविवासेत् ॥ ४६ ॥

वीती। यः। देवम्। मर्तः। दुवस्येत्। अग्निम्। ईळीत। अध्वरे।
हविष्मान्। होतारम्। सत्यऽयजम्। रोदस्योः। उत्तानऽहस्तः।
नमसा। आ। विवासेत् ॥ ४६ ॥

योमर्त्योमनुष्योहविष्मान् हविर्भिर्युक्तोयजमानोवीती वीत्याकान्त्येन हविर्लक्षणेनान्नेन यंकंचनदेवं दुवस्येत परिचरेत्तस्मिन्नध्वरे यज्ञे अग्निमीळीत स्तुवीत सर्वेषुयागेष्वग्निःपूज्य इत्यर्थः कीदृशमग्निं रोदस्योर्द्यावापृथिव्योर्लोकद्वये वर्तमानानांहोतारमाह्वातारं सत्ययज्यं सत्येन अवितथेनहविषा यष्टारं किंचार्ययजमानः ईदृशमग्निं उत्तानहस्तः कृताञ्जलिपुटःसन् नमसा नमस्कारेण हविषावा आविवासेत् परिचरेत् ॥ ४६ ॥

४६. हवि से युक्त जो यजमान हविर्लक्षण अन्न-द्वारा जिस किसी देवता की परिचर्या करता है, उस यज्ञ में भी अग्नि स्तुत होते हैं अर्थात् अग्नि की पूजा सब यज्ञों में होती है। अग्नि द्यावा-पृथिवी में वर्तमान देवों के आह्वानकर्त्ता और सत्य रूप हवि-द्वारा यष्टव्य हैं। यजमान लोग बद्धाञ्जलि होकर नमस्कार-पूर्वक ऐसे अग्नि की परिचर्या करें।

आतेअग्नऋचाहविर्हृदातष्टंभरामसि ।
तेतेभवन्तूक्षणऋषभासोवशाउत ॥ ४७ ॥

आ । ते । अग्ने । ऋचा । हविः । हृदा । तष्टम् । भरामसि ।
ते । ते । भवन्तु । उक्षणः । ऋषभासः । वशाः । उत ॥ ४७ ॥

अनयाध्यवसानमपास्यवत्स्याश्वलायनोमन्यते हेऽग्ने तेतुभ्यंहृदा हृदयेन तष्टं संस्कृतं ऋचा ऋग्रूपेणवर्तमानं हविः ऋचमेवहविःकृत्वा आभरामसि आहरामः तेइतिच्छन्देन मत्स्यऋग्रूपंहविःपराभरामयते प्रतिनिर्दिश्यमानापेक्षयापुंस्त्वमयुक्ते ऋग्रूपंहविः ते तुभ्यं उक्षणः उक्षाणः सेचनसमर्थाः ऋषभासः ऋषभाः उतापिच वशाश्चभवन्तु ऋषभवशारूपेणपरिणमंताम् स्वभक्षणाय समर्थाविशेषः ॥ ४७ ॥

४७. हे अग्नि, हम तुम्हें संस्कृत ऋक्रूप हव्य प्रदान करते हैं। अर्थात् ऋचा को ही हव्य बनाकर प्रदान करते हैं। ऋक्स्वरूप वह हवि तुम्हारे भक्षण के लिए सेचनसमर्थ वृषभ और सौम्य में परिणत हो।

अथाष्टाचत्वारिंशी—

अग्निंदेवासोअग्रियमिन्धतेवृत्रहन्तमम् ।
येनावसून्याभृतातृळ्हारक्षांसिवाजिना ॥ ४८ ॥ ३० ॥

अग्निम् । देवासः । अग्रियम् । इन्धते । वृत्रहन्ऽतमम् । येन ।
वसूनि । आऽभृता । तृळ्हा । रक्षांसि । वाजिना ॥ ४८ ॥ ३० ॥

अग्रियं मुख्यं वृत्रहन्तमं अतिशयेनवृत्रस्यहन्तारं इममग्निं देवासोदेवाः इन्धते दीपयन्ति येनाग्निना वसूनि असुरैरपहृतानिधनानि हविर्लक्षणान्यन्नानिवा आभृतान्याहृतानि तृळ्हा रक्षांसि का-

यजमानार्थं आहृतानि येन च वाजिना बलवतामिना रक्षांसि यज्ञविरोधीनि हता हतानि हिंसितानि तमग्निमिन्धत इत्यन्वयः ॥ ४८ ॥

४८. जिस बलवान् अग्नि ने यज्ञविरोधक राक्षसों का संहार किया है, जिस अग्नि ने असुरों के समीप से धन आहरण किया है, उस वृत्रहन्ता प्रधान अग्नि को देवगण उद्दीप्त करते हैं।

॥ इति चतुर्थस्य पञ्चमे त्रिंशो वर्गः ॥ ३० ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।
पुमर्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये चतुर्थाष्टके पञ्चमोऽध्यायः समाप्तः ॥५॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत्। निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम्॥ १ ॥

चतुर्थाष्टके षष्ठोऽध्याय आरभ्यते षष्ठे मण्डले द्वितीयेऽनुवाके प्रथमं सूक्तम् अस्यानुवाकस्याद्यं पिबा सोममभि इति पञ्चदशर्चं द्वितीयं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रमन्त्या द्विपदा त्रिष्टुप्। तथा चानुक्रान्तं—पिब पंचोनैन्द्रं त्रैष्टुभं द्विपदान्त्यमिति। अभिजिति मरुत्वतीयशस्त्र एतन्निविद्धानं सूत्रितं च—पिबा सोममुग्रदृशी-त्विषं दिवि इति। समूळ्हे दशरात्रे षष्ठेऽहनि मरुत्वतीयशस्त्र एतत्सूक्तं सूत्रितं च—पिबा सोममभि यमुग्र स्वं द्यावापृथिवी इति। सूर्यस्तुताख्य एकाहे मरुत्वतीय एतत्सूक्तं निविद्धानं सूत्र्यते हि—सूर्यस्तुता-ऽन्नाद्यकामः पिबा सोममभीति। महाव्रतेऽपि मरुत्वतीय एतत्सूक्तं तथैव पंचमारण्यके सूत्रितं च—पि-बा सोममभि यमुग्र तर्दः कया शुभा सवयसः सनीळा इति। माध्यंदिनसवने आग्नीध्रस्य होत्रका-णां ब्राह्मणाच्छंसिनोऽहरहःशस्यस्तस्याः सूत्रितं च—पिबा सोममभि यमुग्र तर्द इति। विशोविशीयो-गतापञ्चायुरिति।

तत्र प्रथमा—

ओम् पिबा सोममभि यमुग्र तर्द ऊर्वं गव्यं महि गृणान इन्द्र।
वि यो धृष्णो वधिषो वज्रहस्त विश्वा वृत्रममित्रिया शवोभिः॥ १ ॥

पिब। सोमम्। अभि। यम्। उग्र। तर्दः। ऊर्वम्। गव्यम्।
महि। गृणानः। इन्द्र। वि। यः। धृष्णो इति। वधिषः।
वज्रऽहस्त। विश्वा। वृत्रम्। अमित्रिया। शवःऽभिः॥ १ ॥

हे उग्र उद्गूर्णबलेन्द्र गृणानः अंगिरोभिः स्तूयमानस्त्वं यं सोममभिलक्ष्य पातुमित्यर्थः महि महद् गव्यं गोसंबन्धि ऊर्वं पणिभिरावृतं समूहं तर्दः प्रकाशितवानसि विहिंसितवानसि वा त-मपकाशनार्थं तं सोमं पिब पानं कुरु हे धृष्णो शत्रूणां धर्षक वज्रहस्त वज्रपाणे हे इन्द्र यस्त्वं शवो-भिर्बलैः सहितः सन् विश्वा विश्वं वृत्रं आवरकं अमित्रिया अमित्रियाणि अमित्रसम्बन्धीनि-त्येकवचनस्यैषादेशः वि वधिषः अवधीः स त्वं सोमं पिबेति संबन्धः॥ १ ॥

१. हे युद्धायुध या प्रचण्ड बलशाली इन्द्र, अङ्गिराओं-द्वारा स्तूयमान होकर तुमने सोमपान करने के लिए पणियों-द्वारा अपहृत गौओं को प्रकाशित किया था। तुम सोमपान करो। हे शत्रुओं के विनाशक वज्रधर इन्द्र, बल से युक्त होकर तुमने सम्पूर्ण शत्रुओं का विनाश किया है।

अथद्वितीया—

सईंपाहियऋजीषीतरुत्रोयःशिप्रवान्वृषभोयोमतीनाम् ।
योगोत्रभिद्वज्रभृद्योहरिष्ठाःसइन्द्रचित्राँअभितृन्धिवाजान् ॥२॥

सः । ईम् । पाहि । यः । ऋजीषी । तरुत्रः । यः । शिप्रऽवान् ।
वृषभः । यः । मतीनाम् । यः । गोत्रऽभित् । वज्रऽभृत् । यः ।
हरिऽस्थाः । सः । इन्द्र । चित्रान् । अभि । तृन्धि । वाजान् ॥ २ ॥

हेइन्द्र ऋजीषी ऋजीषशब्देनगतरसःसोमोऽभिधीयते तद्वान् यस्त्वं तरुत्रः शत्रूणांतारकोऽसि यस्त्वं शिप्रवान् शोभनहनुरसि यस्त्वं मतीनां स्तोतॄणां मन्यतेःस्तुतिकर्मणःकर्तरिक्तिन् वृषभः कामानांवर्षितासि सत्वं ईं एनं सोमं पाहि पिब हेइन्द्र यस्त्वं वज्रभृत् वज्रधरोयस्त्वंगोत्रभिद्गोत्राणांपर्वतानांमेघानांवाभेत्तासि यस्त्वं हरिष्ठाः हर्योःस्थातासि हेइन्द्र सत्वं चित्रान् विविधान् वाजानन्नानि अभितृन्धि अस्मभ्यंप्रकाशय ॥ २ ॥

२. हे रसविहीन सोम के पानकर्ता इन्द्र, तुम शत्रुओं से त्राण करनेवाले, शोभन कपोलवाले और स्तोताओं की कामना के पूरक हो। तुम इस सोमरस का पान करो। हे इन्द्र, तुम वज्रधर, पर्वतों या मेघों के विदारक और अश्वों के संयोजक हो। तुम हम लोगों के विचित्र अन्न को प्रकाशित करो।

अथतृतीया—

एवापाहिप्रत्नथामन्दतुत्वाश्रुधिब्रह्मवावृधस्वोतगीर्भिः ।
आविःसूर्यंकृणुहिपीपिहीषोजहिशत्रूँरभिगाइन्द्रतृन्धि ॥ ३ ॥

एव । पाहि । प्रत्नऽथा । मन्दतु । त्वा । श्रुधि । ब्रह्म ।
ववृधस्व । उत । गीःऽभिः । आविः । सूर्यम् । कृणुहि । पीपिहि ।
इषः । जहि । शत्रून् । अभि । गाः । इन्द्र । तृन्धि ॥ ३ ॥

हेइन्द्रत्वं प्रत्नथा प्रत्नान्पुराणान्सोमान् यथाऽपिबः तथा एवएवमिममस्मदीयंसोमं पाहि पिब तव सोमस्त्वयापीतःसन् त्वा त्वां मन्दतु मदयतु ब्रह्म अस्माभिःकृतं स्तोत्रं श्रुधि शृणु उतापिच गीर्भिः स्तुतिरूपाभिर्वाग्भिर्ववृधस्व त्वंवर्धस्व अपिच सूर्यं सर्वस्यप्रेरकं देवं आविष्कृणुहि आविष्कुरु वयंसूर्यंयथापश्येम तथाकुर्वित्यर्थः इषः अन्नानिच पीपिहि अस्मभ्यंप्यायय शत्रूनस्मच्छत्रून् जहि नाशय हेइन्द्र त्वंपणिभिरपहृतागाः अभितृन्धि प्रकाशय ॥ ३ ॥

३. हे इन्द्र, तुमने जैसे प्राचीन सोमरस पान किया था, वैसे ही हमारे इस सोमरस को पियो। यह सोमरस तुम्हें प्रसन्न करे। हमारे स्तोत्र को सुनो और स्तुतियों-द्वारा वर्द्धमान होओ। सूर्य को आविष्कृत करो। हम लोगों को अन्न भोजन कराओ। हमारे शत्रुओं का विनाश करो और पणियों-द्वारा अपहृत गौओं को प्रकाशित करो।

तेत्वामदाबृहदिन्द्रस्वधावइमेपीताउक्षयन्तद्युमन्तम्।
महामनूनंतवसंविभूतिमत्सरासोजर्हृषन्तप्रसाहम् ॥ ४ ॥

ते । त्वा । मदाः । बृहत् । इन्द्र । स्वधाऽवः । इमे । पीताः ।
उक्षयन्त । द्युऽमन्तम् । महाम् । अनूनम् । तवसम् । विऽभूतिम् ।
मत्सरासः । जर्हृषन्त । प्रऽसहम् ॥ ४ ॥

हेस्वधावः अन्नवन्निन्द्र मदाः मदकराः इमेपीताःसोमाः द्युमन्तं दीप्तिमन्तं ते त्वां बृहत्यन्तं उक्षयन्त सिंचयन्तु अपिच हेइन्द्र त्वां मत्सरासोमदकराः सोमाः जर्हृषन्त भृशंहर्षयन्तु कीदृशं महां महान्तं प्रभूतं अनूनं सर्वगुणैर्न्यूनतारहितं संपूर्णमित्यर्थः तवसं प्रवृद्धं विभूतिं विभववन्तं प्रसाहं शत्रूणामभिभवितारं ॥ ४ ॥

४. हे अन्नवान् इन्द्र, तुम दीप्तिमान् हो। यह पिया गया मादक सोमरस तुम्हें अतिशय सिंचित करे। हे इन्द्र, यह मदकारक सोमरस तुम्हें अतिशय हर्षित करे। तुम महान्, निखिल गुणवान्, प्रवृद्ध, विभववान् और शत्रुओं को पराभूत करनेवाले हो।

अथपञ्चमी—

येभिःसूर्यमुषसंमन्दसानोवासयोपदृळ्हानिदर्द्रत्।
महामद्रिंपरिगाइन्द्रसन्तंनुत्थाअच्युतंसदसःपरिस्वात् ॥५॥१॥

येभिः । सूर्यम् । उषसम् । मन्दसानः । अवासयः । अप ।
दृळ्हानि । दर्द्रत् । महाम् । अद्रिम् । परि । गाः । इन्द्र । सन्तम् ।
नुत्थाः । अच्युतम् । सदसः । परि । स्वात् ॥ ५ ॥ १ ॥

हेइन्द्र येभिः यैः सोमैः मन्दसानोमोदमानस्त्वं सूर्यं सर्वस्यप्रेरकं देवं उषसमुषोदेवतांच अवासयः स्वस्थानेऽन्यवासयः अथवा सूर्योषसौ यथा तमांसिविवासयतस्तथाकार्षीः किंकुर्वन् दृळ्हानि दृढानि तमांसि अपदर्द्रदपदारयन् किंच हेइन्द्र त्वं पणिभिरपहृतागाः परिसंतं परितोनिरुध्य स्थितं महां महान्तं अद्रिं पर्वतं नुत्थाः अनुदः कीदृशं स्वात् स्वकीयात् सदसः स्थानात् परि परितः अच्युतं अविचालितं विनाशरहितं स्थिरमित्यर्थः ॥ ५ ॥

५. हे इन्द्र, सोमरस से मोदमान होकर तुमने दृढ़ अन्धकार का भेदन किया है और सूर्य तथा उषा को अपने-अपने स्थान पर निवेशित किया है। तुमने अपने स्थान से अविचलित अर्थात् विनाश-रहित, स्थिर पर्वत को विदीर्ण किया है, जिस पर्वत के चारों तरफ़ पणियों-द्वारा अपहृत गौएँ वर्तमान थीं।

॥ इतिचतुर्थस्यषष्ठेप्रथमोवर्गः ॥ १॥

तवक्रत्वातवतद्दंसनाभिरामासुपक्वंशच्यानिदीधः ।
और्णोर्दुरउस्रियाभ्योविदृळ्होदूर्वाद्गाअसृजोअङ्गिरस्वान् ॥६॥

तव । क्रत्वा । तव । तत् । दंसनाभिः । आमासु । पक्वम् । शच्या । नि । दीधरितिनिदीधः । और्णोः । दुरः । उस्रियाभ्यः । वि । दृळ्हा । उत् । ऊर्वात् । गाः । असृजः । अङ्गिरस्वान् ॥ ६ ॥

हेइन्द्र तवकत्वा त्वदीययाप्रज्ञया तवदंसनाभिः त्वदीयैःकर्मभिः शच्या सामर्थ्येन आमासु अपक्वासुगोषु पक्वं परिणतं तत्पयसिर्धपयः निदीधः नितरांधारयसिअपिच हेइन्द्र त्वं उस्रियाभ्योगोभ्यः गोनिर्गमयितुमित्यर्थः दृह्ळा दृढानि बलेनपाषाणादिभिर्दृढीकृतानीत्यर्थः दुरोद्वाराणि व्यौर्णोः उद्घाटितवानसि अंगिरस्वान्अंगिरोभिर्युक्तस्त्वं ऊर्वात् समूहात् गोष्ठादित्यर्थः गाः उदसृजः उदगमयः ॥ ६ ॥

६. हे इन्द्र, तुमने अपनी बुद्धि, कार्य और सामर्थ्य के द्वारा अपरिपक्व गौओं को परिणत दुग्ध प्रदान किया है अर्थात् अकाल में ही गौओं को क्षीरदायिनी बनाया है। हे इन्द्र, तुमने गौओं को बाहर आने के लिए पाषाणादि के दृढ़ द्वारों को उद्घाटित किया है। अङ्गिराओं के साथ मिलित होकर तुमने गौओं को गोष्ठ से उन्मुक्त किया था।

पप्राथक्षांमहिदंसोव्यु१र्वीमुपद्यामृष्वोबृहदिन्द्रस्तभायः ।
अधारयोरोदसीदेवपुत्रेप्रत्नेमातरायह्वीऋतस्य ॥ ७ ॥

पप्राथ । क्षाम् । महि । दंसः । वि । उर्वीम् । उप । द्याम् । ऋष्वः । बृहत् । इन्द्र । स्तभायः । अधारयः । रोदसी इति । देवपुत्रे इति देवऽपुत्रे । प्रत्ने इति । मातरा । यह्वी इति । ऋतस्य ॥ ७ ॥

हेइन्द्र त्वं महि महता दंसः दंससा कर्मणा उर्वीं विस्तीर्णां क्षां भूमिं विपप्राथविशेषेण पूरितवानसि प्रापूरणेइतिधातुः हेइन्द्र ऋष्वोमहांस्त्वं बृहत् बृहतीं द्यां दिवं उपस्तभायः उपस्तभ्नासि निरालंबं तिष्ठन्त्योर्यथानपतति इन्द्रस्तथाकरोतीत्यर्थः अपिच त्वं रोदसी द्यावापृथिव्यौ अधारयः पोषणैर्धारयसि कीदृश्यौ देवपुत्रे देवाःपुत्राययोस्ते प्रत्ने पुराणे मातरा मातरौनिर्मात्र्यौ ऋतस्योदकस्य यज्ञस्यवा यह्वी महत्यौमहत्यौ यद्वा विश्वस्यमातरौ ऋतस्य सत्यस्य यह्वी पुत्र्यौ यह्वुरित्यपत्यनामैतत् ॥ ७ ॥

७. हे इन्द्र, तुमने महान् कर्म-द्वारा विस्तीर्ण पृथिवी को विशेष प्रकार से पूर्ण किया है। हे इन्द्र, तुम महान् हो। तुमने महान् द्युलोक को धारण किया है, जिससे वह निपतित न हो जाय। तुमने पोषण करने के लिए द्यावा-पृथिवी को धारण किया है। देवता लोग द्यावा-पृथिवी के पुत्र हैं। द्यावा-पृथिवी पुरातन, यज्ञ अथवा उदक का निर्माण करनेवाली और महान् हैं।

अधत्वाविश्वेपुरइन्द्रदेवाएकंतवसंदधिरेभराय ।
अदेवोयदभ्यौहिष्टदेवान्त्स्वर्षातावृणतइन्द्रमत्र ॥ ८ ॥

अध । त्वा । विश्वे । पुरः । इन्द्र । देवाः । एकम् । तवसम् ।
दधिरे । भराय । अदेवः । यत् । अभि । औहिष्ट । देवान् ।
स्वःऽसाता । वृणते । इन्द्रम् । अत्र ॥ ८ ॥

अथाधुनास्मिन्काले विश्वेदेवाः सर्वेबृहस्पत्यादयः हेइन्द्र एकं मुख्यं तवसं प्रवृद्धं बलवन्तं त्वा त्वां भराय संग्रामाय पुरोदधिरे पुरस्ताच्चक्रिरे यद्यदा अदेवोवृत्रासुरः देवान् अभ्यौहिष्ट संग्रामार्थमभिगतवान् ओहतिर्गतिकर्मा किंच अत्रास्मिन्काले स्वर्षाता स्वर्षातौ संग्रामेदेवामरुद्गणविशेषः इन्द्रं वृणते संभजन्ते स्म मरुतोहीन्द्रदेवेषुपलायितेषुसमभजन्नित्यर्थः अमुना पुरोदधिरेइतिसंबन्धः ॥ ८ ॥

८. हे इन्द्र, जब कि, वृत्रासुर-संग्राम के लिए देवगण चले थे, तब सम्पूर्ण देवों ने एक तुम्हें ही संग्राम के लिए अगुआ बनाया था। तुम अत्यन्त बलशाली हो। तुमने मरुतों के संग्राम में इन्द्र को साहाय्य किया था।

अधुद्यौश्चित्तेअपसानुवज्राद्द्वितानमद्भियसास्वस्यमन्योः ।
अहिंयदिन्द्रोअभ्योहसानंनिचिद्विश्वायुःशयथेजघान ॥ ९ ॥

अध । द्यौः । चित् । ते । अप । सा । नु । वज्रात् । द्विता ।
अनमत् । भियसा । स्वस्य । मन्योः । अहिम् । यत् । इन्द्रः । अभि ।
ओहसानम् । नि । चित् । विश्वऽआयुः । शयथे । जघान ॥ ९ ॥

साप्रसिद्धा देवानामाश्रयत्वेन द्यौश्चिद् द्युलोकोपि हेइन्द्र अधाधुनास्मिन्काले द्विता द्विधा द्विप्रकारात् तेत्वदीयाद्वज्रात् स्वस्यात्मीयात् मन्योः क्रोधाच्च भियसा भयेन अपानमत् अपनता बभूव नु इति पूरणः विश्वायुर्विश्वगन्तेन्द्रः यद्यदा अभ्योहसानमभिगच्छन्तं अहिं वृत्रं शयथे शयनाय मरणायेत्यर्थः जघान न्यवधीत् चिदितिपूरणः यदा वृत्रंजघान अस्मिन्काले द्यौरनंसीदितिसंबन्धः ॥ ९ ॥

९. विपुल अन्नवाले इन्द्र ने जब कि सोने (मरने) के लिए आक्रमणकारी वृत्र का वध किया था, तब हे इन्द्र, तुम्हारे क्रोध और वज्र के भय से द्युलोक अवसन्न हो गया था।

**अधुत्वष्टातेमहउग्रवज्रंसहस्रभृष्टिंववृतच्छताश्रिम्।
निकाममरमणसंयेननवन्तमहिंसंपिणगृजीषिन्॥ १०॥ २॥**

**अर्ध। त्वष्टा। ते। महः। उग्र। वज्रम्। सहस्रऽभृष्टिम्। ववृतत्।
शतऽअश्रिम्। निःकामम्। अरऽमनसम्। येन। नवन्तम्।
अहिम्। सम्। पिणक्। ऋजीषिन्॥ १०॥ २॥**

अथाधुना हेउग्र उद्गूर्णबलेन्द्र महोमहतस्तव त्वष्टा देवशिल्पी वज्रं ववृतत् न्यवर्तयत निष्पन्नंकृतवान् कीदृशं सहस्रभृष्टिं सहस्रधारं शताश्रिं शतपर्वाणं हेऋजीषिन् गतरससोमवन्निन्द्र येनवज्रेण निकामं नियतकामोयस्यतं अरमनसं शत्रूणामरमभिगन्तृमनोयस्यतं नवन्तं शब्दायमाने अहिं वृत्रमसुरं संपिणक् संपिष्टवानसि संचूर्णितवानित्यर्थः॥ १०॥

१०. हे अत्यन्त बलशाली इन्द्र देवशिल्पी त्वष्टा ने तुम्हारे लिए सहस्र धारावाले और सौ पर्व (गांठ) वाले वज्र का निर्माण किया था। हे नीरस सोमपान करनेवाले इन्द्र, उसी वज्र-द्वारा तुमने नियताभिलाष, उद्धत-प्रकृति और शब्दायमान वृत्रासुर को-चूर्ण किया था।

॥ इतिचतुर्थस्यषष्ठेद्वितीयोवर्गः॥ २॥

अथैकादशी—

**वर्धान्यंविश्वेमरुतःसजोषाःपचच्छतंमहिषाँइन्द्रतुभ्यम्।
पूषाविष्णुस्त्रीणिसरांसिधावन्वृत्रहणंमदिरमंशुमस्मै॥ ११॥**

**वर्धान्। यम्। विश्वे। मरुतः। सऽजोषाः। पचत्। शतम्।
महिषान्। इन्द्र। तुभ्यम्। पूषा। विष्णुः। त्रीणि। सरांसि।
धावन्। वृत्रऽहनम्। मदिरम्। अंशुम्। अस्मै॥ ११॥**

सजोषाः सहप्रीयमाणाः विश्वे मरुतः सर्वेदेवाः हेइन्द्र यंत्वां वर्धान् स्तोत्रैर्वर्धयन्ति हेइन्द्र तस्मैतुभ्यं पूषा एतन्नामकोदेवः विष्णुरेतन्नामकश्च शतं शतसंख्याकान् महिषान् पुंपशून् पचत् पचेत् अपिच अस्मै तुभ्यं सरांसि द्रोणकलशपूतभृदाहवनीयाख्यानित्रीणिपात्राणिपूरयितुं अंशुं सोमं धावन् शच्छन्तभवति पूषाविष्णुश्च सोमैः पात्राणि पूरयेतामित्यर्थः कीदृशं सोमं मदिरं मदकरं वृत्रहणं वृत्राणांशत्रूणांहन्तारं अत्र वृत्रहन्शब्देन सोमोभिधीयते योवैहिसवितोनेवृत्राणिहन्तुमिन्द्रःसमर्थोभवतीतियावत्॥ ११॥

११. हे इन्द्र, सम्पूर्ण मरुद्गण समान प्रीतिभाजन होकर स्तोत्र-द्वारा तुम्हें वर्द्धित करते हैं और तुम्हारे निमित्त पूषा तथा विष्णुदेव शतसंख्यक महिषों का पाक करते हैं। तीन पात्रों को पूर्ण करने के लिए मदकारक और वृत्रविनाशक सोम धावित होता है अर्थात् पूषा और विष्णु सोमपात्र को पूर्ण करें। सोमपान करने के बाद वृत्र-विनाश में इन्द्र समर्थ होते हैं।

अथ द्वादशी—

आक्षोदोमहिवृतंनदीनांपरिष्ठितमसृजऊर्मिमपाम्।
तासामनुप्रवतइन्द्रपन्थांप्रार्दयोनीचीरपसःसमुद्रम्॥ १२ ॥

आ। क्षोदः। महि। वृतम्। नदीनाम्। परिऽस्थितम्। असृजः। ऊर्मिम्। अपाम्। तासाम्। अनु। प्रऽवतः। इन्द्र। पन्थाम्। प्र। आर्दयः। नीचीः। अपसः। समुद्रम्॥ १२ ॥

हेइन्द्र त्वं महि महद्वृतं वृत्रेण परिवृतमाच्छादितं परिष्ठितं परितःस्थितं नदीनां सिन्धूनां संबन्धि क्षोदः उदकं आऽसृजः आसमन्तात्सृष्टवानसि येननद्यःपूर्णाःप्रवहेयुरित्यर्थः अपामुदकानामूर्मिं समूहं सृष्टवानसि पुनर्वचनमादरार्थं हेइन्द्र तासांनदीनां संबन्धिनः पन्थां पथो-मार्गान्प्रवतःप्रवणानन्वकार्षीरितिशेषः अन्वित्युपसर्गयोग्यक्रियाध्याहारः किंच नीचीः प्रवणा-भिमुखीर्वेगयुक्ताइत्यर्थः अपसोऽपउदकानिअपसइत्यपशब्दार्थेवर्तते समुद्रमुदधिं प्रार्दयः प्रागम-यः अर्दयतिर्गमनकर्मा ॥ १२ ॥

१२. हे इन्द्र, तुमने वृत्र-द्वारा समाच्छादित सर्वतः स्थित नदियों के जल को उन्मुक्त किया था, जिससे नदियाँ प्रवाहित हुईं। तुमने उदक तरङ्ग को उन्मुक्त किया है। हे इन्द्र, तुमने उन नदियों को निम्न मार्ग से प्रवाहित किया है। तुमने वेगयुक्त उदक को समुद्र में पहुँचाया है।

एवाताविश्वाचकृवांसमिन्द्रंमहामुग्रमजुर्यंसहोदाम्।
सुवीरंत्वास्वायुधंसुवज्रमाब्रह्मनव्यमवसेववृत्यात्॥ १३ ॥

एव। ता। विश्वा। चकृऽवांसम्। इन्द्रम्। महाम्। उग्रम्। अजुर्यम्। सहःऽदाम्। सुऽवीरम्। त्वा। सुऽआयुधम्। सुऽवज्रम्। आ। ब्रह्म। नव्यम्। अवसे। ववृत्यात्॥ १३ ॥

हेइन्द्र त्वा त्वां नव्यं नूतनमन्यैरकृतपूर्वं ब्रह्म अस्माभिःकृतंस्तोत्रं अवसेअस्माकंरक्षणाय आववृत्यात् आवर्तयतु कीदृशंत्वां एव एवमुक्तप्रकारेण ता तानिप्रसिद्धानि विश्वा विश्वा-नि सर्वाणिकर्माणि चकृवांसं कृतवन्तमिन्द्रमीश्वरं महां महान्तं उग्रमोजस्विनं अजुर्यमजरं सहोदां सहसोबलस्यदातारं सुवीरं शोभनवीरामरुद्गोपस्तयं स्वायुधंशोभनायुधं सुवज्रं शो-भनवज्रोपेतं ॥ १३ ॥

१३. हे इन्द्र, इस प्रकार से तुम सम्पूर्ण कार्यों के करनेवाले, ऐश्वर्यशाली, महान् ओजस्वी, अजर, बलदाता, शोभन मरुतों से सहायता पानेवाले, अस्त्रधारी और वज्रधर हो। हम लोगों का नवीन स्तोत्र तुम्हें प्रवर्तित करे, जिससे हम लोगों की रक्षा हो।

सनो॒वाजा॑य॒श्रव॑सइ॒षेच॑रा॒येधे॑हिद्यु॒मत॑इन्द्र॒विप्रा॑न् ।
भ॒रद्वा॑जेनृ॒वत॑इन्द्रसू॒रीन्दि॒विच॑स्मैधि॒पार्ये॑नइन्द्र ॥ १४ ॥

सः । नः॒ । वाजा॑य । श्रव॑से । इ॒षे । च॒ । रा॒ये । धे॒हि॒ । द्यु॒ऽमतः॑ ।
इन्द्र॑ । विप्रा॑न् । भ॒रत्ऽवा॑जे । नृ॒ऽवतः॑ । इ॒न्द्र॒ । सू॒रीन् । दि॒वि ।
च॒ । स्म॒ । ए॒धि॒ । पार्ये॑ । नः॒ । इ॒न्द्र॒ ॥ १४ ॥

हेइन्द्र सत्वं द्युमतोदीप्तिमतः विप्रान्मेधाविनोस्मान् वाजाय बलाय श्रवसे यशसे इषेवाजायच राये धनाय धेहिधारय अपिच हेइन्द्र भरद्वाजेमयि नृवतोमनुष्यवतः परिचारकयुक्तानित्यर्थः सूरीन् स्तवस्तोतॄन् पुत्रपौत्रान्कुर्विति शेषः हेइन्द्र त्वं पार्ये पारणीये आगामिनिच दिविदिवसे एधिस्म नोस्माकंरक्षिताखलुभवेत्यर्थः ॥ १४ ॥

१४. हे इन्द्र, तुम हम लोगों को बल, पुष्टि, अन्न और धन के लिए धारण करो। हम लोग शक्तिसम्पन्न और मेधावी हैं। हे इन्द्र, हम भरद्वाज को परिचारकों से युक्त करो। तुम्हारी स्तुति करनेवाले पुत्र-पौत्रों को करो। हे इन्द्र, तुम आनेवाले दिवस में हमारी रक्षा करो।

षष्ठेहनितृतीयसवनेब्राह्मणाच्छंसिशस्त्रे अनुरूपतृचस्य अयावाजमितितृतीया सूत्रितंच—अयावाजंदेवहितंसनेमेतिस्तोत्रियानरूपाविति ।

अ॒यावाजं॑दे॒वहि॑तंसनेम॒मदे॑मश॒तहि॑माःसु॒वीराः॑ ॥ १५ ॥ ३ ॥

अ॒या । वाज॑म् । दे॒वऽहि॑तम् । स॒ने॒म॒ । मदे॑म । श॒तऽहि॑माः ।
सु॒ऽवीराः॑ ॥ १५ ॥ ३ ॥

अया अनयास्तुत्या देवहितं देवेनद्योतमानेनेन्द्रेणदत्तं वाजमन्नं सनेम वयंसंभजेम अपिच सुवीराःशोभनपुत्रोपेतावयं शतहिमाः शतसंवत्सरान् मदेम हृष्याम ॥ १५ ॥

१५. इस स्तुति के द्वारा हम लोग द्युतिमान् इन्द्र-द्वारा प्रदत्त अन्नलाभ करें। हम लोग शोभन पुत्र-पौत्रों से युक्त होकर सौ वर्ष पर्यन्त प्रमुदित हों। ॥ इतिचतुर्थस्यषष्ठेतृतीयोवर्गः ॥ ३ ॥

यमुद्दहीति पंचदशर्चंतृतीयंसूक्तं भरद्वाजस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रं तथाचानुक्रम्यते—यमुद्दहीति। अग्निष्टोमिनिष्केवल्यएतद्विनियोगः सूत्रितंच—यमुद्दहीतिमध्यन्दिनइति । इन्द्राग्न्योःकुलायनाम्न्येकाहेपि निष्केवल्येएतद्विनियोगः सूत्रितंच—विश्वाहरीयमुद्दहीतिमध्यंदिनइति । महाव्रतेपि निष्केवल्ये तथैवपंचमारण्यकेसूत्रितं—यमुद्दहियोअग्निमूल्योजाःसुवतर्नमिम्भइन्द्रसोमइतिनीणीति ।

तत्रप्रथमा—

तमुष्टुहियोअभिभूत्योजावन्वन्नवातःपुरुहूतइन्द्रः ।
अषाळ्हमुग्रंसहमानमाभिर्गीर्भिर्वर्धवृषभंचर्षणीनाम् ॥ १ ॥

तम् । ऊँ इति । स्तुहि । यः । अभिभूतिऽओजाः । वन्वन् । अवातः ।
पुरुऽहूतः । इन्द्रः । अषाळ्हम् । उग्रम् । सहमानम् । आभिः ।
गीःऽभिः । वर्ध । वृषभम् । चर्षणीनाम् ॥ १ ॥

अभिभूत्योजाः अभिभावुकतेजाः वन्वन् शत्रून् हिंसन् अवातः शत्रुभिरहिंसितः मनोर्वे-
निहान्तरयन्नस्पृष्टस्पर्शः यद्वा वातेवावं अनभिभवः पुरुहूतः बहुभिराहूतः यइन्द्रोस्तीतिशेषः
हेभरद्वाज तमुष्टुहि तमेवेन्द्रंस्तुहि अपिच आभिर्वक्ष्यमाणाभिर्गीर्भिः स्तुतिरूपाभिर्वाग्भिः
तमिन्द्रं वर्ध वर्धय कीदृशं अषाळ्हमनभिभूतं उग्रमुद्गूर्णमोजस्विनंवा सहमानं शत्रूनभि-
भवन्तं चर्षणीनां मनुष्याणांसंबन्धिनं वृषभं वर्षितारं ॥ १ ॥

१. हे भरद्वाज, तुम अनभिभूत तेजवाले, शत्रुओं की हिंसा करनेवाले, अघृष्य और बहुतों के द्वारा आहूत इन्द्र का स्तवन करो। तुम इन स्तोत्रों-द्वारा अनभिभूत, ओजस्वी, शत्रुविजयी और मनुष्यों के अभीष्ट-पूरक इन्द्र को संवर्द्धित करो।

सयुध्मःसत्वाखजकृत्समद्वातुविम्रक्षोनदनुमाँऋजीषी ।
बृहद्रेणुश्च्यवनोमानुषीणामेकःकृष्टीनामभवत्सहावा ॥ २ ॥

सः । युध्मः । सत्वा । खजऽकृत् । समत्ऽवा । तुविऽम्रक्षः ।
नदनुऽमान् । ऋजीषी । बृहत्ऽरेणुः । च्यवनः । मानुषीणाम् ।
एकः । कृष्टीनाम् । अभवत् । सहऽवा ॥ २ ॥

बृहद्रेणुः बृहतोमहतोरेणोःपांसोरुत्थापकःसंग्रामेष्वितियावत् एकोमुख्यः सहावा बलवान्
सइन्द्रः मानुषीणां मनोःसंबन्धिनीनां कृष्टीनां प्रजानांयजमानानां च्यवनः अभिगन्ता अभव-
त् आसीत् कीदृशः युध्मोयोद्धा सत्वादाता सनोतेर्वैरूपदानार्थस्येदंरूपं खजकृत् खजानांसंग्रामा-
णांकर्ता खजइतिसंग्रामनामैतत् समद्वा यजमानैःसहमदःसमदस्तद्वान् तुविम्रक्षः प्रभूतविःसंक्षेद-
कर्मा वृष्टीनां बहूनां वर्षणेन संक्लेदनकर्ता नदनुमान् शब्दवान् ऋजीषी ऋजीषशब्देनसवनद्व-
याभिषुतः पुनस्तृतीयसवनेप्यभिषुतः सोमउच्यते तद्वान् ॥ २ ॥

२. इन्द्र संग्राम में रेणुओं के उत्थापक, मुख्य, बलवान्, योद्धा, दाता, युद्ध में संलग्न, सहानुभूति-सम्पन्न, वृष्टि-द्वारा बहुतों के उपकारक, शब्द-विधायक, दोनों सवनों में सोमपान करनेवाले और मनु की सन्तानों की रक्षा करनेवाले हैं।

अथतृतीया–

त्वंहनुत्यदंदमायोदस्यूँरेकःकृष्टीरवनोरार्याय ।
अस्तिस्विन्नुवीर्यं१तत्तइन्द्रनस्विदस्तितदृतुथाविवोचः ॥ ३ ॥

त्वम् । ह । नु । त्यत् । अदमयः । दस्यून् । एकः । कृष्टीः । अवनोः ।
आर्याय । अस्ति । स्वित् । नु । वीर्यम् । तत् । ते । इन्द्र । न ।
स्वित् । अस्ति । तत् । ऋतुऽथा । वि । वोचः ॥ ३ ॥

हेइन्द्र त्वम् सः सर्वं त्यदितिविच्छब्दपर्यायोपलिंगम्यत्पमः दस्यून् कर्महीनान्जना-न् नु क्षिप्रं अदमयः दान्तानकरोः हशब्दःपूरणार्थः अपिच एकोमुख्यः त्वंकृष्टीः पुत्रदासादीन् आर्याय कर्मकृतेजनाय अवनोरददाः एवंस्तुवन्नप्यृषिरिन्द्रंपदानाग्राक्षीत् तदा तस्यवीर्यंस-त्त्वेविचिकित्समानः परार्धर्चमाह हेइन्द्रते तव यत्पूर्वमुक्तं तद्वीर्यं सामर्थ्यं स्विन्नस्ति किंस्वि-न्नुभवति किंस्विच्चिदितिविचिकित्सायां नस्विदस्ति यद्वा नास्तितद्बलं ऋतुथा कालेकाले विवोचः विशेषेणब्रूहि ॥ ३ ॥

३. हे इन्द्र, तुम कर्मविहीन मनुष्यों को शीघ्र ही वशीभूत करो। अकेले तुमने ही कर्मानुष्ठानकारी आर्यों को पुत्र-दासादि प्रदान किया था। हे इन्द्र, तुममें इस प्रकार की पूर्वोक्त सामर्थ्य है अथवा नहीं? तुम समय-समय पर अपने वीर्य का विशेष परिचय प्रदान करो।

अथचतुर्थी–

सदिद्धितेतुविजातस्यमन्येसहःसहिष्ठतुरतस्तुरस्य ।
उग्रमुग्रस्यतवसस्तवीयोरध्रस्यरध्रतुरोबभूव ॥ ४ ॥

सत् । इत् । हि । ते । तुविऽजातस्य । मन्ये । सहः । सहिष्ठ ।
तुरतः । तुरस्य । उग्रम् । उग्रस्य । तवसः । तवीयः । अरध्रस्य ।
रध्रऽतुरः । बभूव ॥ ४ ॥

पूर्वमंत्रे इन्द्रस्यबलसदसत्त्वार्थं सन्दिहानयाबलमस्त्येवेत्यवधारयन्नाह हियस्मादर्थे यस्मात्कारणात् हेसहिष्ठ बलवत्तमेन्द्र तुविजातस्य बहुयशेषुप्रादुर्भूतस्य तुरतः अस्मान्हिंसतः तुरस्यशत्रूणांहिंसितुःअथवात्वरायेवत तेतव सहोबलं सदित् विद्यमानमेवाहंमन्ये उग्रस्य ओजस्विनः तवसः महतस्य अरध्रस्य शत्रुभिर्वशीकर्तुमशक्यस्य रध्रेर्वशीकरणार्थस्यरूपं रध्रतुरः वशीक-रणीयानांसपत्नानांहिंसकस्यतव बलं बभूव भवत्येव कीदृशं उग्रं उद्गूर्णं तवीयः महत्तरं यद्वा त्वं [illegible] ॥ ४ ॥

४. तथापि हे बलवान् इन्द्र, तुम संसार के बहुल यज्ञों में प्रादुर्भूत हुए हो और हमारे शत्रुओं का विनाश किया है। तुममें प्रथम और प्रवृद्ध बल है हम ऐसा समझते हैं। तुम ओजस्वी, समृद्धिसम्पन्न, शत्रुओं-द्वारा अजेय तथा जयशील शत्रुओं के निधनकर्त्ता हो।

तन्नः प्रत्नं सख्यमस्तु युष्मे इत्था वदद्भिर्वलमङ्गिरोभिः।
हन्नच्युतच्युद्दस्मेषयन्तमृणोः पुरो वि दुरो अस्य विश्वाः ॥५॥४॥

तत्। नः। प्रत्नम्। सख्यम्। अस्तु। युष्मे इति। इत्था। वदत्ऽभिः। वलम्। अङ्गिरःऽभिः। हन्। अच्युतऽच्युत्। दस्म। इषयन्तम्। ऋणोः। पुरः। वि। दुरः। अस्य। विश्वाः ॥ ५ ॥ ४ ॥

प्रत्नं पुराणं चिरकालानुवर्तीत्यर्थः तत्तादृशं नोऽस्मदीयं सख्यं स्तुत्यस्तोतृलक्षणं सखित्वं हेन्द्र युष्मे युष्मास्वस्तु पूजार्थं बहुवचनं हे अच्युतच्युत् अच्युतानां अविचलितानां च्यावक हे दस्म दर्शनीयेन्द्र त्वं इषयन्तं आयुधानि प्रेरयन्तं वलमेवनामानमसुरं इत्था सत्यमेव वदद्भिः स्तुवद्भिरङ्गिरोभिः सह हन् हतवानसि अपि च अस्य वलस्य पुरः नगराणि व्यृणोः व्यगमयः विवृतान्यकार्षीरित्यर्थः विश्वाः सर्वाः दुरः पुरीणां द्वाराणि व्यृणोः ॥ ५ ॥

५. हे अविचलित पर्वतादि के संचालनकर्त्ता और मनोज्ञदर्शन इन्द्र, हम लोगों का चिरकालानुवर्ती सख्य चिरस्थायी हो। तुमने स्तवकारी अङ्गिराओं के साथ अस्त्रनिक्षेप करनेवाले बल नामक असुर का वध किया था एवं उसके नगरों और नगरों के द्वारों को उद्घाटित किया था। ॥ इति चतुर्थस्याष्टमे चतुर्थो वर्गः ॥ ४ ॥

अथ षष्ठी—

स हि धीभिर्हव्यो अस्त्युग्र ईशानकृन्महति वृत्रतूर्ये।
स तोकसाता तनये स वज्री वितन्तसाय्यो अभवत्समत्सु ॥ ६ ॥

सः। हि। धीभिः। हव्यः। अस्ति। उग्रः। ईशानऽकृत्। महति। वृत्रऽतूर्ये। सः। तोकऽसाता। तनये। सः। वज्री। वितन्तसाय्यः। अभवत्। समत्ऽसु ॥ ६ ॥

उग्रः ओजस्वी ईशानकृत् स्तोतॄनीशानानैश्वर्यवतः करोतीतीशानकृत् स इन्द्रः महति प्रभूते वृत्रतूर्ये संग्रामे वृत्रतूर्यमिति संग्रामनामैतत् धीभिः स्तोतृभिः स्तुतिभिर्वा हव्यो ह्वातव्योऽस्ति भवति हिशब्दः पादपूरणः तोकसाता तोकस्य पुत्रस्य सातौ लाभे निमित्ते तनये तत्पुत्रे निमित्ते सति स इन्द्र आह्वातव्योऽस्ति वज्री वज्रवान् स इन्द्रः समत्सु संग्रामेषु वितन्तसाय्यः विग्रहेण विस्तार्यः स्तोतृभिर्वन्दनीयोऽभवत् भवति यद्वा वन्तसाय्यः शत्रूणां हिंसकः वेवसतिर्हिंसाकर्मा तस्य कर्तेरित्यर्थः ॥ ६ ॥

६. ओजस्वी और स्तोताओं को सामर्थ्य को करनेवाले इन्द्र महान् संग्राम में स्तोताओं या स्तुतियों-द्वारा आहूत होते हैं। पुत्र, लाभ के लिए इन्द्र आहूत होते हैं। वज्रधारी इन्द्र संग्राम में विशेष रूप से वन्दनीय होते हैं।

समज्मनाजनिममानुषाणाममर्त्येननाम्नातिप्रसर्स्रे ।
सद्युम्नेनसशवसोतरायासवीर्येणनृतमःसमोकाः ॥ ७ ॥

सः । मज्मना । जनिम । मानुषाणाम् । अमर्त्येन । नाम्ना । अति । प्र । सर्स्रे । सः । द्युम्नेन । सः । शवसा । उत । राया । सः । वीर्येण । नृऽतमः । सम्ऽओकाः ॥ ७ ॥

सइन्द्रः अमर्त्येन विनाशरहितेन नाम्ना शत्रूणानमयित्रा मज्मना बलेन मज्मनेतिबलनामैतत् मानुषाणां मनुष्याणां जनिम जन्मसंघमित्यर्थः अतिप्रसर्स्रे अतिप्रपेदे सइन्द्रः द्युम्नेन यशसा समोकाः समानस्थानोऽभवति किंच सइन्द्रः शवसा बलेन समोकाभवति उतापिच नृतमोनेतृतमः सइन्द्रः राया धनेन वीर्येण सामर्थ्येनच समोकाभवति ॥ ७ ॥

७. इन्द्र ने विनाशरहित और शत्रुओं को अभिभूत करनेवाले बल-द्वारा मनुष्यों के जन्म को अतिशय प्राप्त किया है। इन्द्र यश-द्वारा समान स्थानवाले होते हैं और नेतृतम इन्द्र धन तथा सामर्थ्य के द्वारा समान स्थानवाले होते हैं।

सघोनमुहेनमिथूजनोभूत्सुमन्तुनामाचुमुरिंधुनिंच ।
वृणक्पिप्रुंशम्बरंशुष्णमिन्द्रःपुरांच्यौत्नायशयथायनूचित् ॥ ८ ॥

सः । घः । न । मुहे । न । मिथु । जनः । भूत् । सुमन्तुऽनामा । चुमुरिम् । धुनिम् । च । वृणक् । पिप्रुम् । शम्बरम् । शुष्णम् । इन्द्रः । पुराम् । च्यौत्नाय । शयथाय । नु । चित् ॥ ८ ॥

यइन्द्रः न मुहे संग्रामेकदापिनमुह्यति यश्च मिथु मिथ्यावृथा जनोजनयितानभूत्नभवति किंतु सुमन्तुनामा महाननामा प्रख्यातनामेत्यर्थः सइन्द्रः पुरां शत्रुसंबन्धिनीनांपुरीणां च्यौत्नाय च्यवनाय नाशाय शयथाय शत्रूणांमरणायच नूचित् शीघ्रमेवकर्मकुरुतइतिशेषः तथा चुमुरिंधुनिंच एतन्नामकावसुरौ वृणग्वृणक् हिंसितवानसि वृणक्तिर्हिंसाकर्मा अपिच पिप्रुं शंबरं शुष्णं एतन्नामकान्नीनसुरान् हिंसितवानसि ॥ ८ ॥

८. जो इन्द्र संग्राम में कभी भी कर्त्तव्य-विमूढ़ नहीं होते हैं, जो कभी भी वृथा वस्तुओं को उत्पन्न नहीं करते हैं; किन्तु जो प्रख्यात नामवाले हैं, वही इन्द्र शत्रुओं के नगरों को विनष्ट करने के लिए और शत्रुओं को मारने के लिए शीघ्र ही कार्यरत होते हैं। हे इन्द्र, तुमने चुमुरि, धुनि, पिप्रु, शम्बर और शुष्ण नामक असुरों को विनष्ट किया है।

उदावतात्वक्षसापन्यसाचवृत्रहत्यायरथमिन्द्रतिष्ठ ।
धिष्ववज्रंहस्तआदक्षिणत्राभिप्रमन्दपुरुदत्रमायाः ॥ ९ ॥

उत्ऽअवता । त्वक्षसा । पन्यसा । च । वृत्रऽहत्याय । रथम् ।
इन्द्र । तिष्ठ । धिष्व । वज्रम् । हस्ते । आ । दक्षिणऽत्रा । अभि ।
प्र । मन्द । पुरुऽदत्र । मायाः ॥ ९ ॥

हेइन्द्र उदवतोद्गच्छता अवतिर्गतिकर्मा त्वक्षसा शत्रूणांतनूकर्त्रा पन्यसा स्तुत्यतरे-णबलेनयुक्तस्त्वं वृत्रहत्याय शत्रुहननाय स्वकीयंरथंच तिष्ठ आरोह तथा दक्षिणत्रा दक्षि-णहस्तेपाणौ वज्रं स्वकीयमायुधं आधिष्व आधत्स्व अनंतरं हेपुरुदत्र बहुधनेन्द्र त्वं आसुरी-र्मायाः अभि अभिगम्य प्रमन्द प्रकर्षेण बाधि अत्रमन्दतिर्बाधकर्मा ॥ ९ ॥

९. हे इन्द्र, तुम ऊर्ध्वगामी और शत्रुओं के संहारकर्त्ता हो। तुम स्तवनीय बल से युक्त होकर शत्रुओं को मारने के लिए अपने रथ पर आरोहण करो। दक्षिण हस्त में अपने अस्त्र वज्र को धारण करो। हे बहु-धनवाले इन्द्र, तुम आकर आसुरी माया को विशेष प्रकार से उच्छिन्न करो।

अग्निर्नशुष्कंवनमिन्द्रहेतीरक्षोनिधक्ष्यशनिर्नभीमा ।
गम्भीरयऋष्वयायोरुरोजाध्वानयद्दुरितादम्भयच्च ॥ १० ॥ ५ ॥

अग्निः । न । शुष्कम् । वनम् । इन्द्र । हेती । रक्षः । नि । धक्षि ।
अशनिः । न । भीमा । गंभीरया । ऋष्वया । यः । रुरोज ।
अध्वनयत् । दुःऽइता । दंभयत् । च ॥ १० ॥ ५ ॥

अग्निर्न अग्निरिव नकारउपमार्थीयः यथाअग्निःशुष्कंनीरसंवनंवृक्षसमूहंदहति हेइन्द्र हे-तिस्त्वदीयंवज्रं तद्वच्छत्रूनाशयति तदेवाह अशनिर्नभीमा यथाअशनिर्भीमाभवति तद्वद्भयं-करस्त्वं रक्षोराक्षसं निधक्षि वज्रेण निदहसि यइन्द्रः गंभीरया शत्रुभिरधर्षणीयया ऋष्वया महत्या ऋष्वइतिमहन्नामैतत् हेत्या रुरोज शत्रून्बभंज अध्वनयत् युद्धेगर्जनलक्षणंशब्दंकरोति तथाच दुरिता दुरितानि दंभयच्चाभिनत्तिच सर्वरक्षोनिधक्षीतिपूर्वेणान्वयः ॥ १० ॥

१०. हे इन्द्र, अग्नि जिस प्रकार से नीरस वृक्षों को दग्ध करते हैं, उसी प्रकार तुम्हारा वज्र शत्रुओं को नष्ट करता है। तुम वज्र की तरह भयंकर हो। तुम वज्र-द्वारा राक्षसों को अतिशय भस्मसात् करो। इन्द्र ने अनभिभूत और महान् वज्र-द्वारा शत्रुओं को भग्न किया है। इन्द्र संग्राम में शब्द करते हैं और समस्त दुरितों का भेदन करते हैं।

   ॥ इतिचतुर्थस्यपञ्चमोवर्गः ॥ ५ ॥

आसहस्रंपथिभिरिन्द्रराया तुविद्युम्नतुविवाजेभिरर्वाक् ।
याहिसूनोसहसोयस्यनूचिददेवईशेपुरुहूतयोतोः ॥ ११ ॥

आ । सहस्रम् । पथिऽभिः । इन्द्र । राया । तुविऽद्युम्न । तुविऽवाजेभिः । अर्वाक् । याहि । सूनो इति । सहसः । यस्य । नु । चित् । अदेवः । ईशे । पुरुऽहूत । योतोः ॥ ११ ॥

हे तुविद्युम्न बहुधन हे सहसः सूनो बलस्य पुत्रेन्द्र ओजसो जातमुत मन्य एनमिति निगमान्तरे बलपुत्रत्वं प्रसिद्धं राया धनेन युक्तस्त्वं सहस्रं सहस्रेण बहुभिरित्यर्थः तुविवाजेभिः बहुबलैः पथिभिः पतन्ति गच्छन्त्येभिरिति पथयो यानानि वाहाः तैरर्वाक् मदभिमुखः सन् आयाहि आगच्छ हे पुरुहूत बहुभिराहूतेन्द्र यस्य तव योतोः बलादिभिः पृथक्कर्तुं अदेवः कश्चिदसुरः नू चिदीशे नेष्टे अत्र नू चिदिति निषेधार्थे वर्तते ॥ ११ ॥

११. हे बहुधन-सम्पन्न, बहुतों के द्वारा आहूत, बलपुत्र इन्द्र, कोई भी असुर तुम्हें बल से पृथक् करने में समर्थ नहीं हो सकता है। धन से युक्त होकर तुम असंख्य बलशाली वाहनों के द्वारा हमारे अभिमुख आगमन करो।

प्रतुविद्युम्नस्यस्थविरस्यघृष्वेर्दिवोररप्शेमहिमापृथिव्याः ।
नास्यशत्रुर्नप्रतिमानमस्तिनप्रतिष्ठिःपुरुमायस्यसह्योः ॥ १२ ॥

प्र । तुविऽद्युम्नस्य । स्थविरस्य । घृष्वेः । दिवः । ररप्शे । महिमा । पृथिव्याः । न । अस्य । शत्रुः । न । प्रतिऽमानम् । अस्ति । न । प्रतिऽस्थिः । पुरुऽमायस्य । सह्योः ॥ १२ ॥

तुविद्युम्नस्य बहुयशसो बहुधनस्य वा स्थविरस्य प्रवृद्धस्य घृष्वेः शत्रूणां घर्षकस्येन्द्रस्य महिमा महत्त्वं दिवो द्युलोकात् पृथिव्याः भूमेश्च प्ररप्शे प्ररिरिचे रिरप्शीति महन्नामसु पाठात् नामधातुप्रयोगेण धातुत्वात् रप्शतिरत्रातिशयवाची पुरुमायस्य बहुप्रज्ञस्य सह्योः शत्रूणामभिभवितुरस्येन्द्रस्य शत्रुः शातयिता नास्ति प्रतिमानं प्रतिनिधिर्नास्ति अस्य प्रतिष्ठिः प्रतिष्ठा आश्रयो नास्ति स एव सर्वस्य प्रतिष्ठेत्यर्थः ॥ १२ ॥

१२. बहुत धनवाले या बहुत यशवाले, शत्रुओं के निहन्ता और प्रवर्धमान इन्द्र की महिमा द्यावा-पृथिवी से भी महान् है। बहुत बुद्धिवाले और शत्रुओं को अभिभूत करनेवाले इन्द्र का कोई शत्रु नहीं है, कोई प्रतिनिधि नहीं है और न कोई आश्रय है।

प्रतत्तेअद्याकरणंकृतंभूत्कुत्संयदायुमतिथिग्वमस्मै ।
पुरूसहस्रानिशिशाअभिक्षामुत्तूर्वयाणंधृषतानिनेथ ॥ १३ ॥

---

१ ऋ० सं० ८.३.४.

१४. हे द्युतिमान् इन्द्र, सम्पूर्ण स्तोता लोग अभी मेघ को विनष्ट करने के लिए अर्थात् वृष्टि प्रदान करने के लिए तुम्हारा स्तवन कर रहे हैं। तुम सम्पूर्ण मेधावियों में श्रेष्ठ हो। स्तोताओं के स्तवन से प्रसन्न होकर तुम दारिद्र्यादि से पीड़ित यजमानों और उनके पुत्रों को धन प्रदान करते हो। अथपंचदशी–

अनुद्यावापृथिवीतत्तओजोमर्त्याजिहतइन्द्रदेवाः ।
कृष्वाकृत्नोअकृतंयत्तेअस्त्युक्थंनवीयोजनयस्वयज्ञैः ॥१५॥ ६ ॥

अनु । द्यावापृथिवी इति । तत् । ते । ओजः । अमर्त्याः । जिहते । इन्द्र । देवाः । कृष्व । कृत्नो इति । अकृतम् । यत् । ते । अस्ति । उक्थम् । नवीयः । जनयस्व । यज्ञैः ॥ १५ ॥ ६ ॥

हेइन्द्र ते त्वदीयं बलमस्ति तमोजोबलं द्यावापृथिवी अनुजिहते अनुजिहाते अमर्त्या अमर-णधर्माणो देवास्त्वदीयं बलं अनुजिहाते अनुगच्छन्ति हेकृत्वो बहूनांकर्मणांकर्तः तेत्वदीयं अकृतं यत्कर्मास्ति तत्कृष्व कुरुष्व तदनन्तरं यज्ञैर्यज्ञेषु नवीयोनवतरं उक्थं स्तोत्रं जनयस्व ॥ १५ ॥

१५. हे इन्द्र, द्यावा-पृथिवी और अमरदेव तुम्हारे बल को स्वीकार करते हैं। हे बहुत कार्य के करनेवाले इन्द्र, तुम असम्पादित कार्यों का अनुष्ठान करो और उसके अनन्तर यज्ञ में नवीनतर स्तोत्र को उत्पन्न करो। ॥ इतिचतुर्थस्यषष्ठोवर्गः ॥ ६ ॥

महाँइन्द्रइतित्रयोदशर्चंचतुर्थंसूक्तं भरद्वाजस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रं अनुक्रान्तंच महान्सप्तोनेति माध्यंदिनसवनेसोमातिरेकेएकंग्राह्यं भवति तत्रेदंसूक्तं सूत्रितंच–महाँइन्द्रोनृवदिन्द्रोनुकमिति सू-मूहेद्वितीयेछन्दोमेमरुत्वतीयशस्त्रेएतत्सूक्तं सूत्रितंच महाँइन्द्रोनृवदितिमरुत्वतीयमिति ।

महाँइन्द्रोनृवदाचर्षणिप्राउतद्विबर्हाअमिनःसहोभिः ।
अस्मद्र्यग्वावृधेवीर्यायोरुःपृथुःसुकृतःकर्तृभिर्भूत् ॥ १ ॥

महान् । इन्द्रः । नृऽवत् । आ । चर्षणिऽप्राः । उत । द्विऽबर्हाः । अमिनः । सहःऽभिः । अस्मद्र्यक् । ववृधे । वीर्याय । उरुः । पृथुः । सुऽकृतः । कर्तृऽभिः । भूत् ॥ १ ॥

नृवत् यथा नेतारोराजभृत्यादीनांकामानांपूरयितावदेव चर्षणिप्राः चर्षणीनां स्तोतृजना-नांकामानांपूरकः महान् प्रभूतइन्द्रआगच्छतु आइत्युपसर्गदर्शनाद्गच्छत्वित्याख्यातस्याध्याहारः उतापिच द्विबर्हाः द्वयोर्लोकयोःपरिवृढः सहोभिः शत्रुबलैः अमिनः अहिंसनीयइन्द्रः अस्म-द्र्यक् अस्मदभिमुखंयथाभवतितथा वीर्याय वीरकर्मकरणाय ववृधे वर्धते उरुः शरीरेणविस्ती-र्णः पृथुगुणैः प्रथितः कर्तृभिर्यजमानैः सुकृतोभूत् सुष्ठुपरिचरितोभवति ॥ १ ॥

१. राजा की तरह स्तोता मनुष्यों की कामनाओं के पूरक प्रभूत इन्द्र आगमन करें। दोनों लोकों के ऊपर पराक्रम को विस्तारित करनेवाले और शत्रुओं-द्वारा अहिंसनीय इन्द्र हम लोगों के निकट वीरत्व प्रकाशित करने के लिए वर्द्धित होते हैं। इन्द्र विस्तीर्ण शरीरवाले और प्रख्यात गुणवाले हैं। वे यजमानों-द्वारा भली भाँति से परिचित होते हैं।

इन्द्रमेव धिषणा सातये धाद्बृहन्तमृष्वमजरं युवानम्।
अषाळ्हेन शवसा शूशुवांसं सद्यश्चिद्यो वावृधे असामि ॥ २ ॥

इन्द्रम्। एव। धिषणा। सातये। धात्। बृहन्तम्। ऋष्वम्।
अजरम्। युवानम्। अषाळ्हेन। शवसा। शूशुऽवांसम्। सद्यः।
चित्। यः। ववृधे। असामि ॥ २ ॥

धिषणा अस्मदीयास्तुतिः सातये दानाय इन्द्रमेवधात् धारयति कीदृशं बृहन्तं महान्तं ऋष्वं गन्तारं अजरं जरारहितं युवानं नित्यतरुणं अषाळ्हेन शत्रुभिरनभिभूतेन शवसा बलेन शूशुवांसं प्रवृद्धं श्वयतेरिदंरूपं यइन्द्रः सद्यश्चित् सद्यएवजायमानएव असामि असमस्तं अधिकंयथाभवतितथा ववृधे वर्धते ॥ २ ॥

१. इन्द्र उत्पन्न होते ही अत्यधिक वर्द्धमान होते हैं। हमारी स्तुति दान के लिए इन्द्र को धारण करती है। इन्द्र महान्, गमनशील, जरारहित, युवा और शत्रुओं-द्वारा अनभिभूत होनेवाले बल से वर्द्धमान हैं।

पृथू करस्ना बहुला गभस्ती अस्मद्र्यक्सं मिमीहि श्रवांसि।
यूथेव पश्वः पशुपा दमूना अस्माँ इन्द्राभ्या ववृत्स्वाजौ ॥ ३ ॥

पृथू इति। करस्ना। बहुला। गभस्ती इति। अस्मद्र्यक्। सम्।
मिमीहि। श्रवांसि। यूथाऽइव। पश्वः। पशुऽपाः। दमूनाः।
अस्मान्। इन्द्र। अभि। आ। ववृत्स्व। आजौ ॥ ३ ॥

हेइन्द्र त्वं पृथूविस्तीर्णौ करस्ना कर्मणांकर्तारौ बहुला बहुप्रदौ गभस्ती त्वदीयौबाहू श्रवांस्यन्नानि शत्रुभिर्विजेतॄणि अस्मद्र्यक् अस्मदभिमुखं संमिमीहि कुरु किंच हेइन्द्र दमूनाः दान्तमनास्त्वं आजौ संग्रामे अस्मानभ्याववृत्स्व अभ्यावर्तस्व तत्रदृष्टान्तः—पशुपाः पशूनांपालकः पश्वः पशूनांयूथेव यूथानियथावर्तयतितद्वत् ॥ ३ ॥

१. हे इन्द्र, तुम अन्नदान करने के लिए हम लोगों के अभिमुख अपने विस्तीर्ण, कार्यकर्त्ता और अतिशय दानशील हाथों को करो। हे इन्द्र, तुम शान्त मनवाले हो। पशुपालक जिस प्रकार से पशुओं के समूह को संचारित करता है, उसी प्रकार तुम संग्राम में हम लोगों को संचारित करो।

तंवइन्द्रंचतिनमस्यशाकैरिहनूनंवाजयन्तोहुवेम ।
यथाचित्पूर्वेजरितारआसुरनेद्याअनवद्याअरिष्टाः ॥ ४ ॥

तम् । वः । इन्द्रम् । चतिनम् । अस्य । शाकैः । इह । नूनम् ।
वाजऽयन्तः । हुवेम । यथा । चित् । पूर्वे । जरितारः । आसुः ।
अनेद्याः । अनवद्याः । अरिष्टाः ॥ ४ ॥

नूनमद्य इहास्मिन्यज्ञे वाजयन्तः अन्नमिच्छन्तोवयं स्तोतारः शाकैः शक्तैः समर्थैः अस्य यजमानसहायैर्मरुद्भिःसहितं चतिनं शत्रूणांबाधकं नाशकमित्यर्थः हेइन्द्र परमेश्वरं तं वः प्रसिद्धंत्वां हुवेम स्तुमः यथाचिद्यथैव पूर्वे पुरातनाः जरितारः स्तोतारः अनेद्याः अनिंद्याः अनवद्याः पापरहिताः अरिष्टाः अहिंसिताश्च आसुः बभूवुः हेइन्द्र त्वत्प्रसादाद्वयमपि तथैवभवेमेत्यर्थः ॥४॥

४. हम स्तोता लोग अन्नाभिलाषी होकर इस यज्ञ में समर्थ सहायक मरुतों के साथ शत्रुनिहन्ता प्रसिद्ध इन्द्र का स्तवन करते हैं। हे इन्द्र, तुम्हारे पुरातन स्तोता की तरह हम लोग भी अनिन्द्य, पापरहित और अहिंसित हों।

धृतव्रतोधनदाःसोमवृद्धःसहिवामस्यवसुनःपुरुक्षुः ।
संजग्मिरेपथ्याउरायोअस्मिन्त्समुद्रेनसिन्धवोयादमानाः ॥५॥७॥

धृतऽव्रतः । धनऽदाः । सोमऽवृद्धः । सः । हि । वामस्य । वसुनः ।
पुरुऽक्षुः । सम् । जग्मिरे । पथ्याः । रायः । अस्मिन् । समुद्रे ।
न । सिन्धवः । यादमानाः ॥ ५ ॥ ७ ॥

सहि सइन्द्रः धृतव्रतोधनकर्मा धनदाः सएवधनप्रदः कीदृशस्यधनस्येत्याकांक्षायां उपसर्जनीभूतस्यापिधनस्यविशेषणे वामस्य वसुनइति वामस्य वननीयस्य वसुनः श्रेष्ठस्य यद्वा वसुनोधनस्यस्वामीविशेषः सोमवृद्धः सएवसोमेनवृद्धः पुरुक्षुः बह्वन्नः सएव अस्मिन्निन्द्रएव पथ्याः स्तोतॄणांहितानि रायोधनानि संजग्मिरे संगच्छन्ते तत्रदृष्टान्तः—सिन्धवोनद्यः समुद्रेन यथासमुद्रे यादमानाअभिगच्छन्त्यः वहन् ॥ ५ ॥

५. जिस तरह नदियाँ प्रवाहित होकर समुद्र में निपतित होती हैं, उसी प्रकार स्तोताओं का हितकर धन इन्द्र के प्रति गमन करता है। इन्द्र धन से कर्म करनेवाले, वाञ्छित धन के स्वामी और सोमरस-द्वारा प्रवर्द्ध-मान हैं।

॥ इतिचतुर्थस्यषष्ठेसप्तमोवर्गः ॥ ७ ॥

शविष्ठंनआभरशूरशवओजिष्ठमोजोअभिभूतउग्रम् ।
विश्वाद्युम्नावृष्ण्यामानुषाणामस्मभ्यंदाहरिवोमादयध्यै ॥६॥

शविष्ठम् । नः । आ । भर । शूर । शवः । ओजिष्ठम् । ओजः ।

अभिऽभूते । उग्रम् । विश्वा । द्युम्ना । वृष्ण्या । मानुषाणाम् ।
अस्मभ्यम् । दाः । हरिऽवः । मादयध्यै ॥ ६ ॥

हेशूर विक्रान्तेन्द्र शविष्ठं बलवत्तमं शवोबलं नोऽस्मभ्यमाभराहर हेअभिभूते शत्रूणा-मभिभावुकेन्द्र उग्रमुग्रतममोजिष्ठमोजस्वितमं ओजोदीप्तिमस्मभ्यमाभर विश्वा विश्वानि सर्वाणि वृष्ण्या वृष्ण्यानि सेचनसमर्थानि द्युम्ना द्युम्नानिद्योतमानानि धनानि मानुषाणां मनुष्याणां भोग्यतयाकल्पितानि हेहरिवः हरिवन्निन्द्र धनानि मादयध्यै अस्मान्मादयितुं अस्मभ्यंदाः प्रयच्छ ॥ ६ ॥

६. हे पराक्रमशाली इन्द्र, तुम हम लोगों को प्रकृष्टतम बल प्रदान करो। हे शत्रुओं को अभिभूत करनेवाले इन्द्र, तुम हम लोगों को असह्य और अतिशय ओजस्वी दीप्ति प्रदान करो। हे अश्ववाले इन्द्र, तुम हम लोगों को सेचन-समर्थ, द्युतिमान् और मनुष्यों के भोग्य के लिए कल्पित सम्पूर्ण धन प्रदान करो।

यस्तेमदःपृतनाषाळमृध्रइन्द्रतंनआभरशूशुवांसम् ।
येनतोकस्यतनयस्यसातौमंसीमहिजिगीवांसस्त्वोताः ॥ ७ ॥

यः । ते । मदः । पृतनाषाट् अमृध्रः । इन्द्र । तम् । नः । आ ।
भर । शूशुऽवांसम् । येन । तोकस्य । तनयस्य । सातौ । मंसीमहि ।
जिगीवांसः । त्वाऽऊताः ॥ ७ ॥

पृतनाषाट् शत्रुसेनानामभिभविता अमृध्रः अहिंसितः योमदोहर्षः हेइन्द्र ते तवास्ति तं शूशुवांसं प्रवृद्धं तं मदं नोऽस्मभ्यमाभराहर त्वोतास्त्वयारक्षिताः जिगीवांसोजितवन्तोवयं तोक-स्य पुत्रस्य तनयस्य पौत्रस्यच सातौ लाभेनिमित्तभूतेसति येनहर्षेण मंसीमहि त्वांस्तुवीमहि तमाभरेतिपूर्वेणान्वयः ॥ ७ ॥

७. हे इन्द्र, तुम हम लोगों को शत्रु-सेनाओं को अभिभूत करनेवाला और अहिंसित हर्ष प्रदान करो। तुम्हारे द्वारा रक्षित होकर हम लोग जयशील हों। पुत्र-पौत्र के लाभ के निमित्त हम लोग उसी हर्ष से तुम्हारा स्तवन करें।

आनोभरवृषणंशुष्ममिन्द्रधनस्पृतंशूशुवांसंसुदक्षम् ।
येनवंसामपृतनासुशत्रून्तवोतिभिरुतजामीँरजामीन् ॥ ८ ॥

आ । नः । भर । वृषणम् । शुष्मम् । इन्द्र । धनऽस्पृतम् ।
शूशुऽवांसम् । सुऽदक्षम् । येन । वंसाम । पृतनासु । शत्रून् ।
तव । ऊतिऽभिः । उत । जामीन् । अजामीन् ॥ ८ ॥

हेइन्द्र त्वं वृषणं वर्षितारं शुष्मं सेनाशोषकंबलं नोऽस्मभ्यं आभराहर कीदृशं धनस्पृतं धनस्यपालकं शूशुवांसं प्रवृद्धं सुदक्षं शोभनबलं हेइन्द्र तवोतिभिः त्वदीयाभीरक्षाभिः पृत-

नाद्य-संग्रामेषु पृतनाइतिसंग्रामनाम येनबलेन शत्रून्संसाम इनाम उतेत्यश्रमित्रक्रमः जामीन् बन्धून् उतापिच अजामीन् शत्रूंश्च येनशुष्मेण वंसाम तंशुष्ममाभरेतिपूर्वेणसंबन्धः ॥ ८ ॥

८. हे इन्द्र, तुम हम लोगों को अभिलाषपूरक सेनारूप बल प्रदान करो। वह (बल) धन का पालक, प्रवृद्ध और शोभन बल हो। हे इन्द्र, तुम्हारी रक्षा-द्वारा हम संग्राम में जिस बल से आत्मीय तथा अपरिचित शत्रुओं का वध कर सकें।

आतेशुष्मोवृषभएतुपश्चादोत्तरादधरादापुरस्तात्।
आविश्वतोअभिसमेत्वर्वाङिन्द्रद्युम्नंस्वर्वद्धेह्यस्मे ॥ ९ ॥

आ । ते । शुष्मः । वृषभः । एतु । पश्चात् । आ । उत्तरात् । अधरात् । आ । पुरस्तात् । आ । विश्वतः । अभि । सम् । एतु । अर्वाङ् । इन्द्र । द्युम्नम् । स्वःऽवत् । धेहि । अस्मे इति ॥ ९ ॥

हेइन्द्र वृषभः वर्षिता ते त्वदीयं शुष्मोबलं अर्वाङस्मदभिमुखःसन् पश्चात् पश्चिमभागात् एतु आगच्छतु उत्तरादुत्तरभागादागच्छतु अधरा दक्षिणात्रएतु पुरस्तात् पूर्वभागाच्चगच्छतु विश्वतः सर्वस्मादिग्भागात् अभि अस्मानभिलक्ष्यआसमेतु सम्यगागच्छतु हेइन्द्र त्वं स्वर्वत् सुखयुक्तं द्युम्नं धनं अस्मे अस्मभ्यं धेहि प्रयच्छ ॥ ९ ॥

९. हे इन्द्र, तुम्हारा अभीष्टवर्षी बल पश्चिम, उत्तर, दक्षिण और पूर्व की ओर से हमारे अभिमुख आगमन करे। वह प्रत्येक दिशा होकर हमारे निकट आगमन करे। तुम हम लोगों को सब प्रकार के सुख धन प्रदान करो।

नृवत्तइन्द्रनृतमाभिरूतीवंसीमहिवामंश्रोमतेभिः।
ईक्षेहिवस्वउभयस्यराजन्धारत्नंमहिस्थूरंबृहन्तम् ॥ १० ॥

नृऽवत् । ते । इन्द्र । नृऽतमाभिः । ऊती । वंसीमहि । वामम् । श्रोमतेभिः । ईक्षे । हि । वस्वः । उभयस्य । राजन् । धाः । रत्नम् । महि । स्थूरम् । बृहन्तम् ॥ १० ॥

नृवत् मनुष्यैःपरिचारकजनैर्युक्तं श्रोमतेभिः श्रोतव्यैर्यशोभिः सहितं वामं वननीयंधनं हेइन्द्र ते तवः नृतमाभिः नेतृतमाभिः ऊतीऊतिभीरक्षाभिः वंसीमहि वयंसंभजेमहि हियस्मात्कारणात् हेराजन् राजमानेन्द्र त्वं उभयस्य पार्थिवस्यदिव्यस्यच वस्वोधनस्य ईक्षे ईशिषे तस्मात्कारणात् महि महान्तं स्थूरं विपुलं बृहन्तं गुणैःपरिवृढं रत्नं रमणीयं धनं अमरत्नशब्दःपुंलिङ्गः धाः धेहि ॥ १० ॥

१०. हे इन्द्र, परिचारकों से युक्त और श्रोतव्य यश के साथ हम लोग श्रेष्ठ धन का उपभोग, तुम्हारी रक्षा के द्वारा, करते हैं। हे राजमान इन्द्र, तुम पार्थिव और दिव्य धन के अधिपति हो; अतएव तुम हम लोगों को महान्, असीम एवम् गुणयुक्त रत्न प्रदान करो।

मरुत्वन्तं वृषभं वावृधानमकवारिं दिव्यं शासमिन्द्रम्।
विश्वासाहमवसे नूतनायोग्रं सहोदामिह तं हुवेम ॥ ११ ॥
मरुत्वन्तम्। वृषभम्। ववृधानम्। अकवऽअरिम्। दिव्यम्।
शासम्। इन्द्रम्। विश्वऽसहम्। अवसे। नूतनाय। उग्रम्।
सहःऽदाम्। इह। तम्। हुवेम ॥ ११ ॥

इहास्मिन्यज्ञे नूतनाय अभिनवाय अवसे रक्षणाय तं प्रसिद्धमिन्द्रं हुवेम स्तुमः आह्वयामो वा कीदृशं मरुत्वन्तं मरुद्भिर्युक्तं वृषभं कामानांवर्षितारं वावृधानं प्रवृद्धं अकवारिं अकुत्सितशत्रुं दिव्यं द्योतमानं शासं शासितारं विश्वसहं विश्वस्यलोकस्याभिभवितारं उग्रमोजस्विनं सहोदां बलप्रदं ॥ ११ ॥

११. हम लोग अभिनव रक्षा के लिए इस यज्ञ में प्रसिद्ध इन्द्र का आह्वान करते हैं। वे मरुतों के साथ युक्त, अभीष्टवर्षी, समृद्ध, शत्रुओं के द्वारा अकुत्सित (अकवर्य), दीप्तिमान्, शासनकारी, लोक का अभिभव करनेवाले, प्रचण्ड और बलप्रद हैं।

जनं वज्रिन्महि चिन्मन्यमानमेभ्यो नृभ्यो रन्धया येष्वस्मि।
अधा हि त्वा पृथिव्यां शूरसातौ हवामहे तनये गोष्वप्सु ॥ १२ ॥
जनम्। वज्रिन्। महि। चित्। मन्यमानम्। एभ्यः। नृऽभ्यः।
रन्धय। येषु। अस्मि। अध। हि। त्वा। पृथिव्याम्। शूरऽसातौ।
हवामहे। तनये। गोषु। अप्ऽसु ॥ १२ ॥

येषु येषां नृणां मध्ये अहमस्मि एकोभवामि हे वज्रिन् वज्रवन्निन्द्र तं एभ्यो नृभ्योमनुष्येभ्यः महि महदत्यन्तमात्मानं मन्यमानं जनं बहुमन्यमानमित्यर्थः रन्धय वशीकुरु चिदिति पादपूरणः अधाधुना पृथिव्यां भूम्यां शूरसातौ युद्धे प्रवृत्तेऽसति तनये पुत्रे निमित्तेष गोषु पशुषु अप्सु उदकेषु च निमित्तेषु हे इन्द्र त्वा पृथ्वीकेऽस्थितं त्वां हवामहे वयमाह्वयामः ॥ १२ ॥

१२. हे वज्रधर, हम जिन मनुष्यों के मध्य में वर्तमान हैं, उन मनुष्यों से अपने को अधिक माननेवाले व्यक्ति को तुम वशीभूत करो। हम लोग अभी इस लोक में युद्ध के समय में एवम् पुत्र, पशु और उदक लाभ के निमित्त तुम्हारा आह्वान करते हैं।

वयं त एभिः पुरुहूत सख्यैः शत्रोःशत्रोरुत्तर इत्स्याम।
घ्नन्तो वृत्राण्युभयानि शूर राया मदेम बृहता त्वोताः ॥ १३ ॥ ८ ॥
वयम्। ते। एभिः। पुरुऽहूत। सख्यैः। शत्रोःऽशत्रोः। उत्ऽतरे।
इत्। स्याम। घ्नन्तः। वृत्राणि। उभयानि। शूर। राया। मदेम।
बृहता। त्वाऽऊताः ॥ १३ ॥ ८ ॥

हे पुरुहूत बहुभिराहूतेन्द्र एभिः सिद्धैः सत्यैः स्तोत्रलक्षणैः सखिकर्मभिः हे त्वया सह-युजो वयं उभयानि जामिरूपाण्यजामिरूपाणि वृत्राण्यमित्राणि वन्वः हिंस्वः शत्रोरर्यः सर्वस्मा-च्छत्रोरुत्तरस्त्याम अधिका एव भवेम हे शूर विक्रान्तेन्द्र त्वोताः एवं त्वया रक्षिताः सन्तः बृहता महता राया धनेन मदेम हृष्याम ॥ १३ ॥

१३. हे बहुजनाहूत इन्द्र, हम लोग इन स्तोत्र रूप सखिकर्म के द्वारा तुम्हारे साथ समुदित शत्रुओं का संहार करें और उनकी अपेक्षा प्रबल हों। हे पराक्रमवान् इन्द्र, हम लोग तुम्हारे द्वारा रक्षित होकर महान् धन से प्रसन्न हों।

॥ इति चतुर्थस्य षष्ठेऽष्टमो वर्गः ॥ ८ ॥

द्यौर्नय इन्द्रेति त्रयोदशर्चं पंचमं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षमैन्द्रं त्रैष्टुभं विधिमोरित्येषा सप्तमी दशा-क्षरचतुष्पदा विराट् अनुक्रम्यते च—द्यौर्नविधिमोर्विराडिति पृष्ठ्यषडहस्य षष्ठेऽहनि तृतीयसवने उक्थ्यस्तोत्राणि यदि द्विपदासु स्तुवीरन् यदि वाग्निष्टोमसंस्थः स्यात् तदानीं माध्यंदिनसवने अ-च्छावाकः स्वपाठे आरंभणीयाभ्य ऊर्ध्वमिदं सूक्तं शंसेत् सूत्रितं च—द्यौर्नय इन्द्रेत्यच्छावाक इति इदमेव सूक्तमिन्द्राविष्णोरुत्क्रान्तिनाम्न्येकाहे निष्केवल्यनिविद्धानं द्यौर्नय इन्द्रेति माध्यंदिन इति।

द्यौर्नयइन्द्राभिभूमार्यस्तस्थौरयिःशवसापृत्सुजनान्।
तंनःसहस्रभरमुर्वरासांदद्धिसूनोसहसोवृत्रतुरम् ॥ १ ॥

द्यौः। न। यः। इन्द्र। अभि। भूम। अर्यः। तस्थौ। रयिः। शवसा। पृत्ऽसु। जनान्। तम्। नः। सहस्रऽभरम्। उर्वराऽसाम्। दद्धि। सूनो इति। सहसः। वृत्रऽतुरम् ॥ १ ॥

यो रयिः पुत्रलक्षणं धनं शवसा बलेन पृत्सु संग्रामेषु अर्यः अरीन् शत्रून् जनान् अभितस्थौ आक्रामेत् तत्र दृष्टान्तः—द्यौर्न द्योतमानः सूर्यो यथा भूम भूतानि आक्रामति तद्वत् हे सहसः सूनो बलस्य पुत्रेन्द्र तं रयिं पुत्रं नोऽस्मभ्यं दद्धि देहि कीदृशं सहस्रभरं सहस्रस्य धनस्य भर्तारं उर्वरासां सस्याढ्यानां भूमीनां सनितारं संभक्तारं वृत्रतुरं वृत्राणां शत्रूणां तरितारं तुर्वितारं वा ॥ १ ॥

१. हे बलपुत्र इन्द्र, सूर्य जिस प्रकार से अपनी दीप्ति-द्वारा पृथिवी को आक्रान्त करते हैं उसी प्रकार संग्राम में शत्रुओं को आक्रान्त करनेवाला पुत्ररूप धन तुम हमें प्रदान करो। वह सहस्र प्रकार के धन का भर्ता, शस्यपूर्ण भूमि का अधिपति और शत्रुओं का निहन्ता हो।

अथ द्वितीया—

दिवोनतुभ्यमन्विन्द्रसत्रासुर्यंदेवेभिर्धायिविश्वम्।
अहिंयद्वृत्रमपोवव्रिवांसंहन्नृजीषिन्विष्णुनासचानः ॥ २ ॥

दिवः । न । तुभ्यम् । अनु । इन्द्र । सत्रा । असुर्यम् । देवेभिः ।
धायि । विश्वम् । अहिम् । यत् । वृत्रम् । अपः । वव्रिऽवांसम् ।
हन् । ऋजीषिन् । विष्णुना । सचानः ॥ २ ॥

दिवोन सूर्यस्येव हेइन्द्र तुभ्यं सत्रासत्यमेव विश्वं व्याप्तं असुर्यमसुरत्वं बलं देवेभिः देवैःस्तोतृभिः अनुधायि अधायि अकारि स्तोत्रैःस्तूयमानोदेवताबलवतीभवतीत्यर्थः हेऋजी-षिन् विगतरससोमेन्द्र विष्णुनासचानः संगच्छमानस्त्वं वधसमवायेऽविद्यावोरूपं यद्येनासुर्येण अपः उदकानि वव्रिवांसं परिवृण्वन्तं अहिमागत्यहन्तारं वृत्रमसुरं हन् अहन् अवधीः तदसुर्यं धायीतिपूर्वेणसंबन्धः ॥ २ ॥

२. हे इन्द्र, स्तोताओं ने स्तोत्र-द्वारा सूर्य की तरह तुममें सचमुच समस्त बल अर्पित किया था। हे नीरस सोमपान करनेवाले इन्द्र, तुमने विष्णु के साथ युक्त होकर बल-द्वारा वारिनिरोधक अहि वृत्र का वध किया था।

तूर्वन्नोजीयान्तवसस्तवीयान्कृतब्रह्मेन्द्रोवृद्धमहाः ।
राजाभवन्मधुनःसोम्यस्यविश्वासांयत्पुरांदर्त्नुमावत् ॥ ३ ॥

तूर्वन् । ओजीयान् । तवसः । तवीयान् । कृतऽब्रह्मा । इन्द्रः ।
वृद्धऽमहाः । राजा । अभवत् । मधुनः । सोम्यस्य । विश्वासाम् ।
यत् । पुराम् । दर्त्नुम् । आवत् ॥ ३ ॥

यदा इन्द्रोविश्वासांसर्वासां पुरां असुरपुरीणां दर्त्नुं दारकंवज्रं आवत् प्राप्नत् तदा सोम्यस्य सोममयस्य मधुनः मधुररसस्य राजाभवत् स्वाम्यासीत् कीदृशः तूर्वन् हिंसकान्हिं-सन् ओजीयान् अतिशयेनओजस्वी तवसोबलवतः तवीयान् बलवत्तरः कृतब्रह्मा कृतंब्रह्म स्तोत्रंयस्मैस्तोतृभिः सः अथवा कृतंदत्तंब्रह्मान्नंयेनस्तोतृभ्यःसः वृद्धमहाः वृद्धतेजाः एवंभूत इन्द्रोराजाभवदिति ॥ ३ ॥

३. जब इन्द्र ने सम्पूर्ण शत्रु-पुरियों के विदारक वज्र को प्राप्त किया, तब वे मधुर सोमरस के स्वामी हुए। इन्द्र हिंसकों की हिंसा करनेवाले अतिशय ओजस्वी, बलवान्, अन्न देनेवाले और प्रवृद्ध तेजवाले हैं।

अथचतुर्थी—

शतैरपद्रन्पणयइन्द्रात्रदशोणयेकवयेर्कसातौ ।
वधैःशुष्णस्याशुषस्यमायाःपित्वोनारिरेचीत्किंचनप्र ॥ ४ ॥

शतैः। अपद्रन्। पणयः। इन्द्र। अत्र। दशऽओणये। कवये। अर्कऽसातौ। वधैः। शुष्णस्य। अशुषस्य। मायाः। पित्वः। न। अरिरेचीत्। किम्। चन। प्र ॥ ४ ॥

अत्रास्मिन्नर्कसातौ अर्कोऽन्नं संभज्यतेऽस्मिन्नित्यर्कसातिः युद्धं तस्मिन् दशोणये बहुहविष्के कवये मेधाविने पंचम्यर्थे चतुर्थी हे इन्द्र त्वत्सहायात्कुत्सात् बिभ्यतः पणय एतन्नामकासुराः शतैः शतसंख्याकैर्बलैः सार्धमपद्रन्नपाद्रवन् अपलायन्त अपि चेन्द्रः अशुषस्याशुष्कस्य संपूर्णबलस्येत्यर्थः शुष्णस्यैतन्नामकासुरस्य शत्रोर्मायाः कपटानि वधैर्हननसाधनैरायुधैः नारिरेचीत् अतिरिक्तानविशिष्टानाकरोत् पित्वोऽन्नस्य पितुरित्यन्ननामैतत् किंच न किंचिदपि नारिरेचीत् तदीयमन्नं सर्वमप्यपाहारयत् ॥ ४ ॥

४. हे इन्द्र, युद्ध में बहुत अन्न प्रदान करनेवाले और तुम्हारी सहायता करनेवाले मेधावी कुत्स से भीत होकर शतसंख्यक सेनाओं के साथ पणि नामक असुर ने पलायन किया था। इन्द्र ने बलशाली शुष्ण नामक असुर की कपटता को आयुध-द्वारा नष्ट करके उसके समस्त अन्न को अपहृत किया था।

महो द्रुहो अप विश्वायु धायि वज्रस्य यत्पतने पादि शुष्णः।
उरु ष सरथं सारथये करिन्द्रः कुत्साय सूर्यस्य सातौ ॥ ५ ॥ १ ॥

महः। द्रुहः। अप। विश्वऽआयु। धायि। वज्रस्य। यत्। पतने। पादि। शुष्णः। उरु। सः। सऽरथम्। सारथये। कः। इन्द्रः। कुत्साय। सूर्यस्य। सातौ ॥ ५ ॥ १ ॥

यदा शुष्णोऽसुरः वज्रस्य पतने पाते पादि अगच्छत् अम्रियतेत्यर्थः तदा महो महतः द्रुहो द्रोग्धुः शुष्णस्य संबन्धि विश्वायु सर्वगतं बलमिति विशेषः अपधायि अपहितमकारि निरस्तमित्यर्थः स इन्द्रः सारथये सारथिभूताय कुत्साय सरथं समानरथं सूर्यस्य सातौ भजने निमित्तभूते उरु विस्तीर्णं यथा भवति तथा कः अकरोत् यथा चोक्तं—कुत्सायेन्द्रोऽसुरं शुष्णं जिघांसुः कृतवाहनः। सारथिं कल्पयित्वाऽस्य शत्रुं शुष्णमहंस्ततः ॥ कुत्सस्य रक्षां च चकारेत्यनयोच्यते ऋचि ॥ ५ ॥

५. वज्र के पतित होने से जब शुष्ण ने प्राण त्याग किया, तब महान् द्रोही शुष्ण का सम्पूर्ण बल नष्ट हो गया। इन्द्र ने सूर्य का संभजन करने के लिए सारथीभूत कुत्स को अपने रथ को विस्तृत करने के लिए कहा।

॥ इति चतुर्थस्य षष्ठे नवमो वर्गः ॥ ९ ॥

प्र श्येनो न मदिरमंशुमस्मै शिरो दासस्य नमुचेर्मथायन्।
प्रावन्नमीं साप्यं ससन्तं पृणग्राया समिषा सं स्वस्ति ॥ ६ ॥

प्र । श्येनः । न । मदिरम् । अंशुम् । अस्मै । शिरः । दासस्य । नमुचेः ।
मथायन् । प्र । आवत् । नमीम् । साप्यम् । सुसन्तम् । पृणक् ।
राया । सम् । इषा । सम् । स्वस्ति ॥ ६ ॥

श्येनः सुपर्णश्चनेत्ययंशब्दःसमुच्चयेवर्तते अस्मादिन्द्राय मदिरं मदकरंअंशुं सोमं प्रेति आहरत्यस्यार्थेवर्तते आहरत् उपसर्गदर्शनाच्चास्यातमध्याह्रियते किंचायमिन्द्रोपि दासस्य प्राणिनामुपक्षपयितुर्नमुचेरेतन्नामासुरस्य शिरःशीर्षं मथायन् मंथनंकुर्वन् साप्यं सपस्यपुत्रं ससन्तं स्वपन्तं नमीं एतत्संज्ञकमृषिं प्रावत् प्रारक्षत् स्वस्त्यविनाशेन राया पश्वादिधनेन इषान्नेन च तमृषिं संपृणक् समयोजयत् ॥ ६ ॥

६. इन्द्र ने प्राणियों को उपद्रुत करनेवाले नमुचि नामक असुर के मस्तक को चूर्ण किया एवम् सप के पुत्र निद्रित नमी ऋषि की रक्षा करके उन्हें पशु आदि धन तथा अन्न से युक्त किया। उस समय श्येन पक्षी ने इन्द्र के लिए मदकर सोम का आनयन किया था।

वि पिप्रोरहिमायस्य दृह्ळाः पुरो वज्रिञ्छवसा न दर्दः ।
सुदामन्तद्रेक्णो अप्रमृष्यमृजिश्वने दात्रं दाशुषे दाः ॥ ७ ॥

वि । पिप्रोः । अहिऽमायस्य । दृह्ळाः । पुरः । वज्रिन् । शवसा ।
न । दर्दरितिदर्दः । सुऽदामन् । तत् । रेक्णः । अप्रऽमृष्यम् ।
ऋजिश्वने । दात्रम् । दाशुषे । दाः ॥ ७ ॥

हेवज्रिन् वज्रवन्निन्द्र त्वं अहिमायस्य अहंव्योमायायस्य पिप्रोरेतन्नाम्नोऽसुरस्यसंबन्धिनीः दृह्ळाः दृढानि पुरः प्राकारादीनिदुर्गाणि शवसा बलेन विदर्दः विदारितवानसि नेतिपादपूरणः त्वंपिप्रोर्नृमणःप्रारुजःपुरः। शतंपूर्भिरायसीभिर्निषाहीतिदर्शनात्। अपिच हेसुदामन् शोभनदानेन्द्र त्वं दात्रं हविर्लक्षणं धनं दाशुषे दत्तवते ऋजिश्वने एतन्नामकायराजर्षये अप्रमृष्यं केनाप्यबाध्यं तत्तस्यस्तुतिःरेक्णोधनं दाः अदाः दत्तवानसि ॥ ७ ॥

७. हे वज्रधर इन्द्र, तुमने तुरन्त मायावाले पिप्रु नामक असुर के दृढ़ दुर्गों को बल-द्वारा विदीर्ण किया था। हे शोभन दान-सम्पन्न इन्द्र, तुमने हव्यरूप धन प्रदान करनेवाले राजर्षि ऋजिश्वा को अप्रतिबाध धन प्रदान किया था। अथाष्टमी—

स वेतसुं दशमायं दशोणिं तूतुजिमिन्द्रः स्वभिष्टिसुम्नः ।
आ तुग्रं शश्वदिभं द्योतनाय मातुर्न सीमुप सृजा इयध्यै ॥ ८ ॥

---

१ ऋ० सं० १. ४. ९. ४ २ ऋ० सं० ५. २. ४. ।

सः । वेतसुम् । दशंऽमायम् । दशंऽओणिम् । तूतुंजिम् । इन्द्रः ।
स्वभिष्टिऽसुम्नः । आ । तुग्रम् । शश्वंत् । इभम् । द्योतनाय ।
मातुः । न । सीम् । उप । सृज । इयध्यै ॥ ८ ॥

स्वभिष्टिसुम्नः सुष्ठु अभ्येषणीयान्यभिगम्यानि सुम्नानि सुखानि येन देयानि स इन्द्रः दशमायं बहुवंचनं वेतसुं वेतसुनामकमसुरं दशोणिं एतन्नामकं च तूतुजिं तूतुजिनामकं च आ अपि च तुग्रं तुग्रनामकमसुरं तथा इभमेतन्नामकमसुरं च इयध्यै एतुं द्योतनाय एतत्संज्ञाय राज्ञे शश्वत् उपसृज उपसृजत् वशीचकार तत्र दृष्टान्तः— मातुर्न मातुर्जनन्या इव पुत्रं यथा मातुः पुत्रा वशीभवन्ति तद्वत् वशं चकारेत्यर्थः सीमिति पादपूरणः ॥ ८ ॥

८. अभिलषित सुख-प्रदाता इन्द्र ने वेतसु, दशोणि, तूतुजि, तुग्र और इभ नामक असुरों को राजा द्योतन के निकट सर्वदा गमन करने के लिए उसी तरह वशीभूत किया था, जैसे कि माता के निकट गमन करने में पुत्र वशीभूत होते हैं। अथ नवमी—

स ईं स्पृधो वनते अप्रतीतो बिभ्रद्वज्रं वृत्रहणं गभस्तौ ।
तिष्ठद्धरी अध्यस्तेव गर्ते वचोयुजा वहत इन्द्रमृष्वम् ॥ ९ ॥

सः । ईम् । स्पृधः । वनते । अप्रतिऽइतः । बिभ्रंत् । वज्रम् ।
वृत्रऽहनम् । गभंस्तौ । तिष्ठंत् । हरी इति । अधि । अस्ताऽइव ।
गर्ते । वचःऽयुजा । वहतः । इन्द्रम् । ऋष्वम् ॥ ९ ॥

गभस्तौ हस्ते वृत्रहणं वृत्राणां शत्रूणां हन्तारं वज्रं स्वकीयमायुधं बिभ्रद्धारयन् अप्रतीतः शत्रुभिरप्रतिगतः स इन्द्रः स्पृधः स्पर्धमानान् ईं इमान् वृत्रप्रभृतीन् शत्रून् वनते हन्ति हरी स्वकीयावश्वौ अधितिष्ठत् आरोहति तत्र दृष्टान्तः— अस्तेव गर्ते यथा क्षेप्ता शूरः रथे अधितिष्ठति तद्वत् तथा वचोयुजा वचोमात्रेण युज्यमानौ यद्वा स्तोतॄणां स्तुतिभिः युज्यमानौ तौ हरी च ऋष्वं महान्तं इन्द्रं वहतः ॥ ९ ॥

९. शत्रुओं-द्वारा नहीं निरस्त होनेवाले इन्द्र हाथ में शत्रुओं को मारनेवाले अपने आयुध को धारण करते हुए स्पर्द्धाकारी वृत्रादि शत्रुओं को विनाश करते हैं। शूर जिस प्रकार से रथ पर आरोहण करता है, उसी प्रकार वे अपने अश्वों पर आरोहण करते हैं। वचन-मात्र से पूजित होकर वे दोनों घोड़े महान् इन्द्र का वहन करें।

सनेम तेऽवसा नव्य इन्द्र प्र पूरवः स्तवन्त एना यज्ञैः ।
सप्त यत्पुरः शर्म शारदीर्दर्धन्हन्दासीः पुरुकुत्साय शिक्षन् ॥ १० ॥

सनेम । ते । अवसा । नव्यः । इन्द्र । प्र । पूरवः । स्तवन्ते ।

एना । यज्ञैः । सप्त । यत् । पुरः । शर्म । शारदीः । दर्त् । हन् ।
दासीः । पुरुऽकुत्साय । शिक्षन् ॥ १० ॥

हेइन्द्र ते त्वदीयेन अवसा रक्षणेन नव्योनवीयोनवतरं त्वयादीयमानंधनं सनेम वयंस्तोतारो-भजेमहि पूरवोमनुष्याः स्तोतारः एना अनेनस्तोत्रेण युक्तैर्यज्ञैः मरुत्वन्ते त्वांस्तुवन्ति यद्यस्मा-त्कारणात् दासीः कर्मणामुपक्षपयित्रीः शत्रुप्रजाः हन् घ्नन् हिंसन् पुरुकुत्साय एतन्नामकायराज्ञे शिक्षन् धनानिप्रयच्छन् हेइन्द्र त्वं शारदीः शरन्नामोऽसुरस्यसंबन्धिनीः सप्त सप्तसंख्याकाः पुरः पुरीः शर्म शर्मणावज्रेण दर्त् विदारितवानसि तस्मात्कारणात्त्वांस्तोतारः स्तुवन्तीत्यर्थः ॥१०॥

१०. हे इन्द्र, तुम्हारी रक्षा के द्वारा हम स्तोता लोग नवीन धन के लिए सम्भजन करते हैं। मनुष्य स्तोता लोग इस प्रकार से युक्त यज्ञों के द्वारा तुम्हारी स्तुति करते हैं कि यज्ञविद्वेषी प्रजाओं की हिंसा करते हुए पुरुकुत्स राजा को धन प्रदान करते हैं। हे इन्द्र, तुमने शरत् नामक असुर की सात पुरियों को वज्र-द्वारा विदीर्ण किया है।

त्वंवृधइन्द्रपूर्व्योभूर्वरिवस्यन्नुशनेकाव्याय ।
परानववास्त्वमनुदेयंमहेपित्रेददाथस्वंनपातम् ॥ ११ ॥

त्वम् । वृधः । इन्द्र । पूर्व्यः । भूः । वरिवस्यन् । उशने । काव्याय ।
परा । नवऽवास्त्वम् । अनुऽदेयम् । महे । पित्रे । ददाथ । स्वम् ।
नपातम् ॥ ११ ॥

हेइन्द्र पूर्व्यः पुरातनस्त्वं काव्याय कविपुत्राय उशने उशनसे भार्गवाय वरिवस्यन् धन-मिच्छन् वृधोभूः स्तोतॄणांवर्धकोभवसि अनुदेयमनुदातव्यंधनं नववास्त्वं एतन्नामकंअसुरं प-राहत्य स्वंस्वकीयमौशनसं नपातं पुत्रंशत्रुभिर्गृहीतंपुत्रं महे महते पित्रे पालयितव्यायोशनसे परादराय तस्यशत्रुंहत्वा प्रकर्षेणदत्तवानसि ॥ ११ ॥

११. हे इन्द्र, धनाभिलाषी होकर तुम कविपुत्र उशना के लिए प्राचीन उपकारक हुए थे अर्थात् स्तोताओं के वर्द्धक हुए थे तुमने नववास्त्व नामक असुर का वध किया और समताशाली पिता उशना के निकट उसके देय पुत्र को समर्पित किया।

अथद्वादशी—

त्वंधुनिरिन्द्रधुनिमतीर्ऋणोरपःसीरानस्रवन्तीः ।
प्रयत्समुद्रमतिशूरपर्षिपारयातुर्वशंयदुंस्वस्ति ॥ १२ ॥

त्वम् । धुनिः । इन्द्र । धुनिऽमतीः । ऋणोः । अपः । सीराः ।
न । स्रवन्तीः । प्र । यत् । समुद्रम् । अति । शूर । पर्षि । पारय ।
तुर्वशम् । यदुम् । स्वस्ति ॥ १२ ॥

हेइन्द्र धुनिः शत्रूणांकंपयितात्वं धुनिमतीः धुनिर्नामासुरोयाह्नरिरोधकवयाविषये वाः अपः उदकानि सीरान नदीरिव स्रवन्तीः प्रवहन्तीः अकृणोः अकरोः धुनिंहत्वा तेननिरोधिता-न्युदकानिप्रवाहयतीत्यर्थः हेशूर वीरेन्द्र यद्यदा समुद्रमति अतिक्रम्यप्रपर्षि प्रवीर्णोभवसि तदा समुद्रपारेस्थितौ तुर्वशंयदुंच पारय पारयः समुद्रमतारयः ॥ १२ ॥

१२. हे इन्द्र, तुम शत्रुओं को कंपानेवाले हो। तुमने धुनि नामक असुर-द्वारा निरुद्ध जल को नदी की तरह प्रवहणशील बनाया था अर्थात् धुनि का हनन करके निरुद्ध जलराशि को बहाया था। हे वीर इन्द्र, जब तुम समुद्र का अतिक्रमण करके उत्तीर्ण होते हो, तब समुद्र के पार में वर्तमान तुर्वश और यदु को समुद्र पार कराते हो।

तवहत्यदिन्द्रविश्वमाजौसस्तोधुनीचुमुरीयाहसिष्वप् ।
दीदयदित्तुभ्यंसोमेभिःसुन्वन्दभीतिरिध्मभृतिःपक्थ्य१र्कैः ॥१३॥१०॥

तव । ह । त्यत् । इन्द्र । विश्वम् । आजौ । सस्तः ।
धुनी चुमुरीइति । या । ह । सिस्वप् । दीदयत् । इत् । तुभ्यम् ।
सोमेभिः । सुन्वन् । दभीतिः । इध्मऽभृतिः । पक्थी । अर्कैः ॥१३॥१०॥

हेइन्द्र आजौ संग्रामे तवह तवैव विश्वं व्याप्तं त्यत्तादृशंकर्म भवति कीदृशमिति तदु-च्यते या यौ धुनीचुमुरी धुनिश्चचुमुरिश्चेत्येतन्नामकावसुरौ सिष्वप् अस्वापयः यावसुरौ स-स्तः संग्रामेसुप्तवन्तौ मृतावित्यर्थः मृतार्थेव्यत्ययेनलट् द्वितीयोहशब्दःपादपूरणः तदनन्तरं हेइ-न्द्र तुभ्यंत्वदर्थंसुन्वन् सोमानभिषुण्वन् पक्थी पक्थवान् हवींषिपक्तवान् इध्मभृतिः इध्मानांभ-र्ता हर्त्ता वा दभीतिर्नामराजर्षिः सोमेभिः सोमैःअर्कैर्हविर्लक्षणैरन्नैः दीदयदित् दीप्यतएव धुनिं चुमुरिं तस्मै जंघयेत्यर्थः त्वंनिदस्युंचुमुरिंधुनिंचेतिदर्शनात् ॥ १३ ॥

१३. हे इन्द्र, संग्राम में उस तरह के सब कार्य तुम्हारे ही हैं। धुनी और चुमुरी नामक असुरों को तुमने संग्राम में सुलाया है अर्थात् मार डाला है। हे इन्द्र, इसके अनन्तर हव्यपाक करनेवाले, ईंधन के भर्ता और तुम्हारे निमित्त सोमाभिषव करनेवाले राजर्षि दभीति ने हवीरूप अन्न से तुम्हें प्रदीप्त किया है।

॥ इतिचतुर्थस्यषष्ठेदशमोवर्गः ॥ १० ॥

इमाउत्वेतिद्वादशर्चंषष्ठंसूक्तं भरद्वाजस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रं नवमीएकादशीचवैश्वदेव्यौ तथा-चानुक्रम्यते—इमाद्वादशान्त्यनवम्येकादश्यौवैश्वदेव्याविति । उपहव्यनाम्न्येकाहे इदंसूक्तं मरु-त्वतीयनिविद्धानं सूत्रितंच—इमाउत्वापुरुवसोइतिमाध्यंदिनइति इन्द्राविष्णोरुत्क्रान्तिनाम्न्येका-हेपीदंमरुत्वतीयंनिविद्धानं सूत्रितंच—इमाउत्वापौर्णयस्त्वेतिमाध्यंदिनइति । तृतीयेछन्दोमे-पिमरुत्वतीयेइदंसूक्तं सूत्रितंच—यगन्विनइमाउत्वेतिमरुत्वतीयमिति ।

१ ऋ० सं० ५. २. २९ ।

इमाउत्वापुरुतमस्यकारोर्हव्यंवीरहव्याहवन्ते ।
धियोरथेष्ठामजरंनवीयोरयिर्विभूतिरीयतेवचस्या ॥ १ ॥

इमाः । ऊँ इति । त्वा । पुरुऽतमस्य । कारोः । हव्यम् । वीर ।
हव्याः । हवन्ते । धियः । रथेऽस्थाम् । अजरम् । नवीयः ।
रयिः । विऽभूतिः । ईयते । वचस्या ॥ १ ॥

पुरुतमस्य बहुलंकामंकांक्षतः बहुमभिकांक्षायामितिधातुः कारोः स्तोतुर्भरद्वाजस्यसं-बन्धिन्यः हव्याः स्तुत्याः प्रशस्याः इमाधियः स्तुतयः हेवीर शूरेन्द्र हव्यं त्वा त्वां हवंते हु-वन्ति कीदृशं रथेस्थां रथेस्थितं अजरं जरारहितं नवीयोनवीयांसं नवतरं उप्रतिपूरणः अपिच वचस्या स्तुत्या श्रेष्ठाविभूतिः भगवोविभवहेतुः रयिर्हविर्लक्षणंधनं ईयते त्वामभिगच्छति ॥ १ ॥

१. हे शूर इन्द्र, बहुत कार्य की अभिलाषा करनेवाले, स्तोता भरद्वाज की प्रशंसनीय स्तुतियाँ तुम्हारा आह्वान करती हैं। इन्द्र रथ पर स्थित, जरारहित और नवीनतर हैं। श्रेष्ठ विभूति (हविर्लक्षण धन) इन्द्र का अनुगमन करती है।

तमुंस्तुषइन्द्रंयोविदानोगिर्वाहसंगीर्भिर्यज्ञवृद्धम् ।
यस्यदिवमतिमह्नापृथिव्याःपुरुमायस्यरिरिचेमहित्वम् ॥ २ ॥

तम् । ऊँ इति । स्तुषे । इन्द्रम् । यः । विदानः । गिर्वाहसम् ।
गीःऽभिः । यज्ञऽवृद्धम् । यस्य । दिवम् । अति । मह्ना । पृथिव्याः ।
पुरुऽमायस्य । रिरिचे । महिऽत्वम् ॥ २ ॥

यइन्द्रः विदानः सर्वविद्वान् सर्वैर्ज्ञायमानोवा गिर्वाहसं गीर्भिर्वहनीयं यज्ञवृद्धं यज्ञैः प्रवृद्धं तमु तमेवेन्द्रं स्तुषे स्तुवे पुरुमायस्य बहुप्रज्ञस्य बहुवचनस्यवा यस्येन्द्रस्य महित्वं मा-हात्म्यं दिवं दिवोद्युलोकात् पंचम्यर्थेद्वितीया पृथिव्याः भूलोकात् मह्ना महिम्ना अतिरिरिचे अतिरिच्यते तंस्तुवइतिसंबन्धः ॥ २ ॥

२. जो सब जानते हैं अथवा जो सबके द्वारा जाने जाते हैं, जो स्तुतियों-द्वारा प्रापणीय हैं और जो यज्ञ-द्वारा प्रवर्द्धमान होते हैं, उन इन्द्र का हम स्तवन करते हैं। बहुत प्रज्ञावाले इन्द्र का माहात्म्य द्यावा-पृथिवी का अतिक्रमण करता है।

सइत्तमोवयुनंततन्वत्सूर्येणवयुनवच्चकार ।
कदातेमर्ताअमृतस्यधामेयक्षन्तोनमिनन्तिस्वधावः ॥ ३ ॥

सः । इत् । तमः । अवयुनम् । ततन्वत् । सूर्येण । वयुनऽवत् ।

चकार । कदा । ते । मर्ताः । अमृतस्य । धाम । इयक्षन्तः ।

न । मिनन्ति । स्वधाऽवः ॥ ३ ॥

सइत् सएवेन्द्रः अवयुनं अप्रज्ञानं प्रज्ञानरहितमित्यर्थः तमन्धत् वृत्रेणविस्तीर्यमाणंतमो-न्धकारं दिविसूर्येण दिव्यारोपितेनदेवेन वयुनवत् प्रकाशवत् चकार अकरोत् परोक्षकृतःप्रत्यक्ष-कृतः हेस्वधावः बलवन्निन्द्र मर्ताः मनुष्याः अमृतस्य नित्यस्य तेतवदीयंधामस्वर्गाख्यंस्थानं त-त्रस्थान्देवानित्यर्थः इयक्षंतः यष्टुमिच्छन्तः कदा कदाचित् सर्वदेत्यर्थः नमिनन्ति किमपिप्रा-णिजातंनहिंसन्ति ॥ ३ ॥

३. इन्द्र ने ही वृत्त-द्वारा विस्तीर्ण और अप्रज्ञात (अप्रकाशित) अन्ध-कार को सूर्य-द्वारा प्रकाशित किया था। हे बलवान् इन्द्र, तुम अमरणशील हो। मनुष्यगण तुम्हारे स्वर्ग नामक स्थान का (वहाँ रहनेवालों देवों का) सर्वदा यजन करना चाहते हैं। वे किसी प्राणी की हिंसा नहीं करते।

यस्ताचकारसकुहस्विदिन्द्रःकमाजनंचरतिकासुविक्षु ।
कस्तेयज्ञोमनसेशंवरायकोअर्कइन्द्रकतमःसहोता ॥ ४ ॥

यः । ता । चकार । सः । कुह । स्वित् । इन्द्रः । कम् । आ ।
जनम् । चरति । कासु । विक्षु । कः । ते । यज्ञः । मनसे । शम् ।
वराय । कः । अर्कः । इन्द्र । कतमः । सः । होता ॥ ४ ॥

यइन्द्रः ता तान्युक्तप्रसिद्धानि वृत्रवधादीनिकर्माणि चकार अकरोत् सइन्द्रोद्यकुहस्वित् कस्मिन्वर्तते कंजनं कमपिदेशमाचरति कासु विक्षु प्रजासु वर्तते इतीन्द्रस्य विभूतिमहत्त्वाज्जनिश्चे-तुंशक्यं अथप्रत्यक्षस्तुतिः हेइन्द्र कः कीदृशोयज्ञः ते तव मनसे चेतसे शं सुखकरोभवति वराय तववरणाय कः कीदृशोऽर्कोमंत्रः समर्थोभवति होता आह्वाता तववरणाय यःसमर्थोभवति स-होता कतमश्च भवति ॥ ४ ॥

४. जिन इन्द्र ने उन वृत्र-वधादि प्रसिद्ध कार्यों को किया है, वे अभी कहाँ वर्तमान हैं, किस देश और किन प्रजाओं के मध्य में वर्तमान हैं (अतिशय विभूति के कारण यह निश्चय किया जा सकता है कि वे कहाँ हैं।) हे इन्द्र, किस तरह का यज्ञ तुम्हारे चित्त के लिए सुखकर होता है? तुम्हारा वरण करने में किस तरह का मन्त्र समर्थ होता है? तुम्हारा वरण करने में जो समर्थ होता है, वह कौन है?

इदाहितेवेविषतःपुराजाःप्रत्नासआसुःपुरुकृत्सखायः ।
येमध्यमासउतनूतनासउतावमस्यपुरुहूतबोधि ॥ ५ ॥ ११ ॥

इदा । हि । ते । वेविषतः । पुराऽजाः । प्रत्नासः । आसुः ।
पुरुऽकृत् । सखायः । ये । मध्यमासः । उत । नूतनासः ।
उत । अवमस्य । पुरुऽहूत । बोधि ॥ ५ ॥ ११ ॥

पुराणाः पूर्वस्मिन्कालेजाताः प्रत्नासः पुराणाः अंगिरःप्रभृतयः इदाहि इदानीमिव शिक्षुवत्समार्थेवर्तते येविप्रतः कर्माणिप्रामुवन्तः हेपुरुकृद बहूनांकर्मणांकर्तरिन्द्र ये तव सखायः स्तोतारः आसुः बभूवुः येमध्यमासोमध्यमकालजाः उतापिच येनूतनाश्चोपवनाः भवस्तेपिसर्वे तेस्तोतारोबभूवुः अतःकारणात् उतापिच अवमस्यार्वाचीनस्य ममापिस्तोत्रं हेपुरुहूत बहुभिराहूतेन्द्र त्वंबोधि बुध्यस्व ॥ ५ ॥

५. हे बहुत कार्यों के करनेवाले इन्द्र, पूर्वकालोत्पन्न पुरातन अङ्गिरा आदि आजकल की तरह कार्य करते हुए तुम्हारे स्तोता हुए थे। मध्यकालीन और नवीन (आजकलवाले) भी तुम्हारे स्तोता हुए हैं; अतएव हे बहुजनाहूत इन्द्र, तुम मुझ अर्वाचीन की स्तुति को समझो (सुनो)।

॥ इतिचतुर्थस्यषष्ठेएकादशोवर्गः ॥ ११ ॥

तंपृच्छन्तोवरासःपराणिप्रत्नातइन्द्रश्रुत्यानुयेमुः ।
अर्चामसिवीरब्रह्मवाहोयादेवविद्मतात्त्वामहान्तम् ॥ ६ ॥

तम् । पृच्छन्तः । अवरासः । पराणि । प्रत्ना । ते । इन्द्र । श्रुत्या ।
अनु । येमुः । अर्चामसि । वीर । ब्रह्मवाहः । यात् । एव ।
विद्म । तात् । त्वा । महान्तम् ॥ ६ ॥

हेवीर शूर ब्रह्मवाहः ब्रह्मभिर्मन्त्रैर्वहनीयेन्द्र अवरासोर्वाचीनामनुष्याः तंउक्तगुणोपेतं त्वां पृच्छन्तोर्चन्तः पृच्छतिरर्चतिकर्मा पराणि प्रकृष्टानि प्रत्ना प्रत्नानि पुराणानि श्रुत्या श्रुत्यानिश्रोतव्यानि ते त्वदीयानिकर्माणि अनुयेमुः अनुयमनंनिबन्धनंस्तुतिरूपाभिर्वाग्भिर्निबबन्धुः यथा वयमपि महान्तं प्रभूतं त्वा त्वां अर्चामसि अर्चामःस्तुमः यादेव यान्येवकर्माणि विद्मजानीमःतत्र तैःकर्मभिः त्वमर्चयितिसंबन्धः ॥ ६ ॥

६. हे शूर और मन्त्र-द्वारा प्रापणीय इन्द्र, अर्वाचीन मनुष्यगण, उक्त गुणों से युक्त, तुम्हारी अर्चना करते हैं। तुम्हारे प्राचीन और उत्कृष्ट महान् कार्यों को स्तुति रूप वचनों में बाँधते हैं। तुम्हारे जिन कार्यों को हम लोग जानते हैं, उन्हीं से हम लोग तुम्हारी अर्चना करते हैं। तुम महान् हो।

अभित्वापाजोरक्षसोवितस्थेमहिजज्ञानमभितत्सुतिष्ठ ।
तवप्रत्नेनयुज्येनसख्यावज्रेणधृष्णोअपतानुदस्व ॥ ७ ॥

अभि । त्वा । पाजः । रक्षसः । वि । तस्थे । महि । जज्ञानम् ।
अभि । तत् । सु । तिष्ठ । तव । प्रत्नेन । युज्येन । सख्या । वज्रेण ।
धृष्णो इति । अप । ता । नुदस्व ॥ ७ ॥

रक्षसोरक्षसांसंबन्धिपाजः सेनालक्षणंबलं हेइन्द्र त्वाअभि त्वांअभिमुखं विवस्ये प्रतिष्ठते यथात्वमपि मद्दि महत् अशानं प्रादुर्भवत् तद्बलं अभि अभिमुखःसन् सु सुष्ठु तिष्ठ स्थिरोभव स्थित्वाच हेपृष्ठ्यो शत्रूणांधर्षकेन्द्र तव त्वदीयेनवज्रेण ता तद्बलं अपनुदस्व अपगमय्य छिन्धीत्यर्थः कीदृशेनयलेन पुराणेन युज्येन योज्येन सख्या नित्यसहायेन ॥ ७ ॥

७. हे इन्द्र, राक्षसों का बल तुम्हारे अभिमुख प्रतिष्ठित है। तुम भी उस प्रादुर्भूत महान् बल के अभिमुख स्थिर होओ। हे शत्रुओं के धर्षक इन्द्र, स्थिर होकर तुम अपने वज्र-द्वारा उस बल का अपनोदन करो। तुम्हारा वज्र पुरातन, योजनीय और नित्य सहायक है।

सनुश्रुधीन्द्रनूतनस्यब्रह्मण्यतोवीरकारुधायः ।
त्वंह्याऽऽपिःप्रदिविपितृणांशश्वद्बभूथसुहवएष्टौ ॥ ८ ॥

सः । नु । श्रुधि । इन्द्र । नूतनस्य । ब्रह्मण्यतः । वीर । कारुऽधायः ।
त्वम् । हि । आपिः । प्रऽदिवि । पितृणाम् । शश्वत् । बभूथ ।
सुऽहवः । आऽइष्टौ ॥ ८ ॥

हेकारुधायः कारूणांस्तोतॄणांधारकः हेवीरेन्द्र सः प्रसिद्धस्त्वं नूतनस्येदानींतनस्य ब्रह्मण्यतः ब्रह्मस्तोत्रंकर्तुमिच्छतोमम स्तोत्रं नु क्षिप्रं श्रुधिशृणु हियस्मात्कारणात् हेइन्द्र त्वं आइष्टौ आयजने अभिकामनेवासति सुहवः शोभनाह्वानःसन् प्रदिवि पूर्वस्मिन्काले पितृणां अंगिरसां आपिर्बन्धुः शश्वच्चिरकालं बभूथाभूः तस्मात्कारणात् मदीयंस्तोत्रं शृणुइतिसंबन्धः ॥ ८ ॥

८. हे स्तोताओं के धारक वीर इन्द्र, तुम हमारे स्तोत्र को शीघ्र सुनो। हम इदानीन्तन (आधुनिक) और स्तोत्र करने की इच्छा रखनेवाले हैं। हे इन्द्र, यज्ञ में तुम शोभन आह्वानवाले होकर पूर्वकाल में अङ्गिराओं के चिरकाल तक बन्धु हुए थे। इसलिए तुम हमारे स्तोत्र को सुनो।

प्रोतयेवरुणंमित्रमिन्द्रंमरुतःकृष्वावसेनोअद्य ।
प्रपूषणंविष्णुमग्निंपुरन्धिंसवितारमोषधीःपर्वतांश्च ॥ ९ ॥

प्र । ऊतये । वरुणम् । मित्रम् । इन्द्रम् । मरुतः । कृष्व । अवसे ।
नः । अद्य । प्र । पूषणम् । विष्णुम् । अग्निम् । पुरम्ऽधिम् ।
सवितारम् । ओषधीः । पर्वतान् । च ॥ ९ ॥

अस्याद्यर्चिविश्वेदेवाःस्तूयन्ते हेभरद्वाज अद्येदानीं वरुणं रात्र्यभिमानिनंच मित्रमहरभिमानिनंच इन्द्रंच प्रसिद्धं मरुतोमरुद्गणांश्च नोस्माकं ऊतये तर्पणाय अवसे रक्षणायच प्रकृष्वाभिमुखीकुरुष्व किंच पूषणं पशूनांरक्षकंचविष्णुं सर्वव्यापिनंदेवंच पुरंधिं पुरुधियं पुरुकर्माणं अग्निंच सवितारं सर्वस्यप्रेरकं देवं ओषधीः ओषध्यभिमानिनोदेवान् पर्वतांश्चादीन् इत्येतान्देवान् अस्माकंतर्पणाय रक्षणायच प्रकृष्व स्तुत्याभिमुखीकुरु ॥ ९ ॥

९. हे भरद्वाज, तुम अभी हम लोगों की तृप्ति और रक्षा के लिए रात्र्यभिमानी वरुण, दिनाभिमानी मित्र, इन्द्र, मरद्गण, पूषा, सर्वव्यापी विष्णु, बहु कर्मकारी अग्नि, सबके प्रेरक सविता, ओषधियों के अभिमानी देव और पर्वतों को स्तुति के अभिमुख करो।

इमउत्वापुरुशाकप्रयज्योजरितारोअभ्यर्चन्त्यर्कैः।
श्रुधीहवमाहुवतोहुवानोनत्वावाँअन्योअमृतत्वदस्ति ॥ १० ॥

इमे। ऊँ इति। त्वा। पुरुऽशाक। प्रयज्यो इति प्रऽयज्यो। जरितारः। अभि। अर्चन्ति। अर्कैः। श्रुधि। हवम्। आ। हुवतः। हुवानः। न। त्वाऽवान्। अन्यः। अमृत। त्वत्। अस्ति ॥ १० ॥

हेपुरुशाक बहुशाके हेप्रयज्यो प्रकृष्टेनयजनीयेन्द्र त्वा त्वां इमे जरितारः स्तोतारः अर्कैरर्चनीयैःस्तोत्रैः अभ्यर्चन्ति अभिष्टुवन्ति तथा हेअमृत अमरणशीलेन्द्र हुवानः स्तूयमानस्त्वं आहुवतोभिष्टुवतोमम हवं स्तोत्रं श्रुधि शृणु किंच त्वावान् त्वत्सदृशोदेवः त्वदन्योनास्ति ॥ १० ॥

१०. हे बहुत शक्तिवाले अतिशय यजनीय इन्द्र, ये स्तोता लोग अर्चनीय स्तोत्रों के द्वारा तुम्हारा स्तवन करते हैं। हे अमरणशील इन्द्र, स्तूयमान होकर तुम स्तुति करनेवाले मेरे स्तोत्र को सुनो; क्योंकि तुम्हारे सदृश दूसरे देव नहीं हैं।

नूमआवाचमुपयाहिविद्वान्विश्वेभिःसूनोसहसोयजत्रैः।
येअग्निजिह्वाऋतसापआसुर्येमनुंचक्रुरुपरंदसाय ॥ ११ ॥

नु। मे। आ। वाचम्। उप। याहि। विद्वान्। विश्वेभिः। सूनो इति। सहसः। यजत्रैः। ये। अग्निऽजिह्वाः। ऋतऽसापः। आसुः। ये। मनुम्। चक्रुः। उपरम्। दसाय ॥ ११ ॥

इयंचवैश्वदेवीत्युक्तं हेसहसःसूनो बलस्यपुत्रेन्द्र विद्वान् सर्वज्ञस्त्वं यजत्रैर्यजनीयैर्विश्वेभिःसर्वैर्देवैःसह नु क्षिप्रं मे मदीयाः वाचः स्तुतिरूपाणिवचांसि उप अभिमुखं याहि आगच्छ एवंभूतमिन्द्रमात्मार्थयते ऐन्द्रत्वात्सूक्तस्य येदेवाः अग्निजिह्वाः अग्निर्जिह्वास्थानीयोयेषां ते ऋतसापः ऋतंयज्ञंस्पृशन्तःआसुर्भवन्ति येच देवाः दसायशत्रूणामुपक्षेपणाय मनुं राजर्षिं उपरं दस्यूनामुपरिभवं चक्रुः कृतवन्तः तैः सहागच्छेतिपूर्वेणसंबन्धः ॥ ११ ॥

११. हे बलपुत्र इन्द्र, तुम सर्वज्ञ हो। तुम सम्पूर्ण यजनीय देवों के साथ शीघ्र ही मेरे स्तुतिरूप वचन के अभिमुख आगमन करो। जो देव अग्नि-जिह्व हैं, जो यज्ञ में भोजन करते हैं और जिन्होंने राजर्षि मनु

को, शत्रुओं को नष्ट करने के लिए, दस्युओं के ऊपर किया है, उन्हीं के साथ आगमन करो।

सनोबोधिपुरएतासुगेषूतदुर्गेषुपथिकृद्विदानः।
येअश्रमासउरवोवहिष्ठास्तेभिर्नइन्द्राभिवक्षिवाजम् ॥ ११ ॥ १२ ॥

सः । नः । बोधि । पुरःऽएता । सुऽगेषु । उत । दुःऽगेषु । पथिऽकृत् । विदानः । ये । अश्रमासः । उरवः । वहिष्ठाः । तेभिः । नः । इन्द्र । अभि । वक्षि । वाजम् ॥ १२ ॥ १२ ॥

हेइन्द्र पथिकृन्मार्गाणांकर्ता विदानः सर्वविद्वान् सत्वं सुगेषु सुखेनगन्तव्येषु उतापिच दुर्गेषु दुःखेनगन्तव्येषुचमार्गेषु नोस्माकं पुरएता पुरोगन्ता बोधि भव बोधीतिभवतेर्लोटिमध्यमपुरुषैकवचनस्यछान्दसंरूपं अश्रमासः श्रमरहिताः उरवो महान्तः वहिष्ठाः वोढृतमाः ये येअश्वाः सन्ति हेइन्द्र तेभिः तैरश्वैः नोस्मभ्यं वाजमन्नंअभिवक्षि अभिवह ॥१२॥

१२. हे इन्द्र, तुम मार्ग-निर्माता और विद्वान् हो। तुम सुखपूर्वक जाने योग्य मार्ग में तथा दुःख से जाने योग्य मार्ग में हम लोगों के अग्रसर होओ। श्रमरहित, महान् और वाहक श्रेष्ठ जो तुम्हारे अश्व हैं, उनके द्वारा हे इन्द्र, तुम हम लोगों के लिए अन्न आहरण करो।

यएकइदित्येकादशर्चंसप्तमंसूक्तं भरद्वाजस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रं तथाचानुक्रान्तं—यएकाएका-दशेति आभिप्लविकेप्रथमेहनिद्व्यहरात्रस्यप्रथमेहनिच माध्यंदिनसवने ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्रे अहीनसूक्तस्यस्थाने त्रीणिसंपातसूक्तानि तेष्विदंद्वितीयंसूक्तं सूत्रितंच—यएकइद्यस्तिग्मशृंग-इति उपहव्यनाम्न्येकाहेपीदं निष्केवल्येनिविद्धानं सूत्रितंच—यएकइदिति मध्यंदिनइति।

यएकइद्धव्यश्चर्षणीनामिन्द्रंतंगीर्भिरभ्यर्चआभिः।
यःपत्यतेवृषभोवृष्ण्यावान्त्सत्यःसत्वापुरुमायःसहस्वान् ॥ १ ॥

यः । एकः । इत् । हव्यः । चर्षणीनाम् । इन्द्रम् । तम् । गीःऽभिः । अभि । अर्चे । आभिः । यः । पत्यते । वृषभः । वृष्ण्यऽवान् । सत्यः । सत्वा । पुरुऽमायः । सहस्वान् ॥ १ ॥

यइन्द्रश्चर्षणीनां प्रजानां आपत्सु एकइत् एकएव हव्योह्वातव्यः आभिर्गीर्भिः स्तुतिरूपाभिर्वाग्भिः तमिन्द्रं अभ्यर्चे अभिष्टौमि यइन्द्रःपत्यते स्तोतॄनभिगच्छति यद्वा पत्यतेलोकानामीष्टे कीदृशः वृषभः कामानांवर्षिता वृष्ण्यावान् बलवान् सत्यः अविसंवादी सत्वा शत्रूणां सादयिता कामानांदाता वा सदेर्वासनोतेर्वैतद्रूपं पुरुमायोबहुप्रज्ञः सहस्वानभिभवनवान् तमिन्द्रमभिष्टौमीतिसंबन्धः ॥ १ ॥

१. जो इन्द्र प्रजाओं की आपत्तियों में एकमात्र आह्वान करने के योग्य हैं। जो स्तोताओं के प्रति आगमन करते हैं। जो अभीष्टवर्षक,

बलवान्, सत्यवादी, शत्रुपीड़क, बहुयश और अभिभवकर्त्ता हैं उन इन्द्र का स्तुतियों-द्वारा स्तवन करते हैं।

तमुनःपूर्वेपितरोनवग्वाःसप्तविप्रासोअभिवाजयन्तः ।
नक्षद्दाभंततुरिंपर्वतेष्ठामद्रोघवाचंमतिभिःशविष्ठम् ॥ २ ॥

तम् । ऊँ इति । नः । पूर्वे । पितरः । नवऽग्वाः । सप्त । विप्रासः ।
अभि । वाजयन्तः । नक्षत्ऽदाभम् । ततुरिम् । पर्वतेऽस्थाम् ।
अद्रोघऽवाचम् । मतिऽभिः । शविष्ठम् ॥ २ ॥

पूर्वेप्रत्नाः नवग्वाः नवभिर्मासैः सत्रमनुष्ठितवन्तः सप्तसप्तसंख्याकाः विप्रासः विप्रामेधाविनः वाजयन्तः वाजमन्नंहविर्लक्षणमिन्द्रस्यकुर्वन्तः इन्द्रंवा वाजिनंबलिनंकुर्वन्तः तत्करोतीतिणिच् एवंभूतानोस्माकं पितरोंगिरसः तमु तमेवेन्द्रं मतिभिः स्तुतिभिरभितुष्टुवुरितिशेषः कीदृशं नक्षद्दाभं नक्षतिर्गतिकर्मा अभिगच्छन्तं शत्रूणां दंभितारं हिंसितारं ततुरिं तरितारं पर्वतेष्ठां पर्वतेष्ववस्थितं अद्रोघवाचं अद्रोग्धव्याअनतिक्रमणीयावागाज्ञारूपायस्यतं शविष्ठं बलवत्तमं ॥ २ ॥

२. पुरातन, नौ महीनों में यज्ञ करनेवाले, सप्त-संख्यक मेधावी, हमारे पिता अङ्गिरा आदि ने इन्द्र को बलवान् अथवा अन्नवान् करते हुए स्तुतियों-द्वारा उनका स्तवन किया था। इन्द्र गमनशील, शत्रुओं के हिंसक, पर्वतों पर अवस्थिति करनेवाले और अनुल्लंघनीय शासन हैं।

तमीमहइन्द्रमस्यरायःपुरुवीरस्यनृवतःपुरुक्षोः ।
योअस्कृधोयुरजरःस्वर्वान्तमाभरहरिवोमादयध्यै ॥ ३ ॥

तम् । ईमहे । इन्द्रम् । अस्य । रायः । पुरुऽवीरस्य । नृऽवतः ।
पुरुऽक्षोः । यः । अस्कृधोयुः । अजरः । स्वःऽवान् । तम् । आ ।
भर । हरिऽवः । मादयध्यै ॥ ३ ॥

पुरुवीरस्य बहुपुत्रपौत्रयुक्तस्य नृवतः परिचारकजनसहितस्य पुरुक्षोर्बहुन्नस्य बहुपशोर्वा अस्यरायः इदंधनं द्वितीयार्थेषष्ठी तमिन्द्रं ईमहे याचामहे योरयिः अस्कृधोयुः अविच्छिन्नः अजरोजराहानिरहितः स्वर्वान् सुखयुक्तः हेहरिवः हरिवन् स्वकीयाश्वोपेतेन्द्र त्वं तं रयिं मादयध्यै अस्मान्मादयितुं आभराहर ॥ ३ ॥

३. बहुत पुत्र-पौत्रों से युक्त, परिचारकों के साथ और पशुओं के साथ हम लोग इन्द्र के निकट अविच्छिन्न, अक्षय और सुखदायक धन की प्रार्थना करते हैं। हे अश्वों के अधिपति, तुम हम लोगों को सुखी करने के लिए वह धन आहरण करो।

तन्नोविवोचोयदितेपुराचिज्जरितारआनशुःसुम्नमिन्द्र ।
कस्तेभागःकिंवयोदुध्रखिद्वःपुरुहूतपुरूवसोसुरघ्नः ॥४॥

तत् । नः । वि । वोचः । यदि । ते । पुरा । चित् । जरितारः ।
आनशुः । सुम्नम् । इन्द्र । कः । ते । भागः । किम् । वयः ।
दुध्र । खिद्वः । पुरुऽहूत । पुरुवसो इति पुरुऽवसो । असुरऽघ्नः ॥४॥

हेइन्द्र यदि यत् ते तव पुराचित् पूर्वस्मिन्काले जरितारः स्तोतारः सुम्नं सुखंआनशुः प्रापुः तत् तत्सुखं नोस्माकं विवोचः विब्रूहि हेदुध्र दुर्धर हेखिद्वःशत्रूणांखेदयितः हेपुरुहूत हे-पुरूवसोइन्द्र असुरघ्न असुराणांहन्तुस्तेतवयज्ञेषु कोभागःकृतः वयः हविर्लक्षणमन्नंकिंकृतं य-दि केचिच्चिरंतनाः पूर्वकालेपि त्वत्तःसकाशात् सुखं लेभिरे तर्ह्यहमपि तत्सुखंलप्स्यइतिविचा-र्यसुखप्राप्तिविलंबोपमासोढव्योभवेदित्यर्थः ॥ ४ ॥

४. हे इन्द्र, जब पूर्वकाल में तुम्हारे स्तोताओं ने सुख-लाभ किया था, तब हम लोगों को भी वह सुख बताओ। हे दुर्द्धर्ष, शत्रु-विजयी, ऐश्वर्यशाली, बहुजनाहूत इन्द्र, तुम असुरों के मारनेवाले हो। तुम्हारे लिए यज्ञ में कौन भाग और कौन हव्य कल्पित हुआ है?

तंपृच्छन्तीवज्रहस्तंरथेष्ठामिन्द्रंवेपीवक्वरीयस्यनूगीः ।
तुविग्राभंतुविकूर्मिंरभोदांगातुमिषेनक्षतेतुम्रमच्छ ॥ ५ ॥ १२ ॥

तम् । पृच्छन्ती । वज्रऽहस्तम् । रथेऽस्थाम् । इन्द्रम् । वेपी ।
वक्वरी । यस्य । नु । गीः । तुविऽग्राभम् । तुविऽकूर्मिम् । रभःऽदाम् ।
गातुम् । इषे । नक्षते । तुम्रम् । अच्छ ॥ ५ ॥ १२ ॥

— पूर्वैरुपालब्धइन्द्र कस्मै कामान्प्रायच्छत् ततःसकामपूर्णमृषिराह वज्रहस्तं वज्रपाणिं रथेष्ठां रथेस्थितं तमिन्द्रं पृच्छन्ती अर्चयन्ती पृच्छतिरर्चतिकर्मा वेपी वेपोयागादिलक्षणंकर्म तद्वती वक्वरीगुणानांवक्त्रीगीः ईदृशीस्तुतिर्यस्ययजमानस्यभवति कीदृशमिन्द्रं पृच्छन्ती तुवि-ग्राभं तुवीनांबहूनांग्रहीतारं तुविकूर्मिं बहुकर्माणं रभोदां रभसोबलस्यदातारं नुइतिपूरणः स-यजमानः गातुं सुखं इषेगच्छति किंच तुम्रं प्रापयितारं शत्रुं अच्छाभिमुखं नक्षते गच्छति ॥५॥

५. यागादि लक्षण कर्म से युक्त और गुणवाचक स्तुति करनेवाले यजमान वज्र धारण करनेवाले और रथ पर अवस्थित करनेवाले इन्द्र की अर्चना करते हैं। इन्द्र बहुतों के ग्रहण करनेवाले (आश्रयदाता) बहुत कर्म करनेवाले और बल के दाता हैं। वह यजमान सुख प्राप्त करता है और शत्रु के अभिमुख गमन करता है।

अयाहत्यंमाययावावृधानंमनोजुवास्वतवःपर्वतेन ।
अच्युताचिद्वीळितास्वोजोरुजोविदृळ्हाधृषताविरप्शिन् ॥ ६ ॥

अया । ह । त्यम् । मायया । वृधानम् । मनःऽजुवा । स्वऽतवः ।
पर्वतेन । अच्युता । चित् । वीळिता । सुऽओजः । रुजः । वि ।
दृळ्हा । धृषता । विऽरप्शिन् ॥ ६ ॥

हे स्वतवसः स्वभूतबलेन्द्र त्वंमनोजुवा मनोवद्गच्छता अया अनेनपर्वतेन बहुपर्वणा स्वकीयेनायुधेन वज्रेणशतपर्वणेतिदर्शनात् माययावृधानं वर्धमानं त्यं तं प्रसिद्धं वृत्रं व्यरुजः विशेषणमांक्षीः यथा हे स्वोजः शोभनतेजः हेविरप्शिन् हेमहन् इन्द्र त्वं अच्युता अच्युतानि चिद्धि नाशरहितान्यपि वीळिता वीळितानि अशिथिलीकृतानि दृळ्हा दृढानि पुराणि धृषता धर्षकेणवज्रेण व्यरुजोभग्नवानसि ॥ ६ ॥

६. हे निज बल से बलवान् इन्द्र, तुमने मन की तरह गमन करनेवाले और बहुत पर्व (गाँठ) वाले वज्र से माया-द्वारा प्रवृद्ध उस वृत्र को चूर्ण किया था। हे शोभन तेजवाले महान् इन्द्र, तुमने धर्षक, वज्र-द्वारा नाश-रहित, अशिथिल और दृढ़ पुरियों को भग्न किया था।

तंवोधियानव्यस्याशविष्ठंप्रत्नंप्रत्नवत्परितंसयध्यै ।
सनोवक्षदनिमानःसुवह्मेन्द्रोविश्वान्यतिदुर्गहाणि ॥ ७ ॥

तम् । वः । धिया । नव्यस्या । शविष्ठम् । प्रत्नम् । प्रत्नऽवत् ।
परिऽतंसयध्यै । सः । नः । वक्षत् । अनिऽमानः । सुऽवह्मा । इन्द्रः ।
विश्वानि । अति । दुःऽगहानि ॥ ७ ॥

नव्यस्या नवतरया धिया स्तुत्या शविष्ठं बलवत्तमं प्रत्नं पुराणं हेइन्द्र त्वंवस्त्वां प्रत्नवत् चिरंतनाऋषयइव परितंसयध्यै परितोविस्तारयितुं अहंमनुनोस्मीतिशेषः अनिमानः अपरिमाणः सुवह्मा शोभनवहनः सइन्द्रः विश्वानि समस्तानि दुर्गहाणि दुर्गाणि नोस्मभ्यं अतिवक्षद्-तिवहतु ॥ ७ ॥ हे इन्द्र, हम चिरन्तन ऋषियों की तरह नवीन स्तुतियों के द्वारा तुम्हें (तुम्हारे गौरव को) विस्तारित करते हैं। तुम अतिशय बलवान् और प्राचीन हो। अपरिमाण और शोभन वहनकारी इन्द्र हम लोगों की समस्त विघ्नों से, रक्षा करें।

आजनायद्रुह्वणेपार्थिवानिदिव्यानिदीपयोन्तरिक्षा ।
तपावृषन्विश्वतःशोचिषातान्ब्रह्मद्विषेशोचयक्षामपश्च ॥ ८ ॥

आ । जनाय । द्रुह्वणे । पार्थिवानि । दिव्यानि । दीपयः ।
अन्तरिक्षा । तप । वृषन् । विश्वतः । शोचिषा । तान् ।
ब्रह्मऽद्विषे । शोचय । क्षाम् । अपः । च ॥ ८ ॥

हेइन्द्र त्वं द्रुह्वणे साधुजनानांद्रोग्धुर्जनायजनस्यराक्षसादेः वधार्थंचतुर्थी पार्थिवानि पृथिव्यांभवानि दिव्यानि दिविभवानि अन्तरिक्षा अन्तरिक्षेभवानि च स्थानानि आदीपयः आसमंताद्यापय हेवृषन् कामानांवर्षितरिन्द्र त्वं विश्वतः सर्वतोविद्यमानान् तान् राक्षसादीन् शोचिषा त्वदीययादीप्त्या तप दह किंच ब्रह्मद्विषे ब्राह्मणद्वेष्ट्रे राक्षसादये ब्रह्मद्विषंदग्धुमित्यर्थः क्षां पृथिवीं अपश्चान्तरिक्षं शोचय दीपय आपइत्यन्तरिक्षनामैतत् ॥ ८ ॥

८. हे इन्द्र, तुम साधु-द्रोही राक्षसों के लिए द्यावा-पृथिवी और अन्तरिक्षस्थित स्थानों को सन्तप्त करते हो। हे कामनाओं के वर्द्धक इन्द्र, तुम अपनी दीप्ति-द्वारा सर्वत्र विद्यमान उन राक्षसों को भस्मीभूत करो। ब्राह्मणद्वेषी राक्षसों को दग्ध करने के लिए पृथिवी और अन्तरिक्ष को दीप्त करो।

भुवोजनस्यदिव्यस्यराजापार्थिवस्यजगतस्त्वेषसंदृक् ।
धिष्ववज्रन्दक्षिणइन्द्रहस्तेविश्वाअजुर्यदयसेविमायाः ॥ ९ ॥

भुवः । जनस्य । दिव्यस्य । राजा । पार्थिवस्य । जगतः । त्वेषऽसंदृक् । धिष्व । वज्रम् । दक्षिणे । इन्द्र । हस्ते । विश्वाः । अजुर्य । दयसे । वि । मायाः ॥ ९ ॥

हेत्वेषसंदृक् दीप्तदर्शनेन्द्र दिव्यस्य दिविभवस्य जनस्य राजा ईश्वरोभुवोभवसि जगतोर्गमनस्य पार्थिवस्यच राजा भवसि दक्षिणे हस्ते वज्रं धिष्व निधेहि तेनवज्रेण विश्वाः सर्वाआसुरीर्मायाः विदयसे विनाशयसे दयदानगतिहिंसादानेष्वितिधातुः हेइन्द्र अजुर्य जरयितुमशक्येन्द्र स्तमिति ॥ ९ ॥

९. हे दीप्त-दर्शन इन्द्र, तुम स्वर्गीय तथा पार्थिव जन के ईश्वर होते हो। हे अतिशय स्तवनीय इन्द्र, तुम दक्षिण हस्त में वज्र धारण करते हो और असुरों की माया को उच्छिन्न करते हो।

आसंयतमिन्द्रणःस्वस्तिंशत्रुतूर्यायबृहतीममृध्राम् ।
यथादासान्यार्याणिवृत्राकरोवज्रिन्त्सुतुकानाहुषाणि ॥ १० ॥

आ । सम्ऽयतम् । इन्द्र । नः । स्वस्तिम् । शत्रुऽतूर्याय । बृहतीम् । अमृध्राम् । यया । दासानि । आर्याणि । वृत्रा । करः । वज्रिन् । सुऽतुका । नाहुषाणि ॥ १० ॥

हेइन्द्र शत्रुतूर्याय शत्रूणांवारणाय बृहतीं महतीं अमृध्रां अहिंसितां संयतं संयतीं संगच्छमानां स्वस्तिं क्षेमलक्षणां संपदं हेइन्द्र नोस्मभ्यमाभर हेवज्रिन् वज्रवन्निन्द्र ययास्वस्त्या दासानि कर्महीनानिमनुष्यजातानि आर्याणि कर्मयुक्तानि करः अकरोः नाहुषाणि मनुष्यसंबन्धीनि नहुषाइतिमनुष्यनामैतत् वृत्रा वृत्राणि शत्रून् सुतुका सुतुकानि शोभनहिंसोपेतान्यकरोः ॥ १० ॥

१०. हे इन्द्र, तुम हम लोगों को महान्, अहिंसित, संगच्छमान और कल्याणयुक्त सम्पत्ति प्रदान करो, जिससे शत्रुगण धर्षण करने में समर्थ न हों। हे वज्रधर इन्द्र, जिस कल्याण के द्वारा तुमने कर्महीन मनुष्यों को कर्मयुक्त बनाया था और मनुष्य-सम्बन्धी शत्रुओं को शोभन हिंसा से युक्त किया था।

सनोनियुद्भिःपुरुहूतवेधोविश्ववाराभिरागहिप्रयज्यो ।
नयाअदेवोवरतेनदेवआभिर्याहितूयमामद्र्यद्रिक् ॥ ११ ॥१४॥

सः । नः । नियुत्ऽभिः । पुरुऽहूत । वेधः । विश्वऽवाराभिः ।
आ । गहि । प्रयज्यो इति प्रऽयज्यो । न । याः । अदेवः । वरते ।
न । देवः । आ । आभिः । याहि । तूयम् । आ । मद्र्यद्रिक् ॥११॥१४॥

हेपुरुहूत हेवेधोविधातः हेप्रयज्यो प्रकृष्टेनयजनीयेन्द्र सत्वं विश्ववाराभिः विश्वैर्वरणीयाभिः संभजनीयाभिः नियुद्भिरश्वैर्नोस्मानागह्यागच्छ अदेवोसुरः यानियुतःयानश्वान्नवरते नवारयति देवश्च नवरते आभिर्नियुद्भिः तूयमाक्षिप्रमेव मद्र्यद्रिक् मदभिमुखःसन् आयाह्यागच्छ अत्रागमस्यद्विर्वचनंछान्दसं ॥ ११ ॥

११. हे बहुजनाहूत, विधाता, अतिशय यजनीय इन्द्र, तुम सबके द्वारा सम्भजनीय अश्वों के द्वारा हमारे निकट आगमन करो। जिन अश्वों का निवारण देव या असुर कोई भी नहीं करते हैं; उन अश्वों के साथ तुम शीघ्र ही हमारे अभिमुख आगमन करो।

सुतइदितिदशर्चमष्टमंसूक्तं भरद्वाजस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रं सुतइद्दशेत्यनुक्रान्तं विषुवतिनिष्केवल्येइदंसूक्तं सूत्रितंच—सुतइत्त्वमेवमपूर्वीरिति । महाव्रतेपिनिष्केवल्येइदमादीनित्रीणिसूक्तानि तथैवपंचमारण्यकेसूत्रितं—सुतइत्त्वंनिमिश्लइन्द्रसोमइतित्रीणीति ।

सुतइत्त्वंनिमिश्लइन्द्रसोमेस्तोमेब्रह्मणिशस्यमानउक्थे ।
यद्वायुक्ताभ्यांमघवन्हरिभ्यांबिभ्रद्वज्रंबाह्वोरिन्द्रयासि ॥ १ ॥

सुते । इत् । त्वम् । निऽमिश्लः । इन्द्र । सोमे । स्तोमे । ब्रह्मणि ।
शस्यमाने । उक्थे । यत् । वा । युक्ताभ्याम् । मघऽवन् ।
हरिऽभ्याम् । बिभ्रत् । वज्रम् । बाह्वोः । इन्द्र । यासि ॥ १ ॥

सोमेसुतेइत् अभिषुतएव सति ब्रह्मणि बृहति महति स्तोमे स्तोत्रे उच्चार्यमाणेसति उक्थेशस्त्रे शस्यमानेसति हेइन्द्र त्वं निमिश्लः निमिश्लःसन् हरी संयोजयन् हेमघवन् धनवन्निन्द्र त्वं बाह्वोर्हस्तयोर्वज्रंस्वकीयमायुधं बिभ्रत् धारयन् युक्ताभ्यां रथेनियुक्ताभ्यां हरिभ्यामश्वाभ्यां यासि यद्वा आगच्छसीति यच्च तत्सोमेभिषुतएवेतिसंबन्धः ॥ १ ॥

१. हे इन्द्र, सोम के अभिषुत होने पर और महान् स्तोत्र के उच्चार्यमाण होने पर एवम् शास्त्र (वैदिक स्तुति) विहित होने पर तुम रथ में अपने अश्व को संयुक्त करते हो। हे धनवान् इन्द्र, तुम दोनों हाथों में वज्र धारण करके रथ में योजित अश्वद्वय के साथ आगमन करते हो।

यद्वा॑दि॒वि पार्ये॒सुष्वि॑मिन्द्रवृत्र॒हत्ये॑वसि॒शूर॑सातौ ।
यद्वा॒दक्ष॑स्यबि॒भ्युषो॒अबि॑भ्यदर॑न्धयः॒शर्ध॑तइन्द्र॒दस्यू॑न् ॥ २ ॥

यत् । वा॒ । दि॒वि । पार्ये॑ । सु॒स्विम् । इ॒न्द्र॒ । वृ॒त्र॒ऽहत्ये॑ । अव॑सि ।
शूर॑ऽसातौ । यत् । वा॒ । दक्ष॑स्य । बि॒भ्युषः॑ । अबि॑भ्यत् । अर॑न्धयः ।
शर्ध॑तः । इ॒न्द्र॒ । दस्यू॑न् ॥ २ ॥

हेइन्द्र त्वं दिवि द्युलोके शूरसातौ शूरैर्भटैःसंभजनीये वृत्रहत्ये युद्धे पार्ये पारयितव्ये सति सुष्विमभिषोतारं यजमानं अवसि यद्वा रक्षसीति यच्चवेतिसमुच्चये दक्षस्य यज्ञादिकुशलस्य बिभ्युषः शत्रुभ्योबिभ्यतोजनस्य शर्धतः संग्रामेउत्सहमानान् दस्यूनुपक्षयितॄन्शत्रून् हेइन्द्र त्वं अबिभ्यद्भीतिरहितःसन् अरन्धयः यद्वा वशीकरोषीति यच्चतत्सर्वं सोमेभिषुतइतिपूर्वेणसंबन्धः तथाचोक्तं यद्वाह्वोर्धारयन्वज्रंहरिभ्यांयासिवृत्रहन् ॥ यच्चरक्षसिसंग्रामेनूनंसोममभिषुण्वतः ॥ यच्चकर्मसुदक्षस्यभयमानस्यापरयः ॥ वशीकरोषितावस्मैबिभ्यसेभीतिवर्जितः ॥ तत्सोमेभिषुतेस्तोत्रशस्त्रयोश्चप्रवृत्तयोः ॥ इतिह्युक्तोपमेकार्थःश्रुतइत्त्वमितिद्वयंइति ॥ २ ॥

२. हे इन्द्र, तुम स्वर्ग में शूरों-द्वारा सम्भजनीय संग्राम में उपस्थित होकर अभिषवकारी यजमान की रक्षा करते हो एवम् निर्भीक होकर धार्मिक तथा सन्त्रस्त यजमान के विघ्नकारी दस्युओं को वशीभूत करते हो।

पाता॑सु॒तमिन्द्रो॑अस्तु॒सोमं॑प्रणे॒नीरु॒ग्रोज॑रि॒तार॑मू॒ती ।
कर्ता॑वी॒राय॒सुष्व॑यउलो॒कंदाता॒वसु॑स्तुव॒तेकी॒रये॑चित् ॥ ३ ॥

पाता॑ । सु॒तम् । इन्द्रः॑ । अ॒स्तु॒ । सोम॑म् । प्र॒ऽने॒नीः । उ॒ग्रः ।
ज॒रि॒तार॑म् । ऊ॒ती । कर्ता॑ । वी॒राय॑ । सुस्व॑ये । ऊँ॒ इति॑ ।
लो॒कम् । दाता॑ । वसु॑ । स्तु॒व॒ते । की॒रये॑ । चि॒त् ॥ ३ ॥

इन्द्रः सुतमभिषुतंसोमं पातास्तु पानशीलोभवतु तृन्नन्तत्वान्नलोकाव्ययनिष्ठेतिषष्ठीप्रतिषेधार्थः कीदृशः ऊती ऊत्यामार्गेण जरितारं स्तोतारं प्रणेनीः प्रकर्षेणनेता उग्रः उद्गूर्णः वीराय यज्ञादिकर्मसुदक्षाय सुस्वये सोमाभिषवंकुर्वतेयजमानाय लोकं स्थानं कर्तादातेत्यर्थः उकारःपादपूरणः स्तुवेत स्तोत्रंकुर्वते कीरयेचित् चिदित्यर्थेस्तोत्रेच कीरिरितिस्तोतृनामैतत् वसु धनं दातास्तु ॥ ३ ॥

३. इन्द्र अभिषुत सोम के पानकर्त्ता होते हैं। भीषण इन्द्र स्तवकारी को (निरापद) मार्ग से ले जाते हैं। इन्द्र यज्ञ करने में दक्ष तथा सोमाभिषव करनेवाले यजमान को स्थान प्रदान करते हैं एवम् स्तोत्र करनेवाले को धन प्रदान करते हैं।

गन्तेयान्तिसवनाहरिभ्यांबभ्रिर्वज्रंपपिःसोमंददिर्गाः।
कर्तावीरंनर्यंसर्ववीरंश्रोताहवंगृणतःस्तोमवाहाः ॥ ४ ॥
गन्ता। इयन्ति। सवना। हरिऽभ्याम्। बभ्रिः। वज्रम्। पपिः।
सोमम्। ददिः। गाः। कर्ता। वीरम्। नर्यम्। सर्वऽवीरम्।
श्रोता। हवम्। गृणतः। स्तोमऽवाहाः ॥ ४ ॥

इन्द्रः हरिभ्यां स्वकीयाभ्यां इयन्ति हृदयस्थानानि त्रीणि सवना सवनानि गन्ता गमनशीलोभवतु कीदृशः वज्रं स्वकीयमायुधं बभ्रिर्भर्ता धारकः सोममभिषुतं पपिः पाता गाः ददिर्दाता नर्यं मनुष्यहितं सर्ववीरं बहुपुत्रोपेतं वीरं पुत्रं कर्ता यजमानाय दाता गृणतः स्तुवतः स्तोतुः संबन्धि हवं स्तोत्रं श्रोताश्रावकः स्तोमवाहाः स्तोमैः स्तोत्रैर्वहनीयः ॥ ४ ॥

४. इन्द्र अपने अश्वद्वय के साथ हृदयस्थानीय तीनों सवनों में गमन करते हैं। इन्द्र वज्र धारण करनेवाले, अभिषुत सोम के पान करनेवाले, गोदाता, मनुष्यों के हित के लिए बहु पुत्रोपेत पुत्र प्रदान करनेवाले और स्तवकारी यजमान के स्तोत्र को श्रवण करनेवाले तथा स्वीकार करनेवाले हैं।

अस्मैवयंयद्वावानतद्विविष्मइन्द्राययोनःप्रदिवोअपस्कः।
सुतेसोमेस्तुमसिशंसदुक्थेन्द्रायब्रह्मवर्धनंयथासत् ॥ ५ ॥ १५ ॥
अस्मै। वयम्। यत्। वावान। तत्। विविष्मः। इन्द्राय।
यः। नः। प्रऽदिवः। अपः। करिति कः। सुते। सोमे। स्तुमसि।
शंसत्। उक्था। इन्द्राय। ब्रह्म। वर्धनम्। यथा। असत् ॥५॥१५॥

प्रदिवः पुराणोयइन्द्रः नोस्मदर्थं अपः पोषणादिकंकर्म कः करोति अयमिन्द्रः यत्स्तोत्रादिकं ववान कामयते अस्माइन्द्राय वयं तद्विविष्मः व्याप्नुमः कुर्मइत्यर्थः सोमेसुतेभिषुते सति स्तुमसि स्तुमः इन्द्रायस्तोत्राणिकुर्मः उक्था उक्थानि शस्त्राणि शंसत् शंसंतः प्रथमाबहुवचनस्यलुक् ब्रह्म हविर्लक्षणमन्नं इन्द्रायेन्द्रार्थंवर्धनंयथावृद्धिकरं असत् स्यात् तथाकुर्मइत्यर्थः ॥ ५ ॥ जो पुरातन इन्द्र हम लोगों के लिए पोषणादि कर्म करते हैं, उन्हीं इन्द्र के अभिलषित स्तोत्र का हम लोग उच्चारण करते हैं। सोमाभिषुत होने पर हम लोग इन्द्र का स्तवन करते हैं। उक्थों का उच्चारण करते हुए हम लोग इन्द्र को हविर्लक्षण अन्न उस प्रकार से देते हैं, जिससे उनका वर्द्धन हो।

ब्रह्माणिहिचकृषेवर्धनानितावत्तइन्द्रमतिभिर्विविष्मः ।
सुतेसोमेसुतपाःशंतमानिरान्द्याक्रियास्मवक्षणानियज्ञैः ॥ ६ ॥

ब्रह्माणि । हि । चकृषे । वर्धनानि । तावत् । ते । इन्द्र ।
मतिऽभिः । विविष्मः । सुते । सोमे । सुतऽपाः । शम्ऽतमानि ।
रान्द्या । क्रियास्म । वक्षणानि । यज्ञैः ॥ ६ ॥

हेइन्द्र त्वं हियस्मात्कारणात् ब्रह्माणि स्तोत्राणि वर्धनानि स्वयमेववृद्धिकराणि चकृषे कृतवानसि तस्मात्कारणात् तावत् तावन्ति तादृशानि स्तोत्राणि ते तुभ्यं मतिभिर्बुद्धिभिः वयं विविष्मः व्याप्नुमः वर्धनानि स्तोत्राणि मम यथा भवेयुः त्वं तादृशानि कृतवानसीत्यर्थः अपिच हेसुतपाः अभिषुतसोमस्यपातः त्वामुद्दिश्य सुतेसोमेअभिषुतेसति शंतमानि सुखतमानि रान्द्या रान्द्याणि रमणीयानि यज्ञैर्हविर्भिर्युक्तानि वक्षणानि वाहकानि स्तोत्राणि क्रियास्म करवाम ॥ ६ ॥

६. हे इन्द्र, जिस लिए तुमने स्तोत्रों को स्वयं बढ़ाया है; अतः हम लोग उस तरह के स्तोत्रों का, तुम्हारे उद्देश्य से, बुद्धिपूर्वक, उच्चारण करते हैं। (हमारे स्तोत्र जिस प्रकार से वर्द्धमान हों, तुमने वैसा ही किया है)। हे अभिषुत-सोमपान-कर्त्ता इन्द्र, तुम्हारे उद्देश्य से सोमाभिषव होने पर तुम्हारे उद्देश्य से निरतिशय सुखदायक, कमनीय और हवि से युक्त स्तोत्रों का उच्चारण करते हैं।

सनोबोधिपुरोळाशंरराणःपिबातुसोमंगोऋजीकमिन्द्र ।
एदंबर्हिर्यजमानस्यसीदोरुंकृधित्वायतउलोकम् ॥ ७ ॥

सः । नः । बोधि । पुरोळाशम् । रराणः । पिब । तु । सोमम् ।
गोऽऋजीकम् । इन्द्र । आ । इदम् । बर्हिः । यजमानस्य ।
सीद । उरुम् । कृधि । त्वाऽयतः । ऊँ इति । लोकम् ॥ ७ ॥

हेइन्द्र रराणोरममाणः सन् नोस्मदीयं पुरोडाशं एतल्लक्षणंहविर्बोधि बुध्यस्व किंच गोऋजीकं गोविकारदध्यादिभिःसंस्कृतं अभिषुतंसोमंतुक्षिप्रं पिब पिबेः तदर्थंच यजमानस्य संबन्धीदं बर्हिरासीदाभिनिषीद तदनंतरं त्वायतस्त्वामिच्छतोयजमानस्य लोकं स्थानं उरुं विस्तीर्णं कृधि कुरु उइतिपूरणः ॥ ७ ॥

७. हे इन्द्र, प्रमुदित होकर तुम हम लोगों के पुरोडाश को स्वीकार करो। दही आदि से संस्कृत सोमरस को शीघ्र पियो। सोमपान करने के लिए यजमान-सम्बन्धी कुशों पर बैठो। तदनन्तर तुम्हारी इच्छा करनेवाले यजमान के स्थान को विस्तीर्ण करो।

समन्दस्वाह्यनुजोषमुग्रप्रत्वायज्ञासइमेअश्नुवन्तु।
प्रेमेहवासःपुरुहूतमस्मेआत्वेयंधीरवसइन्द्रयम्याः ॥ ८ ॥

सः। मन्दस्व। हि। अनु। जोषम्। उग्र। प्र। त्वा। यज्ञासः॥
इमे। अश्नुवन्तु। प्र। इमे। हवासः। पुरुऽहूतम्। अस्मे इति।
आ। त्वा। इयम्। धीः। अवसे। इन्द्र। यम्याः॥ ८ ॥

हेउग्र उद्गूर्णबलेन्द्र सत्वं अनुजोषं कामानुगुणं यथाभवतितथा मन्दस्व मोदस्व हिश-ब्दःपादपूरणः हियोमेमन्दस्वेत्याख्यातस्यन्यत्ययात्सर्वानुदात्तत्वं इमेयज्ञासोयज्ञाः सोमाः त्वा त्वां प्राश्नुवन्तु प्राप्नुवन्तु हेपुरुहूत बहुभिराहूतेन्द्र त्वां अस्मे अस्मदीयानि इमे हवासोहवाःस्तोत्राणि प्राश्नुवन्तु इयंधीः स्तुतिः त्वां अवसे अस्माकं रक्षणाय आयम्याः आयच्छतु नियच्छतु ॥८॥

८. हे उद्यतायुध इन्द्र, तुम अपनी इच्छा के अनुसार प्रमुदित होओ। यह सोमरस तुम्हें प्राप्त हो। हे बहुजनाहूत इन्द्र, हमारे स्तोत्र तुम्हें प्राप्त हों। यह स्तुति हम लोगों की रक्षा के लिए तुम्हें नियुक्त (प्रवृत्त) करे।

तंवःसखायःसंयथासुतेषुसोमेभिरींपृणताभोजमिन्द्रम्।
कुवित्तस्माअसतिनोभरायनसुष्विमिन्द्रोवसेमृधाति ॥ ९ ॥

तम्। वः। सखायः। सम्। यथा। सुतेषु। सोमेभिः। ईम्।
पृणत। भोजम्। इन्द्रम्। कुवित्। तस्मै। असति। नः।
भराय। न। सुष्विम्। इन्द्रः। अवसे। मृधाति॥ ९ ॥

हेसखायः स्तोतारोवोयूयं सोमेषु सुतेषु अभिषुतेषुसत्सु भोजं दातारं तमीं एवमिन्द्रं सोमेभिः सोमैः यथाकामं संपृणत संपूरयत तस्माइन्द्राय कुविद्बहुफकरणं कुविदितिबहुनामै-तत् असति अस्तु किमर्थं नोस्माकं भराय भरणाय पोषणाय इन्द्रः सुष्विमभिषवणशीलं यज-मानं अवसे वर्धनाय नमृधाति नबाधते ॥ ९ ॥

९. हे स्तोताओ, सोमाभिषव होने पर तुम लोग दाता इन्द्र को, सोमरस-द्वारा, यथाभिलाषपूर्ण करो। इन्द्र के लिए वह (सोम) बहुत परिमाण में हो, जिससे वह हम लोगों का पोषण करें। इन्द्र अभिषवण-शील यजमान को तृप्ति (सुख) में बाधा नहीं देते हैं।

एवेदिन्द्रःसुतेअस्ताविसोमेभरद्वाजेषुक्षयदिन्मघोनः।
असद्यथाजरित्रउतसूरिरिन्द्रोरायोविश्ववारस्यदाता ॥१०॥१६॥

एव। इत्। इन्द्रः। सुते। अस्तावि। सोमे। भरत्ऽवाजेषु।
क्षयत्। इत्। मघोनः। असत्। यथा। जरित्रे। उत। सूरिः।
इन्द्रः। रायः। विश्वऽवारस्य। दाता॥ १० ॥ १६ ॥

यथोनोऽस्मद्योहविर्भिर्योयजमानस्य क्षयत् ईश्वरः इन्द्रः सोमेसुते अभिषुतेसति भरद्वाजेषु भरद्वाजेष्वपि एव एवं अस्तावि स्तुतोऽभूत् इन्द्रः जरित्रे स्तोत्रे सूरिः सन्मार्गे प्रेरकोयथासत् भवत् उतापिच विश्ववारस्य विश्वैर्वरणीयस्य रायोधनस्य दाता यथाभवेत् तथा स्तावीदितिसंबन्धः इतिविहर्यपूरणम्॥१०॥

१०. सोमाभिषव होने पर हवीरूप धनवाले और यजमान के ईश्वर इन्द्र स्तोता के सन्मार्ग-प्रदर्शक और वरणीय धन-प्रदाता जैसे हों, वैसा ही जानकर भरद्वाज ऋषि ने स्तुति की।

॥ इतिषष्ठेमंडलेद्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

तृतीयेऽनुवाकेविंशतिसूक्तानि तत्रवृषामदइतिदशर्चमष्टमंसूक्तं भरद्वाजस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रं इत्यनुक्रान्तं विषुवतिनिष्केवल्यएतत्सूक्तं सूत्रितंच—वृषामदइमंहिशावेति।

वृषामदइन्द्रेश्लोकउक्थासचासोमेषुसुतपाऋजीषी।
अर्चत्र्योमघवानृभ्यउक्थैर्द्युक्षोराजागिरामक्षितोतिः॥ १ ॥

वृषा। मदः। इन्द्रे। श्लोकः। उक्था। सचा। सोमेषु। सुतऽपाः। ऋजीषी। अर्चत्र्यः। मघऽवा। नृऽभ्यः। उक्थैः। द्युक्षः। राजा। गिराम्। अक्षितऽऊतिः॥ १ ॥

सोमेषु सोमवत्सुयागेषु इन्द्रे सोमपानजनितोमदः वृषा यजमानस्यकामानां वर्षकोभवति यद्वा सर्वजनाह्लादकस्य वर्षणस्य कर्ता भवति उक्था उक्थेनशस्त्रेण सचा सह श्लोकः स्तोत्ररूपः शब्दोवृषाभवति सुतपाः अभिषुतस्य सोमस्य पाता ऋजीषी ऋजीषं नीरसमपि सोमं नपरित्यजत् मघवा धनवान् एवंभूतइन्द्रः नृभ्यःस्तुतीनांनेतृभ्यः उक्थैः स्तोत्रैः अर्चत्र्योऽर्चनीयोभवति द्युक्षोद्युलोकनिवासः गिरां स्तुतीनां राजेश्वरइन्द्रः अक्षितोतिरक्षितरक्षणोभवति॥ १ ॥

१. सोमवान् यज्ञ में इन्द्र का सोमपान-जनित हर्ष यजमान की कामनाओं का पूरक हो और वैदिकोपासना-सहित स्तोत्र अभिलाषवर्षक हो। अभिषुत सोमरस पान करनेवाले, नीरस सोम का भी त्याग नहीं करनेवाले धनवान् इन्द्र स्तुतिकारकों की स्तुतियों-द्वारा अर्चनीय होते हैं। द्युलोकनिवासी और स्तुतियों के अधिपति इन्द्र रक्षक होते हैं।

ततुरिर्वीरोनर्योविचेताःश्रोताहवंगृणतउर्व्यूतिः।
वसुःशंसोनरांकारुधायावाजीस्तुतोविदथेदातिवाजम्॥ २ ॥

तरुरिः। वीरः। नर्यः। विऽचेताः। श्रोता। हवम्। गृणतः।
उर्विऽऊतिः। वसुः। शंसः। नराम्। कारुऽधायाः। वाजी।
स्तुतः। विदथे। दाति। वाजम्॥ २॥

वाजी अन्नवानिन्द्रः विदथे यज्ञे अस्माभिःस्तुतःसन् वाजमन्नंदाति अस्मभ्यंददाति कीदृशइन्द्रः तरुरिः शत्रूणांहिंसकः वीरोविक्रान्तः नर्योनरहितः विचेताः विविक्तज्ञानः हवमस्मदीयंस्तोत्रं श्रोता गृणतः स्तुवतः स्तोतृजनस्य उर्व्यूतिः विस्तृतरक्षः वसुर्वासयिता नरां नृणां स्तोतृजनानां शंसः शंसनीयः कारुधायाः कारूणांस्तोतॄणांधारयिता एवंभूतइन्द्रो-वाजंददातीतिसंबन्धः॥ २॥

२. शत्रुओं के हिंसक, विक्रमवान्, मनुष्यों के हितकर्त्ता, विवेकशील, हम लोगों के स्तोत्र को सुननेवाले स्तोताओं के अतिशय रक्षक, गृहप्रदाता, स्तोताओं-द्वारा प्रशंसनीय, स्तोताओं के धारक यज्ञ में स्तूयमान होने पर हम लोगों को अन्न प्रदान करते हैं।

अक्षोनचक्र्योःशूरबृहन्प्रतेमह्नारिरिचेरोदस्योः।
वृक्षस्यनुतेपुरुहूतवयाव्यू३तयोरुरुहुरिन्द्रपूर्वीः॥ ३॥

अक्षः। न। चक्र्योः। शूर। बृहन्। प्र। ते। मह्ना। रिरिचे।
रोदस्योः। वृक्षस्य। नु। ते। पुरुऽहूत। वयाः। वि। ऊतयः।
रुरुहुः। इन्द्र। पूर्वीः॥ ३॥

हेशूर विक्रान्तेन्द्र बृहन् महान् तेत्वदीयोमह्ना महिमा रोदस्योर्द्यावापृथिव्योः परिरिचे अतिरिच्यते द्यावापृथिवीभ्यामित्यर्थः अत्रदृष्टान्तः—चक्र्योःचक्रयोः अक्षोन रथसंबन्धी अक्षोयथाचक्राभ्यांबहिर्गतः तद्वत् हेपुरुहूत बहुभिराहूतेन्द्र त्वदीयाः पूर्वीर्बह्वयः ऊतयोरक्षाः विरुरुहुः विशेषेणरोहन्ति तत्रदृष्टान्तः—वृक्षस्यनु यथावृक्षस्य वयाः शाखाः विरोहन्तितद्वत्॥ ३॥

३. हे विक्रान्त इन्द्र, चक्रद्वय के अक्ष की तरह (रथ-सम्बन्धी अक्ष जैसे पहियों से बाहर हो जाता है) तुम्हारी बृहत् महिमा द्यावा-पृथिवी को अतिक्रान्त करती है। हे बहुजनाहूत, वृक्ष की शाखाओं की तरह तुम्हारा रक्षण-कार्य वर्द्धमान होता है।

शचीवतस्तेपुरुशाकशाकागवामिवस्रुतयःसंचरणीः।
वत्सानांनतंतयस्तइन्द्रदामन्वन्तोअदामानःसुदामन्॥ ४॥

शचीऽवः । ते । पुरुऽशाक । शाकाः । गवाम्ऽइव । सृतयः ।
सम्ऽचरणीः । वत्सानाम् । न । तन्तयः । ते । इन्द्र । दामन्ऽवन्तः ।
अदामानः । सुऽदामन् ॥ ४ ॥

हेपुरुशाक बहुकर्मन्निन्द्र शचीवः प्रज्ञावस्तेत्वदीयाः शाकाः शक्तयःकर्माणिवा सर्वतः संचरन्तीतिशेषः तत्रदृष्टान्तः—गवामिव धेनूनांसृतयोमार्गाः यथा संचरणीः सर्वत्रसंचारिणोभवन्तितद्वत् अपिच वत्सानां न तंतयः तंतिर्नामदीर्घप्रसारितारज्जुः तत्रनियतैर्विशाखदामभिः बद्धोवत्साबध्यन्ते यथा तन्तयोबहूनांवत्सानांबन्धकाः हेसुदामन् शोभनदामेन्द्र तथा त्वदीयाः शाकाः दामन्वन्तः बंधनवन्तः बहूनांशत्रूणांबंधकाः अदामानः स्वयमन्यैरबद्धाः ॥ ४ ॥

४. हे बहुकर्मा इन्द्र, तुम प्रज्ञावान् हो। तुम्हारी शक्तियाँ (अथवा कर्म) उसी तरह से सर्वत्र विचरण करती हैं, जैसे धेनुओं के मार्ग सर्वत्र सञ्चारी होते हैं। हे शोभन दानवाले इन्द्र, बछड़ों की डोरियों की तरह तुम्हारी शक्तियाँ स्वयम् अनिरुद्ध होकर बहुत शत्रुओं को बन्धन युक्त करती हैं।

अन्यदद्यकर्वरमन्यदुश्वोसच्चसन्मुहुराचक्रिरिन्द्रः ।
मित्रोनोअत्रवरुणश्चपूषार्योवशस्यपर्येतास्ति ॥ ५ ॥ १७ ॥
अन्यत् । अद्य । कर्वरम् । अन्यत् । ऊँ इति । श्वः । असत् ।
च । सत् । मुहुः । आऽचक्रिः । इन्द्रः । मित्रः । नः । अत्र ।
वरुणः । च । पूषा । अर्यः । वशस्य । परिऽएता । अस्ति ॥५॥१७॥

अयमिन्द्रः अद्यास्मिन्दिवसे अन्यत् कर्वरं कर्मनामैतत् कर्मकरोति अन्यदु अन्यदेव उक्तविलक्षणमेवकर्म श्वः परस्मिन्दिने करोति एवदेव विभिपदे असच्च अशुभमशनिपातना-दिकं सत् वर्षणादिकं शोभनंकर्मच यद्वा त्रिशिरसोविश्वरूपस्य वधादिकमसत् कर्मलोपोपद्रव-कारिणोनमुचादेरसुरस्य वधादिरूपं सत्कर्मच मुहुः पुनःपुनः असाविन्द्रः आचक्रिः कर्ताभवति एवं परस्परविलक्षणंकर्म स्वमहिम्ना पुनःपुनरावर्तयन् प्रतिदिवसमन्यदेव परेषामसाधारणं कर्म करोतीत्यर्थः एवंविधइन्द्रः अत्रास्मिन्यज्ञेनोस्माकं वशस्य कामयितव्यस्यफलस्य स्वर्गादेः पर्येतास्ति परिगमयिताभवतु असौइन्द्रिरूपं मित्रोऽहरभिमानीदेवः वरुणोरात्र्यभिमानी पूषा पोषकोदेवः अर्यः प्रेरकः सविता एवेतेइन्द्रेणनियम्यमानाअस्मदीयस्यकामस्य परिगमयितारः सन्तु यद्वा मित्रादयोप्यत्रस्वप्राधान्येन अभिधीयन्ते मित्रादयश्च प्रत्येकं अस्मदीयस्यकामस्यपर्येतारस्तु तथाच बृहद्देवतायामुक्तं शोतयेन्यदितित्वेतेवैश्वदेव्याद्यचोस्त्वपेक्षवि ॥ ५ ॥

५. इन्द्र आज एक काम करते हैं, तो दूसरे दिन इससे कुछ विलक्षण ही कार्य करते हैं। वे पुनः-पुनः सत् और असत् कार्यों का अनुष्ठान करते हैं। इन्द्र, मित्र, वरुण, पूषा, सविता इस यज्ञ में हम लोगों की कामनाओं के पूरक हों।

वित्वदापोनपर्वतस्यपृष्ठादुक्थेभिरिन्द्रानयन्तयज्ञैः ।
तंत्वाभिःसुष्टुतिभिर्वाजयन्तआजिनजग्मुर्गिर्वाहोअश्वाः ॥६॥

वि । त्वत् । आपः । न । पर्वतस्य । पृष्ठात् । उक्थेभिः । इन्द्र ।
अनयन्त । यज्ञैः । तम् । त्वा । आभिः । सुस्तुतिऽभिः । वाजयन्तः ।
आजिम् । न । जग्मुः । गिर्वाहः । अश्वाः ॥ ६ ॥

हेइन्द्र त्वत् त्वत्सकाशात् उक्थेभिरुक्थैःशस्त्रैः यज्ञैर्हविर्भिश्च स्तोतारः कामान् आत्मनो-व्यनयन्त विविधंप्रापयन्ति तत्रदृष्टान्तः—पर्वतस्याद्रेःपृष्ठादुपरिभागादआपोन अपः उदकानिय-थावद्वत् अपिचहेगिर्वाहः गीर्भिःस्तुतिरूपाभिर्वाग्भिः वहनीयेन्द्र तंप्रसिद्धं त्वा त्वां वाजयन्तो-बलिनंकुर्वन्तः यद्वा वाजमन्नमिच्छन्तः भरद्वाजाःस्तोतारः आभिः पूर्वोक्ताभिःसुष्टुतिभिःशोभना-भिःस्तुतिभिः जग्मुः प्रापुः क्षिप्रमनेनदृष्टान्तः—अश्ववाहाः आजिंन संग्रामंयथाशीघ्रंप्रापुः तद्वत् ॥ ६ ॥

६. हे इन्द्र, तुम्हारे समीप से शस्त्र और हवि के द्वारा स्तोता लोग कामनाओं को प्राप्त करते हैं, जैसे पर्वत के उपरिभाग से जल प्राप्त होता है। हे स्तुतियों द्वारा वन्दनीय इन्द्र, अश्वगण जैसे वेगपूर्वक संग्राम में उपस्थित होते हैं, वैसे ही स्तुति करनेवाले अन्नाभिलाषी भरद्वाज आदि स्तुतियों के साथ तुम्हारे निकट गमन करते हैं।

नयंजरन्तिशरदोनमासानद्यावइन्द्रमवकर्शयन्ति ।
वृद्धस्यचिद्वर्धतामस्यतनूःस्तोमेभिरुक्थैश्चशस्यमाना ॥ ७ ॥

न । यम् । जरन्ति । शरदः । न । मासाः । न । द्यावः । इन्द्रम् ।
अवऽकर्शयन्ति । वृद्धस्य । चित् । वर्धताम् । अस्य । तनूः ।
स्तोमेभिः । उक्थैः । च । शस्यमाना ॥ ७ ॥

शरदः संवत्सराः यमिन्द्रं नजरन्ति नजरयन्ति नापक्षीणयन्ति तथा मासाश्च नापक्षी-णयन्ति तथा द्यावोदिवसाश्चयमिन्द्रंनावकर्शयन्ति नाल्पीभावयन्ति वृद्धस्यचित् प्रवृद्धस्यापि अस्येन्द्रस्य तनूः शरीरं स्तोमेभिरस्मदीयैःस्तोत्रैःउक्थैश्शस्त्रैश्च शस्यमाना स्तूयमाना सती वर्धतां प्रवृद्धाभवतु ॥ ७ ॥

७. संवत्सर और मास आदि जिस इन्द्र को वृद्ध नहीं बना सकते हैं; दिवस जिस इन्द्र को अल्प (दुर्बल) नहीं बना सकते हैं, उस प्रवर्द्धमान इन्द्र का शरीर हम लोगों की स्तुतियों और स्तोत्रों-द्वारा स्तूयमान होकर प्रवृद्ध हो।

नवीळवेनमंतेनस्थिरायनशर्धतेदस्युजूतायस्तवान् ।
अज्राइन्द्रस्यगिरयश्चिदृष्वागंभीरेचिद्भवतिगाधमस्मै ॥ ८ ॥

न । वीळवे । नमते । न । स्थिराय । न । शर्धते । दस्युऽजूताय ।
स्तवान् । अज्राः । इन्द्रस्य । गिरयः । चित् । ऋष्वाः । गंभीरे ।
चित् । भवति । गाधम् । अस्मै ॥ ८ ॥

स्तवान् अस्माभिःस्तूयमानइन्द्रः वीळवे दृढगात्राय यजमानाय ननमते नवशीभवति स्थिराय युद्धेअविचलितायच ननमते शर्धतेउत्सहमानाय दस्युजूताय कर्मवर्जितैःप्रेरिताययजमानाय नवशीभवति यद्यपि स्तोतारोबहुगुणाःसन्ति तथापीन्द्रस्तेभ्योदस्युसहितेभ्योनवशीभवतीत्यर्थः अपिचऋष्वाः महान्तः गिरयश्चित्पर्वताअपिइन्द्रस्यअज्राः असुगमनाः क्षेपणीयाभवन्ति गंभीरेचिदगाधेपिस्थाने अस्माइन्द्राय गाधमेवस्थानं विषयोभवति ॥ ८ ॥

८. हम लोगों की स्तुति-द्वारा स्तूयमान इन्द्र दृढ़गात्र, संग्राम में अविचलित और दस्युओं (कर्मविवर्जितों) द्वारा उत्साहित तथा प्रेरित यजमान के वशीभूत नहीं होते हैं। अर्थात् यद्यपि स्तोता बहुत गुणवाले हैं; तथापि इन्द्र दस्यु-सहित स्तोता के वशीभूत नहीं होते हैं। महान् पर्वत भी इन्द्र के लिए सुगम हैं और अगाध स्थान भी इन्द्र के लिए विषयीभूत हैं।

गंभीरेणनउरुणामत्रिन्प्रेषोयन्धिसुतपावन्वाजान् ।
स्थाऊषुऊर्ध्वऊतीअरिषण्यन्नक्तोर्व्युष्टौपरितक्म्यायाम् ॥ ९ ॥

गंभीरेण । नः । उरुणा । अमत्रिन् । प्र । इषः । यन्धि ।
सुतऽपावन् । वाजान् । स्थाः । ऊँ इति । सु । ऊर्ध्वः । ऊती ।
अरिषण्यन् । अक्तोः । विऽउष्टौ । परिऽतक्म्यायाम् ॥ ९ ॥

हेअमत्रिन् अमत्रं बलं तद्वन् हेसुतपावन् सुतस्यसोमस्यपातरिन्द्र गंभीरेणकेनापिदुरवगाहेन उरुणा विस्तीर्णेन मनसा नोस्मभ्यं इषोन्नानि वाजान्बलानिच प्रयन्धि प्रयच्छ किंच अक्तोरात्रेः व्युष्टौ विवासे अह्नि परितक्म्यायां रात्रौ हेइन्द्र त्वं ऊती अस्माकंरक्षायै अरिषण्यन्नहिंसंस्त्वं ऊर्ध्वउद्युक्तः स्थाः ऊषु इत्युतिष्ठेव ॥ ९ ॥

९. हे बलवान् और सोमपानकर्त्ता इन्द्र, तुम किसी के द्वारा भी अनवगाहनीय उदार चित्त से हम लोगों को अन्न और बल प्रदान करो। हे इन्द्र, तुम दिन-रात हम लोगों की रक्षा के लिए तत्पर रहो।

सचस्वनायमवसेअभीकइतोवातमिन्द्रपाहिरिषः ।
अमाचैनमरण्येपाहिरिषोमदेमशतहिमाःसुवीराः ॥ १० ॥ १९ ॥

सचस्व। नायम्। अवसे। अभीके। इतः। वा। तम्। इन्द्र।
पाहि। रिषः। अमा। च। एनम्। अरण्ये। पाहि। रिषः।
मदेम। शतऽहिमाः। सुऽवीराः ॥ १० ॥ १८ ॥

हेइन्द्र त्वं नायं कर्मणांस्तुतीनांचनेतारं अभीके संग्रामे अवसेरक्षणाय सचस्व सेवस्व इतोवाअस्मात् सन्निकृष्टाद्वरिषः शत्रोः अमुतोविप्रकृष्टाच्छत्रोश्च वाशब्दः अनुक्तेनविवक्षिते-नसमुच्चयार्थः हेइन्द्र तंस्तोतारं पाहि रक्ष तथा अमाच गृहेच अमेतिगृहनाम अरण्ये का-ननेच रिषः शत्रोः पाहि तंरक्ष तदनन्तरं सुवीराः शोभनपुत्रावयं शतहिमाः शतसंवत्सरान्मदेम हृष्याम ॥ १० ॥

१०. हे इन्द्र, तुम संग्राम में स्तुति-कर्त्ता की रक्षा के लिए उनका सेवन करो। निकटस्थ या दूरस्थ शत्रुओं से उनकी रक्षा करो। गृह में अथवा कानन में रिपुओं से उनकी रक्षा करो। शोभन पुत्रवाले होकर हम लोग सौ वर्षों तक प्रमुदित हों।

यातऊतिरितिनवर्चंद्वितीयंसूक्तं भरद्वाजस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रं तथाचानुक्रांतं—यातेनवेति। पृष्ठ्याभिप्लवषडहयोः द्वितीयेहनिइदंसूक्तं निष्केवल्यनिविद्धानं सूत्रितंच—यातऊतिरवमेति-मध्यंदिनइति।

तत्रप्रथमा—

यातेऊतिरवमायापरमायामध्यमेन्द्रशुष्मिन्नस्ति।
ताभिरूषुवृत्रहत्येवीर्नएभिश्चवाजैर्महान्नउग्र ॥ १ ॥

या। ते। ऊतिः। अवमा। या। परमा। या। मध्यमा। इन्द्र।
शुष्मिन्। अस्ति। ताभिः। ऊँ इति। सु। वृत्रऽहत्ये।
अवीः। नः। एभिः। च। वाजैः। महान्। नः। उग्र ॥ १ ॥

हेशुष्मिन् बलवन्निन्द्र तेत्वदीया या ऊतिर्यारक्षा अवमा अधमास्ति यापरमा उत्कृष्टा-स्ति यामध्यमास्ति ताभिरूतिभिः वृत्रहत्ये युद्धेनोस्मान् सु अत्यन्तं अवीः पालय किंचहेउ-ग्रउद्गूर्णेन्द्र महांस्त्वं एभिर्भोज्यसाधनैर्वाजैरन्नैश्च नोस्मान्त्संयोजयेतिशेषः ॥ १ ॥

१. हे बलवान् इन्द्र, तुम संग्राम में हम लोगों का, अधम, उत्तम और मध्यम सब प्रकार की रक्षा-द्वारा, भली भाँति से, पालन करो। हे भीषण इन्द्र, तुम महान् हो। तुम हम लोगों को भोज्य साधन अन्नों से युक्त करो।

आभिःस्पृधोमिथतीररिषण्यन्नमित्रस्यव्यथयामन्युमिन्द्र।
आभिर्विश्वाअभियुजोविषूचीरार्याययविशोवतारीर्दासीः ॥ २ ॥

आभिः । स्पृधः । मिथतीः । अरिषण्यन् । अमित्रस्य । व्यथय । मन्युम् । इन्द्र । आभिः । विश्वाः । अभिऽयुजः । विषूचीः । आर्याय । विशः । अव । तारीः । दासीः ॥ २ ॥

हेइन्द्र आभिरस्मदीयाभिः स्तुतिभिः मिथतीः शत्रुसैन्यानिहिंसतीः स्पृधोस्मदीयाःसेनाः अरिषण्यन् अहिंसन् पालयन्नित्यर्थः अमित्रस्यशत्रोः मन्युं संग्रामादिषुविद्यमानंकोपंव्यथय नाशय अपिच आभिःस्तुतिभिरेव अभियुजोभियोक्त्रीःविषूचीः सर्वतोविद्यमानाः दासीः कर्मणामुपक्षपयित्रीः विश्वाः सर्वाः विशः प्रजाः आर्याय यज्ञादिकर्मकर्त्रेयजमानाय अवतारीः विनाशय ॥ २ ॥

२- हे इन्द्र, तुम हमारी स्तुतियों से शत्रुसेनाओं को नष्ट करनेवाली हमारी सेना की रक्षा करते हुए संग्राम में विद्यमान शत्रु के कोप को नष्ट करो। यज्ञादि कार्य करनेवाले यजमान के लिए शुभ कार्यों को विनष्ट करनेवाले सम्पूर्ण प्रजाओं को स्तुतियों-द्वारा विनष्ट करो।

इन्द्रजामयउतयेजामयोर्वाचीनासोवनुषोयुयुज्रे ।
त्वमेषांविथुराशवांसिजहिवृष्ण्यानिकृणुहीपराचः ॥ ३ ॥

इन्द्र । जामयः । उत । ये । अजामयः । अर्वाचीनासः । वनुषः । युयुज्रे । त्वम् । एषाम् । विथुरा । शवांसि । जहि । वृष्ण्यानि । कृणुहि । पराचः ॥ ३ ॥

हेइन्द्र जामयः ज्ञातिरूपाः संनिकृष्टायेशत्रवः उतापिच अजामयोदूरदेशेस्थिताः येशत्रवः अर्वाचीनासः अस्मदभिमुखाः वनुषोहिंसन्तः युयुज्रे उद्युक्ताभवन्ति एषामुभयविधानां शत्रूणां संबन्धीनि शवांसि बलानि विथुरा विथुराणिहीनानि त्वं कुर्वितिशेषः तथा वृष्ण्यानि पौरुषाणि जहि नाशय किंच पराचः उभयविधान्शत्रून् पराचः पराङ्मुखान् कृणुहि कुरु॥३॥

३- हे इन्द्र, ज्ञातिरूप निकटस्थ अथवा दूर देशस्थित जो शत्रु हमारे अभिमुख न होकर हिंसा के लिए उद्यत होते हैं, उन दोनों प्रकार के शत्रुओं के बल को तुम नष्ट करो। इनके वीर्यों को नष्ट करो और इन्हें पराङ्मुख करो।

शूरोवाशूरंवनतेशरीरैस्तनूरुचातरुषियत्कृण्वैते ।
तोकेवागोषुतनयेयदप्सुविक्रन्दसीउर्वरासुब्रवैते ॥ ४ ॥

शूरः । वा । शूरम् । वनते । शरीरैः । तनूऽरुचा । तरुषि । यत् । कृण्वैते इति । तोके । वा । गोषु । तनये । यत् । अप्ऽसु । वि । क्रन्दसी इति । उर्वरासु । ब्रवैते इति ॥ ४ ॥

हेइन्द्र शूरः त्वदनुगृहीतोवीरः शरीरैरङ्गैः शूरंवा वीरमपि वनते हन्ति वेत्ययमपीत्यस्यार्थेवर्तते पक्षे वेत्यनेनविकल्पाभिधायकेनाशूरोवात्वदनुगृहीतःसन् शूरंवनते कदावनतइति एतदाह—तनूरुचा शरीरेण शोभमानौ परस्परविरोधिनौ तरुषे युद्धे यद्यदा कृण्वैते संग्रामंकुर्वाते यद्यदाच तोकेवा पुत्रनिमित्तेवा गोषुनिमित्तभूतासुवा तनये पौत्रनिमित्तभूतेवा अप्सु उदकेषुनिमित्तेषुवा उर्वरासु सर्वसस्याढ्यासुभूमिषुनिमित्तासु क्रन्दसी क्रन्दमानौवा क्रोशन्तौ विवदेते विवदेते हेइन्द्र युधादिष्वजयस्त्वदनुगृहीतस्यभवतीत्यर्थः ॥ ४ ॥

४. हे इन्द्र, तुम्हारे द्वारा अनुगृहीत वीर अपने शरीर से शत्रुवीरों को विनष्ट करता है। जब कि वे दोनों परस्पर विरोधी, शोभित शरीर से संग्राम में प्रवृत्त होते हैं। जब कि वे पुत्र, पौत्र, धेनु, जल और उर्वरा (उपजाऊ भूमि) के लिए हल्ला मचाते हुए विवाद करते हैं।

नहित्वाशूरोनतुरोनधृष्णुर्नत्वायोधोमन्यमानोयुयोध।
इन्द्रनकिष्ट्वाप्रत्यस्त्येषांविश्वाजातान्यभ्यसितानि ॥ ५ ॥ १९ ॥

नहि । त्वा । शूरः । न । तुरः । न । धृष्णुः । न । त्वा । योधः ।
मन्यमानः । युयोध । इन्द्र । नकिः । त्वा । प्रति । अस्ति ।
एषाम् । विश्वा । जातानि । अभि । असि । तानि ॥ ५ ॥ १९ ॥

हेइन्द्र त्वा त्वयासह शूरोविक्रान्तजनोनहियुयोध नयुध्यते तथातुरः अन्येषांशत्रूणांहिंसकः अतः त्वयानयुयोध धृष्णुर्धर्षकोनयुयोध मन्यमानः युद्धेकुध्यन् योधोभटः त्वा त्वयान युयोध हेइन्द्र एषांशूरादीनांमध्ये कश्चनत्वा त्वनकिः प्रत्यस्ति प्रतिनिधिर्नास्ति विश्वा विश्वानि जातानि प्रादुर्भूतानि तानि शूरादीनि त्वं अभ्यसि अभिभवसि ॥ ५ ॥

५. हे इन्द्र, विक्रान्त जन, शत्रुनिहन्ता, विजयी और युद्ध में प्रकुपित योद्धा तुम्हारे साथ युद्ध करने में समर्थ नहीं होता है। हे इन्द्र, इनके मध्य में कोई भी तुम्हारा प्रतिद्वन्द्वी नहीं है। तुम इन व्यक्तियों की अपेक्षा श्रेष्ठ हो।

सपत्यतउभयोर्नृम्णमयोर्यदीवेधसःसमिथेहवन्ते।
वृत्रेवामहोनृवतिक्षयेवाव्यचस्वन्तायदिवितन्तसैते ॥ ६ ॥

सः । पत्यते । उभयोः । नृम्णम् । अयोः । यदि । वेधसः ।
सम्ऽइथे । हवन्ते । वृत्रे । वा । महः । नृऽवति । क्षये ।
वा । व्यचस्वन्ता । यदि । वितन्तसैते इति ॥ ६ ॥

अयोरनयोरुभयोर्मध्ये सजनः नृम्णं धनं पश्यते ईष्टे कयोर्मध्ये कईष्टइति एतदुभयमाह यदि यस्यजनस्य यदीतिनिपातोयस्यार्थेवर्तते समिधे यज्ञेवेधसः कर्मणांविधातारऋत्विजः इन्द्रं इन्द्रंस्तुवन्ति सईष्टइतिसंबन्धः महोमहतिमशूते वृत्रेवा निरोधेनिमित्तेवा शूरविपरिचारकमनुष्ययुक्तेक्षयेवा गृहनिमित्तेवा व्यचस्वन्तौ यदि यदीयोजनौ वियावित्यर्थेवर्तते विवंवसैते विधुष्येते तयोर्मध्येइतिसंबन्धः तसेरुपक्षयकर्मणोविपूर्वाद्विवंवसैतेइतिभवति महान्तंसइविधाशुः कंवादिषुपठ्यते तस्मादिदंरूपमिति ॥ ६ ॥

६. महान् शत्रुओं का निरोध करने के लिए अथवा परिचारकों से युक्त गृह के लिए जो दो व्यक्ति परस्पर युद्ध करते हैं, उन दोनों के मध्य में वही जन, धन-लाभ करता है, जिसके यज्ञ में ऋत्विक् लोग इन्द्र का हवन करते हैं।

अधस्मातेचर्षणयोयदेजानिन्द्रत्रातोतभवावरूता।
अस्माकासोयेनृतमासोअर्यइन्द्रसूरयोदधिरेपुरोनः ॥ ७ ॥

अध। स्म। ते। चर्षणयः। यत्। एजान्। इन्द्र। त्राता।
उत। भव। वरूता। अस्माकासः। ये। नृऽतमासः। अर्यः।
इन्द्र। सूरयः। दधिरे। पुरः। नः ॥ ७ ॥

अधस्मापिच हेइन्द्र तेत्वदीयाश्चर्षणयः पुरुषाः यद्यदा एजान् एजेयुर्भीत्याकंपेयुः तदा त्वं तेषां त्राता पालकोभव उतापिच वरूता रक्षकाभव अस्माकासोस्मदीयाः नृतमासोनेतृतमाः येमनुष्याः हेइन्द्र त्वां अर्योरयः प्रापयितारइत्यर्थः तेषां त्राताभव हेइन्द्रसूरयोयेस्तोतारःनोस्मान्पुरोदधिरे पुरश्चक्रिरे तेषांच त्राताभवेति ॥ ७ ॥

७. हे इन्द्र, तुम्हारे पुरुष (स्तोता) जब कम्पित हों, तब तुम उनके पालक होओ। उनके रक्षक होओ। हे इन्द्र, हमारे जो नेतृतम पुरुष तुम्हें प्राप्त करनेवाले होते हैं, तुम उनके त्राता होओ। हे इन्द्र, जिन स्तोताओं ने हमें पुरोभाग में स्थापित किया है, तुम उनके त्राता होओ।

साकमेधेषुमाहेन्द्र्यामिष्टौइन्द्रस्यवृषभोयाज्या सूत्रितंच—अनुतेदायिमहइन्द्रियायविश्वकर्मन्हविषावावृधानइति । अनुकीनाष्येकाहेनिष्केवल्येएषैवसूक्तमुखीया सूत्रितंच—अनुतेदायिमहइन्द्रियायकथोनुतेपरिचराणिविद्वानितिद्वेइति ।

अनुतेदायिमहइन्द्रियायसत्रातेविश्वमनुवृत्रहत्ये।
अनुक्षत्रमनुसहोयजत्रेन्द्रदेवेभिरनुतेनृषह्ये ॥ ८ ॥

अनु। ते। दायि। महे। इन्द्रियायं। सत्रा। ते। विश्वम्।
अनु। वृत्रऽहत्ये। अनु। क्षत्रम्। अनु। सहः। यजत्र।
इन्द्र। देवेभिः। अनु। ते। नृऽसह्ये ॥ ८ ॥

हेइन्द्र महे महते ते तुभ्यमिन्द्रियाय ऐश्वर्यार्थं अनुदायि अन्वदायि अनुदीयते स्म वृत्रहत्ये वृत्रवधनिमित्ते ते तुभ्यं विश्वं समस्तं सत्रा सत्यमनुदायि केःकिमनुदीयतइत्यिदुभयमाह येनविश्वंबिभर्ति तत्क्षत्रं बलमनुदायि येनशत्रूनभिभवति तद्गुणविशिष्टं सहोबलमनुदायि हे यजत्र यजनीयेन्द्र ते तुभ्यं नृसह्ये युद्धे देवेभिः सर्वैर्देवैः एतत्सर्वमनुदायि ॥ ८ ॥

८. हे इन्द्र, तुम महान् हो। शत्रु-वध के लिए तुममें समस्त शक्ति अर्पित हुई है। हे यजनीय इन्द्र, युद्ध में समस्त देवों ने तुम्हें शत्रुओं को अभिभूत करनेवाला बल और विश्वधारक बल प्रदान किया था।

एवा नः स्पृधः समजा समत्स्विन्द्र रारन्धि मिथतीरदेवीः।
विद्याम वस्तोरवसा गृणन्तो भरद्वाजा उत त इन्द्र नूनम् ॥ ९ ॥ २० ॥

एव। नः। स्पृधः। सम्। अज। समत्ऽसु। इन्द्र।
ररन्धि। मिथतीः। अदेवीः। विद्याम। वस्तोः। अवसा।
गृणन्तः। भरत्ऽवाजाः। उत। ते। इन्द्र। नूनम् ॥ ९ ॥ २० ॥

हेइन्द्र एव एवंस्तुतस्त्वं नोस्मदीयाःस्पृधः स्पर्धमानाः शत्रुसेनाः समत्सुसंग्रामेषु समज सम्यग्वधार्थमीरय किंच मिथतीर्हिंसतीःअदेवीरासुरीःसेनाररन्धि अस्मदर्थंवशीकुरु उतापिच हेइन्द्र तेगृणन्तः त्वां स्तुवन्तोभरद्वाजावयं अवसा अन्नेन सहवस्तोर्वासस्यनिवासमित्यर्थः नूनमवश्यं विद्याम लभेमहि ॥ ९ ॥

९. हे इन्द्र, इस प्रकार से स्तुत होकर तुम संग्राम में हम लोगों को शत्रुओं को मारने के लिए प्रोत्साहित करो और प्रेरित करो। तुम हम लोगों के लिए हिंसा करनेवाली असुर-सेना को वशीभूत करो। हे इन्द्र, तुम्हारी स्तुति करनेवाले हम भरद्वाज अन्न के साथ अवश्य ही निवास प्राप्त करें।

श्रुधीनइन्द्रेत्यष्टर्चंतृतीयंसूक्तं भरद्वाजस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रं तथाचानुक्रम्यते—श्रुधीनोष्टाविति। विनियोगोलैंगिकः।

तत्रप्रथमा—

श्रुधी न इन्द्र ह्वयामसि त्वा महो वाजस्य सातौ वावृषाणाः।
सं यद्विशोऽयन्त शूरसाता उग्रं नोऽवः पार्ये अहन्दाः ॥ १ ॥

श्रुधि। नः। इन्द्र। ह्वयामसि। त्वा। महः। वाजस्य।
सातौ। ववृषाणाः। सम्। यत्। विशः। अयन्त। शूरऽसातौ।
उग्रम्। नः। अवः। पार्ये। अहन्। दाः ॥ १ ॥

हेइन्द्र वावृषाणाः सोमैस्त्वांसिंचन्तोवयंस्तोतारः महोमहतोवाजस्यान्नस्य सातौ लाभार्थं त्वा त्वां ह्वयामसि आह्वयामः हेइन्द्र त्वं नोस्माकं तदाह्वानं श्रुधि शृणु यद्यदा विशोमनुष्याः शूरसाताशूरसातौ युद्धे समयन्त संगच्छन्ते तदा पार्ये अन्तिमे अहन्नहनि दिवसे नोस्मभ्यं उग्रमुद्गूर्णमवोरक्षणं दाः अदाः प्रयच्छ ॥ १ ॥

१. हे इन्द्र, हम स्तोता लोग अन्न-लाभ करने के लिए सोमरस के द्वारा तुम्हारा सिंचन करते हुए तुम्हारा आह्वान करते हैं। तुम हम लोगों के आह्वान को श्रवण करो। जब मनुष्यगण युद्ध के लिए गमन करेंगे, तब तुम हम लोगों की भली भाँति से रक्षा करना।

त्वांवाजीहवतेवाजिनेयोमहोवाजस्यगध्यस्यसातौ ।
त्वांवृत्रेष्विन्द्रसत्पतिंतरुत्रंत्वांचष्टेमुष्टिहागोषुयुध्यन् ॥ २ ॥

त्वाम् । वाजी । हवते । वाजिनेयः । महः । वाजस्य । गध्यस्य ।
सातौ । त्वाम् । वृत्रेषु । इन्द्र । सत्ऽपतिम् । तरुत्रम् ।
त्वाम् । चष्टे । मुष्टिऽहा । गोषु । युध्यन् ॥ २ ॥

वाजी हविर्लक्षणान्नवान् वाजिनेयोवाजिन्याःपुत्रोभरद्वाजः हेइन्द्र त्वां गध्यस्य सर्वैः ग्राह्यस्य महोमहतोवाजस्यान्नस्य सातौ लाभनिमित्ते हवते स्तौति अपिच हेइन्द्र सत्पतिं सज्जनानांपालकं तरुत्रं दुर्जनानांतारकं त्वां वृत्रेषूपद्रवेषुनिमित्तेषु भरद्वाजोह्वयते मुष्टिहा मुष्टिबलेनशत्रूणांहन्ता गोषुनिमित्तभूतासु युध्यन् शत्रुभिःसहयुद्धंकुर्वन् भरद्वाजस्त्वां चष्टे पश्यति प्रतिपालयते ॥ २ ॥

२. हे इन्द्र, सबके द्वारा प्रापणीय और महान् अन्न-लाभ करने के लिए वाजिनी-पुत्र भरद्वाज अन्नवान् होकर तुम्हारा स्तवन करते हैं। हे इन्द्र, तुम सज्जनों के पालक और दुर्जनों के विघातक हो। उपद्रुत होने पर भरद्वाज तुम्हारा आह्वान करते हैं। वे मुष्टिबल-द्वारा शत्रुओं को विनष्ट करनेवाले हैं। जब वे गौओं के लिए युद्ध करते हैं, तब तुम्हारे ऊपर निर्भर रहते हैं।

त्वंकविंचोदयोर्कसातौत्वंकुत्सायशुष्णंदाशुषेवर्क् ।
त्वंशिरोअमर्मणःपराहन्नतिथिग्वायशंस्यंकरिष्यन् ॥ ३ ॥

त्वम् । कविम् । चोदयः । अर्कऽसातौ । त्वम् । कुत्साय ।
शुष्णम् । दाशुषे । वर्क् । त्वम् । शिरः । अमर्मणः । परा ।
अहन् । अतिथिऽग्वाय । शंस्यम् । करिष्यन् ॥ ३ ॥

हेइन्द्र त्वं अर्कसातौ अन्नलाभार्थं कविं भार्गवमृषिं चोदयः अचोदयः प्रेरय किंच हे

इन्द्र त्वं दाशुषे हविर्दत्तवते कुत्साय शुष्णमसुरं वर्क् छेदितवानसि वर्गिति वृणक्तेः छेदनार्थस्य लुङिरूपं तथा त्वं अतिथिग्वाय अतिथीनामभिगन्त्रे दिवोदासाय शंस्यं स्तुत्यं सुखं करिष्यन् अमर्मणः मर्महीनमात्मानं मन्यमानस्य शंबरस्य शिरः शीर्षं पराहन् अवधीः ॥ ३ ॥

३. हे इन्द्र, अन्न-लाभ करने के लिए तुम भार्गव ऋषि को प्रेरित करो। हव्यदाता कुत्स के लिए तुमने शुष्णासुर का छेदन किया था। तुमने अतिथिग्व (दिवोदास) को सुखी करने के लिए शम्बरासुर का शिरश्छेदन किया था। वह अपने को मर्महीन (दुर्भेद्य) समझता था।

त्वं रथं प्र भरो योधमृष्वमावो युध्यन्तं वृषभं दशद्युम्।
त्वं तुग्रं वेतसवे सचाहन्त्वं तुजिं गृणन्तमिन्द्र तूतोः ॥ ४ ॥

त्वम्। रथम्। प्र। भरः। योधम्। ऋष्वम्। आवः। युध्यन्तम्।
वृषभम्। दशऽद्युम्। त्वम्। तुग्रम्। वेतसवे। सचा। अहन्।
त्वम्। तुजिम्। गृणन्तम्। इन्द्र। तूतोरिति तूतोः ॥ ४ ॥

हे इन्द्र त्वं वृषभसंज्ञकाय राज्ञे योधं युद्धसाधनं ऋष्वं महान्तं रथं प्रभरः प्रापयः अपि च युध्यन्तं शत्रुभिः सह युद्धं कुर्वन्तं दशद्युं दशदिवसान् युध्यतोऽस्य गताः तं वृषभमेतदाख्यं राजानमावः युद्धादपीपलः किंच त्वं वेतसवे एतन्नाम्ने राज्ञे सचा सहायभूतः सन् तुग्रमसुरं हन् हतवानसि वेतसुर्नाम कश्चिदसुरः अन्यतस्मादन्योऽसावुच्यते यद्वा वेतसव इति तृतीयार्थे चतुर्थी वेतसुनाऽसुरेण सहितं तुग्रं हतवानसि तथा च मंत्रान्तरं श्रूयते—अहं पितेव वेतसूँरभिष्टये तुग्रं कुत्साय स्मदिभं च रन्धयमिति। हे इन्द्र त्वं गृणन्तं त्वां स्तुवन्तं तुजिमेतदाख्यं राजानं तूतोः अवर्धयः ॥ ४ ॥

४. हे इन्द्र, तुमने वृषभ नामक राजा को युद्ध-साधन महान् रथ प्रदान किया था। जब वे शत्रुओं के साथ दस दिनों तक युद्ध कर रहे थे, तब तुमने उनकी रक्षा की थी। वेतसु राजा के सहायभूत होकर तुमने तुग्रासुर को मारा था। तुमने स्तवकर्ता तुजि राजा को समृद्धि को बढ़ाया था।

त्वं तदुक्थमिन्द्र बर्हणा कः प्र यच्छता सहस्रा शूर दर्षि।
अव गिरेर्दासं शम्बरं हन्प्रावो दिवोदासं चित्राभिरूती ॥ ५ ॥ २१ ॥

त्वम्। तत्। उक्थम्। इन्द्र। बर्हणा। करिति कः। प्र। यत्।
शता। सहस्रा। शूर। दर्षि। अव। गिरेः। दासम्। शंबरम्। हन्।
प्र। आवः। दिवःऽदासम्। चित्राभिः। ऊती ॥ ५ ॥ २१ ॥

हे इन्द्र बर्हणा बर्हणः शत्रूणां हिंसकस्त्वं उक्थं प्रशस्यं तत्कर्म कः अकरोः किं तत्कर्मेति उच्यते हे शूर वीरेन्द्र त्वं शता शतानि सहस्रा सहस्राणि च शंबरस्यानुचरान् यत् प्रदर्षि विदारितवानसि तथा निगमान्तरे अध्वर्यवो यः शतं शंबरस्येति। तथा त्वं दासं यज्ञादिकर्मणामुपक्षपयितारं गिरेः पर्वतात् निर्गच्छन्तं शंबरमसुरं अवहन् अवावधीः तथापि श्रूयते यः शंबरं पर्वतेषु-

क्षियन्तमिति। किंच चित्राभिर्विचित्राभिः ऊती ऊतिभीरक्षाभिः दिवोदासं राजानं शवः प्रकर्षेणपालयसि स्म ॥ ५ ॥

५. हे इन्द्र, तुम शत्रुनिहन्ता हो। तुमने प्रशंसनीय कार्यों का संपादन किया है; क्योंकि हे वीर इन्द्र, तुमने शत-शत और सहस्र-सहस्र शम्बर-सेनाओं को विदीर्ण किया है। तुमने पर्वत से निर्गत, यज्ञादि कार्यों के विघातक शम्बरासुर का वध किया है। विचित्र रक्षा-द्वारा तुमने दिवोदास की रक्षा की है।

त्वंश्रद्धाभिर्मन्दसानःसोमैर्दभीतयेचुमुरिमिन्द्रसिष्वप्।
त्वंरजिंपिठीनसेदशस्यन्षष्टिंसहस्राशच्यासचाहन् ॥ ६ ॥

त्वम्। श्रद्धाभिः। मन्दसानः। सोमैः। दभीतये। चुमुरिम्। इन्द्र। सिस्वप्। त्वम्। रजिम्। पिठीनसे। दशस्यन्। षष्टिम्। सहस्रा। शच्या। सचा। अहन् ॥ ६ ॥

हे इन्द्र श्रद्धाभिः श्रद्धापुरःसरमादरातिशयेनानुष्ठितैःकर्मभिः मन्दसानोमोदमानः यच्छ्रद्धयायुक्तंकर्मतत्सारवद्भवति तथाचश्रूयते—यदेवविद्ययाकरोतिश्रद्धयोपनिषदातदेववीर्यवत्तरंभवतीति। सोमैश्चमन्दसानस्त्वं दभीतये एतन्नामकायराजर्षये चुमुरिं एतदाख्यमसुरं सिष्वप् अस्वापयः अवधीरित्यर्थः किंच हेइन्द्र त्वं पिठीनसे एतन्नामकाय रजिं एतदाख्यांकन्यांराज्यंवा दशस्यन् प्रयच्छन् शच्या प्रज्ञया षष्टिं षष्टिसंख्याकानि सहस्रा भटानांसहस्राणि सचा सहयुगपदेवाहन्नवधीः ॥ ६ ॥

६. हे इन्द्र, श्रद्धापूर्वक अनुष्ठित कार्यों-द्वारा और सोमरस-द्वारा मोदमान होकर तुमने दभीति राजा के लिए चुमुरि नामक असुर का वध किया था। हे इन्द्र, तुमने पिठीनस् को रजि नामक कन्या या राज्य प्रदान किया था। तुमने बुद्धि से साठ हजार योद्धाओं को एक काल में ही विनष्ट किया था।

अहंचनतत्सूरिभिरानश्यांतवज्यायइन्द्रसुम्नमोजः।
त्वयायत्स्तवन्तेसधवीरवीरास्त्रिवरूथेननहुषाशविष्ठ ॥ ७ ॥

अहम्। चन। तत्। सूरिऽभिः। आनश्याम्। तव। ज्यायः। इन्द्र। सुम्नम्। ओजः। त्वया। यत्। स्तवन्ते। सधऽवीर। वीराः। त्रिऽवरूथेन। नहुषा। शविष्ठ ॥ ७ ॥

---

१ ऋ० सं० २, ६, १। २ बृहदारण्यकोपनिषत्.

हेसधवीर वीरैःसहित शविष्ठ बलवत्तमेन्द्र वीराःस्तोतारः त्रिवरूथेन त्रीणिवरूथान्या-वरकाणिभुवनानियस्यतेन नहुषा शत्रूणांबन्धकेन त्वयादत्तं यद्युम्नंसुखंओजोबलंच एवन्ते स्तुवन्ति हेइन्द्र वय त्वयादत्तं ज्यायः अतिशयेनप्रशस्यं तद्युम्नमोजः अहंनन अहमभिभर-द्वाजः सूरिभिर्मेधावीभिःस्तोतृभिःसह आनश्यां प्राप्नुयां ॥ ७ ॥

७. हे वीरों के साथी बलवत्तम इन्द्र, तुम त्रिभुवनों के रक्षक और शत्रुविजयी हो। स्तोता लोग तुम्हारे द्वारा प्रदत्त सुख और बल की स्तुति करते हैं। हे इन्द्र, हम भरद्वाज तुम्हारे द्वारा प्रदत्त उत्कृष्ट सुख और बल को अपने स्तोताओं के साथ प्राप्त करें।

वयंतेअस्यामिन्द्रद्युम्नहूतौसखायःस्याममहिनप्रेष्ठाः ।
प्रातर्दनिःक्षत्रश्रीरस्तुश्रेष्ठोघनेवृत्राणांसनयेधनानाम् ॥८॥२२॥

वयम् । ते । अस्याम् । इन्द्र । द्युम्नऽहूतौ । सखायः । स्याम । महिन । प्रेष्ठाः । प्रातर्दनिः । क्षत्रऽश्रीः । अस्तु । श्रेष्ठः । घने । वृत्राणाम् । सनये । धनानाम् ॥ ८ ॥ २२ ॥

हेमहिन पूजनीयेन्द्र ते त्वदर्थं सखायःस्तोतारोवयं अस्यांद्युम्नहूतौ अस्मिन्धननिमि-त्तेस्तोत्रे प्रेष्ठाः अतिशयेनप्रियाः स्याम भवेम प्रातर्दनिः प्रतर्दनोनामराजातस्यपुत्रःक्षत्रश्रीः ए-तन्नामकोममयाज्योराजा श्रेष्ठोस्तु सर्वेषामुत्कृष्टोभवतु किमर्थं वृत्राणां शत्रूणांघनेवधायच धनानां वसूनां सनये संभजनायच श्रेष्ठोस्त्वितिसंबन्धः ॥ ८ ॥

८. हे पूजनीय इन्द्र, हम लोग तुम्हारे मित्रभूत और स्तोता हैं। धन-लाभार्थ किये गये इन स्तोत्रों-द्वारा हम लोग तुम्हारे निरतिशय प्रीति-भाजन हों। प्रातर्दन के पुत्र हमारे राजा क्षत्र श्री शत्रुओं का वध और धन-लाभ करके सबसे उत्कृष्ट हों।

किमस्यमदेत्यष्टर्चंचतुर्थंसूक्तं भरद्वाजस्यार्षं अनुक्रान्तंच—किमस्यान्त्याचायमानस्या-भ्यावर्तिनोदानस्तुतिः भरद्वाजऋषिः त्रिष्टुपछन्दः अंत्यायास्तुदानस्तुतिरूपत्वात् यातेनोच्यत-इतिन्यायेनदानमेवदेवता विनियोगोलैंगिकः ।

किमस्यमदेकिम्वस्यपीताविन्द्रःकिमस्यसख्येचकार ।
रणावायेनिषदिकिन्तेअस्यपुराविविद्रेकिमुनूतनासः ॥ १ ॥

किम् । अस्य । मदे । किम् । ऊँ इति । अस्य । पीतौ । इन्द्रः । किम् । अस्य । सख्ये । चकार । रणाः । वा । ये । निऽसदि । किम् । ते । अस्य । पुरा । विविद्रे । किम् । ऊँ इति । नूतनासः ॥१॥

भरद्वाजऋषिः फलविलंबनासहिष्णुःसन् अनयेन्द्रमाक्षिपति अस्यसोमस्य मदेसति इन्द्रः किंचकार कृतवान् किमु किंच अस्यसोमस्य पीतौ पानेसति किंचकार अस्यसोमस्य सख्ये सखित्वे किंचकार पानात्पूर्वं इन्द्रः सोमेनसहवसतीत्यर्थः अस्यसोमस्य निषदि गृहे रणावाये स्तोतारःसंति तेस्तोतारः पुरा पूर्वं हेइन्द्र ते त्वत्तः किंविविद्रे किंलेभिरे नूतनासः नूतनाइदानींतनाः स्तोतारश्च किमुलेभिरे ॥ १ ॥

१. सोमरस से प्रसन्न होकर इन्द्र ने क्या किया ? इस सोमरस को पान करके क्या किया ? इस सोमरस के साथ मैत्री करके उन्होंने क्या किया ? पुरातन और आधुनिक स्तोताओं ने सोमगृह में तुमसे क्या प्राप्त किया ?

सदस्यमदेसद्वस्यपीताविन्द्रःसदस्यसख्येचकार ।
रणावायेनिषदिसत्तेअस्यपुराविविद्रेसदुनूतनासः ॥ २ ॥

सत् । अस्य । मदे । सत् । ऊँ इति । अस्य । पीतौ । इन्द्रः ।
सत् । अस्य । सख्ये । चकार । रणाः । वा । ये । निऽसदि ।
सत् । ते । अस्य । पुरा । विविद्रे । सत् । ऊँ इति । नूतनासः ॥ २ ॥

एवमाक्षिप्तइन्द्रः तस्मै ऋषये ईप्सितं धनं ददौ तदनंतरमृषिः इन्द्रसकाशात् संपूर्णकामःसन् पुरा यान्युपालंभविषादकानिवाक्यान्युवाच इदानीं तानि निराकरोति इन्द्रः अस्यसोमस्य मदेसत् शुभंकर्मचकार अस्यसोमस्य पीतौ पाने सत् शुभं कर्म चकार अस्य सख्ये सत् शुभंचकार येरणावास्तोतारश्च ये निषदिगृहे यज्ञगृहइत्यर्थः पुरा पूर्वं हेइन्द्र ते त्वत्तः सत् शुभं कर्म विविद्रेलेभिरे नूतनासः इदानींतनाःस्तोतारः सदु शुभमेवकर्म लेभिरे॥२॥

२. सोमपान से प्रमुदित होकर इन्द्र ने सुन्दर (शोभन) कार्यों को किया था। सोमपान करके उन्होंने सुन्दर कर्म किया था। इसके साथ उन्होंने शुभ कार्य किया था। हे इन्द्र पुरातन तथा इदानीन्तन स्तोताओं ने सोमगृह में तुमसे शुभ कर्म को प्राप्त किया था।

नहिनुतेमहिमनःसमस्यनमघवन्मघवत्त्वस्यविद्म ।
नराधसोराधसोनूतनस्येन्द्रनकिर्ददृशइन्द्रियंते ॥ ३ ॥

नहि । नु । ते । महिमनः । समस्य । न । मघऽवन् । मघवत्ऽत्वस्य ।
विद्म । न । राधसःऽराधसः । नूतनस्य । इन्द्र । नकिः । ददृशे ।
इन्द्रियम् । ते ॥ ३ ॥

हेमघवन्धनवन्निन्द्र ते त्वदीयस्य समस्य समस्तस्य महिमनोमहिम्नोमहिमानं नहि विद्म वयंनजानीमः नुशब्दःपूरणः तथा मघवत्त्वस्य त्वदीयस्यधनिकत्वस्यच वयं नजानीमः

नूतनस्य स्तुत्यस्य राधसोराधसः त्वदीयं सर्वंधनंच नजानीमः सर्वत्रद्वितीयार्थेषष्ठी हेइन्द्र ते त्वदीयं इन्द्रियंसामर्थ्यं नकिर्ददृशे केनापिनदृश्यते ॥ ३ ॥

३. हे धनवान् इन्द्र, तुम्हारे तुल्य दूसरे की महिमा हमें अवगत नहीं है। तुम्हारे तुल्य धनिकत्व और धन भी हमें अवगत नहीं। हे इन्द्र, तुम्हारी तरह सामर्थ्य कोई भी नहीं दिखा सकता है।

एतत्त्यत्तइन्द्रियमचेतियेनावधीर्वरशिखस्यशेषः।
वज्रस्ययत्तेनिहतस्यशुष्मात्स्वनाच्चिदिन्द्रपरमोददार ॥ ४ ॥

एतत् । त्यत् । ते । इन्द्रियम् । अचेति । येन । अवधीः ।
वरऽशिखस्य । शेषः । वज्रस्य । यत् । ते । निऽहतस्य ।
शुष्मात् । स्वनात् । चित् । इन्द्र । परमः । ददार ॥ ४ ॥

हेइन्द्र येनवीर्येण वरशिखस्य वरशिखोनामककश्चिदसुरः शेषः शेषांसिपुत्रान् शेषइत्य-पत्यनामैतत् अवधीरहिंसीः ते त्वदीयमेवत्यत् तदिदमिन्द्रियंवीर्यं अचेति अस्माभिरज्ञायि हेइन्द्र यद्यस्मात् शुष्माद्बलात् निहतस्य प्रेरितस्य त्वदीयवज्रस्य स्वनाच्चित् ध्वनेरेवपरमः वरशिखस्यपुत्राणांमध्ये बलाधिक्येनोत्कृष्टःकश्चित्पुत्रः ददार अदीर्यत ॥ ४ ॥

४. हे इन्द्र, तुमने जिस वीर्य-द्वारा वरशिख नामक असुर के पुत्रों का संहार किया था, तुम्हारा वह वीर्य हम लोगों के द्वारा अवगत नहीं है। हे इन्द्र, बल-पूर्वक निक्षिप्त तुम्हारे वज्र के शब्द से ही बलिष्ठतम वर-शिख के पुत्र विदीर्ण हुए थे।

वधीदिन्द्रोवरशिखस्यशेषोऽभ्यावर्तिनेचायमानायशिक्षन्।
वृचीवतोयद्धरियूपीयायांहन्पूर्वेअर्धेभियसापरोदर्त् ॥ ५ ॥ २३ ॥

वधीत् । इन्द्रः । वरऽशिखस्य । शेषः । अभिऽआवर्तिने ।
चायमानाय । शिक्षन् । वृचीवतः । यत् । हरिऽयूपीयायाम् ।
हन् । पूर्वे । अर्धे । भियसा । अपरः । दर्त् ॥ ५ ॥ २३ ॥

पूर्वोक्तमेवार्थमनयाविवृणोति अयमिन्द्रः चायमानाय चयमानस्यराज्ञःपुत्राय अभ्या-वर्तिने एतन्नामकायराज्ञे शिक्षन् ईप्सितानि वसूनि प्रयच्छन् वरशिखस्यासुरस्य शेषः पुत्रा-नवधीदवधीदहिंसीत् वरशिखस्यपुत्रान् कथमवधीदित्युच्यते यद्यदा अयमिन्द्रः हरियूपीयायां हरियूपीयानामकाचिन्नदी काचिन्नगरीवा तस्यां पूर्वेअर्धे प्राग्भागेस्थितान् वृचीवतःवृची-वान्नामवरशिखस्यकुलोत्पन्नःपूर्वः तद्गोत्रजान् वरशिखस्यपुत्रान् हन्नवधीत् तदा अपरोपरभा-गेस्थितोवरशिखस्यश्रेष्ठःपुत्रः भियसा भीत्या दर्त् दीर्णोबभूव ॥ ५ ॥

॥ इतिचतुर्थस्यषष्ठेत्रयोविंशोवर्गः ॥ २३ ॥

५. इन्द्र ने चायमान राजा के अभ्यवर्ती नामक पुत्र को अभिलषित धन देते हुए वरशिख नामक असुर के पुत्रों का संहार किया था। हरियूपिया नामक नदी या नगरी के पूर्व भाग में अवस्थित वरशिख के गोत्रोत्पन्न वृचीवान् के पुत्रों का इन्द्र ने वध किया था। तब अपर भाग में अवस्थित वरशिख के श्रेष्ठ पुत्र भय से विदीर्ण हुए थे।

त्रिं॒शच्छ॑तं व॒र्मिण॑ इन्द्र सा॒कं य॒व्याव॑त्यां पुरुहूत श्रव॒स्या।
वृ॒चीव॑न्तः॒ शर॑वे॒ पत्य॑माना॒ः पात्रा॑ भिन्दा॒ना न्य॒र्थान्या॑यन् ॥ ६ ॥

त्रिं॒शत्ऽश॑तम्। व॒र्मिण॑ः। इ॒न्द्र॒। सा॒कम्। य॒व्याऽव॑त्याम्। पु॒रु॒ऽहू॒त॒। श्र॒व॒स्या। वृ॒चीव॑न्तः। शर॑वे। पत्य॑मानाः। पात्रा॑। भि॒न्दा॒नाः। नि॒ऽअ॒र्थानि॑। आ॒य॒न् ॥ ६ ॥

इदानीमुक्तमेवार्थं विवृणोति हे पुरुहूत बहुभिराहूतेन्द्र श्रवस्या श्रवस्यया अन्नेच्छया यशोच्छया वा यद्वांछया युद्धे त्वां जित्वा अन्नमाप्नुयाम यशो वाप्नुयामेति कामयमानाः शरवे हिंसायै त्वां हिंसितुमित्यर्थः पत्यमाना अभिपतन्तोऽभिगच्छन्तः पात्रा पात्राणि यज्ञसाधनानि भिन्दाना भिन्दन्तः वर्मिणः कवचभृतः त्रिंशच्छतं त्रिंशदधिकशतसंख्याकाः वृचीवन्तो वरशिखस्य पुत्राः साकं युगपदेव यव्यावत्यां पूर्वोक्तायां हरियूपीयायां न्यर्थानि अर्थशून्यानि आयन्नगच्छन् विनाशं प्रापुरित्यर्थः ॥ ६ ॥

६. हे बहुजनाहूत इन्द्र, युद्ध में तुम्हें जीत (मार) कर अन्न अथवा यश प्राप्त करें, ऐसी कामना करनेवाले, यज्ञ-पात्रों का भञ्जन करनेवाले और कवच धारण करनेवाले वरशिख के एक सौ तीस पुत्र यव्यावती (हरियूपिया) के निकट आगमन करके एक काल में ही विनष्ट हुए थे।

यस्य॒ गावा॑वरु॒षा सू॑यव॒स्यू अ॒न्तरू॒ षु चर॑तो॒ रेरि॑हाणा।
स सृञ्ज॑याय तु॒र्वशं॒ परा॑दाद्वृ॒चीव॑तो दैववा॒ताय॒ शिक्ष॑न् ॥ ७ ॥

यस्य॑। गावौ॑। अ॒रु॒षा। सु॒य॒व॒स्यू इति॑ सु॒ऽय॒व॒स्यू। अ॒न्तः। ऊँ॒ इति॑। सु। चर॑तः। रेरि॑हाणा। सः। सृञ्ज॑याय। तु॒र्वश॑म्। परा॑। अ॒दा॒त्। वृ॒चीव॑तः। दै॒व॒ऽवा॒ताय॑। शिक्ष॑न् ॥ ७ ॥

अरुषा अरुषौ रोचमानौ सुयवस्यू शोभनतृणानीच्छन्तौ रेरिहाणा लेलिहानौ पुनःपुनर्घासमास्वादयन्तौ यद्वा मतिविशेषं कुर्वन्तौ यस्येन्द्रस्य संबन्धिनौ गावावश्वौ अन्तर्द्यावापृथिव्योर्मध्ये अन्तरिक्षे चरतो गच्छतः उ सु इति पूरणौ स इन्द्रः सृंजयाय एतन्नामकाय राज्ञे तुर्वशं राजानं परादात् प्रददौ किं कुर्वन् वृचीवतो वारशिखान् दैववाताय देववातवंशोत्पन्नायाभ्यावर्तिने राज्ञे शिक्षन् वशीकुर्वन् तेषां धनानि प्रयच्छन्निति वा ॥ ७ ॥

७. जिनके रोचमान, शोभन तृणाभिलाषी पुनः-पुनः घास का आस्वादन करनेवाले अश्वगण द्यावा-पृथिवी के मध्य भाग में विचरण करते हैं। वे इन्द्र, सृञ्जय नामक राजा के निकट तुर्वश (राजा) को समर्पित करते हैं और देववात-वंशोत्पन्न अभ्यवर्ती राजा के निकट वरशिख के पुत्रों को वशीभूत किया था।

द्वयाँअग्नेरथिनोविंशतिंगावधूमतोमघवामह्यंसम्राट्।
अभ्यावर्तीचायमानोददातिदूणाशेयंदक्षिणापार्थवानाम्॥८॥२४॥

द्वयान्। अग्ने। रथिनः। विंशतिम्। गाः। वधूऽमतः। मघऽवा। मह्यम्। सम्ऽराट्। अभिऽआवर्ती। चायमानः। ददाति। दुःऽनशा। इयम्। दक्षिणा। पार्थवानाम्॥ ८॥ २४॥

अधुना भरद्वाजः स्वस्मै अभ्यावर्तिना दत्तं धनजातमग्नये प्रकथयति हेअग्ने मघवा धनवान् प्रभूतदानोवा सम्राट् राजसूययाजी चायमानश्चयमानस्यपुत्रः अभ्यावर्ती एतन्नामको राजा रथिनोरथसहितान् वधूमतः स्त्रीयुक्तान् द्वयान्मिथुनभूतान् विंशतिं विंशतिसंख्याकान् गाः पशून् मह्यं ददाति प्रायच्छत् पार्थवानां पृथोर्वंशजस्याभ्यावर्तिनोराज्ञःसंबन्धिनी पूजार्थं बहुवचनं इयंदक्षिणा दूर्णशा केनापिनाशयितुमशक्याभवति॥ ८॥

८. हे अग्नि, अतिशय धन देनेवाले और राजसूय यज्ञ करनेवाले चयमान के पुत्र राजा अभ्यवर्ती ने हमें (भरद्वाज को) स्त्रियों से युक्त रथ और बीस गौएँ दी थीं। पृथु के वंशधर राजा अभ्यवर्ती की यह दक्षिणा किसी के भी द्वारा अविनाशनीय है।

आगावइत्यष्टर्चंपंचमंसूक्तंअत्रेयमनुक्रमणिका—आगावोगव्यंद्वितीयैन्द्रीवांत्यपादौत्यानुष्टुप् आगवस्तृचोद्वितीयादिरिति। भरद्वाजऋषिः इन्द्रोयत्स्वनइत्यायस्तृचोजागतः उपेदमित्यंत्यानुष्टुप् शिष्टास्त्रतस्त्रिष्टुभः कृत्स्नस्यगौर्देवता द्वितीयायाः सूक्तांत्यपादस्यच विकल्पेनैन्द्रीदेवता गवामुपस्थानेएतत्सूक्तं सूत्रितंच—आगावइत्येकइति।

आगावोअग्मन्नुतभद्रमक्रन्त्सीदन्तुगोष्ठेरणयन्त्वस्मे।
प्रजावतीःपुरुरूपाइहस्युरिन्द्रायपूर्वीरुषसोदुहानाः॥ १॥

आ। गावः। अग्मन्। उत। भद्रम्। अक्रन्। सीदन्तु। गोऽस्थे। रणयन्तु। अस्मे इति। प्रजाऽवतीः। पुरुऽरूपाः। इह। स्युः। इन्द्राय। पूर्वीः। उषसः। दुहानाः॥ १॥

गावः आअग्मन् अस्मदीयंगृहंआगच्छन्तु उताविच भद्रं भजनीयं शुभं अक्रन् कुर्वन्तु तथा गोष्ठे अस्मदीयेगवांस्थाने सीदन्तूपविशन्तु तदनन्तरं अस्मे अस्मासु रणयन्तु रमन्तां अ-

पिप इहास्मिन्गोष्ठे पुरुरूपानानावर्णागावःप्रजावतीः प्रजावत्यः सन्ततिसहिताः स्युर्भवेयुः इ-न्द्रायेन्द्रार्थं पूर्वीर्बह्वीः उषसोदिवसान् सर्वेषुदिवसेष्वित्यर्थः दुहानाः क्षीरंदोहमानाभवेयुः ॥ १ ॥

१. गौएँ हमारे घर आवें और हमारा कल्याण करें। वे हमारे गोष्ठ में उपवेशन करें और हमारे ऊपर प्रसन्न हों। इस गोष्ठ में नाना वर्ण-वाली गौएँ सन्तति सम्पन्न होकर उषाकाल में इन्द्र के लिए दुग्ध प्रदान करें।

इन्द्रोयज्वनेपृणतेचशिक्षत्युपेद्ददातिनस्वंमुषायति ।
भूयोभूयोरयिमिदस्यवर्धयन्नभिन्नेखिल्येनिदधातिदेवयुम् ॥ २॥

इन्द्रः । यज्वने । पृणते । च । शिक्षति । उप । इत् । ददाति ।
न । स्वम् । मुषायति । भूयःऽभूयः । रयिम् । इत् । अस्य ।
वर्धयन् । अभिन्ने । खिल्ये । नि । दधाति । देवऽयुम् ॥ २ ॥

इन्द्रः यज्वने यजनशीलाय पृणते च स्तुतिभिःप्रीणयित्रे च स्तोत्रे शिक्षति अपेक्षितंधनंददा-ति नकेवलंसकृद्देवदानं अपितु सर्वदेत्याह उपेद्ददाति उपेत्यसर्वदाददात्येव यज्वनःस्तोतुश्च स्वं स्वभूतंधनं नमुषायति कदाचिदपिनापहरति अपिच अस्योभयविधस्य रयिं धनमात्मनाहृतं भूयोभूयः पुनःपुनर्वर्धयन्निव वृद्धिंप्रापयन्नेव देवयुं देवमिन्द्रमात्मनइच्छन्तंयजमानं अभिन्नेशत्रु-भिरभेद्येखिल्येखिलमप्रतिहतंस्थानंतदेवखिल्यंस्वार्थिकोयत् अन्यैरनुपक्रम्येस्थले निदधाति निक्षिपति निवासयतीत्यर्थः ॥ २ ॥

२. इन्द्र यज्ञ करनेवाले और स्तुति करनेवाले को अपेक्षित धन प्रदान करते हैं। वे उन्हें सर्वदा धन प्रदान करते हैं। और उनके स्वकीय धन को कभी भी नहीं लेते हैं। वे निरन्तर उनके धन को बढ़ाते हैं और उन इन्द्राभिलाषी को शत्रुओं के द्वारा दुर्भेद्य स्थान में स्थापित करते हैं।

दैवीनांहविःषुनवानवत्तिनवाअर्वेतिगोदेवतायायाज्यापुरोनुवाक्ये मोस्तोमेपिमरुत्वतीय-निष्केवल्ययोरेतद्कमुक्तीये सूत्रितंच—नताअर्वारेणुककाटोअश्नुवेनतानशन्तिनदभातितस्क-रइति।

नतानशन्तिनदभातितस्करोनासामामित्रोव्यथिरादधर्षति ।
देवाँश्चयाभिर्यजतेददातिचज्योगित्ताभिःसचतेगोपतिःसह ॥३॥

न । ताः । नशन्ति । न । दभाति । तस्करः । न । आसाम् । आमित्रः ।
व्यथिः । आ । दधर्षति । देवान् । च । याभिः । यजते । ददाति ।
च । ज्योक् । इत् । ताभिः । सचते । गोऽपतिः । सह ॥ ३ ॥

ता गावो न नशन्ति अस्मत्सकाशान्न नश्यन्तु किंच तस्करश्चोरोपि न दभाति आसां गवां न हिंस्यात् तथा आमित्रः अमित्रस्य शत्रोः संबन्धि व्यथिः शस्त्रं आसां गवां नाधर्षति नाक्रमतु गोपतिः एवंभूतानां गवां स्वामी यजमानः याभिर्गोभिः देवांश्चेन्द्रादीनुद्दिश्य यजते यजनं करोति याः गाः इन्द्रार्थं ददाति प्रयच्छति च ताभिस्तादृशीभिर्गोभिः सह ज्योगित् चिरकालमेव सचते संगच्छतां ॥ ३ ॥

३. गौएँ हमारे समीप से नष्ट नहीं हों। चोर हमारी गौओं को नहीं चुरावें। शत्रुओं का शस्त्र हमारी गौओं पर पतित नहीं हों। गो-स्वामी यजमान जिन गौओं से इन्द्रादि का यजन करते हैं और जिन गौओं को इन्द्र के लिए प्रदान करते हैं उन गौओं के साथ वे चिरकाल तक संगत हों।

न ता अर्वा रेणुककाटो अश्नुते न संस्कृतत्रमुप यन्ति ता अभि ।
उरुगायमभयं तस्य ता अनु गावो मर्तस्य वि चरन्ति यज्वनः ॥ ४ ॥

न । ताः । अर्वा । रेणुऽककाटः । अश्नुते । न । संस्कृतऽत्रम् ।
उप । यन्ति । ताः । अभि । उरुऽगायम् । अभयम् । तस्य ।
ताः । अनु । गावः । मर्तस्य । वि । चरन्ति । यज्वनः ॥ ४ ॥

रेणुककाटः रेणोः पार्थिवस्य रजस उद्भेदकः कर्दिर्भेदनकर्मा अर्वा युद्धार्थमागतोश्वः ताः गाः नाश्नुते न प्राप्नुयात् तथा ता गावः संस्कृतत्रं विशसनादिसंस्कारं नाभ्युपयन्ति नाभिगच्छन्तु अपि च ता गावः यज्वनो यागशीलस्य तस्य मर्तस्य मनुष्यस्य उरुगायं विस्तीर्णगमनं अभयं भयवर्जितप्रदेशं अनूद्दिश्य विचरन्ति विशेषेण गच्छन्तु ॥ ४ ॥

४. रेणुओं के उद्भेदक और युद्धार्थ आगमन करनेवाले अश्व उन्हें (गौओं को) नहीं प्राप्त करें। वे गौएँ विशसनादि संस्कार को नहीं प्राप्त करें। यागशील मनुष्य की गौएँ निर्भय और स्वाधीन भाव से विचरण करती हैं।

गावो भगो गाव इन्द्रो मे अच्छान् गावः सोमस्य प्रथमस्य भक्षः ।
इमा या गावः स जनास इन्द्र इच्छामीद्धृदा मनसा चिदिन्द्रम् ॥ ५ ॥

गावः । भगः । गावः । इन्द्रः । मे । अच्छान् । गावः । सोमस्य ।
प्रथमस्य । भक्षः । इमाः । याः । गावः । सः । जनासः ।
इन्द्रः । इच्छामि । इत् । हृदा । मनसा । चित् । इन्द्रम् ॥ ५ ॥

गाव एव भगं धनमेव भवतु इन्द्रश्च मे मह्यं गावो गाः अच्छान् यच्छतु गावः प्रथमस्य हविषामेव मुख्यस्य सोमस्य भक्षो भक्षणं भवतु अभिषुतस्य हि सोमस्य क्षयेणाभ्याशिरकार्यमन-

त्वात् हेजनासोजनाः इमाएवंभूतायागावःसन्ति सः ताइत्यर्थः ताएवगावःइन्द्रोभवन्ति दधिघृता-
दिरूपेणेन्द्रस्याप्यायनत्वात् एवंभूतमिन्द्रं हृदा श्रद्धायुक्तेन मनसा चित् चिदित्यप्यर्थे इच्छामी-
त् कामयेएव साधनभूताभिर्गोभिरेवंभूतमिन्द्रंयष्टुमिच्छामीत्यर्थः ॥ ५॥

५. गौएँ हमारे लिए धन हों। इन्द्र हमें गौएँ प्रदान करें। गौएँ हव्य-श्रेष्ठ सोमरस का भक्षण प्रदान करें। हे मनुष्यो, ये गौएँ ही इन्द्र होता हैं, श्रद्धायुक्त मन से हम जिनकी कामना करते हैं।

यूयंगावोमेदयथाकृशंचिदश्रीरंचित्कृणुथासुप्रतीकम्।
भद्रंगृहंकृणुथभद्रवाचोबृहद्वोवयउच्यतेसभासु ॥ ६ ॥

यूयम्। गावः। मेदयथ। कृशम्। चित्। अश्रीरम्। चित्।
कृणुथ। सुऽप्रतीकम्। भद्रम्। गृहम्। कृणुथ। भद्रऽवाचः।
बृहत्। वः। वयः। उच्यते। सभासु ॥ ६ ॥

हेगावोयूयं मेदयथ आप्यायनंकुरुथेत्यर्थः तथा कृशंचित्क्षीणमपि अश्रीरंचिदमंगलमपि सुप्रतीकं शोभनांगं कृणुथ कुरुथ हेभद्रवाचः कल्याणध्वन्युपेतागावः अस्मदीयंगृहं भद्रं क-ल्याणंकृणुथ गोभिरुपेतंकुरुथ सभासु यागपरिषत्सु हेगावोयुष्माकं बृहत् महत् वयोन्नं उच्यते समवेतैःक्रियते सर्वैर्दीयतइत्यर्थः ॥ ६ ॥

६. हे गौओ, तुम हमें पुष्ट करो। तुम क्षीण और अमंगल अंग को सुन्दर बनाओ। हे कल्याण-युक्त वचनवाली गौओ, हमारे घर को कल्याण-युक्त करो अर्थात् गौओं से युक्त करो। हे गौओ, याग-सभा में तुम्हारा महान् अन्न ही कीर्तित होता है।

प्रजावतीःसूयवसंरिशन्तीःशुद्धाअपःसुप्रपाणेपिबन्तीः।
मावःस्तेनईशतमाघशंसःपरिवोहेतीरुद्रस्यवृज्याः ॥ ७ ॥

प्रजाऽवतीः। सुऽयवसम्। रिशन्तीः। शुद्धाः। अपः। सुऽप्रपाने।
पिबन्तीः। मा। वः। स्तेनः। ईशत। मा। अघऽशंसः।
परि। वः। हेतिः। रुद्रस्य। वृज्याः ॥ ७ ॥

हेगावोयूयं प्रजावतीः प्रजावत्यः वत्सादियुक्ताभवतेतिशेषः सुयवसं शोभनतृणं रिश-न्तीः रिशन्त्यः भक्षणार्थंहिंसन्त्योभवत सुप्रपाणे सुखेनपातव्येतटाकादौ शुद्धाः निर्मलाअपः उ-दकानि पिबन्तीः पिबन्त्यश्चभवत वोयुष्मान् स्तेनः तस्करः माईशत माईशिष्ट ईश्वरोमाभूत् त-थाप्यघशंसः व्याघ्रादिः शत्रुः माईशत अपिच वोयुष्मान् रुद्रस्य कालात्मकस्य परमेश्वरस्य हेतिरायुधंच परिवृज्याः परिवृणक्तु परिहरतु ॥ ७ ॥

७. हे गौओ, तुम सन्तानयुक्त होओ। शोभन तृण का भक्षण करो और सुख से प्राप्त करने योग्य तड़ागादि का निर्मल जल पान करो। तुम्हारा शासक चोर नहीं हो और व्याघ्रादि तुम्हारा ईश्वर नहीं हो अर्थात् हिंसक जन्तु तुम्हारे ऊपर आक्रमण नहीं करें। कालात्मक परमेश्वर का आयुध तुमसे दूर रहे।

उपेदमुपपर्चनमासु गोषूप पृच्यताम्।
उप ऋषभस्य रेतस्युपेन्द्र तव वीर्ये ॥ ८ ॥ २५ ॥

उप। इदम्। उपऽपर्चनम्। आसु। गोषु। उप। पृच्यताम्।
उप। ऋषभस्य। रेतसि। उप। इन्द्र। तव। वीर्ये ॥ ८ ॥ २५ ॥

आसुगोषु इदमुपपर्चनं आप्यायनं उपपृच्यतां संपृच्यतां हेइन्द्र तववीर्ये त्वदीयवीर्यनिमित्ते ऋषभस्य गवांगर्भमादधानस्यवृषभस्य रेतसि इदमुपपर्चनं आप्यायनं गोष्वाप्यायितासुसतीषु तत्संबन्धिक्षीरादिहविर्द्वारेणेन्द्रः आप्यायितोभवतीत्यर्थः उपेतिपुनर्वचनंपादभेदानां पूरणार्थमिति ॥ ८ ॥

८. हे इन्द्र, तुम्हारे बलाधान के निमित्त गौओं की पुष्टि प्रार्थित हो एवम् गौओं के गर्भाधानकारी वृषभों का बल प्रार्थित हो अर्थात् गौओं के पुष्ट (सन्तुष्ट) होने पर तत्सम्बन्धी क्षीरादि-द्वारा इन्द्र आप्यायित (सन्तुष्ट) होते हैं।

॥ इतिचतुर्थस्यषष्ठेपंचविंशोवर्गः ॥ २५ ॥

वेदार्थस्यप्रकाशेनतमोहार्दंनिवारयन्। पुमर्थांश्चतुरोदेयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

इतिश्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेणसायणाचार्येणविरचितेमाधवीयेवेदार्थप्रकाशेऋक्संहिताभाष्येचतुर्थाष्टकेषष्ठोध्यायःसमाप्तः ॥ ६ ॥

॥श्रीगणेशायनमः॥

यस्यनिःश्वसितंवेदायोवेदेभ्योऽखिलंजगत् । निर्ममेतमहंवन्देविद्यातीर्थमहेश्वरं ॥ १ ॥
अथसप्तमोध्यायआरभ्यते षष्ठस्यमंडलस्यतृतीयेनुवाकेपंचसूक्तानिव्याख्यातानि इन्द्रंवइतिषळृचं षष्ठंसूक्तं भरद्वाजस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रं अनुक्रम्यतेच-इन्द्रंषळिति । गतोविनियोगः ।

तत्रप्रथमा—

ओम् इन्द्रंवोनरःसख्यायसेपुर्महोयन्तःसुमतयेचकानाः ।
महोहिदातावज्रहस्तोअस्तिमहामुरण्वमवसेयजध्वम् ॥ १ ॥

इन्द्रम् । वः । नरः । सख्याय । सेपुः । महः । यन्तः । सुऽमतये ।
चकानाः । महः । हि । दाता । वज्रऽहस्तः । अस्ति । महाम् ।
ऊँ इति । रण्वम् । अवसे । यजध्वम् ॥ १ ॥

हेयजमानाः वोयुष्माकंसंबन्धिनः नरोनेतारऋत्विजः सख्याय सखिभावार्थं इन्द्रं सेपुः परिचरन्ति स्तुवन्तिवा कथंभूताः महोमहान्तिस्तोत्राणि यन्तः उपयन्तः प्राप्नुवन्तः कुर्वन्तइत्यर्थः तथा सुमतये सुमतिः शोभनानुग्रहात्मिकातदीयाबुद्धिः तांचकानाः कामयमानाः क्रियाग्रहणंकर्तव्यमितिकर्मणःसंप्रदानसंज्ञा चकानाइतिकामयतेश्छान्दसंरूपं यद्वा महोमहत्त्वंयन्तः अनुविशन्तः सुमतये सुमतिं शोभनांस्तुतिं चकानाः शब्दयन्तः कैगैशब्देइत्यस्माद्धिटः कानचिरूपं हियस्मात् वज्रहस्तोवज्रपाणिरिन्द्रः महोमहतोधनस्य दातास्तिभवति तस्मात् रण्वं रमणीयं महामु महान्तमेव अवसे रक्षणाय यजध्वं हविर्भिःपूजयत ॥ १ ॥

१. हे यजमानो, तुम्हारे नेतृ-स्वरूप ऋत्विक् लोग सखि-भाव से इन्द्र की परिचर्या करते हैं। वे महान् स्तोत्रों का उच्चारण करते हैं और उनकी बुद्धि शोभन तथा अनुग्रहात्मिका है; क्योंकि वज्रपाणि इन्द्र महान् धन प्रदान करते हैं; इसलिए रमणीय और महान् इन्द्र की पूजा, रक्षा के लिए, करो।

आयस्मिन्हस्तेनर्यामिमिक्षुरारथेहिरण्ययेरथेष्ठाः ।
आरश्मयोगभस्त्योःस्थूरयोराध्वन्नश्वासोवृषणोयुजानाः ॥ २ ॥

वज्र धारण करते हो। और श्रोताओं को धन देनेवाले हो। हे नेता-इन्द्र, तुम सबके दर्शनार्थ प्रशस्त और सतत-गमनशील रूप धारण करके सूर्य की तरह परिभ्रमणशील होते हो।

ससोमआमिश्लतमःसुतोभूद्यस्मिन्पुक्तिःपच्यतेसन्तिधानाः ।
इन्द्रंनरःस्तुवन्तोब्रह्मकाराउक्थाशंसन्तोदेववाततमाः ॥ ४ ॥

सः । सोमः । आमिश्लऽतमः । सुतः । भूत् । यस्मिन् । पुक्तिः । पच्यते । सन्ति । धानाः । इन्द्रम् । नरः । स्तुवन्तः । ब्रह्मऽकाराः । उक्था । शंसन्तः । देववातऽतमाः ॥ ४ ॥

यःसोमोयक्ष्यते ससोमः सुतोभिषुतःसन् आमिश्लतमः आभिमुख्येनमिश्रतमोभूत् इन्द्रेणात्यर्थंसंगच्छते यस्मिन्सोमेभिषुते अविपक्तिः पक्तव्यः पुरोळाशादिःपच्यते भृष्टयवाधाना-स्ताश्चसन्तिहविरर्थंसंस्कृताभवन्ति यस्मिंश्च सोमेभिषुते नरोनेतारः ब्रह्मकाराः ब्रह्मणोन्नस्यह-विर्लक्षणस्यकर्तारऋत्विजः इन्द्रं स्तोत्रैः स्तुवन्तः उक्था उक्थानिशस्त्राणिच शंसन्तः उच्चार-यन्तः देववात तमाः देवानतिशयेनोपगताभवन्ति ससोमइन्द्रेणसंमिश्रितोभूदित्यन्वयः ॥ ४ ॥

४. सोम के अभिषुत होने पर वह भली भाँति मिश्रित हुआ है, जिसके अभिषुत होने पर पाकयोग्य पुरोडाशादि पकाया जाता है। भुने जौ हवि के लिए संस्कृत होते हैं। हविर्लक्षण अन्न के कर्ता ऋत्विक् लोग स्तोत्रों के द्वारा इन्द्र का स्तवन करते हैं। शास्त्रों का उच्चारण करते हुए वे देवता के निकटस्थ होते हैं।

नतेअन्तःशवसोधाय्यस्यवितुबाबधेरोदसीमहित्वा ।
आतासूरिःपृणतितूतुजानोयूथेवाप्सुसमीजमानऊती ॥ ५ ॥

न । ते । अन्तः । शवसः । धायि । अस्य । वि । तु । बाबधे । रोदसी इति । महिऽत्वा । आ । ता । सूरिः । पृणति । तूतुजानः । यूथाऽइव । अप्ऽसु । सम्ऽईजमानः । ऊती ॥ ५ ॥

हेइन्द्र ते तव अस्योकगुणस्य शवसोबलस्य अन्तः अवसानं नधायि अन्येर्बलोपि देशाविरवाहृपूर्वार्थोवहब्यः नाधायि अस्माभिर्नाज्ञायीत्यर्थः यद्वलं रोदसीद्यावापृथिव्यौ महित्वा महत्त्वेन तु क्षिप्रं विबाबधे यस्माद्बलाद् द्यावापृथिव्यौबिभीतइत्यर्थः ता तद्बलं सूरिः स्तोता तूतुजानस्त्वरितःसन् ऊती ऊत्यातर्पकेणहविषा समीजमानः सम्यग्यजन्नापृणत्यापूरयति तत्रदृष्टान्तः—यूथेवाप्सुउदकेषुगवांयूथानीव यथा गोपाळःअपःपाययन्नभितस्तर्पयति तद्वत् ॥ ५ ॥

५. हे इन्द्र, तुम्हारे बल का अवसान नहीं है अर्थात् तुम्हारे बल को हम लोग नहीं जानते। द्यावा-पृथिवी जिस महान् बल से भीत होती हैं, गोपाल जैसे जल-द्वारा गौओं को तृप्त करता है, उसी प्रकार स्तोता शीघ्र ही तृप्तिकारक हव्य-द्वारा भली भाँति यज्ञ करके तुम्हें तृप्त करते हैं।

एवेदिन्द्रः सुहव ऋष्वो अस्तूती अनूती हिरिशिप्रः सत्वा ।
एवा हि जातो असमात्योजाः पुरू च वृत्रा हनति नि दस्यून् ॥ ६ ॥ १ ॥

एव । इत् । इन्द्रः । सुऽहवः । ऋष्वः । अस्तु । ऊती । अनूती ।
हिरिऽशिप्रः । सत्वा । एव । हि । जातः । असमातिऽओजाः ।
पुरु । च । वृत्रा । हनति । नि । दस्यून् ॥ ६ ॥ १ ॥

एव एवंउक्तेनप्रकारेण ऋष्वोमहानिन्द्रः सुहवोस्तु सुखेनाह्वातव्योभवतु इत्यर्थः हिरिशिप्रः शिप्रेहनूनासिकेवा हरितवर्णेशिप्रेयस्यतादृशइन्द्रः ऊती ऊत्याआगमनेन अनूती अनूत्याअनागमनेनवा सत्वा गमयिताभवतिधनानां स्वयमागतोनागतोपिस्तोतृभ्योधनंप्रयच्छतीत्यर्थः एवाहि एवंहि जातः प्रादुर्भूतोयमिन्द्रः असमात्योजाः असमातिअसमानमनुपमंउत्कृष्टतरमोजोबलंयस्यतादृशःसन् पुरु पुरूणिबहूनिच वृत्रा वृत्राण्यावरकाणिरक्षांसिप्रतीनि हनति हिनस्तु तथा दस्यून् उपक्षपयितॄन् शत्रूंश्चनिहन्तु ॥ ६ ॥

६. हरित नासावाले महेन्द्र इस प्रकार से सुखपूर्वक आह्वान करने के योग्य होते हैं। इन्द्र स्वयं उपस्थित अथवा अनुपस्थित हों; किन्तु स्तोताओं को धन प्रदान करते हैं। इस प्रकार से प्रादुर्भूत होकर उत्कृष्टतर बलवाले इन्द्र बहुतेरे वृत्रादि राक्षसों को तथा शत्रुओं को मारते हैं।

भूयइदितिपंचर्चंसप्तमंसूक्तं भरद्वाजस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रं भूयःपंचेत्यनुक्रान्तं अग्निष्टोमेमाध्यंदिनसवनेच्छावाकशस्त्रेएतत्सूक्तंशंसनीयं सूत्रितंच—उदिद्ध्यस्यरिच्यतेभूयइति। महाव्रतेपिनिष्केवल्येएतत्सूक्तं तथैवपंचमारण्यकेसूत्रितं—भूयइद्वावृधेवीर्यायएकोअजुर्यइति।

भूय इद्वावृधे वीर्यायँ एको अजुर्यो दयते वसूनि ।
प्र रिरिचे दिव इन्द्रः पृथिव्या अर्धमिदस्य प्रति रोदसी उभे ॥ १ ॥

भूयः । इत् । ववृधे । वीर्याय । एकः । अजुर्यः । दयते । वसूनि ।
प्र । रिरिचे । दिवः । इन्द्रः । पृथिव्याः । अर्धम् । इत् । अस्य ।
प्रति । रोदसी इति । उभे इति ॥ १ ॥

अयमिन्द्रः भूयइत् बहुतरमेव वावृधे मवृद्धोभूत् किमर्थं वीर्याय वीरकर्माणि वृत्रवधादीनि कर्तुं एकोमुख्यः अनुर्योजरयितुमशक्यः सचेन्द्रः वसूनि धनानि दयते स्तोतृभ्योददाति यथा दिवोद्युलोकात् पृथिव्याः भूमेश्च अयमिन्द्रः प्ररिरिचे अतिरिच्यते किंचास्येन्द्रस्य उभेरोदसी द्यावापृथिव्यौ अर्धमित् अर्धमेवभवति अस्येन्द्रस्यार्धोभागः द्यावापृथिव्योः प्रतिनिधिर्भवती-त्यर्थः ॥ १ ॥

१. वृत्रवधादि वीरकार्य करने के लिए इन्द्र पुनः प्रवृद्ध हुए हैं। मुख्य (श्रेष्ठ) और जरारहित इन्द्र स्तोताओं को धन प्रदान करें। इन्द्र द्यावा-पृथिवी का अतिक्रमण करते हैं। इन्द्र का आधा भाग ही द्यावा-पृथिवी के बराबर है अर्थात् प्रतिनिधि है।

अधामन्येबृहदसुर्यमस्ययानिदाधारनकिरामिनाति ।
दिवेदिवेसूर्योदर्शतोभूद्विसद्मान्युर्विया सुक्रतुर्धात् ॥ २ ॥

अर्ध । मन्ये । बृहत् । असुर्यम् । अस्य । यानि । दाधार । नकिः । आ । मिनाति । दिवेऽदिवे । सूर्यः । दर्शतः । भूत् । वि । सद्मानि । उर्विया । सुऽक्रतुः । धात् ॥ २ ॥

अध अधुना अस्येन्द्रस्य बृहत् महत् असुर्यं असुरहननकुशलं बलंमन्ये स्तौमि मन्यतिः स्तुतिकर्मा सचेन्द्रः यानिकर्माणि दाधार धारयति तानि नकिरामिनाति नकश्चिदपिहिनस्ति कानिपुनस्तानि उच्यते दिवेदिवे प्रतिदिनं वृत्रेणावृतः सूर्यः दर्शतोदर्शनीयः भूत् भवति आवर-कस्यासुरस्यवधेन सूर्यप्रकाशितवानित्येकंकर्म सुक्रतुः शोभनकर्मासइन्द्रः सद्मानि भुवनानि उर्विया उरूणिविस्तीर्णानि विधात् व्यधात् अकार्षीत् इदमपरंकर्म एवमादीनिबहूनिकर्माणिक-यानित्यर्थः ॥ २ ॥

२. अभी हम इन्द्र के बल का स्तवन करते हैं। यह बल असुरों के हनन में कुशल है। इन्द्र जिन कर्मों को धारण करते हैं, उनकी हिंसा कोई भी नहीं करता। वे प्रतिदिन वृत्रावृत सूर्य को दर्शनीय बनाते हैं। शोभन कर्म करनेवाले इन्द्र ने भुवनों को विस्तीर्ण किया है।

अद्याचिन्नूचित्तदपोनदीनांयदाभ्योअरदोगातुमिन्द्र ।
निपर्वताअद्मसदोनसेदुस्त्वयादृळ्हानिसुक्रतोरजांसि ॥ ३ ॥

अद्य । चित् । नु । चित् । तत् । अपः । नदीनाम् । यत् । आभ्यः । अरदः । गातुम् । इन्द्र । नि । पर्वताः । अद्मऽसदः । न । सेदुः । त्वया । दृळ्हानि । सुक्रतो इति सुऽक्रतो । रजांसि ॥ ३ ॥

हेइन्द्र अद्याचित् अद्यापिनूचित् पुरापि तत्तनदीनांसंबन्धिकं तदपः कर्म वर्तते आभ्यो-नदीभ्यः गातुं मार्गं अरदः प्रवहणार्थं व्यलिखइतियत्कर्म तत्सर्वदानुवर्ततेत्यर्थः अपि-

च त्वदाज्ञया पर्वतागिरयः निषेदुःनिषण्णाः उत्पतनंपरित्यज्यक्वचिदेवस्थानेनैश्चल्येनोपविष्टाब-भूवुः अन्नसद्मेव अद्मभक्षणीयमन्नंतदर्थंसीदन्तःपुरुषाइव यथा तेभोजनार्थंनैश्चल्येनासीदन्तिव-द्वदित्यर्थः अतःकारणात् हेसुक्रतो शोभनकर्मन्निन्द्र त्वया रजांसि सर्वेलोकाः दृह्लानिदृंहितानि स्थिरीकृतान्यासन् ॥ ३ ॥

३. हे इन्द्र, पहले की तरह आज भी तुम्हारा नदी-सम्बन्धी कार्य विद्यमान है। नदियों को बहने के लिए तुमने मार्ग बनाया है। भोजनार्थ उपविष्ट मनुष्यों की तरह पर्वतगण तुम्हारी आज्ञा से निश्चल भाव से उपविष्ट हैं। हे शोभन कर्म करनेवाले इन्द्र, सम्पूर्ण लोक तुम्हारे द्वारा स्थिर हुए हैं।

सत्यमित्तन्नत्वावाँअन्योअस्तीन्द्रदेवोनमर्त्योज्यायान् ।
अहन्नहिंपरिशयानमर्णोवासृजोअपोअच्छासमुद्रम् ॥ ४ ॥

सत्यम् । इत् । तत् । न । त्वाऽवान् । अन्यः । अस्ति । इन्द्र । देवः । न । मर्त्यः । ज्यायान् । अहन् । अहिम् । परिऽशयानम् । अर्णः । अव । असृजः । अपः । अच्छ । समुद्रम् ॥ ४ ॥

हेइन्द्र वक्ष्यमाणं तत् सत्यमित् सत्यमेव नानृतं त्वावान् त्वत्सदृशोन्योदेवोनास्ति त्वत्स-दृशोन्योमर्त्योमनुष्योपिनविद्यते ज्यायान् अधिकोपिदेवोमनुष्योवानस्त्वस्तीतियदीयते त-त्सत्यमेवेत्यर्थः अपिच त्वं अर्णउदकं परिशयानं परिवृत्यशयानं अहिं मेघं अहन्अवधीः हत्वाच समुद्रमन्तरिक्षंजलधिंवाच्छाभिमुख्येन अपउदकानि अवासृजः अवाङ्मुखतयाविसृष्ट-वानसीत्यर्थः ॥ ४ ॥

४. हे इन्द्र, तुम्हारे सदृश अन्य देव नहीं है, यह एकदम सत्य है। तुम्हारे सदृश कोई दूसरा मनुष्य भी नहीं है। तुमसे अधिक न कोई देव है, न मनुष्य, यह जो कहा जाता है, सो एकदम सत्य है। वारिराशि को आवृत करके सोनेवाले मेघ का तुमने वध किया था। वारिराशि को समुद्र में पतित होने के लिए तुमने मुक्त किया था।

त्वमपोविदुरोविषूचीरिन्द्रदृळ्हमरुजःपर्वतस्य ।
राजाभवोजगतश्चर्षणीनांसाकंसूर्यंजनयन्द्यामुषासम् ॥ ५ ॥ ३१ ॥

त्वम् । अपः । वि । दुरः । विषूचीः । इन्द्र । दृळ्हम् । अरुजः । पर्वतस्य । राजा । अभवः । जगतः । चर्षणीनाम् । साकम् । सूर्यम् । जनयन् । द्याम् । उषसम् ॥ ५ ॥ २ ॥

हेइन्द्र त्वं दुरः द्वारेणागच्छतीः अपः विषूचीः विविधमञ्चन्तीः यथा सर्वतः प्रसृताभवन्ति तथा व्यसृजः यद्वात्वं पर्वतस्य पर्ववतोमेघस्य दृळ्हं दृढं अपांबन्धकप्रदेशं अरुजः अभांक्षीः-

अपिच त्वं जगतःसंबन्धिनीनांचर्षणीनांप्रजानां राजा भवः अधिपतिर्भवसि किंकुर्वन्सूर्यं द्यां द्युलोकं उषसंच तमसावृतमेतत्त्रितयं साकं युगपदेव जनयन् प्रादुर्भावयन् प्रकाशयन्नित्यर्थः॥५॥

५. हे इन्द्र, वृत्र से आवृत जल को सर्वत्र प्रवाहित होने के लिए तुमने मुक्त किया था। तुमने मेघ के दृढ़ बन्धन को छिन्न किया था। तुम सूर्य द्युलोक और उषा को एक काल में ही प्रकाशित करके जगत्-सम्बन्धी प्रजाओं के राजा होओ।

अभूरेकइतिपंचर्चंषष्ठंसूक्तं भरद्वाजस्यसुहोत्रस्यार्षं चतुर्थ्याशक्करी शिष्टास्त्रिष्टुभः इन्द्रोदेवता अनुक्रम्यतेच—अभूरेकःसुहोत्रस्तुचतुर्थीशक्करीति। महाव्रतस्यनिष्केवल्येइदमादीन्यष्टसूक्तानिशंसनीयानि तथापंचमारण्यकं—अभूरेकोरयिपतेरयीणामित्यष्टौसूक्तानीति। पृष्ठ्यषडहस्यषष्ठेहनिनिष्केवल्येइदंसूक्तंनिविद्धानं सूत्रितंच—इन्द्रयासुपनः पथान्वस्याभूरेकइतिनिष्केवल्यमिति। विश्वजितिमाध्यंदिनेच्छावाकशस्त्रेसामसूक्तात्प्रागेतच्छंसनीयं सूत्रितंच—अभूरेकोरयिपतेरयीणामितिसामसूक्तानि।

अभूरेकोरयिपतेरयीणामाहस्तयोरधिथाइन्द्रकृष्टीः।
वितोकेअप्सुतनयेचसूरेवोचन्तचर्षणयोविवाचः॥ १ ॥

अभूः। एकः। रयिऽपते। रयीणाम्। आ। हस्तयोः। अधिथाः।
इन्द्र। कृष्टीः। वि। तोके। अप्ऽसु। तनये। च। सूरे।
अवोचन्त चर्षणयः। विऽवाचः॥ १ ॥

हेरयिपते धनस्यपालकेन्द्र एकः प्रधानभूतस्त्वं रयीणां धनानांस्वामी अभूर्भवसि यद्वा रयीणांरयिपतेइतिसंबन्धः एकोरयिशब्दोनुवादः यथा गवामसिगोपतिरेकइन्द्रेति तद्वत् एकोमुख्यस्त्वंभवसीतियोजनीयं अपिच हेइंद्र त्वं हस्तयोरात्मीययोर्बाह्वोःकृष्टीः प्रजाः आअधिथाः आधत्से सर्वंजगत्तवाज्ञायांवर्ततइत्यर्थः किंच चर्षणयोमनुष्याः तोके पुत्रे अप्सूदकेषु सूरे शत्रूणांप्रेरके तनये पौत्रेच एतेषुनिमित्तभूतेषुसत्सु विवाचः विविधाःस्तुतीःव्यवोचन्त विविधंब्रुवन्ति॥ १ ॥

१. हे धन के पालक इन्द्र, तुम धन के प्रधान स्वामी हो। हे इन्द्र, तुम अपने बाहुद्वय में प्रजाओं को धारण करते हो अर्थात् सम्पूर्ण जगत् तुम्हारी आज्ञा का अनुवर्ती है। मनुष्यगण विविध प्रकार से तुम्हारा स्तवन पुत्र, शत्रु विजयी पौत्र और वृष्टि के लिए करते हैं।

अथद्वितीया—

त्वद्भियेन्द्रपार्थिवानिविश्वाच्युताचिच्च्यावयन्तेरजांसि।
द्यावाक्षामापर्वतासोवनानिविश्वंदृळ्हंभयतेअज्मन्नाते॥ २ ॥

---

१ ऋ० सं० ५. ६. २३.

त्वत् । भिया । इन्द्र । पार्थिवानि । विश्वा । अच्युता । चित् ।
च्यवयन्ते । रजांसि । द्यावाक्षामा । पर्वतासः । वनानि ।
विश्वम् । दृळ्हम् । भयते । अज्मन् । आ । ते ॥ २ ॥

हेइन्द्र त्वत्त्वत्तोभियाभयेन विश्वा विश्वानिव्यापकानि पार्थिवानि पृथिव्यामन्तरिक्षेनाम भवानि रजांस्युदकानि अच्युताचित् च्यावयितुमशक्यान्यपि च्यावयन्तेमेघाः प्रच्यावयन्ति वर्षन्तीत्यर्थः अपिच हेइन्द्र तेतव अज्मन् आगमनेसति द्यावाक्षामा द्यावापृथिव्यौ पर्वतासोगिरयोवनानिवृक्षाश्च भयते भयंप्राप्नुवन्ति किंबहुना विश्वं सर्वं दृळ्हं स्थिरं प्राणिजातं भयते बिभेति ॥ २ ॥

२. हे इन्द्र, तुम्हारे भय से व्यापक और अन्तरिक्षोद्भव उदक पतनयोग्य नहीं होने पर भी मेघ द्वारा बरसाये जाते हैं। हे इन्द्र, तुम्हारे आगमन से द्यावापृथिवी, पर्वत, वृक्ष और सम्पूर्ण स्थावर प्राणिजात भीत होते हैं।

त्वंकुत्सेनाभिशुष्णमिन्द्राशुषंयुध्यकुयवंगविष्टौ ।
दशप्रपित्वेअधसूर्यस्यमुषायश्चक्रमविवेरपांसि ॥ ३ ॥

त्वम् । कुत्सेन । अभि । शुष्णम् । इन्द्र । अशुषम् । युध्य ।
कुयवम् । गोऽइष्टौ । दश । प्रऽपित्वे । अध । सूर्यस्य । मुषायः ।
चक्रम् । अविवेः । रपांसि ॥ ३ ॥

हेइन्द्र त्वं कुत्सेनसह अशुषं शोषयितुमशक्यं प्रबलं शुष्णं सर्वस्यशोषकमेतत्संज्ञमसुरं अभियुध्य आभियुध्यः कुत्सस्यसाहाय्यार्थं तेनासुरेणसहयुद्धंकृतवानसीत्यर्थः तथागविष्टौ गावोबाणाइष्यन्तेविगच्छन्तियत्रेतिगविष्टिःसंग्रामः तस्मिन् कुयवमेतत्संज्ञमसुरंच दश अदशः हिंसितवानसि दंशोदशनेइत्यस्माच्छान्दसेलोटिरूपं अध अपिच प्रपित्वे प्रपतनेयुद्धे सूर्यस्यचक्रं रथावयवभूतं मुषायः अमुष्णाः तदाप्रभृतिसूर्यस्यरथएकचक्रोभूत् तथाचाम्नातं—सप्तयुञ्जन्तिरथमेकचक्रमिति । एवंह्यस्यस्वश्वेःसूर्येणसहयुद्धे तत्साहाय्यार्थमागतइन्द्रःसूर्यस्यचक्रमपहृतवानित्यस्यार्थं सूरश्चक्रंप्रबृहज्जातओजसेतिचनिगमान्तरं ।अपिचरपांसिपापकारीणिरक्षांसिप्रबलानि अविवेः अस्माल्लोकादगमयः अवधीरित्यर्थः ॥ ३ ॥

३. हे इन्द्र, कुत्स के साथ प्रबल शुष्ण के विरुद्ध तुमने युद्ध किया था अर्थात् कुत्स के साहाय्यार्थ तुमने शुष्ण के साथ युद्ध किया था। संग्राम में तुमने कुयव का वध किया था। संग्राम में तुमने सूर्य के रथचक्र का हरण किया था। तब से सूर्य का रथ ही एक चक्र का हो गया है। पापकारी राक्षसों को तुमने मारा था।

त्वंश॒तान्यव॒शम्ब॑रस्य॒पुरो॑जघ॒न्थाप्र॒तीनि॒दस्यो॑ः ।
अशि॑क्षो॒यत्र॒शच्या॑शचीवो॒दिवो॑दासायसु॒न्व॒तेसु॑तक्रेभ॒र-
द्वा॑जायगृण॒तेवसू॑नि ॥ ४ ॥

त्वम् । श॒तानि॑ । अव॑ । शम्ब॑रस्य । पुरः॑ । ज॒घ॒न्थ॒ । अ॒प्र॒तीनि॑ ।
दस्योः॑ । अशि॑क्षः । यत्र॑ । शच्या॑ । श॒ची॒ऽवः॒ । दिवः॑ऽदासाय ।
सु॒न्व॒ते । सु॒त॒ऽक्रे॒ । भ॒रत्ऽवा॑जाय । गृ॒ण॒ते । वसू॑नि ॥ ४ ॥

हेइन्द्र त्वं शतानि शतसंख्यानि दस्योरुपक्षपयितुरसुरस्य शंबरस्य एतत्संज्ञस्य पुरः पुरीः अप्रतीनि लिंगव्यत्ययः केनाप्यप्रतिगताः अवजघंथ अवाहन् हेशचीवः प्रज्ञावन् हेसुतके अभिषुतेनसोमेनक्रीतेन्द्र यत्र यस्मिन्काले सुन्वते सोमाभिषवंकुर्वते दिवोदासाय शच्या प्रज्ञया अशिक्षोधनानिप्रादाः गृणते स्तुवते भरद्वाजायच वसूनिप्रादाः तस्मिन्काले शांबरीः पुरो-ऽवधीरित्यन्वयः ॥ ४ ॥

४. हे इन्द्र, तुमने दस्यु शम्बरासुर के सौ नगरों को उच्छिन्न किया था। हे प्रज्ञावान् तथा अभिषुत सोम-द्वारा क्रीत इन्द्र, उस समय तुमने सोमाभिषव करनेवाले दिवोदास को प्रज्ञापूर्वक धन प्रदान किया था तथा स्तुति करनेवाले भरद्वाज को धन प्रदान किया था।

सस॑त्यसत्वन्मह॒तेरणा॑य॒रथ॒माति॑ष्ठतुविनृम्णभी॒मम् ।
या॒हिप्र॑पथि॒न्नव॒सोप॑म॒द्रिक्प्रच॑श्रुतश्रावयचर्ष॒णिभ्यः॑ ॥ ५ ॥ ३ ॥

सः । स॒त्य॒ऽस॒त्व॒न् । म॒ह॒ते । रणा॑य । रथ॑म् । आ । ति॒ष्ठ॒ ।
तु॒वि॒ऽनृ॒म्ण॒ । भी॒मम् । या॒हि । प्र॒ऽप॒थि॒न् । अव॑सा । उप॑ ।
म॒द्रिक् । प्र । च॒ । श्रु॒त॒ । श्र॒व॒य॒ । च॒र्ष॒णिऽभ्यः॑ ॥ ५ ॥ ३ ॥

हेसत्यसत्वन् सत्याः अबाध्याः सत्वानोभटाः यस्यसतथोक्तः हेतुविनृम्ण तुविबहुलंनृम्णं धनंयस्यसतथोक्तः हेतादृशेन्द्र सत्वं महते रणाय संग्रामाय त्वदीयं भीमं भयंकरं रथमातिष्ठ हेप्रपथिन् प्रकृष्टमार्गेन्द्र अवसा रक्षणेनसह तेनचरथेनोपयाहिमामच्छ मद्रिक् मदभिमुखः तथा हेश्रुत विश्रुतेन्द्र चर्षणिभ्यः प्रजा[illegible] प्रश्रावयच अस्मान्प्रख्यापयच सर्वांसुप्रजासुमध्येअस्मान्प्रख्यातान्कुर्वित्यर्थः ॥ ५ ॥

५. हे अवध्य भटवाले तथा विपुल धनवाले इन्द्र, तुम महान् संग्राम के लिए अपने भयंकर रथ पर आरोहण करो। हे प्रकृष्ट मार्गवाले इन्द्र, तुम रक्षा के साथ हमारे अभिमुख आगमन करो। हे विख्यात इन्द्र, प्रजाओं के मध्य में हमें प्रख्यात करो।

॥ इतिचतुर्थस्यसप्तमेतृतीयोवर्गः ॥ ३ ॥

अपूर्व्येतिपंचर्चंनवमंसूक्तं त्रैष्टुभमैन्द्रं द्वितीयेछान्दोमिकेऽहनिनिष्केवल्येएतत्सूक्तं सूत्रितं च—अपूर्व्यापुरुतमानिवास्तुवेकीर्तिमिति। महाव्रतेपिनिष्केवल्येअस्यसूक्तस्यविनियोगउक्तः।

अपूर्व्यापुरुतमान्यस्मैमहेवीरायतवसेतुराय।
विरप्शिनेवज्रिणेशंतमानिवचांस्यासास्थविरायतक्षम्॥ १॥

अपूर्व्या। पुरुऽतमानि। अस्मै। महे। वीराय। तवसे। तुराय।
विऽरप्शिने। वज्रिणे। शम्ऽतमानि। वचांसि। आसा।
स्थविराय। तक्षम्॥ १॥

अपूर्व्या अपूर्व्याणि पूर्वैरकृतानि नूतनानि पुरुतमानि बहुतमानि शंतमानि सुखतमानि वचांसि स्तुतिरूपाणिवाक्यानि आसा आस्येन अस्मै इन्द्राय तक्षमतक्षंकरोमि कीदृशाय महे महते वीराय विविधशत्रूणांमारयित्रे तवसे तवस्विनेबलवते तुराय त्वरमाणाय वि-रप्शिने विशेषेणस्तुत्याय वज्रिणे वज्रवते स्थविराय प्रवृद्धाय॥ १॥

१. हमने महान्, विविध शत्रुओं को मारनेवाले, बलवान् वेगसम्पन्न विशेष प्रकार से स्तुतियोग्य वज्रधारी और प्रवृद्ध इन्द्र के लिए, मुख-द्वारा, अपूर्व, सुविस्तीर्ण और सुखदायक स्तोत्रों को पढ़ा है।

समातरासूर्येणाकवीनामवासयद्रुजदद्रिंगृणानः।
स्वाधीभिर्ऋक्वभिर्वावशानउदुस्रियाणामसृजन्निदानम्॥ २॥

सः। मातरा। सूर्येण। कवीनाम्। अवासयत्। रुजत्।
अद्रिम्। गृणानः। सुऽआधीभिः। ऋक्वऽभिः। वावशानः।
उत्। उस्रियाणाम्। असृजत्। निऽदानम्॥ २॥

सइन्द्रः मातरा मातरौ दिवंचपृथिवींच कवीनां क्रान्तदर्शिनामंगिरसामर्थाय सूर्येण अवासयत् प्राकाशयत् किंकुर्वन् अद्रिं गवामदर्शनाय बलेनस्थापितंपर्वतं रुजन्भंजन् यद्वा कवीनामंगिरसामितिद्वितीयार्थेषष्ठी अंगिरोभिर्गृणानःस्तूयमानइतिसंबन्धः अपिच स्वाधीभिः शोभनध्यानैर्ऋक्वभिःस्तोतृभिः अंगिरोभिर्वावशानःपुनःपुनःकाम्यमानःसन् उस्रियाणां मरु-त्स्वकृत्यैःपणिभिरपहृतानांगवां निदानं बंधनं उदसृजत् अमोचयत्॥ २॥

२. इन्द्र ने मेधावी अङ्गिराओं के लिए जननीस्वरूप स्वर्ग और पृथिवी को सूर्य-द्वारा प्रकाशित किया था एवम् अङ्गिराओं-द्वारा स्तूयमान होकर पर्वतों को चूर्ण किया था। इन्द्र ने शोभन ध्यानशील स्तोता अङ्गिराओं-द्वारा बारम्बार प्रार्थित होने पर धेनुओं के बन्धन को मुक्त किया था।

स वह्निभिर्ऋक्वभिर्गोषु शश्वन्मितज्ञुभिः पुरुकृत्वा जिगाय ।
पुरः पुरोहा सखिभिः सखीयन्दृळ्हा रुरोज कविभिः कविः सन् ॥ ३ ॥

सः । वह्निऽभिः । ऋक्वऽभिः । गोषु । शश्वत् । मितज्ञुऽभिः ।
पुरुऽकृत्वा । जिगाय । पुरः । पुरःऽहा । सखिऽभिः । सखिऽयन् ।
दृळ्हाः । रुरोज । कविऽभिः । कविः । सन् ॥ ३ ॥

पुरुकृत्वा बहुकर्मकृत् स इन्द्रः वह्निभिः हविषां वोढृभिः ऋक्वभिः स्तोतृभिः शश्वत् सर्वदा मितज्ञुभिः संकुचितजानुभिः अंगिरोभिः सह गोषु निमित्तभूतेषु जिगाय असुरान्जितवान्. जित्वाच पुरोहा पुराणां हन्ता स इन्द्रः सखिभिः समानख्यानैः कविभिः क्रान्तप्रज्ञैरंगिरोभिः सह सखीयन् सखित्वमात्मन इच्छन् कविः सन् स्वयमपि क्रान्तप्रज्ञो भवन् दृळ्हाः स्थिराः पुरः आसुरीः पुरीः रुरोज बभंज ॥ ३ ॥

३. बहुत कर्म करनेवाले इन्द्र ने हवन करनेवाले, स्तुति करनेवाले और संकुचित-जानु अङ्गिराओं के साथ मिलित होकर धेनुओं के लिए शत्रुओं को पराजित किया था। मित्रभूत, मेधावी अङ्गिराओं के साथ मित्राभिलाषी और दूरदर्शी होकर इन्द्र ने असुरपुरियों को भग्न किया था।

स नीव्याभिर्जरितारमच्छा महो वाजेभिर्महद्भिश्च शुष्मैः ।
पुरुवीराभिर्वृषभ क्षितीनामा गिर्वणः सुविताय प्र याहि ॥ ४ ॥

सः । नीव्याभिः । जरितारम् । अच्छ । महः । वाजेभिः ।
महत्ऽभिः । च । शुष्मैः । पुरुऽवीराभिः । वृषभ । क्षितीनाम् ।
आ । गिर्वणः । सुविताय । प्र । याहि ॥ ४ ॥

हे वृषभ कामानां वर्षक हे गिर्वणः गिरा स्तुत्या संभजनीयेन्द्र सत्वं महो महद्भिः वाजेभिर्वाजैरन्नैः महद्भिः शुष्मैर्बलैश्च सह क्षितीनां मनुष्याणां मध्ये जरितारं स्तोतारं अच्छ आभिमुख्येन नीव्याभिः नव्याभिर्नवतराभिः पुरुवीराभिः पुरूणां बहूनां वीरयित्रीभिर्वडवाभिः आ प्रयाहि आगच्छ किमर्थं सुविताय शोभनाय सुखमात्मन इत्यर्थः ॥ ४ ॥

४. हे कामनाओं के पूरक, हे स्तुति द्वारा संभजनीय इन्द्र, तुम महान् अन्न, महान् बल और बहुत वत्सवती युवती वड़वा के साथ अपने स्तुति-कर्त्ता को मनुष्यों के मध्य में सुखी करने के लिए उनके अभिमुख आगमन करते हो।

स सर्गेण शवसा तक्तो अत्यैरप इन्द्रो दक्षिणतस्तुराषाट् ।
इत्था सृजाना अनपावृदर्थं दिवेदिवे विविषुरप्रमृष्यम् ॥ ५ ॥ ४ ॥

सः । सर्गेण । शवसा । तुक्तः । अत्यैः । अपः । इन्द्रः । दक्षिणतः ।
तुराषाट् । इत्था । सृजानाः । अनपऽवृत् । अर्थम् । दिवेऽदिवे ।
विविषुः । अप्रऽमृष्यम् ॥ ५ ॥ ४ ॥

तुराषाट् तुराणांहिंसकानांसोढाअभिभविता सइन्द्रः सर्गेण सर्वदोद्युक्तेन शवसा बले-न अत्यैरश्वैः सततगामिभिस्तेजोभिर्वा तक्तः संगतःसन् दक्षिणतः दक्षिणायने अपउदका-नि विसृजतीतिशेषः इत्था इत्थमनेनप्रकारेणसृजानाः सृज्यमानास्ताआपः अर्थं गंतव्यं अमृष्यमन्यैरक्षोभ्यं समुद्रं दिवेदिवे प्रतिदिनं अनपावृत् अपावर्तनंपुनरागमनंयथानभवतितथावि-विषुः व्याप्नुवन्ति अर्तेस्थन्प्रत्ययान्तस्यरूपमर्थमिति ॥ ५ ॥

५. हिंसकों के अभिभवकर्त्ता इन्द्र सदा उद्यत बल-द्वारा सतत गमन-शील तेज से युक्त होकर सूर्य के दक्षिणायन होने पर जल को मुक्त करते हैं। इस प्रकार विसृष्ट वारिराशि उस क्षोभशून्य समुद्र में प्रति-दिन पतित होती है, जिससे वारिराशि का पुनः प्रत्यावर्तन नहीं होता।

॥ इतिचतुर्थस्यसप्तमेचतुर्थोवर्गः ॥ ४ ॥

यओजिष्ठइतिपंचर्चंद्वात्रिंशंसूक्तं शुनहोत्रस्यार्षमैंद्रं त्रैष्टुभमैन्द्रं अनुक्रम्यतेच—यओजिष्ठःशु-नहोत्रस्त्विति । महाव्रतेनिष्केवल्यउक्तोविनियोगः ।

य ओजि॑ष्ठ इन्द्र॒ तं सु नो॑ दा॒ मदो॑ वृषन्त्स्वभि॒ष्टिर्दास्वा॑न् ।
सौव॑श्व्यं॒ यो व॒नव॒त्स्वश्वो॑ वृ॒त्रा स॒मत्सु॑ सा॒सह॑द॒मित्रा॑न् ॥ १ ॥

यः । ओजिष्ठः । इन्द्र । तम् । सु । नः । दाः । मदः । वृषन् ।
सुऽअभिष्टिः । दास्वान् । सौवश्व्यम् । यः । वनवत् । सुऽअश्वः ।
वृत्रा । समत्ऽसु । ससहत् । अमित्रान् ॥ १ ॥

हेवृषन् कामानां वर्षयितरिंद्र त्वंयःपुत्रः ओजिष्ठओजस्वितमोबलवत्तमः मदः तवमाद-यिता स्तुतिभिःस्तोतेत्यर्थः स्वभिष्टिः शोभनाभ्येषणः दास्वान् हविषांदाता दाः ददाथ, एवं-गुणविशिष्टंतंपुत्रं नोस्मभ्यं सु सुष्ठु दाः देहि यःपुत्रः स्वश्वःसन्समत्सु संग्रामेषु सौवश्व्यं शो-भनाश्वानांसमूहं वनवत् हिंस्यात् तथा वृत्रा वृत्रान् वारयितॄन् अमित्रान् शत्रूंश्च सासहत् अ-त्यर्थमभिभवेत् तंदाइत्यन्वयः ॥ १ ॥

१. हे अभीष्टवर्षक इन्द्र, तुम हम लोगों को बलवत्तम, स्तुतियों-द्वारा स्तवनकर्त्ता, शोभनयज्ञ-कर्त्ता और हव्य प्रदान करनेवाला एक पुत्र प्रदान करो। वह पुत्र उत्कृष्ट अश्व पर आरूढ़ होकर संगाम में शोभन अश्वों और प्रतिकूलताचारी शत्रुओं को पराभूत करे।

त्वां हि॒ इ॑न्द्रा॒व॑से॒ विषा॑चो॒ हव॑न्ते चर्ष॒णय॒ः शूर॑सातौ ।
त्वं विप्रे॑भि॒र्वि प॒णीँर॑शाय॒स्त्वोत॒ इत्सनि॑ता॒ वाज॒मर्वा॑ ॥ २ ॥

त्वाम् । हि । इ॒न्द्र॒ । अव॑से । वि॒ऽवा॑चः । हव॑न्ते । च॒र्ष॒णयः॑ ।
शूर॑ऽसातौ । त्वम् । विप्रे॑भिः । वि । प॒णीन् । अ॒शा॒य॒ः । त्वाऽऊ॑तः ।
इत् । सनि॑ता । वाज॑म् । अर्वा॑ ॥ २ ॥

हे इन्द्र त्वां हि त्वामेव विवाचः विविधाः स्तुतिरूपा वाचो येषां तादृशाश्चर्षणयो मनुष्याः शूरसातौ शूरैः संभजनीये संग्रामे अवसे रक्षणार्थं हवन्ते आह्वयन्ति किंच त्वं विप्रेभिः विप्रैर्मेधाविभिरंगिरोभिः सार्धं पणीन् बलस्यानुचराः असुराः पणयः तानशायः विशेषेणशाययः हतवानित्यर्थः अतः त्वोतइत् त्वयाऽवो रक्षित एव सनिता संभक्ता पुरुषः वाजमन्नं अर्वा अभिगन्ता भवति ॥ २ ॥

२. हे इन्द्र, विविध स्तुतिरूप वचनवाले मनुष्यगण, युद्ध में रक्षा के लिए, तुम्हारा आह्वान करते हैं। तुमने मेधावी अङ्गिराओं के साथ पणियों का संहार किया था। तुम्हारा संभजन करनेवाला पुरुष तुम्हारे द्वारा रक्षित होकर अन्न-लाभ करता है।

त्वं ताँ इ॑न्द्रो॒भया॑ँ अ॒मित्रा॒न्दासा॑ वृ॒त्राण्यार्या॑ च शूर ।
वधी॒र्वने॑व सु॒धिते॑भि॒रत्कै॒रा पृ॒त्सु द॑र्षि नृ॒णां नृ॑तम ॥ ३ ॥

त्वम् । तान् । इ॒न्द्र॒ । उ॒भया॑न् । अ॒मित्रा॑न् । दासा॑ । वृ॒त्राणि॑ ।
आर्या॑ । च॒ । शू॒र॒ । वधीः॑ । वना॑ऽइव । सु॒ऽधिते॑भिः । अत्कैः॑ । आ ।
पृ॒त्ऽसु । द॒र्षि॒ । नृ॒णाम् । नृ॒ऽत॒म॒ ॥ ३ ॥

हे इन्द्र त्वं तानुभयान् उभयविधान् अमित्रान् शत्रून् वधीः अहिंसीः केते उभयविधाः दासा उपक्षयितॄन् कर्मविरोधिनो बलप्रभृतीनसुरान् वृत्राणि दुर्गविशेषाकाराः आर्या आर्याणि कर्मानुष्ठातृत्वेन श्रेष्ठानि वृत्राणि आवरकाणि विश्वरूपादीनि च तानुभयविधान् हे शूर त्वं हतवानित्यर्थः नृणां नेतॄणां मध्ये नृतमः अतिशयेन नेतः हे इन्द्र पृत्सु संग्रामेषु सुधितेभिः सुष्ठु निहितैः अत्कैः आत्मीयैरायुधैः आदर्षि अन्यानपि शत्रूनादृणासि विदारयसि दृष्टान्तः—वनेव वनानीव यथा वृक्षजातानि कुठारादिभिः छिनत्ति तद्वत् ॥ ३ ॥

३. हे शूर इन्द्र, तुम दस्युओं अथवा आर्यों दोनों प्रकार के शत्रुओं का संहार करते हो। हे नेतृश्रेष्ठ, जैसे काष्ठछेदक कुठारादि से वृक्षों को छिन्न कर देता है उसी प्रकार तुम संग्राम में भली भाँति प्रयुक्त अस्त्रों द्वारा शत्रुओं का विदारण करते हो।

सत्वंनइन्द्राकवाभिरूतीसखाविश्वायुरविताबृधेभूः ।
स्वर्षातायद्ध्वयामसित्वायुध्यन्तोनेमधितापृत्सुशूर ॥ ४ ॥

सः । त्वम् । नः । इन्द्र । अकवाभिः । ऊती । सखा । विश्वऽआयुः ।
अविता । वृधे । भूः । स्वःऽसाता । यत् । ह्वयामसि । त्वा । युध्यन्तः ।
नेमऽधिता । पृत्ऽसु । शूर ॥ ४ ॥

हे इन्द्र स तादृशस्त्वं अकवाभिरकुत्सिताभिः ऊती ऊतिभिः रक्षाभिः नोऽस्माकं वृधे वर्धनाय अविता रक्षिता भूर्भव तथा विश्वायुः सर्वतोगन्ता त्वं अस्माकं सखा च भव नेमधिता नेमधिताः नेमशब्दोऽर्धवाची अर्धं च सोऽनेमत्यस्यार्धस्येति नेमे अर्धाः कतिपयाः पुरुषाः धीयन्तेऽस्मिन्निति नेमधितयः संग्रामाः तादृशेषु पृत्सु पृतनासु संग्रामेषु युध्यन्तो युद्धं कुर्वन्तो वयं स्वर्षाता स्वः सुष्ठु अरणीयं धनं तस्य संभजनार्थं हे शूर त्वां यत् यदा ह्वयामसि आह्वयामः तदानीं त्वं अविता सखा च भवेत्यर्थः ॥ ४ ॥

४. हे इन्द्र, तुम सर्वत्र गमन करनेवाले हो। तुम श्रेष्ठ रक्षा के द्वारा हम लोगों की समृद्धि के वर्द्धक तथा मित्र होओ। कुछ पुरुषों से युक्त संग्राम में युद्ध करनेवाले हम लोग धन-लाभ के लिए तुम्हारा आह्वान करते हैं।

नूनंनइन्द्रापरायचस्याभवामृळीकउतनोअभिष्टौ ।
इत्थागृणन्तोमहिनस्यशर्मन्दिविष्यामपार्येगोषतमाः ॥ ५ ॥ ५ ॥

नूनम् । नः । इन्द्र । अपराय । च । स्याः । भव । मृळीकः ।
उत । नः । अभिष्टौ । इत्था । गृणन्तः । महिनस्य । शर्मन् । दिवि ।
स्याम । पार्ये । गोसऽतमाः ॥ ५ ॥ ५ ॥

हे इन्द्र त्वं नूनं अद्य नोऽस्माकं स्याः अस्मदीयो भव अपराय च अपरस्मिन्नन्यस्मिन्नपि काले अस्मदीयो भव उत अपि च त्वं नोऽस्माकं अभिष्टावभिगमनेऽपि मृळीकः सुखयिता भव इत्था इत्थमनेन प्रकारेण गृणन्तः स्तुवन्तो वयं गोषतमाः गवां संभक्तृतमाः सन्तः महिनस्य महतस्तव संबन्धिनि दिवि द्योतमाने पार्ये दुःखस्य पारके शर्मन् शर्मणि सुखे स्याम वर्तमाना भवेम ॥ ५ ॥

५. हे इन्द्र, इस समय में तथा दूसरे समय में तुम निश्चय ही हमारे होओ। हम लोगों की अवस्था के अनुसार सुख-प्रदाता होओ। इस प्रकार से स्तुति करनेवाले हम लोग गौओं के संभजन करनेवाले होकर तुम्हारे द्युतिमान् सुख में अवस्थान करें। तुम महान् हो।

॥ इति चतुर्थस्य सप्तमे पंचमो वर्गः ॥ ५ ॥

संचत्वेजग्मुरिति पंचर्चमेकादशं सूक्तं शुनहोत्रस्यार्षमैन्द्रं त्रैष्टुभं तथा चानुक्रान्तं । तृतीये छान्दोमिकेऽहनि इदमादिके द्वे सूक्ते शस्त्रे तथैव च—संचत्वेजग्मुरिति सूक्ते इति । महाव्रते निष्केवल्ये उक्तो विनियोगः ।

तत्र प्रथमा—

संच॒त्वेज॒ग्मुर्गिर॑इन्द्र॒पू॒र्वीर्विच॒त्वद्य॑न्ति वि॒भ्वो॑म॒नी॒षाः ।
पु॒रानू॒नंच॑स्तु॒तय॒ऋषी॑णांपस्पृ॒ध्रइन्द्रे॒अध्यु॑क्था॒र्का ॥ १ ॥

सम् । च॒ । त्वे इति॑ । ज॒ग्मुः॒ । गिरः॑ । इ॒न्द्र॒ । पू॒र्वीः । वि । च॒ । त्वत् । य॒न्ति॒ । वि॒ऽभ्वः॑ । म॒नी॒षाः । पु॒रा । नू॒नम् । च॒ । स्तु॒तयः॑ । ऋषी॑णाम् । प॒स्पृ॒ध्रे । इन्द्रे॑ । अधि॑ । उ॒क्थ॒ऽअ॒र्काः ॥ १ ॥

हेइन्द्र त्वे त्वयि पूर्वीर्बह्वीर्गिरः स्तुतयश्च संजग्मुः संगच्छन्ते त्वद त्वत्तः विभ्वोविभवोवि-स्तृताःमनीषाः स्तोतृणामस्तयश्च वियन्ति विविधंनिर्गच्छंति शेषःपरोक्षकृतः पुरा पूर्वस्मिन्काले नूनं अद्यच ऋषीणां अतीन्द्रियार्थदर्शिनांभरद्वाजादीनांस्तुतयः स्तोत्राणि इन्द्रे अधि अधिकंप-स्पृध्रे अस्पर्धन्त अहमहमिकयाइन्द्रस्यस्तवनेत्वरिताभवन्नित्यर्थः तथा उक्थार्का उक्थंशस्त्रंत-दूपाण्यर्काणि अर्चनसाधनानि स्तोत्राणि च पस्पृध्रे अस्पर्धन्त ॥ १ ॥

१. हे इन्द्र, तुममें असंख्य स्तोत्र संगत होते हैं। तुमसे स्तोताओं की पर्याप्त प्रशंसा निर्गत होती है। पूर्व काल में और इस समय में भी ऋषियों को स्तोत्र, उपासना और मन्त्र इन्द्र की पूजा के विषय में परस्पर स्पर्द्धा करते हैं।

पु॒रु॒हू॒तोयः पु॑रुगू॒र्तऋभ्वाँ॒एकः॑ पुरुप्रश॒स्तोअस्ति॑य॒ज्ञैः ।
रथो॒नम॒हेशव॑सेयुजा॒नो॒३॑स्माभि॒रिन्द्रो॑अनु॒माद्यो॑भूत् ॥ २ ॥

पु॒रु॒ऽहू॒तः । यः । पु॒रु॒ऽगू॒र्तः । ऋभ्वा॑ । एकः॑ । पु॒रु॒ऽप्र॒श॒स्तः । अस्ति॑ । य॒ज्ञैः । रथः॑ । न । म॒हे । शव॑से । यु॒जा॒नः । अ॒स्माभिः॑ । इन्द्रः॑ । अ॒नु॒ऽमाद्यः॑ । भू॒त् ॥ २ ॥

पुरुहूतः बहुभिराहूतः पुरुगूर्तःबहुभिरुद्यमितः ऋभ्वा महान् एकः प्रधानभूतः सर्वगु-णविशिष्टोयइन्द्रः यज्ञैः यष्टृभिःपुरुषैः यजमानसाधनैःस्तोत्रैर्वा पुरुप्रशस्तोस्ति बहुधाप्रशस्त-

स्तुतोभवति सइन्द्रः रथोन रथइव महे महते शवसे बलाययशसे गृणानोस स्तुतिभिःशुम्भ्य-मानःसन् अस्माभिःस्तोतृभिः अनुमाद्योभूत सर्वदास्तुत्योभवतु ॥ २ ॥

२. हम लोग सर्वदा इन्द्र को प्रसन्न करते हैं। वे बहुजनाहूत, बहुतों के द्वारा प्रबोधित, महान्, अद्वितीय एवम् यजमानों-द्वारा भली भाँति स्तुत हैं। हम लोग महान् लाभ करने के लिए रथ की तरह इन्द्र के प्रति अनुरक्त होकर सर्वदा उनका स्तवन करें।

नयंहिंसन्तिधीतयोनवाणीरिन्द्रंनक्षन्तीदभिवर्धयन्तीः ।
यदिस्तोतारःशतंयत्सहस्रंगृणन्तिगिर्वणसंशंतदस्मै ॥ ३ ॥

न । यम् । हिंसन्ति । धीतयः । न । वाणीः । इन्द्रम् । नक्षन्ति ।
इत् । अभि । वर्धयन्तीः । यदि । स्तोतारः । शतम् । यत् । सहस्रम् ।
गृणन्ति । गिर्वणसम् । शम् । तत् । अस्मै ॥ ३ ॥

यमिन्द्रं धीतयः कर्माणि परिचरणानि नहिंसन्ति नबाधन्ते वाणीर्वाण्यः स्तुतयश्च नबाध-न्ते शत्रुषसमर्थःपुरुषः अन्यकृतैःपरिचरणैःस्तुतिभिश्च धर्षयितुं अस्यचेन्द्रस्य बहुधनत्वा-च्छूरत्वाच्च तस्मिन्प्रयुज्यमानानिपरिचरणानिस्तोत्राणिच बाधकानिनभवन्तीत्यर्थः किंतर्हि-त्यतआह यमिन्द्रं वर्धयन्तीः वर्धयन्त्यःअभिनक्षन्तिइत् अभिगच्छन्त्येव अपिच गिर्वणसंगि-रांसंभक्तारमिन्द्रं शतं शतसंख्याकाःस्तोतारोयदि गृणन्ति स्तुवन्ति यत् यदिच सहस्रं सह-स्रसंख्याकाःस्तोतारः स्तुवन्ति तत्सर्वंस्तोत्रं अस्माइन्द्राय शं सुखकरंभवति ॥ ३ ॥

३. समृद्धि-विधायक स्तोत्र इन्द्र के अभिमुख गमन करे। कर्म और स्तुतियाँ इन्द्र को बाधित नहीं करतीं। शत सहस्र-स्तव-कारी स्तुति भाजन इन्द्र की स्तुति करके प्रीति उत्पन्न करते हैं।

अस्माएतद्दिव्यर्चेवमासामिमिक्षइन्द्रेन्ययामिसोमः ।
जनंनधन्वन्नभिसंयदापःसत्रावावृधुर्हवनानियज्ञैः ॥ ४ ॥

अस्मै । एतत् । दिवि । अर्चाऽइव । मासा । मिमिक्षः । इन्द्रे । नि ।
अयामि । सोमः । जनम् । न । धन्वन् । अभि । सम् । यत् । आपः ।
सत्रा । वावृधुः । हवनानि । यज्ञैः ॥ ४ ॥

एतद् एतस्मिन् दिवि दिवसे सौत्येहनि अर्चेव अर्चनसाधनेन स्तोत्रेणेव मासा मानेन इन्द्रामत्वावृत्रहत्यादिमंत्रसाध्येनयुक्तः मिमिक्षः बलवीर्यैकधनात्म्याभिरद्भिरासिक्तःसोमः अस्मै विभक्तिव्यत्ययः अस्मिन्निन्द्रे न्ययामि नियतोभूत् यद्वा अस्मैइन्द्राय एतत्सोमंभवा-जीविशेषः दिवियुलोके अर्चेव अर्कःसूर्यइव मासा चन्द्रमसा तुल्योपममेतत् माति परिच्छिनत्तीतिमास-

धन्वनाः सद्य मिमिक्षोः पृष्टपुदकानसिक्ता मवन्तोवर्तते यस्मिन्निन्द्रे अभिमुखः सोमेनिय- म्यवेस्म किंच तमिन्द्रं यज्ञैर्यजनसाधनैः पुरोडाशादिभिर्हविर्भिःसार्धं हवनानि स्तोत्राणि स- माराह मानुधुरवर्धयन् वत्रदृष्टान्तः—धन्वन् धन्वनि मरुदेशे अभि अभिमुखं संयत् सम्यग्यत्यो- गच्छन्त्यआपः ऋनंन प्राणिनमिव यथा मरुदेशे उपलभ्यमानाआपःप्राणिनंवर्धयन्त्येवद्वत् ॥४॥

४. इस यज्ञ-दिन में स्तोत्र की तरह पूजा के साथ प्रवृत्त होने के लिए इन्द्र के निमित्त मिश्रित सोमरस प्रस्तुत हुआ है। मरुदेश के अभिमुख गमन करनेवाला जल जिस प्रकार प्राणियों का पोषण करता है, उसी प्रकार हव्य के साथ स्तोत्र उन्हें वर्द्धित करें।

अस्मा॑ ए॒तन्म॒ह्या॑ङ्गू॒षम॑स्मा॒ इन्द्रा॑य स्तो॒त्रं म॒तिभि॑रवाचि।
अस॒द्यथा॑ मह॒ति वृ॑त्र॒तूर्य॒ इन्द्रो॑ वि॒श्वायु॑रवि॒ता वृ॒धश्च॑ ॥ ५ ॥ ६ ॥

अस्मै॑। ए॒तत्। महि॑। आ॒ङ्गू॒षम्। अ॒स्मै॒। इन्द्रा॑य। स्तो॒त्रम्। म॒तिऽभिः॑। अ॒वा॒चि॒। अस॑त्। यथा॑। म॒ह॒ति। वृ॒त्र॒ऽतूर्ये॑। इन्द्रः॑। वि॒श्वऽआ॑युः। अ॒वि॒ता। वृ॒धः। च॒ ॥ ५ ॥ ६ ॥

अस्मैइन्द्राय महि महत् एतत् आंगूषं स्तोत्रं मतिभिः स्तोतृभिरवाचि उक्तमभूत् अ- स्मैइंद्राय स्तोत्रमितिपुनरुक्तिरादरार्था विश्वायुः सर्वत्रगन्ता सइन्द्रः महति प्रभूते वृत्रतूर्ये सं- ग्रामे यथा येनप्रकारेण अस्माकं अविता रक्षकः वृधोवर्धयिताच असद्भवेत् तथा अवाचीत्य- न्वयः ॥ ५ ॥

५. सर्वत्र गन्ता इन्द्र महान् संग्राम में हम लोगों के रक्षक और समृद्धिविधायक जिससे हों; अतः स्तोताओं का स्तोत्र आग्रह के साथ इन्द्र के प्रति उक्त होता है।

कदाभुवन्निति पंचर्चं षष्ठ्यादशं सूक्तं नरस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रं तथाचानुक्रान्तं—कदानरस्त्वैन्द्रं इति। दर्शपेऽन्दोमेमहाव्रतेचनिष्केवल्येउक्तोविनियोगः।

तत्रप्रथमा—

क॒दा भु॑व॒न्रथ॑क्षयाणि॒ ब्रह्म॑ क॒दा स्तो॒त्रे स॑हस्रपो॒ष्यं॑ दाः।
क॒दा स्तोमं॑ वासयो॒ऽस्य रा॒या क॒दा धियः॑ करसि॒ वाज॑रत्नाः ॥ १ ॥

क॒दा। भु॒व॒न्। रथ॑ऽक्षयाणि। ब्रह्म॑। क॒दा। स्तो॒त्रे। स॒ह॒स्र॒ऽपो॒ष्य॑म्। दाः॒। क॒दा। स्तोम॑म्। वा॒स॒यः॒। अ॒स्य॒। रा॒या। क॒दा। धियः॑। क॒र॒सि॒। वाज॑ऽरत्नाः ॥ १ ॥

हेन्द्र ब्रह्माणि ब्रह्माणि स्तोत्राण्यस्मदीयानि रथक्षयाणि रथनिवासानि कदाकस्मिन् काले भुवन् भवेयुः रथेवस्थितं त्वां कदाप्नुवन्तीत्यर्थः कदा कस्मिन्काले स्तोत्रे स्तुवते मह्यं सहस्रपोष्यं सहस्रसंख्याकपुरुषपोषकं गोसमूहं पुत्रं वादाः दद्याः कदाच अस्यममस्तोतुः स्तोमं स्तोत्रं राया धनेन वासयः धियः कर्माणि चाग्निहोत्रादीनि वाजरत्नाः वाजैरन्नैः रमणीयाः कदाकस्मिन्काले करसि कुर्याः एवंस्तोता फलस्यविलंबमसहमानः इन्द्रमनयापृष्टवान् ॥ १ ॥

१. हे इन्द्र, तुम रथाधिरूढ़ के निकट हमारे स्तोत्र कब उपस्थित होंगे? कब तुम मुझ स्तोत्र करनेवाले को सहस्र पुरुषों के गो-समूह या पुत्र प्रदान करोगे ? कब तुम मुझ स्तोता के स्तोत्र को धन-द्वारा पुरस्कृत करोगे ? कब तुम अग्नि-होत्रादि कार्य को अन्न से रमणीय बनाओगे ?

कर्हि स्वित्तदिन्द्र यन्नृभिर्नॄन्वीरैर्वीरान्नीळयासे जयाजीन् ।
त्रिधातु गा अधि जयासि गोष्विन्द्र द्युम्नं स्वर्वद्धेह्यस्मे ॥ २ ॥

कर्हि । स्वित् । तत् । इन्द्र । यत् । नृऽभिः । नॄन् । वीरैः । वीरान् । नीळयासे । जय । आजीन् । त्रिऽधातु । गाः । अधि । जयासि । गोषु । इन्द्र । द्युम्नम् । स्वःऽवत् । धेहि । अस्मे इति ॥ २ ॥

फलस्यविलंबमसहमानऋषिः अनयापीन्द्रंपृच्छति हेन्द्र कर्हिस्वित् कदाखलु तद्भवेत् यन्नृभिरस्मदीयैःपुरुषैः नॄन् शत्रुपुरुषान् तथा वीरैरस्मदीयैःपुत्रैः वीरान्शत्रुपुत्रांश्च यन्नीळयासेत्वं संश्लेषयेः संयोजयेः नीळयतिःसंश्लेषणकर्मा ईदृशं युद्धेषुसंश्लेषणंतत्कदाभवेदितिवितर्कः अपिचास्मदर्थं त्वं आजीन् संग्रामान् कदा जय जयेः कदाच गोष्वभिगन्तृषुशत्रुषु विद्यमानाः त्रिधातु त्रिधातूनां क्षीरदधिघृतानांत्रयाणां धारयित्रीर्गाः अधिजयासि अधिकंजयेः हेन्द्र त्वं स्वर्वत् व्याप्तिमत् द्युम्नं धनं अस्मे अस्मासु कदा धेहि धारयेः ॥ २ ॥

२. हे इन्द्र, कब तुम हमारे पुरुषों के साथ शत्रुओं के पुरुषों को तथा हमारे पुत्रों के साथ शत्रुओं के पुत्रों को मिलित कराओगे ? (युद्ध में इस तरह का संश्लेषण कब होगा ?) हमारे लिए तुम कब संग्राम में जय प्राप्त करोगे ? कब तुम गमनशील शत्रुओं से क्षीर, दधि और घृतादि धारण करनेवाली गौओं को जीतोगे ? हे इन्द्र, कब तुम हम लोगों को व्याप्त धन प्रदान करोगे ?

कर्हि स्वित्तदिन्द्र यज्जरित्रे विश्वप्सु ब्रह्म कृणवः शविष्ठ ।
कदा धियो न नियुतो युवासे कदा गोमघा हवनानि गच्छाः ॥ ३ ॥

कर्हि । स्वित् । तत् । इन्द्र । यत् । जरित्रे । विश्वऽप्सु । ब्रह्म । कृणवः । शविष्ठ । कदा । धियः । न । निऽयुतः । युवासे । कदा । गोऽमघा । हवनानि । गच्छाः ॥ ३ ॥

अनयापङ्क्तिविधित्यधाःकियन्ते हेइन्द्र कर्हिस्वित् कदाखलु यन्नेव हेशविष्ठ बलवत्तमेन्द्र त्वं जरित्रे स्तोत्रे विश्वप्सु बहुविधरूपं ब्रह्मान्नं कृणवः करोषीतियत् तत्कदाभवेदितिवितर्कः कदाच धियः कर्माणि नेतिसमुच्चये नियुतः स्तुतीश्च युवासे आत्मनियोजयेः कदाच त्वं गोमघाः गोमघानि गवांदातॄणि मंहयेशंनार्थस्वरूपमुत्तरपदं हवनानि स्तोत्राणि गच्छाः अभिगच्छेः ॥ ३ ॥

३. हे बलवत्तम इन्द्र, कब तुम स्तोता को विविध अन्न प्रदान करोगे? कब तुम अपने में यज्ञ और स्तोत्र को युक्त करोगे? कब तुम स्तोत्रों को गोदायक करोगे?

सगोमघाजरित्रेअश्वश्चन्द्रावाजश्रवसोअधिधेहिपृक्षः ।
पीपिहीषःसुदुघामिन्द्रधेनुंभरद्वाजेषुसुरुचोरुरुच्याः ॥ ४ ॥

सः । गोऽमघाः । जरित्रे । अश्वऽचन्द्राः । वाजऽश्रवसः । अधि । धेहि । पृक्षः । पीपिहि । इषः । सुऽदुघाम् । इन्द्र । धेनुम् । भरत्ऽवाजेषु । सुऽरुचः । रुरुच्याः ॥ ४ ॥

हेइन्द्र सत्वं जरित्रे स्तोत्रे गोमघाः गवांदात्रीः अश्वचन्द्राः अश्वैराह्लादयन्तीः वाजश्रवसः वाजैर्बलैःप्रसिद्धाः एवंभूताः पृक्षोन्नानि भरद्वाजेषु भरद्वाजपुत्रेष्वस्मासु अधिधेहि धारय तथा इषस्तान्यन्नानि सुदुघां शोभनदोग्ध्रीं धेनुं गांच हेइन्द्र पीपिहि प्यायय अपिच वाहयोगौश्च सुरुचः शोभनदीप्तयोयथाभवन्तितथा त्वं रुरुच्याः दीपयेः शोभनदीप्तियुक्ताभवन्त्वित्यर्थः ॥ ४ ॥

४. हे इन्द्र, तुम गोदायक, अश्वों-द्वारा आह्लादित करनेवाला और बल-द्वारा प्रसिद्ध अन्न हम स्तुति करनेवाले भरद्वाज-पुत्रों को प्रदान करो। तुम अन्नों को तथा सुगमता से दोहन योग्य गौओं को परिपुष्ट करो। वे गौएँ जिससे शोभन दीप्तिवाली हों, वैसा तुम करो।

अथपंचमी—

तमानूनंवृजनमन्यथाचिच्छूरोयच्छक्रविदुरोगृणीषे ।
मानिररंशुक्रदुघस्यधेनोराङ्गिरसान्ब्रह्मणाविप्रजिन्व ॥ ५ ॥ ७ ॥

तम् । आ । नूनम् । वृजनम् । अन्यथा । चित् । शूरः । यत् । शक्र । वि । दुरः । गृणीषे । मा । निः । अरम् । शुक्रऽदुघस्य । धेनोः । आङ्गिरसान् । ब्रह्मणा । विप्र । जिन्व ॥ ५ ॥ ७ ॥

हे इन्द्र त्वं नूनमधतमं वृजनं बाधकमस्मदीयंशत्रुं अन्यथाचित् अन्येनैवप्रकारेण योजय येनप्रकारेणसर्वेजीवन्तितद्विलक्षणंप्रकारंमरणाख्यंप्रापयेत्यर्थः आकारःपूरकः हेशक्र सर्वकार्येषुशक्तेन्द्र शूरः शौर्योपेतः विदुरः विशेषेणदारयिताशत्रूणां यद्वा दुरोद्वाराणिशत्रुसंबंधीनिविघटयंस्त्वं यद्यस्माद्गुणोघैरस्माभिःस्तूयसे तस्मात्कारणात् शुक्रदुघस्य शुक्राणांनिर्मलानांदोग्धुरिन्द्रस्य धेनोर्वाचः स्तोत्रात् मानिररं मानिर्गच्छेयं यद्वा शुक्रस्य पयसोदोग्ध्याधेनोः त्वयादत्तायागोःसकाशात् मानिर्गच्छेयं अरमित्याख्यातंभगवादित्यस्यरूपं सा सर्वदास्माकंनिवसत्वित्यर्थः हेविप्र प्राशेन्द्र आंगिरसान् अंगिरोगोत्रजानस्मान् ब्रह्मणान्नेन जिन्व प्रीणय ॥५॥

५. हे इन्द्र, तुम हमारे शत्रु को अन्य प्रकार से (जीवन के विपरीत अर्थात् मरणपथ से) युक्त करो। हे इन्द्र, तुम शक्तिमान्, वीर और शत्रु-निहन्ता हो, इस प्रकार से हम लोग तुम्हारा स्तवन करते हैं। हे इन्द्र, तुम विशुद्ध वस्तुओं के प्रदानकर्ता हो। हम तुम्हारे स्तोत्र के उच्चारण करने में विरत नहीं हों। हे प्राज्ञ इन्द्र, तुम अङ्गिराओं को अन्न-द्वारा तृप्त (प्रसन्न) करो।

सत्रामदासइतिपंचर्चंत्रयोदशंसूक्तं नरस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रं सत्रेत्यनुक्रान्तं पृष्ठ्यस्यपंचमेहनिनिष्केवल्यएतत्सूक्तंशस्यं सूत्रितंच—पैदंमदइन्द्रोमदायसत्रामदासइतिनिष्केवल्यमिति। विश्वजितिमाध्यंदिनसवने प्रशास्तुःशस्ते इदं सामसूक्तास्यंशंसनीयं सूत्रितंच—सत्रामदासोयोजातएवा पूरेकदृशिसामसूक्तानीति। महाव्रतेपिनिष्केवल्येवकोविनियोगः।

सत्रामदासस्तवविश्वजन्याःसत्रारायोधयेपार्थिवासः।
सत्रावाजानामभवोविभक्तायद्देवेषुधारयथाअसुर्यम् ॥ १ ॥

सत्रा। मदासः। तव। विश्वऽजन्याः। सत्रा। रायः। अध।
ये। पार्थिवासः। सत्रा। वाजानाम्। अभवः। विऽभक्ता।
यत्। देवेषु। धारयथाः। असुर्यम् ॥ १ ॥

हेइन्द्र तव त्वदीयामदासःसोमपानजनिताःमदाःसत्रा सत्यनामैतत् सत्यं विश्वजन्याः सर्वजनहिताभवन्ति यद्वा सर्वेविमहन्नाम महान्तस्तवमदाइतियोज्यं अधापिच पार्थिवासः पृथिव्युपलक्षितेलोकत्रयेभवास्त्वदीयायेरायोधनसमूहाःसन्ति सत्रा तेसत्यं विश्वजनहिताभवन्तीत्यन्वयः किंच त्वं वाजानामन्नानां सत्रासत्यं विभक्ता दाता अभवोभवसि यद्वा सत्रा महन्नामैतत् महतामन्नानामितियोज्यं यत् यस्मात् त्वं देवेषुमध्येअसुर्यंबलं धारयथाः अतःकारणात् त्वमेवंकरोषीत्यर्थः ॥ १ ॥

१. हे इन्द्र, तुम्हारा सोमपानजनित हर्ष निश्चय ही सब लोगों के लिए हितकर होता है। त्रिभुवन में अवस्थित तुम्हारा धन-समूह सचमुच सब लोगों के लिए हितकर है। तुम सचमुच अन्नदाता हो। देवों के मध्य में तुम बल धारण करते हो।

अनुप्रयेजेजनओजोअस्यसत्रादधिरेअनुवीर्याय।
स्यूमगृभेदुधयेर्वतेचक्रतुंवृञ्जन्त्यपिवृत्रहत्ये॥ २॥

अनु। प्र। येजे। जनः। ओजः। अस्य। सत्रा। दधिरे।
अनु। वीर्याय। स्यूमऽगृभे। दुधये। अर्वते। च। क्रतुम्।
वृञ्जन्ति। अपि। वृत्रऽहत्ये॥ २॥

अस्येन्द्रस्य ओजोबलं जनोयजमानः अनुप्रयेजे आनुपूर्व्येणयजतेपूजयति अपिच तमिन्द्रं वीर्याय वीरकर्मकर्तुं सत्रा सत्यं अनुदधिरे पुरोदधिरे यजमानाः यद्वा सत्रा महान्तमिन्द्रमितियोज्यं अपिच स्यूमगृभे स्यूमः स्यूतान् अविच्छेदेनवर्तमानान् शत्रून् गृह्णते दुधये दुधिर्हिंसाकर्मा तेषांहिंसकाय अर्वते शत्रूणामभिगन्त्रेच तस्माइन्द्राय क्रतुं कर्मपरिचरणात्मकं वृञ्जन्ति निष्पादयन्ति किमर्थं वृत्रहत्ये वृत्रस्यवारकस्यशत्रोर्हननिमित्तम्॥ २॥

२. यजमान विशेष प्रकार से इन्द्र के बल की पूजा करते हैं। वीरत्व-प्राप्ति के लिए अथवा वीरकर्म करने के लिए यजमान इन्द्र को पुरोभाग में धारण करते हैं। अविच्छिन्न शत्रु-श्रेणी के निरोधकर्त्ता, हिंसाकारी और आक्रमणकारी इन्द्र वृत्र (शत्रु) का संहार करेंगे; अतः यजमान उनकी परिचर्या करते हैं।

तंसध्रीचीरूतयोवृष्ण्यानिपौंस्यानिनियुतःसश्चुरिन्द्रम्।
समुद्रंनसिन्धवउक्थशुष्माउरुव्यचसंगिरआविशन्ति॥ ३॥
तम्। सध्रीचीः। ऊतयः। वृष्ण्यानि। पौंस्यानि। निऽयुतः।
सश्चुः। इन्द्रम्। समुद्रम्। न। सिन्धवः। उक्थऽशुष्माः।
उरुऽव्यचसम्। गिरः। आ। विशन्ति॥ ३॥

तमिन्द्रं ऊतयोमरुतः सध्रीचीः सहाञ्चन्त्यः संगताभूत्वा सश्चुः सचन्ते सेवन्ते यद्वा ऊतय-स्तर्पकाण्यन्नानिसहवर्तमानानिभूत्वा सेवन्ते तथा वृष्ण्यानि वीर्याणिपौंस्यानि बलानिच नियुतोरथेषुयुज्यमानाअश्वाश्च तमिन्द्रं सेवन्ते अपिच उक्थशुष्माः उक्थंशास्त्रं तदेवशुष्मंबलं या-सां ताद्दशागिरः स्तुतयश्च उरुव्यचसं विस्तीर्णव्याप्तिकं तमिन्द्रं आविशन्ति प्रविशन्ति तत्रदृ-ष्टान्तः—समुद्रंनसिन्धवः यथास्यन्दनशीलानद्यः समुद्रमाविशंति आविश्यच विभक्ततयानदृ-श्यन्ते एवंतासामपिस्तुतयः इन्द्रेणैकीभवन्तीत्यर्थः॥ ३॥

३. संगत होकर मरुद्गण इन्द्र का सेवन करते हैं एवम् वीर्य, बल और रथ में नियोज्यमान अश्व भी इन्द्र का सेवन करते हैं। नदियाँ जिस प्रकार समुद्र में प्रविष्ट होती हैं, उसी प्रकार उपासना (उक्थ, शस्त्र) रूप बलवाली स्तुतियाँ विश्वव्यापी इन्द्र के साथ संगत होती हैं।

सरा॒यस्खामुप॑सृजागृणा॒नःपु॑रुश्च॒न्द्रस्य॒त्वमि॑न्द्र॒वस्वः॑ ।
पति॑र्बभू॒थास॑मो॒जना॑ना॒मेको॒विश्व॑स्य॒भुव॑नस्य॒राजा॑ ॥ ४ ॥

सः । रा॒यः । खाम् । उप॑ । सृ॒ज॒ । गृ॒णा॒नः । पु॒रु॒ऽच॒न्द्रस्य॑ ।
त्वम् । इ॒न्द्र॒ । वस्वः॑ । पतिः॑ । ब॒भू॒थ॒ । अस॑मः । जना॑नाम् ।
एकः॑ । विश्व॑स्य । भुव॑नस्य । राजा॑ ॥ ४ ॥

हेइन्द्र गृणानः स्तूयमानः सत्वं रायोधनस्य खां नदीमिव अवच्छिन्नधाराल-क्षणे धारां उपसृज विसृज अस्माभिःसंयोजयेत्यर्थः कीदृशस्यधनस्य पुरुश्चन्द्रस्य बहूना-माह्लादकस्य वस्वः निवासकस्य अपिच असमोनुपमः सर्वोत्कृष्टस्त्वं जनानां सर्वेषांप्राणिनां पतिरधिपतिर्बभूथ बभूविथ तथा विश्वस्य सर्वस्य भुवनस्यभूतजातस्य एकःअसाधारणः राजा ईश्वरश्च बभूविथ ॥ ४ ॥

४. हे इन्द्र, स्तूयमान होने पर तुम बहुतों के अन्नदायक और गृह-प्रदायक धन की धारा को प्रवाहित करो। तुम सम्पूर्ण प्राणी के उत्कृष्ट अधिपति और सम्पूर्ण भूतजात के असाधारण अधीश्वर हो।

सतुश्रु॑धि॒श्रुत्या॒योदु॑वो॒युर्द्यौर्नभूमा॒भिरायो॑अ॒र्यः ।
असो॒यथा॑नः॒शव॑साचका॒नोयु॒गेयु॑गे॒वय॑सा॒चेकि॑तानः ॥ ५ ॥ ८ ॥

सः । तु । श्रु॒धि॒ । श्रुत्या॑ । यः । दु॒वः॒ऽयुः । द्यौः । न । भूम॑ ।
अ॒भि । रायः॑ । अ॒र्यः । असः॑ । यथा॑ । नः॒ । शव॑सा । च॒का॒नः ।
यु॒गेऽयु॑गे । वय॑सा । चेकि॑तानः ॥ ५ ॥ ८ ॥

हेइन्द्र श्रुत्या श्रुत्यानि श्रोतव्यानि स्तोत्राणि तु क्षिप्रं श्रुधि शृणु यस्त्वं दुवोयुः अ-स्मदीयंपरिचरणमात्मनइच्छन् अर्यः अरेःसंबन्धीनि रायोधनानि भूम बहुतराणि द्यौर्न सू-र्यइवाभिभवसि सत्वं श्रुधीत्यन्वयः अपिच शवसा आत्मीयेनबलेन स्तोतव्येन चकमानः स्तूयमानः युगेयुगे कालेकाले वयसा हविर्लक्षणेनान्नेन चेकितानः प्रज्ञायमानस्त्वं यथा येनप्रकारेणनोस्माकमसाधारणोसि तथा असः स्याः ॥ ५ ॥

५. हे इन्द्र, तुम श्रोतव्य स्तोत्रों को शीघ्र सुनो। हम लोगों की परिचर्या की कामना करके सूर्य की तरह शत्रुओं के धन को जीतो। तुम बल-सम्पन्न हो। प्रत्येक काल में स्तूयमान और हव्यरूप अन्न-द्वारा भली भाँति से ज्ञायमान होकर हमारे निकट पहले की ही तरह (असा-धारण) रहो।

॥ इतिचतुर्थस्यसप्तमेष्टमोवर्गः ॥ ८ ॥

अर्वाग्रथमितिपंचर्चंचतुर्दशंसूक्तं भरद्वाजस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रं अर्वाग्रथमित्यनुक्रान्तं महा-
व्रतेनिष्केवल्येउक्तोविनियोगः ।

तत्रप्रथमा—

अर्वाग्रथंविश्ववारन्तउग्रेन्द्रयुक्तासोहरयोवहन्तु ।
कीरिश्चिद्धित्वाहवतेस्वर्वानृधीमहिसधमादस्तेअद्य ॥ १ ॥

अर्वाक् । रथम् । विश्वऽवारम् । ते । उग्र । इन्द्र । युक्तासः ।
हरयः । वहन्तु । कीरिः । चित् । हि । त्वा । हवते ।
स्वःऽवान् । ऋधीमहि । सधऽमादः । ते । अद्य ॥ १ ॥

हेउग्र उद्गूर्णबलेन्द्र युक्तासोरथेनयुक्ताः हरयोश्वाः तेत्वदीयं विश्ववारं विश्वैर्वरणी-
यंरथं अर्वाक् अस्मदभिमुखं वहन्तु आनयन्तु हियस्मात् स्वर्वान् स्वः सुष्ठु अरणीयंगुणजातं
तद्वान् कीरिश्चित् स्तोता भरद्वाजऋषिः त्वा त्वां हवते आह्वयति तस्मात्कारणात् त्वदीयंरथं
अभिमुखं वहन्त्वित्यर्थः वयंच अद्येदानीं ते त्वया सधमादः सहमाद्यन्तऋधीमहि समृद्धाभ-
वेम ॥ १ ॥

१. हे उद्यतायुध इन्द्र, तुम्हारे रथ में युक्त अश्व हमारे सम्मुख तुम्हारे विश्ववन्दनीय रथ को लावें। गुणवान् स्तोता भरद्वाज ऋषि तुम्हारा आह्वान करते हैं। अभी तुम्हारे साथ हृष्ट होकर हम लोग वर्द्धित हों।

तृतीयपर्यायेच्छावाकस्यप्रोद्रोणइत्येषायाज्या सूत्रितंच—प्रोद्रोणेहरयःकर्माग्मन्नि-
तियाज्येइति ।

सैषाद्वितीया—

प्रोद्रोणेहरयःकर्माग्मन्पुनानासऋज्यन्तोअभूवन् ।
इन्द्रोनोअस्यपूर्व्यःपपीयाद्द्युक्षोमदस्यसोम्यस्यराजा ॥ २ ॥

प्रो इति । द्रोणे । हरयः । कर्म । अग्मन् । पुनानासः ।
ऋज्यन्तः । अभूवन् । इन्द्रः । नः । अस्य । पूर्व्यः । पपीयात् ।
द्युक्षः । मदस्य । सोम्यस्य । राजा ॥ २ ॥

हरयोहरितवर्णाः सोमाः कर्म अस्मदीयंयज्ञं प्रोअग्मन् प्रकर्षेणगच्छन्ति प्राप्नुवन्ति
प्राप्यच पुनानासः पूयमानाः द्रोणे द्रोणकलशे ऋज्यन्तःऋजुगच्छन्तःअभूवन्भवन्ति पूर्व्यः

पुरातनः युक्षोदीप्तैर्निवासभूतः पुरुस्थानोवा मदस्य मदकरस्य सोम्यस्य सोमस्य राजा ईश्वरः एवंभूतइन्द्रश्च अस्य इमं सोमं पपीयात् पिबतु ॥ २ ॥

२. हरितवर्ण सोमरस हमारे यज्ञ में प्रवाहित (गमनकर्त्ता) होता है और पूयमान (पवित्र) होकर कलशाभि ऋजुभाव से गमन करता है। पुरातन, दीप्तिसम्पन्न और मदकारक सोमरस के अधिपति इन्द्र हमारे सोमरस का पान करें।

आसस्राणासःशवसानमच्छेन्द्रंसुचक्रेरथ्यासोअश्वाः ।
अभिश्रवऋज्यन्तोवहेयुर्नूचिन्नुवायोरमृतंविदस्येत् ॥ ३ ॥

आऽसस्राणासः । शवसानम् । अच्छ । इन्द्रम् । सुऽचक्रे ।
रथ्यासः । अश्वाः । अभि । श्रवः । ऋज्यन्तः । वहेयुः । नु ।
चित् । नु । वायोः । अमृतम् । वि । दस्येत् ॥ ३ ॥

आसस्राणासः परितोगच्छन्तः रथ्यासोरथेयुक्ताःअश्वाः ऋज्यन्तः ऋजुगमनाःसन्तः सुचक्रे शोभनचक्रे रथेवस्थितं शवसानं बलमिवाचरन्तमिन्द्रं श्रवः श्रवणीयमस्मदीयंहविरच्छाभिमुख्येनअभिवहेयुरावहेयुः नूचिदितिनिपातोनिषेधेप्रवर्तते अमृतं अमरणहेतुभूतं सोमलक्षणं हविः वायोर्हेतोः नु इदानीं नूचित् नैवविदस्येत् क्षयंनगच्छेत् पात्रेगृहीतः सोमोवायुनाशुष्यति ततःपुरैवतत्पानार्थं अश्वाइन्द्रमभिवहेयुरित्यर्थः ॥ ३ ॥

३. चतुर्दिक् गमन करनेवाले, रथ में युक्त और सरलतापूर्वक गमन करनेवाले अश्वगण सुन्दरचक्र रथ पर अवस्थित बलशाली इन्द्र को हमारे अभिमुख लावें। अमृतमय सोमलक्षण हवि वायु से नष्ट (शुष्क) नहीं हो। अर्थात् सोमरस के विगड़ने के पहले ही इन्द्र सोम को पी जायें।

वरिष्ठोअस्यदक्षिणामियर्तीन्द्रोमघोनांतुविकूर्मितमः ।
ययावज्रिवःपरियास्यंहोमघाचधृष्णोदयसेविसूरीन् ॥ ४ ॥

वरिष्ठः । अस्य । दक्षिणाम् । इयर्ति । इन्द्रः । मघोनाम् ।
तुविकूर्मिऽतमः । यया । वज्रिऽवः । परिऽयासि । अंहः ।
मघा । च । धृष्णो इति । दयसे । वि । सूरीन् ॥ ४ ॥

वरिष्ठउरुतमः तुविकूर्मितमः अतिशयेनबहुविधकर्माइन्द्रः मघोनां मघवतां हविर्लक्षणधनोपेतानांमध्ये अस्ययजमानस्य दक्षिणां यज्ञेदातव्यां इयर्ति प्रेरयति यद्वा मघोनामिति अस्येत्यनेनसमानाधिकरणं वचनव्यत्ययः मघोनोहविष्मतोस्ययजमानस्येत्यर्थः हेधृष्णो हेवज्रिवोवज्रवन्निन्द्र ययादक्षिणयादत्तया अंहः पापं यज्ञसंबन्धि परियासि

विनाशयसि हेधृष्णो धर्षक मघवा मघानि धनानि स्तोतृभ्यो वृत्रघ्नाय यथाच दक्षिणयाविदधसे प्रयच्छसि तादृशीं दक्षिणां प्रेरयसीत्यर्थः ॥ ४ ॥

४. निरतिशय बलशाली और बहुविध कार्य करनेवाले इन्द्र हवि-स्वरूप धनवाले व्यक्तियों के मध्य में यजमान को दक्षिणा प्रदान करते हैं। हे वज्रधर, तुम दक्षिणा-द्वारा पाप नाश करो। हे शत्रुविजयी, तुम वैसी दक्षिणा प्रेरित करो, जिससे धन-राशि और स्तुतिकर्त्ता पुत्र हमें प्राप्त हों।

इन्द्रो॒वाज॑स्य॒स्थवि॑रस्यदा॒तेन्द्रो॑गी॒र्भिर्व॑र्धतांवृ॒द्धम॑हाः ।
इन्द्रो॑वृ॒त्रंहनि॑ष्ठोअस्तु॒सत्वा॒तासू॒रिःपृ॑णति॒तूतु॑जानः ॥ ५ ॥ १ ॥

इन्द्रः॑ । वाज॑स्य । स्थवि॑रस्य । दा॒ता । इन्द्रः॑ । गीः॒ऽभिः॑ ।
व॒र्ध॒ता॒म् । वृ॒द्धऽम॑हाः । इन्द्रः॑ । वृ॒त्रम् । हनि॑ष्ठः । अ॒स्तु॒ । सत्वा॑ ।
आ । ता । सू॒रिः । पृ॒ण॒ति॒ । तूतु॑जानः ॥ ५ ॥ १ ॥

अयमिन्द्रः स्थविरस्य श्रेष्ठस्य वाजस्यान्नस्य बलस्यवा दाताभवतु सएवेन्द्रो वृद्धमहाः प्रवृद्धतेजस्कः सन् गीर्भिरस्मदीयाभिः स्तुतिभिर्वर्धतां सत्वा शत्रूणांसादयिता सइन्द्रः वृत्रं आवरकं शत्रुं हनिष्ठः हन्तृतमोस्तु भवतु अपिच सूरिः प्रेरकः सइन्द्रस्तूतुजानस्त्वरमाणः ता तानिधनानि आपृणति अस्मभ्यं प्रयच्छतु ॥ ५ ॥

५. इन्द्र श्रेष्ठ अन्न अथवा बल के दाता हों। अत्यधिक तेजोयुक्त इन्द्र हम लोगों की स्तुति-द्वारा वर्द्धित हों। शत्रुओं को सतानेवाले इन्द्र आवरक शत्रु का संहार करें। प्रेरक इन्द्र वेगवान् होकर हम लोगों को समस्त धन प्रदान करें।

अपादितइतिपंचर्चंपंचदशंसूक्तं भरद्वाजस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रं अपादित्यनुक्रान्तं महाव्रतेनि ष्केवल्ये वक्ष्योविनियोगः ।

अपा॑दि॒तउदु॑नश्चि॒त्रत॑मोम॒हीभ॑र्षद्द्यु॒मती॒मिन्द्र॑हूतिम् ।
पन्य॑सींधी॒तिंदैव्य॑स्य॒याम॒ञ्जन॑स्यरा॒तिंव॑नतेसु॒दानुः॑ ॥ १ ॥

अपा॑त् । इ॒तः । उत् । ऊँ॒ इति॑ । नः॒ । चि॒त्रऽत॑मः । म॒हीम् ।
भ॒र्ष॑त् । द्यु॒ऽमती॑म् । इन्द्र॑ऽहूतिम् । पन्य॑सीम् । धी॒तिम् । दैव्य॑स्य ।
याम॑न् । जन॑स्य । रा॒तिम् । व॒न॒ते॒ । सु॒ऽदानुः॑ ॥ १ ॥

चित्रतमश्चायनीयतमः आश्चर्यतमोवा सइन्द्रः नोस्मदीयाद् इतः अस्मात् चमसादेः अपात् सोमं पिबतु यद्वा इतोस्मात्कर्मणः नोस्मानपात् पातु रक्षतु उदु इत्येतौ पूरणौ तथा महीं मह

वीं सुमतीं दीप्तिमतीं हूतिमाह्वानं इन्द्रस्य स्तुतिं मर्त्य यजमानस्योपरि भर्तु धारयतु दैव्यस्य देवसंबन्धि मोचनस्य यामन् यामनि यज्ञे क्रियमाणां पन्यसीं स्तुत्यतमां परिचरणरूपां क्रियां रातिं हविर्दानं च इविश्च सुदानुः शोभनदानइन्द्रः वनते संभजतु ॥ १ ॥

१. आश्चर्यतम इन्द्र हम लोगों के पानपात्र से सोमरस पान करें। वे महान् और दीप्तिमान् आह्वान (स्तुति) को स्वीकार करें। दानशील इन्द्र धार्मिक यजमान के यज्ञ में अतिशय स्तुत्य परिचरण और हव्य ग्रहण करें।

दूराच्चिदा वसतो अस्य कर्णा घोषादिन्द्रस्य तन्यति ब्रुवाणः।
एयमेनं देवहूतिर्ववृत्यान्मद्र्यगिन्द्रमियमृच्यमाना ॥ २ ॥

दूरात्। चित्। आ। वसतः। अस्य। कर्णा। घोषात्। इन्द्रस्य। तन्यति। ब्रुवाणः। आ। इयम्। एनम्। देवऽहूतिः। ववृत्यात्। मद्र्यक्। इन्द्रम्। इयम्। ऋच्यमाना ॥ २ ॥

अस्येन्द्रस्य कर्णा कर्णौ दूराच्चित् दूरदेशादपि आवसतः स्तोत्रश्रवणार्थमागच्छतः इन्द्रस्य घोषात् घोषणीयात्स्तोत्राद्धेतोः ब्रुवाणः स्तुवन् स्तोता तन्यति शब्दं करोति यद्वा सर्वं विस्तारयति देवहूतिः देवस्येन्द्रस्य आह्वानरूपा इयं स्तुतिश्च ऋच्यमाना स्तूयमाना प्रेर्यमाणा सती एनमिन्द्रं मद्र्यक् मदभिमुखं आववृत्यात् आवर्तयतु पुनरियमितिपूरणः ॥ २ ॥

२. इन्द्र के कर्णयुगल दूर देश से भी स्तोत्र श्रवण करने के लिए आते हैं। स्तोता उच्च स्वर से स्तोत्र-पाठ करते हैं। इन्द्र का आह्वान करनेवाली यह स्तुति स्वयं प्रेरित होकर इन्द्र को हमारे अभिमुख लावे।

तं वो धिया परमया पुराजामजरमिन्द्रमभ्यनूष्यर्कैः।
ब्रह्मा च गिरो दधिरे समस्मिन्महांश्च स्तोमो अधि वर्धदिन्द्रे ॥ ३ ॥

तम्। वः। धिया। परमया। पुराऽजाम्। अजरम्। इन्द्रम्। अभि। अनूषि। अर्कैः। ब्रह्म। च। गिरः। दधिरे। सम्। अस्मिन्। महान्। च। स्तोमः। अधि। वर्धत्। इन्द्रे ॥ ३ ॥

हे इन्द्र तं तादृशमिन्द्रं वः त्वां व्यत्ययेन बहुवचनं परमया उत्कृष्टतमया धिया स्तुत्या अर्कैरर्चनसाधनैर्हविर्भिः सार्धं अभ्यनूषि अभिष्टौमि कीदृशं पुराजां पूर्वस्मिन्काले जातं चिरन्तनं अजरं जरारहितं नित्यं अतःकारणात् अस्मिन्निन्द्रे ब्रह्म ब्रह्माणि हविर्लक्षणान्यन्नानि गिरः स्तुतयश्च संदधिरे संधीयन्ते संश्लिष्यन्ते महान्प्रभूतः स्तोमश्च अधिवर्धत् अधिकं वर्धते ॥ ३ ॥

३. हे इन्द्र, तुम प्राचीन और क्षयरहित हो। हम उत्कृष्टतम स्तुति और हव्य-द्वारा तुम्हारा स्तवन करते हैं; इसी लिए इन्द्र में हव्यरूप अन्न और स्तोत्र निहित है। महान् स्तोत्र अधिक वर्द्धमान होता है।

वर्धाद्यंयज्ञउतसोममिन्द्रंवर्धाद्ब्रह्मगिरउक्थाचमन्म ।
वर्धाहैनमुषसोयामन्नक्तोर्वर्धान्मासाःशरदोद्यावइन्द्रम् ॥ ४ ॥

वर्धात् । यम् । यज्ञः । उत । सोमः । इन्द्रम् । वर्धात् । ब्रह्म । गिरः ।
उक्था । च । मन्म । वर्ध । अह । एनम् । उषसः । यामन् । अक्तोः ।
वर्धान् । मासाः । शरदः । द्यावः । इन्द्रम् ॥ ४ ॥

यमिन्द्रं यज्ञोयागः वर्धात् वर्धयति उतापिच तत्साधनभूतःसोमश्च यमिन्द्रं वर्धयति य-ञ्चब्रह्म हविर्लक्षणमन्नंचपुरोडाशादिकं यमिन्द्रं वर्धात् वर्धयतिगिरः स्तोत्राणि मन्म मननीयानि उक्था उक्थशस्त्राणिचयं वर्धयन्ति एनमिन्द्रं उषसश्च अक्तोः रात्रेः यामन् यामनि गम-नेऽपि वर्धयन्ति मासाः शरदः संवत्सराश्च द्यावोदिवसाश्चएनमिन्द्रं वर्धान् वर्धयन्ति ॥ ४॥

४. जिन इन्द्र को यज्ञ और सोमरस वर्द्धित करते हैं, जिन इन्द्र को हव्य, स्तुति, उपासना और पूजा वर्द्धित करती हैं, दिन और रात्रि की गति जिन्हें वर्द्धित करती है एवम् जिन्हें मास, संवत्सर और दिन वर्द्धित करते हैं।

एवाजज्ञानंसहसेअसामिवावृधानंराधसेचश्रुताय ।
महामुग्रमवसेविप्रनूनमाविवासेमवृत्रतूर्येषु ॥ ५ ॥ १० ॥

एव । जज्ञानम् । सहसे । असामि । वावृधानम् । राधसे । च ।
श्रुताय । महाम् । उग्रम् । अवसे । विप्र । नूनम् । आ ।
विवासेम । वृत्रऽतूर्येषु ॥ ५ ॥ १० ॥

हेविप्र मेधाविन्निन्द्र एव एवंजज्ञानं प्रादुर्भवन्तं सहसे शत्रूणामभिभवार्थं असामि सम्पू-र्णं वावृधानं वर्धमानं महां महान्तं उग्रमुद्गूर्णबलंत्वांनूनं अद्य वृत्रतूर्येषु संग्रामेषु श्रुताय विश्रुताय राधसे धनायच अवसे रक्षणायच आविवासेम परिचरेम ॥ ५॥

५. हे मेधावी इन्द्र, तुम इस प्रकार से प्रादुर्भूत, समृद्ध, बलशाली और प्रचण्ड हो। हम लोग आज धन, कीर्ति, रक्षा और शत्रुविनाश के लिए तुम्हारी परिचर्या करते हैं।

॥ इतिचतुर्थस्यसप्तमेदशमोवर्गः ॥ १० ॥

मंद्रस्यकवेरितिपंचर्चंषोळशंसूक्तं भरद्वाजस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रं मन्द्रस्येत्यनुक्रान्तं गतोवि-नियोगः ।

वर्गप्रथमा—

मन्द्रस्यं कवेर्दिव्यस्य वह्नेर्विप्रमन्मनो वचनस्य मध्वः ।
अपा नस्तस्य सचनस्य देवेषो युवस्व गृणते गोअग्राः ॥ १ ॥

मन्द्रस्यं । कवेः । दिव्यस्यं । वह्नेः । विप्रऽमन्मनः । वचनस्यं । मध्वः ।
अपाः । नः । तस्यं । सचनस्यं । देव । इषः । युवस्व । गृणते । गोऽअंग्राः ॥ १ ॥

मन्द्रस्य मोदनस्य मदकरस्य वा कवेः विक्रान्तस्य दिव्यस्य दिविभवस्य वह्नेर्वोढुः विप्रमन्मनः विप्रा मेधाविनो मन्मानः स्तोतारो यस्य सः तथोक्तः तस्य वचनस्य वचनीयस्य स्तुत्यस्य यद्वा सर्वत्र प्रसिद्धस्य सचनस्य सेव्यस्य एवंभूतस्य मध्वो मधुनः सोमस्य क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थे षष्ठी एवंभूतं नोऽस्मदीयं सोमं हे इन्द्र त्वं अपाः पिब अपिब हे देव द्योतमानेन्द्र गृणते स्तुवते तृतीयार्थे चतुर्थी स्तुवता मया गोअग्राः गावः अग्रे मुखे यासां ताः इषः अन्नानि युवस्व संयोजय ॥ १ ॥

१. इन्द्र, तुम हमारे उस सोम को पियो, जो मदकारक पराक्रम-कर्त्ता, स्वर्गीय, विज्ञ-सम्मत फलदाता प्रसिद्ध और सेवनीय है। देव, तुम हमें गो-प्रमुख अन्न दो।

अयमुशानः पर्यद्रिमुस्रा ऋतधीतिभिर्ऋतयुग्युजानः ।
रुजदरुग्णं वि वलस्य सानुं पणीँर्वचोभिरभि योधदिन्द्रः ॥ २ ॥

अयम् । उशानः । परि । अद्रिम् । उस्राः । ऋतधीतिऽभिः ।
ऋतऽयुक् । युजानः । रुजत् । अरुग्णम् । वि । वलस्यं । सानुम् ।
पणीन् । वचःऽभिः । अभि । योधत् । इन्द्रः ॥ २ ॥

अयमिन्द्रः अद्रिं बलेन गोपिधानाय निर्मितं शिलोच्चयं परि परितः पर्वतसमीपे विद्यमाना उस्राः गाः उशानः कामयमानः ऋतधीतिभिः सत्यकर्मभिः अंगिरोभिः युजानः संगच्छमानः ऋतयुक् ऋतेन सत्यभूतेन स्तोत्रेण युक्तश्च भूत्वा वलस्यासुरस्य स्वभूतं सानुमुच्छ्रितं पर्वतं अरुग्णं अन्यैरभग्नं विरुजत् व्यभांक्षीत् किंच पणीन् वलानुचरानेतत्संज्ञानसुरांश्च वचोभिः स्तुतैरायुधैः संतर्जनरूपैर्वाक्यैर्वा अयमिन्द्रः अभियोधत् अभ्ययुध्यत ॥ २ ॥

२. इन्हीं इन्द्र ने पर्वत के बीच गुप्त रीति से रक्खी गायों के उद्धार के लिए यज्ञ-कर्त्ता अङ्गिरा लोगों के साथ होकर और उनके सत्य-रूप स्तोत्र-द्वारा उत्तेजित होकर दुर्भेद्य पर्वत को भिन्न और ताड़ना-द्वारा पणियों को अभिभूत किया था।

अयंद्योतयदद्युतोव्य१क्तून्दोषावस्तोःशरदइन्दुरिन्द्र ।
इमंकेतुमदधुर्नूचिदह्नांशुचिजन्मनउषसश्चकार ॥ ३ ॥

अयम् । द्योतयत् । अद्युतः । वि । अक्तून् । दोषा । वस्तोः । शरदः । इन्दुः । इन्द्र । इमम् । केतुम् । अदधुः । नु । चित् । अह्नाम् । शुचिऽजन्मनः । उषसः । चकार ॥ ३ ॥

हेइन्द्र त्वयानियम्यमानः पीयमानोवा अयमिन्दुः सोमः अद्युतः अद्योतमानान् अक्तून् अक्तुरितिरात्रिनाम अत्रचतत्संबन्धात्पक्षमासादयोलक्ष्यन्ते पक्षमासादीन्तथादोषारात्रिं वस्तोः दिवसंशरदः संवत्सरांश्च विद्योतयत् व्यदीपयत् कुतइत्यतआह नूचित् पुरादेवा इमंसोमं चन्द्रात्मना नभसिवर्तमानं अह्नां दिवसानां केतुं प्रज्ञापकं यस्मादर्दधुर्व्यदधुः अकुर्वन् तस्मादनेन पक्षमासादयःसर्वेप्रकाश्यन्ते चन्द्रगत्यधीनत्वात्तिथिविभागानां अपिचायंसोमः उषसः उषःकालान् शुचिजन्मनः आत्मीयेनतेजसा शुक्लोदयान् चकार करोति ॥ ३ ॥

३. इन्द्र, इस सोम ने दीप्ति-शून्य रात्रि, दिन और वर्ष—सबको प्रदीप्त किया था। प्राचीन समय में देवों ने इस सोम को दिन का केतु-स्वरूप स्थापित किया था। इसी सामने अपनी दीप्ति से उषाओं को प्रकाशित किया था।

अयंरोचयदरुचोरुचानो३ऽयंवासयद्व्यृ१तेनपूर्वीः ।
अयमीयतऋतयुग्भिरश्वैःस्वर्विदानाभिनाचर्षणिप्राः ॥ ४ ॥

अयम् । रोचयत् । अरुचः । रुचानः । अयम् । वासयत् । वि । ऋतेन । पूर्वीः । अयम् । ईयते । ऋतयुक्ऽभिः । अश्वैः । स्वःऽविदा । नाभिना । चर्षणिऽप्राः ॥ ४ ॥

अयमिन्द्रः रुचानोरोचमानः सूर्यात्मनादीप्यमानः अरुचः प्रकाशरहितान् तमसामलीमसान्सर्वान्लोकान् रोचयत् प्रकाशयति तथा पूर्वीर्बह्वीरुषसश्च अयमिन्द्रः ऋतेन सत्यभूतेन सर्वत्रगमनशीलेनवा तेजसा विवासयत् व्यापयति तत्रत्यानितमांसिनिवर्तयतीत्यर्थः तथा ऋतयुग्भिः ऋतेनस्तोत्रेणयुज्यमानैरश्वैः नाभिना संनद्धेन स्वर्विदास्तुत्य धारणीयस्य धनस्य लंभकेनरथेन चर्षणिप्राः चर्षणीनांमनुष्याणांकामैःपूरयितासन् अयमेवेन्द्रः ईयते गच्छति ॥ ४ ॥

४. इन्हीं इन्द्र ने सूर्य-रूप से प्रकाशित होकर प्रकाश-शून्य भुवनों को प्रकाशित किया था और सर्वत्र गतिशील दीप्ति-द्वारा उषाओं का अन्धकार नष्ट किया था। मनुष्यों के अभीष्ट फलदाता ये इन्द्र स्तोत्र-द्वारा नियोजित होनेवाले अश्वों-द्वारा आकृष्ट और धनपूर्ण रथ पर आरूढ़ होकर गये थे।

अथपंचमी—

नूगृंणानोगृणतेप्रत्नराजन्निषः पिन्ववसुदेयायपूर्वीः ।
अपओषधीरविषावनानिगाअर्वतोनॄनृचसेरिरीहि ॥ ५ ॥ ११ ॥

नु । गृणानः । गृणते । प्रत्न । राजन् । इषः । पिन्व । वसुऽदेयाय ।
पूर्वीः । अपः । ओषधीः । अविषा । वनानि । गाः । अर्वतः ।
नॄन् । ऋचसे । रिरीहि ॥ ५ ॥ ११ ॥

हेप्रत्न पुरातन राजन् राजमानेन्द्र गृणानः स्तूयमानस्त्वं वसुदेयाय वसूनिधनानितथा देयानियस्मैतादृशाय गृणते स्तुवते पूर्वीर्बह्वीः इषोन्नानि नु क्षिप्रं पिन्व सिंच प्रयच्छेत्यर्थः किंच ऋचसे अर्चयित्रेस्तोत्रे अपः वृष्टिलक्षणान्युदकानि ओषधीः व्रीह्यादीन् अविषाविषरहिता निरसकाणिवा वनानि वृक्षजातानि चूतपनसादीनि गाः अर्वतोश्वान्नॄन्मनुष्यांश्च कर्मकरान् रिरीहि देहि ॥ ५ ॥

५. हे पुरातन और प्रकाशमान इन्द्र, तुम स्तुति किये जाने पर धन देने योग्य स्तोता को प्रचुर धन दो। तुम स्तोता को जल, ओषधि, विष-शून्य वृक्षावली, धेनु, अश्व और मनुष्य प्रदान करो।

॥ इतिचतुर्थस्यसप्तमेएकादशोवर्गः ॥ ११ ॥

इन्द्रपिबेतिपंचर्चंसप्तदशंसूक्तं भरद्वाजस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रं इन्द्रपिबेत्यनुक्रान्तं। गतः सूक्तविनियोगः प्रथमेरात्रिपर्यायेअच्छावाकस्यआद्यारास्तमाज्या सूत्रितंच—इन्द्रपिबतुभ्यंसुतोमदायेति।

तेषाप्रथमा—

इन्द्रपिबतुभ्यंसुतोमदायावस्यहरीविमुचासखाया ।
उतप्रगायगणआनिषद्याथायज्ञायगृणतेवयोधाः ॥ १ ॥

इन्द्र । पिब । तुभ्यम् । सुतः । मदाय । अव । स्य । हरी इति ।
वि । मुच । सखाया । उत । प्र । गाय । गणे । आ । निऽसद्य ।
अथ । यज्ञाय । गृणते । वयः । धाः ॥ १ ॥

हेइन्द्र त्वं सोमं पिब यः सोमस्तुभ्यं मदाय मदार्थं सुतोभिषुतः भवत्त्वयातोमः पावन्मः मदःकारणात् सखाया समानख्यानौ मित्रभूतौवा हरी अश्वौ अवस्य अवस्थाप्य दक्षन्वर्तं

विमुच रथाद्विमुंच उतापिचग्णे अस्मत्स्तोतृसंघे आ आभिमुख्येन निषद्योपविश्य प्रगायप्रअस्मा भिःकृतंस्तोत्रमुपश्लोकय अथानन्तरं यज्ञाय यजमानाय गृणते स्तुवते वयोन्नंइषः देहि ॥१॥

१. इन्द्र, तुम्हारे मद-वर्द्धन के लिए जो सोम अभिषुत हुआ है, उसे पान करो। अपने मित्र-भूत दोनों अश्वों को रथ में जोतो और इसके पीछे रथ में उन्हें छोड़ दो। स्तोताओं के बीच बैठकर हमारे द्वारा किये गये स्तोत्रों के उच्चारण में योग दो। स्तोता यजमान को अन्न दो।

अस्यपिबयस्यजज्ञानइन्द्रमदायक्रत्वेअपिबोविरप्शिन्।
तमुतेगावोनरआपोअद्रिरिन्दुंसमह्यन्पीतयेसमस्मै ॥ २ ॥

अस्य। पिब। यस्य। जज्ञानः। इन्द्र। मदाय। क्रत्वे। अपिबः। विऽरप्शिन्। तम्। ऊं इति। ते। गावः। नरः। आपः। अद्रिः। इन्दुम्। सम्। अह्यन्। पीतये। सम्। अस्मै ॥ २ ॥

हेइन्द्र अस्यइमंसोमंपिब हेविरप्शिन् महन्जज्ञानोजायमानएवत्वंयस्यसोममपिबःपूर्वं पीतवानसि किमर्थं मदायहर्षाय क्रत्वेकर्मणे वृत्रवधादिलक्षणंवीर्यंकर्मकर्तुंच तमुवाहतमेवेन्दुंसो मंगावःमविभवाःअप्यसाधनाःक्षीरादयः नरोनेतारोध्वर्यवः आपोवसतीवर्याख्याः अद्रिरभिषवा- र्थोग्रावाएतेसर्वे अस्मैअस्येन्द्रस्यतेतवपीतयेपानार्थं समह्यन्समगमयन् हिगताविस्यस्यैतद्रूपं पुनःसमितिपूरकः ॥ २ ॥

२. हे महेन्द्र, तुमने उल्लास और वीरता प्रकट करने के लिए जन्म लेते ही जैसे सोमपान किया था, उसी तरह सोमपान करो। तुम्हारे लिए सोम तैयार करने के लिए गायें, ऋत्विक्, जल और पाषाण इकट्ठे होते हैं।

समिद्धेअग्नौसुतइन्द्रसोमआत्वावहन्तुहरयोवहिष्ठाः।
त्वायतामनसाजोहवीमीन्द्रायाहिसुवितायमहेनः ॥ ३ ॥

सम्ऽइद्धे। अग्नौ। सुते। इन्द्र। सोमे। आ। त्वा। वहन्तु। हरयः। वहिष्ठाः। त्वाऽयता। मनसा। जोहवीमि। इन्द्र। आ। याहि। सुवितायं। महे। नः ॥ ३ ॥

अग्नौसमिद्धेसम्यगिन्धनैःदीप्ते सोमेसुते अभिषुतेसति हेइन्द्र त्वात्वांवहिष्ठाः वोढृतमाः हरयोश्वाःआवहन्तु इमंयज्ञंप्रत्यानयन्तु अहंचत्वायता त्वांकामयमानेनमनसाजोहवीमि पुनः पुनराह्वयामि हेइन्द्र त्वंनोस्माकंमहेमहते सुवितायकल्याणाय आयाहिआगच्छ ॥ ३ ॥

३. इन्द्र, आग प्रज्वलित और सोमरस अभिषुत हुआ है। ढोने में शक्तिशाली तुम्हारे अश्व इस यज्ञ में ले आवें। हम तुम्हारी ओर चित्त लगाकर तुम्हें बुला रहे हैं। तुम हमारी विशाल समृद्धि के लिए आओ।

आ यहि शश्वदुशता ययाथेन्द्र महा मनसा सोमपेयम्।
उप ब्रह्माणि शृणव इमा नोऽथा ते यज्ञस्तन्वे३ वयो धात्॥ ४॥

आ। याहि। शश्वत्। उशता। ययाथ। इन्द्र। महा। मनसा।
सोमऽपेयम्। उप। ब्रह्माणि। शृणवः। इमा। नः। अथ।
ते। यज्ञः। तन्वे। वयः। धात्॥ ४॥

हे इन्द्र पुरा शश्वद्बहुकृत्वो ययाथ सोमपानार्थं यज्ञं गतवानसि अतः कारणात् उशता अस्मान्कामयमानेन महा महता मनसा सह सोमपेयं सोमः पीयते यस्मिन्तादृशं अस्मदीयं यज्ञं आयाहि अभिगच्छ आगत्य च ब्रह्माणि स्तोत्राणि इमा इदानीं प्रयुज्यमानानि नः अस्मदीयानि उप शृणवः उप शृणु अथानन्तरं यज्ञो यजमानः ते तव तन्वे शरीराय तव च्छरीरपोषार्थं वयोऽन्नं सोमात्मकं धात् दद्यात्॥४॥

४. इन्द्र, तुम सोमपान के लिए कई बार यज्ञ में उपस्थित हुए हो। इसलिए इस समय सोमपान की इच्छा से महान् अन्तःकरण के साथ इस यज्ञ में आओ। हमारे स्तोत्रों को सुनो। तुम्हारी देह की पुष्टि के लिए यजमान तुम्हें सोमरूप अन्न प्रदान करे।

यदिन्द्र दिवि पार्ये यदृधग्यद्वा स्वे सदने यत्र वासि।
अतो नो यज्ञमवसे नियुत्वान्त्सजोषाः पाहि गिर्वणो मरुद्भिः॥ ५॥ १२॥

यत्। इन्द्र। दिवि। पार्ये। यत्। ऋधक्। यत्। वा। स्वे।
सदने। यत्र। वा। असि। अतः। नः। यज्ञम्। अवसे।
नियुत्वान्। सऽजोषाः। पाहि। गिर्वणः। मरुत्ऽभिः॥ ५॥ १२॥

हे इन्द्र पार्ये पारगे दूरदेशे दिवि द्युलोकाख्ये यद्यदि त्वं वर्तसे यदि वा ऋधक् एतत्पृथक्शब्देन समानार्थं पृथगन्यस्मिन्देशे वर्तसे यद्वा स्वे स्वकीये सदने गृहे अथवा किमनेन विशेषणेन यत्र यस्मिन्देशे असि भवसि अतोऽस्मात्स्थानादागत्य हे गिर्वणः गिरां संभक्तरिन्द्र नियुत्वान् नियुतोऽश्वाः तद्वान् मरुद्भिः सजोषाः सह प्रीयमाणस्त्वं नः अस्माकं अवसे रक्षणाय यज्ञं अस्मदीयं यागं पाहि रक्ष यद्वा यज्ञं यजमानसाधनं अस्मदीयं सोमं अवसे तर्पणाय पाहि पिब॥ ५॥

५. इन्द्र, तुम दूरस्थित स्वर्ग, किसी अन्य स्थान वा अपने गृह में अथवा कहीं हो; स्तुति-पात्र और अश्वों के अधिपति तुम मरुतों के साथ प्रसन्न होकर हमारी रक्षा करने के लिए हमारे यज्ञ की रक्षा करो।

॥ इति चतुर्थस्य सप्तमे द्वादशो वर्गः॥ १२॥

अहेळमानइतिपंचर्चमष्टादशंसूक्तंभरद्वाजस्यार्षंत्रैष्टुभमैन्द्रं अनुक्रान्तंच—अहेळमानइति । गतोविनियोगः ।

अहेळमानउपयाहियज्ञंतुभ्यंपवन्तइन्दवःसुतासः ।
गावोनवज्रिन्त्स्वमोकोअच्छेन्द्रागहिप्रथमोयज्ञियानाम् ॥ १ ॥

अहेळमानः । उप । याहि । यज्ञम् । तुभ्यम् । पवन्ते । इन्दवः ।
सुतासः । गावः । न । वज्रिन् । स्वम् । ओकः । अच्छ ।
इन्द्र । आ । गहि । प्रथमः । यज्ञियानाम् ॥ १ ॥

हेइन्द्र अहेळमानोऽकुध्यंस्त्वं यज्ञमस्मदीयंउपयाहि उपगच्छ यतःकारणात्तुभ्यंत्वद-र्थं सुतासःअभिषुताःइन्दवःसोमाःपवन्तेपूयन्ते दशापवित्रेणशोध्यन्ते हेवज्रिन् वज्रवन्निन्द्र गा-वोन गावःस्वकीयंगोष्ठमिव स्वंस्वकीयंओकःस्थानंद्रोणकलशादिलक्षणं अच्छाभिमुख्येनप्रा-प्नुवन्तीतिशेषः अतःकारणात् हेइन्द्र यज्ञियानांयज्ञार्हाणांदेवानांमध्येप्रथमोमुख्यस्त्वं आगहि आगच्छ ॥ १ ॥

१. इन्द्र तुम क्रोध-शून्य होकर हमारे यज्ञ में आओ; क्योंकि तुम्हारे लिए पवित्र सोमरस अभिषुत हुआ है। वज्रधर, जैसे गायें गोशाला में जाती हैं, वैसे ही सोमरस कलश में पैठ रहा है। इसलिए इन्द्र, तुम आओ। तुम यज्ञ-योग्य देवों में प्रधान हो।

यातेकाकुत्सुकृतायावरिष्ठाययाशश्वत्पिबसिमध्वऊर्मिम् ।
तयापाहिप्रतेअध्वर्युरस्थात्संतेवज्रोवर्ततामिन्द्रगव्युः ॥ २ ॥

या । ते । काकुत् । सुऽकृता । या । वरिष्ठा । यया । शश्वत् ।
पिबसि । मध्वः । ऊर्मिम् । तया । पाहि । प्र । ते । अध्वर्युः ।
अस्थात् । सम् । ते । वज्रः । वर्तताम् । इन्द्र । गव्युः ॥ २ ॥

हेइन्द्र या ते तवकाकुज्जिह्वा सुकृतासुष्ठुधात्रानिर्मिता याच वरिष्ठाउरुतमाविस्तीर्णतमा ययाचमध्वोमधुनःसोमस्यऊर्मिंरसंशश्वद्बहुकृत्वःपिबसि तयाजिह्वयास्मदीयंसोमंपाहिपिब तद-र्थमध्वर्युरध्वरस्यनेताऋत्विग्गृहीतसोमःसन् प्रास्थात् हविर्धानादुत्तरवेदिदेशंप्रत्यगमत् अपिच हेइन्द्र गव्युःशत्रुसंबंधिनीर्गाःआत्मनइच्छन् तेत्वदीयोवज्रःसंवर्ततां शत्रुभिःसंगतोभवतु तान्हं-त्वित्यर्थः ॥ २ ॥

२. इन्द्र, तुम जिस सुनिर्मित और सुविस्तृत जीभ से सदा सोमपान करते हो उसी जीभ से हमारे सोमरस का पान करो। सोमरस लेकर ऋत्विक् तुम्हारे सामने खड़ा है। इन्द्र, शत्रुओं की गौओं को आत्म-सात् करने के लिए अभिलाषी तुम्हारा वज्र शत्रुओं का संहार करे।

एषद्रप्सोवृषभोविश्वरूपइन्द्रायवृष्णेसमकारिसोमः ।
एतंपिबहरिवःस्थातरुग्रयस्येशिषेप्रदिवियस्तेअन्नम् ॥ ३॥

एषः । द्रप्सः । वृषभः । विश्वऽरूपः । इन्द्राय । वृष्णे । सम् ।
अकारि । सोमः । एतम् । पिब । हरिऽवः । स्थातः । उग्र ।
यस्य । ईशिषे । प्रऽदिवि । यः । ते । अन्नम् ॥ ३ ॥

द्रप्सोद्रवणशीलोवृषभःकामानांवर्षिता विश्वरूपःबहुविधरूपोपेतः ईदृग्विधएषसोमः वृष्णेकामानांवर्षित्रेइंद्रायइन्द्रस्यपानार्थं समकारिअभिषवादिभिःसंस्कृतोभूत् हेहरिवः हरीअश्वौतद्वन्हेस्थातः सर्वेषामधिष्ठातः उग्रउद्गूर्णबलेन्द्र एवमीदृशंसोमंपिब यस्यसोमस्यप्रदिवि जातावेकवचनं प्रभूतेषुदिवसेषु प्रगतेष्वहःसुवा ईशिषे त्वमेवेश्वरोभवसि यश्चसोमस्ते तवअन्नंअन्नत्वेनपरिकल्पितः एतंपिबेत्यन्वयः ॥ ३ ॥

३. द्रवीभूत, अभीष्टवर्षी और विविध-मूर्ति यह सोम मनोरथवर्षक इन्द्र के लिए सुसंस्कृत हुआ है। हे अश्वों के अधिपति सबके शासक और प्रचण्ड बलशाली इन्द्र, बहुत दिनों से, जिसके ऊपर तुमने प्रभुत्व किया है और जो तुम्हारे लिए अन्नरूप माना गया है, वही तुम इस सोमरस का पान करो।

सुतःसोमोअसुतादिन्द्रवस्यानयंश्रेयाँचिकितुषेरणाय ।
एतंतितिर्वउपयाहियज्ञंतेनविश्वास्तविषीरापृणस्व ॥ ४ ॥

सुतः । सोमः । असुतात् । इन्द्र । वस्यान् । अयम् । श्रेयान् ।
चिकितुषे । रणाय । एतम् । तितिर्वः । उप । याहि । यज्ञम् ।
तेन । विश्वाः । तविषीः । आ । पृणस्व ॥ ४ ॥

हेइन्द्र सुतोभिषुतोयंसोमः असुतादनभिषुतात्सोमादन्यदीयात्वस्यान्वसीयान् प्रशस्यतरःप्रशस्यतरः तथा चिकितुषेविदुषेअभिज्ञायतुभ्यं रणायरमणीयाय तदर्थं श्रेयान्श्रेष्ठश्चभवति त्वामतिशयेनरमयतीत्यर्थः हेतितिर्वः शत्रूणांतरितरिन्द्र यज्ञंयजनसाधनमेवं सोमंउपयाहि उपगच्छ तेनचसोमेनविश्वास्तविषीः सर्वाणिबलानिआपृणस्व आपूरय ॥ ४ ॥

४. इन्द्र, अभिषुत सोम अनभिषुत सोम से श्रेष्ठतर है और विचार-शाली तुम्हारे लिए अधिक प्रसन्नताकारक है। शत्रु-विजयी इन्द्र, तुम यज्ञ-साधन इस सोम के पास आओ। और इसके द्वारा अपनी सारी शक्तियाँ सम्पूर्ण करो।

ह्वयामसित्वेन्द्रयाह्यर्वाङरंतेसोमस्तन्वेभवाति ॥
शतक्रतोमादयस्वासुतेषुप्रास्माँअवपृतनासुप्रविक्षु ॥ ५ ॥ १२ ॥

ह्वयामसि । त्वा । आ । इन्द्र । याहि । अर्वाङ् । अरम् । ते ।
सोमः । तन्वे । भवाति । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । मादयस्व ।
सुतेषु । प्र । अस्मान् । अव । पृतनासु । प्र । विक्षु ॥ ५ ॥ १३ ॥

हेइन्द्र त्वांत्वांह्वयामसिआह्वयामः अतःकारणात्त्वंअर्वाङ्स्मदभिमुखःसन्आयाहिआ-गच्छ अस्मदीयःसोमश्च तेतन्वेतवशरीरायअरंपर्याप्तंभवातिभवतु त्वदीयंशरीरंयथाभिलाषं तर्पयत्वित्यर्थः हेशतक्रतो बहुविधकर्मन्निन्द्र त्वंचसुतेष्वभिषुतेष्वस्मदीयेषुसोमेषु मादयस्व तृप्यस्व मदतृप्तियोगे तदनन्तरं पृतनासुसंग्रामेषु अस्मानवाव प्रकर्षेणरक्ष नकेवलंपृतनासु किन्तु विक्षुसर्वासुप्रजासु अस्मान्याव प्ररक्ष ॥ ५ ॥

५. इन्द्र, हम तुम्हें बुलाते हैं। तुम हमारे सामने आओ। हमारा यह सोम तुम्हारे शरीर के लिए पर्याप्त हो। शतक्रतु इन्द्र, अभिषुत सोम-पान के द्वारा उल्लासित होओ और युद्ध में सब लोगों से हमें चारों ओर से रक्षित करो।

॥ इतिचतुर्थस्यसप्तमेत्रयोदशोवर्गः ॥ १३ ॥

प्रत्यस्मा इति चतुर्ऋचमेकोनचत्वारिंशंसूक्तं भरद्वाजस्यार्षमैन्द्रं चतुर्थीबृहती शिष्टाअनुष्टुभः त-थाचानुक्रान्तं—प्रत्यस्मै चतुष्कमानुष्टुभंबृहत्यन्तमिति । प्रातःसवनेच्छावाकस्यशस्त्रउन्नीयमानसू-क्तं सूत्रितंच—प्रत्यस्मा इत्युन्नीयमानायानूच्येइति ।

प्रत्यस्मैपिपीषतेविश्वानिविदुषेभर ।
अरंगमायजग्मयेपश्चादध्वनेनरे ॥ १ ॥

प्रति । अस्मै । पिपीषते । विश्वानि । विदुषे । भर । अरम्ऽगमाय ।
जग्मये । अपश्चात्ऽदध्वने । नरे ॥ १ ॥

हेअध्वर्यो अस्माइन्द्रायप्रतिभर अभिहर सोमंप्रयच्छेत्यर्थः कीदृशायेन्द्राय पिपीषते पा-तुमिच्छते विश्वानिसर्वाणिवेद्यानिविदुषेजानते अरंगमाय पर्याप्तगमनाय जग्मयेयज्ञेषुगमनशी-लाय अपश्चाद्दध्वने दधिर्गतिकर्मा अपश्चाद्गमनाय सर्वेषामग्रगामिने नरेनेत्रेयज्ञानां ॥ १ ॥

१. ऋत्विको, इन्द्र को सोमरस दो; क्योंकि वे पिपासु, सर्वज्ञाता, सर्वगामी, यज्ञ में अधिष्ठाता, यज्ञ के नायक और सबके अग्रगामी हैं।

तृतीयेस्वरसाम्नि निष्केवल्येएमेनमितिस्तोत्रियस्तृचः सूत्रितंच—एमेनंप्रत्येतनेत्यस्यायोवास-वैषामिति ।

एमेनंप्रत्येतनसोमेभिःसोमपातमम् ।
अमत्रेभिर्ऋजीषिणमिन्द्रंसुतेभिरिन्दुभिः ॥ २ ॥

आ । ईम् । एनम् । प्रतिऽएतन । सोमेभिः । सोमऽपातमम् ।
अमत्रेभिः । ऋजीषिणम् । इन्द्रम् । सुतेभिः । इन्दुऽभिः ॥ २ ॥

हेअध्वर्यवः सोमेभिःसोमैःकरणभूतैः सोमपातमंअतिशयेनसोमस्यपातारमेनमिन्द्रं आ-अभिमुख्यंप्रत्येतनप्रतिगच्छत ईमितिनिपातोनर्थकः कीदृशमिन्द्रं अमत्रेभिःअमत्रैः सोमपात्रैः प्रहृत्वमसादिभिः ऋजीषिणं ऋजीषंशत्रूणामुपार्जकंबलं तद्वन्तं यद्वा ऋजीषिणमित्युत्तरत्रसंब-न्धनीयं सुतेभिरभिषुतैरिन्दुभिः सोमैःऋजीषिणं गतसारःसोमऋजीषः तद्वन्तं अथवा अमत्रेभिः अमत्रैरमात्रैरपरिमितैःअभिषुतैःसोमैः ऋजीषिणं ऋजेर्गत्यर्थात् भावसाधनऋजीषशब्दः यतो-मत्वर्थीयइनिः संगतमित्यर्थः एवंविधमिन्द्रंप्रतिगच्छतेत्यन्वयः अन्यआह—अमत्रेभिः प्रहृत्व-मसादिगतैः अभिषुतैः सोमैः ऋजीषिणं बलवन्तमेनंइन्द्रंप्रतिगच्छतेति ॥ २ ॥

२. ऋत्विको, तुम सोमरस के साथ, अतिशय सोमरस-पानकारी इन्द्र के पास उपस्थित होओ। अभिषुत सोमरस से भरे हुए पात्र के साथ बलवाले इन्द्र के सम्मुख आओ।

यदीसुतेभिरिन्दुभिःसोमेभिःप्रतिभूषथ ।
वेदाविश्वस्यमेधिरोधृषत्तन्तमिदेषते ॥ ३ ॥

यदि । सुतेभिः । इन्दुऽभिः । सोमेभिः । प्रतिऽभूषथ । वेद ।
विश्वस्य । मेधिरः । धृषत् । तम्ऽतम् । इत् । आ । ईषते ॥ ३ ॥

हेअध्वर्यवः सुतेभिरभिषुतैः इंदुभिरुन्दनशीलैः दीप्तैर्वासोमेभिःसोमैः यदिप्रतिभूषथ इ-न्द्रंप्रतियूयंप्रतिगच्छथ भूषाधावित्यस्यैतद्रूपं तदानींमेधिरोमेधावी मेधोयज्ञस्तद्वान्वासइन्द्रः विश्वस्य विश्वंसर्वंभवदीयंकाममेव वेत्ति जानाति ज्ञात्वाच धृषत् शत्रूणांधर्षकःसन् तंतमि-त्तंतंकाममेव एषतेप्रापयति ॥ ३ ॥

३. ऋत्विको, अभिषुत और दीप्त सोमरस के साथ इन्द्र के पास उप-स्थित होओ। मेधावी इन्द्र तुम्हारा अभिप्राय जानते हैं और शत्रु-संहार के साथ वह तुम्हारे मनोरथ को पूर्ण करते हैं।

अस्माअस्माइदन्धसोध्वर्योप्रभरासुतम् ।
कुवित्समस्यजेन्यस्यशर्धतोभिशस्तेरवस्परत् ॥ ४ ॥१४॥

अस्मैऽअस्मै । इत् । अन्धसः । अध्वर्यो इति । प्र । भर । सुतम् ।
कुवित् । समस्य । जेन्यस्य । शर्धतः । अभिऽशस्तेः । अवऽस्परत् ॥ ४॥१४॥

अस्मा अस्मादव अस्माएवेन्द्राय नान्यस्मै हेअध्वर्यो त्वंअन्धसः सोमलक्षणस्यान्नस्य सुतमभिषुतंरसं प्रभर संप्रहर प्रयच्छेतियावत् सचेन्द्रः समस्यसर्वस्यजेन्यस्य जेतव्यस्य श-र्धतः उत्सहमानस्यशत्रोः अभिशस्तेः अभिशंसनात् तत्कृताद्धिंसनात्कुविद्बहुशः अवस्परत् अस्मान्पालयतु ॥ ४ ॥

४. ऋत्विक्, एकमात्र इन्द्र को ही सोम-रूप अन्न का अभिषुत रस दो। इन्द्र हमारे सारे उत्साही और जीते जानेवाले रिपुओं के द्वेष से हमारी सदा रक्षा करें।

॥ इतिचतुर्थस्यसप्तमेचतुर्दशोवर्गः ॥ १४ ॥

यस्यत्यदितिचतुर्ऋचंविंशंसूक्तं । भरद्वाजस्यार्षमौष्णिहमैन्द्रं अनुक्रम्यतेच—यस्यौष्णिह-मिति । महाव्रतेपिनिष्केवल्येऔष्णिहतृचाशीतावेतत्सूक्तं तथैवपंचमारण्यकेसूत्रितं—यस्यत्यच्छं-बरंमदइतिप्रसूत्चागामन्यद्यवि ।

यस्यत्यच्छम्बरंमदेदिवोदासायरन्धयः । अयंससोमइन्द्रतेसुतःपिब ॥१॥

यस्य । त्यत् । शम्बरम् । मदे । दिवःऽदासाय । रन्धयः । अयम् ।
सः । सोमः । इन्द्र । ते । सुतः । पिब ॥ १ ॥

हेइन्द्र यस्यसोमस्यमदेपानेनजनितेहर्षेसति शंबरमसुरं दिवोदासायराज्ञेरंधयः अहिंसीः यद्वा वशीकृतवानसि रध्यतिर्वशगमनइतियास्कः । त्यदितिक्रियाविशेषणं त्यत्तत्प्रसिद्धं यथा भवतितथाअरन्धयइत्यर्थः हेइन्द्र सोयंसोमस्तेत्वदर्थंसुतोभिषुतः अतस्तंपिब ॥ १ ॥

१. इन्द्र, जिस सोमरस-पान के उल्लास में तुमने, दिवोदास के लिए, शम्बर को वश किया था, वही सोमरस तुम्हारे लिए अभिषुत हुआ है। इसलिए इसे तुम पान करो।

यस्यतीव्रसुतंमदंमध्यमन्तंचरक्षसे । अयंससोमइन्द्रतेसुतःपिब ॥२॥

यस्य । तीव्रऽसुतम् । मदम् । मध्यम् । अन्तम् । च । रक्षसे ।
अयम् । सः । सोमः । इन्द्र । ते । सुतः । पिब ॥ २ ॥

हेइन्द्र त्वंयस्यसोमस्यअवयवभूतंतीव्रसुतंतीक्ष्णंसुतमभिषवोयस्यसतीव्रसुतः प्रातःसव-निकः तंमदंमदकरंसोमरसं मध्यं मध्यंदिनसवनगतं अंतं तृतीयसवनगतंचसोमरसं रक्षसे रक्षसि सोयंसोमस्त्वदर्थमभिषुतस्तंपिबेति ॥ २ ॥

२. इन्द्र, जब सोम का मादक रस, प्रातः, मध्याह्न और सायं की पूजा में अभिषुत होता है, तब तुम इसे धारण करते हो। यही सोमरस तुम्हारे लिए अभिषुत हुआ है। इसे पान करो।

यस्यगाअन्तरश्मनोमदेदृळ्हाअवासृजः।
अयंससोमइन्द्रतेसुतःपिब ॥ ३ ॥

यस्यं। गाः। अन्तः। अश्मनः। मदे। दृळ्हाः। अवऽअसृजः।
अयम्। सः। सोमः। इन्द्र। ते। सुतः। पिब ॥ ३ ॥

यस्यसोमस्यमदेमदकरेरसेपीतेसति अश्मनः बलासुरेणनिहितस्यपर्वतस्यअन्तर्मध्येवि-यमानाः दृळ्हाः दृढपिधानाश्चगाःपणिभिरपहृताः अवासृजः बलस्यबन्धनाद्यसृजः ससोम-इत्यादिगतं ॥ ३ ॥

३. इन्द्र, जिस सोम के मादक रस का पान करके तुमने पर्वत के बीच, अच्छी तरह से बंधी हुई गायों को छुड़ाया था, वही सोमरस तुम्हारे लिए अभिषुत है इसे पान करो।

यस्यमन्दानोअन्धसोमाघोनंदधिषेशवः।
अयंससोमइन्द्रतेसुतःपिब ॥ ४ ॥ १५ ॥

यस्यं। मन्दानः। अन्धसः। माघोनम्। दधिषे। शवः। अयम्।
सः। सोमः। इन्द्र। ते। सुतः। पिब ॥ ४ ॥ १५ ॥

हेइन्द्र त्वंयस्यअन्धसःसोमलक्षणस्यान्नस्यपानेनमन्दानोमदमानः हृष्टःसन् माघोनंऐ-न्द्रंशवः असाधारणंबलं दधिषे धारयसि येनसोमेन तवेन्द्रत्वंजातमित्यर्थः सोयंसोमः त्वयो-भिषुतस्तंपिब ॥ ४ ॥

४. इन्द्र, जिस सोमरूप अन्न के रस-पान से उल्लसित होकर तुम असाधारण बल को धारण करते हो, वही सोमरस तुम्हारे लिए अभि-षुत हुआ है। इसे पान करो।

॥ इतिषष्ठेमंडलेतृतीयोनुवाकः ॥ ३ ॥

चतुर्थेनुवाकेषट्सूक्तानि तत्रयोरयिवइतिचतुर्विंशत्यृचंप्रथमंसूक्तं बृहस्पतिपुत्रस्यशंयोरार्षं ऐन्द्रं आदितःषळनुष्टुभः सप्तम्यष्टमीनवम्योविराजः अष्टम्यैकपदाविराट् शिष्टास्त्रिष्टुभः तथाचा-नुक्रान्तं—योरयिवश्चतुर्विंशतिःशंयुर्बार्हस्पत्योसादौषळनुष्टुभस्तिस्रस्थविराजोमध्यमैकपदासामिति। गतःसूक्तविनियोगः।

योरयिवोरयिन्तमोयोद्युम्नैर्द्युम्नवत्तमः।
सोमःसुतःसइन्द्रतेस्तिस्वधापतेमदः ॥ १ ॥

यः । रयिऽवः । रयिम्ऽतमः । यः । द्युम्नैः । द्युम्नवत्ऽतमः ।
सोमः । सुतः । सः । इन्द्र । ते । अस्ति । स्वधाऽपते । मदः ॥ १ ॥

हेरयिवोधनवन्निन्द्र यःसोमःरयिन्तमःअतिशयेनरयिमान् धनवान् यश्चद्युम्नैर्द्योतमानैर्य- शोभिः द्युम्नवत्तमोतिशयेनयशस्वी हेस्वधापते स्वधायाःअन्नस्यसोमलक्षणस्यपालकेन्द्र ससो- मोभिषुतः सन् तेतवमदःमदकरःअस्ति भवति ॥ १ ॥

१. हे धनशाली और सोमरूप अन्न के रक्षक इन्द्र, जो सोम अतिशय धनशाली है और जो दीप्त यश के द्वारा समुज्ज्वल है, वही सोम अभि- षुत होकर तुम्हें उल्लसित करता है।

यःशग्मस्तुविशग्मतेरायोदामामतीनाम् ।
सोमःसुतःसइन्द्रतेस्तिस्वधापतेमदः ॥ २ ॥

यः । शग्मः । तुविऽशग्म । ते । रायः । दामा । मतीनाम् ।
सोमः । सुतः । सः । इन्द्र । ते । अस्ति । स्वधाऽपते । मदः ॥ २ ॥

हेतुविशग्म बहुसुखेन्द्र यःशग्मःसुखकरः तेत्वदीयःसोमः मतीनांस्तोतॄणांरायोधनस्यदा- मा दाताभवति हेस्वधापतेइन्द्र ससोमोभिषुतस्तवमदकरोभवति ॥ २ ॥

२. हे विपुल-सुखकारी और सोमरूप अन्न के रक्षाकारी इन्द्र, जो सोम तुम्हारा प्रसन्नता-कारक और तुम्हारे स्तोताओं का ऐश्वर्य-विधायक है, वही सोम अभिषुत होकर तुम्हें उल्लसित करता है।

येनवृद्धोनशवसातुरोनस्वाभिरूतिभिः ।
सोमःसुतःसइन्द्रतेस्तिस्वधापतेमदः ॥ ३ ॥

येन । वृद्धः । न । शवसा । तुरः । न । स्वाभिः । ऊतिऽभिः ।
सोमः । सुतः । सः । इन्द्र । ते । अस्ति । स्वधाऽपते । मदः ॥ ३ ॥

उभौनशब्दौसमुच्चयार्थौ येनपीतेनसोमेनवृद्धोनमहांश्चसन्स्वाभिरूतिभिःआत्मीयैर्मरु- द्भिः सार्धं शवसाबलेनतुरःशत्रूणांहिंसकश्चभवसि ससोमइत्यादिपूर्ववत् ॥ ३ ॥

३. हे सोमरूप अन्न के रक्षक, इन्द्र, जिस सोम के पान से प्रवृद्ध- बल होकर, अपने रक्षक मरुतों के साथ, रिपु-विनाश करते हो, वही सोम अभिषुत होकर तुम्हें उल्लसित करता है।

षळहस्यचतुर्थेहनिमरुत्वतीयशस्त्रेत्यमुवइत्यैन्द्रस्तृचः सूत्रितंच—त्यमुवोअप्रहणमपत्यैंद्र- णिमरिपुमिति ।

त्यमुवोअप्रहणंगृणीषेशवसस्पतिम् ।
इन्द्रंविश्वासाहंनरंमंहिष्ठंविश्वचर्षणिम् ॥ ४ ॥

त्यम् । ऊँ इति । वः । अप्रेऽहनम् । गृणीषे । शवसः । पतिम् ।
इन्द्रम् । विश्वऽसहम् । नरम् । मंहिष्ठम् । विश्वऽचर्षणिम् ॥ ४ ॥

हेऋत्विग्यजमानाः वोयुष्मदर्थं त्यमुतमेवेन्द्रंगृणीषे स्तौमि यद्वा वोयूयंगृणीषे गृणीत स्तुत वचनव्यत्ययः कीदृशमिन्द्रं अप्रहणं अप्रहन्तारंभक्तानामनुग्राहकं शवसोबलस्यपतिं पालकं विश्वासाहं विश्वस्यशत्रोरभिभवितारं नरंनेतारं मंहिष्ठंदातृतमं विश्वचर्षणिं सर्वस्यद्रष्टारं ॥ ४ ॥

४. यजमानो, हम तुम्हारे लिए उन इन्द्र की स्तुति करते हैं, जो भक्तों के कृपालु, बल के स्वामी, विश्वजेता, यागादि क्रियाओं के साधक और श्रेष्ठ दाता तथा सर्व-दर्शक हैं।

यंवर्धयन्तीद्गिरःपतिंतुरस्यराधसः ।
तमिन्न्वस्यरोदसीदेवीशुष्मंसपर्यतः ॥ ५ ॥ १६ ॥

यम् । वर्धयन्ति । इत् । गिरः । पतिम् । तुरस्य । राधसः । तम् ।
इत् । नु । अस्य । रोदसी इति । देवी इति । शुष्मम् । सपर्यतः ॥ ५॥१६॥

गिरःस्तुतयःइन्द्रसंबन्धिनंयमित् यमेवशुष्मंबलंवर्धयन्ति कीदृशंपतिं ईश्वरं कस्यतुरस्य हिंसकस्यशत्रोराधसोधनस्यशत्रुधनानामपहर्तारमित्यर्थः अस्येन्द्रस्यतमित् तमेवशुष्मंशोषकं बलं देवीदेवनशीलेरोदसी द्यावापृथिव्यौ नुक्षिप्रंसपर्यतः परिचरतः ॥ ५ ॥

५. हमारी स्तुतियों द्वारा इन्द्र का जो शत्रु-धन-हरण करनेवाला बल वर्द्धित होता है, उसी बल की परिचर्या स्वर्गदेव और पृथ्वी-देवी करती हैं।

॥ इतिचतुर्थस्यसप्तमेषोडशोवर्गः ॥ १६ ॥

अथषष्ठी—

तद्वउक्थस्यबर्हणेन्द्रायोपस्तृणीषणि ।
विपोनयस्योतयोवियद्रोहन्तिसक्षितः ॥ ६ ॥

तत् । वः । उक्थस्य । बर्हणा । इन्द्राय । उपऽस्तृणीषणि ।
विपः । न । यस्य । ऊतयः । वि । यत् । रोहन्ति । सऽक्षितः ॥ ६ ॥

हेस्तोतारः वोयुष्मदीयस्योक्थस्यस्तोत्रस्यबर्हणा तद्युतंमाहात्म्यं इन्द्राय इन्द्रार्थं उपस्तृणीषणि उपस्तरणीयं उपेत्यविस्तरणीयं इन्द्रोयथास्तोत्रस्यमाहात्म्यंजानीयात् तथाविस्तारयतेत्यर्थः यस्येन्द्रस्य ऊतयोरक्षाःविपोनमेधाविनइवभवन्ति सर्वकार्यकुशलाइत्यर्थः यद्यानेः

विपूरकः विपोविमस्यमेधाविनोयस्येन्द्रस्येतियोज्यं भवसस्मित्वेन्द्रेसखिवः समाननिवासाः सं-हवारुवमः विरोहन्ति मादृशमेवंवि वस्माइन्द्रायेत्यर्थः ॥ ६ ॥

६. स्तोताओ, इन्द्र के लिए अपना स्तोत्र विस्तृत करो; क्योंकि मेधावी व्यक्ति की भाँति तुम्हारी रक्षा इन्द्र के साथ है।

अविदद्दक्षंमित्रोनवीयान्पपानोदेवेभ्योवस्योअचैत्।
ससवान्स्तौलाभिर्धौतरीभिरुरुष्यापायुरभवत्सखिभ्यः ॥७॥

अविदत्। दक्षम्। मित्रः। नवीयान्। पपानः। देवेभ्यः। वस्यः। अचैत्। ससऽवान्। स्तौलाभिः। धौतरीभिः। उरुष्या। पायुः। अभवत्। सखिऽभ्यः ॥ ७ ॥

सइन्द्रः दक्षंकर्मसुसमर्थं मनुष्यंवायष्टारं अविदत् जानाति कीदृशःमित्रोमित्रभूतः नवीयान्नवतरः कल्याणतरःस्तुत्यतरोवा सचपपानःसोमंपिबन् देवेभ्यःस्तोतृभ्यः वस्योवसीयः श्रेष्ठधनंअचैत्चिनोति उपचितंकरोति ददातीतियावत् अपिच ससवान्ससमित्यन्ननाम हविर्लक्षणान्नोपेतःसइन्द्रः स्तौलाभिःस्थूलाभिःप्रवृद्धाभिः धौतरीभिःकंपनकारिणीभिर्वडवाभिः ईदृशैर्मरुद्भिर्वायुक्तःसन् सखिभ्यःस्तोतृभ्यःउरुष्यारक्षणेच्छयाआगत्यपायुरभवत् रक्षकोभवति यद्वा ससवानितिसनतेःकसौरूपं स्तौलाभिर्धौतरीभिःससवान्संभजमानइतिसंबंधः ॥ ७ ॥

७. जो यजमान यज्ञादि कार्य में दक्ष है, उसकी बातें इन्द्र जानते हैं। मित्र और नवीनतर सोम का पान करनेवाले इन्द्र स्तोताओं को श्रेष्ठ धन प्रदान करते हैं। हव्य-रूपी अन्न भोजन करनेवाले वह इन्द्र प्रवृद्ध और पृथ्वी को कँपानेवाले अश्वों के साथ स्तोताओं की रक्षा की इच्छा से आकर उनकी रक्षा करते हैं।

ऋतस्यपथिवेधाअपायिश्रियेमनांसिदेवासोअक्रन्।
दधानोनाममहोवचोभिर्वपुर्दृशयेवेन्योव्यावः ॥ ८ ॥

ऋतस्य। पथि। वेधाः। अपायि। श्रिये। मनांसि। देवासः। अक्रन्। दधानः। नाम। महः। वचःऽभिः। वपुः। दृशये। वेन्यः। वि। आवरित्यावः ॥ ८ ॥

ऋतस्ययज्ञस्यपथि मार्गे वेधाः विधाता सर्वस्यद्रष्टासोमः अपायि इन्द्रेणपीतोभूत् यद्वा वेधा विधाता इन्द्रःअपायि सोमंपिबत् व्यत्ययेनकर्तरिचिण् तस्मिन्सोमेइन्द्रस्यमनांसि श्रिये श्रयितुं देवाःस्तोतारऋत्विजः अक्रन् कर्माणिकुर्वन्ति सचेन्द्रःनाम शत्रूणांनामकं महोमहत्वआ-त्मीयंवपुःशरीरंदधानोधारयन् वचोभिः स्तुतिभिः वेन्योवननीयःसंभजनीयस्सन्दृशयेदर्शनार्थं

व्यावः विवृणोतु प्रकाशयतु अनुकूलं तेजो विशेषः यद्वा वेन्य इति वेनतेः कान्तिकर्मणो रूपं वपुरिति रूपनाम वेन्यः कमनीयः वपुः भास्वरं रूपं हर्यये दर्शनार्थं व्यावः विवृणोतु वचोभिः स्तूयमानः सन् ॥ ८ ॥

८. यज्ञमार्ग में सर्वदर्शी सोम पिया गया है। ऋत्विक् लोग उसी सोम को, इन्द्र का चित्त आकृष्ट करने के लिए प्रकाशित करते हैं। शत्रुजेता और विशाल देह धारण करनेवाले वही इन्द्र हमारे स्तव से प्रसन्न होकर हमारे सामने प्रकट हों।

द्युमत्तमं॒ दक्षं॑ धेह्य॒स्मे सेधा॒ जना॑नां पू॒र्वीररा॑तीः ।
वर्षी॑यो॒ वयः॑ कृणुहि॒ शची॑भि॒र्धन॑स्य सा॒ताव॒स्माँ अ॑विड्ढि ॥ ९ ॥

द्युमत्ऽत॑मम् । दक्ष॑म् । धे॒हि॒ । अ॒स्मे इति॑ । सेध॑ । जना॑नाम् । पू॒र्वीः । अरा॑तीः । वर्षी॑यः । वयः॑ । कृ॒णु॒हि॒ । शची॑भिः । धन॑स्य । सा॒तौ । अ॒स्मान् । अ॒वि॒ड्ढि॒ ॥ ९ ॥

हे इन्द्र द्युमत्तमं दीप्तिमत्तमं दक्षं बलं अस्मे अस्मासु धेहि धारय जनानां स्तोतॄणामस्माकं पूर्वीर्बह्वीः अरातीः शत्रुसेनाः सेध निषेध निवारय अपि चास्माकं वर्षीयः वृद्धतरं वयोऽन्नं शचीभिरात्मीयाभिः प्रज्ञाभिः कृणुहि कुरु तथा धनस्य सातौ संभजने अस्मान् अविड्ढि गमय यद्वा धनस्य संभजनार्थं अस्मान् रक्ष ॥ ९ ॥

९. इन्द्र, तुम हमें अतीव दीप्ति से युक्त बल दो। अपने उपासकों के असंख्य शत्रुओं को दूर करो। अपनी बुद्धि से हमें यथेष्ट अन्न दो। धन का भोग करने के लिए हमारी रक्षा करो।

इन्द्र॒ तुभ्य॒मिन्म॑घवन्नभूम व॒यं दा॒त्रे ह॑रिवो॒ मा वि वे॑नः ।
नकि॑रा॒पिर्द॑दृशे मर्त्य॒त्रा किम॒ङ्ग र॑ध्र॒चोद॑नं त्वाहुः ॥ १० ॥ १७ ॥

इन्द्र॑ । तुभ्य॑म् । इत् । म॒घ॒ऽव॒न् । अ॒भू॒म॒ । व॒यम् । दा॒त्रे । हरि॑ऽवः । मा । वि । वे॒नः॒ । नकिः॑ । आ॒पिः । द॒दृ॒शे॒ । म॒र्त्य॒ऽत्रा । किम् । अ॒ङ्ग । र॒ध्र॒ऽचोद॑नम् । त्वा॒ । आ॒हुः॒ ॥ १० ॥ १७ ॥

हे मघवन् धनवन्निन्द्र दात्रे कामानां दात्रे तुभ्यमित् तुभ्यमेव वयं शेषभूता अभूम यद्वा त्वदर्थमेव दात्रे हविषां दाने वर्तमाना अभूम हे हरिवः हरिवन्निन्द्र अतः कारणात् अस्मान् विवेनः मा विगतकामो भूः अस्मान् सर्वदा कामयस्व वेनतिः कान्तिकर्मा मर्त्यत्रा मर्त्येषु मनुष्येषु मध्ये आपिर्बन्धुः त्वत्तोऽन्यः कश्चिदपि नकिर्ददृशे नैव दृश्यते किमनेन विशेषकथनेन अंग हे इन्द्र त्वा त्वां रध्रचोदनं रध्रस्य राधकस्य संसक्तस्य धनस्य चोदनं चोदयितारं आहुः कथयन्ति पुराणाः ॥ १० ॥

॥ इति चतुर्थस्य सप्तमे सप्तदशो वर्गः ॥ १७ ॥

१०. धनशाली इन्द्र, तुम्हारे लिए ही हम हव्य दे रहे हैं। अश्वों के स्वामी इन्द्र, हमारे प्रतिकूल नहीं होना। मनुष्यों के बीच हम तुम्हारे सिवा किसी को अपना मित्र नहीं देखते। इन्द्र, यदि तुम्हारे अन्दर यह गुण नहीं रहता, तो तुम्हें प्राचीन लोग "धनद" क्यों कहते ?

माजस्वनेवृषभनोररीथामातेरेवतःसख्येरिषाम।
पूर्वीष्टइन्द्रनिष्षिधोजनेषुजह्यसुष्वीन्प्रवृहापृणतः॥ ११ ॥

मा। जस्वने। वृषभ। नः। ररीथाः। मा। ते। रेवतः। सख्ये। रिषाम। पूर्वीः। ते। इन्द्र। निःऽसिधः। जनेषु। जहि। असुस्वीन्। प्र। वृह। अपृणतः॥ ११ ॥

हेवृषभ कामानांवर्षितरिन्द्र जस्वने जसिरुपक्षयकर्मा उपक्षयित्रे राक्षसादये नोस्मान् माररीथाः मादाः रेवतोधनवतस्तेतवसख्येसखित्वेवर्तमानावयंमारिषाम हिंसितामाभूम हेइन्द्र तेत्वदीयाःपूर्वीःबह्वीः निःषिधःनिःषेधाः निवारणानिजनेषुशत्रुषुनिहिताःसन्ति यद्वा निःषिधो-निषेधार्थास्त्वत्तः ताःशत्रुजनेषुवर्तमानाश्चोतिष्यन्ते अतःकारणात् असुस्वीनअनभिषोतॄन्अयजमा-नान्जहि मारय अपृणतः हवींष्यप्रयच्छतश्चप्रवृह उन्मूलय पृणदानेइतिधातुः॥ ११ ॥

११. अभीष्ट-वर्षी इन्द्र, तुम हमें कार्य-विनाशक राक्षसादिकों के पास नहीं छोड़ना। तुम धनयुक्त हो। तुम्हारे बन्धुत्व के ऊपर अव-लम्बित होकर हम कोई विघ्न न पावें। मनुष्यों के बीच तुम्हारे लिए अनेक प्रकार के विघ्न उत्पन्न किये जाते हैं। जो अभिषवकर्त्ता नहीं हैं, उनका संहार करो और जो तुम्हें हव्य नहीं देते, उनका विनाश करो।

उदभ्राणीवस्तनयन्नियर्तीन्द्रोराधांस्यश्व्यानिगव्या।
त्वमसिप्रदिवःकारुधायामात्वादामानआदभन्मघोनः॥ १२ ॥

उत्। अभ्राणिऽइव। स्तनयन्। इयर्ति। इन्द्रः। राधांसि। अश्व्यानि। गव्या। त्वम्। असि। प्रऽदिवः। कारुऽधायाः। मा। त्वा। अदामानः। आ। दभन्। मघोनः॥ १२ ॥

अभ्राणीवस्तनयन्गर्जयन्पर्जन्यः यथामेघानुद्गमयति एवमिन्द्रःअश्व्यानि अश्वसंबन्धीनि गव्यागव्यानिगोसंबन्धीनि एवंसमूहद्वयरूपाणि राधांसिधनानिउदियर्ति उदीरयति उद्गमयति स्तोतृभ्योदातुं उत्तरार्धःप्रत्यक्षकृतः हेइन्द्र प्रदिवःपुराणस्त्वं कारुधायाः कारूणांस्तोतॄणांधार-यितासि भवसि यादृशंतादृशंत्वांमघोनोधनवन्तःकृपणाः अदामानःहविषामदातारःमाआदभन् माहिंसिषुः मद्वावचनव्यत्ययः मघवानंधनवन्तंत्वामितिसंबंधः॥ १२ ॥

१२. गर्जन करनेवाले पर्जन्य जैसे मेघ उत्पन्न करते हैं, वैसे ही इन्द्र स्तोताओं को देने के लिए अश्व और गायें उत्पन्न करते हैं। इन्द्र, तुम स्तोताओं के प्राचीन रक्षक हो। तुम्हें हव्य न देकर धनी लोग तुम्हारे प्रति अन्यथा आचरण न करें।

अध्वर्योवीरप्रमहेसुतानामिन्द्रायभरसह्यस्यराजा ।
यःपूर्व्याभिरुतनूतनाभिर्गीर्भिर्वावृधेगृणतामृषीणाम् ॥ १३ ॥

अध्वर्यो इति । वीर । प्र । महे । सुतानाम् । इन्द्राय । भर । सः । हि । अस्य । राजा । यः । पूर्व्याभिः । उत । नूतनाभिः । गीःऽभिः । वव्रधे । गृणताम् । ऋषीणाम् ॥ १३ ॥

हेवीर हविषांविशेषेणप्रेरयितरध्वर्यो महेमहतेअस्मैइन्द्रायसुतानां कर्मणिषष्ठी सुतानभिषुतान्सोमान्प्रभर प्रहर प्रगमय सहिखल्विन्द्रःअस्यसोमस्यराजास्वामीभवति यइन्द्रः पूर्व्याभिः पूर्वकालेकृताभिः उतापिच नूतनाभिःइदानींक्रियमाणाभिः गृणतांस्तुवतांऋषीणांसंबन्धिनीभिर्गीर्भिः उभयविधाभिःस्तुतिभिर्वावृधेवर्धते सइन्द्रः यस्मात्सोमस्यराजातस्मादस्मैसोमःप्रदेयइत्यर्थः ॥१३ ॥

१३. ऋत्विको, तुम इन्हीं महेन्द्र को अभिषुत सोम अर्पित करो; क्योंकि ये ही सोम के स्वामी हैं। यही इन्द्र स्तोता ऋषियों के प्राचीन और नवीन स्तोत्रों के द्वारा परिवर्द्धित हुए हैं।

प्रथमेरात्रिपर्यायेमैत्रावरुणस्यअस्यमदइतिशस्त्रयाज्या सूत्रितंच—अस्यमदेपुरुवर्पांसि-विद्वानितियाज्येति ।

अस्यमदेपुरुवर्पांसिविद्वानिन्द्रोवृत्राण्यप्रतीजघान ।
तमुप्रहोषिमधुमन्तमस्मैसोमंवीरायशिप्रिणेपिबध्यै ॥ १४ ॥

अस्य । मदे । पुरु । वर्पांसि । विद्वान् । इन्द्रः । वृत्राणि । अप्रति । जघान । तम् । ऊँ इति । प्र । होषि । मधुऽमन्तम् । अस्मै । सोमम् । वीराय । शिप्रिणे । पिबध्यै ॥ १४ ॥

अस्यसोमस्यपानेनमदेहर्षेसति विद्वान्अभिज्ञइन्द्रः पुरुपुरूणिबहूनिवर्पांसि आवरकाणिवृत्राणिशत्रून्अप्रतिस्वयमन्यैरप्रतिगतःसन् जघान हतवान् यद्वा वर्पइतिरूपनाम बहूनि वर्पांसिअसुरमाययानिर्मितानि रूपाणि विद्वान्जानन्निन्द्रः वृत्राण्यावरकाणिरक्षांसिअप्रतीनि इतःपूर्वमन्यैरप्रतिगतानि जघानहतवान् मधुमन्तंमाधुर्यवन्तंतमुतमेवसोमंशिप्रिणेशोभनहनुकाय अस्मैवीराय शत्रूणांवारयित्रेइन्द्राय पिबध्यैपातुंप्रहोषि हेअध्वर्योप्रजुहुधि ॥ १४ ॥

१४. ज्ञानी और अवाध प्रभाव इन्द्र ने इसी सोम का पान कर और उल्लसित होकर असंख्य प्रतिकूल आचरण करनेवाले शत्रुओं का विनाश किया है।

द्वितीयेरात्रिपर्यायेमैत्रावरुणस्यैवपातासुतमितिशस्त्रयाज्या सूत्रितंच-पातासुतमिन्द्रोअस्तुसोमंहन्तावृत्रमितियाज्येति।

पातासुतमिन्द्रोअस्तुसोमंहन्तावृत्रंवज्रेणमन्दसानः।
गंतायज्ञंपरावतश्चिदच्छावसुर्धीनामविताकारुधायाः॥ १५॥

पाता। सुतम्। इन्द्रः। अस्तु। सोमम्। हन्ता। वृत्रम्। वज्रेण।
मन्दसानः। गन्ता। यज्ञम्। पराऽवतः। चित्। अच्छ। वसुः।
धीनाम्। अविता। कारुऽधायाः॥ १५॥ १८॥

अयमिन्द्रः सुतमभिषुतंसोमंपातास्तु साधुपाताभवतु साधुकारिणितृन् अतएवनलोकाव्ययेविषदीवतिवेधाद्वितीया एवंहन्तेत्यादावपिद्रष्टव्यं येनचसोमेनमन्दसानः माद्यन्वज्रेणायुधेनवृत्रमावरकंशत्रुंहन्तास्तु भवतु एवदुभयार्थंपरावतश्चित् दूरदेशादपियज्ञमच्छअस्मदीयंयज्ञमभिगन्ताभवतु दूरदेशस्थोपिशीघ्रमस्मयज्ञेसोमपानायागच्छत्वित्यर्थः कीदृशइन्द्रः वसुःसर्वेषांनिवासयिता धीनांध्यातॄणांस्तोतॄणांकर्मणांवाअविता रक्षिता कारुधायाःकारूणांकर्तॄणांयजमानानां धारयिता॥ १५॥

१५. इन्द्र इस अभिषुत सोम का पान करें और इससे उल्लसित होकर वज्र-द्वारा वृत्र का संहार करें। गृहदाता, स्तोतृरक्षक और यजमान-पालक वह इन्द्र दूर देश से भी हमारे यज्ञ में आवें।

॥ इतिचतुर्थस्यसप्तमेऽष्टादशोवर्गः॥ १८॥

तृतीयेरात्रिपर्यायेमच्छावाकस्येदंत्यदितिशस्त्रयाज्या सूत्रितंच—इदंत्यत्पात्रमिन्द्रपानमितियाज्येति।

सैषास्तुकेषोडशी—

इदंत्यत्पात्रमिन्द्रपानमिन्द्रस्यप्रियममृतमपायि।
मत्सद्यथासौमनसायदेवंव्यस्मद्द्वेषोयुयवद्व्यंहः॥ १६॥

इदम्। त्यत्। पात्रम्। इन्द्रऽपानम्। इन्द्रस्य। प्रियम्।
अमृतम्। अपायि। मत्सत्। यथा। सौमनसाय। देवम्।
वि। अस्मत्। द्वेषः। युयवत्। वि। अंहः॥ १६॥

पातंपातव्यंइन्द्रपानं इन्द्रस्यपानार्हं इन्द्रस्यप्रियंअनुकूलं स्यतदिदंसोमात्मकममृतंअपा-यि इन्द्रःपिबतु व्यत्ययेनकर्तरिचिण् यद्वा एतदमृतंअपायि इन्द्रेणपीयतां यथायेनप्रकारेणपीतःसोमः सौमनसायसुमनस्त्वायदेवमिन्द्रं मत्सत्मादयेत् तथापीयतामित्यर्थः सुपीतसोमइन्द्रः द्वेषोद्वेष्टॄन्अस्मत्अस्मत्तःयुयवत् वियोजयतु अंहःपापंचअस्मत्तोवियोजयतु ॥ १६ ॥

१६. इन्द्र के पीने के योग्य और प्रिय यह सोम-रूप अमृत इन्द्र के द्वारा इस प्रकार पिया जाय कि वे उल्लसित होकर हमारे ऊपर अनुग्रह करें और हमारे शत्रुओं तथा पाप को हमसे दूर करें।

एनामन्दानोजहिशूरशत्रूञ्जामिमजामिंमघवन्नमित्रान् ।
अभिषेणाँअभ्या३देदिशानान्पराचइन्द्रप्रमृणाजहीच ॥ १७ ॥

एना । मन्दानः । जहि । शूर । शत्रून् । जामिम् । अजामिम् ।
मघऽवन् । अमित्रान् । अभिऽसेनान् । अभि । आऽदेदिशानान् ।
पराचः । इन्द्र । प्र । मृण । जहि । च ॥ १७ ॥

हेमघवन् धनवन् शूर शौर्यवन्निन्द्र एनाएतेनप्रकृतेनानेनसोमेनमन्दानोमन्दमानोमाद्यन् जामिंज्ञातिंअजामिंतद्विलक्षणं एवमुभयविधानमित्रान्अस्मत्प्रतिकूलाचरणपरान्शत्रून् जहि हिंसितान्कुरु किंच अभिषेणान्अभ्यभिगताःसेनायेषांतादृशान् अस्मदभिमुखंआदेदिशानान् आयुधानिपुनःपुनःआदिशतोविसृजतःशत्रूंश्च हेइन्द्र पराचः प्रमृणयथापराङ्मुखाभवन्ति त-थाबाधस्व तदनन्तरंतान्जहिच ॥ १७ ॥

१७. शौर्यशाली इन्द्र, इस सोम के पान से प्रसन्न होकर हमारे आत्मीय और अनात्मीय प्रतिकूलाचरण-कर्ता शत्रुओं का विनाश करो। इन्द्र, हमारे सामने आये हुए अस्त्र छोड़नेवाले शत्रु-सैन्यों को पराङ्मुख और उच्छिन्न करो।

आसुष्माणोमघवन्निन्द्रपृत्स्व१स्मभ्यंमहिवरिवःसुगंकः ।
अपांतोकस्यतनयस्यजेषइन्द्रसूरीन्कृणुहिस्मानोअर्धम् ॥ १८ ॥

आसु । स्म । नः । मघऽवन् । इन्द्र । पृत्ऽसु । अस्मभ्यम् ।
महि । वरिवः । सुऽगम् । करिति कः । अपाम् । तोकस्य । तनयस्य ।
जेषे । इन्द्र । सूरीन् । कृणुहि । स्म । नः । अर्धम् ॥ १८ ॥

हेमघवन् धनवन्निन्द्र नोस्मदीयासु आसुपृत्सुपृतनासुसंग्रामेषु अस्मभ्यंमहिवरिवः सुगं सुखेनप्राप्यं वरिवोधनं कःकुरु स्मेतिपूरणः अपिच हेइन्द्र अपांआस्माकीनानांअस्माकांनां

तोकस्यपुत्रस्यतनयस्यपौत्रस्यच जेषे जयार्थंसूरीन्स्तोतॄनस्मान्अर्धंअर्धोनसमृद्धान्कृणुहि कुरु यद्वा अर्धकारिणः शत्रूणांवंहयितॄन्कुरु स्वेतिपूरकः ॥ १८ ॥

१८. इन्द्र, हमारे इस सारे संग्राम में अतुल धन हमें सुलभ करो। जय-प्राप्ति में हमें समर्थ बनाओ। वर्षा, पुत्र और पौत्र के द्वारा हमें समृद्ध करो।

आत्वाहरयोवृषणोयुजानावृषरथासोवृषरश्मयोत्याः ।
अस्मत्राञ्चोवृषणोवज्रवाहोवृष्णेमदायसुयुजोवहन्तु ॥ १९॥

आ । त्वा । हरयः । वृषणः । युजानाः । वृषऽरथासः । वृषऽरश्मयः। अत्याः । अस्मऽत्राञ्चः । वृषणः । वज्रऽवाहः । वृष्णे । मदाय। सुऽयुजः । वहन्तु ॥ १९ ॥

हेइन्द्र त्वात्वांहरयोश्वाः वृष्णेवर्षित्रेमदायमदकरायसोमायईदृशंसोमंपाययितुंआवहन्तु कीदृशाअश्वाः वृषणःकामानांवर्षितारः युजानाःस्वयमेवरथेयुज्यमानाः वृषरथासःवृषाकामाभिवर्षकोरथोयेषांवितथोक्ताः वृषरश्मयः वर्षितारोरश्मयःप्रग्रहायेषांवाहयाः अत्याःसततगामिनःअस्मत्राञ्चःअस्मान्प्रत्यंचन्तोगच्छन्तःवृषणोनित्यतरुणाः वज्रवाहःवज्रादीन्यायुधानिवहन्तः सुयुजःशोभनयोजनाः ॥ १९ ॥

१९. इन्द्र, तुम्हारे अभीष्ट-वर्षक, स्वेच्छा के अनुसार रथ में नियुक्त, अभीष्ट-दाता रथ के ढोनेवाले, वारिवर्षक, किरणों-द्वारा संयुक्त, द्रुतगामी, हमारे सामने आनेवाले, नित्य तरुण, वज्र-वाहक और शोभन रूप से योजित अश्व बहुत नशा करनेवाले सोम को पीने के लिए तुम्हें ले आवें।

आतेवृषन्वृषणोद्रोणमस्थुर्घृतप्रुषोनोर्मयोमदन्तः ।
इन्द्रप्रतुभ्यंवृषभिःसुतानांवृष्णेभरन्तिवृषभायसोमम् ॥२०॥१९॥

आ । ते । वृषन् । वृषणः । द्रोणम् । अस्थुः । घृतऽप्रुषः । न । ऊर्मयः । मदन्तः । इन्द्र । प्र । तुभ्यम् । वृषऽभिः । सुतानाम् । वृष्णे । भरन्ति । वृषभाय । सोमम् ॥ २० ॥ १९ ॥

हेवृषन् कामानांवर्षितरिन्द्र वृषणःसेक्तारोयुवानःत्वदीयाअश्वाःघृतप्रुषोनोर्मयः घृतमुदकंसिंचन्तः सामुद्राःतरंगाइवमदन्तः हृष्यन्तः मत्ताःसन्तःतेत्वदीयंद्रोणंद्रुममयंरथंआस्थुः आस्थितवन्तः अतस्त्वमागच्छेतिभावः कुतइत्यतआह हेइन्द्र वृष्णेयूनेनित्यतरुणायवृषभायकामानांवर्षयित्रेतुभ्यं वृषभिःकामाभिवर्षकैः ग्रावभिःसुतानामभिषुतानांसोमानांमध्येत्वत्प्रागरूपंसोमंयस्मादध्वर्यवः प्रभरन्ति प्रहरन्ति होमार्थंप्रणयन्ति तस्मादागच्छेत्यर्थः ॥ २० ॥

॥ इतिचतुर्थस्यसप्तमेएकोनविंशोवर्गः ॥ १९ ॥

२०. अभीष्टवर्षी इन्द्र, तुम्हारे बल-वर्धक और, उत्तम अश्व जल का सेवन करनेवाली समुद्र-तरङ्गों के समान उल्लसित होकर तुम्हारे रथ में जुते हैं। तुम तरुण और काम-वर्धक हो। ऋत्विक् लोग तुम्हें पाषाण-द्वारा अभिषुत सोमरस अर्पण करते हैं।

वृषा॑सि दि॒वो वृ॑ष॒भः पृ॑थि॒व्या वृषा॒ सिन्धू॑नां वृष॒भः स्तिया॑नाम्।
वृष्णे॑ त॒ इन्दु॑र्वृषभ पीपाय स्वा॒दू रसो॑ मधु॒पेयो॒ वरा॑य॥ २१॥

वृषा॑। अ॒सि॒। दि॒वः। वृ॒ष॒भः। पृ॒थि॒व्याः। वृषा॑। सिन्धू॑नाम्।
वृ॒ष॒भः। स्तिया॑नाम्। वृष्णे॑। ते॒। इन्दुः॑। वृ॒ष॒भ॒। पी॒पा॒य॒। स्वा॒दुः।
रसः॑। म॒धु॒ऽपेयः॑। वरा॑य॥ २१॥

हेइन्द्र त्वंदिवोद्युलोकस्यवृषासि वृष्टिभिःसेक्ताभवसि पृथिव्याःभूमेश्चवृषभः कामानांव-र्षिता सिंधूनांस्यन्दनशीलानांचनदीनांवृषा वर्षेणपूरयितासि स्तियानांसंघीभूतानां स्थावर-जंगमात्मनांप्राणिनांवृषभः कामानांवर्षिताभवसि यद्वा स्तियाःसंघीभूताआपःतासांवर्षितासि वृषभकामाभिवर्षकेन्द्र वरायश्रेष्ठायवृष्णे सेक्त्रे तेतुभ्यं त्वदर्थंस्वादुर्मधुरःरसोरसनीयःप्रशस्तो-रसवान्सारात्मकोवा मधुपेयोमधुवत्पातव्यः इन्दुःसोमः पीपायप्यायतेवर्धते अतस्त्वमागत्यैतं-सोमंपिबेत्यभिप्रायः॥ २१॥

२१. इन्द्र, तुम स्वर्ग के सेवनकर्त्ता, पृथ्वी के वर्षण-कर्त्ता, नदियों के पूरण-कर्त्ता और एकत्र समवेत स्थावर और जङ्गम विश्व-भूतों के अभीष्ट-कर्त्ता हो। अभीष्ट-प्रदायक इन्द्र, तुम श्रेष्ठ सेचनकारी हो। तुम्हारे लिए मधु की तरह पीने योग्य मीठा सोमरस बढ़ रहा है।

अथद्वाविंशी—

अ॒यं दे॒वः सह॑सा॒ जाय॑मान॒ इन्द्रे॑ण यु॒जा प॒णिम॑स्तभायत्।
अ॒यं स्वस्य॑ पि॒तुरायु॑धा॒नीन्दु॑रमुष्णा॒दशि॑वस्य मा॒याः॥ २२॥

अ॒यम्। दे॒वः। सह॑सा। जाय॑मानः। इन्द्रे॑ण। यु॒जा। प॒णिम्।
अ॒स्त॒भा॒य॒त्। अ॒यम्। स्वस्य॑। पि॒तुः। आयु॑धानि। इन्दुः॑।
अ॒मु॒ष्णा॒त्। अशि॑वस्य। मा॒याः॥ २२॥

देवोद्योतमानःअयमिन्दुःसोमः इन्द्रेणयुजासख्यासहजायमानः प्रादुर्भवन् पणिंवणिजंग-वामपहर्तारं बलाख्यमसुरं यद्वा पणीनांस्वामित्वात्पणिरित्युच्यते तमसुरंसहसाबलेनअस्तभा-यत् अस्तम्भयत् न्यरुधत् अपिचअयंसोमःस्वस्यधनस्यगोरूपस्यपितुःपालयितुः अशिव-स्यासुखकरस्यबलस्यायुधानि वज्रादीनिअमुष्णादपाहरत् तदीयामायाश्चामुष्णात् हेइन्द्र त्व-तस्त्वत्प्रभावादेतत्सर्वंसोमःकृतवान् अतस्तवमहिमाकेनवर्णयितुंशक्यतइतीन्द्रस्तुतिः॥ २२॥

२२. इस दीप्तिमान् सोम ने मित्र इन्द्र के साथ जल लेकर बल-पूर्वक पणि की स्तुति की थी। इसी सोम ने गोरूप धन को चुरानेवाले द्वेषियों की माया और अस्त्रों को व्यर्थ किया था।

अयमकृणोदुषसः सुपत्नीरयं सूर्ये अदधाज्ज्योतिरन्तः।
अयं त्रिधातु दिवि रोचनेषु त्रितेषु विन्ददमृतं निगूळ्हम् ॥ २३ ॥

अयम्। अकृणोत्। उषसः। सुऽपत्नीः। अयम्। सूर्ये। अदधात्। ज्योतिः। अन्तरिति। अयम्। त्रिऽधातु। दिवि। रोचनेषु। त्रितेषु। विन्दत्। अमृतम्। निऽगूळ्हम् ॥ २३ ॥

अयंसोमः उषसःउषःकालान् सुपत्नीःशोभनःपतिःपालकःसूर्योयासामुषसांताःतादृशीरकृणोत् अकरोत् अयमेवसूर्येसूर्यमंडलेन्तर्मध्येज्योतिस्तेजःअदधात् निहितवान् त्रिधातुसवनत्रय-रूपेणत्रिप्रकारं अयंलतारूपःसोमःदिविद्युलोके रोचनेषुरोचमानेषु त्रितेषुतृतीयेस्थाने तत्रेषुवि-स्तृतेषुदेवेषुनिगूळ्हं नितरांगूढंमदस्यतयावर्तमानं अमृतंअमरत्वकारणं पीयूषंविन्दत्अविन्द-त्अलभत हेइन्द्रत्वत्साहाय्यादेवमेवंसोमःकृतवानितीन्द्रस्यस्तुतिरधिगंतव्या यद्वा इदंशब्देनइ-न्द्रएवपरामृश्यते अयमिन्द्रः उषसःशोभनपतिकाअकरोत् अयमेवसूर्येज्ज्योतिरदधात्दिवि-द्युलोकेरोचमानेषुत्रिस्थानगतेषुदेवेषुमध्ये अयमेवेन्द्रः त्रिधातु सवनत्रयात्मनात्रिप्रकारंनिगूढं पात्रैःसंवृतं अमृतंअमरणहेतुभूतंसोमंअविन्दत्अलभत ॥ २३ ॥

२३. इसी सोम ने उषाओं के पति-स्वरूप सूर्य को शोभा-सम्पन्न किया था। इसी सोम ने सूर्य-मण्डल में दीप्ति स्थापित की थी। इसी सोम ने दीप्ति-संयुक्त तीनों भुवनों के बीच स्वर्ग में गूढ़ भाव से अवस्थित त्रिविध अमृतों को प्राप्त किया था।

अथचतुर्विंशी—

अयं द्यावापृथिवी वि ष्कभायदयं रथमयुनक्सप्तरश्मिम्।
अयं गोषु शच्या पक्वमन्तः सोमो दाधार दशयन्त्रमुत्सम् ॥२४॥२०॥

अयम्। द्यावापृथिवी इति। वि। स्कभायत्। अयम्। रथम्। अयुनक्। सप्तऽरश्मिम्। अयम्। गोषु। शच्या। पक्वम्। अन्तरिति। सोमः। दाधार। दशऽयन्त्रम्। उत्सम् ॥ २४ ॥ २० ॥

अयंसोमः द्यावापृथिवीदिवंचपृथिवींचविष्कभायत् विविधमस्थापयत् अपिचायंसोमः सूर्यस्यचरथंसप्तरश्मिसप्तरश्मिभिःकिरणैरुपेतं सप्ताश्वंसप्तचक्रंवाअयुनक् अयोजयत् तथा-अयंसोमः गोष्वन्तर्मध्येपक्वंनिष्पन्नं शच्याप्रज्ञयासंकल्परूपयाउत्समुत्सरणशीलंपयःदाधार धारयति दशयंत्रं उत्सस्यहेतुगर्भविशेषणमेतत् उत्सरणहेतुभूतैर्दशभिःचक्षुःश्रोत्रादिभिःयंत्रैरुपा-

येयुंक्तं इदंचपदंखैलिकेनमंत्रान्तरेणव्याख्यायते—चक्षुश्चश्रोत्रंचमनश्चवाक्चप्राणापानौदेहइदं शरीरं । द्वौप्रत्यंचावनुलोमौविसर्गावेतंत्वंमन्येदशयंत्रमुत्समिति । यद्वाअयमिन्द्रः द्यावापृथिवी-विष्कभायत् स्वेस्वेस्थानेस्थिरेअकरोत् अयमेवसप्तरश्मिं सूर्यस्यरथमयुनक् अयमेवेन्द्रोगो-ष्वन्तःशश्वात्मीयेनकर्मणापक्वंपयोधारयति एवंभूतेन्द्रार्थसोमःदशयंत्रं दशसंख्याकैरैन्द्रवा-यवादिभिःग्रहैर्यंत्रितैःगृहीतिरूपेवं उत्संउत्सरणशीलं रसं दाधारधारयति प्रातःसवनेऐन्द्र-वायवादयोदशग्रहागृह्यंते तथाचब्राह्मणं—नवप्रातर्ग्रहागृह्यंतेनवभिर्बहिष्पवमानेस्तुवतेस्तुतेस्तोमे-दशमंगृह्णातीति । अन्यत्राप्याम्नातं—दशैतानध्वर्युःप्रातःसवनेमहान्गृह्णातीति। तदभिप्रायेणेदंदशयं-त्रमितिविशेषणं ॥ २४ ॥

२४. इसी सोम ने स्वर्ग और पृथ्वी को अपने-अपने स्थानों पर संस्थापित किया था। इसी सोम ने सप्तरश्मि रथ को योजित किया था। इसी सोम ने स्वेच्छानुसार गौओं के बीच परिणत दुग्ध के दस यन्त्रों के कूप को या बहुधारा-विशिष्ट प्रस्रवण को स्थापित किया था।

॥ इतिचतुर्थस्यसप्तमेविंशोवर्गः ॥ २० ॥

यआनयदितित्रयस्त्रिंशदृचंद्वितीयंसूक्तं बृहस्पतिपुत्रस्यशंयोरार्षं पुरूतमित्येषाविनिचृत् अधिबृबुरित्येषापादनिचृत् त्रयःसप्तकाःपादनिचृत्मध्यमःषट्कश्चेदतिनिचृदित्युक्तलक्षणात्वयस्त्रिं-श्यनुष्टुप् शिष्टागायत्र्यः अधिबृबुःपणीनामित्येस्मिंस्तृचेदेवता बृबुर्नामतक्षास्तूयते अतःसतृचःतद्दे-वताकः शिष्टास्त्रिंशदैन्द्र्यः तथाचानुक्रान्तं—यआनयत्त्रयस्त्रिंशद्बार्हस्पत्यःशंयुः पुरूतममितिनिचृदंत्यानुष्टुप्-तृचेत्येबृबुस्तक्षादैवतमिति । महाव्रतेनिष्केवल्येअंत्यस्तृचअंमेतत्सूक्तं तथैवपंचमारण्यकं य-आनयत्परावत इतिविंशतिरुचमामुक्त्वरतीति ।

तत्रप्रथमा—

यआनंयत्परावतः सुनीतीतुर्वशंयदुम् । इन्द्रः सनोयुवासखा ॥ १ ॥

यः । आ । अनंयत् । पराऽवतः । सु॒ऽनी॒ती । तुर्वशम् । यदुंम् ।
इन्द्रः । सः । नः । युवा । सखा ॥ १ ॥

यइन्द्रः तुर्वशंयदुंचएतत्संज्ञौराजानौशत्रुभिर्दूरदेशेप्रक्षिप्तौ सुनीतीसुनीत्याशोभनेननयने-नपरावतःतस्माद्दूरदेशादानयदानीतवान् युवातरुणःसइन्द्रःनोस्माकंसखाभवतु ॥ १ ॥

१. जो उत्कृष्ट नीति-द्वारा तुर्वश और यदु को दूर देश से लाये थे, वही तरुण इन्द्र हमारे मित्र बनें।

अविप्रेचिद्वयोदधदनाशुनाचिदर्वता । इन्द्रोजेताहितंधनम् ॥ २ ॥

१ ऐ० ब्रा० २. ३. ।

अविप्रे । चित् । वयः । दधत् । अनाशुना । चित् । अर्वता । इन्द्रः । जेता । हितम् । धनम् ॥ २ ॥

अविप्रेचित् विप्रःस्तोता तद्विलक्षणेपिपुरुषे वयोन्नंदधदिन्द्रोधारयति किमुवक्तव्यंस्तोतरिधारयतीति सइन्द्रःअनाशुनाचित्अक्षिप्रगमनेनापिअर्वता अश्वेनहितं शत्रुषुनिहितंस्थापितं धनंजेता जयशीलोभवति जयतेस्ताच्छीलिकस्तृन् अतोनलोकाव्ययेतिषष्ठीप्रतिषेधः ॥ २ ॥

२. जो व्यक्ति इन्द्र की स्तुति नहीं करता, उसे भी इन्द्र अन्न प्रदान करते हैं। इन्द्र मन्थर-गति अश्व पर चढ़कर शत्रुओं के बीच निहित सम्पत्ति को जीतते हैं।

महीरस्यप्रणीतयःपूर्वीरुतप्रशस्तयः । नास्यक्षीयन्तऊतयः ॥ ३ ॥

मही: । अस्य । प्रऽनीतयः । पूर्वीः । उत । प्रऽशस्तयः । न । अस्य । क्षीयन्ते । ऊतयः ॥ ३ ॥

अस्येन्द्रस्यप्रणीतयः प्रकृष्टानीतयः प्रापणानि महीःमहत्योमहत्योभवन्ति उतापिचप्रशस्तयःप्रकृष्टाःस्तुतयःस्तोतृभिःक्रियमाणाःपूर्वीर्बह्व्योभवन्ति तथास्येन्द्रस्यऊतयोरक्षाःनक्षीयन्ते नापचीयन्ते किन्तुसर्वदावर्धन्तएव ॥ ३ ॥

३. इन्द्र की नीतियाँ उत्कृष्ट और महान् हैं। उनकी स्तुतियाँ भी नाना प्रकार की हैं। उनकी रक्षा का कथन कभी क्षीण नहीं होता।

सखायोब्रह्मवाहसेऽर्चतप्रचगायत । सहिनःप्रमतिर्मही ॥ ४ ॥

सखायः । ब्रह्मऽवाहसे । अर्चत । प्र । च । गायत । सः । हि । नः । प्रऽमतिः । मही ॥ ४ ॥

हेसखायः समानख्यानाःस्तोतारः ब्रह्मवाहसे ब्रह्मभिर्मन्त्रैर्वहनीयायप्रापणीयायेन्द्रायअर्चत शस्त्राणिशंसत प्रगायतच स्तोत्राणि सहिसखल्विन्द्रःनोस्माकंमहीमहतीप्रमतिःप्रकृष्टाबुद्धिःईदृश्याबुद्धेःप्रदातेत्यर्थः ॥ ४ ॥

४. बन्धुओ, मन्त्र-द्वारा आह्वान के योग्य उन्हीं इन्द्र की पूजा करो और उन्हीं की स्तुति करो; क्योंकि वही हमें वस्तुतः प्रकृष्ट बुद्धि प्रदान करते हैं।

त्वमेकस्यवृत्रहन्नविताद्वयोरसि । उतेदृशेयथावयम् ॥ ५ ॥ २१ ॥

त्वम् । एकस्य । वृत्रऽहन् । अविता । द्वयोः । असि । उत । ईदृशे । यथा । वयम् ॥ ५ ॥ २१ ॥

हेवृत्रहन् वृत्राणांशत्रूणांहन्तरिन्द्र त्वंएकस्यस्तोतुःद्वयोर्वास्तोत्रोःअवितारक्षितासि सर्वेषां स्तोतॄणांरक्षकोभवसीत्यर्थः उतअपिच ईदृशोजनेष्वविताभवसि यथायादृशाःवयंत्वयारक्षितास्तथाविधपुत्रपौत्राद्युपेत ईदृशस्यापिजनस्यत्वमेवरक्षकोनान्यइत्यर्थः ॥ ५ ॥

५. वृत्र-विनाशक इन्द्र, तुम एक या दो स्तोताओं के रक्षक हो। तुम्हीं हमारे जैसे लोगों के रक्षक हो।

॥ इतिचतुर्थस्यसप्तमेएकविंशोवर्गः ॥ २१ ॥

अथषष्ठी—

नयसीद्वतिद्विषःकृणोष्युक्थशंसिनः। नृभिःसुवीरउच्यसे ॥ ६ ॥

नयसि। इत्। ऊँ इति। अति। द्विषः। कृणोषि। उक्थऽशंसिनः। नृऽभिः। सुऽवीरः। उच्यसे ॥ ६ ॥

हेइन्द्र इत्त्वमेवद्विषः द्वेष्टॄन् अतिनयसि अस्मान्अयसितारयसि उइतिपूरकः तथाउक्थशंसिनःउक्थानिशस्त्राणिशंसतःस्तोतॄनस्मान्कृणोषि समृद्धानकरोषि यस्मात्त्वंनृभिः स्तुवीनानिनृभिः पुरुषैः सुवीरःशोभनैः वीरैःपुत्रपौत्रादिभिः स्तोतृभ्योदातव्यैरुपेतइत्युच्यसे स्तूयसेअवस्थानष्पत्वमप्रयच्छेतिशेषः ॥ ६ ॥

६. इन्द्र, हमारे पास से विद्वेषियों को दूर करो और स्तोताओं को समृद्धि दो। इन्द्र, तुम शोभन पुत्र-पौत्र आदि देनेवाले हो; इसलिए मनुष्य तुम्हारी स्तुति करते हैं।

ब्रह्माणंब्रह्मवाहसंगीर्भिःसखायमृग्मियम। गांनदोहसेहुवे ॥ ७ ॥

ब्रह्माणम्। ब्रह्मऽवाहसम्। गीःऽभिः। सखायम्। ऋग्मियम्। गाम्। न। दोहसे। हुवे ॥ ७ ॥

ब्रह्माणंपरिवृढं ब्रह्मवाहसं ब्रह्मभिःस्तुतिरूपैर्मन्त्रैर्वहनीयं सखायंअस्माकंसखिभूतंऋग्मियं कामानवस्तदर्हं स्तुत्यर्हमित्यर्थः एवंभूतमिन्द्रं दोहसेदोग्धुं गांन गामिव गीर्भिः स्तुतिभिः हुवेआह्वयामि अस्मदीयान्कामान्दोग्धुम् ॥ ७ ॥

७. मैं स्तोत्र के बल से मित्र, महान् मन्त्र-द्वारा आह्वान के योग्य और स्तुति-पात्र इन्द्र को, धेनु की तरह अभीष्ट दूहने के लिए, बुलाता हूँ।

अथाष्टमी—

यस्यविश्वानिहस्तयोरूचुर्वसूनिनिद्विता। वीरस्यपृतनासहः ॥ ८ ॥

यस्य। विश्वानि। हस्तयोः। ऊचुः। वसूनि। नि। द्विता। वीरस्य। पृतनाऽसहः ॥ ८ ॥

वीरस्यवीर्यवतः पृतनाषहः पृतनाःशत्रुसेनाः तासामभिभवितुः यस्येन्द्रस्यहस्तयोः बाह्वोः विश्वानिसर्वाणिद्विवा दिव्यपार्थिवरूपेणद्वैधं वर्तमानानिवसूनिधनान्यृषयोऽभि-वदन्ति तमिन्द्रंहुवइतिपूर्वेणसंबन्धः ॥ ८ ॥

८. वीर्यवान् और शत्रु-सेना को पराजित करनेवाले इन्द्र के दोनों हाथों में दिव्य और पार्थिव धन है—ऐसा ऋषि लोग बराबर कहा करते हैं।

विदृळ्हानिचिदद्रिवोजनानांशचीपते। वृहमायाअनानत ॥ ९ ॥

वि। दृळ्हानि। चित्। अद्रिऽवः। जनानाम्। शचीऽपते। वृह। मायाः। अनानत ॥ ९ ॥

हेअद्रिवः आदृणात्यनेनेत्यद्रिर्वज्रः तद्वन्शचीपते इन्द्र जनानांशत्रूणांदृळ्हानिचिदृळ्हानिस्थिराण्यपि पुराणिबलानिवा विवृह विर्बधि विविधमुन्मूलयेत्यर्थः हेअनानत अप्रह्वीभूत सर्वोच्छ्रितेन्द्र मायाश्चशत्रुभिर्निर्मिताः विवृह विनाशय ॥ ९॥

९. हे वज्रधारक और यज्ञपति इन्द्र, तुम शत्रुओं के दृढ़ नगरों को निर्मूल करते हो। हे सर्वोन्नत इन्द्र, तुम शत्रुओं की मायाओं को विनष्ट करते हो।

तमुत्वासत्यसोमपाइन्द्रवाजानांपते। अहूमहिश्रवस्यवः ॥१०॥२२॥

तम्। ऊँ इति। त्वा। सत्य। सोमऽपाः। इन्द्र। वाजानाम्। पते। अहूमहि। श्रवस्यवः ॥ १० ॥ २२ ॥

हेसत्य अवितथस्वभाव सोमपाः सोमस्यपातः हेवाजानांपते अन्नानांपालयितः एवं-भूतहेइन्द्र श्रवस्यवः अन्नेच्छवआत्मनइच्छन्तोवयं तमुत्वा तादृशंत्वामेवअहूमहि आह्वयामः स्तु-मइत्यर्थः ॥ १० ॥

१०. हे सत्यस्वभाव, सोमपायी और अन्नरक्षक इन्द्र, हम, अन्नाभिलाषी होकर, ऐसे गुणों से संयुक्त तुम्हें ही बुलाते हैं।

॥ इतिचतुर्थस्यसप्तमेद्वाविंशोवर्गः ॥ २२ ॥

अथैकादशी—

तमुत्वायःपुरासिथयोवानूनंहितेधने। हव्यःसश्रुधीहवम् ॥ ११ ॥

तम्। ऊँ इति। त्वा। यः। पुरा। आसिथ। यः। वा। नूनम्। हिते। धने। हव्यः। सः। श्रुधि। हवम् ॥ ११ ॥

हेइन्द्र यमुष्या ययेवस्या सुमहविशेषः यस्त्वं पुरापूर्वस्मिन्काले हव्योह्वातव्यःआसिथ अभू-
विथ धनस्यप्राप्त्यर्थं योवसधस्तं हिते शत्रुषुनिहितेधनेनिमित्तभूतेसति नूनमद्यापिहव्योह्वातव्यो-
ऽभूरिति तस्मात्त्वमस्मदीयंहवंस्तोत्रंश्रुधि शृणु ॥ ११ ॥

११. इन्द्र, तुम पहले आह्वान के योग्य थे और इस समय शत्रुओं के बीच रखे हुए धन की प्राप्ति के लिए आहूत होते हो। हम तुम्हें बुलाते हैं। तुम हमारा आह्वान सुनो।

धीभिरर्वद्भिरर्वतो वाजाँ इन्द्र श्रवाय्यान् । त्वया जेष्म हितं धनम् ॥ १२॥

धीभिः । अर्वत्ऽभिः । अर्वतः । वाजान् । इन्द्र । श्रवाय्यान् ।
त्वया । जेष्म । हितम् । धनम् ॥ १२ ॥

हेइन्द्र धीभिः स्तुतिभिः त्वद्विषयाभिःप्रीतेनत्वयाअनुगृहीतावयमर्वद्भिरस्मदीयैरश्वैः
अर्वतः शत्रुसंबन्धिनोऽश्वान्श्रवाय्यान् श्रवणीयान् प्रशस्यान्वाजान् अन्नानिच हितंशत्रुनि-
हितंधनंच जेष्म त्वदनुग्रहाज्जयेम ॥ १२ ॥

१२. इन्द्र, हमारे स्तोत्र को सुनकर तुम्हारे प्रसन्न होने पर तुम्हारी कृपा से हम अश्वों के द्वारा शत्रुओं के अश्व, उत्कृष्ट अन्न और गूढ़ धन को जीतने में समर्थ हों।

अभूरु वीर गिर्वणो महाँ इन्द्र धने हिते । भरे वितन्तसाय्यः ॥ १३ ॥

अभूः । ऊँ इति । वीर । गिर्वणः । महान् । इन्द्र । धने । हिते ।
भरे । वितन्तसाय्यः ॥ १३ ॥

हेवीर विविधंप्रेरयितःशत्रूणां हेगिर्वणोगीर्भिर्वननीयेन्द्र हितेशत्रुषुनिहितेधनेनिमित्तभू-
तेसति महान्प्रभुस्त्वं भरेसंग्रामेवितन्तसाय्यः शत्रूणांजेताभूः तंसइतिधातुःअर्थान्तरेवृत्तौ
पठ्यते तस्माद्व्युपसृष्टादौणादिकःकर्तर्याय्यप्रत्ययः ॥ १३ ॥

१३. वीर और स्तुति-पात्र इन्द्र, तुम शत्रुओं के बीच निहित धन की प्राप्ति के लिए युद्ध में शत्रुओं को जीतने में समर्थ हुए हो।

या त ऊतिरमित्रहन्मक्षूजवस्तमासति । तया नो हिनुही रथम् ॥ १४ ॥

या । ते । ऊतिः । अमित्रऽहन् । मक्षुजवःऽतमा । असति । तया ।
नः । हिनुहि । रथम् ॥ १४ ॥

हेअमित्रहन् अमित्राणांशत्रूणांहन्तरिन्द्र तेत्वदीयामक्षुजवस्तमा अतिशयेनशीघ्रवेगा
याऊतिर्गतिःअसतिअस्ति तयाऊत्याअस्माकंरथंहिनुहि प्रेरय शत्रुजयार्थंशीघ्रंगमय ॥ १४ ॥

१४. रिपुञ्जय इन्द्र, तुम्हारी गति अतिशय वेग से संयुक्त है। उसी गति के द्वारा शत्रु की जय करने के लिए हमारा रथ चलाओ।

सरथेनरथीतमोस्माकेनाभियुग्वना। जेषिजिष्णोहितंधनम् ॥ १५॥२२॥

सः। रथेन। रथिऽतमः। अस्माकेन। अभिऽयुग्वना। जेषि।
जिष्णो इति। हितम्। धनम् ॥ १५ ॥ २२ ॥

हेजिष्णो जयशीलेन्द्र रथीतमः अतिशयेनरथीमहारथः सत्वंअस्माकेन अस्मदीयेन अभियुग्वना अभियोक्त्राशत्रूणामभिगमयित्रारथेन हितंशत्रुभिर्निहितंधनंजेषि अस्मदर्थंजय ॥१५॥

१५. जयशील और रथि-श्रेष्ठ इन्द्र, तुम हमारे शत्रु-विजयी रथ के द्वारा शत्रुओं के द्वारा निहित धन को जीतो।

॥ इतिचतुर्थस्यसप्तमेद्वाविंशोवर्गः ॥ २२ ॥

अथषोडशी—

यएकइत्तमुष्टुहिकृष्टीनांविचर्षणिः। पतिर्जज्ञेवृषक्रतुः ॥ १६ ॥

यः। एकः। इत्। तम्। ऊँ इति। स्तुहि। कृष्टीनाम्।
विऽचर्षणिः। पतिः। जज्ञे। वृषऽक्रतुः ॥ १६ ॥

विचर्षणिर्विशेषेणसर्वस्यद्रष्टा वृषक्रतुर्वर्षकर्मायइन्द्रः एकइव एकएव कृष्टीनांप्रजानामधिपतिर्जज्ञे प्रादुर्बभूव नान्यःकश्चित् तमुतमेवेन्द्रंहेस्तोतःस्तुहि ॥ १६॥

१६. जो सर्वदर्शी और वर्षणशील हैं, जिन्होंने एक-एक मनुष्यों के अधिपति-रूप से जन्म धारण किया है, उन्हीं इन्द्र की स्तुति करो।

अथसप्तदशी—

योगृणतामिदासिथापिरूतीशिवःसखा। सत्वंनइन्द्रमृळय ॥ १७ ॥

यः। गृणताम्। इत्। आसिथ। आपिः। ऊती। शिवः।
सखा। सः। त्वम्। नः। इन्द्र। मृळय ॥ १७ ॥

हेइन्द्र यस्त्वं ऊतीऊत्या रक्षयाशिवःसुखकरः अतएवसखामित्रभूतःसन् गृणतामिव स्तुवतामस्माकमेवआपिर्बन्धुरासिथ पुराबभूविथ सतादृशस्त्वंनोस्मानिदानींमृळय सुखय ॥१७॥

१७. इन्द्र, तुम रक्षा के कारण सुखदाता और मित्र हो। हमारी स्तुति पर तुमने प्राचीन समय में बन्धुता प्रकट की थी। इस समय हमें सुखी करो।

अथाष्टादशी—

धिष्ववज्रंगभस्त्योरक्षोहत्यायवज्रिवः। सासहीष्ठाअभिस्पृधः ॥ १८ ॥

धिष्व। वज्रम्। गभस्त्योः। रक्षःऽहत्याय। वज्रिऽवः।
ससहीष्ठाः। अभि। स्पृधः ॥ १८ ॥

हे वज्रिवः वज्रवन्निन्द्र गभस्त्योराशीययोर्हस्तयोर्वज्रं कुलिशंधिष्व धारय किमर्थं रक्षोहत्याय रक्षसांहननार्थं भूत्वाय स्पृधःस्पर्धमानाःअपि अभिगंतोराःसुरीःसेनाः ससहीथाः अत्यर्थमभिभव ॥ १८ ॥

१८. वज्रधर इन्द्र, तुम राक्षसों के नाश के लिए अपने हाथों में वज्र धारण करते हो और स्पर्द्धावालों को भली भाँति पराजित करते हो।

प्रत्नंरयीणांयुजंसखायंकीरिचोदनम्। ब्रह्मवाहस्तमंहुवे ॥ १९ ॥

प्रत्नम्। रयीणाम्। युजम्। सखायम्। कीरिऽचोदनम्।
ब्रह्मवाहःऽतमम्। हुवे ॥ १९ ॥

प्रत्नं चिरंतनं सर्वेषामाद्यं रयीणांधनानांयुजं योजयितारं दातारंसखायंमित्रभूतं कीरिचोदनं कीरीणांस्तोतॄणांचोदयितारं ब्रह्मवाहस्तमं अतिशयेनब्रह्मभिर्मंत्रैर्वहनीयं एवंविधमिन्द्रं हुवे आह्वयामि ॥ १९ ॥

१९. जो धनद, मित्र, स्तोताओं के उत्साहदाता और मन्त्रों के द्वारा आह्वान के योग्य हैं, उन्हीं प्राचीन इन्द्र को मैं आह्वान करता हूँ।

सहिविश्वानिपार्थिवाँएकोवसूनिपत्यते। गिर्वणस्तमोअध्रिगुः॥२०॥२४॥

सः। हि। विश्वानि। पार्थिवा। एकः। वसूनि। पत्यते।
गिर्वणःऽतमः। अध्रिऽगुः ॥ २० ॥ २४ ॥

सहि सखल्विन्द्रः विश्वानिसर्वाणिपार्थिवा पृथिव्यांभवानि वसूनिधनानिएकएवपत्यते ईष्टे नान्यःकश्चित् पत्यतिरैश्वर्यकर्मा कीदृशइन्द्रः गिर्वणस्तमः अतिशयेनगीर्भिःस्तुतिभिःसंभजनीयः अध्रिगुरधृतगमनः अप्रतिहतगतिरित्यर्थः ॥ २० ॥

२०. जो स्तुति-द्वारा वन्दनीय और अप्रतिहत गति हैं, वही एकमात्र इन्द्र ही सारे पार्थिव धनों के ऊपर एकाधिपत्य करते हैं।

॥ इतिचतुर्थस्यसप्तमेचतुर्विंशोवर्गः ॥ २४ ॥

अथैकादशी—

सनोनियुद्भिरापृणकामंवाजेभिरश्विभिः। गोमद्भिर्गोपतेधृषत् ॥२१॥

सः। नः। नियुत्ऽभिः। आ। पृण। कामम्। वाजेभिः।
अश्विऽभिः। गोमत्ऽभिः। गोऽपते। धृषत् ॥ २१ ॥

हे गोपते गवां पालयितः स त्वं नोऽस्माकं कामं नियुद्भिर्वडवाभिः पृषद्वष्टं वारिश्चनास्तनतम-र्थं यथा भवति तथा आपृण आपूरय यद्वा पृषदितीन्द्रविशेषणं शत्रूणां धर्षकस्त्वमित्यर्थः कथमोभि-र्बहुभिर्गोभिर्युक्तैः अश्वैभिः बहुभिरश्वैरपरैर्वाजैरन्नैश्च अस्मदीयं काममापूरय ॥ २१ ॥

२१. हे गौओं के अधिपति, तुम बड़वा लोगों के साथ आकर अन्न, असंख्य अश्वों और धेनुओं से भली भाँति हमारे मनोरथ को पूरा करो।

तद्वोगायसुतेसचापुरुहूतायसत्वने । शंयद्गवेनशाकिने ॥ २२ ॥

तत् । वः । गाय । सुते । सचा । पुरुऽहूताय । सत्वने । शम् ।
यत् । गवे । न । शाकिने ॥ २२ ॥

हे स्तोतारो वो यूयं सुते अभिषुते सोमे सति पुरुहूताय बहुभिर्यजमानैराहूताय सत्वने शत्रू-णां सादयित्रे धनानां वा सनित्रे दात्रे इन्द्राय तत्स्तोत्रं सचा सह संहता भूत्वा गाय गायत यत्स्तोत्रं शाकिने शक्तिमते इन्द्राय शं सुखकरं भवति गवे न यथा गवे यवसं सुखकरं भवति तद्वदित्यर्थः ॥ २२ ॥

२२. स्तोताओ, जैसे घास गौ के लिए सुखावह होती है, वैसे ही सोमरस के तैयार होने पर इन्द्र का सुखदायक स्तोत्र भी बहुसंख्यक लोगों के द्वारा वन्दनीय होता है। रिपुञ्जय इन्द्र के पास एकत्र होकर गान करो।

नघावसुर्नियमतेदानंवाजस्यगोमतः । यत्सीमुपश्रवद्गिरः ॥ २३ ॥

न । घ । वसुः । नि । यमते । दानम् । वाजस्य । गोऽमतः ।
यत् । सीम् । उप । श्रवत् । गिरः ॥ २३ ॥

वसुर्वासयिता इन्द्रः गोमतो बहुभिर्गोभिर्युक्तस्य वाजस्यान्नस्य वा दानं प्रदानं न घ नखलु नियमते नियच्छति उपरतं करोति यद्यदि सीं सर्वतः गिरः अस्मदीयाः स्तुतीः उपश्रवत् उ-पश्रृणुयात् स्तोत्रश्रवणे सति सर्वदा ददातीत्यर्थः ॥ २३ ॥

२३. गृह-प्रदाता इन्द्र जिस समय हमारा स्तोत्र सुनते हैं, उस समय वे धेनुओं के साथ अन्न प्रदान करने में विरत नहीं होते।

कुवित्सस्यप्रहिव्रजंगोमन्तंदस्युहागमत् । शचीभिरपनोवरत् ॥ २४ ॥

कुवित्ऽसस्य । प्र । हि । व्रजम् । गोऽमन्तम् । दस्युऽहा ।
गमत् । शचीभिः । अप । नः । वरत् ॥ २४ ॥

कुवित्सस्य कुविद्बहुधाः स्यति हिनस्तीति कुवित्सो नाम कश्चित् तस्य तस्य स्वभूतं गोमन्तं बहुभिर्गोभि-र्युक्तं व्रजं गोष्ठं दस्युहा दस्यूनामुपक्षपयितॄणां हन्तेन्द्रः प्रगमत् प्रकर्षेण गच्छति हि यस्मादेवं तस्मा-च्छचीभिरात्मीयैः कर्मभिः प्रज्ञाभिर्वा नोऽस्माकं गाः अपवरत् निगूढास्ताः अपावृणोत् ॥ २४ ॥

२४. दस्युओं के वधकर्ता इन्द्र कुवित्स की असंख्य धेनुओंवाली गोशाला में गये और उन्होंने अपने बुद्धि-बल से हमारे लिए उस निगूढ़ गो-वृन्द को प्रकट किया।

इमाउंत्वाशतक्रतोऽभिप्रणोनुवुर्गिरः । इन्द्रंवत्संनमातरः ॥ २५ ॥२५॥

इमाः । ॐ इति । त्वा । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । अभि । प्र ।
नोनुवुः । गिरः । इन्द्र । वत्सम् । न । मातरः ॥ २५ ॥ २५ ॥

हेशतक्रतो बहुविधकर्मन् बहुविधप्रज्ञवेन्द्र त्वामभिइमाअस्मदीयागिरः स्तुतयः प्रणो-नुवुः प्रकर्षेणपुनःपुनर्गच्छन्ति नौतिरत्रगतिकर्मा तत्रदृष्टान्तः—वत्संनमातरः यथामातरोगावो-गृहेवर्तमानंवत्संशीघ्रमभिगच्छन्तितद्वत् यद्वास्मदीयावाचस्त्वा अभिनो नुवुः अभितःशब्दयन्ति स्तुवन्ति यथागावोवत्समभिलक्ष्यहंभारवंकुर्वन्तितद्वत् ॥ २५॥

२५. बहुविध कर्मों के अनुष्ठाता इन्द्र, जैसे गायें बार-बार बछड़ों के सामने आती हैं, वैसे ही हमारी ये सारी स्तुतियाँ बार-बार तुम्हारी ओर जाती हैं।

॥ इतिचतुर्थस्यसप्तमेपंचविंशोवर्गः ॥ २५ ॥

दुणाशंसख्यंतवगौरसिवीरगव्यते । अश्वोअश्वायतेभव ॥ २६ ॥

दुःऽनशम् । सख्यम् । तव । गौः । असि । वीर । गव्यते ।
अश्वः । अश्वऽयते । भव ॥ २६ ॥

हेइन्द्र यत्त्वदीयंसख्यंसखित्वं दुणाशं दुर्नाशं नाशयितुमशक्यं अविहतमित्यर्थः अपो-हेवीर वीरयितरिन्द्र गव्यतेगामात्मनइच्छतेत्वंगौरसि गवांप्रदाताभवसि उपचारात्कारणेकार्य-शब्दः तथाअश्वायतेअश्वानात्मनइच्छतेअश्वोभव अश्वप्रदोभवसि ॥ २६ ॥

२६. इन्द्र, तुम्हारे बन्धुत्व का विनाश नहीं होता। वीर, तुम गौ चाहनेवाले को गौ और घोड़ा चाहनेवाले को घोड़ा देते हो।

समन्दस्वाह्यन्धसोराधसेतन्वामहे । नस्तोतारंनिदेकरः ॥ २७ ॥

सः । मन्दस्व । हि । अन्धसः । राधसे । तन्वा । महे । न ।
स्तोतारम् । निदे । करः ॥ २७ ॥

हेइन्द्र सप्रसिद्धस्त्वं अन्धसःसोमस्यपानेनहृष्टया तन्वाआत्मीयेनशरीरेणमन्दस्व मोदस्व किमर्थं महेमहते राधसेधनार्थं हिपूरणः अपिच त्वदीयंस्तोतारंनिदेनिन्दकायवशवर्तिनंनकरः नकुर्याः ॥ २७॥

२७. इन्द्र, महाधन के लिए प्रदत्त सोमरस का पान करके अपने को परितृप्त करो। तुम अपने उपासक को निन्दक के हाथ नहीं सौंपते।

इमाउंत्वासुतेसुंतेनक्षन्तेगिर्वणोगिरंः। वुत्संगावोनधेनवंः ॥ २८ ॥

इमाः। ऊँ इति। त्वा। सुतेऽसुंते। नक्षन्ते। गिर्वणः।

गिरंः। वुत्सम्। गावंः। न। धेनवंः ॥ २८ ॥

हेगिर्वणोगीर्भिर्वननीयेन्द्र सुतेसुतेसोमेभिषुतेभिषुतेसति इमाअस्मदीयागिरःस्तुतयस्त्वा त्वांनक्षन्ते व्याप्नुवन्ति धेनवोदोग्ध्यः गावोन मातरइव वत्सं यथागावोवत्संव्याप्नुवन्तितद्वत् उःपूरणः ॥ २८ ॥

२८. स्तुति द्वारा वन्दनीय इन्द्र, जैसे दूध देनेवाली गायें बछड़ों के पास जाती हैं, वैसे ही बार-बार सोमरस के अभिषुत होने पर हमारी ये स्तुतियां, बड़े वेग से, तुम्हारी ओर जाती हैं।

पुरुतमंपुरूणांस्तोतॄणांविवांचि। वाजेंभिर्वाजयुताम् ॥ २९ ॥

पुरुऽतमंम्। पुरूणाम्। स्तोतॄणाम्। विऽवांचि। वाजेंभिः।

वाजऽयुताम् ॥ २९ ॥

हेइन्द्र पुरुतमंपुरूणांबहूनांशत्रूणांतमयितारंग्लपयितारंत्वां पुरूणांबहूनांस्तोतॄणामस्माकंस्तुतिःप्राप्नोत्विति विशेषः कीदृशानां विवाचिविविधाः स्तुतयस्तात्मिकावाचःयस्मिन्यज्ञेतस्मिन्वाजेभिर्वाजैर्हविर्लक्षणैरन्नैर्वाजयतांवाजवन्तंवेगवन्तंबलवन्तंवात्वांकुर्वताम् ॥ २९ ॥

२९. यज्ञ-मण्डप में हव्यरूप अन्न के साथ किये गये असंख्य स्तोताओं के स्तोत्र, असंख्य शत्रुओं के नाशक तुम्हें, बलशाली करें।

अस्माकंमिन्द्रभूतुतेस्तोमोवाहिष्ठोअन्तंमः। अस्मान्रायेमहेहिनु ॥ ३० ॥

अस्माकंम्। इन्द्र। भूतु। ते। स्तोमंः। वाहिष्ठः। अन्तंमः।

अस्मान्। राये। महे। हिनु ॥ ३० ॥

हेइन्द्र वाहिष्ठोवोढृतमःअस्माकंस्तोम स्तोत्रविशेषअन्तमःअन्तिकतमोभूतुभवतु त्वंचास्मान् महेमहते रायेधनायहिनप्रेरय ॥ ३० ॥

३०. इन्द्र, अतीव उन्नति-कारक हमारे स्तोत्र तुम्हारे पास जायें। हमें, महाधन की प्राप्ति के लिए, प्रेरित करो।

अथैकत्रिंशी—

अधिबृबुःपणीनांवर्षिष्ठेमूर्धन्नस्थात्। उरुःकक्षोनगाङ्ग्यः ॥ ३१ ॥

अधि। बृबुः। पणीनाम्। वर्षिष्ठे। मूर्धन्। अस्थात्। उरुः।

कक्षंः। न। गाङ्ग्यः ॥ ३१ ॥

बृबुर्नामपणीनांतक्षा तत्सकाशाद्धनंधनोभरद्वाजः तदीयंदानमनेनतृचेनास्तौत् एतच्च-मुनास्मर्यते—भरद्वाजःक्षुधार्तस्तुसपुत्रोनिर्जनेवने । बह्वीर्गाःप्रतिजग्राहबृबोस्तक्ष्णोमहातपाइति ॥ पणनात्पणयोवणिजःएतत्संज्ञाअसुरावा तेषांतक्षाबृबुःवर्षिष्ठेमूर्धन्मूर्धनिमूर्धवदुच्छ्रितेस्थलेऽध्यस्थात् अधिष्ठितोभूत् गांग्यः गंगायाःकूलेउन्नतेभवः कक्षोन कक्षइव उरुर्विस्तीर्णःसमुन्नतोवि-ख्यातोविदातृत्वात्सर्वत्रश्रेष्ठोभवतीत्यर्थः ॥ ३१ ॥

३१. गङ्गा के ऊँचे तटों की तरह प्राणियों के बीच ऊँचे स्थान पर बृबु ने अधिष्ठान किया था।

यस्यवा॒योरि॑वद्र॒वद्भ॒द्रारा॒तिःस॑ह॒स्रिणी । स॒द्योदा॒नाय॒मंह॑ते ॥ ३२ ॥

यस्य॑ । वा॒योःऽइ॑व । द्र॒वत् । भ॒द्रा । रा॒तिः । स॒ह॒स्रिणी॑ ।
स॒द्यः । दा॒नाय॑ । मंह॑ते ॥ ३२ ॥

वायोरिवद्रवत्क्षिप्रगामिनोयस्यबृबोः भद्राकल्याणी सहस्रिणीसहस्रसंख्यायुक्ता रातिः दानंसद्यःस्तुतिसमयेएवदानायदानकामायधनंयाचमानाय मह्यंमंहतेअपेक्षितं धनंददाति तंबृबुमि-त्युत्तरस्यामृचिसंबन्धः ॥ ३२ ॥

३२. मैं धनार्थी हूँ। बृबु ने मुझे वायु-वेग के समान वदान्यता के साथ एक हजार गायें तुरत दी थीं।

तत्सुनो॒विश्वे॑अ॒र्यआसदा॑गृणन्ति॒का॒रवः॑ ।
बृ॒बुंस॑हस्र॒दात॑मंसू॒रिंस॑हस्र॒सात॑मम् ॥ ३३ ॥ ३३ ॥

तत् । सु । नः॒ । विश्वे॑ । अ॒र्यः । आ । सदा॑ । गृ॒णन्ति॒ । का॒रवः॑ ।
बृ॒बुम् । स॒ह॒स्र॒ऽदात॑मम् । सू॒रिम् । स॒ह॒स्र॒ऽसात॑मम् ॥ ३३ ॥ २६ ॥

तत्तंबृबुंनोस्मदीयाःविश्वेसर्वेअर्यःस्तुतीनामीरयितारःकारवः स्तोतारः सुष्ठुआगृणन्ति अभिगृणन्ति अभिष्टुवन्ति कीदृशं सहस्रदातमंअतिशयेनसहस्रसंख्यस्यधनस्यदातारं सूरिंप्राज्ञं यद्वा प्रेरयितारंसहस्रसातमं अतिशयेनसहस्रसंख्यस्यस्तोत्रस्यधनस्यवासंभक्तारं ॥ ३३ ॥

३३. हम सब लोग स्तुति करके हजार गायें देनेवाले, विद्वान् और हजारों स्तोत्रों के पात्र उन्हीं बृबु की सदा प्रशंसा करते हैं।

॥ इतिचतुर्थस्यसप्तमेषड्विंशोवर्गः ॥ २६ ॥

त्वामिद्धीतिचतुर्दशर्चंषष्ठंसूक्तं बृहस्पतिपुत्रस्यशंयोरार्षमैन्द्रं प्रथमातृतीयाद्याअयुजो-बृहत्यः द्वितीयाचतुर्थ्याद्यायुजःसतोबृहत्यः तथाचानुक्रान्तं—त्वामिद्धिषळूनाप्रागाथमिति । सू-

कविनियोगो लैंगिकः यदि ज्योतिष्टोमो बृहत्पृष्ठः स्यात्तदानीं निष्केवल्यस्य आद्यः प्रगाथः स्तोत्रियः सूत्रितं च—यद्युवै नु हव्य त्वामिद्धि हवामह इति। महाव्रतेऽपि निष्केवल्ये अयं प्रगाथः शंसनीयः तथैव पंचमारण्यके सूत्रितं—त्वामिद्धि हवामहे त्वं ह्येहि चेरव इति बृहतः स्तोत्रियानुरूपाविति।

तत्र प्रथमा—

त्वामिद्धिहवामहेसातावाजस्यकारवः।
त्वांवृत्रेष्विन्द्रसत्पतिंनरस्त्वांकाष्ठास्वर्वतः॥ १॥

त्वाम्। इत्। हि। हवामहे। साता। वाजस्य। कारवः।
त्वाम्। वृत्रेषु। इन्द्र। सत्ऽपतिम्। नरः। त्वाम्।
काष्ठासु। अर्वतः॥ १॥

कारवः स्तोतारो वयं वाजस्यान्नस्य साता सातौ संभजने निमित्तभूते सति हे इन्द्र त्वामिद्धि त्वामेव हवामहे स्तुतिभिराह्वयामः हे इन्द्र सत्पतिं सतां पालयितारं श्रेष्ठं त्वां नरः अन्येऽपि मनुष्याः वृत्रेष्वावरकेषु शत्रुषु सत्सु हवंते आह्वयन्ति तज्जयार्थं अपि च अर्वतोऽश्वस्य संबन्धिनीषु काष्ठासु यत्राश्वः क्रान्त्वा तिष्ठति तासु काष्ठासु संग्रामेषु युद्धकामाः त्वामेवाह्वयन्ति अतो वयं त्वामेवाह्वयाम इत्यर्थः॥ १॥

१. हम स्तोता हैं। अन्न-प्राप्ति के लिए तुम्हें बुलाते हैं। तुम साधुओं के रक्षक हो; इसलिए अश्वों से युक्त संग्राम में शत्रुओं को जीतने के लिए वे तुम्हें ही बुलाते हैं।

सत्वंनश्चित्रवज्रहस्तधृष्णुयामहःस्तवानोअद्रिवः।
गामश्वंरथ्यमिन्द्रसंकिरसत्रावाजंनजिग्युषे॥ २॥

सः। त्वम्। नः। चित्र। वज्रऽहस्त। धृष्णुऽया। महः।
स्तवानः। अद्रिऽवः। गाम्। अश्वम्। रथ्यम्। इन्द्र।
सम्। किर। सत्रा। वाजम्। न। जिग्युषे॥ २॥

हे चित्र चायनीय वज्रहस्त वज्रबाहो अद्रिवः वज्रवन् यद्वा आदृणात्यनेनेत्यद्रिः शत्रुनिः तद्वन् एवंभूत इन्द्र धृष्णुया धृष्णुः शत्रूणां धर्षयिता महो महान् स तादृशस्त्वं स्तवानोऽस्माभिः स्तूयमानः सन् गां रथ्यं रथवाहनसमर्थं अश्वं च संकिर सम्यक् प्रयच्छ जिग्युषे जितवते पुरुषाय भोगार्थं सत्रा महत् प्रभूतं वाजं न अन्नमिव यथा शत्रून् जितवते भोगार्थं बहुलं प्रयच्छसि तद्वत्॥ २॥

२. विचित्र-वज्र-पाणि वज्री, जैसे तुम युद्ध में विजयी पुरुष को यथेष्ट अन्न देते हो, वैसे ही तुम हमारे स्तव से प्रसन्न होकर हमें यथेष्ट गो और रथ वहन करने में पटु अश्व दो; तुम शत्रु-नाशक और प्रतापी हो।

महाव्रते निष्केवल्ये यः सत्राहेत्यादि सूक्तशेषः शंसनीयः सूत्र्यते हि—यः सत्राहा विचर्षणिरिति शेषोऽर्धर्चशस्तु हर्यश्व इति सूक्ते इति। चातुर्विंशिकेऽहनि माध्यंदिनसवने यः सत्राहेति प्रगाथो वैकल्पिको ब्राह्मणाच्छंसिनः सूत्रितं च—यः सत्राहा विचर्षणिः स्वादोरित्था विषूवत इति।

प्रगाथे प्रथमा सूक्ते तृतीया—

यः स॒त्रा॒हा विच॑र्षणि॒रिन्द्रं॒ तं हू॑महे व॒यम्।
सह॑स्रमुष्क॒ तुवि॑नृम्ण॒ सत्प॑ते॒ भवा॑ स॒मत्सु॑ नो वृ॒धे॥ ३॥

यः। स॒त्रा॒ऽहा। वि॒ऽच॒र्ष॒णिः। इन्द्र॑म्। तम्। हू॒म॒हे॒। व॒यम्। सह॑स्रऽमुष्क। तुवि॑ऽनृम्ण। सत्ऽप॑ते। भव॑। स॒मत्ऽसु॑। नः॒। वृ॒धे॥ ३॥

यः इन्द्रः सत्राहा महतां शत्रूणां हन्ता विचर्षणिः विशेषेण सर्वस्य द्रष्टा तमिन्द्रं वयं हूमहे स्तुतिभिः ह्वयामः। उत्तरार्धः प्रत्यक्षकृतः। हे सहस्रमुष्क सहस्रशेफ यां कांचित् स्त्रियं संभवन्निन्द्रः गौतमशापवशात् स्वशरीरे सर्वेष्वपि प्रदेशेषु शेफान् ससर्जेति कौषीतकिभिराम्नातं तदभिप्रायेणेदं संबोधनं हे तुविनृम्ण बहुधन सत्पते सतां पालयितरिन्द्र समत्सु संग्रामेषु नोऽस्माकं वृधे वर्धनाय भव॥ ३॥

३. जो प्रबल शत्रुओं के निधन-कर्त्ता और सर्वदर्शी हैं, उन्हीं इन्द्र को हम बुलाते हैं। सहस्र-शेफ, अतुलधन-सम्पन्न और सत्पालक इन्द्र, रण-स्थल में तुम हमें समृद्धि दो।

बाध॑से॒ जना॑न्वृष॒भेव॑ म॒न्युना॒ घृषौ॑ मी॒ळ्ह ऋ॑चीषम।
अ॒स्माकं॑ बोध्यवि॒ता म॑हाध॒ने त॒नूष्व॒प्सु सूर्ये॑॥ ४॥

बाध॑से। जना॑न्। वृ॒ष॒भाऽइ॑व। म॒न्युना॑। घृषौ॑। मी॒ळ्हे। ऋ॒ची॒ष॒म॒। अ॒स्माक॑म्। बो॒धि॒। अ॒वि॒ता। म॒हा॒ऽध॒ने। त॒नूषु॑। अ॒प्ऽसु। सूर्ये॑॥ ४॥

हे ऋचीषम ऋचा समम् ऋक्प्रतिपाद्यरूपसमं यादृग्रूपमृक्षु प्रतिपाद्यते तादृग्रूपेन्द्र घृषौ शत्रूणां घर्षके मीळ्हे संग्रामे जनान् अस्मदीयान् शत्रून् वृषभेव वृषभेणेव बलवता मन्युना क्रोधेन बाधसे बाधस्व तथा महाधने महतो धनस्य निमित्तभूते संग्रामे च अस्माकमविता रक्षिता बोधि बुध्यस्व रक्षितृत्वेनात्मानं जानीहि रक्षको भवेति यावत् किमर्थं तनूषु तनयेषु अप्सु उदकेषु सूर्ये च तत्सु एतेषां लाभार्थं सूर्यस्य लाभः संदर्शनं तदर्थमित्यर्थः॥ ४॥

४. इन्द्र, जैसा ऋचा में वर्णन मिलता है, वैसा ही तुम्हारा रूप है। तुम तुमुल युद्ध में, वृषभ की तरह, अत्यन्त क्रोध के साथ हमारे शत्रुओं पर आक्रमण करो। जिससे हम सन्तति, जल और सूर्य का दर्शन (अथवा बहुत समय तक भोग) कर सकें, उसके लिए तुम रण-भूमि में हमारे रक्षक बनो।

चातुर्विंशिकेऽहनिमाध्यंदिनसवनेब्राह्मणाच्छंसिनः इन्द्रज्येष्ठंनआभरेतिप्रगाथौवैकल्पिकोनुरूपः सूत्रितंच—इन्द्रज्येष्ठंनआभरत्वामुग्रमवसइतिप्रगाथौवेति ।

सप्तमथमासूक्तेपंचमी—

इन्द्रज्येष्ठंनआभरँओजिष्ठंपपुरिश्रवः ।
येनेमेचित्रवज्रहस्तरोदसीओभेसुशिप्रप्राः ॥ ५ ॥२७ ॥

इन्द्र । ज्येष्ठम् । नः । आ । भर । ओजिष्ठम् । पपुरि । श्रवः । येन ।
इमे इति । चित्र । वज्रऽहस्त । रोदसी इति । आ । उभे इति ।
सुऽशिप्र । प्राः ॥ ५ ॥

हेइन्द्र ज्येष्ठंप्रशस्यतमं ओजिष्ठंओजस्वितमं अतिशयेनबलकरं पपुरिपूरकंश्रवोअन्नंनोस्मभ्यंआभर आहर प्रयच्छ हेचित्र चायनीय वज्रहस्त वज्रबाहो हेसुशिप्र शोभनहनुक एवंभूत हेइन्द्र येनान्नेनइमेपरिदृश्यमानेउभेरोदसीद्यावापृथिव्यौआप्राः आपूरयसि तदन्नमाभरेत्यन्वयः ॥ ५ ॥

५. शोभन हनु (केहुंनी) वाले और अद्भुत-वज्रपाणि इन्द्र, जिस अन्न से तुम स्वर्ग और पृथ्वी का पोषण करते हो, हमारे पास वही प्रकृष्टतम, अत्यन्त बल-वर्द्धक और पुष्टिसाधक अन्न ले आवो।

॥ इतिचतुर्थस्यसप्तमेसप्तविंशोवर्गः ॥ २७ ॥

त्वामुग्रमवसेचर्षणीसहंराजन्देवेषुहूमहे ।
विश्वासुनोविथुरापिब्दनावसोमित्रान्त्सुषहान्कृधि ॥ ६ ॥

त्वाम् । उग्रम् । अवसे । चर्षणिऽसहम् । राजन् । देवेषु । हूमहे । विश्वा । सु ।
नः । विथुरा । पिब्दना । वसो इति । अमित्रान् । सुऽसहान् । कृधि ॥ ६ ॥

हेराजन् राजमानेन्द्र देवेषुदेवानांमध्ये उग्रमुद्गूर्णबलं चर्षणीसहं चर्षणीनांशत्रुभूतानां प्रजानामभिभवितारंत्वां अवसेरक्षणाय हूमहे आह्वयामः त्वंविश्वा सर्वाणि पिब्दना पिब्दनानि रक्षांसि पिब्दिं अव्यक्तंशब्दयन्तइतिपिब्दनानि पृषोदरादिः तानि सु सुष्ठु विथुरा व्यथितानि बाधितानि कुरु हेवसो वासकेन्द्र नोस्मदीयानमित्रान्शत्रूंश्च सुषहान्सुखेनाभिभवितुंशक्यान्कृधि कुरु ॥ ६ ॥

६. दीप्तिशाली इन्द्र, तुम हमारी रक्षा करोगे; इसलिए तुम्हें हम बुलाते हैं। तुम देवों में सबसे बली और शत्रु-जयी हो। गृहदाता इन्द्र, तुम समस्त राक्षसों को अलग करो और हमें शत्रुओं के ऊपर विजय दो।

अथ सप्तमी—

यदि॑न्द्र॒ नाहु॑षी॒ष्वाँ ओजो॑ नृ॒म्णं च॑ कृ॒ष्टिषु॑ ।
यद्वा॒ पञ्च॑ क्षिती॒नां द्यु॒म्नमा भ॑र स॒त्रा विश्वा॑नि॒ पौंस्या॑ ॥७॥

यत् । इ॒न्द्र॒ । नाहु॑षीषु । आ । ओजः॑ । नृ॒म्णम् । च॒ । कृ॒ष्टिषु॑ । यत् । वा॒ । पञ्च॑ । क्षि॒ती॒नाम् । द्यु॒म्नम् । आ । भ॒र॒ । स॒त्रा । विश्वा॑नि । पौंस्या॑ ॥७॥

हेइन्द्र नाहुषीषु नहुषइतिमनुष्यनाम तत्संबन्धिनीषुकृष्टिषुप्रजासु आकारःसमुच्चये यत् ओजोबलंनृम्णंधनंचविद्यते यद्वा यच्चपंचपंचानांक्षितीनां निषादपंचमाश्चत्वारोवर्णाःपंचक्षितयः तेषांसत्कंद्युम्नंद्योतमानमन्नं तत्सर्वमस्मभ्यंआभराहर प्रयच्छ तथासत्रामहान्तिविश्वानिसर्वाणिपौंस्यानिबलानिचास्मभ्यंआहर ॥ ७ ॥

७. इन्द्र, मनुष्यों में जो कुछ बल और धन है और पाँचो वर्णों में जो अन्न है, सो सब सारे महान् बल के साथ, हमें दो।

अथाष्टमी—

यद्वा॑ तृ॒क्षौ म॑घवन्द्रु॒ह्यावा जने॒ यत्पू॒रौ कच्च॒ वृष्ण्य॑म् ।
अ॒स्मभ्यं॒ तद्रि॑रीहि॒ सं नृ॒षाह्ये॒ऽमित्रा॑न्पृ॒त्सु तु॒र्वणे॑ ॥ ८ ॥

यत् । वा॒ । तृ॒क्षौ । म॒घ॒ऽव॒न् । द्रु॒ह्यौ । आ । जने॑ । यत् । पू॒रौ । कत् । च॒ । वृष्ण्य॑म् । अ॒स्मभ्य॑म् । तत् । रि॒री॒हि॒ । सम् । नृ॒ऽसह्ये॑ । अ॒मित्रा॑न् । पृ॒त्ऽसु । तु॒र्वणे॑ ॥ ८ ॥

हेमघवन् धनवन्निन्द्र तृक्षौएतत्संज्ञेराजनि यद्वा यच्चबलंविद्यतेद्रुह्यावाद्रुह्यौच एतत्संज्ञेचजनेयद्बलमस्ति पूरौएतत्संज्ञेनृपेचयत्कच्चयत्किंचनवृष्ण्यंवीर्यंविद्यते तत्सर्वमस्मभ्यंस्तोतृभ्यः संरिरीहि प्रयच्छ कदा नृषाह्येनृभिर्योद्धृभिःसोढव्येयुद्धेप्रवृत्ते किमर्थं पृत्सुपृतनासुसंग्रामेषु अमित्रान्शत्रून्तुर्वणेतुर्विर्हिंसितुं ॥ ८ ॥

८. ऐश्वर्यशाली इन्द्र, शत्रुओं के साथ युद्ध आरम्भ होने पर हम उन्हें युद्ध में जीत सकें, इसके लिए तुम हमें तृक्षु, द्रुह्यु और पुरु का सारा बल दे देना।

चातुर्विंशिकेहनिनिष्केवल्येइन्द्रत्रिधात्विति वैरूपस्यसामप्रगाथः शंसनीयः सूत्रितंच—इन्द्रत्रिधातुशरणंत्वमिन्द्रप्रतूर्तिष्विति ।

तत्रप्रथमासूक्तेनवमी—

इन्द्र॑ त्रि॒धातु॑ शर॒णं त्रि॒वरू॑थं स्वस्ति॒मत् ।
छ॒र्दिर्य॑च्छ म॒घव॑द्भ्यश्च॒ मह्यं॑ च या॒वया॑ दि॒द्युमे॑भ्यः ॥ ९ ॥

इन्द्र । त्रिऽधातु । शरणम् । त्रिऽवरूथम् । स्वस्तिऽमत् ।
छर्दिः । यच्छ । मघवत्ऽभ्यः । च । मह्यम् । च । यवय । दिद्युम् ।
एभ्यः ॥ ९ ॥

हेइन्द्र त्रिधातु त्रिप्रकारंत्रिभूमिकंत्रिवरूथंत्रयाणांशीतातपवर्षाणांवारकंस्वस्तिमत् अविनाशयुक्तं छर्दिःछर्दिष्मत् आच्छादनयुक्तं एवंगुणविशिष्टंशरणंगृहंमघवद्भ्यःधनवद्भ्यःहविर्लक्षणधनेनतद्वद्भ्यःअस्मदीयेभ्यःमह्यंस्तोत्रेचयच्छ देहि अपिचएभ्यःसकाशात् दिद्युं शत्रुप्रेरितं द्योतमानमायुधंयवय पृथक्कुरु ॥ ९ ॥

९. इन्द्र, हव्यरूप धन से युक्त मनुष्यों कोऔर मुझे एक ऐसा घर दो, जो लकड़ी, ईंट और पत्थर का बना हुआ हो और जिसमें शीत, ताप और ग्रीष्म न सतावें तथा जो घर समृद्ध और आच्छादक हो। शत्रुओं के सारे दीप्तियुक्त आयुधों को दूर करो।

येगव्यतामनसाशत्रुमादभुरभिप्रघ्नन्तिधृष्णुया ।
अधस्मानोमघवन्निन्द्रगिर्वणस्तनूपाअन्तमोभव ॥१०॥२८॥

ये । गव्यता । मनसा । शत्रुम् । आऽदभुः । अभिऽप्रघ्नन्ति । धृष्णुऽया ।
अध । स्म । नः । मघऽवन् । इन्द्र । गिर्वणः । तनूऽपाः । अन्तमः ।
भव ॥ १० ॥ २८ ॥

येजनाः गव्यतागाइच्छतामनसायुक्ताःसन्तःशत्रुंशातयितारं वैरिणंआदभुःहिंसितुः येचधृष्णुयाधृष्णवःधृष्टाःसन्तःअस्मानभिप्रघ्नंति प्रकर्षेणहिंसंति हेमघवन् धनवन् गिर्वणोगिरांसंभक्तरिन्द्र अधस्म अस्मिन्काले तेभ्यःसकाशात्नोस्माकंतनूपाः तनूनांशरीराणांरक्षिता सन् अन्तमःअन्तिकतमोभव ॥ १० ॥

१०. ऐश्वर्यशाली इन्द्र, जिन्होंने हमारी गायें अपहृत करने के लिए हमारे ऊपर शत्रुवत् आक्रमण किया था अथवा जिन्होंने धृष्टता के साथ हमें उत्पीड़ित किया था, उनसे (हमारे स्तोत्रों से प्रसन्न होकर) हमारी रक्षा करने के लिए हमारे पास आओ।

॥ इतिचतुर्थस्यसप्तमेऽष्टाविंशोवर्गः ॥ २८ ॥

अथैकादशी—

अधस्मानोवृधेभवेन्द्रनायमवायुधि ।
यदन्तरिक्षेपतयन्तिपर्णिनोदिद्यवस्तिग्ममूर्धानः ॥ ११ ॥

अध । स्म । नः । वृधे । भव । इन्द्र । नायम् । अव । युधि ।
यत् । अन्तरिक्षे । पतयन्ति । पर्णिनः । दिद्यवः । तिग्मऽमूर्धानः ॥११॥

हेइन्द्र अधस्मतदानींनोस्माकंवृधेवर्धनायभव अपिचनायंयोस्माकंनयोनेतायुधियुद्धे त-मपिअवरक्ष यदेत्युक्तंकदेत्यत्रआह पर्णिनः पक्षवन्तः तिग्ममूर्धानस्तीक्ष्णास्याः दिद्यवोदीप्ताआ-युधाः यद्यदाअन्तरिक्षेव्योम्निपतयन्तिशत्रुभिर्विसृष्टाःपतन्ति तदानींवृधेभवेत्यन्वयः ॥ ११ ॥

११. इन्द्र, इस समय हमें धन दो। जिस समय पक्ष-युक्त, तीक्ष्णाग्र और दीप्त शत्रुओं के बाण आकाश से गिरते हैं, उस समय जो हमारी रक्षा करते हैं, उनकी रक्षा तुम समर-भूमि में करना।

यत्रशूरासस्तन्वोवितन्वतेप्रियाशर्मपितॄणाम् ।

अधस्मायच्छतन्वेतनेचछर्दिरचित्तंयावयद्वेषः ॥ १२ ॥

यत्र । शूरासः । तन्वः । विऽतन्वते । प्रिया । शर्म । पितॄणाम् । अध । स्म । यच्छ । तन्वे । तने । च । छर्दिः । अचित्तम् । यवय । द्वेषः ॥ १२ ॥

यत्र यस्मिन्काले शूरासःशूराः शौर्यवन्तोयोद्धारः तन्वः स्वकीयानिशरीराणिवितन्वते विस्तारयन्ति स्वामिनोजयायशत्रूणांपुरतोदर्शयन्ति तथायस्मिन्कालेप्रियाप्रियाणि शर्मशर्मा-णि स्थानानि पितॄणांजनकानांसंबन्धीनि तैरर्जितानीत्यर्थः एतानिचवितन्वते शत्रूणांपुरस्ता-द्विस्तारयन्ति परित्यजन्तीत्यर्थः अधस्मअस्मिन्कालेतन्वेशरीरायतनेतनयायच छर्दिः छादनंआयुधानांनिवारकंकवचं अचित्तं शत्रुभिरज्ञातं यथाभवतितथायच्छ प्रयच्छ शत्रुहाना-र्थमिवदेहोत्सर्गःअपिचद्वेषोद्वेष्टॄन्शत्रून्यावय तेभ्योवियोजय ॥ १२ ॥

१२. शत्रुओं के सामने जिस समय वीर लोग अपनी देह को दिखाते और पैतृक स्थानों का परित्याग करते हैं, उस समय तुम हमें और हमारी सन्तानों को शरीर-रक्षा के लिए, गुप्त रूप से, कवच देना और शत्रुओं को दूर करना।

यदिन्द्रसर्गेअर्वतश्चोदयासेमहाधने ।

असमनेअध्वनिवृजिनेपथिश्येनाँइवश्रवस्यतः ॥ १३ ॥

यत् । इन्द्र । सर्गे । अर्वतः । चोदयासे । महाऽधने । असमने ।

अध्वनि । वृजिने । पथि । श्येनान्ऽइव । श्रवस्यतः ॥ १३ ॥

हेइन्द्र महाधनेधेतव्यस्यमहतोधनस्यनिमित्तेमहतिसंग्रामेसर्गेउद्योगेसति असमनेविषमे अध्वनिमार्गेअर्वतोस्मदीयानश्वान् यद्यदाचोदयासे प्रेरयसि वृजिनेकुटिलेपथिमार्गेअन्तरिक्ष-लक्षणेश्रवस्यतः श्रवःअन्नमामिषरूपंआत्मनइच्छतः श्येनानिवयथाआमिषार्थिनःश्येनाःअ-न्तरिक्षेशीघ्रंगच्छन्ति तथास्मदीयानश्वानपदातिंशीघ्रंगमयसि तदानीमस्माकंतन्वेतनयायच छ-र्दिर्यच्छेतिपूर्वस्यात्रापिसंबन्धः ॥ १३ ॥

१३. महायुद्ध का समारोह होने पर तुम विकट मार्ग से हमारे अश्वों को, कुटिल प्रान्त से जानेवाले, द्रुतगति और आमिषार्थी श्येन की तरह, भेजना।

सिन्धूँरिवप्रवणआशुयायतोयदिक्लोशमनुष्वणि।
आयेवयोनवर्वृतत्यामिषिगृभीताबाह्वोर्गवि ॥ १४ ॥ २९ ॥

सिन्धून्ऽइव। प्रवणे। आशुऽया। यतः। यदि। क्लोशम्। अनु। स्वनि। आ। ये। वयः। न। वर्वृतति। आमिषि। गृभीताः। बाह्वोः। गवि ॥ १४ ॥ २९ ॥

उक्तस्यैवार्थस्यअतिशयप्रतिपादनार्थेयं प्रवणेनिम्नदेशेसिन्धूनिव स्यन्दमानानदीरिव आशुयाआशुगामिनोयतोगच्छतोश्वान् हेइन्द्र यदिचोदयासे प्रेरयसि कदाक्लोशमनुक्लोशमिति भयनाम भयमनुलक्ष्यस्वनिस्वनेआक्रोशेसति कीदृशास्तेश्वाः बाह्वोर्बाहुमूलयोर्गृभीताः कक्ष्यायाबद्धाअश्वाः गविगोरूपेधनेलब्धेसति आवर्वृतति पुनःपुनरावर्तन्ते आमिषिआमिषे मांसे गृहीतव्ये सति वयोन यथाश्येनादयःपक्षिणःपुनःपुनरावर्तन्तेतद्वत् एवंभूतानश्वान्श्येनक्रोशेसतियदात्वंप्रेरयसि तदानीमस्मदीयेभ्यः छर्दिःप्रयच्छेतिसंबन्धः यद्यपिक्षत्रियेयुद्धेप्रसक्तिर्नास्तितथापिराजपुरोहितत्वेनराजकोपानां पुरुषाणामभयःप्रार्थ्यतइतिनकश्चिद्विरोधः ॥ १४ ॥

१४. यद्यपि डर के मारे घोड़े ज़ोर से हिनहिनाते हैं, तथापि निम्नगामिनी नदियों की तरह, वे ही वेगगामी और मूलसंयत घोड़े, आमिषार्थी पक्षियों की तरह, धेनु-प्राप्ति के लिए, प्रवृत्त संग्राम में, बार-बार दौड़ते हैं।

॥ इतिचतुर्थस्यसप्तमेएकोनत्रिंशोवर्गः ॥ २९ ॥

स्वादुरितिएकत्रिंशदृचंचतुर्थसूक्तंभरद्वाजपुत्रस्यगर्गस्यार्षं प्रस्तोकइत्येषाद्विष्टुप् दशाश्वानित्यनुष्टुप् दशरथानितिगायत्री महिराधइतिद्विपदाद्येकादशाका युजानोहरितइत्येषाबृहती दिवस्पृथिव्याइतिजगती शिष्टास्त्रिष्टुभः आदितःपंचानांसोमोदेवता अगव्यूतिक्षेत्रमित्यर्धर्चस्यप्रथमपादेदेवाउत्तरस्यभूमिः तृतीयस्यबृहस्पतिः चतुर्थस्यैन्द्रः प्रस्तोकइत्याद्याश्चतस्रःसृंजयपुत्रस्यराज्ञोदानस्तुतिरूपत्वात्तद्देवताकाः वनस्पतेवीड्वंगइत्यत्यंतृचोरथदेवत्यः उपश्वासयेतितृचोदुंदुभिदेवत्यः समश्वपर्णाइत्यर्धर्चैन्द्रः शिष्टाइन्द्रदेवताकाः तथाचानुक्रान्तं—स्वादुरेकत्रिंशद्गर्गःपंचादौसौम्योगव्यूत्यर्धर्चोलिंगोक्तदेवतः प्रस्तोकइतित्रिष्टुबनुष्टुप्गायत्रीद्विपदासार्धस्यप्रस्तोकस्यदानस्तुतिः परौतृचौरथदुंदुभिदेवत्यावैन्द्रोन्त्योर्धर्चोयुजानोबृहतीदिवस्पृथिव्याजगतीति। आग्निमारुतेआदितःप्रवतसःशंसनीयाः सूत्रितंच—स्वादुष्किलायमितिचतस्रोमध्येचाह्नानमिति।

तत्रप्रथमा—

स्वादुष्किलायंमधुमाँउतायंतीव्रःकिलायंरसवाँउतायम् ।
उतोन्व१स्यपपिवांसमिन्द्रंनकश्चनसहतआहवेषु ॥ १ ॥

स्वादुः । किल । अयम् । मधुऽमान् । उत । अयम् । तीव्रः ।
किल । अयम् । रसऽवान् । उत । अयम् । उतो इति । नु । अस्य ।
पपिऽवांसम् । इन्द्रम् । न । कः । चन । सहते । आऽहवेषु ॥ १ ॥

अयंअभिषुतःसोमः स्वादुरास्वादनीयःकिलभवति उतापिच मधुमान्माधुर्यवांश्चायंसोमो-भवति तथायंसोमः तीव्रःकिल मदोत्पादनेतीक्ष्णःखलुभवति उतापिच अयंसोमोरसवान् सारवांश्चभवति अनेनवाक्यचतुष्टयेनसोमस्यमाधुर्यादिगुणयुक्तत्वंप्रतिपादितं उतोअपिच अस्यसोमस्य द्वितीयार्थेषष्ठी इमंसोमंपपिवांसंपीतवन्तमिन्द्रं आहवेषुसंग्रामेषुनकश्चनकोपिसहते अभिभवति नुःपूरकः ॥ १ ॥

१. यह अभिषुत सोम सुस्वादु, मधुर, तीव्र और रसवान् है। इसका इन्द्र पान कर लेते हैं, तब संग्राम में उनके सामने कोई नहीं ठहर सकता।

अथद्वितीया—

अयंस्वादुरिहमदिष्ठआसयस्येन्द्रोवृत्रहत्येममाद ।
पुरूणियश्च्यौत्नाशम्बरस्यविनवतिंनवचदेह्यो३हन् ॥ २॥

अयम् । स्वादुः । इह । मदिष्ठः । आस । यस्य । इन्द्रः ।
वृत्रऽहत्ये । ममाद । पुरूणि । यः । च्यौत्ना । शम्बरस्य ।
वि । नवतिम् । नव । च । देह्यः । हन् ॥२॥

इहास्मिन्यज्ञेअयंसोमः स्वादुरास्वादितःपीतःसन् मदिष्ठः अतिशयेनमदयिता आसब-भूव यस्यसोमस्यपानेनइन्द्रोवृत्रहत्ये वृत्रहननकाले ममाद मत्तोबभूव यःसोमः शंबरस्यासुरस्य पुरूणिबहूनिच्यौत्नाच्यौत्नानिबलानिअभिषान तथादेह्यः दिग्धाःउपचिताःआसुरीःपुरीः यदीयान् देहान्वानवतिंनवचनवोत्तरनवतिसंख्याकाःयःसोमोविहन् व्यहन् अयंसोमइतिप्रथमपादे-नसंबन्धः ॥ २ ॥

२. इस यज्ञ में पीने पर ऐसे ही सोम ने अत्यन्त हर्ष प्रदान किया था। वृत्र के विनाश के समय इन्द्र ने इसे पीकर प्रसन्नता प्राप्त की थी। इसने शम्बर की निन्यानवे पुरियों का विनाश किया था।

अथतृतीया—

अयंमेपीतउदियर्तिवाचमयंमनीषामुशतीमजीगः ।
अयंषळुर्वीरमिमीतधीरोनयाभ्योभुवनंकच्चनारे ॥ ३ ॥

अयम् । मे । पीतः । उत् । इयर्ति । वाचम् । अयम् । मनीषाम् ।
उशतीम् । अजीगरिति । अयम् । षट् । उर्वीः । अमिमीत । धीरः ।
न । याभ्यः । भुवनम् । कत् । चन । आरे ॥ ३ ॥

अयंसोमःपीतःसन् मेममवाचंउदियर्ति उद्गमयति अयमेवसोमउशतींकान्तांमनीषांबुद्धिं उदजीगः उद्गारयति प्रकाशयति गृनिगरणेइत्यस्माण्ण्यन्तात्लुङिचङिरूपं अपिचायंधीरोधीमान् सोमःषळुर्वीः षण्मोर्वीरंहसस्पान्तु द्यौश्चपृथिवीचाहश्चरात्रिश्चापश्चौषधयश्चेतिमंत्रप्रतिपादिताःपृथिव्याद्याःषट्अमिमीत निर्मितवान् याभ्यउर्वीभ्यआरेदूरे विप्रकृष्टेदेशे कच्चन किंचन भुवनंभूतजातं नभवति अपितुआस्वेवसर्वंभूतजातंवर्ततेतादृशीरुर्वीर्निर्मितवान् ॥ ३ ॥

३. पीने पर यह सोमरस मेरे वाक्य की स्फूर्ति को बढ़ाता है। यह अभिलषित बुद्धि को प्रदान करता है। इसी सुबुद्धि सोम ने स्वर्ग, पृथ्वी, दिन-रात्रि, जल और ओषधि आदि छः अवस्थाओं की सृष्टि की है। भूतगण में कोई भी इससे दूर नहीं ठहर सकता।

अयंसयोवरिमाणंपृथिव्यावर्ष्माणंदिवोअकृणोदयंसः ।
अयंपीयूषंतिसृषुप्रवत्सुसोमोदाधारोर्वन्तरिक्षम् ॥ ४ ॥

अयम् । सः । यः । वरिमाणम् । पृथिव्याः । वर्ष्माणम् ।
दिवः । अकृणोत् । अयम् । सः । अयम् । पीयूषम् ।
तिसृषु । प्रवतऽसु । सोमः । दाधार । उरु । अन्तरिक्षम् ॥ ४ ॥

सखल्वयंसोमः यःपृथिव्यावरिमाणं उरुत्वंविस्तृतत्वंअकृणोत्अकरोत् यथायंसोमोदिवोद्युलोकस्यवर्ष्माणं सेक्तृत्वंदृढत्वंअकृणोदकरोत्अयंसोमःसहिभवति अपिचायंसोमः तिसृष्वोषधीषुअप्सुगोषुप्रवत्सुप्रकृष्टास्वेतासुपीयूषंरसंदाधार धारयति तथाउरुविस्तीर्णमन्तरिक्षं चधारयति तथाचमंत्रान्तरं—त्वमिमाओषधीःसोमविश्वास्त्वमपोअजनयस्त्वंगाः । त्वमाततंथोर्वन्तरिक्षमिति[1] ॥ ४ ॥

४. फलतः इसी सोमरस ने पृथ्वी का विस्तार और स्वर्ग की दृढ़ता की है। इसी सोमरस ने ओषधि, जल और धेनु नामक तीन उत्कृष्ट आधारों में रस दिया था। यही विस्तृत अन्तरिक्ष को धारण किये हुए है।

अथपंचमी—

अयंविदच्चित्रदृशीकमर्णःशुक्रसद्मनामुषसामनीके ।
अयंमहान्महतास्कम्भनेनोद्द्यामस्तभ्नाद्वृषभोमरुत्वान् ॥५॥३०॥

1 ऋ० सं० १. ६. २३.।

अयम् । विदत् । चित्रऽदृशीकम् । अर्णः । शुक्रऽसद्मनाम् ।
उषसाम् । अनीके । अयम् । महान् । महता । स्कम्भनेन । उत् ।
द्याम् । अस्तभ्नात् । वृषभः । मरुत्वान् ॥ ५ ॥ ३० ॥

अयंसोमः चित्रदृशीकंविचित्रदर्शनं यद्वा आश्चर्यत्वेनदर्शनीयं अर्णःसर्वस्यप्रेरकं सौरं ज्योतिःविदत्लंभयति कस्मिन्काले शुक्रसद्मनांशुक्रंनिर्मलमन्तरिक्षंसद्मसदनंयासांतासामुषसां अनीकेमुखेउषःकालइत्यर्थः अपिच महान्प्रवृद्धोयंसोमः महतास्थविष्ठेनस्कंभनेन स्तंभनसाधनेनमध्यवर्तिनान्तरिक्षेणद्यांद्युलोकंउदस्तभ्नात् ऊर्ध्वमस्थापयत् यथाअधोनपतेत्तथाअन्तरिक्षंतस्याधारत्वेनकल्पयानित्यर्थः कीदृशःसोमः वृषभोवृष्टेर्जनयिता सोमाहुत्याहिवृष्टिर्जन्यतेच मरुत्वान्मरुद्भिर्युक्तः ॥ ५ ॥

५. निर्मल आकाश में स्थित उषा के पहले यही सोम विचित्र दर्शन सूर्य-ज्योति को प्रकट करता है, वारिवर्षी और बलशाली यह सोमरस ही मरुतों के साथ सुदृढ़ स्तम्भ-द्वारा स्वर्ग को धारण किये हुए है।

॥ इतिचतुर्थस्यसप्तमेत्रिंशोवर्गः ॥ ३० ॥

धृषत्पिबकलशेसोममिन्द्रवृत्रहाशूरसमरेवसूनाम् ।
माध्यन्दिनेसवनआवृषस्वरयिस्थानोरयिमस्मासुधेहि ॥ ६ ॥

धृषत् । पिब । कलशे । सोमम् । इन्द्र । वृत्रऽहा । शूर ।
सम्ऽअरे । वसूनाम् । माध्यन्दिने । सवने । आ । वृषस्व ।
रयिऽस्थानः । रयिम् । अस्मासु । धेहि ॥ ६ ॥

हेशूर शौर्यवन्निन्द्र वृत्रहा वृत्राणामावरकाणांशत्रूणांहन्तात्वं वसूनांधनानांसमरेसंग्रामे निमित्तभूतेसति कलशेद्रोणकलशेवस्थितंसोमंधृषत्धृष्टंयथाभवतितथापिब अपिच माध्यंदिने सवने आवृषस्व आसिंचस्व जठरंसोमेनपूरय सर्वैन्द्रंहिमाध्यंदिनंसवनं किंचरयिस्थानःरयीणांधनानांस्थानभूतस्त्वंरयिंधनमस्मासुधेहिधारय ॥ ६ ॥

६. वीर इन्द्र, धन-प्राप्ति के लिए आरम्भ किये गये संग्राम में तुम शत्रु संहार करो। साहस के साथ कलस-स्थित सोमरस का पान करो। मध्याह्न के यज्ञ में तुम बहुत सोम पान करो। हे धन-पात्र, हमें धन दो।

अथसप्तमी—

इन्द्रप्रणःपुरएतेवपश्यप्रनोनयप्रतरंवस्योअच्छ ।
भवासुपारोअतिपारयोनोभवासुनीतिरुतवामनीतिः ॥ ७ ॥

इन्द्र । प्र । नः । पुरएताऽइव । पश्य । प्र । नः । नय । प्रऽतरम् ।
वस्यः । अच्छ । भव । सुऽपारः । अतिऽपारयः । नः । भव ।
सुऽनीतिः । उत । वामऽनीतिः ॥ ७ ॥

हेइन्द्र त्वंपुरएतेव पुरतोगंतेव नोस्मान्प्रपश्य प्रकर्षेणईक्षस्व यथामार्गरक्षकःस्वयंपुरतोग-च्छन्अनुगच्छतोरक्षणीयान्पथिकान्पश्यति तथापश्येत्यर्थः तथावस्योवसीयःश्रेष्ठंधनंअच्छा-भिमुख्येनप्रतरं प्रकृष्टतरंअतिशयेनप्रणयअस्मान्प्रापय तथासुपारःसुष्ठुपारयिता दुःखेभ्यस्तार-यिताभव तथानोस्मान्स्तोतॄन्अतिपारयः शत्रूनतिक्रामय सुनीतिःशोभननयनश्चास्माकंभव उतापिच वामनीतिः वामानांवननीयानांधनानांनेताभव मह्यमस्मदर्थंश्रेष्ठंप्रापणोभव ॥ ७ ॥

७. इन्द्र, मार्गरक्षक की तरह तुम अग्रगामी होकर हमारे प्रति दृष्टि रखना और हमारे सामने श्रेष्ठ धन ले आना। तुम भली भाँति हमें दुःख और शत्रु से बचाओ और उत्कृष्ट नेता होकर हमें अभिलषित धन में ले जाओ।

ऐन्द्रेपशौउरुंनइत्येषायाज्या सूत्रितंच—उरुंनोलोकमनुनेषिविद्वान्प्रससाहिषेपुरुहू-तशत्रूनिति । होत्रकैःसकृत्प्रसर्पणसमयेप्येषायाज्या सूत्रितंच—उरुंनोलोकमनुनेषिविद्वानितियज-न्तइति । चातुर्विंशिकेऽहन्यहर्गणेषुचद्वितीयादिष्वहःसुमाध्यंदिनसवनेच्छावाकस्यैषप्रचारंमणीया सूत्रितंच—उरुंनोलोकमनुनेषिविद्वानितिकद्रुप्रकारंमणीयाइति ।

सैषाष्टमी—

उरुंनोलोकमनुनेषिविद्वान्त्स्वर्वज्ज्योतिरभयंस्वस्ति ।
ऋष्वातइन्द्रस्थविरस्यबाहूउपस्थेयामशरणाबृहन्ता ॥ ८ ॥

उरुम् । नः । लोकम् । अनु । नेषि । विद्वान् । स्वःऽवत् । ज्योतिः ।
अभयम् । स्वस्ति । ऋष्वा । ते । इन्द्र । स्थविरस्य । बाहू इति ।
उप । स्थेयाम । शरणा । बृहन्ता ॥ ८ ॥

हेइन्द्र विद्वान्जानंस्त्वंउरुं विस्तीर्णंलोकंस्थानंस्वर्गाख्यंनोस्मान्अनुनेषि अनुगमय त-थास्वर्वत्सुखवत्अभयंभयरहितंज्योतिश्चस्वस्तिक्षेमेणअनुनेषि अस्माननुगमय हेइन्द्र स्थवि-रस्यस्थूलस्यवृद्धस्यवेतवसंबंधिनौऋष्वादर्शनीयौ बृहन्तामहान्तौ बाहूत्वदीयौहस्तौशरणाशर-णौरक्षकौरक्षकत्वायउपस्थेयाम उपतिष्ठेम सेवेमहि ॥ ८ ॥

८. इन्द्र, तुम ज्ञानी हो। हमें विस्तीर्ण लोक में—सुखमय और भय-शून्य आलोक में भी—निर्विघ्न ले जाना। तुम प्राचीन हो। हम तुम्हारे मनोज्ञ और बृहत् बाहुओं के ऊपर रक्षा के लिए आश्रित हैं।

वरिष्ठेनइन्द्रवन्धुरेधाबहिष्ठयोःशतावन्नश्वयोरा ।
इषमावक्षीषांवर्षिष्ठांमानस्तारीन्मघवन्रायोअर्यः ॥ ९ ॥

वरिष्ठे । नः । इन्द्र । वन्धुरे । धाः । वहिष्ठयोः । शतऽवन् ।
अश्वयोः । आ । इषम् । आ । वक्षि । इषाम् । वर्षिष्ठाम् ।
मा । नः । तारीत् । मघऽवन् । रायः । अर्यः ॥ ९ ॥

हेइन्द्र वरिष्ठेउरुतमेविस्तीर्णतमेवंधुरे आत्मीयेरथे नोस्मान्धाःधेहिधारय अपिच हेशत-वन् शतसंख्यधनेन्द्र वहिष्ठयोर्वोढृतमयोः आकारःसमुच्चये अश्वयोरात्वदीययोःअश्वयोश्चा-स्मान्धारय तथाइषामन्नानांमध्येवर्षिष्ठांवृद्धतमांइषमन्नमावक्षि अस्मदर्थमावह आनय हेम-घवन्स्तनवर्चित्रअर्योधनस्यस्वामी अन्यःकश्चिन्नोस्माकंरायोधनानिमातारीव्मार्हिंसीत् ॥ ९ ॥

९. धनाढ्य इन्द्र, तुम हमें अपने पराक्रमी अश्वों के पीछे विस्तृत रथ पर चढ़ाओ। विविध अन्नों के बीच तुम हमारे लिए प्रकृष्टतम अन्न ले आओ। मघवन् कोई भी धनी धन में हमें न लाँघ सके।

इन्द्रमृळमह्यंजीवातुमिच्छचोदयधियमयसोनधाराम् ।
यत्किंचाहन्त्वायुरिदंवदामितज्जुषस्वकृधिमादेववन्तम् ॥१०॥२१॥

इन्द्र । मृळ । मह्यम् । जीवातुम् । इच्छ । चोदय । धियम् ।
अयसः । न । धाराम् । यत् । किम् । च । अहम् । त्वाऽयुः ।
इदम् । वदामि । तत् । जुषस्व । कृधि । मा । देवऽवन्तम् ॥१०॥२१॥

हेइन्द्र मृळ मृळय अस्मान्सुखय जीवातुंजीवनौषधंचमह्यंदातुमिच्छ तथाधियंबुद्धिंचोद-य स्तुतिविषयांकर्मविषयांवामेरय तीक्ष्णीकुरु अयसोनधारां अयोमयस्यखड्गादेर्धारामिव सा यथासूक्ष्माभवत्येवं सूक्ष्मविषयांधियंचोदयेत्यर्थः किंचत्वायुःत्वामात्मनइच्छन्नहमिदानींयत्किंच-नाहंवदामिसमीचीनमसमीचीनंवातज्जुषस्व मामांचदेववन्तंरक्षकैर्देवैरुपेतंकृधिकुरु ॥ १० ॥

१०. इन्द्र, तुम मुझे सुखी करो। मेरी जीवन-वृद्धि करने में प्रसन्न होओ। लौहमय खड्ग की धार की तरह मेरी बुद्धि को तेज करो। तुम्हें प्रसन्न करने के लिए इस समय जो कुछ मैं कह रहा हूँ, सो सब ग्रहण करो। देवगण मेरी रक्षा करें।

॥ इतिचतुर्थस्यसप्तमेएकविंशोवर्गः ॥ २१ ॥

आयुष्कामेष्टयांइन्द्रस्यत्रातारमित्यनुवाक्या सूत्रितंच—त्रातारमिन्द्रमवितारमिन्द्रंमावे-अस्यांसहसावन्परिष्टाविति ।

तेषान्नैकादशी—

त्रातारमिन्द्रमवितारमिन्द्रंहवेहवेसुहवंशूरमिन्द्रम् ।
ह्वयामिशक्रंपुरुहूतमिन्द्रंस्वस्तिनोमघवाधात्विन्द्रः ॥ ११ ॥

त्रातारम् । इन्द्रम् । अवितारम् । इन्द्रम् । हवेऽहवे । सुऽहवम् ।
शूरम् । इन्द्रम् । ह्वयामि । शक्रम् । पुरुऽहूतम् । इन्द्रम् ।
स्वस्ति । नः । मघऽवा । धातु । इन्द्रः ॥ ११ ॥

त्रातारंशत्रुभ्यःपालयितारमिन्द्रमाह्वयामि तथाअवितारं कामैस्तर्पयितारमिन्द्रमाह्वयामि हवेहवेसर्वेष्वाह्वानेषु सुहवंसुखेनाह्वातुंशक्यंशूरंशौर्यवन्तं शक्रंसर्वकार्येषुशक्तं पुरुहूतंपुरुभिर्बहुभिःपालनार्थमाहूतं एवंविधमिन्द्रंह्वयाम्याह्वयामि एवमाहूतोमघवाधनवानिन्द्रःस्वस्ति अविनाशंनोस्मभ्यंधातुददातु यद्वास्माकंविदधातु ॥ ११ ॥

११. जो शत्रुओं से रक्षा करते और मनोरथ पूर्ण करते हैं, जो अनायास आह्वान-योग्य, शौर्यशाली और सभी कामों में समर्थ हैं, मैं उन्हीं बहुलोक-वन्दनीय इन्द्र को, प्रत्येक यज्ञ में, बुलाता हूँ। धनवान् इन्द्र हमें समृद्धि दें।

इन्द्रःसुत्रामास्ववाँअवोभिःसुमृळीकोभवतुविश्ववेदाः ।
बाधतांद्वेषोअभयंकृणोतुसुवीर्यस्यपतयःस्याम ॥ १२ ॥

इन्द्रः । सुऽत्रामा । स्वऽवान् । अवःऽभिः । सुऽमृळीकः ।
भवतु । विश्वऽवेदाः । बाधताम् । द्वेषः । अभयम् । कृणोतु ।
सुऽवीर्यस्य । पतयः । स्याम ॥ १२ ॥

सुत्रामासुष्ठुत्राता स्ववान्धनवान्सइन्द्रः अवोभीरक्षणैःसुमृळीकः सुष्ठुसुखयिताभवतु तथाचविश्ववेदाःसर्वधनःसर्वविद्वान्वासइन्द्रः द्वेषःद्वेष्टॄन्शत्रून्बाधतां हिनस्तु अभयंभयरहितंचास्माकंकृणोतु करोतु वयंचतत्प्रसादात्सुवीर्यस्यशोभनवीर्यस्यपतयःस्याम भवेम ॥ १२

१२. शोभन रक्षा करनेवाले और धनशाली इन्द्र रक्षा-द्वारा हमें सुख देते हैं। वही सर्वज्ञ इन्द्र हमारे शत्रुओं का वध करके हमें निर्भय करते हैं। उनकी प्रसन्नता से हम अतीव वीर्य-शाली बनें।

अथत्रयोदशी—

तस्यवयंसुमतौयज्ञियस्यापिभद्रेसौमनसेस्याम ।
ससुत्रामास्ववाँइन्द्रोअस्मेआराच्चिद्द्वेषःसनुतर्युयोतु ॥ १३ ॥

तस्य । वयम् । सुऽमतौ । यज्ञियस्य । अपि । भद्रे । सौमनसे ।
स्याम । सः । सुऽत्रामा । स्वऽवान् । इन्द्रः । अस्मे इति ।
आरात् । चित् । द्वेषः । सनुतः । युयोतु ॥ १३ ॥

यज्ञियस्य यज्ञार्हस्य तस्येन्द्रस्य सुमतौ शोभनायामनुग्रहात्मिकायां बुद्धौ वयं स्याम विषयभूता भवेम तथा भद्रे कल्याणे सौमनसे सुमनोभावे प्रीतावपि स्याम भवेम स इन्द्रोऽस्मासु अनुग्रहात्मिकां बुद्धिं सौमनस्यं च करोत्वित्यर्थः सुत्रामा सुष्ठु त्राता स्ववान् धनवान् स इन्द्रश्च अस्मे अस्मत्तः आराच्चिद् दूरदेशेऽपि वर्तमानं द्वेषः सनुतः अन्तर्हितनामैतत् अन्तर्हितान् युयोतु पृथक्करोतु ॥ १३ ॥

१३. हम उन्हीं योगार्ह इन्द्र के अनुग्रह, बुद्धि और कल्याणवाही प्रीति के पात्र बनें। रक्षक और धनी वही इन्द्र विद्वेषियों को बहुत दूर से भगावें।

अव॒ त्वे इ॑न्द्र प्र॒वतो॒ नोर्मिर्गिरो॒ ब्रह्मा॑णि नि॒युतो॑ धवन्ते ।
उ॒रू न राधः॒ सव॑ना पु॒रूण्य॒पो गा व॑ज्रिन्युवसे॒ समिन्दू॑न् ॥ १४ ॥

अव॑ । त्वे इति॑ । इ॒न्द्र॒ । प्र॒ऽवतः॑ । न । ऊ॒र्मिः । गिरः॑ ।
ब्रह्मा॑णि । नि॒ऽयुतः॑ । ध॒व॒न्ते॒ । उ॒रु । न । राधः॑ । सव॑ना ।
पु॒रूणि॑ । अ॒पः । गाः । व॒ज्रि॒न् । यु॒व॒से॒ । सम् । इन्दू॑न् ॥ १४ ॥

हे इन्द्र त्वे त्वयि नियुतः स्तोतुः गिरः उक्थात्मिका वाचः ब्रह्माणि सामरूपाणि स्तोत्राणि च अवधवन्ते अवगच्छन्ति तत्र दृष्टान्तः—ऊर्मिः जलसंघः प्रवतो न प्रवणदेशानिव यथा अवच्छिन्नवात्प्रवणदेशं शीघ्रं गच्छति तद्वत् नशब्दः समुच्चये उरू उरूणि राधो राधांसि च हविर्लक्षणानि धनानि पुरूणि बहूनि सवना सवनानि बहवोऽभिषुताः सोमाश्च त्वामेवाभिगच्छन्ति हे वज्रिन् वज्रवन्निन्द्र अपो वसतीवर्याख्या गाः गोविकारान् क्षीरदध्यादीन् श्रयणार्थान् इन्दून् सोमांश्च संयुवसे सम्यग्मिश्रयसि त्वां यष्टुं वसतीवरीभिरभिषुत्य सोमं आशिरादिभिः श्रयणद्रव्यैः संस्कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ १४ ॥

१४. इन्द्र, स्तोताओं की स्तुति, उपासना, विशाल धन और प्रचुर अभिषुत सोमरस, निम्न देश-प्रवण जलराशि की तरह, तुम्हारी ओर आते हैं। वज्रधर इन्द्र, तुम जल, दूध और सोमरस भली भाँति मिलाते हो।

अथ पंचदशी—

क ईं॑ स्तव॒त्कः पृ॑णा॒त्को य॑जाते॒ यदु॒ग्रमिन्म॒घवा॑ वि॒श्वहावे॑त् ।
पादा॑विव प्र॒हर॑न्न॒न्यम॑न्यं कृ॒णोति॒ पूर्व॒मप॑रं॒ शची॑भिः ॥ १५ ॥ ३२ ॥

कः । ई॒म् । स्त॒व॒त् । कः । पृ॒णा॒त् । कः । य॒जा॒ते॒ । यत् । उ॒ग्रम् ।
इत् । म॒घऽवा॑ । वि॒श्वहा॑ । अवे॑त् । पादौ॑ऽइव । प्र॒ऽहर॑न् ।
अ॒न्यम्ऽअ॑न्यम् । कृ॒णोति॑ । पूर्व॑म् । अप॑रम् । शची॑भिः ॥ १५ ॥ ३२ ॥

कः स्तोता ईमेनमिन्द्रं स्तवत् स्तुयात् स्तोतुं शक्नुयात् को वा पृणात् एनं प्रीणयेत् कश्च यजाते एनं हविर्भिर्यजेत यद्यस्मात् अयं प्रबलो मघवा धनवानिन्द्रः उग्रमित् उद्गूर्णमेव विश्वहा सर्वदा अवेत् आ-

त्मानंवेविजानातिसर्वंदाउमएवभवति तस्मात्कारणात् नकोप्येनंस्तोतुंप्रीणयितुंयष्टुंवाशक्नोती-त्यभिप्रायः इतोपिस्तुत्यादेरविषयइत्याह—यस्मादयमिन्द्रःशचीभिरात्मीयाभिःप्रज्ञाभिःपूर्वंप्रथम-भाविनंसन्तं स्तोतारंअपरंपश्चाद्भाविनंचअन्यमन्यंपरस्परव्यतिहारेणकृणोतिकरोति यःप्रथम-भावीमुख्यस्स्तोतातंजघन्यंकरोति यश्चजघन्यःस्तोतातंमुख्यंकरोति तत्रदृष्टान्तः—पर्येति पादाविव पादौमहरन्मार्गेमक्षिपन्पुरुषःपूर्वंपादमपरंकरोति अपरंचपूर्वंतद्वत् अतोपिकारणादिन्द्रःस्तुत्यादे-रविषयइतिभावः एवद्वादिकेनपंचर्चेनइन्द्रस्याविस्वातंत्र्यंमविपाद्यते ॥ १५ ॥

१५. भली भाँति कौन मनुष्य इन्द्र की स्तुति, प्रसन्नता और यज्ञ करने में समर्थ है ? धनशाली इन्द्र प्रतिदिन अपनी उग्र शक्ति को जानते हैं। जैसे पथिक अपने पैरों को कभी आगे और कभी पीछे करता है, वैसे ही इन्द्र अपने बुद्धि-बल से स्तोता को कभी परवर्ती और कभी अग्रवर्ती करते हैं।

॥ इतिचतुर्थस्यसप्तमेद्वात्रिंशोवर्गः ॥ ३२ ॥

अथषोडशी—

शृण्वेवीरउग्रमुग्रंदमायन्नन्यमन्यमतिनेनीयमानः।
एधमानद्विळुभयस्यराजाचोष्कूयतेविशइन्द्रोमनुष्यान् ॥ १६ ॥

शृण्वे। वीरः। उग्रम्ऽउग्रम्। दमऽयन्। अन्यम्ऽअन्यम्। अतिऽनेनीयमानः। एधमानऽद्विट्। उभयस्य। राजा। चोष्कूयते। विशः। इन्द्रः। मनुष्यान् ॥ १६ ॥

अयमिन्द्रोवीरोवीर्यवानितिशृण्वे श्रूयते किंकुर्वन् उग्रमुग्रंउद्गूर्णंउद्गूर्णंबलिनंशत्रुंदमयिदमा-यन् दमःदमनं साधनमिच्छन् अन्यमन्यंमग्रमनेतव्यमन्यंपश्चान्नेतव्यंचान्यं पूर्वमपरंपरस्परव्यत्य-हारेण स्तोतॄन्अतिनेनीयमानः अत्यन्तंपुनःपुनर्नयन् अपिचएधमानद्विट् एधमानानांवर्धमाना-नामशुन्यानांद्वेष्टा उभयस्यदिव्यस्यपार्थिवस्यचधनस्यराजाईश्वरोयमिन्द्रःविशःनिवेशयितॄन् स्वस्यपरिचारकान्मनुष्यान्चोष्कूयते रक्षणार्थंपुनःपुनराह्वयति ॥ १६ ॥

१६. प्रबल शत्रु का दमन करके और स्तोताओं का स्थान सदा परिवर्तन करके इन्द्र, अपनी वीरता के लिए, प्रसिद्धि प्राप्त करते हैं। उन्नत व्यक्तियों के द्वेषी और स्वर्गीय तथा पार्थिव धनों के अधिपति इन्द्र अपने सेवकों को, रक्षा के लिए, बार-बार बुलाते हैं।

परापूर्वेषांसख्यावृणक्तिवितर्तुराणोअपरेभिरेति।
अनानुभूतीरवधून्वानःपूर्वीरिन्द्रःशरदस्तर्तरीति ॥ १७ ॥

परा। पूर्वेषाम्। सख्या। वृणक्ति। विऽतर्तुराणः। अपरेभिः। एति। अननुऽभूतीः। अवऽधून्वानः। पूर्वीः। इन्द्रः। शरदः। तर्तरीति ॥ १७ ॥

अयमिन्द्रः पूर्वेषांपूर्वभाविनांप्रशस्तानांकर्मणांकुर्वतांपुरुषाणांसख्यासखित्वानिपराणक्ति वर्जयति अपिच विद्विषाणस्तान्हिंसन् अपरेभिरपरैः अमुख्यैरप्रशस्तैरपिकर्मानुष्ठातृभिः एति सख्यंप्राप्नोति यथाअननानुभूतीः अपरिचरणाःप्रजाः अवधून्वानः परित्यजन् पूर्वीर्बह्वीः शरदःसंवत्सरान्अयमिन्द्रः तर्तरीति भृशमतिक्रामति स्तोतृभिःसहसख्यंकुर्वन् चिरकालंवसतीत्यर्थः ॥ १७ ॥

१७. इन्द्र पूर्वतन प्रशस्त कर्मों के अनुष्ठाताओं की मित्रता त्याग देते हैं और उनसे द्वेष करके उनकी अपेक्षा निकृष्ट व्यक्तियों के साथ मित्रता करते हैं। अथवा अपनी उपासना से रहित व्यक्तियों को छोड़कर परिचारकों के साथ अनेक वर्ष रहते हैं।

रूपंरूपंप्रतिरूपोबभूवतदस्यरूपंप्रतिचक्षणाय ।
इन्द्रोमायाभिःपुरुरूपईयतेयुक्ताह्यस्यहरयःशतादश ॥१८॥

रूपम्ऽरूपम् । प्रतिऽरूपः । बभूव । तत् । अस्य । रूपम् ।
प्रतिऽचक्षणाय । इन्द्रः । मायाभिः । पुरुऽरूपः । ईयते ।
युक्ताः । हि । अस्य । हरयः । शता । दश ॥ १८ ॥

अयमिन्द्रःप्रतिरूपोरूपाणांप्रतिनिधिःसन् रूपंरूपंतत्तदग्न्यादिदेवतास्वरूपंबभूवप्राप्नोति भूप्राप्ताविति धातुः इन्द्रःस्वमाहात्म्येनतत्तद्देवतारूपोऽभवदीत्यर्थः अस्यचेन्द्रस्यतत्प्राप्तमग्न्यादिदेवतास्वरूपंप्रतिचक्षणायप्रतिनियतदर्शनाय अयमग्निरयंविष्णुरयंरुद्रइत्येवमसंकीर्णदर्शनायभवति अपिचायमिन्द्रोमायाभिः ज्ञाननामैतत् ज्ञानैरात्मीयैःसंकल्पैःपुरुरूपोबहुविधशरीरःसन् ईयतेयष्टॄन्यजमानान्गच्छति ननुद्वावेवास्याश्वौ एकश्चरथः कथमनेनयुगपद्बहून्गच्छतीत्यतआह—अस्येन्द्रस्यहरयोऽश्वाःयुक्तारथेयोजिताःशतादश सहस्रसंख्याकाःअपरिमिताःसन्तिहि यस्मादेवंतस्माद्बहुशरीराणिस्वीकृत्ययुगपद्विश्वतोयजमानान्गच्छतीत्यर्थः अन्येमन्यन्ते इदिपरमैश्वर्येइत्यस्यधातोःरथानुगमादिन्द्रःपरमात्मासचाकाशवत्सर्वगतःसदानंदरूपः सएवोपाधिभिरन्तःकरणैःप्रतिशरीरमवच्छिन्नःसन् जीवात्मेतिव्यपदिश्यते सएवअनादिमायाशक्तिभिः वियदादिजगदात्मनाविवर्तशब्दादिविषयहरणशीलाःइन्द्रियवृत्तयश्चदेनैवसंबद्धाः एतत्सर्वंतस्य परमात्मनोयद्वास्तवंरूपंतस्यदर्शनायेति अयमर्थोऽनयाप्रतिपाद्यते रूपंरूपंरूप्यतइतिरूपं शरीरादिप्रतिशरीरंचित्रूपःसर्वगतःपरमात्माप्रतिरूपः प्रतिबिंबरूपःसन् सर्वाणिशरीराणिबभूव प्राप्नोत् तच्चप्रातिप्रतिबिंबरूपंअस्यपरमात्मनःप्रतिचक्षणायप्रतिनियताकारस्यदर्शनायभवति सचेन्द्रः

परमेश्वरःमायाभिर्मायाशक्तिभिःपुरुरूपःवियदादिभिर्बहुविधरूपैरुपेतःसन्नीयते चेष्टते एतदपि अस्यपरमात्मनःप्रतिचक्षणायभवति अस्यचदशशतासहस्रसंख्याकाहरयःइन्द्रियवृत्तयःयुक्ताः विषयग्रहणायोद्युक्ताःसन्ति यदपिअस्यवास्तवरूपस्यदर्शनायभवतीति एवंस्थूलसूक्ष्मशरीरयो-र्वियदादिमहाप्रपंचस्यचतत्वज्ञानहेतुत्वमनयाप्रत्यपादीति ॥ १८ ॥

१८. सारे देवों के प्रतिनिधि इन्द्र तीन प्रकार की मूर्तियाँ धारण करते हैं और इन रूपों को धारण कर वे अलग-अलग प्रकट होते हैं। वे माया-द्वारा अनेक रूप धारण करके यजमानों के पास उपस्थित होते हैं; क्योंकि इन्द्र के रथ में हजार घोड़े जोते जाते हैं।

युजानोहरितारथेभूरित्वष्टेहराजति ।
कोविश्वाहाद्विषतःपक्षआसतउतासीनेषुसूरिषु ॥ १९ ॥

युजानः । हरिता । रथे । भूरि । त्वष्टा । इह । राजति । कः ।
विश्वाहा । द्विषतः । पक्षः । आसते । उत । आसीनेषु । सूरिषु ॥ १९ ॥

हरिताहरितावश्वौ रथेयुजानोयुंजनत्वष्टादीप्तइन्द्रःइहत्रैलोक्येभूरिभूरिषु बहुषुप्रदेशेषु राजति दीप्यते उतअपिच सूरिषुस्तोतृषुअस्मदादिषु आसीनेषुसत्सु विश्वाहासर्वदाइन्द्रादन्यः कोनामद्विषतःशत्रोः पक्षःबाधकोबाधकः सन् आसते आस्ते इन्द्रएवसर्वदा शत्रून्बाधतइत्यर्थः यद्वा पक्षइतिसकारान्तंसमीपवचनं इन्द्रादन्यः कोनामद्विषतः शत्रोः समीपेआसते आस्तेइन्द्र-एवनिर्भयःसञ्शत्रुसमीपेस्थातुंशक्नोतीतिभावः ॥ १९ ॥

१९. रथ में इन्द्र ही घोड़े जोतकर त्रिभुवनों के अनेक स्थानों में प्रकट होते हैं। दूसरा कौन व्यक्ति प्रतिदिन उपस्थित स्तोताओं के बीच जाकर शत्रुओं से उनकी रक्षा करता है?

अथर्षिरी—

अगव्यूतिक्षेत्रमागन्मदेवाउर्वीसतीभूमिरंहूरणाभूत् ।
बृहस्पतेप्रचिकित्सागविष्टावित्थासतेजरित्रइन्द्रपन्थाम् ॥२०॥२३॥

अगव्यूति । क्षेत्रम् । आ । अगन्म । देवाः । उर्वी । सती ।
भूमिः । अंहूरणा । अभूत् । बृहस्पते । प्र । चिकित्स । गोऽइष्टौ ।
इत्था । सते । जरित्रे । इन्द्र । पन्थाम् ॥ २० ॥ २३ ॥

अत्रोक्तं—अरण्येनिर्जनेगर्गोदेवान्भूमिंबृहस्पतिं । इन्द्रंचास्तौत्स्वरक्षार्थंस्वप्नामार्गंप्युवोन-येति ॥ १ ॥ अगव्यूतीत्यन्नदेवान्पादेभूमिमथोत्तरे । बृहस्पतिंतृतीयेतुइन्द्रएवोत्तमेस्तुवइति ॥ २ ॥ हेदेवाः अगव्यूतिअगोचरंगोसंचाररहितंक्षेत्रंदेशंआगन्म आगतास्मः अवोमांरक्षतेति-

देशः उर्वीविस्तीर्णासती भूमिरप्यंहूरणाअंहसः आहन्त्रीरोवस्यतः वेषांरमणात्मयित्रीअभूत् भवति अस्मान्अवःसापिरसत्र हेबृहस्पते त्वंगविष्टौगवामन्वेषणेऽउपायेप्रचिकित्स प्रवेदय इत्याइत्यमनेनप्रकारेणसतेभवते दुःखमनुभवतेजरित्रेस्तोत्रेमह्यं हेइन्द्र पंथांपंथानंमार्गंप्रचिकि-त्स प्रज्ञापय ॥ २० ॥

२०. देवो, हम भ्रमण घूमते-घूमते उस देश में आ पहुँचे हैं, जहाँ गायें नहीं हैं। विस्तृत पृथ्वी वस्तुओं को आश्रय देती है। बृहस्पति, तुम धेनुओं के अनुसन्धान में हमें परिचालित करो। इन्द्र, इस तरह से पथ-भ्रष्ट अपने उपासक को मार्ग दो।

॥ इतिचतुर्थस्यसप्तमेत्रयस्त्रिंशोवर्गः ॥ ३३ ॥

दिवेदिवेसदृशीरन्यमर्धंकृष्णाअसेधदपसद्मनोजाः ।
अहंदासावृषभोवस्नयन्तोदव्रजेवर्चिनंशम्बरंच ॥ २१ ॥

दिवेऽदिवे । सुऽदृशीः । अन्यम् । अर्धम् । कृष्णाः । असेधत् ।
अप । सद्मनः । जाः । अहन् । दासा । वृषभः । वस्नऽयन्ता ।
उदऽव्रजे । वर्चिनम् । शम्बरम् । च ॥ २१ ॥

अयमिन्द्रः सद्मनः सदनाद्स्वकीयादंतरिक्षैकदेशात्स्थानाद्जाःजायमानःसूर्यात्मना प्रादुर्भवन् सदृशीस्तुल्यरूपाःकृष्णाःकृष्णवर्णाःरात्रीःदिवेदिवेप्रतिदिवसंअपासेधत् निवर्तयति किमर्थं अन्यमर्धंअहरर्धमपरंभागंप्रकाशयितुं अहोरात्रात्मकस्यदिवसस्यहिरात्रिरेकोभागः अपिचवृषभोवर्षयितासइन्द्रः दासावासौउपक्षपयितारौ यज्ञकर्मणांवस्नयन्तावस्नंनिवासहेतुभू-यंधनं तदिच्छन्तौ वर्चिनंशंबरंचएतत्संज्ञावसुरौउदव्रजे उदकानिव्रजंत्यस्मिन्निति उदव्रजोदेश-विशेषः तस्मिन्अहन्अहतवान् ॥ २१ ॥

२१. इन्द्र अन्तरिक्षस्थित गृह से सूर्य-रूप से प्रकट होकर दिन का अपरार्द्ध प्रकाशित करने के लिए प्रतिदिन, समान रीति से रात्रि को दूर करते हैं। "उदव्रज" नामक देश में शम्बर और वर्ची नाम के दो धनार्थी दासों का वर्षक इन्द्र ने संहार किया था।

प्रस्तोकइन्नुराधसस्तइन्द्रदशकोशयीर्दशवाजिनोदात् ।
दिवोदासादतिथिग्वस्यराधःशाम्बरंवसुप्रत्यग्रभीष्म ॥ २२ ॥

प्रऽस्तोकः । इत् । नु । राधसः । ते । इन्द्र । दश । कोशयीः ।
दश । वाजिनः । अदात् । दिवःऽदासात् । अतिथिऽग्वस्य ।
राधः । शाम्बरम् । वसु । प्रति । अग्रभीष्म ॥ २२ ॥

एतदाद्यास्तिस्रः सृंजयपुत्रस्य प्रस्तोकस्य राज्ञो दानस्तुतिः सएव दिवोदासः अश्वथः अतिथिग्व इति चाख्यायते हेइन्द्र तेतव राधसः आराधयितुः स्तोतुः चतुर्थ्यर्थे षष्ठी त्वांस्तुवते मह्यं गर्भायप्रस्तोको राजादशकोशायीः सुवर्णपूर्णान्दशसंख्याकान्कोशान्दशवाजिनोश्वांश्च नुक्षिप्रं अदात् मा यच्छत् इदितिपूरणः वयंचतस्माद्दिवोदासादेवतत्संज्ञात्प्रस्तोकात् वसुधनंसत्यमभीष्यं प्रतिगृहीतवन्तः कीदृशं अतिथिग्वस्य तस्यैवप्रस्तोकस्यस्वभूतंराधः साधकं शांवरं शंबराद्सुराद्गतंशांवरंहत्वा त्वयादत्तंतदीयमित्यर्थः ॥ २२ ॥

२२. इन्द्र, प्रस्तोक ने तुम्हारे स्तोताओं को (हमें) सोने से भरे दस कोश और दस घोड़े प्रदान किये थे। अतिथिग्व ने शम्बर को जीतकर जो धन प्राप्त किया था, उसी धन को हमने दिवोदास से पाया है।

दशाश्वान्दशकोशान्दशवस्त्राधिभोजना ।
दशोहिरण्यपिण्डान्दिवोदासादसानिषम् ॥ २३ ॥

दश । अश्वान् । दश । कोशान् । दश । वस्त्रा । अधिऽभोजना ।
दशो इति । हिरण्यऽपिण्डान् । दिवःऽदासात् । असानिषम् ॥ २३ ॥

दशदशसंख्याकानश्वान् दशसंख्याकान्हिरण्यपूर्णान्कोशान् अधिभोजना भोजनमितिधननाम अधिकंधनंयेषांमूल्यंवा दशानिदशसंख्यानिवस्त्राणिच दशोदशचदशसंख्याकांश्च हिरण्यपिंडान् सुवर्णपिंडान्एतान्सर्वान्दिवोदासात्प्रस्तोकात्अहमसानिषंसमभजं लब्धवानस्मि ॥ २३ ॥

२३. मैंने दिवोदास के पास से दस घोड़े, दस सोने के कोश, कपड़े, यथेष्ट अन्न और दस हिरण्य पिण्ड पाये हैं।

अथचतुर्विंशी—

दशरथान्प्रष्टिमतःशतंगाअथर्वभ्यः । अश्वथःपायवेदात् ॥ २४ ॥

दश । रथान् । प्रष्टिऽमतः । शतम् । गाः । अथर्वऽभ्यः ।
अश्वथः । पायवे । अदात् ॥ २४ ॥

दशदशसंख्याकान्प्रष्टिमतः प्रष्टिस्त्रिपदआधारः तद्वद्वहन्तीतिप्रष्ट्योश्वाः तद्युक्तान्रथान् शतंशतसंख्याकागाश्चअथर्वभ्यः अथर्वगोत्रेभ्यऋषिभ्यः पायवेभरद्वाजपुत्रायएतत्संज्ञायास्मद्भ्रात्रेच अश्वथः अश्ववानेतत्संज्ञःप्रस्तोकः अदात् दत्तवान् ॥ २४ ॥

२४. मेरे भाई अश्वत्थ ने पायु को घोड़ों के साथ दस रथ और अथर्व-गोत्रीय ऋषियों को एक सौ गायें प्रदान कीं।

अथपंचविंशी—

म॒हि॒रा॒धो॑वि॒श्वज॑न्यं॒दधा॑नान्भ॒रद्वा॑जान्त्सार्ञ्ज॒यो अ॒भ्य॑यष्ट॥२५॥३४॥

म॒हि। राधः॑। वि॒श्व॒ऽज॑न्यम्। दधा॑नान्। भ॒रत्ऽवा॑जान्।
सा॒र्ञ्ज॒यः। अ॒भि। अ॒य॒ष्ट॥ २५ ॥ ३४ ॥

विश्वजन्यंसर्वजनहितंमहिमहद्राधोधनंदधानान्धारयतोभरद्वाजान्भरद्वाजपुत्रानस्मान् सार्ञ्जयःसृंजयपुत्रःप्रस्तोकः अभ्ययष्ट अपूजयत् ॥ २५ ॥

२५. भरद्वाज के पुत्र ने सबकी भलाई के लिए जो ये सब ऐश्वर्य ग्रहण किये थे, सृञ्जयपुत्र ने उनकी पूजा की थी।

॥ इतिचतुर्थस्यसप्तमेचतुर्स्त्रिंशोवर्गः ॥ ३४ ॥

वनस्पतइत्येषारथारोहणेविनियुक्ता सूत्रितंच—वनस्पतेवीड्वंगोहिभूयाइत्येवयान्यान्यपि-यानस्त्यानीति।

सैषात्रषड्विंशी—

वन॑स्पते वी॒ड्व॑ङ्गो॒ हि भू॒या अ॒स्मत्स॑खा प्र॒तर॑णः सु॒वीरः॑।
गोभिः॒ संन॑द्धो असि वी॒ळय॑स्वास्था॒ता ते॑ जयतु॒ जेत्वा॑नि॥ २६ ॥

वन॑स्पते। वी॒ळु॒ऽअ॑ङ्गः। हि। भू॒याः। अ॒स्मत्ऽस॑खा। प्र॒ऽतर॑णः।
सु॒ऽवीरः॑। गोभिः॑। सम्ऽन॑द्धः। अ॒सि॒। वी॒ळय॑स्व।
आ॒ऽस्था॒ता। ते॒। ज॒य॒तु॒। जेत्वा॑नि॥ २६ ॥

हेवनस्पते वनस्पतिविकाररथ त्वं वीड्वंगःदृढावयवोभूयाः भव अस्मत्सखाअस्मत्सखायोप-स्यसतादृशश्चभव प्रतरणःप्रवर्धयितासुवीरःशोभनैःवीरैःशूरभटैःपुत्रादिभिर्वायुक्तश्चभव अपिच त्वंगोभिःगोविकारैश्चर्मभिः सन्नद्धोसि सम्यग्बद्धोभवसि तादृशस्त्वंवीळयस्व अस्मान्दृढीकुरु तेतवआस्थाताआस्थायावस्थितोरथीच जेत्वानिजेतव्यानिशत्रुसैन्यानिजयतु ॥ २६ ॥

२६. वनस्पति-निर्मित रथ, तुम्हारे सब अवयव दृढ़ हों। तुम हमारे रक्षक और मित्र बनो। तुम प्रतापी वीरों से युक्त होओ। तुम गोचर्म द्वारा बाँधे गये हो। हमें सुदृढ़ करो। तुम्हारे ऊपर आरूढ़ रथी अनायास ही संग्राम में शत्रुओं को जीतने में समर्थ हो।

दि॒वस्पृ॑थि॒व्याः पर्योज॒ उद्भृ॑तं॒ वन॒स्पति॑भ्यः॒ पर्याभृ॑तं॒ सहः॑।
अ॒पामो॒ज्मानं॒ परि॒ गोभि॒रावृ॑त॒मिन्द्र॑स्य॒ वज्रं॑ ह॒विषा॒ रथं॑ यज॥२७॥

दिवः । पृथिव्याः । परि । ओजः । उत्ऽभृतम् । वनस्पतिऽभ्यः ।
परि । आऽभृतम् । सहः । अपाम् । ओज्मानम् । परि । गोभिः ।
आऽवृतम् । इन्द्रस्य । वज्रम् । हविषा । रथम् । यज ॥ २७ ॥

दिवोद्युलोकात्पृथिव्याभूमेश्चउद्भृतं उद्धृतंसारत्वेनोपात्तं यदोजोबलमस्ति तद्रूपंवनस्पतिविकारत्वाद्रथस्यवनस्पतयोहिपृथिव्याःसारभूताः तेचद्युसंबन्धिभिरुदकैःप्रवृद्धाः अतोरथस्यद्युलोकद्वयसारत्वमुपपन्नं परिःपंचम्यर्थानुवादी अपिच वनस्पतिभ्योवृक्षेभ्यःपरिपूर्वंवत्आभृतमाहृतंसहोबलरूपं अपामुदकानांओज्मानंवेगकं यद्वा ओज्मावेगः अपांवेगइववेगवन्तंगोभिः गोविकारैश्चर्मभिःपरिवृतंआवृतं आवेष्टितं इन्द्रस्यवज्रंवज्रैकदेशं भूयतेहि—इन्द्रोवृत्रायवज्रमुदयच्छत्सत्रेधाव्यभवत् वज्रस्तृतीयंरथस्तृतीयंयूपस्तृतीयमिति । एवंगुणविशिष्टंरथंहविषापुरोडाशादिनाहेअध्वर्यो यजनूनमेषाऋग्रथदेवत्यस्यहविषोयाज्यानुवाक्येलिंगादवगंतव्ये॥२७॥

२७. ऋत्विको, तुम हव्य से रथ का यज्ञ करो। यह रथ स्वर्ग और पृथ्वी के सारांश से बना है, वनस्पतियों के स्थिरांश से घटित है, जल के वेग की तरह वेगवान् है, गोचर्म द्वारा ढका हुआ तथा वज्र की तरह है।

इन्द्रस्यवज्रोमरुतामनीकंमित्रस्यगर्भोवरुणस्यनाभिः ।
सेमांनोहव्यदातिंजुषाणोदेवरथप्रतिहव्यागृभाय ॥ २८ ॥

इन्द्रस्य । वज्रः । मरुताम् । अनीकम् । मित्रस्य । गर्भः ।
वरुणस्य । नाभिः । सः । इमाम् । नः । हव्यऽदातिम् ।
जुषाणः । देव । रथ । प्रति । हव्या । गृभाय ॥ २८ ॥

योरथः इन्द्रस्यवज्रः उक्तप्रकारेणवज्रैकदेशः मरुतांएतत्संज्ञानदेवगणानांअनीकंअग्रभूतं तद्वशीतगामीमित्रस्यअहरभिमानिनोदेवस्यगर्भोगर्भवदंतर्वर्तमानः अहनिहिरथःसंचरति वरुणस्यराज्यभिमानिदेवस्यनाभिःनाभिस्थानीयःनाभिर्यथादेहमध्येनैश्चल्येनावस्थितएवमेव राज्रौकश्चिदेवस्थितः हेदेव द्योतमानरथयज्ञकगुणः सतादृशस्त्वं इमांनोस्मदीयांहव्यदातिंहविर्दानवतींयागक्रियां जुषाणःसेवमानःसन्हव्या हव्यान्यस्मदीयानिहवींषि प्रतिगृभाय प्रतिगृहाण॥२८॥

२८. हे दिव्य रथ, हमारे यज्ञ में प्रसन्न होकर हव्य ग्रहण करो; क्योंकि तुम इन्द्र के वज्रस्वरूप, मरुतों के अग्रवर्ती, मित्र के गर्भ और वरुण की नाभि हो।

परेणतृचेनसंग्रामेदुंदुभिरभिमर्शनीयः सूत्रितंच—उपश्वासयपृथिवीमुतद्यामितितृचेनदुंदुभिमभिमृश्येदिति ।

१ तै० सं० २. ३. ३. ।

त्रैष्टुभैकोनत्रिंशी—

उपश्वासयपृथिवीमुतद्यांपुरुत्रातेमनुतांविष्ठितंजगत्।
सदुन्दुभेसजूरिन्द्रेणदेवैर्दूराद्दवीयोअपसेधशत्रून् ॥ २९ ॥

उप। श्वासय। पृथिवीम्। उत। द्याम्। पुरुऽत्रा। ते।
मनुताम्। विऽस्थितम्। जगत्। सः। दुन्दुभे। सऽजूः। इन्द्रेण।
देवैः। दूरात्। दवीयः। अप। सेध। शत्रून् ॥ २९ ॥

हेदुंदुभे पृथिवींउतअपिच द्यांदिवंउपश्वासय आत्मीयेनजयघोषेणाश्वासय यथा लोकद्वयंत्वदीयेनशब्देनापूरितंभवति तादृशंशब्दंकुर्वित्यर्थः अपिचविष्ठितंविशेषेणस्थितं स्थावरंजंगमंच उभयविधंप्राणिजातंत्वदीयंशब्दंपुरुत्राबहुधामनुतांमन्यतांजानातु हेदुंदुभे स- त्वंइन्द्रेणअन्यैर्देवैश्चसजूःसहदूराद्दवीयः दूरादपिदूरतरंशत्रूनस्मदीयान्अपसेध अपगमय अत्र- निरुक्तं—दुंदुभिरितिशब्दानुकरणंद्रुमोभिन्नइतिवादुंदुभ्यतेर्वास्याच्छब्दकर्मणइत्यादि ॥ २९ ॥

२९. हे युद्ध-दुन्दुभि, अपने शब्द से स्वर्ग और धरणी को परिपूर्ण करो—स्थावर और जंगम इस बात को जानें। तुम इन्द्र और अन्य देवों के साथ होकर हमारे रिपुओं को दूर फेंक दो।

आक्रन्दयबलमोजोनआधानिःष्टनिहिदुरिताबाधमानः।
अपप्रोथदुन्दुभेदुच्छुनाइतइन्द्रस्यमुष्टिरसिवीळयस्व ॥ ३० ॥

आ। क्रन्दय। बलम्। ओजः। नः। आ। धाः। निः।
स्तनिहि। दुःऽइता। बाधमानः। अप। प्रोथ। दुन्दुभे।
दुच्छुनाः। इतः। इन्द्रस्य। मुष्टिः। असि। वीळयस्व ॥ ३० ॥

हेदुंदुभे आक्रन्दयअस्मच्छत्रून्रोदय बलंसेनात्मकंओजःशरीरबलंच नोस्मभ्यंआधाः आधेहि प्रयच्छ तथादुरितादुरितानि दुर्गमनानिबाधमानोहिंसंस्त्वंनिःष्टनिहि नितरांशब्दंकु- रुस्तनशब्दइतिधातुः हेदुंदुभे दुच्छुनाःअस्मदुःखहेतुभूतंदुःखंनंहसंघ।तांतादृशीःशत्रुसेनाःइतो- स्मात्स्थानात्अपप्रोथबाधस्वत्वंचेन्द्रस्यमुष्टिरसि मुष्टिरिवशत्रूणांहन्ताभवसि अतोस्मान्वीळयस्व दृढीकुरु ॥ ३० ॥

३०. दुन्दुभि, हमारे शत्रुओं को रुलाओ; हमें बल दो। इतने जोर से बजो कि दुर्धर्ष शत्रुओं को दुःख मिले। दुन्दुभि, जो हमारा अनिष्ट करके आनन्दित होते हैं, उन्हें दूर हटाओ। तुम इन्द्र की मुष्टिका-सी हो; इसलिए हमें दृढ़ता दो।

1 नि० ९, १२।

अथैकत्रिंशी–

आमूरंजप्रत्यावर्तयेमाःकेतुमद्दुंदुभिर्वावदीति ।
समश्वपर्णाश्चरंन्तिनोनरोस्माकमिन्द्ररथिनोजयन्तु ॥३१॥३५॥

आ । अमूः । अज । प्रतिऽआवर्तय । इमाः । केतुऽमत् ।
दुन्दुभिः । वावदीति । सम् । अश्वऽपर्णाः । चरंन्ति । नः ।
नरः । अस्माकम् । इन्द्र । रथिनः । जयन्तु ॥ ३१ ॥ ३५ ॥

अस्याःपूर्वार्धोदुंदुभिदेवत्यः उत्तरार्धऐन्द्रः यद्वा उभावप्यर्धचावैन्द्री हेइन्द्र अमूःशत्रुस्थिताःगाःआजअस्मान्प्रत्यागमय इमाःअस्मदीयागाःशत्रुभिर्जिघृक्षिताःप्रत्यावर्तय प्रतिनिवर्तय अयंचदुंदुभिःकेतुमत्प्रज्ञानवत् यथासर्वैर्ज्ञायतेतथावावदीतिभृशंशब्दंकरोति अश्वपर्णाःअश्वपतनाःअश्ववाहाश्चनोस्मदीयाश्चनरःपुरुषाःसंचरन्ति शत्रुभिर्युध्यमानावर्तन्तेयथासति हेइन्द्र अस्माकंरथिनः रथारूढाःपुरुषाःशत्रून्जयन्तु ॥ ३१ ॥

३१. इन्द्र, हमारी सारी गायों को रोककर हमारे पास ले आओ। सबके पास घोषणा करने के लिए दुन्दुभि नियत उच्च रव करता है। हमारे सेनानी घोड़ों पर चढ़कर इकट्ठे हुए हैं। इन्द्र, हमारे रथारूढ़ सैनिक और सेनायें युद्ध में विजयी बनें।

॥ इतिचतुर्थस्यसप्तमेपंचत्रिंशोवर्गः ॥ ३५ ॥

वेदार्थस्यप्रकाशेनतमोहार्दंनिवारयन् । पुमर्थांश्चतुरोदेयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥
इतिश्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेणसायणाचार्येणविरचितेमाधवीयेवेदार्थप्रकाशेऋक्संहिताभाष्येचतुर्थाष्टकेसप्तमोध्यायःसमाप्तः ॥ ७ ॥

यज्ञाऽयंज्ञा । वः । अग्नये । गिराऽगिरा । च । दक्षसे । प्रऽप्र । वयम् । अमृतम् । जातऽवेदसम् । प्रियम् । मित्रम् । न । शंसिषम् ॥ १ ॥

हेस्तोतारोवोयूयंयज्ञायज्ञा यज्ञेयज्ञे सर्वेषुयागेषुदक्षसेप्रवृद्धायाग्नये गिरागिरास्तुतिरूपया वाचावाचास्तोत्रंकुरुतेतिशेषः यद्वाग्नीशिष्वकर्मणोयत्यस्मात्तरोदक्षव्यः यूयंचस्तोत्रंकुरुत वयम-पिवमग्निंप्रशंसिषं प्रप्रशब्दोदःपादपूरणइतिप्रशब्दस्यद्विरुक्तिःपादपूरणार्था व्यत्ययेनैकवचनं छान्दसोलुङ् प्रशंसाम कीदृशंअमृतंमरणरहितं जातवेदसंजातानांवेदितारं जातप्रज्ञंजातधनंवा मित्रंन सखिभूतमिवप्रियंअनुकूलं यद्वा व्यत्ययेनत्वमित्यस्यवसावेशः अग्नयइतिचकर्मणिच-तुर्थी क्रियाग्रहणमपिकर्तव्यमितिकर्मणःसंप्रदानत्वाच्चशब्दएवनिपातश्चेदर्थेवर्तते दक्षस-इतिदक्षतेर्वृद्धिकर्मणोन्तर्भावितण्यर्थाल्लुटिरूपं चणायोगात्ननिपातैर्यद्यदिहन्तेतिनिघातप्रतिषेधः तथायमर्थः—हेस्तोतस्त्वंयज्ञेयज्ञेइममग्निंगिरागिरास्तुत्यावर्धसेचयद्यपिचेद्वयमपिअमृतत्वादि-गुणकंप्रशंसाम ॥ १ ॥

१. स्तोताओ, तुम प्रत्येक यज्ञ में स्तोत्र-द्वारा शक्तिमान् अग्नि की बार-बार स्तुति करो। हम उन अमर, सर्व-द्रष्टा और मित्र की तरह अनुकूल अग्निदेव की प्रशंसा करते हैं।

ऊर्जोनपातंसहिनायमस्मयुर्दाशेमहव्यदातये ।
भुवद्वाजेष्वविताभुवद्वृधउतत्रातातनूनाम् ॥ २ ॥

ऊर्जः । नपातम् । सः । हिन । अयम् । अस्मऽयुः । दाशेम । हव्यऽदातये । भुवत् । वाजेषु । अविता । भुवत् । वृधः । उत । त्राता । तनूनाम् ॥ २ ॥

ऊर्जोबलस्यनपातंपुत्रंप्रशंसिषमित्यनुषंगात्प्रशंसामेत्यर्थः हिनेतिनिपातद्वयसमु-दायोहीत्यस्यार्थे सहिसत्वयमग्निः अस्मयुरस्मान्कामयमानोभवति वयंचहव्यदातये हव्या-नांहविषांदेवेभ्योदात्रे तस्माअग्नयेदाशेम हवींषिदद्याम सचाग्निःवाजेषुसंग्रामेषुअविता रक्षितावृ-धोवर्धकश्चास्माकंभुवत्भवतु उतअपिच तनूनांतनयानामस्मत्पुत्राणांचत्राता रक्षिताभवतु ॥ २ ॥

२. हम शक्ति-पुत्र की प्रशंसा करते हैं; क्योंकि वे वस्तुतः हमसे प्रसन्न हैं। हव्य वहन करनेवाले अग्नि को हम हव्य प्रदान करते हैं। वे संग्राम में हमारे रक्षक और समृद्धि-विधायक हों। वे हमारे पुत्रों की रक्षा करें।

अथतृतीया—

वृषाह्यग्नेअजरोमहान्विभास्यर्चिषा ।
अजस्रेणशोचिषाशोशुचच्छुचेसुदीतिभिःसुदीदिहि ॥ ३ ॥

वृषा । हि । अग्ने । अजरः । महान् । विऽभासि । अर्चिषा ।
अजस्रेण । शोचिषा । शोशुचत् । शुचे । सुदीतिऽभिः ।
सु । दीदिहि ॥ ३ ॥

हेअग्ने वृषावर्षिताकामानांवृष्टेःकर्तावा अजरोजरारहितः महान्गुणैरधिकः एवंभूतस्त्वं अर्चिषादीप्त्याविभासिहि विशेषेणप्रकाशसेखलु हेशुचे दीप्ताग्ने अजस्रेणअविच्छिन्नेनशोचिषा तेजसाशोशुचत् भृशंदीप्यमानस्त्वं सुदीतिभिःसुदीप्तिभिःसुदीदिहि सुष्ठुअस्मान्दीपय प्रकाशय ॥ ३ ॥

३. हे अग्नि, आप ईप्सित फलों के देनेवाले जरारहित, महान् और दीप्ति से विभासित हैं। हे दीप्ताग्नि, अविच्छिन्न तेज से दीप्यमान् आप अपनी दीप्ति-द्वारा हमें भी प्रकाशित कीजिए।

महोदेवान्यजसियक्ष्यानुषक्तवक्रत्वोतदंसना ।
अर्वाचःसींकृणुह्यग्नेवसेरास्ववाजोतवंस्व ॥ ४ ॥

महः । देवान् । यजसि । यक्षि । आनुषक् । तव । क्रत्वा ।
उत । दंसना ॥ अर्वाचः । सीम् । कृणुहि । अग्ने । अवसे ।
रास्व । वाजा । उत । वंस्व ॥ ४ ॥

हेअग्ने त्वंमहोमहतोदेवान्यजसि यजमानानांयज्ञेहविर्भिःपूजयसि अतोऽस्माकमपियज्ञे आनुषक् अनुषक्तंसन्ततंयथाभवतितथायक्षि तान्देवान्यज तवत्वदीयेनक्रत्वाप्रज्ञया उतापिचदंसनाकर्मणाच सीमितिपरिग्रहार्थीयः तान्सर्वान्देवान्अर्वाचः अस्मदभिमुखान्कृणुहिकुरु अवसेऽस्मद्रक्षणार्थं वाजावाजानन्नानिहविर्लक्षणान्यन्नानिरास्वदेहि देवेभ्योदेहि उतापिच त्वमपिवंस्वगृहाणएतानिहवींषिसंभजस्व ॥ ४ ॥

४. अग्नि, तुम महान् देवों का यज्ञ किया करते हो; इसलिए हमारे यज्ञ में सदा देवों का यज्ञ करो। हमारी रक्षा के लिए अपनी बुद्धि और कार्य से देवों को हमारे सामने ले आओ। तुम हमें हव्य-रूप अन्न दो और स्वयं इसे स्वीकार करो।

अथपंचमी—

यमापोअद्रयोवनागर्भमृतस्यपिप्रति ।
सहसायोमथितोजायतेनृभिःपृथिव्याअधिसानवि ॥ ५ ॥ १ ॥

यम् । आपः । अद्रयः । वना । गर्भम् । ऋतस्य । पिप्रति ।
सहसा । यः । मथितः । जायते । नृऽभिः । पृथिव्याः ।
अधि । सानवि ॥ ५ ॥ १ ॥

आपोवसतीवर्याख्याः अद्रयोग्रावाणः वनावनानिकाष्ठानिच ऋतस्ययज्ञस्योदकस्यवा गर्भं गर्भवदन्तर्वर्तमानंयमग्निंपिप्रति पूरयन्ति यद्वा आपःसमुद्रियाअद्रयोमेघाः वनान्यरण्यानिच ऋतस्यगर्भंवाडववैद्युतदावरूपेणवर्तमानं यमग्निंपिप्रति पूरयन्ति यश्चाग्निःनृभिर्नेतृभिःऋत्विग्भिःसहसाबलेनमथितःसन् पृथिव्याअधिभूमेरुपरि सानविसमुच्छ्रितेउत्कृष्टेदेवयजनदेशेजायतेप्रादुर्भवति सत्वंवंस्वेत्यन्वयः यद्वापःपमावित्यनयासंबन्धः ॥ ५ ॥

५. तुम यज्ञ के गर्भ हो, तुम्हें सोम में मिलाने के लिए जल (वसतीवरी), अभिषव-पाषाण और अरणि-काष्ठ पुष्ट करते हैं। तुम ऋत्विकों-द्वारा बल-पूर्वक मथे जाकर पृथ्वी के अत्युन्नत स्थान में (देवयजन-देश में) प्रादुर्भूत होओ।

॥ इतिचतुर्थस्याष्टमेप्रथमोवर्गः ॥ १ ॥

आयःपप्रौभानुनारोदसीउभेधूमेनधावतेदिवि ।
तिरस्तमोददृशऊर्म्यास्वाश्यावास्वरुषोवृषाश्यावाअरुषोवृषा॥६॥

आ । यः । पप्रौ । भानुना । रोदसी इति । उभे इति । धूमेन । धावते । दिवि । तिरः । तमः । ददृशे । ऊर्म्यासु । आ । श्यावासु । अरुषः । वृषा । आ । श्यावाः । अरुषः । वृषा ॥ ६ ॥

योग्निः भानुनादीप्त्याउभेरोदसीद्यावापृथिव्योआपप्रौ आपूरयति सः धूमेनदिव्यन्तरिक्षेधावतेगच्छति धूमोहिमेघात्मनापरिणतःसन् अन्तरिक्षेगच्छति कार्यकारणयोरभेदविवक्षया तद्गमनमग्नावुपचर्यते अपिचायंअरुषः आरोचमानः वृषावर्षिताकामानां एवंगुणकोग्निःश्यावासुश्याववर्णासुकृष्णासुऊर्म्यासु रात्रिनामैतत् निशासुतमोन्धकारंतिरःतिरस्कृत्यआसमंताद्ददृशे दृश्यतेश्यावाः श्याववर्णारात्रीश्च आतिष्ठति अरुषोवृषेतिपुनरुक्तिरादरार्थापादपूरणार्थावा॥६॥

६. जो अग्नि दीप्ति-द्वारा स्वर्ग और पृथिवी को पूर्ण करते हैं, जो धुएँ के साथ आकाश में उठते हैं, वही दीप्तिमान् और अभीष्ट-वर्षी अग्नि अँधेरी रात का तम नष्ट करते देखे जाते हैं। दीप्तिमान् और अभीष्ट-वर्षी वे ही अग्नि रात्रियों के ऊपर अधिष्ठान करते हैं।

बृहद्भिरग्नेअर्चिभिःशुक्रेणदेवशोचिषा ।
भरद्वाजेसमिधानोयविष्ठ्यरेवन्नःशुक्रदीदिहिद्युमत्पावकदीदिहि॥७॥

बृहत्ऽभिः । अग्ने । अर्चिऽभिः । शुक्रेण । देव । शोचिषा । भरत्ऽवाजे । सम्ऽइधानः । यविष्ठ्य । रेवत् । नः । शुक्र । दीदिहि । द्युऽमत् । पावक । दीदिहि ॥ ७ ॥

हेदेव दानादिगुणयुक्त यविष्ठच युवतम शुक्र दीप्ताग्ने शुक्रेण निर्मलेनशोचिषातेजसा भरद्वाजेअस्मञ्चातरि समिधानः समिध्यमानस्त्वं बृहद्भिर्महद्भिरर्चिभिः तेजोभिः नोस्मदर्थं रेवद्धनयुक्तंयथाभवतितथादीदिहि दीप्यस्व तथापावक हेशोधकाग्ने द्युमद्द्योतमानेनयुक्तं यथाभवतितथादीदिहि दीप्यस्व ॥ ७ ॥

७. देव, देवों में कनिष्ठ और प्रदीप्त अग्नि, तुम हमारे भ्राता भारद्वाज-द्वारा समिध्यमान होकर हमें धन देते हुए निर्मल और प्रबल दीप्ति के साथ प्रज्वलित होओ । प्रदीप्त अग्नि, तुम प्रज्वलित होओ ।

विश्वासांगृहपतिर्विशामसित्वमग्नेमानुषीणाम् ।
शतंपूर्भिर्यविष्ठपाह्यंहसःसमेद्धारंशतंहिमाःस्तोतृभ्योयेचददति ॥८॥

विश्वासाम् । गृहऽपतिः । विशाम् । असि । त्वम् । अग्ने ।
मानुषीणाम् । शतम् । पूःऽभिः । यविष्ठ । पाहि । अंहसः ।
सम्ऽएद्धारम् । शतम् । हिमाः । स्तोतृऽभ्यः । ये । च । ददति ॥ ८ ॥

हेअग्ने त्वंमानुषीणांमनोरपत्यभूतानां विश्वासांसर्वासांविशांप्रजानांगृहपतिरसि गृहस्वामीभवसि हेयविष्ठ युवतमाग्ने अतस्त्वंशतंहिमाः शतंहेमन्तान्संवत्सरान्समेद्धारंत्वांसम्यगिद्धं कुर्वन्तंमांशतंशतेनशतसंख्याकैः पूर्भिःपालकैः अंहसः पापात् आहन्तुः शत्रोर्वापाहिरक्ष येचस्तोतृभ्योददति धनंतवसमिन्धनस्यकर्तारंमियच्छन्ति तांश्चपाहि ॥ ८ ॥

८. अग्नि, तुम सारे मनुष्यों के गृहपति हो । मैं तुम्हें सौ हेमन्तों तक प्रज्वलित करता हूं । तुम मुझे संकड़ों रक्षाओं-द्वारा पाप से बचाओ, जो तुम्हारे स्तोताओं को अन्न देते हैं, उन्हें भी बचाओ ।

त्वंनश्चित्रऊत्यावसोराधांसिचोदय ।
अस्यरायस्त्वमग्नेरथीरसिविदागाधंतुचेतुनः ॥ ९ ॥

त्वम् । नः । चित्रः । ऊत्या । वसो इति । राधांसि । चोदय । अस्य ।
रायः । त्वम् । अग्ने । रथीः । असि । विदाः । गाधम् । तुचे । तु । नः ॥ ९ ॥

हेवसो वासकाग्ने चित्रोदर्शनीयस्त्वंऊत्यारक्षयासह राधांसिधनानिनोस्मभ्यंचोदय प्रेरय सर्वत्रलोकेपरिदृश्यमानस्यरायोधनस्यत्वंरथीरसि रंहितानेताभवसि अतःकारणादस्मभ्यं धनानिप्रेरयेत्यर्थः अपिच नोस्माकंतुचेअपत्यनामैतत्अपत्यायअपतनहेतुभूताय पुत्रादयेगाधं प्रतिष्ठांतुक्षिप्रंविदाः लंभय ॥ ९ ॥

९. गृहदाता विचित्र अग्नि, तुम हमारे पास रक्षक के साथ धन भेजो; क्योंकि तुम्हीं सारे धनों के प्रेरक हो । शीघ्र ही हमारी सन्तानों को प्रतिष्ठित करो ।

अथदशमी—

परि॑तो॒कंतन॑यंप॒र्तृभि॒ष्ट्वमद॑ब्धै॒रप्र॑युत्वभिः।
अग्ने॒हेळां॑सि॒दैव्या॑युयो॒धि॒नोदे॑वानि॒ह्वरां॑सिच ॥ १० ॥ २ ॥

परि॑। तो॒कम्। तन॑यम्। प॒र्तृऽभिः। त्वम्। अद॑ब्धैः।
अप्र॑युत्वऽभिः। अग्ने॑। हेळां॑सि। दैव्या॑। यु॒यो॒धि॒। नः॒।
अदे॑वानि। ह्वरां॑सि। च॒ ॥ १० ॥ २ ॥

हेअग्ने त्वं अदब्धैःकेनाप्यहिंसितैः अप्रयुत्वभिः यौतिरत्रपृथग्भावार्थः अपृथग्भूतैः संहतैः पर्तृभिःपालनसाधनैःतोकंपुत्रंतनयंपौत्रंचपरिपालय दैव्यादेवसंबन्धीनिच हेळांसिक्रोधानस्मत्तोयुयोधि पृथक्कुरु अदेवानि मनुष्यसंबन्धीनिच ह्वरांसिहिंसनानिच अस्मत्तः पृथक्कुरु॥१०॥

१०. अग्नि, समवेत और हिंसा-रहित रक्षा के द्वारा हमारे पुत्र-पौत्र का पालन करो। हमारे यहाँ से तुम देवों का क्रोध और मनुष्यों का विद्वेष हटालो। ॥ इतिचतुर्थस्याष्टमेद्वितीयोवर्गः ॥ २ ॥

आस॑खायःसब॒र्दुघां॑धे॒नुम॑जध्व॒मुप॒नव्य॑सा॒वचः॑।
सृ॒जध्व॒मन॑पस्फुराम् ॥ ११ ॥

आ। स॒खा॒यः॒। स॒बः॒ऽदुघा॑म्। धे॒नुम्। अ॒ज॒ध्व॒म्। उप॑।
नव्यं॑सा। वचः॑। सृ॒जध्वं॑म्। अन॑पऽस्फुराम् ॥ ११ ॥

हेसखायः समानख्यानाअध्वर्यवः सबर्दुघां सबरितिपयसोनाम अमरणहेतुभूतस्यपयसो-दोग्ध्रींधेनुंगांआअजध्वं अभिगच्छत प्राप्नुत केनसाधनेन नव्यसानवीयसा नवतरेणवचःवचसा आह्वानरूपेणशब्देन तदनंतरंअनपस्फुरां स्फुरतिर्वधकर्मा अनपवाध्यांतांधेनुंउपसृजध्वं वत्सेनोपसृष्टांकुरुत मरुद्देवत्यत्वात्मरुतांमातागायपयोदोग्ध्रीतिविशेषः अथवामरुतांमातापृश्न्या-ख्यामाध्यमिकावाग्धेनुः हेसखायःस्तोतारः सबर्दुघांमृतजननहेतुभूतस्यपयसोदोग्ध्रींधेनुंपृश्निंन-व्यसानवतरेणवचसास्तोत्रेणउपाजध्वमुपागच्छत अनपस्फुरांअनपबाधनीयांतांसृजध्वं बन्ध-नादिरहितां मुंचत ईदृशीमहतीधेनुः मरुतांमाताकिमुवक्तव्यंतेषांमाहात्म्यमितिमरुत्स्तुतिः ॥११॥

११. बन्धुगण, नये स्तोत्रों के साथ तुम दूध देनेवाली गाय के पास जाओ। इसके पश्चात् उसे इस प्रकार छुड़ाओ, जिससे उसको कोई हानि न होने पावे।

अथद्वादशी—

याशर्धायमारुतायस्वभानवेश्रवोमृत्युधुक्षत ।
यामृळीकेमरुतांतुराणांयासुम्नैरेवयावरी ॥ १२ ॥

या । शर्धाय । मारुताय । स्वऽभानवे । श्रवः । अमृत्यु । धुक्षत ।
या । मृळीके । मरुताम् । तुराणाम् । या । सुम्नैः । एवऽयावरी ॥ १२ ॥

याधेनुः अमृत्युअमरणहेतुश्रवोऽन्नंपयोलक्षणंमारुतायमरुत्संघायधुक्षतअधुक्षत कीदृशाय शर्धायअसहनशीलाय स्वभानवेस्वायत्तदीप्तये याचतुराणांक्षिप्रकारिणांमरुतांमृळीकेसुखेप्रवर्तते याचसुम्नैःसुखैर्हेतुभूतैः एवयावरीएवैर्गन्तृभिरश्वैः मध्यमस्थानैरुदकैर्वासहयातीअन्येषामपिसुखार्थंवृष्टिजलैः सहागच्छन्ती तांधेनुंउपाजध्वमितिपूर्वेणान्वयः अथवापिपूर्ववन्मरुत्स्तुतिरभिमन्तव्या ॥ १२ ॥

१२. जो सहिष्णु, स्वाधीनतेजा, मरुतों को अमरण-हेतु पयोरूप अन्न देती है, जो वेग मरुतों के सुख-साधन में तत्पर है और जो वृष्टि-जल के साथ सुख वर्षण करके अन्तरिक्ष मार्ग में घूमती है, उस धेनु के पास जाओ।

अथत्रयोदशी—

भरद्वाजायावधुक्षतद्विता ।
धेनुंचविश्वदोहसमिषंचविश्वभोजसम् ॥ १३ ॥

भरत्ऽवाजाय । अव । धुक्षत । द्विता । धेनुम् । च ।
विश्वऽदोहसम् । इषम् । च । विश्वऽभोजसम् ॥ १३ ॥

हेमरुतः भरद्वाजायास्मदृषयेद्विताद्वितयंअवधुक्षत दत्त किंतद्द्वितयं धेनुंचगांच इषंचान्नंच कीदृशींधेनुं विश्वदोहसं विश्वस्यव्याप्तस्यबहुलस्यदोग्ध्रीं कीदृशमन्नं विश्वभोजसंसर्वेषांभोगपर्याप्तं ॥ १३ ॥

१३. मरुतो, भरद्वाज के लिए विशेष दूध देनेवाली गाय और सभी के खाने के लिए यथेष्ट अन्न इन दो सुखों का दोहन करो।

अथचतुर्दशी—

तंवइन्द्रंनसुक्रतुंवरुणमिवमायिनम् ।
अर्यमणंनमन्द्रंसृप्रभोजसंविष्णुंनस्तुषआदिशे ॥ १४ ॥

तम् । वः । इन्द्रम् । न । सुऽक्रतुम् । वरुणम्ऽइव । मायिनम् ।
अर्यमणम् । न । मन्द्रम् । सृप्रऽभोजसम् । विष्णुम् । न ।
स्तुषे । आऽदिशे ॥ १४ ॥

हेमरुद्गण तंतादृशंवःस्वांस्तुषेस्तौमि किमर्थंआदिशे आदेशनाय धनानामतिसर्जनाय प्रदानाय कीदृशंत्वां इन्द्रंनइन्द्रमिव सुक्रतुंसुकर्माणं वरुणमिवमायिनं मायावन्तंप्रज्ञावन्तंअर्यमणंअर्यमणमिव मन्द्रंस्तुत्यं विष्णुंन विष्णुमिवसृप्रभोजसं प्रसृप्तधनं यद्वात्वस्याङ्लिङ्गोक्तदेवतात्वदानींनिवशब्दौचशब्दार्थेद्रष्टव्यौ ॥ १४ ॥

१४. मरुतो, तुम इन्द्र के महान् कर्मों के अनुष्ठाता हो, वरुण की तरह बुद्धिमान् हो, अर्यमा के समान स्तुति-पात्र हो, विष्णु के समान दानशील हो। धन के लिए मैं तुम्हारी स्तुति करता हूँ।

त्वेषंशर्धोनमारुतंतुविष्वण्यनर्वाणंपूषणंसंयथाशता ।
संसहस्राकारिषच्चर्षणिभ्यआँआविर्गूळ्हावसूकरत्सुवेदानोवसूकरत् ॥ १५

त्वेषम् । शर्धः । न । मारुतम् । तुविऽस्वनि । अनर्वाणम् । पूषणम् ।
सम् । यथा । शता । सम् । सहस्रा । कारिषत् । चर्षणिऽभ्यः । आ ।
आविः । गूळ्हा । वसु । करत् । सुऽवेदा । नः । वसु । करत् ॥ १५

भेतिसंप्रत्यर्थे नसंप्रतिइदानीं त्वेषंदीप्तंतुविष्वणि बहुस्वनं अनर्वाणंअप्रत्यृतंशत्रुभिरनभिगतं पूषणंपोषकंमारुतंमरुत्संघरूपमीदृशंशर्धोबलं स्तौमीतिशेषः सचमरुद्गणः यथायेनप्रकारेण शता शतसंख्याकानिधनानिसंसहैवचर्षणिभ्योमनुष्येभ्योस्मभ्यंकारिषत् कुर्यात् आकारःसमुच्चये यथाचसहस्रासहस्रसंख्याकानिधनानिचसंसहैवकारिषत्कुर्यात् तथास्तौमीतिपूर्वत्रान्वयः अपिच समरुद्गणः गूळ्हागूढानि संवृतानिवसूनिधनानिआविष्करत् अस्मभ्यमाविष्करोतु तथावसूनिधनानिसुवेदासुलभानिचनोस्माकंकरत् करोतु यद्वाङ्लिङ्गादियंपौष्णीवत्तामारुतंशर्धंइवत्वेषंपूषणंपूषकमेतत्संज्ञदेवंस्तौमीतियोजनीयं ॥ १५ ॥

१५. मरुद्गण सैकड़ों-हजारों तरह के धन हमें एक ही समय दें। इसके लिए मैं उच्च शब्दकारी हूँ अप्रतिहत-प्रभाव और पुष्टिकारक मरुतों के दीप्त बल की स्तुति करता हूँ। वे ही मरुद्गण हमारे पास गूढ़ धन प्रकट करें और समस्त धन सुलभ करें।

अथषोडशी—

आमापूषन्नुपद्रवशंसिषन्नुतेअपिकर्णआघृणे ।
अघाअर्योअरातयः ॥ १६ ॥ ३ ॥

आ । मा । पूषन् । उप । द्रव । शंसिषम् । नु । ते । अपिऽकर्णे ।
आघृणे । अघाः । अर्यः । अरातयः ॥ १६ ॥ ३ ॥

हेपूषन् मामांभावंव रक्षणार्थमभिगच्छ हेआघृणे आगतदीप्ते अघाःआहंत्रीः अर्यः अरीः अभिगंत्रीः अरातयः शत्रुभूताः प्रजाः उपद्रवबाधस्व उपपूर्वोद्रवतिर्बाधार्थोवर्तते यथामनोपशत्रून्प्रबाधमानस्यउपद्रोद्रावयति अहंचतेतवअपिकर्णेकर्णावपिगतेसमीपदेशेस्थितःसन् नुक्षिप्रंशंसिषंप्रशंसामि ॥ १६ ॥

१६. हे पूषन् तुम शीघ्र मेरे पास आओ। दीप्तिमान् देव भीषण आक्रमण करनेवाले शत्रुओं को पीड़ा पहुँचाओ। मैं भी तुम्हारे कान के पास आकर गुण-गान करता हूँ।

॥ इतिचतुर्थस्याष्टमेतृतीयोवर्गः ॥ ३ ॥

अथसप्तदशी—

माकाकंबीरमुद्वृहोवनस्पतिमशस्तीर्विहिनीनशः ।
मोतसूरोअहएवाचनग्रीवाआदधतेवेः ॥ १७ ॥

मा । काकम्बीरम् । उत् । वृहः । वनस्पतिम् । अशस्तीः । वि ।
हि । नीनशः । मा । उत । सूरः । अहः । इति । एव । चन ।
ग्रीवाः । आऽदधते । वेः । इति वेः ॥ १७ ॥

ऋषिः पुत्रपौत्रसहितमात्मानंबहुपक्ष्याश्रयवनस्पतिलेनरूपयन्नस्यानुद्धारमाशास्ते हेपूषन् माकाकंबीरंकाकानांभर्तारंवनस्पतिंवृक्षंमाउद्वृहः उद्धर मावाधस्व पुत्रपौत्रादिभिः सतीभूतेरुपेवंमन्यैर्बहुभिराश्रितंमांमाहिंसीरित्यर्थः हिशब्दश्चार्थे अशस्तीरशंसनीयाः अशंसनीयस्यदुःस्वरपकीर्तेर्मिश्रीर्बाधशत्रुभूताः प्रजाः विनीनशोहि विनाशयच मोचमाचसूरः प्रेरकः शत्रुः एवएवंमाअहःअस्मान्माहार्षीत् एवमित्यभिसंबन्धात् आख्यातस्योदात्तत्वाक्षश्रुतोपियथेत्येवद्वाक्येभ्याहियते ग्रीवाःगिरन्तिअन्नमनस्यायन्तिवग्रन्थीतिग्रीवाःदामानि यथाव्याधाःवेःपक्षिणोहरणार्थंग्रीवाः दामानिजालरूपाणिआदधते भूम्यांनिदधते तैश्चनिहितैः पक्षिणोहरन्ति एवमस्मान्बन्धनोपायैःशत्रुर्माहार्षीरित्यर्थः ॥ १७ ॥

१७. पूषन् तुम कौओं (सन्तानों) के आश्रय-भूत वनस्पति को (मुझे) नष्ट नहीं करना। मेरे निन्दकों को पूर्णतः नष्ट कर दो। जैसे व्याध चिड़ियों को फँसाने के लिए जाल फैलाता है, वैसे शत्रु लोग, किसी तरह भी, मुझे नहीं बाँध सकें।

अथाष्टादशी—

दृतेरिवतेवृकमस्तुसख्यम् ।
अच्छिद्रस्यदधन्वतःसुपूर्णस्यदधन्वतः ॥ १८ ॥

दृतेःऽइव । ते । अवृकम् । अस्तु । सख्यम् । अच्छिद्रस्य ।
दधन्ऽवतः । सुऽपूर्णस्य । दधन्ऽवतः ॥ १८ ॥

हेपूषन् हेवयसख्यंसखित्वंअवृकंबाधकरहितंसर्वदैकरूपेणवर्तमानं अस्माकमस्तुसर्वदाभवतु दृतेरिवयथाहवेस्त्वदीयंसख्यंअविच्छिन्नंतद्वत् कीदृशोदृतिः अच्छिद्रस्यछिद्ररहितस्यसंश्लिष्टस्यदधन्वतोदधिमतःसुपूर्णस्यदध्नासुपूरितस्यपुनर्दधन्वतइतिधन्वोधिक्यद्योतनार्थः ईदृशोदृतिःसर्वदापूर्णोरथेवर्तते सर्वदावयमपित्वसखायोभवेमेत्यृषिराशास्ते ॥ १८ ॥

१८. पूषन् दधिपूर्ण और निश्छिद्र चर्म की तरह तुम्हारी मित्रता सदा अविच्छिन्न रहे। अथैकोनविंशी—

परोहिमर्त्यैरसिसमोदेवैरुतश्रिया ।
अभिख्यःपूषन्पृतनासुनस्त्वमवानूनंयथापुरा ॥ १९ ॥

परः । हि । मर्त्यैः । असि । समः । देवैः । उत । श्रिया । अभि ।
ख्यः । पूषन् । पृतनासु । नः । त्वम् । अव । नूनम् । यथा । पुरा ॥ १९ ॥

हेपूषन् मर्त्यैर्मर्त्येभ्योमनुष्येभ्यःपरःपरस्तादवस्थितोसि श्रियासंपदादेवैरुतसर्वैर्देवैश्चसमः समानोसि अतस्त्वंपृतनासुसंग्रामेषुनोस्मानभिख्यः अभिपश्य अनुग्रहदृष्ट्याविलोकय यथापुरापुरातनेनप्रकारेणपूर्वकालीनान्पुरुषान् ररक्षिथ एवंनूनमद्यइदानीमवअस्मान्रक्षहीतिपूरणः ॥ १९ ॥

१९. पूषन् तुम मनुष्यों को अतिक्रम करके अवस्थित हो। धन में देवों के बराबर हो। इसलिए संग्राम में हमारी ओर अनुकूल दृष्टि रखना। प्राचीन समय में तुमने मनुष्यों की जैसे रक्षा की थी, वैसे ही इस समय हमारी रक्षा करो।

वामीवामस्यधूतयःप्रणीतिरस्तुसूनृता ।
देवस्यवामरुतोमर्त्यस्यवेजानस्यप्रयज्यवः ॥ २० ॥

वामी । वामस्य । धूतयः । प्रऽनीतिः । अस्तु । सूनृता । देवस्य ।
वा । मरुतः । मर्त्यस्य । वा । ईजानस्य । प्रऽयज्यवः ॥ २० ॥

हेधूतयःकंपयितारः प्रयज्यवः प्रकर्षेणयष्टव्यामरुतः सासूनृताप्रियसत्यात्मिकावाक् वामीयुष्मदीयावाक् प्रणीतिरस्तु अस्मदर्थंधनानांप्रणेत्रीभवतु देवस्यवामर्त्यस्यमनुष्यस्यवाईजानस्य इज्यतः उभयविधस्यपुरुषस्यवामीप्रशस्यायावाक् वामस्यवननीयस्यधनस्यप्रणीतिःप्रणेत्री सासूनृतेत्यन्वयः प्रणीतिरस्तुअस्मदर्थं ॥ २० ॥

२०. कम्पनकारी और भली भाँति स्तुति-पात्र मरुतो, तुम्हारी जो प्रशस्त वाणी देवों और यजमानों को वाञ्छित धन देती है, वही सत्य और सूनृत वाणी हमारी पथ-प्रदर्शिका बने।

सद्यश्चिद्यस्यंचर्कृतिःपरिद्यांदेवोनैतिसूर्यः।
त्वेषंशवोदधिरेनामंयज्ञियंमरुतोवृत्रहंशवोज्येष्ठंवृत्रहंशवः॥ २१ ॥

सद्यः। चित्। यस्यं। चर्कृतिः। परि। द्याम्। देवः। न। एति। सूर्यः। त्वेषम्। शवः। दधिरे। नाम। यज्ञियम्। मरुतः। वृत्रऽहम्। शवः। ज्येष्ठम्। वृत्रऽहम्। शवः॥ २१ ॥

यस्यचमरुद्गणस्यचर्कृतिः कर्मसद्यश्चित् सद्यएव द्यांपर्येति परिगच्छति दिव्यन्तरिक्षेप-रिवोवर्तते देवोन देवोद्योतमानःसूर्यइव तादृशागणात्मकामरुतः त्वेषंदीप्तंनामशत्रूणांनमयितृ य-ज्ञियंयज्ञार्हंशवोबलं दधिरेअधारयन् तच्च शवोबलंवृत्रहंवृत्रादेरसुरस्यहन्तृ भवति यच्चवृत्रहंशवः ज्येष्ठंसर्वेभ्यः प्रशस्ततमंभवति॥ २१ ॥

२१. जिन मरुतों के सारे कार्य दीप्तिमान् सूर्य की तरह सहसा आकाश में व्याप्त होते हैं, वे ही मरुद्गण दीप्त, शत्रु-विजयी, पूजनीय और शत्रुनाशक बल धारण करते हैं। शत्रु-नाशक बल सर्वापेक्षा प्रशस्त होता है।

सकृद्धद्यौरजायतसकृद्भूमिरजायत।
पृश्न्यादुग्धंसकृत्पयस्तदन्योनानुजायते॥ २२ ॥

सकृत्। ह। द्यौः। अजायत। सकृत्। भूमिः। अजायत। पृश्न्याः। दुग्धम्। सकृत्। पयः। तत्। अन्यः। न। अनु। जायते॥ २२ ॥

सकृद्धसकृदेवद्यौरजायत उदपद्यत सकृदुत्पन्नैवस्थिरवाभवति नपुनस्तस्यांनष्टायांअन्या तत्सदृशीद्यौर्जायते भूमिश्चसकृदेवाजायत पृश्न्याः मरुतांमातुर्गोः पयश्चसकृदेकवारमेवदुग्धं य-स्मात्पयसोमरुतोजज्ञिरे पृश्निर्वैपयसोमरुतोजाताइतितैत्तिरीयकं[1]। यथाद्यावापृथिव्यौसकृदे-वोत्पद्येते एवंपृश्निरपिसकृत् दुग्धेनैवपयसोमरुतोजीजनत् ततःपरंअन्यः पदार्थोनानुजायते त-त्सदृशोनोत्पद्यते॥ २२ ॥

२२. एक ही बार स्वर्ग उत्पन्न हुआ और एक ही बार पृथिवी। एक ही बार पृश्नि (पृश्नि) या मरुतों की माता गाय से दूध दुहा गया है। इनके समय और कुछ उत्पन्न नहीं हुआ।

॥ इतिचतुर्थस्याष्टमेचतुर्थोवर्गः॥ ४ ॥

---

[1] तै० सं० २. २. ११.।

स्तुषेजनमितिपंचदशर्चंषष्ठंसूक्तं भारद्वाजस्यऋजिश्वनआर्षं वैश्वदेवं अंत्यापदपंचाशदक्षराशक्करी शिष्टास्त्रिष्टुभः तथाचानुक्रान्तं--स्तुषेपंचोनाऋजिश्वाहवैश्वदेवंहशक्कर्यन्त्यमिति । व्यूढेदशरात्रेपंचमेहनिवदवैश्वदेवनिविद्धानं सूत्रितंच—ऋभुर्विभ्वास्तुषेजनमितिवैश्वदेवमिति । आद्यामहानाम्नीसवेजम्या ।

सैषाप्रथमा—

स्तुषेजनंसुव्रतंनव्यसीभिर्गीर्भिर्मित्रावरुणासुम्नयन्ता ।
तआगमन्तुतइहश्रुवन्तुसुक्षत्रासोवरुणोमित्रोअग्निः ॥ १ ॥

स्तुषे । जनम् । सुऽव्रतम् । नव्यसीभिः । गीःऽभिः । मित्रावरुणा । सुम्नऽयन्ता । ते । आ । गमन्तु । ते । इह । श्रुवन्तु । सुऽक्षत्रासः । वरुणः । मित्रः । अग्निः ॥ १ ॥

सुव्रतं सुकर्माणंजनंदैव्यंजनंदेवसंघंनव्यसीभिःनवतराभिर्गीर्भिःस्तुतिभिः स्तुषे अहंस्तुवे तथा मित्रावरुणामित्रःप्रमीयतेस्त्रायकःवरुणःपापानांनिवारयिता एतावपिदेवौस्तौमि कीदृशौ सुम्नयन्तासुम्नंसुखंस्तोतॄणामिच्छन्तौ सुक्षत्रासःशोभनबलास्तेवरुणादयःसर्वेदेवाःइहास्मिन्यज्ञे-आगमन्तु आगच्छन्तु तेतादृशाःश्रुवन्तु अस्मदीयाःस्तुतीःशृण्वन्तुच अत्रमित्रादीनांपरिगणन-मुपलक्षणं सूक्तस्यसर्वस्यदेवताप्रतिपादकत्वात्अतएवपूर्वंजनमितिसामान्यनिर्देशः ॥ १ ॥

१. मैं नये स्तोत्रों के द्वारा देवों और स्तोताओं के सुखाभिलाषी मित्र और वरुण की स्तुति करता हूँ। अतीव बली मित्र, वरुण और अग्नि इस यज्ञ में आवें और हमारे स्तोत्र सुनें।

अथद्वितीया—

विशोविशईड्यमध्वरेष्वदृप्तक्रतुमरतिंयुवत्योः ।
दिवःशिशुंसहसःसूनुमग्निंयज्ञस्यकेतुमरुषंयजध्यै ॥ २ ॥

विशःऽविशः । ईड्यम् । अध्वरेषु । अदृप्तऽक्रतुम् । अरतिम् । युवत्योः । दिवः । शिशुम् । सहसः । सूनुम् । अग्निम् । यज्ञस्य । केतुम् । अरुषम् । यजध्यै ॥ २ ॥

विशोविशःसर्वस्याःप्रजायाःअध्वरेषुयज्ञेषुईड्यं स्तुत्यं अदृप्तक्रतुंदर्परहितकर्माणंअमूढप्रज्ञंवा युवत्योर्द्यावापृथिव्योररतिंअभिगन्तारंअर्थस्वामिनंदिवोद्युलोकस्यशिशुं दि-

यस्यरिमयमंजतेअग्निरितिनिगमः। अथवाद्विवःस्तोतुःपुत्रभूतं तथापिनिगमोभवति त्वंपुत्रोभव-सियस्तेविधैदिवि सहसोबलस्यसूनुंपुत्रंयज्ञस्ययागस्यकेतुंप्रज्ञापकं अरुषमारोचमानं एवंगुण-कमग्निंयष्टव्येयष्टुंस्तुवस्त्वनुयज्यते स्तुवेस्तुवे ॥ २ ॥

२. जो अग्नि प्रत्येक व्यक्ति के यज्ञ में पूजा-पात्र हैं, जो कार्य करके अहंकार नहीं करते, जो स्वर्ग और पृथिवी नामक दो कन्याओं के स्वामी हैं, जो स्तोता के पुत्र-भूत शक्ति-पुत्र हैं और जो यज्ञ के प्रदीप्त केतु-रूप हैं, मैं उन्हीं अग्नि का यज्ञ करने के लिए यजमान को उत्तेजित करता हूँ।

अथतृतीया—

अरुषस्यदुहितराविरूपेस्तृभिरन्यापिपिशेसूरोअन्या।
मिथस्तुराविचरन्तीपावकेमन्मश्रुतंनक्षतऋच्यमाने ॥ ३ ॥

अरुषस्य। दुहितरा। विरूपेइतिविऽरूपे। स्तृऽभिः। अन्या।
पिपिशे। सूरः। अन्या। मिथःऽतुरा। विचरन्तीइतिविऽचरन्ती।
पावके इति। मन्म। श्रुतम्। नक्षतः। ऋच्यमाने इति ॥ ३ ॥

इयमहोरात्रयोःस्तुतिः अरुषस्यरोचमानस्यसूर्यस्यदुहितरौ सूर्येणहिअहोरात्रयोर्विभा-गःक्रियते अतस्तदधीनात्मलाभत्वात्तस्यदुहितरावित्युच्यते विरूपेशुक्लकृष्णतयानानारूपेतयो-रन्याप्रकाशाभिःस्तृभिर्नक्षत्रैः पिपिशेपिंश्यते संश्लिष्यते पिशअवयवइतिधातुः अन्याअहराख्य-कादुहिता सूरःसूर्येणपिपिशेसंश्लिष्यते तेचनक्षत्रैःसूर्येणचालंकृतेभवतइत्यर्थः मिथस्तुरापरस्प-रंबाधयन्त्यौअहोरात्राभ्यांनिर्वर्त्येते रात्र्याचाहरितिपरस्परंबाधः अतएवविचरन्तीविविधंपृथक्चरं-त्यौपावकेसर्वस्यशोधयित्र्यौ एवंभूतेअहश्चरात्रिश्चऋच्यमाने अस्माभिःस्तूयमानेसत्यौ श्रुतं श्रोतव्यंमन्ममननीयं स्तोत्रमस्मत्कृतंनक्षतःव्याप्नुतां ॥ ३ ॥

३. दीप्तिमान् सूर्य की विभिन्न-रूपिणी दो कन्यायें (दिन और रात्रि) हैं। इनमें एक नक्षत्र-समूह और एक सूर्य के द्वारा समुज्ज्वल है। पर-स्पर-विरोधी, पृथक् रूप से संचरण-शील, पवित्रता-विधायक और हमारे स्तुति-भाजन ये दोनों हमारा स्तोत्र सुनकर प्रसन्न हों।

प्रवायुमच्छाबृहतीमनीषाबृहद्रयिंविश्ववारंरथप्राम्।
द्युतद्यामानियुतःपत्यमानःकविःकविमियक्षसिप्रयज्यो ॥ ४ ॥

प्र। वायुम्। अच्छ। बृहती। मनीषा। बृहत्ऽरयिम्।
विश्वऽवारम्। रथऽप्राम्। द्युतत्ऽयामा। निऽयुतः। पत्यमानः।
कविः। कविम्। इयक्षसि। प्रयज्योइतिप्रऽयज्यो ॥ ४ ॥

---

१ ऋ० सं० ७.३.२८। २ ऋ० सं० २.५.१८।

बृहतीमहतीमनीषास्मदीयास्तुतिः वायुमच्छाभिमुख्येनमगच्छतु उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः कीदृशंवायुं बृहद्रयिंमहाधनं विश्ववारं विश्वैर्वरणीयं संभजनीयंरथप्रां रथस्यात्मीयस्यप्रातारंपूरयितारं यद्वा स्तोतृणांरयंधनैःपूरयितारं अथप्रत्यक्षस्तुतिः हेप्रयज्यो प्रकर्षेणयष्टव्य वायो शुद्धयामा प्रदीप्तयानःनियुतःआत्मीयरथयोज्याःवडवाःनाःपत्यमानःअभिपतन् अभिगच्छन् यद्वा पत्यतिरैश्वर्यकर्मा तासांवडवानामीश्वरःकविःकान्तदर्शी एवंभूतस्त्वंकविंमेधाविनं स्तोतारंइयक्षसि धनेनपूजय ॥ ४ ॥

४. हमारी महती स्तुति महाधन-सम्पन्न, अखिल लोकों के वन्दनीय और रथ के पूरक वायु के सामने उपस्थित हों। हे सम्यक् यज्ञ-पात्र, समुज्ज्वल रथ पर आरूढ़, जुते हुए अश्वों के अधिपति और दूरदर्शी मरुत्, तुम मेधावी स्तोता को धन के द्वारा संवर्द्धित करो।

समेवपुश्छदयदश्विनोर्योरथोविरुक्मान्मनसायुजानः ।
येननरानासत्येषयध्यैवर्तिर्याथस्तनयायत्मनेच ॥ ५ ॥ ५ ॥

सः । मे । वपुः । छदयत् । अश्विनोः । यः । रथः । विरुक्मान् । मनसा । युजानः । येन । नरा । नासत्या । इषयध्यै । वर्तिः । याथः । तनयाय । त्मने । च ॥ ५ ॥

अश्विनोःस्वभूतःसरथः मेमदीयंवपुः शरीरंछदयनछादयतु तेजसाआछादयतु योरथोविरुक्मानविरोचनवान् विशेषेणदीप्यमानः मनसामनोव्यापारमात्रेणयुजानःअश्वैःसंयुज्यमानोभवति हेनरानेतारौ हेनासत्यासत्यस्वभावौ सत्यनेतारौ नासिकाप्रभवौवा अश्विनौ येनरथेन वर्तिःस्तोतृगृहं तनयायपुत्रायत्मनेआत्मनेतस्मैस्तोत्रेचइषयध्ये कामानप्रापयितुंयाथः गच्छथः सरथइतिपूर्वेणान्वयः ॥ ५ ॥

५. जो रथ सोचने के साथ अश्व से जुत जाता है, अश्विनीकुमारों का वही समुज्ज्वल रथ दीप्ति-द्वारा मेरी देह को आच्छादित करे। नेता अश्विनीकुमारो, रथ पर चढ़कर, अपने स्तोता का मनोरथ पूर्ण करने के लिए उसके घर जाना।

" इतिचतुर्थस्याष्टमेपंचमोवर्गः ॥ ५ ॥

पर्जन्यवाताचृषभापृथिव्याःपुरीषाणिजिन्वतमप्यानि ।
सत्यश्रुतःकवयोयस्यगीर्भिर्जगतःस्थातर्जगदाकृणुध्वम् ॥ ६ ॥

पर्जन्यवाता । वृषभा । पृथिव्याः । पुरीषाणि । जिन्वतम् । अप्यानि । सत्यश्रुतः । कवयः । यस्य । गीःभिः । जगतः । स्थातः । जगत् । आ । कृणुध्वम् ॥ ६ ॥

हेपर्जन्यवाता पर्जन्यवायू वृषभावृष्टेःकर्तारौपृथिव्याः अन्तरिक्षनामैतत् अन्तरिक्षात् आप्यानि आप्यानिपुरीषाणिपूरकाण्युदकानि जिन्वतमेरयतं उत्तरोर्धर्चोमारुतः हेसत्यश्रुतः सत्यस्यस्तोत्रस्यश्रोतारः कवयोमेधाविनोमरुतः यस्यस्तोतुःगीर्भिःस्तुतिभिःयूयंस्तुताभवथ त-स्यस्तोतुःजगत्स्थावरजंगमात्मकंसर्वंप्राणिजातंआकृणुध्वं आभिमुख्येनकुरुत हेजगतःस्थातःग-च्छाभिप्रायमेकवचनं स्थावरजंगमात्मकस्यजगतोवस्थापकहेमरुद्गणेतियोज्यं ॥ ६ ॥

६. वर्षा करनेवाले पर्जन्य और वायु, अन्तरिक्ष से तुम प्राप्त जल भेजो। ज्ञान-सम्पन्न, स्तोत्र सुननेवाले और संसार-स्थापक मरुतो, जिसके स्तोत्र से तुम प्रसन्न होते हो, उसके सारे प्राणियों को समृद्ध करते हो।

अन्वारंभणीयायांसारस्वतस्यहविषोयाज्यापावीरवीत्येषा सूत्रितंच—पावीरवीकन्या-चित्रायुःपीपिवांसंसरस्वतहवि। एकादशिनेसारस्वतेपशौरेवैवपुरोडाशस्ययाज्या सूत्रितंच—पावीरवीकन्याचित्रायुर्यस्तेस्तनःशशयोमयोभूरिति। आग्निमारुतेशस्त्रेप्येषा सूत्रितंच—राका-महमितिद्वेपावीरवीकन्याचित्रायुरिति।

पा॒वी॒र॒वी क॒न्या॑ चि॒त्रायुः॒ सर॑स्वती वी॒रप॑त्नी॒ धियं॑ धात् ।
ग्नाभि॒रच्छि॑द्रं शर॒णं स॒जोषा॑ दुरा॒धर्षं॑ गृण॒ते शर्म॑ यंसत् ॥ ७ ॥

पा॒वी॒र॒वी । क॒न्या॑ । चि॒त्रऽआ॑युः । सर॑स्वती । वी॒रऽप॑त्नी ।
धिय॑म् । धा॒त् । ग्नाभिः॑ । अच्छि॑द्रम् । श॒र॒णम् । स॒ऽजोषाः॑ ।
दुः॒ऽआ॒धर्ष॑म् । गृ॒ण॒ते । शर्म॑ । यं॒स॒त् ॥ ७ ॥

पावीरवीशोधयित्री कन्याकमनीया चित्रायुश्चित्रगमनाचित्रान्नावा वीरपत्नीवीरः प्रजा-पतिः पतिर्यस्यास्तादृशी यद्वा वीराणांपालयित्री एवंभूतासरस्वतीधियं अस्मदीयंकर्मयज्ञाख्यं धात्दधातु धारयतु ददातु वाछन्देनयविपादिवोःसर्थोनुष्ठीयते अपिचग्नाभिर्देवपत्नीभिः सजोषाः सहप्रीयमाणाः यद्वाग्नाःगायत्र्यादीनिच्छंदांसि छन्दांसिवैग्नाइतिश्रुतेः। तैःसहप्रीयमाणाःगृणते स्तुवते मह्यंअच्छिद्रंछिद्ररहितंदुराधर्षं शत्रुभिः शीतवातादिभिश्चधर्षितुमशक्यं शरणंगृहं श-र्मसुखंचयंसत्प्रयच्छतु ॥ ७ ॥

७. पवित्रता-कारिणी, मनोहरा, विचित्र-गमना और वीर-पत्नी सरस्वती, हमारे यागादि कर्मों का निर्वाह करें। वे देव-पत्नियों के साथ प्रसन्न होकर स्तोता को छेद-रहित, शीत और वायु के लिए दुर्धर्ष गृह और सुख प्रदान करें।

एकादशिनेपौष्णेपशौपथस्पथइतिहविषोयाज्या सूत्रितंच—पथस्पथःपरिपतिंवचस्या-मृहस्वेयापरमापरावदितिद्वेइति।

---

१ तै० सं० ५. १. ५.।

अथाष्टमी—

पृथस्पथःपरिंपतिंवचस्याकामेंनकृतोअभ्यानळर्कम् ।
सनोरासच्छुरुधश्चन्द्राग्राधियंधियंसीषधातिप्रपूषा ॥ ८ ॥

पथःऽपंथः । परिंऽपतिम् । वचस्या । कामेंन । कृतः । अभि ।
आनट् । अर्कम् । सः । नः । रासत् । शुरुधः । चन्द्रऽअंग्राः ।
धियंम्ऽधियम् । सीसधाति । प्र । पूषा ॥ ८ ॥

पथस्पथः सर्वस्यमार्गस्यपरिपतिमधिपतिंअर्कमर्चनीयं पूषणं कामेनकाम्यमानेनफलेन कृतोवशीकृतःस्तोता वचस्यास्तुत्याअभ्यानट् अभ्यश्नुतां प्राप्नोतु सचपूषा नोस्मभ्यंशुरुधः शुचोरोधयित्रीर्गाः चन्द्राग्राः चन्द्रमितिहिरण्यनाम हिरण्मयमुखाः यद्वास्वर्णश्रृंगाः रासद्-दातु रातानेअस्माल्लेटिरूपं तथाधियंधियंसर्वमस्मदीयंकर्म सपूषाप्रसीषधातिप्रसाधयतु ॥ ८ ॥

८. स्तोता, वाञ्छित फल के वश में आकर सारे मार्ग के अधि-पति पूजनीय पूषा के पास, स्तोत्र के साथ, उपस्थित होओ । वे हमें सोने की सींगवाली गायें दें । पूषा हमारे सारे कार्य पूर्ण करें ।

वाष्ट्रेपशौप्रथमभाजमितिहविशेयाज्या सूत्रितंच—प्रथमभाजंयशसंवयोधांसोमापूषणाज-ननारयीणामितिसूक्तमिति ।

सैषासूक्तेननवमी—

प्रथमभाजंयशसंवयोधांसुपाणिंदेवंसुगभस्तिमृभ्वंम् ।
होतायक्षद्यजतंपस्त्यानामग्निस्त्वष्टारंसुहवंविभावा ॥ ९ ॥

प्रथमऽभाजंम् । यशसंम् । वयःऽधाम् । सुऽपाणिम् ।
देवम् । सुऽगभस्तिम् । ऋभ्वंम् । होता । यक्षत् । यजतम् ।
पस्त्यानाम् । अग्निः । त्वष्टारम् । सुऽहवंम् । विभाऽवा ॥ ९ ॥

प्रथमभाजं प्रथमेवत्पत्तिकालएवविभक्तारंजंतूनां यावच्छोणितरेतसःसिक्तस्यत्वष्टारूपा-णिविकरोतितावच्छोणितवत्प्रजायतइतिश्रुतेः । यशसंयशस्विनं वयोधांवयसोन्नस्यहविर्लक्ष-णस्यधातारं धारयितारं यद्वा स्तोतृभ्योन्नप्रदं सुपाणिंहस्तस्यमणिबंधादूर्ध्वप्रदेशः पाणिः शोभनपाणिकंदेवंदानादिगुणयुक्तंसुगभस्तिं गभस्तिरितिबाहुनाम शोभनदोर्दंडं ऋभ्वंउरुभास-

१ तै० सं० १, ५, ९. ।

मानं महान्तंयापत्स्यानां पत्यपिविगृहनाम सत्स्थानांपजनंयहव्यं गृहस्थैर्यजनीयमित्यर्थः सुहवंसुखेनह्वातुंशक्यं एवंभूतंत्वष्टारंहोतादेवानामाह्वाता विभावा दीप्यमानोऽग्निः यक्षद्यजतु अनेनहविषायजतु ॥ ९ ॥

९. देवों को बुलानेवाले और दीप्तिमान् अग्नि त्वष्टा का यज्ञ करें। त्वष्टा सबके आदि विभाजक, प्रसिद्ध अन्नदाता, शोभन-पाणि, दान-शील महान् गृहस्थों के यजनीय और अनायास आह्वान के योग्य हैं।

भुवनस्यपितरंगीर्भिराभीरुद्रंदिवावर्धयारुद्रमक्तौ।
बृहन्तमृष्वमजरंसुषुम्नमृधग्घुवेमकविनेषितासः ॥ १० ॥ ६ ॥

भुवनस्य। पितरम्। गीःऽभिः। आभिः। रुद्रम्। दिवा।
वर्धय। रुद्रम्। अक्तौ। बृहन्तम्। ऋष्वम्। अजरम्। सुऽसुम्नम्।
ऋधक्। हुवेम। कविना। इषितासः ॥ १० ॥ ॥ ६ ॥

भुवनस्यभूतजातस्यपितरंपालयितारंरुद्रं रुद्रःसर्वस्यशयितारमीश्वरं आभिर्गीर्भिःस्तुतिभिःदिवाअहनिहेस्तोतर्वर्धय अक्तौरात्र्यांचतमेवरुद्रंस्तुतिभिर्वर्धय वयंचकविनाप्राज्ञेनरुद्रेणइषितासःप्रेषिताःप्रेरितास्सन्तः बृहन्तंमहान्तंऋष्वंदर्शनीयमजरंजरारहितं सुषुम्नंशोभनसुखं एवंगुणविशिष्टंरुद्रंऋधक् ऋद्धंसमृद्धंयथाभवतितथाहुवेम स्तवाम ॥ १० ॥

१०. स्तोता, दिन में इन सारे स्तोत्रों के द्वारा भुवन-पालक रुद्र को वर्द्धित करो और रात्रि में रुद्र की संवर्द्धना करो।

॥ इतिचतुर्थस्याष्टमेषष्ठोवर्गः ॥ ६ ॥

अथैकादशी--

आयुवानःकवयोयज्ञियासोमरुतोगन्तगृणतोवरस्याम्।
अचित्रंचिद्धिजिन्वथावृधन्तइत्थानक्षन्तोनरोअङ्गिरस्वत् ॥ ११ ॥

आ। युवानः। कवयः। यज्ञियासः। मरुतः। गन्त। गृणतः।
वरस्याम्। अचित्रम्। चित्। हि। जिन्वथ। वृधन्तः। इत्था।
नक्षन्तः। नरः। अङ्गिरस्वत् ॥ ११ ॥

हेयुवानोनित्यतरुणाः कवयः प्राज्ञाः यज्ञियासोयज्ञार्हाः एवंभूताहेमरुतः गृणतःस्तुवतः वरस्यांवरणीयांस्तुतिमभिलक्ष्यआगन्त आगच्छत अपिच हेनरोनेतारोमरुतः इत्थास्यमनेनम-

कारेणवृषन्तोवर्धमानाः यद्वा इत्थाअमुत्रान्तरिक्षेनक्षन्तोव्याप्नुवन्तः अंगिरसवद्अंगिरसोगम-नशीलारश्मयः तेयथाशीघ्रंगन्तव्यस्थलंव्याप्नुवन्ति तद्वत् यद्वाऋषयएवांगिरसः तद्वच्छीघ्रगामिनः एवंभूतायूयं अचित्रंचित्रओषधिवनस्पतिभिर्निबिडोदेशश्चित्रंतद्विलक्षणं ओषध्यादिभिर्वियुक्त-मपिदेशंधिन्वथ वृष्ट्यातर्पयथ हीतिपूरणः ॥ ११ ॥

११- नित्य तरुण, ज्ञान-सम्पन्न और पूजनीय मरुद्गण, जहाँ यज-मान स्तोत्र करता है, वहाँ आओ। नेताओ, तुम इसी प्रकार समृद्ध होकर और चलनेवाली रश्मियों की तरह व्याप्त होकर वृष्टि-द्वारा विरल-पादप वनों को तृप्त करो।

प्रवी॒राय॒प्रत॒वसे॑तु॒राया॒जायू॒थेव॑पशुर॒क्षिर॑स्तम् ।
सपि॑स्पृशाति॒त॒न्विश्रु॒तस्य॒स्तृभि॒र्नना॒कंव॒च॒नस्य॒विपः॑ ॥ १२ ॥

प्र । वी॒राय॑ । प्र । त॒वसे॑ । तु॒राय॑ । अज॑ । यू॒थाऽइ॑व । प॒शु॒ऽर॒क्षिः । अस्त॑म् । सः । पि॒स्पृ॒श॒ति॒ । त॒न्वि । श्रु॒तस्य॑ । स्तृऽभिः॑ । न । नाक॑म् । व॒च॒नस्य॑ । विपः॑ ॥ १२ ॥

वीरायविक्रान्तायविविधंशत्रूणामीरकायवा मरुद्गणाय प्राज हेस्तोतः स्तुतिंप्रगमय तथा तवसेबलिनेतुरायक्षिप्रगमनायचतस्मैगणायप्राज तत्रदृष्टान्तः—पशुरक्षिःपशुपालकः यूथेव स-यथागोयूथानिसायंकालेअस्तंगृहंशीघ्रंगमयति तद्वत् शीघ्रंस्तुतिंप्रेरयेत्यर्थः सचमरुद्गणः वचन-स्यवक्तुःविपःविप्रस्यमेधाविनःस्तोतुःश्रुतस्य कियामहणमपिकर्तव्यमितिकर्मणःसंप्रदानत्वाच्च-तुर्थ्यर्थेषष्ठी श्रुतंश्रोतृम्यंस्तोत्रं तन्वि आत्मीयेशरीरेपिस्पृशतिस्पर्शयतु संश्लेषयतु तत्स्तोत्रं हृद्यंभवतीत्यर्थः स्पर्शनेदृष्टान्तः—स्तृभिर्ननाकं यथानक्षत्रैर्नाकमन्तरिक्षंस्पर्शयतिसंश्लेषयति तद्वत् ॥ १२ ॥

१२- जैसे पशु-पालक गोयूथ को शीघ्र परिचालित करता है, वैसे ही पराक्रान्त, बली और द्रुतगामी मरुतों के पास शीघ्र स्तोत्र प्रेरित करो। जैसे अन्तरिक्ष नक्षत्र-मण्डल-द्वारा संश्लिष्ट है, वैसे ही वे ही मरुद्गण मेधावी स्तोता के सुश्राव्य स्तोत्र-द्वारा अपनी देह को संश्लिष्ट करें।

अथत्रयोदशी—

योरजां॑सिवि॒म॒मेपार्थि॑वानि॒त्रिश्चि॒द्विष्णु॒र्मन॑वेबा॒धि॒ताय॑ ।
तस्य॑ते॒शर्म॑न्नुपद॒द्यमा॑नेरा॒याम॑देमत॒न्वा३॒॑तना॑च ॥ १३ ॥

यः । रजां॑सि । वि॒ऽम॒मे । पार्थि॑वानि । त्रिः । चि॒त् । विष्णुः॑ । मन॑वे । बा॒धि॒ताय॑ । तस्य॑ । ते॒ । शर्म॑न् । उ॒प॒ऽद॒द्यमा॑ने । रा॒या । म॒दे॒म॒ । त॒न्वा॑ । तना॑ । च॒ ॥ १३ ॥

योविष्णुःबाधितायअसुरैर्हिंसिताय मनवेमनुष्याय इमानिपार्थिवानिपृथिव्यांसंबद्धानि रजांसिलोकान्त्रींल्लोकानितियावत् त्रिश्चिद्विममे चिदित्यवधारणे त्रिभिरेवविक्रमणैः परिच्छिन्नवान् हेविष्णो तस्यताद्दशस्यतेतव तृतीयार्थेषष्ठी ईदृशेनत्वयाउपदिश्यमाने अस्मभ्यंदीयमाने शर्मन्शर्मणिगृहेसुखेनावर्तमानाःसन्तोवयं रायाधनेनतन्वारोग्यादिरहितेनशरीरेणच तनातनयेनपुत्रेणच मदेम मोदेम हृष्टाभवेम ॥ १३ ॥

१३. जिन विष्णु ने उपद्रुत मनु के लिए त्रिपाद पराक्रम के द्वारा पार्थिव लोकों को नाप डाला था, वही तुम्हारे द्वारा प्रदत्त गृह में निवास करें और हम धन, देह और पुत्र-द्वारा अनुभव करें।

अथचतुर्दशी—

तन्नोऽहिर्बुध्न्योऽअद्भिरर्कैस्तत्पर्वतस्तत्सविताचनोधात् ।
तदोषधीभिरभिरातिषाचोभगःपुरंधिर्जिन्वतुप्रराये ॥ १४ ॥

तत् । नः । अहिः । बुध्न्यः । अत्ऽभिः । अर्कैः । तत् । पर्वतः ।
तत् । सविता । चनः । धात् । तत् । ओषधीभिः । अभि ।
रातिऽसाचः । भगः । पुरम्ऽधिः । जिन्वतु । प्र । राये ॥ १४ ॥

बुध्न्यःबुध्नमन्तरिक्षंतत्रभवःअहिः एत्यन्तरिक्षइत्यहिः उक्तंच—अहिरयनादेत्यन्तरिक्षइति । एतत्पदद्वयाभिधेयोदेवः अर्कैः अर्चनसाधनैर्मन्त्रैःस्तूयमानःसन्नोऽस्मभ्यंयच्छोकेमहितदंचनोन्नं अद्भिःउदकैःसार्धंधात्दधातु विदधातु प्रयच्छतु पर्वतःपूरयिता पर्वपूरणेइतिधातुः यद्वा पर्ववत्पर्वतःतद्वान् पर्वतस्यगिरेःशत्रुरितिवापर्वतःसचतच्चनोदधातु तथासवितापेरकोदेवश्चतच्चनोदधातु अपिचरातिषाचःरातिंदानंसचन्तेसेवन्तइतिरातिषाचोविश्वेदेवाः तेचओषधीभिः ओषःपाकःआसुधीयतइतिओषधयस्ताभिःसमानाधाः ताभिःसार्धंतदन्नमभिप्रयच्छन्तु तथापुरन्धिर्बहुधीःबहुप्रज्ञोवाबहुकर्मावाभगोभजनीयएतत्संज्ञोदेवश्चरायेधनार्थं प्रजिन्वतु अस्मान्प्रेरयतु ॥ १४ ॥

१४. हमारे मन्त्रों-द्वारा स्तूयमान अहिर्बुध्न, पर्वत और सविता हमें जल के साथ अन्न दें। दानशील विश्वदेवगण हमें ओषधि के साथ वही अन्न दें। सुबुद्धिदेव भग हमें धन के लिए प्रेरित करें।

अथपंचदशी—

नूनोरयिंरथ्यंचर्षणिप्रांपुरुवीरंमहऋतस्यगोपाम् ।
क्षयंदाताजरंयेनजनान्स्पृधोअदेवीरभिचक्रमामवि-
शआदेवीरभ्यश्नवाम[1] ॥ १५ ॥ ७ ॥

---

1 नि० २. १७.

नु । नः । र॒यिम् । र॒थ्य॑म् । च॒र्ष॒णि॒ऽप्राम् । पु॒रु॒ऽवीर॑म् । म॒हः । ऋ॒तस्य॑ । गो॒पाम् । क्षय॑म् । दा॒त॒ । अ॒जर॑म् । येन॑ । जना॑न् । स्पृधः॑ । अदे॑वीः । अ॒भि । च॒ । क्रमा॑म । विशः॑ । आऽदे॑वीः । अ॒भि । अ॒श्नवा॑म ॥१५॥७॥

हेसर्वेदेवाः नोस्मभ्यंनुक्षिप्रंरयिंधनंक्षयंगृहंच दात प्रयच्छत कीदृशंरयिं रथ्यंरथसंबन्धिनं-रथयुक्तमित्यर्थः चर्षणिप्रां चर्षणयोमनुष्यास्तेषांपूरयितारं पुरुवीरं वीर्योपेतायन्त्वदाविवीराःपुत्रा-दयः बहुभिःवीरैरुपेतं महोमहतःऋतस्ययज्ञस्यगोपांरक्षकंदक्षिणारूपेणधनेनहियज्ञोरक्ष्यते ऋ-तोयज्ञस्तद्दक्षिणइतिवचनात् कीदृशंक्षयं अजरंजरारहितं येनरयिणाक्षयेणचजनानशत्रून्स्पृधः स्पर्धमानाः अदेवीःअदेवसंबन्धिनीरासुरीःसेनाश्च अभिक्रमाम अभिभवेम तथाआदेवीःआ-गतादेवायासुहविःस्वीकारार्थं ताआदेव्यः तादृशीश्चविशःप्रजाःयज्ञानुष्ठायिनीःयेनधनेनगृहेण चअस्मभ्यम अभिअश्नवाम तादृशंधनंगृहंचदातेत्यन्वयः ॥ १५ ॥

१५. विश्वदेवगण, तुम हमें रथ-युक्त और असंख्य अनुचरों के साथ अनेक पुत्रों से युक्त यज्ञ का साधन-भूत गृह और अक्षय्य अन्न प्रदान करो, जिसके द्वारा हम स्पर्द्धा करके शत्रुओं और देवशून्य सैन्यों को पराजित करेंगे और देव-भक्तों को आश्रय प्रदान करने में समर्थ होंगे।

॥ इतिचतुर्थस्याष्टमेसप्तमोवर्गः ॥ ७ ॥

॥ इतिषष्ठेमंडलेचतुर्थोनुवाकः ॥ ४ ॥

पंचमेनुवाकेद्वादशसूक्तानि तत्रहुवेवइतिपंचदशर्चंप्रथमंसूक्तं ऋजिश्वनआर्षं बहुदेवताकं त्रैष्टुभं हुवेवइत्यनुक्रान्तं गतःसूक्तविनियोगः ।

हु॒वे वो॑ दे॒वीमदि॑तिं॒ नमो॑भिर्मृळी॒काय॒ वरु॑णं मि॒त्रम॒ग्निम् ।
अ॒भि॒क्ष॒दाम॑र्य॒मणं॑ सु॒शेवं॑ त्रा॒तॄन्दे॒वान्त्स॑वि॒तारं॒ भगं॑ च ॥ १ ॥

हु॒वे । वः॒ । दे॒वीम् । अदि॑तिम् । नमः॑ऽभिः । मृ॒ळी॒काय॑ । वरु॑णम् । मि॒त्रम् । अ॒ग्निम् । अ॒भि॒ऽक्ष॒दाम् । अ॒र्य॒मण॑म् । सु॒ऽशेव॑म् । त्रा॒तॄन् । दे॒वान् । स॒वि॒तार॑म् । भग॑म् । च॒ ॥ १ ॥

हेदेवाः वोयुष्माकंमातरंदेवींद्योतमानां अदितिंअखंडनीयां अदीनांवा एतत्संज्ञांदेवतांमृ-ळीकायसुखार्थंनमोभिःनमस्कारैःस्तोत्रैर्वाहुवे ह्वयामि स्तौमि तथावरुणंवारकं मित्रंप्रमीतेस्त्रा-यकं देवं अग्निंचएतांश्चदेवान्नमोभिर्हुवेतथाअभिक्षदां क्षदिर्हिंसाकर्मा अभिक्षत्तारं शत्रूणां हिंसितारं सुशेवं सुसुखंअर्यमणंचनमोभिर्हुवे सवितारंभगंचनमोभिर्हुवे किंबहुना त्रातॄन्पाल-यितृन्सर्वान्देवान्नमोभिःस्तोत्रैर्हुवेस्तौमि ॥ १ ॥

१. देवो, मैं सुख के लिए स्तोत्र के साथ अदिति, वरुण, मित्र, अग्नि, शत्रु-हन्ता और सेव्य, अर्यमा, सविता, भग और समस्त रक्षक देवों को बुलाते हैं।

अथ द्वितीया—

सुज्योतिषः सूर्यदक्षपितॄननागास्त्वेसुमहोवीहिदेवान् ।
द्विजन्मानोयऋतसापःसत्याःस्वर्वन्तोयजताअग्निजिह्वाः ॥ २ ॥

सुऽज्योतिषः । सूर्य । दक्षऽपितॄन् । अनागाःऽत्वे । सुऽमहः । वीहि ।
देवान् । द्विऽजन्मानः । ये । ऋतऽसापः । सत्याः । स्वःऽवन्तः ।
यजताः । अग्निऽजिह्वाः ॥ २ ॥

हेसुमहः शोभनदीप्ते सूर्य सर्वस्यप्रेरक दक्षपितॄन्दक्षःपितामहोयेषांतिदक्षपितरः पितृशब्दो-हितामान्येनपूर्वपुरुषत्वमात्रंब्रूते यथाआहंपितॄन्सुविदत्राँअवित्सीति । एवांदक्षपितृत्वंचअदिति-र्ह्यजनिष्टेतिमंत्रादवगम्यते । ईदृशान्ज्योतिषःशोभनज्योतिष्कान् देवान् अनागास्त्वेअनपराधत्वे वीहिकामयस्व यथास्माकंअपराधंतेनकुर्वन्तितथाकुर्वित्यर्थः येदेवाःद्विजन्मानःद्वयोर्लोकयो-र्जायमानाः प्रादुर्भवन्तः ऋतसापः ऋतंयज्ञंस्पृशन्तः सत्याःअवितथाःसत्यवादिनोवा स्वर्वन्तोध-नवन्तः यजतायष्टव्याः अग्निजिह्वाःअग्निःजिह्वास्थानीयोयेषांते एवंभूतायेदेवाःसन्ति तान्देवा-न्वीहीत्यन्वयः ॥ २ ॥

२. दीप्तिसम्पन्न सूर्य, दक्ष से सम्भूत शोभन-दीप्तिशाली देवों को हमारे अनुकूल करो । द्विजन्मा (स्वर्ग और पृथिवी से उत्पन्न) देवगण यज्ञ-प्रिय, सत्यवादी, धन-सम्पन्न, यागार्ह और अग्नि-जिह्व होते हैं ।

उतद्यावापृथिवीक्षत्रमुरुबृहद्रोदसीशरणंसुषुम्ने ।
महस्करथोवरिवोयथानोस्मेक्षयायधिषणेअनेहः ॥ ३ ॥

उत । द्यावापृथिवी इति । क्षत्रम् । उरु । बृहत् । रोदसी इति ।
शरणम् । सुसुम्ने इति सुऽसुम्ने । महः । करथः । वरिवः । यथा ।
नः । अस्मे इति । क्षयाय । धिषणे इति । अनेहः ॥ ३ ॥

उतापिच हेद्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ उरुविस्तीर्णंक्षत्रंबलंकरथः कुरुथं तथारोदसी द्यावापृथिव्यौ सुषुम्ने सुसुखे युवांबृहन्महच्छरणंगृहंचकरथः कुरुथं महोमहत् वरिवोधनंनो-स्माकंयथास्यात्तथाकुरुतमित्यर्थः अपिच हेधिषणे धारयित्र्यौ द्यावापृथिव्यौ अनेहःपापरा-हित्यंचअस्मेअस्माकंक्षयायनिवासार्थंकुरुतं ॥ ३ ॥

३. स्वर्ग और पृथ्वी तुम अधिक बल दो । स्वर्ग और पृथ्वी, हमारी स्वतन्त्रता के लिए विशाल गृह हमें दो । ऐसा उपाय करो कि हमारे पास अतुल ऐश्वर्य हो जाय । सदय देव-द्वय, हमारे घर से पाप को हटाओ ।

---

१ ऋ० सं० ७. ६. १७. । २ ऋ० सं० ८. ३. १. ।

अथचतुर्थी—

आनोरुद्रस्यसूनवोनमन्तामद्याहूतासोवसवोधृष्टाः ।
यदीमर्भेमहतिवाहितासोबाधेमरुतोअह्वामदेवान् ॥ ४ ॥

आ । नः । रुद्रस्य । सूनवः । नमन्ताम् । अद्य । हूतासः ।
वसवः । अधृष्टाः । यत् । ईम् । अर्भे । महति । वा । हितासः ।
बाधे । मरुतः । अह्वाम । देवान् ॥ ४ ॥

रुद्रस्यसूनवः पुत्रामरुतः अद्यास्मिन्कालेआहूतासःआहूताःसन्तः नोस्मानस्मविधान-मन्ता आनवामवन्तु आगच्छन्तु कीदृशाः वसवोवासयितारः अधृष्टाः अन्यैरहिंसिताः यद्य-दाईमेनान्मरुतोदेवान अर्भेअल्पेमहतिप्रभूतेवाबाधेसंग्रामे हितासोनिहिताःस्थिताःसन्तोवयं अह्वाम आह्वयाम तदानीमद्येत्यन्वयः ॥ ४ ॥

४ गृह-दाता और अजेय रुद्र पुत्रगण इस समय बुलाये जाकर हमारे पास आवें। ये महान् और क्षुद्र क्लेश के समय हमें सहायता देंगे; इस-लिए हम मरुतों को बुलाते हैं।

मिम्यक्षयेषुरोदसीनुदेवीसिषक्तिपूषाअभ्यर्धयज्वा ।
श्रुत्वाहवंमरुतोयद्धयाथभूमारेजन्तेअध्वन्प्रविक्ते ॥ ५ ॥ ८ ॥

मिम्यक्ष । येषु । रोदसी । नु । देवी । सिसक्ति । पूषा ।
अभ्यर्धऽयज्वा । श्रुत्वा । हवम् । मरुतः । यत् । ह । याथ ।
भूम । रेजन्ते । अध्वनि । प्रऽविक्ते ॥ ५ ॥ ८ ॥

येषुमरुत्सुरोदसीरुद्रस्यपत्नीदेवीद्योतमानामाध्यमिकावाक् मिम्यक्ष नुक्षिप्रंसंगच्छते तथा-अभ्यर्धयज्वा स्तोतृनभ्यर्धयन् समृद्धान्कुर्वन्योयजति धनेनपूजयति तादृशःपूषापोषकोदेवश्च सिषक्ति यान्मरुतःसेवते अभ्यर्धयज्वाभ्यर्धयन्यजतीतियास्कः। हेमरुतस्तेयूयंहवमस्मदीयमा-ह्वानंश्रुत्वा यद्ध यदाखलु याथागच्छथ तदानींअध्वनिमार्गेप्रविक्तेगमनार्थंपृथक्कृतेसति तत्रविद्य-मानानिभूमभूतजातानिरेजन्ते कंपन्ते तथाचमंत्रान्तरं—प्रवेपयन्तिपर्वतान्विविंचंतिवनस्पतीन्॥५॥

५. जिन मरुतों के साथ दीप्तिमान् स्वर्ग और पृथ्वी संश्लिष्ट हैं, जिन मरुतों की सेवा, धन के द्वारा, स्तोताओं को समृद्ध करनेवाले पूषा करते हैं, ऐसे तुम, मरुतो, जिस समय हमारा आह्वान सुनकर आते हो, उस समय तुम्हारे विभिन्न मार्गों में अवस्थित प्राणी काँप जाते हैं।

॥ इतिचतुर्थस्याष्टमेष्टमोवर्गः ॥ ८ ॥

---

१ नि० ६. ६. । २ ऋ० सं० १. ३. १८. ।

अथषष्ठी—

अभित्यंवीरंगिर्वणसमर्चेन्द्रंब्रह्मणाजरितर्नवेन।
श्रवदिद्धवमुपचस्तवानोरासद्वाजाँउपमहोगृणानः ॥ ६ ॥

अभि। त्यम्। वीरम्। गिर्वणसम्। अर्च। इन्द्रम्। ब्रह्मणा।
जरितः। नवेन। श्रवत्। इत्। हवम्। उप। च। स्तवानः।
रासत्। वाजान्। उप। महः। गृणानः ॥ ६ ॥

हेजरितःस्तोतः त्वंतंप्रसिद्धंवीरंवीर्यवन्तंविशेषेणशत्रूणामीरकंवा गिर्वणसंगिरांसंभक्तारं एवंविधमिन्द्रंनवेनाभिनवेनशोभनेनब्रह्मणास्तोत्रेण अभ्यर्चअभिष्टुहि सचस्तवानः स्तूयमानः सन् हवमस्मदीयंस्तोत्रंउपश्रवदित् उपशृणुयादेव अपिच गृणानःस्तूयमानइन्द्रः महोमहतः प्रभूतान्वाजानन्नानिचउपरासत् प्रदेयात् ददात्वस्मभ्यंप्रयच्छत्वित्यर्थः ॥ ६ ॥

६. स्तोता, अभिनव स्तुति-द्वारा स्तुति-पात्र वीर इन्द्र की स्तुति करो। इस प्रकार स्तुति किये जाने पर इन्द्र हमारा आह्वान सुनें; हमें प्रभूत अन्न दें।

ओमानमापोमानुषीरमृक्तंधाततोकायतनयायशंयोः।
यूयंहिष्ठाभिषजोमातृतमाविश्वस्यस्थातुर्जगतोजनित्रीः ॥ ७ ॥

ओमानम्। आपः। मानुषीः। अमृक्तम्। धात। तोकाय।
तनयाय। शम्। योः। यूयम्। हि। स्थ। भिषजः। मातृऽतमाः।
विश्वस्य। स्थातुः। जगतः। जनित्रीः ॥ ७ ॥

हेआपः मानुषीर्मनुष्यहितायूयंअमृक्तमहिंसितं ओमानंअवतिरक्षतीत्योमारक्षकमन्नंतोकायपुत्रायतनयायपौत्रायचधात दत्त प्रयच्छत तथाशंशमनंरोगाणांयोर्यावनंपृथक्करणंच पृथक्कर्तव्यानांभयानांच प्रयच्छत कुरुतेत्यर्थः अत्राह—हियस्माद्यूयंमातृतमाः मातृभ्योऽप्यधिकाभिषजः स्थभवथ तस्माद्धातेत्यन्वयः कथं मातृभ्योऽप्यधिकंभैषज्यमस्तीत्यत्राह—विश्वस्यसर्वस्य स्थातुः स्थावरस्यजगतोजंगमस्यचजनित्रीर्जनयित्र्योभवथ अतोयूयंभिषजःस्थ ॥ ७ ॥

७. वारि-राशि तुम मानव-हितैषी हो; इसलिए हमारे पुत्र-पौत्रों के लिए अनिष्ट-घातक और रक्षक अन्न प्रदान करो। तुम सारे उपद्रवों को शान्त और विदूरित करो। तुम माताओं की अपेक्षा श्रेष्ठ चिकित्सक हो। तुम स्थावर-जंगम-रूप संसार के उत्पादक हो।

अथाष्टमी—

आनोदेवःसविताऽत्रायमाणोहिरण्यपाणिर्यजतोजगम्यात्।
योदत्रवाँउषसोनप्रतीकंव्यूर्णुतेदाशुषेवार्याणि ॥ ८ ॥

आ । नः । देवः । सविता । त्रायमाणः । हिरण्यऽपाणिः ।
यजतः । जगम्यात् । यः । दत्रऽवान् । उषसः । न । प्रतीकम् ।
विऽऊर्णुते । दाशुषे । वार्याणि ॥ ८ ॥

त्रायमाणोरक्षन् हिरण्यपाणिःसुवर्णहस्तःहितरमणीयपाणिर्वा यजत्रोयष्टव्यः एवंभूतः सविताप्रेरकोदेवः नःअस्मान्आगम्यादागच्छतु योदेवः दत्रवान्धनवान् उषसोनप्रतीकं उषसःप्रमुखमिव दाशुषेहवींषिदत्तवतेयजमानाय वार्याणि वरणीयानिधनानिव्यूर्णुते विवृणोति प्रकाशयति ससवितेत्यन्वयः ॥ ८ ॥

८. जो उषा-मुख की तरह यजमान के पास अभिलषित धन प्रकट करते हैं, वे ही रक्षक, हिरण्य-पाणि और पूजनीय सविता हमारे पास आवें।

अथनवमी—

उतत्वंसूनोसहसोनोअद्यादेवाँअस्मिन्नध्वरेववृत्याः ।
स्यामहन्तेसदमिद्रातौतवस्यामग्नेअवसासुवीरः ॥ ९ ॥

उत । त्वम् । सूनो इति । सहसः । नः । अद्य । आ । देवान् ।
अस्मिन् । अध्वरे । ववृत्याः । स्याम । अहम् । ते । सदम् ।
इत् । रातौ । तव । स्याम् । अग्ने । अवसा । सुऽवीरः ॥ ९ ॥

उतअपिच हेसहसःसूनोबलस्यपुत्राग्ने त्वंअद्यास्मिन्कालेनो अस्मदीयेअस्मिन्नध्वरेयागे देवान्यष्टव्यानिन्द्रादीन्आववृत्याः आवर्तयआगमय अपिचाहं तेतवरातौधनस्यदाने सदमित् सर्वदैववर्तमानःस्यांभवेयं तथाहेअग्ने तवावसात्वदीयेनरक्षणेनसुवीरःशोभनैःवीरैःपुत्रपौत्रादिभिरुपेतश्चस्यांभवेयं ॥ ९ ॥

९. शक्ति-पुत्र अग्नि, हमारे यज्ञ में आज देवों को ले आओ। मैं सदा तुम्हारी उदारता का अनुभव करूँ। देव, तुम्हारी रक्षा के कारण मैं शोभन पुत्र-पौत्र आदि से युक्त बनूँ।

अथदशमी—

उतत्यामेहवमाजग्म्यातंनासत्याधीभिर्युवमङ्गविप्रा ।
अत्रिंनमहस्तमसोमुमुक्तंतूर्वतंनराडुरितादभीके ॥ १० ॥ ९ ॥

उत । त्या । मे । हवम् । आ । जग्म्यातम् । नासत्या । धीभिः ।
युवम् । अङ्ग । विप्रा । अत्रिम् । न । महः । तमसः । अमुमुक्तम् ।
तूर्वतम् । नरा । दुःऽइतात् । अभीके ॥ १० ॥ ९ ॥

उतश्रपिच हेविप्रा प्राज्ञौ नासत्या सत्यस्वभावौ सत्यस्यनेतारौवा हे अश्विनौ त्वावोपसिर्यौयुवंयुवांधीभिःपरिचरणकैःकर्मभिरुपेवं मेमदीयंहवंस्तोत्रंमंग क्षिप्रं आजग्म्यातं आगच्छतं आगत्यच महोमहतस्तमसःअन्धकारवादंधकाराद् अत्रिं यथाविमुचिंअमुमुक्तं मोचितवन्तौस्थः हेनरानेतारावश्विनौ यथास्मानपिअभीकेअस्यके मावेसंग्रामेदुरिताद्दुःखात्तदनुरूपाद्युवंअस्मांस्तारयतं ॥ १० ॥

१०. हे प्राज्ञ अश्विनीकुमारो, तुम शीघ्र परिचर्यावाले मेरे स्तोत्र के पास आओ। जैसे अन्धकार से तुमने अत्रि ऋषि को छुड़ाया था, वैसे ही हमें भी छुड़ाओ। नेतृद्वय तुम हमें युद्ध-दुःख से बचाओ।

॥ इतिचतुर्थस्याष्टमेनवमोवर्गः ॥ ९ ॥

अथैकादशी—

तेनो॑रा॒यो॑द्यु॒मतो॒वाज॑वतोदा॒तारो॑भूतनृ॒वतः॑पुरु॒क्षोः।
द॒श॒स्यन्तो॑दि॒व्याः॑पार्थि॑वासो॒गोजा॑ता॒अप्या॑मृ॒ळता॑च॒देवाः॑ ॥ ११ ॥

ते। नः॒। रा॒यः। द्यु॒ऽमतः॑। वाज॑ऽवतः। दा॒तारः॑। भू॒त॒।
नृ॒ऽवतः॑। पु॒रु॒ऽक्षोः। द॒श॒स्यन्तः॑। दि॒व्याः। पार्थि॑वासः।
गोऽजा॑ताः। अप्याः॑। मृ॒ळत॑। च॒। दे॒वाः॒ ॥ ११ ॥

हेदेवास्तेयूयंद्युमतोदीप्तिमतः वाजवतोबलयुक्तस्यनृवतःनृभिःपुत्रादिभिरुपेतस्य पुरुक्षोःबहुभिःकीर्तनीयस्य रायोधनस्यनोस्मभ्यंदातारोभूतभवत अपिच दशस्यन्तः कामान्प्रयच्छन्तः दिव्याःदिविभवाआदित्याः पार्थिवासः पृथिव्यांभवावसवः गोजाताःगौःपृश्निर्माध्यमिकावाक्तस्याःजातामरुतः अप्याःअप्सुअन्तरिक्षेभवाःरुद्राश्च तेसर्वेयूयंअस्मान्मळतसुखयत ॥ ११ ॥

११. देवो, तुम हमें दीप्ति-युक्त, बलकारी, पुत्रादि-सम्पन्न और सुप्रसिद्ध धन प्रदान करो। स्वर्गीय (आदित्यगण), पार्थिव (वसुगण), गोजात (पृश्नि-पुत्र मरुद्गण) और जलजात (रुद्रगण), हमारे मनोरथ को पूर्ण कर सुखी करो।

तेनो॑रु॒द्रःसर॑स्वतीस॒जोषा॑मी॒ळ्हुष्म॑न्तो॒विष्णु॑र्मृळन्तुवा॒युः।
ऋ॒भु॒क्षावाजो॒दैव्यो॑विधा॒ताप॒र्जन्या॒वाता॑पिप्यता॒मिष॑नः ॥ १२ ॥

ते। नः॒। रु॒द्रः। सर॑स्वती। स॒ऽजोषाः॑। मी॒ळ्हुष्म॑न्तः। विष्णुः॑।
मृ॒ळन्तु॒। वा॒युः। ऋ॒भु॒क्षाः। वाजः॑। दैव्यः॑। वि॒ऽधा॒ता।
प॒र्जन्या॒वाता॑। पि॒प्य॒ता॒म्। इष॑म्। नः॒ ॥ १२ ॥

मीळ्हुष्मन्तोवर्षणवन्तस्तेदेवाः नोस्मान्मृळन्तुमृळयन्तुसुखयन्तु केतेदेवाइतिचेदुच्यते—रुद्रःस-रस्वतीचसजोषाः सहमीयमाणाः विष्णुर्वायुश्चऋभुक्षाः ऋभुर्विभ्वावाजइतित्रयःसौधन्वनाः ते-षामाद्यः ऋभुश्चवाजोन्त्यिमश्चतदुपलक्षणमेतत् विश्वाचदैव्योदेवेभ्योहितः विधाताप्रजापतिश्च अ-पिचपर्जन्यावातापर्जन्यश्चवायुश्चउभौ नोस्मभ्यमिषमन्नंपिप्यतांवर्धयतां ॥ १२ ॥

१२. रुद्र, सरस्वती, विष्णु, वायु, ऋभुक्षा, वाज और विधाता-समान-रूप से प्रसन्न होकर हमें सुखी करें। पर्जन्य और वायु हमारे अन्न को बढ़ावें।

अथत्रयोदशी—

उतस्यदेवःसविताभगोनोपांनपादवतुदानुपप्रिः।
त्वष्टादेवेभिर्जनिभिःसजोषाद्यौर्देवेभिःपृथिवीसमुद्रैः ॥ १३ ॥

उत । स्यः । देवः । सविता । भगः । नः । अपाम् । नपात् ।
अवतु । दानु । पप्रिः । त्वष्टा । देवेभिः । जनिऽभिः । सऽजोषाः ।
द्यौः । देवेभिः । पृथिवी । समुद्रैः ॥ १३ ॥

उतापिच स्यः सः यःप्रेरकस्तथासर्वस्यप्रसवयिता सतसवितादेवःभगश्चअपांनपाच्चअपामिव-स्थानांपुत्रोमाध्यमिकोग्निः सचनोस्मान्रक्षतु कीदृशोपांनपात् दानु दातव्यंधनंपप्रिःप्रावापूरयि-ता प्रापूरणइत्यस्मादादृगमहनइतिकिनोलिट्चेतिकिप्रत्ययः नलोकाव्ययेतिषष्ठीप्रतिषेधः तथादेवेभिर्देवैः जनिभिस्तत्पत्नीभिश्चसजोषाः सहप्रीतिस्त्वष्टाचदेवेभिर्देवैःसहप्रीयमाणा द्यौश्चसमुद्रैःसहप्रीयमा-णा पृथिवीचएताश्चसर्वादेवताअस्मानवन्तु ॥ १३ ॥

१३. प्रसिद्ध देव सविता, भग और वारि-राशि के पौत्र दानशील अग्नि हमारी रक्षा करें। देवों और देव-स्त्रियों के साथ समान-रूप से प्रसन्न हुए त्वष्टा, देवों के साथ समान-प्रसन्न स्वर्ग तथा समुद्रों के साथ समान-प्रसन्न पृथिवी हमारी रक्षा करें।

आग्निमारुतेउतनोहिरित्येषा सूत्रितंच—उतनोहिर्बुध्न्यःशृणोतुदेवानांपत्नीरुशतीरवन्तुन-इति।

सैषासूक्तेचतुर्दशी—

उतनोहिर्बुध्न्यःशृणोत्वजएकपात्पृथिवीसमुद्रः।
विश्वेदेवाऋतावृधोहुवानाःस्तुतामन्त्राःकविशस्ताअवन्तु ॥ १४ ॥

उत । नः । अहिः । बुध्न्यः । शृणोतु । अजः । एकऽपात् ।
पृथिवी । समुद्रः । विश्वे । देवाः । ऋतऽवृधः । हुवानाः । स्तुताः ।
मन्त्राः । कविऽशस्ताः । अवन्तु ॥ १४ ॥

उतअपिचअहिर्बुध्न्योनोस्माकंस्तोत्रंशृणोतु अजोजन्मरहितःएकःअसहायएवपततेगच्छतीत्येकपात्एवंतत्तद्दयाभिधेयोदेवःपृथिवीसमुद्रश्चअस्मदीयंस्तोत्रंशृणोतु अपिच ऋतावृधःऋतस्ययज्ञस्यसत्यस्यवावर्धयितारः हुवानाः अस्माभिराहूयमानाः पूर्वैर्ऋषिभिश्चस्तोत्रैःस्तुताः मंत्राःमंत्रणीयाःगुह्यंभाषितव्याः मंत्रप्रतिपाद्यावा कविशस्ताः कविभिर्मेधाविभिर्ऋषिभिश्शस्ताःशंसिताःईदृशाःविश्वेदेवाः अवन्त्वस्मान्रक्षन्तु ॥ १४ ॥

१४. अहिर्बुध्न, अज-एक-पाद, पृथिवी और समुद्र हमारे स्तोत्र सुनें। यज्ञ के समृद्धिकर्त्ता, हमारे द्वारा, आहूत और स्तुत, मन्त्र-प्रतिपाद्य और मेधावी ऋषियों-द्वारा स्तूयमान विश्वदेवगण हमारी रक्षा करें।

अथपंचदशी—

एवानपा॒तो॒मम॒तस्य॑धी॒भिर्भ॒रद्वा॑जाअ॒भ्य॑र्चन्त्य॒र्कैः ।
ग्नाहु॒तासो॒वस॒वोऽधृ॑ष्टा॒विश्वे॑स्तु॒तासो॑भू॒तायजत्राः ॥ १५ ॥ १०॥

ए॒व । नपा॑तः । मम॑ । तस्य॑ । धी॒भिः । भ॒रत्ऽवा॑जाः । अ॒भि । अ॒र्च॒न्ति॒ । अ॒र्कैः । ग्नाः । हु॒तासः॑ । वस॑वः । अधृ॑ष्टाः । विश्वे॑ । स्तु॒तासः॑ । भू॒त॒ । य॒ज॒त्राः॒ ॥ १५ ॥ १० ॥

एवएवं योऽहंदेवान्स्तुवन्नाम् तस्यममऋजिश्वनोनपातःपुत्राःभरद्वाजाः भरद्वाजगोत्रजाः हुहोत्रादयःधीभिःस्तोत्रैरर्कैरर्चनसाधनैरभ्यर्चन्ति अभिष्टुवन्ति हेयजत्राः यजनीयादेवाहुतासःपुरोडाशादिभिर्हविर्भिर्हुताःतर्पिताः वसवोनिवासयितारःअधृष्टाःकैरप्यहिंसिताः एवंभूताःविश्वेदेवाःयूयंग्नाः देवपत्न्यश्च स्तुतासोभूत वैःसुहोत्रादिभिःस्तुताभवत ॥ १५ ॥

१५. भरद्वाज-गोत्रीय मेरे पुत्र इसी प्रकार के पूजा-साधक स्तोत्र-द्वारा देवों की स्तुति करते हैं। यज्ञार्ह देवो, तुम हव्य-द्वारा हुत, गृहदाता और अजेय हो। तुम देव-पत्नियों के साथ नियत पूजित होते हो।

॥ इतिचतुर्थस्याष्टमेदशमोवर्गः ॥ १० ॥

उदुत्यदितिषोडशर्चंद्वितीयंसूक्तंऋजिश्वनआर्षंवैश्वदेवं त्रयोदश्याद्यास्तिस्रउष्णिहःशेषास्त्रिष्टुभः सिद्धास्तिसृणां तथाचानुक्रान्तं—उदुत्यत्षोळशाद्यास्तिस्रउष्णिहमनुष्टुबन्त्यमिति । गतःसूक्तविनियोगः ।

तत्रप्रथमा—

उदु॒त्यच्चक्षु॒र्महि॑मि॒त्रयो॒राँएति॑प्रि॒यंवरु॑णयो॒रद॑ब्धम् ।
ऋ॒तस्य॒शुचि॑दर्श॒तमनी॑कंरु॒क्मोनदि॒वउदि॑ता॒व्य॑द्यौत् ॥ १ ॥

उत् । ऊँ॒ इति॑ । त्यत् । चक्षुः॑ । महि॑ । मि॒त्रयोः॑ । आ । एति॑ । प्रि॒यम् । वरु॑णयोः । अद॑ब्धम् । ऋ॒तस्य॑ । शुचि॑ । द॒र्श॒तम् । अनी॑कम् । रु॒क्मः । न । दि॒वः । उत्ऽइ॑ता । वि । अ॒द्यौ॒त् ॥ १ ॥

त्यत् तत्प्रसिद्धंचक्षुः प्रकाशकंमहिमहद्विस्तृतंमित्रयोर्वरुणयोःप्रियं मित्रशब्दोवरुणशब्द-श्चेतरेतरयोगान्मित्रावरुणावुभावप्याचष्टेमित्रावरुणयोरतिप्रियंअदब्धंरक्षोभिरहिंसितं शुचिशुद्धं निर्मलं दर्शतंदर्शनीयं एवंभूतंऋतस्यादित्यस्यअनीकंतेजः आसर्वेषामभिमुखं उदेति उद्गच्छति उदिताउदितौसूर्यस्योदयेसतिउदितंचतेजःदिवोन्तरिक्षस्यरुक्मोन भूषणमिवव्यद्यौत् विद्यो-तते प्रकाशते ॥ १ ॥

१. सूर्य की प्रसिद्ध, प्रकाशक, विस्तृत तथा मित्र और वरुण की प्रिय, अप्रतिहत, निर्मल और मनोहर दीप्ति प्रकाशित होकर अन्तरिक्ष में भूषण की तरह शोभा पा रही है।

वेदयस्त्रीणिविदथान्येषांदेवानांजन्मसनुतराचविप्रः ।
ऋजुमर्तेषुवृजिनाचपश्यन्नभिचष्टेसूरोअर्यएवान् ॥ २ ॥

वेद । यः । त्रीणि । विदथानि । एषाम् । देवानाम् । जन्म । सनुतः ।
आ । च । विप्रः । ऋजु । मर्तेषु । वृजिना । च । पश्यन् ।
अभि । चष्टे । सूरः । अर्यः । एवान् ॥ २ ॥

यःसूर्यः त्रीणित्रिसंख्यानि विदथानिवेदितव्यानिस्थानानि त्रीन्लोकान्वेदवेत्तिजाना-ति एषांएतल्लोकत्रयवर्तिनांदेवानांवसुरुद्रादित्यात्मकानां सनुतरंतर्हितनामैतत् अन्तर्हितं अप्रज्ञायमानं जन्मजननंचयोविप्रोमेधावीसूर्योवेत्ति आकारःपूरकः ससूरःसूर्यः मर्तेषुमनु-ष्येषुविद्यमानानिऋजुऋजूनिशोभनानिकर्माणिवृजिनावृजिनानिअशोभनानिकर्माणिच पश्य-न्साक्षितयाजानन्अभिचष्टे अभितःसर्वंजगत्प्रकाशयति तथाअर्यःस्वामीभूत्वाएवान् प्राप्तव्या-न् कामांश्चमनुष्येषुप्रकाशयति ॥ २ ॥

२. जो तीनों ज्ञातव्य भुवनों को जानते हैं, जो ज्ञानशाली हैं और देवों के दुर्ज्ञेय जन्म को जानते हैं, वही सूर्य मनुष्यों के सत् और असत् कर्मों का परिदर्शन करते हैं और स्वामी होकर मानवों के अनुकूल मनो-रथ को पूर्ण करते हैं। अथतृतीया—

स्तुषउवोमहऋतस्यगोपानदितिंमित्रंवरुणंसुजातान् ।
अर्यमणंभगमदब्धधीतीनच्छावोचेसधन्यःपावकान् ॥ ३ ॥

स्तुषे । ऊँ इति । वः । महः । ऋतस्य । गोपान् । अदितिम् । मित्रम् ।
वरुणम् । सुऽजातान् । अर्यमणम् । भगम् । अदब्धऽधीतीन् ।
अच्छ । वोचे । सऽधन्यः । पावकान् ॥ ३ ॥

हेदेवाः महोमहतऋतस्ययज्ञस्यगोपान्रक्षकान्वोयुष्मान्स्तुषेस्तुवे उद्वत्पूरणः दानेवदेवानाह—अदितिमदीनांदेवमातरंमित्रंवरुणंचएतान् सुजावान् शोभनजननान् अर्यमणंभगंचअदब्धधीतीन् अहिंसितकर्मणः सचन्यःधनसहितान्साधकान् विश्वस्यशोधकान् ईदृशान्सर्वान्देवान्अच्छवोचे अभिप्रब्रवीमीत्यर्थः ॥ ३ ॥

३. मैं यज्ञ-रक्षक और शोभन-जन्मा अदिति, मित्र, वरुण, अर्यमा और भग की स्तुति करता हूँ। जिनके कार्य अप्रतिहत हैं, जो धनशाली और संसार को पवित्र करनेवाले हैं, उनके यश का मैं कीर्तन करता हूँ।

रिशादसः सत्पतीँरदब्धान्महो राज्ञः सुवसनस्य दातॄन्।
यूनः सुक्षत्रान्क्षयतो दिवो नॄनादित्यान्याम्यदितिं दुवोयु ॥ ४ ॥

रिशादसः । सत्ऽपतीन् । अदब्धान् । महः । राज्ञः । सुऽवसनस्य । दातॄन् । यूनः । सुऽक्षत्रान् । क्षयतः । दिवः । नॄन् । आदित्यान् । यामि । अदितिम् । दुवःऽयु ॥ ४ ॥

रिशादसः रिशांहिंसकानांअसितॄन् क्षेप्तॄन् यद्वा रिशानांहिंसकानामसून्प्राणान्क्षपितॄन् सत्पतीन् सतांपालयितॄन् अदब्धान्अहिंसितान् महोमहतः राज्ञोराजमानानीश्वरान्वा सुवसनस्य शोभननिवासस्यदातॄन् यूनोनित्यतरुणान् सुक्षत्रान् शोभनधनान्शोभनबलान्वा क्षयतःसर्वत्र निवसतः यद्वा क्षयतिरैश्वर्यकर्मा ईशानान् दिवोद्युलोकस्यनॄन्नेतॄन् आदित्यान् अदितेः पुत्रान् ईदृशान्सर्वान्देवान्दुवोयु द्वितीयैकवचनस्य लुक् सुपांसुलुगिति दुवोयुं दुवोऽस्मदीयंपरिचरणंकामयमानांअदितिंदेवमातरंच यामि प्राप्नोमि यद्वा याचामि ॥ ४ ॥

४. हे हिंसकों को फेंकनेवाले, साधुओं के पालक, अबाध-प्रभाव, शक्तिमान् सर्वेश्वर, शोभन-गृह-दाता, नित्य तरुण, अतीव ऐश्वर्यशाली स्वर्ग के नेता अदिति-पुत्रो, मैं अदिति की शरण लेता हूँ; क्योंकि वह मेरी परिचर्या चाहती है।

अथपंचमी—

द्यौ३ष्पितः पृथिवि मातरध्रुगग्ने भ्रातर्वसवो मृळता नः।
विश्व आदित्या अदिते सजोषा अस्मभ्यं शर्म बहुलं वि यन्त ॥५॥११॥

द्यौः । पितरिति । पृथिवि । मातः । अध्रुक् । अग्ने । भ्रातः । वसवः । मृळत । नः । विश्वे । आदित्याः । अदिते । सऽजोषाः । अस्मभ्यम् । शर्म । बहुलम् । वि । यन्त ॥ ५ ॥ ११ ॥

हेपितः पितृस्थानीयद्यौःद्युलोक हेमातः मातृस्थानीयेअध्रुगद्रोग्ध्रि पृथिवि हेभ्रातःभ्रातृस्थानीयाग्ने हेवसवोवासयितारोदेवाः तेसर्वेयूयंनोऽस्मान्मृळतसुखयत हेविश्वआदित्याःसर्वे-

अदितिपुत्रादेवाः हेअदिते यूयंसजोषाः संगताभूत्वाअस्मभ्यंबहुलंअधिकंशर्मसुखं विस्तृतंवा-
ऽऽहंविपन्वमपच्छत ॥ ५ ॥

५- हे पिता स्वर्ग, माता पृथिवी, भ्राता अग्नि और वसुओ, तुम हमें सुखी करो। हे अदिति के पुत्रो और अदिति, इकट्ठे होकर तुम हमें अधिक सुख दो।

॥ इतिचतुर्थस्याष्टमेएकादशोवर्गः ॥ ११ ॥

मानोवृकायवृक्येसमस्माअघायतेरीरधतायजत्राः।
यूयंहिष्ठारथ्योनस्तनूनांयूयंदक्षस्यवचसोबभूव ॥ ६ ॥

मा। नः। वृकाय। वृक्ये। समस्मै। अघऽयते। रीरधत। यजत्राः। यूयम्। हि। स्थ। रथ्यः। नः। तनूनाम्। यूयम्। दक्षस्य। वचसः। बभूव ॥ ६ ॥

हेयजत्रायजनीयादेवाः नोस्मान्वृकायहिंसकायस्तेनायवृक्येवस्यस्त्रियैसमारीरधत मावशी-
नैष्ट मावशीकुरुत यद्वा वृकःअरण्यश्वा तस्यस्त्रीवृकी अपिचसमस्मैसर्वस्मैअघायतेअघमनर्थ-
मस्माकमिच्छते शत्रुजनायअस्मान्मावशंनयत यूयंहियूयंखलु नोस्माकंतनूनांशरीराणांरथ्यो-
नेतारःस्थ भवथ यूयमेवदक्षस्यास्मदीयस्यबलस्यवचसोवाक्यस्यचनेतारोबभूव अतःकारणा-
दस्मान्मारीरधतेत्यन्वयः ॥ ६ ॥

६- यागयोग्य देवो, तुम हमें वृक और वृकी (अरण्य-कुक्कुर और कुक्करी अथवा दस्यु और उसकी पत्नी) के हाथ में नहीं जाने देना। तुम हमारी देह, बल और वाक्य के संचालक हो।

अथसप्तमी—

मावएनोअन्यकृतंभुजेममातत्कर्मवसवोयच्चयध्वे।
विश्वस्यहिक्षयथविश्वदेवाःस्वयंरिपुस्तन्वंरीरिषीष्ट ॥ ७ ॥

मा। वः। एनः। अन्यऽकृतम्। भुजेम। मा। तत्। कर्म। वसवः। यत्। चयध्वे। विश्वस्य। हि। क्षयथ। विश्वऽदेवाः। स्वयम्। रिपुः। तन्वम्। रिरिषीष्ट ॥ ७ ॥

हेदेवाः वोयुष्माकंत्वभूतावयंअन्यकृतंअन्यैःशत्रुभिःकृतमुत्पादितं एनःपापं माभुजेम मा-
भुंक्ष्महि हेवसवोवासयितारोदेवाः यत्येनकृतेनपापेन चयध्वेअस्मान्बाधध्वे चयतिर्हिंसाक-
र्मा तत्तादृशंकर्म माकार्ष्म करोतेर्माङिलुङिमंत्रेघसेतिच्लेर्लुक् हेविश्वेदेवाः सर्वेदेवाः विश्व-

स्यसर्वस्यजगतोयूयंहिक्षयथ ईश्वराभवथ अतःकारणादस्मद्द्वेषीरिपुःशत्रुः तन्वंस्वशरीरं स्वयमेवरिरिषीष्ट हिंस्यात् यथैवंभवतितथाकुरुतेतिभावः ॥ ७ ॥

७. देवो, हम तुम्हारे ही हैं। हम दूसरे के पापी क्लेश का अनुभव न करें। वसुओ, जिसका तुम निषेध करते हो, उसका अनुष्ठान हम न करें। विश्वदेवगण, तुम विश्व के अधिपति हो; इसलिए ऐसा उपाय करो कि शत्रु अपनी देह का अनिष्ट कर डाले।

नमइदुग्रंनमआविवासेनमोदाधारपृथिवीमुतद्याम्।
नमोदेवेभ्योनमईशएषांकृतंचिदेनोनमसाविवासे ॥ ८ ॥

नमः। इत्। उग्रम्। नमः। आ। विवासे। नमः। दाधार। पृथिवीम्। उत। द्याम्। नमः। देवेभ्यः। नमः। ईशे। एषाम्। कृतम्। चित्। एनः। नमसा। आ। विवासे ॥ ८ ॥

अस्तौषीद्देवानांमाहात्म्यं यदीयोनमस्कारोपिइत्थंमहाभागइतिब्रुवाणः कैमुतिकन्यायेनदेवानस्तौति—नमइत्नमस्कारएवउग्रमुद्गूर्णबलंसर्वोत्कृष्टंनहिसर्वंलभ्यते अतोनमःनमस्कारं आविवासे परिचरामि नमःनमस्कारएव पृथिवींउतद्यांद्युलोकंचदाधार धारयति द्यावापृथिव्यौप्राणिभिर्नमस्क्रियमाणे सत्यौ तदुपभोगायचिरकालमवतिष्ठेते अतोदेवेभ्यइदंनमस्करोमि एषांदेवानांनमोनमस्कारः ईशेईष्टे यतस्तेनतेवशीकृताः कृतंचित्कृतमपिआचरितमप्येनः पापंनमसानमस्कारेणआविवासे विवासोवर्जनं वर्जयामि विनाशयामि ॥ ८ ॥

८. नमस्कार सबसे बड़ी वस्तु है; इसलिए मैं नमस्कार करता हूँ। नमस्कार ही स्वर्ग और पृथिवी को धारण करता है; इसलिए मैं देवों को नमस्कार करता हूँ। देवता लोग नमस्कार के वशीभूत हैं; इसलिए मैं नमस्कार-द्वारा किये हुए पापों का प्रायश्चित्त करता हूँ।

ऋतस्यवोरथ्यःपूतदक्षानृतस्यपस्त्यसदोअदब्धान्।
ताँआनमोभिरुरुचक्षसोनॄन्विश्वान्वआनमेमहोयजत्राः ॥ ९ ॥

ऋतस्य। वः। रथ्यः। पूतऽदक्षान्। ऋतस्य। पस्त्यऽसदः। अदब्धान्। तान्। आ। नमःऽभिः। उरुऽचक्षसः। नॄन्। विश्वान्। वः। आ। नमे। महः। यजत्राः ॥ ९ ॥

हेयजत्रायष्टव्यादेवाः वोयुष्मदीयस्यऋतस्ययज्ञस्यरथ्योरथिनः नेतॄन्पूतदक्षान्शुद्धबलान् ऋतस्ययज्ञस्यपस्त्यसदः यज्ञसंबन्धिनिपस्त्येदेवयजनलक्षणेगृहेसीदतोनिषण्णान् अदब्धान्परैः अहिंसितान् उरुचक्षसोबहुद्रष्टॄन्नॄन्नेतॄन् महोमहतःतान्विश्वान्सर्वान्वोयुष्मान् आभिमुख्येन क्रियमाणैर्नमोभिर्नमस्कारैःआनमे आनतोस्मि ॥ ९ ॥

९. यज्ञ-पालक देवो, मैं नमस्कार के साथ तुम लोगों के पास प्रणत हो रहा हूँ; क्योंकि तुम यज्ञ के नेता, विशुद्ध बल से युक्त, देव-यजन-गृह के निवासी, अजेय, बहुदर्शी, अधिनायक और महान् हो।

तेहिश्रेष्ठवर्चसस्तउंनस्तिरोविश्वानिदुरितानयन्ति ।
सुक्षत्रासोवरुणोमित्रोअग्निर्ऋतधीतयोवक्मराजसत्याः ॥१०॥१२॥

ते । हि । श्रेष्ठऽवर्चसः । ते । ऊँ इति । नः । तिरः । विश्वानि ।
दुःऽइता । नयन्ति । सुऽक्षत्रासः । वरुणः । मित्रः । अग्निः ।
ऋतऽधीतयः । वक्मराजऽसत्याः । १० ॥ १२ ॥

येदेवावक्ष्यमाणगुणाः तेहितेखलु श्रेष्ठवर्चसः प्रशस्यतमदीप्तयोभवन्ति अतः तएव-नोस्माकंविश्वानिसर्वाणिदुरितापापानि तिरःतिरोहितानियथाभवन्तितथानयन्ति नयन्तु विनाशयन्त्वित्यर्थः येवरुणादयोदेवाः सुक्षत्रासः शोभनबलाःशोभनधनावाऋतधीतयः सत्यकर्माणः वक्मराजसत्याः वक्मवचनंस्तोत्रं तस्यराजानःईशानावक्मराजानः स्तोतारः तेषुसत्याःअवितथाः एवंभूतास्तेहीत्यन्वयः ॥ १० ॥

१०. वे अच्छी तरह से दीप्ति-सम्पन्न हैं। वे ही हमारे सारे पापों का नाश करें। वरुण,[1] मित्र और अग्नि शोभन बलवाले, सत्यकर्मा और स्तोत्र-निरत व्यक्तियों के एकान्त पक्षपाती हैं।

॥ इतिचतुर्थस्याष्टमेद्वादशोवर्गः ॥१२॥

तेनइन्द्रःपृथिवीक्षामवर्धन्पूषाभगोअदितिःपञ्चजनाः ।
सुशर्माणःस्ववसःसुनीथाभवन्तुनःसुत्रात्रासःसुगोपाः ॥ ११ ॥

ते । नः । इन्द्रः । पृथिवी । क्षाम । वर्धन् । पूषा । भगः ।
अदितिः । पञ्च । जनाः । सुऽशर्माणः । सुऽअवसः । सुऽनीथाः ।
भवन्तु । नः । सुऽत्रात्रासः । सुऽगोपाः ॥ ११ ॥

तेदेवानोस्माकंक्षामनिवासभूमिंवर्धन्वर्धयन्तु केते इन्द्रः पृथिवीच पूषाचभगश्च अदितिरदीनादेवमाताच पंचजनादेवमनुष्याणांगंधर्वाप्सरसामित्यादिर्ब्राह्मणोक्तादेवमनुष्यादयश्चते-चास्मदर्थंसुशर्माणः सुसुखाःस्ववसः शोभनान्नाः सुनीथाः सुप्रापणाश्चभवन्तु अस्मभ्यंशोभनसुखादिकंप्रयच्छन्त्वित्यभिप्रायः तथासुत्रात्रासः सुष्ठुत्रातारःसुगोपाः शोभनगोपायितारश्चभवन्तु उपस्थितेभ्यः शत्रुभ्योरक्षणंत्राणं तेषामुत्पत्तिनिरोधेन रक्षणंगोपनं ॥ ११ ॥

११. इन्द्र, पृथिवी, पूषा, भग, अदिति और पञ्चजन (देव, गन्धर्व आदि) हमारी वास-भूमि को वर्द्धित करें। वे हमारे सुखदाता, अन्नदाता, सत्पथ-प्रवर्त्तक, शोभन रक्षा करनेवाले और आश्रयदाता हों।

[1] ऐ० ब्रा० ३. ३१।

अथ द्वादशी—

नूसद्मानंदिव्यंनंशिदेवाभारद्वाजःसुमतिंयातिहोता ।
आसानेभिर्यजमानोमियेधैर्देवानांजन्मवसूयुर्ववन्द ॥ १२ ॥

नु । सद्मानम् । दिव्यम् । नंशि । देवाः । भारत्ऽवाजः । सुऽमतिम् ।
याति । होता । आसानेभिः । यजमानः । मियेधैः । देवानाम् ।
जन्म । वसुऽयुः । ववन्द ॥ १२ ॥

अनयाऋषिरात्मानंपरोक्षवदाह—हेदेवाः भारद्वाजःभरद्वाजगोत्रः होतास्तोताऋषिः दिव्यंदिविभवंसद्मानंसदनंस्थानंनुक्षिप्रंनंशि व्याप्नोतु तथासुमतिंशोभनांमतिंयुष्मदीयामनुग्रहबुद्धिंच याति याचते यातिर्याञ्चाकर्मा तदर्थंआसानेभिः आसीनैः सहासनंकुर्वद्भिः मियेधैर्मेध्यैर्मेधार्हैः अन्यैर्यजमानैः सार्धं यजमानःयागंकुर्वन्नयमृषिः वसूयुर्वसूनिधनान्यात्मनइच्छन्देवानांजन्मजननंसंघंववंदवंदते स्तौति ॥ १२ ॥

१२. देवो, भरद्वाज-गोत्रीय यह स्तोता शीघ्र ही एक स्वर्गीय निवास (या दीप्तिमान् गृह) प्राप्त करे; क्योंकि यह तुम्हारी कृपा चाहता है। हव्यदाता ऋषि, अन्य यजमानों के साथ, धनार्थी होकर देवों की स्तुति करते हैं।

दशरात्रस्यचतुर्थेऽहनिमरुत्वतीयेअपत्यंवृजिनमित्येषवैश्वदेवस्तृचः सूत्रितंच—अपत्यंवृजिनंरिपुंमित्येनदीवमइत्यानुष्टुभंमध्यमिति ।

एषेमथमास्तृचेत्रयोदशी—

अपत्यंवृजिनंरिपुंस्तेनमग्नेदुराध्यम् ।
दविष्ठमस्यसत्पतेकृधीसुगम् ॥ १३ ॥

अप । त्यम् । वृजिनम् । रिपुम् । स्तेनम् । अग्ने । दुःऽआध्यम् ।
दविष्ठम् । अस्य । सत्ऽपते । कृधि । सुऽगम् ॥ १३ ॥

हेअग्ने त्वंत्यंतंप्रसिद्धंवृजिनंकुटिलंरिपुंपापकारिणं दुराध्यं दुःखस्याध्यातारंदुष्टाभिप्रायं एवंभूतंस्तेनंहिंसकंदविष्ठंदूरतमं अपास्य अपक्षिप अस्तुक्षेपणइतिधातुः हेसत्पते सतांपालयितः अस्माकंसुगंशोभनेनगंतव्यंसुखंकृधि कुरु अनयर्चादेवात्मकस्याग्नेःस्तवनाद्वैश्वदेवत्वं ॥ १३ ॥

१३. अग्नि, तुम कुटिल, पापी और दुष्ट शत्रु को दूर करो। हे साधुओं के रक्षक, हमें सुख दो।

अथ चतुर्दशी—

ग्रावाणःसोमनोहिकंसखित्वनायवावशुः ।
जहीन्य१त्रिणंपणिंवृकोहिषः ॥ १४ ॥

ग्रावा॑णः । सोमा॑ । नः॒ । हि । क॒म् । स॒खि॒ऽत्व॒नाय॑ । वा॒व॒शुः । ज॒हि ।
नि । अ॒त्रिण॑म् । प॒णिम् । वृकः॑ । हि । सः ॥ १४ ॥

हेसोम नोस्मदीयाइमेग्रावाणःअभिषवार्थाःपाषाणाः सख्यस्त्वनायसख्यार्थंवावशुः काम-यन्ते कमितिपूरकः हियस्मादर्थे यस्मादेवंतस्मात्त्वंपणिंवणिजमदातारं अत्रिणं अदनशीलं रा-क्षसादिकंनिजहि विनाशय सपणिर्वृकोहि आदानपरःखलुसर्वदास्मत्तोपहरणशीलः अतस्त्वंघ-हीत्यर्थः वृकआदानइतिधातुः ॥ १४ ॥

१४. हे सोम, हमारे ये अभिषव पाषाण तुम्हारी मित्रता चाहते हैं। तुम भोजन-निपुण पणि का संहार करो; क्योंकि वह वास्तविक दस्यु है।

यू॒यंहिष्ठासुदानव॒इन्द्र॑ज्येष्ठाअ॒भिद्य॑वः ।
कर्ता॑नो॒अध्व॒न्नासु॒गंगो॒पाअ॒मा ॥ १५ ॥

यू॒यम् । हि । स्थ । सु॒ऽदा॒न॒वः॒ । इन्द्र॑ऽज्येष्ठाः । अ॒भिऽद्य॑वः । कर्त॑ ।
नः॒ । अध्व॑न् । आ । सु॒ऽगम् । गो॒पाः । अ॒मा ॥ १५ ॥

हेसुदानवः शोभनदानादेवाः यूयंहिष्ठ यूयंखलुभवथ सम्पन्नाःस्थ इन्द्रज्येष्ठाः इन्द्रःज्ये-ष्ठःमुख्योयेषांते अभिद्यवःअभिगतदीप्तयः तेयूयं अध्वन्अध्वनिमार्गेनोस्माकं अमासहैवगोपाः गोपायितारोरक्षितारःसन्तः सुगंसुखं आकारःसमुच्चये सुखंच कर्त कुरुत ॥ १५ ॥

१५. इन्द्रादि देवो, तुम दान-शील और दीप्ति-शाली हो। मार्ग में तुम हमारे रक्षक और सुख-दाता बनो।

प्रवासादागमनेअपिपंथामित्येषायजमानेनजप्या सूत्रितंच—अपिपंथामगन्महीतिमित्येत्य-समित्ताभिरिति ।

सैषासूक्तेषोडशी—

अपि॒पन्था॑मगन्महिस्व॒स्ति॒गाम॑ने॒हस॑म् ।
येन॒विश्वाः॒परि॒द्विषो॑वृ॒णक्ति॑वि॒न्दते॒वसु॑ ॥ १६ ॥ १३ ॥

अपि॑ । पन्था॑म् । अ॒ग॒न्म॒हि॒ । स्व॒स्ति॒ऽगाम् अ॒ने॒हस॑म् । येन॑ ।
विश्वाः॑ । परि॑ । द्विषः॑ । वृ॒णक्ति॑ । वि॒न्दते॑ । वसु॑ ॥ १६ ॥ १३ ॥

पंथांपंथानंमार्गंअप्यगन्महि अपिगताःप्राप्ताःस्मः कीदृशं स्वस्तिगां सुखेनगन्तव्यं अने-हसं पापरहितं येनपथागच्छन् विश्वाःसर्वाःद्विषोद्वेष्ट्रीःप्रजाः परिवृणक्ति परिवर्जयति बाधते वसुधनंचविंदते लभते तादृशंपंथानमित्यर्थः ॥ १६ ॥

१६. हम उस पवित्र और सरल मार्ग में आगये हैं, जिसमें जाने पर शत्रु का परिहार और धन का लाभ होता है।

॥ इतिचतुर्थस्याष्टमेत्रयोदशोवर्गः ॥ १३ ॥

नतद्दिवेतिसप्तदशर्चंतृतीयंसूक्तमृजिश्वनआर्षंवैश्वदेवं आदितःषट्त्रिष्टुभः सप्तम्याद्याःषड्गायत्र्यः त्रयोदशीत्रिष्टुप् चतुर्दशीजगती शिष्टास्तिस्रस्त्रिष्टुभः तथाचानुक्रान्तं—नतद्दूना सप्तम्याद्याःषड्गायत्र्यश्चतुर्दशीजगतीति । गतोविनियोगः ।

तत्रप्रथमा—

न तद्दिवा न पृथिव्यानु मन्ये न यज्ञेन नोत शमीभिराभिः ।
उब्जन्तु तं सुभ्वः पर्वतासो नि हीयतामतियाजस्य यष्टा ॥ १ ॥

न । तत् । दिवा । न । पृथिव्या । अनु । मन्ये । न । यज्ञेन ।
न । उत । शमीभिः । आभिः । उब्जन्तु । तम् । सुऽभ्वः । पर्वतासः ।
नि । हीयताम् । अतिऽयाजस्य । यष्टा ॥१॥

अतियाजोनामकश्चिदृषिरस्मादृजिश्वनःउत्कृष्टस्यामहमितिबुध्यादेवान्पितृनसुरानृषीन्स्वदीयंयजनंनिराचष्टाथयथा　नतदतियाजस्यऋषेःयजनंदिवाद्युलोकेनतत्रत्येनदेवगणेनयुक्तमित्यहंनानुमन्ये नानुमतिंकरोमि नचपृथिव्यापार्थिवेनापिदेवगणेनयुक्तमितिनानुमन्ये नचयज्ञेनममयानुष्ठितेनसदृशंवदित्यहंनानुमन्ये उतापिचआभिःशमीभिःअन्यैरपिमयाकृतैःएभिःकर्मभिःसदृशमित्यपिनानुमन्ये　मयावशीकृतादेवास्तदीयंयजनंनाङ्गीकुर्वन्तिसचानभिज्ञत्वात्सम्यगनुष्ठातुमपिनशक्नोतीतिभावः अपिचतमृषिं सुभ्वःसुष्ठुभवन्तः पर्वतासः पर्वताः इन्द्रेणप्रहिताःसन्तः उब्जन्तुहिंसन्तु　उब्जिर्हिंसाकर्मा　तथातस्यातियाजस्यऋजिश्वनोप्यतिशयेनाहंदेवान्यजामीतिबुध्यायुक्तस्यऋषेःयोयष्टायाजकःसनिहीयतां नितरांहीनोभवतु ॥१॥

१. मैं इसे (ऋजिश्वा के यज्ञ को) स्वर्गीय अथवा देवों के उपयुक्त नहीं समझता। यह मेरे द्वारा अनुष्ठित यज्ञ अथवा दूसरों द्वारा सम्पादित यज्ञ की तुलना करेगा, यह भी नहीं समझता। इसलिए सारे महान् पर्वत उसको (अतियाज ऋषि को) पीड़ित करें। अतियाज के ऋत्विक् भी अत्यन्त दीनता प्राप्त करें।

अथद्वितीया—

अति वा यो मरुतो मन्यते नो ब्रह्म वा यः क्रियमाणं निनित्सात् ।
तपूंषि तस्मै वृजिनानि सन्तु ब्रह्मद्विषमभि तं शोचतु द्यौः ॥ २ ॥

अति । वा । यः । मरुतः । मन्यते । नः । ब्रह्म । वा । यः ।
क्रियमाणम् । निनित्सात् । तपूंषि । तस्मै । वृजिनानि । सन्तु ।
ब्रह्मऽद्विषम् । अभि । तम् । शोचतु । द्यौः ॥ २ ॥

हेमरुतः यःपुरुषोनोऽस्मानतिमन्यतेअतीत्यस्वस्याधिक्यंमन्यतेअस्मत्तोपिस्वयमधिकइतिबुध्यतेअस्माभिःक्रियमाणंब्रह्मस्तोत्रंवायोनिनित्सात्　निन्दितुमिच्छेत्तस्मैपुरुषायतपूंषितेजांसि वृजिनानिबाधकानिसन्तुभवन्तु ब्रह्मद्विषन्तंशत्रुंद्यौरादित्यश्चअभिशोचतुअभितपतु[illegible]॥२॥

२. मरुतो, जो व्यक्ति तुमको हमारी अपेक्षा श्रेष्ठ समझता है और मेरे किये स्तोत्र की निन्दा करता है, सारी शक्तियाँ उसकर अनिष्टकारिणी बनें और स्वर्ग उस ब्राह्मण-द्वेषी को दग्ध करे।

किमङ्गत्वाब्रह्मणःसोमगोपांकिमङ्गत्वाहुरभिशस्तिपांनः।
किमङ्गनःपश्यसिनिद्यमानान्ब्रह्मद्विषेतपुषिंहेतिमस्य ॥ ३ ॥

किम्। अङ्ग। त्वा। ब्रह्मणः। सोम। गोपाम्। किम्। अङ्ग। त्वा। आहुः। अभिशस्तिऽपाम्। नः। किम्। अङ्ग। नः। पश्यसि। निद्यमानान्। ब्रह्मऽद्विषे। तपुषिम्। हेतिम्। अस्य ॥ ३ ॥

किमंगेतिप्रसिद्धप्रश्नार्थौनिपातौ हेसोम त्वात्वांखलुब्रह्मणोमंत्रस्यकर्मणोवाब्रह्मजातेर्वागोपांगोपायितारं आहुः कथयन्तिपुराविदः तथानोस्माकमभिशस्तिपां अभिशंसकेभ्यःपालयितारंत्वामेवखल्वाहुः यद्वाअंगेत्यभिमुखीकरणे अंग हेसोम किंकारणंत्वांब्रह्मणोगोपामाहुः किंकारणंत्वात्वांअस्माकमभिशस्तिपामाहुः निंद्यमानान्परैर्दूष्यमाणान्नोस्मान् अंगहेसोम किंकारणंपश्यसि त्वामेवसर्वेब्रह्मणोरक्षकंशत्रुभ्यःपालकंचकथयन्ति अतोस्मासुपरैर्निन्द्यमानेषु औदासीन्यंतवानुचितं अतोब्रह्मद्विषेब्राह्मणद्वेष्ट्रेतस्मैतपुषिंतापकं हेतिमायुधंअस्यक्षिपप्रेरय ॥ ३ ॥

३. सोम, लोग तुम्हें क्यों मन्त्र-रक्षक कहते हैं? और, क्यों तुम्हें निन्दा से हमें उद्धार करनेवाला बताया जाता है? शत्रुओं द्वारा हमारे निन्दित होने पर तुम क्यों निरपेक्ष भाव से देखते रहते हो? ब्राह्मण-विद्वेषी के प्रति अपना सन्तापक आयुध फेंको।

अवन्तुमामुषसोजायमानाअवन्तुमासिन्धवःपिन्वमानाः।
अवन्तुमापर्वतासोध्रुवासोवन्तुमापितरोदेवहूतौ ॥ ४ ॥

अवन्तु। माम्। उषसः। जायमानाः। अवन्तु। मा। सिन्धवः। पिन्वमानाः। अवन्तु। मा। पर्वतासः। ध्रुवासः। अवन्तु। मा। पितरः। देवऽहूतौ ॥ ४ ॥

जायमानाःप्रादुर्भवन्त्यउषसः मांअवन्तु रक्षंतु तथापिन्वमानाः वर्धमानाः सिन्धवः स्यन्दनशीलाःनद्यश्च मामामवन्तु तथाध्रुवासोनिश्चलाःपर्वतासःपर्वताश्च मामामवन्तु तथादेवहूतौदेवानांहूतिराह्वानमस्मिन्निति देवहूतिर्यागः तत्रनिद्यमानाःपितरः पितृदेवताश्चमामामवन्तु ॥ ४ ॥

४. आविर्भूत उषायें मेरी रक्षा करें। सारी स्फीत नदियाँ मेरी रक्षा करें। निश्चल पर्वत मेरी रक्षा करें। देव-यजन-काल में यज्ञ में उपस्थित पितर और देवता मेरी रक्षा करें।

विश्वदानींसुमनसःस्यामपश्येमनुसूर्यमुच्चरन्तम्।
तथाकरद्वसुपतिर्वसूनांदेवाँओहानोवसागमिष्ठः ॥ ५ ॥ १४ ॥

विश्वऽदानीम् । सुऽमनसः । स्याम । पश्येम । नु । सूर्यम् ।
उत्ऽचरन्तम् । तथा । करत् । वसुऽपतिः । वसूनाम् । देवान् ।
ओहानः । अवसा । आऽगमिष्ठः ॥ ५ ॥ १४ ॥

हेदेवाः विश्वदानींसर्वदावयंसुमनसःस्याम शोभनमनस्काभवेम नुशब्दःसमुच्चये उच्चरन्तं उद्यन्तं सूर्यं सर्वदापश्येमच वसूनांवसुपतिः उत्कृष्टधनाधिपतिरग्निः देवानवसाऽस्मदीयेनहविषाओहानोवहन् प्रापयन् आगमिष्ठः आगंतृतमः एवंगुणविशिष्टःसन् तथाकरत्अस्मान् यथाविधानुक्तप्रकारान्करोतु ॥ ५ ॥

५. हम सदा स्वतन्त्र-चित्त हों। हम सदा उदयोन्मुख सूर्य के दर्शन करें। देवों के पास हमारा हव्य ढोनेवाले यज्ञ के अधिष्ठाता और महैश्वर्यशाली अग्नि हमें उक्त प्रकार से बनावें।

॥ इतिचतुर्थस्याष्टमेचतुर्दशोवर्गः ॥ १४ ॥

इन्द्रोनेदिष्ठमवसागमिष्ठःसरस्वतीसिन्धुभिःपिन्वमाना ।
पर्जन्योनओषधीभिर्मयोभुरग्निःसुशंसःसुहवःपितेव ॥ ६ ॥

इन्द्रः । नेदिष्ठम् । अवसा । आऽगमिष्ठः । सरस्वती । सिन्धुऽभिः ।
पिन्वमाना । पर्जन्यः । नः । ओषधीभिः । मयःऽभुः ।
अग्निः । सुऽशंसः । सुऽहवः । पिताऽइव ॥ ६ ॥

अयमिन्द्रोनेदिष्ठमन्तिकतमंयथाभवतितथा अवसारक्षणेनसार्धंआगमिष्ठः आगन्तृतमोस्तु सिंधुभिः स्यन्दनैरुदकैःपिन्वमाना वर्धमानानदीरूपासरस्वतीच आगन्तृतमाभवतु ओषधीभिःसार्धं पर्जन्यश्चनोस्माकं मयोभूः सुखस्यभावयिताभवतु अग्निश्चपितेवपुत्रस्यजनकइव सुशंसः सुखेनशंसनीयः सुहवःसुखेनाह्वातव्यश्चभवतु ॥ ६ ॥

६. इन्द्र और वारि-राशि के द्वारा स्फीत सरस्वती नदी, रक्षा के साथ, हमारे पास आवें। ओषधियों के साथ पर्जन्य हमारे लिए सुख-दाता हों। पिता की तरह अग्नि अनायास स्तुत्य और आह्वान-योग्य हों।

आग्रयणेवैश्वदेवस्यचरोःविश्वेदेवासआगतेत्यनुवाक्या सूत्रितंच—विश्वेदेवासआगतयेकेचज्मामहिनोअहिमायाइति ।

सैषासूक्तेसप्तमी—

विश्वेदेवासआगतशृणुतामइमंहवम् । एदंबर्हिर्निषीदत ॥ ७ ॥

विश्वे । देवासः । आ । गत । शृणुत । मे । इमम् । हवम् ।
आ । इदम् । बर्हिः । नि । सीदत ॥ ७ ॥

विश्वेदेवासः सर्वेदेवाः आगतआगच्छत आगत्यच मेमदीयंइमंहवंइदमाह्वानं शृणुत श्रुत्वाच इदमास्तीर्णं बर्हिरानिषीदत आस्तीर्णेबर्हिषिनिषण्णाभवत उपविशत ॥ ७ ॥

७. विश्वदेवगण, आओ, मेरे आह्वान को सुनो और बिछे हुए कुशों पर बैठो।

योवोदेवाघृतस्नुनाहव्येनप्रतिभूषति । तंविश्वउपगच्छथ ॥ ८ ॥

यः । वः । देवाः । घृतऽस्नुना । हव्येन । प्रतिऽभूषति ।
तम् । विश्वे । उप । गच्छथ ॥ ८ ॥

हेदेवाः वोयुष्मान्योजनः घृतस्नुना घृतप्रक्षरणेनहव्येनहविषाप्रतिभूषति परिचरति तंजनंविश्वेसर्वेयूयं उपगच्छथ उपगताभवथ ॥ ८ ॥

८. देवो, जो व्यक्ति घृत में मिले हव्य के द्वारा तुम्हारी सेवा करता है, उसके पास तुम सब आओ।

उपनःसूनवोगिरःशृण्वन्त्वमृतस्यये । सुमृळीकाभवन्तुनः ॥ ९ ॥

उप । नः । सूनवः । गिरः । शृण्वन्तु । अमृतस्य ।
ये । सुऽमृळीकाः । भवन्तु । नः ॥ ९ ॥

अमृतस्यमरणरहितस्यप्रजापतेः येसूनवः पुत्राः तेदेवाःनोस्माकंगिरःस्तुतीः उपशृण्वन्तु नोस्माकंसुमृळीकाः सुष्ठुमृडयितारः सुखयितारश्चभवन्तु ॥ ९ ॥

९. जो अमर के पुत्र हैं, वही विश्वदेवगण हमारा स्तोत्र सुनें और हमें सुख दें।

विश्वेदेवाऋतावृधऋतुभिर्हवनश्रुतः । जुषन्तांयुज्यंपयः ॥ १० ॥१५॥

विश्वे । देवाः । ऋतऽवृधः । ऋतुऽभिः । हवनऽश्रुतः ।
जुषन्ताम् । युज्यम् । पयः ॥ १० ॥ १५ ॥

ऋतावृधः ऋतस्ययज्ञस्यवर्धकाः ऋतुभिःकालविशेषैः हवनश्रुतः हवनस्यस्तोत्रस्यश्रोतारः तस्मिन्तस्मिन्यागकालेस्तूयमानाः ईदृशाविश्वेसर्वेदेवाःयुज्यंयोग्यंपयःआमिक्षारूपं जुषंतांसेवन्तां श्रूयतेहि—सर्वेपयसिदध्यानयतिसावैश्वदेव्यामिक्षेति ॥ १० ॥

१०. यज्ञ के समृद्धिकारी और यथासमय स्तोत्र-श्रवणकारी विश्वदेवगण, अच्छी तरह से अपने-अपने उपयुक्त दुग्ध ग्रहण करो।

॥ इतिचतुर्थस्याष्टमेपंचदशोवर्गः ॥ १५ ॥

---

१ श० प० ब्रा०

अथैकादशी—

स्तोत्रमिन्द्रो॑मरुद्ग॑णस्त्वष्टृ॑मान्मि॒त्रो अ॑र्य॒मा । इ॒मा ह॒व्या जु॑षन्त नः ॥ ११ ॥

स्तो॒त्रम् । इन्द्रः॑ । म॒रुत्ऽग॑णः । त्वष्टृ॑ऽमान् । मि॒त्रः । अ॒र्य॒मा ।
इ॒मा । ह॒व्या । जु॒षन्त॒ । नः॒ ॥ ११ ॥

मरुद्गणः मरुतोगणभूताः परिजनभूतायस्यतादृशइन्द्रः त्वष्टृमान्त्वष्टृसहितोमित्रोर्यमाच नोस्माकंस्तोत्रं इमाहव्या इमानिहवींषिच जुषन्त सेवंतां ॥ ११ ॥

११. मरुतों के साथ इन्द्र, त्वष्टा के साथ मित्र और अर्यमा हमारे स्तोत्र और समस्त हव्य को ग्रहण करें।

इ॒मं नो॑ अग्ने अध्व॒रं होत॑र्वयुन॒शो य॑ज । चि॒कि॒त्वान्दैव्यं॒ जन॑म् ॥ १२ ॥

इ॒मम् । नः॒ । अ॒ग्ने॒ । अ॒ध्व॒रम् । होतः॑ । व॒यु॒न॒ऽशः ।
य॒ज॒ । चि॒कि॒त्वान् । दैव्य॑म् । जन॑म् ॥ १२ ॥

हेहोतः देवानामाह्वातरग्ने दैव्यंदेवसंबन्धिनंजनंसंघंयजनीयं चिकित्वान्जानंस्त्वंनोस्मदीय-मिममध्वरंहिंसारहितंयज्ञंवयुनशः ज्ञानक्रमेणयथानुपूर्व्यंदेवानुद्दिश्याऽयथायज यागंकुरु॥ १२॥

१२. देवों को बुलानेवाले अग्नि, देवों में जो महायोग्य हैं, उन्हें जानकर उनकी मर्यादा के अनुसार हमारी इस यज्ञ-क्रिया का सम्पादन करो।

वैश्वदेवशस्त्रस्यविश्वेदेवाइतियाज्या सूत्रितंच—आपूर्यैतेविशस्त्वाजपेद्विश्वेदेवाःशृणुते-मंहवंमइतियाज्येति । वैश्वदेवेपशौएषैवयाज्या सूत्रितंच—विश्वेदेवाःशृणुतेमंहवंमेयेकेचज्मामहिनोअहिमायाइति ।

सैषासूक्तेत्रयोदशी—

विश्वे॑ देवाः शृणु॒तेमं हवं॑ मे॒ ये अ॒न्तरि॑क्षे॒ य उप॒ द्यवि॒ ष्ठ ।
ये अ॑ग्निजि॒ह्वा उ॒त वा॒ यज॑त्रा आ॒सद्या॒स्मिन्ब॒र्हिषि॑ मादयध्वम् ॥ १३ ॥

विश्वे॑ । दे॒वाः॒ । शृ॒णु॒त । इ॒मम् । हव॑म् । मे॒ । ये । अ॒न्तरि॑क्षे ।
ये । उप॑ । द्यवि॑ । स्थ । ये । अ॒ग्नि॒ऽजि॒ह्वाः । उ॒त । वा॒ । यज॑त्राः ।
आ॒ऽसद्य॑ । अ॒स्मिन् । ब॒र्हिषि॑ । मा॒द॒य॒ध्व॒म् ॥ १३ ॥

हेविश्वेदेवाः मेमदीयमिमंहवंआह्वानंश्रृणुत येयूयंअन्तरिक्षेस्थ अन्तरिक्षलोकेवर्तमाना-भवथ येचउपतत्समीपस्थेभूलोकेभवथ येचद्यविद्युलोकेस्थ येचाग्निजिह्वाः अग्निर्जिह्वास्था-नीयोयेषां यद्वा अग्नेर्जिह्वा तयापोप्यमाणत्वात् जिह्वास्त्युच्यन्ते उतवा अपिवा येयजत्राः यजनीयाः वेसर्वेयूयंमास्तीर्णेस्मिन्बर्हिषि आसद्योपविश्यमादयध्वं सोमेनात्मानंतर्पयथ ॥१३॥

१३. विश्वदेवगण, तुम अन्तरिक्ष, भूलोक वा स्वर्ग में रहते हो। हमारा आह्वान सुनो। अग्नि-रूप जिह्वा-द्वारा वा किसी भी प्रकार से हमारे इस यज्ञ को ग्रहण करो। सब लोग इन बिछे कुशों पर बैठकर और सोम-रस पान कर उल्लसित होओ।

विश्वे॑दे॒वाम॑म॑श्रृण्वन्तु॒य॒ज्ञिया॑उ॒भेरोद॑सीअ॒पांनपा॑च्च॒मन्म॑।
मावो॒वचां॑सिपरि॒चक्ष्या॑णिवोचंसु॒म्नेष्विद्वो॒अन्त॑मामदेम॥ १४ ॥

विश्वे॑। दे॒वाः। मम॑। श्रृ॒ण्व॒न्तु॒। य॒ज्ञिया॑ः। उ॒भे इति॑।
रोद॑सी॒इति॑। अ॒पाम्। नपा॑त्। च॒। मन्म॑। मा। वः॒। वचां॑सि।
प॒रि॒ऽचक्ष्या॑णि। वो॒च॒म्। सु॒म्नेषु॑। इत्। व॒ः। अन्त॑माः। म॒दे॒म॒॥ १४ ॥

यज्ञियायज्ञार्हाविश्वेदेवाः ममम‌दीयं मन्ममननीयं स्तोत्रं श्रृण्वन्तु चित्तेधारयन्तु तथाउभेरोदसी द्यावापृथिव्यौअपांनपाच्चमध्यमस्थानोग्निश्च मस्मदीयंस्तोत्रंश्रृण्वन्तु अथम-ध्यमपुरुषः हेदेवाः वोयुष्मभ्यंपरिचक्ष्याणि वर्जनीयानि वचांसिस्तोत्राणि मावोचंमाब्रवीमि अ-पितुसमीचीनानिअवोचंवोयुष्माकमन्तमाःअन्तिकतमाःसन्तोवयं सुम्नेष्वित् युष्माभिर्दत्तेषुसुखे-ष्वेववर्तमानाः मदेम मोदेम ॥ १४ ॥

१४. यज्ञार्ह विश्वदेवगण, स्वर्ग, पृथिवी और जल-राशि के पौत्र अग्नि हमारे स्तोत्र को सुनें। देवो, जो स्तोत्र तुम्हें अग्राह्य हैं, उसका हम उच्चारण न करें। हम तुम्हारे निकटस्थ होकर और सुख प्राप्त कर उल्लसित हों।

आग्रयणेवैश्वदेवस्ययेकेचज्मेतियाज्या सूत्रितंच--विश्वेदेवासआगतयेकेचज्मामहिनो-अहिमायाइति। वैश्वदेवपुरोडाशस्यैषैवयाज्या सूत्रमुदाहृतं।

येके॑च॒ज्मा॑म॒हिनो॒अहि॑मायादि॒वोज॑ज्ञि॒रेअ॒पांस॒धस्थे॑।
तेअ॒स्मभ्य॑मि॒षये॒विश्व॒मायुः॒क्षप॑उ॒स्रावरिवस्यन्तुदे॒वाः॥ १५ ॥

ये। के। च॒। ज्मा। म॒हिनः॑। अहि॑ऽमायाः। दि॒वः। ज॒ज्ञि॒रे।
अ॒पाम्। स॒धऽस्थे॑। ते। अ॒स्मभ्य॑म्। इ॒षये॑। विश्व॑म्। आयु॑ः।
क्षपः॑। उ॒स्राः। व॒रि॒व॒स्य॒न्तु॒। दे॒वाः॥ १५ ॥

महिनोमहान्तः अहिमायाः मायेतिप्रज्ञानाम आहन्तृप्रज्ञाः एवंभूतायेकेचनदेवाः ग्मा पृथिवीनामैतत् पृथिव्यांजज्ञिरे प्रादुर्बभूवुः येकेचन दिवोद्युलोकात्जज्ञिरे येकेचनअपांसधस्थे सहमादनेस्थाने अन्तरिक्षेजज्ञिरे तेसर्वेदेवाः अस्मभ्यं इषये इष्यतइतिइषिःपुत्रादिः तस्मैच विश्वंसर्वमायुरन्नंजीवनंवाक्षपः क्षपारात्रीः उस्राः सर्वाण्यहानिच सर्वदानैरंतर्येणवरिवस्यन्तु प्रयच्छन्तु ॥ १५ ॥

१५. पृथिवी, स्वर्ग अथवा अन्तरिक्ष में प्रादुर्भूत, महान् और संहारक शक्ति से युक्त देवगण दिन-रात हमें और हमारी सन्ततियों को अन्न दें।

अग्नीपर्जन्याववतंधियंमेस्मिन्हवेसुहवासुष्टुतिंनः।
इळामन्योजनयद्गर्भमन्यःप्रजावतीरिषआधत्तमस्मे ॥ १६ ॥

अग्नीपर्जन्यौ । अवतम् । धियम् । मे । अस्मिन् । हवे ।
सुऽहवा । सुऽस्तुतिम् । नः । इळाम् । अन्यः । जनयत् । गर्भम् ।
अन्यः । प्रजाऽवतीः । इषः । आ । धत्तम् । अस्मे इति ॥ १६ ॥

हेअग्नीपर्जन्यौ मेमदीयंधियंकर्मयज्ञलक्षणं अवतं गच्छतं रक्षतंवा हेसुहवासुखेनह्वातुं शक्यौ अस्मिन्हवेयज्ञेनोस्मदीयांसुष्टुतिंशोभनांस्तुतिंचरक्षतं यद्वाअनुवृत्तोअवतिःश्रवणार्थः अवतं शृणुतं युवयोर्मध्येअन्यः पर्जन्यः इळामन्नंजनयज्जनयति वृष्ट्याह्योषधिवनस्पतयोजायन्ते तेभ्यश्चान्नंजायते अन्योग्निर्गर्भंजनयति पुरुषेणभुक्तमन्नंजाठरेणाग्निनापक्वंसद्रेतोरूपेणपरिणमते तदेवयोषित्सुगर्भोभवति अतोयुवांप्रजावतीः प्रजाभिर्युक्ताः इषोन्नानि अस्मे अस्मासुआधत्तं अवस्थापयतं ॥ १६ ॥

१६. अग्नि और पर्जन्य, हमारे यज्ञ-कार्य की रक्षा करो। तुम अनायास आह्वान के योग्य हो; इसलिए इस यज्ञ में हमारा स्तोत्र सुनो। तुममें से एक व्यक्ति अन्न देते हैं और दूसरे गर्भ उत्पन्न करते हैं। इसलिए तुम हमें सन्तति के साथ अन्न दो।

अथसप्तदशी—

स्तीर्णेबर्हिषिसमिधानेअग्नौसूक्तेनमहानमसाविवासे।
अस्मिन्नोअद्यविदथेयजत्राविश्वेदेवाहविषिमादयध्वम् ॥ १७ ॥ १६ ॥

स्तीर्णे । बर्हिषि । सम्ऽइधाने । अग्नौ । सुऽउक्तेन । महा ।
नमसा । आ । विवासे । अस्मिन् । नः । अद्य । विदथे ।
यजत्राः । विश्वे । देवाः । हविषि । मादयध्वम् ॥ १७ ॥ १६ ॥

हेविश्वेदेवाः बर्हिषिदर्भपुंजेवेद्यांस्तीर्णेसति अग्नौचसमिधानेसमिद्धेसति अनेनसूक्तेन स्तोत्रेणचमहामहतानमसानमस्कारेणच आविवासे परिचरामि हेयजत्रायजनीयाविश्वेदेवाः अद्य-

अस्मिन्दिनेनोस्मदीयेस्मिन्विदथेयज्ञेहविषि हवीयार्थेसप्तमी हविषाअस्माभिर्दत्तेनमादय-ध्वं तृप्यध्वं ॥ १७ ॥

१७. पूजनीय विश्वदेवगण, आज हमारे इस यज्ञ में, कुश बिछने पर, अग्नि प्रज्वलित होने पर और मेरे स्तोत्रोच्चारण और नमस्कार के साथ तुम्हारी सेवा करने पर हव्य-द्वारा तुम तृप्ति प्राप्त करो।

॥ इतिचतुर्थस्याष्टमेषोडशोवर्गः ॥ १६ ॥

वयमुत्वेतिदशर्चंचतुर्थसूक्तं भरद्वाजस्यार्षंपौष्णं यांपूषन्नित्यनुष्टुप् शिष्टागायत्र्यः तथाचा-नुक्रान्तं—वयंदशपौष्णंगायत्रंवैयांपूषन्ननुष्टुबिति। अथार्थिभिःप्रवसद्भिरेवजप्यं सूचितंच—वयमुत्वापथस्पतइत्यर्थंचर्यांचरिष्यन्निजपेदितिशेषः।

तत्रप्रथमा—

वयमुत्वापथस्पतेरथंनवाजसातये। धियेपूषन्नयुज्महि ॥ १ ॥

वयम्। ऊं इति। त्वा। पथः। पते। रथम्। न। वाजंऽसातये। धिये। पूषन्। अयुज्महि ॥ १ ॥

हेपथस्पते मार्गस्यपालयितः पूषन् धियेकर्मार्थंवाजसातये अन्नस्यलाभायच वयंरथंनयु द्धेरथमिव त्वात्वांअयुज्महियुंज्महि अस्मदभिमुखंकुर्मः ऊंइतिपूरकः ॥ १ ॥

१. मार्ग-पति पूषन्, कर्मानुष्ठान और अन्न-लाभ के लिए रण-स्थल में रथ की तरह हम तुम्हें अपने अभिमुख करते हैं।

अभिनोनर्यंवसुवीरंप्रयतदक्षिणम्। वामंगृहपतिंनय ॥ २ ॥

अभि। नः। नर्यम्। वसु। वीरम्। प्रयतऽदक्षिणम्। वामम्। गृहऽपतिम्। नय ॥ २ ॥

हेपूषन् नर्योंनृभ्योहितंवसुधनं अभिप्रापय वीरंदारिद्र्यस्यविशेषेणईरयितारं गमयितारं प्रय तदक्षिणंपूर्वमन्येभ्योपिदत्तधनं यद्वाप्रयतंशुद्धंदक्षिणंधनंयस्यतादृशंवामंवननीयं एवंविधं गृहप-तिंगृहस्थंनोस्माभ्यमभिनय ॥ २ ॥

२. पूषन्, हमारे यहाँ मानव-हितैषी, धन-दान में मुक्तहस्त और विशुद्ध दानवाला एक गृहस्थ भेजो।

अदित्सन्तंचिदाघृणेपूषन्दानायचोदय। पणेश्चिद्विम्रदामनः ॥ ३ ॥

अदित्सन्तम्। चित्। आघृणे। पूषन्। दानाय। चोदय। पणेः। चित्। वि। म्रद। मनः ॥ ३ ॥

हेआघृणे आगतदीप्ते पूषन् अदित्सन्तंचित् दातुमनिच्छन्तमपिपुरुषं दानायअस्मद्दानार्थंचोदय प्रेरय पणेश्चित्वणिजोपिवार्धुषिकस्यलुब्धस्यापिमनोहृदयंविम्रद दानार्थंमृदूकुरु ॥ ३ ॥

३. दीप्ति-सम्पन्न पूषन्, कृपण को दान देने के लिए उत्तेजित करो और उसके हृदय को कोमल करो।

विपथोवाजंसातयेचिनुहिविमृधोजहि । साधन्तामुग्रनोधियः ॥ ४ ॥

वि । पथः । वाजंऽसातये । चिनुहि । वि । मृधः । जहि ।
साधन्ताम् । उग्र । नः । धियः ॥ ४ ॥

हेउग्र उद्गूर्णबलपूषन् पथोमार्गान्वाजसातयेअन्नलाभायविचिनुहि शोधितान्कुरु यैःपथिभिर्गत्वाधनंलभेमहि वाद्यान्पथःपृथक्कुर्वित्यर्थः मृधोबाधकान्तस्करादींश्चविजहि बाधस्व तथा नोस्माकं धियः कर्माणिअन्नलाभार्थंक्रियमाणानिसाधन्तां सिध्यन्तु सफलानिभवन्तु ॥ ४॥

४. प्रचण्ड-बलशाली पूषन्, अन्न-लाभ के लिए सारे पथ परिष्कृत करो। विघ्नकारी चोर आदि का संहार करो और हमारे अनुष्ठानों को सफल करो।

परितृन्धिपणीनामारयाहृदयाकवे । अथेमस्मभ्यंरन्धय ॥ ५ ॥१७॥

परि । तृन्धि । पणीनाम् । आरया । हृदया । कवे । अथ ।
ईम् । अस्मभ्यम् । रन्धय ॥ ५ ॥ १७ ॥

हेकवे प्राज्ञ पूषन् पणीनांवणिजांलुब्धानांहृदयाहृदयानिकठिनानिआरयासूक्ष्मलोहाग्रोदंडःप्रतोदस्तयारेविचालयायवे तयापरितृन्धि परिविध्यहृद्गतंकाठिन्यमपनयेत्यर्थः अथानन्तरं ईमेनान्पणीनस्मभ्यंरंधय वशीकुरु ॥ ५ ॥

५. ज्ञानी पूषन्, सूक्ष्म लोहाग्रदण्ड (आरा) से पणियों या लुब्धकों का हृदय विद्ध करो और उन्हें हमारे वश में करो।

॥ इतिचतुर्थस्याष्टमेसप्तदशोवर्गः ॥ १७ ॥

विपूषन्नारयातुदपणेरिच्छहृदिप्रियम् । अथेमस्मभ्यंरन्धय ॥ ६ ॥

वि । पूषन् । आरया । तुद । पणेः । इच्छ । हृदि । प्रियम् ।
अथ । ईम् । अस्मभ्यम् । रन्धय ॥ ६ ॥

हेपूषन् आरयाप्रतोदेनपणेर्वणिजोहृदयंवितुद विविध्य तस्यपणेर्हृदिहृदयेप्रियमस्मभ्यमनुकूलंधनंइच्छ दातव्यमितीच्छांजनय अथानन्तरंअस्मभ्यंईमेनाद्रन्धय वशीकुरु ॥ ६ ॥

६. पूषन्, सूक्ष्म लोहाग्रदण्ड (प्रतोद या आरा) से पणि या चोर का हृदय चीरो। उसके हृदय में सद्भावना भरो और उसे मेरे वश में करो।

अथसप्तमी—

आरिखकिकिराकृणुपणीनांहृदयाकवे । अथेमस्मभ्यंरन्धय ॥ ७ ॥

आ । रिख । किकिरा । कृणु । पणीनाम् । हृदया । कवे ।
अथ । ईम् । अस्मभ्यम् । रन्धय ॥ ७ ॥

हेकवे मेधाविन्पूषन् पणीनांवणिजांहृदयाहृदयानिआरिखआलिख आलिख्यचकिकिराकीर्णानिप्रशिथिलानिकृणु कुरु शत्रूनिकुर्वित्यर्थः अन्यद्गतं ॥ ७ ॥

७. ज्ञानी पूषन्, चोरों के हृदयों को रेखाङ्कित करो। उनके हृदयों की कठोरता को भली भाँति कम करो और उन्हें हमारे वश में करो।

यांपूषन्ब्रह्मचोदनीमारांबिभर्ष्याघृणे ।
तयासमस्यहृदयमारिखकिकिराकृणु ॥ ८ ॥

याम् । पूषन् । ब्रह्मऽचोदनीम् । आराम् । बिभर्षि । आघृणे ॥
तया । समस्य । हृदयम् । आ । रिख । किकिरा । कृणु ॥ ८ ॥

हेआघृणे आगतदीप्ते पूषन् ब्रह्मचोदनींब्राह्मणोन्नस्यप्रेरयित्रींयामारांबिभर्षि हस्तेधारयसि तयासमस्यसर्वस्यलुब्धजनस्यहृदयंआरिख आलिख किकिराकिकिराणिकीर्णानिप्रशिथिलानिचकुरु ॥ ८ ॥

८. दीप्ति-सम्पन्न पूषन्, तुम अन्न-प्रेरक प्रतोद धारण करो और उसके द्वारा सारे लोभी व्यक्तियों का हृदय रेखाङ्कित करो एवम् उसको कठोरता शिथिल करो।

यातेअष्ट्रागोओपशाघृणेपशुसाधनी । तस्यास्तेसुम्नमीमहे ॥ ९ ॥

या । ते । अष्ट्रा । गोऽओपशा । आघृणे । पशुऽसाधनी ।
तस्याः । ते । सुम्नम् । ईमहे ॥ ९ ॥

हेआघृणे आगतदीप्ते पूषन् तेत्वदीयायाअष्ट्राआरागोओपशाउपशेरवइत्योपशाः गावः ओपशायस्याःसाहशी अतएवपशुसाधनीपशूनांसाधयित्रीभवति तेत्वदीयायास्तस्याःसंबंधिसुम्नंसुखमीमहे ॥ ९ ॥

९. दीप्तिशाली पूषन्, तुम जिस अस्त्र से धेनुओं और पशुओं को परिचालित करते हो, तुम्हारे उसी अस्त्र से हम उपकार की प्रार्थना करते हैं।

अथदशमी—

उतनोगोषणिंधियमश्वसांवाजसामुत । नृवत्कृणुहिवीतये ॥ १० ॥ १६

उत । नः । गोऽसनिम् । धियम् । अश्वऽसाम् । वाजऽसाम् ।
उत । नृऽवत् । कृणुहि । वीतये ॥ १० ॥ १८ ॥

उतअपिच हेपूषन् गोषणिंगवांसनित्रीं अश्वसामश्वानांसनित्रीं वाजसांवाजानामन्नानांसनित्रीं उतअपिचनृवत्नृवतींनृणांसनित्रींदात्रीं एवंभूतांधियंबुद्धिंकर्मवानोस्माकंवीतयेसाधनायउपभोगार्थं कृणुहि कुरु ॥ १० ॥

१०. पूषन्, हमारे उपभोग के लिए हमारे याग-कर्म को गौ, अश्व, अन्न और परिचारकों का उत्पादक करो।

॥ इतिचतुर्थस्याष्टमेष्टादशोवर्गः ॥ १८ ॥

संपूषन्निविदशर्चंपंचमंसूक्तंभरद्वाजस्यार्षंगौष्णंगायत्रं संपूषन्नित्यनुक्रान्तं नष्टधनमन्विच्छन्पूष्णंयेनैवजप्यं सूत्रितंच—संपूषन्विदुषेतिनष्टधनमभिजिगमिषन्पूषणोदेति।

तत्रप्रथमा—

संपूषन्विदुषानययोअञ्जसानुशासति । यएवेदमितिब्रवत् ॥ १ ॥

सम् । पूषन् । विदुषा । नय । यः । अञ्जसा । अनुऽशासति ।
यः । एव । इदम् । इति । ब्रवत् ॥ १ ॥

हेपूषन् पोषकदेव विदुषाजानतातेनअनेनसन्नय अस्मान्संगमय योविद्वानञ्जसाऽऽञ्जसामार्गेण अनुशासति अनुशास्ति नष्टद्रव्यमास्तुपायमुपदिशति यश्चएवएवंइदंनष्टंमयदीयंधनमितिनष्टमब्रवीति नष्टंधनंदर्शयतीत्यर्थः तेनविदुषेत्यर्थः ॥ १ ॥

१. पूषन्, तुम हमें एक ऐसे विलक्षण व्यक्ति से मिलाओ, जो हमें वस्तुतः पथ-प्रदर्शन करावेगा और जो हमारे अपहृत द्रव्य को मिला देगा।

अथद्वितीया—

समुपूष्णागमेमहियोगृहाँअभिशासति । इमएवेतिचब्रवत् ॥ २ ॥

सम् । ऊँ इति । पूष्णा । गमेमहि । यः । गृहान् । अभिऽशासति ।
इमे । एव । इति । च । ब्रवत् ॥ २ ॥

पूष्णानुगृहीतावयंसंगमेमहि तेनअनेनसंगच्छेमहि योजनोगृहान्गृहेगृहेष्वस्मदीयानष्टानवस्थितान्वि वास्तृहान्अभिशासति अभिशास्ति आभिमुख्येनबोधयति मदस्मेलदीयान्ष्टाःपशवःएवएवंतिष्ठन्तीतिचब्रवत् ब्रूयात् ॥ २ ॥

२. हम पूषा की कृपा से ऐसे व्यक्ति से मिलें, जो सारे गृह में दिखावेगा और कहेगा कि ये ही तुम्हारे खोये हुए पशु हैं।

अथतृतीया—

पूष्णश्चक्रंनरिष्यतिनकोशोवपद्यते । नोअस्यव्यथतेपविः ॥ ३ ॥

पूष्णः । चक्रम् । न । रिष्यति । न । कोशः । अवं । पद्यते ।
नो इति । अस्य । व्यथते । पविः ॥ ३ ॥

पूष्णःपोषकस्यदेवस्यचक्रंआयुधंनरिष्यति नविनश्यति अस्यचक्रस्यकोशश्चनावपद्यते नहीयते अस्यपविर्धाराचनोनैवव्यथते कुंठीभवति येनचक्रेणचोरान्हत्वाअस्मदीयंधनंप्रकाशयेतिभावः ॥ ३ ॥

३. पूषा का आयुध-चक्र विनष्ट नहीं होता । इस चक्र का कोश हीन नहीं होता और इसकी धार कुण्ठित नहीं होती ।

योअस्मैहविषाविधन्नतंपूषापिमृष्यते । प्रथमोविन्दतेवसु ॥ ४ ॥

यः । अस्मै । हविषा । अविधत् । न । तम् । पूषा । अपि ।
मृष्यते । प्रथमः । विन्दते । वसु ॥ ४ ॥

योयजमानः अस्मैपूष्णेहविषाचरुपुरोडाशादिना अविधत् परिचरति तंयजमानंपूषानापिमृष्यते अपिशब्दईषदर्थे ईषदपिनहिनस्ति सचप्रथमोमुख्यःसन्वसुधनंविन्दते लभते ॥ ४ ॥

४. जो व्यक्ति हव्य-द्वारा पूषा की सेवा करता है, उसका पूषा जरा भी अपकार नहीं करते और प्रधानतः वही व्यक्ति धन पाता भी है ।

अथपंचमी—

पूषागाअन्वेतुनःपूषारक्षत्वर्वतः । पूषावाजंसनोतुनः ॥ ५ ॥ १९ ॥

पूषा । गाः । अनु । एतु । नः । पूषा । रक्षतु । अर्वतः ।
पूषा । वाजम् । सनोतु । नः ॥ ५ ॥ १९ ॥

पूषापोषकोदेवः नोस्मदीयागाःअन्वेतु रक्षणार्थमनुगच्छतु सचपूषाअर्वतोश्वान्रक्षतु चोरेभ्यःवथावाजमन्नंचनोस्मभ्यंपूषासनोतु प्रयच्छतु ॥ ५ ॥

५. रक्षा के लिए हमारी गायों का पूषा अनुसरण करें । वे हमारे अश्वों की रक्षा करें । वे हमें अन्न दें ।

॥ इतिचतुर्थस्याष्टमेएकोनविंशोवर्गः ॥ १९ ॥

अथषष्ठी—

पूषन्ननुप्रगाइंहियजमानस्यसुन्वतः । अस्माकंस्तुवतामुत ॥६॥

पूषन् । अनु । प्र । गाः । इहि । यजमानस्य । सुन्वतः ।
अस्माकम् । स्तुवताम् । उत ॥ ६ ॥

हेपूषन् सुन्वतःसोमाभिषवंकुर्वतोयजमानस्यगाःपशून्अनुमेहि रक्षणार्थमनुगच्छ उत-अपिचस्तुवतांतद्विषयंस्तोत्रंकुर्वतामस्माकंगाअनुगच्छ ॥ ६ ॥

६. पूषन्, रक्षा के लिए सोम का अभिषव करनेवाले यजमान की गायों का अनुसरण करो और स्तोत्र उच्चारण करनेवाली हमारी गायों का भी अनुसरण करो।

माकिर्नेशन्माकीं रिषन्माकीं संशारि केवटे ।
अथारिष्टाभिरा गहि ॥ ७ ॥

माकिः । नेशत् । माकीम् । रिषत् । माकीम् । सम् । शारि । केवटे ।
अथ । अरिष्टाभिः । आ । गहि ॥ ७ ॥

हेपूषन् अस्मदीयंगोधनंमाकिर्नेशत् मानश्यतु माकिर्माकीमित्येतौप्रतिषेधमात्रवचनौ माकीं रिषत् माव्याघ्रादिभिर्हिंस्यतां माकीं माचकेवटेकूपेसंशारि संशीर्णंभूत् कूपपातेनापिहिंसितंमाभूत् अथएवंसतिअरिष्टाभिरहिंसिताभिर्गोभिःसह आगहि सायंकालेआगच्छ ॥ ७ ॥

७. पूषन्, हमारा गोधन नष्ट न करने पावे। वह व्याघ्रादि-द्वारा निहित न होने पावे। वह कुएँ में न गिरे। इसलिए तुम अहिंसित धेनुओं के साथ सायंकाल आओ। अथाष्टमी—

शृण्वन्तं पूषणं वयमिर्यमनष्टवेदसम् । ईशानं राय ईमहे ॥ ८ ॥

शृण्वन्तम् । पूषणम् । वयम् । इर्यम् । अनष्टऽवेदसम् ।
ईशानम् । रायः । ईमहे ॥ ८ ॥

अस्मत्स्तोत्राणिशृण्वंतं इर्यंदरिद्रस्यप्रेरकं अनष्टवेदसं अविनष्टधनं ईशानंसर्वस्येश्वरं एवंविधंपूषणंदेवंवयंरायोधनानिईमहे याचामहे ॥ ८ ॥

८. हमारे स्तोत्रों को सुननेवाले, दारिद्र्य-नाशक, अविनष्ट-धन और सारे संसार के अधिपति पूषा के पास हम धन की प्रार्थना करते हैं।

चातुर्मास्येषुवैश्वदेवेपर्वणिपौष्णस्यहविषःपूषन्तवव्रतइत्येषानुवाक्या सूत्रितंच—पावमघस्य वितयोमनुष्यःपूषन्तवव्रतेवयमिति ।

पूषन्तव व्रते वयं न रिष्येम कदा चन । स्तोतारस्त इह स्मसि ॥ ९ ॥

पूषन् । तव । व्रते । वयम् । न । रिष्येम । कदा । चन ।
स्तोतारः । ते । इह । स्मसि ॥ ९ ॥

हेपूषन् पोषक तवत्वदीयेव्रतेकर्मणिवर्तमानावयं कदाचनकदाचिदपिनरिष्येम हिंसितान भवेम तादृशाश्चवयंइहास्मिन्कर्मणितेतवस्तोतारःस्मसिस्मः भवामः ॥ ९ ॥

९. पूषन्, जब तक हम तुम्हारी उपासना में लगे रहते हैं, तब तक हम कभी मारे न जायें। इस समय हम तुम्हारी स्तुति करके वैसे ही हों।

अथदशमी—

परिपूषापरस्ताद्धस्तंदधातुदक्षिणम् ।
पुनर्नोनष्टमाजतु ॥ १० ॥ २० ॥

परि । पूषा । परस्तात् । हस्तम् दधातु । दक्षिणम् । पुनः । नः ।
नष्टम् । आ । अजतु ॥ १० ॥ २० ॥

पूषापोषकोदेवः परस्तात्परस्मिन्देशे दुःसंचारादन्यस्मिन्चोरव्याघ्रादिभिरुपेतेदेशे गच्छतोगोधनस्यनिवारणायस्वकीयंदक्षिणंहस्तंपरिदधातु परिधानंनिवारकंकरोतु नोस्मदीयंनष्टंच गोधनंपुनराजतु आगच्छतु आगमयतु ॥ १० ॥

१०. पूषा अपने दाहिने हाथ से हमारे गोधन को विपथगामी होने से बचावें । वे हमारे नष्ट गोधन को फिर ले आवें ।

॥ इतिचतुर्थस्याष्टमेविंशोवर्गः ॥ २० ॥

एहिवामितिषळृचंषष्ठंसूक्तं भरद्वाजस्यार्षंगायत्रंपौष्णं अनुक्रम्यतेच—एहिवांषळिति । गतोविनियोगः ।

तत्रप्रथमा—

एहिवांविमुचोनपादाघृणेसंसचावहै ।
रथीर्ऋतस्यनोभव ॥ १ ॥

आ । इहि । वाम् । विऽमुचः । नपात् । आघृणे । सम् ।
सचावहै । रथीः । ऋतस्य । नः । भव ॥ १ ॥

हेविमुचोनपात् विमुंचतिसृष्टिकालेस्वसकाशात्सर्वाःप्रजाःविसृजतीतिविमुक् प्रजापतिः तस्यपुत्र आघृणेआगतदीप्ते पूषन् वांआविशगच्छ विशतिर्विप्नोतीतिवास्तोता वागतिगंधनयोरित्यस्माद्धातोर्भनिन्निति विच् वांमन्वारंस्तोतारंमांएहि आगच्छ आवांचसंसचावहै समयावसंगच्छावहै यद्वा आवामित्यस्याघाक्षरलोपेवामितिभवति आवांसचावहैइतिसंबन्धः यावसंगच्छावहैतादृशस्त्वंनोस्माकंऋतस्ययज्ञस्यरथीःरंहितानेताभव तथासतिनत्वंहविस्त्वयापिलभ्यतइत्यर्थः ॥१॥

१. हे दीप्ति-सम्पन्न प्रजापतिपुत्र पूषन्, तुम्हारा स्तोता मेरे पास आवे । हम दोनों मिलें । तुम हमारे यज्ञ के नेता बनो ।

अथद्वितीया—

रथीतमंकपर्दिनमीशानंराधसोमहः ।
रायःसखायमीमहे ॥ २ ॥

रथिऽतमम् । कपर्दिनम् । ईशानम् । राधसः । महः ।
रायः । सखायम् । ईमहे ॥ २ ॥

रथितमंअतिशयेनरथिनं महाअतिशयेनरंहितारंनेतारंकपर्दिनं कपर्दश्चूडासद्वन्तं रायो-स्पनेनेविराधोधनं महोमहतोराधसोधनस्यईशानंस्वामिनं सखायं अस्माकंमित्रं एवंविधंपूषणंरा-योधनानिईमहेयाचामहे ॥ २ ॥

२. हम अपने रथि-श्रेष्ठ, चूड़ावान् (कपर्दी), अतुल ऐश्वर्य के अधि-पति और अपने मित्र पूषा के पास धन की प्रार्थना करते हैं।

रायोधारास्याघृणेवसोराशिरजाश्व । धीवतोधीवतःसखा ॥ ३ ॥

रायः । धारा । असि । आघृणे । वसोः । राशिः । अजऽअश्व ।
धीवतःऽधीवतः । सखा ॥ ३ ॥

हेआघृणे आगतदीप्ते पूषन् रायोधनस्यधारासि प्रवाहोभवसि स्तोतृभ्योबहुधनंनैरंतर्येण प्रयच्छसीत्यर्थः अजाश्वः अजाः छागाएवअश्वाः अश्वकार्यापन्नायस्यवाहाःपूषन् वसोः वसुनोधनस्यराशिः संघश्चभवसि धनसंघस्त्वय्येवनिवसतीत्यर्थः धीवतोधीवतः सर्वस्यस्तो-त्रवतः पुरुषस्यसखामित्रभूतश्चभवसि ॥ ३ ॥

३. दीप्ति-शाली पूषन् तुम धन के प्रवाह हो, धन को राशि हो और छाग ही तुम्हारे अश्व का कार्य करता है। तुम प्रत्येक स्तोता के मित्र हो।

अथचतुर्थी—

पूषणंन्वजाश्वमुपस्तोषामवाजिनम् । स्वसुर्योजारउच्यते ॥ ४ ॥

पूषणम् । नु । अजऽअश्वम् । उप । स्तोषाम । वाजिनम् ।
स्वसुः । यः । जारः । उच्यते । ४

अजाश्वंछागवाहनंवाजिनंअन्नवन्तंबलवन्तंवा पूषणंपोषकंदेवंनुअद्यउपस्तोषाम उपस्तु-षाम यः पूषास्वसुरुषसोजारः उपपतिरित्युच्यते तंपूषणमित्यन्वयः ॥ ४ ॥

४. आज हम उन्हीं छाग वाहन और अन्नयुक्त सूर्य वा पूषा की स्तुति करते हैं, जिन्हें लोग भगिनी या उषा का प्रणयी अथवा जार कहते हैं।

अथपञ्चमी—

मातुर्दिधिषुमब्रवंस्वसुर्जारःशृणोतुनः ।
भ्रातेन्द्रस्यसखामम ॥ ५ ॥

मातुः । दिधिषुम् । अब्रवम् । स्वसुः । जारः । शृणोतु । नः ।
भ्राता । इन्द्रस्य । सखा । मम ॥ ५ ॥

मातुः निर्मात्र्याः रात्रेः दिधिषुंपतिंपूषणंअब्रवं स्तौमि स्वसुरुषसोजारश्चपूषानोस्माकंस्तोत्राणिशृणोतु इन्द्रस्यभ्रातासहभावः पूषाममस्तोतुः सखामित्रभूतोस्तु ॥ ५ ॥

५- रात्रि-रूपिणी माता के पति पूषा की हम स्तुति करते हैं। अपनी भगिनी (उषा) के जार पूषा (सूर्य) हमारा स्तोत्र सुनें। इन्द्र के सहोदर पूषा हमारे मित्र हों।

आजासःपूषणंरथेनिशृम्भास्तेजनश्रियम् ।
देवंवहन्तुबिभ्रतः ॥ ६ ॥ २१

आ । अजासः । पूषणम् । रथे । निऽशृम्भाः । ते ।
जनऽश्रियम् । देवम् । वहन्तु । बिभ्रतः ॥ ६ ॥ २१ ॥

अजासःअजाः छागाः निशृंभाःनिमग्नसंचरणपहर्तारः देपूष्णोवाहनत्वेनप्रसिद्धाः छागाः जनश्रियंजनंस्तोतारंसंभजयतिगच्छतीतिजनश्रीः तंपूषणंदेवंरथेबिभ्रतोधारयन्तःआवहन्तुआनयन्तु ॥ ६ ॥

६- रथ में नियुक्त छागगण स्तोताओं के आश्रय पूषा का रथ ढोते हुए उन्हें यहाँ ले आवें।

॥ इतिचतुर्थस्याष्टमेएकविंशोवर्गः ॥ २१ ॥

यएनमितिचतुर्ऋचंसप्तमंसूक्तं भरद्वाजस्यार्षंपौष्णमंत्यानुष्टुप् आदौपंचगायत्र्यः यथाचानुक्रान्तं—यएनमन्त्यानुष्टुविति । गतोविनियोगः ।

तत्रप्रथमा—

यएनमादिदेशतिकरम्भादितिपूषणम् । नतेनदेवआदिशे ॥ १ ॥

यः । एनम् । आऽदिदेशति । करम्भऽअत् । इति ।
पूषणम् । न । तेन । देवः । आऽदिशे ॥ १ ॥

यःस्तोता एनंपूषणंपोषकंकरंभादकरंभानांघृतमिश्रानांयवसक्तूनांअत्तेतिआदिदेशति अभिष्टौति तेनपुरुषेणअन्योदेवःनआदिशे आदेष्टव्यः स्तोतव्योनभवति पूष्णएवसर्वस्याभिमतस्यप्रदातृत्वात् तस्यकाप्यदेवतान्तरंनस्तौतीत्यर्थः ॥ १ ॥

१- जो पूषा को घी-मिले जौ के सत्तू का भोगी कहकर उनकी स्तुति करता है, उसे अन्य देवों की स्तुति नहीं करनी पड़ती।

अथद्वितीया—

उतघासरथीतमःसख्यासत्पतिर्युजा । इन्द्रोवृत्राणिजिघ्नते॥ २ ॥

उत । घ । सः । रथिऽतमः । सख्या । सत्ऽपतिः । युजा ।
इन्द्रः । वृत्राणि । जिघ्नते ॥ २ ॥

उतघ अपिच सःप्रःशत्रूणांहन्तृत्वेनप्रसिद्धस्तादृशः रथीतमः अतिशयेनरथीमहारथः सत्पतिः सतांपालयिता एवंगुणइन्द्रः सख्यामित्रभूतेनपूष्णायुजासहायभूतेनयुक्तःसन्वृत्राणि-शत्रून्जिघ्नतेहन्ति इन्द्रस्यापिअयमेवसाहाय्यकारीत्यर्थः ॥ २ ॥

२. रथि-श्रेष्ठ, साधुओं के रक्षक और सुप्रसिद्ध देव इन्द्र अपने मित्र पूषा की सहायता से शत्रु-संहार करते हैं।

उतादःपरुषेगविसूरश्चक्रंहिरण्ययम् । न्यैरयद्रथीतमः ॥ ३ ॥

उत । अदः । परुषे । गवि । सूरः । चक्रम् । हिरण्ययम् ।
नि । ऐरयत् । रथिऽतमः ॥ ३ ॥

उतापिच सूरः प्रेरकः रथीतमः अतिशयेनरथीनेतृतमोवापूषापरुषेपरुष्मतिपर्ववतिभास्व-तिगविगच्छतीतिगौरादित्यः तस्मिन्हिरण्ययंहिरण्मयंसुवर्णनिर्मितंअदस्तद्रथस्यचक्रंन्यैरय-न्नितरां प्रेरयतिस्म ॥ ३ ॥

३. चालक और रथि-श्रेष्ठ पूषा सूर्य के हिरणमय रथ का चक्र नियत परिचालित करते हैं।

अथचतुर्थी—

यदद्यत्वापुरुष्टुतब्रवामदस्रमन्तुमः । तत्सुनोमन्मसाधय ॥ ४ ॥

यत् । अद्य । त्वा । पुरुऽस्तुत । ब्रवाम । दस्र । मन्तुऽमः ।
तत् । सु । नः । मन्म । साधय ॥ ४ ॥

हेपुरुष्टुत बहुभिर्यजमानैःस्तुत दस्रदर्शनीय मन्तुमःज्ञानवन् पूषन् अद्येदानींयदुद्दिश्य त्वांब्रवाम स्तवाम नोस्माकंमन्ममननीयंतत्सुसुष्ठुधनं साधय उत्पादय ॥ ४ ॥

४. हे बहुलोक-वन्दनीय, मनोहर-मूर्ति और ज्ञानी पूषन्, रोज हम जिस धन को लक्ष्य करके तुम्हारी स्तुति करते हैं, उसी वांछित धन को हमें प्रदान करो।

अथपंचमी—

इमंचनोगवेषणंसातयेसीषधोगणम् । आरात्पूषन्नसिश्रुतः ॥ ५ ॥

इमम् । च । नः । गोऽएषणम् । सातये । सीसधः ।
गणम् । आरात् । पूषन् । असि । श्रुतः ॥ ५ ॥

हेपूषन् नोस्माकंसातयेलाभायइमंचगणंमनुष्यसंघं गवेषणं गवामेषयितारं सीषधःसाधय हेपूषन्आरात्दूरदेशेपित्वंश्रुतोविश्रुतःप्रख्यातोसि भवसि ॥ ५ ॥

५. गोकामी इन समस्त मनुष्यों को गो-लाभ कराओ। पूषन्, तुमने दूर देश में भी प्रसिद्धि पाई है।

आतेस्वस्तिमीमहआरेअघामुपावसुम् ।
अद्याचसर्वतातयेश्वश्चसर्वतातये ॥ ६ ॥२२॥

आ । ते । स्वस्तिम् । ईमहे । आरेऽअघाम् । उपऽवसुम् ।
अद्य । च । सर्वऽतातये । श्वः । च । सर्वऽतातये ॥ ६ ॥ २२ ॥

हेपूषन्त्वदीयांत्वत्तादेयांस्वस्तिंकल्याणींरक्षांआरेअघांआरेदूरेऽघंपापंयस्याः तादृशीं उपावसुं उपगतधनां ईहशींस्वस्तिं अद्यचअस्मिन्काले सर्वतातये सर्वैर्ऋत्विग्भिः स्वायत्तइति सर्वतातिर्यज्ञः तदर्थं यद्वासर्वेषांभोगानांविस्तारय श्वश्चपरस्मिन्नपिदिनेसर्वतातयेसर्वदासर्वथा-स्यर्थआईमहे अतियाचामहे ॥ ६ ॥

६. पूषन्, हम आज और कल के यज्ञों के सम्पादन के लिए तुम्हारी उसी रक्षा को चाहते हैं। वह रक्षा पाप से दूर और धन के पास है।

॥ इतिचतुर्थस्याष्टमेद्वाविंशोवर्गः ॥ २२ ॥

इन्द्रानुपूषणेतिषळृचमष्टमंसूक्तं भरद्वाजस्यार्षंगायत्रमैन्द्रापौष्णं अनुक्रान्तंच—इन्द्रान्वैन्द्रंचेति । गवोविनियोगः ।

तत्रप्रथमा—

इन्द्रानुपूषणावयंसख्यायस्वस्तये । हुवेमवाजसातये ॥ १ ॥

इन्द्रा । नु । पूषणा । वयम् । सख्याय । स्वस्तये ।
हुवेम । वाजऽसातये ॥ १ ॥

इन्द्रेन्द्रयोरादिन्द्रपूषन्शब्दयोरुभयत्रद्विवचनं इन्द्रापूषणौदेवौनुअद्यवयंस्वस्तयेसख्याय योगमनायसखित्वाय वाजसातये वाजस्यान्नस्यबलस्यवासातये संभजनायचहुवेम आह्वयाम स्तवाम ॥ १ ॥

१. हे इन्द्र और पूषन्, अपने मंगल के लिए आज हम तुम्हारी मित्रता और अन्न की प्राप्ति के लिए तुम्हें बुलाते हैं।

अथद्वितीया—

सोमंमन्यउपासदत्पातवेचम्वोःसुतम् । करम्भमन्यइच्छति ॥२॥

सोमम् । अन्यः । उप । असदत् । पातवे । चम्वोः । सुतम् ।
करम्भम् । अन्यः । इच्छति ॥ २ ॥

चम्वोःअधिषवणफलकयोः सुतमभिषुतंसोमंअन्यःअनयोरेकतरइन्द्रः पातवेपातुंउपा-सदत् उपसीदति उपगच्छति अन्यएकतरः पूषाकरंभंघृतसिक्तंसक्त्वात्मकंहविःभक्षयितुमि-च्छति ॥ २ ॥

२. तुममें से एक (इन्द्र) पात्र-स्थित अभिसुत सोम का पान करने के लिए आते हैं और दूसरे (पूषा) जौ का सत्तू खाने की इच्छा करते हैं।

अथतृतीया—

अजाअन्यस्यवह्नयोहरीअन्यस्यसंभृता । ताभ्यांवृत्राणिजिघ्नते॥३॥

अजाः । अन्यस्य । वह्नयः । हरी इति । अन्यस्य ।
सम्ऽभृता । ताभ्याम् । वृत्राणि । जिघ्नते ॥ ३ ॥

अनयोरिन्द्रापूष्णोःअन्यस्यएकस्यपूष्णः अजाः छागाः वह्नयोवाहकाअश्वाः अन्यस्या-परस्येन्द्रस्यसंभृतासंभृतौसम्यक्पुष्टौ हरीएतत्संज्ञावश्वौ वाहकौसचेन्द्रःताभ्यांवृत्राणिशत्रून्जिघ्न ते हन्ति ॥ ३ ॥

३. एक के वाहन छाग हैं और दूसरे के वाहन स्थूल-काय दो अश्व हैं। दूसरे (इन्द्र) इन्हीं दोनों अश्वों के साथ वृत्रासुर का संहार करते हैं।

यदिन्द्रोअनयद्रितोमहीरपोवृषन्तमः । तत्रपूषाभवत्सचा ॥ ४ ॥

यत् । इन्द्रः । अनयत् । रितः । महीः । अपः ।
वृषन्ऽतमः । तत्र । पूषा । अभवत् । सचा ॥ ४ ॥

यद्यदा वृषन्तमः अतिशयेनवर्षितेन्द्रः रितःपरितोगंत्रीर्महीः महतीः अपःवृष्ट्युदकानि अनयत्भूमंलोकंमापयति तत्रतदानींपूषापोषकोदेवः सचाभवत्अस्येन्द्रस्यसहायोभवति ॥ ४ ॥

४. जिस समय अतिशय वर्षक इन्द्र महावृष्टि करते हैं उस समय इनके सहायक पूषा होते हैं।

अथपंचमी—

तांपूष्णःसुमतिंवयंवृक्षस्यप्रवयामिव । इन्द्रस्यचारभामहे ॥ ५॥

ताम् । पूष्णः । सुऽमतिम् । वयम् । वृक्षस्य । प्र ।
वयाम्ऽइव । इन्द्रस्य । च । आ । रभामहे ॥ ५ ॥

पूष्णःपोषकस्यदेवस्यइन्द्रस्यच तांप्रसिद्धांसुमतिंकल्याणींमतिंअनुग्रहबुद्धिं वृक्षस्यमही-रुहस्यप्रवयां प्रकृष्टांदृढांशाखामिववयंआरभामहे अवलंबामहे आश्रयामहइत्यर्थः ॥ ५ ॥

५. हम वृक्ष की सुदृढ़ शाखा की तरह पूषा और इन्द्र की कृपा-बुद्धि के ऊपर निर्भर रहते हैं। अथषष्ठी—

उत्पूषणंयुवामहेभीशूँरिवसारथिः । मह्याइन्द्रंस्वस्तये॥६॥२२॥

उत् । पूषणम् । युवामहे । अभीशून्ऽइव । सारथिः ।
मह्यै । इन्द्रम् । स्वस्तये ॥ ६ ॥ २२ ॥

पूषणंपोषकंदेवमिन्द्रंचमह्यैमहत्यै स्वस्तयेरक्षार्थंउद्युवामहे उद्योजयामः उद्योजनमाकर्षणं तत्रदृष्टान्तः—सारथिःसूतः अभीशूनिव अभीशून्रश्मीन्अश्वबन्धनार्थान्आकर्षतितद्वत्॥ ६ ॥

६. जैसे सारथि रश्मि (लगाम) खींचता है, वैसे ही हम भी, अपने प्रकृष्ट कल्याण के लिए, पूषा और इन्द्र को अपने पास खींचते हैं।

॥ इतिचतुर्थस्याष्टमेद्वाविंशोवर्गः ॥ २२ ॥

शुक्रंतइतिचतुर्ऋचंनवमंसूक्तं भरद्वाजस्यार्षंपौष्णं द्वितीयाजगती शिष्टास्त्रिष्टुभः तथा-चानुक्रान्तं—शुक्रंचतुष्कंद्वितीयाजगतीति । वैश्वदेवेपर्वणिवैश्वदेवस्यहविषःशुक्रंतइतियाज्या सू-त्रितंच—शुक्रंतेअन्यद्यजतंतेअन्यदिहेहवःस्ववसइति । एकादशिनस्यपौष्णस्यपशोर्वपायाएषै-वयाज्या सूत्रितंच—शुक्रंतेअन्यद्यजतंतेअन्यत्पथस्पथःपरिपतिमिति । अमाश्रिष्टेप्येषासू-त्रितंच—शुक्रंतेअन्यद्यजतंतेअन्यदपश्यंगोपामनिपद्यमानमिति ।

सैषाप्रथमा—

शुक्रंतेअन्यद्यजतंतेअन्यद्विषुरूपेअहंनीद्यौरिवासि ।
विश्वाहिमायाअवसिस्वधावोभद्रातेपूषन्निहरातिरस्तु ॥ १ ॥

शुक्रम् । ते । अन्यत् । यजतम् । ते । अन्यत् । विषुरूपेइतिविषुऽरूपे ।
अहंनी इति । द्यौःऽइव । असि । विश्वाः । हि । मायाः । अवसि ।
स्वधाऽवः । भद्रा । ते । पूषन् । इह । रातिः । अस्तु ॥ १ ॥

हेपूषन् तेतवशुक्रंशुक्लवर्णंअन्यदेकमहर्भवतिवासरात्मकं तथातेतवसंबन्धियजतं यजिर ससंगतिकरणेषुवर्तते यजनीयं प्रकाशेनसंगमनीयं स्वतः कृष्णवर्णं अन्यदेकमहर्भवतिरात्र्यात्मकं इत्थंविषुरूपे शुक्लकृष्णात्वयानानारूपे अहनीतवमहिम्नानिष्पद्येते यद्वाहेपूषन् त्वदीयमन्यदेकं रूपंशुक्लंनिर्मलंदिवसस्योत्पादकं त्वदीयमन्यदेकंरूपंयजतं केवलंयजनीयंनप्रकाशकं रात्रेरु-त्पादकं अतएवविषुरूपे विषमरूपेअहनीअहश्चरात्रिश्चभवतः अहोरात्रयोः निर्माणेसूर्यएवकर्ता कथमस्यप्रसक्तिरितितत्राह—द्यौरिवासि यथाद्यौरादित्यः प्रकाशयितातथात्वंप्रकाशकोसि कु-तइत्यतआह—हेस्वधावोन्नवन्पूषन् विश्वाः सर्वाः मायाः प्रज्ञाःहियस्मात्कारणात्त्वमवसिर-क्षसि अतःकारणात्त्वंसूर्यइवभवसीत्यर्थः तादृशस्यतेतवभद्राकल्याणीरातिर्दानंइहास्मासुअ-स्तुभवतु यास्कस्त्वाह—शुक्रंतेअन्यल्लोहितंतेअन्यद्यजतंतेअन्यद्यज्ञियंते अन्यदितिविषम-रूपेअहनीकर्मणाद्यौरिवचासिसर्वाणिचप्रज्ञानान्यवस्यन्नवचिति ॥ १ ॥

१. पूषन्, तुम्हारा यह रूप (दिन) शुक्लवर्ण है और अन्य रूप (रात्रि) केवल यजनीय है। इस प्रकार दिन और रात्रि के रूप विभिन्न प्रकार के हैं। तुम सूर्य की तरह प्रकाशमान हो; क्योंकि तुम अन्न-दाता हो और सब प्रकार के ज्ञान धारण करते हो। इस समय तुम्हारा कल्याणवाही दान प्रकाशित हो।

अथद्वितीया—

अजाश्वः पशुपा वाजपस्त्यो धियंजिन्वो भुवने विश्वे अर्पितः।
अष्ट्रां पूषा शिथिरामुद्वरीवृजत्संचक्षाणो भुवना देव ईयते ॥ २ ॥

अजऽअश्वः । पशुऽपाः । वाजऽपस्त्यः । धियम्ऽजिन्वः । भुवने । विश्वे । अर्पितः । अष्ट्राम् । पूषा । शिथिराम् । उत्ऽवरीवृजत् । सम्ऽचक्षाणः । भुवना । देवः । ईयते ॥ २ ॥

अजाश्वः छागवाहनः पशुपाः पशूनांपालयिता वाजपस्त्यः वाजाअन्नानिपस्त्येगृहेयस्य तादृशः धियंजिन्वः धियः स्तोतारः कर्माणिवातेषांप्रीणयिता विश्वेविश्वस्मिन्सर्वस्मिन्भुवने लोकेअर्पितः प्रजापतिनापोषकत्वेनस्थापितः अतएवंभूतः पूषापोषकोदेवः अष्ट्रांआरांस्वहस्तग-तांशिथिरांशिथिलांसतींउद्वरीवृजत् उद्यच्छन्भुवनाभुवनानि सर्वांल्लोकान्भूतजातानिवासं-चक्षाणः संपश्यन् सूर्यात्मनाप्रकाशयन्ईयते नभसिगच्छति ॥ २ ॥

२. जो छाग-वाहन और पशु-पालक हैं, जिनका गृह अन्न से परिपूर्ण है, जो स्तोताओं के प्रीतिदाता हैं, जो अखिल भुवनों के ऊपर स्थापित हैं, वही देव (पूषा) सूर्य-रूप से सारे प्राणियों को प्रकाशित करके और अपने हाथ से आरा उठाकर नभोमण्डल में जाते हैं।

---

१ नि० १२. १७।

शौष्णस्यपशोर्वपापुरोडाशयोर्यास्तेपूषन्नित्यादिकेद्वेऋचावनुवाक्ये सूत्रितंच—यास्तेपूषन्नावोअन्तःसमुद्रइतिद्वेपूषेमाआशाअनुवेदसर्वाइति ।

यास्तेपूषन्नावोअन्तःसमुद्रेहिरण्ययीरन्तरिक्षेचरन्ति ।
ताभिर्यासिदूत्यांसूर्यस्यकामेनकृतश्रवइच्छमानः ॥ ३ ॥

याः । ते । पूषन् । नावः । अन्तरिति । समुद्रे । हिरण्ययीः ।
अन्तरिक्षे । चरन्ति । ताभिः । यासि । दूत्याम् । सूर्यस्य ।
कामेन । कृत । श्रवः । इच्छमानः ॥ ३ ॥

हेपूषन् तेत्वदीयाःयाहिरण्ययीःहिरण्मय्यःहितरमणीयानावः समुद्रेउदधावन्तर्मध्येअन्तरिक्षेनभसिचचरन्ति संचरन्ति ताभिर्नौभिःसूर्यस्यदूत्यंयासिगच्छसि कदाचित्देवैःसार्धंसूर्येअश्वरवधार्थमस्थितेसति तस्यभार्यास्यभर्तरिसंचारलोस्तकावभूव तामविसूर्यःपूषणंमाहेषीव् तेनचामपूषास्तूयते अपिचत्वंश्रवोहविर्लक्षणमन्नंइच्छमानः इच्छन्कामेनपश्वादिविषयेण स्तोतृभिःकृतःवशीकृतोसि ॥ ३ ॥

३. पूषन् तुम्हारी जो सारी हिरणमयी नौकायें समुद्र-मध्यस्थित अन्तरिक्ष में चलती हैं, उनके द्वारा तुम सूर्य का दूत-कार्य करते हो। तुम हव्यरूप अन्न चाहते हो। स्तोता लोग तुम्हें स्वेच्छा से दिये पशु आदि के द्वारा वशीभूत करते हैं।

पूषासुबन्धुर्दिवआपृथिव्याइळस्पतिर्मघवादस्मवर्चाः ।
यंदेवासोअददुःसूर्यायैकामेनकृतंतवसंस्वञ्चम् ॥४॥२४॥

पूषा । सुऽबन्धुः । दिवः । आ । पृथिव्याः । इळः । पतिः । मघऽवा ।
दस्मऽवर्चाः । यम् । देवासः । अददुः । सूर्यायै । कामेन । कृतम् ।
तवसम् । सुऽअञ्चम् ॥ ४ ॥ २४ ॥

पूषापोषकोदेवः दिवआ द्युलोकस्यचपृथिव्याश्चसुबन्धुः शोभनोबन्धुर्भवति तथाइळस्पतिः इळायाअन्नस्यपतिः मघवा मघमितिधननामतद्वान् मघा मंहतेर्दानकर्मणोमाघसाधनोमघशब्दः दानवान् दस्मवर्चाः वर्चइतिरूपनाम दस्मंदर्शनीयं वर्चोयस्यतादृशः यंपूषणंदेवासःसर्वेदेवाः सूर्यायैसूर्यस्यपत्न्यै महासावित्र्यैसूर्याख्यायै अश्विनोर्वरणायअददुःदत्तवन्तः पुत्रःपितरावृणीतपूर्वेतिहिश्रूयते—कीदृशंपूषणं कामेनपश्वादिविषयेणकृतं स्तोतृभिर्वशीकृतं तवसंबलवन्तंमतूर्वमास्वंचेस्वंचनंसुष्ठुगच्छन्तं एवंविधंयंपूषणंददुः सपूषासुबन्धुरित्यन्वयः ॥ ४ ॥

४. पूषा स्वर्ग और पृथिवी के शोभन बन्धु हैं, अन्न के अधिपति हैं, ऐश्वर्यशाली हैं, मनोहर-मूर्त्ति हैं। वे बलशाली, स्वेच्छा से दिये पशु आदि के द्वारा प्रसन्नता के योग्य और शोभन गमन-कर्त्ता हैं। उन्हें देवों ने सूर्य की स्त्री के पास भेजा था।

---

१ ऋ० सं० ८. १. २२.।

प्रनुवोचेतिदशर्चंदशमंसूक्तंभरद्वाजस्यार्षं इन्द्राग्निदेवताकं सप्तम्याद्याश्चतस्रोनुष्टुभः शिष्टाः षड्बृहत्यः तथाचानुक्रान्तं—प्रनुदशैन्द्राग्नंतुबार्हतंचतुरनुष्टुबन्तमिति । गतोविनियोगः ।

तत्रप्रथमा—

प्रनुवोचासुतेषुवांवीर्या३यानिचक्रथुः ।
हतासोवांपितरोदेवशत्रवइन्द्राग्नीजीवथोयुवम् ॥ १ ॥

प्र । नु । वोच । सुतेषु । वाम् । वीर्या । यानि । चक्रथुः । हतासः ।
वाम् । पितरः । देवऽशत्रवः । इन्द्राग्नी इति । जीवथः । युवम् ॥१॥

हेइन्द्राग्नी यानिवीर्याणिवीर्याणिवीरकर्माणिचक्रथुःकृतवन्तौ युवांसुतेषुअभिषुतेषुसोमेषु अस्मयज्ञे वांयुवयोस्तानिवीर्याणि नुक्षिप्रंप्रवोच प्रवोचंब्रवीमि । तदेववीर्यंदर्शयतिहेइन्द्राग्नी देवशत्रवःदेवाः शत्रवःशातयितारोयेषांतादृशाअसुराः पितरःहिंसकाःपीयतिर्हिंसाकर्मा तस्यैतद्रूपं ईदृशाअसुराः वांयुवाभ्यांहतासोहताआसन्युवंयुवांतु जीवथःजीवनवन्तोभवथः असुरैरनबाधिताविजयावस्था ॥१॥

१. इन्द्र और अग्नि, तुमने जो वीरता प्रकट की है, उसी वीरता का बखान हम, सोमरस के अभिषुत होने पर, बड़े आग्रह के साथ करते हैं। देवद्वेष्टा असुर तुम्हारे द्वारा मारे गये हैं और तुम लोग सफल हो।

बळित्थामहिमावामिन्द्राग्नीपनिष्ठआ ।
समानोवांजनिताभ्रातरायुवंयमाविहेहमातरा ॥ २ ॥

बट् । इत्था । महिमा । वाम् । इन्द्राग्नी इति । पनिष्ठः । आ ।
समानः । वाम् । जनिता । भ्रातरा । युवम् । यमौ । इहेहऽमातरा ॥२॥

हेइन्द्राग्नी वांयुवयोःमहिमामहत्त्वं इत्थाइत्थंअनेनप्रकारेण बट्सत्यं युष्मद्विषयंयज्जन्म महत्त्वंप्रतिपाद्यते तत्सर्वंयथार्थमित्यर्थः पनिष्ठःआपनिष्ठःस्तुत्यतमश्चप्रजापतिःसमानः एकएव वांयुवयोर्जनिताजनयिता अतोयुवंयुवांभ्रातराभ्रातरौस्थः अपिच यमौयमलौसहोत्पन्नौ इहेह-मातराइहचेहचसर्वत्रमाताययोस्तादृशौस्थः अदितिर्हिवांनयोर्माताभैवविस्तीर्णाभूमिरितिइहेहमात-राविविस्तृपचे ॥ २ ॥

२. इन्द्र और अग्नि, तुम लोगों को जो जन्म-माहात्म्य प्रतिपादित होता है, वह सब यथार्थ और अतीव प्रशस्य है। तुम दोनों के एक ही पिता हैं। तुम यमज भाई हो और तुम्हारी माता सर्वत्र विद्यमान है।

अथतृतीया—

ओकिवांसासुतेसचाँअश्वासप्तीइवादने ।
इन्द्रान्व१ग्नीअवसेहवज्रिणावयंदेवाहवामहे ॥ ३ ॥

ओकिऽवांसा । सुते । सचा । अश्वा । सप्तीइवेतिसप्तीऽइव ।
आदने । इन्द्रा । नु । अग्नी इति । अवसा । इह । वज्रिणा । वयम् ।
देवा: । हवामहे ॥ ३ ॥

हेइन्द्राग्नी सुतेऽभिषुतेसोमेयुवांसचासहओकिवांसाओकिवांसौसमवेतौसंगतौभवथः उच समवायइत्यस्यैतद्रूपं तत्रदृष्टान्तः—आदनेभक्षणीयेघासेसप्तीइवाश्वा सर्पणशीलावश्वाविव नुअ-यवयंवादृशाविन्द्राइन्द्रोअग्नीइन्द्राग्नी इहास्मिन्यज्ञेअवसारक्षणेनहेतुनाहवामहे आह्वयामहे । इ-तरेतरयोगाद्इन्द्रशब्देअग्निशब्देचद्विवचनं कीदृशाविन्द्राग्नी वज्रिणावज्रिणौ आयुधोपेतौ देवावानादिगुणयुक्तौ ॥ ३ ॥

३. इन्द्र और अग्नि, जैसे द्रुतगामी दोनों अश्व भक्षणीय घास की ओर जाते हैं, तुम भी उसी तरह, सोमरस के अभिषुत होने पर, एक साथ आते हो। अपनी रक्षा के लिए आज हम वज्रधर और दानादि गुण से युक्त इन्द्र और अग्नि को इस यज्ञ में बुलाते हैं।

यइन्द्राग्नीसुतेषुवांस्तवत्तेष्वृतावृधा।
जोषवाकंवदतःपज्रहोषिणानदेवाभसथश्चन ॥ ४ ॥

यः । इन्द्राग्नी इति । सुतेषु । वाम् । स्तवत् । तेषु । ऋतऽवृधा ।
जोषऽवाकम् । वदतः । पज्रऽहोषिणा । न । देवा: । भसथः । चन ॥४॥

हेऋतावृधा ऋतस्यसत्यस्ययज्ञस्यवावर्धयिताराविन्द्राग्नी सुतेष्वभिषुतेषुसोमेषु यःस्तोता वांयुवांस्तवत्कुत्सितंस्तूयात् तेषुसोमेषुमध्येजोषवाकंवदतः जोषंजोषयितव्यंप्रीतिहेतुत्वेनकर्तव्यं स्तवमप्रीतिकरंवादृशंवाकंवाक्यंवदतस्तस्यस्तोतुःसोमंहेपज्रहोषिणा पज्रःआर्जितःप्रसिद्धः हो-षोघोषः स्तोत्रंययोस्तादृशौहेदेवौ युवांनभसथोनभक्षयथः चनेतिविषादपूरकःअत्रनिरुक्तं—जोष-वाकमित्यविज्ञातनामधेयंजोषयितव्यंभवति।यइन्द्राग्नीसुतेषुवांसोमेषुस्तौतितेष्वृतस्यवर्धयितारो-नस्याश्नीथोयोयंजोषवाकंवदतिविजंजयप्राजितहोषिणौदेवौनतस्याश्नीथंदति ॥ ४ ॥

४. यज्ञ के समृद्धिदाता इन्द्र और अग्नि, तुम्हारा स्तोत्र प्रसिद्ध है। जो व्यक्ति सोमरस के अभिषुत होने पर प्रेम-रहित स्तोत्र द्वारा, कुत्सित रूप से, तुम्हारी स्तुति करता है, उसका दिया सोम तुम नहीं छूते।

अथपंचमी—

इन्द्राग्नीकोअस्यवान्देवौमर्तश्चिकेतति।
विषूचोअश्वान्युयुजानईयतएकःसमानआरथे ॥ ५ ॥ २५ ॥

१ नि० ५. २१.।

इन्द्रा॑ग्नी॒ इति॑ । कः । अ॒स्य । वा॒म् । दे॒वौ॒ । मर्तः॑ । चि॒के॒त॒ति॒ । विषू॑चः ।
अश्वा॑न् । यु॒यु॒जा॒नः । ई॒य॒ते॒ । एकः॑ । स॒मा॒ने । आ । रथे॑ ॥५॥२५॥

हेदेवौ द्योतमानाविन्द्राग्नी वांयुवयोःअस्यइदंकर्मकोमर्तोमनुष्यःचिकेतति जानीयात् न-
कोपीत्यर्थः किंतत्कर्म विषूचः नानाअंचतोगच्छतोअश्वान्समानेउभयार्थेएकस्मिन्रथेयुव-
योरेकइन्द्रः सूर्यात्मनावर्तमानः युयुजानः वाहयानश्वान्योजयन्आईयते सर्वंजगदभिगच्छति ।
यद्वाविषूचोनानारूपान्अश्वान्व्यापकान्रश्मीन् समानेएकरूपेरथेसंवत्सरात्मकेयुयुजानोयोज-
यन् युवयोरेकःसूर्यात्माइन्द्रः आईयतेआगच्छति । एतद्युवयोःकर्मकोयथावज्जानीयादित्यर्थः॥५॥

५. दीप्ति-सम्पन्न इन्द्र और अग्नि, जिस समय तुममें से सूर्यात्मक इन्द्र नाना प्रकार का गमन करनेवाले अश्वों को जोतकर, अग्नि के साथ एक रथ पर चढ़कर, जाते हैं, उस समय कौन मनुष्य तुम्हारे इस कार्य का विचार करेगा या जानेगा ? (कोई भी नहीं)

॥ इतिचतुर्थस्याष्टमेपंचविंशोवर्गः ॥ २५ ॥

इन्द्रा॑ग्नीअ॒पादि॒यंपूर्वागा॑त्प॒द्वती॑भ्यः ।
हि॒त्वीशिरो॑जि॒ह्वया॒वाव॑द॒च्चर॑त्त्रिं॒शत्प॒दान्य॑क्रमीत् ॥ ६ ॥

इन्द्रा॑ग्नी॒ इति॑ । अ॒पात् । इ॒यम् । पूर्वा॑ । आ । अ॒गा॒त् ।
प॒त्ऽवती॑भ्यः । हि॒त्वी । शिरः॑ । जि॒ह्वया॑ । वाव॑दत् । चर॑त् । त्रिं॒शत् ।
प॒दा । नि । अ॒क्र॒मी॒त् ॥ ६ ॥

हेइन्द्राग्नी अपात्पादरहिताइयमुषाःपद्वतीभ्यःपादयुक्ताभ्यःसुप्ताभ्यःप्रजाभ्यः पूर्वाप्रथ-
माभाविनीसती आगात्आगच्छति । तथाप्राणिनांशिरोहित्वीप्रेरयित्री यद्वाशिरोहित्वात्यक्त्वा
स्वयमशिरस्कासती जिह्वयाप्राणिस्थयावदीयेनवागिन्द्रियेणवावदत् भृशंशब्दंकुर्वन्तीचरत् ए-
वंचरन्तीउषात्रिंशत्पदानिअवयवभूतान्त्रिंशन्मुहूर्तान्न्यक्रमीत् एकेनदिवसेनातिक्रामति एतच्च
युवयोःकर्मतत्कोजानीयादितिपूर्वेणान्वयः ॥ ६ ॥

६. हे इन्द्र और अग्नि, पाद-रहित यही उषा प्राणियों के शिरोदेश को उत्तेजित करके और उनकी जिह्वाओं से उच्च शब्द कराकर पादसम्पन्न और निद्रित जीवों की अभिमुख वर्त्तिनी हो रही है और इसी प्रकार तीस पद (मुहूर्त्त) अतिक्रम करती है ।

इन्द्रा॑ग्नी॒आहि॒तन्व॒तेन॒रोधन्वा॑निबा॒ह्वोः ।
मानो॑अ॒स्मिन्म॑हाध॒नेपरा॑वर्क्तं॒गवि॑ष्टिषु ॥ ७ ॥

इन्द्रा॑ग्नी॒ इति॑ । आ । हि । त॒न्व॒ते । नरः॑ । धन्वा॑नि । बा॒ह्वोः । मा ।
नः॒ । अ॒स्मिन् । म॒हा॒ऽध॒ने । परा॑ । व॒र्क्त॒म् । गोऽइ॑ष्टिषु ॥ ७ ॥

हेइन्द्राग्नी नरोयोद्धारोमनुष्याःबाह्वोर्हस्तयोःधन्वानिधनूंषिप्रतन्वतेहि आततज्यानिकुर्वंति। युवांचास्मिन्महाधनेजेतव्येनमहाधनेनोपेतेसंग्रामे गविष्टिषुगवामन्वेषणेपुनोस्मान्मापरावर्क्तं मापरित्यजतं ॥ ७ ॥

७. इन्द्र और अग्नि, योद्धा लोग दोनों हाथों से धनुष फैलाते हैं। इस महासंग्राम में, गौओं के अनुसन्धान के समय, हमें नहीं छोड़ना।

इन्द्रा॑ग्नी॒ तप॑न्ति मा॒घा अ॒र्यो अरा॑तयः ।
अप॒ द्वेषां॒स्या कृ॑तं युयु॒तं सूर्या॒दधि॑ ॥ ८ ॥

इन्द्रा॑ग्नी॒ इति॑ । तप॑न्ति । मा॒ । अ॒घाः । अ॒र्यः । अरा॑तयः ।
अप॑ । द्वेषां॑सि । आ । कृ॒तम् । यु॒यु॒तम् । सूर्या॑त् । अधि॑ ॥ ८ ॥

हेइन्द्राग्नी अघाआहंतारः अर्यःअभिगंतारः अरातयःशत्रुसेनामातपन्तिमांबाधन्ते तान्अपाकुर्वंअपाकुरुतं। तथाद्वेषांसिद्वेष्टॄन्शत्रून्सूर्यादधि अधिःपंचम्यर्थानुवादकः सूर्यदर्शनात्युयुतं पृथक्कुरुतंचयथातेसूर्यंनपश्यन्तितथाकुरुतं मारयतमित्यर्थः ॥ ८ ॥

८. इन्द्र और अग्नि, हनन-परायण और आक्रमण-कर्त्ता शत्रु हमें पीड़ित कर रहे हैं। उन्हें तुम दूर करो और उन्हें सूर्य-दर्शन से भी वञ्चित करो (विनष्ट करो)।

इन्द्रा॑ग्नी यु॒वोरपि॒ वसु॑ दि॒व्यानि॒ पार्थि॑वा ।
आ न॑ इ॒ह प्र य॑च्छतं र॒यिं वि॒श्वायु॑पोषसम् ॥ ९ ॥

इन्द्रा॑ग्नी॒ इति॑ । यु॒वोः । अपि॑ । वसु॑ । दि॒व्यानि॑ । पार्थि॑वा । आ ।
नः॒ । इ॒ह । प्र । य॒च्छ॒तम् । र॒यिम् । वि॒श्वायुः॑ऽपोषसम् ॥ ९ ॥

हेइन्द्राग्नी युवोर्युवयोःदिव्यानिदिविभवानि पार्थिवापृथिव्यांभवानि लोकद्वयसंबन्धीनि वसूनिधनानि अपिहितानियुवयोरेववर्तन्ते अतःकारणात्इहास्मिन्यज्ञेनोस्मभ्यंरयिंधनंआअभिमुख्येनप्रयच्छतं। कीदृशंरयिं विश्वायुपोषसं आयवइतिमनुष्यनाम सर्वेषांमनुष्याणांपोषणायपर्याप्तं महान्तंस्यायुःपोषणेशकं छान्दसोवर्णलोपः ॥ ९ ॥

९. इन्द्र और अग्नि, तुम लोग दिव्य और पार्थिव—सारे धनों के अधिपति हो; इसलिए इस यज्ञ में हमें जीवन-पोषक सारे धन दो।

इन्द्रा॑ग्नी उक्थवाहसा॒ स्तोमे॑भिर्हवनश्रुता ।
विश्वा॑भिर्गी॒र्भिरा ग॑तम॒स्य सोम॑स्य पी॒तये॑ ॥ १० ॥२६॥

इन्द्रा॑ग्नी॒ इति॑ । उ॒क्थ॒ऽवा॒ह॒सा॒ । स्तोमे॑भिः । ह॒व॒न॒ऽश्रु॒ता॒ । विश्वा॑भिः ।
गी॒ःऽभिः । आ । ग॒त॒म् । अ॒स्य । सोम॑स्य । पी॒तये॑ ॥ १० ॥२६ ॥

हेउक्थवाहसाउक्थैःस्तुतिभिर्वहनीयौ हेहवनश्रुता हवनस्यआह्वानस्यश्रोतारौ एवंभूतौ हेइन्द्राग्नी स्तोमेभिःस्तोत्रैःविश्वाभिःसर्वाभिर्गीर्भिःशस्त्ररूपाभिर्वाग्भिश्च हेतुभूताभिरागतमागच्छतं। किमर्थं अस्यास्मदीयस्यसोमस्यपीतयेपानार्थं ॥ १० ॥

१०. स्तोत्र-द्वारा आकर्षणीय इन्द्र और अग्नि, हमारे इस सोमरस का पान करने के लिए आओ; क्योंकि तुम लोग स्तोत्रों और उपासनाओं से युक्त आह्वान सुनते हो।

॥ इतिचतुर्थस्याष्टमेषड्विंशोवर्गः ॥ २६ ॥

अथश्नथदितिपंचदशर्चमेकादशंसूक्तं भरद्वाजस्यार्षमैन्द्राग्नं आद्यास्तिस्रस्त्रिष्टुभः चतुर्थ्याद्यानवगायत्र्यः त्रयोदशीत्रिष्टुप् चतुर्दशीबृहती पंचदश्यनुष्टुप् तथाचानुक्रान्तं—श्नथत्पंचोनागायत्रंतुत्रिष्टुबादित्रिष्टुब्बृहत्यनुष्टुबन्तमिति। गतःसूक्तविनियोगः। वरुणप्रघासेषुऐन्द्राग्नस्यहविषः श्नथदित्येषायाज्या सूत्रितंच—इन्द्राग्नीअवसागतंश्नथद्वृत्रमुतसनोतिवाजमिति।

सैषाप्रथमा—

श्नथंद्वृत्रमुतसंनोतिवाजमिन्द्रायोअग्नीसहुरीसपर्यात्।
इरज्यन्तावसव्यस्यभूरेःसहस्तमासहसावाजयन्ता ॥ १ ॥

श्नथत्। वृत्रम्। उत। सनोति। वाजम्। इन्द्रा। यः।
अग्नी इति। सहुरी इति। सपर्यात्। इरज्यन्ता। वसव्यस्य।
भूरेः। सहःऽतमा। सहसा। वाजऽयन्ता ॥ १ ॥

सपुरुषः वृत्रमावरकंशत्रुंश्नथत् हिनस्ति उतअपिच वाजमन्नंबलंवासनोति लभते यःपुरुषः सहुरीशत्रूणामभिभविताराविन्द्राग्नीसपर्यात् परिचरेत्। इतरेतरयोगादुभयत्रपूर्वसवर्णदीर्घः कीदृशाविन्द्राग्नी भूरेःप्रभूतस्यवसव्यस्य वसुसमूहस्य यत्स्वार्थिकोयत् धनस्यइरज्यन्ता ईशानौस्वामिनौ इरज्यतिरैश्वर्यकर्मा सहसाबलेनसहस्तमाअतिशयेनाभिभवितारौ शत्रूणांवाजयन्तावाजं इतिलक्षणमन्नंआत्मनइच्छन्तौ यद्वावाजंस्तोतृभ्योदातव्यमन्नंकामयमानौ ॥ १ ॥

१. जो विशाल धन के स्वामी हैं, जो बलात् शत्रुहन्ता हैं और जो अन्नाभिलाषी इन्द्र और अग्नि की सेवा करते हैं, वे शत्रु-संहार और अन्न-लाभ करते हैं।

अथद्वितीया—

तायोधिष्टमभिगाइन्द्रनूनमपःस्वरुषसोअग्नऊळ्हाः।
दिशःस्वरुषसइन्द्रचित्राअपोगाअग्नेयुवसेनियुत्वान् ॥ २ ॥

ता। योधिष्टम्। अभि। गाः। इन्द्र। नूनम्। अपः। स्वः।
उषसः। अग्ने। ऊळ्हाः। दिशः। स्वः। उषसः। इन्द्र।
चित्राः। अपः। गाः। अग्ने। युवसे। नियुत्वान् ॥ २ ॥

हेइन्द्र हेअग्ने वा यौ युवांगाःआपःउदकानिस्वःसूर्यंउषसःउषःकालान् ऊह्वाःपणिभिरपहृताः एवामएवादीनभिलक्ष्ययोधिष्टं तैरसुरैःयुद्धंकृतवन्तौ नूनमितिपादपूरणार्थः हेइन्द्र त्वंदिशःप्राच्याद्याःस्वःसूर्यंउषसश्चचित्राश्चायनीयाअपउदकानिच गाश्च पणिभिरपहृतानेतान्युवसे अनेनलोकेनायोजयःयद्वाअसुरैरावृतान्दिगादीन्असुरवधेनावरणमपनीय पृथक्कृतवानसीत्यर्थः हेअग्ने नियुत्वान्नियुद्भिरश्वैर्युक्तःसन् त्वमप्येवमकार्षीरित्यर्थः ॥ २ ॥

२. इन्द्र और अग्नि, तुमने अपहृत धेनुओं, वारि-राशि, सूर्य और उषा के लिए युद्ध किया था। इन्द्र, तुमने दिशाओं, सूर्य, उषाओं, विचित्र जल और गौओं को संसार के साथ योजित किया है। हे अश्वों के अधिपति अग्नि, तुमने भी ऐसे कार्य किये हैं।

ऐन्द्राग्नस्यपशोर्वपायाआवृत्रहणेत्यनुवाक्या सूत्रितंच—आवृत्रहणावृत्रहभिःशुष्मैरायातंशिप्रावर्वज्रबाहूइति ।

आवृ॑त्रहणावृत्र॒हभि॑ःशु॒ष्मैरिन्द्र॑या॒तंनमो॑भिरग्नेअ॒र्वाक् ।
यु॒वंराधो॑भि॒रक॑वेभि॒रिन्द्राग्ने॑अ॒स्मेभ॑वतमुत्त॒मेभि॑ः ॥ ३ ॥

आ । वृ॒त्र॒ऽह॒ना॒ । वृ॒त्र॒ऽह॑ऽभि॑ः । शु॒ष्मैः॑ । इन्द्र॑ । या॒त॒म् ।
नम॑ःऽभिः । अ॒ग्ने॒ । अ॒र्वाक् । यु॒वम् । राध॑ःऽभिः । अक॑वेभिः ।
इन्द्र॑ । अग्ने॑ । अ॒स्मे इति॑ । भ॒व॒त॒म् । उ॒त्ऽत॒मेभि॑ः ॥ ३ ॥

हेवृत्रहणा वृत्रस्यासुरस्यहन्तारौ हेइन्द्र हेअग्ने वृत्रहभिःवृत्रस्यहन्तृभिःवृत्रहनननिमित्तैः शुष्मैर्बलैः नमोभिःअस्मत्प्रदत्तैरन्नैश्च सार्धं अर्वाक्अस्मदभिमुखंआयातमागच्छतं । हेइन्द्र हेअग्ने युवंयुवांअकवेभिःअकुत्सितैर्महद्भिःउत्तमेभिः उत्कृष्टतमैःराधोभिःधनैःसह्अस्मेअस्मासुभवतमाविर्भवतं ॥ ३ ॥

३. हे वृत्र-हन्ता इन्द्र और अग्नि, तुम हमारे हव्यान्न-द्वारा परिपुष्ट होने के लिए शत्रु-नाशक बल के साथ हमारे सामने आओ। इन्द्र और अग्नि, तुम लोग अनिन्द्य और अत्युत्कृष्ट धन के साथ हमारे पास आविर्भूत होओ।

चातुर्विंशिकेहनिप्रातःसवनेच्छावाकशस्त्रेवाहुवेइतिषळृचःस्तोत्रियस्तृचः सूत्रितंच—ताहुवेययोरिदमितिवामस्यमन्मनइति । पृष्ठ्याभिप्लवषडहयोःस्तोमवृद्धौताहुवइत्याद्यानवचंआवापार्थाः सूत्रितंच—ताहुवेययोरिदमितिनवेयंवामस्यमन्मनइत्येकादशेति ।

ताहु॑वे॒ययो॑रि॒दंप॒प्नेविश्वं॑पु॒राकृ॒तम् । इ॒न्द्रा॒ग्नीनम॑र्धतः ॥ ४ ॥

ता । हु॒वे॒ । ययो॑ः । इ॒दम् । प॒प्ने । विश्व॑म् । पु॒रा । कृ॒तम् ।
इ॒न्द्रा॒ग्नी इति॑ । न । म॒र्ध॒तः ॥ ४ ॥

या तौ वाहशाविन्द्राग्नी हुवे आह्वये ययोरिन्द्राग्न्योः पुरापूर्वस्मिन्कालेऽर्वविश्वंसर्वमिदं पूर्वोक्तृभिःकीर्तितंवीर्यंपमेपन्यते ऋषिभिःस्तूयते वाविन्द्राग्नीहुवइत्यन्वयः तौचेन्द्राग्नीनमर्धतःस्तोतृन्नहिंस्तः अतःअस्मानप्याहूतौरक्षतामितिभावः मर्धतिहिंसाकर्मा ॥ ४ ॥

४. प्राचीन समय में ऋषियों-द्वारा जिनके सारे वीर-कार्य कीर्तित हुए हैं, मैं उन्हीं इन्द्र और अग्नि को बुलाता हूँ। वे स्तोताओं की हिंसा नहीं करते।

अथपंचमी—

उग्राविघनिनामृधइन्द्राग्नीहवामहे। तानोमृळातईदृशे॥५॥२७॥

उग्रा। विऽघनिनां। मृधः। इन्द्राग्नी इति।
हवामहे। ता। नः। मृळातः। ईदृशे॥ ५ ॥ २७ ॥

उग्रावुग्रौ उद्गूर्णबलौ अतएवमृधःशत्रून्विघनिनौविघनिनाविशेषेणहतवन्तौ इन्द्राग्नीहवामहे आह्वयामहे। तौचेन्द्राग्नीईदृशेस्मिन्संग्रामेनोस्मान्मृळातःसुखयतां मृळतिरुपदयाकर्मा नोस्माकंमृळतःउपदयांकुरुतां ॥ ५ ॥

५. हम प्रचण्ड-बलशाली, शत्रुहन्ता इन्द्र और अग्नि को बुलाते हैं। वे हमें ऐसे युद्ध में कुशलकार्य करके सुखी बनावें।

॥ इतिचतुर्थस्याष्टमेसप्तविंशोवर्गः ॥ २७ ॥

अथषष्ठी—

हतोवृत्राण्यार्याहतोदासानिसत्पती। हतोविश्वाअपद्विषः॥६॥

हतः। वृत्राणि। आर्या। हतः। दासानि। सत्पतीइतिसत्ऽपती।
हतः। विश्वाः। अप। द्विषः॥ ६ ॥

ताविन्द्राग्नीआर्याआर्यैःकर्मानुष्ठातृभिःकृतानिवृत्राण्युपद्रवजातानिहतःहिंस्तः तथासत्पतीसतांपालयितारौइन्द्राग्नी दासानिदासाः कर्महीनाः शत्रवःतैः कृतानिचोपद्रवजातानि हतः अपिचविश्वाःसर्वाद्विषः द्वेष्ट्रीःशत्रुभूताःमनाः अपहतःविनाशयतः अतोस्माकमप्येवमेवकुरुतामितिभावः ॥ ६ ॥

६. साधुओं के रक्षक इन्द्र और अग्नि, धार्मिकों और अधार्मिकों-द्वारा कृत समस्त उपद्रवों का निवारण करते हैं। उन्होंने सारे विद्वेषियों का संहार किया है।

चातुर्विंशिकेहनिप्रातःसवनेच्छावाकशस्त्रेइन्द्राग्नीयुवामितितृचःस्तोत्रियस्तृचः सूत्रितंच—इन्द्राग्नीयुवामिमेयज्ञस्यहिस्थऋत्विजेत्यच्छावाकस्येति।

इन्द्राग्नीयुवामिमेऽभिस्तोमाअनूषत। पिबतंशम्भुवासुतम्॥७॥

इन्द्राग्नी इति। युवाम्। इमे। अभि। स्तोमाः।
अनूषत। पिबतम्। शम्ऽभुवा। सुतम्॥ ७ ॥

हेइन्द्राग्नी युवांइमेस्तोमाःस्तोतारः अभ्यनूषत अभिष्टुवन्ति हेशंभुवा सुखस्यभावयिता-राविन्द्राग्नी सुतमभिषुतमस्मदीयंसोमंपिबतं ॥ ७ ॥

७. इन्द्र और अग्नि, ये स्तोता तुम्हारी स्तुति करते हैं। हे सुखदाता इन्द्र और अग्नि, तुम इस अभिषुत सोम को पियो।

यावांसन्तिपुरुस्पृहोनियुतोदाशुषेनरा । इन्द्राग्नीताभिरागतम् ॥ ८ ॥

या । वाम् । सन्ति । पुरुऽस्पृहः । निऽयुतः । दाशुषे ।
नरा । इन्द्राग्नी इति । ताभिः । आ । गतम् ॥ ८ ॥

हेनरानेताराविन्द्राग्नी वांयुवयोःस्वभूताःपुरुस्पृहःपुरुभिर्बहुभिःस्पृहणीयाः दाशुषेहवींषि दत्तवतेयजमानार्थंउत्पन्नाः या नियुतोश्वाःसन्ति हेइन्द्राग्नी ताभिर्नियुद्भिरागतंआगच्छतं ॥ ८ ॥

८. नेता इन्द्र और अग्नि, बहु-लोग-वाञ्छनीय और हव्यदाता के लिए उत्पन्न जो तुम्हारे घोड़े हैं, उन सब पर चढ़कर आओ।

ताभिरागच्छतंनरोपेदंसवनंसुतम् । इन्द्राग्नीसोमपीतये ॥ ९ ॥

ताभिः । आ । गच्छतम् । नरा । उप । इदम् । सवनम् ।
सुतम् । इन्द्राग्नी इति । सोमऽपीतये ॥ ९ ॥

हेनरानेताराविन्द्राग्नी सूयतेअभिषूयतेइतिसवनःसोमः इदंसवनंइमंसोमंसुतमभिषुतंउप-गतं यद्वाइदंप्रातःसवनंउपअस्मिन्सवनेसुतमभिषुतंसोमंप्रतिताभिःनियुद्भिरागच्छतं किमर्थं सोमपीतये तस्यसोमस्यपानार्थं॥ ९ ॥

९. नेता इन्द्र और अग्नि, इस सवन में अभिषुत सोमरस का पान करने के लिए आओ।

तमीळिष्वयोअर्चिषावनाविश्वापरिष्वजत् । कृष्णाकृणोतिजिह्वया ॥ १० ॥ २८ ॥

तम् । ईळिष्व । यः । अर्चिषा । वना । विश्वा । परिऽस्वजत् ।
कृष्णा । कृणोति । जिह्वया ॥ १० ॥ २८ ॥

हेस्तोतः तमग्निंईळिष्वस्तुहि योग्निःअर्चिषाज्वालारूपेणतेजसाविश्वासर्वाणिवनान्यर-ण्यानिपरिष्वजत् परिष्वजति परितोवेष्टयति यश्चतानिवनानिजिह्वयाज्वालयादग्ध्वाकृष्णाकृष्ण-वर्णानिकृणोतिकरोति ॥ १० ॥

१०. स्तोता, जो अग्नि अपनी शिखा-द्वारा समस्त वनों को ढक लेते हैं और ज्वाला-रूप जिह्वा-द्वारा उन्हें काले कर देते हैं, तुम उन्हीं अग्नि की स्तुति करो।

॥ इतिचतुर्थस्याष्टमेष्टाविंशोवर्गः ॥ २८ ॥

अथैकादशी—

यइद्धआविवासतिसुम्नमिन्द्रस्यमर्त्यः । द्युम्नायसुतराँअपः ॥११॥

यः । इद्धे । आऽविवासति । सुम्नम् । इन्द्रस्य ।
मर्त्यः । द्युम्नाय । सुऽतराः । अपः ॥ ११ ॥

योमर्त्योमनुष्यः इद्धेदीप्तेग्नौसुम्नंसुखकरंहविःइन्द्रस्यइन्द्रायआविवासति परिचरतिप्रयच्छति चतुर्थ्यर्थेषष्ठी तस्यमर्त्यस्यद्युम्नायद्योतमानायान्नाय तदर्थंसुतराःसुखेनतरणीयाःअपः उदकानिवृष्ट्यात्मकानिइन्द्रःकरोतीतिशेषः ॥ ११ ॥

११. जो मनुष्य प्रज्वलित अग्नि में इन्द्र के लिए सुखकर हव्य प्रदान करते हैं, इन्द्र उन्हीं व्यक्ति के दीप्ति-सम्पन्न अन्न के लिए कल्याणकर वारि-वर्षण करते हैं।

तानोवाजवतीरिषआशून्पिपृतमर्वतः । इन्द्रमग्निंचवोळ्हवे ॥ १२ ॥

ता । नः । वाजऽवतीः । इषः । आशून् । पिपृतम् ।
अर्वतः । इन्द्रम् । अग्निम् । च । वोळ्हवे ॥ १२ ॥

हेइन्द्राग्नी ता तौयुवांवाजवतीःअन्नवतीःइषःइष्यमाणावृष्टीः यद्वा वाजोबलंतद्वतीरिषोन्नानि आशून्शीघ्रगान् अर्वतोश्वांश्चनोस्मभ्यंपिपृतंपूरयतं प्रयच्छतं । किमर्थं इन्द्रमग्निंचयुवांवोळ्हवेवोढुं हविर्भिःप्रापयितुं ॥ १२ ॥

१२. इन्द्र और अग्नि, हमें बलकर अन्न दो और हमारे हव्य को बलवान् करने के लिए हमें वेगवान् अश्व दो।

ऐन्द्राग्नस्यपशोर्हविषोनुवाक्याउभावामित्येषा सूत्रितंच—उभावामिन्द्राग्नीआहुवध्याइ-तिनुस्वोर्मनवआवमध्येति ।

सैषाद्यकेत्रयोदशी—

उभावामिन्द्राग्नीआहुवध्याउभाराधसःसहमादयध्यै ।
उभादातारविषांरयीणामुभावाजस्यसातयेहुवेवाम् ॥ १३ ॥

उभा । वाम् । इन्द्राग्नी इति । आऽहुवध्यै । उभा । राधसः ।
सह । मादयध्यै । उभा । दातारौ । इषाम् । रयीणाम् । उभा ।
वाजस्य । सातये । हुवे । वाम् ॥ १३ ॥

हेइन्द्राग्नी उभाउभौसंहत्यवर्तमानौवांयुवांहुवेआह्वयामि किमर्थंआहुवध्यै आभिमुख्ये-नहोतुं यथाउभाउभौयुवामाह्वये राधसःराधसाराधकेनहविषासहयुगपदेवमादयध्यै मादयितुंतर्प-यितुंसर्वेषुदेवेषुसत्सुआवयोराह्वानेकिंकारणमितिचेदुच्यते—उभाउभौवौयुवां इषामन्नानांरयीणां धनानांचदातारौस्थः अतःकारणादुभाउभौ वांयुवां वाजस्यान्नस्यसातये संभजनायहुवे आह्वये ॥ १३ ॥

१३. हे इन्द्र और अग्नि, होम-द्वारा तुम्हें अनुकूल करने के लिए मैं तुम दोनों को बुलाता हूँ। हव्य-द्वारा तुरत तृप्ति करने के लिए मैं तुम दोनों को बुलाता हूँ। तुम दोनों अन्न और धन को देनेवाले हो; इस-लिए मैं अन्न-लाभ के लिए दोनों को बुलाता हूँ।

आनोगव्येभिरश्व्यैर्वसव्यै३रुपंगच्छतम् ।
सखायौदेवौसख्यायशंभुवेन्द्राग्नीताहवामहे ॥ १४ ॥

आ । नः । गव्येभिः । अश्व्यैः । वसव्यैः । उप । गच्छतम् ।
सखायौ । देवौ । सख्याय । शम्ऽभुवा । इन्द्राग्नी इति ।
ता । हवामहे ॥ १४ ॥

हेइन्द्राग्नी गव्येभिर्गोसमूहैः अश्व्यैरश्वसमूहैः वसव्यैर्वसुसमूहैश्चसार्धं नोस्मानाभिमु-ख्येनउपगच्छतं शेषःपरोक्षकृतः सखायौसमानख्यानौदेवौ दानादिगुणयुक्तौ शंभुवा शंभुवौ सुखस्यभावयितारौ वा ताइन्द्राग्नी सख्यायसखित्वार्थंवयंहवामहे आह्वयामहे ॥ १४ ॥

१४. इन्द्र और अग्नि, तुम गौओं, अश्वों और विपुल धन के साथ हमारे सामने आओ। हम मित्रता के लिए मित्रभूत, दानादि गुणों से युक्त और सुख-प्रदाता इन्द्र और अग्नि का आह्वान करते हैं।

इन्द्राग्नीशृणुतंहवंयजमानस्यसुन्वतः ।
वीतंहव्यान्यागतंपिबतंसोम्यंमधु ॥ १५ ॥ २९ ॥

इन्द्राग्नी इति । शृणुतम् । हवम् । यजमानस्य । सुन्वतः । वीतम् ।
हव्यानि । आ । गतम् । पिबतम् । सोम्यम् । मधु ॥ १५ ॥ २९ ॥

हेइन्द्राग्नी सुन्वतः सोमाभिषवंकुर्वतोयजमानस्यहवमाह्वानंस्तोत्रंशृणुतं श्रुत्वाचतदीया-निहव्यानिहवींषिवीतं कामयेथां। कामयित्वाच आगतंआगच्छतं। आगत्यचसोम्यंसोमात्म-कंमधुपिबतं ॥ १५ ॥

१५. इन्द्र और अग्नि, तुम सोम का अभिषव करनेवाले यजमान का आह्वान सुनो। हव्य की इच्छा करो, आओ और मधुर सोमरस का पान करो।

॥ इतिचतुर्थस्याष्टमेएकोनत्रिंशोवर्गः ॥ २९ ॥

इयमददादितिचतुर्दशर्चंद्वादशंसूक्तं भरद्वाजस्यार्षं सारस्वतीदेवताकं आदितस्तिस्रोजगत्यः ततोदशस्वपिजगती चतुर्दशीत्रिष्टुप् शिष्टागायत्र्यः तथाचानुक्रांतं—इयंचतुर्दशसारस्वतंत्रिजगत्यादिजगतीत्रिष्टुबन्तमिति। अत्रशौनकः—इयमित्येतदाद्यनुसूक्तंसारस्वतंजपेत् । द्विजःप्रातः शुचिर्भूत्वावाग्मीभवतिबुद्धिमानिति १ पार्थिकेषष्ठेहनिमरुत्वतीयइयमददादितिसारस्वतस्तृचः सूत्रितंच—इयमददाद्रभसमृणच्युतमितितिस्रइति ।

तत्रप्रथमा—

इ॒यम॑ददाद्र॒भ॒सम॑ृण॒च्युतं॒ दिवो॑दासं वध्र्य॒श्वाय॑ दा॒शुषे॑ ।
या शश्व॑न्तमाच॒खादा॑व॒सं प॒णिं ता ते॑ दा॒त्राणि॑ तवि॒षा स॑रस्वति ॥१॥

इ॒यम् । अ॒द॒दा॒त् । र॒भ॒सम् । ऋ॒ण॒ऽच्युत॑म् । दिवः॑ऽदासम् । व॒ध्र्य॒ऽअ॒श्वाय॑ । दा॒शुषे॑ । या । शश्व॑न्तम् । आ॒ऽच॒खाद॑ । अ॒व॒सम् । प॒णिम् । ता । ते॒ । दा॒त्राणि॑ । त॒वि॒षा । स॒र॒स्व॒ति॒ ॥ १ ॥

इयंसरस्वती रभसंवेगवन्तंऋणच्युतं वैदिकस्यदेवऋषिपितृसंबन्धिनोलौकिकस्यचऋणस्यच्यावयितारं दिवोदासमेतत्संज्ञंपुत्रं दाशुषेहवींषिदत्तवतेवध्र्यश्वाय एतत्संज्ञायऋषयेअददात् दत्तवती। यासरस्वतीशश्वन्तंबहुलंपणिंपणनशीलंवणिजं अदातृजनं अवसंकेवलंस्वात्मनएवतर्पकं आचखादअजघान। सेयमददादित्यन्वयः अथप्रत्यक्षीकृत्यस्तौति हेसरस्वति देवि तावानि पुत्रदानादीनितेत्वदीयानिदात्राणिदानानि तविषातविषाणिमहान्तिभवन्ति ॥ १ ॥

१. इन्हीं सरस्वती देवी ने हव्यदाता बध्यश्व को वेगवान् तथा ऋण-मोचक दिवोदास नाम का एक पुत्र दिया है। उन्होंने बहुल आत्म-तर्पक तथा दान-विमुख पणि का संस्कार किया। सरस्वति, तुम्हारे ये दान बहुत महान् हैं।

अथद्वितीया—

इ॒यं शुष्मे॑भिर्बिस॒खा इ॑वारुज॒त्सानु॑ गिरी॒णां त॑वि॒षेभि॑रू॒र्मिभिः॑ ।
पा॒रा॒व॒त॒घ्नीमव॑से सुवृ॒क्तिभिः॑ सर॒स्वती॒मा वि॑वासेम धी॒तिभिः॑ ॥ २ ॥

इ॒यम् । शुष्मे॑भिः । बि॒स॒खाःऽइ॑व । अ॒रु॒ज॒त् । सानु॑ । गि॒री॒णाम् । त॒वि॒षेभिः॑ । ऊ॒र्मिऽभिः॑ पा॒रा॒व॒त॒ऽघ्नीम् । अव॑से । सु॒वृ॒क्तिऽभिः॑ । सर॑स्वतीम् । आ । वि॒वा॒से॒म॒ । धी॒तिऽभिः॑ ॥ २ ॥

सरस्वतीदेवतारूपेणनदीरूपेणचवर्तते देवतारूपास्तुतापुनरनयानदीरूपांसरस्वतींस्तौति। इयं नदीरूपासरस्वतीशुष्मेभिःशोषकैरात्मीयैर्वेगैःबलैर्वा महद्भिरूर्मिभिःतरंगैःगिरीणांपर्वतानांवी-रसंयतानां सानुसानूनिअरुजत्भनक्ति। बिसखाइवबिसंखनतीतिबिसखाःयथाबिसार्थंपंकंखन-तिवद्वत् तांसरस्वतींपारावतघ्नीं परावतिदूरदेशेविद्यमानस्यापिवृक्षादेर्हन्त्रीं सुवृक्तिभिःस्तुतिभिःधी-तिभिःकर्मभिश्चअवसेरक्षणार्थंआविवासेम परिचरेम। यद्वा पारावतघ्नीं पारावारेपरावारौतीतीरेवयो घातिनीं। उक्तंच—पारावतघ्नींपारावारघातिनीमिति ॥ २ ॥

२. ये सरस्वती (नदी) मृणाल-खननकारी की तरह प्रबल और वेगवान् तरंगों के साथ पर्वततटों को भग्न करती हैं। रक्षा के लिए हम स्तुति और यज्ञ द्वारा दोनों तटों का विनाश करनेवाली सरस्वती की परिचर्या करते हैं। अथतृतीया—

सरस्वतिदेवनिदोनिबर्हयप्रजांविश्वस्यबृसयस्यमायिनः।
उतक्षितिभ्योवनीरविन्दोविषमेभ्योअस्रवोवाजिनीवति ॥ ३ ॥

सरस्वति । देवऽनिदः । नि । बर्हय । प्रऽजाम् । विश्वस्य । बृसयस्य । मायिनः । उत । क्षितिऽभ्यः । अवनीः । अविन्दः । विषम् । एभ्यः । अस्रवः । वाजिनीऽवति ॥ ३ ॥

हेसरस्वति देवनिदोदेवानांनिन्दकानसुरान्निबर्हयत् न्यबर्हयः अवधीः। तथाविश्वस्यव्याप्त-स्यमायिनोमायाविनःबृसयस्य बृसयइतित्वष्टुर्नामधेयं त्वष्टुःप्रजांपुत्रंवृत्रासुरंचअवधीः। त्वत्साहा-य्यादेवइन्द्रोहतवानित्यर्थः। उतअपिच हेवाजिनीवति अन्नवतिसरस्वति त्वंक्षितिभ्योमनुष्येभ्यः अवनीः असुरैरपहृताभूमीःअविन्दः अलंभयः। एभ्योमनुष्येभ्यःविषमुदकंचअस्रवःअक्षारयः। यद्वा क्षितयोऽसुरजनाः तेभ्यःसकाशात्अवनीःभूमीः अविन्दोलब्धवानसि तान्हत्वाएभ्यश्चासुरे-भ्यः विषंविषहेतुभूतंगरलंअस्रवः ॥ ३ ॥

३. सरस्वति, तुमने देव-निन्दकों का वध किया है और सर्वव्यापी बृसय या त्वष्टा के पुत्र का संहार किया है अथवा तुम्हारी सहायता से इन्द्र ने संहार किया है। अन्न-सम्पन्ना सरस्वति, तुमने मनुष्यों को भूमि-प्रदान किया है और उनके लिए वारि-वर्षण भी किया है।

प्रणोदेवीसरस्वतीवाजेभिर्वाजिनीवती। धीनामवित्र्यवतु ॥ ४ ॥

प्र । नः । देवी । सरस्वती । वाजेभिः । वाजिनीऽवती । धीनाम् । अवित्री । अवतु ॥ ४ ॥

---

१ नि० २, २४।

देवी दानादिगुणयुक्ता वाजिनीवती वाजोन्नंयस्यांक्रियायांसावाजिनी तद्युक्ता धीनां ध्यातॄणांस्तोतॄणांअवित्रीरक्षित्री एवंभूतासरस्वती वाजेभिरन्नैर्नोस्मान्यावयुपकर्षेणदपंयतु ॥ ४ ॥

४. दानशालिनी, अन्न-युक्ता और स्तोताओं की रक्षाकारिणी सरस्वती अन्न द्वारा भली भाँति हमारी तृप्ति करें।

यस्त्वादेविसरस्वत्युपब्रूतेधनेहि॒ते । इन्द्रंनवृत्रतूर्ये ॥ ५ ॥ ३० ॥

यः । त्वा । दे॒वि॒ । सर॑स्वति । उ॒प॒ऽब्रू॒ते । धने॑ । हि॒ते । इन्द्र॑म् । न । वृ॒त्र॒ऽतूर्ये॑ ॥ ५ ॥ ३० ॥

हेदेवि सरस्वति यःस्तोतावृत्रतूर्येसंग्रामेधनेहितेनिहितेनिमित्तभूतेसति इन्द्रंनइन्द्रमिवत्वां उपब्रूते स्तौति तंरक्षेतिशेषः ॥ ५ ॥

५. देवी सरस्वति, जो व्यक्ति इन्द्र की तरह तुम्हारी स्तुति करता है, वही व्यक्ति जिस समय धन-प्राप्ति के लिए युद्ध में प्रवृत्त होता है, उस समय उसकी तुम रक्षा करना।

॥ इतिचतुर्थस्याष्टमेत्रिंशोवर्गः ॥ ३० ॥

त्वंदेविसरस्वत्यवा॒वाजे॑षुवाजिनि । रदा॑पूषेवनः॑स॒निम् ॥ ६ ॥

त्वम् । दे॒वि॒ । सर॑स्वति । अव॑ । वाजे॑षु । वा॒जि॒नि॒ । रद॑ । पू॒षाऽइ॑व । नः॒ । स॒निम् ॥ ६ ॥

हेदेवि दानादिगुणयुक्ते हेवाजिनि वाजोबलमन्नंवातद्युक्तेहेसरस्वति त्वंवाजेषुसंग्रामेषुअव अस्मान्रक्ष । अपिच नोस्मभ्यंपूषेवपोषकोदेवइव सनिंसंभजनीयंधनंरद विलिख प्रयच्छेत्यर्थः ॥ ६ ॥

६. अन्न-शालिनी सरस्वति, संग्राम में हमारी रक्षा करना और पूषा की तरह हमारे भोग्य के लिए धन प्रदान करना।

उतस्यानःसरस्वतीघोराहिरण्यवर्तनिः । वृत्रघ्नीवष्टिसुष्टुतिम् ॥ ७ ॥

उ॒त । स्या । नः॒ । सर॑स्वती । घो॒रा । हिर॑ण्यऽवर्तनिः । वृ॒त्र॒ऽघ्नी । व॒ष्टि॒ । सु॒ऽस्तु॒तिम् ॥ ७ ॥

उतअपिच स्यासाप्रसिद्धासरस्वती घोराशत्रूणांभयकारिणी हिरण्यवर्तनिः वर्ततेअनेनेतिवर्तनिःरथःहिरण्मयोवर्तनिर्यस्याःसातथोक्ता वृत्रघ्नी वृत्राणांशत्रूणांहंत्री एवंभूतासासरस्वती नोस्मदीयांसुष्टुतिं शोभनांस्तुतिंवष्टिकामयतां ॥ ७ ॥

७. भीषण, हिरण्मय रथ पर आरूढ़ और शत्रुघातिनी वही सरस्वती हमारे मनोहर स्तोत्र की इच्छा करें।

अथाष्टमी—

यस्या॑अन॒न्तोअह्रु॑तस्त्वे॒षश्च॑रि॒ष्णुर॑र्ण॒वः । अम॒श्चर॑ति॒रोरु॑वत् ॥८॥

यस्याः॑ । अ॒न॒न्तः । अह्रु॑तः । त्वे॒षः । च॒रि॒ष्णुः । अ॒र्ण॒वः । अमः॑ ।
चर॑ति । रोरु॑वत् ॥ ८ ॥

यस्याःसरस्वत्याः अमोबलंअनन्तः अपर्यन्तः अपरिमितः अह्रुतः अहिंसितः अकुटिलोवात्वेषोदीप्तः चरिष्णुः चरणशीलः सर्वेषामतिक्रमणविरित्यर्थः अर्णवः उदकवान्उदकमदइत्यर्थः एवंभूतःसन् रोरुवत्भृशंशब्दंकुर्वन्चरति वर्तते । सानोविश्वाइत्युत्तरनसंबन्धः ॥८॥

८. सरस्वती का अपरिमित, अकुटिल, दीप्त और अप्रतिहत-गति जलवर्धक वेग, प्रचण्ड शब्द करता, विचरण करता है।

सानो॒विश्वा॒अति॒द्विषः॒स्वसृ॑र॒न्याऋ॒ताव॑री । अत॒न्नहे॑वसूर्यः॑ ॥९॥

सा । नः॒ । विश्वाः॑ । अति॑ । द्विषः॑ । स्वसृः॑ । अ॒न्याः । ऋ॒तऽव॑री ।
अत॑न् । अह्रा॑ऽइव । सूर्यः॑ ॥ ९ ॥

सासरस्वतीनोस्मान्विश्वाःसर्वाद्विषोद्वेष्ट्रीःप्रजाःअतिनयतु अविपारयतु तथास्वसृः स्वयंसारिणीः सहोत्पन्नावा ऋतावरी ऋतमित्युदकनाम तद्युक्ताअन्याश्चनदीः अस्मान्अतिनयतु यद्वा जस्येव वाच्छन्दसीतिपूर्वसवर्णदीर्घः उदकवत्यःस्वसारोभगिन्योअन्याःगंगाद्यानद्यश्चअस्मात् शत्रूनतिनयन्तु तत्रदृष्टान्तः—सूर्यःसर्वस्यप्रेरकआदित्यः अतन्सततंगच्छन् अहेवअहानीवयथाअहानिरात्रीरतिनयतितद्वत् ॥ ९ ॥

९. नियत भ्रमणकारी सूर्य जैसे दिन को ले आते हैं, वैसे ही वे सरस्वती हमारे सारे शत्रुओं को पराजित करें और अपनी अन्यान्य जलमयी भागिनियों को हमारे पास ले आवें।

चतुरात्रेतृतीयेहनिप्रउगेउतनःप्रियेतिसारस्वतस्तृचः सूत्रितंच—उतनःप्रियाप्रियास्विल्पौष्णिहंप्रउगमिति । पवित्रेष्ट्यांउतनःप्रियेतिसारस्वतस्यहविषोनुवाक्या सूत्रितंच—उतनःप्रियाप्रियास्विमापुह्वानायुष्मदानमोभिरिति ।

दशमपथमासूक्तेदशमी—

उ॒तनः॑प्रि॒याप्रि॒यासु॑स॒प्तस्व॑सा॒सुजु॑ष्टा । सर॑स्वती॒स्तोम्या॑भूत् ॥१०॥३१॥

उ॒त । नः॒ । प्रि॒या । प्रि॒यासु॑ । स॒प्तऽस्व॑सा । सुऽजु॑ष्टा । सर॑स्वती ।
स्तोम्या॑ । भू॒त् ॥ १० ॥ ३१ ॥

उतअपिच नोस्माकंप्रियाशुप्रियाणामध्येप्रियाप्रियतमा सप्तस्वसागायत्र्यादीनिच्छंदांसि स्वसारोयस्यास्तादृशी नदीरूपायास्तुगंगाद्याःसप्तनद्यः स्वसारः सुजुष्टाः सुष्ठुपुरातनैर्ऋषिभिः सेविता एवंभूतासरस्वतीदेवीस्तोम्याभूत् स्तोतव्याभवतु ॥ १० ॥

१०, सप्तनदी-रूपिणी, सप्त भगिनी-संयुता, प्राचीन ऋषियों-द्वारा सेविता और हमारी प्रियतमा सरस्वती देवी सदा हमारी स्तुति-पात्री हों।

॥ इतिचतुर्थस्याष्टमेएकत्रिंशोवर्गः ॥ ३१ ॥

अथैकादशी—

आपप्रुषीपार्थिवान्युरुरजोअन्तरिक्षम्। सरस्वतीनिदस्पातु ॥ ११ ॥

आऽपप्रुषी। पार्थिवानि। उरु। रजः। अन्तरिक्षम्। सरस्वती। निदः। पातु ॥ ११ ॥

पार्थिवानि पृथिव्याःसंबन्धीनि उरुउरूणि विस्तीर्णानि रजोरजांसिलोकान्अन्तरिक्षं अन्तरिक्षान्वंतभव आपप्रुषी स्वतेजसापूरितवती। सरस्वतीदेवी निदःनिन्दकाच्छत्रोः पातु अस्मान्रक्षतु ॥ ११ ॥

११. पृथिवी और स्वर्ग के विस्तीर्ण प्रदेशों को जिन्होंने अपनी दीप्ति से पूर्ण किया है, वही सरस्वती देवी निन्दकों से हमारी रक्षा करें।

अथद्वादशी—

त्रिषधस्थासप्तधातुःपञ्चजातावर्धयन्ती। वाजेवाजेहव्याभूत् ॥ १२॥

त्रिऽसधस्था। सप्तऽधातुः। पञ्च। जाता। वर्धयन्ती। वाजेऽवाजे। हव्या। भूत् ॥ १२ ॥

त्रिषधस्था त्रिषुलोकेषुसहावतिष्ठमाना त्रिलोकव्यापिनी सप्तधातुःसप्तधावयवाः गायत्र्याद्यागंगाद्यावायस्याःसातथोक्ता पंचजाताजातानिनिषादपंचमान्चतुरोवर्णान्गंधर्वादीन्वा-वर्धयन्ती अभिवृद्धान्कुर्वन्ती ईदृशीसरस्वती वाजेवाजे युद्धेयुद्धेसर्वेषुयुद्धेषु हव्याभूत्आह्वातव्या भवति ॥ १२ ॥

१२. त्रिलोक-व्यापिनी, गंगा आदि सप्त नदियों से युक्ता, चारों वर्णों और निषाद की समृद्धि-विधायिनी सरस्वती देवी प्रतियुद्ध में लोगों के आह्वान योग्य होती हैं।

अथत्रयोदशी—

प्रयायामहिम्नामहिनासुचेकितेद्युम्नेभिरन्याअपसामपस्तमा। रथइवबृहतीविभ्वनेकृतोपस्तुत्याचिकितुषासरस्वती ॥ १३ ॥

प्र । या । महिम्ना । महिना । आसु । चेकिते । द्युम्नेभिः । अन्याः ।
अपसाम् । अपःऽतमा । रथःऽइव । बृहती । विऽभ्वने । कृता ।
उपऽस्तुत्या । चिकितुषा । सरस्वती ॥ १३ ॥

महिम्नामाहात्म्येनमहिनामहती द्युम्नेभिःद्युम्नैर्द्योतमानैःयशोभिर्देवैर्युक्तासती आसु आसांनदीनांदेवतानांमध्येसासरस्वतीप्रचेकिते प्रकर्षेणज्ञायते। याचअन्याःअन्यासां सुपांसुलुगितिषष्ठीबहुवचनस्यजस् अपसांवेगवतीनांमध्येअपस्तमातिशयेनवेगवती याचरथइवविभ्वनेविभुत्वायबृहती परिवृढा गुणैरधिकाकृता प्रजापतिनानिर्मिता सासरस्वतीचिकितुषा ज्ञानवतास्तोत्रा उपस्तुत्याउपस्तोतव्याभवति ॥ १३॥

१३. जो माहात्म्य और कीर्ति-द्वारा देवों में प्रसिद्ध हैं, जो नदियों में सबसे वेगवती हैं और श्रेष्ठता के कारण जो अतीव गुण-शालिनी हैं, वही सरस्वती देवी ज्ञानी स्तोता की स्तुति-पात्रा होती हैं।

सरस्वत्यभिनोनेषिवस्योमापस्फरीःपयसामानआधक्।
जुषस्वनःसख्यावेश्याचमात्वत्क्षेत्राण्यरणानिगन्म ॥१४॥३२॥

सरस्वति । अभि । नः । नेषि । वस्यः । मा । अप । स्फरीः ।
पयसा । मा । नः । आ । धक् । जुषस्व । नः । सख्या । वेश्या ।
च । मा । त्वत् । क्षेत्राणि । अरणानि । गन्म ॥ १४ ॥ ३२ ॥

हेसरस्वति नोऽस्मान्वस्योवसीयः प्रशस्तंधनंअभिनेषि अभिनय मापस्फरीः अपहीनान्माकार्षीः। स्फारोवृद्धिः उपसर्गवशाच्चविपरीतेवर्तते पयसापयसोदकेनअधिकेननोऽस्मान्मामाधक् माभिदह नबाधस्व। अपिचनोऽस्माकंसख्यासख्यानिसखिकर्माणिवेश्याप्रवेश्यानिगृहाणिचजुषस्व सेवस्व। वयंचत्वत्सकाशात्अरणानिअरमणानिनिकृष्टानिक्षेत्राणिस्थानानिमागन्म मागमाम अपितुरमणीयान्येव ॥ १४ ॥

१४. सरस्वती, हमें प्रशस्त धन में ले जाओ। हमें हीन नहीं करो। अधिक जल-द्वारा हमें उत्पीड़ित नहीं करना। तुम हमारा बन्धुत्व और गृह स्वीकार करो। हम तुम्हारे पास से निकृष्ट स्थान में न जायें।

॥ इतिचतुर्थस्याष्टमेद्वात्रिंशोवर्गः ॥ ३२ ॥

वेदार्थस्यप्रकाशेनतमोहार्दंनिवारयन्। पुमर्थांश्चतुरोदेयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

इतिश्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेणसायणा-
चार्येणविरचितेमाधवीयेवेदार्थप्रकाशेऋक्संहिताभाष्येचतुर्थाष्टकेअष्टमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ८ ॥

॥ चतुर्थाष्टकः समाप्तः ॥ ४ ॥

वैदिक-संहिता

- ऋग्वेद संहिता। मूलमात्र (गुटका)
- ऋग्वेद संहिता। मूलमात्र।
- ऋग्वेद संहिता। भाषामात्र। रामगोविन्द त्रिवेदी
- ऋग्वेद संहिता। सायणाचार्य कृत भाष्य एवं हिन्दी व्याख्या सहित। (1-8) भाग सम्पूर्ण
- ऋग्वेद संहिता। (प्रथम अध्याय सूक्त 1-19) हिन्दी व्याख्या तथा हिन्दी अंग्रेजी अनुवाद सम्पादक पं. उमाशंकर शर्मा 'ऋषि'
- शुक्लयजुर्वेद संहिता। मूलमात्र (गुटका)
- शुक्लयजुर्वेद संहिता। सम्पा. श्री दौलतराम गौड़
- शुक्लयजुर्वेद संहिता। मूलमात्र। (निर्णयसागर संस्करण)
- शुक्लयजुर्वेद संहिता। पदपाठ-उव्वट-महीधरभाष्य संवलित [illegible]
- सामवेद संहिता। मूलमात्र (गुटका)
- सामवेद संहिता। सायणभाष्य तथा पं. रामस्वरूप शर्मा 'गौड़' कृत हिन्दी भाषानुवाद सहित
- अथर्ववेद संहिता। मूलमात्र (गुटका)
- अथर्ववेद संहिता। सायणभाष्य तथा पं. रामस्वरूप 'गौड़' कृत हिन्दी [illegible]

चौखम्बा विद्याभवन

वाराणसी

पदपाठसहिता

ऋग्वेद-संहिता

सायणाचार्यकृत-भाष्यसंवलिता

सैव

हिन्दीभाषामन्त्रानुवादसमन्विता

अनुवादक

पण्डित रामगोविन्द त्रिवेदी

॥श्रीः॥

विद्याभवन प्राच्यविद्या ग्रन्थमाला

३५

पदपाठसहिता

ऋग्वेद-संहिता

सायणाचार्यकृत-भाष्यसंवलिता

सैव

हिन्दीभाषामन्त्रानुवादसमन्विता

अनुवादक

पण्डित रामगोविन्द त्रिवेदी

पञ्चमो ऽष्टकः

चौखम्बा विद्याभवन

वाराणसी

प्रकाशक
चौखम्भा विद्याभवन
(भारतीय संस्कृति एवं साहित्य के प्रकाशक तथा वितरक)
चौक (बैंक ऑफ बड़ौदा भवन के पीछे)
पो. बा. नं. 1069, वाराणसी 221001
दूरभाष : 2420404
ई-मेल : cvbhawan@yahoo.co.in

पुनर्मुद्रित 2007 ई०
१-९ भाग (सम्पूर्ण)
मूल्य : ३५००.००

अन्य प्राप्तिस्थान
चौखम्भा पब्लिशिंग हाउस
4697/2, भू-तल (ग्राउण्ड फ्लोर)
गली नं. 21-ए, अंसारी रोड
दरियागंज, नई दिल्ली 110002
दूरभाष : 23286537

❖

चौखम्भा संस्कृत प्रतिष्ठान
38 यू. ए. बंगलो रोड, जवाहर नगर
पो. बा. नं. 2113
दिल्ली 110007
दूरभाष : 23856391

❖

चौखम्भा सुरभारती प्रकाशन
के. 37/117 गोपालमन्दिर लेन
पो. बा. नं. 1129, वाराणसी 221001
दूरभाष : 2335263

THE
VIDYABHAWAN PRACHYAVIDYA GRANTHAMALA
35

ṚG-VEDA-SAṀHITĀ

Together with

PADAPĀṬHA
&
SĀYAṆABHĀṢYA

Hindi Translation

by

Pt. Ram Govind Trivedi

FIFTH AṢṬAKA

CHOWKHAMBA VIDYABHAWAN
VARANASI

Publishers :
CHOWKHAMBA VIDYABHAWAN
(Oriental Publishers & Distributors)
Chowk (Behind Bank of Baroda Building)
Post Box No. 1069
Varanasi 221001
Tel. : 2420404
E-mail : cvbhawan@yahoo.co.in

Edition : 2007
Price : 3500.00

Also can be had from :
CHAUKHAMBA PUBLISHING HOUSE
4697/2, Ground Floor
Gali No. 21-A, Ansari Road
Daryaganj, New Delhi 110002
Tel. : 23286537

CHAUKHAMBA SANSKRIT PRATISHTHAN
38 U.A. Bungalow Road, Jawahar Nagar
Post Box No. 2113
Delhi 110007
Tel. : 23856391

CHAUKHAMBA SURBHARATI PRAKASHAN
K. 37/117, Gopal Mandir Lane
Post Box No. 1129
Varanasi 221001
Tel. : 2335263

॥ श्रीगणेशायनमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् । निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥ १ ॥

अथ पंचमाष्टके प्रथमोऽध्याय आरभ्यते । षष्ठमंडलस्य षष्ठेऽनुवाके चतुर्दश सूक्तानि तत्र स्तुषे नरेत्येकादशर्चं प्रथमं सूक्तं अत्रेयमनुक्रमणिका स्तुषे एकादशाश्विनं त्विति । मंडलद्रष्टा बार्हस्पत्यो भरद्वाज ऋषिः । अनुक्तत्वात्त्रिष्टुप्छन्दः अश्विनौ देवता । प्रातरनुवाकाश्विने क्रतौ इत्यादिके द्वे सूक्ते आश्विनशस्त्रे चैव एव सूत्रितं च स्तुषे नरेति सूक्ते इति ।

तत्र प्रथमा—

अग्ने स्तुषेनरादिवोअस्यप्रसन्ताश्विनाहुवेजरमाणोअर्कैः ।
यासद्यउस्राव्युषिज्मोअन्तान्युयूषतःपर्युरुवरांसि ॥ १ ॥

स्तुषे । नरा । दिवः । अस्य । प्रऽसन्ता । अश्विना । हुवे ।
जरमाणः । अर्कैः । या । सद्यः । उस्रा । विऽउषि । ज्मः ।
अन्तान् । युयूषतः । परि । उरु । वरांसि ॥ १ ॥

दिवो द्युलोकस्य नरा नेतारौ अस्य भुवनस्य प्रसन्ता प्रसन्तौ प्रभवन्तावीश्वरौ अश्विना अश्विनौ अश्वैरन्वितौ स्तुषे प्रगीतमंत्रसाध्यैः स्तोत्रैः स्तौमि अर्कैः अर्चनीयमंत्रसाध्यैः शस्त्रैः जरमाणः स्तुतिं कुर्वन् हुवे आह्वयामि । कीदृशावित्यपेक्षायां या यौ सद्यएव उस्रा शत्रूणां निवारकौ व्युषि व्युष्टौ निशायाः समाप्तौ ज्मः पृथिव्याः अन्तान् पर्यन्तान् उरु पुरूणि वरांसि रूपस्थावरकाणि तमांसि च परि परितः युयूषतः पृथक्कुरुतः । अथवा वरांसि तेजांसि तमोनिवारकाण्यरि युयूषतः विस्तारयतः ॥ १ ॥

१. जो क्षणमात्र में शत्रुओं को हराते हैं और प्रभात में पृथिवी-पर्यन्त प्रभूत अन्धकार दूर करते हैं, उन्हीं द्युलोक के नेता और भुवनों के ईश्वर अश्विनीकुमारों की मैं स्तुति करता हूं और मन्त्रों-द्वारा स्तुति करता हुआ उन्हें बुलाता हूं ।

अथ द्वितीया—

तायज्ञमाशुचिभिश्चक्रमाणारथस्यभानुंरुरुचूरजोभिः ।
पुरूवरांस्यमितामिमानापोधन्वान्यतियाथोअज्रान् ॥ २ ॥

ता । यज्ञम् । आ । शुचिऽभिः । चक्रमाणा । रथस्य । भानुम् ।
रुरुचुः । रजःऽभिः । पुरु । वरांसि । अमिता । मिमाना ।
अपः । धन्वानि । अति । याथः । अज्रान् ॥ २ ॥

किंच ता तौ प्रसिद्धौ अश्विनौ यज्ञं अस्मदीयं यागं आचक्रमाणा अभिचक्रमाणौ शुचिभिर्निर्मलैः रजोभिः स्वीयैः तेजोभिः रजोरजतेर्ज्योतीरजउच्यतइतियास्केनोक्तत्वात् रथस्य स्वकीयस्य रथस्य भानुं दीप्तिं रुरुचुः रोचयेते । अपि च पुरु बहूनि वरांसि तमोनिवारकाणि तेजांसि अमिता अपरिमितानि मिमाना निर्मिमाणौ अप उद्दिश्य धन्वानि मरुप्रदेशान् अज्रान् स्वकीयान् अश्वान् अतियाथः अतिक्रामयथः ॥ २ ॥

२. अश्विनीकुमार यज्ञ की ओर आते हुए, निर्मल तेजोबल से, रथ की दीप्ति प्रकट करते हैं और असीम रूप से तेजों का निर्माण करते हुए जल के लिए अश्वों को, मरुदेश को लँघाकर, ले गये।

ताहत्यद्वर्तिर्यदरध्रमुग्रेत्थाधियऊहथुःशश्वदश्वैः ।
मनोजवेभिरिषिरैःशयध्यैपरिव्यथिर्दाशुषोमर्त्यस्य ॥ ३ ॥

ता । ह । त्यत् । वर्तिः । यत् । अरध्रम् । उग्रा । इत्था । धियः ।
ऊहथुः । शश्वत् । अश्वैः । मनःऽजवेभिः । इषिरैः ।
शयध्यै । परि । व्यथिः । दाशुषः । मर्त्यस्य ॥ ३ ॥

ता ह तौ खलु उग्रा उग्रौ अश्विनौ युवां यत् अरध्रं असमृद्धं त्यद्वर्तिर्यजमानस्य तद्गृहं समर्धयितुं गच्छथः । किंचेत्था इत्थं धियः स्तोतॄन् इषिरैः एषणीयैः काम्यैः मनोजवेभिर्मनोवेगैः अश्वैः स्वीयैरश्वैः शश्वत्सर्वदा ऊहथुः स्वर्गं प्रापयथः । मर्त्यस्य मनुष्यस्य दाशुषो यजमानस्य व्यथि हिंसकः परिशयध्यै परिशयनाय दीर्घनिद्रायै युवाभ्यां क्रियतां ॥ ३ ॥

३. अश्विद्वय, उग्र तुम लोग उस असमृद्ध गृह में जाते हो। इस प्रकार वाञ्छनीय और मन के समान वेगवान् अश्वों-द्वारा स्तोताओं को स्वर्ग ले जाओ। हव्य-दाता मनुष्य के हिंसक को दीर्घ निद्रा में सुला दो।

अथ चतुर्थी—

तानव्यसोजरमाणस्यमन्मोपभूषतोयुयुजानसप्ती ।
शुभंपृक्षमिषमूर्जंवहन्ताहोतायक्षत्प्रत्नोअध्रुग्युवाना ॥ ४ ॥

---

१ नि० ४. १९.।

ता। नव्यसः। जरमाणस्य। मन्म। उप। भूषतः।
युयुजानसप्ती इति युयुजानऽसप्ती। शुभम्। पृक्षम्। इषम्।
ऊर्जम्। वहन्ता। होता। यक्षत्। प्रत्नः। अध्रुक्। युवाना॥ ४॥

ता तावश्विनौ युयुजानसप्ती रथे युज्यमानाश्वौ शुभं शोभनं पृक्षमन्नं पयः पृक्ष इत्यन्ननामसु पाठात् इषं पुष्टिं ऊर्जं रसं च वहन्ता वहन्तौ नव्यसो नवतरस्य जरमाणस्य स्तुतिं कुर्वतः मन्म मननीयं स्तोत्रं उपभूषतः उपगच्छतः। यद्वा स्तोत्रसमीपे भवतः किंच युवाना नित्यतरुणौ यौ होता देवानामाह्वाता अध्रुक् अद्रोग्धा प्रियः प्रत्नः पुराणोऽग्निः यक्षत् यजतु॥ ४॥

४. अश्विद्वय अश्व जोतते हुए सुन्दर अन्न, पुष्टि और रस का वहन करते हुए अभिनव स्तोता की मनोज्ञ स्तुति के समीप आवें। वे युवक हैं। होता, द्रोह-रहित और प्राचीन अग्नि उनका याग करें।

ताव॒ल्गूद॒स्रापु॑रु॒शाक॑तमाप्र॒त्नान॒व्य॑सा॒वच॒साविवा॑से।
याशंस॑ते स्तुव॒तेशम्भ॑विष्ठाबभूव॒तुर्गृ॑ण॒तेचि॒त्ररा॑ती॥ ५॥ १॥

ता। व॒ल्गू इति॑। द॒स्रा। पु॒रु॒शाक॑ऽतमा। प्र॒त्ना। नव्य॑सा। वच॑सा।
आ। वि॒वा॒से॒। या। शंस॑ते। स्तु॒व॒ते। शम्ऽभ॑विष्ठा। ब॒भू॒वतुः॑।
गृ॒ण॒ते। चि॒त्ररा॑ती॒ इति॑ चि॒त्रऽरा॑ती॥ ५॥ १॥

ता यौ शंसते शस्त्रैः स्तुतिं कुर्वते स्तुवते स्तोत्रैः स्तुतिं कुर्वते जनाय शंभविष्ठा अतिशयेन सुखस्य भावयितारौ अतिशयेन सुखस्वरूपौ वा गृणते स्तोत्रशस्त्रव्यतिरिक्तलौकिकस्तुतिभिः स्तुवते च चित्रराती विचित्रदानौ बभूवतुः। ता तौ वल्गू वल्गनशीलौ रुचिरौ वा पुरुशाकतमा अतिशयेन बहुकर्माणौ बहुसाहाय्यौ वा प्रत्ना प्रत्नौ पुराणौ प्रत्नं प्रदिवइति पुराणनामसु पठात् दस्रा दर्शनीयौ अश्विनौ नव्यसा नवतरेण वचसा स्तुत्या आविवासे परिचरामि॥ ५॥

५. जो स्तुतिकारी (शस्त्र-स्तोता) और स्तोत्रकर्त्ता व्यक्ति को सुखी करते हैं और स्तुति-कर्त्ता को बहुविध दान देते हैं, उन्हीं रुचिर, बहु-कर्मा, प्राचीन और दर्शनीय अश्विद्वय की, नई स्तुति से, मैं परिचर्या करता हूँ।

॥ इति पंचमस्य प्रथमे प्रथमो वर्गः॥ १॥

अथ षष्ठी—

ताभु॒ज्युंविभि॑र॒द्भ्यःस॑मु॒द्रात्तुग्र॑स्यसू॒नुमू॑हथू॒रजो॑भिः।
अ॒रे॒णु॒भि॒र्योज॑नेभि॒र्भु॒जन्ता॑पत॒त्रिभि॒रर्ण॑सो॒निरु॒पस्था॑त्॥ ६॥

ता । भुज्युम् । विऽभिः । अप्ऽभ्यः । समुद्रात् । तुग्रस्य । सूनुम् ।
ऊहथुः । रजःऽभिः । अरेणुऽभिः । योजनेभिः । भुजन्ता ।
पतत्रिऽभिः । अर्णसः । निः । उपऽस्थात् ॥ ६ ॥

ता तावश्विनौ युवां तुग्रस्य सूनुं भुज्युं भुज्युनामकं समुद्रमध्ये मग्नमार्त भुजन्ता रक्षन्तौ अरेणुभिः रेणुरहितैः आन्तरिक्षैः रजोभिर्मार्गैः योजनेभिःरथयुक्तैः पतत्रिभिः पतनवद्भिः विभिः अश्वैः अर्णसोजलस्य उपस्थात् स्थानैः समुद्रात् अद्भ्यो निरूहथुः निरगमयतं। समुद्रादद्भ्य इति प्रयोगो मातुर्गृहाद्गच्छतीतिवत् ॥ ६ ॥

६. तुमने तुग्र के पुत्र भुज्यु को नौका-रहित हो जाने पर धूलि-रहित मार्ग में रथ-युक्त और गमनशील अश्वों-द्वारा जल के उत्पत्ति-स्थान समुद्र के जल से बाहर किया था।

विजयुषारथ्यायातमद्रिंश्रुतंहवंवृषणावध्रिमत्याः।
दशस्यन्ताशयवेपिप्यथुर्गामितिच्यवानासुमतिंभुरण्यू ॥ ७ ॥

वि । जयुषा । रथ्या । यातम् । अद्रिम् । श्रुतम् । हवम् ।
वृषणा । वध्रिऽमत्याः । दशस्यन्ता । शयवे । पिप्यथुः ।
गाम् । इति । च्यवाना । सुऽमतिम् । भुरण्यू इति ॥ ७ ॥

रथ्या हे रथारूढावश्विनौ जयुषा जयशीलेन रथेन अद्रिं मार्गे स्थितं पर्वतं वियातं व्यथयेथां।यातिरत्र वधकर्मा तथा च निगमान्तरं—विभिन्दुनानासत्यारथेनविपर्वताँअजरयू अयातमिति। वृषणा कामानां वर्षितारौ वध्रिमत्याः पुत्रार्थिन्याः हवमाह्वानं श्रुतं शृणुतं दशस्यन्ता स्तोतृभ्यः कामान्प्रयच्छन्तौ शयवे युवां स्तुवते गां निवृत्तप्रसवां पिप्यथुः क्षीरेणाप्याययतं। तथा च निगमान्तरं—शयवेचिन्नासत्याशचीभिर्जसुरयेस्तर्यंपिप्यथुर्गामिति । सुष्टुवे इतीत्थं सुमतिं च्यवाना गच्छन्तौ भुरण्यू सर्वत्र गन्तारौ यज्ञस्य भर्तारौ वा भवतं ॥ ७ ॥

७. रथारोही अश्विनीकुमारो, विजयी रथ के द्वारा मार्ग में स्थित पर्वत का विनाश करो। तुम काम-वर्षी हो। पुत्रार्थिनी का आह्वान सुनो। स्तोताओं का मनोरथ पूर्ण करते हो। तुम स्तोता की निवृत्त-प्रसवा गाय को दुग्धशालिनी करो। इस प्रकार सुबुद्धशाली होकर सर्वत्रगामी बनो।

यद्रोदसीप्रदिवोअस्तिभूमाहेळोदेवानामुतमर्त्यत्रा।
तदादित्यावसवोरुद्रियासोरक्षोयुजेतपुरघंदधात ॥ ८ ॥

---

१ ऋ० सं० १. ८. ११. । २ ऋ० सं० १. ८. १२. ।

यत् । रोदसी इति । प्रऽदिवः । अस्ति । भूम । हेळः । देवानाम् ।
उत । मर्त्यऽत्रा । तत् । आदित्याः । वसवः । रुद्रियासः ।
रक्षःऽयुजे । तपुः । अघम् । दधात ॥ ८ ॥

रोदसी हे द्यावापृथिव्यौ हे आदित्याः हे वसवः रुद्रियासः हे रुद्रपुत्राः मरुतः मर्त्यत्रा मर्त्येषु अश्विनोः परिचारकेषु देवानां यद्धेळः क्रोधः भूम महानस्ति तद्धेळः वपुस्तापकं रक्षोयुजे रक्षोभिर्युक्ताय रक्षसां स्वामिने प्रेरकाय वा अघं आहन्तृ दधात कुरुत । अथवा रक्षोयुजे रक्षोभिर्युक्ताय यज्वने अघमाहन्तृ कुरुत ॥ ८ ॥

८. प्राचीन द्यावा-पृथिवी आदित्यो, वसुओ और रुद्रपुत्रो, अश्विद्वय के परिचारक मनुष्यों के प्रति देवताओं का जो महान् क्रोध है उस तापकारी क्रोध को राक्षस-पति को मारने के काम में लाओ।

यईंराजानावृतुथाविदधद्रजसोमित्रोवरुणश्चिकेतत् ।
गम्भीरायरक्षसेहेतिमस्यद्रोघायचिद्वचसआनवाय ॥ ९ ॥

यः । ईम् । राजानौ । ऋतुऽथा । विऽदधत् । रजसः । मित्रः ।
वरुणः । चिकेतत् । गम्भीराय । रक्षसे । हेतिम् । अस्य ।
द्रोघाय । चित् । वचसे । आनवाय ॥ ९ ॥

यो नरः रजसः समस्तलोकस्य लोकाः रजांस्युच्यन्ते[1] इति यास्केनोक्तत्वात् राजानौ ईम् एतावश्विनौ ऋतुथा कालेकाले विदधत्परिचरति तं मित्रोवरुणश्च चिकेतद् जानीयात् मित्रवरुणयोरप्युपदेशा एवं विदु रित्यर्थः । किंच अयं परिचारकः गंभीराय महाबलाय रक्षसे राक्षसाय हेतिं घातकमायुधं अस्य अस्यति क्षिपति प्रथमपुरुषस्य मध्यमपुरुषेण व्यत्ययः द्रोघायाभिद्रोहात्मकाय आनवाय मनुष्यसंबन्धिने वचसे चिद् वचनायैव हेतिमस्यति मनुष्याणामभिद्रोहायैनमास्कन्दतीति ॥ ९ ॥

९. जो व्यक्ति लोकों के राजा इन अश्विनीकुमारों की यथासमय परिचर्या करता है, उसे मित्र और वरुण जानते हैं। वह व्यक्ति महाबली राक्षस के विरुद्ध अस्त्र फेंकता है। वह अभिद्रोहात्मक मनुष्यों के वचनानुसार अस्त्र-क्षेप करता है।

अन्तरैश्चक्रैस्तनयायवर्तिर्द्युमतायातंनृवतारथेन ।
सनुत्येनत्यजसामर्त्यस्यवनुष्यतामपिशीर्षाववृक्तम् ॥ १० ॥

---

1 नि० ४. १९।

अन्तरैः । चक्रैः । तनयाय । वर्तिः । द्युऽमता । आ । यातम् ।
नृऽवता । रथेन । सनुत्येन । त्यजसा । मर्त्यस्य । वनुष्यताम् ।
अपि । शीर्षा । ववृक्तम् ॥ १० ॥

हे अश्विनौ अन्तरैः अनिकृष्टैश्चक्रैर्युक्तेन द्युमता दीप्तिमता नृवता नेत्रा सारथिना युक्तेन यद्वा अश्वयुक्तेन पतंगाः नर इति अश्वनामसु पाठात् रथेन वर्तिः अस्माकं गृहं तनयाय तनयं दातुं आयातं अपि च सनुत्येन तिरोहितेन त्यजसा क्रोधेन हणिस्त्यजइति क्रोधनामसु पाठात् मर्त्यस्य मनुष्यस्य वनुष्यतां बाधमानानां वनुष्यतिर्हंतिकर्मेति यास्केनोक्तत्वात् शीर्षा शिरांस्यपि ववृक्तं भक्तं ॥ १० ॥

१०. अश्विद्वय, तुम उत्तम चक्र, दीप्ति और सारथिवाले रथ पर चढ़कर सन्तान देने के लिए हमारे घर में आओ और क्रोध छोड़ते हुए मनुष्यों के विघ्न-कर्त्ताओं के मस्तक छिन्न करो।

आपरमाभिरुतमध्यमाभिर्नियुद्भिर्यातमवमाभिरर्वाक् ।
दृळ्हस्यचिद्गोमतोविव्रजस्यदुरोवर्तंगृणतेचित्ररातो ॥११॥२॥

आ । परमाभिः । उत । मध्यमाभिः नियुत्ऽभिः । यातम् ।
अवमाभिः । अर्वाक् । दृळ्हस्य । चित् । गोऽमतः । वि । व्रजस्य ।
दुरः । वर्तम् । गृणते । चित्ररातो इति चित्रऽरातो ॥ ११ ॥ २ ॥

हे अश्विनौ परमाभिरुत्कृष्टाभिः उतापि च मध्यमाभिरनुत्कृष्टाभिः अवमाभिः निकृष्टाभिश्च नियुद्भिः वाहैरर्वागस्मदभिमुखं आयातं दृह्लस्य चित् दृह्लाभिभानस्यापि गोमतो गोयुक्तस्य व्रजस्य गोष्ठस्य दुरो द्वाराणि विवर्तं विवृणुतं । किंच गृणते स्तुवते मह्यं चित्ररातो विचित्रदानौ भवतं ॥ ११ ॥

११. अश्विद्वय, उत्कृष्ट, मध्यम और साधारण घोड़ों के साथ हमारे सामने आओ । दृढ़ और गौओं से भरी गोशाला का दरवाजा खोलो । मैं स्तुति करता हूँ । मुझे विचित्र धन दो ।

॥ इति पंचमस्य प्रथमे द्वितीयो वर्गः ॥ २ ॥

कत्येत्येकादशर्चं द्वितीयं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षं अत्रेयमनुक्रमणिका कत्यैकपदान्त्यं त्रैष्टुभमिति आर्वांसुमइत्येकादशी एकपदात्रिष्टुप् शिष्टास्त्रिष्टुभः आश्विनं त्वित्युक्तत्वात् अस्यापि सूक्तस्य अश्विनौ देवता प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोः त्रैष्टुभे छन्दसि विनियोगः ।

---

१ नि० ५. २. ।

अथ प्रथमा—

कं त्या वल्गू पुरुहूताद्य दूतो न स्तोमोऽविदन्नमस्वान्।
आ यो अर्वाङ् नासत्या ववर्त प्रेष्ठा ह्यसथो अस्य मन्मन् ॥ १ ॥

कं। त्या। वल्गू इति। पुरुऽहूता। अद्य। दूतः। न। स्तोमः।
अविदत्। नमस्वान्। आ। यः। अर्वाक्। नासत्या। ववर्त।
प्रेष्ठा। हि। असथः। अस्य। मन्मन् ॥ १ ॥

क कुत्र स्थितौ वल्गू रुचिरौ पुरुहूता बहुभिराहूतौ त्या तावश्विनौ नमस्वान् हविषा युक्तः मम आयुरित्यत्रनामस्य पाठात् स्तोमः पंचदशादिस्तोमः अद्य दूतो न प्रेरितोदूत इव अविदत् विदेत् यः स्तोमः अर्वागस्मदभिमुखं नासत्यावश्विनौ आववर्त आवर्तयत्। हे अश्विनौ युवामस्य स्तोतुः मन्मन् स्तोत्रे प्रेष्ठा हि प्रियतमौ हि असथो भवथः ॥ १ ॥

१. अनेकाहूत और मनोहर अश्विनीकुमार जहाँ ठहरते हैं, वहाँ हव्य-युक्त पञ्चदशादि स्तोम दूत की तरह उन्हें प्राप्त करे। इसी स्तोम ने अश्विद्वय को मेरी ओर घुमाया था। अश्विद्वय, स्तोता की स्तुति पर तुम प्रसन्न होते हो।

अथ द्वितीया—

अरं मे गन्तं हवनायास्मै गृणाना यथा पिबाथो अन्धः।
परि ह त्यद्वर्तिर्याथो रिषो न यत्परो नान्तरस्तुतुर्यात् ॥ २ ॥

अरम्। मे। गन्तम्। हवनाय। अस्मै। गृणाना। यथा। पिबाथः।
अन्धः। परि। ह। त्यत्। वर्तिः। याथः। रिषः। न। यत्। परः।
न। अन्तरः। तुतुर्यात् ॥ २ ॥

हे अश्विनौ युवां मे मदीयायास्मै हवनायाह्वानाय अरं पर्याप्तं गन्तं गच्छतं गृणाना स्तूयमानौ अंधः सोमं यथा पिबाथः पिबतं। रिषो हिंसकस्य शत्रोः त्यद्वर्तिः तद्गृहं परियाथः परितोयाथः यद्वर्तिः परो विप्रकृष्टो न तुतुर्यात् न हिंस्यात् अन्तरः संनिकृष्टोपि न तुतुर्यात् यद्वा त्यद्वर्तिः तदस्मदीयं गृहं रिषोहिंसकात्परियाथः। यद्वर्तिः परोविप्रकृष्टः अन्तरः सन्निकृष्टोपि न तुतुर्यात् अयं भावः यथास्मदीयं गृहं दूरस्थः सन्निकृष्टोपि न हिंस्यात् तथा रक्षां कुरुथइति ॥ २ ॥

२. अश्विद्वय, हमारे आह्वान के अनुसार भली भाँति गमन करो। स्तुति किये जाने पर सोम पान करो। शत्रु से हमारे घर की बचाओ, पास या दूर का शत्रु हमारे घर को नष्ट न करने पावे।

अकारि वामन्धसो वरीमन्नस्तारि बर्हिः सुप्रायणतमम्।
उत्तानहस्तो युवयुर्ववन्दा वां नक्षन्तो अद्रय आञ्जन् ॥ ३ ॥

अकारि। वाम्। अन्धसः। वरीमन्। अस्तारि। बर्हिः। सुप्रऽअयनतमम्। उत्तानऽहस्तः। युवऽयुः। ववन्द। आ। वाम्। नक्षन्तः। अद्रयः। आञ्जन्॥ ३॥

वां युवयोरर्थे अन्धसः सोमस्य वरीमन् विस्तृतेऽभिषवादौ यत्कृत्यमस्ति तदकारि। कृतं सुप्रायणतमं मृदुतमं बर्हिः अस्तारि स्तीर्णं उत्तानहस्तः कृताञ्जलिः युवयुः युवां कामयमानः होता ववन्द स्तौति वां युवां नक्षन्तः व्याप्नुवन्तः णक्ष णक्ष नक्ष गताविति धातुः अद्रयः ग्रावाणः आञ्जन् सोमरसं आसमन्ताद्व्यक्तीकुर्वन्तः॥ ३॥

३. सोम का विस्तृत अभिषव, तुम्हारे लिए, प्रस्तुत किया गया है। मृदुतम कुश बिछाये गये हैं। तुम्हारी कामना से होता हाथ जोड़कर तुम्हारी स्तुति करता है। पत्थरों ने तुम्हें व्याप्त करके सोम रस प्रकट किया है।

ऊर्ध्वोवामग्निरध्वरेष्वस्थात्प्ररातिरेतिजूर्णिनीघृताची।
प्रहोतागूर्तमनाउराणोयुक्तयोनासत्याहवीमन्॥ ४॥

ऊर्ध्वः। वाम्। अग्निः। अध्वरेषु। अस्थात्। प्र। रातिः। एति। जूर्णिनी। घृताची। प्र। होता। गूर्तऽमनाः। उराणः। अयुक्त। यः। नासत्या। हवीमन्॥ ४॥

अग्निः वां युवयोर्यज्ञार्थं ऊर्ध्वः अस्थात् उदतिष्ठत् अध्वरेषु यज्ञेषु प्रैति समिद्धः आहवनीयं गच्छति च रातिः धनं हविः जूर्णिनी जूर्णिर्ज्वलतेर्वेतियास्केनोक्तत्वात् घृताची घृतेनाक्ता उपस्तीर्णाभिघारितेत्यर्थः किं च होता उराणः उरुकुर्वाणः प्रगूर्तमनाः प्रकर्षेण उद्युक्तमनाः भवति यो होता नासत्यावश्विनौ हवीमन्नाह्वाने स्तोत्रे वा अयुक्त योजयति॥ ४॥

४. तुम्हारे यज्ञ के लिए अग्नि ऊपर उठते, यज्ञ में जाते तथा हव्य और घृतवाले बनते हैं। जो स्तोता अश्विद्वय का स्तोत्र—युक्त करता है, वही बहुकर्मा और अतीव उद्युक्त-मना होता है।

अधिश्रियेदुहितासूर्यस्यरथंतस्थौपुरुभुजाशतोतिम्।
प्रमायाभिर्मायिनाभूतमत्रनरानृतूजनिमन्यज्ञियानाम्॥५॥३॥

अधि। श्रिये। दुहिता। सूर्यस्य। रथम्। तस्थौ। पुरुऽभुजा। शतऽऊतिम्। प्र। मायाभिः। मायिना। भूतम्। अत्र। नरा। नृतू इति। जनिमन्। यज्ञियानाम्॥ ५॥ ३॥

---

१ नि० ६. ४.

हे पुरुभुजा पूर्णभुजौ बहूनां रक्षकावश्विनौ युवयोः शवोविं बहुरक्षकं बहुगमनं वा रथं सूर्यस्य दुहिता सूर्या श्रिये श्रयितुमधितस्थौ अध्यतिष्ठत्। अपि च यज्ञियानां देवानामत्र अ-निमत् अस्मिन् जन्मनि प्रादुर्भावे मायाभिः प्रज्ञानैः शची माया इति प्रज्ञा नामसु पाठात् मायिनौ प्रज्ञावन्तौ नरा नेतारौ नृतू नृत्यंतौ भुवं भवतं। यद्वा हे मायिनौ माज्ञौ नरौ नेतारौ नृतू नृत्य-न्तावश्विनौ यज्ञियानां देवानां अत्र अनिमत् जन्मनि प्रादुर्भावे मभूतं माज्ञतमं अश्वादिकं दैवं मायाभिः प्रज्ञानैः कौशलैर्वा जितवन्तौ स्थः इत्यर्थः। अयमर्थः प्रजापतिर्वै सोमाय राज्ञे दुहितरं प्रायच्छत् सूर्यां सावित्रीमित्यादिना स्पष्टीकृतः ॥ ५ ॥

५. अनेकों के रक्षक अश्विद्वय, सूर्य-पुत्री तुम्हारे बहुरक्षक रथ को सुशोभित करने के लिए अधिष्ठित हुई थी। तुम देवों की इसी जन्म की प्रज्ञा से प्राज्ञ नेता और नृत्यशाली बनो।

॥ इति पंचमस्य प्रथमे तृतीयो वर्गः ॥ ३ ॥

अथ षष्ठी—

युवंश्रीभिर्दर्शताभिराभिःशुभेपुष्टिमूहथुःसूर्यायाः।
प्रवांवयोवपुषेनुपप्तन्नक्षद्वाणीसुष्टुताधिष्ण्यावाम् ॥ ६ ॥

युवम्। श्रीभिः। दर्शताभिः। आभिः। शुभे। पुष्टिम्। ऊहथुः। सूर्यायाः। प्र। वाम्। वयः। वपुषे। अनु। पप्तन्। नक्षत्। वाणी इति। सुऽस्तुता। धिष्ण्या। वाम् ॥ ६ ॥

हे अश्विनौ युवं युवां दर्शताभिः दर्शनीयाभिराभिः श्रीमतां परिदृश्यमानाभिः श्रीभिः लक्ष्मीभिः कान्तिभिर्वा सूर्यायाः युवयोः पत्न्याः शुभे शोभनार्थं पुष्टिं पूर्तिं ऊहथुः प्रापयथः। किं च वां युवां वयोऽश्वा वपुषे शोभायै प्रानुपप्तन् प्रकर्षेणान्वपतन्। अपि च हे धिष्ण्या स्तुत्य-र्हावश्विनौ वां युवां सुष्टुता वाणी ऋषीणां स्तुतिः नक्षत् व्याप्नोति ॥ ६ ॥

६. इस दर्शनीय कांति-द्वारा तुम सूर्या की शोभा के लिए पुष्टि प्राप्त करो। शोभा के लिए तुम्हारे घोड़े भली भाँति अनुगमन करते हैं। स्तवनीय अश्विद्वय, भली भाँति की गई स्तुतियाँ तुम्हें व्याप्त करें।

आवांवयोश्वासोवहिष्ठाअभिप्रयोनासत्यावहन्तु।
प्रवांरथोमनोजवाअसर्जीषःपृक्षइषिधोअनुपूर्वीः ॥ ७ ॥

आ। वाम्। वयः। अश्वासः। वहिष्ठाः। अभि। प्रयः। नासत्या। वहन्तु। प्र। वाम्। रथः। मनःऽजवाः। असर्जि। इषः। पृक्षः। इषिधः। अनु। पूर्वीः ॥ ७ ॥

१ ऐ० ब्रा० ४. ७.।

हे नासत्या वां युवां वयो गन्तारः वहिष्ठाः वोढृतमाः अश्वासो अश्वाः मयः सोमरूपमन्नमभि आ वहन्तु । वां युवयोः मनोजवाः मनोवेगो रथः पृक्षः संपर्चनीयः इषिधः एषणीयाः पूर्वीवृधः इषोऽन्नानि सोमान् अनुप्रसार्जि विसृष्टः ॥ ७ ॥

७. अश्विनीकुमारो, गतिशील और ढोने में अत्यन्त चतुर घोड़े तुम्हें अन्न की ओर ले आवें। मन की तरह वेगशाली तुम्हारा रथ सम्पर्क के योग्य और अभिलषणीय प्रभूत अन्न के लिए छोड़ा गया है।

पुरुहिवांपुरुभुजादेष्णंधेनुंनइषंपिन्वतमसंक्राम् ।
स्तुतश्चवांमाध्वीसुष्टुतिश्चरसाश्चयेवामनुरातिमग्मन् ॥ ८ ॥

पुरु । हि । वाम् । पुरुऽभुजा । देष्णम् । धेनुम् । नः । इषम् ।
पिन्वतम् । असंक्राम् । स्तुतः । च । वाम् । माध्वी इति । सुऽस्तुतिः ।
च । रसाः । च । ये । वाम् । अनु । रातिम् । अग्मन् ॥ ८ ॥

पुरुभुजा हे पूर्णभुजौ बहुपालकौ वां युवयोर्देष्णं दातव्यं धनं पुरु बहु हि भवति अतः कारणान्नोऽस्मभ्यं धेनुं प्रीणयित्रीं असक्रां मत्तोऽन्यत्रासंक्रमणीं असक्रामसंक्रमणीमिति या-स्केनोक्तत्वात् इषमन्नं पिन्वतं प्रयच्छतं यद्वा इषमेषणीयां धेनुमित्यन्वयः किं च वां स्तुतः स्तुव-न्तीति स्तुतः स्तोतारः सन्ति माध्वी मदयितारावश्विनौ सुष्टुतिः शोभना स्तुतिश्च स्तोतृषु भवति। रसाः सोमरसाश्च संति ये रसाः वां युवयोः रातिं दानं अनु अनूद्दिश्याग्मन् देवयजनं प्राप्ताः अयं भावः सुष्टुतिं श्रुत्वा देवयजनं प्राप्तान् सोमरसान् पीत्वा स्तोतृभ्यः कामान्प्रयच्छतमिति शेषः ॥ ८ ॥

८. बहु-पालक अश्विनीकुमारो, तुम्हारे पास बहुत धन है; इसलिए हमारे लिए प्रीति-कारी और दूसरे स्थान पर न जानेवाली धेनु तथा अन्न दो। मादयिता अश्विद्वय, तुम्हारे लिए स्तोता हैं, स्तुतियाँ हैं और जो तुम्हारे दान के उद्देश्य से जाते हैं, वे सोमरस भी हैं।

उतमऋज्रेपुरयस्यरघ्वीसुमीळ्हेशतंपेरुकेचपक्का ।
शाण्डोदाद्धिरणिनस्मद्दिष्टीन्दशवशासोअभिषाचऋष्वान् ॥ ९ ॥

उत । मे । ऋज्रे इति । पुरयस्य । रघ्वी इति । सुऽमीळ्हे । शतम् ।
पेरुके । च । पक्का । शाण्डः । दात् । हिरणिनः । स्मत्ऽदिष्टीन् ।
दश । वशासः । अभिऽसाचः । ऋष्वान् ॥ ९ ॥

उतापि च पुरयस्य पुरयनामकस्य स्वभूते ऋज्रे ऋजुगमने रघ्वी क्षिप्रगामिन्यौ वडवे मे अश्विनौ स्तुतिं कुर्वतो ममाभूतां सुमीळ्हे राज्ञि विद्यमानाः सन्तः शतं गावो ममाभूवन् पेरुके राज्ञि

---

१ नि० ६, २९।

विद्यमानानि पक्वा पक्वान्यन्नानि ममासन्, शांडश्च राजा हिरणिनः हिरण्मयः स्वर्णैः मृगस्वदर्शनाय रथानस्मान्वा दश दशसंख्याकान् वधूः अनुगुणान् अभिगावः शत्रूणाम- भिभावुकान् भव्यान् दर्शनीयान् पुरुषान् अश्विनोः स्तोतृभ्यो दाद् ददातु ॥ ९ ॥

९. पुरुष की सरल गति और शीघ्रगामिनी दो वड़वायें मेरे पास हैं; सुमीढ़ की सौ गायें मेरे पास हैं। पेरुक के पक्व अन्न भी मेरे पास हैं। शान्त नाम के राजा ने अश्विद्वय के स्तोताओं को हिरण्ययुक्त और सुदृश्य दस रथ या अश्व दिये और उनके अनुरूप ही शत्रु-नाशक तथा दर्श- नीय पुरुष भी दिये थे।

संवांशतानासत्यासहस्राश्वानांपुरुपन्थागिरेदात् ।
भरद्वाजायवीरनूगिरेदाद्धतारक्षांसिपुरुदंससास्युः ॥ १० ॥

सम् । वाम् । शता । नासत्या । सहस्रा । अश्वानाम् । पुरुऽपन्थाः । गिरे । दात् । भरत्ऽवाजाय । वीरं । नु । गिरे । दात् । हता । रक्षांसि पुरुऽदंससा । स्युरितिस्युः ॥ १० ॥

नासत्या हे अश्विनौ वां युवयोर्गिरे गृणातीति गीः स्तोता तस्मै अश्वानां शता शतानि सहस्रा सहस्राणि पुरुपन्था नाम राजा संदात् संददाति। वीर हे वीरावश्विनौ द्विवचनस्य लुक् गिरे युवयोः स्तोत्रे भरद्वाजाय मह्यं अपि नु क्षिप्रं दात् ददातु। किं च हे पुरुदंससा बहुकर्मा- णावश्विनौ युवयोरनुग्रहात् रक्षांसि हता हतानि स्युः ॥ १० ॥

१०. नासत्यद्वय, तुम्हारे स्तोता को पुरुपन्था नाम के राजा सैकड़ों और हजारों अश्व देते हैं। वीर अश्विद्वय, वह स्तोता भरद्वाज को भी शीघ्र दें। बहुकर्मशाली अश्विनीकुमारो, राक्षस विनष्ट हों।

आवांसुम्नेवरिमन्त्सूरिभिःष्याम् ॥ ११ ॥ ४ ॥

आ । वाम् । सुम्ने । वरिमन् । सूरिऽभिः । स्याम् ॥ ११ ॥ ४ ॥

हे अश्विनौ वरिमन् विस्तृते सुम्ने वां युवाभ्यां दत्ते सुखावहे धने मदीयं सुम्नमिति ध- ननामसु पाठात् सूरिभिर्विद्वद्भिः सह आसमन्तात् स्यां भवेयं ॥ ११ ॥

११. अश्विद्वय, मैं, विद्वान् व्यक्तियों के साथ, तुम्हारे सुखद मन से परिवेष्टित बनूं।

॥ इति पंचमस्य प्रथमे चतुर्थो वर्गः ॥ ४ ॥

उदुश्रियइति षळृचं तृतीयं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षं त्रैष्टुभमुषोदेवताकं अनुक्रम्यते च—उदु- श्रिये षळुषस्यं तु इति प्रातरनुवाके उषस्ये क्रतौ त्रैष्टुभे छन्दसि आश्विनशस्त्रे चैवमा- दिके द्वे सूक्ते सम्यते हि—उदुश्रियइतिसूक्तेऽपि।

तत्र प्रथमा—

उदु॑श्रि॒यउ॒षसो॒रोच॑माना॒अस्थु॑र॒पांनोर्मयो॒रुश॑न्तः ।
कृ॒णोति॒विश्वा॑सु॒पथा॑सु॒गान्यभू॑दु॒वस्वी॒दक्षि॑णाम॒घोनी॑ ॥ १ ॥

उत् । ऊँ इति॑ । श्रि॒ये । उ॒षसः॑ । रोच॑मानाः । अस्थुः॑ । अ॒पाम् । न । ऊ॒र्मयः॑ । रुश॑न्तः । कृ॒णोति॑ । विश्वा॑ । सु॒ऽपथा॑ । सु॒ऽगानि॑ । अभू॑त् । ऊँ इति॑ । वस्वी॑ । दक्षि॑णा । म॒घोनी॑ ॥ १ ॥

रोचमाना दीप्यमाना रुशन्तः शुक्लवर्णाः रुशदिति वर्णनामेति यास्कः उषसः श्रिये जगतः शोभायै जगद्यागु वा अपामूर्मयो न उदकसंबन्धिनस्तरंगाइव उदस्थुः उत्तिष्ठन्ति। अनन्तरमेकवचनिगमः उषाः विश्वा विश्वानि स्थानानि सुपथा सुमार्गाणि सुगानि सुखेन गम्यानि कृणोति करोति अथ च मघोनी धनवत्युषाः वस्वी प्रशस्ता दक्षिणा समर्धयित्री चाभूत् ॥ १ ॥

१. दीप्तिमती और शुक्लवर्ण उषायें, शोभा के लिए, जल-लहरी की तरह, उत्पन्न होती हैं। समस्त स्थानों को उषा सुपथवाले और सरलता से जाने योग्य बनाती हैं। धनवती उषा प्रशस्ता और समृद्धिमती हैं।

भ॒द्राद॑दृक्षउर्वि॒याविभा॒स्युत्ते॑शो॒चिर्भा॒नवो॒द्यामप॑प्तन् ।
आ॒विर्वक्षः॑कृणुषेशु॒म्भमा॒नोषो॑देवि॒रोच॑माना॒मही॑भिः ॥ २ ॥

भ॒द्रा । द॒दृ॒क्षे॒ । उ॒र्वि॒या । वि । भा॒सि॒ । उत् । ते॒ । शो॒चिः । भा॒नवः॑ । द्याम् । अ॒प॒प्त॒न् । आ॒विः । वक्षः॑ । कृ॒णु॒षे॒ । शु॒म्भमा॑ना । उषः॑ । दे॒वि॒ । रोच॑माना । मह॑ःऽभिः ॥ २ ॥

हे उषो देवि भद्रा कल्याणी ददृक्षे दृश्यसे उर्विया विस्तीर्णा च विभासि ते तव शोचिः शोचिषः प्रसेतुर्दीप्यमाना भानवोरश्मयः द्यामन्तरिक्षं उदपप्तन् उत्पतन्ति । किं च हे उषो-देवि महोभिस्तेजोभिः शुंभमाना शोभमाना दीप्यमाना रोचमाना वक्षः त्वदीयं रूपं आविष्कृणुषे प्रकटीकरोषि ॥ २ ॥

२. उषादेवी, तुम कल्याणी की तरह दिखाई दे रही हो और विस्तृत होकर शोभा पा रही हो। तुम्हारी दीप्तिमती किरणें शोभा पा रही हैं। तुम्हारी दीप्तिमती किरणें अन्तरिक्ष में उठ रही हैं। तुम तेजों से शोभमाना और दीप्यमाना होकर रूप प्रकाश कर रही हो।

वह॑न्तिसी॒मरु॒णासो॒रुश॑न्तो॒गावः॑सु॒भगा॑मुर्वि॒याप्र॑था॒नाम् ।
अपे॑जते॒शूरो॒अस्ते॑व॒शत्रू॒न्बाध॑ते॒तमो॑अजि॒रोनवोळ्हा॑ ॥ ३ ॥

१ नि० २, २०।

वहन्ति । सीम् । अरुणासः । रुशन्तः । गावः । सुऽभगाम् । उर्विया ।
प्रथानाम् । अप । ईजते । शूरः । अस्ताऽइव । शत्रून् । बाधते ।
तमः । अजिरः । न । वोळ्हा ॥ ३ ॥

अरुणासो लोहितवर्णाः रुशन्तो दीप्यमाना गावः रश्मयः किरणा गाव इति रश्मि नामसु पाठात् सुभगां उर्विया उर्वीं विस्तीर्णां प्रथानां प्रथमानां सीमेनामुषोदेवतां वहन्ति सेयमुषो देवता शूरः अस्तेव वीरः क्षेप्तेव शत्रून् तमः अपेजते अपगमयति । वोळ्हा सेनायाः अजिरो न क्षिप्रगामी शत्रून् यथा वा तथा तमांसि बाधते च ॥ ३ ॥

३. लोहित-वर्ण और दीप्तिमान् रश्मियाँ सुभगा, विस्तीर्ण और प्रथमा उषा देवता को वहन करती हैं। जैसे शस्त्र फेंकने में निपुण वीर शत्रु को दूर करता है, वैसे ही उषा अन्धकार को दूर करती हैं तथा शीघ्र गामी सेनापति की तरह अन्धकार को रोकती हैं।

सुगोतते॑सुपथा॒पर्व॑तेष्ववा॒ते अ॒पस्त॑रसिस्वभानो ।
सानुआव॑हपृथुयामन्नृष्वे॒र॒यिंदि॑वोदुहितरिषयध्यै ॥ ४ ॥

सुऽगा । उत । ते । सुऽपथा । पर्व॑तेषु । अवाते । अपः । तरसि ।
स्वभानोऽइति स्वऽभानो । सा । नः । आ । वह । पृथुऽयामन् ।
ऋष्वे । रयिम् । दिवः । दुहितः । इषयध्यै ॥ ४ ॥

हे उषोदेवि पर्वतेषु उत दुर्गेष्वपि अवाते गमनसाधनरहिते देशे सुपथा सुपथानि मार्गाणि सुगा सुगानि सुखेन गम्यानि ते तव भवन्ति । स्वभानो हे स्वप्रकाशे अपोन्तरिक्षं आकाशं आप इत्यन्तरिक्षनामसु पाठात् सामुद्रिकीरपोवा तरसि । पृथुयामन् पृथुरथे ऋष्वे दर्शनीये दिवो दुहितः अन्तरिक्षसुते हे उषोदेवि सा त्वं इषयध्यै एषणीयं रयिं धनं नोस्मभ्यं आवह ॥४॥

४. पर्वत और वायुरहित प्रदेश तुम्हारे लिए सुपथ और सुगम हैं। हे स्वप्रकाश-युक्ता, तुम अन्तरिक्ष को पार कर डालती हो। विशाल रथवाली और सुदृश्य द्युलोक-दुहिता, हमें अभिलषणीय धन दो।

सावहयोक्षभिरवातोषोवरंवहसिजोषमनु ।
त्वंदिवोदुहितर्याहदेवीपूर्वहूतौमंहनादर्शताभूः ॥ ५ ॥

सा । आ । वह । या । उक्षऽभिः । अवाता । उषः । वरम् । वहसि ।
जोषम् । अनु । त्वम् । दिवः । दुहितः । या । ह । देवी । पूर्वऽहूतौ ।
मंहना । दर्शता । भूः ॥ ५ ॥

हे उषः सा त्वं वरं धनं मह्यमावह । या त्वं अवावा अप्रतिगता पोषं प्रीतिं अनु उक्षभिः अनडुद्भिरश्वैर्वा स्तोतृभ्योवरं वहसि। किं च हे दिवोदुहितः अन्तरिक्षस्थवे या त्वं देवी घोतमाना पूर्वहूती प्रथमाह्वाने मावरनुवाके मंहना पूजनीया भवसि सा त्वं दर्शता दर्शनीया भूरिति बो-जना या दर्शताभूरित्यन्वये महतेन सामानाधिकरण्यात् भूरित्यस्य निघातो न स्यात् ॥ ५ ॥

५. उषा देवी मुझे धन दो। तुम अप्रतिगत होकर प्रीति-पूर्वक अश्व द्वारा धन ढोती हो। हे द्युलोकपुत्री तुम दीप्तमती हो। प्रथम आह्वान में पूजनीया हो। इसलिए तुम दर्शनीया होओ।

उत्तेवयश्चिद्वसतेरपप्तन्नरश्चयेपितुभाजोव्युष्टौ ।
अमासतेवहसिभूरिवाममुषोदेविदाशुषेमर्त्याय ॥ ६ ॥ ५ ॥

उत् । ते । वयः । चित् । वसतेः । अपप्तन् । नरः । च । ये ।
पितुऽभाजः । विऽउष्टौ । अमा । सते । वहसि । भूरि । वामम् ।
उषः । देवि । दाशुषे । मर्त्याय ॥ ६ ॥ ५ ॥

हे उषोदेवि ते तव व्युष्टौ सत्यां वयश्चित् पक्षिणोपि वसतेः निवासस्थानात् उदपतन् उत्पतन्ति ये पितुभाजो हविषां संभक्तारः अन्नस्योपार्जकावा पितुरित्यन्ननामसु पाठात् नरश्च तेपि चोत्पतन्ति किं च हे उषोदेवि त्वं अमा समीपे सते वर्तमानाय दाशुषे हविषां प्रदात्रे मर्त्याय भूरि प्रभूतं वामं धनं वहसि॥ ६ ॥

६. उषादेवी तुम्हारे प्रकट होने पर चिड़ियाँ घोसलों से निकलती हैं और अन्न के उपार्जक मनुष्य सोकर उठते हैं। समीप में वर्तमान हव्य-दाता मनुष्य को यथेष्ट धन देती हो।

॥ इति पंचमस्य प्रथमे पंचमो वर्गः ॥ ५ ॥

एषास्येति षळृचं चतुर्थं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षं त्रैष्टुभं अनुक्रम्यतेच एषास्येति उपस्यंत्विति पूर्वसूक्ते उक्तवात् इदमप्युषोदेवताकं प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरुक्तोविनियोगः ।

तत्र प्रथमा—

एषास्यानोदुहितादिवोजाःक्षितीरुच्छन्तीमानुषीरजीगः ।
याभानुनारुशतारम्यास्वज्ञायितिरस्तमसश्चिदक्तून् ॥ १ ॥

एषा । स्या । नः । दुहिता । दिवःऽजाः । क्षितीः । उच्छन्तीः ।
मानुषीः । अजीगरिति । या । भानुना । रुशता । राम्यासु ।
अज्ञायि । तिरः । तमसः । चित् । अक्तून् ॥ १ ॥

एषा स्या सा दिवोजाः दिवोजाता अतएव दुहिता दिवः पुत्र्युषा नोऽस्मदर्थं उच्छंती तमांसि वर्जयन्ती क्षितीः प्रजाः मानुषी रजीः उद्गिरति जीगर्तिगिरतिकर्मेति यास्कः प्रकाशयतीति यावत् या रुशता दीप्यमानेन भानुना युक्ता राम्यासु राम्यासु रात्रिषु रेफयकारयोर्व्यत्ययः अक्तून् नक्षत्रादि ज्योतींसि तमसश्चित् तमांसि च तिरस्तिरस्कुर्वती अदर्शि दृश्यते ॥ १ ॥

१. जो उषा दीप्तिमान् किरणों से युक्त होकर रात्रि में तेजःपदार्थ (नक्षत्रादि) और अन्धकार को तिरस्कृत करती दिखाई देती हैं, वही द्युलोकोत्पन्ना पुत्री उषा हमारे लिए अन्धकार दूर करके प्रजागण को प्रकाशित करती हैं। अथ द्वितीया—

वितद्ययुरुणयुग्भिरश्वैश्चित्रंभान्त्युषसश्चन्द्ररथाः।
अग्रंयज्ञस्यबृहतोनयन्तीर्विताबाधन्तेतमऊर्म्यायाः ॥ २ ॥

वि। तत्। ययुः। अरुणयुक्ऽभिः। अश्वैः। चित्रम्। भान्ति। उषसः। चन्द्रऽरथाः। अग्रम्। यज्ञस्य। बृहतः। नयन्तीः। वि। ताः। बाधन्ते। तमः। ऊर्म्यायाः ॥ २ ॥

चन्द्ररथाःकान्तिरथाः चन्द्रश्चन्दतेःकान्तिकर्मणइति यास्कः। ता उषसः तत् तदानीं प्रातःकाले बृहतो बृंहणशीलस्य यज्ञस्य अग्रं मुखं नयन्तीः संपादयंत्यः अरुणयुग्भिररुणवर्णयुक्तैरश्वैः वियपुः विस्तीर्णं यान्ति चित्रं यथाभवति तथाभान्ति च ऊर्म्यायाः रात्रेः अक्तुः ऊर्म्येति रात्रिनामसु पाठात् तमो विबाधन्ते सम्यगपनयन्ति च ॥ २ ॥

२. कान्तियुक्त रथवाली उषादेवी उसी समय बृहत् यज्ञ का प्रथम चरण सम्पादित करके लाल रंग के घोड़ों से विस्तृत रूप से गमन करती हैं। वे विचित्र रूप से शोभा पाती हैं और रात्रि के अन्धकार को भली भाँति दूर हटाती हैं। अथ तृतीया—

श्रवोवाजमिषमूर्जंवहन्तीर्निदाशुषउषसोमर्त्याय।
मघोनीर्वीरवत्पत्यमानाअवोधातविधतेरत्नमद्य ॥ ३ ॥

श्रवः। वाजम्। इषम्। ऊर्जम्। वहन्तीः। नि। दाशुषे। उषसः। मर्त्याय। मघोनीः। वीरऽवत्। पत्यमानाः। अवः। धात। विधते। रत्नम्। अद्य ॥ ३॥

हे उषसः दाशुषे हविषा दात्रे मर्त्याय श्रवःकीर्तिं वाजं बलं इषमन्नं ऊर्जं रसं च वहन्ती र्वहंत्योयूयं मघोनी र्धनवत्यः पत्यमाना गच्छन्त्यः अद्य विधते परिचरते मह्यं वीरवत् पुत्रपौत्रादिसहितं अवोऽन्नं सिनं अवेत्यन्ननामसु पाठात् रत्नं धनं च रमणं रत्नमिति धननामसु पाठात् निधात नितरां धत्त ॥ ३ ॥

---

१ नि० ९.८.। २ नि० ११.५.।

३. उषादेवियो, तुम हव्यदाता मनुष्य को कीर्त्ति, बल, अन्न और रस दान करती हो। तुम धनशालिनी और गमनशीला हो। आप्त परिचर्या करनेवाले को पुत्र-पौत्र आदि से युक्त अन्न और धन दो।

इदा हि वो विधते रत्नमस्तीदा वीराय दाशुष उषासः।
इदा विप्राय जरते यदुक्था नि ष्म मावते वहथा पुरा चित् ॥ ४ ॥

इदा। हि। वः। विधते। रत्नम्। अस्ति। इदा। वीराय। दाशुषे। उषसः। इदा। विप्राय। जरते। यत्। उक्था। नि। स्म। माऽवते। वहथ। पुरा। चित् ॥ ४ ॥

हे उषः इदाहि इदानीमेव वो युष्माकं विधते परिचरते दातुं रत्नं धनमस्ति इदाहि इदानीमेव वीराय प्रेरयित्रे हविषां दाशुषे यजमानाय दातुं वो रत्नमस्ति इदाहि इदानीमेव विप्राय मेधाविने जरते स्तुवते दातुं वो रत्नमस्ति यद्यस्मिन् विप्रे उक्था उक्थनामकानि स्तोत्राणि विद्यन्ते मावते मत्सदृशाय यजमानाय तद्रत्नं निवहथ पुराचित् पुरापि रत्नं मह्यं दत्तं ॥ ४ ॥

४. उषा देवियो, तुम्हारी परिचर्या करनेवाले के लिए इस समय धन है। इस समय वीर हव्यदाता के लिए तुम्हारे पास धन है। इस समय प्राज्ञ स्तोता के लिए तुम्हारे पास धन है जिस विप्र में उक्थ नामक मन्त्र हैं, ऐसे मेरे समान व्यक्ति को, पहले की तरह, वही धन दो।

इदा हि त उषो अद्रिसानो गोत्रा गवामङ्गिरसो गृणन्ति।
व्यर्केण बिभिदुर्ब्रह्मणा च सत्या नृणामभवद्देवहूतिः ॥ ५ ॥

इदा। हि। ते। उषः। अद्रिसानो इत्यद्रिऽसानो। गोत्रा। गवाम्। अङ्गिरसः। गृणन्ति। वि। अर्केण। बिभिदुः। ब्रह्मणा। च। सत्या। नृणाम्। अभवत्। देवऽहूतिः ॥ ५ ॥

हे उषः अद्रिसानो आदृतसानो ते तव प्रसादात् इदाहि सद्य एव गवां गोत्रा संघान् अंगिरसो गृणन्ति स्तुवन्ति तथा च निगमान्तरं—गवां गोत्रमुदसृजो यदंगिरः इति। अर्केण अर्चनीयेन ब्रह्मणा स्तोत्रेण वि बिभिदुः तमांसि विदारयन्ति च नृणां नेतृणां तेषामंगिरसां देवहूतिर्देवविषया स्तुतिः सत्या सत्यफलाभवत् ॥ ५ ॥

५. गिरितट-प्रिय उषादेवी, अङ्गिरा लोगों ने तुम्हारी कृपा से तुरत ही गायों को छोड़ दिया था और पूजनीय स्तोत्र-द्वारा अन्धकार का विनाश किया था। नेता अङ्गिरा लोगों की स्तुति सत्यफलवती हुई थी।

उच्छा दिवो दुहितः प्रत्नवन्नो भरद्वाजवद्विधते मघोनि।
सुवीरं रयिं गृणते रिरीह्युरुगायमधि धेहि श्रवो नः ॥ ६ ॥ ६ ॥

---

[1] ऋ० सं० २. ६. १२।

उच्छ । दिवः । दुहितरिति । प्रत्नऽवत् । नः । भरद्वाजऽवत् ।
विधते । मघोनि । सुऽवीरम् । रयिम् । गृणते । रिरीहि ।
उरुऽगायम् । अधि । धेहि । श्रवः । नः ॥ ६ ॥ ६ ॥

हे दिवो दुहितरुषः प्रत्नवत् पुरातनेभ्य इव नोऽस्मदर्थं उच्छ तमांसि वर्जय । हे मघोनि भरद्वाजवत् विधते परिचरते भरद्वाजवदिति वचनात् अन्योऽप्यस्ति भरद्वाजः तथाच ब्राह्मणं— प्राणो वै भरद्वाजवदिति । गृणते स्तुतिं कुर्वते मह्यं सुवीरं कल्याणं पुत्रपौत्रादियुक्तं रयिं धनं रिरीहि देहि । किं च नोऽस्मभ्यं उरुगायं बहुभिर्गन्तव्यं श्रवोऽन्नं अधिधेहि अधिकंप्रयच्छ ॥६॥

६. द्युलोक-पुत्री उषा, प्राचीन लोगों की तरह हमारे लिए अन्धकार दूर करो । धनशालिनी उषा, भरद्वाज की तरह स्तुति करनेवाले मुझे पुत्र-पौत्र आदि से युक्त धन दो । हमें अनेकों के गन्तव्य अन्न दो ।

॥ इति पंचमस्य प्रथमे षष्ठो वर्गः ॥ ६ ॥

वपुर्न्वित्येकादशर्चं पंचमं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षं त्रैष्टुभं मारुतं तथा चानुक्रम्यते—वपुर्नैकादश मारुतमिति व्यूढे दशरात्रे षष्ठेऽहन्याग्निमारुते इदं सूक्तं मारुतनिविद्धानं सूत्रितं च— हविष्पांतं वपुर्नुतदिति वैश्वदेवे पर्वणि मारुतसप्तकपालस्य पचित्रमर्कमिति याज्या पचित्रमर्कं गृणते नवानुयाज्या इति एकादशिने मारुते पशौ प्रचित्रमर्कमित्येषैव याज्या सूत्रितं च—प्रचित्रमर्कं गृणते तुराधाराहवेदचरमाजं ह्येति ।

तत्र प्रथमा—

वपुर्नुतच्चिकितुषेचिदस्तुसमानंनामधेनुपत्यमानम् ।
मर्तेष्वन्यद्दोहसेपीपायसकृच्छुक्रंदुदुहेपृश्निरूधः ॥ १ ॥

वपुः । नु । तत् । चिकितुषे । चित् । अस्तु । समानम् । नाम । धेनु । पत्यमानम् । मर्तेषु । अन्यत् । दोहसे । पीपाय । सकृत् । शुक्रम् । दुदुहे । पृश्निः । ऊधः ॥ १ ॥

तत्सिद्धं समानमेकरूपं मरुतः सर्वदा समानरूपाः तथा च निगमान्तरं—अज्येष्ठासो अकनिष्ठासएतइति । नाम स्थिराणामपि नामकं धेनु प्रीणयितृ पत्यमानं सर्वदा गच्छत् वपुर्मरु-

१ तै०सं० ५. ३. । २ ऋ० सं० ४. ३. २५. ।
२

तो रूपं चिकितुषे विदुषे स्तोत्रे तु क्षिप्रं अस्तु प्रादुर्भवतु। चिदिति पूरकं किं च तद्रूपं मर्त्येषु मर्त्यलोके अन्यद्दोग्धव्यं वनस्पत्यादिकं दोहसे कामान् दोग्धुं पीपाय आप्याययति। किं च मरुतामेव निर्देशात् पृश्निरन्तरिक्षं सकृत्संवत्सरस्य वर्षासु शुक्रं शुक्लवर्णं ऊधः उदकं दुदुहे क्षरति ॥ १ ॥

१. मरुतों के समान, स्थिर पदार्थों में भी स्थिर प्रीतिकर और गति-परायण रूप, विद्वान् स्तोता के निकट, शीघ्र प्रकट हो। वह अन्तरिक्ष में एक बार शुक्लवर्ण जल क्षरण करता और मर्त्यलोक में अन्य पदार्थ दोहन करने के लिए बढ़ता है।

येअग्नयोनशोशुचन्निधानाद्विर्यत्त्रिर्मरुतोवावृधन्त।
अरेणवोहिरण्ययासएषांसाकंनृम्णैःपौंस्येभिश्चभूवन् ॥ २ ॥

ये। अग्नयः। न। शोशुचन्। इधानाः। द्विः। यत्। त्रिः।
मरुतः। ववृधन्त। अरेणवः। हिरण्ययासः। एषाम्।
साकम्। नृम्णैः। पौंस्येभिः। च। भूवन् ॥ २ ॥

ये मरुतः इधानाः अग्नयो न समिध्यमाना अग्नयइव शोशुचन् दीप्यन्ते यत् ये मरुतः द्विर्द्विगुणं त्रिस्त्रिगुणं च ववृधन्त इच्छानुरूपं वर्धन्ते। संहितायां दीर्घश्छान्दसः एषां मरुतां रथाः अरेणवो रेणुरहिताः हिरण्ययासो हिरण्मयालंकाराश्च भवन्ति। ते मरुतः नृम्णैर्धनैः पौंस्येभिर्बलैश्च साकं सार्धं भुवन् प्रादुर्भवन्ति। तथा च निगमान्तरं—ये पृषतीभिर्ऋष्टिभिरिति[1] ॥ २ ॥

२. जो मरुत् अग्नि के समान दीप्त होते हैं, जो इच्छानुसार द्विगुण और त्रिगुण बढ़ते हैं, उन मरुतों के रथ धूलि-शून्य और सुवर्णालङ्कार-वाले हैं। वे ही मरुत् धन और बल के साथ प्रादुर्भूत होते हैं।

रुद्रस्ययेमीळ्हुषःसन्तिपुत्रायाँश्चोनुदाधृविर्भरध्यै।
विदेहिमातामहोमहीषासेत्पृश्निःसुभ्वे३गर्भमाधात् ॥ ३ ॥

रुद्रस्य। ये। मीळ्हुषः। सन्ति। पुत्राः। यान्। चो इति।
नु। दाधृविः। भरध्यै। विदे। हि। माता। महः। मही। सा। सा।
इत्। पृश्निः। सुऽभ्वे। गर्भम्। आ। अधात् ॥ ३ ॥

मीळ्हुषः सेक्तुः रुद्रस्य पुत्रा ये मरुतः सन्ति दाधृविः धरित्री पृश्निरन्तरिक्षं यांश्चो नु यांश्च मरुतोनुभरध्यै भर्तुं क्षमा भवति विदे हि सर्वज्ञाताहि महो महतामेषां माता सा पृश्निर्मही महती किं च सा पृश्निः सुभ्वे भूतानां सम्यक्भवनाय गर्भमुदकं आधात् आदधाति ॥ ३ ॥

---

1 ऋ० सं० १. ३. १२।

३. सेचनकारी रुद्र के जो मरुद्गण पुत्र हैं और जिनको धारण-कर्त्री अन्तरिक्ष धारण करने में समर्थ है, उन्हीं महान् मरुतों की माता (पृश्नि) महती है। वह माता मनुष्योत्पत्ति के लिए गर्भ या जल धारण करती है।

नयईषन्तेजनुषोयान्व१न्तःसन्तोवद्यानिपुनानाः।
निर्यदुह्रेशुचयोनुजोषमनुश्रियातन्वमुक्षमाणाः ॥ ४ ॥

न। ये। ईषन्ते। जनुषः। अया। नु। अन्तरिति। सन्तः। अवद्यानि। पुनानाः। निः। यत्। दुह्रे। शुचयः। अनु। जोषम्। अनु। श्रिया। तन्वम्। उक्षमाणाः ॥ ४ ॥

ये प्रसिद्धा मरुतः जनुषो जनात् स्तोतृन् प्रति अया अयेन मनसा धनेन नेषन्ते न गच्छन्ति। किं तेषां रक्षणीयत्वाभावादुत नाभावः नेत्याह अन्तः सन्तः सर्वेषां हृदि वर्तमानाएव अवद्यानि पापानि पुनानाः शोधयन्तः तथा च निगमान्तरं—प्राणायैमरुतःस्वापयंदधि।अतः सर्वेषामिनां हृदि वर्तमानानां तेषां गमनं नास्तीति अध्यात्मं प्राणरूपेणावस्थानं दर्शितं भवति। शीघ्रयामित्वं तु तेषामधिदैवतरूपेणेति द्रष्टव्यं यद्वा शुचयो दीप्यमाना मरुतः जोषमनु स्तोतॄणां काममनु निर्दुह्रे नितरां दुहंत्युदकं तथा श्रिया दीप्त्या अनु अनुगतास्तन्वं आत्मीयं शरीरं प्रकाशयन्तः उक्षमाणाः भूमिं सिंचन्तो भवन्ति। यद्वा तन्वं विस्तीर्णं यथा भवति तथोक्षमाणा भूमिं सिंचन्तो भवन्तीत्यर्थः ॥ ४ ॥

४. जो स्तोताओं के पास यानपर नहीं जाते; परन्तु उनके अन्तःकरण में रहकर पापों को विनष्ट करते हैं, जो दीप्तिमान् हैं, जो स्तोताओं की अभिलाषा के अनुसार जल दुह लेते हैं, जो दीप्तियुक्त होकर अपने को प्रकाशित करते हैं और भूमि को सींचते हैं।

मक्षूनयेषुदोहसेचिदुयाआनामधृष्णुमारुतंदधानाः।
नयेस्तौनाअयासोमह्नानूचित्सुदानुरवयासदुग्रान् ॥ ५ ॥ ७ ॥

मक्षु। न। येषु। दोहसे। चित्। अयाः। आ। नाम। धृष्णु। मारुतम्। दधानाः। न। ये। स्तौनाः। अयासः। मह्ना। नु। चित्। सुऽदानुः। अव। यासत्। उग्रान् ॥ ५ ॥ ७ ॥

येषु प्रसिद्धेषु मरुत्सु धृष्णु धर्षकं मारुतं नाम मरुत्संज्ञकं शर्धं आदधानाः उच्चारयन्तः अयाः उपगच्छन्तः स्तोतारः मक्षु क्षिप्रं दोहसे कामान् दोग्धुं क्षमा भवन्ति। नेति संप्रत्यर्थे ये स्तौनाः स्तेनास्तिरोहितास्तोतृधनानामपहर्तारः अयासो गन्तारो भवन्ति। मह्ना म-

१ ऐ० ब्रा० ३.१६.।

हलेन युक्ताश्च भवन्ति । उग्रान् तान् शुभ्रान् सुदानुः शोभनहविर्दानो यजमानः अवयासत् अवयजते अपगतक्रोधान्करोति नेति संप्रत्यर्थे ॥ ५ ॥

५. जिनको उद्देश्य करके इस समय समीपवर्ती स्तोता मरुत्संज्ञक शस्त्र का उच्चारण करते हुए शीघ्र मनोरथ प्राप्त करते हैं, जो अपहरण-कर्त्ता, गमनशील और महत्त्वयुक्त हैं, उन्हीं उग्र मरुतों को इस समय दान-कर्त्ता, यजमान क्रोध-शून्य करता है।

॥ इति पंचमस्य प्रथमे सप्तमो वर्गः ॥ ७ ॥

त इदुग्राः शवसा धृष्णुषेणा उभे युजन्त रोदसी सुमेके ।
अध स्मैषु रोदसी स्वशोचिरामवत्सु तस्थौ न रोकः ॥ ६ ॥

ते । इत् । उग्राः । शवसा । धृष्णुऽसेनाः । उभे इति । युजन्त । रोदसी इति । सुमेके इति सुऽमेके । अध । स्म । एषु । रोदसी । स्वऽशोचिः । आ । अमवत्ऽसु । तस्थौ । न । रोकः ॥ ६ ॥

ते मरुतः उग्राः शवसा बलेन वेगेन युक्ताः धृष्णुषेणा धर्षकसेनाः सुमेके सुरूपे उभे रोदसी द्यावापृथिव्यौ युजन्त योजयन्ति वृष्ट्या पृथिवीं तर्पयन्तीत्यभिप्रायः । अध स्म अपि च एषु मरुत्सु रोदसी रुद्रस्य पत्नी माध्यमिकी वाक् स्वशोचिः स्वदीप्तिर्वर्तते अमवत्सु बलवत्सु ते-षु रोको दीप्तिर्बाधको वा नातस्थौ न तिष्ठति न निःसरत्येवेत्यर्थः ॥ ६ ॥

६. वे उग्र और बलशाली हैं। वे घर्षण करनेवाली सेना को सुरू-पिणी द्यावा-पृथिवी के सहित योजित करते हैं। इनकी रोदसी (माध्यमिकी वाक्) स्वदीप्ति से संयुक्त है। इन बलवान् मरुतों में दीप्ति नहीं है।

अनेनो वो मरुतो यामो अस्त्वनश्वश्चिद्यमजत्यरथीः ।
अनवसो अनभीशू रजस्तूर्वि रोदसी पथ्या याति साधन् ॥ ७ ॥

अनेनः । वः । मरुतः । यामः । अस्तु । अनश्वः । चित् । यम् । अजति । अरथीः । अनवसः । अनभीशुः । रजःऽतूः । वि । रोदसी इति । पथ्याः । याति । साधन् ॥ ७ ॥

हे मरुतः वो युष्माकं संबन्धी यामो रथः अनेनः पापरहितं यथा भवति तथा अस्तु प्रादुर्भवतु । किं च यं यामं अरथीः रथिः सारथिः नरथिः अरथीः असारथिरपि स्तोता अजति प्रेरयति । स रथः अनश्वश्चित् अश्वरहितोपि अनवसः पथ्यदनरहितः अनभीशुः पाशरहितोपि रजस्तूः उदकस्य प्रेरकः साधन् स्तोतॄणां कामान् साधयन् रोदसी द्यावापृथि-व्योः पथ्याः पथोन्तरिक्षमार्गान् वियाति विविधं गच्छति ॥ ७ ॥

७. मरुतो, तुम्हारा रथ पाप-रहित हो। सारथि न होकर भी स्तोता जिसे चलाता है, वही रथ अश्व-रहित होकर भी, भोजन-शून्य और पाश-रहित होकर भी, जल-प्रेरक और अभीष्टप्रद होकर द्यावा-पृथिवी और अन्तरिक्ष में गमन करता है।

नास्यंवर्तानतंरुतान्वंस्तिमरुतोयमवंथवाजंसातौ।
तोकेवागोषुतनयेयमप्सुसव्रजंदर्तापार्येअधद्योः॥ ८॥

न। अस्य। वर्ता। न। तरुता। नु। अस्ति। मरुतः। यम्।
अवथ। वाजऽसातौ। तोके। वा। गोषु। तनये। यम्।
अप्ऽसु। सः। व्रजम्। दर्ता। पार्ये। अध। द्योः॥ ८॥

हे मरुतः वाजसातौ संग्रामे यमवथ रक्षथ। अस्य जनस्य वर्ता प्रेरको नास्ति अस्य तरुता नु हिंसिता च नास्ति अध अपि च तोके पुत्रे तनये पौत्रे धने वा गोषु वा अप्सु वा निमित्तभूतेषु यमवथ पार्ये संग्रामे द्योः दीप्तस्यापि विजिगीषोर्वा शत्रोः व्रजं गवां संघं दर्ता दारयिता भवति॥ ८॥

८. मरुतो, तुम लोग संग्राम में जिसकी रक्षा करते हो, उसका कोई प्रेरक नहीं होता और न उसकी कोई हिंसा ही होती है। तुम पुत्र, पौत्र, गौ और जल के संचरण में जिसकी रक्षा करते हो, वह संग्राम में शत्रुओं के गो-समूह को विदीर्ण करता है।

प्रचित्रमर्कंगृणतेतुरायमारुतायस्वतवसेभरध्वम्।
येसहांसिसहसासहन्तेरेजतेअग्नेपृथिवीमखेभ्यः॥ ९॥

प्र। चित्रम्। अर्कम्। गृणते। तुराय। मारुताय। स्वऽतवसे।
भरध्वम्। ये। सहांसि। सहसा। सहन्ते। रेजते।
अग्ने। पृथिवी। मखेभ्यः॥ ९॥

हे अग्ने गृणते शब्दं कुर्वते स्तूयमानाय वा तुराय त्वरिताय स्वतवसे स्वभूतबलाय मारुताय मरुतां गणाय चित्रं दर्शनीयं अर्कमन्नं हविः स्वधा अर्क इत्यन्ननामसु पाठात् प्रभरध्वं त्वत्सहायभूता ऋत्विजः त्वं च सर्वे यूयं प्रभरत। यथा लोके बहुष्वेककार्यकरेषु मुख्यमेकं संबोध्य यूयमेवं कुरुध्वमिति प्रार्थना तद्वदत्रापि मुख्यमग्निमेकमेव संबोध्य प्रभरध्वमिति बहुवचनप्रयोगः ये मरुतः सहांसि शत्रूणां बलानि सहसा बलेन सहन्ते अभिभवन्ति। मखेभ्यो मंहनीयेभ्यो मरुद्भ्यो भयात् पृथिवी रेजते कंपते। मारुतायेति तद्धितप्रत्ययान्तभूतानामपि मरुतां बुद्ध्या प्रविभागात् य इति प्रत्यवमर्शः यथा महाभाष्ये अथ शब्दानुशासनं केषां शब्दानामिति यथा वा लोके राजपुरुषमित्युक्ते कस्य राज्ञ इति॥ ९॥

९. अग्नि, जो बल-द्वारा शत्रुओं का बल दबा देते हैं, जिन महान् मरुतों से पृथिवी काँपती है, उन्हीं शब्दकर्ता शीघ्र बलवान् मरुतों को दर्शनीय अन्न दो।

त्विषीमन्तोअध्वरस्येवदिद्युत्तृषुच्यवसोजुह्वोऽनाग्नेः।
अर्चत्रयोधुनयोनवीराभ्राजज्जन्मानोमरुतोअधृष्टाः॥ १० ॥

त्विषिऽमन्तः। अध्वरस्यऽइव। दिद्युत्। तृषुऽच्यवसः।
जुह्वः। न। अग्नेः। अर्चत्रयः। धुनयः। न। वीराः।
भ्राजत्ऽजन्मानः। मरुतः। अधृष्टाः॥ १० ॥

मरुतः अध्वरस्येव यज्ञस्येव दिद्युत् द्योतमानाः तृषुच्यवसः क्षिप्रगमनाः अग्नेः जुह्वो न रसना इव त्विषीमन्तो दीप्तिमन्तः अर्चत्रयोऽर्चनीयाः धुनयो न सपत्नान् कंपयन्त इव वीराः शूराः भ्राजज्जन्मानः दीप्तशरीराः अधृष्टाः परैरनभिभूताश्च भवन्ति॥ १० ॥

१०. मरुद्गण यज्ञ की तरह प्रकाशमान हैं। जो शीघ्रगामी अग्नि-शिखा की तरह दीप्तिमान और पूजनीय हैं, वे शत्रुओं के प्रकम्पक व्यक्तियों की तरह वीर, दीप्त शरीर से युक्त और अनभिभूत हैं।

तंवृधन्तंमारुतंभ्राजदृष्टिंरुद्रस्यसूनुंहवसाविवासे।
दिवःशर्धायशुचयोमनीषागिरयोनापउग्राअस्पृध्रन्॥ ११ ॥८॥

तम्। वृधन्तम्। मारुतम्। भ्राजत्ऽऋष्टिम्। रुद्रस्य।
सूनुम्। हवसा। आ। विवासे। दिवः। शर्धाय। शुचयः।
मनीषाः। गिरयः। न। आपः। उग्राः। अस्पृध्रन्॥ ११ ॥ ८ ॥

तं प्रसिद्धं वृधन्तं वर्धमानं भ्राजदृष्टिं भ्राजमानर्ष्टिं रुद्रस्य सूनुं पुत्रं मारुतं मरुद्गणं हवसा स्तोत्रेण आविवासे परिचरामि। किं च दिवः स्तोतुः शुचयो निर्मलाः मनीषाः स्तुतयः उग्राः उद्गूर्णाः शर्धाय मारुताय बलाय लक्षः शर्ध इति बलनामसु पाठात् आपः आप्नुवन्त्यः गिरयो न मेघा इव गिरिः मेघ इति मेघनामसु पाठात् अस्पृध्रन् अस्पर्धन्त॥ ११ ॥

११. मैं उन्हीं वर्द्धमान और दीप्तिमान्, खड्ग से युक्त रुद्रपुत्र मरुतों की स्तोत्र-द्वारा परिचर्या करता हूँ। स्तोता की निर्मल स्तुतियाँ उग्र होकर मेघ की तरह मरुतों के बल की बराबरी करती हैं।

॥ इति पंचमस्य प्रथमे अष्टमो वर्गः ॥ ८ ॥

विश्वेषामित्येकादशर्चं षष्ठं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षं त्रैष्टुभं मैत्रावरुणं तथा चानुक्रम्यते—विश्वेषां मैत्रावरुणमिति सूक्तविनियोगो लैंगिकः मैत्रावरुणे पशौ आयातं मित्रावरुणेति पशुपुरोडाशस्यानुवाक्या सूत्रितं च—आयातंमित्रावरुणासुशस्त्यानोमित्रावरुणाहव्यजुष्टिमिति। व्यूढे दशरात्रे सप्तमे हनि प्रउगशस्त्रे प्रयद्वामिति मैत्रावरुणस्तृतीयस्तृचः तथा च सूत्रितं—प्रयद्वां मित्रावरुणास्पूर्धन्नागोमवानासत्यारथेनेति।

तत्र प्रथमा—

विश्वेषांवःसतांज्येष्ठतमागीर्भिर्मित्रावरुणावावृधध्यै ।
संयारश्मेवयमतुर्यमिष्ठाद्वाजनाँअसमाबाहुभिःस्वैः ॥ १ ॥

विश्वेषाम् । वः । सताम् । ज्येष्ठऽतमा । गीःऽभिः । मित्रावरुणा ।
ववृधध्यै । सम् । या । रश्माऽइव । यमतुः । यमिष्ठा । द्वा ।
जनान् । असमा । बाहुऽभिः । स्वैः ॥ १ ॥

विश्वेषां सर्वां मध्ये ज्येष्ठतमा ज्येष्ठतमौ मित्रावरुणौ वः वां गीर्भिः स्तुतिभिः ववृधध्यै वर्धयितुं प्रवृत्तोऽस्मि या यौ द्वा द्वौ सहितौ असमा विषमौ निरतिशयमहिमानावित्यर्थः निगमान्तरेण साम्यं दर्शितं यमिष्ठा यन्तृतमौ स्वे आत्मीये बाहुभिः रश्मेव रश्मिनेव अस्मान् जनान् संयमथुः संगच्छथः बाहुभिरिति बहुवचनं पूजार्थं ॥ १ ॥

१. सारे विश्व में श्रेष्ठ मित्र और वरुण, तुम्हें मैं स्तुति-द्वारा वर्द्धित करता हूँ। तुम दोनों विषम और यन्तृ-श्रेष्ठ हो। रज्जु की तरह अपनी भुजाओं-द्वारा तुम मनुष्यों को संयत करते हो।

इयंमद्वांप्रस्तृणीतेमनीषोपप्रियानमसाबर्हिरच्छ ।
यन्तंनोमित्रावरुणावधृष्टंछर्दिर्यद्वांवरूथ्यंसुदानू ॥ २ ॥

इयम् । मत् । वाम् । प्र । स्तृणीते । मनीषा । उप । प्रिया । नमसा ।
बर्हिः । अच्छ । यन्तम् । नः । मित्रावरुणौ । अधृष्टम् । छर्दिः ।
यत् । वाम् । वरूथ्यम् । सुदानू इति सुऽदानू ॥ २ ॥

हे मित्रावरुणौ वां युवां मत् मम इयं मनीषा स्तुतिः प्रस्तृणीते प्रच्छादयति । प्रिया हे प्रियौ युवां नमसा अन्नेन हविषा सहोपगच्छति च । युवयोः बर्हिः यज्ञमच्छ अभिगच्छति च । हे मित्रावरुणौ नोऽस्मभ्यं अधृष्टं अनभिभूतं छर्दिर्गृहं यन्तं प्रयच्छतं हे सुदानू शोभनदानौ वां युवयोः संबन्धि युवाभ्यां देयं यद्गृहं वरूथ्यं शीतवातादिवारकं भवति ॥ २ ॥

२. प्रिय मित्र और वरुण, हमारी यही स्तुति तुम्हें प्रच्छादित करती है। हव्य के साथ तुम्हारे पास यही स्तुति जाती है और तुम्हारे यज्ञ की ओर जाती है। हे सुन्दर दानवाले मित्र और वरुण, हमें शीत आदि का निवारक और अनभिभूत गृह दो।

आयातंमित्रावरुणासुशस्त्युपप्रियानमसाहूयमाना ।
संयावप्नःस्थोअपसेवजनाञ्छ्रुधीयतश्चिद्यतथोमहित्वा ॥ ३ ॥

---

१ ऋ० सं० ३, ८.२२ ।

आ । यातम् । मित्रावरुणा । सुऽशस्ति । उप । प्रिया । नमसा ।
हूयमाना । सम् । यौ । अप्नःऽस्थः । अपसाऽइव । जनान् ।
श्रुधिऽयतः । चित् । यतथः । महिऽत्वा ॥ ३ ॥

हे मित्रावरुणौ सुशस्ति शोभनशंसनं नमसा अन्नेन हविषा स्तोत्रेण हूयमाना हूयमानौ प्रिया विश्वस्य प्रियौ उपायातं उपागच्छतं । यौ महित्वा महत्वेनयुक्तौ युवां श्रुधीयतः श्रुधि-मिषा गमनं यशो वा आत्मनइच्छतो जनान् अप्नःस्थः कर्मण्यधिकृतः पुरुषः अपः अप्नइति कर्मनामसु पाठात् अपसेव कर्मणेव संयतथः संगच्छथः ॥ ३ ॥

३. प्रिय मित्र और वरुण, अन्न और स्तोत्र-द्वारा आहूत होकर आओ। जैसे कर्म-नियुक्त कर्म-द्वारा अन्नार्थी व्यक्तियों को संयत करता है, वैसे ही तुम भी अपनी महिमा-द्वारा करो।

अश्वानयावाजिनापूतबन्धूऋतायद्गर्भमदितिर्भरध्यै ।
प्रयामहिमहान्ताजायमानाघोरामर्तायरिपवेनिदीधः ॥ ४ ॥

अश्वा । न । या । वाजिना । पूतबन्धू इति पूतऽबन्धू । ऋता ।
यत् । गर्भम् । अदितिः । भरध्यै । प्र । या । महि । महान्ता ।
जायमाना । घोरा । मर्ताय । रिपवे । नि । दीधरितिदीधः ॥ ४ ॥

या यौ अश्वान अश्वाविव वाजिना वाजिनौ बलिनौ पूतबन्धू पूतस्तोत्रौ ऋता सत्यौ च यत् यौ गर्भं गर्भभूतौ अदितिर्देवी भरध्यै बभार । किं च या यौ जायमाना जायमानावेव महि महतो महान्ता महत्तरौ प्रभूतौ मित्रावरुणौ मर्ताय मर्त्याय रिपवे हिंसकाय घोरा घोरौ घातकौ निदीधः निदधार अदितिः स्वोदरे ॥ ४ ॥

४. जो अश्व की तरह बली, पवित्र स्तोत्र से युक्त और सत्यरूप हैं, उन्हीं गर्भभूत मित्र और वरुण को अदिति ने धारण किया था। जन्म लेने के साथ ही जो महान् से भी महान् और हिंसक मनुष्य के घातक हुए, उन्हें अदिति ने धारण किया था।

अथपंचमी—

विश्वेयद्वांमंहनामन्दमानाःक्षत्रंदेवासोअदधुःसजोषाः ।
परियद्भूथोरोदसीचिदुर्वीसन्तिस्पशोअदब्धासोअमूराः ॥५॥१॥

विश्वे । यत् । वाम् । मंहना । मन्दमानाः । क्षत्रम् । देवासः । अदधुः ।
सऽजोषाः । परि । यत् । भूथः । रोदसी इति । चित् । उर्वी इति ।
सन्ति । स्पशः । अदब्धासः । अमूराः ॥ ५ ॥ १ ॥

विश्वे सर्वे देवासो देवाः सजोषाः परस्परं प्रीतियुक्ताः यद् यौ वां युवां मंहना महत्वेन मंदमानाः स्तुवन्तः क्षत्रं बलमदधुः धारयन्तः। किं च यद् यौ युवां उर्वी विस्तीर्णे रोदसी द्यावापृथिव्यौ परिभूथः परिभवथः। तयोर्युवयोः अदब्धासः अहिंसिताः अमूराः अमूढाः रश्मयः रश्मयश्चरा वा सन्ति ॥ ५ ॥

५. परस्पर प्रीतियुक्त होकर समस्त देवों ने, तुम्हारी महिमा का कीर्तन करते हुए, बल धारण किया है। तुम लोग विस्तीर्ण द्यावापृथिवी को परिभूत करते हो। तुम्हारी रश्मि अहिंसित और अमूढ़ हैं।

॥ इति पंचमस्य प्रथमे नवमो वर्गः ॥ ९ ॥

ताहिक्षत्रंधारयेथेअनुद्यून्दृंहेथेसानुमुपमादिवद्योः।
दृळ्होनक्षत्रउतविश्वदेवोभूमिमातान्द्यांधासिनायोः ॥ ६ ॥

ता। हि। क्षत्रम्। धारयेथे इति। अनु। द्यून्। दृंहेथे इति। सानुम्। उपमात्ऽइव। द्योः। दृळ्हः। नक्षत्रः। उत। विश्वऽदेवः। भूमिम्। आ। अतान्। द्याम्। धासिना। आयोः ॥ ६ ॥

ता तौ मित्रावरुणौ युवां अनुद्यून् दिवसेदिवसे क्षत्रं बलं धारयेथेहि। द्योरन्तरिक्षस्य सानुं समुच्छ्रितप्रदेशं मेघं सूर्यं वा दृंहेथे दृढीकुरुतं। उपमादिव उपमीयते प्रक्षिप्यते इत्युपमात् स्थूणा सा यथावर्तं धारयति तद्वद् इत्यर्थः। दृळ्हः युवाभ्यां दृढीकृतश्च मेघो नक्षत्रः अन्तरिक्षं व्याप्नुवानः उत अपि च विश्वदेवः सूर्यो भूमिं द्यां दिवं च आयोर्मनुष्यस्य दृसल आयव इति मनुष्यनामसु पाठात् धासिना अन्नेन हविषा युद् धासिरित्यन्ननामसु पाठात् आप्यायितःसन् आ अतान् आतनोति युवाभ्यां दृढीकृतएव ॥ ६ ॥

६. तुम प्रतिदिन बल धारण करते हो। अन्तरिक्ष के उन्नत प्रदेश (मेघ अथवा सूर्य) को खूँटे की तरह दृढ़ रूप से धारण करो। तुम्हारे द्वारा दृढ़ीकृत मेघ अन्तरिक्ष में व्याप्त होता है और विश्वदेव (सूर्य) मनुष्य के हव्य से तृप्त होकर भूमि और द्युलोक में व्याप्त होते हैं।

अथ सप्तमी—

ताविग्रंधैथेजठरंपृणध्याआयत्सद्मसभृतयःपृणन्ति।
नमृष्यन्तेयुवतयोवाताविपत्पयोविश्वजिन्वाभरन्ते ॥ ७ ॥

ता। विग्रम्। धैथे इति। जठरम्। पृणध्यै। आ। यत्। सद्म। सऽभृतयः। पृणन्ति। न। मृष्यन्ते। युवतयः। अवाताः। वि। यत्। पयः। विश्वऽजिन्वा। भरन्ते ॥ ७ ॥

या वां मित्रावरुणौ युवां विप्रं प्राज्ञं यजमानं विप्रः विप्र इति मेधाविनामसु पाठात् पै-थे धारयथः । जठरमुदरं पृणध्यै सोमेन पूरयितुं यद्यदा सम्यञ्चः सहभ्रियमाणा ऋत्विजः सद्म यज्ञसदनं आपृणन्ति आपूरयन्ति । विश्वजिन्वा हे विश्वजिन्वानौ यद्यदा पयो जलं ग-मयथः तदा युवतयो नद्यो दिशो वा न रुध्यन्ते रजसा नाभिभूयन्ते । अवाताः अशुष्का अविरमन्ते विभूतिं धारयन्ति ॥ ७ ॥

७. सोम-द्वारा उदर पूर्ण करने के लिए तुम लोग प्राज्ञ व्यक्ति को धारण करते हो। हे विश्वजिन्वा मित्र और वरुण, जिस समय ऋत्विक् लोग यज्ञ-गृह पूर्ण करते हैं और तुम जल भेजते हो, उस समय युवतियाँ (नदियाँ अथवा दिशायें) धूलि से नहीं भरतीं; परन्तु अशुष्क और अवात होकर विभूति धारण करती हैं।

ताजिह्वयासदमेदंसुमेधाआयद्वांसत्योअरतिर्ऋतेभूत् ।
तद्वांमहित्वंघृतान्नावस्तुयुवंदाशुषेविचयिष्टमंहः ॥ ८ ॥

ता । जिह्वया । सदम् । आ । इदम् । सुऽमेधाः । आ । यत् ।
वाम् । सत्यः । अरतिः । ऋते । भूत् । तत् । वाम् । महिऽत्वम् ।
घृतऽअन्नौ । अस्तु । युवम् । दाशुषे । वि । चयिष्टम् । अंहः ॥ ८ ॥

ता तौ मित्रावरुणौ युवां सुमेधाः प्राज्ञः जिह्वया वाचा सदं सर्वदा इदं जलं आया-चते । अत्र इत्युपसर्गदर्शनाद्योग्यक्रियाध्याहाराद्याचत इत्यध्याह्रियते । पूर्वस्यामृचि जलस्य प्रकृतत्वात् बुद्धौ विपरिवर्तमानं जलं इदंशब्देन परामृश्यते । यद्यदा वां युवयोररति-रभिगन्ता ऋते यज्ञे सत्यो मायारहितः आभूत् आभवति । हे घृतान्नौ तन्महित्व-मभिलषितप्रदातृत्वलक्षणं वां युवयोरस्तु किं च युवं युवां दाशुषे दाश्वषो यजमानस्य षष्ठ्य-र्थे चतुर्थी अंहः पापं विचयिष्टं विनाशयतमित्यर्थः ॥ ८ ॥

८. मेधावी व्यक्ति तुमसे सदा वचन-द्वारा इस जल की याचना करता है। हे घृतान्नयुक्त मित्र और वरुण, जैसे तुम्हारा अभिगन्ता यज्ञ में माया-रहित होता है, वैसे ही तुम्हारी महिमा हो। हव्यदाता का पाप विनष्ट करो।

प्रयद्वांमित्रावरुणास्पूर्धन्प्रियाधामयुवधितामिनन्ति ।
नयेदेवासओहसानमर्ताअयज्ञसाचोअप्योनपुत्राः ॥ ९ ॥

प्र । यत् । वाम् । मित्रावरुणा । स्पूर्धन् । प्रिया । धाम ।
युवऽधिता । मिनन्ति । न । ये । देवासः । ओहसा । न ।
मर्ताः । अयज्ञऽसाचः । अप्यः । न । पुत्राः ॥ ९ ॥

हे मित्रावरुणौ वां युवयोः प्रिया प्रियाणि धाम धामानि कर्माणि युवधिता युवाभ्यां विहितानि यत् ये यजन्तौ धना स्पूर्धन् स्पर्धमानाः प्रमिनन्ति हिंसन्ति। ये च देवासो देवाः ओहसा वहनसाधनेन स्तोत्रेण युज्यन्ते मर्ता मनुष्याश्च ओहसा न युज्यन्ते ये च अप्यः अपः कर्म तद्वन्तः अयज्ञसाचः यज्ञयुक्ता न वृथा कर्माणि कुर्वन्त इत्यर्थः। ये च न पुत्राः पृ-णन्तीति पुत्राः न पुत्राः अपृणन्त इत्यर्थः तान् सर्वान्निचयिष्टमित्यनुषज्यते ॥ ९ ॥

९. मित्र और वरुण, जो लोग स्पर्द्धा करके तुम्हारे द्वारा विहित और तुम्हारे प्रिय कर्म में विघ्न करते हैं, जो देवता और मनुष्य स्तोत्र-रहित हैं, जो कर्मशील होकर भी यज्ञ-सम्पन्न नहीं हैं और जो पुत्र-रूप नहीं हैं, उन्हें विनष्ट करो।

वियद्वाचंकीस्तासोभरन्तेशंसन्तिकेचिन्निविदोमनानाः।
आद्वांब्रवामसत्यान्युक्थानकिर्देवेभिर्यतथोमहित्वा ॥ १० ॥

वि। यत्। वाचम्। कीस्तासः। भरन्ते। शंसन्ति। के। चित्। निऽविदः। मनानाः। आत्। वाम्। ब्रवाम। सत्यानि। उक्था। नकिः। देवेभिः। यतथः। महिऽत्वा ॥ १० ॥

यदा कीस्तासो मेधाविनः स्तोतारः वशिग्‌कीस्तास इति मेधाविनामसु पाठात् वाचं स्तुतिं विभरन्ते पृथगुच्चारयन्ति तदा केचिदृत्विजः मनानाः अस्मदीयाः स्तुवन्तः निविदः शंस-न्ति आत् तदा तथि वां युवाभ्यां सत्यान्युक्थानि स्तोत्राणि वयं ब्रवाम महित्वा महत्वेन देवे-भिरन्यैर्देवैः सह नकिर्यतथः न गच्छथः ॥ १० ॥

१०. जिस समय मेधावी लोग स्तुति का उच्चारण करते हैं, कोई-कोई स्तुति करते हुए सूक्तपाठ करते हैं, और जब हम, तुम्हें लक्ष्यकर, सत्य मन्त्रों का पाठ करते हैं, उस समय तुम लोग महिमान्वित होकर देवों के साथ नहीं चला जाना।

अवोरित्थावांछर्दिषोअभिष्टौयुवोर्मित्रावरुणावस्कृधोयु।
अनुयद्गावस्फुरानृजिप्यंधृष्णुंयद्रणेवृषणंयुनजन् ॥ ११ ॥ ३० ॥

अवोः। इत्था। वाम्। छर्दिषः। अभिष्टौ। युवोः। मित्रावरुणौ। अस्कृधोयु। अनु। यत्। गावः। स्फुरान्। ऋजिप्यम्। धृष्णुम्। यत्। रणे। वृषणम्। युनजन् ॥ ११ ॥ ३० ॥

हे मित्रावरुणौ अवोः अवयोर्वां युवयोरभिष्टौ अभिगमने छर्दिषः गृहाय शरणाय वा चतुर्थ्यर्थे षष्ठी युवामभिगतेषु स्तोतृषु युवोः युवयोः संबन्धि युवाभ्यां देयं गृहादिकं अस्कृधो-यु अविच्छिन्नं भवति। तथा च यास्कः अस्कृधोयुरकृध्वायुःकृध्विति ह्रस्वनामनिकृत्तं भवती-

ति। इत्था सत्यमेव कदा मित्रावरुणयोरभिगमनं इत्यत्राह यदा गावः स्तुतयः अनुस्फुरान् अनुस्फुरेयुः यदा च ऋजिप्यं ऋजुगामिनं धृष्णुं शत्रूणां धर्षकं वृषणं कामानां वर्षितारं सोमं रथे रमके यज्ञे यनजन् यजमाना यंज्यः ॥ ११ ॥

११. रक्षक वरुण और मित्र, जिस समय स्तुतियाँ उच्चारित होती हैं और जब सरलगामी, धर्षक तथा अभीष्टवर्षी सोम को यज्ञ में संयुक्त किया जाता है, उस समय गृह-दान के लिए तुम्हारे आने पर तुम्हारा दातव्य गृह अविच्छिन्न होता है, यह सत्य है।

॥ इति पंचमस्य प्रथमे दशमो वर्गः ॥ १० ॥

श्रुष्टीवामित्येकादशर्चं सप्तमं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रावरुणं तथा चानुक्रम्यते—श्रुष्टीवामैन्द्रावरुणमुपान्त्ये जगत्याविति। प्रसभाणे इन्द्रावरुणासुतपावित्येते जगत्यौ शिष्टास्त्रिष्टुभः इन्द्रावरुणौ देवता आभिप्लविकेषूक्थ्येषु तृतीयसवने होत्रकशस्त्रेषु स्तोमवृद्धौ मैत्रावरुणस्येदमावापार्थं सूक्तं सूत्रितं च—श्रुष्टीवांयज्ञोयुषानरेति। तृतीयसवने इन्द्रावरुणासुतपाविमंसुतमितिमस्यास्तुः प्रस्थितयाज्या सूत्रितं च—इन्द्रावरुणासुतपाविमंसुतमिन्द्रश्चसोमंपिबतंबृहस्पतइति। उक्थ्ये तृतीयसवने इन्द्रावरुणामधुमत्तमस्येति। मैत्रावरुणस्य शस्त्रयाज्या सूत्रितं च इन्द्रावरुणा मधुमत्तमस्येतियाज्येति।

श्रुष्टीवाँयज्ञउद्यतःसजोषामनुष्वद्वृक्तबर्हिषोयजध्यै।
आयइन्द्रावरुणाविषेअद्यमहेसुम्नायमहआववर्तत् ॥ १ ॥

श्रुष्टी। वाम्। यज्ञः। उत्ऽयतः। सऽजोषाः। मनुष्वत्।
वृक्तऽबर्हिषः। यजध्यै। आ। यः। इन्द्रावरुणौ।
इषे। अद्य। महे। सुम्नाय। महे। आऽववर्तत् ॥ १ ॥

महे मंहनीयौ हे इन्द्रावरुणौ वां युवयोरर्थं श्रुष्टी क्षिप्रः तथा च यास्कः—श्रुष्टीति क्षिप्रनाम आशु अष्टीति[1]। यज्ञः सोमः सजोषाः ऋत्विग्भिः सहितः अद्य आसमन्तात् उद्यतः प्रवृत्तः यः सोमः मनुष्वत् मनोरिव वृक्तबर्हिषः स्तीर्णबर्हिषो यजमानस्य इषोऽर्थं महे महते सुम्नाय सुखाय च यजध्यै यष्टुं वां आववर्तत् आवर्तयति ॥ १ ॥

१. महान् इन्द्र और वरुण, मनु की तरह कुश-विस्तारक यजमान के अन्न और सुख के लिए जो यज्ञ आरम्भ होता है, आज, तुम लोगों के लिए, वही क्षिप्र यज्ञ ऋत्विकों-द्वारा प्रवृत्त किया गया है।

ताहिश्रेष्ठादेवतातातुजाशूराणांशविष्ठाताहिभूतम्।
मघोनांमंहिष्ठातुविशुष्मऋतेनवृत्रतुरासर्वसेना ॥ २ ॥

---

१ नि० ६. २.। २ नि० ६. १२.।

ता । हि । श्रेष्ठा । देवऽताता । तुजा । शूराणाम् ।
शविष्ठा । ता । हि । भूतम् । मघोनाम् । मंहिष्ठा ।
तुविऽशुष्मा । ऋतेन । वृत्रऽतुरा । सर्वऽसेना ॥ २ ॥

हे इन्द्रावरुणौ ता तौ प्रसिद्धौ युवां श्रेष्ठा श्रेष्ठौ देवताता देवतातौ यज्ञे इष्टिर्देवतेति यज्ञनामसु पाठात् तुजा धनानां प्रेरकौ हि भूतं भवतं । किं च ता तौ हि युवां शूराणां मध्ये शविष्ठा अतिशयेन बलवन्तौ भूतं किं च मघोनां दानवतां मंहिष्ठा दातृतमौ तुविशुष्मा बहुबलौ ऋतेन सत्येन वृत्रतुरा शत्रूणां हिंसकौ सर्वसेना कृत्स्नसेनौ च भूतमिति ॥ २ ॥

२. तुम श्रेष्ठ हो, यज्ञ में धन देनेवाले हो और वीरों में अतीव बलवान् हो। दाताओं में श्रेष्ठ दाता तथा बहु-बलशाली सत्य के द्वारा शत्रुओं के हिंसक और सब प्रकार की सेनाओंवाले हो।

तागृणीहिनमस्येभिःशूषैःसुम्नेभिरिन्द्रावरुणाचकाना ।
वज्रेणान्यःशवसाहन्तिवृत्रंसिषक्त्यन्योवृजनेषुविप्रः ॥ ३ ॥

ता । गृणीहि । नमस्येभिः । शूषैः । सुम्नेभिः । इन्द्रावरुणा ।
चकाना । वज्रेण । अन्यः । शवसा । हन्ति ।
वृत्रम् । सिसक्ति । अन्यः । वृजनेषु । विप्रः ॥ ३ ॥

हे भरद्वाज नमस्येभिः स्तुत्यैः शूषैः बलैः शूषमिति बलनामसु पाठात् सुम्नेभिः सुखैश्च सर्वैश्चकाना स्तुतौ कायतिः शब्दकर्मा तस्य लिटः कानचि रूपमिदं ता तौ इन्द्रावरुणौ गृणीहि स्तुहि । अन्यः तयोरन्यइन्द्रः वृत्रं वृत्रनामकमसुरं वज्रेण हन्ति । अन्योवरुणः विप्रः प्राज्ञः वृजनेषु स्तोतॄणामुपद्रवेषु रक्षितुं शवसा बलेन सिषक्ति संगच्छते ॥ ३ ॥

३. स्तुति, बल और सुख के द्वारा स्तुत इन्द्र और वरुण की स्तुति करो। उनमें से एक (इन्द्र) वृत्र का वध करते हैं; दूसरे प्रज्ञा में युक्त (वरुण) उपद्रवों से रक्षा करने के लिए बलशाली होते हैं।

ग्नाश्चयंनरश्चवावृधन्तविश्वेदेवासोनरांस्वगूर्ताः ।
प्रैभ्यइन्द्रावरुणामहित्वाद्यौश्चपृथिविभूतमुर्वी ॥ ४ ॥

ग्नाः । च । यत् । नरः । च । वावृधन्त । विश्वे । देवासः ।
नराम् । स्वऽगूर्ताः । प्र । एभ्यः । इन्द्रावरुणा । महिऽत्वा ।
द्यौः । च । पृथिवि । भूतम् । उर्वी इति ॥ ४ ॥

नरां नृणां मनुष्याणां मध्ये ग्नाश्च स्त्रियश्च मेना ग्ना इति स्त्रीणामिति यास्कवचनात्। नरश्च पुरुषाश्च विश्वे सर्वे देवासो देवाः देवास इत्यत्र पुमान् स्त्रियेत्येकशेषात् देव्यश्च देवाश्च देवास इति निर्देशः पुंवन्निर्देशः स्वगूर्ताः स्वयमुद्यताः यद्यदा वर्धयन्त स्तुतिभिर्वर्धयन्ते। तदा हे इन्द्रावरुणौ महित्वा महत्त्वयुक्तौ एभ्यः स्तोतृभ्यः प्रभूतं प्रभवतं हे द्यौः पृथिवि च उभे उर्वी विस्तीर्णे युवां एभ्यः प्रभूतमित्यनुषंगः ॥ ४ ॥

४. इन्द्र और वरुण, मनुष्यों में पुरुष और स्त्री एवम् समस्त देवगण स्वतः उद्यत होकर जब तुम्हें स्तुति-द्वारा वर्द्धित करते हैं, तब महिमान्वित होकर तुम लोग उनके प्रभु बनो। विस्तीर्ण द्यावापृथिवी, तुम इनके प्रभु बनो।

सइत्सुदानुःस्ववाँऋतावेन्द्रायोवांवरुणदाशतित्मन्।
इषासद्विषस्तरेद्दास्वान्वंसद्रयिंरयिवतश्चजनान् ॥ ५ ॥ ११ ॥

सः। इत्। सुऽदानुः। स्वऽवान्। ऋतऽवा। इन्द्रा। यः।
वां। वरुणा। दाशति। त्मन्। इषा। सः। द्विषः। तरेत्।
दास्वान्। वंसत्। रयिं। रयिऽवतः। च। जनान् ॥ ५ ॥ ११ ॥

हे इन्द्र इन्द्रौ वरुण हे वरुणौ इतरेतरयोगादुभयत्र द्विवचनप्रयोगः वरुणेत्यत्र संहितायां ह्रस्वश्छान्दसः वां युवाभ्यां यो यजमानः त्मन् आत्मनैव दाशति हवींषि ददाति। स इत् स एव सुदानुः शोभनदानो भवति। स्ववान् धनवांश्च ऋतावा यज्ञवांश्च भवति। किं च सः दास्वान् दानवान् द्विषो द्वेष्टॄन् इषा अन्नेन अपत्येन सह तरेत् प्राप्नुयात्। अपि च रयिं धनं रयिवतो धनवतो जनान् पुत्रांश्च वंसत् संभजेत् ॥ ५ ॥

५. इन्द्र और वरुण, जो यजमान तुम्हें स्वयं हवि देता है, वह सुन्दर दानवाला धनवान् और यज्ञशाली होता है। वही दाता, जय-प्राप्त अन्न के साथ, शत्रु के हाथ से उद्धार पाता तथा धन और सम्पत्तिशाली पुत्र प्राप्त करता है।

॥ इति पंचमस्य प्रथमे एकादशो वर्गः ॥ ११ ॥

यंयुवंदाश्वध्वरायदेवारयिंधत्थोवसुमन्तंपुरुक्षुम्।
अस्मेसइन्द्रावरुणावपिष्यात्प्रयोभनक्तिवनुषामशस्तीः ॥ ६ ॥

यम्। युवम्। दाशुऽअध्वराय। देवा। रयिम्। धत्थः।
वसुऽमन्तम्। पुरुऽक्षुम्। अस्मे इति। सः। इन्द्रावरुणा।
अपि। स्यात्। प्र। यः। भनक्ति। वनुषाम्। अशस्तीः ॥ ६ ॥

१ नि० ३. २१।

देवा देवौ स्तूयमानौ हे इन्द्रावरुणौ युवं युवां दाश्वध्वराय दत्तहविष्काय मह्यमन्वं धनानुबन्धिनं पुरुक्षुं बह्वन्नं पूर्णयशस्कं वा यं यादृशं रयिं धनं यत्थः प्रयच्छथः योपि च वनुषां हिंसकानां अशस्तीः अकीर्तीः शत्रुकृतान्ययशांसीत्यर्थः । प्रभनक्ति प्रकम्पयति । तथाद-शोरयिः अस्मे अस्मासु स्यात् भूयात् ॥ ६ ॥

६. देव, इन्द्र और वरुण, तुम हव्यदाता को धनानुगामी और बहु-अन्नशाली जो धन देते हो और जो शत्रु-कृत अयश को दूर करता है, वही धन हमें मिले ।

उ॒त नः॑ सु॒त्रात्रो॑ दे॒वगो॑पाः सू॒रिभ्य॑ इन्द्रावरुणा र॒यिः ष्या॑त् ।
येषां॒ शुष्मः॒ पृत॑नासु सा॒ह्वान् प्र स॒द्यो द्यु॒म्ना ति॒रते॒ ततु॑रिः ॥ ७ ॥

उ॒त । नः॒ । सु॒ऽत्रात्रः॑ । दे॒वऽगो॑पाः । सू॒रिऽभ्यः॑ । इ॒न्द्रा॒व॒रु॒णा॒ ।
र॒यिः । स्या॒त् । येषा॑म् । शुष्मः॑ । पृत॑नासु । सा॒ह्वान् । प्र ।
स॒द्यः । द्यु॒म्ना । ति॒रते॑ । ततु॑रिः ॥ ७ ॥

उतापि च इन्द्रावरुणा हे इन्द्रावरुणौ सूरिभ्यः स्तोतृभ्यः नोस्मभ्यं सुत्रात्रः सुरक्षः देवगोपाः देवा गोपा गोपारो यस्य सतथाविधः रयिर्धनं स्यात् भूयात् । किं च येषामस्माकं शुष्मो बलं पृतनासु युद्धेषु साह्वान् शत्रूणामभिभविता ततुरिः हिंसकश्च सन् द्युम्ना यशांसि सद्यएव प्रतिरते सम्यक्तिरस्कुर्यात् ॥ ७ ॥

७. इन्द्र और वरुण, हम तुम्हारे स्तोता हैं । जो धन सुरक्षित है और जिसके रक्षक देवगण हैं, वही धन हम स्तोता को हो । हमारा बल संग्राम में शत्रुओं को दबानेवाला और हिंसक होकर तुरत उनके यश को तिरस्कृत करे । अथाष्टमी—

नू न॑ इन्द्रावरुणा गृणा॒ना पृ॒ङ्क्तं र॒यिं सौ॑श्रव॒साय॑ देवा ।
इ॒त्था गृ॒णन्तो॑ म॒हिन॑स्य॒ शर्धो॒ऽपो न ना॒वा दु॑रि॒ता त॑रेम ॥ ८ ॥

नु । नः॒ । इ॒न्द्रा॒व॒रु॒णा॒ । गृ॒णा॒ना । पृ॒ङ्क्तम् । र॒यिम् । सौ॒श्र॒व॒साय॑ ।
दे॒वा॒ । इ॒त्था । गृ॒णन्तः॑ । म॒हिन॑स्य । शर्धः॑ । अ॒पः । न । ना॒वा ।
दुः॒ऽइ॒ता । त॒रे॒म ॥ ८ ॥

हे इन्द्रावरुणा इन्द्रावरुणौ गृणाना स्तूयमानौ युवां नोस्मभ्यं सौश्रवसाय सुश्रवसो भावः सौश्रवसं तस्मै सुश्रवस्त्वाय रयिं धनं नु क्षिप्रं पृंक्तं प्रयच्छतं । किं च देवा हे देवौ महिनस्य महतोर्युवयोः शर्धोबलं इत्था इत्थं गृणन्तः स्तुवन्तः वयं दुरिता दुरितानि नावा अपोन उदकानीव तरेम ॥ ८ ॥

८. इन्द्र और वरुण, तुम लोग स्तुत होकर सुअन्न के लिए हमें शीघ्र धन दो। देवो, तुम लोग महान् हो। हम इस प्रकार तुम्हारे बल की स्तुति करते हैं। हम नौका-द्वारा जल की तरह पापों को पार कर सकें। अथ नवमी—

प्रसुम्राजेबृहतेमन्मनुप्रियमर्चदेवायवरुणायसप्रथः।
अयंयउर्वीमहिनामहिव्रतःक्रत्वाविभात्यजरोनशोचिषा॥ ९॥

प्र। सम्ऽराजे। बृहते। मन्म। नु। प्रियम्। अर्च। देवाय।
वरुणाय। सऽप्रथः। अयम्। यः। उर्वी इति। महिना।
महिऽव्रतः। क्रत्वा। विऽभाति। अजरः। न। शोचिषा॥ ९॥

हे स्तोतः सम्राजे आज्ञया राज्ञां शासकाय बृहते परिवृढाय देवाय द्योतमानाय वरुणाय प्रियं मनोहरं सप्रथः सर्वतः पृथु तथा च यास्कः—सप्रथाः सर्वतः पृथुरिति। मन्म स्तोत्रं नु अद्य प्रार्च प्रोच्चारय अयं यः यो यं वरुणः महिना महिम्ना युक्तः महिव्रतोमहाकर्मा क्रत्वा प्रज्ञया च युक्तः शोचिषा तेजसा युक्तः अजरो न जरारहितश्च उर्वी विस्तीर्णे द्यावापृथिव्यौ विभाति विभासयति॥ ९॥

९. जो वरुण महिमान्वित, महाकर्मा, प्रज्ञा-युक्त, तेजःसम्पन्न और अजर हैं, जो विस्तीर्ण द्यावापृथिवी को विभासित करते हैं, उन्हीं सम्राट् और विराट् वरुण को लक्ष्य कर आज मनोहर और सब प्रकार से विशालस्तोत्र पढ़ो। अथ दशमी—

इन्द्रावरुणासुतपाविमंसुतंसोमंपिबतंमद्यंधृतव्रता।
युवोरथोअध्वरंदेववीतयेप्रतिस्वसरमुपयातिपीतये॥ १०॥

इन्द्रावरुणा। सुतऽपौ। इमम्। सुतम्। सोमम्। पिबतम्।
मद्यम्। धृतऽव्रता। युवोः। रथः। अध्वरम्। देवऽवीतये।
प्रति। स्वसरम्। उप। याति। पीतये॥ १०॥

इन्द्रावरुणा हे इन्द्रावरुणौ सुतपौ सुतस्य सोमस्य पातारौ युवां मद्यं मदकरं सुतमभिषुतमिमं सोमं पिबतं किं च धृतव्रता हे धृतकर्माणौ युवोः युवयोः रथः अध्वरमुद्दिश्य देववीतये देवानां पानार्थं पीतये युवयोरपि सोमपानार्थं स्वसरं मार्गं प्रत्युपयाति॥ १०॥

१०. इन्द्र और वरुण, तुम सोम का पान करनेवाले हो; इसलिए इस मादक और अभिषुत सोम का पान करो। हे धृत-व्रत मित्र और वरुण, देवों के पान के लिए तुम्हारा रथ यज्ञ की ओर आता है।

इन्द्रावरुणामधुमत्तमस्यवृष्णःसोमस्यवृषणावृषेथाम्।
इदंवामन्धःपरिषिक्तमस्मेआसद्यास्मिन्बर्हिषिमादयेथाम्॥११॥१२॥

---

१ नि० ६.७.।

इन्द्रावरुणा । मधुमत्ऽतमस्य । वृष्णः । सोमस्य । वृषणा ।
आ । वृषेथाम् । इदम् । वाम् । अन्धः । परिऽसिक्तम् । अस्मे इति ।
आऽसद्य । अस्मिन् । बर्हिषि । मादयेथाम् ॥ ११ ॥ १२ ॥

हे इन्द्रावरुणा इन्द्रावरुणौ वृषणा कामानां वर्षितारौ युवां मधुमत्तमस्य अतिशयेन मधुमन्तं रसवन्तं वृष्णोवर्षितारं सोमस्य सोमं आवृषेथां अभीष्टं यथा च शतपथब्राह्मणं—यथाभागमावृषायध्वमिति । यथाभागमश्नीतेत्येवैतदाहेति । वां युवयोरर्थे इदमन्धः सोमरूपमन्नं अस्मे अस्माभिः परिषिक्तं पात्रेषु अतः आसद्योपविश्यास्मिन्बर्हिषि यज्ञे मादयेथां सोमपानेनेतिशेषः ॥ ११ ॥

११. हे कामवर्षी इन्द्र और वरुण, तुम अतीव मधुर और मनोरथ-वर्षक सोम का पान करो। तुम्हारे लिए हमने इस सोम-रूप अन्न को डाला है; इसलिए इसमें बैठकर इस यज्ञ में सोमपान से मत्त होओ।

॥ इति पंचमस्य प्रथमे द्वादशोवर्गः ॥ १२ ॥

संवांकर्मणेत्यष्टर्चमष्टमं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रावैष्णवं अनुक्रम्यते च—संवामष्टावैन्द्रावैष्णवमिति । उक्थ्ये तृतीयसवनेऽच्छावाकशस्त्रे एतत्सूक्तं सूत्र्यते हि—संवांकर्मणेन्द्राविष्णूमदपतीमदानामिति याज्येति । सोमातिरेके प्रातःसवने नैमित्तिके शस्त्रे परिहिते सति गायगारिमते संवामिति तस्य शस्त्रयाज्या सूत्रितं च—इन्द्राविष्ण्वोरिति गायगारिर्देवतयपातत्वात् संवांकर्मणासमिषाहिनोमीति । सोमातिरेके माध्यंदिनसवने याविश्वासामित्येषा शस्त्रयाज्या सूत्रितं च—याविश्वासांजनितारामतीनामिति याज्येति । उक्थ्ये तृतीयसवनेऽच्छावाकस्येन्द्राविष्णूमदपती इति शस्त्रयाज्या सूत्रंतूदाहृतं तृतीयसवनेऽच्छावाकस्येन्द्राविष्णूपिबतमितिमस्त्रियाज्या सूत्रितंच इन्द्राविष्णूपिबतंमध्वोअस्येमंस्तोममर्हतेजातवेदसइति ।

तत्र प्रथमा—

संवांकर्मणासमिषाहिनोमीन्द्राविष्णूअपसस्पारेअस्य ।
जुषेथांयज्ञंद्रविणंचधत्तमरिष्टैर्नःपथिभिःपारयन्ता ॥ १ ॥

सम् । वाम् । कर्मणा । सम् । इषा । हिनोमि । इन्द्राविष्णू इति ।
अपसः । पारे । अस्य । जुषेथाम् । यज्ञम् । द्रविणम् । च ।
धत्तम् । अरिष्टैः । नः । पथिऽभिः । पारयन्ता ॥ १ ॥

हे इन्द्राविष्णू वां युवां कर्मणा स्तोत्रेण इषा हविषा च संहिनोमि सम्यक्प्रेरयामि। अपसः कर्मणः अस्य उक्थस्य पारे समाप्तौ यज्ञं जुषेथां सेवेथां। किं च अरिष्टैः अनुपद्रवैः पथिभिर्मार्गैः नोऽस्मान् पारयन्ता पारं नयन्तौ युवां द्रविणं धनं धत्तमस्मभ्यं दत्तं॥ १॥

१. इन्द्र और विष्णु, तुम्हें लक्ष्य कर स्तोत्र और हवि मैं प्रेरित करता हूँ। इस कर्म के समाप्त होने पर तुम लोग यज्ञ की सेवा करो। उपद्रव-शून्य मार्ग-द्वारा हमें पार करते हो। तुम हमें धन दो।

याविश्वासांजनितारामतीनामिन्द्राविष्णूकलशासोमधाना।
प्रवांगिरःशस्यमानाअवन्तुप्रस्तोमासोगीयमानासोअर्कैः॥ २॥

या। विश्वासाम्। जनितारा। मतीनाम्। इन्द्राविष्णू इति। कलशा। सोमऽधाना। प्र। वाम्। गिरः। शस्यमानाः। अवन्तु। प्र। स्तोमासः। गीयमानासः। अर्कैः॥ २॥

या यौ प्रसिद्धाविन्द्राविष्णू विश्वासां सर्वासां मतीनां स्तुतीनां जनितारा जनितारौ जनयन्ने इत्यस्माद्धातोस्तृचीदं रूपं यद्वा जनी प्रादुर्भावे इत्यस्माद्धातोरेव तृचि जनिताम्नि इति निपातनाण्णिलोपः कलशा कलशौ सोमधाना सोमस्य निधानभूतौ च स्यातां। अथ प्रत्यक्षस्तुतिः हे इन्द्राविष्णू वां युवां शस्यमाना उच्चार्यमाणाः शस्त्ररूपाः गिरो वाचः प्रावन्तु प्राप्नुवन्तु अर्कैः स्तोतृभिः गीयमानासः गीयमानाः स्तोमासः स्तोमाः स्तोत्राणि च प्रावन्तु प्राप्नुवन्तु॥ २॥

२. इन्द्र और विष्णु, तुम स्तुतियों के जनक हो। तुम कलस-स्वरूप और सोम के निधान-भूत हो। कहे जानेवाले स्तोत्र तुम्हें प्राप्त हों। स्तोताओं-द्वारा गीयमान स्तोत्र तुम्हें प्राप्त हों।

इन्द्राविष्णूमदपतीमदानामासोमंयातंद्रविणोदधाना।
संवामञ्जन्त्वक्तुभिर्मतीनांसंस्तोमासःशस्यमानासउक्थैः॥ ३॥

इन्द्राविष्णू इति। मदपती इति मदऽपती। मदानाम्। आ। सोमम्। यातम्। द्रविणो इति। दधाना। सम्। वाम्। अञ्जन्तु। अक्तुऽभिः। मतीनाम्। सम्। स्तोमासः। शस्यमानासः। उक्थैः॥३॥

हे इन्द्राविष्णू मदानां सोमानां मदपती स्वामिनौ मदपती इत्यत्र मदशब्दोऽनुवादः द्रविणो द्रविणानि धनान्यपि द्रविणा उ इति पदद्वयमेकीभूय द्रविणो इति निष्पन्नं पदं। दधाना ददानौ युवां सोममभि आयातं मतीनां स्तोतॄणां स्तोमासः स्तोत्राणि उक्थैः शस्त्रैः सार्धं शस्यमानासः उच्चार्यमाणाः वां युवां अक्तुभिः तेजोभिः समञ्जन्तु समर्धयन्तु संसमिति विहितक्रियावरायौ॥३॥

३. इन्द्र और विष्णु, तुम सोमों के अधिपति हो। धन देते हुए तुम सोम के अभिमुख आओ। स्तोताओं के स्तोत्र, उक्थों के साथ, तुम्हें तेज-द्वारा वर्द्धित करें।

आवामश्वासोअभिमातिषाहइन्द्राविष्णूसधमादोवहन्तु ।
जुषेथांविश्वाहवनामतीनामुपब्रह्माणिशृणुतंगिरोमे ॥ ४ ॥

आ । वाम् । अश्वासः । अभिमातिऽसहः । इन्द्राविष्णू इति ।
सधऽमादः । वहन्तु । जुषेथाम् । विश्वा । हवना । मतीनाम् । उप ।
ब्रह्माणि । शृणुतम् । गिरः । मे ॥ ४ ॥

हे इन्द्राविष्णू वां युवां अभिमातिषाहः अभिमातीनां हिंसकानां अभिभवितारः सधमादः सहमाद्यन्तः अश्वासः अश्वाः आवहन्तु मतीनां स्तोतॄणां विश्वा विश्वानि हवना हवनानि स्तोत्राणि जुषेथां सेवेथां तदर्थं मे मदीयानि ब्रह्माणि स्तोत्राणि गिरः शब्दरूपा वाचश्च उपशृणुतं ॥ ४ ॥

४. इन्द्र और विष्णु, हिंसाकारियों को हरानेवाले और एकत्र मत्त अश्वगण तुम्हें वहन करें। स्तोताओं के सारे स्तोत्रों का तुम सेवन करो। मेरे स्तोत्रों और वचनों को भी सुनो।

इन्द्राविष्णूतत्पनयाय्यंवांसोमस्यमदउरुचक्रमाथे ।
अकृणुतमन्तरिक्षंवरीयोऽप्रथतंजीवसेनोरजांसि ॥ ५ ॥

इन्द्राविष्णू इति । तत् । पनयाय्यम् । वाम् । सोमस्य । मदे । उरु ।
चक्रमाथे इति । अकृणुतम् । अन्तरिक्षम् । वरीयः । अप्रथतम् ।
जीवसे । नः । रजांसि ॥ ५ ॥

हे इन्द्राविष्णू वां युवयोः तत्कर्म पनयाय्यं स्तुत्यं किं तत्कर्मेत्यत आह सोमस्य मदे सति प्रवृद्ध विस्तीर्णं चक्रमाथे विचक्रमाथे । यद्यपि विष्णोरेव विक्रमः तथाप्येकार्थत्वाद् उभयोरित्युच्यते यच्चान्तरिक्षं वरीयः उरुतरं अकृणुतं अकुरुतं यदपि च रजांसि लोकान् सर्वान् लोकारजांस्युच्यन्त इति यास्कः[1] । अस्माकं जीवनाय अप्रथतं अप्रथयतं ॥ ५ ॥

५. इन्द्र और विष्णु, सोम का मद या हर्ष उत्पन्न होने पर तुम लोग विस्तृत रूप से परिक्रमा करते हो। तुमने अन्तरिक्ष को विस्तृत किया है। तुमने लोकों को हमारे जीने के लिए प्रसिद्ध किया है। तुम्हारे ये सब कर्म प्रशंसा के योग्य हैं।

अथ षष्ठी—

इन्द्राविष्णूहविषावावृधानाग्राद्वानानमसारातहव्या ।
घृतासुतीद्रविणंधत्तमस्मेसमुद्रस्थःकलशःसोमधानः ॥ ६ ॥

---

१ नि० ४. १९।

इन्द्राविष्णू इति । हविषा । ववृधाना । अग्रऽअद्वाना । नमसा ।
रातऽहव्या । घृतासुती इति घृतऽआसुती । द्रविणम् । धत्तम् ।
अस्मे इति । समुद्रः । स्थः । कलशः । सोमऽधानः ॥ ६ ॥

घृतासुती घृतान्नाविन्द्राविष्णू युवां हविषा सोमेन वावृधाना वर्धमानौ अग्राद्वाना सो-मस्य प्रथमस्यात्तारौ नमसा नमस्कारेण रातहव्या दत्तहविष्कौ यजमानैरस्मे अस्मभ्यं द्र-विणं धनं धत्तं प्रयच्छतं किं च युवां समुद्रः उदधिरिव स्थो भवथः । यद्वा सोमधानः सोम-निधानकलशोभवथः ॥ ६ ॥

६. घृत और अन्न से युक्त इन्द्र और विष्णु, तुम सोम से बढ़ते हो और सोम के अग्र भाग का भक्षण करते हो। नमस्कार के साथ यज-मान लोग तुम्हें हव्य देते हैं। तुम हमें धन दो। तुम लोग समुद्र की तरह हो। तुम सोम की खान और कलस के रूप हो।

इन्द्राविष्णूपिबतंमध्वोअस्यसोमस्यदस्राजठरंपृणेथाम् ।
आवामन्धांसिमदिराण्यग्मन्नुपब्रह्माणिशृणुतंहवंमे ॥ ७ ॥

इन्द्राविष्णू इति । पिबतम् । मध्वः । अस्य । सोमस्य । दस्रा ।
जठरम् । पृणेथाम् । आ । वाम् । अन्धांसि । मदिराणि ।
अग्मन् । उप । ब्रह्माणि । शृणुतम् । हवम् । मे ॥ ७ ॥

हे दस्रा दर्शनीयाविन्द्राविष्णू युवां मध्वः अस्य मदकरं सोमस्य सोमं पिबतं किं च ज-ठरं उदरं पृणेथां सोमेन पूरयेथां । हे इन्द्राविष्णू वां युवां मदिराणि मदकराणि अंधांसि सोमा-त्मकान्यन्नानि आग्मन् अभिगच्छन्तु । मे मदीयानि ब्रह्माणि स्तोत्राणि हवं मदीयमाह्वानं चोपशृणुतं ॥ ७ ॥

७. दर्शनीय इन्द्र और विष्णु, तुम इस मदकारी सोम को पियो और उदर भरो। तुम्हारे पास मदकर सोम-रूप अन्न जाय। मेरा स्तोत्र और आह्वान सुनो।

उभाजिग्यथुर्नपराजयेथेनपराजिग्येकतरश्चनैनोः ।
इन्द्रश्चविष्णोयदपस्पृधेथांत्रेधासहस्रंवितदैरयेथाम् ॥ ८ ॥ १३ ॥

उभा । जिग्यथुः । न । परा । जयेथे इति । न । परा । जिग्ये ।
कतरः । चन । एनोः । इन्द्रः । च । विष्णो इति । यत् ।
अपस्पृधेथाम् । त्रेधा । सहस्रम् । वि । तत् । ऐरयेथाम् ॥ ८ ॥ १३ ॥

हे इन्द्राविष्णू उभा उभौ युवां जिग्यथुः शत्रूञ्जैष्टं नपराजयेथे न पुनः कदाचन पराजयेथे एनोरेनयोर्युवयोर्मध्ये कतरश्चन एकतरोऽपि न पराजिग्ये न पराजैष्ट हे विष्णो इन्द्रश्च त्वं च युवां यत् यद्वस्तु मत्यपस्पृधेथां असुरैः सहास्पृधेथां त्रेधा लोकवेदवागात्मना त्रिधास्थितं सहस्रमपरिमितं च व्यैरयेथां व्यक्रमेथामित्यर्थः । तथा च ब्राह्मणं—उभाजिग्यथुरित्यच्छावाकस्योभौहिवौ जिग्यथुर्नपराजयेथे नपराजिग्यइविनहिलयोः कतरश्चनपराजिग्यइन्द्रश्चविष्णोयदपस्पृधेथां त्रेधासहस्रंविवदैरयेथामितीन्द्रश्चह वैविष्णुश्चासुरैर्युयुधातेतान्हस्मजित्वोचतुः कल्पामहाइतितथेत्यसुराऊचुः सोऽब्रवीदिन्द्रोयावदेवायं विष्णुस्त्रिर्विक्रमते तावदस्माकमथयुष्माकमितरदितिसइमाँल्लोकान्विचक्रमेऽथोवेदानथोवाचंतदाहुः किंतत्सहस्रमितीमेलोकाइमे वेदाअथोवागितिब्रूयादैरयेथामैरयेथामिति । यद्वा यत्सहस्रं गवां सहस्रं त्रेधा व्यैरयेथामित्यर्थः ॥८॥

८. इन्द्र और विष्णु, तुम विजयी हो; कभी पराजित नहीं होते। तुम दोनों में से कोई भी पराजित होनेवाला नहीं है। तुमने जिस वस्तु के लिए असुरों के साथ स्पर्द्धा की है, वह यद्यपि त्रिधा (लोक, वेद और वचन के रूपों में) स्थित और असंख्य है, तथापि तुमने अपने विक्रम से उसे प्राप्त किया है।

॥ इति पंचमस्य प्रथमे त्रयोदशो वर्गः ॥ १३ ॥

घृतवतीभुवनानामिति षड्ऋचं नवमं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षं जागतं द्यावापृथिवीदेवताकं तथा चानुक्रम्यते—घृतवती षड् द्यावापृथिवीयं जागतमिति आभिप्लविके पंचमेऽहनि वैश्वदेवशस्त्रे आद्यस्तृचो द्यावापृथिव्यनिविद्धानार्थः सूत्रितंच—घृतवती भुवनानामभिश्रियेन्द्र ऋभुभिर्वाजवद्भिरिति तृचाविति । बृहस्पतिसवे वैश्वदेवशस्त्रे एषतृचः सूत्रितं च—आभिप्लविके तृतीयेऽहनि वैश्वदेवशस्त्रे घृतेनद्यावापृथिवी इति तिस्रोद्यावापृथिवीयनिविद्धानार्थाः सूत्रितंच—घृतेनद्यावापृथिवीइति तिस्रोऽनश्वोजातइति ।

तत्र प्रथमा—

घृतवतीभुवनानामभिश्रियोर्वीपृथ्वीमधुदुघेसुपेशसा ।
द्यावापृथिवीवरुणस्यधर्मणाविष्कभितेअजरेभूरिरेतसा ॥ १ ॥

घृतवती इति घृतऽवती । भुवनानाम् । अभिऽश्रिया । उर्वी इति । पृथ्वी इति । मधुदुघे इति मधुऽदुघे । सुऽपेशसा द्यावापृथिवी इति वरुणस्य । धर्मणा । विस्कभिते इति विऽस्कभिते । अजरे इति । भूरिऽरेतसा ॥ १ ॥

---

१ ऐ०ब्रा० ६. १५ ।

द्यावापृथिवी हे द्यावापृथिव्यौ घृतवती दीप्तिमत्यौ उदकवत्यौ वा घृतं घृतमित्युदक-नामसु पाठात् भवतइति शेषः भुवनानां भूतानामभिश्रिया अभिश्रयणीये भवत इति सर्वेषामनुसंबन्धनीये उर्वी विस्तीर्णे पृथ्वी बहुकार्यरूपेण प्रथिते च मधुदुघे मधुन उदकस्य दोग्ध्र्यौ सुपेशसा सुरूपे वरुणस्य सर्वस्य नियामकस्य धर्मणा धारणेन विष्कभिते पृथग्धा-रिते अजरे नित्ये भूरिरेतसा बहुरेतस्के बहुकार्ये वा भवतः । अत्र साक्षात् द्यावापृथिव्योः स्तुतिप्रसंगात् वरुणस्येति द्रष्टव्यं ॥ १ ॥

१. हे द्यावापृथिवी, तुम जलवती, भूतों के आश्रय-स्थल, विस्तीर्णा, प्रसिद्धा, जलदोहन-कर्त्री, सुरूपा, वरुण के धारण-द्वारा पृथक् रूप से धारिता, नित्या और बहुकर्मा हो।

असश्चन्तीभूरिधारेपयस्वतीघृतंदुहातेसुकृतेशुचिव्रते ।

राजन्तीअस्यभुवनस्यरोदसीअस्मेरेतःसिञ्चतंयन्मनुर्हितम् ॥२॥

असश्चन्ती इति । भूरिधारे इति भूरिऽधारे । पयस्वती इति । घृतम् । दुहाते इति । सुऽकृते । शुचिव्रते इति शुचिऽव्रते । राजन्ती इति । अस्य । भुवनस्य । रोदसी इति । अस्मे इति । रेतः । सिञ्चतम् । यत् । मनुःऽहितम् ॥ २ ॥

असश्चन्ती असज्यमाने व्युदस्यंत्यौ वा भूरिधारे बहुधारे दिवो वृष्टिधाराः पृथिव्याश्चायु-स्युत्रूपरसधाराः एवमुभयोरपि बहुधारत्वं पयस्वती उदकवत्यौ तथा च यास्कः[1]—असज्यमाने इतिवाव्युदस्यंत्याविति वा बहुधारे उदकवत्याविति । शुचिव्रते शुचिक्रिये द्यावापृथिव्यौ सु-कृते शोभनकारिणे यजमानाय घृतं सस्यादिसमृद्धिहेतु उदकं दुहाते । अथ प्रत्यक्षस्तुतिः रो-दसी हे द्यावापृथिव्यौ अस्य भुवनस्य भूतजातस्य राजन्ती ईशाते युवां अस्मे अस्मासु रेतः प्रजननसमर्थं वीर्यं सिंचतं यद्रेतोमनुर्हितं मनुष्येभ्यो हितं ॥ २ ॥

२. असंगता, बहुधारावती, जलवती और शुचिकर्मा द्यावापृथिवी, सुकृती व्यक्ति को तुम, जल देती हो। हे द्यावापृथिवी, तुम भुवन की राज्ञी हो। तुम मनुष्यों का हितैषी वीर्य हमें दान दो।

अथ तृतीया—

योवामृजवेक्रमणायरोदसीमर्तोददाशधिषणेससाधति ।

प्रप्रजाभिर्जायतेधर्मणस्परियुवोःसिक्ताविषुरूपाणिसव्रता ॥३॥

---

1 नि० ५. २।

यः । वाम् । ऋजवे । क्रमणाय । रोदसी इति । मर्तः । ददाश । धिषणे इति । सः । साधति । प्र । प्रजाभिः । जायते । धर्मणः । परि । युवोः । सिक्ता । विषुऽरूपाणि । सऽव्रता ॥ ३ ॥

धिषणे धृष्टे सर्वस्य भुवनस्य निवासभूते वा हे रोदसी वां युवाभ्यां यो मर्तो मर्त्यः ऋजवे क्रमणाय सुखगमनाय ददाश हवींषि ददाति स मर्त्यः साधति कामान् साधयति । किं च प्रजाभिः पुत्रपौत्रादिभिः प्रजायते प्रवृद्धो भवति। धर्मणः कर्मणः परि उपरि युवोर्युवयोः सिक्ता सिक्तानि रेतांसि विषुरूपाणि नानावर्णानि सव्रता समानकर्माणि भूतानि जायन्ते ॥३॥

३. सर्व-निवासभूता द्यावा-पृथिवी, जो मनुष्य तुम्हें, सरल गमन के लिए, यह देता है, वह सिद्ध-मनोरथ होता और अपत्यों के साथ बढ़ता है। कर्मों के ऊपर तुम्हारे द्वारा सिक्तरेत नाना रूप हैं और वह समान-कर्मा उत्पन्न होता है।

घृतेनद्यावापृथिवीअभीवृतेघृतश्रियाघृतपृचाघृतावृधा ।
उर्वीपृथ्वीहोतृवूर्येपुरोहितेतेइद्विप्राईळतेसुम्नमिष्टये ॥ ४ ॥

घृतेन । द्यावापृथिवी इति । अभिवृते इत्यभिऽवृते । घृतऽश्रिया । घृतऽपृचा । घृतऽवृधा । उर्वी इति । पृथ्वी इति । होतृऽवूर्ये । पुरोहिते इति पुरःऽहिते । ते इति । इत् । विप्राः । ईळते । सुम्नम् । इष्टये ॥ ४ ॥

द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ घृतेनोदकेन अभिवृते आवृते भवतः घृतश्रिया उदकं श्रयन्त्यौ च घृतपृचा घृतसंपृक्तेच घृतवृधा घृतं वर्धयन्त्यौ च उर्वी विस्तीर्णे पृथ्वी प्रथिते च भवतः होतृवूर्ये यज्ञे पुरोहिते यजमानैः पुरस्कृते च भवतः विप्राः प्राज्ञाः स्तोतारः ते इत् द्यावापृथिव्यावेव इष्टये यज्ञाय होत्रा इष्टिरिति यज्ञनामसु पाठात् सुम्नं सुखं ईळते याचन्ते। सुखे सति हि यागाः प्रवर्तन्ते॥ ४ ॥

४. द्यावा-पृथिवी जल-द्वारा ढकी हुई हैं और और जल का आश्रय करती हैं। वे जल से ओत प्रोत हैं, जलवर्षाविधायिनी और विस्तृता हैं, प्रसिद्धा और यज्ञ में पुरस्कृता हैं। यज्ञ के लिए विद्वान् उनसे सुख की याचना करता है।

अथ पंचमी—

मधुनोद्यावापृथिवीमिमिक्षतांमधुश्चुतामधुदुघेमधुव्रते ।
दधानेयज्ञंद्रविणंचदेवतामहिश्रवोवाजमस्मेसुवीर्यम् ॥ ५ ॥

मधु । नः । द्यावापृथिवी इति । मिमिक्षताम् । मधुऽश्चुता । मधुदुघे इति मधुऽदुघे । मधुव्रते इति मधुऽव्रते । दधाने इति । यज्ञम् । द्रविणम् । च । देवता । महि । श्रवः । वाजम् । अस्मे इति ।सुऽवीर्यम्।५॥

मधुश्चुतः उदकस्य क्षारयित्र्यौ मधुदुघे उदकदोग्ध्र्यौ मधुव्रते उदकार्थकर्माणौ देवता देवताभूते अस्मे अस्मासु यज्ञं द्रविणं धनं च महि महत् श्रवोयशः वाजमन्नं सुवीर्यं सुवीरत्वं च दधाने ददत्यौ द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ नोऽस्मान् मधु मधुना तृतीयैकवचनस्य लुक् मिमिक्षतां सिंचतां ॥ ५ ॥

५. जल का क्षरण करनेवाली, जल दुहनेवाली, उदककर्मा देवी तथा हमें यज्ञ, धन, महान् यश, अन्न और वीर्य देनेवाली द्यावा-पृथिवी हमें मधु से सींचें।

ऊर्जं॑नो॒द्यौश्च॑पृथि॒वीच॒पिन्व॑तांपि॒तामा॒ताविश्व॒विदा॑सु॒दंस॑सा ।
सं॒र॒रा॒णेरोद॑सीवि॒श्वश॑म्भुवास॒निंवाजं॑र॒यिम॒स्मेसमि॑न्वताम् ॥६॥१४॥

ऊर्ज॑म् । नः॒ । द्यौः । च॒ । पृ॒थि॒वी । च॒ । पिन्व॑ताम् । पि॒ता । मा॒ता । वि॒श्व॒ऽवि॑दा । सु॒ऽदंस॑सा । सं॒र॒रा॒णे इति॑ सम्ऽर॒रा॒णे । रोद॑सी॒ इति॑ । वि॒श्वऽश॑म्भुवा । स॒निम् । वाज॑म् । र॒यिम् । अ॒स्मे इति॑ । सम् । इ॒न्व॒ता॒म् ॥ ६ ॥ १४ ॥

पिता वर्षस्य सेक्तृत्वेन पितृभूता द्यौश्च माता धारकत्वेन मातृभूता पृथिवी च उभे नः अस्मभ्यं ऊर्जमन्नं पिन्वतां यच्छतां । किंच विश्वविदा विश्वं जानंत्यौ विश्वस्य वेदयित्र्यौ वा सुदंससा सुकर्माणौ संरराणे परस्परोपकार्योपकारकभावेन सहरममाणे विश्वशंभुवा सर्वस्य भावयित्र्यौ रोदसी द्यावापृथिव्यौ अस्मे अस्मासु सनिं संभजनीयं पुत्रादिकं वाजं बलं रयिं धनं च समिन्वतां संप्रेरयतां ॥ ६ ॥

६. पिता द्युलोक और माता पृथिवी, हमें अन्न दो। संसार को जाननेवाली, सुकर्मा परस्पर रममाण और सबको सुख देनेवाली द्यावा-पृथिवी हमें पुत्रादि बल और धन दो।

॥ इति पंचमस्य प्रथमे चतुर्दशोवर्गः ॥ १४ ॥

उदुष्यदेवइतिषळृचं दशमं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षं सवितृदेवताकं आद्यास्तिस्रोजगत्यः चतुर्थ्याद्यास्तिस्रस्त्रिष्टुभः तथा चानुक्रान्तं—उदुष्यःसावित्रं त्रित्रिष्टुबन्तमिति सूक्तविनियोगोलैंगिकः चातुर्विंशिकेहनि वैश्वदेवशस्त्रे आग्रयणस्थाने आवपनीयः सूत्रितं च—उदुष्यदेवः सविता हिरण्ययेति तिस्रः वेहियावापृथिवीति। बृहस्पतिसवेपि वैश्वदेवशस्त्रे सावित्रसूक्तस्थाने एषतृचः सूत्रितं च उदुष्यदेवः सविताहिरण्ययेत्यनूचिद्येविति । व्यूळ्हे पंचमेहनि वैश्वदेवशस्त्रे उदुष्यदेवः सविता दमूनाइति तृचः सावित्रनिविद्धानार्थः सूत्रितं च—उदुष्यदेवःसवितादमूनाइति तिस्रइति । वैश्वदेवपर्वणि सावित्रद्वादशकपालस्य वामद्यसवितरित्यनयोयाज्या सूत्रितं च—वाममद्यसवितर्वाममश्वः पूवनयमदेवयमिति ।

तत्र प्रथमा—

उदुष्यदेवःसविताहिरण्ययाबाहूअयंस्तसवनायसुक्रतुः ।
घृतेनपाणीअभिप्रुष्णुतेमखोयुवासुदक्षोरजसोविधर्मणि ॥ १ ॥

उत् । ऊँ इति । स्यः । देवः । सविता । हिरण्ययां । बाहू इति ।
अयंस्त । सवनाय । सुऽक्रतुः । घृतेन । पाणी इति । अभि ।
प्रुष्णुते । मखः । युवा । सुऽदक्षः । रजसः । विऽधर्मणि ॥ १ ॥

देवो द्योतमानः सुक्रतुः सुकर्मा स्यः सः प्रसिद्धः सविता हिरण्यया हिरण्मयौ आत्मीयौ बाहू सवनाय सुवनाय दानाय वा उदयंस्त उद्यच्छति किंच मखो मंहनीयो युवा नित्यतरुणः सुदक्षः सुप्रज्ञः रजसो लोकस्योदकस्य वा विधर्मणि विधारणे स्थितः घृतेनोदकेन पूर्णौ स्वौ पाणी अभिप्रुष्णुते अभिप्रेरयति ॥ १ ॥

१. वही सुकृति सविता देवता दान के लिए हिरण्मय बाहुओं को ऊपर उठाते हैं। विशाल, तरुण और विद्वान् सविता, संसार की रक्षा के लिए दोनों जलमय बाहुओं को प्रेरित करते हैं।

देवस्यवयंसवितुःसवीमनिश्रेष्ठेस्यामवसुनश्चदावने ।
योविश्वस्यद्विपदोयश्चतुष्पदोनिवेशनेप्रसवेचासिभूमनः ॥ २ ॥

देवस्य । वयम् । सवितुः । सवीमनि । श्रेष्ठे । स्याम । वसुनः ।
च । दावने । यः । विश्वस्य । द्विऽपदः । यः । चतुःऽपदः ।
निऽवेशने । प्रऽसवे । च । असि । भूमनः ॥ २ ॥

यस्य देवस्य सवितुः प्रेरकस्य सवीमनि प्रसवे अनुज्ञाने तथा च यास्कः—सवीमनिप्रसवेइतिश्रेष्ठे[1] । अतिशयेन प्रशस्ते वसुनो धनस्य दावने दाने च वयं स्याम समर्था भूयास्म यस्त्वं विश्वस्य सर्वस्य द्विपदो निवेशने स्थितौ प्रसवे च स्वतंत्रोऽसि यस्त्वं भूमनो भूम्नश्चतुष्पदो निवेशने प्रसवे च स्वतंत्रोऽसि ॥ २ ॥

२. हम उन्हीं सविता के प्रसव-कर्म और प्रशस्त धन दान के विषय में समर्थ हों। सविता, तुम सारे द्विपदों और चतुष्पदों की स्थिति और प्रसव (उत्पत्ति) में समर्थ हो।

---

१ नि० ६, ७।

अथ तृतीया—

अदब्धेभिःसवितःपायुभिष्ट्वंशिवेभिरद्यपरिपाहिनोगयम्।
हिरण्यजिह्वःसुवितायनव्यसेरक्षामाकिर्नोअघशंसईशत ॥ ३ ॥

अदब्धेभिः। सवितरिति। पायुऽभिः। त्वम्। शिवेभिः। अद्य। परि। पाहि। नः। गयम्। हिरण्यऽजिह्वः। सुविताय। नव्यसे। रक्ष। माकिः। नः। अघऽशंसः। ईशत ॥ ३ ॥

हे सवितः अदब्धेभिः अहिंसितैः पायुभिः तेजोभिः रक्षणसाधनैर्वा शिवेभिः सुखकारिभिः नोऽस्माकं गयं गृहं धनं वा गयः छदिरिति गृहनामसु मीळ्हं गयइति धननामसु पाठात् अद्य परिपाहि रक्ष। हिरण्यजिह्वो हितरमणीयवाक् त्वं यथाहयास्कः—हिरण्यंकस्मादित्युपक्रम्य हितरमणंभवतीतिवेति। सुविताय सुखाय नव्यसे नवतराय भव रक्ष अस्मान्पालय च नोऽस्माकमघशंसः अनर्थमाशंसमानः शत्रुः माकिरीशत मैश्वत ॥ ३ ॥

३. सविता, तुम आज अहिंसित और सुखावह तेज के द्वारा हमारे घरों की रक्षा करो। तुम हिरण्यवाक् हो। नया सुख दो और हमारी रक्षा करो। हमारा अहित करनेवाला व्यक्ति प्रभुत्व न करने पावे।

उदुष्यदेवःसवितादमूनाहिरण्यपाणिःप्रतिदोषमस्थात्।
अयोहनुर्यजतोमन्द्रजिह्वआदाशुषेसुवतिभूरिवामम् ॥ ४ ॥

उत्। ऊँ इति। स्यः। देवः। सविता। दमूनाः। हिरण्यऽपाणिः। प्रतिऽदोषम्। अस्थात्। अयःऽहनुः। यजतः। मन्द्रऽजिह्वः। आ। दाशुषे। सुवति। भूरि। वामम् ॥ ४ ॥

देवो द्योतमानः दमूनाः दममनाः दानमनावा यथा च यास्कः—दमूनादममनावा दानमना- वा दान्तमनावेति। हिरण्यपाणिः हिरण्मयपाणिः अयोहनुः हिरण्मयहनुः रुक्मं अय इतिहि- रण्यनामसु पाठात् यजतो यष्टव्यः मन्द्रजिह्वः मोदमानवाक् स्यः सः सविता प्रतिदोषं प्रति- रात्रं रात्रेरवसाने उदस्थात् उत्तिष्ठतु सो दाशुषे यजमानाय महत् भूरि प्रभूतं वामं वननीयं सं- भजनीयमन्नं वामं वननीयमिति यास्कः। आसुवति प्रेरयति ॥ ४ ॥

४. शान्तमना, हिरण्य-हस्त, हिरण्मय हनु (जबड़ा) वाले, यज्ञ के योग्य और मनोहर वचनवाले वही सविता देव रात्रि के अन्त में उठें। वे हव्यदाता के लिए, यथेष्ट अन्न प्रेरित करें।

---

१ नि० २. १०.। २ नि० ४. ४.। ३ नि० ६. ३१.।

अथ पञ्चमी—

उदुअयाँउपवक्तेवबाहूहिरण्ययासवितासुप्रतीका ।
दिवोरोहांस्यरुहत्पृथिव्याअरीरमत्पतयत्कच्चिदभ्वम् ॥ ५ ॥

उत् । ऊँ इति । अयान् । उपवक्ताऽइव । बाहू इति । हिरण्ययां ।
सविता । सुऽप्रतीका । दिवः । रोहांसि । अरुहत् । पृथिव्याः ।
अरीरमत् । पतयत् । कत् । चित् । अभ्वम् ॥ ५ ॥

सविता उपवक्तेव अस्माकमधिवक्तेव हिरण्मयौ हिरण्मयौ सुप्रतीका शोभनावयवौ बाहू उदयान् उद्यच्छतुयोर्यं पृथिव्याः पृथिवीपर्यन्तात् दिवोन्तरिक्षस्य रोहांसि उच्छ्रितप्रदेशान् अरुहत् रोहति पतयत् गच्छत् कच्चित् यत्किंचिदभ्वं महत् सर्वं वस्तुजातं विरोहितं अरीरमत् रमयति च ॥ ५ ॥

५. सविता, अधिवक्ता की तरह हिरण्मय और शोभनांश, दोनों बाहुओं को उठावें । वे पृथिवी से द्युलोक के उन्नत प्रदेश में चढ़ते हैं । गतिशील, जो कुछ महान् वस्तुएँ हैं, सबको वे प्रसन्न करते हैं ।

वाममद्यसवितर्वाममुश्वोदिवेदिवेवाममस्मभ्यंसावीः ।
वामस्यहिक्षयस्यदेवभूरेरयाधियावामभाजःस्याम ॥ ६ ॥ १५ ॥

वामम् । अद्य । सवितः । वामम् । ऊँ इति । श्वः । दिवेऽदिवे ।
वामम् । अस्मभ्यम् । सावीः । वामस्य । हि । क्षयस्य ।
देव । भूरेः । अया । धिया । वामऽभाजः । स्याम ॥ ६ ॥ १५ ॥

हे सवितः अस्मभ्यं वामं धनं अद्य सावीः सुव श्वश्च वामं धनं प्रसुव किं बहूक्त्या दिवेदिवे प्रतिदिनं वामं धनं प्रसुव हे देव हि यस्मात् क्षयस्य निवासभूतस्य भूरेः प्रभूतस्य वामस्य दातासि अतो वयं अया अनया धिया स्तुत्या वामभाजो धनवन्तः स्याम भूयास्म उ इति पूरणः ॥ ६ ॥

६. सविता, आज हमें धन दो । कल हमें धन देना । प्रतिदिन हमें धन देना । हे देव, तुम निवास-भूत प्रचुर धन के दाता हो; इसलिए हम इसी स्तुति के द्वारा धन प्राप्त करेंगे ।

॥ इति पंचमस्य प्रथमे पंचदशोवर्गः ॥ १५ ॥

इन्द्रासोमामहीतिपंचर्चमेकादशं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षं त्रैष्टुभं इंद्रासोमदेवताकं अनुक्रम्यते च—इन्द्रासोमापंचैन्द्रासोममिति सूक्तविनियोगोलैंगिकः ।

तत्र प्रथमा—

इन्द्रा॑सोमा॒ महि॒ तद्वां॑ महि॒त्वं यु॒वं म॒हानि॑ प्रथ॒मानि॑ चक्रथुः ।
यु॒वं सूर्यं॑ विवि॒दथु॑र्यु॒वं स्व१॒॑र्विश्वा॒ तमां॑स्यहतं नि॒दश्च॑ ॥ १ ॥

इन्द्रा॑सोमा । महि॑ । तत् । वा॒म् । म॒हि॒ऽत्वम् । यु॒वम् । म॒हानि॑ ।
प्र॒थ॒मानि॑ । च॒क्र॒थुः॒ । यु॒वम् । सूर्य॑म् । वि॒वि॒दथुः॑ । यु॒वम् ।
स्वः॑ । विश्वा॑ । तमां॑सि । अ॒ह॒त॒म् । नि॒दः॑ । च॒ ॥ १ ॥

इन्द्रासोमा हे इन्द्रासोमौ वां युवयोः तन्महित्वं महत्त्वं महि महत् । किंतदित्यत आह युवं युवां महानि महान्ति प्रथमानि प्रथमानि मुख्यानि वा भूतानि प्रथमइति मुख्यनामप्रथमो भवतीतियास्कः । चक्रथुः अकार्ष्टं । किंच युवं युवां सूर्यं विविदथुः अलंभयतं च जनान् युवं युवां स्वरुदकं च विविदथुः हेम स्वरित्युदकनामसु पाठात् अपि च विश्वा विश्वानि तमांसि निदश्च निन्दितॄनसुरांश्च अहतं अहिंस्तम् ॥ १ ॥

१. इन्द्र और सोम, तुम्हारी महिमा महान् है। तुमने महान् और मुख्य भूतों को बनाया है। तुमने सूर्य और जल को प्राप्त किया है। तुमने सारे अन्धकारों और निन्दकों का वध किया है।

इन्द्रा॑सोमा वा॒सय॑थ उ॒षास॒मुत्सूर्यं॑ नयथो॒ ज्योति॑षा स॒ह ।
उप॒ द्यां स्क॒म्भथुः॒ स्कम्भ॑ने॒नाप्र॑थतं पृथि॒वीं मा॒तरं॒ वि ॥ २ ॥

इन्द्रा॑सोमा । वा॒सय॑थः । उ॒षस॑म् । उत् । सूर्य॑म् । न॒य॒थः॒ ।
ज्योति॑षा । स॒ह । उप॑ । द्याम् । स्क॒म्भथुः॑ । स्कम्भ॑नेन ।
अप्र॑थतम् । पृ॒थि॒वीम् । मा॒तर॑म् । वि ॥ २ ॥

इन्द्रासोमा हे इन्द्रासोमौ उषसं वासयथः विवासयथः उषसं व्युच्छन्तीं कारयथ इत्यर्थः । किं च सूर्यं ज्योतिषा तेजसा सह उन्नयथः अपि च द्यां दिवं स्कंभनेन स्तंभनहेतुनान्तरिक्षेण मध्ये स्थापितेन उपस्कंभथुः अस्तंभयतं मातरं विश्वस्य मातृभूतां पृथिवीं व्यप्रथतं व्यप्रथयतम् ॥ २ ॥

२. इन्द्र और सोम, तुम उषा को प्रकाशित करो और सूर्य को ज्योति के साथ ऊपर उठाओ तथा अन्तरिक्ष के द्वारा द्युलोक को स्तम्भित करो। माता पृथिवी को प्रसिद्ध करो।

इन्द्रा॑सोमा॒वहि॑म॒पः प॑रि॒ष्ठां ह॒थो वृ॒त्रमनु॑ वां॒ द्यौर॑मन्यत ।
प्रार्णां॑स्यैरयतं न॒दीना॒मा स॑मु॒द्राणि॑ पप्रथुः पु॒रूणि॑ ॥ ३ ॥

इन्द्रासोमौ । अहिम् । अपः । परिऽस्थाम् । हथः । वृत्रम् । अनु । वाम् । द्यौः । अमन्यत । प्र । अर्णांसि । ऐरयतम् । नदीनाम् । आ । समुद्राणि । पप्रथुः । पुरूणि ॥ ३ ॥

हे इन्द्रासोमौ अहिं जगत आहन्तारं अपोमिवस्यान्युदकानि परिष्ठां परिवृत्यस्थितं वृ-त्रं असुरं हथः हतं तदानीं द्यौर्वां युवां अन्वमन्यत किं च नदीनां अर्णांस्युदकानि ऐरयतं पुरूणि बहूनि पुरु पुर्विति बहुनामसु पाठात् समुद्राणि उदकस्थानानि आपप्रथुः उदकैरापूरयतं च । अथवा समुन्दन्तीति उदकान्येव समुद्राणि तानि रसेनापूरयतमित्यर्थः तथा च यास्कः—समुद्रः कस्मात्समुद्द्रवंत्यस्मादापः समभिद्रवंत्येनमापःसंमोदन्तेऽस्मिन्भूतानिसमुदकोभवतिसमुन-त्तीतिवेति[1] ॥ ३ ॥

३. इन्द्र और सोम, जल को रोकनेवाले अहि (मारक) वृत्र का वध करो। द्युलोक ने तुम्हें संवर्द्धित किया था। नदी के जल को प्रेरित करो। जल-द्वारा समुद्र को पूर्ण करो।

इन्द्रासोमापक्वमामास्वन्तर्निगवामिद्दधथुर्वक्षणासु ।
जगृभथुरनपिनद्धमासुरुशच्चित्रासुजगतीष्वन्तः ॥ ४ ॥

इन्द्रासोमा । पक्वम् । आमासु । अन्तः । नि । गवाम् । इत् । दधथुः । वक्षणासु । जगृभथुः । अनपिऽनद्धम् । आसु । रुशत् । चित्रासु । जगतीषु । अन्तरिति ॥ ४ ॥

इन्द्रासोमा हे इन्द्रासोमौ आमासु अपक्वासु गवां वक्षणासु ऊधःसु अन्तर्मध्ये पक्वं पयो निदधुः । किं च चित्रासु नानावर्णासु आसु जगतीषु गोषु इळा जगतीति गोनामसु पाठात् अन्तर्मध्ये अनपिनद्धं केनाप्यबद्धं रुशत् शुक्लवर्णं पयोजगृभथुः यथा पृथिव्यां स्वयं न क्षर-ति तथा धारितवन्तावित्यर्थः । इदिति पूरणः ॥ ४ ॥

४. इन्द्र और सोम, तुमने गायों के लिए अपक्व अन्तर्देश में पक्व दुग्ध रक्खा है। नाना वर्ण गौओं के बीच तुमने अबद्ध और शुक्ल वर्ण दुग्ध धारण किया है।	अथ पंचमी—

इन्द्रासोमायुवमङ्गतरुत्रमपत्यसाचंश्रुत्यंरराथे ।
युवंशुष्मंनर्यंचर्षणिभ्यःसंविव्यथुःपृतनाषाहमुग्रा ॥ ५ ॥ १६ ॥

---

1 नि० २. १०.

इन्द्रासोमा । युवम् । अङ्ग । तरुत्रम् । अपत्यऽसाचम् । श्रुत्यम् ।
रराथे इति । युवम् । शुष्मम् । नर्यम् । चर्षणिऽभ्यः । सम् ।
विव्यथुः । पृतनाऽसहम् । उग्रा ॥ ५ ॥ १६ ॥

इन्द्रासोमा हे इन्द्रासोमौ युवं युवां तरुत्रं तारकं अपत्यसाचं संतानयुक्तं श्रुत्यं श्रवणीयं रयिं धनं अंग क्षिप्रं रराथे अस्मभ्यं धत्थः किं च उग्रा हे उद्गूर्णाविन्द्रासोमौ युवं युवां नर्यं नृभ्योहितं पृतनासहं शत्रुसैन्याभिभावुकं शुष्मं बलं चर्षणिभ्योमनुष्येभ्यः कृष्टयः चर्षणय इतिमनुष्यनामसु पाठात् संविव्यथुः समवनुतं परिवेष्टयथोवा ॥ ५ ॥

५. इन्द्र और सोम, तुम लोग तारक, सन्तान-युक्त और श्रवणीय धन हमें शीघ्र दो। उग्र इन्द्र और सोम, मनुष्यों के लिए हितकर और शत्रुसेना को हरानेवाले बल को तुम वर्द्धित करो।

॥ इति पंचमस्य प्रथमे षोडशोवर्गः ॥ १६ ॥

योअद्रिभिदिति द्वादशर्चं सूक्तं बार्हस्पत्यं भरद्वाजस्यार्षं त्रैष्टुभं तथा चानुक्रम्यते—योअद्रिभित्तृचंबार्हस्पत्यमिति आभिप्लविकेषूक्थ्येषु तृतीयसवने ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्रे स्तोमातिशंसनार्थमिदं सूक्तं सूत्र्यते हि योअद्रिभित्प्रथमजेदिवश्चित सूक्ते इति। वाजपेये बार्हस्पत्ये चरौ बृहस्पतिः समजयद्वसूनि त्वामीळेअजिरंदूत्यायेति।

योअद्रिभित्प्रथमजाऋतावाबृहस्पतिराङ्गिरसोहविष्मान्।
द्विबर्हज्माप्राघर्मसत्पितानआरोदसीवृषभोरोरवीति ॥ १ ॥

यः । अद्रिऽभित् । प्रथमऽजाः । ऋतऽवा । बृहस्पतिः ।
आङ्गिरसः । हविष्मान् । द्विबर्हऽज्मा । प्राघर्मऽसत् ।
पिता । नः । आ । रोदसी इति । वृषभः । रोरवीति ॥ १ ॥

योबृहस्पतिः अद्रिभित् पणिभिर्विरचितानां शिलोच्चयानां भेत्ता मेघानां विदारको वा अद्रिःग्रावेति मेघनामसु पाठात् प्रथमजाः प्रजापतेर्वीर्यात् प्रथमं जातः ऋतावा सत्यवानुदकवान्वा अंगिरसः पुत्रःख्यातः यथा च निगमः—येंगाराआसंस्तेंगिरसोभवन्यदंगाराःपुनरवशान्ताउददीप्यन्तद्बृहस्पतिरभवदिति। हविष्मान् यज्ञभागवान् द्विबर्हज्मा द्वयोर्लोकयोर्बृंहितगमनः प्राघर्मसत् प्रकर्षेण दीप्तस्थाने वर्तमानो नोस्माकं पिता पालयिता भवति सबृहस्पतिः वृषभो वर्षकः सन् रोदसी द्यावापृथिव्यौ आरोरवीति अभिगर्जति ॥ १ ॥

१. जिन बृहस्पति ने पर्वत को तोड़ा था, जो सबसे प्रथम उत्पन्न हुए थे, जो सत्य-रूप, अङ्गिरा और यज्ञ-पात्र हैं, जो दोनों लोकों में भली भाँति जाते हैं, जो प्रदीप्त स्थान में रहते हैं और जो हम लोगों के पालक हैं, वही बृहस्पति, वर्षक होकर द्यावापृथिवी में गर्जन करते हैं।

---

१ ऐ० ब्रा० ३. ३४.।

अथ द्वितीया—

जनायचिद्यईवतउलोकंबृहस्पतिर्देवहूतौचकार ।
घ्नन्वृत्राणिविपुरोदर्दरीतिजयञ्छत्रूँरमित्रान्पृत्सुसाहन् ॥ २ ॥

जनाय । चित् । यः । ईवते । ऊँ इति । लोकम् । बृहस्पतिः ।
देवऽहूतौ । चकार । घ्नन् । वृत्राणि । वि । पुरः । दर्दरीति ।
जयन् । शत्रून् । अमित्रान् । पृत्ऽसु । सहन् ॥ २ ॥

अपि च योबृहस्पतिः देवहूतौ यज्ञे वर्तमानाय ईवते उपगच्छते स्तोत्रे जनाय लोकं स्थानं चकार करोति चिदिति पूरणः वृत्राण्यावरकाणि तमांसि घ्नन् निवारयन् पृत्सु युद्धेषु शत्रून् जयन् अमित्रान् सहन् अभिभवन् पुरः आसुरीः पुरीः विदर्दरीति भृशं विदारयति ॥२॥

२. जो बृहस्पति यज्ञ में स्तोता को स्थान देते हैं, वही वृत्रों या आवरक अन्धकारों को विनष्ट करते, युद्ध में शत्रुओं को जीतते, द्वेषियों को अभिभूत करते और असुर-पुरियों को अच्छी तरह छिन्न-भिन्न करते हैं।

बृहस्पतिःसमजयद्वसूनिमहोव्रजान्गोमतोदेवएषः ।
अपःसिषासन्त्स्व१रप्रतीतोबृहस्पतिर्हन्त्यमित्रमर्कैः ॥ ३ ॥१७॥

बृहस्पतिः । सम् । अजयत् । वसूनि । महः । व्रजान् ।
गोऽमतः । देवः । एषः । अपः । सिसासन् । स्वः । अप्रतिऽइतः ।
बृहस्पतिः । हन्ति । अमित्रम् । अर्कैः ॥ ३ ॥ १७ ॥

देवोद्योतमानः एषप्रसिद्धोबृहस्पतिः वसूनि पणीनामसुराणां बलस्य वा धनानि महो महतो गोमतोगोभिःसहितान् व्रजांश्च समजयत् तथा च निगमो—बृहस्पतिर्गोवपुषोवलस्यनिर्मज्जानंनपर्वणोजभारेति । द्युमितपणयोवरीयउद्गावोयन्तुमिनतीर्ऋतेन । बृहस्पतिर्याअविन्दन्निगूळ्हाः सोमोग्रावाणऋषयश्चविप्राइति । किंच बृहस्पतिः अप्रतीतः केनाप्यप्रतिगतः सिषासन् संभक्तुमिच्छन् स्वः स्वर्गस्य अमित्रं असुरं अर्कैरर्चनसाधनैर्मन्त्रैर्हन्ति अर्कोमन्त्रोभवतियदेनेनार्चन्तीतियास्कः ॥ ३ ॥

३. इन्हीं बृहस्पति देव ने असुरों का धन और गौओं के साथ गोचरों को जीता था। अप्रतिगत होकर यज्ञ-कर्म-द्वारा, भोग करने की इच्छा करके, बृहस्पति स्वर्ग के शत्रु का, अर्चना-साधन मन्त्र-द्वारा, वध करते हैं।

॥ इति पंचमस्य प्रथमे सप्तदशोवर्गः ॥ १७ ॥

---

१ ऋ० सं० ८. २. १४। २ ऋ० सं० ८. ६. ६.। ३ नि० ५. ४.।

सोमारुद्रेति चतुर्ऋचं नवोदशं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षं त्रैष्टुभं सोमारुद्रदेवताकं अनुक्रम्यते च सोमारुद्राचतुष्कं सोमारौद्रमिति। विनियोगो लैङ्गिकः।

तत्र प्रथमा—

सोमारुद्राधारयेथामसुर्यं१प्रवामिष्टयोरमश्नुवन्तु ।
दमेदमेसप्तरत्नादधानाशंनोभूतंद्विपदेशंचतुष्पदे ॥ १ ॥

सोमारुद्रा । धारयेथाम् । असुर्यम् । प्र । वाम् । इष्टयः ।
अरम् । अश्नुवन्तु । दमेऽदमे । सप्त । रत्ना । दधाना । शम् ।
नः । भूतम् । द्विऽपदे । शम् । चतुःऽपदे ॥ १ ॥

सोमारुद्रा हे सोमारुद्रौ असुर्यं असुरसंबन्धिबलं अस्मासु धारयेथां किं च दमेदमे सर्वेष्वस्मद्गृहेषु इष्टयो यज्ञाः वां युवां अरमलं पर्याप्तं प्राश्नुवन्तु प्रकर्षेणव्याप्नुवन्तु। अपि च युवां सप्तरत्ना रत्नानि दधाना धारयन्तौ नोस्मभ्यं शं सुखकरौ सुखरूपौ वा भूतं भवतं। द्विपदे अस्मदीयाय पुत्रादये चतुष्पदे पश्वादये च शं भूतं भवतं ॥१॥

१. सोम और रुद्र, तुम हमें असुर-सम्बन्धी बल दो। सारे यज्ञ तुम्हें प्रतिगृह में अच्छी तरह व्याप्त करें। तुम सप्तरत्न धारण करते हो; इसलिए हमारे लिए तुम सुखकर होओ और द्विपदों और चतुष्पदों के लिए भी कल्याणवाही बनो।

सोमारुद्राविवृहतंविषूचीममीवायानोगयमाविवेश ।
आरेबाधेथांनिर्ऋतिंपराचैरस्मेभद्रासौश्रवसानिसन्तु ॥ २ ॥

सोमारुद्रा । वि । वृहतम् । विषूचीम् । अमीवा । या । नः ।
गयम् । आऽविवेश । आरे । बाधेथाम् । निःऽऋतिम् ।
पराचैः । अस्मे । इति । भद्रा सौश्रवसानि । सन्तु ॥ २॥

सोमारुद्रा हे सोमारुद्रौ नोस्माकं गयं गृहं गृहगतंप्राणिजातंवा याअमीवा योरोगआविवेश तांविषूचीं विष्वक् सर्वतो गच्छन्तीं अमीवां विवृहतं वियोजयतं। अपि च निर्ऋतिमलक्ष्मीं पराचैः पराङ्मुखांभवति तथा आरे दूरे बाधेथां निवारयतं। अस्मे अस्माकं भद्रा भद्राणि सौश्रवसानि अन्नानि यशांसि च संतु भवन्तु सुश्रवसोभावः सौश्रवसं श्रवोन्नंयशश्च ॥ २ ॥

२. सोम और रुद्र, जो रोग हमारे घर में पैठा है, उसी संक्रामक रोग को विदूरित करो। ऐसी बाधा दो, जिससे दरिद्रता पराङ्मुखी हो। हमारे पास सुखावह अन्न हो।

अथ तृतीया—

सोमा॑रुद्रा यु॒वमे॒तान्य॒स्मे विश्वा॑ त॒नूषु॑ भेष॒जानि॑ धत्तम् ।
अव॑ स्यतं मु॒ञ्चतं॒ यन्नो॒ अस्ति॑ त॒नूषु॑ ब॒द्धं कृ॒तमेनो॑ अ॒स्मत् ॥ ३ ॥

सोमा॑रुद्रा । यु॒वम् । ए॒तानि॑ । अ॒स्मे इति॑ । विश्वा॑ । त॒नूषु॑ । भे॒ष॒जानि॑ । ध॒त्त॒म् । अव॑ । स्य॒त॒म् । मु॒ञ्चत॑म् । यत् । नः॒ । अस्ति॑ । त॒नूषु॑ । ब॒द्धम् । कृ॒तम् । एनः॑ । अ॒स्मत् ॥ ३ ॥

हे सोमारुद्रा सोमारुद्रौ युवं युवां अस्मे अस्माकं तनूष्वङ्गेषु एतानि प्रसिद्धानि विश्वा सर्वाणि भेषजानि धत्तं धारयतं । किं च नोऽस्माकं तनूष्वङ्गेषु अस्माभिः कृतं बद्धं च यदेनः पापमस्ति विद्यते तत्पापं अवस्यतं क्षपयतं श्लथयतं शिथिलबन्धं कुरुतमित्यर्थः । अस्मदस्मत्तो मुञ्चतं च ॥ ३ ॥

३. सोम और रुद्र, हमारे शरीर के लिए सब प्रसिद्ध औषध धारण करो। हमारे किये पाप, जो शरीर में निबद्ध हैं, उसे शिथिल करो—हमसे हटा दो।

ति॒ग्मायु॑धौ ति॒ग्महे॑ती सु॒शेवौ॒ सोमा॑रुद्रावि॒ह सु मृ॑ळतं नः ।
प्र नो॑ मुञ्चतं॒ वरु॑णस्य॒ पाशा॑द्गोपा॒यतं॑ नः सुमन॒स्यमा॑ना ॥ ४ ॥ १८ ॥

ति॒ग्मऽआ॑युधौ । ति॒ग्महे॑ती॒ इति॑ ति॒ग्मऽहे॑ती । सु॒ऽशेवौ॑ । सोमा॑रुद्रौ । इ॒ह । सु । मृ॒ळ॒त॒म् । नः॒ । प्र । नः॒ । मु॒ञ्च॒त॒म् । वरु॑णस्य । पाशा॑त् । गो॒पा॒यत॑म् । नः॒ । सु॒ऽम॒न॒स्यमा॑ना ॥ ४ ॥ १८ ॥

हे सोमारुद्रौ तिग्मायुधौ दीप्तधनुष्कौ तिग्महेती तीक्ष्णशरौ सुशेवौ शोभनसुखप्रदौ सुमनस्यमाना शोभनं मनः स्तोत्रमिच्छन्तौ सुमनस्यमानौ स्तूयमानौ सुमनसौ वा सन्तौ युवां इह लोके नोऽस्मान् सु अत्यन्तं मृळतं सुखयतं नोऽस्मान्वरुणस्य पाशात् प्रमुञ्चतं नोऽस्मान् गोपायतं आपद्भ्यो रक्षतं च ॥ ४ ॥

४. सोम और रुद्र, तुम्हारे पास दीप्त धनुष और तीक्ष्ण शर है। तुम लोग सुन्दर सुख देते हो। शोभन स्तोत्र की अभिलाषा करते हुए हमें इस संसार में खूब सुखी करो। तुम हमें वरुण के पाश से छुड़ाओ और हमारी रक्षा करो।

॥ इति पंचमस्य प्रथमेऽष्टादशो वर्गः ॥ १८ ॥

जीमूतस्येत्येकोनविंशर्चंचतुर्दशंसूक्तं भारद्वाजस्यपायोरार्षं अनुक्रम्यतेच—जीमूतस्यै-कोनापायुर्भारद्वाजःसंग्रामांगान्यतुष्टाववर्मधनुर्ज्यामार्त्नीइषुधिंजगत्यर्धे सारथिमर्धेर-श्मीनश्वाद्रथं रथगोपान्जगत्यादि लिंगोक्तदेवताद्वाभ्यामिषुः प्रतोदंहस्तघ्नंद्वाभ्यामिषुः पराः पंक्त्यादयो लिंगोक्तदेवताः संग्रामाशिषोन्त्यानुष्टुप् कवचीतआत्मा केविषयेदेवति। रथेतिष्ठन् ब्रा-ह्मणासइतिषष्ठीदशम्यौ जगत्यौ अंत्यायोनःस्वोअरणइत्येषानुष्टुप् कवचीतिआर्षं धन्विना-गाजिंयदहायोनःस्वइतिपंचानुष्टुभः यत्रबाणाइतिपंक्तिः शिष्टास्त्रिष्टुभः आद्यायावर्मस्तू-यते द्वितीययाधनुः तृतीययाज्या चतुर्थ्यामार्त्नी पंचम्यामिषुधिः अतः पंचानांवर्माद्यादेवताः षष्ठ्याः पूर्वार्धेनसारथिः स्तूयते अतः सोर्धर्चस्तद्देवताकः उत्तरार्धेनरश्मयः स्तूयन्ते सप्तम्या-मश्वाः अष्टम्यारथः नवम्यारथगोपाः अतस्तास्तद्देवताकाः ब्राह्मणासइत्यस्यांब्राह्मणपितृसो-म्यद्यावापृथिवीपूषणोलिंगोक्तादेवताः एकादशीद्वादश्याविषुस्तुतिरूपत्वात् इषुदेवताके त्रयो-दश्यामश्वः चतुर्दश्याहस्तघ्नः पंचदशीषोडश्याविषुदेवताके सप्तदश्यायुद्धभूमिब्रह्मणस्पत्यदि-तिरूपालिंगोक्तदेवताः अष्टादश्याः कवचसोमवरुणदेवताः अंत्यायादेवाब्रह्मचदेवता युद्धेअने-नसूक्तेनराजानंसंनाहयेत् तथाचाश्वलायनः—संग्रामेसमुपोढेराजानंसंनाहयेदात्वाहार्षमन्तरेभी-तिरथमास्थापयत्यास्थापयञ्जीमूतस्येवभवतिप्रतीकमितिकवचंप्रयच्छेदुत्तरयाधनुरुत्तरांवाचयेत्त्व-यंचतुर्थीजपेत्पंचम्येषुधिंप्रयच्छेदभिप्रवर्तमानेषष्ठींसप्तम्याश्वानष्टमीमिषूनवेक्षमाणं वाचयत्यहि-रिवभोगैःपर्येतिबाहुमितिविष्ठं नह्यमानमिति तथाचावसृष्टापरापतेतीषून्विसर्जयेदभिबाणाः संपतन्तीतियुध्यमानेषुजपेदसंशिष्याद्वेति। अध्यायोपाकरणोत्सर्जनयोर्मंडलांत्यहोमे योनःस्व-इत्येषा।

तत्र प्रथमा—

जी॒मूत॑स्येव भवति॒ प्रती॑कं॒ यद्व॒र्मी याति॑ स॒मदा॑मु॒पस्थे॑ ।
अना॑विद्धया त॒न्वा॑ जय॒ त्वं स त्वा॒ वर्म॑णो महि॒मा पि॑पर्तु ॥ १ ॥

जी॒मूत॑स्यऽइव । भ॒व॒ति॒ । प्रती॑कम् । यत् । व॒र्मी । याति॑ ।
स॒ऽमदा॑म् । उ॒पऽस्थे॑ । अना॑विद्धया । त॒न्वा॑ । ज॒य॒ ।
त्वम् । सः । त्वा॒ । वर्म॑णः । म॒हि॒मा । पि॒प॒र्तु॒ ॥ १ ॥

समदां संग्रामाणां उपस्थे उपस्थाने सति प्रयदा यं राजा वर्मी कवची याति यदा लोह-मयेन वर्मणा सन्नद्धस्य राज्ञः प्रतीकं रूपं जीमूतस्येव मेघस्येव भवति मेघस्य यादृशं रूपं ता-

इत्थमस्य भवतीत्यर्थः हे राजन् त्वं अनाविद्धया शत्रुभिरबाधितया तन्वा शरीरेण शत्रून् जय वर्मणः स तादृशो महिमा स त्वा त्वां पिपर्तु पालयतु ॥ १ ॥

१. युद्ध छिड़ जाने पर यह राजा जिस समय लौहमय कवच पहन कर जाता है, उस समय मालूम पड़ता है कि यह साक्षात् मेघ है। राजन् अविद्ध शरीर रहकर जय प्राप्त करो। वर्म (कवच) की वह महिमा तुम्हारी रक्षा करे।

अथ द्वितीया—

धन्वनागाधन्वनाजिंजयेमधन्वनातीव्राःसमदोजयेम ।
धनुःशत्रोरपकामंकृणोतिधन्वनासर्वाःप्रदिशोजयेम ॥ २॥

धन्वना । गाः । धन्वना । आजिम् । जयेम । धन्वना । तीव्राः ।
सऽमदः । जयेम । धनुः । शत्रोः । अपऽकामम् । कृणोति ।
धन्वना । सर्वाः । प्रऽदिशः । जयेम ॥ २ ॥

धन्वना चापेन गाः शत्रूणां जयेम वयं वशीकरवाम धन्वना आजिं संग्रामं च जयेम धन्वना तीव्राः उद्धताः समदः अत्यन्तमदवतीः शत्रुसेनाश्च जयेम तथा च यास्कः—[1]समदः समदो वात्तेः संमदो वा मदतेरिति । धनुः शत्रोरपकामं कामस्यापायं कृणोति करोतु । किं च धन्वना वयं सर्वाः प्रदिशः सर्वासु दिक्षु वर्तमानान् शत्रून् जयेम प्रदिक् शब्दो लक्षणया तत्स्थेषु पुरुषेषु वर्तते मंचाः क्रोशन्तीतिवत् । धन्वन् शब्दस्य जयतेश्चावृत्तिरादरार्था ॥ २ ॥

२. हम धनुष के द्वारा शत्रुओं की गायों को जीतेंगे, युद्ध जीतेंगे और मदोन्मत्त शत्रु-सेना का वध करेंगे। शत्रु की अभिलाषा धनुष नष्ट करे। हम इस धनुष से समस्त दिशाओं में स्थित शत्रुओं को जीतेंगे।

अथ तृतीया—

वक्ष्यन्तीवेदागनीगन्तिकर्णंप्रियंसखायंपरिषस्वजाना ।
योषेवशिङ्क्तेवितताधिधन्वञ्ज्याइयंसमनेपारयन्ती ॥ ३ ॥

वक्ष्यन्तीऽइव । इत् । आ । गनीगन्ति । कर्णम् । प्रियम् ।
सखायम् । परिऽसस्वजाना । योषाऽइव । शिङ्क्ते । विऽतता ।
अधि । धन्वन् । ज्या । इयम् । समने । पारयन्ती ॥ ३ ॥

पूर्वस्मिन्नृग्द्वयेन कवचधनुषी स्तुते अत्र ज्यास्तुतिः इयं ज्या समने संग्रामे धन्वन् धन्वनि अधीति सप्तम्यर्थानुवादः । वितता विस्तृता पारयन्ती पारं नयन्ती प्रियं प्रियकरं वाक्यं वक्ष्यन्ती इव कर्णं धन्विनो राज्ञः कर्णप्रदेशं आगनीगन्ति आगच्छति । इदिति पूरणः योषा नारी सखायं पतिमिव परिषस्वजाना इषुं परिष्वजमाना शिङ्क्ते शब्दायते च । तथा च या-

---

१ नि० ९. १८.

स्कः—वक्ष्यन्तीवागच्छति कर्णंप्रियमिव सखायमिष्टं परिष्वजमाना योषेव शिंक्ते शब्दं करोति विततांधिधनुषिज्येयं समने संग्रामे पारयन्ती पारं नयन्तीति[1] ॥ ३ ॥

३. धनुष की यह ज्या, युद्ध-वेला में, युद्ध से पार ले जाने की इच्छा करके मानो प्रिय वचन बोलने के लिए ही धनुर्धारी के कान के पास आती है। जैसे स्त्री प्रिय पति का आलिङ्गन करके बात करती है, वैसे ही यह ज्या भी वाण का आलिङ्गन करके ही शब्द करती है।

तेआ॒चर॑न्ती॒सम॑नेव॒योषा॑मा॒तेव॑पु॒त्रंबि॑भृताम॒ुपस्थे॑।
अप॒शत्रू॑न्विध्यतांसंविदा॒नेआर्त्नी॑इ॒मेवि॑ष्फु॒रन्ती॑अ॒मित्रा॑न् ॥ ४ ॥

ते इति॑। आ॒चर॑न्ती॒ इत्या॒ऽचर॑न्ती। सम॑नाऽइव। योषा॑। मा॒ताऽइ॑व।
पु॒त्रम्। बि॒भृ॒ता॒म्। उ॒पऽस्थे॑। अप॑। शत्रू॑न्। वि॒ध्य॒ता॒म्।
सं॒वि॒दा॒ने इति॑ स॒म्ऽवि॒दा॒ने। आर्त्नी॒ इति॑। इ॒मे इति॑।
वि॒ष्फु॒रन्ती॒ इति॑ वि॒ऽस्फु॒रन्ती॑। अ॒मित्रा॑न् ॥ ४ ॥

अत्र धनुःकोट्योः स्तुतिः ते धनुःकोट्यौ समनेव समनस्केव योषा पतिसमीपं न त्यजति तद्वदाचरन्त्यौ अभितश्चरन्त्यौ उपस्थे उपस्थाने मातेव पुत्रं यथा माता पुत्रं धारयति तद्वत् बिभृतां राजानं धारयेताम्। किं च इमे धनुःकोट्यौ संविदाने संजानाने विसंवादरहिते आर्त्नी गच्छन्त्यौ ऋगताविति धातोः चुपंगिभ्यां निरिति बाहुलकात् निप्रत्ययोधातोरार्तभावश्च ततः ऋदिकारादक्तिनइतिङीप् द्विवचनस्य पूर्वसवर्णः अस्य राज्ञः अमित्रान् विष्फुरन्ती विहिंसन्त्यौ शत्रूंश्च अपविध्यताम्। तथाच यास्कः—तेआचरन्ती समनसाविवयोषे मातेवपुत्रं बिभृतामुपस्थउपस्थाने पविध्यतां शत्रून् संविदाने आर्त्न्यौविमे विघ्नत्यावमित्रानिति[2] ॥ ४ ॥

४. वे दोनों धनुष्कोटियाँ, अन्यमनस्का स्त्री की तरह, आचरण करके शत्रु के ऊपर आक्रमण करते समय माता की तरह पुत्र-तुल्य राजा की रक्षा करें और अपने कार्य को भली भाँति जानकर जाते हुए इस राजा के द्वेषियों का वध कर शत्रुओं को छेद डालें।

ब॒ह्वी॒नांपि॒ताब॒हुर॑स्यपु॒त्रश्चि॒श्चाकृ॑णोति॒सम॑ना॒व॒गत्य॑।
इ॒षु॒धिःसङ्काः॒पृत॑नाश्च॒सर्वाः॑पृ॒ष्ठेनिन॑द्धोजयति॒प्रसू॑तः ॥ ५ ॥ १९ ॥

ब॒ह्वी॒नाम्। पि॒ता। ब॒हुः। अ॒स्य॒। पु॒त्रः। चि॒श्चा। कृ॒णोति॒।
सम॑ना। अ॒व॒ऽगत्य॑। इ॒षु॒ऽधिः। सङ्काः॑। पृत॑नाः।
च॒। सर्वाः॑। पृ॒ष्ठे। नि॒ऽन॑द्धः। ज॒य॒ति॒। प्रऽसू॑तः ॥ ५ ॥ १९ ॥

---

1 नि० ९. १८। 2 नि० ९. ३९।

इषुधिरत्र स्तूयते इषुधिः बह्वीनामिषूणांपिता भवति रक्षकहेतुत्वात् पितेत्युच्यते इषुशब्द-स्योभयलिंगत्वात् बह्वीनामिति प्रयोगः अस्य इषुधेः पुत्रः इषुर्बहुर्भवति बहवः इषवो हि इषुधौ निधीयन्ते इषूणां निधानत्वादिषुधिः तथाच यास्कः—इषुधिरिषूणां निधानमिति। चिश्चाकृणोति चिश्चेति शब्दानुकृतिः इषुषुद्ध्रियमाणेषु इषुधिश्चिश्चाशब्दं करोति। किंच इषुधिः पृष्ठे निनद्धः धन्विनो राज्ञः पृष्ठभागे बद्धः समना युद्धानि अवगत्य प्राप्य प्रसूतः प्रसुवन् कर्तरिनिष्ठा इषून्प्रेरयन् संकाः सहकायन्ति शब्दायन्ते इति संकाः पृतनाः सर्वाः सेनाः जयति ॥ ५ ॥

५. यह तूणीर अनेक बाणों का पिता है। कितने ही बाण इसके पुत्र हैं। बाण निकालने के समय यह तूणीर "चिश्चा" शब्द करता है। यह योद्धा के पृष्ठ-देश में निबद्ध रहकर युद्ध-काल में बाणों का प्रसव करता हुआ सारी सेना को जीत डालता है।

॥ इति पंचमस्य प्रथमे एकोनविंशोवर्गः ॥ १९ ॥

रथेतिष्ठन्नयतिवाजिनःपुरोयत्रयत्रकामयतेसुषारथिः ।
अभीशूनांमहिमानंपनायतमनःपश्चादनुयच्छन्तिरश्मयः ॥ ६ ॥

रथे । तिष्ठन् । नयति । वाजिनः । पुरः । यत्रऽयत्र । कामयते ।
सुऽसारथिः । अभीशूनाम् । महिमानम् । पनायत । मनः ।
पश्चात् । अनु । यच्छन्ति । रश्मयः ॥ ६ ॥

अत्र पूर्वार्धे सारथिस्तुतिः उत्तरार्धेभीशूनां स्तुतिः सुषारथिः शोभनसारथिः रथे तिष्ठन् पुरः पुरस्तात् वर्तमानान् वाजिनोश्वान् यत्र यत्र नेतुं कामयते तत्र तत्र नयति ये रथे रश्मयोश्वमीवाभ्यां व्याप्य वर्तमानाः पाशाः पश्चात् रथस्य पृष्ठभागे विद्यमानानश्वान् मनः सारथेर्मनोनुकूलं अनुयच्छन्ति नियच्छन्ति तेषामभीशूनां रश्मीनां महिमानं महत्त्वं पनायत हे जनाः स्तुत तथाच यास्कः—रथेतिष्ठन्नयतिवाजिनःपुरस्तात्सतोयत्रयत्रकामयतेसुषारथिःकल्याणसारथिरभीशूनांमहिमानंपूजयतमनःपश्चात्सतोनुयच्छंतिरश्मयइति ॥ ६ ॥

६. सुन्दर सारथि रथ में अवस्थान करके आगे के घोड़ों को, जहाँ इच्छा होती है, वहाँ, ले जाता है। रस्सियाँ अश्वों के कण्ठ तक फैल कर और अश्वों के पीछे फैलकर सारथि के मन के अनुकूल नियुक्त होती हैं। रस्सियों की महिमा बखानो।

तीव्रान्घोषान्कृण्वतेवृषपाणयोश्वारथेभिःसहवाजयन्तः ।
अवक्रामन्तःप्रपदैरमित्रान्क्षिणन्तिशत्रूँरनपव्ययन्तः ॥ ७ ॥

---

१ नि० ९. १४.   २ नि० ९. १६.

तीव्रान् । घोषान् । कृण्वते । वृष॑ऽपाणयः । अश्वाः ।
रथेभिः । सह । वाजयन्तः । अवऽक्रामन्तः । प्रऽपदैः ।
अमित्रान् । क्षिणन्ति । शत्रून् । अनपऽव्ययन्तः ॥ ७ ॥

अथाश्वस्तुतिः अश्वाः वृषपाणयः पांसूनां वर्षकखुराः रथेभिः रथैः सह वाजयन्तो वे-गमाचरन्तः तीव्रान् उच्चतरान्घोषान् शब्दान् कुर्वन्तिकृण्वते किं च । अनपव्ययन्तोऽपलायमानाः अमित्रान् हिंसकान् शत्रून् प्रपदैः पादाग्रैः अवक्रामन्तः क्षिणंति हिंसन्ति ॥ ७ ॥

७. अश्व टापों से धूलि उड़ाते हुए और रथ के साथ सवेग जाते हुए हिनहिनाते हैं तथा पलायन न करके हिंसक शत्रुओं को टापों से पीटते हैं ।

रथवाहनंहविरस्यनामयत्रायुधंनिहितमस्यवर्म ।
तत्रारथमुपशग्मंसदेमविश्वाहावयंसुमनस्यमानाः ॥ ८ ॥

रथऽवाहनम् । हविः । अस्य । नाम । यत्र । आयुधम् ।
निऽहितम् । अस्य । वर्म । तत्र । रथम् । उप । शग्मम् ।
सदेम । विश्वाहा । वयम् । सुऽमनस्यमानाः ॥ ८ ॥

अस्य राज्ञः रथवाहनं शत्रून् जित्वा रथेनोह्यमानं धनं हविर्भवति अग्नेर्हविरिववर्धकं भवतीत्यर्थः । नामेति संमतिः यत्र रथे अस्य राज्ञः आयुधं धनुः शरादिकं वर्म कवचं च निहितं भवति तत्रेत्यव्ययस्य सार्वविभक्तिकत्वात् शग्मं सुखकरं विश्वाहा सर्वदा सुमनस्यमानाः सुमनसो भवन्तो वयं पायवो भरद्वाजाः उपसदेम उपगच्छेम ॥ ८ ॥

८. जैसे हव्य अग्नि को बढ़ाता है, वैसे ही इस राजा के रथ-द्वारा ढोया जानेवाला धन इसे वर्द्धित करे । रथ पर इस राजा के अस्त्र, कवच आदि रहते हैं । हम सदा प्रसन्न-चित्त से उस सुखावह रथ के पास जाते हैं ।

अथ नवमी—

स्वादुषंसदःपितरोवयोधाःकृच्छ्रेश्रितःशक्तीवन्तोगभीराः ।
चित्रसेनाइषुबलाअमृध्राःसतोवीराउरवोव्रातसाहाः ॥ ९ ॥

स्वादुऽसंसदः । पितरः । वयःऽधाः । कृच्छ्रेऽश्रितः ।
शक्तिऽवन्तः । गभीराः । चित्रऽसेनाः । इषुऽबलाः ।
अमृध्राः । सतःऽवीराः । उरवः । व्रातऽसहाः ॥ ९ ॥

१ नि० ३. १०. २ नि० ११. १८.

अथ रथगोपस्तुतिः पितरो रथस्य पालयितारः स्वादुषंसदः शत्रूणां स्वादुन्यन्ने संसीदन्तः शत्रूणामन्नमवसादयन्तो वा वयोधाः अन्नस्य दातारः कृच्छ्रेश्रितः आपदि श्रयन्तः शक्तीवन्तः शक्तिरायुधविशेषः तद्वन्तः शक्तीवन्तः शक्तिहस्ता इति यावत्। यद्वा शक्तिर्बलं तद्वन्तः गभीराः अनाधृष्याः चित्रसेनाः दर्शनीयसेनाः इषुबलाः बाणबलाः अमृध्राः हिंसितुमशक्याः सतोवीराः समानवीर्याः। तथा च यास्कः—सतः इति ग्रासस्य सतः स्तीर्णभवति सतःसंस्तृतंभवतीति। उरवोमहान्तः व्रातसहाः समूहानामभिभवितारो भवन्तीति ॥ ९ ॥

९. रथ के रक्षक शत्रुओं के सुस्वादु अन्न को नष्ट करके अपने पक्ष के लोगों को अन्न दान करते हैं। विपत्ति के समय इनका आश्रय लिया जाता है। ये शक्तिमान्, गम्भीर, विचित्र सेना से युक्त, बाण-बल-सम्पन्न अहिंसक, वीर, महान् और अनेक शत्रुओं को जीतने में समर्थ हैं।

ब्राह्मणासःपितरःसोम्यासःशिवेनोद्यावापृथिवीअनेहसा।
पूषानःपातुदुरितादृतावृधोरक्षामाकिर्नोअघशंसईशत ॥१०॥२०॥

ब्राह्मणासः। पितरः। सोम्यासः। शिवे इति। नः।
द्यावापृथिवी इति। अनेहसा। पूषा नः। पातु। दुःऽइतात्।
ऋतऽवृधः। रक्ष। माकिः। नः। अघऽशंसः। ईशत ॥ १० ॥ २०॥

ब्राह्मणासो हे ब्राह्मणाः पितरः ऋतावृधः ऋतस्य यज्ञस्य वा वर्धयितारः सोम्यासः सोमार्हाः सोमसंपादिनो वा तथा च यास्कः—सोम्याः सोमसंपादिन इति नोस्मान् रक्षत रक्षेत्युपरितनमेकवचनान्तं सत्यपि न्वयाभावे बहुवचनान्ततया विपरिणतं सदवसंबध्यते अध्याहारस्यापि जघन्यत्वात्। किं च अनेहसा अपापे द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ नोस्माकं शिवे सुखकर्यौ भवतां पूषा पोषको देवोपि नोस्मान् दुरितात् दुष्कृतात् रक्षतु। नोस्माकमघशंसः पापशंसः शत्रुरपिमाकिरीशत माईष्ट ॥ १० ॥

१०. हे ब्राह्मणो, पितरो और यज्ञ-वर्द्धक सोम-सम्पादक, तुम हमारी रक्षा करो। पापशून्या द्यावापृथिवी हमारे लिए सुखकारी हों। पूषा हमें पाप से बचावें। हमारा पापी शत्रु प्रभुत्व न करने पावे।

इति पंचमस्य प्रथमे विंशोवर्गः ॥ २० ॥

अथैकादशी—

सुपर्णंवस्तेमृगोअस्यादन्तोगोभिःसंनद्धापततिप्रसूता।
यत्रानरःसंचविचद्रवन्तितत्रास्मभ्यमिषवःशर्मयंसन् ॥ ११ ॥

१ नि० ३. २०.   २ नि० ११. १४.

सुऽपर्णम्। वस्ते। मृगः। अस्याः। दन्तः। गोभिः। सम्ऽनद्धा।
पतति। प्रऽसूता। यत्र। नरः। सम्। च। वि। च। द्रवन्ति।
तत्र। अस्मभ्यम्। इषवः। शर्म। यंसन् ॥ ११ ॥

अस्याश्चेषवः स्तूयन्ते सुपर्णं शोभनं पर्णं वस्ते इयमिषुर्धारयति अस्या इषोः मृगोऽत्र मायवः शृंगं दन्तोऽभवति इषवः काश्चिद्दन्तमुखा भवन्ति हि अथवा अस्या दन्तः मृगः शत्रून् मृगयमाणो भवति किं च गोभिः गोविकारैः स्नायुभिः सनद्धा सम्यङ्नद्धा अथवा गौरिति ज्यानाम तया संनद्धा अत्र वचनव्यत्ययः तथा च निगमः—वृक्षेवृक्षेनियतामीमयद्गौरिति[1]। अस्यायमर्थः वृक्षेवृक्षे धनुषि धनुषि गौर्ज्यानियता मीमयत् शब्दं करोतीति तथा च यास्कः—वृक्षे वृक्षे धनुषि धनुषि वृक्षो व्रश्चनात् वृत्वा क्षां तिष्ठतीति वा क्षियतेर्निवासकर्मणो-नियतामीमयद्गौः शब्दं करोति मीमयतिः शब्दकर्मेति[2]। प्रसूता प्रेरिता सती पतति यत्र युद्धे नरः संच सह च वि च पृथक् च द्रवन्ति चरन्ति तत्रास्मभ्यं इषवः शराः शर्म सुखं यंसन् प्रयच्छन्तु तथा च यास्कः—सुपर्णं वस्त इति वाजानभिप्रेत्य मृगमयोऽस्या दन्तो मृगयतेर्वा गोभिः सन्नद्धा पतति प्रसूतेति व्याख्यातं यत्र नराः संद्रवन्ति च तत्रास्मभ्यमिषवः शर्म शरणं प्रयच्छन्त्विति[3] ॥ ११ ॥

११. बाण शोभन पंख धारण करता है। इसका दाँत मृग-श्रृंग है। यह ज्या अथवा गोचर्म (ताँत) से अच्छी तरह बद्ध है। यह प्रेरित होकर पतित होता है। जहाँ नेता लोग एकत्र वा पृथक् रूप से विचरण करते हैं, वहाँ बाण हमें शरण दे।

ऋजीते परि वृङ्ग्धि नोऽश्मा भवतु नस्तनूः।
सोमो अधि ब्रवीतु नोऽदितिः शर्म यच्छतु ॥ १२ ॥

ऋजीते। परि। वृङ्ग्धि। नः। अश्मा। भवतु। नः। तनूः।
सोमः। अधि। ब्रवीतु। नः। अदितिः। शर्म। यच्छतु ॥ १२ ॥

ऋजीते ऋजुगच्छतीत्यृजीतिरिषुः हे इषो नोऽस्मान् परिवृङ्ग्धि परितो वर्जय नोऽस्माकं तनूः शरीरं अश्मा भवतु अश्मवद्दृढा भवतु किंच नोऽस्मभ्यं सोमोऽधिब्रवीतु पक्षपातेन ब्रवीतु अदितिरपि शर्म सुखं यच्छतु ॥ १२ ॥

१२. बाण, हमें परिवर्द्धित करो। हमारा शरीर पाषाण की तरह हो। सोम हमारे पक्ष पर बोले। अदिति सुख दें।

---

१ ऋ० सं० ५. ७. २१. २ नि० २. ६. ३ नि० ९. १९।

अथ त्रयोदशी—

आजंङ्घन्ति॒सान्वे॑षां॒जघ॑नाँ॒उप॑जिघ्नते।
अश्वा॑जनि॒प्रचे॑तसो॒श्वा॑न्त्स॒मत्सु॑चोदय ॥ १३ ॥

आ। ज॒ङ्घ॒न्ति॒। सानु॑। ए॒षा॒म्। ज॒घना॑न्। उप॑। जि॒घ्न॒ते॒।
अश्व॑ऽअजनि। प्रऽचे॑तसः। अश्वा॑न्। स॒मत्ऽसु॑। चो॒द॒य॒ ॥ १३ ॥

अश्वाजनि अश्वानां क्षेप्त्रि कशे यया तया प्रचेतसः प्रकृष्टज्ञानाः सादिनः सारथयो वा एषामश्वानां सानु सानूनि सक्थीनि आजंघंति आघ्नंति जघनान् जघनानि उपजिघ्नते उप-जिघ्नंति हे त्वं समत्सु संग्रामेषु अश्वान् चोदय प्रेरय। तथाच यास्कः—आघ्नंति सानून्येषां सरणानि सक्थीनि सक्थिसचतेरासक्तोऽस्मिन् कायो जघनानि चोपघ्नंति जघनंजंघन्यतेरश्वा-जनिप्रचेतसः प्रवृद्धचेतसोऽश्वान् समत्सु समरणेषु संग्रामेषु चोदयेति[1] ॥ १३ ॥

१३. कशा (चाबुक), प्रकृष्ट ज्ञानी सारथि लोग तुम्हारे द्वारा अश्वों के उरु और जघन में मारते हैं। संग्राम में तुम अश्वों को प्रेरित करो।

अथ चतुर्दशी—

अहि॑रिव॒भोगैः॒पर्ये॑ति॒बा॒हुंज्याया॑हे॒तिंप॑रि॒बाध॑मानः।
ह॒स्त॒घ्नोविश्वा॑व॒युना॑नि॒वि॒द्वान्पु॒मान्पुमां॑सं॒परि॑पातुवि॒श्वतः॑ ॥ १४ ॥

अहिः॑ऽइव। भो॒गैः। परि॑। ए॒ति॒। बा॒हुम्। ज्यायाः॑।
हे॒तिम्। प॒रि॒ऽबाध॑मानः। ह॒स्त॒ऽघ्नः। विश्वा॑। व॒युना॑नि।
वि॒द्वान्। पुमा॑न्। पुमां॑सम्। परि॑। पा॒तु॒। वि॒श्वतः॑ ॥ १४ ॥

अत्र धन्विनः प्रकोष्ठे बन्धनीयस्य हस्तघ्नस्य स्तुतिः हस्तघ्नः हस्ते हस्तसमीपे वर्तिनि प्रकोष्ठे स्थितः सन् ज्यया हन्यत इति हस्तघ्नः घञर्थे कविधानमिति कः ज्यायाः हेतिं ज्याहे-तुकां हिंसां परिबाधमानः निवारयन् भोगैः शरीरेण वचनव्यत्ययः अहिरिव सर्पइव बाहुं प्रको-ष्ठं लक्षणया बाहुशब्दः प्रकोष्ठे वर्तते पर्येति परिवेष्टयति किंच विश्वा विश्वानि वयुनानि ज्ञानानि ज्ञातव्यानि माया वयुनमिति तन्नामसु पाठात् विद्वान् जानन् पुमान् पौरुषोपेतः स्वयं पुमांसं ध-न्विनं विश्वतः सर्वतः परिपातु रक्षति तथाच यास्कः—अहिरिव भोगैःपरिवेष्टयति बाहुं ज्याया-वधात्परित्रायमाणोहस्तघ्नःसर्वाणि प्रज्ञानानि प्रजानन् पुमान् पुरुमना भवति पुंसतेर्वेति[2] ॥ १४ ॥

१४. हस्तघ्न (ज्या के आघात से हाथ को बचाने के लिए बँधा हुआ चर्म) ज्या के आघात का निवारण करता हुआ सर्प की तरह शरीर के द्वारा प्रकोष्ठ (जानु से मणिबन्ध तक) को परिवेष्टित करता है, सारे ज्ञातव्य विषयों को जानता है और पौरुषशाली होकर चारों ओर से रक्षा करता है।

---

१ नि० ९।२०। २ नि० ९।१५।

अथ पंचदशी—

आलाक्तायारुरुशीर्ष्ण्यथोयस्याअयोमुखम् ।
इदंपर्जन्यरेतसइष्वैदेव्यैबृहन्नमः ॥ १५ ॥ २१ ॥

आलऽअक्ता । या । रुरुऽशीर्ष्णी । अथो इति । यस्याः । अयः । मुखम् । इदम् । पर्जन्यऽरेतसे । इष्वै । देव्यै बृहत् । नमः ॥ १५ ॥ २१ ॥

या इषुः आलाक्ता आलेन विषेणाक्ता रुरुशीर्ष्णी हन्तृशिरस्का अथवा हिंसाकर्मणो रुरुधातो- स्यचि: शृंगशीर्ष्णी वा अथो किंच यस्याः इषोर्मुखं अयः अयोमयं भवति पर्जन्यरेतसे पर्ज- न्यः रेतोयस्याः सापर्जन्यरेताः तस्यै पर्जन्यकार्यभूतायै शरकांडस्य पर्जन्यजन्यत्वात् बृहत् महत्यै तस्यै इष्वै देव्यै इदं नमः क्रियतइति ॥ १५ ॥

१५. जो विषाक्त है, जिसका अग्रभाग हिंसक है और जिसका मुख लौहमय है, उसी पर्जन्य से उत्पन्न विशाल बाण-देवता को नमस्कार।

॥ इति पंचमस्य प्रथमे एकविंशोवर्गः ॥ २१ ॥

अवसृष्टापरापतशरव्येब्रह्मसंशिते ।
गच्छामित्रान्प्रपद्यस्वमामीषांकंचनोच्छिषः ॥ १६ ॥

अवऽसृष्टा । परा । पत । शरव्ये । ब्रह्मऽसंशिते । गच्छ । अमित्रान् । प्र । पद्यस्व । मा । अमीषाम् । कम् । चन । उत् । शिषः ॥ १६ ॥

ब्रह्मसंशिते मंत्रेण तीक्ष्णीकृते शरव्ये हिंसाकुशले इषो त्वं अवसृष्टा क्षिप्ता परापत परा- गच्छ इषोदेशाद्गच्छ च अमित्रान् हिंसकान् प्रपद्यस्व प्राप्नुहि च अमीषाममित्राणां मध्ये कंचन कंचिदपि माउच्छिषः अवशिष्टं माकुरु ॥ १६ ॥

१६. मन्त्र-द्वारा तेज किये गये और हिंसा-निपुण बाण, तुम छोड़े जाकर गिरो, जाओ और शत्रुओं को मिलो। किसी भी शत्रु को जीते जी नहीं छोड़ना।

अथ सप्तदशी—

यत्रबाणाःसंपतंतिकुमाराविशिखाइव ।
तत्रानोब्रह्मणस्पतिरदितिःशर्मयच्छतुविश्वाहाशर्मयच्छतु ॥ १७ ॥

यत्र । बाणाः । सम्ऽपतन्ति । कुमाराः । विशिखाःऽइव । तत्र । नः । ब्रह्मणः । पतिः । अदितिः । शर्म । यच्छतु । विश्वाहा । शर्म । यच्छतु ॥ १७ ॥

यत्र युद्धे कुमाराः विशिखाइव मुंडिवाइव बाणाः संपतंति तत्र नोस्मभ्यं ब्रह्मणस्पतिः शर्म सुखं विश्वाहा सर्वदा यच्छतु अदितिश्च शर्म यच्छतु द्विरुक्तिरादरार्था ॥ १७ ॥

१७. मुण्डित कुमारों की तरह जिस युद्ध में बाण गिरते हैं, उसमें हमें ब्रह्मणस्पति सदा सुख दें, अदिति सुख दें।

मर्माणिते॒वर्म॑णाछादयामि॒सोम॑स्त्वा॒राजा॒मृते॒नानु॑वस्ताम् ।
उ॒रोर्वरी॑यो॒वरु॑णस्तेकृणोतु॒जय॑न्तं॒त्वानु॑दे॒वामदन्तु ॥ १८ ॥

मर्माणि । ते॒ । वर्म॑णा । छा॒दया॒मि॒ । सोम॑ः । त्वा॒ । राजा॑ ।
अ॒मृते॑न । अनु॑ । व॒स्ता॒म् । उ॒रोः । वरी॑यः । वरु॑णः ।
ते॒ । कृ॒णो॒तु॒ । जय॑न्तम् । त्वा॒ । अनु॑ । दे॒वाः । म॒द॒न्तु॒ ॥ १८ ॥

हे राजन् ते त्वदीयानिमर्माणि येषु स्थानेषु विद्धः सद्योम्रियते तानि मर्माणि वर्मणा कवचेन छादयामि सोमोराजा त्वा त्वां अनु मर्मच्छादनानंतरममृतेन वस्तां आच्छादयतु। किंच वरुणोपि ते तुभ्यं उरोर्वरीयः उरुतरं सुखं कृणोतु करोतु। जयंतं त्वा त्वां देवाः सर्वेपि अनुमदन्तु अनुहृष्यन्तु ॥ १८ ॥

१८. राजन्, तुम्हारे शरीर के मर्मस्थानों को कवच से आच्छादित कर रहा हूँ। सोम राजा तुम्हें अमृत-द्वारा आच्छादित करें, वरुण तुम्हें श्रेष्ठ से भी श्रेष्ठ सुख दें। तुम्हारे विजयी होने पर देवगण हर्ष मनावें।

योन॒ःस्वोअर॑णो॒यश्चनिष्ट्यो॒जिघां॑सति ।
दे॒वास्तंसर्वे॑धूर्वन्तु॒ब्रह्म॒वर्म॒ममान्त॑रम् ॥ १९ ॥ २२ ॥

यः । न॒ः । स्वः । अर॑णः । यः । च॒ । निष्ट्यः॑ । जिघां॑सति ।
दे॒वाः । तम् । सर्वे॑ । धू॒र्व॒न्तु॒ । ब्रह्म॑ । वर्म॑ । मम॑ । अन्त॑रम् ॥ १९ ॥ २२ ॥

यः स्वोज्ञातिः अरणः अरममाणः यश्च निष्ट्यः तिरोभूतः दूरेस्थितः नोस्मान् जिघांसति हन्तुमिच्छति तं देवाः सर्वे देवाः धूर्वन्तु हिंसन्तु ब्रह्म मंत्रोमम अंतरं शराणां निवारकं वर्म विद्यते ॥ १९ ॥

१९. जो कुटुम्बी हमारे प्रति प्रसन्न नहीं और जो अलग रहकर हमारे वध की इच्छा करता है, उसे सारे देवगण मारें। हमारे लिए तो मन्त्र ही बाण-निवारक कवच है।

॥ इति पंचमस्य प्रथमे द्वाविंशोवर्गः ॥ २२ ॥

॥ इति षष्ठे मंडले षष्ठोनुवाकः ॥ ६ ॥

॥ इति भारद्वाजं षष्ठं मंडलंसमाप्तं ॥

वासिष्ठे सप्तमे मंडले षडनुवाकाः तत्र प्रथमेनुवाके सप्तदश सूक्तानि तत्राग्निंनरइति पंचविंशत्यृचं प्रथमं सूक्तं अत्रेयमनुक्रमणिका—अग्निंपंचाधिका विराजोष्टादशाद्याइति सप्तमं मंडलं वसिष्ठो पश्यदित्युक्तत्वान्मंडलद्रष्टा वसिष्ठऋषिः आदितोष्टादश विराजस्त्वेकादशकाः शिष्टा अनादेशपरिभाषया त्रिष्टुभः मंडलादिपरिभाषया अग्निर्देवता विश्वजितीदं सूक्तं आज्यशस्त्रं सूत्रितं च—विश्वजितोग्निंनरइत्याज्यमिति । अग्नेश्चतुर्विंशाख्ये चतूरात्रे चतुर्थेहनि इदमेवसूक्तमाज्यशस्त्रं सूत्र्यते हि—अग्निंनरइतिचतुर्थइति व्यूढे दशरात्रे चतुर्थेहनि इदं सूक्तं जातवेदस्य निविद्धानं सूत्रितं च—अग्निंनरइत्याग्निमारुतमिति । महाव्रतेपीदमाज्यशस्त्रं तथैव पंचमारण्यके सूत्र्यते—आज्यमउगेविश्वजितइति । प्रातरनुवाके त्वमग्नेवसूनित्यादीनामनुष्टुभां स्थाने आद्यस्तृचः प्रक्षेपणीयः सूत्र्यते हि—दशमेहन्यनुष्टुभांस्थानेग्निंनरोदीधितिभिररण्योरिति तृचमाग्नेये क्रताविति । आद्याः षळृचः तस्मिन्नेवाहनि आग्निमारुते शस्त्रे स्तोत्रियानुरूपार्थाः सूत्रितं च—अग्निंनरोदीधितिभिररण्योरिति स्तोत्रियानुरूपाविति । मंडलादिहोमेप्येषा । आधाने तृतीयायामिष्टौ प्रेद्धइति स्विष्टकृतोनुवाक्या सूत्रितं च—प्रेद्धोअग्नइमोअग्नइति संयाज्ये इति । एवमन्यत्रापि दीक्षणीयादिषु स्विष्टकृतोनुवाक्या । प्रायणीयेष्टौ सेदग्निरग्नीनित्यादिके द्वे स्विष्टकृतो याज्यानुवाक्ये सूत्रितंच—सेदग्निरग्नीरत्यस्त्वन्यानिति द्वे संयाज्ये इति । आधाने तृतीयायामिष्टौ । इमोअग्नइति स्विष्टकृतो याज्या सूत्रितं च—इमोअग्नइति संयाज्ये इति । एवमन्यत्रापि दीक्षणीयादिषु एषा सौविष्टकृतीयाज्या प्रातरनुवाकाग्नेये क्रतौ त्रैष्टुभे छंदसि आश्विनशस्त्रे च त्वमग्नेसुहवइत्याद्याः पंचर्चः सूत्रितं च—त्वमग्नेसुहवोरण्वसंदृगिति ।

तत्र प्रथमा—

अ॒ग्निं नरो॒ दीधि॑तिभिर॒रण्यो॒र्हस्त॑च्युती जनयन्त प्रश॒स्तम् ।
दू॒रे॒दृशं॑ गृ॒हप॑तिमथ॒र्युम् ॥ १ ॥

अ॒ग्निम् । नरः॑ । दीधि॑तिऽभिः । अ॒रण्योः॑ । हस्त॑ऽच्युती । ज॒न॒य॒न्त॒ । प्र॒ऽश॒स्तम् । दू॒रे॒ऽदृश॑म् । गृ॒हऽप॑तिम् । अ॒थ॒र्युम् ॥ १ ॥

नरो नेतारऋत्विजः प्रशस्तं प्रकर्षेण स्तुतं दूरेदृशं दूरेदृश्यमानं दूरेपश्यन्तं वा गृहपतिं गृहाणां पालकं अथर्युं आगम्यमतनवन्तंवाग्निं अरण्योर्मथ्यमानं हस्तच्युती हस्तप्रच्युत्या हस्तगत्या दीधितिभिः अंगुलिभिः जनयन्त दीधितयोंगुलयो भवन्ति धीयन्ते कर्मस्वरणी प्रत्यूतएने

अग्निसमरणामायतइतिवा हस्तच्युती हस्तप्रच्युत्या जनयन्त प्रशस्तं दूरेदर्शं गृहपतिमथनवन्तमिति ॥ १ ॥

१. नेता ऋत्विक् लोग प्रशस्त, दूरस्थित, गृहपति और गतिशील अग्नि को दो काष्ठों से हस्तगति और अंगुलियों के द्वारा, उत्पन्न करते हैं।

अथ द्वितीया—

तमुग्निमस्तेवसंवोन्यृण्वन्त्सुप्रतिचक्षमवसेकुर्तश्चित्।
दुक्षाय्योयोदमआसुनित्यः ॥ २ ॥

तम्। अग्निम्। अस्ते। वसंवः। नि। कृण्वन्। सुऽप्रतिचक्षम्।
अवसे। कुतः। चित्। दुक्षाय्यः। यः। दमे। आसं। नित्यः ॥ २ ॥

योग्निः दमे गृहे दक्षाय्यः पूजनीयो हविर्भिः समर्धनीयोवा नित्यो अजः आस बभूव तं सुप्रतिचक्षं सुप्रतिदर्शनमग्निं कुतश्चित् सर्वस्मादपि भयहेतोः अवसे रक्षणाय वसवो वासकाः मे वसिष्ठा अस्ते गृहे न्यृण्वन् न्यदधुः ॥ २ ॥

२. जो अग्नि गृह में नित्य पूजनीय थे, उन्हीं सुदृश्य अग्नि को, सब प्रकार के भयों से बचाने के लिए, वसिष्ठगण ने गृह में रक्खा था।

अथ तृतीया—

प्रेद्धोअग्नेदीदिहिपुरोनोजस्रयासूर्म्यायविष्ठ।
त्वांशश्वन्तुउपयन्तिवाजाः ॥ ३ ॥

प्रऽइद्धः। अग्ने। दीदिहि। पुरः। नः। अजस्रया। सूर्म्या।
यविष्ठ। त्वाम्। शश्वन्तः। उप। यन्ति। वाजाः ॥ ३ ॥

यविष्ठ युवतम हे अग्ने प्रेद्धः प्रकर्षेण समिद्धस्त्वं अजस्रया सरणशीलया सूर्म्या ज्वालया नोस्मदर्थं पुरः पुरस्तादाहवनीयायतने दीदिहि दीप्यस्व त्वां शश्वन्तो बहवः वाजाः अन्नानि हवींषि उपयन्ति उपगच्छन्ति ॥ ३ ॥

३. तरुणतम अग्नि, भली भाँति समृद्ध होकर, सतत ज्वाला के साथ, हमारे आगे प्रज्वलित होओ। तुम्हारे पास बहुत अन्न जाता है।

प्रतेअग्नयोग्निभ्योवरंनिःसुवीरासःशोशुचन्तद्युमन्तः।
यत्रानरःसमासंतेसुजाताः ॥ ४ ॥

---

१ नि० ५। १०।

प्र । ते । अग्नयः । अग्निऽभ्यः । वरम् । निः । सुऽवीरासः । शोशुचन्त ।
सुऽमन्तः । यत्र । नरः । सम्ऽआसते । सुऽजाताः ॥ ४ ॥

अग्निभ्यो लौकिकेभ्योग्निभ्यः वरं अत्यन्तं द्युमन्तोदीप्तिमन्तः सुवीरासः कल्याणपुत्रपौत्रप्रदाः ते अग्नयो प्रनिःशोशुचन्त प्रकर्षेण नितरां दीप्यन्ते यत्र येष्वग्निषु सुजाताः सुजन्मानः नरः कर्मणां नेतारो यजमाना ऋत्विजो वा समासते सहासते ॥ ४ ॥

४. सुजन्मा नेता या ऋत्विक् लोग जिन अग्नि के पास बैठते हैं, वह लौकिक अग्नियों से अधिक दीप्तिमान्, कल्याणवाही, पुत्र-पौत्र-प्रद और विशेष रूप से दीप्ति प्राप्त करनेवाले हैं।

दानोअग्नेधियारयिंसुवीरंस्वपत्यंसहस्यप्रशस्तम् ।
नयंयावातरंतियातुमावान् ॥ ५ ॥ २३ ॥

दाः । नः । अग्ने । धिया । रयिम् । सुऽवीरम् । सुऽअपत्यम् ।
सहस्य । प्रऽशस्तम् । न । यम् । यावा । तरति ।
यातुऽमावान् ॥ ५ ॥ २३ ॥

सहस्य अभिभवकुशल हे अग्ने सुवीरं शोभनपुत्रपौत्रोपेतं स्वपत्यं शोभनपौत्रोपेतं प्रशस्तं श्रेष्ठं रयिं धनं धिया स्तोत्रेण नोस्मभ्यं दाः देहि यं रयिं यावा अभिगन्ता शत्रुः यातुमावान् हिंसायानिर्गतः नष्टोपाशावश्छांदसः यद्वा हिंसायुक्तः परोवसिमैत्वर्थीयः पूरकः न तरति न बाधते ॥ ५ ॥

५. अभिभवनिपुण अग्नि, हिंसक शत्रु जिसमें बाधा न दे सकें, ऐसा कल्याणकर, पुत्र-पौत्र-प्रद और सुन्दर सन्तति से युक्त धन, स्तोत्र सुनकर, हमें दो।

॥ इति पंचमस्य प्रथमे त्रयोविंशो वर्गः ॥ २३ ॥

उपयमेतियुवतिःसुदक्षंदोषावस्तोर्हविष्मतीघृताची ।
उपस्वैनमरमतिर्वसूयुः ॥ ६ ॥

उप । यम् । एति । युवतिः । सुऽदक्षम् । दोषा । वस्तोः ।
हविष्मती । घृताची । उप । स्वा । एनम् । अरमतिः । वसुऽयुः ॥ ६ ॥

सुदक्षं सुबलं यमग्निं हविष्मती हविषा युक्ता घृताची घृतमंचतीति घृताची जुहूः युवतिः अग्निना नित्ययुक्ता दोषा वस्तोः रात्रावहनि च उपैति उपगच्छति तमेनं स्वा स्वकीया अरमतिः दीप्तिः वसूयुः स्तोतॄणां धनमिच्छन्ती उपैति ॥ ६ ॥

६. हव्ययुक्ता युवती जुहू कुशल अग्नि के पास दिन-रात आती है। स्वकीय दीप्ति धनाभिलाषी होकर उसके निकट आती है।

अथ सप्तमी—

विश्वाअग्नेपदहारातीर्येभिस्तपोभिरदहोजरूथम्।
प्रनिस्वरंचातयस्वामीवाम्॥ ७॥

विश्वाः। अग्ने। अप। दह। अरातीः। येभिः। तपःभिः। अदहः। जरूथम्। प्र। निःस्वरम्। चातयस्व। अमीवाम्॥ ७॥

हे अग्ने विश्वा विश्वान् अरातीः शत्रून् तपोभिस्तेजोभिः अपदह येभिः यैस्तपोभिः जरूथं परुषशब्दकारिणं राक्षसं गृणातेरूथन्प्रत्यये सति जरूथशब्दनिष्पत्तिः अदहो दहसि। किं च अमीवां रोगं निस्वरं न्यक्कृतोपतापं यथा भवति तथा स्वृशब्दोपतापयोरिति धातुः प्रचातयस्व प्रकर्षेण नाशय चततिर्नाशनार्थ इति भट्टभास्करमिश्रः॥ ७॥

७. अग्नि, जिस तेज से तुम कठोर-शब्द-कर्त्ता राक्षस को जलाते हो, उसी तेज के बल से सारे शत्रुओं को जलाओ। उपताप दूर करके रोग को नष्ट करो।

आयस्तेअग्नइधतेअनीकंवसिष्ठशुक्रदीदिवःपावक।
उतोनएभिःस्तवथैरिहस्याः॥ ८॥

आ। यः। ते। अग्ने। इधते। अनीकम्। वसिष्ठ शुक्र। दीदिवः। पावक। उतो इति। नः। एभिः। स्तवथैः। इह। स्याः॥८॥

वसिष्ठ श्रेष्ठ शुक्र शुभ्र दीदिवः दीप्त पावक शोधक हे अग्ने ते तव अनीकं तेजः यः आ इधते समेधयति तस्येव नोऽस्माकं उतो अपि च एभिः स्तवथैः स्तोत्रैः इहास्मिन्यज्ञे स्याः भव॥८॥

८. हे श्रेष्ठ, शुभ्र, दीप्त और पावक अग्नि, जो तुम्हें समिद्ध करते हैं, उन्हीं के समान हमारे इस स्तोत्र से भी प्रसन्न होकर इस यज्ञ में ठहरो।

वियेतेअग्नेभेजिरेअनीकंमर्तानरःपित्र्यासःपुरुत्रा।
उतोनएभिःसुमनाइहस्याः॥ ९॥

वि। ये। ते। अग्ने। भेजिरे। अनीकम्। मर्ताः। नरः। पित्र्यासः। पुरुऽत्रा। उतो इति। नः। एभिः। सुऽमनाः। इह। स्याः॥ ९॥

हे अग्ने ते तव अनीकं तेजः पित्र्यासः पितृहिताः आर्षेयास्ता मर्ता मनुष्याः नरः कर्मणां नेतारो ये यजमानाः पुरुत्रा बहुषु देशेषु विभेजिरे विभजन्त आदधुरित्यर्थः तेषामिव नोऽस्माकं उतो अपि एभिः स्तुतैः सह स्तोत्रैर्वा सुमना अनुग्राहकमनाः सन् इह यज्ञे स्याः भव॥९॥

९. अग्नि, जो पितृ-हितैषी और (कर्म-नेता) मनुष्यों ने तुम्हारे तेज को अनेक देशों में विभक्त किया है, उन्हीं के समान हमारे इस स्तोत्र से प्रसन्न होकर इस यज्ञ में ठहरो।

अथ दशमी—

इमेनरोवृत्रहत्येषुशूराविश्वाअदेवीरभिसन्तुमायाः ।
येमेधियंपनयन्तप्रशस्ताम् ॥ १० ॥ २४ ॥

इमे । नरः । वृत्रऽहत्येषु । शूराः । विश्वाः । अदेवीः । अभि ।
सन्तु । मायाः । ये । मे । धियम् । पनयन्त । प्रऽशस्ताम् ॥ १० ॥ २४ ॥

ये मनुष्याः मे मदीयां प्रशस्तां प्रकृष्टां धियं कर्म स्तुतिं वा पनयन्त स्तुवन्ति ब्रुवन्ति वा इमे मयि स्निग्धा नरो मनुष्या वृत्रहत्येषु संग्रामेषु शूराः अदेवीरासुरीः विश्वाः सर्वाः मायाः अभिसन्तु अभिभवन्तु ॥ १० ॥

१०. जो मनुष्य मेरे श्रेष्ठ कर्म की स्तुति करते हैं, वही वीर नेता संग्रामों में सारी आसुरी माया को दबा दें।

॥ इतिपंचमस्य प्रथमे चतुर्विंशोवर्गः ॥ २४ ॥

माशूनेअग्नेनिषदामनृणांमाशेषसोवीरतापरित्वा ।
प्रजावतीषुदुर्यासुदुर्य ॥ ११ ॥

मा । शूने । अग्ने । नि । सदाम । नृणाम् । मा । अशेषसः ।
अवीरता । परि । त्वा । प्रजाऽवतीषु । दुर्यासु । दुर्य ॥ ११ ॥

हे अग्ने शूने शून्ये पुत्रादिरहिते गृहे मानिषदाम न निवसाम नृणामन्येषां च गृहे मानिषदाम दुर्य गृहेभ्योहित हे अग्ने अशेषसः अपुत्राः शेषः शेष इति पुत्रनामसु पाठात् अवीरता अवीरतया युक्ताश्च सन्तः त्वा त्वां परिचरन्तः प्रजावतीष्वेव दुर्यासु गृहेषु निवसाम॥११॥

११. अग्नि, हम शून्य गृह में नहीं रहेंगे; दूसरे के घर में भी नहीं रहेंगे। गृह के हितैषी अग्निदेव, हम पुत्र-शून्य और वीर-रहित हैं। तुम्हारी परिचर्या करते हुए हम प्रजा से सम्पन्न घर में रहें।

अथ द्वादशी—

यमश्वीनित्यमुपयातियज्ञंप्रजावन्तंस्वपत्यंक्षयंनः ।
स्वजन्मनाशेषसावावृधानम् ॥ १२ ॥

यम् । अश्वी । नित्यम् । उपऽयाति । यज्ञम् । प्रजाऽवन्तम्
सुऽअपत्यम् । क्षयम् । नः । स्वऽजन्मना । शेषसा । ववृधानम् ॥ १२ ॥

यं यत्रं यज्ञाश्रयं अश्वी अश्ववानग्निः नित्यमुपयाति तं प्रजावन्तं भृत्यादिसहितं स्वपत्यं शोभनसंतानोपेतं स्वजन्मना औरसेन शेषसा पुत्रेण वर्धमानं क्षयं गृहं नोस्मभ्यं हे अग्ने देहीति शेषः ॥ १२ ॥

१२. जिस यज्ञाश्रय गृह में अश्ववाले अग्नि नित्य जाते हैं, हमें वही, नौकर आदि से युक्त, सुन्दर सन्तानवाले तथा औरसजात पुत्र के द्वारा वर्द्धमान गृह दो।   अथ त्रयोदशी—

पाहिनोअग्नेरक्षसोअजुष्टात्पाहिधूर्तेररुषोअघायोः।
त्वायुजापृतनायूँरभिष्याम् ॥ १३ ॥

पाहि। नः। अग्ने। रक्षसः। अजुष्टात्। पाहि। धूर्तेः। अररुषः। अघऽयोः। त्वा। युजा। पृतनाऽयून्। अभि। स्याम ॥ १३ ॥

हे अग्ने नोस्मान् अजुष्टात् अप्रीतिविषयात् रक्षसो राक्षसात् पाहि रक्ष किं च अररुषोऽदातुः अघायोः पापमिच्छतः धूर्तेर्हिंसकात् पाहि। अपि च त्वा त्वया युजा सहायभूतेन पृतनायून् पृतनाकामान् अभिष्यां अहमभिभवेयं ॥ १३ ॥

१३. हमें अप्रीतिकर राक्षस से बचाओ। अदाता और पापी हिंसक से बचाओ। हम तुम्हारी सहायता से सेना के अभिलाषी व्यक्ति को पराजित करेंगे।   अथ चतुर्दशी—

सेदग्निरग्नीँरत्यस्त्वन्यान्यत्रवाजीतनयोवीळुपाणिः।
सहस्रपाथाअक्षरासमेति ॥ १४ ॥

सः। इत्। अग्निः। अग्नीन्। अति। अस्तु। अन्यान्। यत्र। वाजी। तनयः। वीळुऽपाणिः। सहस्रऽपाथाः। अक्षरा। सम्ऽएति ॥ १४ ॥

सएव सएवाग्निः आहवनीयादिरस्मदीयः अन्यानितरानन्यदीयानग्नीन् अत्यस्तु अतिभवतु यत्र यस्मिन्नग्नौ वाजी अन्नवान् बलवान् वा वीळुपाणिः दृढहस्तः वीळु च्यौत्नमिति बलनामसु पाठात् सहस्रपाथाः बहुन्नः बहुस्थानो वा बहूदको वा तनयोस्मत्पुत्रः अक्षरा अक्षरेण क्षयरहितेन स्तोत्रेण समेति सम्यक् परिचरन्नेति समर्थपुत्रवत्एवाग्निरन्यदीयानग्नीनभिभवतीति भावः ॥ १४ ॥

१४. बलवान्, दृढ़हस्त, प्रभूत अन्नवाला हमारा पुत्र क्षय-रहित स्तोत्र-द्वारा जिस अग्नि की सेवा करता है, वही अग्नि दूसरे के अग्नि को अभिभूत करें।   अथ पंचदशी—

सेदग्निर्योवनुष्यतोनिपातिसमेद्धारमंहसउरुष्यात्।
सुजातासःपरिचरन्तिवीराः ॥ १५ ॥ २५ ॥

सः । इत् । अग्निः । यः । वनुष्यतः । निऽपाति । सम्ऽएद्धारम् ।
अंहसः । उरुष्यात् । सुऽजातासः । परि । चरन्ति । वीराः॥१५॥२५॥

यः समेद्धारं प्रबोधकं वनुष्यतो हिंसकात् वनुष्यतिर्हंतिकर्मेतियास्कः । उरुष्यात् अधि-कादंहसः पापाच्च निपाति अत्यन्तं रक्षति यं च सुजातासः सुजन्मानश्च वीराः स्तोतारः सु-ताश्च परिचरन्ति सहव् स एवाग्निः ॥१५॥

१५. जो यज्ञकर्ता प्रबोधक को हिंसा और पाप से बचाते हैं और जिनकी सेवा कुलीन वीरगण करते हैं, वही अग्नि हैं।

॥ इति पंचमस्य प्रथमे पंचविंशो वर्गः ॥२५॥

अयंसोअग्निराहुतःपुरुत्रायमीशानःसमिदिन्धेहविष्मान् ।
परियमेत्यध्वरेषुहोता ॥ १६ ॥

अयम् । सः । अग्निः । आऽहुतः । पुरुऽत्रा । यम् । ईशानः । सम् ।
इत् । इन्धे । हविष्मान् । परि । यम् । एति । अध्वरेषु । होता ॥१६॥

यमग्निं ईशानः सन्धः ऐश्वर्यमिच्छन् वा हविष्मान् यजमानः समिदिन्धे सम्यग्दीपय-तियं चाध्वरेषु हिंसारहितेषु यज्ञेषु होता देवानामाह्वाता पर्येति परिगच्छति सोयमग्निः पुरुत्रा बहुषु देशेषु बहुषु यज्ञेषुवा आहुतः आहुतिभिरभिहुतः ॥१६॥

१६. जिन्हें समृद्ध और हविष्मान् व्यक्ति भली भाँति दीप्त करता है और यज्ञ में जिनकी परिक्रमा होता (देवों को बुलानेवाला) करता है, वे ही ये अग्नि अनेक देशों में बुलाये जाते हैं।

त्वेअग्नआहवनानिभूरीशानासआजुहुयामनित्या ।
उभाकृण्वन्तोवहतूमियेधे ॥ १७ ॥

त्वे इति । अग्ने । आऽहवनानि । भूरि । ईशानासः । आ । जुहुयाम ।
नित्या । उभा । कृण्वन्तः । वहतू इति । मियेधे ॥ १७ ॥

हे अग्ने त्वे त्वयि ईशानासः धनानामीश्वराः सन्तः नित्या नित्यान्यग्निहोत्रादीनि उभा उभौ वहतू वहनहेतू स्तोत्रं शस्त्रं च कृण्वन्तः कुर्वन्तः मियेधे यज्ञे भूरि बहूनि आहवनानि हवींषि आजुहुयाम आजुहवाम ॥ १७ ॥

१७. अग्निदेव, धनपति होकर हम तुम्हें लक्ष्य करके नित्य स्तोत्र और उक्थ-द्वारा यज्ञ में प्रभूत हव्य देंगे।

---

१ नि० ५, २।

अथाष्टादशी—

इमोअग्नेवीततमानिहव्याजस्रोवक्षिदेवतातिमच्छं ।
प्रतिनईंसुरभीणिव्यन्तु ॥ १८ ॥

इमो इति । अग्ने । वीतऽतमानि । हव्या । अजस्रः । वक्षि ।
देवऽतातिम् । अच्छ । प्रति । नः । ईम् । सुरभीणि । व्यन्तु ॥ १८ ॥

हे अग्ने त्वं अजस्रः अनवरतःसन् इमो इमानि वीततमानि अतिशयेन कान्तानि ह-
व्या हव्यानि देवतातिं देवानां समूहं अभिवक्षि वह अच्छ गच्छ च नोस्मदीयानि सुरभीणि
शोभनानि ईं एवानि हव्यानि देवाः प्रतिव्यन्तु प्रत्येकं कामयन्तां ॥ १८ ॥

१८. अग्नि, देवताओं के पास तुम सदा इस अतीव कमनीय हव्य
को ले जाओ और गमन करो। प्रत्येक देवता हमारे इस शोभन हव्य की
इच्छा करता है।

मानोअग्नेवीरतेपरादादुर्वाससेमतयेमानोअस्यै ।
मानःक्षुधेमारक्षसऋतावोमानोदमेमावनआजुहूर्थाः ॥ १९ ॥

मा । नः । अग्ने । अवीरते । परा । दाः । दुःऽवाससे । अमतये ।
मा । नः । अस्यै । मा । नः । क्षुधे । मा । रक्षसे । ऋतऽवः ।
मा । नः । दमे । मा । वने । आ । जुहूर्थाः ॥ १९ ॥

हे अग्ने नोस्मान् अवीरते अपुत्रतायै मापरादाः मादेहि दुर्वाससे दुष्टवस्त्रायच नोमापरा-
दाः अस्यै अमतये अभिहान्यै नोस्मान् मापरादाः क्षुधे अशनायायै नोस्मान् माच परादाः र-
क्षसे बलिने चास्मान् मापरादाः हेऋतावः सत्यवन्नग्ने नोस्मान् दमे गृहे माजुहूर्थाः माहिंसीः
दुर्गाकौटिल्येइति धातुः वनेचास्मान् माजुहूर्थाः ॥ १९ ॥

१९. अग्नि, हमें निस्सन्तान नहीं करना। खराब कपड़े नहीं देना।
हमें कुबुद्धि नहीं देना। हमें भूख नहीं देना। हमें राक्षस के हाथ में नहीं
देना। हे सत्यवान् अग्नि, हमें न घर में मारना, न वन में।

नूमेब्रह्माण्यग्नउच्छशाधित्वंदेवमघवद्भ्यःसुषूदः ।
रातौस्यामोभयासआतेयूयंपातस्वस्तिभिःसदानः ॥ २० ॥ २६ ॥

नु । मे । ब्रह्माणि । अग्ने । उत् । शशाधि । त्वम् । देव । मघवत्ऽभ्यः ।
सुसूदः । रातौ । स्याम । उभयासः । आ । ते । यूयम् । पात ।
स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥ २० ॥ २६ ॥

हे अग्ने मे मम मदर्थं महान्ति अन्नानि नु क्षिप्रमुच्छ्रयाधि उत्कर्षेण शोधितानि कुरु। किं च हे देव द्योतमानाग्ने मघवद्भ्योऽहविष्मद्भ्योऽस्मभ्यं सुधुरः अन्नानि प्रेरय। ते त्वदीयायां रातौ दाने उभयासः स्तोतारः शस्त्रिणश्च अथवा स्तुवन्तो यजमानाश्च वयं आस्याम अत्यर्थं भवेम नोऽस्मान् यूयं त्वं त्वत्परिवाराश्च सर्वे स्वस्तिभिरविनाशिभिर्मङ्गलैः। यथा च यास्कः—स्वस्तीत्यविनाशिनामास्तिरभिपूजितः स्वस्तीति[1] सदा पात रक्षत ॥ २० ॥

२०. अग्नि, हमारा अन्न विशेष रूप से शोधित करना। देव, याज्ञिकों को अन्न देना। हम दोनों (स्तोता और यजमान) तुम्हारे दान में रहें। तुम सदा हमें स्वस्ति-द्वारा पालन करो।

॥ इति पंचमस्य प्रथमे षड्विंशो वर्गः ॥ २६ ॥

त्वमग्नेसुहवोरण्वसन्दृक्सुदीतीसूनोसहसोदिदीहि।
मात्वेसचातनयेनित्यआधङ्मावीरोअस्मन्नर्योविदासीत् ॥२१॥

त्वम् । अग्ने । सुऽहवः । रण्वऽसन्दृक् । सुऽदीती । सूनो इति । सहसः । दिदीहि । मा । त्वे इति । सचा । तनये । नित्ये । आ । धक् । मा । वीरः । अस्मत् । नर्यः । वि । दासीत् ॥ २१ ॥

सहसःसूनो सहसाःपुत्र हे अग्ने सुहवः स्वाह्वानः रण्वसंदृक् रमणीयसंदर्शनस्त्वं सुदीती शोभनया दीप्त्या दिदीहि दीप्यस्व। किं च तनये नित्ये औरसे पुत्रे त्वे त्वंसचा सहायभूतः मा आधक् मा अभिधाक्षीः। अपि च अस्मत् पृथग्भूतः अस्माकं मा षष्ठ्यर्थे पंचमी वीरः पुत्रः नर्यो नरहितः माविदासीत् मोपक्षीयत ॥ २१ ॥

२१. अग्नि, तुम सुन्दर आह्वानवाले और रमणीय-दर्शन हो। शोभन दीप्ति के साथ प्रदीप्त होओ। सहायक बनो और औरस पुत्र को नहीं जलाओ। हमारा मनुष्यों का हितैषी पुत्र नष्ट न होने पावे।

अथ द्वाविंशी—

मानोअग्नेदुर्भृतयेसचैषुदेवेद्धेष्वग्निषुप्रवोचः।
मातेअस्मान्दुर्मतयोभृमाच्चिद्देवस्यसूनोसहसोनशन्त ॥ २२ ॥

मा । नः । अग्ने । दुःऽभृतये । सचा । एषु । देवऽइद्धेषु । अग्निषु । प्र । वोचः । मा । ते । अस्मान् । दुःऽमतयः । भृमात् । चित् । देवस्य । सूनो इति । सहसः । नशन्त ॥ २२ ॥

---

१ नि० ६.२१।

हे अग्ने सखा सहायभूतस्त्वं देवेध्वेषु ऋत्विग्भिः समिद्धेषु एष्वग्निषु दुर्मतये कच्छ्रसरणाय नोस्मान् मा प्रवोचः न ब्रूहि त्वत्सहायभूताअग्नयः यथा माम कच्छ्रेणाविशयुः तथा ब्रूहीत्यर्थः किं च सहसः सूनो हे बलस्य पुत्राग्ने देवस्य द्योतमानस्य ते तव दुर्मतयो निग्रहबुद्धयः भ्रमाच्चिद् प्रमादपि अत्र संप्रसारणं छान्दसं प्रमादादपीत्यर्थः । अस्मान्मानशंत मा व्याप्नुवंतु नश्यादिविश्यासिकर्मसु पाठात् ॥ २२ ॥

२२. अग्नि, तुम सहायक होओ; और ऋत्विकों द्वारा समिद्ध अग्निगण को कहो कि वे सुख के साथ हमारा भरण करें। बल के पुत्र अग्नि, तुम्हारी दुर्बुद्धि भ्रम से भी हमें व्याप्त न करे।

सम॑र्तो॑अग्नेस्वनीकरे॒वानम॑र्त्ये॒यआजुहोतिह॒व्यम्।
सदे॒वतावसु॒वनिंदधाति॒यंसूरिर॒र्थीपृ॒च्छमान॒एति॥ २३ ॥

सः । मर्तः । अ॒ग्ने॒ । सु॒ऽअ॒नी॒क॒ । रे॒वान् । अम॑र्त्ये । यः ।
आ॒ऽजु॒होति॑ । ह॒व्यम् । सः । दे॒वता॑ । व॒सु॒ऽवनि॑म् । द॒धा॒ति॒ ।
यम् । सूरिः॑ । अ॒र्थी । पृ॒च्छमा॑नः । एति॑ ॥ २३ ॥

स्वनीक सुतेजस्क हे अग्ने अमर्त्ये अमनुष्ये देवात्मनि त्वयि हव्यं हविः य आजुहोति समर्तो मनुष्यो रेवान् धनवान् भवति यं मर्त्यं सूरिः प्राज्ञः अर्थी धनादिकामः पृच्छमानः अन्नादुदारः कास्त्वदविपृच्छन् एति अभिगच्छति स एव मनुष्यः देवता देवयाज्यो वसुवनिं धनपोषं दधाति धारयति यद्वा सदेवताभिः वसुवनिं यजमानं दधाति धारयति यमग्निं सूरिः स्तोता अर्थी प्रयोजनवान् पृच्छमानः कोसावग्निरिति पृच्छमानएति ॥ २३ ॥

२३. सुतेजा और देवात्मा अग्नि, जो मनुष्य तुम्हें हव्य देता है, वही धनी होता है। जिसके पास धनाभिलाषी स्तोता जानने की इच्छा से आता है, वही अग्निदेव यजमान की रक्षा करते हैं।

अथ चतुर्विंशी—

म॒हो नो॑अग्ने सुवि॒तस्य॑वि॒द्वान्र॒यिंसू॒रिभ्य॒आव॑हाबृ॒हन्त॑म्।
येन॑व॒यंस॑हसाव॒न्मदे॒मावि॑क्षितास॒आयु॑षासु॒वीराः॑॥ २४ ॥

म॒हः । नः॒ । अ॒ग्ने॒ । सु॒वि॒तस्य॑ । वि॒द्वान् । र॒यिम् । सू॒रिऽभ्यः॑ ।
आ । व॒ह॒ । बृ॒हन्त॑म् । येन॑ । व॒यम् । स॒ह॒सा॒ऽव॒न् । मदे॑म ।
अवि॑ऽक्षितासः । आयु॑षा । सु॒ऽवीराः॑ ॥ २४ ॥

हे अग्ने नोऽस्मदीयस्य महो महतः सुवितस्य कल्याणस्य कर्मणो विद्वान् अस्मदीयं क-ल्याणं कर्म जानन्नित्यर्थः। त्वं सूरिभ्यः स्तोतृभ्योऽस्मभ्यं बृहन्तं महान्तं रयिं धनं आवह र-यिमेव विशिनष्टि हे सहसावन् बलवन्नग्ने येन धनेन वयं स्तोतारः अविक्षितासः अविक्षीणाः आयुषा पूर्णायुषः सुवीराः कल्याणपुत्रपौत्राश्च सन्तो मदेम हृष्येम ॥ २४ ॥

२४. अग्नि, तुम हमारे महान् कल्याणवाले कार्य को जानते हो। बल के पुत्र, हम तुम्हारे स्तोता हैं। जिससे हम अक्षय, पूर्णायु और कल्याणकर पुत्र-पौत्र आदि से सम्पन्न होकर प्रसन्न हो सकें, ऐसा महान् धन हमें दो।

अथ पंचविंशी—

नूमेब्रह्माण्यग्नउच्छशाधित्वंदेवमघवद्भ्यःसुषूदः।
रातौस्यामोभयासआतेयूयंपातस्वस्तिभिःसदानः ॥२५॥२७॥

नु। मे। ब्रह्माणि। अग्ने। उत्। शशाधि। त्वम्। देव।
मघवत्ऽभ्यः। सुसूदः। रातौ। स्याम। उभयासः। आ। ते।
यूयम्। पात। स्वस्तिऽभिः। सदा। नः ॥ २५ ॥ २७ ॥

इयमृक् प्रागेव व्याख्याता ॥ २५ ॥

२५. अग्निदेव, हमारे अन्न का भली भाँति शोधन करो। देव, तुम याज्ञिकों को अन्न दो। हम दोनों (स्तोता और यजमान) तुम्हारे दान में रहें। तुम हमें सदा कल्याण-द्वारा पालन करो।

॥ इति पंचमस्य प्रथमे सप्तविंशोवर्गः ॥ २७ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमोहार्दं निवारयन्। पुमर्थांश्चतुरोदेयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेणसायणा-चार्येण विरचितेमाधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये पंचमाष्टके प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥१॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा योवेदेभ्योऽखिलं जगत्।
निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

जुषस्वेत्येकादशर्चं द्वितीयं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभं आप्रशब्दोक्तत्वात् इदं तनूनपाद्रहितं समिद्धाद्या अग्निविशेषाः प्रत्यृचं देवता उक्ताः तथा चानुक्रम्यते—जुषस्वैकादशाप्रमिति। पशावेकादशिन्यामिदं सूक्तं सूत्रितं च—जुषस्व नः समिधमिति वसिष्ठानामिति। पत्नीसंयाजे त्वाष्ट्रया-ज्यस्य याज्या त्वाष्ट्रे पशावपि पुरोडाशस्यानुवाक्येयमिति पूर्वमुक्तम्।

तत्र प्रथमा—

ॐ जुषस्वं नः सुमिधंमग्ने अद्य शोचां बृहद्यंजतं धूममृण्वन्।
उपं स्पृश दिव्यं सानु स्तूपैः सं रश्मिभिस्ततनः सूर्यस्य ॥ १ ॥

जुषस्वं। नः। सम्ऽइधंम्। अग्ने। अद्य। शोचं। बृहत्। यजतम्। धूमम्। ऋण्वन्। उपं। स्पृश। दिव्यम्। सानुं। स्तूपैः। सम्। रश्मिऽभिः। ततनः। सूर्यस्य ॥ १ ॥

हे अग्ने नोऽस्माकं समिधं अद्य जुषस्व सेवस्व यजतं यजनीयं यशस्वं धूमं ऋण्वन् प्रेरयन् बृहदत्यन्तं शोच दीप्यस्व च किंच दिव्यमन्तरिक्षभवं सानु समुच्छ्रितं स्तूपैः तेजैः रश्मिभिः उपस्पृश अपि च सूर्यस्य रश्मिभिस्तेजोभिः संततनः संगच्छस्व ॥ १ ॥

१. अग्नि आज हमारी समिधा को ग्रहण करो। यज्ञ के योग्य धुआँ देते हुए अतीव दीप्त होओ। तप्त ज्वाला-माला से अन्तरिक्ष का तट-प्रदेश स्पर्श करो और सूर्य की किरणों के साथ मिलित होओ।

अथ द्वितीया—

नराशंसस्य महिमानमेषामुपं स्तोषाम यजतस्य यज्ञैः।
ये सुक्रतवः शुचयो धियंधाः स्वदन्ति देवा उभयानि हव्या ॥ २ ॥

नराशंसस्य। महिमानम्। एषाम्। उपं। स्तोषाम। यजतस्य। यज्ञैः। ये। सुऽक्रतवः। शुचयः। धियम्ऽधाः। स्वदन्ति। देवाः। उभयानि। हव्या ॥ २ ॥

ये देवाः सुक्रतवः सुप्रज्ञाः सुकर्माणोवा शुचयो दीप्तिमन्तो धियंधाः कर्मणांधारयितारः उभयानि सौमिकानि च हविःसंस्थादीनि च हव्या हव्यानि स्वदंति स्वदयन्ति तेषामेषांमध्ये यज्ञैर्हविर्भिः स्तोत्रैर्वा यजतस्य यजनीयस्य नराशंसस्य नरैः प्रशंसनीयस्याग्निविशेषस्य महिमानं महत्त्वं उपस्तोषाम वयमुपस्तुमः तथा च यास्कः—नराआसीनाःशंसंत्यग्निरितिशाकपूणिर्नरैः प्रशस्योभवति तस्यैषा भवति नराशंसस्यमहिमानमेषामुपस्तोषामयजतस्ययज्ञैर्येसुकर्माणः शुचयो धियंधारयितारःस्वदंतुदेवाउभयानिहव्यांतिसोमंचेतराणिचेति[1] ॥ २ ॥

२. जो सुकर्मा, शुचि और कर्मों के धारक देवगण सौमिक और हविःसंस्थादि, दोनों का भक्षण करते हैं, उनके बीच हम स्तोत्र-द्वारा यजनीय और नर-प्रशस्य अग्नि की महिमा की स्तुति करते हैं।

ईळेन्यंवोअसुरंसुदक्षमन्तर्दूतंरोदसीसत्यवाचम्।
मनुष्वदग्निंमनुनासमिद्धंसमध्वरायसदमिन्महेम ॥ ३ ॥

ईळेन्यम्। वः। असुरम्। सुऽदक्षम्। अन्तः। दूतम्। रोदसी इति। सत्यऽवाचम्। मनुष्वत्। अग्निम्। मनुना। समऽइद्धम्। सम्। अध्वराय। सदम्। इत्। महेम ॥ ३ ॥

हे अध्वर्यवः वोयूयं ईळेन्यं स्तुत्यमसुरं बलवन्तं सुदक्षं सुप्रज्ञः रोदसी रोदस्योरन्तर्मध्ये दूतं देवानां हविर्वहनार्थं चरन्तं सत्यवाचं मनुष्वत् मनुष्यवत् मनुना समिद्धं यथेदानीं मनुष्याः समिन्धते तथा पूर्वं मनुना प्रजापतिना समिद्धमग्निमध्वराय यज्ञाय सदमित् सदैव संमहेम संपूजयत मध्यमपुरुषस्य व्यत्ययेनोत्तमपुरुषत्वम् ॥ ३ ॥

३. यजमानो, तुम स्तुतियोग्य, असुर (बली), सुदक्ष, द्यावापृथिवी के बीच दूत, सत्यवक्ता, मनुष्य की तरह मनु-द्वारा समिद्ध अग्निदेव की सदा पूजा करो। अथ चतुर्थी—

सपर्यवोभरमाणाअभिज्ञुप्रवृञ्जतेनमसाबर्हिरग्नौ।
आजुह्वानाघृतपृष्ठंपृषद्वदध्वर्यवोहविषामर्जयध्वम् ॥ ४ ॥

सपर्यवः। भरमाणाः। अभिऽज्ञु। प्र। वृञ्जते। नमसा। बर्हिः। अग्नौ। आऽजुह्वानः। घृतऽपृष्ठम्। पृषत्ऽवत्। अध्वर्यवः। हविषा। मर्जयध्वम् ॥ ४ ॥

1 नि० ८, ५।

सपर्यवः परिचरणमिच्छन्तः अभिज्ञु अभिगतजानुकं सरणाः पादैर्भरन्तः बर्हिः नमसा हविषासहाग्नौ प्रवृञ्जते प्रभरन्ति । यदेव विशदयति हे अध्वर्यवः घृतपृष्ठं घृतसंसिक्तपृष्ठं पृषद्वत् स्थूलबिंदुभिर्युक्तं बर्हिर्हविषासह आजुह्वानाः मर्जयध्वं अग्निं परिचरत ॥ ४ ॥

४. सेवाभिलाषी लोग घुटने टेककर पात्र पूर्ण करते हुए अग्नि को हव्य के साथ बर्हिदान करते हैं। अध्वर्युओ, घृत पृष्ठ और स्थूल बिन्दु से युक्त बर्हि हवन करते हुए उसे प्रदान करो।

स्वाध्यो३विदुरोदेवयन्तोशिश्रयूरथयुर्देवताता ।
पूर्वीशिशुंनमातरारिहाणेसमग्रुवोनसमनेष्वञ्जन् ॥ ५ ॥ १ ॥

सुऽआध्यः । वि । दुरः । देवऽयन्तः । अशिश्रयुः । रथऽयुः । देवऽताता । पूर्वी इति । शिशुम् । न । मातरा । रिहाणे इति । सम् । अग्रुवः । न । समनेषु । अञ्जन् ॥ ५ ॥ १ ॥

स्वाध्यः सुकर्माणः देवयन्तो देवकामाः यजमानाः रथयुः रथकामाश्च असि पूर्वसवर्णो-ह्रस्वश्च देवताता देवतातौ यज्ञे दुरो यज्ञगृहद्वाराणि व्यशिश्रयुः आश्रितवन्तः । किं च समनेषु यज्ञेषु पूर्वी प्राचीने प्रागग्रे जुहूपभृतौ शिशुंन वत्समिव मातरौ गावौ रिहाणे अग्निं लिहाने अग्रुवोन यथानद्यः क्षेत्राण्युदकेन तद्वत् समञ्जन् अध्वर्यव आज्येन समञ्जन्ति ॥ ५ ॥

५. सुकर्मा, देवाभिलाषी और रथेच्छुक लोगों ने यज्ञ में द्वार का आश्रय किया है। जैसे गायें बछड़ों को चाटती हैं, वैसे ही चाटनेवाले और पूर्वाभिलाषी (जुहू और उपभृत) को अध्वर्युगण नदी की तरह यज्ञ में सिक्त करते हैं॥ इति पञ्चमस्य द्वितीये प्रथमो वर्गः ॥ १ ॥

उतयोषणेदिव्येमहीनउषासानक्तासुदुघेवधेनुः ।
बर्हिषदापुरुहूतेमघोनीआयज्ञियेसुवितायश्रयेताम् ॥ ६ ॥

उत । योषणे इति । दिव्ये इति । मही इति । नः । उषसानक्ता । सुदुघाऽइव । धेनुः । बर्हिःऽसदा । पुरुहूते इतिपुरुऽहूते । मघोनी इति । आ । यज्ञिये इति । सुविताय । श्रयेताम् ॥ ६ ॥

उतापिच योषणे युवत्यौ स्त्रीरूपे वा दिव्ये दिविभवे मही महत्यौ बर्हिषदा बर्हिषि सीदन्त्यौ पुरुहूते बहुभिः स्तुते मघोनी धनवत्यौ यज्ञिये यज्ञार्हे उषासानक्ता अहोरात्रे सुदुघेव धेनुः कामधुग्धेनुरिव नोस्माद् सुविताय कल्याणाय आश्रयेताम् ॥ ६ ॥

६. युवती, दिव्या, महती, कुशों पर बैठी हुई, बहु-स्तुता, धनवती और यज्ञार्हा अहोरात्रि, कामदुघा धेनु की तरह, कल्याण के लिए, हमें आश्रय करें।

अथ सप्तमी—

विप्रायज्ञेषुमानुषेषुकारूमन्येवांजातवेदसायजध्यै ।
ऊर्ध्वंनोअध्वरंकृतंहवेषुतादेवेषुवनथोवार्याणि ॥ ७ ॥

विप्रा । यज्ञेषु । मानुषेषु । कारू इति । मन्ये । वाम् । जातऽवेदसा ।
यजध्यै । ऊर्ध्वम् । नः । अध्वरम् । कृतम् । हवेषु । ता ।
देवेषु । वनथः । वार्याणि ॥ ७ ॥

हे दैव्यौ होतारौ विप्रा मेधाविनौ जातवेदसा जातधनौ मानुषेषु मनुष्यैः क्रियमाणेषु यज्ञेषु कारू कर्मणां कर्तारौ वां युवां यजध्यै यष्टुं मन्ये स्तौमि । किं च हवेषु हवनेषु स्तोत्रेषु सत्सु नोऽस्माकमध्वरमकुटिलं यज्ञं ऊर्ध्वं देवाभिमुखं कृतं कुरुतं । च अपि च ता तौ युवां देवेषु विद्यमानानि वार्याणि धनानि वनथः संभजथः तान्यस्मभ्यं संप्रयच्छथ इत्यर्थः ॥ ७ ॥

७. हे विप्र और जातधन तथा मनुष्यों के यज्ञ में कर्मकर्त्ता, यज्ञ करने के लिए मैं तुम्हारी स्तुति करता हूँ। स्तुति हो जाने पर हमारे अकुटिल यज्ञ को देवाभिमुख करो। देवों के बीच विद्यमान वरणीय धन का विभाग कर दो।

आभारतीभारतीभिःसजोषाइळादेवैर्मनुष्येभिरग्निः ।
सरस्वतीसारस्वतेभिरर्वाक्तिस्रोदेवीर्बर्हिरेदंसदन्तु ॥ ८ ॥

आ । भारती । भारतीभिः । सऽजोषाः । इळा । देवैः । मनुष्येभिः ।
अग्निः । सरस्वती । सारस्वतेभिः । अर्वाक् । तिस्रः । देवीः ।
बर्हिः । आ । इदम् । सदन्तु ॥ ८ ॥

एतदादि ऋक्चतुष्टयं द्वितीयाष्टकस्याष्टमाध्याये यद्यपि व्याख्यातं तथापि व्यवधानात् संक्षेपतोऽपि व्याख्यायते । भारती भरतस्यादित्यस्य पत्नी भारतीभिः सजोषाः सहिता इळा मनुष्येभिः मनुष्यलोकभवैः देवैः सार्धं अग्निरागच्छतु । सरस्वती सारस्वतेभिः सारस्वतैः मध्यमस्थानैर्देवैः सार्धं अर्वागस्मदभिमुखमागच्छतु आगत्य तिस्रो देवीः देव्यः प्रथमार्धे द्वितीया बर्हिरिदमासदन्तु ॥ ८ ॥

८. भारतीगण (सूर्य-सम्बन्धियों) के साथ भारती (अग्नि) आवें। देवों और मनुष्यों के साथ इला (अग्नि) भी आवें। सारस्वतों (अन्तरिक्षस्थ वचनों) के साथ सरस्वती आवें। ये तीनों देवियाँ आकर इन कुशों पर बैठें।

अथ नवमी—

तन्नस्तुरीपमधपोषयित्नुदेवत्वष्टर्विरराणस्यस्व ।
यतोवीरःकर्मण्यःसुदक्षोयुक्तग्रावाजायतेदेवकामः ॥ ९ ॥

तत्। नः। तुरीपम्। अध। पोषयित्नु। देव। त्वष्टः। वि। रराणः।
स्यस्वेति स्यस्व। यतः। वीरः। कर्मण्यः। सुदक्षः।
युक्तऽग्रावा। जायते। देवऽकामः ॥ ९ ॥

देव द्योतमान हे त्वष्टः रराणो रममाणस्त्वं नोऽस्माकं तुरीपं त्वरितमाप्नुवत् पोषयित्नु पोषकं तद्रेतः विष्यस्व विशेषेणावस्थाने प्रापय विमोचयेत्यर्थः। यतो रेतसः कर्मण्यः कर्मसु साधुः सुदक्षः सुबलो युक्तग्रावा सोमस्य देवकामो वीरः पुत्रो जायते ॥ ९ ॥

९. अग्निरूप त्वष्टा देव, जिससे वीर, कर्मकुशल, बलशाली, सोमाभिषव के लिए प्रस्तर-हस्त और देवाभिलाषी पुत्र उत्पन्न हो सके, तुम सन्तुष्ट होकर हमें वैसा ही रक्षा-कुशल और पुष्टिकारी वीर्य प्रदान करो।

वनस्पतेवसृजोपदेवानग्निर्हविःशमितासूदयाति।
सेदुहोतासत्यतरोयजातियथादेवानांजनिमानिवेद ॥ १० ॥

वनस्पते। अव। सृज। उप। देवान्। अग्निः। हविः।
शमिता। सूदयाति। सः। इत्। ऊँ इति। होता। सत्यऽतरः।
यजाति। यथा। देवानाम्। जनिमानि। वेद ॥ १० ॥

हे वनस्पते देवानुपावसृज। अथ परोक्षस्तुतिः अग्निर्वनस्पतिः शमिता शमितृरूपः सन् हविः सूदयाति प्रेरयतु सेत् स एव वनस्पतिः होता देवानामाह्वाता सत्यतरोऽपि सन् यजाति यजतु देवानां जनिमानि जननानि यथा स्वयं वेद तथा ॥ १० ॥

१०. अग्निरूप वनस्पति, देवों को पास ले आओ। पशु के संस्कारक अग्नि वनस्पति देवों के लिए हव्य दें। वे ही यज्ञ-रूप देवता लोगों को बुलानेवाले अग्नि यज्ञ करें; क्योंकि वे ही देवों का जन्म जानते हैं।

अथैकादशी—

आयाह्यग्नेसमिधानोअर्वाङिन्द्रेणदेवैःसरथंतुरेभिः।
बर्हिर्नआस्तामदितिःसुपुत्राःस्वाहादेवाअमृतामादयन्ताम्॥ ११ ॥ २ ॥

आ। याहि। अग्ने। सम्ऽइधानः। अर्वाक्। इन्द्रेण। देवैः।
सऽरथम्। तुरेभिः। बर्हिः। नः। आस्ताम्। अदितिः।
सुऽपुत्राः। स्वाहा। देवाः। अमृताः। मादयन्ताम् ॥ ११ ॥ २ ॥

हे अग्ने समिधान समिध्यमानः अर्वाङस्मदभिमुखस्त्वं इन्द्रेण तुरेभिः त्वरितैर्देवैश्च सरथं समानरथं यथा भवति तथा आयाहि आगच्छ नोऽस्माकं बर्हिरध्यास्तां । अदितिश्च सुपुत्राः कल्याणपुत्रा स्वाहा देवाश्च सर्वे अमृताः सन्तो मादयन्तामिति ॥ ११ ॥

११. अग्नि, तुम दीप्तिशाली होकर इन्द्र और शीघ्रताकारी देवों के साथ एक रथ पर हमारे सामने आओ। सुपुत्र-युक्ता अदिति हमारे कुश पर बैठें। नित्य देवगण अग्नि-रूप स्वाहाकारवाले होकर तृप्ति प्राप्त करें।

॥ इति पञ्चमस्य द्वितीये द्वितीयो वर्गः ॥ २ ॥

अग्निं वो देवमिति दशर्चं तृतीयं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभमाग्नेयं अत्रेयमनुक्रमणिका—अग्निं वो देवेति अग्निं वो देवमित्येतदादीनि दशसूक्तानि तृतीयचतुर्थवर्जितानि प्रातरनुवाके आग्नेये क्रतौ त्रैष्टुभे छन्दसि आश्विनशस्त्रे च विनियुक्तानि सूत्रितं च—अग्निं वो देवमिति दशानां तृतीयचतुर्थे उद्धरेदिति । व्यूळ्हे दशरात्रे षष्ठेऽहनीदं सूक्तं आज्यशस्त्रं सूत्र्यते हि—द्वितीयस्याग्निं वो देवमित्याज्यमिति ।

अग्निंवोदेवमग्निभिःसजोषायजिष्ठंदूतमध्वरेकृणुध्वम् ।
योमर्त्येषुनिध्रुविर्ऋतावातपुर्मूर्धाघृतान्नःपावकः ॥ १ ॥

अग्निम् । वः । देवम् । अग्निऽभिः । सऽजोषाः । यजिष्ठम् ।
दूतम् । अध्वरे । कृणुध्वम् । यः । मर्त्येषु । निऽध्रुविः । ऋतऽवा ।
तपुःऽमूर्धा । घृतऽअन्नः । पावकः ॥ १ ॥

हे देवाः वो यूयं देवं द्योतमानं अग्निमन्यैरग्निभिः सजोषाः सजोषसं सहितं द्वितीयार्थे प्रथमा यजिष्ठं यष्टृतममग्निं अध्वरे कौटिल्यरहिते यज्ञे दूतं कृणुध्वं कुरुत योऽग्निर्देवो मर्त्येषु निध्रुविः नितरां ध्रुवस्तिष्ठति ऋतावा यज्ञवान् सत्यवान् वा तपुर्मूर्धा तापकतेजाः घृतान्नः पावकः शोधकश्च भवति ॥ १ ॥

१. देवो, जो अग्नि मनुष्यों में स्थिर भाव से रहते हैं, जो यज्ञवान्, तापक, तेजःशाली, घृतान्न-सम्पन्न और शोधक हैं, जो याज्ञिकों में श्रेष्ठ हैं और अन्य अग्नि-समूह के साथ मिलित होते हैं, उन्हीं अग्निदेव को यज्ञ में तुम दूत बनाओ। अथ द्वितीया—

प्रोथदश्वोनयवसेविष्यन्यदामहःसंवरणाद्व्यस्थात् ।
आदस्यवातोअनुवातिशोचिरधस्मतेव्रजनंकृष्णमस्ति ॥ २ ॥

घोर्षत् । अर्श्वः । न । यवसे । अविष्यन् । यदा । महः ।
सम्ऽवरणात् । वि । अस्थात् । आत् । अस्य । वातः । अनु । वाति ।
शोचिः । अर्ध । स्म । ते । व्रजनम् । कृष्णम् । अस्ति ॥ २॥

यवसे घासे अविष्यन् भक्षयन् घोषत् शब्दं कुर्वन् संचरन्वा अश्वोन अश्वइव महो-महतः संवरणान्निरोधात् दावरूपोग्निः यदा व्यस्थात् सर्वेषु वृक्षेषु विविधं तिष्ठति आत् यदा अस्याग्नेः शोचिरर्चिरनुवातो वाति । अथ प्रत्यक्षस्तुतिः अधअनन्तरं हे अग्ने ते तव व्रजनं वर्त्म कृष्णमस्ति भवति स्मेतिपूरणः ॥ २ ॥

२. जिस समय अश्व की तरह घास का भक्षण और शब्द करते हुए महान् निरोध के साथ वृक्षों में दाव-रूप अग्नि अवस्थित रहते हैं, उस समय उनकी दीप्ति प्रवाहित होती है। इसके अनन्तर, अग्निदेव, तुम्हारा मार्ग काला (धुआँवाला) हो जाता है।

उद्यस्यतेनवजातस्यवृष्णोऽग्नेचरन्त्यजराइधानाः ।
अच्छाद्यामरुषोधूमएतिसंदूतोअग्नईयसेहिदेवान् ॥ ३ ॥

उत् । यस्य॑ । ते । नवंऽजातस्य । वृष्णः॑ । अग्ने॑ । चर॑न्ति ।
अजराः॑ । इधानाः । अच्छ॑ । द्याम् । अरुषः । धूमः । एति ।
सम् । दूतः । अग्ने । ईयसे । हि । देवान् ॥ ३ ॥

हे अग्ने नवजातस्य नवप्रादुर्भावस्य वृष्णोवर्षितुर्यस्य ते तव अजराः जरारहिताः ज्वालाः इधानाः समिध्यमानाः उच्चरन्त्युद्गच्छन्ति । अस्य अरुषः अरोचमानो धूमोद्यामच्छ दिवमभिप्रति अभिगच्छति । हे अग्ने त्वं दूतः सन् समीयसेहि संप्राप्नोषिच ॥ ३ ॥

३. अग्नि, नवजात और वर्षक तुम्हारी जो अजर ज्वाला समिद्ध होकर ऊपर उठती है, उसका रोचक धूम द्युलोक में जाता है। अग्निदेव, दूत होकर तुम देवों को प्राप्त होते हो।

वियस्यतेपृथिव्यांपाजोअश्रेत्तृषुयदन्नासमवृक्तजम्भैः ।
सेनेवसृष्टाप्रसितिष्टएतियवंनदस्मजुह्वाविवेक्षि ॥ ४ ॥

वि । यस्य॑ । ते । पृथिव्याम् । पाजः॑ । अश्रे॑त् । तृषु । यत् ।
अन्ना॑ । सम्ऽअवृ॑क्त । जम्भैः॑ । सेनाऽइव । सृष्टा । प्रऽसि॑तिः ।
ते । एति । यव॑म् । न । दस्म । जुह्वा॑ । विवेक्षि ॥ ४ ॥

हे अग्ने यस्य दावरूपस्य ते तव पाजस्तेजः पृथिव्यां भूम्यां तपु क्षिप्रं व्यक्षेत् विक्षयति यदा अन्नानि काष्ठादीनि जम्भैर्दन्तैः ज्वालाभिरित्यर्थः समवृक्त वृङ्क्ते खादति तथा सेनेव सृष्टा उपयुक्ता ते तव प्रसितिर्ज्वाला एति गच्छति । दस्म हे दर्शनीयाग्ने त्वं यवसं यवमिव जुह्वा ज्वालया विवेक्षि काष्ठादीनि भक्षयसि व्याप्नोषि वा ॥ ४ ॥

४. अग्नि, जिस समय तुम दाँतों (ज्वालाओं) से काष्ठादि अन्नों का भक्षण करते हो, उस समय तुम्हारा तेज पृथिवी में मिल जाता है। सेना की तरह विमुक्त होकर तुम्हारी ज्वाला जाती है। अग्निदेव, अपनी ज्वाला से जौ की तरह काष्ठ आदि का भक्षण करते हो।

तमिद्दोषातमुषसियविष्ठमग्निमत्यंनमर्जयन्तनरः ।
निशिशानाअतिथिमस्ययोनौदीदायशोचिराहुतस्यवृष्णः ॥ ५ ॥ ३ ॥

तम् । इत् । दोषा । तम् । उषसि । यविष्ठम् । अग्निम् । अत्यम् । न । मर्जयन्त । नरः । निऽशिशानाः । अतिथिम् । अस्य । योनौ । दीदाय । शोचिः । आऽहुतस्य । वृष्णः ॥ ५ ॥ ३ ॥

यविष्ठं युवतमं अतिथिं अतिथिवत्पूज्यं तमित् तमेवाग्निं दोषा दोषायां रात्रौ उषसि वासरेऽपि तमेवास्याग्नेर्योनौ स्थाने आवहनीयायतने धिष्ण्ये वा निशिशानाः दीपयन्तो नरो मनुष्याः अत्यं सततगमनयुक्तं वोढारमश्वमिव मर्जयन्त परिचरन्ति । आहुतस्य च वृष्णः कामानां वर्षितुरग्नेस्तस्य शोचिर्ज्वाला दीदाय दीप्यते ॥ ५ ॥

५. तरुण अतिथि की तरह पूज्य अग्नि की, उनके स्थान पर, रात और दिन में, पूजा करते हुए मनुष्य सततगामी अश्व की तरह अग्नि की सेवा करते हैं। आहुत और अभीष्टवर्षी अग्नि की शिखा प्रदीप्त होती है।

॥ इति पञ्चमस्य द्वितीये तृतीयो वर्गः ॥ ३ ॥

सुसंदृक्तेस्वनीकप्रतीकंवियद्रुक्मोनरोचसउपाके ।
दिवोनतेतन्यतुरेतिशुष्मश्चित्रोनसूरःप्रतिचक्षिभानुम् ॥ ६ ॥

सुऽसन्दृक् । ते । सुऽअनीक । प्रतीकम् । वि । यत् । रुक्मः । न । रोचसे । उपाके । दिवः । न । ते । तन्यतुः । एति । शुष्मः । चित्रः । न । सूरः । प्रति । चक्षि । भानुम् ॥ ६ ॥

स्वनीक हे शोभनतेजस्काग्ने यदा रुक्मो न सूर्य इव सुवर्णमिव वा उपाके अन्तिके विरोचसे विशेषेण दीप्यसे तदा ते तव प्रतीकं रूपमङ्गं वा सुसंदृक् सुसंदर्शनं भवति । किं च ते तव शुष्मो दिवोऽन्तरिक्षात् तन्यतुर्न अशनिरिव एति निर्गच्छति । चित्रो दर्शनीयः सूरो न सूर्य इव भानुं स्वां दीप्तिं प्रतिचक्षि प्रदर्शयसि ॥ ६ ॥

६. सुन्दर तेजवाले अग्नि, जिस समय तुम सूर्य की तरह समीप में दीप्ति पाते हो, उस समय तुम्हारा रूप दर्शनीय हो जाता है। अन्तरिक्ष से तुम्हारा तेज बिजली की तरह निकलता है। दर्शनीय सूर्य की तरह ही तुम भी स्वयं अपना प्रकाश करते हो।

यथावःस्वाहाग्नयेदाशेमपरीळाभिर्घृतवद्भिश्चहव्यैः ।
तेभिर्नोअग्नेअमितैर्महोभिःशतंपूर्भिरायसीभिर्निपाहि ॥ ७ ॥

यथा । वः । स्वाहा । अग्नये । दाशेम । परि । इळाभिः ।
घृतवत्ऽभिः । च । हव्यैः । तेभिः । नः । अग्ने । अमितैः ।
महःऽभिः । शतम् । पूःऽभिः । आयसीभिः । नि । पाहि ॥ ७ ॥

हे अग्ने अग्नये अग्रस्य नेत्रे वः तुभ्यं स्वाहा स्वाहुतं हविः किं च यथा वयमिळाभिः गोविकारैः क्षीरादिभिः घृतवद्भिः घृतसहितैः हव्यैः पुरोडाशादिभिश्च दाशेम परिचरेम । तथा त्वमपि तेभिः प्रसिद्धैः अमितैः अपरिमितैः महोभिस्तेजोभिः शतमपरिमिताभिः आयसीभिर्हिरण्मयीभिः रुक्मं अयइति हिरण्यनामसु पाठात् पूर्भिर्नगरीभिरिव नोऽस्मान् निपाहि नितरां रक्ष ॥ ७ ॥

७. अग्नि, जैसे हम लोग गव्य और घृत-युक्त हव्य के द्वारा तुम्हें स्वाहा दान करते हैं, अग्नि, तुम भी वैसे ही, असीम तेजोबल के साथ, अपरिमित लौहमय अथवा सुवर्णमय पुरियों-द्वारा, हमारी रक्षा करना।

यावातेसन्तिदाशुषेअधृष्टागिरोवायाभिर्नृवतीरुरुष्याः ।
ताभिर्नःसूनोसहसोनिपाहिस्मत्सूरीञ्जरितॄञ्जातवेदः ॥ ८ ॥

याः । वा । ते । सन्ति । दाशुषे । अधृष्टाः । गिरः । वा । याभिः ।
नृऽवतीः । उरुष्याः । ताभिः । नः । सूनो इति । सहसः ।
नि । पाहि । स्मत् । सूरीन् । जरितॄन् । जातऽवेदः ॥ ८ ॥

सहसःसूनो हे बलस्य पुत्र जातवेदोऽग्ने दाशुषे दाश्वते तव याश्च याश्च ज्वालाः सन्ति अधृष्टाः रक्षोभिरप्रधृषिताः गिरो वा गिरश्च सन्ति याभिर्गीर्भिर्नृवतीः पुत्रवतीः प्रजा उरुष्याः रक्षेः ताभिरुभयीभिर्नोऽस्मान् स्मदिति प्रशस्तवचनः प्रशस्तान् सूरीन् हविषां प्रेरकान् जरितॄन् स्तोतॄंश्च निपाहि नितरां रक्ष ॥ ८ ॥

८. बल के पुत्र और जातधन अग्नि, तुम दानशील हो, तुम्हारी जो शिखायें हैं, और जिन वाक्यों-द्वारा पुत्रवान् प्रजाजन को तुम रक्षा करते हो, इन दोनों से हमारी रक्षा करो। प्रशस्त और हव्य-दाता स्तोताओं की रक्षा करो।

निर्यत्पूतेवस्वधितिःशुचिर्गात्स्वयाकृपातन्वारोचमानः ।
आयोमात्रोरुशेन्योजनिष्टदेवयज्यायसुक्रतुःपावकः ॥ ९ ॥

निः । यत् । पूताःइव । स्वऽधितिः । शुचिः । गात् । स्वया ।
कृपा । तन्वा । रोचमानः । आ । यः । मात्रोः । उशेन्यः ।
जनिष्ट । देवऽयज्याय । सुऽक्रतुः : पावकः ॥ ९ ॥

यदा शुचिरग्निः स्वया स्वकीयया तन्वा तनुवा कृपा कृपया दीप्त्या रोचमानः पूतेव स्वधितिः तीक्ष्णीकृता स्वधितिरिव निर्गात् काष्ठान्निर्गच्छति तदानीं देवयज्याय भवति तदेव विशदयति योऽग्निः उशेन्यः कमनीयः सुक्रतुः सुकर्मा पावकः शोधकश्च मात्रोररण्योः आजनिष्ट आजायत सदेवयज्यायभवतीति ॥ ९ ॥

९. जिस समय विशुद्ध अग्नि अपने शरीर द्वारा कृपा-परवश और रोचक होकर तीक्ष्ण फरसे की तरह काष्ठ से निकलते हैं, उस समय वे यज्ञ के योग्य होते हैं। सुन्दर, सुकृती और शोधक अग्नि मातृ-रूप दो काष्ठों से उत्पन्न हुए हैं।

एतानोअग्नेसौभगादिदीह्यपिक्रतुंसुचेतसंवतेम ।
विश्वास्तोतृभ्योगृणतेचसन्तुयूयंपातस्वस्तिभिःसदानः ॥१०॥४॥

एता । नः । अग्ने । सौभगा । दिदीहि । अपि । क्रतुम् ।
सुऽचेतसम् । वतेम । विश्वा । स्तोतृऽभ्यः । गृणते । च । सन्तु ।
यूयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥ १० ॥ ४ ॥

हे अग्ने एता एतानि परिदृश्यमानानि सौभगा सौभगानि शोभनानि धनानि नोऽस्मभ्यं दिदीहि दीपय देहिवा अपि अपिच क्रतुं कर्म यज्ञानां कर्तारं वा सुचेतसं शोभनप्रज्ञायुक्तं सुपज्ञानं पुत्रं वा वतेम संभजेमहि । वनतेः संभजनार्थस्यवर्णान्तरागमेसतिरूपं विश्वा विश्वानि धनानि स्तोतृभ्य उद्गातृभ्यो गृणते शंसतेच सन्तु यूयं स्वपरिवाराश्च सर्वे यूयं नोऽस्मान् स्वस्तिभिः क्षेमैः सदा सर्वदा पात रक्षत ॥ १० ॥

१०. अग्नि, हमें यही सुन्दर धन दो। हम याज्ञिक और विशुद्धान्तःकरण पुत्र प्राप्त कर सकें। सारा धन उद्गाताओं और स्तोताओं का हो। तुम सदा हमें कल्याण-कार्य के द्वारा पालन करो।

॥ इति पञ्चमस्य द्वितीये चतुर्थो वर्गः ॥ ४ ॥

भवः शुक्रायेति दशर्चं चतुर्थं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभमाग्नेयं भवइत्यनुक्रान्तं । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोर्दशरात्रकमध्ये द्वितीयेनोक्तः सूक्तविनियोगः । एकादशिनस्याग्नेयपशौ भवः शुक्रायेत्येषा वपाया याज्या सूत्रितं च—भवः शुक्रायभानवेभरध्वंयथाविमस्यमनुषोहविर्भिरिति ।

तत्र प्रथमा—

प्र वः॑ शु॒क्राय॑ भा॒नवे॑ भरध्वं ह॒व्यं म॒तिं चा॒ग्नये॒ सुपू॑तम्।
यो दैव्या॑नि॒ मानु॑षा ज॒नूंष्य॒न्तर्विश्वा॑नि वि॒द्मना॒ जिगा॑ति ॥ १ ॥

प्र। वः॒। शु॒क्राय॑। भा॒नवे॑। भ॒र॒ध्व॒म्। ह॒व्यम्। म॒तिम्। च॒।
अ॒ग्नये॑। सुऽपू॑तम्। यः। दैव्या॑नि। मानु॑षा। ज॒नूंषि॑। अ॒न्तः।
विश्वा॑नि। वि॒द्मना॑। जिगा॑ति ॥ १ ॥

हे हविषां वोढारः वो यूयं शुक्राय शुभ्राय भानवे दीप्तायाग्नये सुपूतं सुष्ठुशुद्धंहव्यं मतिं स्तुतिं च प्रभरध्वं योग्निर्दैव्यानि मानुषा मानुषाणि च विश्वा विश्वानि जनूंषि जातानि अन्तरन्तरा विद्मना प्रज्ञानेन मार्गेण वा जिगाति गच्छति देवान् मनुष्यांश्चान्तराहवींषि नेतुं सर्वतइत्यर्थः ॥ १ ॥

१. हविवालो, तुम शुभ्र और दीप्त अग्नि को शुद्ध हव्य और स्तुति प्रदान करो। अग्नि देवों और मनुष्यों के समस्त पदार्थों के बीच प्रज्ञा-द्वारा गमन करते हैं।

स गृत्सो॑ अ॒ग्निस्तरु॑णश्चिदस्तु॒ यतो॒ यवि॑ष्ठो॒ अज॑निष्ट मा॒तुः।
सं यो वना॑ यु॒वते॒ शुचि॑द॒न्भूरि॑ चि॒दन्ना॒ समिद॑त्ति स॒द्यः ॥ २ ॥

सः। गृत्सः॑। अ॒ग्निः। तरु॑णः। चि॒त्। अ॒स्तु॒। यतः॑। यवि॑ष्ठः।
अज॑निष्ट। मा॒तुः। सम्। यः। वना॑। यु॒वते॑। शुचि॑ऽदन्।
भूरि॑। चि॒त्। अन्ना॑। सम्। इत्। अत्ति॑। स॒द्यः ॥ २ ॥

सचित्सएव गृत्सो मेधावी तथा च यास्कः—गृत्स इतिमेधाविनाम अग्निस्तरुणस्तारकोऽभवति यदा यतोयदा मातुररण्याः यविष्ठो युवतमःसन् अजनिष्ट। योग्निः शुचिदन् दीप्तदन्तः वना वनानि संयुवते आत्मना संयोजयति। किं च भूरिचित् भूरीण्यपि अन्ना स्वीयान्यन्नानि सद्यइत् सद्यएव समत्ति सम्यग्भक्षयति ॥ २ ॥

२. दो काष्ठों (अरणि-द्वय) से, तरुणतम होकर, अग्नि उत्पन्न हुए हैं; इसलिए वही मेधावी अग्नि तरुण बनें। दीप्तशिख अग्नि वनों को जलाते और क्षणमात्र में ही यथेष्ट अन्न का भक्षण कर डालते हैं।

अथ तृतीया—

अ॒स्य दे॒वस्य॑ सं॒सद्यनी॑के॒ यं मर्ता॑सः श्ये॒तं ज॑गृ॒भ्रे।
नि यो गृभं॒ पौरु॑षेयीमु॒वोच॑ दु॒रोक॑म॒ग्निरा॒यवे॑ शुशोच ॥ ३ ॥

---

१ नि० ३. ५.।

११

अस्य । देवस्य । सम्ऽसदि । अनीके । यम् । मर्तासः । श्येतम् ।
जगृभ्रे । नि । यः । गृभम् । पौरुषेयीम् । उवोच । दुःऽओकम् ।
अग्निः । आयवे । शुशोच ॥ ३ ॥

अस्य देवस्याग्नेः अनीके मुख्ये संसदि स्थाने श्येतं श्वेतं शुभ्रं यमग्निं मर्तासो मनुष्याः जगृभ्रे परिगृह्णन्ति । यश्चाग्निः पौरुषेयीं पुरुषैः क्रियमाणां गृभं गृहीतिं निवोच अत्र वचिः सेवार्थे वर्तते निषेवत इत्यर्थः । सोऽग्निः आयवे मनुष्यार्थं मनुष्यः आयवइति मनुष्यनामसु पाठात् दुरोकं सपत्नैर्दुःसेवं यथा भवति तथा शुशोच दीप्यते ॥ ३ ॥

३. मनुष्य जिस शुभ्र अग्नि को मुख्य स्थान में परिग्रहण करते हैं और जो पुरुषों-द्वारा गृहीत वस्तु की सेवा करते हैं, वही मनुष्यों के लिए शत्रुओं को दुःसेव्य रूप से दीप्ति पाते हैं।

अयंकविरकविषुप्रचेतामर्तेष्वग्निरमृतोनिधायि ।
समानोअत्रजुहुरःसहस्वःसदात्वेसुमनसःस्याम ॥ ४ ॥

अयम् । कविः । अकविषु । प्रऽचेताः । मर्तेषु । अग्निः । अमृतः ।
नि । धायि । सः । मा । नः । अत्र । जुहुरः । सहस्वः । सदा ।
त्वे इति । सुऽमनसः । स्याम ॥ ४ ॥

कविः क्रान्तदृक् प्रचेताः प्रकाशकः अमृतोमरणधर्मरहितोऽयमग्निः अकविषु अक्रान्तदृक्षु मर्तेषु मरणधर्मकेषु निधायि निहितः । अथ प्रत्यक्षस्तुतिः सहस्वो बलवन्नग्ने से यस्मिन् त्वयि सदा वयं सुमनसः सुमतयः स्याम । स त्वं अत्रास्मिन्लोके नोऽस्मान् माजुहुरः मा हिंसीः ॥ ४ ॥

४. कवि, प्रकाशक और अमर अग्नि अकवि मनुष्यों के बीच निहित हैं। अग्नि, हम तुम्हारे लिए सदा सुबुद्धि रहेंगे। हमें नहीं मारना।

अथ पञ्चमी—

आयोयोनिंदेवकृतंससादक्रत्वाह्यग्निरमृताँअतारीत् ।
तमोषधीश्चवनिनश्चगर्भंभूमिश्चविश्वधायसंबिभर्ति ॥ ५ ॥ ५ ॥

आ । यः । योनिम् । देवऽकृतम् । ससाद । क्रत्वा । हि । अग्निः ।
अमृतान् । अतारीत् । तम् । ओषधीः । च । वनिनः । च ।
गर्भम् । भूमिः । च । विश्वऽधायसम् । बिभर्ति ॥ ५ ॥ ५ ॥

योऽग्निः देवकृतं देवैः कल्पितं योनिं स्थानं आससाद अध्यास्ते। किमर्थं देवाः स्थानं कल्पयन्त्यस्येत्यत आह हि यस्मात् कारणात् अग्निः क्रत्वा प्रज्ञया अमृतान् देवान् अतारीत्। विश्वधायसं विश्वस्य धारकं ओषधीरोषधयः वनिनश्च वृक्षाश्च गर्भे गर्भं सन्तं तं बिभ्रति भूमिश्च बिभर्ति भुवमेव बिभर्तीति पदं बहुवचनान्ततया विपरिणतं सत् ओषधीभिः वनिभिश्च संबध्यते ॥ ५ ॥

५. अग्नि ने प्रज्ञा-द्वारा देवों को तारा है; इसलिए वे देवों के स्थान पर बैठते हैं। ओषधियाँ, वृक्ष, धारक और गर्भ में वर्त्तमान अग्नि का धारण करते हैं; पृथ्वी भी अग्नि को धारण करती है।

॥ इति पञ्चमस्य द्वितीये पञ्चमो वर्गः ॥ ५ ॥

ईशेह्य१ग्निरमृतस्यभूरेरीशेरायःसुवीर्यस्यदातोः।
मात्वावयंसहसावन्नवीरामाप्सवःपरिषदाममादुवः ॥ ६ ॥

ईशे। हि। अग्निः। अमृतस्य। भूरेः। ईशे। रायः।
सुऽवीर्यस्य। दातोः। मा। त्वा। वयम्। सहसाऽवन्।
अऽवीराः। मा। अप्सवः। परि। सदाम। मा। अदुवः ॥ ६ ॥

अमृतस्य अमरणमनुदकं वा द्वितीयार्थे षष्ठी भूरेरधिकं दातोर्दातुमग्निः ईशे ईष्टे हि। सुवीर्यस्य शोभनवीर्ययुक्तं रायो धनं दातुं ईशे ईष्टे। अथ प्रत्यक्षस्तुतिः सहसावन् हे बलवन्नग्ने वयं वसिष्ठाः अवीराः पुत्रादिरहिताः सन्तः मा परिषदाम मा पर्युपविशाम। अप्सवो रूपरहिता अपि सन्तो मा परिषदाम। तथा च यास्कः—अप्स इति रूपनामेति अदुवः परिचरणहीनाश्च मा परिषदाम ॥ ६ ॥

६. अग्नि अधिक अमृत देने में समर्थ हैं; सुन्दर अमृत देने में समर्थ हैं। बली अग्नि, हम पुत्रादि से शून्य होकर नहीं बैठें; रूप-रहित होकर न बैठें; सेवा-शून्य होकर भी नहीं बैठें।

अथ सप्तमी—

परिषद्यंह्यरणस्यरेक्णोनित्यस्यरायःपतयःस्याम।
नशेषोअग्नेअन्यजातमस्त्यचेतानस्यमापथोविदुक्षः ॥ ७ ॥

परिऽसद्यम्। हि। अरणस्य। रेक्णः। नित्यस्य। रायः।
पतयः। स्याम। न। शेषः। अग्ने। अन्यऽजातम्। अस्ति।
अचेतानस्य। मा। पथः। वि। दुक्षः ॥ ७ ॥

---

१ नि० ५. ११।

अरणस्य अनृणस्य रेक्णो धनं परिषद्यं पर्याप्तं भवति। हि अतो नित्यस्याऽपुनर्देयस्य रायो धनस्य पतयःस्याम। यद्वा अरणस्य रेक्णो धनं परिषद्यं परिहर्तव्यं भवति अतो नित्यस्य औरसस्य रायः पुत्राख्यस्य धनस्य पतयः स्याम। हे अग्ने अन्यजातं अनौरसं शेषोपत्यं मास्ति नभवति। अचेतानस्य अविदुषः पथो मार्गान् पुत्रोत्पादनप्रमुखान् मार्गान् माविदुक्षः माविदुषः। दुषवैकल्ये धातुः तथा च यास्कः—परिहर्तव्यंहिनोपसर्तव्यमरणस्य रेक्णो रणो पार्णो भवति रेक्णइति धननाम रिच्यते प्रयतो नित्यस्य रायः पतयः स्याम न शेषो अग्ने अन्यजातमस्ति शेष इत्यपत्यनामशिष्यते प्रयतो चेतयमानस्य तत्प्रमत्तस्य भवति मानः पथो विदुदुष इति ॥ ७ ॥

७. ऋण-रहित व्यक्ति के पास यथेष्ट धन रहता है; इसलिए हम नित्य धन के पति होंगे। अग्नि, हमारी सन्तान अन्यजात (अनौरस) न हो। मूर्ख का मार्ग नहीं जानना।

नुहिग्रभायारंणःसुशेवोन्योदर्योमनसामन्तुवाउ।
अधाचिदोकःपुनरित्सएत्यानोवाज्यंभीषाळेतुनव्यः ॥ ८ ॥

नुहि। ग्रभाय। अरंणः। सुऽशेवः। अन्यऽउदर्यः। मनसा। मन्तवै। ऊँ इति। अध। चित्। ओकः। पुनः। इत्। सः। एति। आ। नः। वाजी। अभीषाट्। एतु। नव्यः ॥ ८ ॥

पूर्वस्याऽऋच्युक्तपदार्थोऽत्र प्रपञ्च्यते अरणो रममाणो न्योदर्यः सुशेवः सुखतमःसन् ग्रभाय पुत्रत्वेन ग्रहणाय मनसा मन्तवाउ मनसापिमन्तव्यो नभवति। अधचित् अपि च सोन्योदर्यः ओकइत् संस्थानमेव पुनरेति प्राप्नोति अतो वाजी अन्नवान् अभीषाट् शत्रूणामभिभविता नव्यो नवजातः पुत्रो नोस्मान् आएतु आगच्छतु ॥ ८ ॥

८. अन्यजात (दत्तक पुत्र) पुत्र सुखावह होने पर भी उसे पुत्र कहकर ग्रहण नहीं किया जा सकता या नहीं समझा जा सकता; क्योंकि वह फिर अपने ही स्थान पर आ पहुँचता है। इसलिए अन्नवान्, शत्रुहन्ता और नवजात शिशु हमें प्राप्त हो।

त्वमंग्नेवनुष्यतोनिपाहित्वमुनःसहसावन्नवद्यात्।
सन्त्वाध्वस्मन्वदभ्येतुपाथःसंरयिःस्पृहयाय्यःसहस्री ॥ ९ ॥

त्वम्। अग्ने। वनुष्यतः। नि। पाहि। त्वम्। ऊँ इति। नः। सहसाऽवन्। अवद्यात्। सम्। त्वा। ध्वस्मन्ऽवत्। अभि। एतु। पाथः। सम्। रयिः। स्पृहयाय्यः। सहस्री ॥ ९ ॥

१नि० ३. २.।

हे अग्ने त्वं वनुष्यतो हिंसकात् नोस्मान्निपाहि सहसावन् हे बलवन्नग्ने त्वमु त्वमेवा- घात्पापात् च नोस्मान्निपाहि त्वा त्वां व्यस्मन्वत् व्यस्तदोषं पायोन्नंहविः समभ्येतु सम्यक् प्राप्नोतु अपिचास्मान् स्पृहयाय्यः स्पृहणीयः सहस्री सहस्रसंख्याको रयिः अभ्येतु ॥ ९ ॥

९. अग्नि, तुम हमें हिंसक से बचाओ। बली अग्नि, तुम हमें पाप से बचाओ। निर्दोष अन्न तुम्हारे पास जाय। अभिलषणीय हजारों प्रकार के धन हमें प्राप्त हों।

एतानोअग्नेसौभगादिदीह्यपिक्रतुंसुचेतसंवतेम ।
विश्वास्तोतृभ्योगृणतेचसन्तुयूयंपातस्वस्तिभिःसदानः ॥१०॥६॥

एता । नः । अग्ने । सौभगा । दिदीहि । अपि । क्रतुम् ।
सुऽचेतसम् । वतेम । विश्वा । स्तोतृऽभ्यः । गृणते । च । सन्तु ।
यूयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥ १० ॥ ६ ॥

एषा भक् गाक् व्याख्याता ॥ १० ॥

१०. अग्नि, हमें यही सुन्दर धन दो। हम यज्ञ-सेवी और विशुद्धान्तः- करण पुत्र प्राप्त करें। सारा धन उद्गाताओं और स्तोताओं का हो। तुम लोग सदा हमें कल्याण-कार्य के द्वारा पालन करो।

॥ इति पंचमस्य द्वितीये षष्ठो वर्गः ॥६ ॥

प्राग्नये तवस इति नवर्चं पंचमं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभं वैश्वानराग्निदेवताकं तथाचानु- क्रान्तं—प्राग्नये नव वैश्वानरीयं त्विति विनियोगो लैंगिकः।

प्राग्नयेतवसेभरध्वंगिरंदिवोअरतयेपृथिव्याः ।
योविश्वेषाममृतानामुपस्थेवैश्वानरोवावृधेजागृवद्भिः ॥ १ ॥

प्र । अग्नये । तवसे । भरध्वम् । गिरम् । दिवः । अरतये ।
पृथिव्याः । यः । विश्वेषाम् । अमृतानाम् । उपऽस्थे ।
वैश्वानरः । ववृधे । जागृवत्ऽभिः ॥ १ ॥

हे स्तोतारः तवसे प्रवृद्धाय दिवोन्तरिक्षस्य पृथिव्याश्च अरतये गंत्रे अग्नये वैश्वानर- संज्ञकाय अग्नये गिरं स्तुतिं प्रभरध्वं। यो वैश्वानरो विश्वनरहितोग्निः विश्वेषां सर्वेषाममृतानां देवानां उपस्थे उपस्थाने यज्ञे जागृवद्भिः प्रबुद्धैः देवैः सहितःसन् ववृधे स्तुतिभिर्हविर्भिश्च वर्धते ॥ १ ॥

१. जो वैश्वानर अग्नि यज्ञ में जागे हुए सारे देवों के साथ बढ़ते हैं, उन्हीं प्रवृद्ध और अन्तरिक्ष तथा पृथिवी पर गतिशील अग्नि को लक्ष्य कर स्तुति करो।

पृष्टोदिविधाय्यग्निःपृथिव्यांनेतासिन्धूनांवृषभस्तियानाम् ।
समानुषीरभिविशोविभातिवैश्वानरोवावृधानोवरेण ॥ २ ॥

पृष्टः । दिवि । धायि । अग्निः । पृथिव्याम् । नेता । सिन्धूनाम् ।
वृषभः । स्तियानाम् । सः । मानुषीः । अभि । विशः । वि ।
भाति । वैश्वानरः । वावृधानः । वरेण ॥ २ ॥

सिन्धूनां नदीनां नेता स्तियानां अपां स्तिया आपो भवन्ति स्त्यायनादिति यास्कवचनात्[1]। वृषभो वर्षिता पृष्टोऽर्चितस्तेजसा संस्पृष्टो वा सोऽग्निः दिव्यन्तरिक्षे पृथिव्यां च धायि न्यधायि। स वैश्वानरो विश्वनरहितोऽग्निः वरेण श्रेष्ठेन हविषा तेजसा वा वावृधानो वर्धमानः सन् मानुषीर्विशोऽभि मानुषीः प्रजाः अभि विभाति ॥ २ ॥

२. जो नदियों के नेता, जलवर्षक और पूजित अग्नि अन्तरिक्ष और पृथिवी पर निकले हैं, वही वैश्वानर नामक अग्नि हव्य-द्वारा वर्द्धित होकर मनुष्य-प्रजा के सामने शोभा पाते हैं।

त्वद्भियाविशआयन्नसिक्नीरसमनाजहतीर्भोजनानि ।
वैश्वानरपूरवेशोशुचानःपुरोयदग्नेदरयन्नदीदेः ॥ ३ ॥

त्वत् । भिया । विशः । आयन् । असिक्नीः । असमनाः ।
जहतीः । भोजनानि । वैश्वानर । पूरवे । शोशुचानः । पुरः ।
यत् । अग्ने । दरयन् । अदीदेः ॥ ३ ॥

हे वैश्वानर विश्वनरहिताग्ने त्वत् त्वत्तो भिया भीत्या असिक्नीः असितवर्णाः तामस्यः प्रथमार्थे द्वितीया विशः प्रजाः असमनाः परस्परमसंगताः भोजनानि धनानि जहतीः त्यजन्त्यः आयन् आगच्छन्। कदेत्यत आह यद्यदा पूरवे राज्ञे शोशुचानो दीप्यमानः पुरस्तस्य शत्रूणां पुरो दरयन् दारयन् अदीदेः अज्वलः। यथा च निगमः—अंहोराजन्वरिवःपूरवेकरिति[2] ॥ ३ ॥

३. वैश्वानर अग्नि, जिस समय तुम पुरु के पास दीप्त होकर उनके शत्रु की पुरी को विदीर्ण कर प्रज्वलित हुए थे, उस समय तुम्हारे डर से असितवर्ण प्रजा, परस्पर असमान होकर, भोजन छोड़कर आई थी।

---

१ नि० ६. १७. । २ ऋ० सं० १. ५. ५. ।

अथ चतुर्थी—

तवंत्रिधातुपृथिवीउतद्यौर्वैश्वानरव्रतमग्नेसचन्त ।
त्वंभासारोदसीआततन्थाजस्रेणशोचिषाशोशुचानः ॥ ४ ॥

तव॑ । त्रिऽधातु॑ । पृथि॒वी । उ॒त । द्यौः । वैश्वा॑नर । व्र॒तम् ।
अग्ने॑ । स॒च॒न्त॒ । त्वम् । भा॒सा । रोद॑सी॒ इति॑ । आ ।
त॒त॒न्थ॒ । अज॑स्रेण । शो॒चिषा॑ । शोशु॑चानः ॥ ४ ॥

हे वैश्वानर विश्वेषां नराणां नेतरग्ने तथा च यास्कः[1]—वैश्वानरः कस्माद्विश्वान्नरान्नयति विश्व एनं नरा नयन्तीति वेति। तव व्रतं त्वत्प्रीतिकरं कर्म त्रिधातु अन्तरिक्षं पृथिवी च उतापि च द्यौरिति त्रयो लोकाः सचन्त सेवन्ते त्रैलोक्यवर्तिन्यः प्रजाः त्वदर्थं कर्म कुर्वन्तीत्यर्थः। अपि च त्वं अजस्रेण नित्येन शोचिषा प्रकाशेन शोशुचानो दीप्यमानो भासा दीप्त्या रोदसी द्यावापृथिव्यौ आततन्थ विस्तारयसि ॥ ४ ॥

४. वैश्वानर अग्नि, अन्तरिक्ष, पृथिवी और द्युलोक तुम्हारे लिए प्रीतिजनक कर्म करते हैं। तुम सतत प्रकाश-द्वारा विभासित होकर अपनी दीप्ति से द्यावापृथिवी को विस्तृत करते हो।

त्वामग्नेहरितोवावशानागिरःसचन्तेधुनयोघृताचीः ।
पतिंकृष्टीनांरथ्यंरयीणांवैश्वानरमुषसांकेतुमह्नाम् ॥ ५ ॥ ७ ॥

त्वाम् । अ॒ग्ने॒ । ह॒रितः॑ । वा॒व॒शा॒नाः । गिरः॑ । स॒च॒न्ते॒ । धुन॑यः ।
घृ॒ताचीः॑ । पति॑म् । कृ॒ष्टी॒नाम् । र॒थ्य॑म् । र॒यी॒णाम् ।
वै॒श्वा॒न॒रम् । उ॒षसा॑म् । के॒तुम् । अह्ना॑म् ॥ ५ ॥ ७ ॥

हे अग्ने कृष्टीनां क्षितयः कृष्टय इति मनुष्यनामसु पाठात् पतिं स्वामिनं रयीणां धनानां रथ्यं नेतारं उषसामह्नां महान्तं केतुं प्रज्ञापकं वैश्वानरं विघ्नरहितं त्वां हरितोऽश्वाः वावशानाः कामयमानाः सचन्ते सेवन्ते तथा गिरो नृणां स्तुतिरूपा वाचः धुनयः पापं धुन्वानाः घृताचीः घृतमंचन्त्यः हविषासहिता स्पर्धः सचन्ते ॥ ५ ॥

५. वैश्वानर अग्नि, तुम मनुष्यों के स्वामी, धनों के नेता और उषा तथा दिन के महान् केतुस्वरूप हो। अश्वगण कामना करके तुम्हारी सेवा करते हैं। पाप-नाशक और घृत-युक्त वाक्य तुम्हारी सेवा करते हैं।

॥ इति पञ्चमस्य द्वितीये सप्तमो वर्गः ॥ ७ ॥

---

१ नि० ७. २१।

अथ षष्ठी—

त्वेअंसुर्यं१॑वसंवोन्यृ॑ण्वन्क्रतुं॒हितेमित्रमहोजुषन्त ।
त्वंदस्यूँ॑रोकंसोअग्नआजउ॒रुज्योतिर्ज॒नय॒न्नार्याय ॥ ६ ॥

त्वे इति॑ । अ॒सु॒र्य॑म् । वस॑वः । नि । ऋ॒ण्व॒न् । क्रतु॑म् । हि ।
ते॒ । मि॒त्र॒ऽम॒हः॒ । जु॒षन्त॑ । त्वम् । दस्यू॑न् । ओक॑सः । अ॒ग्ने॒ ।
आ॒जः॒ । उ॒रु । ज्योतिः॑ । ज॒नय॑न् । आर्या॑य ॥ ६ ॥

हेमित्रमहः मित्राणां पूजयितरग्ने त्वे त्वयि वसवो वासकादेवा असुर्यं बलं न्यृण्वन् न्यगमयन्।ते क्रतुं त्वत्प्रीतिकरं कर्म जुषन्त असेवन्तहि। किं च त्वं आर्याय कर्मयते जनाय उरु ज्योतिः अधिकं तेजो जनयन् दस्यून् कर्महीनान् ओकसः स्थानात् आजः निरगमयः ॥ ६ ॥

६. मित्रों के पूजयिता अग्नि, वसुओं ने तुममें बल स्थापित किया है; तुम्हारे कर्म की सेवा की है। आर्य (कर्म-निष्ठ) के लिए अधिक तेज उत्पन्न करते हुए दस्युओं (अनार्यों) को उनके स्थानों से बाहर निकाल दिया है।

अथ सप्तमी—

सजायमानःपर॒मेव्यो॑मन्वा॒युर्नपाथ॒ःपरि॑पासिस॒द्यः ।
त्वंभुवनाज॒नय॑न्न॒भिक्र॒न्नप॑त्यायजातवेदोदश॒स्यन् ॥ ७ ॥

सः । जाय॑मानः । प॒र॒मे । विऽओ॑मन् । वा॒युः । न । पाथः॑ ।
परि॑ । पा॒सि॒ । स॒द्यः । त्वम् । भुव॑ना । ज॒नय॑न् । अ॒भि ।
क्र॒न् । अप॑त्याय । जा॒त॒ऽवे॒दः॒ । द॒श॒स्यन् ॥ ७ ॥

हे वैश्वानर सद्यसिद्धः त्वं परमे दूरस्थे व्योमन्नन्तरिक्षे जायमानः सूर्यरूपेण प्रादुर्भवन् वायुर्न यथा वायुः द्विदेवत्यग्रहेषु प्रथमं सोमं पिबति यथा पाथः सोमं सद्यः परिपासि परि-पिबसि यद्वा वायुरिव पाथो जलं परिपासि परिपिबसि शोषयसीत्यर्थः । किं च हे जातवेदः जातधनाग्ने त्वं भुवना भुवनानि उदकानि भूतं भुवनमित्युदक नामसु पाठात् जनयन् अपत्याय अपत्यवत्पालनीयाय यजमानाय दशस्यन् कामान् प्रयच्छन् अभिक्रन् अभिक्रन्दन् वैद्युतात्मना अ-भिक्रन्दसि अभिगर्जसि वा ॥ ७ ॥

७. तुम दूरस्थ अन्तरिक्ष में सूर्य-रूप से प्रकट होकर वायु की तरह सबसे पहले सदा सोमपान करते हो। जातधन अग्नि, जल उत्पन्न करते हुए अपत्य की तरह पालनीय व्यक्ति को अभिलाषायें देते हुए विद्युद्रूप से गर्जन करते हो।

तामग्नेअ॒स्मेइष॒मेर॑यस्व॒वैश्वा॑नरद्यु॒मतीं॑जातवेदः ।
यया॒राधः॒पिन्व॑सिविश्ववारपृ॒थुश्रवो॑दा॒शुषे॒मर्त्या॑य ॥ ८ ॥

ताम् । अग्ने । अस्मे इति । इषम् । आ । ईरयस्व । वैश्वानर ।
द्युऽमतीम् । जातऽवेदः । यया । राधः । पिन्वसि ।
विश्वऽवार । पृथु । श्रवः । दाशुषे । मर्त्याय ॥ ८ ॥

हे जातवेदः जातप्रज्ञ वैश्वानर विश्वनरहिताग्ने तामिषं एषणीयां वृष्टिं द्युमतीं दीप्तिमतीं अस्मे अस्मभ्यं एरयस्व प्रेरयस्व । वृष्ट्या त्रैलोक्यं पोष्यते हि । यद्वा यथा द्युमतीं तामिषमस्मभ्यमेरयस्व तथा च श्रूयते—तस्मादस्यैवेह भूमिष्ठमन्नं भवति सएव भूमिष्ठं लोके विराजतीति । अथवा इषमेषणीयां यां द्युमतीं भास्वतीं दीप्तिमेरयस्व यया इषा रायो धनं पिन्वसि पालयसि अपि च हे विश्ववार विश्वैर्वरणीयाग्ने पृथु विस्तीर्णं श्रवो यशः दाशुषे मर्त्याय यजमानाय पिन्वसि ॥ ८ ॥

८. सबके वरणीय अग्निदेव, जिस अन्न के द्वारा धन की रक्षा करते हो और हव्यदाता मनुष्य के विस्तृत यश की रक्षा करते हो, हमें तुम वही दीप्तिमान् अन्न दो।

तंनो॑अग्नेम॒घव॑द्भ्यःपुरु॒क्षुंर॒यिंनिवाजं॒श्रुत्यं॑युवस्व ।
वैश्वा॑नर॒महि॑नः॒शर्म॑यच्छरु॒द्रेभि॑रग्ने॒वसु॑भिःस॒जोषाः॑ ॥ ९ ॥ ८ ॥

तम् । नः । अग्ने । मघवत्ऽभ्यः । पुरुऽक्षुम् । रयिम् । नि ।
वाजम् । श्रुत्यम् । युवस्व । वैश्वानर । महि । नः । शर्म ।
यच्छ । रुद्रेभिः । अग्ने । वसुऽभिः । सऽजोषाः ॥ ९ ॥ ८ ॥

हे अग्ने मघवद्भ्यो धनवद्भ्यः हविष्मद्भ्य इत्यर्थः नोऽस्मभ्यं पुरुक्षुं बह्वन्नं बहुयशस्कं वा तं प्रसिद्धं रयिं श्रुत्यं श्रवणीयं वाजं बलं च नियुवस्व नितरां मिश्रयस्व । किं च हे वैश्वानर विश्वनरहिताग्ने त्वं रुद्रेभिः रुद्रैर्वसुभिश्च देवैः सजोषाः सहितश्च सन् नोऽस्मभ्यं महि महत् शर्म सुखं यच्छ प्रयच्छ ॥ ९ ॥

९. अग्नि, हम हविर्दाताओं को प्रभूत अन्न, धन और श्रवणीय बल दो। वैश्वानर अग्नि, तुम रुद्रों और वसुओं के साथ हमें महान् सुख दो।

॥ इति पञ्चमस्य द्वितीयेऽष्टमो वर्गः ॥ ८ ॥

प्रसम्राज इति सप्तर्चं षष्ठं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं अनुक्रम्यते च—प्रसम्राजः सप्त वैश्वानरीयं त्वित्युक्तत्वात् अस्यापि वैश्वानरोऽग्निर्देवता । विनियोगो लैङ्गिकः ।

---

१ ऐ० ब्रा० १. ५ ।

तत्र प्रथमा—

प्रसम्राजोअसुरस्यप्रशस्तिंपुंसःकृष्टीनामनुमाद्यस्य ।
इन्द्रस्येवप्रतवसस्कृतानिवन्देदारुंवन्दमानोविवक्मि ॥ १ ॥

प्र । सम्ऽराजः । असुरस्य । प्रऽशस्तिम् । पुंसः । कृष्टीनाम् ।
अनुऽमाद्यस्य । इन्द्रस्यऽइव । प्र । तवसः । कृतानि ।
वन्दे । दारुम् । वन्दमानः । विवक्मि ॥ १ ॥

दारुं पुरां भेत्तारं वन्दे वन्दमानःसन् सम्राजः सर्वस्य भुवनस्येश्वरस्य असुरस्य बलवतः पुंसो वीरस्य पौंस्यमिति वीर्यमुच्यते तथा च यास्कः—पुमान् पुंसमना भवति पुंसतेर्वेति । कृष्टीनां मनुष्याणां अनुमाद्यस्य स्तुत्यस्य तवसो बलवतइन्द्रस्येव तस्य वैश्वानरस्य प्रशस्तिं स्तुतिं कृतानि कर्माणि च प्रविवक्मि प्रब्रवीमि ॥ १ ॥

१. मैं पुरियों के भेदकों की वन्दना करता हूँ। वन्दन करके सम्राट्, असुर, वीर और मनुष्यों की स्तुति के योग्य तथा बलवान् इन्द्र की तरह उन्हीं वैश्वानर की स्तुति और कर्मों का कीर्त्तन करता हूँ।

कविंकेतुंधासिंभानुमद्रेर्हिन्वन्तिशंराज्यंरोदस्योः ।
पुरन्दरस्यगीर्भिराविवासेऽग्नेर्व्रतानिपूर्व्यामहानि ॥ २ ॥

कविम् । केतुम् । धासिम् । भानुम् । अद्रेः । हिन्वन्ति ।
शम् । राज्यम् । रोदस्योः । पुरम्ऽदरस्य । गीःऽभिः । आ ।
विवासे । अग्नेः । व्रतानि । पूर्व्या । महानि ॥ २ ॥

कविं प्राज्ञं केतुं विश्वस्य प्रज्ञापकं धासिं अद्रेर्धारं आदर्तुः स्तोतुर्वा भानुं भासकं शं सुखकरं रोदस्योः द्यावापृथिव्योः राज्यं राजानं वैश्वानरमग्निं हिन्वन्ति मदीयाः प्रीणयन्ति प्रेरयन्ति वा देवाः । अहं च पुरंदरस्य पुरां दारयितुरग्नेः पूर्व्या पूर्व्याणि पुरातनानि महानि महान्ति व्रतानि कर्माणि गीर्भिराविवासे परिचरामि ॥ २ ॥

२. अग्निदेव प्राज्ञ, प्रज्ञापक, पर्वतधारी, दीप्तिशाली, सुखदाता और द्यावापृथिवी के राजा हैं। देवगण उन्हीं अग्नि को प्रसन्न करते हैं। मैं पुरी-विदारक अग्नि के प्राचीन और महान् कर्मों की, स्तुति-द्वारा, कीर्त्ति गाता हूँ।

अथ तृतीया—

न्यक्रतून्ग्रथिनोमृध्रवाचःपणींरश्रद्धाँअवृधाँअयज्ञान् ।
प्रप्रतान्दस्यूँरग्निर्विवायपूर्वश्चकारापराँअयज्यून् ॥ ३ ॥

नि । अक्रतून् । ग्रथिनः । मृध्रऽवाचः । पणीन् । अश्रद्धान् ।
अवृधान् । अयज्ञान् । प्रऽप्र । तान् । दस्यून् । अग्निः ।
विवाय । पूर्वः । चकार । अपरान् । अयज्यून् ॥ ३ ॥

अक्रतून् अयज्ञान् ग्रथिनो अल्पकान् मृध्रवाचो हिंसितवचस्कान् पणीन् पणिनामकान् वार्धुषिकान् अश्रद्धान् यज्ञादिषु श्रद्धारहितान् अवृधान् स्तुतिभिरग्निमवर्धयतः अयज्ञान् यज्ञहीनान् तान् दस्यून् प्रप्र कालस्य नेतॄन् अग्निः प्र प्र अत्यन्तं निविवाय नितरां गमयेत्। यद्वैवाह अग्निः पूर्वो मुख्यः सन् अयज्यून् अयजमानान् अपरान् जघन्यान् चकार करोतीत्यर्थः ॥ ३ ॥

३. अग्नि यज्ञ-शून्य, अल्पक, हिंसित-वचन, श्रद्धा-रहित, वृद्धि-शून्य और यज्ञ-रहित पणिनामक दस्युओं को विदूरित करें। अग्नि मुख्य होकर अन्य यज्ञ-शून्यों को हेय बनावें।

योअपाचीनेतमसिमदन्तीःप्राचीश्चकारनृतमःशचीभिः ।
तमीशानंवस्वोअग्निंगृणीषेनानतंदमयन्तंपृतन्यून् ॥ ४ ॥

यः । अपाचीने । तमसि । मदन्तीः । प्राचीः । चकार ।
नृऽतमः । शचीभिः । तम् । ईशानम् । वस्वः । अग्निम् ।
गृणीषे । अनानतम् । दमयन्तम् । पृतन्यून् ॥ ४ ॥

नृतमो नेतृतमो योऽग्निः अपाचीने अप्रकाशमाने तमसि निमग्नाः प्रजाः मदन्तीः स्तुवन्तीः शचीभिस्त्वात्मोद्यताभिः प्रज्ञाभिः प्राचीः ऋजुगामिनीश्चकार । यद्वा नेतृतमो योऽग्निः अपाचीने तमसि निशायां मदन्तीर्मोदयन्तीरुषसः शचीभिः प्रज्ञाभिः प्राचीश्चकारेत्यर्थः । तं वस्वो धनस्येशानं अनानतमप्रह्वं पृतन्यून् युद्धकामांश्च दमयन्तमग्निं गृणीषे स्तौमि ॥ ४ ॥

४. नेतृतम अग्नि ने अप्रकाशमान अन्धकार में निमग्न प्रजा को प्रसन्न करते हुए प्रज्ञा-द्वारा प्रजा को सरल-गामिनी किया था। मैं उन्हीं धनाधिपति, अनत और योद्धाओं का दमन करनेवाले अग्नि की स्तुति करता हूँ।

योदेह्योअनमयद्वधस्नैर्योअर्यपत्नीरुषसश्चकार ।
सनिरुध्यानहुषोयह्वोअग्निर्विशश्चक्रेबलिहृतःसहोभिः ॥ ५ ॥

यः । देह्यः । अनमयत् । वधऽस्नैः । यः । अर्यऽपत्नीः । उषसः ।
चकार । सः । निऽरुध्य । नहुषः । यह्वः । अग्निः । विशः ।
चक्रे । बलिऽहृतः । सहःऽभिः ॥ ५ ॥

योऽग्निर्दस्यो देही रुपचिता आसुरीर्विशः वधस्नैः वधैरायुधैर्वा अजमयद् हीना अकरोत्। यश्च अर्यः पत्नीः अर्यः सूर्यः पतिर्यासां ताः अर्यपत्न्यः ता उषसश्चकार अकरोत्। स यह्वो महानग्निः विशः प्रजाः सहोभिः बलैः निरुध्य नहुषो राज्ञो बलिहृतः करप्रदाश्चके ॥ ५ ॥

५. जिन्होंने आसुरी विशा को आयुध से हीन किया है और जिन्होंने सूर्यपत्नी उषा की सृष्टि की है, उन्हीं अग्नि ने प्रजा को बल-द्वारा रोककर नहुष राजा को करदाता बनाया था।

यस्य॒ शर्म॒न्नुप॒ विश्वे॒ जना॑स॒ एवै॑स्त॒स्थुः सु॑म॒तिं भिक्ष॑माणाः ।
वै॒श्वा॒न॒रो वर॒मा रोद॑स्यो॒राग्निः स॑साद पि॒त्रोरु॒पस्थ॑म् ॥ ६ ॥

यस्य॑ । शर्म॑न् । उप॑ । विश्वे॑ । जना॑सः । एवैः॑ । त॒स्थुः ।
सु॒ऽम॒तिम् । भिक्ष॑माणाः । वै॒श्वा॒न॒रः । वर॑म् । आ । रोद॑स्योः ।
आ । अ॒ग्निः । स॒सा॒द॒ । पि॒त्रोः । उ॒प॒ऽस्थ॑म् ॥ ६ ॥

विश्वे सर्वे जनासो जनाः शर्मन् शर्मणि सुखनिमित्तं यस्य वैश्वानरस्य सुमतिं भिक्षमाणाः प्रार्थयमानाः एवैः कर्मभिर्हविर्भिर्वा उपतस्थुः यमेवोपतिष्ठन्ते। स वैश्वानरो विश्वनरहितो ऽग्निः सूर्यः सन् पित्रोः मातापित्रोः रोदस्योः द्यावापृथिव्योः वरमुत्कृष्टं उपस्थं मध्यमन्तरिक्षमाससाद आगच्छत् ॥ ६ ॥

६. सारे मनुष्य, सुख के लिए, जिनकी कृपा पाने के अर्थ हव्य के साथ उपस्थित होते हैं, वही वैश्वानर अग्नि पितृ-मातृ-तुल्य द्यावापृथिवी के बीच स्थित अन्तरिक्ष में आये हैं।

अथ सप्तमी—

आ दे॒वो द॑दे बु॒ध्न्या॒३॒॑ वसू॑नि वैश्वान॒र उदि॑ता॒ सूर्य॑स्य ।
आ स॑मु॒द्राद॑व॑रा॒दा पर॑स्मा॒दाग्निर्द॑दे दि॒व आ पृ॑थि॒व्याः ॥ ७ ॥ १ ॥

आ । दे॒वः । द॒दे॒ । बु॒ध्न्या॑ । वसू॑नि । वै॒श्वा॒न॒रः । उत्ऽइ॑ता ।
सूर्य॑स्य । आ । स॒मु॒द्रात् । अव॑रात् । आ । पर॑स्मात् । आ ।
अ॒ग्निः । द॒दे॒ । दि॒वः । आ । पृ॒थि॒व्याः ॥ ७ ॥ १ ॥

वैश्वानरो विश्वनरहितोऽग्निः देवो द्योतमानः बुध्न्या बुध्न्यानि अन्तरिक्षाणि बुध्नमन्तरिक्षं तथा च यास्कः—बुध्नमन्तरिक्षं बद्धा अस्मिन् धृता आप इति[1]। वसूनि आच्छादकानि तमांसि वस आच्छादने इति धातुः सूर्यस्य उदिता उदितौ उदये सति आददे समुद्रादन्तरिक्षात् सगरः

---

1 नि० १०. ४४.।

समुद्र इत्यन्तरिक्ष नामसु पाठात् अवरात् पृथिव्याः तमांस्याददे समुद्रात्परस्माद्दिवोपि तमांस्याददे तदेव दर्शयति अग्निर्दिवस्तमांस्याददे पृथिव्याश्च तमांस्याददे ॥ ७ ॥

७. वैश्वानर अग्नि सूर्य के उदय होने पर अन्तरिक्ष के अन्धकार को लेते हैं। अग्नि निम्नस्थ अन्तरिक्ष का अन्धकार ग्रहण करते हैं। वे पर समुद्र से, द्युलोक से और पृथिवी से अन्धकार ग्रहण करते हैं।

॥ इति पंचमस्य द्वितीये नवमो वर्गः ॥ ९ ॥

प्रवोदेवमिति सप्तर्चं सप्तमं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभमाग्नेयं प्रवोदेवमित्यनुक्रान्तं। प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोर्दशसूक्ते उक्तोविनियोगः।

प्रवोदेवंचित्सहसानमग्निमश्वंनवाजिनंहिषेनमोभिः।
भवानोदूतोअध्वरस्यविद्वान्त्मनादेवेषुविविदेमितद्रुः ॥ १ ॥

प्र। वः। देवम्। चित्। सहसानम्। अग्निम्। अश्वम्।
न। वाजिनम्। हिषे। नमःऽभिः। भव। नः। दूतः। अध्वरस्य।
विद्वान्। त्मना। देवेषु। विविदे। मितऽद्रुः ॥ १ ॥

हेअग्ने वः त्वां देवं द्योतमानादिगुणयुक्तं सहसानं राक्षसानभिभवन्तं बलमाचरन्तं वा अग्निमग्रस्यनेतारं अश्वंन अश्वमिव वाजिनं वेगवन्तं बलवन्तं वा नमोभिः स्तुतिभिः हविर्भिर्वा प्रहिषे हे अग्ने त्वांचित् प्रहिणोम्येव। किं च हे अग्ने त्वं विद्वान् जानन् नोस्माकमध्वरस्य यज्ञस्य दूतो भव। अथ परोक्षस्तुतिः त्मना आत्मना स्वयमेव देवेषु मितद्रु इत्यद्रुमोमितिरिव विविदे प्रख्यायते ॥ १ ॥

१. अग्निदेव, तुम राक्षसादिकों के अभिभविता और अश्व की तरह वेगशाली हो। अग्नि, तुम विद्वान् हो। हमारे यज्ञ के दूत बनो। तुम स्वयं देवों में "दग्धद्रुम" कहकर विख्यात हो।

अथ द्वितीया—

आयाह्यग्नेपथ्याअनुस्वामन्द्रोदेवानांसख्यंजुषाणः।
आसानुशुष्मैर्नदयन्पृथिव्याजम्भेभिर्विश्वमुशधग्वनानि ॥ २ ॥

आ। याहि। अग्ने। पथ्याः। अनु। स्वाः। मन्द्रः। देवानाम्।
सख्यम्। जुषाणः। आ। सानु। शुष्मैः। नदयन्। पृथिव्याः।
जम्भेभिः। विश्वम्। उशधक्। वनानि ॥ २ ॥

हे अग्ने त्वं मन्द्रो भवसि स्तुत्यो वा देवानां सख्यं देवैः सह सख्यमित्यर्थः। जुषाणः सेवमानः सन् पृथिव्याः सानु समुच्छ्रितं तृणगुल्मादिकं शुष्मैः शोषकैर्दाहकैस्तेजोभिः नदयन् शब्दायमानः दह्यमानं हि शब्दायते धाजोभिर्दीप्ताभिर्ज्वालाभिरित्यर्थः। विश्वं विश्वानि वनानि उशधक् कामयमानो दहन् स्वाः पथ्या अनु स्वैर्मार्गैरित्यर्थः। आ आयाहि आकारस्य पुनर्वचनमादरार्थं॥ २॥

२. अग्नि, तुम स्तुति-योग्य हो और देवों के साथ तुम्हारी मित्रता है। तुम अपने तेजोबल से पृथिवी के तटप्रदेश (तृणगुल्मादि) को शब्दायमान करते हुए अपनी ज्वालाओं से सारे वन को जलाकर अपने मार्ग-द्वारा आओ।

प्राचीनोयज्ञःसुधितंहिबर्हिःप्रीणीतेअग्निरीळितोनहोता।
आमातराविश्ववारेहुवानोयतोयविष्ठजज्ञिषेसुशेवः॥ ३॥

प्राचीनः। यज्ञः। सुऽधितम्। हि। बर्हिः। प्रीणीते। अग्निः।
ईळितः। न। होता। आ। मातरा। विश्ववारे इतिविश्वऽवारे।
हुवानः। यतः। यविष्ठ। जज्ञिषे। सुऽशेवः॥ ३॥

अयं यज्ञः प्राचीनः सम्यगनुष्ठीयतइत्यर्थः। यद्वा यज्ञो यदा होता प्राचीनः यद्वा यज्ञो हविः प्राचीनः प्राचीनं प्राक्कूलमास्तं बर्हिश्च बर्हिश्च सुधितं सुनिहितं ईळितः स्तुतोऽग्निः प्रीणीते तृप्तश्च भवति। होतान होताच नेतिचार्थे। विश्ववारे विश्वैर्वरणीये मातरा द्यावापृथिव्याविहायामाहुवानोभवति। कदेत्यत्राह यतो यदा यविष्ठ हे युवतमाग्ने त्वं सुशेवः सुखोऽभिषेचायसे॥ ३॥

३. तरुणतम अग्नि, जिस समय तुम सुन्दर सुखवाले होकर उत्पन्न होते हो, उस समय यज्ञ किया जाता और कुश रक्खा जाता है। स्तुति-योग्य अग्नि और होता तृप्त होते हैं और सबके लिए स्वीकरणीय मातृभूत द्यावापृथिवी बुलाई जाती हैं।

सद्योअध्वरेरथिरंजनन्तमानुषासोविचेतसोयएषाम्।
विशामधायिविश्पतिर्दुरोणेऽग्निर्मन्द्रोमधुवचाऋतावा॥ ४॥

सद्यः। अध्वरे। रथिरम्। जनन्त। मानुषासः। विऽचेतसः।
यः। एषाम्। विशाम्। अधायि। विश्पतिः। दुरोणे। अग्निः।
मन्द्रः। मधुऽवचाः। ऋतऽवा॥ ४॥

विवेवसो विविक्तमशाः मानुषासो मनुष्याः अध्वरे यज्ञे रथिरं रथिनं नेतारमग्निं सद्यो-जनं जनयन्ति। य एषां हविर्वहति सोऽयमग्निर्विस्पतिः विशांपतिः विश्वस्य पतिर्वा मन्द्रो म-दयिता मधुवचाः मादयित्वचस्कः ऋतवा यज्ञवान् विशां मनुष्याणां दुरोणे गृहे अधायि आहितः ॥ ४ ॥

४. विद्वान् लोग यज्ञ में नेता, अग्नि को तुरत उत्पन्न करते हैं। जो इनका हव्य वहन करते हैं, वही विश्वपति, मादक, मधु-वचन और यज्ञवान् अग्नि मनुष्यों के घरों में निहित हैं।

असादिवृतोवह्निराजगन्वानग्निर्ब्रह्मानृषदनेविधर्ता।
द्यौश्चयंपृथिवीवावृधातेआयंहोतायजतिविश्ववारम् ॥ ५ ॥

असादि। वृतः। वह्निः। आऽजगन्वान्। अग्निः। ब्रह्मा।
नृऽसदने। विऽधर्ता। द्यौः। च। यम्। पृथिवी। ववृधाते इति।
आ। यम्। होता। यजति। विश्वऽवारम् ॥ ५ ॥

वृतो होतृत्वेन वह्निर्हविषां वोढा ब्रह्मा परिवृढः विधर्ता विश्वस्य धारकोऽग्निः आजगन्वान् द्युलोकादागतः आगमनशीलोवा नृषदने होतुःस्थाने असादि उपविष्टः। यमग्निं द्यौश्च पृथि-वी च उभे ववृधाते वर्धयतः यं च विश्ववारं विश्वैर्वरणीयं होता यातुष आयजति ॥ ५ ॥

५. जिन अग्नि को द्युलोक और पृथिवी वर्द्धित करती हैं और जिन विश्व-स्वीकरणीय अग्नि का होता यज्ञ करता है, वही हव्यवाहक, ब्रह्मा और सबके धारक अग्नि द्युलोक से आकर मनुष्यों के घरों में बैठे हुए हैं।

अथ षष्ठी—

एतेद्युम्नेभिर्विश्वमातिरन्तमन्त्रंयेवारंनर्याअतक्षन्।
प्रयेविशस्तिरन्तश्रोषमाणाआयेमेअस्यदीधयन्नृतस्य ॥ ६ ॥

एते। द्युम्नेभिः। विश्वम्। आ। अतिरन्त। मन्त्रम्। ये।
वा। अरम्। नर्याः। अतक्षन्। प्र। ये। विशः। तिरन्त।
श्रोषमाणाः। आ। ये। मे। अस्य। दीधयन्। ऋतस्य ॥ ६ ॥

एते मदीयाः पुरुषाः द्युम्नेभिरन्नैः विश्वं पोष्यवर्गं आतिरन्त वर्धयन्ति। अथवा द्युम्नेभिर्य-शोभिः विश्वं जगदातिरन्त अभ्यगच्छन्नित्यर्थः। क इत्यत आह ये नर्या मनुष्याः मन्त्रं स्तोत्रं स्तुत्यंवा अरं पर्याप्तं अतक्षन् समस्कुर्वन्। वेति समुच्चये ये च विशो जनाः श्रोषमाणाः श्रृण्वो-तेः सन्यन्तोरिति द्वित्वं अकोऽसलिति सनः किर्त्वं च सर्वे विधयश्छन्दसिविकल्प्यन्त इति नञ्चवः हामुस्तसंज्ञा सनः इत्यात्मनेपदं च तिरन्त वर्धयन्ति। ये मदिया ये वा ऋतस्यास्य सत्यमिममग्नि कर्मणिवतो मानुषाणामभीपादितिवत् आदीधयन् आदीध्यन् ॥ ६ ॥

६. जिन मनुष्यों ने यथेष्ट मन्त्र-संस्कार किया है, जो अवर्णच्छु होकर वर्द्धित करते हैं और जिन्होंने सत्यभूत अग्नि को प्रदीप्त किया है, वे अन्न-द्वारा सारे पोष्य वृन्द को वर्द्धित करते हैं।

नूत्वामग्नईमहेवसिष्ठाईशानंसूनोसहसोवसूनाम् ।
इषंस्तोतृभ्योमघवद्भ्यआनड्यूयंपातस्वस्तिभिःसदानः॥७॥१०॥

नु । त्वाम् । अग्ने । ईमहे । वसिष्ठाः । ईशानम् । सूनोइति ।
सहसः । वसूनाम् । इषम् । स्तोतृऽभ्यः । मघवत्ऽभ्यः । आनट् ।
यूयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥ ७ ॥ १० ॥

सहसःसूनो बलस्यपुत्राग्ने वसिष्ठा वयं वसूनामीशानं त्वां अस्मदीयेभ्यः स्तोतृभ्यो मघवद्भ्यो हविष्मद्भ्यश्च इषमन्नं नु क्षिप्रं अद्य वा आनट् प्रापयेः । नशेर्व्याप्तिकर्मणोवर्णविण्य-र्थोहुङि छन्दस्यपि दृश्यते इत्यडागमः यूयं त्वत्परिवाराश्च सर्वे यूयं नोस्मान् सदा स्वस्ति-भिः पात इत्येवं ईमहे याचामहे ॥ ७ ॥

७. बल के पुत्र अग्नि, तुम वसुओं के पति हो। वसिष्ठगण तुम्हारे स्तोता हैं। तुम स्तोता और हविष्मान् को अन्न-द्वारा शीघ्र व्याप्त करो। हमें सदा स्वस्ति-द्वारा पालन करो।

॥ इति पञ्चमस्य द्वितीये दशमो वर्गः ॥ १० ॥

इन्धे राजेति सप्तर्चं अष्टमं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभमाग्नेयं इन्धेराजेत्यनुक्रान्तं । प्रातरनु-वाका श्विनशस्त्रयोरुक्तोविनियोगः । आतिथ्यायां प्रमायमग्निरिति सिद्धकृतोयाज्या सूचितंच-प्रयायमग्निर्भरतस्यशृण्वइति संयाज्ये इति ।

इन्धेराजासमर्योनमोभिर्यस्यप्रतीकमाहुतंघृतेन ।
नरोहव्येभिरीळतेसबाधआग्निरग्रउषसामशोचि ॥ १ ॥

इन्धे । राजा । सम् । अर्यः । नमःऽभिः । यस्य । प्रतीकम् ।
आऽहुतम् । घृतेन । नरः । हव्येभिः । ईळते । सऽबाधः ।
आ । अग्निः । अग्रे । उषसाम् । अशोचि ॥ १ ॥

राजा दीप्तः अर्यःस्वामी हविषां प्रेरकोवाग्निः नमोभिः स्तुतिभिः सह समिन्धे समिध्य-ते । यस्याग्नेः प्रतीकं रूपं घृतेनाहुतं भवति । यं चनरोस्मदीयाः सबाधः संश्लिष्टाःसंजातबाधा-वा हव्येभिर्हव्यैः सार्धं ईळते स्तुवन्ति सोग्निरुषसामग्रे आ अशोचि आ दीप्यते ॥ १ ॥

१. जिन अग्नि का रूप घृत से आहुत होता है और हव्य के साथ बाधा-युक्त होकर जिनकी स्तुति नेता लोग करते हैं, वही राजा और स्वामी अग्नि स्तुति के साथ समिद्ध होते हैं। उषा के आगे अग्नि दीप्त होते हैं।

अयमुष्यसुमहाँअवेदिहोतामन्द्रोमनुषोयह्वोअग्निः ।
विभाअकःससृजानःपृथिव्यांकृष्णपविरोषधीभिर्ववक्षे ॥ २ ॥

अयम् । ऊँ इति । स्यः । सुऽमहान् । अवेदि । होता । मन्द्रः ।
मनुषः । यह्वः । अग्निः । वि । भाः । अकरित्यकः । ससृजानः ।
पृथिव्याम् । कृष्णऽपविः । ओषधीभिः । ववक्षे ॥ २ ॥

स्यः सोयं होता देवानामाह्वाता मन्द्रो मदयिता यह्वो महानग्निः मनुषो मनुष्यस्य सुमहानवेदि सुमहत्त्वेन मज्ञायते । अपि च सोयं भाः दीप्तिः व्यकः विकरोति अन्तरिक्षे । किं च सोयं कृष्णपविः कृष्णमार्गोग्निः पृथिव्यां ससृजानः सृज्यमानः सन्नोषधीभिर्ववक्षे वर्धयते ॥ २ ॥

२. यही होता, मादक और विशाल अग्नि मनुष्यों-द्वारा महान् गिने जाते हैं। अग्नि दीप्ति फैलाते हैं। यह कृष्णमार्ग अग्नि पृथिवी पर सृष्ट होकर ओषधियों-द्वारा परिवर्द्धित होते हैं।

कयानोअग्नेविवसःसुवृक्तिंकामुस्वधामृणवःशस्यमानः ।
कदाभवेमपतयःसुदत्ररायोवन्तारोदुष्टरस्यसाधोः ॥ ३ ॥

कया । नः । अग्ने । वि । वसः । सुऽवृक्तिम् । काम् ।
ऊँ इति । स्वधाम् । ऋणवः । शस्यमानः । कदा । भवेम ।
पतयः । सुऽदत्र । रायः । वन्तारः । दुस्तरस्य । साधोः ॥ ३ ॥

हे अग्ने त्वं कया स्वधया हविषा नोस्माकं सुवृक्तिं स्तुतिं विवसः व्यामुखे आच्छादयसि-वा । कामु कांच स्वधां शस्यमानः स्तूयमानः त्वं ऋणवः प्राप्नुयाः हे सुदत्र शोभनदानाग्ने वया च यास्कः—सुदत्रः कल्याणदानइति । वयं कदा दुष्टरस्य शत्रुभिः दुर्हिंसकस्य साधोः समीचीनस्य रायो धनस्य पतयः स्वामिनो भवेम । वन्तारः संभक्तारश्च कदा भवेम ॥ ३ ॥

३. अग्नि, तुम किस हवि-द्वारा हमारी स्तुति को व्याप्त करोगे? स्तूयमान होकर तुम कौन स्वधा प्राप्त करोगे? शोभन दानवाले अग्निदेव, हम कब दुस्तर समीचीन धन के पति और विभागकारी होंगे?

---

१ नि० ६, १४ ।

अथ चतुर्थी—

प्रप्रायमग्निर्भरतस्यशृण्वेवियत्सूर्योनरोचतेबृहद्भाः ।
अभियःपूरुंपृतनासुतस्थौद्युतानोदैव्योअतिथिःशुशोच ॥ ४ ॥

प्रऽप्र । अयम् । अग्निः । भरतस्य । शृण्वे । वि । यत् । सूर्यः ।
न । रोचते । बृहत् । भाः । अभि । यः । पूरुम् । पृतनासु ।
तस्थौ । द्युतानः । दैव्यः । अतिथिः । शुशोच ॥ ४ ॥

अयं प्रसिद्धोऽग्निः भरतस्य यजमानस्य मम प्रप्र अत्यन्तं शृण्वे प्रथितो भवति । कदेत्यत आह यद्यदा सूर्यो न सूर्य इव बृहद्भाः बृहद्भासमानो विरोचते प्रकाशते । किं च योऽग्निः पृतनासु संग्रामेषु पूरुं पूरुनामकमसुरं अभितस्थौ अभिबभूव । सोऽयं द्युता दीप्यमानो दैव्योऽतिथिः देवानामतिथिवत्पूज्यः सन् शुशोच अज्वाल ॥ ४ ॥

४. जिस समय ये अग्नि सूर्य की तरह विशाल प्रतापशाली होकर प्रकाश पाते हैं, उस समय वे भरत (यजमान) द्वारा प्रसिद्ध होते हैं। जिन्होंने युद्धों में पुरु को अभिभूत किया है, वही दीप्यमान और देवों के अतिथि अग्नि प्रज्वलित हुए।

असन्नित्त्वेआहवनानिभूरिभुवोविश्वेभिःसुमनाअनीकैः ।
स्तुतश्चिदग्नेशृण्विषेगृणानःस्वयंवर्धस्वतन्वंसुजात ॥ ५ ॥

असन् । इत् । त्वे इति । आऽहवनानि । भूरि । भुवः । विश्वेभिः ।
सुऽमनाः । अनीकैः । स्तुतः । चित् । अग्ने । शृण्विषे ।
गृणानः । स्वयम् । वर्धस्व । तन्वम् । सुऽजात ॥ ५ ॥

हे अग्ने त्वे त्वयि आहवनानि हवींषि आहुतयो वा भूरि बहूनि असन्नित् भवन्त्येव । त्वं च विश्वेभिर्विश्वैरनीकैस्तेजोभिः त्वद्विभूतिभिः अग्निभिर्वा सह सुमनाः सुप्रीतो भव । हे अग्ने स्तुतश्चित् स्तोतुः स्तोत्रैरभिष्टुत स्तोत्रं शृण्विषे शृणु हे सुजात कल्याणप्रादुर्भावाग्ने गृणानः स्तूयमानस्त्वं स्वयं स्वयमेव तन्वं स्वां तनुं मम तनुं वा वर्धस्व वर्धयस्व ॥ ५ ॥

५. अग्नि, तुम्हें यथेष्ट हव्य प्रदत्त हुआ है। सारे तेजों के लिए प्रसन्न होओ और स्तोता का स्तोत्र सुनो। सुजन्मा अग्नि, स्तूयमान होकर स्वयं शरीर वर्द्धित करो। अथ षष्ठी—

इदंवचःशतसाःसंसहस्रमुदग्नयेजनिषीष्टद्विबर्हाः ।
शंयत्स्तोतृभ्यआपयेभवातिद्युमदमीवचातनंरक्षोहा ॥ ६ ॥

इदम् । वचः । शतऽसाः । सम्ऽसहस्रम् । उत् । अग्नये ।
जनिषीष्ट । द्विऽबर्हाः । शम् । यत् । स्तोतृऽभ्यः । आपये ।
भवाति । द्युऽमत् । अमीवऽचातनम् । रक्षःऽहा ॥ ६ ॥

शतसाः गवां शतस्य संभक्ता संसहस्रं गवां सहस्रेणच संयुतः द्विबर्हा द्वाभ्यां विद्याकर्मभ्यां बृहन् वसिष्ठाः द्वयोः स्थानयोर्द्युलोकयोः महान्वा यथा च यास्कः—द्विबर्हा द्वयोः स्थानयोः परिवृढइति । इदं वचः इदं स्तोत्रं अग्नये उज्जनिषीष्ट उदजीजनत् । किंविशिष्टमत्राह यद्वचः द्युमत् दीप्तिमत् यशस्करमित्यर्थः अमीवचातनं रोगाणां निवारकं रक्षोहा रक्षसां हंतृ च स्तोतृभ्यः आपये तद्बंधवे पुत्रादिकायापि शं सुखदं भवाति भवेत् ॥ ६ ॥

६. सौ गौओं के विभागकारी और हजार गौओं से संयुक्त तथा विद्या और कर्म से महा वसिष्ठ ने इस स्तोत्र को अग्नि के लिए उत्पन्न किया है।

अथ सप्तमी

नूत्वामग्नईमहेवसिष्ठाईशानंसूनोसहसोवसूनाम् ।
इषंस्तोतृभ्योमघवद्भ्यआनड्यूयंपातस्वस्तिभिःसदानः ॥७॥११॥

नु । त्वाम् । अग्ने । ईमहे । वसिष्ठाः । ईशानम् । सूनो इति ।
सहसः । वसूनाम् । इषम् । स्तोतृऽभ्यः । मघवत्ऽभ्यः ।
आनट् । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥ ७ ॥ ११ ॥

इयमृक् प्रागेव व्याख्याता ॥ ७ ॥

७. बल-पुत्र अग्नि, तुम वसुओं के पति हो। वसिष्ठगण तुम्हारे स्तोता हैं। तुम स्तोता और हविष्मान् को अन्न-द्वारा शीघ्र व्याप्त करो। हमें सदा स्वस्ति-द्वारा पालन करो।

॥ इति पञ्चमस्य द्वितीये एकादशो वर्गः ॥ ११ ॥

अबोधिजारइति षळृचं नवमं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभमाग्नेयं अबोधिषळित्यनुक्रान्तं प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोर्दशस्तकमध्ये उक्तोविनियोगः ।

तत्र प्रथमा—

अबोधिजारउषसामुपस्थाद्धोतामन्द्रःकवितमःपावकः ।
दधातिकेतुमुभयस्यजन्तोर्हव्यादेवेषुद्रविणंसुकृत्सु ॥ १ ॥

---

१ नि० ६. १७.।

अबोधि। जारः। उषसाम्। उपऽस्थात्। होता। मन्द्रः।
कविऽतमः। पावकः। दधाति। केतुम्। उभयस्य। जन्तोः।
हव्या। देवेषु। द्रविणम्। सुकृत्ऽसु ॥ १ ॥

जारः सर्वेषां प्राणिनां जरयिता होता देवानामाह्वाता मन्द्रो मदयिता स्तुत्यो वा कवितमः प्राज्ञतमः पावकः शोधकोऽग्निः उषसामुपस्थात् मध्ये अबोधि अबुध्यत। किं च उभयस्य द्विपदश्च चतुष्पदश्च दैव्यस्य मानुषस्य वा जन्तोः प्राणिनः केतुं प्रज्ञानं दधाति विदधाति। देवेषु च हव्या हव्यानि दधाति। सुकृत्सु यजमानेषु च द्रविणं धनं दधाति ॥ १ ॥

१. अग्नि सब प्राणियों के जार, होता, मदयिता, प्राज्ञतम और शोधक हैं। वह उषा के बीच जागे हैं। वह देवों और मनुष्यों की प्रज्ञा धारण करते हैं। देवों में हव्य और पुण्यात्माओं में धन धारण करते हैं।

ससुक्रतुर्योविदुरःपणीनांपुनानोअर्कंपुरुभोजसंनः।
होतामन्द्रोविशांदमूनास्तिरस्तमोददृशेराम्याणाम् ॥ २ ॥

सः। सुऽक्रतुः। यः। वि। दुरः। पणीनाम्। पुनानः। अर्कम्।
पुरुऽभोजसम्। नः। होता। मन्द्रः। विशाम्। दमूनाः। तिरः।
तमः। ददृशे। राम्याणाम् ॥ २ ॥

सोऽग्निः सुक्रतुः सुकर्मा सुप्रज्ञो वा भवति योऽग्निः पणीनामसुराणां दुरो गवां द्वाराणि पिधानानि विवृतवान् पुरुभोजसं बहुक्षीरं अर्कमर्चनीयं गवां संघं नोऽस्मदर्थं पुनानः शोधयन् हरन् इत्यर्थः। होता देवानामाह्वाता मन्द्रो मदयिता स्तुत्यो वा दमूनाः दममनाः वा दानमनाः वा दान्तमनाः वा रम्याणां रात्रीणां रमयित्रीणां वा विशां जनानां यजमानानां वा तमोऽन्धकारं तिरः तिरस्कुर्वन् ददृशे दृश्यते। च यद्वा तमस्तिरोददृशे नाशयतीत्यर्थः ॥ २ ॥

२. जिन अग्नि ने पणियों का द्वार खोला था, वही सुकृती हैं। वे हमारे लिए बहु-क्षीर-युक्त और अर्चनीय गायों का हरण करते हैं। वे देवों को बुलानेवाले, मदयिता और शान्तमना हैं। अग्नि रात्रि और यजमान का अन्धकार दूर करते देखे जाते हैं।

अमूरःकविरदितिर्विवस्वान्त्सुसंसन्मित्रोअतिथिःशिवोनः।
चित्रभानुरुषसांभात्यग्रेऽपांगर्भःप्रस्व१आविवेश ॥ ३ ॥

अमूरः। कविः। अदितिः। विवस्वान्। सुऽसंसत्। मित्रः।
अतिथिः। शिवः। नः। चित्रऽभानुः। उषसाम्। भाति।
अग्रे। अपाम्। गर्भः। प्रऽस्वः। आ। विवेश ॥ ३ ॥

योऽग्निरमूरोऽमूढः कविः प्राज्ञः अदितिरदीनः विवस्वान् दीप्तिमान् सुसंसत् शोभनसदनः शोभनसंभेदनो वा मित्रः प्रमीतेस्त्राता सर्वेषां अतिथिः अतिथिवत्पूज्यः शिवः शिवकरो जगतः चित्रभानुः चित्रदीप्तिः उषसामग्रे मुखे भाति। सोऽयमपां गर्भः सन् प्रस्वः जायमानाः ओषधीराविवेश ॥ ३ ॥

३. अमूढ़, प्राज्ञ (कवि), अदीन, दीप्तिमान्, शोभन गृह से युक्त, मित्र, अतिथि और हमारे मङ्गल-विधायक अग्नि, विशिष्ट दीप्ति से युक्त होकर, उषा के मुख में शोभा पाते और सलिल के गर्भ-रूप से उत्पन्न होकर ओषधियों में प्रवेश करते हैं।

ई॒ळेन्यो॑ वो॒ मनु॑षो यु॒गेषु॑ समन॒गा अ॑शुच॒ज्जा॒तवे॑दाः ।
सु॒सं॒दृशा॑ भा॒नुना॒ यो वि॒भाति॒ प्रति॒ गावः॑ समिधा॒नं बु॑धन्त ॥ ४ ॥

ई॒ळेन्यः॑ । वः॒ । मनु॑षः । यु॒गेषु॑ । स॒म॒न॒ऽगाः । अ॒शु॒च॒त् । जा॒तऽवे॑दाः । सु॒ऽस॒न्दृशा॑ । भा॒नुना॑ । यः । वि॒ऽभाति॑ । प्रति॑ । गावः॑ । स॒म्ऽइ॒धा॒नम् । बु॒ध॒न्त॒ ॥ ४ ॥

हे अग्ने वस्त्वं अत्र विभक्तेर्वचनव्यत्ययः मनुषो मनुष्यस्य युगेषु यागकालेषु सर्वेष्वपि दिवसेषु वा ईळेन्यः स्तुत्यः अतः परं परोक्षस्तुतिः योऽग्निर्जातवेदाः जातधनः समनगाः युद्धेषु संगन्ता सन् अशुचत् दीप्यते सुसंदृशा सुसंदर्शनेन भानुना तेजसा विभाति च तमग्निं समिधानं समिध्यमानं गावः स्तुतयः प्रतिबुधन्त प्रतिबोधयन्ति ॥ ४ ॥

विश्वेदेवेपशावग्नेयाहीति हविषोयाज्या सूत्रितं च—अग्नेयाहिदूत्यंमारिषण्यइन्द्रोनरोनेम-धिताहवन्तइति विसृजति ॥ ४ ॥

४. अग्नि, तुम मनुष्यों के यज्ञ-काल में स्तुति-योग्य हो। जातधन अग्नि युद्ध में सङ्गत होकर दीप्ति पाते हैं। वे दर्शनीय तेज-द्वारा शोभा पाते हैं। स्तुतियाँ समिद्ध अग्नि को प्रतिबोधित करती हैं।

अग्ने॑ या॒हि दू॒त्यं१॒ मा रि॑षण्यो दे॒वाँ अच्छा॑ ब्रह्म॒कृता॑ ग॒णेन॑ ।
सर॑स्वतीं म॒रुतो॑ अ॒श्विना॒पो यक्षि॑ दे॒वान्र॑त्न॒धेया॑य॒ विश्वा॑न् ॥ ५ ॥

अग्ने॑ । या॒हि । दू॒त्यम् । मा । रि॒ष॒ण्यः॒ । दे॒वान् । अच्छ॑ । ब्र॒ह्म॒ऽकृता॑ । ग॒णेन॑ । सर॑स्वतीम् । म॒रुतः॑ । अ॒श्विना॑ । अ॒पः । यक्षि॑ । दे॒वान् । र॒त्न॒ऽधेया॑य । विश्वा॑न् ॥ ५ ॥

हे अग्ने दूत्यं दूतस्य कर्म हविर्वहनादि याहि देवानच्छाभिगच्छ। गणेन संघेन सह ब्रह्म-कृता ब्रह्मकृतोऽस्मात् अस्मदीयांश्च सव स्तोतॄन् मारिषण्यः माहिंसीः सरस्वतीं मरुतो अश्विना अश्विनौ अपश्च एतान् देवान् रत्नधेयायास्मभ्यं रत्नदानाय यक्षि च ॥ ५ ॥

५. अग्नि, तुम देवों के सामने दूत-कार्य के लिए जाओ। संघ के साथ स्तोताओं को नहीं मारना। हमें रत्न देने के लिए तुम सरस्वती, मरुद्गण, अश्विद्वय, जल आदि सारे देवों का यज्ञ करते हो।

त्वाम॑ग्ने समिधा॒नो वसि॑ष्ठो॒ जरू॑थं ह॒न्यक्षि॑ रा॒ये पुर॑न्धिम्।
पु॒रु॒णी॒था जा॑तवेदो जरस्व यू॒यं पा॑त स्व॒स्तिभि॒: सदा॑ नः ॥ ६ ॥१२॥

त्वाम्। अ॒ग्ने॒। सम्ऽइ॒धा॒नः। वसि॑ष्ठः। जरू॑थम्। ह॒न्। यक्षि॑।
रा॒ये। पुर॑म्ऽधिम्। पु॒रु॒ऽनी॒था। जा॒त॒ऽवे॒दः॒। ज॒र॒स्व॒।
यू॒यम्। पा॒त॒। स्व॒स्तिऽभि॑ः। सदा॑। नः॒ ॥ ६ ॥ १२ ॥

हे अग्ने त्वां वसिष्ठऋषिः समिधानोऽभवति। त्वं च जरूथं परुषभाषिणं जरणीयं वा रक्षोगणं हन् अहि। राये धनवते यजमानाय पुरंधिं बहुधियं देवगणं तथा च यास्कः—पुरंधिर्बहुधीरिति यक्षि यज। किं च हे जातवेदोऽग्ने पुरुणीथा बहुनीथेन बहुना स्तोत्रेण जरस्व देवान् स्तुहि। यद्वा पुरुणीथानेकमार्गाणि रक्षांसि जरयेत्यर्थः ॥ ६ ॥

६. अग्नि, वसिष्ठ तुम्हें समिद्ध करते हैं। तुम कठोर-भाषी राक्षसों को मारो। जातवेद अग्नि, अनेक स्तोत्रों से देवों की स्तुति करो। तुम हमें सदा स्वस्ति-द्वारा पालन करो।

॥ इति पञ्चमस्य द्वितीये द्वादशो वर्गः ॥ १२ ॥

उषोनजारइति पञ्चर्चं दशमं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभमाग्नेयं तथाचानुक्रान्तं उषोनपञ्चेति। प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरुक्तोविनियोगः।

तत्र प्रथमा—

उ॒षो न जा॒रः पृ॒थु पाजो॑ अश्रे॒द्दवि॑द्युत॒द्दीद्य॒च्छोशु॑चानः।
वृषा॒ हरि॒: शुचि॒रा भा॑ति भा॒सा धियो॑ हिन्वा॒न उ॑श॒तीर॑जीगः ॥ १ ॥

उषः। न। जा॒रः। पृ॒थु। पाज॑ः। अ॒श्रे॒त्। दवि॑द्युतत्।
दीद्य॑त्। शोशु॑चानः। वृषा॑। हरि॑ः। शुचि॑ः। आ। भा॒ति॒।
भा॒सा। धिय॑ः। हि॒न्वा॒नः। उ॒श॒तीः। अ॒जी॒ग॒रिति॑ ॥ १ ॥

अग्निः उषोन जारः उषसोजारः सूर्यः इव पृथु विस्तीर्णं पाजस्तेजः अश्रेत् श्रयति। किं च दविद्युतत् दीद्यत् शोशुचानइति त्रयोपिशब्दा यद्यपि दीप्तिकर्माणः तथापि दीप्तेर्भूयस्त्वप्र-

1 नि० ६. १३।

स्नाय मयूकाइति न पुनरुक्तिः अत्यन्तं दीप्यमानइत्यर्थः। वृषा कामानां वर्षिता हरिर्हविषां प्रेरकः शुचिः शुद्धिकृदग्निः धियः कर्माणि जिन्वानः प्रेरयन् भासा दीप्त्या भाजाति प्रकाशते। अपि च उशतीः कामयमानाः अजीगः जागरयति तमसा तिरोहिताः प्रजाः उद्गिरतीत्वा ॥१॥

१. उषा के बाद सूर्य की तरह अग्नि विस्तीर्ण तेज का आश्रय ग्रहण करते हैं। अत्यन्त दीप्तिमान्, काम-वर्षी, हव्य-प्रेरक और शुद्ध अग्नि कर्मों को प्रेरित करके दीप्ति-द्वारा प्रकाश पाते हैं। अग्नि अभि-लाषियों को जगाते हैं।

स्व१र्णवस्तो॑रुषसा॑मरोचियज्ञंत॑न्वा॒नाउशिजो॒नमन्म॑।
अ॒ग्निर्जन्मा॑निदे॒वआविवि॒द्वान्द्रवद्दू॒तोदे॑व॒यावा॒वनिष्ठः ॥ २ ॥

स्वः। न। वस्तोः। उ॒षसा॑म्। अ॒रो॒चि॒। य॒ज्ञम्। त॒न्वा॒नाः।
उ॒शिजः। न। मन्म॑। अ॒ग्निः। जन्मा॑नि। दे॒वः। आ। वि।
वि॒द्वान्। द्र॒वत्। दू॒तः। दे॒व॒ऽयावा॑। वनि॑ष्ठः ॥ २ ॥

अग्निः वस्तोरहनि वस्तोः द्युरित्यहर्नामसुपाठात् उषसामग्रे स्वर्णआदित्यइव यथा च यास्कः—स्वरादित्योभवति सुअरणः सुईरणइति। अरोचि दीप्यते उशिजोन ऋत्विजश्च यज्ञं तन्वानाः विस्तारयन्तः मन्म मन्मानि मननीयानि स्तोत्राणि पठंतीतिशेषः। नेति संप्रत्यर्थे अपि च विद्वान् जानन् दूतो देवानां देवयावा देवान् प्रतिगच्छन् वनिष्ठो दातृतमोऽग्निः जिआद्रवत् विविधमाद्रवति ॥ २ ॥

२. दिन में अग्नि उषा के आगे ही सूर्य की तरह शोभा पाते हैं। यज्ञ का विस्तार करते हुए ऋत्विक्गण मननीय स्तोत्रों का पाठ करते हैं। विद्वान्, दूत, देवों के पास गमनकर्ता और दातृ-श्रेष्ठ अग्निदेव प्राणियों को वशीभूत करते हैं।

अच्छा॒गिरो॑म॒तयो॑देव॒यन्ती॑र॒ग्निंय॑न्ति॒द्रवि॑णं॒भिक्ष॑माणाः।
सु॒सं॒दृशं॑सु॒प्रती॑कं॒स्वञ्चं॑ह॒व्य॒वाह॑मर॒तिंमानु॑षाणाम् ॥ ३ ॥

अच्छ॑। गिरः॑। म॒तयः॑। दे॒व॒ऽयन्तीः॑। अ॒ग्निम्। य॒न्ति॒। द्रवि॑णम्।
भिक्ष॑माणाः। सु॒ऽस॒न्दृश॑म्। सु॒ऽप्रती॑कम्। सु॒ऽअञ्च॑म्।
ह॒व्य॒ऽवाह॑म्। अ॒र॒तिम्। मानु॑षाणाम् ॥ ३ ॥

मतयः स्तुतिरूपाः देवयन्तीर्देवानिच्छन्त्यो द्रविणं धनं भिक्षमाणाः याचमानाः गिरोवाचः सुसंदृशं कल्याणसंदर्शनं सुप्रतीकं सुरूपं शोभनांगं स्वंचं सुष्ठु गच्छन्तं हव्यवाहं हव्यानां वोढारं मानुषाणामरतिं स्वामिनमग्निं अच्छाभियन्ति अभिगच्छन्ति ॥ ३ ॥

---

१ नि० २. १४.।

३. देवाभिलाषी, धन-याचक और गतिशील स्तुति-रूप वाक्य अग्नि के सामने जाते हैं। वे अग्नि दर्शनीय, सुरूप, सुन्दर-गमनकारी, हव्य-वाहक और मनुष्यों के स्वामी हैं।

इन्द्रंनोअग्नेवसुभिःसजोषारुद्रंरुद्रेभिरावहाबृहन्तंम् ।
आदित्येभिरदितिंविश्वजन्यांबृहस्पतिमृक्वभिर्विश्ववारम् ॥ ४ ॥

इन्द्रम् । नः । अग्ने । वसुऽभिः । सऽजोषाः । रुद्रम् । रुद्रेभिः ।
आ । वह । बृहन्तम् । आदित्येभिः । अदितिम् । विश्वऽजन्याम् ।
बृहस्पतिम् । ऋक्वऽभिः । विश्वऽवारम् ॥ ४ ॥

हे अग्ने वसुभिर्देवैः सजोषाः संगतस्त्वं नोस्मदर्थमिन्द्रमावह । रुद्रेभिः रुद्रैर्देवैः सङ्गतो बृहन्तं महान्तं रुद्रं चावह। आदित्येभिरादित्यैर्देवैः संगतो विश्वजन्यां विश्वजनहितां अदितिं चावह ऋक्वभिः स्तुत्यैरङ्गिरोभिर्देवैः संगतो विश्ववारं विश्वैः संभजनीयं बृहस्पतिं चावह ॥ ४ ॥

४. अग्नि, तुम वसुओं के साथ मिलकर हमारे लिए इन्द्र का आह्वान करो; रुद्रों के साथ संगत होकर महान् रुद्र का आह्वान करो; आदित्यों के साथ मिलकर विश्व-हितैषी अदिति को बुलाओ और स्तुत्य अङ्गिरा लोगों के साथ मिलकर सबके वरणीय बृहस्पति को बुलाओ।

मन्द्रंहोतारमुशिजोयविष्ठमग्निंविशईळतेअध्वरेषु ।
सहिक्षपावाँअभवद्रयीणामतन्द्रोदूतोयजथायदेवान् ॥५॥१३॥

मन्द्रम् । होतारम् । उशिजः । यविष्ठम् । अग्निम् । विशः ।
ईळते । अध्वरेषु । सः । हि । क्षपाऽवान् । अभवत् ।
रयीणाम् । अतन्द्रः । दूतः । यजथाय । देवान् ॥ ५ ॥ १३ ॥

उशिजः कामयमानाः विशोमनुष्याः मन्द्रं स्तुत्यं होतारमाह्वातारं यविष्ठं युवतममग्निमध्वरेषु यागेषु ईळते स्तुवन्ति। हि यस्मात् कारणात् सोग्निः क्षपावान् रात्रिमान् रात्रौ खल्वग्नये अग्निहोत्रं हूयते रयीणां सूर्यस्य रश्मिमतां हविष्मतां यजमानानां देवान् यजथाय यष्टुं अतन्द्रस्तन्द्रारहितोभवत् । तथा च श्रूयते यस्माद्दूतोभवत्तस्माद्विशस्तमध्वरेष्वीळतइति ॥ ५ ॥

५. अभिलाषी मनुष्य स्तुत्य, होता और तरुणतम अग्नि की यज्ञ में स्तुति करते हैं। अग्नि रात्रिवाले हैं। वह देवों के यज्ञ के लिए हव्य-दाता के तन्द्रा-शून्य दूत हुए थे।

॥ इति पञ्चमस्य द्वितीये त्रयोदशो वर्गः ॥ १३ ॥

महाँअसीति पञ्चर्चमेकादशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभमाग्नेयं महानित्यनुक्रान्तं प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरुक्तो विनियोगः ।

तत्र प्रथमा—

महाँअस्यध्वरस्यंप्रकेतोनऋतेत्वदमृतामादयन्ते।
आविश्वेभिःसरथंयाहिदेवैर्न्यग्नेहोताप्रथमःसदेह॥ १॥

महान्। असि। अध्वरस्य। प्रऽकेतः। न। ऋते। त्वत्।
अमृताः। मादयन्ते। आ। विश्वेभिः। सऽरथम्। याहि। देवैः।
नि। अग्ने। होता। प्रथमः। सद। इह॥ १॥

हे अग्ने त्वमध्वरस्य प्रकेतः प्रज्ञापकःसन् महानसि त्वदृते त्वयाविना अमृताः देवाः न मादयन्ते नमाद्यन्ति विश्वेभिः विश्वैर्देवैःसरथं यथा भवति आयाहि च इहास्तीर्णे बर्हिषि प्रथमो मुख्यो होता आह्वातासन् निषद निषीदच॥ १॥

१. अग्नि, तुम यज्ञ के प्रज्ञापक होकर महान् हो, तुम्हारे बिना देव लोग मत्त नहीं होते। तुम सारे देवों के साथ रथ-युक्त होकर आओ और कुशों पर, मुख्य होता बनकर, बैठो।

वाजपेये बार्हस्पत्यचरोः स्विष्टकृतोऽनुवाक्या सूत्रितं च—त्वामीळतेअजिरंदूत्यायाग्निंसुदीतिंसुदृशंगृणन्तइति। सैषाद्वितीया—

त्वामीळतेअजिरंदूत्यायहविष्मन्तःसदमिन्मानुषासः।
यस्यदेवैरासदोबर्हिरग्नेहान्यस्मैसुदिनाभवन्ति॥ २॥

त्वाम्। ईळते। अजिरम्। दूत्याय। हविष्मन्तः। सदम्। इत्।
मानुषासः। यस्य। देवैः। आ। असदः। बर्हिः। अग्ने। अहानि।
अस्मै। सुऽदिना। भवन्ति॥ २॥

हे अग्ने अजिरं गमनशीलं त्वां मानुषासो मानुषाः हविष्मन्तो यजमानाः सदमित् सदैव दूत्याय दूतकर्मणे हविर्वहनाय ईळते याचन्ते। किमर्थं इत्यत आह यस्य हविष्मतो बर्हिर्देवैःसार्धं आसदःत्वं अधितिष्ठसि अस्मै हविष्मते अहानि सुदिना सुदिनानि शोभनदिनानि भवन्ति॥२॥

२. अग्नि, तुम गमनशील हो। हविर्दाता मनुष्य तुमसे सदा दौत्य-कार्य के लिए प्रार्थना करते हैं। जिस यजमान के कुशों पर तुम देवों के साथ बैठते हो, उसके दिन शोभन होते हैं।

अथ तृतीया—

त्रिश्चिदक्तोःप्रचिकितुर्वसूनित्वेअन्तर्दाशुषेमर्त्याय।
मनुष्वदग्नइहयक्षिदेवान्भवानोदूतोअभिशस्तिपावा॥ ३॥

त्रिः । चित् । अक्तोः । प्र । चिकितुः । वसूनि । त्वे इति ।
अन्तः । दाशुषे । मर्त्याय । मनुष्वत् । अग्ने । इह । यक्षि ।
देवान् । भव । नः । दूतः । अभिशस्तिऽपावा ॥ ३ ॥

हे अग्ने त्वे त्वयि अन्तर्मध्ये अक्तोरह्नः यद्यपि अक्तुरिति रात्रेर्नाम तथाप्यत्र अत्यन्तं व्यञ्जने रूपादीन्यस्मिन्नित्यह्नो नाम त्रिस्त्रिवारं त्रिषु सवनेषु वसूनि हवींषि दाशुषे हविषां प्रदात्रे मर्त्याय मनुष्याय तदर्थमित्यर्थः प्रचिकितुः प्रवेदयन्ति ऋत्विजः । यद्वा अक्तोरह्नि त्रिः त्रीनग्निमध्यमजं च त्वय्यन्तर्निहितानि प्रचिकितुरविदन्नित्यर्थः । अपि च मनुष्वत् मनोरिव इह अस्मिन्यज्ञे दूतस्त्वं देवान् यक्षि यज । नोऽस्माकमभिशस्तिपावा अभिशस्तेः अभिशंसकात् शात्रवात् पाता रक्षिता भव त्रिरिति पूरणः ॥ ३ ॥

३. अग्नि, ऋत्विक् लोग दिन में तीन बार हव्यदाता मनुष्य के लिए तुम्हारे बीच हव्य फेंकते हैं। मनु की तरह तुम इस यज्ञ में दूत होकर यज्ञ करो और हमें शत्रुओं से बचाओ।

अग्निरीशेबृहतोअध्वरस्याग्निर्विश्वस्यहविषःकृतस्य ।
क्रतुंह्यस्यवसवोजुषन्ताथादेवादधिरेहव्यवाहम् ॥ ४ ॥

अग्निः । ईशे । बृहतः । अध्वरस्य । अग्निः । विश्वस्य । हविषः ।
कृतस्य । क्रतुम् । हि । अस्य । वसवः । जुषन्त । अथ । देवाः ।
दधिरे । हव्यऽवाहम् ॥ ४ ॥

बृहतो महतो अध्वरस्य कौटिल्यरहितस्य यज्ञस्य अग्निरीशे ईष्टे विश्वस्य सर्वस्य कृतस्य संस्कृतस्य हविषः चाग्निरेवेष्टे हि यस्मादस्याग्नेः क्रतुं कर्म वसवो देवाः जुषन्त सेवन्ते अथापि च देवाः अग्निं हव्यवाहं हव्यानां वोढारं दधिरे चक्रिरे इत्यर्थः ॥ ४ ॥

४. अग्नि महान् यज्ञ के स्वामी हैं; अग्नि सारे संस्कृत हव्यों के पति हैं। वसु लोग इनके कर्म की सेवा करते हैं और देवों ने अग्नि को हव्यवाहक बनाया है। अथ पंचमी—

आग्नेवहहविरद्यायदेवानिन्द्रज्येष्ठासइहमादयन्ताम् ।
इमंयज्ञंदिविदेवेषुधेहियूयंपातस्वस्तिभिःसदानः ॥ ५ ॥ १४ ॥

आ । अग्ने । वह । हविःऽअद्याय । देवान् । इन्द्रऽज्येष्ठासः ।
इह । मादयन्ताम् । इमम् । यज्ञम् । दिवि । देवेषु । धेहि । यूयम् ।
पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥ ५ ॥ १४ ॥

हे अग्ने हविरदाय हविषां भरणाय देवान् आवह । किमर्थं इत्यत आह इहास्मिन् यज्ञे इन्द्रज्येष्ठास इन्द्रप्रमुखादेवाः मादयन्तां इमं यज्ञं इदं यष्टव्यं हविः दिविक्षियेषु देवेषु धेहि निधेहि देवान्वा इहानय इदं हविर्वा देवेषु नयेति भावः । अन्तिमः पादोऽव्याख्यातचरः ॥ ५ ॥

५. अग्नि, हव्य का भक्षण करने के लिए देवों को बुलाओ । इस यज्ञ में इन्द्र आदि देवों को प्रमत्त करो । इस यज्ञ को द्युलोक में, देवों के पास, ले जाओ । सदा शुभ स्वस्ति-द्वारा हमारा पालन करो ।

॥ इति पञ्चमस्य द्वितीये चतुर्दशो वर्गः ॥ १४ ॥

अगन्मेति तृचात्मकं द्वादशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभमाग्नेयं तथाचानुक्रान्तं अगन्म-त्र्यृचमिति । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरुक्तोविनियोगः । व्यूढे दशरात्रे नवमेहनि इदं सूक्तमाज्यशस्त्रं सूत्रितंच—तृतीयस्यागन्ममहेत्याज्यमिति ।

अगन्म महानमसायविष्ठंयोदीदायसमिद्धःस्वेदुरोणे ।
चित्रभानुंरोदसीअन्तरुर्वीस्वाहुतंविश्वतःप्रत्यञ्चम् ॥ १ ॥

अगन्म । महा । नमसा । यविष्ठम् । यः । दीदाय । सम्ऽइद्धः ।
स्वे । दुरोणे । चित्रऽभानुम् । रोदसी इति । अन्तः । उर्वी इति ।
सुऽआहुतम् । विश्वतः । प्रत्यञ्चम् ॥ १ ॥

योग्निः स्वेदुरोणे स्वेस्थाने आहवनीये समिद्धः काष्ठैः समिद्धःसन् दीदाय दीप्यते तमिमं यविष्ठं युवतमं उर्वी विस्तीर्णयोः रोदसी रोदस्योः द्यावापृथिव्योरन्तर्मध्येन्तरिक्षे चित्रभानुं चित्रज्वालं स्वाहुतं सुष्ठु आहुतिभिर्हुतं सन्तं विश्वतः सर्वतः प्रत्यञ्चं प्रतिगच्छन्तमग्निं महा महता नमस्कारेण अगन्म वयमुपगच्छाम ॥ १ ॥

१. जो अपने गृह में समिद्ध होकर दीप्ति पाते हैं, उन्हीं तरुणतम, विस्तीर्ण, द्यावापृथिवी के मध्य में स्थित, विचित्र शिखावाले, सुन्दर रूप में आहूत और सर्वत्र जानेवाले अग्नि के पास हम नमस्कार के साथ गमन करते हैं ।

अथ द्वितीया—

सम्ह्नाविश्वादुरितानिसाह्वानग्निःष्टवेदमआजातवेदाः ।
सनोरक्षिषद्दुरितादवद्यादस्मान्गृणतउतनोमघोनः ॥ २ ॥

सः । मह्ना । विश्वा । दुःऽइतानि । सह्वान् । अग्निः । स्तवे ।
दमे । आ । जातऽवेदाः । सः । नः । रक्षिषत् । दुःऽइतात् ।
अवद्यात् । अस्मान् । गृणतः । उत । नः । मघोनः ॥ २ ॥

योग्निर्मह्ना महत्त्वेन विश्वा विश्वानि दुरितानि सह्वान् अभिभवन् जातवेदाः जातधनो जातप्रज्ञोवा दमे यज्ञगृहे स्तवे अस्माभिः स्तूयते सोग्निरस्मान् दुरितात् पापात् अवद्यात् निन्दि-

पाप कर्मणोरक्षिषत् रक्षतु। अस्मान् गृणतः स्तुवतोपि रक्षिषत्। उतापिच सोभिः नो मघोनो हविष्मतोरक्षिषत् ॥ २ ॥

२. जातवन अग्नि अपनी महिमा द्वारा सारे पापों का अभिभव करते हैं। वे यज्ञ-गृह में स्तुत होते हैं। वे हमें पाप और निन्दित कर्म से बचावें। हम उनकी स्तुति और यज्ञ करते हैं।

त्वंवरुणउतमित्रोअग्नेत्वांवर्धन्तिमतिभिर्वसिष्ठाः।
त्वेवसुसुषणनानिसन्तुयूयंपातस्वस्तिभिःसदानः ॥ ३ ॥ १५ ॥

त्वम्। वरुणः। उत। मित्रः। अग्ने। त्वाम्। वर्धन्ति। मतिऽभिः।
वसिष्ठाः। त्वे इति। वसु। सुऽसननानि। सन्तु। यूयम्।
पात। स्वस्तिऽभिः। सदा। नः ॥ ३ ॥ १५ ॥

हे अग्ने त्वं वरुणोसि उतापि च त्वं मित्रोसि जगतः प्रमीतेस्त्रातासि त्वां वसिष्ठाःमतिभिः स्तुतिभिः वर्धन्ति वर्धयन्ति त्वे त्वयि विद्यमानानि वसु वसूनि सुसननानि सुसंभजनानि सं-तिथि स्पष्टमन्यत् ॥ ३ ॥

३. अग्नि, तुम्हीं मित्र और वरुण हो। वसिष्ठवंशीय स्तुति-द्वारा तुम्हें वर्द्धित करते हैं। तुममें विद्यमान धन सुलभ हो। तुम सदा हमें स्वस्ति-द्वारा पालन करो।

॥ इति पंचमस्य द्वितीये पञ्चदशो वर्गः ॥ १५ ॥

प्राग्नयइति तृचं त्रयोदशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभं वैश्वानराग्निदेवताकं तथाचानुक्रान्तं— प्राग्नयेवैश्वानरीयमिति। विनियोगोलैंगिकः।

तत्र प्रथमा—

प्राग्नयेविश्वशुचेधियंधेसुरघ्नेमन्मधीतिंभरध्वम्।
भरेहविर्नबर्हिषिप्रीणानोवैश्वानराययतयेमतीनाम् ॥ १ ॥

प्र। अग्नये। विश्वऽशुचे। धियम्ऽधे। असुरऽघ्ने। मन्म।
धीतिम्। भरध्वम्। भरे। हविः। न। बर्हिषि। प्रीणानः।
वैश्वानराय। यतये। मतीनाम् ॥ १ ॥

हे सखायः विश्वशुचे विश्वं यो दीपयति तस्मै धियंधे धियां कर्मणां यो धाता तस्मै असुरघ्ने असुराणां यो हन्ता तस्मै अग्नये मन्म मननीयं स्तोत्रं धीतिं कर्मच प्रभरध्वं। मतीनाम् अभिमतानां कामानां यतये दात्रे वैश्वानराय विश्वनरहिताय अग्निविशेषाय बर्हिषि यज्ञे हविर्न

हविरिव स्तुतिं प्रीणानः प्रीयमाणोहं भरे भरामि । यद्वा हविः प्रीणानः प्रीणयन्नहं बर्हिषि ह-
विर्भरे संभरामि नेति संप्रत्यर्थे ॥ १ ॥

१. सबके उद्दीपक, कर्म के धारक और असुर-विघातक अग्नि को लक्ष्य कर स्तोत्र और कर्म करो। मैं प्रसन्न होकर मनोरथ-दाता वैश्वानर अग्नि को लक्ष्य कर यज्ञ में, हव्य के साथ, स्तुति करता हूँ।

त्वमग्ने शोचिषा शोशुचान आ रोदसी अपृणा जायमानः ।
त्वं देवाँ अभिशस्तेरमुञ्चो वैश्वानर जातवेदो महित्वा ॥ २ ॥

त्वम् । अग्ने । शोचिषा । शोशुचानः । आ । रोदसी इति ।
अपृणाः । जायमानः । त्वम् । देवान् । अभिऽशस्तेः । अमुञ्चः ।
वैश्वानर । जातऽवेदः । महिऽत्वा ॥ २ ॥

हे अग्ने त्वं शोचिषा दीप्त्या शोशुचानो दीप्यमानो जायमानो जायमानएव रोदसी द्या-
वापृथिव्यौ आ अपृणाः आपूरयः। अपि च जातवेदो जातप्रज्ञ जातधनवा वैश्वानर विश्वनर-
हित हे अग्ने त्वं देवान् महित्वा महत्त्वेन अभिशस्तेः अभिशंसकात् शत्रोरमुञ्चः अमोचयः॥२॥

२. अग्नि, तुमने दीप्ति-द्वारा दीप्त और उत्पन्न होकर द्यावापृथिवी को पूर्ण किया है। जातधन वैश्वानर, अपनी महिमा-द्वारा तुमने देवों को शत्रुओं से मुक्त किया है।

जातो यदग्ने भुवना व्यख्यः पशून्न गोपा इर्यः परिज्मा ।
वैश्वानर ब्रह्मणे विन्द गातुं यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ३ ॥ १६ ॥

जातः । यत् । अग्ने । भुवना । वि । अख्यः । पशून् । न ।
गोपाः । इर्यः । परिऽज्मा । वैश्वानर । ब्रह्मणे । विन्द । गातुम् ।
यूयं । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥ ३ ॥ १६ ॥

हे अग्ने जातः सूर्यात्मनाजातः त्वं इर्यः स्वामी प्रेरयन्वा परिज्मा परितोगन्तासन् पशू-
न्न गोपाः यथा गवां पालकः पशून् पश्यति तद्वत्। यथवा भुवना भूतानि व्यख्यः रक्षणार्थं प्र-
पश्यसि तदा ब्रह्मणे ब्रह्मस्तोत्रं तदर्थं गातुं गतिं फलप्राप्तिं विंद। यद्वा ब्रह्मणे ब्राह्मणार्थं गातुं
विन्द येन ब्रह्मणा उपद्रवान्निर्गच्छन्ति तं गातुं विन्देत्यर्थः। स्पष्टमन्यत्॥ ३ ॥

३. अग्नि, तुम सूर्य-रूप से उत्पन्न हो, स्वामी हो, सर्वत्र गमनशील हो। जैसे गोपालक पशुओं का सन्दर्शन करता है, वैसे ही तुम जिस समय भूतों का सन्दर्शन करते हो, उस समय स्तोत्र-रूप फल प्राप्त करो। सदा तुम हमें स्वस्ति-द्वारा पालन करो।

॥ इति पंचमस्य द्वितीये षोडशो वर्गः ॥ १६ ॥

समिधा जातवेदसइति तृचं चतुर्दशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षमाग्नेयम् आद्या बृहती द्विती-या तृतीये त्रिष्टुभौ तथाचानुक्रम्यते—समिधा बृहत्यादीति विनियोगो लैङ्गिकः।

समिधाजातवेदसेदेवायदेवहूतिभिः।
हविर्भिःशुक्रशोचिषेनमस्विनोवयंदाशेमाग्नये ॥ १ ॥

सम्ऽइधा। जातऽवेदसे। देवाय। देवहूतिऽभिः। हविःऽभिः।
शुक्रऽशोचिषे। नमस्विनः। वयम्। दाशेम। अग्नये ॥ १ ॥

जातवेदसे जातवेदसं जातप्रज्ञं अग्नये अग्निं समिधा वयं वसिष्ठाः दाशेम परिचरेम। देवाय देवं स्तुत्यमग्निं देवहूतिभिर्देवस्तुतिभिः दाशेम। शुक्रशोचिषे शुभ्रशोचिषं शुभ्रदीप्तिं नमस्विनोहविष्मन्तोवयं हविर्भिर्दाशेम। अत्र दाशतियोगात् कर्मणि चतुर्थी प्रायेण सर्वत्र दाशतियोगे कर्मणिचतुर्थी दृश्यते ॥ १ ॥

१. हम हविवाले हैं। हम समिधा-द्वारा जातवेदा अग्नि की सेवा करते हैं। देव-स्तुति-द्वारा हम अग्नि की सेवा करेंगे। हव्य-द्वारा शुभ्र दीप्ति अग्नि की सेवा करेंगे।

वयन्तेअग्नेसमिधाविधेमवयन्दाशेमसुष्टुतीयजत्र।
वयंघृतेनाध्वरस्यहोतर्वयंदेवहविषाभद्रशोचे ॥ २ ॥

वयम्। ते। अग्ने। सम्ऽइधा। विधेम। वयम्। दाशेम।
सुऽस्तुती। यजत्र। वयम्। घृतेन। अध्वरस्य। होतः।
वयम्। देव। हविषा। भद्रऽशोचे ॥ २ ॥

हे अग्ने ते त्वां वयं वसिष्ठाः समिधा विधेम परिचरेम। हे यजत्र यष्टव्याग्ने वयं सुष्टुती शोभनया स्तुत्या दाशेम त्वां परिचरेम। अध्वरस्य यज्ञस्य होतरग्ने वयं घृतेनाज्येन त्वां दाशेम। हे भद्रशोचे कल्याणज्वाल देव द्योतमानाग्ने त्वां वयं हविषा दाशेम ॥ २ ॥

२. अग्नि, समिधा-द्वारा हम तुम्हारी सेवा करेंगे। हे यजनीय, हम स्तुति-द्वारा तुम्हारी सेवा करेंगे। हे कल्याणमयी ज्वालावाले अग्नि, हम हव्य-द्वारा तुम्हारी सेवा करेंगे।

आनोदेवेभिरुपदेवहूतिमग्नेयाहिवषट्कृतिंजुषाणः।
तुभ्यंदेवायदाशतःस्यामयूयंपातस्वस्तिभिःसदानः ॥ ३ ॥ १७ ॥

आ। नः। देवेभिः। उप। देवऽहूतिम्। अग्ने। याहि। वषट्ऽकृतिम्।
जुषाणः। तुभ्यम्। देवाय। दाशतः। स्याम। यूयम्। पात।
स्वस्तिऽभिः। सदा। नः ॥ ३ ॥ १७ ॥

हे अग्ने नोऽस्माकं देवहूतिं स्तोत्रं यशसा देवेभिः देवैः सार्धं वषट्कृतिं हविः जुषाणः सेवमानस्त्वं उप आयाहि। देवाय द्योतमानाय तुभ्यं वयं दाशवः परिचरन्तः स्याम भवेम। सिद्धमन्यत् ॥ ३ ॥

३. अग्नि, तुम हव्य (वषट्कृति) का सेवन करते हुए देवों के संग हमारे यज्ञ में आओ। तुम प्रकाशमान हो; हम तुम्हारे सेवक बनें। तुम सदा हमें स्वस्ति-द्वारा पालन करो।

॥ इति पञ्चमस्य द्वितीये सप्तदशो वर्गः ॥ १७ ॥

उपसद्यायेति पञ्चदशर्चं पञ्चदशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं गायत्रमाग्नेयं तथाचानुक्रान्तं—उपसद्याय पंचोना गायत्रमिति प्रातरनुवाके आग्नेयेक्रतौ गायत्रेछन्दसि आश्विनशस्त्रे चेदं सूक्तं सूत्रितं च—उपसद्याय त्वमग्नेप्रथानामिति विसत्वचमावह्वरेदिति। उपसदि पौर्वाह्णिक्यां उपसद्यायेत्याद्यास्तिस्रस्त्र्यचः सामिधेन्यः सूत्र्यते च—उपसद्यायमीळ्हुषइति तिस्रः एकैकां त्रिरन्वानमिति। पवित्रेष्ट्यां अग्नेरक्षांसीत्येषा प्रथमाज्यभागानुवाक्या सूत्रितं च—पावकवन्तावाज्यभागावग्नी रक्षांसिसेधतीति। अन्वारंभणीयायां अग्नेर्भगिनोयाज्या सूत्रितं च—आसवंसवितुर्यथा सनोराधांस्याभरेति। स्वस्त्ययन्यामिष्टौ अग्नेरक्षाणइतिप्रथमाज्यभागानुवाक्या सूत्रितं च—स्वस्त्ययन्यां रक्षिवन्तावग्नेरक्षाणोअंहसइति।

उपसद्यायमीळ्हुषआस्येंजुहुताहविः। योनोनेदिष्ठमाप्यम् ॥ १ ॥

उपसद्याय। मीळ्हुषे। आस्ये। जुहुत। हविः।
यः। नः। नेदिष्ठम्। आप्यम् ॥ १ ॥

हेऽध्वर्यवः उपसद्याय उपसदनीयाय मीळ्हुषे कामानां वर्षित्रे अग्नये तलीत्यर्थं आस्ये तस्यैवमुखे हविर्जुहुत। योऽग्निः नेदिष्ठमासन्नतममाप्यं भवति आसन्नतमोबन्धुर्भवतीत्यर्थः आप्यमितिस्वार्थिकस्तद्धितः ॥ १ ॥

१. जो अग्नि हमारे समीपतम बन्धु हैं, उन्हीं के पास में बैठनेवाले और मनोरथवर्धक अग्नि के लिए, उनके मुख में, ऋत्विको, हव्य दो।

यःपञ्चचर्षणीरभिनिषसाददमेदमे। कविर्गृहपतिर्युवा ॥ २ ॥

यः। पञ्च। चर्षणीः। अभि। निऽससाद।
दमेऽदमे। कविः। गृहऽपतिः। युवा ॥ २ ॥

योऽग्निः कविः प्राज्ञो गृहपतिः गृहाणां पालयिता युवा नित्यतरुणःसन् पंचचर्षणीः पञ्चजनान् मनुष्यानभि अभिमुखं दमेदमे गृहेगृहे निषसाद निषीदति। उत्तरया वाक्यपरिसमाप्तिः ॥ २ ॥

२. प्राज्ञ, गृह-पालक और नित्य तरुण अग्नि पञ्चजनों (चार वर्णों और निषाद) के सामने घर-घर बैठते हैं।

अथ तृतीया—

सनोवेदोअमात्यमग्नीरक्षतुविश्वतः । उतास्मान्पात्वंहसः ॥ ३ ॥

सः । नः । वेदः । अमात्यम् । अग्निः । रक्षतु ।
विश्वतः । उत । अस्मान् । पातु । अंहसः ॥ ३ ॥

सोऽग्निर्नोऽस्माकं वेदो धनं अमात्यं अन्तिके भवं सह भूतं वा विश्वतः सर्वतो बाधकात् र-
क्षतु । उतापि च अस्मान्विश्वस्मादंहसः पापात् पातु रक्षतु ॥ ३ ॥

३. वेही अग्नि हमारे सन्त्री हैं। बाधा से सारे धन की रक्षा करें।
हमें पाप से बचाओ।

अथ चतुर्थी—

नवंनुस्तोममग्नयेदिवःश्येनायजीजनम् । वस्वःकुविद्वनातिनः ॥ ४ ॥

नवम् । नु । स्तोमम् । अग्नये । दिवः । श्येनाय ।
जीजनम् । वस्वः । कुवित् । वनाति । नः ॥ ४ ॥

दिवो द्युलोकस्य श्येनाय श्येनसदृशाय नु क्षिप्रं गच्छते अग्नये यस्मै नवं नूतनं स्तोमं
जीजनं जनयामि । सोऽग्निर्नोऽस्मभ्यं कुवित् बहु वस्वो वसु धनं कर्मणिषष्ठी वनाति दद्या-
दित्यर्थः ॥ ४ ॥

४. हम द्युलोक के, श्येन पक्षी की तरह शीघ्रगामी अग्नि को उद्देश-
कर नया मन्त्र उत्पन्न करते हैं। वे हमें बहुत धन दें।

अथ पंचमी—

स्पार्हायस्यश्रियोदृशेरयिर्वीरवतोयथा । अग्रेयज्ञस्यशोचतः ॥५॥१८॥

स्पार्हाः । यस्य । श्रियः । दृशे । रयिः । वीरऽवतः ।
यथा । अग्रे । यज्ञस्य । शोचतः ॥ ५ ॥ १८ ॥

यस्याग्ने पुरस्ताद्भागे शोचतो दीप्यमानस्य यस्याग्नेः श्रियो दीप्तयः वीरवतः पुत्रवतो-
रयिर्धनं यथा तद्वत् दृशे द्रष्टुं चक्षुषेवा स्पार्हाः स्पृहणीयाः भवन्ति । तस्मै नवं स्तोमं जीजन-
मित्यनुषंगः उत्तरस्य संबंधोवा ॥ ५ ॥

५. यज्ञ के अग्रभाग में दीप्यमान अग्नि की दीप्तियाँ पुत्रवान् मनुष्य
के धन की तरह नेत्रों को स्पृहणीय होती हैं।

॥ इति पंचमस्य द्वितीयेऽष्टादशो वर्गः ॥ १८ ॥

अथ षष्ठी—

सेमांवेतुवषट्कृतिम॒ग्निर्जुषतनो॒गिरः । यजिष्ठोहव्य॒वाहनः ॥ ६ ॥

सः । इ॒माम् । वेतु । वष॑ट्ऽकृतिम् । अ॒ग्निः । जु॒षत॒ ।
नः॒ । गिरः॑ । यजि॑ष्ठः । ह॒व्य॒ऽवाह॑नः ॥ ६ ॥

यजिष्ठो यजनीयतमो यष्टृतमो वा हव्यवाहनो हव्यानां हविषां वोढा सोऽग्निरिमां वषट्कृतिं अस्माभिर्दीयमानामाहुतिं वेतु कामयतां भक्षयतु वा। नोऽस्माकं गिरः स्तुतीश्च जुषत सेवताम् ॥ ६ ॥

६. याज्ञिकों के उत्तम हव्य-वाहक अग्नि इस हव्य की अभिलाषा करें और हमारी स्तुति की सेवा करें।

नित्वा॑नक्ष्यविश्पतेद्युमन्तं॑देवधीमहि । सुवीर॑मग्नआहुत ॥ ७ ॥

नि । त्वा॒ । न॒क्ष्य॒ । वि॒श्प॒ते॒ । द्यु॒ऽमन्त॑म् । दे॒व॒ ।
धी॒म॒हि॒ । सु॒ऽवीर॑म् । अ॒ग्ने॒ । आ॒ऽहु॒त॒ ॥ ७ ॥

नक्ष्य उपगन्तव्य नक्षतिर्व्याप्तिकर्मा विश्पते विशांपते देव द्योतमान आहुत सर्वैर्यजमानैरभिहुत हे अग्ने द्युमन्तं दीप्तिमन्तं सुवीरं कल्याणस्तोतृकं त्वा त्वां वयं निधीमहि निहितवन्तः ॥ ७ ॥

७. हे समीप जाने योग्य, विश्व-पति और यजमानों-द्वारा बुलाये गये अग्निदेव, तुम प्रकाशमान और सुवीर हो। हमने तुम्हें स्थापित किया है।

क्षप॑उ॒स्रश्च॑दीदिहिस्व॒ग्नय॒स्त्वया॑व॒यम् । सु॒वीर॒स्त्वम॑स्म॒युः ॥ ८ ॥

क्षपः॑ । उ॒स्रः । च॒ । दी॒दि॒हि॒ । सु॒ऽअ॒ग्नयः॑ । त्वया॑ ।
व॒यम् । सु॒ऽवीरः॑ । त्वम् । अ॒स्म॒ऽयुः ॥ ८ ॥

हे अग्ने त्वं क्षपो रात्रीः उस्रः अहानि च सर्वदेत्यर्थः दीदिहि दीप्यस्व दीप्यमानेन त्वया वयं वसिष्ठाः स्वग्नयः शोभमानाग्नयो भवाम। अस्मयुः अस्मान् कामयमानः सुप आत्मनः क्यजिति क्यचि कृते क्याच्छन्दसीति उ प्रत्ययः यकारलोपश्छान्दसः तथा च यास्कः—अस्मयुरस्मान्कामयमान इति। त्वं सुवीरः सुस्तोतृको भव ॥ ८ ॥

८. तुम दिन-रात प्रदीप्त होओ। इससे हम शोभन अग्निवाले होंगे। हमें चाहते हुए तुम सुवीर (सुन्दर स्तोत्रवाले) बनो।

अथ नवमी—

उपत्वासातयेनरोविप्रासोयन्तिधीतिभिः । उपाक्षरासहस्रिणी ॥९॥

उप । त्वा । सातये । नरः । विप्रासः । यन्ति ।
धीतिऽभिः । उप । अक्षरा । सहस्रिणी ॥ ९ ॥

हे अग्ने त्वा त्वां नरो नेतारो यजमानाः विप्रासो विप्राः मेधाविनः धीतिभिः कर्मभिः सातये धनाय कामानां लाभाय वा उपयन्ति उपगच्छन्ति । सहस्रिणी सहस्रसंख्याका अक्षरा क्षयरहिता स्तुतिरूपा अस्मदीया वाक् त्वामुपयाति च ॥ ९ ॥

९. अग्नि, प्रतापी यजमान कर्म-द्वारा, धन-लाभ के लिए, तुम्हारे पास जाते हैं।

अथ दशमी—

अग्नीरक्षांसिसेधतिशुक्रशोचिरमर्त्यः । शुचिःपावकईड्यः ॥१०॥१९॥

अग्निः । रक्षांसि । सेधति । शुक्रऽशोचिः । अमर्त्यः ।
शुचिः । पावकः । ईड्यः ॥ १० ॥ १९ ॥

शुक्रशोचिः शुभ्रज्वालः अमर्त्यः मरणरहितो देवत्वात् शुचिः स्वयं शुद्धः पावकः अन्येषामपि शोधकः ईड्यः स्तुत्योऽग्निः रक्षांसि राक्षसान् सेधति बाधताम् ॥ १० ॥

१०. शुभ्र शिखावाले, अमर, स्वयंशुद्ध, शोधक और स्तुति-योग्य अग्नि, राक्षसों को बाधा दें।

॥ इति पंचमस्य द्वितीये एकोनविंशो वर्गः ॥१९॥

सनोराधांस्याभरेशानःसहसोयहो । भगश्चदातुवार्यम् ॥ ११ ॥

सः । नः । राधांसि । आ । भर । ईशानः । सहसः ।
यहो इति । भगः । च । दातु । वार्यम् ॥ ११ ॥

हे सहसो यहो बलस्य पुत्राग्ने स त्वमीशानः सर्वस्य जगतः ईश्वरः सन् नोऽस्मभ्यं राधांसि धनानि राधः राध इति धननामसु पाठात् आभर आहर । भगश्च भगो देवोऽपि वार्यं वरणीयं धनं दातु अस्मभ्यं ददातु । अभ्यासलोपश्छान्दसः भगो नवके निपातभागिनी देवता ॥ ११ ॥

११. बल के पुत्र, तुम जगदीश्वर होकर हमें धन दो। भग देवता भी वरणीय धन दान करें। अथ द्वादशी—

त्वमग्नेवीरवद्यशोदेवश्चसविताभगः । दितिश्चदातिवार्यम् ॥ १२ ॥

त्वम्। अ॒ग्ने॒। वी॒रऽव॑त्। यशः॑। दे॒वः। च॒। स॒वि॒ता।
भगः॑। दितिः॑। च॒। दाति॑। वार्य॑म्॥ १२॥

हे अग्ने त्वं वीरवत् पुत्रपौत्रोपेतं यशोऽन्नं देहीति शेषः। देवश्च सविता सविता देवोऽपि वार्यं वरणीयं धनं दाति ददातु। भगश्च देवोऽपि ददातु। दितिश्च दितिरपि देवी ददातु। सवित्रादिः सूक्ते निपातभागिनी देवता॥ १२॥

१२. अग्नि, तुम पुत्र-पौत्रादि से युक्त अन्न दो। सविता देव भी वरणीय धन दें। भग और अदिति भी दें।

अथ त्रयोदशी—

अग्ने॒ रक्षा॑ णो॒ अंह॑सः॒ प्रति॑ ष्म देव॒ रीष॑तः। तपि॑ष्ठैर॒जरो॑ दह॥ १३॥

अग्ने॑। रक्ष॑। नः॒। अंह॑सः। प्रति॑। स्म॒।
देव॑। रिष॑तः। तपि॑ष्ठैः। अ॒जरः॑। द॒ह॒॥ १३॥

हे अग्ने त्वं नोऽस्मान् अंहसः पापात् रक्ष पाहि। संहितायां दीर्घश्छान्दसः। अपि च हे देव दीप्यमानाग्ने अजरो जरारहितस्त्वं रिषतो हिंसतः शत्रून् तपिष्ठैरतिशयेन तापकैस्तेजोभिः दह भस्मीकुरु॥ १३॥

१३. अग्नि, हमें पाप से बचाओ। अजर देव, तुम हिंसकों को अत्यन्त तापक तेज-द्वारा जलाओ।

अथ चतुर्दशी—

अधा॑ म॒ही न॒ आय॒स्यना॑धृष्टो॒ नृपी॑तये। पूर्भ॑वा श॒तभु॑जिः॥ १४॥

अध॑। म॒ही। नः॒। आय॑सी। अना॑धृष्टः। नृऽपी॑तये।
पूः। भ॒व॒। श॒तऽभु॑जिः॥ १४॥

अधा अधुना हे अग्ने अनाधृष्टः अप्रतिधर्षणीयः त्वं नोऽस्माकं नृपीतये नृणां रक्षणार्थं मही महती आयसी अयसा निर्मिता शतभुजिः अत्यन्तं विस्तृता शतगुणा पूः पुरी रक्षा-साधनभूतप्राकारादिर्वा पूरूपो भव। यथा अयसा निर्मिता पुरी रक्षासाधनभूतप्राकारादि-र्वा शत्रुभ्यो भीतानवति तद्वद्राक्षसेभ्यो भीतानस्मान् पाहीत्यर्थः॥ १४॥

१४. तुम दुर्धर्ष हो। इस समय तुम हमारे मनुष्यों की रक्षा के लिए महान् लौह से निर्मित शतगुणपुरी बनाओ (ताकि लौह-नगरी में शत्रु हमें न मार सकें)।

त्वं नः॑ पा॒ह्यंह॑सो॒ दोषा॑वस्तरघाय॒तः। दिवा॒ नक्त॑मदाभ्य॥ १५॥ २०॥

त्वम्। नः॒। पा॒हि॒। अंह॑सः। दोषा॑ऽवस्तः। अ॒घ॒ऽय॒तः।
दिवा॑। नक्त॑म्। अ॒दा॒भ्य॒॥ १५॥ २०॥

हे अदाभ्य अहिंस्य दोषा वस्तः रात्रेराच्छादयितः तमसो वारयितरित्यर्थः । अग्ने त्वं नोऽस्मान् अंहसः पापात् अघायतः पापमिच्छतः शत्रोश्च दिवानक्तं अहनि रात्रौ च सर्वदा पाहि रक्ष ॥ १५ ॥

१५. अहिंसनीय रात्रि को अथवा अन्धकार को हटानेवाले अग्नि, तुम हमें पाप से और पाप-कामी व्यक्ति से दिन-रात बचाओ ।

॥ इति पञ्चमस्य द्वितीये विंशो वर्गः ॥ २० ॥

एना व इति द्वादशर्चं षोडशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षमग्निदेवताकं अयुजो बृहत्यः युजः सतोबृहत्यः तथा चानुक्रान्तम्—एना वो द्वादश प्रागाथमिति । प्रातरनुवाके आग्नेये क्रतौ बार्हते छन्दसि आश्विनशस्त्रे चेदं सूक्तं सूत्रितं च—एना वो अग्निं प्र वो यह्वमिति । आग्निमारुतशस्त्रे देवो वो द्रविणोदा इति प्रगाथोऽनुरूपः सूत्रितं च—देवो वो द्रविणोदा इति प्रगाथौ स्तोत्रियानुरूपाविति ।

तत्र प्रथमा—

एनावोअग्निंनमसोर्जोनपातमाहुवे ।
प्रियंचेतिष्ठमरतिंस्वध्वरंविश्वस्यदूतममृतम् ॥ १ ॥

एना । वः । अग्निम् । नमसा । ऊर्जः । नपातम् । आ । हुवे ।
प्रियम् । चेतिष्ठम् । अरतिम् । सुऽअध्वरम् । विश्वस्य । दूतम् ।
अमृतम् ॥ १ ॥

ऊर्जो बलस्य नपातं पुत्रं सूनुः नपादित्यपत्यनामसु पाठात् प्रियं प्रियमस्माकं चेतिष्ठं अतिशयेन ज्ञातारं प्रज्ञापकं वा अरतिं गन्तारं स्वामिनं वा स्वध्वरं सुयज्ञं विश्वस्य सर्वस्य यजमानस्य दूतममृतं नित्यमग्निमेना एनेन नमसा स्तोत्रेण यद्यप्यत्रान्वादेशो नास्ति तथापि छान्दसत्वादिदंशब्दस्यैनादेशः। यद्वा एना एनमित्यग्नेर्विशेषणं समानार्थत्वात् पूर्वेषु सूक्तेष्वादिष्टत्वादादिष्टेनान्वादिश्यते । वो युष्मदर्थमाहुवे आह्वयामि ॥ १ ॥

१. तुम्हारे लिए बल के पुत्र, प्रिय विद्वच्छ्रेष्ठ, गतिशील सुन्दर यज्ञवाले, सबके दूत और नित्य अग्नि को, इस स्तोत्र के द्वारा, मैं बुलाता हूँ ।

अथ द्वितीया—

सयोजतेअरुषाविश्वभोजसासदुद्रवत्स्वाहुतः ।
सुब्रह्मायज्ञःसुशमीवसूनांदेवंराधोजनानाम् ॥ २ ॥

सः । योजते । अरुषा । विश्वऽभोजसा । सः । दुद्रवत् ।
सुऽआहुतः । सुऽब्रह्मा । यज्ञः । सुऽशमी । वसूनाम् । देवम् ।
राधः । जनानाम् ॥ २ ॥

सोऽग्निररुषा आरोचमानौ विश्वभोजसा विश्वस्य पालयितारौ अश्वौ योजते रथे युनक्तु। यद्वा सोऽग्निः अरुषा आरोचमानेन तेजसा विश्वभोजसा विश्वरक्षकेण योजते अयुज्यत। किं च सोऽग्निः दुवस्यत् आनेषु देवान्सपि सुष्टं सुष्टु प्रयतिता। स्वाहुतः सुष्ठ्वाहुतः सुमसा सुस्तुतिः शोभनाज्योषा यष्टव्यः सुदानी सुकर्मा च भवति। तमिमं देवं योतमानं वसूनां वासकानां जनानां वसिष्ठानां राधो हविरभिमच्छन्तिविशेषः। यद्वा एवंगुणविशिष्टोऽग्निः वसूनां जनानां मध्ये देवमत्यन्तप्रकाशमानं राधो धनं जनानां यजमानानां धनवतिमयतमहत्यर्थः ॥ २ ॥

२. अग्नि रुचिकर और सबके पालक हैं। वे दोनों अश्वों को रथ में जोतते हैं। वे देवों के प्रति अत्यन्त दुत-गमन करते हैं। वे सुन्दर रूप से आहूत सुन्दर स्तुतिवाले, यजनीय और सुकर्मा हैं। वसिष्ठवंशियों का धन अग्नि के पास जाय।

उदस्यशोचिरस्थादाजुह्वानस्यमीळ्हुषः।
उद्धूमासोअरुषासोदिविस्पृशःसमग्निमिन्धतेनरः ॥ ३ ॥

उत्। अस्य। शोचिः। अस्थात्। आऽजुह्वानस्य। मीळ्हुषः।
उत्। धूमासः। अरुषासः। दिविऽस्पृशः। सम्। अग्निम्।
इन्धते। नरः ॥ ३ ॥

मीळ्हुषः कामानां वर्षितुः आजुह्वानस्याभिहूयमानस्याग्नेः शोचिस्तेजः उदस्थादुच्छ्रितं विः अरुषासः आरोचमानाः दिविस्पृशोऽन्तरिक्षस्पृशो धूमासोधूमाश्च उदस्थुः अस्थात् इत्येकवचनान्तं बहुवचनान्ततया विपरिणतंसन्बध्यतेति। तमिममग्निं नरः कर्मणां नेतारः ऋत्विजः समिन्धते सम्यक् दीपयन्ति ॥ ३ ॥

३. अभीष्टकारी और बुलाये जानेवाले इन अग्नि का तेज ऊपर उठ रहा है। रुचिकर और आकाश छूनेवाले धुएँ उठ रहे हैं। मनुष्य अग्नि को जला रहे हैं।

अथ चतुर्थी—

तंत्वादूतंकृण्महेयशस्तमंदेवाँआवीतयेवह।
विश्वासूनोसहसोमर्तभोजनारास्वतद्यत्त्वेमहे ॥ ४ ॥

तम्। त्वा। दूतम्। कृण्महे। यशःऽतमम्। देवान्। आ।
वीतये। वह। विश्वा। सूनो इति। सहसः। मर्तऽभोजना।
रास्व। तत्। यत्। त्वा। ईमहे ॥ ४ ॥

हे सहसःसूनो बलस्यपुत्राग्ने यशस्तममतिशयेन यशस्विनं तं प्रसिद्धं यं त्वा त्वां दूतं कृण्महे कुर्मः। सः त्वं देवान् वीतये हविषां भक्षणाय आवह। किं च यदद्य त्वा त्वां ईमहे

याचामहे। तदैव विश्वा विश्वानि सर्वभोजनानि मनुष्याणां भोग्यानि कल्याणानि धनानि रास्वास्मभ्यं देहि ॥ ४ ॥

४. बल-पुत्र अग्नि, तुम यशः-शाली हो। हम तुम्हें दूत बनाते हैं। हव्य-भक्षण के लिए देवों को बुलाओ। जिस समय तुम्हारी हम याचना करते हैं, उस समय मनुष्यों के भोग-योग्य धन हमें दो।

अथ पंचमी—

त्वमग्ने गृहपतिस्त्वं होता नो अध्वरे।
त्वं पोता विश्ववार प्रचेता यक्षि वेषि च वार्यम् ॥ ५ ॥

त्वम्। अग्ने। गृहऽपतिः। त्वम्। होता। नः। अध्वरे।
त्वम्। पोता। विश्वऽवार। प्रऽचेताः। यक्षि। वेषि।
च। वार्यम् ॥ ५ ॥

हे विश्ववार विश्वैर्वरणीयाग्ने त्वं नोस्माकमध्वरे यागे गृहपतिरसि यजमानोसि। त्वं होता देवानामाह्वाता त्वं त्वमेव पोतासि। अतः प्रचेताः प्रकृष्टमतिस्त्वं वार्यं वरणीयं हविः यक्षि यज वेषि च कामयस्व भक्षयवा ॥ ५ ॥

५. विश्व-माननीय अग्नि, तुम हमारे यज्ञ में गृह-पति हो। तुम होता, पोता और प्रकृष्ट-बुद्धि हो। वरणीय हव्य का यज्ञ करो और भक्षण करो।

कृधि रत्नं यजमानाय सुक्रतो त्वं हि रत्नधा असि।
आ न ऋते शिशीहि विश्वमृत्विजं सुशंसो यश्च दक्षते ॥ ६ ॥ २१ ॥

कृधि। रत्नम्। यजमानाय। सुक्रतो इति सुऽक्रतो। त्वम्।
हि। रत्नऽधाः। असि। आ। नः। ऋते। शिशीहि। विश्वम्।
ऋत्विजम्। सुऽशंसः। यः। च। दक्षते ॥ ६ ॥ ॥ २१ ॥

हे सुक्रतो शोभनकर्मन्नग्ने यजमानाय मह्यं रत्नं धनं श्वार्थं रत्नमिति धननामसु पाठात् कृधि कुरु देहीत्यर्थः। हि यस्मात्त्वं रत्नधाः रत्नस्य दातासि। नोस्माकमृते यज्ञे विश्वं सर्वं ऋत्विजं आशिशीहि तीक्ष्णीकुरु। किं च यः सुशंसः सुष्ठुस्तुतिरस्मत्सुतो दक्षते वर्धते तं वर्धय यः सुशंसो होता वर्धते तं वर्धयेत्यर्थः। होतुः पृथग्गुपादानमादरार्थं ॥ ६ ॥

६. सुन्दरकर्मा अग्नि, तुम यजमान को रत्न दो। तुम रत्न-दाता हो। हमारे यज्ञ में सबको तेज बनाओ। जो होता बढ़ता है, उसे बढ़ाओ।   ॥ इति पञ्चमस्य द्वितीये एकविंशो वर्गः ॥ २१ ॥

अथ सप्तमी—

त्वे अग्ने स्वाहुत प्रियासः सन्तु सूरयः।
यन्तारो ये मघवानो जनानामूर्वान्दयन्त गोनाम् ॥ ७ ॥

त्वे इति । अग्ने । सुऽआहुत । प्रियासः । सन्तु । सूरयः ।
यन्तारः । ये । मघऽवानः । जनानाम् । ऊर्वान् । दयन्त ।
गोनाम् ॥ ७ ॥

हे अग्ने स्वाहुत यजमानैः सुष्ठु आहुत त्वे तव सूरयः प्रेरकाः स्तोतारो वा प्रियासः प्रियाः सन्तु भवन्तु । किं च ये मघवानो धनवन्तो यन्तारः प्रदातारः जनानामस्मदीयानामूर्वान् समूहान् गोनां गवां च ऊर्वान् दयन्त प्रयच्छन्ति ते च तव प्रियासः सन्त्विति पूर्वेण संबंधः ॥७॥

७. सुन्दर रूप से आहूत अग्नि, तुम्हारे स्तोता प्रिय हों। जो धनवान् दाता लोग जन-समुदाय और गो-समूह दान करते हैं, वे भी प्रिय हों।

येषामिळांघृतहस्तादुरोणआँअपिप्रातानिषीदति ।
ताँस्त्रायस्वसहस्यद्रुहोनिदोयच्छानःशर्मदीर्घश्रुत् ॥ ८ ॥

येषाम् । इळा । घृतऽहस्ता । दुरोणे । आ । अपि ।
प्राता । निऽसीदति । तान् । त्रायस्व । सहस्य । द्रुहः । निदः ।
यच्छ । नः । शर्म । दीर्घऽश्रुत् ॥ ८ ॥

येषां दुरोणे गृहे घृतहस्ता घृतयुक्तो हस्तो यस्याः असौ घृतहस्ता घृतेनाभिपारितेत्यर्थः। इळाऽन्नरूपा हविर्लक्षणा देवी इरा इळेत्यन्ननामसु पाठात् । प्राता पूर्णा आनिषीदति आसीदति । अपीति पूरणः। तान् हविष्मतो यजमानान् हे सहस्य सहसे बलाय हिताग्ने द्रुहो द्रोग्धुर्निदो निन्दकाच्च शत्रोस्त्रायस्व । नोऽस्मभ्यं दीर्घश्रुत् दीर्घकालं श्रोतव्यं शर्म सुखं गृहं वा यच्छ च देहि ॥ ८ ॥

८. जिन घरों में घृतहस्ता, अन्न-रूपा और हविर्लक्षणा देवी पूर्णा होकर बैठी हैं, उनको, हे बलवान् अग्नि, द्रोहियों और निन्दकों से बचाओ। हमें बहुत समय तक स्तुति-योग्य सुख दो।

अथ नवमी—

समन्द्रयाचजिह्वयावह्निरासाविदुष्टरः ।
अग्नेरयिंमघवद्भ्योनआवहहव्यदातिंचसूदय ॥ ९ ॥

सः । मन्द्रया । च । जिह्वया । वह्निः । आसा । विदुःऽतरः ।
अग्ने । रयिम् । मघवत्ऽभ्यः । नः । आ । वह । हव्यऽदातिम् ।
च । सूदय ॥ ९ ॥

हे अग्ने मन्द्रया च मोदयिन्त्या देवानामासा आस्यस्थानीयया जिह्वया आवया वह्निर्हविषां वोढा विदुष्टरो विद्वत्तरः समभिज्ञस्त्वं मघवद्भ्यो हविष्मद्भ्यो नोऽस्मभ्यं रयिं धनं आवह्च। हव्यदातिं हव्यानि ददातीति हव्यदातिर्यजमानः तं तथाच वाजसनेयिनः आमनन्ति—यजमानो वै हव्यदातिरिति। स्वध्यच कर्मसु प्रेरयच॥ ९॥

९. अग्नि, तुम हव्य-वाहक और विद्वान् हो। मोदयित्री और मुख-स्थिता जिह्वा-द्वारा हमें धन दो। हम हव्य वाले हैं। हव्यदाता को कर्म में प्रेरित करो। अथ दशमी—

येराधांसिददत्यश्व्यामघाकामेनश्रवसोमहः।
ताँअंहसःपिपृहिपर्तृभिष्ट्वंशतंपूर्भिर्यविष्ठ्य॥ १०॥

ये। राधांसि। ददंति। अश्व्या। मघा। कामेन। श्रवसः।
महः। तान्। अंहसः। पिपृहि। पर्तृऽभिः। त्वम्। शतम्।
पूःऽभिः। यविष्ठ्य॥ १०॥

हे यविष्ठ्य युवतमाग्ने त्वं ये यजमाना महो महतः श्रवसो यशसः कामेन इच्छया यशस्कामाः सन्त इत्यर्थः। राधांसि साधकानि अश्व्या अश्वात्मकानि मघा मघानि ददति तान् तादृशान् अंहसः पापात् शत्रोर्वा पर्तृभिः रक्षासाधनभूतैः शतमपरिमिताभिः पूर्भिर्नगरीभिश्च पिपृहि पालय॥ १०॥

१०. तरुणतम अग्नि, जो यजमान महान् यश की इच्छा से साधक-रूप और अश्वात्मक हव्य दान करते हैं, उन्हें पाप से बचाओ और सौ नगरियों-द्वारा पालन करो।

देवोवोद्रविणोदाःपूर्णांविवष्ट्यासिचम्।
उद्वासिञ्चध्वमुपवापृणध्वमादिद्वोदेवओहते॥ ११॥

देवः। वः। द्रविणःऽदाः। पूर्णाम्। विवष्टि। आऽसिचम्।
उत्। वा। सिञ्चध्वम्। उप। वा। पृणध्वम्।
आत्। इत्। वः। देवः। ओहते॥ ११॥

द्रविणोदाः धनानां दाता देवोऽग्निः वो युष्मदीयां पूर्णां हविषा आसिचं आसिक्तं स्रुचं विवष्टि कामयते अतउत्सिञ्चध्वं वा सोमेन पात्रमुपपृणध्वं वा सोमं वाशब्दौ समुच्चयार्थौ ध्रुवग्रहेण होतृचमसं पूरयत च अग्नये सोमं यच्छतचेत्यर्थः आदिदनंतरमेव देवोऽग्निर्वो युष्मान् ओहते वहति॥ ११॥

११. धनदाता अग्निदेव तुम्हारे हविःपूर्ण स्रुक् या चमस की इच्छा करते हैं। सोम-द्वारा तुम पात्र सिद्ध करो, सोमदान करो। अनन्तर अग्निदेव तुम्हें वहन करते हैं।

अथ द्वादशी—

तंहोतारमध्वरस्यप्रचेतसंवह्निंदेवाअकृण्वत ।
दधातिरत्नंविधतेसुवीर्यमग्निर्जनायदाशुषे ॥ १२ ॥ २२ ॥

तम् । होतारम् । अध्वरस्य । प्रऽचेतसम् । वह्निम् ।
देवाः । अकृण्वत । दधाति । रत्नम् । विधते ।
सुऽवीर्यम् । अग्निः । जनाय । दाशुषे ॥ १२ ॥ २२ ॥

देवाः प्रचेतसं प्रकृष्टमतिं अग्निमध्वरस्य यज्ञस्य वह्निं वोढारं होतारं चाकृण्वत अकुर्वन् । किमर्थमित्यत आह सोऽग्निः विधते परिचरते दाशुषे हविषां प्रदात्रे जनाय सुवीर्यं शोभनवीर्योपेतं रत्नं रमणीयं धनं दधाति ददातीत्यर्थः ॥ १२ ॥

१२. देवो, तुमने उत्तम-बुद्धि अग्नि को यज्ञ-वाहक और होता बनाया है। वे अग्नि परिचर्याकारी हव्यदाता जन को शोभन वीर्यवाला और रमणीय धन दें।

॥ इति पञ्चमस्य द्वितीये द्वाविंशो वर्गः ॥ २२ ॥

अग्ने भव सुषमिधेति सप्तर्चं सप्तदशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं अग्निदेवताकं सप्तापि द्विपदात्रिष्टुभः तथैवानुक्रम्यते—अग्नेभव सप्तैकपदं मैत्रुमितिविति । अतिरात्रे षष्ठेहनि तृतीयसवने मैत्रावरुणशस्त्रे अग्नेभवेति तृचोनुरूपः सूत्र्यतेहि—अग्नेत्वन्नोअन्तमोअग्नेभवसुषमिधासमिद्धइतिस्तोत्रियानुरूपाविति ।

अथ प्रथमा—

अग्नेभवसुषमिधासमिद्धउतबर्हिरुर्वियाविस्तृणीताम् ॥ १ ॥

अग्ने । भव । सुऽसमिधा । सम्ऽइद्धः । उत । बर्हिः ।
उर्विया । वि । स्तृणीताम् ॥ १ ॥

हे अग्ने सुषमिधा शोभनया समिधा समिद्धोभव सम्यक्दीप्तोभव । उतापि च बर्हिरुर्विया विस्तीर्णं विस्तृणीतां उपस्तृणीतमध्वर्युः ॥ १ ॥

१. अग्नि, शोभन समिधा के द्वारा समिद्ध होओ। अध्वर्यु भली भाँति कुश फैलावें।

अथ द्वितीया—

उतद्वारउशतीर्विश्रयन्तामुतदेवाँउशतआवहेह ॥ २ ॥

उत । द्वारः । उशतीः । वि । श्रयन्ताम् ।
उत । देवान् । उशतः । आ । वह । इह ॥ २ ॥

उशापि च उशतीर्देवान् कामयमानाः द्वारो यज्ञगृहस्य देव्योवा तथा च यास्कः—द्वारोजवते-र्वा द्रवतेर्वा वारयतेर्वेति[1]। विश्रयन्तां उशापि च उशतोमर्ग कामयमानान् देवानिहयज्ञे आवह॥२॥

२. देव-कामी द्वारों को आश्रित करो और यज्ञाभिलाषी देवों को इस यज्ञ में बुलाओ।

अग्नेवीहिहविषायक्षिदेवान्त्स्वध्वराकृणुहिजातवेदः ॥ ३ ॥

अग्ने। वीहि। हविषा। यक्षि। देवान्।

सुऽअध्वरा। कृणुहि। जातऽवेदः ॥ ३ ॥

हे जातवेदः जातधनाग्ने वीहि देवानभिगच्छ हविषा देवान्यक्षि यजच स्वध्वरा स्वध्व-रान् शोभनयज्ञांश्च कृणुहि कुरु ॥ ३ ॥

३. जातधन अग्नि, देवों के सामने जाओ। हव्य-द्वारा देवों का यज्ञ करो और देवों को शोभन यज्ञवाले करो।

स्वध्वराकरतिजातवेदायक्षद्देवाँअमृतान्पिप्रयच ॥ ४ ॥

सुऽअध्वरा। करति। जातऽवेदाः। यक्षत्।

देवान्। अमृतान्। पिप्रयत्। च ॥ ४ ॥

जातवेदाः जातधनोऽग्निः अमृतान् मरणरहितान् देवान् स्वध्वरा स्वध्वरान् शोभनयज्ञान् करति करोतु यक्षत् हविषा यजतु च पिप्रयत् स्तोत्रैः प्रीणयतु च ॥ ४ ॥

४. जातधन अग्नि, अमर देवों को सुन्दर यज्ञ से युक्त करो। हव्य से यज्ञ करो और स्तोत्र से प्रसन्न करो।

अथ पञ्चमी—

वंस्वविश्वावार्याणिप्रचेतःसत्याभवन्त्वाशिषोनोअद्य ॥ ५ ॥

वंस्व। विश्वा। वार्याणि। प्रचेत इति प्रऽचेतः।

सत्याः। भवन्तु। आऽशिषः। नः। अद्य ॥ ५ ॥

हे प्रचेतः प्रकृष्टमतिमन्नग्ने विश्वा विश्वानि वार्याणि वरणीयानि धनानि वंस्व अस्मभ्यं देहि नोऽस्माकमाशिषोऽद्य सत्याःसत्यार्था भवन्तु ॥ ५ ॥

५. हे सुबुद्धि अग्नि, समस्त वरणीय धन हमें दान करो। हमारे आशीर्वाद आज सत्य हों।

अथ षष्ठी—

त्वामुतेदधिरेहव्यवाहंदेवासोअग्नऊर्जआनपातम् ॥ ६ ॥

---

1 नि० ८. ९।

त्वाम् । ऊम् इति । ते । दुधिरे । हुव्यऽवाहंम् ।
देवासः । अग्ने । ऊर्जः । आ । नपातम् ॥ ६ ॥

हे अग्ने ऊर्जोबलस्य नपातं पुत्रं सूनुः नपादित्यपत्यनामसु पाठात् त्वामु त्वामेव ते प्रसिद्धादेवासोदेवा हव्यवाहं हविषोवोढारं आदधिरे अकुर्वन्नित्यर्थः ॥ ६ ॥

६. अग्नि, तुम बल-पुत्र हो। तुम्हें उन्हीं देवों ने हव्यवाहक बनाया है।

अथ सप्तमी—

तेतेदेवायदाशतःस्याममहोनोरत्नाविदधइयानः ॥ ७ ॥ २३ ॥

ते । ते । देवाय । दाशतः । स्याम । महः । नः ।
रत्ना । वि । दुधः । इयानः ॥ ७ ॥ २३ ॥

हे अग्ने देवाय घोतमानाय ते तुभ्यं ते प्रसिद्धा वसिष्ठावयं दाशतः हवींषि ददतः स्याम भवेम । अतोमहोमहांस्त्वं इयानः उपगम्यमानो याच्यमानोवा नोस्मभ्यं रत्ना रत्नानि रमणीयानि धनानि विदधः विधत्स्व ॥ ७ ॥

७. तुम प्रकाशमान हो। तुम्हें हम हवि देंगे। तुम महान् और पास जाने योग्य हो। हमें रत्न (धन) दान करो।

॥ इति पञ्चमस्य द्वितीये त्रयोविंशो वर्गः ॥ २३ ॥

॥ इति सप्तमे मंडले प्रथमोनुवाकः ॥ १ ॥

द्वितीयेनुवाके षोडश सूक्तानि तत्र त्वेहयत्पितरइति पंचविंशत्यृचं प्रथमं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रमेकवाक्ये द्वाविंशादिभिस्तसृभिः सुदासनाम्नोराज्ञो दानंस्तूयते अतस्तास्तद्देवताकाः अनुक्रम्यतेहि—त्वेहपंचाधिकैन्द्रं सुदासः पैजवनस्य चतस्रोन्त्या दानस्तुतिरिति । महाव्रते आदितः पंचदशर्चः शंसनीयाः तथैव पंचमारण्यके सूत्रितं—त्वेहयत्पितरश्चिन्नइन्द्रेतिपंचदशेति ।

तत्र प्रथमा—

त्वेहयत्पितरश्चिन्नइन्द्रविश्वावामाजरितारोअसन्वन् ।
त्वेगावःसुदुघास्त्वेह्यश्वास्त्वंवसुदेवयतेवनिष्ठः ॥ १ ॥

त्वे इति । ह । यत् । पितरः । चित् । नः । इन्द्र । विश्वा ।
वामा । जरितारः । असंन्वन् । त्वे इति । गावः । सुऽदुघाः ।
त्वे इति । हि । अश्वाः । त्वम् । वसु । देवऽयते । वनिष्ठः ॥ १ ॥

हे इन्द्र त्वेह त्वय्येव नोऽस्माकं पितरश्चिद् पितरोऽपि जरितारः स्तोतारः सन्तः यस्मा-द् कारणाद् विश्वा विश्वानि वामा वामानि वननीयानि धनानि यथा च यास्कः—वामं वननी-यं भवतीति[1]। असन्वन् अलभन्त तस्माद्वयमपि धनकामास्त्वां स्तुमः यद्युक्तं। हि यस्माद् कारणाद् त्वे त्वयि गावः सुदुघाः दोग्धुं सुशकाः सन्ति त्वे त्वयि अश्वाः सन्ति त्वं वसु धनं देवयते देवं त्वामिच्छते यजमानाय वनिष्ठो दातृतमोऽभवसि ॥ १ ॥

१. इन्द्र, हमारे पितरों ने, स्तुति करते हुए, तुमसे ही सारे मनोहर धनों को प्राप्त किया है। तुमसे ही गायें सरलता से दोहन में समर्थ होती हैं। तुममें अश्व हैं; देवाभिलाषी व्यक्ति को तुम प्रभूत धन देते हो।

राजेवहिजनिभिःक्षेष्येवावद्युभिरभिविदुष्कविःसन् ।
पिशागिरोमघवन्गोभिरश्वैस्त्वायतःशिशीहिरायेअस्मान् ॥ २ ॥

राजाऽइव । हि । जनिऽभिः । क्षेषि । एव । अव । द्युऽभिः ।
अभि । विदुः । कविः । सन् ॥ पिशा । गिरः । मघऽवन् । गोभिः ।
अश्वैः । त्वाऽयतः । शिशीहि । राये । अस्मान् ॥ २ ॥

हे इन्द्र त्वं जनिभिर्जायाभिः राजेव द्युभिर्दीप्तिभिः सह क्षेष्येव निवसस्येव हीति पूरणः किं च हे मघवन् धनवन्निन्द्र विदुर्विद्वान् कविः क्रान्तकर्मा क्रान्तप्रज्ञो वा सन् गिरः स्तोतॄनस्मा-न् पिशा रूपेण हिरण्यादिना वा गोभिरश्वैश्च अभि अभितो रक्ष त्वायतः त्वत्कामानस्मान् राये शिशीहि धनार्थं च संस्कुरु ॥ २ ॥

२. इन्द्र, पत्नियों के साथ राजा की तरह तुम दीप्ति के साथ रहते हो। इन्द्र, तुम विद्वान् और क्रान्त-कर्मा (कवि) होकर स्तोताओं को रूप दान करो और गौ तथा अश्व-द्वारा रक्षा करो। हम तुम्हारी कामना करते हैं। धन के लिए तुम हमें संस्कृत करो।

इमाउत्वापस्पृधानासोअत्रमन्द्रागिरोदेवयन्तीरुपस्थुः ।
अर्वाचीतेपथ्यारायएतुस्यामतेसुमताविन्द्रशर्मन् ॥ ३ ॥

इमाः । ऊम् इति । त्वा । पस्पृधानासः । अत्र । मन्द्राः । गिरः ।
देवऽयन्तीः । उप । स्थुः । अर्वाची । ते । पथ्या । रायः । एतु ।
स्याम । ते । सुऽमतौ । इन्द्र । शर्मन् ॥ ३ ॥

हे इन्द्र त्वा त्वां अत्र यज्ञे स्तोतरित्वा प्रवर्तमानाः पस्पृधानासः स्पर्धमाना मन्द्राः मोद-मानाः इमा गिरः स्तुतयः उपस्थुः उपतिष्ठन्ति। अतस्ते तव रायो धनस्य पथ्या सृतिः अर्वाची अस्मदभिमुखी एतु गच्छतु। हे इन्द्र वयं च ते सुमतौ [illegible] वर्तमानाः शर्मन् शर्मणि सुखे स्याम भूयास्म ॥ ३ ॥

---

[1] नि० ६, १७.

३. इन्द्र, इस यज्ञ की स्पर्द्धमान और रमणीय स्तुतियाँ तुम्हारे पास जाती हैं। तुम्हारा धन हमारी ओर आवे। तुम्हारी कृपा प्राप्त कर हम सुखी होंगे।

अथ चतुर्थी—

धे॒नुं न त्वा॑ सू॒यव॑से॒ दुदु॑क्ष॒न्नुप॒ ब्रह्मा॑णि ससृजे॒ वसि॑ष्ठः ।
त्वामिन्मे॒ गोप॑तिं॒ विश्व॑ आ॒हा न॒ इन्द्रः॑ सुम॒तिं ग॒न्त्वच्छ॑ ॥ ४ ॥

धे॒नुम् । न । त्वा॒ । सु॒ऽयव॑से । दुधु॑क्षन् । उप॑ । ब्रह्मा॑णि । स॒सृ॒जे॒ । वसि॑ष्ठः । त्वाम् । इत् । मे॒ । गोऽप॑तिम् । विश्वः॑ । आ॒ह॒ । आ । नः॒ । इन्द्रः॑ । सु॒ऽम॒तिम् । ग॒न्तु॒ । अच्छ॑ ॥ ४ ॥

हे इन्द्र सुयवसे सुतृणे गोष्ठे वर्तमानां धेनुं न धेनुमिव शुद्धविष्के वसिष्ठे इत्यादिनाश्ध्यांदासोन्तिकत्वात् वर्तमानं त्वां दुदुक्षन् दुधुक्षन् संहितायां व्यत्ययेन दकारः कामान् दोग्धुमिच्छन् वसिष्ठः ब्रह्माणि वत्सस्थानीयानि स्तोत्राणि उपससृजे उपसृजते मे मम विश्वः सर्वोजनः त्वामित् त्वामेव गोपतिं गवां स्वामिनमाह ब्रवीति। अथ परोक्षस्तुतिः नोस्माकं सुमतिं शुद्धुतिं अच्छाभि इन्द्र आगन्तु आगच्छतु ॥ ४ ॥

४. बढ़िया घासवाली गोशाला की गाय की तरह तुम्हें दूहने की इच्छा से वसिष्ठ वत्स-रूप स्तोत्र बनाते हैं। समस्त संसार तुम्हें ही गायों का पति कहता है। इन्द्र, हमारी सुन्दर स्तुति के पास आओ।

अर्णां॑सि चित्पप्रथा॒ना सु॒दास॒ इन्द्रो॑ गा॒धान्य॑कृणोत्सुपा॒रा ।
शर्ध॑न्तं शि॒म्युमु॒चथ॑स्य॒ नव्यः॒ शापं॒ सिन्धू॑नामकृणो॒दश॑स्तीः ॥५॥२४॥

अर्णां॑सि । चि॒त् । प॒प्र॒था॒ना । सु॒ऽदासे॑ । इन्द्रः॑ । गा॒धानि॑ । अ॒कृ॒णो॒त् । सु॒ऽपा॒रा । शर्ध॑न्तम् । शि॒म्युम् । उ॒चथ॑स्य । नव्यः॑ । शाप॑म् । सिन्धू॑नाम् । अ॒कृ॒णो॒त् । अश॑स्तीः ॥ ५ ॥ २४ ॥

नव्यः स्तुत्यइन्द्रः अर्णांसि शत्रुभिर्विदारितायाः परुष्ण्या उदकानि पप्रथानाचित् प्रथमानान्यपि सुदासे राज्ञे गाधानि सुपारा सुपाराणि पारयितुं शक्यानि योग्यानि चाकृणोत् अकरोत् अपि च शर्धन्तं उत्साहमानं शिम्युं बोधमानं शापं विश्वरूपोन्द्रवमालनोभियापं अशस्तीरभिशस्तीश्च उचथस्य स्तोतुः सिन्धूनां नदीनामकृणोदकरोत् ॥ ५ ॥

५. स्तवनीय इन्द्र, तुमने परुष्णी नदी के जल के विकट-पार होने पर भी, सुदास राजा के लिए जल को तलस्पर्श और पार करने के योग्य बना दिया था। स्तोता के लिए नदियों के तरंगायित और रोकनेवाले शाप को तुमने दूर किया था।

॥ इति पञ्चमस्य द्वितीये चतुर्विंशो वर्गः ॥ २४ ॥

पुरोळाइत्तुर्वशोयक्षुरासीद्रायेमत्स्यासोनिशिताअपीव ।
श्रुष्टिंचक्रुर्भृगवोद्रुह्यवश्चसखासखायमतरद्विषूचोः ॥ ६ ॥

पुरोळाः । इत् । तुर्वशः । यक्षुः । आसीत् । राये । मत्स्यासः ।
निऽशिताः । अपिऽइव । श्रुष्टिम् । चक्रुः । भृगवः ।
द्रुह्यवः । च । सखा । सखायम् । अतरत् । विषूचोः ॥ ६ ॥

यक्षुः यज्ञकुशलः यजेः सन्प्रत्ययोनलुक्छान्दसः अथवा द्विर्भावः पुरोळाः पुरोगामी पुरोडाशस्य दाता वा इदिति पूरणः तुर्वशोनाम राजा आसीत् सतुर्वशः राये धनप्राप्तये इन्द्रस्य सखायं सुदासं जगाम मत्स्यासइव जले निहितामत्स्याइव निशिता नियमिता अपि भृगवोद्रुह्यवश्च योधाश्च सुदासस्तुर्वशस्यच श्रुष्टिं आशु मार्गं चक्रुः विषूचोर्विष्वगंचतोरुभयोर्मध्ये सखा सुदासमिन्द्रः सखायं सुदासमतरत् अतारयत् तुर्वशं चावधीदित्यर्थः यद्वा यक्षुः यज्ञशीलः पुरोळाः पुरोदाता तुर्वशोनामराजासीत् येन मत्स्यासो मत्स्यजनपदा निशिता बाधिता आसन् अपिच भृगवोद्रुह्यवश्च श्रुष्टिं सुखं तुर्वशस्य चक्रुः विषूचोर्विष्वगंचतोरुभयोर्मध्ये सखा तुर्वशस्यसखेन्द्रः सखायं राजानं अतरदतारयत् ॥ ६ ॥

६. याज्ञिक और पुरोदाता तुर्वश नाम के एक राजा थे। जल में मत्स्य की तरह बँधे रहने पर भी भृगुओं और द्रुह्युओं ने धन के लिए सुदास और तुर्वश का साक्षात्कार करा दिया। इन दोनों व्याप्ति-परायणों में एक (तुर्वश) का इन्द्र ने वध किया और अन्य (सुदास) को तार दिया।

आपक्थासोभलानसोभनन्तालिनासोविषाणिनःशिवासः ।
आयोनयत्सधमाआर्यस्यगव्यातृत्सुभ्योअजगन्युधानॄन् ॥ ७ ॥

आ । पक्थासः । भलानसः । भनन्त । आ । अलिनासः ।
विषाणिनः । शिवासः । आ । यः । अनयत् । सधऽमाः ।
आर्यस्य । गव्या । तृत्सुऽभ्यः । अजगन् । युधा । नॄन् ॥ ७ ॥

पक्थासः पक्थाः हविषां पाचकाः भलानसः भद्रमुखाः भलेति भद्रवाची अलिनासः अलिनास्तपोभिरभ्युक्ता इत्यर्थः । विषाणिनः कंडूयनार्थं कृष्णविषाणहस्ताः दीक्षिता इत्यर्थः शिवासः शिवाः यागादिना सर्वलोकस्य शिवकराः यागेन हि शिवं भवति लोकस्य आभनन्त अभिष्टुवन्ति यमिन्द्रं । भनतिः शब्दकर्मा भणतीति शब्दकर्मसुपाठात् यइन्द्रः सधमाः सोमपानेन सह माद्यतीति सधमादः सधमादएव सधमाः आर्यस्य कर्मशीलस्य गव्या गोसंघात् दस्युभ्योहिंसकेभ्य आ अनयत् अजगन् अगमत् स्वयं च गोसंघात् लेभे युधा युद्धेन नॄन् शत्रून् जघान वेविशेषः ॥ ७ ॥

७. हव्यों के पाचक, कल्याण-मुख, तपस्या से अभिवृद्ध, विषाण-हस्त (दीक्षित) और मंगलकारी व्यक्ति इन्द्र की स्तुति करते हैं। सोमपान से मत्त होकर इन्द्र आर्य की गायें हिंसकों से छुड़ा लाये थे। स्वयं गायों को प्राप्त किया था और युद्ध करके उन गो-तस्कर रिपुओं को मारा था।

दुराध्यो॒३॒॑अदि॑तिंस्रे॒वय॑न्तोऽचे॒तसो॒विज॑गृभ्रे॒परु॑ष्णीम्।
म॒ह्नावि॑व्यक्पृथि॒वींपत्य॑मानःप॒शुष्क॒विर॑शय॒च्चाय॑मानः॥ ८॥

दुः॒ऽआ॒ध्यः॑। अदि॑तिम्। स्रे॒वय॑न्तः। अ॒चे॒तसः॑। वि। ज॒गृ॒भ्रे॒। परु॑ष्णीम्। म॒ह्ना। अ॒वि॒व्य॒क्। पृ॒थि॒वीम्। पत्य॑मानः। प॒शुः। क॒विः। अ॒श॒य॒त्। चाय॑मानः॥ ८॥

दुराध्यो दुष्टाभिसंधयोऽचेतसो मन्दमतयः सुदासः शत्रवः अदितिमदीनां परुष्णीं नदीं स्रेवयन्तः वि जगृभ्रे। विग्रहः कूलभेदः तमकुर्वन् परुष्ण्याः कूलं बिभिदुरित्यर्थः स सुदासः मह्ना इन्द्रप्रसादलब्धेन महिम्ना पृथिवीमविव्यक् व्यैव व्याप्नोत् न पुनस्त्वकेनावाप्य ततः सुदासः शत्रुः चायमानः चयमानस्य पुत्रः कविः कविनामा पत्यमानः पाल्यमानः पशुः यागे संज्ञप्तः पशुरिव आशयत् आशेत सुदासा निहत इत्यर्थः॥ ८॥

८. दुष्ट-मानस और मन्दमति शत्रुओं ने परुष्णी नदी को खोदते हुए उसके तटों को गिरा दिया था। इन्द्र की कृपा से सुदास विश्व-व्यापक हो गये थे। चयमान का पुत्र कवि, पालित पशु की तरह, सुदास-द्वारा सुला दिया गया अर्थात् मार दिया गया।

ई॒युरर्थं॒नन्य॒र्थंपरु॑ष्णीमा॒शुश्च॒नेद॑भिपि॒त्वंज॑गाम।
सु॒दास॒इन्द्रः॑सु॒तुकाँ॑अ॒मित्रा॒नर॑न्धय॒न्मानु॑षे॒वध्रि॑वाचः॥ ९॥

ई॒युः। अर्थ॑म्। न। नि॒ऽअ॒र्थम्। परु॑ष्णीम्। आ॒शुः। च॒न। इत्। अ॒भि॒ऽपि॒त्वम्। ज॒गा॒म॒। सु॒ऽदासे॑। इन्द्रः॑। सु॒ऽतुका॑न्। अ॒मित्रा॑न्। अर॑न्धयत्। मानु॑षे। वध्रि॑ऽवाचः॥ ९॥

अथेन्द्रः परुष्ण्याः विच्छिन्नानि पर्वाणि सन्दधे ततः परुष्ण्या आपो यथापूर्वमर्थं गन्तव्यमेव प्रवणदेशं प्रति परुष्णीमीयुः आययाचक्रुः। इण् गतावित्यस्माल्लिटि ईयुरिति अपोद्धिकर्मकमाख्यातं न्यर्थं अगन्तव्यं परुष्ण्याः पार्श्वयोः स्थितं निम्नं देशं प्रति परुष्णीं नेयुः आशुश्च न राज्ञः सुदासः अश्वोऽपि अभिपित्वमभिप्राप्तव्यमेव जगाम इन्द्रश्च सुदासे राज्ञे मानुषे लोके वध्रिवाचोऽल्पकान् अमित्रान् शत्रून् सुतुकान् सुतोकान् तुक् तोकमित्यपत्यनामसु पाठात् अरन्धयत् वशमानयत्॥ ९॥

९. इन्द्र-द्वारा परुष्णी के तट ठीक कर दिये जाने पर उसका जल गन्तव्य स्थान की ओर, नदी में चला गया—इधर-उधर नहीं गया। सुदास राजा का घोड़ा भी अपने गन्तव्य स्थान को चला गया। सुदास के लिए इन्द्र ने मनुष्यों में सन्ततिवाले और बकवादी शत्रुओं को, उनकी सन्ततियों के साथ, वश में किया था।

ईयुर्गावोनयवसादगोपायथाकृतमभिमित्रंचितासः।
पृश्निगावःपृश्निनिप्रेषितासःश्रुष्टिंचक्रुर्नियुतोरन्तयश्च ॥१०॥२५॥

ईयुः। गावः। न। यवसात्। अगोपाः। यथाऽकृतम्।
अभि। मित्रम्। चितासः। पृश्निऽगावः। पृश्निऽनिप्रेषितासः।
श्रुष्टिम्। चक्रुः। निऽयुतः। रन्तयः। च ॥ १० ॥ २५ ॥

यदा इन्द्रः सुदासोरक्षणार्थं आगच्छति तदा पृश्निनिप्रेषितासः पृश्निनिप्रेषिताः पृश्न्या मात्रा नितरांमहिताः चितासः संहताः जानन्तोवा पृश्निगावः पृश्निवर्णागावोश्वा येषान्ते पृश्निगावोमरुतः यथाकृतमिन्द्रस्यसाहाय्यं करवामेति यथापूर्वं समयः कृतः तं समयमनतिक्रम्य मित्रमिन्द्रं यवसात् निमित्तार्थे पञ्चमी यवसं निमित्तीकृत्य अगोपाः गोपालेनारक्षिताः गावो न गावइव अभीयुः अभिजग्मुः रन्तयोरममाणाः नियुतोमरुतामश्वाश्च श्रुष्टिं शीघ्रमार्ति चक्रुः तस्मिन्युद्धे मरुतः इन्द्रं साहाय्यार्थं अभ्यगच्छन्नित्यर्थः ॥ १० ॥

१०. जैसे चरवाहों के बिना गायें जौ की ओर जाती हैं, वैसे ही माता-द्वारा भेजे गये और एकत्र मरुद्गण, अपनी पूर्व की प्रतिज्ञा के अनुसार, मित्र इन्द्र की ओर गये। मरुतों के नियुत् (घोड़े) भी प्रसन्न होकर गये।

॥ इति पञ्चमस्य द्वितीये पञ्चविंशो वर्गः ॥ २५ ॥

एकंचयोविंशतिंचश्रवस्यावैकर्णयोर्जनान्राजान्यस्तः।
दस्मोनसद्मन्निशिशातिबर्हिःशूरःसर्गमकृणोदिन्द्रएषाम् ॥ ११ ॥

एकम्। च। यः। विंशतिम्। च। श्रवस्या। वैकर्णयोः।
जनान्। राजा। नि। अस्तः। इत्यस्तः। दस्मः। न। सद्मन्। नि।
शिशाति। बर्हिः। शूरः। सर्गम्। अकृणोत्। इन्द्रः। एषाम् ॥ ११ ॥

यःसुदासोराजा श्रवस्या यशसइच्छया अन्नेच्छया वा परुष्ण्याः पार्श्वस्थयोः वैकर्णयोः जनपदयोर्विद्यमानान् एकं च विंशतिंचजनान् न्यस्तः आत्मना अहन् सराजा दस्मोन दर्शनीयो युवाऽध्वर्युरिव सद्मन् यज्ञगृहे बर्हिर्यस्मिन्युद्धे सपत्नान् निशिशाति नितरां लुनाति तस्मिन्युद्धे शूर इन्द्रः एषां मरुतां सर्गं मरुद्गणमकृणोत् सुदासः साहाय्यार्थमकरोत् ॥ ११ ॥

११. कीर्त्ति अर्जित करने के लिए राजा सुदास ने दो प्रदेशों के २१ मनुष्यों का वध कर डाला था। जैसे युवक अध्वर्यु यज्ञ-गृह में कुश काटता है, वैसे ही वह राजा शत्रुओं को काटता है। और इन्द्र ने सुदास की सहायता के लिए मरुतों को उत्पन्न किया था।

अधश्रुतंकवषंवृद्धमप्स्वनुद्रुह्युंनिवृणग्वज्रबाहुः।
वृणानाअत्रसख्यायसख्यंत्वायन्तोयेअमदन्ननुत्वा ॥ १२ ॥

अध। श्रुतम्। कवषम्। वृद्धम्। अप्ऽसु। अनु। द्रुह्युम्। नि। वृणक्। वज्रऽबाहुः। वृणानाः। अत्र। सख्याय। सख्यम्। त्वाऽयन्तः। ये। अमदन्। अनु। त्वा ॥ १२ ॥

अथापि च वज्रबाहुरिन्द्रः श्रुतं कवषं च वृद्धं च वीरं तथा द्रुह्युं अनु आनुपूर्व्येण अप्सु उदकेषु निवृणक् न्यमज्जयदित्यर्थः अत्रास्मिन्नवसरे ये त्वायन्तः त्वत्कामाः त्वा त्वां अन्वमदन् अस्तुवन् ते सखायः सख्याय सख्यार्थं त्वां वृणानाः सख्यं लेभिर इति शेषः ॥ १२ ॥

१२. इसके सिवा वज्रबाहु इन्द्र ने श्रुत, कवष, वृद्ध और द्रुह्यु नामक व्यक्तियों को पानी में डुबो दिया था। उस समय जिन लोगों ने उनकी इच्छा करके उनकी स्तुति की थी, वे सखा माने गये और मित्र बन गये।

विसद्योविश्वादृंहितान्येषामिन्द्रःपुरःसहसासप्तदर्दः।
व्यानवस्यतृत्सवेगयंभाग्जेष्मपूरुंविदथेमृध्रवाचम् ॥ १३ ॥

वि। सद्यः। विश्वा। दृंहितानि। एषाम्। इन्द्रः। पुरः। सहसा। सप्त। दर्दरिति दर्दः। वि। आनवस्य। तृत्सवे। गयम्। भाक्। जेष्म। पूरुम्। विदथे। मृध्रऽवाचम् ॥ १३ ॥

एषां कवषादीनां विश्वा विश्वानि दृंहितानि दृढानि दुर्गाणि पुरो नगरीश्च तत्क्षणमेव सप्तप्रकाराश्च इन्द्रः सहसा बलेन सद्यस्त्र विदर्दः विदारयामास। अपि च आनवस्य आनोः संबन्धिनोऽवलस्य आनोः पुत्रस्य वा गयं गृहं धनं वा तृत्सवे तृत्सुनामकाय राज्ञे तृत्सूनां गणाय वा विभाक् व्यभजत् अदादित्यर्थः इत्थमिन्द्रं स्तुवन्तो वयं विदथे युद्धे मृध्रवाचं बाधवाचं पूरुं मनुष्यं जेष्म जयेम ॥ १३ ॥

१३. अपनी शक्ति से इन्द्र ने उक्त श्रुत आदि की सुदृढ़ समस्त नगरियों को और सात प्रकार के रक्षा-साधनों को तुरत विदीर्ण किया था। अनु के पुत्र के गृह को तृत्सु को दे दिया था। इन्द्र, हम दुष्ट वचनवाले मनुष्य को जीत सकें—इन्द्र, ऐसी कृपा करें।

निगव्यवोऽनवोद्रुह्यवश्चषष्टिःशतासुषुपुःषट्सहस्रा।
षष्टिर्वीरासोअधिषड्दुवोयुविश्वेदिन्द्रस्यवीर्याकृतानि ॥ १४ ॥

नि । गव्यवः । अनवः । द्रुह्यवः । च । षष्टिः । शता । सुसुपुः ।
षट् । सहस्रा । षष्टिः । वीरासः । अधि । षट् । दुवःऽयु । विश्वा ।
इत् । इन्द्रस्य । वीर्या । कृतानि ॥ १४ ॥

गव्यवो गोकामाः अनवः अनोः संबन्धिनः द्रुह्यवो द्रुह्योः संबन्धिनश्च वीरासोवीराः षष्टिः शता शतानि सहस्राणीत्यर्थः । षट्सहस्रा सहस्राणि च षष्टिश्च अधि षट् अधिकाः षट् च दुवोयु दुवोयुवे चतुर्थीलुक् परिचरणकामाय सुदासे नमस्यति दुवस्यतीति परिचरणकर्मसु पाठात् नि सुषुपुः नितरां शेरते निहता इत्यर्थः तान्येतानि विश्वा विश्वानि कृतानि कार्याणि इन्द्रस्येव इन्द्रस्यैव वीर्या वीर्याणीति ॥ १४ ॥

१४. अनु और द्रुह्यु की गौओं को चाहनेवाले छियासठ हजार छियासठ सम्बन्धियों को, सेवाभिलाषी सुदास के लिए, मारा गया था। यह सब कार्य इन्द्र की शूरता के सूचक हैं।

इन्द्रेणैतेतृत्सवोवेविषाणाआपोनसृष्टाअधवन्तनीचीः ।
दुर्मित्रासःप्रकलविन्मिमानाजहुर्विश्वानिभोजनासुदासे ॥१५॥२६॥

इन्द्रेण । एते । तृत्सवः । वेविषाणाः । आपः । न । सृष्टाः ।
अधवन्त । नीचीः । दुःऽमित्रासः । प्रकलऽवित् । मिमानाः ।
जहुः । विश्वानि । भोजना । सुऽदासे ॥ १५ ॥ २६ ॥

कदाचिदिन्द्रेण रक्षिताअपि अन्यदा तेनैव बाध्यन्ते एते तृत्सवः दुर्मित्रासो दुष्टमित्राः प्रकलविद् अजानन्तः इन्द्रेण वेविषाणाः युद्धार्थं संगताः सृष्टाः पलायनार्थं उद्युक्ताः नीचीर्नीचीना आपोन आपइव अधवन्त अधावन्त ततोमिमानाः सुदासा बाध्यमाना विश्वा विश्वानि भोजना भोग्यानि धनानि सुदासे राज्ञे जहुः ॥ १५ ॥

१५. दुष्ट मित्रोंवाले ये अनाड़ी तृत्सुलोग इन्द्र के सामने युद्ध-भूमि में उतरने पर पलायन करने पर उद्यत होने पर निम्नगामी जल की तरह दौड़े थे; परन्तु बाधा प्राप्त होने पर उन लोगों ने सारी भोग्य वस्तुएँ सुदास को दे दी थीं। ॥ इति पञ्चमस्य द्वितीये षड्विंशोवर्गः ॥ २६ ॥

अर्धंवीरस्यशृतपामनिन्द्रंपराशर्धन्तंनुनुदेअभिक्षाम् ।
इन्द्रोमन्युंमन्युम्योमिमायभेजेपथोवर्तनिंपत्यमानः ॥ १६ ॥

अर्धम् । वीरस्य । शृतऽपाम् । अनिन्द्रम् । परा । शर्धन्तम् ।
नुनुदे । अभि । क्षाम् । इन्द्रः । मन्युम् । मन्युऽम्यः । मिमाय ।
भेजे । पथः । वर्तनिम् । पत्यमानः ॥ १६ ॥

न्द्रः अभिशस्तां भूमिमपि भुज्यामित्यर्थः। वीरस्य वीर्ययुक्तस्य सुदासः अर्धं हिंसकं अर्धे हिंसाकर्मणोर्धशब्दस्य निष्पत्तिः अनिन्द्रं यस्यानुक्ताविन्द्रोनास्त्यसावनिन्द्रः यमिन्द्रमगणयन्त-मित्यर्थः श्रवयो श्रवस्य क्षीरादेः हविषः धातारं शर्धंतं उत्सहमानं परा नुनुदे किंच मन्युम्यो-मन्युकर्तुः मन्युना यिनषोर्हिंसको वा शत्रोर्मन्युं क्रोधं मिमाय बबाधे अथ सुदासः शत्रुः पयो मार्गात् यस्यमानोमच्छन् वर्तनिं पलायनमार्गं भेजे भाष॥ १६॥

१६. वीर्य-शाली सुदास के हिंसक, इन्द्र-शून्य, हव्यदाता और उत्साही मनुष्यों को इन्द्र ने धराशायी किया था। इन्द्र ने क्रोधियों के क्रोध को चौपट किया था। मार्ग में आते हुए सुदास के शत्रु ने पलायन-पथ का आश्रय लिया था।

आ॒ध्रेण॑ चि॒त्तदेकं॑ चकार सिं॒ह्यं॑ चि॒त्पेत्वे॑ना जघान।
अव॑ स्र॒क्तीर्वे॒श्या॑वृश्च॒दिन्द्र॒ः प्राय॑च्छ॒द्विश्वा॒ भोज॑ना सु॒दासे॑॥ १७॥

आ॒ध्रेण॑। चि॒त्। तत्। ऊँ इति॑। एक॑म्। च॒का॒र॒। सिं॒ह्य॑म्। चि॒त्। पेत्वे॑न। ज॒घा॒न॒। अव॑। स्र॒क्तीः। वे॒श्या॑। अ॒वृ॒श्च॒त्। इन्द्रः॑। प्र। अ॒य॒च्छ॒त्। विश्वा॑। भोज॑ना। सु॒ऽदासे॑॥ १७॥

न्द्रः तत् तदा आध्रेणचित् दरिद्रेणापि सुदासे एकं मुख्यं दानकर्म चकार कारयामा-स। सिंहं चित् प्रबलः सिंहः सिंहः यमपि पेत्वेन छागेन जघान घातयामास वेश्या वेशी सूची यया स्रक्तीः यूपादेरश्रीनयावृश्चत् अवकृत्तवान् वेश्यादेः छत्यं सूच्यैवाकरोदित्यर्थः तान्येतानि वीर्याणि कर्माणि असंभावितानीति नाशंकनीयानि इन्द्रस्य महिम्नोधिकत्वात् विश्वा विश्वानि भोजना भोजनानि भोग्यानि धनानि सुदासे राज्ञे प्रायच्छद्दत्तवान्॥ १७॥

१७. इन्द्र ने उस समय दरिद्र सुदास के द्वारा एक कार्य कराया था। प्रबल सिंह को छाग-द्वारा मरवाया था। सूई से यूपादि का कोना काट लिया था। सारा धन सुदास राजा को प्रदान किया था।

अष्टादशी—

शश्व॑न्तो॒ हि शत्र॑वो रार॒धुष्टे॑ भे॒दस्य॑ चि॒च्छर्ध॑तो विन्द॒ रन्धि॑म्।
मर्ताँ॒ एनः॑ स्तुव॒तो यः कृ॒णोति॑ ति॒ग्मं तस्मि॒न्नि ज॑हि॒ वज्र॑मिन्द्र॥ १८॥

शश्व॑न्तः। हि। शत्र॑वः। र॒र॒धुः। ते॒। भे॒दस्य॑। चि॒त्। शर्ध॑तः। वि॒न्द॒। रन्धि॑म्। मर्ता॑न्। एनः॑। स्तु॒व॒तः। यः। कृ॒णोति॑। ति॒ग्मम्। तस्मि॑न्। नि। ज॒हि॒। वज्र॑म्। इ॒न्द्र॒॥ १८॥

हे इन्द्र ते तव शश्वतीः शश्वन्तोनहवः स्रधुः वशमीयुः चिदपिच शर्धतः उत्सहमानस्य भेदस्य भिनत्ति मर्यादामिति भेदोनास्तिकः तस्य यद्वा भेदोनाम सुदासः शत्रुः कश्चित्तस्येत्यर्थः रन्धि वशीकुरु विन्द लभ योभेदः स्तुवतस्त्वां स्तुवतोमर्त्यान् मर्त्यान् प्रति एनः पापं कृणोति करोति तस्मिन् भेदे तिग्मं निशितं योद्धारं उत्साहवन्तं तथा च यास्कः—तिग्मं तेजतेरुत्साहकर्मणइति। वज्रं वजति गच्छत्येव शत्रुं न प्रतिहन्यतइति वज्रस्तं वज्रशब्दो वजेर्ऋज्रेन्द्राग्रवज्रविप्रेत्यादिनारन्प्रत्ययान्तो निपातितः। तं जहि वज्रेण भेदं प्रहरेत्यर्थः ॥ १८ ॥

१८. इन्द्र, तुम्हारे अधिकांश शत्रु वशी हो गये हैं। मनस्वी भेद (नास्तिक) को वश में करो। जो तुम्हारी स्तुति करता है, भेद उसी का अहित करता है। इसके विरोध में तेज योद्धा को उत्साहित करो (भेजो)। इसे वज्र से मारो।

आवदिन्द्रंयमुनातृत्सवश्चपात्रभेदंसर्वतातामुषायत्।
अजासंश्चशिग्रवोयक्षवश्चबलिंशीर्षाणिजभ्रुरश्व्यानि ॥ १९ ॥

आवत्। इन्द्रम्। यमुना। तृत्सवः। च। प्र। अत्र। भेदम्। सर्वऽताता। मुषायत्। अजासः। च। शिग्रवः। यक्षवः। च। बलिम्। शीर्षाणि। जभ्रुः। अश्व्यानि ॥ १९ ॥

अत्रास्मिन् सर्वताता सर्वततौ युद्धे यः इन्द्रोभेदं नास्तिकं भेदनामकं वा सुदासः शत्रुं प्रमुषायत् प्रामुष्णात् अवधीदित्यर्थः तमिन्द्रं यमुना आवत् अतोषयत् तत्तीरवासीजनः सर्वोप्यतोषयदित्यर्थः तृत्सवः तृत्सोः पुत्राश्चावन् आवदित्येकवचनं बहुवचनान्ततया विपरिणतं सदत्रसंबध्यते। किंचाजासोऽजाः जनपदाः शिग्रवोजनपदाः यक्षवश्च जनपदाः अश्व्यान्यश्वसंबन्धीनि शीर्षाणि शिरांसि युद्धे हतानामश्वानां शिरांसीत्यर्थः बलिमुपहारं तस्मै इन्द्रायोपजभ्रुः उपजह्रुः। यद्वा अश्व्यानि शीर्षाणि युद्धे गृहीतान् मुख्यानश्वानिन्द्रायोपहारं जह्रुरित्यर्थः॥१९॥

१९. इस युद्ध में इन्द्र ने भेद का वध किया था। यमुना ने इन्द्र को सन्तुष्ट किया था। तृत्सुओं ने भी उन्हें सन्तुष्ट किया था। अज, शिग्रु और यक्षु नामक जनपदों ने इन्द्र को, अश्वों के सिर, उपहार में दिये थे।

नतइन्द्रसुमतयोनरायःसंचक्षेपूर्वाउषसोननूत्नाः।
देवकंचिन्मान्यमानंजघन्थावत्मनाबृहतःशम्बरंभेत् ॥२०॥२७॥

न। ते। इन्द्र। सुऽमतयः। न। रायः। सम्ऽचक्षे। पूर्वाः। उषसः। न। नूत्नाः। देवकम्। चित्। मान्यमानम्। जघन्थ। अव। त्मना। बृहतः। शम्बरम्। भेत् ॥ २० ॥ २७ ॥

---

१ नि० १०. ६.।

हे इन्द्र ये तव पूर्वाः पुरातनाः सुमतयः शोभनमतयो रायोधनानि च उषसोन उषसइव न संचक्षे संख्यातुं न शक्याः न नूत्नाः नूतनाश्च सुमतयोरायश्च न संचक्षे। किं च त्वं मान्यमानं मन्यमानस्य पुत्रं देवकं देवकनामानं शत्रुं जघन्थ अवधीः। त्मना स्वयमेव बृहतो महतः शैलात् शंबरं च अवमेव अधाभैत्सीरिति ॥ २० ॥

२० इन्द्र, तुम्हारी प्राचीन कृपायें और धन, उषा के समान, वर्णन करने योग्य नहीं हैं। तुम्हारी नई कृपायें और धन भी वर्णनातीत हैं। तुमने मन्यमान के पुत्र देवक का वध किया था। स्वयं विशाल शैल-खण्ड से शम्बर का वध किया था।

॥ इति पञ्चमस्य द्वितीये सप्तविंशो वर्गः ॥ २७ ॥

प्र येगृहादमंमदुस्त्वाया पराशरः शतयातुर्वसिष्ठः ।
न ते भोजस्य सख्यं मृषन्ताधा सूरिभ्यः सुदिना व्युच्छान् ॥ २१ ॥

प्र । ये । गृहात् । अमंमदुः । त्वाऽया । पराऽशरः । शतऽयातुः ।
वसिष्ठः । न । ते । भोजस्य । सख्यम् । मृषन्त । अध ।
सूरिऽभ्यः । सुऽदिना । वि । उच्छान् ॥ २१ ॥

हे इन्द्र पराशरः शतयातुः बहुरक्षाः बहूनि रक्षांसि बाधितुं यं कामयन्ते सशतयातुः बहूनां रक्षसां शातयिता वा शक्तिः वसिष्ठश्च एवमादयोपे ऋषयः त्वाया त्वदिच्छया गृहात् गृहं प्राप्य ल्यब्लोपे द्वितीयार्थे पञ्चमी। यद्वा गृहात् गृहे सप्तम्यर्थे पञ्चमी। प्रामंमदुः त्वां प्रकर्षेण तर्पितवन्तोवा ये पराशरप्रभृतयः भोजस्य भोजकस्य पालकस्य ते तव सख्यं सख्युः कर्म स्तोत्रं यजनं वा न मृषन्त न विस्मरन्ति मृषमर्षे मर्षोपर्षणं तत्कुर्वन्तीत्यर्थः यतोन विस्मरंति अध अतो हेतोः सूरीभ्यः सूरीणां स्तोतृणामेषां अध विभक्तिव्यत्ययः सुदिना सुदिनानि व्युच्छान् व्युच्छन्ति निवसन्ति उपगच्छन्तीत्यर्थः ॥ २१ ॥

२१. इन्द्र, अनेक राक्षस जिनके वध की इच्छा करते हैं, उन्हीं पराशर, वसिष्ठ आदि ऋषियों ने, तुम्हारी इच्छा करके, अपने गृह की ओर जाते हुए, तुम्हारी स्तुति की थी। वे तुम्हारा सख्य नहीं भूले; क्योंकि तुम उनका पालन नहीं भूले, जिससे उनके दिन सदा सुन्दर रहते हैं।

द्वे नप्तुर्देववतः शते गोर्द्वा रथा वधूमन्ता सुदासः ।
अर्हन्नग्ने पैजवनस्य दानं होतेव सद्म पर्येमि रेभन् ॥ २२ ॥

द्वे इति । नप्तुः । देवऽवतः । शते इति । गोः । द्वा । रथा । वधूऽमन्ता ।
सुऽदासः । अर्हन् । अग्ने । पैजऽवनस्य । दानम् । होताऽइव ।
सद्म । परि । एमि । रेभन् ॥ २२ ॥

देववतोराज्ञोनप्तुः पौत्रस्य पैजवनस्य पिजवनपुत्रस्य सुदासोराज्ञो गोर्गवां द्वेशते वधूमन्ता वधूसंयुक्तौ द्वा द्वौ रथा रथौ च देयं दानं दानभूतान् रेभन् इन्द्रः स्तुवन् अतएव अर्हन् योग्यो-ऽहं वसिष्ठः हे अग्ने सद्म यज्ञगृहं होतेव वषट्कर्तेव पर्येमि अत्राग्नेः संबोधनं सर्वदेवमुख्यत्वप्र-तिपादनार्थं नतु देवतात्वज्ञापनार्थं अतस्तद्देवताकत्वादस्यसूक्तस्य ॥ २२ ॥

२२. देवों में श्रेष्ठ इन्द्र, देववान् राजा के पौत्र और पिजवन के पुत्र राजा सुदास की दो सौ गौओं और दो रथों को मैंने, इन्द्र की स्तुति करके, पाया है। जैसे होता यज्ञ-गृह में जाता है, वैसे ही मैं भी गमन करता हूँ। अथ त्रयोविंशी—

चत्वारोंमापैजवनस्यदानाःस्मद्दिष्टयःकृशनिनोंनिरेके।
ऋज्रासोंमापृथिविष्ठाःसुदासस्तोकंतोकायश्रवसेवहन्ति ॥ २३ ॥

चत्वारः। मा। पैजऽवनस्य। दानाः। स्मत्ऽदिष्टयः। कृशनिनः। निरेके। ऋज्रासः। मा। पृथिविऽस्थाः। सुऽदासः। तोकम्। तोकाय। श्रवसे। वहन्ति ॥ २३ ॥

पैजवनस्य पिजवनपुत्रस्य सुदासोराज्ञः स्मद्दिष्टयः प्रशस्तातिसर्जनश्रद्धादिदानांगयुक्ताः कृशनिनो हिरण्यालंकारवन्तः निरेके दुर्गतौ सत्यां ऋज्रासो ऋजुगामिनः पृथिविष्ठाः पृथिव्यां सुप्रतिष्ठिताः दानाः देयभूताश्चत्वारोश्वाः तोकं पुत्रवत्पालनीयं मां वसिष्ठं रथे स्थितं तोकाय तोकस्य पुत्रस्य चतुर्थ्यर्थे चतुर्थी श्रवसे अन्नाय यशसे वा वहन्ति पुनर्मैविपूरणः ॥ २३ ॥

२३. पिजवनपुत्र सुदास राजा के श्रद्धा, दान आदि से युक्त, सोने के अलंकारों से सम्पन्न, दुर्गति के अवसर पर सरल-गामी और पृथिवी-स्थित चार घोड़े पुत्र की तरह पालनीय वसिष्ठ को पुत्र के अन्न और यश के लिए ढोते हैं। अथ चतुर्विंशी—

यस्यश्रवोरोदसीअन्तरुर्वीशीर्ष्णेशीर्ष्णेविबभाजाविभक्ता।
सप्तेदिन्द्रंनस्रवतोंगृणन्तिनियुध्यामधिमंशिशादभीके ॥ २४ ॥

यस्य। श्रवः। रोदसी इति। अन्तः। उर्वी इति। शीर्ष्णेऽशीर्ष्णे। विऽबभाज। विऽभक्ता। सप्त। इत्। इन्द्रम्। न। स्रवतः। गृणन्ति। नि। युध्यामधिम्। अशिशात्। अभीके ॥ २४ ॥

यस्य सुदासः श्रवो यशः उर्वी विस्तीर्णे रोदसी द्यावापृथिव्यौ अन्तः विस्तीर्णयोर्द्यावापृ-थिव्योर्मध्ये वर्ततइत्यर्थः। यश्च सुदाः विभक्ताधनस्य प्रदाता शीर्ष्णेशीर्ष्णे श्रेष्ठाय श्रेष्ठाय विभाज्य धनं प्रददौ तं सुदासं सप्तेव् सप्तैव लोकाः इन्द्रं न इन्द्रमिव गृणन्ति स्तुवन्ति। किं च स्रवतो नद्यः अभीके युद्धे युध्यामधिं युध्यामधिनामकं सपत्नं नि अशिशात् न्यहन् ॥२४॥

२४. जिन सुदास का यश द्यावापृथिवी के बीच अवस्थित है और जो दातृ-श्रेष्ठ श्रेष्ठ-व्यक्ति को धन दान करते हैं, उनकी स्तुति, सातों लोक, इन्द्र की तरह, करते हैं। नदियों ने युद्ध में युध्यामधि नाम के शत्रु का विनाश किया था।

इमंनरोमरुतःसश्चतानुदिवोदासंनपितरंसुदासः ।
अविष्टनापैजवनस्यकेतंदूणाशंक्षत्रमजरंदुवोयु ॥ २५ ॥२८॥

इमम् । नरः । मरुतः । सश्चत । अनु । दिवःऽदासम् । न । पितरम् ।
सुऽदासः । अविष्टन । पैजऽवनस्य । केतम् । दुःऽनशम् ।
क्षत्रम् । अजरम् । दुवःऽयु ॥ २५ ॥ २८ ॥

हे नरो नेतारो मरुतः इमं सुदासं राजानं सुदासो राज्ञः पितरं दिवोदासं न दिवोदासमिव दिवोदासवद्विपिजवनस्यैवनामान्तरं अनु सश्चत अनु सेवध्वं । किं च दुवोयु परिचरणकाम-स्य षष्ठ्या लुक् पैजवनस्य पिजवनपुत्रस्य सुदासः केतं गेहं गृहं वा अविष्टन रक्षत । अपि चास्य सुदासः क्षत्रं बलं दूणाशं दुर्नशं अविनाशि अजरं अशिथिलं चास्तु ॥ २५ ॥

२५. नेता मरुतो, यह सुदास राजा के पिता (पिजवन) हैं। दिवो-दास अथवा पिजवन की ही तरह सुदास की भी सेवा करो। सुदास (दिवोदास-पुत्र) के घर की रक्षा करो। सुदास का बल अविनाशी और अशिथिल रहे।

॥ इति पञ्चमस्य द्वितीयेऽष्टाविंशो वर्गः ॥ २८॥

यस्तिग्मशृंग इत्येकादशर्चं द्वितीयं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रं तथा चानुक्रान्तं—य-स्तिग्मशृंग एकादशेति । आभिप्लविके पञ्चमेऽहनि एवं निविद्धानं सूत्रितं च—कया शुभा यस्तिग्मशृंग इति मध्यन्दिन इति । विषुवति निष्केवल्यशस्त्रेऽप्येतत्सूक्तं सूत्रितं च—यस्तिग्मशृंगो भित्स्येष-मिति । महाव्रते निष्केवल्येऽप्येतत्सूक्तं सूत्रितं च—यस्तिग्मशृंगो वृषभो न भीम उभो जज्ञे वीर्याय स्व-धावानिति । आयुष्कामेष्ट्यां मा ते अस्यामितीन्द्रस्य त्रातुर्याज्या सूत्रितं च—मा ते अस्यां सहसा-वन्परिष्टौ पाहि नो अग्ने पायुभिरिति ।

यस्तिग्मशृङ्गोवृषभोनभीमएकःकृष्टीश्च्यावयतिप्रविश्वाः ।
यःशश्वतोअदाशुषोगयस्यप्रयन्तासिसुष्वितरायवेदः ॥ १ ॥

यः । तिग्मऽशृङ्गः । वृषभः । न । भीमः । एकः । कृष्टीः । च्यवयति ।
प्र । विश्वाः । यः । शश्वतः । अदाशुषः । गयस्य । प्रऽयन्ता ।
असि । सुस्विऽतराय । वेदः ॥ १ ॥

यइन्द्रस्तिग्मशृंगः तीक्ष्णशृंगो वृषभोन वृषभइव भीमो भयंकरःसन् एकोसहायएव विश्वाः सर्वान् कृष्टीः शत्रुजनान् स्थानात् प्रच्यावयति यश्चेन्द्रः अदाशुषो ऽयजमानस्य शश्वतो बहोर्गयस्य गृहस्य धनस्य वापहर्ता भवतीतिशेषः। हे इन्द्र सत्वं सुष्वितराय अतिशयेन सोमाभिषवं कुर्वते जनाय वेदो धनं भयन्ता प्रदातासि। तृन्नन्तत्वादत्र षष्ठ्याभावः असीत्यस्याख्यातस्यानुदात्तत्वात् यद्वृत्तयोगाच्चानुदात्तत्वासंभवात् यद्वृत्तयुक्तमाख्यातांतरमध्याहृत्य योजना कृता ॥ १ ॥

१. जो इन्द्र तीखी सींगवाले बैल की तरह भयंकर होकर अकेले ही सारे शत्रुओं को स्थान-च्युत करते हैं और जो हव्य-शून्य लोगों के घर को ले लेते हैं, वे ही इन्द्र अतीव सोमाभिषव-कर्त्ता को धनदान करें।

त्वंहत्यदिन्द्रकुत्समावःशुश्रूषमाणस्तन्वासमर्ये।
दासंयच्छुष्णंकुयवंन्यस्माअरन्धयआर्जुनेयायशिक्षन् ॥ २ ॥

त्वम्। ह। त्यत्। इन्द्र। कुत्सम्। आवः। शुश्रूषमाणः। तन्वा। सऽमर्ये। दासम्। यत्। शुष्णम् कुयवम्। नि। अस्मै। अरन्धयः। आर्जुनेयाय। शिक्षन् ॥ २ ॥

हे इन्द्र त्वं ह त्वं खलु त्यत् तदा तन्वा शरीरेण शुश्रूषमाणः उपचरन् समर्ये मर्यैर्मर्त्यैर्योद्धृभिः सहिते युद्धे कुत्समावः अरक्षः कदेत्यत्राह यद्यदा आर्जुनेयाय अर्जुन्याः पुत्रायास्मै कुत्साय शिक्षन् धनं प्रयच्छन् दासं दासनामकमसुरं शुष्णं च कुयवं च न्यरन्धयः नितरां वशमनयः ॥ २ ॥

२. इन्द्र, जिस समय तुमने अर्जुनी के पुत्र कुत्स को धन देकर दास, शुष्ण और कुयव को वशीभूत किया था, उस समय शरीर से शुश्रूषमाण होकर युद्ध में कुत्स की रक्षा की थी।

त्वंधृष्णोधृषतावीतहव्यंप्रावोविश्वाभिरूतिभिःसुदासम्।
प्रपौरुकुत्सिंत्रसदस्युमावःक्षेत्रसाताहत्रहत्येषुपूरुम् ॥ ३ ॥

त्वम्। धृष्णो इति। धृषता। वीतऽहव्यम्। प्र। आवः। विश्वाभिः। ऊतिऽभिः। सुऽदासम्। प्र। पौरुऽकुत्सिम्। त्रसदस्युम्। आवः। क्षेत्रऽसाता। वृत्रऽहत्येषु। पूरुम् ॥ ३ ॥

हे धृष्णो शत्रूणांधर्षकेन्द्र धृषता धर्षकेण वज्रेण बलेन वा वीतहव्यं दत्तहविष्कं प्रजनितहविष्कंवा सुदासंराजानं विश्वाभिः सर्वाभिः ऊतिभीरक्षाभिः प्रावः प्रकर्षेणारक्षः किंच वृत्रहत्येषु युद्धेषु क्षेत्रसाता क्षेत्रसातौ क्षेत्रस्य भूमेर्भजने निमित्ते पौरुकुत्सिं पुरुकुत्सस्यापत्यं त्रसदस्युं पूरुं च प्रावः ॥ ३ ॥

३. हे धर्षक इन्द्र, हव्यवाला सुदास को वज्र के द्वारा सारी रक्षाओं के साथ बचाओ। भूमिलाभ के लिए युद्ध में पुरुकुत्स के पुत्र त्रसदस्यु और पुरु की रक्षा करो।

त्वंनृभिर्नृमणोदेववीतौभूरीणिवृत्राहर्यश्वहंसि।
त्वंनिदस्युंचुमुरिंधुनिंचास्वापयोदभीतयेसुहन्तु ॥ ४ ॥

त्वम्। नृऽभिः। नृऽमनः। देवऽवीतौ। भूरीणि। वृत्रा। हरिऽअश्व। हंसि। त्वम्। नि। दस्युम्। चुमुरिम्। धुनिम्। च। अस्वापयः। दभीतये। सुऽहन्तु ॥ ४ ॥

हे नृमणः नृभिर्यज्ञानां नेतृभिः स्तोतृभिः मननीय स्तोतव्येन्द्र नृषु मनोयस्येति बहु-व्रीहिर्वा देववीतौ यज्ञे क्रियमाणे सति संग्रामेवा देवा विजिगीषवो यस्मिन् वियन्ति गच्छ-न्तीति संग्रामोदेववीतिः नृभिर्मरुद्भिः सह भूरीणि बहूनि वृत्रा वृत्राणि शत्रून् हंसि मारि-तवानसि। किं च हे हर्यश्वेन्द्र त्वं दभीतये दभीतिनामकाय राजर्षये तदर्थमित्यर्थः दस्युं चुमुरिं च धुनिं च सुहन्तु सुहन्तुना वज्रेण नि नितरां अस्वापयः मारितवानसीत्यर्थः ॥ ४ ॥

४. नेताओं की स्तुति के योग्य इन्द्र, मरुतों के साथ युद्ध में तुमने अनेक वृत्रों (शत्रुओं) को मारा था। हरि अश्व से युक्त इन्द्र, दभीति के लिए तुमने दस्यु, चुमुरि और धुनि का वध किया है।

तवच्यौत्नानिवज्रहस्ततानिनवयत्पुरोनवतिंचसद्यः।
निवेशनेशततमाविवेषीरहंश्चवृत्रंनमुचिमुताहन् ॥ ५ ॥ २९ ॥

तव। च्यौत्नानि। वज्रऽहस्त। तानि। नव। यत्। पुरः। नवतिम्। च। सद्यः। निऽवेशने। शतऽतमा। अविवेषीः। अहन्। च। वृत्रम्। नमुचिम्। उत। अहन् ॥ ५ ॥ २९ ॥

हे वज्रहस्त तव च्यौत्नानि बलानि तानि तादृशानि यद्यदा त्वं शंबरस्य नव नवतिं च पुरः सद्योयुगपदेव विदारितवानसीतिशेषः तदा निवेशने निवेशनार्थं शततमा शततमीं पुरं अ-विवेषीः व्याप्नोः वृत्रं चाहन् उतापिच नमुचिमहन् ॥ ५ ॥

५. वज्रहस्त इन्द्र, तुममें इतना बल है कि तुमने शम्बरासुर की निन्यानबे नगरियों को छिन्न-विच्छिन्न कर डाला था। अपने निवास के लिए सौवीं पुरी को अधिकृत कर रखा है। वृत्र और नमुचि का वध किया है।

॥ इति पञ्चमस्य द्वितीये एकोनत्रिंशो वर्गः ॥ २९ ॥

अथ षष्ठी–

सनाताइन्द्रभोजनानिरातहव्यायदाशुषेसुदासे ।
वृष्णेतेहरीवृषणायुनज्मिव्यन्तुब्रह्माणिपुरुशाकवाजम् ॥ ६ ॥

सना । ता । ते । इन्द्र । भोजनानि । रातऽहव्याय । दाशुषे ।
सुऽदासे । वृष्णे । ते । हरी इति । वृषणा । युनज्मि ।
व्यन्तु । ब्रह्माणि । पुरुऽशाक । वाजम् ॥ ६ ॥

हे इन्द्र ते तव रातहव्याय दाशुषे यजमानाय सुदासे ता तानि त्वया दत्तानि भोजनानि भोग्यानि धनानि सना सनानि सनातनानि बभूवुरिति शेषः । हे पुरुशाक बहुकर्मन्निन्द्र वृष्णे कामानां वर्षित्रे ते तुभ्यं त्वामानेतुमित्यर्थः । वृषणा वृषणौ हरी अश्वौ युनज्मि रथे योजयामि । ब्रह्माण्यस्मदीयानि स्तोत्राणि वाजं बलिनं त्वां व्यन्तु गच्छन्तु ॥ ६ ॥

६. इन्द्र, हव्यवाला यजमान सुदास के लिए तुम्हारी सम्पत्तियाँ सनातन हुईं । बहुकर्मा इन्द्र, तुम कामवर्षी हो, तुम्हारे लिए मैं दो अभिलाषदाता अश्वों को रथ में जोतता हूँ । तुम बलिष्ठ हो । तुम्हारे पास स्तोत्र जायें ।

अथ सप्तमी–

मातेअस्यांसहसावन्परिष्टावघायभूमहरिवःपरादै ।
त्रायस्वनोऽवृकेभिर्वरूथैस्तवप्रियासःसूरिषुस्याम ॥ ७ ॥

मा । ते । अस्याम् । सहसाऽवन् । परिष्टौ । अघाय ।
भूम । हरिऽवः । पराऽदै । त्रायस्व । नः । अवृकेभिः ।
वरूथैः । तव । प्रियासः । सूरिषु । स्याम ॥ ७ ॥

हे सहसावन् बलवन् हरिवो हरिवन्निन्द्र ते तव अस्यां स्तोत्रेणास्माभिः क्रियमाणायां परिष्टावन्वेषणायां परादै परादानाय अघाय अहत्ये वयं माभूम । किं च नोऽस्मान् अवृकेभिः अबाधैर्वरूथैः वारयन्त्युपद्रवेभ्यः इति वरूथानि रक्षणानि तैस्त्रायस्व पाहि । तव सूरिषु स्तोतृषु मध्ये वयं प्रियासः प्रियाः स्याम भूयास्म ॥ ७ ॥

७. बल और अश्ववाले इन्द्र, तुम्हारे इस यज्ञ में हम परदान और पाप के भागी न बनें । हमें बाधा-शून्य रक्षा से बचाओ, ताकि हम स्तोताओं में प्रिय हों ।

अथाष्टमी–

प्रियासइत्तेमघवन्नभिष्टौनरोमदेमशरणेसखायः ।
नितुर्वशंनियाद्वंशिशीह्यतिथिग्वायशंस्यंकरिष्यन् ॥ ८ ॥

प्रियासः । इत् । ते । मघऽवन् । अभिष्टौ । नरः । मदेम ।
शरणे । सखायः । नि । तुर्वशम् । नि । याद्वम् ।
शिशीहि । अतिथिऽग्वाय । शंस्यम् । करिष्यन् ॥ ८ ॥

हे मघवन् धनवन्निन्द्र ते तवाभिष्टावभ्येषणे नरःस्तोतॄणां नेतारो वयं सखायः समानख्यानाः प्रियासः प्रियाश्च सन्तः शरणे इत् गृहे एव मदेम मोदेम । किं च अतिथिग्वाय पूजयातिथीन् गच्छतीत्यतिथिग्वः तस्मै सुदासे दिवोदासाय वास्मदीयाय राज्ञे शंस्यं शंसनीयं सुखं करिष्यन् कुर्वन् तुर्वशं राजानं निशिशीहि वशं कुरु याद्वं च राजानं नि शिशीहीत्यर्थः ॥८॥

८. धनपति इन्द्र, तुम्हारे यज्ञ में हम स्तोतृ-नेता, सखा और प्रिय होकर घर में प्रसन्न हों। अतिथि-वत्सल सुदास को सुख देते हुए तुर्वश और याद्व (यदुवंशी) को वशीभूत करो।

सद्यश्चिन्नुतेमघवन्नभिष्टौनरःशंसन्त्युक्थशासउक्था ।
येतेहवेभिर्विपणीँरदाशन्नस्मान्वृणीष्वयुज्यायतस्मै ॥ ९ ॥

सद्यः । चित् । नु । ते । मघऽवन् । अभिष्टौ । नरः । शंसन्ति ।
उक्थऽशासः । उक्था । ये । ते । हवेभिः । वि । पणीन् ।
अदाशन् । अस्मान् । वृणीष्व । युज्याय । तस्मै ॥ ९ ॥

हे मघवन् धनवन्निन्द्र ते तव नु अद्य अभिष्टावभ्येषणे ये नरः उक्थशासः उक्थानां शंसितारः उक्था उक्थानि शस्त्राणि सद्यश्चित् सद्यएव शंसन्ति किं च ते तव हवेभिः स्तोत्रैः पणीन् अप्रदानशीलान् वणिजोऽपि व्यदाशन् धनानि विशेषेणादापयन्नित्यर्थः । तानस्मान् तस्मै युज्याय सख्याय तत्सख्यमनुवर्तयितुं वृणीष्वापरिगृहाण ॥ ९ ॥

९. धनवान् इन्द्र, तुम्हारे यज्ञ के हमीं नेता और उक्थ या (मंत्रों के) उच्चारण करनेवाले हैं। आज उक्थों का उच्चारण करते हैं और तुम्हारे हव्य के द्वारा पणियों (अदाता वणिकों) को भी धन देते हैं। हमें सख्य रूप से स्वीकार करो।

एतेस्तोमानरांनृतमतुभ्यमस्मद्र्यञ्चोददतोमघानि ।
तेषामिन्द्रवृत्रहत्येशिवोभूःसखाचशूरोविताचनृणाम् ॥ १० ॥

एते । स्तोमाः । नराम् । नृऽतम । तुभ्यम् । अस्मद्र्यञ्चः ।
ददतः । मघानि । तेषाम् । इन्द्र । वृत्रऽहत्ये । शिवः ।
भूः । सखा । च । शूरः । अविता । च । नृणाम् ॥ १० ॥

हे नृतम नेतृतमेन्द्र तुभ्यं नरां नेतृणां यएते स्तोमाः संघाः मघानि मंहनीयानि हवींषि ददतो ददन्तः अस्मत्संघोऽस्मदभिमुखाः अभूवन्नितिशेषः। तेषां नृणां वृत्रहत्ये संग्रामे शिवः कल्याणकृद् भूः भव। सखा च भूः। शूरः वीरःसन् अविता रक्षिता च भूः॥ १०॥

१०. नेतृ-श्रेष्ठ इन्द्र, नेताओं की स्तुतियों ने तुम्हें पूजनीय हव्यदान करके हमारी ओर कर दिया है। युद्ध में इन्हीं नेताओं का तुम कल्याण करो और इनके सखा, शूर तथा रक्षक बनो।

अथैकादशी—

नूइन्द्रशूरस्तवमानऊतीब्रह्मजूतस्तन्वावावृधस्व।
उपनोवाजान्मिमीह्युपस्तीन्यूयंपातस्वस्तिभिःसदानः॥११॥३०॥

नु। इन्द्र। शूर। स्तवमानः। ऊती। ब्रह्मऽजूतः। तन्वा।
ववृधस्व। उप। नः। वाजान्। मिमीहि। उप। स्तीन्।
यूयम्। पात। स्वस्तिऽभिः। सदा। नः॥ ११॥ ३०॥

हे शूरेन्द्र नु अद्य स्तवमानः स्तूयमानः ब्रह्मजूतो ब्रह्मणा स्तोत्रेण प्रेरितः तन्वा शरीरेण ववृधस्व अपि च नोऽस्मभ्यं वाजानन्नान् उपमिमीहि प्रयच्छेत्यर्थः। स्तीन् गृहांश्चोपमिमीहि। स्पष्टमन्यत्॥ ११॥

११. वीर इन्द्र, आज तुम स्तूयमान और स्तोत्रवाले होकर शरीर से वर्द्धित होओ। हमें अन्न और घर दो। तुम सदा स्वस्ति-द्वारा हमारी रक्षा करो।

॥ इति पञ्चमस्य द्वितीये त्रिंशोवर्गः॥ ३०॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमोहार्दं निवारयन्।

पुमर्थांश्चतुरोदेयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः॥ १॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये पञ्चमाष्टके द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः॥२॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निश्वसितं वेदा योवेदेभ्योऽखिलंजगत् । निर्ममे तमहं वंदे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

अथ तृतीयोऽध्याय आरभ्यते । उग्रोजज्ञइति दशर्चं तृतीयं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रं तथाचानुक्रम्यते—उग्रोदशेति । आभिप्लविके चतुर्थेहनि निष्केवल्ये एतत्सूक्तं निविद्धानं सूत्रितं च—चतुर्थस्योग्रोजज्ञइति निष्केवल्यमिति । महाव्रतेपि निष्केवल्येएतत्सूक्तं तथैव पंचमारण्यके सूत्रितं—उग्रोजज्ञेवीर्यायस्वधावानुदुब्रह्माण्यैरतश्रवस्येति । सौमिकचातुर्मास्येषु वैश्वदेवस्य स्थाने प्रथमं पृष्ठ्यमहः तत्रापि निष्केवल्ये एतत्सूक्तंनिविद्धानं सूत्रितं च—जनिष्ठाउग्र-उग्रोजज्ञइति मध्यंदिनइति ।

तत्र प्रथमा—

ओम् उग्रोजज्ञेवीर्यायस्वधावाञ्चक्रिरपोनर्योयत्करिष्यन् ।
जग्मिर्युवानृषदनमवोभिस्त्रातानइन्द्रएनसोमहश्चित् ॥ १ ॥

उग्रः । जज्ञे । वीर्याय । स्वधाऽवान् । चक्रिः । अपः । नर्यः । यत् ।
करिष्यन् । जग्मिः । युवा । नृऽसदनम् । अवःऽभिः । त्राता ।
नः । इन्द्रः । एनसः । महः । चित् ॥ १ ॥

स्वधावान् बलवान् उग्रओजस्वी ऊर्णोवा इन्द्रः वीर्याय वीर्यं कर्तुं जज्ञे बभूव । नर्यो नरहितःसन् यत्कर्म करिष्यन् भवति तदपः कर्म चक्रिः करोत्येव । चक्रिरिति किन्प्रत्ययस्य लिड्वद्भावात् नलोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृनामिति षष्ठीप्रतिषेधः । अपिच नृषदनं यज्ञगृहं युवा नित्यतरुणःसन् अवोभीरक्षणैः सार्धं जग्मिः गन्ता महश्चित् महतोप्येनसः पापात् नोस्माकं त्राता रक्षिता च भवेति ॥ १ ॥

१- बली और ओजस्वी इन्द्र वीर्य (प्रकाश) के लिए उत्पन्न हुए हैं । मनुष्य के जिस हितकारी कार्य को करने की इच्छा इन्द्र करते हैं, उसे अवश्य ही करते हैं । तरुण और रक्षा के लिए यज्ञ-गृह को जानेवाले इन्द्र महापाप से हमें बचावें ।

अथ द्वितीया—

हन्तावृत्रमिन्द्रःशूशुवानःप्रावीन्नुवीरोजरितारमूती ।
कर्तासुदासेअहवाउलोकंदातावसुमुहुरादाशुषेभूत् ॥ २ ॥

हन्ता। वृत्रम्। इन्द्रः। शूशुवानः। प्र। आवीत्। नु। वीरः।
जरितारम्। ऊती। कर्ता। सुऽदासे। अह। वै। ऊँ इति।
लोकम्। दाता। वसु। मुहुः। आ। दाशुषे। भूत्॥ २॥

इन्द्रः शूशुवानोवर्धमानःसन् वृत्रमसुरं हन्ता भवति। तृन्नन्तत्वादत्रषष्ठ्यभावः वीरो वीरःसन् जरितारं स्तोतारं नु क्षिप्रं ऊती ऊत्या रक्षया प्रावीत् प्ररक्षच्च। सुदासे राज्ञे लोकं जनपदं कर्ता च। यद्वा सुदासे कल्याणदानाय यजमानाय लोकं कर्ता च भवति इहाप्युत्तरथापि तृन्नन्तत्वात्षष्ठ्यभावः। अह वै उ इति त्रयः पूरणाः। दाशुषे यजमानाय वसु धनं मुहुर्भूयोभूयो दाता च भूद्भूत् आङिति चार्थे॥ २॥

२. वर्द्धमान होकर इन्द्र वृत्र का वध करते हैं। वे वीर हैं। वे शीघ्र ही शरण देकर स्तोता की रक्षा करते हैं। उन्होंने सुदास राजा के लिए प्रदेश का निर्माण किया है। वे यजमान को लक्ष्य कर बार-बार धन देते हैं।

युध्मोअनर्वाखजकृत्समद्वाशूरःसत्राषाड्जनुषेमषाळ्हः।
व्यासइन्द्रःपृतनाःस्वोजाअधाविश्वंशत्रूयन्तंजघान॥ ३॥

युध्मः। अनर्वा। खजऽकृत्। समत्ऽवा। शूरः। सत्राषाट्।
जनुषा। ईम्। अषाळ्हः। वि। आसे। इन्द्रः। पृतनाः।
सुऽओजाः। अध। विश्वम्। शत्रुऽयन्तम्। जघान॥ २॥

युध्मो योद्धा अनर्वा अभिगन्तृरहितो युद्धेष्वपराङ्मुखोवा खजकृत् खजे खदे इति युद्धनामसु पाठात्। समद्वा समत्कलहः तद्वान् शूरः शौर्योपेतः जनुषा जन्मना स्वभावतएव सत्राषाट् बहूनामभिभविता अषाळ्हः स्वयंच केनाप्यनभिभूतः स्वोजाः सुबलः ईमेनमिन्द्रः पृतनाः शत्रूणां सेनाः व्यासे विक्षिपति। अध अपि च शत्रूयन्तं शात्रवमाचरन्तं विश्वं सर्वं जघान हन्ति॥ ३॥

३. इन्द्र योद्धा, निष्पक्ष, युद्धकर्त्ता, कलह-तत्पर, शूर और स्वभावतः बहुतों का अभिभव करनेवाले हैं। वे शत्रुओं के लिए अजेय और उत्तम बलवाले हैं। इन्द्र ने ही शत्रु-सेना को बाधा दी है। जो लोग शत्रुता करते हैं, उनका वध इन्द्र ही करते हैं।

उभेचिदिन्द्ररोदसीमहित्वापप्राथतविषीभिस्तुविष्मः।
निवज्रमिन्द्रोहरिवान्मिमिक्षन्त्समन्धसामदेषुवाउवोच॥ ४॥

उभे इति। चित्। इन्द्र। रोदसी इति। महिऽत्वा। आ।
पप्राथ। तविषीभिः। तुविष्मः। नि। वज्रम्। इन्द्रः।
हरिऽवान्। मिमिक्षन्। सम्। अन्धसा। मदेषु। वै। उवोच॥ ४॥

हे तुविग्मो बहुधनेन्द्र महिना महित्वेन तविषीभिर्बलैश्च उभे चित् उभे अपि रोदसी द्यावापृथिव्यौ आ पप्राथ आ पूरितवानसि। अथपरोक्षस्तुतिः हरिवानश्ववानिन्द्रो वज्रं निमिमिक्षन् शत्रुषु मापयन् मदेषु यज्ञेषु निविक्षुवा अन्धसा सोमेन समुवोच संसेव्यते संगच्छते वा। वचसमवाये इतिधातुः वा इति पूरणः॥ ४ ॥

४. बहुधनशाली इन्द्र, तुमने अपने बल और महिमा से द्यावापृथिवी, दोनों को परिपूर्ण किया है। अश्ववाले इन्द्र, शत्रुओं के ऊपर वज्र फेंकते हुए यज्ञ में सोमरस-द्वारा सेवित होते हैं।

वृषांजजानवृषणंरणायतमुंचिन्नारीनर्यंससूव।
प्रयःसेनानीरधनृभ्योअस्तीनःसत्वागवेषणःसधृष्णुः॥ ५ ॥ १ ॥

वृषा। जजान। वृषणम्। रणाय। तम्। ऊँ इति। चित्। नारी। नर्यम्। ससूव। प्र। यः। सेनाऽनीः। अध। नृऽभ्यः। अस्ति। इनः। सत्वा। गोऽएषणः। सः। धृष्णुः॥ ५ ॥ ॥ १ ॥

वृषा सेक्ता पिता कश्यपो वृषणं कामानां वर्षितारमिन्द्रं रणाय युद्धार्थं जजान। जनजनने इतिधातुः नर्यं नरहितं तमु तमेवेन्द्रं नारी चित् अदितिरपि ससूव सुषुवे। अथापि च यइन्द्रो नृभ्योनृणां सेनानीः सेनानां नेता सन् प्रास्ति प्रभवति सइन्द्रः इनः सर्वस्य जगतः ईश्वरो भवति नियुत्वान् इन इतीश्वरनामसु पाठात् सत्वा शत्रूणां सादकश्च गवेषणः गवामन्वेष्टा च धृष्णुः शत्रूणां धर्षकश्च भवतीतिशेषः॥ ५ ॥

५. युद्ध के लिए पिता (कश्यप) ने कामवर्षी इन्द्र को उत्पन्न किया है। नारी ने मनुष्य-हितैषी उन इन्द्र को उत्पन्न किया है। इन्द्र मनुष्यों के सेनापति होकर स्वामी बनते हैं। इन्द्र ईश्वर, शत्रुहन्ता, गौओं के अन्वेषक और शत्रुओं के पराभवकारी हैं।

॥ इति पंचमस्य तृतीये प्रथमो वर्गः॥ १ ॥

अथ षष्ठो—

नूचित्सभ्रेषतेजनोनरेषन्मनोयोअस्यघोरमाविवासात्।
यज्ञैर्यइन्द्रेदधतेदुवांसिक्षयत्सरायऋतपाऋतेजाः॥ ६ ॥

नु। चित्। सः। भ्रेषते। जनः। न। रेषत्। मनः। यः। अस्य। घोरम्। आऽविवासात्। यज्ञैः। यः। इन्द्रे। दधते। दुवांसि। क्षयत्। सः। राये। ऋतऽपाः। ऋतेऽजाः॥ ६ ॥

योजनः अस्येन्द्रस्य घोरं शत्रूणां बाधकं मनोयज्ञैराविवासात् परिचरति सजनः नु इति प्रतिषेधे वर्तते चिदेवकारार्थे नूचित् नैव भ्रेषते स्थानात् नभ्रश्यति नरेषत् नैव क्षीयेत अपिच

योजनोहवींषि परिचरणसाधनानि स्तोत्रशस्त्राणीन्द्रे दधते निधत्ते तस्मै जनाय ऋतपाः यज्ञपाता ऋतेजाः यज्ञेजातश्च सइन्द्रो राये धनाय क्षयत् निवसति भवेदित्यर्थः ॥ ६ ॥

६. जो व्यक्ति इन्द्र के शत्रु-विनाशी मन की सेवा करता है, वह कभी भी स्थान-भ्रष्ट नहीं होता, कभी क्षीण नहीं होता। जो जन इन्द्र की स्तुति करता है, यज्ञोत्पन्न और यज्ञ-रक्षक इन्द्र उसे धन दें।

यदि॑न्द्र॒ पूर्वो॒ अप॑राय॒ शिक्ष॒न्नय॒ज्ज्याया॒न्कनी॑यसो दे॒ष्णम्।
अ॒मृत॒ इत्पर्या॑सीत दू॒रमा चि॑त्र॒ चित्र्यं॑ भरा र॒यिं नः॑ ॥ ७ ॥

यत्। इ॒न्द्र॒। पूर्वः॑। अप॑राय। शिक्ष॑न्। अय॑त्। ज्याया॑न्। कनी॑यसः। दे॒ष्णम्। अ॒मृत॑ः। इत्। परि॑। आ॒सी॒त॒। दू॒रम्। आ। चि॒त्र॒। चित्र्य॑म्। भ॒र॒। र॒यिम्। नः॒ ॥ ७ ॥

हे चित्र चायनीयेन्द्र यद्धनं पूर्वःपिता ज्येष्ठोभ्राता वा अपराय पुत्राय कनीयसे वा शिक्षन् प्रयच्छन् शिक्षतिर्दानकर्मा चीणाति शिक्षति इति दानकर्मसु पाठात् भवतीति शेषः। यच्च देष्णं देयं धनं ज्यायान् ज्येष्ठः कनीयसः अयत् प्राप्नुयात् यच्चापि धनं पितुर्लब्ध्वा पुत्रोऽमृतइव अमृतएव सन् पितृगृहं विहाय दूरं पर्यासीत आस्ते तत्त्रिविधं चित्र्यं चायनीयं रयिं धनं नोऽस्मभ्यमाभर आहर ॥ ७ ॥

७. विचित्र इन्द्र, पूर्ववर्ती पिता या ज्येष्ठ भ्राता परवर्ती को जो दान करता है और जो धन कनिष्ठ से ज्येष्ठ प्राप्त करता है तथा जो धन पिता से अमृत की तरह, पुत्र प्राप्त कर, दूर देश जाता है, इन तीनों तरह के धनों को हमारे लिए ले आओ।

यस्त॑ इन्द्र प्रि॒यो जनो॒ ददा॑श॒दस॑न्नि॒रेके॑ अद्रिवः॒ सखा॑ ते।
व॒यं ते॑ अ॒स्यां सु॑म॒तौ चनि॑ष्ठाः॒ स्याम॒ वरू॑थे॒ अघ्न॑तो॒ नृपी॑तौ ॥ ८ ॥

यः। ते॒। इ॒न्द्र॒। प्रि॒यः। जनः॑। ददा॑शत्। अस॑त्। नि॒रेके॑। अ॒द्रि॒ऽव॒ः। सखा॑। ते॒। व॒यम्। ते॒। अ॒स्याम्। सु॒ऽम॒तौ। चनि॑ष्ठाः। स्याम॑। वरू॑थे। अघ्न॑तः। नृऽपी॑तौ ॥ ८ ॥

हे इन्द्र यः ते तुभ्यं प्रियः सखा जनो ददाशत् हवींषि दद्यात्। हे अद्रिवः ससखा ते तव निरेके दाने असत्स्यात् वयं च वसिष्ठाः अघ्नतोऽहिंसकाः ते तव अस्यां सुमतौ अनुग्रहबुद्धौ वर्तमानाश्चनिष्ठाः स्तुतिमत्तराः अतिशयेनान्नवन्तोवा चनोऽन्नं नृपीतौ नृणां रक्षके वरूथे गृहे वरणीये वा धने स्याम वसेम भवेम वा ॥ ८ ॥

९. वज्रधर इन्द्र, तुम्हें जो प्रिय सखा हव्य देता है, वह तुम्हारे शासन में ही अवस्थित रहे। हम, अहिंसक होकर, तुम्हारी दया प्राप्त करते हुए सबसे अधिक अन्नवान् होकर मनुष्यों के रक्षणशील गृह में रह सकें।

एषःस्तोमोअचिक्रदद्वृषातउतस्तामुर्मघवन्नकपिष्ट।
रायस्कामोजरितारंतआगन्त्वमङ्गशक्रवस्वआशकोनः ॥ ९ ॥

एषः। स्तोमः। अचिक्रदत्। वृषा। ते। उत। स्तामुः।
मघऽवन्। अक्रपिष्ट। रायः। कामः। जरितारम्। ते।
आ। अगन्। त्वम्। अङ्ग। शक्र। वस्वः। आ। शकः। नः ॥९॥

हे मघवन् धनवन्निन्द्र ते त्वदर्थं वृषा सेक्ता एषः स्तोमः सोमः सूयमानः अचिक्रदत् क्रन्दति उतापिच स्तामुः स्तोता अकपिष्ट अस्तौत् अपिच हे शक्र ते तव जरितारं स्तोतारं मां रायो धनस्य कामोभिलाष आगन् आगतः अतस्त्वं वस्वो धनं कर्मणिषष्ठी नोस्मभ्यं अंग क्षिप्रं आशकः देहि ॥ ९ ॥

९. धनशाली इन्द्र, तुम्हारे लिए बरस कर यह सोम रो रहा है। स्तोता तुम्हारी स्तुति करता है। शक्र, मैं तुम्हारा स्तोता हूँ। हमें धन की अभिलाषा हुई है। इसलिए तुम शीघ्र हम लोगों को वासयोग्य धन दो। अथ दशमी—

सनंइन्द्रत्वयताथाइषेधास्त्मनाचयेमघवानोजुनन्ति।
वस्वीषुतेजरित्रेअस्तुशक्तिर्यूयंपातस्वस्तिभिःसदानः ॥१०॥२॥

सः। नः। इन्द्र। त्वऽयताये। इषे। धाः। त्मना। च। ये।
मघऽवानः। जुनन्ति। वस्वी। सु। ते। जरित्रे। अस्तु।
शक्तिः। यूयम्। पात। स्वस्तिऽभिः। सदा। नः। ॥१०॥ ॥ २ ॥

हे इन्द्र सत्वं त्वयताये इषे त्वया दत्तमन्नं भोक्तुं नोस्मान् धाः धारय। ये च मघवानो हविष्मन्तः त्मना स्वयमेव जुनन्ति हवींषि त्वां प्रति प्रेरयन्ति तानपि त्वयताया इषे धाः अपि च वस्वीषु अत्यंतं प्रशस्तासु स्तुतिषु ते तव जरित्रे स्तोत्रे मह्यं शक्तिः सामर्थ्यमस्तु। यद्वा जरित्रे मह्यं ते तव वस्वीषु प्रशस्ता शक्तिर्दानमस्तु स्पष्टमन्यत् ॥ १० ॥

१०. इन्द्र, अपने दिये हुए अन्न को भोगने के लिए हमें धारण करो। जो हव्यदाता स्वयमेव हव्य प्रदान करते हैं, उन्हें धारण करो। अतीव प्रशंसा-योग्य स्तुति-कार्य में हमारी शक्ति हो। मैं तुम्हारा स्तोता हूँ। तुम हमें सदा स्वस्ति-द्वारा पालन करो।

॥ इति पंचमस्य तृतीये द्वितीयोवर्गः ॥ २ ॥

असाविदेवमिति दशर्चं चतुर्थं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रं तथाचानुक्रान्तं—असावीति। माध्यंदिनसवने मैत्रावरुणस्योन्नीयमानमिदं सूक्तं सूत्रितं च—असाविदेवमिहोपयातेत्यनुसवन-मिति। इन्द्रस्य वृत्रघ्नः पशावभिक्रत्वेति वपाया अनुवाक्या। सूत्रितं च—अभिक्रत्वेन्द्रभूरध-ज्मन् त्वंमहाँइन्द्रतुभ्यंहक्षाइति।

तत्र प्रथमा—

असाविदेवंगोऋजीकमन्धोन्यस्मिन्निन्द्रोजनुषेमुवोच।
बोधामसित्वाहर्यश्वयज्ञैर्बोधानःस्तोममन्धसोमदेषु ॥ १ ॥

असावि। देवम्। गोऽऋजीकम्। अन्धः। नि। अस्मिन्।
इन्द्रः। जनुषा। ईम्। उवोच। बोधामसि। त्वा। हरिऽअश्व।
यज्ञैः। बोध। नः। स्तोमम्। अन्धसः। मदेषु ॥ १ ॥

देवं दीप्तं गोऋजीकं गोभिः संस्कृतं गव्येन मिश्रितमित्यर्थः अंधः सोमरूपमन्नं असावि अभिषुतं। ईमयमिन्द्रोस्मिन्नभिषुते सोमरूपेन्धसि जनुषा स्वभावतएव न्युवोच नितरां संगतो भवति। अथ प्रत्यक्षस्तुतिः हे हर्यश्व त्वा त्वां यज्ञैः स्तोत्रैः हविर्भिर्वा बोधामसि बोधयामः। अन्धसः सोमस्य मदेषु नोस्माकं स्तोमं स्तोत्रं बोध बुध्यस्व च ॥ १ ॥

१. दीप्त और गव्य-मिश्रित सोम अभिषुत हुआ है। ये इन्द्र स्वभावतः इसमें संगत होते हैं। हर्यश्व, तुम्हें हम यज्ञ के द्वारा प्रबोधित करेंगे। सोमजात मत्तता के समय हमारे स्तोत्र को समझो।

प्रयन्तियज्ञंविपयन्तिबर्हिःसोममादोविदथेदुध्रवाचः।
न्युंभ्रियन्तेयशसोगृभादादूरउपब्दोवृषणोनृषाचः ॥ २ ॥

प्र। यन्ति। यज्ञम्। विपयन्ति। बर्हिः। सोमऽमादः। विदथे।
दुध्रऽवाचः। नि। ऊँ इति। भ्रियन्ते। यशसः। गृभात्। आ।
दूरेऽउपब्दः। वृषणः। नृऽसाचः ॥ २ ॥

यज्ञं प्रयन्ति यष्टारः बर्हिश्च विपयन्ति स्तृणन्ति। विपिः स्तरणकर्मा विदथे यज्ञे सोममादोग्रावाणश्च दुध्रवाचः दुर्धरवाचोभवन्ति। अपि च यशसो यशस्विनो दूरउपब्दः दूरेउपब्दिः शब्दो येषां ते दूरउपब्दः नृषाचः नृभेतृत्विग्भिः सचन्तइति नृषाचो वृषणो ग्रावाणो गृभात् गृहात् गृहम-ध्यप्रभावात् तस्मात् आङिति चार्थे निभ्रियन्ते अभिषववेलायां निगृह्यन्ते। उइति पूरणः॥ २ ॥

२. यजमान यज्ञ में जाते और कुश फैलाते हैं। यज्ञ-स्थान में पत्थर दुर्द्धर्ष शब्द करते हैं। यशवान्, दूर तक शब्द करनेवाले, ऋत्विकों-द्वारा संगत तथा वर्षक प्रस्तरगृह से गृहीत होते हैं।

अथ तृतीया—

त्वमिन्द्रस्रवितवाअपस्कःपरिष्ठिताअहिनाशूरपूर्वीः ।
त्वद्वावक्रेरथ्यो३नधेनारेजन्तेविश्वाकृत्रिमाणिभीषा ॥ ३ ॥

त्वम् । इन्द्र । स्रवितवै । अपः । करिति कः । परिऽस्थिताः । अहिना । शूर । पूर्वीः । त्वत् । वावक्रे । रथ्यः । न । धेनाः । रेजन्ते । विश्वा । कृत्रिमाणि । भीषा ॥ ३ ॥

हे शूरेन्द्र त्वं अहिना वृत्रेण परिष्ठिता आक्रान्ताः पूर्वीर्बह्वीरपउदकानि स्रवितवै स्रवितुं कः अकार्षीः धेनाः नद्यश्च त्वत् त्वत्तोहेतोः रथ्योन रथिनइव वावक्रे निर्गच्छन्ति। वकिकौटिल्ये इति धातुः। विश्वा विश्वानि कृत्रिमाणि भुवनानि च भीषा त्वत्तोभीत्या रेजन्ते कंपन्ते॥३॥

३. हे शूर इन्द्र, तुमने वृत्र-द्वारा आक्रान्त बहुत जल भेजा था। तुम्हारे ही कारण नदियाँ, रथियों की तरह, निकलती हैं। तुमसे डर के मारे सारा विश्व काँपता है।

भीमोविवेषायुधेभिरेषामपांसिविश्वानर्याणिविद्वान् ।
इन्द्रःपुरोजर्हृषाणोविदूधोद्विवज्रहस्तोमहिनाजघान ॥ ४ ॥

भीमः । विवेष । आयुधेभिः । एषाम् । अपांसि । विश्वा । नर्याणि । विद्वान् । इन्द्रः । पुरः । जर्हृषाणः । वि । दूधोत् । वि । वज्रऽहस्तः । महिना । जघान ॥ ४ ॥

इन्द्रो नर्याणि नरहितानि विश्वा विश्वानि अपांसि कर्माणि विद्वान् जानन् आयुधेभिरायुधैः भीमो भयंकरःसन् एषां कर्मणिषष्ठी एतानसुरान् विवेष व्याप्तवान् पुरश्च तेषां विदूधोऽकंपयत्। अपि च जर्हृषाणः हृष्यन् महिना महिम्ना युक्तो वज्रहस्तःसन् तान्विजघान ॥ ४ ॥

४. इन्द्र ने मनुष्यों के सारे हितकर कार्यों को जानकर तथा आयुधों से भयंकर होकर असुरों को व्याप्त किया था और उनके सारे नगरों को कम्पित किया था। उन्होंने प्रसन्न, महिमान्वित और वज्रहस्त होकर उनका वध किया था।

अथ पञ्चमी—

नयातवइन्द्रजूजुवुर्नोनवन्दनाशविष्ठवेद्याभिः ।
सशर्धदर्योविषुणस्यजन्तोर्माशिश्नदेवाअपिगुर्ऋतंनः ॥ ५ ॥ २ ॥

न । यातवः । इन्द्र । जूजुवुः । नः । न । वन्दना । शविष्ठ । वेद्याभिः । सः । शर्धत् । अर्यः । विषुणस्य । जन्तोः । मा । शिश्नऽदेवाः । अपि । गुः । ऋतम् । नः ॥ ५ ॥ २ ॥

हे इन्द्र यातवो राक्षसाः नोऽस्मान् न जूजुवुः न हिंस्युः। जूजुवुरिति हिंसाकर्मा पृथक्करणकर्मा वा। अपि च हे शविष्ठ बलवत्तमेन्द्र वन्दना वन्दनानि रक्षांसि वेद्याभिः वेद्याभ्यः प्रजाभ्यो नोऽस्मान् नजूजुवुः नपृथक्कुर्वन्तु। किं च अर्यः स्वामी स इन्द्रः विषुणस्य विषमस्य जन्तोः प्राणिनः शासने शर्धत् उत्सहेत। अपि च शिश्नदेवाः शिश्नेन दीव्यन्ति क्रीडन्तीति शिश्नदेवाः अब्रह्मचर्या इत्यर्थः नोऽस्माकं ऋतं यज्ञं सत्यं वा मापिगुः मापिगमन्। तथा च यास्कः—स उत्सहतां यो विषुणस्य जन्तोर्विषमस्य माशिश्नदेवा अब्रह्मचर्याः शिश्नं श्नथतेः अपिगुर्ऋतं नः सत्यं वा यज्ञं वेति॥५॥

५. इन्द्र, राक्षस हमें न मारें। बलि-श्रेष्ठ इन्द्र, प्रजा से हमें राक्षस अलग न करें। स्वामी इन्द्र विषम जन्तु को मारने में उत्साहान्वित होते हैं। शिश्नदेव (अब्रह्मचारी) हमारे यज्ञ में विघ्न न डालें।

॥ इति पंचमस्य तृतीये द्वितीयो वर्गः ॥ २ ॥

अथ षष्ठी—

अभिक्रत्वेन्द्रभूरधज्मन्नतेविव्यङ्महिमानंरजांसि।
स्वेनाहिवृत्रंशवसाजघन्थनशत्रुरन्तंविविदद्युधाते॥ ६॥

अभि। क्रत्वा। इन्द्र। भूः। अध। ज्मन्। न। ते। विव्यक्। महिमानम्। रजांसि। स्वेन। हि। वृत्रम्। शवसा। जघन्थ। न। शत्रुः। अन्तम्। विविदत्। युधा। ते॥ ६॥

हे इन्द्र त्वं क्रत्वा कर्मणा ज्मन् पृथिव्यां वर्तमानान् जन्तून् अभिभूः अभ्यभूः अपापि च ते तव महिमानं रजांसि सर्वे लोका न विव्यक् व्यचिर्व्याप्तिकर्मा न व्याप्नुवन्नित्यर्थः स्वेन हि आत्मीयेन च शवसा बलेन वृत्रं जघन्थ त्वमवधीः शत्रुश्च युधा युद्धेन ते तवान्तं हिंसां न विविदत् नालभत॥ ६॥

६. इन्द्र, कर्म-द्वारा पृथिवी के सारे जीवों को अभिभूत करते हो। संसार तुम्हारी महिमा को व्याप्त नहीं कर सकता। तुमने अपने बाहु-बल से वृत्र का वध किया है। युद्ध से शत्रु तुम्हारा पार नहीं पा सके।

देवाश्चित्तेअसुर्यायपूर्वेऽनुक्षत्रायममिरेसहांसि।
इन्द्रोमघानिदयतेविषह्येन्द्रंवाजस्यजोहुवन्तसातौ॥ ७॥

देवाः। चित्। ते। असुर्याय। पूर्वे। अनु। क्षत्राय। ममिरे। सहांसि। इन्द्रः। मघानि। दयते। विऽसह्य। इन्द्रम्। वाजस्य। जोहुवन्त। सातौ॥ ७॥

---

१ नि० ४. १९।

पूर्वे देवाश्चित् असुरा अपि असुर्याय बलाय क्षत्राय क्षदिर्हिंसाकर्मा बलं हिंसां च ऊ-भे कर्तुमित्यर्थः। हे इन्द्र ते तव सहांसि बलानि अनुममिरे। हीने इत्यनुः कर्मप्रवचनीयः। तव बलेभ्योऽहीना ममिरे इत्यर्थः। तथा च निगमान्तरं—अनु ते द्यौर्बृहती वीर्यं मम इति। अथ परोक्षस्तुतिः इन्द्रः शत्रून् विषह्य मघानि मंहनीयानि धनानि दयते भक्तेभ्यः प्रयच्छति अपि चेन्द्रं वाजस्यान्नस्य सातौ लाभार्थं चोदयन्त स्तुवन्ति स्तोतारमाह्वयन्ति वा ॥ ७ ॥

७. इन्द्र, प्राचीन देवगण ने भी बल और शत्रु वध में इन्द्र के बल से अपने बल को कम समझा था। शत्रुओं को पराजित करके इन्द्र भक्तों को धन देते हैं। अन्न-प्राप्ति के लिए स्तोता इन्द्र को बुलाते हैं।

कीरिश्चिद्धित्वामवसेजुहावेशानमिन्द्रसौभगस्यभूरेः।
अवोबभूथशतमूतेअस्मेअभिक्षत्तुस्त्वावतोवरूता ॥ ८ ॥

कीरिः। चित्। हि। त्वाम्। अवसे। जुहाव। ईशानम्। इन्द्र।
सौभगस्य। भूरेः। अवः। बभूथ। शतम्ऽऊते। अस्मे इति।
अभिऽक्षत्तुः। त्वाऽवतः। वरूता ॥ ८ ॥

हे इन्द्र ईशानं त्वां कीरिः स्तोता कारुः कीरिरिति स्तोतृनामसु पाठात् वसिष्ठोऽवसे र-क्षणाय जुहाव हि स्तौति हि ह्वयति वा। चिदिति पूरणः अपि च हे शतमूते बहुरक्षेन्द्र अस्मे अस्माकं भूरेः प्रभूतस्य सौभगस्य धनस्य अवो रक्षा बभूथ बभूविथ अभिक्षत्तुरभिहिंसकस्य त्वावतः त्वत्सदृशस्य वरूता वारयिता च भव ॥ ८

८. इन्द्र, तुम ईशान व ईश्वर हो। रक्षा के लिए स्तोता तुम्हें बुलाते हैं। बहुत्राता इन्द्र, तुम हमारे यथेष्ट धन के रक्षक हुए थे। तुम्हारे समान हमारा जो हिंसक हो, उसका निवारण करो।

अथ नवमी—

सखायस्तइन्द्रविश्वहस्यामनमोवृधासोमहिनातरुत्र।
वन्वन्तुस्मातेऽवसासमीके३भीतिमर्योवनुषांशवांसि ॥ ९ ॥

सखायः। ते। इन्द्र। विश्वह। स्याम। नमःऽवृधासः। महिना।
तरुत्र। वन्वन्तु। स्म। ते। अवसा। सम्ऽईके। अभिऽइतिम्।
अर्यः। वनुषाम्। शवांसि ॥ ९ ॥

---

१ ऋ० सं० १, ५७.५।

हे इन्द्र ते तव नमोवृधासो नमसा स्तुत्या हविषा वा वर्धयितारो वयं विश्वह सर्वदा सखायः स्याम भवेम महिना महिम्ना वरुत्रः अत्यंततारकेन्द्र ते तवावसा रक्षणेन समीके संग्रामे अर्योभीरभिगमनं यद्युतां हिंसकानां शवांसि बलानि च वन्वन्तु स्तोतारो हिंसन्तु ॥ ९ ॥

९. इन्द्र, स्तुति-द्वारा हम तुम्हें वर्द्धित करते हुए सदा तुम्हारे सखा हों। अपनी महिमा के द्वारा तुम सबके तारक हो। तुम्हारे रक्षण से, आर्य स्तोता, संग्राम में आये हुए अनार्यों के बल की हिंसा करें।

सनइन्द्रत्वयताया॒इषेधास्त्मनाचयेम॒घवा॑नोजुनन्ति ।
वस्वी॒षुतेज॒रि॒त्रेअ॑स्तुश॒क्तिर्यू॒यंपा॑तस्व॒स्तिभि॒ःसदा॑नः ॥१०॥४॥

सः । न॒ः । इ॒न्द्र॒ । त्वऽयताया॑ । इ॒षे । धा॒ः । त्मना॑ । च॒ । ये ।
म॒घऽवा॑नः । जु॒नन्ति॑ । वस्वी॑ । सु । ते॒ । ज॒रि॒त्रे । अ॒स्तु॒ । श॒क्तिः ।
यू॒यम् । पा॒त॒ । स्व॒स्तिऽभि॑ः । सदा॑ । न॒ः ॥ १० ॥ ४ ॥

इयमृक् व्याख्याततरा ॥ १० ॥

१०. इन्द्र, तुम हमें धारण करो, ताकि हम तुम्हारे लिये अन्न का भोग कर सकें। जो हव्यदाता स्वयं हव्य प्रदान करते हैं, उन्हें भी धारण करो। मैं तुम्हारा स्तोता हूँ। अतीव प्रशंसा-योग्य स्तुति-कर्म में मेरी शक्ति हो। तुम हमें सदा स्वस्ति-द्वारा पालन करो।

॥ इति पंचमस्य तृतीये चतुर्थो वर्गः ॥ ४ ॥

पिबासोममिन्द्रमन्दतुत्वेति नवर्चं पंचमं सूक्तं। अनुक्रम्यते च—पिबनव वैराजमूर्ध्वत्यामिति। वसिष्ठऋषिः आदितोष्टौविराजः नवमीत्रिष्टुबिन्द्रोदेवता दशरात्रे चतुर्थेहनि निष्केवल्यशस्त्रे पिबासोममिन्द्रेतिपट् स्तोत्रियानुरूपौ सूत्रितं च—वैराजंचेत्पृष्ठं पिबासोममिन्द्रमन्दतुत्वेति षट्स्तोत्रियानुरूपाविति। महाव्रतेपि निष्केवल्येआद्याः षळृचः सूत्रितं च—पिबासोममिन्द्रमन्दतुत्वेति षळिति। आद्या निष्केवल्यशस्त्रयाज्या सूत्रितं च—पिबासोममिन्द्रमन्दतुत्वेति याज्येति। चतुर्थेहनि माध्यंदिने सवने होत्रकशस्त्रेषु सप्तविराजः नीस्तृचाञ्छत्वाएकैकस्तृचः शंसनीयः तत्र नवेगिरइत्याद्याश्चत्वसृचः सूत्रितं च—नवेगिरोअपिसृष्येतुरस्य मघोमहेमहित्रुचेभरध्यमिति।

तत्र प्रथमा—

पिबा॒सोम॑मिन्द्र॒मन्द॑तुत्वा॒यन्ते॑सुषाव॑हर्य॒श्वाद्रि॑ः ।
सो॒तुर्बा॒हुभ्यां॒सुय॑तो॒नार्वा॑ ॥ १ ॥

पिब॑ । सोम॑म् । इ॒न्द्र॒ । मन्द॑तु । त्वा॒ । यम् । ते॒ । सु॒साव॑ । ह॒रि॒ऽअ॒श्व॒ ।
अद्रि॑ः । सो॒तुः । बा॒हुऽभ्या॑म् । सुऽय॑तः । न । अर्वा॑ ॥ १ ॥

हे इन्द्र सोम पिब ससोमस्त्वा त्वां मन्दतु मादयतु। हे हर्यश्व ते त्वदर्थं सोतुरभिषवक-र्तुर्बाहुभ्यामर्वान रश्मिभ्यामश्वइव सुयतः सुष्ठु परिगृहीतोद्रिर्ग्रावा यं सोमं सुषाव ॥ १ ॥

१. इन्द्र, सोम पान करो। वह सोम तुम्हें मत्त करे। हरि नामक अश्ववाले इन्द्र, रस्सी-द्वारा संयत अश्व की तरह अभिषवकर्त्ता के दोनों हाथों में परिगृहीत पत्थर ने इस सोम का अभिषव किया है।

यस्तेमदोयुज्यश्चारुरस्तियेनवृत्राणिहर्यश्वहंसि।
सत्वामिन्द्रप्रभूवसोममत्तु ॥ २ ॥

यः। ते। मदः। युज्यः। चारुः। अस्ति। येन। वृत्राणि।
हरिऽअश्व। हंसि। सः। त्वाम्। इन्द्र। प्रभुवसो इति प्रभुऽवसो।
ममत्तु ॥२॥

हे हर्यश्व ते तव यः युज्योयुज्यः चारुः समीचीनो मदो मदकरः सोमोस्ति विद्यते येनच पीतेन सोमेन वृत्राणि हंसि। हे प्रभूवसो प्रभूतधनेन्द्र त्वां ससोमोममत्तु मादयतु ॥ २ ॥

२. हरि नाम के अश्ववाले और प्रभूत-धनी इन्द्र, तुम्हारा जो उपयुक्त और सम्यक् प्रस्तुत सोम है और जिसके द्वारा तुमने वृत्र आदि का वध किया है, वही सोम तुम्हें मत्त करे।

बोधासुमेमघवन्वाचमेमांयांतेवसिष्ठोअर्चतिप्रशस्तिम्।
इमाब्रह्मसधमादेजुषस्व ॥ ३ ॥

बोध। सु। मे। मघऽवन्। वाचम्। आ। इमाम्।
याम्। ते। वसिष्ठः। अर्चति। प्रऽशस्तिम्। इमा।
ब्रह्म। सधऽमादे। जुषस्व ॥ ३ ॥

हे मघवन् धनवन्निन्द्र ते तव प्रशस्तिं स्तुतिरूपां यां वाचं वसिष्ठः अर्चति तामिमां मे वसिष्ठस्य संबन्धिनीं वाचं त्वबोध सुष्ठु अभिबुध्यस्व। किं च इमा इमानि ब्रह्म ब्रह्माणि सध-मादे यज्ञे जुषस्व सेवस्व ॥ ३ ॥

३. इन्द्र, तुम्हारी स्तुति-स्वरूपिणी जो बात वसिष्ठ कहते हैं, उन वसिष्ठ की (मेरी) इस बात को तुम जानो और यज्ञ में इन स्तुतियों की सेवा करो। अथ चतुर्थी—

श्रुधीहवंविपिपानस्याद्रेर्बोधाविप्रस्यार्चतोमनीषाम्।
कृष्वादुवांस्यन्तमासचेमा ॥ ४ ॥

श्रुधि। हवम्। विऽपिपानस्य। अद्रेः। बोध। विप्रस्य। अर्चतः।
मनीषाम्। कृष्व। दुवांसि। अन्तमा। सचा। इमा ॥ ४ ॥

हे इन्द्र विपिपानस्य विपीतसवो विपिनवोवा ममादेर्ग्राव्णोहवमाह्वानं श्रुधि शृणु। तथाच निगमान्तरं—ग्रावाज्णोवाचंवदन्तावदद्भ्यइति। विप्रस्य मम्र्स्य वसिष्ठस्यार्चतः स्तुवतो मनीषां स्तुतिं बोध बुध्यस्व च। इमा इमानि क्रियमाणानि दुवांसि परिचरणान्यन्तमान्तिकतमानि बुद्धिस्थानि सचा सह सहायभूतःसन् ता कृध्व कुरु च ॥ ४ ॥

४. इन्द्र, मैंने सोमपान किया है। तुम मेरे इस पत्थर की पुकार सुनो। स्तोता विप्र की स्तुति जानो। यह जो मैं सेवा करता हूँ, वह सब, सहायक होकर, बुद्धिस्थ करो।

नतेगिरोअपिमृष्येतुरस्यनसुष्टुतिमसुर्यस्यविद्वान्।
सदातेनामस्वयशोविवक्मि ॥ ५ ॥ ५ ॥

न। ते। गिरः। अपि। मृष्ये। तुरस्य। न। सुऽस्तुतिम्।
असुर्यस्य। विद्वान्। सदा। ते। नाम। स्वऽयशः। विवक्मि॥५॥५॥

हे इन्द्र तुरस्य शत्रूणां हिंसकस्य ते तव गिरः स्तुतीरसुर्यस्य द्वितीयार्थे षष्ठी त्वदीयमसुर्यं बलं विद्वान् जानन् अहं नापिमृष्ये मृषिर्मार्जनकर्मा न मार्जयामि नपरित्यजामीत्यर्थः। सुष्टुतिं शोभनां स्तुतिं च नापिमृष्ये मृषेर्मार्जनकर्मत्वमन्यत्रापिदृश्यते। यथा—मानोअभेस्तस्यापित्र्याणिमर्मृषिष्ठाइति। किंतु स्वयशः असाधारणयशस्ते तव नाम स्तोत्रं सदा सदैव विवक्मि ब्रवीमि ॥ ५ ॥

५. इन्द्र, तुम रिपुञ्जय हो। मैं तुम्हारा बल जानता हूँ। मैं तुम्हारी स्तुति करना नहीं छोड़ सकता। मैं सदा तुम्हारे यशस्वी नाम का उच्चारण करूँगा। ॥ इति पंचमस्य तृतीये पंचमो वर्गः ॥ ५ ॥

अथ षष्ठी—

भूरिहितेसवनामानुषेषुभूरिमनीषीहवतेत्वामित्।
मारेअस्मन्मघवञ्ज्योकः ॥ ६ ॥

भूरि। हि। ते। सवना। मानुषेषु। भूरि। मनीषी। हवते। त्वाम्।
इत्। मा। आरे। अस्मत्। मघऽवन्। ज्योक्। करिति कः॥ ६ ॥

हे मघवन् ते तव सवना सवनानि सोमाभिषवणानि भूरि भूरीणि मानुषेष्वस्मासु वर्तन्तइति शेषः। हिः पूरणः मनीषी स्तोता त्वामित् त्वामेव भूरि हवते नितरांस्तौति आह्वयति। अतोस्मदस्मत्तआरेदूरे ज्योक् चिरकालं माकः आत्मानं माकार्षीः क्षिप्रमात्मानमस्मदासन्नं कुर्वित्यर्थः॥६॥

६. इन्द्र, मनुष्यों में तुम्हारे अनेक सवन हैं। मनीषी स्तोता तुम्हारा ही अत्यन्त आह्वान करता है। अपने को हमसे दूर नहीं रखना।

---

१ ऋ० सं० ८. ४. २९. । २ ऋ० सं० १. ५. १६. ।

अथ सप्तमी—

तुभ्येदि॒मासव॑नाशूर॒विश्वा॒तुभ्यं॒ब्रह्मा॑णि॒वर्ध॑नाकृणोमि ।
त्वंनृभि॒र्हव्यो॑वि॒श्वधा॑सि ॥ ७ ॥

तुभ्य॑ । इत् । इ॒मा । सव॑ना । शू॒र॒ । विश्वा॑ । तुभ्य॑म् । ब्रह्मा॑णि । वर्ध॑ना । कृ॒णो॒मि॒ । त्वम् । नृऽभिः । हव्यः॑ । वि॒श्वधा॑ । अ॒सि॒ ॥ ७ ॥

हे शूर तुभ्येत् तुभ्यमेव इमा इमानि विश्वा विश्वानि सवना सवनानि सोमाभिषवणानि मया क्रियन्तइति शेषः तुभ्यं त्वदर्थमेव वर्धना वर्धनानि ब्रह्माणि स्तोत्राणि कृणोमि करोमि । त्वमेव नृभिर्यज्ञानां नेतृभिः विश्वधा सर्वप्रकारैः हव्योह्वातव्यः स्तुत्योवासि ॥ ७ ॥

७. शूर इन्द्र, तुम्हारे ही लिए यह सब सवन है; तुम्हारे ही लिए यह वर्द्धक स्तोत्र करता हूँ। तुम सब तरह से मनुष्यों के आह्वान के योग्य हो।

अथाष्टमी—

नूचि॒न्नुते॒मन्य॑मानस्यदस्मोद॑श्नुवन्तिमहि॒मान॑मुग्र ।
नवी॒र्य॑मिन्द्रते॒नराधः॑ ॥ ८ ॥

नु । चि॒त् । नु । ते॒ । मन्य॑मानस्य । द॒स्म॒ । उत् । अ॒श्नु॒व॒न्ति॒ । म॒हि॒मान॑म् । उ॒ग्र॒ । न । वी॒र्य॑म् । इ॒न्द्र॒ । ते॒ । न । राधः॑ ॥ ८ ॥

हे दस्म दर्शनीय मन्यमानस्य स्तूयमानस्य ते तव महिमानं नूचिदिति प्रतिषेधार्थः नु क्षिप्रं नूचिदुदश्नुवन्ति केचन न प्राप्नुवन्ति हे उग्र उद्गूर्ण ते तव राधो धनं हे इन्द्र ते वीर्यं सामर्थ्यं च नोदश्नुवन्ति ॥ ८ ॥

८. दर्शनीय इन्द्र, स्तुति करने पर तुम्हारी महिमा को कौन नहीं तुरत प्राप्त करेगा? कौन नहीं तुम्हारा धन प्राप्त करेगा?

अथ नवमी—

येच॒पूर्व॒ऋष॑यो॒येच॒नूत्ना॒इन्द्र॒ब्रह्मा॑णिज॒नय॑न्त॒विप्राः॑ ।
अ॒स्मेते॑सन्तुस॒ख्याशि॒वानि॑यू॒यंपा॑तस्व॒स्तिभिः॒सदा॑नः ॥ ९ ॥ ६ ॥

ये । च॒ । पूर्वे॑ । ऋष॑यः । ये । च॒ । नूत्नाः॑ । इन्द्र॑ । ब्रह्मा॑णि । ज॒नय॑न्त । विप्राः॑ । अ॒स्मे इति॑ । ते॒ । स॒न्तु॒ । स॒ख्या । शि॒वानि॑ । यू॒यम् । पा॒त॒ । स्व॒स्तिऽभिः॑ । सदा॑ । नः॒ ॥ ९ ॥ ६ ॥

ये च पूर्वे प्राक्तना ऋषयः ये च नूत्नाः नूतनाः विप्रा मेधाविन ऋषयो ब्रह्माणि स्तोत्राणि जनयन्त अजनयन्त तेष्विवास्मास्वपि हे इन्द्र ते तव सख्या सख्यानि शिवानि भद्राणि सन्तु स्पष्टमन्यत् ॥ ९ ॥

९. जितने प्राचीन ऋषि हो गये हैं और जितने नवीन हैं, सभी तुम्हारे लिए स्तोत्र उत्पन्न करते हैं। हमारे लिए तुम्हारा सख्य मंगलमय हो। तुम हमें सदा स्वस्ति-द्वारा पालन करो।

॥ इति पंचमस्य तृतीये षष्ठो वर्गः ॥ ६ ॥

उदु ब्रह्माणीति षळृचं षष्ठं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रं अनुक्रम्यते च—उदु षळिति । अग्निष्टोमे माध्यन्दिनसवने ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्रे एतत्सूक्तं सूत्रितं च—उदु ब्रह्माण्यृजीषी वज्री वृषभस्तुराषाळिति याज्येति । चातुर्विंशिकेऽहनि माध्यंदिनसवने ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्रे एतदहरहः शस्यं संशकं सूक्तं । सूत्रितं च । उदु ब्रह्माण्यभितष्टेवेतीतरावहरहःशस्येइति । अहर्गणेषु द्वितीयादिष्वहःस्वेतदेव सूक्तं महाव्रतेपि निष्केवल्ये एतत्सूक्तं सूत्रितं च—उदु ब्रह्माण्यैरत श्रवस्यावेमह इन्द्रोत्सुग्रेति पंचसूक्तानीति ।

उदुब्रह्माण्यैरतश्रवस्येन्द्रंसमर्येमहयावसिष्ठ ।
आयोविश्वानिशवसाततानोपश्रोतामईवतोवचांसि ॥ १ ॥

उत् । ऊँ इति । ब्रह्माणि । ऐरत । श्रवस्या । इन्द्रम् ।
सऽमर्ये । महय । वसिष्ठ । आ । यः । विश्वानि । शवसा ।
ततान । उपऽश्रोता । मे । ईवतः । वचांसि ॥ १ ॥

श्रवस्यान्नेच्छया ब्रह्माणि स्तोत्राणि हवींषि चेन्द्रार्थं उदैरत सर्वे ऋषय इति शेषः उ इति पूरणः हे वसिष्ठ त्वमपि समर्ये यज्ञे इन्द्रं महय स्तोत्रेण हविषा च पूजय अपि च य इन्द्रो विश्वानि भुवनानि शवसा बलेन ततान व्याप्तवान् स ईवतः उपगमनवतो मे मम वचांसि स्तुतिरूपाणि वाक्यानि उपश्रोता भवतु ॥ १ ॥

१. अन्न की इच्छा से सारे स्तोत्र कहे गये हैं। वसिष्ठ, तुम भी यज्ञ में इन्द्र की स्तुति करो। बल-द्वारा उन्होंने सारे लोकों को व्याप्त किया था। मैं उनके पास जाने की इच्छा करता हूँ। वे मेरे स्तुति-वचन का श्रवण करें।

अथ द्वितीया—

अयामिघोषइन्द्रदेवजामिरिरज्यन्तयच्छुरुधोविवाचि ।
नहिस्वमायुश्चिकितेजनेषुतानीदंहांस्यतिपर्ष्यस्मान् ॥ २ ॥

अयामि । घोषः । इन्द्र । देवऽजामिः । इरज्यन्त । यत् ।
शुरुधः । विऽवाचि । नहि । स्वम् । आयुः । चिकिते । जनेषु ।
तानि । इत् । अंहांसि । अति । पर्षि । अस्मान् ॥ २ ॥

यद्यदा शुरुधः शुचं संरुन्धन्तीति शुरुध ओषध्य इरज्यन्त वर्धन्ते तदा हे इन्द्र त्वदर्थं विवाचि स्तोतरि देवजामिर्देवानां बन्धुः घोषः स्तुतिरूपः शब्दः अयामि अकारि अपि च जनेषु मध्ये केनापि स्वमायुः स्वं जीवितं नहि चिकिते ज्ञायते यैरायुः क्षीयते तानीत् तानि सर्वाण्येव अंहांसि पापान्यस्मानतिपर्षि अतिपारय ॥ २ ॥

२. जिस समय ओषधियाँ बढ़ती हैं, उस समय देवों के लिए प्रिय शब्द कहे जाते हैं। मनुष्यों में कोई भी तुम्हारी आयु नहीं जान सकता। हमें सारे पापों के पार ले जाओ।

युजेरथंगवेषणंहरिभ्यामुपब्रह्माणिजुजुषाणमस्थुः ।
विबाधिष्टस्यरोदसीमहित्वेन्द्रोवृत्राण्यप्रतीजघन्वान् ॥ ३ ॥

युजे । रथम् । गोऽएषणम् । हरिऽभ्याम् । उप । ब्रह्माणि ।
जुजुषाणम् । अस्थुः । वि । बाधिष्ट । स्यः । रोदसी इति ।
महिऽत्वा । इन्द्रः । वृत्राणि । अप्रति । जघन्वान् ॥ ३ ॥

गवेषणं गवां प्रापकं इन्द्रस्य रथं हरिभ्यामिन्द्रवाहाभ्यां युजे स्तोत्रैरहं युनज्मि ब्रह्माणि स्तोत्राणि जुजुषाणं परिचारैः सेव्यमानमिन्द्रं उपास्थुरुपतिष्ठन्त । स्यः सोयमिन्द्रो महित्वा महत्त्वेन रोदसी द्यावापृथिव्यौ विबाधिष्ट व्यबाधिष्ट च अपि चेन्द्रो वृत्राणि शत्रून् अप्रतिद्वन्द्वानि जघन्वान् हतवान् ॥ ३ ॥

३. मैं हरि नाम के दोनों अश्वों के द्वारा इन्द्र के गोप्रापक रथ को जोतता हूँ। इन्द्र स्तोत्रों की सेवा करते हैं। सब लोग उनकी उपासना करते हैं। उन्होंने अपनी महिमा से द्यावापृथिवी को बाधित किया है। इन्द्र ने शत्रुओं के बलों का नाश किया है।

आपश्चित्पिप्युःस्तर्यो३नगावोनक्षन्नृतंजरितारस्तइन्द्र ।
याहिवायुर्ननियुतोनोअच्छात्वंहिधीभिर्दयसेविवाजान् ॥४॥

आपः । चित् । पिप्युः । स्तर्यः । न । गावः । नक्षन् । ऋतम् ।
जरितारः । ते । इन्द्र । याहि । वायुः । न । निऽयुतः । नः ।
अच्छ । त्वम् । हि । धीभिः । दयसे । वि । वाजान् ॥ ४ ॥

हे इन्द्र त्वत्प्रसादादापश्चिद् आपः वर्योन गावः वर्योवशागावइव पिप्युः वर्धितां। अप्रसू-तागावोमांसलाभवन्ति हि। ते तव जरितारः स्तोतारश्च ऋतमुदकं नक्षन् व्याप्नुवन्। अपि च त्वं नोस्मान् नियुतोवायुर्न वायुरिव अच्छ याहि अभियाहि। त्वं हि धीभिः प्रज्ञाभिः कर्मभिर्वा वाजानन्नानि विदयसे स्तोतृभ्यः प्रयच्छसि॥ ४॥

४. इन्द्र, अप्रसूता गाय की तरह जल बढ़े। तुम्हारे स्तोता जल व्याप्त करें। जैसे वायु नियुत (अश्व) के पास आता है, वैसे ही तुम मेरे निकट आओ। कर्म-द्वारा तुम अन्न प्रदान करो।

तेत्वामदाइन्द्रमादयन्तुशुष्मिणंतुविराधसंजरित्रे।
एकोदेवत्रादयसेहिमर्तानस्मिञ्छूरसवनेमादयस्व॥ ५॥

ते। त्वा। मदाः। इन्द्र। मादयन्तु। शुष्मिणम्। तुविऽराधसम्। जरित्रे। एकः। देवऽत्रा। दयसे। हि। मर्तान्। अस्मिन्। शूर। सवने। मादयस्व॥ ५॥

हे इन्द्र त्वा त्वां वयवे मदाः मदकराः सोमाः मादयन्तु अपि च जरित्रे स्तोत्रे शुष्मिणं बलवन्तं तुविराधसं बहुधनं पुत्रं प्रयच्छसीति शेषः। हे शूर त्वं देवत्रा देवेषु एकएव मर्तान् मनु-ष्यान् दयसे हि दयविरनुकंपार्थः अस्मिन् सवने यज्ञे मादयस्व॥ ५॥

५. इन्द्र, मदकारी सोम तुम्हें मत्त करें। स्तोता को बलवान् और बहुधनवान् पुत्र दान करो। शूर, देवों में तुम्हें अकेले मनुष्यों के प्रति अनुकम्पा प्रदर्शित करते हो। इस यज्ञ में प्रमत्त होओ।

अथ षष्ठी—

एवेदिन्द्रंवृषणंवज्रबाहुंवसिष्ठासोअभ्यर्चन्त्यर्कैः।
सनःस्तुतोवीरवद्धातुगोमद्यूयंपातस्वस्तिभिःसदानः॥ ६॥ ७॥

एव। इत्। इन्द्रम्। वृषणम्। वज्रऽबाहुम्। वसिष्ठासः। अभि। अर्चन्ति। अर्कैः। सः। नः। स्तुतः। वीरऽवत्। धातु। गोऽमत्। यूयम्। पात। स्वस्तिऽभिः। सदा। नः॥ ६॥ ७॥

वसिष्ठासोवसिष्ठाः वज्रबाहुं वज्रकल्पबाहुं वृषणं कामानां वर्षितारमिन्द्रं एवेद् एकेन प्रकारेणैव अर्कैरर्चनीयैःस्तोत्रैः अभ्यर्चन्ति अभिपूजयन्ति स्तुवः सइन्द्रोनोस्मभ्यं वीरवत्पुत्रा-दियुक्तं गोमद् गोयुक्तं च धनं धातु ददातु साधमन्यत्॥ ६॥

६. वसिष्ठ लोग इसी प्रकार अर्चनीय स्तोत्र-द्वारा वज्रबाहु अभीष्टवर्षी इन्द्र की पूजा करते हैं। स्तुत होकर वे हमें वीर और गौ से युक्त धन दें। तुम हमें सदा स्वस्ति-द्वारा पालन करो।

योनिष्ट इन्द्रसदनेऽकारीति षळृचं सप्तमं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रं अनुक्रम्यते च—योनिरिति। महाव्रते निष्केवल्येऽप्येतत्सूक्तं सूत्रितं च—योनिष्टइन्द्रसदनेऽकारीत्येतस्यचतस्रः शस्त्वोत्तमामुपसंतत्योपोत्तमया परिदधातीति।

योनिष्टइन्द्रसदनेअकारितमानृभिःपुरुहूतप्रयाहि।
असोयथानोविताथेचदद्वसूनिममदश्चसोमैः॥ १॥

योनिः। ते। इन्द्र। सदने। अकारि। तम्। आ। नृऽभिः। पुरुऽहूत। प्र। याहि। असः। यथा। नः। अविता। वृधे। च। ददः। वसूनि। ममदः। च। सोमैः॥ १॥

हे इन्द्र ते तव सदने सदनार्थं योनिः स्थानमकारि। हे पुरुहूत नृभिर्मरुद्भिः सार्धं तं योनिमाप्रयाहि। नोऽस्माकं यथाविता रक्षिता असः भवसि नोऽस्माकं वृधे वर्धनाय चासः तथा च वसूनि ददः अस्मभ्यं देहि सोमैरस्मदीयैर्ममदः मादयस्व च॥ १॥

१. तुम्हारे गृह के लिए स्थान किया गया है। पुरुहूत इन्द्र, मरुतों के साथ वहाँ आओ। जैसे तुम हमारे रक्षक हुए हो, जैसे तुम हमारी वृद्धि के लिए हुए हो, वैसे ही धन दो। हमारे सोम के द्वारा मत्त होओ।

गृभीतंतेमनइन्द्रद्विबर्हाःसुतःसोमःपरिषिक्तामधूनि।
विसृष्टधेनाभरतेसुवृक्तिरियमिन्द्रंजोहुवतीमनीषा॥ २॥

गृभीतम्। ते। मनः। इन्द्र। द्विऽबर्हाः। सुतः। सोमः। परिऽसिक्ता। मधूनि। विसृष्टऽधेना। भरते। सुऽवृक्तिः। इयम्। इन्द्रम्। जोहुवती। मनीषा॥ २॥

हे इन्द्र द्विबर्हाः षष्ठ्यर्थे प्रथमा द्विबर्हसोद्वयोः स्थानयोः परिवृढस्य ते तवमनोगृभीतमस्माभिः परिगृहीतं सोमश्च सुतोऽभिषुतः मधूनि च परिषिक्तानि पात्रेषु परिषिक्तानि विसृष्टधेना विसृष्टजिह्वा मध्यमस्वरेणोच्चार्यमाणा सुवृक्तिः सुसमाप्तिरियं मनीषा स्तुतिरिन्द्रं जोहुवती भृशमाह्वयन्ती भरते संभ्रियते च॥ २॥

२. इन्द्र, तुम दोनों स्थानों में पूज्य हो। हमने तुम्हारे मन को ग्रहण किया है। सोम का हमने अभिषव किया है। हमने मधु को पात्र में परिषिक्त किया है। मध्यम स्वर में कही जानेवाली यह सुसमाप्त स्तुति बार-बार इन्द्र को आह्वान करके उच्चारित होती है।

॥ इति पंचमस्य द्वितीये सप्तमोवर्गः॥ ७॥

अथ तृतीया—

आनो॑दि॒वआपृ॑थि॒व्याऋ॑जीषिन्नि॒दंब॒र्हिःसो॑म॒पेया॑ययाहि ।
वह॑न्तुत्वा॒हर॑योम॒द्र्य॑ञ्चमाङ्गू॒षमच्छा॑त॒वसं॒मदा॑य ॥ ३ ॥

आ । नः॒ । दि॒वः । आ । पृ॒थि॒व्याः । ऋ॒जी॒षि॒न् । इ॒दम् । ब॒र्हिः ।
सो॒म॒ऽपेया॑य । या॒हि॒ । वह॑न्तु । त्वा॒ । हर॑यः । म॒द्र्य॑ञ्चम् ।
आ॒ङ्गू॒षम् । अच्छ॑ । त॒वस॑म् । मदा॑य ॥ ३ ॥

हे ऋजीषिन्निन्द्र नोऽस्माकमिदं बर्हिरिमं यज्ञं सोमपेयाय दिवः स्वर्गादायाह्यागच्छ पृथिव्या अन्तरिक्षाच्च आपः पृथिवीत्यन्तरिक्षनामसु पाठात् आयाहि अपि च तवसं प्रवृद्धं बलवन्तं वा मद्र्यञ्चं मदभिमुखं त्वा त्वां आङ्गूषं स्तोत्रं अच्छाभि मदाय मदार्थं हरयोऽश्वा वहन्तु ॥ ३ ॥

३. इन्द्र, तुम हमारे इस यज्ञ में सोमपान के लिए स्वर्ग और अन्तरिक्ष से आओ; और, आनन्द के लिए, हमारे पास, अश्वगण स्तोत्र की ओर ले जायें।

आनो॒विश्वा॑भिरू॒तिभिः॑स॒जोषा॒ब्रह्म॒जुषा॒णोह॑र्यश्वयाहि ।
वरी॑वृज॒त्स्थवि॑रेभिःसुशिप्रा॒स्मेदध॒द्वृष॑णं॒शुष्म॑मिन्द्र ॥ ४ ॥

आ । नः॒ । विश्वा॑भिः । ऊ॒तिऽभिः॑ । स॒ऽजोषाः॑ । ब्रह्म॑ । जु॒षा॒णः ।
ह॒रि॒ऽअ॒श्व॒ । या॒हि॒ । वरी॑वृजत् । स्थवि॑रेभिः । सु॒ऽशि॒प्र॒ ।
अ॒स्मे इति॑ । दध॑त् । वृष॑णम् । शुष्म॑म् । इ॒न्द्र॒ ॥ ४ ॥

हे हर्यश्व हरिनामकाश्व सुशिप्र शोभनहनो इन्द्र विश्वाभिः सर्वाभिरूतिभीरक्षाभिः सजोषाः संगतः स्थविरेभिर्वृद्धैर्मरुद्भिः सह वरीवृजत् शत्रून् भृशं हिंसन् अस्मे अस्मभ्यं वृषणं कामानां वर्षितारं शुष्मं बलवन्तं पुत्रं दधत् प्रयच्छन् ब्रह्म स्तोत्रं जुषाणः सेवमानो नोऽस्माना याहि ॥ ४ ॥

४. हरि अश्व और शोभन हनुवाले इन्द्र, तुम सब प्रकार की रक्षाओं के साथ वृद्ध मरुतों के संग शत्रुओं को मारते हुए हमें अभीष्टवर्षी तथा बलवान् पुत्र देते हुए एवम् स्तोत्र-सेवा करते हुए, हमारी ओर आओ।

अथ पञ्चमी—

ए॒षःस्तोमो॒म॒हउ॒ग्राय॒वाहे॑धु॒रीवात्यो॒नवा॒जय॑न्नधायि ।
इन्द्र॑त्वा॒यम॒र्कई॑ट्टे॒वसू॑नांदि॒वीव॒द्यामधि॑नः॒श्रोम॑तंधाः ॥ ५ ॥

एषः । स्तोमः । मुहे । उुग्राय॑ । वाहे॑ । धुरिऽईव । अत्यः॑ । न ।
वाजय॑न् । अधायि । इन्द्र॑ । त्वा । अयम् । अर्कः । ईट्टे । वसू॑नाम् ।
दिविऽईव । द्याम् । अधि । नः । श्रोम॑तम् । धाः ॥ ५ ॥

महे महते उग्राय उद्गूर्णाय ओजस्विने वा वाहे विश्वस्य वोढ्रे इन्द्राय धुरीव रथस्य अत्यो-ऽश्वइव वाजयन् बलं कुर्वन् एषः स्तोमः अधायि व्यधायि । अथ प्रत्यक्षस्तुतिः हेइन्द्र त्वां अयमर्कः स्तोता वसूनां वसूनि धनानि ईट्टे याचते स त्वं नोऽस्मासु द्यां दिवीव श्रोमतं श्रवणी-यमन्नं यशो वा अधि धाः अधि धेहि ॥ ५ ॥

५. रथ के घोड़े की तरह यह बलकर्त्ता मन्त्र महान् और ओजस्वी इन्द्र को लक्ष्य कर स्थापित हुआ है। इन्द्र, स्तोता तुमसे धन माँगता है। तुम हमें आकाश के स्वर्ग की तरह श्रीमान् पुत्र प्रदान करो।

एवानइन्द्रवार्यस्यपूर्धिप्रतेमहींसुमतिंवेविदाम ।
इषंपिन्वमघवद्भ्यःसुवीरांयूयंपातस्वस्तिभिःसदानः ॥ ६ ॥ ८ ॥

एव । नः । इन्द्र । वार्य॑स्य । पूर्धि । प्र । ते । महीम् । सुऽमतिम् ।
वेविदाम । इषम् । पिन्व । मघवत्ऽभ्यः । सुऽवीराम् । यूयम् । पात ।
स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥ ६ ॥ ८ ॥

हे इन्द्र नोऽस्मान् एव एवं वार्यस्य तृतीयार्थे षष्ठी वरणीयेन धनेन पूर्धि पूरय । ते तव महीं महतीं सुमतिं अनुग्रहबुद्धिं प्रवेविदाम भृशं लभेमहि मघवद्भ्यो हविष्मद्भ्योऽस्मभ्यं सुवीरां शोभ-नपुत्रादियुतां इषमन्नं पिन्व प्रयच्छेत्यर्थः । स्पष्टमन्यत् ॥ ६ ॥

६. इन्द्र, इस प्रकार तुम हमें वरणीय धन से परिपूर्ण करो। हम तुम्हारा महान् अनुग्रह प्राप्त करेंगे। हम हव्यवाले हैं। हमें वीर पुत्रवाला अन्न दो। तुम हमें सदा स्वस्ति द्वारा पालन करो।

॥ इति पञ्चमस्य द्वितीयेऽष्टमो वर्गः ॥ ८ ॥

आतेमहइन्द्रेति षळृचमष्टमं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रं आद्यत्यनुक्रान्तं । महाव्रते निष्केवल्ये इदमादीनि पंचसूक्तानि सूत्रितंच—आतेमहइन्द्रोत्युग्रेति पंचसूक्तानीति।

तत्र प्रथमा—

आतेमहइन्द्रोत्युग्रसमन्यवोयत्समरन्तसेनाः ।
पताातिदिद्युन्नर्यस्यबाह्वोर्मातेमनोविष्वद्र्यग्विचारीत् ॥ १ ॥

आ। ते। महः। इन्द्र। ऊती। उग्र। सऽमन्यवः। यत्। सम्ऽअरन्त।
सेनाः। पताति। दिद्युत्। नर्यस्य। बाह्वोः। मा। ते। मनः।
विष्वद्र्यक्। वि। चारीत् ॥ १ ॥

हे उग्र उद्गूर्ण ओजस्विन्निन्द्र यद्यदा समन्यवः समो मन्युरभिमानो यासां ताः समन्यवः सेनाः समरन्त युध्यन्ते युद्धार्थं संगच्छन्ते वा तदा नर्यस्य नरहितस्य महो महतः ते तव बाह्वोः स्थितं दिद्युदायुधं दिद्युत् हेतिरिति वज्रनामसु पाठात् ऊती ऊत्यै अस्मद्रक्षायै आपताति आ पततु। ते तव विष्वद्र्यक् विष्वगञ्चनं मनः माविचारीत् अस्मास्वेव स्थिरं भवतु ॥ १ ॥

१. ओजस्वी इन्द्र, तुम महान् और मनुष्य-हितैषी हो। तुम्हारी सेनायें समान हैं—ऐसा अभिमान कर जब युद्ध किया जाता है, तब तुम्हारा हस्त-स्थित वज्र हमारे त्राण के लिए पतित हो। तुम्हारा सर्वतोगामी मन विचलित न हो। अथ द्वितीया—

निदुर्गइन्द्रश्नथिह्यमित्राँ॒अभियेनोमर्तासोअमन्ति।
आरेतंशंसंकृणुहिनिनित्सोरानोभरसंभरणंवसूनाम् ॥ २ ॥

नि। दुःऽगे। इन्द्र। श्नथिहि। अमित्रान्। अभि। ये। नः।
मर्तासः। अमन्ति। आरे। तम्। शंसम्। कृणुहि। निनित्सोः।
आ। नः। भर। सम्ऽभरणम्। वसूनाम् ॥ २ ॥

हे इन्द्र दुर्गे युद्धे ये मर्तासो मर्ताः अभि अभिमुखाः सन्तो नोऽस्मानमन्ति अभिभवन्ति तानमित्रान् शत्रून् निश्नथिहि निजहि। अपि च निनित्सोः अस्मान्निन्दितुमिच्छतो नरस्य तं शंसं आशंसनं आरे दूरे कृणुहि। अपि च नोऽस्मभ्यं वसूनां धनानां संभरणं समूहमाभर आहर ॥ २ ॥

२. इन्द्र, युद्ध में जो मनुष्य हमारे सामने आकर हमारा अभिभव करते हैं, वे ही शत्रुओं का विनाश करते हैं। जो हमारी निन्दा करने की इच्छा करते हैं, उनकी कथा दूर कर दो। हमारे लिए सम्पत्तियाँ लाओ।

शतंतेशिप्रिन्नूतयःसुदासेसहस्रंशंसाउतरातिरस्तु।
जहिवधर्वनुषोमर्त्यस्यास्मेद्युम्नमधिरत्नंचधेहि ॥ ३ ॥

शतम्। ते। शिप्रिन्। ऊतयः। सुऽदासे। सहस्रम्। शंसाः। उत।
रातिः। अस्तु। जहि। वधः। वनुषः। मर्त्यस्य। अस्मे इति।
द्युम्नम्। अधि। रत्नम्। च। धेहि ॥ ३ ॥

हे शिप्रिन् उष्णीषिन् इन्द्र ते त्वदीयाः शतं बहुधाः ऊतयो रक्षाः सुदासे शोभनदानाय मह्यं सन्तु। सहस्रं शंसाः शंसनीयाः कामाश्च सन्तु। उतापि च रातिर्धनमस्तु। वनुषो हिंसकस्य मर्त्यस्य वधः हिंसासाधनमायुधं च जहि अपि चास्मे अधि अस्मासु द्युम्नं दीप्तिमद्यशो यशो वा रत्नं च धेहि। तथा च यास्कः—द्युम्नं द्योततेर्यशो वान्नं वा अस्मे द्युम्नमधि रत्नं च धेहि अस्मासु द्युम्नं च रत्नं च धेहीति[1] ॥ ३ ॥

३. उष्णीष (साफा) वाले इन्द्र, मुझ सुदास के लिए तुम्हारी सैकड़ों रक्षायें हों। तुम्हारी सैकड़ों अभिलाषायें और धन मेरे हों। हिंसक के हिंसा-साधन हथियारों को विनष्ट करो। हमारे लिए दीप्त यश और रत्न दो।

अथ चतुर्थी—

त्वावतोहीन्द्रक्रत्वेअस्मित्वावतोवितुःशूररातौ।
विश्वेदहानितविषीवउग्रँओकःकृणुष्वहरिवोनमर्धीः ॥ ४ ॥

त्वाऽवतः। हि। इन्द्र। क्रत्वे। अस्मि। त्वाऽवतः। अवितुः।
शूर। रातौ। विश्वा। इत्। अहानि। तविषीऽवः। उग्र।
ओकः। कृणुष्व। हरिऽवः। न। मर्धीः ॥ ४ ॥

हे इन्द्र त्वावतः त्वत्सदृशस्य क्रत्वे कर्मणे अस्मि भवामि हि। हे शूर अवितुः विश्वस्य रक्षितुस्त्वावतस्त्वत्सदृशस्य रातौ दाने च भवामीति शेषः। हे तविषीवो बलवन् उग्र ओजस्विन्निन्द्र विश्वेत् विश्वान्येव अहानि ओकोऽस्माकं स्थानं कृणुष्व कुरु। हे हरिवो हरिवन् न मर्धीः अस्मान्मा हिंसीः ॥ ४ ॥

४. इन्द्र, मैं तुम्हारे समान व्यक्ति के कर्म में नियुक्त हूँ। तुम्हारे समान रक्षक व्यक्ति के दान में नियुक्त हूँ। बलवान् और ओजस्वी इन्द्र, सारे दिन हमारे लिए स्थान बनाओ। हरिवाले इन्द्र, हमारी हिंसा नहीं करना।

अथ पंचमी—

कुत्साएतेहर्यश्वायशूषमिन्द्रेसहोदेवजूतमियानाः।
सत्राकृधिसुहनाशूरवृत्रावयंतरुत्राःसनुयामवाजम् ॥ ५ ॥

कुत्साः। एते। हरिऽअश्वाय। शूषम्। इन्द्रे। सहः। देवऽजूतम्।
इयानाः। सत्रा। कृधि। सुऽहना। शूर। वृत्रा। वयम्। तरुत्राः।
सनुयाम। वाजम् ॥ ५ ॥

एते वयं वसिष्ठाः हर्यश्वाय हरिनामकाश्वायेन्द्राय शूषं सुखकरं स्तोत्रं कुत्साः कुर्वाणाः करोतेः कुत्सशब्दनिष्पत्तिः इन्द्रे देवजूतं देवैः प्रेरितं सहो बलमियानाः याचमानाः सन्तः सु-

---

१ नि० ५. ५.

गोणि वीर्याः सन्तो वाजं बलं सनुयाम लभेमहि। अपि च हे शूर वृत्रा वृत्राणि शत्रून् सु-हना हन्तुं सुशकानि सदा सर्वदा कधि कुरु ॥ ५ ॥

५. हम हर्यश्व इन्द्र के लिए सुखकर स्तोत्र कहते हुए और इन्द्र से देव-प्रेरित बल की याचना करते हुए, सारे दुर्गों को लाँघकर, बल प्राप्त करेंगे। हम हविवाले हैं। हमें वीर पुत्रवाला अन्न दो। तुम हमें सदा स्वस्ति (कल्याण) द्वारा पालन करो।

एवानइन्द्रवार्यस्यपूर्धिप्रतेमहींसुमतिंवेविदाम।
इषंपिन्वमघवद्भ्यःसुवीरांयूयंपातस्वस्तिभिःसदानः ॥ ६ ॥ ९ ॥

एव। नः। इन्द्र। वार्यस्य। पूर्धि। प्र। ते। महीम्। सुऽमतिम्। वेविदाम। इषम्। पिन्व। मघवत्ऽभ्यः। सुऽवीराम्। यूयम्। पात। स्वस्तिऽभिः। सदा। नः ॥ ६ ॥ ९ ॥

इयं व्याख्यातचरा ॥ ६ ॥

६. हे इन्द्र! हमें संरक्षण के योग्य भरपूर धन दे। तेरे आशीर्वाद से युक्त होकर हम आगे बढ़ें। उत्तर वीर जिसके साथ रहते हैं वह धन हमें मिले। तेरे अलावा सभी देव ही अपने संरक्षण के साधनों से युक्त होकर हमारी रक्षा करते रहें।

॥ इति पंचमस्य तृतीये नवमो वर्गः ॥ ९ ॥

नसोमइन्द्रमिति पंचर्चं नवमं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रं तथाचानुक्रम्यते—नसोमःपं-चेति। महाव्रते उक्तोविनियोगः।

तत्र प्रथमा—

नसोमइन्द्रमसुतोममादनाब्रह्माणोमघवानंसुतासः।
तस्माउक्थंजनयेयज्जुजोषन्नृवन्नवीयःशृणवद्यथानः ॥ १ ॥

न। सोमः। इन्द्रम्। असुतः। ममाद। न। अब्रह्माणः। मघऽवानम्। सुतासः। तस्मै। उक्थम्। जनये। यत्। जुजोषत्। नृऽवत्। नवीयः। शृणवत्। यथा। नः ॥ १ ॥

मघवानं धनवन्तमिन्द्रमसुतोन अभिषुतः सोमोन ममाद न तर्पयति सुतासोभिषुताः अपि सोमा अब्रह्माणः स्तोत्रहीनाः न ममदुः ममादेत्येतदाख्यातं बहुवचनान्ततया विपरिणतं सदत्रसंबध्यते अतएव त्रिष्वपि सवनेषु पाठमानैः स्तोत्रैः स्तुवाएव सोमाहूयन्ते। अपि च नो-स्मदीयं यदुक्थं इन्द्रोजुजोषत् सेवेत यथा च नृवत् राजेव आदरेण शृणवत् शृणुयात् तथा नवीयोनवतरमुक्थं शस्त्रं तस्माइन्द्राय जनये पठामीत्यर्थः ॥ १ ॥

१. जो सोम धनाधिपति इन्द्र के लिए अभिषुत नहीं हैं, उससे तृप्ति नहीं होती। अभिषुत होने पर भी स्तोत्र-हीन सोम तृप्तिकर नहीं होता। हम लोगों का जो उक्थ इन्द्र की सेवा करता है और राजा जिसे श्रवण करता है, उसी नवीन उक्थ का पाठ, इन्द्र के लिए, मैं करता हूँ।

उक्थउक्थेसोमइन्द्रंममादनीथेनीथेमघवानंसुतासः।
यदींसबाधःपितरंनपुत्राःसमानदक्षाअवसेहवन्ते ॥ २ ॥

उक्थेऽउक्थे। सोमः। इन्द्रम्। ममाद्। नीथेऽनीथे। मघऽवानम्। सुतासः। यत्। ईम्। सऽबाधः। पितरम्। न। पुत्राः। समानऽदक्षाः। अवसे। हवन्ते ॥ २ ॥

यद्यस्माद् उक्थेउक्थे शस्त्रेशस्त्रे क्रियमाणे सोमोमघवानमिन्द्रं ममाद मादयति नीथेनीथे स्तोत्रेस्तोत्रे क्रियमाणे सुतासोभिषुताः सोमाः मादयन्ति तस्मादीमेनमिन्द्रं सबाधः परस्परं मिलिताः समानदक्षाः समानोत्साहा ऋत्विजः। पुत्राः पितरं न पितरमिव अवसे तर्पणाय रक्षणाय वा हवन्ते शस्त्रैः स्तोत्रैश्च स्तुवन्ति ॥ २ ॥

२. प्रत्येक उक्थ-स्तुति-पाठ-काल में सोम धनवान् इन्द्र को तृप्त करता है। प्रत्येक स्तोत्रपाठ-काल में अभिषुत सोम इन्द्र को तृप्त करता है। जैसे पुत्र पिता को बुलाता है, वैसे ही, रक्षा के लिए, परस्पर मिलित और समान उत्साहवाले ऋत्विक् लोग इन्द्र को बुलाते हैं।

चकारताकृणवन्नूनमन्यायानिब्रुवन्तिवेधसःसुतेषु।
जनीरिवपतिरेकःसमानोनिमामृजेपुरइन्द्रःसुसर्वाः ॥ ३ ॥

चकार। ता। कृणवत्। नूनम्। अन्या। यानि। ब्रुवन्ति। वेधसः। सुतेषु। जनीःऽइव। पतिः। एकः। समानः। नि। मामृजे। पुरः। इन्द्रः। सु। सर्वाः ॥ ३ ॥

वेधसः स्तोत्राणां विधातारः सुतेषु अभिषुतेषु सोमेषु यानि कर्माणि ब्रुवन्ति ता तानि वृत्रवधादीनि कर्माणीन्द्रः पूर्वस्मिन्काले चकार नूनं। संप्रति अन्या अन्यान्यपि कर्माणि कृणवत् कुर्यात्। अपि च सइन्द्रः सर्वाः पुरः शत्रुनगरीः समानः समवृत्तिः एकः असहायः पतिः जनीरिव जायाइव सु निमामृजे सम्यगशोधयत् ॥ ३ ॥

३. सोम के अभिषुत होने पर स्तोता लोग जिन सब कर्मों की बातें कहते हैं, उन सारे कर्मों को, प्राचीन काल में, इन्द्र ने किया था। इस समय अन्य कर्म भी करते हैं। जैसे पति पत्नी का परिमार्जन करता है, वैसे ही समवृत्ति और सहायक-शून्य इन्द्र ने शत्रु-नगरियों का परिमार्जन (संशोधन) किया था।

एवातमाहुरुतशृण्वइन्द्रएकोविभक्तातरणिर्मघानाम् ।
मिथस्तुरऊतयोयस्यपूर्वीरस्मेभद्राणिसश्चतप्रियाणि ॥ ४ ॥

एव । तम् । आहुः । उत । शृण्वे । इन्द्रः । एकः । विऽभक्ता ।
तरणिः । मघानाम् । मिथःऽतुरः । ऊतयः । यस्य । पूर्वीः ।
अस्मे इति । भद्राणि । सश्चत । प्रियाणि ॥ ४ ॥

यस्येन्द्रस्य मिथः तुरो बाधकाः संश्लिष्टा वा पूर्वीः पूर्व्यो बह्व्यः ऊतयो रक्षाः सन्ति तं एव एवमुक्तगुणमाहुः पूर्वे ऋषयः। उतापि चायमपि स इन्द्रो मघानां मंहनीयानां धनानां विभक्ता दातेति एको मुख्यः तरणिरापद्भ्यस्तारयितेति शृण्वे श्रूयते तस्य च प्रसादादस्मे अस्मान् भद्राणि मंगलानि प्रियाणि कल्याणानि सश्चत सेवन्तां ॥ ४ ॥

४. परस्पर मिली इन्द्र की अनेक रक्षायें हैं—ऋत्विकों ने इन्द्र के बारे में ऐसा कहा है। यह भी सुना जाता है कि इन्द्र पूजनीय धन को देनेवाले और आपद् से उद्धार करनेवाले हैं। उनकी कृपा से हमें प्रीतिप्रद कल्याण आश्रित करें।

एवावसिष्ठइन्द्रमूतयेनॄन्कृष्टीनांवृषभंसुतेगृणाति ।
सहस्रिणउपनोमाहिवाजान्यूयंपातस्वस्तिभिःसदानः ॥५॥१०॥

एव । वसिष्ठः । इन्द्रम् । ऊतये । नॄन् । कृष्टीनाम् । वृषभम् ।
सुते । गृणाति । सहस्रिणः । उप । नः । माहि । वाजान् । यूयम् ।
पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥ ५ ॥ १० ॥

वसिष्ठो नॄन् नृणां षष्ठ्यर्थे द्वितीया। ऊतये रक्षायै कृष्टीनां प्रजानां वृषभं कामानां वर्षितारमिन्द्रं सुते अभिषुते सति एव एवं पूर्वोक्तप्रकारेण गृणाति स्तौति। अथ प्रत्यक्षस्तुतिः हे इन्द्र नोऽस्मभ्यं सहस्रिणः सहस्रसंख्याकान् वाजान् अन्नान्युपमाहि प्रयच्छेत्यर्थः। स्पष्टमन्यत् ॥५॥

५. रक्षा के लिए और प्रजा के अभीष्ट-वर्षण के लिए सोमाभिषव में वसिष्ठ इन्द्र की ऐसी स्तुति करते हैं। इन्द्र, हमें नाना प्रकार के अन्न दो। तुम हमें सदा स्वस्ति-द्वारा पालन करो।

॥ इति पंचमस्य तृतीये दशमो वर्गः ॥ १०॥

इन्द्रं नर इति पंचर्चं दशमं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रं इन्द्रंनर इत्यनुक्रान्तं महाव्रते निष्केवल्ये एतत्सूक्तं उक्तं तृतीयसवनेऽनेनैन्द्रपशौ वपापुरोडाशहविषां आद्यास्तिस्रः क्रमेणानुवाक्याः। सूत्रितं च—इन्द्रंनरोनेमधिताहवन्तउरुंनोलोकमनुनेषिविद्वानिति।

इन्द्रंनरोनेमधिताहवन्तेयत्पार्यायुनजतेधियस्ताः ।
शूरोनृषाताशवसश्चकानआगोमतिव्रजेभजात्वंनः ॥ १ ॥

इन्द्रम् । नरः । नेमऽधिता । हवन्ते । यत् । पार्याः । युनजते । धियः । ताः । शूरः । नृऽसाता । शवसः । चकानः । आ । गोऽमति । व्रजे । भज । त्वम् । नः ॥ १ ॥

—यद्यदा पार्याः युद्धभरणनिमित्तास्ताः प्रसिद्धा धियः कर्माणि युनजते प्रयुञ्जन्ते तदा नरो नेतारः यमिन्द्रं नेमधिता नेमधितौ संग्रामे हवन्ते ह्वयन्ति स त्वं शूरः नृषाता नृणां संभक्ता च शवसो बलस्य बलं चकानः कामयमानश्च सन् गोमति गावः सन्त्यस्मिन्निति गोमत् तस्मिन् व्रजे गोष्ठे समूहे नोऽस्मान् आभज प्रापय ॥ १ ॥

१. जिस समय युद्ध की तैयारी के कार्य किये जाते हैं, उस समय लोग युद्ध में इन्द्र को बुलाते हैं। इन्द्र, तुम मनुष्यों के लिए धनदाता और बलाभिलाषी होकर हमें गो-पूर्ण गोष्ठ में ले जाओ।

यइन्द्रशुष्मोमघवन्तेअस्तिशिक्षासखिभ्यःपुरुहूतनृभ्यः ।
त्वंहिदृळ्हामघवन्विचेताअपावृधिपरिवृतंनराधः ॥ २ ॥

यः । इन्द्र । शुष्मः । मघऽवन् । ते । अस्ति । शिक्ष । सखिऽभ्यः । पुरुऽहूत । नृऽभ्यः । त्वम् । हि । दृळ्हा । मघऽवन् । विऽचेताः । अप । वृधि । परिऽवृतम् । न । राधः ॥ २ ॥

हे पुरुहूत बहुभिराहूतेन्द्र ते तव यः शुष्मो बलमस्ति तं शुष्मं सखिभ्यः स्तोतृभ्यो नृभ्यः शिक्ष देहि अपि च हे मघवन् हि यस्मात् दृळ्हा दृढानि पुरां द्वाराणि विभेदिथेतिशेषः तस्मात्त्वं विचेताः विविक्तप्रज्ञः सन् परिवृतं तिरोहितं राधो धनं अपवृधि अस्मभ्यमपवृणु नेति संप्रत्यर्थे ॥ २ ॥

२. पुरुहूत इन्द्र, तुम्हारे पास जो बल है, उसे स्तोताओं को दो। इन्द्र, तुमने सुदृढ़ पुरियों को छिन्न-भिन्न किया है; इसलिए, प्रज्ञा का प्रकाश करते हुए, छिपाये धन को प्रकट कर दो।

अथ तृतीया—

इन्द्रोराजाजगतश्चर्षणीनामधिक्षमिविषुरूपंयदस्ति ।
ततोददातिदाशुषेवसूनिचोदद्राधउपस्तुतश्चिदर्वाक् ॥ ३॥

इन्द्रः । राजा । जगतः । चर्षणीनाम् । अधि । क्षमि । विषुऽरूपम् । यत् । अस्ति । ततः । ददाति । दाशुषे । वसूनि । चोदत् । राधः । उपऽस्तुतः । चित् । अर्वाक् ॥ ३ ॥

सइन्द्रो जगतो जंगमस्य पश्वादेः यतोराजा ईश्वरोभवति चर्षणीनां मनुष्याणां च राजा भवति अधिक्षमि क्षमायां विषुरूपं नानारूपं यद्धनमस्ति तस्यापि राजा भवति य-तोदाशुषे यजमानाय वसूनि धनानि ददाति सइन्द्रोस्माभिरुपस्तुतएवसन् राधो धनमर्वा-गस्मदभिमुखं चोदत् प्रेरयतु सिद्वधारणे ॥ ३ ॥

३. इन्द्र जङ्गम जगत् और मनुष्यों के राजा हैं। पृथिवी में तरह-तरह के जो धन हैं, उनके भी राजा इन्द्र ही हैं। इन्द्र हव्यदाता को धन देते हैं। वही इन्द्र हमारे द्वारा स्तुत होकर हमारे सामने धन भेजें।

नूचिन्नइन्द्रोमघवासहूतीदानोवाजन्नियमतेनऊती ।
अनूनायस्यदक्षिणापीपायवामंनृभ्योअभिवीतासखिभ्यः ॥४॥

नु । चित् । नः । इन्द्रः । मघऽवा । सऽहूती । दानः । वाजम् ।
नि । यमते । नः । ऊती । अनूना । यस्य । दक्षिणा ।
पीपाय । वामम् । नृऽभ्यः । अभिऽवीता । सखिऽभ्यः ॥ ४ ॥

मघवा धनवान् दानोददानः सइन्द्रोनोस्माकं सहूती सहूत्या मरुद्भिः सहाह्वानेन वा-जमन्नं नोस्मभ्यं ऊती ऊत्यै रक्षायै नूचित् क्षिप्रमेव नियमते प्रयच्छतु यस्येन्द्रस्य अनूना संपूर्णा अभिवीता अभिप्राप्ता दक्षिणा दानं सखिभ्यः स्तोतृभ्यो नृभ्यो वामं वननीयं धनं पीपाय दोग्धि ॥ ४ ॥

४. धनी और दानी इन्द्र को हमने, मरुतों के साथ, बुलाया है; इसलिए वह हमारी रक्षा के लिए शीघ्र अन्न भेजें। ये इन्द्र ही सखाओं को जो सम्पूर्ण और सर्वव्यापी दान करते हैं, वही मनुष्यों के लिए मनोहर धन दूहता है।

अथ पंचमी—

नूइन्द्ररायेवरिवस्कृधीनआतेमनोववृत्याममघाय ।
गोमदश्वावद्रथवद्व्यन्तोयूयंपातस्वस्तिभिःसदानः ॥ ५ ॥ ११ ॥

नु । इन्द्र । राये । वरिवः । कृधि । नः । आ । ते । मनः ।
ववृत्याम । मघाय । गोऽमत् । अश्वऽवत् । रथऽवत् । व्यन्तः ।
यूयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥ ५ ॥ ११ ॥

हे इन्द्र नोस्मभ्यं राये धनप्राप्तये नु क्षिप्रं वरिवोधनं वेदः वरिवइति धननामसु पाठात् त्वं कृधि देहि वयं ते तव मनः मघाय मंहनीयाय स्तुत्या आववृत्याम आवर्तयाम । स्पष्ट-मन्यत् ॥ ५ ॥

५. इन्द्र, धन-प्राप्ति के लिए शीघ्र हमें धन दो। पूज्य स्तुति-द्वारा

हम तुम्हारे मन को खींच लेंगे। तुम गौ, अश्व, रथ और धनवाले हो। तुम सदा हमें स्वस्ति-द्वारा पालन करो।

॥ इति पञ्चमस्य तृतीये एकादशो वर्गः ॥ ११ ॥

ब्रह्माणइन्द्रेति पंचर्चमेकादशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रं ब्रह्माणइत्यनुक्रान्तं महाव्रते निष्केवल्ये पंचमलेनास्य सूक्तस्य विनियोगउक्तः अष्टमेहनि प्रउगशस्त्रे आद्यस्तृचएन्द्रः।

ब्रह्माणइन्द्रोपयाहिविद्वानर्वाञ्चस्तेहरयःसन्तुयुक्ताः।

विश्वेचिद्धित्वाविहवन्तमर्ताअस्माकमिच्छृणुहिविश्वमिन्व ॥१॥

ब्रह्म । नः । इन्द्र । उप । याहि । विद्वान् । अर्वाञ्चः । ते ।

हरयः । सन्तु । युक्ताः । विश्वे । चित् । हि । त्वा । विऽहवन्त ।

मर्ताः । अस्माकम् । इत् । शृणुहि । विश्वम्ऽइन्व ॥ १ ॥

हे इन्द्र त्वं विद्वान् जानन् नोस्माकं ब्रह्म स्तोत्रं उपयाहि ते तव हरयोश्वाअर्वाञ्चोस्मदभिमुखा युक्ताः सन्तु। हे विश्वमिन्व विश्वप्रीणयितरिन्द्र त्वा त्वां विश्वे सर्वे मर्ता मनुष्याः चिद्धि यद्यपि विहवंत पृथक् हवन्ते तथाप्यस्माकमित् अस्माकमेव हवं शृणुहि शृणु ॥१॥

१. इन्द्र, तुम जानकर हमारे स्तोत्र की ओर आओ। तुम्हारे घोड़े हमारे सामने जोते जायँ। सबके हर्षकारी इन्द्र, यद्यपि अलग-अलग सारे मनुष्य तुम्हें बुलाते हैं, तथापि तुम हमारा ही आह्वान सुनते हो।

हवंतइन्द्रमहिमाव्यानड्ब्रह्मयत्पासिशवसिन्नृषीणाम्।

आयद्वज्रंदधिषेहस्तउग्रघोरःसन्क्रत्वाजनिष्ठाअषाळ्हः ॥ २॥

हवम् । ते । इन्द्र । महिमा । वि । आनट् । ब्रह्म । यत् । पासि ।

शवसिन् । ऋषीणाम् । आ । यत् । वज्रम् । दधिषे । हस्ते ।

उग्र । घोरः । सन् । क्रत्वा । जनिष्ठाः । अषाळ्हः ॥ २ ॥

हे शवसिन् बलवन्निन्द्र यद्यदा ऋषीणां ब्रह्म स्तोत्रं पासि रक्षसि स्तोत्रस्य रक्षणं नाम फलप्रदानं तदा ते तव महिमा हवं हवः स्तोता तं व्यानट् व्याप्नोतु। हे उग्र ओजस्विन्निन्द्र यद्यदा हस्ते पाणौ वज्रमादधिषे धारयसि तदा क्रत्वा शत्रुवधादिना कर्मणा घोरः सन् अषाळ्हः शत्रुभिरनभिभूतोजनिष्ठाः अजनिष्ठाः अभवः ॥ २ ॥

२. बली इन्द्र, जिस समय तुम ऋषियों के स्तोत्रों की रक्षा करते हो, उस समय तुम्हारी महिमा स्तोता को व्याप्त करे। ओजस्वी इन्द्र, जिस समय हाथ में वज्र धारण करते हो, उस समय कर्म-द्वारा भयङ्कर होकर शत्रुओं के लिए दुर्द्धर्ष हो जाते हो।

तवप्रणीतीन्द्रजोहुवानान्त्संयन्नॄनरोदसीनिनेथ।

महेक्षत्रायशवसेहिजज्ञेतूतुजिंचित्तूतुजिरशिश्नत् ॥ ३ ॥

तव । प्रऽनीती । इन्द्र । जोहुवानान् । सम् । यत् । नॄन् ।

न । रोदसी इति । निऽनेथ । महे । क्षत्राय । शवसे । हि । जज्ञे ।

अतूतुजिम् । चित् । तूतुजिः । अशिश्नत् ॥ ३ ॥

हे इन्द्र यद्यस्त्वं तव प्रणीती प्रणीत्या प्रणयनेन जोहुवानान् भृशं स्तुवतो नॄन् स्तोतॄनि- व रोदसी द्यावापृथिव्यौ सन्निनेथ संगमयसि दिवि पृथिव्यां च स्तोतॄन्प्रतिष्ठापयसीत्यर्थः । सत्वं महे महते क्षत्राय धनाय रयिः क्षत्रमिति धननामसु पाठात् शवसे बलाय च यजमाने- भ्योमहद्धनं बलं च दातुमित्यर्थः जज्ञे जज्ञिषे । हीति हेत्वर्थे यतएवमतः कारणात् अतूतुजिं अदातारं अयजमानं तूतुजिः दाता यजमानः अशिश्नत् श्नथतिर्हिंसाकर्मा तस्माल्लङर्थेलुङ् हिनस्ति चिदित्येवकारार्थे ॥ ३ ॥

३. इन्द्र, तुम्हारे उपदेश के अनुसार जो लोग बार-बार स्तव करते हैं, उन्हें द्युलोक और भूलोक में सुप्रतिष्ठित करते हो। तुम महाबल और महाधन के लिए उत्पन्न हुए हो; इसलिए जो तुम्हारे उद्देश्य से यज्ञ करता है, वह अयाज्ञिकों को मारने में समर्थ होता है।

एभिर्नइन्द्राहभिर्दशस्यदुर्मित्रासोहिक्षितयःपवन्ते ।

प्रतियच्चष्टेअनृतमनेनाअवद्विताद्वरुणोमायीनःसात् ॥ ४ ॥

एभिः । नः । इन्द्र । अहऽभिः । दशस्य । दुःऽमित्रासः ।

हि । क्षितयः । पवन्ते । प्रति । यत् । चष्टे । अनृतम् ।

अनेनाः । अव । द्विता । वरुणः । मायी । नः । सात् ॥ ४ ॥

हे इन्द्र दुर्मित्रासो दुष्टमित्रभूता बाधकाः क्षितयोजनाः पवन्ते अभिगच्छन्ते । हिः पूरणः पवतिर्गतिकर्मा तेभ्योधनमाच्छिद्य नोस्मभ्यं एभिः सात्विकैः अहभिरहोभिर्दशस्य देहि किं- च अनेनाः एनसां निहन्ता मायी प्रज्ञावान् वरुणोयदनृतं नोस्मासु प्रतिचष्टे अभिपश्यति त- दनृतं । हे इन्द्र त्वत्प्रसादात् द्विता द्विधा अवसात् अवस्यतु विमोचयतु । तथा च यास्कः—स्यतिरु- पसृष्टोविमोचनइति ॥ ४ ॥

४. इन्द्र, दुष्ट मित्रभूत मनुष्य आते हैं। उनसे धन लेकर इन सारे दिनों में हमें दान करो। पाप-घातक और बुद्धिमान् वरुण हमारे सम्बन्ध में जो पाप देख पावें, उसे दो तरह से छुड़ावें।

वोचेमेदिन्द्रंमघवानमेनंमहोरायोराधसोयद्दन्नः ।

योअर्चतोब्रह्मकृतिमविष्ठोयूयंपातस्वस्तिभिःसदानः ॥५॥१२॥

वोचेम । इत् । इन्द्रम् । मघऽवानम् । एनम् । महः । रायः ।

राधसः । यत् । ददत् । नः । यः । अर्चतः । ब्रह्मऽकृतिम् ।

अविष्ठः । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥ ५ ॥ १२ ॥

यत् इन्द्रो मह्नो महतो राधसः संराधकस्य रायो धनस्य द्वितीयार्थे षष्ठी संराधकं महद्धनं नोस्मभ्यं ददत् प्रायच्छत्। यस्येन्द्रः अर्चतः स्तुवतोब्रह्मकृतिं क्रियमाणं ब्रह्मस्तोत्रं अविद्वेषितेन रक्षिता गन्ता भवति। यमेनं मघवानं धनवन्तमिन्द्रं वोचेमेत् स्तुवेमैव। स्पष्टमन्यत् ॥ ५ ॥

५. जिन इन्द्र ने हमें भली भाँति आराध्य महाधन दिया है और जो स्तोता के स्तोत्र-कार्य की रक्षा करते हैं, उस धनी इन्द्र की हम स्तुति करते हैं। तुम हमें सदा स्वस्ति-द्वारा पालन करो।

॥ इति पंचमस्य तृतीये द्वादशो वर्गः ॥ १२ ॥

अयं सोमइन्द्रेति पंचर्चं द्वाविंशंसूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रं। अयंसोमइत्यनुक्रान्तं। व्यूह्ळेदशरात्रे नवमेहनि अयंसोमइन्द्रेति प्रउगशस्त्रे ऐन्द्रस्तृचः सूत्रितंच—अयंसोमइन्द्रतुभ्यं-सुन्वआतु प्रब्रह्माणइति षोडशिशस्त्रे ब्रह्मन्वीरइत्येषा त्रिष्टुप् सूत्रितंच—ब्रह्मन्वीरब्रह्मकृतिंजुषाण-इतिनिष्टुबिति।

अ॒यं सोम॑ इन्द्र॒ तुभ्यं॑ सुन्व॒ आ तु प्र या॑हि हरिव॒स्तदो॑काः।
पिबा॒ त्व१॒॑स्य सुषु॑तस्य॒ चारो॒र्ददो॑ म॒घानि॑ मघवन्निया॒नः ॥ १ ॥

अ॒यम्। सोम॑ः। इ॒न्द्र॒। तुभ्य॑म्। सु॒न्वे॒। आ। तु। प्र। या॒हि॒। ह॒रि॒ऽव॒ः। तत्ऽओ॑काः। पिब॑। तु। अ॒स्य। सुऽसु॑तस्य। चारो॑ः। ददः॑। म॒घानि॑। म॒घ॒ऽव॒न्। इ॒या॒नः ॥ १ ॥

हे इन्द्र तुभ्यं त्वदर्थमयमेषसोमः सुन्वे अभिषुतोभवत् हे हरिवन्निन्द्र तदोकाः तत् सेवनीयोयस्यासौ तदोकाः तु क्षिप्रं आ प्रयाहि सुषुतस्य सम्यगभिषुतस्य चारोः शोभनस्यास्य द्वितीयार्थेषष्ठी सम्यगभिषुतं शोभनमित्यर्थः तु क्षिप्रं पिब च। अपि च हे मघवन् इयानः उपगम्यमानोयाच्यमानोवा त्वं मघानि धनानि ददः अस्मभ्यं देहि ॥ १ ॥

१. इन्द्र, तुम्हारे लिए यह सोम अभिषुत हुआ है। हरि अश्ववाले इन्द्र, उस सोम की सेवा के लिए तुरत आओ। भली भाँति अभिषुत इस सोम का पान करो। इन्द्र, हम याचना करते हैं, हमें धन दो।

अथ द्वितीया—

ब्रह्म॑न्वीर॒ ब्रह्म॑कृतिं जुषा॒णो॑ऽर्वाची॒नो हरि॑भिर्याहि॒ तूय॑म्।
अ॒स्मिन्नू॒ षु सव॑ने मादय॒स्वोप॒ ब्रह्मा॑णि शृणव इ॒मा नः॑ ॥ २ ॥

ब्रह्म॑न्। वी॒र॒। ब्रह्म॑ऽकृतिम्। जु॒षा॒णः। अ॒र्वा॒ची॒नः। हरि॑ऽभिः। या॒हि॒। तूय॑म्। अ॒स्मिन्। ऊँ॒ इति॑। सु। सव॑ने। मा॒द॒य॒स्व॒। उप॑। ब्रह्मा॑णि। शृ॒ण॒वः॒। इ॒मा। नः॒ ॥ २ ॥

हे ब्रह्मन् परिवृढ वीरेन्द्र मत्कर्तृकं क्रियमाणं स्तोत्रं जुषाणः सेवमानः अर्वाचीनोस्मदभिमुखः सन् हरिभिरश्वैस्तूयं क्षिप्रं याहि अस्मिंश्च अस्मिन्नेव सवने यज्ञे सु सुष्टु मादयस्व च। नोस्मदीयानि इमा इमानि ब्रह्माणि स्तोत्राणि चोपशृणवः उपशृणु ॥ २ ॥

२. हे ब्रह्मन् और वीर इन्द्र, स्तोत्र-कार्य का सेवन करते हुए अश्वों पर सवार होकर शीघ्र हमारी ओर आओ। इस यज्ञ में ही भली भाँति प्रसन्न होओ। हमारे इन स्तोत्रों को सुनो।

कार्तेअस्त्यरंकृतिःसूक्तैःकदानूनंतेमघवन्दाशेम।
विश्वामतीराततनेत्वायाधामइन्द्रशृणवोहवेमा ॥ ३ ॥

का। ते। अस्ति। अरम्ऽकृतिः। सुऽउक्तैः। कदा। नूनम्।
ते। मघऽवन्। दाशेम। विश्वाः। मतीः। आ। ततने।
त्वाऽया। अध। मे। इन्द्र। शृणवः। हवा। इमा ॥ ३ ॥

हे इन्द्र ते तव सूक्तैरस्माभिः क्रियमाणैः स्तोत्रैः अरंकृतिः अलंकृतिः कास्ति कीदृशी-भवति हे मघवन् ते तव कदा नूनं कदा खलु दाशेम मीदिमुत्पादयेम त्वाया त्वत्कामनयैव विश्वाः मतीः सर्वाः स्तुतीराततने करोमि। अध अतः कारणात् हे इन्द्र मे मदीयानि इमा इमानि हवा हवानि स्तोत्राणि शृणु ॥ ३ ॥

३. इन्द्र, हम जो सूक्तों-द्वारा तुम्हारी स्तुति करते हैं, उससे कैसी अलंकृति (शोभा) होती है? हम कब तुम्हारी प्रसन्नता उत्पन्न करें? तुम्हारी अभिलाषा से ही मैं सारी स्तुति करता हूँ; इसलिए, हे इन्द्र, मेरी ये स्तुतियाँ सुनो।

उतोघातेपुरुष्याइदासन्येषांपूर्वेषामशृणोर्ऋषीणाम्।
अधाहंत्वामघवञ्जोहवीमित्वंनइन्द्रासिप्रमतिःपितेव ॥ ४ ॥

उतो इति। घ। ते। पुरुष्याः। इत्। आसन्। येषाम्।
पूर्वेषाम्। अशृणोः। ऋषीणाम्। अध। अहम्। त्वा। मघऽवन्।
जोहवीमि। त्वम्। नः। इन्द्र। असि। प्रऽमतिः। पिताऽइव ॥ ४ ॥

उतो अपि च घेति पूरणः हे मघवन् येषां पूर्वेषामृषीणां स्तुतीरशृणोः ते पूर्वे ऋषयः पुरुष्याइव पुरुषेभ्योहिताएवासन्. अध अथोहं त्वा त्वां जोहवीमि भृशं स्तौमि अपि च हे इन्द्र त्वं नोस्माकं पितेव जनकइव प्रमतिः बन्धुरसि ॥ ४ ॥

४. इन्द्र, तुमने जिन सब ऋषियों की स्तुति सुनी है, वे प्राचीन ऋषि लोग मनुष्यों के हितैषी थे। फलतः मैं तुम्हारा बार-बार आह्वान करता हूँ। इन्द्र, पिता की तरह तुम हमारे हितैषी हो।

अथ पंचमी—

वोचेमेदिन्द्रंमघवानमेनंमहोरायोराधसोयद्दन्नः ।
योअर्चतोब्रह्मकृतिमविष्ठोयूयंपातस्वस्तिभिःसदानः ॥ ५ ॥१३॥

वोचेम । इत् । इन्द्रम् । मघऽवानम् । एनम् । महः । रायः ।
राधसः । यत् । ददत् । नः । यः । अर्चतः । ब्रह्मऽकृतिम् । अविष्ठः ।
यूयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥ ५ ॥१३ ॥

इयंव्याख्यातचरा ॥५॥

५. जिन इन्द्र ने हमें भली भाँति आराध्य महाधन दिया है और जो स्तोता के स्तोत्रकार्य की रक्षा करते हैं, उन धनी इन्द्र की हम स्तुति करते हैं। तुम हमें सदा स्वस्ति-द्वारा पालन करो।

॥ इति पंचमस्य तृतीये त्रयोदशो वर्गः ॥१३ ॥

आनोदेवेति पंचर्चं त्रयोदशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रं । आनोदेवेत्यनुक्रान्तं । पथमेछन्दोमे प्रउगशस्त्रे आनइत्यमैन्द्रस्तृचः सूच्यतेहि—आनोदेवशवसायाहिशुष्मिन्भवोयज्ञेषुदेवमन्वोअर्चंनिति ।

आनोदेवशवसायाहिशुष्मिन्भवांवृधइन्द्ररायोअस्य ।
महेनृम्णायंनृपतेसुवज्रमहिंक्षत्रायपौंस्यायशूर ॥ १ ॥

आ । नः । देव । शवसा । याहि । शुष्मिन् । भव । वृधः । इन्द्र ।
रायः । अस्य । महे । नृम्णाय । नृऽपते । सुऽवज्र । महि ।
क्षत्राय । पौंस्याय । शूर ॥ १ ॥

हे देव द्योतमान शुष्मिन् बलवन्निन्द्र नोस्मान् शवसा बलेन सार्धमायाहि । अस्यास्मभ्यं देयस्य रायोधनस्यवृधो वर्धयिता च भव । हे नृपते सुवज्र महे महते नृम्णाय बलाय च भव। वाचः नृम्णमिति बलनामसु पाठात् । हे शूर महि महते क्षत्राय शत्रूणां हिंसकाय क्षदिहिंसाकर्मा पौंस्याय वीर्याय च भव ॥ १ ॥

१. बली और ज्योतिष्मान् इन्द्र, बल के साथ हमारे पास आओ। हमारे धन के वर्द्धक बनो। सुवज्र और नृपति इन्द्र, महाबली होओ और शत्रुमारक महापुरुषत्व प्राप्त करो।

हवन्तउत्वाहव्यंविवाचितनूषुशूराःसूर्यस्यसातौ ।
त्वंविश्वेषुसेन्योजनेषुत्वंवृत्राणिरन्धयासुहन्तु ॥ २ ॥

हवन्ते । ऊँ इति । त्वा । हव्यम् । विऽवाचि । तनूषु । शूराः ।
सूर्यस्य । सातौ । त्वम् । विश्वेषु । सेन्यः । जनेषु । त्वम् । वृत्राणि ।
रन्धय । सुऽहन्तु ॥ २ ॥

हे इन्द्र हव्यं ह्वातव्यं त्वा त्वां विवाचि विविधावाचोयस्मिन् प्रादुर्भवन्ति यस्मिन् युद्धे शूराः पुरुषाः तनूष्वंगेषु रक्षणीयासु सूर्यस्य सातौ संभजने सरति गच्छतीत्यापुरन्तसूर्यः विवक्षितः तस्य चिरकालं प्राप्त्यर्थं हवन्ते ह्वयन्ति । उः पूरणः । विश्वेषु सर्वेषु जनेषु त्वमेव सेन्यः सेनार्होऽसि । अपि च त्वं वृत्राणि शत्रून् सुहन्तु सुहन्तुनाम्ना वज्रेण रन्धय अस्मार्थं वशीकुरु॥२॥

२. इन्द्र, तुम आह्वान के योग्य हो। महाकोलाहल के समय शरीर-रक्षा के लिए और सूर्य को पाने के लिए लोग तुम्हें बुलाते हैं। सब मनुष्यों में तुम्हीं सेना के योग्य हो। सुहन्त नाम के वज्र-द्वारा शत्रुओं को हमारे अधिकार में करो।

अहायदिन्द्रसुदिनाव्युच्छान्दधोयत्केतुमुपमंसमत्सु ।
न्यग्निःसीददसुरोनहोताहुवानोअत्रसुभगायदेवान् ॥ ३ ॥

अहा । यत् । इन्द्र । सुऽदिना । विऽउच्छान् । दधः । यत् ।
केतुम् । उपऽमम् । समत्ऽसु । नि । अग्निः । सीदत् । असुरः ।
न । होता । हुवानः । अत्र । सुऽभगाय । देवान् ॥ ३ ॥

हे इन्द्र यद्यदा अहा अहानि सुदिना सुदिनानि व्युच्छान् व्युच्छेयुः यद्यदा च समत्सु संग्रामेषु केतुं ज्ञानमुपमं अन्तिकं दधः धारयेः तदा नेति संप्रत्यर्थे असुरोबलवान् होता देवानामाह्वाताग्निः सुभगायास्माकं शोभनधनभाग्ये देवान् हुवानो ह्वयन् अत्रास्मिन्यज्ञे निषीदत् न्यसीदत् ॥ ३ ॥

३. इन्द्र, जब दिन अच्छे होते हैं, जब तुम अपने को युद्ध के समीपवर्ती जानते हो, तब होताग्नि, हमें उत्तम धन देने के लिए, देवों को बुलाते हुए, इस यज्ञ में बैठते हैं।

वयंतेतइन्द्रयेचदेवस्तवन्तशूरददतोमघानि ।
यच्छासूरिभ्यउपमंवरूथंस्वाभुवोजरणामश्नवन्त ॥ ४ ॥

वयम् । ते । ते । इन्द्र । ये । च । देव । स्तवन्त । शूर । ददतः ।
मघानि । यच्छ । सूरिऽभ्यः । उपऽमम् । वरूथम् । सुऽआभुवः ।
जरणाम् । अश्नवन्त ॥ ४ ॥

हे देव शूरेन्द्र ते तव वयं वसिष्ठाः स्वभूता ये जनाः मदीयपुत्रपौत्रादयो मघानि मंहनीयानि हवींषि ददतः प्रयच्छन्तः स्तवन्त स्तुवन्ति तेपि तव स्वभूताः तेभ्यः उभयेभ्यः सू-

रिष्यः स्तोतारः उपमं श्रेष्ठं वरूथं गृहं यच्छ प्रयच्छ अपि च ये उभे स्वाभुवः सुसमृद्धाः सन्तः जरणां जरां अश्नवन्त प्राप्नुवन्तु ॥ ४ ॥

४- इन्द्र, हम तुम्हारे हैं। जो तुम्हें पूजनीय हव्य देते हुए स्तुति करते हैं, वे भी तुम्हारे ही हैं। उन्हें श्रेष्ठ गृह दो। वे सुसमृद्ध होकर बूढ़े होने पावें।

वोचेमेदिन्द्रंमघवानमेनंमहोरायोराधसोयद्दन्नः।
योअर्चतोब्रह्मकृतिमविष्ठोयूयंपातस्वस्तिभिःसदानः ॥५॥१४॥

वोचेम । इत् । इन्द्रम् । मघऽवानम् । एनम् । महः । रायः ।
राधसः । यत् । ददत् । नः । यः । अर्चतः । ब्रह्मऽकृतिम् । अविष्ठः ।
यूयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥ ५ ॥ १४ ॥

एषासिद्धा ॥ ५ ॥

५. जिन इन्द्र ने हमें भली भाँति आराध्य महाधन दिया है और जो स्तोता के स्तोत्र-कार्य की रक्षा करते हैं, उन्हीं धनी इन्द्र की हम स्तुति करते हैं। तुम सदा हमें स्वस्ति-द्वारा पालन करो।

॥ इति पंचमस्य तृतीये चतुर्दशो वर्गः ॥ १४ ॥

प्रवइन्द्रायेति द्वादशर्चं चतुर्दशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षंत्रैष्टुभमैन्द्रं दशम्याद्यास्तिस्रोविराजः शि- ष्टागायत्र्यः तथाचानुक्रान्तं—प्रवोद्वादशगायत्रं त्रिविराळन्तमिति । सूक्तविनियोगोलैंगिकः। प्रथ- मेरात्रिपर्याये मैत्रावरुणशस्त्रे प्रवइन्द्रायेत्याद्यस्तृचः स्तोत्रियः। सूत्रितं च—प्रवइन्द्रायमादनं पर्क- शान्पृजीषिणइति । अतिरात्रे प्रथमे पर्याये ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्रे वयमिन्द्रत्वायवोऽभीत्यनुरूपस्तृचः तथा च सूत्रितं—वयमिन्द्रत्वायवोभिवार्नेहत्यायेत्युत्तमामुद्धरेदिति । चतुर्थेऽहनि माध्यंदिनसवने होतकर्त्रे आरंभणीयाप्यकर्ध्वैराजकपक्तस्तृचमाहवनीयःतदर्था: प्रवोमहे महिवृधे भरध्व- मित्याद्यास्तिस्रः सूत्रितं च—प्रवोमहेमहिवृधेभरध्वमिति चतस्रस्तिस्रश्च विराजइति ।

प्रवइन्द्रायमादनंहर्यश्वायगायत । सखायःसोमपाव्ने ॥ १॥

प्र । वः । इन्द्राय । मादनम् । हरिऽअश्वाय । गायत ।
सखायः । सोमऽपाव्ने ॥ १ ॥

हे सखायो वोयूयं हर्यश्वाय सोमपाव्ने सोमानां पात्रे इन्द्राय मादनं मदकरं स्तोत्रं प्रगायत ॥ १ ॥

१. सखा लोग, तुम लोग हर्यश्व और सोमपायी इन्द्र के लिए मदकर स्तोत्र गाओ।

अथ द्वितीया—

शंसेदुक्थंसुदानंवउतद्युक्षंयथानरः। चकृमासत्यराधसे ॥ २ ॥

शंस। इत्। उक्थम्। सुऽदानवे। उत। द्युक्षम्। यथा। नरः। चकृम। सत्यऽराधसे ॥ २ ॥

उतापि च हे स्तोतः सुदानवे शोभनदानाय सत्यराधसे सत्यधनायेन्द्राय उक्थं स्तोत्रं यथा नरोन्ये स्तोतारः द्युक्षं दीप्तैः साधनभूतं स्तोत्रं शंसन्ति तद्वत् त्वमपि शंस उच्चारय। इदिति पूरणः वयं चकृम स्तोत्रं करवाम ॥ २ ॥

२. शोभन-दानी और सत्यधन इन्द्र के लिए जैसे स्तोता दीप्त स्तोत्र पाठ करता है, वैसे ही तुम भी करो; हम भी करेंगे।

त्वंनइन्द्रवाजयुस्त्वंगव्युःशतक्रतो। त्वंहिरण्ययुर्वसो ॥ ३ ॥

त्वम्। नः। इन्द्र। वाजऽयुः। त्वम्। गव्युः। शतक्रतो इति शतऽक्रतो। त्वम्। हिरण्यऽयुः। वसो इति ॥ ३ ॥

हे इन्द्र त्वं नोस्माकं वाजयुरन्नकामो भव हे शतक्रतो त्वं नोस्माकं गव्युर्गोकामोभव हे वसो वासयितरिन्द्र त्वं हिरण्ययुः हिरण्यकामोपि भव। छन्दसि परेच्छायामपीति क्यच्-त्यिति वक्तव्यम् ॥ ३ ॥

३. इन्द्र, तुम हमारे लिए अन्नाभिलाषी होवो। सौ यज्ञ करनेवाले इन्द्र, तुम हमारे लिए गो-कामी होवो। हे वास-दाता इन्द्र, तुम हिरण्य-दाता होओ।

अथ चतुर्थी—

वयमिन्द्रत्वायवोभिप्रणोनुमोवृषन्। विद्धीत्व१स्यनोवसो ॥ ४ ॥

वयम्। इन्द्र। त्वाऽयवः। अभि। प्र। नोनुमः। वृषन्। विद्धि। तु। अस्य। नः। वसो इति ॥ ४ ॥

हे वृषन् कामानां वर्षितरिन्द्र त्वायवः त्वत्कामाः वयं वसिष्ठाः त्वामभि प्रणोनुमः प्रकर्षेण स्तुमः। हे वसो वासयितरिन्द्र अस्य इदं नः अस्मदीयं स्तोत्रं तु क्षिप्रं विद्धि अवधारय ॥ ४ ॥

४. अभीष्ट-वर्षक इन्द्र, तुम्हारी इच्छा करके हम विशेष रूप से स्तुति करते हैं। वासप्रद इन्द्र, तुम शीघ्र हमारी स्तुति का अवधारण करो।

अथ पञ्चमी—

मानोनिदेचवक्तवेर्योरन्धीरराव्णे। त्वेअपिक्रतुर्मम ॥ ५ ॥

मा। नः। निदे। च। वक्तवे। अर्यः। रन्धीः। अराव्णे। त्वे इति। अपि। क्रतुः। मम ॥ ५ ॥

हे इन्द्र अर्यः स्वामी त्वं चक्रवे परुषवाक्यानां वक्त्रे निदे निन्दित्रे अराव्णे अदात्रे च नोऽस्मान् मारन्धीः वशं माकार्षीः। अपि अपिच ते त्वयि मम क्रतुः मदीयं स्तोत्रलक्षणं कर्म गच्छत्विति शेषः अस्मदीयं स्तोत्रं भवच्चित्ते प्रविशत्वित्यर्थः ॥ ५ ॥

५. आप इन्द्र, जो कठोर वचन बोलता है जो निन्दा करता है और जो दान नहीं करता, उसके वश में हमें नहीं करना। मेरा स्तोत्र तुम्हारे ही पास जाय।

त्वंवर्मासिसप्रथःपुरोयोधश्चवृत्रहन्। त्वयाप्रतिब्रुवेयुजा॥६॥१५॥

त्वम्। वर्म। असि। सऽप्रथः। पुरःऽयोधः। च। वृत्रऽहन्।
त्वया। प्रति। ब्रुवे। युजा॥ ६ ॥१५॥

हे वृत्रहन् शत्रूणां हिंसकेन्द्र त्वं वर्म अस्माकं कवचमसि कवचवद्रक्षकोऽसीत्यर्थः। सप्रथः सर्वतः पृथुश्चासि पुरोयोधश्च पुरोयोद्धाचासि त्वया युजा त्वया सहायेन प्रति ब्रुवे शत्रून् प्रति ब्रवीमि प्रतिहन्मीत्यर्थः॥ ६ ॥

६. वृत्रघातक इन्द्र, तुम हमारे कवच हो। तुम सर्वत्र प्रसिद्ध हो। तुम सम्मुख युद्ध करनेवाले हो। तुम्हारी सहायता से मैं शत्रु-वध करूँगा। ॥ इति पंचमस्य तृतीये पंचदशो वर्गः ॥१५॥

अथ सप्तमी—

महाँउतासियस्यतेनुस्वधावरीसहः। मम्नातेइन्द्ररोदसी ॥ ७ ॥

महान्। उत। असि। यस्य। ते। अनु। स्वधावरी इति स्वधाऽवरी सहः। मम्नाते इति। इन्द्र। रोदसी इति॥ ७ ॥

उतापिच हे इन्द्र त्वं महानसि सर्वाधिकोऽसि हे इन्द्र यस्य ते तव सहो बलं स्वधावरी-अन्नवत्यौ रोदसी द्यावापृथिव्यौ अनुमम्नाते अनुमन्येते। त्वदीयं सहः सर्वाधिकमित्यत्रोभा-वपि लोकौ विसंवादं न कुरुत इत्यर्थः॥ ७ ॥

७. अन्नवाली द्यावापृथिवी को जिन इन्द्र के बल का लोहा मानना है, वह तुम इन्द्र, महान् हुए हो।

तंत्वांमरुत्वतीपरिभुवद्वाणीसयावरी। नक्षमाणासहद्युभिः ॥ ८ ॥

तम्। त्वा। मरुत्वती। परि। भुवत्। वाणी। सऽयावरी।
नक्षमाणा। सह। द्युऽभिः॥ ८ ॥

हे इन्द्र पमुक्तगुणविशिष्टं त्वा त्वां सयावरी त्वयासहगंत्री यत्रयत्र त्वं यासि तत्रतत्र यां-तीत्यर्थः द्युभिस्तेजोभिः सह नक्षमाणा व्याप्नुवन्ती मरुत्वती मरुतः स्तोतारः वद्वती वाणी स्तु-तिः परिभुवत् परिभवतु परिभवतिरत्रपरिग्रहार्थीयः परिगृह्णात्वित्यर्थः॥ ८ ॥

८. इन्द्र, तुम्हारी सहचरी, तेजोयुक्ता और स्तोतृ-सम्पन्ना स्तुति तुम्हें चारों ओर से ग्रहण करे।

अथ नवमी—

ऊ॒र्ध्वास॑स्त्वा॒न्विन्द॑वो॒ भुव॑न्द॒स्ममुप॒ द्यवि॑ । सन्ते॑ नमन्त कृ॒ष्टयः॑ ॥ ९ ॥

ऊ॒र्ध्वासः॑ । त्वा॒ । अनु॑ । इन्द॑वः । भुव॑न् । द॒स्मम् । उप॑ । द्यवि॑ ।

सम् । ते॒ । न॒म॒न्त॒ । कृ॒ष्टयः॑ ॥ ९ ॥

हे इन्द्र उपद्यवि द्युलोकसमीपे स्थितं दस्मं दर्शनीयं त्वा त्वां अनूद्दिश्य ऊर्ध्वासः ऊर्ध्वा इन्दवःअस्मदीयाः सोमाः भुवन् भवन्ति । कृष्टयः प्रजाश्च ते तुभ्यं सन्नमन्त । भुवि सोमास्त्वदर्थमेव जायन्ते । प्रजाश्च त्वामेव प्रणमन्तीतीन्द्रस्तुतिः ॥ ९ ॥

९. तुम स्वर्ग के पास स्थित और दर्शनीय हो। हमारे सब सोम तुम्हारे उद्देश से उद्यत हैं। सती प्रजा तुम्हें नमस्कार करती है।

प्र वो॑ म॒हे म॑हि॒वृधे॑ भरध्वं॒ प्रचे॑तसे॒ प्र सु॑म॒तिं कृ॑णुध्वम् ।
विशः॑ पू॒र्वीः प्र च॑रा चर्षणि॒प्राः ॥ १० ॥

प्र । वः॒ । म॒हे । म॒हि॒ऽवृधे॑ । भ॒र॒ध्व॒म् । प्रऽचे॑तसे । प्र ।

सु॒ऽम॒तिम् । कृ॒णु॒ध्व॒म् । विशः॑ । पू॒र्वीः । प्र । च॒र॒ । च॒र्ष॒णि॒ऽप्राः ॥ १० ॥

हे मदीयाः पुरुषाः यो॒यूयं महिवृधे महतां धनानां वर्धयित्रे महे महते इन्द्राय प्रभरध्वं सोमान्प्रणयत । प्रचेतसे प्रकृष्टमतये इन्द्राय सुमतिं सुष्टुतिं च प्रकृणुध्वं प्रकुरुत । अथ प्रत्यक्षस्तुतिः हे इन्द्र चर्षणिप्राः कामैः प्रजानां पूरयिता त्वं पूर्वीः हविषां पूरयित्रीर्विशः प्रजाः प्रचर अभिगच्छ ॥ १० ॥

१०. मेरे पुरुषो, तुम महाधन के वर्द्धक हो। महान् इन्द्र के उद्देश से सोम बनाओ। प्रकृष्ट-बुद्धि को लक्ष्य कर प्रकृष्ट स्तुति करो। प्रजाओं के अभिलाषापूरक तुम उन लोगों के अभिमुख आगमन करो, जो तुम्हें हव्य-द्वारा पूर्ण करते हैं। अथैकादशी—

उ॒रु॒व्यच॑से म॒हिने॑ सुवृ॒क्तिमिन्द्रा॑य॒ ब्रह्म॑ जनयन्त॒ विप्राः॑ ।
तस्य॑ व्र॒तानि॒ न मि॑नन्ति॒ धीराः॑ ॥ ११ ॥

उ॒रु॒ऽव्यच॑से । म॒हिने॑ । सु॒ऽवृ॒क्तिम् । इन्द्रा॑य । ब्रह्म॑ । ज॒न॒य॒न्त॒ ।

विप्राः॑ । तस्य॑ । व्र॒तानि॑ । न । मि॒न॒न्ति॒ । धीराः॑ ॥ ११ ॥

उरुव्यचसे पृथुव्याप्तये महिने महते यस्मादिन्द्राय सुवृक्तिं स्तुतिं ब्रह्म अन्नं हविश्च विप्राः प्राज्ञाः जनयन्त जनयन्ति तस्येन्द्रस्य व्रतानि रक्षणादीनि कर्माणि धीराः प्राज्ञाः देवाः अपि न मिनन्ति हिंसन्ति ॥ ११ ॥

११. जो इन्द्र अतीव व्यापक और महान् हैं, उन्हें लक्ष्य कर मेधावी

लोग स्तुति और हव्य का उत्पादन करते हैं। उन इन्द्र के व्रत आदि कर्मों को वीर लोग हिंसित नहीं कर सकते।

इन्द्रं॒ वाणी॒रनु॑त्तमन्युमे॒व स॒त्रा राजा॑नं दधिरे॒ सह॑ध्यै।
हर्य॑श्वाय बर्हया॒ समा॒पीन् ॥ १२ ॥ १६ ॥

इन्द्र॑म्। वाणीः॑। अनु॑त्तऽमन्युम्। ए॒व। स॒त्रा। राजा॑नम्। द॒धि॒रे॒। सह॑ध्यै। हरि॑ऽअश्वाय। ब॒र्ह॒य॒। सम्। आ॒पीन् ॥ १२ ॥ १६ ॥

सत्रा राजानं सर्वतः जगतईश्वरं अनुत्तमन्युं केनाप्यनुत्तोबाधितोमन्युः क्रोधो यस्य तत्त-मेवेन्द्रं वाणीः स्तुतयः सहध्यै स्तोत्राणि शत्रूणां अभिभवितुं दधिरे। अथोहेतोः हे स्तोतः त्व-मपि हर्यश्वायेन्द्राय हर्यश्वमिन्द्रं स्तोतुमित्यर्थः आपीन् बन्धून् संबर्हय उत्साहय ॥ १२ ॥

१२. सब प्रकार से सारे जगत् के ईश्वर और अबाधित क्रोध इन्द्र को सारी स्तुतियाँ शत्रुओं को दबाने के लिए हैं। इसलिए हे स्तोता, इन्द्र की स्तुति के लिए बन्धुओं को उत्साहित करो।

॥ इति पंचमस्य तृतीये षोडशो वर्गः ॥ १६ ॥

मो षु त्वेति सप्तविंशत्यृचं पंचदशं सूक्तं। अत्रेयमनुक्रमणिका—मो षु सप्ताधिका प्रगाथं तृती-या द्विपदा। सौदासैरग्नौ प्रक्षिप्यमाणः शक्तिरंत्यां प्रगाथमर्धोक्ते सोऽर्धर्चेऽदह्यत तं पुत्रोक्तं वसि-ष्ठः समापयतेति शाट्यायनकं। वसिष्ठस्यैव हतपुत्रस्यार्षमिति ताण्डकमिति। मंडलद्रष्टा वसिष्ठ-ऋषिः इन्द्रकर्तृकनइति प्रगाथस्यार्धर्चस्य वसिष्ठपुत्रः शक्तिर्वसिष्ठोवा। इन्द्रोदेवता अयुजोबृहत्यः युजः सतोबृहत्यः तृतीयातु द्विपदाविराट् महाव्रते निष्केवल्ये बार्हतप्रगाथीयावेतत्सूक्तं सप्तद्वि-पदामित्याशूरेत्येवं राथंतरं प्रगाथं नकिःसुदासइति प्रगाथंच वर्जयित्वा। तथैव पंचमारण्यके सूत्रितम्—मो षु त्वा वाघतश्चनेत्येतस्य द्विपदां चोद्धरति राथंतरंच प्रगाथमयहास्यनकिःसुदासोरथ-मित्येतं प्रगाथमुद्धृत्य त्वामिद्धि हवामहे इत्येतं प्रगाथं प्रत्यवदधातीति। चातुर्विंशिकेहनि पंचमेह-नि निष्केवल्ये मो षु त्वा वाघतश्चनइति प्रगाथः सद्विपदः सूत्रितंच—मो षु त्वा वाघतश्चनेति सद्विपदउप-समस्येद्द्विपदामिति। चातुर्विंशिकेहनि मरुत्वतीये मरुत्वान्मरुत्वतीयात्प्रगाथादनन्तरं नकिःसुदा-सइति प्रगाथं शंसेत्, पृष्ठ्याभिप्लवषडहयोस्तृतीयेष्वहःसु एषैव प्रगाथः तथैव सूत्रितं—नकिःसुदा-सोरथमिति। मरुत्वतीयादूर्ध्वं नित्यादिति एवंस्थितान्प्रगाथान् पृष्ठ्याभिप्लवयोरन्वहं पुनः पुन-रावर्तयेयुरिति। अग्निष्टोमे माध्यंदिनसवनेऽच्छावाकशस्त्रे उदिन्न्वस्य रिच्यतइति प्रगाथः। तथाच सूत्रितम्—उदिन्न्वस्य रिच्यते भूयइतिति। अग्निष्टोमे माध्यंदिनसवने मैत्रावरुणशस्त्रे कस्तमिन्द्रेति प्रगाथः सूत्रितं च—कस्तमिन्द्रत्वावसुं त्वयोहजातइति। चातुर्विंशिकेहनि माध्यंदिनसवने मै-त्रावरुणशस्त्रस्यायं प्रगाथः अहर्गणेष्वपि द्वितीयादिष्वहस्सु सूत्रितंच—कस्तमिन्द्रत्वावसुंकया-

म्योअतसीनामिति आरंभणीयाः पर्यासान् कद्रुतोहरहःशस्यानीति होत्रकाइति । पृष्ठ्यषडहस्य तृतीयेहनि निष्केवल्येवैरूपसामपक्षे यदिन्द्रयावतस्त्वनुरूपस्तृचः सूत्रितंच—यदिन्द्रयावतस्त्व-मिति प्रगाथौस्तोत्रियानुरूपाविति । अग्निष्टोमे चातुर्विंशिकेहनि माध्यंदिनसवनेच्छावाकशस्त्रे तरणिरित्सिषासतीति वैकल्पिकस्तृचः सूत्रितं च—तरोभिर्वोविदद्वसुं तरणिरित्सिषासतीति प्रगा-थौस्तोत्रियानुरूपाविति। अग्निष्टोमे निष्केवल्यशस्त्रे रथंतरसामपक्षे अभित्वाशूरेति प्रगाथःस्तो-त्रियः सूत्रितंच—अभित्वाशूरनोनुमोभित्वापूर्वपीतयइति स्तोत्रियानुरूपाविति । आश्विनशस्त्रे-प्ययंप्रगाथः तथैवसूत्रितं च—अभित्वाशूरनोनुमोवहवःसूरचक्षसइति प्रगाथाइति । महाव्रते निष्केवल्ये दक्षिणपक्षेयंप्रगाथः तथैवपंचमारण्यकेसूत्रितम्—अभित्वाशूरनोनुमोभित्वापूर्वपी-तयइति रथंतरस्यस्तोत्रियानुरूपौ प्रगाथाविति। आश्विनशस्त्रे इन्द्रक्रतुंनइति प्रगाथः । सूत्रितं च—इन्द्रक्रतुंनआभराभित्वाशूरनोनुमइति । चतुर्विंशेहनि माध्यंदिनेसवने ब्राह्मणाच्छंसि-शस्त्रेऽयं वैकल्पिकः स्तोत्रियःप्रगाथः सूत्रितंच—इन्द्रक्रतुंनआभरेन्द्रज्येष्ठंनआभरेति ।

तत्र प्रथमा—

मोषुत्वावाघतश्चनारेअस्मन्निरीरमन् ।
आरात्ताच्चित्सधमादंनआगहीहवासन्नुपश्रुधि ॥ १ ॥

मो इति । सु । त्वा । वाघतः । चन । आरे । अस्मत् । नि ।
रीरमन् । आरात्तात् । चित् । सधऽमादम् । नः । आ ।
गहि । इह । वा । सन् । उप । श्रुधि ॥ १ ॥

हे इन्द्र त्वा त्वां वाघतश्चन यजमाना अप्येतेस्मदस्मत्त आरे दूरे मोनिरीरमन् न नि-तरां रमयन्तु । अतः त्वं आरात्ताच्चित् दूरेपि वर्तमानोस्मदीयं सधमादं यज्ञमागत्यागच्छ इह वा अत्रापिवा सन् विद्यमानः उपश्रुधि अस्मदीयं स्तोत्रमुपश्रृणु ॥ १ ॥

१. इन्द्र, हमसे दूर ये यजमानगण भी तुम्हारे साथ रमण न करें। तुम दूर रहने पर भी हमारे यज्ञ में आओ। यहाँ आकर श्रवण करो।

अथ द्वितीया—

इमेहितेब्रह्मकृतःसुतेसचामधौनमक्षआसते ।
इन्द्रेकामंजरितारोवसूयवोरथेनपादमादधुः ॥ २ ॥

इमे । हि । ते । ब्रह्मऽकृतः । सुते । सचा । मधौ । न । मक्षः ।
आसते । इन्द्रे । कामम् । जरितारः । वसुऽयवः । रथे ।
न । पादम् । आ । दधुः ॥ २ ॥

हे इन्द्र ते त्वदर्थं सुते अभिषुते सोमे इमे ब्रह्मकृतः मधौन मधुनीव मक्षो मक्षिकाः स-चासह आसते उपविशन्ति हीति प्रसिद्धौ। अथ परोक्षस्तुतिः वसूयवो धनकामाः जरितारः स्तोतारः काममिन्द्रे इन्द्रे रथे न पादं रथे पादमिव आदधुः समर्पयन्ति ॥ २ ॥

२. जैसे मधु पर मधुमक्षिका बैठती है, वैसे ही स्तोता लोग, तुम्हारे लिए, सोम के तैयार होने पर, बैठते हैं। जैसे रथ पर पैर रक्खा जाता है, वैसे ही धनकामी स्तोता लोग इन्द्र पर स्तुति समर्पण करते हैं।

रायस्कामोवज्रहस्तंसुदक्षिणंपुत्रोनपितरंहुवे ॥ ३ ॥

रायःऽकामः । वज्रऽहस्तम् । सुऽदक्षिणम् ।
पुत्रः । न । पितरम् । हुवे ॥ ३ ॥

रायस्कामो धनकामोऽहं सुदक्षिणं शोभनदानं वज्रहस्तं इन्द्रं पुत्रो न पुत्र इव पितरं हुवे ह्वयामि ॥ ३ ॥

३. जैसे पुत्र पिता को बुलाता है, वैसे ही मैं, धनाभिलाषी होकर, सुन्दर दानवाले इन्द्र को बुलाता हूँ।

इमइन्द्रायसुन्विरेसोमासोदध्याशिरः ।
ताँआमदायवज्रहस्तपीतयेहरिभ्यांयाह्योकआ ॥ ४ ॥

इमे । इन्द्राय । सुन्विरे । सोमासः । दधिऽआशिरः । तान् ।
आ । मदाय । वज्रऽहस्त । पीतये । हरिऽभ्याम् ।
याहि । ओकः । आ ॥ ४ ॥

हे वज्रहस्त दध्याशिरो दधिमिश्रणा इमे सोमासः सोमाः इन्द्राय तुभ्यं सुन्विरे सुता-बभूवुः। तान् सोमान् मदाय मदार्थं पीतये पानाय ओको यज्ञसदनं आअभि हरिभ्यामश्वा-भ्यां आयाहि आगच्छ ॥ ४ ॥

४. दही मिले ये सोम इन्द्र के लिए प्रस्तुत हुए हैं। हे वज्रहस्त इन्द्र, आनन्द के लिए उस सोम-पान के निमित्त, अश्व के साथ, यज्ञ-मण्डप की ओर आओ।

अथ पंचमी—

श्रवच्छ्रुत्कर्णईयतेवसूनांनूचिन्नोमर्धिषद्गिरः ।
सद्यश्चिद्यःसहस्राणिशतादददुर्नकिर्दित्सन्तमामिनत् ॥ ५ ॥१७॥

श्रवत् । श्रुत्ऽकर्णः । ईयते । वसूनाम् । नु । चित् । नः ।
मर्धिषत् । गिरः । सद्यः । चित् । यः । सहस्राणि । शता ।
ददत् । नकिः । दित्सन्तम् । आ । मिनत् ॥ ५ ॥ १७ ॥

श्रुत्कर्णं याञ्चाश्रवणक्षमकर्णं इन्द्रो वसूनां वसूनि ईयते याच्यते नोस्मदीयाः गिरोयाञ्चा-वाक्यानि श्रवत् शृणोतु नूचित् नैव मार्धिषत् हिनस्तु अश्रवणेन याञ्चावाक्यानि निष्फलानि नकरोत्वित्यर्थः। अपि च यः इन्द्रः सद्यश्चित् सद्यएव याञ्चानन्तरमेव सहस्राणि शता शतानि च ददत् प्रयच्छेत् दित्सन्तं दातुमिच्छन्तं तमिन्द्रं नकिरामिनत् नहिंस्यात् कश्चिदपि नवारयेदित्यर्थः ॥ ५ ॥

५. याचना सुनने के कर्णवाले इन्द्र के पास हम धन की याचना करते हैं। वे हमारे वाक्य को सुनें, वाक्य निष्फल न करें। जो इन्द्र, याचना करते ही, तुरत सैकड़ों और सहस्रों दान करते हैं, उन दानाभिलाषी इन्द्र को कोई मना न करे।

॥ इति पंचमस्य तृतीये सप्तदशोवर्गः ॥ १७ ॥

सवीरोअप्रतिष्कुतइन्द्रेणशूशुवेनृभिः।
यस्तेगभीरासवनानिवृत्रहन्त्सुनोत्याचधावति ॥ ६ ॥

सः। वीरः। अप्रतिऽस्कुतः। इन्द्रेण। शूशुवे। नृऽभिः। यः। ते। गभीरा। सवनानि। वृत्रऽहन्। सुनोति। आ। च। धावति ॥ ६ ॥

हे वृत्रहन् ते त्वदर्थं यः पुमान् गभीरा गभीराणि सवनानि सोमान् सुनोति आधावति च त्वां स्तुतिभिरुपधावति च सवीरइन्द्रेण हेतुना अप्रतिष्कुतः केनाप्यप्रतिगतः अप्रतिशब्दितोवाभवेत् नृभिः परिचारकैः शूशुवे उपगम्यतेच श्वयतिर्गतिकर्मा ॥ ६ ॥

६. वृत्रघातक इन्द्र, जो तुम्हारे लिए गंभीर सोम का अभिषव करता और तुम्हारा अनुगमन करता है, वह वीर है। उसके विरुद्ध कोई कुछ नहीं बोल सकता। वह परिचारकों के द्वारा घिरा रहता है।

भवावरूथंमघवन्मघोनांयत्समजासिशर्धतः।
वित्वाहतस्यवेदनंभजेमह्यादूणाशोभरागयम् ॥ ७ ॥

भव। वरूथम्। मघऽवन्। मघोनाम्। यत्। सम्ऽअजासि। शर्धतः। वि। त्वाऽहतस्य। वेदनम्। भजेमहि। आ। दुःऽनशः। भर। गयम् ॥ ७ ॥

हे मघवन् धनवन्निन्द्र मघोनां हविष्मतां वरूथं उपद्रवाणां वारकं वर्मं भव यद्यस्त्वं शर्धतः उत्सहमानान् शत्रून् समजासि संप्रेरयेः अपि च त्वा हतस्य त्वया हतस्य शत्रोः वेदनं धनं विभजेमहि विशेषेण लभेमहि। किं च दुर्णशोनाशयितुमशक्यस्त्वं गयं गृहं धनं वा आभर अस्मभ्यमाहर ॥ ७ ॥

७. हे धनवान् इन्द्र, तुम हव्यदाताओं के उपद्रव-निवारक वर्म बनो। उत्साही शत्रुओं का विनाश करो। तुमने जिस शत्रु का विनाश किया है, उसका धन हम बाँट लें। तुम्हें कोई विनष्ट नहीं कर सकता। तुम हमारे लिए धन ले आओ।

सुनोतासोमपाव्नेसोममिन्द्रायवज्रिणे ।
पचतापक्तीरवसेकृणुध्वमित्पृणन्नित्पृणतेमयः ॥ ८ ॥

सुनोत । सोमऽपाव्ने । सोमम् । इन्द्राय । वज्रिणे । पचत । पक्तीः । अवसे । कृणुध्वम् । इत् । पृणन् । इत् । पृणते । मयः ॥ ८ ॥

हे मदीयाः पुरुषाः वज्रिणे सोमपाव्ने सोमस्यपात्रे इन्द्राय सोमं सुनोत अभिषुणुत अवसे इन्द्रं तर्पयितुं पक्तीः पक्तव्यान् पुरोडाशादीन् पचत च कृणुध्वमित् इन्द्रप्रियकराणि कर्माणि च कुरुतैव । इन्द्रो हि मयः सुखं पृणन्नित् यजमानाय प्रयच्छन्नेव पृणते हवींषीति शेषः॥८॥

८. मेरे पुरुषो, वज्रधर और सोमपाता इन्द्र के लिए सोम का अभिषव करो। इन्द्र की तृप्ति के लिए पचाये जाने योग्य पुरोडाश आदि पकाओ और किये जाने योग्य कार्य का सम्पादन करो। यजमान को सुख देते हुए इन्द्र हव्य को पूर्ण करते हैं।

मास्रेधतसोमिनोदक्षतामहेकृणुध्वंरायआतुजे ।
तरणिरिज्जयतिक्षेतिपुष्यतिनदेवासःकवत्नवे ॥ ९ ॥

मा । स्रेधत । सोमिनः । दक्षत । महे । कृणुध्वम् । राये । आऽतुजे । तरणिः । इत् । जयति । क्षेति । पुष्यति । न । देवासः । कवत्नवे ॥ ९॥

हे मदीयाः जनाः सोमिनः सोमवतोयागात् मास्रेधत माहिंसिष्ट । दक्षत यागादिकं कर्तुमुत्सहध्वं च । महे महते आतुजे तुजिर्हिंसाकर्मा दानकर्मा वा शत्रूणामभिहिंसकाय धनानां प्रदात्रेवेन्द्राय राये धनार्थं कृणुध्वं कर्माणि कुरुत च । तरणिरित् कर्मसु त्वरितएव जयति शत्रून् क्षेति गृहे निवसति च पुष्यति प्रजया पशुभिश्च पुष्टो भवति कवत्नवे कुत्सितक्रियाये कवोपसृष्टस्य अतेः सातत्यगमनकर्मणोरूपं कवत्नुरिति । देवासो देवानभवन्तीतिशेषः सुखप्रापका भवन्तीत्यर्थः ॥ ९ ॥

९. सोमवाले यज्ञ का विनाश नहीं करना। उत्साही बनो। महान् और रिपुघातक इन्द्र को लक्ष्य करके, धन-प्राप्ति के लिए, कर्म करो। क्षिप्र-कर्त्ता व्यक्ति ही विजय करता, निवास करता और पुष्ट होता है। कुत्सित कर्म-कर्त्ता के देवता नहीं हैं।

नकिःसुदासोरथंपर्यासनरीरमत् ।
इन्द्रोयस्याविताय्स्यमरुतोगमत्सगोमतिव्रजे ॥ १० ॥ ॥ १८ ॥

नकिः । सुऽदासः । रथम् । परि । आस । न । रीरमत् । इन्द्रः । यस्य । अविता । यस्य । मरुतः । गमत् । सः । गोऽमति । व्रजे १०॥१८

सुदासः शोभनदानस्य यजमानस्य रथं नकिः पर्यास कश्चिन्नपर्यस्यति नरीरमत् नरमयति च आत्मार्थं नकश्चिदेनं गृह्णातीत्यर्थः । अपि च यस्येन्द्रोविता रक्षिता यस्य च मरुतोविताः सगोमति गोयुक्ते व्रजे गोष्ठे गमत् गच्छेत् ॥ १० ॥

१०. सुन्दर दानवाले व्यक्ति का रथ कोई दूर पर नहीं फेंक सकता और उसे कोई रोक भी नहीं सकता। जिसके रक्षक इन्द्र और मरुद्गण हैं, वह गौओंवाले गोष्ठ में जाता है।

गम॒द्वाजं॑ वा॒जय॑न्निन्द्र॒ मर्त्यो॒ यस्य॒ त्वम॑वि॒ता भुवः॑।
अ॒स्माकं॑ बोध्यवि॒ता रथा॑नाम॒स्माकं॑ शूर नृ॒णाम् ॥ ११ ॥

गम॑त्। वाज॑म्। वा॒जय॑न्। इन्द्र॑। मर्त्यः॑। यस्य॑। त्वम्। अ॒वि॒ता। भुवः॑। अ॒स्माक॑म्। बोधि॑। अ॒वि॒ता। रथा॑नाम्। अ॒स्माक॑म्। शूर॑। नृ॒णाम् ॥ ११ ॥

हे इन्द्र त्वं यस्य मर्त्यस्य अविता रक्षिता भुवः भवेः समर्त्यो वाजयन् स्तोत्रेण त्वां बलिनं कुर्वन् वाजमन्नं गमत् गच्छेत् अपि च हे शूर अस्माकं वासिष्ठानां रथानां अविता रक्षिता बोधि भव भवतेर्लोटिरूपं भकारस्यबकारश्छान्दसः अस्माकं नृणां पुत्रादीनां चाविता भव ॥ ११ ॥

११. इन्द्र, तुम जिस मनुष्य के रक्षक बनोगे, वह स्तोत्र-द्वारा तुम्हें बली करते हुए अन्न प्राप्त करेगा। शूर, हमारे रथ के रक्षक होओ; हमारे पुत्रादि के भी रक्षक होओ।

उदिन्न्व॑स्य रिच्य॒तेंऽशो॒ धनं॒ न जि॒ग्युषः॑।
य इन्द्रो॒ हरि॑वा॒न्न द॑भन्ति॒ तं रिपो॒ दक्षं॑ दधाति सो॒मिनि॑ ॥ १२ ॥

उत्। इत्। नु। अ॒स्य॒। रि॒च्य॒ते॒। अंशः॑। धन॑म्। न। जि॒ग्युषः॑। यः। इन्द्रः॑। हरि॑ऽवान्। न। द॒भ॒न्ति॒। तम्। रिपः॑। दक्ष॑म्। द॒धा॒ति॒। सो॒मिनि॑ ॥ १२ ॥

अस्येन्द्रस्य अंशो यज्ञे सोमस्य भागोविरिच्यते अन्येभ्योपि देवेभ्यः इन्द्रस्य त्रिष्वपि सवनेषु सोमपानमस्ति माध्यंदिनं हि सर्वमैन्द्रमिति जिग्युषोजितवतो धनं न धनमिव उदित्निति नुपूरणाः अपि च योहरिवानिन्द्रः सोमिनि यजमाने दक्षं बलं दधाति संदधाति यं रिपोरिपवोनदभन्ति नहिंसन्ति ॥ १२ ॥

१२. जो हरिवाले इन्द्र सोमवाले यजमान को बल देते हैं, उसे शत्रु नहीं मार सकते। विजयी व्यक्ति की तरह इन्द्र का भाग सभी देवों से बढ़ा-चढ़ा है। अथ त्रयोदशी—

मंत्र॒मख॑र्वं॒ सुधि॑तं सु॒पेश॑सं॒ दधा॑त य॒ज्ञिये॒ष्वा।
पू॒र्वीश्च॒न प्रसि॑तयस्तरन्ति॒ तं य इन्द्रे॒ कर्म॑णा॒ भुव॑त् ॥ १३ ॥

मर्चत । अर्खर्वम् । सुऽहितम् । सुऽपेर्शसम् । दधात । यज्ञियेषु ।
आ । पूर्वीः । चन । प्रऽसितयः । तरन्ति । तम् । यः । इन्द्रे ।
कर्मणा । भुर्वत् ॥ १३ ॥

हे जनाः अखर्वं अनल्पं सुधितं सुविहितं सुपेशसं शोभनरूपं मंत्रं स्तोत्रं यज्ञियेषु यजनीयेषु देवेषु मध्ये इन्द्राय दधात विधत्त यो जनः कर्मणा स्तुत्यादिरूपेण इन्द्रे इन्द्रस्य चित्ते भुवत् भवेत् तं जनं पूर्वीर्बह्व्यः प्रसितयः पाशादीनि बंधनानि चनेति समुदायोनेत्यर्थे वर्तते नतरन्ति नव्याप्नुवन्ति इत्यर्थः ॥ ॥ १३ ॥

१३. देवों में से इन्द्र को ही अनल्प, सुविहित और शोभन स्तोत्र अर्पण करो। जो व्यक्ति कर्मानुष्ठान-द्वारा इन्द्र के चित्त को आकृष्ट कर सकता है, उसके पास अनेकानेक बन्धन नहीं आते।

कस्तमिन्द्रत्वावसुमामर्त्यौदधर्षति ।
श्रुद्धाइत्तेमघवन्पार्येदिविवाजीवाजंसिषासति ॥ १४ ॥

कः । तम् । इन्द्र । त्वाऽवंसुम् । आ । मर्त्यः । दधर्षति । श्रद्धा । इत् ।
ते । मघऽवन् । पार्ये । दिवि । वाजी । वाजंम् । सिसासति ॥ १४ ॥

हे इन्द्र तव चित्ते योभवेत् त्वावसुं त्वंवसुर्व्यापकोयस्येति बहुव्रीहिः तं जनं कोमर्त्यआ दधर्षति आधर्षेत् हे मघवन् ते त्वदर्थं यः श्रद्धाइत् श्रद्धया युक्तः सन् वाजी हविष्मान् भवेत् पार्येदिवि सौत्येहनि वाजमन्नं बलं वासिषासति सेवते ॥ १४ ॥

१४. इन्द्र, तुम जिसे व्याप्त करते हो, उसे कौन दबा सकता है? धनी इन्द्र, तुम्हारे प्रति श्रद्धा-युक्त होकर जो हविवाला होता है, वह द्युलोक और दिवस में धन पाता है।

मघोनःस्मवृत्रहत्येषुचोदयेददंतिप्रियावसु ।
तवप्रणीतीहर्यश्वसूरिभिर्विश्वातरेमदुरिता ॥ १५ ॥ १९ ॥

मघोनः । स्म । वृत्रऽहत्येषु । चोदय । ये । ददंति । प्रिया । वसु ।
तव । प्रऽनीती । हरिऽअश्व । सूरिऽभिः । विश्वा । तरेम ।
दुःऽइता ॥ १५ ॥ १९ ॥

हे इन्द्र मघोनोधनवतस्ते त्वदर्थमित्यर्थः प्रिया प्रियाणि वसु वसूनि धनानि ये जनाः ददति प्रयच्छन्ति स्मेतिपूरणः तान् जनान् वृत्रहत्येषु संग्रामेषु चोदय प्रेरय हे हर्यश्व तवप्र-

णीती प्रणीत्या प्रणयनेन सूरिभिः स्तोतृभिः पुत्रादिभिः सार्धं विश्वा विश्वानि दुरिता दुरिता-
नि तरेम ॥ १५ ॥

१५- इन्द्र, तुम धनी हो। जो तुम्हें प्रिय धन देते हैं, उन्हें रण-भूमि में भेजो। हर्यश्व इन्द्र, हम तुम्हारे उपदेशानुसार, स्तोताओं के साथ सारे पापों के पार जायेंगे।

॥ इति पंचमस्य तृतीये एकोनविंशो वर्गः ॥ १९ ॥

तवेदिन्द्रावमंवसुत्वंपुष्यसिमध्यमम् ।
सत्राविश्वंस्यपरमस्यराजसिनकिंष्ट्वागोषुंवृण्वते॥ १६ ॥

तवं । इत् । इन्द्र । अवमम् । वसुं । त्वम् । पुष्यसि । मध्यमम् ।
सत्रा । विश्वस्य । परमस्यं । राजसि । नकिः । त्वा । गोषुं ।
वृण्वते ॥ १६ ॥

हे इन्द्र अवमं अधमं त्रपुसीसादिकं वसु धनं यद्वा भौमंवस्ववमंतवेत् तवैव त्वं त्वमेव मध्यमं वसु रजतहिरण्यादिकं आन्तरिक्षं वा पुष्यसि विश्वस्य सर्वस्य परमस्योत्तमस्यापि रत्नादेर्दिव्यस्य वा वस्तुनो राजसि ईशिषे सत्रा सत्यमेव अपि च त्वा त्वां गोषु निमित्तेषु नकिर्वृण्वते केपि न वारयन्ति ॥ १६ ॥

१६- इन्द्र, पृथिवीस्थ (अधम) धन तुम्हारा ही है। अन्तरिक्षस्थ (मध्यम) धन तुम्हारा ही है। तुम सारे उत्तम धनों के कर्ता हो—यह बात सच्ची है। गो के सम्बन्ध में तुम्हें कोई भी नहीं हटा सकता।

त्वंविश्वंस्यधनदाअसिश्रुतोयईंभवंन्त्याजयः ।
तवायंविश्वःपुरुहूतपार्थिवोवस्युर्नामंभिक्षते॥ १७ ॥

त्वम् । विश्वंस्य । धनऽदाः । असि । श्रुतः । ये । ईम् । भवंन्ति ।
आजयः । तवं । अयम् । विश्वः । पुरुऽहूत । पार्थिवः । अवस्युः ।
नामं । भिक्षते ॥ १७ ॥

हे इन्द्र त्वं विश्वस्य सर्वस्य स्तोतुर्यजमानस्य वा धनदाः धनस्य दाता सन् श्रुतः प्रसि-द्धोसि यद्ई यएते आजयो युद्धानि भवन्ति तेष्वपि धनदाः श्रुतोसि हे पुरुहूत विश्वः सर्वोप्ययं पार्थिवो जनः तव त्वत्तइत्यर्थः अवस्युः रक्षामिच्छन् नाम अन्नमुदकं वा नहिः नामेत्युदक-नामसु पाठात् भिक्षते याचते त्वामेवेतिशेषः ॥ १७ ॥

१७- इन्द्र, तुम संसार के धनदाता हो। ये सब जो युद्ध होते हैं, उनमें भी आप धनद कहकर प्रसिद्ध हैं। पुरुहूत, इन्द्र, रक्षा के लिए, ये सब पार्थिव मनुष्य तुमसे अन्न की भिक्षा चाहते हैं।

अथाष्टादशी—

यदिन्द्र॒ याव॑त॒स्त्वमे॒ताव॑द॒हमीशी॑य ।
स्तो॒तार॒मिद्दि॑धिषेय रदावसो॒ न पा॑प॒त्वाय॑ रासीय ॥ १८ ॥

यत् । इन्द्र॒ । याव॑तः । त्वम् । ए॒ताव॑त् । अ॒हम् । ईशी॑य । स्तो॒तार॑म् ।
इत् । दि॒धि॒षे॒य॒ । र॒द॒व॒सो॒ इति॑ रदऽवसो । न । पा॒प॒ऽत्वाय॑ । रा॒सी॒य॒ ॥ १८

हे इन्द्र मघवो यावतो धनस्य त्वं ईशिषे एतावत् षष्ठ्या लुक् एतावतो धनस्याहमीशीय ईश्वरो भवेयं हे रदवसो रदति ददाति वसूनीति रदवसुः ततोहमस्मदीयस्तोतारमिद्दिधिषेय धनप्रदानेन धारयेयमेव पापत्वाय नरासीय नदद्याम् ॥ १८ ॥

१८. इन्द्र, तुम जितने धन के ईश्वर हो, उतने के हम भी स्वामी बनें। धनद, मैं स्तोता की रक्षा करूँगा। पाप के लिए मैं धन नहीं दूंगा।

शिक्षे॑य॒मिन्म॑हय॒ते दि॒वेदि॑वे रा॒य आ कु॑हचि॒द्विदे॑ ।
न॒हि त्वद॒न्यन्म॑घवन्न॒ आप्यं॒ वस्यो॒ अस्ति॑ पि॒ता च॒न ॥ १९ ॥

शिक्षे॑यम् । इत् । म॒ह॒ऽय॒ते । दि॒वेऽदि॑वे । रा॒यः । आ ।
कु॒ह॒चि॒त्ऽवि॑दे । न॒हि । त्वत् । अ॒न्यत् । म॒घ॒ऽव॒न् । नः॒ ।
आप्य॑म् । वस्यः॑ । अस्ति॑ । पि॒ता । च॒न ॥ १९ ॥

कुहचिद्विदे कुत्रचिद्विद्यमानः कुहचिद्वित् तस्मै यत्र क्वापि विद्यमानायेत्यर्थः महयते पूजयते जनाय दिवेदिवे प्रतिदिनं रायो धनानि शिक्षेयमित् दद्यामेव आकारः पूरणः। एवमिन्द्रस्य वाक्यं श्रुत्वा संतुष्ट ऋषिर्वदति हे मघवन् त्वत् त्वत्तोन्यत् नः अस्माकं आप्यं ज्ञातेयं नास्ति वस्यः प्रशस्यः पिताचन पालयिता च त्वदन्यो नास्तीत्यर्थः ॥ १९ ॥

१९. जिस किसी भी स्थान में विद्यमान पूजक पुरुष को लक्ष्य कर प्रतिदिन दान करूँगा। इन्द्र, तुम्हारे बिना न तो हमारा कोई बन्धु है, न प्रशंसनीय पिता है।

अथ विंशी—

त॒रणि॒रित्सि॑षासति॒ वाजं॒ पुर॑न्ध्या यु॒जा ।
आ व॒ इन्द्रं॑ पुरुहू॒तं न॑मे गि॒रा ने॒मिं तष्टे॑व सु॒द्र्व॑म् ॥ २० ॥ २० ॥

त॒रणिः॑ । इत् । सि॒सा॒स॒ति॒ । वाज॑म् । पुर॑म्ऽध्या ।
यु॒जा । आ । वः॒ । इन्द्र॑म् । पु॒रु॒ऽहू॒तम् । न॒मे॒ ।
गि॒रा । ने॒मिम् । तष्टा॑ऽइव । सु॒ऽद्र्व॑म् ॥ २० ॥ ॥ २० ॥

तरणिरित् स्तुत्यादौ कर्मणि त्वरितएव पुमान् पुरंध्या महत्या धिया बुद्ध्या सहायभूतया वाजमन्नं सिषासति संभजते पुरुहूतं बहुभिराहूतमिन्द्रं वः त्वां गिरा स्तुत्या अहं आनमे नेमिं चक्रस्य वलयं सुद्रुं शोभनदारुं तष्टेव यथा वर्धकिः दारुनेमिं आनमयते तद्वदित्यर्थः ॥ २० ॥

२०. क्षिप्रकर्म-कारी व्यक्ति ही महान् कर्म के बल से अन्न का भोग करता है। जैसे विश्वकर्मा (बढ़ई) उत्तम काष्ठवाले चक्र को नवाता है, वैसे ही स्तुति-द्वारा पुरुहूत इन्द्र को मैं नवाऊंगा।

॥ इति पंचमस्य तृतीये विंशो वर्गः ॥ २० ॥

अथैकविंशी—

नदुः॒ष्टुती॒मर्त्यो॒विन्दते॒वसु॒नस्रेध॑न्तंर॒यिर्न॑शत् ।
सु॒शक्ति॒रिन्म॑घव॒न्तुभ्यं॒माव॑ते॒दे॒ष्णंयत्पार्ये॑दि॒वि॥ २१ ॥

न । दुः॒ऽस्तु॒ती । मर्त्यः॑ । वि॒न्द॒ते । वसु॑ । न । स्रेध॑न्तम् ।
र॒यिः । न॒श॒त् । सु॒ऽश॒क्तिः । इत् । म॒घ॒ऽव॒न् । तुभ्य॑म् ।
मा॒ऽव॑ते । दे॒ष्णम् । यत् । पार्ये॑ । दि॒वि ॥ २१ ॥

मर्त्यो मनुष्यो दुष्टुती दुष्टुत्या वसु धनं न विन्दते लभते स्तुवन्नेव वसु लभत इत्यर्थः स्रेधन्तं हिंसन्तं इन्द्रविषयस्तुत्यादि कर्माण्यकुर्वन्तं इत्यर्थः रयिः धनं न नशत् नव्याप्नोति । हे मघवन्-त्वया पार्ये दिवि सौत्ये दिवसे मावते मत्सदृशाय देष्णं दातव्यं यद्धनमस्ति तत्तुभ्यं त्वत्तः सुशक्तिरित् सुकर्मैव विंदत इति व्यवहितमप्यनुषज्यते अध्याहारस्यान्तिकत्वात् ॥ २१ ॥

२१. मनुष्य दुष्ट स्तुति से धन लाभ नहीं कर सकता। हिंसक के पास धन नहीं आता। धनवान् इन्द्र, द्युलोक और दिन में मेरे समान मनुष्य के प्रति जो कुछ तुम्हारा दातव्य है, उसे सुन्दर कर्मवाला व्यक्ति ही पा सकता है।

अ॒भित्वा॑शूरनोनु॒मोऽदु॑ग्धाइवधे॒नवः॑ ।
ईशा॑नम॒स्यजग॑तः स्व॒र्दृश॒मीशा॑नमिन्द्रत॒स्थुषः॑ ॥ २२ ॥

अ॒भि । त्वा॒ । शू॒र॒ । नो॒नु॒मः॒ । अदु॑ग्धाःऽइव । धे॒नवः॑ । ईशा॑नम् ।
अ॒स्य । जग॑तः । स्वः॒ऽदृश॑म् । ईशा॑नम् । इ॒न्द्र॒ । त॒स्थुषः॑ ॥ २२ ॥

हे शूरेन्द्र अस्य जगतो जंगमस्येशानमीश्वरं तस्थुषः स्थावरस्य चेशानं ईशानमिति पदस्यावृत्तिरादरार्था स्वर्दृशं सर्वदृशं त्वा त्वां अदुग्धाइव धेनवः यथा अदुग्धा धेनवः क्षीरपूर्णोधस्त्वेन वर्तन्ते तद्वत्सोमपूर्णचमसत्वेन वर्तमानावयं अभिनोनुमो भृशमभिष्टुमः ॥ २२॥

२२. वीर इन्द्र, तुम इस जङ्गम पदार्थ के स्वामी हो। तुम स्थावर पदार्थों के ईश्वर और सर्वदर्शक हो। हम न दोही गई गाय की तरह तुम्हारी स्तुति करते हैं।

नत्वावाँअन्योदिव्योनपार्थिवोनजातोनजनिष्यते ।
अश्वायन्तोमघवन्निन्द्रवाजिनोगव्यन्तस्त्वाहवामहे ॥ २३ ॥

न । त्वाऽवान् । अन्यः । दिव्यः । न । पार्थिवः । न । जातः ।
न । जनिष्यते । अश्वऽयन्तः । मघऽवन् । इन्द्र ।
वाजिनः । गव्यन्तः । त्वा । हवामहे ॥ २३ ॥

हे मघवन् इन्द्र दिव्यो दिविभवः त्वावान् त्वत्सदृशोऽन्यो न जायते पार्थिवः पृथिव्यां भवोऽपि त्वावानन्यो नजायते दिव्यः पार्थिवोवा त्वावानन्योनजातः नचजनिष्यते पृथिव्यां दिवि च त्रिष्वपि लोकेषु त्वत्सदृशः कश्चिन्नास्तीत्यर्थः । अश्वायन्तोऽश्वानिच्छन्तो वाजिनो वाजमिच्छन्तः इच्छायामिनिप्रत्ययः हविष्मन्तोवा गव्यन्तोगाइच्छन्तश्च वयं त्वा त्वां हवामहे ह्वयामः ॥ २३ ॥

२३. धनी इन्द्र, तुम्हारे समान न तो पृथिवी में कोई जन्मा, न जन्मे। हम अश्व, अन्न और गौ चाहते हैं। तुम्हें बुलाते हैं।

अभीषतस्तदाभरेन्द्रज्यायःकनीयसः ।
पुरूवसुर्हिमघवन्सनादसिभरेभरेचहव्यः ॥ २४ ॥

अभि । सतः । तत् । आ । भर । इन्द्र । ज्यायः । कनीयसः ।
पुरुऽवसुः । हि । मघऽवन् । सनात् । असि । भरेऽभरे । च । हव्यः ॥ २४ ॥

हे ज्यायो ज्यायन्निन्द्र आर्भवमिदं पूर्वमविद्यमानवद्दिवि इन्द्रपदस्याविद्यमानवद्भावात् ज्यायइत्यस्य सर्वानुदात्तत्वाभावः नकारस्यरुत्वं व्यत्ययानुपभावोवा । कनीयसः सतो मम यत्सिद्धं धनं अभ्याभर हे मघवन् त्वं सनाच्चिरादेवारभ्य पुरूवसुर्हि बहुधनोऽसि भरेभरे संग्रामे यज्ञेवा हव्यः आह्वातव्यः हविष्मश्चासि ॥ २४ ॥

२४. इन्द्र, तुम ज्येष्ठ हो और मैं कनिष्ठ हूँ। मेरे लिए उस धन को ले आओ। बहुत दिनों से तुम प्रभूत-धनी हो और प्रत्येक युद्ध में हव्य-लाभ के योग्य हो। अथ पंचविंशी—

परांणुदस्वमघवन्नमित्रान्त्सुवेदानोवसूकृधि ।
अस्माकंबोध्यवितामहाधनेभवावृधःसखीनाम् ॥ २५ ॥

परा । नुदस्व । मघऽवन् । अमित्रान् । सुऽवेदा । नः ।
वसु । कृधि । अस्माकम् । बोधि । अविता ।
महाऽधने । भव । वृधः । सखीनाम् ॥ २५ ॥

हे मघवन् परा पराचीनानमित्रान् शत्रून् नुदस्व प्रेरय नोस्मभ्यं वसु वसूनि सुवेदा सुलभानि कृधि कुरु। महाधने संग्रामे वाजसातौ महाधनइति संग्रामनामसु पाठात् सखीनां स्तोतॄणामस्माकं वसिष्ठानामविता रक्षिता बोधि भव वृधोवर्धयिता च भव ॥ २५ ॥

२५. मघवन्, शत्रुओं को पराङ्मुख करके हटाओ। हमारे लिए धन को सुलभ करो। युद्ध में हमारे रक्षक बनो। हम तुम्हारे सखा हैं। हमारे वर्द्धक बनो।

इन्द्रक्रतुंनआभरपितापुत्रेभ्योयथा।
शिक्षाणोअस्मिन्पुरुहूतयामनिजीवाज्योतिरशीमहि ॥ २६ ॥
इन्द्र। क्रतुम्। नः। आ। भर। पिता। पुत्रेभ्यः। यथा।
शिक्ष। नः। अस्मिन्। पुरुऽहूत। यामनि।
जीवाः। ज्योतिः। अशीमहि ॥ २६ ॥

हे इन्द्र नोस्मभ्यं क्रतुं कर्म प्रज्ञानं वा आभर आहर। अपि च यथा पिता पुत्रेभ्योधनं प्रयच्छति तथा नोस्मभ्यं शिक्ष धनं देहि। हे पुरुहूत बहुभिराहूत अस्मिन् यामनि यज्ञे जीवाः वयं ज्योतिः सूर्यमशीमहि प्रतिदिनं प्राप्नुयाम ॥ २६ ॥

२६. इन्द्र, हमारे लिए प्रज्ञान ले आओ। जैसे पिता पुत्र को देता है, वैसे ही तुम हमें धन दो। हम यज्ञ के जीव हैं। हम प्रतिदिन सूर्य को प्राप्त करें।

मानोअज्ञाताहृजनादुराध्यो३ माशिवासोअवक्रमुः।
त्वयावयंप्रवतःशश्वतीरपोतिशूरतरामसि ॥ २७ ॥ २१ ॥
मा। नः। अज्ञाताः। वृजनाः। दुःऽआध्यः। मा। अशिवासः।
अव। क्रमुः। त्वया। वयम्। प्रऽवतः। शश्वतीः।
अपः। अति। शूर। तरामसि ॥ २७ ॥ २१ ॥

हे इन्द्र अज्ञाताः अज्ञातगमनाः वृजनाः हिंसकाः दुराध्यः अशिवासः नोस्मान् मावक्रमुः मावचक्रमुः हे शूर त्वया वयं वसिष्ठाः प्रवतः प्रवणकाः संतः शश्वतीर्बह्वीरपोतितरामसि अतितरामः ॥ २७ ॥

२७. इन्द्र, अज्ञात-गति, हिंसक, दुराराध्य और अशुभ शत्रु हमें आक्रमण न करें। शूर, हम तुम्हारे निकट नम्र होकर अनेक कार्यों में उत्तीर्ण होंगे।

॥ इति पंचमस्य तृतीये एकविंशो वर्गः ॥ २१ ॥

भ्रियंतइति चतुर्दशर्चं षोडशं सूक्तं अत्रेयमनुक्रमणिका—भ्रियंतः चतुर्नासंस्तवो- वसिष्ठस्य सपुत्रस्येन्द्रेणवासंवादइति। आदितो नवानां वसिष्ठऋषिः वसिष्ठपुत्राणां स्तूयमानत्वात् तएवदेवता त्रियुवोज्योतिरित्यादिभिः दशम्यादिभिः सपुत्रैर्वसिष्ठःस्तूयते अतोवसिष्ठो देवता तएवऋषयः यावेनोभ्यत्तइविन्यायात् अनुक्तत्वात्रिष्टुप्।

तत्र प्रथमा—

श्वित्यञ्चोमादक्षिणतस्कपर्दाधियंजिन्वासोअभिहिप्रमन्दुः ।
उत्तिष्ठन्वोचेपरिबर्हिषोनॄन्नमेदूरादवितवेवसिष्ठाः ॥ १ ॥

श्वित्यञ्चः । मा । दक्षिणतःऽकपर्दाः । धियम्ऽजिन्वासः ।
अभि । हि । प्रऽमन्दुः । उत्ऽतिष्ठन् । वोचे । परि ।
बर्हिषः । नॄन् । न । मे । दूरात् । अवितवे । वसिष्ठाः ॥ १ ॥

श्वित्यंचः श्वित्यं श्वेतवर्णं अंचंतीति श्वित्यंचः श्वेतवर्णा इत्यर्थः धियं जिन्वासः कर्मणां पूरयितारो दक्षिणतस्कपर्दाः दक्षिणे शिरसो भागे कपर्दाः चूडा येषां ते दक्षिणतस्कपर्दाः चूडाकर्मणि दक्षिणतो वसिष्ठानामिति स्मर्यते । मा मां अभिप्रमन्दुः विद्याबलेनाभिप्रहर्षयन् हिः पूरणः यतो मामभिप्रमन्दुरतो बर्हिषो यज्ञात् परीति पंचम्यर्थानुवादः उत्तिष्ठन् अहं नॄन् यज्ञस्य नेतॄन् वोचे ब्रवीमि मे मत्तो दूरात् वसिष्ठाः वसिष्ठस्य मम पुत्राः सुदासराजानं अवितवे गन्तुं न अर्हन्तीति विशेषः ॥ १ ॥

१. श्वेतवर्ण और कर्म-पूरक वसिष्ठ-पुत्रगण अपने शिर के दक्षिण भाग में चूड़ा धारण करनेवाले हैं। वे हमें प्रसन्न करते हैं; क्योंकि यज्ञ से उठते हुए मैं सबको कहता हूँ कि, वसिष्ठ-पुत्रगण मुझसे दूर न जायें।

अथ द्वितीया—

दूरादिन्द्रमनयन्नासुतेनतिरोवैशन्तमतिपान्तमुग्रम् ।
पाशद्युम्नस्यवायतस्यसोमात्सुतादिन्द्रोवृणीतावसिष्ठान् ॥ २ ॥

दूरात् । इन्द्रम् । अनयन् । आ । सुतेन । तिरः । वैशन्तम् ।
अति । पान्तम् । उग्रम् । पाशऽद्युम्नस्य । वायतस्य ।
सोमात् । सुतात् । इन्द्रः । अवृणीत । वसिष्ठान् ॥ २ ॥

यदा वसिष्ठस्य पुत्राः सुदासं राजानमयाजयन् तदैव पाशद्युम्नाख्योपि राजा सोमान्यष्टु-मुपचकार तदा ते वसिष्ठपुत्राः पाशद्युम्नं तिरस्कृत्य तदीये यागे सोमं पिबन्तमिन्द्रं मंत्रबलेन त-स्मादाच्छिद्य सुदासयज्ञे स्थापयामासुः तदेतदृचान्वं कीर्तयन् वसिष्ठः स्वसुतानेनेन मंत्रेण स्तौति वैशंतं वेशन्तः पल्वलं अत्र वैशन्तशब्देन सोमाधारचमसो लक्ष्यते तत्स्थं सोमं पान्तं पिबन्तं उग्रमुद्गूर्णमिन्द्रं सुतेन सुदासो यज्ञेऽभिषुतेन सोमेन हेतुना तिरः पाशद्युम्नं तिरस्कृत्य दूरादानयन् वसिष्ठा मंत्रबलेनानीतवन्तः । इन्द्रोपि वायतस्य वयतः पुत्रस्य पाशद्युम्नस्य द्वितीयार्थे षष्ठी वायतं

पाशद्युम्नं अतिहाय सुदासोयज्ञे सुतात् अभिषुतात् सोमाद्देवोः वसिष्ठान् वसिष्ठस्य पुत्रान् अ-वृणीत पाशद्युम्नस्य सोमयागे चमसस्थं सोमं पिबन्तमपीन्द्रस्त्वं पाशद्युम्नं तिरस्कृत्य मंत्रसामर्थ्य-बलेन सुदासो यज्ञे आह्वनकाले वसिष्ठानागमामेत्यर्थः ॥ २ ॥

२. वयत् के पुत्र पाशद्युम्न का दूर से ही तिरस्कार करके चमस-स्थित सोम का पान करते हुए इन्द्र को वसिष्ठ-पुत्रगण ले आये थे। इन्द्र ने भी वयत् के पुत्र पाशद्युम्न को छोड़कर सोमाभिषव करनेवाले वसिष्ठों को वरण किया था।

एवेन्नुकंसिन्धुमेभिस्ततारेवेन्नुकंभेदमेभिर्जघान।
एवेन्नुकंदाशराज्ञेसुदासंप्रावदिन्द्रोब्रह्मणावोवसिष्ठाः ॥ ३ ॥

एव । इत् । नु । कम् । सिन्धुम् । एभिः । ततार । एव । इत् । नु । कम् । भेदम् । एभिः । जघान । एव । इत् । नु । कम् । दाशऽराज्ञे । सुऽदासम् । प्र । आवत् । इन्द्रः । ब्रह्मणा । वः । वसिष्ठाः ॥ ३ ॥

एवेत् यथा पाशद्युम्नस्य यज्ञाख्ये सोमयागे चमसस्थं सोमं पिबन्तमपीन्द्रं वसिष्ठैः सुदाः प्राववान् एवमेव सिन्धुं नदीं एभिर्वसिष्ठैः कं सुखेन ततार तीर्णआसीत् नृपतिपूरणः यथाचनि-गमान्तरं— अर्णांसिचित्पप्रथानासुदासइति[1] । एवेत् एवमेव भेदं भेदनामकं शत्रुमपि एभिर्वसि-ष्ठैरेव जघान । अथप्रत्यक्षस्तुतिः एवेत् एवमेव हे वसिष्ठाः वोयुष्मदीयेनब्रह्मणा स्तोत्रेण दाशरा-ज्ञे दशभीराजभिः सह युद्धे प्रवृत्तेसति सुदासं राजानमिन्द्रः प्रावत् प्रारक्षत् यथाचनिगमान्त-रं— दशराजानःसमिताअयज्यवः । सुदासमिन्द्रावरुणानयुयुधुरिति[2] । दाशराज्ञेपरियत्तायविश्व-तइति[3] ॥ ३ ॥

३. इसी प्रकार वसिष्ठ-पुत्रों ने अनायास ही नदी (सिन्धु) को पार किया था। इसी प्रकार भेद नाम के शत्रु का भी इन्होंने विनाश किया था। वसिष्ठपुत्रो, इसी प्रकार प्रसिद्ध "दाशराज्ञयुद्ध" में तुम्हारे ही मन्त्र-बल से इन्द्र ने सुदास राजा की रक्षा की थी।

जुष्टीनरोब्रह्मणावःपितॄणामक्षमव्ययंनकिलारिषाथ।
यच्छक्करीषुबृहतारवेणेन्द्रेशुष्ममदधातावसिष्ठाः ॥ ४ ॥

जुष्टी । नरः । ब्रह्मणा । वः । पितॄणाम् । अक्षम् । अव्ययम् । न । किल । रिषाथ । यत् । शक्करीषु । बृहता । रवेण । इन्द्रे । शुष्मम् । अदधात । वसिष्ठाः ॥ ४ ॥

---

१ ऋ० सं० ५. ३. २४। २ ऋ० सं० ५. ६. ५। ३ ऋ० सं० ५. ६. ९।

हे नरो वो युष्मदीयेन ब्रह्मणा स्तोत्रेण पितॄणां तृप्ती प्रीतिर्भवति पितृणामित्यनेन पारोक्ष्येण वसिष्ठस्यैवकीर्तनं अहं प्रीतोऽभवामीत्यर्थः। अथेदानीं स्वमाश्रमं गन्तुमुद्यतोऽहं अक्षं रथस्याक्षं अव्ययं व्ययामि उद्धर्षेऽदृढ़ चालयामीत्यर्थः। यूयं न किल रिषाथ न क्षीणा भवथ हे वसिष्ठाः यद्यस्माच्छक्करीष्वृक्षु बृहता श्रेष्ठेन रवेण शब्देन इन्द्रे शुष्मं बलं अदधात अधारयत ॥ ४ ॥

४. मनुष्यो, तुम्हारे स्तोत्र (ब्रह्म) से पितरों की तृप्ति होती है। मैं रथ की धुरी को चलाता हूँ। तुम क्षीण नहीं होना। वसिष्ठगण, तुमने शक्वरी ऋचाओं और श्रेष्ठ शब्द-द्वारा इन्द्र का बल पाया था।

उद्द्यामिवेत्तृष्णजो॑नाथि॒तासो॒दीधयु॒र्दाशरा॒ज्ञे॒वृ॒तासः॑।
वसिष्ठस्यस्तुव॒तइन्द्रो॑अश्रोदु॒रुंतृत्सुभ्यो॒अकृणोदु॒लो॒कम् ॥५॥२२॥

उत्। द्याम्ऽइव। इत्। तृष्णऽजः। ना॒थि॒तासः॑। अदीधयुः।
दा॒श॒ऽरा॒ज्ञे। वृ॒तासः॑। वसिष्ठस्य। स्तु॒व॒तः। इन्द्रः॑। अ॒श्रो॒त्।
उ॒रुम्। तृत्सुऽभ्यः। अ॒कृ॒णो॒त्। ऊँ इति। लो॒कम् ॥ ५ ॥ २२ ॥

तृष्णजो जाततृष्णाः वृतासः दशभी राजभिर्वृताः नाथितासो वृष्टिं याचमाना वसिष्ठाः द्यामिव आदित्यमिवेन्द्रं दाशराज्ञे दशानां राज्ञां संग्रामे उददीधयुः उददीपयन् स्तुवतो वसिष्ठस्य स्तोत्रमिन्द्रः अश्रोदशृणोत् उरुं विस्तीर्णं लोकं तृत्सुभ्यो राजभ्यः अकृणोदकरोत् अददाच्चेत्यर्थः इन्द्रपरणौ ॥ ५ ॥

५. जात-तृष्ण राजाओं-द्वारा घिरे हुए और वृष्टि-याचक वसिष्ठ पुत्रों ने दस राजाओं के साथ संग्राम में, सूर्य की तरह, इन्द्र को ऊपर उठाया था। स्तोता वसिष्ठ का स्तोत्र इन्द्र ने सुना था और तृत्सु राजाओं के लिए विस्तृत लोक दिया था।

॥ इति पञ्चमस्य तृतीये द्वाविंशो वर्गः ॥ २२ ॥

अथ षष्ठी—

द॒ण्डाइ॒वेद्गो॒अज॑नासआस॒न्परि॑च्छिन्नाभर॒ताअ॑र्भ॒कासः॑।
अभ॑वच्चपुरए॒तावसि॑ष्ठआदित्तृत्सू॑नां॒विशो॑अप्रथन्त ॥ ६ ॥

द॒ण्डाःऽइव। इत्। गो॒ऽअज॑नासः। आ॒स॒न्। परि॑ऽछिन्नाः।
भ॒र॒ताः। अ॒र्भ॒कासः॑। अभ॑वत्। च॒। पु॒रः॒ऽए॒ता।
वसि॑ष्ठः। आत्। इत्। तृत्सू॑नाम्। विशः॑। अ॒प्र॒थ॒न्त॒ ॥ ६ ॥

गोअजनासो गवां प्रेरका दण्डा इव यथा दण्डाः परिच्छिन्ना अल्पा भवन्ति तद्वद्भरताः तृत्सूनामेव राज्ञां भरता इति नामान्तरेणोपादानं शत्रुभिः परिच्छिन्ना एवासन् इद् एवकारार्थः

अर्भकासोऽर्भका अल्पा आसन् आदित्परिच्छिन्नत्वादनन्तरमेव तेषां तृत्सूनां वसिष्ठः पुरएता पुरोहितोऽभवच्च वसोः पुरोहित्यसामर्थ्यात् तृत्सूनां विशः प्रजाः अप्रथन्त अवर्धन्त ॥ ६ ॥

६. गो-प्रेरक दण्डों की तरह (तृत्सुओं के) भरतगण शत्रुओं के बीच ससीम और अल्पसंख्यक थे। अनन्तर वसिष्ठ ऋषि भरतों के पुरोहित हुए और तृत्सुओं की प्रजा बढ़ने लगी।

त्रयः कृण्वन्ति भुवनेषु रेतस्तिस्रः प्रजा आर्या ज्योतिरग्राः ।
त्रयो घर्मास उषसं सचन्ते सर्वाँ इत्ताँ अनु विदुर्वसिष्ठाः ॥ ७ ॥

त्रयः । कृण्वन्ति । भुवनेषु । रेतः । तिस्रः । प्रऽजाः । आर्याः ।
ज्योतिःऽअग्राः । त्रयः । घर्मासः । उषसम् । सचन्ते ।
सर्वान् । इत् । तान् । अनु । विदुः । वसिष्ठाः ॥ ७ ॥

भुवनेषु पृथिव्यंतरिक्षद्युषु त्रयोऽग्निवायुसूर्याः यथाक्रमेण रेतो विश्वस्य धारकमुदकं कृण्वन्ति कुर्वन्ति तेषां त्रयाणां ज्योतिरग्रा आदित्यप्रमुखा आर्याः श्रेष्ठाः तिस्रः प्रजा भवन्ति तेन त्रयोऽग्निवायुसूर्याः घर्मासो दीप्यमानाः उषसं सचन्ते समवयन्ति पूर्वोक्तान् सर्वानित् सर्वानेव तांश्च वसिष्ठा अनुविदुः अभिजानन्ति तेषां रहस्यविज्ञानादिकमपि वसिष्ठानामेव स्तुतिः तथा च शाट्यायनकं—त्रयः कृण्वन्ति भुवनेषु रेत इत्यग्निः पृथिव्यां रेतः करोति वायुरन्तरिक्ष आदित्यो दिवि तिस्रः प्रजा आर्या ज्योतिरग्रा इति वसवो रुद्रा आदित्यास्तासां ज्योतिरेवाग्रमादित्यः त्रयो घर्मास उषसं सचन्त इत्यग्निरुषसं सचते वायुरुषसं सचते आदित्य उषसं सचत इति ॥ ७ ॥

७. अग्नि, वायु और सूर्य ही संसार में जल देते हैं। उनमें आदित्य आदि तीन श्रेष्ठ आर्य-प्रजा हैं। दीप्तिमान् वे तीनों उषा का यजन करते हैं। वसिष्ठ लोग उन सबको जानते हैं।

सूर्यस्येव वक्षथो ज्योतिरेषां समुद्रस्येव महिमा गभीरः ।
वातस्येव प्रजवो नान्येन स्तोमो वसिष्ठा अन्वेतवे वः ॥ ८ ॥

सूर्यस्यऽइव । वक्षथः । ज्योतिः । एषाम् । समुद्रस्यऽइव ।
महिमा । गभीरः । वातस्यऽइव । प्रऽजवः । न । अन्येन ।
स्तोमः । वसिष्ठाः । अनुऽएतवे । वः ॥ ८ ॥

हे वसिष्ठाः एषां योऽयुष्माकं स्तोमो महिमापि वा सूर्यस्य ज्योतिरिव वक्षथः प्रकाशोऽस्ति हे वसिष्ठा वो युष्माकं महिमा स्तोमोऽपि वा समुद्रस्येव गभीरोऽस्ति तथा हे वसिष्ठाः एषां युष्माकं स्तोमो वचनसमूहः महिमापि वा वातस्येव प्रजवः यथा वातस्य प्रवेगोऽन्येनान्वेतुं न शक्यः तद्वदन्येन वो महिमा अन्वेतवे अन्वेतुं न शक्यः ॥ ८ ॥

८. वसिष्ठ-पुत्रो, तुम्हारी महिमा (या स्तोम) सूर्य की ज्योति की तरह प्रकाशित होती है। तुम्हारी महिमा समुद्र की तरह गम्भीर है। वायु-वेग के समान तुम्हारे स्तोत्र का कोई दूसरा अनुगमन नहीं कर सकता।

अथ नवमी—

तइन्निण्यंहृदयस्यप्रकेतैःसहस्रवल्शमभिसंचरन्ति ।
यमेनततंपरिधिंवयन्तोप्सरसउपसेदुर्वसिष्ठाः ॥ ९ ॥

ते । इत् । निण्यम् । हृदयस्य । प्रऽकेतैः । सहस्रऽवल्शम् ।
अभि । सम् । चरन्ति । यमेन । ततम् । परिऽधिम् । वयन्तः ।
अप्सरसः । उप । सेदुः । वसिष्ठाः ॥ ९ ॥

तइत् तएव वसिष्ठाः निण्यं तिरोहितं दुर्ज्ञानं निण्यं सस्वरित्यन्तर्हितनामसु पाठात् सहस्रवल्शं सहस्रशाखं संसारं हृदयस्य प्रकेतैः प्रज्ञानैरभिसंचरन्ति एवं स्वाच्छन्द्येनाभिसंचरन्तस्तेवसिष्ठाः यमेनकारणात्मना सर्वनियंत्रा ततं विस्तृतं परिधिं वस्त्रं परिधिरित्येतेन जन्मादिप्रवाहोविवक्षितः तं वयंतोऽप्सरसो जननीत्वेनोपसेदुः । अत्र वसिष्ठाइति बहुवचनं पूजायां वसिष्ठः पूर्वं प्रजापतेरुत्पन्नं देहमुत्सृज्याप्सरस्सु जायेयेति बुद्धिमकरोदितिभावः ॥ ९ ॥

९. वे वसिष्ठगण (वसिष्ठ) ज्ञान-द्वारा तिरोहित सहस्र शाखाओं-वाले संसार में विचरण करने लगे। वे सर्व-नियन्ता (यम) द्वारा विस्तृत वस्त्र (विषय-प्रवाह) को बुनते हुए मातृ-रूप से अप्सरा के निकट गये।

विद्युतोज्योतिःपरिसंजिहानंमित्रावरुणायदपश्यतांत्वा ।
तत्तेजन्मोतैकंवसिष्ठागस्त्योयत्त्वाविशआजभार ॥ १० ॥२३॥

विऽद्युतः । ज्योतिः । परि । सम्ऽजिहानम् । मित्रावरुणा ।
यत् । अपश्यताम् । त्वा । तत् । ते । जन्म । उत । एकम् । वसिष्ठ ।
अगस्त्यः । यत् । त्वा । विशः । आऽजभार ॥ १० ॥ २३ ॥

एतास्वृक्षु वसिष्ठस्यैव देहपरिग्रहः प्रतिपाद्यते एतास्विन्द्रस्य वाक्यमित्येके वर्णयन्ति अपरे वसिष्ठपुत्राणामिति । हे वसिष्ठ यद्यदा विद्युतोविद्युतइव स्वीयं ज्योतिःदेहान्तरपरिग्रहार्थं परिसंजिहानं परित्यजन्तं त्वा त्वां छान्दसमात्मनेपदं यद्वा जिघृक्षितदेहार्थं स्वीयं ज्योतिः परिसंजिहानं परिजिघृक्षन्तमित्यर्थः । अस्मिन्पक्षे जहातेर्गत्यर्थत्वादात्मनेपदं छान्दसं न भवति । मित्रावरुणा मित्रावरुणौ अपश्यतां आवाभ्यामयंजायेतेति समकल्पयतामित्यर्थः तत्तदा ते तवैकं

जन्म उतापिच यद्यदा आगस्त्योविशोनिवेशनान्मित्रावरुणाभ्यां जनयिष्याव इत्येवस्मात्पूर्वावस्थानात् त्वा त्वामाजभार आजहार ॥१०॥

१०. वसिष्ठ, विद्युत् की तरह (देह धारण करने के लिए) अपनी ज्योति का परित्याग करते हुए तुम्हें मित्र और वरुण ने देखा था। उस समय तुम्हारा एक जन्म हुआ। इसके अतिरिक्त वासस्थान से अगस्त्य भी तुम्हें ले आये थे।

॥ इति पंचमस्य तृतीये त्रयोविंशोवर्गः ॥ २३ ॥

अथैकादशी—

उतासिमैत्रावरुणोवसिष्ठोर्वश्याब्रह्मन्मनसोऽधिजातः ।
द्रप्संस्कन्नंब्रह्मणादैव्येनविश्वेदेवाःपुष्करेत्वाददन्त ॥ ११ ॥

उत । असि । मैत्रावरुणः । वसिष्ठ । उर्वश्याः । ब्रह्मन् ।
मनसः । अधि । जातः । द्रप्सम् । स्कन्नम् । ब्रह्मणा ।
दैव्येन । विश्वे । देवाः । पुष्करे । त्वा । अददन्त ॥ ११ ॥

उतापिच हे वसिष्ठ मैत्रावरुण मित्रावरुणयोः पुत्रोसि हे ब्रह्मन् वसिष्ठ उर्वश्याअप्सरसोमनसोऽधमार्यं पुत्रःस्यादिति ईदृशात्संकल्पात् द्रप्सं रेतोमित्रावरुणयोरुर्वशीदर्शनात् स्कन्नमासीत् तस्मादधिजातोऽसि । तथा च वक्ष्यते सत्रेहजाताविषितेति । एवं जातं त्वा त्वां दैव्येन देवसंबन्धिना ब्रह्मणा वेदराशिना अर्हंभुवा युक्तं पुष्करे विश्वेदेवा अददन्तअधारयंत । तथा चादित्यैर्मित्रावरुणौ यज्ञावे इति प्रकृत्य पठ्यते—तयोरादित्ययोःसत्रेदृष्ट्वाप्सरसमुर्वशीं । रेतश्चस्कंदतत्कुंभेन्यपतद्वासतीवरे ॥ १ ॥ तेनैवतुमुहूर्तेन वीर्यवंतौतपस्विनौ । अगस्त्यश्चवसिष्ठश्चतत्रर्षीसंबभूवतुः ॥ २ ॥ बहुधापतितं रेतः कलशेचजलेस्थले । स्थलेवसिष्ठस्तुमुनिः संभूतऋषिसत्तमः ॥ ३ ॥ कुंभेत्वगस्त्यः संभूतो जलेमत्स्योमहाद्युतिः । उदियायततोगस्त्यः शम्यामात्रोमहातपाः ॥ ४ ॥ मानेनसंमितोयस्मात्तस्मान्मान्यइहोच्यते । यद्वा कुंभादृषिर्जातः कुंभेनापिहिमीयते ॥ ५ ॥ कुंभइत्यभिधानंच परिमाणंचलक्ष्यते । ततोप्सुगृह्यमाणासु वसिष्ठःपुष्करेस्थितः ॥ ६ ॥ सर्वतःपुष्करेतंहि विश्वेदेवाअधारयन्निति ॥ ११ ॥

११. और, हे वसिष्ठ, तुम मित्र और वरुण के पुत्र हो। हे ब्रह्मन्, तुम उर्वशी के मन से उत्पन्न हो। उस समय मित्र और वरुण का वीर्य-स्खलन हुआ था। विश्वदेवगण ने दैव्य स्तोत्र-द्वारा पुष्कर के बीच तुम्हें धारण किया था।

अथ द्वादशी—

सप्रकेतउभयस्यप्रविद्वान्त्सहस्रदानउतवासदानः ।
यमेनततंपरिधिंवयिष्यन्नप्सरसःपरिजज्ञेवसिष्ठः ॥ १२ ॥

स॒: । प्र॒ऽके॒तः । उ॒भय॑स्य । प्र॒ऽवि॒द्वान् । स॒हस्र॑ऽदानः । उ॒त ।
वा॒ । सऽदा॑नः । य॒मेन॑ । त॒तम् । प॒रि॒ऽधिम् । व॒यि॒ष्यन् ।
अ॒प्स॒रसः॑ । परि॑ । ज॒ज्ञे॒ । वसि॑ष्ठः ॥ १२ ॥

सः वसिष्ठः प्रकेतः प्रकृष्टज्ञानः उभयस्य उभयं दिवं च पृथिवीं च विद्वान् प्रकर्षेण जानन् सहस्रदानोऽभवत् किमनेन सहस्रदानइति विशेषणेन उत वा अपि वा सदानः सर्वदानसहितएवाभवत् । किं च वसिष्ठोयमेनकारणात्मना सर्वनियंत्रा ततं विस्तृतं परिधिं वस्त्रं परिधिरित्यनेन संसारप्रवाहोविवक्षितः तं वयिष्यन् अप्सरसः उर्वश्याः परीतिपंचम्यर्थानुवादः जज्ञे-जातः ॥ १२ ॥

१२. प्रकृष्ट ज्ञानवाले वसिष्ठ दोनों लोकों को (पृथिवी और स्वर्ग को) जानकर सहस्रदान या सर्वदानवाले हुए थे। सर्व-नियन्ता (यम) द्वारा विस्तीर्ण वस्त्र (संसार-प्रवाह) को बुनने की इच्छा से वसिष्ठ उर्वशी से उत्पन्न हुए थे।

स॒त्रे ह॑ जा॒ताविषि॒ता नमो॑भिः कु॒म्भे रेतः॑ सिषिचतुः समा॒नम् ।
ततो॑ ह॒ मान॒ उदि॑याय॒ मध्या॒त्ततो॑ जा॒तमृषि॑माहु॒र्वसि॑ष्ठम् ॥ १३ ॥

स॒त्रे । ह॒ । जा॒तौ । इ॒षि॒ता । नमः॑ऽभिः । कु॒म्भे । रेतः॑ ।
सि॒सि॒च॒तुः॒ । स॒मा॒नम् । ततः॑ । ह॒ । मानः॑ । उत् । इ॒या॒य॒ ।
मध्या॑त् । ततः॑ । जा॒तम् । ऋषि॑म् । आ॒हुः॒ । वसि॑ष्ठम् ॥ १३ ॥

सत्रे बहुकर्तृके यागे हेविपूरणः जातौ दीक्षितौ मित्रावरुणौ इषिताभ्येषितौ स्वयमन्वेषितैर्नमोभिः स्तुतिभिः कुंभेवासतीवरे कलशे समानमेकदैव रेतः सिषिचतुः असिंचतां ततोवासतीवरात् कुंभात् मध्यादगस्त्योमानः शमीयमाणउदियाय प्रादुर्बभूव ततएव कुंभाद्वसिष्ठमप्यृषिंजातमाहुः हेविपूरणः ॥ १३ ॥

१३. यज्ञ में दीक्षित मित्र और वरुण ने, स्तुति-द्वारा प्रार्थित होकर, कुम्भ (वसतीवर कलस) के बीच एक साथ ही रेतः-स्खलन किया था। अनन्तर मान (अगस्त्य) उत्पन्न हुए। लोग कहते हैं कि ऋषि वसिष्ठ उसी कुम्भ से जन्मे थे।

उ॒क्थ॒भृतं॑ साम॒भृतं॑ बिभर्ति॒ ग्रावा॑णं॒ बिभ्र॒त्प्र व॑दा॒त्यग्रे॑ ।
उपै॑नमाध्वं सुमन॒स्यमा॑ना॒ आ वो॑ गच्छाति प्रतृदो॒ वसि॑ष्ठः ॥ १४॥२४॥

उ॒क्थ॒ऽभृत॑म् । सा॒म॒ऽभृत॑म् । बि॒भ॒र्ति॒ । ग्रावा॑णम् । बिभ्र॑त् ।
प्र । व॒दा॒ति॒ । अग्रे॑ । उप॑ । ए॒न॒म् । आ॒ध्व॒म् । सु॒ऽम॒न॒स्यमा॑नाः ।
आ । वः॒ । ग॒च्छा॒ति॒ । प्र॒ऽतृ॒दः॒ । वसि॑ष्ठः ॥ १४ ॥ २४ ॥

हे प्रतृदः प्रतृदइति वृत्सवएवाभिधीयन्ते नामान्तरेण वोयुष्मान् वसिष्ठआगच्छाति आगच्छति एनं वसिष्ठं सुमनस्यमानाः सुमनसःसन्त उपाध्वं उपतिष्ठत आगतश्चासौवसिष्ठोऽपरो

अग्ने पुरोहितोऽग्रासन् उक्थभृतं शस्त्राणां संभर्तारं बिभर्ति सामभृतं उद्गातारं बिभर्ति ग्राव्णामभिषवणं बिभ्रद् बिभ्रतं अध्वर्युं च बिभर्ति प्रवदाति यज्ञे यत्तवदितव्यं प्रेषादिनिमित्ते कर्तव्यमस्ति तदपि वदतीति तृत्सून् प्रतीन्द्रोऽब्रवीति ॥ १४ ॥

१४. तृत्सुओ, तुम्हारे पास वसिष्ठ आ रहे हैं। प्रसन्नचित्त से तुम इनकी पूजा करो। वसिष्ठ अग्रवर्ती होकर उक्थ और सोम के धारण-कर्त्ता तथा प्रस्तर से अभिषव करनेवाले (अध्वर्यु) को धारण करते और कर्त्तव्य भी बताते हैं।

॥ इति पंचमस्य तृतीये चतुर्विंशोवर्गः ॥ २४ ॥

॥ इति सप्तमे मंडले द्वितीयोनुवाकः ॥ २ ॥

तृतीयेनुवाके द्वाविंशतिसूक्तानि तत्रप्रशुक्रेति पंचविंशत्यृचं प्रथमं सूक्तं अत्रेयमनुक्रमणिका—प्रशुक्रा पंचाधिका वैश्वदेवं ह्याद्याएकविंशतिर्द्विपदा अब्जामहेरर्चं उत्तरोहिर्बुध्न्यायेति। वसिष्ठऋषिः आद्याएकविंशतिर्द्विपदा विंशत्यक्षराविराजः द्वाविंशाद्याश्चतस्त्रस्त्रिष्टुभः विश्वेदेवादेवता। व्यूह्ळेदशरात्रे चतुर्थेहनि वैश्वदेवशस्त्रे सूक्तं वैश्वदेवनिविद्धानं सूत्रितंच—प्रशुक्रैत्विति वैश्वदेवमिति। षोडशिनि आधूर्णेस्माइति द्विपदाइति। महाव्रतेप्येषा द्विपदा तथैवपंचमारण्यकेसूत्रितं—आघूर्णेस्माइत्येका सूददोहा इति।

तत्र प्रथमा—

प्रशुक्रैतुदेवीमनीषाअस्मत्सुतष्टोरथोनवाजी ॥ १ ॥

प्र। शुक्रा। एतु। देवी। मनीषा। अस्मत्। सुऽतष्टः। रथः। न। वाजी ॥ १ ॥

शुक्रा दीप्ता देवी सर्वेषां कामानां प्रदात्री मनीषा स्तुतिरस्मदस्मत्तोस्मिन्सूक्ते स्तोष्यमाणान् देवान् वाजी वेगवान् सुतष्टः सुसंस्कृतोरथोन रथइव प्रैतु गच्छतु ॥ १ ॥

१. दीप्त और अभीष्टप्रद स्तुति, वेगशाली और सुसंस्कृत रथ की तरह, हमारे पास से देवों के पास जाय।

विदुःपृथिव्यादिवोजनित्रंशृण्वन्त्यापोअधक्षरन्तीः ॥ २ ॥

विदुः। पृथिव्याः। दिवः। जनित्रम्। शृण्वन्ति। आपः। अध। क्षरन्तीः ॥ २ ॥

अस्याश्चआपः स्तूयन्ते क्षरन्तीः क्षरन्त्यआपोदिवः पृथिव्याश्च उभयोरपि लोकयोरित्यर्थः जनित्रमुत्पत्तिं विदुर्जानन्ति अथापिच शृण्वन्ति स्तोत्राणीति शेषः ॥ २ ॥

२. क्षरण-शील जल स्वर्ग और पृथिवी की उत्पत्ति जानता है। जल स्तुति सुनता है।

आपश्चिदस्मैपिन्वन्तपृथ्वीर्वृत्रेषुशूरामंसन्तउग्राः ॥ ३ ॥

आपः। चित्। अस्मै। पिन्वन्त। पृथ्वीः।
वृत्रेषु। शूराः। मंसन्ते। उग्राः ॥ ३ ॥

इन्द्रोऽस्मिन्नृचे सूयते पृथ्वीः पृथ्व्यः प्रथमाना आपश्चिदापोऽप्यस्मा इन्द्राय पिन्वन्त प्याय-
न्ते इनेषूपक्षेषु सत्सु आवृणास्तेजस्विनो वा शूरा योद्धारोऽपि मंसन्ते इममेवेन्द्रं स्तुवन्ति ॥ ३ ॥

३. विस्तीर्ण जल इन्द्र को आप्यायित करता है। उपद्रव उठने पर उग्र शूर लोग इन्द्र की ही स्तुति करते हैं।

अथ चतुर्थी—

आधूर्ष्वस्मैदधाताश्वानिन्द्रोनवज्रीहिरण्यबाहुः ॥ ४ ॥

आ । धूःऽसु । अस्मै । दधात । अश्वान् ।
इन्द्रः । न । वज्री । हिरण्यऽबाहुः ॥ ४ ॥

अस्मै यज्ञार्थं चतुर्थी अस्येन्द्रस्यागमनायाश्वान् धूर्षु रथस्य आदधात इन्द्रो न नेति चा-
र्थे इन्द्रः वज्री वज्रवान् हिरण्यबाहुः हिरण्यहस्तश्च भवति। षोडशिनि शस्यमानत्वादस्याप्यैन्द्रत्वं
गम्यते आधूर्ष्वस्मा इत्यस्मा इत्यस्य पदस्यानुदात्तत्वं पूर्वस्यामिन्द्रस्य प्रकृतत्वात् अतएव पूर्वा-
प्यैन्द्रीति विज्ञायते पूर्वस्यामप्यृचि अस्मा इत्यत्रानुदात्तत्वं अल्पीयोऽर्थतरमनुदात्तमिति। तथा च
यास्कः—अस्येति चोदात्तं प्रथमादेशेऽनुदात्तमन्वादेशे तीव्रार्थतरमुदात्तमल्पीयोऽर्थतरमनुदात्त-
मिति। अल्पीयस्त्वं चेदं शब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्य संनिधानस्य दूरस्थत्वेनेत्यवगन्तव्यम् ॥ ४ ॥

४. इन्द्र के आगमन के लिए अश्वों को रथ के आगे जोतो। इन्द्र वज्रधर और सोने के हाथवाले हैं।

अभिप्रस्थाताहेवयज्ञंयातेवपत्मन्त्मनाहिनोत ॥ ५ ॥

अभि । प्र । स्थात । अहऽइव । यज्ञम् ।
याताऽइव । पत्मन् । त्मना । हिनोत ॥ ५ ॥

यज्ञस्तुतिरियं हे जनाः यज्ञमभिप्रस्थात अभिक्रमत अहेवेति पूरणौ अपि च पतत् पत्म-
नि यज्ञमार्गे त्मना स्वयमेव यातेव गन्तेव हिनोत गच्छत। हि गताविति धातुः ॥ ५ ॥

५. मनुष्यो, यज्ञ के सामने गमन करो। यन्ता की तरह स्वयमेव यज्ञमार्ग पर जाओ।

अथ षष्ठी—

त्मनासमत्सुहिनोतयज्ञंदधातकेतुंजनायवीरम् ॥ ६ ॥

त्मना । समत्ऽसु । हिनोत । यज्ञम् ।
दधात । केतुम् । जनाय । वीरम् ॥ ६ ॥

उक्तस्यैव विवरणमत्र हे मदीया जनाः समत्सु संग्रामेषु त्मना स्वयमेव हिनोत गच्छत अ-
पि च केतुं प्रज्ञापकं वीरं पापानां दारयितारं नाशकमित्यर्थः यज्ञं जनाय लोकाय यज्ञार्थमि-
त्यर्थः दधात विधत्त ॥ ६ ॥

६. मेरे पुरुषो, संग्राम में स्वयमेव जाओ। लोगों के लिए प्रज्ञापक और पापों के नाशक यज्ञ करो।

---

१ नि० ४.२५।

अथ सप्तमी–

उदस्यशुष्माद्भानुर्नार्तबिभर्तिभारंपृथिवीनभूम ॥ ७ ॥

उत् । अस्य । शुष्मात् । भानुः । न । आर्त ।
बिभर्ति । भारम् । पृथिवी । न । भूम ॥ ७ ॥

अस्य यज्ञस्य शुष्माद्बलाद्भानुः सूर्यउदार्त उद्गच्छति भूम भूतानि पृथिवीन पृथिवीव भारं लोकस्यायं यज्ञोबिभर्ति चन पूरणः ॥ ७ ॥

७. इस यज्ञ के बल से ही सूर्य उगते हैं। जैसे पृथिवी जीवों को ढोती हैं, वैसे ही यज्ञ भी भार वहन करता है।

ह्वयामिदेवाँअयातुरग्नेसाधन्नृतेनधियंदधामि ॥ ८ ॥

ह्वयामि । देवान् । अयातुः । अग्ने । साधन् ।
ऋतेन । धियम् । दधामि ॥ ८ ॥

अस्मिंस्तृचे देवाः स्तूयन्ते–हे अग्ने अयातुरहिंसादिनियमयुक्तेन ऋतेन यज्ञेन साधन् कामान् साधयन् देवान् ह्वयामि अपि च धियं देवानां परिचरणात्मकं कर्म दधामि करोमीत्यर्थः॥८

८. हे अग्नि, अहिंसा आदि नियमों से युक्त यज्ञ-द्वारा मनोरथ पूर्ण करते हुए मैं देवों को बुलाता हूँ और उनके लिए कर्म करता हूँ।

अथ नवमी–

अभिवोदेवींधियंदधिध्वंप्रवोदेवत्रावाचंकृणुध्वम् ॥ ९ ॥

अभि । वः । देवीम् । धियम् । दधिध्वम् ।
प्र । वः । देवऽत्रा । वाचम् । कृणुध्वम् ॥ ९ ॥

हे जनावोयूयं अभि देवानुद्दिश्य देवीं दीप्तां धियं कर्म दधिध्वं विधत्त । अपि च वोयूयं देवत्रा देवेषु वाचं स्तुतिरूपां प्रकृणुध्वं प्रकर्षेण कुरुध्वं ॥ ९ ॥

९. मनुष्यो, देवों को लक्ष्य करके दीप्त कर्म करो। देवों के लिए स्तुति करो।

अथ दशमी–

आचष्टआसांपाथोनदीनांवरुणउग्रःसहस्रचक्षाः ॥ १० ॥ २५॥

आ । चष्टे । आसाम् । पाथः । नदीनाम् ।
वरुणः । उग्रः । सहस्रऽचक्षाः ॥ १० ॥ २५ ॥

सहस्रचक्षाः बहुचक्षुः वरुणः आसां नदीनां पाथोजलमाचष्टेऽभिपश्यति कीदृशोवरुणः उग्रः उद्गूर्णओजस्वी वा ॥ १० ॥

१०. ओजस्वी और अनेक आँखोंवाले वरुण नदियों के जल को देखते हैं।

॥ इति पंचमस्य तृतीये पंचविंशोवर्गः ॥ २५ ॥

अथैकादशी—

राजा॑ राष्ट्रानां॒ पेशो॑ न॒दीना॒मनु॑त्तमस्मै क्ष॒त्रं वि॒श्वायु॑ ॥ ११ ॥

राजा॑ । रा॒ष्ट्रानाम् । पेशः॑ । न॒दीना॑म् । अनु॑त्तम् ।

अ॒स्मै॒ । क्ष॒त्रम् । वि॒श्वऽआ॑यु ॥ ११ ॥

राष्ट्रानां राष्ट्राणां जनपदानामीश्वराणामपि वरुणो राजा ईश्वरो भवति नदीनां पेशो रूपं च भवतीत्यर्थः अस्मै षष्ठ्यर्थे चतुर्थी अस्य वरुणस्य क्षत्रं बलं अनुत्तं अन्यैरबाधितं विश्वायु सर्वतोगन्तृ भवतीति ॥ ११ ॥

११. वरुण राष्ट्रों के राजा और नदियों के रूप हैं। उनका बल अप्रतिहत और सर्वत्रगामी है।

अथ द्वादशी—

अवि॑ष्टो अ॒स्मान्विश्वा॑सु वि॒क्ष्वद्युं॑ कृणोत॒ शंसं॑ नि॒नित्सोः॑ ॥ १२ ॥

अवि॑ष्टो॒ इति॑ । अ॒स्मान् । विश्वा॑सु । वि॒क्षु । अद्यु॑म् ।

कृ॒णो॒त॒ । शंस॑म् । नि॒नि॒त्सोः॑ ॥ १२ ॥

अयं तृचो वैश्वदेवः हे देवाः अस्मान् विश्वासु सर्वासु विक्षु प्रजासु । अविष्ट अवत रक्षत । अविष्टो इति । अविष्ट रक्षत शंसं निनित्सोः निन्दितुमिच्छतः शत्रोः अद्युं अदीप्तिं कृणोत कुरुत च ॥ १२

१२. देवो, सारी प्रजा में हमारी रक्षा करो। निन्दा करने की इच्छा-वाले शत्रु को दीप्ति-शून्य करो।

अथ त्रयोदशी—

व्ये॑तु दि॒द्युद्द्वि॒षामशे॑वा यु॒योत॒ विष्व॒ग्रप॑स्त॒नूना॑म् ॥ १३ ॥

वि । ए॒तु॒ । दि॒द्युत् । द्वि॒षाम् । अशे॑वा । यु॒योत॑ ।

विष्व॑क् । रपः॑ । त॒नूना॑म् ॥ १३ ॥

द्विषां शत्रूणां दिद्युदायुधमशेवा असुखकरी विष्वक् सर्वतो व्येतु अपगच्छतु तनूनामस्माकं रपः पापं हे देवाः युयोत अस्मत्तः पृथक्कुरुत ॥ १३ ॥

१३. शत्रुओं के अमंगल-जनक आयुध चारों ओर हट जायें। देवो, शरीर का पाप हमसे अलग करो।

अवी॑न्नो अ॒ग्निर्ह॒व्यान्नमो॑भिः॒ प्रेष्ठो॑ अ॒स्मा अ॑धायि॒ स्तोमः॑ ॥ १४ ॥

अवी॑त् । नः॒ । अ॒ग्निः । ह॒व्य॒ऽअत् । नमः॑ऽभिः ।

प्रेष्ठः॑ । अ॒स्मै॒ । अ॒धा॒यि॒ । स्तोमः॑ ॥ १४ ॥

हव्याद् हव्यानामत्ताग्निः नमोभिरस्मदीयैर्नमस्कारैः प्रेष्ठः प्रियतमः सन् नोऽस्मान् अवी-त् रक्षतु । अस्मा अग्नये स्तोमः स्तोत्रमधायि अस्माभिर्न्यधायि ॥ १४ ॥

१४. हव्यभोजी अग्नि हमारे नमस्कारों-द्वारा प्रियतम होकर हमारी रक्षा करें। हम अग्नि के लिए स्तुति करते हैं।

सजूर्देवेभिरपांनपातंसखायंकृध्वंशिवोनोअस्तु॥ १५ ॥

सऽजूः । देवेभिः । अपाम् । नपातम् । सखायम् ।
कृध्वम् । शिवः । नः । अस्तु ॥ १५ ॥

हे स्तोतः अपामुदकानां नपातं पुनर्मग्निं सनुः नपादित्यपत्यनामसु पाठात् देवेभिर्देवैः सजूः सह सखायं मित्रं स्तुतिभिः कृध्वं कुरुध्वं । सचापांनपात् नोस्मभ्यं शिवः सुखकरोस्तुभवतु॥ १५॥

१५. देवों के सहचर अग्नि को सखा बनाओ। वे हमारे लिए मङ्गल-कर हों।

अथ षोडशी—

अब्जामुक्थैरहिंगृणीषेबुध्नेनदीनांरजःसुसीदन्॥ १६ ॥

अप्ऽजाम् । उक्थैः । अहिम् । गृणीषे । बुध्ने ।
नदीनाम् । रजःऽसु । सीदन् ॥ १६ ॥

अहिं मेघानां हन्तारं नदीनामुदकानां बुध्ने स्थाने बुध्नमन्तरिक्षं बद्धा अस्मिन् धृता आप इतिव्युत्पत्तेः तस्मिन् रजःसु उदकेषु सीदन् सीदन्तं अब्जां अप्सुजातं इममग्निं उक्थैः स्तोत्रैः गृणीषे । तथाचयास्कः—बुध्नेनदीनां रजस्सु उदकेषु सीदन् बुध्नमन्तरिक्षं बद्धा अस्मिन्धृता आप इतीति[1] ॥ १६ ॥

१६. मेघों के घातक, नदी-स्थान (जल) में बैठे हुए और जल से उत्पन्न अग्नि की स्तोत्र-द्वारा स्तुति की जाती है।

मानोअहिर्बुध्न्योरिषेधान्मायज्ञोअस्यस्रिधदृतायोः॥ १७॥

मा । नः । अहिः । बुध्न्यः । रिषे । धात् । मा । यज्ञः ।
अस्य । स्रिधत् । ऋतऽयोः ॥ १७ ॥

अहिर्बुध्न्यः बुध्नेन्तरिक्षे भवो बुध्न्यः अहिश्चासौ बुध्न्यश्चेत्यहिर्बुध्न्योग्निः नोस्मान् रिषे हिंसकाय माधात् मावदातु अस्य ऋतायोर्यज्ञकामस्य यजमानस्य यज्ञोमा च स्रिधत् नक्षीयेत यद्वा अस्याहिर्बुध्न्यस्य इममहिर्बुध्न्यमुद्दिश्य ऋतयोर्यज्ञकामस्य योयज्ञः सनक्षीयेतेत्यर्थः ॥ १७॥

१७. अहिर्बुध्न्य (अग्नि) हमें हिंसक के हाथ में समर्पण नहीं करें। याज्ञिक का यज्ञ क्षीण न हो।

अथाष्टादशी—

उतनएषुनृषुश्रवोधुःप्ररायेयन्तुशर्धन्तोअर्यः॥ १८ ॥

उत । नः । एषु । नृषु । श्रवः । धुः । प्र । राये । यन्तु ।
शर्धन्तः । अर्यः ॥ १८ ॥

---

1 नि० १०, ४४।

अयं हृचोर्देवोमारुतोवा उतापिच नोस्मदीयेषु एषु नृषु पुरुषेषु श्रवोन्नं धुर्देवामरुतोवा धारयन्तु । राये धनार्थं शर्धन्तः उत्सहमानाः मीयमाणावा अर्यः अरयः प्रयन्तु प्रगच्छन्तु म्रियन्तामित्यर्थः ॥ १८ ॥

१८. देवता लोग हमारे लोगों के लिए अन्न धारण करते हैं। धन के लिए उत्साही शत्रु मर जायें।

तपन्तिशत्रुंस्वर्णभूमामहासेनासोअमेभिरेषाम्॥ १९ ॥

तपन्ति । शत्रुम् । स्वः । न । भूम । महाऽसेनासः ।
अमेभिः । एषाम् ॥ १९ ॥

महासेनासोमहासेनाराजानः एषां मरुतां देवानां वा अमेभिर्बलैः भूमा भुवनानि स्वर्ण आदित्यइव शत्रुं स्वकीयं तपन्ति बाधन्ते महान्तोपि राजानः अमैर्बलैः शत्रून् बाधन्ते तानि बलानि देवानामेवेत्यर्थः ॥ १९ ॥

१९. जैसे सूर्य सारे भुवनों को तप्त करते हैं, वैसे ही महासेनावाले राजा लोग देवों के बल से शत्रुओं को ताप देते हैं।

आयन्नःपत्नीर्गमन्त्यच्छात्वष्टासुपाणिर्दधातुवीरान्॥ २०॥२६॥

आ । यत् । नः । पत्नीः । गमन्ति । अच्छ । त्वष्टा ।
सुऽपाणिः । दधातु । वीरान् ॥ २० ॥ २६ ॥

अस्यां देवपत्न्यः त्वष्टाच देवता यथदा पत्नीर्देवानां पत्न्योनोस्मानच्छाभ्यागमंति आगच्छन्ति तदा सुपाणिः शोभनहस्तः त्वष्टा देवोवीरान् पुत्रान् दधातु अस्मभ्यं ददातु ॥ २० ॥

२०. जिस समय देव-स्त्रियाँ हमारे सामने आती हैं, उस समय उत्तम हाथवाले त्वष्टा हमें वीर पुत्र प्रदान करें।

॥ इति पंचमस्य तृतीये षड्विंशो वर्गः ॥ २६ ॥

अथैकविंशी—

प्रतिनःस्तोमन्त्वष्टाजुषेतस्यादस्मेअरमतिर्वसूयुः ॥ २१ ॥

प्रति । नः । स्तोमम् । त्वष्टा । जुषेत । स्यात् ।
अस्मे इति । अरमतिः । वसुऽयुः ॥ २१ ॥

नोऽस्माकं स्तोमं स्तोत्रं त्वष्टा प्रतिजुषेव प्रतिसेवेत। अपि च अरमतिः पर्याप्तबुद्धिः सर्वविषयव्यापिबुद्धिर्वा त्वष्टा अस्मे अस्मदर्थं वसूयुः धनकामः स्यात् भूयात्॥ २१॥

२१. त्वष्टा हमारे स्तोत्रों की सेवा करते हैं। पर्याप्त-बुद्धि त्वष्टा हमारे धनाभिलाषी हों।

तानो॑रास॒न्रा॒ति॒षाचो॒वसू॒न्यारोद॑सीवरुणा॒नीशृ॑णोतु।
वरू॒त्रीभिः॑सुश॒र॒णोनो॑अस्तु॒त्वष्टा॑सु॒दत्रो॒विद॑धातु॒रायः॑॥ २२॥

ता। नः॒। रा॒स॒न्। रा॒ति॒ऽसाचः॑। वसू॑नि। आ।
रोद॑सी॒ इति॑। व॒रु॒णा॒नी। शृ॒णो॒तु॒।
वरू॒त्रीभिः॑। सु॒ऽश॒र॒णः। नः॒। अ॒स्तु॒। त्वष्टा॑। सु॒ऽदत्रः॑।
वि। द॒धा॒तु॒। रायः॑। २२॥

ता यान्यस्माकमभीष्टानि तानि वसूनि धनानि रातिषाचो दानसमवेता देवपत्न्यो नोऽस्मभ्यं रासन् प्रयच्छन्तु। अपि च वरुणानी वरुणस्य पत्नी आशृणोतु अस्मदीयं स्तोत्रमभिशृणोतु। रोदसी द्यावापृथिव्यौ चाभिशृणुताम्। सुदत्रः कल्याणदानः त्वष्टा च वरूत्रीभिरुपद्रवानां वारयित्रीभिर्देवपत्नीभिः सह नोऽस्मभ्यं सुशरणः सुशरणप्रदोऽस्तु रायो धनानि च विदधातु॥ २२॥

२२. दान-निपुण देव-पत्नियाँ हमारा मनोरथ हमें प्रदान करें। द्यावा-पृथिवी और वरुण-पत्नी भी श्रवण करें। कल्याणकर और दान-शील त्वष्टा, उपद्रव-निवारिणी देव-स्त्रियों के साथ, हमारे लिए शरण्य हों।

तन्नो॒रायः॒पर्व॑ता॒स्तन्न॒आप॒स्तद्रा॑ति॒षाच॒ओष॑धीरु॒तद्यौः।
वन॒स्पति॑भिःपृथि॒वीस॒जोषा॑उ॒भेरोद॑सी॒परि॑पासतोनः॥ २३॥

तत्। नः॒। रायः॑। पर्व॑ताः। तत्। नः॒। आपः॑। तत्। रा॒ति॒ऽसाचः॑।
ओष॑धीः। उ॒त। द्यौः। व॒न॒स्पति॑ऽभिः। पृ॒थि॒वी। स॒ऽजोषाः॑।
उ॒भेइति॑। रोद॑सी॒ इति॑। परि॑। पा॒स॒तः॒। नः॒॥ २३॥

नोऽस्माकं यदित्यव्ययः तत् रायो धनानि पर्वताः परिपान्तु नोऽस्माकं तत् रायः आपश्च परिपान्तु तद्रातिषाचो दानसहिता देवपत्न्यश्च परिपान्तु ओषधीरोषधयश्च तत्परिपान्तु उतापि च द्यौस्तत्परिपातु वनस्पतिभिः सजोषाः सहिता पृथिव्यन्तरिक्षं च तत्परिपातु आपः पृथिवीत्यन्तरिक्षनामसु पाठात् नोऽस्माकं तदुभे रोदसी द्यावापृथिव्यावपि परिपासतः परिरक्षताम्॥ २३॥

२३. हमारे उस धन का पालन पर्वतगण करें। सारे जल भी हमारे उस धन का पालन करें। दान-परायणा देव-पत्नियाँ भी उसका पोषण करें। ओषधियाँ और द्युलोक भी पालन करें। वनस्पतियों के साथ अन्तरिक्ष भी उसका पालन करें। द्यावापृथिवी हमारी रक्षा करें।

अथ चतुर्विंशी—

अनु॒ तदु॒र्वी रोद॑सी जिहाता॒मनु॑ द्यु॒क्षो वरु॑ण॒ इन्द्र॑सखा ।
अनु॒ विश्वे॑ म॒रुतो॒ ये स॒हासो॑ रा॒यः स्या॑म ध॒रुणं॑ धि॒यध्यै॑ ॥ २४ ॥

अनु॑ । तत् । उ॒र्वी इति॑ । रोद॑सी॒ इति॑ । जि॒हा॒ता॒म् । अनु॑ । द्यु॒क्षः ।
वरु॑णः । इन्द्र॑ऽसखा । अनु॑ । विश्वे॑ । म॒रुतः॑ । ये ।
स॒हासः॑ । रा॒यः । स्या॒म॒ । ध॒रुण॑म् । धि॒यध्यै॑ ॥ २४ ॥

तद्वक्ष्यमाणमुर्वी विस्तीर्णे रोदसी द्यावापृथिव्यावनुजिहातां अनुगच्छताम् अनुमन्येतामित्यर्थः द्युक्षो दीप्तेर्निवासभूतः इन्द्रसखा इन्द्रसखः इन्द्रः सखा यस्येति बहुव्रीहिः वरुणश्च तदनुजिहातां द्विवचनान्तस्यैकवचनान्ततया विपरिणामः। ये सहासः शत्रूणामभिभवितारस्ते मरुतोऽपि तदनुजिहतां अत्र बहुवचनान्ततया विपरिणामः। यदनुमन्तव्यं तदाह—धियध्यै धरणीयं धारयितुं रायो धनस्य धरुणं धाम स्थानं वयं स्याम भवेमेति ॥ २४ ॥

२४. हम धारणीय धन के आश्रय होंगे। विस्तृत द्यावापृथिवी उसका अनुमोदन करें। दीप्ति के आधार इन्द्र और सखा वरुण भी उसका समर्थन करें। पराजय करनेवाले मरुद्गण भी अनुमोदन करें।

तन्न॒ इन्द्रो॒ वरु॑णो मि॒त्रो अ॒ग्निराप॒ ओष॑धीर्व॒निनो॑ जुषन्त ।
शर्म॑न्त्स्याम म॒रुता॑मु॒पस्थे॑ यू॒यं पा॑त स्व॒स्तिभिः॒ सदा॑ नः ॥२५॥ २७॥

तत् । नः॒ । इन्द्रः॑ । वरु॑णः । मि॒त्रः । अ॒ग्निः । आपः॑ । ओष॑धीः ।
व॒निनः॑ । जु॒ष॒न्त॒ । शर्म॑न् । स्या॒म॒ । म॒रुता॑म् । उ॒पऽस्थे॑ ।
यू॒यम् । पा॒त॒ । स्व॒स्तिऽभिः॑ । सदा॑ । नः॒ ॥ २५ ॥ २७ ॥

नोऽस्माकं तदिदं स्तोत्रमिन्द्रो वरुणश्च मित्रश्चाग्निश्चापश्चौषधीरोषधयश्च वनिनो वृक्षाश्च जुषन्त जुषन्तां सेवन्तां। वयं च मरुतामुपस्थे उपस्थाने वर्तमानाः शर्मन् शर्मणि सुखे गृहे वा स्याम भवेम सिद्धमन्यत् ॥ २५ ॥

२५. इन्द्र, वरुण, मित्र, अग्नि, जल, ओषधियाँ और वृक्ष भी, हमारे लिए, इस स्तोत्र का सेवन करें। मरुतों के पास निवास कर हम सुख से रहेंगे। तुम सदा हमें स्वस्ति-द्वारा पालन करो।

॥ इति पंचमस्य तृतीये सप्तविंशोवर्गः ॥२७॥

शंनइन्द्राग्नीति पंचदशर्चं द्वितीयं सूक्तं अत्रेयमनुक्रमणिका—शंनः पंचोना शान्तिरिति। वसिष्ठऋषिः त्रिष्टुप्छन्दः वैश्वदेवंहीत्युक्तत्वादिदमपि वैश्वदेवं। महानाम्नीव्रते एतत्सूक्तमध्यं यथा च सूत्रितं—मंत्रकर्मभिःशृणुयामदेवाः शंनइन्द्राग्नीभवतामवोभिरिति एकमेतद्धि।

तत्र प्रथमा—

शं न॑ इन्द्राग्नी भ॑वताम॒वो॑भिः॒ शं न॒ इन्द्रा॒वरु॑णा रा॒तह॑व्या ।
शमिन्द्रा॒सोमा॑ सुवि॒ताय॒ शं योः॒ शं न॒ इन्द्रा॑पू॒षणा॒ वाज॑सातौ ॥ १ ॥

शम् । नः॒ । इ॒न्द्रा॒ग्नी इति॑ । भ॒व॒ता॒म् । अवः॑ऽभिः । शम् । नः॒ ।
इन्द्रा॒वरु॑णा । रा॒तऽह॑व्या । शम् । इन्द्रा॒सोमा॑ । सु॒वि॒ताय॑ । शम् ।
योः । शम् । नः॒ । इन्द्रा॑पू॒षणा॑ । वाज॑ऽसातौ ॥ १ ॥

नोस्माकमस्मभ्यं वा इन्द्राग्नी अवोभीरक्षणैः शं शांत्यै भवतां । रातहव्या रातहव्यौ यजमानैर्दत्तहविष्काविन्द्रावरुणेन्द्रावरुणावपि नोस्मभ्यं शं शांत्यै भवतां । इन्द्रासोमा इन्द्रासोमावपि नः शं शांत्यै सुविताय कल्याणाय च भवतां शं शांत्यै सुखाय च पुनरुक्तिरादरार्था अथवा शं शमनहेतुकं सुखं योः पिवमयोगनिमित्तं सुखमित्यपुनरुक्तिः । इन्द्रापूषणा इन्द्रापूषणावपि वाजसातौ युद्धे अन्नलाभे निमित्ते वा नः शं शांत्यै भवतामित्यर्थः ॥ १॥

१. इन्द्र और अग्नि, हमारे लिए रक्षण-द्वारा शान्तिप्रद होओ। इन्द्र और वरुण, यजमान ने हव्य प्रदान किया है। तुम लोग हमारे लिए शान्तिप्रद होओ। इन्द्र और सोम हमारे लिए शान्ति और कल्याण देनेवाले हों। इन्द्र और पूषा हमारे लिए शान्ति और सुख दें।

शं नो॒ भगः॒ शमु॑ नः॒ शंसो॑ अस्तु॒ शं नः॒ पुरं॑धिः॒ शमु॑ सन्तु॒ रायः॑ ।
शं नः॑ स॒त्यस्य॑ सु॒यम॑स्य॒ शंसः॒ शं नो॑ अर्य॒मा पु॑रुजा॒तो अ॑स्तु ॥ २ ॥

शम् । नः॒ । भगः॑ । शम् । ऊँ इति॑ । नः॒ । शंसः॑ । अ॒स्तु॒ ।
शम् । नः॒ । पुर॑म्ऽधिः । शम् । ऊँ इति॑ । स॒न्तु॒ । रायः॑ । शम् । नः॒ ।
स॒त्यस्य॑ । सु॒ऽयम॑स्य । शंसः॑ । शम् । नः॒ । अ॒र्य॒मा । पु॒रु॒ऽजा॒तः । अ॒स्तु॒ ॥२॥

नोस्माकं शं शांत्यै भगोदेवोस्तु भवतु नोस्माकं शमु शांत्यै एव शंसोनराशंसोस्तु भवतु नोस्माकं शं शांत्यै पुरंधिर्बहुधीरप्यस्तु रायोधनान्यपिशमु शांत्यै एव सन्तु नोस्माकं सुयमस्य शोभनयमयुक्तस्य सत्यस्य शंसोवचनमपि शमस्तु नोस्माकं शं शांत्यै पुरुजातोबहुप्रादुर्भावोर्यमादेवोप्यस्तु ॥ २॥

२. भग देवता हमारे लिए शान्ति दें। हमारे लिए नराशंस शान्तिप्रद हों। हमारे लिए पुरन्धि शान्तिप्रद हों। सारे धन हमारे लिए शान्तिप्रद हों। उत्तम और यम-युक्त सत्य का वचन हमारे लिए शान्ति दे। बहु बार आविर्भूत अर्यमा हमारे लिए शान्तिदाता हों।

शं नो॑ धा॒ता शमु॑ ध॒र्ता नो॑ अस्तु॒ शं न॑ उरू॒ची भ॑वतु स्व॒धाभिः॑ ।
शं रोद॑सी बृह॒ती शं नो॒ अद्रिः॒ शं नो॑ दे॒वानां॑ सु॒हवा॑नि सन्तु ॥ ३ ॥

शम् । नः । धाता । शम् । ऊँ इति । धर्ता । नः । अस्तु । शम् ।
नः । उरूची । भवतु । स्वधाभिः । शम् । रोदसी इति । बृहती इति ।
शम् । नः । अद्रिः । शम् । नः । देवानाम् । सुऽहवानि । सन्तु ॥३॥

नोस्माकं शं शांत्यै धातादेवोस्तु नोस्माकं शमु शांत्यै एव विधर्ता पुण्यपापानां विधारयिता वरुणोदेवोप्यस्तु नोस्माकं शं शांत्यै उरूचीविस्तीर्णगमनापृथिव्यपि स्वधाभिरन्नैः सहास्तु बृहतीमहत्यौ रोदसी द्यावापृथिव्यावपि शं भवतां अद्रिः पर्वतोपि नोस्माकं शं शांत्यै भवतु । शं शांत्यै नोस्माकंदेवानांसुहवानि सुष्टुतयःसन्तु भवन्तु ॥ ३ ॥

३. धाता हमारे लिए शान्ति दें। धर्त्ता वरुण हमारे लिए शान्ति दें। अन्न के साथ पृथिवी हमारे लिए शान्ति दे। महती द्यावापृथिवी हमारे लिए शान्ति दें। पर्वत हमारे लिए शान्ति दें। देवों की सारी उत्तम स्तुतियाँ हमें शान्ति दें।

शंनोअग्निर्ज्योतिरनीकोअस्तुशंनोमित्रावरुणावश्विनाशम् ।
शंनःसुकृतांसुकृतानिसन्तुशंनइषिरोअभिवातुवातः ॥ ४ ॥

शम् । नः । अग्निः । ज्योतिःऽअनीकः । अस्तु । शम् । नः ।
मित्रावरुणौ । अश्विना । शम् । शम् । नः । सुऽकृताम् । सुऽकृतानि ।
सन्तु । शम् । नः । इषिरः । अभि । वातु । वातः ॥ ४ ॥

ज्योतिरनीकोज्योतिर्मुखोग्निः नोस्माकं शं शांत्यै अस्तु भवतु मित्रावरुणा मित्रावरुणावपि नोस्माकं शं शांत्यै भवतां अश्विना अश्विनावपि शं भवतां सुकृतां पुण्यकर्मणां पुरुषाणां सुकृतानि पुण्यकर्माणि अपि नोस्माकं शं शांत्यै सन्तु भवंतु । इषिरोगमनशीलोपि वातोवायुरपि नोस्माकं शं शांत्यै अभिवातु ॥ ४ ॥

४. ज्वाला-मुख अग्नि हमारे लिए शान्ति दें। मित्र और वरुण हमें शान्ति दें। अश्विनीकुमार हमें शान्ति दें। पुण्यात्माओं के पुण्यकर्म हमें शान्ति दें। गति-शील वायु भी हमारी शान्ति के लिए बहें।

शंनोद्यावापृथिवीपूर्वहूतौशमन्तरिक्षंदृशयेनोअस्तु ।
शंनओषधीर्वनिनोभवन्तुशंनोरजसस्पतिरस्तुजिष्णुः ॥५॥२८॥

शम् । नः । द्यावापृथिवीऽइति । पूर्वऽहूतौ । शम् । अन्तरिक्षम् ।
दृशये । नः । अस्तु । शम् । नः । ओषधीः । वनिनः । भवन्तु ।
शम् । नः । रजसः । पतिः । अस्तु । जिष्णुः ॥ ५ ॥ २८ ॥

नोस्माकं शं शांत्यै द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ पूर्वहूतौ प्रथमाह्वाने भवतां अन्तरिक्षम- पि नोस्माकं दृशये दर्शनाय शमस्तु नोस्माकं शं शांत्यै ओषधीरोषधयोपि भवन्तु वनिनोवृक्षा- श्च शं भवन्तु जिष्णुः जयशीलो रजसोलोकस्य पतिरिन्द्रोपि नोस्माकं शं शांत्यै अस्तु ॥ ५॥

५. प्रथम आह्वान में द्यावापृथिवी हमारे लिए शान्ति दें। दर्शनार्थ अन्तरिक्ष हमारे लिए शान्ति दे। ओषधियाँ और वृक्ष हमें शान्ति दें। विजय-परायण लोकपति इन्द्र भी हमें शान्ति दें।

॥ इति पंचमस्य तृतीयेष्टाविंशोवर्गः ॥ २८ ॥

शंनइन्द्रोवसुभिर्देवोअस्तुशमादित्येभिर्वरुणःसुशंसः ।
शंनोरुद्रोरुद्रेभिर्जलाषःशंनस्त्वष्टाग्नाभिरिहशृणोतु॥ ६ ॥

शम् । नः । इन्द्रः । वसुऽभिः । देवः । अस्तु । शम् । आदित्येभिः । वरुणः । सुऽशंसः । शम् । नः । रुद्रः । रुद्रेभिः । जलाषः । शम् । नः । त्वष्टा । ग्नाभिः । इह । शृणोतु ॥ ६ ॥

देवोद्योतनादिगुणयुक्तइन्द्रोवसुभिर्देवैः सार्धं नोस्माकं शंशांत्यै भवतु सुशंसः शो- भनस्तुतिर्वरुणोदेवः आदित्येभिः आदित्यैर्देवैः सार्धं शं शांत्यै अस्तु भवतु जलाषः सुख- रूपोरुद्रोदुःखद्रावकोदेवः रुद्रेभिः रुद्रैः सार्धं शं शांत्यै नोस्माकं भवतु इहयज्ञे त्वष्टादेवः ग्नाभिर्देवपत्नीभिः सार्धं नः शं शांत्यै भवतु इहयज्ञे नः स्तोत्रं शृणोतुच ॥ ६॥

६. वसुओं के साथ इन्द्रदेव हमें शान्ति दें। आदित्यों के साथ शोभन स्तुतिवाले वरुण हमें शान्ति दें। रुद्रगण के लिए रुद्रदेव हमें शान्ति दें। देव-स्त्रियों के साथ त्वष्टा हमें शान्ति दें। यज्ञ हमारा स्तोत्र सुने।

शंनःसोमोभवतुब्रह्मशंनःशंनोग्रावाणःशमुसन्तुयज्ञाः ।
शंनःस्वरूणांमितयोभवन्तुशंनःप्रस्व१ःशम्वस्तुवेदिः ॥ ७ ॥

शम् । नः । सोमः । भवतु । ब्रह्म । शम् । नः । शम् । नः । ग्रावाणः । शम् । ऊँ इति । सन्तु । यज्ञाः । शम् । नः । स्वरूणाम् । मितयः । भवन्तु । शम् । नः । प्रऽस्वः । शम् । ऊँ इति । अस्तु । वेदिः ॥ ७ ॥

नोस्माकं शं शांत्यै सोमोदेवतारूपः भवतु ब्रह्मस्तोत्रमपि नोस्माकं शं शांत्यै भवतु ग्रा- वाणोभिषवसाधनभूताः पाषाणाअपि नोस्माकं शं शांत्यै भवन्तु यज्ञाश्च नः शमु शांत्यै एव सन्तु स्वरूणां यूपानां मितयः उन्मानान्यपि नोस्माकं शं शांत्यै भवन्तु प्रस्वः ओषधयोपि नोस्माकं शं शांत्यै भवन्तु वेदिरपि नः शमु शांत्यै एवास्तु ॥ ७ ॥

७. सोम हमें शान्ति दे। स्तोत्र हमें शान्ति दे। पत्थर हमें शान्ति दे। यज्ञ हमें शान्ति दे। यूपों का माप हमें शान्ति दे। ओषधियाँ हमें शान्ति दें। वेदी हमें शान्ति दे।

शंनःसूर्यउरुचक्षाउदेतुशंनश्चतस्रःप्रदिशोभवन्तु।
शंनःपर्वताध्रुवयोभवन्तुशंनःसिन्धवःशमुसन्त्वापः ॥ ८ ॥

शम् । नः । सूर्यः । उरुऽचक्षाः । उत् । एतु । शम् । नः । चतस्रः ।
प्रऽदिशः । भवन्तु । शम् । नः । पर्वताः । ध्रुवयः ।
भवन्तु । शम् । नः । सिन्धवः । शम् । ऊँ इति । सन्तु । आपः ॥ ८ ॥

नोस्माकं शं शांत्यै सूर्य उरुचक्षाः विस्तीर्णतेजाः सन् उदेतु उदयं प्राप्नोतु। चतस्रः प्रदिशो-महादिशोपि नोस्माकं शं शांत्यै भवन्तु नोस्माकं शं शांत्यै पर्वता ध्रुवयो ध्रुवा भवन्तु नोस्माकं शं शांत्यै सिन्धवो नद्योपि भवन्तु आपश्च नः शमु शांत्यै एव सन्तु ॥ ८ ॥

८. विस्तीर्ण-तेजा सूर्य हमारी शान्ति के लिए उदित हों। चारों महादिशायें हमें शान्ति दें। स्थिर पर्वत हमें शान्ति दें। नदियाँ हमें शान्ति दें। जल हमें शान्ति दे।

शंनोअदितिर्भवतुव्रतेभिःशंनोभवन्तुमरुतःस्वर्काः।
शंनोविष्णुःशमुपूषानोअस्तुशंनोभवित्रंशम्वस्तुवायुः ॥ ९ ॥

शम् । नः । अदितिः । भवतु । व्रतेभिः । शम् । नः । भवन्तु । मरुतः ।
सुऽअर्काः । शम् । नः । विष्णुः । शम् । ऊँ इति । पूषा । नः । अस्तु ।
शम् । नः । भवित्रम् । शम् । ऊँ इति । अस्तु । वायुः ॥ ९ ॥

अदितिर्देवी व्रतेभिर्व्रतैः कर्मभिः सार्धं नोस्माकं शं शांत्यै भवतु स्वर्काः शोभनस्तुतयो-मरुतोपि नोस्माकं शं शांत्यै सन्तु विष्णुः व्यापकः नोस्माकं शं शांत्यै अस्तु पूषादेवोपि नोस्माकं शमु शांत्यै एवास्तु भवित्रं भुवनमन्तरिक्षं उदकं वा नोस्माकं शं शांत्यै अस्तु वायुरपि नः शमु शांत्यै एवास्तु ॥ ९ ॥

९. कर्म-द्वारा अदिति हमें शान्ति दें। शोभन स्तुतिवाले मरुद्गण हमें शान्ति दें। विष्णु हमें शान्ति दें। पूषा हमें शान्ति दें। अन्तरिक्ष हमें शान्ति दे। वायु हमें शान्ति दे।

शंनोदेवःसवितात्रायमाणःशंनोभवन्तूषसोविभातीः।
शंनःपर्जन्योभवतुप्रजाभ्यःशंनःक्षेत्रस्यपतिरस्तुशंभुः ॥१०॥२९॥

शम् । नः । देवः । सविता । त्रायमाणः । शम् । नः । भवन्तु ।
उषसः । विऽभातीः । शम् । नः । पर्जन्यः । भवतु । प्रऽजाभ्यः ।
शम् । नः । क्षेत्रस्य । पतिः । अस्तु । शम्ऽभुः ॥ १० ॥ २९ ॥

देवः क्रीडनादिगुणयुक्तः सविता त्रायमाणो रक्षन् नोस्माकं शं शांत्यै भवतु विभाती र्व्युच्छंत्य उषसोपि नोस्माकं शं शांत्यै भवन्तु नोस्माकं प्रजाभ्यः पर्जन्योपि शं भवतु शंभुः सुख-स्य भावयिता क्षेत्रस्य पतिर्नोस्माकं शं शांत्यै अस्तु ॥ १० ॥

१०. रक्षण करते हुए सविता हमें शान्ति दें। अन्धकार-विनाशिनी उषायें हमें शान्ति दें। हमारी प्रजा के लिए पर्जन्य शान्ति दें। क्षेत्रपति शम्भु हमें शान्ति दें।

॥ इति पंचमस्य तृतीये एकोनत्रिंशोवर्गः ॥ २९ ॥

शंनोदेवाविश्वदेवाभवन्तुशंसरस्वतीसहधीभिरस्तु ।
शर्मभिषाचःशमुरातिषाचःशंनोदिव्याःपार्थिवाःशंनोअप्याः ॥ ११ ॥

शम् । नः । देवाः । विश्वऽदेवाः । भवन्तु । शम् । सरस्वती । सह ।
धीभिः । अस्तु । शम् । अभिऽसाचः । शम् । ऊँ इति । रातिऽसाचः ।
शम् । नः । दिव्याः । पार्थिवाः । शम् । नः । अप्याः ॥ ११ ॥

विश्वदेवा बहुस्तोत्रकादेवाः नोस्माकं शं शांत्यै भवन्तु सरस्वतीच धीभिः स्तुतिभिः कर्म भिर्वा सह नोस्माकं शं शांत्यै अस्तु अभिषाचोयज्ञमभितः सेवमानाश्च नः शं शांत्यै भवन्तु रातिषाचो दानं सेवमानाअपि शमु शांत्यै एव भवन्तु दिव्यादिविभवाश्च नोस्माकं शं शांत्यै भवन्तु पार्थिवाः पृथिव्यां संभूताश्च नः शं भवन्तु अप्या अप्स्वंतरिक्षे भवाश्च आकाशं आपइ-त्यन्तरिक्षनामसु पाठात् नोस्माकं शं शांत्यै भवन्तु ॥ ११ ॥

११. प्रकाशमान विश्वदेवगण हमें शान्ति दें। कर्म के साथ सरस्वती हमें यज्ञ-सेवक शान्ति दें। दान-निपुण हमें शान्ति दें। भूलोक, द्युलोक और अन्तरिक्ष लोक में उत्पन्न प्राणी हमें शान्ति दें।

शंनःसत्यस्यपतयोभवन्तुशंनोअर्वन्तःशमुसन्तुगावः ।
शंनऋभवःसुकृतःसुहस्ताःशंनोभवन्तुपितरोहवेषु ॥ १२ ॥

शम् । नः । सत्यस्य । पतयः । भवन्तु । शम् । नः । अर्वन्तः । शम् ।
ऊँ इति । सन्तु । गावः । शम् । नः । ऋभवः । सुऽकृतः । सुऽहस्ताः ।
शम् । नः । भवन्तु । पितरः । हवेषु ॥ १२ ॥

सत्यस्य पतयः पालकाः सत्यभूता देवा नोस्माकं शं शान्त्यै भवन्तु अर्वन्तोश्वा नोस्माकं शं शान्त्यै भवन्तु गावोपि नः शं शान्त्यै सन्तु भवन्तु सुकृतः सुकर्माणः सुहस्ताः शोभनहस्ताः ऋभवोपि नोस्माकं शं शान्त्यै सन्तु हवेषु स्तोत्रेषु सत्सु पितरोपि नोस्माकं शं शान्त्यै भवन्तु॥१२॥

१२. सत्य-पालक देवता हमें शान्ति दें। अश्वगण हमें शान्ति दें। गायें हमारे लिए सुखदायी हों। सुकर्म-कर्त्ता और सुन्दर हाथवाले ऋभुगण हमें शान्ति दें। स्तोत्र करने पर हमारे पितर भी हमारे लिए शान्ति दें।

शंनोअजएकपाद्देवोअस्तुशंनोहिर्बुध्न्य१ःशंसमुद्रः ।
शंनोअपांनपात्पेरुरस्तुशंनःपृश्निर्भवतुदेवगोपा ॥ १३ ॥

शम् । नः । अजः । एकऽपात् । देवः । अस्तु । शम् । नः । अहिः । बुध्न्यः । शम् । समुद्रः । शम् । नः । अपाम् । नपात् । पेरुः । अस्तु । शम् । नः । पृश्निः । भवतु । देवऽगोपा ॥ १२ ॥

अजएकपात् अजएकपान्नामधेयो देवो नोस्माकं शं शान्त्यै अस्तु अहिर्बुध्न्यश्च नोस्माकं शं शान्त्यै अस्तु समुद्रोपि नः शं शान्त्यै अस्तु पेरुः उपद्रवेभ्यः पारयिता अपांनपात् अपांनपान्नामधेयोपि देवो नोस्माकं शं शान्त्यै अस्तु देवगोपा देवा गोपायितारो यस्याः सा पृश्निर्मरुतां माता नोस्माकं शं शान्त्यै भवतु ॥ १३ ॥

१३. अज-एकपाद देव हमें शान्ति दें। अहिर्बुध्न्य देव हमें शान्ति दें। समुद्र हमें शान्ति दे। उपद्रव शान्ति करनेवाले "अपां नपात्" देव हमें शान्ति दें। देव-पालिका पृश्नि हमें शान्ति दे।

आदित्यारुद्रावसवोजुषन्तेदंब्रह्मक्रियमाणंनवीयः ।
शृण्वन्तुनोदिव्याःपार्थिवासोगोजाताउतयेयज्ञियासः ॥ १४ ॥

आदित्याः । रुद्राः । वसवः । जुषन्त । इदम् । ब्रह्म । क्रियमाणम् । नवीयः । शृण्वन्तु । नः । दिव्याः । पार्थिवासः । गोऽजाताः । उत । ये । यज्ञियासः ॥ १४ ॥

नवीयो नवतरमस्माभिः क्रियमाणमिदं ब्रह्म स्तोत्रं आदित्या दिव्याः अदितिर्द्यौरिति विभुवेः । रुद्राश्चान्तरिक्षाः वसवः पार्थिवाश्च जुषन्त जुषन्तां सेवन्तां अन्येच दिव्याः दिविभवाः पार्थिवासः पार्थिवाः गोजाताः गोः पृश्नेर्जाताः नाकः गौरिति साधारणनामसु पाठात् उतापिच ये यज्ञियासो यज्ञार्हाः ते सर्वेपि नोस्माकं हवं शृण्वन्तु ॥ १४ ॥

१४. हम यह नया स्तोत्र बनाते हैं। आदित्यगण, रुद्रगण और वसुगण इसका सेवन करें। द्युलोक, पृथिवी और पृश्नि से उत्पन्न तथा अन्य भी जितने यज्ञीय हैं, सब हमारा आह्वान सुनें।

---

१ ऋ० सं० १. ९. १६.।

अथ पंचदशी—

येदे॒वानां॑य॒ज्ञिया॑य॒ज्ञिया॑नां॒मनो॒र्यज॑त्राअ॒मृता॑ऋत॒ज्ञाः ।
तेनो॑रासन्तामुरुगा॒यम॒द्ययू॒यंपा॑तस्व॒स्तिभि॒ःसदा॑नः ॥ १५ ॥३०॥

ये । दे॒वाना॑म् । य॒ज्ञिया॑ः । य॒ज्ञिया॑नाम् । मनो॑ः । यज॑त्राः । ।
अ॒मृता॑ः । ऋ॒त॒ऽज्ञाः । ते । नः॒ । रा॒स॒न्ता॒म् । उ॒रु॒ऽगा॒यम् । अ॒द्य ।
यू॒यम् । पा॒त॒ । स्व॒स्तिऽभि॑ः । सदा॑ । नः॒ ॥ १५ ॥ ३० ॥

यज्ञियानां यजनीयानां देवानामपि यज्ञिया यजनीया मनोः प्रजापतेश्च यजत्रा यजनीया अमृता मरणरहिता ऋतज्ञाः सत्यज्ञा ये देवाः सन्ति ते सर्वे उरुगायं बहुकीर्तिं पुत्रमद्य नोस्मभ्यं रासंतां प्रयच्छन्तु प्रसिद्धएवोत्तमः पादः ॥ १५ ॥

१५. यज्ञयोग्य देवों, यजनीय मनु प्रजापति और यजनीय अमर सत्यज्ञ जो देवगण हैं, वे हमें आज बहुकीर्त्तिवाला पुत्र प्रदान करें। तुम सदा हमें कल्याण द्वारा पालन करो।

॥ इति पंचमस्य तृतीये त्रिंशोवर्गः ॥ ३० ॥

वेदार्थस्यप्रकाशेन तमोहार्दंनिवारयन् । पुमर्थांश्चतुरोदेयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

इतिश्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये पंचमाष्टके तृतीयोध्यायःसमाप्तः॥३॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत्। निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम्॥१॥

अथ पंचमाष्टके चतुर्थोऽध्याय आरभ्यते तत्र षडनुवाकात्मकस्य वासिष्ठस्य सप्तममंडलस्य तृतीयेऽनुवाके द्वाविंशतिसूक्तानि तत्र प्रब्रह्मैत्विति नवर्चं तृतीयं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभं पूर्ववद्वैश्वदेवं अनुक्रान्तं च—प्रब्रह्म नवेति। विनियोगो लैंगिकः।

तत्र प्रथमा—

प्र ब्रह्मैतु सदनादृतस्य वि रश्मिभिः ससृजे सूर्यो गाः।
वि सानुना पृथिवी सस्र उर्वी पृथु प्रतीकमध्येधे अग्निः ॥ १ ॥

प्र । ब्रह्म । एतु । सदनात् । ऋतस्य । वि । रश्मिऽभिः ।
ससृजे । सूर्यः । गाः । वि । सानुना । पृथिवी । सस्रे ।
उर्वी । पृथु । प्रतीकम् । अधि । आ । ईधे । अग्निः ॥ १ ॥

ऋतस्य यज्ञस्य सदनात् स्थानात् देवयजनदेशात् ब्रह्म स्तोत्रं सूर्यादीन् प्रैतु प्रकर्षेण गच्छतु। किं तत् ब्रह्मेति तदाह सूर्यः सर्वस्य प्रेरकः शोभनवीर्यो वा देवः रश्मिभिरात्मीयैः किरणैः गाः अपो वृष्ट्युदकानि विससृजे विसृजति विमुंचति प्रवर्षति। श्रूयते हि—याभिरादित्यस्तपति रश्मिभिस्ताभिः पर्जन्यो वर्षतीति। स्मर्यते च—आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः इति। अत ईदृशं माहात्म्यं सूर्यस्यैव विद्यते नान्यस्य इतीत्यनेन पादेन सूर्यः स्तूयते। अपि च पृथिवी प्रथिता भूमिः सानुना समुच्छ्रितेन पर्वतादिना उर्वी विस्तीर्णा सती विसस्रे विसरति व्याप्नोति तथा अग्निः पृथु विस्तीर्णं प्रतीकं पृथिव्या अवयवं देवयजनलक्षणं स्थानमधि अधिपरी अनर्थकाविति अधेः कर्मप्रवचनीयसंज्ञायां कर्मप्रवचनीययुक्ते इति सप्तम्यर्थे द्वितीया ईधे स्थाने आईधे आदीप्यते ॥ १ ॥

१. यज्ञस्थान से स्तोत्र, उत्तमता से, सूर्य आदि के पास जाय। किरणों के द्वारा सूर्य ने वृष्टि का जल बनाया है। पृथिवी अपने सानुओं (पर्वतादि तटों) को विस्तृत करके व्याप्त हुई है। पृथिवी के विस्तृत अङ्गों के ऊपर अग्नि जलते हैं।

अथ द्वितीया—

इमां वां मित्रावरुणा सुवृक्तिमिषं न कृण्वे असुरा नवीयः ।
इनो वामन्यः पदवीरदब्धो जनं च मित्रो यतति ब्रुवाणः ॥ २ ॥

इमाम् । वाम् । मित्रावरुणा । सुऽवृक्तिम् । इषम् । न ।
कृण्वे । असुरा । नवीयः । इनः । वाम् । अन्यः । पदऽवीः ।
अदब्धः । जनम् । च । मित्रः । यतति । ब्रुवाणः ॥ २ ॥

हे असुरा असुरौ बलवन्तौ हे मित्रावरुणा मित्रावरुणौ वां युवाभ्यां इषं न हवीरूपमन्नमिव नवीयो नवीयसीं इमामस्मदीयां पुरोवर्तिनीं सुवृक्तिं स्तुतिं कृण्वे अहं स्तोता करोमि । युवयोरन्यः अन्यतरः इनः प्रभुः अदब्धः शत्रुभिरहिंसितो वरुणः पदवीः पदस्य स्थानस्य प्रथनयिता वरुणो हि धर्माधर्मयोर्धारयितेति पदवीरित्युच्यते । ब्रुवाणः अस्माभिः स्तूयमानो मित्रश्च जनं सर्वं प्राणिजातं यतति यातयति प्रवर्तयति । तथाच श्रूयते—मित्रो जनान्यातयति ब्रुवाण इति ॥ २ ॥

२. बली मित्र और वरुण, हव्य-रूप अन्न की तरह तुम्हारे लिए नई स्तुति करता हूँ। तुम लोगों में एक स्वामी वरुण हैं, जो स्थान के उत्पादक (धर्माधर्म के धारक) हैं और मित्र, स्तुति किये जाने पर, प्राणियों को प्रवर्त्तित करते हैं।

आ वातस्य ध्रजतो रन्त इत्या अपीपयन्त धेनवो न सूदाः ।
महो दिवः सदने जायमानोऽचिक्रदद्वृषभः सस्मिन्नूधन् ॥ ३ ॥

आ । वातस्य । ध्रजतः । रन्ते । इत्याः । अपीपयन्त । धेनवः ।
न । सूदाः । महः । दिवः । सदने । जायमानः । अचिक्रदत् ।
वृषभः । सस्मिन् । ऊधन् ॥ ३ ॥

ध्रजतो गच्छतो वातस्य वायोः इत्याः गतयः आरन्ते अभितोरमन्ते तथा सूदाः सूदप्रेरणे हविर्धातुः क्षीरस्य प्रेरयित्र्यः धेनवो न नेविचार्थे गावश्च अपीपयन्त प्यायन्ते एधन्ते । अपि च महो महतः दिवो द्योतमानस्यादित्यस्य सदने स्थानेन्तरिक्षे जायमानः उत्पद्यमानः वृषभो वर्षणशीलः पर्जन्यः सस्मिन् ऊधन् सस्मिन्नन्तरिक्षे अचिक्रदत् ॥ ३ ॥

३. गति-परायण वायु की गति चारों ओर शोभा पाती है। दूध देनेवाली गाय बढ़ती हैं। महान् और प्रकाशमान आदित्य के स्थान (अन्तरिक्ष) में उत्पन्न और वर्षणशील मेघ उस अन्तरीक्ष में क्रन्दन (गर्जन) करता है।

---

१ ऋ० सं० ३, ४, ५ ।

गिरायएतायुनजद्धरीतइन्द्रप्रियासुरथांशूरधायू।
प्रयोमन्युंरिरिक्षतोमिनात्यासुक्रतुमर्यमणंववृत्याम्॥ ४ ॥

गिरा। यः। एता। युनजत्। हरी इति। ते। इन्द्र।
प्रिया। सुऽरथा। शूर। धायू इति। प्र। यः। मन्युम्। रिरिक्षतः।
मिनाति। आ। सुऽक्रतुम्। अर्यमणम्। ववृत्याम्॥ ४॥

अस्याः पूर्वार्धर्चे इन्द्रस्तुतिः। अपरोर्यम्णः स्तुतिः। हे शूर विक्रान्तेन्द्र तव प्रिया प्रियौ सुरथा शुभरंहणौ धायू धारकौ एता एतौ हरी त्वदीयावश्वौ योजनः गिरास्तुतिरूपयावाचा युनजत् रथे युंज्यात् हे इन्द्र त्वमस्य यागमायाहीति शेषः योर्यमा रिरिक्षतः हिंसितुमिच्छतः शत्रोः संबन्धिनं मन्युं कोपं प्रमिनाति प्रकर्षेण हिनस्ति सुक्रतुं शोभनकर्माणं अर्यमणं आववृत्यां स्तुत्या आवर्तयामि॥ ४॥

४. शूर इन्द्र, जो मनुष्य तुम्हारे प्रिय, सुन्दर गमनवाले और धारक इन हरि नाम के दोनों घोड़ों को, स्तुति-द्वारा, रथ में जोतता है, उसके यज्ञ में आओ। अर्यमा हिंसा की इच्छा करनेवाले शत्रु का कोप विनष्ट करते हैं। उन्हीं शोभन कर्मवाले अर्यमा को स्तुति से आवर्तित करता हूँ।

यजन्तेअस्यसख्यंवयश्चनमस्विनःस्वऋतस्यधामन्।
विपृक्षोबाबधेनृभिःस्तवानइदंनमोरुद्रायप्रेष्ठम्॥ ५॥ १॥

यजन्ते। अस्य। सख्यम्। वयः। च। नमस्विनः। स्वे।
ऋतस्य। धामन्। वि। पृक्षः। बाबधे। नृऽभिः।
स्तवानः। इदम्। नमः। रुद्राय। प्रेष्ठम्॥ ५॥ १॥

अनया रुद्रः स्तूयते नमस्विनः हविर्लक्षणान्नवन्तः स्वे स्वकीये ऋतस्य यज्ञस्य धामन् धामनि स्थाने स्वकीययज्ञगृहे स्थित्वाइत्यर्थः वयश्च गन्तारः कर्माणि कुर्वाणाः यजमानाः अस्य रुद्रस्य सख्यं सखित्वमुद्दिश्य यजन्ते पूजयन्तु नृभिः नेतृभिः स्तवानः स्तूयमानोरुद्रः पृक्षोन्नं स्तोतृषु विबाबधे विबध्नाति ददातीत्यर्थः प्रेष्ठं रुद्रस्य प्रियतमं इदं नमस्तस्मै रुद्राय मया क्रियते॥ ५॥

५. यजमान लोग, अन्नवाले होकर और यज्ञ-स्थल में अवस्थित रहकर, रुद्र का सख्य चाहते हैं। नेताओं-द्वारा स्तुत होने पर रुद्र अन्न देते हैं। मैं रुद्र का प्रिय नमस्कार करता हूँ।

॥ इतिपञ्चमस्यचतुर्थेप्रथमोवर्गः॥ १॥

आयत्साकंयशसोवावशानाःसरस्वतीसप्तथीसिन्धुमाता ।
याःसुष्वयन्तसुदुघाःसुधाराअभिस्वेनपयसापीप्यानाः ॥ ६ ॥

आ । यत् । साकम् । यशसः । वावशानाः । सरस्वती ।
सप्तथी । सिन्धुऽमाता । याः । सुस्वयन्त । सुऽदुघाः ।
सुऽधाराः । अभि । स्वेन । पयसा । पीप्यानाः ॥ ६ ॥

यद् यासां गंगादीनां मध्ये सिन्धुमाता अपां मातृभूता सरस्वती एतदाख्यानदी सप्तथी सप्तमी भवति सुदुघाः कामान्दोग्धुं सुशक्याः सुधाराः शोभनधारोपेताश्च नद्यः सुष्वयन्त सुष्वयन्ते गतिकर्मैतत् प्रवहन्ति स्वेन स्वकीयेन पयसोदकेन अभि पीप्यानाःयाश्चाभिवर्धयंत्यः यशसोन्नवत्यः वावशाना कामयमानानद्यः साकं युगपदेव आगच्छन्तु आङ्त्युपसर्गस्य योग्यक्रियाध्याहारः ॥ ६ ॥

६. जिन नदियों में सिन्धु (नदी) माता है और सरस्वती (नदी) सप्तमा है, वे ही मनोरथपूर्ण करनेवाली और सुन्दर धारोंवाली नदियाँ प्रवाहित होती हैं। अपने जल से बढ़नेवाली, अन्नवाली और इच्छा करने-वाली नदियाँ एक साथ ही आवें।

उतत्येनोमरुतोमन्दसानाधियंतोकंचवाजिनोवन्तु ।
मानःपरिख्यदक्षराचरन्त्यवीवृधन्युज्यन्तेरयिंनः ॥ ७ ॥

उत । त्ये । नः । मरुतः मन्दसानाः । धियम् । तोकम् । च ।
वाजिनः । अवन्तु । मा । नः । परि । ख्यत् । अक्षरा । चरन्ती ।
अवीवृधन् । युज्यम् । ते । रयिम् । नः ॥ ७ ॥

उतापिच मन्दसानाः मोदमानाः वाजिनोवेगवन्तः त्ये ते मरुतो नोस्मदीयं धियं यज्ञाख्यं कर्म तोकं च अस्मदीयं पुत्रं च अवन्तु रक्षन्तु । अक्षरा व्याप्ता चरन्ती वाग्देवता च युज्यं नोस्मान्परित्यक्त्वा अस्मद्व्यतिरिक्तानन्यान् माख्यत् माद्राक्षीत् । ते पूर्वोक्तामरुतो वाक्च युक्तमपि नोस्मदीयं रयिं धनं अवीवृधन् वर्धयन्तु ॥ ७ ॥

७. प्रसन्न और वेगवान् मरुद्गण हमारे यज्ञ-कर्म और पुत्र की रक्षा करें। व्याप्त और विचरनेवाली वाग्देवता (सरस्वतीदेवी) हमें छोड़कर दूसरे को न देखें। मरुत् और वाक् हमारा धन नियत रहने पर भी उसे बढ़ावें।

अथाष्टमी—

प्रवोमहीमरमतिंकृणुध्वंप्रपूषणंविदथ्यंनवीरम् ।
भगंधियोवितारंनोअस्याःसातौवाजंरातिषाचंपुरन्धिम् ॥ ८ ॥

प्र । वः । मुहीम् । अरमतिम् । कृणुध्वम् । प्र । पूषणम् ।
विदथ्यम् । न । वीरम् । भगम् । धियः । अवितारम् । नः ।
अस्याः । सातौ । वाजम् । रातिऽसाचम् । पुरम्ऽधिम् ॥ ८ ॥

हे स्तोतारो वो यूयं अरमतिं उपरतिरहितां महीं महतीं भूमिं प्रकृणुध्वं आह्वयत तथा विदथ्यं यज्ञार्हं वीरं न सर्वेषां प्रेरकं च पूषणं एतन्नामकं देवं प्रकृणुध्वं तथा अस्याधियः नोस्मदीयस्यास्यकर्मणः अवितारं रक्षितारं भगं देवं च आह्वयत अपि च सातौ अस्मदीये यज्ञे युष्मेवा वाजं ऋभूणामन्यतमं देवं आह्वयत कीदृशं वाजं रातिषाचं दानसेवकं पुरंधिं पुराणां धारयितारं ॥ ८ ॥

८. तुम असीम और महती पृथिवी को बुलाओ । यज्ञ-योग्य वीर पूषा को बुलाओ । हमारे कर्म-रक्षक भग देवता को बुलाओ । दान-निपुण और प्राचीन (ऋभुओं में से एक) वाजदेव को यज्ञ में बुलाओ ।

यज्ञपुच्छे अच्छायंवइतिषमसिनः स्वस्वंचमसमभिमृशेयुः सूत्रितंच—अच्छायंवोमरुतः श्लोकएत्विति एवयाभिमृशंतीति ।

अच्छायंवोमरुतःश्लोकएत्वच्छाविष्णुंनिषिक्तपामवोभिः ।
उतप्रजायैगृणतेवयोधुर्यूयंपातस्वस्तिभिःसदानः ॥ ९ ॥ २ ॥

अच्छं । अयम् । वः । मरुतः । श्लोकः । एतु । अच्छं ।
विष्णुम् । निसिक्तऽपाम् । अवःऽभिः । उत । प्रऽजायै ।
गृणते । वयः । धुः । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥९॥२॥

हे मरुतो वो युष्मान् अयं श्लोकः अस्मदीयमिदं स्तोत्रं अच्छैतु अभिगच्छतु निषिक्तपां निषिक्तस्य गर्भस्य रक्षितारं यद्वा चमसे निषिक्तानां सोमानां पातारं अवोभिरस्मद्विषयरक्षणैर्युक्तं विष्णुंच अस्मदीयं स्तोत्रमच्छैतु उतापिच मरुतोविष्णुश्च गृणते स्तुवते मह्यं प्रजायै पुत्ररूपां प्रजां वयोन्नंच धुः अधुः दधतु। हे मरुतः हे विष्णो यूयं स्वस्तिभिरविनाशैर्नोस्मान् सदा सर्वदा पात रक्षत ॥ ९ ॥

९. मरुतो, हमारा यह श्लोक (स्तोत्र) तुम्हारे सामने जाय । आश्रय-दाता और गर्भपालक विष्णु के निकट भी जाय । वे स्तोता को पुत्र और अन्न दें । तुम हमें सदा कल्याण (स्वस्ति) द्वारा पालन करो ।

॥ इति पंचमस्य चतुर्थे द्वितीयो वर्गः ॥ २ ॥

आवोवाहिष्ठइत्यष्टर्चं चतुर्थं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभं वैश्वदेवं अनुक्रम्यतेच--आवोष्टा-विति । विनियोगोलैंगिकः ।

तत्र प्रथमा--

आवो॒वाहि॑ष्ठोवहतुस्त॒वध्यै॒रथो॒वाजा॑ऋभुक्षणो॒अमृ॑क्तः ।
अ॒भित्रि॒पृष्ठैः॒सव॑नेषु॒सोमै॒र्मदे॑सुशिप्रा॒मह॑भिः॒पृणध्व॑म् ॥ १ ॥

आ । वः॒ । वाहि॑ष्ठः । व॒ह॒तु॒ । स्त॒वध्यै॑ । रथः॑ । वा॒जाः॒ ।
ऋ॒भु॒क्ष॒णः॒ । अमृ॑क्तः । अ॒भि । त्रि॒ऽपृ॒ष्ठैः । सव॑नेषु ।
सोमैः॑ । मदे॑ । सु॒ऽशि॒प्राः॒ । म॒हऽभिः॑ । पृ॒ण॒ध्व॒म् ॥ १ ॥

अनेन तृचेन ऋभवः स्तूयन्ते ऋभुक्षणः विस्तीर्णस्य तेजसोनिवासभूता हे वाजाः ऋभवः वाहिष्ठोवोढृतमः स्तवध्यै स्तोतुमर्हः अमृक्तः केनाप्यहिंसितः युष्मदीयोरथः वो युष्मान् आवहतु आसमन्तात् अस्मदीयं यज्ञं प्रापयतु हेसुशिप्राः शोभनहनवः यूयं तेन रथेनागत्य सवनेष्वस्मदीययज्ञेषु मदे मदनिमित्ते त्रिपृष्ठैः क्षीरदधिसक्तुमिश्रैः महद्भिर्महद्भिः सोमैः अभि पृणध्वं युष्मदीयं जठरमभिपूरयत सरथः युष्मानावहत्विति पूर्वेणान्वयः ॥ १ ॥

१. विस्तृत तेज के आधार ऋभुओ (वाजो), वाहक, प्रशस्य और अहिंसक रथ तुम्हें ढोवे। सुन्दर जबड़ोंवाले ऋभुओ, यज्ञ में आनन्द के लिए दूध, दही और सत्तू में मिले सोमरस-द्वारा उदर-पूर्त्ति करो।

यू॒यंह॒रत्न॑म॒घव॑त्सुधत्थस्व॒र्दृश॑ऋभुक्षणो॒अमृ॑क्तम् ।
संय॒ज्ञेषु॑स्व॒धाव॑न्तःपिबध्वं॒विनो॒राधां॑सिम॒तिभि॑र्दयध्वम् ॥ २ ॥

यू॒यम् । ह॒ । रत्न॑म् । म॒घव॑त्ऽसु । ध॒त्थ॒ । स्वः॒ऽदृशः॑ । ऋ॒भु॒क्ष॒णः॒ ।
अमृ॑क्तम् । सम् । य॒ज्ञेषु॑ । स्व॒धाऽव॑न्तः । पि॒ब॒ध्व॒म् ।
वि । नः॒ । राधां॑सि । म॒तिऽभिः॑ । द॒य॒ध्व॒म् ॥ २ ॥

हे ऋभुक्षणः हे ऋभवः स्वर्दृशः स्वर्गं पश्यन्तोयूयं ह यूयमेव मघवत्सु हविर्लक्षणान्नवत्सु अस्माह्नु निमित्तेषु अमृक्तं अहिंसितं चोरादिभिर्नापहृतमित्यर्थः रत्नं रमणीयं धत्थ धारयथ तदनन्तरं स्वधावन्तोबलवन्तस्ते यूयं यज्ञेषु अस्मदीययज्ञेषु संपिबध्वं सम्यक् सोमंपिबत अपिच यूयं मतिभिर्धनहेतुभिः नोस्मभ्यं राधांसि धनानि विदयध्वं विशेषेणदत्त ॥ २ ॥

२. स्वर्गदर्शी ऋभुओ, तुम लोग हविष्मान् लोगों के लिए अहिंसक (चोरों आदि से न चुराया जानेवाला) रत्न धारण करो। अनन्तर बलवान् होकर यज्ञ में सोमपान करो। कृपा-द्वारा हमें विशेष रूप से धन दो।

अथ तृतीया—

उवोचिथहिमघवन्देष्णंमहोअर्भस्यवसुनोविभागे।
उभातेपूर्णावसुनागभस्तीनसूनृतानियमतेवसव्या ॥ ३ ॥

उवोचिथ। हि। मघऽवन्। देष्णम्। महः। अर्भस्य। वसुनः।
विऽभागे। उभा। ते। पूर्णा। वसुना। गभस्ती इति।
न। सूनृता। नि। यमते। वसव्या ॥ ३ ॥

उवोचिथेत्याद्याः पंचर्चइन्द्रदेवताकाः हे मघवन् धनवन्निन्द्र त्वं महोमहतः अर्भस्याल्पस्यच वसुनोधनस्य विभागे परिचरणानुकूलेदाननिमित्ते देष्णं धनं उवोचिथहि सेवसेखलु उचतिःसेवाकर्मा तथा ते त्वदीयौ उभा उभौ गभस्ती बाहू वसुना धनेन पूर्णौ पूर्णौ भवतः ते त्वदीयासूनृतावाक् वसव्या वसूनि धनानि ननियमते ननियच्छति यद्वा वसव्या वसुषु धनेषु साधुः सूनृतावाक् धनेन संपूर्णौ त्वदीयौ बाहू ननियच्छति नालंपदापयतीत्यर्थः ॥ ३ ॥

३. धनी इन्द्र, तुम विशेष और अल्प धन के दान के समय धन का सेवन करते हो। तुम्हारी दोनों बाहें धन से पूर्ण हैं। धन-प्राप्ति में तुम्हारा वचन बाधक नहीं होता।

त्वमिन्द्रस्वयशाऋभुक्षावाजोनसाधुरस्तमेष्यृक्वा।
वयंनुतेदाश्वांसःस्यामब्रह्मकृण्वन्तोहरिवोवसिष्ठाः ॥ ४ ॥

त्वम्। इन्द्र। स्वऽयशाः। ऋभुक्षाः। वाजः। न।
साधुः। अस्तम्। एषि। ऋक्वा। वयम्। नु। ते। दाश्वांसः।
स्याम। ब्रह्म। कृण्वन्तः। हरिऽवः। वसिष्ठाः ॥ ४ ॥

हे इन्द्र स्वयशाः असाधारणकीर्तिः ऋभुक्षाः ऋभुनिवासकः ऋभूणामीश्वरोवा त्वं साधुः साधकः वाजोन अन्नमिव ऋक्वा ऋक्वणः स्तोतुः मम अस्तं गृहं एषि गच्छहि नु अद्य वयं वसिष्ठाः एतत्संज्ञकाऋषयो हे हरिवः स्वकीयाश्वोपेतेन्द्र ते त्वदर्थं दाश्वांसः हविर्लक्षणान्नं दत्तवन्तः ब्रह्म स्तोत्रं कृण्वन्तः कुर्वन्तःसन्तः स्याम भवेम ॥ ४ ॥

४. इन्द्र, तुम असाधारण-यशा, ऋभुओं के ईश्वर और साधक हो। दूसरे की तरह तुम स्तोता के घर में आओ। हरि अश्ववाले इन्द्र, आज हम (वसिष्ठ) हव्य प्रदान करके तुम्हारा स्तोत्र करते हैं।

अथ पंचमी—

सनितासिप्रवतोदाशुषेचिद्याभिर्विवेषोहर्यश्वधीभिः ।
ववन्मानुतेयुज्याभिरूतीकदानइन्द्ररायआदशस्येः ॥ ५ ॥ ३ ॥

सनिता । असि । प्रऽवतः । दाशुषे । चित् । याभिः ।
विवेषः । हरिऽअश्व । धीभिः । ववन्म । नु । ते । युज्याभिः ।
ऊती । कदा । नः । इन्द्र । रायः । आ । दशस्येः ॥५॥ ३ ॥

हे हर्यश्व हरिनामकाश्वेन्द्र त्वं याभिर्धीभिः अस्मदीयाभिः स्तुतिभिः विवेषव्याप्नोषिसत्वं दाशुषेचित् हविर्दत्तवते यजमानायापि प्रवतः प्रवणस्य धनस्यसनितासि दाताभवसि अपिच हेइन्द्र त्वं नोस्मभ्यं कदा कस्मिन्काले रायो धनानि आदशस्येः प्रयच्छेः नु अद्य ते तव युज्याभिः योग्याभिः ऊती ऊतिभीरक्षाभिः ववन्म त्वां संभजेम ॥ ५ ॥

५. हर्यश्व, तुम हमारी स्तुति-द्वारा व्याप्त होते हो; इसलिए हव्य देनेवाले यजमान के लिए प्रवण धन के दाता हो। इन्द्र, तुम हमें कब धन दोगे? आज तुम्हारे योग्य रक्षण से हम प्रतिपालित होंगे।

॥ इति पंचमस्य चतुर्थे तृतीयोवर्गः ॥ ३ ॥

वासयंसीववेधसस्त्वंनःकदानइन्द्रवचसोबुबोधः ।
अस्तंतात्याधियारयिंसुवीरंपृक्षोनोअर्वान्युहीतवाजी ॥ ६ ॥

वासयसिऽइव । वेधसः । त्वम् । नः । कदा । नः । इन्द्र ।
वचसः । बुबोधः । अस्तम् । तात्या । धिया । रयिम् ।
सुऽवीरम् । पृक्षः । नः । अर्वा । नि । उहीत । वाजी ॥ ६ ॥

हे इन्द्र त्वं कदा कस्मिन्काले नोस्मदीयं वचसः वचोरूपं स्तोत्रं बुबोधः अवगच्छेः तथा सत्वं वेधसः स्तोतॄन् नः अस्मान् वासयसीव इवेदानीमर्थे इदानीं स्वकीयस्थाने अवस्थापयसि किंच वाजी बलवान् अर्वा वेगवान् त्वदीयोश्वः तात्या तनोतेरिदंरूपं संततया धिया अस्मत्प्रेरितया स्तुत्या हेतुभूतया सुवीरं शोभनपुत्रोपेतं रयिं त्वदीयं धनं पृक्षोन्नंच नोस्मदीयमस्तं गृहं न्युहीत निवहेत ॥ ६ ॥

६. तुम कब हमारे स्तोत्र-रूप वाक्य को समझोगे? तुम इस समय हमें निवास दे रहे हो। बली और वेगवाली अश्व हमारी स्तुति से वीर पुत्र से युक्त धन और अन्न हमारे गृह में ले आवें।

अथ सप्तमी–

अभियंदेवीनिर्ऋतिश्चिदीशेनक्षन्तइन्द्रंशरदःसुपृक्षः ।
उपत्रिबन्धुर्जरदष्टिमेत्यस्ववेशंयंकृणवन्तमर्ताः ॥ ७ ॥

अभि । यम् । देवी । निःऽऋतिः । चित् । ईशे । नक्षन्ते ।
इन्द्रम् । शरदः । सुऽपृक्षः । उप । त्रिऽबन्धुः । जरत्ऽअष्टिम् ।
एति । अस्वंऽवेशम् । यम् । कृणवन्त । मर्ताः ॥ ७ ॥

देवी द्योतमाना निर्ऋतिश्चित् भूमिरपि ईशे तुमर्थे केन्प्रत्ययः ईशितव्या स्वभूतसती यमिन्द्रं अभिनक्षते व्याप्नोति सुपृक्षः शोभनान्नैरुपेताः शरदः संवत्सराश्च यमिन्द्रं नक्षन्ते व्याप्नुवन्ति मर्ताः मरणधर्माणः स्तोतारोवयंयमिन्द्रं अस्ववेशं स्वकीयेस्थाने अनुप्रविशन्तं कृणवन्त कुर्वंति त्रिबन्धुः त्रयाणां लोकानां बन्धकोविधारकः सइन्द्रः जरदष्टिं जरज्जीर्णमष्टिरशनं यस्यबलस्य हेतुभूतं तद्बलं उपैति उपगच्छति ॥ ७ ॥

७. प्रकाशमाना निर्ऋति (भूमि) जिन इन्द्र को, अधिपति बनाने के लिए, व्याप्त करती है, सुन्दर अन्नवाले वर्ष जिन इन्द्र को व्याप्त करते हैं और जिन इन्द्र को मनुष्य स्तोता अपने गृह में ले जाते हैं, वही त्रिलोक-धारी इन्द्र अन्न को जीर्ण करनेवाला बल प्राप्त करते हैं।

आनोराधांसिसवितःस्तवध्याआरायोयन्तुपर्वतस्यरातौ ।
सदानोदिव्यःपायुःसिषक्तुयूयंपातस्वस्तिभिःसदानः ॥ ८ ॥ ४ ॥

आ । नः । राधांसि । सवितरिति । स्तवध्यै । आ । रायः ।
यन्तु । पर्वतस्य । रातौ । सदा । नः । दिव्यः । पायुः ।
सिसक्तु । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥ ८ ॥ ४ ॥

हे सवितः सर्वस्यप्रेरक देव त्वत् सकाशात् स्तवध्यै स्तोतुं योग्यानि राधांसि धनानि नोस्मान् आयन्तु आगच्छन्तु पर्वतस्य पर्वतइति कश्चिदिन्द्रस्य सखा एतत्संज्ञकस्य देवस्य रातौ दानेसति रायो धनानि अस्मानायन्तु पायुः सर्वस्य पालकोदिव्योदिविभवः सइन्द्रः सदा सर्वदा नोस्मान् सिषक्तु रक्षकत्वेनसेवतां अस्मिन् सूक्ते येप्रतिपादितादेवाः तेसर्वे यूयं नोस्मान् स्वस्तिभिः कल्याणैः सदा पात पालयत ॥ ८ ॥

८. सविता देवता, तुम्हारे यहाँ से प्रशंसा-योग्य धन हमारे पास आवे। पर्वत (इन्द्र-सखा मेघ) के धन देने पर हमारे पास धन आवे। सर्व-रक्षक स्वर्गीय इन्द्र सदा रक्षक-रूप से हमारा सेवन करें। देवो, तुम सदा स्वस्ति-द्वारा हमें पालन करो।

॥ इति पंचमस्य चतुर्थे चतुर्थोवर्गः ॥ ४ ॥

उदुष्यदेवइत्यष्टर्चं पंचमं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभं सवितृदेवताकं सप्तम्यष्टम्यौ वाजि-देवताके भगमुग्रोवसइत्यर्धर्चो भगदेवत्यः सावित्रोवा यथाचानुक्रमणिका—उदुष्यसावित्रमंत्ये-वाजिन्यौभगमितिभागोवार्धर्चइति । गतः सूक्तविनियोगः ।

तत्र प्रथमा—

उदुष्यदेवःसवितायंयामहिरण्ययीममतिंयामशिश्रेत् ।
नूनंभगोहव्योमानुषेभिर्वियोरत्नापुरुवसुर्दधाति ॥ १ ॥

उत् । ऊँ इति । स्यः । देवः । सविता । ययाम । हिरण्ययीम् ।
अमतिम् । याम् । अशिश्रेत् । नूनम् । भगः । हव्यः । मानुषेभिः ।
वि । यः । रत्ना । पुरुऽवसुः । दधाति ॥ १ ॥

सविता सर्वस्यप्रेरकः स्यः सदेवः हिरण्ययीं सुवर्णमयीं यां अमतिं रूपनामैतद् रूपं प्र-भामित्यर्थः अशिश्रेत् आश्रयतिताममतिं उदयाम उद्यच्छति उद्गमयति उइतिपदपूरणः नूनम-द्य भगोभजनीयोयः सविता मानुषेभिः मनुष्यैः स्तोतृभिः हव्योह्वनीयः स्तोतव्योभवति पुरु-वसुः बहुधनोयोदेवः स्तोतृभ्योरत्ना रत्नानि रमणीयानि धनानि विदधाति करोति ससविता देवः ताममतिं उदयामेति पूर्वेणसंबंधः ॥ १ ॥

१. जिस सुवर्णमयी प्रभा का आश्रय सविता (सूर्य) करते हैं, उसी को उदित करते हैं। सविता मनुष्यों के लिए स्तुत्य हैं। अनेक धनोंवाले सविता स्तोताओं को मनोहर धन देते हैं।

उदुतिष्ठसवितःश्रुध्य१स्यहिरण्यपाणेप्रभृतावृतस्य ।
व्यु१र्वीम्पृथ्वीममतिंसृजानआनृभ्योमर्तभोजनंसुवानः ॥ २ ॥

उत् । ऊँ इति । तिष्ठ । सवितरिति । श्रुधि । अस्य । हिरण्यऽपाणे ।
प्रऽभृतौ । ऋतस्य । वि । उर्वीम् । पृथ्वीम् । अमतिम् ।
सृजानः । आ । नृऽभ्यः । मर्तऽभोजनम् । सुवानः ॥ २ ॥

हे सवितः सर्वस्य प्रेरयितर्देव त्वं उत्तिष्ठ ऊर्ध्वंगच्छ ततः हिरण्यपाणे हेसुवर्णहस्त त्वं अ-स्मदीप्सितप्रदानाय ऋतस्य यज्ञस्य प्रभृतौ प्रणयने अस्य अस्मदीयमिदं स्तोत्रं श्रुधि शृणु उ-इतिपूरणः कीदृशस्त्वं उर्वीं विस्तीर्णां पृथ्वीं प्रथितां अमतिं रूपं प्रभां विसृजानोविसृजन् नृ-भ्योनेतृभ्यः स्तोतृभ्यः मर्तभोजनं मनुष्याणां भोगयोग्यं धनं आसुवानः प्रेरयन् एवंभूतस्त्वं इदं स्तोत्रं शृण्विति संबन्धः ॥ २ ॥

२. सवितादेव, उदित होओ। हे हिरण्यबाहु, विस्तृत और प्रसिद्ध प्रभा देते हुए और मनुष्यों के भोग-योग्य धन नेताओं को देते हुए यज्ञ प्रारम्भ हुआ। तुम हमारा स्तोत्र सुनो।

अथ तृतीया—

अपि॑ष्टु॒तः स॑वि॒ता दे॒वो अ॑स्तु॒ यमा चि॒द्विश्वे॒ वस॑वो गृ॒णन्ति॑।
स नः॒ स्तोमा॑न्नम॒स्य१॒॑श्चनो॑ धा॒द्विश्वे॑भिः पातु पा॒युभि॒र्नि सू॒रीन्॥३॥

अपि॑। स्तु॒तः। स॒वि॒ता। दे॒वः। अ॒स्तु॒। यम्। आ। चि॒त्। विश्वे॑। वस॑वः। गृ॒णन्ति॑। सः। नः॒। स्तोमा॑न्। न॒म॒स्यः॑। चनः॑। धा॒त्। विश्वे॑भिः। पा॒तु॒। पा॒युऽभिः॑। नि। सू॒रीन्॥ ३ ॥

अपि च सविता देवः अस्माभिः स्तुतोऽस्तु अस्मदीयाः स्तुतीः शृणोत्वित्यर्थः विश्वे वसवश्चित् सर्वे देवा अपि यं सवितारं आगृणन्ति अभिष्टुवन्ति नमस्यः सर्वैर्नमस्करणीयः स देवः स्तोमान् नोऽस्मदीयानि स्तोत्राणि च नः अन्नं धात् दधातु अन्नफलानि करोतु विश्वेभिर्विश्वैः सर्वैः पायुभिः पालनैः सूरीन् स्तोतॄन् अस्मान् निपातु नितरां पालयतु ॥ ३ ॥

३. सवितादेव हमारे द्वारा स्तुत हों। जिन सविता देव की स्तुति समस्त देव करते हैं, वह पूजनीय सविता हमारा स्तोम (स्तोत्र) और अन्न धारण करें। सब प्रकार के रक्षा-कार्य-द्वारा स्तोताओं का पालन करें।

अ॒भि यं दे॒व्यदि॑तिर्गृ॒णाति॑ स॒वं दे॒वस्य॑ सवि॒तुर्जु॑षा॒णा।
अ॒भि स॒म्राजो॒ वरु॑णो गृणन्त्य॒भि मि॒त्रासो॑ अर्य॒मा स॒जोषाः॑ ॥ ४ ॥

अ॒भि। यम्। दे॒वी। अदि॑तिः। गृ॒णाति॑। स॒वम्। दे॒वस्य॑। स॒वि॒तुः। जु॒षा॒णा। अ॒भि। स॒म्ऽराजः॑। वरु॑णः। गृ॒ण॒न्ति॒। अ॒भि। मि॒त्रासः॑। अ॒र्य॒मा। स॒ऽजोषाः॑ ॥ ४ ॥

देवी द्योतमाना अदितिरदीना देवमाता यं सवितारं अभिगृणाति अभिष्टौति कीदृशी सवितुर्देवस्यैव सवं प्रसवमनुज्ञां जुषाणा सेवमाना सम्राजः सम्यग्राजमानाः वरुणः उपलक्षणमेतत् वरुणादयो देवाः यं सवितारमभिगृणन्ति अभिष्टुवन्ति मित्रासो मित्रादयश्च सजोषाः समानप्रीतिः अर्यमा एतत्संज्ञको देवश्च यमभिगृणन्ति स नः स्तोमांश्चनो धादिति पूर्वमन्त्रसं-बन्धः ॥ ४ ॥

४. सविता देवता की अनुमति के अनुसार अदिति देवी स्तुति करती हैं, वरुण आदि देवता सविता की स्तुति करते हैं तथा मित्र आदि और समान प्रीतिवाले अर्यमा उनकी स्तुति करते हैं।

अ॒भि ये मि॒थो व॒नुषः॒ सप॑न्ते रा॒तिं दि॒वो रा॑ति॒षाचः॑ पृथि॒व्याः।
अहि॑र्बु॒ध्न्य॑ उ॒त नः॑ शृणोतु॒ वरू॒त्र्येक॑धेनुभि॒र्नि पा॑तु ॥ ५ ॥

अभि । ये । मिथः । वनुषः । सपन्ते । रातिम् । दिवः ।
रातिऽसाचः । पृथिव्याः । अहिः । बुध्न्यः । उत । नः ।
शृणोतु । वरूत्री । एकधेनुऽभिः । नि । पातु ॥ ५ ॥

रातिषाचोदानसेविनः वनुषः संभक्तारः ये यजमानाः मिथः परस्परं संहृताभूत्वा सवितारं अभिलक्ष्य सपन्ते परिचरन्ति कीदृशं दिवोद्युलोकस्य पृथिव्याभूमेश्च रातिं मित्रभूतं अपिच अहिर्बुध्न्यः बुध्नेन्तरिक्षेभवोबुध्न्यः एतीत्यहिः एतत्पदद्वयाभिधेयमध्यमस्थानोग्निः अहिर्बुध्न्यइत्युच्यते सवितुर्मित्रभूतः सोपि तेषां नोस्माकं सवितृविषयं स्तोत्रं शृणोतु वरूत्री वाग्देवी च सवितृसहिवासती एकधेनुभिर्मुख्याभिर्गोभिः निपातु नितरामस्मान् पालयतु ॥ ५ ॥

५. दान-निपुण और भक्त यजमान, आपस में मिलकर, द्युलोक और भूलोक के मित्र सविता की सेवा करते हैं। अहिर्बुध्न्य हमारा स्तोत्र सुनें। मुख्य धेनुओं-द्वारा वाग्देवी भी हमारा पालन करें।

अनुतन्नोजास्पतिर्मंसीष्टरत्नंदेवस्यसवितुरियानः ।
भगमुग्रोवसेजोहवीतिभगमनुग्रोअधयातिरत्नम् ॥ ६ ॥

अनु । तत् । नः । जाःपतिः । मंसीष्ट । रत्नम् । देवस्य । सवितुः ।
इयानः । भगम् । उग्रः । अवसे । जोहवीति । भगम् । अनुग्रः ।
अध । याति । रत्नम् ॥ ६ ॥

इयानः अस्माभिर्याच्यमानः जास्पतिः प्रजानां पालकः सवितादेवः सवितुर्देवस्य स्वस्य संबंधिरत्नं रमणीयं तत् प्रसिद्धं धनं नोस्माकं अनुमंसीष्ट अनुमन्यतां उग्रओजस्वी स्तोता भगं भजनीयं सवितारं भगसंज्ञकं देवं वा अवसे नोस्माकं रक्षणाय जोहवीति भृशं ह्वयति अधापिच अनुग्रः असमर्थः स्तोता भगमेवत्संज्ञकं सवितारंवा रत्नं रमणीयं तत्प्रसिद्धं धनं याति याचते ॥ ६ ॥

६. प्रजा-रक्षक सविता, हमारी प्रार्थना के अनुसार, अपना मनोहर धन दें। ओजस्वी स्तोता हमारी रक्षा के लिए भग नाम के देवता को बार-बार बुलाते हैं। असमर्थ स्तोता रत्न माँगता है।

वैश्वदेवपर्वणि वाजिनस्य हविषः शंनोभवंत्वित्यादिके द्वेयाज्यानुवाक्ये सूत्रितंच—शंनोभवन्तुवाजिनोहवेषु वाजेवाजेवतवाजिनोनइत्यूर्ध्वंजुरनवानं याज्यामिति ।

सैषा सप्तमी—

शंनोभवन्तुवाजिनोहवेषुदेवतातामितद्रवःस्वर्काः ।
जम्भयन्तोहिंवृकंरक्षांसिसनेम्यस्मद्युयवन्नमीवाः ॥ ७ ॥

शम् । नः । भवन्तु । वाजिनः । हवेषु । देवऽताता । मितऽद्रवः ।
सुऽअर्काः । जम्भयन्तः । अहिम् । वृकम् । रक्षांसि । सनेमि ।
अस्मत् । युयवन् । अमीवाः ॥ ७ ॥

देवताता देवतातौ यज्ञे हवेष्वस्मदीयेषु स्तोत्रेषु मितद्रवः मितद्रवणाः मितमार्गाः स्वर्काः शोभनान्नाः वाजिनः एतदभिधायकादेवाः नोस्माकं शं सुखाय भवन्तु अपिच अहिं आगत्य हन्तारं वृकं दस्युमादातारं चोरमितिविशेषः रक्षांसिच जंभयन्तोहिंसन्तोवाजिनोदेवाः सनेमि पुराणनामैतत् पुरातनाः अमीवाः रोगान् अस्मदस्मत्तः युयवन् पृथक्कुर्वन्तु ॥ ७ ॥

७. यज्ञ-कालीन हमारे स्तोत्रों में मित-द्रव, मित-मार्ग और शोभन अन्नवाले वाजी नाम के देवगण हमारे लिए सुख-प्रद हों। वे वाजीदेव-गण अपहर्ता (चोर), हन्ता और राक्षसों को मारते हुए सारे पुराने रोगों को हमसे अलग करें।

वाजेवाजेऽवतवाजिनोनोधनेषुविप्राअमृताऋतज्ञाः ।
अस्यमध्वःपिबतमादयध्वंतृप्तायातपथिभिर्देवयानैः ॥ ८ ॥ ५॥

वाजेऽवाजे । अवत । वाजिनः । नः । धनेषु । विप्राः । अमृताः ।
ऋतऽज्ञाः । अस्य । मध्वः । पिबत । मादयध्वम् । तृप्ताः । यात ।
पथिऽभिः । देवऽयानैः ॥ ८ ॥ ५ ॥

हे वाजिनः एतन्नामकादेवाः विप्राः मेधाविनः अमृताः अमरणधर्माणः ऋतज्ञाः सत्यं जानन्तः एवं भूताः सन्तोयूयं वाजेवाजे सर्वेषु युद्धेषुनोस्मान् धनेषु धननिमित्तेषु अवत पालयत ततोयूयं अस्यमध्वः मधुरोपेतमिमं सोमं पिबत सोमपानानंतरं मादयध्वं यूयं तृप्ताभवत ततस्तृप्तायूयं देवयानैः देवगमनसाधनैः पथिभिर्मार्गैर्यात गच्छत ॥ ८ ॥

८. वाजी देवगण, तुम लोग मेधावी, अमर और सत्य-ज्ञाता होकर धन के निमित्त-भूत सारे युद्धों में हमारा पालन करो। इस सोम को पियो और प्रमत्त होओ। अनन्तर तृप्त होकर देवयान-मार्ग से जाओ।

॥ इति तृतीयस्य चतुर्थे पंचमोवर्गः ॥ ५ ॥

ऊर्ध्वोअग्निरिति सप्तर्चं षष्ठं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभं वैश्वदेवं ऊर्ध्वःसप्तवैश्वदेवं त्वित्यनुक्रमणिका। सूक्तविनियोगोलैंगिकः। द्वितीयेछन्दोमे प्रउगशस्त्रे ऊर्ध्वोअग्निरिति वैश्वदेवस्तृचः सूत्रितंच—ऊर्ध्वोअग्निःसुमतिंवस्वोअश्रेत्प्रतुस्यानःसरस्वतीजुषाणेति प्रउगमिति।

ऊर्ध्वोअग्निःसुमतिंवस्वोअश्रेत्प्रतीचीजूर्णिर्देवतातिमेति ।
भेजातेअद्रीरथ्येवपन्थामृतंहोतानइषितोयजाति ॥ १ ॥

ऊर्ध्वः । अग्निः । सुऽमतिम् । वस्वः । अश्रेत् । प्रतीची । जूर्णिः ।
देवऽतातिम् । एति । भेजाते इति । अद्री इति । रथ्याऽइव ।
पन्थाम् । ऋतम् । होता । नः । इषितः । यजाति ॥ १ ॥

अग्निरंगनादिगुणविशिष्टः ऊर्ध्वंउद्गमनःसन् वस्वोवासकस्य स्तोतुः सुमतिं अस्मदीयां शोभनांस्तुतिं अश्रेत्श्रयतु सेवतां प्रतीची अभिमुखी जूर्णिः सर्वासां प्रजानां जरयित्री उषोदेवता देवतातिं यज्ञमेवगच्छति अद्रीआद्रियन्तौ श्रद्धावन्तौ पत्नीयजमानौ पंथां पंथानं यज्ञमार्गं रथ्येव रथिनाविव भेजाते सेवाते तथा इषितः संप्रेषितो नोस्मदीयोहोता ऋतं यज्ञं यजाति यजतु करोत्वित्यर्थः ॥ १ ॥

१. अग्नि ऊपर उठकर स्तोता की शोभन स्तुति का आश्रय करें। सबको बुढ़ापा देनेवाली उषा देवी पूर्वाभिमुखी होकर यज्ञ में गमन करें। आदर से युक्त पत्नी और यजमान, रथियों की तरह, यज्ञ-मार्ग का आश्रय करते हैं। हमारा भेजा हुआ होता यज्ञ करता है।

प्रवांवृजेसुप्रयाबर्हिरेषामाविश्पतीवबीरिटइयाते ।
विशामक्तोरुषसःपूर्वहूतौवायुःपूषास्वस्तयेनियुत्वान् ॥ २ ॥

प्र । वृजे । सुऽप्रयाः । बर्हिः । एषाम् । आ । विश्पतीइवेति विश्पतीऽइव । बीरिटे । इयाते इति । विशाम् । अक्तोः । उषसः । पूर्वऽहूतौ । वायुः । पूषा । स्वस्तये । नियुत्वान् ॥ २ ॥

एषां यजमानानां संबन्धि सुप्रयाः शोभनान्नेन युक्तं बर्हिः कुशमयं प्रवव्रजे प्रवृज्यते आसाद्यतेइत्यर्थः विश्पतीव इवेतीदानीमर्थे इदानीं अस्मदीयानां प्रजानां पालकौ नियुत्वान् नियुच्छब्देन वडवाउच्यन्ते वद्वान् वायुः पूषाच विशां प्रजानां स्वस्तये क्षेमाय अक्तोः रात्रेः संबन्धिन्याउषसः सकाशात् पूर्वहूतौ पूर्वस्मिन्नाह्वानेसति बीरिटेन्तरिक्षे आ इयाते आगच्छतां यद्वा विश्पतीवेत्युपमा विशां मनुष्याणां बीरिटे गणे विश्पतीव राजानौ यथा गच्छतां तद्वत् अस्मिन्पक्षे विशामित्युभयत्र संबध्यते ॥ २ ॥

२. इन यजमानों का अन्न-युक्त कुश पाया जाता है। इस समय प्रजा-पालक और वड़वावाले वायु और पूषा, प्रजा के मंगल के लिए, रात्रि की उषा के पहले का आह्वान सुनकर अन्तरिक्ष में आवें।

उभयाअत्रवसवोरन्तदेवाउरावन्तरिक्षेमर्जयन्तशुभ्राः ।
अर्वाक्पथउरुज्रयःकृणुध्वंश्रोतादूतस्यजग्मुषोनोअस्य ॥ ३ ॥

ज्मया। अत्र। वसवः। रन्त। देवाः। उरौ। अन्तरिक्षे।
मर्जयन्त। शुभ्राः। अर्वाक्। पथः। उरुऽज्रयः।
कृणुध्वम्। श्रोत। दूतस्य। जग्मुषः। नः। अस्य ॥ ३ ॥

वसवो वसुसंज्ञका देवाः अत्रास्मिन्यज्ञे ज्मया पृथिव्यां रन्त रमन्तां उरौ विस्तीर्णे अन्तरिक्षे स्थिताः शुभ्राः दीप्यमानाः मरुतश्च मर्जयन्त परिचर्यन्ते । हे उरुज्रयः प्रभूतगमना वसवो मरुतश्च यूयं पथः युष्मदीयान्मार्गान् अर्वागस्मदभिमुखं यथा भवति तथा कृणुध्वं कुरुत अपिच यूयं जग्मुषः युष्मान् प्रतिगच्छतः नोस्मदीयस्य अस्य दूतस्याग्नेराह्वानं श्रोत शृणुत अग्निर्हि यजमानानां दूतःसन् देवानाह्वयतीत्यर्थः ॥ ३ ॥

३. इस यज्ञ में वसुगण पृथिवी पर रमण करें। विस्तीर्ण अन्तरिक्ष में स्थित और दीप्यमान मरुद्गण सेवित होते हैं। हे प्रभूतगामी वसुओ और मरुतो, अपना गन्तव्य पथ हमारी ओर करो। हमारा दूत तुम लोगों के पास गया है। उसका आह्वान सुनो।

तेहियज्ञेषुयज्ञियासऊमाःसधस्थंविश्वेअभिसन्तिदेवाः।
ताँअध्वरउशतोयक्ष्यग्नेश्रुष्टीभगंनासत्यापुरन्धिम् ॥ ४ ॥

ते। हि। यज्ञेषु। यज्ञियासः। ऊमाः। सधऽस्थम्। विश्वे।
अभि। सन्ति। देवाः। तान्। अध्वरे। उशतः। यक्षि। अग्ने।
श्रुष्टी। भगम्। नासत्या। पुरम्ऽधिम् ॥ ४ ॥

यज्ञेषु यागेषु तेहि ते खलु प्रसिद्धाः यज्ञियासो यज्ञार्हाः ऊमा रक्षकाः विश्वे सर्वे देवाः सधस्थं सहस्थानं अभि सन्ति अभिभवन्ति आक्रामन्ति हे अग्ने अध्वरे अस्मदीये यज्ञे उशतः कामयमानान् तान् देवान् यक्षि यज । तथा श्रुष्टी क्षिप्रनामैतत् क्षिप्रं भगं भगसंज्ञकं देवं नासत्या नासत्यौ अश्विनौ च पुरंधिं पुरूणां धातारमिन्द्रं च यज ॥ ४ ॥

४. प्रख्यात, यजनीय और रक्षक विश्वदेवगण यज्ञ-स्थान में जाते हैं। अग्नि, हमारे यज्ञ में हमारे अभिलाषी देवों के लिए यज्ञ करो। भग, अश्विनीकुमारों और इन्द्र की शीघ्र पूजा करो।

आग्नेगिरोदिवआपृथिव्यामित्रंवहवरुणमिन्द्रमग्निम्।
आर्यमणमदितिंविष्णुमेषांसरस्वतीमरुतोमादयन्ताम् ॥ ५ ॥

आ । अग्ने । गिरः । दिवः । आ । पृथिव्याः । मित्रम् । वह ।
वरुणम् । इन्द्रम् । अग्निम् । आ । अर्यमणम् । अदितिम् ।
विष्णुम् । एषाम् । सरस्वती । मरुतः । मादयन्ताम् ॥ ५ ॥

हे अग्ने त्वं दिवः द्युलोकात् सकाशात् गिरः गरीयान् स्तुत्यान् देवान् अस्मदीयं यज्ञं प्रति आवह आह्वानं कुरु पृथिव्याः अन्तरिक्षाच्च आवह कान् देवानिति तदुच्यते मित्रं एतत्संज्ञकं वरुणं च इन्द्रं च देवेषु देवतास्वरूपेणावस्थितं चाग्निं अर्यमणमेतत्संज्ञकं अदितिमदीनां पृथ्वीं च विष्णुं च एवंभूतान् देवान् एषामस्माकं यजमानानामर्थाय आवह सरस्वती वाग्देवता च मरुतश्च मादयन्तां अस्मदीयैः स्तोत्रैर्हविर्भिश्च माद्यन्तु ॥ ५ ॥

५. अग्नि, तुम द्युलोक से स्तुति-योग्य मित्र, वरुण, इन्द्र, अग्नि, अर्यमा, अदिति और विष्णु को हमारे यज्ञ में बुलाओ। पृथिवी से भी बुलाओ। सरस्वती और मरुद्गण हृष्ट हों।

ररेहव्यंमतिभिर्यज्ञियानांनक्षत्कामंमर्त्यानामसिन्वन् ।
धातारयिमविदस्यंसदासांसक्षीमहियुज्येभिर्नुदेवैः ॥ ६ ॥

ररे । हव्यम् । मतिऽभिः । यज्ञियानाम् । नक्षत् । कामम् ।
मर्त्यानाम् । असिन्वन् । धात । रयिम् । अविऽदस्यम् ।
सदाऽसाम् । सक्षीमहि । युज्येभिः । नु । देवैः ॥ ६॥

यज्ञियानां चतुर्थ्यर्थे षष्ठी यज्ञार्हेभ्यो देवेभ्यः मतिभिः अस्मदीयाभिः स्तुतिभिः सह हव्यं हविः ररे अस्माभिर्दीयते मर्त्यानां मनुष्याणां अस्माकं काममभिलाषं असिन्वन् अमक्षिचयन् अग्निर्नक्षत् अस्मदीयं यज्ञं व्याप्नोतु। हे देवाः यूयं अविदस्यं अनुपक्षपणीयं सदासां सर्वैर्वा संभजनीयं रयिं धनं धात अस्मभ्यं दत्त नु अद्य वयं युज्येभिः सहायभूतैः इह यज्ञे समागतैर्देवैः सक्षीमहि यद्वा नुशब्द उपमार्थे युज्येभिर्बन्धुभिरिव देवैः सक्षीमहि ॥ ६ ॥

६. हम यजनीय देवों के लिए स्तुति के साथ हव्य प्रदान करते हैं। अग्नि हमारी अभिलाषा के प्रतिबन्धक न होकर यज्ञ को व्याप्त करते हैं। देवो, तुम ग्राह्य और सदा संभजनीय धन दो। आज हम सहायक देवों से मिलेंगे।

अथ सप्तमी—

नूरोदसीअभिष्टुतेवसिष्ठैर्ऋतावानोवरुणोमित्रोअग्निः ।
यच्छन्तुचन्द्राउपमंनोअर्कंयूयंपातस्वस्तिभिःसदानः ॥ ७ ॥६॥

नु । रोदसी इति । अभिस्तुते इत्यभिऽस्तुते । वसिष्ठैः ।
ऋतऽवानः । वरुणः । मित्रः । अग्निः । यच्छन्तु । चन्द्राः । उपऽमम् ।
नः । अर्कम् । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥ ७ ॥ ६ ॥

नु अद्य रोदसी द्यावापृथिव्यौ वसिष्ठैरस्माभिः पूजार्थं बहुवचनं अभिष्टुते अभितः स-र्वतः स्तुते अभूतां तथा वरुणवान् अस्माभिः क्रियमाणैर्यज्ञैरुपेतोवरुणोमित्रः अग्निश्च एवंभू-तादेवाः अस्माभिरभिष्टुताआसन् चन्द्राः आह्लादकादेवाः नोस्मभ्यं अर्कमर्चनीयमन्नं उपमं सर्वोत्कृष्टं यच्छन्तु ददतु स्तुतेर्मविपादितार्थेदेवास्तेसर्वे यूयं नोस्मान् स्वस्तिभिः अविनाशैः सदा सर्वदा पात पालयत ॥ ७ ॥

७. वसिष्ठों के द्वारा आज द्यावापृथिवी भली भाँति स्तुत हुए। यज्ञ से युक्त वरुण, इन्द्र और अग्नि भी स्तुत हुए। आह्लादकारी देवगण हमें पूजनीय और सर्वोत्तम अन्न प्रदान करें। तुम हमें सदा स्वस्ति द्वारा पालन करो।   ॥ इति पंचमस्य चतुर्थे षष्ठोवर्गः ॥ ६ ॥

ओश्रुष्टिरिति सप्तर्चं सप्तमं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभं वैश्वदेवं ओश्रुष्टिरित्यनुक्रान्तं विनि-योगो लैंगिकः।

ओश्रुष्टिर्विदथ्या॒ ३ं समेतु॒ प्रति॒ स्तोमं॑ दधीमहि तु॒राणा॑म् ।
यद॒द्य दे॒वः स॑वि॒ता सु॒वाति॒ स्यामा॑स्य र॒त्निनो॑ विभा॒गे ॥ १ ॥

ओ इति॑ । श्रु॒ष्टिः । वि॒दथ्या॑ । सम् । ए॒तु॒ । प्रति॑ । स्तोम॑म् ।
द॒धी॒म॒हि॒ । तु॒राणा॑म् । यत् । अ॒द्य । दे॒वः । स॒वि॒ता ।
सु॒वाति॑ । स्याम॑ । अ॒स्य॒ । र॒त्निनः॑ । वि॒ऽभा॒गे ॥ १ ॥

हे देवाः विदथ्या विदथेन त्वदीयेन चित्तेन संपाद्याश्रुष्टिः सुखं अस्मान् ओ आसमेतु आगच्छतु अथवा श्रुष्टिर्वेगवती विदथ्या विदथे यज्ञे क्रियमाणा अस्मदीयास्तुतिः युष्मानागच्छ-तु वयं तुराणां वेगवतां देवानां स्तोमं स्तोत्रं प्रति दधीमहि कुर्वीमहि अद्येदानीं सवितादेवः य-द्धनं सुवाति अस्मभ्यं प्रेरयेत् रत्निनोरमणीयधनवतः अस्य सवितुस्तस्य धनस्य विभागे दा-ने स्याम वयं भवेम ॥ १ ॥

१. देवो, तुम्हारा चित्त द्वारा सम्पादनीय सुख हमारे पास आवे। हम वेगवान् देवों के लिए स्तोत्र करते हैं। इस समय जो धन सविता भेजेंगे, हम रत्नवाले सविता के उसी धन को ग्रहण करेंगे।

अथ द्वितीया—

मि॒त्रस्तन्नो॒ वरु॑णो॒ रोद॑सी च द्यु॒भ॑क्त॒मिन्द्रो॑ अर्य॒मा द॑दातु ।
दिदे॑ष्टु दे॒व्यदि॑ती॒ रेक्णो॑ वा॒युश्च॒ यन्नि॑यु॒वैते॒ भग॑श्च ॥ २ ॥

मित्रः । तत् । नः । वरुणः । रोदसी इति । च । द्युऽभक्तम् ।
इन्द्रः । अर्यमा । ददातु । दिदेष्टु । देवी । अदितिः । रेक्णः ।
वायुः । च । यत् । नियुवैते इति निऽयुवैते । भगः । च ॥ २ ॥

मित्रोदेवः नोऽस्मभ्यं तत् प्रसिद्धं धनं ददातु प्रयच्छतु तथा वरुणोददातु रोदसी च द्यावापृथिव्यौ च दत्तां तथा इन्द्रः द्युभक्तं द्युभिः द्योतमानैः स्तोतृभिः सेवितं तद्धनं ददातु अर्यमाच ददातु तथा अदितिर्देवी रेक्णोधनं दिदेष्टु तद्धनमस्मभ्यं दिशतु वायुश्च भगश्च उभौ देवौ यद्धनं नियुवैते अस्मान्निवरां योजयेतां तद्धनमिति पूर्वेणसंबन्धः ॥ २ ॥

२. मित्र, वरुण और द्यावापृथिवी हमें वही प्रसिद्ध धन दें। इन्द्र और अर्यमा हमें प्रकाशमान स्तोताओं-द्वारा सेवित धन दें। वायु और भग हमारे लिए जिस धन की योजना करते हैं, देवी अदिति उसी धन को हमें दें।

अथ तृतीया—

सेदुग्रोअस्तुमरुतःसशुष्मीयंमर्त्यंपृषदश्वाअवाथ ।
उतेमग्निःसरस्वतीजुनन्तिनतस्यरायःपर्येतास्ति ॥ ३ ॥

सः । इत् । उग्रः । अस्तु । मरुतः । सः । शुष्मी । यम् ।
मर्त्यम् । पृषत्ऽअश्वाः । अवाथ । उत । ईम् । अग्निः । सरस्वती ।
जुनन्ति । न । तस्य । रायः । परिऽएता । अस्ति ॥ ३ ॥

हे पृषदश्वाः पृषच्छब्देन केचिन्मृगविशेषाउच्यन्ते तएवाश्वावाहायेषां ते एवंभूता हे मरुतोरुद्रपुत्रादेवाः यूयं मर्त्यं मरणधर्माणं यं यजमानं अवाथ पालयथ सेव सएव यजमानः उग्रःअस्तु ओजस्वीभवतु तथा सशुष्मी बलवान् भवतु तथा उतापिच अग्निरंगनादिगुणयुक्तोदेवः सरस्वती वाग्देवता चेत्याद्याः सर्वेदेवा ईमिनं यजमानं जुनन्ति प्रवर्तयन्ति तस्य यजमानस्य संबन्धिनोरायोधनस्य कश्चिदपि पर्येता परिगन्ता नास्ति नाशको नभवतीत्यर्थः ॥३॥

३. पृषत् नामक अश्ववाले मरुतो, जिस मनुष्य की तुम रक्षा करते हो, वही ओजस्वी और बलवान् हो। अग्नि और सरस्वती आदि देवगण यजमान को प्रवर्तित करते हैं। इस यजमान के धन का कोई विघातक नहीं है।

अथ चतुर्थी—

अयंहिनेतावरुणऋतस्यमित्रोराजानोअर्यमापोधुः ।
सुहवादेव्यदितिरनर्वातेनोअंहोअतिपर्षन्नरिष्टान् ॥ ४ ॥

अयम् । हि । नेता । वरुणः । ऋतस्य । मित्रः । राजानः ।
अर्यमा । अपः । धुरिति धुः । सुऽहवा । देवी । अदितिः ।
अनर्वा । ते । नः । अंहः । अति । पर्षन् । अरिष्टान् ॥ ४ ॥

ऋतस्य यज्ञस्य सत्यस्य वा नेता प्रापयिता अयंहि अयंखलु वरुणश्च मित्रश्च अर्यमा च एते राजानः समर्थदेवाः अपः अस्मदीयं यज्ञादिलक्षणं कर्म धुः अधुः दधति अनर्वा केनाप्यप्रतिगता देवी द्योतमाना अदितिरदीना देवमाता सुहवा शोभनाह्वाना भवति ते वरुणादयोदेवाः अरिष्टानबाधितान् सर्वानस्मान् अंहोदुरितं अतिपर्षन् अतिपारयन्तु ॥ ४ ॥

४. यज्ञ के प्रापक ये वरुण, मित्र और अर्यमा सबकी शक्ति से युक्त हैं। ये हमारा यज्ञ-कर्म धारण करते हैं। न रोकी गई और प्रकाशमाना अदिति शोभन आह्वानवाली हैं। जिससे हमें बाधा न हो, इस प्रकार पाप से हमें ये सब देव बचावें।

अस्यदेवस्यमीळ्हुषोवयाविष्णोरेषस्यप्रभृथेहविर्भिः ।
विदेहिरुद्रोरुद्रियंमहित्वंयासिष्टंवर्तिरश्विनाविरावत् ॥ ५ ॥

अस्य । देवस्य । मीळ्हुषः । वयाः । विष्णोः । एषस्य ।
प्रऽभृथे । हविःऽभिः । विदे । हि । रुद्रः । रुद्रियम् ।
महिऽत्वम् । यासिष्टम् । वर्तिः । अश्विना । इराऽवत् ॥ ५ ॥

प्रभृथे हविर्भिर्हवीरूपैरन्नैरेषस्य प्रापणीयस्य मीळ्हुषः कामानां सेक्तुः विष्णोः सर्वदेवात्मकस्य अस्य देवस्य विष्णुः सर्वदेवताइतिश्रुतेः। अन्येदेवाः वयाः शाखाइव भवन्ति रुद्रोदेवः रुद्रियं रुद्रसंबन्धिस्तुत्यं महित्वं महत्त्वं च विदेहि अस्मान् प्रापयति खलु अपिच हे अश्विनौ देवौ युवां इरावत् हविर्लक्षणान्नयुक्तं वर्तिरस्मदीयं गृहं यासिष्टं अयासिष्टं आगच्छतं ॥ ५ ॥

५. अन्य देवगण यज्ञ में हव्य-द्वारा प्रापणीय और अभीष्टदाता विष्णु के अंश-रूप हैं। रुद्र अपनी महिमा प्रदान करें। अश्विनीकुमारो, तुम हमारे हव्यवाले गृह में आओ।

मात्रपूषन्नाघृणइरस्योवरूत्रीयद्रातिषाचश्चरासन् ।
मयोभुवोनोअर्वन्तोनिपान्तुवृष्टिंपरिज्मावातोददातु ॥ ६ ॥

मा । अत्र । पूषन् । आघृणे । इरस्यः । वरूत्री । यत् ।
रातिऽसाचः । च । रासन् । मयःऽभुवः । नः । अर्वन्तः । नि ।
पान्तु । वृष्टिम् । परिऽज्मा । वातः । ददातु ॥ ६ ॥

हे आघृणे आगतदीप्ते सर्वस्तुत हे पूषन् देव अत्रास्मिन् दाने मा इरस्यः विघातं माकार्षीः वरूत्री सर्वैर्वरणीया सरस्वतीरातिषाचश्च रातिर्दानं तस्य संभक्त्योदेवपत्न्यश्च यद्धनं रासन् अ-

१ ऐ० ब्रा० १. १.।

स्मभ्यं प्रयच्छेयुः अत्र माऽकथाइति पूर्वेणसंबन्धः किंच मयोभुवः सुखस्यभावकाः अर्यन्तोगच्छन्तोदेवाः नोस्मान्निपान्तु नितरांपालयन्तु परिज्मा परितोगन्ता वातोवायुः वृष्टिं वृष्टिलक्षणमुदकं ददातु प्रयच्छत्वस्मभ्यं ॥ ६ ॥

६. सबकी वरणीया सरस्वती और दान-निपुणा देवपत्नियाँ जो धन हमें देती हैं, उसमें, हे दीप्तिवाले पूषन्, बाधा नहीं देना। सुखप्रद और गतिशील देवगण हमें पालन करें। सर्वत्रगामी वायु वृष्टि का जल प्रदान करें।

नूरोदसीअभिष्टुतेवसिष्ठैर्ऋतावानोवरुणोमित्रोअग्निः।
यच्छन्तुचन्द्राउपमंनोअर्कंयूयंपातस्वस्तिभिःसदानः ॥७॥ ७ ॥

नु। रोदसी इति। अभिस्तुते इत्यभिऽस्तुते। वसिष्ठैः। ऋतऽवानः। वरुणः। मित्रः। अग्निः। यच्छन्तु। चन्द्राः। उपऽमम्। नः। अर्कम्। यूयम्। पात। स्वस्तिऽभिः। सदा। नः॥ ७॥ ७॥

पूर्वव्याख्यातेयं अक्षरार्थस्तु द्यावापृथिव्यौ वरुणादयोदेवाश्च वसिष्ठैरस्माभिरभिष्टुताभवन्ति एवंभूता आह्लादकादेवाः सर्वोत्कृष्टमन्नं अस्मभ्यं ददतु अस्मिन् सूक्ते प्रतिपादिताः सर्वे देवा यूयं कल्याणैरस्मान् सर्वदा पालयत ॥ ७ ॥

७. आज देवों के द्वारा द्यावापृथिवी भली भाँति स्तुत हुई। यज्ञवाले वरुण, इन्द्र और अग्नि भी स्तुत हुए। आह्लादकारी देवगण हमें पूजनीय और सर्वोत्तम अन्न प्रदान करें। तुम सदा हमें स्वस्ति-द्वारा पालन करो।

॥ इति पंचमस्य चतुर्थे सप्तमोवर्गः ॥ ७ ॥

प्रातरग्निमिति सप्तर्चमष्टमं सूक्तं अत्रानुक्रमणिका—प्रातरष्टौ जगत्याद्यालिंगोक्तदेवतान्त्योषस्येति। वसिष्ठऋषिः आद्याजगती शिष्टास्त्रिष्टुभ आद्याग्नीन्द्रादिदेवत्या द्वितीयायाः पंचभगदेवत्याः सप्तम्युषोदेवत्या। अत्रकेचिदाहुः—निवेष्टुकामोरोगार्तो भगसूक्तंजपेत्सदा। निवेशंविशविक्षिप्रं रोगैश्चपरिमुच्यतइति।

तत्र प्रथमा—

प्रातरग्निंप्रातरिन्द्रंहवामहेप्रातर्मित्रावरुणाप्रातरश्विना।
प्रातर्भगंपूषणंब्रह्मणस्पतिंप्रातःसोममुतरुद्रंहुवेम ॥ १ ॥

प्रातः। अग्निम्। प्रातः। इन्द्रम्। हवामहे। प्रातः। मित्रावरुणा। प्रातः। अश्विना। प्रातः। भगम्। पूषणम्। ब्रह्मणः। पतिम्। प्रातः। सोमम्। उत। रुद्रम्। हुवेम ॥ १ ॥

प्रातरुषःकाले अग्निं हवामहे वयं स्तोतार आह्वयामः तथा प्रातःकाले इन्द्रं हवामहे तथा मित्रावरुणौ अहोरात्राभिमानिनौ देवौ प्रातर्वयं हवामहे तथा अश्विनौ देवानां भिषजौ प्रातर्वयं हवामहे तथा प्रातर्भगं देवं पूषणं देवं ब्रह्मणस्पतिं मंत्राभिमानिनमेतत्संज्ञकं च आह्वयामः तथा प्रातः सोममेतत्संज्ञकं देवं उतापि च रुद्रं देवं च हुवेम आह्वयामः ॥ १ ॥

१. हम प्रातःकाल अग्नि, इन्द्र मित्र और वरुण को बुलाते हैं तथा प्रातःकाल अश्विनीकुमारों की स्तुति करते हैं। प्रातःकाल भग, पूषा, ब्रह्मणस्पति, सोम और रुद्र की स्तुति करते हैं।

प्रातर्जितंभगमुग्रंहुवेमवयंपुत्रमदितेर्योविधर्ता ।
आध्रश्चिद्यंमन्यमानस्तुरश्चिद्राजाचिद्यंभगंभक्षीत्याह ॥ २ ॥

प्रातःऽजितम् । भगम् । उग्रम् । हुवेम । वयम् । पुत्रम् ।
अदितेः । यः । विऽधर्ता । आध्रः । चित् । यम् । मन्यमानः ।
तुरः । चित् । राजा । चित् । यम् । भगम् । भक्षि । इति । आह ॥२॥

यो भगो देवः विधर्ता विश्वस्य जगतो धारकः जितं जयशीलं उग्रं उद्गूर्णं अदितेः पुत्रं भगं देवं प्रातःकाले वयं हुवेम आह्वयामः । आध्रश्चित् दरिद्रोपि स्तोता यं भगं देवं मन्यमानः स्तुवन् भगं भजनीयं धनं भक्षि भज विभज मह्यं देहीत्याह ब्रवीति तुरश्चित् तुरतिर्गतिकर्मा धावनोपि राजाचित् समर्थोपि धनः यं भगं देवं भजनीयं धनं मह्यं भक्षि देहीत्याह तं भगं प्रातरेव वयं हुवेमेति संबन्धः ॥ २ ॥

२. जो संसार के धारक, जय-शील और उग्र अदिति के पुत्र हैं, उन्हीं भगदेवता को हम प्रातःकाल बुलाते हैं। दरिद्र स्तोता और धनी राजा दोनों ही भग देवता की स्तुति करते हुए "मुझे भोग-योग्य धन दो" की याचना करते हैं।

अथ तृतीया—

भगप्रणेतर्भगसत्यराधोभगेमांधियमुदवाददन्नः ।
भगप्रणोजनयगोभिरश्वैर्भगप्रनृभिर्नृवन्तःस्याम ॥ ३ ॥

भग । प्रणेतरिति प्रऽनेतः । भग । सत्यऽराधः । भग । इमाम् ।
धियम् । उत् । अव । ददत् । नः । भग । प्र । नः । जनय ।
गोभिः । अश्वैः । भग । प्र । नृऽभिः । नृऽवन्तः । स्याम॥ ३ ॥

हे भगदेव त्वं प्रणेतः प्रकर्षेण नेतासि तादृशप्रणेतः हे भग त्वं सत्यराधः सत्यधनोसि तादृशसत्यराधः हे भग त्वं नोस्मभ्यं ददत् कामान् प्रयच्छन् इमामस्मदीयां धियं स्तुतिं उदव

उदव सफलयुक्तांकुरु। हे भग त्वं गोभिरश्वैश्चनोऽस्मान् प्रजनय प्रोन्नतान् कुरु हे भग त्वत्प्रसादात् वयं नृभिर्नेतृभिः पुत्रादिभिर्नृवन्तः मनुष्यवन्तः प्रस्याम प्रभवेम॥ ३॥

३. भग, तुम उत्तम नेता हो। भग, तुम सत्य धन हो। हमें तुम अभिलषित वस्तु प्रदान करके हमारी स्तुति सफल करो। भग, तुम हमें गौ और अश्व-द्वारा प्रवर्द्धित करो। भग, हम पुत्रादि-द्वारा मनुष्यवान् बनेंगे।

उतेदानींभगवन्तःस्यामोतप्रपित्वउतमध्येअह्नाम्।
उतोदितामघवन्त्सूर्यस्यवयंदेवानांसुमतौस्याम॥ ४॥

उत। इदानीम्। भगऽवन्तः। स्याम। उत। प्रऽपित्वे। उत।
मध्ये। अह्नाम्। उत। उत्ऽइता। मघऽवन्। सूर्यस्य।
वयम्। देवानाम्। सुऽमतौ। स्याम॥ ४॥

उतापि च इदानीं वयं भगवन्तः स्याम हे भग भगेन त्वया स्वामिनायुक्ता भवेम यद्वा भगवन्तोधनवन्तः स्याम उतापि च प्रपित्वे अह्नां प्राप्ते पूर्वाह्णे भगवन्तः स्याम उतापि च अह्नां दिवसानां मध्ये मध्याह्ने भगवन्तः स्याम उतापि च हे मघवन् धनवन् भगदेव सूर्यस्य सर्वस्य प्रेरकस्य देवस्य उदिता उदितौ उदयेऽपि वयं त्वदनुग्रहात् देवानामिन्द्रादीनां सुमतौ अनुग्रहबुद्धौ स्याम भवेम॥ ४॥

४. हम इस समय भगवान् (तुम्हारे) हों, दिन के प्रारम्भ और मध्य में भी भगवान् हों। धनी भग देव, सूर्योदय के समय हम इन्द्र आदि का अनुग्रह प्राप्त करें।

भगएवभगवाँअस्तुदेवास्तेनवयंभगवन्तःस्याम।
तंत्वाभगसर्वइज्जोहवीतिसनोभगपुरएताभवेह॥ ५॥

भगः। एव। भगऽवान्। अस्तु। देवाः। तेन। वयम्।
भगऽवन्तः। स्याम। तम्। त्वा। भग। सर्वः। इत्।
जोहवीति। सः। नः। भग। पुरःऽएता। भव। इह॥ ५॥

हे देवाः भगोदेवएव भगवान् धनवानस्तु तेन भगेन देवेन वा वयं भगवन्तः स्याम धनवन्तोभवेम हे भग तं प्रसिद्धं त्वा त्वां सर्वइत् सर्वएव जनः जोहवीति भृशं पुनःपुनर्वा आह्वयति हे भगदेव स त्वं इहास्मिन्यज्ञे नोऽस्माकं पुरएता पुरोगन्ता भव॥ ५॥

५. देवो, भग ही भगवान् हों। हम भग के अनुग्रह से ही भगवान् हों। भग, सब लोग तुम्हें बार-बार बुलाते हैं। भग, तुम इस यज्ञ में हमारे अग्रगामी बनो।

अथ षष्ठी—

सम॑ध्व॒राय॑ोषसो॑नमन्तदधि॒क्रावे॑व॒शुच॑येप॒दाय॑ ।
अ॒र्वा॒ची॒नंव॑सु॒विदं॒भग॑न्नो॒रथ॑मि॒वाश्वा॑वा॒जिन॒आव॑हन्तु ॥६॥

सम् । अ॒ध्व॒राय॑ । उ॒षसः॑ । न॒म॒न्त॒ । द॒धि॒क्रावा॑ऽइव । शुच॑ये ।
प॒दाय॑ । अ॒र्वा॒ची॒नम् । व॒सु॒ऽविद॑म् । भग॑म् । नः॒ ।
रथ॑म्ऽइव । अश्वाः॑ । वा॒जिनः॑ । आ । व॒ह॒न्तु॒ ॥ ६॥

शुचये शुद्धाय गमनयोग्याय पदाय स्थानाय दधिक्रावेव यथा यथा अश्वः उषसोऽ-धिदेवता अध्वराय अस्मदीयाय यागाय संनमन्त संगच्छन्तु वाजिनोवेगवन्तोऽश्वाः रथमिव र-थं यथा तथा उषसः अर्वाचीनं अस्मदभिमुखं वसुविदं धनस्य प्रापकं भगं देवं नोस्मान् प्रति आवहन्तु आनयन्तु ॥ ६ ॥

६. शुद्ध स्थान के लिए दधिक्रावा की तरह उषा देवता हमारे यज्ञ में आवें। वेगशाली अश्वों के रथ की तरह उषा देवता धनदाता भगदेव को हमारे सामने ले आवें।

अश्वा॑वती॒र्गोम॑तीर्न॒उषासो॑वी॒रव॑ती॒ःसद॑मुच्छन्तुभ॒द्राः ।
घृ॒तंदुहा॑ना॒वि॒श्वतः॒प्रपी॑तायू॒यंपा॑तस्व॒स्तिभिः॒सदा॑नः ॥ ७ ॥ ८ ॥

अश्व॑ऽवतीः । गोऽम॑तीः । नः॒ । उ॒षसः॑ । वी॒रऽव॑तीः । सद॑म् ।
उ॒च्छ॒न्तु॒ । भ॒द्राः । घृ॒तम् । दुहा॑नाः । वि॒श्वतः॑ । प्रऽपी॑ताः ।
यू॒यम् । पा॒त॒ । स्व॒स्तिऽभिः॑ । सदा॑ । नः॒ ॥ ७ ॥ ८ ॥

भद्राः भजनीयाः उषसः उषोदेवता अश्वावतीरश्ववत्यः अश्वसहिताः सत्यः गोमती-र्गोमत्यश्च वीरवतीर्वीरवत्यः पुत्रादिजनोपेताश्च भवंत्यः नोस्मभ्यं सदं सर्वदा उच्छन्तु व्युच्छन्तु नैशंतमोविवासयन्तु । कीदृश्यः घृतमुदकं दुहानाः सिंचंत्यः विश्वतः सर्वैर्गुणैः प्रपीताः प्रवृद्धाः एवंभूताउषसस्तम उच्छन्तु अस्मिन् सूक्ते प्रतिपादिताः हे सर्वे देवाः यूयं नोस्मान् सदा सर्वदा स्वस्तिभिः कल्याणैः पात पालयत ॥ ७ ॥

७. सारे गुणों से प्रवृद्ध और भजनीय उषा देवता अश्व, गौ और वीर पुरुष से युक्त होकर तथा जल-सेचन करके सदा हमारे रात्रि-जात अन्धकार को नाश करें। तुम सदा हमें स्वस्ति-द्वारा पालन करो।

॥ इति पञ्चमस्य चतुर्थेऽष्टमो वर्गः ॥ ८ ॥

प्रब्रह्माणइति षळृचं नवमं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभं वैश्वदेवं अत्रानुक्रान्तं—प्रब्रह्माणः षड्वैश्वदेवंत्विति। सूक्तविनियोगोलैंगिकः। तृतीये छन्दोमे प्रउगशस्त्रे प्रब्रह्माणइति वैश्वदेवस्तृचः सूत्रितंच—प्रब्रह्माणोअंगिरसोनक्षन्त सरस्वतीं देवयन्तोहवन्तइति ।

प्रब्रह्माणोअङ्गिरसोनक्षन्तप्रक्रन्दनुर्नभन्यस्यवेतु ।
प्रधेनवउदप्रुतोनवन्तयुज्यातामद्रीअध्वरस्यपेशः ॥ १ ॥

प्र । ब्रह्माणः । अङ्गिरसः । नक्षन्त । प्र । क्रन्दनुः । नभन्यस्य ।
वेतु । प्र । धेनवः । उदऽप्रुतः । नवन्त । युज्याताम् ।
अद्री इति । अध्वरस्य । पेशः ॥ १ ॥

ब्रह्माणः अंगिरसः एतन्नामकाऋषयः प्रनक्षन्त सर्वत्रव्याप्नुवन्तु क्रन्दनुः पर्जन्यः नभन्यस्य स्तोत्रस्य अस्मदीयं स्तोत्रं प्रवेतु प्रकर्षेणेच्छतु धेनवः प्रीणयित्र्योनद्यः उदप्रुतः उदकानि सिंचंत्यः प्रनवन्त सर्पन्तु अद्रिरद्रीपत्नी पत्नीयजमानौ अध्वरस्य यज्ञस्य पेशः रूपं युज्यातां योजयेतां ॥ १ ॥

१. स्तोता (ब्राह्मण) अंगिरा लोग सर्वत्र व्याप्त हों। पर्जन्य हमारे स्तोत्र की अभिलाषा विशेष रूप से करें। प्रसन्नता-दायिका नदियाँ जल-सेचन करते हुए गमन करें। आदर-सम्पन्ना पत्नी और यजमान यज्ञ के रूप की योजना करें।

सुगस्तेअग्नेसनवित्तोअध्वायुक्ष्वासुतेहरितोरोहितश्च ।
येवासद्मन्नरुषावीरवाहोहुवेदेवानांजनिमानिसत्तः ॥ २ ॥

सुऽगः । ते । अग्ने । सनऽवित्तः । अध्वा । युक्ष्व । सुते ।
हरितः । रोहितः । च । ये । वा । सद्मन् । अरुषाः । वीरऽवाहः ।
हुवे । देवानाम् । जनिमानि । सत्तः ॥ २ ॥

हे अग्ने सनवित्तः सनाच्चिरकालादारभ्यलब्धः ते त्वदीयोध्वामार्गः सुगः सुष्ठुगंतव्योभवतु किं च हरितः श्यामवर्णाः रोहितश्च लोहितवर्णाश्चेत्युभयविधाः येवा येच ते त्वदीया-अश्वाः सद्मन् सद्मनि यज्ञगृहे वीरवाहः वीरं शूरं त्वां वहन्तः अरुषाः आरोचमानाभवन्ति तांश्च त्वं सुते सुषुंक्ष्व त्वदीयेरथे सुष्ठु संयोजय निसत्तः यज्ञगृहे निषण्णोऽहं होतासन् हुवे अभिषुवे सोमे सति देवानामिन्द्रादीनां जनिमानि जनान् संघान् हुवे आह्वयामि ॥ २ ॥

२. अग्नि, तुम्हारा चिर-प्राप्त पथ सुगम हो। जो श्याम और लोहित वर्ण के अश्व यज्ञ-गृह में तुम्हारे समान वीर को ले आते हुए शोभा पाते हैं, उन्हें रथ में योजित करो। मैं यज्ञ-गृह में बैठकर देवों को बुलाता हूँ।

अथ तृतीया—

समुं वो युज्ञं महयुन्नमोभिः प्र होता मुन्द्रो रिरिच उपाके ।
यजस्व सु पुर्वणीक देवाना युज्ञियामुरमतिं ववृत्याः ॥ ३ ॥

सम् । ऊँ इति । वुः । युज्ञम् । मुहयुन् । नमःऽभिः । प्र । होता ।
मुन्द्रः । रिरिचे । उपाके । यजस्व । सु । पुरुऽअनीक ।
देवान् । आ । युज्ञियाम् । अरमतिम् । ववृत्याः ॥ ३ ॥

हे देवाः वोयुष्माकं यज्ञं नमोभिर्नमस्कारैर्युक्ता इमेस्तोतारोवा यजमानावा संमहयन् सम्यक् पूजयन्ति उहतिपूरकः मन्द्रः स्तुविरीढः उपाके अस्माकं समीपे स्थितोस्मदीयोहोता प्ररिरिचे अन्येभ्योहोतृभ्यः अतिरिच्यते हे यजमान त्वं देवान् सु सुष्ठु यजस्व हे पुर्वणीक बहुतेजस्विन्नग्ने त्वं यज्ञियां यज्ञार्हां अरमतिं भूमिं आववृत्याः आवर्तय तथाचनिगमान्तरे-आनोमहीमरमतिंसजोषाइति ॥ ३ ॥

३. देवो, नमस्कारवाले ये स्तोता तुम्हारे यज्ञ का भली भाँति पूजन करते हैं। हमारे समीप में रहनेवाला होता सर्वोत्तम है। यजमान, देवों का यज्ञ भली भाँति करो। बहुत तेजवाले, तुम भूमि को आवर्तित करो।

अथ चतुर्थी—

युदा वीरस्यं रेवतो दुरोणे स्योनशीरतिथिराचिकेतत् ।
सुप्रीतो अग्निः सुधितो दमु आ स विशे दाति वार्यमियंत्यै ॥ ४ ॥

युदा । वीरस्यं । रेवतः । दुरोणे । स्योनऽशीः । अतिथिः ।
आऽचिकेतत् । सुऽप्रीतः । अग्निः । सुऽधितः । दमे ।
आ । सः । विशे । दाति । वार्यम् । इयंत्यै ॥ ४ ॥

अतिथिः सर्वेषामतिथिभूतोग्निः यदा वीरस्य वीरकस्य स्तोत्राणां प्रेरयितुः रेवतः ध-निमतोयजमानस्य दुरोणे गृहे स्योनशीः सुखेन शयनीयः आचिकेतत् प्रज्ञायते अग्निः दमे यज्ञगृहे सुधितः आकारश्चार्थे सुनिहितश्च सुष्ठु निहितःसन् यदा सुप्रीतोभवति तदा सोग्निः इयत्यै उपगच्छन्त्यै विशे प्रजायै वार्यं वरणीयं धनं दाति ददाति प्रयच्छति ॥ ४ ॥

४. सबके अतिथि अग्नि जिस समय वीर और धनी के गृह में सुख से सोये हुए देखे जाते हैं और जिस समय अग्नि घर में भली भाँति निहित होकर प्रसन्न होते हैं, उस समय वह समीपवर्तिनी प्रजा को वर-णीय धन देते हैं।

---

१ ऋ० सं० ४. १. २१।

अथ पंचमी—

इमंनोअग्नेअध्वरंजुषस्वमरुत्स्विन्द्रेयशसंकृधीनः ।
आनक्ताबर्हिःसदतामुषासोशन्तामित्रावरुणायजेह ॥ ५ ॥

इमम् । नः । अग्ने । अध्वरम् । जुषस्व । मरुत्ऽसु । इन्द्रे ।
यशसम् । कृधि । नः । आ । नक्ता । बर्हिः । सदताम् ।
उषसा । उशन्ता । मित्रावरुणा । यज । इह ॥ ५ ॥

हे अग्ने त्वं नोस्मदीयमिममध्वरं यज्ञं जुषस्व सेवस्व किंच मरुत्सु इन्द्रस्य सखिभूतेषु देवेषु इन्द्रेच यशसं यशोयुक्तं हविर्लक्षणान्नवन्तं नोस्मदीयं यज्ञं हेऽग्ने त्वं कृधि कुरु स्थापयेत्यर्थः । तथा नक्ता रात्रिश्च उषसा दिवश्च अहर्निशेत्यर्थः बर्हिर्बर्हिषि कुशमये आसदतां उपविशतां अपि च हे अग्ने उशन्ता उशन्तौ यज्ञमिच्छन्तौ मित्रावरुणा मित्रावरुणौ देवौ इहास्मिन् यज्ञे यज पूजय ॥ ५ ॥

५. अग्नि, हमारे इस यज्ञ की सेवा करो। इन्द्र और मरुतों के बीच हमें यशस्वी बनाओ। रात्रि और उषा के काल में कुशों पर बैठो। यज्ञाभिलाषी मित्र और वरुण की इस यज्ञ में पूजा करो।

एवाग्निंसहस्यंवसिष्ठोरायस्कामोविश्वप्स्न्यस्यस्तौत् ।
इषंरयिंपप्रथद्वाजमस्मेयूयंपातस्वस्तिभिःसदानः ॥ ६ ॥ ९ ॥

एव । अग्निम् । सहस्यम् । वसिष्ठः । रायःऽकामः । विश्वऽप्स्न्यस्य ।
स्तौत् । इषम् । रयिम् । पप्रथत् । वाजम् । अस्मे इति ।
यूयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥ ६ ॥ ९ ॥

वसिष्ठः एतदाख्यऋषिः रायस्कामः पश्वादिधनानीच्छन् एव एवमुक्तप्रकारेण सहस्यं सहोबलं तस्यपुत्रं तद्वन्तमितिवा अग्निं देवं विश्वप्स्न्यस्य पुरुरूपस्य धनस्य लाभाय स्तौत् एवंस्तुतोग्निः अस्मे अस्मभ्यं इषमन्नं रयिं धनं वाजं बलंच पप्रथत् प्रथयतु विस्तारयतु ददात्वित्यर्थः अस्मिन् सूक्ते प्रतिपादिताः सर्वे देवायूयं अस्मान् कल्याणैः सर्वदा पालयत ॥ ६ ॥

६. धन-कामी होकर वसिष्ठ ने, इसी प्रकार, बल-पुत्र अग्नि की, बहुरूपवाले धन की प्राप्ति के लिए, स्तुति की थी। अग्नि हमें अन्न, बल और धन दें। तुम हमें सदा स्वस्ति-द्वारा पालन करो।

॥ इति पंचमस्य चतुर्थे नवमो वर्गः ॥ ९ ॥

प्रवोयज्ञेष्विति पंचर्चं दशमं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभं वैश्वदेवं प्रवःपंचेत्यनुक्रान्तं सूक्तविनियोगोलैंगिकः। प्रथमेछन्दोमे प्रउगशस्त्रे प्रवोयज्ञेष्विति वैश्वदेवस्तृचः सूत्रितंच—प्रवोयज्ञेषुदेवयन्तोअर्चन् प्रक्षोदसाधायसासस्रएवेति प्रउगमिति।

तत्र प्रथमा—

प्रवोयज्ञेषुदेवयन्तोअर्चन्द्यावानमोभिःपृथिवीइषध्यै।
येषांब्रह्माण्यसमानिविप्राविष्वग्वियन्तिवनिनोनशाखाः ॥१॥

प्र। वः। यज्ञेषु। देवऽयन्तः। अर्चन्। द्यावा। नमःऽभिः।
पृथिवी इति। इषध्यै। येषाम्। ब्रह्माणि। असमानि। विप्राः।
विष्वक्। विऽयन्ति। वनिनः। न। शाखाः ॥ १ ॥

देवयन्तो देवान्कामयमानाः विप्राः यज्ञेषुनमोभिः स्तुतिभिर्हविर्भिर्वा वोयुष्मान् इषध्यै अभिगन्तुं प्रार्चन् प्रार्चयन्ति प्रकर्षेणस्तुवन्ति द्यावा दिवं पृथिवी भूमिंच प्रस्तुवन्ति येषां विप्राणां मेधाविनां असमानि ब्रह्माणि स्तोत्राणि वनिनोन शाखाः वृक्षस्य शाखाः शाखाइव विष्वक् विश्वतः वियन्ति विशेषेणगच्छन्ति ते विप्राः प्रार्चन्निति पूर्वेण संबन्धः ॥ १ ॥

१. वृक्ष-शाखा की तरह जिन मेधावियों के स्तोत्र सब ओर जाते हैं, वे ही देव-कामी यज्ञ में नमस्कार (वा स्तुति) द्वारा तुम्हें पाने के लिए, विशेष रूप से, स्तुति करते हैं। वे द्यावापृथिवी की भी स्तुति करते हैं।

प्रयज्ञएतुहेत्वोनसप्तिरुद्यच्छध्वंसमनसोघृताचीः।
स्तृणीतबर्हिरध्वरायसाधूर्ध्वाशोचींषिदेवयून्यस्थुः ॥ २ ॥

प्र। यज्ञः। एतु। हेत्वः। न। सप्तिः। उत्। यच्छध्वम्।
सऽमनसः। घृताचीः। स्तृणीत। बर्हिः। अध्वराय।
साधु। ऊर्ध्वा। शोचींषि। देवऽयूनि। अस्थुः ॥ २ ॥

अयमस्मदीयोयज्ञः प्रैतु देवान् प्रतिगच्छतु तत्रदृष्टान्तः—हेत्वोन सप्तिः शीघ्रगामी अश्वोयथा तद्वत् हे ऋत्विजः सर्वे यूयं समनसः सहशमनस्काः सन्तः घृताचीः स्रुचः उद्यच्छध्वं हस्ते उद्यम्य धारयत तथा अध्वराय यागं कर्तुं साधुसाधुकं बर्हिः कुशमयं स्तृणीत वेद्यां आच्छादयत हे अग्ने देवयूनि देवान् कामयमानानि त्वदीयानि शोचींष्यर्चींषि ऊर्ध्वा ऊर्ध्वमुखानि अस्थुः तिष्ठन्तु ॥ २ ॥

२. शीघ्र-गामी अश्व की तरह इस यज्ञ में जाओ। समान मन से तुम घी बहानेवाली स्रुक् को उठाओ। यज्ञ के लिए बढ़िया कुश बिछाओ। अग्नि, तुम्हारी देवकामी किरणें ऊर्द्ध्व-मुख रहें।

अथ तृतीया—

आपुत्रासोनमातरंविभृत्राःसानौदेवासोबर्हिषःसदन्तु ।
आविश्वाचीविदथ्यामनक्त्वग्नेमानोदेवतातामृधस्कः ॥ ३ ॥

आ । पुत्रासः । न । मातरम् । विऽभृत्राः । सानौ । देवासः ।
बर्हिषः । सदन्तु । आ । विश्वाची । विदथ्याम् । अनक्तु ।
अग्ने । मा । नः । देवऽताता । मृधः । करिति कः ॥ ३ ॥

मातरं जननीं विभृत्राः विशेषेण भर्तव्याः पुत्रासो न पुत्रा इव तद्वदस्माकं भरणीया देवासो देवाः बर्हिषः कुशमयस्य वेद्यामास्तीर्णस्य सानौ उन्नते देशे आसदन्तु उपविशन्तु हे अग्ने विदथ्यां यज्ञयोग्यां त्वदीयां ज्वालां विश्वाची विश्वं सर्वं हविरंचति गच्छतीति विश्वाची जुहूः आअनक्तु आसमन्तात्सिंचतु देवताता देवतातौ युद्धे नोऽस्माकं मृधः हिंसकान् हे अग्ने त्वं माकः माकार्षीः यज्ञवाचको देवतातिशब्दः अत्र संग्रामे वर्तते ॥ ३ ॥

३. विशेष रूप से प्रतिपालनीय पुत्र जैसे माता की गोद में बैठते हैं, वैसे ही देवगण यज्ञ के उन्नत स्थान पर विराजें। अग्नि, जुहू तुम्हारी यजनीय ज्वाला को भली भाँति सींचे। युद्ध में तुम हमारे शत्रुओं की सहायता नहीं करना।

तेसीषपन्तजोषमायजत्राऋतस्यधाराःसुदुघादुहानाः ।
ज्येष्ठंवोअद्यमहआवसूनामागन्तनसमनसोयतिष्ठ ॥ ४ ॥

ते । सीसपन्त । जोषम् । आ । यजत्राः । ऋतस्य । धाराः ।
सुऽदुघाः । दुहानाः । ज्येष्ठम् । वः । अद्य । महः । आ । वसूनाम् ।
आ । गन्तन । सऽमनसः । यति । स्थ ॥ ४ ॥

यजत्राः यजनीयाः ते इन्द्रादयो देवाः ऋतस्योदकस्य सुदुघाः सुखेन दोग्धुं शक्याः धाराः दुहानाः वर्षन्तः जोषं पर्याप्तं यथा भवति तथा आसीषपन्त सपतिः परिचरणार्थः स्तुतिभिरासमन्तात्पर्यचीचरन् अस्मान् परिचरणं कुर्वन्तु स्वीकुर्वन्त्वित्यर्थः अद्यास्मिन्दिने हे देवाः वसूनां धनानां मध्ये ज्येष्ठं श्रेष्ठं वो युष्मदीयं महो महनीयं धनं आगच्छतु यूयमपि समनसस्तुल्यमतयः सन्तः आगन्तन आगच्छत हे देवाः यूयं यतिष्ठ आयत्नवेति संबन्धः ॥४॥

४. यजनीय देवगण जल की दुहने योग्य धारा को बरसाते हुए यथेष्ट रूप से हमारी सेवा को स्वीकार करें। देवो, आज धनों में जो पूज्य धन है, वह आवे। एक मन होकर तुम भी आओ।

अथ पञ्चमी—

एवानोअग्नेविश्वादशस्पत्वयावयंसहसावन्नास्क्राः ।
रायायुजासधमादोअरिष्टायूयंपातस्वस्तिभिःसदानः ॥५॥१०॥

एव । नः । अग्ने । विक्षु । आ । दशस्य । त्वया । वयम् ।
सहसाऽवन् । आस्क्राः । राया । युजा । सधऽमादः । अरिष्टाः ।
यूयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥ ५ ॥ १० ॥

हे अग्ने एवं स्तुतस्त्वं विक्षु प्रजासु मध्ये नोस्मभ्यं आदशस्य धनं अभिप्रयच्छ हे सहसावन् बलवन्नग्ने त्वया आस्क्राः आस्कन्नाः वयं युजा नित्ययुक्तेन राया धनेन सधमादः सहमाद्यंतः अरिष्टाः अहिंसिताश्चभवेम अस्मिन् सूक्ते प्रतिपादिताः सर्वे देवा यूयं नोस्मान् कल्याणैः सर्वदा पालयत ॥ ५ ॥

५. अग्नि, इसी प्रकार तुम प्रजा में से हमें धन दो। बली अग्नि, तुम्हारे द्वारा हम छोड़ न जाकर नित्य-युक्त धन के साथ मत्त और अहिंसित हों। तुम सदा हमें स्वस्ति-द्वारा पालन करो।

॥ इति पंचमस्य चतुर्थे दशमोवर्गः ॥ १० ॥

दधिक्रांवइति पंचर्चमेकादशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं दधिक्राख्यदेवताकं आद्याजगती शिष्टास्त्रिष्टुभः अनुक्रम्यतेहि— दधिक्रांदाधिक्रं जगत्याद्यालिंगोक्तदेवतेति । गतोविनियोगः ।

दधिक्रांवःप्रथममश्विनोषसमग्निंसमिद्धंभगमूतयेहुवे ।
इन्द्रंविष्णुंपूषणंब्रह्मणस्पतिमादित्यान्द्यावापृथिवीअपःस्वः ॥१॥

दधिऽक्राम् । वः । प्रथमम् । अश्विना । उषसम् । अग्निम् । सम्ऽइद्धम् । भगम् । ऊतये । हुवे । इन्द्रम् । विष्णुम् । पूषणम् । ब्रह्मणः । पतिम् । आदित्यान् । द्यावापृथिवी इति । अपः । स्वरिति स्वः ॥ १ ॥

हे स्तोतारोवोयुष्माकं ऊतये रक्षणाय प्रथमं दधिक्रां अश्वाभिमानिनीं देवतां हुवे आह्वयामि ततः अश्विना अश्विनौ देवौ उषसमुषोदेवतांच समिद्धं सम्यग्दीप्तमग्निंच भगं एवदाख्यं देवं च आह्वयामि इन्द्रं विष्णुं पूषणं च ब्रह्मणस्पतिं आदित्यान् द्यावापृथिवी अपः उदकदेवताः स्वः सूर्यं इत्येतान् देवानाह्वयामि ॥ १ ॥

१. तुम्हारी रक्षा के लिए पहले मैं दधिक्रा (अश्वाभिमानी) देव को बुलाता हूँ। इसके पश्चात् अश्वि-द्वय, उषा, समिद्ध अग्नि और भग देवता का आह्वान करता हूँ। इन्द्र, विष्णु, पूषा, ब्रह्मणस्पति, आदित्य-गण, द्यावापृथिवी, जल-देवता और सूर्य को बुलाता हूँ।

अथ द्वितीया—

दधिक्रामुनमसाबोधयन्तउदीराणायज्ञमुपप्रयन्तः ।
इळांदेवींबर्हिषिसादयन्तोऽश्विनाविप्रासुहवाहुवेम ॥ २ ॥

दधिऽक्राम् । ऊँ इति । नमसा । बोधयन्तः । उत्ऽईराणाः ।
यज्ञम् । उपऽप्रयन्तः । इळाम् । देवीम् । बर्हिषि । सादयन्तः ।
अश्विना । विप्रा । सुऽहवा । हुवेम ॥ २ ॥

दधिक्रां एतन्नामकं अश्वविशेषं देवं नमसा स्तोत्रेण बोधयन्तः प्रज्ञापयन्तः उदीराणाः प्रेरयन्तः यज्ञं यागं उपप्रयन्तः उपक्रममाणा वयं बर्हिषि इळां हवीरूपां देवीं सादयन्तः आस्थापयन्तः सुहवा शोभनाह्वानौ विप्रा विप्रौ मेधाविनौ अश्विना अश्विनौ देवौ हुवेम आह्वयाम इति पूरणः ॥ २ ॥

२. यज्ञ के प्रारम्भ में हम स्तोत्र-द्वारा दधिक्रा देवता को प्रबोधित और प्रवर्त्तित करते हुए और इलादेवी (हवीरूपा देवी) को स्थापित करते हुए शोभन आह्वान से सम्पन्न मेधावी अश्वि-द्वय को बुलाते हैं।

दधिक्रावाणंबुबुधानोअग्निमुपब्रुवउषसंसूर्यंगाम् ।
ब्रध्नंमंश्चतोर्वरुणस्यबभ्रुंतेविश्वास्मद्दुरितायावयन्तु ॥ ३ ॥

दधिऽक्रावाणम् । बुबुधानः । अग्निम् । उप । ब्रुवे ।
उषसम् । सूर्यम् । गाम् । ब्रध्नम् । मंश्चतोः । वरुणस्य । बभ्रुम् ।
ते । विश्वा । अस्मत् । दुःऽइता । यवयन्तु ॥ ३ ॥

दधिक्रावाणं अश्वविशेषं बुबुधानः स्तोत्रेण बोधयन्नहं अग्निं देवं उपब्रुवे उपस्तौमि तथा च उषसमुषोदेवतां सूर्यं सर्वस्य प्रेरकं देवं गां भूमिं वाग्देवतां वा एवं भूतान् देवान् अहमुपस्तौमि मंश्चतोः मन्यमानान् स्तुवतोजनान् चेतयते जानातीति यद्वा अभिमन्यमानांश्चातयते नाशयतीति मंश्चतुः तस्य वरुणस्य ब्रध्नं महान्तं बभ्रुं पिंगलवर्णमश्वं तस्यानयनार्थमहमुपब्रुवे ते देवाः अस्मदस्मत्तः विश्वा विश्वानि सर्वाणि दुरिता दुरितानि पापानि यवयन्तु पृथक्कुर्वन्तु ॥ ३ ॥

३. दधिक्रा को प्रबोधित करके मैं अग्नि, उषा, सूर्य और वाग्देवता (वा भूमि) की स्तुति करता हूँ। मैं अभिमानियों के विनाशकारी वरुण के महान् पिङ्गल वर्ण अश्व की स्तुति करता हूँ। वे सब देवगण सारे पापों को मुझसे अलग करें।

अथ चतुर्थी-

दधिक्रावाप्रथमोवाज्यर्वाग्रेरथानांभवतिप्रजानन् ।
संविदानउषसासूर्येणादित्येभिर्वसुभिरङ्गिरोभिः ॥ ४ ॥

दधिऽक्रावा । प्रथमः । वाजी । अर्वा । अग्रे । रथानाम् ।
भवति । प्रऽजानन् । सम्ऽविदानः । उषसा । सूर्येण । आदित्येभिः ।
वसुऽभिः । अङ्गिरःऽभिः ॥ ४ ॥

प्रथमः सर्वेषामश्वानांमुख्यः वाजी शीघ्रगामी अर्वा गमनशीलः दधिक्रावा अश्वरूपो देवः प्रजानन् रथसंयोजनीयांस्तांस्तानश्वानभिज्ञाय ज्ञातव्यानि सम्यक् जानन् रथानामग्रे प्रमुखोभवति कीदृशोश्वः उषसा उषोदेवतया सूर्येण सर्वस्य प्रेरकेण देवेन आदित्येभिरादित्यै-श्च वसुभिश्च अंगिरोभिर्देवैः सह स्तोतव्यैरन्यैश्च संविदानः सम्यक् जानन् ऐकमत्यं प्राप्तइत्यर्थः ॥ ४ ॥

४. अश्वों में मुख्य, शीघ्रगामी और गति-शील दधिक्रा ज्ञातव्य को भली भाँति जानकर उषा, सूर्य, आदित्यगण, वसुगण और अंगिरा लोगों के साथ सहमत होकर स्वयं रथ के अग्र भाग में लगते हैं।

आनोदधिक्राःपथ्यामनक्त्वृतस्यपन्थामन्वेतवाउ ।
शृणोतुनोदैव्यंशर्धोअग्निःशृण्वन्तुविश्वेमहिषाअमूराः ॥५॥११॥

आ । नः । दधिऽक्राः । पथ्याम् । अनक्तु । ऋतस्य । पन्थाम् ।
अनुऽएतवै । ऊँ इति । शृणोतु । नः । दैव्यम् । शर्धः । अग्निः ।
शृण्वन्तु । विश्वे । महिषाः । अमूराः ॥ ५ ॥ ११ ॥

दधिक्राः अश्वरूपोदेवः ऋतस्य यज्ञस्य पंथां पंथानं मार्गं अन्वेतवै अनुगन्तुं प्रवृत्तानां नोस्माकं पथ्यां पदवीमानक्तु उदकेनासिंचतु जगतिपूरणः दैव्यं शर्धः देवसंबन्धिबलं इदमग्निः नोस्मदीयं हवंशृणोतु अमूराः अमूढाः महिषा महान्तः विश्वे सर्वे देवाः अस्मदीयं हवं शृण्वन्तु ॥ ५ ॥

५. सब लोग यज्ञ करें, सीधे मार्ग से जावें। दिव्य जल प्राप्त करें, ज्ञान प्राप्त करें, सामर्थ्य प्राप्त करें। देवों के गुण गाकर स्वयं देव जैसे बनें ॥ ५ ॥

॥ इति पंचमस्य चतुर्थे एकादशोवर्गः ॥ ११ ॥

आदेवोयात्विति चतुर्ऋचं द्वादशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं सवितृदेवताकं त्रैष्टुभं आदेवश्चतुष्कं सावित्रमित्यनुक्रान्तं । व्यूढेदशरात्रे चतुर्थेहनि वैश्वदेवशस्त्रे इदंसावित्रनिविद्धानं सूत्र्यतेहि—चतुर्थेहन्यादेवोयात्विति । एषा चशानुवाक्या सूत्रितंच—आदेवोयातुसवितासुरत्नः सवानोदेवः सवितासहावेति।अश्वमेधे अनुसवनं त्रिसःसावित्र्यइष्टयः तत्रद्वितीयस्यामिष्टौ याज्येयं सूत्रितं-च—यद्मामिश्वाआवान्यादेवोयात्विति ।

अथ प्रथमा—

आदेवोयातुसवितासुरत्नोन्तरिक्षप्रावहमानोअश्वैः ।
हस्तेदधानोनर्यापुरूणिनिवेशयंचप्रसुवंचभूम ॥ १ ॥

आ । देवः । यातु । सविता । सुऽरत्नः । अन्तरिक्षऽप्राः ।
वहमानः । अश्वैः । हस्ते । दधानः । नर्या । पुरूणि ।
निऽवेशयन् । च । प्रऽसुवन् । च । भूम ॥ १ ॥

सुरत्नः शोभनरत्नोपेतः अन्तरिक्षप्राः स्वकीयेन तेजसा अन्तरिक्षस्य पूरयिता अश्वैः स्वकीयैर्वाहैः वहमानः उह्यमानः सविता सर्वस्य प्रेरकोदेवो द्योतमानः आयातु आगच्छतु कीदृशः नर्या नर्याणि मनुष्यहितानि पुरूणि बहूनि धनानि हस्ते पाणौ दधानः दातुं धारयन् भूम भूतानि निवेशयन् रात्रिषु स्वेस्थाने स्थापयंश्च प्रसुवन् च अहःसु प्रेरयंश्च एवंभूतः सविता देवआयातु ॥ १॥

१. रत्न-युक्त, अपने तेज से अन्तरिक्ष के पूरक और अपने अश्वों-द्वारा ढोये जाते हुए सविता देव मनुष्य के लिए हितकर प्रभूत धन, हाथ में धारण करते हुए, प्राणियों को अपने स्थान में धारण और अपने कर्म में प्रेरित करते हुए आवें ।

अथ द्वितीया—

उदस्यबाहूशिथिराबृहन्ताहिरण्ययादिवोअन्ताँअनष्टाम् ।
नूनंसोअस्यमहिमापनिष्टसूरश्चिदस्माअनुदादपस्याम् ॥ २ ॥

उत् । अस्य । बाहू इति । शिथिरा । बृहन्ता । हिरण्ययो ।
दिवः । अन्तान् । अनष्टाम् । नूनम् । सः । अस्य । महिमा ।
पनिष्ट । सूरः । चित् । अस्मै । अनु । दात् । अपस्याम् ॥ २ ॥

शिथिरा शिथिलौ दानार्थं मग्नारितौ बृहन्ता बृहन्तौ महान्तौ हिरण्यया हिरण्ययौ सुवर्णमयौ अस्यसवितुः संबंधिनौ बाहू हस्तौ दिवोन्तरिक्षस्य अन्तान् पर्यन्तान् उदनष्टां ऊर्ध्वौ सन्तौ व्याप्नुवतां नूनमद्य अत्र इदमुपस्य सवितुः सवादशोमहिमा महत्त्वं पनिष्ट अस्माभिः स्तूयते सूरश्चित् सूर्योपि अस्मै सवित्रे अपस्यां कर्मेच्छां अनुदात् अनुददातु ॥ २ ॥

२. दान के लिए प्रसारित और विशाल हिरण्मय बाहुओं-द्वारा सविता अन्तरिक्ष के अन्त को व्याप्त करें। आज हम सविता की उसी महिमा की स्तुति करते हैं। सूर्य भी सविता (सूर्य की तीक्ष्ण शक्तिदेव) को कर्मेच्छा दें।

सावित्रेपशौ पुरोडाशस्य हविषोः सघानइतिद्वे अनुवाक्ये सूत्रंपुर्वमुदाहृतं आश्वमेधिकीषु सावित्रेष्टिषु तृतीयस्यामिष्टौ इमे एव याज्यानुवाक्ये सवितंच--सघानोदेवःसवितासहावेति द्वे इति।

सघानोदेवःसंवितासहावासांविषद्वसुपतिर्वसूनि।
विश्रयमाणोअमतिमुरूचींमर्तभोजनमधरासतेनः ॥ ३ ॥

सः। घ। नः। देवः। सविता। सहऽवा। आ। साविषत्।
वसुऽपतिः। वसूनि। विऽश्रयमाणः। अमतिम्। उरूचीम्।
मर्तऽभोजनम्। अध। रासते। नः ॥ ३ ॥

सहावा तेजोन्तराण्यभिभावुकं तेजोयस्य सः वसुपतिर्धनानां पालकः ससवितादेवः नोस्मभ्यं वसूनि धनानि आसाविषत् आसमन्तात् प्रेरयति येविषुरणः ससवितादेवः उरूचीं विस्तीर्णगमनां अमतिं रूपं दीप्तिमित्यर्थः विश्रयमाणः निषेवमाणः सन् अध अधुना नोस्मभ्यं मर्तभोजनं मनुष्याणां भोगयोग्यं धनं रासते ददातु ॥ ३ ॥

३. तेजस्वी और धनाधिपति सविता देव ही हमारे लिए धन भेजें। वह बहु विस्तीर्ण रूप को धारण करते हुए हमें मनुष्यों के भोग-योग्य धन दें।

इमागिरःसवितारंसुजिह्वंपूर्णगभस्तिमीळतेसुपाणिम्।
चित्रंवयोबृहदस्मेदधातुयूयंपातस्वस्तिभिःसदानः ॥ ४ ॥ १२ ॥

इमाः। गिरः। सवितारम्। सुऽजिह्वम्। पूर्णऽगभस्तिम्।
ईळते। सुऽपाणिम्। चित्रम्। वयः। बृहत्। अस्मे इति।
दधातु। यूयम्। पात। स्वस्तिऽभिः। सदा। नः ॥ ४ ॥ १२ ॥

इमा इदमुपागिरः पृणन्ति स्तुवन्तीति गिरः स्तोत्र्यः मग्नाः यद्वा इमाः स्तुतिरूपावाचः सुजिह्वं शोभनजिह्वं शोभनवाचमित्यर्थः पूर्णगभस्तिं संपूर्णधनं सुपाणिं शोभनहस्तं सवितारं

देवं ईळते स्तुवन्ति सच सविता चित्रं चायनीयं बृहन्महत् वयोऽन्नं अस्मे अस्मासु दधातु यद्वा अस्मे अस्मभ्यं प्रयच्छतु हे सवितृप्रमुखादेवाः यूयं नोऽस्मान् स्वस्तिभिः कल्याणैः सदा सर्वदा पात पालयत ॥ ४ ॥

४. ये स्तोत्र-रूप वचन (या प्रजायें) उत्तम जिह्वावाले, धन-सम्पन्न और सुन्दर हाथवाले सविता देवता की स्तुति करते हैं। वे हमें विचित्र और विशाल अन्न दें। तुम हमें सदा स्वस्ति-द्वारा पालन करो।

॥ इति पंचमस्य चतुर्थे द्वादशोवर्गः ॥ १२ ॥

इमारुद्रायेति चतुर्ऋचं त्रयोदशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं रुद्रदेवताकं अंत्यात्रिष्टुप् शिष्टाजगत्यः तथाचानुक्रमणिका—इमारौद्रंत्रिष्टुबन्तमिति शूलगवादिषुरौद्रयज्ञेषुअनेनसूक्तेन उदीचीदिक् उपस्थेया सूत्र्यतेहि—इमारुद्रायस्थिरधन्वनइति सर्वरुद्रयज्ञेषु दिशामुपस्थानमिति।

इमारुद्रायस्थिरधन्वनेगिरःक्षिप्रेषवेदेवायस्वधाव्ने।
अषाळ्हायसहमानायवेधसेतिग्मायुधायभरताशृणोतुनः ॥ १ ॥

इमाः। रुद्राय। स्थिरऽधन्वने। गिरः। क्षिप्रऽइषवे। देवाय।
स्वधाऽव्ने। अषाळ्हाय। सहमानाय। वेधसे।
तिग्मऽआयुधाय। भरत। शृणोतु। नः ॥ १ ॥

हे अस्मदीयाः स्तोतारोयूयं इमागिरः स्तुतीः रुद्राय एतन्नामकाय देवाय भरत धारयत कीदृशाय स्थिरधन्वने दृढधनुष्काय क्षिप्रेषवे शीघ्रगामिबाणाय स्वधाव्ने अन्नवते अषाळ्हाय केनाप्यनभिभूताय सहमानाय शत्रूणामभिभवित्रे वेधसे विधात्रे तिग्मायुधाय तीक्ष्णायुधाय एवंभूताय रुद्रदेवाय स्तुतीर्भरत सच रुद्रः नोऽस्मदीयाः स्तुतीः शृणोतु ॥ १ ॥

१. दृढ-धनुष्क, शीघ्रगामी बाणवाले, अन्नवाले, किसी के लिए भी अजेय तथा सबके विजेता और तीक्ष्ण अस्त्र बनानेवाले रुद्र की स्तुति करो। वे सुनें।

अथ द्वितीया—

सहिक्षयेणक्षम्यस्यजन्मनःसाम्राज्येनदिव्यस्यचेतति।
अवन्नवन्तीरुपनोदुरश्चरानमीवोरुद्रजासुनोभव ॥ २ ॥

सः। हि। क्षयेण। क्षम्यस्य। जन्मनः। साम्ऽराज्येन।
दिव्यस्य। चेतति। अवन्। अवन्तीः। उप। नः।
दुरः। चर। अनमीवः। रुद्र। जासु। नः। भव ॥ २ ॥

सहि सखलु रुद्रोदेवः क्षम्यस्य क्षमायां पृथिव्यां भवः तस्य जन्मनोजनस्य क्षयेणै-श्वर्येण चेतति प्रज्ञायते दिव्यस्य जनस्यच साम्राज्येनैश्वर्येण प्रज्ञायते। शेषः प्रत्यक्षकृतः हे रुद्रदेव त्वंच अवन्तीः त्वां स्तोत्रैस्तर्पयन्तीः नोस्मदीयाः प्रजाः अवन् पालयन् दुरोणानि अस्मदीयानि गृहाणि उपचर उपगच्छ किंच त्वं नोस्मदीयासु प्रजासु अनमीवः अमीवा-रोगाः तानकुर्वन् भव॥ २॥

२. पृथिवीस्थ और स्वर्गस्थ मनुष्य के ऐश्वर्य-द्वारा उन्हें जाना जा सकता है। रुद्र, तुम्हारा स्तोत्र करनेवाली (हमारी) प्रजा का पालन करते हुए हमारे घर में आओ। हमें रोग नहीं देना।

यातेदिद्युदवसृष्टादिवस्परिक्ष्मयाचरतिपरिसावृणक्तुनः।
सहस्रंतेस्वपिवातभेषजामानस्तोकेषुतनयेषुरीरिषः॥ ३॥

या। ते। दिद्युत्। अवऽसृष्टा। दिवः। परि। क्ष्मया।
चरति। परि। सा। वृणक्तु। नः। सहस्रम्। ते।
सुऽअपिवात। भेषजा। मा। नः। तोकेषु। तनयेषु। रिरिषः॥ ३॥

हे रुद्र ते वैद्युतात्मनस्तव संबन्धिनी दिवस्परि अन्तरिक्षसकाशादवसृष्टा विमुक्ता या दि-द्युत् अशनिरूपा हेतिः क्ष्मया क्षित्या क्षितौ या चरति वर्तते सा दिद्युत् नोस्मान् परिवृणक्तु परित्यजतु अपिच हे स्वपिवात ते तव सहस्रं बहूनि भेषजा भेषजानि यान्यौषधानिसन्ति ता-न्यस्मभ्यं प्रयच्छेतिशेषः नोस्माकं तोकेषु पुत्रेषु तनयेषुच मा रिरिषः हिंसां माकृथाः॥ ३॥

३. रुद्र, अन्तरिक्ष से छोड़ी गई जो तुम्हारी बिजली पृथिवी पर विचरण करती है, वह हमें छोड़ दे। हे स्वपिवात रुद्र, तुम्हारे पास हजारों ओषधियां हैं। हमारे पुत्र या पौत्र की हिंसा नहीं करना।

अथचतुर्थी—

मानोवधीरुद्रमापरादामातेभूमप्रसितौहीळितस्य।
आनोभजबर्हिषिजीवशंसेयूयंपातस्वस्तिभिःसदानः॥ ४॥१२॥

मा। नः। वधीः। रुद्र। मा। परा। दाः। मा। ते। भूम।
प्रऽसितौ। हीळितस्य। आ। नः। भज। बर्हिषि। जीवऽशंसे।
यूयम्। पात। स्वस्तिऽभिः। सदा। नः॥ ४॥ १२॥

हे रुद्र त्वं नोस्मान् मावधीः माहिंसीः तथामापरादाः माऽत्याक्षीः अपिच हीळितस्य क्रुद्धस्य ते तव प्रसितौ प्रकर्षेणबन्धने वयं च माभूम। किंच जीवशंसे जीवैराशंसनीये बर्हिषि

यज्ञे नोस्मान् आभज भागिनः कुरु हे रुद्रप्रमुखादेवाः यूयं नोस्मान् कल्याणैः सर्वदा पालयत॥ ४ ॥

४. रुद्र, न हमें मारना न छोड़ना। तुम क्रोध करने पर जो बन्धन करते हो, उसमें हम न रहें। प्राणियों के प्रशस्य यज्ञ का हमें भागी बनाओ। तुम सदा हमें स्वस्ति-द्वारा पालन करो।

॥ इति पंचमस्य चतुर्थे त्रयोदशोवर्गः ॥ १३ ॥

आपोयंवइति चतुर्ऋचं चतुर्दशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभमब्देवताकं आपोयमापमित्यनुक्रान्तंच गतोविनियोगः। तत्र प्रथमा—

आपो॒यंवः॑प्रथ॒मंदे॑व॒यन्त॑इन्द्र॒पान॑मू॒र्मिमकृ॑ण्वते॒ळः।
तंवो॑व॒यंशुचि॑मरि॒प्रम॒द्यघृ॑त॒प्रुषं॒मधु॑मन्तंवनेम ॥ १ ॥

आपः॑। यम्। वः॒। प्र॒थ॒मम्। दे॒व॒ऽयन्तः॑। इ॒न्द्र॒ऽपान॑म्।
ऊ॒र्मिम्। अकृ॑ण्वत। इ॒ळः। तम्। वः॒। व॒यम्। शुचि॑म्।
अ॒रि॒प्रम्। अ॒द्य। घृ॒त॒ऽप्रुष॑म्। मधु॑ऽमन्तम्। व॒ने॒म ॥ १ ॥

देवयन्तोदेवानिच्छन्तोध्वर्यवः हे आपः हे अब्देवताः वोयुष्माकं कार्यभूतं इन्द्रपानं इंद्रेण पातव्यं इळः इळाया भूम्याः संभूतं यमूर्मिं सोमाख्यं यं रसं प्रथमं पुरा अकृण्वत अभि अभिषवणपवनादिभिः समस्कुर्वत अद्येदानीं वयमपि वोयुष्मदीयं तमूर्मिं वनेम। संभजेमहि कीदृशं शुचिं शुद्धं अरिप्रं पापरहितं घृतप्रुषं वृष्टिलक्षणमुदकं सिंचंतं मधुमन्तं मधुररसोपेतं एवंभूतं तं वनेमेति संबन्धः॥ १॥

१. हे अप्देवता, देवेच्छुक अध्वर्युओं के द्वारा इन्द्र के लिए पीने योग्य और भूमि-समुत्पन्न जो तुम लोगों का सोमरस पहले संस्कृत किया गया है, उसी शुद्ध, निष्पाप, वृष्टि-जल-सेचनकारी और रस से युक्त सोम-रस का हम भी सेवन करेंगे।

तमू॒र्मिमा॑पो॒मधु॑मत्तमंवो॒ऽपांनपा॑दव॒त्वाशु॒हेमा॑।
यस्मि॒न्निन्द्रो॒वसु॑भि॒र्मा॒दया॑ते॒तम॑श्यामदे॒व॒यन्तो॑वो॒अ॒द्य ॥ २ ॥

तम्। ऊ॒र्मिम्। आ॒पः॒। मधु॑मत्ऽतमम्। वः॒। अ॒पाम्।
नपा॑त्। अ॒व॒तु॒। आ॒शु॒ऽहेमा॑। यस्मि॑न्। इन्द्रः॑। वसु॑ऽभिः।
मा॒दया॑ते। तम्। अ॒श्या॒म॒। दे॒व॒ऽयन्तः॑। वः॒। अ॒द्य ॥ २ ॥

हे आपः एतत्संज्ञकादेवाः वोयुष्मदीयं मधुमत्तमं रसवत्तमं तमूर्मिं प्रसिद्धं सोमाख्यं रसं आशुहेमा शीघ्रगतिः अपांनपात् एतदाख्योदेवः अवतु पालयतु इन्द्रः यस्मिन्नूर्मौ वसुभिर्वा-

सर्वैर्देवैः सह मादयाते माद्येत् अद्यास्मिन् दिने देवयन्तो देवकामा वयं वो युष्मदीयं तमूर्मिं अश्याम प्राप्नुयाम ॥ २ ॥

२. शीघ्र-गति "अपां नपात्" (अग्नि) देवता तुम्हारे उस रसवत्तम सोमरस का पालन करें। वसुओं के साथ इन्द्र जिसमें मत्त होते हैं, तुम्हारे उसी सोमरस को हम देवाभिलाषी होकर आज प्राप्त करेंगे।

शतपवित्राःस्वधयामदन्तीर्देवीर्देवानामपियन्तिपाथः ।
ताइन्द्रस्यनमिनन्तिव्रतानिसिन्धुभ्योहव्यंघृतवज्जुहोत ॥ ३ ॥

शतऽपवित्राः । स्वधया । मदन्तीः । देवीः । देवानाम् ।
अपि । यन्ति । पाथः । ताः । इन्द्रस्य । न । मिनन्ति ।
व्रतानि । सिन्धुऽभ्यः । हव्यम् । घृतऽवत् । जुहोत ॥ ३ ॥

शतपवित्राः शतं बहूनि पवित्राणि पावनानि रूपाणि यासां ताः स्वधया स्वकार्यभूतेनान्नेन मदन्तीर्जनान्मादयन्त्यः देवीर्देव्यः द्योतमाना आपः देवानामिन्द्रादीनां पाथः स्थानमपि यन्ति प्रविशन्ति तास्तादृश्य आपः इन्द्रस्य प्रीणनानि व्रतानि यज्ञादीनि कर्माणि न मिनन्ति न हिंसन्ति उत्पादयन्तीत्यर्थः हे अध्वर्यवो यूयं सिन्धुभ्यः स्यन्दमानाभ्योऽद्भ्यः घृतवत् उपस्तरणाभिघारणलक्षणाज्ययुक्तं हव्यं पुरोडाशादिकं हविर्जुहोत जुहुत ॥ ३ ॥

३. अनेक पावन रूपोंवाले और लोगों में हर्षोत्पादक तथा प्रकाशमान जल-देवता देवों के स्थानों में प्रवेश करते हैं। वे इन्द्र के यज्ञादि कर्मों की हिंसा नहीं करते। अध्वर्युओ, तुम सिन्धु आदि के लिए घृत-युक्त हव्य का होम करो।

याःसूर्योरश्मिभिराततानयाभ्यइन्द्रोअरदद्गातुमूर्मिम् ।
तेसिन्धवोवरिवोधातनानोयूयंपातस्वस्तिभिःसदानः ॥ ४ ॥१४॥

याः । सूर्यः । रश्मिऽभिः । आऽततान । याभ्यः । इन्द्रः । अरदत् ।
गातुम् । ऊर्मिम् । ते । सिन्धवः । वरिवः । धातन ।
नः । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥ ४ ॥ १४ ॥

सूर्यो देवः या अपः रश्मिभिः स्वकीयैः किरणैः आततान विस्तारयति सूर्यो हि रश्मिभिरुदकसारमादाय वर्षतीत्यर्थः याभ्योऽद्भ्यः ऊर्मिं अर्दनशीलं रूपं गमनयोग्यं गातुं मेघेभ्यो निर्गमनसाधनं मार्गं इन्द्रोऽपि अरदत् वज्रेण मेघान् पाटयन् प्रयच्छति हे सिन्धवः आपः ते यूयं नोऽस्मभ्यं वरिवो धनं धातन धत्त प्रयच्छत । ते इति सिन्धुशब्देन समानाधिकरणत्वात् पुंल्लिङ्गत्वं हे अब्देवताः यूयं सर्वदा नोऽस्मान् कल्याणैः पालयत ॥ ४ ॥

४. सूर्य, किरणों द्वारा, जिन जलों का विस्तार करते हैं और जिनके

लिए इन्द्र ने गमनीय पथ को विदीर्ण किया है, हे सिन्धुगण, वे ही तुम लोग हमारा धन धारण करो। तुम सदा हमें स्वस्ति द्वारा पालन करो।

॥ इति पंचमस्य चतुर्थे चतुर्दशोवर्गः ॥ १४ ॥

ऋभुक्षणइति चतुर्थस्य पंचदशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभं ऋभुदेवताकं अन्त्यायाविकल्पेन विश्वेदेवादेवता तथाचानुक्रान्तं— ऋभुक्षणआर्भवमंत्यावैश्वदेवीवेति। दशमेहनि वैश्वदेवशस्त्रेआर्भवनिविद्धानं सूत्र्यतेहि—ऋभुक्षणइत्यार्भवमिति।

ऋभुक्षणोवाजामादयध्वमस्मेनरोमघवानःसुतस्य।
आवोर्वाचःक्रतवोनयातांविभ्वोरथंनर्यंवर्तयन्तु ॥ १ ॥

ऋभुक्षणः। वाजाः। मादयध्वम्। अस्मे इति। नरः।
मघऽवानः। सुतस्य। आ। वः। अर्वाचः। क्रतवः। न।
याताम्। विऽभ्वः। रथम्। नर्यम्। वर्तयन्तु ॥ १ ॥

ऋभुक्षाइति ऋभूणां ज्येष्ठस्याख्या वाजइतितु कनिष्ठस्य अत्र ऋभुक्षणोवाजाइति बहुवचनेन ऋभवस्त्रयोऽप्युच्यन्ते हे ऋभुक्षणोवाजा नरोनेतारः मघवानोधनवन्तः एवंभूताहेऋभवः यूयं अस्मे अस्मासु स्थितेन सुतस्याभिषुतेन सोमेन मादयध्वं तृप्ताभवत नेतिसंप्रत्यर्थे इदानीं यातां गच्छतां वोयुष्मदीयाः क्रतवः कर्मणां कर्तारः विभ्वः विभवः समर्थाअश्वाः अर्वाचोर्वाचः अस्मदभिमुखाः सन्तः नर्यं मनुष्यहितं रथं युष्मदीयं आवर्तयन्तु आगमयन्तु ॥ १ ॥

१. नेता और धनवान् ऋभुओ, हमारे सोमपान से तुम मत्त होओ। तुम लोग जा रहे हो। तुम्हारे कर्म-कर्त्ता और समर्थ अश्व हमारे अभिमुख होकर मनुष्यों के लिए हितकर रथ आवर्त्तित करें।

ऋभुर्ऋभुभिरभिवःस्यामविभ्वोविभुभिःशवसाशवांसि।
वाजोअस्माँअवतुवाजसाताविन्द्रेणयुजातरुषेमवृत्रम् ॥ २ ॥

ऋभुः। ऋभुऽभिः। अभि। वः। स्याम। विऽभ्वः। विभुऽभिः।
शवसा। शवांसि। वाजः। अस्मान्। अवतु। वाजऽसातौ।
इन्द्रेण। युजा। तरुषेम। वृत्रम् ॥ २ ॥

हेऋभवः ऋभुभिःयुष्माभिः वयं ऋभुः उरुभवन्तीत्यृभवः सन्तः विभुभिर्युष्माभिः विभ्वोविभवश्च सन्तः शवांसि शत्रूणां बलानि वः शवसा युष्मदीयेन बलेन अभिस्याम अभिभवेम तथा वाजसातौ संग्रामे वाजः एवतन्नामकऋभुः अस्मानवतु पालयतु अपिच युजा सहायभूतेनेन्द्रेण वृत्रं शत्रुं वयं तरुषेम हनाम प्रायेण ऋभवोपीन्द्रेणसहस्तूयन्ते इति ॥ २ ॥

२. हम तुम्हारे द्वारा विभु (प्रथित) हैं। तुम लोग समर्थ हो। हम तुम्हारी सहायता से समर्थ होकर तुम्हारे बल द्वारा शत्रुओं को दबावेंगे। वाज नाम के ऋभु युद्ध में हमारी रक्षा करें। इन्द्र को सहायक पाकर हम वृत्र के हाथ से बच जायेंगे।

अथ तृतीया—

तेचिद्धिपूर्वीरभिसन्तिशासाविश्वाँअर्यउपरतातिवन्वन् ।
इन्द्रोविभ्वाँऋभुक्षावाजोअर्यःशत्रोर्मिथत्याकृणवन्विनृम्णम् ॥३॥

ते । चित् । हि । पूर्वीः । अभि । सन्ति । शासा । विश्वान् ।
अर्यः । उपरऽताति । वन्वन् । इन्द्रः । विऽभ्वा । ऋभुक्षाः ।
वाजः । अर्यः । शत्रोः । मिथत्या । कृणवन् । वि । नृम्णम् ॥ ३ ॥

ते चिद्धि इन्द्रऋभवश्च पूर्वीर्बह्वीः अस्मच्छत्रुसेनाः शासा शासनेन स्वकीयया आज्ञया यद्वा शिशस्यते हिंस्यतेऽनेनेति शासशब्द आयुधवाची तेन अभिसन्ति अभिभवन्ति सिद्यती-मो पूरणौ किंच उपरताति सर्वत्र उपरैरुपलैः पाषाणसदृशैरायुधैः स्तायते विस्तार्यत इत्युपरताति युद्धं तस्मिन् विश्वान् समस्तान् अर्यः अरीन् शत्रून् वन्वन् हिंसन्ति विभ्वा ऋभुक्षा वाजः एतत्संज्ञका ऋभवश्चेन्द्रश्च अर्यः शत्रूणामभिगन्तारः सन्तः शत्रोः संबन्धि नृम्णं बलं मिथत्या मिथतेरिदं रूपं मिथतिर्हिंसा तया विकृण्वन् विकुर्वन्तु विनाशयन्त्वित्यर्थः ॥ ३ ॥

३. हमारी अनेक शत्रु-सेनाओं को इन्द्र और ऋभुगण आयुध-द्वारा पराजित करते हैं। युद्ध होने पर वे सारे शत्रुओं को मारते हैं। विभ्वा, ऋभुक्षा और वाज नाम के तीनों ऋभु और आर्य इन्द्र-मन्थन द्वारा शत्रु-बल को विनष्ट करेंगे।

अथ चतुर्थी—

नूदेवासोवरिवःकर्तनानोभूतनोविश्वेवसेसजोषाः ।
समस्मेइषंवसवोददीरन्यूयंपातस्वस्तिभिःसदानः ॥ ४ ॥ १५ ॥

नु । देवासः । वरिवः । कर्तन । नः । भूत । नः । विश्वे । अवसे ।
सऽजोषाः । सम् । अस्मे इति । इषम् । वसवः । ददीरन् ।
यूयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥ ४ ॥ १५ ॥

हे देवासो देवाः द्योतमाना ऋभवो यूयं नु अद्य नोऽस्मभ्यं वरिवो धनं कर्तन कुरुत प्रयच्छत तथा विश्वे सर्वे ऋभवो यूयं सजोषाः सहप्रीयमाणाः सन्तः नोऽस्माकं अवसे रक्षणाय भूत भवत । अपिच वसवः प्रशस्या ऋभवः इषमन्नं अस्मे अस्मभ्यं संददीरन् संप्रयच्छेयुः हे ऋभवो यूयं अस्मान् सर्वदा कल्याणैः रक्षत ॥ ४ ॥

४. प्रकाशक ऋभुओ, तुम आज हमें धन दो। हे समस्त ऋभुओ, प्रसन्न होकर तुम हमारे रक्षक होओ। प्रशस्य ऋभुगण हमें अन्न प्रदान करें। तुम सदा हमें स्वस्ति (कल्याण) द्वारा पालन करो।

॥ इति पंचमस्य चतुर्थे पंचदशोवर्गः ॥ १५ ॥

समुद्रज्येष्ठा इति चतुरृचं षोडशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभमब्देवताकं तथाचानुक्रान्तं—समुद्रज्येष्ठा आप्यमिति गतोविनियोगः।

तत्र प्रथमा—

समुद्रज्येष्ठाःसलिलस्यमध्यात्पुनानायन्त्यनिविशमानाः।
इन्द्रोयावज्रीवृषभोररादताआपोदेवीरिहमामवन्तु ॥ १ ॥

समुद्रऽज्येष्ठाः। सलिलस्य। मध्यात्। पुनानाः। यन्ति।
अनिऽविशमानाः। इन्द्रः। याः। वज्री। वृषभः। रराद। ताः।
आपः। देवीः। इह। माम्। अवन्तु॥ १ ॥

समुद्रज्येष्ठाः समुद्रोऽर्णवः ज्येष्ठः प्रशस्यतमो यासामपां ताः सलिलस्य अन्तरिक्षनामैतत् अन्तरिक्षस्य मध्यात् माध्यमिकात्स्थानात् यन्ति गच्छन्ति कीदृश्यः पुनानाः विश्वं शोधयन्त्यः अनिविशमानाः सर्वदागच्छन्त्यः वज्री वज्रभृत् वृषभः कामानां वर्षितेन्द्रः याः निरुद्धाआपः रराद लिखति देवीर्दिव्यास्ताआपः इहास्मिन्प्रदेशेऽस्थितं मां अवन्तु रक्षन्तु अभि-गच्छन्तु वा ॥ १ ॥

१. जिन जलों में समुद्र ज्येष्ठ हैं, वे सदा गमन-शील और शोधक जलसमूह (अप् देवता) अन्तरिक्ष के बीच से जाते हैं। वज्रधर और अभीष्टवर्षक इन्द्र ने जिनको छोड़ दिया था, वे अप्देवता यहाँ हमारी रक्षा करें।

याआपोदिव्याउतवास्रवन्तिखनित्रिमाउतवायाःस्वयंजाः।
समुद्रार्थायाःशुचयःपावकास्ताआपोदेवीरिहमामवन्तु ॥ २ ॥

याः। आपः। दिव्याः। उत। वा। स्रवन्ति। खनित्रिमाः।
उत। वा। याः। स्वयम्ऽजाः। समुद्रऽअर्थाः। याः। शुचयः।
पावकाः। ताः। आपः। देवीः। इह। माम्। अवन्तु॥ २ ॥

याआपः दिव्याः अन्तरिक्षभवाः सन्ति उतवा अपिच याआपः नद्यादिगताः सत्यः स्र-वन्ति गच्छन्ति याश्च खनित्रिमाः खननेन निर्वृत्ताः उतवा अपिच याः स्वयंजाः स्वयमेव प्रा-दुर्भवन्त्यः समुद्रएवार्थोगन्तव्योयासां ताः समुद्रार्थाः शुचयोदीप्तियुक्ताः पावकाः शोधयित्र्यश्च भवन्ति ताआपोमामवन्त्विति ॥ २ ॥

२. जो जल अन्तरिक्ष में उत्पन्न होते हैं, जो नदी आदि में प्रवाहित होते हैं, जो खोदकर निकाले जाते हैं और जो स्वयं उत्पन्न होकर समुद्र की ओर जाते हैं, वे ही दीप्ति से युक्त और पवित्र (देवी-स्वरूप) जल हमारी रक्षा करें।

अथ तृतीया–

यासांराजावरुणोयातिमध्येसत्यानृतेअवपश्यञ्जनानाम् ।
मधुश्चुतःशुचयोयाःपावकास्ताआपोदेवीरिहमामवन्तु ॥ ३ ॥

यासाम् । राजा । वरुणः । याति । मध्ये । सत्यानृते इति ।
अवऽपश्यन् । जनानाम् । मधुऽश्चुतः । शुचयः । याः । पावकाः ।
ताः । आपः । देवीः । इह । माम् । अवन्तु ॥ ३ ॥

वरुणः यासामपां राजास्वामी मध्येमध्यमलोके याति गच्छति किंकुर्वन् जनानां प्रजानां सत्यानृते सत्यंचानृतंच अवपश्यन् जानन्नित्यर्थः याआपः मधुश्चुतः रसं क्षरंत्यः शुचयोदीप्तियुक्ताः पावकाः शोधयित्र्यः ताआपोदेव्योमां रक्षंत्विति ॥ ३ ॥

३. जिनके स्वामी वरुणदेव जल-समूह में सत्य और मिथ्या के साक्षी होकर मध्यम लोक में जाते हैं, वे ही रस गिरानेवाली, प्रकाश से युक्त और शोधिका जल-देवियाँ हमारी रक्षा करें।

यासुराजावरुणोयासुसोमोविश्वेदेवायासूर्जंमदन्ति ।
वैश्वानरोयास्वग्निःप्रविष्टस्ताआपोदेवीरिहमामवन्तु ॥४॥१६॥

यासु । राजा । वरुणः । यासु । सोमः । विश्वे । देवाः । यासु ।
ऊर्जम् । मदन्ति । वैश्वानरः । यासु । अग्निः । प्रऽविष्टः । ताः ।
आपः । देवीः । इह । माम् । अवन्तु ॥ ४ ॥ १६ ॥

अपांराजावरुणः यास्वप्सु वर्तते सोमः यास्वप्सु वर्तते यास्वप्सु स्थिताः विश्वे सर्वे देवाः ऊर्जमन्नं मदन्ति वैश्वानरोग्निः यासुप्रविष्टः ताआपोदेव्यःइहस्थितं मां अवन्तु ॥ ४ ॥

४. जिनमें राजा वरुण निवास करते हैं, जिनमें सोम रहता है, जिनमें अन्न पाकर विश्व-देवगण प्रमत्त होते हैं और जिनमें वैश्वानर पैठते हैं, वे ही प्रकाशक जल (अप् देवता) हमारी रक्षा करें।

॥ इति पंचमस्य चतुर्थे षोडशोवर्गः ॥ १६ ॥

आमां मित्रावरुणेति चतुर्ऋचं सप्तदशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं चतुर्थ्यतिजगती न्यूहेनशक्वरीवा आदितस्तिस्रोजगत्यः प्रथमा मैत्रावरुणी द्वितीयाग्नेयी तृतीयावैश्वदेवी चतुर्थी मंत्रोक्तनदीदेवताका तथाचानुक्रमणिका—आमामैत्रावरुण्याग्नेयी वैश्वदेवी नदीस्तुतिर्जागतमंत्यातिजगती शक्वरीवेति । अस्यसूक्तस्य प्रथमृचं विषादिहरणे विनियोगोलिंगादवगन्तव्यः ।

तत्र प्रथमा–

आमांमित्रावरुणेहरक्षतंकुलाययद्विश्वयन्मानआगन् ।
अजकावंदुर्दृशीकंतिरोदधेमामांपद्येनरपसाविदत्त्सरुः ॥ १ ॥

आ। माम्। मित्रावरुणा। इह। रक्षतम्। कुलायऽयत्।
विऽश्वयत्। मा। नः। आ। गन्। अजकाऽवम्। दुःऽदृशीकम्।
तिरः। दधे। मा। माम्। पद्येन। रपसा। विदत्। त्सरुः॥ १॥

हे मित्रावरुणा मित्रावरुणौ युवां इहास्मिँल्लोके मां आरक्षतं आभिमुख्येन पालयतं कुलाययत् कुलायं स्थानं तत्कुर्वत् विश्वयत् विशेषेण वर्धमानं विषं नोऽस्मान् आ आभिमुख्येन मागन् मागमत् मामच्छतु यथा अजकावं अजकानाम रोगविशेषः तद्वत् दुर्दृशीकं दुर्दर्शनं विषं तिरोदधे तिरोधत्तां नश्यत्वित्यर्थः यथा त्सरुः छद्मगामी जिह्मगः सर्प इत्यर्थः मां पद्येन पादभवेन रपसा रपिः शब्दकर्मा शब्देन माविदत् माजानातु ॥ १ ॥

१. मित्र और वरुण, इस लोक में तुम हमारी रक्षा करो। स्थानकारी और विशेष वर्द्धमान विष हमारी ओर न आवे। अजका (कदाचित् स्तनाकृति) नामक रोग की तरह दुर्दर्शन विष विनष्ट हो। छद्मगामी सर्प हमें पद-ध्वनि से न पहचान सके।

यद्विजामन्परुषिवन्दनंभुवदष्ठीवन्तौपरिकुल्फौचदेहत्।
अग्निष्टच्छोचन्नपबाधतामितोमामांपद्येनरपसाविदत्त्सरुः॥२॥

यत्। विऽजामन्। परुषि। वन्दनम्। भुवत्। अष्ठीवन्तौ। परि।
कुल्फौ। च। देहत्। अग्निः। तत्। शोचन्। अप। बाधताम्।
इतः। मा। माम्। पद्येन। रपसा। विदत्। त्सरुः॥ २॥

वन्दनं एतत्संज्ञकं यद्विषं विजामन् विविधजन्मनि परुषि वृक्षादीनां पर्वणि भुवत् उत्पद्येत यच्च विषं अष्ठीवन्तौ जानुनी कुल्फौ गुल्फौ च परिदेहत् दिह उपचये उपचितं कुर्यात् अग्निर्देवः शोचन् दीप्यमानः तत् इतोऽस्माज्जनात् तद्विषं अपबाधतां अपहन्तु शिष्टं व्याख्यातं ॥ २ ॥

२. जो वन्दन नाम का विष नाना जन्मों में वृक्षादि के ग्रन्थि-स्थान में उत्पन्न होता है और जो विष जानु (घुटना) और गुल्फ (पाद-ग्रन्थि) को फुला देता है, दीप्तिमान् अग्निदेव, हमारे इस मनुष्य से उस विष को दूर करो। छद्मगामी सर्प पदध्वनि-द्वारा हमें जानने न पावे।

यच्छल्मलौभवतियन्नदीषुयदोषधीभ्यःपरिजायतेविषम्।
विश्वेदेवानिरितस्तत्सुवन्तुमामांपद्येनरपसाविदत्त्सरुः॥ ३॥

यत्। शल्मलौ। भवति। यत्। नदीषु। यत्। ओषधीभ्यः। परि।
जायते। विषम्। विश्वे। देवाः। निः। इतः। तत्। सुवन्तु। मा।
माम्। पद्येन। रपसा। विदत्। त्सरुः॥ ३॥

यद्विषं शल्मलौ एतत्संज्ञके वृक्षेभवति यद्विषं नदीषु तत्रस्थासु अप्सु प्रादुर्भवति परीति पंचम्यर्थानुवादी ओषधीभ्यः सकाशाद्यद्विषं जायते उत्पद्यते विश्वे सर्वे देवाः तद्विषं इतोस्मा-त्प्रदेशाद्वा निः सुवन्तु निःशेषेण प्रेरयन्तु मामामितिशिष्टं व्याख्यातं ॥ ३ ॥

३. जो विष शाल्मली (वा वक्षःस्थान) में होता है और जो नदी-जल में ओषधियों से उत्पन्न होता है, विश्वदेवगण, उस विष को हमसे दूर कर दो। छद्मगामी सर्प पद-ध्वनि-द्वारा हमें जानने न पावे।

याःप्रवतोनिवतउद्वतउदन्वतीरनुदकाश्चयाः।
ताअस्मभ्यंपयसापिन्वमानाःशिवादेवीरशिपदाभवन्तु
सर्वानद्योअशिमिदाभवन्तु ॥ ४ ॥ १७ ॥

याः। प्रऽवतः। निऽवतः। उत्ऽवतः। उदन्ऽवतीः। अनुदकाः। च।
याः। ताः। अस्मभ्यम्। पयसा। पिन्वमानाः। शिवाः। देवीः।
अशिपदाः। भवन्तु। सर्वाः। नद्यः। अशिमिदाः। भवन्तु॥४॥१७॥

यानद्यः प्रवतः प्रवणदेशं गच्छन्त्यः या निवतः निम्नदेशं गच्छन्त्यः या उद्वतः उन्नतदे-शंगच्छन्त्यः उदन्वतीः उदकवत्यः अनुदकाश्च उदकरहिताश्च यानद्यः यान्ति पयसोदकेन पिन्वमानाः विश्वमाप्याययन्त्यः देवीर्देव्योद्योतमानाः ताःसर्वानद्यः अस्मभ्यं अशिपदाः शिपदंनाम रोगविशेषः तदकुर्वत्यः सत्यः शिवाः कल्याण्योभवन्तु अपिच सर्वास्तानद्यः अशिमिदाः शिमिर्वधकर्मा अहिंसाप्रदाभवन्तु ॥ ४ ॥

४. जो नदियाँ प्रबल (वा प्रवण) देश में जाती हैं, जो निम्न देश में जाती हैं, जो उन्नत देश में जाती हैं, जो जल-युक्त और जल-शून्य होकर संसार को आप्यायित (तृप्त) करती हैं। वे सारी प्रकाशक नदियाँ हमारे शिपद नामक रोग का निवारण करके कल्याणकारिणी बनें। वे नदियाँ अहिंसक हों।

॥ इति पंचमस्य चतुर्थे सप्तदशोवर्गः ॥ १७ ॥

आदित्यानामिति तृचमष्टादशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभंआदित्यदेवताकं अनुक्रम्यतेच— आदित्यानां तृचमादित्यं त्विति। गतः सूक्तविनियोगः। आदित्यदेवताकेपशौ आदित्यानामवसे ति वपायाअनुवाक्या सूत्रितंच—आदित्यानामवसानूतनेनेमागिरआदित्येभ्यइति आदित्यग्रह-स्यैषानुवाक्या सूत्रितं च—आदित्यानामवसानूतनेन होतायक्षदादित्यानिति।

तत्र प्रथमा—

आदित्यानामवसानूतनेनसक्षीमहिशर्मणाशंतमेन।
अनागास्त्वेअदितित्वेतुरासइमंयज्ञंदधतुश्रोषमाणाः ॥ १ ॥

आ॒दि॒त्याना॑म् । अव॑सा । नूत॑नेन । स॒क्षी॒महि॑ । शर्म॑णा ।
शम्ऽत॑मेन । अ॒ना॒गाः॒ऽत्वे । अ॒दि॒ति॒ऽत्वे । तु॒रासः॑ ।
इ॒मम् । य॒ज्ञम् । द॒ध॒तु॒ । श्रोष॑माणाः ॥ १ ॥

आदित्यानां अदितेःपुत्राणां एतत्संज्ञकानां देवानां अवसा रक्षणेन सहेतुभूतेनेत्यर्थः नूतनेनाद्यतनेन शंतमेन शंसुखं अतिशयेन सत्करणेन शर्मणा शर्मेति गृहनामैतत् गृहेण सक्षीमहि वयं संगच्छेमहि तुरासः तुराः त्वरिताआदित्याः श्रोषमाणाः अस्मदीयानि स्तोत्राणि शृण्वन्तः यज्ञं यष्टारमिमं जनं अनागास्त्वे अनपराधत्वेच अदितित्वे अदीनत्वेच दधतु स्थापयन्तु ॥ १

१. हम आदित्यों के रक्षण-द्वारा नवीन और सुखकर गृह प्राप्त करें। क्षिप्रकारी आदित्यगण हमारे स्तोत्र सुनकर इस यज्ञ-कर्ता को निरपराध और अदरिद्र कर दें।

आदित्यासोअदितिरित्यादित्यमहस्य याज्या सूत्रितं च—आदित्यासोअदितिर्मादयन्तामिति नैर्तमहमीक्षेत हूयमानमिति ।

सैषा सूक्ते द्वितीया—

आ॒दि॒त्यासो॒अदि॑तिर्मादयन्तां॑मि॒त्रोअ॑र्य॒मावरु॑णो॒रजि॑ष्ठाः ।
अ॒स्माकं॑सन्तु॒भुव॑नस्यगो॒पाःपिब॑न्तु॒सोम॒मव॑सेनोअ॒द्य ॥ २ ॥

आ॒दि॒त्यासः॑ । अदि॑तिः । मा॒द॒य॒न्ता॒म् । मि॒त्रः । अ॒र्य॒मा ।
वरु॑णः । रजि॑ष्ठाः । अ॒स्माक॑म् । स॒न्तु॒ । भुव॑नस्य । गो॒पाः ।
पिब॑न्तु । सोम॑म् । अव॑से । नः॒ । अ॒द्य ॥ २ ॥

आदित्यासः आदित्यादेवाः अदितिस्तेषांमाताच यद्वा अदितिरिति देवविशेषणं अदितिः अवितयः अदीनाः रजिष्ठाः अतिशयेन ऋजवः मित्रः अर्यमा वरुणश्च एतत्संज्ञकाः मादयन्तां तृप्ताः सन्तु भुवनस्य सर्वस्य जगतः गोपाः रक्षकाः एवंभूतादेवाः अस्माकं सन्तु अस्माकमेव रक्षकाभवंत्वित्यर्थः अद्यास्मिन् दिने नोस्माकमवसे रक्षणाय सोममस्माभिरभिषुतं पिबन्तु ॥ २ ॥

२. आदित्यगण, अदिति, अत्यन्त सरल-स्वभाव मित्र, वरुण और अर्यमा प्रमत्त हों। भुवन-रक्षक देवगण हमारे रक्षक हों। वे आज हमारी रक्षा के लिए सोमपान करें।

अथ तृतीया—

आ॒दि॒त्याविश्वे॑म॒रुत॑श्च॒विश्वे॑दे॒वाश्च॒विश्व॑ऋ॒भव॑श्च॒विश्वे॑ ।
इन्द्रो॑अ॒ग्निर॒श्विना॑तुष्टुवा॒नायू॒यंपा॑तस्व॒स्तिभिः॒सदा॑नः ॥३॥१८॥

आदित्याः । विश्वे । मरुतः । च । विश्वे । देवाः । च ।
विश्वे । ऋभवः । च । विश्वे । इन्द्रः । अग्निः । अश्विना ।
तुस्तुवानाः । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥ ३ ॥ १८ ॥

आदित्याः अदितेः पुत्राः विश्वे सर्वे द्वादशसंख्याकाश्चकाः विश्वे मरुतश्च सर्वे एकोनपंचाशत् संख्योपेताश्च विश्वेदेवाश्च विश्वे ऋभवश्च इन्द्रोऽग्निः अश्विना अश्विनौ एतत् संज्ञकाः एवंभूतायेदेवाः तुष्टुवानाः अस्माभिः स्तुताः बभूवुः सर्वे ते देवाः यूयं सदा सर्वदा नोऽस्मान् स्वस्तिभिः कल्याणैः पात रक्षत ॥ ३ ॥

३. हमने समस्त आदित्यगण (१२), समस्त मरुद्गण (४९), समस्त देवगण (३३३३), समस्त ऋभुगण (३), इन्द्र, अग्नि और अश्विनीकुमारों की स्तुति की। तुम सदा हमें स्वस्ति द्वारा पालन करो।

॥ इति पंचमस्य चतुर्थेऽष्टादशोवर्गः ॥ १८ ॥

आदित्यासोऽदितयइति त्र्यृचात्मकमेकोनविंशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभमादित्यदेवताकं आदित्यासइत्यनुक्रमणिका । गतोविनियोगः ।

तत्र प्रथमा—

आदित्यासोअदितयःस्यामपूर्देवत्रावसवोमर्त्यत्रा ।
सनेममित्रावरुणासनन्तोभवेमद्यावापृथिवीभवन्तः ॥ १ ॥

आदित्यासः । अदितयः । स्याम । पूः । देवऽत्रा । वसवः ।
मर्त्यऽत्रा । सनेम । मित्रावरुणा । सनन्तः ।
भवेम । द्यावापृथिवी इति । भवन्तः ॥ १ ॥

हे आदित्यासः आदित्यादेवाः व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वाभावः यद्वा आदित्यानामिमेआदित्याः तस्येदमित्यर्थे प्राग्दीव्यतीयोण्प्रत्ययः आदित्यानां शेषभूतावयं अदितयः अखंडनीयाः स्याम भवेम । देवत्रा देवेषु वसवोवासकादेवाः युष्मदीयं पूः पालनं मर्त्यत्रा मनुष्येष्वस्मासु भवतु हे मित्रावरुणा मित्रावरुणौ सनंतः युवां संभजन्तोवयं सनेम युवाभ्यां दत्तं धनं संभजेमहि हे द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ युवयोः प्रसादात् वयं भवन्तो भवेम भूतिमंतः स्याम ॥१॥

१. हम आदित्यों के आत्मीय हैं; हम अखण्डनीय हों। देवों में हे वसुओ, मनुष्यों की तुम रक्षा करो। मित्र और वरुण, तुम्हारा भजन करते हुए हम धन का उपभोग करेंगे। द्यावापृथिवी, हम भूति (शक्ति) वाले हों।

मित्रस्तन्नोवरुणोमामहन्तशर्मतोकायतनयायगोपाः ।
मावोभुजेमान्यजातमेनोमातत्कर्मवसवोयच्चयध्वे ॥ २ ॥

मि॒त्रः । तत् । नः॒ । वरु॑णः । म॒म॒ह॒न्त॒ । शर्म॑ । तो॒काय॑ ।
तन॑याय । गो॒पाः । मा । वः॒ । भु॒जे॒म॒ । अ॒न्यऽजा॑तम् ।
एनः॑ । मा । तत् । कर्म॑ । व॒स॒वः॒ । यत् । चय॑ध्वे ॥ २ ॥

मित्रोवरुणः अहर्निशाभिमानिनौ देवौ एतदाद्याः सर्वे आदित्याः नोस्मभ्यं तत् प्रसिद्धं शर्म सुखं ममहन्त मंहतिर्दानकर्मा ददतु गोपाः विश्वस्य रक्षकास्ते देवास्तोकायास्मदीयाय पुत्राय तनयाय तत्पुत्रायच शर्म प्रयच्छन्तु अथप्रत्यक्षस्तुतिः हे देवाः योयुष्मदीयावयं अन्यजातमन्येनोत्पादितं एनः पापमाभुजेम माभुक्षन्वः स्याम। हे वसवो वासकादेवाः येन युष्मदप्रियेण कर्मणा चयध्वे यूयमस्मान्नाशयत तत्तादृशं कर्म वयं माकर्म माकार्ष्म कृञि करोतेरुत्तमस्य बहुवचनं मंत्रेघसह्वरेत्यादिना च्लेर्लोपः ॥ २ ॥

२. मित्र और वरुण (मित्र = उषा और सूर्य की चालक शक्ति का देवता, वरुण = आकाश का देवता) आदि आदित्यगण हमारे पुत्र और पौत्र को सुख दें। दूसरे का किया पाप हम न भोगें। जिस कर्म को करने पर तुम नाश करते हो, वसुओ, हम वह कर्म न करें।

अथ तृतीया—

तु॒र॒ण्यवो॒ऽङ्गि॑रसो नक्षन्त॒ रत्नं॑ दे॒वस्य॑ सवि॒तुरि॑या॒नाः ।
पि॒ता च॒ तन्नो॑ म॒हान्यज॑त्रो॒ विश्वे॑ दे॒वाः सम॑नसो जुषन्त ॥३॥१९॥

तु॒र॒ण्यवः॑ । अङ्गि॑रसः । न॒क्ष॒न्त॒ । रत्न॑म् । दे॒वस्य॑ । स॒वि॒तुः ।
इ॒या॒नाः । पि॒ता । च॒ । तत् । नः॒ । म॒हान् । यज॑त्रः ।
विश्वे॑ । दे॒वाः । सऽम॑नसः । जु॒ष॒न्त॒ ॥ ३ ॥ १९ ॥

तुरण्यवः यज्ञादिकर्मसु त्वरिताः अंगिरसः एतन्नामकाऋषयः इयानाः सविवारं याचमानाः सन्तः सवितुः प्रेरकस्य देवस्य संबन्धिरत्नं रमणीयं धनं नक्षन्त आप्नुवन्त उत्तरार्धगत तच्छब्दापेक्षया यच्छब्दोध्याहियते यजत्रः यजनशीलः महान् प्रभूतः पिताच वसिष्ठस्य पितृभूतोवरुणः यद्वा सर्वेषां पिता प्रजापतिः विश्वे सर्वे देवाः समनसः समानमनस्काः तत्तादृशं रत्नं नोस्मान् जुषन्त सेवयंतु यद्वा नोस्मभ्यं ददतु ॥ ३ ॥

३. क्षिप्रकारी अंगिरा लोगों ने सविता के पास याचना करके सविता के जिस रमणीय धन को प्राप्त किया था, उसी धन को यज्ञशील महान् पिता (प्रजापति) और सारे देवगण, समान मन से हमें दें।

॥ इति पंचमस्य चतुर्थे एकोनविंशो वर्गः ॥१९॥

प्रद्यावायज्ञैरिति तृचात्मकं विंशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभं द्यावापृथिव्यं अनुक्रम्यतेच—प्रद्यावा द्यावापृथिव्यमिति। चतुर्थेहनि वैश्वदेवशस्त्रे इदं द्यावापृथिव्यनिविद्धानं सूत्रितंच—आदेवोयातु प्रद्यावेति वासिष्ठमिति। द्यावापृथिव्येपशौ वपापुरोडाशयोः प्रद्यावेति द्वेऋचौयाज्ये सूत्रितं च—प्रद्यावायज्ञैःपृथिवीनमोभिरिति द्वे इति।

तत्र प्रथमा—

प्रद्यावायज्ञैःपृथिवीनमोभिःसबाधईळेबृहतीयजत्रे ।
तेचिद्धिपूर्वेकवयोगृणन्तःपुरोमहीदधिरेदेवपुत्रे ॥ १ ॥

प्र । द्यावा । यज्ञैः । पृथिवी इति । नमःऽभिः । सऽबाधः ।
ईळे । बृहती इति । यजत्रे इति । ते इति । चित् । हि । पूर्वे । कवयः ।
गृणन्तः । पुरः । मही इति । दधिरे । देवपुत्रे इति देवऽपुत्रे ॥ १ ॥

यजत्रे यजनीये बृहती बृहत्यौ महत्यौ द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ यज्ञैर्यागैः नमोभिः स्तोत्रैश्च अहं स्तोता सबाधो बाधासहितः ऋत्विजां संबाधयुक्त इत्यर्थः प्र ईळे प्रकर्षेण स्तौमि मही महत्यौ देवपुत्रे देवाः पुत्रा ययोस्ते ते तथ चिद्धि तादृश्यौ खल्वपि द्यावापृथिव्यौ पूर्वे पुरातनाः कवयः गृणन्तः स्तुवन्तः पुरोदधिरे पुरस्तात् स्थापयामासुः ॥ १ ॥

१. जिन विशाल और देवों की जननी द्यावापृथिवी (द्यौ या द्यावा = देवलोक और पृथिवी = भूमि की देवी) को स्तोताओं ने, स्तुति करते हुए, आगे स्थापित किया था, मैं उन्हीं यजनीया और महती द्यावापृथिवी की, ऋत्विकों के बाधा-सहित होकर, यज्ञ और नमस्कार के साथ, स्तुति करता हूं।

आग्रायणे द्यावापृथिव्यैककपालस्य प्रपूर्वजइतियाज्या सूत्रितं च—महीद्यौःपृथिवीचनः प्रपूर्वजेपितरानव्यसीभिरिति ।

सैषा सूक्ते द्वितीया—

प्रपूर्वजेपितरानव्यसीभिर्गीर्भिःकृणुध्वंसदनेऋतस्य ।
आनोद्यावापृथिवीदैव्येनजनेनयातंमहिवांवरूथम् ॥ २ ॥

प्र । पूर्वजे इति पूर्वऽजे । पितरा । नव्यसीभिः । गीःऽभिः ।
कृणुध्वम् । सदने इति । ऋतस्य । आ । नः । द्यावापृथिवी इति ।
दैव्येन । जनेन । यातम् । महि । वाम् । वरूथम् ॥ २ ॥

हे अस्मदीयाः स्तोतारो यूयं नव्यसीभिर्नवतराभिः गीर्भिः स्तुतिरूपाभिर्वाग्भिः ऋतस्य यज्ञस्य सदने स्थानभूते पूर्वजे पूर्वं प्रजाते पितरा पितरौ विश्वस्य मातापितृभूते द्यावापृथिव्यौ प्रकृणुध्वं पुरस्कुरुत । अथ प्रत्यक्षस्तुतिः हे द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ युवां दैव्येन देवसंबन्धिना जनेन सह नोऽस्मानभि आयातं आगच्छतं किमर्थमायातमिति उच्यते वां युवयोः वरूथं अस्माभिर्वरणीयं महि महद् यद्धनमस्तीतिशेषः तद्धनमस्मभ्यं दीयतामित्यर्थः ॥ २ ॥

२. स्तोताओ, तुम लोग नई स्तुतियों-द्वारा पूर्व-ज्ञाता और मातृ-पितृ-भूता द्यावा-पृथिवी को यज्ञ-स्थान के अग्रभाग में स्थापित करो। द्यावा-पृथिवी, अपना महान् और वरणीय धन देने के लिए, देवों के साथ, हमारे पास आओ।

उतोहिवांरत्नधेयानिसन्तिपुरूणिद्यावापृथिवीसुदासे।
अस्मेधत्तंयदसदस्कृधोयुयूयंपातस्वस्तिभिःसदानः ॥ ३ ॥२०॥

उतो इति। हि। वाम्। रत्नऽधेयानि। सन्ति। पुरूणि।
द्यावापृथिवी इति। सुऽदासे। अस्मे इति। धत्तम्। यत्। असत्।
अस्कृधोयु। यूयम्। पात। स्वस्तिऽभिः। सदा। नः ॥ ३ ॥ २० ॥

उतोहि अपिच खलु हे द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ वां युवयोः सुदासे शोभनहविर्दानाय यजमानाय देयानि पुरूणि बहूनि रत्नधेयानि रमणीयानि धनानि सन्ति भवन्ति तेषां मध्ये यद्धनं अस्कृधोयु कृधुकोह्रस्वः अह्रस्वमनल्पं असत् भवेत् तद्धनमस्मै अस्मभ्यं धत्तं प्रयच्छतं। हे द्यावापृथिव्यौ यूयं युवां नोस्मान् सर्वदा कल्याणैः पात पालयतं ॥ ३ ॥

३. द्यावा-पृथिवी, तुम्हारे पास शोभन हवि देनेवाले यजमान के लिए देने योग्य बहुत रमणीय धन है। धन में जो धन अक्षय हो, उसे ही हमें देना। तुम हमें सदा कल्याण (स्वस्ति) के साथ पालन करो।

॥ इति पंचमस्य चतुर्थे विंशोवर्गः ॥ २० ॥

वास्तोष्पतेइति तृचात्मकमेकविंशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभं वास्तोष्पत्यं तथाचानुक्रम्यते—वास्तोष्पतेवास्तोष्पत्यमिति। स्मार्तेगृहनिर्माणे वास्तोष्पतइति चतसृभिः प्रत्यृचं जुहुयात् सूत्रितं च—वास्तोष्पतेप्रतिजानीह्यस्मानिति चतसृभिः प्रत्यृचं हुत्वेति।

तत्र प्रथमा—

वास्तोष्पतेप्रतिजानीह्यस्मान्त्स्वावेशोअनमीवोभवानः।
यत्त्वेमहेप्रतितन्नोजुषस्वशंनोभवद्विपदेशंचतुष्पदे ॥ १ ॥

वास्तोः। पते। प्रति। जानीहि। अस्मान्। सुऽआवेशः।
अनमीवः। भव। नः। यत्। त्वा। ईमहे। प्रति। तत्। नः।
जुषस्व। शम्। नः। भव। द्विऽपदे। शम्। चतुःऽपदे ॥ १ ॥

हे वास्तोष्पते गृहस्यपालयितर्देव त्वं अस्मान् त्वदीयान् स्तोतॄनिति प्रतिजानीहि प्रबुध्यस्व तदनन्तरं नोस्माकं स्वावेशः शोभननिवेशः अनमीवः अरोगकृच्च भव किंच वयं त्वा त्वां यद्धनं ईमहे याचामहे त्वमपि तद्धनं नोस्मभ्यं प्रतिजुषस्व प्रयच्छ अपिच नोस्माकं द्विपदे पुत्रपौत्रादिजनाय शं सुखकरोभव चतुष्पदे अस्मदीयाय गवाश्वादिवर्गायच शं सुखकरोभव ॥ १ ॥

१. हे वास्तोष्पति (गृह-पालक देव), तुम हमें जगाओ। हमारे घर को नीरोग करो। हम जो धन मांगें, वह दो। हमारे पुत्र, पौत्र आदि द्विपदों और गौ, अश्व आदि चतुष्पदों को सुखी करो।

वास्तो॑ष्पते प्र॒तर॑णो न एधि गय॒स्फानो॒ गोभि॒रश्वे॑भिरिन्दो।
अ॒जरा॑सस्ते स॒ख्ये स्या॑म पि॒तेव॑ पु॒त्रान्प्रति॑ नो जुषस्व ॥ २ ॥

वास्तो॑ः। प॒ते॒। प्र॒ऽतर॑णः। नः॒। ए॒धि॒। ग॒य॒ऽस्फानः॑। गोभि॑ः।
अश्वे॑भिः। इ॒न्दो॒ इति॑। अ॒जरा॑सः। ते॒। स॒ख्ये। स्या॒म॒।
पि॒ताऽइ॑व। पु॒त्रान्। प्रति॑। नः॒। जु॒षस्व॒ ॥ २ ॥

हे वास्तोष्पते गृहस्यपालयितर्देव त्वं नोस्माकं प्रतरणः प्रवर्धकः गयस्फानः गयस्यास्मदीयस्य धनस्य स्फावयिता प्रवर्धकः एधि भव। हे इन्दो सोमवदाह्लादक ते त्वया सह सख्ये सति वयं गोभिः पशुभिः अश्वेभिरश्वैश्च सहिता अजरासोजरारहिताः स्याम भवेम विनाशरहिता इत्यर्थः। पितेव पुत्रान् यथा पिता पुत्रान् रक्षकत्वेन सेवते तथा त्वमपि नोस्मान् प्रति जुषस्व सेवस्व ॥ २ ॥

२. वास्तोष्पति, तुम हमारे और हमारे धन के वर्द्धयिता होओ। सोम की तरह आह्लादक देव, तुम्हारे सखा होने पर हम गौओं और अश्वोंवाले और जरारहित होंगे। जैसे पिता पुत्र का पालन करता है, वैसे ही तुम हमारा पालन करो।अथ तृतीया—

वास्तो॑ष्पते श॒ग्मया॑ सं॒सदा॑ ते सक्षी॒महि॑ र॒ण्वया॑ गातु॒मत्या॑।
पा॒हि क्षेम॑ उ॒त योगे॒ वरं॑ नो यू॒यं पा॑त स्व॒स्तिभि॒ः सदा॑ नः ॥ ३ ॥ २१ ॥

वास्तो॑ः। प॒ते॒। श॒ग्मया॑। स॒म्ऽसदा॑। ते॒। स॒क्षी॒महि॑। र॒ण्वया॑।
गा॒तु॒ऽमत्या॑। पा॒हि। क्षेमे॑। उ॒त। योगे॑। वर॑म्। नः॒।
यू॒यम्। पा॒त॒। स्व॒स्तिऽभि॑ः। सदा॑। नः॒ ॥ ३ ॥ २१ ॥

हे वास्तोष्पते देव शग्मया सुखकर्या रण्वया रमणीयया गातुमत्या धनवत्या ते त्वया देयया संसदा स्थानेन सक्षीमहि वयं संगच्छेमहि। त्वमपि क्षेमे प्राप्तस्य रक्षणे उतापिच योगे अप्राप्तस्य प्रापणे वरं वरणीयं नोस्मदीयं धनं पाहि रक्ष। हे वास्तोष्पते यूयं त्वं नोस्मान् सर्वदा कल्याणैः पात पाहि ॥ ३ ॥

३. वास्तोष्पति, हम तुम्हारा सुखकर, रमणीय और धनवान् स्थान प्राप्त करें। तुम हमारे प्राप्त और अप्राप्त वरणीय धन की रक्षा करो और हमें स्वस्ति के साथ सदा पालन करो।

॥ इति पंचमस्य चतुर्थे एकविंशो वर्गः ॥ २१ ॥

अमीवहेत्यष्टर्चं द्वाविंशं सूक्तं आद्यागायत्री पंचम्याद्यास्तिस्रोनुष्टुभः द्वितीयाद्यास्तिस्र उपरिष्टाद्बृहत्यः अष्टकाश्चतुर्थद्वादशकौबृहतीति तल्लक्षणयोगात् आद्यावास्तोष्पतिदेवताका

शिष्टाऽऽर्ष्यः तथाचानुक्रान्तं—अमीवहाष्टौ वास्तोष्पत्याद्या गायत्री शेषा उपरिष्टाद्बृहत्यादयोऽनुष्टुभः प्रस्वापिन्य उपनिषदिति । गतो विनियोगः । बृहद्देवतायां यदुक्तं तदिह लिख्यते—वरुणस्य गृहान् रात्रौ वसिष्ठः स्वप्नमाचरन् । प्रविवेशाथ तं तत्र श्वाऽनदन्नभ्यवर्तत ॥ १ ॥ क्रन्दन्तं सारमेयं स धावन्तं दष्टुमुद्यतं । यदर्जुनेति च द्वाभ्यां सान्त्वयित्वा अस्वापयत् ॥ २ ॥ एवं प्रस्वापयामास जनमन्यं च वारुणमिति ॥ ३ ॥ अत्र केचित्पुनरेवमाहुः—आसां प्रस्वापिनीत्वं तु कथासु परिकल्प्यते । वसिष्ठस्तृषितो रात्र्यां त्रिरात्रालब्धभोजनः ॥ ४ ॥ चतुर्थे रात्रौ चौर्यार्थं वारुणं गृहमेत्य तु । कोष्ठागारे प्रवेशाय पालकश्वादिहिंसये ॥ ५ ॥ यदर्जुनेति सप्तर्चं ददर्श च जजाप चेति ॥ ६ ॥

तत्र प्रथमा—

अमीवहा वास्तोष्पते विश्वा रूपाण्याविशन् । सखा सुशेव एधि नः ॥१॥

अमीवऽहा । वास्तोः । पते । विश्वा । रूपाणि ।
आऽविशन् । सखा । सुऽशेवः । एधि । नः ॥ १ ॥

हे वास्तोष्पते गृहस्य पालक एतत्संज्ञक देव अमीवहा अमीवानां रोगाणां नाशकस्त्वं विश्वा विश्वानि बहूनि रूपाणि आविशन् प्रविशन् यद्यद्रूपं कामयन्ते तत्तदेवाविशन्तीति यास्कः[1] । नोऽस्माकं सखा मित्रभूतः सुशेवः सुष्ठु सुखकरः एधि भव ॥ १ ॥

१. वास्तोष्पति, तुम रोग-नाशक हो। सब प्रकार के रूप में पैठ कर हमारे सखा और सुखकर बनो।

यदर्जुन सारमेय दतः पिशङ्ग यच्छसे ।
वीव भ्राजन्त ऋष्टय उप स्रक्वेषु बप्सतो नि षु स्वप ॥ २ ॥

यत् । अर्जुन । सारमेय । दतः । पिशंग । यच्छसे । विऽइव ।
भ्राजन्ते । ऋष्टयः । उप । स्रक्वेषु । बप्सतः । नि । सु । स्वप ॥ २ ॥

हे अर्जुन श्वेत हे सारमेय सरमा नाम देवशुनी तस्याः कुलोद्भव हे पिशंग केषुचिदंगेषु पिंगलवर्ण एवंभूत हे शुनक त्वं दतो दन्तान् यद्यदा यच्छसे विवृणोषि अस्मान् दष्टुमित्यर्थः तदानीं वीव भ्राजन्त ऋष्टयः यथा आयुधानि विशेषेण भासन्ते तथा उपास्मत्समीपे बप्सतः भक्षयतस्तव दन्ता स्रक्वेषु सृक्कासु भासन्ते । स्रक्का शब्द ओष्ठप्रदेशविशेषवाचीत्यर्थः तथाभूतस्त्वं इदानीं सु सुष्ठु निस्वप नितरां निद्रां कुरु ॥ २ ॥

२. हे श्वेतवर्ण और किसी-किसी अंश में पिंगलवर्ण तथा सरमा (देव-कुक्कुरी) के ही वंशोद्भूत वास्तोष्पति, जिस समय तुम दाँत निकालते हो, उस समय हमारे पास, आहार के समय, ओष्ठ-प्रान्त में, आयुध की तरह दाँत विशेष शोभा पाते हैं। इस समय तुम सुख से सोओ।

---

[1] नि० १०, १०.।

अथ तृतीया—

स्तेनं॑ राय सारमेय॒ तस्क॑रं वा पुनःसर।
स्तो॒तॄनिन्द्र॑स्य रायसि॒ किम॒स्मान्दु॑च्छुनायसे॒ नि षु स्व॑प ॥ ३ ॥

स्ते॒नम् । रा॒य॒ । सा॒र॒मे॒य॒ । तस्क॑रम् । वा॒ । पु॒नः॒ऽस॒र॒ ।
स्तो॒तॄन् । इन्द्र॑स्य । रा॒य॒सि॒ । किम् । अ॒स्मान् ।
दु॒च्छु॒न॒ऽय॒से॒ । नि । सु । स्व॒प॒ ॥ ३ ॥

हे पुनःसर गतमेव देशं पुनः सरतीति पुनःसरः तादृग्भूत हे सारमेय त्वं स्तेनं प्रच्छन्नधनापहारी स्तेनः तं तस्करं प्रत्यक्षधनापहारी तस्करः तं वा रायं गच्छ इन्द्रस्य स्तोतॄनस्मान् किं रायसि गच्छसि अस्मान् दुच्छुनायसे किं बाधसे निषुस्वप अत्यन्तं निद्रां कुरु ॥ ३ ॥

३. हे सारमेय, तुम जिस स्थान में जाते हो, वहाँ फिर आते हो। तुम स्तेन (चोर) और तस्कर (डकैत) के पास जाओ। इन्द्र के स्तोता के पास क्या जाते हो? हमें क्यों बाधा देते हो? सुख से सोओ।

त्वं सू॑क॒रस्य॑ दर्दृहि॒ तव॑ दर्दर्तु सूक॒रः।
स्तो॒तॄनिन्द्र॑स्य रायसि॒ किम॒स्मान्दु॑च्छुनायसे॒ नि षु स्व॑प ॥ ४ ॥

त्वम् । सू॒क॒रस्य॑ । द॒र्दृ॒हि॒ । तव॑ । द॒र्द॒र्तु॒ । सू॒क॒रः ।
स्तो॒तॄन् । इन्द्र॑स्य । रा॒य॒सि॒ । किम् । अ॒स्मान् ।
दु॒च्छु॒न॒ऽय॒से॒ । नि । सु । स्व॒प॒ ॥ ४ ॥

हे सारमेय त्वं सूकरस्य वराहस्य द्वितीयार्थेषष्ठी दर्दृहि विदारय सूकरोपि तव दर्दर्तु विदारयतु युवयोर्नित्यवैरित्वात् अस्मान्मादशेत्यर्थः। स्तोतॄनित्यर्धर्चः पूर्वस्याऋचिव्याख्यातः॥४॥

४. तुम सुअर को फाड़ो और सुअर तुम्हें फाड़े। इन्द्र के स्तोताओं के पास क्या जाते हो? हमें क्यों बाधा देते हो? अच्छी तरह से सोओ।

अथ पंचमी—

सस्तु॑ मा॒ता सस्तु॑ पि॒ता सस्तु॒ श्वा सस्तु॑ वि॒श्पतिः॑।
स॒सन्तु॒ सर्वे॑ ज्ञा॒तयः॒ सस्त्व॒यम॒भितो॒ जनः॑ ॥ ५ ॥

सस्तु॑ । मा॒ता । सस्तु॑ । पि॒ता । सस्तु॑ । श्वा । सस्तु॑ । वि॒श्पतिः॑ ।
स॒सन्तु॑ । सर्वे॑ । ज्ञा॒तयः॑ । सस्तु॑ । अ॒यम् । अ॒भितः॑ । जनः॑ ॥ ५ ॥

हे सारमेय माता त्वदीया जननी सस्तु स्वपतु पिता च सस्तु श्वा सारमेयो भवान् सस्तु विश्पतिर्विशां जनानां पालको गृही सस्तु सर्वेज्ञातयो बंधवोपि ससंतु स्वपन्तु अभितः परितःस्थितः अयमपि सर्वोजनः सस्तु स्वपतु ॥ ५ ॥

५. तुम्हारी माता सोवे । तुम्हारे पिता सोवें । कुक्कुर (तुम) सोओ । गृहस्वामी सोवे । बन्धु लोग भी सोवें । चारों ओर के ये मनुष्य भी सोवें ।

अथ षष्ठी—

यआस्तेयश्चचरतियश्चपश्यतिनोजनः ।
तेषांसंहन्मोअक्षाणियथेदंहर्म्यंतथा ॥ ६ ॥

यः । आस्ते । यः । च । चरति । यः । च । पश्यति । नः । जनः ।
तेषाम् । सम् । हन्मः । अक्षाणि । यथा । इदम् । हर्म्यम् । तथा ॥६॥

योजनः आस्ते अस्मिन् प्रदेशे तिष्ठति यश्च चरति गच्छति यश्च जनः नोस्मान् पश्यति एवं भूतानां तेषां जनानां अक्षाणीन्द्रियाणि संहन्मः संहनाम संहतिर्निमीलनं निमीलयामेत्यर्थः। इदं प्रत्यक्षेणोपलक्ष्यमानं हर्म्यं प्रासादादिस्थावरात्मकं वस्तुजातं यथा निश्चलं भवति तथा इमे सर्वे जनाः निश्चलाभवंतित्यर्थः ॥ ६ ॥

६. जो व्यक्ति यहाँ है, जो विचरण करता है, जो हमें देखता है, ऐसे सबको आँखें हम फोड़ देंगे । जैसे यह हर्म्य (कोठा) निश्चल है, वैसे ही वे भी हो जायेंगे ।

अथ सप्तमी—

सहस्रशृङ्गोवृषभोयःसमुद्रादुदाचरत् ।
तेनासहस्येनावयंनिजनान्स्वापयामसि ॥ ७ ॥

सहस्रऽशृङ्गः । वृषभः । यः । समुद्रात् । उत्ऽआचरत् ।
तेन । सहस्येन । वयम् । नि । जनान् । स्वापयामसि ॥ ७ ॥

सहस्रशृंगः सहस्रकिरणः वृषभः कामानां वर्षिता यः सूर्यः समुद्रादंबुधेः सकाशादुदाचरत् उदागच्छति सहस्येन अभिभविता तेन सूर्येण वयं स्तोतारः जनान् सर्वान् निष्वापयामसि नितरांस्वापयामः ॥ ७ ॥

७. जो सहस्रशृंगों या किरणोंवाले वृषभ (सूर्य) समुद्र से ऊपर उठे हैं, उन विजेता की सहायता से हम सारे मनुष्यों को सुला देंगे ।

अथाष्टमी—

प्रोष्ठेशयावह्येशयानारीर्यास्तल्पशीवरीः ।
स्त्रियोयाःपुण्यगन्धास्ताःसर्वाःस्वापयामसि ॥८॥२२॥

प्रोष्ठेऽशयाः । वह्येऽशयाः । नारीः । याः । तल्पऽशीवरीः ।
स्त्रियः । याः । पुण्यऽगन्धाः । ताः । सर्वाः । स्वापयामसि ॥८॥२२॥

याः यादृश्यः नारीः नार्यः स्त्रियः प्रोष्ठेशयाः प्रांकणेशयानाः वह्येशयाः वह्यं वाहनं तस्मिन् शयानाः यास्तल्पशीवरीः तल्पशयाः याः स्त्रियः पुण्यगंधाः मंगल्यगन्धाः तास्तादृशीः सर्वाः स्त्रीः स्वापयामसि वयं निद्रां कारयामः ॥ ८ ॥

८. जो स्त्रियाँ आँगन में सोनेवाली हैं, जो वाहन पर सोनेवाली हैं, जो तल्प (बिस्तरे) पर सोनेवाली हैं और जो पुण्य-गन्धा हैं, ऐसी सब स्त्रियों को हम सुला देंगे।

॥ इति पंचमस्य चतुर्थे द्वाविंशोवर्गः ॥ २२ ॥

॥ इति सप्तमे मंडले तृतीयोनुवाकः ॥ ३ ॥

अथचतुर्थेनुवाके पंचदशसूक्तानि तत्र कईंव्यक्तेति पंचविंशत्यृचं प्रथमं सूक्तंवसिष्ठस्यार्षं मरुद्देवताकं आद्याएकादशद्विपदाविंशत्यक्षराविराजः शिष्टाश्चतुर्दशत्रिष्टुभः तथाचानुक्रान्तं—कईंपंचाधिका मारुतंह्याद्याएकादशद्विपदाइति । दशरात्रे चतुर्थेहनि आग्निमारुतशस्त्रे इदंमारुतनिविद्धानं सूक्तंतेहि—वैश्वानरस्यसुमतौ कईंव्यक्तानरइति ।

तत्र प्रथमा—

कईंव्यक्तानरःसनीळारुद्रस्यमर्याअधास्वश्वाः ॥ १ ॥
के । ईम् । विऽअंक्ताः । नरः । सऽनीळाः । रुद्रस्य ।
मर्याः । अध । सुऽअश्वाः ॥ १ ॥

व्यक्ताः कान्तियुक्ताः नरोनेतारः सनीळाः समानीकसः रुद्रस्य महादेवस्य पुत्राः मर्याः मर्येभ्योमनुष्येभ्योहिताः अध अपिच स्वश्वाः शोभनवाहाः ई इमे एवंभूताः के भवन्तीति रूपातिशयादृषिराश्चर्येणाह ॥ १ ॥

१. कान्तियुक्त नेता, समानगृह-निवासी, महादेव के पुत्र, मनुष्य-हितैषी और सुन्दर अश्ववाले ये रुद्र-पुत्रगण कौन हैं?

अथ द्वितीया—

नकिर्ह्येषांजनूंषिवेदतेअङ्गविद्रेमिथोजनित्रम् ॥ २ ॥
नकिः । हि । एषाम् । जनूंषि । वेद । ते ।
अङ्ग । विद्रे । मिथः । जनित्रम् ॥ २ ॥

एषां मरुतां जनूंषि जन्मानि नकिर्हि वेद कश्चिदपि नखलु जानाति ते वाहशाः मरुतः मिथः परस्परं जनित्रं रुद्रपृश्निभ्यां सकाशात् प्रादुर्भूतं स्वकीयं जन्म अंग विद्रे स्वयमेवविदन्ति ॥ २ ॥

२. इनकी उत्पत्ति कोई नहीं जानता। ये ही परस्पर अपनी जन्म-कथा जानते हैं।

अभिस्वपूभिर्मिथोवपन्तवातस्वनसःश्येनाअस्पृध्रन् ॥ ३ ॥

अभि। स्वऽपूभिः। मिथः। वपन्त।
वातऽस्वनसः। श्येनाः। अस्पृध्रन्॥ ३ ॥

मरुतः स्वपूभिः स्वकीयैः पवनैः संचरणैः स्वयमेव संचरन्तः मिथः परस्परं अभिवपत संगच्छन्ते अपिच वातस्वनसः वायुवत्स्वनन्तः शब्दायमानाः श्येनाः श्येङ्गताविविधावोरुपं गमनशीलाः यद्वा श्येनाइवि लुप्तोपममेतत् श्येनाः पक्षिणः तद्वद्गच्छन्तः अस्पृध्रन् परस्परं रूप-सौंदर्यादिभिः स्पर्धन्ते ॥ ३ ॥

३. स्वयं ही घूमते हुए ये परस्पर मिलते हैं। वायु के समान वेग-शाली श्येन (बाज) पक्षी की तरह ये परस्पर स्पर्द्धा (होड़) करते हैं।

अथ चतुर्थी—

एतानिधीरोनिण्याचिकेतपृश्निर्यदूधोमहीजभार ॥ ४ ॥

एतानि। धीरः। निण्या। चिकेत। पृश्निः।
यत्। ऊधः। मही। जभार॥ ४ ॥

धीरोधीमान् शास्त्रज्ञोजनः निण्या निण्यानि श्वेतवर्णानि एतानि मरुदात्मकानि भूतानि चिकेत जानीयात् किंतु न सर्वे जना जानन्तीत्यर्थः मही महती पृश्निर्मरुतां जननी यत् यानि मरुदात्मकानि भूतानि ऊधः ऊधन्यन्तरिक्षे स्वकीये जठरे वा जभार जभार एतानि चिकेतेति पूर्वेण संबंधः ॥ ४ ॥

४. शास्त्रज्ञ मनुष्य इन श्वेतवर्ण जीवों (मरुतों) को जानते हैं। महती पृश्नि (मरुतों की माता) ने इन्हें अन्तरिक्ष में धारण कर रक्खा है।

अथ पंचमी—

साविट्सुवीरामरुद्भिरस्तुसनात्सहन्तीपुष्यन्तीनृम्णम् ॥ ५ ॥

सा। विट्। सुऽवीरा। मरुत्ऽभिः। अस्तु।
सनात्। सहन्ती। पुष्यन्ती। नृम्णम्॥ ५ ॥

सा विट् सा प्रजा मरुतः परिचरति सा प्रजा मरुद्भिः हेतुभिः सनात् चिरात् सहन्ती शत्रूनभिभवन्ती नृम्णं धनं बलं वा पुष्यन्ती वर्धयन्ती सुवीरा शोभनपुत्रयुक्तास्तु भवतु ॥ ५ ॥

५. वह बुद्धि-मरुतों के अनुग्रह से, सदा शत्रुओं को हरानेवाली, धन को पुष्टि देनेवाली और वीर पुत्रवाली है।

यामंयेष्ठाःशुभाशोभिष्ठाःश्रियासंमिश्लाओजोभिरुग्राः ॥६॥

याम॑म् । येष्ठाः । शुभा । शोभिष्ठाः । श्रिया ।
सम्ऽमिश्लाः । ओजःऽभिः । उग्राः ॥ ६ ॥

मरुतः यामं यातव्यं गंतव्यं प्रदेशं येष्ठाः यातृतमाः अतिशयेन गंतारः शुभा अलंकारेण शोभिष्ठाः अतिशयेन शोभायुक्ताः श्रिया कान्त्या संमिश्लाः संगच्छमाना ओजोभिर्बलैः उग्रा उद्गूर्णाः एवंभूताभवन्तीति शेषः ॥ ६ ॥

६. मरुत लोग (अन्न-वायु के देवता और रुद्र के अनुचर) जानेवाले स्थानों को सबसे अधिक जाते हैं। वे अलंकार-द्वारा सबसे अधिक शोभा पाते हैं। वे कान्तिपूर्ण और ओजस्वी हैं।

अथ सप्तमी—

उग्रंवओजःस्थिराशवांस्यधामरुद्भिर्गणस्तुविष्मान् ॥ ७ ॥

उ॒ग्रम् । वः॒ । ओजः॑ । स्थि॒रा । शवां॑सि । अध॑ ।
म॒रुत्ऽभिः॑ । ग॒णः । तुवि॑ष्मान् ॥ ७ ॥

हे मरुतः वोयुष्माकं ओजस्तेजः उग्रमुद्गूर्णं भवतु शवांसि युष्मदीयानि बलानि स्थिरा स्थिराणि कैश्चिदनपहर्तव्यानि भवन्तु अध अपिच मरुद्भिः गणः मरुतां संघः तुविष्मान् वृद्धिमान् भवतु ॥ ७॥

७. तुम्हारा तेज उग्र है और बल स्थिर। मरुद्गण बुद्धिमान् हों।

अथाष्टमी—

शुभ्रोवःशुष्मःक्रुध्मीमनांसिधुनिर्मुनिरिवशर्धस्यधृष्णोः ॥ ८ ॥

शु॒भ्रः । वः॒ । शुष्मः॑ । क्रुध्मी॑ । मनां॑सि ।
धुनिः॑ । मुनिःऽइव । शर्ध॑स्य । धृ॒ष्णोः ॥ ८ ॥

हे मरुतः वोयुष्माकं शुष्मोबलं शुभ्रः सर्वदा शोभमानं किंच वो मनांसि क्रुध्मी संग्रामेषु शत्रुहननार्थं क्रोधनशीलानि धृष्णोर्धर्षणशीलस्य शर्धस्य बलवतोयुष्मदीयस्य गणस्य

धुनिः वृक्षादीनां कंपयितुः वेगः मुनिरिव मननान्मुनिः स्तोता सयथा बहुविधं शब्दमुत्पादयति एवं बहुविधशब्दस्योत्पादकइत्यर्थः ॥ ८ ॥

८. तुम्हारा बल सर्वत्र शोभित है। तुम्हारा चित्त क्रोध-शील है। पराभव करनेवाले और बलवान् मरुतों का वेग, स्तोता की तरह, बहु-विध-शब्दकारी है। अथ नवमी—

सनेम्यस्मद्युयोतदिद्युंमावोदुर्मतिरिहप्रणङ्नः ॥ ९ ॥

सनेमि । अस्मत् । युयोत । दिद्युम् । मा ।
वः । दुःऽमतिः । इह । प्रणक् । नः ॥ ९ ॥

हे मरुतः सनेमि सनातनं दिद्युं दीप्यमानं कष्टचाख्यं युष्मदीयमायुधं अस्मत् अस्मत्तः सकाशात् युयोत पृथक्कुरुत तथा वः युष्मदीयादुर्मतिः निग्रहबुद्धिः नोस्मान् इह अस्मिन् लोके मा प्रणक् मा प्राप्नोतु ॥ ९॥

९. मरुतो, हमारे पास से पुराने हथियार अलग करो। तुम्हारी क्रूर बुद्धि हमें व्याप्त न करे। अथ दशमी—

प्रियावोनामहुवेतुराणामायत्तृपन्मरुतोवावशानाः ॥१०॥२३॥

प्रिया । वः । नाम । हुवे । तुराणाम् । आ । यत् । तृपत् ।
मरुतः । वावशानाः ॥ १० ॥ २३ ॥

हे मरुतः तुराणां यजमानार्थं त्वरया आगच्छतां वः युष्माकं नाम आहुवे आह्वयामि यत् येन आह्वानेन प्रियाः स्नेहयुक्ताः वावशानाः अस्माकं आह्वानं कृतमिति शब्दायमानाश्च सन्तः तृपत् संतुष्टा भविष्यथ तत् आह्वानमिति ॥ १० ॥

१०. तुम क्षिप्रकर्त्ता हो। तुम्हारे प्रिय नाम को हम पुकारते हैं। प्रिय मरुद्गण इससे सन्तुष्ट होते हैं।

॥ इति पंचमस्य चतुर्थे त्रयोविंशोवर्गः ॥ २३ ॥

अथैकादशी—

स्वायुधासइष्मिणःसुनिष्काउतस्वयंतन्वः१शुम्भमानाः ॥११॥

सुऽआयुधासः । इष्मिणः । सुऽनिष्काः । उत ।
स्वयम् । तन्वः । शुंभमानाः ॥ ११ ॥

स्वायुधासः स्वायुधाः शोभनायुधाः इष्मिणोगन्तारः सुनिष्काः शोभनालंकाराः तवापि च तन्वः स्वकीयानि शरीराणि शुंभमानाः स्वयमेव शोभयन्तोमरुतः एवंभूताभवंतीत्यर्थः॥ ११ ॥

११. मरुद्गण सुन्दर आयुधवाले, गतिशील और सुन्दर अलंकारवाले हैं। वे हमारे शरीर को सजाते हैं।

मरुत्वतीये शुचीवोहव्याइति वपायाअनुवाक्या सूत्रितं च--शुचीवोहव्यामरुतःशुचीनां दूर्णां मरुतइति ।

तत्रैषा द्वादशी--

शुचीवोहव्यामरुतःशुचीनांशुचिंहिनोम्यध्वरंशुचिभ्यः।
ऋतेनसत्यमृतसापआयञ्छुचिजन्मानःशुचयःपावकाः ॥१२॥

शुची। वः। हव्या। मरुतः। शुचीनाम्। शुचिम्। हिनोमि।
अध्वरम्। शुचिऽभ्यः। ऋतेन। सत्यम्। ऋतऽसापः।
आयन्। शुचिऽजन्मानः। शुचयः। पावकाः॥ १२ ॥

हे मरुतः शुचीनां शुद्धानां वोयुष्माकं शुची शुचीनि हव्या हव्यानि हवींषि भवन्तु शुचिभ्यः प्रकाशमानेभ्योयुष्मभ्यं शुचिं शुद्धं अध्वरं यागं हिनोमि अहं प्रेरयामि ऋतसापः ऋतमुदकं स्पृशन्तोमरुतः ऋतेन सत्येनैव सत्यमायन् गच्छंति कीदृशाः शुचिजन्मानः शोभनजननाः शुचयोदीप्यमानाः पावकाः शोधकाः एवंभूताग्च्छंतीत्यर्थः॥ १२॥

१२. मरुतो, तुम शुद्ध हो। शुद्ध हव्य तुम्हारे लिए हो। तुम शुद्ध हो। तुम्हारे लिए हम शुद्ध यज्ञ करते हैं। जलस्पर्शी मरुद्गण सत्य से सत्य को प्राप्त हुए हैं। मरुद्गण शुद्ध हैं, उनका जन्म शुद्ध है और वे अन्य को शुद्ध करते हैं।

अंसेष्वामरुतःखादयोवोवक्षःसुरुक्माउपशिश्रियाणाः।
विविद्युतोनवृष्टिभीरुचानाअनुस्वधामायुधैर्यच्छमानाः॥१३॥

अंसेषु। आ। मरुतः। खादयः। वः। वक्षःऽसु। रुक्माः।
उपऽशिश्रियाणाः। वि। विऽद्युतः। न। वृष्टिऽभिः।
रुचानाः। अनु। स्वधाम्। आयुधैः। यच्छमानाः॥ १३॥

हे मरुतः अंसेषु युष्मदीयेषु स्कंधप्रदेशेषु खादयोलंकारविशेषाः आमुक्ताभवन्तीविशेषः सुरुक्माः सुष्ठु रोचमानाः हाराः वोयुष्मदीयं वक्षः उरःप्रदेशं उपशिश्रियाणाः आश्रिताभ-

यन्ति किंच हे मरुतः वृष्टिभिः वर्षैः सार्धं विद्युतो न तडितो यथा रुचानाः रोचमानाः वाहग्भूतायूयं आयुधैर्मेघगर्जनैः स्वधामुदकं अनुयच्छमानाः प्रयच्छन्तोऽभिचरथेति शेषः ॥ १३ ॥

१३. मरुतो, तुम्हारे कन्धों पर खादि (एक प्रकार का अलंकार वा वलय) स्थित है, उत्तम रुक्म (हार) तुम्हारे हृदय-स्थल में है। जैसे वर्षा के साथ बिजली शोभा पाती है, वैसे ही जल-प्रदान के समय आयुध (मेघगर्जन) द्वारा तुम शोभा पाते हो।

गृहमेधीये प्रबुध्न्यावइति प्रधानस्ययाज्या सूत्रितंच—प्रबुध्न्यावईरतेमहांसीति पुरुषिमन्तौ विराजौ संयाज्येइति।

सैषा सूक्ते चतुर्दशी—

प्रबु॒ध्न्या॑वईरतेम॒हांसि॒प्रनामा॑निप्रयज्यवस्तिरध्वम्।
स॒ह॒स्रियं॒दम्यं॒भा॒गमे॒तंगृ॑हमे॒धीयं॑मरुतोजु॒षध्वम् ॥ १४ ॥

प्र। बु॒ध्न्या॑। व॒ः। ई॒र॒ते॒। म॒हांसि॑। प्र। नामा॑नि। प्र॒ऽय॒ज्य॒व॒ः।
ति॒र॒ध्व॒म्। स॒ह॒स्रिय॑म्। दम्य॑म्। भा॒गम्। ए॒तम्।
गृ॒ह॒ऽमे॒धीय॑म्। म॒रु॒त॒ः। जु॒ष॒ध्व॒म् ॥ १४ ॥

हेमरुतः वोयुष्मदीयानि बुध्न्यान्यन्तरिक्षेभवानि महांसि तेजांसि प्रेरते प्रकर्षेण गच्छन्ति किंच हे प्रयज्यवः प्रकर्षेण यष्टव्यामरुतोयूयं नामानि पांसूननमयन्तीति नामान्युदकानि प्रतिरध्वं वर्धयत। हेमरुतोयूयं सहस्रियं सहस्रसंख्याकंदम्यं दमे गृहे भवं गृहमेधीयं गृहमेधिगुणेभ्योयुष्मभ्यं देयं एतं एतादृशं भागं जुषध्वं सेवध्वं एकं भागं सहस्रियमिति कथमाह तथाचश्रूयते—यावदेकादेवताकामयते यावदेकाताबदाहुतिः प्रथते नहिवदस्ति यचावदेवस्मात् यावज्जुहोतीति ॥ १४ ॥

१४. मरुतो, तुम्हारा अन्तरिक्ष में उत्पन्न तेज विशेष रूप से गमन करता है। तुम विशेष रूप से यजनीय हो। जल-वृद्धि करो। मरुतो, तुम सहस्र संख्यावाले, गृहोत्पन्न और गृहमेधियों-द्वारा दत्त इस भाग का आश्रय करो।

यदि॑स्तु॒तस्य॑मरुतोअधी॒थेत्थाविप्र॑स्यवा॒जिनो॒हवी॑मन्।
म॒क्षूरा॒यःसु॒वीर्य॑स्यदातनू॒चि॒द्यम॒न्यआ॒द॒भ॒दरा॑वा ॥ १५ ॥ २४ ॥

यदि॑। स्तु॒तस्य॑। म॒रु॒त॒ः। अ॒धि॒ऽइ॒थ। इ॒त्था। विप्र॑स्य।
वा॒जिन॑ः। हवी॑मन्। म॒क्षु। रा॒यः। सु॒ऽवीर्य॑स्य। दा॒त॒।
नु। चि॒त्। यम्। अ॒न्यः। आ॒ऽद॒भ॑त्। अरा॑वा ॥ १५ ॥ २४ ॥

---

१ तै० ब्रा० ३. २. १.।

वाजिनोहविर्लक्षणान्नवतः विप्रस्य मेधाविनोमम संबन्धिनि इषीमन् हविष्मति हविषा-युक्ते स्तोत्रे क्रियमाणे सति हे मरुतोयूयं यदि यस्मात् कारणात् सुतस्य स्तुतं मदीयं स्तो-त्रं इत्या इत्थमनेन प्रकारेण अवीथ अवगच्छथ तस्मात् कारणात् हे मरुतो यूयं सुवीर्यस्य शोभनपुत्रोपेतस्य रायः रायं धनं द्वितीयार्थेषष्ठी मक्षु शीघ्रं दात दत्त अरावा अरातिः शत्रुभूतः अन्योजनः यं रायं नूचिदाकदाचित् नैवाभिह्न्यात् तद्धनमस्मभ्यं दत्तेति संबन्धः ॥ १५ ॥

१५. मरुतो, तुम अन्नवाले मेधावी के हव्य से युक्त स्तोत्र को जानते हो; इसलिए शोभन पुत्रवाले को शीघ्र धन दो। उस धन को शत्रु नहीं नष्ट कर सकता। ॥ इति पंचमस्य चतुर्थे चतुर्विंशोवर्गः ॥ २४ ॥

मरुद्भ्यः क्रीळिभ्यः सप्तकपालमित्यत्रासइतियाज्या सूत्रितंच—अत्यासोनयेमरुतःस्वंचो शुभोदमूनाइति। सैषा सूक्ते षोडशी—

अत्यासोनयेमरुतःस्वञ्चोयक्षदृशोनशुभयन्तमर्याः।
तेहर्म्येष्ठाःशिशवोनशुभ्रावत्सासोनप्रक्रीळिनःपयोधाः ॥१६॥

अत्यासः । न । ये । मरुतः । सुऽअञ्चः । यक्षऽदृशः । न ।
शुभयन्त । मर्याः । ते । हर्म्येऽस्थाः । शिशवः । न ।
शुभ्राः । वत्सासः । न । प्रऽक्रीळिनः । पयःऽधाः ॥ १६ ॥

अत्यासोन अत्याः सततगामिनोश्वाइव स्वंचः सुष्टु गच्छन्तो ये मरुतः यक्षदृशोन मर्याः यक्षस्योत्सवस्य द्रष्टारोमनुष्याइव शुभयन्त शोभन्ते हर्म्येष्ठाः हर्म्यस्थिताः शिशवोन कुमारा-इव शुभ्राः शोभमाना वत्सासोन वत्साइव प्रक्रीळिनः प्रक्रीडिनःप्रकर्षेण क्रीडमानाः ते मरुतः पयोधाः पयसउदकस्य धारयितारोदातारोवा भवन्ति ॥ १६ ॥

१६. मरुद्गण सततगामी अश्व की तरह सुन्दर गमनवाले हैं। उत्सव-दर्शक मनुष्यों की तरह शोभन हैं और गृह-स्थित शिशुओं की तरह सुन्दर हैं। वे क्रीड़ा-परायण वत्सों की तरह हैं और जल के धारक हैं।

अथ सप्तदशी—

दशस्यन्तोनोमरुतोमृळन्तुवरिवस्यन्तोरोदसीसुमेके।
आरेगोहानृहावधोवोअस्तुसुम्नेभिरस्मेवसवोनमध्वम् ॥१७॥

दशस्यन्तः । नः । मरुतः । मृळन्तु । वरिवस्यन्तः । रोदसी इति ।
सुमेके इति सुऽमेके । आरे । गोऽहा । नृऽहा । वधः । वः ।
अस्तु । सुम्नेभिः । अस्मे इति । वसवः । नमध्वम् ॥ १७ ॥

मरुतोनोस्मभ्यं दशस्यन्तः धनानि प्रयच्छन्तः शुभैके सुरुपे रोदसी द्यावापृथिव्यौ वरिवस्यन्तः स्वमहिम्ना पूरयन्तः मृळन्तु सुखयंतु अस्मान् सुखयुक्तान् कुर्वन्तु । अपिच हे वसवोवासकामरुतः गोहा गवां मेघस्थानामुदकानां भेदकः नृहा नृणां शत्रूणां हन्ता वोयुष्मदीयं वधः आयुधं आरे अस्तु अस्मत्तोदूरे भवतु । यूयमपि सुम्नेभिः सुम्नैः सुखैः सह अस्मे अस्मासु नमध्वं स्वयमेवाभिमुखाभवत ॥ १७ ॥

१७. हमारे लिए धन देते हुए और अपनी महिमा से सुन्दर द्यावा-पृथिवी को पूर्ण करते हुए मरुद्गण हमें सुखी करें। मरुतो, मनुष्य-नाशक तुम्हारा आयुध हमारे पास से दूर रहे। सुख से हमारे अभिमुख होओ।

मारुतेपशौ आवोहोतेत्येषानुवाक्या सूत्रितंच—आवोहोताजोहवीतिसत्तः प्रचित्रमर्कंगृणतेतुरायेति । सैषाष्टादशी—

आवोहोताजोहवीतिसत्तःसत्राचींरातिंमरुतोगृणानः ।
यईवतोवृषणोअस्तिगोपाःसोअद्वयावीहवतेवउक्थैः ॥ १८ ॥

आ । वः । होता । जोहवीति । सत्तः । सत्राचीम् । रातिम् ।
मरुतः । गृणानः । यः । ईवतः । वृषणः । अस्ति ।
गोपाः । सः । अद्वयावी । हवते । वः । उक्थैः ॥ १८ ॥

हे मरुतः सत्तः होतृसदने निषण्णोस्मदीयोहोता सत्राचीं सर्वतोगमनशीलां रातिं त्वदीयं दानं गृणानःस्तुवन् वोयुष्मान् आजोहवीति भृशमाह्वयति । हे वृषणः कामानां वर्षितारोमरुतः योहोता ईवतोगच्छतोव्यापारवतोयजमानस्य गोपाअस्ति युष्मदाह्वाननिमित्तेन रक्षकोभवति सहोता अद्वयावी मायारहितः सन् वोयुष्मान् उक्थैः स्तोत्रैर्हवते स्तौति ॥ १८ ॥

१८. होतृ-गृह में बैठा हुआ होता तुम्हारे सर्वत्रगामी दान-कार्य की प्रशंसा करके तुम लोगों को भली भाँति बार-बार बुलाता है। कामवर्षक मरुतो, जो होता कार्य-निष्ठ यजमान का रक्षक है, वह मायाशून्य होकर स्तोत्रों-द्वारा तुम्हारी स्तुति करता है।

अथैकोनविंशी—

इमेतुरंमरुतोरामयन्तीमेसहःसहसआनमन्ति ।
इमेशंसंवनुष्यतोनिपान्तिगुरुद्वेषोअररुषेदधन्ति ॥ १९ ॥

इमे । तुरम् । मरुतः । रमयन्ति । इमे । सहः । सहसः । आ । नमन्ति ।
इमे । शंसम् । वनुष्यतः । नि । पान्ति । गुरु ।
द्वेषः । अररुषे । दधन्ति ॥ १९ ॥

इमे ईदृशोमरुतः तुरं कर्मसु क्षिप्रवन्तं यजमानं रमयन्ति क्रीडयन्ति इमे मरुतः सहः सहसा बलेन सहसोबलवतोजनान् आनमन्ति इमे मरुतः वनुष्यतोहिंसकात् पुरुषात् शंसं शंसकं स्तोतारं निपान्ति नितरांपालयन्ति अररुषे हविरप्रयच्छते जनाय गुरु महत् द्वेषः अप्रियं दधन्ति कुर्वन्ति ॥ १९ ॥

१९. ये मरुद्गण यज्ञ में क्षिप्रकारी यजमान को प्रसन्न करते हैं। ये बल-द्वारा बलवान् लोगों को नीचे करते हैं। ये हिंसक से स्तोता की रक्षा करते हैं। परन्तु जो हव्य नहीं देता, उसका महान् अप्रिय करते हैं।

इमेरध्रंचिन्मरुतोजुनन्तिभृमिंचिद्यथावसवोजुषन्त ।
अपबाधध्वंवृषणस्तमांसिधत्तविश्वंतनयंतोकमस्मे ॥ २० ॥२५॥

इमे । रध्रम् । चित् । मरुतः । जुनन्ति । भृमिम् । चित् ।
यथा । वसवः । जुषन्त । अप । बाधध्वम् । वृषणः । तमांसि ।
धत्त । विश्वम् । तनयम् । तोकम् । अस्मे इति ॥ २० ॥ २५ ॥

इमे मरुतः रध्रं चित् समृद्धमपि जनं जुनन्ति प्रेरयन्ति भृमिं चित् भ्रमणशीलमपि दरिद्रं जुनन्ति प्रेरयन्ति वसवोवासकादेवाः युष्मान् यथा जुषन्त कामयेरन् हे वृषणः कामानांवर्षितारस्ते यूयं तमांसि अपबाधध्वं नाशयत।अपिच अस्मे अस्मभ्यं विश्वं बहुलं तोकं पुत्रं तनयं पौत्रं च धत्त प्रयच्छत ॥ २० ॥

२०. ये धनी और दरिद्र—दोनों को उत्तेजित करते हैं। जैसा कि देवगण अथवा बन्धुगण चाहते हैं—काम-वर्षक मरुतो, तुम अन्धकार नष्ट करो और हमें यथेष्ट पुत्र और पौत्र प्रदान करो।

॥ इति पंचमस्यचतुर्थे पंचविंशोवर्गः ॥ २५ ॥

अथैकविंशी—

मावोदात्रान्मरुतोनिररामुमापुश्चाद्दघ्मरथ्योविभागे ।
आनःस्पार्हेभजतनावसव्येयदींसुजातंवृषणोवोअस्ति ॥२१॥

मा । वः । दात्रात् । मरुतः । निः । अराम । मा । पश्चात् ।
दघ्म । रथ्यः । विऽभागे । आ । नः । स्पार्हे । भजतन ।
वसव्ये । यत् । ईम् । सुऽजातम् । वृषणः । वः । अस्ति ॥ २१ ॥

हे मरुतः वोयुष्माकं दात्राद्दानात् मानिरराम वयंमानिर्गमाम यूयमस्मान् परित्यज्यान्येभ्योधनमादत्तेत्यर्थः हे रथ्योरथवन्तोमरुतः विभागे युष्मदीयस्य धनस्य दाने पश्चान्मादघ्म

दृष्यतिर्गतिकर्मा वयं पश्चाद्भागिनोमाभूम यूयं प्रथममस्मभ्यमेव दत्तेति यावत्। स्पार्हे स्पृहणी-ये वसव्ये धनसमूहे यूयं नोस्मान् आभजतन भागिनः कुरुत। हे वृषणः वर्षितारोमरुतः वोयु-ष्माकं सुजातं शोभनजनं यद्वसव्ये वसव्यमस्ति तस्मिन् भागिनः कुरुतेति संबन्धः ईमितिपूर-णः॥ २१ ॥

२१. तुम्हारे दान से हम बाहर न हों। रथवाले मरुतो, धन-दान के समय हमें पीछे नहीं फेंकना। अभिलषणीय धनों में हमें भागी बनाना। कामवर्षक मरुतो, तुम्हारा जो सुजात धन है, उसका भी हमें भागी बनाना।

संयद्धनन्तमन्युभिर्जनासःशूराय॒ह्वीष्वोषधीषुविक्षु।
अधस्मानोमरुतोरुद्रियासस्त्रातारोभूतपृतनास्वर्यः॥ २२॥

सम्। यत्। हनन्त। मन्युऽभिः। जनासः। शूराः। यह्वीषु। ओषधीषु। विक्षु। अध। स्म। नः। मरुतः। रुद्रियासः। त्रातारः। भूत। पृतनासु। अर्यः॥ २२॥

यद्यदा शूराविक्रान्ताः जनासोजनाः यह्वीषु महतीषु ओषधीषु विक्षु प्रजासु च जेत-व्यासु मन्युभिः कोपैः अभिमानैर्वा संहनन्त संगच्छन्ते अध तदानीं हे रुद्रियासोरुद्रपुत्रा हे-मरुतः यूयं पृतनासु युद्धेषु अर्यः अरेः शत्रोः सकाशात् नोस्माकं त्रातारो भूत रक्षकाभवत। स्मेतिपूरणः॥ २२॥

२२. जिस समय विक्रम-शाली मनुष्य अनेक ओषधियों और मनुष्यों को जीतने के लिए क्रुद्ध होते हैं, उस समय रुद्र-पुत्र मरुतो, संग्राम में शत्रु के निकट से हमारे रक्षक बनना।

अथ त्रयोविंशी—

भूरिचक्रमरुतःपित्र्याण्युक्थानियावःशस्यन्तेपुराचित्।
मरुद्भिरुग्रःपृतनासुसाह्ळामरुद्भिरित्सनितावाजमर्वा॥ २३॥

भूरि। चक्र। मरुतः। पित्र्याणि। उक्थानि। या। वः। शस्यन्ते। पुरा। चित्। मरुत्ऽभिः। उग्रः। पृतनासु। साह्ळा। मरुत्ऽभिः। इत्। सनिता। वाजम्। अर्वा॥ २३॥

हे मरुतोयूयं भूरि भूरीणि बहूनि पित्र्याणि अस्मत् पितृसंबन्धीनि धनदानादीनि कर्माणि चक्र कृतवन्तोभवत पुराचित् पूर्वकालेपि वोयुष्माकं उक्थानि प्रशस्यानि या यानि कर्माणि शस्यन्ते प्रख्यायन्ते तानि चक्रेति संबन्धः। उग्रओजस्वी पृतनासु युद्धेषु मरुद्भिर्यु-

ष्माभिर्हेतुभिः साह्वा शत्रूणामभिभविता भवति। मरुद्भिरिव मरुद्भिर्युष्माभिरेव हेतुभिः अर्वा स्तोत्रैरभिगन्ता वाजमन्नं सनिता संभक्ता भवति यद्वा अर्वा अश्वः वाजं युद्धं सनिता भवति ॥ २३ ॥

२३. मरुतो, हमारे पूर्वजनों के लिए तुमने अनेक कार्य किये हैं। तुम्हारे पहले के जो सब काम प्रशंसित होते हैं, उन्हें भी तुमने किया है। युद्ध में तुम्हारी सहायता से ओजस्वी व्यक्ति शत्रुओं को पराजित करता है। तुम्हारी ही सहायता से स्तोता अन्न भोग करता है।

अस्मेवीरोमरुतःशुष्म्यस्तुजनानांयोअसुरोविधर्ता ।
अपोयेनसुक्षितयेतरेमाधस्वमोकोअभिवःस्याम ॥ २४ ॥

अस्मे इति । वीरः । मरुतः । शुष्मी । अस्तु । जनानाम् ।
यः । असुरः । विऽधर्ता । अपः । येन । सुऽक्षितये । तरेम ।
अध । स्वम् । ओकः । अभि । वः । स्याम ॥ २४ ॥

हे मरुतः अस्मे अस्माकं वीरः पुत्रः शुष्मी अस्तु बलवान् भवतु असुरः प्रज्ञावान् यो जनानां शत्रूणां विधर्ता विधारकः येन पुत्रेण वयं सुक्षितये सुष्ठुनिवासाय अपः आप्नुवतः शत्रून् तरेम हिंसेम सपुत्रो बलवानस्त्विति पूर्वेणान्वयः। अधापि च वो युष्मदीयावयं स्वमोकः आत्मीयं स्थानं अभिस्याम आतिष्ठेम ॥ २४ ॥

२४. मरुतो, हमारा वीर पुत्र बली हो। वह असुर (प्रज्ञावान् पुत्र) शत्रुओं का विधारक हो। उस पुत्र के द्वारा हम सुन्दर निवास के लिए शत्रुओं का विनाश करेंगे। तुम्हारे हम आत्मीय स्थान में रहेंगे।

तन्नइन्द्रोवरुणोमित्रोअग्निरापओषधीर्वनिनोजुषन्त ।
शर्मन्त्स्याममरुतामुपस्थेयूयंपातस्वस्तिभिःसदानः ॥२५॥२६॥

तत् । नः । इन्द्रः । वरुणः । मित्रः । अग्निः । आपः । ओषधीः ।
वनिनः । जुषन्त । शर्मन् । स्याम । मरुताम् । उपऽस्थे । यूयम् ।
पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥ २५ ॥ २६ ॥

पूर्वं व्याख्यातेयं अक्षरार्थस्तु इन्द्रादयोदेवाः अस्मदीयं स्तोत्रं सेवन्तां मरुतामुपस्थाने वर्तमाना वयं सुखे स्याम हे मरुतो यूयं सर्वदास्मान् अविनाशैः पालयत ॥ २५ ॥

२५. इन्द्र, वरुण, मित्र, अग्नि, जल, ओषधि और वृक्ष हमारे स्तोत्र का आश्रय करें। मरुतों की गोद में हम सुख से रहेंगे। तुम सदा हमें स्वस्ति-द्वारा पालन करो।

॥ इति पंचमस्य चतुर्थे षड्विंशोवर्गः ॥ २६ ॥

मध्वो व इति सप्तर्चं द्वितीयं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभं मरुद्देवताकं मध्वः सप्तेत्यनुक्रान्तं । दश-रात्रे षष्ठेऽहनि आग्निमारुते इदं मारुतनिविद्धानं सूत्रितं च—मध्वो वो नाम समद्य इत्याग्निमारुतमिति ।

तत्र प्रथमा—

मध्वोवोनाममारुतंयजत्राःप्रयज्ञेषुशवसामदन्ति ।
येरेजयन्तिरोदसीचिदुर्वीपिन्वन्त्युत्संयदयासुरुग्राः ॥ १ ॥

मध्वः । वः । नाम । मारुतम् । यजत्राः । प्र । यज्ञेषु ।
शवसा । मदन्ति । ये । रेजयन्ति । रोदसी इति । चित् ।
उर्वी इति । पिन्वन्ति । उत्सम् । यत् । अयासुः । उग्राः ॥ १ ॥

हे यजत्रा यजनीया मरुतः वो युष्मदीयं मारुतं मरुत्संबन्धि नाम नामधेयं मध्वो मद-वो मादयितारः स्तोतारः यज्ञेषु यागेषु शवसा बलेन प्रमदन्ति प्रकर्षेण स्तुवन्ति उच्चैः स्तुवन्तीत्यर्थः । ये मरुतः उर्वी विस्तीर्णे रोदसी चित् द्यावापृथिव्यावपि रेजयन्ति कंपयन्ति । किंच उत्सं मेघं पिन्वन्ति वर्षयन्ति उग्रा उद्गूर्णा यत् ये मरुतः आयासुः यान्ति सर्वत्र गच्छंति तेषां मरुतां युष्माकं नाम प्रमदन्तीति पूर्वेणान्वयः ॥ १ ॥

१. यजनीय मरुतो, मत्त स्तोता लोग यज्ञ-समय में, बल के साथ, तुम्हारे नाम की स्तुति करते हैं। मरुद्गण विस्तृत द्यावापृथिवी को कम्पित करते हैं। वे मेघों से जल बरसाते हैं और ओजस्वी होकर सर्वत्र जाते हैं।

निचेतारोहिमरुतोगृणन्तंप्रणेतारोयजमानस्यमन्म ।
अस्माकमद्यविदथेषुबर्हिरावीतयेसदतपिप्रियाणाः ॥ २ ॥

निऽचेतारः । हि । मरुतः । गृणन्तम् । प्रऽनेतारः । यजमानस्य ।
मन्म । अस्माकम् । अद्य । विदथेषु । बर्हिः । आ ।
वीतये । सदत । पिप्रियाणाः ॥ २ ॥

ये मरुतः गृणंतं स्तुवन्तं जनं निचेतारो हि मृगयमाणा भवन्ति खलु । अपि च यजमानस्य मन्म अभिमतं कामं प्रणेतारश्च भवन्ति । अपरोक्षवचः प्रत्यक्षकृतः हे मरुतो यूयं पिप्रियाणाः प्रीयमाणाः सन्तः अद्यास्मिन्दिवसे अस्माकं विदथेषु यज्ञेषु वीतये सोमस्य भक्षणाय बर्हिः बर्हिषि कुशमये आसदत आसीदत उपविशत ॥ २ ॥

२. मरुद्गण स्तोता को खोजते हैं। यजमान का मनोरथ पूर्ण करते हैं। तुम लोग प्रसन्न होकर हमारे यज्ञ में, सोमपान के लिए, कुश पर बैठो।

नैतावदन्येमरुतोयथेमेभ्राजन्तेरुक्मैरायुधैस्तनूभिः ।
आरोदसीविश्वपिशःपिशानाःसमानमञ्ज्यञ्जतेशुभेकम् ॥ ३ ॥

न । एतावत् । अन्ये । मरुतः । यथा । इमे । भ्राजन्ते ।
रुक्मैः । आयुधैः । तनूभिः । आ । रोदसी इति । विश्वऽपिशः ।
पिशानाः । समानम् । अञ्जि । अञ्जते । शुभे । कम् ॥ ३ ॥

इमे ईदृशा मरुतो यथा यत्परिमाणं धनादिकं ददति अन्ये मरुद्व्यतिरिक्तादेवाः एतावद्धना-दिकं नददुरित्यर्थः । तेच रुक्मैः रोचमानैरायुधैराभरणैः स्वकीयाभिः तनूभिरात्मीयैः केवलैरं-गैश्च भ्राजन्ते सर्वदा भासन्ते । कश्चिदेकवाक्यतयाह यथेमे मरुतोरुक्मादिभिः भ्राजन्ते नैताव-दन्ये मरुद्व्यतिरिक्ताभ्राजन्तइति । अपिच रोदसी द्यावापृथिव्यौ पिशानाः प्रकाशयन्तः विश्वपिशः व्याप्तदीप्तयः एवंभूतामरुतः शुभे शोभायै समानं सदृशरूपं अञ्जि आभरणं आ अंजते स्व-कीयावयवेषु अभिव्यक्तीकुर्वन्ति । कमितिपूरणः ॥ ३ ॥

३. मरुद्गण जितना दान करते हैं, उतना और कोई नहीं करता। ये हार, आयुध और शरीर की शोभा से शोभित होते हैं। द्यावापृथिवी का प्रकाश करनेवाले और व्याप्त-प्रकाश मरुद्गण शोभा के लिए समान-रूप आभरण प्रकट करते हैं।

ऋधक्सावोमरुतोदिद्युदस्तुयद्वआगःपुरुषताकराम ।
मावस्तस्यामपिभूमायजत्राअस्मेवोअस्तुसुमतिश्चनिष्ठा ॥ ४ ॥

ऋधक् । सा । वः । मरुतः । दिद्युत् । अस्तु । यत् । वः । आगः ।
पुरुषता । कराम । मा । वः । तस्याम् । अपि । भूम । यजत्राः ।
अस्मे इति । वः । अस्तु । सुऽमतिः । चनिष्ठा ॥ ४ ॥

हे मरुतः वोयुष्मदीया सा प्रसिद्धा दिद्युत् हेतिर्ऋधगस्तु अस्मत्तः पृथग्भवतु यत् यद्यपि वयं वोयुष्माकं आगः अपराधं पुरुषता पुरुषतया मनुष्यत्वेन कराम करवाम मनुष्याणां हि प्रमा-दः सुलभइत्यर्थः । हे यजत्रा यजनीयामरुतः वोयुष्मदीयायां तस्यां दिद्युति अपि ईषदपि माभूम चनिष्ठा अन्नवत्तमा अतिशयेनान्नदाइत्यर्थः वोयुष्मदीया सुमतिरनुग्रहबुद्धिः अस्मे अस्मास्वस्तु ॥ ४ ॥

४. मरुतो, तुम्हारा प्रसिद्ध आयुध हमसे दूर रहे। यद्यपि हम मनुष्य होने के कारण तुम्हारे पास अपराध करते हैं, तो भी, हे यजनीय मरुतो, तुम्हारे उस आयुध में न पड़ें। तुम्हारी जो बुद्धि सबसे अधिक अन्न देने-वाली है, वह हमारी हो।

कृतेचिदत्रमरुतोरणन्तानवद्यासःशुचयःपावकाः ।
प्रणोवतसुमतिभिर्यजत्राःप्रवाजेभिस्तिरतपुष्यसेनः ॥ ५ ॥

कृते । चित् । अत्र । मरुतः । रणन्त । अनवद्यासः ।
शुचयः । पावकाः । प्र । नः । अवत । सुमतिऽभिः ।
यजत्राः । प्र । वाजेभिः । तिरत । पुष्यसे । नः ॥ ५ ॥

अथास्मिन्कृते चित् अस्मदीये यज्ञकर्मण्येव मरुतोरणन्त रमन्तां । कीदृशामरुतः अनवद्यासः अनिन्दिताः शुचयोदीप्तियुक्ताः पावकाः शोधकाः एवंभूतास्तेपि । किंच हेमरुतः यजत्राः यजनीया यूयं नोस्मान् सुमतिभिरनुग्रहबुद्धिभिः सुष्टुतिभिर्हेतुभिर्वा प्रावत प्रकर्षेण पालयत तथा नोस्मान्वाजेभिर्वाजैरन्नैः पुष्यसे पोष्यार्थं प्रतिरत प्रवर्धयत ॥ ५ ॥

५. हमारे यज्ञ-कार्य में मरुद्गण रमण करें। वे अनिन्दित, दीप्ति-युक्त और शोधक हैं। यजनीय मरुतो, कृपा करके अथवा सुन्दर स्तुति के कारण, हमें विशेष रूप से पालन करो। अन्न के द्वारा पोषण के लिए हमें प्रवर्द्धित करो।

अथ षष्ठी—

उतस्तुतासोमरुतोव्यन्तुविश्वेभिर्नामभिर्नरोहवींषि ।
ददातनोअमृतस्यप्रजायैजिगृतरायःसूनृतामघानि ॥ ६ ॥

उत । स्तुतासः । मरुतः । व्यन्तु । विश्वेभिः । नामऽभिः । नरः ।
हवींषि । ददात । नः । अमृतस्य । प्रऽजायै । जिगृत ।
रायः । सूनृता । मघानि ॥ ६ ॥

उतापिच स्तुतासः एवमस्माभिः स्तुताः मरुतः हवींषि व्यन्तु भक्षयन्तु कीदृशाः विश्वेभिर्विश्वैः नामभिरुदकैः सहिता नरोनेतारः । शेषः प्रत्यक्षकृतः हे मरुतः नोस्मदीयायै प्रजायै संततये अमृतस्य अमृतमुदकं ददात दत्त तथा हविषोदातुर्यजमानस्य सूनृता सूनृतानि सुष्टु नृत्यन्ति शोभनयोगानि मघानि धनानि रायः जिगृत उद्गिरत प्रयच्छतेत्यर्थः ॥ ६ ॥

६. स्तुत होकर मरुद्गण हवि का भक्षण करें। वे नेता हैं और सारे जलों के साथ वर्त्तमान हैं। मरुतो, हमारी सन्तान के लिए जल दो। हव्यदाता को सत्य और प्रिय धन दो।

अथ सप्तमी—

आस्तुतासोमरुतोविश्वऊतीअच्छासूरीन्त्सर्वताताजिगात ।
येनस्त्मनाशतिनोवर्धयन्तियूयंपातस्वस्तिभिःसदानः ॥७॥ २७॥

आ । स्तुतासः । मरुतः । विश्वे । ऊती । अच्छ । सूरीन् ।
सर्वऽताता । जिगात । ये । नः । त्मना । शतिनः । वर्धयन्ति ।
यूयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥ ७ ॥ २७ ॥

हे मरुतः स्तुतासः एवमस्माभिः स्तुताः विश्वे सर्वे यूयंऊती ऊत्या रक्षया सहिताः सूरीन् स्तोतॄन् अच्छाभिलक्ष्य सर्वताता सर्वतातौ यज्ञे आजिगात आगच्छत ये मरुतः त्मना आत्मनैव नोस्मान् शतिनः शतसंख्याकान् वर्धयन्ति यथा वयं पुत्रपौत्रादिभिः शतिनोभवेम तथावर्धयन्तीत्यर्थः ते यूयमाजिगातेति पूर्वेणसंबंधः एवंभूतामरुतोयूयं सर्वदास्मान् पालयत ॥ ७ ॥

७. स्तुत होकर मरुद्गण सारे रक्षणों के साथ यज्ञ में स्तोता के सामने आवें। ये स्वयं स्तोताओं को शत-संख्या (पुत्रादि) से युक्त करके बढ़ाते हैं। तुम सदा हमें स्वस्ति-द्वारा पालन करो।

॥ इति पंचमस्य चतुर्थे सप्तविंशोवर्गः ॥ २७ ॥

प्रसाकमुक्षेति षळृचं तृतीयं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभं मरुद्देवताकं अनुक्रान्तंच—प्रसाकमुक्षेषळिति । गतोविनियोगः ।

प्रसाकमुक्षेअर्चतागणाययोदैव्यस्यधाम्नस्तुविष्मान् ।
उतक्षोदन्तिरोदसीमहित्वानक्षन्तेनाकंनिर्ऋतेरवंशात् ॥ १ ॥

प्र । साकम्ऽउक्षे । अर्चत । गणाय । यः । दैव्यस्य ।
धाम्नः । तुविष्मान् । उत । क्षोदन्ति । रोदसी इति ।
महिऽत्वा । नक्षन्ते । नाकम् । निःऽऋतेः । अवंशात् ॥ १ ॥

हे स्तोतारोयूयं साकमुक्षे संघशः सेक्त्रे गणाय मरुत्समूहाय प्रार्चत स्तोत्रं प्रोच्चारयत योमरुद्गणः दैव्यस्य देवसंबन्धिनः धाम्नः स्वर्गाख्यस्य स्थानस्य तुविष्मान् वृद्धिमान् भवति सर्वेभ्योदेवेभ्यः प्रवृद्धइत्यर्थः तस्मै गणायेति पूर्वेणसंबन्धः । उतापिच मरुतः महित्वा स्वकीयेन महत्वेन सहिताः रोदसी द्यावापृथिव्यौ क्षोदन्ति भंजंति तथा निर्ऋतेर्भूमेः अवंशादन्तरिक्षाच्च नाकं स्वर्गं नक्षन्ते व्याप्नुवन्ति ॥ १ ॥

१. स्तोताओ, तुम सहावर्षक मरुद्वृन्द की पूजा करो। ये देवताओं के स्थान (स्वर्ग) में सबसे बुद्धिमान् हैं। अपनी महिमा से ये द्यावापृथिवी को भग्न करते हैं। भूमि और अन्तरिक्ष से स्वर्ग को व्याप्त करते हैं।

अथ द्वितीया—

जनूश्चिद्वोमरुतस्त्वेष्येणभीमासस्तुविमन्यवोयासः।
प्रयेमहोभिरोजसोतसंतिविश्वोवोयामन्भयतेस्वर्दृक् ॥ २ ॥

जनूः। चित्। वः। मरुतः। त्वेष्येण। भीमासः।
तुविऽमन्यवः। अयासः। प्र। ये। महःऽभिः। ओजसा।
उत। सन्ति। विश्वः। वः। यामन्। भयते। स्वःऽदृक् ॥ २ ॥

हे भीमासोभीमाः तुविमन्यवः प्रभूतमतयः अयासोगन्तारः इति त्रीणिसंबोधनानि एवं-भूता हे मरुतोवोयुष्माकं जनूर्जन्म त्वेष्येण दीप्तेन रुद्रेण प्रभूतेति शेषः। उतापिच ये मरुतः महोभिस्तेजोभिः ओजसा बलेनच प्रसन्ति प्रभवन्ति तेषां वोयुष्माकं यामन् यामनि गमने विश्वः स्वर्दृक् सूर्यस्य द्रष्टा सर्वोजीवसमूहः यद्वा स्वः अन्तरिक्षं पश्यतीति सूर्यः स्वर्दृक् सर्वदातदपिचित्त्यर्थः भयते बिभेति ॥ २ ॥

२. हे भीम, प्रवृद्ध-बुद्धि और गमनशील मरुतो, तुम्हारा जन्म दीप्त रुद्र से हुआ है। मरुद्गण तेज और बल से प्रभावशाली हुए हैं। तुम्हारे गमन में सूर्य को देखनेवाला सारा प्राणि-जगत् डरता है।

बृहद्वयोमघवद्भ्योदधातजुजोषन्निन्मरुतःसुष्टुतिंनः।
गतोनाध्वावितिरातिजन्तुंप्रणःस्पार्हाभिरूतिभिस्तिरेत ॥ ३ ॥

बृहत्। वयः। मघवत्ऽभ्यः। दधात। जुजोषन्। इत्।
मरुतः। सुऽस्तुतिम्। नः। गतः। न। अध्वा। वि। तिराति।
जन्तुम्। प्र। नः। स्पार्हाभिः। ऊतिऽभिः। तिरेत ॥ ३ ॥

हे मरुतोयूयं मघवद्भ्योहविर्लक्षणान्नवद्भ्योस्मभ्यं बृहन्महद् वयोन्नं दधात प्रयच्छत नो-स्मदीयां सुष्टुतिं शोभनं स्तोत्रं जुजोषन्नित् सेवन्तामेव गतोमरुद्भिः प्राप्तः अध्वा मार्गः जंतुं प्राणिनं न वितिराति नाहन्ति उदकेनाप्याययत्येव यद्वा वितिरातिर्वर्धनार्थः नेति चार्थे मरुद्भिः गतोमार्गश्च जंतुं वर्धयति तथानोस्मान् स्पार्हाभिः स्पृहणीयाभिः ऊतिभिः रक्षाभिः प्रतिरेत प्रवर्धयेत ॥३॥

३. तुम हव्य-युक्त को बहुत अन्न दो। हमारे सुन्दर स्तोत्र का अवश्य सेवन करो। मरुद्गण जिस मार्ग को प्राप्त होते हैं, वह प्राणियों को नहीं विनष्ट करता। वे हमें अभिलषणीय रक्षण-द्वारा प्रवर्द्धित करें।

अथ चतुर्थी—

युष्मोतो विप्रो मरुतः शतस्वी युष्मोतो अर्वा सहुरिः सहस्री ।
युष्मोतः सम्राळुत हन्ति वृत्रं प्र तद्वो अस्तु धूतयो देष्णम् ॥ ४ ॥

युष्माऽऊतः । विप्रः । मरुतः । शतस्वी । युष्माऽऊतः ।
अर्वा । सहुरिः । सहस्री । युष्माऽऊतः । सम्ऽराट् ।
उत । हन्ति । वृत्रम् । प्र । तत् । वः । अस्तु । धूतयः । देष्णम् ॥ ४ ॥

हे मरुतः युष्मोतः युष्माभीरक्षितः विप्रः स्तोता शतस्वी शतसंख्योपेतधनवान् भवति-युष्मोतः युष्माभिः रक्षितः अर्वा अभिगन्ता सहुरिः शत्रूणामभिभविता स्तोता सहस्री सहस्रधनवान् भवति । युष्मोतः युष्माभीरक्षितः सम्राट् साम्राज्ययुक्तोभवति । उतापिच वृत्रं शत्रुं हन्ति युष्मद्रक्षकोहिनस्ति । हे धूतयः कंपयितारोमरुतः योयुष्माभिर्दत्तं वस्तस्तिद्वं देष्णं धनं प्रास्तु प्रभूतं भवतु ॥ ४ ॥

४. मरुतो, तुम्हारे द्वारा रक्षित होकर स्तोता शत संख्या से युक्त धनवाला होता है। तुम्हारे द्वारा रक्षित होकर स्तोता आक्रमण-कर्ता, शत्रुओं को दबानेवाला और सहस्र धनवाला होता है। तुम्हारे द्वारा रक्षित होकर वह सम्राट् और शत्रु-नाशक होता है। हे कम्पक, तुम्हारा दिया हुआ वह धन बहुत बढ़े।

ताँ आ रुद्रस्य मीळ्हुषो विवासे कुविन्नंसन्ते मरुतः पुनर्नः ।
यत्सस्वर्ता जिहीळिरे यदाविरव तदेन ईमहे तुराणाम् ॥ ५ ॥

तान् । आ । रुद्रस्य । मीळ्हुषः । विवासे । कुवित् । नंसन्ते ।
मरुतः । पुनः । नः । यत् । सस्वर्ता । जिहीळिरे । यत् ।
आविः । अव । तत् । एनः । ईमहे । तुराणाम् ॥ ५ ॥

मीळ्हुषः कामानांवर्षितुः रुद्रस्येश्वरस्य पुत्रान् तान्मरुतः आविवासे आहं होता परिचरामि ते मरुतः नःअस्मान्यं कुवित् बहुवारं पुनः भूयः नंसन्ते नमन्तां अभिमुखीभवन्तु । कुवित् शब्देनैव पुनः शब्दार्थस्य लब्धत्वात् पुनः शब्दग्रहणं किमर्थं आदरार्थं । सस्वर्तांअन्तर्निहितेन अप्रकाशेन यत् येन एनसा जिहीळिरे मरुतः क्रुध्येयुः आविः प्रकाशेन यत् येन एनसाच जिहीळिरे तुराणां क्षिप्राणां मरुतां संबन्धि तदुभयमेनोपराधं अवईमहे स्तोत्रेण वयमपनयामः ॥ ५ ॥

५. काम-वर्धक मरुतों की मैं सेवा करता हूँ। वे फिर कई बार हमारे अभिमुख हों। जिस प्रकट वा अप्रकट पाप से मरुद्गण क्रुद्ध होते हैं, उसे मरुतों की स्तुति करके हम धो देंगे।

प्रसावांचिसुष्टुतिर्मघोनामिदंसूक्तंमरुतोजुषन्त।
आराच्चिद्द्वेषोवृषणोयुयोतयूयंपातस्वस्तिभिःसदानः॥ ६॥२८॥

प्र। सा। वाचि। सुऽस्तुतिः। मघोनाम्। इदम्। सुऽउक्तम्।
मरुतः। जुषन्त। आरात्। चित्। द्वेषः। वृषणः। युयोत।
यूयम्। पात। स्वस्तिऽभिः। सदा। नः॥ ६॥ २८॥

मघोनां धनवतां मरुतां संबंधिनी सुष्टुतिः या शोभना स्तुतिः अस्मिन् सूक्ते कृता सा स्तुतिः अस्माभिः प्रवाचि प्रोक्तासीत्। मरुतः इदमीदृग्भूतं सूक्तं जुषन्त सेवन्तां। हे वृषणः कामानां वर्षितारोभूयं द्वेषोद्वेषांसि शत्रून् आराच्चित् दूरादेव युयोत अस्मत्तः पृथक्कुरुत यूयं नोस्मान् स्वस्तिभिः सर्वदा रक्षत॥ ६॥

६. हमने धनी मरुतों की उस शोभन-स्तुति को इस सूक्त में किया है। मरुद्गण उस सूक्त का सेवन करें। अभीष्ट-वर्षक मरुतो, तुम दूर से ही शत्रुओं को अलग करो। तुम हमें सदा स्वस्ति-द्वारा पालन करो।

॥ इति पंचमस्य चतुर्थेष्टाविंशोवर्गः॥ २८॥

यंत्रायध्वइति द्वादशर्चं चतुर्थं सूक्तं अत्रेयमनुक्रमणिका—यंत्रायध्वेद्वादश त्रिमगाथादि नवम्याद्यास्तिस्रोगायत्र्योंत्यानुष्टुब्रौद्री मृत्युविमोचनीति। आद्यातृतीयापंचम्योबृहत्यः द्वितीयाचतुर्थीषष्ठ्यःसतोबृहत्यः सप्तम्यष्टम्यावनुकत्वात्त्रिष्टुभौ नवमीदशम्येकादश्योगायत्र्यः द्वादश्यनुष्टुप् साचरुद्रदेवताका शिष्टामारुत्यः। सूक्तविनियोगोलैंगिकः।

यंत्रायध्वइदमिदंदेवासोयंचनयथ।
तस्मांअग्नेवरुणमित्रार्यमन्मरुतःशर्मयच्छत॥ १॥

यम्। त्रायध्वे। इदम्ऽइदम्। देवासः। यम्। च। नयथ।
तस्मै। अग्ने। वरुण। मित्र। अर्यमन्। मरुतः। शर्म। यच्छत॥१॥

हे देवासोदेवाः इदमिदं इनोभयहेतोः यं स्तोतारं त्रायध्वे पालयध्वे यं च स्तोतारं नयथ सन्मार्गं प्रापयथ हे अग्ने वरुण मित्र अर्यमन् हे मरुतः एवंभूता हे देवाः तस्मै स्तोत्रे शर्म सुखं यच्छत दत्त॥ १॥

१. हे देवो, भय से स्तोता को बचाओ। अग्नि, वरुण, मित्र, अर्यमा और मरुतो, तुम जिसे सन्मार्ग पर ले जाते हो, उसे सुख दो।

अथ द्वितीया—

युष्माकंदेवाअवसाहनिप्रियईजानस्तरतिद्विषः ।
प्रसक्षयंतिरतेविमहीरिषोयोवोवरायदाशति ॥ २ ॥

युष्माकम् । देवाः । अवसा । अहनि । प्रिये । ईजानः ।
तरति । द्विषः । प्र । सः । क्षयम् । तिरते । वि । महीः ।
इषः । यः । वः । वराय । दाशति ॥ २ ॥

हे देवाः युष्माकं युष्मदीयेन अवसा रक्षणेन प्रिये अहनि सर्वेषां देवानां प्रियभूते सुत्याभिधाने दिवसे ईजानः इष्टवान् जनः द्विषः शत्रून् तरति आक्रामति यजमानः क्षयं स्वकीयं निवासं प्रतिरते प्रवर्धयति । योयजमानः वोयुष्मभ्यं महीः महान्ति इषः हविर्लक्षणान्यन्नानि वराय निवारणाय यूयं नान्यत्रगच्छत अस्मदीयान्येव हवींषि स्वीकुरुतेति निरोधनं कर्तुं विदाशति विशेषेण ददाति अतएव स्वकीयं निवासं वर्धयतीत्यर्थः ॥ २ ॥

२. देवो, तुम्हारे रक्षण से तुम्हारे प्रिय दिन में जो यज्ञ करता है, जो शत्रु को आक्रान्त करता है, जो तुम्हें दूसरे स्थान में न जाने देने के लिए तुम्हें बहुत हव्य देता है, वह अपने निवास को बढ़ाता है ।

नहिवश्चरमंचनवसिष्ठःपरिमंसते ।
अस्माकमद्यमरुतःसुतेसचाविश्वेपिबतकामिनः ॥ ३ ॥

नहि । वः । चरमम् । चन । वसिष्ठः । परिऽमंसते । अस्माकम् ।
अद्य । मरुतः । सुते । सचा । विश्वे । पिबत । कामिनः ॥ ३ ॥

वसिष्ठऋषिः वोयुष्माकं मध्ये चरमं चन अवरमपि नहि परिमंसते वर्जयित्वा न स्तौति किंतु सर्वानेव युष्मान्स्तौतीत्यर्थः अद्यास्मिन् दिने अस्माकमस्मदीये सुते सोमे अभिषुते सति हे मरुतः कामिनः सोमं कामयमानाः विश्वे यूयं सचा संगत्य पिबत पानं कुरुत ॥३॥

३. मैं वसिष्ठ तुम लोगों में जो अवर (मन्द) हैं, उन्हें छोड़कर स्तुति नहीं करता । मरुतो, आज सोमाभिलाषी होकर और तुम सब मिलकर हमारे सोम के अभिषुत होने पर पान करो ।

अथ चतुर्थी—

नहिवऊतिःपृतनासुमर्धतियस्मा‌अराध्वंनरः ।
अभिवआवर्त्सुमतिर्नवीयसीतूयंयातपिपीषवः ॥ ४ ॥

नुहि । वः । ऊतिः । पृतनासु । मर्धति । यस्मै । अराध्वम् । नरः ।
अभि । वः । आ । अवर्त् । सुऽमतिः । नवीयसी ।
तूयम् । यात । पिपीषवः ॥ ४ ॥

हे मरुतः वोयुष्मदीया उती रक्षा पृतनासु युद्धेषु नहि मर्धति न खलु हिनस्ति शत्रुभिः कृतां हिंसां सहत इत्यर्थः । हे नरोनेतारोयूयं यस्मै जनाय अराध्वं कामानदध्वं तं जनं न हिनस्तीति संबन्धः । नवीयसी नवतरा वोयुष्मदीया सुमतिरनुग्रहबुद्धिः अभ्यावर्त अस्मानभ्यावर्ततां वदा हे पिपीषवः सोमपानकामा यूयमपि तूयं क्षिप्रं यात आगच्छत ॥ ४ ॥

४ नेताओ, जिसे तुम अभिलषित प्रदान करते हो, उसे तुम्हारी रक्षा युद्ध में बचाती है। तुम्हारी नई कृपा-बुद्धि हमारे सामने आवे। सोमपानाभिलाषियो, तुम शीघ्र आओ।

ओषुघृष्विराधसोयातनान्धांसिपीतये ।
इमावोहव्यामरुतोररेहिकंमोष्व१न्यत्रगन्तन ॥ ५ ॥

ओ इति । सु । धृष्विऽराधसः । यातन । अन्धांसि । पीतये ।
इमा । वः । हव्या । मरुतः । ररे । हि । कम् । मो इति ।
सु । अन्यत्र । गन्तन ॥ ५ ॥

हे घृष्विराधसः परस्परं घृष्टानि सुसंहतानि राधांसि येषां ते हे मरुतः यूयमंधांसि सोमलक्षणानि हवींषि पीतये भक्षणार्थं सु सुष्ठु आयातन । आयात हि यस्मात् कारणात् हे मरुतोवोयुष्मभ्यं इमा इमानि हव्या हव्यानि हवींषि ररे अहं ददामि अतः कारणाद्यूयं अन्यत्र मोषुगन्तन मागच्छत कमितिपूरण. ॥ ५ ॥

५. मरुतो, तुम्हारा धन परस्पर मिला हुआ है। सोमरूप हवि भक्षण करने के लिए अच्छी तरह आओ। मरुतो, तुम्हें मैं यह हवि देता हूँ; इसलिए तुम अन्यत्र नहीं जाना।

अथ षष्ठी—

आचनोबर्हिःसदताविताचनःस्पार्हाणिदातवेवसु ।
अस्रेधन्तोमरुतःसोम्येमधौस्वाहेहमादयाध्वै ॥ ६ ॥ २९ ॥

आ । च । नः । बर्हिः । सदत । अविता । च । नः ।
स्पार्हाणि । दातवे । वसु । अस्रेधन्तः । मरुतः । सोम्ये ।
मधौ । स्वाहा । इह । मादयाध्वै ॥ ६ ॥ २९ ॥

हे मरुतो यूयं नोऽस्मदीये बर्हिः कुशमये बर्हिषि आसदत च उपविशत स्पार्हाणि स्पृहणीयानि वसु वसूनि धनानि दातवे अस्मभ्यं दातुं नोऽस्मान् अवित च आगच्छत च हे मरुतः असेधन्तः अहिंसन्तो यूयं इहास्मिन्यज्ञे मधौ मदकरे सोम्ये सोमात्मके हविषि स्वाहा स्वाहाकारेण मादयाध्वै मादयध्वं मायत ॥ ६ ॥

६. मरुतो, तुम हमारे कुशों पर बैठो। अभिलषणीय धन देने के लिए हमारे पास आओ। मरुतो, तुम लोग अहिंसक होकर इस यज्ञ में मदकर सोमरूप हव्य पर स्वाहा कहकर प्रमत्त होओ।

॥ इति पंचमस्य चतुर्थे एकोनत्रिंशो वर्गः ॥ २९ ॥

सस्वश्चिद्धितन्व१ःशुंभमानाआहंसासोनीलपृष्ठाअपप्तन् ।
विश्वंशर्धोअभितोमानिषेदनरोनरण्वाःसवनेमदन्तः ॥ ७ ॥

सस्वरिति । चित् । हि । तन्वः । शुंभमानाः । आ । हंसासः ।
नीलऽपृष्ठाः । अपप्तन् । विश्वम् । शर्धः । अभितः । मा ।
नि । सेद । नरः । न । रण्वाः । सवने । मदन्तः ॥ ७ ॥

सस्वः अन्तर्हिता मरुतः तन्वः स्वकीयान्यंगानि शुंभमानाः अलंकरणैः शोभयन्तो मरुतः नीलपृष्ठाः असितवर्णाः हंसासश्चिव हंसाइव आपप्तन् आपतन्तु आगच्छन्तु। विश्वं शर्धः व्याप्तो मरुद्गणः मा मां अभितः समन्तात् निषेद निषीदतु तथा इन्द्रः सवनेऽस्मदीये यज्ञे मदन्तो हृष्यन्तः रण्वाः रमणीयाः नरो न मनुष्याइव सद्व ॥ ७ ॥

७. अन्तर्हित मरुतो, अपने अंगों को अलंकारों से अलंकृत करके नीलवर्ण हंसों की तरह आओ। मेरे यज्ञ में आनन्दित और रमणीय मनुष्यों की तरह विश्व-व्याप्त मरुद्गण मेरे चारों ओर बैठें।

साकमेधेषु मरुद्भ्यः सान्तपनेभ्य इत्यस्य यो नो मरुत इति पूर्वानुवाक्या सान्तपना इदमिति याज्या तथा च सूत्रितं—सान्तपना इदं हविर्यो नो मरुतो अभि दुर्हृणायुरिति।

सैषा सूक्तेऽष्टमी—

योनोमरुतोअभिदुर्हृणायुस्तिरश्चित्तानिवसवोजिघांसति ।
द्रुहःपाशान्प्रतिसमुचीष्टतपिष्ठेनहन्मनाहन्तनातम् ॥ ८ ॥

यः । नः । मरुतः । अभि । दुःऽहृणायुः । तिरः । चित्तानि ।
वसवः । जिघांसति । द्रुहः । पाशान् । प्रति । सः ।
मुचीष्ट । तपिष्ठेन । हन्मना । हन्तन । तम् ॥ ८ ॥

हे वसवः प्रशस्या हे मरुतः नोस्मदीयानि चित्तानि दुर्हृणायुः अशोभनं क्रुध्यन् तिरः सर्वैस्तिरस्कृतोयोजनः अभिजिघांसति आभिमुख्येन हन्तुमिच्छति सजनः द्रुहः पापानां द्रो-ग्धुर्वरुणस्य पाशान् अस्मासु प्रतिमुचीष्ट बध्नीयात् यूयं तं जनं तपिष्ठेन तापकतमेन हन्मना हननसाधनेनायुधेन हन्तन हत हिंस्त ॥ ८ ॥

८. प्रशंसनीय मरुतो, अशोभन क्रोध करके जो तिरस्कृत मनुष्य हमारे चित्त का विनाश करना चाहता है, वह पाप-द्रोही वरुणदेव के पाश से हमें बाँधना चाहता है। उसे तुम लोग अतीव तापक आयुध से विनष्ट करो।

सांतपनाइदंहविर्मरुतस्तज्जुजुष्टन। युष्माकोतीरिशादसः ॥ ९ ॥

साम्ऽतपनाः। इदम्। हविः। मरुतः। तत्।
जुजुष्टन। युष्माक। ऊती। रिशादसः ॥ ९ ॥

सांतपनाः शत्रूणां संतापकाः हे मरुतः इदं प्रत्यक्षेणोपलभ्यमानं हविः युष्मभ्यं कल्पित-मितिशेषः हे रिशादसः रिशानां हिंसकानां अत्तारः रिशानामत्तारोवा यूयं युष्माक युष्माकं ऊती ऊत्या रक्षया तदर्थं हविर्जुजुष्टन सेवध्वम् ॥ ९ ॥

९. शत्रुतापक, यही तुम्हारा हव्य है। तुम शत्रु-भक्षक हो। अपनी रक्षा-द्वारा हवि का सेवन करो।

गृहमेधासइति गृहमेधीयस्य हविषोनुवाक्या सूत्रितंच— गृहमेधासआगत प्रघुष्यावई-रवेमहांसीति। अथ दशमी—

गृहमेधासआगतमरुतोमापभूतन। युष्माकोतीसुदानवः ॥ १० ॥

गृहऽमेधासः। आ। गत। मरुतः। मा। अप।
भूतन। युष्माक। ऊती। सुऽदानवः ॥ १० ॥

गृहमेधासः गृहेक्रियमाणोयज्ञोयेषां ते सुदानवः शोभनदाना हे मरुतोयूयं युष्माक युष्माकं ऊती ऊत्या रक्षया युक्ताः आगत अस्मदीयं यज्ञं प्रत्यागच्छत हे मरुतः मापभूतन अपगतामाभवत भूमावविशिष्टाः ॥ १० ॥

१०. मरुतो, तुम गृह में भी शोभनदाता हो। रक्षा के साथ आओ। जाओ नहीं।

वैश्वदेवपर्वणि मारुतस्यानुवाक्या इहेहवइत्येषा सूत्रितंच—इहेहवः स्वतवसः प्रचित्रमर्कं-गृणतेतुरायेति।

शेषा सूक्ते एकादशी—

इहेहवःस्वतवसःकवयःसूर्यत्वचः । यज्ञंमरुतआवृणे ॥ ११ ॥

इहऽइह । वः । स्वऽतवसः । कवयः । सूर्यऽत्वचः ।
यज्ञम् । मरुतः । आ । वृणे ॥ ११ ॥

हे स्वतवसः स्वायत्तबलाः स्वयं प्रवृद्धा वा हे कवयः क्रान्तदर्शिनः सूर्यत्वचः सूर्यवर्णाः एवंभूता हेमरुतोवः यूयं इहेह इहैव अस्मदीयं यज्ञं आवृणे आभजामि कल्पयामि ॥ ११ ॥

११. हे स्वयं प्रवृद्ध और क्रान्तदर्शी तथा सूर्यवर्ण मरुतो, मैं यज्ञ की कल्पना करता हूँ।

अथ द्वादशी—

त्र्यंबकंयजामहेसुगन्धिंपुष्टिवर्धनम् ।
उर्वारुकमिवबन्धनान्मृत्योर्मुक्षीयमामृतात् ॥१२॥२०॥

त्र्यंबकंयजामहेसुगन्धिंपुष्टिवर्धनम् ।
उर्वारुकमिवबन्धनान्मृत्योर्मुक्षीयमामृतात् ॥ १२ ॥ २०॥

अत्र शौनकः त्रिरात्रंनियतोपोष्य श्रपयेत्पायसंचरुं । तेनाहुतिशतंपूर्णं जुहुयाच्छंसितव्रतः ॥ १ ॥ समुद्दिश्यमहादेवं त्र्यंबकंत्र्यंबकेत्यृचा । एतत्सर्वंशतंकृत्वाजीवेद्वर्षशतंसुखी ॥ २ ॥ त्रयाणां ब्रह्मविष्णुरुद्राणां अंबकं पितरं यजामहेइति शिष्यसमाहितोवसिष्ठोऽब्रवीति- किंविशिष्टमित्यत्रआह सुगन्धिं प्रसारितपुण्यकीर्तिं पुनः किंविशिष्टं पुष्टिवर्धनं जगद्बीजं उरुशक्तिमित्यर्थः उपासकस्य वर्धनं अणिमादिशक्तिवर्धनं अतस्त्वत्प्रसादादेव मृत्योर्मरणात् संसाराद्वा मुक्षीय मोचय यथा बंधनात् उर्वारुकं कर्कटीफलं मुच्यते तद्वन्मरणात्संसाराद्वा मोचय किं मर्यादीकृत्य आमृतात् सायुज्यतामोक्षपर्यन्तमित्यर्थः ॥ अथ तैत्तिरीयभाष्ये—शोभनः शरीरगंधः पुण्यगंधो वा यस्यासौ सुगंधिः। यथा वृक्षस्य संपुष्पितस्य दूराद्गंधोवात्येवं पुण्यस्य कर्मणोदूराद्गंधोवातीतिश्रुतेः। पुष्टिं शरीरं धनादिविषयां वर्धयतीति पुष्टिवर्धनस्तादृशं त्र्यंबकं यजामहे पूजयामः लोके यथोर्वारुकफलानि बंधनात् वृंतात्स्वयमेव मुच्यन्ते तद्वद्धं त्र्यंबकप्रसादेन मृत्योर्मुक्षीय मोचयेय मुक्तोभूयासं अमृताच्चिरजीवितात् स्वर्गादेर्वा मामुक्षीय । चतुर्थ-

पादार्थमंत्रस्य तात्पर्यातिशयं दर्शयति—त्र्यंबकं यजामहइत्याह मृत्योर्मुक्षीयमाऽमृतादिति यथै-वदाहेति ॥ १२ ॥

१२. हम सुगन्धि (प्रसारित-पुण्य-कीर्ति) और पुष्टिवर्द्धक (जगद्-बीज वा अणिमादिशक्तिवर्द्धन) त्र्यम्बक (ब्रह्मा, विष्णु और महेश के पिता वा आदिकारण) की पूजा वा यज्ञ करते हैं। रुद्रदेव उर्वारुकफल (बदरी-फल) की तरह हमें मृत्यु-बन्धन (संसार) से मुक्त करो और अमृत (चिर-जीवन वा स्वर्ग) से मत मुक्त करो।

॥ इति पंचमस्य चतुर्थे त्रिंशोवर्गः ॥ ३० ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमोहार्दं निवारयन्। पुमर्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

इतिश्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेणसायणा-चार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये पंचमाष्टके चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः॥४॥

---

1 तै० ब्रा० १.६. १०.।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्यनिःश्वसितंवेदा योवेदेभ्योऽखिलंजगत्। निर्ममेतमहंवंदे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥
व्याख्यायनिगमाभिज्ञः पञ्चमस्यचतुर्थकम्। अध्यायंसायणाचार्यः पञ्चमंव्याकरोत्यथ ॥ २ ॥

तत्र यदद्यसूर्येति द्वादशर्चं पञ्चमं सूक्तम् अत्रानुक्रमणिका—यदद्य मैत्रावरुणन्तु वै सौ-र्यांचेति। मण्डलद्रष्टा वसिष्ठऋषिः अनुक्तत्वात् त्रिष्टुप्छन्दः तु वै इत्युक्तत्वादेतदादीनि सप्तसू-क्तानि मित्रावरुणदेवत्यानि आद्यासूर्यदेवत्या विनियोगो लैङ्गिकः।

तत्र प्रथमा—

ओम् यदद्यसूर्यब्रवोनागाउद्यन्मित्रायवरुणायसत्यम्।
वयंदेवत्रादितेस्यामतवप्रियासोअर्यमन्गृणन्तः ॥ १ ॥

यत्। अद्य। सूर्य। ब्रवः। अनागाः। उत्ऽयन्। मित्राय।
वरुणाय। सत्यम्। वयम्। देवऽत्रा। अदिते। स्याम।
तव। प्रियासः। अर्यमन्। गृणन्तः ॥ १ ॥

हे सूर्य सर्वस्यप्रेरक एतन्नामकदेव उद्यन् उदयंस्त्वं यद्यदि अद्यास्मिन् अनुष्ठानकाले-स्मान् ब्रवः ब्रूयाः। किमिति अनागाः अनागस इति एते अपापा इति यदि देवेषु मध्ये ब्रूयाः तर्हि वयं हे अदिते अदीनदेव देवत्रा देवेषु देवानां मध्ये मित्राय वरुणाय च सत्यं अवितथं स्याम अनागसो भवेम। किञ्च हे अर्यमन् दातः त्वां गृणन्तः स्तुवन्तः तव प्रियासः प्रियाः स्याम त्वत्प्रेमविषया भवेम। यद्वोत्तरार्धमेकं वाक्यम्। हे अदिते हे अर्यमन् चक्रलक्षण देव वयं देवेषु मध्ये त्वां गृणन्तः तवैव प्रियाः स्याम यदि मां देवेष्वपापं ब्रूयास्तर्हि वैरममनपराधीत्यनुगृहीतस्त्वां स्तुत्वा तव प्रियो भवेयमित्यर्थः ॥ १ ॥

१. हे सूर्य (सब के प्रेरक) देव, उदित होकर तुम आज, अनुष्ठान-काल में, हमें पापरहित करो। हे अदिति (अदीन देव) हम देवों के बीच, मित्र और वरुण के पास, यथार्थ हों। अर्यमन् (दाता), तुम्हारी स्तुति करके हम तुम्हारे प्रिय हों।

अथ द्वितीया—

एषस्यमित्रावरुणानृचक्षाउभेउदेतिसूर्योअभिज्मन्।
विश्वस्यस्थातुर्जगतश्चगोपाऋजुमर्तेषुवृजिनाचपश्यन् ॥ २ ॥

एषः । स्यः । मित्रावरुणा । नृऽचक्षाः । उभे इति । उत् ।
एति । सूर्यः । अभि । ज्मन् । विश्वस्य । स्थातुः । जगतः । च ।
गोपाः । ऋजु । मर्तेषु । वृजिना । च । पश्यन् ॥ २ ॥

हे मित्रावरुणा मित्रावरुणौ एषः पुरतोदृश्यमानः स्यः सः सर्वत्रप्रसिद्धः नृचक्षाः नृणां मनुष्याणां द्रष्टा सूर्यः उभे द्यावापृथिव्यावपि अभिलक्ष्यउदेति ज्मन् अन्तरिक्षे गच्छन् सविशेष्यते विश्वस्य सर्वस्य स्थातुः स्थावरस्य जगतोजंगमस्यच गोपाः गोपायिता । किंकुर्वन् मर्तेषु मनुष्येषु स्थितानि ऋजु ऋजूनि सुकृतानि वृजिना वृजिनानि पापानि च पश्यन् ॥ २ ॥

२. मित्र और वरुण, यह वही मनुष्यों के दर्शक सूर्य अन्तरिक्ष में जाते हुए द्यावा-पृथिवी को लक्ष्य कर उदित होते हैं। सूर्य सारे स्थावर और जंगम संसार के पोषक हैं। वे मनुष्यों के पुण्य और पाप को देखते हैं।

अयुक्तसप्तहरितःसधस्थाद्याईंवहन्तिसूर्यंघृताचीः ।
धामानिमित्रावरुणायुवाकुःसंयोयूथेवजनिमानिचष्टे ॥ ३ ॥

अयुक्त । सप्त । हरितः । सधऽस्थात् । याः । ईम् । वहन्ति ।
सूर्यम् । घृताचीः । धामानि । मित्रावरुणा । युवाकुः ।
सम् । यः । यूथाऽइव । जनिमानि । चष्टे ॥ ३ ॥

हे मित्रावरुणा मित्रावरुणौ युवयोरागमनाय सधस्थात् सहस्थानादन्तरिक्षादन्तरिक्षे सप्त सर्पणस्वभावान् तत्संख्याकान्वा हरितोहरिद्वर्णानश्वानयुक्त युक्तवान् रथे हरितआदित्यस्येतिहिनिरुक्तम् । या हरित ईमेनं सूर्यं देवं घृताचीर्घृताञ्चना उदकवत्यःउदकमदाइत्यर्थः ता-दृश्यःसत्योवहन्ति ताअयुक्त । अथोदितः सन् धामानि स्थानानि लोकान् जनिमानि जन्मानि जन्मभाजः प्राणिनइत्यर्थः तांश्च युवाकुः युवां कामयमानोयोदेवः सञ्चष्टे सम्यक्पश्यति यूथेव गोयूथानीव यूथपाः सयथा सर्वयूथं तदवान्तरगोयुक्तिं च सम्यक् पश्यति तद्वत् लोकान्प्राणिनश्च पश्यति ॥ ३ ॥

३. मित्र और वरुण, सूर्य ने अन्तरिक्ष में सात हरित् वर्ण के अश्वों को रथ में जोता। वे सातों जलदाता होकर सूर्य को ले जाते हैं। जैसे गोपालक गो-समूह को भली भाँति देखता है, वैसे ही सूर्य उदित होकर संसार के स्थानों और प्राणियों को देखते हैं। वे तुम दोनों की कामना करते हैं।

उद्वांपृक्षासोमधुमन्तोअस्थुरासूर्योअरुहच्छुक्रमर्णः ।
यस्माआदित्याअध्वनोरदन्तिमित्रोअर्यमावरुणःसजोषाः ॥ ४ ॥

उत् । वाम् । पृक्षासः । मधुऽमन्तः । अस्थुः । आ । सूर्यः ।
अरुहत् । शुक्रम् । अर्णः । यस्मै । आदित्याः । अध्वनः ।
रदन्ति । मित्रः । अर्यमा । वरुणः । सऽजोषाः ॥ ४ ॥

हे मित्रावरुणौ वां युवयोरर्थाय पृक्षासोन्नानि चरुपुरोडाशादीनि मधुमन्तोमाधुर्योपेतानि तत्साधनान्योषध्यादीनिवा उदस्थुः संपादितान्यासन् सूर्यश्च शुक्रं दीप्तं अर्णः अर्णवमन्तरिक्षं आरुहद् आरोहति यस्मै सूर्याय तद्गमनार्थमादित्याअदितेः पुत्रादेवा अध्वनोमार्गान् रदन्ति विलिखन्ति साधयन्ति। के ते मित्रःअर्यमा वरुणश्चैते त्रयोपि देवाः सजोषसः समानप्रीतयः सन्तः सदैव आरुहदिति ॥ ४ ॥

४. मित्र और वरुण, तुम दोनों के लिए अन्न और मधुर पुरोडाशादि थे। सूर्य दीप्त अन्तरिक्ष में चढ़ते हैं। समान प्रीतिवाले मित्र, अर्यमा, वरुण आदि सूर्य के लिए मार्ग प्रस्तुत करते हैं।

अथ पंचमी—

इमेचेतारोअनृतस्यभूरेर्मित्रोअर्यमावरुणोहिसन्ति ।
इमऋतस्यवावृधुर्दुरोणेशग्मासःपुत्राअदितेरदब्धाः ॥ ५ ॥

इमे । चेतारः । अनृतस्य । भूरेः । मित्रः । अर्यमा ।
वरुणः । हि । सन्ति । इमे । ऋतस्य । ववृधुः । दुरोणे ।
शग्मासः । पुत्राः । अदितेः । अदब्धाः ॥ ५ ॥

इमे मित्रःअर्यमा वरुणश्च त्रयोपि अनृतस्य पापस्य भूरेः प्रभूतस्य चेतारोहन्तारः सन्ति भवन्ति हि इमे मित्रादय ऋतस्य यज्ञस्य दुरोणे गृहे ववृधुः वर्धन्ते हविषा स्तुत्याच कीदृशास्ते शग्मासः सुखकराः अदितेः पुत्राः अदब्धा अहिंसिताः ॥ ५ ॥

५. ये मित्र, वरुण और अर्यमा यथेष्ट पाप के नाशक हैं। ये सुखकर, अहिंसक और अदिति के पुत्र हैं। ये यज्ञ-गृह में बढ़ते हैं।

इमेमित्रोवरुणोदूळभासोचेतसंचिच्चितयन्तिदक्षैः ।
अपिक्रतुंसुचेतसंवतन्तस्तिरश्चिदंहःसुपथानयन्ति ॥ ६ ॥ १ ॥

इमे । मित्रः । वरुणः । दुःऽदभासः । अचेतसम् । चित् ।
चितयन्ति । दक्षैः । अपि । क्रतुम् । सुऽचेतसम् । वतन्तः ।
तिरः । चित् । अंहः । सुऽपथा । नयन्ति ॥ ६ ॥ १ ॥

इमे आदित्याः मित्रोवरुणश्च एतत्त्रयं अर्यम्णोऽप्युपलक्षणं एते वृजनासः दुर्लभाः अनभिभाव्याः अचेतसश्चिद् अप्रज्ञानं अनुष्ठानविषयज्ञानरहितमपि दक्षैः सामर्थ्यैः चितयन्ति अपि सुचेतसं प्रकृष्टज्ञानवन्तं पुरुषं क्रतुं कर्तारं कर्मानुष्ठानवन्तं यन्तः गच्छन्तः अंहोदुष्कृतं चिरश्चित् चिरेणापन्त्वोस्मात् सुपथा शोभनमार्गेण नयन्ति प्रापयन्ति अभिमतं यज्ञं स्वर्गादिकं वा ॥ ६ ॥

६. आदित्य, मित्र और वरुण दबाने योग्य नहीं हैं। ये अज्ञानी को ज्ञानवान् बनाते हैं। ये उत्तम ज्ञानवाले और कर्मानुष्ठानवाले के पास जाकर, दुष्कृत का विनाश करते हुए, हमें सुमार्ग पर ले जाते हैं।

॥ इति पञ्चमस्य पञ्चमे प्रथमोवर्गः ॥ १ ॥

इ॒मे दि॒वो अनि॑मिषा पृथि॒व्याश्चि॑कि॒त्वांसो॑ अचे॒तसं॑ नयन्ति ।
प्र॒व्रा॒जे चि॑न्न॒द्यो॑ गा॒धम॑स्ति पा॒रं नो॑ अ॒स्य वि॑ष्पि॒तस्य॑ पर्ष॒न् ॥ ७ ॥

इ॒मे । दि॒वः । अनि॑ऽमिषा । पृ॒थि॒व्याः । चि॒कि॒त्वांसः॑ ।
अ॒चे॒तस॑म् । न॒य॒न्ति॒ । प्र॒ऽव्रा॒जे । चि॒त् । न॒द्यः॑ । गा॒धम् । अ॒स्ति॒ ।
पा॒रम् । नः॒ । अ॒स्य । वि॒ष्पि॒तस्य॑ । प॒र्ष॒न् ॥ ७ ॥

इमे मित्रादयोदिवोद्युलोकस्य पृथिव्याश्च संबन्धिनः अनिमिषा अनिमिषेण सर्वदा चिकित्वांसोजानन्तः के अचेतसं अज्ञानं नयन्ति प्रापयन्ति कर्माणि प्रव्राजेचित् प्रवणेपि अत्यन्तनिम्नेपि देशे नद्योनद्याः गाधमस्ति भवति युष्मत्सामर्थ्यात् ते महान्तोनोस्माकं अस्य विष्पितस्य व्यापितस्य कर्मणः पारं पर्षन् पारयन्तु नयन्तु ॥ ७ ॥

७. ये निर्निमेष होकर द्युलोक और पृथिवी के अज्ञानी को कर्म में ले जाते हैं। इनके सामर्थ्य से अत्यन्त निम्न देश में भी नदी का तल होता है। ये हमें इस व्यापक कर्म के पार ले जायें।

अथाष्टमी—

यद्गोपाव॒दिति॒ः शर्म॑ भ॒द्रं मि॒त्रो यच्छ॑न्ति॒ वरु॑णः सु॒दासे॑ ।
तस्मि॒न्ना तो॒कं तन॑यं॒ दधा॑ना॒ मा क॑र्म देवहे॒ळनं॑ तुरासः ॥ ८ ॥

यत् । गोपाव॑त् । अदि॑तिः । शर्म॑ । भ॒द्रम् । मि॒त्रः । यच्छ॑न्ति ।
वरु॑णः । सु॒ऽदासे॑ । तस्मि॑न् । आ । तो॒कम् । तन॑यम् । दधा॑नाः ।
मा । क॒र्म॒ । दे॒व॒ऽहेळ॑नम् । तु॒रा॒सः॒ ॥ ८ ॥

यच्छर्म सुखं गृहं वा गोपावत् रक्षणोपेतं सप्रथः स्तुत्यं अदितिरदीनोऽर्यमा अदितिर्वा मित्रो-वरुणश्चैते त्रयो देवाः सुदासे सुदानाय मह्यं यच्छन्ति प्रयच्छन्ति तस्मिन् शर्मणि तोकं पुत्रं तनयं तत्पुत्रादिकं अथवा तनयशब्दोऽपत्यसामान्यवचनः तोकं कुलवर्धनं पुत्रं आसर्वतो दधानाः धारयन्तो वयं हे तुरासो गमनाय त्वरमाणाः देवहेळनं देवानां मित्रादीनां कोपनं मा कर्म मा कार्ष्म ॥ ८ ॥

८. अर्यमा, मित्र और वरुण जो रक्षण से युक्त और स्तुत्य सुख हव्यदाता को देते हैं वही सुख पुत्र और पौत्र के लिए धारण करते हुए हम शीघ्रकारी देवों के लिए कोपजनक कार्य न करें।

अव वेदिं होत्राभिर्यजेत रिपः काश्चिद्वरुणध्रुतः सः ।
परि द्वेषोभिरर्यमा वृणक्तूरुं सुदासे वृषणा उ लोकम् ॥ ९ ॥

अव । वेदिम् । होत्राभिः । यजेत । रिपः । काः । चित् ।
वरुणऽध्रुतः । सः । परि । द्वेषःऽभिः । अर्यमा । वृणक्तु ।
उरुम् । सुऽदासे । वृषणौ । ऊँ इति । लोकम् ॥ ९ ॥

हे मित्रादयः योऽस्मद्द्वेषी वेदिं यागसाधनं होत्राभिः वाङ्नामैतत् वाग्रूपाभिः स्तुतिभिः सार्धं अवयजेत येषां कर्माणि कुर्वन् देवान् न स्तुयादित्यर्थः अवपूर्वो यजतिस्त्यागार्थः स किं प्राप्नुयादिति तत्राह वरुणध्रुवः वरुणेन त्वया हिंसितः सकाः कश्चिद्रिपो हिंसाः प्राप्नुयादिति शेषः । अस्मांस्त्वमर्यमादेवो द्वेषोभिः द्वेष्टृभिः रक्षःप्रभृतिभिः परिवृणक्तु वर्जयतु उरुं विस्तीर्णं लोकं स्थानं सुदासे शोभनदानाय मह्यं प्रयच्छतं हे वृषणौ वर्षकौ कामानां मित्रावरुणौ उः पूरणः ॥ ९ ॥

९. जो हमारा द्वेषी यज्ञ-वेदी पर कार्य करते हुए देवों की स्तुति नहीं करता, वह वरुण-द्वारा मारा जाकर विनष्ट हो जाय। अर्यमा हमें राक्षसादि से अलग रक्खें। मनोरथ-पूरयिता मित्र और वरुण, मुझ हव्यदाता को विस्तीर्ण स्थान दो। अथ दशमी—

सस्वश्चिद्धि समृतिस्त्वेष्येषामपीच्येन सहसा सहन्ते ।
युष्मद्भिया वृषणो रेजमाना दक्षस्य चिन्महिना मृळता नः ॥ १० ॥

सस्वः । चित् । हि । सम्ऽऋतिः । त्वेषी । एषाम् । अपीच्येन ।
सहसा । सहन्ते । युष्मत् । भिया । वृषणः । रेजमानाः ।
दक्षस्य । चित् । महिना । मृळत । नः ॥ १० ॥

एषां मित्रादीनामस्मदिः संगतिः संहतिर्वा सत्वः अन्तर्हिता निगूढा त्वेषी दीप्ताच भवति तादृशायेवे अपीच्येन एतदप्यन्तर्हितनाम निगूढेन सहसा बलेन सहन्ते अभि भवन्ति अस्मद्द्विषः। किञ्च हे वृषणोभिमतवर्षकामित्रादयो युष्मद्युष्मत्तोभिया भीत्या रेजमानाः कंपमानाभवन्ति विरोधिनः। यस्मादेवं तस्माद्दक्षस्य युष्माकं बलस्य महिना महिम्ना महत्वेन गौरवाय सुखं उपदयां कुरुत सिद्धिपूरणो ॥ १० ॥

१०. इन मित्रादि की संगति निगूढ़ और दीप्त है। ये निगूढ़ बल-द्वारा हमारे द्वेषियों को पराजित करते हैं। अभिमतदाता मित्रादि देवो, तुम्हारे डर से हमारे विरोधी काँपते हैं। अपने बल की महिमा से हमें सुखी बनाओ।

योब्रह्मणेसुमतिमायजातेवाजस्यसातौपरमस्यरायः।
सीक्षन्तमन्युंमघवानोअर्यउरुक्षयायचक्रिरेसुधातु ॥ ११ ॥

यः। ब्रह्मणे। सुऽमतिम्। आऽयजाते। वाजस्य। सातौ। परमस्य। रायः। सीक्षन्त। मन्युम्। मघऽवानः। अर्यः। उरु। क्षयाय। चक्रिरे। सुऽधातु ॥ ११ ॥

योयजमानोब्रह्मणे परिवृढस्वकर्मणे युष्मत्स्तोत्ररूपाय सुमतिं शोभनां बुद्धिं आयजाते आयजते यजतिरत्रदाने ददाति करोति। किमर्थं वाजस्यान्नस्य सातौ दाने निमित्ते परमस्योत्कृष्टस्य रायोधनस्य च सातौ तस्य अर्यः ईरयति स्तुतीः प्रेरयतीत्यरिः स्तोता तस्य मन्युं स्तोत्रं मघवानोदानवन्तोर्यमादयः सीक्षन्त सचन्ते सेवित्वाच तस्योरुक्षयाय विस्तीर्णनिवासाय सुधातु सुधाम शोभनस्थानं चक्रिरे कुर्वते ॥ ११ ॥

११. जो यजमान अन्न और उत्तम धन देने के लिए तुम्हारे स्तोत्र में अपनी शोभन बुद्धि को नियुक्त करता है, उस स्तोता का स्तोत्र मघवा लोग (दानी अर्यमा आदि) आश्रित करते और उसके लिए सुन्दर धाम बनाते हैं।

इयंदेवपुरोहितिर्युवभ्यांयज्ञेषुमित्रावरुणावकारि।
विश्वानिदुर्गापिपृतंतिरोनोयूयंपातस्वस्तिभिःसदानः ॥ १२ ॥ २ ॥

इयम्। देवा। पुरःऽहितिः। युवऽभ्याम्। यज्ञेषु। मित्रावरुणौ। अकारि। विश्वानि। दुःऽगा। पिपृतम्। तिरः। नः। यूयम्। पात। स्वस्तिऽभिः। सदा। नः ॥ १२ ॥ २ ॥

अनया स्तुतिमुपसंहरति हे देवा देवौ मित्रावरुणौ युवभ्यां युवाभ्यां यज्ञेषु इयं पुरोहितिः पुरस्क्रिया पूजा स्तुतिलक्षणा अकारि कृताभूत् तां सेवित्वा विश्वानि सर्वाणि दुर्गा दुः-

स्तेनगन्तव्यानि आपदः तिरः तिरस्कुरुतम् तथा कृत्वा नोस्मान् पिपृतं पारयतं शिष्टो-गतः ॥ १२ ॥

१२. मित्र और वरुण, तुम दोनों के यज्ञ में यह स्तुति की गई है। इसकी सेवा करके हमारी सारी दुरन्त विपत्तियों को दूर करते हुए हमें पार लगाओ। तुम हमें सदा स्वस्ति-द्वारा पालन करो।

॥ इति पंचमस्य पंचमे द्वितीयोवर्गः ॥ २ ॥

उद्वां चक्षुरिति सप्तर्चं षष्ठं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभं मैत्रावरुणं उद्वांसप्तेत्यनुक्रमणिका विनियोगोलैंगिकः।

उद्वांचक्षुर्वरुणसुप्रतीकंदेवयोरेतिसूर्यस्ततन्वान्।
अभियोविश्वाभुवनानिचष्टेसमन्युंमर्त्येष्वाचिकेत ॥ १ ॥

उत्। वाम्। चक्षुः। वरुणा। सुऽप्रतीकम्। देवयोः।
एति। सूर्यः। ततन्वान्। अभि। यः। विश्वा। भुवनानि।
चष्टे। सः। मन्युम्। मर्त्येषु। आ। चिकेत ॥ १ ॥

हे वरुणा मित्रावरुणौ देवयोर्द्योतमानयोर्वां युवयोश्चक्षुः प्रकाशकं तेजः सुप्रतीकं शोभनरूपं एवं रूपः सूर्यः ततन्वान् तेजोविस्तारयन्नुदेति उद्गच्छति अथोदितोयोदेवोविश्वा सर्वाणि भुवनानि भूतजातानि अभिचष्टे अभिपश्यति सदेवोमर्त्येषु मनुष्येषु प्रवृत्तं मन्युं स्तोत्रं कर्म वा आचिकेत आजानाति ॥ १ ॥

१. मित्र और वरुण, तुम प्रकाशमान हो। तुम्हारे नेत्र-रूप और शोभनरूपवाले सूर्य तेज का विस्तार करते हुए आकाश में उठते हैं। सूर्यदेव सारे भुवनों अथवा भूतों (प्राणियों) को देखते हैं। वे मनुष्यों के बीच प्रवृत्त स्तोत्र को जानते हैं।

अथ द्वितीया—

प्रवांसमित्रावरुणावृतावाविप्रोमन्मानिदीर्घश्रुदियर्ति।
यस्यब्रह्माणिसुक्रतूअवाथआयत्क्रत्वानशरदःपृणैथे ॥ २ ॥

प्र। वाम्। सः। मित्रावरुणौ। ऋतऽवा। विप्रः। मन्मानि।
दीर्घऽश्रुत्। इयर्ति। यस्य। ब्रह्माणि। सुक्रतू इति सुऽक्रतू।
अवाथः। आ। यत्। क्रत्वा। न। शरदः। पृणैथे इति ॥ २ ॥

हे मित्रावरुणौ वां युवयोर्मन्मानि मननीयानि स्तोत्राणि सः प्रसिद्धः विप्रोमेधावी ऋतवा यज्ञवान् दीर्घश्रुत् चिरकालं श्रोता एवमुक्तलक्षणोवसिष्ठः प्रेयर्ति प्रेरयति यस्य ऋषेः ब्रह्मा-

णि परिवृढानि स्तोत्राणि हे सुक्रतू शोभनकर्माणौ अवाप्योरक्षथः यत्कृत्वा न कर्म शरदो बहून्संवत्सरान् आपृणैथे आपूरयेथे सत्यदर्शी ॥ २ ॥

२. मित्र और वरुण, वह याज्ञिक, विप्र (प्रसिद्ध ब्राह्मण) और चिर श्रोता वसिष्ठ तुम दोनों के लिए मननीय स्तुति करते हैं। तुम दोनों शोभन कर्मवाले हो। वसिष्ठ के स्तोत्र की रक्षा करते हो। तुम बहुत वर्षों से वसिष्ठ के कर्म को पूरण करते आ रहे हो।

प्रोरोर्मित्रावरुणापृथिव्याःप्रदिवऋष्वाद्बृहतःसुदानू।
स्पशोदधाथेओषधीषुविक्ष्वृधग्यतोअनिमिषंरक्षमाणा ॥ ३ ॥

प्र। उरोः। मित्रावरुणा। पृथिव्याः। प्र। दिवः। ऋष्वात्।
बृहतः। सुदानू इति सुऽदानू। स्पशः। दधाथे इति। ओषधीषु।
विक्षु। ऋधक्। यतः। अनिऽमिषम्। रक्षमाणा ॥ ३ ॥

हे मित्रावरुणा मित्रावरुणौ युवां उरोर्विस्तीर्णायाः पृथिव्याअपि प्ररिरिचाथे अस्येदेव प्ररिरिचे इत्यादिषु प्रशब्दस्य रिरिच इत्यनेन सह संबन्धदर्शनादत्राप्युचितक्रियाध्याहारेण रिरिचेऽइतियोज्यम्। तथा ऋष्वात् गुणैर्महतो बृहतः स्वरूपतोऽपिमहतोदिवोद्युलोकादपि प्ररिरिचाथे हे सुदानू शोभनदानौ किञ्च ओषधीषु विक्षु प्रजासु निमित्तभूतासु प्रजासु चेतिवा स्पशोरूपं दधाथे धारयेथे किंकुर्वन्तौ ऋधक् सत्येन यतः विवेकात् सत्येन गच्छतो जनान् अनिमिषं अव्यवधानेन सर्वदा रक्षमाणा पालयन्तौ ॥ ३ ॥

३. मित्र और वरुण, तुमने विस्तृत पृथिवी की परिक्रमा की है और गुणों तथा स्वरूप से विशाल द्युलोक की भी प्रदक्षिणा कर डाली है। हे शोभनदाता, तुम ओषधियों और प्रजा के लिए रूप धारण करते हो। तुम निर्निमेष भाव से सन्मार्गगामी का पालन करते हो।

शंसामित्रस्यवरुणस्यधामशुष्मोरोदसीबद्बधेमहित्वा।
अयन्मासाअयज्वनामवीराःप्रयज्ञमन्मावृजनंतिराते ॥ ४ ॥

शंस। मित्रस्य। वरुणस्य। धाम। शुष्मः। रोदसी इति।
बद्बधे। महिऽत्वा। अयन्। मासाः। अयज्वनाम्।
अवीराः। प्र। यज्ञऽमन्मा। वृजनम्। तिराते ॥ ४ ॥

हे ऋषे मित्रस्य वरुणस्य च धाम तेजः स्थानं शंस स्तुहि ययोर्देवयोः शुष्मोबलं रोदसी द्यावापृथिव्यौ सहवर्तमाने महित्वा स्वमहत्त्वेन बद्बधे बध्नाति पृथक्स्थापयति इयं पृथिवी इयं द्यौरिति पृथक्करोति द्यावापृथिवीसहास्तामितिश्रुतेः। अयज्वनांअननुष्ठातॄणां मासाः कालावयवाः

१ ऋ० सं० १, ४. २८.। २ तै० ब्रा० १. २. ६.।

अवीरा अपुत्रा अयज्वानः यन्तु गच्छन्तु [illegible] यज्ञमन्मा यज्ञार्थं मतिमान् यज्वा वृजनं बलं प्रतिराते प्रवर्धयतु अपूर्वैस्थिरतरैर्वर्धनार्थः ॥ ४ ॥

४. ऋषि, तुम मित्र और वरुण के तेज की स्तुति करो। अपनी महिमा से मित्र और वरुण का बल द्यावा-पृथिवी को अलग-अलग रक्खे हुए है। यज्ञ न करनेवालों के महीने पुत्र से रहित होकर बीतें। यज्ञ-बुद्धि पुरुष-बल बढ़ावें।

अमूरा विश्वा वृषणाविमा वां न यासु चित्रं ददृशे न यक्षम्।
द्रुहः सचन्ते अनृता जनानां न वां निण्यान्यचिते अभूवन् ॥ ५ ॥

अमूरा। विश्वा। वृषणौ। इमाः। वाम्। न। यासु। चित्रम्।
ददृशे। न। यक्षम्। द्रुहः। सचन्ते। अनृता। जनानाम्।
न। वाम्। निण्यानि। अचिते। अभूवन् ॥ ५ ॥

हे अमूरा अमूढौ विश्वा व्याप्तौ हे वृषणौ वर्षितारौ वां युवाभ्यां इमा इमानि स्तुतिवचांसि क्रियन्ते यासु स्तुतिषु चित्रं आश्चर्यं न ददृशे न दृश्यते न यक्षं न पूजा दृश्यते युवाभ्यां महिम्नोपि महत्वात् मयकेन क्रियमाणमपि स्तोत्रं न चमत्करोतीत्यर्थः। जनानां अनृता असत्यविषयाणि स्तोत्राणि द्रुहो द्रोग्धारः सचन्ते सेवन्ते न महान्तः वां युवाभ्यां क्रियमाणानि निण्यानि अन्तर्हितानि रहस्यान्यपि स्तोत्राणि अचिते अज्ञानाय न अभूवन् न भवन्ति ॥ ५ ॥

५. हे प्राज्ञ, व्यापक और मनोरथवर्षी मित्र और वरुण, तुम्हारी स्तुति में आश्चर्य, यज्ञ और पूजा कुछ भी नहीं दिखाई देता। द्रोही लोग मनुष्यों की मिथ्या स्तुति का सेवन करते हैं। तुम दोनों के द्वारा किये जाते हुए रहस्यमय स्तोत्र अज्ञान के लिए न हों।

समु वां यज्ञं महयन्नमोभिर्हुवे वां मित्रावरुणा सबाधः।
प्र वां मन्मान्यृचसे नवानि कृतानि ब्रह्म जुजुषन्निमानि ॥ ६ ॥

सम्। ऊँ इति। वाम्। यज्ञम्। महयम्। नमःऽभिः। हुवे।
वाम्। मित्रावरुणा। सऽबाधः। प्र। वाम्। मन्मानि।
ऋचसे। नवानि। कृतानि। ब्रह्म। जुजुषन्। इमानि ॥ ६ ॥

हे मित्रावरुणौ वां युवयोर्यज्ञं नमोभिर्नमस्कारैः स्तुतिभिः समु महयं संपूजयाम्यहं यद्वा हे मित्रावरुणा मित्रावरुणौ वां सबाधो बाधायुक्तोऽहं हुवे आह्वयामि बाधापरिहाराय वां युवां ऋचसे सेवितुं नवानि नूतनानि स्तुत्यानि वा मन्मानि स्तोत्राणि प्रभवन्त्वित्यध्याहारः कृतानि मया समूहीकृतानि इमानीदानीं क्रियमाणानि ब्रह्म परिवृढानि स्तोत्राणि युवां जुजुषन् प्रीणयन्तु ॥ ६ ॥

६. मित्र और वरुण, नमस्कार-द्वारा तुम्हारे यज्ञ की पूजा करता हूँ। मित्र और वरुण, मैं बाधा-सम्पन्न होकर तुम दोनों को बुलाता हूँ। तुम्हारी सेवा के लिए नये स्तोत्र बनाये जायें। मेरे द्वारा इकट्ठा किया हुआ स्तोत्र तुम्हें प्रसन्न करे।

इयंदेवपुरोहितिर्युवभ्यांयज्ञेषुमित्रावरुणावकारि।
विश्वानिदुर्गापिपृतंतिरोनोयूयंपातस्वस्तिभिःसदानः ॥ ७ ॥ ३

इयम्। देवा। पुरःऽहितिः। युवऽभ्याम्। यज्ञेषु। मित्रावरुणौ।
अकारि। विश्वानि। दुःऽगा। पिपृतम्। तिरः। नः।
यूयम्। पात। स्वस्तिऽभिः। सदा। नः ॥ ७ ॥ ३ ॥

इयंदेवेति सप्तमी गता ॥ ७ ॥

७. मित्र और वरुण, तुम दोनों के यज्ञ में यह स्तुति की गई है। इसकी सेवा करके हमारी सारी दुरन्त विपत्तियों को दूर करते हुए हमें पार लगाओ। तुम हमें सदा स्वस्ति-द्वारा पालन करो।

॥ इति पञ्चमस्य पञ्चमे तृतीयो वर्गः ॥ ३ ॥

उत्सूर्य इति षळृचं सप्तमं सूक्तं अत्रानुक्रमणिका—उत्सूर्यः षळाद्यास्तिस्रः सौर्य इति वसिष्ठऋषिः त्रिष्टुप्छन्दः आद्यास्तिस्रः सूर्यदेवत्याः शिष्टा मित्रावरुणदेवत्याः सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः।

तत्र प्रथमा—

उत्सूर्योबृहदर्चींष्यश्रेत्पुरुविश्वाजनिममानुषाणाम्।
समोदिवाददृशेरोचमानःक्रत्वाकृतःसुकृतःकर्तृभिर्भूत् ॥ १ ॥

उत्। सूर्यः। बृहत्। अर्चींषि। अश्रेत्। पुरु। विश्वा। जनिम।
मानुषाणाम्। समः। दिवा। ददृशे। रोचमानः। क्रत्वा।
कृतः। सुऽकृतः। कर्तृऽभिः। भूत् ॥ १ ॥

सूर्यः सर्वस्य प्रेरको देवः बृहत् अत्यधिकं पुरु पुरूणि बहूनि अर्चींषि तेजांसि उदश्रेत् ऊर्ध्वं श्रयति किंभूतः मानुषाणां मनुष्याणां विश्वा सर्वाणि जनिमा जनिमानि जनान् जनशब्दः संघवचनः तान् प्रत्युदश्रेत् स देवो दिवा अहनि रोचमानः सन् समो ददृशे एकरूपः प्रविनियतः सन् दृश्यते तस्मात्तुल्यं पुरुषं प्रत्यादित्यो भवतीति हि श्रुतिः। स देवः क्रत्वा सर्वस्य कर्त्रा कृतः संपादितः प्रजापतिना कर्तृभिः स्तुतिकर्तृभिः सुकृतः स्तुत्या तीक्ष्णीकृतो भूत् भवति ॥ १ ॥

१. सूर्य अत्यधिक और प्रभूत तेज का ऊर्ध्वमुख होकर आश्रय करें। वे मनुष्यों के सभी जनों का आश्रय करें। वे दिन में रुचिकर होकर एकरूप दिखाई देते हैं। वे सबके कर्ता, कृत और प्रजापति-द्वारा तेज होते हैं।

ससूर्यप्रतिपुरोनउद्गाएभिःस्तोमेभिरेतशेभिरेवैः।
प्रनोमित्रायवरुणायवोचोनागसोअर्यम्णेअग्नयेच ॥ २ ॥

सः । सूर्य । प्रति । पुरः । नः । उत् । गाः । एभिः । स्तोमेभिः ।
एतशेभिः । एवैः । प्र । नः । मित्राय । वरुणाय । वोचः ।
अनागसः । अर्यम्णे । अग्नये । च ॥ २ ॥

हे सूर्य सः प्रसिद्धस्त्वं नोऽस्मान् प्रति पुरः पुरस्तात् उद्गाः उद्गच्छ कैः साधनैः एभिः स्तोमेभिः स्तोमैः स्तुत्यैः एतशेभिः एतवर्णैः स्वार्थिकः शकारः। यो जरन्ता युवशा वा। पुरुषः कृष्णशारास्तुवर्णरूपादिवत्। वाहैः एवैर्गमनशीलैरश्वैरुद्गाः अथ तथा कृत्वा अस्माभिः स्तुतः सन् नोऽस्मान् अनागसः अपापान् प्रवोचः केभ्यः मित्राय वरुणायार्यम्णे अग्नये च। अत्र सौर्ये इतरेषां मित्रादीनां संकीर्तनं तेषामपि निपातभाक्त्वादविरुद्धं एवंपूर्वोत्तरत्र च मैत्रावरुणार्यमादीनांसंकीर्तनमपि न विरुध्यते ॥ २ ॥

२. सूर्य, तुम स्तोत्रों-द्वारा हरित् वर्ण और गमनशील अश्वोंसे, ऊर्ध्व-मुख होकर, प्रत्येक के सम्मुख गमन करो। तुम मित्र, वरुण, अर्यमा और अग्नि के पास हमें निरपराध कहना।

अथ तृतीया—

विनःसहस्रंशुरुधोरदन्त्वृतावानोवरुणोमित्रोअग्निः।
यच्छन्तुचन्द्राउपमंनोअर्कमानःकामंपूपुरन्तुस्तवानाः ॥ ३ ॥

वि । नः । सहस्रम् । शुरुधः । रदन्तु । ऋतऽवानः । वरुणः ।
मित्रः । अग्निः । यच्छन्तु । चन्द्राः । उपऽमम् । नः ।
अर्कम् । आ । नः । कामम् । पूपुरन्तु । स्तवानाः ॥ ३ ॥

नोऽस्मभ्यं शुरुधः शुचेर्दुःखस्य प्रतिरोद्धारः ऋतावानः सत्यवन्तो वरुणादयः सहस्रं सहस्रसंख्याकं धनं विरदन्तु वितरन्तु अथवा शुरुधउक्तलक्षणाः सहस्रसङ्ख्याकाः ओषधीरदन्तु। किञ्च ते चन्द्राः आह्लादकारिणो नोऽस्मभ्यं उपमं स्तुत्यं अर्कमर्चनीयं यच्छन्तु। किंच स्तवाना अस्माभिः स्तूयमाना नोऽस्माकं काममपेक्षितं पूपुरन्तु पूरयन्तु। हे सूर्य त्वया अनुज्ञाता इति सूर्यस्य स्तुतिः ॥ ३ ॥

---

१ ऋ० सं० २. ३. ५। १ ऐ० ब्रा० ५. १४।

३. दुःख को रोकनेवाले और सत्यवान् वरुण, मित्र और अग्नि हमें सहस्र-संख्यक धन दें। वे प्रसन्नता-दायक हैं। हमें स्तुत्य और पूजनीय वस्तु दें। हमारे द्वारा स्तुति किये जाने पर हमारी अभिलाषा पूर्ण करें।

द्यावाभूमीअदितेत्रासीथांनोयेवांजज्ञुःसुजनिमानऋष्वे।
माहेळेभूमवरुणस्यवायोर्मामित्रस्यप्रियतमस्यनृणाम्॥ ४॥

द्यावाभूमी इति। अदिते। त्रासीथाम्। नः। ये। वाम्।
जज्ञुः। सुऽजनिमानः। ऋष्वे इति। मा। हेळे। भूम। वरुणस्य।
वायोः। मा। मित्रस्य। प्रियऽतमस्य। नृणाम्॥ ४॥

हे द्यावाभूमी द्यावापृथिव्यौ हे अदिते अखण्डनीये एतद् द्यावाभूम्योरेवैकवचनेन संबोधनं हे ऋष्वे महत्यावेतद् हे महत्यौ नोस्मान् त्रासीथां रक्षतं। ये वयं सुजनिमानः शोभन-जन्मानोवां युवां जज्ञुः ज्ञातवन्तः स्म। किञ्च वयं वरुणस्य हेळे क्रोधे माभूम तथा वायो-र्माभूम तथा नृणां स्तुतिनेतॄणां मनुष्याणां प्रियतमस्य मित्रस्य हेळे माभूम॥ ४॥

४. हे द्यावा-पृथिवी, अदिति और महान् हमारी रक्षा करो। हम सुन्दर जन्मवाले हैं। तुम्हें हम जानते हैं। हम वरुण, वायु और नेताओं (मनुष्यों) के प्रियतम मित्र के क्रोध में न पड़ें।

प्रबाहवेति पञ्चमी मैत्रावरुणे पशौ पुरोडाशस्य याज्या सूत्रितं च—प्रबाहवासिसृतंजीवसेन इति द्विर्भावावितिनिषेधेपहृतानूहवि। तत्राऽत्र।

अथ पञ्चमी—

प्रबाहवासिसृतंजीवसेनआनोगव्यूतिमुक्षतंघृतेन।
आनोजनेश्रवयतंयुवानाश्रुतंमेमित्रावरुणाहवेमा॥ ५॥

प्र। बाहवा। सिसृतम्। जीवसे। नः। आ। नः। गव्यूतिम्।
उक्षतम्। घृतेन। आ। नः। जने। श्रवयतम्। युवाना।
श्रुतम्। मे। मित्रावरुणा। हवा। इमा॥ ५॥

हे मित्रावरुणा मित्रावरुणौ देवौ बाहवा युवाभ्यां बाहू प्रसिसृतं प्रसारयतं हविःस्वी-काराय धनप्रदानाय वा। किमर्थमिति नोजीवसे अस्माकं जीवनाय किञ्च नोस्माकं गव्यूतिं गावोयस्यां गच्छंति अनेनेति गव्यूतिर्गोमार्गभूमिः तां तृणादिप्ररोहाय घृतेनोदकेन आसमन्ताद् उक्षतं सिञ्चतं किञ्च नोस्मान् जने अस्मत्समाने मनुष्यसमूहे वा नोस्मान् आश्रवयतं विश्रुतं कुरुतम्। हे युवाना नित्ययौवनौ सर्वत्रव्यापिनौ वा युवां मे मम इमा इमानि हवा आह्वाना-नि श्रुतं शृणुतम्॥ ५॥

५. मित्र और वरुण, अपनी बाँहें पसारो। हमारे जीवन के लिए हमारी गोमार्ग-भूमि को जल-द्वारा सिक्त करो। मनुष्यों के बीच हमें विख्यात करो। तुम लोग नित्य तरुण हो। हमारा यह आह्वान सुनो।

नूमित्रोवरुणोअर्यमानस्त्मनेतोकायवरिवोदधन्तु ।
सुगानोविश्वासुपथानिसन्तुयूयंपातस्वस्तिभिःसदानः ॥ ६ ॥४॥

नु । मित्रः । वरुणः । अर्यमा । नः । त्मने । तोकाय । वरिवः ।
दधन्तु । सुऽगा । नः । विश्वा । सुऽपथानि । सन्तु । यूयम् ।
पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥ ६ ॥ ४ ॥

मित्रोवरुणोर्यमाचैते त्रयोदेवा नु क्षिप्रं नोस्माकं त्मने आत्मने आत्महिताय तोकाय-पुत्राय च वरिवोधनं दधन्तु प्रयच्छन्तु नोस्माकं विश्वा सर्वाणि गन्तव्यानि सुगा सुगमनानि सुपथानि च सन्तु भवन्तु शिष्टं गतम् ॥ ६ ॥

६. मित्र, वरुण और अर्यमा, हमारे लिए और पुत्र के लिए धन प्रदान करो। हमारे लिए सभी गन्तव्य स्थान सुगम और सुपथ हों। तुम हमें सदा स्वस्ति-द्वारा पालन करो।

॥ इति पंचमस्य पञ्चमे चतुर्थोवर्गः ॥ ४ ॥

उद्वेतीति षडृचमष्टमंसूक्तम् वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभम् आद्याश्चतस्रः पञ्चम्याःपूर्वार्धश्च सूर्यदेवत्याः अवशिष्टास्तयोर्ऋचौमित्रावरुणदेवत्याः तथाचानुक्रान्तम्—उद्वेतीतिषडार्धपञ्चमाद्यवि। विनियोगोलैङ्गिकः।

उद्वेतिसुभगोविश्वचक्षाःसाधारणःसूर्योमानुषाणाम् ।
चक्षुर्मित्रस्यवरुणस्यदेवश्चर्मेवयःसमविव्यक्तमांसि ॥ १ ॥

उत् । ऊँ इति । एति । सुऽभगः । विश्वऽचक्षाः । साधारणः ।
सूर्यः । मानुषाणाम् । चक्षुः । मित्रस्य । वरुणस्य । देवः ।
चर्मऽइव । यः । सम्ऽअविव्यक् । तमांसि ॥ १ ॥

उद्वेति उद्गच्छत्ययंसूर्यः सुभगः शोभनभाग्यः सुष्ठु भजनीयोवा विश्वचक्षाः सर्वस्यद्रष्टा मानुषाणां सर्वेषां मनुष्याणां साधारणः साधारणत्वप्रतिपादकमुदितः पूर्वमुदाहृता मित्रस्य वरुणस्य च चक्षुः प्रकाशकः देवोद्योतमानः योदेवश्चर्मेव चर्माणीव तमांसि समविव्यक् सह विचति संवेष्टयति समज्ञानुभावोदेवः उद्वेति ॥ १ ॥

१. शोभन-भाग्य, सर्वदर्शक, सभी मनुष्यों के लिए साधारण, मित्र और वरुण के नेत्र-स्वरूप तथा प्रकाशमान सूर्य उग रहे हैं। सूर्य चमड़े की तरह अन्धकार को संवेष्टित करते हैं।

अथ द्वितीया—

उदेतिप्रसवीताजनानांमहान्केतुरर्णवःसूर्यस्य ।
समानंचक्रंपर्याविवृत्सन्यदेतशोवहतिधूर्षुयुक्तः ॥ २ ॥

उत् । ऊँ इति । एति । प्रऽसविता । जनानाम् । महान् । केतुः ।
अर्णवः । सूर्यस्य । समानम् । चक्रम् । परिऽआविवृत्सन् । यत् ।
एतशः । वहति । धूःऽसु । युक्तः ॥ २ ॥

अयं सूर्यस्य सूर्यः विभक्तिव्यत्ययः उदेति उद्गच्छति कीदृशोयं जनानां सर्वेषां प्रसविता सर्वेषु कर्मस्वनुज्ञाता महान् पूज्यः केतुः सर्वस्य प्रज्ञापकः अर्णवः उदकप्रदः । किं कुर्वन्नुदेतीति उच्यते समानं सर्वेषामेकरूपं एकमेव चक्रं रथाङ्गं चरणशीलं रथं वा पर्याविवृत्सन् पर्यावर्तयितुमिच्छन् यद्यच्चक्रं धूर्षु रथस्य युक्त एतशः एतशवर्णो हरितवर्णोऽश्वोवहति एकोऽश्वोवहतिसप्तनामेत्युक्तम् ॥ २ ॥

२. मनुष्यों के उत्पादक, महान्, सबके सूचक और जलप्रद यह सूर्य सबके एक मात्र चक्र को परिवर्तित करने की इच्छा करके उगते हैं। रथ में नियुक्त हरित् वर्ण अश्व सूर्य को ढोते हैं।

विभ्राजमानउषसामुपस्थाद्रेभैरुदेत्यनुमद्यमानः ।
एषमेदेवःसविताचच्छन्दयःसमानंनप्रमिनातिधाम ॥ ३ ॥

विऽभ्राजमानः । उषसाम् । उपऽस्थात् । रेभैः । उत् । एति ।
अनुऽमद्यमानः । एषः । मे । देवः । सविता । चच्छन्द ।
यः । समानम् । न । प्रऽमिनाति । धाम ॥ ३ ॥

अयं सूर्योविभ्राजमानोविशेषेणदीप्यमानः उषसामुपस्थात् उपस्थे मध्ये रेभैः स्तोतृभिरनुमद्यमानः सन्नुदेति किञ्च एषदेवोद्योतमानः सविता मे मह्यं चच्छन्द उपच्छन्दयति कामान् । एतदुक्तं भवति योदेवः समानं सर्वेषां प्राणिनामेकरूपं धाम स्वीयं तेजः स्थानं न प्रमिनाति महिनस्ति न संकोचयति सदेवउदेतीति ॥ ३ ॥

३. अतीव प्रकाशमान ये सूर्य स्तोताओं के स्तोत्रों को सुनने में प्रमत्त होकर उषाओं के बीच उगते हैं। ये हमें अभिलषित पदार्थ देते हैं। ये सबके लिए समान हैं। अपने तेज को संकुचित नहीं करते।

---

१ ऋ० सं० २. ३. १४.।

अथ चतुर्थी—

दिवोरुक्मउरुचक्षाउदेतिदूरेअर्थस्तरणिर्भ्राजमानः।
नूनंजनाःसूर्येणप्रसूताअयन्नर्थानिकृणवन्नपांसि ॥ ४ ॥

दिवः। रुक्मः। उरुऽचक्षाः। उत्। एति। दूरेऽअर्थः।
तरणिः। भ्राजमानः। नूनम्। जनाः। सूर्येण। प्रऽसूताः।
अयन्। अर्थानि। कृणवन्। अपांसि ॥ ४ ॥

अयं सूर्यो रुक्मो रोचमानः उरुचक्षाः प्रभूततेजाः सन् दिवोऽन्तरिक्षादुदेति यद्वा दिवोऽन्तरिक्षस्य रुक्मआभरणस्थानीयः कीदृशोऽयं दूरेअर्थः दूरेगन्ता अर्थैरिति दूरे प्रार्थ्यमानो वा तरणिस्तारकः भ्राजमानो दीप्यमानः सन्नुदेति नूनं निश्चयं जनाः सर्वे प्राणिनः सूर्येण प्रेरकेण देवेन प्रसूताः अनुज्ञाताः प्रेरिताः सन्तः अयन् अर्थानि गंतव्यानि अनुष्ठेयानि अपांसि कर्माणि कृणवन् कुर्वन्ति ॥ ४ ॥

४. ये दूरगामी, त्राता और दीप्तिमान् सूर्य शोभन और बहु-तेजः-सम्पन्न होकर अन्तरिक्ष में उदित होते हैं। जीवगण निश्चय ही सूर्य से उत्पन्न होकर कर्तव्य-कर्म करते हैं।

यत्राचक्रुरमृतागातुमस्मैश्येनोनदीयन्नन्वेतिपाथः।
प्रतिवांसूरउदितेविधेमनमोभिर्मित्रावरुणोतहव्यैः ॥ ५ ॥

यत्र। चक्रुः। अमृताः। गातुम्। अस्मै। श्येनः। न।
दीयन्। अनु। एति। पाथः। प्रति। वाम्। सूरे। उत्ऽइते।
विधेम। नमःऽभिः। मित्रावरुणा। उत। हव्यैः ॥ ५ ॥

यत्र यस्मिन्नन्तरिक्षे अमृता अमरणधर्माणः पूर्वदेवा अस्मै सूर्याय गातुं मार्गं चक्रुः अकुर्वन् तत्पाथोऽन्तरिक्षं अन्वेति अनुगच्छति कइव दीयन् गच्छन् श्येनोन शंसनीयगमनो श्येनइव पतनसमर्थः शीघ्रगमनयुक्तम् हे मित्रावरुणा मित्रावरुणौ वां युवां सूरे सूर्ये उदिते सति प्रातःसवने नमोभिर्नमस्कारैः स्तुतिभिः उतापि च हव्यैः हविर्भिश्च प्रतिविधेम परिचरेम ॥ ५ ॥

५. अमर देवों ने जहाँ इन सूर्य के लिए मार्ग बनाया था, वह मार्ग गति-परायण गृध्र की तरह अन्तरिक्ष का अनुगमन करता है। मित्र और वरुण, सूर्योदय होने पर प्रातःसवन में नमस्कार और हव्य-द्वारा तुम्हारी हम सेवा करेंगे।

अथ षष्ठी—

नूमित्रोवरुणोअर्यमानस्त्मनेतोकायवरिवोदधन्तु।
सुगानोविश्वासुपथानिसन्तुयूयंपातस्वस्तिभिःसदानः ॥६॥५॥

नु । मित्रः । वरुणः । अर्यमा । नः । त्मने । तोकाय । वरिवः ।
दधन्तु । सुऽगा । नः । विश्वा । सुऽपथानि । सन्तु । यूयम् ।
पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥ ६ ॥ ५ ॥

नुमित्रइतिषष्ठीगता ॥ ६ ॥

६. मित्र, वरुण और अर्यमा हमारे लिए और पुत्र के लिए धन दें। हमारे सारे गन्तव्य सुगम और सुपथ हों। तुम हमें सदा स्वस्ति-द्वारा पालन करो।

॥ इति पञ्चमस्य पञ्चमे पंचमोवर्गः ॥ ५ ॥

दिविक्षयन्तेति पंचर्चं नवमं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं मैत्रावरुणम्। दिविपंचेत्यनुक्रमणिका। तृतीयेछन्दोमे प्रउगशस्त्रे आद्यस्तृचोमैत्रावरुणस्य सूत्रितं च—दिविक्षयन्तारजसः पृथिव्या प्रावश्विवाराश्विनागतंनरइति। तत्र प्रथमा—

दिविक्षयन्तारजसःपृथिव्यांप्रवांघृतस्यनिर्णिजोददीरन्।
हव्यंनोमित्रोअर्यमासुजातोराजासुक्षत्रोवरुणोजुषन्त ॥ १ ॥

दिवि । क्षयन्ता । रजसः । पृथिव्याम् । प्र । वाम् । घृतस्य ।
निःऽनिजः । ददीरन् । हव्यम् । नः । मित्रः । अर्यमा ।
सुऽजातः । राजा । सुऽक्षत्रः । वरुणः । जुषन्त ॥ १ ॥

दिवि द्युलोकेन्तरिक्षे पृथिव्यां च वर्तमानस्य रजसः उदकस्य क्षयन्ता क्षयतिरैश्वर्यकर्मा स्वामिनौ भवथः हे मित्रावरुणौ वां युवाभ्यां प्रेरिताः मेघाः घृतस्य निर्णिजः उदकस्य रूपाणि ददीरन् ददते प्रयच्छन्ति अथवा वां युवाभ्यां घृतस्य निर्णिजः रूपाणि युवानीत्यर्थः तानि ददीरन् दीयन्ते नोस्माकं संबन्धि हव्यं मित्रः सुजातः सुष्ठुप्रादुर्भूतः अर्यमा राजा सर्वस्य स्वामी सुक्षत्रः शोभनबलो वरुणश्चैते जुषन्त सेवन्ताम् ॥ १ ॥

१. मित्र और वरुण, तुम लोग द्युलोक और पृथिवी में जल के स्वामी हो। तुम्हारे द्वारा प्रेरित मेघ जल को रूप देता है। मित्र, सुजन्मा अर्यमा, राजा और बली वरुण हमारे हव्य को आश्रित करें।

आराजानामहऋतस्यगोपासिन्धुपतीक्षत्रियायातमर्वाक्।
इळांनोमित्रावरुणोतवृष्टिमवदिवइन्वतंजीरदानू ॥ २ ॥

आ । राजाना । महः । ऋतस्य । गोपा । सिन्धुपती इति सिन्धुऽपती । क्षत्रिया । यातम् । अर्वाक् । इळाम् । नः ।
मित्रावरुणा । उत । वृष्टिम् । अव । दिवः । इन्वतम् ।
जीरदानू इति जीरऽदानू ॥ २ ॥

हे राजाना सर्वस्यस्वामिनौ हे महोमहप ऋतस्योदकस्य यज्ञस्य गोपा गोपायितारौ युवामविशेपराज्ञत्वरेइवि पराक्रमावाद पञ्चचामविशसमुदायस्य निधातवम्। हे सिन्धुपती नद्याः पालयितारौ हे क्षत्रिया बलवन्तौ युवां अर्वागस्मदभिमुखं आयातमागच्छतम्। किंच हे मित्रावरुणा मित्रावरुणौ हे जीरदानू क्षिप्रदानौ युवां नोस्मभ्यं इळामन्नं उदाविच पुष्टिं द-स्तावकां वृष्टिं च दिवोन्तरिक्षात् अव अवस्तात् इन्वतं प्रेरयतम्॥ २॥

२. तुम लोग राजा, महायज्ञ के रक्षक, सिन्धुपति (नदी-पालक) और क्षत्रिय (वीर) हो। हमारे सामने पधारो। हे शीघ्रदानी मित्र और वरुण, अन्तरिक्ष से हमें अन्न और वृष्टि भेजो।

मि॒त्रस्तन्नो॒वरु॑णोदे॒वोअ॒र्यः प्रसाधि॑ष्ठेभिःप॒थिभि॑र्नयन्तु।
ब्रव॒द्यथा॑न॒आद॒रिःसु॒दास॑इ॒षाम॑देमस॒हदे॒वगो॑पाः॥ ३॥

मि॒त्रः। तत्। न॒ः। वरु॑णः। दे॒वः। अ॒र्यः। प्र। साधि॑ष्ठेभिः। प॒थिऽभि॑ः। न॒य॒न्तु॒। ब्रव॑त्। यथा॑। न॒ः। आत्। अ॒रिः। सु॒ऽदासे॑। इ॒षा। म॒दे॒म॒। स॒ह। दे॒वऽगो॑पाः॥ ३॥

मित्रोवरुणोदेवोर्योर्यमा चैते त्रयोपि नोस्मान् तत् तदा यदास्माकं अपेक्षितं तदा साधिष्ठेभिः साधकतमैः पथिभिर्मार्गैः प्रणयन्तु प्रापयन्तु किंच नोस्मान् सुदासे शोभनदानाय यजमानाय अरिरर्यमा यथा ब्रवत् असौ अनुकंप्यइति ब्रूयात् तथा कुर्वन्तु अर्यम्णः पुनरभिधानमादरार्थं देवगोपाः देवायूयं गोपायितारोयेषामस्माकं ते वयं इषा युष्माभिर्दत्तेनान्नेन सह पुत्रादि-सहिता मदेम हृष्येम॥ ३॥

३. मित्र, वरुण और अर्यमा हमें उत्तम मार्ग-द्वारा, जब चाहें, ले जायें। अर्यमा सुन्दर दाता के पास हमारी कथा कहें। तुम्हारे द्वारा रक्षित होकर हम अन्न-द्वारा, पुत्र-पौत्रादि के साथ, प्रमत्त हों।

अथ चतुर्थी—

योवां॒गर्तं॒मन॑सा॒तक्ष॑दे॒तमू॒र्ध्वांधी॒तिंकृ॒णव॑द्धा॒रय॑च्च।
उ॒क्षेथां॑मित्रावरुणाघृ॒तेन॒ताराजा॑नासुक्षि॒तीस्त॑र्पयेथाम्॥ ४॥

यः। वा॒म्। गर्त॑म्। मन॑सा। तक्ष॑त्। ए॒तम्। ऊ॒र्ध्वाम्। धी॒तिम्। कृ॒णव॑त्। धा॒रय॑त्। च॒। उ॒क्षेथा॑म्। मि॒त्रा॒व॒रु॒णा॒। घृ॒तेन॑। ता। रा॒जा॒ना॒। सु॒ऽक्षि॒तीः। त॒र्प॒येथा॒म्॥ ४॥

हे मित्रावरुणौ यो वां युवयोरेतं गर्तं रथं मनसा वक्षत् स्तोमेन संकल्पयेत् तथा कृत्वा ऊर्ध्वां उन्नतां धीतिं कर्म स्तुतिरूपं कृणवत् कुर्यात् उच्चैःस्तुयात् एवं कृत्वा धारयच्च यागे धारयेत् हे राजाना स्वामिनौ मित्रावरुणा मित्रावरुणौ वा तौ युवां जनं घृतेनोदकेन उक्षेथां सिंचथं तस्मै सुक्षितीः शोभननिवासाः प्रजाः वर्धयेथां यथा सुक्षितयोभवन्ति तथावर्धयेथामिति ॥ ४ ॥

४. मित्र और वरुण, जिसने मन के द्वारा तुम्हारे इस रथ का निर्माण किया है, जो उच्च कर्म करता है और जो यज्ञ में तुम्हें धारण करता है— तुम लोग राजा हो, उसे जल-द्वारा सिक्त करो और उसे सुन्दर निवास प्रदान कर तृप्त करो।

एषःस्तोमोवरुणमित्रतुभ्यंसोमःशुक्रोनवायवेयामि।
अविष्टंधियोजिगृतंपुरंधीर्यूयंपातस्वस्तिभिःसदानः॥ ५ ॥ ६ ॥

एषः। स्तोमः। वरुण। मित्र। तुभ्यम्। सोमः। शुक्रः। न। वायवे। अयामि। अविष्टम्। धियः। जिगृतम्। पुरम्ऽधीः। यूयम्। पात। स्वस्तिऽभिः। सदा। नः॥ ५ ॥ ६ ॥

अनया स्तुतिमुपसंहरति हे वरुण हे मित्र तुभ्यं युवयोः वायवे वायुर्गन्ता आदित्यः सएवायंमा तस्मै च एषः स्तोमः स्तवः अयामि अकारि किमिव शुक्रः दीप्तः सोमोन युष्मभ्यं प्रीतिकरः सोमोयथा दीयते तद्वत् धियः कर्माण्यस्मदीयानि अविष्टं रक्षतम् पुरन्धीःस्तुतीः जिगृतं मनुष्यतम्। अन्यद्गतम्॥ ५ ॥

५. मित्र और वरुण, तुम्हारे और वायु के लिए, दीप्त सोम की तरह, यह सोम बनाया गया है। हमारे कर्म में प्रवेश करो, स्तुति को जानो और हमें सदा स्वस्ति-द्वारा पालन करो।

॥ इति पंचमस्य पञ्चमे षष्ठोवर्गः ॥ ६ ॥

प्रतिवां सूरइति पञ्चर्चं दशमं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं मैत्रावरुणं प्रतिवामित्यनुक्रान्तम् द्वितीयेछन्दोमे प्रउगशस्त्रेम्येषस्तृचः सूत्रितंच—प्रतिवांसूरउदितेसूक्तैर्वेनुः प्रवत्स्येति।

तत्र प्रथमा—

प्रतिवांसूरउदितेसूक्तैर्मित्रंहुवेवरुणंपूतदक्षम्।
ययोरसुर्यमक्षितंज्येष्ठंविश्वस्ययामन्नाचिताजिगत्नु॥ १ ॥

प्रति। वाम्। सूरे। उत्ऽइते। सुऽउक्तैः। मित्रम्। हुवे। वरुणम्। पूतऽदक्षम्। ययोः। असुर्यम्। अक्षितम्। ज्येष्ठम्। विश्वस्य। यामन्। आऽचिता। जिगत्नु॥ १ ॥

सूरे सूर्ये उदिते प्रातःसवने मित्रं पूतदक्षं शुद्धबलं वरुणं वां सूक्तैः प्रतिहुवे आह्वये ययोर्मित्रावरुणयोः अक्षितं अक्षीणं असुरत्व ज्येष्ठं असुर्यं बलं आचिता आचिते उपाचिते शूरसंघैरुपेते यामन्यामनि संग्रामे विश्वस्य शत्रुसंघस्य जिगत्नु जेतृ भवति ॥ १ ॥

१. हे मित्र और शुद्ध-बल वरुण, सूर्य के उगने पर तुम दोनों को, सूक्त-द्वारा, मैं आह्वान करता हूँ। इन दोनों का बल अक्षय और प्रचुर है। संग्राम होने पर दोनों विजयी होते हैं।

ताहिदेवानामसुरातावर्यातानःक्षितीःकरतमूर्जयन्तीः।
अश्याममित्रावरुणावयंवांद्यावाचयत्रपीपयन्नहाच॥ २ ॥

ता। हि। देवानाम्। असुरा। तौ। अर्या। ता। नः।
क्षितीः। करतम्। ऊर्जयन्तीः। अश्याम। मित्रावरुणा।
वयम्। वाम्। द्यावा। च। यत्र। पीपयन्। अहा। च॥ २ ॥

ता हि तौ खलु देवौ देवानां मध्ये असुरा बलवन्तौ अर्या अर्यौ तौ सर्वस्येश्वरौ ता तौ नोऽस्माकं क्षितीः पुत्रादिरूपाः प्रजा ऊर्जयन्तीः प्रवृद्धाः करतं कुरुतम्। हे मित्रावरुणा मित्रावरुणौ वयं वां युवां अश्याम व्याप्नुयाम यत्र यस्यां युवयोर्व्याप्तौ द्यावा द्यावापृथिव्यौ सर्वदा तयोः सहभावादयमर्थो लभ्यते अहा च एतद्रात्रेरुपलक्षणम् अहोरात्राणि च पीपयन् अस्मान्प्याययेयुः ॥ २ ॥

२. वे दोनों देव देवों में असुर (बली) हैं। वे आर्य (सबके ईश्वर) हैं। वे हमारी प्रजा को प्रवृद्ध करें। मित्र और वरुण, हम तुम दोनों को व्याप्त करेंगे। तुम्हारी व्यापकता में हमें द्यावापृथिवी दिन-रात आप्यायित करेंगे।

अथ तृतीया—

ताभूरिपाशावनृतस्यसेतूदुरत्येतूरिपवेमर्त्याय।
ऋतस्यमित्रावरुणापथावामपोननावादुरितातरेम॥ ३ ॥

ता। भूरिऽपाशौ। अनृतस्य। सेतू इति। दुरत्येतू इति दुःऽअत्येतू।
रिपवे। मर्त्याय। ऋतस्य। मित्रावरुणा। पथा। वाम्।
अपः। न। नावा। दुःऽइता। तरेम॥ ३ ॥

ता तौ मित्रावरुणौ भूरिपाशौ प्रभूतबन्धनसाधनपाशोपेतौ अनृतस्य यागरहितस्य सेतू सेतुवद्बन्धकौ रिपवे मर्त्याय वैरिजनाय दुरत्येतू दुरतिक्रमौ भवथः। हे मित्रावरुणा तादृशौ

मित्रावरुणौ वां युवयोर्ऋतस्य यज्ञस्य युवयोरर्थायानुष्ठीयमानस्य यागस्य पथा मार्गेण दुरिता दुःखानि तरेम नावा अपोन प्रभूतान्युदकानीव ॥ ३ ॥

३. मित्र और वरुण बहुत पाश (बन्धन) वाले हैं। वे यज्ञ-शून्य व्यक्ति (अनृत) के लिए सेतु की तरह बन्धनकारी हैं। वे शत्रुओं के लिए दुरतिक्रम हैं। मित्र और वरुण, जैसे नौका-द्वारा जल को पार किया जाता है, वैसे ही हम तुम्हारे यज्ञ-मार्ग में पाप से पार पायेंगे।

मैत्रावरुणे पशावानोमित्रावरुणेत्येषा चतुर्थ्यनुवाक्या सूत्रितञ्च—आनोमित्रावरुणाहव्यजुष्टिंयुवंवस्त्राणिपीवसावसाथेइति । तत्पाठस्तु—

आनोमित्रावरुणाहव्यजुष्टिंघृतैर्गव्यूतिमुक्षतमिळाभिः ।
प्रतिवामत्रवरमाजनायपृणीतमुद्नोदिव्यस्यचारोः ॥ ४ ॥

आ । नः । मित्रावरुणा । हव्यऽजुष्टिम् । घृतैः । गव्यूतिम् ।
उक्षतम् । इळाभिः । प्रति । वाम् । अत्र । वरम् । आ ।
जनाय । पृणीतम् । उद्नः । दिव्यस्य । चारोः ॥ ४ ॥

हे मित्रावरुणा मित्रावरुणौ नोऽस्माकं हव्यजुष्टिं हविःसेवनवन्तं यज्ञं आगच्छतमितिशेषः आगत्य चेळाभिरन्नैः सह घृतैरुदकैर्गव्यूतिमस्मदीयां भूमिं उक्षतं सिञ्चतम् वां युवां प्रति अत्रास्मिन् लोके वरं उत्कृष्टं हविः स्तोत्रं वा कः आयच्छेदितिशेषः अतः केवलं कृपयैव जनाय दिव्यस्य दिविभवस्य चारोश्चरणीयस्य उद्नः उदकस्य कर्मणिषष्ठी उक्तलक्षणमुदकं पृणीतम् प्रयच्छतम् ॥ ४ ॥

४. मित्र और वरुण हमारे हव्य की सेवा के लिए आवें। अन्न के साथ जल-द्वारा हमारे गोचर-स्थान को सिक्त करें। तुम्हें इस संसार में उत्कृष्ट हव्य कौन देगा? तुम संसार के लिए स्वर्गीय और रमणीय जल दो।

अथ पञ्चमी—

एषःस्तोमोवरुणमित्रतुभ्यंसोमःशुक्रोनवायवेऽयामि ।
अविष्टंधियोजिगृतंपुरंधीर्यूयंपातस्वस्तिभिःसदानः ॥ ५ ॥७॥

एषः । स्तोमः । वरुण । मित्र । तुभ्यम् । सोमः । शुक्रः । न ।
वायवे । अयामि । अविष्टम् । धियः । जिगृतम् । पुरम्ऽधीः ।
यूयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥ ५ ॥ ७ ॥

एषःस्तोमइति पञ्चमी गता ॥ ५ ॥

॥ इति पञ्चमस्य पञ्चमे सप्तमोवर्गः ॥ ७ ॥

५. मित्र और वरुण, तुम्हारे और वायु के लिए, दीप्त सोम की तरह, यह सोम बनाया गया है। हमारे कर्म में प्रवेश करो, स्तुति को जानो और हमें सदा स्वस्ति-द्वारा पालन करो।

प्र मित्रयोरित्येकोनविंशत्यृचमेकादशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षम् अत्रेयमनुक्रमणिका—प्र मित्रयोरेकोना गायत्रं दशान्त्याद्यास्तिस्रः प्रगाथाः पुरउष्णिक् चतुर्थ्याद्या दशादित्यादिभ्यः सौर्यश्चेति। दशमी बृहती एकादशी सतोबृहती द्वादशी बृहती त्रयोदशी सतोबृहती चतुर्दशी बृहती पञ्चदशी सतोबृहती षोडशी पुरउष्णिक् शिष्टा गायत्र्यः चतुर्थ्याद्यास्त्रयोदशान्ताः आदित्यदेवताः चतुर्दश्याद्याः तिस्रः सूर्यदेवत्याः आद्यन्तौ तृचौ पूर्ववन्मैत्रावरुणौ अग्निष्टोमे माध्यन्दिनसवने मैत्रावरुणशस्त्रे आदितो नवर्चः शस्याः प्र मित्रयोर्वरुणयोरिति नवेति सूत्रितत्वात्। पृष्ठ्याभिप्लवषडहयोः स्तोमवृद्धिनिमित्तमावापार्था आद्याः षळृचः सूत्रितश्च—प्र मित्रयोर्वरुणयोरिति षळिति।

तत्र प्रथमा—

प्र मित्रयोर्वरुणयोः स्तोमो न एतु शूष्यः। नमस्वान्तुविजातयोः ॥ १ ॥

प्र। मित्रयोः। वरुणयोः। स्तोमः। नः। एतु। शूष्यः।
नमस्वान्। तुविऽजातयोः ॥ १ ॥

मित्रयोर्वरुणयोः मित्रावरुणयोरित्यर्थः उभयत्राप्रीतियोगापेक्षया द्विवचनत्वम् तुविजातयोः बहुप्रादुर्भावयोर्देवयोः नोऽस्मदीयः शूष्यः सुखकरो नमस्वानन्नवान् हविर्भिर्युक्तः स्तोमः स्तोत्रं प्रैतु गच्छतु अहोरात्रौ वै मित्रावरुणाविति श्रुतिः[1]। अनयोरहोरात्रापेक्षत्वात्तयोः पुनःपुनरागमनादनयोस्तुविजातत्वम् अथवा बहूनामुपकाराय प्रानयोः प्रादुर्भावात्तुविजातत्वम् ॥ १ ॥

१. बारम्बार आविर्भूत मित्र और वरुण का सुखकर और अन्नवान् स्तोम गमन करे।

अथ द्वितीया—

या धारयन्त देवाः सुदक्षा दक्षपितरा। असुर्याय प्रमहसा ॥ २ ॥

या। धारयन्त। देवाः। सुऽदक्षा। दक्षऽपितरा।
असुर्याय। प्रऽमहसा ॥ २ ॥

या यौ युवां धारयन्त के देवाः आदिकर्तारः असुर्याय बलकरणाय कीदृशौ युवां सुदक्षा शोभनबलौ दक्षपितरा बलस्य पालकौ स्वामिनौ वा बलप्रदावित्यर्थः प्रमहसा प्रकृष्टतेजस्कौ तौ साधयतमित्युत्तरत्रान्वयः ॥ २ ॥

२. शोभन बलवाले, बल के रक्षक और प्रकृष्ट तेजवाले मित्र और वरुण को बल के लिए देवों ने धारण किया था।

---

१ तै० सं० २. ४. १०.।

अथ तृतीया—

तानः॑स्ति॒पात॑नू॒पाव॑रु॑णजरि॒तॄ॒णाम् । मित्र॑सा॒धय॑तं॒धियः॑ ॥ ३ ॥

ता । न॒ः । स्ति॒ऽपा । त॒नू॒ऽपा । वरु॑ण ।
ज॒रि॒तॄ॒णाम् । मित्र॑ । सा॒धय॑तम । धियः॑ ॥ ३ ॥

ता तौ स्तिपा स्त्यायन्त्यत्रेति स्त्यो गृहाः तान्पात इति स्तिपौ तनूपा तन्वः पातारौ हे वरुण हे मित्र उक्तलक्षणौ युवां जरितॄणां नोऽस्माकं धियः कर्माणि स्तुतिरूपाणि साधयतं सफलत्व-न्ति कुरुतम् ॥ ३ ॥

३. वे मित्र और वरुण गृह और शरीर के पालक हैं। मित्र और वरुण, तुम लोग स्तोताओं के कर्मरूप स्तोत्रों को सफल करो।

अथ चतुर्थी—

यद॒द्यसूर॑उदि॒तेना॑गामि॒त्रोअ॑र्य॒मा । सु॒वाति॑सवि॒ताभगः॑ ॥ ४ ॥

यत् । अ॒द्य । सूरे॑ । उत्ऽइ॑ते । अना॑गाः ।
मि॒त्रः । अ॒र्य॒मा । सु॒वाति॑ । स॒वि॒ता । भगः॑ ॥ ४ ॥

यद्धनमस्माकमपेक्षितं तदद्यास्मिन्काले सूरे उदिते सति प्रातःसवने अनागाः पापहन्ता मित्रः अर्यमा सविता भगश्चैते प्रत्येकं सुवाति प्रेरयेत अथवा अनागा मित्रोऽर्यमा दाता भवतु तदीप्सितं धनं भगो भजनीयः सविता सुवाति प्रेरयतु ॥ ४ ॥

४. सूर्योदय होने पर आज, हमारे लिए, अपेक्षित धन को पाप-नाशक मित्र, सविता, अर्यमा और भग प्रेरित करें।

सु॒प्रा॒वीर॑स्तु॒सक्षयः॒प्रनुयाम॑न्त्सुदानवः । येनो॒अंहो॑ति॒पिप्र॑ति ॥५॥८॥

सु॒प्र॒ऽअ॒वीः । अ॒स्तु॒ । सः । क्षय॑ः । प्र । नु । याम॑न् ।
सु॒ऽदा॒न॒वः॒ । ये । न॒ः । अंहः॑ । अ॒ति॒ऽपिप्र॑ति ॥ ५ ॥ ८ ॥

सक्षयः सनिवासः सुप्रावीरस्तु सुष्ठु प्रकर्षेण रक्षितास्तु प्र नु इत्यादरार्थः प्रकर्षेण नु क्षिप्रं भवत्विति विशेषः कदेति उच्यते हे सुदानवः सुदानाः युष्माकं यामन् यामनि गमने सति कीदृशानां गमने ये यूयमागत्य नोऽस्माकं अंहः पापमतिपिपर्ति अतिपारयथ तेषां गमनेइति ॥५॥

५. शोभन-दान-परायण, तुम लोग हमारे पाप को दूर करो। तुम्हारा आगमन होने पर यह निवास सुरक्षित हो।

॥ इति पञ्चमस्य पञ्चमेऽष्टमोवर्गः ॥ ८ ॥

अथ षष्ठी—

उ॒तस्व॒राजो॒अदि॑ति॒रद॑ब्धस्यव्र॒तस्य॒ये । म॒होराजा॑नईशते ॥ ६ ॥

उत । स्वऽराजः अदितिः । अदब्धस्य ।
व्रतस्य । ये । महः । राजानः । ईशते ॥ ६ ॥

उतापिच ये मित्रादयस्त्रयः स्वराजः सर्वस्य स्वामिनः अदितिः तेषां माता च सन्ति अदब्धस्य अहिंसितस्य महोमहतोव्रतस्यास्य कर्मणोराजानः स्वामिनः ते ईशते समर्था भवन्ति अभिमतंदातुमितिशेषः। अथवैवं योज्यम् ते मित्रादयोदितिश्च अदब्धस्य व्रतस्य स्वराजः स्वगम्नेमहोमहतोस्मदभिमतधनस्य राजानः स्वामिनः सन्तईशते अस्मभ्यं तद्दातुम् ॥ ६ ॥

६. मित्र आदि और अदिति अहिंसक व्रत या कर्म के ईश्वर हैं; वे महाधन के भी ईश्वर हैं।

प्रतिवामित्येषस्तृचस्तावुविंशिकेहनि प्रातःसवने मैत्रावरुणस्य पर्यासार्थः सूत्रितश्च—प्रतिवांसूरउदितेव्यन्तरिक्षमतिरद्दिवि ।

तत्र तृचे प्रथमा सूक्ते सप्तमी—

प्रतिवांसूरउदितेमित्रंगृणीषेवरुणम् । अर्यमणंरिशादसम् ॥७॥

प्रति । वाम् । सूरे । उत्ऽइते । मित्रम् । गृणीषे । वरुणम् ।
अर्यमणम् । रिशादसम् ॥ ७ ॥

हे मित्रावरुणौ मित्रं त्वां वरुणंच वां युवां रिशादसं शत्रूणामत्तारं अर्यमणं च प्रति प्रत्येकं गृणीषे स्तुवे कदेति उच्यते सूरे सूर्ये देवे उदिते सति प्रातरित्यर्थः ॥ ७ ॥

७. सूर्योदय होने पर मित्र, वरुण और शत्रु-भक्षक अर्यमा की मैं स्तुति करूंगा।

अथ तृचे द्वितीया सूक्ते अष्टमी—

रायाहिरण्ययामतिरियमवृकायशवसे । इयंविप्रामेधसातये ॥८॥

राया । हिरण्यऽया । मतिः । इयम् । अवृकाय ।
शवसे । इयम् । विप्रा । मेधऽसातये ॥ ८ ॥

हिरण्यया हितरमणीयेन राया धनेन सहिताय अवृकाय अहिंस्याय शवसेस्माकं बलाय इयमिदानीं क्रियमाणामतिः स्तुतिर्भवत्वितिशेषः हिरण्ययेत्यत्र सुपांसुलुगिति तृतीयैकवचनस्य याजादेशः। किञ्च हे विप्राःप्राज्ञाः इयमेवस्तुतिर्मेधसातये यज्ञलाभाय च भवतु ॥८॥

८. हित-रमणीय धन के साथ यह स्तुति हमारे अहिंसनीय बल के लिए हो।

अथ तृचे तृतीया सूक्ते नवमी—

तेस्यामदेववरुणतेमित्रसूरिभिःसह । इषंस्वश्चधीमहि ॥ ९ ॥

ते । स्याम । देव । वरुण । ते । मित्र । सूरिऽभिः ।
सह । इषम् । स्वः१रिति स्वः । च । धीमहि ॥ ९ ॥

हे देव वरुण ते वयं तव स्तोतारः स्याम समृद्धाभवेम । न केवलं वयमेवयजमानाः किन्तु सूरिभिः स्तोतृभिर्ऋत्विग्भिः सह तथा हे मित्रदेव ते वयं सूरिभिः सह स्याम भवेम किञ्च इषमन्नं स्वरुदकं च धीमहि धारयामहे ॥ ९ ॥

९. वरुण और मित्र, ऋत्विकों के साथ हम तुम्हारे स्तोता होंगे । हम अन्न और जल भी धारण करेंगे ।

आश्विनशस्त्रे बहवः सूरचक्षसइति प्रगाथः सूत्रितश्च—बहवःसूरचक्षसइति प्रगाथाइति । दशरात्रे पञ्चमेहनि प्रउगशस्त्रेप्ययंप्रगाथः सूत्रितश्च—बहवः सूरचक्षसइमाउत्वाविविष्टयइति ।

सैषा प्रगाथे प्रथमा सूक्ते दशमी—

बहवःसूरचक्षसोग्निजिह्वाऋतावृधः ।
त्रीणियेयेमुर्विदथानिधीतिभिर्विश्वानिपरिभूतिभिः ॥१०॥९॥

बहवः । सूरऽचक्षसः । अग्निऽजिह्वाः । ऋतऽवृधः । त्रीणि ।
ये । येमुः । विदथानि । धीतिऽभिः । विश्वानि । परिभूतिऽभिः ॥१०॥९॥

बहवोमहान्तः सूरचक्षसः सूर्यसदृशप्रकाशाः सूरः प्रकाशकोयेषामितिवा अग्निजिह्वाः अग्निरेवजिह्वा अदनसाधनोयेषां तादृशाःऋतावृधोयज्ञस्य वर्धयितारोमित्रादयः किञ्च ये त्रीणि विश्वानि व्याप्तानि विदथानि क्षित्यादिस्थानानि क्षित्यादीनि परिभूतिभिः परिभावुकैः धीतिभिःकर्मभिः येमुः प्रयच्छन्ति ते क्षममायातेत्युत्तरत्र संबन्धनीयम् । अथवात्रैव ये त्रीणिस्थानानि प्रयच्छन्ति ते बहुत्वादि गुणोपेताआगच्छन्त्वित्यध्याहार्यम् ॥ १० ॥

१०. मित्रादि, महान् सूर्य की तरह दीप्त, अग्नि-जिह्व और यज्ञवर्द्धक हैं । वे परिभवकारक कर्म-द्वारा व्याप्त स्थानों को देते हैं ।

॥ इति पञ्चमस्य पञ्चमे नवमोवर्गः ॥ ९ ॥

अथैकादशी—

वियेदधुःशरदंमासमादहर्यज्ञमक्तुंचादृचम् ।
अनाप्यंवरुणोमित्रोअर्यमाक्षत्रंराजानआशत ॥ ११ ॥

वि । ये । दधुः । शरदम् । मासम् । आत् । अहः । यज्ञम् ।
अक्तुम् । च । आत् । ऋचम् । अनाप्यम् । वरुणः । मित्रः ।
अर्यमा । क्षत्रम् । राजानः । आशत ॥११॥

ये मित्रादयः शरदं संवत्सरं विदधुः अकुर्वन् आत् अनन्तरमेव मासं अनन्तरं अहः अनन्तरमहःसाध्यं यज्ञं आत् अनन्तरमक्तुं रात्रिं च ऋचं मन्त्रांश्च यद्वा सर्वत्र आदित्यसमीपे अर्थे वर्तते तथा सति क्रमः अविवक्षितः ते वरुणो मित्रोऽर्यमा च त्रयः अनाप्यमन्यैरप्राप्यं क्षत्रं बलं राजानः राजमानाः आशत व्याप्नुवन्तः ॥ ११ ॥

११. जिन्होंने वर्ष, मास, दिन, यज्ञ, रात्रि और मन्त्र की रचना की है, उन मित्र, वरुण और अर्यमा ने, शोभमान होकर, दूसरों के लिए अप्राप्य बल पाया था ।

तद्वोअद्यमनामहेसूक्तैःसूरउदिते ।
यदोहतेवरुणोमित्रोअर्यमायूयमृतस्यरथ्यः ॥ १२ ॥

तत् । वः । अद्य । मनामहे । सुऽउक्तैः । सूरे । उत्ऽइते । यत् ।
ओहते । वरुणः । मित्रः । अर्यमा । यूयम् । ऋतस्य । रथ्यः ॥१२॥

तत्प्रसिद्धमद्यास्मिन्यागकाले वो युष्मान्मनामहे याचामहे कैः साधनैः सूक्तैः कस्मिन्काले सूरउदिते प्रातःकाल इत्यर्थः यद्धनं हे ऋतस्योदकस्य रथ्यः नेतारो यूयं वरुणादयः ओहते यू-यमित्यनेन सामानाधिकरण्यादोहध्व इत्यत्र पुरुषव्यत्ययः ओहध्व इत्यर्थः तद्धनं मनामह इति ॥१२॥

१२. आज सूर्योदय होने पर, सूक्त-द्वारा, तुमसे उस धन की याचना करेंगे, जिसे जल के नेता मित्र, वरुण और अर्यमा धारण करते हैं ।

अथ त्रयोदशी—

ऋतावानऋतजाताऋतावृधोघोरासोअनृतद्विषः ।
तेषांवःसुम्नेसुच्छर्दिष्टमेनरःस्यामयेचसूरयः ॥ १३ ॥

ऋतऽवानः । ऋतऽजाताः । ऋतऽवृधः । घोरासः । अनृतऽद्विषः ।
तेषाम् । वः । सुम्ने । सुछर्दिःऽतमे । नरः । स्याम । ये । च । सूरयः ॥१३॥

ये यूयमृतावानः ऋतवन्तः यज्ञवन्तः उदकवन्तो वा ऋतजाताः उदकं ऋतशब्दार्थः यद्-वंर्मूलत्वात् अथवा ऋतात्मनापदेः सकाशादुत्पन्नाः ऋतावृधः उदकार्थस्य वर्धयितारः वर्धयितारः घोरासो घोराः अनृतद्विषः अयष्टृद्वेष्टारः हे नरः तेषां वो युष्माकं सुच्छर्दिष्टमे सुखतमे [illegible] धने अत्यन्तरमणीये सुम्ने सुखे वा ये वयं येचान्ये सूरयः स्तोतारः ते सर्वे स्याम भवेम ॥१३॥

१३. नेताओ, तुम लोग यज्ञवान्, यज्ञ के लिए उत्पन्न, यज्ञ-वर्द्धक, भयानक और यज्ञ-हीन के द्वेषी हो। तुम्हारे सुखतम धन के लिए जो अन्य ऋत्विक् हैं, वे और हम अधिकारी होंगे।

स्तोमातिरेके माध्यन्दिनसवने नैमित्तिके शस्त्रे उदुत्यदित्ययं प्रगाथोनुरूपः सूत्रितश्च—प्र-एमहाँअसिसूर्योदुत्यद्दर्शतंवपुरिति प्रगाथौ स्तोत्रियानुरूपाविति। चातुर्विंशिकेहनि माध्यन्दिन-सवने अयमेवर्षैकल्पिकः स्तोत्रियस्तृचः सूत्रितश्च—उदुत्यद्दर्शतंवपुरुदुत्येमधुमत्तमाइति।

उदुत्यद्दर्शतंवपुर्दिवएतिप्रतिह्वरे।
यदीमाशुर्वहतिदेवएतशोविश्वस्मैचक्षसेअरम्॥ १४॥

उत्। ऊँ इति। त्यत्। दर्शतम्। वपुः। दिवः। एति।
प्रतिऽह्वरे। यत्। ईम्। आशुः। वहति। देवः।
एतशः। विश्वस्मै। चक्षसे। अरम्॥ १४॥

त्यत् तत् दर्शतं दर्शनीयं वपुर्मण्डलं दिवोन्तरिक्षस्य प्रतिह्वरे समीपेउत्तु एति उदेति उद्ग-तिपूरणः यदीं यदेतन्मण्डलं आशुः शीघ्रगामी एतशो एतवर्णोश्वोवहति धारयति किमर्थं विश्वस्मै सर्वस्मै अरं चक्षसे सम्यक् सर्वलोकदर्शनाय॥ १४॥

१४. वह दर्शनीय मण्डल अन्तरिक्ष के समीप उदित होता है। शीघ्र-गामी और हरितवर्ण अश्व सबके भली भाँति देखने के लिए उस मण्डल को धारण करते हैं।

अथ प्रगाथे द्वितीया सूक्तेपञ्चदशी—

शीर्ष्णःशीर्ष्णोजगतस्तस्थुषस्पतिंसमयाविश्वमारजः।
सप्तस्वसारःसुवितायसूर्यंवहन्तिहरितोरथे॥ १५॥ १०॥

शीर्ष्णःऽशीर्ष्णः। जगतः। तस्थुषः। पतिम्। समया।
विश्वम्। आ। रजः। सप्त। स्वसारः। सुवितायं।
सूर्यम्। वहन्ति। हरितः। रथे॥ १५॥ १०॥

शीर्ष्णःशीर्ष्णः सर्वस्यापिशिरसः तृतीयार्थे पञ्चमी स्वस्वशिरसेत्यर्थः सूर्यं वहन्तीत्यने-न संबध्यते अथवा शिरःशब्देन वह्नाद् पदार्थोलक्ष्यते वीप्सया तस्यकार्त्स्न्यमुच्यते सर्वस्य श्रेष्ठमित्यर्थः जगतोजङ्गमस्य तस्थुषः स्थावरस्य पतिं स्वामिनं रथे वर्तमानं सूर्यं सुविताय कल्याणाय विश्वं रजः समया सर्वलोकस्य समीपे अभितः परितः समयेत्यादिना समयाश-

न्वयोगाद् द्वितीया। सप्त सप्तसङ्ख्याकाः स्सारः अन्यनिरपेक्षेण स्वयमेव सरन्त्योऽश्विनोहरि-द्वर्णाश्वा आवहन्ति ॥ १५ ॥

१५. मस्तक के भी मस्तक (सबके मस्तक), स्थावर-जंगम के पति और रथारोही सूर्य को, संसार के कल्याण के लिए, सात गति-परायण हरितगण (अश्व) सारे संसार के समीप ले जाते हैं।

॥ इति पञ्चमस्य पञ्चमे दशमोवर्गः ॥ १० ॥

अथ षोडशी—

तच्चक्षुर्देवहितंशुक्रमुच्चरत्। पश्येमशरदःशतंजीवेमशरदःशतम्॥१६॥

तत्। चक्षुः। देवऽहितम्। शुक्रम्। उत्ऽचरत्।

पश्येम। शरदः। शतम्। जीवेम। शरदः। शतम् ॥ १६ ॥

तत्प्रसिद्धं चक्षुः सर्वस्य प्रकाशकं देवहितं देवानां हितं तेषां हविः स्वीकारस्यैतदधी-नत्वात् अथवा देवेन हितं शुक्रं निर्मलं सूर्यमण्डलं उच्चरत् उद्गच्छति तच्छरदः शतं शतसंव-त्सरं पश्येम जीवेम शरदः शतं पुनः श्रुतिरादरार्था ॥ १६ ॥

१६. यह चक्षु-स्वरूप (सबका प्रकाश), देव-हितैषी और निर्मल सूर्य-मण्डल उदित हो रहा है। हम सौ वर्ष देखें और सौ वर्ष जीयें।

पृष्ठ्याभिप्लवषडहयोःस्तोमनिमित्ते आवापे काव्येभिरदाभ्येतितृचः काव्येभिरदाभ्येति विलक्षति हि सूचितम्।

काव्येभिरदाभ्यायातंवरुणद्युमत्। मित्रश्चसोमपीतये ॥ १७ ॥

काव्येभिः। अदाभ्या। आ। यातम्। वरुण। द्युऽमत्।

मित्रः। च। सोमऽपीतये ॥ १७ ॥

हे अदाभ्या अदंभनीयौ हे वरुण त्वं मित्रश्च द्युमत् द्युतिमन्तौ युवां काव्येभिरस्मत्कृतैः स्तोत्रैरायातम् किमर्थं सोमपीतये सोमपानाय ॥ १७ ॥

१७. वरुण, तुम और मित्र अहिंसनीय और द्युतिमान् हो। हमारे स्तोत्रों के द्वारा सोमपान के लिए आओ।

तृचे द्वितीया सूक्ते अष्टादशी—

दिवोधामभिर्वरुणमित्रश्चायातमद्रुहा। पिबतंसोममातुजी ॥१८॥

दिवः। धामऽभिः। वरुण। मित्रः। च। आ। यातम्। अद्रुहा।

पिबतम्। सोमम्। आतुजी इत्याऽतुजी ॥ १८ ॥

हे वरुण त्वं मित्रश्च अद्रुहा अद्रोग्धारौ युवां दिवोद्युलोकसबन्धिभ्योधामभिः धामभ्यः स्थानेभ्यः पञ्चम्यर्थेतृतीया अथवा धामभिस्तेजोभिः विभूतिभिः सार्धं आयातं अस्मद्यज्ञमागच्छतम् आगत्य च आदुधी शत्रूणां सर्वतोहिंसकौ आदातारौ वा धनानां। एवं रूपौ सन्तौ सोमं पिबतम्। दुधि पिधि हिंसासंदानानिकेतनेषु अत्र हिंसायां आदाने वा वर्तते ॥ १८ ॥

१८. मित्र, तुम और वरुण द्रोहरहित हो। तुम द्युलोक से आओ और शत्रु-हिंसक होकर सोमपान करो।

आयातंमित्रावरुणाजुषाणावाहुतिंनरा। पातंसोममृतावृधा ॥१९॥११॥

आ। यातम्। मित्रावरुणा। जुषाणौ। आऽहुतिम्।
नरा। पातम्। सोमम्। ऋतऽवृधा ॥ १९ ॥ ११ ॥

हे मित्रावरुणा मित्रावरुणौ हे नरा यागनेतारौ आहुतिं सोमलक्षणां जुषाणौ सेवमानौ सन्तौ आयातं आगच्छतम् यज्ञम्, आगत्य च हे ऋतावृधा यज्ञस्य वर्धकौ युवां सोमं पातं पिबतम् ॥ १९ ॥

१९. मित्र और वरुण यज्ञ-नेता हैं। आहुति की सेवा करके आओ। यज्ञ-वर्द्धक सोम-पान करो।

॥ इति पंचमस्य पञ्चमे एकादशोवर्गः ॥ ११ ॥

प्रतिवां रथमिति दशर्चं द्वादशं सूक्तं प्रतिवां दशाश्विनंतुत्रित्यनुक्रमणिका। ऋषिरत्रिः छन्दस्त्रिष्टुप् तुह्यादिपरिभाषयैतदादीन्यष्टसूक्तान्यश्विदेवत्यानि प्रातरनुवाके आश्विनेक्रतौ त्रैष्टुभेछन्दसि इदमादिसूक्तद्वयं द्वितीयवर्जं शंस्यम् तथाचसूत्रम्—प्रतिवांरथमितिसप्तानां द्वितीयमुद्धरेदिति।

तत्र प्रथमा—

प्रतिवांरथंनृपतीजरध्यैहविष्मतामनसायज्ञियेन।
योवांदूतोनधिष्ण्यावजीगरच्छासूनुर्नपितराविवक्मि ॥ १ ॥

प्रति। वाम्। रथम्। नृपती इति नृऽपती। जरध्यै। हविष्मता।
मनसा। यज्ञियेन। यः। वाम्। दूतः। न। धिष्ण्यौ।
अजीगः। अच्छ। सूनुः। न। पितरा। विवक्मि ॥ १ ॥

हे नृपती नृणां स्तोतॄणां यजमानानां स्वामिनावश्विनौ वां युवयोरथं जरध्यै जरा स्तुतिः स्तोतुं प्रतिगच्छामीतिशेषः केन साधनेनेति तदुच्यते हविष्मता हविर्युक्तेन यज्ञियेन यज्ञार्हेण

मनसा स्तोत्रेण युवयोर्वा हे धिष्ण्यौ धिषणार्हौ धिषणा स्तुतिः वां युवां दूत्येन दूत इव अजीगः अजीगरयति प्रबोधयति अस्मान्प्रतिगन्तुं तं रथमच्छाविवक्मि आवच्मि प्रबोधनेदृष्टान्तः— सूनुर्न पितरा पुत्रो मातापितराविव अथवा अनयोरथो युवामजीगः तेन रथेन गन्तुं बुध्यमानौ युवामच्छाविवक्मीति वा योज्यम् ॥ १ ॥

१. हे दोनों ऋत्विग्-यजमान-स्वामियो, हम हव्य-युक्त स्तोत्र के साथ तुम्हारे रथ की स्तुति करने के लिए जाते हैं। स्तुति-योग्य अश्विनीकुमारो, जैसे पुत्र पिता को जगाता है, वैसे ही यह रथ, तुम्हारे दूत की तरह, लोगों को जगाता है। उसी रथ को अपने सामने आने के लिए मैं बोलता हूँ।

अशोच्यग्निःसमिधानोअस्मेउपोअदृश्रन्तमसश्चिदन्ताः ।
अचेतिकेतुरुषसःपुरस्ताच्छ्रियेदिवोदुहितुर्जायमानः ॥ २ ॥

अशोचि । अग्निः । सम्ऽइधानः । अस्मे इति । उपो इति । अदृश्रन् । तमसः । चित् । अन्ताः । अचेति । केतुः । उषसः । पुरस्तात् । श्रिये । दिवः । दुहितुः । जायमानः ॥ २ ॥

अस्मे अस्माभिः समिधानः समिध्यमानः सन् अग्निः अशोचि दीप्यते तमसश्चित् तमसोऽपि अन्ताः पर्यन्ताः प्रदेशाः उपो अदृश्रन् उपदृश्यन्ते सर्वैः केतुः सर्वस्य प्रज्ञापकः सूर्यो दिवो दुहितुरुषसः पुरस्तात्पूर्वस्यां दिशि श्रिये शोभायै जायमानः सन् अचेति ज्ञायते यस्मादेवं तस्मात् युवयोः आगमनसमयः अतआगच्छतमिति शेषः ॥ २ ॥

२. हमारे द्वारा समिद्ध होकर अग्नि दीप्त होते हैं। तम अन्धकार के सारे प्रदेश भी लोग देखते हैं। प्रज्ञापक सूर्य द्युलोक-दुहिता (उषा) की पूर्व दिशा में, शोभा के लिए, उत्पन्न होकर जाने जाते हैं।

अभिवांनूनमश्विनासुहोतास्तोमैःसिषक्तिनासत्याविवक्वान् ।
पूर्वीभिर्यातंपथ्याभिरर्वाक्स्वर्विदावसुमतारथेन ॥ ३ ॥

अभि । वाम् । नूनम् । अश्विना । सुऽहोता । स्तोमैः । सिसक्ति । नासत्या । विवक्वान् । पूर्वीभिः । यातम् । पथ्याभिः । अर्वाक् । स्वःऽविदा । वसुऽमता । रथेन ॥ ३ ॥

हे अश्विना अश्विनौ वां युवां सुहोता सुष्ठु देवानां ह्वाता विवक्वान् स्तुतीनां वक्ताहं हे नासत्या सत्यभूतौ इदमश्विनावित्यनयोर्योज्यं नूनमद्य स्तोमैः अभिसिषक्ति सेवते अतोऽर्वागस्मदभिमुखं पूर्वीभिः पथ्याभिः पूर्वैःसुगमैर्मार्गैः स्वर्विदा स्वर्गमुदकं वा जानता सरणवता वा वसुमता धनवता वा रथेन यातं गच्छतम् ॥ ३ ॥

३. हे नासत्य-(सत्य-रूप) द्वय, सुन्दर होता और स्तुति-वक्ता स्तोम-द्वारा हम तुम्हारी सेवा करते हैं। फलतः तुम लोग पूर्व मार्ग से चल-जाता और धनयुक्त रथ पर चढ़कर हमारे सामने आओ।

अवोर्वांनूनमश्विनायुवाकुर्हुवेयद्वांसुतेमाध्वीवसूयुः ।
आवांवहन्तुस्थविरासोअश्वाःपिबाथोअस्मेसुषुतामधूनि ॥ ४ ॥

अवोः । वाम् । नूनम् । अश्विना । युवाकुः । हुवे । यत् । वाम् । सुते । माध्वी इति । वसुऽयुः । आ । वाम् । वहन्तु । स्थविरासः । अश्वाः । पिबाथः । अस्मे इति । सुऽसुता । मधूनि ॥ ४ ॥

हे अश्विना अश्विनौ अवोः रक्षित्रोः वां युवाभ्यां युवाकुः युवां कामयमानोहं नूनम-द्य स्वभूतोभवामीति शेषः यद्यस्मात् हे माध्वी मधुरस्य सोमस्यार्हौ मधुविद्यासंबन्धिनौ वा वां युवां सुते अभिषुते सोमे वसूयुर्वसुकामोहुवे स्तौमि अतोवां स्वभूतः वां युवां आवहन्तु के स्थविरासः स्थूलाः प्रवृद्धा अश्वास्तयोरविप्रकृत्वात् शीघ्रगत्वेरपेक्षितत्वाच्च स्थविरैरेव भा-व्यम् आगमनानन्तरं अस्मे अस्माभिः सुषुता सुष्ठु अभिषुतानि मधूनि मधुररसान् पिबाथः पिबतम् ॥ ४ ॥

४. हे रक्षक और मधुर सोम के योग्य अश्विद्वय, मैं सोम के अभि-षुत होने पर, तुम्हारी इच्छा से, धनाभिलाषी होकर तुम्हारी स्तुति करता हूँ; इसलिए आज तुम्हारे प्रवृद्ध अश्वगण तुम्हें ले आवें। हमारे द्वारा अभिषुत और मधुर सोम का पान करो।

प्राचीमुदेवाश्विनाधियंमेमृध्रांसातयेकृतंवसूयुम् ।
विश्वाअविष्टंवाजआपुरंधीस्तानःशक्तंशचीपतीशचीभिः ॥५॥१२॥

प्राचीम् । ऊँ इति । देवा । अश्विना । धियम् । मे । अमृध्राम् । सातये । कृतम् । वसुऽयुम् । विश्वाः । अविष्टम् । वाजे । आ । पुरम्ऽधीः । ता । नः । शक्तम् । शचीपती इति शचीऽपती । शचीभिः ॥ ५ ॥ १२ ॥

हे अश्विना अश्विनौ देवा देवौ युवां प्राचीं ऊर्ध्वां अमृध्रां अहिंसितां वसूयुं धनमि-च्छन्तीं मे मम धियं बुद्धिं स्तुतिं कर्मवा सातये लाभाय उचितां कृतम् कुरुतम्। उःपूरणः कि-ञ्च वाजे आ सङ्ग्रामेपि विश्वाः पुरन्धीरस्मदीया बुद्धीरविष्टं रक्षतम्। हे शचीपती शचीति क-र्मं नाम कर्मणां पालकौ ता तौ युवां शचीभिः अस्मदीयैः स्तुत्यादिरूपैः कर्मभिर्नोस्मान् शक्तं प्रयच्छतं धनमितिशेषः ॥ ५ ॥

५. अश्विनी-देव-द्वय, तुम हमारी धनाभिलाषिणी, सरला और अहिंसिका बुद्धि को लाभ के योग्य करो। संग्राम में भी हमारी सारी बुद्धि की रक्षा करो। शचीपति (कर्मस्वामी) अश्विद्वय, कर्म-द्वारा हमें धन प्रदान करो।

॥ इति पञ्चमस्य पञ्चमे द्वादशोवर्गः ॥१२॥

अविष्टंधीष्वश्विनानआसुप्रजावद्रेतोअह्रयंनोअस्तु।
आवांतोकेतनयेतूतुंजानाःसुरत्नासोदेववीतिंगमेम ॥ ६ ॥

अविष्टम्। धीषु। अश्विना। नः। आसु। प्रजाऽवत्।
रेतः। अह्रयम्। नः। अस्तु। आ। वाम्। तोके। तनये।
तूतुंजानाः। सुऽरत्नासः। देवऽवीतिम्। गमेम ॥ ६ ॥

हे अश्विना अश्विनौ नोस्मान् आसु धीषु एषु कर्मसु अविष्टं रक्षतम् नोस्मभ्यं अह्रयं अक्षीणं प्रजावत् पुत्राद्युपेतं पुत्रोत्पादनसमर्थं रेतोस्तु वां युवयोरनुग्रहात् तोके पुत्रे तनये तत्पुत्रादौ च तूतुजानाः अभिमतं धनं प्रयच्छन्तः सुरत्नासः शोभनधनाश्च सन्तो देववीतिं देवानां वीतिः प्राप्तिर्यस्मिन् तादृशं यज्ञं आगमेम आगच्छेम ॥ ६ ॥

६. अश्विद्वय, इन कर्मों में हमारी रक्षा करो। हमारा वीर्य क्षीण न होने योग्य और पुत्रोत्पादन में समर्थ हो। तुम्हारी कृपा से पुत्र और पौत्रों को अभिमत धन देकर और सुन्दर धनवाले होकर हम देव-लाभ-कर यज्ञ में आवें।

अथ सप्तमी—

एषस्यवांपूर्वगत्वेवसख्येनिधिर्हितोमाध्वीरातोअस्मे।
अहेळतामनसायातमर्वागश्नन्ताहव्यंमानुषीषुविक्षु ॥ ७ ॥

एषः। स्यः। वाम्। पूर्वगत्वाऽइव। सख्ये। निऽधिः। हितः।
माध्वी इति। रातः। अस्मे इति। अहेळता। मनसा। आ।
यातम्। अर्वाक्। अश्नन्ता। हव्यम्। मानुषीषु। विक्षु ॥ ७ ॥

एषपुरतोदीयमानः स्यः सः युवयोः प्रियत्वेन प्रसिद्धः सोमो हे माध्वी मधुप्रियावश्विनौ वां युवयोः पुरतः निधिः निधिस्थानीयोहितः स्थापितोस्मेस्माभीरातोदत्तः संकल्पितः संनिहितः किमिव सख्ये सख्यार्थं पूर्वगत्वेव पुरतोगन्ता दूतइव सयथा प्रियं जनयन् स्वामिनः पुरोवर्तते तद्वदित्यर्थः यस्मादेवं तस्मात् अहेळता अक्रुध्यता मनसा अनुग्रहयुक्तेन चेतसा अर्वागस्मदभिमुखं आयातम् आगच्छतम्। अश्नन्ता हव्यं हविः सोमादिकं अश्नन्तौ अभ्यवहरन्तौ कुत्र मानुषीषु विक्षु मनुष्यरूपासु प्रजासु वर्तमानम् ॥ ७ ॥

७. मधु-प्रिय अश्विनीकुमारो, सखा के लिए पुरोगामी दूत की तरह हमारा संकल्पित यह सोम निधि-स्वरूप तुम्हारे सामने रक्खा हुआ है। इसलिए क्रोधशून्य चित्त से हमारे सामने आओ। मनुष्य-रूप प्रजा में वर्तमान हव्य भक्षण करो।

एकस्मिन्योगेभुरणासमानेपरिवांसप्तस्रवतोरथोगात्।
नवायन्तिसुभ्वोदेवयुक्तायेवांधूर्षुतरणयोवहन्ति ॥ ८ ॥

एकस्मिन्। योगे। भुरणा। समाने। परि। वाम्। सप्त।
स्रवतः। रथः। गात्। न। वायन्ति। सुऽभ्वः। देवऽयुक्ताः।
ये। वाम्। धूःऽसु। तरणयः। वहन्ति ॥ ८ ॥

हे भुरणा सर्वस्य भर्तारौ युवयोरेकस्मिन्समाने उभयसाधारणे योगेस्मद्विषये सति वां युवयोः रथः सप्तस्रवतः सर्पणस्वभावाः सप्तसङ्ख्याकाया गङ्गाद्याः परिगात् परिगच्छति शीघ्रमागच्छतीत्यर्थः तद्यथाश्वाः सुभ्वः सुभवनाः देवयुक्ताः देवाभ्यां युवाभ्यां युक्ताः अश्वाः शीघ्रगमने न वायन्ति न शुष्यन्ति नश्राम्यन्ते येश्वाः वां धूर्षु रथस्य तरणयः तारकाः शीघ्रगन्तारोवहन्ति युवां ते न वायन्तीति ॥ ८ ॥

८. सबके पोषक अश्विद्वय, तुम दोनों का मिलन होने पर तुम्हारा रथ बहनेवाली सात नदियों को पार कर आता है। सुजन्मा और देव-सम्पन्न जो तुम्हारे अश्व रथ को लेकर शीघ्र चलनेवाले तुम्हें ढोते हैं, वे कभी नहीं थकते। तथैव नवमी—

असश्चतामघवद्भ्योहिभूतंयेरायामघदेयंजुनन्ति।
प्रयेबन्धुंसूनृताभिस्तिरन्तेगव्यापृञ्चन्तोअश्व्यामघानि ॥ ९ ॥

असश्चता। मघवत्ऽभ्यः। हि। भूतम्। ये। राया।
मघऽदेयम्। जुनन्ति। प्र। ये। बंधुम्। सूनृताभिः। तिरन्ते। गव्या।
पृंचन्तः। अश्व्या। मघानि ॥ ९ ॥

असश्चता कुत्राप्यसज्यमानौ युवां मघवद्भ्यो धनवद्भ्यो हविष्मद्भ्यो यजमानेभ्यः तेषामर्थाय भूतं हि भवतं तेष्वेवानुरक्तौ भवतम्। अनुभाक्षाएव विशेष्यन्ते ये राया धनेन निमित्तेन राया युक्ताया मघदेयं दातव्यं मघं धनं हविर्लक्षणं वा जुनन्ति प्रेरयन्ति यच्छन्ति येच बन्धुं स्नेहेन बध्नातीति बन्धुः तं स्वसंबन्धिनं अथवा फलेन बध्नातीति बन्धुरध्वर्य्वादिः तं सूनृताभिः प्रियसत्यात्मिकाभिर्वाग्भिः प्रतिरन्ते प्रवर्धयन्ति। प्रपूर्वस्तिरतिर्वर्धनार्थः किं कुर्वन्तः गव्या गोरूपाणि अश्व्या अश्वरूपाणि च मघानि धनानि पृञ्चन्तोर्थिभ्यः प्रयच्छन्तः तेभ्यो मघवद्भ्योभूतमिति ॥ ९ ॥

९. तुम लोग कहीं भी आसक्त नहीं होते। जो धनी धन के लिए देने योग्य हव्य को देता हूँ, जो सखा को सच्चे वचनों से प्रवर्द्धित करता हूँ तथा जो गौ, अश्व और धन देता हूँ, वैसों के लिए तुम लोग हुए हो।

नूमेहवमाशृणुतंयुवानायासिष्टंवर्तिरश्विनाविरावत्।
धत्तंरत्नानिजरतंचसूरीन्यूयंपातस्वस्तिभिःसदानः ॥ १० ॥१३॥

नु। मे। हवम्। आ। शृणुतम्। युवाना। यासिष्टम्। वर्तिः।
अश्विनौ। इराऽवत्। धत्तम्। रत्नानि। जरतम्। च।
सूरीन्। यूयम्। पात। स्वस्तिऽभिः। सदा। नः ॥ १० ॥ १३ ॥

हे युवाना नित्ययौवनौ नु अद्य युवां मे हवमस्मदीयां स्तुतिं आशृणुतं श्रुत्वा च हे अश्विनौ इरावत् हविर्युक्तं वर्तिर्गृहं यासिष्टं आगच्छतम् आगत्य च रत्नानि रमणीयानि धनानि धत्तं दत्तं सूरीन् स्तोतॄन् जरतं वर्धयतं धातूनामनेकार्थत्वात्। शिष्टं यूयं पातस्वस्तिभिः सदानः स्पष्टम् ॥ १० ॥

१०. तुम आज हमारा आह्वान सुनो। नित्य-तरुण अश्विद्वय, हव्य-वाले गृह में आओ। रत्नदान करो। स्तोता को वर्द्धित करो। तुम हमें सदा स्वस्ति-द्वारा पालन करो।

॥ इति पञ्चमस्य पंचमे त्रयोदशोवर्गः ॥ १३ ॥

आशुभ्राधातमिति नवर्चं त्रयोदशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं आश्विनम् आदितः सप्तविराजः अष्टमीनवम्यौ त्रिष्टुभौ अनुक्रम्यते च—आशुभ्रानव सप्ताद्याविराजइति सूक्तविनियोगोलैंगिकः।

आशुभ्रायातमश्विनास्वश्वागिरोदस्राजुजुषाणायुवाकोः।
हव्यानिचप्रतिभृतावीतंनः ॥ १ ॥

आ। शुभ्रा। यातम्। अश्विना। सुऽअश्वा। गिरः।
दस्रा। जुजुषाणा। युवाकोः। हव्यानि।
च। प्रतिऽभृता। वीतम्। नः ॥ १ ॥

हे शुभ्रा दीप्तौ स्वश्वा शोभनाश्वौ हे अश्विना अश्विनौ आयातमस्मद्यज्ञमागच्छतम् दस्रा शत्रूणां उपक्षपयितारौ युवां युवाकोर्युवां कामयमानस्य मम गिरः स्तुतीर्जुजुषाणा सेवमानौ भवतमितिशेषः न केवलं स्तुतिं किंतु नोऽस्मदीयानि प्रतिभृता संभृतानि हव्यानि हवींषि च वीतं भक्षयतम् ॥ १ ॥

१. हे दीप्त और अश्ववाले अश्विद्वय, आओ। तुम शत्रु-हन्ता हो। जो तुम्हें चाहता है, उसकी स्तुति की सेवा करो। हमारे प्रस्तुत हव्य का भक्षण करो।

प्रवामन्धांसीत्येषा आश्विनशस्त्रयाज्या सूत्रितं च—प्रवामन्धांसिमद्यान्यस्थुरुभापिबतमश्विनेति याज्येति ।

सैषा द्वितीया—

प्रवामन्धांसिमद्यान्यस्थुररंगन्तंहविषोवीतयेमे ।
तिरोअर्योहवनानिश्रुतंनः ॥ २ ॥

प्र । वाम् । अन्धांसि । मद्यानि । अस्थुः । अरम् ।
गन्तम् । हविषः । वीतये । मे । तिरः । अर्यः ।
हवनानि । श्रुतम् । नः ॥ २ ॥

हे अश्विनौ वां युवाभ्यां मद्यानि मदजनकानि अन्धांसि सोमलक्षणान्यन्नानि प्रास्थुः प्रास्थिषत गृहीतान्यासन्नित्यर्थः अतोयुवां मे मम हविषोवीतये पानाय अरं अत्यर्थं शीघ्रं गन्तं आगच्छतम् अर्यः अरेः अस्मद्विरोधिनोहवनानि तिरस्तिरस्कृत्य नोस्मदाह्वानमित्यर्थः तत् श्रुतं शृणुतं श्रुतमित्यस्य वाक्यादित्वादनिघातः ॥ २ ॥

२. अश्विद्वय, तुम्हारे लिए मदकर अन्न (सोम) प्रस्तुत है। हमारी हवि का भक्षण करने के लिए शीघ्र आओ। हमारे शत्रु का आह्वान न सुनकर हमारा आह्वान सुनो।

प्रवांरथोमनोजवाइयर्तितिरोरजांस्यश्विनाशतोतिः ।
अस्मभ्यंसूर्यावसूइयानः ॥ ३ ॥

प्र । वाम् । रथः । मनःऽजवाः । इयर्ति । तिरः । रजांसि ।
अश्विना । शतऽऊतिः । अस्मभ्यम् । सूर्यावसू इति । इयानः ॥ ३॥

हे सूर्यावसू सूर्यायाः सह रथे वसन्तौ हे अश्विना अश्विनौ वां युवयोरथः अस्मभ्यमस्मदर्थं इयानोयाच्यमानः सन् इयर्ति आगच्छति अस्मद्यज्ञं अथवा वां मेरुमपि गमनाय । कीदृशोरथः मनोजवाः मनोवेगः शतोतिरपरिमितास्मद्विषयरक्षणः । किंकुर्वन् रजांसि लोकान् तिरस्तिरस्कृत्य अतिक्रम्य इयर्तीति ॥ ३ ॥

३. सूर्या के साथ रथ पर रहनेवाले हे अश्विनीकुमारो, मन की तरह वेगशाली और असीम रक्षण से युक्त तुम्हारा रथ हमारे लिए प्रार्थित होकर और सारे लोकों को तिरस्कृत करके हमारे यज्ञ में आता है।

अथ चतुर्थी—

अयंहयद्वांदेवयाउअद्रिरूर्ध्वोविवक्तिसोमसुद्युवभ्याम्।
आवल्गूविप्रोववृतीतहव्यैः ॥ ४ ॥

अयम्। ह। यत्। वाम्। देवऽयाः। ऊँ इति।
अद्रिः। ऊर्ध्वः। विवक्ति। सोमऽसुत्। युवऽभ्याम्। आ।
वल्गू इति। विप्रः। ववृतीत। हव्यैः ॥ ४ ॥

यदा वां युवां प्रति देवयाः देवौ युवां कामयमानः ह उ इति पूरणौ अयमद्रिरभिषवसा-
धा सोमसुत् सोममभिषुण्वन् युवाभ्यां युवाभ्यामर्थाय अभिषुण्वन्निति संबन्धः एवं कुर्वन् ऊर्ध्व-
उन्नतः सन् विवक्ति उच्चैः शब्दयति तदानीं वल्गू सुन्दरौ युवां विप्रो मेधावी यजमानोऽस्मदीयैः
हविर्भिः आववृतीत आवर्तयति ॥ ४ ॥

४. जिस समय में तुम्हें देवता बनाने की इच्छा करता हूँ और जिस समय तुम्हारे लिए सोम का अभिषव करनेवाला यह पत्थर उच्च शब्द करता है, उस समय हे सुन्दर, तुम्हें विप्र (मेधावी यजमान) हव्य-द्वारा आवर्तित करता है।

चित्रंहयद्वांभोजनंन्वस्तिन्यत्रयेमहिष्वन्तंयुयोतम्।
योवामोमानंदधतेप्रियःसन् ॥ ५ ॥ १४ ॥

चित्रम्। ह। यत्। वाम्। भोजनम्। नु। अस्ति। नि।
अत्रये। महिष्वन्तम्। युयोतम्। यः। वाम्।
ओमानम्। दधते। प्रियः। सन् ॥ ५ ॥ १४ ॥

हे अश्विनौ वां युवयोश्चित्रं चायनीयं यद्भोजनं धनमस्ति ह अस्ति खलु न्विति पूरणः
तदस्मभ्यं दत्तमित्यर्थः। अथ तयोः स्तुतिः अत्रये एतन्नामकाय ऋषये चतुर्थ्यर्थे चतुर्थी तस्मान्महि-
ष्वन्तं तुषाग्निं नियुयोतं पृथक्कुरुतम् योऽत्रिः प्रियः सन् स्तोतृत्वात् युवाभ्यां प्रियभूतः सन् वां
युवाभ्यामेवकृतमोमानं रक्षणमुक्तं दधते धारयति ॥ ५ ॥

५. तुम्हारा जो चायनीय (चित्र=भोज्य) धन है, उसे हमें दो। जो प्रिय होकर तुम्हारे दिये हुए सुख को धारण करते हैं, उन अत्रि से महिष्वत् (तुषाग्नि) को अलग करो।

॥ इति पंचमस्य पंचमे चतुर्दशोवर्गः ॥ १४ ॥

अथ षष्ठी—

उत त्यद्वां जुरते अश्विना भूच्च्यवानाय प्रतीत्यं हविर्दे।
अधि यद्वर्प इतऊति धत्थः ॥ ६ ॥

उत । त्यत् । वाम् । जुरते । अश्विना । भूत् ।
च्यवानाय । प्रतीत्यम् । हविःऽदे । अधि ।
यत् । वर्पः । इतःऽऊति । धत्थः ॥ ६ ॥

उतापि च हे अश्विना अश्विनौ वां युवयोः कर्म कुर्वते जुरते जीर्णाय हविर्दे हविर्दात्रे च्यवानायैतन्नामकाय महर्षये त्यत्तत्प्रतीत्यं प्रतिगमनं तस्य रूपस्य प्रत्यागमनं भूत् अभूत्। किं-तदिति यद्वर्पोरूपं इतऊति इतोगमनात्म्यं युवयोः सकाशाद्दिवः प्राप्तिरूपं अधि धत्थः अध्यधत्थम्। युवं च्यवानमश्विना जरन्तं पुनर्युवानं चक्रथुः शचीभिरित्यादिषु । च्यवानस्य युवयोः नवीकरणं प्रसिद्धम् ॥ ६ ॥

६. अश्विनीकुमारो, तुम्हारी स्तुति करनेवाले जीर्ण हव्यदाता च्यवन ऋषि के लिए जो रूप मृत्यु से लाकर तुमने दिया था, वह उनके प्रति गया था।

उत त्यं भुज्युमश्विना सखायो मध्ये जहुर्दुरेवासः समुद्रे।
निरीं पर्षदरावा यो युवाकुः ॥ ७ ॥

उत । त्यम् । भुज्युम् । अश्विना । सखायः ।
मध्ये । जहुः । दुःऽएवासः । समुद्रे । निः । ईम् ।
पर्षत् । अरावा । यः । युवाकुः ॥ ७ ॥

उतापि च त्यं तं भुज्युं एतन्नामानं समुद्रमध्ये समुद्रोदकस्य मध्ये सखायो भुज्युसखिभूताः दुरेवासो दुष्टगमनाः जहुः त्यक्तवन्तः हे अश्विना अश्विनौ युवां ईमेनं समुद्रमध्ये क्षिप्तं निःपर्षत् निरपारयतम् यो भुज्युर्युवाकुः युवां कामयिता अरावा अरणवान् अभिगन्ता च एनं निरपारयतम् अत्राश्विनेषु सूक्तेषु कथाः सूच्यन्ते अत्रिभुज्यादीनामग्निजलादिभ्यो रक्षणरूपास्ताः सर्वा महता प्रपञ्चेनास्माभिः नासत्याभ्यां बर्हिरिवेत्यत्र प्रपञ्चिताः ताः तत्र द्रष्टव्याः ॥७॥

७. (भुज्यु के) दुष्ट-बुद्धि मित्रों ने भी भुज्यु को समुद्र के बीच छोड़ दिया था, तुम लोगों ने उन्हें पार किया था। भुज्यु ने तुम लोगों की कामना की थी और कभी विरुद्धाचरण नहीं किया था।

१ ऋ० सं० १, ८, १५। २ ऋ० सं० १, ८, ८।

अथाष्टमी—

वृकायचिज्जसमानायशक्तमुतश्रुतंशयवेहूयमाना ।
यावघ्न्यामपिन्वतमपोनस्तर्यंचिच्छक्त्यश्विनाशचीभिः ॥ ८ ॥

वृकाय । चित् । जसमानाय । शक्तम् । उत । श्रुतम् । शयवे ।
हूयमाना । यौ । अघ्न्याम् । अपिन्वतम् । अपः । न । स्तर्यम् ।
चित् । शक्ती । अश्विना । शचीभिः ॥ ८ ॥

वृकाय धनादाने अभिलषवदित्यर्थः चिदिति पूरणः अथवा परेभ्यो धनानि प्रयच्छते य-था वृकाय वृकवद्धिंसकाय एतन्नामकाय जसमानाय कर्मभिरुपक्षीयमाणाय ऋषये शक्तं अभिमतं धनं अदत्तं शकेर्दानार्थस्य लुङ्येतद्रूपं अडभावश्छान्दसः । उतापि च शयवे एतन्नामकाय ऋषये हूयमाना हूयमानौ युवां श्रुतं अशृणुतम् यौ युवामघ्न्यां गां अपिन्वतं अपूरयतं क्षीरेण अपो न अद्भिरिव नदीं वा यथोदकेन पूरयतस्तद्वत् कीदृशीमघ्न्यां स्तर्यं चित् स्तरीमपि निवृत्तप्रसवां वृद्धामपि शक्ती शक्त्या सामर्थ्येन दोहनलक्षणेन युक्तां कृत्वा शचीभिर्युष्मदीयैः कर्मभिः हे अश्विनाविति । शयवेचिन्नासत्याशचीभिर्जसुरयेस्तर्यंपिप्यथुर्गामित्यादिरुक्तम्[1] ॥ ८ ॥

८. जिस समय वृक ऋषि क्षीण हो रहे थे, उस समय अश्विद्वय, तुम लोगों ने कर्म और सामर्थ्य-द्वारा उन्हें धन दिया था। पुकारे जाकर शयु ऋषि की बात तुम लोगों ने सुनी थी। जैसे नदी जल से पूर्ण करती हैं, वैसे ही वृद्धा गाय को तुम लोगों ने दुग्ध से पूर्ण किया था।

अथ नवमी—

एषस्यकारुर्जरतेसूक्तैरग्रेबुधानउषसांसुमन्मा ।
इषातंवर्धदघ्न्यापयोभिर्यूयंपातस्वस्तिभिःसदानः ॥ ९ ॥ १५ ॥

एषः । स्यः । कारुः । जरते । सुऽउक्तैः । अग्रे । बुधानः ।
उषसाम् । सुऽमन्मा । इषा । तम् । वर्धत् । अघ्न्या । पयःऽभिः ।
यूयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥ ९ ॥ १५ ॥

एषःस्तोता स्यः सप्रसिद्धोवसिष्ठः कारुः स्तोता उषसामग्रे प्रातःसवने बुधानोबुध्यमानः सुमन्मा शोभनमतिः सुष्टुतिर्वा सूक्तैर्जरते स्तौति तं इषान्नेनवर्धत् वर्धयतम् वचनव्यत्ययः अ-

1 ऋ० सं० १. ८. १२।

स्या अहन्त्या गोश्च वर्धत वर्धयतु । अथवैकमेववाक्यम् अध्या गौर्वसिष्ठस्य प्रतिनियतामि-होत्रार्थागौरिषा अन्नेन घृतादिनेत्यर्थः पयोभिश्च तं वसिष्ठं वर्धत् वर्धयतु एवं आत्मानं परोक्षेण निर्दिदेश शिष्टं स्पष्टम् ॥ ९ ॥

९. वह स्तोता (वसिष्ठ) शोभन-मति होकर, उषा के पहले जागकर, सूक्तों-द्वारा स्तुति करता है। उसे अन्न-द्वारा वर्द्धित करो, दुग्ध-द्वारा वर्द्धित करो और उसकी गौ को वर्द्धित करो। तुम सदा हमें स्वस्ति-द्वारा पालन करो।

॥ इति पंचमस्य पञ्चमे पंचदशोवर्गः ॥ १५ ॥

आवांरथइत्यष्टर्चं चतुर्दशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभमाश्विनं अनुक्रम्यतेच—आवांरथोष्टा-विति । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोर्विनियोगउक्तः ।

आवांरथोरोदसीवद्धधानोहिरण्ययोवृषभिर्यात्वश्वैः ।
घृतवर्तनिःपविभीरुचानइषांवोळ्हानृपतिर्वाजिनीवान् ॥ १ ॥

आ । वाम् । रथः । रोदसी इति । बद्धधानः । हिरण्ययः ।
वृषऽभिः । यातु । अश्वैः । घृतऽवर्तनिः ।पविऽभिः । रुचानः ।
इषाम् । वोळ्हा । नृऽपतिः । वाजिनीऽवान् ॥ १ ॥

हे अश्विनौ वां रथोवृषभिः युवभिरश्वैः युक्तः सन्नायातु यज्ञमस्मदीयं कीदृशोरथः रथोविशेष्यते रोदसी द्यावापृथिव्यौ बद्धधानोबाधमानः हिरण्ययः हिरण्मयः घृतवर्तनिः घृतमुदकं वर्तन्यां यस्य तादृशः पविभीरथनेमिभिः मधुपानैर्वा रुचानोदीप्यमान इषां वोळ्हा यजमानैर्दत्तानां हविषां वाहकः हाव्यानां वान्नानां वोळ्हा नृपतिः नृणां यजमानानां स्वामी वाजिनीवानन्नवान् ॥ १ ॥

१. तरुण अश्वों से युक्त होकर तुम्हारा रथ आवे। वह द्यावा-पृथिवी को बाधा देनेवाला और हिरण्मय है। उसके चक्र में जल है। वह रथ की नेमि (डंडा) के द्वारा दीप्तिमान्, अन्नवाहक और यजमानों का स्वामी (नेता) है।

अथ द्वितीया—

सपप्रथानोअभिपंचभूमात्रिवन्धुरोमनसायातुयुक्तः ।
विशोयेनगच्छथोदेवयन्तीःकुत्राचिद्यामंमश्विनादधाना ॥ २ ॥

सः । पप्रथानः । अभि । पंच । भूम । त्रिऽवन्धुरः । मनसा ।
आ । यातु । युक्तः । विशः । येन । गच्छथः । देवऽयन्तीः ।
कुत्र । चित् । यामम् । अश्विना । दधाना ॥ २ ॥

स रथः पञ्च भूम भूतानि सर्वप्राणिनः पप्रथानः प्रथमानः त्रिवन्धुरः बन्धुरमुच्चावचं सारथ्यवस्थानं काष्ठमयं तादृशैस्त्रिभिर्युक्तः मनसा स्तुत्या युक्तोऽभ्यायातु येन रथेन देवयन्तीः विशो यजमानान् प्रति गच्छथः हे अश्विना अश्विनौ कुत्राचित् यत्र कापि यामं गमनं दधाना धारयन्तौ येन विशो गच्छथः तयाविति ॥ २ ॥

२. वह रथ पंचभूतों (सारे प्राणियों) को प्रसिद्ध करनेवाला तीन बन्धुरों (सारथियों के बैठने के तीन उच्च और निम्न काठ के स्थानों) और स्तुति से युक्त है। अश्विद्वय, तुम लोग चाहे जिस किसी स्थान में जाने की इच्छा करके इस रथ पर देवाभिलाषी प्रजा के पास गमन करो।

स्वश्वायशसायातमर्वाग्दस्रानिधिंमधुमन्तंपिबाथः ।
विवांरथोवध्वा३यादमानोन्तान्दिवोबाधतेवर्तनिभ्याम् ॥ ३ ॥

सुऽअश्वा । यशसा । आ । यातम् । अर्वाक् । दस्रा । निऽधिम् ।
मधुऽमन्तम् । पिबाथः । वि । वाम् । रथः । वध्वा । यादमानः ।
अन्तान् । दिवः । बाधते । वर्तनिऽभ्याम् ॥ ३ ॥

हे देवौ स्वश्वा शोभनाश्वेन यशसा च अर्वागस्मदभिमुखं यातमागच्छतं। हे दस्रा शत्रूणामुपक्षपयितारौ मधुमन्तं मधुररसोपेतं निधिं निधिवन्निहितं सोमं पिबाथः पिबतं वां युवयोरथो वध्वा सूर्यया सह यादमानो गच्छन् गमयन्नित्यर्थः एवं कुर्वन् वर्तनिभ्यां चक्राभ्यां दिवोऽन्तान् पर्यन्तप्रदेशान् विबाधते शीघ्रगमनेन पीडयति ॥ ३ ॥

३. सुन्दर अश्व और अन्न के साथ तुम लोग हमारे सामने आओ। दस्रद्वय (शत्रु-नाशक), तुम मधुमान् निधि (सोम) का पान करो। तुम लोगों का रथ सूर्या के साथ गमन करते हुए चक्र के द्वारा द्युलोक तक के प्रदेशों को, शीघ्र गमन के कारण, पीड़ित करता है।

युवोःश्रियंपरियोषावृणीतसूरोदुहितापरितक्म्यायाम् ।
यद्देवयन्तमवथःशचीभिःपरिघ्रंसमोमनावांवयोगात् ॥ ४ ॥

युवोः । श्रियम् । परि । योषा । अवृणीत । सूरः । दुहिता ।
परिऽतक्म्यायाम् । यत् । देवऽयन्तम् । अवथः । शचीभिः ।
परि । घ्रंसम् । ओमना । वाम् । वयः । गात् ॥ ४ ॥

युवोर्युवयोः श्रियं श्रयणहेतुं श्रीः रथः तं सेवनीयम्। योषा सर्वदा मिश्रयन्ती योषित् सूरः सूर्यस्य दुहिता पर्यवृणीत कदा परितक्म्यायां रात्रौ परितस्तकनवति संग्रामे यद्वा मन्त्र्ये किंच यदा देवयन्तं देवकामं यजमानं यौ वा शचीभिः युवयोर्गमनादिलक्षणैः कर्मभि-

रथयोरक्षयः सवानीं प्रेसं दीप्तं यथोमं सोमादिलक्षणं ओमना अवनेन रक्षणेन निमित्तेन वां परिमात् पर्यगात् ॥ ४ ॥

४. रात में स्त्री सूर्य-पुत्री तुम्हारे रथ को घेरती है। जिस समय तुम देवाभिलाषी को कर्म-द्वारा रक्षित करते हो, उस समय रक्षण के लिए दीप्त अन्न तुम्हारे यहाँ आता है।

योह्स्यवांरथिरावस्तउस्रारथोयुजानःपरियातिवर्तिः ।
तेननःशंयोरुषसोव्युष्टौन्यश्विनावहतंयज्ञेअस्मिन् ॥ ५ ॥

यः । ह । स्यः । वाम् । रथिरा । वस्ते । उस्राः । रथः ।
युजानः । परिऽयाति । वर्तिः । तेन । नः । शम् । योः । उषसः ।
विऽउष्टौ । नि । अश्विना । वहतम् । यज्ञे । अस्मिन् ॥ ५॥

योरथो हेविपूरणः स्यः सः प्रसिद्धोरथो हे रथिरा रथिनौ मत्वर्थीयोरः वां उस्राः देवांसि वस्ते आच्छादयति यथ रथोयुजानः अश्वैर्युक्तः सन् वर्तिर्मार्गं यजमानगृहं वा परियाति परिगच्छति तेन रथेन हे अश्विना अश्विनौ नोस्माकमस्मिन्यज्ञे उषसोव्युष्टौ प्रातःकाले शं-शमनाय पापानां योः मिश्रणाय च सुखानां निवहतं नितरां प्रापुवम् ॥ ५ ॥

५. रथवाले अश्विद्वय, वह रथ तेजों को ढक लेता और अश्व के साथ मार्ग में गमन करता है। अश्विद्वय, उषा (प्रातःकाल) होने पर हमारे इस यज्ञ में उस रथ से, पापों के शमन और सुखों की प्राप्ति के लिए, उपस्थित होओ।

अथ षष्ठी—

नरागौरेवविद्युतंतृषाणास्माकमद्यसवनोपयातम् ।
पुरुत्राहिवांमतिभिर्हवन्तेमावामन्येनियमन्देवयन्तः ॥ ६ ॥

नरा । गौराऽइव । विऽद्युतम् । तृषाणा । अस्माकम् ।
अद्य । सवना । उप । यातम् । पुरुऽत्रा । हि । वाम् । मतिऽभिः ।
हवन्ते । मा । वाम् । अन्ये । नि । यमन् । देवऽयन्तः ॥ ६ ॥

हे नरा नेतारावश्विनौ गौरेव गौरमृगाविव विद्युतं विशेषेणदीप्यमानं सोमं प्रति तृषाणा तृष्णायुक्तौ अद्यास्माकं सवना सवनानि उपयातं उपागच्छतम् पुरुत्रा बहुषु यज्ञेषु वां युवां यजमानामतिभिः स्तुतिभिः हवन्ते हि स्तुवन्ति अतोऽन्ये यष्टारोदेवयन्तो देवं कामयमानाः वां युवां मानियमन् मानियच्छन्तु ॥ ६ ॥

६. नेतृ-द्वय, मृगी की तरह विशेष रूप से दीप्यमान सोम को पीने की इच्छा करके आज हमारे सवनों में आओ। अनेक यज्ञों में यजमान तुम्हें स्तुति-द्वारा बुलाते हैं। इसलिए अन्य देवाभिलाषी तुम्हें आज न बुलाने पावें।

युवं भुज्युमवविद्धं समुद्र उदूहथुरर्णसो अस्रिधानैः।
पतत्रिभिरश्रमैरव्यथिभिर्दंसनाभिरश्विना पारयन्ता॥ ७॥

युवम्। भुज्युम्। अवऽविद्धम्। समुद्रे। उत्। ऊहथुः।
अर्णसः। अस्रिधानैः। पतत्रिऽभिः। अश्रमैः। अव्यथिऽभिः।
दंसनाभिः। अश्विना। पारयन्ता॥ ७॥

हे अश्विना अश्विनौ युवं युवां भुज्युं एतन्नामकं अवविद्धं विक्षिप्तं सलिलैः समुद्रे अन्तर्मध्ये निमग्नं अर्णसः उदकादुदूहथुः किं कुर्वन्ताविति तदुच्यते अस्रिधानैः अक्षीयमाणैः अश्रमैः अव्यथिभिश्च पतत्रिभिः पतनवद्भिः गमनवद्भिरश्वैर्निपुणैरश्वैः दंसनाभिः शारीरैः कर्मभिश्च पारयन्ता पारयन्तौ समुद्रे अर्णस उदूहथुरिति। नासत्याभुज्युमूहथुरत्रैवेतिवृत्तमुक्तम्॥७॥

७. अश्विद्वय, तुम लोगों ने समुद्र में निमग्न भुज्यु को अक्षत, अश्रान्त और शीघ्रगामी अश्वों और कार्य-द्वारा, पार करते हुए, जल से निकाला था।

नू मे हवमा शृणुतं युवाना यासिष्टं वर्तिरश्विनाविरावत्।
धत्तं रत्नानि जरतं च सूरीन्यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः॥ ८॥ १६॥

नु। मे। हवम्। आ। शृणुतम्। युवाना। यासिष्टम्।
वर्तिः। अश्विनौ। इराऽवत्। धत्तम्। रत्नानि। जरतम्। च।
सूरीन्। यूयम्। पात। स्वस्तिऽभिः। सदा। नः॥ ८॥ १६॥

नूमेहवमित्यष्टमी गता॥ ८॥

८. तुम लोग आज हमारा आह्वान सुनो। सदा तरुण अश्विद्वय, हव्यवाले घर में आओ, रत्न-दान करो और स्तोता को वर्द्धित करो। तुम सदा हमें स्वस्ति-द्वारा पालन करो।

॥ इति पञ्चमस्य पञ्चमे षोडशो वर्गः॥ १६॥

आविश्ववारेति सप्तर्चं पञ्चदशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभं आश्विनं अनुक्रम्यते च—आ विश्ववारा सप्तेति प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रे च विनियोगः उक्तः आग्रयणचरुस्थालीपाकच्छन्दोमे प्रथमऽहन्ये विनियुक्तः। आविश्ववाराश्विनागतंनोऽयंसोमइन्द्रेति सूत्रितत्वात्[1]

[1] ऋ० सं० १।८।८।

तत्र प्रथमा—

आविश्ववाराश्विनागतंनःप्रतत्स्थानमवाचिवांपृथिव्याम्।
अश्वोनवाजीशुनपृष्ठोअस्थादायत्सेदथुर्ध्रुवसेनयोनिम् ॥ १ ॥

आ। विश्वऽवारा। अश्विना। गतम्। नः। प्र। तत्। स्थानम्।
अवाचि। वाम्। पृथिव्याम्। अश्वः। न। वाजी। शुनऽपृष्ठः।
अस्थात्। आ। यत्। सेदथुः। ध्रुवसे। न। योनिम् ॥ १ ॥

हे विश्ववारा सर्वैर्वरणीयावश्विनावश्विनौ नोऽस्माकं यज्ञमागमनमागच्छतं वां युवयो-स्तत्स्थानं पृथिव्यां वेद्यां प्रावाचि प्रोच्यते तदर्थं शुनपृष्ठः सुखकरपृष्ठभागः अत्यन्तविपुल-त्वादासनानां सुखकरपृष्ठभाग इत्यर्थः वाजी वेगवानश्वो न अश्वोऽस्थात् तिष्ठतु युवयोः समीपे यत् यमित्यर्थः यमश्वं आसेदथुरासीदथः सोऽश्वः यद्वा यत्स्थानमासीदथः तत्स्थानं आश्रय-तु। ध्रुवसे ध्रुवाय स्थिरो वसतिः ध्रुवसे ध्रुवाय निवासाय योनिं न योनिं स्थानमिव ॥ १॥

१. सबके वरणीय अश्विनीकुमारो, हमारी यज्ञ-वेदी पर आओ। पृथिवी पर तुम्हारा यही स्थान कहा जाता है। जिस अश्व पर तुम लोग बैठते हो, वह सुखकर पीठवाला अश्व तुम्हारे ही पास में रहे।

सिषक्तिसावांसुमतिश्चनिष्ठातापिघर्मोमनुषोदुरोणे।
योवांसमुद्रान्त्सरितःपिपर्त्येतग्वाचिन्नसुयुजायुजानः ॥ २ ॥

सिसक्ति। सा। वाम्। सुऽमतिः। चनिष्ठा। अतापि। घर्मः।
मनुषः। दुरोणे। यः। वाम्। समुद्रान्। सरितः। पिपर्ति।
एतऽग्वा। चित्। न। सुऽयुजा। युजानः ॥ २ ॥

सा सुमतिः अस्माभिः क्रियमाणा शोभना स्तुतिश्चनिष्ठा कमनीयतमा अतिशयेनान्न-वती वा वां युवां सिषक्ति सेवते किञ्च घर्मः प्रवर्ग्यश्च मनुषो मनुष्यस्य यजमानस्य दुरोणे यागगृहे अतापि तप्तोऽभूत् यज्ञस्य शिरःस्थानीयत्वात् तपनं ... अस्य घर्मत्वमितिश्रुतिः। यज्ञस्य शिरःस्थानीयत्वात्-स्य योऽयं घर्मो वां युवां प्राप्नुवन्निति शेषः समुद्रान् सरितश्च पिपर्ति पूरयति वृष्टिद्वारा एतग्वा चित् चिदिति उपमार्थः अश्वाविव यथा सुयुजा सुष्ठु युक्तौ रथे भवतस्तथेत्यर्थः नेत्युपमार्थे यथा युवां य-ज्ञे युजानो योजयन्नश्वः गमनं करोति ॥ २ ॥

२. अतीव अन्नवाली यह सुन्दर स्तुति तुम लोगों की सेवा करती है। घर्म (घाम=धूप) मनुष्य के यज्ञ-गृह में तप रहा है। वह तुम्हें मिलता है। वह घाम सरितों और समुद्रों को वृष्टि-द्वारा भरता है। जैसे रथ में अश्व जोते जाते हैं, वैसे ही तुम्हें यज्ञ में जोता जाता है।

१ तै० आ० पञ्चमप्रपाठके.

अथ तृतीया—

यानिस्थानान्यश्विनादधाथेदिवोयह्वीष्वोषधीषुविक्षु ।
निपर्वतस्यमूर्धनिसदन्तेषंजनायदाशुषेवहन्ता ॥ ३ ॥

यानि । स्थानानि । अश्विना । दधाथे इति । दिवः । यह्वीषु ।
ओषधीषु । विक्षु । नि । पर्वतस्य । मूर्धनि । सदन्ता ।
इषम् । जनाय । दाशुषे । वहन्ता ॥ ३ ॥

हे अश्विनाऽश्विनौ युवां दिवो द्युलोकादागत्य यानि स्थानानि दधाथे धत्थः कुरुथः यह्वीषु महतीषु ओषधीषु विक्षु यजमानेषु च । तौ युवां पर्वतस्य मेघस्यान्तरिक्षस्य वा मूर्धनि स्थाने निसदन्ता निषीदन्तौ इषमन्नं दाशुषे हविर्दत्तवते जनाय यजमानाय वहन्ता प्रापयन्तौ भवतमिति शेषः ॥ ३ ॥

३. अश्विद्वय, तुम लोग द्युलोक से आकर विशाल ओषधियों और प्रजाओं के बीच में जो स्थान अधिकृत करते हो, पर्वत के मस्तक पर बैठते हुए, अन्नदाता को वही स्थान दो।

चनिष्टंदेवाओषधीष्वप्सुयद्योग्याअश्नवैथेऋषीणाम् ।
पुरूणिरत्नादधतौन्य१स्मेअनुपूर्वाणिचख्यथुर्युगानि ॥ ४ ॥

चनिष्टम् । देवौ । ओषधीषु । अप्ऽसु । यत् । योग्याः ।
अश्नवैथे इति । ऋषीणाम् । पुरूणि । रत्ना । दधतौ । नि । अस्मे इति ।
अनु । पूर्वाणि । चख्यथुः । युगानि ॥ ४ ॥

हे देवा देवौ युवां ओषधीषु ओषधिविकारान् चरुपुरोडाशादिकान् अप्सु सोमरसान् चनिष्टं अत्यन्तकमनीयतमं कामयेथामित्यर्थः । यद्यस्माद्योग्या युवयोरुचिता ओषधीरपश्च ऋषीणां संबन्धिनीः अश्नवैथे व्याप्नुथः तस्मादस्मदीया अपि कामयेथामित्यर्थः । यद्वा ऋषीणामस्माकमिति पूजार्थं बहुवचनम् । यद्यस्मादोषधीष्वप्सु च चनिष्टं योग्याः स्तुतीश्चाश्नवैथे तस्मात्तौ अस्मासु पुरूणि बहूनि रत्ना रमणीयानि धनानि निदधतौ पूर्वाणि युगानि मिथुनानि जायापतीरूपाणि अनुचख्यथुः ख्यापयन्तौ अनुकूलयन्तावनुगृहीतम् ॥ ४ ॥

४. देवद्वय, तुम लोग ऋषियों-द्वारा दिये ओषधि और जल को व्याप्त करते हो; इसलिए हमारी ओषधि (चरु-पुरोडाश आदि) और जल (सोमरस) की कामना करो। हमें बहुल रत्न देते हुए तुमने पहले के दम्पतियों को आकृष्ट किया था।

अथ पंचमी—

शुश्रुवांसाचिदश्विनापुरूण्यभिब्रह्माणिचक्षाथेऋषीणाम्।
प्रतिप्रयातंवरमाजनायास्मेवामस्तुसुमतिश्चनिष्ठा ॥ ५ ॥

शुश्रुऽवांसा। चित्। अश्विना। पुरूणि। अभि। ब्रह्माणि।
चक्षाथे इति। ऋषीणाम्। प्रति। प्र। यातम्। वरम्। आ।
जनाय। अस्मे इति। वाम्। अस्तु। सुऽमतिः। चनिष्ठा ॥ ५ ॥

हे अश्विना अश्विनौ चिदितिपूरणः शुश्रुवांसा श्रुतवन्तौ सन्तौ पुरूणि बहूनि ब्रह्माणि परिवृढानि कर्माणि स्तुतिलक्षणानि ऋषीणामस्माकं संबन्धीनि अभिचक्षाथे अभिपश्यथो युवाम् जनाय यजमानस्य मम वरं यज्ञं प्रति प्रयातं वा। युवयोश्चनिष्ठा अन्नवत्तमा सुमतिरनुग्रहमतिरस्मे अस्मास्वस्तु भवतु ॥ ५ ॥

५. अश्विद्वय, सुनकर तुम लोगों ने ऋषियों के अनेक कर्मों का अभिदर्शन किया है। इसलिए यजमान के यज्ञ में आओ। हमारे लिए तुम्हारा अत्यन्त अन्न-पूर्ण अनुग्रह हो।

योवांयज्ञोनासत्याहविष्मान्कृतब्रह्मासमर्योभवाति।
उपप्रयातंवरमावसिष्ठमिमाब्रह्माण्यृच्यन्तेयुवभ्याम् ॥ ६ ॥

यः। वाम्। यज्ञः। नासत्या। हविष्मान्। कृतऽब्रह्मा।
सऽमर्यः। भवाति। उप। प्र। यातम्। वरम्। आ। वसिष्ठम्।
इमा। ब्रह्माणि। ऋच्यन्ते। युवऽभ्याम् ॥ ६ ॥

हे नासत्या अश्विनौ वां युवयोर्यो यज्ञो यजमानः समर्यः ऋत्विग्भूतैर्मर्त्यैः सहितः सन् हविष्मान् हविषा युक्तः कृतब्रह्मा कृतस्तोत्ररूपकर्मा भवाति भवति तं वरं वरणीयं वसिष्ठं आ उपप्रयातं प्रकर्षेणोपागच्छतम्। इमा इमानि ब्रह्माणि मन्त्रजातानि युवभ्यां युवाभ्यामर्थाय आगमनाय ऋच्यन्ते स्तूयन्ते क्रियन्ते इत्यर्थः ॥ ६ ॥

६. नासत्यद्वय, जो यजमान हव्ययुक्त, कृतस्तोत्र और मनुष्यों के साथ मिलता है, उसी वरणीय वसिष्ठ के पास आओ। ये सारे मन्त्र तुम्हीं लोगों के लिए स्तुत होते हैं।

इयंमनीषाइयमश्विनागीरिमांसुवृक्तिंवृषणाजुषेथाम्।
इमानिब्रह्माणियुवयून्यग्मन्यूयंपातस्वस्तिभिःसदानः ॥ ७ ॥१७॥

इयम् । मनीषा । इयम् । अश्विना । गीः । इमाम् ।
सुऽवृक्तिम् । वृषणा । जुषेथाम् । इमा । ब्रह्माणि । युवऽयूनि ।
अग्मन् । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥ ७ ॥ १७ ॥

हे अश्विना अश्विनौ इयं मनीषा स्तुतिः युवयोः कृतेति शेषः यद्वादरार्थं पुनरुच्यते इयमेव गीः स्तुतिः कृता हे वृषणा कामानां वर्षकौ इमामस्मत्कृतां सुवृक्तिं शोभनां स्तुतिं जुषेथां सेवेथां इमा इमानि ब्रह्माणि कर्माणि स्तुतिरूपाणि युवयूनि युवां कामयमानानि सन्ति अग्मन् गच्छन्तु युवां । यूयं पातेति सिद्धम् ॥ ७ ॥

७. अश्विद्वय, तुम्हारे लिए यही स्तुति और यही वचन हुआ। काम-वर्षक-द्वय, इस शोभन स्तुति की सेवा करो। ये सारे कर्म, तुम्हारी कामना करते हुए, सङ्गत हों। तुम सदा हमें स्वस्ति-द्वारा पालित करो।

॥ इति पञ्चमस्य पञ्चमे सप्तदशो वर्गः ॥ १७ ॥

॥ इति सप्तमे मण्डले चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

पञ्चमेनुवाके एकविंशतिसूक्तानि तत्र अपस्वसुरिति षळृचं प्रथमं सूक्तं वैसिष्ठमाश्विन-म् अनुक्रम्यते च—अपस्वसुः षळिति । गतो विनियोगः ।

अपस्वसुरुषसोनग्जिहीतेरिणक्तिकृष्णीररुषायपन्थाम् ।
अश्वामघागोमघावांहुवेमदिवानक्तंशरुमस्मद्युयोतम् ॥ १ ॥

अप । स्वसुः । उषसः । नक् । जिहीते । रिणक्ति । कृष्णीः ।
अरुषाय । पन्थाम् । अश्वऽमघा । गोऽमघा । वाम् ।
हुवेम । दिवा । नक्तम् । शरुम् । अस्मत् । युयोतम् ॥ १ ॥

स्वसुः स्वसृस्थानीयाया उषसः सकाशात् नक् नक्तं रात्रिरपि जिहीते अपगच्छति तस्याः अवकाशं दत्वा स्वयमपगतेत्यर्थः । स्वसा स्वस्रे ज्यायस्यै योनिमारैगित्युक्तम्[1]। कृष्णीः कृष्णवर्णा रात्रिररुषाय आरोचमानायाह्ने सूर्याय वा पन्थां पन्थानं मार्गं रिणक्ति रेचयति य-स्मादेवं तस्माद्युवयोरागमनसमयत्वात् हे अश्वामघा अश्वधनौ हे गोमघा गोधनौ उभयोः मघावावित्यर्थः ईदृशौ वां युवां हुवेम स्तुमः आह्वयामः दिवानक्तं सर्वदा शरुं हिंसकम-स्मदस्मत्तो युयोतं पृथक्कुरुतम् ॥ १ ॥

१. अपनी भगिनी उषा के पास से रात स्वयमेव हट जाती है। कृष्ण-वर्णा रात्रि अरुण (दिन अथवा सूर्य) के लिए मार्ग प्रदान करती है। फलतः हे अश्व-धन और गोधन अश्विद्वय, तुम लोगों को हम बुलाते हैं। तुम लोग दिन-रात हमारे पास से हिंसकों को दूर करो।

१ ऋ० सं० २. १. ९. ।

अथ द्वितीया—

उपायातंदाशुषेमर्त्यायरथेनवाममश्विनावहन्ता।
युयुतमस्मदनिराममीवांदिवानक्तंमाध्वीत्रासीथांनः॥ २ ॥

उपऽआयातम् । दाशुषे । मर्त्याय । रथेन । वामम् ।
अश्विना । वहन्ता । युयुतम् । अस्मत् । अनिराम् । अमीवाम् ।
दिवा । नक्तम् । माध्वी इति । त्रासीथाम् । नः ॥ २ ॥

हे अश्विना अश्विनौ युवां उपायातमुपागच्छतमस्मद्यागं प्रति। किमर्थं दाशुषे हविर्दात्रे मर्त्याय यजमानाय तदर्थं रथेन वामं वननीयं धनं वहन्ता वहन्तौ अस्मदस्मत्तो युयुतं पृथक्कुरुतं। किं अनिरां इरामन्नं तद्रहितं दारिद्र्यमित्यर्थः अमीवां रोगं च हे माध्वी मधुमन्तौ युवां नोऽस्मान् दिवानक्तं सर्वदा त्रासीथां रक्षतम्॥ २ ॥

२. अश्विद्वय, हविर्दाता के लिए रथ-द्वारा रमणीय पदार्थ लाते हुए तुम लोग आओ। अन्न की दरिद्रता और रोग हमसे दूर करो। हे मधुमान् अश्विद्वय, तुम हमें दिन-रात बचाओ।

आवांरथमवमस्यांव्युष्टौसुम्नायवोवृषणोवर्तयन्तु।
स्यूमगभस्तिमृतयुग्भिरश्वैराश्विनावसुमन्तंवहेथाम्॥ ३ ॥

आ । वाम् । रथम् । अवमस्याम् । विऽउष्टौ । सुम्नऽयवः ।
वृषणः । वर्तयन्तु । स्यूमऽगभस्तिम् । ऋतयुक्ऽभिः ।
अश्वैः । आ । अश्विना । वसुऽमन्तम् । वहेथाम् ॥ ३ ॥

अवमस्यां आसन्नायां व्युष्टौ व्युच्छने उषसि वां युवयोः रथं सुम्नायवः सुखेन योजन-योग्याः वृषणो वर्षका युवां आवर्तयन्तु स्यूमगभस्तिं सुखरश्मिं स्यूतरश्मिं वसुमन्तं धनोपेत-मनुकं रथं हे अश्विनाश्विनौ ऋतयुग्भिः उदकयुक्तैरश्वैः उदकप्रदैरश्वैः आवहेथाम्॥ ३ ॥

३. तुम्हारे रथ में अनायास जोते गये और कामदाता अश्व तुम्हें ले आवें। अश्विद्वय, रश्मिवाले और धन से युक्त रथ को, तुम लोग, जलदाता अश्वों के द्वारा, ढोओ।

योवांरथोनृपतीअस्तिवोळ्हात्रिवन्धुरोवसुमाँउस्रयामा।
आनएनानासत्योपयातमभियद्वांविश्वप्स्न्योजिगाति॥ ४ ॥

यः । वाम् । रथः । नृपती इति नृऽपती । अस्ति । वोळ्हा ।
त्रिऽवन्धुरः । वसुऽमान् । उस्रऽयामा । आ । नः । एना । नासत्या ।
उप । यातम् । अभि । यत् । वाम् । विश्वऽप्स्न्यः । जिगाति ॥ ४ ॥

हे नृपती नृणां यजमानानां पालकौ अश्विनौ वां युवयोर्यो रथः वोळ्हा युवयोर्वहको-स्ति सर्वदा सन्निहितोवर्तते कीदृशोसौ त्रिवन्धुरः सारथ्यधिष्ठानस्थानत्रयोपेतः वसुमान् धन-वान् उस्रयामा उस्रं दिवसं प्रतिगन्ता एना एनेन रथेन हे नासत्या अश्विनौ नोस्मानुपायात-म् यद्येन युवयोरथो विश्वप्स्न्योव्याप्तरूपोभिजिगाति अभिगच्छति अथवा यद्यस्माद्विश्व-प्स्न्योवसिष्ठोवां जिगाति स्तौति अतउपायातम् ॥ ४ ॥

४. यजमान-पालको, तुम लोगों का वाहक जो रथ तीन वन्धुरों (सारथियों के बैठने-उठने के तीन स्थानों) से युक्त, धनवान्, दिन के प्रति गमन करनेवाला और व्यापक होकर जानेवाला है, उसी रथ पर तुम हमारे पास आओ।

युवंच्यवानंजरसोऽमुमुक्तंनिपेदवऊहथुराशुमश्वम् ।
निरंहसस्तमसस्पर्तमत्रिंनिजाहुषंशिथिरेधातमन्तः ॥ ५ ॥

युवम् । च्यवानम् । जरसः । अमुमुक्तम् । नि । पेदवे । ऊहथुः ।
आशुम् । अश्वम् । निः । अंहसः । तमसः । स्पर्तम् । अत्रिम् ।
नि । जाहुषम् । शिथिरे । धातम् । अन्तरिति ॥ ५ ॥

हे अश्विनौ युवं युवां च्यवानं जरसो जीर्णाद्रूपात् अमुमुक्तम् अमुञ्चतम् युवंच्यवानम-श्विनाजरन्तंपुनर्युवानमित्यन्वय । तथा पेदवे एतन्नामकाय राज्ञे आशुं शीघ्रगामिनमश्वं निरूहथुः न्यवहतं युद्धे। युवंश्वेतंपेदवइन्द्रजूतमितिनिगमः। तथा अत्रिं महर्षिं अंहसः ऋबीसादग्नेः स-काशात्तमसश्च गुहान्तस्थिताच्च सकाशान्निष्पर्तं न्यपारयतम् । युवमृबीसमुततप्तमत्रयओमन्वन्तं चक्रथुरितिनिगमः। तथा जाहुषं शिथिरे शिथिले भ्रष्टे स्वराष्ट्रेन्तर्मध्ये पुनर्निधातं न्यधातम् परिविष्टं जाहुषंविश्वतःसीमित्युक्तम् ॥ ५ ॥

५. तुमने च्यवन ऋषि का बुढ़ापा छुड़ाया था, पेदु नामक राजा के लिए युद्ध में शीघ्रगामी अश्व भेजा था, अत्रि को पाप और अन्धकार से पार किया था और जाहुष को भ्रष्ट-राज्य में पुनः स्थापित किया था।

---

१ ऋ० सं० १.८.१५। २ ऋ० सं० १.८.२९।
३ ऋ० सं० ७.८.१६। ४ ऋ० सं० १.८.११।

अथ षष्ठी—

इयंमनीषाइयमश्विनागीरिमांसुवृक्तिंवृषणाजुषेथाम्।
इमाब्रह्माणियुवयून्यग्मन्यूयंपातस्वस्तिभिःसदानः ॥ ६ ॥१८॥

इयम्। मनीषा। इयम्। अश्विना। गीः। इमाम्। सुऽवृक्तिम्।
वृषणा। जुषेथाम्। इमा। ब्रह्माणि। युवऽयूनि।
अग्मन्। यूयम्। पात। स्वस्तिऽभिः। सदा। नः ॥ ६ ॥ १८ ॥

इयंमनीषेति षष्ठी गता ॥ ६ ॥

६. अश्विद्वय, तुम्हारे लिए यही स्तुति और यही वचन हुआ। काम-वर्षक-द्वय, इस शोभन स्तुति की सेवा करो। ये सारे कर्म, तुम्हारी कामना करते हुए, सङ्गत हों। तुम सदा हमें स्वस्ति-द्वारा पालित करो।

॥ इति पञ्चमस्य पञ्चमेऽष्टादशोवर्गः ॥ १८ ॥

आगोमतेति पञ्चर्चं द्वितीयं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभमाश्विनं अनुक्रम्यते च—आगोम-ता पञ्चेति। विनियोगः प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरुक्तः। आश्विने पशावाश्विनस्य वपाया अनुवा-क्याः। सूत्रितं च—आगोमतानासत्यारथेनेतिवपस्येति।

आगोमतानासत्यारथेनाश्वावतापुरुश्चन्द्रेणयातम्।
अभिवांविश्वानियुतःसचन्तेस्पार्हयाश्रियातन्वाशुभाना ॥ १ ॥

आ। गोऽमता। नासत्या। रथेन। अश्वऽवता। पुरुऽचन्द्रेण।
यातम्। अभि। वाम्। विश्वाः। निऽयुतः। सचन्ते।
स्पार्हया। श्रिया। तन्वा। शुभाना ॥ १ ॥

हे नासत्या अश्विनौ गोमता गोयुक्तेन अश्वावता अश्वयुक्तेन अश्वैर्वृषभैर्वोढेनेत्यर्थः यद्वा गोमता गोमदेन पुरुश्चन्द्रेण बहुधनेन धनमदेनेत्यर्थः तादृशेन रथेन आयातं आग-च्छतं वां विश्वा बह्वोनियुतः स्तुतयः अभिसचन्ते सेवन्तेऽस्मत्प्रेरिताः। हे स्पार्हया स्पृहणी-यया श्रिया शोभया तन्वा शरीरेण च शुभाना दीप्यमानौ युवाम् ॥ १ ॥

१. नासत्यद्वय, तुम लोग गौ, अश्व और धन से युक्त रथ पर आओ। अनेक स्तुतियाँ तुम्हारी सेवा करती हैं। तुम लोग अभिलषणीय शोभा और शरीर-द्वारा दीप्यमान होओ।

अथ द्वितीया—

आनोदेवेभिरुपयातमर्वाक्सजोषसानासत्यारथेन ।
युवोर्हिनःसख्यापित्र्याणिसमानोबन्धुरुततस्यवित्तम् ॥ २ ॥

आ । नः । देवेभिः । उप । यातम् । अर्वाक् । सऽजोषसा ।
नासत्या । रथेन । युवोः । हि । नः । सख्या । पित्र्याणि ।
समानः । बन्धुः । उत । तस्य । वित्तम् ॥ २ ॥

हे नासत्या अश्विनौ युवां देवेभिरितरैर्देवैः सह सजोषसा समानप्रीतौ परस्परं सङ्गतौ नोऽस्माकमर्वागभिमुखं रथेन उपसमीपे आयातं आगच्छतम् । आगमने बन्धुत्वातिशयमाह युवोर्हि युवयोः खलु नोऽस्माकञ्च सख्या सख्यानि पित्र्याणि पितृतः प्राप्तानि नेदानीं स्तुत्याद्युपाधिना प्राप्तानि भवन्तीत्यर्थः तदेवाह उतापि च युवयोर्मम च बन्धुः बन्धकः पितामहः समानः एक एव तस्य वित्तं तस्येति कर्मणि षष्ठी तं बन्धुं तद्बन्धुत्वं वा वित्तं जानीतम् । विवस्वान् वरुणश्चोभावपि कश्यपाददितेर्जातौ विवस्वानश्विनोर्जनकः वरुणो वसिष्ठस्येतीत्येवं समानबन्धुत्वं तथा च बृहद्देवतायामुक्तम्— अभवन्मिथुनंत्वष्टुःसरण्यूस्त्रिशिराः सह । सवैसरण्यूंप्रायच्छत्स्वयमेवविवस्वते ॥ १ ॥ ततःसरण्य्वांजातौतेयमयम्यौविवस्वतः । तौचाप्युभौयमावेवज्यायांस्ताभ्यांतुवैयमः ॥ २ ॥ सृष्ट्वाभर्तुःपरोक्षंतुसरण्यूःसदृशींस्त्रियम् । निक्षिप्यमिथुनंतस्यामश्वाभूत्वापचक्रमे ॥ ३ ॥ अविज्ञानाद्विवस्वांस्तुतस्यामजनयन्मनुम् । राजर्षिरासीत्समनुर्विवस्वानिवतेजसा ॥ ४ ॥ सविज्ञायत्वपक्रान्तांसरण्यूमश्वरूपिणीम् । त्वाष्ट्रींप्रतिजगामाशुवाजीभूत्वासलक्षणः ॥ ५ ॥ सरण्यूस्तुविवस्वन्तंविज्ञायहयरूपिणम् । मैथुनायोपचक्रामतांचतत्रारुरोहसः ॥ ६ ॥ ततस्तयोस्तुवेगेनशुक्रंतदपतद्भुवि । उपाजिघ्रच्चसात्वश्वातच्छुक्रंगर्भकाम्यया ॥ ७ ॥ आघ्राणमात्राच्छुक्रात्तुकुमारौसंबभूवतुः । नासत्यश्चैवदस्रश्चयौस्तुतावश्विनाविति ॥ २ ॥

२. नासत्यद्वय, तुम लोग देवों के साथ समान प्रीति से युक्त होकर और रथ पर चढ़कर हमारे पास आओ। तुम्हारे साथ हमारा बन्धुत्व पूर्वजों के समय से ही चला आता है। तुम्हारे और हमारे एक ही बन्धु (=पितामह) हैं। उनका धन भी एक ही है।

अथ तृतीया—

उदुस्तोमासोअश्विनोरबुध्रञ्जामिब्रह्माण्युषसश्चदेवीः ।
आविवासन्रोदसीधिष्ण्येमेअच्छाविप्रोनासत्याविवक्ति ॥ ३ ॥

उत् । ऊँ इति । स्तोमासः । अश्विनोः । अबुध्रन् । जामि ।
ब्रह्माणि । उषसः । च । देवीः । आऽविवासन् । रोदसी इति ।
धिष्ण्ये इति । इमे इति । अच्छ । विप्रः । नासत्या । विवक्ति ॥३॥

स्तोमासः स्तोमाः स्तवाः अश्विना अश्विनौ उदु अबुध्रन् उत्थाप्य बोधयन्ति उइति पूरणः जामि बन्धुनामैतत् बन्धुस्थानीयानि ब्रह्माणि परिवृढानि कर्माणि देवीर्द्योतमाना उष- सश्चकारादश्विनौच अबुध्रन् विप्रो मेधावी वसिष्ठः इमे रोदसी द्यावापृथिव्यौ धिष्ण्ये धिष- णार्हे स्तुत्ये आविवासन् परिचरन् नासत्या अश्विनौ अच्छ अभिमुखं विवक्ति स्तौति ॥३॥

३. अश्विद्वय को स्तुतियाँ भली भाँति जगाती हैं। बन्धुस्थानीय सारे कर्म प्रकाशमान उषा को जगाते हैं। मेधावी वसिष्ठ स्तुति से द्यावा-पृथिवी की परिचर्या करके नासत्यद्वय के अभिमुख स्तुति करते हैं।

विचेदुच्छन्त्यश्विनाउषासःप्रवांब्रह्माणिकारवोभरन्ते ।
ऊर्ध्वंभानुंसवितादेवोअश्रेद्बृहदग्नयःसमिधाजरन्ते ॥ ४ ॥

वि । च । इत् । उच्छन्ति । अश्विना । उषसः । प्र । वाम् ।
ब्रह्माणि । कारवः । भरन्ते । ऊर्ध्वम् । भानुम् । सविता ।
देवः । अश्रेत् । बृहत् । अग्नयः । समऽइधा । जरन्ते ॥ ४ ॥

हे अश्विनौ उषासः उषसः व्युच्छन्ति चेत् तमांसि विवासयन्ति चेदितिपूरणमर्थेवा तच वक्ष्यमाणसर्वापेक्षकः चेयोगादनिघातः । अतो वां युवयोः स्तुतिसमर्थानि ब्रह्माणि स्तोत्रा- णि कारवः स्तोतारः प्रभरन्ते प्रकर्षेण संपादयन्ति ऊर्ध्वमश्रेत् आश्रयति भानुं तेजः सविता देवः अग्नयोपि समिधा समिन्धनेन बृहत् अतिमहत् जरन्ते स्तूयन्ते ॥ ४ ॥

४. अश्विद्वय, यदि उषायें अन्धकार दूर करें, तो स्तोता विशेष रूप से तुम्हारा स्तोत्र करेंगे। सविता देवता ऊर्ध्व तेज का आश्रय करते हैं। समिधा के द्वारा अग्निदेव भी भली भाँति स्तुत होते हैं।

आपश्चातादिति पञ्चमी आश्विने पशौ वपायाअनुवाक्या सूत्रितञ्च—आपश्चातान्नास- त्यापुरस्तादागोमताऩासत्यारथेनेति । तत्राठस्तु—

अथ पंचमी—

आपश्चातान्नासत्यापुरस्तादाश्विनायातमधरादुदक्तात् ।
आविश्वतःपाञ्चजन्येनरायायूयंपातस्वस्तिभिःसदानः ॥५॥१॥

आ । पश्चातात् । नासत्या । आ । पुरस्तात् । आ । अश्विना ।
यातम् । अधरात् । उदक्तात् । आ । विश्वतः । पाञ्चऽजन्येन ।
राया । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥ ५ ॥ १९ ॥

हे नासत्या अश्विनौ पश्चातात् पश्चाद्देशात् आयातम् तथा पुरस्तात्पूर्वस्माद्देशात् तथा अधरादधस्तनाद्देशात् दक्षिणतः उदक्तादुदग्देशात् सर्वत्रायातमिति संबन्धः किंबहुना विश्वतः सर्वस्माद्देशात्पाञ्चजन्येन पञ्चजनहितेन राया धनेन सहायातम् निषादपञ्चमाश्चत्वारोवर्णाः पञ्चजनाः शिष्टं स्पष्टम् ॥ ५ ॥

५. नासत्यद्वय, पूर्व, पश्चिम, दक्षिण और उत्तर से आओ। पञ्च श्रेणियों (ब्राह्मणादि चार वर्ण और निषाद) का हित करनेवाली सम्पत्ति से भी आओ। तुम सदा हमें स्वस्ति-द्वारा पालन करो।

॥ इति पंचमस्य पञ्चमे एकोनविंशोवर्गः ॥ १९ ॥

अतारिष्मेति पञ्चर्चं तृतीयं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभमाश्विनम् अतारिष्मेत्यनुक्रमणिका प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरुक्तोविनियोगः ।

तत्र प्रथमा—

अतारिष्मतमसस्पारमस्यप्रतिस्तोमंदेवयन्तोदधानाः ।
पुरुदंसापुरुतमापुराजामर्त्याहवतेअश्विनागीः ॥ १ ॥

अतारिष्म । तमसः । पारम् । अस्य । प्रति । स्तोमम् ।
देवऽयन्तः । दधानाः । पुरुऽदंसा । पुरुऽतमा । पुराऽजा ।
अमर्त्या । हवते । अश्विना । गीः ॥ १ ॥

अस्य तमसोऽज्ञानस्य तत्कार्यस्य जननमरणवतः संसारदुःखस्य अथवा भक्तत्वात् प्रयोगविषयाज्ञानस्य पारं अतारिष्म तीर्णाः स्म । किं कुर्वन्तः देवयन्तो देवकामाः स्तोमं स्तुतिं प्रतिदधानाः देवेषु कुर्वाणाः पुरुदंसा बहुकर्माणौ पुरुतमा प्रभूततमौ पुराजा पूर्वजातौ अमर्त्या अमरणधर्माणावश्विनावश्विनौ गीर्गरिता स्तोता वसिष्ठोहवते स्तौति आह्वयति वा ॥ १॥

१. देवाभिलाषी होकर, स्तोत्र करते हुए, हम अज्ञान के पार जायेंगे। हे बहुकर्मा, प्रभूततम, पूर्वजात और अमर्त्य अश्विद्वय, तुम्हें स्तोता बुलाता है।

अथ द्वितीया—

न्युप्रियोमनुषःसादिहोतानासत्यायोयजतेवन्दतेच ।
अश्नीतंमध्वोअश्विनाउपाकआवांवोचेविदथेषुप्रयस्वान् ॥ २ ॥

नि । ऊँ इति । प्रियः । मनुषः । सादि । होता । नासत्या ।
यः । यजते । वन्दते । च । अश्नीतम् । मध्वः । अश्विना ।
उपाके । आ । वाम् । वोचे । विदथेषु । प्रयस्वान् ॥ २ ॥

प्रियो युवयोः प्रियभूतो मनुषो मानुषः मनुषः सकाशाज्जातो वा होता देवानामाह्वाता स्तोतायं निषादि न्यसादि निषण्णोऽभवत् युवयोः कर्मणि वर्ततइत्यर्थः हे नासत्याश्विनौ यो युवयोः यागंकरोति वन्दते स्तौति च तस्य संबन्धिनं मध्वो मधुरं सोमरसं हे अश्विनावश्विनौ उपाके-ऽन्तिक एव समीपेस्थित्वैवाश्नीतं पिबतमित्यर्थः विदथेषु यज्ञेषु वां युवां प्रयस्वान् अन्नवानहम् आवोचे आह्वये । उरूणः ॥ २ ॥

२. तुम्हारा प्रिय मनुष्य होता यहां बैठा है। नासत्यद्वय, जो तुम्हारा यज्ञ और वन्दन करता है, उसका मधुर सोमरस, पास में ठहरकर; भक्षण करो। अन्नवान् होकर यज्ञ में तुम्हें बुलाता हूँ।

अहेमयज्ञंपथामुराणाइमांसुवृक्तिंवृषणाजुषेथाम् ।
श्रुष्टीवेवप्रेषितोवामबोधिप्रतिस्तोमैर्जरमाणोवसिष्ठः ॥ ३ ॥

अहेम । यज्ञम् । पथाम् । उराणाः । इमाम् । सुऽवृक्तिम् ।
वृषणा । जुषेथाम् । श्रुष्टीवाऽइव । प्रऽइषितः । वाम् ।
अबोधि । प्रति । स्तोमैः । जरमाणः । वसिष्ठः ॥ ३ ॥

उराणा उरुस्तोत्रंकुर्वाणाः स्तोतारोवयं पथां पन्थानं आगच्छताम् देवानामर्थाय यज्ञं मार्गं वत्सागमनं हविर्वा अहेम वर्धयेम हे वृषणा वर्षकौ कामानां इमां सुवृक्तिं शोभनस्तुतिं जुषेथां सेवेथाम् वां युवां श्रुष्टीवेव श्रुष्टीति क्षिप्रनाम क्षिप्रगन्ता दूतइव प्रेषितोऽहं अबोधि बोधयति शीघ्रं गन्तव्यमिति । किं कुर्वन् स्तोमैः स्तोत्रैः प्रतिजरमाणः प्रतिस्तुवन् कः वसिष्ठोऽहं अबोधीति ॥ ३ ॥

३. हम महान् स्तोता हैं। हम आगमनशील देवों के लिए यज्ञ को बढ़ाते हैं। कामवर्षक-द्वय, इस सुन्दर स्तुति की सेवा करो। मैं वसिष्ठ, शीघ्रगामी दूत की तरह, तुम्हारे पास प्रेरित होकर, स्तोत्र-द्वारा स्तुति करते हुए प्रबोधित हुआ हूँ।

अथ चतुर्थी—

उपत्यावह्नीगमतोविशंनोरक्षोहणासंभृतावीळुपाणी ।
समन्धांस्यग्मतमत्सराणिमानोमर्धिष्टमागतंशिवेन ॥ ४ ॥

उप । त्या । वह्नी इति । गमतः । विशम् । नः । रक्षःऽहना । सम्ऽभृता ।
वीळुपाणी इति वीळुऽपाणी । सम् । अन्धांसि । अग्मत ।
मत्सराणि । मा । नः । मर्धिष्टम् । आ । गतम् । शिवेन ॥ ४ ॥

त्या त्यौ तौ वह्नी हविषांवोढारौ नोऽस्माकं विशं प्रजां ऋत्विजं उपगमतः उपगच्छतां की-दृशौ तौ रक्षोहणा रक्षसां हन्तारौ संभृता सम्यग्भृतौ पुष्टांगौ वीळुपाणी दृढपाणी यद्वायमर्थ-र्योऽश्वपरतयाव्याख्येयः तथा सति तौ रथस्यवोढारौ दृढपादौ अश्विनोरश्वौ उपगच्छतामिति तस्यार्थः । अन्धांस्यन्नानि मत्सराणि मदकराणि सोमाः समग्मत समगच्छन्त युवां नोऽस्मान् मामर्धिष्टं माहिंस्तं किंतु शिवेन मङ्गलेन धनेन सार्धमागतमागच्छतम् ॥ ४ ॥

४. वे दोनों हव्यवाहक, राक्षस-नाशक, पुष्टाङ्ग और वृढ़-पाणि हैं। वे हमारी प्रजा के पास उपस्थित हों। तुम मदकर अन्न के साथ सङ्गत होओ। हमारी हिंसा नहीं करना। मङ्गल के साथ आओ।

आपश्चातान्नासत्यापुरस्तादाश्विनायातमधरादुदक्तात् ।
आविश्वतःपाञ्चजन्येनरायायूयंपातस्वस्तिभिःसदानः ॥५॥२०॥

आ । पश्चातात् । नासत्या । आ । पुरस्तात् । आ । अश्विना ।
यातम् । अधरात् । उदक्तात् । आ । विश्वतः । पाञ्चऽजन्येन ।
राया । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥ ५ ॥ २० ॥

आपश्चा दिति पञ्चम्याविनियोगोव्याख्यातचरः ॥ ५ ॥

५. नासत्यद्वय, पूर्व, पश्चिम, दक्षिण और उत्तर दिशाओं से आओ। पञ्च श्रेणियों (ब्राह्मणादि चार वर्ण और निषाद) का हित करनेवाली सम्पत्ति से भी आओ। तुम सदा हमें-स्वस्ति द्वारा पालन करो।

॥ इति पंचमस्य पञ्चमे विंशो वर्गः ॥ २० ॥

इमाउवामिति षळृचं चतुर्थं सूक्तमाश्विनं वसिष्ठस्यार्षं आद्याद्वितीयापञ्चम्योर्बृहत्यः शिष्टाः सतोबृहत्यः तथाचानुक्रान्तम्—इमाउवां षट्प्रागाथमिति। प्रातरनुवाके आश्विनेक्रतौ बार्हतेछन्दस्याश्विनशस्त्रेच सूक्तम् सूत्रितञ्च—इमाउवामयंवामिति । दशरात्रे पञ्चमेहनि प्रउग-शस्त्रे इमाउवामित्ययमाश्विनस्तृचः सूत्रितञ्च—इमाउवांदिविष्टयःपिबासुतस्यरसिनइति ।

तत्र प्रथमा—

इमाउवांदिविष्टयउस्राहवन्तेअश्विना ।
अयंवामह्वेवसेशचीवसूविशंविशंहिगच्छथः ॥ १ ॥

इमाः । ऊँ इति । वाम् । दिविष्टयः । उस्रा । हवन्ते । अश्विना ।
अयम् । वाम् । अह्वे । अवसे । शचीवसू इति शचीऽवसू ।
विशम्ऽविशम् । हि । गच्छथः ॥ १ ॥

इमा दिविष्टयोदिवमिच्छन्त्यः प्रजा ऋत्विजोपि उशविचार्थे हे अश्विना उस्रा वासकौ वां हवन्ते आह्वयन्ति अयं वसिष्ठोपि हे शचीवसू कर्मधनौ वां युवां अवसेस्मद्रक्षणाय युवयोस्तर्पणायवा अह्वे आह्वयामि किमर्थमिवं प्रजाअप्यहमपीत्यादरोकिरिति तत्राह हि यस्मात् कारणात् युवां विशंविशं प्रजांप्रजां प्रति गच्छथः ॥ १ ॥

१. निवासप्रद अश्विद्वय, ये स्वर्गकामी लोग तुम्हें बुलाते हैं। कर्म-धनद्वय, रक्षा के लिए मैं वसिष्ठ भी तुम्हें बुलाता हूँ। कारण, तुम प्रत्येक प्रजा के पास जाते हो।

युवंचित्रंददथुर्भोजनंनराचोदेथांसूनृतावते ।
अर्वाग्रथंसमनसानियच्छतंपिबतंसोम्यंमधु ॥ २ ॥

युवम् । चित्रम् । ददथुः । भोजनम् । नरा । चोदेथाम् ।
सूनृताऽवते । अर्वाक् । रथम् । सऽमनसा । नि ।
यच्छतम् । पिबतम् । सोम्यम् । मधु ॥ २ ॥

हे नरा अश्विनौ युवं युवां चित्रं चायनीयं भोजनं धनं दधथुः धारयेथे तद्धनं सूनृतावते सुविधे स्तोत्रे चोदेथां प्रेरयतं तदर्थं समनसा समानमनस्कौ सन्तौ रथं युवयोः संबन्धिनं अर्वागस्मदभिमुखं नियच्छतं नियमतम्। तथा कृत्वा सोम्यं सोमसंबन्धिनं मधु मधुररसं पिबतम् ॥ २ ॥

२. अश्विद्वय, तुम लोग जो चित्र (भोज्य) धन धारण करते हो, स्तोता के पास उसे प्रेरित करो। समान-मन होकर अपना रथ हमारे सामने प्रेरित करो। सोम-सम्बन्धी मधुर रस को पियो।

अथ तृतीया—

आयातमुपभूषतंमध्वःपिबतमश्विना ।
दुग्धंपयोवृषणाजेन्यावसूमानोमर्धिष्टमागतम् ॥ ३ ॥

आ । यातम् । उप । भूषतम् । मध्वः । पिबतम् । अश्विना ।
दुग्धम् । पयः । वृषणा । जेन्यावसू इति । मा ।
नः । मर्धिष्टम् । आ । गतम् ॥ ३ ॥

हे अश्विना युवां आयातमागच्छतं आगत्य चोपसमीपे भूषतं भवतं मध्वः मधुरं सोमरसं पिबतं पीत्वा च हे वृषणा वर्षकौ हे जेन्यावसू जेतव्यधनौ जितधनावित्यर्थः युवां पयोवृष्ट्युदकं अन्तरिक्षाद् दुग्धं नोऽस्मान् मामर्धिष्टं माहिंस्तं ईदृग्याचनाकरणेनाहिंसा आगतं समागच्छतं शीघ्रम् ॥ ३ ॥

३. अश्विद्वय, आओ, पास में ठहरो और मधु (सोमरस) का पान करो। अभीष्टवर्षक और धनञ्जय तुम जल का दोहन करो। हमें नहीं मारना। आओ।

अश्वासो ये वामुप दाशुषो गृहं युवां दीयन्ति बिभ्रतः ।
मक्षूयुभिर्नरा हयेभिरश्विना देवा यातमस्मयू ॥ ४ ॥

अश्वासः । ये । वाम् । उप । दाशुषः । गृहम् । युवाम् । दीयन्ति ।
बिभ्रतः । मक्षुयुऽभिः । नरा । हयेभिः । अश्विना । आ ।
देवा । यातम् । अस्मयू इत्यस्मऽयू ॥ ४ ॥

ये अश्वासोऽश्वाः वां युवयोः स्वभूता दाशुषो हविर्दातुर्गृहं युवां बिभ्रतो धारयन्तो दीयन्ति गमयन्तीत्यर्थः मक्षूयुभिः शीघ्रगन्तृभिर्हयेभिः हयैरश्वैः हे नरा नेतारौ अश्विना अश्विनौ देवा देवौ अस्मयू अस्मान्कामयमानौ आयातं अस्मद्यज्ञमागच्छतम् ॥ ४ ॥

४. तुम्हारे जो अश्व हव्यदाता के गृह में तुम्हें धारण करते हुए जाते हैं, उन्हीं शीघ्रगामी अश्वों की सहायता से हमारी कामना करके आओ।

अधा ह यन्तो अश्विना पृक्षः सचन्त सूरयः ।
ता यंसतो मघवद्भ्यो ध्रुवं यशश्छर्दिरस्मभ्यं नासत्या ॥ ५ ॥

अध । ह । यन्तः । अश्विना । पृक्षः । सचन्त । सूरयः ।
ता । यंसतः । मघवत्ऽभ्यः । ध्रुवम् । यशः ।
छर्दिः । अस्मभ्यम् । नासत्या ॥ ५ ॥

अधाह अपि च अश्विना अश्विनौ यन्तः स्तुतिभिर्गच्छन्तोऽपगच्छमानाः सूरयो मेधाविनः स्तोतारं पृक्षोऽन्नं प्रभूतं सचन्त सेवन्ते संयमितौ वा तौ युवां मघवद्भ्योऽन्नवद्भ्योऽस्मभ्यं ध्रुवं अविचलितं यशोऽन्नं यशस्विना छर्दिर्गृहं यंसतः प्रयच्छतम् हे नासत्याश्विनौ ॥ ५ ॥

५. अश्विद्वय, गमनकर्त्ता स्तोता लोग प्रभूत अन्न का आश्रय करते हैं। तुम हमें अविचल यश और गृह दो। नासत्यद्वय, हम मघवान् (धनी) हैं।

अथ षष्ठी—

प्रयेययुरवृकासोरथाइवनृपातारोजनानाम् ।
उतस्वेनशवसाशूशुवुर्नरउतक्षियन्तिसुक्षितिम् ॥६॥२१॥

प्र । ये । ययुः । अवृकासः । रथाःऽइव । नृऽपातारः ।
जनानाम् । उत । स्वेन । शवसा । शूशुवुः । नरः । उत ।
क्षियन्ति । सुऽक्षितिम् ॥ ६ ॥ २१ ॥

ये यजमानाः अवृकासः परकीयधनस्यानादातारः जनानां मनुष्याणां मध्ये नृपातारः ऋत्विग्रूपाणां नृणां रक्षितारः सन्तोप्रययुः युवां प्राप्नुवन्ति हविर्भिः। प्राप्तौ दृष्टान्तः—रथाइव व्रीह्यादिपूर्णा रथायथा प्राप्नुवन्ति स्वामिगृहं। उतेत्ययमुत्तरवाक्यापेक्षः अपिच ये नरोयजमानाः स्वेन शवसा स्वीयेन बलेन शूशुवुः वर्धन्ते उतापिच सुक्षितिं सुनिवासं क्षियन्ति गच्छन्ति प्राप्नुवन्ति ॥ ६ ॥

६. जो दूसरे का धन न ग्रहण कर और मनुष्यों के बीच मनुष्य-रक्षक होकर, रथ की तरह, तुम्हारे पास जाते हैं, वे अपने बल से वर्द्धित होते और रहने के सुन्दर स्थान में जाते हैं।

॥ इति पंचमस्य पञ्चमे एकविंशोवर्गः ॥ २१ ॥

व्युषाआवइत्यष्टर्चं पञ्चमं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षम् अत्रानुक्रमणिका व्युषाअष्टाउषस्यंतुवा-इति तुवाइत्युक्तत्वात्पूर्वादिपरिभाषयेदमादीनि सप्तसूक्तान्युषोदेवत्यानि प्रावरनुवाके उप-स्येक्रतौ त्रैष्टुभेछन्दसि आश्विनशस्त्रे चेदमादीनिषट्सूक्तानि तथाचसूत्र्यते—व्युषाआवोदि-विजाइतिषडिति त्रैष्टुभमिति। ऋग्विधाने आरण्यावोविनियोगोऽभिलिख्यते—राण्याअपरकालेपद-स्थायप्रयतःशुचिः । व्युषाइत्युपतिष्ठेतपङ्क्तिःसूक्तैःकृताञ्जलिः ॥ १ ॥ प्राप्नुयात्सहिरण्यानिनाना-ष्टंधनंवसु। नावोऽस्यान्पुरुषानत्यन्यंस्त्रियोवासांस्यजाविकमिति ॥ २ ॥

तत्र प्रथमा—

व्यु१षाआवोदिविजाऋतेनाविष्कृण्वानामहिमानमागात् ।
अपद्रुहस्तमआवरजुष्टमङ्गिरस्तमापथ्याअजीगः ॥ १ ॥

वि । उषाः । आवः । दिविऽजाः । ऋतेन । आविःऽकृण्वाना ।
महिमानम् । आ । अगात् । अप । द्रुहः । तमः । आवः ।
अजुष्टम् । अङ्गिरःऽतमा । पथ्याः । अजीगरिति ॥ १ ॥

इयमुषाः दिविजाः दिव्यन्तरिक्षे प्रादुर्भूतासती व्यावः व्यौच्छत् विभातं करोतीत्यर्थः वसिर्निवासवाची अत्र विपूर्वो व्युच्छनेऽर्थे वर्तते छन्दस्यपि दृश्यत इत्यादेः दृशिग्रहणस्य विध्यन्तरोपसंग्रहणार्थत्वादनजादेरप्याडागमः हल्ङ्याब्भ्य इति लोपः सैवोषाः ऋतेन तेजसा महिमानं स्वमहत्त्वमाविष्कृण्वाना आगात् आगतवती आगत्य च द्रुहोऽस्मद्द्रोग्धॄन् अजुष्टं सर्वैरप्रियं तमश्च अपावः अपवृणोति किञ्च अङ्गिरस्तमा अङ्गेर्गत्यर्थादङ्गिराः गन्तृतमाः पथ्याः पथ्यन्तरीणः अजीगः उद्गिरति प्राणिनां व्यवहाराय प्रकाशयतीत्यर्थः ॥ १ ॥

१. उषा ने अन्तरिक्ष में प्रादुर्भूत होकर प्रकाश किया। अपने तेज के बल से वे अपनी महिमा को प्रकट करते हुए आईं। उन्होंने अप्रिय शत्रु और अन्धकार को दूर किया। प्राणियों के व्यवहार के लिए सबसे गन्तव्य पथ को प्रकाशित किया।

महेनोअद्यसुवितायबोध्युषोमहेसौभगायप्रयन्धि।
चित्रंरयिंयशसंधेह्यस्मेदेविमर्तेषुमानुषिश्रवस्युम् ॥ २ ॥

महे । नः । अद्य । सुविताय । बोधि । उषः । महे ।
सौभगाय । प्र । यन्धि । चित्रम् । रयिम् । यशसम् । धेहि । अस्मे
इति । देवि । मर्तेषु । मानुषि । श्रवस्युम् ॥ २ ॥

अद्य नोऽस्माकं महे महते सुविताय सुखप्राप्तये सुखगमनाय वा बोधि भव । किञ्च हे उषः महे महते सौभगाय सौभाग्याय प्रयन्धि प्रयच्छ अस्मान् । किंच चित्रं चायनीयं यशसं यशोयुक्तं रयिं धनं धेहि धारय । अस्मे अस्मासु हे मानुषि मनुष्यहिते देवि मर्तेष्वस्मासु श्रवस्युं अन्नवन्तं पुत्रं धेहीत्यनुषङ्गः ॥ २ ॥

२. आज हमारे महासुख की प्राप्ति के लिए जागो। उषा, महासौभाग्य प्रदान करो। विचित्र यश से युक्त धन हमारे लिए धारण करो। मनुष्य-हितकारिणी देवी, मनुष्यों को अन्नवान् पुत्र दो।

अथ तृतीया—

एतेत्येभानवोदर्शतायाश्चित्राउषसोअमृतासआगुः।
जनयन्तोदैव्यानिव्रतान्यापृणन्तोअन्तरिक्षाव्यस्थुः ॥ ३ ॥

एते । त्ये । भानवः । दर्शतायाः । चित्राः । उषसः ।
अमृतासः । आ । अगुः । जनयन्तः । दैव्यानि । व्रतानि ।
आऽपृणन्तः । अन्तरिक्षा । वि । अस्थुः ॥ ३ ॥

दर्शनीयायाः दर्शनीयायाः प्रकाशयुक्ताया उषसः एते पुरोदृश्यमानाः त्ये ते प्रसिद्धाश्चित्राः पूज्या आश्चर्यभूता वा अमृतासः अमरणा अनश्वरा भानवो रश्मयः आ अगुः आगच्छन्ति । किं कुर्वन्तः दैव्यानि देवानां संबन्धीनि व्रतानि कर्माणि जनयन्तः उत्पादयन्तः तदनुकूलप्रकाशप्रदानात्तदुत्पादकत्वमेषां अन्तरिक्षा अन्तरिक्षाणि आपृणन्तः आपूरयन्तः एकस्यैवान्तरिक्षस्य वायुमेघपक्षिणामालंबनोपाधिना त्रिविधत्वं अतो बहुवचनमुपपन्नं एवं कुर्वन्तो भानवोऽस्याः विविधं विशेषेण प्रसरंति ॥ ३ ॥

३. दर्शनीय उषा की ये सब प्रवृद्ध, विचित्र और अविनाशी किरणें, देवों का व्रत उत्पादन करती हुई और सारे अन्तरिक्ष को पूर्ण करती हुई, आती और विविध प्रकार से फैलती हैं।

एषास्यायुजानापराकात्पञ्चक्षितीःपरिसद्योजिगाति ।
अभिपश्यन्तीवयुनाजनानांदिवोदुहिताभुवनस्यपत्नी ॥ ४ ॥

एषा । स्या । युजाना । पराकात् । पंच । क्षितीः । परि ।
सद्यः । जिगाति । अभिऽपश्यन्ती । वयुना । जनानाम् ।
दिवः । दुहिता । भुवनस्य । पत्नी ॥ ४ ॥

एषा स्या सोषाः पराकात् दूरदेशात् दूरे स्थितापि युजाना उद्योगं कुर्वाणा प्रकाशाय पञ्चक्षितीः निषादपञ्चमाश्चत्वारो वर्णाः सद्यः परिजिगाति परिगच्छति किं कुर्वती जनानां प्राणिनां वयुना प्रज्ञानानि अभिपश्यन्ती साक्षित्वेनावलोकयन्ती कीदृशी सा दिवो दुहिता दुहितृस्थानीया भुवनस्य भूतजातस्य पत्नी पालयित्री परिजिगातीत्यन्वयः ॥ ४ ॥

४. यह वही द्युलोक की दुहिता और भुवनों की पालिका उषा प्राणियों के अभिज्ञानों को देखकर और दूसरे भी उद्योग करके पञ्च श्रेणियों (चार वर्ण और निषाद) के पास तुरत जाती हैं।

अथ पंचमी—

वाजिनीवतीसूर्यस्ययोषाचित्रामघारायईशेवसूनाम् ।
ऋषिष्टुताजरयन्तीमघोन्युषाउच्छतिवह्निभिर्गृणाना ॥ ५ ॥

वाजिनीऽवती । सूर्यस्य । योषा । चित्रऽमघा । रायः ।
ईशे । वसूनाम् । ऋषिऽस्तुता । जरयन्ती । मघोनी ।
उषाः । उच्छति । वह्निऽभिः । गृणाना ॥ ५ ॥

वाजिनीवती बह्वन्ना यद्यप्युषोनामैतत् तथापि चित्रामघेत्यस्यापि उषोनामकस्य पृथग्विद्यमानत्वादन्नैकोयोगरूढोयमन्नार्थः। सूर्यस्य योषा योषित् चित्रामघा विचित्रधना विचित्ररश्म्याख्यधनावा रायो धनस्य अविशिष्टस्य वस्य वसूनां देवमनुष्यादिसर्वाश्रयाणां धनानां चेशे ईष्टे अथवा वसवोवासका रश्मयः तेषामपीष्टे। ऋषिष्टुता ऋषिभिः स्तुता जरयन्ती प्राणिजातानि उषाः खलु पुनः पुनरावर्तमाना प्राणिनामायुः क्षपयति। मघोनी धनवती उषाः वह्निभिः कर्मवोढृभिः यजमानैर्गृणाना स्तूयमाना उच्छति विभानं करोति ॥ ५॥

५. अन्नवती, सूर्यगृहिणी, विचित्र धन (रश्मि) वाली उषा धन और देव-धन की स्वामिनी हुई हैं। ऋषियों के द्वारा स्तुता, बुढ़ापा देनेवाली और धनवाली उषा यजमान-द्वारा स्तूयमान होकर प्रभात करती हैं।

अथ षष्ठी—

प्रति॑द्युता॒नाम॑रु॒षासो॒अश्वा॑श्चि॒त्रा अ॑दृश्रन्नु॒षसं॒ वह॑न्तः।
याति॑ शु॒भ्रा वि॑श्व॒पिशा॒ रथे॑न॒ दधा॑ति॒ रत्नं॑ विध॒ते जना॑य ॥ ६ ॥

प्रति॑। द्यु॒ता॒नाम्। अ॒रु॒षासः॑। अश्वाः॑। चि॒त्राः।
अ॒दृ॒श्र॒न्। उ॒षस॑म्। वह॑न्तः। याति॑। शु॒भ्रा। वि॒श्व॒ऽपिशा॑।
रथे॑न। दधा॑ति। रत्न॑म्। वि॒ध॒ते। जना॑य ॥ ६ ॥

द्युतानां द्योतमानामुषसं वहन्तो धारयन्तः अरुषासः आरोचमानाश्चित्रा चायनीया अश्वाः प्रत्यदृश्रन् प्रतिदृश्यन्ते सा चोषाः शुभ्रा दीप्यमाना विश्वपिशा बहुरूपेण रथेन याति सर्वत्र गच्छति। विधते परिचरते जनाय रत्नं रमणीयं धनं दधाति ददाति च ॥ ६ ॥

६. जो दीप्तिवाली उषा को ले आते हैं, वही विचित्र और शोभन अश्व दिखाई दे रहे हैं। वे उषा दीप्तिमती होकर अनेक रूपोंवाले रथ से सर्वत्र जाती हैं। वे अपने परिचारक को रत्न देती हैं।

स॒त्या स॒त्येभि॑र्मह॒ती म॒हद्भि॑र्दे॒वी दे॒वेभि॑र्यज॒ता यज॑त्रैः।
रु॒जद्दृ॒ळ्हानि॒ दद॑दु॒स्रिया॑णां॒ प्रति॒ गाव॑ उ॒षसं॑ वावशन्त ॥ ७ ॥

स॒त्या। स॒त्येभिः॑। म॒ह॒ती। म॒हत्ऽभिः॑। दे॒वी। दे॒वेभिः॑।
य॒ज॒ता। यज॑त्रैः। रु॒जत्। दृ॒ळ्हानि॑। दद॑त्। उ॒स्रिया॑णाम्।
प्रति॑। गावः॑। उ॒षस॑म्। वा॒व॒श॒न्त॒ ॥ ७ ॥

सत्या अन्यैरबाध्या महती पूजनीया प्रवृद्धा वा गुणैः। देवी द्योतमाना यजता यजनीयोषाः सत्येभिः सत्यैर्महद्भिर्देवेभिर्देवैर्यजत्रैरनेकलक्षणैः किरणैर्निपातभाग्भिरन्यैः देवैर्वा सहिता

सती दृह्लान्यत्यन्तं स्थिराणि तमांसि रुजत् भिनत्ति उस्रियाणां गोनामैतत् उस्राविणश्चासां गोगा इति वसुरुचिः तासां सञ्चाराय ददत् ददाति सामर्थ्यात् प्रकाशमित्यर्थः अथवा उस्रियाणां ददत् ददाति स्तोतृभ्यः । किञ्च गावः उपलक्षणमेतत् सर्वेऽपि तमोवरुद्धाः प्राणिनवर्गं प्रति मावशान्त उशन्ति कामयन्ते विशेषेण गवां प्रभाते सञ्चारार्थमुषसोऽपेक्षितत्वाच्चासां प्राधान्येनोक्तिः ॥ ७ ॥

७. सत्यरूपा, महती और यजनीया उषा देवी सत्य, महान् और यजनीय देवों के साथ अत्यन्त स्थिर अन्धकार का भेदन करती हैं। गौओं के चरने के लिए प्रकाश देती हैं। गायें उषा की कामना करती हैं।

नूनोगोमद्वीरवद्धेहिरत्नमुषोअश्वावत्पुरुभोजोअस्मे ।
मानोबर्हिःपुरुषतानिदेकर्यूयंपातस्वस्तिभिःसदानः ॥ ८ ॥२२॥

नु । नः । गोऽमत् । वीरऽवत् । धेहि । रत्नम् । उषः । अश्वऽवत् ।
पुरुऽभोजः । अस्मे इति । मा । नः । बर्हिः । पुरुषता । निदे ।
कः । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥ ८ ॥ २२ ॥

हे उषः नोऽस्मभ्यं नु क्षिप्रं गोमद्बहुभिर्गोभिर्युक्तं वीरवद्वीरैः पुत्रैरुपेतं अश्ववत् बहुभिरश्वैरुपेतं रत्नं रमणीयं धनं पुरुभोजो बहुलं चान्नं अस्मे अस्मासु धेहि देहि पादभेदादस्मे इति पुनरभिधानं । नोऽस्माकं बर्हिर्यज्ञं पुरुषता पुरुषतायां पुरुषसमूहेष्वस्मत्सदृशेष्वित्यर्थः निदे निंदायै माकः माकार्षीः । यथा ते निन्दन्ति तथा मा कुर्वित्यर्थः ॥ ८ ॥

८. उषा, हमें गौ, वीर और अश्व से युक्त धन दो। हमें बहुत अन्न दो। पुरुषों के बीच हमारे यज्ञ की निन्दा नहीं करना। तुम हमें सदा स्वस्ति-द्वारा पालन करो।

॥ इति पञ्चमस्य पञ्चमे द्वाविंशो वर्गः ॥ २२ ॥

उदुज्योतिरिति सप्तर्चं षष्ठं सूक्तं वैसिष्ठमुषस्यं तथा चानुक्रान्तम्—उदुसप्तेति । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरुक्तो विनियोगः ।

तत्र प्रथमा—

उदुज्योतिरमृतंविश्वजन्यंविश्वानरःसवितादेवोअश्रेत् ।
क्रत्वादेवानामजनिष्टचक्षुराविरकर्भुवनंविश्वमुषाः ॥ १ ॥

उत् । ऊँ इति । ज्योतिः । अमृतम् । विश्वऽजन्यम् । विश्वानरः ।
सविता । देवः । अश्रेत् । क्रत्वा । देवानाम् । अजनिष्ट । चक्षुः ।
आविः । अकः । भुवनम् । विश्वम् । उषाः ॥ १ ॥

अमृतं अमरणसाधकं अविनाशि वा विश्वजन्यं विश्वेषां जनानां हितकरं ज्योतिः विश्वानरः सर्वेषां नेता सविता देवः उदश्रेत् ऊर्ध्वं श्रयति उ इति पूरणः देवानां व्यवहर्तॄणां स्तोतॄणां वा यजमानानां क्रत्वा कर्मणा निमित्तेन यागानुष्ठानार्थमित्यर्थः । तदर्थं यद्वा देवानां चक्षुश्चक्षुःस्थानीयमौषसं तेजः क्रत्वा कर्मणा निमित्तेन अजनिष्ट प्रादुरभूत् तत्रत्या चोषा विश्वं भुवनं भूतजातमाविरकः प्रादुरकः अकरोत् समस्तं जगदाविष्कृतवती ॥ १ ॥

१. सबके नेता सविता ऊर्ध्वदेश में अविनाशी और सबके लिए हितैषी ज्योति का आश्रय करते हैं। वह देवों के कर्मों के लिए प्रकट हुए हैं। देवों की नेत्र-स्वरूपिणी होकर उषा ने सारे भुवनों को प्रकट किया है।

प्रमेपन्थादेवयानाअदृश्रन्नमर्धन्तोवसुभिरिष्कृतासः ।
अभूदुकेतुरुषसःपुरस्तात्प्रतीच्यागादधिहर्म्येभ्यः ॥ २ ॥

प्र । मे । पन्थाः । देवऽयानाः । अदृश्रन् । अमर्धन्तः । वसुऽभिः । इष्कृतासः । अभूत् । ऊँ इति । केतुः । उषसः । पुरस्तात् । प्रतीची । आ । अगात् । अधि । हर्म्येभ्यः ॥ २ ॥

मे मया देवयानाः देवप्रापकाः पन्थाः पन्थानः प्रादृश्रन् प्रदृश्यन्ते । कीदृशाः पन्थानः अमर्धन्तःअहिंसन्तः वसुभिस्तेजोभिरिष्कृतासः संस्कृताः पुरस्तात् पूर्वस्यांदिशि उषसः केतुः प्रज्ञापकं तेजः अभूत् अचेति ज्ञायते। सोषाश्च प्रतीची प्रत्यगञ्चना अस्मदभिमुखी हर्म्येभ्योऽधि उच्छ्रितेभ्यः प्रदेशेभ्यः हर्म्यशब्दउन्नतप्रदेशोपलक्षकः आगात् आगच्छति उः पूरणः॥२॥

२. मैं हिंसा-रहित और तेज-द्वारा सुसंस्कृत देव-यान-पथ को देख चुका हूँ। उषा का केतु (प्रज्ञापक तेज) पूर्व दिशा में था। हमारे अभि-मुख होकर उषा उन्नत प्रदेश से आती हैं।

तानीदहानिबहुलान्यासन्याप्राचीनमुदितासूर्यस्य ।
यतःपरिजारइवाचरन्त्युषोददृक्षेनपुनर्यतीव ॥ ३ ॥

तानि । इत् । अहानि । बहुलानि । आसन् । या । प्राचीनम् । उत्ऽइता । सूर्यस्य । यतः । परि । जारःऽइव । आऽचरन्ती । उषः । ददृक्षे । न । पुनः । यतीऽइव ॥ २ ॥

हे उषः तानीत् तान्येव तव तेजांसि बहुलान्यहानि आसन् उषः प्रकाशयुक्तस्येव काल-स्याहःशब्दव्यवहारात् । तानीत्युक्तं कानीत्याह या यानि सूर्यस्य उदिता उदितौ उदये सति प्राचीनं तस्य प्रागदेशं प्रत्युदयन्ति यद्वा सूर्यस्य प्राचीनदेशे या यान्युदिता उदितानि ता-नीत्यर्थः हे उषः यतोऽस्य तेजोभिः परिदृक्षे दृश्यसे त्वं जारइव पत्यारिव आचरन्तीसमीपे

सञ्चरन्ती साध्वी नारीव सञ्चरन्ती त्वं दृश्यसे यथा लोके दुष्टं भ्रमणशीलमपि पतिमस्पृष्टैव साध्वी संचरति तद्वत् तमविमुञ्चतीत्वमित्यर्थः। नपुनर्यतीव यती पतिं परित्यज्य इतस्ततः सञ्चरन्तीव्यभिचारिणीव सूर्यमपरित्यजन्ती त्वं पुनरिवेत्ययं वैलक्षण्यद्योतनार्थः एवं यैस्ते- जोभिः युक्ता परिदृश्यसे तान्येवाहान्यासन्निति संबन्धः ॥ ३ ॥

३. उषा, तुम्हारा जो तेज सूर्योदय के पहले ही उदित होता है और जिस तेज के गुण से तुम कुलटा की तरह न होकर पति-समीप-गामिनी रमणी की तरह देखी जाती हो, वही सब तुम्हारा तेज प्रसूत है।

तइद्देवानांसधमादआसन्नृतावानःकवयःपूर्व्यासः।
गूळ्हंज्योतिःपितरोअन्वविन्दन्सत्यमन्त्राअजनयन्नुषासम् ॥ ४ ॥

ते । इत् । देवानाम् । सधऽमादः । आसन् । ऋतऽवानः ।
कवयः । पूर्व्यासः । गूळ्हम् । ज्योतिः । पितरः । अनु ।
अविन्दन् । सत्यऽमन्त्राः । अजनयन् । उषसम् ॥ ४ ॥

तइत् तेङ्गिरसएव ऋषीणां मध्ये देवानां सधमादः सहमाद्यन्त आसन् अभवन् ते इत्युक्तं कइत्याह ये ऋतावानः सत्यवन्तः कवयोनूचानाः येवाअनूचानास्तेकवयइतिश्रुतेः। पूर्व्यासः पूर्वकालीनाः पितरः पालयितारः सर्वस्याङ्गिरसोगूळ्हं तमसा आवृतं ज्योतिः सौर्यं तेजोन्वविन्दन् लब्धवन्तोसोमयज्ञसामर्थ्याच्च सत्यमन्त्राः सत्यस्तुतयः सन्तः उषासं उषसमजनयन् प्रादुरकुर्वन्। तुरीयेण ब्रह्मणा विन्दद्देवीः। अयास्यमन्वविन्दच्चिविनिर्गमे। अत्राङ्गिरसां स्तुत्योषसएव स्तुतिर्गम्या ॥ ४ ॥

४. जो अङ्गिरोगण सत्यवान्, कवि और प्राचीन समय के पालक हैं; जिन्होंने गूढ़ तेज प्राप्त किया है और जिन्होंने सत्य-स्तुति होकर मन्त्रों के बल से उषा को प्रादुर्भूत किया है, वे ही देवों के साथ एकत्र प्रमत्त हुए थे।

अथ पञ्चमी—

समानऊर्वेअधिसंगतासःसञ्जानतेनयतन्तेमिथस्ते।
तेदेवानांनमिनन्तिव्रतान्यमर्धन्तोवसुभिर्यादमानाः ॥ ५ ॥

समाने । ऊर्वे । अधि । सम्ऽगतासः । सम् । जानते । न ।
यतन्ते । मिथः । ते । ते । देवानाम् । न । मिनन्ति ।
व्रतानि । अमर्धन्तः । वसुऽभिः । यादमानाः ॥ ५ ॥

---

१ ऐ० ब्रा० २. १८. २ ऋ० सं० ४. २. १२। ३ ऋ० सं० ४. २. १२।

समाने सर्वेषां साधारणे ऊर्वे गोसमूहे पणिभिरपहृते पुनर्लब्धव्ये सति अधीत्यनर्थकः संगतासो मिलिताः सन्तः ते संजानते एकबुद्धयो भवन्ति न मिथः परस्परं यतन्ते सहैव साधनमनुतिष्ठन्तीत्यर्थः। तेऽङ्गिरसः देवानां व्रतानि कर्माणि यागलक्षणानि न मिनन्ति न हिंसन्ति किन्तु परिपालयन्तीत्यर्थः किं कुर्वन्तो अमर्धन्तो अहिंसन्तः वसुभिर्वासकैस्तेजोविशेषैः यादमानाः गच्छन्तः॥ ५ ॥

५. वे साधारण गौओं के लिए सङ्गत होकर एक-बुद्धि हुए थे। क्या उन लोगों ने परस्पर यत्न नहीं किया था? वे देवों के कर्मों की हिंसा नहीं करते। हिंसा-शून्य और वासप्रद तेज के द्वारा जाते हैं।

प्रतित्वास्तोमैरीळतेवसिष्ठाउषर्बुधःसुभगेतुष्टुवांसः।
गवांनेत्रीवाजपत्नीनउच्छोषःसुजातेप्रथमाजरस्व ॥ ६ ॥

प्रति । त्वा । स्तोमैः । ईळते । वसिष्ठाः । उषःऽबुधः ।
सुऽभगे । तुस्तुऽवांसः । गवाम् । नेत्री । वाजऽपत्नी । नः ।
उच्छ । उषः । सुऽजाते । प्रथमा । जरस्व ॥ ६ ॥

हे सुभगे देव्युषः त्वा त्वां प्रति उषर्बुधः उषसि बुध्यन्तः तुष्टुवांसः स्तुवन्तो वसिष्ठाः स्तोमैः स्तोत्रैः ईळते स्तुवन्ति गवां नेत्री प्रापयित्री वाजपत्नी अन्नस्य पालयित्री अन्नदात्रीत्यर्थः ईदृशी त्वं नोऽस्मदर्थं उच्छ विभाहि। हे उषः सुजाते सुप्रादुर्भवे प्रथमा अवरदेवेभ्यो मुख्यभूता जरस्व ॥ ६ ॥

६. सुभगा उषा, प्रातःकाल जगे हुए स्तोता वसिष्ठगण स्तोत्र-द्वारा तुम्हारी स्तुति करते हैं। तुम गौओं की प्रापिका और अन्न-पालिका हो। हमारे लिए प्रभात करो। सुजन्मा उषा, तुम प्रथम स्तुत हो।

अथ सप्तमी—

एषानेत्रीराधसःसूनृतानामुषाउच्छन्तीरिभ्यतेवसिष्ठैः।
दीर्घश्रुतंरयिमस्मेदधानायूयंपातस्वस्तिभिःसदानः ॥ ७ ॥ २२ ॥

एषा । नेत्री । राधसः । सूनृतानाम् । उषाः । उच्छन्ती ।
रिभ्यते । वसिष्ठैः । दीर्घऽश्रुतम् । रयिम् । अस्मे इति । दधाना ।
यूयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥ ७ ॥ २२ ॥

एषोषा राधसः स्तोतुः सूनृतानां स्तुतीनां नेत्री सती उच्छन्ती तमो विवासयन्ती वसिष्ठैर्वसिष्ठगोत्रोत्पन्नैः रिभ्यते स्तूयते दीर्घश्रुतं दीर्घं श्रूयमाणं सर्वत्र प्रसिद्धं रयिं धनमस्मे अस्मासु दधाना धारयन्ती शिष्टं गतम्॥ ७ ॥

७. यह उषा स्तोता की स्तुतियों की नेत्री है। यह अन्धकार को दूर

कर और सर्वत्र प्रसिद्ध धन हमें देकर वसिष्ठों-द्वारा स्तुत होती हैं। तुम सदा हमें स्वस्ति-द्वारा पालन करो।

॥ इति पंचमस्य पञ्चमे त्रयोविंशोवर्गः ॥२३॥

उपोरुरुचेइति षळृचं सप्तमं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभमुषस्यम् तथाचानुक्रान्तम्—उपोरुरुचेषळिति । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरुक्तोविनियोगः ।

उपोंरुरुचेयुवतिर्नयोषाविश्वंजीवंप्रसुवन्तीचरायै ।
अभूंदुग्निःसुमिधेमानुषाणामकर्ज्योतिर्बाधमानातमांसि ॥ १ ॥

उपो इति । रुरुचे । युवतिः । न । योषां । विश्वम् ।
जीवम् । प्रऽसुवन्ती । चरायै । अभूत् । अग्निः । सम्ऽइधे ।
मानुषाणाम् । अकः । ज्योतिः । बाधमाना । तमांसि ॥ १ ॥

इयमुषाः उपो समीपेरव सूर्यस्य रुरुचे दीप्यते युवतिः यौवनोपेता योषान योषिदिव सा यथा वस्त्राभरणादिना पत्युः समीपे प्रदीप्यते तद्वत् किं कुर्वन्ती विश्वं सर्वं जीवंजीवसंघं चरायै सञ्चाराय प्रसुवन्ती प्रेरयन्ती। किञ्चाग्निः मानुषाणां मनुष्याणामर्थाय समिधे भूत् समिन्धनीयोभवत्। तस्यार्थेकिन्। समिद्धःसन् तमांस्यन्धकाराणि बाधमाना बाधमानं बाधकं ज्योतिस्तेजः सद्यः अकः अकार्षीत् अथवा औषसं ज्योतिस्तमांसि बाधमाना बाध्यमानानि अकः अकरोत् ॥ १ ॥

१- तरुणी पत्नी की तरह उषा सारे जीवों को, संचरण के लिए, प्रेरित करते हुए सूर्य के पास ही दीप्ति पाती हैं। अग्नि मनुष्यों के समिन्धन के योग्य हुए हैं। अग्नि अन्धकार-नाशक तेज का प्रकाश करते हैं।

अथ द्वितीया—

विश्वंप्रतीचीसुप्रथाउदस्थादुशद्वासोबिभ्रतीशुक्रमंश्वैत् ।
हिरंण्यवर्णासुदृशीकसन्दृग्गवांमातानेत्र्यह्नामरोचि ॥ २ ॥

विश्वम् । प्रतीची । सुऽप्रथाः । उत् । अस्थात् । रुशत् । वासः ।
बिभ्रती । शुक्रम् । अश्वैत् । हिरंण्यऽवर्णा । सुदृशीकऽसंदृक् ।
गवाम् । माता । नेत्री । अह्नाम् । अरोचि ॥ २ ॥

विश्वं कृत्स्नं जगत् प्रति प्रतीची अभिमुखी सप्रथाः सर्वतः पृथुतरा उदस्थात् उदगच्छ-त् उदिता च रुशत् दीप्तं शुक्रं तेजोमयं वासोवसनीयं तेजःसमूहं बिभ्रती धारयन्ती अश्वैत् वर्धते हिरण्यवर्णा हितरमणीयवर्णोपेता सुदृशीकसंदृक् संदर्शयतीति संदृक्तेजः सुष्ठु दर्शनीयं

ईदृक्षेणोषस्याः सा तादृशी गवां वाचां गवामेव वा माता निर्मात्री उषःकाले हि पक्षिमनुष्या-दीनां वाचो निर्गच्छन्ति गवामपि तस्मिन्काले सञ्चारात्तन्निर्मातृत्वं अथवा रश्मीनां निर्मात्री-करोति रोचते अह्नां नेत्री दिवसानां प्रापयित्री ॥ २ ॥

२. सारे संसार की अभिमुखी और सर्वत्र प्रसिद्धा उषा उदित हुईं। तेजोमय वसन धारण करके वर्द्धित हुईं। हिरण्यवर्णा, दर्शनीय और तेज से युक्त वाक्यों की माता और दिनों की नेत्री उषा शोभा पा रही हैं।

देवानांचक्षुःसुभगावहन्तीश्वेतंनयन्तीसुदृशीकमश्वम् ।
उषाअदर्शिरश्मिभिर्व्यक्ताचित्रामघाविश्वमनुप्रभूता ॥ ३ ॥

देवानाम् । चक्षुः । सुऽभगा । वहन्ती । श्वेतम् । नयन्ती ।
सुऽदृशीकम् । अश्वम् । उषाः । अदर्शि । रश्मिऽभिः । विऽअक्ता ।
चित्रऽमघा । विश्वम् । अनु । प्रऽभूता ॥ ३ ॥

देवानां चक्षुश्चक्षुःस्थानीयं तेजो वहन्ती धारयन्ती सुभगा शोभनधना सुदृशीकं सुदर्शनं अश्वं सर्वदागन्तारं आदित्यं नयन्ती प्रापयन्ती किं श्वेतं श्वेतवर्णोपेतं सूर्यं प्रकाशयुक्तं कुर्वतीत्यर्थः । कीदृशी उषाः रश्मिभिः स्वकीयैर्व्यक्ता अदर्शि दृश्यते च चित्रामघा चित्रधना विश्वमनु सर्वं जगदनुलक्ष्य प्रभूता प्रवृद्धा सर्वजगद्व्यवहारायेत्यर्थः ॥ ३ ॥

३. देवों के नेत्र स्थानीय तेज का वहन करनेवाली, सुभगा, अपनी किरणों से प्रकाशिता, विचित्र धनवाली और संसार के सम्बन्ध में प्रवृद्ध उषा सुदर्शन अश्व को श्वेतवर्ण करते दिखाई दे रही हैं।

अथ चतुर्थी—

अन्तिवामादूरेअमित्रमुच्छोर्वींगव्यूतिमभयंकृधीनः ।
यावयद्वेषआभरावसूनिचोदयराधोगृणतेमघोनि ॥ ४ ॥

अन्तिऽवामा । दूरे । अमित्रम् । उच्छ । उर्वीम् । गव्यूतिम् ।
अभयम् । कृधि । नः । यवय । द्वेषः । आ । भर ।
वसूनि । चोदय । राधः । गृणते । मघोनि ॥ ४ ॥

हे उषः अन्तिवामा अन्ति अस्मदन्तिके वामं वननीयं धनं यस्याः सा अन्तिवामा त्वं अमित्रं अस्मच्छत्रुं दूरे अस्मत्तो विप्रकृष्टदेशे वर्तमानं कृत्वा व्युच्छ विभाहि यथा मित्रो दूरे भवति तथा व्युच्छेत्यर्थः तथा उर्वीं गव्यूतिं भूमिं अभयं नोऽस्माकं कृधि कुरु किञ्च द्वेषोऽस्मद्द्वेष्टॄन् यावय अस्मत्तः पृथक्कुरु । वसूनि धनानि आभर आहर । राधो धनं चोदय प्रेरय गृणते स्तुवते मह्यं हे मघोनि हे धनवति ॥ ४ ॥

४. उषा, हमारे पास तुम वननीय (विचित्र) धनवाली होकर और हमारे शत्रु को दूर करके विभासित होओ। हमारी विस्तृत गोचर-भूमि को भय-रहित करो। द्वेषियों को अलग करो। शत्रुओं का धन ले आओ। धनवाली उषा, स्तोता के पास धन भेजो।

अ॒स्मे श्रेष्ठे॑भिर्भा॒नुभि॒र्वि भा॑ह्युषो देवि प्रति॒रन्ती॑ न॒ आयुः॑ ।
इषं॑ च नो द॒धती॑ विश्ववारे॒ गोम॒दश्वा॑व॒द्रथ॑वच्च॒ राधः॑ ॥ ५ ॥

अ॒स्मे इति॑ । श्रेष्ठे॑भिः । भा॒नुऽभिः॑ । वि । भा॒हि॒ । उषः॑ ।
दे॒वि॒ । प्र॒ऽति॒रन्ती॑ । नः॒ । आयुः॑ । इष॑म् । च॒ । नः॒ । द॒धती॑ ।
वि॒श्व॒ऽवा॒रे॒ । गोऽम॑त् । अश्व॑ऽवत् । रथ॑ऽवत् । च॒ । राधः॑ ॥ ५ ॥

हे उषोदेवि अस्मे अस्मभ्यं श्रेष्ठेभिः प्रशस्यैर्भानुभीरश्मिभिः प्रकाशैर्विभाहि प्रकाशय किंकुर्वती नोस्माकमायुरायुष्यं प्रकर्षेण तिरन्ती प्रवर्धयन्ती । हे विश्ववारे विश्वैः संभजनीये देवि नोस्मभ्यमिषमन्नं गोमत् गोभिर्बहुभिरुपेतं अश्वावत् अश्वैश्चोपेतं रथवद्रथैरुपेतं राधोधनं च दधती विभाहीति ॥ ५ ॥

५. उषादेवी, हमारी आयु बढ़ाते हुए, श्रेष्ठ किरणों के साथ, हमारे लिए प्रकाशित होओ। सबकी वरणीया (स्वीकरणीया) उषा, हमें लक्ष्य करके गौ और अश्व से युक्त धन धारण करते हुए, प्रकाशित होओ।

यां त्वा॑ दिवो दुहित॒र्व॒र्धय॒न्त्युषः॑ सुजाते म॒तिभि॒र्वसि॑ष्ठाः ।
सास्मासु॑ धा र॒यिमृ॒ष्वं बृ॒हन्तं॑ यू॒यं पा॑त स्व॒स्तिभिः॒ सदा॑ नः ॥ ६ ॥२४॥

याम् । त्वा॒ । दि॒वः॒ । दु॒हि॒तः॒ । व॒र्धय॑न्ति । उषः॑ । सु॒ऽजा॒ते॒ ।
म॒तिऽभिः॑ । वसि॑ष्ठाः । सा । अ॒स्मासु॑ । धाः॒ । र॒यिम् । ऋ॒ष्वम् ।
बृ॒हन्त॑म् । यू॒यम् । पा॒त॒ । स्व॒स्तिऽभिः॑ । सदा॑ । नः॒ ॥ ६ ॥ २४ ॥

हे दिवोदुहितरुषः सुजाते शोभनजनने यां त्वा त्वां मतिभिः स्तोत्रैर्वसिष्ठाः वर्धयन्ति सा त्वमस्मासु वसिष्ठेषु ऋष्वं प्रवृद्धं बृहन्तं महान्तं रयिं धनं धाः धेहि । गतमन्यत् ॥ ६ ॥

६. हे द्युलोक की पुत्री और सुजन्मा उषा, वसिष्ठ लोग स्तुति-द्वारा तुम्हें वर्धित करते हैं। तुम हमें रमणीय और महान् धन दो। तुम हमें सदा स्वस्ति-द्वारा पालन करो।

॥ इति पंचमस्य पञ्चमे चतुर्विंशोवर्गः ॥ २४ ॥

प्रतिकेतवइति पञ्चर्चमष्टमं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभमुषस्यं प्रतिपञ्चेत्यनुक्रमणिका । उक्तोविनियोगः ।

तत्र प्रथमा—

प्रतिकेतवःप्रथमाअदृश्रन्नूर्ध्वाअस्याअञ्जयोविश्रयन्ते ।
उषोअर्वाचाबृहतारथेनज्योतिष्मतावाममस्मभ्यंवक्षि ॥ १ ॥

प्रति । केतवः । प्रथमाः । अदृश्रन् । ऊर्ध्वाः । अस्याः ।
अञ्जयः । वि । श्रयन्ते । उषः । अर्वाचा । बृहता ।
रथेन । ज्योतिष्मता । वामम् । अस्मभ्यम् । वक्षि ॥ १ ॥

अस्याः प्रथमाः प्रथमोत्पन्नाः केतवः प्रज्ञापकारश्मयः प्रत्यदृश्रन् प्रतिदृश्यन्ते अस्या अञ्जयो व्यञ्जकारश्मयः ऊर्ध्वा ऊर्ध्वमुखा विश्रयन्ते विविधं सर्वत्र श्रयन्ति हे उषोदेवि अर्वाचा अस्मदभिमुखेनागच्छता बृहता महता ज्योतिष्मता तेजोवता रथेन वामं वननीयं धनमस्मभ्यं वक्षि वहसि ॥ १ ॥

१. प्रथम उत्पन्न केतु देखे जाते हैं। इनकी व्यञ्जक रश्मियाँ ऊर्ध्व-मुख होकर सर्वत्र आश्रय करती हैं। उषादेवी, हमारे सामने आये हुए, विशाल और ज्योतिष्क रथ-द्वारा हमारे लिए रमणीय धन ढोओ।

प्रतिषीमग्निर्जरतेसमिद्धःप्रतिविप्रासोमतिभिर्गृणन्तः ।
उषायातिज्योतिषाबाधमानाविश्वातमांसिदुरितापदेवी ॥ २ ॥

प्रति । सीम् । अग्निः । जरते । सम्ऽइद्धः । प्रति । विप्रासः ।
मतिऽभिः । गृणन्तः । उषाः । याति । ज्योतिषा । बाधमाना ।
विश्वा । तमांसि । दुःऽइता । अप । देवी ॥ २ ॥

अग्निः समिद्धः सन् सीं सर्वतः प्रतिजरते अभिवर्धते विप्रासो विप्रा मेधाविन ऋत्विजश्च मतिभिः स्तुतिभिरुषसं प्रति गृणन्तः स्तुवन्तो जरन्ते उषाश्च देवी ज्योतिषा विश्वा सर्वाणि तमांसि दुरितास्मद्दुरितानि अपबाधमाना याति ऊर्ध्वं गच्छति ॥ २ ॥

२. समिद्ध होकर अग्नि सर्वत्र बढ़ते हैं। मेधावी लोग स्तुति-द्वारा उषा की स्तुति करते हुए प्रबुद्ध होते हैं। उषादेवी भी ज्योति-द्वारा सारे अन्धकारों और पापों को रोकते हुए जाती हैं।

अथ तृतीया—

एताउत्याःप्रत्यदृश्रन्पुरस्ताज्ज्योतिर्यच्छन्तीरुषसोविभातीः ।
अजीजनन्त्सूर्यंयज्ञमग्निमपाचीनंतमोअगादजुष्टम् ॥ ३ ॥

एताः । ऊँ इति । त्याः । प्रति । अदृश्रन् । पुरस्तात् । ज्योतिः ।
यच्छन्तीः । उषसः । विऽभातीः । अजीजनन् । सूर्यम् । यज्ञम् ।
अग्निम् । अपाचीनम् । तमः । अगात् । अजुष्टम् ॥ ३ ॥

एता उइति पूरणः त्याः ताः प्रसिद्धा एता विभातीर्विभात्योविभानं कुर्वत्यो ज्योतिस्तेजः यच्छन्तीः प्रयच्छन्त्यः उषसः पुरस्तात्पूर्वस्यां दिशि प्रत्यदृश्रन् प्रतिदृश्यन्ते ताउषसः सूर्यं यज्ञं अग्निंच अजीजनन्प्रादुरकुर्वन् उषसउदयानन्तरं तेषां संभवात्तज्जनकत्वमुपचर्यते किञ्च अपाचीनं नीचीनमजुष्टमप्रियं सर्वेषां दृष्टिनिरोधकत्वादप्रियत्वं तादृशं तमःअगात् अपगत-मभूत् ॥ ३ ॥

३. ये सब प्रभात-कारिणी और तेजःप्रदायिनी उषायें पूर्व दिशा में देखी जाती हैं। इन्होंने सूर्य्य, अग्नि और यज्ञ को प्रादुर्भूत किया, जिससे नीचगामी और अप्रिय अन्धकार दूर हुआ।

अचेतिदिवोदुहितामघोनीविश्वेपश्यन्त्युषसंविभातीम् ।
आस्थाद्रथंस्वधयायुज्यमानमायमश्वासःसुयुजोवहन्ति ॥ ४ ॥

अचेति । दिवः । दुहिता । मघोनी । विश्वे । पश्यन्ति । उषसम् ।
विऽभातीम् । आ । अस्थात् । रथम् । स्वधया । युज्यमानम् ।
आ । यम् । अश्वासः । सुऽयुजः । वहन्ति ॥ ४ ॥

दिवोदुहिता मघोनी धनवती उषाः अचेति सर्वैर्ज्ञायते विश्वे सर्वेपि प्राणिनोविभातीं प्रभान्तीं उषसं पश्यन्ति तादृशी देवी स्वधयान्नेन युज्यमानं रथं आस्थात् आतिष्ठत् आरोहति यं रथं सुयुजः शोभनयोजना अश्वासोऽश्वाः आवहन्ति अभिमतदेशं प्रापयन्ति तं रथमास्थादिति ॥ ४ ॥

४. द्युलोक की पुत्री और धनवती उषा जानी गई हैं। सभी लोग प्रभातकारिणी उषा को देखते हैं। वे अन्नवाले रथ पर चढ़ी हैं। सुयोजित अश्व इस रथ को ले जाते हैं।

प्रतित्वाद्यसुमनसोबुधन्तास्माकासोमघवानोवयंच ।
तिल्विलायध्वमुषसोविभातीर्यूयंपातस्वस्तिभिःसदानः ॥५॥२५॥

प्रति । त्वा । अद्य । सुऽमनसः । बुधन्त । अस्माकासः ।
मघऽवानः । वयम् । च । तिल्विलायध्वम् । उषसः । विऽभातीः ।
यूयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥ ५ ॥ २५ ॥

हे उषस्त्वा त्वामद्यास्मिन्काले सुमनसः शोभनस्तुतिका मघवानो हविर्लक्षणधनवन्तो-स्माकासोऽस्माका अस्मदीयाः पुरुषा ऋत्विजः यद्वा मघवानइत्येतद् वयमित्येतस्य विशेषणं हविष्मन्तो वयं प्रतिबुधन्त प्रत्यबोधयन् स्तुतिभिः। हे उषसो यूयं च विभातीः व्युच्छन्त्यः सत्यः स्विल्विलायध्वं जगत् स्निग्धभूमिकं कुरुत विलश्लेहने इत्यस्माद्विलुः विलुरिला भूमिः यस्य तदिल्विलं तत्कुरुत। शिष्टं स्पष्टम्॥ ५॥

५. उषा, हम और हमारे सुमना तथा धनवान् लोग आज तुम्हें जगाते हैं। उषाओ, तुम लोग प्रभात-कारिणी होकर संसार को स्निग्ध करो। तुम सदा हमें स्वस्ति-द्वारा पालन करो।

॥ इति पञ्चमस्य पञ्चमे पञ्चविंशो वर्गः॥ २५॥

व्युषा आव इति षळृचं नवमं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभं व्युषा इत्यनुक्रमणिका प्रा-तरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरुक्तो विनियोगः।

व्यु१षाआवःपथ्या३जनानांपञ्चक्षितीर्मानुषीर्बोधयन्ती।
सुसंदृग्भिरुक्षभिर्भानुमश्रेद्विसूर्योरोदसीचक्षसावः॥ १॥

वि। उषाः। आवः। पथ्या। जनानाम्। पञ्च। क्षितीः।
मानुषीः। बोधयन्ती। सुसंदृक्ऽभिः। उक्षऽभिः। भानुम्। अश्रेत्।
वि। सूर्यः। रोदसी इति। चक्षसा। आवरित्यावः॥ १॥

जनानां सर्वप्राणिनां पथ्या पथिहितोषाः व्यावः व्यौच्छत्। यद्वा जनानां हिताय व्यौ-च्छद्दिवि प्रोज्ज्वलम्। किंकुर्वती मानुषीर्मनुष्यरूपाः पञ्चक्षितीः निषादपञ्चमांश्चतुरोवर्णान्बोधयन्ती ईदृश्युषाः। सुसन्दृग्भिः सन्दृश्यते सन्दर्शयतीति वा सन्दृक् तेजः सुतेजोभिः उक्षभिः गोभिर्भानु-मश्रेत्। अरुणैरुषा आजिमधावदिति हि श्रुतिः[1]। अरुण्यो गाव उषसामिति निरुक्तम्[2]। सूर्यश्च रो-दसी द्यावापृथिव्यौ तमोयुक्ते चक्षसा प्रकाशकेन तेजसा व्यावो विवृणोति॥ १॥

१. मनुष्यों की हितैषिणी उषा अन्धकार का विनाश करती हैं, पञ्च-श्रेणियों के मनुष्यों को जगाती हैं और उत्तम तेजवाली किरणों-द्वारा सूर्य का आश्रय करती हैं। सूर्य की तेज से द्यावापृथिवी को आवृत करते हैं।

अथ द्वितीया—

व्यंजतेदिवोअन्तेष्वक्तून्विशोनयुक्ताउषसोयतन्ते।
सन्तेगावस्तमआवर्तयन्तिज्योतिर्यच्छन्तिसवितेवबाहू॥ २॥

---

१ ऐ० ब्रा० ४.९। २ निघंटु १.१५।

वि । अ॒ञ्ज॒ते॒ । दि॒वः । अन्ते॑षु । अ॒क्तून् । विशः॑ । न । यु॒क्ताः ।
उ॒षसः॑ । य॒त॒न्ते॒ । सम् । ते॒ । गावः॑ । तमः॑ । आ । व॒र्त॒य॒न्ति॒ ।
ज्योतिः॑ । य॒च्छ॒न्ति॒ । स॒वि॒ताऽइ॑व । बा॒हू इति॑ ॥ २ ॥

उषसः अक्तून् तेजांसि दिवोऽन्तरिक्षस्यान्तेषु पर्यन्तप्रदेशेषु व्यञ्जते व्यक्तीकुर्वन्तीत्यर्थः युक्ताः परस्परं संयुक्ताः विशो न प्रजाइव सेनाइव यतन्ते प्रयतन्ते तमोनाशनाय गमनाय वा। अथ प्रत्यक्षवादः हे उषस्ते तव गावो रश्मयस्तमोऽन्धकारं समावर्तयन्ति नाशयन्ति ज्योतिस्तेजो यच्छन्ति प्रयच्छन्ति । सविता सूर्यो बाहूइव ॥ २ ॥

२. उषायें अन्तरिक्ष-प्रदेश में तेज व्यक्त करती हैं और परस्पर मिलकर, प्रजा की तरह, तमोनाश के लिए, चेष्टा करती हैं। उषा, तुम्हारी किरणें अन्धकार का विनाश करती हैं। सूर्य की भुजाओं की तरह वे ज्योति प्रदान करती हैं।

अभू॑दु॒षा इन्द्र॑तमा म॒घोन्यजी॑जनत्सुवि॒ताय॒ श्रवां॑सि ।
वि दि॒वो दे॒वी दु॑हि॒ता द॑धा॒त्यङ्गि॑रस्तमा सु॒कृते॒ वसू॑नि ॥ ३ ॥

अभू॑त् । उ॒षाः । इन्द्र॑ऽतमा । म॒घोनी॑ । अजी॑जनत् । सु॒वि॒ताय॑ ।
श्रवां॑सि । वि । दि॒वः । दे॒वी । दु॒हि॒ता । द॒धा॒ति॒ ।
अङ्गि॑रःऽतमा । सु॒ऽकृते॑ । वसू॑नि ॥ ३ ॥

इन्द्रतमा सर्वस्येश्वरतमा मघोनी धनवती उषा अभूत् प्रादुरभूत् सुविताय कल्याणाय श्रवांस्यन्नानि अजीजनत् उदपादयत् प्रकाशितवतीत्यर्थः दिवो दुहिता देवी द्योतमाना अंगिरस्तमा गन्तृतमा यद्वा अङ्गिरोगोत्रैर्भरद्वाजैः सह रात्रेरभ्युत्पत्तेः रात्र्यवसानस्योषस्त्वात्वादङ्गिरस्तमेत्युच्यते भारद्वाजैरात्रेः सहोत्पत्तिरनुक्रमण्यामुक्ता ऋषिःकुशिकः सौभरो रात्रिर्वा भारद्वाजी- ति धारत्युषाः सुकृते यजमानाय वसूनि धनानि विदधाति करोति ॥ ३ ॥

३. सबसे बढ़कर स्वामिनी और धनवती उषा प्रादुर्भूत हुई। उन्होंने सबके कल्याण के लिए अन्न उत्पन्न किया है। स्वर्ग की पुत्री और सबसे उत्तम अङ्गिरा (गतिशीला अथवा अङ्गिरोगोत्रोत्पन्ना) उषा देवी सुकृति के लिए धन धारण करती हैं।

ताव॑दुषो॒ राधो॑ अ॒स्मभ्यं॑ रास्व॒ याव॑त्स्तो॒तृभ्यो॒ अर॑दो गृणा॒ना ।
यां त्वा॑ ज॒ज्ञुर्वृ॑ष॒भस्या॒ रवे॑ण॒ वि दृ॒ळ्हस्य॒ दुरो॒ अद्रे॑रौर्णोः ॥ ४ ॥

ताव॑त् । उ॒षः॒ । राधः॑ । अ॒स्मभ्य॑म् । रा॒स्व॒ । याव॑त् । स्तो॒तृऽभ्यः॑ ।
अर॑दः । गृ॒णा॒ना । याम् । त्वा॒ । ज॒ज्ञुः । वृ॒ष॒भस्य॑ । रवे॑ण ।
वि । दृ॒ळ्हस्य॑ । दुरः॑ । अद्रेः॑ । औ॒र्णोः॒ ॥ ४ ॥

हे उषो यावद्राधोधनं स्तोतृभ्यः पूर्वं अरदो दत्तवत्यसि तावद्राधोधनं गृणाना स्तूयमानाः अस्मभ्यमपि रास्व देहि यां त्वा त्वां वृषभस्य रवेण लुप्तोपमैषा वृषभस्येति कर्मणि षष्ठी वृषभं रवेणेव त्वां प्रकाशेन जज्ञुः जानन्ति प्राणिनः। अथवा वृषभस्य प्रवृद्धस्य स्तोमस्य रवेण शब्देन जज्ञुः ज्ञापयन्ति दृळ्हस्य दृढस्याद्रेः दुरो द्वाराणि पणिभिर्गोः प्रवेश्य पिहितानि व्यौर्णोः विवृतान्यकरोः ॥ ४ ॥

४. उषा, तुमने प्राचीन स्तोताओं को जितना धन दिया है, उतना हमें भी दो। वृषभ (प्रवृद्ध स्तोत्र) के शब्द से तुम्हें प्राणी जानते हैं। प्राणियों-द्वारा गोहरण के समय तुमने दृढ़ पर्वत का द्वार खोला था।

देवंदेवंराधसेचोदयन्त्यस्मद्र्यक्सूनृताईरयन्ती।
व्युच्छन्तीनःसनयेधियोधायूयंपातस्वस्तिभिःसदानः ॥५॥२६॥

देवम्ऽदेवम्। राधसे। चोदयन्ती। अस्मद्र्यक्। सूनृताः।
ईरयन्ती। विऽउच्छन्ती। नः। सनये। धियः। धाः।
यूयम्। पात। स्वस्तिऽभिः। सदा। नः ॥ ५ ॥ २६ ॥

देवंदेवं सर्वमपिस्तोतारं राधसे धनाय चोदयन्ती प्रेरयन्ती अस्मद्र्यक् अस्मदभिमुखं सूनृता वचांसि ईरयन्ती प्रेरयन्ती व्युच्छन्ती व्युच्छनं कुर्वती नोऽस्माकं सनये दानाय धनलाभाय धियोबुद्धीः धाः धेहि स्थिरं सततम् ॥ ५॥

५. धन के लिए स्तोताओं को और हमारे सामने सूनृत (सच्चे) वाक्य को प्रेरित करते हुए, तमोविनाशिनी होकर, हमारे दान के लिए अपनी बुद्धि को स्थिर करो। तुम हमें सदा स्वस्ति-द्वारा पालन करो।

॥ इति पंचमस्य पञ्चमे षड्विंशोवर्गः ॥ २६ ॥

प्रतिस्तोमेभिरिति द्व्यृचात्मकं दशमं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभमुषस्यम्. प्रतिद्व्यृचमित्यनुक्रमणिका। प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरुक्तोविनियोगः।

तत्र प्रथमा—

प्रतिस्तोमेभिरुषसंवसिष्ठागीर्भिर्विप्रासःप्रथमाअबुध्रन्।
विवर्तयन्तींरजसीसमन्तेआविष्कृण्वतींभुवनानिविश्वा ॥ १ ॥

प्रति। स्तोमेभिः। उषसम्। वसिष्ठाः। गीःऽभिः। विप्रासः। प्रथमाः।
अबुध्रन्। विऽवर्तयन्तीम्। रजसी इति। समन्ते इति सम्ऽअन्ते।
आविःऽकृण्वतीम्। भुवनानि। विश्वा ॥ १ ॥

विप्रासो मेधाविनो वसिष्ठाः वसिष्ठगोत्राः स्तोमेभिः स्तोतृभिः प्रयुज्यमानाभिर्गीर्भिः स्तुतिभिः प्रथमा इतरयजमानेभ्यः पूर्वभूताः सन्तः उषसं प्रत्यबुध्रन् प्रतिबोधयन्ति। कीदृशीमुषसं च रजसी द्यावापृथिव्यौ समन्ते समानपर्यन्ते एकीभूतप्रान्ते विवर्तयन्तीं व्यावर्तयन्तीं विश्वा सर्वाणि भुवनानि भूतजातान्याविष्कृण्वतीं प्रकटीकुर्वतीं स्वभासा ॥ १ ॥

१. मेधावी (विप्र) वसिष्ठगण ने स्तोत्र और स्तव के द्वारा उषा देवी को, सभी लोगों से पहले, जगाया था। उषा समान प्रान्तवाली, द्यावा-पृथिवी को आवृत करती और प्राणियों को प्रकाशित करती हैं।

एषास्यानव्यमायुर्दधानागूढ्वीतमोज्योतिषोषाअबोधि ।
अग्रएतियुवतिरह्रयाणाप्राचिकितत्सूर्यंयज्ञमग्निम् ॥ २ ॥

एषा । स्या । नव्यम् । आयुः । दधाना । गूढ्वी । तमः ।
ज्योतिषा । उषाः । अबोधि । अग्रे । एति । युवतिः ।
अह्रयाणा । प्र । अचिकितत् । सूर्यम् । यज्ञम् । अग्निम् ॥ २ ॥

एषोषाः स्या सा गतदिवसेषु प्रसिद्धा अदृश्यमानैषा नव्यं नवतरं आयुरायुष्यं यौवनमित्यर्थः वा दधाना धारयन्ती गूढ्वी गूढं तमोऽन्धकारं ज्योतिषा स्वतेजसा निवारयन्ती अबोधि बुध्यते अग्रे पुरोदेशे सूर्यस्य पुरस्तात् देवानामग्रे वा इतरदेवेभ्यः पूर्वमित्यर्थः युवतिः नित्यतरुणी सर्वत्र मिश्रयन्ती वा अह्रयाणा लज्जारहितैषा अलज्जा युवतिरिव सा यथा परपुरमे सञ्चरति तद्वत् सूर्यस्य पुरस्तादेति एवंभूतासती सूर्यं यज्ञमग्निं च प्राचिकितत् प्रज्ञापयति ॥२॥

२. यह वही उषा हैं, जो नवयौवन धारण करके और तेज-द्वारा निगूढ़ अन्धकार को विनष्ट करके जागती हैं। लज्जाहीना युवती की तरह यह सूर्य के सम्मुख आगमन करती और सूर्य, यज्ञ तथा अग्नि को सूचित करती हैं।

अथ तृतीया—

अश्वावतीर्गोमतीर्नउषासोवीरवतीःसदमुच्छन्तुभद्राः ।
घृतंदुहानाविश्वतःप्रपीतायूयंपातस्वस्तिभिःसदानः ॥ ३ ॥२७॥

अश्वऽवतीः । गोऽमतीः । नः । उषसः । वीरऽवतीः । सदम् ।
उच्छन्तु । भद्राः । घृतम् । दुहानाः । विश्वतः । प्रऽपीताः ।
यूयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥ ३ ॥ २७ ॥

अश्वावतीर्बहुभिर्नोसख्यं मदैरश्वैस्तद्वत्यः तथा गोमतीर्गोमत्यो गोमदाः वीरवती-र्वीरवत्यः पुत्रप्रदाः अतएवभद्राः स्तुत्याउषासउषसः भद्रं सर्वदा उच्छंतु पुनः कीदृश्यः घृतं उदकं दुहानाः दोग्ध्र्यः विश्वतः प्रपीताः सर्वतः प्रवृद्धाः । यूयंपातेतिगतम् ॥ ३ ॥

३. अनेक अश्वों और गौओंवाली तथा स्तुत्य उषायें सदा अन्धकार दूर करती हैं। वे जल दूहती और सर्वत्र बढ़ती हैं। तुम सदा हमें स्वस्ति-द्वारा पालन करो।

॥ इति पंचमस्य पञ्चमे सप्तविंशोवर्गः ॥२७॥

वेदार्थस्यप्रकाशेनतमोहार्दंनिवारयन् । पुमर्थांश्चतुरोदेयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

इतिश्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणा-चार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये पञ्चमाष्टके पञ्चमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ५ ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत्। निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥१॥

अथ षष्ठोऽध्यायोऽभ्यारभ्यते। सप्तमे मण्डले पञ्चमेऽनुवाके दश सूक्तानि व्याख्यातानि प्रत्यु अदर्शीति षळृचमेकादशं सूक्तम् वसिष्ठस्यार्षमुषस्यम् प्रथमाद्या अयुजो बृहत्यः द्वितीयाद्या युजः सतोबृहत्यः तथा चानुक्रान्तं—प्रत्युषस्यं प्रागाथमिति। प्रातरनुवाके उषस्ये क्रतौ बार्हते छन्दसि आश्विनशस्त्रे च इदं सूक्तं सूत्रितञ्च—प्रत्यु अदर्शि सह वामेनेति बार्हतमिति।

तत्र प्रथमा—

ॐ प्रत्यु अदर्श्यायत्यु१च्छन्ती दुहिता दिवः।
अपो महि व्ययति चक्षसे तमो ज्योतिष्कृणोति सूनरी ॥ १ ॥

प्रति। ऊँ इति। अदर्शि। आऽयती। उत्ऽछन्ती। दुहिता। दिवः।
अपो इति। महि। व्ययति। चक्षसे। तमः। ज्योतिः।
कृणोति। सूनरी ॥ १ ॥

आयती आगच्छन्ती व्युच्छन्ती तमांसि विवासयन्ती वर्जयन्ती दिवः द्युलोकस्य सूर्यस्य वा दुहिता पुत्री एवंभूतोषाः प्रत्यदर्शि सर्वैः प्रतिदृश्यते उ इति पूरकः सैषा महि महत् तमो नैशमन्धकारं अप उ इति निपातद्वयसमुदायः अपेत्यस्यार्थे अपो व्ययति अपवृणोति। किमर्थं चक्षसे दर्शनार्थं एवं कृत्वा सूनरी जनानां सुष्ठु नेत्री उषा ज्योतिः प्रकाशं कृणोति करोति॥१॥

१. द्युलोक वा सूर्य की पुत्री और अन्धकार-नाशिनी उषा आती हुई देखी जाती हैं। सबके देखने के लिए वह रात्रि के घोर अन्धकार को दूर करती हैं और मनुष्यों की नेत्री होकर तेज का विकास करती हैं।

अथ द्वितीया—

उदुस्रियाः सृजते सूर्यः सचाँ उद्यन्नक्षत्रमर्चिवत्।
तवेदुषो व्युषि सूर्यस्य च सं भक्तेन गमेमहि ॥ २ ॥

उत्। उस्रियाः। सृजते। सूर्यः। सचा। उत्ऽयन्।
नक्षत्रम्। अर्चिऽवत्। तव। इत्। उषः।
विऽउषि। सूर्यस्य। च। सम्। भक्तेन। गमेमहि ॥ २ ॥

सूर्यः सर्वस्य प्रेरक आदित्यः उस्रियाः रश्मीन् सचा सह युगपदेव उत्सृजते उद्गमयति तथा उद्यन् उद्गच्छन् प्रादुर्भवन्नक्षत्रं नभसि दृश्यमानं ग्रहनक्षत्रादिकं अर्चिवत् दीप्तिमत्करोति सौरेण तेजसा हि नक्तं चन्द्रप्रभृतीनि नक्षत्राणि भासन्ते । सुषुम्नः सूर्यरश्मिश्चन्द्रमा गन्धर्व इति-हि निगमः । एवञ्च सति हे उषः उषोदेवते तव सूर्यस्य च व्युषि विवासने प्रकाशने सति भक्तेनान्नेन सम्ग्मेमहि वयं संगच्छेमहि इच्छाव्यः पूरकः ॥ २ ॥

२. सूर्य किरणों को एक साथ फेंकते हैं। सूर्य प्रकट होकर ग्रह-नक्षत्रादिकों को प्रकाशशाली करते हैं। उषा, तुम्हारा और सूर्य का प्रकाश होने पर हम अन्न के साथ मिलें या अन्न को प्राप्त करें।

प्रतित्वादुहितर्दिवउषोजीराअभुत्स्महि ।
यावहसिपुरुस्पार्हंवनन्वतिरत्नंनदाशुषेमयः ॥ ३ ॥

प्रति । त्वा । दुहितः । दिवः । उषः । जीराः । अभुत्स्महि ।
या । वहसि । पुरु । स्पार्हम् । वनन्ऽवति ।
रत्नम् । न । दाशुषे । मयः ॥ ३ ॥

हे दिवोदुहितः दिवोऽन्तरिक्षाज्जायमाने हे उषः उषोदेवते त्वा त्वां जीराः क्षिप्रकारिणो वयं प्रत्यभुत्स्महि प्रतिबोद्धारोऽभवेम हे वनन्वति वननं संभजनं संभजनीयं धनं वा तद्वति या त्वं पुरु बहु स्पार्हं स्पृहणीयं धनं वहसि प्रापयसि दाशुषे हवींषि दत्तवते यजमानाय रत्नं न रमणीयं धनमिव मयः सुखं च या त्वं वहसि तां त्वां प्रत्यभुत्स्महीत्यन्वयः ॥ ३ ॥

३. द्युलोक-पुत्री उषा, हम शीघ्रकर्मा होकर तुम्हें जगायेंगे। धन-शालिनी उषा, तुम अभिलषणीय बहुत धन का वहन करती हो। यजमान के लिए रत्न और सुख का वहन करती हो।

अथ चतुर्थी—

उच्छन्तीयाकृणोषिमंहनामहिप्रख्यैदेविस्वर्दृशे ।
तस्यास्तेरत्नभाजईमहेवयंस्याममातुर्नसूनवः ॥ ४ ॥

उच्छन्ती । या । कृणोषि । मंहना । महि । प्रऽख्यै ।
देवि । स्वः । दृशे । तस्याः । ते । रत्नऽभाजः ।
ईमहे । वयम् । स्याम । मातुः । न । सूनवः ॥ ४ ॥

---

१ तै० सं० ३. २. ३

हे महि महति देवि दानादिगुणयुक्ते उषोदेवते व्युच्छन्ती तमांसि वर्जयन्ती मंहना महिमायुक्ता यद्वा मंहतिर्दानकर्मा दानयुक्ता या त्वं स्वः सर्वजगत् प्रत्यै प्रबोधनार्थं दृशे दर्शनार्थं च कृणोषि करोषि। तस्यास्तादृश्याः रत्नभाजः रत्नानां रमणीयानां धनानां भाजयिन्त्याः सेवयिन्त्याः ईमहे याचामहे किं रत्नभाजइति समभिव्याहाराद् रत्नानीति गम्यते। अपिच वयं ते तव मियतमाः स्याम भवेम मातुर्न सूनवः यथा मातुर्जनन्याः सूनवः पुत्राः प्रियतमा भवन्ति तद्वत् ॥ ४ ॥

४. महती देवी, तुम अन्धकार का नाश करनेवाली और महिमावाली हो। तुम सारे जगत् का प्रबोधन और उसे दर्शन के योग्य करती हो। तुम रत्नवाली हो। तुमसे हम याचना करते हैं। जैसे पुत्र माता के लिए प्रिय होता है, वैसे ही हम तुम्हारे होंगे।

तच्चि॒त्रंराध॒आभ॒रोषो॒यद्दी॒र्घ॑श्रुत्त॑मम्।
यत्तेदिवोदुहितर्मर्त॒भोज॑नं॒तद्रा॑स्व॒भु॒नजा॑महै ॥ ५ ॥

तत्। चि॒त्रम्। राधः। आ। भ॒र। उषः। यत्। दी॒र्घ॒श्रुत्ऽत॑मम्।
यत्। ते॒। दि॒वः। दु॒हि॒तः। मर्त॒ऽभोज॑नम्। तत्। रा॒स्व॒।
भु॒नजा॑महै ॥ ५ ॥

हे उषः चित्रं चायनीयं राधोधनं आभराहर अस्मभ्यं प्रयच्छ। यद्धनं दीर्घं श्रुतमं देशकालयोर्विप्रकर्षेप्यतिशयेन श्रोतव्यम् अपिच हे दिवोदुहितः ते तव त्वया देयं मर्तभोजनं मर्त्यानां मनुष्याणां भोगयोग्यं यदन्नमप्यस्ति तद्रास्व देह्यस्मभ्यम् वयञ्च तद्दत्तं धनमन्नञ्च भुनजामहै अभ्यवहरेम ॥ ५ ॥

५. उषा, जो धन अत्यन्त दूर के स्थान में विख्यात है, वही विचित्र धन ले आओ। द्युलोक दुहिता, तुम्हारे पास मनुष्यों के लिए भोज्य जो अन्न है, वह दो। हम भी भोग करेंगे।

अथ षष्ठी—

श्रवः॑सू॒रिभ्यो॑अ॒मृतं॑वसु॒त्व॒नंवाजाँ॑अ॒स्मभ्यं॒गोम॑तः।
चो॒द॒यि॒त्रीम॒घोनः॑सू॒नृता॑वत्यु॒षाउ॒च्छ॒द॒प॒स्रिधः॑ ॥ ६ ॥ १ ॥

श्रवः॑। सू॒रिऽभ्यः॑। अ॒मृत॑म्। व॒सु॒ऽत्व॒नम्। वाजा॑न्।
अ॒स्मभ्य॑म्। गोऽम॑तः। चो॒द॒यि॒त्री। म॒घोनः॑।
सू॒नृता॑ऽवती। उ॒षाः। उ॒च्छ॒त्। अप॑। स्रिधः॑ ॥ ६ ॥ १ ॥

हे उषः सूरिभ्यः स्तोतृभ्योऽस्मभ्यं अमृतं मरणरहितं नित्यं वसुत्वनं वासकं वसुत्वयुक्तं वा श्रवः श्रवणीयं यशः रास्वेत्यनुषङ्गः तथा गोमतः बहुभिर्गोभिर्युक्तान् वाजान् अन्नानि चास्मभ्यं रास्व। किञ्च परोक्षकृतः मघोनो हविष्मतो यजमानस्य चोदयित्री प्रेरयित्री सूनृतावती प्रियसत्यात्मिका वाक् सूनृता तद्वती उषाः स्रिधः शोषकान् शत्रून् अपोच्छत् अपगमयतु ॥६॥

६. उषा, स्तोताओं को अमर, निवास-प्रद और प्रसिद्ध यश दो। हमें अनेक गौओं से युक्त अन्न दो। यजमान की प्रेरिका और सत्य वचनवाली उषा शत्रुओं को दूर करें।

॥ इति पंचमस्य पञ्चमे प्रथमोवर्गः ॥ १ ॥

इन्द्रावरुणेति दशर्चं द्वादशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं जागतम् इदमादीनि चत्वारि सूक्तानीन्द्रावरुणदेवतानि तथा चानुक्रान्तम्—इन्द्रावरुणा दशैन्द्रावरुणानि जागतमिति। तृतीयसवने उक्थ्ये मैत्रावरुणस्य शस्त्रे एतत्सूक्तम् सूत्रितं च—इन्द्रावरुणा युवमध्वराय न इति।

इन्द्रावरुणायुवमध्वरायनोविशेजनायमहिशर्मयच्छतम्।
दीर्घप्रयज्युमतियोवनुष्यतिवयंजयेमपृतनासुदूढ्यः ॥ १ ॥

इन्द्रावरुणा । युवम् । अध्वराय । नः । विशे । जनाय ।
महि । शर्म । यच्छतम् । दीर्घऽप्रयज्युम् । अति । यः ।
वनुष्यति । वयम् । जयेम । पृतनासु । दुःऽध्यः ॥ १ ॥

हे इन्द्रावरुणा इन्द्रावरुणौ युवं युवां नोऽस्माकं विशे निवेशयित्रे परिचारकाय जनाय पुत्रपौत्रादिलक्षणाय अध्वराय यज्ञानुष्ठानार्थं महि महत् शर्म गृहं सुखं वा यच्छतं प्रयच्छतम् अपि च दीर्घप्रयज्युं दीर्घमवयज्ञं अस्मदीयं जनं यः शत्रुरतिवनुष्यति अति जिघांसति पृतनासु संग्रामेषु दूढ्यः दुर्धियः दुष्टाभिसन्धीन् तान् शत्रून् वयं जयेमाभिभवेम ॥ १ ॥

१. इन्द्र और वरुण, तुम हमारे परिचारक के लिए, यज्ञ-कर्मार्थ, महागृह दो। जो शत्रु बहुत समय तक यज्ञकर्त्ता को मारता है, युद्ध में हम उसी दुर्बुद्धि शत्रु को जीतेंगे।

अथ द्वितीया—

सम्राळन्यःस्वराळन्यउच्यतेवांमहान्ताविन्द्रावरुणामहावसू।
विश्वेदेवासःपरमेव्योमनिसंवामोजोवृषणासंबलंदधुः ॥ २ ॥

सम्ऽराट् । अन्यः । स्वऽराट् । अन्यः । उच्यते । वाम् । महान्तौ ।
इन्द्रावरुणा । महावसू इति महाऽवसू । विश्वे । देवासः । परमे ।
विऽओमनि । सम् । वाम् । ओजः । वृषणा । सम् । बलम् । दधुः ॥ २ ॥

द्वितीयः पादःपरोक्षकृतः शिष्टाःप्रत्यक्षकृताः हे इन्द्रावरुणौ वां युवयोर्मध्ये अन्यएकोवरुणः सम्राट् सम्यग्राजमानइत्युच्यते । तासमाजापुवासुवीत्यादिषुकीर्त्यते[1]। अन्यइन्द्रः स्वराट् स्वयमेव अन्यनिरपेक्षयैव राजमानइत्युच्यते । स्वराळिन्द्रोदमइत्यादिषुकीर्त्यते[2]। तथाविधाविन्द्रावरुणा इन्द्रावरुणौ महान्तौ गुणैरधिकौ महावसू महाधनौ च भवथः । हे वृषणा कामानां वर्षितारावइन्द्रावरुणौ वां युवां परमे व्योमनि उत्कृष्टे आकाशे विश्वेदेवासः सर्वेदेवाः ओजः सन्दधुः समयोजयन् शरीरसाकल्याय यद्देयुभूतं यदोजइत्युच्यते स्मर्यतेच ओजःसाष्टमीधरोति तथा बलं वृत्रवधादेः कार्यस्य हेतुभूतं सामर्थ्यंच युवाभ्यां सन्दधुः समयोजयन् ॥ २ ॥

२. इन्द्र और वरुण, तुम महान् हो और महाधनवाले हो। तुममें से एक (वरुण) सम्राट् हैं और दूसरे (इन्द्र) स्वयं विराजमान हैं। कामवर्षक-द्वय, उत्तम आकाश में विश्वदेवों ने तुम्हें तेज प्रदान किया था—साथ ही बल भी प्रदान किया था।

अन्वपांखान्यतृन्तमोजसासूर्यमैरयतंदिविप्रभुम् ।
इन्द्रावरुणामदेअस्यमायिनोपिन्वतमपितःपिन्वतंधियः ॥ ३ ॥

अनु । अपाम् । खानि । अतृन्तम् । ओजसा । आ । सूर्यम् ।
ऐरयतम् । दिवि । प्रऽभुम् । इन्द्रावरुणा । मदे । अस्य ।
मायिनः । अपिन्वतम् । अपितः । पिन्वतम् । धियः ॥ ३ ॥

हे इन्द्रावरुणौ अपामुदकानां खानि द्वाराणि वृत्रेण पिहितानि ओजसाबलेन अन्वतृन्तं अन्वहिंस्यतं आवरकस्य वृत्रस्य वधेन वृष्टिप्रतिबन्धं निराकृतवन्तावित्यर्थः तथा सूर्यं सर्वस्य प्रेरकमादित्यं दिव्यन्तरिक्षे प्रभुं प्रभूतं सन्तं ऐरयतं अभ्यगमयतम् स्वर्भानुना वृतं सूर्यं तद्वधेन प्रकाशितवन्तावित्यर्थः हे इन्द्रावरुणा इन्द्रावरुणौ मायिनः प्रज्ञाकरस्य अस्यसोमस्य पानेन मदे हर्षेसति अपितः जलरहितानदीः अपिन्वतं जलेनापूरयतम् । तथाच निगमः—अस्यमदेजरितरिन्द्रोजिन्वदशुवोपिन्वदपितइति । अपिच धियः कर्माण्यस्माभिरनुष्ठितानि कर्माणि पिन्वतं सिञ्चतं फलेन पूरयतम् ॥३॥

३. इन्द्र और वरुण, तुम लोगों ने बल-द्वारा जल का द्वार (वृष्टि) उद्घाटित किया था। तुमने सबके प्रेरक सूर्य को आकाश में गमन कराया था। इस मायी (प्रज्ञोत्पादक) सोम के पान से आनन्द होने पर तुम लोग सूखी नदियों को जल से पूर्ण करो और कर्मों को भी पूर्ण करो।

युवामिद्युत्सुपृतनासुवह्नयोयुवांक्षेमस्यप्रसवेमितज्ञवः ।
ईशानावस्वउभयस्यकारवइन्द्रावरुणासुहवाहवामहे ॥ ४ ॥

---

1 ऋ० सं० १. ८. ८। 2 ऋ० सं० १. ४. २८।

युवाम् । इत् । युत्ऽसु । पृतनासु । वह्नयः । युवाम् । क्षेमस्य ।
प्रऽसवे । मितऽज्ञवः । ईशाना । वस्वः । उभयस्य । कारवः ।
इन्द्रावरुणा । सुऽहवा । हवामहे ॥ ४ ॥

हे इन्द्रावरुणौ वह्नयो हविषां स्तोत्राणां वा वोढारः ऋत्विजः युत्सु युद्धेषु पृतनासु शत्रुसेनासु रक्षणार्थं युवामित् युवामेव हवन्ते आह्वयन्ति मितज्ञवः संकुचितजानुकाः अंगिरसोपि क्षेमस्य रक्षणस्य प्रसवे उत्पादने निमित्तभूते सति युवामेव हवन्ते अतः कारणात् हे इन्द्रावरुणौ कारवः स्तोतारो वयमपि उभयस्य दिव्यस्य पार्थिवस्य च वस्वो वसुनो धनस्य ईशाना ईश्वरौ सुहवा सुखेन ह्वातव्यौ युवामेव हवामहे आह्वयामहे ॥ ४ ॥

४. इन्द्र और वरुण, स्तोता लोग, युद्धस्थल में, शत्रु-सेना के बीच, रक्षा के लिए और संकुचितजानु अङ्गिरा लोग रक्षण के लिए, तुम्हें ही बुलाते हैं। तुम लोग दिव्य और पार्थिव—दोनों धनों के ईश्वर और अनायास बुलाने योग्य हो। हम स्तोता तुम्हें बुलाते हैं।

इन्द्रावरुणायदिमानिचक्रथुर्विश्वाजातानिभुवनस्यमज्मना ।
क्षेमेणमित्रोवरुणंदुवस्यतिमरुद्भिरुग्रःशुभमन्यईयते ॥ ५ ॥२॥

इन्द्रावरुणा । यत् । इमानि । चक्रथुः । विश्वा । जातानि ।
भुवनस्य । मज्मना । क्षेमेण । मित्रः । वरुणम् । दुवस्यति ।
मरुत्ऽभिः । उग्रः । शुभम् । अन्यः । ईयते ॥ ५ ॥ २ ॥

हे इन्द्रावरुणौ यत् यौ युवां भुवनस्य लोकस्य संबन्धीनि इमानि परिदृश्यमानानि विश्वा सर्वाणि जातानि आविर्भावविभूतानि मज्मना आत्मीयेन बलेन चक्रथुः कृतवन्तौ तयोर्युवयोर्मध्ये एकं वरुणं क्षेमेण रक्षणहेतुना मित्रोदेवोदुवस्यति परिचरति मित्रावरुणौ हि परस्परं प्राप्तसख्यौ अतएव सहचरौ इत्येवं अन्यएकः इन्द्रः मरुद्भिर्मरुद्गणैः उग्रः उद्गूर्णबलः सन् शुभं शोभनमलंकारं ईयते प्राप्नोति यद्वा मरुद्भिर्मध्यस्थानैर्देवगणैःसार्धं उग्रओजस्वी इन्द्रः शुभमुदकं ईयते प्रेरयति ॥ ५॥

५. इन्द्र और वरुण, तुम लोगों ने संसार के सारे प्राणियों का निर्माण किया है। तुम लोगों में से मङ्गल के लिए एक (वरुण) की परिचर्या मित्र करते हैं और दूसरे (इन्द्र) मरुतों के साथ तेजस्वी होकर शोभन अलंकार प्राप्त करते हैं।

॥ इति पञ्चमस्य षष्ठे द्वितीयोवर्गः ॥ २ ॥

महेशुल्कायवरुणस्यनुत्विषओजोमिमातेध्रुवमस्ययत्स्वम् ।
अजामिमन्यःश्नथयन्तमातिरद्दभ्रेभिरन्यःप्रवृणोतिभूयसः ॥६॥

महे । शुल्काय । वरुणस्य । नु । त्विषे । ओजः । मिमाते इति ।
ध्रुवम् । अस्य । यत् । स्वम् । अजामिम् । अन्यः । श्नथयन्तम् ।
आ । अतिरत् । दभ्रेभिः । अन्यः । प्र । वृणोति । भूयसः ॥ ६ ॥

वरुणस्य उपलक्षणमेतत् इन्द्रस्य वरुणस्य च त्विषे दीप्त्यर्थं ओजोबलं नु क्षिप्रं मिमाते स्तोत्रेण निर्मिमाते यजमानपत्न्यौ स्तोत्रेण हि बलं जायते किमर्थं महे महते शुल्काय धनाय ईदृशस्य धनस्य लाभार्थं अस्येन्द्रस्य वरुणस्य च ध्रुवं नित्यं स्वं स्वकीयं असाधारणं यदोजोविधते तदोजोमिमाते इत्यन्वयः तयोरिन्द्रावरुणयोः अन्यएकोवरुणः अजामिं अबन्धुं असुन्वन्तं श्नथयन्तं हिंसन्तं कर्माण्यकुर्वन्तं अस्तोतारमयजमानं च आतिरत् अभिहन्ति अन्यएकः इन्द्रः दभ्रेभिः अल्पैरेवोपायैः भूयसः बहुतरान् शत्रून्प्रवृणोति प्रकर्षेणावृतान् बाधितान्करोति यद्वा भूयसोयजमानान् प्रवृणोति प्रवरानुत्कृष्टान् करोति ॥ ६ ॥

६. महान् धन की प्राप्ति के लिए, इन्द्र और वरुण के प्रकाशनार्थ, शीघ्र बल प्राप्त हो जाता है। इन दोनों का यह बल नित्य और असाधारण है। इनमें से एक जन (वरुण) हिंसाकारी का अपघात करते हैं और दूसरे (इन्द्र) अल्प उपायों से ही अनेक शत्रुओं को बाधित करते हैं।

नतमंहोनदुरितानिमर्त्यमिन्द्रावरुणानतपःकुतश्चन ।
यस्यदेवागच्छथोवीथोअध्वरंनतंमर्तस्यनशतेपरिह्वृतिः ॥ ७ ॥

न । तम् । अंहः । न । दुःऽइतानि । मर्त्यम् । इन्द्रावरुणा ।
न । तपः । कुतः । चन । यस्य । देवा । गच्छथः । वीथः ।
अध्वरम् । न । तम् । मर्तस्य । नशते । परिऽह्वृतिः ॥ ७ ॥

हे इन्द्रावरुणा इन्द्रावरुणौ तं मर्त्यं मनुष्यं अंहः पापं ननशते नव्याप्नोति नच दुरितानि दुर्गमनानि पापफलानिच प्राप्नुवन्ति कुतश्चन कस्मादपि निमित्तात्तपः सन्तापश्च तं नप्राप्नोति हे देवादेवौ दानादिगुणयुक्ताविन्द्रावरुणौ यस्य मर्तस्य मनुष्यस्य अध्वरं यज्ञं गच्छथः प्राप्नुथोयुवाम् वीथः कामयेथेच यस्य हवींषि तं मनुष्यं परिह्वृतिः परिबाधा नशते उपद्रवप्रकारेण नव्याप्नोति ॥ ७ ॥

७. इन्द्र और वरुण देवो, तुम जिस मनुष्य के यज्ञ में गमन करते हो, जिसकी कामना करते हो, उसके पास बाधा नहीं जा सकती, पाप नहीं जा सकता, दुष्कर्म नहीं जा सकता और किसी भी कारण से उसके पास सन्ताप भी नहीं जा सकता।

अर्वाङ्नरादैव्येनावसागतंशृणुतंहवंयदिमेजुजोषथः ।
युवोर्हिसख्यमुतवायदाप्यंमार्डीकमिन्द्रावरुणानियच्छतम् ॥८॥

अर्वाक् । नरा । दैव्येन । अवसा । आ । गतम् । शृणुतम् । हवम् ।
यदि । मे । जुजोषथः । युवोः । हि । सख्यम् । उत । वा । यत् ।
आप्यम् । मार्डीकम् । इन्द्रावरुणा । नि । यच्छतम् ॥ ८ ॥

हे नरा नेताराविन्द्रावरुणौ दैव्येन देवसंबन्धिना अवसा रक्षणेन सह अर्वागस्मदभिमुखं आगतमागच्छतम् आगत्य च मदीयं स्तोत्रं हवं शृणुतम् । यदि मे मम जुजोषथः प्रीयेथे मयिप्रीतिरस्तिचेद् युवाभ्यां आगन्तव्यं मदीयं स्तोत्रं श्रोतव्यञ्च भवतीत्यर्थः । युवोर्हि युवयोः खलु यत्सख्यं सखित्वं उतवा अपि च यदाप्यं आप्तित्वं बान्धवं मार्डीकं मृडीकस्य सुखस्य साधनं तदुभयं हे इन्द्रावरुणौ नियच्छतं अस्मभ्यं प्रयच्छतं ॥ ८ ॥

८. नेता इन्द्र और वरुण, यदि मुझसे प्रसन्न हो, तो दिव्य रक्षा के साथ मेरे सामने आओ। स्तोत्र श्रवण करो। तुम लोगों के सखित्व (मित्रता) और बन्धुत्व (कुटुम्बत्व) सुख के साधक हैं। हमें दोनों दो।

अस्माकमिन्द्रावरुणाभरेभरेपुरोयोधाभवतंकृष्ट्योजसा ।
यद्वांहवन्तउभयेअधस्पृधिनरस्तोकस्यतनयस्यसातिषु ॥ ९ ॥

अस्माकम् । इन्द्रावरुणा । भरेऽभरे । पुरःऽयोधा । भवतम् ।
कृष्टिऽओजसा । यत् । वाम् । हवन्ते । उभये । अध ।
स्पृधि । नरः । तोकस्य । तनयस्य । सातिषु ॥ ९ ॥

हे कृष्ट्योजसा शत्रूणां कर्षणकं ओजोबलं ययोः तादृशौ हे इन्द्रावरुणौ भरेभरे संग्रामेसंग्रामे अस्माकं पुरोयोधा पुरस्ताद्योधारौ भवतं भव, यौ वां युवां उभये उभयविधाः पूर्वकालीना इदानींतनाश्च नरो नेतारः स्तोतारः स्पृधि युद्धे यौ युवां हवन्ते अध अपि च तोकस्य पुत्रस्य तनयस्य पौत्रस्य सातिषु संभजनीयेषु निमित्तभूतेषु च यौ युवां हवन्ते तावस्माकं पुरोयोधा भवतमित्यन्वयः ॥ ९ ॥

९. शत्रु-कर्षक तेजवाले इन्द्र और वरुण, प्रत्येक संग्राम में हमारे अग्रणी योद्धा बनो। तुम्हें प्राचीन और आधुनिक—दोनों प्रकार के नेता ही युद्ध में और पुत्र, पौत्र आदि की प्राप्ति में बुलाते हैं।

अथ दशमी—

अस्मेइन्द्रोवरुणोमित्रोअर्यमाद्युम्नंयच्छन्तुमहिशर्मसप्रथः ।
अवध्रंज्योतिरदितेर्ऋतावृधोदेवस्यश्लोकंसवितुर्मनामहे ॥ १० ॥२॥

अस्मे इति । इन्द्रः । वरुणः । मित्रः । अर्यमा । द्युम्नम् ।
यच्छन्तु । महि । शर्म । सऽप्रथः । अवध्रम् । ज्योतिः । अदितेः ।
ऋतऽवृधः । देवस्य । श्लोकम् । सवितुः । मनामहे ॥ १० ॥ २ ॥

अस्मे अस्मभ्यं इन्द्रादयः द्युम्नं द्योतमानं धनं यच्छन्तु प्रयच्छंतु तथा महि महत् सप्रथः सर्वतः पृथु विस्तीर्णं शर्म गृहं च प्रयच्छन्तु अपिच ऋतावृधः ऋतस्य यज्ञस्य वर्धयित्र्याः अदितेरदीनाया देवमातुः ज्योतिस्तेजश्च नोस्माकं अवध्रं अहिंसकमस्तु वयंच देवस्य दानादिगुणयुक्तस्य सवितुः सर्वस्य प्रेरकस्य श्लोकं स्तोत्रं मनामहे आनीमः कुर्मइत्यर्थः । यद्वा देवेन सवित्रा अस्मभ्यं देयं श्लोकं यशः मनामहे याचामहे ॥ १० ॥

१०. इन्द्र, वरुण, मित्र और अर्यमा हमें प्रकाशमान धन और महान् विस्तीर्ण गृह प्रदान करें। यज्ञ-वर्द्धिका अदिति का तेज हमारे लिए अहिंसक हो। हम सविता देवता की स्तुति करेंगे।

॥ इति पञ्चमस्य षष्ठे तृतीयोवर्गः ॥३॥

युवांनरेति दशर्चं सप्तमं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं जागतमैन्द्रावरुणं युवांनरेत्यनुक्रान्तम् । आभिप्लविकेषूक्थ्येषु स्तोमवृद्धौ मैत्रावरुणस्य इदं सूक्तमावापार्थं सूत्रितं च—युवांनरापुनीषेवामिति ।

तत्र प्रथमा—

युवांनरापश्यमानासआप्यंप्राचागव्यन्तःपृथुपर्शवोययुः ।
दासाचवृत्राहतमार्याणिचसुदासमिन्द्रावरुणावसावतम् ॥ १ ॥

युवाम् । नरा । पश्यमानासः । आप्यम् । प्राचा । गव्यन्तः ।
पृथुऽपर्शवः । ययुः । दासा । च । वृत्रा । हतम् । आर्याणि ।
च । सुऽदासम् । इन्द्रावरुणा । अवसा । अवतम् ॥ १ ॥

हे नरा नेताराविन्द्रावरुणौ युवां षष्ठ्यर्थे द्वितीया युवयोः आप्यं बन्धुभावं पश्यमानासः पश्यन्तः युष्मत् बान्धवलाभार्थिनः गव्यन्तो गा आत्मनइच्छन्तोयजमानाः पृथुपर्शवः पृथुर्विस्तीर्णः पर्शुः पार्श्वास्थि येषां ते तथोक्ताः विस्तीर्णांग्यपर्शुहस्ताः सन्तः प्राचा प्राचीनं ययुः बर्हिराहरणार्थं गच्छन्ति पर्श्वाहि बर्हिराच्छिद्यते । तथाच तैत्तिरीयकम्—अश्वपर्श्वा बर्हिरच्छैतीति । हे इन्द्रावरुणौ युवां दासा दासानि उपक्षपयितॄणि च वृत्रा वृत्राण्यावरकाणि

१ तै० ब्रा० ३. २. २.।

शत्रुघातानि आर्याणि कर्मानुष्ठानपराणि च शत्रुघातानि हतं हिंसतम् अपि च सुदासं अस्मद्याज्यं एतत्संज्ञं राजानं अवसा रक्षणेन सार्धं अवतमागच्छतम् ॥ १ ॥

१. नेता इन्द्र और वरुण, तुम्हारी मित्रता देखकर, गो-प्राप्ति की इच्छा से, मोटे परशु (घास काटने का हथियार) वाले यजमान पूर्व दिशा की ओर गये। तुम लोग दास, वृत्र और सुदास-शत्रु आर्यगण को मार डालो और सुदास राजा के लिए, रक्षण के साथ, आओ।

यत्रानरःसमयन्तेकृतध्वजोयस्मिन्नाजाभवतिकिंचनप्रियम्।
यत्राभयन्तेभुवनास्वर्दृशस्तत्रानइन्द्रावरुणाधिवोचतम् ॥ २ ॥

यत्र । नरः । सम्ऽअयन्ते । कृतऽध्वजः । यस्मिन् । आजा ।
भवति । किम् । चन । प्रियम् । यत्र । भयन्ते । भुवना ।
स्वःऽदृशः । तत्र । नः । इन्द्रावरुणा । अधि । वोचतम् ॥ २ ॥

यत्र यस्मिन्संग्रामे नरो मनुष्याः कृतध्वजः उच्छ्रितध्वजाः समयन्ते युद्धार्थं संगच्छन्ते यस्मिंश्च आजा आजौ युद्धे चनेति निपातद्वयसमुदायो विभज्य योजनीयः किंच किमपि प्रियमनुकूलं न भवति अपितु सर्वं दुष्करं भवति। यत्र च युद्धे भुवना भुवनानि भूतजातानि स्वर्दृशः शरीरपातादूर्ध्वं स्वर्गस्य द्रष्टारो वीराश्च भयन्ते बिभ्यति तत्र तादृशे संग्रामे हे इन्द्रावरुणौ नोऽस्मानधिवोचतं अस्मत्पक्षपातवचनौ भवतम् ॥ २ ॥

२. जहाँ मनुष्य ध्वजा उठाकर युद्धार्थ मिलते हैं, जिस युद्ध में कुछ भी अनुकूल नहीं होता और जिसमें प्राणी स्वर्ग-दर्शन करते हैं, उस युद्ध में, हे इन्द्र और वरुण, हमारे पक्षपात की बातें कहना।

अथ तृतीया—

संभूम्याअन्ताध्वसिराअदृक्षतेन्द्रावरुणादिविघोषआरुहत्।
अस्थुर्जनानामुपमामरातयोऽर्वागवसाहवनश्रुतागतम् ॥ ३ ॥

सम् । भूम्याः । अन्ताः । ध्वसिराः । अदृक्षत । इन्द्रावरुणा । दिवि ।
घोषः । आ । अरुहत् । अस्थुः । जनानाम् । उप । माम् । अरातयः ।
अर्वाक् । अवसा । हवनऽश्रुता । आ । गतम् ॥ ३ ॥

हे इन्द्रावरुणौ भूम्या अन्ताः पर्यन्ताः ध्वसिराः सैनिकैर्ध्वस्ताः समदृक्षत संदृश्यन्ते तथा दिवि द्युलोके घोषः सैनिकानां शब्दश्च आरुहत् आरूढोऽभवत् जनानामस्मदीयानां भटानां अरातयः शत्रवः मामुपास्थुः उपस्थिताः एवं वर्तमानेऽस्मिन् युद्धे हे हवनश्रुता आह्वानस्य श्रोतारौ इन्द्रावरुणौ अर्वाङस्मदभिमुखं अवसा रक्षणेन सह आगतमागच्छतम् ॥ ३ ॥

३. इन्द्र और वरुण, पृथिवी के सारे अन्त सैनिकों-द्वारा विनष्ट होकर दिखाई देते हैं। सैनिकों का कोलाहल द्युलोक में फैल रहा है। मेरी सेना के सारे शत्रु मेरे पास आये हुए हैं। हे हवन-श्रवणकारी इन्द्र और वरुण, रक्षण के साथ, हमारे पास आओ।

इन्द्रावरुणावधनाभिरप्रति भेदंवन्वन्ताप्रसुदासमावतम्।
ब्रह्माण्येषांशृणुतंहवीमनिसत्यातृत्सूनामभवत्पुरोहितिः ॥ ४ ॥

इन्द्रावरुणा। वधनाभिः। अप्रति। भेदम्। वन्वन्ता।
प्र। सुऽदासम्। आवतम्। ब्रह्माणि। एषाम्। शृणुतम्। हवीमनि।
सत्या। तृत्सूनाम्। अभवत्। पुरःऽहितिः ॥ ४ ॥

हे इन्द्रावरुणा इन्द्रावरुणौ वधनाभिर्वधकैरायुधैः अप्रतिगतं अप्राप्तं भेदम् एतत्संज्ञं सुदासः शत्रुं वन्वन्ता हिंसन्तौ युवां सुदासं शोभनं ददातीति सुदाः एतत्संज्ञं मम याज्यं राजानं प्रावतं प्रकर्षेणारक्षतम् एषां तृत्सूनां मम याज्यानां ब्रह्माणि स्तोत्राणि शृणुतं अशृणुतं कदा हवीमनि आहूयन्तेस्मिन्युद्धार्थं परस्परमिति हवीमा संग्रामः तस्मिन् यस्मादेवं तस्मात् तृत्सूनां एतत्संज्ञानां मम याज्यानां पुरोहितिः मम पुरोधानं सत्या सत्यफलमभवत् तेषु यन्ममपौरोहित्यं तत्सफलं जातमित्यर्थः ॥ ४ ॥

४. इन्द्र और वरुण, आयुध-द्वारा अप्राप्त भेद नामक शत्रु को मारते हुए तुम लोगों ने सुदास राजा की रक्षा की थी और तृत्सुओं के स्तोत्रों को सुना था। युद्ध-काल में तृत्सुओं का पौरोहित्य सफल हुआ था।

अथ पंचमी—

इन्द्रावरुणावभ्यातपन्तिमाघान्यर्योवनुषामरातयः।
युवंहिवस्वउभयस्यराजथोऽधस्मानोवतंपार्येदिवि ॥ ५ ॥ ४ ॥

इन्द्रावरुणौ। अभि। आ। तपन्ति। मा। अघानि। अर्यः।
वनुषाम्। अरातयः। युवम्। हि। वस्वः। उभयस्य। राजथः।
अध। स्म। नः। अवतम्। पार्ये। दिवि ॥ ५ ॥ ४ ॥

हे इन्द्रावरुणौ अर्यः अरेः शत्रोः संबन्धीनि अघान्याहन्तृण्यायुधानि मा मां आभ्यातपन्ति अभितोबाधन्ते अपिच वनुषां हिंसकानां मध्ये अरातयः अभिगमनशीलाः शत्रवश्च मामभितपन्ति युवं हि युवां खलु उभयस्य पार्थिवस्य दिव्यस्यच वस्वोवसुनोधनस्य राजथः ईशाथे राजतिरैश्वर्यकर्मा अधस्म अतः कारणात् पार्ये तरणीये दिवि दिवसे युद्धदिने नोस्मानवतं रक्षतम् ॥ ५ ॥

॥ इति पञ्चमस्य षष्ठे चतुर्थोवर्गः ॥ ४ ॥

५. इन्द्र और वरुण, मुझे चारों ओर से शत्रुओं के हथियार घेर रहे हैं और हिंसकों के बीच मुझे शत्रु बाधा दे रहे हैं। तुम लोग दोनों (दिव्य और पार्थिव) प्रकार के धनों के स्वामी हो; इसलिए युद्ध के दिनों में हमारी रक्षा करो।

युवांहवन्तउभयासआजिष्विन्द्रंचवस्वोवरुणंचसातये ।
यत्रराजभिर्दशभिर्निबाधितंप्रसुदासमावतंतृत्सुभिःसह ॥ ६ ॥

युवाम् । हवन्ते । उभयासः । आजिषु । इन्द्रम् । च । वस्वः ।
वरुणम् । च । सातये । यत्र । राजऽभिः । दशऽभिः ।
निऽबाधितम् । प्र । सुऽदासम् । आवतम् । तृत्सुऽभिः । सह ॥ ६ ॥

उभयासः उभयविधाः सुदाःसंज्ञो राजा तत्सहायभूतास्तृत्सवश्च एवं द्विप्रकारा जनाः आजिषु संग्रामेषु इन्द्रं च वरुणं च युवां हवन्ते आह्वयन्ते किमर्थं वस्वो धनस्य सातये संभजनार्थं यत्र येष्वाजिषु दशभिर्दशसंख्याकैः राजभिः शत्रुभूतैः नृपैः निबाधितं नितरां हिंसितं सुदासं तृत्सुभिः सहवर्तमानं आवतं युवां प्रकर्षेणारक्षतं तेष्वाजिष्वित्यन्वयः ॥ ६ ॥

६. युद्ध-काल में दोनों (सुदास और तृत्सु) प्रकार के लोग धन-प्राप्ति के लिए इन्द्र और वरुण को बुलाते हैं। इस युद्ध में दस राजाओं-द्वारा प्रपीड़ित सुदास को, तृत्सुओं के साथ, तुमने बचाया था।

दशराजानःसमिताअयज्यवःसुदासमिन्द्रावरुणानयुयुधुः ।
सत्यानृणामद्मसदामुपस्तुतिर्देवाएषामभवन्देवहूतिषु ॥ ७ ॥

दश । राजानः । सम्ऽइताः । अयज्यवः । सुऽदासम् ।
इन्द्रावरुणा । न । युयुधुः । सत्या । नृणाम् । अद्मऽसदाम् ।
उपऽस्तुतिः । देवाः । एषाम् । अभवन् । देवऽहूतिषु ॥ ७ ॥

हे इन्द्रावरुणौ दशसंख्याकाः राजानः सुदासः शत्रवः समिताः संगताः परस्परं समवेताः अयज्यवः अयजमानाः एवंभूतास्ते सुदासं एतत्संज्ञं एकमपि राजानं न युयुधुः न सम्प्रजह्रुः युवाभ्यामनुगृहीतं यं प्रहर्तुं न शेकुः तदानीं अद्मसदां अद्मनि अन्ने हविषि सीदन्तीति अद्मसदः ऋत्विजः हविर्भिर्युक्तानां नृणां यज्ञस्य नेतॄणां ऋत्विजां उपस्तुतिः स्तोत्रं सत्या सफलाभूत् अपि च एषां देवहूतिषु देवा आह्वयन्त्येष्विति देवहूतयो यज्ञाः तेषु सर्वे च देवाः अभवन् युष्मदनुग्रहात् आविर्भवन्ति ॥ ७ ॥

७. इन्द्र और वरुण, दस यज्ञ-हीन राजा परस्पर मिलकर भी सुदास राजा पर प्रहार करने में समर्थ नहीं हुए। हव्य-युक्त यज्ञ में नेताओं का स्तोत्र सफल हुआ है। इनके यज्ञ में समस्त देवता आविर्भूत हुए थे।

दाशराज्ञेपरियत्तायविश्वतःसुदासइन्द्रावरुणावशिक्षतम्।
श्वित्यंचोयत्रनमसाकपर्दिनोधियाधीवन्तोअसपन्ततृत्सवः ॥८॥

दाशऽराज्ञे। परिऽयत्ताय। विश्वतः। सुऽदासे। इन्द्रावरुणौ।
अशिक्षतम्। श्वित्यंचः। यत्र। नमसा। कपर्दिनः।
धिया। धीऽवन्तः। असपन्त। तृत्सवः ॥ ८ ॥

हे इन्द्रावरुणौ दाशराज्ञे दशशब्दस्य छान्दसो दीर्घः विभक्तिव्यत्ययः दशभी राजभिः शत्रुभूतैः विश्वतः सर्वतः परियत्ताय परिवेष्टिताय सुदासे राज्ञे अशिक्षतं बलं प्रायच्छतम् यत्र यस्मिन्देशे श्वित्यञ्चः श्वितं श्वैत्यं नैर्मल्यं अञ्चन्तो गच्छन्तः कपर्दिनो जटिला धीवन्तः कर्मभिर्युक्तास्तृत्सवः वसिष्ठशिष्याः एतत्संज्ञका ऋत्विजः नमसा हविर्लक्षणेनान्नेन धिया स्तुत्या च असपन्त पर्यचरन् तस्मिन्देशे युवां तस्मै राज्ञे बलं प्रायच्छतमित्यर्थः ॥ ८ ॥

८. जहाँ निर्मल, जटावाले और कर्मठ तृत्सुगण (वसिष्ठ-शिष्य) अन्न और स्तुति के साथ परिचर्या किया करते हैं, उसी देश में दस राजाओं द्वारा चारों ओर से घेरे हुए सुदास को, हे इन्द्र और वरुण, तुम लोगों ने बल प्रदान किया था।

अथ नवमी—

वृत्राण्यन्यःसमिथेषुजिघ्नतेव्रतान्यन्योअभिरक्षतेसदा।
हवामहेवांवृषणासुवृक्तिभिरस्मेइन्द्रावरुणाशर्मयच्छतम् ॥ ९ ॥

वृत्राणि। अन्यः। सम्ऽइथेषु। जिघ्नते। व्रतानि। अन्यः।
अभि। रक्षते। सदा। हवामहे। वाम्। वृषणा। सुवृक्तिऽभिः।
अस्मे इति। इन्द्रावरुणा। शर्म। यच्छतम् ॥ ९ ॥

हे इन्द्रावरुणौ युवयोरन्यएकइन्द्रः वृत्राणि शत्रून् समिथेषु संग्रामेषु जिघ्नते हन्ति अन्यएकोवरुणः सदा सर्वदा व्रतानि कर्माणि अभिरक्षते अभितः सर्वतोरक्षति हे वृषणा कामानां वर्षिताराविन्द्रावरुणौ तथाविधौ वां युवां सुवृक्तिभिः सुप्रवृत्ताभिः स्तुतिभिः हवामहे आह्वयामहे आहूतौ च युवां अस्मे अस्मभ्यं शर्म सुखं यच्छतं दत्तम् ॥ ९ ॥

९. इन्द्र और वरुण, तुममें से एक (इन्द्र) युद्ध में वृत्रों का नाश करते हैं और दूसरे (वरुण) व्रत या कर्म की रक्षा करते हैं। अभीष्ट-वर्षक-द्वय, सुन्दर स्तुति-द्वारा तुम्हें हम बुलाते हैं। तुम हमें सुख दो।

अस्मेइन्द्रोवरुणोमित्रोअर्यमाद्युम्नंयच्छन्तुमहिशर्मसप्रथः।
अवध्रंज्योतिरदितेर्ऋतावृधोदेवस्यश्लोकंसवितुर्मनामहे ॥ १० ॥५॥

अस्मे इति । इन्द्रः । वरुणः । मित्रः । अर्यमा । द्युम्नम् । यच्छन्तु ।
महि । शर्म । सऽप्रथः । अवध्रम् । ज्योतिः । अदितेः ।
ऋतऽवृधः । देवस्य । श्लोकम् । सवितुः । मनामहे ॥ १० ॥ ५ ॥

अस्मे इन्द्र इति व्याख्यातेयम् अक्षरार्थस्तु इन्द्रादयोऽस्मभ्यं द्योतमानं धनं प्रयच्छन्तु सर्वतोविस्तीर्णं महद्गृहञ्च यज्ञस्य वर्धयित्र्याः अदित्यादेवमातुः तेजश्च अस्माकमबाधकं भवतु सवितुश्च प्रेरकस्य देवस्य स्तोत्रं मनामहे कुर्महे ॥ १०॥

१०. इन्द्र, वरुण, मित्र और अर्यमा हमें प्रकाशमान धन और महान् विस्तीर्ण गृह प्रदान करें। यज्ञ-वर्द्धिका अदिति का तेज हमारे लिए अहिंसक हो। हम सविता देवता की स्तुति करते हैं।

॥ इति पञ्चमस्य षष्ठे पञ्चमो वर्गः ॥ ५ ॥

आवामिति पञ्चर्चं चतुर्थं सूक्तं वासिष्ठं त्रैष्टुभमैन्द्रावरुणम् अनुक्रान्तञ्च—आवांपञ्चेति। उक्थ्ये तृतीयसवने मैत्रावरुणशस्त्रे इदंसूक्तम् सूत्रितञ्च—आवांराजानाविन्द्रावरुणामधुमत्तमस्येति याज्येति।

तत्र प्रथमा—

आवांराजानावध्वरेववृत्यांहव्येभिरिन्द्रावरुणानमोभिः।
प्रवांघृताचीबाह्वोर्दधानापरित्मनाविषुरूपाजिगाति ॥ १ ॥

आ । वाम् । राजानौ । अध्वरे । ववृत्याम् । हव्येभिः ।
इन्द्रावरुणा । नमःऽभिः । प्र । वाम् । घृताची । बाह्वोः ।
दधाना । परि । त्मना । विषुऽरूपा । जिगाति ॥ १ ॥

हे राजानौ राजमानौ ईश्वरौ वा इन्द्रावरुणौ अध्वरे हिंसारहितेऽस्मिन्यागे वां युवां हव्येभिर्हविर्भिर्नमोभिः स्तोत्रैश्च आववृत्याम् आवर्तयामि अपिच बाह्वोर्हस्तयोर्दधाना धार्यमाणा विषुरूपा रूपवती सर्वं हविः विविधहविर्युक्ता घृताची घृतमञ्चन्ती जुहूः त्मना आत्मना स्वयमेव वां युवां परि गच्छति अभिगच्छति यद्वा विषुरूपा नानाविधरूपौ वामिति योज्यम् ॥१॥

१. इन्द्र और वरुण, इस यज्ञ में, मैं तुम्हें, हव्य और स्तोत्र-द्वारा, आवर्तित करता हूँ। हाथों में घृत नाना रूपोंवाली जुहू स्वयं तुम लोगों की ओर जाती है।

युवोरा॒ष्ट्रंबृ॒हदि॑न्वति॒द्यौर्यौसे॒तृभि॑रर॒ज्जुभिः॑सिनी॒थः।
परि॑नो॒हेळो॒वरु॑णस्यवृ॒ज्या उ॒रुंन॒इन्द्रः॑कृणवदु॒लो॒कम् ॥ २ ॥

युवोः॑। रा॒ष्ट्रम्। बृ॒हत्। इ॒न्व॒ति॒। द्यौः। यौ। से॒तृऽभिः॑।
अ॒र॒ज्जुऽभिः॑ सि॒नी॒थः। परि॑। नः॒। हेळः॑। वरु॑णस्य। वृ॒ज्याः॒।
उ॒रुम्। नः॒। इन्द्रः॑। कृ॒ण॒व॒त्। ऊँ॒ इति॑। लो॒कम् ॥ २ ॥

हे इन्द्रावरुणौ युवोर्युवयोः बृहन्महत् राष्ट्रं राज्यं द्यौः द्युलोकरूपं इन्वति वृष्ट्या सर्वान् प्रीणयति यौ युवां सेतृभिर्बन्धकैः अरज्जुभिः रज्जुरहितैः रोगादिभिः सिनीथः पापकृतोऽबध्नीथः षिञ् बन्धने इतिधातुः ययोर्मध्ये वरुणस्य वारयितुर्देवस्य हेळः क्रोधः नोऽस्मान्परिवृज्याः परिवृणक्तु परित्यज्यान्यत्रगच्छतु। अन्यच्च इन्द्रश्च उरुं विस्तीर्णं लोकं स्थानं कृणवत्करोतु ॥ २ ॥

२. इन्द्र और वरुण, तुम्हारा स्वर्गरूप विशाल राष्ट्र वृष्टि-द्वारा सबको प्रसन्न करता है। तुम लोग रज्जुशून्य और बाधक उपायों से पापी को बाँधो। वरुण का क्रोध हम लोगों की रक्षा करके गमन करे। इन्द्र भी स्थान को विस्तृत करें।

कृ॒तंनो॑य॒ज्ञंवि॒दथे॑षु॒चारुं॑कृ॒तंब्रह्मा॑णिसू॒रिषु॑प्रश॒स्ता।
उपो॑र॒यिर्दे॒वजू॑तोनएतु॒प्रणः॑स्पा॒र्हाभि॑रू॒तिभि॑स्तिरेतम् ॥ ३ ॥

कृ॒तम्। नः॒। य॒ज्ञम्। वि॒दथे॑षु। चारु॑म्। कृ॒तम्। ब्रह्मा॑णि।
सू॒रिषु॑। प्र॒ऽश॒स्ता। उपो॒ इति॑। र॒यिः। दे॒वऽजू॑तः। नः॒।
ए॒तु। प्र। नः॒। स्पा॒र्हाभिः॑। ऊ॒तिऽभिः॑। ति॒रे॒त॒म् ॥ ३ ॥

हे इन्द्रावरुणौ नोऽस्माकं विदथेषु गृहेषु क्रियमाणं यज्ञं चारुं शोभनं फलसहितं कृतं कुरुतम् तथा सूरिषु स्तोतृष्वस्मासु विद्यमानानि ब्रह्माणि परिवृढानि स्तोत्राणि प्रशस्ता प्रशस्तानि उत्कृष्टानि फलभाञ्जि कृतं कुरुतम्। अपिच देवजूतः देवाभ्यां युवाभ्यां प्रेरितो रयिर्धनं नोऽस्मानुपैतु प्राप्नोतु तथा स्पार्हाभिः स्पृहणीयाभिरूतिभिः रक्षाभिर्नोऽस्मान् प्रतिरेतं युवां वर्धयेथाम् प्रपूर्वस्तिरतिर्वर्धनार्थः ॥ ३ ॥

३. इन्द्र और वरुण, हमारे गृह के यज्ञ को मनोरम करो। स्तोताओं के स्तोत्र को उत्तम करो। देवों-द्वारा प्रेरित धन हमारे पास आवे। अभिलषणीय रक्षा-द्वारा वे हमें वर्द्धित करें।

अस्मेइन्द्रावरुणाविश्ववारंरयिंधत्तंवसुमन्तंपुरुक्षुम् ।
प्रयआदित्योअनृतामिनात्यमिताशूरोदयतेवसूनि ॥ ४ ॥

अस्मे इति । इन्द्रावरुणा । विश्वऽवारम् । रयिम् । धत्तम् ।
वसुऽमन्तम् । पुरुऽक्षुम् । प्र । यः । आदित्यः । अनृता ।
मिनाति । अमिता । शूरः । दयते । वसूनि ॥ ४ ॥

हे इन्द्रावरुणौ अस्मे अस्मभ्यं रयिं धनं धत्तं प्रयच्छतम् कीदृशं विश्ववारं विश्वैः सर्वै-र्वरणीयं संभजनीयं वसुमन्तं निवासयुक्तं पुरुक्षुं बह्वन्नं पुरुभिर्बहुभिः प्रशस्यं वा आदित्यः अदितेः पुत्रोयोवरुणः अनृता अनृतानि सत्यरहितानि भूतानि प्रमिनाति प्रहिनस्ति मीञ् हिं-हिंसायामितिधातुः शूरः शौर्यवान् सवरुणः अमिता अमितानि अपरिमितानि वसूनि धनानि दयते स्तोतृभ्योददाति ॥ ४ ॥

४. इन्द्र और वरुण हमें सबके लिए वरणीय निवास-स्थान और बहुत अन्नवाला धन दो। जो आदित्य (वरुण) असत्य का विनाश करते हैं, वही शूर लोगों को अपरिमित धन देते हैं।

इयमिन्द्रंवरुणमष्टमेगीःप्रावत्तोकेतनयेतूतुजाना ।
सुरत्नासोदेववीतिंगमेमयूयंपातस्वस्तिभिःसदानः ॥ ५ ॥ ६ ॥

इयम् । इन्द्रम् । वरुणम् । अष्ट । मे । गीः । प्र । आवत् । तोके ।
तनये । तूतुजाना । सुऽरत्नासः । देवऽवीतिम् । गमेम ।
यूयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥ ५ ॥ ६ ॥

मे मदीया इयं गीः स्तुतिः इन्द्रं वरुणंच अष्ट अश्नुतां व्याप्नोतु तथा तूतुजाना मया-प्रेर्यमाणा सा तोके पुत्रे तनये पौत्रे च विषये प्रावत् प्ररक्षत्वस्मान् वयञ्च सुरत्नासः शोभनध-नाः सन्तोदेववीतिं देवैः कामयितव्यं यज्ञं गमेम प्राप्नुयाम । हे इन्द्रावरुणादयः सर्वेदेवाः यूयं स्वस्तिभिः कल्याणैर्नोऽस्मान्सदा सर्वदा पात रक्षत ॥ ५ ॥

५. मेरी यह स्तुति इन्द्र और वरुण को व्याप्त करे। मेरी की हुई स्तुति, पुत्र और पौत्र के सम्बन्ध में, हमारी रक्षा करे। हम सुन्दर रत्नवाले होकर यज्ञ पावेंगे। तुम सदा हमें स्वस्ति-द्वारा पालन करो।

॥ इति पञ्चमस्य पञ्चमे षष्ठोवर्गः ॥ ६ ॥

पुनीषेवामिति पंचर्चं पञ्चदशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रावरुणं पुनीषइत्यनुक्रान्तं। आभिप्लविकेषूक्थ्येषु तृतीयसवने स्तोमवृद्धौ प्रशास्तुः इदमावापार्थं सूत्रितंच—युवांनरापुनीषेवामिति ।

तत्र प्रथमा—

पुनीषेवामरक्षसंमनीषांसोममिन्द्रायवरुणायजुह्वत् ।
घृतप्रतीकामुषसंनदेवींतानोयामन्नुरुष्यतामभीके ॥ १ ॥

पुनीषे । वाम् । अरक्षसम् । मनीषाम् । सोमम् । इन्द्राय । वरुणाय । जुह्वत् । घृतऽप्रतीकाम् । उषसम् । न । देवीम् । ता । नः । यामन् । उरुष्यताम् । अभीके ॥ १ ॥

हे इन्द्रावरुणौ वां युवाभ्यां युवयोरर्थं अरक्षसं रक्षोरहितां राक्षसैरसंस्पृष्टां मनीषां स्तुतिं पुनीषे शोधयामि किंकुर्वन् इन्द्राय वरुणायच सोमं जुह्वत् इन्द्रंवरुणंचोद्दिश्य सोमं जुह्वत् प्रक्षिपन् ।कीदृशीं मनीषाम् देवीं द्योतमानाम् उषसं उषसमिव घृतप्रतीकांदीप्तावयवां शिरःपरोक्षकृतः वा ताविन्द्रावरुणौ अभीके अभिगते युद्धे यामन् यामनि युद्धार्थं गमनेसति नोस्मान् उरुष्यतां रक्षताम्॥ १ ॥

१. इन्द्र और वरुण, तुम लोगों के लिए अग्नि में सोम की आहुति करते हुए दीप्तमती उषा की तरह दीप्ताङ्ग और राक्षस-शून्या स्तुति का मैं शोधन करता हूँ। वे युद्ध उपस्थित होने पर यात्रा करते समय हमें बचावें।

अथ द्वितीया—

स्पर्धन्तेवाउदेवहूयेअत्रयेषुध्वजेषुदिद्यवःपतन्ति ।
युवंताँइन्द्रावरुणावमित्रान्हतंपराचःशर्वाविषूचः ॥ २ ॥

स्पर्धन्ते । वै । ऊँ इति । देवऽहूये । अत्र । येषु । ध्वजेषु । दिद्यवः । पतन्ति । युवम् । तान् । इन्द्रावरुणौ । अमित्रान् । हतम् । पराचः । शर्वा । विषूचः ॥ २ ॥

देवहूये देवाविजिगीषवोयोद्धारोहूयन्ते युद्धार्थं परस्परमाहूयन्ते इतिदेवहूयः सङ्ग्रामः अत्रास्मिन् देवहूये संग्रामे स्पर्धन्ते वै शत्रवोस्माभिः स्पर्धन्ते खलु उइतिपूरकः येषु संग्रामेषु

ध्वजेषु पताकासु विषयः शत्रुक्षिप्तान्यायुधानि पतन्ति तान् तेषु संग्रामेषु विषमानान् अभि-भवतः शत्रून् हे इन्द्रावरुणौ युवं युवां शर्वा शरुणा हिंसकेनायुधेन पराचः पराङ्मुखान् वि-षूचः विविधगतींश्च हतं हिंस्तं यथा ते शत्रवः पराङ्मुखाः इतस्ततः पलायमानाश्च भवन्ति तथा वध्यावेधयामित्यर्थः ॥ २ ॥

२. परस्पर स्पर्द्धावाले युद्ध में हमसे शत्रु स्पर्द्धा करते हैं। जिस युद्ध में ध्वजा के ऊपर आयुध गिरते हैं, उसमें, हे इन्द्र और वरुण, तुम लोग हिंसक आयुध-द्वारा पराङ्मुख और विविध गतियोंवाले शत्रुओं का नाश करो।

आपश्चिद्धिस्वयशसःसदःसुदेवीरिन्द्रंवरुणंदेवताधुः ।
कृष्टीरन्योधारयतिप्रविक्तावृत्राण्यन्योअप्रतीनिहन्ति ॥ ३ ॥

आपः । चित् । हि । स्वऽयशसः । सदःऽसु । देवीः । इन्द्रम् ।
वरुणम् । देवता । धुरिति धुः । कृष्टीः । अन्यः । धारयति ।
प्रऽविक्ताः । वृत्राणि । अन्यः । अप्रतीनि । हन्ति ॥ ३ ॥

आपश्चित् अप्कारा: सोमाश्च स्वयशसः स्वायत्तयशस्काः देवीर्द्योतमानाः सन्तः सदः-सु सदनेषु स्थानेषु इन्द्रं वरुणंच देवता एवे देवते धुः धारयन्ति अवस्थापयन्ति सोमेनाप्या-यिताहि देवताः स्वेस्वेस्थानेवर्तिषन्ते । यद्वा वसतीवर्याख्या आपएव सोमाभिषवद्वारा सदनेषु इन्द्रं वरुणञ्च धारयन्ति तयोरिन्द्रावरुणयोरन्यएकः प्रविक्ताः पृथग्भूताः पुण्यापुण्यविवेकेन विविक्तफलभोक्त्रीः कृष्टीः प्रजा असाङ्कर्येण धारयति अन्यइन्द्रः वृत्राणि शत्रुजातानि अप्रती-नि अन्यैरप्रतिगतानि हन्ति हिनस्ति ॥ ३ ॥

३. सारे सोम स्वायत्त यशवाले और द्योतमान होकर गृहों में इन्द्र और वरुण देवों को धारण करते हैं। उनमें से एक (वरुण) प्रजागण को अलग-अलग करके धारण करते हैं और दूसरे (इन्द्र) दूसरों-द्वारा अप्रतिहत शत्रुओं का विनाश करते हैं।

ससुक्रतुर्ऋतचिदस्तुहोतायआदित्याशवसावांनमस्वान् ।
आववर्तदवसेवांहविष्मानसदित्ससुवितायप्रयस्वान् ॥ ४ ॥

सः । सुऽक्रतुः । ऋतऽचित् । अस्तु । होता । यः । आदित्या ।
शवसा । वाम् । नमस्वान् । आऽववर्तत् । अवसे । वाम् ।
हविष्मान् । असत् । इत् । सः । सुविताय । प्रयस्वान् ॥ ४ ॥

सुक्रतुः शोभनकर्मा शोभनप्रज्ञो वा स होता स्तोता ऋतचित् ऋतस्योदकस्य यज्ञस्य वा चेता निचेतास्तु भवतु हे आदित्या अदितेः पुत्राविन्द्रावरुणौ छान्दसः सांहितिको ह्रस्वः योनम-स्वान् नमसा स्तुत्या नमस्कारेण वा युक्तः सन् शवसा बलेन युक्तौ वां युवां परिचरतीति शेषः स सुक्रतुरित्यन्वयः। अपि च यो हविष्मान् हविर्भिर्युक्तः सन् अवसे तर्पणार्थं वां युवां आववर्तत् आवर्तयेत् स यजमानः प्रयस्वानन्नवान्भूत्वा सुविताय सुष्ठु प्राप्तव्याय फलाय असदित् भवेदेव ॥ ४ ॥

४. आदित्यो (अदिति-पुत्रो), तुम लोग बलशाली हो। जो नमस्कार के साथ तुम्हारी सेवा करता है, वही शोभन कर्मवाला होता यज्ञ-ज्ञाता हो। जो हव्यवाला व्यक्ति, तृप्ति के लिए, तुम्हें आवर्तित करता है, वह अन्नवान् होकर प्राप्तव्य फल को पाता है।

इयमिन्द्रंवरुणमष्टमेगीःप्रावत्तोकेतनयेतूतुजाना।
सुरत्नासोदेववीतिंगमेमयूयंपातस्वस्तिभिःसदानः ॥ ५ ॥ ७ ॥

इयम् । इन्द्रम् । वरुणम् । अष्ट । मे । गीः । प्र । आवत् ।
तोके । तनये । तूतुजाना । सुऽरत्नासः । देवऽवीतिम् । गमेम ।
यूयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥ ५ ॥ ७ ॥

व्याप्नोत्वियं मदीया स्तुतिरिन्द्रं वरुणं चाष्टुवम् मया प्रेर्यमाणा सा पुत्रे पौत्रे च विषये अस्मान् प्रावतु वयं शोभनधनाः सन्तः उत्तरोत्तरं यज्ञं प्राप्नुयाम हे इन्द्रावरुणादयो देवाः अ-स्मान्सर्वदा कल्याणैः रक्षत ॥ ५ ॥

५. मेरी यह स्तुति इन्द्र और वरुण को व्याप्त करे। मेरी की हुई स्तुति, पुत्र और पौत्र के बारे में, मेरी रक्षा करे। सुन्दर रत्नवाले होकर हम यज्ञ पावेंगे। तुम हमें सदा स्वस्ति-द्वारा पालन करो।

॥ इति पञ्चमस्य षष्ठे सप्तमो वर्गः ॥ ७ ॥

धीरात्वस्येत्यष्टर्चं षोडशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभं वरुणदेवत्यं तथा चानुक्रान्तम्—धी-राष्टौ वारुण्यंहीति । गतो विनियोगः ।

तत्र प्रथमा—

धीरात्वस्यमहिनाजनूंषिवियस्तस्तंभरोदसीचिदुर्वी।
प्रनाकमृष्वंनुनुदेबृहन्तंद्वितानक्षत्रंपप्रथच्चभूम ॥ १ ॥

धीरा । तु । अस्य । महिना । जनूंषि । वि । यः । तस्तम्भ ।
रोदसी इति । चित् । उर्वी इति । प्र । नाकम् । ऋष्वम् ।
नुनुदे । बृहन्तम् । द्विता । नक्षत्रम् । पप्रथत् । च । भूम ॥ १ ॥

अस्य वरुणस्य जनूंषि जन्मानि महिना महिम्ना तु क्षिप्रं धीरा धीराणि धैर्यवन्ति भवन्ति यो वरुणः उर्वी विस्तीर्णे रोदसी चित् द्यावापृथिव्यावपि वितस्तम्भ विविधं स्तम्भे स्वकीये स्थाने स्थिते अकरोत् यश्च बृहन्तं महान्तं नाकमादित्यं नक्षत्रं च ऋष्वं दर्शनीयं द्विता द्वैधं प्रनुनुदे प्रेरयति स्म अहनि सूर्यं दर्शनीयं प्रेरयति रात्रौ नक्षत्रं चेति द्विप्रकारः। भूम भूमिं च यः पप्रथत् अप्रथयत् विस्तारितवान् तस्यास्य वरुणस्येत्यन्वयः ॥१॥

१. महिमा से वरुण का जन्म धीर वा स्थिर हुआ है। इन्होंने विशाल द्यावा-पृथिवी को स्थापित कर रक्खा है। इन्होंने आकाश और दर्शनीय नक्षत्र को दो बार प्रेरित किया है। इन्होंने भूमि को विस्तृत किया है।

उतस्वयातन्वा३संवदेतत्कदान्व१न्तर्वरुणेभुवानि ।
किंमेहव्यमहृणानोजुषेतकदामृळीकंसुमनाअभिख्यम् ॥ २ ॥

उत । स्वया । तन्वा । सम् । वदे । तत् । कदा । नु । अन्तः ।
वरुणे । भुवानि । किम् । मे । हव्यम् । अहृणानः ।
जुषेत । कदा । मृळीकम् । सुऽमनाः । अभि । ख्यम् ॥ २ ॥

वरुणं धीरं दिदृक्षमाणः कश्चिदनया वितर्कयति उतेति विचिकित्सायाम् उत किं स्वया तन्वा स्वीयेन आत्मीयेन शरीरेण संवदे सहवदनं करोमि आहोस्वित् वरुणेन वरुणेन सह संवदे कदा नु कदा खलु वरुणे देवे अन्तर्भूतो भवानि वरुणस्य हृदि संश्लिष्टो भवानीत्यर्थः अपि च मे मदीयं हव्यं स्तोत्रं हविर्वा अहृणानोऽक्रुध्यन् वरुणः किं केन हेतुना जुषेत सेवेत सुमनाः शोभनमनस्कः सन्नहं कदा कस्मिन्काले मृळीकं सुखयितारं वरुणं अभिख्यं अभिपश्येयम् ॥२॥

२. क्या मैं अपने शरीर के साथ अथवा वरुण के साथ रहूँगा? कब वरुण के पास ठहरूँगा? क्या वरुण क्रोध-शून्य होकर मेरे हव्य की सेवा करेंगे? मैं सुन्दर मनवाला होकर कब सुखप्रद वरुण को देख पाऊँगा?

अथ तृतीया—

पृच्छेतदेनोवरुणदिदृक्षूपोएमिचिकितुषोविपृच्छम् ।
समानमिन्मेकवयश्चिदाहुरयंहतुभ्यंवरुणोहृणीते ॥ ३ ॥

पृच्छे । तत् । एनः । वरुण । दिदृक्षु । उपो इति । एमि ।
चिकितुषः । विऽपृच्छम् । समानम् । इत् । मे । कवयः ।
चित् । आहुः । अयम् । ह । तुभ्यम् । वरुणः । हृणीते ॥ ३ ॥

हे वरुण तदेनः पापं पृच्छे त्वां पृच्छामि दिदृक्षु छान्दसः सुलोपः द्रष्टुमिच्छन्नहं येन पापेन हेतुना त्वदीयैः पाशैर्बद्धोऽस्मि पृष्टःसन् तत्पापं कथय अहं विपृच्छं विविधं प्रष्टुं चिकितुषो विदुषोऽभिज्ञान् उपो एमि उपागमम् ते कवयश्चित् क्रान्तदर्शिनोऽभिज्ञाश्च मे मह्यं समानमित् समानमेव एकरूपमेव आहुः अकथयन् यदाहुस्तदाह हे स्तोतः तुभ्यं अयं ह अयमेव वरुणो हृणीते क्रुध्यतीति अतः क्रोधं परित्यज्य अस्मान्पाशेभ्यो मोचय ॥ ३ ॥

३. वरुण, देखने की इच्छा करके मैं उस पाप की बात तुमसे पूछूँगा। मैं विविध प्रश्नों के लिए विद्वानों के पास गया हूँ। सभी कवि (क्रान्तदर्शी) मुझे एक-समान बोल चुके हैं कि "ये वरुण तुमसे क्रुद्ध हुए हैं।"

किमागआसवरुणज्येष्ठंयत्स्तोतारंजिघांससिसखायम् ।
प्रतन्मेवोचोदूळभस्वधावोऽवत्वानेनानमसातुरइयाम् ॥ ४ ॥

किम् । आगः । आस । वरुण । ज्येष्ठम् । यत् । स्तोतारम् ।
जिघांससि । सखायम् । प्र । तत् । मे । वोचः । दुःऽदभ ।
स्वधाऽवः । अव । त्वा । अनेनाः । नमसा । तुरः । इयाम् ॥ ४ ॥

हे वरुण ज्येष्ठमधिकं किं नाम आगः आस कोऽपराधो मया कृतोऽभूत् यत् येन आगसा सखायं मित्रभूतं स्तोतारं जिघांससि हन्तुमिच्छसि । हे दूळभ दुर्दभ अन्यैर्बाधितुमशक्य स्वधावस्तेजस्विन् हे वरुण तदागः मे मह्यं प्रवोचः प्रब्रूहि एवं सति तस्य प्रायश्चित्तं कृत्वा अनेनाः अपापः सन्नहं तुरस्त्वरमाणः शीघ्रः नमसा नमस्कारेण हविषा वा त्वा त्वां अवेयाम् अवगच्छेयम् ॥ ४ ॥

४. वरुण, मैंने ऐसा क्या अपराध किया है कि तुम मेरे मित्र स्तोता को मारने की इच्छा करते हो? दुर्धर्ष तेजस्वी वरुण, मुझसे ऐसा (पाप) कहो कि मैं क्षिप्रकारी होकर, नमस्कार के साथ, प्रायश्चित्त करके तुम्हारे पास गमन करूँ। अथ पञ्चमी—

अवद्रुग्धानिपित्र्यासृजानोऽवयावयंचकृमातनूभिः ।
अवराजन्पशुतृपंनतायुंसृजावत्संनदाम्नोवसिष्ठम् ॥ ५ ॥

अव । द्रुग्धानि । पित्र्या । सृज । नः । अव । या । वयम् ।
चकृम । तनूभिः । अव । राजन् । पशुऽतृपम् । न । तायुम् ।
सृज । वत्सम् । न । दाम्नः । वसिष्ठम् ॥ ५ ॥

हे वरुण पित्र्या पितृतः आगतानि नोऽस्मदीयानि द्रुग्धानि द्रोहान् बन्धनहेतुभूतान् अवसृज विमुञ्च अस्मत्तो विश्लेषय वयं च या यानि द्रोहजातानि तनूभिः शरीरैः चकृम कृतवन्तः स्म तानि च अवसृज। हे राजन् राजमान वरुण पशुतृपं न तायुं स्तैन्यप्रायश्चित्तं कृत्वा अवसाने घासादिभिः पशूनां तर्पयितारं स्तेनमिव दाम्नो रज्जोर्वत्सं न वत्समिव च वसिष्ठं मां बन्धकात्पापादवसृज्य विमुञ्च ॥ ५ ॥

५. वरुण, हमारे पितृक्रमागत द्रोह को छुड़ाओ। हमने अपने शरीर से जो कुछ किया है, उसे भी छुड़ाओ। राजा वरुण, पशु चुराकर प्रायश्चित्त-रूप पशु को घास आदि खिलाकर तृप्त करनेवाले चोर की तरह और रस्सी से बँधे बछड़े की तरह मुझे पाप से छुड़ाओ।

नसस्वोदक्षोवरुणध्रुतिःसासुरामन्युर्विभीदकोअचित्तिः ।
अस्तिज्यायान्कनीयसउपारेस्वप्नश्चनेदनृतस्यप्रयोता ॥ ६ ॥

न । सः । स्वः । दक्षः । वरुण । ध्रुतिः । सा । सुरा । मन्युः ।
विऽभीदकः । अचित्तिः । अस्ति । ज्यायान् । कनीयसः ।
उपऽअरे । स्वप्नः । चन । इत् । अनृतस्य । प्रऽयोता ॥ ६ ॥

हे वरुण सः स्वोदक्षः पुरुषस्य स्वरूपबलं पापप्रवृत्तौ कारणं न भवति किं तर्हि ध्रुतिः स्थिरा उत्पत्तिसमयएव निर्मिता दैवगतिः कारणम्। ध्रुगतिस्थैर्ययोरिति धातुः। सा च ध्रुतिः यस्य नाशरूपा सुरा प्रमादकारिणी मन्युः क्रोधश्च गुर्वादिविषयः सन् अनर्थहेतुः विभीदकः द्यूतसाधनोऽक्षः स च द्यूतेषु पुरुषं प्रेरयन्ननर्थहेतुर्भवति अचित्तिः अज्ञानं अविवेककारणं अचर्इदर्शी दैवकृतिरेव पुरुषस्य पापप्रवृत्तौ कारणम् अपि च कनीयसः अल्पस्य हीनस्य पुरुषस्य पापप्रवृत्तौ उपारे उपागते समीपे नियन्तृत्वेन स्थितः ज्यायानधिकः ईश्वरोऽस्ति स एव तं पापे प्रवर्तयति तथा चाम्नायते[1]—एष ह्येवासाधुकर्म कारयति तं यमधो निनीषत इति। एवं च सति स्वप्नश्चनस्वप्नोऽपि अनृतस्य पापस्य प्रयोता प्रकर्षेण मिश्रयिता भवति इदिति पूरकः स्वप्ने कृतैरपि कर्मभिर्बहूनि पापानि जायन्ते किमु वक्तव्यं जाग्रति कृतैः कर्मभिः पापान्युत्पद्यन्त इति। अतो मम अपराधो दैवागत इति हे वरुण त्वया क्षन्तव्य इति भावः ॥ ६ ॥

६. वह पाप अपने दोष से नहीं होता। वह भ्रम, क्रोध, द्यूत-क्रीड़ा अथवा अज्ञान आदि दैव-गति के कारण होता है। कनिष्ठ (अल्पज्ञ

१ बृहदारण्यके ।

पुरुष) को ज्येष्ठ (ईश्वर) भी कुपथ में ले जाते हैं। स्वप्न में भी दैव-गति से पाप उत्पन्न हो जाते हैं।

अरंदासोनमीळ्हुषेकराण्यहंदेवायभूर्णयेऽनागाः ।
अचेतयदचितोदेवोअर्योगृत्संरायेकवितरोजुनाति ॥ ७ ॥

अरम् । दासः । न । मीळ्हुषे । कराणि । अहम् । देवाय ।
भूर्णये । अनागाः । अचेतयत् । अचितः । देवः । अर्यः ।
गृत्सम् । राये । कविऽतरः । जुनाति ॥ ७ ॥

मीळ्हुषे सेक्त्रे कामानां वर्षित्रे भूर्णये जगतो भर्त्रे देवाय दानादिगुणयुक्ताय वरुणाय अनागाः त्वत्प्रसादात् अपापः सन्नहं अरं अलं पर्याप्तं कराणि परिचरणं करवाणि दासो न यथा भृत्यः स्वामिने सम्यक्परिचरति तद्वत् अर्यः स्वामी स च देवः अचितः अज्ञानवतोऽस्मान् अचेतयत् चेतयतु प्रज्ञापयतु गृत्सं स्तोतारं च कवितरः प्राज्ञतरो देवः राये धनाय धनप्राप्त्यर्थं जुनाति जुनातु प्रेरयतु ॥ ७ ॥

७. काम-वर्षी और पोषक वरुण को, पाप-शून्य होकर, मैं, दास की तरह, यथेष्ट रूप से सेवा करूँगा। हम अज्ञानी हैं; स्वामी वरुण हमें ज्ञान दें। ज्ञानी वरुण स्तोता को धन के लिए प्रेरित करें।

एकादशिने वारुणे पशौ अयमितिपुरोडाशस्यानुवाक्या सूत्रितं च—अयंसुतुभ्यंवरुण-स्वधावएवावन्दस्ववरुणंबृहन्तमिति ।

अयंसुतुभ्यंवरुणस्वधावोहृदिस्तोमउपश्रितश्चिदस्तु ।
शंनःक्षेमेशमुयोगेनोअस्तुयूयंपातस्वस्तिभिःसदानः ॥ ८ ॥ ८ ॥

अयम् । सु । तुभ्यम् । वरुण । स्वधाऽवः । हृदि । स्तोमः ।
उपऽश्रितः । चित् । अस्तु । शम् । नः । क्षेमे । शम् । ऊँ इति ।
योगे । नः । अस्तु । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥८॥८॥

हे स्वधावः अन्नवन्वरुण तुभ्यं त्वदर्थं क्रियमाणः अयं एतत्सूक्तात्मकः स्तोमः स्तोत्रं हृदि त्वदीये हृदये सु सुष्ठु उपश्रितः उपगतः समवेतोऽस्तु चिदितिपूरकः अप्राप्तस्य प्रापणं योगः प्राप्तस्य रक्षणं क्षेमः नोऽस्मदीये क्षेमे रक्षणे शं उपद्रवाणां शमनमस्तु योगे च नोऽस्मदीये प्रापणे शमु शमनमेवास्तु उपद्रवाणां हे वरुणादयो देवाः यूयं नोऽस्मान्सर्वदा स्वस्तिभिरविनाशैः पात रक्षत ॥ ८ ॥

८—अन्नवान् वरुण, तुम्हारे लिए बनाया हुआ यह सूक्त-रूप स्तोत्र तुम्हारे हृदय में भली भाँति निहित हो। लाभ हमारे लिए मङ्गलमय हो; क्षेम (धन-रक्षा) हमारे लिए मङ्गलमय हो। तुम हमें सदा स्वस्ति-द्वारा पालन करो। ॥ इति पञ्चमस्य षष्ठेऽष्टमो वर्गः ॥ ८ ॥

रदत्पथइति सप्तर्चं सप्तदशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभं वारुणं अनुक्रान्तञ्च—रदत्सप्तेति । गतोविनियोगः ।

अत्र प्रथमा—

रदत्पथोवरुणःसूर्यायप्रार्णांसिसमुद्रियानदीनाम् ।
सर्गोनसृष्टोअर्वतीर्ऋतायंचकारमहीरवनीरहभ्यः ॥ १ ॥

रदत् । पथः । वरुणः । सूर्याय । प्र । अर्णांसि । समुद्रिया ।
नदीनाम् । सर्गः । न । सृष्टः । अर्वतीः । ऋतऽयन् ।
चकार । मही: । अवनीः । अहऽभ्यः ॥ १ ॥

अयं वरुणोदेवः सूर्याय सर्वस्य प्रेरकायादित्याय पथोमार्गान् अन्तरिक्षप्रदेशान् प्रर-दत् प्रायच्छत् समुद्रिया समुद्रे उदधौ भवानि यद्वा समुद्रवन्त्यस्मादापइति समुद्रमन्तरिक्षं तत्र भवान्यर्णांस्युदकानि नदीनां नदीः प्रति प्रासृजत् सर्गोन सृज्यते युद्धभूमौ सादिनाप्रेर्यतइ-ति सर्गोऽश्वः सयथा सृष्टः प्रेरितः अर्वतीः वडवाः प्रति शीघ्रं गच्छति तद्वत् ऋतायन् ऋतं शीघ्रं गमनमात्मनइच्छन् महीर्महतीः अवनीरात्रीः अहभ्यः अहोभ्यः सकाशात् चकार भेदेन व्य-धात् अस्तंगच्छन् सूर्यएव वरुणइत्युच्यते सहि स्वगमनेन रात्रीर्जनयति ॥ १ ॥

१. इन्हीं वरुणदेव ने सूर्य के लिए अन्तरिक्ष में मार्गप्रदान किया था। वरुण ने नदियों को अन्तरिक्ष में उत्पन्न जल प्रदान किया था। अश्व जैसे घोड़ी के प्रति दौड़ता है, वैसे ही शीघ्र जाने की इच्छा करके वरुण अथवा सूर्य ने विशाल रात्रियों को दिन से अलग किया था।

अथ द्वितीया—

आत्मातेवातोरजआनवीनोत्पशुर्नभूर्णिर्यवसेससवान् ।
अन्तर्महीबृहतीरोदसीमेविश्वातेधामवरुणप्रियाणि ॥ २ ॥

आत्मा । ते । वातः । रजः । आ । नवीनोत् । पशुः । न । भूर्णिः ।
यवसे । ससऽवान् । अन्तः । मही इति । बृहती इति ।
रोदसी इति । इमे इति । विश्वा । ते । धाम । वरुण । प्रियाणि ॥२॥

हे वरुण ते त्वदीयः त्वया अन्तरिक्षे प्रेर्यमाणो वातो वायुरात्मा सर्वस्य प्राणिजातस्य प्राणरूपेण धारयिता सच रजउदकं आनवीनोत् समन्तात्प्रेरयति वातेनहि वृष्टिर्जायते भूर्णि-र्भर्ता पोषकः यवसे घासे भक्षिते सति पशुर्न यथा पशुरन्नवान्भवति तद्वत् ससवान् स-

समित्यन्ननाम तद्वान्भवति हविर्लक्षणमन्नमपि तस्मै प्रयच्छतीत्यर्थः यद्वा सनोतेः कर्तरि रूपं ततः ससवान् संभक्तवान् यवः घासे सति पशुर्यथा भारवाही भवति तद्वद् जगतो भर्त्ता। हे वरुण मही महत्यौ बृहती परिवृढे इमे रोदसी द्यावापृथिव्यौ अन्तर्मध्ये द्यावापृथिव्योर्मध्ये इत्यर्थः ते तव विश्वा सर्वाणि धाम धामानि स्थानानि तेजांसि वा प्रियाणि सर्वेषां प्रीतिकराणि भवन्ति ॥ २ ॥

२. वरुण, तुम्हारा वायु जगत् की आत्मा है। वह जल को चारों ओर भेजता है। घास देने पर जैसे पशु बलवान् (भारवाही) होता है, वैसे ही संसार का भरण करनेवाला वायु बलवान् होता है। महती और बड़ी द्यावा-पृथिवी के बीच के तुम्हारे सारे स्थान लोकप्रिय हैं।

परि॒स्पशो॒वरु॑णस्य॒स्मदि॑ष्टाउ॒भेप॑श्यन्ति॒रोद॑सीसु॒मेके॑ ।
ऋ॒तावा॑नःक॒वयो॑य॒ज्ञधी॑राः॒प्रचे॑तसो॒यइ॒षय॑न्त॒मन्म॑ ॥ ३ ॥

परि॑ । स्पशः॑ । वरु॑णस्य । स्मत्ऽइ॑ष्टाः । उ॒भे इति॑ । प॒श्य॒न्ति॒ ।
रोद॑सी॒ इति॑ । सु॒मेके॒ इति॑ सु॒ऽमेके॑ । ऋ॒तऽवा॑नः । क॒वयः॑ ।
य॒ज्ञऽधी॑राः । प्रऽचे॑तसः । ये । इ॒षय॑न्त । मन्म॑ ॥ ३ ॥

स्पशन्ति स्पृशन्तीति स्पशाश्चाराः वरुणस्य देवस्य स्पशश्चाराः स्मदिष्टाः स्मदित्येतच्छब्दस्यार्थे सहार्थे च वर्तते प्रशस्तगतयः यद्वा सहप्रेषिताः सन्तः सुमेके शोभनमेहने सुरूपे वा उभे रोदसी द्यावापृथिव्यौ परिपश्यन्ति परितईक्षन्ते उभयोर्लोकयोर्वर्तमानान् पुण्यापुण्यकारिणो जनान् पश्यन्तीत्यर्थः यस्मादेवंतस्मात् यद्वीत्या ऋतावानः कर्मवन्तः यज्ञधीराः यज्ञेषु कृतबुद्धयः प्रचेतसः प्राज्ञाः कवयः क्रान्तदर्शिनो ये जनाः मन्म मन्मानि स्तोत्राणि इषयन्त गमयन्ति वरुणं प्रापयन्ति तानपि परिपश्यन्तीत्यर्थः अतोऽस्मानपि स्तोतॄन् ज्ञात्वा पापान्मुञ्चत्विति स्तुतिराशास्ते ॥ ३ ॥

३. वरुण के सारे अनुचरों की गति प्रशंसनीय है। वे सुन्दर रूपोंवाली द्यावा-पृथिवी को भली भाँति देखते हैं। वे कर्मी, यज्ञ-धीर और प्राज्ञ कवियों के स्तोत्रों को भी चारों ओर से देखते हैं।

अथ चतुर्थी—

उ॒वाच॑मे॒वरु॑णो॒मेधि॑राय॒त्रिःस॒प्तनामाघ्न्या॑बिभर्ति ।
वि॒द्वान्प॒दस्य॒गुह्या॒नवो॑चद्यु॒गाय॒विप्र॒उप॑राय॒शिक्ष॑न् ॥ ४ ॥

उ॒वाच॑ । मे॒ । वरु॑णः । मेधि॑राय । त्रिः । स॒प्त । नाम॑ ।
अघ्न्या॑ । बि॒भ॒र्ति॒ । वि॒द्वान् । प॒दस्य॑ । गुह्या॑ । न । वो॒च॒त् ।
यु॒गाय॑ । विप्रः॑ । उप॑राय । शिक्ष॑न् ॥ ४ ॥

मेधिराय मेधाविने मे मह्यं वरुण उवाच उक्तवान् किमुक्तवान् यदाह त्रिः सप्त एकविंशतिसंख्याकानि नाम नामानि अघ्न्या गौर्बिभर्ति धारयतीति वागत्र गौरुच्यते सा च उरसि कण्ठे शिरसि च स्थानि गायत्र्यादीनि सप्तछन्दसां नामानि बिभर्ति। यद्वा वेदात्मिकावाक् एकविंशतिसंख्यानां यज्ञानां नामानि बिभर्ति धारयति। अपरआह गौः पृथिवी तस्या अ गौःग्मा ज्मेति पठितान्येकविंशतिनामानीति। अपिच विद्वान् जानन् विप्रो मेधावी सवरुणः युगाय भुकाय उपराय उपसमीपे रममाणाय अन्तेवासिने मह्यं शिक्षन् उपदिशन् पदस्योत्कृष्टस्य स्थानस्य ब्रह्मलोकलक्षणस्य संबन्धीनि गुह्या गुह्यानि रहस्यानि उपदेशगम्यानि नशब्दश्चार्थे नामानि च वोचत उक्तवान् अतोहं वरुणस्यशिष्योस्मि तस्मात्सवरुणोस्मात् पापात् मोचयत्वित्यर्थः॥४॥

४. मैं मेधावी ऋत्विक् हूँ। वरुण ने मुझसे कहा था कि पृथिवी अथवा वाक् के इक्कीस (उर, कण्ठ और शिर में गायत्र्यादि सात-सात छन्दोंवाले) नाम हैं। विद्वान् और मेधावी वरुण ने योग्य अन्तेवासी (छात्र) को उपदेश देकर, उत्तम स्थान में, इन सब गोपनीय बातों को भी बताया है।

ति॒स्रो द्यावो॒ निहि॑ता अ॒न्तर॑स्मिन्ति॒स्रो भूमी॒रुप॑रा॒ः षड्वि॑धानाः।
गृत्सो॒ राजा॒ वरु॑णश्चक्र ए॒तं दि॒वि प्रे॒ङ्खं हि॑र॒ण्ययं॑ शु॒भे कम्॥ ५॥

ति॒स्रः। द्यावः। निऽहि॑ताः। अ॒न्तः। अ॒स्मिन्। ति॒स्रः।
भूमीः। उप॑राः। षट्ऽवि॑धानाः। गृत्सः। राजा॑। वरु॑णः।
च॒क्रे। ए॒तम्। दि॒वि। प्र॒ऽई॒ङ्खम्। हि॒र॒ण्यय॑म्। शु॒भे। कम्॥ ५॥

तिस्रः त्रिप्रकाराः उत्तममध्यमाधमभावेन त्रिविधाः द्यावो द्युलोकाः अस्मिन्वरुणे अन्तर्मध्ये निहिताः तिस्रः पूर्ववत्त्रिविधाः भूमीः भूम्यश्च षड्विधानाः विधानं विधा प्रकारः ऋतुभेदेन षड्विधाः प्रकाराः यासु ताहृशः उपराः अस्मिन्नेव वरुणे उप्ताः अन्तर्भूताः लोकानां त्रित्वं चयोधास्मे-त्रिवृतोलोकाइत्यादिनाब्राह्मणेनावगम्यते। तिस्रोभूमीर्धारयन्त्रीरुतद्यूनिति निगमश्चभवति। इमौ लोकौ आवृत्य वरुणस्तिष्ठतीत्यर्थः अपिच गृत्सःस्तुत्यः राजा ईश्वरः सवरुणः दिव्यन्तरिक्षे हिरण्ययं हिरण्मयं सुवर्णमयं हितरमणीयं वा प्रेंखं दोलावत् दिव्यपर्यसंसर्पिणं एवं सूर्यं शुभेकं दीप्त्यर्थं चक्रे कृतवान् दिविसूर्यमदधात्सोममद्रावितिहिश्रूयते॥ ५॥

५. इन वरुण के भीतर तीन (उत्तम, मध्यम और अधम) प्रकार के द्युलोक हैं। इनमें तीन (उत्तम, मध्यम और अधम) प्रकार की भूमियाँ और छः (छः ऋतुएँ) प्रकार की,बनायें भी हैं। वरुण राजा ने स्वर्ण के झूले की तरह सूर्य को, दीप्ति के लिए निर्माण किया है।

वारुणे पशौ अवसिन्धुमितिविषयायाअनुवाक्या सूचितश्च—अवसिन्धुंवरुणोद्यौरिवस्था-द्द्रप्संतुभ्यंचरत्यवस्वधावदिति।

१ ऐ० ब्रा० २. १७.।   २ ऋ० सं० २. ५. ५.।   ३ ऋ० सं० ४. ४. २०.।

सैषा षष्ठी—

अव॒सिन्धुं॒वरु॑णो॒द्यौरि॑वस्थाद्द्र॒प्सोनश्वे॒तोमृ॒गस्तुवि॑ष्मान् ।
ग॒म्भी॒रशं॑सो॒रज॑सोवि॒मानः॑सुपा॒रक्ष॑त्रः स॒तोअ॒स्यराजा॑ ॥ ६ ॥

अव॑ । सिन्धु॑म् । वरु॑णः । द्यौःऽइ॑व । स्था॒त् । द्र॒प्सः । न ।
श्वे॒तः । मृ॒गः । तुवि॑ष्मान् । ग॒म्भी॒रऽशं॑सः । रज॑सः । वि॒ऽमानः॑ ।
सु॒पा॒रऽक्ष॑त्रः । स॒तः । अ॒स्य । राजा॑ ॥ ६ ॥

द्यौरिव सूर्य इव दीप्तो वरुणः सिन्धुं समुद्रं अवस्थात् वेलायामवस्थापयति यथा वेलां ना-तिक्रामति तथा करोतीत्यर्थः। कीदृशो वरुणः द्रप्सो न द्रवणशील उदकबिन्दुरिव श्वेतः शुभ्रवर्णः मृगः कुशोपमश्चैव गौरमृग इव तुविष्मान् बलवान् संवृत्तो वा गंभीरशंसः गंभीरो महान् शंसः स्तोत्रं यस्य तथोक्तः रजसः उदकस्य विमानो निर्माता सुपारक्षत्रः सुष्ठु दुःखात् पारकं क्ष-त्रं बलं धनं वा यस्य तादृशो वरुणः सतो विद्यमानस्यास्य जगतो राजा ईश्वरो भवति ॥ ६ ॥

६. सूर्य की तरह दीप्त वरुण ने समुद्र को स्थापित किया है। वरुण जल-बिन्दु की तरह शुभ्र, गौर मृग की तरह बली, गम्भीर स्तोत्र-वाले, जल के रचयिता, दुःख से पार पानेवाले बल से युक्त और संसार के समस्त विद्यमान पदार्थों के राजा हैं।

योमृ॒ळया॑तिच॒क्रुषे॑चि॒दागो॑व॒यंस्या॑म॒वरु॑णे॒अना॑गाः ।
अनु॑व्र॒तान्यदि॑ते॒र्ऋ॒धन्तो॑यू॒यंपा॑तस्व॒स्तिभिः॒सदा॑नः ॥ ७ ॥ ९ ॥

यः । मृ॒ळया॑ति । च॒क्रुषे॑ । चि॒त् । आगः॑ । व॒यम् । स्या॒म॒ ।
वरु॑णे । अना॑गाः । अनु॑ । व्र॒तानि॑ । अदि॑तेः । ऋ॒धन्तः॑ ।
यू॒यम् । पा॒त॒ । स्व॒स्तिऽभिः॑ । सदा॑ । नः॒ ॥ ७ ॥ ९ ॥

आगोऽपराधं चक्रुषे चित् कृतवतेऽपि स्तोत्रे यो वरुणः मृळयाति दयां करोति तस्मिन् व-रुणे अनागाः अनागसः अनपराधाः सन्तो वयं स्याम वर्तमाना भवेम। किं कुर्वन्तः अदितेरदी-नस्य वरुणस्य सम्बन्धीनि व्रतानि कर्माणि अनु आनुपूर्व्येण ऋधन्तः समर्धयन्तः हे व-रुणादयो देवाः यूयं अस्मान् सर्वदा कल्याणैः पालयत ॥ ७ ॥

७. अपराध करने पर भी वरुण दया करते हैं। अदीन (धनी) वरुण के कर्मों को हम यथाक्रम समृद्ध करके उनके पास अपराध-शून्य हों। तुम सदा हमें स्वस्ति-द्वारा पालन करो।

॥ इति पञ्चमस्य षष्ठे नवमो वर्गः ॥ ९ ॥

प्रशुन्ध्युवमिति सप्तर्चमष्टादशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभं वारुणं प्रशुन्ध्युवमित्यनुक्रान्तम्। गतोविनियोगः।

तत्र प्रथमा—

प्रशुन्ध्युवंवरुणायप्रेष्ठांमतिंवसिष्ठमीळ्हुषेभरस्व।
यईमर्वाञ्चंकरतेयजत्रंसहस्रामघंवृषणंबृहन्तम्॥ १॥

प्र। शुन्ध्युवम्। वरुणाय। प्रेष्ठाम्। मतिम्। वसिष्ठ।
मीळ्हुषे। भरस्व। यः। ईम्। अर्वाञ्चम्। करति। यजत्रम्।
सहस्रऽमघम्। वृषणम्। बृहन्तम्॥ १॥

ऋषिरात्मानमेव प्रत्यक्षीकृत्य स्तुतौ नियुंक्ते हे वसिष्ठ त्वं मीळ्हुषे सेक्त्रे वरुणाय शुन्ध्युवं शोधयित्रीं यद्वा स्वयमेव शुद्धां प्रेष्ठां प्रियतमां मतिं मननीयामीदृशीं स्तुतिं प्रभरस्व प्रहर प्रापय। योवरुणः ईमिमं सूर्यं अर्वाञ्चं अस्मदभिमुखं करते अन्तरिक्षे करोति तस्मै वरुणायेत्यन्वयः कीदृशं सूर्यं यजत्रं यष्टव्यं सहस्रामघं बहुधनं वृषणं कामानां वर्षकं बृहन्तं महान्तम्॥ १॥

१. वसिष्ठ, तुम कामवर्षक वरुण को उद्देश्य करके स्वयं शुद्ध और प्रियतम स्तुति करो। वरुण यजनीय, बहु-धनवान् और अभीष्ट-वर्षी और विशाल हैं। वरुण सूर्य को हमारे अभिमुख करते हैं।

अधान्वस्यसंदृशंजगन्वानग्नेरनीकंवरुणस्यमंसि।
स्व१र्यदश्मन्नधिपाउअन्धोभिमावपुर्दृशयेनिनीयात्॥ २॥

अध। नु। अस्य। सम्ऽदृशम्। जगन्वान्। अग्नेः।
अनीकम्। वरुणस्य। मंसि। स्वः। यत्। अश्मन्। अधिऽपाः।
ऊँ इति। अन्धः। अभि। मा। वपुः। दृशये। निनीयात्॥ २॥

अथ अधुना अस्य वरुणस्य संदृशं सन्दर्शनं नु क्षिप्रं जगन्वान् गतवानहं अग्नेरनीकं ज्वालासंघं मंसि स्तवानि तं वरुणं यष्टुमितिशेषः यथदा वरुणः स्वः सुखकरं अश्मन् अश्मनि अभिषवार्थे पाषाणे अवस्थितमभिषुतमित्यर्थः ईदृशं अन्धः सोमलक्षणमन्नं अधिपाः अधिकं पाता भवेत् छान्दसः कृत्यभावः उउविपूरकः तदानीं मा मां वपुः शरीरं स्वकीयं वपुरिति रूपनाम प्रशस्तं रूपं वा दृशये दर्शनार्थं अभिनिनीयादभिप्रापयेत्॥ २॥

२. इस समय में शीघ्र वरुण का सुन्दर दर्शन करके अग्नि की ज्वालाओं की स्तुति करता हूँ। जब वरुण सुखकर पाषाण में अवस्थित इस सोम को अधिक मात्रा में पीते हैं, उस समय दर्शन के लिए मुझे प्रशस्त रूप (शरीर) देते हैं।

आ यद्रुहाव वरुणश्च नावं प्र यत्समुद्रमीरयाव मध्यम् ।
अधि यदपां स्नुभिश्चराव प्र प्रेङ्ख ईङ्खयावहै शुभे कम् ॥ ३ ॥

आ । यत् । रुहाव । वरुणः । च । नावम् । प्र । यत् ।
समुद्रम् । ईरयाव । मध्यम् । अधि । यत् । अपाम् ।
स्नुऽभिः । चराव । प्र । प्रऽईङ्खे । ईङ्खयावहै । शुभे । कम् ॥ ३ ॥

यदा वरुणे प्रसन्ने सति अहं वरुणश्चोभौ नावं द्रुममयीं तरणसाधनभूतां आरुहाव उभावारूढावभूविव तां च नावं यदा समुद्रं मध्यं समुद्रस्य मध्यं प्रति प्रेरयाव प्रकर्षेण गमयाव यदा च अपामुदकानां अधि उपरि स्नुभिः गन्त्रीभिरन्याभिरपि नौभिः चराव वर्तावहै तदानीं शुभे शोभार्थं प्रेङ्खे नौरूपायां दोलायामेव प्रेङ्खयावहै निम्नोन्नतैस्तरङ्गैरितश्चेतश्च प्रविचलन्तौ संक्रीडावहै कमिति पूरकः यद्वा क्रियाविशेषणं कं सुखं यथा भवति तथेत्यर्थः ॥ ३ ॥

३. जिस समय मैं और वरुण, दोनों नाव पर चढ़े थे, जिस समय समुद्र के बीच में नाव को, भली भाँति, प्रेरित किया था, जिस समय जल के ऊपर गति-परायण नाव पर हम थे, उस समय शोभा के लिए नौका-रूपी झूले पर हमने सुख से क्रीड़ा की थी।

वसिष्ठं ह वरुणो नाव्याधादृषिं चकार स्वपा महोभिः ।
स्तोतारं विप्रः सुदिनत्वे अह्नां यान्नु द्यावस्ततनन्यादुषासः ॥ ४ ॥

वसिष्ठम् । ह । वरुणः । नावि । आ । अधात् । ऋषिम् ।
चकार । सुऽअपाः । महःऽभिः । स्तोतारम् । विप्रः । सुदिनऽत्वे ।
अह्नाम् । यात् । नु । द्यावः । ततनन् । यात् । उषसः ॥ ४ ॥

एवं वसिष्ठेनात्मनोक्ते सद्वरुणेन कृतं प्रदर्शयति वसिष्ठं ह वसिष्ठं खलु वरुणो नावि स्वकीयायां आ अधात् आरोहयत् तथा तमृषिं अवोभिः रक्षणैः स्वपां स्वपसं शोभनकर्माणं चकार वरुणः कृतवान् अपि च विप्रो मेधावी वरुणः अह्नां दिवसानां मध्ये सुदिनत्वे यत्फलत्वेन शोभनदिनत्वं तत्र स्तोतारं अस्थापयदिति शेषः । किं कुर्वन् यात् यावतो गच्छतो द्यावो दिवसान् यात् यावतीः उषसः उषसा उपलक्षिता रात्रीश्च नु क्षिप्रं ततनत् सूर्यात्मना विस्तारयत् ॥ ४ ॥

४. मेधावी वरुण ने (सूर्यात्म-रूप से) दिन और रात्रि का विस्तार करके दिनों के बीच सुन्दर दिन में वसिष्ठ को (मुझे) नौका पर चढ़ाया था। वरुण ने रक्षणों के द्वारा वसिष्ठ को सुकर्मा किया था।

अथ पंचमी—

क्वत्यानिनौसख्याबभूवुःसचावहेयदवृकंपुराचित् ।
बृहन्तंमानंवरुणस्वधावःसहस्रद्वारंजगमागृहन्ते ॥ ५ ॥

क्व । त्यानि । नौ । सख्या । बभूवुः । सचावहे इति । यत् ।
अवृकम् । पुरा । चित् । बृहन्तम् । मानम् । वरुण । स्वधाऽवः ।
सहस्रऽद्वारम् । जगम । गृहम् । ते ॥ ५ ॥

हे वरुण त्यानि तानि पुरातनानि नौ आवयोः सख्या सख्यानि सखित्वानि क्व कुत्र बभूवुः पुरा पूर्वस्मिन् काले अवृकं अहिंस्यं आत्यन्तिकं यत्सख्यमस्ति तत्सचावहे आवां सेवामहे चिदिति पूरकः अपि च हे स्वधावः अन्नवन्वरुण ते त्वदीयं गृहं जगम गच्छानि लोडर्थे लिट् कीदृशं गृहं बृहन्तं महान्तं मानं मान्त्यस्मिन्सर्वाणि भूतानीति मानं सर्वस्य भुवनस्य परिच्छेदकमित्यर्थः सहस्रद्वारं बहुद्वारम् ॥ ५ ॥

५. वरुण, हम लोगों की पुरानी मैत्री कहाँ हुई थी? पूर्व समय में हम लोगों में जो हिंसा-शून्य मित्रता हुई थी, हम लोग उसी को निबाहते हैं। अन्नवान् वरुण, तुम्हारे महान्, प्राणियों के विभेदक और हजार दरवाजोंवाले गृह में मैं जाऊँगा।

अथ षष्ठी—

यआपिर्नित्योवरुणप्रियःसन्त्वामागांसिकृणवत्सखाते ।
मातएनस्वन्तोयक्षिन्भुजेमयन्धिष्माविप्रःस्तुवतेवरूथम् ॥ ६ ॥

यः । आपिः । नित्यः । वरुण । प्रियः । सन् । त्वाम् । आगांसि ।
कृणवत् । सखा । ते । मा । ते । एनस्वन्तः । यक्षिन् ।
भुजेम । यन्धि । स्म । विप्रः । स्तुवते । वरूथम् ॥ ६ ॥

हे वरुण यो वसिष्ठो नित्यो ध्रुवः आपिर्बन्धुः औरसः पुत्र इत्यर्थः यः पूर्वं प्रियः सन् त्वां प्रति आगांसि अपराधान्कृणवत् अकरोत् स इदानीं ते तव सखा समानख्यानः प्रियोऽस्तु । हे यक्षिन् यजनार्ह वरुण ते तव स्वभूता वयं एनस्वन्तः एनसा पापेन युक्ताः सन्तो मा भुजेम मा भुञ्ज्महि त्वत्प्रसादात् पापरहिता एव सन्तो भोगान् भुनजामहै विप्रो मेधावी त्वं स्तुवते स्तोत्रं कुर्वते वसिष्ठाय वरूथं अनिष्टवारकं वरणीयं वा गृहं यन्धि प्रयच्छ स्मेति पूरकः ॥ ६ ॥

६. वरुण, जो वसिष्ठ नित्य बन्धु (औरस पुत्र) हैं, जिन्होंने पूर्व समय में प्रिय होकर तुम्हारे प्रति अपराध किया था, वह इस समय तुम्हारे सखा हों। यजनीय वरुण, हम तुम्हारे आत्मीय हैं; इसलिए पाप-युक्त होकर हम भोग न भोगने पावें। तुम मेधावी हो; स्तोताओं को वरणीय गृह प्रदान करो।

ध्रुवासु॑त्वासु॒क्षि॒तिषु॑क्षि॒यन्तो॒व्य१॒॑स्मत्पाशं॒वरु॑णोमुमोचत् ।
अवो॑वन्वा॒नाअदि॑तेरु॒पस्था॑द्यू॒यंपा॑तस्व॒स्तिभि॒ःसदा॑नः ॥७॥१०॥

ध्रु॒वासु॑ । त्वा॒ । आ॒सु॒ । क्षि॒तिषु॑ । क्षि॒यन्तः॑ । वि । अ॒स्मत् ।
पाश॑म् । वरु॑णः । मु॒मो॒च॒त् । अवः॑ । व॒न्वा॒नाः । अदि॑तेः ।
उ॒पऽस्था॑त् । यू॒यम् । पा॒त॒ । स्व॒स्तिऽभिः॑ । सदा॑ । नः॒ ॥ ७ ॥ १० ॥

ध्रुवासु नित्यासु आसु दृश्यमानासु क्षितिषु भूमिषु क्षियन्तः निवसन्तोवयं हे वरुण त्वा त्वां स्तुमइतिशेषः सच वरुणः अस्मत् अस्मत्तः पाशं बन्धकं पापं विमुमोचत् मोचयेत् प-या अदितेः अखण्डनीयायाः पृथिव्याः उपस्थादुपस्थानात् अवोरक्षणं वरुणेन दत्तं वन्वानाः संभजमानावयं स्याम अन्यद्गतम् ॥ अत्र ऋग्विधानम्—ध्रुवासुत्वासुक्षितिषु आयवसन्धानमृ-च्यते । विप्रवानौजपेदेतां पिशाचस्तंनगच्छतीति ॥ ७ ॥

७. इन सब नित्य भूमियों में निवास करते हुए हम तुम्हारा स्तोत्र करते हैं। वरुण हमारा बन्धन छुड़ावें। हम अखण्डनीय पृथिवी के पास से वरुण की रक्षा का भोग करें। हमें तुम सदा स्वस्ति-द्वारा पालन करो।

॥ इति पञ्चमस्य षष्ठे दशमोवर्गः ॥ १० ॥

मोषुवरुणेति पञ्चर्चमेकविंशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षंवारुणंमन्त्याजगती शिष्टागायत्र्यः तथाचानुक्रान्तम् मोषुपञ्चगायत्रं जगत्यन्त्यमिति । गतोविनियोगः ।

मोषुवरुणमृन्मयंगृहंराजन्नहंगमम् । मृळासुक्षत्रमृळय ॥ १ ॥

मो इति॑ । सु । व॒रु॒ण॒ । मृ॒त्ऽमय॑म् । गृ॒हम् । रा॒ज॒न् । अ॒हम् ।
ग॒म॒म् । मृ॒ळ । सु॒ऽक्ष॒त्र॒ । मृ॒ळय॑ ॥ १ ॥

हे राजन्नीश्वर वरुण त्वदीयं मृन्मयं मृदादिनिर्मितं गृहं मो माउ मैव अहं गमं गतो-स्मि अपितु सुयोजनं सुवर्णमयमेव त्वदीयं गृहं प्रापयानि सतं मां मृळ सुखय हे सुक्षत्र शोभनधन वरुण मृळय उपद्याश्च कुरु ॥ १ ॥

१. राजा वरुण, तुम्हारे मिट्टी के मकान को मैं न पाऊँ (सोने का घर पाऊँ)। शोभन-धन वरुण, मुझे सुखी करो, दया करो।

यदेमिप्रस्फुरन्निवदृतिर्नध्मातोअद्रिवः । मृळासुक्षत्रमृळय ॥२॥

यत् । एमि । प्रस्फुरन्ऽइव । दृतिः । न । ध्मातः ।
अद्रिऽवः । मृळ । सुऽक्षत्र । मृळय ॥ २ ॥

हे अद्रिवः आयुधवन्वरुण यद्यदा प्रस्फुरन्निव शैत्येन प्रविचलन्निव लक्ष्मयाक्षेपमानः दृतिर्न दृतिरिव ध्मातो वायुना पूर्णः सन् त्वया बद्धोऽहं एमि गच्छामि तदानीं मृळ सुखय हे सुक्षत्र सुधन मृळय दयां कुरु ॥ २ ॥

२. आयुधवाले वरुण, मैं काँपता हुआ, वायु-चालित बादल की तरह, जाता हूँ। शोभन-धन वरुण, मुझे सुखी करो, दया करो।

क्रत्वः समह दीनता प्रतीपं जगमा शुचे । मृळा सुक्षत्र मृळय ॥ ३ ॥

क्रत्वः । समह । दीनता । प्रतिऽईपम् । जगम ।
शुचे । मृळ । सुऽक्षत्र । मृळय ॥ ३ ॥

हे समह धनवन् शुचे स्वभावतोनिर्मल वरुण दीनता दीनतया अशक्तत्वेन क्रत्वः कर्मणः कर्तव्यत्वेन विहितस्य श्रौतस्मार्तादिलक्षणस्य प्रतीपं प्रतिकूलं अननुष्ठानं जगम प्राप्तवानस्मि अतएव त्वया बद्धः तादृशं मां मृळ सुखय अन्यद्गतम् ॥३॥

३. धनी और निर्मल वरुण, दीनता या असमर्थता के कारण श्रौत, स्मार्त आदि अनुष्ठानों की मैंने प्रतिकूलता की है। सुधन वरुण, मुझे सुखी करो, दया करो।

अपां मध्ये तस्थिवांसं तृष्णाविदज्जरितारम् । मृळा सुक्षत्र मृळय ॥ ४ ॥

अपाम् । मध्ये । तस्थिऽवांसम् । तृष्णा । अविदत् ।
जरितारम् । मृळ । सुऽक्षत्र । मृळय ॥ ४ ॥

अपां समुद्राणामुदकानां मध्ये तस्थिवांसं स्थितवन्तमपि जरितारं तव स्तोतारं मां तृष्णा पिपासा अविदत् आप्तवती लवणोत्कटस्य समुद्रजलस्य पानानर्हत्वात् अतस्तादृशं मां मृळ सुखय अन्यद्गतम् ॥ ४ ॥

४. समुद्र जल में रहकर भी मुझ स्तोता को पिपासा लग गई (क्योंकि समुद्र का जल पीने योग्य नहीं होता)। सुधन वरुण, मुझे सुखी करो, दया करो।

देवसुवां हविःषु वारुणस्य हविषः यत्किञ्चेदमितियाज्या सूत्रितञ्च—यत्किञ्चेदं वरुण दैव्ये जन इत्येतस्योमान्यमुपाद्धाकरमिति द्वे इति ।

यत्किं चेदं वरुण दैव्ये जनेऽभिद्रोहं मनुष्याश्चरामसि ।
अचित्ती यत्तव धर्मा युयोपिम मा नस्तस्मादेनसो देव रीरिषः ॥ ५ ॥ ११ ॥

यत् । किम् । च । इदम् । वरुण । दैव्ये । जने । अभिऽद्रोहम् ।
मनुष्याः । चरामसि । अचित्ती । यत् । तव । धर्म । युयोपिम ।
मा । नः । तस्मात् । एनसः । देव । रिरिषः ॥ ५ ॥ ११ ॥

हे वरुण दैव्ये देवसमूहरूपे जने यदिदं किञ्चनाभिद्रोहम् अपकारजातं मनुष्यास्सन्तो वयं चरामसि चरामः निर्वर्तयामः तथा अचित्ती अचित्त्या अज्ञानेन तव त्वदीयं यद्धर्मं धारकं कर्म युयोपिम वयं विमोहितवन्तः हे देव तस्मादेनसः पापात् नोऽस्मान् मारीरिषः माहिंसीः ॥ ५ ॥

५. वरुण, हम मनुष्य हैं; इसलिए देवों का जो हमने अपकार किया है और अज्ञानता के कारण तुम्हारे जिस कार्य में हमने असावधानी की है, उन सब पापों (अपराधों) के कारण हमें नहीं मारना।

॥ इति पञ्चमस्य षष्ठे एकादशोवर्गः ॥ ११ ॥

॥ इतिसप्तमे मण्डले पञ्चमोनुवाकः ॥ ५ ॥

षष्ठेनुवाके पञ्चदश सूक्तानि तत्र प्रवीरयेति सप्तर्चं प्रथमं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभं वायव्यम् याश्चपञ्चम्याद्यासु द्विवचनमस्ति ताऐन्द्रवायव्यः तथाचानुक्रान्तम्—प्रवीरयासप्त वायव्यं त्वैन्द्रश्च या द्विवचनाइति । तृतीयेछन्दोमे प्रउगशस्त्रे प्रवीरयेतिवायव्यस्तृचः सूत्रितञ्च प्रवीरयाशुचयोदद्रिरेवा वेसत्येनमनसादीध्यानाइति ।

प्रवीरयाशुचयोददिरेवामध्वर्युभिर्मधुमन्तःसुतासः ।
वहवायोनियुतोयाह्यच्छापिबासुतस्यान्धसोमदाय ॥ १ ॥

प्र । वीरऽया । शुचयः । दद्रिरे । वाम् । अध्वर्युऽभिः ।
मधुऽमन्तः । सुतासः । वह । वायो इति । निऽयुतः । याहि ।
अच्छ । पिब । सुतस्य । अन्धसः । मदाय ॥ १ ॥

हे वायो वीरया वीराय विविधमीरयित्रे सुपांसुलुगिति चतुर्थ्यायाजादेशः वां ते व्यत्ययेन द्विवचनं शुभ्रं शुचयः शुद्धाः मधुमन्तः माधुर्योपेताः सुतासः अभिषुताः सोमाः ऐतरेयिभिः नवमेहनि प्रउगे अध्वर्युभिः अध्वरस्यनेतृभिः ऋत्विग्भिः प्रदद्रिरे प्रदीयन्ते ददातेरत्रस्यैवरूपम् यतएवमतः कारणात् हे वायो नियुतोवडवाः वह रथं प्रापय तेन रथेन अच्छ याहि अस्मद्यज्ञमभिगच्छ अभिगत्यच सुतस्याभिषुतस्य अन्धसः अन्नस्य सोमलक्षणस्य स्वकीयं भागं पिब किमर्थम् मदाय मदोत्पत्त्यर्थं ॥ १ ॥

१. वायु, तुम वीर हो। शुद्ध, मधुरता-पूर्ण और अभिषुत सोम को अध्वर्युगण तुम्हारे उद्देश से प्रेरित करते हैं। तुम नियुद्गण (अश्वों) को रथ में जोतो, सामने आओ और आनन्द के लिए अभिषुत सोमरस के भाग का भक्षण करो।

शुनासीरीयेपर्वणि वायव्यस्य हविष ईशानायेति पुरोनुवाक्या सूत्रितश्च—सत्यं नो देव मनस ईशानाय प्रहुतिं यस्त आनडिति । वायव्ये पशावप्येवैव पशुपुरोडाशस्य याज्या सूत्रितं च—ईशानाय प्रहु-तिं यस्त आनट् प्रयो वायुरयथुर्न कृणुध्वमिति ।

सैषात्र द्वितीया—

ईशानायप्रहुतिंयस्तआनट्शुचिंसोमंशुचिपास्तुभ्यंवायो ।
कृणोषितंमर्त्येषुप्रशस्तंजातोजातोजायतेवाज्यस्य ॥ २ ॥

ईशानाय । प्रऽहुतिम् । यः । ते । आनट् । शुचिम् । सोमम् ।
शुचिऽपाः । तुभ्यम् । वायो इति । कृणोषि । तम् । मर्त्येषु ।
प्रऽशस्तम् । जातःऽजातः । जायते । वाजी । अस्य ॥ २ ॥

हे वायो ईशानाय ईश्वराय ते तुभ्यं त्वदर्थं प्रहुतिं प्रकृष्टामाहुतिं पशुपुरोडाशादिसाध्यां योयजमान आनट् व्याप्नोत् ददातीत्यर्थः यथा हे शुचिपाः शुद्धस्य सोमस्य पातर्वायो तुभ्यं शुचिं शुद्धं सोमं च यः प्रयच्छति मर्त्येषु मनुष्येषु मध्ये तं यजमानं प्रशस्तं मुख्यं कृणोषि करोषि स च जातोजातः सर्वत्र प्रादुर्भूतः प्रख्यातः सन् वाजी अस्य प्राप्तस्य धनस्य प्रापणे जायते अवकल्पते सर्वं धनं लभते इत्यर्थः ॥ २ ॥

२. वायु, तुम ही ईश्वर हो। जो यजमान तुम्हें उत्तम आहुति देता है और सोमपायी वरुण, जो तुम्हें पवित्र सोम प्रदान करता है, उसे मनुष्यों में तुम प्रधान बनाओ। वह सर्वत्र प्रख्यात होकर प्राप्तव्य धन प्राप्त करता है।

नियुत्वद्गुणविशिष्टवायुदेवताके पशौ रायेनुयमिति पुरोडाशस्य याज्या सूत्रितश्च—राये-नुयंजज्ञतूरोदसीमे प्रवायुमच्छाबृहतीमनीषेति ।

सैषात्र तृतीया—

रायेनुयंजज्ञतूरोदसीमेरायेदेवीधिषणाधातिदेवम् ।
अधवायुंनियुतःसश्चतस्वाउतश्वेतंवसुधितिंनिरेके ॥ ३ ॥

राये । नु । यम् । जज्ञतुः । रोदसी इति । इमे इति । राये । देवी ।
धिषणा । धाति । देवम् । अध । वायुम् । निऽयुतः । सश्चत ।
स्वाः । उत । श्वेतम् । वसुऽधितिम् । निरेके ॥ ३ ॥

इमे रोदसी द्यावापृथिव्यौ यं वायुं राये धनार्थं नु क्षिप्रं अजनयतामसुवातां यं देवं दानादिगुणयुक्तं वायुं देवी द्योतमाना धिषणा स्तुतिः राये धनार्थं धाति धारयति धनं यथा लभ्यते तथा प्रेरयतीत्यर्थः अध अधुना एवं स्तुतौ मनुचार्यां स्वाः स्वकीया नियुतोऽश्वाः रथवाहाः वायुं सश्चत सचन्ते सेवन्ते उपापित स्वेतं शुभ्रवर्णं निरेके नितरां रेको रिक्तता निरेकः दारिद्र्यमित्यर्थः तस्मिन् सति वसुधितिं वसूनां धातारं प्रदातारं तं वायुं नियुतोऽस्मभ्यं प्रापयन्तीत्यर्थः ॥ ३ ॥

३. इन द्यावा-पृथिवी ने जिन वायु को, धन के लिए, उत्पन्न किया है और प्रकाशमाना स्तुति, धन के लिए, जिन वायुदेव को धारण करती है, इस समय वह वायु, अपने अश्वों-द्वारा, सेवित होते हैं।

द्वितीये छन्दोमे प्रउगशस्त्रे वायव्यतृचस्य उच्छन्नुषसइति तृतीया सूत्रितञ्च—उच्छन्नुषसः सुदिनाअरिप्राइत्येकपातिन्यइति ।

उच्छन्नुषसः सुदिना अरिप्रा उरु ज्योतिर्विविदुर्दीध्यानाः ।
गव्यं चिदूर्वमुशिजो वि वव्रुस्तेषामनु प्रदिवः सस्रुरापः ॥ ४ ॥

उच्छन् । उषसः । सुऽदिनाः । अरिप्राः । उरु । ज्योतिः ।
विविदुः । दीध्यानाः । गव्यम् । चित् । ऊर्वम् । उशिजः ।
वि । वव्रुः । तेषाम् । अनु । प्रऽदिवः । सस्रुः । आपः ॥ ४ ॥

येऽङ्गिरसो वायुमस्तोषत तेषां अरिप्राः पापरहिता उषसः सुदिनाः शोभनदिनस्य हेतुभूताः सत्यः उच्छन् औच्छन् व्यवासयन् ते च दीध्यानाः दीप्यमानाः सन्तः उरु विस्तीर्णं ज्योतिः सूर्याख्यं विविदुः वायोः प्रसादाल्लभन्त । अपि च उशिजः कामयमानाः तेऽङ्गिरसः गव्यं चित् गोसङ्घरूपमपि ऊर्वं धनं पणिभिरपहृतं विवव्रुः व्यवृण्वन् अलभन्त । यथा तेषामङ्गिरसामर्थाय प्रदिवः पुराण्यः आपः अनुसस्रुः अन्वसरन् अन्वगच्छन् हिताः हिताचरणपरा आसन्नित्यर्थः आवरकस्यासुरस्य वायुनाहननात् असुरेणावृतानुदकप्रवृत्तीव पुनर्लब्धवन्तइत्यर्थः ॥४॥

४. पाप-शून्या उषायें सुदिनों की कारण-भूता होकर अन्धकार नष्ट करती हैं। दीप्यमाना होकर उन्होंने विस्तीर्ण ज्योति प्राप्त की है। अङ्गिरा लोगों ने गोरूप धन प्राप्त किया था। अङ्गिरा लोगों का प्राचीन जल ने अनुसरण किया था।

तृतीये छन्दोमे प्रउगशस्त्रे तेसत्येनेत्यैन्द्रवायवस्तृचः सूत्रितं च—तेसत्येनमनसादीध्यानाइतिसमन्वारभताः पृथिव्यामिति ।

ते सत्येन मनसा दीध्यानाः स्वेन युक्तासः क्रतुना वहन्ति ।
इन्द्रवायू वीरवाहं रथं वामीशानयोरभि पृक्षः सचन्ते ॥ ५ ॥

ते । स॒त्येन॑ । मन॑सा । दीध्या॑नाः । स्वेन॑ । यु॒क्तास॑ः । क्रतु॑ना ।
व॒ह॒न्ति॒ । इन्द्र॑वायू इति॑ । वी॒र॒ऽवाह॑म् ।
रथ॑म् । वा॒म् । ई॒शा॒नयो॑ः । अ॒भि । पृक्ष॑ः । स॒च॒न्ते॒ ॥ ५ ॥

ते वसिष्ठाः सत्येन यथार्थेन मनसा मननीयेन स्तोत्रेण युक्ताः दीध्याना दीप्यमानाः स्वेन स्वकीयत्वे विहितेन क्रतुना कर्मणा नित्यनैमित्तिकात्मना युक्तासोयुक्ताः एवंभूताः यज-मानाः हे इन्द्रवायू वीरवाहं वीरैः विशेषेण ईरयितृभिः स्तोतृभिः वहनीयं प्रापणीयं । यद्वा वीरैरश्वैर्वहनीयं ईशानयोरीश्वरयोर्वां युवयोः स्वभूतं रथं वहन्ति स्वं स्वं यज्ञं प्रापयन्ति । तत्र च पृक्षोऽन्नानि हविर्लक्षणानि अभिसचन्ते युवामभिसेवन्ते ॥ ५ ॥

५. इन्द्र और वायु यजमान लोग यथार्थ मन से मननीय स्तोत्र-द्वारा दीप्यमान होकर अपने कर्म-द्वारा वीरों-द्वारा प्रापणीय रथ को अपने-अपने यज्ञ में वहन करते हैं, तुम लोग ईश्वर हो। सारे अन्न तुम्हारी सेवा करते हैं।

ई॒शा॒नासो॒येद॒धते॒स्व॑र्णो॒गोभि॒रश्वे॑भि॒र्वसु॑भि॒र्हिर॑ण्यैः ।
इन्द्र॑वायूसू॒रयो॒विश्व॒मायु॒रर्व॑द्भिर्वी॒रैःपृत॑नासुस॒ह्युः ॥ ६ ॥

ई॒शा॒नास॑ः । ये । दध॑ते । स्व॑ः । न॒ः । गोभि॑ः । अश्वे॑भिः ।
वसु॑ऽभिः । हिर॑ण्यैः । इन्द्र॑वायू इति॑ । सू॒रय॑ः । विश्व॑म् ।
आयु॑ः । अर्व॑त्ऽभिः । वी॒रैः । पृत॑नासु । स॒ह्युः ॥ ६ ॥

हे इन्द्रवायू ईशानासः ईश्वराः प्रभवो येजनाः नोऽस्मभ्यं गोभिरश्वेभिरश्वैर्वसुभिर्निवा-सकैः हिरण्यैश्च सहितं स्वः सुष्ठु अरणीयं सुखं दधते ददति प्रयच्छन्ति । यद्वा हिरण्यव्यतिरि-क्तानि धनानि वसूनि तैर्हिरण्यैश्च सहेत्यर्थः । ते सूरयो दातारः विश्वं व्याप्तमायुरन्नं जीवनं वा शत्रूणां स्वभूतं पृतनासु संग्रामेषु अर्वद्भिरश्वैः वीरैः शूरभटैश्च साधनभूतैः सह्युः अभिभवेयुः यद्वा सहार्थे तृतीया अर्वद्भिः वीरैः पुत्रैश्च सहितं शत्रूणामायुरभिभवेयुरित्यर्थः ॥ ६ ॥

६. इन्द्र और वायु, जो क्षमता-शाली जन हमें गौ, अश्व, निवास-प्रद धन और हिरण्य के साथ सुख प्रदान करते हैं, वे ही दातागण युद्ध में अश्व और वीरों की सहायता से व्याप्त जीवन (आयु) को जीत लेते हैं।

अर्व॑न्तो॒नश्र॒वसो॒भिक्ष॑माणाइन्द्रवा॒यूसु॑ष्टु॒तिभि॒र्वसि॑ष्ठाः ।
वा॒ज॒यन्तः॒स्वव॑सेहुवेमयू॒यंपा॑तस्व॒स्तिभि॒ःसदा॑नः ॥ ७ ॥ १२ ॥

अर्वन्तः । न । श्रवसः । भिक्षमाणाः । इन्द्रवायू इति ।
सुस्तुतिऽभिः । वसिष्ठाः । वाजऽयन्तः । सु । अवसे । हुवेम ।
यूयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥ ७॥ १२ ॥

अर्वन्तोन अश्वाइव हविषां वोढारः श्रवसोऽन्नस्य द्वितीयार्थे षष्ठी अन्नं भिक्षमाणाः याचमानाः वाजयन्तः वाजं बलमात्मन इच्छन्तो वसिष्ठाः वयं स्ववसे शोभनरक्षणाय सुष्टुतर्पणाय वा सुष्टुतिभिः शोभनाभिः स्तुतिभिः इन्द्रवायू इन्द्रं वायुं च हुवेम आह्वयेमहि । अन्यद्गतम् ॥७॥

७. अश्व की तरह हविर्वाहक, अन्नप्रार्थी और बलेच्छु वसिष्ठगण उत्तम रक्षा के लिए उत्तम स्तुति-द्वारा इन्द्र और वायु को बुलाते हैं। तुम सदा हमें स्वस्ति-द्वारा पालन करो।

॥ इति पञ्चमस्य षष्ठे द्वादशो वर्गः ॥ १२ ॥

कुविदङ्गेति सप्तर्चं द्वितीयं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभं वायव्यं कुविदङ्गेत्यनुक्रान्तम् । गतः सूक्तविनियोगः । वायव्ये पशौ कुविदङ्गेति वपायाज्या सूत्रितञ्च—कुविदङ्गनमसायेवृधासई-शानायप्रहुतिंयस्तआनळिति ।

कुविदङ्गनमसायेवृधासःपुरादेवाअनवद्यासआसन् ।
तेवायवेमनवेबाधितायावासयन्नुषसंसूर्येण ॥ १ ॥

कुवित् । अङ्ग । नमसा । ये । वृधासः । पुरा । देवाः ।
अनवद्यासः । आसन् । ते । वायवे । मनवे । बाधिताय ।
अवासयन् । उषसम् । सूर्येण ॥ १ ॥

दीव्यंति स्तुवन्तीति देवाः स्तोतारः पुरा पूर्वस्मिन्काले ये वृधासो वृद्धादेवाः स्तोतारः कुविदिति बहुनाम अङ्गेति क्षिप्र नाम कुविद्बहुशः अङ्ग क्षिप्रं कृतेन नमसा वायुविषयेण स्तोत्रेण नमस्कारेण वा अनवद्यासः अवद्यरहिताः आसन् तेऽपि वायवे हवींषि दातुं सूर्येण सह उषसं अवासयन् उषसो वृष्टिं सूर्योदयञ्च वायुयागार्थं कुर्वन्तीत्यर्थः । किमर्थं मनवे मनुष्याणां बाधिताय बाधितानां पुत्रादीनां रक्षणार्थमित्यर्थः यद्वा मनवे बाधितायेति षष्ठ्यर्थे चतुर्थी बाधितस्य मनोः प्रजापतेर्यमि वायवे हवींषि दातुमित्यन्वयः ॥ १ ॥

१. प्राचीन समय में जो प्रवृद्ध स्तोता लोग वायुदेव के लिए किये गये अनेक स्तोत्रों के कारण प्रशस्य हुए थे, उन्होंने विपद्ग्रस्त मनुष्यों के उद्धार के लिए, वायु को हवि देने के निमित्त, सूर्य के साथ उषा को एकत्र ठहराया था।

द्वितीये छन्दोमे मरुत्वतीये ऐन्द्रवायवतृचस्य उशन्तेत्येषा प्रथमा सूत्रितञ्च—उशन्ता-दूतानदभायगोपायावत्तरस्तन्वोयावदोजइत्येकापुंचेति ।

सैषा द्वितीया—

उशन्तादूतानदभायगोपामासश्चपाथःशरदश्चपूर्वीः ।
इन्द्रवायूसुष्टुतिर्वामियानामार्डीकमीट्टेसुवितंचनव्यम् ॥ २ ॥

उशन्ता । दूता । न । दभाय । गोपा । मासः । च । पाथः ।
शरदः । च । पूर्वीः । इन्द्रवायू इति । सुऽस्तुतिः । वाम् ।
इयाना । मार्डीकम् । ईट्टे । सुवितम् । च । नव्यम् ॥ २ ॥

हे इन्द्रवायू उशन्ता उशन्तौ कामयमानौ दूता दूतौ देवतेर्गतिकर्मणो दूतशब्दः गन्तारौ गोपा गोपायितारौ ईदृशौ युवां दभाय हिंसायै नाभवतम् अपितु मासो मासांश्च पूर्वीर्बह्वीः शरदः संवत्सरांश्च चिरकालमस्मान्पाथो रक्षतम्। अपिच हे इन्द्रवायू सुष्टुतिरस्मदीया शोभना स्तुतिः वां युवां इयाना गच्छन्ती प्राप्नुवन्ती मार्डीकं सुखं ईट्टे याचते। यद्वा सुखं यथा भवति तथा युवामीट्टे स्तौति। तथा नव्यं प्रशस्यं सुवितं सुष्ठुप्राप्यं धनञ्च ईट्टे ॥ २ ॥

२. इन्द्र और वायु, तुम कामयमान दूत और रक्षक हो। तुम लोग हिंसा नहीं करना। महीनों और वर्षों रक्षा करना। सुन्दर स्तुति तुम्हारे पास जाकर सुख और प्रशंसनीय तथा सुलभ्य धन की याचना करती है।

नियुत्वद्वायुदेवताके पशौ पीवोअन्नानिति वपायाज्या सूत्रितञ्च—पीवोअन्नाँरयिवृधः सुमेधा रायेनुयंजज्ञतूरोदसीमेइति। तथा द्वितीये छन्दोमे प्रउगशस्त्रे वायव्यतृचस्य एषैव द्वितीया सूत्रितञ्च—पीवोअन्नाँरयिवृधःसुमेधा उच्छन्नुषसःसुदिनाअरिप्राइति।

सैषा तृतीया—

पीवोअन्नाँरयिवृधःसुमेधाःश्वेतःसिषक्तिनियुतामभिश्रीः ।
तेवायवेसमनसोवितस्थुर्विश्वेन्नरःस्वपत्यानिचक्रुः ॥ ३ ॥

पीवःऽअन्नान् । रयिऽवृधः । सुऽमेधाः । श्वेतः । सिसक्ति ।
निऽयुताम् । अभिऽश्रीः । ते । वायवे । सऽमनसः । वि ।
तस्थुः । विश्वा । इत् । नरः । सुऽअपत्यानि । चक्रुः ॥ २ ॥

पीवोअन्नान् पीवांसि स्थूलानि प्रभूतान्यन्नानि येषांतान् रयिवृधः रय्या धनेन वृद्धान् एवं भूतानाढ्यजनान् सुमेधाः शोभनप्रज्ञः नियुतां वडवानां वाहानां अभिश्रीरभिश्रयणीयः श्वेतः श्वेतवर्णो वायुः सिषक्ति सेवते। तेच जनाः समनसः समानमनस्काः सन्तः वायवे वायुमुद्दिश्य यष्टुं वितस्थुः विविधमवतिष्ठन्ते। स्थिता च ते नरः कर्मणां नेतारो जनाः विश्वेद् विश्वानि सर्वा-

ण्येव स्वपत्यानि शोभनापत्यहेतूनि यद्वा सुष्ठु अपवनकारणानि वायुदेवत्यानि कर्माणि चक्रुः कुर्वन्ति ॥ ३ ॥

३. सुबुद्धि और अपने अश्वों के लिए आश्रयणीय श्वेतवर्ण वायु प्रचुर अन्नवाले और धन-वृद्ध व्यक्तियों को आश्रित करते हैं। वे व्यक्ति भी समान-मना होकर वायु के निमित्त यज्ञ करने के लिए नाना प्रकार से अवस्थित हुए हैं। उन्होंने सुन्दर सन्तति के कारण-भूत कार्यों को किया था।

द्वितीये छन्दोमे प्रउगशस्त्रे ऐन्द्रवायवतृचस्य यावत्तरस्त्यादिके द्वे ऋचौ सूत्रं तु पूर्वमेवोदाहृतम्।

यावत्तरस्तन्वो३ यावदोजो यावन्नरश्चक्षसा दीध्यानाः।
शुचिं सोमं शुचिपा पातमस्मे इन्द्रवायू सदतं बर्हिरेदम् ॥ ४ ॥

यावत्। तरः। तन्वः। यावत्। ओजः। यावत्। नरः।
चक्षसा। दीध्यानाः। शुचिम्। सोमम्। शुचिऽपा। पातम्।
अस्मे इति। इन्द्रवायू इति। सदतम्। बर्हिः। आ। इदम् ॥ ४ ॥

हे इन्द्रवायू युवयोस्तन्वः शरीरस्य तरो वेगो यावदस्ति यावच्च ओजो बलं यावच्च नरः कर्मणां नेतार ऋत्विजः चक्षसा ज्ञानेन दीध्यानाः दीप्यमानाः भवन्ति तस्य सर्वस्यानुरूपं शुचिपा शुचेः सोमस्य पाताराविन्द्रवायू शुचिं शुद्धं सोमं अस्मे अस्मदीयं पातं पिबतम्। इदं वेद्यां स्तीर्णं बर्हिश्च आसदतं पानार्थमासीदतं बर्हिषि उपविशतमित्यर्थः ॥ ४ ॥

४. जब तक तुम्हारे शरीर का वेग है, जब तक बल है और जब तक नेता लोग ज्ञान-बल से प्रकाशमान रहते हैं, तब तक हे विशुद्ध सोम को पीनेवाले हे इंद्र और वायु, तुम लोग हमारे विशुद्ध सोम का पान करो और इन कुशों पर बैठो।

नियुवाना नियुत स्पार्हवीरा इन्द्रवायू सरथं यातमर्वाक्।
इदं हि वां प्रभृतं मध्वो अग्रमध प्रीणाना वि मुमुक्तमस्मे ॥ ५ ॥

निऽयुवाना। निऽयुतः। स्पार्हऽवीराः। इन्द्रवायू इति। सऽरथम्।
यातम्। अर्वाक्। इदम्। हि। वाम्। प्रऽभृतम्। मध्वः। अग्रम्।
अध। प्रीणाना। वि। मुमुक्तम्। अस्मे इति ॥ ५ ॥

हे इन्द्रवायू स्पार्हवीराः स्पृहणीयस्तोतृकान् नियुत आत्मीयानश्वान् सरथं उभयोः समानमेकं रथं नियुवाना नियमयन्तौ युवां अर्वागस्मदभिमुखं यातम् गच्छतम्। इदं हि इदं खलु मध्वो मधुरस्य सोमस्य अग्रं श्रेष्ठमैन्द्रवायवाख्यं ग्रहं वां युवयोरर्थं प्रभृतं प्रकर्षेण हृतं

सोमार्थमुत्तरवेदिं प्रतिनीतम् अथ अस्य सुतस्य सोमस्य पानानन्तरं प्रीणाना प्रीयमाणौ युवां अस्मे अस्मान् विमुमुक्तं पापाद्विमोचयतम् ॥ ५ ॥

५. इन्द्र और वायु, तुम लोग अभिलषणीय स्तोत्रवाले हो। अपने अश्वों को एक रथ में जोतो। तुम लोग सामने आओ। इस मधुर सोम का अग्रभाग तुम लोगों के लिए लाया गया है। पीने के अनन्तर तुम लोग प्रसन्न होकर हमें पापों से छुड़ाओ।

प्रथमे छन्दोमे प्रउगशस्त्रे ऐन्द्रवायवतृचस्य यावांशतमिति तृतीया सूत्रितं च—यावां शतंनियुतोयाः सहस्रमित्येकपातिन्यइति।

यावाँशतंनियुतोयाःसहस्रमिन्द्रवायूविश्ववाराःसचन्ते।
आभिर्यातंसुविदत्राभिरर्वाक्पातंनराप्रतिभृतस्यमध्वः॥ ६ ॥

याः। वाम्। शतम्। निऽयुतः। याः। सहस्रम्। इन्द्रवायू इति।
विश्वऽवाराः। सचन्ते। आ। आभिः। यातम्। सुऽविदत्राभिः।
अर्वाक्। पातम्। नरा। प्रतिऽभृतस्य। मध्वः॥ ६ ॥

हे इन्द्रवायू या नियुतः शतं शतसंख्याकाः सत्यः वां युवां सचन्ते सेवन्ते याश्च विश्ववारा विश्वैर्वरणीया नियुतः सहस्रं सहस्रसंख्याकाः सत्यः युवां सचन्ते सुविदत्राभिः शोभनधनप्रदाभिराभिर्नियुद्भिरर्वाक् अस्मदभिमुखं आयातमागच्छतम् हे नरा नेतारौ प्रतिभृतस्य उत्तरवेदिं प्रतिनीतस्य मध्वो मधुरस्य सोमस्य द्वितीयार्थे षष्ठी ईदृशं सोमं पातं पिबतम् ॥६॥

६. इन्द्र और वायु, जो तुम्हारे अश्व शत-संख्यक होकर तुम्हारी सेवा करते हैं और जो सबके वरणीय अश्व सहस्रसंख्यक होकर तुम्हारी सेवा करते हैं, उन्हीं शोभन धन देनेवाले अश्वों के साथ हमारे सामने आओ।

अथ सप्तमी—

अर्वन्तोनश्रवसोभिक्षमाणाइन्द्रवायूसुष्टुतिभिर्वसिष्ठाः।
वाजयन्तःस्ववसेहुवेमयूयंपातस्वस्तिभिःसदानः॥ ७ ॥ १२ ॥

अर्वन्तः। न। श्रवसः। भिक्षमाणाः। इन्द्रवायू इति।
सुस्तुतिऽभिः। वसिष्ठाः। वाजऽयन्तः। सु। अवसे। हुवेम।
यूयम्। पात। स्वस्तिऽभिः। सदा। नः॥ ७ ॥ १२ ॥

व्याख्यातेयं अक्षरार्थस्तु अश्वा इव हविषां वोढारः श्रवः याचमानाः बलं कामयमानाः वसिष्ठाः वयं शोभनरक्षणाय शोभनैः स्तोत्रैः इन्द्रवायू आह्वयेमहीति ॥ ७ ॥

॥ इति पञ्चमस्य षष्ठे द्वादशो वर्गः ॥ १२ ॥

७. अश्व की तरह हविर्वाहक, अन्नप्रार्थी और बलेच्छु वसिष्ठगण, उत्तम रक्षण के लिए उत्तम स्तुति-द्वारा, इन्द्र और वायु को बुलाते हैं। तुम सदा हमें स्वस्ति-द्वारा पालन करो।

आवायोइति पञ्चर्चं तृतीयं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभं वायव्यम् अनुक्रान्तञ्च—आवायो-पञ्चेति । शुनासीरीये पर्वणि वायोर्नियुत्वतो यागस्य आवायो इत्यनुवाक्या सूत्रितञ्च—आ-वायोभूषशुचिपाउपनःप्रयाभिर्यासिदाश्वांसमच्छेति । नियुत्वद्वायुदेवताके पशावप्येषैव वपाया अनुवाक्या प्रथमे छन्दोमे प्रउगशस्त्रे वायव्यतृचस्यैषैवाद्या सूत्रितञ्च—समुद्रादूर्मिरित्याज्यमा-वायोभूषशुचिपाइति ।

आवायोभूषशुचिपाउपनःसहस्रंतेनियुतोविश्ववार ।
उपोतेअन्धोमद्यमयामियस्यदेवदधिषेपूर्वपेयम् ॥ १ ॥

आ । वायो इति । भूष । शुचिऽपाः । उप । नः । सहस्रम् ।
ते । निऽयुतः । विश्वऽवार । उपो इति । ते । अन्धः ।
मद्यम् । अयामि । यस्य । देव । दधिषे । पूर्वऽपेयम् ॥ १ ॥

हे शुचिपाः शुचेः शुद्धस्य सोमस्य पातर्वायो नोऽस्माकं उपसमीपे आभूष आगच्छ भू-प्राप्तावित्यस्यैतद्रूपम् हे विश्ववार विश्वैर्वरणीय ते तव वाहनभूताः नियुतोऽश्वाः सहस्रं सहस्र-संख्याका विद्यन्ते यद्यप्येवं अतः शीघ्रमागच्छ । ते तव मद्यं मदकरं सोमलक्षणमन्धोऽन्नं उपो उप उपायामि उपयतं पात्रे गृहीतमासीत् । हे देव वायो यस्य सोमस्य पूर्वपेयं प्रथमपानं द-धिषे दधासि धारयसि ऐन्द्रवायवग्रहे प्रथमे वषट्कारे केवलाय वायवे हूयते द्वितीये तु इ-न्द्रवायुभ्यामिति वायोः प्रथमपानं तादृशमन्धः उपायामीत्यन्वयः ॥ १ ॥

१. पवित्र सोम को पीनेवाले वायु, हमारे समीप आओ। हे सबसे वरणीय, तुम्हारे सब अश्व हज़ार हैं। वायु, तुम जिस सोम के प्रथम पान के अधिकारी हो, वही मदकर सोम पात्र में तुम्हारे लिए रक्खा हुआ है।

प्रथमे छन्दोमे प्रउगशस्त्रे ऐन्द्रवायवतृचस्य प्रसोतेत्याद्या सूत्रितञ्च—प्रसोताजीरो अध्व-रेष्वस्थायेवायवइन्द्रमादनासइति ।

सैषा द्वितीया—

प्रसोताजीरोअध्वरेष्वस्थात्सोममिन्द्रायवायवेपिबध्यै ।
प्रयद्वांमध्वोअग्रियंभरन्त्यध्वर्यवोदेवयन्तःशचीभिः ॥ २ ॥

प्र । सोता । जीरः । अध्वरेषु । अस्थात् । सोमम् । इन्द्राय ।
वायवे । पिबध्यै । प्र । यत् । वाम् । मध्वः । अग्रियम् ।
भरन्ति । अध्वर्यवः । देवऽयन्तः । शचीभिः ॥ २ ॥

धीरः क्षिप्रकारी सोता अभिषोता अध्वर्युः इन्द्राय वायवे च पिबध्यै पानार्थं अध्वरेषु यागेषु सोमं प्रास्थात् प्राविक्षिपत् पुरस्तादुत्तरवेदिं प्रापितवान्। हे इन्द्रवायू यत् येषु यज्ञेषु मध्वः सोमस्य अग्रियं अग्रभवं प्रथमभागं देवयन्तो देवकामाः अध्वर्यवः शचीभिः कर्मभिः अभिषवादिलक्षणैः वां युवयोरर्थं प्रभरन्ति प्रकर्षेण भरन्ति संपादयन्ति तेष्वध्वरेष्वित्यन्वयः॥२॥

२. क्षिप्रकारी और सोम का अभिषव करनेवाले अध्वर्यु ने इन्द्र और वायु के पीने के लिए यज्ञ में सोम रक्खा है। इन्द्र और वायु, देवाभिलाषी अध्वर्युओं ने कर्म-द्वारा तुम्हारे लिए इस यज्ञ में सोम का अग्र भाग प्रस्तुत किया है।

शुनासीरीये पर्वणि नियुत्वद्वायोर्यागस्य प्रयाभिरिति याज्या। सूत्रितञ्च—प्रयाभिर्यासि दाश्वांसमच्छत्वंनोदेवमनसेति। तद्देवत्ये पशावेषैव पुरोडाशस्यानुवाक्या। सूत्रितञ्च—प्रयाभिर्यासिदाश्वांसमच्छानोनियुद्भिःशतिनीभिरिति। प्रथमे छन्दोमे प्रउगशस्त्रे एषैव वायव्यतृचस्य तृतीया। सूत्रितञ्च—आवायोभूषशुचिपाउपनःप्रयाभिर्यासिदाश्वांसमच्छेति।

प्रयाभिर्यासिदाश्वांसमच्छानियुद्भिर्वायविष्टयेदुरोणे।
निनोरयिंसुभोजसंयुवस्वनिवीरंगव्यमश्व्यंचराधः॥ ३ ॥

प्र । याभिः । यासि । दाश्वांसम् । अच्छ । नियुत्ऽभिः ।
वायो इति । इष्टये । दुरोणे । नि । नः । रयिम् । सुऽभोजसम् ।
युवस्व । नि । वीरम् । गव्यम् । अश्व्यम् । च । राधः ॥ ३ ॥

हे वायो दुरोणे यज्ञगृहे स्थितं दाश्वांसं हविषां दातारं यजमानं इष्टये यागाय याभिर्नियुद्भिर्वडवाभिरच्छ यासि अभिगच्छसि ताभिरस्मान् प्रत्यागच्छेति शेषः। आगत्य च नोऽस्मभ्यं सुभोजसं शोभनान्नयुक्तं रयिं धनं नियुवस्व नितरां मिश्रय प्रयच्छ। तथा वीरं पुत्रं गव्यं गोसंघं अश्व्यमश्वसंघं एतद्रूपात्मकं राधो धनञ्च नियुवस्व प्रयच्छ॥ ३ ॥

३. वायु, गृह में अवस्थित हव्यदाता के सम्मुख यज्ञ के लिए जिन नियुतों (अश्वों) के साथ जाते हो, उन्हीं अश्वों के साथ आओ। हमें सुन्दर अन्नवाला धन दो। वीर पुत्र तथा गौ और अश्व से युक्त वैभव दो।

प्रथमे छन्दोमे प्रउगशस्त्रे ऐन्द्रवायवतृचस्य येवायवइन्द्रेति द्वितीया। सूत्रितञ्च—येवायवइन्द्रमादनासोयावांशतंनियुतोयाःसहस्रमिति।

सैषा चतुर्थी—

[२१

येवायवइन्द्रमादनासआदेवासोनितोशनासोअर्यः।
घ्नन्तोवृत्राणिसूरिभिःष्यामसासह्वांसोयुधानृभिरमित्रान्॥ ४ ॥

ये । वायवे । इन्द्रऽमादनासः । आऽदेवासः । निऽतोशनासः ।
अर्यः । घ्नन्तः । वृत्राणि । सूरिऽभिः । स्याम ।
ससह्वांसः । युधा । नृऽभिः । अमित्रान् ॥ ४ ॥

ये सूरयः स्तोतारः इन्द्रमादनासः स्तोत्रैरिन्द्रस्य तर्पयितारः तथा वायवे वायोश्चमादनाः तर्पका भवन्ति येच आदेवासः आगतैःदेवैरुपेताः अतएव अर्यः अरेः शत्रोर्नितोशनासो निहन्तारः तैरस्मदीयैः सूरिभिः स्तोतृभिः वृत्राणि शत्रून् घ्नन्तः हिंसन्तः स्याम भवेम । किंकुर्वन्तः अमित्रान् शत्रुभटान् नृभिरस्मदीयैः पुरुषैः युधा युद्धैः ससह्वांसोभिभवन्तः ॥ ४ ॥

४. जो स्तोता इन्द्र और वायु की तृप्ति करते हैं, वे देव-युक्त हैं; इसलिए वे शत्रुओं के विनाशक हैं। उन्हीं की सहायता से हम शत्रु-विनाश में समर्थ हों। उन्हीं अपने स्तोताओं द्वारा युद्ध में हम शत्रुओं का पराभव कर सकें।

नियुत्वद्वायुदेवताके पशौ आनोनियुद्भिरिति हविषोनुवाक्या सूत्रितञ्च—आनोनियुद्भिः शतिनीभिरध्वरंपीवोअन्नाँरयिवृधःसुमेधाइति ।प्रथमे छन्दोमे प्रउगे वायव्यतृचस्यैषैव तृतीया सूत्रितञ्च—आनोनियुद्भिःशतिनीभिरध्वरंप्रसोताजीरोअध्वरेष्वस्थादिति ।

आनोनियुद्भिःशतिनीभिरध्वरंसहस्रिणीभिरुपयाहियज्ञम् ।
वायोअस्मिन्त्सवनेमादयस्वयूयंपातस्वस्तिभिःसदानः ॥५॥१४॥

आ । नः । नियुत्ऽभिः । शतिनीभिः । अध्वरम् । सहस्रिणीभिः ।
उप । याहि । यज्ञम् । वायो इति । अस्मिन् । सवने ।
मादयस्व । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥ ५ ॥ १४ ॥

हे वायो नोस्माकं अध्वरं हिंसारहितं यज्ञं शतिनीभिः शतसंख्यावतीभिः सहस्रिणीभिः सहस्रसंख्यावतीभिश्च नियुद्भिर्वडवाभिः उपायाहि उपागच्छ तदनन्तरं अस्मिन् सवने प्रातः सवने मादयस्व सोमेन तृप्यस्व अन्यद्गतम् ॥ ५ ॥

५. वायु, शतसंख्या और सहस्र संख्यावाले अपने अश्वों के साथ हमारे हिंसा-शून्य यज्ञ के समीप आगमन करो। इस यज्ञ में सोम पीकर प्रमत्त होओ। तुम सदा स्वस्ति-द्वारा हमें पालन करो।

॥ इति पञ्चमस्य षष्ठे चतुर्दशोवर्गः ॥ १४ ॥

शुचिंन्विति सप्तर्चं चतुर्थं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्राग्नं अनुक्रम्यते हि शुचिंन्वष्टैन्द्राग्नंत्विति । गतः सूक्तविनियोगः ऐन्द्राग्नस्य पशोर्वपायाः शुचिंन्वितिेषायाज्या सूत्रितञ्च—शुचिंनुस्तोमंनवजातमद्य गीर्भिर्विप्रःप्रमतिमिच्छमानइति ।

सैषा प्रथमा—

शुचिंनुस्तोमंनवजातमद्येन्द्राग्नीवृत्रहणाजुषेथाम् ।
उभाहिवांसुहवाजोहवीमिताबाजंसद्यउशतेधेष्ठा ॥ १ ॥

शुचिम् । नु । स्तोमम् । नवऽजातम् । अद्य । इन्द्राग्नी इति ।
वृत्रऽहना । जुषेथाम् । उभा । हि । वाम् । सुऽहवा ।
जोहवीमि । ता । वाजम् । सद्यः । उशते । धेष्ठा ॥ १ ॥

हे वृत्रहणा वृत्राणां शत्रूणां हन्ताराविन्द्राग्नी शुचिं शुद्धं निरवद्यं नवजातमिदानीमुत्पन्नं स्तोमं मदीयं स्तोत्रं अद्यास्मिन्काले नु क्षिप्रं जुषेथां सेवेथाम् हि यस्मात्सुहवा सुखेनाह्वातुं शक्यौ उभा उभौ वां युवां जोहवीमि पुनः पुनराह्वयामि अतआगत्य सेवेथामित्यर्थः। किञ्च ता तौ तथाविधौ युवां उशते कामयमानाय यजमानाय वाजमन्नं बलं वा सद्यस्तदानीमेव शीघ्रं धेष्ठा दातृतमौ भवतम् ॥ १॥

१. वृत्रघ्न इन्द्र और अग्नि, शुद्ध और नवोत्पन्न मेरा स्तोत्र आज सेवन करो। तुम लोग सुख से बुलाने योग्य हो। तुम दोनों को बार-बार बुलाता हूँ। यजमान तुम्हारी अभिलाषा करता है। उसे शीघ्र अन्न प्रदान करो।

तासानसीशवसानाहिभूतंसाकंवृधाशवसाशूशुवांसा ।
क्षयन्तौरायोयवसस्यभूरेःपृंक्तंवाजस्यस्थविरस्यघृष्वेः॥ २ ॥

ता । सानसी इति । शवसाना । हि । भूतम् । साकम्ऽवृधा ।
शवसा । शूशुऽवांसा । क्षयन्तौ । रायः । यवसस्य ।
भूरेः । पृंक्तम् । वाजस्य । स्थविरस्य । घृष्वेः ॥ २ ॥

हे इन्द्राग्नी ता तौ तादृशौ सानसी सर्वैः संभजनीयौ युवां शवसाना शवोबलं तद्वदाचरन्तौ हि खलु भूतं बलमिव शत्रूणां भंजकावास्तामित्यर्थः। कीदृशौ सन्तौ साकं वृधासह प्रवृद्धौ शवसा बलेन शूशुवांसा वर्धमानौ तथा रायोधनस्य भूरेर्बहुलस्य यवसस्य अन्नस्य क्षयन्तावीश्वरौ एवंविधौ युवां स्थविरस्य स्थूलस्य घृष्वेः शत्रूणां घर्षकस्य वाजस्यान्नस्य क्रियाग्रहणमपि कर्तव्यमिति कर्मणः सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थे षष्ठी। ईदृशमन्नं पृंक्तं संयोजयतं अस्मभ्यं प्रयच्छतमित्यर्थः ॥ २ ॥

२. इन्द्र और अग्नि, तुम लोग भली भाँति भजन के योग्य हो। तुम बल की तरह शत्रुओं के भञ्जक बनो। तुम लोग एक साथ प्रवृद्ध बल-द्वारा वर्द्धमान तथा प्रचुर धन और अन्न के ईश्वर हो। तुम स्थूल और शत्रु-विनाशक अन्न हमें दो।

अथ तृतीया—

उपोहयद्विदथंवाजिनोगुर्धीभिर्विप्राःप्रमतिमिच्छमानाः ।
अर्वन्तोनकाष्ठांनक्षमाणाइन्द्राग्नीजोहुवतोनरस्ते ॥ ३ ॥

उपो इति । ह । यत् । विदथम् । वाजिनः । गुः । धीभिः ।
विप्राः । प्रऽमतिम् । इच्छमानाः । अर्वन्तः । न । काष्ठाम् ।
नक्षमाणाः । इन्द्राग्नी इति । जोहुवतः । नरः । ते ॥ ३ ॥

वाजिनो हविष्मन्तो विप्रा मेधाविनः प्रमतिं प्रकृष्टां मतिं इन्द्राग्न्योरनुग्रहबुद्धिं इच्छमाना आत्मन इच्छन्तः यत् ये यजमानाः विदथं विदंति जानन्ति देवान् तत्र गच्छन्त्यनेनेति विदथो यज्ञः तं धीभिः कर्मभिः बुद्धिभिर्वा उपोगुः उपगच्छन्ति उ ह इति पूरकः ते नरः कर्मणां नेतारो जनाः अर्वन्तो न काष्ठां । यथा अश्वाः दीर्घं युद्धभूमिं व्याप्नुवन्ति तथा नक्षमाणा ऐन्द्राग्नानि कर्माणि व्याप्नुवन्तः इन्द्राग्नी इन्द्रमग्निं च जोहुवतः पुनःपुनराह्वयन्तोभवंति ॥ ३ ॥

३. जो हविवाले और कृपाभिलाषी मेधावी (विप्र) लोग अनुष्ठान-द्वारा यज्ञ को प्राप्त करते हैं, वे ही नेता लोग—जैसे अश्व युद्ध-भूमि को व्याप्त करते हैं वैसे ही—इन्द्र और अग्नि के कर्मों को व्याप्त करके उन्हें बार-बार बुलाते हैं।

अमावास्यायां ऐन्द्राग्नस्य हविषः गीर्भिरित्येषा याज्या सूत्रितं च—इन्द्राग्नीअवसागतं गीर्भिर्विप्रः प्रमतिमिच्छमानइति । ऐन्द्राग्नेपशौ पुरोडाशस्यैषैव याज्या सूत्रं तूदाहृतम् ।

गीर्भिर्विप्रःप्रमतिमिच्छमानईट्टेरयिंयशसंपूर्वभाजम् ।
इन्द्राग्नीवृत्रहणासुवज्राप्रनोनव्येभिस्तिरतंदेष्णैः ॥ ४ ॥

गीःऽभिः । विप्रः । प्रऽमतिम् । इच्छमानः । ईट्टे । रयिम् ।
यशसम् । पूर्वऽभाजम् । इन्द्राग्नी इति । वृत्रऽहना ।
सुऽवज्रा । प्र । नः । नव्येभिः । तिरतम् । देष्णैः ॥ ४ ॥

हे इन्द्राग्नी प्रमतिं युवयोरनुग्रहबुद्धिं इच्छमान इच्छन् विप्रोमेधावी वसिष्ठः यशसं यशोयुक्तं पूर्वभाजं पूर्वैर्भजनीयं रयिं धनमुद्दिश्य गीर्भिःस्तुतिभिः ईट्टे युवां स्तौति हे वृत्रहणा वृत्रस्याहन्तारौ सुवज्रा शोभनायुधाविन्द्राग्नी नव्येभिर्नवतरैः प्रशस्तैः देष्णैर्दातव्यैर्धनैर्नोऽस्मान् प्रतिरतं प्रवर्धयतम् ॥ ४ ॥

४. इन्द्र और अग्नि, कृपाप्रार्थी विप्र यशवाले और प्रथम उपभोग्य धन के लिए स्तुति-द्वारा तुम्हारा स्तवन करता है। वृत्रघ्न और सुन्दर आयुधवाले इन्द्र और अग्नि, नये और देने योग्य धन के द्वारा हमें प्रवर्द्धित करो।

अथ पंचमी—

संयन्मुहीमिथतीस्पर्धमानेतनूरुचाशूरंसातायतैते ।
अदेवयुंविदथेदेवयुभिःसुत्राहतंसोमसुताजनेन ॥ ५ ॥ १५ ॥

सम् । यत् । मुही इति । मिथती इति । स्पर्धमाने इति ।
तनूऽरुचा । शूरऽसाता । यतैते । अदेवऽयुम् । विदथे ।
देवयुऽभिः । सुत्रा । हतम् । सोमऽसुता । जनेन ॥ ५ ॥ १५ ॥

मही महत्यौ मिथती परस्परं हिंसन्त्यौ यद्वा मेथविराक्रोशकर्मा परस्परमाक्रोशन्त्यौ स्पर्धमाने स्पर्धां कुर्वत्यौ तनूरुचा आत्मीयेन तेजसा संपन्ने यद् ये शूरसाता शूरसातौ रणे यतै-ते जेतुं यत्नं कुर्वन्त्यौ वैरिसेने देवयुभिः देवान्कामयमानैः सह विदथे यज्ञे अदेवयुं सत्रा ह-तं संततं हिंस्तं । तथा सोमसुता सोममभिषुण्वता अनेन यजमानसंघेन असोमसुतं जनं हिंस्तं ॥ ५ ॥

५. विशाल, परस्पर युद्ध करती हुई, स्पर्द्धा करनेवाली तथा युद्ध में प्रयत्न करती हुई दोनों शत्रु-सेनाओं को, अपने तेज-द्वारा, सदा विनष्ट करो। सोमाभिषवकर्त्ता और देवाभिलाषी यजमान की सहायता से यज्ञ में देवाभिलाष न करनेवाले व्यक्ति का विनाश करो।

॥ इति पंचमस्य षष्ठे पञ्चदशोवर्गः ॥ १५ ॥

इमामुषुसोमंसुतिमुपनुएन्द्राग्नीसौमनुसायंयातम् ।
नूचिद्धिपरिमुम्नाथेअस्मानावांशश्वद्भिर्ववृतीयुवाजैः ॥ ६ ॥

इमाम् । ऊँ इति । सु । सोमऽसुतिम् । उप । नुः । आ ।
इन्द्राग्नी इति । सौमनसाय । यातम् । नु । चित् । हि । परिमम्नाथे
इति परिऽमम्नाथे । अस्मान् । आ । वाम् । शश्वत्ऽभिः ।
ववृतीय । वाजैः ॥ ६ ॥

हे इन्द्राग्नी इमामु इमामेव नोस्मदीयां सोमसुतिं सोमाभिषवक्रियां सौमनसाय सु-मनसोभावाय सु सुष्ठु उपायातम् उपागच्छतम्। अपिच युवां अस्मान् परित्यज्य नूचित् नैव मम्नाथे अन्यान् न मन्येथे । अस्मानेव सर्वदा बुध्येथे। हि यस्मादेवं तस्मात् वां युवां शश्व-द्भिर्बहुभिर्वाजैरन्नैर्हविर्लक्षणैः आववृतीय आवर्तयामि ॥ ६ ॥

६. इन्द्र और अग्नि, सुन्दर मन के लिए हमारी इस सोमाभिषव-कर्म में आगमन करो। तुम लोग हमें छोड़कर दूसरे को नहीं जानते हो; इसलिए मैं तुम्हें प्रचुर अन्न-द्वारा आवर्त्तित करता हूँ।

अथ सप्तमी—

सोअ॑ग्नएनानम॑सासमि॒द्धोऽच्छा॑मि॒त्रंवरु॑णमिन्द्रं॑वोचेः ।
यत्सी॒माग॑श्चकृ॒मात॒त्सुमृ॑ळ॒तद॑र्य॒मादि॑तिःशिश्रथन्तु ॥ ७ ॥

सः । अ॒ग्ने॒ । ए॒ना । नम॑सा । सम्ऽइ॑द्धः । अच्छ॑ । मि॒त्रम् ।
वरु॑णम् । इन्द्र॑म् । वो॒चेः॒ । यत् । सी॒म् । आगः॑ । च॒कृ॒म ।
तत् । सु । मृ॒ळ॒ । तत् । अ॒र्य॒मा । अदि॑तिः । शि॒श्र॒थ॒न्तु॒ ॥ ७ ॥

हे अग्ने स त्वं एना एनेन नमसा अन्नेन अस्मदीयेन हविषा समिद्धः सन् दीप्तः सन् मित्रं वरुणं इन्द्रं च अच्छ वोचेः अभिब्रूयाः अयमस्मदीयो रक्षणीय इति कथय । वयं यदागोऽपराधं सीमिति परिग्रहार्थीयः सीं सर्वतो वाङ्मनःकायैश्चकृम कृतवन्तो वयं तस्मादागसः सुमृळ नस्मान् सुष्ठु रक्ष । तथा नः अर्यमा अदितिः मित्रावरुणौ च शिश्रथन्तु अस्मत्तो वियोजयन्तु ॥ ७ ॥

७. अग्नि, तुम इस अन्न-द्वारा समिद्ध होकर मित्र, इन्द्र और मित्र को कहो कि यह हमारा रक्षणीय है। हम लोगों ने जो अपराध किया है, उससे हमारी रक्षा करो। अर्यमा और अदिति भी हमारे उस अपराध को हटावें।

ए॒ता अ॑ग्नआशुषा॒णास॑इ॒ष्टीर्यु॒वोःसचा॒भ्य॑श्यामवाजा॑न् ।
मेन्द्रो॑नो॒विष्णु॑र्म॒रुतः॒परि॑ख्यन्यू॒यंपा॑तस्व॒स्तिभिः॒सदा॑नः ॥ ८ ॥ १६ ॥

ए॒ताः । अ॒ग्ने॒ । आ॒शु॒षा॒णासः॑ । इ॒ष्टीः । यु॒वोः । सचा॑ । अ॒भि ।
अ॒श्या॒म॒ । वाजा॑न् । मा । इन्द्रः॑ । नः॒ । विष्णुः॑ । म॒रुतः॑ ।
परि॑ । ख्य॒न् । यू॒यम् । पा॒त॒ । स्व॒स्तिऽभिः॑ । सदा॑ । नः॒ ॥ ८ ॥ १६ ॥

हे अग्ने उपलक्षणमेतत् हे इन्द्राग्नी एताः इष्टीः इमान्यज्ञान् आशुषाणासः आशु शीघ्रं संभजमाना वयं युवोर्युवयोः स्वभूतान्वाजानन्नानि सचा सह युगपदेव अभ्यश्याम अभिप्राप्नुयाम अपि च इन्द्रो विष्णुर्मरुतश्च नोऽस्मान् मा परिख्यन् अस्मान्परित्यज्यान्यान् मा ख्यासुः सर्वदास्मानेव पश्यन्तु । अन्यद्गतम् ॥ ८ ॥

८. अग्नि, शीघ्र इस यज्ञ का आश्रय करते हुए हम एक साथ ही तुम्हारा अन्न प्राप्त करें। इन्द्र, विष्णु और मरुद्गण हमें छोड़कर दूसरे को न देखें। तुम हमें सदा स्वस्ति-द्वारा पालन करो।

॥ इति पञ्चमस्य षष्ठे षोडशो वर्गः ॥ १६ ॥

इयं वामिति द्वादशर्चं पञ्चमं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षमैन्द्राग्नं द्वादशी अनुष्टुप् शिष्टा गायत्र्यः । तथा चानुक्रान्तम्—इयं वां द्वादश गायत्रमन्त्यानुष्टुबिति । ज्योतिष्टोमे प्रातःसवनेऽच्छावाकशस्त्रे आ-

दिवोनवर्षः शस्यन्ते सूत्र्यतेहि—इयंवामस्यमन्मनइति नवेति । आभिप्लविकेषूक्थ्येषु स्तोमेषु वृद्धावच्छावाकस्य प्रातःसवने इदंसूक्तमावापार्थम् उत्तमावर्जं । सूत्रितञ्च—इयंवामस्यमन्मन-इत्येकावरोति । चातुर्विंशिकेऽहनि प्रातःसवने एतस्यैवाद्यस्तृचः सूत्रितंच—इयंवामस्यमन्मनइ-न्द्राग्नीयुवामिमइति ।

अत्र प्रथमा—

इ॒यं वा॑म॒स्य मन्म॑न॒ इन्द्रा॑ग्नी पू॒र्व्यस्तु॑तिः । अ॒भ्रा॑द्वृ॒ष्टिरि॑वाजनि ॥१॥

इ॒यम् । वा॒म् । अ॒स्य । मन्म॑नः । इन्द्रा॑ग्नी॒ इति॑ । पू॒र्व्यऽस्तु॑तिः ।
अ॒भ्रात् । वृ॒ष्टिःऽइ॑व । अ॒ज॒नि॒ ॥ १ ॥

हे इन्द्राग्नी इयं पूर्व्यस्तुतिः पूर्व्या मुख्यास्तुतिः अस्य मन्मनः स्तोतुः अस्माद्वसिष्ठाद् वां युवाभ्यां युवयोरर्थं अभ्राद् मेघाद् वृष्टिरिव महती सती अजनि प्रादुर्भूता वां शृणुतमित्युत्तरत्र संबन्धः ॥ १ ॥

१- इन्द्र और अग्नि, जैसे मेघ से वर्षा होती है, वैसे ही इस स्तोता से यह प्रधान स्तुति उत्पन्न हुई है।

शृ॒णु॒तं ज॑रि॒तुर्हव॒मिन्द्रा॑ग्नी॒ वन॑तं॒ गिरः॑ । ई॒शा॒ना पि॑प्यतं॒ धियः॑ ॥ २ ॥

शृ॒णु॒तम् । ज॒रि॒तुः । हव॑म् । इन्द्रा॑ग्नी॒ इति॑ । वन॑तम् ।
गिरः॑ । ई॒शा॒ना । पि॒प्य॒त॒म् । धियः॑ ॥ २ ॥

हे इन्द्राग्नी जरितुः स्तोतुः हवमाह्वानं युवां शृणुतं श्रुत्वा च गिरस्तदीयाःस्तुतीर्वनतं संभजतम् तथा ईशाना ईश्वरौ युवां धियः अनुष्ठितानि कर्माणि पिप्यतं तत्स्यैः फलैः पूरयतम्॥२॥

२. इन्द्र और अग्नि, स्तोता का आह्वान सुनो। उसकी स्तुति का भोग करो। तुम लोग ईश्वर हो। अनुष्ठित कर्म की पूर्त्ति करो।

अथ तृतीया—

मा पा॑प॒त्वाय॑ नो नरेन्द्रा॑ग्नी॒ माभिश॑स्तये । मा नो॑ रीरधतं नि॒दे ॥ ३ ॥

मा । पा॒प॒ऽत्वाय॑ । नः॒ । न॒रा॒ । इन्द्रा॑ग्नी॒ इति॑ । मा ।
अ॒भिऽश॑स्तये । मा । नः॒ । री॒र॒ध॒त॒म् । नि॒दे ॥ २ ॥

हे नरानेताराविन्द्राग्नी नोस्मान् पापत्वाय पापत्वाय हीनभावाय मारीरधतं मावशीकुरुतम् । तथा अभिशस्तये शत्रुभिः कृतायाभिशंसनाय मारीरधतं मावशीकुरुतम् । तथा निदे निं-दकाय पथमानाय नोस्मान् मारीरधतं मावशीकुरुतम् ॥ ३ ॥

३. नेता इन्द्र और अग्नि, हमें हीनभाव, पराभव और निन्दा के लिए परवश नहीं करना।

चातुर्विंशिकेऽहनि प्रातः सवनेऽच्छावाकस्य इन्द्रेऽग्नेत्ययं षळहस्तोत्रियसंज्ञकस्तृचः सू-त्रितश्च—इन्द्रेअग्नानमोबृहच्चाहुवेमयोरिदमिति ।

तत्र प्रथमा सूक्ते चतुर्थी—

इन्द्रेअग्नानमोबृहत्सुवृक्तिमेरयामहे । धियाधेनाअवस्यवः ॥४॥

इन्द्रे । अग्ना । नमः । बृहत् । सुऽवृक्तिम् । आ । ईरयामहे ।
धिया । धेनाः । अवस्यवः ॥ ४ ॥

अवस्यवः रक्षणकामाः वयं इन्द्रे देवे अग्ना अग्नौ च बृहत् बृंहणं वर्धकं हविर्लक्षणमन्नं सुवृक्तिं शोभनर्चो स्तुतिं च आ ईरयामहे अभिप्रेरयामः । तथा धिया कर्मणा युक्ताः धेनाः वाङ्नामैतत् अपगीताः स्तुतिवाचश्च अभि प्रेरयामः ॥ ४ ॥

४. रक्षाभिलाषी होकर हम विशाल हव्य, सुन्दर स्तुति और कर्म-युक्त वाक्य, इन्द्र और अग्नि के पास भेजते हैं।

ताहिशश्वन्तईळतइत्थाविप्रासऊतये । सबाधोवाजसातये ॥ ५ ॥

ता । हि । शश्वन्तः । ईळते । इत्था । विप्रासः ।
ऊतये । सऽबाधः । वाजऽसातये ॥ ५ ॥

ता हि तौ खलु इन्द्राग्नी शश्वन्तः बहवः विप्रासो मेधाविनो यजमानाः ऊतये रक्षणाय इत्था इत्यमनेन प्रकारेण ईळते स्तुवन्ति । तथा सबाधः समानं बाधमानाः परस्परं बाध्यमानाः ज-नाः वाजसातये अन्नलाभाय तावेवेन्द्राग्नी ईळते स्तुवन्ति यद्वा वाजसातिरिति संग्रामनाम संग्रामार्थम् ॥ ५ ॥

५. रक्षण के लिए मेधावी लोग उन दोनों इन्द्र और अग्नि की इस प्रकार स्तुति करते हैं। समान बाधा पाये हुए लोग भी अन्न-प्राप्ति के लिए स्तुति करते हैं।

तावांगीर्भिर्विपन्यवःप्रयस्वन्तोहवामहे । मेधसातासनिष्यवः ॥ ६ ॥ १७ ॥

ता । वाम् । गीःऽभिः । विपन्यवः । प्रयस्वन्तः ।
हवामहे । मेधऽसाता । सनिष्यवः ॥ ६ ॥ १७ ॥

विपन्यवः स्तोत्रमिच्छन्तः प्रयस्वन्तः हविर्लक्षणेनान्नेनोपेताः सनिष्यवः सनि धनमात्मन इच्छन्तो वयं मेधसाता मेधानां यागानां सातौ संभजने निमित्तभूते सति हे इन्द्राग्नी ता तौ वां युवां गीर्भिः स्तुतिभिः हवामहे आह्वयामहे ॥ ६ ॥

६. स्तोत्र के इच्छुक, अन्नवान् और धनाभिलाषी होकर हम यज्ञ की प्राप्ति के लिए तुम दोनों को, स्तुति-द्वारा, बुलावें।

॥ इति पञ्चमस्य षष्ठे सप्तदशो वर्गः ॥ १७ ॥

अमावास्यायामैन्द्राग्नस्यहविषः इन्द्राग्नीअवसेत्यनुवाक्या सूत्रितञ्च—इन्द्राग्नीअवसाग-तंगीर्भिर्विप्रः प्रमतिमिच्छमानइति ।

सैषा सप्तमी—

इन्द्राग्नीअवसागतमस्मभ्यंचर्षणीसहा । मानोदुःशंसईशत ॥७॥

इन्द्राग्नी इति । अवसा । आ । गतम् । अस्मभ्यम् ।
चर्षणिऽसहा । मा । नः । दुःऽशंसः । ईशत ॥ ७ ॥

हे चर्षणीसहा चर्षणीनां मनुष्याणां शत्रुभूतानामभिभवितारौ हे इन्द्राग्नी अस्मभ्यं स्तोतृभ्योदेयेन अवसा अन्नेनसह आगतं आगच्छतम् दुःशंसोदुष्टाभिशंसनः पारुष्यवादी शत्रुश्च नोस्मान् माईशत ईशिष्ट अस्मान् बाधितुं मा शक्नोतु ॥ ७ ॥

७. इन्द्र और अग्नि, तुम मनुष्यों (शत्रुओं) को अभिभूत करते हो। हमारे लिए तुम, अन्न के साथ, आओ। कठोर वचनवाला व्यक्ति हमारा प्रभु न हो।

माकस्यनोअररुषोधूर्तिःप्रणङ्मर्त्यस्य । इन्द्राग्नीशर्मयच्छतम् ॥८॥

मा । कस्य । नः । अररुषः । धूर्तिः । प्रणक् ।
मर्त्यस्य । इन्द्राग्नी इति । शर्म । यच्छतम् ॥ ८ ॥

हे इन्द्राग्नी कस्य कस्यचिदपि अररुषः अरेर्मर्त्यस्य मनुष्यसंबन्धिनी धूर्तिः हिंसा नोस्मान् माप्रणक् मा प्राप्नोति शर्मसुखं च अस्मभ्यं यच्छतं दत्तम् ॥ ८ ॥

८. इन्द्र और अग्नि, हमें किसी भी शत्रु की हिंसा न मिले। हमें सुख दो।

गोमद्धिरण्यवद्वसुयद्वामश्वावदीमहे । इन्द्राग्नीतद्वनेमहि ॥ ९ ॥

गोऽमत् । हिरण्यऽवत् । वसु । यत् । वाम् । अश्वऽवत् ।
ईमहे । इन्द्राग्नी इति । तत् । वनेमहि ॥ ९ ॥

हे इन्द्राग्नी गोमत् गोभिर्युक्तं हिरण्यवत् हिरण्यैः सुवर्णैर्युक्तम् अश्वावत् अश्वैरुपेतं यद्वसु वां युवां ईमहे याचामहे तद्वसु युवयोः प्रसादात् वयं वनेमहि संभजेमहि ॥ ९ ॥

९. इन्द्र और अग्नि, हम जो तुम्हारे पास गौ, हिरण्य और स्वर्ण से युक्त धन की याचना करते हैं, उसका हम भोग कर सकें।

चातुर्विंशिकेऽहनि प्रातःसवने अच्छावाकशस्त्रे यत्सोमआसुतइत्यारंभणीया अहर्गणेषु च द्वितीयादिष्वहस्सु एषा प्रातःसवने तेनैवशंसनीया सूत्रितञ्च—यत्सोमआसुतेनरइत्यारंभणीयाः शस्त्वेति ।

सैषा दशमी—

यत्सोम॒आसु॒तेनर॑इन्द्रा॒ग्नीअजो॑हवुः । सप्ती॑वन्तासप॒र्यवः॑ ॥ १० ॥

यत् । सोमे॑ । आ । सु॒ते । नरः॑ । इ॒न्द्रा॒ग्नी इति॑ ।
अजो॑हवुः । सप्ति॑ऽवन्ता । स॒प॒र्यवः॑ ॥ १० ॥

सोमे सुते अभिषुते सति नरः कर्मणां नेतारः ऋत्विजः सपर्यवः परिचरणकामाः सन्तः सप्तीवन्ता प्रशस्ताश्वौ इन्द्राग्नीइन्द्रमग्निं च यद्यदा अजोहवुरभिह्वयन्ते तदा युवामागच्छतमितिशेषः ॥ १० ॥

१०. सोम के अभिषुत होने पर कर्म-नेता लोग सेवाभिलाषी होकर उत्तम अश्ववाले इन्द्र और अग्नि का बार-बार आह्वान करते हैं।

उ॒क्थेभि॑र्वृत्र॒हन्त॑मा॒याम॑न्दा॒ना चि॒दा गि॒रा । आ॒ङ्गू॒षैरा॒विवा॑सतः ॥ ११ ॥

उ॒क्थेभिः॑ । वृ॒त्र॒हन्ऽत॑मा । या । म॒न्दा॒ना । चि॒त् ।
आ । गि॒रा । आ॒ङ्गू॒षैः । आ॒ऽविवा॑सतः ॥ ११ ॥

वृत्रहन्तमा वृत्राणामावरकाणां हन्तृतमौ मन्दाना मोदमानौ या याविन्द्राग्नी उक्थेभिः शस्त्रैः गिरा च स्तुत्या च आविवासतः परिचर्येति व्यत्ययेन कर्मणि कर्तृप्रत्ययः चिदिति चार्थे आङ्गूषैरन्यैश्च स्तोत्रैः याविविवासतः परिचर्यंति तौ युवां आगच्छतमितिशेषः ॥ ११ ॥

११. सबसे बढ़कर वृत्र-हन्ता और अतीव आनन्द-मग्न इन्द्र और अग्नि की, हम, उक्थ (शस्त्र नाम की स्तुति) और स्तोत्र तथा अन्य स्तवों-द्वारा परिचर्या करते हैं।

अथ द्वादशी—

तावि॒द्दुः॒शंसं॒मर्त्यं॒दुर्वि॑द्वांसंरक्ष॒स्विन॑म् ।
आ॒भो॒गंहन्म॑नाहतमुद॒धिंहन्म॑नाहतम् ॥ १२ ॥ ॥ १९ ॥

तौ । इत् । दुः॒ऽशंस॑म् । मर्त्य॑म् । दुः॒ऽवि॑द्वांसम् । र॒क्ष॒स्विन॑म् ।
आ॒ऽभो॒गम् । हन्म॑ना । ह॒त॒म् । उ॒द॒ऽधिम् । हन्म॑ना । ह॒त॒म् ॥ १२ ॥ १९ ॥

हे इन्द्राग्नी यौ युवां दुःशंसं दुष्टाभिशंसनं दुर्विद्वांसं दुर्विज्ञानं रक्षस्विनं बलवन्तं आभोगं आहृत्यास्मत्तोपहृत्य भोक्तारं मर्त्यं मनुष्यं शत्रुं हन्मना हननसाधनेनायुधेन हतं हिंस्तं उक्तमेवार्थं दृष्टान्तेन द्रढयति—उदधिं उपमानमेतत् उदधानं कुंभमिव यथा कुंभमनायासेनभिन्दन्ति एवमनायासेनैव शत्रुं आयुधेन युवां हिंस्तम् ॥ १२ ॥

१२. इन्द्र और अग्नि, तुम लोग दुष्ट धारणा और दुष्ट ज्ञानवाले तथा बलवान् और अपहरण करनेवाले मनुष्य को आयुध-द्वारा, घड़े की तरह, फोड़ो।

॥ इति पञ्चमस्य अष्टादशोवर्गः ॥ १८ ॥

प्रक्षोदसेति षळृचं षष्ठं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभं सरस्वतीदेवताकम् तृतीयात्तु सरस्वद्देवताका अनुक्रम्यते च—प्रक्षोदसाषट् सारस्वतं तु तृतीयासारस्वत इति । गतः सूक्तविनियोगः । प्रथमेछन्दोमे प्रउगशस्त्रे प्रक्षोदसाधायसासस्रएषेति प्रउगमिति। सारस्वतेपशौ प्रक्षोदसेति वपायाज्या सूत्रितं च—प्रक्षोदसाधायसासस्रएषा पावीरवीकन्याचित्रायुरिति ।

प्रक्षोद॑साधाय॑सासस्रए॒षासर॑स्वतीध॒रुण॒माय॑सी॒पूः ।
प्र॒बाब॑धानार॒थ्ये॑वयातिविश्वा॑अ॒पोम॑हि॒नासिन्धु॑र॒न्याः ॥ १ ॥

प्र । क्षोद॑सा । धाय॑सा । स॒स्रे॒ । ए॒षा । सर॑स्वती । ध॒रुण॑म् ।
आय॑सी । पूः । प्र॒ऽबाब॑धाना । र॒थ्या॑ऽइव । या॒ति॒ ।
विश्वाः॑ । अ॒पः । म॒हि॒ना । सिन्धुः॑ । अ॒न्याः ॥ १ ॥

सरस्वती एषा । नदीवन्निगमा एषा दृश्यमानानदीरूपा सरस्वती आयसी अयसानिर्मिता पूः पुरीव धरुणं डिव्यत्ययः धरुणा धारयित्री धायसा धारकेण क्षोदसा उदकेन प्रससे प्रधावति शीघ्रं गच्छति । सिन्धुः स्यन्दनशीला नदीरूपा सा अन्या विश्वाः सर्वा अपः आपगाः महिना महिम्ना प्रबाबधाना भृशं बाधमाना रथ्येव पथोढीव विस्तीर्णा सती याति गच्छति । यद्वा रथ्येव रथिनेव यथा रथी रथेन मार्गस्थं तरुगुल्मादिकं चूर्णीकृत्यगच्छति तद्वत्स्वकीयेन वेगेन सर्वं पिंषती गच्छतीत्यर्थः ॥ १ ॥

१. यह सरस्वती लौह-निर्मित पुरी की तरह धारयित्री होकर धारक जल के साथ प्रधावित होती है। यह अपनी महिमा-द्वारा अन्य सारी बहनेवाली जल-रूपिणी नदियों को बाधा देते हुए सारथि की तरह जाती है।

सारस्वतपशौ वपाया एकाचेतदित्यनुवाक्या सूत्रितं च—एकाचेतत्सरस्वतीनदीनामुतस्यानःसरस्वतीजुषाणेति ।

सैषा द्वितीया—

एकाचेतत्सरस्वतीनदीनांशुचिर्यतीगिरिभ्यआसमुद्रात् ।
रायश्चेतन्तीभुवनस्यभूरेर्घृतंपयोदुदुहेनाहुषाय ॥ २ ॥

एका । अचेतत् । सरस्वती । नदीनाम् । शुचिः । यती ।
गिरिऽभ्यः । आ । समुद्रात् । रायः । चेतन्ती । भुवनस्य ।
भूरेः । घृतम् । पयः । दुदुहे । नाहुषाय ॥ २ ॥

सहस्रसंवत्सरेण क्रतुना यक्ष्यमाणो नाहुषोनामराजा सरस्वतीं नदीं प्रार्थयामास साच तस्मै सहस्रसंवत्सरपर्याप्तं पयोघृतंच प्रददौ अयमर्थोत्र प्रतिपाद्यते—नदीनामन्यासां मध्ये शुचिः शुद्धा गिरिभ्यः सकाशात् आसमुद्रात् समुद्रपर्यन्तं यती गच्छन्ती एका सरस्वती नदी अचेतत् नाहुषस्य प्रार्थनामज्ञासीत् तथा भुवनस्य भूतजातस्य भूरेर्बहुलस्य रायोधनानि चेतन्ती प्रज्ञापयन्ती प्रयच्छन्ती नाहुषाय राज्ञे घृतं पयश्च सहस्रसंवत्सरक्रतोः पर्याप्तं दुदुहे दुग्धवती दत्तवती ॥२॥

२. नदियों में विशुद्धा, पर्वत से लेकर समुद्र तक जानेवाली और अकेली सरस्वती ने नहुष राजा की प्रार्थना को जाना। उन्होंने भुवनस्थ प्रचुर धन प्रदान करके नहुष के लिए (हजार वर्षों के लिए) घी और दूध दुहा था अर्थात् नहुष को दिया था।

सरस्वदेवताकेपशौ सवावृधइति पुरोडाशस्ययाज्या सूत्रितंच—सवावृधेनर्योयोषणासुयस्यव्रतंपशवोयन्तिसर्वइति ।

सैषा तृतीया—

सवावृधेनर्योयोषणासुवृषाशिशुर्वृषभोयज्ञियासु ।
सवाजिनंमघवद्भ्योदधातिविसातयेतन्वंमामृजीत ॥ ३ ॥

सः । ववृधे । नर्यः । योषणासु । वृषा । शिशुः । वृषभः ।
यज्ञियासु । सः । वाजिनम् । मघवत्ऽभ्यः । दधाति । वि ।
सातये । तन्वम् । ममृजीत ॥ ३ ॥

समध्यमस्थानोवायुः सरस्वान् नर्योनरेभ्योहितः योषणासु यतः वृषा सेचनसमर्थः शिशुः बालः प्रादुर्भावसमये अल्पतया दृश्यमानः वृषभोवर्षिता एवंभूतः सरस्वान् यज्ञियासु यज्ञार्हासु योषणासु योषित्सु आत्मनः कलत्रभूतासु मध्यमस्थानास्वप्सु मध्ये ववृधे वर्धते सयादृशः सरस्वान् मघवद्भ्यो हविष्मद्भ्यो यजमानेभ्यः वाजिनं बलिनं पुत्रं दधाति ददाति

यथा लाभाय शरीरं संस्करोतीत्यर्थः यद्यप्ये- षा सरस्वतःस्तुतिः तथापि सरस्वत्याः प्रीणनार्थं तत्स्तवनमिति छान्दोमिके सारस्वते दृचे अस्या उक्तोविनियोगोन विरुध्यते ॥ ३ ॥

३. मनुष्यों की भलाई के लिए वर्षा करने में समर्थ और शिशु (प्रादुर्भाव के समय में छोटे) सरस्वान् (मध्यमस्थान वायु) यज्ञ के योग्य योषित (मध्यम-स्थान-वर्ती जल-समूह) के बीच बढ़े थे। वह हविष्मान् यजमानों को बली पुत्र देते हैं और लाभ के लिए उनके शरीर का संस्कार करते हैं।

दशरात्रेष्टमेहनि प्रउगे उतस्यानइति सारस्वतः सप्तमस्तृचः सूत्रितञ्च—उतस्यानःसर- स्वतीजुषाणा सरस्वत्यभिनोनेषिवस्यइति ।

उतस्यानःसरस्वतीजुषाणोपश्रवत्सुभगायज्ञेअस्मिन् ।
मितज्ञुभिर्नमस्यैरियानाराचायुजाचिदुत्तरासखिभ्यः ॥ ४ ॥

उत । स्या । नः । सरस्वती । जुषाणा । उप । श्रवत् ।
सुऽभगा । यज्ञे । अस्मिन् । मितज्ञुऽभिः । नमस्यैः ।
इयाना । राया । युजा । चित् । उत्ऽतरा । सखिऽभ्यः ॥ ४ ॥

उतापिच जुषाणा प्रीयमाणा सुभगा शोभनधना स्या सा सरस्वती नोस्माकमस्मिन्यज्ञे उपश्रवत् अस्मदीयाःस्तुतीरुपशृणोतु।कीदृशी सा मितज्ञुभिः प्रह्वजानुभिः नमस्यैर्नमस्कार्यैर्दे- वैः इयाना उपगम्यमाना चिच्छब्दश्चार्थे युजा नित्ययुक्तेन राया धनेन च संगता सखिभ्यःउत- रा उत्कृष्टतरा ईदृशी अस्मदीयाःस्तुतीः उपशृणोत्वित्यन्वयः ॥ ४ ॥

४. शोभन-धना सरस्वती प्रसन्न होकर हमारे इस यज्ञ में स्तुति सुनें। पूजनीय देवता लोग घुटने टेककर सरस्वती के निकट जाते हैं। सरस्वती नित्य धनवाली और अपने सखा लोगों के लिए अत्यन्त दयावती हैं।

पवित्रेष्ट्यां सारस्वतस्य हविषोइमाजुह्वानाइतियाज्या सूत्रितञ्च—इमाजुह्वानायुष्मदान- मोभिरिदंधिकाव्णोअकारिषमिति ।

इमाजुह्वानायुष्मदानमोभिःप्रतिस्तोमंसरस्वतिजुषस्व ।
तवशर्मन्प्रियतमेदधानाउपस्थेयामशरणंनवृक्षम् ॥ ५ ॥

इमा । जुह्वानाः । युष्मत् । आ । नमःऽभिः । प्रति । स्तोमम् ।
सरस्वति । जुषस्व । तव । शर्मन् । प्रियऽतमे । दधानाः ।
उप । स्थेयाम । शरणम् । न । वृक्षम् ॥ ५ ॥

हे सरस्वति इमा इमान्यस्मदीयानि हवींषि जुह्वानास्तुभ्यं जुह्वतोवयं नमोभिः त्वद्विषयैर्नमस्कारैः युष्मत् त्वत्सकाशात् आ उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः आददीमहि धनानीति शेषः स्तोमं चास्मदीयं प्रतिजुषस्व प्रतिसेवस्व वयञ्च प्रियतमे अतिशयेन प्रिये तव त्वदीये शर्मन् शर्मणि सुखे दधानाः निधीयमानाः सन्तः शरणं न वृक्षं आश्रयभूतं वृक्षमिव उपस्थेयाम त्वां उपतिष्ठेम संगच्छेमहि ॥ ५ ॥

५. सरस्वती हम इस हव्य का हवन करते हुए नमस्कार-द्वारा तुम्हारे पास से धन प्राप्त करेंगे। हमारी स्तुति की सेवा करो। हम लोग तुम्हारे अतीव प्रिय घर में अवस्थिति करते हुए आश्रय-भूत वृक्ष की तरह तुम्हारे साथ मिलेंगे।

अयमुतेसरस्वतिवसिष्ठोद्वारावृतस्यसुभगेव्यावः।
वर्धशुभ्रेस्तुवतेरासिवाजान्यूयंपातस्वस्तिभिःसदानः ॥६ ॥१९॥

अयम्। ऊँ इति। ते। सरस्वति। वसिष्ठः। द्वारौ। ऋतस्य।
सुऽभगे। वि। आवरित्यावः। वर्ध। शुभ्रे। स्तुवते। रासि।
वाजान्। यूयम्। पात। स्वस्तिऽभिः। सदा। नः ॥ ६ ॥ १९ ॥

हे सुभगे शोभनधने सरस्वति अयं वसिष्ठः ते त्वां यज्ञः ऋतस्य यज्ञस्य संबन्धिन्यौ द्वारौ पूर्वापरे व्यावः विवृणोति स्तुतिपूरकः हे शुभ्रे शुभ्रवर्णे देवि वर्ध वर्धस्व तथा स्तुवते स्तोत्रं कुर्वते वसिष्ठाय वाजानन्नानि रासि प्रदेहि अन्यद्गतम् ॥ ६ ॥

६. सुधना सरस्वती, तुम्हारे लिए यह वसिष्ठ (स्तोता) यज्ञ का द्वार खोलता है। शुभ्र-वर्णा देवी, बढ़ो और स्तोता को अन्न दो। तुम सदा हमें स्वस्ति-द्वारा पालन करो।

॥ इति पंचमस्य षष्ठे एकोनविंशोवर्गः ॥ १९ ॥

बृहदुगायिषइति षळृचं सप्तमं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं आद्याबृहती द्वितीया सतोबृहती तृतीया प्रस्तारपंक्तिः शिष्टास्तिस्रोगायत्र्यः आद्यस्तृचः सरस्वतीदेवताकः अन्त्यश्च सरस्वद्देवताकः तथा चानुक्रान्तम्—बृहदुप्रगाथः प्रस्तारपंक्तिः परास्तिस्रोगायत्र्यः सरस्वतइति। पञ्चमेहनिप्रउगशस्त्रे आद्यः प्रगाथः सारस्वतस्तृचः सूत्रितञ्च—बृहदुगायिषेवचइति वार्हतं प्रउगं प्रगायानेकइति।

तत्र प्रथमा—

बृहदुगायिषेवचोसुर्यानदीनाम्।
सरस्वतीमिन्महयासुवृक्तिभिःस्तोमैर्वसिष्ठरोदसी ॥ १ ॥

बृहत् । ऊँ इति । गायिषे । वचः । असुर्या । नदीनाम् ।
सरस्वतीम् । इत् । महय । सुवृक्तिऽभिः । स्तोमैः ।
वसिष्ठ । रोदसी इति ॥ १ ॥

अनया ऋषिरात्मानं संबोध्य सरस्वत्याःस्तुतौ प्रेरयति हे वसिष्ठ त्वं बृहद् बृहदेव महदेव वचः स्तोत्रं गायिषे गायसि किमर्थं नदीनां मध्ये असुर्या असुरशब्दाच्चतुर्थ्येकवचनस्यादेशः असुरायै बलवत्यै नदीरूपायै सरस्वत्यै अस्याः प्रीणनार्थमित्यर्थः तथा रोदसी द्यावापृथिव्योः स्थितां दिवि देवतारूपेण भूम्यांनदीरूपेण निवसन्तीं सरस्वतीमित् सरस्वतीमेव सुवृक्तिभिः सुष्ठु दोषवर्जितैः स्तोमैः स्तोत्रैर्महय पूजय सर्वदा सरस्वतीमेव स्तुहि नान्यां देवतामिति भावः ॥ १ ॥

१. वसिष्ठ, तुम नदियों में बलवती सरस्वती के लिए बृहत् स्तोत्र गाओ। द्यावा-पृथिवी में वर्त्तमान सरस्वती की ही, निर्दोष स्तोत्रों-द्वारा पूजा करो।

अथ द्वितीया—

उभेयत्तेमहिनाशुभ्रेअन्धसीअधिक्षियन्तिपूरवः ।
सानोबोध्यवित्रीमरुत्सखाचोदराधोमघोनाम् ॥ २ ॥

उभे इति । यत् । ते । महिना । शुभ्रे । अन्धसी इति ।
अधिऽक्षियन्ति । पूरवः । सा । नः । बोधि । अवित्री ।
मरुत्ऽसखा । चोद । राधः । मघोनाम् ॥ २ ॥

हे शुभ्रे शुभ्रवर्णे सरस्वति यत् यस्यास्ते तव महिना महिम्ना उभे अन्धसी उभयविधं दिव्यं पार्थिवं चान्नं ग्राम्यमारण्यं वा पूरवः पूरयितव्या मनुष्याः अधिक्षियन्ति अधिगच्छन्ति सा त्वं अवित्री रक्षित्री सती नोस्मान् बोधि बुध्यस्व । अपिच मरुत्सखा मरुतोमाध्यमिकादेवगणाः ते सखायोयस्या माध्यमिकाया वाचः तादृशी त्वं मघोनां हविर्लक्षणधनोपेतानामस्माकं राधोधनं चोद प्रेरय ॥ २॥

२. शुभ्रवर्णा सरस्वती, तुम्हारी महिमा-द्वारा मनुष्य दिव्य और पार्थिव दोनों प्रकार का अन्न प्राप्त करता है। तुम रक्षिका होकर हमें जानो। मरुतों की सखी होकर तुम हविर्दाताओं के पास धन भेजो।

भद्रमिद्भद्राकृणवत्सरस्वत्यकवा[illegible]वाजिनीवती ।
गृणानाजमदग्निवत्स्तुवानाचवसिष्ठवत् ॥ ३ ॥

भद्रम् । इत् । भद्रा । कृणवत् । सरस्वती । अकवऽअरी ।
चेतति । वाजिनीऽवती । गृणाना ।
जमदग्निऽवत् । स्तुवाना । च । वसिष्ठऽवत् ॥ ३ ॥

भद्रा कल्याणी भजनीयावा सरस्वती भद्रमित् भद्रमेव कल्याणमेव कृणवत् अस्माकं करोतु।यथा अकवारी अकुत्सितगमना वाजिनीवति चेतति अन्नवती चेतयतु अस्मान् प्रज्ञापयतु। यद्वा मदीयं स्तोत्रं चेतति जानातु। यथा जमदग्निवत् जमदग्निना ऋषिणेव मया गृणाना स्तूयमाना वसिष्ठवत् अर्होर्थेवतिप्रत्ययः वसिष्ठार्हं वसिष्ठस्यानुरूपं स्तुवाना स्तूयमाना च भव ॥ ३ ॥

३. कल्याण-कारिणी सरस्वती केवल कल्याण करें। सुन्दर-गमना और अन्नवती होकर हमारी प्रज्ञा उत्पन्न करें। जमदग्नि ऋषि की तरह मेरे स्तव करने पर तुम वसिष्ठ के उपयुक्त स्तोत्र प्राप्त करो।

सरस्वद्देवताके पशौ जनीयन्तइति तिस्रः पशुपुरोडाशहविषां क्रमेणानुवाक्याः सूत्रितञ्च-जनीयन्तोन्वग्रवइतितिस्रो दिव्यंसुपर्णंवायसंबृहन्तमिति ।

जनीयन्तोन्वग्रवःपुत्रीयन्तःसुदानवः । सरस्वन्तंहवामहे ॥ ४ ॥

जनिऽयन्तः । नु । अग्रवः । पुत्रिऽयन्तः । सुऽदानवः ।
सरस्वन्तम् । हवामहे ॥ ४ ॥

जनीयन्तः जायन्तआसमपत्यानीति जनयोजायाः ताइच्छन्तः पुत्रीयन्तः पुत्रान्कामयमानाः सुदानवः शोभनदानाः अग्रवः उपगन्तारोवयं नु अद्य सरस्वन्तं देवं हवामहे स्तुमहे आह्वयामहे वा ॥ ४ ॥

४. हम स्त्री और पुत्र के अभिलाषी तथा सुन्दर दानवाले स्तोता हैं। हम सरस्वान् देवता की स्तुति करते हैं।

येतेसरस्वऊर्मयोमधुमन्तोघृतश्चुतः । तेभिर्नोविताभव ॥ ५ ॥

ये । ते । सरस्वः । ऊर्मयः । मधुऽमन्तः । घृतऽश्चुतः ।
तेभिः । नः । अविता । भव ॥ ५ ॥

हे सरस्वः सरस्वन् देव ते त्वदीयाः ये ऊर्मयोजलसंघा मधुमन्तोरसवन्तः घृतश्चुतः घृतस्य वृष्ट्युदकस्य क्षारिणोभवन्ति तेभिस्तैरूर्मिभिः नोस्माकमविता रक्षिताभव ॥ ५॥

५. सरस्वान्, तुम्हारे जो जल-संघ रसवान् और वृष्टि-जल देनेवाले हैं उन्हीं के द्वारा हमारे रक्षक होओ।

अन्वारंभणीयायां सरस्वतोयागस्य पीपिवांसमित्यनुवाक्या सूत्रितञ्च—पीपिवांसंसरस्वतोदिव्यंसुपर्णंवायसंबृहन्तमिति ।

सैषा षष्ठी--

पी॒पि॒वांसं॒ सर॑स्वत॒: स्तनं॒ यो वि॒श्वद॑र्शतः । भ॒क्षी॒महि॑ प्र॒जामिष॑म् ॥ ६ ॥ २० ॥

पी॒पि॒ऽवांस॑म् । सर॑स्वतः । स्तन॑म् । यः । वि॒श्वऽद॑र्शतः ।
भ॒क्षी॒महि॑ । प्र॒ऽजाम् । इष॑म् ॥ ६ ॥ २० ॥

पीपिवांसं प्रवृद्धं सरस्वतोदेवस्य स्तनं शब्दायमानं स्तनवद्रसाधारं वा मेघं भक्षीमहि भजेमहि प्राप्नुयाम । योविश्वदर्शतोविश्वैः सर्वैर्दर्शतोभवति दृश्यमानोभवति तं स्तनं मेघमित्यर्थः तथा प्रजां पुत्रादिरूपां इषमन्नंच सरस्वतः प्रसादाद्भक्षीमहि ॥ ६ ॥

६. प्रवृद्ध सरस्वान् देव के स्तनवत् रसाधार को हम प्राप्त हों। वह सरस्वान्, सबके दर्शनीय हैं हम प्रजा और अन्न प्राप्त करें।

॥ इति पञ्चमस्य षष्ठे विंशोवर्गः ॥ २० ॥

यज्ञेदिवइति दशर्चमष्टमं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभं प्रथमायाइन्द्रः तृतीयानवम्योरिन्द्राब्रह्मणस्पती देवता दशम्याइन्द्राबृहस्पती शिष्टानांतु बृहस्पतिः । तथाचानुक्रान्तम्—यज्ञेदशैन्द्र्याद्यि बार्हस्पत्यमन्त्येन्द्रीच तृतीयानवम्यावैन्द्राब्राह्मणस्पत्यइति । आभिप्लविकेषूक्थ्येषु तृतीयसवने स्तोमवृद्धौ ब्राह्मणाच्छंसिनः इदमुत्तरंच सूक्तमावापार्थं सूत्रितश्च यज्ञेदिवइति सूक्तेइति ।

य॒ज्ञे दि॒वो नृ॒षद॑ने पृथि॒व्या नरो॒ यत्र॑ देव॒यवो॒ मद॑न्ति ।
इन्द्रा॑य॒ यत्र॒ सव॑नानि सु॒न्वे गम॒न्मदा॑य प्रथ॒मं वय॑श्च ॥ १ ॥

य॒ज्ञे । दि॒वः । नृ॒ऽसद॑ने । पृ॒थि॒व्याः । नरः॑ । यत्र॑ ।
दे॒व॒ऽयवः॑ । मद॑न्ति । इन्द्रा॑य । यत्र॑ । सव॑नानि ।
सु॒न्वे । गम॑त् । मदा॑य । प्र॒थ॒मम् । वयः॑ । च॒ ॥ १ ॥

यत्र यस्मिन्यज्ञे देवयवोदेवान् कामयमाना नरोनेतारऋत्विजोमदन्ति हृष्यंति यत्र यस्मिंश्च सवनानि अभिषोतव्याः सोमाः इन्द्राय इन्द्रार्थं सुन्वे अभिषूयन्ते पृथिव्याः संबन्धिनि नृषदने नृणां नेतॄणां सदनभूते तस्मिन्यज्ञे प्रथमं सर्वेभ्योदेवेभ्यः पूर्वं दिवोद्युलोकात् इन्द्रः गमत् आगच्छतु किमर्थं मदाय मदार्थं सोमं पातुमित्यर्थः तथा वयश्च गन्तारः तदीयाअश्वाश्च गमत् आगच्छन्तु ॥ १ ॥

१. जिस यज्ञ में देवाभिलाषी नेता लोग मत्त होते हैं, पृथिवी के नेताओं के जिस यज्ञ में सारे सवन (सोम) इन्द्र के लिए अभिषुत होते हैं, उसी यज्ञ में, हृष्ट होने के लिए, द्युलोक से इन्द्र प्रथम आगमन करें और गमन-परायण अश्वगण भी आवें।

अथ द्वितीया—

आदैव्यावृणीमहेवांसिबृहस्पतिर्नोमहआसखायः ।
यथाभवेममीळ्हुषेअनागायोनोदातापरावतःपितेव ॥ २ ॥

आ । दैव्या । वृणीमहे । अवांसि । बृहस्पतिः । नः ।
महे । आ । सखायः । यथा । भवेम । मीळ्हुषे । अनागाः ।
यः । नः । दाता । पराऽवतः । पिताऽइव ॥ २ ॥

हे सखायः समानख्यानाः स्तोतारः वयं दैव्या दैव्यानि देवसंबन्धीनि अवांसि रक्षणानि आवृणीमहे अभिमुख्येन प्रार्थयामहे नोऽस्माकं हविः बृहस्पतिः बृहतां पालयिता देवः आमहे महतेऽदानाय आमहते आदत्ते लोपस्तआत्मनेपदेष्विति तलोपः योबृहस्पतिः परावतोदूरदेशात् धनान्याहृत्य पुत्रेभ्यः पितेव नोऽस्मभ्यं दाताभवति तस्मै मीढुषे सेक्त्रे बृहस्पतये अनागाः अनागसः अनपराधा यथावयं भवेम हे सखायः तथा यूयं परिचरतेति शेषः ॥ २ ॥

२. सखा लोग, हम देवों की रक्षा के लिए प्रार्थना करते हैं। बृहस्पति हमारे हव्य को स्वीकार करें। जैसे दूर देश से धन ले आकर पिता पुत्र को देता है, वैसे ही बृहस्पति हमें दान करते हैं। जैसे हम काम-वर्षक बृहस्पति के निकट अपराधी न होने पावें, वैसे ही करो।

समुज्येष्ठंनमसाहविर्भिःसुशेवंब्रह्मणस्पतिंगृणीषे ।
इन्द्रंश्लोकोमहिदैव्यःसिषक्तुयोब्रह्मणोदेवकृतस्यराजा ॥ ३ ॥

तम् । ऊँ इति । ज्येष्ठम् । नमसा । हविःऽभिः । सुऽशेवम् ।
ब्रह्मणः । पतिम् । गृणीषे । इन्द्रम् । श्लोकः । महि । दैव्यः ।
सिसक्तु । यः । ब्रह्मणः । देवऽकृतस्य । राजा ॥ ३ ॥

ज्येष्ठं प्रशस्यतमं सुशेवं सुसुखं ब्रह्मणोमन्त्रस्य पतिं पालयितारं एतत्संज्ञं तमु तमेव, देवं नमसा नमस्कारेण हविर्भिश्चरुपुरोडाशादिभिश्च सार्धं गृणीषे गृणे स्तुवे । अपिच महि महान्तमिन्द्रं दैव्यः देवार्हः श्लोकः अस्मदीयः स्तावकोमन्त्रः सिषक्तु सेवतां ब्रह्मणोमन्त्रस्य मन्त्रस्पष्टा देवकृतस्य देवैः स्तोतृभिः कृतस्य यइन्द्रोब्रह्मणस्पतिर्वा राजा ईश्वरोभवति तमिन्द्रं तं ब्रह्मणस्पतिमिति संबन्धः ॥ ३ ॥

३. ज्येष्ठ और सुन्दर सुखवाले उन ब्रह्मणस्पति की, नमस्कार और हव्य-द्वारा, मैं स्तुति करता हूँ। जो देव-(स्तोतृ) कृत मन्त्र के राजा हैं, देवार्ह श्लोक उन्हीं महान् इन्द्र की सेवा करो।

अथ चतुर्थी—

सआनोयोनिंसदतुप्रेष्ठोबृहस्पतिर्विश्ववारोयोअस्ति।
कामोरायःसुवीर्यस्यतंदात्पर्षन्नोअतिसश्चतोअरिष्टान्॥ ४ ॥

सः। आ। नः। योनिम्। सदतु। प्रेष्ठः। बृहस्पतिः। विश्वऽवारः।
यः। अस्ति। कामः। रायः। सुऽवीर्यस्य। तम्।
दात्। पर्षत्। नः। अति। सश्चतः। अरिष्टान्॥ ४ ॥

प्रेष्ठः प्रियतमः स बृहस्पतिः नोऽस्माकं योनिं स्थानं वेदिलक्षणं आसदतु आसीदतु आगत्योपविशतु यो बृहस्पतिः विश्ववारः विश्वैर्वरणीयोऽस्ति भवति। अपिच रायो धनस्य सुवीर्यस्य शोभनवीर्यस्य च यः कामोऽस्माकमभिलाषोऽस्ति तं कामं अस्मभ्यं दात् ददातु काम्यमानं प्रयच्छत्वित्यर्थः। तथा सश्चतः उपद्रवैः संसक्तान् नोऽस्मानरिष्टानहिंसितान्कृत्वा अति पर्षत् अतिपारयतु शत्रून्॥ ४ ॥

४. वही प्रियतम ब्रह्मणस्पति हमारे स्थान (वेदी) पर बैठें। वह सबके वरणीय हैं। हमारी धन और शोभन वीर्य की जो अभिलाषा है, उसे ब्रह्मणस्पति पूर्ण करें। हम उपद्रवों से युक्त हैं। वह हमें अहिंसित करके पार करें।

तमानोअर्कममृतायजुष्टमिमेधासुरमृतासःपुराजाः।
शुचिक्रन्दंयजतंपस्त्यानांबृहस्पतिमनर्वाणंहुवेम ॥ ५ ॥ २१ ॥

तम्। आ। नः। अर्कम्। अमृताय। जुष्टम्। इमे। धासुः।
अमृतासः। पुराऽजाः। शुचिऽक्रन्दम्। यजतम्। पस्त्यानाम्।
बृहस्पतिम्। अनर्वाणम्। हुवेम॥ ५ ॥ २१ ॥

तं सर्वैर्भोक्तव्यतया प्रसिद्धं अमृताय अमरणत्वाय जीवनाय जुष्टं पर्याप्तमर्कमर्चनसाधनमन्नं पुराजाः पुराजाता इमे अमृतासः अमरणा देवाः बृहस्पतेः सकाशात् नोऽस्मभ्यं आधासुः प्रयच्छन्तु। वयं च शुचिक्रन्दं शुद्धस्तोत्रं पस्त्यानां पस्त्यमिति गृहनाम तेन तद्वन्तो लक्ष्यन्ते गृहिणां यजतं यष्टव्यं अनर्वाणं अप्रत्यृतं केनाप्यप्रतिगतं बृहस्पतिं बृहतां पालकं देवं हुवेम आह्वयाम स्तुयेम वा॥ ५ ॥

५. प्रथम उत्पन्न हुए अमर देवगण हमें वही यथेष्ट और पूजा-साधन अन्न दें। हम शुद्ध स्तोत्रवाले, गृहियों के यज्ञ-योग्य और अप्रतिगत बृहस्पति को बुलाते हैं।

॥ इति पञ्चमस्य षष्ठे एकविंशो वर्गः ॥ २१ ॥

अथ षष्ठी—

तंशग्मासोअरुषासोअश्वाबृहस्पतिंसहवाहोवहन्ति ।
सहश्चिद्यस्यनीलवत्सधस्थंनभोनरूपमरुषंवसानाः ॥ ६ ॥

तम् । शग्मासः । अरुषासः । अश्वाः । बृहस्पतिम् । सहऽवाहः ।
वहन्ति । सहः । चित् । यस्य । नीलऽवत् । सधऽस्थम् ।
नभः । न । रूपम् । अरुषम् । वसानाः ॥ ६ ॥

शग्मासः शग्माः सुखकराः शक्ता वा अरुषासः आरोचमानाः सहवाहः संहत्यवाहकाः अश्वाः तं बृहस्पतिं वहन्ति वहन्तु । यस्य बृहस्पतेः सहश्चित् बलं च भवति नीलवत् नीलं निलयो निवासः तद्युक्तं सधस्थं सहस्थानं च यस्य तं बृहस्पतिमित्यन्वयः कीदृशाश्चाश्वाः नभोन आदित्यमिव अरुषं आरोचमानं रूपं वसानाः धारयन्तः ॥ ६ ॥

६. सुखकर, रुचिकर, वहनशील और आदित्य की तरह ज्योतिवाले अश्वगण उन्हीं बृहस्पति को वहन करें। बृहस्पति के पास बल और निवास के लिए गृह है।

सहिशुचिःशतपत्रःसशुन्ध्युर्हिरण्यवाशीरिषिरःस्वर्षाः ।
बृहस्पतिःसस्वावेशऋष्वःपुरूसखिभ्यआसुतिंकरिष्ठः ॥ ७ ॥

सः । हि । शुचिः । शतऽपत्रः । सः । शुन्ध्युः । हिरण्यऽवाशीः ।
इषिरः । स्वःऽसाः । बृहस्पतिः । सः । सुऽआवेशः । ऋष्वः ।
पुरु । सखिऽभ्यः । आऽसुतिम् । करिष्ठः ॥ ७ ॥

सहि सखलु बृहस्पतिः शुचिः शुद्धः शतपत्रः बहुविधवाहनः सएव शुन्ध्युः सर्वेषां शोधयिता हिरण्यवाशीः वाशीति वाङ्नाम हितरमणीयवाक् यद्वा वाशीभिस्तक्षताश्मन्मयीभिरिति निगमात्। वाशी आयुधं स्वर्णमयायुधः इषिरो गन्ता अन्वेषणीयो वा स्वर्षाः स्वर्गस्य संभक्ता यद्वा सरणशीलस्योदकस्य सनिता दाता सएव बृहस्पतिः स्वावेशः सुनिवासः ऋष्वः दर्शनीयः ईदृशोदेवः । सखिभ्यः स्तोतृभ्यः पुरु बहुलं आसुतिमन्नं करिष्ठः कर्तृतमो दातृतमो भवति ॥ ७ ॥

७. बृहस्पति पवित्र हैं। उनके अनेक वाहन हैं। वे सबके शोधक हैं। वे हित और रमणीय वाक्यवाले हैं। वे गमनशील, स्वर्ग-भोक्ता, दर्शनीय और उत्तम निवासवाले हैं। वे स्तोताओं को सबसे अधिक अन्न देते हैं।

---

१ ऋ० सं० ८.५.१९।

अथाष्टमी—

देवीदेवस्यरोदसीजनित्रीबृहस्पतिंवावृधतुर्महित्वा ।
दक्षाय्यायदक्षतासखायःकरद्ब्रह्मणेसुतरासुगाधा ॥ ८ ॥

देवी इति । देवस्य । रोदसी इति । जनित्री इति । बृहस्पतिम् ।
ववृधतुः । महिऽत्वा । दक्षाय्याय । दक्षत । सखायः ।
करत् । ब्रह्मणे । सुऽतरा । सुऽगाधा ॥ ८ ॥

देवी देव्यौ दानादिगुणयुक्ते देवस्य बृहस्पतेर्जनित्री जनयित्र्यौ रोदसी द्यावापृथिव्यौ महित्वा महत्वेन युक्तं बृहस्पतिं ववृधतुः वर्धयामासतुः हे सखायो यूयमपि दक्षाय्याय वर्धनीयाय द्वितीयार्थे चतुर्थी वर्धनीयं तं बृहस्पतिं दक्षत वर्धयत । स च बृहस्पतिः ब्रह्मणे बृंहिताय प्रभूतायान्नाय सर्वा सुतरा सुतरणानि सुखेन तरणीयानि सुगाधा सुखेनावगाहनीयानि उदकानि करत् करोतु ॥ ८ ॥

८. बृहस्पति देव की जननी देवी द्यावापृथिवी अपनी महिमा के जोर से बृहस्पति को वर्द्धित करें। सखा लोग, वर्द्धनीय बृहस्पति को वर्द्धित करो। वे प्रचुर अन्न के लिए जल-राशि को तरल और स्नान के योग्य बनाते हैं।

इयंवांब्रह्मणस्पतेसुवृक्तिर्ब्रह्मेन्द्रायवज्रिणेअकारि ।
अविष्टंधियोजिगृतंपुरन्धीर्जजस्तमर्योवनुषामरातीः ॥ ९ ॥

इयम् । वाम् । ब्रह्मणः । पते । सुऽवृक्तिः । ब्रह्म । इन्द्राय ।
वज्रिणे । अकारि । अविष्टम् । धियः । जिगृतम् । पुरम्ऽधीः ।
जजस्तम् । अर्यः । वनुषाम् । अरातीः ॥ ९ ॥

हे ब्रह्मणस्पते तुभ्यं वज्रिणे वज्रवतेऽन्द्राय च वां युवाभ्यां तादर्थ्ये चतुर्थी ब्रह्म मंत्ररूपा इयं सुवृक्तिः सुप्रवृत्तास्तुतिः अकारि मया कृताभूत् यो युवां धियोऽस्मदीयानि कर्माणि अविष्टं रक्षतं। तथा पुरन्धीः पुरुधीः बह्वीःस्तुतीः जिगृतं निगिरतं शृणुतमित्यर्थः। अर्यः अरीः अभिगन्त्रीः वनुषां संभक्तॄणामस्माकं अरातीः शत्रुसेनाः जजस्तं उपक्षपयतम् ॥ ९ ॥

९. ब्रह्मणस्पति, तुम्हारी और वज्रवाले इन्द्र के लिए मैंने मन्त्र-रूप सुन्दर स्तुति की। तुम दोनों हमारे अनुष्ठान की रक्षा करो। अनेक स्तुतियाँ सुनो। हम तुम्हारे सभक्त हैं। हमारी आक्रमणशील शत्रु-सेना विनष्ट करो।

तृतीये सवने उक्थ्ये ब्राह्मणाच्छंसिनो बृहस्पतेयुवमिति शस्त्रयाज्या सूत्रितत्र—बृहस्पतेयुवमिन्द्रश्चवस्वइति याज्येति । वाजपेयेतिरिक्तोक्थ्यस्य एषैवपरिधानीया सूत्रितञ्च—बृहस्पतेयुवमिन्द्रश्चवस्वइति परिधानीयेति ।

सैषा दशमी—

बृहस्पतेयुवमिन्द्रश्चवस्वोदिव्यस्येशाथेउतपार्थिवस्य ।
धत्तंरयिंस्तुवतेकीरयेचिद्यूयंपातस्वस्तिभिःसदानः ॥ १० ॥२२॥

बृहस्पते । युवम् । इन्द्रः । च । वस्वः । दिव्यस्य ।
ईशाथे इति । उत । पार्थिवस्य । धत्तम् । रयिम् । स्तुवते ।
कीरये । चित् । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥१०॥२२॥

हेबृहस्पते त्वञ्च इन्द्रश्च युवं युवां दिव्यस्य दिविभवस्य वस्वोवसुनोधनस्य उतापि च पार्थिवस्य पृथिव्यां भवस्य धनस्य ईशाथे अतः कारणात् स्तुवते स्तोत्रं कुर्वते कीरये स्तोतृमानेषव स्तोत्रे रयिं धनं धत्तं दत्तं चिदिति पूरणः अन्यद्गतम् ॥ १० ॥

१०. बृहस्पति, तुम और इन्द्र—दोनों पार्थिव और स्वर्गीय धन के स्वामी हो। इसलिए स्तोता को धन देते हो। तुम हमें सदा स्वस्ति-द्वारा पालन करो।

॥ इति पञ्चमस्य षष्ठे द्वाविंशोवर्गः ॥ २२ ॥

अध्वर्यवइति सप्तर्चं दशमं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रं सप्तस्येन्द्राबार्हस्पत्या तथाचानुक्रान्तम्—अध्वर्यवःसप्तोक्तदेवतान्त्येति । पूर्वसूक्तेनसहोक्तोविनियोगः ।

तत्र प्रथमा—

अध्वर्यवोरुणंदुग्धमंशुंजुहोतनवृषभायक्षितीनाम् ।
गौराद्वेदीयाँअवपानमिन्द्रोविश्वाहेद्यातिसुतसोममिच्छन् ॥ १ ॥

अध्वर्यवः । अरुणम् । दुग्धम् । अंशुम् । जुहोतन । वृषभाय ।
क्षितीनाम् । गौरात् । वेदीयान् । अवऽपानम् । इन्द्रः ।
विश्वाहा । इत् । याति । सुतऽसोमम् । इच्छन् ॥ १ ॥

हे अध्वर्यवोऽध्वरस्यनेतारऋत्विजः क्षितीनां जनानां मध्ये वृषभाय श्रेष्ठायेन्द्राय अरु-णमारोचमानं दुग्धं अभिषुतं अंशुं सोमं जुहोतन जुहुत अवपानं अवकम्यस्थिवं दूरस्थं पा-नार्हं सोमं गौराद् गौरमृगादपि वेदीमान् अतिशयेन विद्वान् इन्द्रः सुतसोमं अभिषुतसोमं य-जमानमिच्छन् अन्विच्छन् विश्वाहा विश्वान्यहानि इद् एव सर्वदैव याति गच्छति अतस्त-स्माइन्द्राय सोमं जुहोतेत्यन्वयः॥ १॥

१. अध्वर्युओ, मनुष्यों में श्रेष्ठ इन्द्र के लिए रुचिकर और अभिषुत सोम का हवन करो। गौर मृग की अपेक्षा भी जल्दी दूरस्थित और पीने योग्य सोम को जानकर, सोम का अभिषव करनेवाले यजमान को खोजते हुए बराबर आया करते हैं।

यद्दधिषेप्रदिविचार्वन्नंदिवेदिवेपीतिमिदस्यवक्षि।
उतहृदोतमनसाजुषाणउशन्निन्द्रप्रस्थितान्पाहिसोमान्॥ २॥

यत्। दधिषे। प्रऽदिवि। चारु। अन्नम्। दिवेऽदिवे। पीतिम्।
इत्। अस्य। वक्षि। उत। हृदा। उत। मनसा। जुषाणः।
उशन्। इन्द्र। प्रऽस्थितान्। पाहि। सोमान्॥ २॥

हे इन्द्र यदिदि गतेषु दिवसेषु पूर्वस्मिन्काले चारु शोभनं यद् सोमलक्षणमन्नं दधिषे पानेनोदरे धारयसि अस्य सोमस्य पीतिमिद् पानमेव दिवेदिवे प्रतिदिवसं इदानीमपि वक्षि कामयसे वशकान्तावित्यस्य लिपि शपोलुकि पत्वकत्वषत्वेष्वेतद्रूपम् उतापिच हे इन्द्र त्वम् हृदयेन उत शब्दश्चार्थे मनसा च जुषाणः सेवमानः उशन् अस्मान् कामयमानस्त्वं प्रस्थितान् पुरस्तान्नीतान् उत्तरवेदिस्थान् सोमान् पाहि पिब॥ २॥

२. इन्द्र, पूर्व समय में जिस शोभन अन्न (सोम) को तुम धारण करते थे, इस समय भी प्रतिदिन उसी सोम को पीने की इच्छा करो। इन्द्र, हृदय और मन से हमारी इच्छा करते हुए, सम्मुख लाये गये, सोम का पान करो।

जज्ञानःसोमंसहसेपपाथप्रतेमातामहिमानमुवाच।
एन्द्रपप्राथोर्वन्तरिक्षंयुधादेवेभ्योवरिवश्चकर्थ॥ ३॥

जज्ञानः। सोमम्। सहसे। पपाथ। प्र। ते। माता।
महिमानम्। उवाच। आ। इन्द्र। पप्राथ। उरु। अन्तरिक्षम्।
युधा। देवेभ्यः। वरिवः। चकर्थ॥ ३॥

हे इन्द्र त्वं जज्ञानो जायमान एव सहसे बलाय सोमं पपाथ पीतवानसि ते तव महिमानं महत्त्वं माता त्वदीया जननी अदितिः प्रोवाच प्रोक्तवती संवादसूक्ते अयंपन्था इत्यादिके । नह्ी-न्वस्येत्यर्धर्चावारभ्य अदित्याइन्द्रमहत्वस्योक्तत्वात् । अतः कारणात् हे इन्द्र त्वं उरु विस्तीर्ण-मन्तरिक्षं आपप्राथ स्वतेजसा आपूरितवानसि । अपिच युधा युद्धेन देवेभ्यः स्तोतृभ्योदेवेभ्य-एववा वरिवोधनं चकर्थ कृतवानसि ॥ ३ ॥

३. इन्द्र, जन्म लेने के साथ ही तुमने, बल के लिए, सोमपान किया था। तुम्हारी माता अदिति ने तुम्हारी महिमा बताई है। तुमने विस्तृत अन्तरिक्ष को अपने तेज से पूर्ण किया है। युद्ध से देवों के लिए तुमने धन उत्पन्न किया है।

यद्योधयामहतोमन्यमानान्त्साक्षामतान्बाहुभिःशाशदानान् ।
यद्वानृभिर्वृतइन्द्राभियुध्यास्तंत्वयाजिंसौश्रवसंजयेम ॥ ४ ॥

यत् । योधयाः । महतः । मन्यमानान् । साक्षाम । तान् ।
बाहुभिः । शाशदानान् । यत् । वा । नृभिः । वृतः । इन्द्र ।
अभिऽयुध्याः । तम् । त्वया । आजिम् । सौश्रवसम् । जयेम ॥ ४ ॥

हे इन्द्र महतः प्रभूतान् मन्यमानान् शत्रून्यदा योधयाः अस्माभिर्योधयेः तैः सहयोद्धुं मर्दं प्रयच्छेरित्यर्थः तदानीं शाशदानान् हिंसकत्वात् शत्रून् बाहुभिः आयुधनिरपेक्षैः हस्तैरेव त्वत्प्रसादात् साक्षाम सहेम अभिभवेम । यद्वा यदिवा हे इन्द्र नृभिः नेतृभिर्मरुद्भिर्वृतः त्वमे-वाभियुध्याः अस्मदीयान् शत्रूनभियुध्यस्व सौश्रवसं श्रवोभं यशोवा शोभनस्य श्रवसोहेतुं त-माजिं संग्रामं त्वया सहायेन वयं जयेम ॥ ४ ॥

४. इन्द्र, जिस समय प्रभूत और अभिमान से युक्त शत्रुओं के साथ हमारा युद्ध कराओगे, उस समय उन हिंसक शत्रुओं को हाथों से ही हम पराजित करेंगे। यदि तुम मरुतों के साथ स्वयं ही युद्ध करोगे, तब सुन्दर अन्न के कारण उस संग्राम को तुम्हारी सहायता से हम जीत लेंगे।

प्रेन्द्रस्यवोचंप्रथमाकृतानिप्रनूतनामघवायाचकार ।
यदेददेवीरसहिष्टमायाअथाभवत्केवलःसोमोअस्य ॥ ५ ॥

प्र । इन्द्रस्य । वोचम् । प्रथमा । कृतानि । प्र । नूतना ।
मघऽवा । या । चकार । यदा । इत् । अदेवीः । असहिष्ट ।
मायाः । अथ । अभवत् । केवलः । सोमः । अस्य ॥ ५ ॥

---

१ ऋ० सं० ३.५.२५।

इन्द्रस्य कृतानि वीर्यकर्माणि प्रथमा प्रथमानि पुरातनानि प्रवोचं प्रब्रवीमि। मघवा धनवानिन्द्रः या यानि चकार कृतवान् नूतना नूतनान्यभिनवानि च तानि प्रवोचं यदेत् यदैव अदेवीः आसुरीर्मायाः यैः कृताः असहिष्ट अभ्यभूत् अथानन्तरमेव अस्येन्द्रस्य सोमः केवलः असाधारणोऽभवत् तदा प्रभृत्येव सोमस्येन्द्रस्य चासाधारणः संबन्धोजातइत्यर्थः ॥ ५ ॥

५. मैं इन्द्र के पुराने कर्मों को कहता हूँ। इन्द्र ने जो नया कर्म किया है, उसे भी मैं कहूँगा। इन्द्र ने आसुरी माया को परास्त किया है, इसलिए केवल इन्द्र के लिए ही सोम है, अर्थात् सोम से इन्द्र का असाधारण सम्बन्ध है।

तवेदंविश्वंमभितःपशव्यंयत्पश्यसिचक्षसासूर्यस्य ।
गवामसिगोपतिरेकइन्द्रभक्षीमहितेप्रयतस्यवस्वः ॥ ६ ॥

तव । इदम् । विश्वम् । अभितः । पशव्यम् । यत् । पश्यसि ।
चक्षसा । सूर्यस्य । गवाम् । असि । गोऽपतिः । एकः ।
इन्द्र । भक्षीमहि । ते । प्रऽयतस्य । वस्वः ॥ ६ ॥

हे इन्द्र पशव्यं पशवोद्विविधाः द्विपादश्चतुष्पादश्च तेभ्योहितं अभितः सर्वतोविद्यमानं इदं विश्वं सर्वं जगत् तव त्वैव स्वभूतं सूर्यस्य प्रेरकस्यादित्यस्य चक्षसा तेजसा यद्विश्वं पश्यसि त्वं प्रकाशयसि अपिच हे इन्द्र एकएव त्वं गोपतिरसि नकेवलमेकस्याएव गोपतिः अपितु सर्वासामित्याह गवामिति अतः कारणात् ते त्वया प्रयतस्य प्रत्तस्य द्वितीयार्थेषष्ठी प्रत्तं वस्वोधनं भक्षीमहि भजेमहि ॥ ६ ॥

६. इन्द्र, पशुओं (प्राणियों) के लिए हितकर यह जो विश्व चारों ओर अवस्थित है और जिसे तुम सूर्य के तेज से देखते हो, सो सब तुम्हारा ही है। अकेले ही तुम समस्त गौओं के स्वामी हो। तुम्हारे दिये हुए धन का हम भोग करते हैं।

बृहस्पतेयुवमिन्द्रश्चवस्वोदिव्यस्येशाथेउतपार्थिवस्य ।
धत्तंरयिंस्तुवतेकीरयेचिद्यूयंपातस्वस्तिभिःसदानः ॥ ७ ॥ २३ ॥

बृहस्पते । युवम् । इन्द्रः । च । वस्वः । दिव्यस्य । ईशाथे इति ।
उत । पार्थिवस्य । धत्तम् । रयिम् । स्तुवते । कीरये ।
चित् । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥ ७ ॥ २३ ॥

व्याख्यातेयं अक्षरार्थस्तु हे बृहस्पते त्वमिन्द्रश्च युवां दिव्यस्य पार्थिवस्य चोभयविधस्य धनस्येश्वरौ भवथः। तौ युवां स्तुवते स्तोत्रे धनं दत्तमिति ॥ ७ ॥

७. बृहस्पति, तुम और इन्द्र—दोनों ही पार्थिव और स्वर्गीय धन के स्वामी हो। तुम दोनों स्तोत्रकर्त्ता स्तोता को धन देते हो। तुम हमें सदा स्वस्ति-द्वारा पालन करो।

॥ इति पंचमस्य षष्ठे त्रयोविंशोवर्गः ॥ २३ ॥

परोमात्रयेति सप्तर्चमेकादशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभं उरुंयज्ञायेत्याद्यास्तिस्रः ऐन्द्रावैष्णव्यः शिष्टाः केवलं विष्णुदेवताकाः तथाचानुक्रान्तम् परोवैष्णवंतूरुंयज्ञाद्यास्तिस्रइति। गतःसूक्तविनियोगः। विष्णुदेवताकेपशौ परोमात्रयेति पुरोडाशस्ययाज्या सूत्रितञ्च—परोमात्रयातन्वावृधानेरावतीधेनुमतीहिभूतमिति।

परो॒मात्र॑या त॒न्वा॑ वृधा॒न न ते॑ महि॒त्वमन्व॑श्नुवन्ति।
उ॒भे ते॑ विद्म॒ रज॑सी पृथि॒व्या विष्णो॑ देव॒ त्वं प॑र॒मस्य॑ वित्से ॥ १ ॥

परः। मात्र॑या। त॒न्वा॑। वृ॒धा॒न॒। न। ते॒। म॒हि॒ऽत्वम्।
अनु॑। अ॒श्नु॒व॒न्ति॒। उ॒भे इति॑। ते॒। वि॒द्म॒। रज॑सी॒ इति॑।
पृ॒थि॒व्याः। विष्णो॒ इति॑। दे॒व॒। त्वम्। प॒र॒मस्य॑। वि॒त्से॒ ॥ १ ॥

परइति सकारान्तं परस्तादित्यस्यार्थे परशब्दाच्छान्दसोसिप्रत्ययः परोदिवापरएनापृथिव्येतियथा। मात्रयेति पञ्चम्यर्थे व्यत्ययेन तृतीया मात्रायाः परः परस्ताद्वर्तमानया अपरिमितया तन्वा शरीरेण वृधान वर्धमान हे विष्णो ते तव महित्वं महत्त्वं नान्वश्नुवन्ति नानुव्याप्नुवन्ति त्रैविक्रमसमये त्वत्वमाहात्म्यं वत्सरैरपि अनेहांसु नग्राक्यवदत्यर्थः। ते तव उभे रजसी उभौ लोकौ पृथिव्या आरभ्य पृथिवीमन्तरिक्षञ्च विद्म जानीमोवयं चक्षुषोपलभामहे मान्यत् हेदेव द्योतमान विष्णो त्वमेव परमस्य स्वर्गादिरुत्कृष्टलोकस्य द्वितीयार्थेषष्ठी परमं लोकं वित्से जानासि अतस्तव महत्वं नकेनापि व्याप्तुं शक्यमितिभावः ॥ १ ॥

१. विष्णु, तुम शब्द-स्पर्शादि पञ्चतन्मात्राओं से अतीत शरीर से (त्रिविक्रम या वामन अवतार के समय) बढ़ने पर कोई तुम्हारी महिमा नहीं जान सकता। हम तुम्हारे दोनों लोकों (पृथिवी से अन्तरिक्ष तक) को जानते हैं। किन्तु तुम ही, हे देव, परम लोक को जानते हो।

पूर्वोक्तएवपशौ नतेविष्णोइति वपायाअनुवाक्या सूत्रितञ्च—नतेविष्णोजायमानोनजातस्त्वंविष्णोसुमतिंविश्वजन्यामिति।

१ ऋ० सं० ८, १, १७।

सैषा द्वितीया—

नतेविष्णोजायमानोनजातोदेवमहिम्नःपरमन्तमाप ।
उदस्तभ्नानाकमृष्वंबृहन्तंदाधर्थप्राचींककुभंपृथिव्याः ॥ २ ॥

न । ते । विष्णो इति । जायमानः । न । जातः । देव । महिम्नः ।
परम् । अन्तम् । आप । उत् । अस्तभ्नाः । नाकम् । ऋष्वम् ।
बृहन्तम् । दाधर्थ । प्राचीम् । ककुभम् । पृथिव्याः ॥ २ ॥

हे देव दानादिगुणयुक्त विष्णो ते तव महिम्नः महत्त्वस्य परं विप्रकृष्टं अन्तमवसानं जायमानः प्रादुर्भवन् जनः नाप न प्राप्नोति । तथा जातः प्रादुर्भूतोपि जनो नैव प्राप्नोति तव महत्त्वस्यावसानं नास्ति अतएव सर्वैर्नज्ञायत इत्यभिप्रायः कोसौ महिमा तमाह ऋष्वं दर्शनीयं बृहन्तं महान्तं नाकं द्युलोकं उदस्तभ्नाः त्वमूर्ध्वमधारयः यथा अधो न पतति तथा पृथिव्याः भूमेः संबंधिनीं प्राचीं ककुभञ्च दाधर्थ धारितवानसि उपलक्षणमेतत् सर्वस्य भूतजातस्य तथाच मंत्रान्तरम्—यउत्रिधातुपृथिवीमुतद्यामेकोदाधारभुवनानिविश्वेति ॥ २ ॥

२. विष्णुदेव, जो पृथिवी में हो चुके हैं और जो जन्म लेंगे, उनमें से कोई भी तुम्हारी महिमा का अन्त नहीं पा सकता। दर्शनीय और विराट् द्युलोक को तुमने ऊपर धारण कर रक्खा है। तुमने पृथिवी की पूर्व दिशा को धारण कर रक्खा है।

पूर्वोक्तपशावेरावतीइति हविषोयाज्या सूत्रितञ्च—इरावतीधेनुमतीहिभूतं विश्वकर्मन्हविषावावृधानइति द्वेइति ।

सैषा तृतीया—

इरावतीधेनुमतीहिभूतंसूयवसिनीमनुषेदशस्या ।
व्यस्तभ्नारोदसीविष्णवेतेदाधर्थपृथिवीमभितोमयूखैः ॥ ३ ॥

इरावती इतीराऽवती । धेनुमती इति धेनुऽमती । हि । भूतम् ।
सुयवसिनी इति सुऽयवसिनी । मनुषे । दशस्या । वि । अस्तभ्नाः ।
रोदसी इति । विष्णो इति । एते इति । दाधर्थ ।
पृथिवीम् । अभितः । मयूखैः ॥ ३ ॥

---

१ ऋ० सं० २. २. २४.

हे द्यावापृथिव्यौ मनुषे स्तुवते मनुष्याय दशस्या दित्सया युवं युवां इरावती अन्नवत्यौ धेनुमती गोमत्यौ सूयवसिनी शोभनयवसे च भूतमभूतम् हिशब्दः प्रसिद्धौ विष्णुना विक्रान्तत्वाद् युवामेव खलु पूर्वमभूतमित्यर्थः। हे विष्णो एते इमे रोदसी द्यावापृथिव्यौ व्यस्तभ्नाः विविधमधारयः पृथिवीमूर्ध्वमुखत्वेन द्यामधोमुखत्वेनेति विविधत्वम्। अपिच पृथिवीं प्रथितामिमां भूमिं अभितः सर्वतःस्थितैर्मयूखैः पर्वतैर्दाधर्थ धारितवानसि यथा न चलति तथा दृढीकृतवानित्यर्थः पर्वता हि विष्णोः स्वभूताः विष्णुःपर्वतानामधिपतिरिति श्रुतेः ॥ ३ ॥

३. द्यावा-पृथिवी, तुम स्तोता मनुष्य को दान करने की इच्छा से अन्नवाली, धेनुवाली और सुन्दर जौवाली हुई हो। विष्णु, द्यावा-पृथिवी को तुमने विविध प्रकार से नीचे-ऊपर धारण कर रक्खा है। सर्वत्रस्थित पर्वत द्वारा तुमने उस पृथिवी को धारण कर रक्खा है।

उरुंयज्ञायचक्रथुरुलोकंजनयन्तासूर्यमुषासमग्निम् ।
दासस्यचिद्वृषशिप्रस्यमायाजघ्नथुर्नरापृतनाज्येषु ॥ ४ ॥

उरुम् । यज्ञाय । चक्रथुः । ऊँ इति । लोकम् । जनयन्ता ।
सूर्यम् । उषसम् । अग्निम् । दासस्य । चित् । वृषऽशिप्रस्य ।
मायाः । जघ्नथुः । नरा । पृतनाज्येषु ॥ ४ ॥

हे इन्द्राविष्णू यज्ञाय यजमानाय उरुं विस्तीर्णं लोकं स्वर्गाख्यं चक्रथुः कृतवन्तौस्थ युवां। किं कुर्वन्तौ सूर्यं सर्वस्य प्रेरकमादित्यं उषसं तमोनिवारकमुषःकाले अग्निं च अ-ङ्गैरावृतं जनयन्ता जनयन्तौ पुनः प्रादुर्भावयन्तौ हे नरा नेताराविन्द्राविष्णू वृषशिप्रस्य प-वर्त्तंसकस्य दासस्य चित् उपक्षपयितुः असुरस्य मायाः पृतनाज्येषु संग्रामेषु जघ्नथुः जिहिंसथुः युवां सूर्यादिकं जनयन्तावित्युच्यते ॥ ४ ॥

४. इन्द्र और विष्णु, सूर्य, अग्नि और उषा को उत्पन्न करके तुमने यजमान के लिए विशाल स्वर्ग का निर्माण किया है। नेताओ, तुमने वृष-शिप्र नाम के दास की माया को संग्राम में विनष्ट किया है।

इन्द्राविष्णूदृंहिताःशंबरस्यनवपुरोनवतिंचश्नथिष्टम् ।
शतंवर्चिनःसहस्रंचसाकंहथोअप्रत्यसुरस्यवीरान् ॥ ५ ॥

इन्द्राविष्णू इति । दृंहिताः । शम्बरस्य । नव । पुरः ।
नवतिम् । च । श्नथिष्टम् । शतम् । वर्चिनः । सहस्रम् । च ।
साकम् । हथः । अप्रति । असुरस्य । वीरान् ॥ ५ ॥

---

१ तै० सं० ३. २. ५.

हे इन्द्राविष्णू दृंहिताः दृढीकृताः नव नवतिं च नवोत्तरनवतिसंख्याकाः पुरः पुराणि शं-बरस्य स्वभूतानि श्नथिष्टम् अहिंसिष्टम्। श्नथ हिंसायाम्। अपि च शतं सहस्रञ्च वर्चिनोऽसुर-स्य वीरान् अप्रति प्रतिद्वन्द्विनोपगतान् यथा भवन्ति तथा साकं सह संघशएव हथः अहिंसिष्टम्। यो-वर्चिनः शतमिन्द्रः सहस्रमितीति हि निगमान्तरम् ॥ ५ ॥

५. इन्द्र और विष्णु, तुमने शम्बर की ९९ और दृढ़ पुरियों को नष्ट किया है। तुमने वर्चि नाम के असुर के सौ और हज़ार वीरों को (ताकि वे फिर सामने खड़े न हो सकें) नष्ट किया है।

इयंमनीषाबृहतीबृहन्तोरुक्रमातवसावर्धयन्ती।
ररेवांस्तोमंविदथेषुविष्णोपिन्वतमिषोवृजनेष्विन्द्र ॥ ६ ॥

इयम्। मनीषा। बृहती। बृहन्ता। उरुऽक्रमा। तवसा।
वर्धयन्ती। ररे। वाम्। स्तोमम्। विदथेषु। विष्णो इति।
पिन्वतम्। इषः। वृजनेषु। इन्द्र ॥ ६ ॥

बृहती महती इयं मनीषा मननीया स्तुतिः बृहन्ता बृहन्तौ महान्तौ उरुक्रमा विस्तीर्ण-विक्रमौ विष्णुना सहैकार्थीभावात् इन्द्रस्याप्युरुक्रमत्वम् तवसा तव इति बलस्य वृद्धेर्वा नाम-धेयं बलवन्तौ प्रवृद्धौ युवां वर्धयन्ती प्रवृद्धौ कुर्वती अस्माभिः कृता हे विष्णो हे इन्द्र वि-दथेषु यज्ञेषु वां युवाभ्यां स्तोमं उक्तलक्षणं स्तोत्रं ररे ददे रा दानइति धातुः तौ युवां वृजनेषु बलेषु निमित्तसप्तमी इषोऽन्नानि पिन्वतं अस्मभ्यं वर्धयतम् ॥ ६ ॥

६. यह महती स्तुति बृहत्, विस्तीर्ण, विक्रम से युक्त और बलवान् इन्द्र तथा विष्णु को बढ़ावेगी। विष्णु और इन्द्र, यज्ञस्थल में तुम लोगों को स्तोत्र प्रदान किया है। युद्ध में तुम हमारा अन्न बढ़ाना।

अभ्युदयेष्टौ विष्णोः शिपिविष्टस्य वषट्त इत्येषानुवाक्या सूत्रितञ्च—भवामित्रोनशेव्यो-घृतासुतीती वषट्तेविष्णवासआकृणोमीति।

सैषा सप्तमी—

वषट्तेविष्णवासआकृणोमितन्मेजुषस्वशिपिविष्टहव्यम्।
वर्धन्तुत्वासुष्टुतयोगिरोमेयूयंपातस्वस्तिभिःसदानः ॥ ७ ॥ २४ ॥

वषट्। ते। विष्णो इति। आसः। आ। कृणोमि। तत्।
मे। जुषस्व। शिपिऽविष्ट। हव्यम्। वर्धन्तु। त्वा। सुऽस्तुतयः।
गिरः। मे। यूयम्। पात। स्वस्तिऽभिः। सदा। नः ॥ ७ ॥ २४ ॥

---

१ ऋ० सं० ८. ९.१२।

हे विष्णो ते तुभ्यं आसः आस्याद् आ अभिमुखं वषट्कृणोमि वषट्करोमि वषट्कारेण हविर्हावयामि । हे शिपिविष्ट शिपयोरश्मयः वैराविष्ट विष्णो तत् वषट्कृत्वं मे मदीयं हव्यं हविर्जुषस्व सेवस्व । सुष्टुतयः शोभनस्तुत्यात्मिका गिरोवाचश्च त्वा त्वां वर्धन्तु वर्धयन्तु । अन्यद्गतम् ॥७॥

७. विष्णु, तुम्हारे लिए यज्ञ में मुख से मैंने वषट्कार किया है। शिपिविष्ट (तेजवाले) विष्णु, हमारे उस हव्य का आश्रय करो। हमारी शोभन स्तुति और वाक्य तुम्हें बढ़ावें। तुम सदा स्वस्ति-द्वारा हमें पालन करो।

॥ इति पञ्चमस्य षष्ठे चतुर्विंशोवर्गः ॥२४॥

नूमर्तइति सप्तर्चं द्वादशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभं वैष्णवम् नूमर्तइत्यनुक्रान्तम् उक्थ्येऽच्छावाकशस्त्रे इदंशंसनीयं सूत्रितश्च—ऋजुर्जनित्रीनूमर्तोदयवामिमइति।

नूमर्तो॑दयतेसनि॒ष्यन्योविष्ण॑वउरुगा॒याय॒दाश॑त् ।
प्रयःस॒त्राचा॒मन॑सा॒यजा॑तए॒ताव॑न्तं॒नर्य॑मा॒विवा॑सात् ॥ १ ॥

नु । मर्तः । द॒य॒ते॒ । स॒नि॒ष्यन् । यः । विष्ण॑वे । उ॒रु॒ऽगा॒याय॑ । दाश॑त् । प्र । यः । स॒त्राचा॑ । मन॑सा । यजा॑ते । ए॒ताव॑न्तम् । नर्य॑म् । आ॒ऽविवा॑सात् ॥ १ ॥

समर्त्योमनुष्यः सनिष्यन् धनमिच्छन् नु क्षिप्रं दयते धनमादत्ते दयतिरत्रपूर्वोर्थद्रष्टव्यः योमनुष्यः उरुगायाय बहुभिः कीर्तनीयाय विष्णवे दाशत् हवींषि दद्यात् यश्च सत्राचा सहाञ्चता मनसा मननेन स्तोत्रेण प्रयजाते प्रकर्षेण पूजयेत् एतावन्तं एतावत् परिमाणं महान्तं नर्यं नरेभ्योहितं विष्णुं आविवासात् नमस्कारादिभिः परिचरेत् समर्तोदयतइत्यन्वयः । यद्वा सनिष्यन्निति सनतेर्लाभार्थस्य लटि रूपम् समर्तः सनिष्यन् धनादीनि लप्स्यमानोभवन्नेव हविरादिकं नु क्षिप्रं दयते विष्णवे ददातीति योज्यम् ॥ १ ॥

१. जो मनुष्य बहुतों के कीर्तन-योग्य विष्णु को हव्य प्रदान करता है, जो एक साथ कहे मन्त्रों से पूजा करता है और मनुष्यों के हितैषी विष्णु की सेवा करता है, वही मनुष्य धन की इच्छा करके उसे शीघ्र प्राप्त करता है।

विष्णुदेवत्येपशौ पुरोडाशस्य त्वंविष्णोइत्यनुवाक्या सूत्रितश्च—त्वंविष्णोसुमतिंविश्वजन्यां विचक्रमेपृथिवीमेषएतामिति ।

त्वंवि॑ष्णोसुम॒तिंवि॒श्वज॑न्या॒मप्र॑युतामेवयावोम॒तिंदाः ।
पर्चो॑यथा॑नःसुवि॒तस्य॒भूरे॒रश्वा॑वतःपुरुश्च॒न्द्रस्य॑रा॒यः ॥ २ ॥

त्वम् । विष्णो इति । सुऽमतिम् । विश्वऽजन्याम् । अप्रऽयुताम् ।
एवऽयावः । मतिम् । दाः । पर्चः । यथा । नः ।
सुवितस्य । भूरेः । अश्वऽवतः । पुरुऽचन्द्रस्य । रायः ॥ २ ॥

हे एवयावः एवाः प्राप्तव्याः कामाः तान् यापयति प्रापयति स्तोतॄनित्येवयावः हे एवयावन् विष्णो त्वं विश्वजन्यां सर्वजनहितां अप्रयुतां दोषैर्वियुक्तां सुमतिं मतिं अनुग्रहबुद्धिं दाः अस्मभ्यं देहि सुवितस्य सुष्ठु प्राप्तव्यस्य भूरेर्बहुलस्य अश्वावतोश्वयुक्तस्य पुरुश्चन्द्रस्य पुरूणां बहूनां आह्लादकस्य रायोधनस्य पर्चः संपर्कोनोस्माकं यथा भवति तथा देहीत्यन्वयः ॥ २ ॥

२. मनोरथ-पूरक विष्णु, सबके लिए हितकारक और दोष-रहित अनुग्रह हमें प्रदान करो। जिससे भली भाँति पाने योग्य, अनेक अश्वोंवाले और बहुतों के लिए आह्लादक धन प्राप्त किया जाय, ऐसा करो।

वैष्णवस्योपांशुयाजस्य त्रिर्देवइतियाज्या सूत्रितञ्च—इदंविष्णुर्विचक्रमे त्रिर्देवःपृथिवीमेषएतामिति । वैष्णव्येपशावप्येषैव वपायाज्या सूत्रितञ्च—त्रिर्देवःपृथिवीमेषएतां परोमात्रयातन्वावृधानेति ।

त्रिर्देवःपृथिवीमेषएतांविचक्रमेशतर्चसंमहित्वा ।
प्रविष्णुरस्तुतवसस्तवीयान्त्वेषंह्यस्यस्थविरस्यनाम ॥ ३ ॥

त्रिः । देवः । पृथिवीम् । एषः । एताम् । वि । चक्रमे ।
शतऽअर्चसम् । महिऽत्वा । प्र । विष्णुः । अस्तु । तवसः ।
तवीयान् । त्वेषम् । हि । अस्य । स्थविरस्य । नाम ॥ ३ ॥

एषदेवोदानादिगुणयुक्तोविष्णुः शतर्चसं शतसंख्यान्यर्चींषि यस्यास्तादृशीं एतां पृथिवीं उपलक्षणमेतत् पृथिव्यादीन् त्रीन् लोकान् महित्वा महत्त्वेन त्रिर्विचक्रमे त्रिभिः पदैर्विक्रान्तवान् तवसः तवस्विनोवृद्धादपि तवीयान् तवस्वितरोविष्णुः प्रास्तु अस्माकं प्रभवतु स्वामी भवतु अस्यस्थविरस्य वृद्धस्य विष्णोर्नाम नामकं रूपं विष्णुरित्येतन्नामैववा त्वेषं हि यस्माद्दीप्तं तस्मात् कारणात् सविष्णुः प्रभवत्वित्यर्थः ॥ ३ ॥

३. इन विष्णुदेव ने सौ किरणों से युक्त पृथिवी पर अपनी महिमा से तीन बार चरण-क्षेप किया अर्थात् पृथिव्यादि तीनों लोकों को (वामनावतार में) घेर डाला। वृद्ध से वृद्ध विष्णु हमारे स्वामी हों। प्रवृद्ध विष्णु का रूप दीप्ति-युक्त है।

पूर्वोक्तपशौ विचक्रमइति वपायाअनुवाक्या सूत्रितञ्च—विचक्रमेपृथिवीमेषएतां त्रिर्देवःपृथिवीमेषएतामिति ।

सैषा चतुर्थी—

विचक्रमेपृथिवीमेषएतांक्षेत्रायविष्णुर्मनुषेदशस्यन् ।
ध्रुवासोअस्यकीरयोजनासउरुक्षितिंसुजनिमाचकार ॥ ४ ॥

वि । चक्रमे । पृथिवीम् । एषः । एताम् । क्षेत्राय । विष्णुः ।
मनुषे । दशस्यन् । ध्रुवासः । अस्य । कीरयः । जनासः ।
उरुऽक्षितिम् । सुऽजनिमा । चकार ॥ ४ ॥

एषदेवोविष्णुः एतां पृथिवीं पृथिव्यादीनिमांस्त्रीन् लोकान् क्षेत्राय निवासार्थं मनुषे स्तुवते देवगणाय दशस्यन् असुरेभ्योपहृत्य प्रदास्यन् विचक्रमे विक्रान्तवान् अस्यच विष्णोः कीरयः स्तोतारोजनासोजनाः ध्रुवासो निश्चलाभवन्ति ऐहिकामुष्मिकयोर्द्धनेन स्थिराभवन्तीत्यर्थः । सु-जनिमा शोभनानि जनिमानि कीर्तनस्मरणादिना सुखहेतुभूतानि यस्य तादृशोविष्णुः उरुक्षि-तिं विस्तीर्णनिवासं चकार स्तोतृभ्यः करोति ॥ ४ ॥

४. इस पृथिवी को मनुष्य के निवास के लिए देने की इच्छा करके इन विष्णु ने पृथिवी को पदक्रमण किया था। इन विष्णु के स्तोता निश्चल होते हैं। सुजन्मा विष्णु ने विस्तृत निवास-स्थान बनाया था।

तृतीयसवने अतिरात्रादूर्ध्वं सोमातिरेकेसति नैमित्तिके होतुःशस्त्रे प्रतत्तेअद्येति स्तोत्रिय-स्तृचः आभ्युदयेष्टौविष्णोः शिपिविष्टस्य प्रतत्तेअद्येतियाज्या सूत्रितञ्च—वषट्तेविष्णवासआ-कृणोमि प्रतत्तेअद्यशिपिविष्टनामेति ।

सैषा पञ्चमी—

प्रतत्तेअद्यशिपिविष्टनामार्यःशंसामिवयुनानिविद्वान् ।
तंत्वागृणामितवसमतव्यान्क्षयन्तमस्यरजसःपराके ॥ ५ ॥

प्र । तत् । ते । अद्य । शिपिऽविष्ट । नाम । अर्यः । शंसामि ।
वयुनानि । विद्वान् । तम् । त्वा । गृणामि । तवसम् । अतव्यान् ।
क्षयन्तम् । अस्य । रजसः । पराके ॥ ५ ॥

हे शिपिविष्ट रश्मिभिराविष्ट विष्णो ते तव तत्प्रसिद्धं विष्णुरिति प्रख्यातं नाम अर्यः स्वामी स्तुतीनां हविषां वा तथा वयुनानि ज्ञातव्यान्यर्थजातानि विद्वान् जानन्नहं अवेदार्थी

प्रशंसामि प्रकर्षेण स्तौमि तवसं प्रवृद्धं तं त्वा त्वां विष्णुं अतव्यान् अतवीयान् अवृद्धतरोऽहं गृणामि स्तौमि कीदृशं अस्य रजसो लोकस्य पराके दूरदेशे क्षयन्तं निवसन्तम् ॥ ५ ॥

५. शिपिविष्ट विष्णु, आज हम स्तुतियों के स्वामी और ज्ञातव्य विषयों को जानकर तुम्हारे उस प्रसिद्ध नाम का कीर्त्तन करेंगे। तुम प्रवृद्ध हो और हम अवृद्ध हैं, तो भी तुम्हारी स्तुति करेंगे; क्योंकि तुम रज (लोक) के पार में रहते हो।

अथ षष्ठी—

किमित्तेविष्णोपरिचक्ष्यंभूत्प्रयद्ववक्षेशिपिविष्टोअस्मि ।
मावर्पोअस्मदपगूहएतद्यदन्यरूपःसमिथेबभूथ ॥ ६ ॥

किम् । इत् । ते । विष्णो इति । परिऽचक्ष्यम् । भूत् । प्र । यत् । ववक्षे । शिपिऽविष्टः । अस्मि । मा । वर्पः । अस्मत् । अप । गूहः । एतत् । यत् । अन्यऽरूपः । सम्ऽइथे । बभूथ ॥ ६ ॥

पुरा खलु विष्णुः स्वं रूपं परित्यज्य कृत्रिमरूपान्तरं धारयन् संग्रामे वसिष्ठस्य साहाय्यंचकार तंजानन् ऋषिरनया प्रत्याचष्टे । अत्रनिरुक्तम्—शिपिविष्टोविष्णुरिति विष्णोर्द्वेनामनीभवतः कुत्सितार्थीयंपूर्वं भवतीत्यौपमन्यवः किंते विष्णो प्रख्यातमेतद्भवत्यप्रख्यापनीयं यन्नः प्रब्रूषे शेपइव निर्वेष्टितोस्मीत्यप्रतिपन्नरश्मिरपिवा प्रशंसानामैवाभिप्रेतंस्यात् किं ते विष्णो प्रख्यातमेतद्भवत्याख्यापनीयं यदुत प्रब्रूषे शिपिविष्टोस्मीति प्रतिपन्नरश्मिः शिपयोत्ररश्मयउच्यन्ते तैराविष्टोभवति मावर्पोअस्मदपगूहएतत् वर्पइतिरूपनाम वृणोतीति सतोयदन्यरूपः समिथे संग्रामेभवसि संयतरश्मिरिति[1] । तत्र कुत्सितार्थपक्षे योजना हेविष्णो ते तव तन्नामास्मभ्यं प्रववक्षे प्रब्रूषे शिपिविष्टोस्मीति अन्वर्णितोपमानमेतत् शेपइवनिर्वेष्टितः तेजसा अनाच्छादितोभवामीति तदश्लीलार्थत्वादिदं नाम न प्रशस्तमित्यर्थः । तन्नाम किं परिचक्ष्यं वर्जनीयं परित्याज्यं विरुद्धार्थप्रतिपादकत्वात् स्वतएव परित्यक्तं हि तव । शिष्टं समानंपूर्वेण अवतकरूपविलक्षणं यद्वैष्णवरूपमस्ति एतद्वर्पोरूपं अस्मत् अस्माकं मापगूहः अपगूढं संवृतं मा कुरु गुहूसंवरणे अपितु यदेवरूपं प्रकटय वैष्णवस्य रूपस्य गूहने का प्रसक्तिरिति चेत् यत् यस्मात्तु अन्यत् रूपान्तरमेव धारयन् समिथे संग्रामे बभूथ अस्माकं सहायोभवसि तस्मादिदं गूहनं न कार्यमिति । प्रशंसापक्षेतु हेविष्णो ते तव तन्नाम किं परिचक्ष्यं भूत् किं प्रख्यापनीयं भवति न प्रख्यापनीयं । किं तन्नाम । शिपिविष्टोरश्मिभिराविष्टोस्मीति यन्नाम प्रब्रूषे ववक्ष अन्यरूपस्त्वं अतोस्माकं एतद्वैष्णवं रूपं संवृतं माकार्षीः

१. नि० ५. ७.

इदानीं गूढरूपोपि यद्यस्मात्त्वं समिथे संग्रामे अन्यरूपः कृत्रिमरूपात् यदन्यद्वैष्णवं रूपं शौर्यादिलक्षणं तादृग्रूपः एव बभूथ भवसि तस्मात्त्वं गूढोपि ज्ञायस एवेति व्यर्थमेव तस्य रूपस्य गूहनं अतोस्मद्व्यजस्कं यद्वैष्णवं रूपं तदस्माकं प्रदर्शयेति तात्पर्यार्थः ॥ ६ ॥

६. विष्णु, मैं जो "शिपिविष्ट" (संयत-रश्मि) नाम कहता हूँ, उसे प्रख्यापित (अस्वीकार) करना क्या तुम्हें उचित है? युद्ध में तुमने अन्य प्रकार का रूप धारण किया है। हमारे पास से अपना शरीर नहीं छिपाओ।

वषट्तेविष्णवासआकृणोमितन्मेजुषस्वशिपिविष्टहव्यम्।
वर्धन्तुत्वासुष्टुतयोगिरोमेयूयंपातस्वस्तिभिःसदानः ॥ ७ ॥ २५ ॥

वषट्। ते। विष्णो इति। आसः। आ। कृणोमि। तत्। मे।
जुषस्व। शिपिऽविष्ट। हव्यम्। वर्धन्तु। त्वा। सुऽस्तुतयः।
गिरः। मे। यूयम्। पात। स्वस्तिऽभिः। सदा। नः ॥ ७ ॥ २५ ॥

व्याख्यातेयम् अक्षरार्थस्तु हे विष्णो तुभ्यं आस्यात् आस्येन वषट्करोमि वषट्कृतं तन्मदीयं हविः हे शिपिविष्ट सेवस्व शोभनस्तुतिरूपा मदीया वाचश्च त्वां वर्धयन्त्विति। शिष्टपादः सिद्धः ॥ ७ ॥

७. विष्णु, तुम्हारे लिए मुख से मैं वषट्कार करता हूँ; इसलिए, हे शिपिविष्ट, मेरे उस हव्य का आश्रय करो। मेरी सुन्दर स्तुति और वाक्य तुम्हें वर्द्धित करें। तुम सदा हमें स्वस्ति-द्वारा पालन करो।

॥ इति पञ्चमस्य षष्ठे पञ्चविंशोवर्गः ॥ २५ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमोहार्दं निवारयन्। पुमर्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥
इतिश्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येणविरचितेमाधवीयेवेदार्थप्रकाशेऋक्संहिताभाष्येपञ्चमाष्टकेषष्ठोध्यायः॥६॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा योवेदेभ्योऽखिलं जगत्। निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम्॥१॥

अथ सप्तमोऽध्यायो व्याख्यायते—सप्तममण्डलस्य षष्ठेऽनुवाके द्वादशसूक्तानि व्याख्यातानि। तिस्रोवाचइतिषळृचं त्रयोदशं सूक्तम् अत्रानुक्रम्यते—तिस्रःषट् पार्जन्यंत्विति। एते कुमारआग्नेयोपश्यद्वसिष्ठएववेति वक्ष्यमाणत्वादग्निपुत्रः कुमारऋषिः वसिष्ठोवा अनुक्तत्वात्त्रिष्टुप् इदमुत्तरञ्च पर्जन्यदेवत्यम्। अत्र शौनकः—आस्यदघ्नं विगाह्यापः प्राङ्मुखः प्रयतः शुचिः। सूक्ताभ्यां तिस्रआदिभ्यामुपतिष्ठेत भास्करम्। अनश्नंस्तत्समाप्य वृष्टिकामेन यत्नतः। पंचरात्रेऽप्यतिक्रान्ते महतीं वृष्टिमाप्नुयादिति॥

तत्र प्रथमा—

ॐम् तिस्रोवाचःप्रवदज्योतिरग्रायाएतद्दुह्रेमधुदोघमूधः।
सवत्संकृण्वन्गर्भमोषधीनांसद्योजातोवृषभोरोरवीति॥ १ ॥

तिस्रः। वाचः। प्र। वद। ज्योतिःऽअग्राः। याः। एतत्।
दुह्रे। मधुऽदोघम्। ऊधः। सः। वत्सम्। कृण्वन्।
गर्भम्। ओषधीनाम्। सद्यः। जातः। वृषभः। रोरवीति॥ १ ॥

ऋषिरात्मानं स्तुतौ प्रेरयति हे ऋषे तिस्रः त्रिविधाः ऋग्यजुःसामात्मिकाः स्तुतिरूपा वाचःप्रवद प्रब्रूहि कीदृश्योवाचः ज्योतिर्द्योतमानः प्रणवःअग्रे प्रमुखेयासांतादृशीः या वाचः मधुदोघं मधुनउदकस्य दोहकं वृष्ट्युदकस्य कर्तारं एतत् नभसि दृश्यमानं ऊधः उधसं मेघं यद्वा लुप्तोपममेतत् ऊध इव पयसआश्रयभूतं मेघं दुह्रे दुहते दुहेर्लटिलोपस्तआत्मनेपदेष्विति तलोपः बाहुलकाद्रुट् स्तोत्रैः प्रीतोहि पर्जन्यः मेघैर्वर्षयति अतो वाचएव दुहन्तीत्युपचर्यते यद्वा वदेति व्यत्ययेन मध्यमः तिस्रइति द्रुतविलम्बितमध्यमभेदेन त्रिविधाः ज्योतिरग्राः विद्युत्प्रमुखावाचः प्रवदन्ति या गर्जितलक्षणावाचः वृष्टिप्रदमेतं मेघं दुह्रे उदकानि दुहन्ति एवंभूतः सच पर्जन्यः वत्सं सह निवसन्तं वैद्युताग्निं कृण्वन्प्रादुष्कुर्वन् तमेव ओषधीनां व्रीह्यादीनांच गर्भं कुर्वन् सद्यः शीघ्रं जातः प्रादुर्भूतो वृषभो वर्षितासन् रोरवीति भृशं शब्दायते॥ १ ॥

१. अग्र भाग में ओङ्कार (या बिजली) वाले ऋक्, यजुः और साम नाम के (अथवा द्रुत, विलम्बित और मध्यम नाम के) जो तीन प्रकार के वाक्य (या मेघ-ध्वनि) जल को दुहते हैं, उन्हीं वाक्यों या ध्वनियों को कहो। पर्जन्य ही सहवासी विद्युदग्नि को उत्पन्न करते हुए और ओषधियों (या धान्यों) का गर्भ उत्पन्न करते हुए, शीघ्र ही उत्पन्न होकर, वृषभ की तरह (या वर्षक होकर), शब्द करते हैं।

अथ द्वितीया—

योवर्धनओषधीनांयोअपांयोविश्वस्यजगतोदेवईशे ।
सत्रिधातुशरणंशर्मयंसत्त्रिवर्तुज्योतिःस्वभिष्ट्यस्मे ॥ २ ॥

यः । वर्धनः । ओषधीनाम् । यः । अपाम् । यः । विश्वस्य ।
जगतः । देवः । ईशे । सः । त्रिऽधातु । शरणम् । शर्म । यंसत् ।
त्रिऽवर्तु । ज्योतिः । सुऽअभिष्टि । अस्मे इति ॥ २ ॥

यः पर्जन्य ओषधीनां वर्धनो वर्धयिता यश्च अपामुदकानां वर्धकः यश्च देवो द्योतमानः पर्जन्यो विश्वस्य सर्वस्य जगतः ईशे ईष्टे लोपस्त आत्मनेपदेष्विति तलोपः अधीगर्थेति कर्मणि शेषत्वेन विवक्षिते षष्ठी अनुदात्तेत्वात् लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः यद्वृत्तान्नित्यमिति निघातप्रतिषेधः सपर्जन्यः त्रिधातु त्रिभूमिकं शरणं गृहं शर्म सुखं च यंसत् यच्छतु अस्मभ्यं ददात्वित्यर्थः। यमेर्लेट्यडागमः सिब्बहुलमिति सिप् इतश्चलोप इतीकारलोपः तथा त्रिवर्तु त्रिवृत्तु अतिशयेन वर्तमानं श्रूयते हि—त्रीणि वा आदित्यस्य तेजांसि वसन्ता प्रातर्ग्रीष्मे मध्यन्दिने शरद्यपराह्णे इति। एवंविधं स्वभिष्टि स्वभ्येषणं ज्योतिस्तेजश्च अस्मे अस्मभ्यं प्रयच्छतु ॥ २ ॥

२. जो ओषधियों और जल के वर्धक हैं, जो सारे संसार के ईश्वर हैं, वह पर्जन्यदेव तीन प्रकार की भूमियों से युक्त गृह और सुख दें। वह तीन ऋतुओं (सूर्य की ज्योति वसन्त में प्रातः, ग्रीष्म में मध्याह्न और शरद् में अपराह्ण में विशेष प्रकाशक होती है) में वर्तमान सुन्दर चमकनेवाली ज्योति हमें दो।

स्तरीरुत्वद्भवतिसूतउत्वद्यथावशंतन्वंचक्रएषः ।
पितुःपयःप्रतिगृभ्णातिमातातेनपितावर्धतेतेनपुत्रः ॥ ३ ॥

स्तरीः । ऊँ इति । त्वत् । भवति । सूते । ऊँ इति । त्वत् ।
यथाऽवशम् । तन्वम् । चक्रे । एषः । पितुः । पयः । प्रति ।
गृभ्णाति । माता । तेन । पिता । वर्धते । तेन । पुत्रः ॥ ३ ॥

त्वदिति तकारान्तोऽन्यशब्दपर्यायोऽनुदात्तः सर्वनामसु पठितः अस्य पर्जन्यस्य त्वत् अन्यद्रूपं स्तरीः निवृत्तप्रसवा गौः सा यथा न दोग्ध्री तद्वद्वर्षुकं न भवति उ इति पूरकः द्वितीयस्त्वच्छब्दश्चार्थे त्वत् अन्यद्रूपम् सूते धेनुवत्प्रसूते उदकानि प्रवर्षति एष पर्जन्यः तन्वं स्वकीयं शरीरं यथावशं यथाकामं स्तरीत्वेन धेनुत्वेन च चक्रे करोति अपिच पितुर्दिवः सकाशात् पयः गृह्णा-

१ तै० सं० २. १. २.।

दकं माता पृथिवी प्रतिगृह्णाति प्रतिगृह्णाति इमहोर्मइति भत्वम् प्रतिगृहीतेन तेन हविरात्मना परिणतेन पिता द्युलोकोऽवर्धते तेनैवोदकेन पुत्रः पृथिव्यां भवः प्राणिसंघोऽपि वर्धते ॥ ३ ॥

३. पर्जन्य का एक रूप निवृत्तप्रसवा गौ की तरह है और दूसरा रूप जल-वर्षक है। ये इच्छानुसार अपने शरीर को बनाते हैं। माता (पृथिवी) पिता (द्युलोक) से पय (दूध) लेती है, जिससे द्युलोक (पिता) और प्राणिवर्ग (पुत्र), दोनों वर्द्धित होते हैं।

यस्मिन्विश्वानि भुवनानि तस्थुस्तिस्रो द्यावस्त्रेधा सस्रुरापः ।
त्रयः कोशास उपसेचनासो मध्वः श्चोतन्त्यभितो विरप्शम् ॥ ४ ॥

यस्मिन् । विश्वानि । भुवनानि । तस्थुः । तिस्रः । द्यावः । त्रेधा ।
सस्रुः । आपः । त्रयः । कोशासः । उपऽसेचनासः । मध्वः ।
श्चोतन्ति । अभितः । विऽरप्शम् ॥ ४ ॥

यस्मिन्पर्जन्ये विश्वानि भुवनानि सर्वाणि भूतजातानि तस्थुस्तिष्ठन्ति यदधीनवृत्तीनि भवन्तीत्यर्थः । यस्मिंश्च द्यावो द्युप्रभृतयो लोका अवतिष्ठन्ते यस्माच्च आपस्त्रेधा सस्रुः प्राच्यः प्रतीच्योऽवाच्यश्च सत्यो निर्गच्छन्ति उपसेचनासः उपसेक्तारः त्रयः पौरस्त्यः प्रतीच्य उदीच्यश्चेति त्रिप्रकाराः कोशासो मेघाः विरप्शं महान्तं पर्जन्यमभितः परितः मध्वः कर्मणि षष्ठी मधु उदकं श्चोतन्ति क्षारयन्ति वर्षन्ति ॥ ४ ॥

४. जिनमें सभी भुवन (प्राणी) अवस्थित हैं, जिनमें द्युलोक आदि तीनों लोक अवस्थित हैं, जिनसे जल तीन प्रकार (पूर्व, पश्चिम और नीचे) से निकलता है और जिन पर्जन्य के चारों ओर उपसेचन करनेवाले तीन प्रकार (पूर्व, पश्चिम और ऊपर) के मेघ जल बरसाते हैं, वे ही पर्जन्यदेव हैं।

इदं वचः पर्जन्याय स्वराजे हृदो अस्त्वन्तरं तज्जुजोषत् ।
मयोभुवो वृष्टयः सन्त्वस्मे सुपिप्पला ओषधीर्देवगोपाः ॥ ५ ॥

इदम् । वचः । पर्जन्याय । स्वऽराजे । हृदः । अस्तु ।
अन्तरम् । तत् । जुजोषत् । मयःऽभुवः । वृष्टयः । सन्तु ।
अस्मे इति । सुऽपिप्पलाः । ओषधीः । देवऽगोपाः ॥ ५ ॥

इदं वचोवचनं स्तोत्रं स्वराजे स्वायत्तदीप्तये पर्जन्याय क्रियते एतच्च हृदस्तदीयस्य हृदयस्य अन्तरं अन्तर्गतमस्तु तच्च तत्स्तोत्रं जुजोषत् सेवताम् जुषी प्रीतिसेवनयोः लेटयडागमः छान्दसः श्लुः । मयोभुवः सुखस्य भावयित्र्यो वृष्टयः अस्मे अस्माकं तत्प्रसादात् सन्तु भवन्तु यथा देवगोपाः देवः पर्जन्यो गोपायिता रक्षिता यासां तथाविधा ओषधीरोषधयश्च सुपिप्पलाः सुफला अस्माकं भवन्तु ॥ ५ ॥

५. स्वयं प्रकाश पर्जन्य के लिए यह स्तोत्र किया जाता है। वे स्तोत्र ग्रहण करें। वह उनके लिए हृदय-ग्राही हो। हमारे लिए सुखकर वृष्टि गिरे। जिनके रक्षक पर्जन्य हैं, वे ओषधियाँ सुफलवती हों।

सरेतोधावृषभःशश्वतीनांतस्मिन्नात्माजगतस्तस्थुषश्च ।
तन्मऋतंपातुशतशारदाययूयंपातस्वस्तिभिःसदानः ॥ ६ ॥ १ ॥

सः । रेतःऽधाः । वृषभः । शश्वतीनाम् । तस्मिन् । आत्मा ।
जगतः । तस्थुषः । च । तत् । मा । ऋतम् । पातु । शतऽशारदाय ।
यूयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥ ६ ॥ १ ॥

सपर्जन्यः शश्वतीनां बह्वीनामोषधीनां रेतोधाः रेतसउदकस्य बीजभूतस्य धाता विनिधाता भवति वृषभइत्युपमा यथा कश्चिद्वृषभः बह्वीनां गवां गर्भस्याधाता भवति तद्वत् अपितस्मिन् पर्जन्ये जगतो जङ्गमस्य तस्थुषः स्थावरस्य च आत्मा देहो वर्तते तत्पर्जन्येन दत्तं ऋतमुदकं मा मां शतशारदाय शतसंवत्सरजीवनार्थं पातु रक्षतु माशब्दस्य ऋत्यकइति प्रकृतिभावो ह्रस्वत्वञ्च । अन्यद्गतम् ॥ ६ ॥

६. वृषभ की तरह वे पर्जन्य अनेक ओषधियों के लिए रेत (जल) के धारक हैं। स्थावर और जङ्गम की देह (आत्मा) पर्जन्य में ही रहती है। पर्जन्य का दिया हुआ जल सौ वर्ष तक जीने के लिए मेरी रक्षा करे। तुम हमें सदा स्वस्ति-द्वारा पालन करो।

॥ इति पञ्चमस्य सप्तमे प्रथमो वर्गः ॥ १ ॥

पर्जन्यायेति तृचं चतुर्दशं सूक्तं गायत्रम् पूर्ववदृषिदेवते तथाचानुक्रान्तम्—पर्जन्यायतृचं गायत्रमिति वैश्वानरपार्जन्यायामन्वारम्भणीयायां पार्जन्यस्य चरोः पर्जन्यायेत्यनुवाक्या सूत्र्यतेहि—पर्जन्यायप्रगायत प्रवातावान्तिपतयन्तिविद्युतइति ।

पर्जन्यायप्रगायतदिवस्पुत्रायमीळ्हुषे । सनोयवसमिच्छतु ॥ १ ॥

पर्जन्याय । प्र । गायत । दिवः । पुत्राय । मीळ्हुषे ।
सः । नः । यवसम् । इच्छतु ॥ १ ॥

हे स्तोतारः पर्जन्याय देवाय प्रगायत प्रकर्षेण स्तोत्रमुच्चारयत कीदृशाय दिवोन्तरिक्षस्य पुत्राय तत्र हि पर्जन्यः प्रादुर्भवति मीळ्हुषे सेक्त्रे सतादृशः पर्जन्यो नोस्मभ्यं यवसं ओषध्यादिलक्षणमन्नं दातुमिच्छतु ॥ १ ॥

१. स्तोताओ, अन्तरिक्ष के पुत्र और सेचक पर्जन्य के लिए स्तोत्र गाओ।

अथ द्वितीया—

योगर्भमोषधीनांगवांकृणोत्यर्वताम् । पर्जन्यःपुरुषीणाम् ॥ २ ॥

यः । गर्भम् । ओषधीनाम् । गवाम् । कृणोति ।
अर्वताम् । पर्जन्यः । पुरुषीणाम् ॥ २ ॥

यः पर्जन्यः ओषधीनां व्रीह्यादीनां गवां अर्वतां अर्वतीनां वडवानां पुरुषीणां नारीणां च यः पर्जन्यः गर्भं प्रसूतिहेतुं बीजं उदकरूपं कृणोति करोति तस्मै पर्जन्यायेत्युत्तरत्र संबन्धः ॥२॥

२.-जो पर्जन्यदेव ओषधियों, गौओं, वड़वाओं (अश्वजातियों) और स्त्रियों के लिए गर्भ उत्पन्न करते हैं—

तस्मादिदास्येहविर्जुहोतामधुमत्तमम् । इळांनःसंयतंकरत् ॥ ३ ॥ २ ॥

तस्मै । इत् । आस्ये । हविः । जुहोत । मधुमत्ऽतमम् ।
इळाम् । नः । सम्ऽयतम् । करत् ॥ ३ ॥ ॥ २ ॥

तस्मा इत् तस्मा एव पर्जन्याय आस्ये देवानामास्यभूतेऽग्नौ मधुमत्तमं रसवत्तमं हविर्जुहोत जुहुत हे ऋत्विजः । स च पर्जन्यो नोऽस्मभ्यं इळामन्नं संयतं सम्यक् नियतं यथा भवति तथा करत् करोतु ददात्विति यावत् ॥ ३ ॥

३- उन्हीं के लिए देवों के मुख-रूप अग्नि में अत्यन्त रसवान् हव्य का हवन करो। वे हमारे लिए नियत अन्न दें।

॥ इति पञ्चमस्य सप्तमे द्वितीयो वर्गः ॥ २ ॥

संवत्सरमिति दशर्चं पञ्चदशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभम् आद्यानुष्टुप् मण्डूकदेवता तथा चानुक्रान्तम्—संवत्सरं दश पर्जन्यस्तुतिसंतुष्टान्मण्डूकांस्तुष्टावाद्यानुष्टुबिति वृष्टिकामेनैतत्सूक्तं जप्यम् ।

तत्र प्रथमा—

संवत्सरंशशयानाब्राह्मणाव्रतचारिणः ।
वाचंपर्जन्यजिन्वितांप्रमण्डूकाअवादिषुः ॥ १ ॥

संवत्सरम् । शशयानाः । ब्राह्मणाः । व्रतऽचारिणः ।
वाचम् । पर्जन्यऽजिन्विताम् । प्र । मण्डूकाः । अवादिषुः ॥ १ ॥

अत्र निरुक्तम्—वसिष्ठो वर्षकामः पर्जन्यं तुष्टाव तं मण्डूका अन्वमोदन्त समण्डूकाननुमोदमानान्दृष्ट्वा तुष्टावेति मण्डूकामज्जूकामज्जनान्मदतेर्वामोदतिकर्मणोमन्दतेर्वातृप्तिकर्मणोमण्डयतेरिति वैय्याकरणामण्डएषामोकइतिवा मण्डो मदेर्वा मुदेर्वा तेषामेषाभवतीति¹। व्रतचारिणः व्रतं संवत्सरसमाप्तकं कर्म आचरन्तोब्राह्मणाः तूष्णींमेव एवं भूताब्राह्मणाइव संवत्सरं शरत्प्रभृति आवर्षर्तोरिकं संवत्सरं शशयानाः शिश्यानाः वर्षणार्थं व्रतमाचरन्तइव विलएव सन्तः एते मण्डूकाः पर्जन्यजिन्वितां पर्जन्येन प्रीतां यया वाचा पर्जन्यः प्रीतोभवति तादृशीं वाचं प्राबादिषुः प्रवदन्ति ॥ १ ॥

१ एक वर्ष का व्रत करनेवाले स्तोता की तरह वर्ष भर तक सोये हुए रहकर मण्डूक (मेढक) पर्जन्य (मेघ-विशेष) के लिए प्रसन्नता-कारक वाक्य कहते हैं।

दि॒व्याआपो॑अ॒भियदे॑न॒माय॒न्दृतिं॒नशुष्कं॑सर॒सीशया॑नम्।
गवा॒मह॒नमा॒युर्व॒त्सिनी॑नांम॒ण्डूका॑नांव॒ग्नुरत्रा॒सम॑ति ॥ २ ॥

दि॒व्याः। आपः॑। अ॒भि। यत्। ए॒न॒म्। आय॑न्। दृति॑म्। न। शुष्क॑म्। स॒रसी इति॑। शया॑नम्। गवा॑म्। अह॑। न। मा॒युः। व॒त्सिनी॑नाम्। म॒ण्डूका॑नाम्। व॒ग्नुः। अत्र॑। सम्। ए॒ति॒ ॥ २ ॥

दिव्या दिविभवाआपः दृतिं न दृतिमिव शुष्कं नीरसं सरसी महत्सरः सरसी गौरादिलक्षणोङीष् सरस्यां सुपांसुलुगिति सप्तम्यालुक् । ईदूतौचसप्तम्यर्थइति प्रगृह्यसंज्ञा । महति सरसि निर्जले वर्षकाले शयानं निवसन्तं एनं मण्डूकगणं यद्यदा आयन् अभिगच्छन्ति तदा अत्रास्मिन् वर्षणे पर्जन्ये वा सति वत्सिनीनां वत्सयुक्तानां गवां न मायुः गवां शब्दइव मण्डूकानां वग्नुः शब्दः समेति संगच्छते यथा वत्सैः सङ्गतासु गोषु महान्घोषो जायते तद्वदृष्टे पर्जन्ये महान्कलकलशब्दो जायते इत्यर्थः । अहेति पूरकः ॥ २ ॥

२- सूखे चमड़े की तरह सरोवरों में सोये हुए मण्डूकों के पास जिस समय स्वर्गीय जल आता है, उस समय बछड़ावाली धेनु की तरह मण्डूकों का कल-कल शब्द होता है।

अथ तृतीया—

यदी॑मेनाँउश॒तोअ॒भ्यव॑र्षीत्तृ॒ष्याव॑तःप्रा॒वृष्याग॑तायाम्।
अ॒ख्ख॒ली॒कृत्या॑पि॒तरं॒नपु॒त्रोअ॒न्योअ॒न्यमुप॒वद॑न्तमेति ॥ ३ ॥

---

१ नि० ९. ६.

यत् । ईम् । एनान् । उशतः । अभि । अवर्षीत् । तृष्याऽवतः ।
प्रावृषि । आऽगतायाम् । अक्खलीऽकृत्य । पितरम् । न ।
पुत्रः । अन्यः । अन्यम् । उप । वदन्तम् । एति ॥ ३ ॥

उशतः कामयमानान् तृष्यावतः तृष्णावत एनान्मण्डूकान्प्रावृषि वर्षर्तौ आगतायां आ-गते सति यद्यदा अभ्यवर्षीत् पर्जन्योजलैरभिषिञ्चति ईमिति पूरणः तदानीं अक्खलीकृत्य अक्खलइति शब्दानुकरणम् अक्खलशब्दं कृत्वा पुत्रः पितरं न पितरमिव अन्यो मंडूकः वदन्तं शब्दयन्तमन्यं मण्डूकं उपैति प्राप्नोति ॥ ३ ॥

३. वर्षा-काल के आने पर जिस समय पर्जन्य अभिलाषी और पिपासु मेढकों को जल से सींचते हैं, उस समय जैसे पुत्र "अक्खल" शब्द करते हुए पिता के पास जाता है, वैसे ही एक मेढक दूसरे के पास जाता है।

अन्योअन्यमनुगृभ्णात्येनोरपांप्रसर्गेयदमन्दिषाताम् ।
मण्डूकोयदभिवृष्टःकनिष्कन्पृश्निःसंपृङ्क्तेहरितेनवाचम् ॥ ४ ॥

अन्यः । अन्यम् । अनु । गृभ्णाति । एनोः । अपाम् । प्रऽसर्गे ।
यत् । अमन्दिषाताम् । मण्डूकः । यत् । अभिऽवृष्टः ।
कनिस्कन् । पृश्निः । सम्ऽपृङ्क्ते । हरितेन । वाचम् ॥ ४ ॥

एनोः एनयोर्द्वयोर्मण्डूकयोः अन्योमण्डूकः अन्यं मण्डूकं अनुगम्य गृभ्णाति गृह्णाति अपां उदकानां प्रसर्गे प्रसर्जने वर्षणे सति यद्यदा अमन्दिषातां हृष्टावभूताम् यद्वा च अभि-वृष्टः पर्जन्येनाभिषिक्तः कनिष्कन् स्कन्दतेर्यङ्लुगन्तस्य रूपम् भृशं स्कन्दं उत्प्लवं कुर्वन्पृश्निः पृश्निवर्णोमण्डूकः हरितेन हरितवर्णेनान्येन मण्डूकेन सार्धं संपृङ्क्ते संयोजयत उभावपि एक-विधं शब्दं कुर्वाते तदानीमन्यः अन्यमनुगृभ्णातीत्यन्वयः ॥ ४ ॥

४. जल गिरने पर जिस समय दो जातियों के मण्डूक प्रसन्न होते हैं और जिस समय पर्जन्य-द्वारा सींचे जाकर लम्बी छलांगें भरते हुए भूरे रंग के मेढक हरित वर्ण के मेढक के साथ शब्द करते हैं, उस समय एक मण्डूक दूसरे पर अनुग्रह करता है।

अथ पञ्चमी—

यदेषामन्योअन्यस्यवाचंशाक्तस्येववदतिशिक्षमाणः ।
सर्वंतदेषांसमृधेवपर्वयत्सुवाचोवदथनाध्यप्सु ॥ ५ ॥ ३ ॥

यत् । एषाम् । अन्यः । अन्यस्य । वाचम् । शाक्तस्यऽइव ।
वदति । शिक्षमाणः । सर्वम् । तत् । एषाम् । समृधाऽइव ।
पर्व । यत् । सुऽवाचः । वदथन । अधि । अप्ऽसु ॥ ५ ॥ ३ ॥

हे मण्डूकाः यद्यदा एषां युष्माकं मध्ये अन्योमण्डूकः अन्यस्य मण्डूकस्य वाचं वदत्यनुवदति अनुकरोति शिक्षमाणः शिक्ष्यमाणः शिष्यः शाक्तस्येव शक्तिमतः शिक्षकस्य वाचं यथा अनुवदति वद्वत्। यत् यदा च सुवाचः शोभनवाचोयूयं सर्वे अप्सु वृष्टेषूदकेषु अध्युपरिप्लवन्तः वदथन वदत शब्दंकुरुत तत्तदा एषां युष्माकं सर्वं पर्व परुष्मत् शरीरं समृधेव समृद्धमेव अविकलावयवमेव भवति इव शब्दोवधारणे घर्मकाले शुष्कावमापन्नामण्डूकाः पुनर्वर्षणे सति अविकलांगाः प्रादुर्भवन्तीत्यर्थः ॥ ५ ॥

५. शिष्य-गुरु की तरह जिस समय इन मेढकों में एक दूसरे की ध्वनि का अनुकरण करता है और जिस समय हे मण्डूकगण, तुम लोग सुन्दर शब्दवाले होकर जल के ऊपर छलांगें भरते हुए शब्द करते हो, उस समय तुम्हारे शरीर के सारे जोड़ ठीक हो जाते हैं।

॥ इति पञ्चमस्य सप्तमे तृतीयो वर्गः ॥ ३ ॥

गोमायुरेकोअजमायुरेकःपृश्निरेकोहरितएकएषाम् ।
समानंनामबिभ्रतोविरूपाःपुरुत्रावाचंपिपिशुर्वदन्तः ॥ ६ ॥

गोऽमायुः । एकः । अजऽमायुः । एकः । पृश्निः । एकः ।
हरितः । एकः । एषाम् । समानम् । नाम । बिभ्रतः ।
विऽरूपाः । पुरुऽत्रा । वाचम् । पिपिशुः । वदन्तः ॥ ६ ॥

एषां मण्डूकानां मध्ये एकोमण्डूकः गोमायुः गोरिव मायुः शब्दोयस्य तादृशोभवति एकः अन्योमण्डूकः अजमायुः अजस्य मायुरिव मायुर्यस्य तादृशोभवति एकः पृश्निः पृश्निवर्णः एकोपरः हरितो हरितवर्णः एवं विरूपानानारूपाअपि समानमेकं मण्डूकाइति नाम बिभ्रतोधारयन्तः पुरुत्रा बहुषु देशेषु वाचं वदन्तः शब्दं कुर्वन्तः पिपिशुःअवयवी भवन्ति प्रादुर्भवन्ति पिशअवयवे पुरुशब्दाद्देवमनुष्येत्यादिनात्राप्रत्ययः ॥ ६ ॥

६. मेढकों में किसी की ध्वनि गौ की तरह है और किसी की बकरे की तरह। कोई धूम्रवर्ण का है कोई हरे रंग का। नाम तो सबका एक है; किन्तु रूप नाना प्रकार के हैं। ये अनेक देशों में, ध्वनि करते हुए, प्रकट होते हैं।

ब्राह्मणासोअतिरात्रेनसोमेसरोनपूर्णमभितोवदन्तः ।
संवत्सरस्यतदहःपरिष्ठयन्मण्डूकाःप्रावृषीणंबभूव ॥ ७ ॥

ब्राह्मणासः । अतिऽरात्रे । न । सोमे । सरः । न । पूर्णम् ।
अभितः । वदन्तः । संवत्सरस्य । तत् । अहरिति । परि ।
स्थ । यत् । मण्डूकाः । प्रावृषीणम् । बभूव ॥ ७ ॥

रात्रिमतीत्य वर्तते इत्यतिरात्रः अतिरात्रे न सोमे । यथा अतिरात्राख्ये सोमयागे ब्राह्मणासो ब्राह्मणाः रात्रौ स्तुतशस्त्राणि पर्यायेण शंसन्ति हे मण्डूकाः द्वितीयो नशब्दः संप्रत्यर्थे न सम्प्रति पूर्णं सरः अभितः सर्वतः तथा वदन्तः रात्रौ शब्दं कुर्वाणा यूयं तदहः तद्दिनं परि ष्ठ परितः सर्वतो भवथ यदहः प्रावृषीणं प्रावृषेण्यं प्रावृषि भवं बभूव तस्मिन्नहनि सर्वतो वर्तमाना भवथेत्यर्थः ॥ ७ ॥

७. मण्डूको, अतिरात्र नाम के सोम-यज्ञ में स्तोताओं की तरह इस समय भरे हुए सरोवर में चारों ओर शब्द करते हुए (जिस दिन खूब वृष्टि होती है, उस दिन) चारों ओर रहो।

ब्राह्मणासः सोमिनो वाचमक्रत ब्रह्म कृण्वन्तः परिवत्सरीणम् ।
अध्वर्यवो घर्मिणः सिष्विदाना आविर्भवन्ति गुह्या न के चित् ॥ ८ ॥

ब्राह्मणासः । सोमिनः । वाचम् । अक्रत । ब्रह्म । कृण्वन्तः ।
परिवत्सरीणम् । अध्वर्यवः । घर्मिणः । सिष्विदानाः ।
आविः । भवन्ति । गुह्याः । न । के । चित् ॥ ८ ॥

सोमिनः सोमयुक्ताः परिवत्सरीणं सांवत्सरिकं गवामयनिकं ब्रह्म स्तुतशस्त्रात्मकं कृण्वन्तः कुर्वन्तो ब्राह्मणासः लुप्तोपममेतत् ब्राह्मणा इव वाचं शब्दं अक्रत अकुर्वत इमे मण्डूकाः अपि च घर्मिणो घर्मेण प्रवर्ग्येण चरन्तः अध्वर्यवः अध्वरस्य नेतारः ऋत्विज इव सिष्विदानाः स्विद्यद्गात्राः गुह्याः घर्मकाले बिले निगूढाः केचित् केचन मण्डूकाः न सम्प्रति वृष्टौ सत्यां आविर्भवन्ति जायन्ते ॥ ८ ॥

८. सोम से युक्त और वार्षिक स्तुति करनेवाले स्तोताओं की तरह ये मेढक शब्द करते हैं। प्रवर्ग्यचारी ऋत्विकों की तरह घाम से आर्द्र-शरीर और बिल में छिपे हुए कुछ मण्डूक इस समय, वृष्टि में, प्रकट होते हैं।

अथ नवमी—

देवहितिं जुगुपुर्द्वादशस्य ऋतुं नरो न प्र मिनन्त्येते ।
संवत्सरे प्रावृष्यागतायां तप्ता घर्मा अश्नुवते विसर्गम् ॥ ९ ॥

देवऽहितिम् । जुगुपुः । द्वादशस्य । ऋतुम् । नरः । न ।
प्र । मिनन्ति । एते । संवत्सरे । प्रावृषि । आऽगतायाम् ।
तप्ताः । घर्माः । अश्नुवते । विऽसर्गम् ॥ ९ ॥

नरोनेतारएते मण्डूकाः देवहितिं देवैः कृतं विधानं अस्यवर्षोरूपं धर्मरूपमेवं रूपं जुगुपुर्गो-पायन्ति काले काले रक्षन्ति अतएव द्वादशस्य द्वादशमासात्मकस्य संवत्सरस्य ऋतुं तं तं व-सन्तादिकं नप्रमिनन्ति न हिंसन्ति पर्जन्यस्तुतेरनुमोदनेन तत्तत्काले वृष्टिहेतवोभवन्तीत्यर्थः। संवत्सरे संपूर्णे प्रावृषि वर्षर्तौ आगतायामागते सति घर्माः पूर्वं घर्मकाले वर्तमानास्तप्ताः तापे-न पीडिताः सम्प्रति विसर्गं विसर्जनं बिलान्मोचनं अश्नुवते प्राप्नुवन्ति ॥ ९ ॥

९. नेता मण्डूक देवी नियम की रक्षा करते हैं, वे बारह महीनों की ऋतुओं को नष्ट नहीं करते। वर्ष पूरा होने पर, वर्षा-ऋतु के आने पर, ग्रीष्म के ताप से पीड़ित मण्डूक गड्ढों से बन्धन से छूटते हैं।

गोमायुरदादजमायुरदात्पृश्निरदाद्धरितोनोवसूनि।
गवांमण्डूकाददतःशतानिसहस्रसावेप्रतिरन्तआयुः ॥ १० ॥ ४ ॥

गोऽमायुः । अदात् । अजऽमायुः । अदात् । पृश्निः ।
अदात् । हरितः । नः । वसूनि । गवाम् । मण्डूकाः । ददतः ।
शतानि । सहस्रऽसावे । प्र । तिरन्ते । आयुः ॥ १० ॥ ४ ॥

गोमायुः गोरिव मायुः शब्दोयस्य तादृशोमण्डूकः वसूनि धनानि नोऽस्मभ्यं अदात् ददातु अजमायुश्च अदात् ददातु हरितो हरितवर्णश्च अदात् ददातु पृश्निः पृश्निवर्णश्च अदा-त् ददातु तथा सहस्रसावे सहस्रसंख्याकाः ओषधयः सूयन्ते उत्पद्यन्तइति वर्षर्तुः सहस्रसावः तस्मिन्सति सर्वे मण्डूकाः गवां शतानि अपरिमितागाः ददतोऽस्मभ्यं प्रयच्छन्तः आयुर्जीवनं प्रतिरन्ते प्रवर्धयन्तु ॥ १० ॥

१०. धेनु की तरह शब्द करनेवाले मण्डूक हमें धन दें। बकरे की तरह शब्द करनेवाले मेढक हमें धन दें। भूरे रंग (धूम्रवर्ण) मण्डूक हमें धन दें। हरे रंग के मण्डूक हमें धन दें। हजार वनस्पतियों की उत्पादक वर्षा-ऋतु में मण्डूकगण असीम गायें देते हुए हमारी आयु बढ़ावें।

॥ इति पञ्चमस्य सप्तमे चतुर्थोवर्गः ॥ ४ ॥

इन्द्रासोमेति पञ्चविंशत्यृचं षोडशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं आद्याः षड्जगत्यः सप्तमी जगती त्रिष्टु-प् वा अष्टादश्येकविंशीत्रयोविंश्यो जगत्यः अन्त्या प्रतिचक्ष्वेत्यनुष्टुप् शिष्टाश्चतुर्दश त्रिष्टुभः नवमी-द्वादशीत्रयोदश्यः सोमदेवत्याः एकादशी देवदेवत्या अष्टमीषोडश्याविन्द्रदेवताके सप्तदशी ग्रावदेवत्या अष्टादशी मरुद्देवताका दशमीचतुर्दश्यावग्निदेवताके प्रथमपेत्याद्याः पञ्चर्चमिन्द्रसो-

वताकाः मानोरक्षइति त्रयोविंश्याः पूर्वार्धर्चो वसिष्ठस्य प्रार्थनापरः अवस्तद्देवताकः उत्तरोऽर्धर्चः पृथिव्यन्तरिक्षदेवत्यः शिष्टानां रक्षोहणाविन्द्रासोमौ देवता। तथा चानुक्रान्तम्—इन्द्रासोमा पञ्चा-धिकैन्द्रासोमं राक्षोघ्नं शापाभिशापप्रायं षट्सप्तवाद्या जगत्यः एकविंशीत्रयोविंश्यौ चाष्टादशी मा-रुतीच दशमी चतुर्दश्यावाग्नेय्यौ देव्यैकादश्यन्त्यानुष्टुप् नवमी त्रयोदशी द्वादशी सौम्यः सप्तदशी ग्राव्णी अष्टमीषोडश्यावैन्द्र्यौ प्रवर्तयेति ऐन्द्रीवा मानोरक्षइत्यृषेरात्मन आशीरुत्तरोऽर्धर्चः पृथि-व्यन्तरिक्षदेवत इति तथा बृहद्देवतायामनुक्रम्यते—संवत्सरं तु मण्डूकानैन्द्रासोमं परं तु यत्। ऋषिर्ददर्श रक्षोघ्नं पुत्रशोकपरिप्लुतः। हते पुत्रशते क्रुद्धः सौदासैर्दुःखितस्तदेति॥ अघोरक्षो-निबर्हणार्थमेतत्सूक्तं जप्यम्।

इन्द्रासोमातपतंरक्षउब्जतंन्यर्पयतंवृषणातमोवृधः।
पराशृणीतमचितोन्योषतंहतंनुदेथांनिशिशीतमत्रिणः॥ १॥

इन्द्रासोमा। तपतम्। रक्षः। उब्जतम्। नि। अर्पयतम्।
वृषणा। तमःऽवृधः। परा। शृणीतम्। अचितः। नि।
ओषतम्। हतम्। नुदेथाम्। नि। शिशीतम्। अत्रिणः॥ १॥

हे इन्द्रासोमौ इन्द्रश्च सोमश्च इन्द्रासोमौ देवताद्वन्द्वे चेति पूर्वपदस्यानङ् आमन्त्रितायुदा-त्तत्वम् रक्षो रक्षांसि जातावेकवचनम् युवां तपतं सन्तापयतम् आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवदिति अविद्यमानवत्त्वात् तपतमिति तिङन्तस्य निघाताभावः तथा उब्जतं हिंस्तं उब्जतिर्हिंसाकर्मा तिङ्परत्वान्निघाताभावः हे वृषणा वृषणौ कामानां वर्षितारौ न्यर्पयतं रक्षांसि नीचैर्दुःखं प्रापयतं। तमोवृधः तमसा आवरकेण अन्धकारेण मायारूपेण वर्धमानान् तमसि रात्रौ वर्धमानान्वा अचितः ज्ञानरहितान् मूढान् राक्षसान् पराशृणीतम् पराङ्मुखा यथा भवंति तथा हिंस्तम् तथा न्योषतं नितरां दहतम् अथवा हे हतं तान्मारयतम् नुदेथाम् अस्मत्तः हतांस्तान्प्रेरयेथां अत्रिणः अदनशीलांस्तान् राक्षसान् निशिशीतं नितरां तनूकुरुतम्॥ १॥

१. इन्द्र और सोम, तुम राक्षसों को दुःख दो और मारो। अभीष्ट-वर्षक-द्वय, अन्धकार में बढ़ते हुए राक्षसों को नीच कर दो। अज्ञानी राक्षसों को विमुख करके हिंसित करो, जलाओ, मार फेंको और दूर कर दो। भक्षक राक्षसों को जर्जर करके फेंक दो।

अथ द्वितीया—

इन्द्रासोमासमघशंसमभ्य१घंतपुर्ययस्तुचरुरग्निवाँइव।
ब्रह्मद्विषेक्रव्यादेघोरचक्षसेद्वेषोधत्तमनवायंकिमीदिने॥ २॥

इन्द्रासोमा । सम् । अघऽशंसम् । अभि । अघम् । तपुः ।
ययस्तु । चरुः । अग्निवान्ऽइव । ब्रह्मऽद्विषे । क्रव्यऽअदे ।
घोरऽचक्षसे । द्वेषः । धत्तम् । अनवायम् । किमीदिने ॥ २॥

हे इन्द्रासोमौ अघशंसं अघस्यानर्थस्य शंसितारं अघमागत्य हन्तारं राक्षसं सं सहैव अभीतिश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारःअभिभवतम् । सचतपुः युवयोस्तेजसातप्यमानोराक्षसः अग्निवांइव अग्नियुक्तः अग्नौप्रक्षिप्तः चरुरिव ययस्तु यसुप्रयत्ने केवलोप्ययमाङ्पूर्वार्थोद्रष्टव्यः आयस्यतु आयासं प्राप्नोतु उपक्षीयतामित्यर्थः अपिच ब्रह्मद्विषे ब्राह्मणेभ्योत्यन्तं द्वेष्ट्रे क्रव्यादे क्रव्यं मांसं भक्षयित्रे घोरचक्षसे घोरदर्शनाय परुषभाषिणे वा किमीदिने किमिदानीमिति चरते पिशुनाय द्वेषः द्वेष्यभावं अनवायं अव्यवायं अनवयवं नैरन्तर्येण यथाभवति तथा धत्तं दत्तम् ॥ २ ॥

२. इन्द्र और सोम, अनर्थ प्रशंसक और आक्रामक राक्षस को शीघ्र ही बता दो। तुम्हारे तेज से तपे हुए राक्षस को, अग्नि में फेंके गये "चरु" की तरह, विलुप्त करो। ब्राह्मणों के द्वेषी, मांस-भक्षक, घोर नेत्र तथा कठोर-वक्ता राक्षस के प्रति जैसे सदा द्वेष रहे, वैसे करो।

इन्द्रासोमादुष्कृतोवव्रेअन्तरनारम्भणेतमसिप्रविध्यतम् ।
यथानातःपुनरेकश्चनोदयत्तद्वामस्तुसहसेमन्युमच्छवः ॥ ३ ॥

इन्द्रासोमा । दुःऽकृतः । वव्रे । अन्तः । अनारम्भणे । तमसि ।
प्र । विध्यतम् । यथा । न । अतः । पुनः । एकः । चन ।
उतऽअयत् । तत् । वाम् । अस्तु । सहसे । मन्युऽमत् । शवः ॥ ३ ॥

हे इन्द्रासोमौ दुष्कृतः दुष्कर्मकारिणो राक्षसान् वव्रे वारके अन्तर्मध्ये अनारंभणे आलंबनरहिते तमस्यन्धकारे प्रविध्यतं प्रवेश्य ताडयतम् यथा येनप्रकारेण एषां मध्ये एकश्चन एकोपि राक्षसः अतः अस्मात्तमसः पुनर्नोदयत् उद्गच्छेत् तथा विध्यतमित्यर्थः । एतेर्लेटयडागमः इतश्चलोपइतीकारलोपः गुणायादेशौ । तत्प्रसिद्धम् मन्युमत् क्रोधयुक्तं वां युवयोः शवोबलं सहसे रक्षसामभिभवनाय अस्तु भवतु ॥ ३ ॥

३. इन्द्र और सोम, दुष्कर्मी राक्षसों को, वारक मध्यस्थल में निरवलम्ब अन्धकार में, फेंककर मारो, ताकि वहाँ से एक भी राक्षस फिर ऊपर न उठ सके। तुम्हारा वह प्रसिद्ध क्रोधवाला बल दबाने में समर्थ हो।

अथ चतुर्थी—

इन्द्रासोमावर्तयतंदिवोवधंसंपृथिव्याअघशंसायतर्हणम् ।
उत्तक्षतंस्वर्यंपर्वतेभ्योयेनरक्षोवावृधानंनिजूर्वथः ॥ ४ ॥

इन्द्रासोमा । वर्तयतम् । दिवः । वधम् । सम् । पृथिव्याः ।
अघऽशंसाय । तर्हणम् । उत् । तक्षतम् । स्वर्यम् ।
पर्वतेभ्यः । येन । रक्षः । वबृधानम् । निऽजूर्वथः ॥ ४ ॥

हे इन्द्रासोमौ दिवोन्तरिक्षात् द्युलोकाद्वा वधं हननसाधनमायुधं संवर्तयतमुत्पादयतं पृथिव्याअस्मादपि लोकात्तर्हणं हिंसकमायुधं अघशंसाय अघशंसं अनर्थस्याशंसकं राक्षसं हन्तुमुत्पादयतम् तथा पर्वतेभ्यः पर्ववद्भ्योमेघेभ्यः सकाशात् स्वर्यं स्वृशब्दोपतापयोः उपतापकं अशनिं उत्तक्षतं तनूकृतं कुरुतम् येनाशनिना यातुधानं वर्धमानं प्रवृद्धं वा रक्षोराक्षसं निजूर्वथः निहथः जुर्वी हिंसायाम् तमशनिम् उत्तक्षतमित्यर्थः ॥ ४ ॥

४. इन्द्र और सोम, अन्तरिक्ष से घातक आयुध उत्पन्न करो। अनर्थकारी के लिए इस पृथिवी से घातक आयुध उत्पन्न करो। मेघ से वह संतापक वज्र उत्पन्न करो, जिससे प्रवृद्ध राक्षस को नष्ट किया है।

इन्द्रासोमावर्तयतंदिवस्पर्यग्नितप्तेभिर्युवमश्महन्मभिः ।
तपुर्वधेभिरजरेभिरत्रिणोनिपर्शानेविध्यतंयन्तुनिस्वरम् ॥ ५ ॥५॥

इन्द्रासोमा । वर्तयतम् । दिवः । परि । अग्निऽतप्तेभिः । युवम् ।
अश्महन्मऽभिः । तपुःऽवधेभिः । अजरेभिः । अत्रिणः ।
नि । पर्शाने । विध्यतम् । यन्तु । निःऽस्वरम् ॥ ५ ॥ ५ ॥

हे इन्द्रासोमौ दिवोन्तरिक्षात् परितः सर्वतः वर्तयतम् आयुधानि प्रेरयतम् युवं तौ युवां अग्नितप्तेभिः अग्निनासन्तप्तैः तपुर्वधेभिस्तापकप्रहारैः अजरेभिर्जरारहितैः दृढैः अश्महन्मभिः अश्मसारभूतस्यायसोविकारैः हननसाधनैस्तैरायुधैः अत्रिणोराक्षसस्य पर्शानेपार्श्वस्थानेनिविध्यतं निहतम् ते च राक्षसाः निःस्वरं निःशब्दं यन्तु अपयन्तु निर्गच्छन्तु ॥ ५ ॥

५. इन्द्र और सोम, अन्तरिक्ष से चारों ओर आयुध भेजो। अग्नि से संतप्त, तापक प्रहारवाले, अजर और पत्थर के विकार-भूत घातक अस्त्रों से राक्षसों के पार्श्व स्थानों को फाड़ो। वे राक्षस चुपचाप भाग जायें।

॥ इति पञ्चमस्य सप्तमे पञ्चमो वर्गः ॥ ५ ॥

अथ षष्ठी—

इन्द्रासोमापरिवांभूतुविश्वतइयंमतिःकक्ष्याश्वेववाजिना ।
यांवांहोत्रांपरिहिनोमिमेधयेमाब्रह्माणिनृपतीवजिन्वतम् ॥ ६ ॥

इन्द्रासोमा । परि । वाम् । भूतु । विश्वतः । इयम् । मतिः । कक्ष्या ।
अश्वाऽइव । वाजिना । याम् । वाम् । होत्राम् । परिऽहिनोमि ।
मेधया । इमा । ब्रह्माणि । नृपती इवेति नृपतीऽइव । जिन्वतम् ॥ ६ ॥

हे इन्द्रासोमौ इयमस्माभिः क्रियमाणा मतिर्मननीया स्तुतिः वाजिना वाजिनौ बलवन्तौ वां युवां विश्वतः सर्वतः परिभूतु परिगृह्णातु व्याप्नोतु वा । तत्र दृष्टान्तः—कक्ष्या कक्षसंबन्धिनी रज्जुः अश्वमिव यथा अश्वं परिगृह्णाति तद्वत् यां होत्रां वाचं वां युवाभ्यां मेधया परिहिनोमि प्रेरयामि सेयं मतिरिति संबन्धः । अपि च इमा इमान्यस्माभिः कृतानि ब्रह्माणि स्तोत्राणि नृपतीव यथा नृपतयो धनैः पूरयन्ति तथा जिन्वतं फलैः पूरयतम् ॥ ६ ॥

६. इन्द्र और सोम, कक्ष को बाँधनेवाली रस्सी जैसे घोड़े को बाँधती है, वैसे ही यह मनोहर स्तुति तुम्हें प्राप्त हो। तुम बली हो। स्मरण-शक्ति के बल में इस स्तोत्र को प्रेरित करता हूँ। जैसे राजा लोग धन से पूरण करते हैं, वैसे ही तुम लोग इन स्तोत्रों को फलवाले करो।

प्रतिस्मरेथांतुजयद्भिरेवैर्हतंद्रुहोरक्षसोभङ्गुरावतः ।
इन्द्रासोमादुष्कृतेमासुगंभूद्योनःकदाचिदभिदासतिद्रुहा ॥ ७ ॥

प्रति । स्मरेथाम् । तुजयत्ऽभिः । एवैः । हतम् । द्रुहः ।
रक्षसः । भङ्गुरऽवतः । इन्द्रासोमा । दुःऽकृते । मा । सुऽगम् ।
भूत् । यः । नः । कदा । चित् । अभिऽदासति । द्रुहा ॥ ७ ॥

हे इन्द्रासोमौ तुजयद्भिः त्वरमाणैः एवैर्गन्तृभिरश्वैः प्रतिस्मरेथां अभिगच्छतम् उपसर्गवशेनायं स्मरतिर्यावरे वर्तते यथा प्रस्मरणं प्रस्थानमिति । अभिगत्य च द्रुहो द्रोग्धॄन् भङ्गुरावतः भञ्जनकर्मवतः रक्षसो राक्षसान् हतं हिंसतम् । हे इन्द्रासोमौ दुष्कृते पापकारिणे राक्षसाय सुगं सुखं मा भूत् मा भवतु । द्रुहा द्रोहेण युक्तो यो नोऽस्मान् कदाचिदपि अभिदासति अभिहन्ति तस्मै दुष्कृत इत्यन्वयः ॥ ७ ॥

७. इन्द्र और सोम, शीघ्रगामी अश्व की सहायता से अभिगमन करो। द्रोही और भञ्जक राक्षसों को मारो। पापी राक्षस को सुख न हो; क्योंकि द्रोह-युक्त होकर वह राक्षस हमें कभी न कभी मार सकता है।

अथाष्टमी—

योमापाकेनमनसाचरन्तमभिचष्टेअनृतेभिर्वचोभिः ।
आपइवकाशिनासंगृभीताअसन्नस्त्वासतइन्द्रवक्ता ॥ ८ ॥

यः । मा । पाकेन । मनसा । चरन्तम् । अभिऽचष्टे ।
अनृतेभिः । वचःऽभिः । आपःऽइव । काशिना । सम्ऽगृभीताः ।
असन् । अस्तु । असतः । इन्द्र । वक्ता ॥ ८ ॥

पाकेन पक्वेन शुद्धेन मनसा चरन्तं वर्तमानं सत्यवादिनं यो मां राक्षसः अनृतेभिरनृतैः असत्यैर्वचोभिर्वचनैः अभिचष्टे अभिशंसति मयि असत्यवचनमारोपयति हे इन्द्र काशिना मुष्टिना संगृभीताः सम्यक् गृहीताः आपइव यथा आपोविशीर्णाभवन्ति तथा असतः असत्यस्य वक्ता सराक्षसः असन्नस्तु अविद्यमानोभवतु नश्यत्वित्यर्थः ॥ ८ ॥

८. विशुद्ध मन से रहनेवाले मुझे जो राक्षस झूठी बातोंवाला बनाता है, हे इन्द्र, वह असत्यवादी राक्षस, मुट्ठी में बाँधे हुए जल की तरह, अस्तित्व-शून्य हो जाय।

येपाकशंसंविहरन्तएवैर्येवाभद्रंदूषयन्तिस्वधाभिः ॥
अहयेवातान्प्रददातुसोमआवादधातुनिर्ऋतेरुपस्थे ॥ ९ ॥

ये । पाकऽशंसम् । विऽहरन्ते । एवैः । ये । वा । भद्रम् ।
दूषयन्ति । स्वधाभिः । अहये । वा । तान् । प्रऽददातु । सोमः ।
आ । वा । दधातु । निःऽऋतेः । उपऽस्थे ॥ ९ ॥

ये राक्षसाः पाकशंसं परिपक्ववचनं सत्यभाषिणं मां एवैः एतव्यैः प्राप्तव्यैः आत्मीयैः कामैरेवंभूतैः विहरन्ते विशेषेण हरन्ति उपक्षपयन्ति यथा कामं परिवदन्तीत्यर्थः येवा स्वधाभिर्बलैर्युक्ताः भद्रं कल्याणवचनं मां दूषयन्ति दुष्टं कुर्वन्ति तान्सर्वान्सोमः अहये वा सर्पाय वा प्रददातु । निर्ऋतेः पापदेवतायाः उपस्थे उत्सङ्गे वा आदधातु प्रक्षिपतु ॥ ९ ॥

९. सत्यवादी मुझे जो अपने स्वार्थ के लिए लाञ्छित करते हैं एवम् कल्याण-वृत्ति मुझे जो बली होकर दोषी बनाते हैं, उन्हें सोम साँप के ऊपर गिरा दें अथवा उन्हें पाप-देवता की गोद में फेंक दें।

अथ दशमी—

योनोरसंदिप्सतिपित्वोअग्नेयोअश्वानांयोगवांयस्तनूनाम् ।
रिपुःस्तेनस्तेयकृद्दभ्रमेतुनिषहीयतांतन्वातनाच ॥ १० ॥ ६ ॥

१५.

यः । नः । रसम् । दिप्सति । पित्वः । अग्ने । यः । अश्वानाम् ।
यः । गवाम् । यः । तनूनाम् । रिपुः । स्तेनः । स्तेयऽकृत् । दभ्रम् ।
एतु । नि । सः । हीयताम् । तन्वा । तना । च ॥ १० ॥ ६ ॥

हे अग्ने योराक्षसः नोस्माकं पित्वोन्नस्य रसं सारं दिप्सति जिघांसति यश्च अश्वानामस्मदीयानां रसं दिप्सति यश्च गवां रसं दिप्सति यश्च तनूनामस्मदीयानां शरीराणां रसं दिप्सति रिपुर्बाधकः स्तेनश्चौरः स्तेयकृत् धनस्यापहर्ता सस्तेनः दभ्रं हिंसां एतु प्राप्नोतु अपिच सबाधकः तन्वा स्वकीयेन शरीरेण तना च तनयेन च निहीयतां निहीनोभवतु ॥ १०॥

१०. अग्नि, जो राक्षस हमारे अन्न का सार विनष्ट करने की इच्छा करता है और जो अश्वों, गौओं और सन्तानों का सार नष्ट करने की इच्छा करता है, वह शत्रु, चोर और धनापहर्ता हिंसा पावे, वह अपने शरीर और सन्तान के साथ नष्ट हो जाय।

॥ इति पञ्चमस्य सप्तमे षष्ठोवर्गः ॥ ६ ॥

परःसोअस्तुतन्वा३तनाचतिस्रःपृथिवीरधोअस्तुविश्वाः ।
प्रतिशुष्यतुयशोअस्यदेवायोनोदिवादिप्सतियश्चनक्तम् ॥११॥

परः । सः । अस्तु । तन्वा । तना । च । तिस्रः । पृथिवीः ।
अधः । अस्तु । विश्वाः । प्रति । शुष्यतु । यशः । अस्य ।
देवाः । यः । नः । दिवा । दिप्सति । यः । च । नक्तम् ॥ ११ ॥

सराक्षसः तन्वा तनाच व्यत्ययेन तृतीया तन्वाः शरीरस्य तनयस्य च परः परस्तात् अस्तु वर्तमानोभवतु उभाभ्यां वियुक्तोभवत्वित्यर्थः । विश्वा व्याप्तास्तिस्रः पृथिवीः त्रीन् लोकान् अधःअधोऽस्तु अधस्तात् भवतु लोकत्रयादपि प्रच्युतोभवत्वित्यर्थः । हे देवाः अस्य शत्रोः यशोन्नं कीर्तिर्वा प्रतिशुष्यतु योराक्षसोनोस्मान् दिवा अहनि दिप्सति जिघांसति यश्च नक्तं रात्रौ जिघांसति अस्योभयविधस्य यशः प्रतिशुष्यत्विति संबन्धः ॥ ११ ॥

११. वह राक्षस शरीर और सन्तान से रहित हो। तीनों व्यापक लोकों के नीचे वह चला जाय। जो राक्षस हमें दिन और रात मारने की इच्छा करता है, हे देवो, उसका यश सूख जाय।

अथ द्वादशी—

सुविज्ञानंचिकितुषेजनायसच्चासच्चवचसीपस्पृधाते ।
तयोर्यत्सत्यंयतरदृजीयस्तदित्सोमोवतिहन्त्यासत् ॥ १२ ॥

सुऽविज्ञानम् । चिकितुषे । जनाय । सत् । च । असत् । च ।
वचसी इति । पस्पृधाते इति । तयोः । यत् । सत्यम् । यतरत् ।
ऋजीयः । तत् । इत् । सोमः । अवति । हन्ति । असत् ॥ १२ ॥

प्रायेणेदमादिभिर्ऋग्भिः राक्षसेन सह ऋषिणा शपथः क्रियते अत्रकेचिदाहुः—हत्वा पुत्रशतं पूर्वं वसिष्ठस्य महात्मनः। वसिष्ठं राक्षसोसीति वसिष्ठं रूपमास्थितः ॥१॥ अहं वसिष्ठइत्येवं जिघांसूराक्षसोब्रवीत्। अत्रोक्तऋगियंदृष्टावसिष्ठेनेति नः श्रुतमिति ॥२॥ चिकितुषे विदुषे जनाय इदं सुविज्ञानं विज्ञातुं सुशकं भवति। किं तत् सच्च सत्यं च असच्च असत्यं च वचसी सत्यासत्यरूपे वचने पस्पृधाते मिथः स्पर्धेते तयोः सदसतोर्मध्ये यत्सत्यं यथार्थं वचनं यतरत् यच्च ऋजीयः ऋजुतमं अकुटिलं वदति तदेव अकुटिलं सत्यभाषिणं सोमोवति रक्षति असत् उक्तलक्षणमसत्यं हन्ति हिनस्ति एवं सति आवयोर्मध्ये कतरोनृतभाषीति विद्वद्भिः सुविज्ञानमित्यर्थः ॥ १२ ॥

१२. विद्वान् को यह विदित है कि सत्य और असत्य वचन परस्पर प्रतिस्पर्धा करते हैं। उनमें जो सत्य और सरलतम है, उसी का पालन सोम करते हैं और असत्य की हिंसा करते हैं।

नवाउसोमोवृजिनंहिनोतिनक्षत्रियंमिथुयाधारयन्तम्।
हन्तिरक्षोहन्त्यासद्वदन्तमुभाविन्द्रस्यप्रसितौशयाते ॥ १३ ॥

न। वै। ऊँ इति। सोमः। वृजिनम्। हिनोति। न। क्षत्रियम्।
मिथुया। धारयन्तम्। हन्ति। रक्षः। हन्ति। असत्।
वदन्तम्। उभौ। इन्द्रस्य। प्रऽसितौ। शयाते इति ॥ १३॥

वृजिनं पापकारिणं राक्षसं सोमोदेवः नवाउ नखलु हिनोति प्रेरयति गच्छत्वमिति न मुञ्चति यथा क्षत्रियं क्षत्रं बलं वहन्तं मिथुया मिथ्याभूतं वचनं धारयन्तं बिभ्रतं असत्यवादिनं पुरुषं नच हिनोति नविसृजति अपितु रक्षोराक्षसं हन्ति असत् असत्यं वदन्तंच हन्ति हिनस्ति उभौ राक्षसावनृतवादिनौ यौ सोमेन हतौ इन्द्रस्य सम्बन्धिनि प्रसितौ बन्धने शयाते निवसतः। यद्वा इन्द्रस्येति तृतीयार्थे षष्ठी इन्द्रेणेश्वरेण सोमेन प्रसितौ बद्धौ सिनोतिर्बन्धने अस्मात्कर्मणिनिष्ठा गतिरनन्तरइति गतेःप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ १३ ॥

१३. सोमदेव पापी और बल-युक्त मिथ्यावादी को नहीं छोड़ते, मार देते हैं। वह राक्षस को मारते हैं और असत्यवादी को भी मारते हैं। वे मारे जाकर इन्द्र के बन्धन में रहते हैं।

अथ चतुर्दशी—

यदिवाहमनृतदेवआसमोघंवादेवाँअप्यूहेअग्ने।
किमस्मभ्यंजातवेदोहृणीषेद्रोघवाचस्तेनिर्ऋथंसचन्ताम् ॥ १४॥

यदि । वा । अहम् । अनृतऽदेवः । आस । मोघम् । वा । देवान् ।
अपिऽऊहे । अग्ने । किम् । अस्मभ्यम् । जातऽवेदः । हृणीषे ।
द्रोघऽवाचः । ते । निःऽऋथम् । सचन्ताम् ॥ १४ ॥

यदिवा अहं अनृतदेवः अनृताअसत्यभूताः देवायस्य तादृशोयथाहं आस अस्मि अथवा मोघं वा निष्फलं वा देवानप्यूहे उपगच्छामि अहं यदि उक्तरूपोस्मि हे अग्ने तर्हि मां बाधस्व नत्वहं तथाविधोस्मि एवंसति हे जातवेदः जातानां वेदितरग्ने अस्मभ्यं किंकारणं हृणीषे क्रुध्यसि तव क्रोधोस्मासु न जायतां इत्यर्थः । द्रोघवाचः अनृतवाचोराक्षसास्ते तव निर्ऋथं निःपूर्वोर्तिर्हिंसायां वर्तते निःशेषेण अभिहिंसां सचन्तां सेवन्ताम् ॥ १४ ॥

१४. यद्यपि मैं असत्य देवोंवाला हूँ अथवा यद्यपि मैं वृथा देवों के निकट जाता हूँ, तो भी हे धनी अग्नि, क्यों मेरे प्रति क्रुद्ध होते हो। मिथ्यावादी लोग तुम्हारी हिंसा को विशेष रूप से प्राप्त करें।

अधामुरीययदियातुधानोअस्मियदिवायुस्ततपपूरुषस्य ।
अधासवीरैर्दशभिर्वियूयायोमामोघंयातुधानेत्याह ॥ १५ ॥ ७ ॥

अध । मुरीय । यदि । यातुऽधानः । अस्मि । यदि । वा ।
आयुः । ततप । पुरुषस्य । अध । सः । वीरैः । दशऽभिः । वि ।
यूयाः । यः । मा । मोघम् । यातुऽधान । इति । आह ॥ १५ ॥ ७ ॥

इयमपि शपथरूपैव यद्यहं वसिष्ठोयातुधानोराक्षसोस्मि अथास्मिन्नेव दिने मुरीय म्रियेय अपि वा पुरुषस्य मनुष्यस्य आयुर्जीवितं यद्यहं राक्षसोभूत्वा ततप हिंसितवानस्मि तर्ह्यप्यहमद्य म्रियेयेत्यन्वयः अथ अद्यैवं स्यात् अहं वसिष्ठस्त्वं राक्षसइति तर्हि सर्वे दशभिर्वीरैः पुत्रैः उपलक्षणमेतत् सर्वैर्बन्धुजनैर्वियूयाः वियुक्तोभवेः योराक्षसोमाम् मोघं वृथैव हे यातुधान हे राक्षसेति संबोध्य आह ॥ १५ ॥

१५. यदि मैं (वसिष्ठ) राक्षस हूँ अथवा यदि मैं पुरुष की आयु नष्ट करता हूँ, तो मैं अभी मर जाऊँ अथवा मुझे जो वृथा राक्षस कहकर सम्बोधन करता है, उसके दस वीर पुत्र (सारा परिवार) नष्ट हो जायँ।

॥ इति पञ्चमस्य सप्तमे सप्तमोवर्गः ॥ ७ ॥

अथ षोडशी—

योमायातुंयातुधानेत्याहयोवारक्षाःशुचिरस्मीत्याह ।
इन्द्रस्तंहन्तुमहतावधेनविश्वस्यजन्तोरधमस्पदीष्ट ॥ १६ ॥

यः । मा । अयातुम् । यातुऽधान । इति । आह । यः । वा ।
रक्षाः । शुचिः । अस्मि । इति । आह । इन्द्रः । तम् । हन्तु ।
महता । वधेन । विश्वस्य । जन्तोः । अधमः । पदीष्ट ॥ १६ ॥

योराक्षसः मामयातुं अराक्षसं सन्तं हे यातुधान हेराक्षसेत्याह ब्रूते योवा यश्च रक्षाः राक्षसः शुचिरस्मि शुद्धोभवामि न राक्षसोस्मीत्याह ब्रूते तमुभयविधं राक्षसं इन्द्रोमहता मैहेन वधेनायुधेन वज्रेणहन्तु हिनस्तु तथ सर्वस्य विश्वस्य जन्तोर्जनस्य अधमोनिकृष्टः सन् पदीष्ट पतसु ॥ १६ ॥

१६. जो राक्षस मुझ अराक्षस को "राक्षस" कहकर सम्बोधन करता है और जो राक्षस अपने को "शुद्ध" समझता है, उसे महान् आयुध-द्वारा इन्द्र विनष्ट करें। वह सारे प्राणियों में अधम होकर पतित होवे।

प्रयाजिगातिखर्गलेवनक्तमपद्रुहातन्वं१गूहमाना ।
वव्रौँअनन्ताँअवसापदीष्टग्रावाणोघ्नन्तुरक्षसउपब्दैः ॥ १७ ॥

प्र । या । जिगाति । खर्गलाऽइव । नक्तम् । अप । द्रुहा । तन्वम् ।
गूहमाना । वव्रान् । अनन्तान् । अवसा । पदीष्ट । ग्रावाणः ।
घ्नन्तु । रक्षसः । उपब्दैः ॥ १७ ॥

या राक्षसी नक्तं रात्रौ द्रुहा द्रोहेण युक्ता खर्गलेव उलूकीव प्रजिगाति प्रगच्छति किंकुर्वती तन्वं स्वकीयं शरीरं अपगूहमाना अपह्नुवती नमस्कारयन्ती सा राक्षसी अनन्तान् अपर्यन्तान् वव्रान्गर्तान् अवपदीष्ट अवाङ्मुखीपततु ग्रावाणः सोमाभिषवार्थाः पाषाणाश्च उपब्दैः अभिषवशब्दैः रक्षसोराक्षसान् घ्नन्तु हिंसन्तु ॥ १७ ॥

१७. जो राक्षसी रात्रि-समय द्रोहिणी होकर उल्लू की तरह अपने शरीर को छिपाकर चलती है, वह निम्नमुखी होकर अनन्त गर्त्त में पतित हो जाय। अभिषव-शब्दों से पत्थर भी राक्षसों को विनष्ट करें।

अथाष्टादशी—

वितिष्ठध्वंमरुतोविक्ष्वि१च्छतगृभायतरक्षसःसंपिनष्टन ।
वयोयेभूत्वीपतयन्तिनक्तभिर्येवारिपोदधिरेदेवेअध्वरे ॥ १८ ॥

वि । तिष्ठध्वम् । मरुतः । विक्षु । इच्छत । गृभायत । रक्षसः ।
सम् । पिनष्टन । वयः । ये । भूत्वी । पतयन्ति । नक्तऽभिः ।
ये । वा । रिपः । दधिरे । देवे । अध्वरे ॥ १८ ॥

हे मरुतोयूयं विक्षु प्रजासु वितिष्ठध्वं विविधं तिष्ठत तत्र गूढान् राक्षसान् हन्तुं इच्छत अन्विच्छत तदनन्तरं रक्षसस्वान् राक्षसान् गृभायत गृह्णीत गृहीत्वाच संपिनष्टन चूर्णयत ये राक्षसावयः पक्षिणोभूत्वी भूत्वा नक्तभिः रात्रिभिः रात्रिषु पतयन्ति आगच्छन्ति येवा येच देवे दीप्ते अध्वरे यागे रिपोहिंसादधिरे विदधिरे तान् राक्षसान् संपिनष्टनेत्यन्वयः ॥ १८ ॥

१८. मरुतो, तुम लोग प्रजा में विविध रीतियों से निवास करो। जो राक्षस पक्षी होकर रात्रि में आते हैं और जो प्रदीप्त यज्ञ में हिंसा करते हैं, उन्हें चाहो, पकड़ो और चूर्ण करो।

प्रवर्तयदिवोअश्मानमिन्द्रसोमशितंमघवन्त्संशिशाधि ।
प्राक्तादपाक्तादधरादुदक्तादभिजहिरक्षसःपर्वतेन ॥ १९ ॥

प्र । वर्तय । दिवः । अश्मानम् । इन्द्र । सोमऽशितम् । मघऽवन् ।
सम् । शिशाधि । प्राक्तात् । अपाक्तात् । अधरात् ।
उदक्तात् । अभि । जहि । रक्षसः । पर्वतेन ॥ १९ ॥

हे इन्द्र दिवोन्तरिक्षात् अश्मानं अशनिं प्रवर्तय प्रेरय राक्षसान् हन्तुं तथा सोमशितं सोमेनतीक्ष्णीकृतं यजमानं हे मघवन् धनवन्निन्द्र संशिशाधि संस्कुरु । अपिच प्राक्तात् प्राच्याः अपाक्तात् प्रतीच्याः अधरात् अवाच्याः उदक्तात् उत्तरतः सर्वस्मादपि दिग्भागात् रक्षसोराक्षसान् पर्वतेन पर्ववता वज्रेण अभिजहि मारय ॥ १९ ॥

१९. इन्द्र, अन्तरिक्ष से वज्र प्रेरित करो। धनी इन्द्र, सोम-द्वारा तीक्ष्ण यजमान को संस्कृत करो। ग्रन्थि-युक्त वज्र-द्वारा पूर्व, पश्चिम, दक्षिण और उत्तर से राक्षसों को विनष्ट करो।

अथ विंशी—

एतउत्येपतयन्तिश्वयातवइन्द्रंदिप्सन्तिदिप्सवोदाभ्यम् ।
शिशीतेशक्रःपिशुनेभ्योवधंनूनंसृजदशनिंयातुमद्भ्यः ॥ २० ॥८॥

एते । ऊँ इति । त्ये । पतयन्ति । श्वऽयातवः । इन्द्रम् ।
दिप्सन्ति । दिप्सवः । अदाभ्यम् । शिशीते । शक्रः । पिशुनेभ्यः ।
वधम् । नूनम् । सृजत् । अशनिम् । यातुमत्ऽभ्यः ॥ २० ॥ ८ ॥

त्ये ते एते राक्षसाश्वयातवः श्वभिः परिगतभूतैः हिंसन्तः श्वभिः सह यान्तोवा पतयन्ति पतन्ति येदिप्सवोजिघांसवः सन्तः अदाभ्यं अहिंस्यमिन्द्रं दिप्सन्ति जिघांसन्ति तेभ्यः पिशुनेभ्यः पिशुनान्कपटान् हन्तुं शक्रः इन्द्रोवधमायुधं अशनिरूपं शिशीते तीक्ष्णीकरोति यातुमद्भ्योराक्षसेभ्योनूनं क्षिप्रं अशनिं सृजत् विसृजतु हननार्थम् ॥ २०॥

॥ इति पञ्चमस्य सप्तमेष्टमोवर्गः ॥ ८ ॥

२०. ये राक्षस कुक्कुरों के साथ मारते-काटते आते हैं। जो राक्षस मारने की इच्छा से अहिंसनीय इन्द्र की हिंसा करने की इच्छा करते हैं, उन कपटियों को मारने के लिए इन्द्र वज्र को तेज कर रहे हैं। इन्द्र शीघ्र राक्षसों के लिए वज्र फेंकें।

इन्द्रो॑यातू॒नाम॑भवत्पराश॒रोह॑वि॒र्मथी॑नाम॒भ्या॒३॒॑विवा॑सताम्।
अ॒भीदु॑श॒क्रःप॑र॒शुर्यथा॒वनं॒पात्रे॑वभि॒न्दन्त्स॒तए॑तिर॒क्षसः॑॥२१॥

इन्द्रः॑। या॒तू॒नाम्। अ॒भ॒व॒त्। प॒रा॒ऽश॒रः। ह॒वि॒ऽमथी॑नाम्।
अ॒भि। आ॒ऽविवा॑सताम्। अ॒भि। इत्। ऊँ॒ इति॑। श॒क्रः।
प॒र॒शुः। यथा॑। वन॑म्। पात्रा॑ऽइव। भि॒न्दन्। स॒तः। ए॒ति॒। र॒क्षसः॑॥२१॥

यातूनां हिंसकानां रक्षसां अयमिन्द्रः पराशरः पराशातयिता हिंसिता अभवत् कीदृशीनां हविर्मथीनां हवींषि मथ्नताम् अभिमुखं आविवासतां आगच्छताम् अपि चायं शक्र इन्द्रः वनं वृक्षजातं परशुर्यथा छिन्दन् कुठारइव पात्रेव मृन्मयानि पात्राणि भिन्दन् मुद्गरइवच सतः माप-मायैतत् तदाह यास्कः—तिरः सतइतिप्राप्तस्येति[1]। प्राप्तान् रक्षसोराक्षसान् भिन्दन् हिंसन् अभ्येति अभिगच्छति इदुपूरणो ॥ २१ ॥

२१. इन्द्र हिंसकों के भी हिंसक हैं। जैसे फरसा वन को काटता है और जैसे मुद्गर बर्त्तनों को फोड़ता है, वैसे ही इन्द्र, हव्य-मन्थनकर्त्ता और अभिमुख-आगमन-कर्त्ता के लिए, राक्षसों का विनाश करते हुए आ रहे हैं।

उलू॑कयातुंशुशु॒लूक॑यातुंज॒हिश्वया॑तुमु॒तकोक॑यातुम्।
सु॒प॒र्णया॑तुमु॒तगृध्र॑यातुंदृ॒षदे॑व॒प्रमृ॑ण॒रक्ष॑इन्द्र॥ २२ ॥

उलू॑कऽयातुम्। शु॒शु॒लूक॑ऽयातुम्। ज॒हि। श्वऽया॑तुम्। उ॒त।
कोक॑ऽयातुम्। सु॒प॒र्णऽया॑तुम्। उ॒त। गृध्र॑ऽयातुम्।
दृ॒षदा॑ऽइव। प्र। मृ॒ण॒। रक्षः॑। इ॒न्द्र॒॥ २२ ॥

उलूकयातुं उलूकैः परिकरभूतैः सहयातयति हिनस्तीति याति गच्छतीतिवा उलूकयातुः यद्वा उलूकरूपी यातीत्युलूकयातुः हे इन्द्र तादृशं रक्षसं जहि विनाशय। तथाच बृहद्देवतायामुक्तम्—उलूकयातुंजघ्नेऽस्मान्नानारूपान्निशाचरान्। सोऽपुंरूपांश्चविविधाञ्जिघांसन्निन्द्रमैक्षतेति ॥ एवमुत्तरत्रापियोज्यम् शुशुलूकयातुं उलूकाद्विविधाः बृहदुलूकाः अल्पोलूकाश्चेति तत्र उलूक-

---

1 नि० ३. २०।

यातुमिति बृहदुलूकाभिप्रायेणोक्तं शिशुरल्पउलूकः शुशुलूकः तद्रूपेण वर्तमानं राक्षसं श्वयातुं श्वरूपेण वर्तमानं राक्षसं उतापि च कोकयातुं कोकश्चक्रवाकः तद्रूपेण वर्तमानं राक्षसं सुपर्णयातुं सुपर्णः श्येनः तदाकारं यातुधानं उतापि च गृध्रयातुं गृध्ररूपं च यातुधानं एतान्सर्वान् नानाकारान् हे इन्द्र जहि किंबहुना दृषदेव पाषाणेनेव वज्रेण रक्षः राक्षसमात्रं प्रमृण मारय॥२२॥

२२. इन्द्र, उलूकों के साथ जो राक्षस हिंसा करते हैं, उन्हें विनष्ट करो। जो क्षुद्र उलूक-रूप से हिंसा करते हैं, उन्हें विनष्ट करो। जो कुक्कुर, चक्रवाक, बाज (श्येन) और गृध्ररूपों से हिंसा करते हैं, उन्हें, हे इन्द्र, पाषाण के समान वज्रद्वारा मार डालो।

मानोरक्षोअभिनड्यातुमावतामपोच्छतुमिथुनायाकिमीदिना ।
पृथिवीनःपार्थिवात्पात्वंहसोन्तरिक्षंदिव्यात्पात्वस्मान् ॥ २३ ॥

मा । नः । रक्षः । अभि । नट् । यातुऽमावताम् । अप । उच्छतु ।
मिथुना । या । किमीदिना । पृथिवी । नः । पार्थिवात् ।
पातु । अंहसः । अन्तरिक्षम् । दिव्यात् । पातु । अस्मान् ॥ २३ ॥

रक्षोराक्षसजातिर्नोऽस्मान् माभिनट् माभिव्याप्नोतु नशतिर्व्याप्तिकर्मा णेर्लुङि मन्त्रे घसेति च्लेर्लुक् नमाङ्योगेऽप्यडभावः यथा यातुमावतां यातनावतां राक्षसानां मिथुना मिथुनानि स्त्रीपुंसरूपाणि युगलानि अपोच्छतु उच्छी विवासे अपविवासयतु अपवर्जयतु वा यानि मिथुनानि किमीदिना किमीदिनानि किमिदंकिमिदमिति जिघांसया वर्तमानानि भवन्ति अपि च पृथिवी प्रथितेयं भूमिश्च नोऽस्मान्पार्थिवात् पृथिव्या अन्तरिक्षस्य संबन्धिनः अंहसः पापात्पातु रक्षतु अन्तरिक्षं च दिव्यात् दिविभवात् पापात् अस्मान्पातु रक्षतु ॥ २३ ॥

२३. हमें राक्षस न घेरने पावें। दुःख देनेवाले राक्षसों के जोड़े दूर हों। ये राक्षस "यह क्या, यह क्या" कहते हुए घूमते हैं। पृथिवी हमें अन्तरिक्ष के पाप से रक्षा करे, अन्तरिक्ष हमें स्वर्गीय पाप से बचावे।

अथ चतुर्विंशी—

इन्द्रजहिपुमांसंयातुधानमुतस्त्रियंमाययाशाशदानाम् ।
विग्रीवासोमूरदेवाऋदन्तुमातेदृशन्त्सूर्यमुच्चरन्तम् ॥ २४ ॥

इन्द्र । जहि । पुमांसम् । यातुऽधानम् । उत । स्त्रियम् ।
मायया । शाशदानाम् । विऽग्रीवासः । मूरऽदेवाः ।
ऋदन्तु । मा । ते । दृशन् । सूर्यम् । उत्ऽचरन्तम् ॥ २४ ॥

हे इन्द्र पुमांसं पुंरूपधारिणं यातुधानं राक्षसं जहि मारय। उतापिच मायया वञ्चनया शाशदानां हिंसन्तीं स्त्रियं राक्षसीं च जहि। अपिच मूरदेवाः मारणक्रीडाराक्षसाः विग्रीवासः विच्छिन्नग्रीवाः सन्तः ऋदन्तु नश्यन्तु ते तथाविधा राक्षसाः उच्चरन्तं उद्यन्तं सूर्यमादित्यं मा दृशन् माद्राक्षुः॥ २४॥

२४. इन्द्र, पुरुष-राक्षस का विनाश करो और जो राक्षसी माया-द्वारा हिंसा करती है, उसे भी विनष्ट करो। मारना ही जिन राक्षसों का खेल है, वे कबन्ध (छिन्न-ग्रीव) होकर विनष्ट हों। वे उदय-शील सूर्य देखने न पावें।

उपाकरणोत्सर्जनयोः मण्डलाद्यन्तहोमेप्रतिचक्ष्वेत्येषा सूत्रितश्च—योनःस्वोअरणःप्रतिचक्ष्वेति।

सैषा पञ्चविंशी—

प्रति॑ चक्ष्व॒ वि च॒क्ष्वेन्द्र॑श्च सोम जागृतम्।
रक्षो॑भ्यो व॒धम॑स्यतम॒शनिं॑ यातु॒मद्भ्य॑ः॥ २५॥ ९॥

प्रति॑। च॒क्ष्व॒। वि। च॒क्ष्व॒। इन्द्र॑ः। च॒। सो॒म॒। जा॒गृ॒तम्।
रक्षः॑ऽभ्यः। व॒धम्। अ॒स्य॒त॒म्। अ॒शनि॑म्। या॒तु॒मत्ऽभ्य॑ः॥२५॥९॥

हे सोम त्वमिन्द्रश्च प्रतिचक्ष्व प्रत्येकं पश्य राक्षसान् तथा विचक्ष्व विविधं पश्य यथास्मान् न बाधेरन् तथा पश्येत्यर्थः। युवां च संहयो जागृतं जागरूकौ रक्षोवधोद्युक्तौ भवतम्। यातुमद्भ्योहिंसावद्भ्योरक्षोभ्योराक्षसेभ्यः अशनिं अशनिरूपं वधमायुधं अस्यतं क्षिपतम्॥ २५॥

२५. सोम, तुम और इन्द्र प्रत्येक को देखो और विविध प्रकार से देखो। जागो और राक्षसों के लिए वज्र-रूप आयुध फेंको।

॥ इति पञ्चमस्य सप्तमे नवमोवर्गः॥ ९॥

॥ इति सप्तमे मण्डले षष्ठोनुवाकः॥ ६॥

॥ इति वासिष्ठं सप्तमं मण्डलं समाप्तम्॥ ७॥

॥ अथप्रागाथमष्टमंमण्डलम् ॥

अष्टमेमण्डले दशानुवाकाः तत्र प्रथमेनुवाके पञ्चसूक्तानि तेषांमाचिदन्यदिति चतुस्त्रिंशदृचं प्रथमं सूक्तम् अत्रानुक्रम्यते—माचिच्चतुस्त्रिंशन्मेधातिथिमेध्यातिथी ऐन्द्रं बार्हतं द्विप्रगाथादि द्विनिचृन्मध्यं तृचं प्रगाथोपश्यत्सघौरः सन्भ्रातुः कण्वस्य पुत्रतामगात् प्लायोगिश्चासंगोयः स्त्रीभूत्वा पुमानभूत् समेध्यातिथये दानं दत्वा स्तुहिस्तुहीति चतसृभिरात्मानं तुष्टाव पत्नीचास्याङ्गिरसी शश्वती पुंस्त्वमुपलभ्यैनं प्रीतान्त्ययातुष्टावेति। अस्यायमर्थः—अस्यसूक्तस्य मेधातिथिमेध्यातिथिनामानौ द्वावृषी तौच कण्वगोत्रौ ऋषिश्चानुक्तगोत्रः प्राङ्मत्स्यात्काण्वइति परिभाषितत्वात्। आद्यस्य तृचस्यतु घोरस्यपुत्रः स्वकीयभ्रातुः कण्वस्य पुत्रतांप्राप्तस्तत् काण्वः प्रगाथाख्यऋषिः प्लायोगिनाम्नोराज्ञः पुत्रः आसङ्गाभिधानोराजा देवशापात् स्त्रीत्वमनुभूय पश्चात्तपोबलेन मेधातिथेः प्रसादात् पुमान्भूत्वा तस्मै बहुधनं दत्त्वा स्वकीयमन्तरात्मानं धनदानं स्तुहिस्तुहीत्यादिभिश्चतसृभिर्ऋग्भिः अस्तौत् अतस्तासां आसङ्गाख्योराजाऋषिः अस्यासङ्गस्यभार्याङ्गिरसः सुता शश्वत्याख्या भर्तुः पुंस्त्वमुपलभ्य प्रीतासती स्वभर्तारं अन्वस्यस्थूरमित्यनया स्तुतवती अतस्तस्याऋचः शश्वती ऋषिका। अन्त्ये द्वे त्रिष्टुभौ द्वितीयाचतुर्थ्यौसतोबृहत्यौ शिष्टाबृहत्यः कृत्स्नस्यसूक्तस्येन्द्रोदेवता स्तुहिस्तुहीत्याद्याश्चतस्रआत्मकृतस्य दानस्य स्तूयमानत्वात्तद्देवताकाः अन्वस्येत्यस्याआसंगाख्योराजा देवता यत्तेनोच्यतेसादेवतेति न्यायात्। महाव्रते निष्केवल्ये बार्हततृचाशीतौ आदितएकोनत्रिंशोविनियुक्ताः तथैवपञ्चमारण्यकेसूत्रितम्—माचिदन्यद्विशंसतेत्येकयानत्रिंशदिति। चातुर्विंशिकेहनि माध्यन्दिनेसवने मैत्रावरुणस्य माचिदन्यदिति वैकल्पिकः स्तोत्रियः प्रगाथः। सूत्रितञ्च—माचिदन्यद्विशंसतयच्चिद्धित्वाजनाइमइति स्तोत्रियानुरूपाविति। ग्रावस्तोत्रेप्याद्याविनियुक्ता सूत्रितंच—आतूनइन्द्रक्षुमन्तं माचिदन्यद्विशंसतेति। उपाकर्मोत्सर्जनयोर्मण्डलादिहोमेप्येषा सूत्र्यते हि—माचिदन्यदाग्नेयाहि स्वादिष्ठयेति।

तत्र प्रथमा—

मा॒चि॒द॒न्यद्विशं॑सत॒सखा॑यो॒मारि॑षण्यत।
इन्द्र॒मित्स्तोता॒वृष॑णं॒सचा॑सु॒तेमुहु॑रु॒क्थाच॑शंसत ॥ १ ॥

मा । चित् । अन्यत् । वि । शंसत । सखायः । मा । रिषण्यत । इन्द्रम् ।
इत् । स्तोत । वृषणम् । सचा । सुते । मुहुः । उक्था । च । शंसत ॥ १ ॥

हे सखायः समानख्यानाः स्तोतारः इन्द्रस्तोत्रादन्यत्स्तोत्रं मा चिद्विशंसत मैवोच्चारयत मा रिषण्यत मा हिंसितारो भवत अन्यदीयस्तोत्रोच्चारणेन वृथोपक्षीणा मा भवत। सुतेऽभिषुते सोमे वृषणं कामानां वर्षितारमिन्द्रमित् इन्द्रमेव हे मत्स्तोत्रादयः सचा सह संघीभूय स्तोत स्तुत। हे प्रशास्त्रादयः उक्था च उक्थानि शस्त्राणि चेन्द्रविषयाणि यूयं मुहुः पुनः पुनः शंसत ॥ १ ॥

१. सखा स्तोताओ, इन्द्र के सिवा दूसरे की स्तुति नहीं करना। हिंसित मत होना। सोमाभिषव होने पर एकत्र होकर अभीष्ट-वर्षी इन्द्र की स्तुति करो। बार-बार उक्थ उच्चारण करना।

अवक्रक्षिणंवृषभंयथाजुरंगांनचर्षणीसहम् ।
विद्वेषणंसंवननोभयंकरंमंहिष्ठमुभयाविनम् ॥ २ ॥

अवऽक्रक्षिणम् । वृषभम् । यथा । अजुरम् । गाम् । न । चर्षणिऽसहम् ।
विऽद्वेषणम् । सम्ऽवनना । उभयम्ऽकरम् । मंहिष्ठम् । उभयाविनम् ॥ २ ॥

वृषभं यथा वृषभमिव अवक्रक्षिणं अवकर्षणशीलं शत्रूणां हिंसितारं अजुरं जरारहितं अहिंसितं वा गां न गामिव वृषभमिव चर्षणीसहं चर्षणीनां मनुष्याणां शत्रुभूतानामभिभवितारं विद्वेषणं विद्वेष्टारं शत्रूणां संवनना संवननं सम्यक्संभजनीयं स्तोतृभिः उभयंकरं निग्रहानुग्रहयोरुभयोः कर्तारम् मंहिष्ठं दातृतमम् उभयाविनं दिव्यपार्थिवलक्षणेन उभयविधधनेनोपेतं यद्वा स्थावरजङ्गमरूपेण द्विप्रकारेण रक्षितव्येनोपेतं अथवा उभयविधैः स्तोतृभिः पशुभिश्चोपेतं । एवंविधमिन्द्रमित् स्तोतेत्यन्वयः ॥ २ ॥

२. वृषभ की तरह शत्रुओं के हिंसक, अजर वृषभ की तरह मनुष्यों के विजेता, शत्रुओं के द्वेष्टा, स्तोताओं के भजनीय, दिव्य और पार्थिव धनवाले और दाताओं में श्रेष्ठ इन्द्र की स्तुति करो।

चातुर्विंशिकेऽहनि माध्यन्दिनसवने यच्चिद्धि त्वेति प्रशास्तुर्वैकल्पिकोऽनुरूपः प्रगाथः सूत्रन्तूदाहृतम् ।

प्रगाथा सूक्ते तृतीया--

यच्चिद्धित्वाजनाइमेनानाहवन्तऊतये ।
अस्माकंब्रह्मेदमिन्द्रभूतुतेऽहाविश्वाचवर्धनम् ॥ ३ ॥

यत् । चित् । हि । त्वा । जनाः । इमे । नाना । हवन्ते ।
ऊतये । अस्माकम् । ब्रह्म । इदम् । इन्द्र । भूतु । ते ।
अहा । विश्वा । च । वर्धनम् ॥ ३ ॥

इमे दृश्यमानाः सर्वेजनाः हे इन्द्र त्वां ऊतये रक्षणाय तर्पणायवा नाना पृथक्पृथक् यच्चिद् यद्यपि हवन्ते स्तुवन्ति ह्वीविपुरणः तथापि अस्माकं इदं ब्रह्म स्तोत्रमेव हेइन्द्र ते तव वर्धनं वर्धकं भूतु भवतु न केवलमिदानीमेव अपितु विश्वाहा सर्वाण्यहानि सर्वेष्वहस्सु च इदमेव स्तोत्रं त्वां वर्धयत्वित्यर्थः ॥ ३ ॥

३. इन्द्र यद्यपि रक्षा के लिए ये मनुष्य अलग-अलग तुम्हारी स्तुति करते हैं, तो भी हमारा यह स्तोत्र ही सदा तुम्हारा वर्द्धक हो।

वितर्तूर्यन्तेमघवन्विपश्चितोर्योविपोजनानाम् ।
उपक्रमस्वपुरुरूपमाभरवाजंनेदिष्ठमूतये ॥ ४ ॥

वि । तर्तूर्यन्ते । मघऽवन् । विपःऽचितः । अर्यः । विपः ।
जनानाम् । उप । क्रमस्व । पुरुऽरूपम् । आ । भर ।
वाजम् । नेदिष्ठम् । ऊतये ॥ ४ ॥

हे मघवन् धनवन्निन्द्र विपश्चितो विद्वांसः त्वदीयाः स्तोतारः अर्यः अभिगन्तारः जनानां शत्रूणां विपो वेपयितारः सन्तः वितर्तूर्यन्ते भृशं आपदो वितरन्ति अतिक्रामन्ति ताहृशस्त्वं उपक्रमस्व उपगच्छास्मान् पुरुरूपं बहुरूपं नेदिष्ठं अंतिकतमं वाजमन्नं ऊतये तर्पणाय आभरास्मभ्यम् ॥ ४ ॥

४. धनी इन्द्र, तुम्हारे विद्वान् स्तोता शत्रुओं में विकम्प उत्पन्न करते हुए सदा ही आपद से उत्तीर्ण होते हैं। हमारे निकट आओ। तृप्ति के लिए बहुरूपोंवाले और निकटस्थित अन्न हमें प्रदान करो।

अथ पञ्चमी—

महेचनत्वामद्रिवःपराशुल्कायदेयाम् ।
नसहस्रायनायुतायवज्रिवोनशतायशतामघ ॥ ५ ॥ १० ॥

महे । चन । त्वाम् । अद्रिऽवः । परा । शुल्काय । देयाम् । न ।
सहस्राय । न । अयुताय । वज्रिऽवः । न । शताय । शतऽमघ ॥ ५ ॥ १० ॥

हे अद्रिवोवज्रवन्निन्द्र त्वा त्वां चनेति निपातद्वयसमुदायोविभज्ययोजनीयः महेच महतेपि शुल्काय मूल्याय न परादेयां न विक्रीणानि। हे वज्रिवोवज्रहस्तेन्द्र सहस्राय सहस्रसंख्यायच धनाय न परादेयाम्। अयुताय दशसहस्रायच शुल्काय न परादेयाम्। हे शतामघ बहुधनेन्द्र शताय बहूनामेवच अपरिमितायच धनाय न परादेयां नविक्रीणानि उत्कर्षख्यापनादपि त्वं ममप्रियतमोसीत्यर्थः॥ ५॥

५. वज्री इन्द्र, तुम्हें महामूल्य में भी मैं नहीं बेच सकता। वज्रहस्त, हज़ार और दस हज़ार में भी तुम्हें नहीं बेंच सकता। असीम धन के लिए भी नहीं बेच सकता।

॥ इति पंचमस्य सप्तमे दशमोवर्गः ॥ १० ॥

अथ षष्ठी—

वस्याँइन्द्रासिमेपितुरुतभ्रातुरभुंजतः।
माताचमेछदयथःसमावसोवसुत्वनायराधसे॥ ६॥

वस्यान्। इन्द्र। असि। मे। पितुः। उत। भ्रातुः। अभुंजतः।
माता। च। मे। छदयथः। समा। वसो इति।
वसुऽत्वनाय। राधसे॥ ६॥

हे इन्द्र त्वं मे मदीयात्पितुर्जनकादपि वस्यान् वसीयान् वसुमत्तरोसि उतापिच अभुंजतः अपालयतोमम भ्रातुरपि वसीयान्त्वमधिकोसि हे वसोवासकेन्द्र मे मदीया माता च त्वञ्च समा समौ समानौ सन्तौ। पुमान्स्त्रियेति पुंसः शेषः। छदयथः अर्चयितुमीयथ मां पूजितं कुरुथः। किमर्थं वसुत्वनाय व्यापनाय राधसे धनायच उभयोर्लाभायेत्यर्थः॥ ६॥

६. इन्द्र, तुम मेरे पिता से भी अधिक धनी हो। न भागनेवाले मेरे भाई से भी तुम अधिक धनी हो। निवासी इन्द्र, मेरी माता और तुम समान होकर मुझे व्यापक धन के लिए पूजित करो।

क्वेयथक्वेदसिपुरुत्राचिद्धितेमनः।
अलर्षियुध्मखजकृत्पुरन्दरप्रगायत्राअगासिषुः॥ ७॥

क्व। इयथ। क्व। इत्। असि। पुरुऽत्रा। चित्। हि। ते।
मनः। अलर्षि। युध्म। खजऽकृत्। पुरम्ऽदर। प्र। गायत्राः।
अगासिषुः॥ ७॥

हे इन्द्र क कुत्रदेशे इयथ गतवानसि पुरा केह कुत्रचासि भवसि इदानीं वर्तसे पुरुत्रा-चित्ति बहुषु हि यजमानेषु ते त्वदीयं मनः संचरति। हे युध्म युद्धकुशल सजकृत् युद्धस्य कर्तः हे पुरन्दर आसुरीणां पुरां दारयितः हे इन्द्र अलर्षि आगच्छ गायत्राः गानकुशलाः अस्मदीयाः स्तोतारः प्रागासिषुः प्रगायन्ति स्तुवन्ति अलर्षीत्येवद् वाधर्त्यादावितिपदैर्निपात्यते ॥ ७ ॥

७. इन्द्र तुम कहाँ गये हो? कहाँ हो? तुम्हारा मन नाना दिशाओं में रहता है। युद्ध-कुशल और युद्धकारी पुरन्दर, आओ। गाता तुम्हारी स्तुति करते हैं।

प्रास्मैगा॒य॒त्रम॑र्च॒त॒वा॒वातु॒र्यः॑पुर॒न्द॒रः।
याभिः॑का॒ण्वस्योप॑ब॒र्हिरा॒सदं॒यास॑द्व॒ज्रीभि॒नत्पुरः॑ ॥ ८ ॥

प्र। अ॒स्मै। गा॒य॒त्रम्। अ॒र्च॒त॒। वा॒वातुः॑। यः। पु॒र॒म्ऽद॒रः।
याभिः॑। का॒ण्वस्य॑। उप॑। ब॒र्हिः। आ॒ऽसद॑म्। यास॑त्।
व॒ज्री। भि॒नत्। पुरः॑ ॥ ८ ॥

अस्माइन्द्राय गायत्रं गातव्यं साम गायत्रसंज्ञं वा प्रार्चत प्रगायत पुरन्दरः पुरांदारयिता य इन्द्रः ववातुर्वननीयः संभजनीयः यद्वा वावातुः संभक्तः स्तोतुः यइन्द्रः पुरन्दरः शत्रुपुराणां दारयिता याभिर्ऋग्भिः काण्वस्य कण्वपुत्रस्य मेधातिथेर्मेध्यातिथेश्च बर्हिर्यज्ञं उपासदं उपासत्तुं उपगन्तुं यासत् गच्छेत् वज्री वज्रयुक्तः सन् याभिश्च ऋग्भिः स्तूयमानः सन् पुरः शात्रवीः भिनत् भिन्द्यात् तास्वृक्षु गायत्रं साम गायतेत्यर्थः ॥ ८ ॥

८. इस इन्द्र के लिए गाने योग्य गान करो। पुरन्दर (शत्रु-पुरी-भेदक) इन्द्र सबके लिए संभजनीय हैं। जिन ऋचाओं से कण्व-पुत्रों के यज्ञ में वज्री होकर इन्द्र गये थे और जिन ऋचाओं से शत्रुओं की पुरियों को नष्ट किया था, उन्हीं ऋचाओं से गाने योग्य गान गाओ।

अथ नवमी—

येतेसन्ति॑द॒शग्वि॑नः॑श॒तिनो॒येस॑ह॒स्रिणः॑।
अश्वा॑सो॒येते॒वृष॑णोरघु॒द्रुव॒स्तेभि॑र्न॒स्तूय॒मा ग॑हि ॥ ९ ॥

ये। ते॒। सन्ति॑। द॒श॒ऽग्विनः॑। श॒तिनः॑। ये। स॒ह॒स्रिणः॑।
अश्वा॑सः। ये। ते॒। वृष॑णः। र॒घु॒ऽद्रुवः॑।
तेभिः॑। नः॒। तूय॑म्। आ। ग॒हि॒ ॥ ९ ॥

हे इन्द्र दशग्विनः दशयोजनगामिनः ये अश्वास्ते तव सन्ति विद्यन्ते येचान्ये शतिनः शतसंख्याकाः सहस्रिणः सहस्रसंख्याकाः सन्ति ये ते त्वदीयाअश्वासःअश्वाः वृषणः सेचनसमर्थायुवानः रघुद्रुवः शीघ्रगामिनश्च तेभिस्तैः सर्वैरश्वैर्नोस्मान् तूयं क्षिप्रं आगत्यागच्छ ॥९॥

९. इन्द्र, तुम्हारे जो दस योजन चलनेवाले सौ और हजार घोड़े हैं, वे सींचनेवाले शीघ्रगामी हैं। इन्हीं अश्वों की सहायता से शीघ्र आओ।

आत्व१द्यसबर्दुघांहुवेगायत्रवेपसम् ।
इन्द्रंधेनुंसुदुघामन्यामिषमुरुधारामरंकृतम् ॥ १० ॥१७॥

आ । तु । अद्य । सबःऽदुघाम् । हुवे । गायत्रऽवेपसम् ।
इन्द्रम् । धेनुम् । सुऽदुघाम् । अन्याम् । इषम् ।
उरुऽधाराम् । अरम्ऽकृतम् ॥ १० ॥ ११ ॥

अनया इन्द्रं धेनुरूपेण वृष्टिरूपेणच निरूपयन् स्तौति अथेदानीं धेनुं धेनुरूपमिन्द्रं नु क्षिप्रं आहुवे आह्वये कीदृशीं धेनुं सबर्दुघां पयसोदोग्ध्रीं गायत्रवेपसं प्रशस्यवेगां सुदुघां सुखेन दोग्धुं शक्यां अन्यामुक्तविलक्षणां उरुधारां बहूदकधारां इषं एषणीयां वृष्टिं एतद्रूपेण वर्तमानं अरंकृतं अलंकर्तारं पर्याप्तकारिणं वेन्द्रं चाह्वये ॥ १० ॥

१०. आज दूध देनेवाली, प्रशंसनीय वेगवाली और अनायास दुही जानेवाली गाय (धेनु-स्वरूप इन्द्र) की मैं स्तुति करता हूँ। इसके अतिरिक्त बहुत धाराओंवाली वाञ्छनीया वृष्टि के स्वरूप यथेष्टकर्त्ता इन्द्र की मैं स्तुति करता हूँ।

॥ इति पञ्चमस्य सप्तमे एकादशोवर्गः ॥ ११ ॥

अथैकादशी—

यत्तुदत्सूरएतशंवंकूवातस्यपर्णिना ।
वहत्कुत्समार्जुनेयंशतक्रतुःत्सरद्गन्धर्वमस्तृतम् ॥ ११॥

यत् । तुदत् । सूरः । एतशम् । वंकू इति । वातस्य ।
पर्णिना । वहत् । कुत्सम् । आर्जुनेयम् । शतऽक्रतुः ।
त्सरत् । गन्धर्वम् । अस्तृतम् ॥ ११ ॥

सूरः सूर्यः एतशं एतत्संज्ञं राजर्षिं यद्यदा तुदत् अव्यथयत् तदानीं एतशं रक्षितुं वंकू वक्रगामिनौ वातस्य वायोः सदृशौ पर्णिना पर्णिनौ पतनवन्तौ ईदृशावश्वौ शतक्रतुः बहुविधकर्मेन्द्रः आर्जुनेयं अर्जुन्याः पुत्रं कुत्समृषिं वहत् अवहत् आनयत् कुत्सेन सार्धं समानं रथमारुह्य एतशरक्षणायागच्छदित्यर्थः। तथाच निगमान्तरम्—प्रैतशं सूर्ये पस्पृधानं सौवश्व्ये सुष्विमावदिन्द्रइति। गन्धर्वं गवां रश्मीनां धर्तारं सूर्यं अस्तृतं केनाप्यहिंसितं त्सरत् अत्सरत् छद्मगत्या अगच्छत् सूर्येण योद्धुं गतवानित्यर्थः ॥ ११ ॥

१ ऋ० सं० १. ४. २९.।

११. जिस समय सूर्य ने "एतश" नाम के राजर्षि को कष्ट दिया था, उस समय वक्रगामी और वायु-वेग से चलनेवाले दोनों अश्वों ने अर्जुन-पुत्र कुत्स ऋषि को ढोया था। बहुविधकर्मा इन्द्र भी किरण-धारक और अहिंसित सूर्य को, छद्म-वेश से, आक्रमण करने गये थे।

यऋतेचिदभिश्रिषःपुराजत्रुभ्यआतृदः ।
सन्धातासन्धिंमघवापुरूवसुरिष्कर्ताविह्रुतंपुनः ॥ १२ ॥

यः । ऋते । चित् । अभिऽश्रिषः । पुरा । जत्रुऽभ्यः ।
आऽतृदः । सम्ऽधाता । सम्ऽधिम् । मघऽवा ।
पुरुऽवसुः । इष्कर्ता । विऽह्रुतम् । पुनरिति ॥ १२ ॥

य इन्द्रः अभिश्रिषः अभिश्लिषः अभिश्लेषणात् सन्धानद्रव्यात् ऋतेचित् विनापि जत्रुभ्यो ग्रीवाभ्यः सकाशात् आतृदः आतर्दनात् आरुधिरनिःस्रवणात् पुरा पूर्वमेव सन्धिं संधानार्हं तं संधाता संयोजयिता भवति मघवान् धनवान् पुरूवसुः बहुधनः स इन्द्रः विह्रुतं विच्छिन्नं तं पुनरिष्कर्ता संस्कर्ता भवति ॥ १२ ॥

१२. जो इन्द्र (संघटन-सन्धान) द्रव्य के बिना ही, गर्दन से रुधिर निकलने के पहले ही, जोड़ों को जोड़ देते हैं, वही धनी—बहु-धनी—इन्द्र विछिन्न का पुनः संस्कार कर देते हैं।

माभूमनिष्ट्याइवेन्द्रत्वदरणाइव ।
वनानिनप्रजहितान्यद्रिवोदुरोषासोअमन्महि ॥ १३ ॥

मा । भूम । निष्ट्याःऽइव । इन्द्र । त्वत् । अरणाःऽइव ।
वनानि । न । प्रऽजहितानि । अद्रिऽवः । दुरोषासः । अमन्महि ॥ १३ ॥

हे इन्द्र त्वत् त्वत्तः त्वत्प्रसादात् निष्ट्या इव नीचैः भूताः हीना निकृष्टा इव वयं मा भूम यथा अरणा इव अरमणाः दुःखिन इव वयं मा भूम अपि च प्रजहितानि प्रक्षीणानि शाखादिभिर्वियुक्तानि वनानि वृक्षजातानीव वयं पुत्रादिभिः वियुक्ता मा भूम । हे अद्रिवो वज्रवन्निन्द्र दुरोषासः ओषितुमन्यैर्दग्धुमशक्याः दुर्गेषु गृहेषु निवसन्तो वा वयं अमन्महि त्वां स्तुमः ॥ १३ ॥

१३. इन्द्र, तुम्हारी दया से हम नीच न होने पावें; दुःखी न हों। क्षीण वनों की तरह हम पुत्र-पौत्रादि से शून्य न हों। वज्रधर इन्द्र, हमें दूसरे जला न सकें। घर में रहते हुए हम तुम्हारी स्तुति करते हैं।

अमन्महीदनाशवोनुग्रासश्चवृत्रहन् ।
सकृत्सुतेमहताशूरराधसानुस्तोमंमुदीमहि ॥ १४ ॥

अमन्महि । इत् । अनाशवः । अनुग्रासः । च । वृत्रऽहन् । सकृत् ।
सु । ते । महता । शूर । राधसा । अनु । स्तोमम् । मुदीमहि ॥ १४ ॥

हे वृत्रहन् वृत्रस्यासुरस्य हन्तरिन्द्र अनाशवःअशीघ्राः अत्वरमाणाः अनुग्रासः अनुग्राः अनुद्धूर्णाश्च सन्तोवयं भक्तिश्रद्धापुरःसरं शनैस्त्वां अमन्महीत् स्तुमएव । हे शूर वीर्यवन्निन्द्र ते त्वदर्थं सकृत् एकवारमपि महता प्रभूतेन राधसा धनेन हविर्लक्षणेन सह शोभनं स्तोमं स्तोत्रं अनुमुदीमहि अनुमोदेमहि अनुनयामेत्यर्थः ॥ १४ ॥

१४. वृत्र-घातक, शीघ्रता-रहित और उग्रता-शून्य होकर हम धीरे-धीरे तुम्हारी स्तुति करेंगे।

वीर, एक बार यथेष्ट धन के साथ हम तुम्हारे लिए सुन्दर स्तोत्र करेंगे।

यदिस्तोमंममश्रवदस्माकमिन्द्रमिन्दवः ।
तिरःपवित्रंससृवांसआशवोमन्दन्तुतुग्र्यावृधः॥ १५॥ १२॥

यदि । स्तोमम् । मम । श्रवत् । अस्माकम् । इन्द्रम् । इन्दवः । तिरः ।
पवित्रम् । ससृऽवांसः । आशवः । मन्दन्तु । तुग्र्यऽवृधः ॥ १५॥ १२॥

अयमिन्द्रोमम मदीयं स्तोत्रं यदि श्रवत् शृणुयात् तदानीं तमिन्द्रं अस्माकं अस्मदीया इन्दवः सोमाः मन्दन्तु मादयन्तु हर्षयन्तु । कीदृशाः सोमाः तिरः तिर्यगवस्थितं पवित्रं पवनसाधनं दशापवित्रं ससृवांसः प्राप्तवन्तः दशापवित्रेण पूताइत्यर्थः आशवः शीघ्रं मदजनकाः तुग्र्यावृधः तुग्र्याभिः वसतीवर्यैकधनाख्याभिरद्भिर्वर्धमानाः ॥ १५ ॥

१५. यदि इन्द्र हमारा स्तोत्र सुनें, तो, उसी समय, हमारे सोम उन्हें प्रसन्न कर सकते हैं। वह सोम वक्र भाव से स्थित "दशापवित्र" से पवित्र किये गये हैं और "एक धन" आदि जलों के द्वारा वर्द्धमान हुए हैं; इस लिए सब सोम शीघ्र मदकारी हो गये हैं।

॥ इति पञ्चमस्य सप्तमे द्वादशो वर्गः ॥ १२ ॥

अथ षोडशी—

आत्वद्यसधस्तुतिंवावातुःसख्युरागहि ।
उपस्तुतिर्मघोनांप्रत्वावत्वधातेवश्मिसुष्टुतिम् ॥ १६ ॥

आ । तु । अद्य । सधऽस्तुतिम् । ववातुः । सख्युः ।
आ । गहि । उपऽस्तुतिः । मघोनाम् । प्र । त्वा ।
अवतु । अध । ते । वश्मि । सुऽस्तुतिम् ॥ १६ ॥

हे इन्द्र यावातुः सेवकः त्वां सेवमानस्य सख्युः स्तोतुः सधस्तुतिं अन्यैर्ऋत्विग्भिः सह क्रियमाणां स्तुतिं अद्येदानीं नु क्षिप्रमागहि आगच्छ। मघोनां हविष्मतां अन्येषामपि यजमानानामुपस्तुतिः स्तोत्रं त्वा त्वां प्रावतु प्रगच्छतु प्रतर्पयतु वा। अथ अधुना सुष्टुतिं त्वद्विषयां शोभनां स्तुतिं अहमपि वश्मि कामये ॥ १६ ॥

१६. इन्द्र, अपने सेवक स्तोता की, अन्यों के साथ की जाती स्तुति की ओर आज शीघ्र आओ। अन्य हविवालों का स्तोत्र तुम्हारे पास जाय। इस समय में भी तुम्हारी सुन्दर स्तुति की इच्छा करता हूँ।

सोता॒हि॒सोम॒मद्रि॑भि॒रेमे॑नम॒प्सु धा॑वत।
ग॒व्याव॒स्त्रे॑व॒वा॒सय॑न्त॒इन्न॒रो॒निर्धु॑क्षन्व॒क्षणा॑भ्यः ॥ १७ ॥

सोत॑। हि। सोम॑म्। अद्रि॑ऽभिः। आ। ई॒म्। ए॒न॒म्। अ॒प्ऽसु। धा॒व॒त। ग॒व्या। वस्त्रा॑ऽइव। वा॒सय॑न्तः। इत्। नरः॑। निः। धु॒क्ष॒न्। व॒क्षणा॑भ्यः ॥ १७ ॥

हेऽध्वर्यवः अद्रिभिर्ग्रावभिः सोमं सोत। हिरवधारणे अभिषुणुतैव एनमिमं अप्सु वसतीवरीषु आधावत अस्य सोमस्याधावनं कुरुत। अत्राध्वमहेहिमांवामुतहत्यादिभिर्मन्त्रैः। वसतीवरीष्वाधवनं सोमस्य क्रियते तत्कुरुतेत्यर्थः। गव्या गविभवानि वस्त्रेव वस्त्राणि आच्छादकानि चर्माणीव मेघान्वासयन्त इद् आच्छादयन्त एव नरो नेतार इन्द्रस्यानुचरा मरुतः वक्षणाभ्यो नदीभ्यः नदीनामर्थाय निर्धुक्षन् उदकानि निर्दुहन्ति क्षमयन्ति यत एवं अतः कारणात् इन्द्रपानाय सोममद्रिभिरभिषुणुतैव मोदासिषतेत्यर्थः ॥ १७ ॥

१७. अध्वर्युओ, पत्थरों से सोम का अभिषव करो और इसे जल में धोओ। गोचर्म की तरह मेघों के द्वारा शरीर ढककर मरुद्गण नदियों के लिए जल दुहते हैं।

अथाष्टादशी—

अध॒ज्मो अध॑वा दि॒वो बृ॑ह॒तो रो॑च॒नादधि॑।
अ॒या व॑र्धस्व त॒न्वा॑ गि॒रा ममा जा॒ता सु॑क्रतो पृण ॥ १८ ॥

अध॑। ज्मः। अध॑। वा॒। दि॒वः। बृ॒ह॒तः। रो॒च॒नात्। अधि॑। अ॒या। व॒र्ध॒स्व॒। त॒न्वा॑। गि॒रा। मम॑। आ। जा॒ता। सु॒क्र॒तो॒ इति॑ सुऽक्रतो। पृ॒ण ॥ १८ ॥

हे इन्द्र अथ अधुना ज्मः जमन्ति गच्छन्त्यस्यामिति ज्मा पृथिवी तस्याः सकाशाद् अथवा अपिवा दिवोऽन्तरिक्षाद् बृहतो महतो रोचनाद् नक्षत्रैर्दीप्यमानात्स्वर्गाद्वा आगत्य अधिः

पञ्चम्यर्थानुवादी अया अनया तन्वा तया विस्तृतया मम मदीयया गिरा स्तुत्या वर्धस्व वृद्धो-भव हे सुक्रतो शोभनकर्मवन्निन्द्र आवा जातान् अस्मदीयान् जनान् आपृण अभिलषितैः फलैरापूरय ॥ १८ ॥

१८. इन्द्र, पृथिवी, अन्तरिक्ष अथवा विशाल प्रकाशित प्रदेश से आकर मेरी इस विस्तृत स्तुति-द्वारा वर्द्धित होओ। सुयज्ञ इन्द्र, हमारे यहाँ उत्पन्न मनुष्यों को अभिलषित फल से पूर्ण करो।

इन्द्राय॒सुम॒दिन्त॑मं॒सोमं॑सोता॒वरे॑ण्यम् ।
श॒क्रए॑णंपीपय॒द्विश्व॑याधि॒याहि॑न्वा॒नंनवाज॒युम् ॥ १९ ॥

इन्द्रा॑य । सु । म॒दिन्ऽत॑मम् । सोम॑म् । सो॒त॒ । वरे॑ण्यम् ।
श॒क्रः । ए॒न॒म् । पी॒प॒य॒त् । विश्व॑या । धि॒या । हि॒न्वा॒नम् ।
न । वा॒ज॒ऽयुम् ॥ १९ ॥

हे अध्वर्यवः इन्द्रायेन्द्रार्थं मदिन्तमं मादयितृतमं वरेण्यं वरणीयं भजनीयं सोमं सु सो-त सुष्ठु अभिषुणुत। कुत इत्यत आह शक्र इन्द्रः विश्वया धिया सर्वया क्रिययाग्निष्टोमादिलक्ष-णया हिन्वानं प्रीणयन्तं वाजयुं अन्नमात्मन इच्छन्तं एनं यजमानं नेति सम्प्रत्यर्थीयः संप्रति पीपयत् वर्धयति अतःकारणात् तस्मादिन्द्राय सोमं सुनुतेत्यर्थः ॥ १९ ॥

१९. अध्वर्युओ, इन्द्र के लिए तुम सबसे अधिक मदकर सोम प्रस्तुत करो। इन्द्र सारी क्रियाओं-द्वारा प्रसन्नता-दायक और अन्नाभिलाषी यज-मान को वर्द्धित करो।　　अथ विंशी—

मात्वा॒सोम॑स्य॒गल्द॑या॒सदा॒याच॑न्न॒हंगि॒रा ।
भूर्णिं॑मृ॒गंनसव॑नेषु॒चुक्रु॒धंकईशा॑नं॒नया॑चिषत् ॥ २० ॥ १२ ॥

मा । त्वा॒ । सोम॑स्य । गल्द॑या । सदा॑ । याच॑न् । अ॒हम् ।
गि॒रा । भूर्णि॑म् । मृ॒गम् । न । सव॑नेषु । चु॒क्रु॒ध॒म् । कः ।
ईशा॑नम् । न । या॒चि॒ष॒त् ॥ २० ॥ १२ ॥

हे इन्द्र त्वां सवनेषु यज्ञेषु सोमस्य गल्दया गालनेन आस्रावणेन गिरा स्तुत्या च युक्तो-ऽहं तथा सर्वदा याचन् याचमानः सन् मा चुक्रुधं माक्रोधयानि बहुशो याच्यमाने त्वयि कोपो मा-भूत् तं सोमस्य गालनेन स्तुत्या याचनयामीत्यर्थः। कीदृशं त्वां भूर्णिं भर्तारं मृगं न सिंहमिव भीमं। स्वामिनः अन्यस्य याचने लौकिकन्यायं दर्शयति लोके को वा पुरुषः ईशानं ईश्वरं स्वामिनं न याचिषत् न याचेत सर्व एव हि याचते अतोऽहमपि त्वां स्वामिनं याचइति भावः ॥ २० ॥

॥ इति पञ्चमस्य सप्तमे त्रयोदशोवर्गः ॥ १२ ॥

२०. इन्द्र, सवनों (यज्ञों) में सोम प्रस्तुत करते और स्तुति तथा सदा प्रार्थना करते हुए मैं तुम्हें क्रुद्ध न करूँ। तुम भरणकर्त्ता और सिंह की तरह भयंकर हो। संसार में ऐसा कौन है, जो तुमसे याचना नहीं करता ?

मदेनेषितंमदमुग्रमुग्रेणशवसा ।
विश्वेषांतरुतारंमदच्युतंमदेहिष्मादादातिनः ॥ २१ ॥

मदेन । इषितम् । मदम् । उग्रम् उग्रेण । शवसा । विश्वेषाम् ।
तरुतारम् । मदऽच्युतम् । मदे । हि । स्म । ददाति । नः ॥ २१ ॥

मदेन मादयित्रा स्तोत्रा इषितं प्रेषितं मदं मदकरं उग्रं सोमं उद्गूर्णरसं उग्रेण उद्गूर्णेनाधिकेन शवसा बलेन युक्त इन्द्रः पिबत्विति शेषः । पीत्वा च विश्वेषां सर्वेषां शत्रूणां तरुतारं तरीतारं जेतारं मदच्युतं मदस्य शत्रूणां गर्वस्य च्यावयितारं पुत्रं मदे सोमपानेन जनिते हर्षे सति नोऽस्मभ्यं ददाति हि ष्म ददाति खलु अतः सोमं पिबत्वित्यर्थः ॥ २१ ॥

२१. उग्र बलवाले इन्द्र, मद उत्पन्न करनेवाले स्तोता-द्वारा प्रस्तुत मदकर सोम का पान करें। सोमपान से हर्ष उत्पन्न होने पर इन्द्र हमें शत्रु-जेता और गर्व-ध्वंसक पुत्र देते हैं।

शेवारेवार्यापुरुदेवोमर्तायदाशुषे ।
ससुन्वतेचस्तुवतेचरासतेविश्वगूर्तोअरिष्टुतः ॥ २२ ॥

शेवारे । वार्या । पुरु । देवः । मर्ताय । दाशुषे । सः । सुन्वते । च ।
स्तुवते । च । रासते । विश्वऽगूर्तः । अरिऽस्तुतः ॥ २२ ॥

शेवारे शेवं सुखं तस्य गमके यज्ञे दाशुषे चरुपुरोडाशादीनि दत्तवते मर्ताय मनुष्याय पुरु पुरूणि बहूनि वार्या वरणीयानि धनानि देवो दानादिगुणयुक्त इन्द्रः रासते ददाति स एव सुन्वते च सोमाभिषवं कुर्वते च स्तुवते च स्तोत्रं कुर्वते च धनानि रासते ददाति । कीदृशः सः विश्वगूर्तः विश्वेषु सर्वेषु कार्येषूद्यतः स्वतः प्रवृत्तः अरिष्टुतः अरिभिः प्रेरयितृभिः प्रशस्यः ॥ २२ ॥

२२. इन्द्रदेव सुख-जनक यज्ञ में हव्य देनेवाले यजमान के लिए बहु-वरणीय धन देते हैं। वही सोमाभिषव-कर्त्ता और स्तोता को धन देते हैं। वे सारे कार्यों में उद्यत और स्तोताओं के प्रशस्य हैं।

एन्द्रयाहिमत्स्वचित्रेणदेवराधसा ।
सरोनप्रास्युदरंसपीतिभिरासोमेभिरुरुस्फिरम् ॥ २३ ॥

आ । इन्द्र । याहि । मत्स्व । चित्रेण । देव । राधसा । सरः । न ।
प्रासि । उदरम् । सपीतिऽभिः । आ । सोमेभिः । उरु । स्फिरम् ॥ २३ ॥

आ। त्वा। रथे। हिरण्यये। हरी इति। मयूरऽशेप्या।
शितिऽपृष्ठा। वहताम्। मध्वः। अन्धसः।
विचक्षणस्य। पीतये॥ २५॥ १४॥

पूर्वं हर्योर्विभूतिरूपा अश्वा इन्द्रमावहन्त्विति प्रार्थितम् अधुना तावेवेन्द्रमावहतामिति प्रार्थ्यते हिरण्यये हिरण्मये रथे युक्तौ मयूरशेप्या मयूरशेपौ मयूरवर्णं शेपो ययोस्तौ सुपां सुलुगिति विभक्तेर्डयादेशः शितिपृष्ठा श्वेतपृष्ठौ एवंभूतौ अश्वौ हे इन्द्र त्वामावहतां। किमर्थं मध्वो मधुररसस्य विचक्षणस्य प्रकाशितस्य स्तुत्यस्य यद्वा सोढव्यस्य माद्यस्य अन्धसोऽन्नस्य सोमरूपस्य पीतये पानार्थम्॥ २५॥

२५. श्वेत-पृष्ठ और मयूर वर्णवाले अश्व मधुर स्तुति के योग्य सोम को पीने के लिए हिरण्मय रथ से इन्द्र को ले आयें।

॥ इति पञ्चमस्य सप्तमे चतुर्दशो वर्गः॥ १४॥

अथ षड्विंशी—

पिबात्वंस्यगिर्वणःसुतस्यपूर्वपाइव।
परिष्कृतस्यरसिनइयमासुतिश्चारुर्मदायपत्यते॥ २६॥

पिब। तु। अस्य। गिर्वणः। सुतस्य।
पूर्वपाःऽइव। परिऽकृतस्य। रसिनः। इयम्। आऽसुतिः।
चारुः। मदाय। पत्यते॥ २६॥

हे गिर्वणः गीर्भिर्वननीय स्तुतिभिः संभजनीयेन्द्र सुतस्याभिषुतस्य अस्य सोमस्य क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति कर्मणः सम्प्रदानत्वात् चतुर्थ्यर्थे षष्ठी इममभिषुतं सोमं तु क्षिप्रं पिब अत्र दृष्टान्तः—पूर्वपा इव पूर्वः सर्वेभ्यो देवेभ्यः प्रथममासीसन् पिबतीति पूर्वपा वायुः तत्त्वेन्द्रवायवे मुख्यमहे सर्वेभ्यो देवेभ्यः पूर्वं पिबति तद्वत् पूर्वं पिबेत्यर्थः कीदृशस्य सोमस्य परिष्कृतस्य अभिषवादिभिः संस्कृतस्य संपर्युपेभ्य इति करोतेर्भूषणे सुट्। परिनिविभ्य इति षत्वं रसिनो रसवतः अपि च इयमासुतिः अयमासवो मदकरः चारुः शोभनः सोमरसः मदाय हर्षाय हर्षजननाय पत्यते संपद्यते। पत्लृ गतौ यद्वा पत्यतिरैश्वर्यकर्मा मदाय मदस्य पत्यते ईष्टे मदोत्पादने शक्त इत्यर्थः॥ २६॥

२६. स्तुति-योग्य इन्द्र, प्रथम सोम-पाता की तरह इस अभिषुत सोम का पान करो। यह परिष्कृत और रसवाला है। यह आसव (सोम) मदकारक और शोभन है। यह मत्तता के लिए ही सम्पन्न किया गया है।

अथ सप्तविंशी—

यएकोअस्तिदंसनामहाँउग्रोअभिव्रतैः ।
गमत्सशिप्रीनसयोषदागमद्धवंनपरिवर्जति ॥ २७ ॥

यः । एकः । अस्ति । दंसना । महान् । उग्रः ।
अभि । व्रतैः । गमत् । सः । शिप्री । न । सः । योषत् ।
आ । गमत् । हवम् । न । परि । वर्जति ॥ २७ ॥

यइन्द्रएकः केवलः असहायएव व्रतैरात्मीयैः कर्मभिः अभ्यस्ति शत्रूनभिभवति यश्च दंसना कर्मणा महान् अधिकः अतएव उग्र उद्गूर्णबलः शिप्री शिप्रं शिरस्त्राणं प्रशंसायामिनिः शोभनशिरस्त्राणः यद्वा शिप्रे हनूनासिके वा तद्वान् सइन्द्रः गमत् गच्छतु प्राप्नोतु । सर्वदा सहायो न योषत् नपृथग्भवतु न वियुक्तोभवतु । गमेर्यौतेश्चलेटयडागमः इतश्चलोपइतीकारलोपः गमेर्बहुलंछन्दसीति शपोलुक् यौतेः सिब्बहुलमितिसिप् । हवमस्मदीयं स्तोत्रंच आगमत् अभिगच्छतु प्राप्नोतु नपरिवर्जति नपरिवर्जयतु नपरित्यजतु सर्वदा अस्मानस्मदीयं स्तोत्रं चेन्द्रः प्राप्नोत्वितियावत् ॥ २७ ॥

२७. जो इन्द्र अपने कर्म-द्वारा अकेले सबको परास्त करते हैं और जो कर्म से विशाल, उग्र और शिरस्त्राण (शिप्र) वाले हैं, वही इन्द्र आवें। वह पृथक् न हों। वह हमारे स्तोत्र के सामने आगमन करें। हमें छोड़ें नहीं।

अथाष्टाविंशी—

त्वंपुरंचरिष्ण्वंवधैःशुष्णस्यसंपिणक् ।
त्वंभाअनुचरोअधद्विताघदिन्द्रहव्योभुवः ॥ २८ ॥

त्वम् । पुरम् । चरिष्ण्वम् । वधैः । शुष्णस्य ।
सम् । पिणक् । त्वम् । भाः । अनु । चरः । अध ।
द्विता । यत् । इन्द्र । हव्यः । भुवः ॥ २८ ॥

हे इन्द्र त्वं शुष्णस्य शोषकस्यासुरस्य चरिष्ण्वं चरणशीलं वाछन्दसीति अभिपूर्वंस्यसत्यविकल्पितत्वाद्यमादेशः । पुरं निवासस्थानं वधैर्वज्रादिभिरायुधैः संपिणक् समचूर्णयः अभांक्षीरित्यर्थः पिषेर्लङिक मध्यमैकवचनेरूपमेतत् । अथ अपिच भाः भासमानस्त्वं अनुचरः तं शुष्णं हन्तुं अन्वगच्छः । यद्वा अथ शुष्णस्य पुरभेदनानन्तरं भाःदीप्तीस्त्वमनुचरः अन्वगच्छः प्राप्तवानित्यर्थः । हे इन्द्र त्वं यस्मात् द्विता द्विधा द्विविधैः स्तोतृभिर्बहुभिश्च हव्योह्वातव्यो-

भुवः भवेः तदानीं त्वं शुष्णस्य पुरं संपिणगित्यन्वयः भववेर्लेटिसिप्यडागमः छान्दसः शपोलुक् भूसुवोस्तिङीतिगुणप्रतिषेधाद्गुवङ् ॥ २८॥

२८. इन्द्र, तुमने शुष्ण असुर के संचरणशील निवासस्थान को वज्र से चूर्ण कर डाला था। तुम स्तोता और यज्ञकर्त्ता के द्वारा आह्वान के योग्य हो। दीप्तिमान् होकर तुमने शुष्ण का अनुगमन किया था।

चातुर्विंशिकेऽहनि माध्यन्दिनेसवने मरुत्वतीये ममत्वेति वैकल्पिकोनुरूपस्तृचः सूत्रम् पूर्वमुदाहृतम्।

ममत्वासूरउदितेममम्मध्यन्दिनेदिवः।
ममप्रपित्वेअपिशर्वरेवसवास्तोमासोअवृत्सत ॥ २९॥

मम। त्वा। सूरे। उतऽइते। मम। मध्यन्दिने। दिवः।
मम। प्रऽपित्वे। अपिऽशर्वरे। वसो इति। आ।
स्तोमासः। अवृत्सत ॥ २९ ॥

सूरे सूर्ये उदिते उदयं प्राप्ते पूर्वाह्णसमये मम स्तोमासः स्तोत्राणि हे वसो वासकेन्द्र त्वा आवृत्सत आवर्तयन्तु अस्मदभिमुखं गमयन्तु। तथा दिवोदिवसस्य मध्यन्दिने मध्याह्नेपि मदीयाः स्तोमासः स्तोमाः त्वामावर्तयन्तु। तथा प्रपित्वे प्राप्ते दिवसस्यावसाने सायाह्नेपि मदीयाः स्तोमाः त्वामावर्तयन्तु। अपिशर्वरे शर्वरी रात्रिमपि गतः कालोपि शर्वरः शार्वरकालेपि मदीयाः स्तोमाः त्वामावर्तयन्तु ॥ २९ ॥

२९. सूर्योदय होने पर तुम मेरे सारे स्तोत्रों को आवर्त्तित करो। दिन के मध्य में मेरी स्तुति को आवर्त्तित करो। दिन के अन्त में मेरे स्तोत्र को आवर्त्तित करो। रात में भी मेरी स्तुति को आवर्त्तित करो।

अथ निधी—

स्तुहिस्तुहीदेतेघातेमंहिष्ठासोमघोनाम्।
निन्दिताश्वःप्रपथीपरमज्यामघस्यमेध्यातिथे ॥३०॥१५॥

स्तुहि। स्तुहि। इत्। एते। घ। ते। मंहिष्ठासः।
मघोनाम्। निन्दितऽअश्वः। प्रऽपथी। परमऽज्याः।
मघस्य। मेध्यऽअतिथे ॥ ३० ॥ १५ ॥

आसङ्गोराजर्षिर्मेध्यातिथये बहुधनं दत्वा तदृषिं इत्तदानस्य स्वस्य स्तुतौ प्रेरयति हे मेध्यातिथे यज्ञार्हातिथे एवंसंज्ञकऋषे स्तुहिस्तुहीव पुनःपुनरस्मान्प्रशंसैव मोपेक्ष्य औदासीन्यं माकार्षीः एवे च एतेखलु वयं मघोनां धनवतां मध्ये ते तुभ्यं मघस्य धनस्य मंहिष्ठासोदातृ-

मा अतोऽस्मान्स्तुहीत्यर्थः। कस्मात् स्तुतिः तदाह निन्दिताश्वः यस्य वीर्येण परेषामश्वा निन्दिताः कुत्सिता भवन्ति तादृशः प्रपथीः प्रकृष्टः पन्थाः प्रपथः तद्वान् सन्मार्गवर्तीत्यर्थः परमज्याः उत्कृष्टज्यः अनेन धनुरादिकं लक्ष्यते उत्कृष्टायुधवानित्यर्थः यद्वा परमानुत्कृष्टान् शत्रून् जिनाति हिनस्तीति परमज्याः ज्यावयोहानौ अस्माद्धातोरमनिन्नितिविच् एवंभूतोऽहमासङ्गइति स्तुहीत्यर्थः॥ ३०॥

३०. मेध्यातिथि, बार-बार मेरी (राजर्षि आसङ्ग की) स्तुति करो। मेरी प्रशंसा करो। धनवानों में हम (आसङ्ग लोग) सबसे अधिक धन देनेवाले हैं। मेरी शक्ति (वीर्य) से दूसरे के अश्व बनाये गये हैं। मेरा पथ उत्कृष्ट है, मेरा आयुध उत्कृष्ट है।

॥ इति पञ्चमस्य सप्तमे पञ्चदशो वर्गः॥ १५॥

अथैकत्रिंशी—

आयदश्वान्वनन्वतःश्रद्धयाहंरथेरुहम्।
उतवामस्यवसुनश्चिकेततियोअस्तियाद्वःपशुः॥ ३१॥

आ। यत्। अश्वान्। वनन्ऽवतः। श्रद्धया। अहम्।
रथे। रुहम्। उत। वामस्य। वसुनः। चिकेतति।
यः। अस्ति। याद्वः। पशुः॥ ३१॥

वनन्वतोऽवननवतः संभजनवतः अश्वान्स्तुरगान् अहं मायोगिः अथवा आदराविशयेन युक्तःसन् यदा हे मेध्यातिथे त्वदीये रथे आरुहं आरोहयं रुहेरन्तर्भावितण्यर्थाद् लुङि रुहरुहिभ्यश्छन्दसीति च्लेरङादेशः। तदानीं मामेवं स्तुहि। उतापि च प्रकृतस्तुत्यपेक्षया समुच्चयः वामस्य वननीयस्य वसुनो धनस्य पूर्ववत्कर्मणि षष्ठी ईदृशं धनं चिकेतति एषआसङ्गो जानाति याद्वः यदुवंश्योऽयम् यद्वा यदवो मनुष्याः तेषु प्रसिद्धः पशुः लुप्तमत्वर्थमेतत् पशुमान् यद्वा पशुः पश्यते द्रष्टा सर्वस्य द्रष्टा यश्चासङ्गोऽस्ति विद्यते एष चिकेततीत्यन्वयः॥ ३१॥

३१. आहार के अन्त में श्रद्धा-युक्त होकर मैंने तुम्हारे रथ को जोता था। मैं मनोरम धन करना जानता हूँ। मैं यदुवंशोत्पन्न और पशु-वाला हूँ।

अथ द्वात्रिंशी—

यऋज्रामह्यंमामहेसहत्वचाहिरण्यया।
एषविश्वान्यभ्यस्तुसौभगासंगस्यस्वनद्रथः॥ ३२॥

यः । ऋज्रा । मह्यम् । ममहे । सह । त्वचा ।
हिरण्यया । एषः । विश्वानि । अभि । अस्तु । सौभगा ।
आऽसङ्गस्य । स्वनत्ऽरथः ॥ ३२ ॥

एवमेवं मां स्तुहीत्यासंगो मेध्यातिथिमब्रूते यः आसङ्गस्यात्मा ऋज्रा गमनशीलानि धनानि हिरण्यया हिरण्मय्या त्वचा चर्मणा आस्तरणेन सह सहितानि मह्यं मेध्यातिथये ममहे ददौ मंहतिर्दानकर्मा एष आसङ्गस्यात्मा स्वनद्रथः शब्दायमानरथः सन् विश्वानि व्याप्तानि सौभगानि धनानि शत्रूणां स्वभूतानि अभ्यस्तु अभिभवतु ॥ ३२ ॥

३२. जिन्होंने (आसङ्ग ने), हिरण्मय चर्मास्तरण के साथ, गतिशील धन मुझे (मेध्यातिथि को) प्रदान किया था, वह शब्द करनेवाले रथ से युक्त होकर शत्रुओं के सारे धन को जीत डालें।

अधप्लायोगिरतिदासदन्यानासङ्गोअग्नेदशभिःसहस्रैः ।
अधोक्षणोदशमह्यंरुशन्तोनळाइवसरसोनिरतिष्ठन् ॥ ३३ ॥

अध । प्लायोगिः । अति । दासत् । अन्यान् । आऽसङ्गः । अग्ने ।
दशऽभिः । सहस्रैः । अध । उक्षणः । दश । मह्यम् । रुशन्तः ।
नळाःऽइव । सरसः । निः । अतिष्ठन् ॥ ३३ ॥

अथ अग्ने प्लायोगिः प्लयोगनाम्नः पुत्र आसङ्गनामा राजा दशभिः दशगुणितैः सहस्रैः सहस्रसंख्याकैः गवादिभिः अन्यान् दातॄन् अतिदासत् अतिक्रम्य ददाति अथानन्तरं उक्षणः सेचनसमर्थाः मह्यं आसङ्गेन दत्ताः रुशन्तो दीप्यमानाः दश दशगुणितसहस्रसंख्याकाः ये पशवः नळाइव नळास्तटाकोद्भवास्तृणविशेषाः ते यथा सरसः तटाकात् संघशो निर्गच्छन्ति तथैव मह्यं दत्ता गवादयः अस्मादासङ्गान्निरतिष्ठन् निर्गत्य अवास्थिषत एवमेवंप्रकारेण मां स्तुहीति मेध्यातिथिं प्रत्युक्तत्वात् एतासां चतसृणामृचां प्लायोगिरासङ्गः ऋषिः स एव देवतेत्येतदुपपन्नं भवति ॥ ३३ ॥

३३. अग्नि, प्लयोग के पुत्र आसङ्ग दस हजार गायों का दान करने से दान में सारे दाताओं को लाँघ गये। अनन्तर सेचन-समर्थ और दीप्ति-मान् सारे पशु, सरोवर से नल की तरह, (आसङ्ग से) निकल गये थे।

अथ चतुस्त्रिंशी—

अन्वस्यस्थूरंददृशेपुरस्तादनस्थऊरुरवरम्बमाणः ।
शश्वतीनार्यभिचक्ष्याहसुभद्रमर्यभोजनंबिभर्षि ॥ ३४ ॥ १६ ॥

अनु । अस्य । स्थूरम् । दुदृशे । पुरस्तात् । अनुस्थः । उुरुः ।
अवुऽरम्बमाणः । शश्वती । नारी । अभिऽचक्ष्य । आह ।
सुऽभद्रम् । अर्य । भोजनम् । बिभर्षि ॥ ३४ ॥ १६ ॥

अयमासंगो राजा कदाचिद्देवशापेन नपुंसको बभूव तस्य पत्नी शश्वती भर्तुर्नपुंसकत्वेन खिन्नासती महत्तपस्तेपे तेन च तपसा स च पुंस्त्वं प्राप प्राप्तपुंव्यंजनं रात्रावुपलभ्य प्रीता शश्वती अनया ऋचा तमस्तौत् अस्यासंगस्य पुरस्तात्पुरोभागे गुह्यदेशे स्थूरं स्थूलं वृद्धं सत् पुंव्यंजनं अनु दृशे अनुदृश्यते अनस्थः अस्थिरहितः सर्वावयवः उरुः उरुर्विस्तीर्णः अवरम्बमाणः अतिदीर्घत्वेन अवाङ्मुखं लंबमानः यद्वा उरुः सुपां सुलुगिति द्विवचनस्य सुः ऊरू प्रति अवलम्बमानो भवति शश्वती नामाङ्गिरसः सुता नारी तस्यासंगस्य भार्याभिचक्ष्य एवं पुंव्यंजनं दृष्ट्वा हे अर्य स्वामिन् भर्तः सुभद्रं अतिशयेन कल्याणं भोजनं भोगसाधनं बिभर्षि धारयसीत्याह ब्रूते ॥ ३४ ॥

३४. आसङ्ग के आगे (गुह्य देश में) "स्थूल" देखा जाता है। वह अस्थि (हड्डी) से रहित, विशाल और नीचे की ओर लम्बायमान है। आसङ्ग की शश्वती नाम की स्त्री ने उसे देखकर कहा, आर्य, खूब उत्तम भोग-साधक वस्तु को तुम धारण करते हो।

॥ इति पञ्चमस्य सप्तमे षोडशोवर्गः ॥ १६ ॥

इदं वसो इति द्विचत्वारिंशदृचं द्वितीयं सूक्तं काण्वस्य मेध्यातिथेः आङ्गिरसस्य प्रियमेधस्य चार्षं शिष्टा विभिन्दोस्त्वाद्यादिके द्वे मेधातिथेरेव । त्वावतः सोमा इत्येषानुष्टुप् शिष्टा गायत्र्यः इन्द्रो देवता अन्त्ये द्वे ऋचौ विभिन्दोर्दानस्तुतित्वात्तद्देवताके तथा चानुक्रान्तम्—इदं वसो द्विचत्वारिंशन्मेध्यातिथिराङ्गिरसश्च प्रियमेधः त्वावतोऽनुष्टुबन्त्याभ्यां मेधातिथिर्विभिन्दोर्दानं तुष्टावेति । गतः सूक्तविनियोगः । ज्योतिष्टोमे मरुत्वतीये आद्यस्तृचोऽनुचरः सूत्र्यते हि—इदं वसो सुतमन्ध इति मरुत्वतीयस्य प्रतिपदनुचराविति । द्वितीये रात्रिपर्याये ब्रह्मशस्त्रे अयमेव स्तोत्रियस्तृचः सूत्रितश्च—इदं वसो सुतमन्ध इन्द्रेहि मत्स्यन्धस इति अयमेव चतुर्थेऽहन्यपि मरुत्वतीयस्यानुचरस्तृचः सूत्रितश्च—तं ताप्नेभिरीमह इदं वसो सुतमन्ध इति मरुत्वतीयस्य प्रतिपदनुचराविति ।

तत्र प्रथमा—

इदं वसो सुतमन्धः पिबा सुपूर्णमुदरम् । अनाभयिन्ररिमा ते ॥ १ ॥

इदम् । वसो इति । सुतम् । अन्धः । पिब । सुऽपूर्णम् ।
उदरम् । अनाभयिन् । रुरिम । ते ॥ १ ॥

हे वसो वासयितरिन्द्र इदं पुरोवर्तमानं सुतमभिषुतमन्धोऽन्नं सोमलक्षणं पिब यथा उदरं त्वदीयं जठरं सुपूर्णं अतिशयेन संपूर्णं भवति तथेत्यर्थः। हे अनाभयिन् आसमन्ताद्बिभेतीत्याभयी बिभेतेरौणादिक इनिः न आभयी अनाभयी तादृश हे इन्द्र ते तुभ्यं त्वदर्थं ररिम तल्लक्षणं सोमं दद्मः रातेः छान्दसो लिट्॥ १॥

१. वासयिता इन्द्र, इस अभिषुत सोम का पान करो। तुम्हारा उदर पूर्ण हो। अकुतोभय इन्द्र, तुम्हें हम सोम देंगे।

नृभिर्धूतः सुतो अश्नैरव्यो वारैः परिपूतः। अश्वो न निक्तो नदीषु॥२॥

नृऽभिः। धूतः। सुतः। अश्नैः। अव्यः। वारैः।
परिऽपूतः। अश्वः। न। निक्तः। नदीषु॥ २॥

नृभिः अध्वरस्य नेतृभिः ऋत्विग्भिः धूतः आधूतः अदाभ्यग्रहे आधवनेन संस्कृतः अश्नैः अश्मभिर्ग्रावभिः करणभूतैः सुतः अध्वर्युभिरभिषुतः अव्यः अवेर्मेषस्य वारैर्वालैः परिपूतः। दशापवित्रस्य नाभिं कुरुते शुल्कं वत्सस्याः पवित्रमभोर्णं भवतीति। नदीषु नदनात्स्वप्सु अश्वोन अश्व इव निक्तः निर्णिक्तः शोधितः यथा अप्सु स्नातोऽश्वः अपगतमलः सन् दीप्तो भवति एवं वसतीवर्याख्याभिरद्भिः अभिषुतः सोमः दीप्तो भवतीत्यर्थः ईदृशोऽयं सोमः पीयतामित्युत्तरया संबन्धः॥ २॥

२. नेताओं-द्वारा धोया गया और पत्थर-द्वारा अभिषुत तथा मेष-लोम से परिपूत सोम, नदी में नहाये हुए अश्व की तरह, शोभा पा रहा है।

तं ते यवं यथा गोभिः स्वादुमकर्म श्रीणन्तः। इन्द्र त्वास्मिन्त्सधमादे॥३॥

तम्। ते। यवम्। यथा। गोभिः। स्वादुम्। अकर्म।
श्रीणन्तः। इन्द्र। त्वा। अस्मिन्। सधऽमादे॥ ३॥

तं पूर्वोक्तगुणं सोमं हे इन्द्र ते त्वदर्थं यवं यथा यवमयं सवनीयपुरोडाशमिव गोभिर्गोविकारैः क्षीरादिभिः श्रयणद्रव्यैः श्रीणन्तः मिश्रीकुर्वन्तः स्वादुं रसत्वेन स्वादनीयमकर्म अकार्ष्म करोतेर्लुङि मन्त्रे घसेति च्लेर्लुक्। यस्मादेवं तस्मात् हे इन्द्र त्वा त्वां तादृशं सोमं पातुं अस्मिन्वर्तमाने सधमादे सहमदने यज्ञे आह्वयामीति शेषः॥ ३॥

३. इन्द्र, हमने जौ की तरह उक्त सोम तुम्हारे लिए, क्षीर आदि में मिलाकर, स्वादिष्ठ बनाया है। इसलिए हे इन्द्र, इस यज्ञ में वैसा सोम पीने के लिए मैं तुम्हें बुलाता हूँ।

महाव्रतेनिष्केवल्ये गायत्रतृचाशीतौ इन्द्रइत्सोमपाइत्येवमादि सूक्तशेषः शंसनीयः अन्त्यास्तिस्रोवर्जयित्वा तत्रापि स्वादवइत्येतांपरित्यज्य तत्स्थाने नत्व१न्यंबळाकरमित्येतामावपेत् तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितम्—इन्द्रइत्सोमपाएकइत्येतत्प्रभृतीनां त्रिकउत्तमाउद्धरति तासां स्वादवःसोमाआयाहीत्येतामुद्धृत्य नत्व१न्यंबळाकरमित्येतां शस्त्वदधातीति। पञ्चमेहनि मरुत्वतीये इन्द्रइदित्यनुचरस्तृचः सूत्र्यतेहि—इन्द्रइत्सोमपाएकइति मरुत्वतीयस्य प्रतिपदनुचराविति।

तत्र प्रथमा सूक्ते चतुर्थी—

इन्द्रइत्सोमपाएकइन्द्रःसुतपाविश्वायुः। अन्तर्देवान्मर्त्याँश्च ॥४॥

इन्द्रः। इत्। सोमऽपाः। एकः। इन्द्रः। सुतऽपाः।
विश्वऽआयुः। अन्तः। देवान्। मर्त्यान्। च॥ ४ ॥

इन्द्रइत् इन्द्रएवएक देवान्मर्त्यान्मनुष्यांश्च अन्तर्मध्ये देवेषु मनुष्येषु च मध्ये सोमपाः कृत्स्नस्य सोमस्य पाता नान्ये। तेत्वेकदेशभाजः अतएव सुतपाः सुतस्याभिषुतस्यास्मदीयस्य सोमस्य कार्त्स्न्येन पाता इन्द्रएकएव विश्वायुः सर्वेन्नः सर्वान्नोभवति नानाकर्मादिष्वपि सवनेष्विन्द्रायैव हूयन्ते तदभिप्रायेणेदमुच्यते अतएवंविधइन्द्रः अस्मदीयं हविः स्वीकरोतित्यर्थः ॥ ४ ॥

४. देवों और मनुष्यों के बीच इन्द्र ही समस्त सोम के पान के अधिकारी हैं। अभिषुत सोम पीनेवाले इन्द्र ही सब प्रकार के अन्नों से युक्त हैं।

अथ पञ्चमी—

नयंशुक्रोनदुराशीर्नतृप्राउरुव्यचसम्। अपस्पृण्वतेसुहार्दम् ॥५॥१७॥

न। यम्। शुक्रः। न। दुःऽआशीः। न। तृप्राः।
उरुऽव्यचसम्। अपऽस्पृण्वते। सुऽहार्दम्॥ ५ ॥ १७ ॥

उरुव्यचसं विस्तीर्णव्यापनं सुहार्दं सुहृदयं यमिन्द्रं शुक्रः रसाधिक्येन दीप्तः सोमः नापस्पृणुते स्पृणोतिर्विरुद्धयोः अत्रोपसर्गवशात् प्रीत्यभावे वर्तते नञाच प्रीत्यभावोनिवार्यते न-प्रीणयतीति न अपितु प्रीणयत्येव। तथा दुराशीः दुःखेन निष्पाद्याआशीः आश्रयणद्रव्यं यस्य

पार्वीपसवनिकस्य सोमस्य सोपि यमिन्द्रं नापस्पृणुते प्रीणयत्येव तृप्ताः तर्पकाः अन्ये चरुपु-
रोडाशादयश्च यमिन्द्रं नापस्पृण्वते न न प्रीणयन्ति अपितु प्रीणयन्त्येव । तमिन्द्रं स्तुमइति
शेषः । यद्वा अपेत्युपसर्गो धात्वर्थानुवादकः यमिन्द्रं शुक्रादयो नापस्पृण्वते न प्रीणयन्ति उरुव्य-
चसमिति हेतुगर्भविशेषणं यतोयमिन्द्र उरुव्यचाः विस्तीर्णव्यापिकः अतः कारणात् अपर्याप्ताः
सन्तः शुक्रादयः प्रीणयितुं नशक्नुवन्तीति भावः ॥ ५ ॥

५. जिन विस्तृत व्यापक इन्द्र को प्रदीप्त सोम अप्रसन्न नहीं करता,
दुर्लभ आश्रयण द्रव्य (क्षीरादि) वाला सोम जिन्हें अप्रसन्न नहीं करता
तथा तृप्ति करनेवाले अन्य पुरोडाशादि जिन्हें अप्रसन्न नहीं करते, उन
इन्द्र की हम स्तुति करते हैं।

॥ इति पञ्चमस्य सप्तमे सप्तदशोवर्गः ॥१७॥

गोभिर्यदीमन्येअस्मन्मृगंनव्रामृगयन्ते । अभित्सरन्तिधेनुभिः ॥ ६ ॥

गोभिः । यत् । ईम् । अन्ये । अस्मत् । मृगम् । न । व्राः ।
मृगयन्ते । अभिऽत्सरन्ति । धेनुऽभिः ॥ ६ ॥

यत् ये अस्मत् अस्मत्तोन्ये ऋत्विग्यजमानाः ईमेनमिन्द्रं गोभिः गविभवैः क्षीरादिभिः
संस्कृतैः सोमैः सहिताः सन्तोमृगयन्तेअन्विष्यन्ति तत्र दृष्टान्तः—व्राः वरीतारः जालादिभिरुपा-
यैर्निरुन्धाना व्याधाः मृगं न यथा मृगं अन्विष्यन्ति तद्वदनधिकारिणएव बलादिन्द्रस्यान्वेषणे
वर्तन्तइत्यर्थः । मृगअन्वेषणे इति धातुः येच जनाः धेनुभिः धेनुरिति वाङ्नाम वाग्भिः स्तुतिभिश्च
अभित्सरन्ति अभिमुखं कुत्सितं गच्छन्ति सम्यक् स्तोतुं नशक्नुवन्तीत्यर्थः त्सर छद्मगतौ तथा-
विधाजनाः यमिन्द्रं नोपलभन्तइत्यर्थः ॥ ६ ॥

६. जाल आदि से रोके गये मृग को जैसे व्याध खोजते हैं, उसी
प्रकार हमसे दूसरे जो ऋत्विक् और यजमान आदि संस्कृत सोम-द्वारा
इन्द्र का अन्वेषण करते हैं और जो स्तुतियों से, कुत्सित रूप से, इन्द्र के
पास जाते हैं, वे उनको नहीं पाते।

त्र्याशिरत्रीयेऽहनि मरुत्वतीयस्य त्रयइन्द्रस्येतितृचोनुचरः सूत्र्यतेहि—त्वमिन्द्रायसोमाहे
त्रयइन्द्रस्यसोमाइति मरुत्वतीयस्य प्रतिपदनुचराविति ।

तृचे प्रथमा सूक्ते सप्तमी—

त्रयइन्द्रस्यसोमाःसुतासःसन्तुदेवस्य । स्वेक्षयेसुतपाव्नः ॥ ७ ॥

त्रयः । इन्द्रस्य । सोमाः । सुतासः । सन्तु ।
देवस्य । स्वे । क्षये । सुतऽपाव्नः ॥ ७ ॥

देवस्य दानादिगुणयुक्तस्येन्द्रस्य पानार्थं त्रयः सवनत्रयरूपेण त्रिधा वर्तमानाः सोमाः स्वक्षये स्वकीये यज्ञगृहे सुतासोऽभिषुताः सन्तु भवन्तु सुतपात्रः हेतुगर्भविशेषणमेतत् यस्मादयमिन्द्रः अभिषुतस्यैव सोमस्य पाता तस्मादभिषुताः सन्त्वित्यर्थः ॥ ७॥

७. अभिषुत सोम को पीनेवाले इन्द्रदेव के लिए तीन प्रकार (सवन-त्रय) के सोम यज्ञ-गृह में बनाया जाय।

त्रयः॒कोशा॑सश्चोतन्ति॒तिस्रश्च॒म्व१॒॑ः सु॒पूर्णाः॑ । स॒मा॒नेअधि॒भार्म॑न् ॥ ८॥

त्र॒यः । कोशा॑सः । श्चो॒त॒न्ति॒ । ति॒स्रः । च॒म्वः॑ ।
सु॒ऽपू॒र्णाः । स॒मा॒ने । अधि॑ । भार्म॑न् ॥ ८ ॥

त्रयः त्रिसंख्याकाः कोशासः कोशाः सोमस्याश्रयभूताः द्रोणकलशपूतभृदाधवनीयाख्याः श्चोतन्ति क्षरन्ति इन्द्रार्थं सोमं स्रावयन्ति तिस्रः त्रिविधाः सवनत्रयेवर्तमानाः चम्वः चमसाश्च सुपूर्णाः इन्द्रयागाय सोमैः सुपूरिता आसन् एतत्सर्वं कुत्रेतिचेत् उच्यते समाने एकस्मिन्नेव भार्मन् भर्मणि भरे ऋत्विग्भिर्ध्रियमाणे यज्ञे अधिः सप्तम्यर्थानुवादी ॥ ८ ॥

८. ऋत्विकों का एकमात्र भरण करनेवाले यज्ञ में तीन प्रकार के कोश (सोम प्रस्तुत करने के कलश) सोम का क्षरण (स्रवण) करते हैं। तीनों चमस (सवन-त्रय के) भी सोम-पूर्ण हैं।

शुचि॑रसिपुरु॒निःष्ठाःक्षी॒रैर्म॑ध्य॒तआशी॑र्तः । द॒ध्नामन्दि॑ष्ठः॒शूर॑स्य ॥ ९॥

शुचिः॑ । अ॒सि॒ । पु॒रु॒निः॒ऽस्थाः । क्षी॒रैः । म॒ध्य॒तः ।
आऽशी॑र्तः । द॒ध्ना । मन्दि॑ष्ठः । शूर॑स्य ॥ ९ ॥

हे सोम त्वं शुचिरसि दशापवित्रेण शोधितोभवसि सत्वं पुरुनिष्ठाः पुरुषु बहुषु पात्रेषु ग्रहचमसादिषु निःशेषेणस्थाता मध्यतोमध्ये मैत्रावरुणग्रहादौ क्षीरैः पयःप्रभृतिभिः श्रयणद्रव्यैः आशीर्तः मिश्रणेन संस्कृतः तृतीयसवने दध्नाच आशीर्तः एवंभूतस्त्वं शूरस्य विक्रान्तस्येन्द्रस्य मन्दिष्ठः मादयितृतमोभव ॥ ९ ॥

९. सोम, तुम पवित्र और अनेक पात्रों में अवस्थित हो और बीच में क्षीर तथा दधि-द्वारा मिश्रित हो। तुम वीर इन्द्र को सबसे अधिक प्रमत्त करो।

अथ दशमी—

इ॒मेत॑इन्द्र॒सोमा॑स्ती॒व्राअ॒स्मेसु॒तासः॑ । शु॒क्राआ॒शिरं॑याचन्ते ॥ १० ॥ १८॥

इ॒मे । ते॒ । इ॒न्द्र॒ । सोमाः॑ । ती॒व्राः । अ॒स्मे इति॑ ।
सु॒तासः॑ । शु॒क्राः । आ॒ऽशिर॑म् । या॒च॒न्ते॒ ॥ १० ॥ १८ ॥

हे इन्द्र ते त्वदीया इमे सोमाः तीव्रास्तीव्रमदाः अस्मे अस्माभिरध्वर्युभिः सुतासोऽभिषुताः शुक्राः शुद्धाः इन्दवः आशीरं क्षीरादिकं श्रयणद्रव्यं त्वां याचन्ते तान् श्रीणीहीत्युत्तरत्रान्वयः ॥ १० ॥

१०. इन्द्र, तुम्हारे ये सोम तीव्र हैं। हमारे अभिषुत और दीप्त मिश्रण द्रव्य (क्षीरादि) तुम्हारी कामना (याचना) करते हैं।

॥ इति पञ्चमस्य सप्तमेऽष्टादशो वर्गः ॥ १८ ॥

ताँ आ॒शिरं॑ पुरो॒ळाश॒मिन्द्रे॒मं सोमं॑ श्रीणीहि । रे॒वन्तं॒ हि त्वा॑ शृ॒णोमि॑ ॥ ११ ॥

तान् । आ॒ऽशिर॑म् । पु॒रो॒ळाश॑म् । इन्द्र॑ । इ॒मम् ।
सोम॑म् । श्री॒णी॒हि॒ । रे॒वन्त॑म् । हि । त्वा॒ । शृ॒णोमि॑ ॥ ११ ॥

हे इन्द्र तान्पूर्वोक्तान् सोमान् आशिरं श्रयणद्रव्यञ्च क्षीरादिकं श्रीणीहि मिश्रय याগार्थं तदनन्तरं पुरोळाशं धानाकरंभादिलक्षणं सवनीयपुरोडाशं इमं अस्मदीयं सोमं च श्रीणीहि मिश्रय प्रथमं भक्षितं पुरोळाशं पश्चात्तेन सोमेन संयोजयेत्यर्थः तवप्रार्थने कोहेतुरिति चेत् हि यस्मात् रेवन्तं रयिमन्तं रयेर्मतौबहुलमिति सम्प्रसारणम् बहुधनं त्वां शृणोमि त्वं बहुधनइति सर्वत्रश्रूयते अतः कारणात् त्वामेव प्रार्थयामहे ॥ ११ ॥

११. इन्द्र, उन सोमों और मिश्रण द्रव्य को मिलाओ। पुरोडाश और सोम को मिलाओ। उससे मैं तुम्हें धनवान सुनूं।

हृ॒त्सु पी॒तासो॑ युध्यन्ते दु॒र्मदा॑सो॒ न सुरा॑याम् । ऊध॒र्न न॒ग्ना ज॑रन्ते ॥ १२ ॥

हृ॒त्ऽसु । पी॒तास॑ः । यु॒ध्य॒न्ते॒ । दुः॒ऽमदा॑सः ।
न । सुरा॑याम् । ऊधः॑ । न । न॒ग्नाः । ज॒र॒न्ते॒ ॥ १२ ॥

हे इन्द्र पीतासस्त्वयापीताः सोमाः हृत्सु हृदयेषु त्वदीयेषु युध्यन्ते परस्परं सम्प्रहारं कुर्वते तत्रदृष्टान्तः—सुरायां पीतायां जायमानाः दुर्मदासोन दुष्टमदाः यथा पातारं मादयन्ति तद्वत् त्वां मादयितुं परस्परं युध्यन्तइत्यर्थः अपिच नग्नाः छन्दांसि तानि न जहतीति नग्नाः स्तोतारः तेच ऊधर्न पयसा पूर्णं गवादेरूधइव सोमपूर्णं त्वां जरन्ते स्तुवन्ति जरतिः स्तुतिकर्मा ॥ १२ ॥

१२. जैसे सुरा के पीये जाने पर दुष्ट मत्तता सुरापायी को प्रमत्त करने के लिए उसके अन्तःकरण में युद्ध करती है, वैसे ही, हे इन्द्र, पिये हुए सोम हृदयों में युद्ध करते हैं। जैसे दूध से भरे हुए गाय के स्तन की लोग रक्षा करते हैं, इन्द्र, तुम सोम-पूर्ण हो; स्तोता लोग उसी तरह तुम्हारी रक्षा करते हैं।

षष्ठेहनि यदि रैवतसामसाध्यंपृष्ठस्तोत्रं तदा निष्केवल्ये रेवाँइदित्यनुरूपस्तृचः सूत्र्यते हि—रेवतीर्नःसधमादेरेवाँइद्रेवतःस्तोतेति स्तोत्रियानुरूपाविति ।

तत्रैव प्रथमा सूक्ते त्रयोदशी—

रेवाँइद्रेवतःस्तोतास्यात्त्वावतोमघोनः । प्रेदुंहरिवःसुतस्य ॥१३॥

रेवान् । इत् । रेवतः । स्तोता । स्यात् । त्वाऽवतः ।
मघोनः । प्र । इत् । ऊँ इति । हरिऽवः । श्रुतस्य ॥ १३ ॥

हे हरिवः हरिवन् मतुवसोरुरिति नकारस्य रुत्वं । हरी अश्वौ तद्वन्निन्द्र रेवतोरयिमतः बहुधनोपेतस्य अतएव स्तोता रेवान् स्यात् रयिमान् भवेत् इच्छब्दोऽवधारणे धनवान् भवेदेव नतु दारिद्र्यंप्राप्नोति । उक्तमेवार्थं कैमुतिकन्यायेन द्रढयति त्वावतः त्वत्सदृशस्य युष्मदस्मद्भ्यां-छन्दसिसादृश्यमुपसंख्यानमितिवतुप् । मघोनोधनवतोधनाढ्यस्य श्रुतस्य सर्वत्रप्रख्यातस्य अन्यस्यापि स्तोता प्रेदु स्यादित्यनुषज्यते प्रस्यात् प्रभवेदेव नतु निहीयते किमुवक्तव्यं तवस्तोता धनवान् भवेदिति ॥ १३ ॥

१३. हर्यश्व, तुम धनी हो। तुम्हारा स्तोता धनी हो। तुम्हारी तरह धनी और प्रसिद्ध पुरुष का स्तोता प्रभु होता है।

अथ चतुर्दशी—

उक्थंचनशस्यमानमगोररिराचिकेत । नगायत्रंगीयमानम् ॥१४॥

उक्थम् । चन । शस्यमानम् । अगोः । अरिः ।
आ । चिकेत । न । गायत्रम् । गीयमानम् ॥ १४ ॥

गायतेर्गोः अगोः अस्तोतुः अरिः शत्रुरिन्द्रः शस्यमानं होत्रापठ्यमानं उक्थं चन शस्त्रमपि आचिकेत अभिजानाति । चिकेतेति छान्दसोलिट् नैविसम्पत्त्यर्थे न सम्प्रति प्रस्तोत्रादिभिर्गीयमानं गायत्रं गायत्र्यं साम यद्वा गायत्राख्यं अपिचिकेतेत्येव अतःकारणात् वयमपि वमिन्द्रं स्तुमइत्यर्थः ॥ १४ ॥

१४. इन्द्र स्तुति-रहित के शत्रु हैं। वह गाया जाता हुआ उक्थ जान सकते हैं। इस समय गाने योग्य गान गाया जाता है।

अथ पञ्चदशी—

मानइन्द्रपीयत्नवेमाशर्धतेपरादाः । शिक्षाशचीवःशचीभिः ॥१५॥१९॥

मा । नः । इन्द्र । पीयत्नवे । मा । शर्धते । परा ।
दाः । शिक्ष । शचीऽवः । शचीभिः ॥ १५ ॥ १९ ॥

१॥

हे इन्द्र त्वं पीयत्नवे पीयतिर्वधकर्मा वधशीलाय हिंसाकारिणे शत्रवे नोस्मान् मापरादाः मापरित्याक्षीः माच शर्धते अभिभवित्रे अस्मान्मापरादाः। मृधुमसहने इतिधातुः अपितु हे शचीवः शक्तिमन्निन्द्र शचीभिरात्मीयैः कर्मभिः शिक्षास्माननुशाधि यद्वा शिक्षतिर्दानकर्मा अभीष्टं धनमस्मभ्यं देहि यद्वा शत्रून् जेतुं शिक्ष शक्तान् कर्तुमिच्छ शकेः सन्नन्तस्य सनिमीमेति इत्वादेशोभ्यासलोपे च कृते लोटिरूपमेतत् ॥ १५ ॥

१५. इन्द्र, तुम वधिक रिपु के हाथ में मुझे नहीं छोड़ना। अभिभव करनेवाले के हाथ में नहीं छोड़ना। शक्तिमान् इन्द्र, तुम अपने कर्मबल से हमें धन देना।

॥ इति पञ्चमस्य सप्तमे एकोनविंशोवर्गः ॥ १९ ॥

प्रथमेरात्रिपर्याये महाशस्त्रे वयमुत्वेति स्तोत्रियस्तृचः सूत्रितश्च—वयमुत्वातदिदर्थावयमिन्द्रत्वायवोभीति ।

वयमुत्वातदिदर्थाइन्द्रत्वायन्तःसखायः। कण्वाउक्थेभिर्जरन्ते ॥१६॥

वयम् । ऊँ इति । त्वा । तदित्ऽअर्थाः । इन्द्र ।
त्वाऽयन्तः । सखायः । कण्वाः । उक्थेभिः । जरन्ते ॥ १६ ॥

हे इन्द्र त्वायन्तः त्वामात्मनइच्छन्तः सखायः समानख्यानाः वयं तदिदर्थाः यत्त्वद्विषयं स्तोत्रं तदित् तदेव अर्थः प्रयोजनं येषां तादृशाः सन्तः त्वा त्वां जरामहे स्तुमहे। उइति पूरणः कण्वाः कण्वगोत्रोत्पन्नाः अस्मदीयाः पुत्रादयश्च उक्थेभिरुक्थैः शस्त्रैर्जरन्ते त्वां स्तुवन्ति ॥१६॥

१६. इन्द्र, हम तुम्हारे सखा हैं। तुम्हारी कामना करते हैं। हमारा प्रयोजन तुम्हारा स्तोत्र करना ही है। हम तुम्हारी स्तुति करते हैं। कण्व-गोत्रीय उक्थ-द्वारा तुम्हारी स्तुति करते हैं।

नघेमन्यदापपनवज्रिन्नपसोनविष्टौ। तवेदुस्तोमंचिकेत ॥ १७ ॥

न । घ । ईम् । अन्यत् । आ । पपन । वज्रिन् । अपसः ।
नविष्टौ । तव । इत् । ऊँ इति । स्तोमम् । चिकेत ॥ १७ ॥

हे वज्रिन् वज्रवन्निन्द्र अपसः अपस्विनः कर्मवतस्तव सम्बन्धिनि नविष्टौ अभिनवे यागे वर्तमानोहं अन्यत् त्वद्विषयादन्यत् स्तोत्रं नघेम् नैव आपपन अभिष्टौमि पनतेः स्तुतिकर्मणउत्तमे णलि लिटि रूपम्। अपितु तवेदु तवैव स्तोमं स्तोत्रं चिकेत अभिजानामि त्वामेव सर्वदा स्तौमीत्यर्थः ॥ १७ ॥

१७. वज्री इन्द्र, तुम कर्मवान् हो। तुम्हारे अभिनव यज्ञ में मैं दूसरा स्तोत्र नहीं उच्चारण करता; केवल तुम्हारे स्तोत्र को ही मैं जानता हूँ।

अथाष्टादशी—

इच्छन्ति देवाः सुन्वन्तं न स्वप्नाय स्पृहयन्ति। यन्ति प्रमादमतन्द्राः॥१८॥

इच्छन्ति । देवाः । सुन्वन्तम् । न । स्वप्नाय ।
स्पृहयन्ति । यन्ति । प्रऽमादम् । अतन्द्राः ॥ १८ ॥

सुन्वन्तं सोमाभिषवं कुर्वन्तं यजमानं देवाः इन्द्रादयः सर्वे इच्छन्ति रक्षितुं स्वप्नाय न स्पृहयन्ति स्वप्नावस्थागतस्य सुन्वतोऽपि सन्ति सर्वदा यागमेव कुर्वन्तीत्यर्थः स्पृहेरीप्सित इति कर्मणि चतुर्थी स्पृह ईप्सायां चुरादिरदन्तः यत एवं अतः कारणात् अतन्द्राः अनलसा देवाः प्रमादं प्रकर्षेण मदकरं तदीयं सोमं यन्ति प्राप्नुवन्ति ॥ १८॥

१८. सोमाभिषव करनेवाले यजमान की इच्छा देवता लोग सदा करते हैं। सोये हुए मनुष्य की वह इच्छा नहीं करते। देवता लोग आलस्य शून्य होकर मदकर सोम प्राप्त करते हैं।

ओ षु प्र याहि वाजेभिर्मा हृणीथा अभ्य१स्मान्। महाँइव युवजानिः॥१९॥

ओ इति । सु । प्र । याहि । वाजेभिः । मा । हृणीथाः ।
अभि । अस्मान् । महान्ऽइव । युवऽजानिः ॥ १९ ॥

हे इन्द्र वाजेभिर्वाजैः अस्मभ्यं दातव्यैरन्नैः सार्धं अस्मानाभिमुख्येन सु सुष्ठु प्रकर्षेण ओ आ उ याहि शीघ्रमागच्छैव मा हृणीथाः माक्रुध्यस्व हृणीयतिः क्रुध्यतिकर्मा यद्वा मा लज्जां प्राप्नुहि हृणीङ् लज्जायामिति कण्ड्वादौ पठ्यते। तत्र दृष्टान्तः—महाँइव युवजानिः युवतिर्जाया यस्य स तथोक्तः जायाया निङिति समासान्तो निङादेशः। ईदृशो महान् गुणैरधिकोऽपि यथा स्वभार्यां प्रति निर्लज्जः सन् शीघ्रं गच्छति तद्वत्॥ १९ ॥

१९. इन्द्र, अन्न के साथ हमारे सामने उत्तम रीति से आओ। जैसे युवती भार्या पाने पर गुणी व्यक्ति उसके ऊपर क्रुद्ध नहीं होते, वैसे ही, इन्द्र, तुम हमारे प्रति क्रुद्ध नहीं होना।

अथ विंशी—

मो ष्व१द्य दुर्हणावान्त्सायं करदारे अस्मत्। अश्रीरइव जामाता॥२०॥२०॥

मो इति । सु । अद्य । दुःऽहनावान् । सायम् । करत् ।
आरे । अस्मत् । अश्रीरःऽइव । जामाता ॥ २० ॥ २० ॥

दुर्हणावान् परैर्दुःसहहननं दुर्हणं तद्वान् इन्द्रः अद्येदानीं अस्मद्र्यक् अस्माकं समीपे आगच्छतु सु सुष्ठु अतिशयेन सायं दिवसस्यावसानं सायंकालं मोकरत् माकार्षीत् करोते-र्माङ्लुङि कृमृदृरुहिभ्यइति च्लेरङादेशः। जामाता जायत इतिजा अपत्यं तस्यानिर्माता दुहि-तुः पतिः अश्रीरइव नश्रीरश्रीः श्रदस्यास्तीत्यश्रीरः मत्वर्थीयोरः गुणैर्विहीनः कुत्सितोजामाता सयथा असकृदाहूयमानोपि आसायंकालं विलंबते तद्वत् त्वं कालविलंबं माकुर्वित्यर्थः॥२०॥

२०. दुःसहनीय इन्द्र, आज हमारे पास आओ। बुलाये जाने पर कुत्सित जामाता के समान सन्ध्याकाल नहीं करना।

॥इति पंचमस्य सप्तमे विंशोवर्गः॥ २०॥

अथैकविंशी–

विद्मास्यवीरस्यभूरिदावरींसुमतिम्। त्रिषुजातस्यमनांसि॥ २१॥

विद्म। हि। अस्य। वीरस्य। भूरिऽदावरीम्।
सुऽमतिम्। त्रिषु। जातस्य। मनांसि॥ २१॥

अस्येन्द्रस्य वीरस्य विक्रान्तस्य भूरिदावरीं बहुधनस्य दात्रीं सुमतिं कल्याणीं मतिं अनुग्रहबुद्धिं विद्महि जानीमः खलु। तथा त्रिषु भूम्यादिषु त्रिषु लोकेषु जातस्य तत्कार्यार्थं प्रादुर्भूतस्य मनांसि हृदयानि च जानीमः अतस्तस्येन्द्रस्य यथा प्रीतिर्जनिष्यते तथा स्तोत्रं कर्मेत्यर्थः॥ २१॥

२१. हम इन वीर इन्द्र की बहुत धन देनेवाली कल्याणकारिणी अनु-ग्रह-बुद्धि को जानते हैं। तीनों लोकों में आविर्भूत इन्द्र को हम जानते हैं।

आतूषिंचकण्वमन्तंनघाविद्मशवसानात्। यशस्तरंशतमूतेः॥२२॥

आ। तु। सिञ्च। कण्वऽमन्तम्। न। घ। विद्म।
शवसानात्। यशःऽतरम्। शतमऽऊतेः॥ २२॥

हे अध्वर्यो कण्वमन्तं कणतिः शब्दकर्मा कण्वाः स्तोतारः यद्वा कण्वगोत्राऋषयः तैर्यु-क्तमिन्द्रमुद्दिश्य तु क्षिप्रं आसिञ्च सोमं जुहुधि। शवसानात् शवोबलं तदिवाचरतः अतिबलात् शतमूतेः शतं बहुनामैतत् बह्व्यऊतयोरक्षायस्मिन् सशतमूतिः तादृशादस्मादिन्द्रात् यशस्तरं य-शस्वितरं पुरुषं नघ नैव विद्म जानीमः अतस्तमेवोद्दिश्य सोमं जुहुधीत्यर्थः॥ २२॥

२२. अध्वर्यु, कण्वगोत्रीय स्तोता लोग इन्द्र के लिए शीघ्र सोम का हवन करें। अति बली और प्रभूत रक्षावाले इन्द्र की अपेक्षा अधिक यशस्वी को हम नहीं जानते।

अथ त्रयोविंशी—

ज्येष्ठेन सोतरिन्द्राय सोमं वीराय शक्राय । भरा पिबन्नर्याय ॥ २३ ॥

ज्येष्ठेन । सोतः । इन्द्राय । सोमम् । वीराय ।
शक्राय । भर । पिबत् । नर्याय ॥ २३ ॥

हे सोतरभिषोतरध्वर्यो वीराय विक्रान्ताय शक्राय शक्तियुक्ताय नर्याय नृभ्यो हिताये-न्द्राय ज्येष्ठेन मुख्येन ऐन्द्रवायवग्रहेण सहि धारामहाणांमध्ये ज्येष्ठः तेन सोमं भर हर आहर वीर्यं मापय । सचेन्द्रः पिबत् तं सोमं पिबतु ॥ २३ ॥

२३. अभिषव करनेवाले अध्वर्यु, वीर, शक्तिशाली और मानव-हितैषी इन्द्र के लिए मुख्य रूप से सोम प्रदान करो। वे सोम का पान करें।

यो वेदिष्ठो अव्यथिष्वश्वावन्तं जरितृभ्यः । वाजं स्तोतृभ्यो गोमन्तम् ॥ २४ ॥

यः । वेदिष्ठः । अव्यथिषु । अश्वऽवन्तम् ।
जरितृऽभ्यः । वाजम् । स्तोतृऽभ्यः । गोऽमन्तम् ॥ २४ ॥

यइन्द्रः अव्यथिषु अव्यथयितृषु सुखकरेषु स्तोतृषु वेदिष्ठःअतिशयेन वेदिता कृतस्य स्तोत्रस्य ज्ञाता सइन्द्रोजरितृभ्यः शंसितृभ्योहोत्रादिभ्यः प्रस्तोत्रादिभ्यश्च अश्वावन्तं बहु-भिरश्वैरुपेतं गोमन्तं बहुभिर्गोभिरुपेतं सन्तं वाजमन्नं बलं वा ददातीतिशेषः ॥ २४ ॥

२४. जो सुखकर स्तोताओं को अच्छी तरह जानते हैं, वही इन्द्र होत्रादि को और स्तोतागण को बहुत अश्वोंवाला और गौओंवाला अन्न दें।

अहीनान्तर्गतेतिरात्रे प्रथमेपर्याये होतुःशस्ते पन्यंपन्यमितिस्तोत्रियस्तृचः छन्दोगैरस्य तृचस्य स्तूयमानत्वात् छन्दोगमत्यर्यं स्तोमस्तोत्रियइतिहि स्मर्यते ।

पन्यंपन्यमित्सोतार आ धावत मद्याय । सोमं वीराय शूराय ॥ २५ ॥ २१ ॥

पन्यम्ऽपन्यम् । इत् । सोतारः । आ । धावत ।
मद्याय । सोमम् । वीराय । शूराय ॥ २५ ॥ २१ ॥

हे सोतारः अभिषोतारोध्वर्यवः मद्याय मादयितव्याय वीराय विक्रान्ताय शूरायशौर्यव-तइन्द्राय पन्यंपन्यमित् सर्वेण स्तुत्यमेव सोमं आधावत अभिगमयत प्रयच्छतेत्यर्थः ॥ २५ ॥

२५. अभिषवकारियो, तुम लोग मत्त करने योग्य, वीर और शूर इन्द्र के लिए स्तुति-योग्य सोम दो।

॥ इति पञ्चमस्य सप्तमे एकविंशोवर्गः ॥ २१ ॥

अथ षड्विंशी—

पातावृत्रहासुतमाघागमन्नारेअस्मत् । नियमतेशतमूतिः ॥ २६ ॥

पाता । वृत्रऽहा । सुतम् । आ । घ । गमत् ।
न । आरे । अस्मत् । नि । यमते । शतमऽऊतिः ॥ २६ ॥

सुतमभिषुतं सोमं पाता पानशीलः ताच्छीलिकस्तृन् नलोकाव्ययेति कर्मणिषष्ठ्याःप्रतिषेधः वृत्रःवृत्रस्यासुरस्यहन्ता इन्द्रः आगमत् घेत्यवधारणे आगच्छत्वेव अस्मत् अस्मत्तःआरे-दूरदेशे माभवतु आगत्यच शतमूतिः बहुविधरक्षणः इन्द्रः नियमते अस्मदीयान् शत्रून् नियच्छतु तिरस्करोतु यद्वा धनान्यस्मभ्यं नियच्छतु ददातु ॥ २६ ॥

२६. सोमपान में परायण और वृत्रहन्ता इन्द्र आवें। हम दूर न जायें। बहु-रक्षावाले इन्द्र शत्रुओं को तिरस्कृत करें।

अथ सप्तविंशी—

एहहरीब्रह्मयुजाशग्माविक्षतःसखायम् । गीर्भिःश्रुतंगिर्वणसम् ॥ २७ ॥

आ । इह । हरी इति । ब्रह्मऽयुजा । शग्मा । वक्षतः ।
सखायम् । गीःऽभिः । श्रुतम् । गिर्वणसम् ॥ २७ ॥

ब्रह्मयुजा अन्नवन्तौ शग्मा सुखमवौ हरी एतादृशौ अश्वौ युवां इहअस्मद्यज्ञे इन्द्रं आवक्षतः आवहतम् । कीदृशं इन्द्रं अस्मत्सखायं गीर्भिः अस्मत्कृतैः स्तोत्रैः श्रुतं मत्यातं गिर्वणसं गिरां संभक्तारम् ॥ २७ ॥

२७. स्तोत्रवाले और सुखावह दोनों अश्व इस यज्ञ में स्तुति-द्वारा विश्रुत और आश्रय-योग्य सखा इन्द्र को ले आवें।

अथाष्टाविंशी—

स्वादवःसोमाआयाहिश्रीताःसोमाआयाहि ।
शिप्रिन्नृषीवःशचीवोनायमच्छासधमादम् ॥ २८ ॥

स्वादवः । सोमाः । आ । याहि । श्रीताः । सोमाः ।
आ । याहि । शिप्रिन् । ऋषिऽवः । शचीऽवः । न ।
अयम् । अच्छ । सधऽमादम् ॥ २८ ॥

हे शिप्रिन् शिप्रं शिरस्त्राणं यद्वा शिप्रेहनूनासिकेवा तद्वन् हे ऋषीवः ऋषिभिः स्तोतृभिर्युक्त शचीवः शक्तिमन् एवंभूत हेइन्द्र अस्मदीयाः इमे सोमाः स्वादवः अभिषवादिभिः सं-

स्वादुत्वेन आस्वदनार्हा जाताः अतस्त्वमायाहि आगच्छ। तथा ये सोमाः श्रीताः पयआदिभिः श्रयणद्रव्यैः मिश्रिताः संस्कृताः अतोप्यायाहि आगच्छ नेतिसम्मत्यर्थे न सम्मत्यर्थं स्तोता सध-मादं सहमादयितव्यं त्वा अच्छाभिमुखं स्तौतीतिशेषः अतोप्यायाहीत्यर्थः॥ २८ ॥

२८. शिरस्त्राण, ऋषि और शक्तिवाले इन्द्र, यह स्वादिष्ठ सोम है। तुम आओ। सारे सोम मिश्रण द्रव्य (क्षीरादि) में मिश्रित हुए हैं। आओ। तुम प्रसन्नता-प्रिय हो। स्तोता तुम्हारी स्तुति करता है।

स्तुतश्च॒यास्त्वा॒वर्धन्तिम॒हेराधसेनृ॒म्णाय। इन्द्रका॒रिणंवृ॒धन्तः ॥२९॥

स्तुतः। च॒। याः। त्वा॒। वर्धन्ति। म॒हे।
राधसे। नृ॒म्णाय। इन्द्र। का॒रिणम्। वृ॒धन्तः ॥ २९ ॥

हे इन्द्र कारिणं कर्मणां कर्तारं वृधन्तोवर्धयन्तः ये स्तुतः स्तोतारः याश्च वर्धीयाः स्तुतयः त्वा त्वां वर्धन्ति वर्धयन्ति किमर्थं महे महते राधसे धनाय नृम्णाय बलाय च उभयोर्लाभार्थं तदुभयं लभन्तइत्यध्याहारः यद्वोत्तरत्र ये सत्रादधिरेशवांसीतिसम्बन्धः॥ २९ ॥

२९. इन्द्र, वर्द्धन-परायण स्तोता लोग और सारे स्तोत्र, महान् धन और बल की प्राप्ति के लिए, तुम्हें बढ़ाते हैं।

गिरश्च॒यास्तेगिर्वाहउ॒क्थाच॒तुभ्यंतानि। स॒त्रादधि॒रेशवांसि॥३०॥२२॥

गिरः। च॒। याः। ते॒। गि॒र्वा॒हः। उ॒क्था। च॒।
तुभ्यम्। तानि। स॒त्रा। द॒धि॒रे। शवांसि ॥ ३०॥ २२ ॥

हे गिर्वाहः गीर्भिःस्तुतिभिर्वहनीयेन्द्र ते तुभ्यं क्रियमाणाः गिरश्च स्तुतिरूपाश्च वाचो-याः सन्ति उक्थाच उक्थानिच शस्त्ररूपाणिच वचांसि तुभ्यं त्वदर्थं क्रियमाणानि यानि सन्ति तानि सर्वाणि सत्रासहैव शवांसि बलानि दधिरे विदधिरे ॥ ३० ॥

३०. स्तुतियों-द्वारा वहनीय इन्द्र, तुम्हारे लिए जो स्तोत्र और उक्थ हैं, वे सब मिलकर तुम्हारे बल को धारण करते हैं।

॥ इति पञ्चमस्य सप्तमे द्वाविंशोवर्गः ॥ २२ ॥

अथैकत्रिंशी—

ए॒वेदे॒षतुविकू॒र्मिर्वाजाँए॒कोवज्रहस्तः। स॒नादमृक्तोदयते ॥ ३१ ॥

ए॒व। इत्। ए॒षः। तु॒वि॒ऽकू॒र्मिः। वाजा॑न्। एकः।
वज्रऽहस्तः। स॒नात्। अमृक्तः। द॒यते ॥ ३१ ॥

एष एवेन्द्रः तुविकूर्मिः बहुकर्मा इवितिपूरकः एकः सर्वेषु देवेषु मुख्यः वज्रहस्तोवज्रबा-हुः सनात् चिरकालादारभ्य अषृक्तः शत्रुभिरबाधितः एवंभूतः सइन्द्रः वाजानन्नानि बलानि वा दयते स्तोतृभ्योददाति ॥ ३१ ॥

३१. इन्द्र, बहुकर्मा, एक और वज्रपाणि हैं। वे सदा से शत्रुओं के लिए अजेय हैं। वे स्तोता को बल देते हैं।

हन्तावृत्रंदक्षिणेनेन्द्रःपुरुपुरुहूतः। महान्महीभिःशचीभिः॥३२॥

हन्ता। वृत्रम्। दक्षिणेन। इन्द्रः। पुरु। पुरुऽहूतः।
महान्। महीभिः। शचीभिः॥ ३२ ॥

अयमिन्द्रोदक्षिणेन हस्तेन एकेनैव वृत्रमावरकमसुरं हन्ता साधु हतवान् हन्तेः साधु-कारिणि तृन् नलोकाव्ययेति षष्ठीप्रतिषेधः। पुरु पुरुषु सुपांसुलुगिति विभक्तेर्लुक् बहुषु देशे-षु पुरुहूतः बहुभिराहूतः महीभिर्महतीभिः शचीभिः क्रियाभिः शक्तिभिर्वा महान् सर्वेभ्यउ-त्कृष्टःसंभूतइन्द्रोस्मान् रक्षत्वित्यर्थः ॥ ३२ ॥

३२. इन्द्र ने दाहिने हाथ से वृत्र का वध किया है। वे अनेक स्थानों में बहुबार बुलाये गये हैं। वे नाना प्रकार की क्रियाओं-द्वारा महान् हैं।

यस्मिन्विश्वाश्चर्षणयउतच्यौत्नाज्रयांसिच। अनुघेन्मन्दीमघोनः॥३३॥

यस्मिन्। विश्वाः। चर्षणयः। उत। च्यौत्ना।
ज्रयांसि। च। अनु। घ। इत्। मन्दी। मघोनः॥ ३३ ॥

विश्वाः सर्वाः चर्षणयः प्रजाः यस्मिन्निन्द्रे वर्तन्ते यदधीनाभवन्ति उतापिच च्यौत्ना च्यौत्नानि बलनामैतत् प्रच्युतसाधनानि बलानिच ज्रयांसि शत्रुविषयाण्यभिभवनानि यस्मि-न्निन्द्रे वर्तन्ते जिज्रि अभिभवे इतिधातुः। सइन्द्रः मघोनः मघं हविर्लक्षणधनं तद्वतोयजमानान् अनुमन्दी अनुमोदकोभवति घेदितिपूरकौ यद्वा मन्दी स्तुत्यः सइन्द्रः तान् अनुगृह्णातीतिशेषः अथवा यस्य मघोनोधनवतइन्द्रस्य मन्दी स्तोतानुकूलोभवति एषएतानीत्युत्तरेणैकवाक्यता॥३३॥

३३. सारी प्रजा जिन इन्द्र के अधीन है और जिन इन्द्र में अच्युत बल और अभिनव हैं, वही इन्द्र यजमानों के अनुमोदक हों।

अथ चतुस्त्रिंशी—

एषएतानिचकारेन्द्रोविश्वायोतिशृण्वे। वाजदावामघोनाम् ॥३४॥

एषः। एतानि। चकार। इन्द्रः। विश्वा।
यः। अति। शृण्वे। वाजऽदावा। मघोनाम्॥ ३४ ॥

एषइन्द्रः विश्वा विश्वानि व्याप्तानि एतानि वृत्रवधादीनि वीर्याणि यद्वा पृथिव्यादीनि भूतजातानि चकार कृतवान् यइन्द्रोबलैरतिशयितः शृण्वे श्रूयते सर्वत्र स्तूयते अपिच सइन्द्रो-मघोनां हविष्मतां यजमानानां वाजदावा वाजस्यान्नस्य दाता भवति ॥ ३४ ॥

३४. इन्द्र ने ये सारे काम किये हैं। वे सर्वत्र विश्रुत हैं, वे हविवालों के अन्नदाता हैं।

प्रभर्तारथंगव्यन्तमपाकाच्चिद्यमवति । इनोवसुसहिवोळ्हा ॥ ३५ ॥ २३ ॥

प्रऽभर्ता । रथम् । गव्यन्तम् । अपाकात् । चित् ।
यम् । अवति । इनः । वसु । सः । हि । वोळ्हा ॥ ३५ ॥ २३ ॥

प्रभर्ता प्रहर्ता प्रहरणशीलइन्द्रः रथं रंहणं गव्यन्तं गाइच्छन्तं यं स्तोतारं अपाकात् अ-विपक्वप्रज्ञात् शत्रोः चिच्छन्दोनुक्तसमुच्चयार्थः विपक्वप्रज्ञादपि अवति रक्षति सहि सखलु स्तोता इनईश्वरः सन् वसु धनं वोळ्हा साधुवाही भवति। वहेः साधुकारिणितृन् नलोका-व्ययेतिकर्मणिषष्ठ्याः प्रतिषेधः ॥ ३५ ॥

३५. प्रहरणशील इन्द्र, जिस गमनशील और गवाभिलाषी स्तोता को अपक्वबुद्धि शत्रु के हाथ से बचाते हैं, वह स्तोता स्वामी होकर धन का वाहक होता है। ॥ इति पञ्चमस्य सप्तमे त्रयोविंशोवर्गः ॥ २३ ॥

सनिताविप्रोअर्वद्भिर्हन्तावृत्रंनृभिःशूरः । सत्योविताविधन्तम् ॥ ३६ ॥

सनिता । विप्रः । अर्वत्ऽभिः । हन्ता । वृत्रम् ।
नृऽभिः । शूरः । सत्यः । अविता । विधन्तम् ॥ ३६ ॥

विप्रोमेधावी सइन्द्रः अर्वद्भिरश्वैः वाहनभूतैः सनिता गन्तव्यं संभक्ता तथा शूरः शौ-र्योपेतः सन् नृभिर्नेतृभिर्मरुद्भिः सार्धं वृत्रमावरकमसुरं हन्ता साधुघाती अपिच विधन्तं प-रिचरन्तं यजमानः सत्यः साधुः अवितथस्वभावोवा सइन्द्रः अविता परिचरतोयजमानस्य र-क्षिता भवति । सर्वविधीनां छन्दसिविकल्पितत्वादत्रकर्मणिषष्ठी न प्रवर्तते ॥ ३६ ॥

३६. अश्व की सहायता से यती इन्द्र जाने योग्य स्थान पर जाते हैं। वे शूर हैं। वे नेता मरुतों की सहायता से वृत्रासुर का वध करते हैं। वे अपने सेवक यजमान के रक्षक और सत्य-स्वरूप हैं।

अथ सप्तत्रिंशी—

यजध्वैनंप्रियमेधाइन्द्रंसत्राचामनसा। योभूत्सोमैःसत्यमद्वा ॥३७॥

यजध्व। एनम्। प्रियऽमेधाः। इन्द्रम्। सत्राचा।
मनसा। यः। भूत्। सोमैः। सत्यऽमद्वा ॥ ३७ ॥

हे प्रियमेधाः प्रियः अनुकूलः मेधोयज्ञोयेषां ते तथोक्ताः आत्मनि पूजार्थं बहुवचनं प्रियमेधाख्यऋषिरात्मानं संबोध्य ब्रूते हे प्रियमेधाः सत्राचा सहांचता स्तोतव्येनेन्द्रेण सह वर्तमानेन मनसा चित्तेन यएनमिन्द्रं यजध्व यजध्वं बुद्धिपूर्वकं यजेत्यर्थः यजध्वैनमिति निपातनाद्वर्णलोपः सइन्द्रः सोमैः करणभूतैः सत्यमद्वा भूत् सत्यमदः अवितथमदोभवति ॥ ३७ ॥

३७. प्रियमेध, ऋषि, इन्द्र के लिए, उनमें मन लगाकर, यज्ञ करो। सोम पाने पर इन्द्र प्रसन्न होते हैं। उनका हर्ष निष्फल नहीं होता।

अथाष्टत्रिंशी—

गाथश्रवसंसत्पतिंश्रवस्कामंपुरुत्मानम्। कण्वासोगातवाजिनम् ॥३८॥

गाथऽश्रवसम्। सत्ऽपतिम्। श्रवःऽकामम्।
पुरुऽत्मानम्। कण्वासः। गात। वाजिनम् ॥ ३८ ॥

हे कण्वासः कण्वपुत्राः मेधातिथयः पूर्ववद्बहुवचनमात्मनः संबोधनंच हे कण्वस्यपुत्राः मेधातिथयोयूयं गाथश्रवसं गाथव्ययशसं सत्पतिं सतां पालयितारं श्रवस्कामं श्रवस्सु अन्नेषु हविष्षु कामोभिलाषोयस्य तादृशं पुरुत्मानं बह्वात्मानं यद्वा पुरुषु बहुषु प्रदेशेषु अतन्तं सततं गच्छन्तं वाजिनं वेगवन्तं एवं गुणकमिन्द्रं गात गायत स्तुध्वम् ॥ ३८ ॥

३८. कण्व-पुत्रो, तुम साधु के रक्षक, अन्नाभिलाषी, नाना-देशगामी, वेगवान् और मेघ-यशा इन्द्र की स्तुति करो।

अथैकोनचत्वारिंशी—

यऋतेचिद्गास्पदेभ्योदात्सखानृभ्यःशचीवान्।
येअस्मिन्काममश्रियन् ॥ ३९ ॥

यः। ऋते। चित्। गाः। पदेभ्यः। दात्। सखा।
नृऽभ्यः। शचीऽवान्। ये। अस्मिन्। कामम्। अश्रियन् ॥ ३९ ॥

पणिभिर्देवगवीष्वपहृतासु पदेभ्योगवानां गवां मार्गे संलग्नेभ्यः अन्वेषणसाधनभूतेभ्यः ऋतेचित् ऋतेपि विनापि सखा मित्रभूतः शचीवान् कर्मवान् प्रज्ञावान्कर्मा यइन्द्रोनृभ्योनेतृभ्योदे-

देभ्यः गाः पणिभिरपहृतादाद् पुनर्दत्तवान्। येदेवाः अस्मिन्निन्द्रे कामं अभिलाषं अधियन् असेवन्त मानुषन् देभ्योगुप्यइत्यन्वयः तमिन्द्रं गाथेति पूर्वेणसहैकवाक्यता ॥ ३९॥

३९. पद-चिह्न न रहने पर भी सखा और सुकर्मा इन्द्र ने नेता देवों को फिर गायें दी थीं। देवों ने अभिलषित पदार्थ को इन्द्र से पाया था।

इत्थाधीवन्तमद्रिवःकाण्वंमेध्यातिथिम्।
मेषोभूतो३ऽभियन्नयः ॥ ४० ॥

इत्था। धीऽवन्तम्। अद्रिऽवः। काण्वम्।
मेध्यऽअतिथिम्। मेषः। भूतः। अभि। यन्। अयः ॥ ४० ॥

इत्या इत्थमनेनोक्तप्रकारेण धीवन्तं स्तुतिमन्तं काण्वं कण्वपुत्रं मेध्यातिथिं यज्ञार्हातिथिं एतत्संज्ञमृषिं हे अद्रिवोवज्रवन्निन्द्र मेषभूतः मेषरूपतां प्राप्तः अभियन् अभिगच्छन् यइत्यनुवर्तते तद्योगाच्च विङोनिघाताभावः यस्त्वं अयः अगमयः तं त्वां स्तुमइत्यर्थः। मेधातिथिमेषेति सु-ब्रह्मण्यामचैकदेशस्य व्याख्यानरूपं ब्राह्मणं छन्दोगैरेवमाम्नायते—मेधातिथिंहिकाण्वायनिं मेषोभूत्वोऽजहारेति। तदभिप्रायेणेयं स्तुतिः कृता ॥ ४० ॥

४०. वज्री इन्द्र, मेष-रूप से सामने आते हुए तुमने इस प्रकार स्तुति करनेवाले कण्वपुत्र मेध्यातिथि को प्राप्त किया था।

अथैकचत्वारिंशी—

शिक्षाविभिन्दोअस्मैचत्वार्ययुतादद॑त्।
अष्टापरःसहस्रा ॥ ४१ ॥

शिक्ष॑। विभिन्दो इति॑ विऽभिन्दो। अस्मै॑।
चत्वारि॑। अयुता॑। दद॑त्। अष्टा। पर॑ः। सहस्रा॑ ॥ ४१ ॥

विभिन्दुनाम्नोराज्ञः सकाशाद्बहुधनं लब्ध्वा तदीयं दानं इदमादिकेन तृचेन मर्यांसति हे-विभिन्दोराजन् ददत् दाता त्वं अस्मै मत्सम्रये चत्वारि अयुता अयुतानि दशसहस्राणि चत्वा-रिंशत्सहस्राणि शिक्ष अशिक्षः दत्तवानसि परः परस्तात् ऊर्ध्वमपि अष्टसंख्याकानि सहस्रा सहस्राणि च दत्तवानसि ॥ ४१ ॥

४१. विभिन्दु (नामक राजा), तुम दाता हो। तुमने मुझे चालीस हजार धन दिया है। अनन्तर आठ हजार दान दिया है।

अथ द्विचत्वारिंशी—

उतसुत्येपयोवृधामाकीरणस्यनप्त्या।
जनित्वनायमामहे ॥ ४२ ॥ २४ ॥

उत । सु । त्ये इति । पयःऽवृधा । माकी इति । रणस्य ।
नप्त्या । जनिऽत्वनाय । ममहे ॥ ४२ ॥ २४ ॥

उतापि च सु सुष्ठु त्ये ते सर्वत्र प्रसिद्धे पयोवृधा पयस उदकस्य वर्धयित्र्यौ माकी निर्मात्र्यौ भूतजातस्य रणस्य स्तोतुर्नामैतत् स्तोतुर्नप्त्या नप्त्यौ न पातयित्र्यौ सर्वदा अनुग्रहशीले द्यावापृथिव्यौ जनित्वनाय पूर्वोक्तधनस्य जननाय प्रादुर्भावाय लाभाय ममहे स्तुतवानस्मि द्यावापृथिव्योः प्रसन्नयोरेवेदं दानं लभ्यते नान्यदेति दानमाहात्म्यप्रशंसाभिगंतव्या ॥ ४२ ॥

४२. प्रख्यात, जल-वर्द्धक और प्राणि-रचयिता स्तोता के प्रति अनुग्रह-शील द्यावा-पृथिवी की, धनोत्पत्ति के लिए, मैंने स्तुति की है।

॥ इति पञ्चमस्य सप्तमे चतुर्विंशोवर्गः ॥ २४ ॥

पिबा सुतस्येति चतुर्विंशत्यृचं तृतीयं सूक्तम् काण्वस्य मेधातिथेरार्षम् अयुजो बृहत्यो युजः सतोबृहत्यः एकविंश्यनुष्टुप् द्वाविंशीत्रयोविंश्यौ गायत्र्यौ चतुर्विंशी बृहती एवमाद्यास्तस्रः कुरुङ्गणस्य पुत्रस्य पाकस्थाम्नो नाम्नो राज्ञो दानस्तुतिप्रतिपादिकाः अतस्तद्देवताकाः शिष्टा ऐन्द्र्यः तथा चानुक्रान्तम्—पिब चतुर्विंशतिर्मेध्यातिथिः प्रागाथं त्वनुष्टुप् गायत्र्यौ बृहती चान्त्याः कौरयाणस्य पाकस्थाम्नो दानस्तुतिरिति । महाव्रते निष्केवल्ये बार्हतवृचाशीतौ दानस्तुतीर्वर्जितेदं सूक्तं सप्तम्यष्टम्ययोश्चोद्धारः तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितम्—पिबा सुतस्य रसिन इति विंशतेः सप्तमीं चाष्टमीं चोद्धरतीति । ज्योतिष्टोमे निष्केवल्ये आद्यो रथंतरसामप्रगाथः शंसनीयः सूत्र्यते हि—पिबा सुतस्य रसिन इति सामप्रगाथ इति । चातुर्विंशिकेहनि निष्केवल्येप्ययं प्रगाथः सूत्र्यते हि—उक्तो रथन्तरस्य उभयं शृणवच्चन इति बृहत इति । एवमन्यत्रापि यदि रथन्तरं पृष्ठं भवति तत्र सर्वत्रायं प्रगाथोद्धर्तव्यः पञ्चमेहनि मरुत्वतीयेपि पिबा सुतस्येत्ययमैन्द्रः प्रगाथः सूत्रितश्च—पिबा सुतस्य रसिनो देवं देवं वोवसइति ।

तत्र प्रथमा—

पिबा सुतस्य रसिनो मत्स्वा न इन्द्र गोमतः ।
आपिर्नो बोधि सधमाद्यो वृधे३ऽस्माँ अवन्तु ते धियः ॥ १ ॥

पिब । सुतस्य । रसिनः । मत्स्व । नः । इन्द्र । गोऽमतः । आपिः । नः ।
बोधि । सधऽमाद्यः । वृधे । अस्मान् । अवन्तु । ते । धियः ॥ १ ॥

हे इन्द्र रसिनोरसवतः गोमतोगोविकारैः पयः प्रभृतिभिः श्रयणद्रव्यैः युक्तस्य नोस्मदीयस्य सुतस्याभिषुतस्य क्रियाग्रहणंकर्तव्यमिति कर्मणः सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थेषष्ठी इदं सोमं पिब पीत्वा च मत्स्व तृप्तोभव। अपिच सधमाद्यः सहमादयितव्यः सहितैरस्माभिस्तर्पयितव्यस्त्वं आपिरापयिता बन्धुः सन् नोस्माकं वृधे वर्धनाय बोधि बुध्यस्व। ते त्वदीयाधियः बुद्धयः अनुग्रहात्मिकाः अस्मान् स्तोतॄन् अवन्तु रक्षन्तु ॥ १ ॥

१. इन्द्र, हमारे रसवान् और दुग्ध-युक्त अभिषुत सोम को पीकर तृप्त होओ। तुम हमारे साथ में मत्त होने योग्य हो। बन्धु होकर हमें वर्द्धित करने के लिए तुम प्रबुद्ध होओ। तुम्हारी बुद्धि हमारी रक्षा करे।

अथ द्वितीया—

भूयामतेसुमतौवाजिनोवयंमानस्तरभिमातये।
अस्माञ्चित्राभिरवतादभिष्टिभिरानःसुम्नेषुयामय ॥ २ ॥

भूयाम। ते। सुऽमतौ। वाजिनः। वयम्। मा। नः। स्तः।
अभिऽमातये। अस्मान्। चित्राभिः। अवतात्। अभिष्टिऽभिः।
आ। नः। सुम्नेषु। यमय ॥ २ ॥

हे इन्द्र ते तव सुमतौ शोभनायां मतौ अनुग्रहबुद्धौ वाजिनोहविष्मन्तोवयं भूयाम वर्तमानाभवेम अभिमातये अभिमन्यतइत्यभिमातिः शत्रुः तस्मै तदर्थं नोस्मान् मा स्तः माहिंसीः स्तृङ् हिंसायाम् माङिलुङि छान्दसश्चेर्लुक्। अपितु अभिष्टिभिः अन्वेषणीयाभिः प्रार्थनीयाभिश्चित्राभिश्चायनीयाभिः बहुविधाभिर्वा त्वदीयाभिरूतिभिः अस्मानवताद् अव रक्ष। तथा नोस्मान् सुम्नेषु सुखेषु आयामय आयवान् कुरु सर्वदा सुखिनएव कुरु ॥ २ ॥

२. तुम्हारी कृपा-बुद्धि में हम हविवाले हों। शत्रु के लिए हमें नहीं मारना। अनेक रक्षणों से हमें बचाओ। हमें सदा सुखी करो।

इमाउत्वापुरूवसोगिरोवर्धन्तुयाममम।
पावकवर्णाःशुचयोविपश्चितोभिस्तोमैरनूषत ॥ ३ ॥

इमाः। ऊँ इति। त्वा। पुरुवसो इति पुरुऽवसो। गिरः।
वर्धन्तु। याः। मम। पावकऽवर्णाः। शुचयः। विपःऽचितः।
अभि। स्तोमैः। अनूषत ॥ ३ ॥

हे पुरूवसो बहुधनेन्द्र मम मदीया याइमागिरः शस्त्ररूपावाचः त्वा त्वां वर्धन्तु वर्धयन्तु यथा पावकवर्णाः अग्निसमानतेजस्काः अतएव शुचयः शुभ्राः विपश्चितोविद्वांसः उद्गातारश्च स्तोमैःस्तोत्रैर्बहिष्पवमानादिभिः अभ्यनूषत त्वामभिष्टुवन्ति। नू स्तुतौ कुटादिः ॥ ३ ॥

३. बहु-धनवान् इन्द्र, मेरी ये स्तुति-रूप बातें तुम्हें वर्द्धित करें। अग्निदेव के समान तेजस्वी और विशुद्ध विद्वान् तुम्हारी स्तुति करते हैं।

अयंसहस्रमृषिभिःसहस्कृतःसमुद्रइवपप्रथे।
सत्यःसोअस्यमहिमागृणेशवोयज्ञेषुविप्रराज्ये॥ ४ ॥

अयम्। सहस्रम्। ऋषिऽभिः। सहःऽकृतः। समुद्रःऽइव।
पप्रथे। सत्यः। सः। अस्य। महिमा। गृणे। शवः।
यज्ञेषु। विप्रऽराज्ये॥ ४ ॥

अयमिन्द्रः सहस्रं सहस्रसंख्याकैः ऋषिभिरतीन्द्रियार्थदर्शिभिः स्तोतृभिः सहस्कृतः सहसा बलेनयुक्तःकृतः स्तुत्या हि देवताया बलं वर्धते। सच एवंभूतःसन् समुद्रइव उदधिरिव पप्रथे प्रथितोविस्तीर्णोबभूव अस्येन्द्रस्य सत्यःअवितथः सप्रसिद्धोमहिमा महत्त्वं शवोबलंच यज्ञेषु यागेषु विप्रराज्ये राज्ञः कर्म राज्यं विप्राणां स्तोतॄणां राज्ये स्तुतशस्त्रसंघे गृणे स्तूयते॥४॥

४. इन्द्र सहस्र ऋषियों से बल प्राप्त करके विस्तीर्ण हुए हैं। इनकी यथार्थ प्रख्यात महिमा और बल, यज्ञ में, विप्रों के राज्य में, स्तुत होते हैं।

चातुर्विंशिकेहनि निष्केवल्ये इन्द्रमिद्देवतातयइति रैवतसामप्रगाथः शंसनीयः पृष्ठ्येहनि निष्केवल्ये त्वयं प्रगाथः सूत्र्यतेहि—इन्द्रमिद्देवतातयइतीतरेषां पृष्ठ्यएकैकमन्वहमिति।

इन्द्रमिद्देवतातयइन्द्रंप्रयत्यध्वरे।
इन्द्रंसमीकेवनिनोहवामहइन्द्रंधनस्यसातये॥ ५ ॥२५॥

इन्द्रम्। इत्। देवऽतातये। इन्द्रम्। प्रऽयति। अध्वरे। इन्द्रम्।
समऽईके। वनिनः। हवामहे। इन्द्रम्। धनस्य। सातये॥५॥२५॥

देवतातये देवैः स्तोतृभिः तायते विस्तार्यते इति देवतातिर्यज्ञः तदर्थं इन्द्रमित् देवेषु मध्ये इन्द्रमेवाह्वयामहे अध्वरे यज्ञे प्रयति प्रगच्छति उपक्रान्ते सति इन्द्रं हवामहे। तथा समीके सम्यग्गते संपूर्णे च यागे वनिनः संभजमानावयं इन्द्रमेवाह्वयामहे। यद्वा समीकमिति संग्रामनाम समीके संग्रामे इन्द्रमेवाह्वयामहे धनस्य सातये लाभाय इन्द्रमेवाह्वयामहे। अतः शीघ्रमिन्द्र आगच्छेत्यर्थः॥ ५ ॥

५. यज्ञ के प्रारम्भ में हम इन्द्र को बुलाते हैं और यज्ञ की समाप्ति में भी इन्द्र को बुलाते हैं। हम मत्त होकर, धन-प्राप्ति के लिए, इन्द्र को बुलाते हैं।

॥ इति पञ्चमस्य सप्तमे पञ्चविंशोवर्गः ॥२५॥

अथ षष्ठी—

इन्द्रो॑म॒ह्नारोद॑सीपप्रथ॒च्छव॒इन्द्रः॒सूर्य॑मरोचयत् ।
इन्द्रे॑ह॒विश्वा॒भुव॑नानि॒येमि॒रइन्द्रे॑सुवा॒नासु॒इन्द॑वः ॥६॥

इन्द्रः॑ । म॒ह्ना । रोद॑सी॒ इति॑ । प॒प्र॒थ॒त् । शवः॑ । इन्द्रः॑ । सूर्य॑म् ।
अ॒रो॒च॒य॒त् । इन्द्रे॑ । ह॒ । विश्वा॑ । भुव॑नानि । ये॒मि॒रे॒ ।
इन्द्रे॑ । सु॒वा॒नासः॑ । इन्द॑वः ॥ ६ ॥

अयमिन्द्रः शवः शवसः आत्मीयस्य बलस्य मह्ना महिम्ना महत्त्वेन रोदसी द्यावापृथिव्यौ पप्रथत् अप्रथयत् विस्तारितवान् तथा स्वभानुना वृतं सूर्यं अयमेवेन्द्रः अरोचयद्दीपयत् तस्मादसुरस्य वधेन प्रकाशितवान् । अपि च इन्द्रेह अस्मिन्नेवेन्द्रे विश्वा विश्वानि व्याप्तानि भुवनानि भूतजातानि येमिरे उपरम्यन्ते इन्द्रेण नियम्यन्त इत्यर्थः । तथा सुवानासः सूयमानाः अभिषूयमाणाः इन्दवः सोमाश्च अस्मिन्नेवेन्द्रे नियम्यन्ते अन्तर्भवन्तीत्यर्थः ॥ ६ ॥

६. अपने बल की महिमा से इन्द्र ने द्यावा-पृथिवी को विस्तारित किया है। इन्द्र ने सूर्य को दीप्त किया है। सारे भुवन इन्द्र-द्वारा नियमित हैं। सोम भी इन्हीं इन्द्र में नियमित हैं।

ज्योतिष्टोमोयदिरथन्तरपृष्ठः तदा निष्केवल्ये अभित्वापूर्वपीतयइतिप्रगाथोनुरूपः सूत्र्यतेहि—अभित्वापूर्वपीतयइति प्रगाथौ स्तोत्रियानुरूपाविति । महाव्रते निष्केवल्ये दक्षिणपक्षेप्ययं प्रगाथः सूत्रितश्च—अभित्वापूर्वपीतयइतिरथन्तरस्यस्तोत्रियानुरूपौ प्रगाथाविति ।

तत्र प्रथमा सूक्ते सप्तमी—

अ॒भित्वा॑पू॒र्वपी॑तय॒इन्द्र॒स्तोमे॑भिरा॒यवः॑ ।
स॒मी॒ची॒नास॑ऋ॒भवः॒सम॑स्वरन्रु॒द्रागृ॑णन्त॒पूर्व्य॑म् ॥ ७ ॥

अ॒भि । त्वा॒ । पू॒र्वऽपी॑तये । इन्द्र॑ । स्तोमे॑भिः । आ॒यवः॑ ।
स॒म्ऽई॒ची॒नासः॑ । ऋ॒भवः॑ । सम् । अ॒स्व॒र॒न् । रु॒द्राः ।
गृ॒ण॒न्त॒ । पूर्व्य॑म् ॥ ७ ॥

हे इन्द्र आयवोमनुष्याः स्तोतारः स्तोमेभिः स्तोत्रैः त्वां अभिष्टुवन्ति किमर्थं पूर्वपीतये सर्वेभ्योदेवेभ्यः पूर्वं प्रथमतएव सोमस्य पानाय । सवनमुखेहि चमसगणैरिन्द्रस्यैव सोमोहूयते तथा समीचीनासः सङ्गताः ऋभवः प्रथमवाचकेन शब्देन त्रयोप्युपलक्ष्यन्ते ऋभुर्विभ्वावाजइत्येवेन

समस्वरन् त्वामेव सम्यक् अस्तुवन्। स्वृशब्दोपतापयोः रुद्राः रुद्रपुत्राः मरुतश्च पूर्व्यं पुरातनं शूर्षं त्वामेवगृणन्त अभ्यस्तुवन् वृत्रवधसमये प्रहर भगवोजहिवीरयस्वेत्येवंरूपया वाचा त्वां स्तुवन्त्वइत्यर्थः ॥ ७ ॥

७. इन्द्र, स्तोता लोग, सभी देवों से पहले सोम पान के लिए, स्तोत्र द्वारा तुम्हारी स्तुति करते हैं। समीचीन ऋभुगण भली भाँति तुम्हारी ही स्तुति करते हैं। इन्द्र तुम प्राचीन हो। रुद्रों ने तुम्हारी ही स्तुति की है।

अथाष्टमी—

अस्येदिन्द्रोवावृधेवृष्ण्यंशवोमदेसुतस्यविष्णवि ।
अद्यातमस्यमहिमानमायवोनुष्टुवन्तिपूर्वथा ॥ ८ ॥

अस्य । इत् । इन्द्रः । वृवृधे । वृष्ण्यम् । शवः । मदे ।
सुतस्य । विष्णवि । अद्य । तम् । अस्य । महिमानम् ।
आयवः । अनु । स्तुवन्ति । पूर्वऽथा ॥ ८ ॥

अस्येद अस्यैव यजमानस्य वृष्ण्यं वृषत्वं वीर्यं शवोबलं च इन्द्रोवावृधे वर्धयति सुतस्याभिषुतस्य सोमस्य पानेन विष्णवि कृत्स्नदेहस्यव्यापके मदे हर्षे सति तस्यैव यजमानस्य बलं वर्धयतीत्यर्थः। अद्यास्मिन्काले अस्येन्द्रस्य तं उक्तगुणं महिमानं महत्त्वं आयवोमनुष्याः अनुष्टुवन्ति आनुपूर्व्येण स्तुवन्ति। पूर्वथा पूर्वशब्दादिवार्थे प्रत्नपूर्वेत्यादिना थाल् प्रत्ययः यथा पूर्वस्मिन् काले अस्तुवन् एवमिदानीमपि तेनैवक्रमेण स्तुवन्तीत्यर्थः ॥ ८ ॥

८. अभिषुत सोम के पीने से सारे शरीर में मत्तता चढ़ने पर इन्द्र इस यजमान का ही वीर्य और बल बढ़ाते हैं। प्राचीन समय के समान ही आज मनुष्यगण इन्द्र के उन्हीं गुणों की स्तुति करते हैं।

ज्योतिष्टोमे माध्यन्दिनसवने मरुत्वते तत्त्वायामीति प्रगाथोनुरूपः सूत्रितंच—तत्त्वायामिसुवीर्यमिति प्रगाथौ स्तोत्रियानुरूपाविति। चातुर्विंशिकेऽहनि माध्यन्दिनसवनेप्ययंप्रगाथस्तस्यैवानुरूपः सूत्रितंच—तत्त्वायामिसुवीर्यमभिमवःसुराधसमिति।

तत्त्वायामिसुवीर्यंतद्ब्रह्मपूर्वचित्तये ।
येनायतिभ्योभृगवेधनेहितेयेनप्रस्कण्वमाविथ ॥ ९ ॥

तत् । त्वा । यामि । सुऽवीर्यम् । तत् । ब्रह्म । पूर्वऽचित्तये ।
येन । यतिऽभ्यः । भृगवे । धने । हिते । येन ।
प्रस्कण्वम् । आविथ ॥ ९ ॥

---

१ ऐ० ब्रा० ३. १७.।

हे इन्द्र तत्सुवीर्यं शोभनवीर्यं त्वा त्वां यामि याचामि छान्दसोवर्णलोपः। तथा तद्ब्रह्मपरिवृ-ढमन्नं पूर्वचित्तये पूर्वमज्ञानाय अन्येभ्यः पूर्वमेव लाभाय त्वां याचामि धने हिते अभीष्टे सति येन सुवीर्येण भृगुभ्यः कर्मसुपरतेभ्यः अयष्टुभ्योजनेभ्यः सकाशाद्धनमाहृत्य भृगवे महर्षये प्रयच्छसि। यद्वा कर्मसु नियताअङ्गिरसोयतयः तेषामर्थं धनं प्रयच्छसि तादर्थ्येचतुर्थी येनच ब्रह्मणा प्रस्कण्वं कण्वभ्रमवं कण्वस्य पुत्रमृषिं आविथ ररक्षिथ तदुभयं याचामीत्यन्वयः ॥९॥

९. इन्द्र, तुम शोभन वीर्यवाले हो। प्रथम लाभ के लिए तुमसे मैं उत्तम अन्न की माँग करता हूँ। जिसके द्वारा कर्म-रहित लोगों से हितकर धन लेकर तुमने भृगु को दिया है और जिसके द्वारा प्रस्कण्व की तुमने रक्षा की है, उसी वीर्य और अन्न को मैं माँगता हूँ।

येनासमुद्रमसृजोमहीरपस्तदिन्द्रवृष्णितेशवः।
सद्यःसोअस्यमहिमानसंनशेयंक्षोणीरनुचक्रदे ॥ १० ॥ २६॥

येन। समुद्रम्। असृजः। महीः। अपः। यत्। इन्द्र। वृष्णि।
ते। शवः। सद्यः। सः। अस्य। महिमा। न। सम्ऽनशे।
यम्। क्षोणीः। अनुऽचक्रदे ॥ १० ॥ २६ ॥

हे इन्द्र येनात्मीयेनबलेन समुद्रं अब्धिं प्रति महीर्महतीः अपउदकानिअसृजः व्यसृजः महान्सं-मुद्रोयावद्भिर्जलैः पूर्यते तावन्ति जलानि पुरा त्वं सृष्टवानित्यर्थः। ते त्वदीयं तच्छवोबलं वृ-ष्णि वर्षकं अभीष्टफलदमित्यर्थः अस्येन्द्रस्य महिमा न संनशे न सम्यग्व्यापनीयः परैरप्रधृष्यइ-त्यर्थः। नशेःकृत्यार्थेकेन्प्रत्ययः। यं महिमानं क्षोणीः क्षोणी पृथिवी अनुचक्रदे अनुगच्छति क्रदिरत्रगत्यर्थः मदधीनावर्ततइत्यर्थः ॥१०॥

१०. इन्द्र, जिस बल के द्वारा तुमने समुद्र को यथेष्ट जल दिया है, तुम्हारा वही बल मनोरथ-पूरक है। तुम्हारी महिमा व्यापनीय नहीं है। इस महिमा का अनुधावन पृथिवी करती है।

॥ इति पंचमस्य सप्तमे षड्विंशोवर्गः ॥ २६ ॥

अथैकादशी—

शग्धीनइन्द्रयत्त्वारयिंयामिसुवीर्यम्।
शग्धिवाजायप्रथमंसिषासतेशग्धिस्तोमायपूर्व्य ॥ ११ ॥

शग्धि। नः। इन्द्र। यत्। त्वा। रयिम्। यामि। सुऽवीर्यम्।
शग्धि। वाजाय। प्रथमम्। सिसासते। शग्धि।
स्तोमाय। पूर्व्य ॥ ११ ॥

हे इन्द्र सुवीर्यं शोभनवीर्योपेतं बहुव्रीहौ वीरवीर्यौचेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं यद्रयिं धनं त्वा त्वां यामि याचामि छान्दसोवर्णलोपः नोस्माभ्यं तद्धनं शग्धि देहि शकिरत्रदानार्थः त-स्माल्लोटि हौ छान्दसोविकरणस्यलुक् । हुझल्भ्योहेर्धिरिति हेर्धित्वं । तथा सिषासते संभक्तुमिच्छते सनतेः सनि सनीवन्तर्धेति विकल्पनादिड्भावे जनसनखनामित्यात्वम् । वाजाय वाजइत्यन्ननाम तेनच तद्वान्लक्ष्यते हविष्मते यजमानाय प्रथमं सर्वेभ्यः पूर्वमेव शग्धि धनं प्रयच्छ । यद्वा वाजा-येति द्वितीयार्थे चतुर्थी कर्मभिस्त्वां संभक्तुमिच्छते जनाय प्रथमं वाजाय वाजमन्नं शग्धि दे-हि पश्चात् स्तोमाय स्तोत्रे हे पूर्व्य पूर्वस्मिन्काले भव चिरन्तनेन्द्र शग्धि देहि स्तौतेः कर्तरि अर्तिस्तुसुहुस्त्यादिना मन्प्रत्ययः ॥ ११ ॥

११. इन्द्र, जिस शोभन वीर्यवाले धन को मैं तुमसे माँग रहा हूँ, वह धन दो। अन्नाभिलाषी और हविवाले यजमान को सर्वप्रथम धन दो। प्राचीन इन्द्र, इसके अनन्तर स्तोता को देना।

शग्धी नो अस्य यद्ध पौरमाविथ धिय इन्द्र सिषासतः ।
शग्धि यथा रुशमं श्यावकं कृपमिन्द्र प्रावः स्वर्णरम् ॥ १२ ॥

शग्धि । नः । अस्य । यत् । ह । पौरम् । आविथ । धियः ।
इन्द्र । सिसासतः । शग्धि । यथा । रुशमम् । श्यावकम् ।
कृपम् । इन्द्र । प्र । आवः । स्वःऽनरम् ॥ १२ ॥

हे इन्द्र धियः कर्माणि स्तोत्राणि वा सिषासतः संभक्तवतः नोस्माकं सम्बन्धिनोस्य य-जमानस्य तद्धनं शग्धि प्रदेहि । यद्ध येन खलु धनेन पौरं पुरुर्नामराजा तस्य पुत्रं आविथ रर-क्षिथ। अपिच हे इन्द्र रुशमं श्यावकं कृपंच एतन्नामकांस्त्रीन्राजर्षीन् यथा येन प्रकारेण प्रावः प्ररक्षः तथा स्वर्णरं सर्वस्य हविषोनेतारं प्रापयितारं यद्वा स्वः स्वर्गं प्रति नेतव्यं इमं यजमानं शग्धि शक्तं कुरु धनादिसंपत्त्या यागानुष्ठानाय यथाशक्तोभवति तथाकुर्वित्यर्थः । इन्द्रेत्यामन्त्रित-स्य पादादित्वेनाष्टमिकनिघाताभावे षाष्ठिकमामन्त्रिताद्युदात्तत्वम् ॥ १२ ॥

१२. इन्द्र, स्तोत्र-भजन-कारी जिस धन से तुमने राजा पुरु के पुत्र की रक्षा की थी, वही धन यजमान को दो। जैसे रुशम, श्यावक और कृप नामक राजर्षियों की तुमने रक्षा की है, वैसे सभी हविवाले यजमानों की रक्षा करो।

चातुर्विंशिकेहनि माध्यन्दिने सवने ब्रह्मशस्ये कन्नव्यइति कद्वत्प्रगाथः सूत्रितश्च-कन्नव्योअत-सीनांकदून्वस्याकृतमिति कद्वन्तःप्रगाथाइति अहर्गणेषु द्वितीयादिष्वहःसु तस्मिन्शस्त्रे तस्यैवा-यं प्रगाथः सूत्र्यतेहि—आरंभणीयाः पर्यासानकद्वतोहरहःशस्यानीति होत्रकाद्वितीयादिष्वेवेति ।

त्रयोदशी सूक्ते त्रयोदशी—

कन्नव्यो॑अत॒सीनां॑तु॒रोगृ॑णीत॒मर्त्यः॑ ।
न॒ही॒न्व॑स्यमहि॒मान॑मिन्द्रि॒यंस्व॑र्गृ॒णन्त॑आन॒शुः ॥ १३ ॥

कत् । नव्यः॑ । अ॒त॒सीना॑म् । तु॒रः । गृ॒णी॒त॒ । मर्त्यः॑ । न॒हि । नु ।
अ॒स्य॒ । म॒हि॒मान॑म् । इ॒न्द्रि॒यम् । स्वः॑ । गृ॒णन्तः॑ । आ॒न॒शुः ॥ १३ ॥

अतसीनां अतीवानां सन्ततगामिनीनां स्तुतीनां तुरः प्रेरयिता मर्त्योमरणधर्मा नव्योऽभिनवः इदानींतनः कत् कोनाम स्तोता गृणीत इन्द्रं स्तुयात् अल्पमतिरिदानींतनैरिन्द्रः स्तोतुं नशक्यत इत्यर्थः । गृशब्दे क्र्यादिकः प्वादीनांह्रस्वइतिह्रस्वत्वम् । नु पुरा पूर्वस्मिन्नपिकाले विद्यमानाः स्वः सर्वे गृणन्तः स्तोतारः यद्वा स्वः सुष्ठु अरणीयं प्राप्तव्यमिन्द्रं गृणन्तः स्तुवन्तोजनाः इन्द्रियं इन्द्रस्यलिङ्गं इन्द्रस्यैवासाधारणं अस्येन्द्रस्य महिमानं महत्त्वं नह्यानशुः न खलु प्राप्नुवन् अश्नोतेर्लिटि व्यत्ययेनपरस्मैपदम् अतआदेरित्यभ्यासस्यात्वम् अश्नोतेश्चेतिनुट् हिचेति निघातप्रतिषेधः ॥ १३ ॥

१३. सन्तत गमन करनेवाली स्तुतियों का प्रेरक कौन अभिनव मनुष्य इन्द्र की स्तुति करने की शक्ति रखता है ? सुखलभ्य इन्द्र की स्तुति करनेवाले लोग इन्द्र की इन्द्रिय और महिमा को नहीं प्राप्त कर सकते ।

अथ चतुर्दशी—

कदु॑स्तु॒वन्त॑ऋतय॒न्तदे॒वत॒ऋषिः॒कोविप्र॑ओहते ।
क॒दाहवं॑मघवन्निन्द्रसु॒न्वतः॒कदु॑स्तुव॒तआग॑मः ॥ १४ ॥

कत् । ऊँ॒ इति॑ । स्तु॒वन्तः॑ । ऋ॒त॒ऽय॒न्त॒ । दे॒वता॑ । ऋषिः॑ । कः ।
विप्रः॑ । ओ॒ह॒ते॒ । क॒दा । हव॑म् । म॒घ॒ऽव॒न् । इ॒न्द्र॒ ।
सु॒न्व॒तः । कत् । ऊँ॒ इति॑ । स्तु॒व॒तः । आ । ग॒मः॒ ॥ १४ ॥

हे इन्द्र स्तुवन्तः स्तोत्रं कुर्वन्तः कदु के खलु जनाः देवता देवाच्चतलिति स्वार्थिकस्तल्प्रत्ययः व्यत्ययेन प्रथमा देवं त्वामुद्दिश्य ऋतयन्त ऋतं यज्ञमैच्छन् त्वदीययागेच्छापि दुर्लभा दूरेत्वद्यागकथा ऋषिर्द्रष्टा विप्रोमेधावी कः स्तोता ओहते वहति त्वां स्तुतीः प्रापयति न कश्चिदपि त्वां स्तोतुं शक्नोतीत्यर्थः । यतएवमतः कारणात् हे मघवन् धनवन्निन्द्र अनुग्रहीतात्वयैवागन्तव्यं सत्वं कदा कस्मिन्काले सुन्वतः सोमाभिषवं कुर्वतोयजमानस्य हवमाह्वानं आगमः आगच्छः । कदु कदाच कस्मिंश्चकाले स्तुवतः केवलं स्तोत्रं कुर्वतो यजमानस्यहवमाह्वानं आगमः

अभ्यगच्छः शृण्वतः स्तुवतस्तुभयत शत्रुरनुमइतिविभक्केरुदात्तत्वम् गमेर्लुङि ऌदित्वाद् च्लेर-ङादेशः ॥ १४ ॥

१४. इन्द्र, तुम देवता हो। कौन स्तोता तुम्हारे लिए यज्ञ-सम्पादना-भिलाष की शक्ति रखता है? कौन मेधावी ऋषि तुम्हारी स्तुति को वहन कर सकता है? इन्द्र, स्तोता के बुलाने पर तुम कब आते हो? स्तोता के पास कब आते हो?

ज्योतिष्टोमे माध्यन्दिनसवने ब्रह्मशस्रे उदुत्यइतिप्रगाथोनुरूपानन्तरं शंसनीयः सूत्रितं च—उदुत्येमधुमत्तमा इन्द्रःपूर्भिदिति । चातुर्विंशिके माध्यन्दिने सवने तस्मिन्नेवशस्रे अयं प्रगाथोवैकल्पिकोनुरूपः सूत्रितंच—उदुत्येमधुमत्तमास्त्वमिन्द्रप्रतूर्तिष्विति ।

उदुत्येमधुमत्तमागिरःस्तोमासईरते ।
सत्राजितोधनसाअक्षितोतयोवाजयन्तोरथाइव ॥ १५ ॥ २७ ॥

उत् । ऊँ इति । त्ये । मधुमत्ऽतमाः । गिरः । स्तोमासः ।
ईरते । सत्राऽजितः । धनऽसाः । अक्षितऽऊतयः ।
वाजऽयन्तः । रथाःऽइव ॥ १५ ॥ २७ ॥

त्ये ते प्रसिद्धाः मधुमत्तमा अतिशयेन मधुराः गिरः अप्रगीताः शस्त्ररूपावाचः स्तोमासः प्रगीतानि बहिष्पवमानादीनि स्तोत्राणि च उदीरते हे इंद्र त्वामुद्दिश्योद्गच्छन्ति ऊर्ध्वं प्रसरन्ति ईरगतौ आदादिकः। तत्रदृष्टान्तः—सत्राजितः सहैव शत्रून् जयन्तः अतएव धनसाः धनानि संभजन्तः वनषणसंभक्तौ जनसनखनक्रमगमोविट् विड्वनोरनुनासिकस्यादित्यात्वं अक्षि-तोतयः अक्षिताः क्षयरहिता ऊतयो रक्षा येषां ते तथोक्ताः क्षियोभावेनिष्ठा निष्ठायामण्यदर्थे-इति पर्युदासाद्दीर्घाभावः अतएव क्षियोदीर्घादिति निष्ठानत्वाभावश्च । वाजयन्तः वाजमन्न-मिच्छन्तः क्यचि न छन्दस्यपुत्रस्येति ईत्वदीर्घयोः प्रतिषेधः एवंगुणविशिष्टाः रथाइव ते यथा विविधमितस्ततश्चरन्ति तद्वदुदीरत इत्यर्थः ॥ १५ ॥

१५. प्रसिद्ध और अतीव मधुर वाक्य तथा स्तोत्र, शत्रु-विजयी, धन-भाक्, अक्षय रक्षावाले और अन्नाभिलाषी रथ की तरह, कहे जाते हैं। ॥ इति पंचमस्य सप्तमे सप्तविंशोवर्गः ॥ २७ ॥

अथ षोडशी—

कण्वाइवभृगवःसूर्याइवविश्वमिद्धीतमानशुः ।
इन्द्रंस्तोमेभिर्महयन्तआयवःप्रियमेधासोअस्वरन् ॥ १६ ॥

कण्वाःऽइव । भृगवः । सूर्याःऽइव । विश्वम् । इत् ।
धीतम् । आनशुः । इन्द्रम् । स्तोमेभिः । महयन्तः ।
आयवः । प्रियऽमेधासः । अस्वरन् ॥ १६ ॥

कण्वाइव कण्वगोत्रोत्पन्नाऋषयइव स्तुवन्तो भृगवो भृगुगोत्रोत्पन्नाऋषयः धीतमाध्यातं विश्वमिद् व्याप्तं तमेवेन्द्रं आनशुः व्यापुः सूर्याइव यथा सूर्यरश्मयः सर्वं जगद्व्याप्नुवन्ति तद्वत्। अपिच प्रियमेधासः प्रियमेधाः एतत्संज्ञाका आयवोमनुष्याः तमेवेन्द्रं महयन्तः पूजयन्तः स्तोमेभिः स्तोत्रैरस्वरन् अस्तुवन् स्वृशब्दोपतापयोः भौवादिकः ॥ १६ ॥

१६. कण्वों की तरह भृगुओं ने सूर्य-किरणों के समान व्याप्त और व्याप्त इन्द्र को व्याप्त किया था। प्रियमेध नाम के मनुष्यों ने इन्द्र की पूजा करते हुए स्तोत्र-द्वारा इन्द्र की ही पूजा की थी।

युक्ष्वाहिवृत्रहन्तमहरीइन्द्रपरावतः ।
अर्वाचीनोमघवन्त्सोमपीतयउग्रऋष्वेभिरागहि ॥ १७ ॥

युक्ष्व । हि । वृत्रहन्ऽतम । हरी इति । इन्द्र । पराऽवतः ।
अर्वाचीनः । मघऽवन् । सोमऽपीतये । उग्रः । ऋष्वेभिः । आ । गहि ॥१७॥

हे वृत्रहन्तम वृत्रंहतवान् वृत्रहा अतिशयेन हतवान् वृत्रहन्तमः यथा पुनर्नोत्तिष्ठति तथा हतवानित्यर्थः। आनोनुडिति तमपोनुट्। हे तादृशेन्द्र हरी त्वदीयावश्वौ युक्ष्व हि रथधारणे आत्मीये रथे योजयैव। हे मघवन् धनवन् उग्र उद्गूर्णस्त्वं सोमपीतये सोमपानार्थं दासीभारादित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्. अर्वाचीनोस्मदभिमुखः ऋष्वेभिः ऋष्वैर्दर्शनीयैर्मरुद्भिः सार्धं परावतः दूरगामैतद् दूरेवर्तमानाद् द्युलोकाद् आगहि आगच्छ। गमेः लोटः सेर्हिः छान्दसः शपोलुक् अनुदात्तोपदेशेत्यनुनासिकलोपः तस्यासिद्धवदत्राभादित्यसिद्धत्वाद्धेर्लुगभावः ॥ १७॥

१७. वृत्र का भली भाँति वध करनेवाले इन्द्र, अपने हरि-द्वय को रथ में जोतो। धनी इन्द्र, तुम उग्र हो। दर्शनीय मरुतों के साथ सोम-पान के लिए दूर देश से हमारे अभिमुख आओ।

अथाष्टादशी—

इमेहितेकारवोवावशुर्धियाविप्रासोमेधसातये ।
सत्वंनोमघवन्निन्द्रगिर्वणोवेनोनशृणुधीहवम् ॥ १८ ॥

इमे । हि । ते । कारवः । वावशुः । धिया । विप्रासः ।
मेधऽसातये । सः । त्वम् । नः । मघऽवन् । इन्द्र ।
गिर्वणः । वेनः । न । शृणुधि । हवम् ॥ १८ ॥

कारवः कर्मणां कर्तारः विप्रासोमेधाविनः इमे इमे खलु यजमानाः धिया स्तुत्या हे इन्द्र-ते त्वां वावशुः पुनः पुनरस्तुवन् वाशृ शब्दे इत्यस्माद्यङ्लुगन्ताद्रूपमेतत्। यद्वा वावशुः पुनःपुन-रकामयन्त वशकान्तौ अस्माद्यङ्लुगन्तात् छन्दसि लिट् सिजभ्यस्तविदिभ्यश्चेतिझेर्जुस् बाहुलकोऽडभावः लिटि वा तुजादित्वादभ्यासदीर्घत्वं हिचेतिनिघातप्रतिषेधः। किमर्थम् मेधसातये मेधस्य यागस्य सं-भजनार्थं सनतेः क्तिनि जनसनखनामित्यात्वम् दासीभारादित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्। हे मघ-वन् धनवन् गिर्वणोगीर्भिर्वननीय नोस्माकं इमं स्तोत्रं सपूर्वोक्तगुणस्त्वं शृणुधि शृणु बुध्यस्व वे-नोन वेनतिः कान्तिकर्मा यथा कान्तः जाताभिलाषः पुरुषः कामयितव्यं एकाग्रेण शृणोति तद्वत्। श्रुशृणुपृकृवृभ्यश्छन्दसि हेर्धित्वम् अन्येषामपीतिसांहितिकोदीर्घः ॥ १८ ॥

१८. इन्द्र, कर्म-कर्त्ता और मेधावी ये यजमान यज्ञ-सेवन के लिए तुम्हारी ही स्तुति करते हैं। धनी और स्तुतिपात्र इन्द्र, कामी पुरुष के समान हमारा आह्वान सुनो।

निरिन्द्रबृहतीभ्योवृत्रंधनुभ्योअस्फुरः।
निरर्बुदस्यमृगयस्यमायिनोनिःपर्वतस्यगाआजः ॥ १९ ॥

निः। इन्द्र। बृहतीभ्यः। वृत्रम्। धनुऽभ्यः। अस्फुरः। निः।
अर्बुदस्य। मृगयस्य। मायिनः। निः। पर्वतस्य। गाः। आजः ॥१९॥

हे इन्द्र वृत्रमावरकमसुरं बृहतीभ्यो महद्भ्यो लिंगव्यत्ययः धनुभ्यो धनुर्भ्यः कोदण्डेभ्यः छान्दसोरेफलोपः हेतौ पञ्चमी महद्भिर्धनुर्भिर्हेतुभिः निरस्फुरः स्फुरतिर्वधकर्मा निरवधीः निःशे-षेण हतवानसि। यद्वा वृत्रमावरकं मेघं धनुभ्यः धन्वन्ति गच्छन्तीति धनवआपः महतीभ्योद्भ्यः तादर्थ्येचतुर्थी ईदृशीनामपां लाभार्थं निरवधीः अपिच मायिनोमायाविनः अर्बुदस्य एतत्सं-ज्ञकस्यासुरस्य मृगयस्य एतत्संज्ञकस्यच उभयत्र कर्मणि षष्ठी एतावप्यसुरौ निरस्फुरः निःशे-षेणावधीः मायाशब्दस्य व्रीह्यादिषुपाठात् व्रीह्यादिभ्यश्चेति मत्वर्थीयइनिः यथा पर्वतस्य व-लनाम्नासुरेण गवामदर्शनाय निहितस्य गिरेः संबन्धिनीर्गावलेनापहृताः निराजः निरग-मयः अजगतिक्षेपणयोः ॥ १९ ॥

१९. इन्द्र, महाधनुष् के द्वारा तुमने वृत्र का वध किया है। मायावी अर्बुद और मृगय का तुमने विनाश किया है। पर्वत से गौओं को निकाला है।

अथ विंशी—

निरग्नयोरुरुचुर्निरुसूर्योनिःसोमइन्द्रियोरसः।
निरन्तरिक्षादधमोमहामहिंकृषेतदिन्द्रपौंस्यम् ॥ २० ॥ २८ ॥

निः । अ॒ग्नयः॑ । रु॒रु॒चुः॒ । निः । ऊँ इति॑ । सूर्यः॑ ।
निः । सोमः॑ । इ॒न्द्रि॒यः । रसः॑ । निः । अ॒न्तरि॑क्षात् । अ॒ध॒मः॒ ।
म॒हाम् । अहि॑म् । कृ॒षे । तत् । इ॒न्द्र॒ । पौंस्य॑म् ॥ २० ॥ २८ ॥

हे इन्द्र महां महान्तं कृत्स्नस्य जगतो व्यापकं अहिं आहननशीलं वृत्रं यदा त्व-मन्तरिक्षादाकाशाद् निरधमोनिरगमयः धमतिर्गतिकर्मा तत्तदानीं पौंस्यं वृत्रहननहेतुभूतं बलं कृषे कुरुषे पुरस्कुरुषे करोतेश्छान्दसोविकरणस्य लुक् । अग्नयश्च त्रिस्थानगताः नीरुरुचुः निः शेषेण दिदीपिरे सूर्यः प्रेरकआदित्योपि निःशेषेण दिदीपे इन्द्रियः इन्द्रेण सेव्योरसः रसा-त्मकः अद्भवमयः सोमश्च निःशेषेण दिदीपे अग्न्यादयः सर्वे पूर्वं वृत्रेणावृतत्वान्निःप्रभाः सन्तः इदानीं तस्मिन्नावरके हते सम्यक् प्राकाशिषतेत्यर्थः ॥ २० ॥

२०. इन्द्र, जब तुमने अन्तरिक्ष से महान् और हनन-शील वृत्र को हटा दिया था, तब बल का प्रकाश किया था। उस समय सारे अग्नि, सूर्य और इन्द्र के सेवनीय सोमरस भी प्रदीप्त हुए थे।

॥ इति पञ्चमस्य सप्तमेष्टाविंशो वर्गः ॥ २८ ॥

यं मे॒ दुरिन्द्रो॑ म॒रुतः॒ पाक॑स्थामा॒ कौर॑याणः ।
विश्वे॑षां॒ त्मना॒ शोभि॑ष्ठ॒मुपे॑व दि॒वि धाव॑मानम् ॥ २१ ॥

यम् । मे॒ । दुः । इन्द्रः॑ । म॒रुतः॑ । पाक॑ऽस्थामा । कौर॑याणः ।
विश्वे॑षाम् । त्मना॑ । शोभि॑ष्ठम् । उप॑ऽइव । दि॒वि । धाव॑मानम् ॥२१॥

इदमादिकेन चतुर्ऋचेन कुरुयाणपुत्रात् पाकस्थामनाम्नोराज्ञो दानं लब्ध्वा मेध्यातिथि-स्तदीयं दानं स्तौति । यं यादृशं धनसंघं मे मह्यं इन्द्रो मरुतश्च दुः दत्तवन्तः तादृशमेव धनस-मूहं कौरयाणः शत्रून्प्रति युद्धाभिमुख्येन कृतं यानं इरस्त्यश्वादिकं येन असौ कुरयाणः तस्य पुत्रः कौरयाणः पाकस्थामा तिष्ठत्यनेनेति स्थाम बलं परिपक्वबलः एतत्संज्ञो राजा मह्यं प्रादात् ददातेर्लुङि गातिस्थेति सिचोलुक् अडभावश्छान्दसः कीदृशं धनसंघं विश्वेषां सर्वेषां धनानां मध्ये त्मना आत्मना स्वयमेव शोभिष्ठं अतिशयेन शोभावन्तम् मन्त्रेष्वाङ्यादेरित्यात्मनआका-रलोपः शोभावच्छब्दादातिशायनिकइष्ठन् विन्मतोर्लुक् यस्येतिलोपः अतिशयेन शोभावत्वे दृष्टान्तः—दिव्याकाशे उपेव धावमानं प्रभाभिरुपेतं शीघ्रगामिनं सूर्यमिव शोभावत्तम-मित्यर्थः ॥ २१ ॥

२१. इन्द्र और मरुतों ने मुझे जो दिया था, कुरुयान के पुत्र पाक-स्थामा ने भी मुझे वही दिया था। वह धन सारे धनों के बीच स्वर्ग में जाते हुए और प्रभा-युक्त सूर्य के समान शोभा पाता है।

अथ द्वाविंशी—

रोहितंमेपाकंस्थामासुधुरंकक्ष्यप्राम् । अदाद्रायोविबोधनम् ॥ २२ ॥

रोहितम् । मे । पाकऽस्थामा । सुऽधुरम् ।
कक्ष्यऽप्राम् । अदात् । रायः । विऽबोधनम् ॥ २२ ॥

पाकस्थामा राजा रोहितं लोहितवर्णं वृषभमश्वं वा मे मह्यं अदात् दत्तवान् कीदृशं सुधुरं शोभनधुरं शोभनवहनप्रदेशं ऋक्पूरब्धूरित्यकारः समासान्तः ऋत्वादयश्चेति बहुव्रीहावुत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । कक्ष्यप्रां कक्ष्या कक्षयोर्बाहुमूलयोर्बध्यमाना रज्जुः तां प्रातारं पूरयितारं पीवरमित्यर्थः। प्रा पूरणे रायो धनस्य विबोधनं विशेषेण बोधकं बहुधनप्राप्तिहेतुमित्यर्थः । ऊडिदमित्यादिना रायो विभक्तिरुदात्ता ॥ २२ ॥

२२. पाकस्थामा ने मुझे लोहित-वर्ण, सुन्दर-वहन-प्रदेश, बन्धन-रज्जु-पूरक और नाना प्रकार के धनों का ज्ञापक अश्व दिया था।

यस्माअन्येदशप्रतिधुरंवहन्तिवह्नयः । अस्तंवयोनतुग्र्यम् ॥ २३ ॥

यस्मै । अन्ये । दश । प्रति । धुरम् । वहन्ति ।
वह्नयः । अस्तम् । वयः । न । तुग्र्यम् ॥ २३ ॥

पूर्वोक्त एवाश्वो विशेष्यते यस्मै षष्ठ्यर्थे चतुर्थी यस्याश्वस्य वृषभस्य वा धुरं वोढव्यं युगधुरं अन्ये प्रकृतादस्मात् विलक्षणा दशसंख्याकाः वह्नयो वोढारोऽश्वाः बलीवर्दा वा प्रतिनिधयः सन्तः मां वोढुं वहन्ति। किमपि बहूनामेकत्र वहने दृष्टान्तः—अस्तं अस्यते क्षिप्यते यस्मिन् पदार्थजातमित्यस्तं गृहं प्रति वयो न गन्तारोऽश्वाः यथा तुग्र्यं तुग्रपुत्रं भुज्युं समुद्रतीरादवहन् तद्वत् तादृशमश्वं मह्यं प्रादादिति पूर्वस्याप्यन्वयः । भुज्योर्वहनं च -नासत्या भुज्युमूहथुरित्यादाववगन्तव्यम् । यद्वा यस्मा इति कर्मणि चतुर्थी यं रथं अन्ये दशसंख्याका वह्नयो वोढारोऽश्वाः धुरं वहनप्रदेशं प्रतिगताः सन्तो वहन्ति तादृशं रथमपि मह्यं दत्तवानित्यर्थः ॥ २३ ॥

२३. उस अश्व के दस प्रतिनिधि अश्व मुझे ढोते हैं। इसी प्रकार अश्वों ने तुग्र-पुत्र भुज्यु को ढोया था।

अथ चतुर्विंशी—

आत्मापितुस्तनूर्वासओजोदाअभ्यञ्जनम् ।
तुरीयमिद्रोहितस्यपाकंस्थामानंभोजंदातारमब्रवम् ॥२४॥२५॥

१ ऋ० सं० १. ६. ८.।

आत्मा । पितुः । तनूः । वासः । ओजःऽदाः ।
अभिऽअञ्जनम् । तुरीयम् । इत् । रोहितस्य ।
पाकऽस्थामानम् । भोजम् । दातारम् । अब्रवम् ॥ २४ ॥ २९ ॥

अयं पाकस्थामा आत्मा स्वयं पितुः जनकस्य तनूः तनयः पिता यथासन्मार्गवर्तित्व-या प्रशस्तः एवमयमपीत्यर्थः । तथा वासः वासयिता निवासयिता वासयतेरौणादिकोऽसुन् अ-भ्यञ्जनं अभिव्यक्तं यथा भवति तथा ओजोदाः ओजसो बलस्य दाता धारयिता वा यद्वा आत्मा सततगामी पितुरित्यन्ननाम, आत्मगमनं येन दत्तं तनूर्विस्तृतं वासो वस्त्रम् अभ्यंजनं अभ्यंजनसाधनं घृततैलादिकं च येन दत्तम् तथा ओजोदाः बलस्य दाता तं पाकस्थामानं तुरीयं स्वकीयमपि-तामहापेक्षया चतुर्थं । यद्वा तुरीयं शत्रूणां तूर्वकं हिंसितारं भोजं शत्रूणां भोजयितारं रोहितस्य लोहितवर्णस्य पूर्वोक्ताश्वस्य दातारम् एवंगुणकं पाकस्थामानं अब्रवं उक्तेन प्रकारेणास्तौ-षम् इदिति पूरकः ॥ २४ ॥

२४. पाकस्थामा अपने पिता के उपयुक्त पुत्र हैं। वे निवासदाता तथा स्पष्ट रूप से बल देनेवाले हैं। वे शत्रुओं के हिंसक और रिपुओं के भोजयिता हैं। लोहित-वर्ण अश्व देनेवाले पाकस्थामा की मैं स्तुति करता हूं।

॥ इति पञ्चमस्य सप्तमे एकोनत्रिंशो वर्गः ॥ २९ ॥

यदिन्द्रेति एकविंशर्चं चतुर्थं सूक्तं काण्वगोत्रस्य देवातिथेरार्षं तत्रान्त्येषा पुरउ-ष्णिक् शिष्टासु अयुजो बृहत्यः युजः सतोबृहत्यः स्थूरं राध इत्यादिभिस्तिसृभिः कुरुङ्गदानस्य स्तूय-मानत्वात् तास्तद्देवताकाः तत्पूर्वाः पञ्चदश्याद्याः षट् पूषदेवताका इन्द्रदेवताका वा शिष्टा ऐन्द्र्यः त-था चानुक्रान्तम्—यदिन्द्र सैका देवातिथिस्तृचोऽन्त्यः पुरउष्णिगन्त्यः कुरुङ्गस्य दानस्तुतिस्तत्पूर्वाः षट्-कः पौष्ण्यो वेति । महाव्रते निष्केवल्ये बार्हततृचाशीतौ आद्याश्चतुर्दश ऋचः शंसनीयाः तथैव पञ्च-मारण्यके—यदिन्द्र प्रागपागुदगिति । चतुर्दशेति चातुर्विंशिकेऽहनि माध्यन्दिनसवनेऽच्छावाकशस्त्रे आद्यः प्रगाथो वैकल्पिकः स्तोत्रियः सूत्र्यते हि—यदिन्द्र प्रागपागुदग्यथा गौरो अपा कृतमिति ।

तत्र प्रथमा—

यदिन्द्रप्रागपागुदङ्न्यग्वाहूयसेनृभिः ।
सिमापुरूनृषूतोअस्यानवेऽसिप्रशर्धतुर्वशे ॥ १ ॥

यत्। इन्द्र। प्राक्। अपाक्। उदक्। न्यक्। वा।
हूयसे। नृऽभिः। सिम। पुरु। नृऽसूतः। असि। आनवे।
असि। प्रऽशर्ध। तुर्वशे॥ १॥

हे इन्द्र यत् यदि प्राक् प्राच्यां दिशि वर्तमानैः सप्तम्यन्ताद्दिक्शब्दाद्विहितस्यास्तातेरञ्चेर्लुगिति लुक्। अपाक् प्रतीच्यां दिशि वर्तमानैः यद्वा उदक् उदीच्यां दिशि वर्तमानैः यद्वा न्यक् नीच्यां दिशि अधस्ताद्वर्तमानैः न्यधीचेति नेरकृतिस्वरत्वम् उदात्तस्वरितयोर्यण इति परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वम् एवंभूतैर्नृभिः स्तोतृभिः त्वं हूयसे स्वस्वकार्याय आहूयसे हे सिम श्रेष्ठेन्द्र। सिम इति श्रेष्ठमाचक्षत इति वाजसनेयकम्। यद्यप्येवं बहुभिराहूयसे तथापि आनवे आनुर्नाम राजा तस्य पुत्रे राजर्षौ पुरु बहुलं नृषूतः नृभिस्त्वदीयैः स्तोतृभिः प्रेरितोऽसि भवसि तस्य हितकरणे त्वां स्तोतारः प्रेरयन्तीत्यर्थः। षूप्रेरणे अस्मात्कर्मणि निष्ठा। तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्। अपि च हे प्रशर्ध प्रकर्षेण शर्धयितरभिभवितरिन्द्र तुर्वशे एतत्संज्ञे च राजनि नृषूतोऽसि नृभिः प्रेरितोऽभवसि॥ १॥

१. इन्द्र, यद्यपि तुम पूर्व, पश्चिम, उत्तर और दक्षिण देशों के रहनेवाले स्तोताओं-द्वारा बुलाये जाते हो; तथापि आनुक राजा के पुत्र के लिए स्तोताओं-द्वारा तुम प्रेरित हो जाते हो। तुर्वश के लिए भी स्तोताओं-द्वारा प्रेरित हो जाते हो।

यद्वारुमेरुशमेश्यावकेकृपइन्द्रमादयसेसचा।
कण्वासस्त्वाब्रह्मभिःस्तोमवाहसइन्द्रायच्छन्त्यागहि॥ २॥

यत्। वा। रुमे। रुशमे। श्यावके। कृपे। इन्द्र। मादयसे।
सचा। कण्वासः। त्वा। ब्रह्मऽभिः। स्तोमऽवाहसः।
इन्द्र। आ। यच्छन्ति। आ। गहि॥ २॥

यद्वा यद्यपि रुमादिषु चतुर्षु राजसु हे इन्द्र त्वं सचा सह मादयसे माद्यसि तथापि स्तोमवाहसः स्तोमानां स्तोत्राणां वोढारः कण्वासः कण्वगोत्रा ऋषयः ब्रह्मभिः परिवृढैर्मन्त्रैर्हविर्भिर्वा हे इन्द्र त्वां आयच्छन्ति आगमयन्ति। यद्वा द्वितीयार्थे तृतीया। ब्रह्मभिः ब्रह्माणि हवींषि आभिमुख्येन प्रयच्छन्ति ददति दाण् दाने पाघ्रेत्यादिना यच्छादेशः अतस्त्वं आगहि शीघ्रमागच्छ गमेर्लोटि छान्दसः शपो लुक्॥ २॥

२. इन्द्र, यद्यपि तुम रुम, रुशम, श्यावक और कृप नामक राजाओं के साथ प्रमत्त हुआ करते हो; तथापि स्तोत्र-वाहक कण्व लोग तुम्हें स्तोत्र प्रदान करते हैं; आओ।

चातुर्विंशिकेऽहनि माध्यन्दिनसवनेऽच्छावाकशस्त्रे यथेति प्रगाथोऽनुरूपः सूत्रितश्च—यथा-गौरोअपाकृतमित्यच्छावाकस्येति ।

तत्र प्रथमा सूक्ते तृतीया—

यथा॑गौ॒रोअ॒पाकृ॒तंतृष्य॒न्नेत्यवे॑रिणम् ।
आ॒पि॒त्वेनः॑प्रपि॒त्वेतूय॑मागहि॒कण्वे॑षु॒सुसचा॒पिब॑ ॥ ३ ॥

यथा॑ । गौ॒रः । अ॒पा । कृ॒तम् । तृष्य॑न् । एति॑ । अव॑ ।
इरि॑णम् । आ॒ऽपि॒त्वे । नः॒ । प्र॒ऽपि॒त्वे । तूय॑म् । आ ।
ग॒हि॒ । कण्वे॑षु । सु । सचा॑ । पिब॑ ॥ ३ ॥

गौरो गौरमृगः तृष्यन् पिपासन् अपा अप्भिरुदकैः व्यत्ययेनैकवचनं ऊडिदमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वम् कृतं संपूर्णतां कृतम् इरिणं निस्तृणं तटाकदेशं यथा येनप्रकारेण अवैति अवगच्छति अवशब्दः अभिशब्दस्यार्थे अभिमुखः सन् शीघ्रं गच्छति तथा आपित्वे बन्धुत्वे प्रपित्वे प्राप्ते सति हे इन्द्र त्वं नोस्मान् तूयं क्षिप्रनामैतत् शीघ्रमागहि आगच्छ आगत्य च कण्वेषु कण्वपुत्रेष्वस्मासु सचा सह एकयत्नेनैव विद्यमानं सर्वं सोमं सु सुष्ठु पिब ॥ ३ ॥

३. जैसे गौर मृग तृष्णार्त होकर जल-पूर्ण और तृण-शून्य स्थान को जान जाता है, वैसे ही, हे इन्द्र, सखित्व प्राप्त हो जाने पर तुम हमारे सम्मुख शीघ्र आओ। हम कण्व-पुत्र हैं। हमारे साथ एकत्र सोम पान करो।

अथ चतुर्थी—

मन्द॑न्तुत्वामघवन्निन्द्रेन्द॑वोराधो॒देया॑यसुन्व॒ते ।
आ॒मुष्या॒सोम॑मपिबश्च॒मूसु॒तंज्येष्ठं॒तद्द॑धिषे॒सहः॑ ॥ ४ ॥

मन्द॑न्तु । त्वा॒ । म॒घ॒ऽव॒न् । इ॒न्द्र॒ । इन्द॑वः । रा॒धः॒ऽदेया॑य ।
सु॒न्व॒ते । आ॒ऽमुष्य॑ । सोम॑म् अ॒पि॒बः॒ । च॒मू इति॑ । सु॒तम् ।
ज्येष्ठ॑म् । तत् । द॒धि॒षे॒ । सहः॑ ॥ ४ ॥

हे मघवन् धनवन्निन्द्र इन्दवः क्लेदनाः सोमाः त्वां मन्दन्तु मादयन्तु हर्षयन्तु मन्देर्व्यत्ययेन परस्मैपदम् । किमर्थं सुन्वते सोमाभिषवं कुर्वते यजमानाय राधोदेयाय राधोधनस्य च दामार्थम् दद्यातेरचोयदिति भावेयत् ईद्यतीतीकारः यतोनावइत्याद्युदात्तत्वात्कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्व-

म शत्रुरनुभवति सुन्वन्तस्तुवन्तारावभिषवकर्तृभ्यो दत्ता। अपिच त्वं सोमं आमुष्य आमोषणं कृत्वा अ-दत्तमपि बलादपहृत्य अपिबः पीतवानसि। सयज्ञवेशसं कृत्वा प्रासहासोममपिबदितिश्रुतेः। की-दृशं सोमं चमू चम्वोः अधिषवणफलकयोः सुतमभिषुतम्। यद्वा चमूभ्यां चमसाभ्यां होतुर्मै-त्रावरुणस्य च संबन्धिभ्यां संस्कृताभिः वसतीवरीभिः सुतमभिषुतं यस्मादेवं तस्मात्कारणात् ज्येष्ठं प्रशस्यतमं वृद्धतमं वा सहोबलं दधिषे हेइन्द्र त्वं धारयसि अतोमदीयाअपि सोमास्त्वां मादयन्त्विति प्रार्थ्यते ॥ ४ ॥

४. धनवान् इन्द्र, सोम अभिषव-कर्त्ता को धन देने के लिए तुम्हें प्रमत्त करे। तुमने सोमपान किया है। यह सोम अभिषवण-फलक (चमस) द्वारा अभिषुत किया गया है; इसलिए यह अतीव प्रशस्य है। इसी के लिए तुमने महान् बल को धारण कर रक्खा है।

प्रचक्रेसहसासहोबभञ्जमन्युमोजसा।
विश्वेतइन्द्रपृतनायवोयहोनिवृक्षाइवयेमिरे ॥ ५ ॥ ३० ॥

प्र। चक्रे। सहसा। सहः। बभञ्ज। मन्युम्। ओजसा। विश्वे। ते। इन्द्र। पृतनाऽयवः। यहो इति। नि। वृक्षाःऽइव। येमिरे ॥५॥३०॥

इन्द्रः सहसा आत्मीयेनाभिभवेन वीर्यकर्मणा सहः शत्रूणामभिभवनं प्रचक्रे प्रकर्षेण कृतवान् तथा ओजसा बलेन मन्युं परकीयं क्रोधं बभञ्ज भग्नवान् उत्तरोर्धर्चः प्रत्यक्षकृतः हे यहो महन्नामैतत् हे महन्निन्द्र विश्वे सर्वे पृतनायवः युद्धकामाः शत्रवः ते त्वया वृक्षाइव म-हीरुहाइव नियेमिरे नियताआसन् यथा वृक्षानिश्चलास्तिष्ठन्ति तद्वन्निर्व्यापारा अभूव-न्नित्यर्थः ॥ ५ ॥

५. अपने वीर-कर्म के द्वारा इन्द्र ने शत्रुओं को दबाया है। उन्होंने बल के द्वारा परकीय क्रोध को नष्ट किया है। महान् इन्द्र, सारे युद्धेच्छु शत्रुओं को तुमने वृक्ष की तरह निश्चल किया है।

॥ इति पञ्चमस्य सप्तमे त्रिंशोवर्गः ॥ ३० ॥

अथ षष्ठी—

सहस्रेणेवसचतेयवीयुधायस्तआनळुपस्तुतिम्।
पुत्रंप्रावर्गंकृणुतेसुवीर्येदाश्नोतिनमउक्तिभिः ॥ ६ ॥

सहस्रेणऽइव। सचते। यविऽयुधा। यः। ते। आनट्। उपऽस्तुतिम्। पुत्रम्। प्रावर्गम्। कृणुते। सुऽवीर्ये। दाश्नोति। नमउक्तिऽभिः ॥ ६ ॥

---

१ तै० सं० २. ४.१२.।

हे इन्द्र ते तव उपस्तुतिं स्तोत्रं यः पुरुष आनट् प्राप्नोति स्तौ प्रापयति अश्नोतेर्लङि व्यत्ययेन परस्मैपदम्। सचते समवैति षच समवाये सहस्रेणेव यथा सहस्रसंख्येन बलेन वधेत्यर्थः यश्च यजमानो नमउक्तिभिः नमस्कारवचनैः स्तोत्रैः सार्धं दाश्नोति हवींषि तुभ्यं ददाति दाश्नृदाने सपर्यमानः सुवीर्ये शोभनवीर्ययुक्ते सङ्ग्रामे प्रावर्गं प्रकर्षेण शत्रूणां वर्जयितारं पुत्रं कृणुते करोत्युत्पादयति त्वत्प्रसादाल्लभत इत्यर्थः प्रपूर्वाद्वृजेः कृत्यल्युटो बहुलमिति कर्तरि घञ् उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलमिति दीर्घः थाथादिनोत्तरपदान्तोदात्तत्वम्। यद्वा सुवीर्य इत्येतत्पुत्रस्य विशेषणं द्वितीयार्थे सप्तमी शोभनवीर्यं पुत्रम् बहुव्रीहौ वीरवीर्यौ चेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥६॥

६. इन्द्र, जो तुम्हारा स्तोत्र करता है, वह सहस्र-संख्यक वज्रायुध (वीर) प्राप्त करता है और जो नमस्कार द्वारा हव्य प्रदान करता है, वह शोभन वीर्यवाला और शत्रुघातक पुत्र प्राप्त करता है।

माभेममाश्रमिष्मोग्रस्यसख्येतव।
महत्तेवृष्णोअभिचक्ष्यंकृतंपश्येमतुर्वशंयदुम् ॥ ७ ॥

मा। भेम। मा। श्रमिष्म। उग्रस्य। सख्ये। तव।
महत्। ते। वृष्णः। अभिऽचक्ष्यम्। कृतम्। पश्येम।
तुर्वशम्। यदुम् ॥ ७ ॥

हे इन्द्र उग्रस्योद्गूर्णबलस्य तव सख्ये सखित्वे सति वयं माभेम माभैष्म कुतश्चिदपि शत्रोर्भीता माभूम। माश्रमिष्म श्रान्ताः पीडिताश्च माभूम वृष्णः कामानां वर्षितुस्ते तव संबन्धि महत् प्रभूतं कृतं वृत्रवधादिलक्षणं कर्म अभिचक्ष्यं अभितः ख्यापनीयं स्तोतव्यं अतोमहानुभावस्य तव सख्यं प्राप्तानां भीतिश्रमौ न जायेते इत्यर्थः। तत्कथमवगम्यत इति चेत् उच्यते तुर्वशं एतत्संज्ञं राजर्षिं यदुं एतत्संज्ञं च त्वत्प्रसादात्सुखेन जीवन्तौ पश्येम दृष्टवन्तः खलु वयं अतःकारणात् त्वत्सख्यं प्राप्तस्य भयादिकं न जायत इत्येतदुपपन्नमित्यर्थः ॥ ७॥

७. इन्द्र, तुम उग्र हो। तुम्हारी मित्रता प्राप्त करके हम नहीं डरेंगे, थकेंगे भी नहीं। तुम अभीष्ट-वर्षक हो। तुम्हारे सारे महान् कर्मों को प्रकाशित करना ठीक है। हमने तुर्वश और यदु को देखा है।

अथाष्टमी—

सव्यामनुस्फिग्यंवावसेवृषानदानोअस्यरोषति।
मध्वासंपृक्ताःसारघेणधेनवस्तूयमेहिद्रवापिब ॥ ८ ॥

सव्याम् । अनु । स्फिग्यम् । वावसे । वृषा । न । दानः । अस्य । रोषति । मध्वा । सम्ऽपृक्ताः । सारघेण । धेनवः । तूयम् । आ । इहि । द्रव । पिब ॥ ८ ॥

वृषा कामानांवर्षितेन्द्रः सव्यां दक्षिणेतरां स्फिग्यं कटिप्रदेशमनु तृतीयार्थे अनोः कर्मप्रवचनीयत्वम् सव्ययास्फिग्या शरीरैकदेशेनैव ववसे वस्ते सर्वभूतजातमाच्छादयति स्वयं कृत्स्नं जगदवतीत्यवर्ततइत्यर्थः। निगमान्तरञ्च भवति—यदन्ययास्फिग्याक्षामवस्थादिति। अपिच दानः अवखण्डयिता दानअवखण्डने पचाद्यच् सच अस्य इममिन्द्रं नरोषति न हिनस्ति रुष-रिषहिंसायाम्। इन्द्रं हिंसितुं शक्तः कश्चिदपि नास्तीत्यर्थः। यद्वा दानो हविषां दाता यजमानस्य अस्येन्द्रस्य न रोषति रोषं नजनयति सर्वदा हविर्भिः परिचरतीत्यर्थः। उत्तरोर्धर्चः प्रत्यक्षकृतः सारघेण सरघा मधुमक्षिका तत्संबन्धिना मध्वा मधुना लुप्तोपममेतत् मधुनेव रसवता क्षीरादिना श्रयणद्रव्येण संपृक्ताः संसृष्टाः संस्कृताः धेनवः धेनुवत् प्रीतिजनकाअस्मदीयाः सोमाः यद्वा धिवेः प्रीणनार्थाद्धेनवः प्रीणयितारइत्यर्थः अथवा धेट्पाने धेटश्चेत्यौणादिको-नुप्रत्ययः तत्संनियोगेन एकारान्तादेशश्च पातव्याः सोमाइत्यर्थः। यतएवमतःकारणात् हे इन्द्र तूयं क्षिप्रं एहि अस्मत्समीपं आगच्छ आगत्यच द्रव सोमाः यस्मिन्नुत्तरवेदिलक्षणे स्थाने वर्तन्ते तं देशं शीघ्रं गच्छ द्रुगताविति धातुः द्व्यचोतस्तिङइति संहितायांदीर्घः। तदनन्तरं अध्वर्युणा दत्तं सोमं पिब तेन सोमेन सम्यक्त्वोदरं पूरयेत्यर्थः ॥ ८ ॥

८. काम-वर्षक इन्द्र ने अपनी बाईं कमर से सारे प्राणियों को आच्छादित किया है। हविर्दाता इन्द्र का क्रोध नहीं उत्पन्न करता। मधु-मक्षिका से उत्पन्न मधुद्वारा संस्पृष्ट और प्रसन्नता-दाता सोम के सन्मुख शीघ्र आओ। उस सोम के पास जाओ और उसे पियो।

अथ नवमी—

अश्वीरथीसुरूपइद्गोमाँइदिन्द्रतेसखा ।
श्वात्रभाजावयसासचतेसदाचन्द्रोयातिसभामुप ॥ ९ ॥

अश्वी । रथी । सुऽरूपः । इत् । गोऽमान् । इत् । इन्द्र । ते । सखा । श्वात्रऽभाजा । वयसा । सचते । सदा । चन्द्रः । याति । सभाम् । उप ॥ ९ ॥

१ ऋ० सं० ३.२.११।

हे इन्द्र ते तव सखा मित्रभूतः पुरुषः अश्व्यादिगुणविशिष्टएव भवति इच्छन्तः यत्ने- कमभिसंबध्यते अश्वीइव बहुभिरश्वैरुपेतएव भवति नकदाचिदश्वैर्वियुज्यते रथी रथवाने- व सम्भवति सुरूपइव शोभनरूपः शोभनावयवएव सम्भवति गोमाँइव बह्वीभिर्गोभिर्युक्तएव स- म्भवति नकदाचिदेवैर्वियुज्यतइत्यर्थः । अपिच श्वात्रामात्रा श्वात्रमिति धननाम आशु अवनी- यं शीघ्रं मातव्यं शोभनं धनं संभजता ईदृग्धनसंयुक्तेन वयसा अन्ननामैतद् अन्नेन ससर्वदा सचते समवैति सङ्गच्छते धनसमवाये अतएव चन्द्रः सर्वेषामाह्लादकः सन् सभां जनसंसदं उपयात्युपगच्छति ॥ ९ ॥

९. इन्द्र, तुम्हारा सखा ही अश्ववाला, रथवाला, गौवाला और रूपवाला है। वह सदा शीघ्र धन प्राप्त करता है और सबके लिए आह्लाद-जनक होकर सभा में जाता है।

ऋश्यो॒नतृष्य॑न्नव॒पान॒माग॑हि॒पिबा॒सोमं॒वशाँ॒अनु॑ ।
नि॒मेघ॑मानोमघवन्दि॒वेदि॑व॒ओजि॑ष्ठंदधिषे॒सह॑ः ॥१०॥२१॥

ऋश्यः । न । तृष्यन् । अव॒ऽपान॑म् । आ । ग॒हि॒ । पिब॑ ।
सोम॑म् । वशा॑न् । अनु॑ । नि॒ऽमेघ॑मानः । म॒घ॒ऽव॒न् । दि॒वेऽदि॑वे ।
ओजि॑ष्ठम् । द॒धि॒षे॒ । सह॑ः ॥ १० ॥ २१ ॥

हे इन्द्र ऋश्योन ऋश्याख्योमृगइव तृष्यन् पिपासंस्त्वं अवपानं अवनीतं ग्रहचमसादि- षु पात्रेषु आनीतं पातव्यं सोमं आगहि अभिगच्छ गत्वाच तमस्मदीयं सोमं वशां अनुका- मं यथाकामं पिब यावता पीतेन पर्याप्तिर्जायते तावता सोमेन स्वोदरं पूरयेत्यर्थः । अतएव सो- मपानात्प्राप्तबलस्त्वं दिवेदिवे प्रतिदिवसं निमेघमानः न्यंचिअवाङ्मुखानि वृष्ट्युदकानि सिञ्चन् हे मघवन्निन्द्र ओजिष्ठं ओजस्वितमं उद्गूर्णतमं सहोबलं दधिषे धारयसि ओजस्विशब्दादिष्ठ- नि विन्मतोर्लुगितिविनोलुक् टेरिति टिलोपः ॥१०॥

१०. ऋश्य नामक मृग की तरह तुम पात्र में लाये गये सोम के सम्मुख आओ और इच्छानुसार पान करो। धनवान् इन्द्र, तुम प्रतिदिन निम्नमुख वृष्टि को गिराते हुए अतीव तेजस्वी बल को धारण करो।

॥ इति पञ्चमस्य सप्तमे एकविंशोवर्गः ॥ २१ ॥

अथैकादशी—

अध्व॑र्यो॒द्रा॒वया॒त्वंसोम॒मिन्द्र॑ःपिपासति ।
उप॑नू॒नंयु॑युजे॒वृष॑णा॒हरी॒आच॑जगाम॒वृत्र॒हा ॥ ११ ॥

अध्वर्यो इति। द्रवय। त्वम्। सोमम्। इन्द्रः। पिपासति।
उप। नूनम्। युयुजे। वृषणा। हरी इति। आ। च।
जगाम। वृत्रऽहा॥ ११॥

हे अध्वर्यो अध्वरस्य नेतः त्वं सोमं द्रावय उत्तरवेदिलक्षणं स्थानं प्रापय यद्वा रसात्मना द्रवणशीलं कुरु अभिषुणित्यर्थः। किंकारणमिति चेत् इन्द्रः पिपासति इमं सोमं पातुमिच्छति त्वयैतत्कथमवगतमिति चेत् तत्राह वृषणा वर्षितारौ युवानौ वा हरी अश्वौ नूनमद्य उपयुयुजे उपगम्य सारथियोजितवान्नपि वृत्रहा वृत्रस्य हन्ता इन्द्रश्च आजगाम आगतवान्॥ ११॥

११. अध्वर्यु, इन्द्र सोम पीने की इच्छा करते हैं। तुम सोम का अभिषव करो। दोनों तरुण अश्व आज जोते गये हैं। वृत्रघ्न आये हैं।

स्वयंचित्समन्यतेदाशुरिर्जनोयत्रासोमस्यतृम्पसि।
इदंतेअन्नंयुज्यंसमुक्षितंतस्येहिप्रद्रवापिब॥ १२॥

स्वयम्। चित्। सः। मन्यते। दाशुरिः। जनः। यत्र।
सोमस्य। तृम्पसि। इदम्। ते। अन्नम्। युज्यम्।
सम्ऽउक्षितम्। तस्य। आ। इहि। प्र। द्रव। पिब॥ १२॥

दाशुरिर्दाश्वान् दाशतेरौणादिक उरिन् हविषां दाता यजमानलक्षणो जनः स्वयंचित्स्वयमेव आत्मनैव मन्यते सर्वं जानाति परायत्तज्ञानो न भवतीत्यर्थः यत्र यस्मिन् जने सोमस्य पानेन हे इन्द्र त्वं तृम्पसि तृप्तो भवसि। तृपतृंफतृप्तौ तौदादिकः शे तृंफादीनामिति नुम्। ते त्वदीयं युज्यं योग्यं इदमस्मदीयं सोमलक्षणमन्नं समुक्षितं सम्यक् पात्रेष्वासिक्तम् उक्षसेचने कर्मणि गतिरनन्तरइति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् अतस्त्वं तादृशं सोमं प्रत्यभिगच्छ प्रद्रव शीघ्रं प्राप्नुहि तदनन्तरं पिब पानं कुरु॥ १२॥

१२. इन्द्र, जिसके सोम से तुम सन्तुष्ट होते हो, वह हव्यदाता स्वयं ही उस बात को जान सकता है। तुम्हारे योग्य सोमपात्र में सींचा गया है। आओ, उसके पास जाओ और उसे पियो।

अथ त्रयोदशी—

रथेष्ठायाध्वर्यवःसोममिन्द्रायसोतन।
अधिब्रध्नस्याद्रयोविचक्षतेसुन्वन्तोदाश्वध्वरम्॥ १३॥

रथेऽस्थाय । अध्वर्यवः । सोमम् । इन्द्राय । सोतन । अधि ।
ब्रध्नस्य । अद्रयः । वि । चक्षते । सुन्वन्तः । दाशुऽअध्वरम् ॥ १३ ॥

रथेष्ठाय रथेतिष्ठतीतिरथेष्ठः सुपिस्थइतिकप्रत्ययः तत्पुरुषेकृतिबहुलमिति सप्तम्याऽलुक् एवं लक्षणाय इन्द्राय हे अध्वर्यवः सोमं सोतन अभिषुणुत । षुञ्अभिषवे तप्तनप्तनथनाश्चेति तबादेशः । ब्रध्नस्य मूलस्य अभिषवार्थं चर्मणि स्थापितस्य उपरात्मस्य विस्तृतस्याश्मनः अध्युपरि अद्रयः अन्ये ग्रावाणः चतसृषु दिक्षु वर्तमानाः दाश्वध्वरं दाशोदातुर्यजमानस्य अध्वरो यागः येन निष्पद्यते तादृशं सोमं सुन्वन्तः ऋत्विग्भिरपेक्षं स्वयमेवाभिषुण्वन्तो विचक्षते विशेषेण प्रकाशन्ते सोमाभिषवे अतिशयेनानुकूलावर्तन्तइत्यर्थः । अथवा उक्तलक्षणा येऽद्रयस्तैरद्रिभिः हे अध्वर्यवः सोममभिषुणुतेति योज्यम् ॥ १३ ॥

१३. अध्वर्युओ, इन्द्र रथ पर हैं। उनके लिए सोम प्रस्तुत करो। अभिषव के लिए चर्म पर स्थापित मूल पत्थर के ऊपर पत्थर यजमान के लिए यज्ञ-निष्पादक सोम का अभिषव करते हुए चारों ओर शोभा पा रहे हैं।

उपब्रध्नंवावाताडुषणाहरीइन्द्रमपसुवक्षतः ।
अर्वाञ्चंत्वासप्तयोध्वरश्रियोवहन्तुसवनेदुप ॥ १४ ॥

उप । ब्रध्नम् । वावाता । वृषणा । हरी इति । इन्द्रम् ।
अपऽसु । वक्षतः । अर्वाञ्चम् । त्वा । सप्तयः ।
अध्वरऽश्रियः । वहन्तु । सवना । इत् । उप ॥ १४ ॥

ब्रध्नमन्तरिक्षं वावाता संभजन्तौ वनतेर्निष्ठायां छान्दसं द्विर्वचनं इडभावः आत्वं धातुस्वरश्च अन्येषामपिदृश्यतइति सांहितिकोऽभ्यासदीर्घः । यद्वा वावाता पुनःपुनर्गच्छन्तौ वा गतिगन्धनयोः अस्माद्यङ्लुगन्तात्कर्तरिनिष्ठा । वृषणा वृषणौ सेक्तारौ हरी हरणशीलावश्वौ उक्तगुणौ सन्तौ अपस्सु अस्मदीयेषु कर्मसु अपसशब्दः सकारान्तः कर्मवचनः पीवोपवसनानां छन्दसि लोपोवक्तव्यइतीहसकारोलुप्यते । तमेममिन्द्रं उपवक्षतः उपवहतां उपानयताम् वहतेर्लेटयडागमः सिब्बहुलमिति सिप् । अपिच अध्वरश्रियोऽध्वरं सेवमानाः सप्तयः सर्पणशीलाः अन्येपि त्वदीयाअश्वाः सवना सवनानि प्रातःसवनादीन्यस्मद्यागसम्बन्धीनि प्रति हे इन्द्र त्वां अर्वाञ्चं अभिमुखं उपवहन्तु उपगमयन्तु इदिति पूरकः ॥ १४ ॥

१४. हमारे कर्म में अन्तरिक्ष में विचरण करनेवाले और सींचने में समर्थ हरि नाम के दोनों अश्व इन्द्र को ले आवें। इन्द्र, यज्ञ-सेवी और गतिशील दोनों अश्व तुम्हें सवनों के समीप ले जायें।

अथ पंचदशी—

प्रपूषणंवृणीमहेयुज्यायपुरूवसुम् ।
सशक्रशिक्षपुरुहूतनोधियातुजेरायेविमोचन ॥१५॥३२॥

प्र । पूषणम् । वृणीमहे । युज्याय । पुरुऽवसुम् ।
सः । शक्र । शिक्ष । पुरुऽहूत । नः । धिया ।
तुजे । राये । विऽमोचन ॥ १५ ॥ ३२ ॥

इयमाद्या च तृचः पूष्णइन्द्रस्य च लिङ्गसद्भावात् एवमुभयथा व्याख्यायन्ते पुरूवसुं बहुधनं पूषणं पोषकमिन्द्रं यद्वैतत्संज्ञं देवं प्रवृणीमहे प्रकर्षेण संभजामहे । किमर्थं युज्याय युज्यमर्हति युज् सखा तस्य भावाय सखित्वायेत्यर्थः हे शक्र शक्त पुरुहूत बहुभिराहूत हे विमोचन पापाद्विमोचयितरिन्द्र पूषन्वा स त्वं नोऽस्मान् धिया आत्मीयया बुद्ध्या शिक्ष शक्तान्कर्तुमिच्छ । किमर्थं राये धनाय धनप्राप्त्यर्थं तुजे शत्रून् योजयितुं हिंसितुम् तुज हिंसायाम् अस्मात्तदर्थे केन्प्रत्ययः । यद्वा राय इति क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति कर्मणः सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थी आचार्येक-वचनम् रायो धनानि धिया स्तुत्या प्रीतः सन् नोऽस्मभ्यं शिक्ष देहि शिक्षतिर्दानकर्मा इति रायो विभक्तिव्यत्ययः ॥ १५॥

१५. मैत्री की प्राप्ति के लिए हम बहु धनवाले पूषा का वरण करते हैं। शक्र, अनेकों द्वारा आहूत और पाप-विमोचक पूषन्; अपनी बुद्धि के द्वारा धन की प्राप्ति और शत्रु-विनाश के लिए हमें समर्थ करने की इच्छा करो।

॥ इति पञ्चमस्य सप्तमे द्वात्रिंशो वर्गः ॥ ३२ ॥

अथ षोडशी—

संनःशिशीहिभुरिजोरिवक्षुरंरास्वरायोविमोचन ।
त्वेतन्नःसुवेदमुस्रियंवसुयंत्वंहिनोषिमर्त्यम् ॥ १६ ॥

सम् । नः । शिशीहि । भुरिजोःऽइव । क्षुरम् । रास्व । रायः ।
विऽमोचन । त्वे इति । तत् । नः । सुऽवेदम् । उस्रियम् ।
वसु । यम् । त्वम् । हिनोषि । मर्त्यम् ॥ १६ ॥

हे इन्द्र पूषन्वा नोऽस्मान् संशिशीहि सम्यक् निश्य तीक्ष्णबुद्धीन्कुरु । भुरिजोरिव बाहु-मध्येऽव नापितस्य बाह्वोरवस्थितं क्षुरमिव अपि च हे विमोचन पापाद्विमोचयितः रायो धनानि दास अस्मभ्यं देहि दाशने । तत्कस्य हेतोः ते त्वयि खलु उस्रियं उस्रागावः तत्संबन्धं प-शुरूप निवासकं धनं नोऽस्माकं सुवेदं सुलभं नान्येषु देवेषु यं धनसमूहं मर्त्यं मनुष्यं स्तोतारं प्र-ति त्वं हिनोषि प्रेरयसि तदपि त्वयीत्यन्वयः । भवत्वं यस्माद्दास्येति योज्यम् ॥ १६ ॥

१६. (नाई की) बाँह में रहनेवाले छुरे की तरह हमें तीक्ष्ण-बुद्धि करो। हे पाप-विमोचक, हमें धन दो। तुम्हारा गोधन हमारे लिए सुलभ हो। तुम मनुष्य के लिए यह धन भेजा करते हो।

वेमित्वापूषन्नृञ्जसेवेमिस्तोतवआघृणे ।
नतस्यवेम्यरणंहितद्वसोस्तुषेपज्रायसाम्ने ॥ १७ ॥

वेमि । त्वा । पूषन् । ऋञ्जसे । वेमि । स्तोतवे । आघृणे । न । तस्य । वेमि । अरणम् । हि । तत् । वसो इति । स्तुषे । पज्राय । साम्ने ॥ १७ ॥

हे पूषन् पोषकेन्द्र एतत्संज्ञ वा देव त्वा त्वां ऋञ्जसे प्रसाधयितुं वेमि कामये आघृणे आगतदीप्ते स्तोतवे त्वां स्तोतुं वेमि कामये यत् त्वद्व्यतिरिक्तं देवतान्तरं तस्य स्तोत्रं न वेमि न कामये। तत्कुत इतिचेत् हि यस्मात् अरणं अरमणं असुखकरं तत्।अतस्त्वामेव स्तोतुं कामये इत्यर्थः हे वसो वासक स्तुषे स्तुवते पज्राय पार्जकाय स्तोत्राणां साम्ने साम स्तोत्रं सामर्थ्या-दत्र तद्वान् लक्ष्यते तद्वते यद्वा पज्रइति कक्षीवतआख्या आज्ञातं हि पज्रियासोअश्विना हवन्तइति । तस्मै कक्षीवते इव मह्यं सामर्थ्यादुपमार्थोऽवगम्यते अपेक्षितं धनं देहीति शेषः॥१७॥

१७. पूषन्, मैं तुम्हें प्रसाधित करने की इच्छा करता हूँ। दीप्तिमान् पूषन्, तुम्हारी स्तुति करने की इच्छा करता हूँ। अन्य देवों की स्तुति करने की मैं इच्छा नहीं करता; क्योंकि वे असुखकर हैं। निवास-प्रद, स्तोता और साम-मन्त्र-युक्त पज्र (कक्षीवान्) को अभिलषित धन दो।

अथाष्टादशी–

परागावोयवसंकच्चिदाघृणेनित्यंरेक्णोअमर्त्य ।
अस्माकंपूषन्नविताशिवोभवमंहिष्ठोवाजसातये ॥ १८॥

परा । गावः । यवसम् । कत् । चित् । आघृणे । नित्यम् । रेक्णः । अमर्त्य । अस्माकम् । पूषन् । अविता । शिवः । भव । मंहिष्ठः । वाजऽसातये ॥ १८ ॥

---

१ ऋ० सं० १. ८. १५ ।

हे आघृणे आगतदीप्ते पूषन्निन्द्र वा कश्चिद् कस्मिंश्चित्काले अस्मदीया गावः यवसं तृणं भक्षितुं परागच्छन्ति हे अमर्त्य अमरण देव तदानीं रेक्णस्त्वद्गोरूपं धनं नित्यं अस्माकं ध्रुवमस्तु चोरव्याघ्रादिभिः हिंसितं माभूत्। अपिच हे पूषन् पोषयितः अस्माकं अविता रक्षिता भूत्वा शिवः सुखकरोभव तथा वाजसातये वाजस्यान्नस्य बलस्य वा संभजनार्थं मंहिष्ठोदातृतमो भव ॥ १८ ॥

१८. दीप्तिवाले और अमर पूषन्, किसी समय हमारी गायें चरने के लिए लौटती हैं। हमारा गो-रूप धन नित्य हो। तुम हमारे रक्षक और मङ्गलकर होओ। अन्न-दान के लिए महान् होओ।

स्थूरंराधःशताश्वंकुरुङ्गस्यदिविष्टिषु।
राज्ञस्त्वेषस्यसुभगस्यरातिषुतुर्वशेष्वमन्महि ॥ १९ ॥

स्थूरम्। राधः। शतऽअश्वम्। कुरुङ्गस्य। दिविष्टिषु। राज्ञः।
त्वेषस्य। सुऽभगस्य। रातिषु। तुर्वशेषु। अमन्महि ॥ १९ ॥

इदमादिकेन तृचेन देवातिथिः कुरुंगनाम्नोराज्ञो दानं स्तौति कुरुङ्गस्य कुरून् जेतुं गच्छति कुरुं गच्छतीति वा कुरुङ्गः सोन्यथापि दृश्यते इति गमेर्डः पृषोदरादिः एतत्संज्ञस्य त्वेषस्य दीप्तस्य सुभगस्य शोभनधनस्य एवंभूतस्य राज्ञः संबन्धिनीषु दिविष्टिषु दिवः स्वर्गस्य एषणेषु प्राप्तिहेतुभूतासु यागक्रियासु रातिषु दानेषु दक्षिणारूपेषु सत्सु तुर्वशेषु मनुष्यनामैतत् निर्धारणे सप्तमी मनुष्येषु मध्ये वयं स्थूरं स्थूलं प्रभूतं शताश्वं अश्वानां शतेन युक्तं राधोधनं अमन्महि अज्ञासिष्म अलभामहीत्यर्थः ॥ १९ ॥

१९. कुरुङ्ग नाम के दीप्त और सौभाग्यवान् राजा की स्वर्ग-प्राप्ति के लिए यज्ञ और दान में मनुष्यों के बीच हमने प्रचुर और सौ अश्वों से युक्त धन को प्राप्त किया था।

अथ त्रिंशी—

धीभिःसातानिकाण्वस्यवाजिनःप्रियमेधैरभिद्युभिः।
षष्टिंसहस्रानुनिर्मजामजेनिर्यूथानिगवामृषिः ॥ २० ॥

धीभिः। सातानि। काण्वस्य। वाजिनः। प्रियऽमेधैः।
अभिद्युऽभिः। षष्टिम्। सहस्रा। अनु। निःऽमजाम्।
अजे। निः। यूथानि। गवाम्। ऋषिः ॥ २० ॥

काण्वस्य कण्वपुत्रस्य वाजिनो हविष्मतो मेधातिथेः संबन्धिभिः धीभिः ध्यातृभिः स्तोतृभिः सातानि संभक्तानि अभिद्युभिरभिगतदीप्तिभिः प्रियमेधैः एतत्संज्ञैश्च ऋषिभिः सेवितानि निर्मृजां निःशेषेण शुद्धानां गवां षष्टिं सहस्रा षष्टिसंख्याकानि सहस्राणि यूथानि ऋषिर्मेधातिथिरहं अनु पश्चात् निरये निःशेषेणागच्छं साकल्येन प्राप्तवानस्मि अज-गविशेषणयोः यथा प्रियमेधानां कण्वानां च गवां यूथानि राज्ञा दत्तानि तैः प्रतिगृहीतानि एवं तेन दत्तानि मया प्रतिगृहीतानीत्यर्थः ॥ २० ॥

२०. कण्व-पुत्र और हविवाले मेधातिथि तथा उनके स्तोताओं-द्वारा भजन के योग्य तथा दीप्ति पाये हुए प्रियमेध नाम के ऋषियों-द्वारा सेवित एवम् अतीव पवित्र साठ हज़ार गौओं को मैं (मेधातिथि) ने सबके अन्त में प्राप्त किया।

वृ॒क्षाश्चि॑न्मे अभिपि॒त्वे अ॑रारणुः ।
गां भ॑जन्त मे॒हनाश्वं॑ भजन्त मे॒हना॑ ॥ २१ ॥ २२ ॥

वृ॒क्षाः । चि॒त् । मे॒ । अ॒भि॒ऽपि॒त्वे । अ॒र॒र॒णुः । गाम् ।
भ॒ज॒न्त॒ । मे॒हना॑ । अश्व॑म् । भ॒ज॒न्त॒ । मे॒हना॑ ॥ २१ ॥ २२ ॥

मे मया अभिपित्वे पूर्वोक्ते धनेऽभिप्राप्ते सति वृक्षाश्चित् वृक्षा अपि अरारणुः अशब्दयन् कथमिति तदाह इमे ऋषयः मेहना मंहनीयां प्रशस्तां गां भजन्त असेवन्त अलभन्त मेहना मंहनीयं अश्वं च भजन्त अलभन्तेति गामश्वमिति जात्यभिप्रायमेकवचनम्। यद्वा मेहनेति मे इह नेति एतत्त्रयात्मकमेकं पदं तदाह यास्कः—यदिन्द्र चित्रं चायनीयं मंहनीयं धनमस्ति यन्म इह नास्तीति वा त्रीणि मध्यमानि पदानि। तदेवं व्याख्येयं इमे ऋषयो गामश्वं चालभन्त इहास्मिन् स्थाने प्रशस्तधनस्य यदानं मम नासीन्मम नासीदिति वृक्षप्रमुखाः सर्वेऽपि जनाः प्रोचुरित्यर्थः ॥ २१ ॥

२१. मेरे धन पाने पर वृक्षों ने भी हर्ष-ध्वनि की थी कि इन्होंने प्रशंसनीय गोधन और अश्वधन प्राप्त किया है।

॥ इति पंचमस्य सप्तमे त्रयस्त्रिंशो वर्गः ॥ ३३ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमोहार्दं निवारयन्। पुमर्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये पञ्चमाष्टके सप्तमोऽध्यायः समाप्तः ॥७॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा योवेदेभ्योऽखिलंजगत्। निर्ममे तमहं वन्देविद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

अथाष्टमोव्याख्यातुमारभ्यते। अष्टमेमण्डले प्रथमेऽनुवाके चत्वारिसूक्तानि व्याख्यातानि। दूरादित्येकोनचत्वारिंशदृचं पञ्चमं सूक्तं कण्वगोत्रस्य ब्रह्मातिथेरार्षं। आदितः षट्त्रिंशद्गायत्र्यः। ततोद्वे बृहत्यौ। अन्तिमानुष्टुप्। अन्त्येषु पञ्चस्वर्धर्चेषु चेदिपुत्रस्य कशुनाम्नोराज्ञोदानं स्तूयते। अतस्तद्देवताकाः। शिष्टाआश्विन्यः तथाचानुक्रान्तम्—दूरादेकान्नचत्वारिंशद्ब्रह्माति-थिराश्विनं द्विबृहत्यनुष्टुबन्त्यं अन्त्याः पञ्चार्धर्चाश्चैद्यस्य कशोर्दानस्तुतिरिति। प्रातरनुवाका-श्विनशस्त्रयोराश्विने क्रतौ गायत्रे छन्दसि अन्त्यतृचवर्जमिदं सूक्तम्। सूत्र्यतेहि—दूरादिहेवे-तिविसउम्परेदिति।

तत्र प्रथमा—

ओम् दूरादिहेवयत्सत्यरुणप्सुरशिश्वितत्। विभानुंविश्वधातनत् ॥ १ ॥

दूरात्। इहऽइव। यत्। सती। अरुणऽप्सुः। अशिश्वितत्।
वि। भानुम्। विश्वधा। अतनत् ॥ १ ॥

दूरात् दूरदेश एव विप्रकृष्टस्य नभसः प्राक्प्रदेशे वर्तमाना इहेवसती इहसमीपे विद्यमानेव अस्तेः शतरि श्नसोरल्लोपे उगितश्चेतिङीप् शतुरनुमइतिनद्याउदात्तत्वम्। अरुणप्सुः आरोचमानरूपा ईदृश्युषाः यत्यदा अशिश्वितत् अश्वेतयत् श्वितावर्णे अस्मात् ण्यन्तात् लुङिचङिरूपम् यद्वृ-त्तान्नित्यमितिनिघातप्रतिषेधः। तदा भानुं दीप्तिं विश्वधा बहुविधं व्यतनत् विस्तारितवती तनोतेर्व्यत्ययेन शप् ईदृशीमुषसम् हे अश्विनौ सचेथे इति उत्तरयैकवाक्यता। यद्वा प्रातरनु-वाके उषस्येन काण्डेन उषाः स्तुता सती प्रादुर्बभूव हे अश्विनौ शंसिष्यमाणमाश्विनं क्रतुं श्रोतुं युवामपि प्रादुर्भवतमिति अध्याहारेण वाक्यं पूरणीयम् ॥ १ ॥

१. दूर से ही निकट में विद्यमान दिखाई देनेवाली और दीप्त रूप-वाली उषा जिस समय सारे पदार्थों को श्वेत-वर्ण कर देती हैं, उस समय दीप्ति को अनेक प्रकार से विस्तारित करती हैं। (अश्विद्वय, मन्त्रों को सुनने के लिए तुम भी प्रादुर्भूत होओ।)

अथ द्वितीया—

नृवद्दस्रामनोयुजारथेनपृथुपाजसा। सचेथेअश्विनोषसम् ॥ २ ॥

नृऽवत् । दस्रा । मनःऽयुजा । रथेन पृथुऽपाजसा ।
सचेथे इति । अश्विना । उषसम् ॥ २ ॥

हे दस्रा दर्शनीयौ शत्रूणामुपक्षपयितारौ वा सुपां सुलुगित्याकारः । ईदृशौ हे अश्विना अश्विनौ नृवत् नृभिर्नेतृभिस्तुल्यं वर्तमानौ युवां तेन तुल्यमिति प्रथमार्थे वतिः यद्वा नेतृमती नृशब्दान्मतुप् छान्दसं लत्वम् रथुविसामान्याद् वा छन्दसीर इति वत्वम् ङीप् छान्दसो लुक् ह्रस्वनुड्भ्यां मतुबिति मतुप उदात्तत्वम् ईदृशीमुषसं रथेनात्मीयेन वाहनेन सचेथे सम्यग्गच्छथः । षच सम-वाये यद्वा सचतिः सेवनार्थः सचेथे सेवेथे तदाह यास्कः—सचस्वा नः स्वस्तये सेवस्व नः स्वस्तय इति । कीदृशेन रथेन मनोयुजा मनसैव व्यापारान्तरनिरपेक्षेण स्मरणमात्रेणाश्वैर्युज्यमानेन पृथुपाजसा विस्तीर्णबलेन बहुवेगेन वा उषसोऽनन्तरमश्विनोः स्तूयमानत्वात् तामश्विनौ गच्छत इत्युच्यते ॥ २ ॥

२. दर्शनीय अश्विद्वय, तुम लोग नेताओं के समान हो। इच्छा-मात्र से ही अश्वों में जोते हुए और प्रचुर अन्न से युक्त रथ से तुम लोग उषा के साथ मिलो।

युवाभ्यांवाजिनीवसूप्रतिस्तोमाअदृक्षत । वाचंदूतोयथोहिषे॥३॥

युवाभ्याम् । वाजिनीवसू इति वाजिनीऽवसू । प्रति ।
स्तोमाः । अदृक्षत । वाचम् । दूतः । यथा । ओहिषे ॥ ३ ॥

हे वाजिनीवसू वाजं हविर्लक्षणमन्नं तद्युक्ता यागक्रिया वाजिनी तस्यां वसु धनं ययो-रस्ति तौ तथोक्तौ यद्वा अन्नयुक्तं स्तोतृभ्यो देयं वसु धनं ययोरस्ति तादृशौ हे अश्विनौ यु-वाभ्यां स्तोमाः अस्माभिः कृतानि स्तोत्राणि प्रत्यदृक्षत प्रतिदृश्यन्ताम् दृशेश्छान्दसः कर्म-णि लुङ् लिङ्सिचावात्मनेपदेष्विति कित्त्वात् सृजिदृशोरित्यमभावः षत्वकत्वषत्वानि अहं च यथा येन प्रकारेण दूतः प्रेष्यो वाचं स्वामिनो वाक्यं याचते तथा युवयोः प्रीतिपूर्विकां वाचं ओहिषे पुरुषव्यत्ययः याचे ऊहिरर्दने याचने इत्यर्थः व्यत्ययेनात्मनेपदम् । यद्वा दूतो यथा स्वा-मिनोक्तां वाचं विदेशस्थमन्यं प्रापयति एवमहमपि स्तुतिरूपां वाचं ओहिषे वहे युवां प्राप-यामि वहेर्व्यत्ययेन मध्यमः छान्दसं सम्प्रसारणम् छन्दस्युभयथेत्यार्धधातुकत्वादिडागमः या-स्कादेर्लघूपधगुणश्च एङि पररूपमिति पररूपत्वम् ॥ ३ ॥

३. अन्न-युक्त और धन-सम्पन्न अश्विद्वय, अपने लिए बनाये गये स्तोत्रों को देखो। जैसे दूत स्वामी के वचन के लिए प्रार्थना करता है, वैसे ही हम तुम्हारे वाक्य के लिए प्रार्थना करते हैं।

१ नि० ३. २१.।

अथ चतुर्थी—

पुरुप्रियाणऊतयेपुरुमन्द्रापुरुवसू। स्तुषेकण्वासोअश्विना॥ ४॥

पुरुऽप्रिया। नः। ऊतये। पुरुऽमन्द्रा। पुरुवसू इति। पुरुऽवसू।
स्तुषे। कण्वासः। अश्विना॥ ४॥

पुरुप्रिया बहूनां प्रियौ पुरुमन्द्रा बहुमदौ बहूनां मादयितारौ वा यद्वा पुरु बहुलं माद्यन्तौ पुरुवसू बहुधनौ ईदृशौ अश्विना अश्विनौ नोऽस्माकमूतये रक्षणाय कण्वासः कण्वगोत्रा वयं स्तुषे स्तुमहे पुरुषवचनयोर्व्यत्ययः। यद्वा कण्वासइति पूजार्थं बहुवचनम् ऋषिरात्मानं संबोध्य ब्रूते हे अन्तरात्मन् कण्वासः कण्वगोत्रस्त्वं स्तुषे अश्विनौ स्तुहि॥ ४॥

४. तुम बहुतों के प्रिय, अनेकों के आनन्द-दाता और बहु धनवाले हो। हम कण्वगोत्रज हैं। हम अपनी रक्षा के लिए अश्विद्वय की प्रार्थना करते हैं।

मंहिष्ठावाजसातमेषयन्ताशुभस्पती। गन्तारादाशुषोगृहम्॥५॥१॥

मंहिष्ठा। वाजऽसातमा। इषयन्ता। शुभः।
पती इति। गन्तारा। दाशुषः। गृहम्॥ ५॥ १॥

मंहिष्ठा मंहिष्ठौ मंहनीयौ पूजनीयौ यद्वा दातृतमौ वाजसातमा वाजोऽन्नं बलं वा तस्यातिशयेन दातारौ यद्वा वाजोऽन्नं हविर्लक्षणमन्नं तस्य संभक्तृतमौ सनोतेः सनतेर्वा जनसनेति विट् विड्वनोरनुनासिकस्यात्वम्। इषयन्ता स्तोतृभ्य इषमन्नं कुर्वन्तौ तदस्यास्तत्करोतीति णिच् णेरिष्ठवद्भावेनटिलोपे प्राप्ते प्रकृत्यैकाजिति प्रकृतिभावः। यद्वा इषयन्ता इषयन्तौ श्रेयांसि प्रापयन्तौ इषगतौ अस्माद्धेतुमतिचेति णिच् संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वाद्गुणाभावः शुभः शोभनस्य धनस्य उदकस्य वा पती स्वामिनौ षष्ठ्याः पतिपुत्रेति विसर्जनीयस्य सत्वम् दाशुषः चरुपुरोडाशादीनि दत्तवतो यजमानस्य गृहं गन्तारा गमनशीलौ गमेस्ताच्छीलिकस्तृन् नलोकाव्ययेति कर्मणि षष्ठ्याः प्रतिषेधः। ईदृशावश्विनौ स्तुमइति शेषः॥ ५॥

५. तुम लोग पूज्य हो। सबसे अधिक अन्न देनेवाले हो। शोभन धन के स्वामी हो। तुम लोग मङ्गल-प्रद और हव्यदाता के गृह में जाया करते हो।

॥ इति पञ्चमस्याष्टमे प्रथमो वर्गः॥ १॥

अथ षष्ठी—

तासुदेवायदाशुषेसुमेधामवितारिणीम्। घृतैर्गव्यूतिमुक्षतम्॥६॥

ता । सुऽदेवाय । दाशुषे । सुऽमेधाम् । अविऽतारिणीम् ।
घृतैः । गव्यूतिम् । उक्षतम् ॥ ६ ॥

हे अश्विनौ या यौ तादृशौ युवाम् सुदेवाय शोभनादेवा येनयष्टव्याः तथोक्तः बहुव्रीहौनञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् तस्मै दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय तादर्थ्येचतुर्थी इदंयजमानार्थं सुमेधां शोभनयज्ञां अविदासिनीं विदसनं विगमनम् अपायः अनपायिनीम् नञ्समासः अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ईदृशीं गव्यूतिं गावोयूयन्ते संयुज्यन्तेऽत्रेति गव्यूतिर्गोसञ्चारभूमिः गोर्यूतौछन्दसीत्यवादेशः तां घृतैः क्षरणशीलैः उदकैः उक्षतम् सिञ्चतम् । उक्षसेचने ॥ ६ ॥

६. जो हव्यदाता सुन्दर देवतावाला है, उसके लिए तुम लोग उत्तम यज्ञ से युक्त और अविनाशी गोचर-भूमि को जल के द्वारा सिक्त करो।

आनःस्तोममुपद्रवत्तूयंश्येनेभिराशुभिः । यातमश्वेभिरश्विना ॥७॥

आ । नः । स्तोमम् । उप । द्रवत् । तूयम् । श्येनेभिः ।
आशुऽभिः । यातम् । अश्वेभिः । अश्विना ॥ ७ ॥

हे अश्विना अश्विनौ नोऽस्माकं स्तोमं स्तोत्रं अश्वेभिरश्वैः द्रवत् तूयमिति उभे क्षिप्रनामनी एकः पूरकः तूयम् क्षिप्रं उपायातं उपागच्छतं । यद्वा द्रवदिति स्तोमविशेषणं द्रवत् शीघ्रं प्रवर्तमानं स्तोममित्यर्थः कीदृशैरश्वैः श्येनेभिः शंसनीयगतिभिः प्रशस्यगमनैः आशुभिः शीघ्रगैः ॥ ७ ॥

७. अश्विद्वय, अश्वों पर चढ़कर अत्यन्त शीघ्र हमारे स्तोत्र की ओर आओ। इन अश्वों की गति प्रशंसनीय है।

अथाष्टमी—

येभिस्तिस्रःपरावतोदिवोविश्वानिरोचना । त्रीँरक्तून्परिदीयथः ॥८॥

येभिः । तिस्रः । पराऽवतः । दिवः । विश्वानि ।
रोचना । त्रीन् । अक्तून् । परिऽदीयथः ॥ ८ ॥

हे अश्विनौ त्रिरोदिवः त्रीन् दिवसान् त्रीन् अक्तून् त्रिरोरात्रीश्च अत्यन्तसंयोगे द्वितीया एतावन्तं कालं विश्वानि सर्वाणि व्याप्तानि वा रोचमानानि नक्षत्ररूपाणि देवगृहाणि परावतो दूरदेशात् येभिर्यैरश्वैः परिदीयथः परिगच्छथः दीर्घविर्गतिकर्मा तैरस्माकं स्तोत्रमुपायातमिति पूर्वेणान्वयः ॥ ८ ॥

८. अश्विद्वय, तीन दिन और तीन रात सारे दीप्ति-युक्त स्थानों पर अश्व-साहाय्य से दूर से गमन करो।

उ॒त नो॒ गोम॑ती॒रिष॑ उ॒त सा॒तीर॑हर्विदा । वि प॒थः सा॒तये॑ सितम् ॥ ९ ॥

उ॒त । नः॒ । गोऽम॑तीः । इषः॑ । उ॒त । सा॒तीः ।
अ॒ह॒ःऽवि॒दा॒ । वि । प॒थः । सा॒तये॑ । सि॒त॒म् ॥ ९ ॥

उतापिच हे अहर्विदा अह्नोलम्भयितारौ यद्वा अह्नि प्रभातसमये वेदितव्यौ स्तोतव्यौ नोस्मभ्यं गोमतीर्बहुभिर्गोभिर्युक्ता इषोन्नानि दत्तमितिशेषः उतापिच सातीः सम्भजनीयाः दातव्यावा रायश्च अस्मभ्यं दत्तम् सनतेः सनोतेर्वा कर्मणि क्तिन् जनसनखनामित्यात्वम् ऊतियूतीत्यादिना क्तिनउदात्तत्वं निपात्यते अपिचास्माकं सातये उक्तानां गवादीनां लाभाय सम्भजनाय वा पथः तदुपायरूपान्मार्गान्विसितं विशेषेण बध्नीतं यथा अन्ये न प्रविशन्ति तथा कुरुतमित्यर्थः। सिञ्बन्धने छान्दसोविकरणस्यलुक् यद्वा उपसर्गवशादर्थभातुः स्वार्थविपरीतबन्धनाभावेवर्तते प्रस्रवणं प्रस्थानमिति यथा पथोमार्गान् विसितं विमुञ्चतं प्रदर्शयतमित्यर्थः। पथिन्शब्दोन्तोदात्तः तस्य शसि टिलोपे उदात्तनिवृत्तिस्वरेणशसउदात्तत्वम् ॥ ९ ॥

९. तुम लोग प्रभात-समय में स्तुति के योग्य हो। हमारे लिए गौ से युक्त अन्न और सम्भोग के योग्य धन दो। इन सबके भोग के लिए मार्ग दो।

अथ दशमी—

आ नो॒ गोम॑न्तमश्विना सु॒वीरं॑ सु॒रथं॑ र॒यिम् । वो॒ळ्हमश्वा॑वती॒रिषः॑ ॥ १० ॥ २ ॥

आ । नः॒ । गोऽम॑न्तम् । अ॒श्वि॒ना॒ । सु॒ऽवीर॑म् । सु॒ऽरथ॑म् ।
र॒यिम् । वो॒ळ्हम् । अश्व॑ऽवतीः । इषः॑ ॥ १० ॥ २ ॥

हे अश्विना अश्विनौ नोस्मभ्यं रयिं धनं आवोळ्हं आवहतम् आहरतम् वहेर्लोटि छान्दसःशपोलुक् झलषलधुतलठलोधु ढत्वेषु सहिवहोरोदवर्णस्येत्योत्वम् कीदृशं रयिम् गोमन्तं बहुभिर्गोभिर्युक्तम् सुवीरं वीर्याण्याप्नुवन्तीति वीराः पुत्राः शोभनैस्तैरुपेतम् विविधमीरयन्ति

शत्रुनिविवीराः शूराः तैरुपेतम् सुरथम् शोभनरथेनयुक्तम् अपिच अश्वावतीः अश्वयुक्ताः मखे-सोमास्तेविमत्सोदीर्घः इषः इष्यमाणान्यन्नानिच अस्मभ्यं आवहतम् ॥ १० ॥

१०. अश्वि-द्वय, हमारे लिए गौ, पुत्र, सुन्दर रथ और अश्व से युक्त धन ले आओ।

॥ इति पञ्चमस्याष्टमे द्वितीयोवर्गः ॥ २ ॥

द्विदेवत्यस्याश्विनग्रहस्य वावृधानेत्येषा याज्या सूत्र्यतेहि—होतायक्षदश्विनानासत्यावा-वृधानाशुभस्पती इतीति ।

वावृधानाशुभस्पतीदस्राहिरण्यवर्तनी । पिबतंसोम्यंमधु ॥ ११ ॥

ववृधाना । शुभः । पती इति । दस्रा ।
हिरण्यवर्तनी इति हिरण्यऽवर्तनी । पिबतम् । सोम्यम् । मधु ॥ ११ ॥

हे शुभस्पती शुभः शोभनस्याळङ्कारस्योदकस्य वा पती स्वामिनौ हेअश्विनौ शुवाम-न्त्रितइतिषष्ठ्यन्तस्य पराङ्गवद्भावात् षष्ठ्यामन्त्रितसमुदायस्याष्टमिकंसर्वानुदात्तत्वम् । दस्रा द-र्शनीयौ शत्रूणामुपक्षपयितारौ वा हिरण्यवर्तनी हिरण्मयमार्गौ यद्वा वर्ततेस्मिन्निति वर्तनीरथः हिरण्मयोरथोययोस्तौ यद्वा वर्तनिर्वर्तनमाचरणं हितरमणीयाचरणौ ववृधाना प्रवृद्धौ वृधेः लिटः कानच् ईदृशौ युवां सोम्यं सोममयं मधु माधुर्योपेतं मदकरं वा रसं पिबतम् ॥ ११ ॥

११. शोभन पदार्थों के स्वामी, दर्शनीय, हिरण्मय और मार्ग से युक्त अश्विद्वय, प्रवृद्ध होकर सोममय मधु का पान करो।

अथ द्वादशी—

अस्मभ्यंवाजिनीवसूमघवद्भ्यश्चसप्रथः । छर्दिर्यन्तमदाभ्यम् ॥ १२ ॥

अस्मभ्यम् । वाजिनीवसू इति वाजिनीऽवसू । मघवत्ऽभ्यः ।
च । सऽप्रथः । छर्दिः । यन्तम् । अदाभ्यम् ॥ १२ ॥

हे वाजिनीवसू वाजिनी हविर्युक्ता यागक्रियातस्यां वसु धनं हविर्भागलक्षणं ययोस्तथा विधौ हे अश्विनौ अस्मभ्यं स्तोतृभ्यः मघवद्भ्यः मघं धनं हविर्लक्षणं तद्वद्भ्योयजमानेभ्यश्च सप्रथः सर्वतः पृथुविस्तीर्णं अदाभ्यं केनाप्यहिंस्यं छर्दिः गृहनामैतत् गृहं यन्तं नियच्छतं दत्तमित्यर्थः यमेश्छान्दसःशपोलुक् छन्दस्युभयथेत्यार्धधातुकत्वेन ङित्त्वाभावात् अनुना-सिकलोपाभावः ॥ १२ ॥

१२. अन्न और धन से युक्त अश्विद्वय, हम धनी हैं। हमें चारों ओर विस्तृत और अहिंसनीय गृह प्रदान करो।

अथ त्रयोदशी—

निषुब्रह्मजनानांयाविष्टंतूयमागतम्। मोष्वन्याँउपारतम्॥१३॥

नि। सु। ब्रह्म। जनानाम्। या। अविष्टम्। तूयम्।
आ। गतम्। मो इति। सु। अन्यान्। उप। अरतम्॥१३॥

हे अश्विनौ या यौ युवां जनानां प्राणिनां मध्ये ब्रह्म ब्राह्मणजातिं सु सुष्ठु नि नितरां अविष्टं अरक्षिष्टम् यद्वा जनानां यजमानानां ब्रह्म परिवृढं स्तोत्रं हविर्लक्षणमन्नं वा यौ युवाम् न्यविष्टं न्यगच्छतम् अवतिर्गत्यर्थः तौ युवां तूयं क्षिप्रं आगतं अस्मानभ्यागच्छतम् अन्यान् अस्मद्व्यतिरिक्तान्यजमानान् मो मैव सूपारतम् उपगच्छतं कदाचिदपि मैव प्राप्नुतमित्यर्थः अवेर्लोङि लुङि सार्वधातुकार्धधातुकयोरिति गुणादेशः॥१३॥

१३. तुम लोग मनुष्य के स्तोत्र की रक्षा करो। शीघ्र आओ। दूसरे के पास नहीं जाना।

आपराह्णिकेऽथवर्ग्ये घर्मस्य हविषोऽस्य पिबतमिति द्वितीया याज्या सूत्रितं च—अस्य पिबतमश्विनैवि चायेपिबतोहोवेति।

अस्यपिबतमश्विनायुवंमदस्यचारुणः। मध्वोरातस्यधिष्ण्या॥१४॥

अस्य। पिबतम्। अश्विना। युवम्। मदस्य।
चारुणः। मध्वः। रातस्य। धिष्ण्या॥१४॥

हे अश्विना अश्विनौ हे धिष्ण्या धिषणा स्तुतिः तदर्हौ युवं युवां मदस्य मदकरस्य चारुणः शोभनस्य रातस्यास्माभिर्दत्तस्य अस्य मध्वो मधुरस्य सोमस्य स्वांशलक्षणं भागं पिबतम्। यद्वा द्वितीयार्थे षष्ठी इमं सोमं पिबतम्॥१४॥

१४. स्तुति-योग्य अश्विद्वय, तुम हमारा दिया हुआ मदकर, मनोहर और मधुर सोम-भाग का पान करो।

अथ पञ्चदशी—

अस्मेआवहतंरयिंशतवन्तंसहस्रिणम्। पुरुक्षुंविश्वधायसम्॥१५॥३॥

अस्मे इति। आ। वहतम्। रयिम्। शतऽवन्तम्।
सहस्रिणम्। पुरुऽक्षुम्। विश्वऽधायसम्॥१५॥३॥

हे अश्विनौ अस्मे अस्मभ्यं रयिं धनं आवहतम् आनयतम्. कथंभूतं शतवन्तं शत-संख्योपेतं सहस्रिणं सहस्रसंख्योपेतंच पुरुक्षुम् बहुनिवासं यद्वा पुरुभिर्बहुभिः स्तुत्यं विश्व-धायसं विश्वेषां सर्वेषामस्मदीयानां धारकं वहिष्ठाश्वान्यम्छन्दसीति दधातेरसुन् णिदित्य-नुवृत्तेर्णिद्भावेनयुगागमः ॥ १५ ॥

१५. हमारे लिए सौ और हजार प्रकार के एवम् अनेक निवासों से युक्त तथा सबका धारण करने में समर्थ धन ले आओ।

॥ इति पञ्चमस्याष्टमे तृतीयोवर्गः ॥ ३ ॥

अथ षोडशी—

पुरुत्राचिद्धिवांनराविह्वयन्तेमनीषिणः। वाघद्भिरश्विनागतम् ॥ १६॥

पुरुऽत्रा। चित्। हि। वाम्। नरा। विऽह्वयन्ते।
मनीषिणः। वाघत्ऽभिः। अश्विना। आ। गतम् ॥ १६ ॥

हे नरा नरौ स्तोतॄणां धनस्य नेतारौ अश्विनौ मनीषिणोमनसईशितारः स्तोतारः वां यु-वां पुरुत्राचिद्धि बहुषु देशेषु विह्वयन्ते विविधमाह्वयन्ति तथासति हे अश्विनौ वाघद्भिः वा-हकैरश्वैः आगत अस्मानेवागच्छतम् ॥ १६ ॥

१६. नेतृ-द्वय, मनीषी लोग अनेक देशों में तुम्हें बुलाते हैं। अश्विद्वय, वाहक अश्व की सहायता से आओ।

जनासोवृक्तबर्हिषोहविष्मन्तोअरंकृतः। युवांहवन्तेअश्विना ॥ १७॥

जनासः। वृक्तऽबर्हिषः। हविष्मन्तः। अरम्ऽकृतः।
युवाम्। हवन्ते। अश्विना ॥ १७ ॥

वृक्तबर्हिषः वृक्तं छिन्नं बर्हिर्यैस्ते यथोक्ताः हविष्मन्तो हविर्भिर्युक्ताः अरंकृतः पर्याप्तका-रिणः यद्वा हविरादीनामलंकर्तारोजनासः ऋत्विग्लक्षणाजनाः हे अश्विना अश्विनौ युवां हवन्ते आह्वयन्ति अतआगच्छतमितिशेषः ॥ १७ ॥

१७. हव्य-सम्पन्न और पर्याप्त कार्य करनेवाले मनुष्य कुश तोड़ते हुए तुम्हें बुलाते हैं।

अस्माकमद्यवामयंस्तोमोवाहिष्ठोअन्तमः। युवाभ्यांभूत्वश्विना ॥१८॥

अस्माकम् । अद्य । वाम् । अयम् । स्तोमः । वाहिष्ठः ।
अन्तमः । युवाभ्याम् । भूतु । अश्विना ॥ १८ ॥

अद्येदानीं अस्माकं अयं स्तोमः अस्मदीयं स्तोत्रं हे अश्विनौ वां युवयोः वाहिष्ठः वाहयितृतमः प्रापयितृतमः सन् युवाभ्यां अन्तमः अन्तिकतमः अतिशयेन समीपवर्ती भूतु भवतु तमेतादेश्चेति अन्तिकशब्दस्य तादिर्लुप्यते भवतेश्छान्दसः शपोलुक् ॥ १८ ॥

१८. अश्विद्वय, हमारा यह स्तोत्र (मन्त्र) सर्वापेक्षा अधिक तुम लोगों का वाहक होकर तुम्हारा समीपवर्ती हो।

योद्वांमधुनोदृतिराहितोरथचर्षणे । ततःपिबतमश्विना ॥ १९ ॥

यः । ह । वाम् । मधुनः । दृतिः । आऽहितः । रथऽचर्षणे ।
ततः । पिबतम् । अश्विना ॥ १९ ॥

हे अश्विना अश्विनौ रथचर्षणे रथस्य चर्षणे इत्यध्ये मध्यदेशे योदृतिः मधुनः मधुरस्यास्माभिर्दत्तस्य सोमस्य संबन्धी येन मधुना पूर्णः आहितः स्थापितोवर्तते ततोदृतेः सकाशात् सोमं पिबतं ॥ १९ ॥

१९. अश्विद्वय, जो मधु-पूर्ण चर्म-पात्र मध्यस्थान में रक्खा हुआ है, उससे मधु पान करो।

अथ विंशी—

तेननोवाजिनीवसूपश्वेतोकायशंगवे । वहतंपीवरीरिषः॥२०॥४॥

तेन । नः । वाजिनीवसू इति वाजिनीऽवसू । पश्वे ।
तोकाय । शम् । गवे । वहतम् । पीवरीः । इषः ॥ २० ॥ ४ ॥

हे वाजिनीवसू वाजोन्नं बलं वा तद्युक्तधनौ नोस्माकं पश्वे पशवे अश्वादिलक्षणाय जसादिषु छन्दसिवावचनमिति घेर्ङितीति गुणस्य विकल्पितत्वाद्यण् तोकाय पुत्राय गवे च आत्मभिमायं सर्वत्रैकवचनं पश्वादिभ्यः शं सुखं यथाभवति तथा पीवरीः प्रवृद्धानि इषोन्नानि तेन भवदीयेन रथेन वहतं आवहतं प्रापयतं दत्तमित्यर्थः ॥ २० ॥

२०. अन्न से युक्त और धनवान् अश्विद्वय, हमारे पशु, पुत्र और गौओं के लिए उस रथ से प्रवृद्ध अन्न अनायास ले आओ।

॥ इति पञ्चमस्याष्टमे चतुर्थोवर्गः ॥ ४ ॥

अथैकविंशी—

उतनोदिव्याइषउतसिन्धूँरहर्विदा । अपद्वारेववर्षथः ॥ २१ ॥

उत । नः । दिव्याः । इषः । उत । सिन्धून् । अहःऽविदा ।
अप । द्वाराऽइव । वर्षथः ॥ २१ ॥

उतापि च हे अहर्विदा अह्नोऽभिज्ञावश्विनौ यद्वा अह्नि प्रभातसमये वेदितव्यौ स्तोतव्यावश्विनौ दिव्याः दिविभवाः इषः एष्यमाणा अपः नोऽस्मदर्थं द्वारेव द्वारेणेव छिद्रेणेव अपवर्षथः मेघादपकृष्य युवां सिञ्चथः उतापि च सिन्धून् स्यन्दनशीला नदीः शुद्धैस्तैरुदकैरस्माकं स्नानपानादिकार्याय कुरुतमित्यर्थः ॥ २१ ॥

२१. प्रभात-काल में जानने योग्य अश्विद्वय, स्वर्गीय और वाञ्छनीय जल, हमारे लिए, द्वार से ही सिञ्चित करो।

कदावांतौग्र्योविधत्समुद्रेजहितोनरा । यद्वांरथोविभिष्पतात् ॥ २२ ॥

कदा । वाम् । तौग्र्यः । विधत् । समुद्रे । जहितः । नरा ।
यत् । वाम् । रथः । विऽभिः । पतात् ॥ २२ ॥

हे नरा नरौ नेतारावश्विनौ तौग्र्यः तुग्रपुत्रो भुज्युः समुद्रे जलधौ जहितः असुरैः प्रक्षिप्तः सन् कदा कस्मिन्काले वां युवां विधत् अविधत् स्तुतिभिः पर्यचरत् यत् यदा वां युवयोर्विभिः गन्तृभिः अश्वैरुपेतो रथः पतात् तं भुज्युं आनेतुं पतेत् गच्छेत् तदानीं भुज्युरस्तौदिति पूर्वेणार्धेन पृष्टस्य प्रतिवचनम् ॥ २२ ॥

२२. नेता अश्विद्वय, समुद्र में फेंके जाने पर तुग्र-पुत्र भुज्यु ने स्तुति-द्वारा कब तुम लोगों की सेवा की थी कि तुम्हारा रथ अश्वों के साथ गया था।

अथ त्रयोविंशी—

युवंकण्वायनासत्यापिरिप्तायहर्म्ये । शश्वदूतीर्दशस्यथः ॥ २३ ॥

युवम् । कण्वाय । नासत्या । अपिऽरिप्ताय । हर्म्ये ।
शश्वत् । ऊतीः । दशस्यथः ॥ २३ ॥

हे नासत्या सत्यौ साधू सत्यौ नसत्यावसत्यौ न असत्यौ नासत्यौ नभ्राण्नपादिति नञः प्रकृतिभावः यद्वा सत्यस्य नेतारौ नासिकाप्रभवौ वा तथा च भगवता यास्केन—सत्यावेव नास-

स्यावित्यौर्णवाभः सत्यस्यप्रणेतारावित्याग्रायणोनासिकाप्रभवौवेति । तौ युवं कण्वाय एतत्संज्ञाय ऋषये हर्म्ये हर्म्यतले अपिरिप्ताय असुरैर्बाधिताय शश्वत् शश्वतीर्बह्वीः ऊतीः रक्षाः प्रायस्यथः दत्तवंतौ । युवंकण्वायापिरिप्तायचक्षुःप्रत्यधत्तमित्यत्रेतिहासउक्तःसोत्रद्रष्टव्यः ॥२३॥

२३. नासत्यद्वय, प्रासाद (हर्म्य) के नीचे असुरों-द्वारा बाँधे गये कण्व को तुम लोगों ने नाना प्रकार की रक्षा प्रदान की थी।

ताभि॒रा या॑तमू॒तिभि॒र्नव्य॑सीभिः सुश॒स्तिभिः॑ । यद्वां॑ वृषण्वसू हु॒वे ॥२४॥

ताभिः॑ । आ । या॒त॒म् । ऊ॒तिऽभिः॑ । नव्य॑सीभिः । सु॒श॒स्तिऽभिः॑ ।
यत् । वा॒म् । वृ॒ष॒ण्व॒सू॒ इति॑ वृषण्ऽवसू । हु॒वे ॥ २४ ॥

हे वृषण्वसू वर्षणधनौ वृषण्वस्वश्वयोरुपसंख्यानमिति वृषण्भावोनिपात्यते यदानीं ताभिः पूर्वोक्ताभिर्नव्यसीभिर्नवतराभिः सुशस्तिभिः सुप्रशस्याभिः ऊतिभीरक्षाभिः सार्धं आयातं आगच्छतम् यत्तदा वां हुवे स्तुतिभिराह्वयामि ॥ २४ ॥

२४. वर्षण-परायण और धन से युक्त अश्विद्वय, जिस समय तुम लोगों को बुलाता हूँ, उस समय उसी अभिनव और प्रशस्य रक्षण के साथ आओ।

अथ पञ्चविंशी—

यथा॑ चि॒त्कण्व॒माव॑तं प्रि॒यमे॑धमुपस्तु॒तम् ।
अत्रिं॑ शि॒ञ्जार॑मश्विना ॥ २५ ॥ ५ ॥

यथा॑ । चि॒त् । कण्व॑म् । आव॑तम् । प्रि॒यऽमे॑धम् ।
उ॒प॒ऽस्तु॒तम् । अत्रि॑म् । शि॒ञ्जार॑म् । अ॒श्वि॒ना॒ ॥ २५ ॥ ५ ॥

हे अश्विना अश्विनौ यथाचित् येन खलु प्रकारेण कण्वं एतत्संज्ञमृषिं आवतम् अरक्षतम् प्रियमेधं प्रियमज्ञं एतत्संज्ञंच उपस्तुतं एतदाख्यंच शिञ्जारं शब्दयन्तं स्तुवन्तं अत्रिं एतानृषीन् येनप्रकारेणारक्षतं तथास्मानपि रक्षतमिति शेषः यद्वा एतावद्भावृषण्वसू इत्यनयैकवाक्यता ॥ २५॥

२५. अश्विद्वय, तुम लोगों ने जैसे कण्व, प्रियमेध, उपस्तुत और स्तोता अत्रि की रक्षा की थी, वैसे ही हमारी रक्षा करो।

॥ इति पञ्चमस्याष्टमेपञ्चमोवर्गः ॥ ५ ॥

यथो॒त कृत्व्ये॒ धने॒ऽंशुं गोष्व॒गस्त्य॑म् ।
यथा॒ वाजे॑षु॒ सोभ॑रिम् ॥ २६ ॥

१ नि० ६, १३। २ ऋ० सं० १, ८, १९।

यथा॑ । उ॒त । कृत्व्ये॑ । धने॑ । अं॒शुम् । गोषु॑ । अ॒गस्त्य॑म् ।
यथा॑ । वाजे॑षु । सोभ॑रिम् ॥ २६ ॥

उतापिच यथा येनप्रकारेण धने कृत्व्ये कर्तव्ये प्राप्तव्ये सति अंशुं एवत्संज्ञं स्तोतारं आवतं अरक्षतं । गोषु च लब्धव्यासु यथा अगस्त्यमृषिं अरक्षतम् वाजेष्वन्नेषु लब्धव्येषु यथा येन प्रकारेण सोभरिं एवत्संज्ञमृषिंचारक्षतम् अत्रापि पूर्ववद्वाक्यशेषः उत्तरयैकवाक्यता वा ॥२६॥

२६. धन के लिए अंश, गौओं के लिए अगस्त्य और अन्न के लिए सौभरि की जैसे तुमने रक्षा की थी, वैसे ही हमारी रक्षा करो।

ए॒ताव॑द्वांवृषण्वसूअतो॑वा॒भूयो॑अश्विना ।
गृ॒णन्तः॑सु॒म्नमी॑महे ॥ २७ ॥

ए॒ताव॑त् । वा॒म् । वृ॒ष॒ण्व॒सू॒ इति॑ वृषण्ऽवसू । अतः॑ । वा॒ ।
भूयः॑ । अ॒श्वि॒ना॒ । गृ॒णन्तः॑ । सु॒म्नम् । ई॒म॒हे॒ ॥ २७ ॥

हे वृषण्वसू वर्षणधनौ अश्विना अश्विनौ गृणन्तः स्तुवन्तोवयं एतावत् यथाचित्क-ण्वमित्यादिना यावदनुक्रान्तम् एतत्परिमाणं सुम्नं सुखं अतोवा अस्मात्त भूयोबहुतरमधिकं सुम्नं वां युवां ईमहे याचामहे ॥ २७॥

२७. वर्षणशील और धन-सम्पन्न अश्विद्वय, स्तुति करते हुए हम "इतना" अथवा इससे भी अधिक धन की याचना करते हैं।

अथाष्टाविंशी—

रथं॒हिर॑ण्यवन्धुरं॒हिर॑ण्याभीशुमश्विना ।
आहि॒स्थाथो॑दिवि॒स्पृश॑म् ॥ २८ ॥

रथ॑म् । हिर॑ण्यऽवन्धुरम् । हिर॑ण्यऽअभीशुम् ।
अ॒श्वि॒ना॒ । आ । हि । स्थाथः॑ । दि॒वि॒ऽस्पृश॑म् ॥ २८ ॥

हे अश्विना अश्विनौ हिरण्यवन्धुरं सारथिस्थानं वन्धुरं हिरण्मयसारथिस्थानं हि-रण्याभीशुं हिरण्मयप्रग्रहं दिविस्पृशं अत्युन्नतत्वाद्दिवं स्पृशन्तम् सूरोः किन् दिवशब्दात्

द्वितीयार्थेसप्तमी हयुष्मांडिरुपसंख्यानमितिलुक् ईदृशं रथं आहिस्थाथः युवामातिष्ठथ एव हिरवधारणे अस्मदीयां स्तुतिं श्रोतुं शीघ्रं रथमास्थायागतमितिभावः। ष्ठागतिनिवृत्तौ ल- टि छान्दसः शपोलुक् ॥ २८ ॥

२८. अश्विद्वय, सुवर्ण-निर्मित सारथि-स्थानवाले और सुवर्णमय प्रग्रह (लगाम)वाले रथ पर अवस्थान करो।

हिरण्ययीवांरभिरीषाअक्षोहिरण्ययः।
उभाचक्राहिरण्यया ॥ २९ ॥

हिरण्ययी। वाम्। रभिः। ईषा। अक्षः।
हिरण्ययः। उभा। चक्रा। हिरण्यया ॥ २९ ॥

हे अश्विनौ वां युवयोः रभिः आरंभणीया आलंभनभूता रथस्य ईषा हिरण्ययी हिर- ण्मयी हिरण्यविकारा अक्षश्च हिरण्ययः हिरण्मयः हिरण्यनिर्मितः ईषा अक्षादिषु छन्द- सीति प्रकृतिभावः। अपिच उभा उभे द्वे अपि चक्रा चक्रे रथचरणे हिरण्यया हिरण्म- ये सुवर्णनिर्मिते सुपांसुलुगिति द्विवचनस्याकारः ऋत्व्यवास्त्व्यवास्त्वेत्यादिना हिरण्यश- ब्दान्मयटोमलोपोनिपात्यते ॥ २९ ॥

२९. अश्विद्वय, तुम्हारे प्रापणीय रथ की ईषा (लाङ्गल-दण्ड) सोने की है, अक्ष (चक्र-दण्डल) सोने के हैं और दोनों चक्र सोने के हैं।

तेननोवाजिनीवसूपरावतश्चिदागतम्।
उपेमांसुष्टुतिंमम ॥ ३० ॥ ६ ॥

तेन। नः। वाजिनीवसू इति वाजिनीऽवसू। पराऽवतः। चित्।
आ। गतम्। उप। इमाम्। सुऽस्तुतिम्। मम ॥ ३० ॥ ६ ॥

हे वाजिनीवसू अन्नधनावश्विनौ यउक्तो हिरण्मयसर्वावयवोरथः तेन रथेन नो- स्मान् परावतश्चिद् दूरदेशादपि आगतमागच्छतम् गमेश्छान्दसः शपोलुक् अनुदात्तोपदे- शेत्यनुनासिकलोपः इदानीमृषिरेकवदाह मम मदीयां इमां इदानीं क्रियमाणां सुष्टुतिं शो- भनां स्तुतिं चोपगच्छतम् ॥ ३० ॥

३०. अन्न और धनवाले अश्विद्वय, इस रथ पर दूर देश से भी आओ। हमारी इस शोभन स्तुति के पास गमन करो।

॥ इति पञ्चमस्याष्टमे षष्ठोवर्गः ॥ ६ ॥

अथैकत्रिंशी—

आवहेथेपराकात्पूर्वीरश्नन्तावश्विना ।
इषोदासीरमर्त्या ॥ ३१ ॥

आ । वहेथे इति । पराकात् । पूर्वीः । अश्नन्तौ ।
अश्विना । इषः । दासीः । अमर्त्या ॥ ३१॥

हे अमर्त्यौ अमरणौ अश्विना अश्विनौ दासीः दासाउपक्षपयितारोऽसुराः तत्संबन्धिनीः पूर्वीः पुरीः अश्नन्तौ भक्षयन्तौ भंजन्तौ युवाम् इषोऽन्नानि पराकात् परागताद्दूरदेशात् आवहेथे अस्मान् प्रापयथः । यद्वा अश्नन्तौ व्याप्नुवन्तौ अशू व्याप्तौ अस्माद्व्यत्ययेनश्ना परस्मैपदं च पूर्वीर्बह्वीः दासीः दासस्योपक्षपयितुः शत्रोः सम्बन्धिनीः इषोऽन्नानि शत्रुभ्योऽपहृत्यास्मान्प्रापयथः ॥ ३१ ॥

३१. अमर अश्विद्वय, दासों की अनेक नगरियों को भग्न करते हुए तुम लोग दूर देश से अन्न ले आओ।

आनोद्युम्नैराश्रवोभिराराययातमश्विना ।
पुरुश्चन्द्रानासत्या ॥ ३२ ॥

आ । नः । द्युम्नैः । आ । श्रवःऽभिः । आ ।
राया । यातम् । अश्विना । पुरुऽचन्द्रा । नासत्या ॥ ३२ ॥

हे पुरुश्चन्द्रा बहुहिरण्यौ यद्वा पुरूणां बहूनामाह्लादकौ ह्रस्वाच्चन्द्रोत्तरपदेमन्त्रे इतिसुट् पादादित्वात्षाष्ठिकमामंत्रिताद्युदात्तत्वं हे नासत्या सत्यस्वभावौ सत्यस्य नेतारौ नासिकाप्रभवौ वा । आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवदिति पूर्वस्यामन्त्रितस्याविद्यमानवद्भावात् इदमप्यामन्त्रितमाद्युदात्तम् न च नामन्त्रिते समानाधिकरणइत्यविद्यमानवत्त्वनिषेधः पुरुश्चन्द्रेत्यस्यविशेषवचनत्वात् ईदृशौ हे अश्विना अश्विनौ द्युम्नैः द्योतमानैः अन्नैर्दातव्यैः सार्धं नोऽस्मानायातमागच्छतम् तथा श्रवोभिः श्रवणीयैर्यशोभिश्चास्मानागच्छतम् तथा राया धनेन च अस्मानागच्छतम् ॥ ३२ ॥

३२. अनेकों के मित्र और सत्य-स्वभाव अश्विद्वय, हमारे पास अन्न के साथ आगमन करो। यश के साथ आगमन करो और धन के साथ आगमन करो।

अथ त्रयस्त्रिंशी—

एहवांप्रुषितप्सवोवयोवहन्तुपर्णिनः ।
अच्छास्वध्वरंजनम् ॥ ३३ ॥

आ । इह । वाम् । प्रुषितऽप्सवः । वयः । वहन्तु ।
पर्णिनः । अच्छ । सुऽअध्वरम् । जनम् ॥ ३३ ॥

हे अश्विनौ इहास्मिन्यागे वां युवां प्रुषितप्सवः प्रुषि स्नेहनकर्मा स्निग्धरूपाः पर्णिनः पक्षोपेताः यद्वा लुप्तोपममेतत् पक्षिण इव शीघ्रगामिनो वयो गन्तारोऽश्वाः स्वध्वरं शोभनयज्ञं जनं यजमानलक्षणं अच्छाभिमुखं आवहन्तु आनयन्तु ॥ ३३ ॥

३३. अश्विद्वय, स्निग्ध रूपवाले और पक्षियों की तरह शीघ्रगामी अश्व तुम्हें सुन्दर यज्ञवाले मनुष्य के पास ले आयें।

रथंवामनुगायसंयइषावर्ततेसह । नचक्रमभिबाधते ॥ ३४ ॥

रथम् । वाम् । अनुऽगायसम् । यः । इषा । वर्तते ।
सह । न । चक्रम् । अभि । बाधते ॥ ३४ ॥

हे अश्विनौ यो रथः अस्माभिर्देयेनान्नेन सहवर्तते वां युवयोःस्वभूतं अनुगायसं स्तोतृभिरनुगातव्यं तं रथं चक्रं परसैन्यं नाभिबाधते नाभिहन्ति । यद्वा चक्रं वीर्यकर्मसाधनं घञर्थेकविधानमिति कः कृञादीनांकइतिद्विर्वचनम् अस्मिन्पक्षे अन्यः शत्रुरिति कर्तृपदमध्याहर्तव्यम् ॥ ३४ ॥

३४. जो रथ अन्न के साथ वर्तमान है और स्तोताओं के द्वारा प्रशंसित है, तुम्हारा वह रथ सैन्य-समूह को बाधा नहीं देता।

अथ पञ्चत्रिंशी—

हिरण्ययेनरथेनद्रवत्पाणिभिरश्वैः ।
धीजवनानासत्या ॥ ३५ ॥ ७ ॥

हिरण्ययेन । रथेन । द्रवत्पाणिऽभिः । अश्वैः ।
धीऽजवना । नासत्या ॥ ३५ ॥ ७ ॥

हे धीजवना मनोवद्वेगवन्तौ आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम्। हे नासत्या सत्यस्वभावौ सत्यस्य नेतारौ वा आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवदिति पूर्वस्याविद्यमानवत्त्वेन पदात्परत्वाभावात् आष्टमिकनिघाताभावः न च नामन्त्रितइत्यविद्यमानवत्त्वनिषेधः धीजवनेत्यस्य विशेषणत्वेन सामान्यवचनत्वाभावात् व्यावर्तकं हि विशेषणम्। ईदृशौ युवां द्रवत्पाणिभिः शीघ्रगमनपादैरश्वैर्युक्तेन हिरण्ययेन हिरण्मयेन स्वर्णमयेन रथेनागच्छतमिति शेषः। यद्वा धीजवना नासत्येत्येतद् द्वयमपि प्रथमान्तमेव नामधेयम्। धियो जवश्च जवो ययोस्तौ बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्। ईदृशेन रथेन शीघ्रगमनौ अश्विनौ आगच्छतमिति शेषः॥ ३५॥

३५. मन के समान वेगवान् अश्विद्वय, क्षिप्त पदवाले और अश्वों से युक्त हिरण्मय रथ पर चढ़कर आओ।

॥ इति पञ्चमस्याष्टमे सप्तमो वर्गः॥ ७॥

अथ षट्त्रिंशी—

युवंमृगंजागृवांसंस्वदथोवावृषण्वसू।
तानःपृङ्क्तमिषारयिम्॥ २६॥

युवम्। मृगम्। जागृऽवांसम्। स्वदथः। वा। वृषण्वसू इति।
वृषण्ऽवसू। ता। नः। पृङ्क्तम्। इषा। रयिम्॥ २६॥

वाशब्दः समुच्चये अपि च हे वृषण्वसू वर्षणधनावश्विनौ युवं युवां जागृवांसं जागरणशीलं स्वकार्ये मदजननेऽप्रमत्तं मृगं मृग्यमन्वेषणीयं सोमं स्वदथः आस्वादयथः। यद्वा जागृवांसं जाग्रतं मृगं मृगनामानमसुरं स्वदथः स्वादयथः हिंस्थ इत्यर्थः। ता तौ युवां नोऽस्मभ्यं इषा अन्नेन रयिं धनं पृङ्क्तं संपृक्तं कुरुतं ईदृशं धनं अस्मभ्यं प्रयच्छतमित्यर्थः॥ ३६॥

३६. वर्षण करनेवाले धन से युक्त अश्विद्वय, तुम लोग सदा जागरूक और अन्वेषणीय सोम पीनेवाले हो। वही तुम लोग हमें अन्न दो।

तामेअश्विनासनीनांविद्यातंनवानाम्।
यथाचिच्चैद्यःकशुःशतमुष्ट्रानांददत्सहस्रादशगोनाम्॥ २७॥

ता। मे। अश्विना। सनीनाम्। विद्यातम्। नवानाम्। यथा।
चित्। चैद्यः। कशुः। शतम्। उष्ट्रानाम्।
ददत्। सहस्रा। दश। गोनाम्॥ २७॥

हे अश्विना अश्विनौ वा तादृशौ युवां नवानां अभिनवानां श्नेद्यानां सनीनां संभजनीयानां धनानां कर्मणि षष्ठी ईदृशानि धनानि मे मत्यं दापयितुं चित्तं जानीतं यथाविद येन खलु प्रकारेण चैद्यः चेदिपुत्रः कशुः एतत्संज्ञोराजा उष्ट्रानां शतं तथा गोनां गवां दशसहस्रा दशसंख्यानि सहस्राणि ददत् दद्यात् तथा विद्यातमिति पूर्वेणान्वयः ॥ ३७ ॥

३७. अश्विद्वय, तुम लोग अभिनव और सम्भजनीय धन को जानो। चेदि-वंशीय कशु नाम के राजा ने जैसे सौ ऊँट और दस हजार गायें दी थीं; सो सब जानो।

योमेहिरण्यसन्दृशोदशराज्ञोअमंहत ।
अधस्पदाइच्चैद्यस्यकृष्टयश्चर्मम्नाअभितोजनाः ॥ ३८ ॥

यः । मे । हिरण्यऽसंदृशः । दश । राज्ञः । अमंहत । अधःऽपदाः ।
इत् । चैद्यस्य । कृष्टयः । चर्मऽम्नाः । अभितः । जनाः ॥ ३८ ॥

यः कशुसंज्ञोराजा मे मह्यं हिरण्यसन्दृशः हिरण्यसंदर्शनान् हिरण्यसमानतेजस्कान् दशराज्ञः अमंहत परिचरणार्थं दत्तवान् दशसंख्याकान् राज्ञोयुद्धे पराजितान् गृहीत्वा दासत्वेन अस्मै दत्तवानित्यर्थः। ननु ईदृशानां बहुविधानां राज्ञां दाने एकः कथं शक्नुयादिति तत्राह कृष्टयः सर्वाः प्रजाः तस्य चैद्यस्य चेदिपुत्रस्य कशोः अधस्पदा इत् पादयोरधस्तादेव वर्तन्ते नकश्चिदपि तत्समानस्तदधिकोवा विद्यते । अभितः सर्वतोवर्तमानाजनाः चर्मम्नाः चर्ममयस्यकवचादेर्धारणे कृताभ्यासाः। यद्वा चर्माणि चरणसाधनानि पश्वादीनि वाहनानि तेषु मननाभ्यस्यन्तीति चर्मम्नाः आम्नाभ्यासे आतोमनिन्निति विच् सर्वेमनुष्यास्तस्य भटा-इत्यर्थः ॥ ३८ ॥

३८. जिन कशु राजा ने मेरी सेवा के लिए सोने के समान चमकने-वाले दस राजाओं को दिया था, उन कशु के पैरों के नीचे सारी प्रजा रहती है।

अथैकोनचत्वारिंशी—

माकिरेनापथागाद्येनेमेयन्तिचेदयः ।
अन्योनेत्सूरिरोहतेभूरिदावत्तरोजनः ॥ ३९ ॥ ८ ॥

माकिः । एना । पथा । गात् । येन । इमे । यन्ति । चेदयः । अन्यः ।
न । इत् । सूरिः । ओहते । भूरिदावत्ऽतरः । जनः ॥ ३९ ॥ ८ ॥

येन मार्गेण इमे चेदयः अस्य राज्ञः पितृपितामहादयोयन्ति गच्छन्ति एना अनेन पथा मार्गेण माकिर्याँद् अन्योऽनुगन्तुं शक्नोति अपिचास्माद्राज्ञः अन्यः भूरिदावत्तरः बहुदातृतमः सूरिर्विद्वान् सन् जनः नेद् नैव ओहते वहति स्तोतृभ्योधनं प्रापयति । यद्वा बहुदातृतमोयो-जनः कशुर्नाम अस्मादन्यः व्यत्ययेन प्रथमा अन्यं सूरिः स्तोता नैवोहते नैव याचते ओहि-र्याञ्चाकर्मा यथान्यं न याचते तथा बहुधनं प्रयच्छतीत्यर्थः ॥ ३९ ॥

३९. जिस मार्ग से ये चेदि-वंशीय जाते हैं, उससे दूसरा कोई नहीं जा सकता। कशु की अपेक्षा अधिकतर दान-परायण और विद्वान् व्यक्ति स्तोता के लिए दान नहीं करता।

इति अष्टमे मण्डले प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

द्वितीयानुवाके सप्त सूक्तानि । तत्र महाँइन्द्र इति अष्टाचत्वारिंशदृचं प्रथमं सूक्तं का-ण्वस्य वत्सस्यार्षं गायत्रं अन्त्यतृचवर्जमैन्द्रं तस्मिन्नन्त्यस्तृचनामोराज्ञः पुत्रस्य तिरिन्दिरस्य दानं स्तूयते अतःसतृचस्तद्देवताकः । तथाचानुक्रान्तम्—महाँइन्द्रोऽष्टाचत्वारिंशद्वत्सस्तृचोन्त्य-स्तिरिन्दिरस्य पारशव्यस्य दानस्तुतिरिति । महाव्रते गायत्रशंसाशीतौ अन्त्यतृचवर्जमिदं सूक्तम् तथैवपञ्चमारण्यकेसूत्र्यते—महाँइन्द्रोयओजसेति त्रिसृचमाउच्चरतीति । प्रातःसवने सोमाति-रेके महानित्यादिकाः स्तोमातिशंसनार्थाः तृचिनश्च—महाँइन्द्रोयओजसा अथोदेवाजनन्तुमहत्यै-न्द्रीभिर्वैष्णवीभिश्च स्तोममतिशस्येति । तृतीयपर्याये होतुःशस्त्रे महाँइन्द्र इति तृचोनुरूपः सूत्रि-तं च महाँइन्द्रोयओजसासमस्यमन्यवेविशाइतीति । अप्तोर्यामे ब्रह्मणोतिरिक्तोक्थे अयमेव तृ-चोनुरूपः सूत्र्यतेहि—महाँइन्द्रोयओजसानूनमश्विनोरिति । दर्शयागे महेन्द्रयाजिनः सान्नाय्य-स्य महानित्येषानुवाक्या सूत्र्यतेहि—महाँइन्द्रोयओजसाभुवस्त्वमिन्द्रब्रह्मणामहानिति ।

सैषा प्रथमा—

महाँइन्द्रोयओजसापर्जन्योवृष्टिमाँइव ।
स्तोमैर्वत्सस्यवावृधे ॥ १ ॥

महान् । इन्द्रः । यः । ओजसा । पर्जन्यः । वृष्टिमान्ऽइव ।
स्तोमैः । वत्सस्य । ववृधे ॥ १ ॥

यइन्द्रः ओजसा बलेन महान् सर्वेभ्योधिकः कइव वृष्टिमानिव यथा वृष्ट्यायुक्तः पर्ज-न्यः रसानां मार्जयिता देवोमहान् तद्वदेवेत्यर्थः सइन्द्रः वत्सस्य पुत्रस्थानीयस्य स्तोतुः वत्स-नाम्नएतन्नाम्नः स्तोमैः स्तोत्रैः ववृधे प्रवर्धते ॥ १ ॥

१. जो इन्द्र पर्जन्य के समान बल में महान् हैं, वह पुत्रतुल्य स्तोता के स्तोत्र-द्वारा वर्द्धित होते हैं।

अथ द्वितीया—

प्रजामृतस्यपिप्रतःप्रयद्भरन्तवह्नयः।
विप्राऋतस्यवाहसा ॥ २ ॥

प्रऽजाम् । ऋतस्य । पिप्रतः । प्र । यत् । भरन्त ।
वह्नयः । विप्राः । ऋतस्य । वाहसा ॥ २ ॥

ऋतस्य यज्ञस्य सत्यस्य प्रजां प्रकर्षेण जातमिन्द्रं पिप्रतः नभसः प्रदेशान् पूरयन्तोवह्नयोवाहकाअश्वाः यद्यदा प्रभरन्त प्रकर्षेण भरन्ति वहन्ति तदा विप्रामेधाविनः ऋतस्य यज्ञस्य वाहसा प्रापकेण स्तोत्रेण तमिन्द्रं स्तुवन्तीति शेषः ॥ २ ॥

२. जिस समय आकाश को पूर्ण करनेवाले अश्व यज्ञ की प्रजा इन्द्र को वहन करते हैं, उस समय विद्वान् लोग यज्ञ के प्रापक स्तोत्र-द्वारा स्तुति करते हैं।

कण्वाइन्द्रंयदक्रतस्तोमैर्यज्ञस्यसाधनम्।
जामिब्रुवतआयुधम् ॥ ३ ॥

कण्वाः । इन्द्रम् । यत् । अक्रत । स्तोमैः । यज्ञस्य ।
साधनम् । जामि । ब्रुवते । आयुधम् ॥ ३ ॥

कण्वाः स्तोतृनामैतत् स्तोतारः कण्वगोत्रावा इन्द्रं स्तोमैः स्तोत्रैः यज्ञस्य यागस्य साधनं साधयितारं निष्पादकं यद्यदा अक्रत अकृषत करोतेर्लुङि मन्त्रेघसेति च्लेर्लुक् तदानीं आयुधं शत्रूणां हिंसकं बाणादिकं जामि अतिरेकनामैतत् अतिरिक्तं अहितं प्रयोजनरहितं ब्रुवते कथयन्ति आयुधसाध्यस्य सर्वकार्यस्येन्द्रेण कृतत्वात् आयुधं निष्प्रयोजनमित्यर्थः । यद्वा आयुधमायोधनशीलमिन्द्रं जामि जामिं भ्रातरं ब्रुवते वदन्ति सर्वकार्येषु भ्रातृवद्वर्तकइत्यर्थः ॥३॥

३. कण्वों ने स्तोत्र-द्वारा इन्द्र को यज्ञ-साधक बनाया है; इसी लिए लोग इन्द्र को भ्राता कहते हैं।

तृतीये पर्यायि होतुः शस्त्रे समस्यमन्यवइत्याद्याद्विचत्वारिंशदृचः सूत्र्यन्तेहि—समस्यमन्यवेविशइति द्विचत्वारिंशद्विश्वमित्याति।

तत्र प्रथमा सूक्ते चतुर्थी—

समस्यमन्यवेविशोविश्वानमन्तकृष्टयः।
समुद्रायेवसिन्धवः ॥ ४ ॥

सम् । अस्य । मन्यवे । विशः । विश्वाः । नमन्त ।
कृष्टयः । समुद्रायऽइव । सिन्धवः ॥ ४ ॥

विशोविशन्त्यः विश्वाः सर्वाः कृष्टयः प्रजाः अस्येन्द्रस्य मन्यवे क्रोधाय यद्वा मन्युर्मननसाधनं स्तोत्रं तदर्थं सन्नमन्त सम्यक्त्वतएव नमन्ति नमतेः कर्मकर्तरि छान्दसोलङ् नदुहस्नुनमामितियक्चिणोः प्रतिषेधः प्रह्वीभवन्ति । तत्रदृष्टान्तः—समुद्रायेव यथा समुद्रं अब्धिं प्रति सिन्धवः स्यन्दनशीलानद्यः स्वयमेव नमन्ते तद्वत् ॥ ४ ॥

४. जैसे नदियाँ समुद्र को प्रणाम करती हैं, वैसे ही समस्त मानव-प्रजा इन्द्र के क्रोध के भय से इन्द्र को स्वयं प्रणाम करती है।

ओजस्तदस्यतित्विषउभेयत्समवर्तयत् ।
इन्द्रश्चर्मेवरोदसी ॥ ५ ॥ ९ ॥

ओजः । तत् । अस्य । तित्विषे । उभे इति । यत् ।
सम्ऽअवर्तयत् । इन्द्रः । चर्मऽइव । रोदसी इति ॥ ५ ॥ ९ ॥

अस्येन्द्रस्य तदोजोबलं तित्विषे दिदीपे त्विष दीप्तौ यत् येनौजसा अयमिन्द्रः उभे रोदसी द्यावापृथिव्यौ चर्मेव समवर्तयत् सम्यग्वर्तयति यथा कश्चित्किञ्चिच्चर्म कदाचिद्विस्तारयति कदाचित्संकोचयति एवं तदधीने अभूतामित्यर्थः ॥ ५ ॥

५. जिस बल के द्वारा इन्द्र द्यावा-पृथिवी को चमड़े की तरह भली भाँति रखते हैं, वह बल दीप्त हुआ था।

॥ इति पञ्चमस्याष्टमे नवमोवर्गः ॥ ९ ॥

अथ षष्ठी—

विचिद्वृत्रस्यदोधतोवज्रेणशतपर्वणा ।
शिरोबिभेदवृष्णिना ॥ ६ ॥

वि । चित् । वृत्रस्य । दोधतः । वज्रेण । शतऽपर्वणा ।
शिरः । बिभेद । वृष्णिना ॥ ६ ॥

विच्छन्दोप्यर्थे सच भिन्नक्रमः वृत्रस्यचित् आवरकस्यापि दोधतः अत्यर्थं जगत्कम्पयतोऽसुरस्य शिरः मूर्धानं शतपर्वणा शतसंख्यानि पर्वाणि धारायस्य तादृशेन वृष्णिना वीर्यवता वज्रेण इन्द्रोविबिभेद विचिच्छेद ॥ ६ ॥

६. इन्द्र ने काँपते हुए वृत्र के मस्तक को सौ धारोंवाले और पराक्रमशाली वज्र के द्वारा छेद डाला।

आभिप्लविकेषूक्थ्येषु तृतीयसवने प्रशास्तुः शस्त्रे इमा अभीति तृचो वैकल्पिकोऽनुरूपः सूत्रितश्च—इमा अभि प्र णोनुम इत्येष ब्राह्मणाच्छंसिन इति ।

तत्र प्रथमे सूक्ते सप्तमी—

इमाअभिप्रणोनुमोविपामग्रेषुधीतयः ।
अग्नेःशोचिर्नदिद्युतः ॥ ७ ॥

इमाः । अभि । प्र । नोनुमः । विपाम् । अग्रेषु ।
धीतयः । अग्नेः । शोचिः । न । दिद्युतः ॥ ७ ॥

विपां स्तोतॄणामग्रेषु पुरस्तात् इमा अस्मदीयाः धीतयो धियः स्तोत्राणि अभि प्रणोनुमः आभिमुख्येन पुनःपुनः प्रवदामः । णु शब्दे । कीदृशीः स्तुतीः अग्नेः शोचिर्न दीप्तिरिव दिद्युतो दीप्यमाना वेदरूपाः ॥ ७ ॥

७. स्तोताओं के आगे हम लोग, अग्नि की दीप्ति की तरह, दीप्यमान इन स्तोत्रों को बार-बार कहेंगे।

गुहासतीरुपत्मनाप्रयच्छोचन्तधीतयः ।
कण्वाऋतस्यधारया ॥ ८ ॥

गुहा । सतीः । उप । त्मना । प्र । यत् । शोचन्त ।
धीतयः । कण्वाः । ऋतस्य । धारया ॥ ८ ॥

गुहा गुहायां सतीः सत्यो भवन्त्यः यत् याः धीतयः स्तुतयः कर्माणि वा त्मना आत्मना स्वेनेन्द्रेणोपगम्यमानाः प्रशोचन्त प्रादीप्यन्त यद्वा आत्मना स्वयमेवेन्द्रमुपगच्छन्त्यः प्रदीप्यन्ते ताः स्तुतीः कण्वाः कण्वगोत्रा ऋषयः ऋतस्योदकस्य सोमात्मकस्य धारया सहिताः कुर्वन्तीति शेषः ॥ ८ ॥

८. गुहा में वर्तमान जो स्तुतियाँ स्वयमेव इन्द्र के पास आकर दीप्त होती हैं, उन्हें कण्व लोग सोम की धारा से युक्त करें।

अथ नवमी—

प्रतमिन्द्रनशीमहिरयिंगोमन्तमश्विनम् ।
प्रब्रह्मपूर्वचित्तये ॥ ९ ॥

प्र । तम् । इन्द्र । नशीमहि । रयिम् । गोऽमन्तम् ।
अश्विनम् । प्र । ब्रह्म । पूर्वऽचित्तये ॥ ९ ॥

हे इन्द्र गोमन्तं गोभिर्युक्तं अश्विनं अश्वैरुपेतं तं प्रसिद्धं रयिं त्वदीयं धनं प्रनशीमहि प्राप्नुयाम तथा ब्रह्म परिवृढमन्नं च पूर्वचित्तयेऽन्येभ्यः पूर्वमेव ज्ञानाय प्राप्नुयाम ॥ ९ ॥

९. इन्द्र, हम गौ और अश्व से युक्त धन प्राप्त करें और दूसरों के पहले ही, ज्ञान के लिए, अन्न प्राप्त करें।

अहमिद्धि पितुष्परि मेधामृतस्य जग्रभ ।
अहं सूर्य इवाजनि ॥ १० ॥ १० ॥

अहम् । इत् । हि । पितुः । परि । मेधाम् । ऋतस्य ।
जग्रभ । अहम् । सूर्यःऽइव । अजनि ॥ १० ॥ १० ॥

पितुः पालकस्य ऋतस्य सत्यस्यावितथस्येंद्रस्य मेधामनुग्रहात्मिकां बुद्धिं अहमित् अहमेव परिजग्रभ परिगृहीतवानस्मि नान्यः। हि यस्मादेवं तस्मादहं सूर्यइवाजनि सूर्योयथा प्रकाशमानः सन् प्रादुर्भवति तथा अजनिषं प्रादुरभूवम् ॥ १० ॥

१०. मैंने ही पिता और सत्य रूप इन्द्र की कृपा प्राप्त की है। मैं सूर्य के समान प्रकाशित हुआ हूँ।

॥ इति पञ्चमस्याष्टमे दशमोवर्गः ॥ १० ॥

अथैकादशी—

अहं प्रत्नेन मन्मना गिरः शुम्भामि कण्ववत् ।
येनेन्द्रः शुष्ममिद्दधे ॥ ११ ॥

अहम् । प्रत्नेन । मन्मना । गिरः । शुम्भामि ।
कण्वऽवत् । येन । इन्द्रः । शुष्मम् । इत् । दधे ॥ ११ ॥

कण्ववत् मम जनकः कण्वइवाहं प्रत्नेन नित्येन वेदरूपेण मन्मना मननसाधनेनेन्द्रविषयस्तोत्रेण गिरोवाचः शुंभामि अलंकरोमि यदाहि इन्द्रविषये प्रयुज्यंते तदानीं यथार्थत्वात् वाचोऽलंकृताभवन्ति येन खलु स्तोत्रेण इन्द्रः शुष्मं शत्रूणां शोषकं बलं दधेइत् धारयत्येव यत्स्तोत्रमिन्द्रे ईदृशं बलमवश्यं जनयति येन मन्मनेत्यर्थः ॥ ११ ॥

११. कण्व की तरह मैं नित्य स्तोत्र-द्वारा वाक्यों को अलंकृत करता हूँ। उस स्तोत्र-द्वारा इन्द्र बल प्राप्त करते हैं।

अथ द्वादशी—

येत्वामि॑न्द्र॒नतु॑ष्टु॒वुरृष॑यो॒येच॑तुष्टु॒वुः ।
ममेद्व॑र्धस्व॒सुष्टु॑तः ॥ १२ ॥

ये । त्वाम् । इ॒न्द्र॒ । न । तु॒स्तु॒वुः । ऋष॑यः । ये । च॒ ।
तु॒स्तु॒वुः । मम॑ । इत् । व॒र्ध॒स्व॒ । सुऽस्तु॑तः ॥ १२ ॥

हे इन्द्र ये जनाः त्वां न तुष्टुवुः न स्तुवन्ति ये च ऋषयो मन्त्राणां द्रष्टारो जनाः तुष्टुवुः त्वां स्तुवन्ति उभयेषां मध्ये ममेत् ममैव स्तोत्रेण सुष्टुतः शोभनं स्तुतः सन् वर्धस्व वर्धमानः वृद्धो भव ॥ १२ ॥

१२. इन्द्र, जो तुम्हारी स्तुति नहीं करते और जो ऋषि (मन्त्र-द्रष्टा) तुम्हारी स्तुति करते हैं, इन दोनों के बीच मेरी स्तुति भली भाँति स्तुत होकर वृद्धि प्राप्त करे।

यद॑स्यम॒न्युर॒ध्वनी॒द्वि॒वृ॒त्रंप॑र्व॒शोरु॒जन् ।
अ॒पःस॑मु॒द्रमैर॑यत् ॥ १३ ॥

यत् । अ॒स्य॒ । म॒न्युः । अ॒ध्व॑नीत् । वि । वृ॒त्रम् ।
प॒र्व॒ऽशः । रु॒जन् । अ॒पः । स॒मु॒द्रम् । ऐर॑यत् ॥ १३ ॥

अस्येन्द्रस्य मन्युः क्रोधः वृत्रं आवृत्य तिष्ठन्तमसुरं मेघं वा पर्वशः पर्वणि पर्वणि परुषि परुषि विरुजन् विभञ्जन् यद्यदा अध्वनीत् स्तनयित्नुलक्षणं शब्दमकरोत् तदानीं समुद्रं समुन्दनीयं उदधिं प्रति अपो वृष्ट्युदकानि ऐरयत् इन्द्रः प्रेरितवान् ॥ १३ ॥

१३. जिस समय इन्द्र के क्रोध ने वृत्र को टुकड़े-टुकड़े करते हुए शब्द किया था, उस समय इन्द्र ने समुद्र के प्रति वृष्टिजल भेजा था।

अथ चतुर्दशी—

निशुष्ण॑इन्द्रध॒र्णसिं॒वज्रं॑जघन्थ॒दस्य॑वि ।
वृषा॒ह्यु॑ग्रशृण्वि॒षे ॥ १४ ॥

नि । शुष्णे॑ । इ॒न्द्र॒ । ध॒र्ण॒सिम् । वज्र॑म् । ज॒घ॒न्थ॒ ।
दस्य॑वि । वृषा॑ । हि । उ॒ग्र॒ । शृ॒ण्वि॒षे ॥ १४ ॥

हे इन्द्र शुष्णे शोषके एतत्संज्ञे दस्यवि उपक्षपयितर्यसुरे पर्वाणि धारयितव्यं वज्रं कुटिलं त्वं निजघन्थ निहतवानसि वज्रेण तमसुरं न्यवधीरित्यर्थः। हे उग्रोद्गूर्णबलेन्द्र वृषा कामानां वर्षितेति हि शृण्विषे श्रूयसे अतोऽस्मदपेक्षितं धनं देहीति शेषः ॥ १४ ॥

१४. इन्द्र, तुमने दस्यु शुष्ण के प्रति धारण करने योग्य वज्र का आघात किया था। उग्र इन्द्र, तुम अभीष्टवर्षी हो।

नद्याव॒ इन्द्र॒मोज॑सा॒नान्तरि॑क्षाणिव॒ज्रिण॑म् ।
नवि॑व्यचन्त॒ भूम॑यः ॥ १५ ॥ ११ ॥

न । द्याव॑ः । इन्द्र॑म् । ओज॑सा । न । अ॒न्तरि॑क्षाणि ।
व॒ज्रिण॑म् । न । वि॒व्य॒च॒न्त॒ । भूम॑यः ॥ १५ ॥ ११ ॥

द्यावो द्युलोकाः इममिन्द्रं ओजसा बलेन न विव्यचन्त न व्याप्नुवन्ति द्युलोकेभ्योऽप्यस्य बलमधिकमित्यर्थः। तथा अन्तरिक्षाणि अन्तरिक्षान्वानि द्यावापृथिव्योर्मध्ये वर्तमानाः लोकाः वज्रिणं वज्रवन्तमिन्द्रं न व्याप्नुवन्ति तथा भूमयो भूलोकाश्च इमिन्द्रं न व्याप्नुवन्ति यद्यपि एक-त्रिवृद्यौलोकोऽपि भासमानादेकैकस्यलोकस्य त्रित्वम्। तिस्रोभूमीरित्यादि निगमाच्च ॥ १५ ॥

१५. द्युलोक इन्द्र को बल-द्वारा व्याप्त नहीं कर सकते, अन्तरिक्ष वज्रधर इन्द्र को नहीं व्याप्त कर सकते और भूलोक भी इन्द्र को नहीं व्याप्त कर सकते। इति पञ्चमस्याष्टमे एकादशोवर्गः ॥ ११ ॥

अथ षोडशी—

यस्त॑ इन्द्र म॒हीर॒पस्त॑भू॒यमा॑न॒ आश॑यत् ।
नितंप॒द्यासु॑ शिश्नथः ॥ १६ ॥

यः । ते॒ । इ॒न्द्र॒ । म॒हीः । अ॒पः । स्त॒भु॒ऽयमा॑नः ।
आ । अश॑यत् । नि । तम् । प॒द्या॑सु । शि॒श्न॒थः॒ ॥ १६ ॥

हे इन्द्र ते तव संबन्धिनीः महीर्महतीः अपः आन्तरिक्षाण्युदकानि योऽसुरः स्तभूयमानः स्तम्भयन् यथा अधोनपतन्ति तथाकुर्वन् आशयत् आवृत्याशेत तमसुरं पद्यासु गमनशीलास्वप्सु मध्ये निशिश्नथः श्नथिर्हिंसार्थः वज्रेण तमसुरं हत्वा नदीषु पातितवानित्यर्थः ॥ १६ ॥

१६. इन्द्र, जिस वृत्र ने तुम्हारे महान् जल को अन्तरिक्ष में रोककर व्याप्त कर रक्खा था, उस वृत्र को तुमने गति-परायण जल के बीच मारा था।

---

१ ऐ० ब्रा० २. १७।   २ ऋ० सं० २. ५. ५.।

अथ सप्तदशी—

यइमेरोदसीमहीसमीचीसमजग्रभीत् ।
तमोभिरिन्द्रतंगुहः ॥ १७ ॥

यः । इमे इति । रोदसी इति । मही इति । समीची इति सम्ऽईची ।
सम्ऽअजग्रभीत् । तमःऽभिः । इन्द्र । तम् । गुहः ॥ १७ ॥

यो वृत्रः मही महत्यौ विस्तीर्णे समीची सङ्गते इमे प्रत्यक्षवदुपलभ्यमाने रोदसी द्यावापृथिव्यौ समजग्रभीत् सम्यगग्रहीत् आवृणोदित्यर्थः तमसुरं हे इन्द्र त्वं तमोभिरन्धकारैः गुहः संवृतमकरोः अनाद्यनन्तं मरणलक्षणं तमः प्रावेशय इत्यर्थः ॥ १७ ॥

१७. जिस वृत्र ने महती और सङ्गता द्यावापृथिवी को ढक रक्खा था, इन्द्र, उसे तुमने अनादि और अनन्त मरण-लक्षण अन्धकार में घुसा दिया ।

अथाष्टादशी—

यइन्द्रयतयस्त्वाभृगवोयेचतुष्टुवुः ।
ममेदुग्रश्रुधीहवम् ॥ १८ ॥

ये । इन्द्र । यतयः । त्वा । भृगवः । ये । च ।
तुस्तुवुः । मम । इत् । उग्र । श्रुधि । हवम् ॥ १८ ॥

हे इन्द्र ये यतयः नियताः अंगिरसः त्वा त्वां तुष्टुवुः ये च भृगवो भृगुगोत्रास्त्वां तुष्टुवुः स्तुवन्ति तेषु मध्ये ममेत् ममैव हवं स्तोत्रं हे उग्र ओजस्विन्निन्द्र श्रुधि शृणु ॥ १८ ॥

१८. ओजस्वी इन्द्र, जो यति अङ्गिरोगण तुम्हारी स्तुति करते हैं और जो भृगु लोग तुम्हारी स्तुति करते हैं, उन सबमें मेरा स्तोत्र सुनो।

अथैकोनविंशी—

इमास्तइन्द्रपृश्नयोघृतंदुहतआशिरम् ।
एनामृतस्यपिप्युषीः ॥ १९ ॥

इमाः । ते । इन्द्र । पृश्नयः । घृतम् । दुहते । आऽशिरम् ।
एनाम् । ऋतस्य । पिप्युषीः ॥ १९ ॥

हे इन्द्र ते त्वदीया इमाः पृश्नयः नानावर्णा गावः घृतं क्षरणशीलं एनां एनं आशिरं आश्रयणं पयः दुहते दुहन्ति क्षारयन्ति । कीदृश्यः पृश्नयः ऋतस्य सत्यस्य अवितथस्येन्द्रस्य यज्ञस्य वा पिप्युषीः वर्धयित्र्यः ॥ १९ ॥

१९. इन्द्र ये यज्ञ-वर्द्धिका गायें घी और दूध देती हैं।

याइ॑न्द्र॒ प्रस्व॑स्त्वा॒सा गर्भ॒मच॑क्रिरन् ।
परि॒ धर्मे॑व॒ सूर्य॑म् ॥ २० ॥ १२ ॥

याः । इ॒न्द्र॒ । प्र॒ऽस्वः॑ । त्वा॒ । आ॒सा । गर्भ॑म् ।
अच॑क्रिरन् । परि॑ । धर्म॑ऽइव । सूर्य॑म् ॥ २० ॥ १२ ॥

हे इन्द्र प्रस्वः प्रसुवते गर्भं विमुञ्चन्तीति प्रस्वः सूतेः सत्सूद्विषेति क्विप् ईदृश्यो या गावः आसा आस्येन त्वा त्वदीयं वीर्यं भूयवधानन्तरं ओषध्यादिरूपेण परिणतं भक्षयित्वा गर्भमचक्रिरन् अकुर्वन् त्वदीयं वीर्यमन्तरधारयन् तत्र दृष्टान्तः—सूर्यं परितः सूर्यमण्डलस्योपरि धर्मेव धारकं पोषकमुदकं यथा रश्मयः गर्भरूपेण बिभ्रति तद्वत् । यद्वा परिधर्मेव परितो धारयितारं सूर्यमिव यथा सूर्यः परितः सर्वं जगद्धत्ते तद्वत् कृत्स्नस्य जगतो धारकमिन्द्रस्य वीर्यमित्यर्थः । ओषध्यादिरूपेण परिणतस्येन्द्रवीर्यस्य गोभिरात्मनि धारणं । इन्द्रस्य धूनं जघुषस्त्यारभ्य तैत्तिरीयके विस्पष्टमाम्नातम्—तत्पशव ओषधीभ्योऽध्यात्मन् समनयन् तत्प्रत्यदुहन्निति । पयोरूपेण परिणतम् त्वदीयं इमा गावः आशिरार्थं दुहन्तीति पूर्वस्मादृच्यन्वयः ॥ २० ॥

२०. इन्द्र, इन प्रसव करनेवाली गायों ने मुख से तुम्हारे द्वारा प्रदत्त अन्न का भक्षण करके सूर्य के चारों ओर जल की तरह गर्भ धारण किया था।

॥ इति पञ्चमस्याष्टमे द्वादशो वर्गः ॥ १२ ॥

वाजपेयेऽतिरिक्तोक्थे त्वामिच्छवसस्पत इत्येषा स्तुतिरुक्थ—त्वामिच्छवसस्पतेतं मन्त्रयेति ।

तैषेकविंशी—

त्वामि॒च्छ॑वसस्पते॒ कण्वा॑ उ॒क्थेन॑ वावृधुः ।
त्वां सु॒तास॒ इन्द॑वः ॥ २१ ॥

१ तै० सं० २. ५. ३. ।

त्वाम्। इत्। शवसः। पते। कण्वाः। उक्थेन।
ववृधुः। त्वाम्। सुतासः। इन्दवः॥ २१॥

हे शवसस्पते बलस्य स्वामिन्निन्द्र त्वामित् त्वामेव कण्वाः स्तोतारः कण्वगोत्रा ऋषयः उक्थेन शस्त्रेण ववृधुः वर्धयन्ति सुतासोऽध्वर्युभिरभिषुताः इन्दवः सोमाश्च त्वामेव वर्धयन्ति॥ २१॥

२१. बलाधीश इन्द्र, उक्थ-द्वारा कण्व लोग तुम्हें वर्द्धित करते हैं। अभिषुत सोमों ने तुम्हें वर्द्धित किया था।

तवेदिन्द्रप्रणीतिषूतप्रशस्तिरद्रिवः।
यज्ञोवितन्तसाय्यः॥ २२॥

तव। इत्। इन्द्र। प्रऽनीतिषु। उत।
प्रऽशस्तिः। अद्रिऽवः। यज्ञः। वितन्तसाय्यः॥ २२॥

उतापि च हे अद्रिवः आदृणात्यनेनेत्यद्रिर्वज्रः तद्वन्निन्द्र तवेत् तवैव प्रणीतिषु प्रकृष्टेषु नयनेषु धनप्रदानेषु सत्सु प्रशस्तिः प्रकृष्टा स्तुतिः क्रियते। तथा वितन्तसाय्यः विस्तृततमः तनोतेश्छान्दसमेतद्रूपम् यद्वा वंतसिः कंसादिर्भ्यर्थः तस्मादौणादिक आय्यप्रत्ययः यज्ञोऽस्म-भिस्तवैव क्रियते॥ २२॥

२२. वज्रवान् इन्द्र, तुम्हारे पथ-प्रदर्शक बनने पर उत्तम स्तुति और प्रवृद्ध यज्ञ किया जाता है।

अथ त्रयोविंशी—

आनइन्द्रमहीमिषंपुरंनदर्षिगोमतीम्।
उतप्रजांसुवीर्यम्॥ २३॥

आ। नः। इन्द्र। महीम्। इषम्। पुरम्। न।
दर्षि। गोऽमतीम्। उत। प्रऽजाम्। सुऽवीर्यम्॥ २३॥

हे इन्द्र नोऽस्मभ्यं अस्मदर्थं महीं महतीं गोमतीं गोभिर्युक्तां इषमन्नं आदर्षि आद्रियस्व दातुं कामयस्व यथास्मदर्थे पुरं न पालनं पूःपालनं रक्षणं चास्मभ्यं कर्तुमाद्रियस्व। उतापि च सुवीर्यं शोभनवीर्योपेतां प्रजां संततिं दातुं कामयस्व॥ २३॥

२३. इन्द्र, हमारे लिए महान् और गो-युक्त अन्न की रक्षा करने और वीर्यवान् पुत्र आदि दान करने की इच्छा करो।

अथ चतुर्विंशी—

उतत्यदाशवश्व्यंयदिन्द्रनाहुंषीष्वा ।
अग्रेंविक्षुप्रदीदंयत् ॥ २४ ॥

उत । त्यत् । आशुऽअश्व्यंम् । यत् । इन्द्र ।
नाहुंषीषु । आ । अग्रे । विक्षु । प्रऽदीदंयत् ॥ २४ ॥

हे इन्द्र नाहुषीषु नहुषाइति मनुष्यनाम तत्सम्बन्धिनीषु यद्वा नाहुषोनाम कश्चिद्राजा तदीयासु विक्षु प्रजासु अग्रे पुरस्तात् यत् आश्वश्व्यं शीघ्रगाम्यश्वसंघात्मकं बलं प्रदीदयत् प्रादीप्यत उत्तापित त्यत् तदपि अस्मभ्यं देहीतिशेषः । आकारः पूरकः ॥ २४ ॥

२४. इन्द्र, नहुष राजा की प्रजाओं के सामने शीघ्रगामी और अश्व से युक्त जो बल तुमने प्रदान किया है, हमें उसे दो।

अभिव्रजंनतंत्निषेसूरंउपाकचंक्षसम् ।
यदिन्द्रमृळयासिनः ॥ २५ ॥ १३ ॥

अभि । व्रजम् । न । तत्निषे । सूरः । उपाकऽचंक्षसम् ।
यत् । इन्द्र । मृळयासि । नः ॥ २५ ॥ १३ ॥

न सम्प्रत्यर्थे सम्प्रति इदानीं हे सूरः प्राज्ञस्त्वं व्रजं गोष्ठं उपाकचक्षसं उपाकशब्दोन्तिकनाम अन्तिके द्रष्टव्यं अभितत्निषे अभितनोषि अभिविस्तारयसि गोभिः पूर्णं करोषीत्यर्थः । तनोतेश्छान्दसे लिटि तनिपत्योश्छन्दसीत्युपधालोपः यथवा हे इन्द्र त्वं नोस्मान् मृळयासि मृळयसि सुखयसि ॥ २५ ॥

२५. इन्द्र, तुम प्राज्ञ हो। इस समय निकट से दर्शनीय गोशाला को पूर्ण करो और हमें सुखी करो।

॥ इति पञ्चमस्याष्टमे त्रयोदशोवर्गः ॥ १३ ॥

अथ षड्विंशी—

यदङ्गतविषीयसइन्द्रप्रराजसिक्षितीः । महाँअपारओजसा ॥ २६ ॥

यत् । अङ्ग । तविषीऽयसे । इन्द्र । प्रऽराजसि । क्षितीः ।
महान् । अपारः । ओजसा ॥ २६ ॥

अच्छेत्यभिमुखीकरणे हे इन्द्र यद् यस्त्वं वविषीयसे वविषीति बलनाम बलमिवाचरसि हस्त्यश्वरथादिकं बलं यथा सर्वं शत्रुजातं हनकि तद्वत् त्वमसहायएव सन् सर्वमेव शत्रुजातं मारयसीत्यर्थः यश्च त्वं क्षितीः मनुष्यनामैतत् मनुष्यान् पराजसि प्रकर्षेणेशिषे राजतिरैश्वर्यकर्मा अस्यापि यद्वृत्तयोगादनिघातः सइन्द्रः ओजसा बलेन महान् सर्वेभ्योऽधिकः अतएव अपारः पाररहितः केनाप्यवसानं प्रापयितुमशक्यइत्यर्थः ॥ २६ ॥

२६. इन्द्र, बल के समान आचरण करो। मनुष्यों के राजा बनो। बल-द्वारा तुम महान् और अपराजेय हो।

तंत्वाहविष्मतीर्विशउपब्रुवतऊतये।
उरुज्रयसमिन्दुभिः ॥ २७ ॥

तम् । त्वा । हविष्मतीः । विशः । उप । ब्रुवते । ऊतये ।
उरुऽज्रयसम् । इन्दुऽभिः ॥ २७ ॥

हे इन्द्र यं पूर्वोक्तगुणं उरुज्रयसं विस्तीर्णं व्यापिनं त्वा त्वां हविष्मतीर्हविर्भिश्चरुपुरोडाशादिभिर्युक्ताः विशः प्रजाः उपब्रुवते उपेत्यस्तुवन्ति किमर्थं इन्दुभिः सोमैः ऊतये तर्पणाय। यद्वा इन्दुभिः सोमैरुरुज्रयसं विस्तीर्णजवं ऊतये रक्षणाय स्तुवन्ति ॥ २७ ॥

२७. इन्द्र, तुम बहुत व्यापक हो। हविवाले लोग, सोम-द्वारा तुम्हें तृप्त करने के लिए, तुम्हारे पास आकर, स्तुति करते हैं।

अथाष्टाविंशी—

उपह्वरेगिरीणांसंगथेचनदीनाम्।
धियाविप्रोअजायत ॥ २८ ॥

उपऽह्वरे । गिरीणाम् । सम्ऽगथे । च । नदीनाम् । धिया ।
विप्रः । अजायत ॥ २८ ॥

गिरीणां पर्वतानां उपह्वरे उपह्वर्तव्ये नदीनां सरितां संगथे संगमने च ईदृग्विधे देशे क्रियमाणया धिया यागक्रियया स्तुत्या वा विप्रो मेधावी इन्द्रः अजायत प्रादुर्भवति अतोवयमपि तादृशेदेशे यजामः स्तुमोवेतिभावः। गिरीणामित्यत्र नामन्यतरस्यामिति नामउदात्तत्वम् ॥२८॥

२८. पर्वतों के प्रान्त में, नदियों के सङ्गम-स्थल पर, यज्ञ-क्रिया करने पर मेधावी इन्द्र जन्म ग्रहण करते हैं।

अथैकोनत्रिंशी—

अतःसमुद्रमुद्वतश्चिकित्वाँअवपश्यति।
ततोविपानएजति ॥ २९ ॥

अतः । समुद्रम् । उत्ऽवतः । चिकित्वान् । अव । पश्यति ।
यतः । विपानः । एजति ॥ २९ ॥

यतोयमस्मिन् द्युलोके विपानोव्याप्नुवन् विविधंपालयन्वा इन्द्रएजति चेष्टते उद्वतः उद्वतात् उपसर्गाच्छन्दसिधात्वर्थइतिवतिः अतोस्मात् द्युलोकात् चिकित्वान् जानन् सन्न्द्रः समुद्रं समुन्दनशीलं यजमानैर्दीयमानं सोमं अवपश्यति अवाङ्मुखःसन् ईक्षते । यद्वा सूर्यात्मनेन्द्रः स्तूयते यस्मिन्नहनि विपानोव्याप्नुवन् सूर्यात्मा इन्द्रः एजति चरति चिकित्वान् जानन् विद्वान् सः इन्द्रः उद्वतः उद्वतात् अतोस्मादन्तरिक्षात्समुद्रम् उपलक्षणमेतत् समुद्रोपलक्षितं सर्वं जगदवपश्यति अवाङ्मुखं मयूखैः किरणैः प्रकाशयति ॥ २९ ॥

२९. सर्वव्यापक इन्द्र, जो संसार में विहार करते हैं, वही विद्वान् इन्द्र ऊर्ध्व-लोक से निम्न मुख से समुद्र को देखते हैं।

आदित्प्रत्नस्यरेतसोज्योतिष्पश्यन्तिवासरम् ।
परोयदिध्यतेदिवा ॥ ३० ॥ १४ ॥

आत् । इत् । प्रत्नस्य । रेतसः । ज्योतिः । पश्यन्ति । वासरम् ।
परः । यत् । इध्यते । दिवा ॥ ३० ॥ १४ ॥

परोदिवा दिवःपरस्तात् द्युलोकस्योपरि यद्यदा अयमिन्द्रः सूर्यात्मना इध्यते दीप्यते आदित् अनन्तरमेव प्रत्नस्य चिरन्तनस्य रेतसः गन्तुः री गतिरेषणयोः अस्मात् सुरीभ्यांतुट्चेत्यसुन् तुडागमश्च । यद्वा रेतइत्युदकनाम रेतस्विनः उदकवतः सामर्थ्यान्मत्वर्थोलक्ष्यते ईदृशस्येन्द्रस्य सूर्यात्मनः वासरं निवासकं वासरस्य निवासस्य हेतुभूतं वा ज्योतिर्द्योतमानं तेजः पश्यन्ति सर्वेजनाः । यद्वा वासरमित्यत्यन्तसंयोगे द्वितीया कृत्स्नमहः उदयप्रभृत्यस्तमयनं यावत् ज्योतिष्पश्यन्तीत्यर्थः इसुसोःसामर्थ्यइति विसर्जनीयस्यषत्वम् ॥ ३० ॥

३०. द्युलोक के ऊपर जिस समय इन्द्र दीप्ति प्राप्त करते हैं, उसी समय प्राचीन जल-दाता इन्द्र की निवासप्रद ज्योति का लोग दर्शन करते हैं।

॥ इति पञ्चमस्याष्टमे चतुर्दशोवर्गः ॥ १४ ॥

अथैकत्रिंशी—

कण्वासइन्द्रतेमतिंविश्वेवर्धन्तिपौंस्यम् ।
उतोशविष्ठवृष्ण्यम् ॥ ३१ ॥

कण्वासः । इन्द्र । ते । मतिम् । विश्वे । वर्धन्ति । पौंस्यम् ।
उतो इति । शविष्ठ । वृष्ण्यम् ॥ ३१ ॥

हे इन्द्र ते त्वदीयां मतिं बुद्धिं पौंस्यं बलनामैतत् बलं च विश्वे सर्वे कण्वासः कण्वाः स्तोतारः कण्वगोत्रा वा ऋषयः वर्धन्ति वर्धयन्ति छन्दस्युभयथेति शप् आर्धधातुकत्वात् णेरनिटीति णिलोपः । उतो अपि च हे शविष्ठ शवस्वितम बलवत्तम विन्मतोर्लुक् टेरिति टिलोपः ईदृशेन्द्र वृष्ण्यं त्वदीयं वीर्यं बलकर्म च कण्वासो वर्धयन्त्येव ॥ ३१ ॥

३१. इन्द्र, समस्त कण्वगण तुम्हारी बुद्धि और बल को बढ़ाते हैं। हे श्रेष्ठ बली, वे तुम्हारे वीर-कर्म का भी वर्द्धन करते हैं।

इमांमइन्द्रसुष्टुतिंजुषस्वप्रसुमामव ।
उतप्रवर्धयामतिम् ॥ ३२ ॥

इमाम् । मे । इन्द्र । सुऽस्तुतिम् । जुषस्व । प्र । सु । माम् ।
अव । उत । प्र । वर्धय । मतिम् ॥ ३२ ॥

हे इन्द्र इमां पुरोवर्तिनीं मे मदीयां सुष्टुतिं शोभनां स्तुतिं जुषस्व सेवस्व । सेवित्वा च स्तोतारं मां सुशोभनं प्राव प्रकर्षेण रक्ष । उतापि च मतिं अस्मदीयां बुद्धिं प्रवर्धय प्रवृद्धां कुरु । यथा बह्वर्थदर्शिनी भवति तथा कुर्वित्यर्थः ॥ ३२ ॥

३२. इन्द्र, तुम हमारी इस सुन्दर स्तुति की सेवा करो। हमें भली भाँति बचाओ। हमारी बुद्धि को प्रवर्द्धित करो।

उतब्रह्मण्यावयंतुभ्यंप्रवृद्धवज्रिवः ।
विप्राअतक्ष्मजीवसे ॥ ३३ ॥

उत । ब्रह्मण्या । वयम् । तुभ्यम् । प्रऽवृद्ध । वज्रिऽवः ।
विप्राः । अतक्ष्म । जीवसे ॥ ३३ ॥

उतापि च हे प्रवृद्ध स्तुतिभिः प्रकर्षां वृद्धिं प्राप्त हे वज्रिवः वज्रवन्निन्द्र एको मत्वर्थीयो-नुवाकः यद्वा वज्रोऽस्यास्तीति वज्रहस्तः वज्रवत् छन्दसीरइति मतुपो वत्वम् मतुवसोरुरिति नकारस्य रुत्वम् ईदृशेन्द्र तुभ्यं त्वदर्थं विप्रा मेधाविनो वयं ब्रह्मण्या ब्रह्माणि स्तोत्राणि हविर्लक्षणान्यन्नानि वा सुपां सुलुगिति सुपो याजादेशः जीवसे जीवनार्थं अतक्ष्म अकार्ष्म तक्षू त्वक्षू तनूकरणे लङि छान्दसः शपो लुक् ॥ ३३ ॥

३३. प्रवृद्ध और वज्रधर इन्द्र, हम मेधावी हैं। जीवन के निमित्त तुम्हारे लिए हमने स्तोत्र किया था।

अथ चतुस्त्रिंशी—

अभिकण्वाअनूषतापोनप्रवतायतीः ।
इन्द्रंवनन्वतीमतिः ॥ ३४ ॥

अभि । कण्वाः । अनूषत । आपः । न । प्रऽवता ।
यतीः । इन्द्रम् । वनन्ऽवती । मतिः ॥ ३४ ॥

कण्वाः कण्वगोत्रा ऋषयः अभ्यनूषत इन्द्रम् अभिष्टुवन्ति णु स्तुतौ कुटादिः प्रवता प्रवणेन मार्गेण यतीर्गच्छन्त्यः आपोन आप इव मतिः मननीया कण्वैः क्रियमाणा स्तुतिः स्तुत्यमिन्द्रं वनन्वती स्वयमेव सम्भजनवती भवति ॥ ३४ ॥

३४. कण्व लोग स्तुति करते हैं। निम्नाभिमुख गमनशील जलों की तरह रमणी स्तुति स्वयं इन्द्र की सेवा के उपयुक्त हो जाती है।

इन्द्रमुक्थानिवावृधुःसमुद्रमिवसिन्धवः ।
अनुत्तमन्युमजरम् ॥ ३५ ॥ १५ ॥

इन्द्रम् । उक्थानि । ववृधुः । समुद्रम्ऽइव ।
सिन्धवः । अनुत्तऽमन्युम् । अजरम् ॥ ३५ ॥ १५ ॥

उक्थानि शस्त्राण्यस्माभिः शस्यमानानि इन्द्रं ववृधुर्वर्धयन्ति । सिन्धवः स्यन्दनशीला नद्यः समुद्रमिव समुद्रं जलधिं यथा वर्धयन्ति तद्वत् कीदृशमिन्द्रं अनुत्तमन्युम् अनुत्तः अप्रेरितः परैरनभिभूतोमन्युः क्रोधोयस्य तादृशम् नुदविदोन्दत्रेत्यादिना विकल्पितत्वान्निष्ठानत्वाभावः । अजरं जरारहितं बहुव्रीहौ नञोजरमरमित्रमृता इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥ ३५ ॥

३५. जैसे नदियाँ समुद्र को बढ़ाती हैं, वैसे ही मन्त्र इन्द्र को बढ़ाते हैं। इन्द्र अजर हैं। उनके कोप का निवारण कोई नहीं कर सकता।

॥ इति पञ्चमस्याष्टमे पञ्चदशोवर्गः ॥ १५ ॥

अथ षड्विंशी—

आनोयाहिपरावतोहरिभ्यांहर्यताभ्याम् ।
इममिन्द्रसुतंपिब ॥ ३६ ॥

आ । नः । याहि । पराऽवतः । हरिऽभ्याम् ।
हर्यताभ्याम् । इमम् । इन्द्र । सुतम् । पिब ॥ ३६ ॥

हे इन्द्र परावतः परागतात् दूरेवर्तमानात् द्युलोकात् हर्यताभ्यां कान्ताभ्यां हरिभ्यां अश्वाभ्यां नोऽस्मानायाहि आगच्छ आगत्य च इममस्मदीयं सुतमभिषुतं सोमं पिब ॥ ३६ ॥

३६. इन्द्र, सुन्दर रथ पर चढ़कर दूर देश से हमारे पास आओ। अभिषुत सोम का पान करो।

त्वामिद्वृत्रहन्तम जनासो वृक्तबर्हिषः।
हवन्ते वाजसातये ॥ ३७ ॥

त्वाम्। इत्। वृत्रहन्ऽतम। जनासः। वृक्तऽबर्हिषः।
हवन्ते। वाजऽसातये ॥ ३७ ॥

हे वृत्रहन्तम अतिशयेन वृत्राणां आवृण्वतां शत्रूणां हन्तः त्वामित् त्वामेव वृक्तबर्हिषः वृक्तं यागार्थं छिन्नं बर्हिर्यैस्ते तथाविधाः जनासो जनाः ऋत्विग्लक्षणाः हवन्ते आह्वयन्ति ह्वेञः शपि बहुलंछन्दसीति सम्प्रसारणम् किमर्थं वाजसातये वाजस्यान्नस्य बलस्य वा सातये लाभाय यद्वा संग्राममात्रमेतत् वाजस्य सातिर्यस्मिन्संग्रामे तत्र साहाय्याय त्वामाह्वयन्तीत्यर्थः ॥ ३७ ॥

३७. सबकी अपेक्षा अधिक शत्रु-संहारक इन्द्र, जो लोग कुश काटते हैं, वे अन्न-प्राप्ति के लिए तुम्हें बुलाते हैं।

अनु त्वा रोदसी उभे चक्रं न वर्त्येतशम्।
अनु सुवानास इन्दवः ॥ ३८ ॥

अनु। त्वा। रोदसी इति। उभे इति। चक्रम्। न।
वर्ति। एतशम्। अनु। सुवानासः। इन्दवः ॥ ३८ ॥

हे इन्द्र त्वा त्वां उभे रोदसी द्यावापृथिव्यौ अनुवर्तेते त्वदधीने भवत इत्यर्थः तत्र दृष्टान्तः—चक्रं न यथा रथचक्रं एतशं अश्वमात्मीयं पुरोगच्छन्तमश्वं अनुवर्ति अनुवर्तते तद्वत्। अपि च सुवानासः ऋत्विग्भिरभिषूयमाणा इन्दवः सोमाश्च त्वामनुवर्तन्ते ॥ ३८ ॥

३८. इन्द्र, जैसे रथ-चक्र अश्व का अनुगमन करते हैं, वैसे ही द्यावा-पृथिवी तुम्हारा अनुगमन करती हैं। अभिषुत सोम भी तुम्हारा अनुवर्तन करते हैं।

अथैकोनचत्वारिंशी—

मन्दस्वा सु स्वर्णर उतेन्द्र शर्यणावति।
मत्स्वा विवस्वतो मती ॥ ३९ ॥

मन्दस्व । सु । स्वःऽनरे । उत । इन्द्र । शर्यणाऽवति ।
मत्स्व । विवस्वतः । मती ॥ ३९ ॥

उतापि च हे इन्द्र शर्यणावति शर्यणानाम कुरुक्षेत्रवर्तिनो देशाः तेषामदूरभवं सरः शर्यणावत् मध्वादिभ्यश्चेति स्वार्थिको मतुप् मतौ बह्वचइति दीर्घः संज्ञायामिति वत्वम् । तस्मिन् सरसि विद्यमाने स्वर्णरे सर्वैर्ऋत्विग्भिर्नेतव्ये यज्ञे सु सुष्ठु मन्दस्व माद्य तृप्तो भव अपि च विवस्वतः परिचरणवतो यजमानस्य मती मत्या च मत्स्व मदं प्राप्नुहि मतिशब्दात्तृतीयायाः सुपांसुलुगिति पूर्वसवर्णदीर्घः ॥ ३९॥

३९. इन्द्र, शर्यणावेश (कुरुक्षेत्र के समीप) के तड़ाग के पास समस्त ऋत्विकों के द्वारा आरब्ध यज्ञ में तृप्त होओ। सेवक की स्तुति से आनन्द करो।

वावृधानउपद्यविवृषावज्र्यरोरवीत् ।
वृत्रहासोमपातमः ॥ ४० ॥ १६ ॥

ववृधानः । उप । द्यवि । वृषा । वज्री ।
अरोरवीत् । वृत्रऽहा । सोमऽपातमः ॥ ४० ॥ १६ ॥

वावृधानो वृद्धः वज्री वज्रवान् अतएव वृत्रहा वृत्रस्य मेघस्यासुरस्य वा हन्ता सोमपातमः अतिशयेन सोमस्य पातेन्द्रः वृषा उदकानां वर्षिता द्यवि द्युलोके अन्तरिक्षे उपसमीपे यथा-स्माभिः श्रूयते तथा अरोरवीत् भृशं स्तनयित्नुलक्षणं शब्दमकरोत् मेघेन वज्रहतेन ईदृशं शब्दमचीकरदित्यर्थः ॥ ४० ॥

४०. प्रवृद्ध, काम-वर्षक, वज्रवान्, अतीव सोम-पाता और वृत्रघ्न इन्द्र द्युलोक के पास बोलते हैं।

॥ इति पञ्चमस्याष्टमे षोडशोवर्गः ॥ १६ ॥

अथैकचत्वारिंशी—

ऋषिर्हिपूर्वजाअस्येकईशानओजसा ।
इन्द्रचोष्कूयसेवसु ॥ ४१ ॥

ऋषिः । हि । पूर्वऽजाः । असि । एकः । ईशानः ।
ओजसा । इन्द्र । चोष्कूयसे । वसु ॥ ४१ ॥

हे इन्द्र पूर्व्यः सर्वेभ्योदेवेभ्यः पूर्वं प्रादुर्भूतः यद्वा यज्ञेषु प्रथममेव प्रादुर्भूतः त्वं ऋषि-र्द्रष्टा सर्वज्ञः खल्वसि भवसि। अपि च सर्वेषु देवेषु मध्ये एकोमुख्यः ओजसा बलेन ईशानई-श्वरोभवसि। यद्वा एकः असहायएव सन् ओजसा आत्मीयेनैव बलेन ईशानः सर्वस्य जगत-ईश्वरोभवसि। स त्वं बहु धनं चोष्कूयसे पुनःपुनः स्तोतृभ्योददासि। स्कुञ् आप्रवणे इह दानार्थः। यथाचोक्तम्—चोष्कूयमाणमिन्द्र भूरिवामं देददिन्द्रबहुधननीयमिति ॥ ४१ ॥

४१. इन्द्र, तुम पूर्वोत्पन्न ऋषि हो। अद्वितीय बल-द्वारा तुम सारे देवों के स्वामी हुए हो। तुम बार-बार धन दो।

अस्माकंत्वासुताँउपवीतपृष्ठाअभिप्रयः।
शतंवहन्तुहरयः ॥ ४२ ॥

अस्माकम्। त्वा। सुतान्। उप। वीतऽपृष्ठाः। अभि।
प्रयः। शतम्। वहन्तु। हरयः ॥ ४२ ॥

हे इन्द्र अस्माकमस्मदीयान् सुतान्सोमानुपलक्ष्य प्रयः अन्ननामैतत् धानाकरम्भादि-हविर्लक्षणमन्नं चाभिलक्ष्य वीतपृष्ठाः प्रशस्तोपरिभागाः शतं शतसंख्याकाहरयोऽश्वाः त्वा त्वां वहन्तु प्रापयन्तु ॥ ४२ ॥

४२. प्रशस्त पृष्ठवाले सौ अश्व, हमारे अभिषुत सोम और अन्न के लिए, तुम्हें ले आवें। अथ त्रिचत्वारिंशी—

इमांसुपूर्व्यांधियंमधोर्घृतस्यपिप्युषीम्।
कण्वाउक्थेनवावृधुः ॥ ४३ ॥

इमाम्। सु। पूर्व्याम्। धियम्। मधोः। घृतस्य।
पिप्युषीम्। कण्वाः। उक्थेन। वावृधुः ॥ ४३ ॥

इमामिदानीं क्रियमाणां सु सुष्ठु पूर्व्यां पूर्वैःपित्रादिभिः कृतां मधोर्मधुरस्य घृतस्य क्षरण-शीलस्योदकस्य पिप्युषीं वर्धयित्रीं यद्वा मधुरेण घृतेनाज्येन प्रवृद्धां धियं यागक्रियां कण्वाः कण्व-गोत्रा ऋषयः उक्थेन शस्त्रेण वावृधुरिन्द्रार्थं वर्धयन्ति उक्थैर्हि यागोवर्धते अग्निष्टोमादिषूत्तरा-सु संस्थासु शस्त्रवृद्धेर्दृष्टत्वात् यद्वा पूर्व्यां चिरन्तनीं इमामिन्द्रस्य धियं अनुग्रहबुद्धिं क्षरणशी-लेन मधुरेण स्तोमेन पिप्युषीं वर्धनीयां उक्थेन स्तोत्रेण वावृधुः वर्धयन्ति ॥ ४३ ॥

४३. उक्थ (मन्त्र) द्वारा कण्व लोग पूर्वजों द्वारा कृत और मधुर जल की वर्द्धयित्री याग-क्रिया को बढ़ावें।

---

१ नि० ६, २२।

अथ चतुश्चत्वारिंशी—

इन्द्रमिद्विमहीनांमेधेवृणीतमर्त्यः ।
इन्द्रंसनिष्युरूतये ॥ ४४ ॥

इन्द्रम् । इत् । विऽमहीनाम् । मेधे । वृणीत । मर्त्यः ।
इन्द्रम् । सनिष्युः । ऊतये ॥ ४४ ॥

विमहीनां विशेषेण महतां देवानां मध्ये इन्द्रमित् इन्द्रमेव मेधे यज्ञे मर्त्यो मनुष्यो होता वृणीत स्तुतिभिः संभजेत । तथा सनिष्युः धनकामश्च स्तोता ऊतये रक्षणाय इन्द्रमेव वृणीते स्तुत्या संभजते ॥ ४४ ॥

४४. देवगण विशेष रूप से महान् हैं। उनके बीच इन्द्र को ही, मनुष्य लोग, धनेच्छु होकर, रक्षण के लिए, वरण करते हैं।

अर्वाञ्चन्त्वापुरुष्टुतप्रियमेधस्तुताहरी ।
सोमपेयायवक्षतः ॥ ४५ ॥

अर्वाञ्चम् । त्वा । पुरुऽस्तुत । प्रियमेधऽस्तुता ।
हरी इति । सोमऽपेयाय । वक्षतः ॥ ४५ ॥

हे पुरुष्टुत बहुभिः स्तुतेन्द्र प्रियमेधस्तुता प्रियमेधैः प्रिययज्ञैः ऋषिभिः स्तुतौ तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् सुपां सुलुगित्याकारः ईदृशौ हरी अश्वौ सोमपेयाय सोमपानार्थं त्वा त्वां अर्वाञ्चं अस्मदभिमुखं वक्षतः वहताम् ॥ ४५ ॥

४५. अनेकों द्वारा स्तुत इन्द्र, यज्ञ-प्रिय ऋषियों-द्वारा स्तुत दो अश्व, सोम पान के लिए, तुम्हें हमारे सामने ले आवें।

अथ षट्चत्वारिंशी—

शतमहंतिरिन्दिरेसहस्रंपर्शावाददे ।
राधांसियाद्वानाम् ॥ ४६ ॥

शतम् । अहम् । तिरिन्दिरे । सहस्रम् । पर्शौ ।
आ । ददे । राधांसि । याद्वानाम् ॥ ४६ ॥

इदमादिकेन तृचेन तिरिन्दिरस्य राज्ञोदानं स्तूयते पर्शौ परशुनाम्नः पुत्रे उपचाराज्जन्ये जनकशब्दः तिरिन्दिरे एतत्संज्ञे राजनि याद्वानां यदुरिति मनुष्यनाम यदव एव याद्वाः स्वार्थिकस्तद्धितः तेषां मध्ये अहं शतं शतसंख्याकानि सहस्रं सहस्रसंख्याकानिच राधांसि धनानि आददे स्वीकरोमि। यद्वा याद्वानां यदुकुलजातानामन्येषां राज्ञां स्वभूतानि राधांसि बलादपहृतानि तिरिन्दिरे वर्तमानान्यहं प्राप्नोमि॥ ४६॥

४६. यदुओं में परशु के पुत्र तिरिन्दिर के निकट सौ और सहस्र धन मैंने ग्रहण किये हैं।

त्रीणिशतान्यर्वतांसहस्रादशगोनाम्।
ददुष्पज्राययसाम्ने॥ ४७॥

त्रीणि। शतानि। अर्वताम्। सहस्रा। दश। गोनाम्।
ददुः। पज्राय। साम्ने॥ ४७॥

पूर्वस्यामृचि स्वसम्प्रदानकं दानमुक्तं अधुना अन्येभ्योप्यृषिभ्यस्तिरिन्दिरोबहुधनं दत्तवानित्याह अर्वतां गन्तृणामश्वानां त्रीणि शतानि गोनां दश शतगुणितानि सहस्रा सहस्राणि च पज्राय स्तुतीनां मार्जकाय साम्ने एतत्संज्ञाय ऋषये यद्वा साम्ने सामस्तोत्रं स्तुवते पज्राय पज्रकुलजाताय कक्षीवते ददुः तिरिन्दिराख्याराजानोदत्तवन्तः॥ ४७॥

४७. तिरिन्दिर राजाओं ने पज्र और साम को तीन सौ अश्व और दस सौ गायें दी थीं।

उदानट्ककुहोदिवमुष्ट्रांश्चतुर्युजोददत्।
श्रवसायाद्वंजनम्॥ ४८॥ १७॥

उत्। आनट्। ककुहः। दिवम्। उष्ट्रान्। चतुःऽयुजः।
ददत्। श्रवसा। याद्वम्। जनम्॥ ४८॥ १७॥

अयं राजा ककुहः उच्छ्रितः सन् श्रवसा कीर्त्या दिवं स्वर्गं उदानट् उत्कृष्टतरं व्याप्नोत् किंकुर्वन् चतुर्युजः चतुर्भिः स्वर्णभारैः युक्तान् उष्ट्रान् ददत् प्रयच्छत् तथा याद्वं जनं च दासत्वेन प्रयच्छन्॥ ४८॥

४८. तिरिन्दिर राजा ने, उन्नत होकर, चार स्वर्ण-भारों से युक्त ऊँटों को देते हुए यदुओं को दास रूप से देते हुए कीर्त्ति के द्वारा स्वर्ग को व्याप्त किया था।

॥ इति पञ्चमस्याष्टमे सप्तदशोवर्गः॥ १७॥

प्रयद्व इति षट्त्रिंशदृचं द्वितीयं सूक्तं कण्वगोत्रस्य पुनर्वत्सस्यार्षं मारुतं गायत्रं । तथा चानुक्रान्तम्—प्रयद्वः षट्त्रिंशत्पुनर्वत्सो मारुतमिति । व्यूळ्हे दशरात्रे प्रथमेछन्दोमे आग्निमारुतशस्त्रे इदं सूक्तं मारुतनिविद्धानं सूत्रितञ्च—प्रयद्वस्त्रिष्टुभं दूतं वइत्याग्निमारुतमिति ।

तत्र प्रथमा—

प्रयद्वस्त्रिष्टुभमिषंमरुतोविप्रोअक्षरत् ।
विपर्वतेषुराजथ ॥ १ ॥

प्र । यत् । वः । त्रिऽस्तुभम् । इषम् । मरुतः ।
विप्रः । अक्षरत् । वि । पर्वतेषु । राजथ ॥ १ ॥

हे मरुतः मरुतो मितराविणो वा मितरोचिनो वा महद्द्रवन्तीति वा एतत्संज्ञा माध्यमिका देवगणाः पादादित्वात् अपादादाविति पर्युदासात् आष्टमिकनिघाताभावः षाष्ठिकमामन्त्रितायुदात्तत्वम् वो युष्मभ्यं विप्रो मेधावी स्तोता त्रिष्टुभं त्रिषु सवनेषु प्रशस्यां त्रिभिर्देवैः स्तुतां वा यद्वा त्रिष्टुप्छन्दसा संबद्धां माध्यन्दिनसवनिकीं इषं सोमलक्षणमन्नं यदा प्राक्षरत् प्रासिञ्चत् अग्नौ प्राक्षिपत् । यद्वा त्रिष्टुभं त्रिष्टुप्छन्दस्कं स्तोत्रं इषं सोमं चेति योज्यं तदानीं यूयं पर्वतेषु पर्ववत्सु शिलोच्चयेषु विराजथ तेन सोमेन लब्धबलाः सन्तो विशेषेण दीप्ता भवथ ॥ १ ॥

१. मरुतो, जिस समय विद्वान् व्यक्ति तीनों सवनों में (सोम-रूप) प्रशस्त अन्न (अग्नि में) फेंकते हैं, उस समय तुम लोग पर्वतों में दीप्ति पाते हो।

अथ द्वितीया—

यदङ्गतविषीयवोयामंशुभ्राअचिध्वम् ।
निपर्वताअहासत ॥ २ ॥

यत् । अङ्ग । तविषीऽयवः । यामम् । शुभ्राः । अचिध्वम् ।
नि । पर्वताः । अहासत ॥ २ ॥

हे तविषीयवः तविषीति बलनाम तां कामयमानाः यद्वा बलयुक्ताः हे शुभ्राः शोभमानाः अंग हे मरुतः यामं याति गच्छतीति यामो रथः तं यद्वा अचिध्वं समचिनुध्वं अश्वादिभिः साधनैः सञ्चितं संश्लिष्टं कुरुथ गमनार्थं तदानीं पर्वता गिरयोपि न्यहासत नितरां गच्छन्ति युष्मद्रथवेगाद्भीताः सन्तः स्वस्थानात् प्रचलन्ति । ओहाङ् गतौ छान्दसो लुङ् ॥ २ ॥

२. बलाभिलाषी और शोभन मरुतो, जिस समय तुम लोग रथ को अश्व-द्वारा जोतते हो; उस समय पर्वत भी चलने (काँपने) लगते हैं।

अथ तृतीया—

उदीरयन्तवायुभिर्वाश्रासःपृश्निमातरः ।
धुक्षन्तपिप्युषीमिषम् ॥ ३ ॥

उत् । ईरयन्त । वायुऽभिः । वाश्रासः । पृश्निऽमातरः ।
धुक्षन्त । पिप्युषीम् । इषम् ॥ ३ ॥

वाश्रासोवाशनशीलाः शब्दकारिणः पृश्निमातरः पृश्निर्माध्यमिका वाक् सा माता जननी येषांते तथोक्ताः मरुच्छन्दसीति रूपःप्रतिषेधः ईदृशा मरुतः वायुभिः यान्ति गच्छन्तीति वायवः पृषत्यः पृषतीभिर्वाहनभूताभिः स्वावयवभूतैर्वायुभिरेव वा उदीरयन्त उद्गमयन्ति मेघादिकं तथा पिप्युषीं वर्धयित्रीं इषमन्नं च स्तोतृभ्योधुक्षंत दुहन्ति ॥ ३॥

३. शब्दकर्त्ता और पृश्नि के पुत्र मरुद्गण (वायु के चालक देवता) वायुओं के द्वारा मेघादि को ऊपर उठाते और बढ़ाकर अन्न दान करते हैं।

अथ चतुर्थी—

वपन्तिमरुतोमिहंप्रवेपयन्तिपर्वतान् ।
यद्यामंयान्तिवायुभिः ॥ ४ ॥

वपन्ति । मरुतः । मिहम् । प्र । वेपयन्ति । पर्वतान् । यत् ।
यामम् । यान्ति । वायुऽभिः ॥ ४ ॥

मरुतः एतत्संज्ञादेवाः मिहं वृष्टिं वपन्ति विकिरन्ति विक्षिपन्ति तथा पर्वतान् गिरीन् प्रवेपयन्ति प्रकंपयन्ति अयमर्थः कदेतिचेत् यद्यदा वायुभिः सार्धं यामं रथं गमनं वा यांति प्राप्नुवन्ति तदानीमित्यर्थः ॥ ४॥

४. जिस समय मरुद्गण, वायुओं के साथ, जाते हैं, उस समय वे वर्षा गिराते और पर्वतों को कंपाते हैं।

अथ पंचमी—

नियद्यामायवोगिरिर्निसिन्धवोविधर्मणे ।
महेशुष्माययेमिरे ॥ ५ ॥ १८ ॥

नि । यत् । यामाय । वः । गिरिः । नि । सिन्धवः । विऽधर्मणे ।
महे । शुष्माय । येमिरे ॥ ५ ॥ १८ ॥

हे मरुतोवोयुष्माकं यामाय रथाय गमनायवा गिरिः सुपांसुलुगिति जसःसुः गिरयः पर्वताः मघदा नियेमिरे स्वयमेव नियम्यन्ते तथा सिन्धवः स्यन्दनशीलाः समुद्राः नद्योवा विधर्मणे विधरणाय महे महते शुष्माय शोषकाय युष्मदीयाय बलाय नियेमिरे स्वयमेव नियम्यन्ते गिरयोनद्यश्च युष्मद्यामाद्बलाच्च भीत्या एकत्रैव स्थाने नियता वर्तन्तइत्यर्थः तदानीं वर्षन्ति मरुतोमिहमितिशेषः। यमेः कर्मकर्तरि लिट् यद्वृत्तान्नित्यमितिनिघातप्रतिषेधः ॥ ५ ॥

५. तुम्हारे रथ के लिए पर्वतों की गति नियत है। नदियाँ रथ और महान् बल के लिए, तुम्हारे गमन के अर्थ, नियत हैं।

॥ इति पञ्चमस्याष्टमेष्टादशोवर्गः ॥ १८ ॥

अथ षष्ठी—

युष्माँउनक्तमूतयेयुष्मान्दिवाहवामहे।
युष्मान्प्रयत्यध्वरे ॥ ६ ॥

युष्मान्। ऊँ इति। नक्तम्। ऊतये। युष्मान्। दिवा। हवामहे।
युष्मान्। प्रऽयति। अध्वरे ॥ ६ ॥

हे मरुतो युष्मां उ युष्मानेव नक्तं रात्रौ ऊतये रक्षणार्थं हवामहे दिवा अह्निच युष्मानेवाह्वयामहे अध्वरे ध्वरोनास्त्यस्मिन्नित्यध्वरोयागः नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम्। यागे प्रयति प्रगच्छति प्रवर्तमाने सति रक्षणार्थं युष्मानेवाह्वयामहे ॥ ६॥

६. हम तुम्हें, रात्रि को रक्षा के लिए बुलाते हैं, दिन में भी तुम्हें बुलाते हैं और यज्ञ आरम्भ होने पर तुम्हें बुलाते हैं।

उदुत्येअरुणप्सवश्चित्रायामेभिरीरते।
वाश्राअधिष्णुनादिवः ॥ ७ ॥

उत्। ऊँ इति। त्ये। अरुणऽप्सवः। चित्राः। यामेभिः। ईरते।
वाश्राः। अधि। स्नुना। दिवः ॥ ७ ॥

त्ये ते पूर्वोक्तगुणाः अरुणप्सवः अरुणवर्णरूपाः चित्राश्चायनीयाः आश्चर्यभूतावा वाश्राः शब्दकारिणः एवंभूतामरुतः यामेभिर्यामैर्यानैः दिवोधि द्युलोकस्योपरि स्नुना सानुना समुच्छ्रितप्रदेशेन उदीरते उद्गच्छन्ति उइति पूरणः पदादिषु मांसपृत्स्नूनामुपसंख्यानमिति सानुशब्दस्य स्नुभावः ॥ ७ ॥

७. वे ही अरुण वर्णवाले, आश्चर्य-भूत (विचित्र) और शब्दकर्त्ता मरुद्गण रथ के द्वारा द्युलोक के ऊपर, अग्र भाग से, जाते हैं।

कारीर्यां सौर्यस्य हविषः सृजन्ति रश्मिमित्येषानुवाक्या सूत्र्यते हि—सृजन्ति रश्मिमोज-साषड्भिर्भिर्विहरन्यासितन्तुमिति ।

सैषाष्टमी—

सृजन्ति॑ र॒श्मिमोज॑सा॒ पन्थां॒ सूर्या॑य॒ यात॑वे ।
ते भा॒नुभि॒र्वि त॑स्थिरे ॥ ८ ॥

सृ॒जन्ति॑ । र॒श्मिम् । ओज॑सा । पन्थाम् । सूर्या॑य । यात॑वे । ते ।
भा॒नुऽभिः॑ । वि । त॒स्थि॒रे॒ ॥ ८ ॥

यच्छब्दश्रुतेर्यच्छब्दाध्याहारः ये मरुतः सूर्याय सूर्यस्य षष्ठ्यर्थे चतुर्थी वक्तव्येति चतुर्थी । यातवे गन्तवे गन्तुं रश्मिं व्याप्तं अशेरश्चेति अश्नोतेरौणादिको मिप्रत्ययः रशादेश-श्च । यद्वा रश्मिभिस्तेजोभिर्युक्तं पन्थां पन्थानं ओजसा बलेन सृजन्ति उत्पादयन्ति वृत्रादि-भिरावृतं सूर्यपथं आवरकस्य वृत्रादेरपनयनेन जनयन्तीत्यर्थः । ते मरुतः भानुभिस्तेजोभिः वितस्थिरे कृत्स्नं जगद्व्याप्यावतिष्ठन्ते ॥ ८ ॥

८. जो मरुद्गण सूर्य के गमन के लिए किरणयुक्त मार्ग का सृजन करते हैं, वे तेज के द्वारा अवस्थिति करते हैं।

इ॒मां मे॑ मरुतो॒ गिर॑मि॒मं स्तोम॑मृभुक्षणः ।
इ॒मं मे॑ वनता॒ हव॑म् ॥ ९ ॥

इ॒माम् । मे॒ । म॒रु॒तः॒ । गिर॑म् । इ॒मम् । स्तोम॑म् । ऋ॒भु॒क्ष॒णः॒ । इ॒मम् ।
मे॒ । व॒न॒त॒ । हव॑म् ॥ ९ ॥

हे मरुतः इमां पुरोवर्तिनीं मे मम गिरं शस्त्ररूपां वाचं वनत संभजत ऋभुक्षणः महन्ना-मैतत् महान्तः जसि इतोत्सर्वनामस्थान इत्यकारः वा षपूर्वस्य निगम इति दीर्घाभावः । हे यूयं इमं स्तोमं स्तोत्रं प्रगीतमन्त्रसाध्यं मे मम इमं पुरोवर्तिनं हवमाह्वानरूपं च मानुषं मवं वनत संभजत सेवध्वम् ॥ ९ ॥

९. मरुतो, मेरे इस वाक्य का आश्रयण करो। हे महान् मरुतो, इस स्तोत्र का आश्रय करो। मेरे इस आह्वान की सेवा करो।

त्रीणि॒ सरां॑सि॒ पृश्न॑यो दुदु॒ह्रे व॒ज्रिणे॒ मधु॑ ।
उत्सं॒ कव॑न्धमु॒द्रिण॑म् ॥ १० ॥ १९ ॥

त्रीणि । सरांसि । पृश्नयः । दुदुह्रे । वज्रिणे । मधु । उत्सम् ।
कबन्धम् । उद्रिणम् ॥ १० ॥ १९ ॥

पृश्नयो मरुन्मातरः गावः वज्रिणे वज्रवत इन्द्राय षष्ठ्यर्थे चतुर्थी इन्द्रार्थं मधु मधुरं क्षीरादिकमाश्रयणद्रव्यं त्रीणि सरांसि सरस्व सोमैः पूरितानि त्रीणि सवनानि त्रिष्वपि सवनेषु श्रयणार्थं दुदुह्रे दुदुहिरे। यद्वा मधु मधुरं सोमं वज्रिणे वज्रयुक्ताय मरुद्गणाय त्रीणि सरांसि द्रोणकलशाधवनीयपूतभृल्लक्षणानि प्रति पृश्नयो माध्यमिका वाचः दुदुह्रे वृष्टिद्वारा दुहन्ति। यद्वा पृश्नय इति मातृवाचिना शब्देन पुत्रा लक्ष्यन्ते पृश्निमातरो मरुतः इन्द्रार्थं त्रीणि सरांसि द्रोणकलशादीनि मधु मधुना सोमेन पूरयितुं उत्सं उत्स्रवणशीलं कबन्धमुदकं उद्रिणं उदकवन्तं मेघं दुदुह्रे दुहते। दुहेश्छान्दसो लिट् इरयोरे इति रेभावः पादादित्वान्निघातः ॥ १० ॥

१०. पृश्नियों ने (मरुतों की माताओं ने) वज्री इन्द्र के लिए मधुर सोमरस को उत्स (निर्झर), कबन्ध (जल) और अद्रि (मेघ)— इन तीन सरोवरों से दूह कर था।

॥ इति पञ्चमस्याष्टमे एकोनविंशो वर्गः ॥ १९ ॥

अथैकादशी—

मरुतोयद्धवोदिवःसुम्नायन्तोहवामहे ।
आतूनउपगन्तन ॥ ११ ॥

मरुतः । यत् । ह । वः । दिवः । सुम्नऽयन्तः । हवामहे । आ ।
तु । नः । उप । गन्तन ॥ ११ ॥

हे मरुतः यद्ध यदा खलु वो युष्मान् सुम्नायन्तः सुम्नं सुखं आत्मन इच्छन्तो वयं दिवः द्युलोकात् हवामहे स्तुतिभिराह्वयामहे। आ तु अनन्तरमेव शीघ्रं नोऽस्मान् उपगन्तन उपगच्छत गमेर्लोटि तप्तनप्तनथनाश्चेति तनबादेशः ॥ ११ ॥

११. मरुतो, जिस समय अपने सुखाभिलाष के लिए हम स्वर्ग से तुम्हें बुलाते हैं, उस समय शीघ्र ही हमारे पास आओ।

अथ द्वादशी—

यूयंहिष्ठासुदानवोरुद्राऋभुक्षणोदमे ।
उतप्रचेतसोमदे ॥ १२ ॥

यूयम् । हि । स्थ । सुऽदानवः । रुद्राः । ऋभुक्षणः । दमे । उत ।
प्रऽचेतसः । मदे ॥ १२ ॥

उतापिच हे सुदानवः शोभनदाना हे रुद्राः रुद्रपुत्राः पादादित्वादामंत्रितनिघाताभावः हे ऋभुक्षणः महान्तः उरुतेजस्कावा ईदृशा हे मरुतः यूयं हि खलु दमे गृहरूपे मदे मदकरे सोमे पीतिसति प्रचेतसः स्थ प्रकृष्टज्ञानाभवथ ॥ १२ ॥

१२. सुन्दर दान में परायण और महातेजस्वी रुद्र-पुत्रो, तुम लोग यज्ञ-गृह में मदकर सोम पीने पर उत्तम ज्ञान से युक्त हो जाते हो।

आनोर॒यिंम॑द॒च्युतं॑पुरु॒क्षुंवि॒श्वधा॑यसम् ।
इय॑र्तामरुतोदि॒वः ॥ १३ ॥

आ । नः॒ । र॒यिम् । म॒द॒ऽच्युत॑म् । पु॒रु॒ऽक्षुम् । वि॒श्वऽधा॑यसम् ।
इय॑र्त । म॒रु॒तः॒ । दि॒वः ॥ १३ ॥

हे मरुतः नोस्माकं रयिं धनं दिवोद्युलोकात् आइयर्त आगमयत ऋगतावित्यस्माद्व्यन्त्यर्थोऽत्र विवस्ति णत्वांछान्दसं गांविवणपर्णोजौहोत्यादिकाछोटि तस्य तपनपनथनेति तबादेशः अनुदात्तेचेत्यभ्यस्तात्युदात्तत्वम् कीदृशं रयिं मदच्युतं मदंसवन्तं यद्वा शत्रवस्य मदस्य च्यावयितारं पुरुक्षुं बहुनिवासं बहुभिः स्तूयमानंवा विश्वधायसं विश्वेषां सर्वेषामस्मदीयानां धारणाय पोषणाय पर्याप्तम् ॥ १३ ॥

१३. मरुतो, स्वर्ग से हमारे लिए मद-स्रावी, बहु-निवासदाता और सबका भरण करने में समर्थ धन ले आओ।

अथ चतुर्दशी—

अधी॑व॒यद्गि॑री॒णांयामं॑शुभ्रा॒अचि॑ध्वम् ।
सु॒ता॒नैर्म॑न्दध्व॒इन्दु॑भिः ॥ १४ ॥

अधि॑ऽइव । यत् । गि॒री॒णाम् । याम॑म् । शु॒भ्राः॒ । अचि॑ध्वम् । सु॒ता॒नैः ।
म॒न्द॒ध्वे॒ । इन्दु॑ऽभिः ॥ १४ ॥

हे शुभ्राः शोभमानामरुतः गिरीणां पर्वतानां अधीव उपरीव यदा यामं युष्मदीयं रथं अचिध्वं गमनसाधनैरश्वादिभिरुपचितं कुरुथ तदानीं सुतानैरभिषूयमाणैरिन्दुभिः सोमैर्मन्दध्वे मादयध्वे ॥ १४ ॥

१४. शुभ्र मरुतो, जिस समय तुम लोग पर्वत के ऊपर अपना यान ले जाते हो, उस समय अभिषुत सोम के बल से प्रमत्त होते हो।

अथ पञ्चदशी—

ए॒ताव॑तश्चिदेषांसु॒म्नंभि॑क्षेत॒मर्त्यः॑ ।
अदा॑भ्यस्य॒मन्म॑भिः ॥ १५ ॥ २० ॥

एतावतः । चित् । एषाम् । सुम्नम् । भिक्षेत । मर्त्यः । अदाभ्यस्य ।
मन्मंऽभिः ॥ १५ ॥ २० ॥

मर्त्यो मनुष्यः स्तोता मन्मभिः स्तोत्रैः सुम्नं सुखं धनं वा एषां मरुतां स्वभूतं भिक्षेत याचेत । इदानीं गणाभिप्रायेणैकवदाह एतावतश्चित् यत्परिमाणस्यैव अदाभ्यस्य केनापि हिंसितुमशक्यस्य मरुद्गणस्य सुम्नं भिक्षेत एतच्छब्दात् यत्तदेतेभ्यइति परिमाणेर्थेवतुप् आसर्वनाम्नइत्यात्वम् ॥ १५ ॥

१५. स्तोता स्तोत्रों-के द्वारा अहिंसनीय मरुतों के पास अपने सुख के लिए भिक्षा माँगता है।

॥ इति पञ्चमस्याष्टमे विंशो वर्गः ॥ २० ॥

अथ षोडशी—

येद्रप्साइंवरोदंसीधमन्त्यनुवृष्टिभिः ।
उत्संदुहन्तोअक्षितम् ॥ १६ ॥

ये । द्रप्साःऽइंव । रोदंसी इति । धमंन्ति । अनुं । वृष्टिऽभिः ।
उत्संम् । दुहन्तः । अक्षितम् ॥ १६ ॥

ये मरुतः द्रप्साइव उदबिन्दवइव रोदसी द्यावापृथिव्यौ वृष्टिभिर्वर्षणैः अनुधमन्ति अनुगच्छन्ति साकल्येन व्याप्नुवन्ति । यद्वा अनुध्माते शब्दकर्मा सिञ्चावयवे कुर्वन्ति । किंकुर्वन्तः अक्षितं अक्षीणमुदकं उत्सं मेघं दुहन्तः पूरयन्तः मेघादवाङ्मुखं पातयन्तः दुहेर्लक्षणहेत्वोरिति हेतौ शतृप्रत्ययः यतएवं दुहन्ति ततोरोदसी अनुधमन्तीत्यर्थः ॥ १६॥

१६. मरुत् लोग अक्षीण मेघ का दोहन करते हुए, जल-बिन्दु की तरह, वृष्टि-द्वारा द्यावा-पृथिवी को भली भाँति व्याप्त करते हैं।

अथ सप्तदशी—

उदुस्वानेभिरीरतउद्रथैरुदुवायुभिः ।
उत्स्तोमैःपृश्निमातरः ॥ १७ ॥

उत् । ऊँ इति । स्वानेभिः । ईरते । उत् । रथैः । उत् । ऊँ इति ।
वायुऽभिः । उत् । स्तोमैः । पृश्निऽमातरः ॥ १७ ॥

स्वानेभिः स्वानैः शब्दैः मरुतउदीरते उद्गच्छन्ति । स्वनशब्दे स्वनहसोर्वेति अपोविकल्पितत्वात् पक्षेघञ् कर्षात्वतइत्यन्तोदात्तत्वम् बहुलंछन्दसीतिभिसऐसभावः उइतिपूरणः । तथा रथैः रथमुखैर्वायुभिर्वाहनैश्च उदीरते पृश्निमातरः मरुतः यथा स्तोमैः स्वानैः उदीरते ॥१७॥

१७. पृश्नि के पुत्र मरुत् लोग शब्द करते हुए ऊपर जाते हैं। रथ-द्वारा ऊपर जाते हैं। वायु-द्वारा ऊपर जाते हैं। मन्त्र-द्वारा ऊपर जाते हैं। अथाष्टादशी—

येनावतुर्वशंयदुंयेनकण्वंधनस्पृतम् ।
रायेसुतस्यधीमहि ॥ १८ ॥

येनं । आव । तुर्वशंम् । यदुंम् । येनं । कण्वंम् । धनऽस्पृतंम् ।
राये । सु । तस्यं । धीमहि ॥ १८ ॥

येनास्मीयेन रक्षणेन तुर्वशं एतत्संज्ञं यदुं एतत्संज्ञञ्च राजर्षिं आव यूयं रक्षितवन्तः स्थ अवतेर्लेटि मध्यमबहुवचनेरूपमेतत् । येनच धनस्पृतं धनकामं कण्वमृर्षिं रक्षितवन्तः स्थ । तस्य युष्मदीयं रक्षणं राये धनार्थं सुधीमहि शोभनं ध्यायेम ॥ १८ ॥

१८. जिस रक्षण के द्वारा यदु और तुर्वश की तुम लोगों ने रक्षा की थी और जिसके द्वारा धनाभिलाषी कण्व की रक्षा की है, धन के लिए हम उसका ही ध्यान करते हैं। अथैकोनविंशी—

इमाउंवःसुदानवोघृतंनपिप्युषीरिषः ।
वर्धान्काण्वस्यमन्मंभिः ॥ १९ ॥

इमाः । ऊँ इति । वः । सुऽदानवः । घृतम् । न । पिप्युषीः ।
इषः । वर्धान् । काण्वस्यं । मन्मंऽभिः ॥ १९ ॥

हे सुदानवः शोभनदानामरुतः घृतं न घृतमिव पिप्युषीः वर्धयित्र्यः शरीरपुष्टिहेतुभूताः इमा इमानि मदीयमानानि इषोन्नानि सोमलक्षणानि काण्वस्य कण्वगोत्रस्य मम संबन्धिभिः मन्मभिः स्तोत्रैः सार्धं वोयुष्मान्वर्धान् वर्धयन्तु वृधेर्ण्यन्ताद् लेटिरूपमेतत् उइतिपूरणः ॥ १९ ॥

१९. उत्तम दान देनेवाले मरुतो, घृत के समान शरीर को पुष्ट करनेवाले इस अन्न को, कण्व गोत्रोत्पन्नस्तोत्र के समान, वर्धित करो। अथ विंशी—

क्वंनूनंसुदानवोमदंथावृक्तबर्हिषः ।
ब्रह्माकोवंःसपर्यति ॥ २० ॥ २१ ॥

क्व । नूनम् । सुऽदानवः । मदथ । वृक्तऽबर्हिषः । ब्रह्मा । कः । वः । सपर्यति ॥ २० ॥ २१ ॥

मरुदागमनस्य विलंबमसहमान ऋषिरनया वितर्कयति सुदानवः शोभनदानाः हे वृक्तबर्हिषः वृक्तं वृक्णं छिन्नं बर्हिर्येषां यागाय यद्वा बर्हिरिति यज्ञनाम वृक्तः प्रवृक्तोयज्ञोयेषां ते तथोक्ताः ईदृशामरुतः क्व कुत्र देशे नूनमिदानीं मदथ माद्यथ मदीहर्षे व्यत्ययेन शप् । कश्च ब्रह्मा ब्राह्मणः स्तोता वोयुष्मान् सपर्यति परिचरति किंकारणं बहुशः स्तुतैरपि भवद्भिरिदानीं नागम्यत इति न जानीमः ॥ २० ॥

२०. मरुतो, तुम दान-परायण हो। तुम्हारे लिए कुश काटे गये हैं। इस समय तुम लोग कहाँ मत्त हो रहे हो? कौन स्तोता तुम्हारी सेवा करता है?   ॥ इति पञ्चमस्याष्टमे एकविंशोवर्गः ॥ २१ ॥

अथैकविंशी—

नहिष्मयद्धवःपुरास्तोमेभिर्वृक्तबर्हिषः ।
शर्धाँऋतस्यजिन्वथ ॥ २१ ॥

नहि । स्म । यत् । ह । वः । पुरा । स्तोमेभिः ।
वृक्तऽबर्हिषः । शर्धान् । ऋतस्य । जिन्वथ ॥ २१ ॥

पूर्वया वितर्क्येदानीं निश्चिनोति हे वृक्तबर्हिषः प्रवृत्तयज्ञकामरुतः नहिष्म नच खलु संभवति वोयूयं पुरा अस्मत्तः पूर्वमेव कैः स्तोमेभिः अन्यदीयैः स्तोत्रैः ऋतस्योदकस्य सत्यस्य यज्ञस्यवा संबन्धिनः शर्धान् आत्मीयानि बलानि जिन्वथ प्रीणयथेति यद्ध यत् खलु तत्र संभवत्येव अतः शीघ्रमागच्छतेत्यर्थः । यद्वा वृक्तबर्हिषइति ऋत्विङ्नाम हे ऋत्विजः वोयुष्माकं संबन्धिभिः स्तोमेभिः स्तोत्रैः ऋतस्य यज्ञस्य संबन्धिनोयागार्हान् शर्धान् मारुतानि बलानि पुरा अन्येभ्यः स्तोतृभ्यः पूर्वं यस्मात्कारणात् जिन्वथ यूयं प्रीणयथ जिविः प्रीणनार्थः तस्मादन्यदीयैः स्तोत्रैः नहिष्म न खलु ते मरुतोवशीभवन्तीत्यर्थः ॥ २१ ॥

२१. हे प्रवृत्त-यज्ञ मरुतो, तुम लोग जो पूर्व ही दूसरों के द्वारा किये गये स्तोत्रों से यज्ञ-सम्बन्धी अपने बलों को प्रसन्न करते हो, यह ठीक नहीं है।

प्रवर्ग्ये महावीरे पयसोरासिक्तयोः सतोः समुत्येमहवीरपद्यत्येषानुवक्तव्या सूत्र्यतेहि—आसिक्तयोः समुत्येमहतीरपद्यति महावीरमादायोत्तिष्ठत्स्विति ।

सैषा द्वाविंशी—

समुत्येमहतीरपःसंक्षोणीसमुसूर्यम् ।
संवज्रंपर्वशोदधुः ॥ २२ ॥

सम् । ऊँ इति । त्ये । महतीः । अपः । सम् । क्षोणी इति ।
सम् । ऊँ इति । सूर्यम् । सम् । वज्रम् । पर्वऽशः । दधुः ॥ २२ ॥

त्ये ते पूर्वोक्तगुणामरुतः महतीर्बह्वीः अपोवृष्ट्युदकानि समुदधुः सन्दधति ओषध्यादिभिः संयोजयन्ति यद्वा वर्षकाले सूर्यरश्मिभिराहृताउपरि सम्यक् धारयन्ति बृहन्महतोरुपसंख्यानमिति महतः परस्य ङीपउदात्तत्वम् ऊडिदमित्यादिना अपूशब्दात् परःशसुदात्तः तथा क्षोणी क्षोण्यौ द्यावापृथिव्यौ चते मरुतः सन्दधुः यथा स्वे स्वे स्थाने अवतिष्ठेते तथा धारयन्ति सूत्रात्मना वायुना सर्वं धमन्धार्यते । तथाचश्रूयते—वायुर्वै गौतमतत्सूत्रं वायुनावै गौतमसूत्रेणायं च लोकः परश्चलोकः सर्वाणि भूतानि संदब्धानि भवन्तीति । तथा सूर्यं सर्वस्य प्रेरकमादित्यं चांतरिक्षे संदधुः सम्यग्धारयन्ति उशब्दः समुच्चये इंद्रस्यास्ते मरुतः वज्रमात्मीयमायुधं पर्वशः पर्वणि पर्वणि वृत्रस्य सर्वेष्ववयवसन्धिषु हननार्थं सन्दधुः समयूयुजन् ॥ २२ ॥

२२. उन मरुतों ने ओषधियों के साथ जल को मिलाया था, द्यावा-पृथिवी को उनके स्थानों पर अवस्थित किया था और सूर्य को स्थापित किया था। उन्होंने वृत्र के प्रत्येक अङ्ग को काटने के लिए वज्र धारण किया था।

अथ त्रयोविंशी—

विवृत्रंपर्वशोययुर्विपर्वताँअराजिनः ।
चक्राणावृष्णिपौंस्यम् ॥ २३ ॥

वि । वृत्रम् । पर्वऽशः । ययुः । वि । पर्वतान् ।
अराजिनः । चक्राणाः । वृष्णि । पौंस्यम् ॥ २३ ॥

अराजिनः राज्ञा केनचित् स्वामिना अनधिष्ठिताः यद्वा राजा स्वामी अस्य नविद्यते इत्यराजा इन्द्रः तयुक्ता वृष्णि वीर्यवत् पौंस्यं बलं चक्राणाः कुर्वाणामरुतः वृत्रं आवरकमसुरं मेघं वा पर्वशः पर्वणि पर्वणि भेदेन विययुः विशिष्टं वधमगमयन् तथा पर्वतान् गिरींश्च विशिष्टं वधं मापयन् ॥ २३ ॥

२३. अराजक और वीर्य के समान बल बढ़ानेवाले मरुद्गण ने पर्वत की तरह वृत्र को टुकड़े-टुकड़े कर दिया था।

अथ चतुर्विंशी—

अनु॑ त्रि॒तस्य॒ युध्य॑तः॒ शुष्म॑मावन्नु॒त क्रतु॑म् ।
अन्विन्द्रं॑ वृत्र॒तूर्ये॑ ॥ २४ ॥

अनु॑ । त्रि॒तस्य॑ । युध्य॑तः । शुष्म॑म् । आ॒व॒न् । उ॒त ।
क्रतु॑म् । अनु॑ । इन्द्र॑म् । वृ॒त्र॒ऽतूर्ये॑ ॥ २४ ॥

त्रितस्यास्यस्य एवत्संज्ञस्य युध्यतः शत्रून्संप्रहरतोराजर्षेः शुष्मं परेषां शोषकं बलं मरुतः अन्वावन् साहाय्यार्थमन्वगच्छन् यद्वा अनुगुणमरक्षन् उतापिच क्रतुं तदीयं कर्म चारक्षन् अपिच वृत्रतूर्ये वृत्रवधार्थे सङ्ग्रामे इन्द्रं च अन्वावन् अरक्षन् ॥ २४ ॥

२४. मरुद्गण ने योद्धा त्रित के बल की रक्षा की थी, त्रित के कर्म की रक्षा की थी और वृत्र-वध के लिए इन्द्र की रक्षा की थी।

अथ पञ्चविंशी—

वि॒द्युद्ध॑स्ता अ॒भिद्य॑वः॒ शिप्राः॑ शी॒र्षन्हि॑र॒ण्ययीः॑ ।
शु॒भ्रा व्य॑ञ्जत श्रि॒ये ॥ २५ ॥ २२ ॥

वि॒द्युत्ऽह॑स्ताः । अ॒भिऽद्य॑वः । शिप्राः॑ ।
शी॒र्षन् । हि॒र॒ण्ययीः॑ । शु॒भ्राः । वि । अ॒ञ्ज॒त॒ । श्रि॒ये ॥ २५ ॥२२॥

विद्युद्धस्ताः विद्योतमानायुधबाहवः अभिद्यवःअभिगतदीप्तयः शुभ्राः शोभमानामरुतः शीर्षन् शीर्ष्णि शिरसि आत्मीयेषु शिरःसु हिरण्ययीः हिरण्मयीः स्वर्णमयानि शिप्राः शि-रस्त्राणानि श्रियै शोभनार्थं व्यंजत व्यंजयन्ति व्यक्तीकुर्वन्ति धारयन्तीत्यर्थः ॥ २५ ॥

२५. आयुध-हस्त, दीप्तिमान् और शोभन मरुत् लोग, शोभा के लिए मस्तक पर सोने का शिरस्त्राण (शिप्र) धारण किया था।

॥ इति पंचमस्याष्टमे द्वाविंशोवर्गः ॥ २२ ॥

अथ षड्विंशी—

उ॒शना॒ यत्प॑रा॒वत॑ उ॒क्ष्णो रन्ध्र॒मया॑तन ।
द्यौर्न च॑क्रदद्भि॒या ॥ २६ ॥

उ॒शना॑ । यत् । प॒रा॒ऽवतः॑ । उ॒क्ष्णः । रन्ध्र॑म् ।
अया॑तन । द्यौः । न । च॒क्र॒द॒त् । भि॒या ॥ २६ ॥

हे मरुतः उशनाः व्यत्ययेन प्रथमा उशनसा काव्येन ऋषिणा स्तूयमाना यूयम् यद्वा उशनस्शब्दात् सुपांसुलुगिति असादेशः उशनसः स्तोतृन् कामयमाना यूयं उक्ष्णः सेक्तुः कामानां वर्षितुः आत्मीयस्य रथस्य वृष्टिहेतोरन्तरिक्षस्य वा रन्ध्रं मध्यं परावतोदूरदेशात् यद्यदा अयातनागच्छत यातेर्लङि मध्यमबहुवचनस्य तप्तनप्तनथनाश्चेति तनबादेशः तदानीं द्यौर्न अत्र द्युशब्देन तत्स्थोजनसंघोलक्ष्यते द्युलोके वर्तमानोजनसङ्घइव पार्थिवमपि सर्वं भूतजातं भिया युष्मद्वेगजनितया भीत्या चकदत् अशब्दयत् अकम्पत वा ॥ २६ ॥

२६. मरुतो, स्तोताओं की इच्छा करके अभीष्टवर्षी रथ के बीच दूर देश से तुम लोग आये थे। उस समय द्युलोकवर्त्ती जनता के समान पृथिवी के प्राणी भी वेग से काँप गये थे।

आनोमुखस्यदावनेश्वैर्हिरण्यपाणिभिः ।
देवासउपगन्तन ॥ २७ ॥

आ । नः । मखस्य॑ । दावने॑ । अश्वैः॑ । हिर॑ण्यपाणिऽभिः ।
देवा॑सः । उप॑ । गन्तन ॥ २७ ॥

हे देवासः दानादिगुणयुक्तामरुतः नोस्माकं मखस्य यज्ञस्य दावने दानाय दद्वातेरौणादिकोभावेवनिः हिरण्यपाणिभिः स्वर्णमयपादैः स्वर्णालंकृतैः हितरमणीयपादैर्वा अश्वैः आ उपगन्तन उपागच्छत मामुप गमेर्लोटि छान्दसः शपोलुक् तप्तनप्तनथनाश्चेतितनबादेशः अतएव ङित्वाभावादनुनासिकलोपोनक्रियते ॥ २७ ॥

२७. देवता लोग (मरुत् लोग) यज्ञ के दान के लिए सोने के पैरोंवाले अश्वों पर चढ़कर आवें।

अथाष्टाविंशी—

यदेषांपृषतीरथेप्रष्टिर्वहतिरोहितः ।
यान्तिशुभ्रारिणन्नपः २८ ॥

यत् । एषाम् । पृष॑तीः । रथे॑ । प्रष्टिः॑ । वह॑ति । रोहि॑तः । यान्ति॑ । शुभ्राः । रिणन् । अपः ॥ २८ ॥

एषां मरुतां रथे पृषतीः पृषद्भिः श्वेतबिन्दुभिर्युक्ताश्वयोषयदा वहन्ति यदाच प्रष्टिः प्राष्टः शीघ्रगामी यद्वा प्रमुखे युज्यमानः सन् रोहितः पृषवः पृषद्भिर्युक्तोमृगः वहति तदानीं शुभ्राःशोभमानामरुतो यान्ति गच्छन्ति तेषां गमनेच सति अपउदकानि वृष्टिलक्षणानि रिणन्

अरिणन् अगच्छन् सर्वत्र मधइन्ति रीगतिरेषणयोः क्र्यादिकः प्वादीनांह्रस्वःछान्दसोऽभावः समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशावक्तव्याइति वचनादनपूर्वपदस्य वाक्यान्तरगतत्वाचि-कुविद्इति निघाताभावः ॥ २८ ॥

२८. इन मरुतों के रथ पर जिस समय श्वेत बिन्दुओंवाली मृगी और शीघ्रगामी रोहित मृग प्राप्त होते हैं, उस समय शोभन मरुद्गण जाते और जल प्रवाहित होता है।

सुषोमेशर्यणावत्यार्जीकेपस्त्यावति।
ययुर्निचक्रयानरः ॥ २९ ॥

सुऽसोमे। शर्यणाऽवति। आर्जीके। पस्त्यऽवति।
ययुः। निऽचक्रया। नरः ॥ २९ ॥

सुषोमे शोभनसोमयुक्ते आर्जीके ऋजीकानामदेशाः तत्संबन्धि शर्यणावति कुरुक्षेत्रस्य जघनार्धे शर्यणावत्संज्ञे सरसि पस्त्यावति पस्त्यमिति गृहनाम यज्ञगृहोपेते सोमपानाय नरोने-तारो मरुतः निचक्रया नीचीनचक्रया अवाङ्मुखं प्रवर्तमानया रथकटथया ययुर्यान्ति गच्छन्ति यातेश्छांदसोलिट् यद्वा नरोनेतारऋत्विजः उक्तगुणविशिष्टे शर्यणावति मरुत्पानाय सोममाहर्तुं निचक्रया नीचीनचक्रया शकटया ययुर्गच्छन्ति ॥ २९ ॥

२९. नेता मरुद्गण शोभन सोमवाले और यज्ञ-गृह से संयुक्त हैं। वे ऋजी का देश के शर्यणा नामक सरोवर (कुरुक्षेत्र के निकटस्थ) में रथचक्र को निम्नमुख करके जाते हैं।

कदागच्छाथमरुतइत्थाविप्रंहवमानम्।
मार्डीकेभिर्नाधमानम् ॥ ३० ॥ २३ ॥

कदा। गच्छाथ। मरुतः। इत्था। विप्रम्।
हवमानम्। मार्डीकेभिः। नाधमानम् ॥ ३० ॥ २३ ॥

हे मरुतः इत्था इत्थमनेन प्रकारेण हवमानं आह्वयन्तं स्तुवन्तं नाधमानं याचमानं विप्रं मेधाविनं स्तोतारं मां कदा कस्मिन्काले मार्डीकेभिः सुखहेतुभिर्धनैः सार्धं गच्छाथ ग-च्छथ विलम्बं माकृथ शीघ्रमागच्छतेति भावः ॥ ३० ॥

३०. मरुतो, कब तुम लोग इस प्रकार से आह्वान करनेवाले और याचक मेधावी (विप्र) स्तोता के पास सुख-हेतु धन के साथ आओगे?

॥ इति पञ्चमस्याष्टमे त्रयोविंशोवर्गः ॥ २३ ॥

अथैकत्रिंशी—

कद्धनूनंकधप्रियोयदिन्द्रमजंहातन।
कोवःसखित्वओहते ॥ ३१ ॥

कत्। ह। नूनम्। कधऽप्रियः। यत्। इन्द्रम्।
अजहातन। कः। वः। सखिऽत्वे। ओहते ॥ ३१ ॥

हे कधप्रियः कथया स्तुत्या प्रीयमाणाः कथवाक्यप्रबन्धने अस्माद्भावे चिन्तिपूजीत्यादिना अङ् ततष्टाप् उत्तरपदे ङ्यापोःसंज्ञाछन्दसोरितिह्रस्वत्वम् थत्वंछान्दसं ईदृशा हे मरुतः वृत्रेणसह युध्यमानं इन्द्रं नूनं सत्यं अजहातन पर्यत्यजतेति यदेतत् तत् कद्ध कदाखलु कस्मिन्काले जातं नकदाचिदपीत्यर्थः। तथाच ब्राह्मणम्—मरुतोहैनंनाजहुरिति[1]। वृत्रस्यत्वाश्वसथादीषमाणाइत्यादिनिगमान्तरम्[2]। अतएवमतःकारणात् योयुष्माकं सखित्वे व्यत्ययेन सप्तमी सखिभावं कःस्तोता ओहते याचते यद्वा वहते प्राप्नोति ईदृशमनपायं युष्मत्सखित्वं दुर्लभमित्यर्थः ॥ ३१ ॥

३१. तुम लोग स्तुति से प्रसन्न होते हो। तुम लोगों ने इन्द्र का कब परित्याग किया था? तुम्हारी मित्रता के लिए किसने प्रार्थना की थी?

अथ द्वात्रिंशी—

सहोषुणोवज्रहस्तैःकण्वासोअग्निंमरुद्भिः।
स्तुषेहिरण्यवाशीभिः ॥ ३२ ॥

सहो इति। सु। नः। वज्रऽहस्तैः। कण्वासः।
अग्निम्। मरुत्ऽभिः। स्तुषे। हिरण्यऽवाशीभिः ॥ ३२ ॥

वज्रहस्तैर्वज्रबाहुभिः हिरण्यवाशीभिः हिरण्मयी वाशी तक्षणसाधनमायुधं येषामस्ति तादृशैर्मरुद्भिः सहो सहैव वर्तमानमग्निं नोस्मदीयाः हे कण्वासः कण्वाः स्तोतारः कण्वगोत्रा ऋषयः यूयं स्तुषे स्तुध्वम् यद्वा नइति प्रथमार्थेद्वितीया नोवयं कण्वगोत्राः अस्मदोद्वयोश्चेत्येकस्मिन्बहुवचनम् सविशेषणस्यप्रतिषेधइतितु व्यत्ययेन प्रवर्तते स्तुषे स्तुवे स्तौतेरुत्तमैकवचने सिब्बहुलमितिसिप् ॥ ३२ ॥

३२. कण्वगण, वज्रहस्त और सोने के तक्षण करनेवाले आयुध (काष्ठादि को चिकना करनेवाले यन्त्र) से युक्त मरुतों के साथ अग्नि की स्तुति करो।

---

१ ऐ० ब्रा० ३. २०.। २ ऋ० सं० ६. ६. ३३.।

अथ त्रयस्त्रिंशी—

आोषुवृष्णःप्रयंज्यूनानव्यसेसुवितायं ।
ववृत्यांचित्रवाजान् ॥ ३३ ॥

ओ इति । सु । वृष्णः । प्रऽयंज्यून् । आ ।
नव्यसे । सुवितायं । ववृत्याम् । चित्रऽवाजान् ॥ ३३ ॥

वृष्णोवर्षितॄन् अभीष्टफलदान्प्रयज्यून् प्रकर्षेण यष्टव्यान् चित्रवाजान् विचित्रगमनान् विचित्रबलान्विचित्रधनान्वा एवंभूतान् मरुतः सु सुष्ठु ओ आ उ ववृत्यां आवर्तयामि अस्मदभिमुखं यथागच्छन्ति तथाकरोमि । अपिच नव्यसे नवीयसे नवतराय अत्यन्तं प्रशस्ताय सुविताय सुष्ठुप्राप्तव्याय धनायच तानाववृत्यां आवर्तयामि ॥ ३३ ॥

३३. मैं वर्षक, यजनीय और विचित्र बलवाले मरुतों को, सुख-लभ्य धन के लिए, आवर्तित (घूर्णित वा वशीभूत) करता हूं।

गिरयश्चिन्निजिहतेपर्शानासोमन्यमानाः ।
पर्वताश्चिन्नियेमिरे ॥ ३४ ॥

गिरयः । चित् । नि । जिहते । पर्शानासः ।
मन्यमानाः । पर्वताः । चित् । नि । येमिरे ॥ ३४ ॥

मरुत्स्वागच्छत्सु गिरयश्चित् गिरयोपि शिलोच्चयाअपि पर्शानासः पीड्यमानाः यद्वा मरुद्भिः स्पृश्यमानाः अतएव मन्यमानाः अभिमन्यमानाः वा बध्यमाना सन्तः निजिहते नितरां गच्छन्ति मरुद्वेगेन स्थानात्प्रच्यवन्ते । तथा पर्वताश्चित् पर्ववन्तोमेघाश्चपि तदीयेन गमनेन नियेमिरे नियम्यन्ते यद्वा गिरयः क्षुद्राः शिलोच्चयाः । महान्तः पर्वताः ॥ ३४ ॥

३४. सारे गिरि पीड़ित वा आघात-प्राप्त और बाधा-प्राप्त होने पर भी अपने स्थान से भ्रष्ट नहीं होते। पर्वत (मेघ) भी नियत ही रहते हैं।

अथ पञ्चत्रिंशी—

आक्ष्णयावानोवहन्त्यन्तरिक्षेणपततः ।
धातारःस्तुवतेवयः ॥ ३५ ॥

आ । अक्षण्ऽयावानः । वहन्ति । अन्तरिक्षेण ।
पततः । धातारः । स्तुवते । वयः ॥ ३५ ॥

अक्षणयावानः अक्षणं व्याप्तं गच्छन्तः यद्वा अक्ष्णः चक्षुषोपि शीघ्रं यान्तीत्यक्षणयावानः यातेरातोमनिन्क्वनिप् वनिप् ईदृशाअश्वाः अन्तरिक्षेण आकाशमार्गेण पततः गच्छतोमरुतः आवहन्ति आनयन्ति यद्वा पततइत्यश्वानां विशेषणम् अन्तरिक्षे नभसि पततोगच्छन्तःछान्दसो-नुग्भावः किंकुर्वन्तः स्तुवते स्तोत्रं कुर्वते जनाय वयोन्नं धातारोविधातारः कुर्वाणाः ॥ ३५॥

३५. बहुदूर-व्यापक गमन करनेवाले अश्व आकाश-मार्ग से जाते हुए मरुतों को ले जाते हैं। वे स्तोता को अन्न देते हैं।

अथ षट्त्रिंशी—

अग्निर्हिजानिपूर्व्यश्छन्दोनसूरोअर्चिषा ।
तेभानुभिर्वितस्थिरे ॥ ३६ ॥ २४ ॥
अग्निः । हि । जनि । पूर्व्यः । छन्दः । न । सूरः ।
अर्चिषा । ते । भानुऽभिः । वि । तस्थिरे ॥ ३६ ॥ २४ ॥

अग्निर्हि अग्निःखलु अर्चिषा तेजसा पूर्व्यः सर्वेषु देवेषु मुख्योजनि अजायत दीपजने-त्यादिना कर्तरिलुङि चेण्णिणादेशः । तत्रदृष्टान्तः—छन्दः उपच्छन्दनीयः सूरोन सूर्यइव तदनंतरं ते पूर्वोक्तगुणामरुतः भानुभिर्दीप्तिभिर्वितस्थिरे विविधमवतिष्ठन्ते आग्निमारुतेहि अग्निः पूर्वं स्तूयते पश्चान्मरुतः तदपेक्षया च पूर्वोत्तरयोरर्धर्चयोः क्रमेण अग्निर्मरुतश्च स्तूयन्ते ॥ ३६ ॥

३६. तेजोबल से अग्निदेव ने, स्तवनीय सूर्य की तरह, सबके मुख्य होकर जन्म ग्रहण किया है। मरुद्गण दीप्ति-बल से नाना स्थानों में रहते हैं।

॥ इति पञ्चमस्याष्टमे चतुर्विंशोवर्गः ॥ २४ ॥

आनोविश्वाभिरिति त्रयोविंशत्यृचं तृतीयं सूक्तं सध्वंसाख्यस्य काण्वस्यार्षं आनुष्टुभं एतदादीनि त्रीणि सूक्तानि अश्विदेवत्यानि तथाचानुक्रान्तम्—आनस्त्र्यधिका सध्वंसआ-श्विनंत्वानुष्टुभमिति । प्रातरनुवाके आश्विने क्रतौ आनुष्टुभेछन्दसि आश्विनशस्त्रे चैतत्सूक्तम् सूत्र्यतेहि—आनोविश्वाभिस्त्यश्विदशभिरित्यानुष्टुभमिति । अतोर्यामेमहारात्रेस्तुरतिरिक्तोक्थ्येप्येतत् सूत्रितञ्च—आनोविश्वाभिः प्रातर्यावाणेति । चतुर्थेहनि प्रउगशस्त्रे आनोविश्वाभिरित्याश्विन-स्तृचः सूत्रितंच—आनोविश्वाभिरूतिभिस्त्यमुवोअप्रहणमिति ।

तत्र प्रथमा—

आनोविश्वाभिरूतिभिरश्विनागच्छतंयुवम् ।
दस्राहिरण्यवर्तनीपिबतंसोम्यंमधु ॥ १ ॥

आ। नः। विश्वाभिः। ऊतिऽभिः। अश्विना। गच्छतम्।
युवम्। दस्रा। हिरण्यवर्तनी इति हिरण्यऽवर्तनी।
पिबतम्। सोम्यम्। मधु ॥ १ ॥

हे अश्विनाऽश्विनौ अश्नुवानौ सर्वजगद्व्याप्नुवन्तौ यद्वा अश्वैर्युक्तौ युवं युवां विश्वाभिः सर्वाभिर्व्याप्ताभिर्वा ऊतिभीरक्षाभिर्दातव्याभिः सार्धं नोऽस्मान् आगच्छतम् आगत्य च हे दस्रा दस्रौ दर्शनीयौ शत्रूणामुपक्षपयितारौ वा हे हिरण्यवर्तनी हिरण्मयरथौ हितरमणीयाचरणौ वा ईदृशौ हे अश्विनौ सोम्यं सोममयं मधु पिबतम् ॥ १ ॥

१. अश्विद्वय, तुम लोग दर्शनीय हो। तुम्हारा रथ सोने का है। सारे रक्षणों के साथ आगमन करो। सोममय मधु का पान करो।

अथ द्वितीया—

आनूनंयातमश्विनारथेनसूर्यत्वचा।
भुजीहिरण्यपेशसाकवीगंभीरचेतसा ॥ २ ॥

आ। नूनम्। यातम्। अश्विना। रथेन। सूर्यऽत्वचा।
भुजी इति। हिरण्यऽपेशसा। कवी इति। गंभीरऽचेतसा ॥ २ ॥

हे भुजी हविषां भोक्तारौ यद्वा स्तोतृभिरन्नानां भोजयितारौ सर्वस्य जगतः पालकौ वा हे हिरण्यपेशसा हिरण्मयालङ्कारौ हिरण्मयावयवौ वा हे कवी क्रान्तदर्शिनौ स्तोतव्यौ वा हे गंभीरचेतसा प्रशस्तज्ञानौ ईदृशौ अश्विना अश्विनौ सूर्यत्वचा सूर्यवद्भासमानेन रथेन नूनमवश्यमस्मानायातमागच्छतम् ॥ २॥

२. अश्विद्वय, तुम लोग भोक्ता हो, हिरण्मय शरीरवाले हो, क्रान्तकर्मा (कवि) हो और प्रशस्त ज्ञानवाले हो। सूर्य के समान भासमान रथ पर चढ़कर अवश्य हमारे पास आओ।

अथ तृतीया—

आयातंनहुषस्पर्यान्तरिक्षात्सुवृक्तिभिः।
पिबाथोअश्विनामधुकण्वानांसवनेसुतम् ॥ ३ ॥

आ। यातम्। नहुषः। परि। आ। अन्तरिक्षात्। सुवृक्तिऽभिः।
पिबाथः। अश्विना। मधु। कण्वानाम्। सवने। सुतम् ॥ ३ ॥

हे अश्विनौ नहुषस्परि नहुषइति मनुष्यनाम सामर्थ्याच्च तत्संबन्धोलोकोऽलक्ष्यते मानुषाच्चस्माल्लोकात् परिः पञ्चम्यर्थानुवादी सुवृक्तिभिः सुष्ठु दोषवर्जिताभिः सुप्रवृत्ताभिर्वा स्तु-

भिः हेतुभूताभिः आयातमागच्छतम्। तथा अन्तरिक्षात् अन्तरिक्षान्तात् मध्यमाल्लोकात् अप्यागच्छतम् आगत्य च कण्वानां कण्वगोत्राणामस्माकं सवने यज्ञे प्रातःसवनादौ सुतमभिषुतं मधु मधुरं सोमं हे अश्विनौ पिबाथः पिबतम्॥ ३॥

३. अश्विद्वय, निर्दोष स्तुति-द्वारा अन्तरिक्ष से मनुष्य-लोक की ओर आओ और कण्ववंशीयों के यज्ञ में अभिषुत सोम का पान करो।

आनोयातंदिवस्पर्यान्तरिक्षादधप्रिया।
पुत्रःकण्वस्यवामिहसुषावसोम्यंमधु॥ ४॥

आ। नः। यातम्। दिवः। परि। आ। अन्तरिक्षात्। अधऽप्रिया।
पुत्रः। कण्वस्य। वाम्। इह। सुसाव। सोम्यम्। मधु॥ ४॥

हे अश्विनौ दिवस्परि दिवोधि द्युलोकात् नोस्मानायातमागच्छतम्। पञ्चम्याः परावध्यर्थ इति विसर्जनीयस्य सत्वम्। हे अधप्रिया अधः अधस्तात् अस्मिंल्लोके पियमानेन सोमेन प्रीयमाणौ यद्वा कधप्रिया छान्दसो वर्णलोपः कधया स्तुत्या प्रीयमाणौ। हे ईदृशावश्विनौ अन्तरिक्षात् अप्यागच्छतम् इहास्मिन्यज्ञे कण्वस्य ऋषेः पुत्रः सोम्यं सोममयं मधु वां युवाभ्यां युवयोरर्थं सुषाव अभिषुणोति अतआयातमित्यन्वयः॥ ४॥

४. कण्व ऋषि के पुत्र इस यज्ञ में तुम्हारे लिए सोममय मधु का अभिषव करते हैं; इसलिए हे अश्विद्वय, इस लोक के प्रति प्रसन्न होकर तुम लोग द्युलोक और अन्तरिक्ष से आओ।

अथ पञ्चमी—

आनोयातमुपश्रुत्यश्विनासोमपीतये।
स्वाहास्तोमस्यवर्धनाप्रकवीधीतिभिर्नरा॥ ५॥ २५॥

आ। नः। यातम्। उपऽश्रुति। अश्विना। सोमऽपीतये।
स्वाहा। स्तोमस्य। वर्धना। प्र। कवी इति।
धीतिऽभिः। नरा॥ ५॥ २५॥

हे अश्विना अश्विनौ नोस्माकं उपश्रुति श्रूयत इति श्रुत् स्तुतिः उपगताश्रुद्यस्मिन् तस्मिन् यज्ञे सोमपीतये सोमपानाय आयातमागच्छतम्। हे वर्धना वर्धनौ कवी क्रान्तदर्शिनावश्विनौ स्वाहा स्वाहाकवी स्वाहाकारेण सम्यगिष्टौ सन्तौ यद्वा स्वाहेति वाङ्नाम स्तुतिरूपया वाचा स्तुतौ वाचा स्तोमस्य स्तोतुः प्रवर्धकौ भवतम्। तथा हे नरा नेतारावश्विनौ धीतिभिः

कर्मभिः यद्वृश्च प्रवर्धकौ भवतम्। यद्वा स्वाहेत्यादीन्यामन्त्रितानि हे स्वाहा स्वाहाकृतौ सोमस्य स्तोत्रस्य स्तोतुर्वा हे प्रवर्धना प्रवर्धयितारौ हे कवी क्रान्तदर्शिनौ धीतिभिः बुद्धिभिरास्माभिः कर्मभिर्वा हे नरा सर्वेषां नेतारावश्विनौ सोमपानायायातमित्येकमेववाक्यम्। अस्मिन्पक्षे धीतिभिरित्यपराङ्गवत्त्वाभावः छान्दसः। यद्वा धीतिभिर्ध्यातव्याभिर्युष्मदीयाभिस्तुतिभिः सार्वमायातमिति क्रियया संबन्धः ॥ ५ ॥

५. अश्विद्वय, सोमपान के लिए हमारे स्तुतिवाले इस यज्ञ में आओ। वर्द्धक, कवि और नेता अश्विद्वय, अपनी बुद्धि और कर्म से स्तोता की वृद्धि करो।

॥ इति पञ्चमस्याष्टमे पञ्चविंशो वर्गः ॥ २५ ॥

अथ षष्ठी—

यच्चिद्धि वां पुर ऋषयो जुहूरेऽवसे नरा।
आ यातमश्विना गतमुपेमां सुष्टुतिं मम ॥ ६ ॥

यत्। चित्। हि। वाम्। पुरा। ऋषयः। जुहूरे। अवसे। नरा। आ। यातम्। अश्विना। आ। गतम्। उप। इमाम्। सुऽस्तुतिम्। मम ॥ ६ ॥

हे नरा नेतारावश्विनौ यच्चिद्धि यदा खलु वां युवां पुरा पूर्वस्मिन्काले ऋषयः अतीन्द्रियार्थदर्शिनः स्तोतारः अवसे रक्षणाय जुहूरे जुहुविरे स्तुतिभिराह्वयन्। ह्वयतेर्लिटि अभ्यस्तस्य चेति सम्प्रसारणं हलश्चेति दीर्घः इरयोरे इति रेभावः तदानीं हे अश्विनौ आयातमागच्छतम् आगतवन्तौ स्थः अतोमम मदीयां इमां सुष्टुतिं शोभनां स्तुतिमपि उपागतमुपागच्छतम् ॥ ६ ॥

६. नेता अश्विद्वय, प्राचीन समय में ऋषियों ने जब तुम्हें, रक्षा के लिए, बुलाया, तब तुम आये थे। इसलिए मेरी इस सुन्दर स्तुति के पास आओ।

अथ सप्तमी—

दिवश्चिद्रोचनादध्या नो गन्तं स्वर्विदा।
धीभिर्वत्सप्रचेतसा स्तोमेभिर्हवनश्रुता ॥ ७ ॥

दिवः। चित्। रोचनात्। अधि। आ। नः। गन्तम्। स्वःऽविदा। धीभिः। वत्सऽप्रचेतसा। स्तोमेभिः। हवनऽश्रुता ॥ ७ ॥

हे स्वर्विदा स्वः सूर्यस्य द्युलोकस्य वा लम्भयितारावश्विनौ दिवश्चित् द्युलोकाच्च रोचनादधि रोचमानादन्तरिक्षाच्च नोऽस्मानागन्तमागच्छतम् पूर्ववदधिः पञ्चम्यर्थानुवादकः। हे वत्सप्रचेतसा वत्सेस्तोतरि प्रकृष्टज्ञानौ यद्वा वत्से निवासकं वेदितव्यं वा प्रकृष्टं चेतो-

ज्ञानं ययोस्तौ तथोक्तौ तौ युवां धीभिर्धिभिरात्मीयाभिर्बुद्धिभिः सहागच्छतं हे हवनश्रुता हवनस्यास्मदीयस्याह्वानस्य स्तोत्रस्य श्रोतारौ स्तोमेभिः स्तोत्रैरस्मत्कर्तृकैर्युज्यमानौ-सन्तौ आगच्छतम् ॥ ७ ॥

७. सूर्य के ज्ञाता अश्विद्वय, तुम लोग द्युलोक और अन्तरिक्ष से हमारे पास आओ। स्तोता के प्रति प्रकृष्ट ज्ञानवाले अश्विद्वय, बुद्धि के साथ तुम आओ। आह्वान सुननेवाले, अश्विद्वय, स्तोत्र के साथ तुम आओ।

किमन्येपर्यासतेस्मत्स्तोमेभिरश्विनां।
पुत्रःकण्वस्यवामृषिर्गीर्भिर्वत्सोअंवीवृधत् ॥ ८ ॥

किम् । अन्ये । परि । आसते । अस्मत् । स्तोमेभिः । अश्विना ।
पुत्रः । कण्वस्य । वाम् । ऋषिः । गीःऽभिः । वत्सः । अवीवृधत् ॥ ८॥

अस्मदस्मत्तोऽन्येऽव्यतिरिक्ताः स्तोतारः स्तोमेभिः स्तोत्रैः अश्विना अश्विनौ देवौ किं पर्यासते अस्मद्व्यतिरिक्ताः केऽप्यश्विनौ स्तोतुं नशक्नुवन्तीत्यर्थः। कण्वस्य ऋषेः पुत्र ऋषिः मन्त्रद्रष्टा वत्सः गीर्भिः स्तुतिभिः हे अश्विनौ वां युवां अवीवृधत् अवर्धयत् ॥ ८ ॥

८. मुझसे अतिरिक्त दूसरा कौन स्तोत्र-द्वारा अश्विद्वय की उपासना कर सकता है? कण्व के पुत्र वत्स ऋषि स्तुति-द्वारा तुम्हें वर्द्धित करते हैं।

आवांविप्रंइहावसेह्वत्स्तोमेभिरश्विना।
अरिप्रावृत्रंहन्तमातानोभूतंमयोभुवां ॥ ९ ॥

आ । वाम् । विप्रः । इह । अवसे । अह्वत् । स्तोमेभिः । अश्विना ।
अरिप्रा । वृत्रंहन्ऽतमा । ता । नः । भूतम् । मयःऽभुवा ॥ ९ ॥

हे अश्विना अश्विनौ विप्रोमेधावी स्तोता इहास्मिन् यागे अवसे रक्षणार्थं स्तोमेभिः स्तोत्रैः वां युवां आह्वत् आहूतवान् ह्वयतेर्लुङि लिपिसिचिह्वश्चेति च्लेरङादेशः। हे अरिप्रा रिप्रमितिपापनाम अपापौ हे वृत्रहन्तमा वृत्राणां शत्रूणां हन्तृतमौ ता तौ तादृशौ युवां नोस्माकं मयोभुवा सुखस्य भावयितारौ भूतं भवतम् ॥ ९ ॥

९. अश्विद्वय, इस यज्ञ में स्तोता (विप्र) ने रक्षण के लिए स्तुति-द्वारा तुम्हें बुलाया है। हे निष्पाप और शत्रु-घातकों में श्रेष्ठ अश्विद्वय, तुम हमारे लिए सुखदाता होओ।

अथ दशमी—

आयद्वांयोषणारथमतिष्ठद्वाजिनीवसू।
विश्वान्यश्विनायुवंप्रधीतान्यगच्छतम् ॥ १० ॥ २६ ॥

आ । यत् । वाम् । योषणा । रथम् । अतिष्ठत् । वाजिनीवसू इति वाजिनीऽवसू । विश्वानि । अश्विना । युवम् । प्र । धीतानि । अगच्छतम् ॥ १० ॥ २६ ॥

हे वाजिनीवसू वाजिनी हविष्मती यागक्रिया तस्यां विद्यमानस्वांशलक्षणधनावश्विनौ योषणा योषित्सूर्या आजिधावनेन प्रियमाणासती वां युवयोरथं यद्यदा आतिष्ठत् आस्थितवती आरूढवती तदा हे अश्विना अश्विनौ युवं युवां धीतानि ध्यातान्यभिलषितानि विश्वानि सर्वाणि प्रकर्षेणागच्छतम् प्रापतम् ॥ १० ॥

१०. धन और अन्न से युक्त अश्विद्वय, योषित् (सूर्या) तुम्हारे रथ पर चढ़ी थी। अश्विद्वय, तुम लोग समस्त अभिलषित पदार्थ प्राप्त करो।

॥ इति पंचमस्याष्टमे षड्विंशो वर्गः ॥ २६ ॥

अथैकादशी—

अतः सहस्रनिर्णिजा रथेना यातमश्विना ।
वत्सो वां मधुमद्वचोऽशंसीत्काव्यः कविः ॥ ११ ॥

अतः । सहस्रऽनिर्निजा । रथेन । आ । यातम् । अश्विना । वत्सः । वाम् । मधुऽमत् । वचः । अशंसीत् । काव्यः । कविः ॥ ११ ॥

हे अश्विना अश्विनौ येषु लोकेषु यत्र वर्तेथे अतोऽस्मात् स्थानात् सहस्रनिर्णिजा निर्णीगिति रूपनाम स्वर्णमयतया बहुविधरूपयुक्तेन रथेन आयातमागच्छतम् काव्यः कवेः पुत्रः कविर्मेधावी वत्सऋषिः वां युवाभ्यां युवयोरर्थं मधुमत् माधुर्योपेतं वचोवचनमुक्थं अशंसीत् शंसितवान् यतएवमतआगच्छतमित्यर्थः ॥ ११ ॥

११. अश्विद्वय, तुम लोग जिन लोकों में हो, वहाँ से अनेक रूपोंवाले रथ पर चढ़कर आओ। काव्य (कवि के पुत्र) और कवि (मेधावी) वत्स ऋषि ने मधुमय वाक्य का उच्चारण किया है।

अथ द्वादशी—

पुरुमन्द्रा पुरूवसू मनोतरा रयीणाम् ।
स्तोमं मे अश्विनाविममभि वह्नी अनूषाताम् ॥ १२ ॥

पुरुऽमन्द्रा । पुरुवसू इति पुरुऽवसू । मनोतरा । रयीणाम् । स्तोमम् । मे । अश्विनौ । इमम् । अभि । वह्नी इति । अनूषाताम् ॥ १२ ॥

पुरुमन्द्रा बहुमदौ बहुभिः सोमैर्मादयितव्यौ वा पुरुवसू बहुधनौ बहूनां निवासकौ वा रयीणां धनानां मनोतरा मन्तारौ दातारौ मन्यतेस्तृचि पृषोदरादित्वाद्रूपसिद्धिः नामन्यतरस्यामिति रैशब्दात् नामउदात्तत्वम्। षष्ठी कृद्योगस्य जगतोऽवोढारौ ईदृशावश्विनौ मे मम इमं स्तोत्रं अभ्यनूषातां सम्यक्स्तुतमिति प्रशंसिषाताम्। णुस्तुतौ यद्वा नुवतिरत्र श्रवणार्थे वर्तते अभिपाशयमोद्दाम्॥ १२॥

१२. बहु-मद-युक्त, धन-दाता और जगद्वाहक अश्विद्वय, मेरे इस स्तोत्र की प्रशंसा करो।

आ नो॒ विश्वा॒न्यश्विना ध॒त्तं राधां॒स्यह्र॑या।
कृ॒तं न॑ ऋ॒त्वियावतो॒ मा नो॑ रीरधतं नि॒दे॥ १३॥

आ। नः॒। विश्वा॑नि। अ॒श्वि॒ना॒। ध॒त्तम्। राधां॑सि। अह्र॑या।
कृ॒तम्। नः॒। ऋ॒त्वियऽवतः। मा। नः॒। री॒र॒ध॒त॒म्। नि॒दे॥ १३॥

हे अश्विना अश्विनौ अह्रया अह्रयाणि अह्रीविकरणानि अलज्जाहेतूनि प्रशस्तानि विश्वानि सर्वाणि राधांसि धनानि नोऽस्मभ्यं आधत्तं प्रयच्छतम्। अपिच नोऽस्मान् ऋत्वियावतः ऋतौ कालेऽर्हं यज्ञोत्पादनरूपं कर्म ऋत्वियं तद्वतः कृतम् कुरुतम्। तथा निदे निंदायै निन्दकाय वा नोऽस्मान् मारीरधतं मावशं नैष्टम्॥ १३॥

१३. अश्विद्वय, हमारे लिए अलज्जाकारक सारा धन दो। हमें यज्ञोत्पादन-रूप कर्मवाले करो। हमें निन्दकों के वशीभूत नहीं करना।

यन्ना॑सत्या परा॒वति॒ यद्वा॒ स्थो अध्य॑म्ब॑रे।
अतः॑ स॒हस्र॑निर्णिजा॒ रथे॒ना या॑तमश्विना॥ १४॥

यत्। ना॒स॒त्या॒। प॒रा॒ऽवति॑। यत्। वा॒। स्थः। अधि॑। अम्ब॑रे।
अतः॑। स॒हस्र॑ऽनिर्णिजा। रथे॑न। आ। या॒त॒म्। अ॒श्वि॒ना॒॥ १४॥

हे नासत्या सत्यस्वभावौ सत्यस्य नेतारौ नासिकाप्रभवौ वा अश्विनौ यद्यदि परावति दूरदेशे स्थः यद्वा यदिच अंबरे अन्तिकनामैतत् समीपे स्थोभवथः। अधिः सप्तम्यर्थानुवादी अतोऽस्मात्सर्वस्मात्स्थानात् सहस्रनिर्णिजा बहुविधरूपेण रथेन हे अश्विनावागच्छतम्॥ १४॥

१४. सत्य स्वभाव अश्विनीकुमारो, तुम चाहे दूर रहो अथवा पास में रहो, चाहे जिस स्थान में रहो, सहस्र रूपोंवाले रथ से आगमन करो।

अथ पञ्चदशी—

योवांनासत्यावृषिर्गीर्भिर्वत्सोअवीवृधत् ।
तस्मैसहस्रनिर्णिजमिषंधत्तंघृतश्चुतम् ॥ १५ ॥ २७ ॥

यः । वाम् । नासत्या । ऋषिः । गीःऽभिः । वत्सः । अवीवृधत् ।
तस्मै । सहस्रऽनिर्निजम् । इषम् । धत्तम् । घृतऽश्चुतम् ॥ १५ ॥२७॥

हे नासत्यौ यो वत्साख्य ऋषिः वां युवां गीर्भिः स्तुतिभिः अवीवृधत् अवर्धयत् तस्मै ऋषये सहस्रनिर्णिजं बहुविधरूपं घृतश्चुतं घृतं क्षरन्तीं इषमन्नं धत्तं प्रयच्छतम् ॥ १५ ॥

१५. नासत्य-द्वय, जिन वत्स ऋषि ने स्तुति-द्वारा तुम्हें वर्द्धित किया है, उनके लिए सहस्र रूपोंवाला और घी चुलानेवाला अन्न दो।

॥ इति पञ्चमस्याष्टमे सप्तविंशो वर्गः ॥ २७ ॥

अथ षोडशी—

प्रास्माऊर्जंघृतश्चुतमश्विनायच्छतंयुवम् ।
योवांसुम्नायतुष्टवद्वसूयाद्दानुनस्पती ॥ १६ ॥

प्र । अस्मै । ऊर्जम् । घृतऽश्चुतम् । अश्विना । यच्छतम् । युवम् ।
यः । वाम् । सुम्नाय । तुस्तवत् । वसुऽयात् । दानुनः । पती इति ॥१६ ॥

हे अश्विना अश्विनौ अस्मै स्तोत्रे घृतश्चुतं घृतधारया युक्तं ऊर्जं बलकरमन्नरसं युवं युवां प्रयच्छतं दत्तं हे दानुनस्पती दानस्याधिपती वां युवां सुम्नाय सुखार्थं यस्तुष्टवत् स्तूयात् यश्च वसूयात् वसुधनमात्मन इच्छेत् अस्मा इत्यन्वयः ॥ १६ ॥

१६. अश्विद्वय, इन स्तोता के लिए तुम घृत-धारा से युक्त और बलिष्ठ अन्न प्रदान करो। दानाधिपतियो, इन्होंने तुम लोगों के सुख के लिए स्तुति की थी। यह अपने लिए धन की इच्छा करते हैं।

अथ सप्तदशी—

आनोगन्तंरिशादसेमंस्तोमंपुरुभुजा ।
कृतंनःसुश्रियोनरेमादातमभिष्टये ॥ १७ ॥

आ । नः । गन्तम् । रिशादसा । इमम् । स्तोमम् । पुरुऽभुजा ।
कृतम् । नः । सुऽश्रियः । नरा । इमा । दातम् । अभिष्टये ॥ १७ ॥

हे रिशादसा रिशतां हिंसतां निरसितारौ यद्वा रिशानां हिंसकानां अत्तारौ भक्षयितारौ हे पुरुभुजा बहुलस्य हविषोभोक्तारौ बहूनां पालकौ वा हे अश्विनौ नोस्माकमिमं स्तोमं स्तोत्रं आगन्तमभिगच्छतम् आगत्यच हे नरा नेतारौ नोस्मान् सुश्रियः सुश्रीकान् शोभनया सम्पदा युक्तान् कृतं कुरुतम्। तदर्थं इषा इमानि पुरोवर्तमानानि पार्थिवानि अभिष्टये अभिमाह्यये दातं दद्वम् ददातेर्लोटि छान्दसः शपोलुक् ॥ १७ ॥

१७. रिपु-भक्षक और बहुत हवि के खानेवाले नेता अश्विद्वय, तुम लोग हमारी स्तुति की ओर आओ और हमें शोभन सम्पदा से युक्त करो तथा पार्थिव पदार्थ प्रदान करो।

आ<u>वां</u>विश्वा॑भिरू॒तिभि॑ःप्रि॒यमे॑धाअहूषत ।
राज॑न्तावध्व॒राणा॒मश्वि॑ना॒याम॑हूतिषु ॥ १८ ॥

आ । वा॒म् । विश्वा॑भिः । ऊ॒तिऽभि॑ः । प्रि॒यऽमे॑धाः । अ॒हू॒ष॒त॒ ।
राज॑न्तौ । अ॒ध्व॒राणा॑म् । अश्वि॑ना । याम॑ऽहूतिषु ॥ १८ ॥

हे अश्विना अश्विनौ यामहूतिषु यायानां यातॄणां देवानां हुविराह्वानं येषु यागेषु तेषु प्रियमेधाः प्रिययज्ञाः एतत्संज्ञाऋषयः अध्वराणां यज्ञानां राजन्तौ ईश्वरौ राजतिरैश्वर्यकर्मा अश्विनौ हि देवानामध्वर्यूआस्तामितिहि ब्राह्मणम् । ईदृशौ विश्वाभिः सर्वाभिरूतिभीरक्षाभिः सहितौ वां युवां आहूषत आह्वयन् अस्तुवन्नित्यर्थः ॥ १८ ॥

१८. प्रियमेध नामक ऋषियों ने देवों के आह्वान के समय तुम्हें, सारे संरक्षणों के साथ, बुलाया था। तुम लोग यज्ञ में शोभा पाओ।

आनो॑गन्तंमयो॒भुवा॒श्विना॒श॒म्भुवा॑यु॒वम् ।
योवां॑विप॒न्यूधी॒तिभि॑र्गी॒र्भिर्व॒त्सोअवी॑वृधत् ॥ १९ ॥

आ । नः॒ । ग॒न्त॒म् । म॒यः॒ऽभुवा॑ । अश्वि॑ना । श॒म्ऽभुवा॑ । यु॒वम् ।
यः । वा॒म् । वि॒प॒न्यू॒ इति॑ । धी॒तिऽभि॑ः। गीः॒ऽभिः॑ । व॒त्सः। अवी॑वृधत् ॥ १९॥

हे अश्विना अश्विनौ मयोभुवा मयसः सुखस्य भावयितारौ शंभुवा रोगाणां शमस्य भावयितारौ युवं युवां नोस्मानागन्तमागच्छतम् । हे विपन्यू स्तुत्यावश्विनौ योवत्सः स्तोता वां युवां धीतिभिः कर्मभिः परिचरणैः गीर्भिः स्तुतिभिश्च अवीवृधत् अवर्धयत् तानस्मानिति पूर्वत्रान्वयः ॥ १९ ॥

१९. सुखदाता, आरोग्यप्रद और स्तुति-योग्य अश्विद्वय, जिन वत्स ऋषि ने स्तुति-द्वारा तुम्हें वर्द्धित किया है, उनके सामने आओ।

---

१ तै० ब्रा० ३. २. २.।

अथ विंशी—

याभिः॒कण्वं॒मेधा॑तिथिं॒याभि॒र्वशं॒दश॑व्रजम्।
याभि॒र्गोश॑र्य॒मावतं॒ताभि॑र्नोअवतंनरा ॥ २० ॥ २८ ॥

याभिः। कण्वम्। मेधऽअतिथिम्। याभिः। वशम्। दशऽव्रजम्।
याभिः। गोऽशर्यम्। आवतम्। ताभिः। नः। अवतम्। नरा ॥ २०॥२८॥

हे अश्विनौ याभिरूतिभिः कण्वमृषिं मेधातिथिं च आवतं अरक्षतम् याभिश्च वशं एतत्संज्ञं दशव्रजं च आवतम् याभिश्च गोशर्यं शीर्णागोर्यस्य सगोशर्यः शयुः तथाचाम्नातम्—शयवेचिन्नासत्याशचीभिर्जसुरयेस्तर्यंपिप्यथुर्गामिति[1]। ईदृशं गोशर्यं शयुं आवतं अरक्षतम् हे नरा नेतारौ ताभिरूतिभिर्नोऽस्मानवतं रक्षतम् ॥ २० ॥

२०. जिन संरक्षणों से तुमने कण्व, मेधातिथि, वश, दशव्रज और गोशर्य की तुमने रक्षा की थी, नेता अश्विद्वय, उनके द्वारा हमारी रक्षा करो।

॥ इति पञ्चमस्याष्टमेऽष्टाविंशोवर्गः ॥ २८ ॥

अथैकविंशी—

याभि॑र्नरात्र॒सद॑स्यु॒माव॑तं॒कृत्व्ये॒धने॑।
ताभिः॒ष्व१॒॑स्माँअ॑श्विना॒प्राव॑तं॒वाज॑सातये ॥ २१ ॥

याभिः। नरा। त्रसदस्युम्। आवतम्। कृत्व्ये। धने। ताभिः।
सु। अस्मान्। अश्विना। प्र। अवतम्। वाजऽसातये ॥ २१ ॥

हे नरा नेतारावश्विनौ धने कृत्व्ये कर्तव्ये प्राप्तव्ये सति त्रसदस्युं एतत्संज्ञं पुरुकुत्सपुत्रमृषिं याभिरूतिभिरावतमरक्षतम् हे अश्विनौ ताभिरूतिभिः सु सुष्ठु अस्मान्प्रावतं प्ररक्षतं किमर्थं वाजसातये वाजस्यान्नस्य बलस्य वा संभजनार्थम् ॥ २१ ॥

२१. नेता अश्विद्वय, जिन रक्षणों से प्राप्तव्य धन के लिए, तुमने त्रसदस्यु की रक्षा की थी, उन्हीं के द्वारा हमें, अन्न-लाभ के लिए, भली भाँति बचाओ।

अथ द्वाविंशी—

प्र॒वां॒स्तोमाः॑सुवृ॒क्तयो॒गिरो॑वर्धन्त्वश्विना।
पुरु॒त्रा॒वृत्र॑हन्तमा॒तानो॑भूतंपुरु॒स्पृहा॑ ॥ २२ ॥

---

[1] ऋ० सं० १.८.१२.।

प्र । वा॒म् । स्तोमाः॑ । सु॒ऽवृ॒क्तयः॑ । गिरः॑ । व॒र्ध॒न्तु॒ । अ॒श्वि॒ना॒ ।
पुरु॑ऽत्रा । वृ॒त्र॒ह॒न्ऽत॒मा । ता । नः॒ । भू॒त॒म् । पु॒रु॒ऽस्पृहा॑ ॥ २२ ॥

हे अश्विनौ स्तोमाः प्रगीतमन्त्ररूपाःस्तुतयः सुवृक्तयः शुभवृत्ताः सुष्ठु दोषवर्जिताचा गिरः शस्त्ररूपावाचश्च वां युवां प्रवर्धन्तु प्रवर्धयन्तु । अपिच हे पुरुत्रा बहूनां त्रातारौ हे वृत्रहन्तमा वृत्राणां शत्रूणां हन्तृतमौ ईदृशौ हे अश्विनौ ता तौ युवां नोस्माकं पुरुस्पृहा पुरु बहुलं स्पृहणीयावीप्सितव्यौ भूतं भवतम् ॥ २२ ॥

२२. बहु-रक्षक और शत्रु-नाशकों में श्रेष्ठ अश्विद्वय, दोष-शून्य स्तोत्र और वाक्य तुम्हें वर्द्धित करें। हमारे लिए तुम लोग बहु-विध अभिलषणीय होओ।

त्रीणिप॒दान्य॒श्विनो॑रा॒विः सान्ति॒गुहा॑प॒रः ।
क॒वीऋ॒तस्य॒पत्म॑भिर॒र्वाग्जी॒वेभ्य॒स्परि॑ ॥ २३ ॥ २९ ॥

त्रीणि॑ । प॒दानि॑ । अ॒श्विनोः॑ । आ॒विः । सन्ति॑ । गुहा॑ । प॒रः ।
क॒वी इति॑ । ऋ॒तस्य॑ । पत्म॑ऽभिः । अ॒र्वाक् । जी॒वेभ्यः॑ । परि॑ ॥ २३॥२९॥

त्रीणि त्रिसंख्याकानि अनयोरश्विनोर्देवयोरथस्य संबन्धीनि पदानि चक्राणि गुहा गुहायां वर्तमानानि एतावन्तं कालमदृश्यमानानि परः गुहायाः परस्तात् दृष्टिगोचरेदेशे आविः सांति आविर्भवन्ति सांहितिकश्छान्दसोदीर्घः व्यत्ययेननिघाताभावः । यद्वा सन्तीत्येवदस्तेः शतरि जसि रूपम् आविर्भूतानि दृश्यन्ते अश्विनोरथस्य चक्रत्रयोपेतत्वंच–रथस्त्रिचक्रःपरिवर्ततेइत्यादिनिगमान्तरेप्रसिद्धम् । कवी क्रान्तदर्शिनौ अश्विनौ ऋतस्य सत्यस्योदकस्य यज्ञस्य वा हेतुभूतैः पत्मभिः यैः पदैः जीवेभ्यस्परि परिरुपर्यर्थः पञ्चम्याः परावध्यर्थइति सत्वम् जीवानामुपरि जीवेभ्यस्माद्ध अर्वागभिमुखं आगच्छतमिति शेषः तानि पदानीदानीं उपलभ्यन्त इत्यन्वयः ॥ २३ ॥

२३. अश्विद्वय का तीन चक्रोंवाला रथ अदृश्य (गुहा में) रहकर पीछे प्रकट होता है। क्रान्तदर्शी अश्विद्वय, यज्ञ के कारण-भूत रथ के द्वारा हमारे सामने आओ।

॥ इति पञ्चमस्याष्टमे एकोनत्रिंशोवर्गः ॥ २९ ॥

आनूनमित्येकविंशत्यृचं चतुर्थं सूक्तं शशकर्णस्यार्षं अश्विदेवत्यं त्रिंशेकविंश्यौ द्विपादविराजौ चेति चत्वारोगायत्र्यः प्रथमा चतुर्थी षष्ठी चतुर्दशी पञ्चदशीचेति पञ्चबृहत्यः पञ्चमी ककुप् मध्यमश्चेत्ककुप् इत्युक्तलक्षणसद्भावात् दशमीत्रिष्टुप् एकादशी विराट् द्वादशी जगती

---

१ ऋ० सं० १. ७. ७।

त्रिष्टावनुष्टुभः । तथाचानुक्रान्तम्—आनूनंषैका शशकर्णोस्त्रिगायत्र्यावनुष्टुभौ चतुर्थीवृहती चतुर्दश्याद्येचबृहत्यः पञ्चमीककुन्दश्याद्यास्त्रिष्टुविराट्जगत्यइति । अथोर्यामे ब्राह्मणाच्छंसिनोतिरिक्तोक्थ्ये इदं सूक्तं सूत्र्यतहि—आनूनमश्विनायोजयामीति ।

तत्र प्रथमा—

आनूनमश्विनायुवंवृत्सस्यंगन्तमवसे ।
प्रास्मैयच्छतमवृकंपृथुच्छर्दिर्युयुतंयाअरांतयः ॥१ ॥

आ । नूनम् । अश्विना । युवम् । वृत्सस्यं । गन्तम् ।
अवसे । प्र । अस्मै । यच्छतम् । अवृकम् । पृथु ।
छर्दिः । युयुतम् । याः । अरांतयः ॥ १ ॥

हे अश्विना अश्विनौ युवं युवां वत्सस्य स्तोतुर्मम अवसे रक्षणार्थं नूनमवश्यं आगन्त-मागच्छतम् आगत्यचास्माअस्मै अवृकं बाधकरहितं पृथुविस्तीर्णं छर्दिर्गृहं प्रयच्छतं प्रदत्तम् । तथा याः अरातयः अदानशीलाः शत्रुभूताः प्रजास्तायुयुतं स्तोतृभ्यः पृथक्कुरुतम् ॥ १ ॥

१. अश्विद्वय, वत्स ऋषि की रक्षा के लिए तुम लोग अवश्य ही गये थे। इन ऋषि को बाधा-शून्य और विस्तीर्ण गृह प्रदान करो। उनके शत्रुओं को दूर कर दो।

अथ द्वितीया—

यदन्तरिक्षेयद्दिवियत्पञ्चमानुषाँअनु ।
नृम्णंतद्धत्तमश्विना ॥ २ ॥

यत् । अन्तरिक्षे । यत् । दिवि । यत् । पञ्च । मानुषान् ।
अनु । नृम्णम् । तत् । धत्तम् । अश्विना ॥ २ ॥

अन्तरिक्षे गन्धर्वादिभिः सेविते मध्यमे लोके यन्नृम्णं धनमस्ति दिवि द्युलोकेच यद-स्ति पञ्च पञ्चसंख्याकान्मानुषान् मनुष्यान् अनु । लक्षणे अनोःकर्मप्रवचनीयत्वम् कर्मप्रवच-नीययुक्तइतिद्वितीया पञ्चविधामनुष्याः निषादपञ्चमाश्चत्वारोवर्णाअत्रवर्तते तत्रचेहलोके यन्नृ-म्णं धनमस्ति हे अश्विना अश्विनौ तत्त्रिविधं नृम्णं धनं धत्तं अस्मभ्यं प्रयच्छतम् ॥ २ ॥

२. अश्विद्वय, जो धन अन्तरिक्ष और स्वर्ग में वर्त्तमान है और जो पञ्चश्रेणी (चार वर्ण और निषाद) में है, वही धन प्रदान करो।

अथ तृतीया—

येवांदंसांस्यश्विनाविप्रांसःपरिमामृशुः ।
एवेत्काण्वस्यबोधतम् ॥ ३ ॥

ये । वाम् । दंसांसि । अश्विना । विप्रासः । परिऽमामृशुः ।
एव । इत् । काण्वस्य । बोधतम् ॥ ३ ॥

हे अश्विनौ वां युवयोः संबन्धीनि दंसांसि कर्माणि परिचरणात्मकानि ये विप्रासो-विप्रामेधाविनोयजमानाः परिमामृशुः परिमृशन्ति पुनःपुनः स्पृशन्ति अनुतिष्ठन्तीत्यर्थः यथा तदीयानि परिचरणानि युवां जानीथः एवेत एवमेव काण्वस्य कण्वपुत्रस्य मम परिचरणं बोधतमवगच्छतम् ॥ ३ ॥

३. अश्विद्वय, जिन विप्र (मेधावी स्तोता) ने तुम लोगों के कर्मों (सेवाओं) का बार-बार अनुष्ठान किया है, उन्हें जानो। फलतः कण्व-पुत्रों के कर्मों को समझो।

अयंवांघर्मोअश्विनास्तोमेनपरिषिच्यते ।
अयंसोमोमधुमान्वाजिनीवसूयेनवृत्रंचिकेतथः ॥ ४ ॥

अयम् । वाम् । घर्मः । अश्विना । स्तोमेन । परि । सिच्यते ।
अयम् । सोमः । मधुऽमान् । वाजिनीवसू इति वाजिनीऽवसू ।
येन । वृत्रम् । चिकेतथः ॥ ४ ॥

हे अश्विनौ वां युवयोः संबन्धी अयं घर्मः प्रवर्ग्यः स्तोमेन स्तोत्रेण ऋक्सामरूपेण परिषिच्यते आर्द्रीक्रियते यथा युवयोस्तृप्तिकरोभवति तथा क्रियतइत्यर्थः यद्वा घर्मस्य हविषआधारभूतोमहावीरोघर्मः सः स्तोमेन स्तोतव्येन पयसा परिषिच्यते आसिच्यते वां युवयोरर्थं । अपिच हे वाजिनीवसू अन्नवन्तौ अयं सोमस्तार्तीयसवनिकोमधुमान् माधुर्यवान् युवाभ्यां दीयते येन युवां वृत्रमावरकं शत्रुं चिकेतथः हन्तव्यतया जानीथः अयं घर्मः सोमश्चेत्युभयत्रान्वयः ॥ ४ ॥

४. अश्विद्वय, तुम्हारा घर्म (हवि का याज्ञिक कड़ाहा) स्तोम-द्वारा आर्द्र किया जाता है। अन्न और धनवाले अश्विद्वय, जिस सोम के द्वारा तुमने वृत्र को जाना था, वह मधुमान् सोम यही है।

अथ पञ्चमी—

यदप्सुयद्वनस्पतौयदोषधीषुपुरुदंससाकृतम् ।
तेनमाविष्टमश्विना ॥ ५ ॥ ३० ॥

यत् । अप्ऽसु । यत् । वनस्पतौ । यत् । ओषधीषु ।
पुरुऽदंससा । कृतम् । तेन । मा । अविष्टम् । अश्विना ॥ ५ ॥ ३०॥

हे पुरुदंससा बहुकर्माणावश्विनौ अप्सूदकेषु यद्भेषजं कृतं युवामकार्ष्टम् करोतेर्लुङि मन्त्रेघसेत्यादिना च्लेर्लुक् तथा वनस्पतौ वनानां पतिर्वनस्पतिः पारस्करादित्वात्सुट् उभेवनस्पत्यादिष्विति पूर्वोत्तरपदयोर्युगपत्प्रकृतिस्वरत्वम् जात्यविदमेकवचनम् वनस्पतिषु वृक्षेषु यच्च भेषजं युवामकुरुतम् ओषधीषु ओषः पाकः आसु धीयतइति ओषधयोव्रीह्यादयः कर्मण्यधिकरणेचेति दधातेरधिकरणेकिमत्ययः दासीभारादिषु पठितत्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ओषधेश्च विभक्तावप्रथमायामितिदीर्घः व्रीह्यादिष्वोषधीषु च यद्भेषजं कृतं युवामकार्ष्टम् । हे अश्विना अश्विनौ तेन सर्वेण भेषजेन मा मां अविष्टं रक्षतम् अवतेर्लोटि सिब्बहुलमिति बहुलग्रहणात् सिप् पतइट् ॥ ५ ॥

५. विविध-कर्मा अश्विद्वय, जल, वनस्पति और ओषधियों (लतादि) में जो तुमने भेषज किया है, उसके द्वारा हमारी रक्षा करो।

॥ इति पञ्चमस्याष्टमे त्रिंशोवर्गः ॥ ३० ॥

अथ षष्ठी—

यन्नासत्या भुरण्यथो यद्वा देव भिषज्यथः ।
अयं वां वत्सो मतिभिर्न विन्धते हविष्मन्तं हि गच्छथः ॥ ६ ॥

यत् । नासत्या । भुरण्यथः । यत् । वा । देवा । भिषज्यथः ।
अयम् । वाम् । वत्सः । मतिऽभिः । न । विन्धते । हविष्मन्तम् ।
हि । गच्छथः ॥ ६ ॥

हे नासत्या सत्यस्वभावावश्विनौ यद् यौ युवां भुरण्यथः सर्वं जगत्पोषयथः । भुरण धारणपोषणयोः कंड्वादिः हे देवा दानादिगुणयुक्तौ अश्विनौ छान्दसः सांहितिकोह्रस्वः यद्वा यौ च युवां भिषज्यथः सर्वस्य प्राणिजातस्य भैषज्यं रोगोपशमनं कुरुथः भिषज चिकित्सायाम् अयमपि कंड्वादिः तौ वां युवां अयं वत्सः स्तोता मतिभिर्मननीयैः केवलैः स्तोत्रैर्न विंधते नविन्दते नलभते वर्णविकारश्छान्दसः । कुतइतिचेदुच्यते हविष्मन्तं हविर्युक्तं स्तोतारं हि युवां गच्छथः तस्माद्युवां हविर्भिर्युक्तैः स्तोत्रैः प्रसीदथ इत्यभिप्रायः ॥ ६ ॥

६. सत्य-स्वभाव देवो, तुम लोगों ने जगत् का परिपोषण किया है और सबको नीरोग बनाया है। स्तुति से वत्स ऋषि तुम्हें नहीं प्राप्त करते। तुम लोग हविवालों के पास जाते हो।

प्रवर्ग्येमहावीरे गोपयस्यासिच्यमाने आनूनमित्येषानुवक्तव्या सूत्र्यतेहि—आनूनमश्विनोर्ऋषिरितिगव्य आसुतेसिञ्चतश्रियमित्याज्यइति ।

सैषा सप्तमी—

आ नूनम॒श्विनो॒रृषिः॒ स्तोमं॑ चिकेत वा॒मया॑ ।
आ सोमं॒ मधु॑मत्तमं घ॒र्मं सि॑ञ्चा॒दथ॑र्वणि ॥ ७ ॥

आ । नूनम् । अ॒श्विनोः॑ । ऋषिः॑ । स्तोम॑म् । चि॒के॒त॒ । वा॒मया॑ ।
आ । सोम॑म् । मधु॑मत्ऽतमम् । घ॒र्मम् । सि॒ञ्चा॒त् । अथ॑र्वणि ॥ ७ ॥

हे अश्विनौ यदा युवामागच्छेयाथां यथा तदानीं युवयोरश्विनोः स्तोमं स्तोत्रं ऋषिर्मन्त्रद्रष्टा वामया वननीयया उत्कृष्टया बुद्ध्या नूनमवश्यं आचिकेत अभिजानीयात किज्ञाने छान्दसोलिट् । यथा मधुमत्तमं अतिशयेन मधुरं सोमं घर्मं प्रवर्ग्यसंबन्धिघर्माख्यं हविश्च अथर्वणि अहिंसकेऽग्नौ यद्वा अथर्वाऋषिः तेननिर्मथितोग्निरुपचारादथर्वेत्युच्यते अथर्वणाग्निर्मथनञ्च—त्वामग्नेपुष्करादधीत्यादिनिगमान्तरेषमन्यते । तस्मिन्नग्नौ आसिञ्चात् आसिञ्चेत् प्रक्षिपेत् अतः शीघ्रमागच्छतमित्यर्थः ॥ ७ ॥

७. वत्स ऋषि (इस सूक्त के वक्ता) ने उत्तम बुद्धि के द्वारा अश्विद्वय के स्तोत्र को जाना था। वत्स (मैं) ने अतीव मधुर सोम और घर्म (हविर्विशेष) को, अथर्वा द्वारा मथित अग्नि में फेंका था।

अथाष्टमी—

आ नूनं र॒घुव॑र्तनिं॒ रथं॑ तिष्ठाथो अश्विना ।
आ वां॒ स्तोमा॑ इ॒मे मम॒ नभो॒ न चु॑च्यवीरत ॥ ८ ॥

आ । नूनम् । र॒घुऽव॑र्तनिम् । रथ॑म् । ति॒ष्ठा॒थः॒ । अ॒श्वि॒ना॒ ।
आ । वा॒म् । स्तोमाः॑ । इ॒मे । मम॑ । नभः॑ । न । चु॒च्य॒वी॒र॒त॒ ॥ ८ ॥

हे अश्विनौ लघुवर्तिनं रघुवर्तनं शीघ्रगमनं रथं नूनमवश्यमिदानीमेव आतिष्ठाथः आतिष्ठतं अधिरोहतम् बालमूललध्वलमिमित्युभयोलंकारस्यरेफः । मम मदीयाइमे स्तोमाः स्तोत्राणि नभोन सूर्यमिव तेजस्विनौ वां युवां आचुच्यवीरत आच्यवन्ते अभिगच्छन्ति यद्वा च्यवतिरन्तर्भावितण्यर्थः आच्यवयन्ति युवामभिप्रापयन्ति ॥ ८ ॥

८. अश्विद्वय, तुम लोग शीघ्रगामी रथ पर चढ़ो। मेरे ये स्तोत्र सूर्य की तरह तेजस्वी तुम्हारे सामने जाते हैं।

अथ नवमी—

यद॒द्य वां॑ नासत्यो॒क्थैरा॑चुच्यु॒वीम॑हि ।
यद्वा॒ वाणी॑भिरश्विने॒वेत्का॒ण्वस्य॑ बोधतम् ॥ ९ ॥

---

१ ऋ० सं० ४. ५. ३३.।

यत् । अ॒द्य । वा॒म् । ना॒स॒त्या॒ । उ॒क्थैः । आ॒ऽचु॒च्यु॒वी॒महि॑ ।
यत् । वा॒ । वाणी॑भिः । अ॒श्वि॒ना॒ । ए॒व । इत् । का॒ण्वस्य॑ ।
बो॒ध॒त॒म् ॥ ९ ॥

हे नासत्यौ अद्येदानीं उक्थैः शस्त्रैः यद्यथा येन प्रकारेण वां आचुच्युवीमहि आगम-येम । हे अश्विनौ यद्वा यथा वाणीभिः उक्थव्यतिरिक्ताभिरपि वाग्भिः स्तुतिभिः युवामागम-येम एवेत् एवमेव तथैव काण्वस्य मम तदुक्थादिकं बोधतमवगच्छतम् ॥ ९॥

९. सत्यस्वभाव अश्विद्वय, आज मन्त्रों-द्वारा तुम्हें हम जैसे ले आते हैं और जैसे वाणी (स्तोत्र) के द्वारा तुम्हें हम ले आते हैं, वैसे ही कण्वपुत्र के (मेरे) स्तोत्रों को जानो ।

यद्वां॑ क॒क्षीवाँ॑ उ॒त यद्व्य॑श्व॒ ऋषि॒र्यद्वां॑ दी॒र्घत॑मा जु॒हाव॑ ।
पृथी॒ यद्वां॑ वै॒न्यः साद॑नेष्वे॒वेदतो॑ अश्विना चेतयेथाम् ॥ १०॥ २१ ॥

यत् । वा॒म् । क॒क्षीवा॑न् । उ॒त । यत् । वि॒ऽअ॑श्वः । ऋषिः॑ । यत् । वा॒म् ।
दी॒र्घऽत॑माः । जु॒हाव॑ । पृथी॑ । यत् । वा॒म् । वै॒न्यः । सद॑नेषु । ए॒व ।
इत् । अतः॑ । अ॒श्वि॒ना॒ । चे॒त॒ये॒था॒म् ॥ १० ॥ २१ ॥

हे अश्विनौ वां युवां कक्षीवानृषिः यद्यदा जुहाव जुहाव उवापिच व्यश्वः एतत्संज्ञक-श्चर्षिः यद्यदा जुहाव यद्यदाच वां युवां दीर्घतमाऋषिः जुहाव सदनेषु यज्ञगृहेषु वैन्योवेनस्य पुत्रः पृथी एतत्संज्ञोराजर्षिः वां युवां यद्यथा जुहाव जुहाव एवेत् एवमेव स्तुवतोमम अतः इदं स्तोत्रं इत्यध्याहारः द्वितीयार्थेतसिः हे अश्विनौ चेतयेथां जानीतम् ॥ १०॥

१०. अश्विद्वय, कक्षीवान् ऋषि ने जैसे तुम्हें बुलाया था और जैसे व्यश्व तथा दीर्घतमा ऋषियों ने एवम् वेन राजा के पुत्र पृथी ने जैसे यज्ञ-गृह में तुम्हें बुलाया था, वैसे ही मैं स्तुति करता हूँ मेरे इस स्तोत्र को जानो।

॥ इति पञ्चमस्याष्टमे एकविंशोवर्गः ॥ २१ ॥

अथैकादशी—

या॒तं छ॑र्दि॒ष्पा उ॒त नः॑ पर॒स्पा भू॒तं ज॑ग॒त्पा उ॒त न॑स्तनू॒पा ।
व॒र्तिस्तो॒काय॒ तन॑याय यातम् ॥ ११ ॥

या॒त॒म् । छ॒र्दिः॒ऽपौ । उ॒त । नः॒ । प॒रः॒ऽपा । भू॒तम् । ज॒ग॒त्ऽपौ ।
उ॒त । नः॒ । त॒नू॒ऽपा । व॒र्तिः । तो॒काय॑ । तन॑याय । या॒त॒म् ॥ ११ ॥

हे अश्विनौ छर्दिष्पौ छर्दिरिति गृहनाम तस्यास्मदीयस्य पालकौ सन्तौ युवां यातमा-गच्छतं। उतापि च नोस्माकं परस्पा परं अतिशयेन पालकौ यूयं भवथ पारस्करादित्वात्सुट्। तथा जगत्पौ सर्वस्य जगतः जङ्गमस्य प्राणिजातस्यास्मदीयस्य पालकौ भवतम्। उतापि च नो-स्माकं तनूपा तनूनां शरीराणां तनयानां वा पालकौ भवतम् एवरसर्वार्थं तोकाय तोकस्य पुत्र-स्य तनयाय तनयस्य पौत्रस्य चास्मदीयस्य वर्तिर्गृहं यातं गच्छतम्॥ ११॥

११. अश्विद्वय, तुम लोग गृह-पालक होकर आओ। तुम लोग अतीव पोषक हो। तुम संसार और शरीर के पालक होओ। पुत्र और पौत्र के गृह में आओ।

अथ द्वादशी—

यदिन्द्रेण सरथं याथो अश्विना यद्वा वायुना भवथः समोकसा।
यदादित्येभिर्ऋभुभिः सजोषसा यद्वा विष्णोर्विक्रमणेषु तिष्ठथः॥ १२॥

यत्। इन्द्रेण। सऽरथम्। याथः। अश्विना। यत्। वा। वायुना। भवथः। समऽओकसा। यत्। आदित्येभिः। ऋभुऽभिः। सऽजोषसा। यत्। वा। विष्णोः। विऽक्रमणेषु। तिष्ठथः॥ १२॥

हे अश्विनौ इन्द्रेणसह सरथं समानमेकंरथं आस्थाय यद्यदि याथोगच्छथः यद्वा य-दिवा वायुना सह समोकसा समाननिवासौ भवथः यद्यदिवा आदित्येभिः अदितेः पुत्रैः मित्रा-दिभिः ऋभुभिश्च सजोषसा सहप्रीयमाणौ वर्तेथे यद्वा यदिवा विष्णोर्विक्रमणेषु विष्णुना दे-वेन विक्रान्तेषु त्रिषु लोकेषु तिष्ठथः अतः सर्वस्मादपि स्थानादागच्छतमितिशेषः॥१२॥

१२. अश्विद्वय, यदि तुम लोग इन्द्र के साथ एक रथ पर जाते हो, यदि वायु के साथ एक स्थानवासी हो, यदि अदिति के पुत्र ऋभु आदि के साथ प्रसन्न हो और यदि विष्णु के पाद-क्षेप के साथ तीनों लोकों में अवस्थान करते हो, तो आओ।

यदद्याश्विनावहं हुवेय वाजसातये।
यत्पृत्सु तुर्वणे सहस्तच्छ्रेष्ठमश्विनोरवः॥ १३॥

यत्। अद्य। अश्विनौ। अहम्। हुवेय। वाजऽसातये। यत्। पृत्ऽसु। तुर्वणे। सहः। तत्। श्रेष्ठम्। अश्विनोः। अवः॥ १३॥

यद्यदा अहमश्विनौ वाजसातये संग्रामार्थं हुवेय आह्वयेय अद्येदानीं तावागच्छतमिति शेषः। पृत्सु पृतनासु संग्रामेषु तुर्वणे शत्रूणां हिंसने यत्सहः शत्रूणामभिभवितृ रक्षणं अश्विनोः तदनयोरक्षणं श्रेष्ठं प्रशस्यतमं अतस्तावाह्वयामीतिभावः॥ १३॥

१३. जिस समय में संग्राम के लिए अश्विद्वय को बुलाता हूँ, उस समय वे आवें। शत्रुओं के मारने में अश्विद्वय का जो विजयी रक्षण है, वही श्रेष्ठ है।

अथ चतुर्दशी—

आनूनंयातमश्विनेमाहव्यानिवांहिता।
इमेसोमासोअधितुर्वशेयदाविमेकण्वेषुवामथ॥ १४॥

आ। नूनम्। यातम्। अश्विना। इमा। हव्यानि। वाम्।
हिता। इमे। सोमासः। अधि। तुर्वशे। यदौ। इमे। कण्वेषु।
वाम्। अथ॥ १४॥

हे अश्विनौ नूनमवश्यमायातमागच्छतम् इमा इमानि पुरोवर्तीनि हव्यानि हवींषि वां युवाभ्यां हिता हितानि यद्वा युवयोरर्थं निहितानि कृतानि इमे च सोमासः सोमाः तुर्वशे यदौ च वर्तमानाः वां युवाभ्यां युवयोरर्थं संस्कृता वा अधिः सप्तम्यर्थानुवादकः। अथ अपि च कण्वेषु कण्वपुत्रेषु अस्मासु च इमे सोमाः वां युवाभ्यां दत्ताः अत आयातमित्यर्थः॥ १४॥

१४. अश्विद्वय, ये हव्य तुम्हारे लिए बनाये गये हैं। तुम लोग अवश्य आओ। यह सोम तुर्वश और यदु में वर्त्तमान है। यह तुम्हारे लिए संस्कृत है और कण्व-पुत्रों को दिया गया है।

यन्नासत्यापराकेअर्वाकेअस्तिभेषजम्।
तेननूनंविमदायप्रचेतसाछर्दिर्वत्साययच्छतम्॥१५॥३२॥

यत्। नासत्या। पराके। अर्वाके। अस्ति। भेषजम्। तेन। नूनम्।
विऽमदाय। प्रऽचेतसा। छर्दिः। वत्साय। यच्छतम्॥ १५॥ ३२॥

हे नासत्यावश्विनौ पराके दूरदेशे अर्वाके समीपे च युवयोः संबन्धि भेषजं रोगोपशमनकारणमस्ति तेन भेषजेन सहितं छर्दिर्गृहं हे प्रचेतसा प्रकृष्टज्ञानावश्विनौ विमदाय इवोपममेतत् एतत्संज्ञायैव ऋषये वत्साय नूनमवश्यं यच्छतं प्रयच्छतम्॥ १५॥

१५. नासत्य (सत्य-स्वभाव) अश्विद्वय, दूर अथवा निकट में जो भेषज है, उसके साथ, हे प्रकृष्ट ज्ञानवाले अश्विद्वय, विमद के समान वत्स को भी गृह प्रदान करो।

॥ इति पञ्चमस्याष्टमे द्वात्रिंशोवर्गः॥ ३२॥

अथ षोडशी—

अभुत्स्युप्रदेव्यासाकंवाचाहमश्विनोः।
व्यावर्देव्यामतिंविरातिंमर्त्येभ्यः॥ १६॥

अभुत्सि । ऊँ इति । प्र । देव्या । साकम् । वाचा । अहम् । अश्विनोः ।
वि । आवः । देवि । आ । मतिम् । वि । रातिम् । मर्त्येभ्यः ॥ १६ ॥

अश्विनोः संबन्धिन्या देव्या द्योतमानया वाचा स्तुतिरूपया साकं सह अहं प्राबुत्सि प्रबुद्धोस्मि उइति पूरणः हे देवि द्योतमाने उषस्त्वञ्च मतिं मयाकृतां स्तुतिं श्रुत्वा अभिलक्ष्य व्यावः तमांसि विवृणु अपगमय प्रकाशयेत्यर्थः वृणोतेश्छान्दसे लुङि मन्त्रेघसेत्यादिना च्लेर्लुक् छन्दस्यपिदृश्यतइत्याडागमः । अपिच मर्त्येभ्योमनुष्येभ्यः स्तोतृभ्योस्मभ्यं रातिं धनं व्यावः प्रकाशय ॥ १६॥

१६. अश्विद्वय-सम्बन्धी और प्रकाशमान स्तोत्र के साथ मैं जागा हूँ। द्युतिमती उषा, मेरी स्तुति से अन्धकार दूर करो और मनुष्यों को धन दो।

अथ सप्तदशी—

प्रबोधयोषोअश्विनाप्रदेविसूनृतेमहि ।
प्रयज्ञहोतरानुषक्प्रमदायश्रवोबृहत् ॥ १७ ॥

प्र । बोधय । उषः । अश्विना । प्र । देवि । सूनृते । महि । प्र ।
यज्ञऽहोतः । आनुषक् । प्र । मदाय । श्रवः । बृहत् ॥ १७॥

हे उषः अश्विनौ देवौ प्रबोधय अस्मत्स्तोत्रस्य श्रवणार्थं । हे देवि दानादिगुणयुक्ते हे सूनृते शुभ नेत्रि हे महि महति इत्थं महाभागा त्वं अश्विनौ प्रबोधय । हे यज्ञहोतः यज्ञानां यष्टव्यानां देवानामाह्वातर्होतर्वा आनुषगनुषक्तं संततं यथाभवति तथा अश्विनौ स्तुतिभिः प्रबोधय । तथा मदाय अश्विनोर्मदोत्पादनार्थं बृहन्महत् श्रवः श्रवणीयं सोमलक्षणमन्नं अस्माभिः प्रकल्पितम् ॥ १७॥

१७. देवी, सुन्दर-नेत्रा और महती उषा, अश्विद्वय को जगाओ और वर्द्धित करो। हे देवाह्वाता, अश्विद्वय को सतत प्रबोधित करो। उनके आनन्द के लिए बृहद् अन्न (सोम) प्रस्तुत हुआ है।

अथाष्टादशी—

यदुषोयासिभानुनासंसूर्येणरोचसे ।
आहायमश्विनोरथोवर्तिर्यातिनृपाय्यम् ॥ १८ ॥

यत् । उषः । यासि । भानुना । सम् । सूर्येण । रोचसे । आ । ह ।
अयम् । अश्विनोः । रथः । वर्तिः । याति । नृऽपाय्यम् ॥ १८ ॥

हे उषः भानुना दीप्त्यासह यपदा यासि गच्छसि यदानीं सूर्येण संरोचसे सम्यग्दीप्यसे। अपिच तस्मिन्समये अश्विनोरयं रथः नृपाय्यं यत् नृभिर्नेतृभिर्ऋत्विग्भिः पालनीयं वर्तिर्यज्ञगृहं आयाति ई आगच्छति खलु ॥ १८ ॥

१८. उषा, जिस समय तुम दीप्ति के साथ जाती हो, उस समय सूर्य के समान शोभा पाती हो। उस समय अश्विद्वय का यह रथ मनुष्यों के पोषणीय यज्ञ-गृह में आता है।

यदापीतासोअंशवोगावोनदुह्रऊधभिः।
यद्वावाणीरनूषतप्रदेवयन्तोअश्विना ॥ १९ ॥

यत्। आऽपीतासः। अंशवः। गावः। न। दुह्रे। ऊधऽभिः।
यत्। वा। वाणीः। अनूषत। प्र। देवऽयन्तः। अश्विना ॥ १९ ॥

यपदा आपीतासः आसमन्तात्पीतवर्णा अंशवः सोमलताः ऊधभिः गावोन गावइव दुह्रे रसं दुह्यते लोपस्तआत्मनेपदेष्विति तलोपः बहुलंछन्दसीतिरुडागमः। यद्वा यदाच देवयन्तो- देवान्कामयमानाः ऋत्विजः वाणीर्वाचः स्तुतीः अनूषत अस्तुवन् अकुर्वन्नित्यर्थः। तदा अश्विना अश्विनौ देवौ प्रावतं प्ररक्षतम् ॥ १९ ॥

१९. जिस समय पीत-वर्ण सोमलता को गाय के स्तन की तरह दूहा जाता है और जिस समय देव-कामी लोक स्तुति करते हैं, उस समय, हे अश्विद्वय, रक्षा करो। अयविंशी—

प्रद्युम्नायप्रशवसेप्रनृषाह्यायशर्मणे। प्रदक्षायप्रचेतसा ॥२०॥

प्र। द्युम्नाय। प्र। शवसे। प्र। नृऽसह्याय।
शर्मणे। प्र। दक्षाय। प्रऽचेतसा ॥ २० ॥

प्रचेतसा प्रकृष्टज्ञानावश्विनौ द्युम्नाय द्योतमानायान्नाय यशसे वा तादर्थ्येचतुर्थी द्युम्नार्थं अस्मान्प्ररक्षतम् शवसे बलाय च प्ररक्षतम् नृषह्याय नृभिः सोढव्याय शर्मणे सुखाय च प्ररक्षतम् दक्षाय वृध्यर्थं प्ररक्षतम्। यद्वा द्युम्नायेत्यादौ क्रियाग्रहणमपि कर्तव्यमिति कर्मणः सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थी द्युम्नादीन्यस्मभ्यं प्रयच्छतमित्यर्थः ॥ २० ॥

२०. प्रकृष्ट ज्ञानवाले अश्विद्वय, तुम लोग धन के लिए हमारी रक्षा करो। बल के लिए रक्षा करो। मनुष्यों के उपभोग्य सुख के लिए तथा समृद्धि के लिए हमारी रक्षा करो।

यंनूनंधीभिरश्विनापितुर्योनानिषीदथः।
यद्वासुम्नेभिरुक्थ्या ॥ २१ ॥ २२ ॥

यत् । नूनम् । धीभिः । अश्विना । पितुः । योना ।
निऽसीदथः । यत् । वा । सुम्नेभिः । उक्थ्या ॥ २१ ॥ ३३ ॥

अश्विनौ पितुः पालयितुर्द्युलोकस्य संबन्धिनि योना योनौ स्थाने यद्यदि धीभिः कर्मभिः सह निषीदथोनिवसथः यद्वा यदिवा हे उक्थ्या उक्थ्यौ प्रशस्यौ सुम्नेभिः सुम्नैः सुखैः सह निवसथः तदास्माभिः स्तुतौ संवावागच्छतमितिशेषः । अथवा पितुः पालयितुर्यजमानस्य संबन्धिनि योनौ यज्ञगृहे धीभिः स्तुतिभिः सार्धं यदि निवसथः यदिच सुम्नैः सुखकरैर्हविर्भिश्च सह निवसथः तत्रागच्छतम् । नूनमिति पदपूरणः उक्तंच यास्केन—अथापिपदपूरणः नूनंसातेमविचरंनरिमेइति[1] ॥ २१ ॥

२१- अश्विद्वय, यदि तुम लोग पितृ-तुल्य द्युलोक की गोद में, कर्म के साथ, बैठे हो और यदि, प्रशंसनीय होकर, सुख के साथ, निवास करते हो, तो हमारे पास आओ।

॥ इति पञ्चमस्याष्टमे त्रयस्त्रिंशोवर्गः ॥ ३३ ॥

यत्स्थइति षळृचं पञ्चमं सूक्तम् कण्वपुत्रस्य प्रगाथस्यार्षं आश्विनं आद्याबृहती द्वितीया मध्येज्योतिस्त्रिष्टुप् यत्रोष्टकस्तत्रोज्योतिरिति उक्तलक्षणसद्भावात् तृतीया अनुष्टुप् चतुर्थी आस्तारपंक्तिः अन्त्यौचेदास्तारपङ्क्तिरितितल्लक्षणम् पञ्चमी बृहती षष्ठी सतोबृहती । तथाचानुक्रान्तम्—यत्स्थःषट् प्रगाथोपत्यत्र बृहतीमध्येज्योतिरनुष्टुबास्तारपङ्क्तिःप्रगाथइति । गतोऽनुवाकाश्विने क्रतौ बार्हतेछन्दस्याश्विनशस्त्रेचेदंसूक्तम् सूत्र्यतेहि—पुनीतांयत्स्थइतिबार्हतमिति ।

अत्र प्रथमा—

यत्स्थोदीर्घप्रसद्मनियद्वादोरोचनेदिवः ।
यद्वासमुद्रेअध्याकृतेगृहेतआयातमश्विना ॥ १ ॥

यत् । स्थः । दीर्घऽप्रसद्मनि । यत् । वा । अदः । रोचने । दिवः ।
यत् । वा । समुद्रे । अधि । आऽकृते । गृहे ।
अतः । आ । यातम् । अश्विना ॥ १ ॥

हे अश्विनौ दीर्घप्रसद्मनि प्रसीदन्त्येषु देवाइति प्रसद्मानोयज्ञगृहाः दीर्घाआयताः प्रसद्मानोयस्मिन् तस्मिन्लोके यत् यदिस्थोभवथोवर्तेथे यद्वा यदिवा अदः अमुष्मि-

---

1. नि० १. ६ ।

म् दिवोद्युलोकस्य संबन्धिनि रोचने रोचमाने स्थाने भवथः यद्वा यदिवा समुद्रे अन्तरिक्षे समुद्रवन्त्यस्मादाप इति समुद्रमन्तरिक्षं तस्मिन् आकृते निर्मिते गृहे अधिवसथः अतस्तियावदपि स्थानात् हे अश्विनावायातमागच्छतम् ॥ १ ॥

१. अश्विद्वय, जिस लोक में प्रशस्त यज्ञ-गृह है, यदि उस लोक में रहते हो, यदि उस द्युलोक के दीप्तिमान् प्रदेश में रहते हो और यदि अन्तरिक्ष में निर्मित गृह में रहते हो, तो इन सब स्थानों से आओ।

यद्वां यज्ञं मनवे संमिमिक्षथुरेवेत्काण्वस्य बोधतम् ।
बृहस्पतिं विश्वान्देवाँ अहं हुव इन्द्राविष्णू अश्विनावाशुहेषसा ॥ २ ॥

यत् । वा । यज्ञम् । मनवे । सम्ऽमिमिक्षथुः । एव । इत् ।
काण्वस्य । बोधतम् । बृहस्पतिम् । विश्वान् । देवान् । अहम् ।
हुवे । इन्द्राविष्णू इति । अश्विनौ । आशुऽहेषसा ॥ २ ॥

हे अश्विनौ यद्वा यथावा येन प्रकारेण मनवे प्रजापतये यजमानाय यज्ञं संमिमिक्षथुः संसिक्तवन्तौ युवां कृतवन्तौ एवेत् एवमेव काण्वस्य कण्वगोत्रस्य मम यज्ञं कर्तुं बोधतमवगच्छतम् । अपिच बृहस्पतिं बृहतां देवानां पतिं देवपुरोहितं विश्वान्सर्वान्मित्रादीन्देवांश्च इन्द्राविष्णू च आशुहेषसा शीघ्राश्वौ यद्वा हेषृशब्दे शीघ्रं सर्वत्र शब्द्यमानौ स्तूयमानावश्विनौ च अहं हुवे आह्वये ॥ २ ॥

२. अश्विद्वय, तुम लोगों ने जैसे मनु (प्रजापति यजमान) के लिए यज्ञ को सिक्त किया था, वैसे ही कण्व-पुत्र के यज्ञ को जानो। मैं बृहस्पति, समस्त देवों, इन्द्र, विष्णु और शीघ्रगामी अश्वोंवाले अश्विद्वय को बुलाता हूँ।

अथ तृतीया—

त्या न्व१श्विना हुवे सुदंससा गृभे कृता ।
ययोरस्ति प्र णः सख्यं देवेष्वध्याप्यम् ॥ ३ ॥

त्या । नु । अश्विना । हुवे । सुऽदंससा । गृभे । कृता । ययोः ।
अस्ति । प्र । नः । सख्यम् । देवेषु । अधि । आप्यम् ॥ ३ ॥

त्या त्यौ पूर्वोक्तगुणावश्विनौ नु क्षिप्रमहं हुवे आह्वयामि कीदृशौ सुदंससा शोभनकर्माणौ गृभे गृहे ग्रहणाय अस्माभिर्दत्तानां हविषां स्वीकरणाय अस्मभ्यं धनदानाय वा कृता कृतौ मादृशैर्ऋत्विग्भिः निष्पादितौ ययोरश्विनोः सख्यं देवेषु मध्ये अधिः साम्यर्थानुवादी ययोरश्विनोः आप्यमाप्तव्यं नोऽस्माकं सख्यं सखित्वं प्रास्ति प्रभवति उत्कर्षेण वर्तते तौ हुवइत्यन्वयः ॥ ३ ॥

३. अश्विद्वय शोभनकर्मा हैं। वे हमारे हविष्य के स्वीकार के लिए प्रकट हुए हैं। मैं उन्हें बुलाता हूँ। अश्विद्वय का सख्य देवों में उत्कृष्ट और सहज-लभ्य है।

ययो॒रधि॒ प्र य॒ज्ञा अ॑सू॒रे सन्ति॑ सू॒रयः॑।
ता य॒ज्ञस्या॑ध्व॒रस्य॒ प्रचे॑तसा स्व॒धाभि॒र्या पिब॑तः सो॒म्यं मधु॑ ॥ ४॥

ययोः॑। अधि॑। प्र। य॒ज्ञाः। अ॒सू॒रे। सन्ति॑। सू॒रयः॑।
ता। य॒ज्ञस्य॑। अ॒ध्व॒रस्य॑। प्रऽचे॑तसा। स्व॒धाभिः॑।
या। पिब॑तः। सो॒म्यम्। मधु॑ ॥ ४ ॥

ययोरश्विनोरध्युपरि यज्ञाः ज्योतिष्टोमादयः सर्वे यागाः प्रसन्ति प्रभवन्ति छिन्नस्य यज्ञशिरसोऽश्विभ्यां संधानात्। तथाच—यज्ञशिरसोऽच्छिद्यते इत्युपक्रम्य तैत्तिरीयकम्—ताभ्यामेतद्यज्ञस्य शिरः प्रत्यधत्ताम् यदाश्विनो गृह्यते यज्ञस्य निष्कृत्या इति। असूरे स्तोतृरहितेऽपि देशे ययोश्च सूरयः स्तोतारः सन्ति तावश्विनौ अध्वरस्य हिंसाप्रत्यवायरहितस्य यज्ञस्य ज्योतिष्टोमादेः प्रचेतसा प्रकृष्टज्ञातारौ स्वधाभिः बलहेतुभिः स्तुतिभिः आह्वयामीति शेषः या यावश्विनौ सोम्यं सोममयं मधु मधुरं सोमरसं पिबतः॥ ४ ॥

४. जिन अश्विनीकुमारों के ऊपर ज्योतिष्टोम आदि यज्ञ प्रभु होते हैं और स्तोतृ-शून्य देश में भी जिनके स्तोता हैं, वे हिंसा-रहित यज्ञ के प्रकृष्ट ज्ञाता हैं। वे स्वधा (बलकारण स्तुति) के साथ सोममय मधु का पान करें।

यद॒द्याश्वि॑ना॒वपा॒ग्यत्प्राक्स्थो वा॑जिनीवसू।
यद्द्रु॒ह्यव्यन॑वि तु॒र्वशे॒ यदौ॑ हु॒वे वा॒मथ॒ मा ग॑तम् ॥ ५ ॥

यत्। अ॒द्य। अ॒श्वि॒नौ॒। अपा॑क्। यत्। प्राक्। स्थः।
वा॒जि॒नी॒व॒सू॒ इति॑ वाजिनीऽवसू। यत्। द्रु॒ह्यवि॑। अन॑वि।
तु॒र्वशे॑। यदौ॑। हु॒वे। वा॒म्। अथ॑। मा॒। आ। ग॒त॒म् ॥ ५ ॥

हे अश्विनौ अद्येदानीं यद्यदि अपाक् प्रतीच्यां दिशि स्थो भवथो यद्वा हे वाजिनीवसू अन्नवन्तौ यद्यदि प्राक् प्राच्यां दिशि स्थो भवथः यद्यदि वा द्रुह्यवि अनवि तुर्वशे यदौ द्रुह्युप्रभृतिषु चतुर्षु स्तोतृषु संनिहितौ भवथः एवं सर्वत्र संनिहितौ वां युवां हुवे अहमाह्वयामि अथानन्तरमेव मा मां आगतम् आगच्छतम्॥ ५ ॥

५. अन्न और धनवाले अश्विद्वय, इस समय तुम लोग पूर्व दिशा अथवा पश्चिम दिशा में हो अथवा द्रुह्यु, अनु, तुर्वश और यदु के पास हो, मैं तुम्हें बुलाता हूँ; मेरे पास आओ।

---

१ तै० सं० ६. ४. ९. ।

अथ षष्ठी—

यदन्तरिक्षेपतथःपुरुभुजायद्वेमेरोदसीअनु ।
यद्वास्वधाभिरधितिष्ठथोरथमतआयातमश्विना ॥६॥२४॥

यत् । अन्तरिक्षे । पतथः । पुरुऽभुजा । यत् । वा ।
इमे इति । रोदसी इति । अनु । यत् । वा । स्वधाभिः ।
अधिऽतिष्ठथः । रथम् । अतः । आ । यातम् । अश्विना ॥६॥ २४ ॥

हे पुरुभुजा बहूनां पालयितारौ बहुहविषो भोक्तारौ वा यद्यदि अन्तरिक्षे पतथो गच्छथः यद्वा यदि वा इमे रोदसी द्यावापृथिव्यावनु अनुलक्ष्य गच्छथः यद्वा यदि वा स्वधाभिः आत्मीयैस्तेजोभिर्बलैर्वा सार्धं रथं अधितिष्ठथः रथेऽधितिष्ठथः अधिशीङ्स्थासामिति आधारस्य कर्मसंज्ञा । अतः सर्वस्मात्स्थानात् हे अश्विनौ आयातमागच्छतम् ॥ ६ ॥

६. बहुत हवि का भक्षण करनेवाले अश्विद्वयं, यदि अन्तरिक्ष में जा रहे हो, यदि द्यावापृथिवी के अभिमुख जा रहे हो और यदि तेजोबल से रथ पर बैठ रहे हो, तो इन सभी स्थानों से आओ।

॥ इति पञ्चमस्याष्टमे चतुर्विंशोवर्गः ॥ २४ ॥

त्वमग्नइति दशर्चं षष्ठं सूक्तं कण्वगोत्रस्य वत्सस्यार्षं आग्नेयम् आद्या प्रतिष्ठागायत्री अ-ष्टकसप्तकषट्कोपेतत्वात् द्वितीयावर्धमाना षट्कसप्तकाष्टकोपेतत्वात् ।तथाचोक्तं—षट्कसप्तकाष्ट-कैर्वर्धमाना विपरीताप्रतिष्ठेति । दशमीत्रिष्टुप् शिष्टागायत्र्यः । तथाचानुक्रान्तम्—त्वमग्नेदशवत्स-आग्नेयंगायत्रं अन्त्यात्रिष्टुप् आद्याप्रतिष्ठाद्वितीयावर्धमानेति। प्रातरनुवाकस्याग्नेयेक्रतौ गायत्रेछन्द-स्याश्विनशस्त्रे च उत्तमावर्जमेतत्सूक्तं सूत्र्यतेहि—त्वमग्नेव्रतपाइत्युत्तमामुद्धरेदिति । आवपत्यां त्वमग्नेव्रतपाइति आद्यानुवाक्या । सूत्रितञ्च—त्वमग्ने व्रतपाअसि यद्वोवयंप्रमिनामव्रतानीति ।

तेषां प्रथमा—

त्वमग्नेव्रतपाअसिदेवआमर्त्येष्वा । त्वंयज्ञेष्वीड्यः ॥ १ ॥

त्वम् । अग्ने । व्रतऽपाः । असि । देवः । आ । मर्त्येषु । आ ।
त्वम् । यज्ञेषु । ईड्यः ॥ १ ॥

हे अग्ने देवोद्योतमानस्त्वं मर्त्येष्वा मनुष्येषु च आदेवेषु च मध्ये व्रतपाअसि भवानां क-र्मणां रक्षिता भवसि अतःकारणात् यज्ञेषु त्वमीड्यः स्तुत्योसि ॥ १ ॥

१. अग्निदेव, मनुष्यों में तुम कर्म-रक्षक हो;- इसलिए यज्ञ में तुम स्तुत्य हो।

अथ द्वितीया—

त्वम॑सि प्रश॒स्यो॑ वि॒दथे॑षु सहन्त्य। अग्ने॑ र॒थीर॑ध्व॒राणा॑म् ॥ २ ॥

त्वम् । अ॒सि॒ । प्र॒ऽश॒स्यः॑ । वि॒दथे॑षु । स॒ह॒न्त्य॒ । अग्ने॑ । र॒थीः । अ॒ध्व॒राणा॑म् ॥ २ ॥

हे सहन्त्य शत्रूणामभिभवितरग्ने विदथेषु यज्ञेषु त्वं प्रशस्यः स्तुत्योऽसि अध्वराणां यागानां रथीर्नेता च भवसि ॥ २॥

२. शत्रु-पराजय-कारी अग्नि, तुम यज्ञ में प्रशस्य हो और यज्ञों के नेता हो।

अथ तृतीया—

स त्वम॒स्मदप॒ द्विषो॑ युयो॒धि जा॑तवेदः। अदे॑वीरग्ने॒ अरा॑तीः ॥ ३ ॥

सः । त्वम् । अ॒स्मत् । अप॑ । द्विषः॑ । यु॒यो॒धि । जा॒त॒ऽवे॒दः॒ । अदे॑वीः । अ॒ग्ने॒ । अरा॑तीः ॥ ३ ॥

हे जातवेदः जातानां वेदितरग्ने सः पूर्वोक्तगुणस्त्वं अस्मदस्मत्तः द्विषो द्वेष्टॄन् शत्रून् अपयुयोधि पृथक्कुरु । अदेवीरासुरीः अरातीः शत्रुसेनाश्च पृथक्कुरु ॥ ३ ॥

३. उत्पन्न पदार्थों के ज्ञाता (जात-वेदा) अग्नि, हमारे शत्रुओं को अलग करो। अग्नि, तुम देव-द्वेषी शत्रु-सैन्य को अलग करो।

अथ चतुर्थी—

अन्ति॑ चि॒त्सन्त॒मह॑ य॒ज्ञं मर्त॑स्य रि॒पोः। नोप॑ वेषि जातवेदः ॥ ४ ॥

अन्ति॑ । चि॒त् । सन्त॑म् । अह॑ । य॒ज्ञम् । मर्त॑स्य । रि॒पोः । न । उप॑ । वे॒षि॒ । जा॒त॒ऽवे॒दः॒ ॥ ४ ॥

हे जातवेदः अन्तिचित् अन्तिकेऽपि सन्तं भवन्तं समीपे विद्यमानमपि रिपोः अस्मच्छत्रोर्मर्तस्य मनुष्यस्य यज्ञं नोपवेषि अहशब्दोऽवधारणे नैव कामयसे ॥ ४ ॥

४. जातवेदा अग्नि, समीपस्थ रहने पर भी तुम शत्रु के यज्ञ की कभी कामना नहीं करते।

अथ पञ्चमी—

मर्ता॑ अम॑र्त्यस्य ते॒ भूरि॒ नाम॑ मनामहे। विप्रा॑सो जा॒तवे॑दसः ॥ ५ ॥ ३५ ॥

मर्ताः॑ । अम॑र्त्यस्य । ते॒ । भूरि॑ । नाम॑ । म॒ना॒म॒हे॒ । विप्रा॑सः । जा॒तऽवे॑दसः ॥ ५ ॥ ३५ ॥

मर्ता मनुष्या विप्रासो मेधाविनो वयं हे अग्ने जातवेदसो जातानां वेदितुः अमर्त्यस्य मरणरहितस्य देवस्य ते तव भूरि विस्तृतं नाम स्तोत्रं मनामहे जानीमः कुर्मह इति यावत् ॥५॥

५. हम विप्र हैं और तुम अमर जातवेदा (उत्पन्न-वस्तु-ज्ञाता) हो। हम तुम्हारा विस्तृत स्तोत्र करेंगे।

॥ इति पञ्चमस्याष्टमे पंचत्रिंशोवर्गः ॥ ३५ ॥

अथ षष्ठी—

विप्रंविप्रासोवसेदेवंमर्तासऊतये। अग्निंगीर्भिर्हवामहे ॥ ६ ॥

विप्रम्। विप्रासः। अवसे। देवम्। मर्तासः। ऊतये। अग्निम्। गीःऽभिः। हवामहे ॥ ६ ॥

विप्रासोमेधाविनः मर्तासोमनुष्यावयं विप्रं मेधाविनं देवं दानादिगुणयुक्तमग्निं अवसे हविर्भिः तर्पयितुं ऊतये अस्माकं रक्षणार्थं च गीर्भिः स्तुतिभिः हवामहे आह्वयामहे ॥ ६ ॥

६. हम विप्र और मनुष्य हैं। हम विप्र (मेधावी) अग्निदेव को, हव्य के द्वारा प्रसन्न करने के लिए, अपनी रक्षा के निमित्त, स्तुति-द्वारा बुलाते हैं।

आग्निष्टुविकेषूक्थ्येषु तृतीयसवने आतेवत्स इति त्रैकलिकःस्तोत्रियस्तृचः सूत्रितञ्च— आतेवत्सोमनोयमदग्नेस्थूरंरयिंभरेति।

तृचे प्रथमा सूक्ते सप्तमी—

आतेवत्सोमनोयमत्परमाच्चित्सधस्थात्।अग्नेत्वांकामयागिरा॥७॥

आ। ते। वत्सः। मनः। यमत्। परमात्। चित्। सधऽस्थात्।
अग्ने। त्वाम्ऽकामया। गिरा ॥ ७ ॥

हे अग्ने वत्सऋषिः ते तव मनः परमाच्चित् उत्कृष्टादपि सधस्थानात् सहस्थानात् द्युलोकात् आयमत् आयमयति। केन साधनेन त्वां कामया त्वामभिलषन्त्या गिरा स्तुत्या॥७॥

७. अग्नि, उत्तम वासस्थान से भी वत्स ऋषि तुम्हारे मन को खींचते हैं। उनकी स्तुति तुम्हारी कामना करती है।

पुरुत्राहिसदृङ्ङसिविशोविश्वाअनुप्रभुः। समत्सुत्वाहवामहे ॥८॥

पुरुऽत्रा। हि। सऽदृङ्। असि। विशः। विश्वाः। अनु।
प्रऽभुः। समत्ऽसु। त्वा। हवामहे ॥ ८ ॥

हे अग्ने पुरुत्रा बहुषु देशेषु त्वं सदृङ्ङसि समानदृष्टिर्भवसि हि यस्मात् अतएव विश्वाः सर्वाविशः प्रजाः अनु अनुलक्ष्य प्रभुरीश्वरोभवसि। ईदृशं त्वा त्वां समत्सु संग्रामेषु रक्षणार्थं हवामहे आह्वयामहे ॥ ८ ॥

८. तुम अनेक देशों में समान रूप से द्रष्टा हो। फलतः सारी प्रजा के तुम स्वामी हो। युद्ध में तुम्हें हम बुलाया करते हैं।

समत्स्वग्निमवसे वाजयन्तो हवामहे। वाजेषु चित्रराधसम् ॥ ९ ॥

समत्ऽसु। अग्निम्। अवसे। वाजऽयन्तः। हवामहे।
वाजेषु। चित्रऽराधसम् ॥ ९ ॥

समत्सु सहमदनेषु सङ्ग्रामेषु वाजयन्तो बलमिच्छन्तो वयं अवसे रक्षणार्थमग्निं हवामहे कीदृशं वाजेषु सङ्ग्रामेषु चित्रराधसं चायनीयधनम् ॥ ९॥

९. अन्नाभिलाषी होकर युद्ध में, रक्षा के लिए, हम अग्नि को बुलाते हैं। संग्राम में अग्नि विचित्र धन से युक्त होते हैं।

प्रत्नो हि कमीड्यो अध्वरेषु सनाच्च होता नव्यश्च सत्सि।
स्वां चाग्ने तन्वं पिप्रयस्वास्मभ्यं च सौभगमा यजस्व ॥ १० ॥ २६ ॥

प्रत्नः। हि। कम्। ईड्यः। अध्वरेषु। सनात्। च। होता।
नव्यः। च। सत्सि। स्वाम्। च। अग्ने। तन्वम्। पिप्रयस्व।
अस्मभ्यम्। च। सौभगम्। आ। यजस्व ॥ १० ॥ २६ ॥

हे अग्ने अध्वरेषु यज्ञेषु ईड्यः स्तुत्यस्त्वं प्रत्नो हि चिरन्तनः खलु भवसि कमिति पूरकः तथा सनात् चिरकालादारभ्य होता देवानामाह्वाता च सन् नव्यः स्तुत्यश्च सन् सत्सि यज्ञेषु निषीदसि। हे अग्ने देवानां हविर्वहस्त्वं स्वां च तन्वं आत्मीयं च शरीरं पिप्रयस्व स्वदीयेन हविर्भागेन तर्पय अस्मभ्यं स्तोतृभ्यश्च सौभगं सुभगत्वं च आयजस्व प्रदेहि सुभगशब्दाद्भावार्थे सुभगान्मन्त्र इत्युद्गात्रादिषु पाठादञ्प्रत्ययः ॥ १० ॥

१०. अग्नि, तुम यज्ञ में पूज्य और प्राचीन हो। तुम चिरकाल से होता और स्तुत्य हो। यज्ञ में बैठते हो। अपने शरीर को हवि से तृप्त करो। हमें भी सौभाग्य प्रदान करो।

॥ इति पञ्चमस्याष्टमे षड्विंशो वर्गः ॥ २६ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन्। पुमर्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये पञ्चमाष्टके अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

॥ इति पञ्चमाष्टकः समाप्तः ॥ ५ ॥

पदपाठसहिता

ऋग्वेद-संहिता

सायणाचार्यकृत-भाष्यसंवलिता

सैव

हिन्दीभाषामन्त्रानुवादसमन्विता

अनुवादक

पण्डित रामगोविन्द त्रिवेदी

॥श्रीः॥

विद्याभवन प्राच्यविद्या ग्रन्थमाला

३५

पदपाठसहिता

ऋग्वेद-संहिता

सायणाचार्यकृत-भाष्यसंवलिता

सैव

हिन्दीभाषामन्त्रानुवादसमन्विता

अनुवादक

पण्डित रामगोविन्द त्रिवेदी

षष्ठो ऽष्टक

चौखम्बा विद्याभवन

वाराणसी

प्रकाशक
चौखम्बा विद्याभवन
(भारतीय संस्कृति एवं साहित्य के प्रकाशक तथा वितरक)
चौक (बैंक ऑफ बड़ोदा भवन के पीछे)
पो. बा. नं. 1069, वाराणसी 221001
दूरभाष : 2420404
ई-मेल : cvbhawan@yahoo.co.in

पुनर्मुद्रित 2007 ई०
१-९ भाग (सम्पूर्ण)
मूल्य : ३५००.००

अन्य प्राप्तिस्थान
चौखम्बा पब्लिशिंग हाउस
4697/2, भू-तल (ग्राउण्ड फ्लोर)
गली नं. 21-ए, अंसारी रोड
दरियागंज, नई दिल्ली 110002
दूरभाष : 23286537

◆

चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान
38 यू. ए. बंगलो रोड, जवाहर नगर
पो. बा. नं. 2113
दिल्ली 110007
दूरभाष : 23856391

◆

चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन
के. 37/117 गोपालमन्दिर लेन
पो. बा. नं. 1129, वाराणसी 221001
दूरभाष : 2335263

THE
VIDYABHAWAN PRACHYAVIDYA GRANTHAMALA
35

ṚG-VEDA-SAṀHITĀ

Together with

PADAPĀṬHA

&

SĀYAṆABHĀṢYA

Hindi Translation
by
Pt. Ram Govind Trivedi

SIXTH AṢṬAKA

CHOWKHAMBA VIDYABHAWAN
VARANASI

Publishers :
CHOWKHAMBA VIDYABHAWAN
(Oriental Publishers & Distributors)
Chowk (Behind Bank of Baroda Building)
Post Box No. 1069
Varanasi 221001
Tel : 2420404
E-mail : cvbhawan@yahoo.co.in

Edition : 2007
Price : 3500.00

Also can be had from :
CHAUKHAMBA PUBLISHING HOUSE
4697/2, Ground Floor
Gali No. 21-A, Ansari Road
Daryaganj, New Delhi 110002
Tel. : 23286537

CHAUKHAMBA SANSKRIT PRATISHTHAN
38 U.A. Bungalow Road, Jawahar Nagar
Post Box No. 2113
Delhi 110007
Tel. : 23856391

CHAUKHAMBA SURBHARATI PRAKASHAN
K. 37/117, Gopal Mandir Lane
Post Box No. 1129
Varanasi 221001
Tel. : 2335263

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्यनिःश्वसितंवेदा योवेदेभ्योऽखिलंजगत्। निर्ममे तमहंवंदे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥ १ ॥

इत्थंपंचमाष्टकं व्याख्यायेदानीं ऋषिच्छन्दोदेवताविनियोगप्रदर्शनपुरःसरं षष्ठस्य प्रथमोऽध्यायोव्याख्यातुमारभ्यते। अष्टममण्डलस्य द्वितीयेऽनुवाके षट्सूक्तानि जातानि। यइन्द्रेति त्रयस्त्रिंशदृचं सप्तमं सूक्तं कण्वगोत्रस्य पर्वताख्यस्यार्षं औष्णिहमैन्द्रम्। तथाचानुक्रान्तम्—यइन्द्रत्रयस्त्रिंशत्पर्वतऔष्णिहंत्विति। महाव्रतेनिष्केवल्ये औष्णिहतृचाशीतौ इदमादिके द्वे सूक्ते। तथैवपंचमारण्यकेसूत्र्यते—औष्णिहीतृचाशीतिर्यइन्द्रसोमपातमइति सूक्ते इति। दशमेऽहनि निष्केवल्ये आदितः षळृचः शंसनीयाः। सूत्र्यतेहि—यइंद्रसोमपातमइति षळुष्णिहइति। आभिप्लविकेषूक्थेषु तृतीयसवने ब्राह्मणाच्छंसिन आद्यस्तृचोवैकल्पिकोनुरूपः सूत्रितंच—यइन्द्रसोमपातमएन्द्रनोगधीति। तृतीयपर्यायेऽच्छावाकशस्त्रेऽप्ययमेवतृचोनुरूपः सूत्रितंच—इन्द्रःसुतेषुसोमेषु यइन्द्रसोमपातमइति।

तत्र प्रथमा—

ॐ यइन्द्रसोमपातमोमदःशविष्ठचेतति।
येनाहंसिन्य१त्रिणंतमीमहे ॥ १ ॥

यः। इन्द्र। सोमऽपातमः। मदः। शविष्ठ। चेतति।
येन। हंसि। नि। अत्रिणम्। तम्। ईमहे ॥ १ ॥

हे इन्द्र यस्त्वं सोमपातमः अतिशयेन सोमस्य पाता हे शविष्ठ बलवत्तम शवइति बलनाम तस्मान्मतुबन्तादातिशायनिकइष्ठन् विन्मतोर्लुक् टिलोपः हे ईदृशेन्द्र तस्य तव सोमपानजनितोयोमदश्चेतति सम्यग्जानाति वृत्रवधादीनि कार्याणि कर्तुं यद्यप्यस्य चेततीत्यनेनापि संबंधात् यद्वृत्तान्नित्यमिति तिङ् न निहन्यते। अथवैवमेवंवाक्यम् हे बलवत्तमेन्द्र सोमपातमः सोमस्यपातृतमोयस्त्वं मदः सोमैर्मादयितव्यः तर्पणीयः सन् चेतति पुरुषव्यत्ययः चेतसि सम्यग्जानासि मदोनुपसर्गे इति मदेः कर्मण्यप्। येन सोमपानजनितेन मदेन अत्रिणमत्तारं रा-

क्षसादिकं निहंसि निकृष्टां हिंसां प्रापयसि तं मदं तादृग्दोपेतं त्वां वा ईमहे याञ्चाकर्मा-यम् याचामहे। यद्वा ई गतौ दैवादिकः छांदसोविकरणस्य लुक् ईयामहे उपगच्छामः स्तु-तिभिः संभजामहइत्यर्थः॥ १ ॥

१. इन्द्र, तुम अत्यन्त सोम का पान करनेवाले हो। बलवानों में श्रेष्ठ इन्द्र, सोमपान-जनित मद से प्रसन्न होकर तुम अपने कार्यों को भली भाँति जानते हो। तुम जैसे सोम-जन्य मद से राक्षसों को मारते हो, वैसे ही मद से युक्त होने पर तुमसे हम याचना करते हैं।

येना॒दश॑ग्व॒मध्रि॑गुं वे॒पय॑न्तं॒ स्व॑र्णरम् । येना॑ समु॒द्रमावि॑था॒ तमी॑महे ॥ २॥

येन॑ । दश॑ऽग्वम् । अध्रि॑ऽगुम् । वे॒पय॑न्तम् । स्वः॑ऽनरम् ।
येन॑ । स॒मु॒द्रम् । आवि॑थ । तम् । ई॒म॒हे॒ ॥ २ ॥

हे इन्द्र येन सोमपानजनितेन मदेन दशग्वं ये दशभिर्मासैः सत्रासनं परिसमाप्य निरगमन् ते दशग्वा अंगिरसः। तेषामन्यतमं अध्रिगुं अधृतगमनं अनिवारितगतिं एतत्संज्ञं च ऋषिं वेपयंतं तमांसि वर्जयंतं स्वर्णरं सर्वस्य नेतारं सूर्यं च आविथ वृत्रादेर्दस्योरपनयनेन ररक्षिथ। येनच मदेन समुद्रमुदधिं अंतरिक्षं वा आविथ ररक्षिथ तदीयं मदं तद्वंतं त्वां वा ईमहे याचामहे। मदे हि सति हृष्टःसन् इन्द्रोबहुधनं प्रयच्छति अतस्तत्कारणस्य मदस्य याञ्चो-पपत्ता॥ २॥

२. तुमने सोम के जिस प्रकार के मद से युक्त होकर अंगिरोगोत्रीय अध्रिगु को और अन्धकार-विनाशक तथा सबके नेता सूर्य को बचाया था और जैसे मद से युक्त होकर तुमने समुद्र (वा अन्तरिक्ष) को बचाया था, वैसे ही मद से सम्पन्न होने पर हम तुमसे (धन की) याचना करते हैं। अथ तृतीया—

येन॒ सिन्धुं॑ म॒हीर॒पो रथाँ॑ इव प्रचो॒दयः॑ । पन्था॑मृ॒तस्य॒ यात॑वे॒ तमी॑महे ॥ ३॥

येन॑ । सिन्धु॑म् । म॒हीः । अ॒पः । रथा॑न्ऽइव ।
प्र॒ऽचो॒दयः॑ । पन्था॑म् । ऋ॒तस्य॑ । यात॑वे । तम् । ई॒म॒हे॒ ॥ ३ ॥

हे इन्द्र महीर्महतीरपः वृष्ट्युदकानि सिन्धुं स्यन्दनशीलांनदीं समुद्रं वा प्रति येन सोमपान-जन्येन मदेन प्रचोदयः प्रेरयसि। तत्रदृष्टान्तः—रथाँइव यथा रथिनोरथान् स्वाभिलषितदेशगम-नाय प्रेरयन्ति तद्वत् ऋतस्य यज्ञस्य पन्थां पन्थानं मार्गं यातवे यातुं प्राप्तुं तं मदमीमहे याचामहे॥ ३॥

३. जैसे सोमपान-जन्य मद के कारण (रथी के) रथ के समान प्रचुर वृष्टि-जल को तुम समुद्र की ओर भेजते हो, तुम्हारे वैसे ही मद से युक्त होने पर हम, यागपथ की प्राप्ति के लिए, याचना करते हैं।

इमंस्तोममभिष्टयेघृतंनपूतमद्रिवः । येनानुसद्यओजसाववक्षिथ ॥४॥

इमम् । स्तोमम् । अभिष्टये । घृतम् । न । पूतम् ।
अद्रिऽवः । येन । नु । सद्यः । ओजसा । ववक्षिथ ॥ ४ ॥

हे अद्रिवोवज्रवन्निन्द्र घृतं न घृतमिव यद्वापूतमाज्यमिव पूतंशुद्धं इममस्मदीयं स्तोमं स्तोत्रं जुषस्वेतिशेषः । किमर्थं अभिष्टये अभिप्राप्त्यै इष्टस्य धनादेरस्माकं लाभायेत्यर्थः । येन स्तोत्रेण स्तूयमानः सन् ओजसात्मीयेन बलेन सद्यस्तदानीमेव स्तुतिसमयएव नु क्षिप्रं ववक्षिथास्मान्वहसि अभिलषितं प्रापयसि इमं स्तोममित्यन्वयः ॥ ४ ॥

४. वज्री इन्द्र, जिस स्तोत्र से स्तुत होकर तुम अपने बल से तुरत हमारा मनोरथ पूर्ण करते हो, अभीष्ट-प्राप्ति के लिए घृत के समान उसी पवित्र स्तोत्र को जानो (ग्रहण करो)।

इमंजुषस्वगिर्वणःसमुद्रइवपिन्वते । इन्द्रविश्वाभिरूतिभिर्ववक्षिथ ॥५॥१॥

इमम् । जुषस्व । गिर्वणः । समुद्रःऽइव । पिन्वते ।
इन्द्र । विश्वाभिः । ऊतिऽभिः । ववक्षिथ ॥ ५ ॥ १ ॥

हे गिर्वणोगिरां स्तुतीनां संभक्तः यद्वा स्तुतिभिः संभजनीयेन्द्र इमं स्तोमं मया क्रियमाणं जुषस्व सेवस्व सच स्तोमः समुद्रइव समुद्रोयथा चन्द्रोदयं प्राप्य पिन्वते वर्धते अभिधेयस्येन्द्रगुणगणस्याधिक्येन तत्प्रतिपादिकास्तुतिरपि विस्तृता भवतीत्यर्थः । पूर्वस्यामृचि ववक्षिथेत्यनेन युक्तो येनेतिशब्दोनापि सामर्थ्यात्तेन संबध्यते अतएवास्य तिङ्ङतिङइति निघाताभावः । हे इंद्र येन स्तोमेन हेतुना विश्वाभिर्व्याप्ताभिरूतिभीरक्षाभिः ववक्षिथ वहसि श्रेयांस्यस्मान्प्रापयसि वहेःसकन्ताल्लिटि अभ्यासवति निषेधादामभावे थलि लिटि रूपमेतत् ॥५॥

५. स्तुति-द्वारा आराधनीय इन्द्र, इस स्तोत्र को ग्रहण करो। यह स्तोत्र समुद्र के समान बढ़ता है। इन्द्र, उस स्तोत्र से तुम सारी रक्षाओं के साथ हमें कल्याण देते हो।

॥ इति पष्ठस्य प्रथमे प्रथमोवर्गः ॥ १ ॥

अथ षष्ठी—

योनोदेवःपरावतःसखित्वनायमामहे । दिवोनवृष्टिंप्रथयन्ववक्षिथ ॥६॥

यः । नः । देवः । पराऽवतः । सखिऽत्वनाय । मामहे ।
दिवः । न । वृष्टिम् । प्रथयन् । ववक्षिथ ॥ ६ ॥

योनोदेवो दानादिगुणयुक्तइंद्रः परावतः परावतात् दूरात् द्युलोकादागत्य नोस्माकं सखित्वनाय सखित्वाय मामहे धनानि प्रददौ मंहतेर्दानकर्मणएतद्रूपं । यद्वा अस्माभिः पूज्यते मह-

पूजायाम् अस्माच्छान्दसः कर्मणिक्विट्। उत्तरार्धर्चः प्रत्यक्षकृतः हे इन्द्र दिवोन वृष्टिं दिवः स-काशात् वृष्टिमिव प्रथयन् अस्मदीयानि धनानि विस्तारयन् यस्त्वं ववक्षिथ अस्मान्वोढु-मिच्छसि तादृशं त्वां स्तौमीति शेषः ॥ ६ ॥

६. दूर देश से आकर इन्द्र ने हमारी मैत्री के लिए धन दिया है। इन्द्र, द्युलोक से वृष्टि के समान हमारे धन का विस्तार करते हुए तुम हमें श्रेय देने की इच्छा करते हो।

ववक्षुरस्यकेतवउतवज्रोगभस्त्योः। यत्सूर्योनरोदसीअवर्धयत् ॥ ७ ॥

ववक्षुः। अस्य। केतवः। उत। वज्रः। गभस्त्योः।
यत्। सूर्यः। न। रोदसी इति। अवर्धयत् ॥ ७ ॥

अस्येन्द्रस्य केतवः प्रज्ञानानि अस्मत्स्तुतिविषयाणि यद्वा रथे उत्क्षिप्ताः पताकाः केतवः ववक्षुरवहन् अस्मान् श्रेयांसि प्रापयन्। उतापिच गभस्त्योः बाहुनामैतत् इन्द्रस्य हस्त-योरवस्थितोवज्रश्चावहत् यदा अयमिन्द्रः सूर्योन सर्वस्य प्रेरकआदित्यइव रोदसी द्या-वापृथिव्यौ वृष्ट्यादिप्रदानेनावर्धयत् तदानीमित्यर्थः ॥ ७ ॥

७. जब इन्द्र सबके प्रेरक आदित्य के समान द्यावापृथिवी को वृष्टि आदि से बढ़ाते हैं, तब इन्द्र की पताकायें और इन्द्र के हाथों में अवस्थित वज्र हमें कल्याण देते हैं।

यदिप्रवृद्धसत्पतेसहस्रंमहिषाँअघः। आदित्तइन्द्रियंमहिप्रवावृधे॥८॥

यदि। प्रऽवृद्ध। सत्ऽपते। सहस्रम्। महिषान्।
अघः। आत्। इत्। ते। इन्द्रियम्। महि। प्र। वावृधे ॥ ८ ॥

हे प्रवृद्ध प्रकर्षेणमहन् हे सत्पते सतामनुष्ठातॄणां पालयितरिन्द्र सहस्रं सहस्रसंख्याकान् महिषान्महत्त्वमेवच महतोऽसुरान् वृत्रादीन् यदि यदा अघः अवधीः हन्तेश्छान्दसमेतद्रूपम्। य-द्वा घस्लृअदने लुङिलिपि घसेघसेति च्लेर्लुक्। आदित् अनंतरमेव हे इन्द्र ते तव इन्द्रियं वीर्यं महि महत्प्रवृद्धं सत्प्रववृधे प्रकर्षेण ववृधे ॥ ८ ॥

८. प्रवृद्ध और अनुष्ठाताओं के रक्षक इन्द्र, जिस समय तुमने सहस्र-संख्यक वृत्र आदि असुरों का वध किया, उसके अनन्तर ही तुम्हारा महान् बल भली भाँति बढ़ा। अथ नवमी—

इन्द्रःसूर्यस्यरश्मिभिर्न्यर्शसानमोषति। अग्निर्वनेवसासहिःप्रवावृधे॥ ९॥

इन्द्रः। सूर्यस्य। रश्मिऽभिः। नि। अर्शसानम्।
ओषति। अग्निः। वनाऽइव। ससहिः। प्र। वावृधे ॥ ९ ॥

अयमिन्द्रः सूर्यस्य सर्वस्य प्रेरकस्यादित्यस्य रश्मिभिः किरणैः करणभूतैः अर्शसानं अर्तेर्गुण्यः शृट्चेति कानवादिष्यस्मादसानच्प्रत्ययः शुडागमश्च अयं केवलोप्यर्विराद्पूर्वोर्धोद्दिष्टः आद्युदात्तश्च बाधनेवर्तते यथा आर्विमावोरिति । अर्शसानं बाधमानं मन्देहादिकमसुरं न्योषति नितरां दहति उपदाहे । तत्रदृष्टांतः—अग्निर्वनेव यथा वनान्यरण्यानि दावानलोभस्मसात्करोति तद्वत् । एवं सासहिः शत्रूणामभिभवनशीलइन्द्रः मवावृधे प्रकर्षेण वर्धते ॥ ९ ॥

९. जैसे आग (दावानल) वनों को जलाती है, वैसे ही इन्द्र सूर्य की किरणों के द्वारा बाधक शत्रु को जलाते हैं। शत्रुओं को दबानेवाले इन्द्र भली भाँति बढ़ते हैं।

इ॒यं ते॑ ऋ॒त्विया॑वती धी॒तिरे॑ति॒ नवी॑यसी ।
स॒प॒र्यन्ती॑ पुरुप्रि॒या मिमी॑त॒ इत् ॥ १० ॥ २ ॥

इ॒यम् । ते॒ । ऋ॒त्विय॑ऽवती । धी॒तिः । ए॒ति॒ । नवी॑यसी ।
स॒प॒र्यन्ती॑ । पु॒रु॒ऽप्रि॒या । मिमी॑ते । इत् ॥ १० ॥ २ ॥

हे इन्द्र ते त्वां इयं पुरोवर्तिनी मया क्रियमाणा धीतिः स्तुतिः एति गच्छति कीदृशी ऋत्वियावती ऋतौ वसंतादिकाले अनुष्ठेयं यज्ञकर्म ऋत्वियं तद्वती नवीयसी अतिशयेनाभिनवा स्तुतिः सपर्यंती पूजयन्ती पुरुप्रिया पुरु बहुलं प्रीणयित्री सती मिमीतइत् इन्द्रगतान्गुणान् परिच्छिन्दत्येव माहात्म्यं मत्यापयत्येव सेयमित्यन्वयः । अनुमायमानेन यच्छब्देनच योगात् मिमीत इत्यस्य निघाताभावः । यद्वा सपर्यन्ती पुरुप्रियेतीदमपि एतीत्यनेन संबंधनीयं अतः पूर्वपदस्य भिन्नवाक्यस्थत्वात् समानवाक्ये युष्मदस्मदादेशावक्तव्याइति वचनाचदपेक्षया निघाताभावे सत्यभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम् ॥ १० ॥

१०. मेरी यह स्तुति तुम्हारे पास जाती है। यह स्तुति वसन्त आदि में किये जाने योग्य यज्ञ-कार्यवाली, अतीव अभिनव, पूजक और बहुत ही प्रसन्नताकारक है।

॥ इति षष्ठस्य प्रथमे द्वितीयोवर्गः ॥ २ ॥

अथैकादशी—

गर्भो॑ य॒ज्ञस्य॑ देव॒युः क्रतुं॑ पुनीत आनु॒षक् ।
स्तोमै॒रिन्द्र॑स्य वावृधे॒ मिमी॑त॒ इत् ॥ ११ ॥

गर्भः॑ । य॒ज्ञस्य॑ । दे॒व॒ऽयुः । क्रतु॑म् । पु॒नी॒ते॒ ।
आ॒नु॒षक् । स्तोमैः॑ । इन्द्र॑स्य । वा॒वृ॒धे॒ । मिमी॑ते । इत् ॥ ११ ॥

यज्ञस्य यष्टव्यस्येन्द्रस्य गर्भोगरिता स्तोता गृणातेर्भन् अतिगृभ्यांभन् यद्वा यजेर्भावएव नङ्प्रत्ययः यागस्य गर्भोग्रहीता अनुष्ठाता देवयुः देवं दानादिगुणयुक्तमिन्द्रमा-

त्मनइच्छन् आनुषगनुषक् आनुपूर्व्येण संततं यथा भवति तथा कर्तुं मज्ञापकं सोमं पुनीते दशापवित्रेण शोधयति इन्द्रपानार्थमितिशेषः । यद्वा यज्ञस्य गर्भोदीक्षितः । पुनर्वा एतमृत्विजोगर्भंकुर्वन्तीत्यादिब्राह्मणम् । सदेवकामः कर्तुं ज्योतिष्टोमादिकं आनुषक् आनुपूर्व्येनामैवत् यदाहयास्कः— आनुषगिति नामानुपूर्व्यस्येति । सः स्तोता इन्द्रस्य कर्मणि षष्ठी इन्द्रविषयैः स्तोमैः स्तोत्रैर्वधृधे वर्धते यद्वा वृधिना प्रयोज्यव्यापारवाचिना प्रयोजकव्यापारोलक्ष्यते । स्तोमैः स्तोत्रैः तमिन्द्रं वर्धयति सच स्तोमैर्मिमीतइव इन्द्रस्य गुणजातं परिच्छिनत्त्येव अनुगतार्थो भवतीत्यर्थः ॥ ११ ॥

११. स्तोता इन्द्र के यज्ञ का कर्त्ता है। वह इन्द्र के पान के लिए अनुषङ्गी सोम को "दशापवित्र" से पवित्र करता है। वह स्तोत्र-द्वारा इन्द्र को वर्द्धित करता है और स्तोत्रों से इन्द्र के गुणों की सीमा बाँधता है।

सनिर्मित्रस्यपप्रथइन्द्रःसोमस्यपीतये ।
प्राचीवाशीवसुन्वतेमिमीतइत् ॥ १२ ॥

सनिः । मित्रस्य । पप्रथे । इन्द्रः । सोमस्य । पीतये ।
प्राची । वाशीऽइव । सुन्वते । मिमीते । इत् ॥ १२ ॥

मित्रस्य मित्रभूतस्य स्तोतुः सनिर्धनस्य दाता इन्द्रः सोमस्य पीतये पानाय पप्रथे प्रथितोविस्तीर्णशरीरोऽभूत् यथा पीतोबहुलः सोमउदरेन्तर्भवति तथा प्रवृद्धशरीरोबभूवेत्यर्थः । तत्र प्रथने दृष्टांतः—प्राची प्रांचती प्रकर्षेण स्तुत्यगुणगणं प्राप्नुवती वाशीव वाक्यमेवत् स्तुतिरूपा वाक् सुन्वते । षष्ठ्यर्थे चतुर्थीवक्तव्येतिचतुर्थी । सुन्वतः सोमाभिषवं कुर्वतोयजमानस्य संबंधिनी यथा स्तुत्यगुणबाहुल्येन विस्तीर्णाभवति तथेन्द्रः पप्रथइत्यर्थः । प्रथिताच सा मिमीतइत् इन्द्रमाहात्म्यं यथावत्परिच्छिनत्त्येव ॥ १२ ॥

१२. मित्र स्तोता के लिए दाता इन्द्र ने गुण-गान करनेवाले अभिषव-कर्त्ता के वाक्य की तरह अन्न-पान के लिए अपने शरीर को बढ़ा लिया। यह स्तुत वाक्य इन्द्र के गुणों की सीमा करता है।

अथ त्रयोदशी—

यंविप्राउक्थवाहसोभिप्रमन्दुरायवः ।
घृतंनपिप्यआसन्यृतस्यूयत् ॥ १३ ॥

यम् । विप्राः । उक्थऽवाहसः । अभिऽप्रमन्दुः ।
आयवः । घृतम् । न । पिप्ये । आसनि । ऋतस्य । यत् ॥ १३ ॥

---

१ ऐ०ब्रा०१. ३. । २ नि० ६. १४. ।

विप्रा मेधाविनः उक्थवाहसः उक्थानां शस्त्राणां वोढारः प्रापयितारः आयवो मनुष्याः यमिन्द्रं अभिप्रमन्दुः अभि प्रकर्षेण मादयन्ति मदेर्व्यत्ययेन परस्परं द्विर्वचनपरेण छन्दसिवेतिवचनाद् द्विर्वचनाभावः। तस्येन्द्रस्य आसनि आस्ये पद्दन्नित्यादिना आस्य शब्दस्यासन्नादेशः घृतं न घृतमिव शुचं पिप्ये सेचनेन वर्धये प्यायतेश्छान्दसो लिट् लिड्य-ङोश्चेति पीभावः। किंचशुचिः ऋतस्य यज्ञस्य संबंधि यत्सोमलक्षणं हविरस्ति तदित्यर्थः॥१३॥

१३. विप्र अथवा मेधावी और स्तोत्र-वाहक मनुष्य जिन इन्द्र को भली भाँति प्रमत्त करते हैं, उन इन्द्र के मुख में घृत के समान यज्ञ का हव्य सिक्त करूँगा।

उतस्वराजेअदितिःस्तोममिन्द्रायजीजनत्।
पुरुप्रशस्तमूतयऋतस्ययत्॥ १४॥

उत। स्वऽराजे। अदितिः। स्तोमम्। इन्द्राय।
जीजनत्। पुरुऽप्रशस्तम्। ऊतये। ऋतस्य। यत्॥ १४॥

उतापि च अदितिरदीना देवमाता अखंडनीयस्तोत्रा वा स्वराजे स्वयमेव राजमानायेन्द्राय पुरुप्रशस्तं बहुलमुत्कृष्टं यद्वा पुरुभिर्बहुभिः प्रशंसितव्यं स्तोमं स्तोत्रं जीजनत् अजीजनत् अजनयत्। किमर्थं ऊतये रक्षणार्थं यत्स्तोत्रं ऋतस्य सत्यस्य वा संबंधि भवति तं स्तोममित्यन्वयः॥ १४॥

१४. अदिति ने स्वयं शोभमान (स्वराट्) इन्द्र के लिए, रक्षा के निमित्त, अनेकों के द्वारा प्रशंसित सत्य-सम्बन्धी स्तोत्र को उत्पन्न किया।

अभिवह्नयऊतयेनूषतप्रशस्तये।
नदेवविव्रताहरीऋतस्ययत्॥ १५॥ ३॥

अभि। वह्नयः। ऊतये। अनूषत। प्रऽशस्तये। न।
देव। विऽव्रता। हरी इति। ऋतस्य। यत्॥ १५॥ ३॥

वह्नयो वोढार ऋत्विजः ऊतये रक्षणार्थं प्रशस्तये प्रशस्त्यर्थं च अभ्यनूषत इन्द्रमभ्यस्तुवन्। णु स्तुतौ कुटादिः। हे देव दानादिगुणयुक्तेन्द्र नेति संप्रत्यर्थे संप्रति विव्रता विविधकर्माणौ हरी त्वदीयावश्वौ ऋतस्य यज्ञस्य सत्यस्य वा संबंधि यत् स्तोत्रं हविर्वा विद्यते तदभिलक्ष्य त्वा वहतामिति शेषः॥ १५॥

१५. यज्ञ-वाहक ऋत्विक् लोग रक्षा और प्रशंसा के लिए इन्द्र की स्तुति करते हैं। देव इन्द्र, इस समय विविध-कर्मा हरि नामक दोनों अश्व, यज्ञ में जो है, उसके लिए तुम्हें वहन करते हैं।

॥ इति षष्ठस्य प्रथमे तृतीयो वर्गः॥ ३॥

अथ षोडशी—

यत्सोममिन्द्रविष्णविय्द्वांघत्रितआप्त्ये।
यद्वांमरुत्सुमन्दसेसमिन्दुभिः ॥ १६ ॥

यत्। सोमम्। इन्द्र। विष्णवि। यत्। वा। घ। त्रिते।
आप्त्ये। यत्। वा। मरुत्ऽसु। मन्दसे। सम्। इन्दुऽभिः ॥ १६ ॥

हे इन्द्र विष्णवि विष्णौ पानार्थमागतेसति अन्यदीये यागे सोमं यद्यदि येन विष्णुना सार्धं पिबसि यद्वा यदिच आप्त्ये अपांपुत्रे त्रिते एवत्संज्ञे राजर्षौ यजमाने सोमं पिबसि घेतिपूरणः यद्वा यदिच मरुत्सुच सोमपानायागतेषु अन्यदीये यज्ञे मन्दसे माद्यसि तथाप्यस्मदीयैरेवेन्दुभिः सोमैः सं सम्यङ्माद्य ॥ १६ ॥

१६. हे इन्द्र, विष्णु, आप्तत्रित (राजर्षि) अथवा मरुतों के आने पर दूसरों के यज्ञ में उनके साथ सोम पीकर प्रमत्त होते हो, तथापि हमारे सोम से भली भाँति प्रमत्त होओ।

यद्वाशक्रपरावतिसमुद्रेअधिमन्दसे।
अस्माकमित्सुतेरणासमिन्दुभिः ॥ १७ ॥

यत्। वा। शक्र। पराऽवति। समुद्रे। अधि। मन्दसे।
अस्माकम्। इत्। सुते। रण। सम्। इन्दुऽभिः ॥ १७ ॥

हे शक्रेन्द्र परावति परागते दूरदेशे समुद्रे समुन्दनशीले सोमे अधिः सप्तम्यर्थानुवादी यद्वा यदिवा मन्दसे माद्यसि तथापि अस्माकमित् अस्माकमेव सोमेभिषुते सति इन्दुभिः सोमरसैः संरण सम्यग्रमस्व ॥ १७॥

१७. इन्द्र, यद्यपि दूर देश में द्रवशील सोमपान से प्रमत्त होते हो, तथापि हमारा सोम प्रस्तुत होने पर उसके साथ भली भाँति रमण करो।

अथाष्टादशी—

यद्वासिसुन्वतोवृधोयजमानस्यसत्पते।
उक्थेवायस्यरण्यसिसमिन्दुभिः ॥ १८ ॥

यत्। वा। असि। सुन्वतः। वृधः। यजमानस्य।
सत्ऽपते। उक्थे। वा। यस्य। रण्यसि। सम्। इन्दुऽभिः ॥ १८ ॥

हे सत्पते सतां पालयितरिन्द्र सुन्वतः सोमाभिषवं कुर्वतो यजमानस्य यद्वा यदिवा वृधांसि वर्धयिता भवसि वृधैरन्तर्णीतण्यर्थादिगुपबन्लक्षणः कः। यस्य च यजमानस्य उक्थे शस्त्रे वा शंसिते सति रण्यसि रमसे एवमपि इन्दुभिरस्मदीयैरेव सोमैः सम्यग्रमस्व ॥ १८ ॥

१८. सत्यपालक इन्द्र, तुम सोमाभिषव-कर्त्ता यजमान के वर्द्धक हो। तुम जिस यजमान के उक्थ मन्त्र से प्रसन्न होते हो, उसके सोम से प्रसन्न होओ।

अथैकोनविंशी—

देवंदेवं वोऽवसु इन्द्रमिन्द्रं गृणीषणि।
अधा यज्ञाय तुर्वणे व्यानशुः ॥ १९ ॥

देवम्ऽदेवम्। वः। अवसे। इन्द्रम्ऽइन्द्रम्। गृणीषणि।
अध। यज्ञाय। तुर्वणे। वि। आनशुः ॥ १९ ॥

हे ऋत्विग्यजमानाः वो युष्माकमवसे रक्षणाय देवं देवमिन्द्रं इन्द्रं दानादिगुणयुक्तं इन्द्रः बहुषु देशेषु युगपत्प्रवृत्तेषु यागेषु तत्रतत्र हविःस्वीकरणाय बहूनि शरीराण्यादधानः स्वयमेकोऽप्यनेकः सन् तत्रतत्र सन्निधत्ते तथा च निगमान्तरं—इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयत इति। तदपेक्षयेयं वीप्सा बहुविभज्य वर्तमानं सर्वं तमिन्द्रं गृणीषणि अहं स्तौमि गृणातेर्लेटि छान्दसमेतद्रूपम्। यद्वा कारकमेवैतत् गृणीषणि स्तवनेच्छायां सत्यां अधानंतरं सर्वमिन्द्रं मदीयाः स्तुतयः व्यानशुर्व्याप्नुवन्ति किमर्थं तुर्वणे तूर्णं संभजनाय यज्ञाय यागार्थं। यद्वा क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थी। यज्ञं यष्टव्यं तुर्वणे शत्रूणां हिंसितारं तूर्णसंभजनं वा ॥ १९ ॥

१९. ऋत्विको, तुम्हारे रक्षण के लिए जिन इन्द्र की मैं स्तुति करता हूँ, उन्हीं इन्द्र को मेरी स्तुतियाँ, शीघ्र भजन और यज्ञ के लिए, व्याप्त करें।

अथ विंशी—

यज्ञेभिर्यज्ञवाहसं सोमेभिः सोमपातमम्।
होत्राभिरिन्द्रं वावृधुर्व्यानशुः ॥ २० ॥ ४ ॥

यज्ञेभिः। यज्ञऽवाहसम्। सोमेभिः। सोमऽपातमम्।
होत्राभिः। इन्द्रम्। ववृधुः। वि। आनशुः ॥ २० ॥ ४ ॥

यज्ञेभिर्यज्ञैर्यजमानसाधनैर्हविर्भिर्यज्ञवाहसं यज्ञं वोढव्यं प्रापणीयं यज्ञैर्यागैः यज्ञानां यजमानानां फलस्य प्रापयितारं वा अथवा यज्ञवाहसं यज्ञेन प्राप्यं न केवलमेकेन यज्ञेन अपितु सर्वैरित्याह यज्ञेभिरिति एवं सोमेभिः सोमपातमं सर्वेषां सोमानां पातृतममिन्द्रं

---

१ ऋ० सं० ४. ७. ३३.।

होत्राभिः स्तुतिभिः वावृधुः स्तोतारोवर्धयन्ति ताश्च क्रियमाणाः स्तुतयः व्यानशुः तमिन्द्रं व्याप्नुवन्तिच अश्नोतेर्व्यत्ययेन परस्मैपदम् ॥ २० ॥

२०. हव्य, स्तुति और सोम-द्वारा यज्ञ में लाने योग्य और सबसे अधिक सोम पान करनेवाले इन्द्र को स्तोता लोग वर्द्धित और व्याप्त करते हैं। ॥ इति षष्ठस्य प्रथमे चतुर्थोवर्गः ॥ ४ ॥

अथैकविंशी—

म॒हीर॑स्य॒प्रणी॑तयः॒पू॒र्वीरु॒तप्रश॑स्तयः ।
विश्वा॒वसू॑नि॒दा॒शुषे॒व्या॑नशुः ॥ २१ ॥

म॒हीः । अ॒स्य॒ । प्रऽनी॑तयः । पू॒र्वीः । उ॒त । प्रऽश॑स्तयः ।
विश्वा॑ । वसू॑नि । दा॒शुषे॑ । वि । आ॒न॒शुः॒ ॥ २१ ॥

अस्येन्द्रस्य प्रणीतयः प्रणयनानि धनानां प्रकृष्टप्रापणानि महीर्महत्यः महांति भवन्ति उतापिच अस्य प्रशस्तयः प्रशंसनीयाः कीर्तयः पूर्वीर्बह्व्योविस्तृततमाभवन्ति ताउभयविधाः दाशुषे चरुपुरोडाशादीनि दत्तवते यजमानाय दातुं विश्वा विश्वानि सर्वाणि वसूनि धनानि व्यानशुर्व्याप्नुवन्ति ॥ २१ ॥

२१. इन्द्र का धन-प्रदान प्रचुर है, इन्द्र की कीर्त्ति बहुत है। वे हव्यदाता यजमान के लिए सारा धन व्याप्त करते हैं।

अथ द्वाविंशी—

इन्द्रं॑वृ॒त्राय॒हन्त॑वेदे॒वासो॑दधिरेपु॒रः ।
इन्द्रं॒वाणी॑रनूषता॒सम्ओज॑से ॥ २२ ॥

इन्द्र॑म् । वृ॒त्राय॑ । हन्त॑वे । दे॒वासः॑ । द॒धि॒रे॒ । पु॒रः ।
इन्द्र॑म् । वाणीः॑ । अ॒नू॒ष॒त॒ । सम् । ओज॑से ॥ २२ ॥

देवासोदेवाः वृत्राय हन्तवे वृत्रमावरकमसुरं हंतुं हंतेस्तुमर्थे तवेन्प्रत्ययः इममिन्द्रं पुरोदधिरे पुरस्तात् स्वामित्वेनाधारयन् वाणीः वाण्यः स्तुतिरूपावाचश्च इममेवेन्द्रमनूषत स्तुवन्ति-किमर्थं सं समीचीनाय ओजसे बलार्थं यथा वृत्रवधानुगुणमुत्कृष्टं बलमस्यजायते तथास्तुवन्तीत्यर्थः ॥ २२ ॥

२२. वृत्र-वध के लिए देवों ने इन्द्र को (स्वामि-रूप से) धारण किया था। समीचीन बल के लिए स्तुति-वचन इन्द्र का स्तव करते हैं।

म॒हान्तं॑महि॒नाव॒यंस्तोमे॑भिर्हवन॒श्रुत॑म् ।
अ॒र्कैर॒भिप्रणो॑नुमः॒समोज॑से ॥ २३ ॥

म॒हान्त॑म् । म॒हि॒ना । व॒यम् । स्तोमे॑भिः । ह॒व॒न॒ऽश्रुत॑म् । अ॒र्कैः ।
अ॒भि । प्र । नो॒नु॒मः । सम् । ओज॑से ॥ २३ ॥

महिना महिम्ना महान्तं सर्वेभ्योधिकं हवनश्रुतं -हवनस्याह्वानस्य श्रोतारमिन्द्रं वयं स्तोमेभिः स्तोमैः त्रिवृत्पञ्चदशादिभिः अर्कैः अर्चनसाधनैः शस्त्रैश्च अभिप्रणोनुमः आभिमुख्येन प्रकर्षेण पुनःपुनः स्तुमः ॥ २३ ॥

२३. महिमा में महान् और आह्वान सुननेवाले इन्द्र की, स्तोत्र-द्वारा और पूजा-मन्त्र-द्वारा, समीचीन बल की प्राप्ति के लिए, बार-बार स्तुति करते हैं।

अथ चतुर्विंशी—

नयंविवि॒क्तोरोद॑सी॒नान्तरि॑क्षाणिव॒ज्रिण॑म् ।
अमा॒दिद॑स्यतित्वि॒पे॒सम्मोज॑सः ॥ २४ ॥

न । यम् । वि॒वि॒क्तः । रोद॑सी॒ इति॑ । न । अ॒न्तरि॑क्षाणि । व॒ज्रिण॑म् ।
अमा॑त् । इत् । अ॒स्य॒ । ति॒त्वि॒षे॒ । सम् । ओज॑सः ॥ २४ ॥

यं वज्रिणं वज्रवन्तमिन्द्रं रोदसी द्यावापृथिव्यौ नविविक्तः नपृथक्कुरुतः स्वसमीपात् पृथक्कर्तुं नशक्नुतः द्यावापृथिव्यौ व्याप्य यइन्द्रोवर्धते इत्यर्थः विचिर्पृथग्भावे अन्तरिक्षाणि अन्तरा क्षांतानि द्यावापृथिव्योर्वर्तमानानि गंधर्वादीनां स्थानानिच यन्नपृथक्कुर्वन्ति अस्येन्द्रस्य अमादित् अमति रुजति शत्रूननेनेत्यमोबलं बलादेव सर्वं तित्विषे सर्वं जगद्दीप्यते । किमर्थं ओजसः बलस्य संगमाय । यद्वा ओजःशब्दाद्विहितस्य विनो बहुलंछन्दसीतिलुक् ओजस्विनो बलवतोस्येन्द्रस्येति योज्यम् । समित्युपसर्गः संवित्विषइत्यनेन संबध्यते ॥ २४ ॥

२४. जिन वज्रधर इन्द्र को द्यावापृथिवी और अन्तरिक्ष अपने पास से अलग नहीं कर सकते, उन्हीं इन्द्र के बल से बल लेने के लिए संसार प्रदीप्त होता है।

षोडशिशस्त्रे यदिन्द्रपृतनाज्यइति तृचः सम्पतेहि—यदिन्द्रपृतनाज्येयन्देअस्तुहर्यतइत्यौष्णिहवार्हतौतृचाविति ।

तृचे प्रथमा सूक्ते पञ्चविंशी—

यदि॑न्द्रपृत॒नाज्ये॑दे॒वास्त्वा॑द॒धिरेपु॒रः ।
आदित्ते॑हर्य॒ताहरी॑ववक्षतुः ॥ २५ ॥ ५॥

यत् । इ॒न्द्र॒ । पृ॒त॒नाज्ये॑ । दे॒वाः । त्वा॒ । द॒धि॒रे । पु॒रः । आत् । इत् ।
ते॒ । ह॒र्य॒ता । हरी॒ इति॑ । व॒व॒क्ष॒तुः ॥ २५ ॥ ५ ॥

हे इन्द्र पृतनाज्ये संग्रामनामैतत् पृतनाः सेनाःअजंति गच्छन्त्यस्मिन्निति वा पृतना जीयतेत्रेति वा पृतनाज्यं संग्रामस्तत्र त्वा त्वां यद्यदा देवाः पुरोदधिरे वृत्रहननाय पुरतोधारयन्

आदित् अनंतरमेव हर्यता हर्यंतौ कांतौ हर्यगतिकान्त्योः भृमृदृशीत्यादिना औणादिकःअतच् प्रत्ययः ईदृशौ हरी अश्वौ ते त्वां ववक्षतुः आवहताम् ॥ २५ ॥

२५. इन्द्र, जिस समय युद्ध में देवों ने तुम्हें सम्मुख धारण किया था, उसी समय कमनीय हरि नामक अश्वों ने तुम्हें वहन किया था।

॥ इति षष्ठस्य प्रथमे पञ्चमोवर्गः ॥ ५ ॥

अथ षड्विंशी—

यदावृत्रंनदीवृतंशवसावज्रिन्नवधीः ।
आदित्तेहर्यताहरीववक्षतुः ॥ २६ ॥

यदा । वृत्रम् । नदीऽवृतम् । शवसा । वज्रिन् । अवधीः । आत् । इत् । ते । हर्यता । हरी इति । ववक्षतुः ॥ २६ ॥

हे वज्रिन् वज्रवन्निन्द्र नदीवृतं नदीनां नद्यआपः श्रूयतेहि—अहावनदताहतेवस्माद्दानद्यो-नामस्थेति । ताआवृण्वंतं वृत्रमवर्षणशीलंमेघमसुरं वा यदा यस्मिन्काले शवसा बलेनावधीःआदि-तीः शिष्टं समानं ॥ २६ ॥

२६. वज्रधर इन्द्र, जिस समय तुमने जल को रोकनेवाले वृत्र को बल के द्वारा मारा था, उसी समय कमनीय हरि तुम्हें ले आये थे।

यदातेविष्णुरोजसात्रीणिपदाविचक्रमे ।
आदित्तेहर्यताहरीववक्षतुः ॥ २७ ॥

यदा । ते । विष्णुः । ओजसा । त्रीणि । पदा । विऽचक्रमे । आत् । इत् । ते । हर्यता । हरी इति । ववक्षतुः ॥ २७ ॥

हे इन्द्र ते तव अनुजोविष्णुर्व्यापनशीलोदेवः ओजसा बलेन यदा यस्मिन्काले त्रीणि पदा पदानि पदनयरूपेण त्रीन् लोकान् विचक्रमे विक्रांतवान् परिच्छिन्नवान् गतमन्यत् ॥ २७ ॥

२७. जिस समय तुम्हारे (अनुज) विष्णु ने अपने तीन पैरों से तीनों लोकों को (वामनावतार में) नापा था, उसी समय तुम्हें दोनों कमनीय हरि ले आये थे।

अथाष्टाविंशी—

यदातेहर्यताहरीवावृधातेदिवेदिवे ।
आदित्तेविश्वाभुवनानियेमिरे ॥ २८ ॥

यदा । ते । हर्यता । हरी इति । ववृधाते इति । दिवेऽदिवे । आत् । इत् । ते । विश्वा । भुवनानि । येमिरे ॥ २८ ॥

१ तै० सं० ५.६.१.।

हे इन्द्र त्वदीयौ हर्यता हर्यतौ कान्तौ हरी हरणशीलावश्वौ दिवेदिवे प्रतिदिवसं यदा यस्मिन्काले ववृधाते प्रवृद्धौ बभूवतुः। आदित् अनंतरमेव ते त्वया विश्वा विश्वानि सर्वाणि भुवनानि भूतजातानि येमिरे नियम्यन्तेस्म ॥ २८ ॥

२८. इन्द्र, जब तुम्हारे दोनों कमनीय हरि प्रतिदिन बढ़े थे, उसके बाद ही तुम्हारे द्वारा सारा संसार नियमित होता है।

यदातेमारुंतीर्विशस्तुभ्यमिन्द्रनियेमिरे ।
आदित्तेविश्वाभुवनानियेमिरे ॥ २९ ॥

यदा । ते । मारुंतीः । विशः । तुभ्यम् । इन्द्र । निऽयेमिरे । आत् । इत् । ते । विश्वा । भुवनानि । येमिरे ॥ २९ ॥

हे इन्द्र तुभ्यं त्वदर्थं मारुतीर्मारुत्यः मरुद्रूपाः वै त्वदीयाः विशः प्रजाः यदा यस्मिन्काले नियेमिरे नियच्छन्ति भूतजातानि । अन्यद्गतम् ॥ २९ ॥

२९. इन्द्र, जिस समय तुम्हारी मरुद्रूप प्रजा सारे भूतों को नियमित करती है, उसी समय तुम सारे संसार को नियमित करते हो।

यदासूर्यममुंदिविशुक्रंज्योतिरधारयः ।
आदित्तेविश्वाभुवनानियेमिरे ॥ ३० ॥

यदा । सूर्यम् । अमुम् । दिवि । शुक्रम् । ज्योतिः । अधारयः । आत् । इत् । ते । विश्वा । भुवनानि । येमिरे ॥ ३० ॥

हे इन्द्र अमुं विप्रकृष्टं शुक्रं निर्मलं ज्योतिर्द्योतमानं सूर्यं सर्वस्य प्रेरकं शोभनवीर्यं वा आदित्यं दिवि द्युलोके जगतः प्रकाशनाय यदा यस्मिन्काले अधारयः स्थापितवानसि । समानमन्यत् ॥ ३० ॥

३०. इन्द्र, जिस समय इस निर्मल-ज्योति सूर्य को तुम द्युलोक में स्थापित करते हो, उसी समय तुम सारा संसार नियमित करते हो।

अथैकत्रिंशी—

इमान्तइन्द्रसुष्टुतिंविप्रइयर्तिधीतिभिः ।
जामिंपदेवपिप्रतींप्राध्वरे ॥ ३१ ॥

इमाम् । ते । इन्द्र । सुऽस्तुतिम् । विप्रः । इयर्ति । धीतिऽभिः ।
जामिम् । पदाऽइव । पिप्रतीम् । प्र । अध्वरे ॥ ३१ ॥

हे इन्द्र विप्रोमेधावी स्तोता अध्वरे यज्ञे इमां पुरोवर्तिनीं पिप्रतीं पूजयन्तीं प्रीणयन्तीं वा सुष्टुतिं शोभनां स्तुतिं धीतिभिः कर्मभिः परिचरणैः सार्धं ते त्वां प्रेयर्ति प्रेरयति गमयति। जामिं पदेव यथा बंधुभूतं पुरुषं उत्कृष्टानि पदानि स्थानानि प्रापयति तद्वत् ॥ ३१ ॥

३१. इन्द्र, जैसे लोग संसार में अपने बन्धु को उच्च स्थान में ले जाते हैं, वैसे ही मेधावी स्तोता इस प्रसन्नता-दायक सुन्दर स्तुति को, परिचर्य्या के साथ, यज्ञ में तुम्हारे पास ले जाता है।

अथ द्वात्रिंशी—

यदस्य धामनि प्रिये समीचीनासो अस्वरन् ।
नाभा यज्ञस्य दोहना प्राध्वरे ॥ ३२ ॥

यत् । अस्य । धामनि । प्रिये । सम्ऽईचीनासः । अस्वरन् ।
नाभा । यज्ञस्य । दोहना । प्र । अध्वरे ॥ ३२ ॥

अध्वरे यज्ञे अस्येन्द्रस्य धामनि स्थाने तेजसि वा प्रिये प्रीणयितव्ये सति समीचीनासः संगताः स्तोतारः यद्यदा प्रास्वरन् प्रकर्षेणास्तुवन् स्वृशब्दोपतापयोः। अथाप्यिन्द्रस्यप्रियाधामानीतिहिनिगमः। कस्मिन्देशे नाभा नाभौ पृथिव्या नाभिस्थानीये मध्ये यज्ञस्य यजनसाधनस्य सोमस्य दोहना दोहने दोहनाधिकरणेभिषवस्थाने वेद्यामित्यर्थः तदानीं धनं प्रदेहीति उत्तरत्र संबंधः ॥ ३२ ॥

३२. यज्ञ में इन्द्र के तेज के प्रीत होने पर एकत्र स्तोता लोग जिस समय उत्तम रीति से स्तुति करते हैं, उस समय इन्द्र, नाभि-स्वरूप यज्ञ के अभिषव-स्थान (वेदी) पर धन दो।

अथ त्रयस्त्रिंशी—

सुवीर्यं स्वश्व्यं सुगव्यमिन्द्र दद्धि नः ।
होतेव पूर्वचित्तये प्राध्वरे ॥ ३३ ॥ ६ ॥

सुऽवीर्यम् । सुऽअश्व्यम् । सुऽगव्यम् । इन्द्र । दद्धि । नः ।
होताऽइव । पूर्वऽचित्तये । प्र । अध्वरे ॥ ३३ ॥ ६ ॥

तै० ब्रा० ३.५.११.।

सुवीर्यं शोभनवीर्योपेतं स्वश्व्यं शोभनेनाश्वसंघेन च युक्तं सुगव्यं शोभनगोसंघयुक्तं च धनं हे इन्द्र नोस्मभ्यं दद्धि ददस्व। ददाने अनुदात्तेत् व्यत्ययेन परस्मैपदम् छांदसः शपोलुक्। अहं च अध्वरे यागे होतेव यथा मानुषो होता ऋत्विक् स्तौति एवमेव पूर्वचित्तये पूर्वप्रज्ञानाय अन्येभ्यः स्तोतृभ्यः पूर्वमेवास्मत्स्तोत्रपरिज्ञानाय प्राशंसिषमिति शेषः ॥ ३३॥

३३. इन्द्र, उत्तम वीर्य, उत्तम गौ और उत्तम अश्व से युक्त धन हमें दो। मैंने प्रथम ही ज्ञान-लाभ के लिए होता की तरह यज्ञ में स्तव किया था।

॥ इति षष्ठस्य प्रथमे षष्ठोवर्गः ॥ ६ ॥

॥ इत्यष्टमे मण्डले द्वितीयोनुवाकः ॥ २ ॥

तृतीयेनुवाकेऽष्टसूक्तानि तत्रेन्द्रःसुतेष्विति त्रयस्त्रिंशदृचं प्रथमं सूक्तं काण्वस्य नारदस्यार्षमौष्णिहमैन्द्रं तथाचानुक्रान्तम्—इन्द्रःसुतेषु नारदइति। महाव्रते निष्केवल्ये औष्णिहतृचाशीतौ पूर्वसूक्तेनसहोक्तोविनियोगः। तृतीयेपर्यायेच्छावाकशस्त्रे इन्द्रःसुतेष्वितितृचःस्तोत्रियः सूत्र्यतेहि—इन्द्रःसुतेषुसोमेषु यइन्द्रसोमपातमइति।

इन्द्रः॑सु॒तेषु॒सोमे॑षु॒क्रतुं॑पुनीतउ॒क्थ्य॑म् ।
वि॒देवृ॒धस्य॒दक्ष॑सोम॒हान्हिषः ॥ १ ॥

इन्द्रः॑ । सु॒तेषु॑ । सोमे॑षु । क्रतु॑म् । पु॒नी॒ते॒ । उ॒क्थ्य॑म् । वि॒दे । वृ॒धस्य॑ । दक्ष॑सः । म॒हान् । हि । सः ॥ १ ॥

सोमेषु सुतेष्वभिषुतेषु सत्सु इन्द्रस्तान्पीत्वा क्रतुं कर्मणां कर्तारं उक्थ्यं स्तोतारं च पुनीते शोधयति। यद्वा सोमेष्वभिषुतेषु उक्थ्याख्यं क्रतुं यागं तैः सोमैः पुनीते यजमानैः पूतं कारयति। किमर्थं वृधस्य वर्धकस्य दक्षसो बलस्य विदे लाभाय सतादृशइन्द्रोमहान् हि महान् खलु अतएवं कर्तुं शक्नोतीति भावः ॥ १ ॥

१. सोम के प्रस्तुत होने पर इन्द्र यज्ञ-कर्त्ता और स्तोता को पवित्र करते हैं। इन्द्र ही वर्द्धक बल की प्राप्ति के लिए महान् हुए हैं।

अथ द्वितीया—

स॒प्र॒थ॒मेव्यो॑मनिदे॒वाना॒सद॑नेवृ॒धः ।
सु॒पा॒रःसु॒श्रव॑स्तमः॒सम॑प्सु॒जित् ॥ २ ॥

सः । प्रथमे । विऽओमनि । देवानाम् । सदने । वृधः । सुऽपारः । सुश्रवःऽतमः । सम् । अप्सुऽजित् ॥ २ ॥

सइन्द्रः प्रथमे प्रथिते विस्तीर्णे मुख्ये वा व्योमनि विशेषेणरक्षके देवानां सदने सीदंत्यस्मिन्निति सदनं स्थानंस्वर्गाख्यं तत्र स्थितः सन् वृधोयजमानानां वर्धयिता भवति। तथा सुपारः सुष्ठु पारयिता प्रारब्धस्य सम्यक्परिसमापयिता सुश्रवस्तमः अतिशयेन शोभनं श्रवोन्नं यशोवा यस्य सतथोक्तः समप्सुजित् सम्यक् अप्सूदकेषु प्राप्येषु सत्सु तद्विघातिनोवृत्रादेर्जेता यद्वा आपइत्यंतरिक्षनाम अंतरिक्षे वर्तमानानामसुराणां जेता तमह्वइत्युत्तरत्रसंबंधः ॥ २ ॥

२. इन्द्र प्रथम विस्तीर्ण व्योम (विशेष रक्षक) देवसदन (स्वर्ग) में यजमानों के वर्द्धक हैं। वह प्रारम्भ किये हुए कर्म के समापक हैं। अतीव यश से युक्त जल-प्राप्ति के लिए वृत्र को जीतते हैं।

अथ तृतीया—

तमह्वेवाजसातयइन्द्रंभरायशुष्मिणम् ।
भवानःसुम्नेअन्तमःसखावृधे ॥ ३ ॥

तम् । अह्वे । वाजेऽसातये । इन्द्रम् । भराय । शुष्मिणम् । भव । नः । सुम्ने । अन्तमः । सखा । वृधे ॥ ३ ॥

तं पूर्वोक्तगुणं शुष्मिणं बलवंतमिन्द्रं वाजसातये बलानामन्नानां वा सातिर्लाभोयस्मिन् तादृशाय भराय संग्रामाय यद्वा भ्रियंते तस्मिन् हवींषीति भरोयज्ञः प्रायेण संग्रामनामानि यज्ञनामत्वेन च दृश्यंते भराय यज्ञार्थं अह्वे आह्वये । लिपिसिचिह्वश्च आत्मनेपदेष्वन्यतरस्यामिति ह्वयतेश्छान्दसे लुङि च्लेरङादेशः । हे इन्द्र त्वं सुम्ने सुखे धनेवा लिप्सिते सति नोस्माकं अंतमः अंतिकतमः सन्निकृष्टतमोभव । तमेतादेश्चेति अन्तिकशब्दस्य तादिलोपः । तथा वृधे वर्धनार्थं च सखा समानख्यानोमित्रभूतोभव ॥ ३॥

३. बलवान् इन्द्र को मैं बल-प्राप्ति-कर युद्ध में बुलाता हूँ। इन्द्र, धन के अभिलषित होने पर तुम वर्द्धन के लिए हमारे सखा होओ।

अथ चतुर्थी—

इयन्तइन्द्रगिर्वणोरातिःक्षरतिसुन्वतः ।
मन्दानोअस्यबर्हिषोविराजसि ॥ ४ ॥

इयम् । ते । इन्द्र । गिर्वणः । रातिः । क्षरति । सुन्वतः । मन्दानः । अस्य । बर्हिषः । वि । राजसि ॥ ४ ॥

हे गिर्वणः गीर्भिः स्तुतिभिर्वननीय संभजनीयेन्द्र ते तुभ्यं त्वदर्थं इयं पुरोवर्तिनी सुन्वतः सोमाभिषवं कुर्वतोयजमानस्य संबन्धिनी रातिः ऋत्विग्भिः दीयमाना सोमाहुतिः क्षरति आहवनीयं प्रविशत्याच्छति त्वं च तया मन्दानोमन्दमानोमोदमानः तृप्यन् अस्य बर्हिषोयज्ञस्य विराजसि विशेषेणेशिषे। राजतिरैश्वर्यकर्मा ॥ ४ ॥

४. स्तुतियों-द्वारा भजनीय इन्द्र, तुम्हारे लिए सोमाभिषव-कर्त्ता यजमान की दी हुई आहुति जाती है। मत्त होकर तुम उस यज्ञ में विराजो।

नूनंतदिन्द्रदद्धिनोयत्त्वासुन्वन्तईमहे।
रयिंनश्चित्रमाभरास्वर्विदम् ॥ ५ ॥ ७ ॥

नूनम्। तत्। इन्द्र। दद्धि। नः। यत्। त्वा। सुन्वन्तः। ईमहे।
रयिम्। नः। चित्रम्। आ। भर। स्वःऽविदम् ॥ ५ ॥ ७ ॥

हे इन्द्र नूनमवश्यं तद्धनं नोस्मभ्यं दद्धि प्रदेहि ददाने व्यत्ययेन परस्मैपदम् छांदसः शपोलुक्। यद्धनं त्वा त्वां सुन्वंतः सोममभिषुण्वंतोवयं ईमहे। अपिच चित्रं चायनीयं स्वर्विदं सर्वस्य लंभकं यद्वा स्वर्गस्य वेदितारं आस्तिकं रयिं पुत्रं नोस्मभ्यमाभराहर॥ ५ ॥

५. इन्द्र सोमाभिषव-कर्त्ता जिस धन की तुमसे प्रत्याशा करते हैं, वह धन तुम अवश्य मुझे दो। विचित्र और स्वर्ग-प्रापक धन भी हमारे लिए ले आओ।

॥ इति पञ्चस्य प्रथमे सप्तमोवर्गः ॥ ७ ॥

अथ षष्ठी—

स्तोतायत्तेविचर्षणिरतिप्रशर्धयद्गिरः।
वयाइवानुरोहतेजुषन्तयत् ॥ ६ ॥

स्तोता। यत्। ते। विऽचर्षणिः। अतिऽप्रशर्धयत्। गिरः।
वयाःऽइव। अनु। रोहते। जुषन्त। यत् ॥ ६ ॥

हे इन्द्र विचर्षणिर्विशेषेण द्रष्टा स्तोता ते तुभ्यं त्वदर्थं गिरः स्तुतीः यद्यदा अतिप्रशर्धयत् अतिशयेन प्रशर्धयित्रीरकरोत् शत्रूणां प्रसहनसमर्थाः। शृधुप्रसहने। यद्यदा च ता गिरः जुषंत त्वामसेवन्त अप्रीणयन् वा। तदा वयाइव शाखाइव यथा एकस्मिन्वृक्षे वयाः शाखाउपरि प्ररोहंति तथा अनुरोहते स्तुत्या सर्वेगुणाः त्वयि प्ररोहन्ति ॥ ६ ॥

६. इन्द्र, विशेषदर्शी स्तोता जिस समय तुम्हारे लिए शत्रुओं की पराजय-समर्थ स्तुति करता है और जब सकल वाक्य तुमको प्रसन्न करते हैं, तब शाखा के समान सारे गुण तुम पर आरोहण करते हैं।

अथ सप्तमी—

प्रत्नवज्जनयागिरःशृणुधीजरितुर्हवम् ।
मदेमदेववक्षिथासुकृत्वने ॥ ७ ॥

प्रत्नऽवत् । जनय । गिरः । शृणुधि । जरितुः । हवम् । मदेऽमदे ।
ववक्षिथ । सुऽकृत्वने ॥ ७ ॥

हे इन्द्र प्रत्नवत् पुरा यथा स्तोतृभ्योपेक्षितफलप्रदानेन स्तुतीर्जनयसि एवमिदानीमपि गिरः स्तुतीर्जनयोत्पादय जरितुः स्तोतुः हवमाह्वानंच शृणुधि शृणु जानीहि । शाहशस्त्वं मदेमदे सोमेन तर्पणेतर्पणे सति सुकृत्वने शोभनकर्त्रे यजमानाय ववक्षिथापेक्षितं फलं वहसि ददासीत्यर्थः ॥ ७ ॥

७. इन्द्र, पहले के समान स्तोत्र उत्पन्न करो और स्तोता का आह्वान सुनो। जिसी समय सोम के द्वारा प्रमत्त होते हो, उसी समय शोभन कार्य करनेवाले यजमान के लिए फल देते हो।

क्रीळन्त्यस्यसूनृताआपोनप्रवतायतीः ।
अयाधियायउच्यतेपतिर्दिवः ॥ ८ ॥

क्रीळन्ति । अस्य । सूनृताः । आपः । न । प्रऽवता । यतीः ।
अया । धिया । यः । उच्यते । पतिः । दिवः ॥ ८ ॥

अस्येन्द्रस्य सूनृताः प्रियसत्यात्मिकावाचः क्रीळन्ति विहरन्ति तत्र दृष्टान्तः—प्रवता प्रवणेन मार्गेण यतीर्गच्छन्त्यआपोन आपइव यथानिम्नोन्नवेन पथा गच्छन्त्यआपउत्पतननिपतनेन विहरन्ति तद्वत् दिवः स्वर्गस्य पतिः पालयिता यइन्द्रः अया अनया धिया स्तुत्या उच्यते प्रतिपाद्यते अस्येन्द्रस्येत्यन्वयः ॥ ८ ॥

८. इन्द्र के सत्य वचन निम्नगामी जल के समान विहार करते हैं। स्वर्ग-पति इन्द्र इस स्तुति के द्वारा कीर्त्तित होते हैं।

अथ नवमी—

उतोपतिर्यउच्यतेकृष्टीनामेकइद्वशी ।
नमोवृधैरवस्युभिःसुतेरण ॥ ९ ॥

उतो इति । पतिः । यः । उच्यते । कृष्टीनाम् । एकः । इत् ।
वशी । नमःऽवृधैः । अवस्युऽभिः । सुते । रण ॥ ९ ॥

ततो अपिच वशी वशयिता एकइत् एकएव कृष्टीनां मनुष्याणां पतिः पालयितेति य-इन्द्रउच्यते कैः नमोवृधैः नमसा स्तोत्रेण हविषा वा वर्धयितृभिः अवस्युभिः रक्षणेच्छुभिः सत्वं पूर्वोक्ते सुतेभिषुते सोमे रण रमस्व। यद्वा हे स्तोतः तमिन्द्रं सुते सोमे स्तुहि रणतिः शब्दार्थः ॥ ९ ॥

९. वशवाले एक इन्द्र ही मनुष्यों के पालक कहे गये हैं। वही तुम इन्द्र स्तोत्र-द्वारा वर्द्धकों और रक्षणेच्छुओं के साथ सोमाभिषव में रमण करो।   अथ दशमी—

स्तुहि॑श्रु॒तंवि॑प॒श्चितं॒हरी॒यस्य॑प्रस॒क्षिणा॑।
गन्ता॑रादा॒शुषो॑गृ॒हंन॑म॒स्विनः॑ ॥ १० ॥ ८ ॥

स्तु॒हि। श्रु॒तम्। वि॒प॒ःऽचित॑म्। हरी॒ इति॑। यस्य॑। प्र॒ऽस॒क्षिणा॑। गन्ता॑रा। दा॒शुषः॑। गृ॒हम्। न॒म॒स्विनः॑ ॥ १० ॥ ८ ॥

हे स्तोतः विपश्चितं विशिष्टज्ञानं श्रुतं विश्रुतं मख्यातं तमिन्द्रं स्तुहि मशंस। यस्येन्द्रस्य हरी अश्वौ प्रसक्षिणा शत्रूणां प्रसहनशीलौ नमस्विनोहविष्मतः दाशुषोदत्तवतोयजमानस्य गृहं गंतारा गमनशीलौच तमिन्द्रं स्तुहीति संबंधः गमेस्ताच्छीलिकस्तृन् ॥ १० ॥

१०. स्तोता, तुम विद्वान् और विख्यात इन्द्र की स्तुति करो। इन्द्र के शत्रुजेता दोनों अश्व नमस्कार और हविवाले यजमान के घर में जाते हैं।   ॥ इति षष्ठस्य प्रथमेऽष्टमोवर्गः ॥ ८ ॥

अथैकादशी—

तू॒तु॒जा॒नोम॑हेमते॒ऽश्वे॑भिःप्रुषि॒तप्सु॑भिः।
आया॑हिय॒ज्ञमा॒शुभि॒ःशमिद्धिते॑ ॥ ११ ॥

तू॒तु॒जा॒नः म॒हे॒ऽम॒ते॒। अश्वे॑भिः। प्रु॒षि॒तप्सु॑ऽभिः। आ। या॒हि॒। य॒ज्ञम्। आ॒शुऽभिः॑। शम्। इत्। हि। ते॒ ॥ ११ ॥

हे महेमते महते फलाय मतिर्बुद्धिर्यस्यासौ महेमतिः अलुक् छान्दसः तथाविध हे इन्द्र तूतुजानस्त्वरमाणः सन् प्रुषितप्सुभिः स्निग्धरूपैराशुभिः शीघ्रगामिभिरश्वैभिः अश्वैर्यज्ञमस्मदीयमायाह्यागच्छ। हि यस्मात्ते तव तस्मिन् यज्ञे शमित् सुखं विद्यतएव अतआगच्छेत्यर्थः ॥ ११ ॥

११. तुम्हारी बुद्धि महाफल-दायिका है। तुम स्निग्ध हो। शीघ्रगामी अश्व के साथ यज्ञ में आगमन करो; क्योंकि उस यज्ञ में ही तुम्हें सुख है।

अथ द्वादशी—

इन्द्रशविष्ठसत्पतेर॒यिंगृ॒णत्सु॑धारय ।
श्रवः॑सूरिभ्यो॑अ॒मृतं॑वसुत्व॒नम् ॥ १२ ॥

इन्द्र॑ । श॒वि॒ष्ठ॒ । स॒त्ऽप॒ते॒ । र॒यिम् । गृ॒णत्ऽसु॑ ।
धा॒र॒य॒ । श्रवः॑ । सू॒रिऽभ्यः॑ । अ॒मृत॑म् । व॒सु॒ऽत्व॒नम् ॥ १२ ॥

हे शविष्ठ बलवत्तम सत्पते सतां पालयितरिन्द्र गृणत्स्वस्मासु रयिं धनं धारयाऽव-स्थापय । अपिच सूरिभ्यः स्तोतृभ्योऽमृतमनश्वरं वसुत्वनं व्याप्तिमत् श्रवोऽन्नं यशो वा दे-हीति शेषः ॥ १२ ॥

१२. श्रेष्ठ, बली और साधु-रक्षक इन्द्र, हम स्तुति करते हैं; हमें धन दो। स्तोताओं को अविनाशी और व्यापक अन्न या यश दो।

ह॒वेत्वा॒सूर॒उदि॑ते॒ह॒वेम॒ध्यन्दि॑नेदि॒वः ।
जु॒षा॒णइ॑न्द्र॒सप्ति॑भि॒र्न॒आग॑हि ॥ १३ ॥

ह॒वे । त्वा॒ । सूरे॑ । उत्ऽइ॑ते । ह॒वे । म॒ध्यन्दि॑ने । दि॒वः ।
जु॒षा॒णः । इ॒न्द्र॒ । सप्ति॑ऽभिः । नः॒ । आ । ग॒हि॒ ॥ १३ ॥

हे इन्द्र सूरे सूर्ये उदिते उदयं प्राप्ते सति प्रातःसवने त्वा त्वां हवे आह्वये । तथा दिवोदिवसस्य मध्यन्दिने मध्यभागे माध्यन्दिने सवने त्वां हवे आह्वये । हे इन्द्र सत्वं जु-षाणः प्रीयमाणः सन् सप्तिभिः सर्पणशीलैरश्वैर्नोऽस्मानागह्यागच्छ ॥ १३ ॥

१३. इन्द्र, सूर्योदय होने पर मैं तुम्हें बुलाता हूँ; दिन के मध्य भाग में तुम्हें बुलाता हूँ। प्रसन्न होकर गतिशील अश्वों के साथ आओ।

अथ चतुर्दशी—

आतू॒ग॒हि॒प्रतु॒द्रव॒मत्स्वा॑सु॒तस्य॒गोम॑तः ।
तन्तुं॑तनुष्व॒पूर्व्यं॒यथा॑वि॒दे ॥ १४ ॥

आ । तु । ग॒हि॒ । प्र । तु । द्र॒व॒ । मत्स्व॑ । सु॒तस्य॑ ।
गोऽम॑तः । तन्तु॑म् । त॒नु॒ष्व॒ । पू॒र्व्य॑म् । यथा॑ । वि॒दे ॥ १४ ॥

हे इन्द्र तु क्षिप्रमागच्छागच्छ आगत्यच तु क्षिप्रं यत्र सोमोयम निवसति तं देशं प्रति शीघ्रं गच्छ। तत्राच गोमतः गोविकारैः पयःप्रभृतिभिः श्रयणद्रव्यैर्युक्तस्य सुतस्याभिषुतस्य सोमस्य पानेन मत्स्व माद्य हृष्टोभव। तदनंतरं यथा अहं विदे उपलभे तथा पूर्व्यं पूर्वैःकृतं तंतुं विस्तृतं यज्ञं तनुथ सम्यक्क्रियादय फलोत्पादनसमर्थं कुर्वित्यर्थः ॥ १४ ॥

१४. इन्द्र, शीघ्र आओ और सोम जहाँ है, वहाँ शीघ्र जाओ। दुग्ध-मिश्रित अभिषुत सोम से प्रीत होओ। अनन्तर मैं जैसा जानता हूँ, वैसे ही पूर्व-कृत विस्तृत यज्ञ को निष्पन्न करो।

यच्छ्रुक्रासिपरावतियदर्वावतिवृत्रहन्।
यद्वासमुद्रेअन्धसोवितेदसि ॥ १५ ॥ ९ ॥

यत्। शक्र। असि। पराऽवति। यत्। अर्वाऽवति। वृत्रऽहन्।
यत्। वा। समुद्रे। अन्धसः। अविता। इत्। असि ॥ १५ ॥ ९ ॥

हे शक्रेन्द्र परावति दूरदेशे यद्यदि असि भवसि हे वृत्रहन् यद्यदिवा अर्वावति समीपे भवसि वर्तसे यद्वा यदिवा समुद्रे अन्तरिक्षे वा वर्तसे तस्मात्सर्वस्मात्स्थानादागत्य अन्धसः अन्नस्य सोमलक्षणस्य पानेन अवितेदसि रक्षितैव भवसि ॥ १५ ॥

१५. हे शक्र और वृत्रघ्न, यदि तुम दूर देश में हो, यदि समीप में हो, यदि अन्तरिक्ष में हो, तथापि उन सब स्थानों से आकर और सोम-पान करके रक्षक होओ।

॥ इति षष्ठस्य प्रथमे नवमो वर्गः ॥ ९ ॥

इन्द्रंवर्धन्तुनोगिरइन्द्रंसुतासइन्दवः।
इन्द्रेहविष्मतीर्विशोअराणिषुः ॥ १६ ॥

इन्द्रम्। वर्धन्तु। नः। गिरः। इन्द्रम्। सुतासः।
इन्दवः। इन्द्रे। हविष्मतीः। विशः। अराणिषुः। १६ ॥

नोस्माकं गिरः स्तुतिरूपावाचः इन्द्रं वर्धन्तु वर्धयन्तु सुतासोभिषुताः इन्दवः सोमाअप्यस्मदीयास्तमिन्द्रं वर्धयन्तु हविष्मतीर्हविष्मत्यः हविर्भिश्चरुपुरोडाशादिभिर्युक्ताः विशः प्रजा हविष्मिन्द्रे अराणिषुररंसिषुः ॥ १६ ॥

१६. हमारी स्तुतियाँ इन्द्र को वर्द्धित करें। अभिषोत सोम इन्द्र को वर्द्धित करें। हविष्मान् मनुष्य इन्द्र के प्रति रत हुए हैं।

अथ सप्तदशी—

तमिद्विप्रा॑अव॒स्यवः॑प्र॒वत्व॑तीभिरू॒तिभिः॑ ।
इन्द्रं॑क्षो॒णीर॑वर्धयन्व॒याइ॑व ॥ १७ ॥

तम् । इत् । विप्राः॑ । अ॒व॒स्यवः॑ । प्र॒वत्व॑तीभिः ।
ऊ॒तिऽभिः॑ । इन्द्र॑म् । क्षो॒णीः । अ॒व॒र्ध॒य॒न् । व॒याःऽइ॑व ॥ १७ ॥

विप्रामेधाविनः अवस्यवोरक्षणकामाः स्तोतारः तमित् तमेवेन्द्रं प्रवत्वतीभिः प्रकर्षेणा-भिगच्छीभिः ऊतिभिस्तृप्तिकरीभिराहुतिभिः स्तुतिभिर्वा वर्धयन्ति यथा क्षोणीः क्षोण्यः क्षोणी-ति पृथिवीनाम तदुपलक्षिताः सर्वे लोकावयाइव वृक्षस्य शाखाइव तदधीनाः सन्तोवर्धयन्वर्ध-यन्ति ॥ १७ ॥

१७. मेधावी और रक्षाभिलाषी उन इन्द्र को ही तृप्त कर आहुतियों द्वारा वर्द्धित करते हैं। पृथिवी के समस्त प्राणी इन्द्र को वृक्ष-शाखा की तरह वर्द्धित करते हैं।

अथाष्टादशी—

त्रिक॑द्रुकेषु॒चेत॑नंदे॒वासो॑य॒ज्ञम॑त्नत ।
तमिद्व॑र्धन्तु॒नो॒गिरः॑स॒दावृ॑धम् ॥ १८ ॥

त्रिऽक॑द्रुकेषु । चेत॑नम् । दे॒वासः॑ । य॒ज्ञम् । अ॒त्नत ।
तम् । इत् । व॒र्ध॒न्तु॒ । नः॒ । गिरः॑ । स॒दाऽवृ॑धम् ॥ १८ ॥

त्रिकद्रुकेषु त्रिकद्रुकानाम ज्योतिर्गौरायुरिति त्रीण्याभिप्लविकान्यहानि तेषु देवासो देवाः चेतनं चेतयितारमिन्द्रं यज्ञं यष्टव्यं अत्नत अतन्वताकुर्वत तनोतेर्लुङि छान्दसोविकरणस्य लुक् तनिपत्योश्छन्दसीत्युपधालोपः । तमित् तमेवेन्द्रं नोस्माकं गिरः स्तुतयश्च वर्धन्तु वर्धयन्तु । कीदृशं सदावृधं सर्वदास्तोतॄणां वर्धयितारम् ॥ १८ ॥

१८. "त्रिकद्रुक" नामक यज्ञ में देवों ने चैतन्य-दाता इन्द्र का मान किया था; हमारी स्तुतियाँ उन्हें सदा वर्द्धक इन्द्र को वर्द्धित करें।

अथैकोनविंशी—

स्तो॒ता यत्ते॒अनु॑व्रतउ॒क्थान्यृ॑तु॒थाद॒धे ।
शुचिः॑पाव॒कउ॑च्यते॒सो अद्भु॑तः ॥ १९ ॥

स्तो॒ता । यत् । ते॒ । अनु॑ऽव्रतः । उ॒क्थानि॑ । ऋ॒तु॒ऽथा ।
द॒धे । शुचिः॑ । पा॒व॒कः । उ॒च्य॒ते॒ । सः । अद्भु॑तः ॥ १९ ॥

हे इन्द्र यत यस्य ते तव स्तोता अनुव्रतः अनुकूलकर्मा सन् ऋतुथा ऋतुषु कालेकाले उक्थानि शस्त्रादि दधे विधत्ते करोति लोपस्तआत्मनेपदेष्वितितलोपः। परोवंचः परोक्षवचः। सइन्द्रः अद्भुतः आश्चर्यभूतः शुचिः शुद्धः पावकोन्येषामपिशोधकइति उच्यते स्तोतृभिः स्तूयते ॥ १९ ॥

१९. इन्द्र, तुम्हारे स्तोता अनुकूलकर्मा होकर समय-समय पर उक्थों का उच्चारण करते हैं तुम अद्भुत, शुद्ध और पावक (दूसरों को पवित्र करनेवाले) होने से स्तुत होते हो।

तदिद्रुद्रस्यचेततियह्वंप्रत्नेषुधामसु।
मनोयत्राव्रितद्दधुर्विचेतसः ॥ २० ॥ १० ॥

तत्। इत्। रुद्रस्य। चेतति। यह्वम्। प्रत्नेषु। धामऽसु।
मनः। यत्र। वि। तत्। दधुः। विऽचेतसः ॥ २० ॥ १० ॥

तदित् तदेव रुद्रस्य रुत् दुःखं तस्य द्रावयितुरीश्वरस्य यह्वं अपत्यं मरुत्संघात्मकं यद्वा रुद्रशब्देन लक्षणया मरुद्गणउच्यते रुद्रस्य रुद्रपुत्रस्य मरुद्गणस्य यह्वं महन्नामैतत् महच्चदेवपत्नं प्रत्नेषु चिरंतनेषु धामसु पृथिव्यादिस्थानेषु चेतति ज्ञायते वर्तते यत्र यस्मिन्मरुद्विषये विचेतसो-विशिष्टज्ञानाः स्तोतारः तत्प्रसिद्धं मनोमननसाधनं स्तोत्रं विदधुः कुर्वन्ति तदित्यन्वयः ॥२०॥

२०. जिनके लिए विशिष्ट ज्ञानवाले व्यक्ति स्तोत्र उच्चारण करते हैं, वे ही रुद्र-पुत्र मरुद्गण अपने प्राचीन स्थानों में हैं।

॥ इति पञ्चमस्य प्रथमे दशमोवर्गः ॥१०॥

यदिमेसख्यमावरइमस्यपाह्यन्धसः।
येनविश्वाअतिद्विषोअतारिम ॥ २१ ॥

यदि। मे। सख्यम्। आऽवरः। इमस्य। पाहि।
अन्धसः। येन। विश्वाः। अति। द्विषः। अतारिम ॥ २१॥

हे इन्द्र मे मम सख्यं सखित्वं यदावरः यदि आभिमुख्येन वृणुयाः तर्हि इमस्य अस्य हलिलोपाभावश्छान्दसः पुरोवर्तिनः अंधसः अन्नस्य सोमलक्षणस्य स्वांशं पाहि पिब। अंधसइति कर्मणि वा षष्ठी पिबतेश्छान्दसोविकरणस्य शपोलुक्।येन त्वत्पीतेन सोमेन हेतुना वयं विश्वाः सर्वाद्विषोद्वेष्ट्रीः शत्रुसेनाः अत्यतारिम अतितरेम अतिक्रामेम ॥ २१ ॥

२१. इन्द्र, यदि तुम मुझे मैत्री प्रदान करो और इस सोम-रूप अन्न का पान करो, तो हम सारे शत्रुओं का अतिक्रमण कर सकते हैं।

अथ द्वाविंशी—

कदातइन्द्रगिर्वणःस्तोताभवातिशन्तमः।
कदानोगव्येअश्व्येवसौदधः ॥ २२ ॥

कदा । ते । इन्द्र । गिर्वणः । स्तोता । भवाति ।
शम्ऽतमः । कदा । नः । गव्ये । अश्व्ये । वसौ । दधः ॥ २२ ॥

हे गिर्वणोगिरां स्तुतीनां संभक्तरिन्द्र ते तव स्तोता शंतमः सुखतमोतिशयेनसुखवान् कदा कस्मिन्काले भवाति भवेत् कदा कस्मिंश्च काले नोस्मान् गव्ये गोसमूहे अश्व्ये अश्वसंघे वसौ निवासभूतेन्यस्मिन्नपि धने दधः धारयेः ॥ २२ ॥

२२. स्तुति-पात्र इन्द्र, कब तुम्हारा स्तोता अत्यन्त सुखी होगा? तुम कब हमें गौ, अश्व और निवास-योग्य धन दोगे?

उततेसुष्टुताहरीवृषणावहतोरथम्।
अजुर्यस्यमदिन्तमंयमीमहे ॥ २३ ॥

उत । ते । सुऽस्तुता । हरी इति । वृषणा । वहतः ।
रथम् । अजुर्यस्य । मदिन्तमम् । यम् । ईमहे ॥ २३ ॥

उतापिच हेइन्द्र सुष्टुता शोभनस्तुतौ वृषणा वृषणौ कामानां वर्षितारौ हरी अश्वौ अजुर्यस्य जरारहितस्य ते तव रथं इदानीं वहतः अस्मभिकर्द प्रापयतः मदिन्तमं अतिशयेन मदवन्तं यं त्वां धनं ईमहे याचामहे तस्य तदित्यन्वयः ॥ २३ ॥

२३. अजर इन्द्र, भली भाँति स्तुत और काम-वर्षक हरि नामक दोनों अश्व तुम्हारा रथ हमारे पास ले आवें। तुम अतीव मद से युक्त हो; हम तुम्हारे पास याचना करते हैं।

अथ चतुर्विंशी—

तमीमहेपुरुष्टुतंयह्वंप्रत्नाभिरूतिभिः।
निबर्हिषिप्रियेसदुदधद्विता ॥ २४ ॥

तम् । ईमहे । पुरुऽस्तुतम् । यह्वम् । प्रत्नाभिः ।
ऊतिऽभिः । नि । बर्हिषि । प्रिये । सदत् । अर्ध । द्विता ॥ २४ ॥

महं महान्तं पुरुष्टुतं बहुभिः स्तुतमिन्द्रं प्रत्नाभिः पुराणीभिः कविभिस्तृप्तिकरीभिः सो-माहुतिभिर्हेतुभिः ईमहे याचामहे स चेन्द्रः प्रिये प्रीतिकरे बर्हिषि आस्तीर्णे दर्भे निषदत् निषीदतु हविःस्वीकरणायोपविशतु अधानंतरं द्विता द्वैधं वर्तमानानि चरुपुरोडाशादीनि सोमलक्ष-णानि च हवींषि स्वीकरोत्विति शेषः ॥ २४ ॥

२४. महान् और अनेकों द्वारा स्तुत उन्हीं इन्द्र से तृप्तिकर आहु-तियों के द्वारा हम याचना करते हैं। वे प्रसन्नता-दायक कुशों पर बैठें। अनन्तर द्विविध (सोम और पुरोडाश) हव्य स्वीकार करें।

वर्धस्वा सु पुरुष्टुत ऋषिष्टुताभिरूतिभिः ।
धुक्षस्व पिप्युषीमिषमवा च नः ॥ २५ ॥ ११ ॥

वर्धस्व । सु । पुरुऽस्तुत । ऋषिऽस्तुताभिः । ऊतिऽभिः ।
धुक्षस्व । पिप्युषीम् । इषम् । अव । च । नः ॥ २५ ॥ ११ ॥

हे पुरुष्टुत बहुभिः स्तुतेन्द्र ऋषिस्तुताभिः ऋषिभिर्मन्त्रदर्शिभिः पुरा स्तुताभिः ऊतिभीर-क्षाभिः सु सुष्ठु वर्धस्वास्मान्वर्धय। यद्वा ऋषिभिरुत्पादिताभिः ऊतिभिः स्तुतिभिः त्वं वर्धस्व वृ-द्धिं प्राप्नुहि। नोऽस्मभ्यं च पिप्युषीं प्रवृद्धां इषं इष्यमाणमन्नं अव धुक्षस्व अवाङ्मुखमस्मदभिमुखं धुक्षस्व क्षारय देहीत्यर्थः ॥ २५ ॥

२५. बहुतों-द्वारा स्तुत इन्द्र, तुम ऋषियों-द्वारा स्तुत हो। अपने रक्षणों के द्वारा हमें वर्द्धित करो और हमारे सामने प्रवृद्ध अन्न दान करो। ॥ इति षष्ठस्य प्रथमे एकादशोवर्गः ॥ ११ ॥

अथ षड्विंशी—

इन्द्र त्वमवितेदसीत्था स्तुवतो अद्रिवः ।
ऋतादियर्मि ते धियं मनोयुजम् ॥ २६ ॥

इन्द्र । त्वम् । अविता । इत् । असि । इत्था । स्तुवतः । अद्रिऽवः ।
ऋतात् । इयर्मि । ते । धियम् । मनःऽयुजम् ॥ २६ ॥

हे अद्रिवः वज्रवन्निन्द्र त्वं इत्था इत्थमनेन प्रकारेण स्तुवतः स्तोत्रं कुर्वतोयजमानस्य अवितेदसि रक्षितैव भवसि। यत एवमतःकारणात् अहमपि ऋतात् यज्ञाद्धेतोः मनोयुजं मनसा मन-नीयेन स्तोत्रेण प्राप्यां ते त्वदीयां धियमनुग्रहबुद्धिं इयर्मि प्राप्नोमि। यद्वा ऋतात्सत्यभूतात् त्वत्तः स्तोत्रेण युक्तं त्वत्प्रीतिकरं कर्माहं प्राप्नोमि ॥ २६॥

२६. वज्रधर इन्द्र, इस प्रकार तुम स्तोता के रक्षक हो। सत्यभूत, तुम्हारे स्तोत्र से युक्त तुम्हारे प्रसन्नता-दायक कर्म को मैं प्राप्त करता हूँ।

अथ सप्तविंशी—

इहत्यासधमाद्यायुजानःसोमपीतये
हरीइन्द्रप्रतद्वसूअभिस्वर ॥ २७ ॥

इह । त्या । सधऽमाद्यो । युजानः । सोमऽपीतये । हरी । इति ।
इन्द्र । प्रतद्वसू इति प्रतत्ऽवसू । अभि । स्वर ॥ २७ ॥

हे इन्द्र इहास्मिन्यागे सोमपीतयेसोमपानायाभिस्वराभिगच्छ । किंकुर्वन् त्या त्यौ तौ प्रसिद्धौ सधमाद्या त्वया सह हर्षिभिर्मादयितव्यौ वर्धयितव्यौ प्रतद्वसू प्राप्तवसू विस्तीर्णधनौ ईदृशौ हरी त्वदीयावश्वौ युजानः रथेन संयोजयन् ॥ २७ ॥

२७. इन्द्र, प्रसिद्ध, प्रसन्न और विस्तीर्ण धनवाले दोनों अश्वों को रथ में जोत करके इस यज्ञ में, सोमपान के लिए, आओ।

अथाष्टाविंशी—

अभिस्वरन्तुयेतवरुद्रासःसक्षतश्रियम् ।
उतोमरुत्वतीर्विशोअभिप्रयः ॥ २८ ॥

अभि । स्वरन्तु । ये । तव । रुद्रासः । सक्षत । श्रियम् ।
उतो इति । मरुत्वतीः । विशः । अभि । प्रयः ॥ २८ ॥

अभिस्वरंतु अभिगच्छंतु ते । हे इन्द्र तवानुचराः रुद्रासोरुद्रपुत्रा येमरुतः संति । अपिच ते श्रियं श्रयणीयमिमं यज्ञं सक्षत सचंतु प्राप्नुवन्तु । उतो अपिच मरुत्वतीर्मरुद्भिर्युक्ताः विशः अन्यापि दैवीःप्रजाः प्रयः अन्ननामैतत् अस्मदीयं हविर्लक्षणमन्नमभिगच्छन्तु ॥ २८ ॥

२८. तुम्हारे जो रुद्र-पुत्र मरुद्गण हैं, वे आश्रय-योग्य इस यज्ञ में आवें और मरुतों से युक्त प्रजायें भी हमारे हव्य के पास आवें।

अथैकोनत्रिंशी—

इमाअस्यप्रतूर्तयःपदंजुषन्तयद्दिवि ।
नाभायज्ञस्यसन्दधुर्यथाविदे ॥ २९ ॥

इमाः । अस्य । प्रऽतूर्तयः । पदम् । जुषन्त । यत् । दिवि ।
नाभा । यज्ञस्य । सम् । दधुः । यथा । विदे ॥ २९ ॥

अस्येन्द्रस्य संबंधिन्यः इमाः पूर्वोक्तामरुदादिरूपाः प्रजाः प्रतूर्तयः प्रकर्षेण शत्रूणां हिंसित्र्यः पदं स्थानं जुषंत असेवन्त । दिवि द्युलोके यत्स्थानं अन्यैर्दुःप्रापमस्ति

तत्पदमित्यर्थः। अपि च याः यज्ञस्य ज्योतिष्टोमादेः नाभा नाभौ नाभिस्थानीये हविर्धाने उत्तरवेद्यां वा संदधुः संनिदधते। यथा येन प्रकारेण विदे विन्दे अपेक्षितं धनं लभे तथेत्यर्थः। यद्वा विदे ज्ञानाय यथास्माकं परं ज्ञानं भवति तथेत्यर्थः॥ २९॥

२९. इन्द्र की ये हिंसक मरुत आदि प्रजायें द्युलोक में जिस स्थान में हैं, उसकी सेवा (आश्रय) करते हैं। हम लोग जैसे धन प्राप्त कर सकें, इस प्रकार यज्ञ के नाभिप्रदेश (उत्तर वेदी) पर रहते हैं।

अयंदीर्घायचक्षसेप्राचिंप्रयत्यध्वरे।
मिमीतेयज्ञमानुषग्विचक्ष्य॥ ३०॥ १२॥

अयम्। दीर्घाय। चक्षसे। प्राचि। प्रऽयति। अध्वरे।
मिमीते। यज्ञम्। आनुषक्। विऽचक्ष्य॥ ३०॥ १२॥

प्राचि प्राचीने प्रागायते यज्ञगृहे अध्वरे हिंसारहिते यज्ञे प्रयति गच्छति प्रवर्तमाने सति अयमिन्द्रः प्रवर्तमानं तं यज्ञं आनुषक् आनुषक्तमानुपूर्व्येण विचक्ष्य विशेषेण दृष्ट्वा मिमीते निष्पादयति किमर्थं दीर्घायायताय चक्षसे दर्शनाय। यद्वा द्रष्टव्याय फलाय॥३०॥

३०. प्राचीन यज्ञ-गृह में यज्ञ आरम्भ होने पर ये इन्द्र द्रष्टव्य फल के लिए यज्ञ को क्रम-बद्ध देखकर यज्ञ को सम्पादित करते हैं।

॥ इति षष्ठस्य प्रथमे द्वादशोवर्गः॥ १२॥

वृषायमिन्द्रतेरथउतोतेवृषणाहरी।
वृषात्वंशतक्रतोवृषाहवः॥ ३१॥

वृषा। अयम्। इन्द्र। ते। रथः। उतो इति। ते। वृषणा।
हरी इति। वृषा। त्वम्। शतक्रतो इति शतऽक्रतो। वृषा। हवः॥३१॥

हे इन्द्र ते त्वदीयः अयं रथः वृषा कामानां वर्षिता उतो अपि च तव हरी अश्वौ वृषणा वृषणौ वर्षितारौ हे शतक्रतो बहुकर्मन् बहुप्रज्ञेन्द्र त्वं च वृषा वर्षिता कामानां तथा हवस्त्वद्विषयमाह्वानं च वृषा वर्षिता त्वद्विषयमाह्वानमपि कामान्वर्षति किमु वक्तव्यं त्वदीयारथादयोवर्षन्तीति भावः॥ ३१॥

३१. इन्द्र, तुम्हारा यह रथ मनोरथ-पूरक है, तुम्हारे ये दोनों घोड़े काम-वर्षक हैं। शत-क्रतु (बहु-कर्मा) इन्द्र, तुम अभीष्टवर्षी हो और तुम्हारा आह्वान भी ईप्सित-फल-दाता है।

अथ द्वात्रिंशी—

वृषाग्रावावृषामदोवृषासोमोअयंसुतः।
वृषायज्ञोयमिन्वसिवृषाहवः॥ ३२॥

वृषा । ग्रावा । वृषा । मदः । वृषा । सोमः । अयम् ।
सुतः । वृषा । यज्ञः । यम् । इन्वसि । वृषा । हवः ॥ ३२ ॥

ग्रावा अभिषवसाधनपाषाणः वृषा वर्षिता कामानां हे इन्द्र त्वदीयः सोमपानजन्यो मदश्च वृषा वर्षिता सुतस्त्वदर्थमभिषुतोऽयं सोमश्च वृषा वर्षिता यं यज्ञमिन्वसि त्वं प्राप्नोषि स च यज्ञो वृषा अभीष्टस्य फलस्य वर्षिता त्वदीयो हवश्च वृषा ॥ ३२ ॥

३२. अभिषव करनेवाला पत्थर अभीष्ट-वर्षी है, मत्तता मनोरथ-दायिनी है। यह अभिषुत सोम भी काम-वर्षक है। जिस यज्ञ को तुम प्राप्त करते हो, वह भी अभिलषित-वर्षक है। तुम्हारा आह्वान ईप्सित-फल-दाता है।

वृषा॑ त्वा॒ वृष॑णं हुवे॒ वज्रि॑ञ्चि॒त्राभि॑रू॒तिभिः॑ ।
वा॒वन्थ॒ हि प्रति॑ष्टुतिं॒ वृषा॑ ह॒वः ॥ ३३ ॥ १३ ॥

वृषा॑ । त्वा॒ । वृष॑णम् । हु॒वे॒ । वज्रि॑न् । चि॒त्राभिः॑ ।
ऊ॒तिऽभिः॑ । व॒वन्थ॑ । हि । प्रति॑ऽस्तुतिम् । वृषा॑ । ह॒वः ॥ ३३ ॥ १३ ॥

हे वज्रिन् वज्रवन्निन्द्र वृषणं वृषाणं वर्षितारं त्वा त्वां वृषा वर्षिता हविषामासेक्ताऽहं चित्राभिश्चायनीयाभिः नानाविधाभिर्वा ऊतिभिस्तृप्तिकरीभिःस्तुतिभिः हुवे आह्वये। हि यस्मात् त्वं प्रतिष्टुतिं त्वामभिलक्ष्य कृतं स्तोत्रं ववन्थ वनसि संभजसि अतस्त्वदीयो हवआह्वानं वृषा वर्षिता। यद्वा हवोह्वातव्यो वृषा वर्षिता त्वां यस्मात् स्तुतिं वनसि तस्मात् त्वां हुवइत्यर्थः॥३३॥

३३. वज्रधर, तुम अभीष्ट-वर्षक हो। मैं हवि का सेचन-कर्त्ता हूँ। मैं नानाविध स्तुतियों-द्वारा तुम्हें बुलाता हूँ। तुम अपने लिए की गई स्तुति को ग्रहण करते हो; इसलिए तुम्हारा आह्वान अभीष्ट-दाता है।

॥ इति षष्ठस्य प्रथमे त्रयोदशो वर्गः ॥ १३ ॥

यदिन्द्राहमिति पञ्चदशर्चं द्वितीयं सूक्तं गोषूक्त्यश्वसूक्तिनोः काण्वगोत्रयोरार्षं गायत्रमैन्द्रं तथा चानुक्रान्तम्— यदिन्द्र पञ्चोना गोषूक्त्यश्वसूक्तिनौ काण्वायनाविति। महाव्रते निष्केवल्य एतत्सूक्तम्। तथैव पञ्चमारण्यके सूत्र्यते—यदिन्द्राहं यथा त्वं प्रसम्राजं चर्षणीनामिति सूक्ते इति। तृतीये पर्याये ब्रह्मशंसेऽपीदं सूक्तं सूत्रितं च—यदिन्द्राहं यथा त्वमिमं महइति।

तत्र प्रथमा—

यदि॑न्द्रा॒हं यथा॒ त्वमीशी॑य॒ वस्व॒ एक॒ इत्। स्तो॒ता मे॒ गोष॑खा स्यात् ॥ १ ॥

यत् । इ॒न्द्र॒ । अ॒हम् । यथा॑ । त्वम् । ईशी॑य । वस्वः॑ । एकः॑ ।
इत् । स्तो॒ता । मे॒ । गोऽस॑खा । स्या॒त् ॥ १ ॥

हे इन्द्र यथा त्वं एकइव एकएव केवलं वस्वोवसुनोधनस्य ईशिषे एवमपि यद्यपि अहं ईशीय ऐश्वर्ययुक्तःस्याम् तदानीं मे मम स्तोता गोसखा स्यात् गोभिः सहितोभवेत् ईश्वरस्य मम स्तोता कुतोहेतोः गोः सहितोन भवेत् अपितु भवेदित्यभिप्रायः ॥ १॥

१. इन्द्र, जैसे तुम्हीं केवल धनाधिपति हो, वैसे ही यदि मैं भी ऐश्वर्य-युक्त हो जाऊँ, तो मेरा स्तोता गो-युक्त हो जाय।

अथ द्वितीया—

शिक्षेयमस्मैदित्सेयंशचीपतेमनीषिणे । यदहंगोपतिःस्याम् ॥ २॥

शिक्षेयम् । अस्मै । दित्सेयम् । शचीऽपते । मनीषिणे । यत् । अहम् । गोऽपतिः । स्याम् ॥ २ ॥

हे शचीपते शक्तिमन्निन्द्र अस्मै मनीषिणे मनसईशित्रे स्तोत्रे दित्सेयं दातुमिच्छेयम् तदनंतरं शिक्षेयं मार्थितं धनं दद्यां च। यद्यदि अहं गोपतिः गवामधिपतिः स्यां भवेयम् त्वत्प्रसादादितिशेषः ॥ २ ॥

२. शक्तिमान् इन्द्र, यदि तुम्हारी कृपा से मैं गोपति हो जाऊँ, तो इस स्तोता को दान देने की इच्छा करूँगा और प्रार्थित धन दूँगा।

धेनुष्टइंद्रसूनृतायजमानायसुन्वते । गामश्वंपिप्युषीदुहे ॥ ३ ॥

धेनुः । ते । इन्द्र । सूनृता । यजमानाय । सुन्वते । गाम् । अश्वम् । पिप्युषी । दुहे ॥ ३ ॥

हे इन्द्र ते तव सनृता स्तुतिरूपा वाग्धेनुः दोग्ध्री गौर्भूत्वा सुन्वते सोमाभिषवं कुर्वते यजमानाय गामश्वं च उपलक्षणमेतत् गवाश्वादिकं सर्वमभिलषितं दुहे दुग्धे। किंकुर्वती पिप्युषी त्वमेव प्रवर्धयित्री ॥ ३ ॥

३. इन्द्र, तुम्हारी सत्यप्रिय और वर्द्धक स्तुति-रूप धेनु सोमाभिषव-कर्त्ता को गौ और अश्व देती है।

अथ चतुर्थी—

नतेवर्तास्तिराधसइन्द्रदेवोनमर्त्यः । यद्दित्ससिस्तुतोमघम् ॥ ४ ॥

न । ते । वर्ता । अस्ति । राधसः । इन्द्र । देवः । न । मर्त्यः । यत् । दित्ससि । स्तुतः । मघम् ॥ ४ ॥

हे इन्द्र ते तव राधसो धनस्य स्तोतृभ्यो दातव्यस्य वर्ता निवारको देवो नास्ति न विद्यते। न मर्त्यः मनुष्योपि निवारको नास्ति। स्तुवः स्तोतृभिः प्रख्यापितगुणः सन् यन्मघं मघं मंहनीयं धनं दित्ससि त्वं दातुमिच्छसि॥ ४॥

४. इन्द्र, तुम स्तुत होकर धन-दान करने की इच्छा करते हो। उस समय तुम्हारे धन का निवारक देवता या मनुष्य नहीं है।

यज्ञ इन्द्रमवर्धयद्यद्भूमिं व्यवर्तयत्। चक्राण ओपशं दिवि॥५॥१४॥

यज्ञः। इन्द्रम्। अवर्धयत्। यत्। भूमिम्। वि। अवर्तयत्।
चक्राणः। ओपशम्। दिवि॥ ५॥ १४॥

यज्ञो यजमानैरनुष्ठीयमानो यागः इन्द्रं देवमवर्धयत् श्रूयते हि—इन्द्र इदं हविरजुषतावीवृधत महोज्यायोऽकृतेति[1]। तदन्त्रोयत्यस्माद्भूमिं पृथिवीं व्यवर्तयत् वृष्ट्यादिप्रदानेन विशेषेण वर्तमानामकरोत्। किंकुर्वन् दिव्यन्तरिक्षे मेघं ओपशं उपेत्यशयानं चक्राणः कुर्वन् यद्वा आत्मनि समवेतो वीर्यविशेष ओपशः तमन्तरिक्षे कुर्वन्॥ ५॥

५. यज्ञ ने इन्द्र को वर्द्धित किया है। इसलिए कि इन्द्र ने द्युलोक में मेघ को सुलाते हुए पृथिवी को वृष्टि-दान से सुस्थिर किया है।

॥ इति प्रथमस्य प्रथमे चतुर्दशो वर्गः॥ १४॥

अथ षष्ठी—

वावृधानस्य ते वयं विश्वा धनानि जिग्युषः। ऊतिमिन्द्रा वृणीमहे॥६॥

वावृधानस्य। ते। वयम्। विश्वा। धनानि। जिग्युषः। ऊतिम्।
इन्द्र। आ। वृणीमहे॥ ६॥

हे इन्द्र वावृधानस्य वर्धमानस्य विश्वा विश्वानि सर्वाणि धनानि शत्रुसंबंधीनि जिग्युषो जितवतस्ते तव ऊतिं रक्षां वयमावृणीमहे आभिमुख्येन संभजामहे॥ ६॥

६. इन्द्र, तुम वर्द्धन-शील और शत्रुओं के सारे धनों के जेता हो। हम तुम्हारी रक्षा प्राप्त करेंगे।

चातुर्विंशिकेऽहनि प्रातःसवने मरुत्वतीये व्यन्तरिक्षमतिरदित्ययं पर्यासस्तृचः सूत्र्यते हि—व्यन्तरिक्षमतिरत्तस्य वा तस्य सुतनवदनि तृचाः पर्यासाः इति। अहर्गणेषु द्वितीयादिष्वहःस्वपि तस्यैव तस्मिन्नेव शस्त्रेऽयं पर्यासस्तृचः सूत्रितं च—पर्यासा कद्वतोऽहरहः शस्यानीति होत्रकाद्वितीया दिष्वेवेति।

[1] तै० ब्रा० १. ५. ६.।

यत्र प्रथमा सूक्ते सप्तमी—

व्य१न्तरिक्षमतिरन्मदे सोमस्य रोचना । इन्द्रो यदभिनद्वलम् ॥ ७॥

वि । अन्तरिक्षम् । अतिरत् । मदे । सोमस्य । रोचना । इन्द्रः ।
यत् । अभिनत् । वलम् ॥ ७ ॥

सोमस्य पानेन मदे हर्षे सति रोचना रोचमानमन्तरिक्षं अयमिन्द्रोऽव्यतिरत् व्यवर्धयत् यत्र यस्मात्कारणात् वलं आवृत्य स्थितमसुरं मेघं वा अभिनत् व्यदारयत् ॥ ७ ॥

७. सोम-जन्य मत्तता के होने पर इन्द्र ने दीप्तिमान् अन्तरिक्ष को वर्द्धित किया है; क्योंकि उन्होंने बली मेघ को भिन्न किया है।

उद्गा आजदङ्गिरोभ्य आविष्कृण्वन्गुहा सतीः । अर्वाञ्चं नुनुदे वलम् ॥८॥

उत् । गाः । आजत् । अङ्गिरःऽभ्यः । आविः । कृण्वन् ।
गुहा । सतीः । अर्वाञ्चम् । नुनुदे । वलम् ॥ ८ ॥

अंगिरोभ्यऋषिभ्यः वलानुचरैः पणिभिरपहृता गाः उदाजत् उदगमयत् किंकुर्वन् गुहा गुहायां बिले सतीः विद्यमानाः यथा नश्यन्ते तथा पणिभिर्गूढाः या गाः आविष्कृण्वन् प्रकाशयन् अपिच पणीनां अधिपतिं वलमसुरमपि अर्वाञ्चमधोमुखं नुनुदे प्रेरितवान् ॥ ८ ॥

८. इन्द्र ने गुहा में छिपाई हुई गायों को प्रकट करके अङ्गिरा लोगों को प्रदान किया था और गायें चुरानेवाले पणियों के नेता "बल" असुर को अधोमुख किया था।

इन्द्रेण रोचना दिवो दृह्ळानि दृंहितानि च । स्थिराणि न पराणुदे ॥ ९॥

इन्द्रेण । रोचना । दिवः । दृह्ळानि । दृंहितानि । च । स्थिराणि ।
न । पराऽनुदे ॥ ९ ॥

दिवो द्युलोकस्य संबंधीनि रोचना रोचमानानि देवगृहात्मकानि नक्षत्राणि इन्द्रेण दृह्ळानि दृढावयवानि बलवन्ति कृतानि दृंहितानि च दृढीकृतानि यथा एकत्रनैश्चल्येनावतिष्ठन्ते तथाकृतानीत्यर्थः। यद्वा दृह दृहि दृहि वृद्धौ दृंहितानि वर्धितानिचेत्यर्थः। अपिच स्थिराणि स्थासूनि दृढानि यानि न पराणुदे परानोदनीयानि नभवन्ति न केनापि स्थानात्च्यावयितुं शक्यानीत्यर्थः नुदप्रेरणे अस्मात्कृत्यार्थइति केन्प्रत्ययः ॥ ९ ॥

९. इन्द्र ने द्युलोक के नक्षत्रों को बल-युक्त और दृढ़ किया था। नक्षत्रों को उनके स्थानों से कोई गिरा नहीं सकता।

अथ दशमी—

अपामूर्मिर्मदन्निव स्तोम इन्द्राजिरायते । वि ते मदा अराजिषुः ॥ १० ॥ १५ ॥

अपाम् । ऊर्मिः । मदन्ऽइव । स्तोमः । इन्द्र । अजिरऽयते । वि । ते । मदाः । अराजिषुः ॥ १० ॥ १५ ॥

अपां समुद्राणामूर्मिस्तरंगः मदन्निव यथा माद्यन् उपर्युपरिआयते हे इन्द्र स्तोमस्त्वदीयं स्तोत्रं तथा अजिरायते अजिरः क्षिप्रगामी सद्वाचरति । अपि च ते त्वदीया मदाः सोमजन्याः सोमपानजन्याश्च विअराजिषुः विशेषेण राजन्ते दीप्यन्ते ॥ १० ॥

१०. इन्द्र, समुद्र की तरङ्गों के समान तुम्हारी स्तुतियाँ शीघ्र गमन करती हैं। तुम्हारी प्रमत्तता विशेष रूप से दीप्ति प्राप्त करती है।

॥ इति प्रथमस्य प्रथमे पञ्चदशो वर्गः ॥ १५ ॥

अथैकादशी—

त्वं हि स्तोमवर्धन इन्द्रास्युक्थवर्धनः । स्तोतॄणामुत भद्रकृत् ॥ ११ ॥

त्वम् । हि । स्तोमऽवर्धनः । इन्द्र । असि । उक्थऽवर्धनः । स्तोतॄणाम् । उत । भद्रऽकृत् ॥ ११ ॥

हे इन्द्र त्वं हि त्वं खलु स्तोमवर्धनः स्तोमेन त्रिवृत्पञ्चदशादिना वर्धनीयोऽसि तथा उक्थवर्धनः उक्थैः शस्त्रैर्वर्धनीयश्च त्वमेवासि । उतापि च स्तोतॄणामस्माकं भद्रकृत् भद्रस्य कल्याणस्य फलस्य कर्तापि त्वमेवासि ॥ ११ ॥

११. इन्द्र, तुम स्तोत्र-द्वारा वर्द्धनीय हो और उक्थ (शस्त्र नामक मन्त्र) द्वारा भी वर्द्धनीय हो। तुम स्तोताओं के कल्याणकर्ता हो।

अथ द्वादशी—

इन्द्रमित्केशिना हरी सोमपेयाय वक्षतः । उप यज्ञं सुराधसम् ॥ १२ ॥

इन्द्रम् । इत् । केशिना । हरी इति । सोमऽपेयाय । वक्षतः । उप । यज्ञम् । सुऽराधसम् ॥ १२ ॥

केशिना केशिनौ मूर्धजानि लोमानि केशास्तद्वन्तौ हरी अश्वौ सुराधसं शोभनधनं इन्द्रमिव इन्द्रमेव यज्ञमुपस्पयसं प्रति सोमपेयाय सोमपानार्थं वक्षतः वहतां मद्य यज्ञं महत्समिद्धं अयमहयाम् ॥ १२ ॥

१२. केशवाले हरि नाम के दोनों अश्व सोमपान के लिए शोभन दानवाले इन्द्र को यज्ञ में ले जाते हैं।

अपां फेनेन नमुचेः शिर इन्द्रोदवर्तयः । विश्वा यदजयः स्पृधः ॥१३॥

अपाम् । फेनेन । नमुचेः । शिरः । इन्द्र । उत् । अवर्तयः ।
विश्वाः । यत् । अजयः । स्पृधः ॥ १३ ॥

पुरा किलेन्द्रोऽसुरान् जित्वा न मुचिमसुरं ग्रहीतुं न शशाक स च युध्यमानस्तेनासुरेण जगृहे स च गृहीतमिन्द्रमेवमवोचत् त्वां विसृजामि रात्रावह्नि च शुष्केणार्द्रेण चायुधेन यदि मां माहिंसीरिति । स इन्द्रस्तेनविसृष्टः सन् अहोरात्रयोः संधौ शुष्कार्द्रविलक्षणेन फेनेन तस्य शिरश्चिच्छेद अयमर्थोऽस्यां प्रतिपाद्यते—हे इन्द्र अपां फेनेन वज्रीभूतेन नमुचेरसुरस्य शिरः उदवर्तयः शरीरादुद्गतमवर्तयः अच्छेत्सीरित्यर्थः । कदेतिचेद् यदा विश्वाः सर्वाः स्पृधः स्पर्धमानाः आसुरीः सेनाः अजयः जितवानसि ॥ १३ ॥

१३. इन्द्र, जिस समय तुमने सारे शत्रुओं (असुरों) को जीता था, उस समय जल के फेन के द्वारा ही नमुचि के सिर को छिन्न किया था।

अथ चतुर्दशी—

मायाभिरुत्सिसृप्सत इन्द्र द्यामारुरुक्षतः । अव दस्यूँरधूनुथाः ॥१४॥

मायाभिः । उत्ऽसिसृप्सतः । इन्द्र । द्याम् । आऽरुरुक्षतः । अव ।
दस्यून् । अधूनुथाः ॥ १४ ॥

हे इन्द्र मायाभिः उत्सिसृप्सतः सर्वत्र प्रसरतः द्यां आरुरुक्षतः द्युलोकं आरोहतः दस्यून् शत्रून् उपक्षेपून् अवाधूनुथाः अवाङ्मुखं प्रेरितवानसि ॥ १४ ॥

१४. तुम माया के द्वारा सर्वत्र फैलनेवाले हो। तुमने द्युलोक में चढ़ने की इच्छा करनेवाले शत्रुओं (दस्युओं) को निम्नाभिमुख प्रेरित किया था।

अथ पञ्चदशी—

असुन्वामिन्द्र संसदं विषूचीं व्यनाशयः । सोमपा उत्तरो भवन् ॥१५॥१६॥

असुन्वाम् । इन्द्र । सम्ऽसदम् । विषूचीम् । वि । अनाशयः ।
सोमऽपाः । उत्ऽतरः । भवन् ॥ १५ ॥ १६ ॥

हे इन्द्र त्वं सोमपाः सोमस्य पाता भूत्वा उत्तरः उत्कृष्टतरोभवन् असुन्वां सोमाभिषवहीनां संसदं जनसंहतिं विषूचीं परस्परविरोधेन विषु नाना गच्छीं व्यनाशयः विशेषेण नाशयसि ॥ १५ ॥

१५. इन्द्र, सोमपान करने से उत्कृष्टतर होते हुए तुमने सोमाभिषव से हीन जन-समुदाय को, परस्पर विरोध कराकर, विनष्ट किया था।

॥ इति षष्ठस्य प्रथमे षोडशोवर्गः ॥ १६ ॥

तम्वभीति त्रयोदशर्चं तृतीयं सूक्तं औष्णिहमैन्द्रं पूर्वोक्तावेवऋषी तथाचानुक्रम्यते—तम्वभित्रयोनौष्णिहमिति । महाव्रते निष्केवल्ये औष्णिहतृचाशीतावुत्तमावर्जमेतत्सूक्तम् सूत्र्यते हि—तम्वभिप्रगायतेत्युत्तमामुद्धरतीति । आभिप्लविकेषूक्थ्येषु तृतीयसवने ब्रह्मशंस आद्यस्तृचोवैकल्पिकोनुरूपः सूत्रितश्च—तम्वभिप्रगायतत्यमूत्वामपूर्व्ये ति ।

तत्र प्रथमा—

तम्वभिप्रगायतपुरुहूतंपुरुष्टुतम् । इन्द्रंगीर्भिस्तविषमाविवासत ॥१॥

तम् । ऊँ इति । अभि । प्र । गायत । पुरुऽहूतम् । पुरुऽस्तुतम् ।
इन्द्रम् । गीःऽभिः । तविषम् । आ । विवासत ॥ १ ॥

पुरुहूतं बहुभिराहूतं पुरुष्टुतं बहुभिःस्तुतं तमु तमेवेन्द्रं हे स्तोतारः अभिप्रगायत अभिमुखं प्रकर्षेणस्तुध्वम् एवदेवस्तुष्यति तविषं महान्तमिन्द्रं गीर्भिर्वाग्भिः आविवासत परिचरत॥१॥

१- अनेकों के द्वारा बुलाये गये और अनेकों के द्वारा स्तव किये गये उन्हीं इन्द्र की स्तुति करो। वचनों के द्वारा महान् इन्द्र की परिचर्य्या करो।

अथ द्वितीया—

यस्यद्विबर्हसोबृहत्सहोदाधाररोदसी । गिरीँरज्राँअपःस्वर्वृषत्वना ॥२॥

यस्य । द्विऽबर्हसः । बृहत् । सहः । दाधार । रोदसी इति ।
गिरीन् । अज्रान् । अपः । स्वः । वृषऽत्वना ॥ २ ॥

द्विबर्हसः द्वयोःस्थानयोः परिवृढस्य यस्येन्द्रस्य बृहन्महत् सहोबलं रोदसी द्यावापृथिव्यौ दाधार धारयति छान्दसोलिट् तुजादित्वादभ्यासदीर्घः तथा अज्रान् क्षिप्रगमनान् गिरीन्

पर्वतान् मेघान् वा स्वः सरणशीला अपउदकानिच वृषत्वना वीर्येण यस्येन्द्रस्य वहंधारयंति त-थायस्यापथति तम्बशीति पूर्वया संबंधः सत्वमित्युत्तरया वा ॥ २ ॥

२. दोनों स्थानों में इन्द्र का पूजनीय महाबल द्यावापृथिवी को धारण करता है। वह शीघ्रगामी मेघ और गमनशील जल को वीर्य-द्वारा धारण करते हैं। अथ तृतीया—

सराजसिपुरुष्टुतँएकोवृत्राणिजिघ्नसे। इन्द्रजैत्राश्रवस्याचयन्तवे॥३॥

सः। राजसि। पुरुऽस्तुत। एकः। वृत्राणि। जिघ्नसे। इन्द्र। जैत्रा। श्रवस्या। च। यन्तवे ॥ ३ ॥

हे पुरुष्टुत बहुभिः स्तुतेन्द्र सपूर्वोक्तगुणस्त्वं राजसि दीप्यसे ईशिषे वा अपिच त्वमेकः सहायरहितः केवलएवसन् वृत्राण्यावरकाणि शत्रुजातानि जिघ्नसे हतवानसि। किमर्थं जैत्रा जैत्राणि जेतव्यानि धनानि श्रवस्या श्रवस्यानि श्रवणीयान्यन्नानि यद्वा श्रवणार्हाणि यशांसि च यंतवे यन्तुं नियन्तुं स्वाधीनं कर्तुम् ॥ ३ ॥

३. अनेकों के द्वारा स्तुत इन्द्र, तुम शोभा पाते हो। जीतने और सुनने योग्य धन को स्वाधीन करने के लिए तुम अकेले ही वृत्र आदि का वध करते हो।

आभिप्लविकेषूक्थ्येषु तृतीयसवने ब्रह्मशंसे तंतेमदमिति तृचोवैकल्पिकःस्तोत्रियः सूत्र्य-तेहि—तंतेमदंगृणीमसित्वमभिप्रगायतेति।

तथाद्य सूक्ते चतुर्थी—

तंतेमदंगृणीमसिवृषणंपृत्सुसासहिम्। उलोककृत्नुमद्रिवोहरिश्रियम्॥४॥

तम्। ते। मदम्। गृणीमसि। वृषणम्। पृत्ऽसु। ससहिम्। उँ इति। लोकऽकृत्नुम्। अद्रिऽवः। हरिऽश्रियम् ॥ ४ ॥

हे अद्रिवोवज्रवन्निन्द्र ते त्वदीयं तं मदं सोमपानजनितं हर्षं गृणीमसि गृणीमः प्रशंसामः गृशब्दे क्र्यादिः प्वादीनांह्रस्वः इदंतोमसीति मसइकारागमः। कीदृशं वृषणं वर्षितारं कामानां पृत्सु संग्रामेषु सासहिं शत्रूणामभिभवितारं लोककृत्नुं लोकस्य स्थानस्य कर्तारं हरिश्रियं ह-रिभ्यामश्वाभ्यां श्रयणीयं सेव्यं उशब्दः समुच्चये पदपूरणे वा ॥ ४ ॥

४. वज्रधर इन्द्र, तुम्हारे हर्ष की हम प्रशंसा करते हैं। वह मनोरथ-पूरक, संग्राम में शत्रुओं के लिए अभिभव-कर्त्ता, स्थान विधाता और हरि नामक अश्वों के द्वारा सेवनीय है।

येनुज्योतींष्यायवेमनवेचविवेदिथ।
मन्दानोअस्यबर्हिषोविराजसि ॥ ५ ॥ १७ ॥

येने। ज्योतींषि। आयवे। मनवे। च। विवेदिथ। मन्दानः।
अस्य। बर्हिषः। वि। राजसि ॥ ५ ॥ १७ ॥

हे इन्द्र येनात्मीयेन मदेन आयवे और्वशेयाय मनवे विवस्वतः पुत्राय च ज्योतींषि सूर्यादीनि वृत्रादिभिरावृतानि वद्वरणेन विवेदिथ अलंभयः मह्यापिवथान् प्रकाशितवानसीत्यर्थः तेन मदेन मन्दानोमोदमानस्त्वं अस्य बर्हिषा वृद्धस्य यज्ञस्य विराजसि विशेषेणेशिषे। यद्वा अस्येति तृतीयार्थेषष्ठी अनेन बर्हिषा वृद्धेन हव्यन् विराजसि विशेषेण दीप्यसे ॥ ५ ॥

५. इन्द्र जिस मद (हर्ष) के द्वारा ("आयु" और "मनु" के लिए सूर्य आदि ज्योतियों को तुमने प्रकाशित किया था, उसी हर्ष से प्रसन्न होकर तुम प्रवृद्ध यज्ञ के कर्ता हुए हो।

॥ इति पञ्चस्य प्रथमे सप्तदशोवर्गः ॥ १७ ॥

तदुद्याचित्तउक्थिनोनुष्टुवन्तिपूर्वथा। वृषपत्नीरपोजयादिवेदिवे ॥ ६ ॥

तत्। अद्य। चित्। ते। उक्थिनः। अनु। स्तुवन्ति। पूर्वऽथा।
वृषऽपत्नीः। अपः। जय। दिवेऽदिवे ॥ ६ ॥

हे इन्द्र ते त्वदीयं तत्प्रसिद्धं बलं अद्याचित् अद्यापि पूर्वथा पूर्वस्मिन्काले इव उक्थिनः शस्त्रिणः स्तोतारःअनुष्टुवन्ति क्रमेण प्रशंसन्ति तत्वं वृषपत्नीः वृषा वर्षिता पर्जन्यः पतिर्यासां तादृशीरपः दिवेदिवे प्रतिदिवसं जय स्वायत्तंकुरु ॥ ६ ॥

६. इन्द्र, प्राचीन समय के समान आज भी उक्थ मन्त्रों का उच्चारण करनेवाले तुम्हारे उस बल की प्रशंसा करते हैं। जिस बल के स्वामी पर्जन्य हैं, उसको तुम प्रतिदिन स्वाधीन करो।

तवत्यदिन्द्रियंबृहत्तवशुष्ममुतक्रतुम्। वज्रंशिशातिधिषणावरेण्यम् ॥ ७ ॥

तव। त्यत्। इन्द्रियम्। बृहत्। तव। शुष्मम्। उत। क्रतुम्।
वज्रम्। शिशाति। धिषणा। वरेण्यम् ॥ ७ ॥

हे इन्द्र तव त्यत् तत्प्रसिद्धं इन्द्रियमिन्द्रस्यालिंगं बृहत्प्रभूतं वीर्यं धिषणा स्तुतिः शिशाति निःश्यति तीक्ष्णीकरोति। तथा तव त्वदीयं शुष्मं शोषकं बलं उतापिच क्रतुं प्रज्ञानं बलं कर्म वा वरेण्यं वरणीयं वज्रमायुधंच स्तुतिः तीक्ष्णीकरोति ॥ ७ ॥

७. इन्द्र, स्तुति तुम्हारे उस महान् वीर्य को और तुम्हारा बल तुम्हारे कर्म और वरणीय वज्र को तीक्ष्ण करते हैं।

तवद्यौरिन्द्रपौंस्यंपृथिवीवर्धतिश्रवः । त्वामापःपर्वतासश्चहिन्विरे ॥८॥

तव । द्यौः । इन्द्र । पौंस्यम् । पृथिवी । वर्धति ।
श्रवः । त्वाम् । आपः । पर्वतासः । च । हिन्विरे ॥ ८ ॥

हे इन्द्र तव त्वदीयं पौंस्यं बलं द्यौः वर्धति वर्धयति त्वदीयं श्रवो यशः पृथिवी वर्धयति वृधेर्ण्यन्तास्लटि शपि छन्दस्युभयथेत्यार्धधातुकत्वाण्णेरनिटीतिणिलोपः त्वां आप उदकान्यन्तरिक्षाणि पर्वतासः पर्वताः पर्ववन्तोमेघाश्च गिरयश्चवा हिन्विरे प्रीणयन्ति स्वामित्वेन प्राप्नुवन्ति वा ॥ ८ ॥

८. इन्द्र, द्युलोक तुम्हारे बल को बढ़ाता है, पृथिवी तुम्हारे यश को वर्द्धित करती है। अन्तरिक्ष और मेघ तुम्हें प्रसन्न करते हैं।

त्वांविष्णुर्बृहन्क्षयोमित्रोगृणातिवरुणः ।
त्वांशर्धोमदत्यनुमारुतम् ॥ ९ ॥

त्वाम् । विष्णुः । बृहन् । क्षयः । मित्रः । गृणाति ।
वरुणः । त्वाम् । शर्धः । मदति । अनु । मारुतम् ॥ ९ ॥

हे इन्द्र बृहन्महान् क्षयोनिवासहेतुर्विष्णुर्मित्रोवरुणश्च त्वां गृणाति स्तौति तथा मारुतं मरुत्संबंधि शर्धोबलं त्वामनु मदति तव मदमनुलक्ष्य पश्चान्माद्यति त्वामनु मादयति वा ॥ ९॥

९. इन्द्र महान् और निवास-कारण विष्णु, मित्र और वरुण तुम्हारी स्तुति करते हैं। मरुद्गण तुम्हारी मत्तता के अनन्तर मत्त होते हैं।

त्वंवृषाजनानांमंहिष्ठइन्द्रजज्ञिषे ।
सत्राविश्वास्वपत्यानिदधिषे ॥ १० ॥ १८ ॥

त्वम् । वृषा । जनानाम् । मंहिष्ठः । इन्द्र । जज्ञिषे ।
सत्रा । विश्वा । सुऽअपत्यानि । दधिषे ॥ १० ॥ १८ ॥

हे इन्द्र वृषा वर्षिता त्वं जनानां देवजनानां मध्ये मंहिष्ठोदातृतमोजज्ञिषे प्रादुर्भवसि।अतएव विश्वा सर्वाणि स्वपत्यानि शोभनैः पुत्रादिभिः सहितानि सत्रा सह दधिषे । यद्वा स्तोतृणामोजज्ञिषे प्रादुर्भवसि अतएव विश्वा सर्वाणि दातुं धारयसि ददासि वा ॥ १० ॥

१०. तुम वर्षक और देवों में सर्वापेक्षा दाता हो। तुम सुन्दर पुत्रादि के साथ सारा धन धारण करते हो।

॥ इति षष्ठस्य प्रथमेऽष्टादशोवर्गः ॥ १८ ॥

अथैकादशी—

स॒त्रा त्वं पु॑रुष्टुतँ॒ एको॑ वृ॒त्राणि॑ तोशसे ।
नान्य इन्द्रा॒त्कर॑णं॒ भूय॑ इन्वति ॥ ११ ॥

स॒त्रा । त्वम् । पु॒रु॒ऽस्तु॒त॒ । एकः॑ । वृ॒त्राणि॑ । तो॒श॒से॒ ।
न । अ॒न्यः । इन्द्रा॑त् । कर॑णम् । भूयः॑ । इ॒न्व॒ति॒ ॥ ११ ॥

हे पुरुष्टुत बहुभिः स्तुतेन्द्र त्वमेकोऽसहाय एव सन् सत्रा महत्त्वमेव महान्ति वृत्राणि शत्रुजातानि यद्वा सत्रेति सहार्थे सहैव युगपदेव एकयत्नेनैव तोशसे हिनस्सि तोशतिर्वधकर्मा अकर्तुं शक्नोतीत्यभिप्रायः । अपि चास्मादिन्द्रादन्यः कश्चिद्भूयो बहुतरं करणं कर्म वृत्रवधादिकं न इन्वति व्याप्नोति इन्द्र एव कर्तुं शक्नोतीत्यभिप्रायः ॥ ११ ॥

११. बहु-स्तुत इन्द्र तुम अकेले ही महान् शत्रुओं का विनाश करते हो। इन्द्र की अपेक्षा कोई भी अधिकतर कर्म (वृत्र-वधादि) नहीं कर सकता।

यदि॑न्द्र मन्म॒शस्त्वा॒ नाना॒ हव॑न्त ऊ॒तये॑ ।
अ॒स्माके॑भि॒र्नृभि॒रत्रा॒ स्व॑र्जय ॥ १२ ॥

यत् । इ॒न्द्र॒ । म॒न्म॒ऽशः । त्वा॒ । नाना॑ । हव॑न्ते ।
ऊ॒तये॑ । अ॒स्माके॑भिः । नृऽभिः॑ । अत्र॑ । स्वः॑ । ज॒य॒ ॥ १२ ॥

हे इन्द्र यदस्मिन् संग्रामे त्वा त्वां मन्मशः मन्मना मननीयेन स्तोत्रेण नाना बहुप्रकारं हवन्ते आह्वयन्ति । किमर्थं ऊतये रक्षायै । अत्रास्मिन् संग्रामे अस्माकेभिः अस्माकैरस्मदीयैरेव नृभिर्नेतृभिः स्तोतृभिः आहूतः सन् स्वः शत्रुबलं जयाभिभव ॥ १२॥

१२. इन्द्र, जिस युद्ध में तुम रक्षा के लिए स्तोत्र द्वारा नाना प्रकार से स्तुत होते हो, उसी युद्ध में हमारे स्तोताओं-द्वारा आहूत होकर शत्रु-बल को जीतो।

अथ त्रयोदशी—

अरं॒ क्षया॑य नो म॒हे विश्वा॑ रू॒पाण्या॑वि॒शन् ।
इन्द्रं॒ जैत्रा॑य हर्षया॒ शची॒पति॑म् ॥ १३ ॥ १९ ॥

अर॑म् । क्षया॑य । नः॒ । म॒हे । विश्वा॑ । रू॒पाणि॑ ।
आ॒ऽवि॒शन् । इन्द्र॑म् । जैत्रा॑य । ह॒र्ष॒य॒ । शची॑ऽपति॑म् ॥ १३ ॥ १९ ॥

हे स्तोतः महे महते नोऽस्माकं क्षयाय गृहनामैतत् गृहाय तादर्थ्ये चतुर्थी गृहार्थं अ-रमलं पर्याप्तं विश्वा विश्वानि व्याप्तानि रूपाणि इन्द्रभवानि गुणजातानि आविशन् स्तुत्या-व्याप्नुवन् शचीपतिं शचीतिकर्मनाम कर्मणां पालकं यद्वा शच्या इन्द्राण्याभर्तारं तमेवेन्द्रं जैत्राय जेतव्यधनार्थं हर्षय तोषय स्तुत्यापरिचरणेनवेति शेषः ॥ १३ ॥

१३. स्तोता, हमारे महान् गृह के लिए पर्याप्त और परिव्याप्त रूप (इन्द्रगुण-जात) को स्तुति-द्वारा व्याप्त करते हुए कर्म-पालक (शचीपति) इन्द्र की, जीतने योग्य धन के लिए, स्तुति करो।

॥ इति षष्ठस्य प्रथमे एकोनविंशोवर्गः ॥ १९ ॥

प्रसम्राजमिति द्वादशर्चं चतुर्थं सूक्तं इरिंबिठिनाम्नः काण्वस्यार्षं गायत्रमैन्द्रं अनुक्रम्यतेहि—प्रसम्राजं द्वादशेरिंबिठिरिति । अतिरात्रेद्वितीयेपर्यायेऽच्छावाकशस्त्रे एतत्सूक्तं सूत्रितं च—प्रसम्राजमुपक्रमस्वाभरेति। महाव्रतेऽपि निष्केवल्ये एतदादिकेद्वेसूक्ते उपरितनस्यान्त्यं तृचं वर्जयित्वा तथैवपंचमारण्यकेसूत्रितम्—प्रसम्राजंचर्षणीनामितिसूक्ते उत्तरस्योत्तमे उद्धरतीति ।

तत्र प्रथमा—

प्रसुम्राजंचर्षणीनामिन्द्रंस्तोतानव्यंगीर्भिः ।
नरंनृषाहंमंहिष्ठम् ॥ १ ॥

प्र । सम्ऽराजम् । चर्षणीनाम् । इन्द्रम् । स्तोत ।
नव्यम् । गीःऽभिः । नरम् । नृऽसहम् । मंहिष्ठम् ॥ १ ॥

चर्षणीनां मनुष्याणां मध्ये सम्राजम् सम्यग्राजमानं यद्वा मनुष्याणामधीश्वरमिन्द्रं हे स्तोतारः प्रस्तोत प्रकर्षेणस्तुत । कीदृशं गीर्भिः स्तुतिभिर्नव्यं स्तुत्यं नरं नेतारं नृषाहं नृणां शत्रुमनुष्याणां अभिभवितारं मंहिष्ठं दातृतमं ॥ १ ॥

१. मनुष्यों के सम्राट् इन्द्र की स्तुति करो। इन्द्र स्तुति-द्वारा स्तुत्य, नेता, शत्रुओं के अभिभवकर्ता और सर्वापेक्षा दाता हैं।

अथ द्वितीया—

यस्मिन्नुक्थानिरण्यन्तिविश्वानिचश्रवस्या ।अपामवोनसमुद्रे॥२॥

यस्मिन् । उक्थानि । रण्यन्ति । विश्वानि ।
च । श्रवस्या । अपाम् । अवः । न । समुद्रे ॥ २ ॥

यस्मिन्निन्द्रे उक्थानि शस्त्राणि रण्यंति रमंते विश्वानि सर्वाणि श्रवस्या श्रवस्यानि श्रवणीयानि हविर्लक्षणानि अन्नानिच रमन्ते तत्रदृष्टांतः—समुद्रे उदधौ अपामुदकानां अवोन अवदि गच्छतीत्यवस्तरंगजालं तद्यथा समुद्रेन्तर्भवति तथारण्यन्तीत्यर्थः ॥ २ ॥

२. जैसे जल-तरङ्ग समुद्र में शोभा पाती है, वैसे ही उक्थ और सुनने योग्य हविष्मान् अन्न इन्द्र में शोभा पाते हैं।

तं सुष्टुत्या विवासे ज्येष्ठराजं भरे कृत्नुम् । महो वाजिनं सनिभ्यः ॥३॥

तम् । सुऽस्तुत्या । आ । विवासे । ज्येष्ठऽराजम् ।
भरे । कृत्नुम् । महः । वाजिनम् । सनिऽभ्यः ॥ ३ ॥

तमिन्द्रं सुष्टुत्या शोभनया स्तुत्या आविवासे परिचरामि कीदृशं ज्येष्ठराजं ज्येष्ठेषु प्रशस्यतमेषु देवेषु मध्ये राजमानम् राजतेः सत्सूद्विषेतिक्विप् भरे संग्रामे महोमहतः वृत्रवधादेः कृत्नुं कर्तारं वाजिनमन्नवंतं बलवन्तं वा । किमर्थं सनिभ्योधनेभ्यः धनलाभायेत्यर्थः ॥ ३ ॥

३. मैं शोभन स्तुति-द्वारा, धन-प्राप्ति के लिए, उन इन्द्र की सेवा करता हूँ। इन्द्र प्रशस्ततम देवों में शोभा पाते हैं। संग्राम में महान् कार्य करते हैं। वे बली हैं। अथ चतुर्थी—

यस्यानूना गभीरा मदा उरवस्तरुत्राः । हर्षुमन्तः शूरसातौ ॥ ४ ॥

यस्य । अनूनाः । गभीराः । मदाः । उरवः ।
तरुत्राः । हर्षुऽमन्तः । शूरऽसातौ ॥ ४ ॥

यस्येन्द्रस्य मदाः सोमपानजनिताः अनूनाः अन्यूनाः गभीराः गांभीर्योपेताः उरवोविस्तीर्णाः तरुत्राः शत्रूणां तारकाः शूरसातौ शूरसंभजनीये संग्रामे हर्षुमन्तोहर्षयुक्ताः संग्रामोत्सुकाभवन्ति तमिन्द्रमिति पूर्वगोचरया वा संबंधः ॥ ४ ॥

४. इन्द्र का मद महान्, गम्भीर, विस्तीर्ण, शत्रु-तारक और शूरों के युद्ध में प्रसन्नता-युक्त है।

अथ पंचमी—

तमिद्धनेषु हितेष्वधिवाकाय हवन्ते । येषामिन्द्रस्ते जयन्ति ॥ ५ ॥

तम् । इत् । धनेषु । हितेषु । अधिऽवाकाय ।
हवन्ते । येषाम् । इन्द्रः । ते । जयन्ति ॥ ५ ॥

धनेषु हितेषु शत्रुषु निहितेषु प्राप्तेषु सत्सु तमित् तं पूर्वोक्तगुणमेवेन्द्रं अधिवाकाय अधि-वचनाय पक्षपातवचनाय हवन्ते स्तोतारआह्वयन्ति। यत्र येषां पक्षे इन्द्रोवर्तते तएव जयन्ति। जयेन तानि धनानि लभंते नान्ये ॥ ५ ॥

५. धन-लाभ होने पर उन्हीं इन्द्र को, पक्षपात के लिए, स्तोता लोग बुलाते हैं। जिनके इन्द्र हैं, वह जय प्राप्त करते हैं।

तमिच्च्यौत्नैरार्यन्तितंकृतेभिश्चर्षणयः। एषइन्द्रोवरिवस्कृत् ॥६॥२०॥

तम्। इत्। च्यौत्नैः। आर्यन्ति। तम्। कृतेभिः।
चर्षणयः। एषः। इन्द्रः। वरिवःऽकृत् ॥ ६ ॥ २० ॥

तमित् तमेवेन्द्रं च्यौत्नैर्बलकरैः स्तोत्रैः आर्यन्ति आर्यमभिज्ञं ईश्वरं कुर्वन्ति चर्षणयोम-नुष्याः कृतेभिः कृतैः कर्मभिश्च आर्यन्ति एषएवंगुणकइन्द्रोवरिवस्कृत् धनस्य कर्ता भवति स्तोतृणाम् ॥ ६ ॥

६. बलकर स्तोत्रों-द्वारा उन इन्द्र को ही ईश्वर बनाया जाता है। कर्म-द्वारा मनुष्य उन्हें ईश्वर बनाते हैं। इन्द्र ही धन के कर्त्ता होते हैं।

॥ इति षष्ठस्य प्रथमे विंशोवर्गः ॥२०॥

अथ सप्तमी—

इन्द्रोब्रह्मेन्द्रऋषिरिन्द्रःपुरुपुरुहूतः। महान्महीभिःशचीभिः॥७॥

इन्द्रः। ब्रह्मा। इन्द्रः। ऋषिः। इन्द्रः। पुरु।
पुरुऽहूतः। महान्। महीभिः। शचीभिः ॥ ७ ॥

अयमिन्द्रोब्रह्मा परिवृढः सर्वेभ्योधिकः सएवेन्द्रऋषिर्द्रष्टा सर्वस्यार्थजातस्य सइन्द्रः पुरु बहुलं पुरुहूतोबहुभिराहूतश्च महीभिर्महतीभिः शचीभिः क्रियाभिः वृत्रवधादिरूपाभिः महा-न्प्रभूतो भवति ॥ ७ ॥

७. इन्द्र सबसे अधिक, ऋषि, बहुतों द्वारा आहूत हैं। वे महान् कार्यों (वृत्र-वधादि) के द्वारा महान् हैं।

अथाष्टमी—

सस्तोम्यःसहव्यःसत्यःसत्वातुविकूर्मिः। एकश्चित्सन्नभिभूतिः ॥ ८ ॥

सः। स्तोम्यः। सः। हव्यः। सत्यः। सत्वा।
तुविऽकूर्मिः। एकः। चित्। सन्। अभिऽभूतिः ॥ ८ ॥

सपूर्वोक्तइन्द्रः स्तोम्यः स्तोमार्हः सुत्यर्हः सएव इन्द्रोह्वानव्यश्च सत्पः सत्सुसाधुः अविवयस्त्वशावोसत्वा शत्रूणामवसादयिता तुविकूर्मिः बहुकर्मा यतएवातः कारणात् एकश्चित्सन् असहायोपिभवन् अभिभूतिः शत्रूणामभिभविता तिरस्कर्ता भवति ॥ ८ ॥

८. वे इन्द्र स्तोत्र और आह्वान के योग्य हैं। वे साधु, शत्रुओं को अवसाद देनेवाले, बहुकर्मा और एक होने पर भी शत्रुओं के अभिभविता हैं।

तमर्केभिस्तंसामभिस्तंगायत्रैश्चर्षणयः । इन्द्रंवर्धन्तिक्षितयः ॥ ९ ॥

तम् । अर्केभिः । तम् । सामऽभिः । तम् । गायत्रैः ।
चर्षणयः । इन्द्रम् । वर्धन्ति । क्षितयः ॥ ९ ॥

चर्षणयोद्रष्टारोमंत्राणां क्षितयोमनुष्यास्तमिन्द्रं अर्केभिरर्चनसाधनैर्यजूरूपैः मंत्रैर्वर्धन्ति वर्धयन्ति तथोद्गातारः सामभिर्गानविशिष्टैर्मंत्रैस्तंवर्धयन्ति तथा गायत्रैर्गायत्र्यादिछन्दोयुक्तैः शस्त्ररूपैरगीतैर्मंत्रैः तमेवेन्द्रं होतारोवर्धयन्ति ॥ ९ ॥

९. द्रष्टा और मनुष्य इन्द्र को पूजा-साधक (यजुर्वेदीय) मन्त्रों-द्वारा वर्द्धित करते हैं, गेय (सामवेदीय) मन्त्रों-द्वारा वर्द्धित करते हैं और उक्थ या गायत्री आदि छन्दों से युक्त शस्त्र-रूप (ऋग्वेदीय) मन्त्रों-द्वारा वर्द्धित करते हैं। अथ दशमी—

प्रणेतारंवस्योअच्छाकर्तारंज्योतिःसमत्सु । सासह्वांसंयुधामित्रान् ॥ १० ॥

प्रऽनेतारम् । वस्यः । अच्छ । कर्तारम् । ज्योतिः ।
समत्ऽसु । ससह्वांसम् । युधा । अमित्रान् ॥ १० ॥

वस्योवसीयः प्रशस्तं वसु धनं अच्छाभिमुख्येन प्रणेतारं प्रापयितारं समत्सु संग्रामेषु शत्रुनिरसनेन ज्योतिः प्रकाशं जयलक्षणं कर्तारं करणशीलं करोतेः ताच्छीलिकस्तृन्। कुतइत्यतआह युधा युद्धेन अमित्रान् शत्रून्ससह्वांसमभिभूतवंतं एवंगुणकमिन्द्रं वर्धयन्तीतिशेषः ॥ १० ॥

१०. इन्द्र प्रशंसनीय धन के प्रापक, युद्ध में ज्योति के प्रकाशक और आयुध-द्वारा शत्रुओं के लिए अभिभवकर हैं।

सनःपर्षिःपारयातिस्वस्तिनावापुरुहूतः । इन्द्रोविश्वाअतिद्विषः ॥ ११ ॥

सः । नः । पप्रिः । पारयाति । स्वस्ति । नावा ।
पुरुऽहूतः । इन्द्रः । विश्वाः । अति । द्विषः ॥ ११ ॥

पप्रिः पाता पूरयिता पुरुहूतोबहुभिराहूतः सइन्द्रः विश्वाः सर्वाद्विषोद्वेष्ट्रीः प्रजाः नोस्मान् नावा तरणसाधनेन स्वस्ति क्षेमेण अतिपारयाति अतिपारयतु ॥ ११ ॥

११. इन्द्र पूरयिता और बहुतों द्वारा बुलाये गये हैं। इन्द्र हमें शत्रुओं से नौका-द्वारा निर्विघ्न पार लगावें।

अथ द्वादशी—

सत्वंनइन्द्रवाजेभिर्दशस्याचगातुयाच।अच्छाचनःसुम्नंनेषि॥१२॥२१॥

सः । त्वम् । नः । इन्द्र । वाजेभिः । दशस्य ।
च । गातुऽय । च । अच्छ । च । नः । सुम्नम् । नेषि ॥ १२ ॥२१॥

हे इंद्र स तादृशस्त्वं नोऽस्मभ्यं वाजेभिर्बलैः दशस्य च धनं प्रयच्छ च । दशस्यतिर्दानकर्मा । गातुय च गातुं मार्गं अस्मभ्यमिच्छ च गातुशब्दात् छंदसि परेच्छायामिति क्यच् नच्छन्दस्यपुत्रस्येति दीर्घनिषेधः । तथा नोऽस्मान्सुम्नं सुखं प्राप्य नेषि अभिप्रापय ॥ १२ ॥

१२. इन्द्र, तुम हमें बल-द्वारा धन प्रदान करो। हमारे लिए मार्ग प्रदान करो। हमारे सम्मुख सुख प्रदान करो।

॥ इति षष्ठस्य प्रथमे एकविंशोवर्गः ॥ २१ ॥

आयाहीति पंचदशर्चं पञ्चमं सूक्तम् इरिंबिठेरार्षमैन्द्रं चतुर्दशीबृहती पञ्चदशीसतोबृहती आदितस्त्रयोदशगायत्र्यः । अनुक्रम्यते हि—आयाहिपंचोना प्रगाथांतमिति । अन्त्यंप्रगाथं वर्जयित्वा शिष्टस्य महाव्रतेउक्तोविनियोगः । ज्योतिष्टोमे प्रातःसवने ब्रह्मशस्त्रे आद्यास्तृचः स्तोत्रियानुरूपार्थाः तथानंतराः सप्तर्चश्च शंसनीयाः सूत्र्यते हि—आयाहिसुषुमाहितइतिषट् स्तोत्रियानुरूपावनन्तराःसप्तेति । चातुर्विंशिकेऽहनि प्रातःसवने आद्यस्तृचोऽस्मिन्नेवशस्त्रे षळह- स्तोत्रियसंज्ञकआवापार्थः सूत्रितश्च—आयाहिसुषुमाहितइन्द्रमिद्गाथिनोबृहदिति ।

अथ प्रथमा—

आयाहिसुषुमाहितइन्द्रसोमंपिबाइमम्।एदंबर्हिःसदोमम॥१॥

आ । याहि । सुसुम । हि । ते । इन्द्र । सोमम् ।
पिब । इमम् । आ । इदम् । बर्हिः । सदः । मम ॥ १ ॥

हे इन्द्र त्वमायाहि आगच्छ ते त्वदर्थं सुषुमाहि अभिषुतवंतः खलु सोमं वयं । तमिममभिषुतं सोमं पिब । तदर्थं मम मदीयं इदं बर्हिर्यागमास्तीर्णं आसदः आसीद अभिनिषीद ॥१॥

१. इन्द्र, आओ। तुम्हारे लिए सोम अभिषुत हुआ है। इस सोम को पियो। मेरे इस कुश के ऊपर बैठो।

अथ द्वितीया—

आत्वाब्रह्मयुजाहरीवहतामिन्द्रकेशिना।उपब्रह्माणिनःशृणु॥२॥

आ । त्वा । ब्रह्मऽयुजा । हरी इति । वहताम् ।
इन्द्र । केशिना । उप । ब्रह्माणि । नः । शृणु ॥ २ ॥

हे इन्द्र ब्रह्मयुजा ब्रह्मणा मंत्रेण युज्यमानौ केशिना केशिनौ केशवन्तौ हरी हरणशीलावश्वौ त्वा त्वां आवहतां अभिमापयताम्। त्वं चास्मद्यज्ञमुपेत्य नोऽस्माकं ब्रह्माणि स्तोत्राणि शृणु स्तोत्राणि गृहाण सम्यक् चित्ते धारय ॥ २ ॥

२. इन्द्र, मन्त्रों-द्वारा योजित और केशवाले हरि नाम के अश्व तुम्हें ले आवें। तुम इस यज्ञ में आकर हमारे स्तोत्र को सुनो।

ब्रह्माणस्त्वावयंयुजासोमपामिन्द्रसोमिनः। सुतावन्तोहवामहे ॥३॥

ब्रह्माणः। त्वा। वयम्। युजा। सोमऽपाम्।
इन्द्र। सोमिनः। सुतऽवन्तः। हवामहे ॥ ३ ॥

हे इन्द्र ब्रह्माणो ब्राह्मणा वयं त्वा त्वां युजा योग्येन स्तोत्रेण हवामहे आह्वयामहे। कथंभूतं सोमपां सोमस्य पातारं। कीदृशा वयं सोमिनः सोमयुक्ताः सुतवन्तः अभिषुतैश्च सोमैरुपेताः ॥ ३ ॥

३. इन्द्र, हम स्तोता (ब्राह्मण) हैं। तुम्हें योग्य स्तोत्र-द्वारा बुलाते हैं। हम सोम से युक्त और अभिषुत सोमवाले हैं। हम सोमपाता इन्द्र को बुलाते हैं। अथ चतुर्थी—

आनोयाहिसुतावतोस्माकंसुष्टुतीरुप। पिबासुशिप्रिन्नन्धसः॥४॥

आ। नः। याहि। सुतऽवतः। अस्माकम्।
सुऽस्तुतीः। उप। पिब। सु। शिप्रिन्। अन्धसः ॥ ४ ॥

हे इन्द्र सुतवतः अभिषुतसोमयुक्तान् नोऽस्मानायाह्यभिगच्छ ततोऽस्माकं संबंधीनि सुष्टुतीः शोभनानि स्तोत्राणि उपगच्छ जानीहि। हे सुशिप्रिन् शोभनशिरस्त्राण शोभनहनुकेन्द्र अन्धसः अन्नस्य सोमलक्षणस्य स्वांशलक्षणं भागं पिब यद्वा कर्मणि षष्ठी अंधोऽस्मदीयं सोमं पिब ॥ ४ ॥

४. इन्द्र, हम अभिषुत सोमवाले हैं। हमारे सामने आओ। हमारी सुन्दर स्तुतियों को जानो। शोभन शिरस्त्राणवाले इन्द्र, अन्न (सोम) भक्षण या पान करो। अथ पञ्चमी—

आतेसिञ्चामिकुक्ष्योरनुगात्राविधावतु।
गृभायजिह्वयामधु ॥ ५ ॥ २२ ॥

आ। ते। सिञ्चामि। कुक्ष्योः। अनु। गात्रा। वि। धावतु।
गृभाय। जिह्वया। मधु ॥ ५ ॥ २२ ॥

हे इन्द्र ते तव कुक्ष्योरुदरयोः आसिञ्चामि सोमानवनयामि कुक्षी सोमेन पूरयामीत्यर्थः । इन्द्रस्य हि द्वे उदरे । तथा च श्रूयते—ओमा कुक्षी पृणता वार्त्रघ्नं च मार्घोनं चेति । यद्वा एकस्यैवोदरस्य सव्यदक्षिणभेदेन ऊर्ध्वाधोभागभेदेन वा द्वित्वम् । स चासिक्तः सोमः गात्रा गात्राणि शरीरावयवानि हस्तपादादीनि सर्वाण्यनुक्रमेण विधावतु व्याप्नोतु तच्च मधु मधुरं मया सिच्यमानं सोमं जिह्वया रसनेन्द्रियेण गृभाय गृहाण । छन्दसि शायजपीति ग्रहेरुत्तरस्य श्नः शायजादेशः हृग्रहोर्भ इति भत्वम् ॥ ५ ॥

५. इन्द्र, तुम्हारे दाहिने और बायें उदर को मैं सोम पूरण करता हूँ। यह सोम तुम्हारे गात्रों को व्याप्त करे। मधुर सोम को जीभ से ग्रहण करो।   ॥ इति पञ्चमस्य प्रथमे द्वाविंशो वर्गः ॥ २२ ॥

अथ षष्ठी—

स्वादुष्टे अस्तु संसुदे मधुमान्तन्वे३ तव । सोमः शमस्तु ते हृदे ॥ ६॥

स्वादुः । ते । अस्तु । सम्ऽसुदे । मधुऽमान् । तन्वे । तव । सोमः । शम् । अस्तु । ते । हृदे ॥ ६ ॥

संसुदे सम्यक् सुष्ठु दाने हे इन्द्र ते तुभ्यं मधुमान् माधुर्यवानयं सोमः स्वादुरस्तु रुचिकरो भवतु तव तन्वे शरीराय च स्वादुरस्तु। ते तव हृदे हृदयाय च स सोमः शमस्तु सुखजनकं भवतु॥६॥

६. इन्द्र, सुन्दर दानवाले तुम्हारे शरीर के लिए यह माधुर्य से युक्त सोम स्वादिष्ठ हो। यह सोम तुम्हारे हृदय के लिए सुख-जनक हो।

अथ सप्तमी—

अयमु त्वा विचर्षणे जनीरिवाभि संवृतः । प्र सोम इन्द्र सर्पतु ॥ ७ ॥

अयम् । ऊँ इति । त्वा । विऽचर्षणे । जनीःऽइव । अभि । सम्ऽवृतः । प्र । सोमः । इन्द्र । सर्पतु ॥ ७ ॥

हे विचर्षणे विद्रष्टरिन्द्र जनीरिव जनयो जाया इव वाससा शुक्लैर्वस्त्रैः संवृता भवन्ति एवं संवृतः पयःप्रभृतिभिः श्रयणद्रव्यैरावृतोऽयं सोमः अभिप्रसर्पतु अभिगच्छतु उ इति पूरकः ॥ ७ ॥

७. विशेष द्रष्टा (लोकपति) इन्द्र, स्त्री के समान संवृत (ढका हुआ) होकर यह सोम तुम्हारे पास जाय।

अथाष्टमी—

तुविग्रीवो वपोदरः सुबाहुरन्धसो मदे । इन्द्रो वृत्राणि जिघ्नते ॥ ८ ॥

तुविऽग्रीवः । वपाऽउदरः । सुऽबाहुः । अन्धसः । मदे । इन्द्रः । वृत्राणि । जिघ्नते ॥ ८ ॥

---

१ बृहदारण्यके ।

तुविग्रीवः विस्तीर्णकंधरः वपोदरः पीवरोदरः यथा बहवः सोमाः पीता अन्तर्भवन्ति तथा विस्तृतउदरइत्यर्थः सुबाहुः शोभनबाहुः एवंगुणकइन्द्रः अंधसोन्नस्य सोमात्मकस्य मदे हर्षेसति वृत्राणि शत्रुजातानि जिघ्नते हिनस्ति ॥ ८ ॥

८. विस्तृत कन्धावाले, स्थूल उदरवाले और सुन्दर भुजावाले इन्द्र अन्न-रूप सोम की मत्तता होने पर वृत्र आदि शत्रुओं का विनाश करते हैं।

इन्द्रप्रेहिपुरस्त्वंविश्वस्येशानओजसा। वृत्राणिवृत्रहञ्जहि ॥ ९॥

इन्द्र। प्र। इहि। पुरः। त्वम्। विश्वस्य। ईशानः। ओजसा। वृत्राणि। वृत्रऽहन्। जहि ॥ ९ ॥

हे इन्द्र ओजसा बलेन विश्वस्य सर्वस्य जगतः ईशानः स्वामी भवन् त्वं पुरः अस्माकं पुरस्तात्प्रेहि प्रगच्छ प्राप्नुहि। हे वृत्रहन् वृत्राणामावरकाणां शत्रूणां हन्तः वृत्राणि अस्मदीयानि शत्रुजातानि जहि विनाशय ॥ ९ ॥

९. इन्द्र, बल के कारण तुम सारे संसार के स्वामी होकर हमारे आगे गमन करो। वृत्रघ्न इन्द्र, तुम शत्रुओं का वध करो।

अभ्युदयेष्टौ इन्द्रस्य प्रदातुः दीर्घस्तेअस्त्वंकुशइत्यनुवाक्या सूत्र्यतेहि—दीर्घस्तेअस्त्वंकुशो प्रदातेहस्तासुकवोवपाणीइति।

सैषा सूक्ते दशमी—

दीर्घस्तेअस्त्वंकुशोयेनावसुप्रयच्छसि। यजमानायसुन्वते॥१०॥२३॥

दीर्घः। ते। अस्तु। अंकुशः। येन। वसु। प्रऽयच्छसि। यजमानाय। सुन्वते ॥ १० ॥ २३ ॥

हे इन्द्र ते तव अंकुशः सृणिः आकर्षणसाधनमायुधं दीर्घोस्तु आयतोभवतु। यथा दूरस्थमपि वस्तुप्राप्नोति तथा आयामवान्भवत्वित्यर्थः येनांकुशेन सुन्वते सोमाभिषवं कुर्वते यजमानाय वसु धनमाहृत्य प्रयच्छसि ददासि ॥ १० ॥

१०. जिससे तुम सोम का अभिषव करनेवाले यजमान को धन देते हो, वह तुम्हारा अंकुश (आकर्षण करनेवाला आयुध) दीर्घ हो।

॥ इति प्रथमस्य प्रथमे त्रयोविंशोवर्गः ॥ २३ ॥

द्वितीयपर्याये होतुःशस्त्रे अयंतइन्द्रेति स्तोत्रियस्तृचः सूत्रितंच—अयन्तइन्द्रसोमोयन्नेमानुषेजने इति।

तत्रायां सूक्ते एकादशी—

अयंतइन्द्रसोमोनिपूतोअधिबर्हिषि । एहीमस्यद्रवापिब ॥ ११॥

अयम् । ते । इन्द्र । सोमः । निऽपूतः । अधि । बर्हिषि । आ । इहि । ईम् । अस्य । द्रव । पिब ॥ ११ ॥

हे इन्द्र ते तुभ्यं त्वदर्थं अयं सोमोबर्हिष्यधि वेद्यामास्तीर्णे दर्भे निपूतः नितरांदशापवित्रेण शोधितः अभिषवादिसंस्कारैः संस्कृतइत्यर्थः । ईं इदानीं अस्य इमं सोमं प्रति एहि आगच्छ आगत्य यथ रसात्मकः सोमोद्रुतवे तं देशं प्रति द्रव शीघ्रंगच्छ तदनंतरं तं सोमं पिब ॥ ११॥

११. इन्द्र, तुम्हारे लिए यह सोम वेदी पर बिछे हुए कुश विशेष रूप से शोधित किया हुआ है। इस समय इस सोम के सम्मुख आओ। शीघ्र पास आओ और पियो।

शाचिगोशाचिपूजनायंरणायतेसुतः । आखण्डलप्रहूयसे ॥१२॥

शाचिगो इति शाचिऽगो । शाचिऽपूजन । अयम् । रणाय । ते । सुतः । आखण्डल । प्र । हूयसे ॥ १२ ॥

हे शाचिगो शाचयः शक्तागावोयस्यासौ शाचिगुः । यद्वा शच व्यक्तायां वाचि अस्मादौणादिकइच्प्रत्ययः शाचयोव्यक्ताः प्रख्याता गावोरश्मयोगावएववा यस्यवादृश । हे शाचिपूजन पूज्यतेऽनेनेति पूजनं स्तोत्रादि प्रख्यातपूजन ते तव रणाय रमणाय सुखजननाय अयं सोमः सुतोभिषुतः । यतः कारणात् हे आखंडल शत्रूणामाखंडयितः प्रहूयसे प्रकृष्टाभिः स्तुतिभिराहूयसे अतः आगत्य इमं सोमं पिबेति भावः ॥ १२ ॥

१२. शक्तिशाली गौओंवाले और प्रसिद्ध पूजावाले इन्द्र, तुम्हारे सुख के लिए सोम अभिषुत हुआ है। हे आखण्डल (शत्रु-खण्डयिता), उत्कृष्ट स्तुतियों के द्वारा तुम आहूत होते हो।

अथ त्रयोदशी—

यस्तेशृङ्गवृषोनपात्प्रणपात्कुण्डपाय्यः । न्यस्मिन्दध्रआमनः॥१३॥

यः । ते । शृङ्गऽवृषः । नपात् । प्रणपादिति प्रऽनपात् । कुण्डऽपाय्यः । नि । अस्मिन् । दध्रे । आ । मनः ॥ १३ ॥

हे शृंगवृषोनपात् शृंगवृषा नाम कश्चिदृषिः तस्यचेन्द्रः स्वयं पुत्रतयाजज्ञइत्याख्यायिका। नपादित्यपत्यनाम शृंगवृषःपुत्र। यद्वा शृणन्ति हिंसन्तीति शृंगाणि रश्मयः तैर्वर्षतीति शृंगवृडादित्यः तस्य नपात्पयितः स्वकीये स्थानेवस्थापयितः सुबामंत्रितइति षष्ठचंतस्य परांगवद्भावेनामंत्रितानुप्रवेशात् समुदायस्याष्टमिकं सर्वानुदात्तत्वम्। ईदृश हे इन्द्र ते तव संबंधी प्रणपात् प्रकर्षेण नपातयिता रक्षिता कुंडपाय्यः कुंडैः पीयते अस्मिन् सोमइति कुंडपाय्यः क्रतुविशेषः क्रतौ कुंडपाय्यसंचाय्याविति पिबतेरधिकरणे यत्प्रत्ययोयुगागमश्चनिपात्यते एवत्संज्ञोयः क्रतुरस्ति अस्मिन् कुंडपाय्ये क्रतौ मनः स्वान्तं आनिदधे अभितोवर्तमानाः कुंडपायिनामानऋषयः पुरा निदधिरे सम्यक् त्वदेवत्यंक्रतुमनुष्ठितवन्तइत्यर्थः। दधातेर्लिटि इरयोरे इतिरेभावः ॥१३॥

१३. हे शृङ्गवृषा नामक ऋषि के पुत्र इन्द्र, तुम्हारा जो उत्तम रक्षक कुण्डपायी यज्ञ (जिसमें कुण्ड में सोम पिया जाता है) है, उसमें ऋषियों ने मन लगाया है।

वास्तोष्पते ध्रुवा स्थूणांसत्रं सोम्यानाम्।
द्रप्सो भेत्ता पुरां शश्वतीनामिन्द्रो मुनीनां सखा ॥ १४ ॥

वास्तोः। पते। ध्रुवा। स्थूणा। अंसत्रम्। सोम्यानाम्। द्रप्सः।
भेत्ता। पुराम्। शश्वतीनाम्। इन्द्रः। मुनीनाम्। सखा ॥ १४ ॥

हे वास्तोष्पते गृहपते स्थूणा गृहाधारभूतस्तंभः ध्रुवा स्थिरा भवतु सोम्यानां सोमार्हाणां सोमसंपादिनां अस्माकं अंसत्रं अंसत्राणं अंसोपलक्षितस्य कृत्स्नशरीरस्य त्रायकं रक्षकं बलं भवतु। अपिच द्रप्सः द्रवणशीलः सोमः तद्वान् अर्शआदित्वादच्प्रत्ययः शश्वतीनां बह्वीनां पुरामसुरपुरीणां भेत्ता विदारयिता एवंभूतइन्द्रोमुनीनामृषीणामस्माकं सखा मित्रभूतोभवतु ॥१४॥

१४. गृहपति इन्द्र, गृहाधार स्तम्भ सुदृढ़ हो। हम सोम-सम्पादक हैं। हमारे कन्धे में रक्षा-समर्थ बल हो। क्षरण-शील सोमवाले और अनेक पुरियों को तोड़नेवाले इन्द्र ऋषियों के मित्र हों।

अथ पञ्चदशी—

पृदाकुसानुर्यजतो गवेषणएकः सन्नभि भूयसः।
भूर्णिमश्वं नयत्तुजा पुरो गृभेन्द्रं सोमस्य पीतये ॥१५॥२४॥

पृदाकुऽसानुः। यजतः। गोऽएषणः। एकः। सन्। अभि। भूयसः।
भूर्णिम्। अश्वम्। नयत्। तुजा। पुरः। गृभा। इन्द्रम्।
सोमस्य। पीतये ॥ १५ ॥ २४ ॥

पृदाकुसानुः पृदाकुः सर्पः सइव सानुः समुच्छ्रितः यद्वदुन्नतशिरस्कइत्यर्थः। यद्वा पृदाकुःसानुः संभजनीयः सयथा बहुभिर्मणिमंत्रौषधादिभिः संसेव्योनान्यैः एवमिन्द्रोपि बहुभिःस्तोत्रादिभिः यत्नैः सेव्य इत्यर्थः। यजतोयष्टव्यः गवेषणोगवामेषयिता मापयिता एवंगुणकोयइन्द्रः एकः सन् असहायः केवलएवसन् भूयसोबहुतरान् शत्रून् अभिभवति। मूर्णं मरणशीलं अश्वं व्यापकमेनं तमिन्द्रं सोमस्य पीतये पानार्थं पुरः अस्माकं पुरस्तात् नयत् नयति प्रापयति। सामर्थ्यात् स्तोतेतिलभ्यते। केन साधनेन तुजा क्षिप्रगामिना गृभा ग्रहणसाधनेन स्तोत्रेण। यद्वा अश्वमिति लुप्तोपममेतत् यथा दोग्धारमश्वं दुर्ग्रहं पाशेनानयन्ति एवमुक्तेन प्रकारेण महानुभावमिन्द्रं स्तुत्वा स्तोता आनयतीत्यर्थः॥ १५॥

१५. सर्प के समान उच्च शिरवाले, याग-योग्य और गो-प्रापक इन्द्र अकेले होकर भी अनेक शत्रुओं को अभिभूत करते हैं। स्तोता मरण-शील और व्यापक इन्द्र को सोमपान के लिए हमारे सम्मुख ले आते हैं।

॥ इति षष्ठस्य प्रथमे चतुर्विंशोवर्गः॥ २४॥

इदंहेति द्वाविंशर्चं षष्ठं सूक्तं इरिंबिठेरार्षं उष्णिक् छंदस्कं तत्रत्यैषा अश्विदेवताका शमग्निरित्येषाग्निसूर्यवायुदेवताका शिष्टाआदित्यदेवताकाः। तथाचानुक्रम्यते—इदंहद्व्यधिकादित्यमौष्णिहमन्त्यस्त्विरम्यांपराग्निसूर्यानिलानामिति। गतोविनियोगः।

तत्र प्रथमा—

इदंहनूनमेषांसुम्नंभिक्षेतमर्त्यः। आदित्यानामपूर्व्यंसवीमनि॥१॥

इदम्। ह। नूनम्। एषाम्। सुम्नम्। भिक्षेत। मर्त्यः।
आदित्यानाम्। अपूर्व्यम्। सवीमनि॥ १॥

इदंह इदानीं खलु नूनमवश्यं आदित्यानां अदितेः पुत्राणामेषां देवादीनां मित्रादीनां सवीमनि प्रसवे प्रेरणेसति मर्त्योमनुष्यः स्तोता अपूर्व्यमभिनवं सुम्नं सुखकरं धनं भिक्षेत याचेत नकालांतरे॥ १॥

१. इस समय आदित्यों के निकट मनुष्य अपूर्व सुख की याचना करे।

अथ द्वितीया—

अनर्वाणोह्येषांपन्थाआदित्यानाम्। अदब्धाःसन्तिपायवःसुगेवृधः॥२॥

अनर्वाणः। हि। एषाम्। पन्थाः। आदित्यानाम्। अदब्धाः।
सन्ति। पायवः। सुगेऽवृधः॥ २॥

एषां आदित्यानां पंथाः पन्थानोमार्गाः सुपांसुलुगिति जसःसुः अनर्वाणः अप्रत्यृताः परैरप्रतिगताः अतएव अदृब्धाः अहिंसिताश्च सन्ति भवन्ति। हि यस्मादेवं तस्मात्पायवः पालयितारस्तेमार्गाः सुगेवृधः सुगमे सुखे विषये वर्धका भवन्तु ॥ २ ॥

२. इन आदित्यों के मार्ग दूसरों के द्वारा नहीं गमन किये गये और अहिंसित हैं। फलतः वे पालक मार्ग सुख-वर्द्धक हैं।

तत्सुनःसविताभगोवरुणोमित्रोअर्यमा।
शर्मयच्छन्तुसप्रथोयदीमहे ॥ ३ ॥

तत्। सु। नः। सविता। भगः। वरुणः। मित्रः। अर्यमा। शर्म। यच्छन्तु। सऽप्रथः। यत्। ईमहे ॥ ३ ॥

सवितादयश्चत्वारोदेवाः सप्रथः सर्वतः पृथु विस्तीर्णं यच्छर्म सुखं गृहं वा नोस्मभ्यं सु सुष्ठु यच्छंतु ददतु। यच्छर्म ईमहे वयं याचामहे ॥ ३ ॥

३. हम जिस विस्तीर्ण सुख की याचना करते हैं, उसी सुख को सविता, भग, मित्र, वरुण और अर्यमा हमें प्रदान करो।

अथ चतुर्थी—

देवेभिर्देव्यदितेरिष्टभर्मन्नागहि। स्मत्सूरिभिःपुरुप्रियेसुशर्मभिः॥४॥

देवेभिः। देवि। अदिते। अरिष्टऽभर्मन्। आ। गहि। स्मत्। सूरिऽभिः। पुरुऽप्रिये। सुशर्मऽभिः ॥ ४ ॥

हे देवि दानादिगुणयुक्ते हे अरिष्टभर्मन् अहिंसितभरणे हे पुरुप्रिये बहुभिः प्रीयमाणे हे एवंगुणविशिष्टे अदिते सूरिभिः प्राज्ञैः सुशर्मभिः सुसुखैः देवेभिःदेवैः आत्मीयैः पुत्रैः सार्धं स्मदितिनिपातः शोभनार्थः स्मत् शोभनं यथा भवति तथा आगहि आगच्छ ॥ ४ ॥

४. देवी, अहिंसित-पोषक और बहुतों द्वारा प्रीयमाणा अदिति, प्राज्ञ और सुखदाता देवों के साथ सुन्दर रूप से आगमन करो।

अथ पञ्चमी—

तेहिपुत्रासोअदितेर्विदुर्द्वेषांसियोतवे।
अंहोश्चिदुरुचक्रयोनेहसः ॥ ५ ॥ २५ ॥

ते। हि। पुत्रासः। अदितेः। विदुः। द्वेषांसि। योतवे। अंहोः। चित्। उरुऽचक्रयः। अनेहसः। ५ ॥ २५ ॥

अदितेः पुत्रासः पुत्राः तेहि ते खलु मित्रादयोदेवाः द्वेषांसि द्वेष्टॄणि राक्षसादीनि योतवे पृथक्कर्तुं विदुः जानन्ति विदोलटोवेति विदउत्तरस्यवसोरुसादेशः। तथा उरुचक्रयः विस्तीर्णस्य कर्मणः कर्तारोनेहसः अनाहंतारो रक्षकास्ते अंहोश्चित् आहननशीलात्पापादपि योतवे पृथक्कर्तुमस्मान् जानन्ति ॥ ५॥

५. अदिति के वे मित्रादि पुत्रगण द्वेषियों को पृथक् करना जानते हैं। विस्तीर्ण कर्म-कर्ता और रक्षक लोग हमें पाप से अलग करना जानते हैं।

॥ इति षष्ठस्य प्रथमे पञ्चविंशोवर्गः ॥ २५ ॥

अथ षष्ठी—

अदि॑ति॒र्नो॒ दिवा॑ प॒शुमदि॑ति॒र्नक्त॒मद्व॑याः ।
अदि॑तिः पा॒त्वंह॑सः स॒दावृ॑धा ॥ ६ ॥

अदि॑तिः । नः॒ । दिवा॑ । प॒शुम् । अदि॑तिः । नक्त॑म् । अद्व॑याः ।
अदि॑तिः । पा॒तु॒ । अंह॑सः । स॒दाऽवृ॑धा ॥ ६ ॥

नोस्माकं पशुं अदितिरदीना अखंडनीयावा देवमाता दिवा अहनि पातु रक्षतु। तथा अद्वयाः बाह्याभ्यंतरभेदेन प्रकारद्वयरहिताः सर्वदैकप्रकारा कपटरहिता सा अदितिः नक्तं रात्रौ च अस्मदीयं गवादिपशुजातं रक्षतु तथास्मानपि अंहसः पापात् पातु रक्षतु। केनसाधनेन सदावृधा सर्वदा वृद्धिमतात्मीयेन रक्षणेन ॥ ६ ॥

६. दिन में हमारे पशुओं की रक्षा अदिति (अखण्डनीया देवमाता) करें, सदा एक-सी रहनेवाली अदिति रात्रि में भी हमारे पशुओं की रक्षा करें। सदा वर्द्धनशील रक्षण-द्वारा हमें पाप से बचावें।

उ॒त स्या नो॒ दिवा॑ म॒तिरदि॑तिरू॒त्याग॑मत् ।
सा शन्ता॑ति॒ मय॑स्कर॒दप॒ स्रिधः॑ ॥ ७ ॥

उ॒त । स्या । नः॒ । दिवा॑ । म॒तिः । अदि॑तिः । ऊ॒त्या । आ । ग॒म॒त् ।
सा । शम्ऽता॑ति । मयः॑ । क॒र॒त् । अप॑ । स्रिधः॑ ॥ ७ ॥

उतापिच स्या सा पूर्वोक्तामतिर्मंत्री मंतव्या स्तोतव्या वा अदितिरूत्या रक्षयासार्धं दिवा अहनि नोस्मानागमत् आगच्छतु आगत्य च शंताति शांतिकरं मयः सुखं सादितिः करत् करोतु। स्रिधोबाधकान् शत्रूंश्चापगमयतु स्रिधिर्बाधनार्थः शिवशमरिष्टस्यकरइति शंशब्दात्करणेर्थे तातिलुप्रत्ययः ॥ ७ ॥

७. स्तुतियोग्य वे अदिति रक्षा के साथ दिन में हमारे पास आवें। वे शान्तिदाता सुख दें। वे बाधकों को दूर करें।

अथाष्टमी—

उतत्यादैव्याभिषजाशंनःकरतोअश्विना ।
युयुयातामितोरपोअपस्रिधः ॥ ८ ॥

उत । त्या । दैव्या । भिषजा । शम् । नः । करतः । अश्विना ।
युयुयाताम् । इतः । रपः । अप । स्रिधः ॥ ८ ॥

उतापिच त्या तौ प्रसिद्धौ दैव्या देवेषुभवौ भिषजा चिकित्सकौ ईदृशावश्विना अश्विनौ नोस्माकं शं सुखं रोगाणां शमनं वा करतः कुरुताम्। इतोस्मत्तः रपः पापं युयुयातां पृथक्कुर्यातां स्रिधः शत्रूंश्चापगमयताम् ॥ ८ ॥

८. प्रख्यात देव-भिषक् अश्विनीकुमार हमें सुख दें। हमसे पाप को हटावें। शत्रुओं को दूर करें।

अथ नवमी—

शमग्निरग्निभिःकरच्छंनस्तपतुसूर्यः ।
शंवातोवात्वरपाअपस्रिधः ॥ ९ ॥

शम् । अग्निः । अग्निऽभिः । करत् । शम् । नः । तपतु । सूर्यः ।
शम् । वातः । वातु । अरपाः । अप । स्रिधः ॥ ९ ॥

अग्निभिः स्वविभूत्या विभिन्नैर्गार्हपत्यादिभिः अग्निर्देवः शं करत् अस्माकं रोगशांतिं सुखंवा करोतु। सूर्यः सर्वस्य प्रेरकआदित्यश्च नोस्माकं शंसुखं यथाभवति तथा तपतु प्रदीप्यताम्। वातोवायुश्च अरपाः अपापः सन् शं यथा भवति तथा वातु अनुवर्तताम्। स्रिधः शत्रूंश्च एतेन्यादयः अपगमयन्तु ॥ ९ ॥

९. नाना गार्हपत्य आदि अग्नियों के द्वारा अग्निदेव हमारे रोग की शान्ति करें। सुखदाता होकर सूर्य तपें। पाप-ताप-शून्य होकर वायु बहें। शत्रुओं को दूर करें।

अथ दशमी—

अपामीवामपस्रिधमपसेधतदुर्मतिम् ।
आदित्यासोयुयोतनानोअंहसः ॥ १० ॥ २६ ॥

अप । अमीवाम् । अप । स्रिधम् । अप । सेधत ।
दुःऽमतिम् । आदित्यासः । युयोतन । नः । अंहसः ॥ १० ॥ २६ ॥

हे आदित्याः अमीवां रोगं अपसेधत अस्मत्तोपगमयत स्त्रिधं चापसेधकं शत्रुं चापसेधत दुर्मतिं अस्माकं दुःखस्य मंदारं चापसेधत। अपिच हे आदित्यासः आदित्याः नोस्मानंहसः पापात् युयोतन पृथक्कुरुत। यौतेर्लोटि छान्दसः शपःश्लुः तप्तनप्तनथनाश्चेति तस्य तनबादेशः पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवदिति पूर्वस्यामंत्रितस्याविद्यमानत्वेन पदात्परत्वाभावान्निघातोनभवति ॥ १० ॥

१०. आदित्यगण, हमसे रोग को दूर करो। शत्रुओं को भी दूर करो। दुर्गति को दूर करो। आदित्यगण हमें पापों से दूर रख।

॥ इति पञ्चस्य प्रथमे षड्विंशोवर्गः ॥ २६ ॥

अथैकादशी—

युयोता॒शरु॑म॒स्मदाँ॒आदि॑त्यास॒उ॒तामति॑म्।
ऋध॒ग्द्वेषः॑कृणुत॒विश्ववे॑दसः ॥ ११ ॥

यु॒योत॑। शरु॑म्। अ॒स्मत्। आ। आदि॑त्यासः।
उ॒त। अम॑तिम्। ऋध॑क्। द्वेषः॑। कृ॒णु॒त॒। वि॒श्व॒ऽवे॒द॒सः॒ ॥ ११ ॥

हे आदित्यासः आदित्याः शरुं हिंसकं अस्मदा अस्मत्तश्च युयोत पृथक्कुरुत। उतापिच अमतिं दुर्बुद्धिंच पृथक्कुरुत हे विश्ववेदसः सर्वधनाः सर्वज्ञाता द्वेषोद्वेष्टून् शत्रून् ऋधक् पृथक् कृणुत कुरुत अस्मत्तोवियोजयत ॥ ११ ॥

११. आदित्यो, हमसे हिंसक को अलग करो। दुर्बुद्धि को हमसे दूर करो। सर्वज्ञ आदित्यो, शत्रुओं को हमसे पृथक् करो।

तत्सु॒नः॒शर्म॑यच्छ॒ताऽऽदि॑त्या॒यन्मुमो॑चति।
एन॑स्वन्तं॒चि॒देन॑सः॒सु॒दा॒न॒वः ॥ १२ ॥

तत्। सु। नः॒। शर्म॑। य॒च्छ॒त॒। आदि॑त्याः। यत्।
मुमो॑चति। एन॑स्वन्तम्। चि॒त्। एन॑सः। सु॒ऽदा॒न॒वः॒ ॥ १२ ॥

हे आदित्याः यच्छर्म सुखं नोस्मभ्यं सु सुष्ठु यच्छत दत्त। हे सुदानवः शोभनदानाः युष्मदीयं यच्छर्म एनस्वंतं चित् पापिनमपि स्तोतारं एनसः पापात् मुमोचति मोचयति तत्प्रयच्छतेत्यन्वयः ॥ १२ ॥

१२. शोभन-दान आदित्यो, तुम लोगों का जो सुख पापी स्तोता को भी पाप से मुक्त करता है, उसे ही हमें दो।

अथ त्रयोदशी—

योनःकश्चिद्रिरिक्षतिरक्षस्त्वेनमर्त्यः।
स्वैःषएवैरिरिषीष्टयुर्जनः॥ १३॥

यः। नः। कः। चित्। रिरिक्षति। रक्षःऽत्वेन। मर्त्यः।
स्वैः। सः। एवैः। रिरिषीष्ट। युः। जनः॥ १३॥

यः कश्चिन्मर्त्योमनुष्यो नोस्मान्रक्षस्त्वेन रक्षोभावेन पिशाचाद्यात्मना रिरिक्षति जिहिंसिषति रिषहिंसायामितिधातुः समनुष्यः स्वैर्स्वैरात्मीयैरेव चेष्टितैः रिरिषीष्ट हिंसितोभूयात्। सजनोयुः याता अपगमनशीलश्च भवतु। यद्वा सजनः स्वैरेव गमनैः युःदुःखं गच्छन् हिंसितोभवतु॥१३॥

१३. जो कोई मनुष्य हमें राक्षस-भाव से मारना चाहता है, वह अपने ही कार्यों से हिंसित हो जाय। वह मनुष्य दूर हो।

अथ चतुर्दशी—

समित्तमघमश्नवद्दुःशंसंमर्त्यंरिपुम्।
योअस्मत्राद्दुर्हणावाँउपद्वयुः॥ १४॥

सम्। इत्। तम्। अघम्। अश्नवत्। दुःऽशंसम्।
मर्त्यम्। रिपुम्। यः। अस्मऽत्रा। दुःऽहनावान्। उप। द्वयुः॥१४॥

दुःशंसं दुष्कीर्तिं रिपुं शत्रुं तं मर्त्यं मनुष्यं इत् एवमघं पापं समश्नवत् सम्यग्व्याप्नोतु। योमर्त्यः अस्मत्रा अस्मासु अस्मद्विषये दुर्हणावान् दुष्टहननवानुपजायते द्वयुः द्वाभ्यां प्रकाराभ्यां युक्तश्च भवति। अयमर्थः—प्रत्यक्षकृतोहितं वदति परोक्षकृतस्त्वहितं तादृशः कपटोद्वयुरित्युच्यते यथास्मद्विषये कपटोभवति तमपि पापं व्याप्नोत्विति॥ १४॥

१४. जो दुष्कीर्त्ति मनुष्य हमें मारनेवाला और कपटी है, उसे पाप व्याप्त करे।

अथ पञ्चदशी—

पाकत्रास्थनदेवाहृत्सुजानीथमर्त्यम्।
उपद्वयुंचाद्वयुंचवसवः॥ १५॥ २७॥

पाकऽत्रा। स्थन। देवाः। हृत्ऽसु। जानीथ। मर्त्यम्।
उप। द्वयुम्। च। अद्वयुम्। च। वसवः॥ १५॥ २७॥

हे देवा दानादिगुणयुक्ता आदित्यायूयं पाकत्रा पाकेषु विपक्वप्रज्ञेषु स्तोतृषु स्थन भवथ। यद्वा पथमार्थेत्राप्रत्ययः पाकत्राः पाकाः परिपक्वज्ञानाः भवथ। यतएवं अतः कारणात् हृत्सु आत्मीयेषु हृदयेषु द्वयुं द्विप्रकारयुक्तं कपटिनं च अद्वयुं च तद्विलक्षणं कापट्यरहितं च मर्त्यं मनुष्यं उपेत्य हे वसवोवासका जानीथ अवगच्छथ ॥ १५ ॥

१५. निवास-दाता आदित्यो, तुम परिपक्व-ज्ञान हो; इसलिए कपटी और अकपटी—दोनों प्रकार के मनुष्यों को तुम जानते हो।

॥ इति षष्ठस्य प्रथमे सप्तविंशोवर्गः ॥ २७ ॥

अथ षोडशी—

आशर्मंपर्वतानामोतापांवृणीमहे।
द्यावाक्षामारेअस्मद्रपस्कृतम् ॥ १६ ॥

आ। शर्म। पर्वतानाम्। आ। उत। अपाम्। वृणीमहे॥
द्यावाक्षामा। आरे। अस्मत्। रपः। कृतम्॥ १६ ॥

पर्वतानां मेघानां गिरीणां वा संबंधि शर्म सुखं वयं आवृणीमहे आभिमुख्येन संभजामहे। उतापिच अपामुदकानां च हे द्यावाक्षामा द्यावापृथिव्यौ अस्मदारे अस्मत्तोविप्रकृष्टेदेशे रपः पापं युवं कुरुतं अस्मत्तोवियोजयतमित्यर्थः ॥ १६ ॥

१६. हम पर्वतीय और जलीय सुख का भजन करते हैं। द्यावापृथिवी, पाप को हमसे दूर देश में प्रेरित करो।

तेनोभद्रेणशर्मणायुष्माकंनावावसवः।
अतिविश्वानिदुरितापिपर्तन ॥ १७ ॥

ते। नः। भद्रेण। शर्मणा। युष्माकम्। नावा। वसवः।
अति। विश्वानि। दुःऽइता। पिपर्तन ॥ १७ ॥

हे वसवोवासयितारआदित्याः तेपूर्वोक्तगुणा यूयं भद्रेण शोभनेन शर्मणा सुखेन युष्माकं नावा नोस्मान् विश्वानि सर्वाणि दुरिता दुर्गमनानि अति पिपर्तन पिपृत अतिपारयत ॥१७॥

१७. वास-दाता आदित्यो, अपनी सुन्दर और सुखद नौका में हमें सारे पापों से पार कराओ।

अथाष्टादशी—

तुचेतनायतत्सुनोद्राघीयआयुर्जीवसे।
आदित्यासःसुमहसःकृणोतन ॥ १८ ॥

तुचे । तनाय । तत् । सु । नः । द्राघीयः । आयुः ।
जीवसे । आदित्यासः । सुऽमहसः । कृणोतन ॥ १८ ॥

हे आदित्यासः अदितेःपुत्राः सुमहसः शोभनतेजस्का नोस्माकं तुचे पुत्राय तनाय तनयाय पौत्राय च जीवसे जीवनाय द्राघीयोदीर्घतमं तत्प्रसिद्धमायुः जीवितं सु सुष्ठु कृणोतन कुरुत ॥ १८ ॥

१८. आदित्यो, तुम शोभन तेजवाले हो। हमारे पुत्र, पौत्र और जीवन के लिए दीर्घतम (खूब लम्बी) आयु दो।

यज्ञोहीळोवोअन्तरआदित्याअस्तिमृळत ।
युष्मेइद्वोअपिष्मसिसजात्ये ॥ १९ ॥

यज्ञः । हीळः । वः । अन्तरः । आदित्याः । अस्ति । मृळत ।
युष्मे इति । इत् । वः । अपि । स्मसि । सऽजात्ये ॥ १९ ॥

हे आदित्याः हीळः हीडिर्गत्यर्थः गंतव्यः प्राप्तव्योस्माभिः अनुष्ठितोयज्ञोवोयुष्माकमंतरोस्ति अंतिकेवर्तमानोभवति । अतोस्मान्मृळत सुखयत वोयुष्माकं सजात्ये सजातत्वे ज्ञातित्वे बान्धवे वर्तमानावयं युष्मेइत् युष्मास्वेव अपि स्मसि सर्वदा भवामोपि इदंतोमसिः ॥ १९ ॥

१९. आदित्यो, हमारा किया हुआ यज्ञ तुम्हारे पास ही वर्त्तमान है। तुम हमें सुखी करो। तुम्हारा बंधुत्व प्राप्त करके हम सदा तुम्हारे ही रहेंगे।

अथ विंशी—

बृहद्वरूथंमरुतांदेवंत्रातारमश्विना ।
मित्रमीमहेवरुणंस्वस्तये ॥ २० ॥

बृहत् । वरूथम् । मरुताम् । देवम् । त्रातारम् ।
अश्विना । मित्रम् । ईमहे । वरुणम् । स्वस्तये ॥ २० ॥

मरुतां देवानांस्वामिनां त्रातारं पालयितारं देवमिन्द्रं अश्विना अश्विनौ च मित्रं वरुणं च बृहत्प्रौढं वरूथं शीतातपादिनिवारकं गृहं स्वस्तये अविनाशाय ईमहे याचामहे ॥ २० ॥

२०. मरुतों के पालक इन्द्र, अश्विद्वय, मित्र और वरुणदेव के निकट प्रौढ़ और शीत, आतप आदि के निवारक गृह को मङ्गल के लिए, हम माँगते हैं।

अथैकविंशी—

अनेहोमित्रार्यमन्नृवद्वरुणशंस्यम् ।
त्रिवरूथंमरुतोयन्तनश्छर्दिः ॥ २१ ॥

अनेहः । मित्र । अर्यमन् । नृऽवत् । वरुण । शंस्यम् ।
त्रिऽवरूथम् । मरुतः । यन्त । नः । छर्दिः ॥ २१ ॥

हे मित्र हे अर्यमन् हे वरुण हे मरुतः ते सर्वे यूयं अनेहः अहिंसितं नृवत् नृभिः पुत्रादिभिरुपेतं शंस्यं स्तुत्यं त्रिवरूथं त्रयाणां शीतातपवर्षाणां निवारकं यद्वा त्रिभूमिकं छर्दिर्गृहं नः अस्मभ्यं यन्त यच्छत दद्ध्वेत्यर्थः ॥ २१ ॥

२१. मित्र, अर्यमा, वरुण और मरुद्गण, तुम लोग हिंसा-शून्य, पुत्रादि-युक्त और स्तुत्य हो। शीत, आतप और वर्षा से निवारण करनेवाला घर हमें दो। अथ द्वाविंशी—

येचिद्धिमृत्युबन्धवआदित्यामनवःस्मसि ।

प्रसूनआयुर्जीवसेतिरेतन ॥ २२ ॥ २८ ॥

ये । चित् । हि । मृत्युऽबन्धवः । आदित्याः । मनवः ।
स्मसि । प्र । सु । नः । आयुः । जीवसे । तिरेतन ॥ २२ ॥ २८ ॥

हे आदित्याः येचित् येच वयं मनवोमनुष्याः हि यस्मात् मृत्युबन्धवः स्मसि मृत्योर्बन्धवत्यन्तमनुभूताः मृत्यासन्नमरणाभवामः। अतोहेतोः तेषां नोस्माकं जीवसे जीवनाय चिरकालावस्थानाय आयुर्जीवितं सुप्रतिरेतन शोभनं प्रवर्धयत ॥ २२ ॥

२२. आदित्यो, जो मनुष्य मरणासन्न अथवा मृत्यु के बन्धु हैं, उनके जीने के लिए उनकी आयु को बढ़ाओ।

॥ इति षष्ठस्य प्रथमेऽष्टाविंशोवर्गः ॥ २८ ॥

तंगूर्धयेति सप्तत्रिंशदृचं सप्तमं सूक्तं काण्वस्य सोभरेरार्षं प्रथमतृतीयाद्ययुजः ककुभः द्वितीयाचतुर्थ्यादियुजः सतोबृहत्यः पितुर्नपुत्र एषा सप्तविंशी द्विपदा विंशत्यक्षराविराट् यमादित्यासइत्येषा चतुस्त्रिंशीउष्णिक् यूयंराजानएषा पंचत्रिंशी सतोबृहती अदान्मइत्येषा ककुप् उतमइत्येषा सप्तत्रिंशीपंक्तिः षट्त्रिंशी सप्तत्रिंशीच त्रसदस्युनाम्नोराज्ञोदानस्तुतिरूपत्वात्तद्देवताके चतुस्त्रिंशीपंचत्रिंश्यौ आदित्यदेवताके शिष्टाआग्नेय्यः । तथाचानुक्रान्तम्—तंगूर्धयसप्तत्रिंशत्सोभरिराग्नेयं काकुभं प्रागाथं ह पितुर्नद्विपदा अंत्यैककुप्पंक्ती त्रसदस्योर्दानस्तुतिस्तत्पूर्वे उष्णिक्सतोबृहत्यावादित्येभ्यइति । गतः सूक्तविनियोगः ।

तत्र प्रथमा—

तंगूर्धयास्वर्णरंदेवासोदेवमरतिंदधन्विरे । देवत्राहव्यमोहिरे ॥ १ ॥

तम् । गूर्धय । स्वःऽनरम् । देवासः । देवम् । अरतिम् ।
दधन्विरे । देवऽत्रा । हव्यम् । आ । ऊहिरे ॥ १ ॥

हे स्तोतः तं प्रसिद्धमग्निं गूर्धय स्तुहि गूर्धयतिःस्तुतिकर्मा कीदृशं स्वर्णरं सर्वस्य नेतारं सर्वैर्यजमानैः कर्मादौ नीतं वा अथवा स्वर्गं प्रति हविषां नेतारं देवासः दीव्यन्ति स्तुवन्तीति देवाः ऋत्विजः देवं दानादिगुणयुक्तं अरतिम् अर्यं स्वामिनम्। यद्वा अभिप्रापव्यं दधन्विरे धन्वन्ति गच्छंति स्तुत्यादिभिः प्राप्नुवन्ति । धविर्गत्यर्थः ।प्राप्य चतेनाग्निना देवत्रा देवान् देवमनुष्येत्यादिना द्वितीयार्थे त्रा प्रत्ययः हव्यं चरुपुरोडाशादिलक्षणं हविः आऊहिरे अभिप्रापयन्ति वहेर्यजादित्वात्सम्प्रसारणम्॥ १ ॥

१. स्तोता, प्रख्यात अग्नि की स्तुति करो। अग्नि स्वर्ग में हवि ले जानेवाले हैं। ऋत्विक् लोग स्वामी अग्निदेव के पास जाते हैं और देवों को पुरोडाशादि देते हैं।

विभूतरातिंविप्रचित्रशोचिषमग्निमीळिष्वयन्तुरम् ।
अस्यमेधस्यसोम्यस्यसोभरेप्रेमध्वरायपूर्व्यम् ॥ २ ॥

विभूतऽरातिम् । विप्र । चित्रऽशोचिषम् । अग्निम् ।
ईळिष्व । यन्तुरम् । अस्य । मेधस्य ।
सोम्यस्य । सोभरे । प्र । ईम् । अध्वराय । पूर्व्यम् ॥ २ ॥

ऋषिरात्मानं संबोध्य स्तुतौ प्रेरयति।हे विप्र मेधाविन् सोभरे एतत्संज्ञकऋषे अध्वराय यागाय ईमिममग्निं प्रईळिष्व प्रस्तुहि ।कीदृशं विभूतरातिं व्याप्तधनं प्रभूतदानं वा चित्रशोचिषं चायनीयतेजस्कं विचित्रदीप्तिकं वा सोम्यस्य सोमसाध्यस्य अस्य मेधस्य यज्ञस्य यंतुरं नियंतारं पूर्व्यं चिरन्तनम्॥ २ ॥

२. मेधावी सोभरि, प्रभूत दानी, विचित्र-तेजस्वी, सोम साध्य, इस यज्ञ के नियन्ता और पुरातन अग्नि की, यज्ञ करने के लिए, स्तुति करो।

आग्निप्रविकेषूक्थ्येषु तृतीयसवने प्रशास्तुःशस्त्रे यजिष्ठंत्वेत्यादिकौ प्रगाथौ वैकल्पिकौ स्तोत्रियानुरूपौ सूत्रितश्च—यजिष्ठंत्वाववृमहेयःसमिधायआहुतीति ।

तत्राद्या सूक्ते तृतीया—

यजिष्ठंत्वाववृमहेदेवंदेवत्राहोतारममर्त्यम्। अस्ययज्ञस्यसुक्रतुम्॥३॥

यजिष्ठम् । त्वा । ववृमहे । देवम् । देवऽत्रा ।
होतारम् । अमर्त्यम् । अस्य । यज्ञस्य । सुऽक्रतुम् ॥ ३ ॥

हे अग्ने यजिष्ठं यष्टृतमं त्वा त्वां ववृमहे वृणीमहे संभजामहे। कीदृशं त्वां देवत्रा देवेषु मध्ये देवं अतिशयेन दानादिगुणयुक्तं होतारं देवानामाह्वातारं अमर्त्यमविनाशं अस्य यज्ञस्य यागस्य सुक्रतुं सुष्ठु कर्तारम् ॥ ३ ॥

३. अग्नि, तुम याज्ञिकों में श्रेष्ठ, देवों में अतिशय दानादिगुण-युक्त, होता, अमर और इस यज्ञ के सुन्दर कर्त्ता हो। हम तुम्हारा भजन करते हैं।

ऊर्जोनपातंसुभगंसुदीदितिमग्निंश्रेष्ठशोचिषम् ।
सनोमित्रस्यवरुणस्यसोअपामासुम्नंयक्षतेदिवि ॥ ४ ॥

ऊर्जः । नपातम् । सुऽभगम् । सुऽदीदितिम् । अग्निम् ।
श्रेष्ठऽशोचिषम् । सः । नः । मित्रस्य । वरुणस्य ।
सः । अपाम् । आ । सुम्नम् । यक्षते । दिवि ॥ ४ ॥

ऊर्जोन्नस्य नपातं नपातयितारं यद्वा नप्तारं चतुर्थंय । हविर्लक्षणेनान्नेन आपोजायन्ते अद्भ्य ओषधिवनस्पतयः तेभ्यएवन्नमादइति चतुर्थत्वं । नभ्राण्नपादिति नञ्प्रकृतिभावः । सुभगं शोभनधनम् सुदीदितिं सुष्ठु दीपयितारं श्रेष्ठशोचिषं प्रशस्यतमतेजस्कं अग्निं स्तौमीतिशेषः । सवाऽग्निः नोस्मदर्थं दिवि द्योतमाने देवयजने द्युलोकेवा मित्रस्य देवस्य वरुणस्यच सुम्नं सुखम् आ अभिलक्ष्य यक्षते यजतु तथा सोग्निरपामब्देवतानां सुम्नमभियजतु ॥ ४ ॥

४. अन्न के प्रदाता, शोभन-धन, सुन्दर प्रकाशक और प्रशस्य तेजवाले अग्नि की मैं स्तुति करता हूँ। वे हमारे लिए द्योतमान देव-यज्ञ में मित्र और वरुण के सुख को लक्ष्य करके और जल देवता के सुख के लिए यज्ञ करें।

अथ पञ्चमी—

यःसमिधायआहुतीयोवेदेनददाशमर्तोअग्नये ।
योनमसास्वध्वरः ॥ ५ ॥ २९ ॥

यः । सम्ऽइधा । यः । आऽहुती । यः । वेदेन । ददाश ।
मर्तः । अग्नये । यः । नमसा । सुऽअध्वरः ॥ ५ ॥ २९ ॥

इयं पाकयज्ञप्रशंसापरेति भगवताश्वलायनेन व्याख्याता। योमर्तोमनुष्यः समिधा पलाशादिनेध्मेन अग्नये अग्न्यर्थं ददाश परिचरति यश्च आहुती आहुत्या आज्यादिसाध्यया परिचरति यश्च वेदेन वेदाध्ययनेन ब्रह्मयज्ञेन परिचरति यश्चस्वध्वरः शोभनेनाध्वरेण ज्योतिष्टोमादिना युक्तःसन् नमसा अन्नेन चरुपुरोडाशादिना अग्नये ददाशः अग्न्यर्थं परिचरति तस्येदर्वन्तइत्युत्तरत्रसंबन्धः ॥ ५ ॥

५. जो मनुष्य समिधा (पलाश आदि इन्धन) से अग्नि की परिचर्या करता है, जो आहुति (आज्य आदि से) अग्नि की परिचर्या करता है, जो वेदाध्ययन (ब्रह्मयज्ञ) से परिचर्या करता है और जो ज्योतिष्टोम आदि सुन्दर यज्ञों से युक्त होकर नमस्कार (चरु-पुरोडाश आदि) से अग्नि की परिचर्या करता है—॥ इति षष्ठस्य प्रथमे एकोनत्रिंशोवर्गः ॥ २९ ॥

तस्येदर्वन्तोरंहयन्तआशवस्तस्यद्युम्नितमंयशः।
नतमंहोदेवकृतंकुतश्चनमर्त्यकृतंनशत् ॥ ६ ॥

तस्य॑ । इत् । अर्व॑न्तः । रं॒हय॑न्ते । आ॒शवः॑ ।
तस्य॑ । द्यु॒म्नि॒ऽतम॑म् । यशः॑ । न । तम् । अंहः॑ ।
दे॒वऽकृ॑तम् । कुत॑ः । च॒न । न । मर्त्य॑ऽकृतम् । न॒शत् ॥ ६ ॥

यः पूर्वोक्तः तस्येव तस्यैव आशवोव्यापनशीलाः अर्वन्तःअश्वाः रंहयंते वेगंकुर्वन्ति शत्रून्प्रसहन्तइत्यर्थः। द्युम्नितमं दीप्तिमत्तमं यशः कीर्तिश्च तस्यैवभवति यद्वा द्युम्नमिति धननाम धनवत्तमं यशोन्नंच तस्यभवति। अपिच देवकृतं देवैःकृतं अंहः पापं कुतश्चन कस्मादपि हेतोः तं न नशत् न प्राप्नोति न मर्त्यकृतं मनुष्यैः कृतम् ॥ ६ ॥

६. उसके ही व्यापक अश्व वेगवान् होते हैं, उसी का यश सबसे अधिक होता है तथा उसे देव-कृत और मनुष्य-विहित पाप नहीं व्याप्त करते।

स्वग्नयोवोअग्निभिःस्यामसूनोसहसऊर्जांपते। सुवीरस्त्वमस्मयुः ॥७॥

सु॒ऽअ॒ग्नयः॑ । वः॒ । अ॒ग्निऽभिः॑ । स्याम॑ । सू॒नो॒ इति॑ । स॒ह॒सः॒ ।
ऊ॒र्जा॒म् । प॒ते॒ । सु॒ऽवीरः॑ । त्वम् । अ॒स्म॒ऽयुः ॥ ७ ॥

हे सहसःसूनो बलस्यपुत्र अग्निर्हि बलेन मथ्यमानोजायते हे ऊर्जांपते अन्नानां हविर्लक्षणानां स्वामिन् अग्ने वः वचनव्यत्ययः त्वं अवयवभूतैरग्निभिर्गार्हपत्यादिभिर्वयं स्वग्नयः शोभनाग्निकाः स्याम भवेम। सुवीरः शोभनैः वीरैरुपेतस्त्वंच अस्मयुः अस्मान्कामयमानोभव ॥ ७ ॥

७. हे बल के पुत्र और हवि आदि अन्नों के पति, हम तुम्हारे गार्हपत्यादि अग्नि-समूह के द्वारा शोभन अग्निवाले होंगे। शोभन वीरों से युक्त होकर तुम हमारी इच्छा करो।

अथाष्टमी—

प्रशंसमानोअतिथिर्नमित्रियोग्नीरथोनवेद्यः ।
त्वेक्षेमासोअपिसन्तिसाधवस्त्वंराजारयीणाम् ॥ ८ ॥

प्रऽशंसमानः । अतिथिः । न । मित्रियः । अग्निः । रथः । न । वेद्यः ।
त्वे इति । क्षेमासः । अपि । सन्ति । साधवः । त्वम् । राजा ।
रयीणाम् ॥ ८ ॥

प्रशंसमानः स्तुवन् अतिथिर्न अतिथिरिव यद्वा व्यत्ययेन कर्मणि कर्तृप्रत्ययः प्रशस्यमानः सोग्निर्मित्रियः मित्राणां स्तोतृणां हितोभवति। तथा रथोन रथइव वेद्योलंभनीयः अभीष्टफलसाधनत्वेन ज्ञातव्योवा। उत्तरोर्धर्चः प्रत्यक्षकृतः। हे अग्ने त्वे त्वयि साधवः साधकाः समीचीनाः क्षेमासोधारणान्यपि सन्ति भवन्ति। तथा त्वं रयीणां धनानामेव राजा ईश्वरोभवसि ॥ ८॥

८. प्रशंसक अतिथि के समान अग्नि स्तोताओं के हितैषी और रथ के समान फल-दाता हैं। अग्नि, तुममें समीचीन रक्षण हैं। तुम धन के राजा हो।

अथ नवमी—

सोअद्धादाश्वध्वरोग्नेमर्तःसुभगसप्रशंस्यः ।
सधीभिरस्तुसनिता ॥ ९ ॥

सः । अद्धा । दाशुऽअध्वरः । अग्ने । मर्तः । सुऽभग । सः ।
प्रऽशंस्यः । सः । धीभिः । अस्तु । सनिता ॥ ९ ॥

हे अग्ने योमर्तोमनुष्यः दाश्वध्वरः दत्तयज्ञोभवति सः अद्धा सत्यनामैतत् सत्यफलोभवतु। हे सुभग शोभनधनाग्ने सएव प्रशंस्यः प्रशंसनीयः श्लाघनीयश्च भवतु तथा सधीभिः कर्मभिः स्तोत्रैर्वा सनिता संभजनशीलोस्तु भवतु ॥ ९ ॥

९. शोभन-धन अग्नि, जो मनुष्य यज्ञवाला है, वह सत्य फलवाला हो। वह श्लाघनीय हो और स्तोत्रों के द्वारा सम्भजन-परायण हो।

अथ दशमी—

यस्यत्वमूर्ध्वोअध्वरायतिष्ठसिक्षयद्वीरःससाधते ।
सोअर्वद्भिःसनितासविपन्युभिःसशूरैःसनिताकृतम् ॥ १० ॥२०॥

यस्यं । त्वम् । ऊर्ध्वः । अध्वरायं । तिष्ठंसि । क्षयत्ऽवीरः ।
सः । साधते । सः । अर्वत्ऽभिः । सनिता । सः । विपन्युऽभिः ।
सः । शूरैः । सनिता । कृतम् ॥ १० ॥ ३० ॥

हे अग्ने यस्य यजमानस्य अध्वराय यागनिष्पादनाय त्वमूर्ध्वउद्युक्तः सन् तिष्ठसि अवतिष्ठसे सयजमानः क्षयद्वीरः निवसद्भिरितरैर्वा वीरैः पुत्रादिभिरुपेतः सन् साधते सर्वकर्तव्यं साधयति । तदेव विवृणोति सताहशोजनः अर्वद्भिरश्वैः कृतं निष्पादितं जयादिकं सताहशोजनः विपन्युभिः मेधाविभिः कृतंच स सनिता भवति शूरैः शौर्योपेतैर्भृत्यैः कृतंच ससनिता संभजनशीलोभवति ॥ १० ॥

१०. अग्नि, जिस यजमान के यज्ञ-निष्पादन के लिए तुम ऊपर ही रहते हो, वह निवास-शील वीरों से (पुत्रादि से) युक्त होकर सारे कार्यों को सिद्ध कर डालता है। वह अश्वों-द्वारा की गई विजय को भोगता है। वह मेधावियों और शूरों के साथ सम्भजन-शील होता है।

॥ इति षष्ठस्य प्रथमे त्रिंशोवर्गः ॥ ३० ॥

अथैकादशी—

यस्याग्निर्वपुर्गृहेस्तोमंचनोदधीतविश्ववार्यः ।
हव्यावावेविषद्विषः ॥ ११ ॥

यस्यं । अग्निः । वपुः । गृहे । स्तोमंम् । चनः । दधीत ।
विश्वऽवार्यः । हव्या । वा । वेविषत् । विषः ॥ ११ ॥

यस्य यजमानस्य गृहे विश्ववार्योविश्वैर्वरणीयः वपुः रूपनामैतत् रूपवान् दीप्तिमानग्निः स्तोमं स्तोत्रं चनोन्नंच हविर्लक्षणं दधीत धारयेत् । यस्यच हव्या वाशब्दः समुच्चये हव्यानि हवींषिच विषः व्यापकान् देवान् वेविषत् प्रापयेत् विषूव्याप्तौ अस्माल्लेटि रूपमेतत् । सयजमानइति पूर्वत्रसंबंधः ॥ ११ ॥

११. संसार के स्वीकरणीय और रूपवान् (दीप्तिमान्) अग्नि जिस यजमान के गृह में स्तोत्र और अन्न को धारण करते हैं, उसके हव्य देवों को प्राप्त करते हैं।

विप्रस्यवास्तुवतःसहसोयहोमक्षूतमस्यरातिषु ।
अवोदेवमुपरिमर्त्यंकृधिवसोविविदुषोवचः ॥ १२ ॥

विप्रस्य । वा । स्तुवतः । सहसः । यहो इति । मक्षुऽतमस्य ।
रातिषु । अवःऽदेवम् । उपरिऽमर्त्यम् । कृधि । वसो इति ।
विविदुषः । वचः ॥ १२ ॥

हे सहसोपत्नो बलस्यपुत्राग्ने विप्रस्य मेधाविनः स्तुवतः स्तोतुर्वा रातिषु हविर्दानेषु मक्षू-तमस्य शीघ्रतमस्य यष्टुर्वा विविदुषोऽज्ञातव्यस्य अभिज्ञस्य वचोवचनं हे वसो वासकाग्ने अवो-देवं देवानामवस्तात् उपरिमर्त्यं मर्त्यानामुपरिष्टाच्च कृधि कुरु सर्वं नभःप्रदेशं व्यापयेत्यिर्थः॥ १२॥

१२. बल के पुत्र और वासक अग्नि, मेधावी स्तोता के दान में क्षिप्त-कर्त्ता अभिज्ञाता के वचन को देवों के नीचे और मनुष्यों के ऊपर करो।

यो॒अ॒ग्निंह॒व्यदा॑तिभि॒र्नमो॑भिर्वासु॒दक्ष॑मा॒विवा॑सति ।
गि॒रावा॑जि॒रशो॑चिषम् ॥ १३ ॥

यः । अ॒ग्निम् । ह॒व्यदा॑तिऽभिः । नमः॑ऽभिः । वा॒ । सु॒ऽदक्ष॑म् ।
आ॒ऽविवा॑सति । गि॒रा । वा॒ । अ॒जि॒रऽशो॑चिषम् ॥ १३ ॥

योयजमानः हव्यदातिभिः हविषां दानैर्नमोभिर्नमस्कारैर्वा सुदक्षं शोभनबलमग्निं आ-विवासति परिचरति गिरावा स्तुत्या वा अजिरशोचिषं क्षिप्रगामितेजस्कं तमग्निं परिचरति सः समृद्धोभवतीतिशेषः ॥ १३ ॥

१३. जो यजमान हव्यदान और नमस्कार-द्वारा शोभन बलवाले अग्नि की परिचर्या करता है अथवा क्षिप्रगामी तेजवाले अग्नि की परिचर्या करता है, वह समृद्ध होता है।

स॒मिधा॒योनिशि॑ती॒दाश॒ददि॑तिं॒धाम॑भिरस्य॒मर्त्यः॑ ।
विश्वेत्सधी॒भिःसु॒भगो॒जनाँ॒अति॑द्यु॒म्नैरु॒द्नइ॑वतारिषत् ॥ १४ ॥

स॒म्ऽइधा॑ । यः । निऽशि॑ती । दाश॑त् । अदि॑तिम् । धाम॑ऽभिः ।
अ॒स्य॒ । मर्त्यः॑ । विश्वा॑ । इत् । सः । धी॒भिः । सु॒ऽभगः॑ ।
जना॑न् । अति॑ । द्यु॒म्नैः । उ॒द्नःऽइ॑व । ता॒रि॒षत् ॥ १४ ॥

योमर्त्योमनुष्यः अस्याग्नेर्धामभिः शरीरैः गार्हपत्यादिरूपेण विभज्य वर्तमानैः सार्धं अदितिं अखंडनीयं तमेवाग्निं निशिती निशित्या निशानसाधनया प्रज्वलनहेतुभूतया समि-धा दाशत् परिचरेत् सोग्निः धीभिः कर्मभिर्बुद्धिविशेषैर्वा सुभगः सन् विश्वेत् सर्वानेव जनान् द्युम्नैर्द्योतमानैरन्नैर्यशोभिर्वा उद्नइव उदकानीव अतितारिषत् अतितरेत् अतिक्रामेत् ॥ १४ ॥

१४. जो मनुष्य इन अग्नि के शरीरावयवों (गार्हपत्यादि) से अख-ण्डनीय अग्नि की, समिधा के द्वारा, परिचर्या करता है, वह कर्मों के द्वारा सौभाग्यवान् होकर द्योतमान यश के द्वारा, जल के समान, सारे मनुष्यों को लाँघ जाता है।

अथ पञ्चदशी—

तद॑ग्ने॒द्यु॒म्नमाभ॑रय॒त्सा॒सह॒त्सद॑ने॒कंचि॑द॒त्रिण॑म् ।
म॒न्युंजन॑स्यदू॒ढ्यः॑ ॥ १५ ॥ २१ ॥

तत् । अग्ने । द्युम्नम् । आ । भर । यत् । ससहंत् । सदने । कम् । चित् । अत्रिणम् । मन्युम् । जनस्य । दुःऽध्यः ॥ १५ ॥ ३१ ॥

हे अग्ने तद् द्युम्नं आभरास्मभ्यमाहर यत्सदने गृहे वर्तमानं कंचित्कमपि अत्रिणमत्तारं राक्षसादिकं सासहत् अत्यर्थमभिभवेत । तथा दूढ्यः दुर्धियः पापबुद्धेः शत्रुजनस्य मन्युं क्रोधं यच्च द्युम्नमभिभवेत तदाहरेत्यन्वयः । ध्यैचेति पृषोदरादिपाठात् दुरोरेफस्य उत्वम् उत्तरपदादेष्टुत्वंच ॥ १५ ॥

१५. अग्नि, जो धनगृह में राक्षस आदि को अभिभूत करता है और पाप-बुद्धि मनुष्य के क्रोध को दबाता है, वही धन ले आओ।

॥ इति षष्ठस्य प्रथमे एकत्रिंशोवर्गः ॥ ३१ ॥

येनचष्टेवरुणोमित्रोअर्यमायेननासत्याभगः ।
वयंतत्तेशवसागातुवित्तमाइन्द्रत्वोताविधेमहि ॥ १६ ॥

येन । चष्टे । वरुणः । मित्रः । अर्यमा । येन । नासत्या । भगः । वयम् । तत् । ते । शवसा । गातुवित्ऽतमाः । इन्द्रत्वाऽऊताः । विधेमहि ॥ १६ ॥

येनाग्नेयेन तेजसा वरुणोदेवः चष्टे प्रकाशयति येनच मित्रः अर्यमा च चष्टे येनच नासत्याश्विनौच यत्प्रकाशयतो भगोभजनीयएतत्संज्ञोदेवश्च चष्टे । शवसा बलेन गातुवित्तमाः गातोर्गन्तव्यस्य स्तोत्रस्य ज्ञातृतमाः । यद्वा गंतव्यस्य मार्गस्य ज्ञातृतमाः इन्द्रत्वोताः इन्द्रेण ईश्वरेण त्वया ऊतारक्षिताः संतोवयं हे अग्ने ते त्वदीयं तत् तेजः विधेमहि परिचरेमहि ॥ १६ ॥

१६. अग्नि के जिस तेज के द्वारा वरुण, मित्र और अर्यमा ज्योति प्रदान करते हैं तथा अश्विनीकुमार और भग देवता जिसके द्वारा प्रकाश प्रदान करते हैं, हम बल के द्वारा सबसे अधिक स्तोत्रज्ञ होकर और इन्द्र के द्वारा रक्षित होकर, अग्निदेव, तुम्हारे उसी तेज की परिचर्या करते हैं।

अथ सप्तदशी—

तेघेदग्नेस्वाध्योऽयेत्वाविप्रनिदधिरेनृचक्षसम् ।
विप्रासोदेवसुक्रतुम् ॥ १७ ॥

ते । घ । इत् । अग्ने । सुऽआध्यः । ये । त्वा । विप्र । निऽदधिरे । नृऽचक्षसम् । विप्रासः । देव । सुऽक्रतुम् ॥ १७ ॥

हे अग्ने तेघेत् त एव खलु स्वाध्यः शोभनाध्याना भवन्ति हे विप्र मेधाविन् देव द्योतमानाग्ने ये विप्रासो विप्राः मेधाविन ऋत्विजः नृचक्षसं नृणां चेष्टारं सुक्रतुं सुकर्माणं शोभनप्रज्ञं वा त्वा त्वां निदधिरे निदधति यागार्थं गार्हपत्यादिस्थानेषु आधानसंस्कारेण स्थापयन्ति तेघेदित्यन्वयः ॥ १७ ॥

१७. हे मेधावी और द्युतिमान् अग्नि, जो मेधावी ऋत्विक् मनुष्यों के साक्षि-स्वरूप और सुन्दर कर्मवाले तुम्हें धारण करते हैं, वे ही उत्तम ध्यानवाले होते हैं।

तइद्वेदिंसुभगतआहुतिंतेसोतुंचक्रिरेदिवि ।
तइद्वाजेभिर्जिग्युर्महद्धनंयेत्वेकामंन्येरिरे ॥ १८ ॥

ते । इत् । वेदिम् । सुऽभग । ते । आऽहुतिम् । ते । सोतुम् ।
चक्रिरे । दिवि । ते । इत् । वाजेभिः । जिग्युः । महत् । धनम् ।
ये । त्वे इति । कामम् । निऽएरिरे ॥ १८ ॥

हे सुभग शोभनधनाग्ने तइद् त एव यजमानाः त्वद्यागाय वेदिं चक्रिरे कुर्वन्ति तदनन्तरं ते यजमानाः आहुतिं चरुपुरोडाशादिसाध्यां दीक्षणीयादिषु कुर्वन्ति । ततः दिवि द्योतमाने सौत्येऽहनि सोतुं सोममभिषोतुं चक्रिरे उद्योगं कुर्वन्ति । अनुष्ठितयज्ञास्तइद् त एव वाजेभिर्वाजैः बलैः महत्प्रभूतं धनं जिग्युर्जयन्ति शत्रुभ्यो लभन्ते कुत इत्यत आह ये यजमानाः हे अग्ने त्वे त्वयि कामं अभिलाषं न्येरिरे नितरां गच्छन्ति त्वामादरातिशयेन स्तुवन्तीत्यर्थः ॥ १८ ॥

१८. शोभन-धन अग्नि, वे ही यजमान तुम्हारे लिए वेदी प्रस्तुत करते हैं, आहुति देते हैं, द्योतमान (सौत्य) दिन में सोमाभिषव करने के लिए उद्योग करते हैं, वे ही बल के द्वारा यथेष्ट धन प्राप्त करते हैं और वे ही तुममें अभिलाषा पाते हैं।

आग्निष्टुद्विकेषूक्थ्येषु तृतीयसवने प्रशास्तृशस्त्रे भद्रोनइतिप्रगाथोवैकल्पिकस्तोत्रियः । सूत्र्यते हि—भद्रोनोअग्निराहुतोभद्रीपृथेभिराहुवतइति ।

तत्राद्या सूक्ते एकोनविंशी—

भद्रोनोअग्निराहुतोभद्रारातिःसुभगभद्रोअध्वरः ।
भद्राउतप्रशस्तयः ॥ १९ ॥

भद्रः । नः । अग्निः । आऽहुतः । भद्रा । रातिः । सुऽभग । भद्रः ।
अध्वरः । भद्राः । उत । प्रऽशस्तयः ॥ १९ ॥

आहुतोहविर्भिस्तर्पितोग्निः नोस्माकं भद्रः कल्याणोभवतु हे सुभग शोभनधनाग्ने भद्रा कल्याणी रातिः दानं चास्मकं भवतु भद्रः कल्याणोध्वरोयागश्च भवतु उतापिच भद्राः कल्याण्यः प्रशस्तयः प्रशंसाः स्तुतयश्च भवन्तु ॥ १९ ॥

१९. आहूत अग्नि हमारे लिए कल्याणकर हों। शोभन-धन अग्नि, तुम्हारा दान हमारे लिए कल्याणकर हो। यज्ञ कल्याणकारी हो। स्तुतियाँ कल्याणमयी हों।

भद्रंमनःकृणुष्ववृत्रतूर्येयेनासमत्सुसासहः।
अवस्थिरातनुहिभूरिशर्धतांवनेमातेअभिष्टिभिः ॥ २० ॥ ३२ ॥

भद्रम्। मनः। कृणुष्व। वृत्रऽतूर्ये। येन। समत्ऽसु। ससहः।
अव। स्थिरा। तनुहि। भूरि। शर्धताम्। वनेम। ते।
अभिष्टिऽभिः ॥ २० ॥ ३२ ॥

हे अग्ने वृत्रतूर्ये संग्रामे भद्रं शोभनं मनः कृणुष्वास्माकं कुरु। येन मनसा त्वं समत्सु संग्रामेषु सासहः भृशं शत्रूनभिभवसि अपिच शर्धतामभिभवतां शत्रूणां भूरि भूरीणि बहूनि स्थिरा स्थिराणि दृढान्यपि अवतनुहि अवांचि कुरु पराजितानि कुर्वित्यर्थः। वयं चाभिष्टिभिरभ्येषणसाधनैर्हविर्भिः स्तोत्रैश्च ते त्वां वनेम संभजेमहि। यद्वा ते तव प्रसादात् अभिष्टिभिरभीष्टैः फलैः वनेम संगच्छेमहि ॥ २० ॥

२०. संग्राम में मन कल्याणवाहक बने। इस मन के द्वारा तुम संग्राम में शत्रुओं को परास्त करो। अभिभव करनेवाले शत्रुओं के स्थिर और प्रभूत बल को पराजित करो। अभिगमन-साधक स्तोत्रों के द्वारा हम तुम्हारा भजन करेंगे। ॥ इति प्रथमस्य प्रथमे द्वात्रिंशोवर्गः ॥ ३२ ॥

ईळेगिरामनुर्हितंयंदेवादूतमरतिंन्येरिरे।
यजिष्ठंहव्यवाहनम् ॥ २१ ॥

ईळे। गिरा। मनुःऽहितम्। यम्। देवाः। दूतम्। अरतिम्।
निऽएरिरे। यजिष्ठम्। हव्यऽवाहनम् ॥ २१ ॥

गिरा वाचा स्तुतिरूपया मनुर्हितं मनुना प्रजापतिना यजमानेन आहितं तमग्निं ईळे स्तौमि। कीदृशं यजिष्ठं यष्टृतमं हव्यवाहनं हविषां वोढारं अरतिं अर्यं ईश्वरं वा दूतं देवानां दूत्येवर्तमानं यमग्निं देवान्येरिरे नितरां प्रेरयन्ति ॥ २१ ॥

२१. प्रजापति के द्वारा आहित (स्थापित) अग्नि की मैं पूजा करता हूँ। वह सबसे अधिक यज्ञ करनेवाले, हव्य-वाहक तथा ईश्वर हैं और देवों के द्वारा दूत बनाकर भेजे गये हैं।

अथ द्वाविंशी—

तिग्मजंम्भायतरुणायराजतेप्रयोगायस्यग्नये।
यःपिंशतेसूनृताभिःसुवीर्यमग्निर्घृतेभिराहुतः ॥ २२ ॥

तिग्मऽजंम्भाय। तरुणाय। राजते। प्रयः। गायसि। अग्नये।
यः। पिंशते। सूनृताभिः। सुऽवीर्यम्। अग्निः। घृतेभिः।
आऽहुतः ॥ २२ ॥

तिग्मजंभाय तीक्ष्णज्वालाय तरुणाय नित्ययूने जरामरणरहिताय राजते राजमानायाग्नये प्रयोहविर्लक्षणमन्नं गायसि हे स्तोतः प्रवृद्धं प्रयच्छेत्यर्थः। योऽग्निः सूनृताभिः प्रियसत्यात्मिकाभिः वाग्भिः स्तुतोघृतेभिर्घृतैराज्यैराहुतोऽभिहुतश्चसन् सुवीर्यं शोभनवीर्यं पिंशते आश्लेषयति स्तोतृभिः संयोजयति पिशिरवयवे तस्माअग्नयेइत्यन्वयः ॥ २२ ॥

२२. तीक्ष्ण लपटोंवाले, चिर तरुण और शोभित अग्नि को लक्ष्य कर हवीरूप अन्न का गाना गाओ। प्रिय और सत्य वचनों से स्तुत तथा घृत-द्वारा आहूत होकर स्तोता को शोभन वीर्य दान करते हैं।

आभिप्लविकेषूक्थ्येषु प्रगाथस्तुः शस्त्रे यदाभद्रोनइति प्रगाथःस्तोत्रियः तदानीं यदीघृतेभिरिति प्रगाथोऽनुरूपः। सूक्तं तु पूर्वमेवोदाहृतम्।

तत्राद्या सूक्ते त्रयोविंशी—

यदीघृतेभिराहुतोवाशीमग्निर्भरतउच्चावंच।
असुरइवनिर्णिजम् ॥ २३ ॥

यदि। घृतेभिः। आऽहुतः। वाशीम्। अग्निः। भरते। उत्।
च। अव। च। असुरःऽइव। निःऽनिजंम् ॥ २३ ॥

घृतेभिर्घृतैराहुतोऽभिहुतोऽयमग्निः यदि यदा यस्मिन्काले वाशीं वाङ्नामैतत् वाचं शब्दं उच्च ऊर्ध्वं च अवच अवाक्च भरते संपादयति। यद्वा वाशीं वाशनशीलां शब्दकारिणीं ज्वालां उद्भरते उद्धरति उद्गमयत्यूर्ध्वमुखं अवच भरते अवाङ्मुखंच हरत्युपसंहरति। असुरइव रश्मीनां क्षेप्ता सूर्योयथा निर्णिजं आत्मीयं रूपं उपरितनेषु लोकेषु प्रकाशयन्नुद्गमयति अधस्तनेषुच अवाङ्मुखं गमयति तद्वत् उच्चनीचभावनयाग्निस्तेजउद्गमयति तं स्तुमइति शेषः ॥ २३ ॥

२३. घृत के द्वारा आहूत अग्नि जिस समय ऊपर और नीचे शब्द करते हैं, उस समय असुर (बली) सूर्य के समान अपने रूप को प्रकाशित करते हैं।

अथ चतुर्विंशी—

योहव्यान्यैरयतामनुर्हितोदेवआसासुगन्धिना ।
विवासतेवार्याणिस्वध्वरोहोतादेवोअमर्त्यः ॥ २४ ॥

यः । हव्यानि । ऐरयत । मनुःऽहितः । देवः । आसा । सुऽगन्धिना ।
विवासते । वार्याणि । सुऽअध्वरः । होता । देवः । अमर्त्यः ॥ २४ ॥

योमनुर्हितोमनुना प्रजापतिना आहितोदेवोद्योतमानोग्निः सुगंधिना शोभनगंधयुक्तेन आसा आस्येन हव्यान्यस्मदीयानि हवींषि ऐरयत देवान्प्रति प्रेरयति स्वध्वरः शोभनयज्ञः होता देवानामाह्वाता देवोदीप्यमानः अमर्त्योमरणरहितः सोग्निः वार्याणि वरणीयानि धनानि विवासते परिचरते यजमानाय प्रयच्छतीत्यर्थः ॥ २४ ॥

२४. मनु प्रजापति के द्वारा स्थापित और प्रकाशक जो अग्नि सुगंधि मुख के द्वारा देवों के पास हव्य को भेजते हैं; वे ही सुन्दर यज्ञवाले, देवों को बुलानेवाले, दीप्तिमान् और अमर अग्नि धन की परिचर्या करते हैं।

यदंग्नेमर्त्यस्त्वंस्यामहंमित्रमहोअमर्त्यः । सहसःसूनवाहुत ॥ २५ ॥ ३३ ॥

यत् । अग्ने । मर्त्यः । त्वम् । स्याम् । अहम् । मित्रऽमहः ।
अमर्त्यः । सहसः । सूनो इति । आऽहुत ॥ २५ ॥ ३३ ॥

हे सहसः सूनो बलस्यपुत्र आहुत घृतैरभिहुत हे मित्रमहः अनुकूलदीप्तियुक्त अग्ने मर्त्योमरणधर्माहं यद्यदि त्वंस्यां त्वदुपासनया त्वद्रूपमापन्नोभवेयं । ये यथा यथोपासते ते तदेव भवन्तीतिश्रुतेः । तर्ह्यहं अमर्त्योमरणधर्मरहितोदेवएव भवेयमिति ॥ २५ ॥

२५. बल के पुत्र, घृतहुत और अनुकूल दीप्तिवाले अग्नि, मैं मरणधर्मा हूँ; तुम्हारी उपासना से मैं तुम्हारे समान अमर हो जाऊँ।

॥ इति प्रथमस्य प्रथमे त्रयस्त्रिंशोवर्गः ॥ ३३ ॥

अथ षड्विंशी—

नत्वारासीयाभिशस्तयेवसोनपापत्वायंसन्त्य ।
नमेस्तोतामतीवानदुर्हितःस्यादग्नेनपापया ॥ २६ ॥

---

१ बृहदारण्यके.

न । त्वा । रासीय । अभिऽशस्तये । वसो इति । न । पापऽत्वाय । सन्त्य । न । मे । स्तोता । अमतिऽवा । न । दुःऽहितः । स्यात् । अग्ने । न । पापया ॥ २६ ॥

हे वसो वासकाग्ने त्वा त्वां अभिशस्तये अभिशंसनाय मिथ्यापवादाय हिंसायैव न रासीय नाक्रोशयेयम्। रासृशब्दे हे सन्त्य संभजनीयाग्ने पापत्वाय पापवत्त्वाय त्वां न रासीय मे मदीयः स्तोता च अनभिमतवचनेन त्वां नाक्रोशयतु अतएव अमतीवा अमतिरशोभनाबुद्धिस्तद्वान् अपिच दुर्हितः शत्रुः हे अग्ने अस्माकं नस्यात् न भवतु अतश्च पापया अशोभनया बुद्ध्या सनबाधताम् ॥ २६ ॥

२६. वासक अग्नि, मिथ्यापवाद (हिंसा) के लिए तुमको मैं तिरस्कृत नहीं करूँगा। पाप के लिए तुम्हें नहीं तिरस्कृत करूँगा। मेरा स्तोता अयुक्त वचनों के द्वारा तुम्हारी अवहेलना नहीं करेगा। सम्भजनीय अग्नि, मेरा दुर्बुद्धि शत्रु न हो। वह पाप-बुद्धि-द्वारा मुझे बाधा न दे।

पितुर्नपुत्रःसुभृतोदुरोणआदेवाँएतुप्रणोहविः ॥ २७ ॥

पितुः । न । पुत्रः । सुऽभृतः । दुरोणे । आ । देवान् । एतु । प्र । नः । हविः ॥ २७ ॥

पितुर्न पुत्रः पितुः पुत्रइव अस्माकं सुभृतः सुष्ठु भर्ता। यद्वा पित्रा पुत्रइव अस्माभिः सम्यग्भृतः हविर्भिः पोषितोयमग्निः पुत्रइव अस्माकं सुभृतः दुरोणे यज्ञगृहे देवान् आ अभिलक्ष्य नोस्माकं हविः प्रैतु प्रगमयतु यद्वा। अग्निरेतागच्छतु अस्मदीयं हविश्च देवान्प्राप्नोतु ॥२७॥

२७. जैसे पुत्र पिता के लिए करता है, वैसे ही पोषण-कर्त्ता अग्नि, यज्ञ-गृह में देवों के लिए हमारा हव्य प्रेरित करते हैं।

तवाहमग्नऊतिभिर्नेदिष्ठाभिःसचेयजोषमावसो। सदादेवस्यमर्त्यः ॥ २८ ॥

तव । अहम् । अग्ने । ऊतिऽभिः । नेदिष्ठाभिः । सचेय । जोषम् । आ । वसो इति । सदा । देवस्य । मर्त्यः ॥ २८ ॥

हे वसो वासकाग्ने नेदिष्ठाभिरन्तिकतमाभिः कर्मसुगामिनीभिर्वा देवस्य तवोतिभीरक्षाभिः मर्त्यो मनुष्योहं स्तोता सदा सर्वदा जोषमासचेय प्रीतिमभिसेवेय ॥ २८ ॥

२८. वासक इन्द्र, निकट-वर्त्ती रक्षण के द्वारा मैं मनुष्य सदा तुम्हारी प्रसन्नता की सेवा करूँ।

अथैकोनत्रिंशी—

तवक्रत्वासनेयंतवरातिभिरग्नेतवप्रशस्तिभिः ।
त्वामिदाहुःप्रमतिंवसोममाग्नेहर्षस्वदातवे ॥ २९ ॥

तवं । क्रत्वा । सनेयम् । तवं । रातिऽभिः । अग्ने । तवं । प्रशस्तिऽभिः ।
त्वाम् । इत् । आहुः । प्रऽमंतिम् । वसो इति । ममं । अग्ने ।
हर्षस्व । दातवे ॥ २९ ॥

हे अग्ने तव क्रत्वा त्वदीयेन परिचरणरूपेण कर्मणा सनेयं त्वां संभजेयम् एवमेवापि-शब्दमपि तव रातिभिस्त्वदीयैर्हविर्दानैश्च सनेयं तथा तव प्रशस्तिभिः प्रशंसनैः स्तोत्रैश्च त्वां संभजेयम् अस्यैव संभजने किंकारणं तदाह । हे वसो वासकाग्ने मम स्तोतुः प्रमतिं प्रकृष्टबुद्धिं रक्षकं त्वामित् त्वामेव आहुः ब्रह्मवादिनः कथयन्ति अतः हे अग्ने दातवे दातुं हर्षस्व हृष्टोभव हर्षयुक्तःसन् बहुधनं प्रयच्छेत्यर्थः ॥ २९ ॥

२९. अग्नि, तुम्हारे परिचरण के द्वारा मैं तुम्हारा भजन करूँगा। हव्य-दान के द्वारा और प्रशंसा के द्वारा तुम्हारा भजन करूँगा। वासक अग्नि, तुम प्रकृष्टबुद्धि हो। लोग तुम्हें मेरा रक्षक कहते हैं। अग्नि, दान के लिए प्रसन्न होओ।

पूर्वोक्तएव प्रशास्तुः शस्त्रे प्रसोअग्नइति प्रगाथोवैकल्पिकोनुरूपः सूत्र्यतेहि—प्रसोअ-ग्नेतवोतिभिरग्निंगोवृधन्त्यमिति ।

तथाच सूक्ते त्रिंशी—

प्रसोअंग्नेतवोतिभिःसुवीराभिस्तिरतेवाजभर्मभिः ।
यस्यत्वंसख्यमावरः ॥ ३० ॥ ३४ ॥

प्र । सः । अग्ने । तवं । ऊतिऽभिः । सुऽवीराभिः । तिरते ।
वाजभर्मऽभिः । यस्य । त्वम् । सख्यम् । आऽवरः ॥ ३० ॥ ३४ ॥

हे अग्ने तवोतिभीरक्षाभिः सयजमानः प्रतिरते प्रवर्धते । ऊतयोविशेष्यन्ते सुवीराभिः शोभनावीराः पुत्रादयोयासु तास्तथोक्ताः वाजभर्मभिः वाजानामन्नानां बलानां वा भर्म भरणं यासु तादृशीभिः हे अग्ने त्वं यस्य यजमानस्य सख्यं सखित्वं मित्रत्वं आवरः अभिवृणोषि सतिरतइत्यन्वयः ॥ ३० ॥

३०. अग्नि, तुम जिस यजमान की मैत्री करते हो, वह तुम्हारी वीर और अन्नपूर्ण रक्षा के द्वारा बढ़ता है।

॥ इति प्रथमस्य प्रथमे चतुस्त्रिंशोवर्गः ॥ ३४ ॥

अथैकत्रिंशी—

तवंद्रप्सोनीलवान्वाशऋत्वियइन्धानःसिष्णवाददे ।
त्वंमहीनामुषसामसिप्रियःक्षपोवस्तुंषुराजसि ॥ ३१ ॥

तवं । द्रुप्सः । नील॑ऽवान् । वाशः । ऋत्वियः । इन्धानः ।
सिष्णो इति । आ । दुदे । त्वम् । मुहीनाम् । उषसाम् । असि ।
प्रियः । क्षपः । वस्तुषु । राजसि ॥ ३१ ॥

हे सिष्णो सिंचि: सेचनार्थः सोमेनासिच्यमानाग्ने द्रप्सोद्रवणशीलः नीलवान् शकटनीडेषस्थानाचद्वान् वाशः कान्तः शब्दायमानोवा ऋत्वियः ऋतौ वसन्तादिकालविशेषे भवः इन्धानः संदीपयन् एवंभूतः तव सोमः आददे तुभ्यं होमायाध्वर्युणा आदीयते। अपिच त्वं महीनां महतीनामुषसां प्रियोमित्रभूतोसि उषसि हि अग्नयोहोमाय प्रज्वाल्यन्ते । तथा क्षपः क्षपायारात्रेः संबंधिषु वस्तुषु राजसि प्रकाशसे । यद्वा रात्रिसंबंधीनि वस्तूनि पदार्थजातानि त्वं प्रकाशयसि ॥ ३१ ॥

३१. सोम से सिञ्चित, द्रवशील, नीड़वान्, शब्दायमान, वसन्तादि ऋतुओं में उत्पन्न और दीप्तिशाली अग्नि, तुम्हारे लिए सोम गृहीत होता है। तुम विशाल उषाओं के मित्र हो। रात्रिकाल में तुम सारी वस्तुओं को प्रकाशित करते हो।

तमागन्मसोभरयःसहस्रमुष्कंस्वभिष्टिमवसे ।
सम्राजंत्रासदस्यवम् ॥ ३२ ॥

तम् । आ । अगन्म । सोभरयः । सहस्रऽमुष्कम् । सुऽअभिष्टिम् ।
अवसे । सम्ऽराजम् । त्रासदस्यवम् ॥ ३२ ॥

सोभरयः कण्वगोत्रावयं अवसे रक्षणाय तमग्निं आगन्म हविर्भिः स्तुतिभिश्च प्राप्ताअभूम । कीदृशं सहस्रमुष्कं मुष्णन्ति तमांस्यपहरन्तीति मुष्कानि तेजांसि बहुतेजस्कं स्वभिष्टिं शोभनाभ्येषणं सम्राजं सम्यग्राजमानं त्रासदस्यवं त्रसदस्युर्नाम राजर्षिः तस्य स्तोतव्यत्वेन संबंधिनम् ॥ ३२ ॥

३२. रक्षण के लिए हम सोभरि लोग अग्नि को प्राप्त हुए हैं। अग्नि, बहु-तेजस्वी, सुन्दर रूप से आनेवाले सम्राट् और त्रसदस्यु-द्वारा स्तुत हैं।

अथ त्रयस्त्रिंशी—

यस्यंतेअग्नेअन्येअग्नयउपक्षितोवयाइव ।
विपोनद्युम्नानियुवेजनानांतवक्षत्राणिवर्धयन् ॥ ३३ ॥

यस्य । ते । अग्ने । अन्ये । अग्नयः । उपऽक्षितः । वयाःऽइव ।
विपः । न । द्युम्ना । नि । युवे । जनानाम् । तव । क्षत्राणि ।
वर्धयन् ॥ ३३ ॥

हे अग्ने यस्य ते तव अन्ये अग्नयः वयाइव वृक्षस्य शाखाइव उपक्षितः समीपे निवसन्तोभवन्ति जनानां जनिमवां मनुष्याणां मध्ये अहं तस्य तव क्षत्राणि बलानि स्तुत्या वर्धयन् विपोन स्तोतॄनामेवत् अन्ये स्तोतारइव धुम्ना घोतमानानि अन्नानि यशांसि वा नियुवे नितरां प्राप्नोमि त्वत्प्रसादाल्लभेयमित्यर्थः ॥ ३३ ॥

३३. अग्नि, अन्य अग्नि (गार्हपत्यादि) वृक्ष की शाखा के समान तुम्हारे पास रहते हैं। मनुष्यों में मैं, तुम्हारे बल, स्तुति-द्वारा बढ़ाते हुए अन्य स्तोताओं के समान यश को प्राप्त करूँगा।

यमादित्यासोअद्रुहःपारंनयथमर्त्यम् ।
मघोनांविश्वेषांसुदानवः ॥ ३४ ॥

यम् । आदित्यासः । अद्रुहः । पारम् । नयथ । मर्त्यम् ।
मघोनाम् । विश्वेषाम् । सुऽदानवः ॥ ३४ ॥

हे अद्रुहः अद्रोग्धारः हे सुदानवः हे आदित्यासः अदितेः पुत्रामित्रादयः मघोनां हविष्मतां विश्वेषां सर्वेषां मध्ये यं मर्त्यं मनुष्यं यजमानं पारं नयथ आरब्धस्य कर्मणः समाप्तिमापयथ सतत्फलं लभतइत्यर्थः ॥ ३४ ॥

३४. द्रोह-शून्य और उत्तम दानवाले आदित्यों हविवाले, सभी लोगों के बीच जिसे तुम पार ले जाते हो, वह फल प्राप्त करता है।

यूयंराजानःकंचिच्चर्षणीसहःक्षयन्तंमानुषाँअनु ।
वयंतेवोवरुणमित्रार्यमन्त्स्यामेदृतस्यरथ्यः ॥ ३५ ॥

यूयम् । राजानः । कम् । चित् । चर्षणिऽसहः । क्षयन्तम् ।
मानुषान् । अनु । वयम् । ते । वः । वरुण । मित्र । अर्यमन् ।
स्याम । इत् । ऋतस्य । रथ्यः ॥ ३५ ॥

हे राजानोराजमानाः हे चर्षणीसहः शत्रुभूतानामभिभवितारः आदित्याः यूयं मानुषाँअनु मनुष्यान्यजमानाननुलक्ष्य क्षयन्तं क्षपयन्तं कंचित्कमपि शत्रुं सर्वमपि शत्रुवर्गं अभिभवथेतिशेषः। यद्वा मनुष्येषु यजमानेषु क्षयन्तं स्तुतीनामीश्वरं कंचित्कमपिस्तोतारं मा यूयंगच्छत। हे वरुण हे मित्र हे अर्यमन् ते तादृशावयं वोयुष्माकं संबंधिनः ऋतस्य यज्ञस्य रथ्यः स्याम नेतारोभवेम ॥ ३५ ॥

३५. शोभा-संयुक्त और शत्रुओं के अभिभविता आदित्यो, मनुष्यों में घातक शत्रुओं को पराजित करो। वरुण, मित्र और अर्यमा, ये ही तुम्हारे यज्ञ के नेता होंगे।

अथ षट्त्रिंशी—

अदा॑न्मेपौरुकु॒त्स्यः॑प॒ञ्चा॒शतं॑त्र॒सद॑स्युर्व॒धूना॑म् ।
मंहि॑ष्ठोअ॒र्यःसत्प॑तिः ॥ ३६ ॥

अदा॑त् । मे॒ । पौ॒रु॒ऽकु॒त्स्यः । प॒ञ्चा॒शत॑म् । त्र॒सद॑स्युः ।
व॒धूना॑म् । मंहि॑ष्ठः । अ॒र्यः । सत्ऽप॑तिः ॥ ३६ ॥

इदमादिकेन प्रगाथेन त्रसदस्योर्दानमृषिः प्रशंसति। पौरुकुत्स्यः पुरुकुत्सपुत्रस्त्रसदस्युः मे मह्यं वधूनां पञ्चाशतं अदात् दत्तवान्। कीदृशः मंहिष्ठोदातृतमः अर्यः अभिगंतव्यः स्वामीवा सत्पतिः सतां श्रेष्ठानां स्तोतॄणां पालयिता ॥ ३६ ॥

३६. पुरुकुत्स के पुत्र त्रसदस्यु ने मुझे पचास वधू दिये हैं। वे बड़े दानी, आर्य (स्वामी) और स्तोताओं के पालक हैं।

उ॒तमे॑प्र॒यियो॑र्व॒यियोः॑सु॒वास्त्वा॒अधि॒तुग्व॑नि ।
ति॒सॄ॒णांस॑प्त॒ती॒नांश्या॒वःप्र॑णे॒ताभु॑व॒द्वसु॒र्दिया॑ना॒म्पतिः॑ ॥ ३७॥ ३५॥

उ॒त । मे॒ । प्र॒यियोः॑ । व॒यियोः॑ । सु॒ऽवास्त्वाः॑ । अधि॑ ।
तुग्व॑नि । ति॒सॄ॒णाम् । स॒प्त॒ती॒नाम् । श्या॒वः । प्र॒ऽने॒ता ।
भु॒व॒त् । वसुः॑ । दिया॑नाम् । पतिः॑ ॥ ३७ ॥ ३५ ॥

अप्येतत् यदुक्तं अपि यदेतत् वक्ष्यमाणं इत्युतशब्दः एवमुभयमपि संभावयति मेमह्यं प्रयियोः प्रयाप्यते प्रगम्यते येन तत्प्रयियुर्धनमश्वादि तस्य प्रयियोर्धनस्य बहुदात्। ताभिः कन्याभिः सह वयियोः ऊयते येन तद्वयियु वस्त्रादि तस्यच बहुदात्। तिसॄणां सप्ततीनां गवां श्यावः श्यामवर्णोवृषः श्यामवर्णानां प्रणेता प्रकर्षेणनेता अग्रतोगामी भुवद्वसुः भावयिता वसूनाम् प्रशस्यः पूजितलक्षणः दियानां दानार्हाणां गवांपतिः ताश्च गाएतत्संख्यायुक्ताः एतद्गुणयुक्ताश्च मह्यमदात् क्वपुनरसावदात् सुवास्त्वाः सुष्ठु निवासायानद्याः अधितुग्वनि तीर्थेधि एतद्दात् मह्यम्। सुवास्तुर्नामनदी तुग्वतीर्थं भवंतीति निरुक्तं[1]। अस्याऋचोव्याख्यानं निरुक्तटीकायामुद्धृतम् ॥ ३७ ॥

३७. सुन्दर निवासवाली नदी के तट पर श्यामवर्ण बैलों के नेता और पूज्य धन दान के योग्य २१० गायों के पति त्रसदस्यु ने धन और वस्त्र आदि दिये थे।

॥ इति षष्ठस्य प्रथमे पंचत्रिंशोवर्गः ॥ ३५ ॥

---

१ नि० ६. २२.

आगंतेति षड्विंशर्चमष्टमं सूक्तं काण्वस्य सोभरेरार्षम् मारुतं प्रथमाद्यायुजः ककुभः द्वितीयादियुजः सतोबृहत्यः अनुक्रम्यतेहि—आगन्तषड्विंशतिर्मारुतमिति । गतोविनियोगः ।

तत्र प्रथमा—

आगंन्तामारिषण्यतप्रस्थांवानोमापस्थातासमन्यवः ।
स्थिराचिन्नमयिष्णवः ॥ १ ॥

आ । गन्त । मा । रिषण्यत । प्रऽस्थांवानः । मा ।
अप । स्थात । सऽमन्यवः । स्थिरा । चित् । नमयिष्णवः ॥ १ ॥

हे प्रस्थावानः प्रस्थातारः प्रगन्तारः मरुतः आगन्त अस्मानागच्छत मारिषण्यत अनागमनेनास्मान्माहिंस्त । हे समन्यवः समानतेजस्काः समानक्रोधावा स्थिराचित् स्थिराणि दृढान्यपि पर्वतादीनि हे नमयिष्णवोनमनशीलाः कंपयितारः मापस्थात अस्मचोपेत्यान्यत्र मातिष्ठत अस्मास्वेव तिष्ठतेत्यर्थः ॥ १ ॥

१. प्रस्थानवाले मरुद्गण, आगमन करो। हमें नहीं मारना। समान-तेजस्क होकर दृढ़ पर्वतों को भी कम्पित करते हो। हमें छोड़कर अन्यत्र नहीं रहना।

वीळुपविभिर्मरुतऋभुक्षणआरुद्रासःसुदीतिभिः ।
इषानोअद्यागतापुरुस्पृहोयज्ञमासोभरीयवः ॥ २ ॥

वीळुपविऽभिः । मरुतः । ऋभुक्षणः । आ । रुद्रासः ।
सुदीतिऽभिः । इषा । नः । अद्य । आ । गत ।
पुरुऽस्पृहः । यज्ञम् । आ । सोभरीऽयवः ॥ २ ॥

हे ऋभुक्षणः महान्तः उरुभासमाननिवासावा हे रुद्रासो रुद्राः रुद्रपुत्राः ईड्याः हे मरुतः सुदीतिभिः शोभनदीप्तिकैः वीळुपविभिः रथनेमयः पवयः वीळु दृढाः पवयोयेषु तादृशैरश्वैरागत आगच्छत । एवदेव विवृणोति—हे पुरुस्पृहः बहुभिः स्पृहणीयाः ईप्सितव्याः सोभरीयवः सोभरिमृषिं मां कामयमानाःसन्तः अद्य इदानीं यज्ञं अस्मदीयं यागं इषा अस्मभ्यं दातव्येन अन्नेन सह आगत आगच्छत शीघ्रं कालविलंबं माकुरुत ॥ २ ॥

२. प्रकाशमान निवासवाले रुद्रपुत्रो (मरुतो), सुन्दर दीप्तिवाले रथ-नेमि (चक्र के डंडों) के रथ से आगमन करो। सबके अभिलषणीय मरुतो, सोभरि की (मेरी) अभिलाषा करते हुए, अन्न के साथ, आज हमारे यज्ञ में आओ।

अथ तृतीया—

विद्मा हि रुद्रियाणां शुष्ममुग्रं मरुतां शिमीवताम् ।
विष्णोरेषस्य मीळ्हुषाम् ॥ ३ ॥

विद्म । हि । रुद्रियाणाम् । शुष्मम् । उग्रम् । मरुताम् ।
शिमीऽवताम् । विष्णोः । एषस्य । मीळ्हुषाम् ॥ ३ ॥

रुद्रियाणां रुद्रपुत्राणां शिमीवतां कर्मवतां विष्णोर्व्याप्तस्य एषस्य एषणीयस्य वृष्ट्युदकस्य मीळ्हुषां सेक्तॄणां मरुतां उग्रमुद्गूर्णं शुष्मं बलं विद्महि जानीमः खलु ॥ ३ ॥

३. हम कर्मवान् विष्णु और अभिलषणीय जल के सेचक रुद्रपुत्र मरुतों के उग्र बल को जानते हैं।

वि द्वीपानि पापतन्तिष्ठद्दुच्छुनोभे युजन्त रोदसी ।
प्र धन्वान्यैरत शुभ्रखादयो यदेजथ स्वभानवः ॥ ४ ॥

वि । द्वीपानि । पापतन् । तिष्ठत् । दुच्छुना । उभे इति ।
युजन्त । रोदसी इति । प्र । धन्वानि । ऐरत ।
शुभ्रऽखादयः । यत् । एजथ । स्वऽभानवः ॥ ४ ॥

द्वीपानि द्वयोः पार्श्वयोः आपो येषु तानि उदमध्यस्थस्थानि द्व्यन्तरुपसर्गेभ्योऽप ईदितीत्वम् ऋक्पूरित्यादिनाऽकारः समासान्तः। तानि च विपापतन् अत्यर्थं मरुद्वेगेन विपतन्ति । तिष्ठत् स्थावरं चान्यद्वृक्षादिकं दुच्छुना दुःखेन युज्यते उभे रोदसी द्यावापृथिव्यावपि युजंत ते मरुतः स्वागमनजनितेन कंपनेन योजयन्ति ।परोर्धर्चः परोक्षकृतः धन्वानि गमनशीलान्युदकानि च प्रैरत प्रगच्छंति हे शुभ्रखादयः शोभनायुधाः शोभनहविष्का वा हे स्वभानवः स्वायत्तदीप्तयः यूयं यदा एजथ कंपयथ तदा एतत्पूर्वोक्तं सर्वं निष्पाद्यते इत्यर्थः ॥ ४ ॥

४. सुन्दर आयुध और दीप्तिवाले मरुतो, तुम लोग जिस समय कम्पन करते हो, उस समय सारे द्वीप पतित हो जाते हैं, स्थावर (वृक्षादि) पदार्थ दुःख प्राप्त करते हैं, द्यावापृथिवी काँप जाते हैं, गमनशील जल बहता है।

अथ पञ्चमी—

अच्युता चिद्वो अज्मन्ना नानदति पर्वतासो वनस्पतिः ।
भूमिर्यामेषु रेजते ॥ ५ ॥ २६ ॥

अच्युता । चित् । वः । अज्मन् । आ । नानदति ।
पर्वतासः । वनस्पतिः । भूमिः । यामेषु । रेजते ॥ ५ ॥ ३६ ॥

हे मरुतोवोयुष्माकं अज्मन् अज्मनि संग्रामे गमनेसति अच्युताचित् च्यावयितुमशक्याअपि पर्वतासः पर्वतामेघा गिरयोवा वनस्पतिः जातावेकवचनं वनस्पतयोवृक्षाश्च आनानदति अभितोभृशं शब्दायंते । अपिच यामेषु युष्मदीयेषु गमनेषु निमित्तेषु भूमिः पृथिवीच रेजते कंपते ॥ ५ ॥

५. मरुतो, तुम्हारे संग्राम में जाते समय न गिरनेवाले मेघ और वनस्पति आदि बार-बार शब्द करते हैं, पृथिवी कांपती है।

॥ इति षष्ठस्य प्रथमे षट्त्रिंशोवर्गः॥ ३६ ॥

अथ षष्ठी—

अमा॑यवोम॒रुतो॒यात॑वे॒द्यौर्जिही॑त॒उत्त॑राबृ॒हत् ।
यत्रा॒नरो॒देदि॑शतेत॒नूष्वात्वक्षां॑सिबा॒ह्वोज॑सः ॥ ६ ॥

अमा॑य । वः॒ । म॒रु॒तः॒ । यात॑वे । द्यौः । जिही॑ते ।
उत्ऽत॑रा । बृ॒हत् । यत्र॑ । नरः॑ । देदि॑शते । त॒नूषु॑ ।
आ । त्वक्षां॑सि । बा॒हुऽओ॑जसः ॥ ६ ॥

हे मरुतोवोयुष्माकं अमाय बलाय यातवे यातुं द्यौर्द्युलोकः बृहदन्तरिक्षं विसृज्य उत्तरा उद्गततरा जिहीते गच्छति युष्मदागमनाद्भीतासती युष्मदीयमांतरिक्षं स्थानं परित्यज्योर्ध्वं पलायतइत्यर्थः । यत्र यस्मिन्नन्तरिक्षे बाह्वोजसः बाह्वोरोजोबलं येषां तादृशानरोनेतारो मरुतः त्वक्षांसि दीप्तान्याभरणानि तनूष्वात्मीयेषु शरीरेषु आदेदिशते आदिष्टानि धृतानि कुर्वन्ति । यद्वा तनूषु विस्तृतासु मेघस्थास्वप्सु त्वक्षांसि तनूकृतानि तीक्ष्णीकृतान्यायुधानि मेघोद्भेदनाय आदेदिशते पुनःपुनरादिशन्ति तद्बृहदंतरिक्षं जिहीतइत्यन्वयः ॥ ६ ॥

६. मरुतो, तुम्हारे बल के गमन के लिए द्युलोक विशाल अन्तरिक्ष को छोड़कर ऊपर भाग गया है। प्रचुर बलवाले और नेता मरुद्गण अपने शरीर में दीप्त आभरण धारण करते हैं।

अथ सप्तमी—

स्व॒धामनु॒श्रियं॒नरो॒महि॑त्वे॒षाअम॑वन्तो॒वृष॑प्सवः ।
वह॑न्ते॒अह्रु॑तप्सवः ॥ ७ ॥

स्व॒धाम् । अनु॑ । श्रिय॑म् । नरः॑ । महि॑ । त्वे॒षाः । अम॑ऽवन्तः ।
वृष॑ऽप्सवः । वह॑न्ते । अह्रु॑तऽप्सवः ॥ ७ ॥

नरो नेतारो मरुतः स्वधामनु स्वधेत्यन्ननाम हविर्लक्षणमन्नमनुलक्ष्य श्रियं शोभां महि महतीं वहन्ते धारयन्ति। कीदृशास्ते। दीप्ताः अमवन्तो बलवन्तः वृषप्सवो वर्षणरूपाः अह्रुतप्सवः अकुटिलरूपाश्च ॥ ७ ॥

७. प्रदीप्त, बलवान्, वर्षणरूप, अकुटिल और नेता मरुद्गण हवी-रूप अन्न के लिए महती शोभा धारण करते हैं।

गोभिर्वाणोअज्यतेसोभरीणांरथेकोशेहिरण्यये ।
गोबन्धवःसुजातासइषेभुजेमहान्तोनःस्परसेनु ॥ ८ ॥

गोभिः । वाणः । अज्यते । सोभरीणाम् । रथे । कोशे ।
हिरण्यये । गोऽबन्धवः । सुऽजातासः । इषे । भुजे ।
महान्तः । नः । स्परसे । नु ॥ ८ ॥

सोभरीणामृषीणां गोभिः शब्दैः स्तुतिलक्षणैर्वाणः मरुद्वीणा अज्यते व्यज्यते प्रकटीक्रियते। कुत्र हिरण्यये रथे कोशे कोशवद्वेष्टिते मध्यदेशे। यद्वा गोभिर्गोमातृकैर्वा मरुद्भिः वाणः अज्यते व्यज्यते सोभरीणां ज्ञानाय ईदृशे रथे वादयत इत्यर्थः। अपि च गोबन्धवो गोमातृकाः सुजातासः शोभनजन्मानः महान्तो महानुभावास्ते मरुतः नोऽस्माकं इषे अन्नाय भुजे भोगाय स्परसे प्रीत्यै च बलनाय वा नु क्षिप्रं भवन्त्विति शेषः ॥ ८ ॥

८. सोभरि आदि ऋषियों के शब्द-द्वारा हिरण्मय रथ के मध्य देश में मरुतों की वीणा प्रकट हो रही है। गोमातृक, शोभन-जन्मा और महानु-भाव मरुद्गण हमारे अन्न, भोग और प्रीति के लिए प्रवृत्त हों।

प्रतिवोवृषदञ्जयोवृष्णेशर्धायमारुतायभरध्वम् ।
हव्यावृषप्रयाव्णे ॥ ९ ॥

प्रति । वः । वृषत्ऽअञ्जयः । वृष्णे । शर्धाय ।
मारुताय । भरध्वम् । हव्या । वृषऽप्रयाव्ने ॥ ९ ॥

हे वृषदञ्जयः वृषदा वर्षकेण सोमेन अञ्जन्तः सिञ्चन्तोऽध्वर्यवः वो यूयं वृष्णे वर्षित्रे मारुताय मरुत्संघरूपाय शर्धाय बलाय हव्या हव्यानि हवींषि प्रति भरध्वम् आहवनीयं प्रति हरत। शर्धो विशेष्यते वृषप्रयाव्णे वृषाणः सेक्तारः प्रयावानः प्रकृष्टं गन्तारो मरुतो यस्मिन् तत्तथोक्तं तस्मै ॥ ९ ॥

९. सोम-वर्षक अध्वर्युओ, वृष्टिवाला मरुतों के बल के लिए हव्य ले आओ। इस बल के द्वारा वे सेचन करनेवाले और उत्तम गमनवाले होते हैं।

अथ दशमी—

वृषणश्वेनमरुतोवृषप्सुनारथेनवृषनाभिना ।
आश्येनासोनपक्षिणोवृथानरोहव्यानोवीतयेगत ॥ १० ॥ ३७ ॥

वृषणश्वेन । मरुतः । वृषऽप्सुना । रथेन । वृषऽनाभिना । आ ।
श्येनासः । न । पक्षिणः । वृथा । नरः । हव्या । नः । वीतये । गत ॥ १० ॥ ३७ ॥

हे नरोनेतारोमरुतः वृषणश्वेन वृषभिः सेचनसमर्थैरश्वैरुपेतेन वृषप्सुना वर्षकरूपयुक्तेन वृषनाभिना नाभिश्चक्रछिद्रं वर्षकनाभियुक्तेन रथेन नोस्माकं हव्या हव्यानि हवींषि आगत आगच्छत । वृथा अनायासेनैव वीतये भक्षणार्थम् । तत्रदृष्टान्तः—श्येनासोन पक्षिणः श्येनाः शंसनीयगतयः पक्षिणोयथा शीघ्रमागच्छंतितद्वदनायासेन शीघ्रमागच्छतेत्यर्थः ॥ १० ॥

१०. नेता मरुद्गण सेचन-समर्थ, अश्व से युक्त, वृष्टिदाता के रूप से संयुक्त और वर्षक नाभि से सम्पन्न रथ पर, हव्य के पास, श्येन पक्षी के समान अनायास आगमन करें।

॥ इति प्रथमस्य प्रथमे सप्तत्रिंशोवर्गः ॥ ३७ ॥

अथैकादशी—

समानमञ्ज्येषांविभ्राजन्तेरुक्मासोअधिबाहुषु ।
दविद्युतत्यृष्टयः ॥ ११ ॥

समानम् । अञ्जि । एषाम् । वि । भ्राजन्ते । रुक्मासः ।
अधि । बाहुषु । दविद्युतति । ऋष्टयः ॥ ११ ॥

एषां मरुतां अञ्जि रूपाभिव्यंजकं आभरणं समानमेकविधमेव एतदेवाह रुक्मासोरुक्मादीप्यमानाः सुवर्णमयाहाराः विभ्राजंते वक्षःस्थलेषुविशेषेण दीप्यंते तथा बाहुष्वधि अंसेषु ऋष्टयः शक्त्यादीन्यायुधानि दविद्युतति अत्यर्थं द्योतंते ॥ ११ ॥

११. मरुतों का अभिव्यञ्जक आभरण एक ही प्रकार का है। प्रदीप्त सुवर्णमय हार उनके हृदय-देश में विराज रहा है। बाहुओं में आयुध अतीव प्रकाशित होते हैं।

अथ द्वादशी—

तउग्रासोवृषणउग्रबाहवोनकिष्टनूषुयेतिरे ।
स्थिराधन्वान्यायुधारथेषुवोनीकेष्वधिश्रियः ॥ १२ ॥

ते । उग्रासः । वृषणः । उग्रऽबाहवः । नकिः । तनूषु । येतिरे । स्थिरा ।
धन्वानि । आयुधा । रथेषु । वः । अनीकेषु । अधि । श्रियः ॥ १२ ॥

उग्रास उद्गूर्णाः सर्वकार्येषूद्यताः वृषणो वर्षितारः उग्रबाहवः उद्गूर्णबाहुकास्ते मरुतः तनूष्वात्मीयेषु शरीरेषु नकिः नैव गिरे रक्षणाय न प्रयतन्ते। नहि कश्चित्तेषां शरीराणि बाधितुं शक्नोति येन यत्नः क्रियेत। परो अर्थैः प्रत्यक्षकृतः हे मरुतः वो युष्माकं रथेषु धन्वानि धनूंषि आयुधान्यायोधनानि बाणादीनि च स्थिरा स्थिराणि दृढतराणि सन्ति अत एव कारणात् अनीकेष्वधि सेनामुखेषु श्रियः जयसंपदो युष्माकं भवन्ति ॥ १२ ॥

१२. उग्र, वर्षक और उग्र बाहुओंवाले मरुद्‌गण अपने शरीर के रक्षण के लिए यत्न नहीं करते (आवश्यकता ही नहीं है)। मरुतो, तुम्हारे रथ पर आयुध और धनुष सुदृढ़ हैं। इसी लिए युद्ध-क्षेत्र में, सेना-मुख पर, तुम्हारी ही विजय होती है।

येषामर्णो न सप्रथो नाम त्वेषं शश्वतामेकमिद्भुजे।
वयो न पित्र्यं सहः ॥ १३ ॥

येषाम्। अर्णः। न। सऽप्रथः। नाम। त्वेषम्। शश्वताम्।
एकम्। इत्। भुजे। वयः। न। पित्र्यम्। सहः ॥ १३ ॥

अर्णो न उदकमिव सप्रथः सर्वतः पृथु विस्तीर्णं त्वेषं दीप्तं शश्वतां बहूनां एषां मरुतामीदृशं नाम मरुत इति नामधेयं एकं इत् एकं एवासहायमेव सत् भुजे स्तोतृणां भोगाय भवति। तत्र दृष्टान्तः—सहः प्रसहनशीलं पित्र्यं पितुरागतं वयो न अन्नमिव यथा तद्विसंभेण भोगाय भवति तथेत्यर्थः वानित्युत्तरेणैकवाक्यता ॥ १३ ॥

१३. जल के समान सर्वत्र विस्तीर्ण और दीप्त बहु-संख्यक मरुतों का नाम एक होकर भी, पैतृक वीर्य स्थायी अन्न के समान, भोग के लिए, यथेष्ट होता है।

तान्वन्दस्व मरुतस्ताँ उप स्तुहि तेषां हि धुनीनाम्।
अराणां न चरमस्तदेषां दाना मह्ना तदेषाम् ॥ १४ ॥

तान्। वन्दस्व। मरुतः। तान्। उप। स्तुहि।
तेषाम्। हि। धुनीनाम्। अराणाम्। न।
चरमः। तत्। एषाम्। दाना। मह्ना। तत्। एषाम् ॥ १४ ॥

हे अन्तरात्मन् तान्पूर्वोक्तगुणान् मरुतः वन्दस्व प्रणवानेवोपेत्य स्तुहि। हि यस्मात् धुनीनां कंपयितॄणां तेषां मरुतां वयं शेषभूताः स्म अराणां न अर्याणां स्वामिनां यथा चरमः हीनः सेवकः शेषभूतः तद्वत्। यत्तस्मादेषां मरुतां दाना दानानि मह्ना महत्त्वेन युक्तानि अस्माकं भवन्ति तदेषामितिद्विरुक्तिरादरार्था पदपूरणार्था वा ॥ १४ ॥

१४. उन मरुतों की वन्दना करो। उनके लिए स्तुति करो। आर्य-स्वामी के हीन सेवक के समान हम कम्पनोत्पादक मरुतों के हीन सेवक हैं। उनका दान महिमा से युक्त है।

सुभगःसवऊतिष्वासपूर्वासुमरुतोव्युंष्टिषु।
योवानूनमुतासति ॥ १५ ॥ ३८ ॥

सुऽभगः । सः । वः । ऊतिषु । आस । पूर्वासु । मरुतः ।
विऽउंष्टिषु । यः । वा । नूनम् । उत । असति ॥ १५ ॥ ३८ ॥

हेमरुतः योयुष्माकं ऊतिषु रक्षासु सतीषु सस्तोता सुभगआस शोभनधनोभवति असे-श्छान्दसोभूभावाभावः। यद्वा सुभगःआस दीप्यते। असगतिदीप्त्यादानेषु। कदेति चेदुच्यते—पूर्वासु व्युष्टिषु पूर्वेषु अतीतेषु विवासितेषु दिवसेषु। यद्वा पूर्वासु आगामिनीषु व्युष्टिषु उषःसु उषःकालोपलक्षितेषु दिवसेषु। उतापिच योमनुष्यः स्तोता यद्वावा नूनमवश्यं असति युष्माकं भवति अ-स्तेश्छान्दसत्रापोलुगभावः ससुभगइत्यन्वयः ॥ १५ ॥

१५. मरुतो, तुम्हारा रक्षण पाकर स्तोता बीते हुए दिनों में सुभग हुआ था। जो स्तोता है, वह अवश्य ही तुम्हारा है।

॥ इति षष्ठस्य प्रथमेष्टत्रिंशोवर्गः ॥ ३८ ॥

अथ षोडशी

यस्यंवायूयंप्रतिवाजिनोनरआहव्यावीतयेगथ।
अभिषद्युम्नैरुतवाजसातिभिःसुम्नावोधूतयोनशत् ॥ १६ ॥

यस्यं । वा । यूयम् । प्रति । वाजिनः । नरः । आ । हव्या । वीतये ।
गथ । अभि । सः । द्युम्नैः । उत । वाजसातिऽभिः ।
सुम्ना । वः । धूतयः । नशत् ॥ १६ ॥

हे नरोनेतारोमरुतोयूयं यस्यवा यस्यच वाजिनोहविष्मतोयजमानस्य हव्या हव्यानि हवींषि प्रतिवीतये भक्षणाय आगथ आगच्छथ। सयजमानः हे धूतयः कंपयितारोमरुतः द्युम्नैर्द्योतमानैरन्नैर्यशोभिर्वा उतापिच वाजसातिभिः वाजानां संभजनैश्च वोयुष्माकं संबंधीनि सुम्ना सुम्नानि सुखानि अभिनशत् अभितोव्याप्नोति ॥ १६ ॥

१६. नेता मरुतो, हव्य-भक्षण के लिए जिस हविष्मान् यजमान के हव्य के पास आते हो, हे कम्पक मरुतो, वह तुम्हारे द्युतिमान् अन्न और अन्न-सम्भोग के द्वारा तुम्हारे सुख को चारों ओर व्याप्त करता है।

यथारुद्रस्यसूनवोदिवोवशन्त्यसुरस्यवेधसः।
युवानस्तथेदसत् ॥ १७ ॥

यथा । रुद्रस्य । सूनवः । दिवः । वशन्ति । असुरस्य ।
वेधसः । युवानः । तथा । इत् । असत् ॥ १७ ॥

रुद्रस्य दुःखद्रावयितुरीश्वरस्य सूनवः पुत्राः असुरस्य उदकानां क्षेप्तुर्मेघस्य वेधसोविधातारः यद्वा असवः प्राणाः तान् राविदद्दातीत्यसुरं वृष्टिजलं तस्य कर्तारः युवानोनित्यतरुणाईदृशामरुतः दिवोन्तरिक्षादागत्य यथा येनप्रकारेण वशन्ति अस्मान्कामयन्ते तथेव तथैव तेन प्रकारेण असत् इदं स्तोत्रं भवतु । असेः छान्दसः शपोलुगभावः ॥ १७ ॥

१७. रुद्र-पुत्र, असुर (वृष्टि जल अथवा बल) के कर्त्ता और नित्य तरुण मरुद्गण जिस प्रकार अन्तरिक्ष से आकर हमारी कामना करें, यह स्तोत्र वैसा ही हो।

येचार्हन्तिमरुतःसुदानवःस्मन्मीळ्हुषश्चरन्तिये ।
अतश्चिदानउपवस्यसाहृदायुवानआववृध्वम् ॥ १८ ॥

ये । च । अर्हन्ति । मरुतः । सुऽदानवः । स्मत् । मीळ्हुषः ।
चरन्ति । ये । अतः । चित् । आ । नः । उप । वस्यसा ।
हृदा । युवानः । आ । ववृध्वम् ॥ १८ ॥

सुदानवः शोभनदानाः येच यजमानाः मरुतोदेवानर्हन्ति पूजयन्ति येच मीळ्हुषः सेक्तॄन् मरुतः स्मत् सहैव चरंति हविर्भिः सपरन्ति यजन्ति । यतएवं अतश्चित् अतोपिकारणाचानुभयविधानोस्मान् आ अभिलक्ष्य वस्यसा वसीयसा वसुमत्तमेन हृदा हृदयेन हे युवानोमरुतः उपाववृध्वम् उपेत्याभिसंभजत ॥ १८ ॥

१८. जो सुन्दर दानवाले यजमान मरुतों की पूजा करते हैं और जो इन सेचन-कर्त्ताओं को हव्य-द्वारा पूजित करते हैं, हम इन दोनों प्रकार के लोगों में समान हैं। हमारे लिए अतीव धनप्रद चित्त से आकर मिलो।

अथैकोनविंशी—

यूनऊषुनविष्ठयावृष्णःपावकाँअभिसोभरेगिरा ।
गायगाइवचर्कृषत् ॥ १९ ॥

यूनः । ऊँ इति । सु । नविष्ठया । वृष्णः । पावकान् ।
अभि । सोभरे । गिरा । गाय । गाःऽइव । चर्कृषत् ॥ १९ ॥

हे सोभरे यूनोनित्यतरुणान् वृष्णोवर्षितृन्पावकान् तान्मरुतः नविष्ठया अतिशयेनाभिनवया गिरा वाचा स्तुतिरूपया सु शोभनं अभिगाय अभिष्टुहि । चर्कृषत् पुनःपुनः कृषन् कृषीवलोगाइव सयथा पूनः शकानलहुहः स्तौति तद्वत् ॥ १९ ॥

१९. सोभरि, नित्य तरुण, अतीव वृष्टि-दाता और पावक मरुद्-गण का अतीव अभिनव वाक्यों-द्वारा, सुन्दर रूप से, उसी प्रकार स्तव करो, जिस प्रकार कृषक अपने बैलों की स्तुति करता है ।

साहायेसन्तिमुष्टिहेवहव्योविश्वासुपृत्सुहोतृषु ।
वृष्णश्चन्द्रान्नसुश्रवस्तमान्गिरावन्दस्वमरुतोअह ॥२०॥२१॥

सहाः । ये । सन्ति । मुष्टिहाऽइव । हव्यः । विश्वासु । पृत्ऽसु ।
होतृषु । वृष्णः । चन्द्रान् । न । सुश्रवःऽतमान् । गिरा । वन्दस्व ।
मरुतः । अह ॥ २० ॥ २१ ॥

विश्वासु सर्वासु पृत्सु पृतनासु युद्धेषु होतृषु आह्वानशीलेषु योद्धृषु च ये मरुतः सहाः सन्ति अभिभवितारोभवन्ति हव्योह्वातव्योमुष्टिहेव मुष्टिभिः एव हन्तीति मुष्टिहा मल्लः सइव नेमिसम्प्रत्यर्थे न सम्प्रति वृष्णोवर्षितृन् चन्द्रानाह्लादकान् सुश्रवस्तमान् अतिशयेन शोभनयशस्कान् तान्मरुतःअह मरुतएव गिरा वाचा वन्दस्व स्तुहि ॥ २० ॥

२०. सारे युद्धों में योद्धा लोगों के आह्वान करने पर मरुद्गण अभिभवकर्त्ता होते हैं । आह्वान के योग्य मल्ल के समान सम्प्रति आह्लादकर, वर्षक तथा अतीव यशस्वी मरुतों की, शोभन वाक्यों के द्वारा स्तुति करो ।

॥ इति पञ्चस्य प्रथमे एकोनचत्वारिंशोवर्गः ॥ ३९ ॥

गावश्चिद्घासमन्यवःसजात्येनमरुतःसबन्धवः ।
रिहतेककुभोमिथः ॥ २१ ॥

गावः । चित् । घ । सऽमन्यवः । सऽजात्येन ।
मरुतः । सऽबन्धवः । रिहते । ककुभः । मिथः ॥ २१ ॥

हे समन्यवः समानतेजस्काः समानक्रोधावा हे मरुतः गावश्चित् गावश्च युष्मन्मातृभूताः सजात्येन समानजातित्वेन सबंधवः समानबंधुकाः सत्यः ककुभोदिशः प्राच्यादिदिग्भागान् प्राप्य मिथः परस्परं रिहते लिहन्ति घेतिपूरकः ॥ २१ ॥

२१. समान-तेजस्क मरुतो, एक जाति होने के कारण समान बन्धु होकर गायें चारों ओर आपस में लेहन करती—चाटती—हैं ।

अथ द्वाविंशी—

मर्तश्चिद्वोनृतवोरुक्मवक्षसउपभ्रातृत्वमायति ।
अधिनोगातमरुतःसदाहिवआपित्वमस्तिनिध्रुवि ॥ २२ ॥

मर्तः । चित् । वः । नृतवः । रुक्मऽवक्षसः । उप । भ्रातृऽत्वम् ।
आ । अयति । अधि । नः । गात । मरुतः ।
सदा । हि । वः । आऽपित्वम् । अस्ति । निऽध्रुवि ॥ २२ ॥

हे नृतवो नृत्यंतः हे रुक्मवक्षसः रोचमानाभरणं रुक्मं वक्षसि येषां ते तथोक्ताः ईदृशा हे मरुतः मर्तश्चित् मनुष्योपि स्तोता वो युष्माकं भ्रातृत्वं सखित्वं आभिमुख्येन उपायत्युपगच्छति अतो नोऽस्मान् मनुष्यान्स्तोतॄन् अधिगात अधिब्रूत अस्मत्पक्षपातवचना भवत । हि यस्माद् वो-युष्माकंआपित्वं बन्धुत्वं निध्रुवि नितरां धारयितव्ये स्तोत्रे यज्ञे वा सदा सर्वदा अस्ति विद्यते तस्मादित्यर्थः ॥ २२ ॥

२२- हे नर्त्तक और वक्षःस्थल में उज्ज्वल आभरण पहननेवाले मरुतो, मनुष्य भी तुम्हारे बन्धुत्व के लिए जाता है; इसलिए हमारे पक्ष से बात करो। सदा धारणीय यज्ञ में तुम्हारा बन्धुत्व सर्वदा ही रहता है।

मरुतोमारुतस्यनआभेषजस्यवहतासुदानवः ।
यूयंसखायःसप्तयः ॥ २३ ॥

मरुतः । मारुतस्य । नः । आ । भेषजस्य । वहत ।
सुऽदानवः । यूयम् । सखायः । सप्तयः ॥ २३ ॥

हे सुदानवः शोभनदानाः हे सखायः समानख्यानाः हे सप्तयः सर्पणशीला मरुतः नोऽस्माकं मारुतस्य भेषजस्य मरुत्संबंधि भेषजं औषधं यूयं आवहत आनयत ॥ २३ ॥

२३- सुन्दर दानवाले, गमनशील और सखा मरुतो, मरुत्सम्बन्धी (अर्थात् अपना) औषध ले आओ।

अथ चतुर्विंशी—

याभिःसिन्धुमवथयाभिस्तूर्वथयाभिर्दशस्यथाक्रिविम् ।
मयोनोभूतोतिभिर्मयोभुवःशिवाभिरसचद्विषः ॥ २४ ॥

याभिः। सिन्धुम्। अवथ। याभिः। तूर्वथ। याभिः।
दशस्यथ। क्रिविम्। मयः। नः। भूत। ऊतिऽभिः।
मयःऽभुवः। शिवाभिः। असचऽद्विषः॥ २४॥

हे मरुतः याभिरूतिभिः सिन्धुं समुद्रमवथ रक्षथ याभिश्च तूर्वथ स्तोतॄणां शत्रून् हिंस्थ तुर्वी हिंसार्थः याभिश्च क्रिविं कूपं तृष्णजे गोतमाय दशस्यथ प्रयच्छथ हे मयोभुवः मयसः सुखस्य भावयितारः असचद्विषः असक्तशत्रवः शत्रुरहिताः शिवाभिःकल्याणीभिः स्तोशभिः सर्वाभिरूतिभीरक्षाभिः नोस्माकं मयः सुखं भूत भावयत उत्पादयत। यद्वा भू प्राप्तौ प्रापयत॥ २४॥

२४. मरुतो, जिससे तुम समुद्र की रक्षा करते हो, जिससे यजमान के शत्रु की हिंसा करते हो और जिससे तृष्णज (गोतम) को कूप प्रदान किया था, हे सुखोत्पादक और शत्रु-शून्य मरुतो, उसी सब प्रकार का कल्याण करनेवाली रक्षा के द्वारा हमारे लिए सुख उत्पन्न करो।

यत्सिन्धौयदसिक्न्यांयत्समुद्रेषुमरुतःसुबर्हिषः।
यत्पर्वतेषुभेषजम्॥ २५॥

यत्। सिन्धौ। यत्। असिक्न्याम्। यत्। समुद्रेषु।
मरुतः। सुऽबर्हिषः। यत्। पर्वतेषु। भेषजम्॥ २५॥

हे सुबर्हिषः शोभनयज्ञामरुतः सिंधौ एतत्संज्ञे स्यंदनशीले नदे यद्भेषजं अस्ति यच्चासिक्न्यां यच्च समुद्रेषु जलधिषु यच्च पर्वतेषु भेषजं विद्यते तत्सर्वं भेषजं पश्यन्त इति उत्तरयैकवाक्यता॥ २५॥

२५. सुन्दर यज्ञवाले मरुतो, सिन्धु नद, चिनाब, समुद्र और पर्वत में जो औषध है—

अथ षड्विंशी—

विश्वंपश्यन्तोबिभृथातनूष्वातेनानोअधिवोचत।
क्षमारपोमरुतआतुरस्यनइष्कर्ताविह्रुतंपुनः॥ २६॥ ४०॥

विश्वम्। पश्यन्तः। बिभृथ। तनूषु। आ। तेन।
नः। अधि। वोचत। क्षमा। रपः। मरुतः।
आतुरस्य। नः। इष्कर्त। विऽह्रुतम्। पुनरिति॥ २६॥ ४०॥

विश्वं सर्वं पूर्वोक्तं भेषजं पश्यंतोजानन्तोयूयं तनूषु अस्मदीयेषु विषयेषु आभिभृथ आहरथ आहृतेनच नोस्मानविशोधयत अभिभृत चिकित्सतेत्यर्थः ।अपिच हे मरुतः नोस्माकं मध्ये आतुरस्य रोगिणः रपः पापनामैतद् रपसः पापफलस्य रोगस्य क्षमा शान्तिर्यथा भवति तथा विह्रुतं विबाधितं अंगं पुनरिष्कर्त निःशेषेण संपूर्णं कुरुत । निसोन्त्यलोपश्छान्दसः । करोतेर्लोटि छान्दसोविकरणस्यलुक् तप्तनप्तनथनाश्चेति तशब्दस्य तनादेशः अतएव उपसर्गसमुदायोनावगृह्यते ॥ २६॥

२६. तुम यह सब औषध पहचानकर हमारी शरीर की चिकित्सा के लिए ले आओ। मरुतो, हममें से जिस प्रकार रोगी के रोग की शान्ति हो, उसी प्र कार बाधित अंग को जोड़ो (पूरा करो)।

॥ इति षष्ठस्य प्रथमे चत्वारिंशोवर्गः ॥ ४०॥

॥ इत्यष्टमे मंडले तृतीयोनुवाकः ॥ ३ ॥

वेदार्थस्यप्रकाशेन तमोहार्दं निवारयन्। पुमर्थांश्चतुरोदेयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

इतिश्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येणविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये षष्ठाष्टके प्रथमोध्यायः समाप्तः॥१॥

॥श्रीगणेशायनमः॥

यस्य निःश्वसितं वेदा योवेदेभ्योखिलं जगत्। निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

चतुर्थेनुवाके दशसूक्तानि तत्र वयमुत्वेत्यष्टादशर्चं प्रथमं सूक्तं। अत्रानुक्रमणिका—वयमुष्ट-नान्त्येद्वृचे चित्रस्यदानस्तुतिरिति। ऋषिश्चान्यस्मादिति परिभाषया काण्वः सोभरिऋषिः। काकुभं प्रागाथं इत्युक्तत्वादस्यापि सूक्तस्यायुजः ककुभो युजः सतोबृहत्यः। अन्त्ये द्वृचे चित्रस्य दानं देवता शिष्टाऐन्द्र्यः। सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः। उक्थ्ये ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्रे वयमुत्वेति प्रगाथः स्तोत्रियः। सूत्रितञ्च—वयमुत्वामपूर्व्ययोनइदमिदंपुरेति प्रगाथाविति। आग्निष्ठविकेषूक्थ्येष्वपि तृतीयसवने ब्राह्मणाच्छंसिनोवैकल्पिकोयं स्तोत्रियः प्रगाथः। सूत्रमुक्तम्—अस्मिन्नेव शस्त्रे-त्वंनइन्द्राभरेति प्रगाथो यदा स्तोत्रियः तदा वयमुत्वेत्यनुरूपस्तृचस्याद्या। सूत्रितञ्च—वयमुत्वा-मपूर्व्ययोनइदमिदंपुराप्राहीमइन्द्रवइति समाहार्योनुरूप इति।

तस्मिन्सूक्ते प्रथमा—

वयमुत्वामपूर्व्यस्थूरंनकच्चिद्भरन्तोवस्यवः ।
वाजेचित्रंहवामहे ॥ १ ॥

वयम् । ऊँ इति । त्वाम् । अपूर्व्य । स्थूरम् । न । कत् ।
चित् । भरन्तः । अवस्यवः । वाजे । चित्रम् । हवामहे ॥ १ ॥

हे अपूर्व्य त्रिषु सवनेषु प्रादुर्भूतत्वात् अभिनवेन्द्र भरन्तः सोमलक्षणैरन्नैस्त्वां पोषयन्तो-वयं वाजे वाजन्ति गच्छन्ति योद्धारोनेनेति वाजयन्त्यायुधान्यत्रेति वा वाजः संग्रामः तस्मिन् चित्रं चायनीयं विविधरूपं त्वामु त्वामेव अवस्य रक्षणमात्मन इच्छन्तः सन्तः हवामहे त्वामा-ह्वयामः। तत्रदृष्टान्तः—स्थूरंन यथा भरन्तः व्रीह्यादिभिः गृहं पूरयन्तोजनाः वाजे अन्नविषये स्थूरं स्थूलं गुणाधिकं कच्चित् कंचित् मानवं यथाह्वयन्ति तद्वत् ॥ १॥

१. अपूर्व इन्द्र, हम तुम्हें गुणी मनुष्य के समान सोम से पोषण करके रक्षा-प्राप्ति की कामना से संग्राम में विविध-रूप-धारी तुम्हें बुलाते हैं।

अथ द्वितीया—

उपत्वाकर्मन्नूतयेसनोयुवोग्रश्चक्रामयोधृषत् ।
त्वामिद्ध्यवितारंववृमहेसखायइन्द्रसानसिम् ॥ २ ॥

उप । त्वा । कर्मन् । ऊतये । सः । नः । युवा ।
उग्रः । चक्राम । यः । धृषत् । त्वाम् । इत् । हि । अवितारम् ।
ववृमहे । सखायः । इन्द्र । सानसिम् ॥ २ ॥

प्रथमपादः प्रत्यक्षकृतः । हे इन्द्र कर्मन् अग्निष्टोमादि कर्माणि ऊतये रक्षणाय त्वा त्वां उपगच्छामः । द्वितीयपादः परोक्षकृतः । यइन्द्रः धृषत् धृष्णोति शत्रूनभिभवति भिधृषामामलघ्ये बहुलंछन्दसीति शप्प्रत्ययः । युवा तरुणः उग्रवदूर्णः सइन्द्रः नोस्मान् प्रतिचक्राम आगच्छतु । यद्वा चक्राम अस्मानुत्साहयुक्तान् करोतु क्रमतेः सर्वार्थे व्यत्ययेन परस्मैपदम् । परोर्धर्चः प्रत्यक्षकृतः । सखायः समानख्यानाः बंधुभूतावा वयं सानसिं सनंषण संभक्तौ संभजनीयं अवितारं सर्वस्य रक्षितारं त्वामित् त्वामेव ववृमहे वृणीमहे संभजामहे । हिः प्रसिद्धो हियो-भाद्निपातः ॥ २ ॥

२- इन्द्र, अग्निष्टोम आदि यज्ञों की रक्षा के लिए हम तुम्हारे पास आते हैं । इन्द्र शत्रुओं के अभिभवकर्त्ता, तरुण और उग्र हैं । वह हमारे अभिमुख आवें । हम तुम्हारे सखा हैं । इन्द्र, तुम भजनीय और रक्षक हो । हम तुम्हें वरण करते हैं ।

आयाहीमइन्दवोश्वपतेगोपतउर्वरापते ।
सोमंसोमपतेपिब ॥ ३ ॥

आ । याहि । इमे । इन्दवः । अश्वऽपते । गोऽपते ।
उर्वराऽपते । सोमम् । सोमऽपते । पिब ॥ ३ ॥

अश्वपते अश्वानां स्वामिन् गोपते गवां पालयितः उर्वरापते सर्वसस्याढ्याभूमिरुर्वरा त-स्याः पते हे इन्द्र इन्दवः सोमाः इमे भवदीयाः त्वदर्थमभिषुताइत्यर्थः तस्मादायाहि आगच्छ आगत्य सोमपते हे इंद्र सोमं पिब ॥ ३ ॥

३. अश्वपति, गोपालक, उर्वर-भूमि-स्वामी और सोमपति इन्द्र, आओ और सोमपान करो ।   अथ चतुर्थी—

वयंहित्वाबन्धुमन्तमबन्धवोविप्रासइन्द्रयेमिम ।
यातेधामानिवृषभतेभिरागहिविश्वेभिःसोमपीतये ॥ ४ ॥

वयम् । हि । त्वा । बन्धुऽमन्तम् । अबन्धवः ।
विप्रासः । इन्द्र । येमिम । या । ते । धामानि ।
वृषभ । तेभिः । आ । गहि । विश्वेभिः । सोमऽपीतये ॥ ४ ॥

हे इन्द्र अबंधवः बन्धुरहिताः विप्रासः मेधाविनोवयं बन्धुमन्तं बन्धुभिर्देवैरंगिरोभिर्वा तद्वंतं त्वा त्वां हिरवधारणे त्वामेव येमिम बन्धुत्वेन नियच्छाम यच्छतेर्लिटिरूपम् । तथा सति हे वृषभ कामानां वर्षितरिन्द्र ते तव या यानि धामानि शरीराणि तेजांसि वा विद्यन्ते तेभिस्तै-र्विशेषैः सर्वैर्धामभिः सह सोमपीतये सोमपानार्थमागहि आगच्छ ॥ ४ ॥

४. हम विप्र बन्धु-हीन हैं। तुम बन्धुवाले हो। हम तुमसे बन्धुता करेंगे। काम-वर्षक इन्द्र, तुम्हारे जो शारीरिक तेज हैं, उनके साथ सोम-पान के लिए आओ।

सीदन्तस्तेवयोयथागोश्रीतेमधौमदिरेविवक्षणे ।
अभित्वामिन्द्रनोनुमः ॥ ५ ॥ १ ॥

सीदन्तः । ते । वयः । यथा । गोऽश्रीते । मधौ ।
मदिरे । विवक्षणे । अभि । त्वाम् । इन्द्र । नोनुमः ॥ ५ ॥ १ ॥

हे इन्द्र गोश्रीते श्रीञ् पाके गोविकारे दधिपयसी गोशब्देनोच्येते दध्ना पयसाच श्रीतेन श्रयणद्रव्येण मिश्रिते मदिरे मदकरे विवक्षणे स्वर्गप्रापणशीले ते त्वदीये मधौ सोमे सीदन्तो-निवसन्तः । सदने दृष्टान्तः—वयोयथा पक्षिणोयथैकवृक्षसंघीभूय तिष्ठन्ति तद्वत् सीदंतोवयं त्वामभि आभिमुख्येन नोनुमः पुनःपुनर्भृशंवा स्तुमः ॥ ५ ॥

५. इन्द्र, दुग्धादि मिश्रित, मदकर और स्वर्ग लाभ के कारण तुम्हारे सोम में हम पक्षियों के सदृश रहकर तुम्हारी ही स्तुति करते हैं।

॥ इति षष्ठस्य द्वितीये प्रथमोवर्गः ॥ १ ॥

अथ षष्ठी—

अच्छाचत्वैनानमसावदामसिकिंमुहुश्चिद्विदीधयः ।
सन्तिकामासोहरिवोददिष्ट्वंस्मोवयंसन्तिनोधियः ॥ ६ ॥

अच्छ । च । त्वा । एना । नमसा । वदामसि । किम् ।
मुहुः । चित् । वि । दीधयः । सन्ति । कामासः । हरिऽवः ।
ददिः । त्वम् । स्मः । वयम् । सन्ति । नः । धियः ॥ ६ ॥

हे इन्द्र अच्छाच अपिच आभिमुख्येनवा एना एनेन नमसा स्तोत्रेण हविर्लक्षणेनान्नेनवा स-ह त्वा त्वां वदामसि अभिवदामः चवायोगे प्रथमेति ननिघातः । त्वंतु मुहुश्चित् मुहुर्मुहुः किं कस्माद्धेतोर्विदीधयः विपूर्वोदीधितिर्विचिंतने विचिंतयसि दीधीङ् दीधिदेवनयोः व्यत्ययेन परस्मै-पदम् लुगभावश्च । किमर्थं यूयं वदथेतिचेत् हरिवः हरिताश्ववन् हे इन्द्र अस्माकं कामासः

पुत्रपश्वादिविषयाः कामाः सन्ति कामाः सन्तु । अहं नमयच्छामीतिचेव त्वंतु ददिः धनादिदा-
ता खलु तस्माद्वयं त्वत्सन्निधौ स्मोभवामः । किञ्च नोस्माकं धियः कर्माणिच तवसमीपे सन्ति
तिष्ठन्ति । ततोधनादिलाभार्थं त्वां वदामइत्यर्थः ॥ ६॥

६. इन्द्र, इस स्तोत्र के साथ तुम्हारे सामने तुम्हारी ही स्तुति करेंगे। तुम बार-बार क्यों चिन्ता करते हो ? हरि अश्वोंवाले इन्द्र, हमें पुत्र-पशु आदि की अभिलाषा है। तुम धनादि के दाता हो। हमारे कर्म तुम्हारे ही पास हैं।

नूत्ना इदिन्द्र ते वयमूती अभूम नहि नू ते अद्रिवः।
विद्मा पुरा परीणसः ॥ ७ ॥

नूत्नाः । इत् । इन्द्र । ते । वयम् । ऊती । अभूम ।
नहि । नु । ते । अद्रिऽवः । विद्म । पुरा । परीणसः ॥ ७ ॥

हे इन्द्र ते तव ऊती ऊत्यै रक्षणे वयं नूत्नाइत् नूतनाएव अभूम भवामः । अद्रिवः व-
ज्रिन् हे इन्द्र पुरा पूर्वं त्वां परीणसः सुब्व्यत्ययः परीणसं परितोव्याप्तं महान्तं वेति नहिविद्म
नजानीमः । नु सम्प्रति ते त्वां महान्तमिति जानन्तोवयं भवता रक्ष्याइति ॥ ७ ॥

७. इन्द्र, तुम्हारे रक्षण में हम नये ही रहेंगे। वज्रधर इन्द्र, पहले हम तुम्हें सर्वत्र व्याप्त नहीं जानते थे। इस समय तुम्हें जानते हैं।

विद्मा सखित्वमुत शूर भोज्यमा ते ता वज्रिन्नीमहे।
उतो समस्मिन्ना शिशीहि नो वसो वाजे सुशिप्र गोमति ॥ ८ ॥

विद्म । सखिऽत्वम् । उत । शूर । भोज्यम् । आ । ते । ता ।
वज्रिन् । ईमहे । उतो इति । समस्मिन् । आ । शिशीहि ।
नः । वसो इति । वाजे । सुऽशिप्र । गोऽमति ॥ ८ ॥

शूर शत्रूणां शातयितर्बलवन् हे इन्द्र सखित्वं तव सखिभावं वयं विद्म जानीमः । उतापिच
भोज्यमभ्यवहारार्थं धनंच विद्म । वज्रिन् हे इन्द्र ते त्वदीये ता ते सख्यधने आ आभिमुख्येन
ईमहे वयं याचामहे । उतो अपिच हे वसो सर्वस्यवासयितः सुशिप्र शोभनहनो यद्वा शोभ-
नशिरस्त्राण हे इन्द्र गोमति गवादियुक्तेसमस्मिन् सर्वस्मिन् वाजे अन्ने नोस्मानाशिशीहि
तीक्ष्णीकुरु । उपलक्षणं प्रदानेनास्मान्प्रसिद्धान्कुर्वित्यर्थः । शिञ् निशाने इत्यस्यछान्दसः
श्लुः ॥ ८ ॥

८. बली इन्द्र, हम तुम्हारी मैत्री जानते हैं। तुम्हारा भोज्य भी जानते हैं। वज्री इन्द्र, हम तुमसे मैत्री और भोज्य (धन) माँगते हैं। सबको निवास देनेवाले और सुन्दर शिरस्त्राणवाले इन्द्र, गौ आदि से युक्त सारे धनों में हमें तीक्ष्ण करो।

उक्थ्ये ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्रे योनइदमिदमित्ययं प्रगाथोनुरूपः। योनइदमिदंपुरेति प्रगाथो सर्वाः ककुभः इतिसूत्रितम्। आभिप्लविकेषूक्थ्येष्वपि ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्रेऽयंवैकल्पिकोनुरूपः आभिप्लविकेषूक्थ्येषु तृतीयसवने ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्रे त्वंनइन्द्राभरेतिप्रगाथे स्तोत्रियेसति अनुरूपस्तृचः समाहार्यः तत्रेयं योनइदमिदमितिद्वितीया। सूत्रितंच—योनइदमिदंपुरायाहीमइन्दवइति समाहार्योनुरूपइति।

तस्मिन्प्रगाथे प्रथमा सूक्ते नवमी—

योनइदमिदंपुराप्रवस्यआनिनायतमुवस्तुषे।
सखायइन्द्रमूतये॥ ९॥

यः। नः। इदम्ऽइदम्। पुरा। प्र। वस्यः। आऽनिनाय।
तम्। ऊँ इति। वः। स्तुषे। सखायः। इन्द्रम्। ऊतये॥ ९॥

सखायः समानख्याना हे ऋत्विग्यजमानाः यइन्द्रः पुरा पूर्वमिदमिदं दर्शनीयतया विद्यमानं वस्यः वसीयः वसोरीयसुनीकारलोपश्छान्दसः प्रशस्तं वसु नोस्मान् प्राणिनाय प्रकर्षेणानीतवान्। तमु तमेव धनानामानेतारमिन्द्रं वोयुष्माकं धनलाभार्थं ऊतये रक्षणायच स्तुषे सोभरिरहं स्तौमि॥ ९॥

९. मित्र ऋत्विको और यजमानो, जो इन्द्र, पूर्व समय में, यह सारा धन हमारे लिए ले आये थे, उन्हीं इन्द्र की, तुम्हारी रक्षा के लिए, मैं स्तुति करता हूँ।

अथ दशमी—

हर्यश्वंसत्पतिंचर्षणीसहंसहिष्मायोअमन्दत।
आतुनःसवयतिगव्यमश्व्यंस्तोतृभ्योमघवाशतम्॥ १०॥२॥

हरिऽअश्वम्। सत्ऽपतिम्। चर्षणिऽसहम्। सः। हि।
स्म। यः। अमन्दत। आ। तु। नः। सः। वयति।
गव्यम्। अश्व्यम्। स्तोतृऽभ्यः। मघऽवा। शतम्॥ १०॥ ॥ २॥

हर्यश्वं हरितवर्णाश्वोपेतं सत्पतिं स्वप्रकाशाधिक्येन सतां नक्षत्राणां पतिं सतां श्रेष्ठानां पतिंवा चर्षणीसहं चर्षणीनां शत्रुभूतानां मनुष्याणामभिभवितारं सहिष्म सखलु जनः स्तौति। योजनः अमन्दत तवोक्थधनःसन् हृष्टोभवति सएनं तुष्टयति। एवंसतिमघवा धनवान् सइन्द्रः

शतं गव्यमश्व्यमनेकं गवाश्वसंघं स्तोतृभ्योनोस्मभ्यं तु क्षिप्रमाववर्ति आमापयतु। बीगत्यादिषु अस्मात्वेट्यव्ययः। तमोल्लभ्यगवादिकावयं चैनं स्तुमहइति ॥ १० ॥

१०. हरितवर्ण अश्ववाले, सज्जनों के प्रति, शत्रुओं को दबानेवाले इन्द्र की स्तुति वही मनुष्य करता है, जो तृप्त होता है। वे धनी इन्द्र सौ गायें और सौ अश्व हम स्तोताओं के लिए लावें थे।

॥ इति षष्ठस्य द्वितीये द्वितीयोवर्गः ॥ २ ॥

त्वयाहस्विद्युजावयंप्रतिश्वसन्तंवृषभब्रुवीमहि।
संस्थेजनस्यगोमतः ॥ ११ ॥

त्वया । ह । स्वित् । युजा । वयम् । प्रति । श्वसन्तम् ।
वृषभ । ब्रुवीमहि । सम्ऽस्थे । जनस्य । गोऽमतः ॥ ११ ॥

वृषभ वर्षितः हे इन्द्र गोमतोगवादियुक्तस्य जनस्य संस्थे स्थाने युद्धे श्वसन्तं अस्मान् प्रति कोपातिशयेन श्वासकारिणं शत्रुं युजा सहायेन त्वया ह स्वित् त्वयैव खलु वयं प्रतिब्रुवीमहि प्रतिवचनं कुर्मः निराकरिष्यामइत्यर्थः ॥ ११ ॥

११. अभीप्सित फलवाला इन्द्र, तुम्हें सहायक पाकर गोयुक्त मनुष्यों के साथ संग्राम में अतीव क्रुद्ध शत्रु को हम निवारित करेंगे।

जयेमकारेपुरुहूतकारिणोभितिष्ठेमदूढ्यः।
नृभिर्वृत्रंहन्यामशूशुयामचावेरिन्द्रप्रणोधियः ॥ १२ ॥

जयेम । कारे । पुरुऽहूत । कारिणः । अभि ।
तिष्ठेम । दुःऽध्यः । नृऽभिः । वृत्रम् । हन्याम ।
शूशुयाम । च । अवेः । इन्द्र । प्र । नः । धियः ॥ १२ ॥

पुरुहूत पुरुभिर्बहुभिराह्वातव्य हे इन्द्र अस्माकं विविधाः बाधकः उपद्रवकारिणः बाधां मनसा स्मरंतश्चेति। तत्र कारिणः हिंसां कुर्वन्तः शत्रून् कारे कीर्यंते आयुधान्यत्रेति कारोयुद्धं तस्मिन् वान्वयं जयेम। दूढ्यः दुर्धियः पापबुद्धीनपि अभि तिष्ठेम अभितः स्थास्यामः। किंच वृत्रं गवामावरकं शत्रुं नृभिः आयुधनेतृभिर्मरुद्भिः सह हन्याम हिंस्याम हत्वा शूशुयामच शत्रुराहित्येन पुत्रपौत्रैरग्निष्टोमादिकर्मभिश्च वर्धयेमहि। यद्वा स्वपतिरत्रान्यणतिण्यर्थः शत्रुभ्योभावात् सोमलक्षणैरन्नैस्त्वां वर्धयेम ततस्त्वंनोस्माकं धियः कर्माणि प्रावेः प्रकर्षेण रक्ष ॥१२॥

१२. बहुतों के द्वारा बुलाने योग्य इन्द्र, हम संग्राम में हिंसकों को जीतेंगे। हम पाप-बुद्धियों को हरावेंगे। मरुतों की सहायता से हम वृत्र का वध करेंगे। हम अपने कर्म बढ़ावेंगे। इन्द्र, हमारे सारे कर्मों की रक्षा करो।

आभिप्लविकेषूक्थ्येषु तृतीयसवने ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्रे अभ्रातृव्यइत्यादिकौ द्वौ प्रगाथौ वैकल्पिकौ स्तोत्रियानुरूपौ सूत्रितश्च—अभ्रातृव्योअनात्वमावेअमाजुरोयथेति ।

तयोः प्रगाथयोः प्रथमा सूक्ते त्रयोदशी—

अभ्रातृव्योअनात्वमनापिरिन्द्रजनुषासनादसि ।
युधेदापित्वमिच्छसे ॥ १३ ॥

अभ्रातृव्यः । अना । त्वम् । अनापिः । इन्द्र । जनुषा ।
सनात् । असि । युधा । इत् । आपिऽत्वम् । इच्छसे ॥ १३ ॥

हे इन्द्र त्वं जनुषा जन्मनैव अभ्रातृव्यः । व्यन्सपत्नइति व्यन्प्रत्ययः । सपत्नरहितः अना अनेतृकः कनश्छन्दसीतिकपः प्रतिषेधः अनियन्तृकइत्यर्थः अनापिः बन्धुवर्जितश्च सनादसि चिरादेव भ्रातृव्यादिवर्जितोसि यच्च त्वं आपित्वं बान्धवमिच्छसे इच्छसि तम् युधेत् युद्धेनैव युद्धं कुर्वन्नेव स्तोतृणां सखाभवसीति ॥ १३ ॥

१३. इन्द्र, जन्म-काल से ही तुम शत्रु-शून्य हो और चिर काल से बन्धु-हीन हो। जो मैत्री तुम चाहते हो, उसे केवल युद्ध-द्वारा प्राप्त करते हो। नकीरेवन्तंसख्यायविन्दसेपीयन्तितेसुराश्वः ।
यदाकृणोषिनदनुंसमूहस्यादित्पितेवहूयसे ॥ १४ ॥

नकिः । रेवन्तम् । सख्याय । विन्दसे । पीयन्ति ।
ते । सुराश्वः । यदा । कृणोषि । नदनुम् । सम् । ऊहसि ।
आत् । इत् । पिताऽइव । हूयसे ॥ १४ ॥

हे इन्द्र रेवन्तं धनवन्तं केवलधनवन्तं दानादिरहितमप्रद्वारमाढ्यं मानवं सख्याय सखिभावाय नकिर्विंदसे नभजसे नाश्रयसीत्यर्थः ।अप्रद्वारोजनाः किं सन्तीत्यतआह—सुराश्वः दुःश्रोण्विगतिवृद्ध्योः सुरया वृद्धाः सदद प्रमत्ताः नास्तिकाः ते त्वां पीयंति पीयतिर्हिंसाकर्मा हिंसन्ति वाचाश्रयसीत्यर्थः । यदा त्वं नदनुं नदअव्यक्ते शब्दे यं स्तोतारं कृणोषि मदीयोयमिति यदा भावयसि तदानीं समूहयसि धनादिकं तस्मै वहसि । आदित् अनन्तरमेव तेन लब्धधनेन स्तोत्रा पितेव पालयिता जनकइव हूयसे स्तुतिभिराहूयसे स्तूयसइत्यर्थः ॥ १४ ॥

१४. इन्द्र, बन्धुता के लिए केवल धनी (अयाज्ञिक) मनुष्य को क्यों नहीं आश्रित करते? इसलिए कि अयाज्ञिक मनुष्य सुरा (मद्य) पान करके प्रमत्त होते और तुम्हारी हिंसा करते हैं। जिस समय तुम स्तोता को अपना समझकर धन आदि देते हो, उस समय वह तुम्हें पिता समझकर बुलाता है।

अथ पंचदशी—

मा ते अमाजुरो यथा मूरास इन्द्र सख्ये त्वावतः।
नि षदाम सचा सुते ॥ १५ ॥ २ ॥

मा। ते। अमाऽजुरः। यथा। मूरासः। इन्द्र।
सख्ये। त्वाऽवतः। नि। सदाम। सचा। सुते ॥ १५ ॥ २ ॥

हे इन्द्र ते तव स्वभूतावयं यथा माभूम माभवाम। यथा त्वावतः त्वत्सदृशस्य देवस्य सख्ये मूरासोमूराः सोमप्रदानादिन्द्रेणसह सख्यं कुर्मइत्येतदजानन्तोमूढाजनाः अमाजुरः सोमाभिषवमकुर्वन्तस्ते गृहैः पुत्रैः पौत्रैर्धनादिभिश्च सह जीर्णाभवन्ति। तथा वयममाजुरोनभवाम कथं सचा ऋत्विग्भिः सह सुते अभिषुते सोमे वयंतु निषदाम निवसाम तस्मात्सोमदानेन त्वया सह सखिभावंकुर्मइत्यर्थः ॥ १५ ॥

१५. इन्द्र, तुम्हारे समान देवता के बन्धुत्व से वञ्चित होकर हम सोमाभिषव-शून्य न होने पावें। सोमाभिषव होने पर हम एकत्र उपवेशन करेंगे। ॥ इति षष्ठस्य द्वितीये तृतीयोवर्गः ॥ ३ ॥

मा ते गोदत्र निरराम राधस इन्द्र मा ते गृहामहि।
दृळ्हा चिदर्यः प्र मृशाभ्या भर न ते दामान आदभे ॥ १६ ॥

मा। ते। गोऽदत्र। निः। अराम। राधसः। इन्द्र।
मा। ते। गृह्णामहि। दृळ्हा। चित्। अर्यः। प्र।
मृश। अभि। आ। भर। न। ते। दामानः। आऽदभे ॥ १६ ॥

हे गोदत्र स्तोतृणां गवादिदानशील हे इन्द्र ते तव स्वभूतावयं राधसोधनात् मानिरराम मानिर्गमाम अर्तेर्लुङि सर्तिशास्त्यर्तिभ्यश्चेत्यङादेशः ऋदृशोऽङीतिगुणः सर्वदा त्वत्तोधनाव्याभवाम। किञ्च ते तव स्वभूतावयं धनं प्रयच्छाम कस्माचित् मागृह्णामहि तस्मादन्यंनगृह्णीमः। अपितु त्वत्तएव धनंगृह्णीमइत्यर्थः। ग्रहेर्लुङि बहुलंछन्दसीतिशः ङित्वात्सम्प्रसारणं। अर्यः स्वामी त्वं दृळ्हाचित् दृढान्यपि अविनश्वराणि धनानि प्रमृश प्रकर्षेणास्मासु स्थापय। किञ्च अस्माभिमुख्येन आभर धनादिभिः समन्तादस्मान् पोषय ते तव दामानः दानानि नादभे नकेनचिदप्यादंभितुं शक्यन्ते तस्माद्दानादियुक्तानस्मान् कुर्वित्यर्थः ॥ १६ ॥

१६. गोदाता इन्द्र, हम तुम्हारे हैं। हम धन-शून्य न होने पावें। हम दूसरे के पास से धन न ग्रहण करें। तुम स्वामी हो। हमारे पास तुम दृढ़ धन दो। तुम्हारे दान की कोई हिंसा नहीं कर सकता।

अथ सप्तदशी—

इन्द्रो॑वाघेदि॒यन्म॒घंसर॑स्वतीवासु॒भगा॑द॒दिर्वसु॑ ।
त्वंवा॑चित्रदा॒शुषे॑ ॥ १७ ॥

इन्द्रः॑ । वा॒ । घ॒ । इत् । इ॒यत् । म॒घम् । सर॑स्वती ।
वा॒ । सु॒ऽभगा॑ । द॒दिः । वसु॑ । त्वम् । वा॒ । चित्र॒ । दा॒शुषे॑ ॥ १७ ॥

अत्र चित्रस्य दानं स्तौति चित्रोनामराजा सरस्वतीतीरे इन्द्रार्थं यागमकरोत् तत्र मघवद्दाक्षिः बहुधनलाभान्मत्यमेवावयवनं कोवाप्रायच्छदिति विकल्पयते । दाशुषे इन्द्राय हवींषि दत्तवते मह्यं इन्द्रोवाघेत् इन्द्रएव किंस्वल्पेवावन्मघं मंहनीयं धनं ददिः प्रायच्छत् यद्वा सुभगा शोभनधना सरस्वती नदी यद्व धनं ददिः किं प्रायच्छत् । अथवा चित्रएतन्नामक हे राजन् त्वं वा एतावद्धनं मह्यं प्रादाइति ॥ १७॥

१७. मैं हव्यदाता हूँ । क्या इन्द्र ने मुझे (सोभरि को) यह दान दिया है ? अथवा शोभन-धना सरस्वती ने दिया है ? अथवा हे चित्र (चित्र राजा नामक यजमान), तुमने ही दिया है ?

चित्र॒इद्राजा॑राज॒काइद॑न्य॒केय॒केसर॑स्वती॒मनु॑ ।
प॒र्जन्य॑इव॒त॒तन॒द्धि॒वृ॒ष्ट्यास॒हस्र॑म॒युता॒दद॑त् ॥ १८ ॥ ४ ॥

चित्रः॑ । इत् । राजा॑ । रा॒ज॒काः । इत् । अ॒न्य॒के । य॒के ।
सर॑स्वतीम् । अनु॑ । प॒र्जन्यः॑ऽइव । त॒तन॑त् । हि ।
वृ॒ष्ट्या । स॒हस्र॑म् । अ॒युता॑ । दद॑त् ॥ १८ ॥ ४ ॥

अनया चित्रएव प्रादादिति निश्चयमकार्षीत् । सहस्रं सहस्रसंख्याकधनं अयुतं अयुतानि च धनानिच ददत् प्रयच्छन् चित्रइत् चित्रनामैव राजाअन्यके यके अल्पइत्यर्थेकः अल्पायेन्येरा-जकाइत् राजानएव सरस्वतीमनु सरस्वत्यास्तीरे वर्तन्ते तान् सर्वान् याचमानानयमेव चित्रोरा-जा ततनत् धनैस्तनोति तनोतेर्लुङ्गिचङ्गिरूपम् चङ्यन्यतरस्यामितिस्वरः । तत्रदृष्टान्तः— पर्जन्यइव यथापर्जन्यः पृथिवीं वृष्ट्यातनोति प्रीणयति तथायं चित्रः सर्वान्धनैः प्रीणयती-त्यर्थः ॥ १८ ॥

१८. जैसे मेघ वृष्टि-द्वारा पृथिवी को प्रसन्न करता है, वैसे ही सरस्वती नदी के तीर पर रहनेवाले अन्य राजाओं को सहस्र और अयुत (दश-सहस्र) धन देकर चित्र राजा उन्हें प्रसन्न करते हैं ।

॥ इति षष्ठस्य द्वितीये चतुर्थोवर्गः ॥ ४ ॥

ओत्यमह्वइत्यष्टादशर्चं द्वितीयं सूक्तं काण्वस्य सोभरेरार्षं आद्यातृतीयापञ्चम्योबृहत्यः

द्वितीयान्तुर्थीषष्ठ्यः सप्तोबृहत्यः सप्तमीबृहती अष्टम्यनुष्टुप् नवमीदशमी द्वे ज्योतिषी ककुप्सप्ता-गार्थं हेत्युकस्यानुवृत्तेः शिष्टाश्चत्वारः ककुभाःप्रगाथाः अश्विनौ देवता। तथाचानुक्रान्तम्—ओ-त्यमाश्विनं त्रिप्रगाथादि बृहत्यनुष्टुबेकादश्याद्येककुम्मध्ये ज्योतिषीइति । प्रातरनुवाके आश्वि-ने क्रतौ बार्हतेछन्दस्याश्विनशस्त्रे चाद्याः सप्तर्चः सूत्रितंच—ओत्यमह्व आरथमितिसप्तेति ।

तत्र प्रथमा—

ओत्यमंह्व आरथमुद्यादंसिष्ठमूतये ।
यमंश्विना सुहवा रुद्रवर्तनी आसूर्यायैं तस्थथुः ॥ १ ॥

ओ इति । त्यम् । अह्वे । आ । रथम् । अद्य । दंसिष्ठम् ।
ऊतये । यम् । अश्विना । सुऽहवा ।
रुद्रवर्तनी इति रुद्रऽवर्तनी । आ । सूर्यायै । तस्थथुः ॥ १ ॥

हे अश्विनौ दंसिष्ठमत्यंतदर्शनीयं यद्वा अतिशयेन शत्रूणामुपक्षपयितारं त्यं तं युवयोर-थं ऊतये रक्षणाय अद्यास्मिन्यागदिने अह्वे सोभरिरहमाह्वयामि सुहवा सुहवौ स्तोत्रशस्त्रादि-भिः शोभनाह्वानौ रुद्रवर्तनी संग्रामे रोदनशीलमार्गौ यद्वा स्तूयमानमार्गौ हे अश्विनौ सूर्यायै सूर्यां स्वयंवरे वरयितुं यं रथं युवां आतस्थथुः आश्रयथः तं रथमाह्वयामीति ॥ १ ॥

१. अश्विद्वय, तुम सुन्दर आह्वानवाले और स्तूयमान मार्गवाले हो। सूर्या को वरण करने के लिए तुम लोग जिस रथ पर चढ़े थे, आज, रक्षा के लिए, उसी दर्शनीय रथ को बुलाता हूं।

पूर्वापुषं सुहवं पुरुस्पृहं भुज्युं वाजेषु पूर्व्यम् ।
सचनावन्तं सुमतिभिः सोभरे विद्वेषसमनेहसम् ॥ २ ॥

पूर्वऽआपुषम् । सुऽहवम् । पुरुऽस्पृहम् । भुज्युम् ।
वाजेषु । पूर्व्यम् । सचनाऽवन्तम् । सुमतिऽभिः ।
सोभरे । विऽद्वेषसम् । अनेहसम् ॥ २ ॥

हे सोभरे सुमतिभिः कल्याणीभिः स्तुतिभिः अश्विनोरथं स्तुहि । किं विशिष्टं पूर्वापुषं पूर्वेषां स्तोतॄणां धनादिदानेन पोषकं सुहवं युद्धेषु शोभनाह्वानं पुरुस्पृहं बहुभिः स्पृहणीयं भुज्युं भुजपालने सर्वस्यरक्षकं वाजेषु पूर्व्यं संग्रामेष्वग्रगामिनं सचनावन्तं सर्वैर्भजनवन्तं वि-द्वेषसं शत्रूणां विशेषेणद्वेष्टारं अनेहसं कैश्चिदप्यनुपद्रवं पापरहितं वा रथं स्तुहीत्यन्वयः ॥ २ ॥

२. सोभरि, कल्याणवाहिनी स्तुतियों के द्वारा इस रथ की स्तुति करो। यह रथ प्राचीन स्तोताओं का पोषक, युद्ध में शोभन आह्वान-वाला, बहुतों के द्वारा अभिलषणीय, सबका रक्षक, संग्राम में अग्रगामी, सबका भजनीय, शत्रुओं का विद्वेषी और पाप-रहित है।

अथ तृतीया—

इ॒ह त्या पु॑रु॒भूत॑मा दे॒वा नमो॑भिर॒श्विना॑ ।
अ॒र्वा॒ची॒ना स्वव॑से करामहे॒ गन्ता॑रा दा॒शुषो॑ गृ॒हम् ॥ ३ ॥

इ॒ह । त्या । पु॒रु॒ऽभूत॑मा । दे॒वा । नमः॑ऽभिः ।
अ॒श्विना॑ । अ॒र्वा॒ची॒ना । सु । अव॑से ।
क॒रा॒म॒हे॒ । गन्ता॑रा । दा॒शुषः॑ । गृ॒हम् ॥ ३ ॥

पुरुभूतमा अतिशयेन बहूनां शत्रूणां भावयितारौ देवा देवौ द्योतनशीलौ स्तोतव्यौ वा दाशुषः हविर्दत्तवतो यजमानस्य गृहं प्रति गंतारा गमनशीलौ त्या तौ अश्विना अश्विनौ युवां इहास्मिन्कर्मणि अवसे रक्षणाय नमोभिर्हविर्भिःस्तोत्रैर्वा अर्वाचीना अर्वाचीनौ अभिमुखमागच्छन्तौ सुकरामहे वयं सुष्ठु कुर्मः ॥ ३ ॥

३. शत्रुओं के विजेता, प्रकाशवान और हव्यदाता यजमान के गृहपति अश्विद्वय, इस कर्म में रक्षा के लिए नमस्कार-द्वारा हम तुम्हें अपने अभिमुख करेंगे ।

यु॒वो रथ॑स्य॒ परि॑ च॒क्रमी॑यत ई॒र्मान्यद्वा॑मिषण्यति ।
अ॒स्माँ अच्छा॑ सुम॒तिर्वां॑ शुभस्पती॒ आ धे॒नुरि॑व धावतु ॥ ४ ॥

यु॒वोः । रथ॑स्य । परि॑ । च॒क्रम् । ई॒यते॒ । ई॒र्मा ।
अ॒न्यत् । वा॒म् । इ॒ष॒ण्य॒ति॒ । अ॒स्मान् । अच्छ॑ । सु॒ऽम॒तिः ।
वा॒म् । शु॒भः॒ । प॒ती॒ इति॑ । आ । धे॒नुःऽइ॑व । धा॒व॒तु॒ ॥ ४ ॥

हे अश्विनौ युवोः युवयोरथस्यैकंचक्रं परितोद्यां ईयते गच्छति अन्यदवस्थितं रथस्य चक्रमीर्मा ईर्मौ सर्वस्यान्तर्यामितया प्रेरकौ यद्वा उदकस्य प्रेरयितारौ वां युवामिषण्यति गच्छति । उकारार्थेमनांतरं—न्य १ द्यस्त्वमूर्धनीर्विं । हे शुभस्पती उदकस्य पालयितारौ हे अश्विनौ वां युवयोः सुमतिः कल्याणीमतिरच्छाभिमुख्येन अस्मानाधावतु आगच्छतु । तत्रदृष्टान्तः— धेनुरिव यथानवप्रसूतागौर्वत्सं प्रति पयोदानार्थमागच्छति तद्वद्युवयोः सुमतिरस्मान्प्रति धनादिप्रदानार्थमागच्छतु ॥ ४ ॥

४. अश्विद्वय, तुम्हारे रथ का एक चक्र स्वर्गलोक तक जाता है और दूसरा तुम्हारे साथ जाता है । सारे कार्यों के प्रेरक और जलपति अश्विनीकुमारो, तुम्हारी मंगलमयी बुद्धि, धेनु के समान, हमारे पास आवे ।

---

१ ऋ० सं० १. २. २१ ।

अथ पञ्चमी–

रथोयोवांत्रिवन्धुरोहिरण्याभीशुरश्विना।
परिद्यावापृथिवीभूषतिश्रुतस्तेननासत्यागतम् ॥ ५ ॥ ५ ॥

रथः। यः। वाम्। त्रिऽवन्धुरः। हिरण्यऽअभीशुः।
अश्विना। परि। द्यावापृथिवी इति।
भूषति। श्रुतः। तेन। नासत्या। आ। गतम् ॥ ५ ॥ ५ ॥

हे अश्विना अश्विनौ त्रिवंधुरः वंधुरं सारथिस्थानं त्रिप्रकारवंधुरोपेतः यद्वा द्वे ईषे तन्मध्ये रज्जुसज्जनार्थकोदंडः एतेत्रयोवंधुरशब्देनोच्यन्ते त्रिवंधुरयुक्तः हिरण्याभीशुः हिरण्मयाश्वाभिरश्मिः वां युवयोर्योरथः श्रुतः सर्वत्रप्रसिद्धः सन् द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ परिभूषति स्वबलेन परिभवति भवतेर्लेटि सिप्यडागमः। यद्वा परितः स्वप्रकाशेनालंकरोति हे नासत्या नासत्यौ तेन पूर्वोक्तेन रथेनागतम् आगच्छतम् ॥ ५ ॥

५. अश्विद्वय, तीन प्रकार के सारथि-स्थानोंवाला और सोने का लगामवाला तुम्हारा प्रसिद्ध रथ द्यावापृथिवी को अपने प्रकाश से अलंकृत करता है। नासत्यद्वय तुम लोग पूर्वोक्त रथ से आओ।

॥ इति षष्ठस्य द्वितीये पञ्चमो वर्गः ॥ ५ ॥

दशस्यन्तामनवेपूर्व्यंदिवियवंवृकेणकर्षथः।
तावामद्यसुमतिभिःशुभस्पतीअश्विनाप्रस्तुवीमहि ॥ ६ ॥

दशस्यन्ता। मनवे। पूर्व्यम्। दिवि। यवम्।
वृकेण। कर्षथः। ता। वाम्। अद्य। सुमतिऽभिः।
शुभः। पती इति। अश्विना। प्र। स्तुवीमहि ॥ ६ ॥

हे अश्विनौ पूर्व्यं पुरातनं दिवि द्युलोके स्थितमुदकं मनवे एतन्नामकाय राज्ञे दशस्यन्ता दशस्यन्तौ प्रयच्छन्तौ युवां वृकेण लांगलेन। वृको लांगलं भवति विकर्तनादिति यास्कः[1]। तेन लांगलेन यवं यवनामकं धान्यं कर्षथः पुनश्च तस्मै विलेखनं कुरुथः। शुभस्पती उदकस्य पालयितारौ हे अश्विना अश्विनौ ता पूर्वोक्तलक्षणयुक्तौ वां युवां अद्यास्मिन्यज्ञदिने सुमतिभिः शोभनाभिः स्तुतिभिः प्रकर्षेण स्तुवीमहि वयं स्तुमः ॥ ६ ॥

६. अश्विद्वय, द्युलोक (स्वर्ग) में स्थित प्राचीन जल को मनु के लिए देकर तुमने लाङ्गल (हल) से यव (जौ) की खेती की थी या मनुष्यों को कृषि-कार्य की शिक्षा दी थी। जल-पालक अश्विद्वय, आज सुन्दर स्तुति द्वारा हम तुम्हारी स्तुति करते हैं।

---

१ नि० ६, २६.

अथ सप्तमी—

उपनोवाजिनीवसूयातमृतस्यपथिभिः ।
येभिस्तृक्षिंवृषणात्रासदस्यवंमहेक्षत्रायजिन्वंथः ॥ ७ ॥

उपं । नः । वाजिनीवसू इतिं वाजिनीऽवसू । यातम् ।
ऋतस्यं । पथिऽभिः । येभिः । तृक्षिम् । वृषणा ।
त्रासदस्यवम् । महे । क्षत्राय । जिन्वंथः ॥ ७ ॥

हे वाजिनीवसू अन्नधनवन्तौ अन्नमेवधनं ययोस्तौ अश्विनौ ऋतस्य सत्यभूतस्य यज्ञस्य पथिभिर्मार्गैर्नोस्मानुपयातं आगच्छतं वृषणा वृषणौ धनानां सेकारौ हे अश्विनौ त्रासदस्यवं त्रसदस्योः पुत्रं तृक्षिमेतन्नामकं येभिर्यैर्यज्ञमार्गैर्महे महते क्षत्राय धनाय जिन्वथः प्रीणयथः एवं तैर्मार्गैरस्मान् धनादिभिः प्रीणयितुमागतमित्यर्थः ॥ ७ ॥

७. अन्न और धनवाले अश्विद्वय, यज्ञ-मार्ग से हमारे पास आओ। धन को सेचन अथवा दान करनेवाले अश्विद्वय, इसी मार्ग से तुमने त्रसदस्यु के पुत्र तृक्षि को प्रचुर धन देकर तृप्त किया था।

अयंवामद्रिभिःसुतःसोमोंनरावृषण्वसू ।
आयांतंसोमंपीतयेपिबंतंदाशुषोंगृहे ॥ ८ ॥

अयम् । वाम् । अद्रिऽभिः । सुतः । सोमः । नरा ।
वृषण्वसू इतिं वृषण्ऽवसू । आ । यातम् । सोमंऽपीतये ।
पिबंतम् । दाशुषंः । गृहे ॥ ८ ॥

नरा सर्वस्यनेतारौ यद्वा स्तोतॄणां धनस्य नेतारौ वृषण्वसू वर्षणशीलधनवन्तौ हे अश्विनौ वां युष्मदर्थं अद्रिभिर्ग्रावभिरयं सोमः सुतोभिषुतः यस्मात् सोमपीतये सोमपानार्थं युवामायातं आगत्यच दाशुषोहविर्दत्तवतोयजमानस्य गृहे यज्ञस्थाने सोमं युवां पिबतम् ॥ ८ ॥

८. नेता और वर्षणशील धनवाले अश्विद्वय, तुम्हारे लिए पत्थरों से यह सोम अभिषुत हुआ है। सोम-पान के लिए आओ और हव्य-प्रदाता के घर में सोम पियो।

अथ नवमी—

आहिरुहतमश्विनारथेकोशेहिरण्ययेवृषण्वसू ।
युञ्जाथांपीवरीरिषः ॥ ९ ॥

आ । हि । रुहतम् । अश्विना । रथे । कोशे । हिरण्यये ।
वृषण्वसू इति वृषण्ऽवसू । युञ्जाथाम् । पीवरीः । इषः ॥ ९ ॥

वृषण्वसू वर्षणशीलधनौ हे अश्विना अश्विनौ हिरण्यये हिरण्मयरश्म्यादियुक्ते कोशे आयुधादीनां कोशस्थाने रमणशीले रथे हिरवधारणे युवामेव आरुहतं आरोहणं कुरुतं ततः पीवरीः पाययितॄणि स्थूलानि वा इषोन्नानि युंजाथां अस्मासु योजयतम् ॥ ९ ॥

९. वर्षणशील धनवाले अश्विद्वय, सोने के लगाम आदि से सम्पन्न, आयुधों के कोश और रमणशील रथ पर चढ़ो।

याभिःपक्थमवथोयाभिरध्रिगुंयाभिर्बभ्रुंविजोषसम् ।
ताभिर्नोमक्षूतूयमश्विनागतंभिषज्यतंयदातुरम् ॥ १० ॥ ६ ॥

याभिः । पक्थम् । अवथः । याभिः । अध्रिऽगुम् ।
याभिः । बभ्रुम् । विऽजोषसम् । ताभिः । नः । मक्षु । तूयम् ।
अश्विना । आ । गतम् । भिषज्यतम् । यत् । आतुरम् ॥ १० ॥६॥

हे अश्विनौ याभिरूतिभिः पक्थं एतन्नामकं राजानं अवथः रक्षथः याभिरूतिभिश्च अध्रिगुं अभूतगमनं राजानं अवथः याभिरूतिभिश्च बभ्रुं राजानंच विजोषसं विशेषेण सोमैः प्रीणयथं एतान् सर्वान् यैः पालनैरवथः ताभिस्तैरक्षणैः मक्षु क्षिप्रं तूयं तूर्णं नोस्मानागतं रक्षणार्थमागच्छतं । किंच यत् यत् आतुरं रोगादिसहितं अस्माकं पुत्रादिकं यदि भिषज्यतौषध्यं कुरुतम् भिषक्कंड्वादिः ॥ १० ॥

१०. जिन रक्षणों से तुमने पक्थ राजा की रक्षा की थी, जिनसे अध्रिगु राजा की रक्षा की थी और जिनसे बभ्रु राजा को सोमपान-द्वारा प्रसन्न किया था, उन्हीं रक्षणों के साथ बहुत ही शीघ्र हमारे पास आओ और रोगी की चिकित्सा करो।

॥ इति षष्ठस्य द्वितीये षष्ठोवर्गः ॥ ६॥

अथैकादशी—

यदध्रिगावोअध्रिगूइदाचिदह्नोअश्विनाहवामहे ।
वयंगीर्भिर्विपन्यवः ॥ ११ ॥

यत् । अध्रिऽगावः । अध्रिगू इत्यध्रिऽगू । इदा । चित् ।
अह्नः । अश्विना । हवामहे । वयम् । गीःऽभिः । विपन्यवः ॥ ११ ॥

अभिगावः अभूतघनाः कर्मसु त्वरमाणा विपन्यवो मेधाविनो वयं अभिगू अभूतगमनौ संग्रामे शत्रुवधार्थं त्वरयागच्छन्तौ अश्विना अश्विनौ युवां अह्नो दिवसस्य इदाचिदिदानीमेव प्रातःकाले गीर्भिः स्तुतिलक्षणाभिर्वाग्भिः यद्यदा हवामहे युवामाह्वयामः तदा ताभिरूतिभिः अस्मानागच्छतमित्युत्तरत्र संबन्धः ॥ ११ ॥

११. हम स्वकर्म में शीघ्रताकारी और मेधावी हैं। अश्विद्वय, तुम लोग युद्ध में शत्रु-वध के लिए शीघ्रकर्त्ता हो। दिन के इस प्रातःकाल में स्तुति द्वारा हम तुम्हें बुलाते हैं।

ताभि॒रा या॑तं वृषणोप॑ मे॒ हवं॑ वि॒श्वप्सुं॑ वि॒श्ववा॑र्यम् ।
इ॒षा मंहि॑ष्ठा पुरु॒भूत॑मा नरा॒ याभि॒ः क्रिविं॑ वावृ॒धुस्ताभि॒रा ग॑तम् ॥ १२ ॥

ताभिः । आ । या॒तम् । वृ॒ष॒णा॒ । उप॑ । मे॒ । हव॑म् । वि॒श्वऽप्सु॑म् । वि॒श्वऽवा॑र्यम् । इ॒षा । मंहि॑ष्ठा । पु॒रु॒ऽभूत॑मा । न॒रा॒ । याभिः॑ । क्रिवि॑म् । वा॒वृ॒धुः । ताभिः॑ । आ । ग॒त॒म् ॥ १२ ॥

वृषणा वृषणौ वर्षणशीलौ हे अश्विनौ विश्वप्सुं प्सइति रूपनाम स्तोत्रशस्त्रात्मकत्वेन नानारूपं विश्ववार्यं सर्वैर्देवैर्वरणीयं मे मदीयं हवं युष्मद्विषयमाह्वानमुप अभिमुखीकृत्य ताभिरूतिभिरायातं युवामागच्छतं। याभिः नरा नरौ सर्वस्य नेतारौ अश्विनौ इषा इष इच्छायां हर्वीषीच्छन्तौ मंहिष्ठा मंहिष्ठौ अतिशयेन धनानां दातारौ पुरुभूतमा पुरुभूतमौ युद्धेषु अत्यंतं पुरुधा भवन्तौ यद्वा अतिशयेन बहूनां शत्रूणामभिभवितारौ भवन्तौ क्रिविं कूपं मतियाभिरूतिभिरुदकानि वावृधुः अवर्धयतः द्वयोर्बहुवचनं पूजार्थं कूपविशेषवंदनमालाभिः कूपं पूरयित्वा युवाभ्यामुत्थापितः खलु। तथामयः—उद्यन्दनमैरयतंस्वर्दृशइति। ताभिस्तैः पालनैरागतं अस्मद्रक्षणार्थमागच्छतम् ॥ १२ ॥

१२. वर्षणशील अश्विद्वय, विविध-रूप, समस्त देवों के द्वारा वरणीय मेरे इस आह्वान के अभिमुख, उन सारी रक्षाओं के साथ आओ। तुम लोग हवि के अभिलाषी, अतीव धनद और युद्ध में अनेक शत्रुओं के अभिभविता हो। जिन रक्षणों से तुमने कूप को वर्द्धित किया है, उनके साथ पधारो। अथ त्रयोदशी—

तावि॒दा चि॒दहा॑नां॒ ताव॒श्विना॒ वन्द॑मा॒न उप॑ ब्रुवे ।
ता ऊ॒ नमो॑भिरीमहे ॥ १३ ॥

तौ । इ॒दा । चि॒त् । अहा॑नाम् । तौ । अ॒श्विना॑ । वन्द॑मानः । उप॑ । ब्रु॒वे॒ । तौ । ऊँ॒ इति॑ । नम॑ःऽभिः । ई॒म॒हे॒ ॥ १३ ॥

---

१ तै०सं० १. ७. १३।

यौ संग्रामे आयुधानि स्तोतॄणां शोधनानि वा विस्तारयन्तौ तौ पूर्वोक्तावश्विनावश्विनौ अश्वानामह्वामिशावित्र् इदानीमेव प्रातःकाले वन्दमानः अभिवादनं कुर्वन् सन् उपब्रुवे तयोः समीपे स्तौमि ततः ता उ तावेव नमोभिर्हविर्भिः स्तोत्रैर्वा ईमहे वयं धनादिकं याचामहे ॥ १३॥

१३. उन अश्विद्वय को इस प्रातःकाल में अभिवादन करता हुआ मैं उनकी स्तुति करता हूँ। उन्हीं दोनों के पास स्तोत्र-द्वारा धनादि की याचना करता हूँ।

ताविद्दोषाताउषसिशुभस्पतीतायामन्रुद्रवर्तनी।
मानोमर्तायरिपवेवाजिनीवसूपरोरुद्रावतिख्यतम् ॥१४॥

तौ। इत्। दोषा। तौ। उषसि। शुभः। पती इति। ता।
यामन्। रुद्रवर्तनी इति रुद्रऽवर्तनी। मा। नः। मर्ताय। रिपवे।
वाजिनीवसू इति वाजिनीऽवसू। परः। रुद्रौ। अति। ख्यतम् ॥ १४ ॥

शुभस्पती उदकस्य पालयितारौ रुद्रवर्तनी युद्धे रोदनशीलमार्गौ स्तूयमानमार्गौ वा तावित् तावेवाश्विनौ दोषा दोषायां रात्रौ तावेव उषस्युषःकाले ता तावश्विनौ यामन् यामन्यह्नि च सर्वेषु कालेषु वयमश्विनावाह्वयामः एवंभूतौ वाजिनीवसू अन्नधनौ रुद्रौ हे अश्विनौ मर्ताय मनुष्याय रिपवे शत्रवे नोऽस्मत्परः परस्तान्मातिख्यतं माभूतम् शत्रवेऽस्मान्माकुरुतमित्यर्थः॥१४॥

१४. वे जल-पालक और युद्ध में स्तूयमान मार्ग हैं। रात्रि, उषःकाल और दिन में सदा हम अश्विद्वय को बुलाते हैं। अन्न और धन अश्विद्वय, शत्रु के हाथ में हमें नहीं देना।

आसुगम्यायसुगम्यंप्रातारथेनाश्विनावासक्षणी।
हुवेपितेवसोभरी ॥ १५ ॥ ७ ॥

आ। सुगम्याय। सुगम्यम्। प्रातरिति। रथेन। अश्विना।
वा। सक्षणी इति। हुवे। पिताऽइव। सोभरी ॥ १५ ॥ ७ ॥

वा अपि च सक्षणी सेचनीयशीलौ अश्विना अश्विनौ युवां सुगम्याय सुखार्हाय मह्यं सुगम्यं सुखं प्रातः काले रथेनावहतम्। ततः सोभरिरहं हुवे युवामाह्वयामि। तत्र दृष्टान्तः—पितेव यथा मम पिता युष्मान् तद्वदहमाह्वयामि ॥ १५॥

१५. अश्विद्वय, तुम सेचन-शील हो। मैं सुख के योग्य हूँ। प्रातःकाल में मेरे लिए रथ से सुख ले आओ। मैं सोभरि हूँ। अपने पिता के समान ही तुम्हें बुलाता हूँ।

॥ इति षष्ठस्य द्वितीये सप्तमोवर्गः ॥ ७ ॥

अथ षोडशी—

मनोजवसावृषणामदच्युतामक्षुंगमाभिरूतिभिः ।
आरात्ताच्चिद्भूतमस्मेअवसेपूर्वीभिःपुरुभोजसा ॥ १६ ॥

मनःऽजवसा । वृषणा । मदऽच्युता । मक्षुम्ऽगमाभिः ।
ऊतिऽभिः । आरात्तात् । चित् । भूतम् । अस्मे इति ।
अवसे । पूर्वीभिः । पुरुऽभोजसा ॥ १६ ॥

हे मनोजवसा मनोवत् शीघ्रं गच्छन्तौ वृषणा वृषणौ धनानां वर्षितारौ मदच्युता माद्यंतीति मदाः शत्रवः तेषांच्यावयितारौ पुरुभोजसा बहूनां भोक्तारौ रक्षकौ यद्वा बहून् स्तोतॄन् धनादिभिः भोजयन्तौ हे अश्विनौ मक्षुंगमाभिः शीघ्रं गच्छन्तीभिः ऊतिभीरक्षाभिः पूर्वीभिर्बहुभिः अस्मे अस्माकमवसे रक्षणाय आरात्तात्चित् अन्तिकएव भूतं भवतम् ॥ १६ ॥

१६. मन के समान शीघ्रगामी, धन-वर्षक, शत्रु-नाशक और अनेकों के रक्षक अश्विद्वय, शीघ्र-गामिनी और विविध रक्षाओं के साथ, हमारी रक्षा के लिए, पास में आओ।

आनोअश्वावदश्विनावर्तिर्यासिष्टंमधुपातमानरा ।
गोमद्दस्राहिरण्यवत् ॥ १७ ॥

आ । नः । अश्वऽवत् । अश्विना । वर्तिः । यासिष्टम् ।
मधुऽपातमा । नरा । गोऽमत् । दस्रा । हिरण्यऽवत् ॥ १७ ॥

मधुपातमा अतिशयेन मधोः सोमस्य पातारौ नरा नेतारौ दस्रा सर्वैर्दर्शनीयौ हे अश्विना अश्विनौ नोऽस्माकं वर्तिः वर्तते अनेनेति वर्तिर्गृहं तत् अश्ववदश्वयुक्तं गोमत् गवादियुक्तं हिरण्यवत्सुवर्णकनकादियुक्तं कृत्वा यासिष्टं आगच्छतं यद्वास्मान्प्रति वर्तिर्यज्ञमार्गमश्वादियुक्तं कृत्वा आगच्छतं यातेर्लुङिरूपम् ॥ १७ ॥

१७. अश्विद्वय, तुम अतीव सोमपाता, नेता और दर्शनीय हो। हमारे यज्ञ-मार्ग को अश्व, गौ और सुवर्ण से युक्त करके, आओ।

अथाष्टादशी—

सुप्रावर्गंसुवीर्यंसुष्टुवार्यमनाधृष्टंरक्षस्विना ।
अस्मिन्नावामायानेवाजिनीवसूविश्वावामानिधीमहि ॥१८॥८॥

सुऽअपावर्गम् । सुऽवीर्यम् । सुष्ठु । वार्यम् । अनाधृष्टम् । रक्षस्विना ।
अस्मिन् । आ । वाम् । आऽयाने । वाजिनीवसू इति वाजिनीऽवसू ।
विश्वा । वामानि । धीमहि ॥ १८ ॥ ८ ॥

स्वपावर्गं शोभनमपवर्जनं यस्य तत् स्तोतृभ्यः स्वयमेव प्रयच्छतीत्यर्थः तथाविधं सुवीर्यं शोभनवीर्यं सुष्ठु शोभनं यथा भवति तथा वार्यं सर्वैर्वरणीयं रक्षस्विना बलवतापि अनाधृष्टमनभिभवनीयं धनमाधीमहि त्वयैव धारयामः। तदेवाह—वाजिनीवसू बलयुक्तधनौ अन्नधनौवा अश्विनौ वां युवयोरस्मिन्नायाने अस्मद्गृहंप्रति आगमने विश्वा विश्वानि विश्वगवादीनि वामानि धनानि आधीमहि वयं लभामहे धीङ् आधारइत्यस्यलिङि छान्दसोविकरणस्य लुक् ॥ १८ ॥

१८. जिसका दान सुन्दर है, जिसका वीर्य सुन्दर है, जिसका सुन्दर रूप सबके लिए वरणीय है और जिसे बली पुरुष भी अभिभूत नहीं कर सकता, ऐसा ही धन हम धारण करते हैं। अन्न और धन (बलयुक्त धनी) अश्विद्वय, तुम्हारा आगमन होने पर हम सारा धन प्राप्त करेंगे।

॥ इति षष्ठस्य द्वितीयेऽष्टमोवर्गः ॥ ८ ॥

ईळिष्वेति त्रिंशदृचं तृतीयं सूक्तं व्यश्वपुत्रोविश्वमनाः ऋषिः उष्णिक्छन्दः अग्निर्देवता तथाचानुक्रान्तम्— ईळिष्व त्रिंशद्विश्वमनावैयश्व आग्नेयमौष्णिहं हीति। प्रातरनुवाके आग्नेयेक्रतौ औष्णिहेछन्दसि आश्विनशस्त्रे चेदंसूक्तं। सूत्रितंच—ईळिष्वाहीत्यौष्णिहमिति।

तस्मिन् सूक्ते प्रथमा—

ईळिष्वाहिप्रतीव्यं१यजस्वजातवेदसम् ।
चरिष्णुधूममगृभीतशोचिषम् ॥ १ ॥

ईळिष्व । हि । प्रतीव्यम् । यजस्व । जातऽवेदसम् ।
चरिष्णुऽधूमम् । अगृभीतऽशोचिषम् ॥ १ ॥

प्रतीव्यं शत्रुषु प्रतिगमनशीलमग्निं हिरवधारणे अग्निमेव ईळिष्व स्तुतिभिः स्तोत्रं कुरु। किंच चरिष्णुधूमं सर्वतश्चरणशीलधूमजालं अगृभीतशोचिषं रक्षोभिरगृह्यमाणदीप्तिं जातवेदसं जातप्रज्ञं यद्वा जातानि भूतानि वेत्तीति जातवेदाः तमग्निं यजस्व हविर्भिः पूजय ॥१॥

१. शत्रुओं के विरुद्ध गमन करनेवाले अग्नि हैं। उन्हीं की स्तुति करो। जिनका धूम-जाल चारों ओर फैलता है, जिनकी दीप्ति को कोई पकड़ नहीं सकता और जो जात-प्रज्ञ हैं, उन अग्नि की पूजा करो।

दामानंविश्वचर्षणेऽग्निंविश्वमनोगिरा ।
उतस्तुषेविष्पर्धसोरथानाम् ॥ २ ॥

दा॒मान॑म् । वि॒श्व॒ऽच॒र्ष॒णे॒ । अ॒ग्निम् । वि॒श्व॒ऽम॒नः॒ ।
गि॒रा । उ॒त । स्तु॒षे॒ । विऽस्प॑र्धसः । रथा॑नाम् ॥ २ ॥

उतापिच हे विश्वचर्षणे विश्वस्य सर्वस्यार्थस्य ज्ञानेन द्रष्टः विश्वमनः सर्वेषु स्थावरजं-गमात्मकेष्वेकमनोयस्य सः एतन्नामक हे ऋषे विस्पर्धसोविगतमात्सर्यस्य यजमानस्य रथा-नां रथादीनां दामानं दातारमेवंविधमग्निं गिरा स्तुतिलक्षणया वाचा स्तुषे स्तोत्रं कुरु ॥२॥

२. सर्वार्थ-दर्शक "विश्वमना" ऋषि, मात्सर्य-शून्य यजमान के लिए रथादि के दाता अग्नि की, वाक्य-द्वारा, स्तुति करो।

येषा॑माबा॒धऋ॒ग्मिय॑इ॒षः॑पृ॒क्षश्च॑नि॒ग्रभे॑ ।
उ॒प॒वि॒दावह्नि॑र्वि॒न्दते॒वसु॑ ॥ ३ ॥

येषा॑म् । आ॒ऽबा॒धः । ऋ॒ग्मियः॑ । इ॒षः । पृ॒क्षः ।
च॒ । नि॒ऽग्रभे॑ । उ॒प॒ऽवि॒दा । वह्निः॑ । वि॒न्दते॑ । वसु॑ ॥ ३ ॥

आबाधः शत्रूणामाभिमुख्येन बाधकः ऋग्मियऋग्भिरर्चनीयः अग्निर्येषामयजमानानां इषोन्नानि पृक्षः अन्नादिरसांश्च निग्रभे निग्रहीतुं ग्रहेर्लेटि छान्दसोविकरणस्यलुक् लोपस्त-आत्मनेपदेष्वितितलोपः ह्रग्रहोर्भश्छंदसीतिभकारः । निगृह्णाति च वह्निर्हविषां वोढा तएताभिः उ-पविदा उपवेदनेन एते हवींषि देवार्थं नयमच्छन्तीत्येवज्ञानेन तेषामेव वसु धनं विंदते लभते॥३॥

३. शत्रुओं के बाधक और ऋचाओं-द्वारा अर्चनीय अग्नि जिनके अन्न और सोमरस को ग्रहण करते हैं, वे धन प्राप्त करते हैं।

अथ चतुर्थी—

उद॑स्यशो॒चिर॑स्थाद्दी॒दि॒युषो॒व्य१॒॑जर॑म् ।
तपु॑र्जम्भस्यसु॒द्युतो॑गण॒श्रियः॑ ॥ ४ ॥

उत् । अ॒स्य॒ । शो॒चिः । अ॒स्था॒त् । दी॒दि॒युषः॑ । वि ।
अ॒जर॑म् । तपुः॑ऽजम्भस्य । सु॒ऽद्युतः॑ । ग॒ण॒ऽश्रियः॑ ॥ ४ ॥

दीदियुषः दीदितिर्दीप्तिकर्मा संदीप्यमानस्य तपुर्जंभस्य तापयितृदंष्ट्रस्य सुद्युतः शोभ-नदीप्तेर्गणश्रियः हविरादानार्थं यजमानगणं श्रयति तस्य अस्य एतादृशस्याग्नेरजरं जरारहितं

पुनःपुनर्मथ्यमानत्वान्नूतनं हविर्भिर्वर्धमानत्वादभिनवं वा शोचिस्तेजः व्युदस्थात् विशेषेण उद्गतमभूत् ॥ ४ ॥

४. अतीव दीप्तिमान्, ताप-दाता, बल-सम्पन्न, शोभन दीप्तिवाले और यजमानों के आश्रित अग्नि का शत्रु-शून्य तथा अभिनव तेज उठ रहा है।

उदु॑ तिष्ठ स्वध्वर॒ स्तवा॑नो दे॒व्या कृ॒पा ।
अ॒भि॒ख्या भा॒सा बृ॑ह॒ता शु॑शु॒क्वनिः॑ ॥ ५ ॥ ९ ॥

उत् । ऊँ इति॑ । ति॒ष्ठ॒ । सु॒ऽअ॒ध्व॒र॒ । स्तवा॑नः । दे॒व्या ।
कृ॒पा । अ॒भि॒ऽख्या । भा॒सा । बृ॒ह॒ता । शु॒शु॒क्वनिः॑ ॥ ५ ॥ ९ ॥

स्वध्वर शोभनयज्ञ हे अग्ने अभिख्या अभिमुखं गच्छत्याभिः प्रसिद्धयाया बृहता बृहत्या भासा दीप्त्या शुशुक्वनिः शुचदीप्तौ दीपनशीलस्त्वं स्तवानः स्तोतृभिः स्तूयमानः सन् देव्या द्योतमानया कृपा ज्वालया उत्तिष्ठ तमःपरिहारार्थमुद्गच्छ । उ प्रसिद्धौ ॥ ५ ॥

५. शोभनयज्ञ अग्नि, सामने विशाल दीप्ति से दीपनशील और स्तूयमान तुम द्योतमाना ज्वाला के साथ उठो।

॥ इति षष्ठस्य द्वितीये नवमो वर्गः ॥ ९ ॥

अथ षष्ठी—

अग्ने॑ या॒हि सु॑श॒स्तिभि॑र्ह॒व्या जुह्वा॑न आनु॒षक् ।
यथा॑ दू॒तो ब॒भूथ॑ हव्य॒वाह॑नः ॥ ६ ॥

अग्ने॑ । या॒हि । सु॒श॒स्तिऽभिः॑ । ह॒व्या । जुह्वा॑नः ।
आ॒नु॒षक् । यथा॑ । दू॒तः । ब॒भूथ॑ । ह॒व्य॒ऽवाह॑नः ॥ ६ ॥

हे अग्ने आनुषक् अनुषक्तं यथाभवति तथा हव्या हव्यानि हवनयोग्यान्यन्नानि जुह्वानः जुह्वन् देवेभ्यः प्रयच्छन् त्वं सुशस्तिभिः शोभनैः स्तोत्रैः सह याहि देवानां हविःप्रदानार्थं गच्छ । अस्य हविःप्रदातृत्वं कथमित्याशंक्याह—यथा त्वं हव्यवाहनः हविषां वोढा देवानां दूतोबभूथ भवसि तथा जुह्वान इत्यन्वयः ॥ ६ ॥

६. अग्नि, तुम हव्य-वाहक दूत हो; इसलिए देवों को हव्य देते हुए सुन्दर स्तोत्र के साथ जाओ।

अथ सप्तमी—

अ॒ग्निं वः॑ पू॒र्व्यं हु॑वे॒ होता॑रं चर्षणी॒नाम् ।
तम॒या वा॒चा गृ॑णे॒ तमु॑ वः स्तुषे ॥ ७ ॥

अ॒ग्निम् । व॒ः । पू॒र्व्यम् । हु॒वे॒ । होता॑रम् । च॒र्ष॒णी॒नाम् ।
तम् । अ॒या । वा॒चा । गृ॒णे॒ । तम् । ऊँ इति॑ । व॒ः । स्तु॒षे॒ ॥ ७ ॥

चर्षणीनां मनुष्याणां होतारं होमनिष्पादकं पूर्व्यं पुरातनं वः युष्मत्वेन युष्मत्संबंधिनमग्निं हुवे आह्वयामि । आहूयच तमग्निं अया अनया सूक्तरूपया वाचा गिरा गृणे शंसामि । किञ्च वोयुष्मदर्थं तमु तमेवाग्निं स्तुषे स्तौमि ॥ ७ ॥

७. मनुष्यों के होम-सम्पादक और पुरातन अग्नि को मैं बुलाता हूँ। इस सूक्त-रूप वचन-द्वारा उन अग्नि की मैं प्रशंसा करता हूँ। तुम्हारे ही लिए उन अग्नि की मैं स्तुति करता हूँ।

अथाष्टमी—

य॒ज्ञेभि॒रद्भु॑तक्रतुं॒ यं कृ॒पा सू॒दय॑न्त॒ इत् ।
मि॒त्रं न जने॒ सुधि॑तमृ॒ताव॑नि ॥ ८ ॥

य॒ज्ञेभि॑ः । अद्भु॑तऽक्रतुम् । यम् । कृ॒पा । सू॒दय॑न्ते । इत् । मि॒त्रम् ।
न । जने॑ । सुऽधि॑तम् । ऋ॒तऽव॑नि ॥ ८ ॥

अद्भुतक्रतुं बहुविधप्रज्ञं यद्वा चित्रकर्माणं मित्रं न यजमानानां मित्रमिव स्थितं सुधितं हविर्भिः संतर्पितं यमग्निं ऋतवनि यज्ञवति जने यजमाने कृपा स्वसामर्थ्येन यज्ञेभिर्यज्ञैः सूदयन्ते इव सूदिः क्षरणकर्मा अध्वर्य्वादयः कामान् क्षारयन्त्येव यजमानस्य कामान्प्रापयन्तीत्यर्थः । तमग्निमुपासेवध्वमित्युत्तरयसंबंधः ॥ ८ ॥

८. बहुविध प्रज्ञावाले, मित्र और तृप्त अग्नि की कृपा से यज्ञ और सामर्थ्य से यज्ञवाले यजमान की मनःकामना पूर्ण होती है।

अथ नवमी—

ऋ॒तावा॑नमृता॒यवो॑ य॒ज्ञस्य॒ साध॑नं गि॒रा ।
उपो॑ एनं जुजुषु॒र्नम॑सस्प॒दे ॥ ९ ॥

ऋ॒तऽवा॑नम् । ऋ॒त॒ऽयव॑ः । य॒ज्ञस्य॑ । साध॑नम् ।
गि॒रा । उपो॒ इति॑ । ए॒न॒म् । जु॒जु॒षु॒ः । नम॑सः । प॒दे ॥ ९ ॥

ऋतायवः यज्ञकामाः हे यजमानाः ऋतावानं यज्ञवन्तं यज्ञस्यसाधनं साधनभूतमेनमग्निं नमसोहविषः पदे स्थाने यज्ञागेया गिरा स्तुतिलक्षणया वाचा उपोशुशुः उपासेवध्वं। विशो- विशोषवन्तीति मध्यमपुरुषस्य प्रथमपुरुषादेशः ॥ ९ ॥

९. यज्ञाभिलाषियो, यज्ञ के साधन और यज्ञवाले अग्नि की, हव्यवाले यज्ञ में, स्तुति-वाक्य-द्वारा, सेवा करो ।

अच्छानोअङ्गिरस्तमंयज्ञासोयन्तुसंयतः ।
होतायोअस्तिविक्ष्वायशस्तमः ॥ १० ॥ १० ॥

अच्छ । नः । अङ्गिरःऽतमम् । यज्ञासः । यन्तु । सम्ऽयतः ।
होता । यः । अस्ति । विक्षु । आ । यशःऽतमः ॥ १० ॥ १० ॥

संयतः स्रुगादिभिः नियताः नोस्माकं यज्ञासोयज्ञाः अंगिरस्तमं अंगिरसां विशिष्टं अ- ग्निमच्छाभिमुख्येन च यन्तु गच्छन्तु। योग्निः विक्षु मनुष्येषु होता होमनिष्पादकःसन् आ सर्वतः यशस्तमः सुमत्तमोंऽयः यशस्वितमोस्ति भवति तमग्निं यन्त्वित्यन्वयः ॥ १० ॥

१०. हमारे नियत यज्ञ अङ्गिरावाले अग्नि के अभिमुख जायें। ये मनुष्यों में होम-निष्पादक और अतीव यशस्वी हैं।

॥ इति षष्ठस्य द्वितीये दशमोवर्गः ॥ १० ॥

अथैकादशी—

अग्नेतवत्येअजरेन्धानासोबृहद्भाः ।
अश्वाइववृषणस्तविषीयवः ॥ ११ ॥

अग्ने । तव । त्ये । अजर । इन्धानासः । बृहत् ।
भाः । अश्वाःऽइव । वृषणः । तविषीऽयवः ॥ ११ ॥

अजर जरारहित हे अग्ने इन्धानासइन्धाना दीप्यमानाबृहत् बृहन्तोमहान्तः त्ये ते सर्वगता- स्तव त्वदीयाभाः भासोरश्मयोवृषणः कामानांवर्षितारः सन्तः तविषीयवः बलमाचरन्तोभव- न्ति। तत्रदृष्टान्तः—अश्वाइव यथा वृषणः रेतसःसेक्तारोश्वा बलमाचरन्तोभवन्ति तद्वत् ॥ ११ ॥

११. अजर अग्नि, तुम्हारी दीप्यमान और महान् रश्मियाँ काम- वर्षक होकर अश्व के समान बल प्रकट करती हैं।

अथ द्वादशी—

सत्वंनऊर्जांपतेरयिंरास्वसुवीर्यम् ।
प्रावनस्तोकेतनयेसमत्स्वा ॥ १२ ॥

स॒ । त्वम् । नः॒ । ऊ॒र्जा॒म् । प॒ते॒ । र॒यिम् । रा॒स्व॒ ।
सु॒ऽवीर्य॑म् । प्र । अ॒व॒ । नः॒ । तो॒के । तन॑ये । स॒मत्ऽसु॑ । आ ॥ १२ ॥

ऊर्जामन्नानां पते स्वामिन् हे अग्ने सतथाविधस्त्वं नोस्मभ्यं सुवीर्यं शोभनवीर्योपेतं रयिं धनं रास्व देहि। नोस्माकं तोके पुत्रे तनये तनोति विस्तारयति पुत्रमिति तनयः पौत्रः तस्मिन्वर्तमानं धनं समत्सु संग्रामेषुच यत रक्षितव्यं धनं तच्च आव प्रकर्षेण रक्ष। अनेन पुत्र-पौत्रप्रार्थनं करोति ॥ १२ ॥

१२. अन्न-पति अग्नि, हमारे लिए तुम शोभन वीर्यवाला धन दो। हमारे पुत्र और पौत्र के पास जो धन है, उसे युद्ध-काल में बचाओ।

यद्वाउ॑वि॒श्पति॑ःशि॒तःसुप्री॑तो॒मनु॑षोवि॒शि ।
विश्वेद॒ग्निःप्रति॒रक्षां॑सिसेधति ॥ १३ ॥

यत् । वै । ऊँ इति॑ । वि॒श्पति॑ः । शि॒तः । सुऽप्री॑तः ।
मनु॑षः । वि॒शि । विश्वा॑ । इत् । अ॒ग्निः । प्रति॑ । रक्षां॑सि । से॒ध॒ति॒ ॥ १३ ॥

विश्पतिः विशां पालयिता शितः हविर्भिस्तीक्ष्णीकृतः सोग्निः सुप्रीतः सुष्ठु प्रीतःसन् मनुषोमनुष्यस्य विशि निवेशने गृहे यद्वै यदा खलु वर्तते तदानीमग्निः विश्वेत् विश्वान्येव तत्पबाधकानि रक्षांसि प्रतिषेधति हिनस्ति। षिधुगत्यां भौवादिकः उ प्रसिद्धौ ॥ १३ ॥

१३. मनुष्य-रक्षक और तीक्ष्ण अग्नि प्रसन्न होकर जभी मनुष्य के गृह में अवस्थित होते हैं, तभी वह सारे राक्षसों को विनष्ट करते हैं। अथ चतुर्दशी—

श्रु॒ष्ट्य॑ग्ने॒नव॑स्य॒मे॒स्तोम॑स्यवीरविश्पते ।
निमा॒यिन॒स्तपु॑षार॒क्षसो॑दह ॥ १४ ॥

श्रु॒ष्टी । अ॒ग्ने॒ । नव॑स्य । मे॒ । स्तोम॑स्य । वी॒र॒ ।
वि॒श्प॒ते॒ । नि । मा॒यिनः॑ । तपु॑षा । र॒क्षसः॑ । द॒ह॒ ॥ १४ ॥

हे वीर शत्रूणां विनाशयितः वीर्यवन् विश्पते विशां पालयितः हे अग्ने नवस्य इदानीं क्रियमाणत्वान्नूतनं मे मदीयं स्तोमस्य स्तोत्रशब्दादिकं श्रुष्टी श्रुत्वा मायिनोमायाविनोरक्षसः कर्मविघ्नकारिणोराक्षसान् तपुषा तापकेन तेजसा निदह नितरां भस्मीकुरु। श्रुष्टी क्त्वाद्य-श्चेति निपातितः यकारलोपश्छान्दसः ॥ १४ ॥

१४. हे वीर और मनुष्य-पालक अग्नि, हमारे नये स्तोत्र को सुनकर मायावी राक्षसों को तापक तेज के द्वारा जलाओ।

अथ पञ्चदशी—

नतस्यमाययाचनरिपुरीशीतमर्त्यः ।
योअग्नयेददाशहव्यदातिभिः ॥ १५ ॥ ११ ॥

न । तस्य । मायया । चन । रिपुः । ईशीत । मर्त्यः । यः ।
अग्नये । ददाश । हव्यदातिऽभिः ॥ १५ ॥ ११ ॥

मर्त्यो मनुष्यो रिपुः शत्रुः चनेति निपातसमुदायोऽप्यर्थे मायया चन मायापि तस्य जनस्य नेशीत ईश्वरो न भवति। यो जनः हव्यदातिभिः हविषां दातृभिः ऋत्विग्भिरग्नये ददाश हवींषि प्रयच्छति। तस्य रिपुर्नास्तीत्यर्थः ॥ १५ ॥

१५. जो मनुष्य हव्यदाता ऋत्विकों के द्वारा अग्नि को हव्य प्रदान करता है, उसको मनुष्य-शत्रु माया-द्वारा भी वश में नहीं कर सकता।

॥ इति षष्ठस्य द्वितीये एकादशो वर्गः ॥ ११ ॥

अथ षोडशी—

व्यश्वस्त्वावसुविदमुक्षण्युरप्रीणादृषिः ।
महोरायेतमुत्वासमिधीमहि ॥ १६ ॥

विऽअश्वः । त्वा । वसुऽविदम् । उक्षण्युः । अप्रीणात् ।
ऋषिः । महः । राये । तम् । ऊँ इति । त्वा । सम् । इधीमहि ॥ १६ ॥

उक्षण्युः धनानां सेक्तारमात्मन इच्छन् यद्वा वृष्टिसेकारमिच्छन् व्यश्वऋषिः एतन्नामकोऽस्मत्पिता वसुविदं वसूनां धनानां लम्भकं त्वा त्वामप्रीणात् धनादिप्राप्त्यर्थं हविर्भिः अतोषयत्। तथा वयमपि महो महते राये धनाय तमु तथाविधमेव त्वा त्वां समिधीमहि सम्यगाज्यादिहविर्भिर्दीपयेम ॥ १६ ॥

१६. अपने को धन का वर्षक बनाने की इच्छा से व्यश्व नामक ऋषि ने तुम्हें प्रसन्न किया था; क्योंकि तुम धनद हो। हम भी महान् धन के लिए उन अग्नि को जलाते हैं।

अथ सप्तदशी—

उशनाकाव्यस्त्वानिहोतारमसादयत् ।
आयजिंत्वामनवेजातवेदसम् ॥ १७ ॥

उशना । काव्यः । त्वा । नि । होतारम् । असादयत् ।
आऽयजिम् । त्वा । मनवे । जातऽवेदसम् ॥ १७ ॥

हे अग्ने काव्यः कविपुत्रउशना एतन्नामकऋषिः मनवे राज्ञे तस्य गृहइत्यर्थः आपर्जि आभिमुख्येन यष्टारं जातवेदसं जातप्रज्ञं त्वा त्वां पुनस्त्वाशब्दआदरार्थः त्वामेव होतारं होमनिष्पादकं न्यसादयत निवरामुपावेशयत ॥ १७ ॥

१७. यज्ञशील और जातप्रज्ञ काव्य (कविपुत्र=उशना ऋषि) ने मनु के घर में तुम्हें होता के रूप से बैठाया था।

विश्वेहित्वांसजोषसोदेवासोदूतमक्रत ।
श्रुष्टीदेवप्रथमोयज्ञियोभुवः ॥ १८ ॥

विश्वे । हि । त्वा । सऽजोषसः । देवासः । दूतम् ।
अक्रत । श्रुष्टी । देव । प्रथमः । यज्ञियः । भुवः ॥ १८ ॥

हे अग्ने विश्वे सर्वे देवासोदेवाः सजोषसः संगताःसंतः अस्माकं हवींष्यानयतीति विचार्य हिरण्यधारणे त्वामेव दूतं हविषां वोढारं दूतमक्रताकार्षुः । ततः देव द्योतमान हे अग्ने प्रथमः देवानांमुख्यभूतस्त्वं श्रुष्टी श्रुष्टीति क्षिप्रनाम क्षिप्रं यज्ञियोदेवानां हविर्दातृत्वेन यज्ञार्होभुवोभूयाः ॥ १८ ॥

१८. अग्नि, समस्त देवों ने मिलकर तुम्हें ही दूत नियुक्त किया था। देव अग्नि, तुम देवों में मुख्य हो। तुम उसी समय यज्ञ-योग्य हो गये थे।

अथैकोनविंशी—

इमंघांवीरोअमृतंदूतंकृण्वीतमर्त्यः ।
पावकंकृष्णवर्तनिंविहायसम् ॥ १९ ॥

इमम् । घ । वीरः । अमृतम् । दूतम् । कृण्वीत ।
मर्त्यः । पावकम् । कृष्णऽवर्तनिम् । विऽहायसम् ॥ १९ ॥

अनया यजमानश्चाग्निं देवानां दूतमकार्षीदित्याह वीरः कर्मणिसमर्थः मर्त्योमनुष्योयजमानः अमृतं मरणधर्मरहितं पावकं पापानांशोधकं कृष्णवर्तनिं वर्तनिमार्गः कृष्णामार्गं विहायसं विहायाइति महन्नाम गुणैस्तेभ्योधिकत्वेनवा महान्तमिमं घ इममेवाग्निं दूतं देवानां वोढृत्वेन दूतं कृण्वीत अकार्षीत् ॥ १९॥

१९. अमर, पवित्र, धूम्र-मार्ग और तेजस्वी इन अग्नि को वीर या समर्थ मनुष्य ने दूत बनाया था।

अथ विंशी—

तंहुवेमयतस्रुचःसुभासंशुक्रशोचिषम् ।
विशामग्निमजरंप्रत्नमीड्यम् ॥ २० ॥ १२ ॥

तम् । हुवेम । यतऽस्रुचः । सुऽभासम् । शुक्रऽशोचिषम् ।
विशाम् । अग्निम् । अजरम् । प्रत्नम् । ईड्यम् ॥ २० ॥ १२ ॥

यतस्रुचः गृहीतस्रुचः यद्वा यज्ञस्थानेषु नियमितस्रुचोवयं सुभासं शोभनदीप्तिं शुक्रशोचिषं दीपनशीलतेजस्कं विशां स्वामिनं यद्वा विशामीड्यमित्यन्वयः मनुष्याणां स्तोतव्यं अजरं जरारहितं प्रत्नं पुरातनं तं तथाविधमग्निं हुवेम स्तोत्रशस्त्रादिभिराह्वयामः ॥ २० ॥

२०. स्रुक् ग्रहण करके हम सुन्दर दीप्तिवाले, शुभ्रवर्ण, तेजस्वी, मनुष्यों के लिए स्तवनीय और अजर अग्नि को हम बुलाते हैं।

॥ इति पञ्चमस्य द्वितीये द्वादशोवर्गः ॥ १२ ॥

अथैकविंशी—

योअस्मैहव्यदातिभिराहुतिंमर्तोविधत् ।
भूरिपोषंसधत्तेवीरवद्यशः ॥ २१ ॥

यः । अस्मै । हव्यदातिऽभिः । आऽहुतिम् । मर्तः ।
अविधत् । भूरि । पोषम् । सः । धत्ते । वीरऽवत् । यशः ॥ २१ ॥

योमर्त्योमनुष्यः हव्यदातिभिर्हविर्दातृभिर्ऋत्विग्भिरस्मै अग्नये आहुतिमविधत विदधाति समनुष्यः भूरि बहु पोषं धनादिभिः पोषणं वीरवत् पुत्रपौत्रादियुक्तं यशः कीर्तिं च धत्ते धारयति तस्मै धनादीनि प्रयच्छतीत्यर्थः ॥ २१ ॥

२१. जो मनुष्य हव्य-दाता ऋत्विकों के द्वारा अग्नि को आहुति देता है, वह प्रचुर पोषक और वीर पुत्र, पौत्र आदि से युक्त अन्न प्राप्त करता है।

अथ द्वाविंशी—

प्रथमंजातवेदसमग्निंयज्ञेषुपूर्व्यम् ।
प्रतिस्रुगेतिनमसाहविष्मती ॥ २२ ॥

प्रथमम् । जातऽवेदसम् । अग्निम् । यज्ञेषु । पूर्व्यम् ।
प्रति । स्रुक् । एति । नमसा । हविष्मती ॥ २२ ॥

प्रथमं देवानां प्रधानभूतं जातवेदसं जातप्रज्ञं पूर्व्यं पुरातनं एतादृशमग्निं यज्ञेषु अग्निष्टोमादियज्ञेषु हविष्मती सोमादिहविर्युक्ता स्रुक् नमसा स्तोत्रेण नमस्कारेण वा सह प्रत्येति अग्निं प्रतिगच्छति ॥ २२ ॥

२२. वेदों में मुख्य, जात-प्रज्ञ और प्राचीन अग्नि के पास हव्य-युक्त स्रुक् नमस्कार के साथ अग्नि के पास आता है।

अथ त्रयोविंशी—

आभिर्विधेमाग्नये ज्येष्ठाभिर्व्यश्ववत्।
मंहिष्ठाभिर्मतिभिः शुक्रशोचिषे ॥ २३ ॥

आभिः। विधेम। अग्नये। ज्येष्ठाभिः। व्यश्वऽवत्।
मंहिष्ठाभिः। मतिऽभिः। शुक्रऽशोचिषे ॥ २३ ॥

विश्वमनोनामकावयं ज्येष्ठाभिः प्रशस्यतमाभिः मंहिष्ठाभिः पूज्यतमाभिः आभिः मतिभिः स्तुतिरूपाभिः स्तुतिभिः शुक्रशोचिषे ज्वालातेजसेऽग्नये विधेम परिचरेम वयमिह व्यश्ववत् यथा व्यश्वोऽस्माकं पिताग्निं स्तुतिभिः पर्यचरत् तद्वद्वयमपि परिचरेम ॥ २३ ॥

२३. व्यश्व के समान स्तुति-द्वारा प्रशास्यतम, पूज्यतम और शुभ्र दीप्ति से युक्त अग्नि की, हम, परिचर्या करते हैं।

नूनमर्च विहायसे स्तोमेभिः स्थूरयूपवत्।
ऋषे वैयश्व दम्यायाग्नये ॥ २४ ॥

नूनम्। अर्च। विऽहायसे। स्तोमेभिः। स्थूरयूपऽवत्।
ऋषे। वैयश्व। दम्याय। अग्नये ॥ २४ ॥

वैयश्व व्यश्वस्य पुत्र हे विश्वमनोनामकऋषे विहायसे महते दम्याय दमे गृहे अरणीभिर्मथ्यमानत्वेन भवाय यद्वा यजमानगृहाणां बाधपरिहारेण हिताय अग्नये नूनं संप्रति स्तोमेभिः त्रिवृत्पञ्चदशादिलक्षणैः स्तोमैः अर्च स्तुहि। तत्र दृष्टान्तः—स्थूरयूपवत् यथा स्थूरयूपो नामर्षिरेनमग्निमानर्च तद्वदर्चेत्यर्थः ॥ २४ ॥

२४. व्यश्व-पुत्र "विश्वमना" ऋषि, "स्थूलयूप" नामक ऋषि के समान तुम यजमान के गृह में उत्पन्न और विशाल अग्नि की, स्तोत्र द्वारा, पूजा करो।

अथ पंचविंशी—

अतिथिं मानुषाणां सूनुं वनस्पतीनाम्।
विप्रा अग्निमवसे प्रत्नमीळते ॥ २५ ॥ १४ ॥

अतिथिम् । मानुषाणाम् । सूनुम् । वनस्पतीनाम् ।
विप्राः । अग्निम् । अवसे । प्रत्नम् । ईळते ॥ २५ ॥ १३ ॥

विप्रा मेधाविनो यजमाना मानुषाणां मनुष्याणां अतिथिं अतिथिवत्पूज्यं वनस्पतीनां सूनुं वनस्पतिरूपाभिररणीभिः जायमानत्वेन तेषां सूनुं प्रत्नं पुरातनमेवंविधमग्निं अवसे रक्षणाय ईळते स्तुतिभिः स्तुवन्ति ॥ २५॥

२५. मेधावी (विप्र) यजमान मनुष्यों के अतिथि और वनस्पति के पुत्र तथा प्राचीन अग्नि की, रक्षण के लिए, स्तुति करते हैं।

॥ इति षष्ठस्य द्वितीये त्रयोदशो वर्गः ॥१३॥

अथ षड्विंशी—

महोविश्वाँअभिषतोऽभिहव्यानिमानुषा ।
अग्नेनिषत्सिनमसाधिबर्हिषि ॥ २६ ॥

महः । विश्वान् । अभि । सतः । अभि । हव्यानि । मानुषा ।
अग्ने । नि । सत्सि । नमसा । अधि । बर्हिषि ॥ २६ ॥

हे अग्ने महः कर्मकर्तृत्वेन महतः विश्वान् सर्वान् सतः स्तोत्रकरणार्थं वर्तमानान् स्तोतॄनभि अभितः त्वं नमसा स्तुत्यया बर्हिष्यधि निषत्सि निषीद ।तथा मानुषा मानुषाणां मनुष्यसंबंधीनि हव्यानि हवींष्यभि अभितः तानि स्वीकर्तुं निषीद ॥ २६ ॥

२६. अग्नि, समस्त प्रधान स्तोताओं के सामने तुम कुश के ऊपर बैठो। तुम स्तुति के योग्य हो। मनुष्य-प्रदत्त हव्य को स्वीकार करो।

वंस्वानोवार्यापुरुवंस्वरायःपुरुस्पृहः ।
सुवीर्यस्यप्रजावतोयशस्वतः ॥ २७ ॥

वंस्व । नः । वार्या । पुरु । वंस्व । रायः । पुरुऽस्पृहः ।
सुऽवीर्यस्य । प्रजाऽवतः । यशस्वतः ॥ २७ ॥

हे अग्ने वार्याणि वरणीयानि पुरु पुरूणि बहूनि गवादीनि नोऽस्मभ्यं वंस्व प्रयच्छ । तथा पुरुस्पृहः पुरुभिर्बहुभिः स्पृहणीयं रायो धनं किं विशिष्टं सुवीर्यस्य शोभनवीर्योपेतं प्रजावतः पुत्रपौत्रादिसहितं यशस्वतः कीर्तिमच्च धनं नोऽस्मभ्यं वंस्व प्रयच्छ ॥ २७॥

२७. अग्नि, वरणीय प्रचुर धन हमें दो। बहुतों-द्वारा अभिलषणीय तथा सुन्दर वीर्यवाले पुत्र, पौत्र आदि के साथ, कीर्ति से युक्त, धन हमें दो।

अथाष्टाविंशी—

त्वंवरोसुषाम्णेग्नेजनायचोदय ।
सदावसोरातिंयविष्ठशश्वते ॥ २८ ॥

त्वम् । व॒रो इति॑ । सु॒ऽसाम्ने॑ । अग्ने॑ । जना॑य । चो॒द॒य॒ ।
सदा॑ । व॒सो॒ इति॑ । रा॒तिम् । य॒वि॒ष्ठ॒ । शश्व॑ते ॥ २८ ॥

वरो सर्वैर्वरणीय वसो शत्रूणां वासयितः यविष्ठ पुनःपुनर्जायमानत्वेन युवतम हे अग्ने त्वं सुषाम्णे सुसाम्ने सुषामादित्वात् षत्वं तत्प्रसादात् शोभनसामवते शश्वते महते जनाय प्रादुर्भूताय स्तोतॄणां सदा सर्वदा रातिं धनादिकं चोदय प्रेरय ॥ २८ ॥

२८. तुम वरणीय, वासदाता और युवक हो। जो सुन्दर साम-गान करते हैं, उनको लक्ष्य करके सदा धन आदि भेजो।

त्वंहिसुप्रतूरसित्वंनोगोमतीरिषः ।
महोरायःसातिमग्नेअपावृधि ॥ २९ ॥

त्वम् । हि । सु॒ऽप्र॒तूः । असि॑ । त्वम् । नः॒ । गोऽम॑तीः ।
इषः॑ । म॒हः । रा॒यः । सा॒तिम् । अ॒ग्ने॒ । अप॑ । वृ॒धि॒ ॥ २९ ॥

हे अग्ने त्वं हिरवधारणे त्वमेव सुप्रतूः स्तोतॄणां धनादिकं सुष्ठु प्रदातासि प्रयच्छसीत्यर्थः। अतएव गोमतीः पश्वादियुक्तानि इषोन्नानि महोमहतोरायोधनस्य मध्ये सातिं देयं धनं च नः स्तोतॄणामस्माकं अपावृधि अपावृणु प्रयच्छेत्यर्थः ॥ २९ ॥

२९. अग्नि तुम अतिशय दाता हो। पशु से युक्त अन्न और महाधन के बीच देने योग्य धन हमें प्रदान करो।

अथ त्रिंशी—

अग्नेत्वंयशाअस्यामित्रावरुणावह ।
ऋतावानासम्राजापूतदक्षसा ॥ ३० ॥ १४ ॥

अग्ने॑ । त्वम् । य॒शाः । अ॒सि॒ । आ । मि॒त्रावरु॑णा ।
व॒ह॒ । ऋ॒तऽवा॑ना । स॒म्ऽराजा॑ । पू॒तऽद॑क्षसा ॥ ३० ॥ १४ ॥

हे अग्ने त्वं यशाः कुशमत्वर्थीयः देवानां मध्ये यशस्वी असि भवसि अतएव त्वं ऋतावाना ऋतावानौ सत्यवन्तौ यज्ञवन्तौवा सम्राजा सम्राजौ सम्यग्राजमानौ पूतदक्षसा पूतद-

यशसौ दक्षइतिबलनाम शुचवतौ मित्रावरुणौ अस्मिन्कर्मण्यावह आहूय। प्रायेण कर्मण्यग्ने-र्मित्रावरुणसहितत्वमस्तीति सूचयति ॥ ३०॥

३०. अग्नि, तुम देवों में यशस्वी हो; इसलिए तुम सत्यवान्, भली भाँति विराजमान और पवित्र बल से युक्त मित्र और वरुण को इस कर्म में ले आओ।

॥ इति षष्ठस्य द्वितीये चतुर्दशोवर्गः ॥ १४ ॥

सखायआशिषामहीति त्रिंशदृचं चतुर्थं सूक्तं अत्रेयमनुक्रमणिका—सखायस्त्रिंशोन्त्यः सौषाम्णस्य वरोर्दानस्तुतिः अन्त्यानुष्टुबिति। व्यश्वपुत्रोवैयश्वनामकऋषिःऔष्णिहं हेत्युक्तत्वादेवदाशीनि त्रीणिसूक्तानि उष्णिक्छंदस्कानि अनुक्तत्वादिन्द्रोदेवता अन्त्यास्तु तिसृषु सुषामाख्यस्य राज्ञः पुत्रस्य वरुनाम्नोराज्ञो दानं स्तूयते अतस्तास्तद्देवताकाः। महाव्रते निष्केवल्येऔष्णिहतृचाशीतावेतत्सूक्तम् तथैव पञ्चमारण्यके शौनकेनसूत्र्यते—सखायआशिषामहियएकइद्विदयतइति। दशमेहनि मरुत्वतीयशस्त्रे सखायइतितिस्रऋचः सूत्रितेच—सखायआशिषामहीति तिस्रउष्णिहइति।

अस्मिन्सूक्ते प्रथमा—

सखा॑य॒ आ शि॑षामहि॒ ब्रह्मेन्द्रा॑य व॒ज्रिणे॑।
स्तु॒ष ऊ॒ षु वो॒ नृत॑माय धृ॒ष्णवे॑ ॥ १ ॥

सखा॑यः। आ। शि॒षा॒म॒हि॒। ब्रह्म॑। इन्द्रा॑य। व॒ज्रिणे॑।
स्तु॒षे। ऊँ इति॑। सु। वः॒। नृऽत॑माय। धृ॒ष्णवे॑ ॥ १ ॥

सखायः मित्रभूता हे ऋत्विजः वज्रिणे वज्रहस्तायेन्द्राय ब्रह्म कर्तव्यमेतत्सूक्तरूपं स्तोत्रमाशिषामहि वयमाशास्मः शास्त्र अनुशिष्टौ लुङि च्लेरङादेशःइत्यपत्ते व्यत्ययेनात्मनेपदम्। वश्च वः सर्वेषामेव युष्माकं अर्थाय नृतमाय सर्वेषां नेतृतमाय यद्वा संग्रामेषु आयुधादीनां नेतृतमाय धृष्णवे शत्रूणां धर्षणशीलाय तस्माइन्द्राय अहमेव सु सुष्ठु स्तुषे स्तौमि ॥ १ ॥

१. मित्र ऋत्विको, वज्रधर इन्द्र के लिए हम इस स्तोत्र को करेंगे। तुम लोगों के लिए संग्रामों में आयुधों के नेता और शत्रुओं के धर्षक इन्द्र के लिए मैं स्तुति करूँगा।

अथ द्वितीया—

शव॑सा॒ ह्यसि॑ श्रु॒तो वृ॑त्र॒हत्ये॑न वृत्र॒हा।
म॒घैर्म॒घोनो॒ अति॑ शूर दाशसि ॥ २ ॥

शर्वसा । हि । असि । श्रुतः । वृत्रहत्येन । वृत्रहा । मघैः ।
मघोनः । अति । शूर । दाशसि ॥ २ ॥

हे इन्द्र त्वं शवसा बलेन श्रुतः प्रसिद्धोसि भवसि हिप्रसिद्धौ । तदेवाह वृत्रहत्येन वृत्रासुरहननेन वृत्रहा वृत्रहन्तेति प्रसिद्धोभवसि । शूर शौर्यवन् हे इन्द्र मघोनोमघवतोधनवतःपुरुषान्मघैः त्वदीयैर्धनैरति अतिक्रम्य दाशसि स्तोतृभ्योस्मभ्यं प्रयच्छसि ॥ २ ॥

२. इन्द्र, तुम बल के द्वारा विख्यात हो। वृत्रासुर का वध करने के कारण तुम वृत्र-हन्ता हुए हो। तुम शूर हो। धन-द्वारा धनवान् व्यक्ति को अधिक धन देते हो।

सनःस्तवानआभररयिंचित्रश्रवस्तमम् ।
निरेकेचिद्योहरिवोवसुर्ददिः ॥ ३ ॥

सः । नः । स्तवानः । आ । भर । रयिम् । चित्रश्रवःऽतमम् । निरेके ।
चित् । यः । हरिऽवः । वसुः । ददिः ॥ ३ ॥

हे इन्द्र सतथाविधस्त्वं स्तवानः अस्माभिः स्तूयमानः सन् चित्रश्रवस्तमं अतिशयेन नानाविधान्नोपेतं रयिं पुत्रं धनं वा नोस्मभ्यमाभर आसंपादय देहीत्यर्थः । हरिवः हरी अश्वौ तद्वन् हे इन्द्र यस्त्वं निरेकेचित् निर्गमनएव वसुः शत्रूणां वासयिताभवसि त्वद्युधनिर्गमनादेव शत्रवः पलायन्ते सद्यः । किञ्च त्वं ददिर्धनानां दाता भवसि ॥ ३ ॥

३. इन्द्र, तुम हमारे द्वारा स्तुत किये जाने पर नानाविध अन्नों से युक्त धन हमें प्रदान करो। अश्ववाले इन्द्र, तुम निर्गमन-समय में ही शत्रुओं के त्रासदाता और दाता होते हो।

आनिरेकमुतप्रियमिन्द्रदर्षिजनानाम् ।
धृषताधृष्णोस्तवमानआभर ॥ ४ ॥

आ । निरेकम् । उत । प्रियम् । इन्द्र । दर्षि । जनानाम् ।
धृषता । धृष्णो इति । स्तवमानः । आ । भर ॥ ४ ॥

हे इन्द्र उतापिच प्रियं प्रीणनात् प्रियतमं निरेकं धनं भवति विरेचनान्निर्गमनाद्वेति तद्धनं जनानां स्तोतृणामस्माकं आदर्षि आविदारय विवृतं कुरु । दृ विदारणे छांदसोविकरणस्य लुक् । विवृत्यच धृष्णो शत्रूणां धर्षणशील हे इन्द्र स्तवानः स्तोतृभिरस्माभिः स्तूयमानः सन् धृषता धृष्टेन मनसा सह आभर तद्धनमस्मभ्यं देहि ॥ ४ ॥

४. इन्द्र, हमारे लिए तुम धन प्रकाशित करो। शत्रु-नाशक, स्तूयमान होकर तुम धृष्ट मन के साथ वही धन हमें दो।

अथ पंचमी—

नतेसव्यंनदक्षिणंहस्तंवरन्तआमुरः ।
नपरिबाधोहरिवोगविष्टिषु ॥ ५ ॥ १५ ॥

न । ते । सव्यम् । न । दक्षिणम् । हस्तम् । वरन्ते । आऽमुरः ।
न । परिऽबाधः । हरिऽवः । गोऽइष्टिषु ॥ ५ ॥ १५ ॥

हे हरिवोऽश्ववन्निन्द्र आमुरः संग्रामेऽभिमुख्येन कर्तारः प्रतियोद्धारो गविष्टिषु पणिभिरपहृतानामंगिरसां गवामन्वेषणेषु ते तव सव्यं हस्तं नवरंते न निवारयन्ति तेषामायुधादिभिर्न निवार्यं भवतीत्यर्थः । तथा दक्षिणं हस्तं च न निवारयन्ति । किंच परिबाधः परितो बाधमानाः वृत्रादयोऽसुराश्च तव सव्यदक्षिणहस्तौ ननिवारयन्ति संग्रामेषु त्वया सर्वे शत्रवः छिन्नहस्ताः सर्वे भोगच्छन्तु त्वं तु तैरबाधितोऽवर्तस इत्यर्थः ॥ ५ ॥

५. अश्ववाले इन्द्र, गौओं के खोजने के समय तुम्हारे प्रति योद्धा लोग तुम्हारा बाँया और दाहिना हाथ नहीं हटा सकते। प्रतिरोधक वृत्र आदि भी तुम्हारे हाथों को नहीं हटा सकते—तुम अबाधित हो।

॥ इति षष्ठस्य द्वितीये पञ्चदशो वर्गः ॥ १५ ॥

अथ षष्ठी—

आत्वागोभिरिवव्रजंगीर्भिर्ऋणोम्यद्रिवः ।
आस्माकामंजरितुरामनःपृण ॥ ६ ॥

आ । त्वा । गोभिःऽइव । व्रजम् । गीःऽभिः । ऋणोमि ।
अद्रिऽवः । आ । स्म । कामम् । जरितुः । आ । मनः । पृण ॥ ६ ॥

हे अद्रिवः वज्रवन्निन्द्र गीर्भिः स्तुतिलक्षणाभिर्वाग्भिः त्वा त्वां आऋणोमि प्राप्नोमि । ऋणु गतौ तनादिः । तत्र दृष्टान्तः—गोभिरिव यथा गोपालो गोभिर्व्रजं गोष्ठं गच्छति तद्वत्त्वां स्तुतिभिः प्राप्नोमीत्यर्थः । ततस्त्वं जरितुः स्तोतुर्मम कामं धनादिविषयं आपृण आपूरय तथा मदीयं मनोमानसं धनादिभिः प्रदानेनापूरय ॥ ६ ॥

६. वज्रधर इन्द्र, स्तुति-वचनों के द्वारा तुम्हें मैं प्राप्त होता हूँ। इसी प्रकार से लोग गौओं के साथ गोष्ठ को प्राप्त होते हैं।

अथ सप्तमी—

विश्वानिविश्वमनसोधियानोवृत्रहन्तम ।
उग्रप्रणेतरधिषूवसोगहि ॥ ७ ॥

विश्वानि । विश्वऽमनसः । धिया । नः । वृत्रहन्ऽतम । उग्र ।
प्रनेतरिति प्रऽनेतः । अधि । सु । वसो इति । गहि ॥ ७ ॥

हे वृत्रहन्तम अतिशयेन वृत्रासुरस्योपद्रवाणां वा हन्तः । नाद्घस्येति तमपो नुडागमः । कीदृश-उग्र उद्गूर्णबल प्रणेतः स्तोतृणां प्रकर्षेण धनादेर्नेतः । आमंत्रितस्य च इत्यस्याविद्यमानवत्त्वात् प्रतिषेधः । तथाविध वसो शत्रूणां वासयितरिन्द्र नः पूजायां बहुवचनं विश्वमनस एतन्नाम्नो मम विश्वानि सर्वाणि स्तोत्राणि कर्माणि वा धिया मनसा सु सुष्ठु अधिगहि अधिगच्छ स्तुत्यतया यष्टव्यतया वा मनोवेगेन गच्छेत्यर्थः । गमेर्लोटि छान्दसः शपो लुक् हेर्ङित्त्वाभावादनुदात्तोपदेशे-त्यनुनासिकलोपः ॥ ७ ॥

७. इन्द्र, तुम वृत्रादि के सर्व-श्रेष्ठ विनाशक हो। हे उग्र, धनदाता और नेता इन्द्र, विश्वमना नामक ऋषि के सारे स्तोत्रों में उपस्थित होना।

अथाष्टमी—

वयंतेअस्यवृत्रहन्विद्यामशूरनव्यसः ।
वसोःस्पार्हस्यपुरुहूतराधसः ॥ ८ ॥

वयम् । ते । अस्य । वृत्रऽहन् । विद्याम । शूर । नव्यसः ।
वसोः । स्पार्हस्य । पुरुऽहूत । राधसः ॥ ८ ॥

हे वृत्रहन् वृत्रस्य हन्तः शूर बलवन् पुरुहूत पुरुभिर्बहुभिराहूयमानेन्द्र नव्यसः नवीयसः ईय-सुनईकारलोपश्छान्दसः नवतरं स्पार्हस्य स्पृहणीयं राधसः राधसाधकं संसिद्धौ धर्मादिः संसाधकं ते धन त्वदीयं अस्य वसोः क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति वसोः सम्प्रदानसंज्ञा चतुर्थ्यर्थे बहुलं छन्दसी-ति वसोः षष्ठी त्वदीयमिदं परिदृश्यमानं धनं वयं विद्याम लभेमहि । विद्लृ लाभे आदादिकः छा-न्दसो विकरणस्य लुक् ॥ ८ ॥

८. वृत्रघ्न, शूर और अनेकों के द्वारा बुलाये जाने योग्य इन्द्र, नवीन, स्पृहणीय और सुखादि का साधक धन हम प्राप्त करेंगे।

अथ नवमी—

इन्द्रयथाह्यस्तितेपरीतंनृतोशवः ।
अमृक्तारातिःपुरुहूतदाशुषे ॥ ९ ॥

इन्द्र । यथा । हि । अस्ति । ते । अपरिऽइतम् । नृतो इति ।
शवः । अमृक्ता । रातिः । पुरुऽहूत । दाशुषे ॥ ९ ॥

हे नृतो सर्वस्यांतर्यामितया नर्तयितरिन्द्र ते त्वदीयं शवोबलं यथा अपरीतमस्ति शत्रुभिरपरिगतमन्यायं भवति हिंपसिद्धौ। यथा हे पुरुहूत पुरुभिर्बहुभिराहूतेन्द्र दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय रातिः धनादिदानयष्टका शत्रुभिरहिंसितं भवति तथोत्त्वं यजमानस्यधनं शत्रवोनहिंसन्ति। यथा त्वदीयबलस्य रक्षकः एवं तस्य धनस्यापि रक्षकइत्यर्थः॥ ९ ॥

९. सबको नचानेवाले इन्द्र, तुम्हारे बल को शत्रु लोग नहीं दबा सकते। बहुतों के द्वारा बुलाये गये इन्द्र, हव्यदाता को जो तुम दान करते हो, उसे कोई नष्ट नहीं कर सकता।

आवृषस्वमहामहमहेनृतमराधसे।
दृह्ळश्चिद्दृह्यमघवन्मघत्तये॥ १० ॥ १६ ॥

आ। वृषस्व। महाऽमह। महे। नृऽतम। राधसे।
दृह्ळः। चित्। दृह्य। मघऽवन्। मघत्तये॥ १० ॥ १६ ॥

हे महामह अतिशयेन सर्वैः पूजनीय नृतम नेतृतमेन्द्र महे महते राधसे शत्रुधनानां संसाधकाय बलार्थं आवृषस्व स्वोदरमासिञ्च सोमं पिबेत्यर्थः। हे मघवन् धनवन्निन्द्र सोमपानेन मघत्तवन् दृह्ळश्चित् दृढानि परैः अबाधितान्यपि शत्रुपुराणि मघत्तये मघानां धनानां लाभाय दृह्य जिघांस विदारयेत्यर्थः॥ १० ॥

१०. अत्यन्त पूजनीय और नेताओं में श्रेष्ठ इन्द्र, महान् धन के लाभ के लिए अपने उदर को सोम-द्वारा सींचो। धनी इन्द्र, धन-प्राप्ति के लिए तुम सुदृढ़ शत्रु-पुरियों को विनष्ट करो।

॥ इति षष्ठस्य द्वितीये षोडशोवर्गः॥ १६ ॥

नूअन्यत्राचिदद्रिवस्त्वंनोजग्मुराशसः।
मघवञ्छग्धितवतन्नऊतिभिः॥ ११ ॥

नु। अन्यत्र। चित्। अद्रिऽवः। त्वत्। नः। जग्मुः। आऽशसः।
मघऽवन्। शग्धि। तव। तत्। नः। ऊतिऽभिः॥ ११ ॥

हे अद्रिवः वज्रवन्निन्द्र त्वं धनवान् दातावेत्यपरिज्ञाय नोस्मदीयानि आशसः आशंसनान्यभिलाषाः त्वत् त्वत्तोन्यत्र देवादौ नूचित् पुरा जग्मुः अगच्छन् तत्र फलं नालभन्त। इदानीं त्वं धनवान् त्वं दानशीलइत्यस्माभिर्ज्ञातं अतएव हे मघवन् धनवन् इन्द्र तव त्वदीयं शत्रुपुरविदारणलब्धं धनं ऊतिभिः रक्षणैः नोस्मभ्यं शग्धि देहि शग्धीति दानकर्मा शकोतेर्लोटि छान्दसोविकरणस्यलुक्॥ ११ ॥

११. वज्री और धनी इन्द्र, हम लोगों ने तुमसे पहले अन्य देवों के निकट आशायें की थीं; (परन्तु निष्फल)। इस समय तुम हमें धन और रक्षण दो।

अथ द्वादशी—

नह्यंङ्गनृतोत्वदन्यंविन्दामिराधसे ।
रायेद्युम्नायशर्वसेचगिर्वणः ॥ १२ ॥

नहि । अङ्ग । नृतो इति । त्वत् । अन्यम् । विन्दामि ।
राधसे । राये । द्युम्नाय । शवसे । च । गिर्वणः ॥ १२ ॥

हे नृतो नर्तयितः गिर्वणः गीर्भिः स्तुतिभिः वननीय संभजनीयेन्द्र राधसे फलसंसाधकायान्नाय राये धनाय द्युम्नाय द्योतमानाय यशसे शवसे वर्धकाय बलायच त्वत्त्वत्तोन्यं नहि विन्दामि न लभे । अंग प्रसिद्धौ ॥ १२ ॥

१२. नचानेवाले और स्तोत्र-पात्र इन्द्र, अन्न-प्रकाशक यश और बल के लिए तुम्हारे सिवा अन्य किसी को नहीं जानता हूँ।

एन्दुमिन्द्रायसिञ्चतपिबातिसोम्यंमधु ।
प्ररार्धसाचोदयातेमहित्वना ॥ १३ ॥

आ । इन्दुम् । इन्द्राय । सिंचत । पिबाति । सोम्यम् । मधु ।
प्र । राधसा । चोदयाते । महिऽत्वना ॥ १३ ॥

हे ऋत्विजः इन्दुं स्यंदनशीलं सोमं इंद्राय इन्द्रार्थमासिञ्चत आश्रयणद्रव्येण सेचनं कुरुत अभिषुणुतेत्यर्थः। ततः सोम्यं सोममयं मधु मधुकरं सोमरसं पिबाति पिबतु पीत्वाच सइन्द्रः महित्वना स्वमहत्त्वेनैव राधसा अन्नेन सह धनादिकं स्तोतृभ्यः प्रचोदयाते प्रकर्षेण चोदयति । यद्वा यजमानः महित्वना इन्द्राय प्रदीयमानत्वादस्य महत्त्वं महत्वयुक्तेन राधसान्नेन सह स्तोतॄन्प्रचोदयति इन्द्राय हविर्देहीति स्तोतॄन् प्रेरयतीत्यर्थः ॥ १३ ॥

१३. इन्द्र के लिए ही तुम सोम-सिंचन करो (सोम चुआओ)। इन्द्र सोममय मधु (रस) पियें। वह अपने महत्त्व और अन्न के साथ धनादि भेजते हैं।

अथ चतुर्दशी—

उपोहरीणांपतिंदक्षंपृञ्चन्तमब्रवम् ।
नूनंश्रुधिस्तुवतोअश्व्यस्य ॥ १४ ॥

उपो इति । हरीणाम् । पतिम् । दक्षम् । पृञ्चन्तम् । अब्रवम् ।
नूनम् । श्रुधि । स्तुवतः । अश्व्यस्य ॥ १४ ॥

हरीणां हरितवर्णानामश्वानां पति पालयितारं दक्षं वर्धकं स्वबलं पुंचन्यं पृचोसंपर्के मरुत्तु योजयन्तम् यद्वा शत्रुषु स्वबलमायुधादिभिः संपर्चयन्तमेवादशमिन्द्रं त्वामुपो अमर्दं विश्वमना अहं स्तोत्रं करवाणि । अश्व्यस्य व्यश्वोनामर्षिः अश्वशब्देनोच्यते तस्य पुत्रस्य स्तुवतः स्तोत्रं कुर्वतोमम संबन्धिनीं त्वद्विषयां स्तुतिं नूनं सम्प्रति श्रुधि शृणु ॥ १४ ॥

१४. अश्वों के अधिपति इन्द्र की मैं स्तुति करूँ। वे अपना वर्द्धक बल दूसरे को देते हैं। स्तोता व्यश्व ऋषि के पुत्र की (मेरी) स्तुति सुनो।

नह्य१ङ्गपुराचनजज्ञेवीरतरस्त्वत् ।
नकीरायानैवथानभन्दना ॥ १५ ॥ १७

नहि । अङ्ग । पुरा । चन । जज्ञे । वीरऽतरः । त्वत् ।
नकिः । राया । न । एवऽथा । न । भन्दना ॥ १५ ॥ १७॥

हे इन्द्र त्वत् त्वत्तः पुरा पूर्वं वीरतरः सामर्थ्यवान्कश्चिन्नहि जज्ञे न जातः खलु । अंग प्रसिद्धौ । त्वमेव सामर्थ्यवान् जातइत्यर्थः । किञ्च त्वत्तोपि राया धनेन समर्थोनकिर्नकश्चिदस्ति । तथा एवथा शत्रुपुराणि संग्रामं वा प्रतिगमनेन त्वत्तोधिकोनजातः । यद्वा एवथा अवरक्षणादिषु अकारस्य एकारश्छान्दसः औणादिकोथप्रत्ययः शरणागतानां स्तोतॄणां पावनेन त्वत्तोधिकोनास्ति । किंच भन्दना भंदतिः स्तुतिकर्मा स्तुत्याच त्वदधिकोनजातः भनवान्रक्षकः स्तुत्यश्च त्वत्तोन्योनजज्ञइति ॥ १५ ॥

१५. इन्द्र, प्राचीन समय में तुमसे अधिक धनी, समर्थ, आश्रयवाला और स्तुति-युक्त कोई नहीं उत्पन्न हुआ।

॥ इति षष्ठस्य द्वितीये सप्तदशोवर्गः ॥१७॥

एदुमध्वइति तृचः पूर्वोक्तब्राह्मणाच्छंसिशस्त्रे वैकल्पिकोनुरूपः सूत्रितंच—एदुमध्वोमदिन्तरमेवोन्विन्द्रंस्तवामसखायइति ।

सूक्ते षोडशी—

एदुमध्वोमदिन्तरंसिञ्चवाध्वर्योअन्धसः ।
एवाहिवीरःस्तवतेसदावृधः ॥ १६ ॥

आ । इत् । ॐ इति । मध्वः । मदिन्ऽतरम् । सिञ्च । वा ।
अध्वर्यो इति । अंधसः । एव । हि । वीरः । स्तवते । सदाऽवृधः ॥१६॥

हे अध्वर्यो अध्वरस्यनेत ऋत्विक् मध्वोमदकरस्यान्धसः सोमलक्षणस्यान्नस्य मदिन्तरं अत्यर्थं मादयितृतमं सोमरसमेव आसिञ्च इन्द्रार्थं । अयमेवेन्द्रः स्तवतेहि स्तोतृशास्त्रादिभिः स्तूयते खलु । कीदृशः वीरः विक्रान्तः सदावृधः सर्वदावर्धमानः स्तुवायेन्द्राय सोमोदातव्यः तस्मादासिञ्चेति समन्वयः ॥ १६ ॥

१६. ऋत्विक्, तुम मदकर सोम-रूप अन्न के अतीव मदकर अंश (सोमरस) का, इन्द्र के लिए, सेचन करो। इन वीर और सदा वर्द्धनशील इन्द्र की ही लोग स्तुति करते हैं।

इन्द्रंस्थातर्हरीणांनकिष्टेपूर्व्यस्तुतिम् ।
उदानंशशवसानभन्दना ॥ १७ ॥

इन्द्रं । स्थातः । हरीणाम् । नकिः । ते । पूर्व्यऽस्तुतिम् ।
उत् । आनंश । शवसा । न । भन्दना ॥ १७ ॥

हे हरीणां स्थातः अश्वानामधिष्ठातरिन्द्र ते त्वदीयां पूर्व्यस्तुतिं पूर्वैर्महर्षिभिः कृतां स्तुतिमुपलक्षणं इदानींतनैःक्रियमाणामपिस्तुतिं नकिर्नकश्चिद शवसा बलेन उदानंश व्याप्नोति । अश्नोत्यायो लिटि अश्नोतेश्चेतिनुट् छान्दसआगमः कश्चिन्नातिक्रामतीत्यर्थः । किंच भन्दना सर्वैः प्रार्थनीयत्वात् पूजनीयेन धनेन स्तुत्यारा त्वदीयां स्तुतिं नकश्चिदतिक्रामति त्वत्तोबलवान्धनी स्तुत्योवान्योनास्तीत्यर्थः ॥ १७ ॥

१७. हरि नामक अश्वों के स्वामी इन्द्र, तुम्हारी पहले की की गई स्तुतियों को कोई बल अथवा धन के कारण नहीं लाँघ सकता।

तंवोवाजानांपतिमहूमहिश्रवस्यवः ।
अप्रायुभिर्यज्ञेभिर्वावृधेन्यम् ॥ १८ ॥

तम् । वः । वाजानाम् । पतिम् । अहूमहि । श्रवस्यवः ।
अप्रायुऽभिः । यज्ञेभिः । ववृधेन्यम् ॥ १८ ॥

अप्रायुभिः कर्मसु अप्रमाद्यन्मनुष्ययुक्तैः अथवा अप्रमत्ताएकशस्थित्वैवकर्मकुर्वन्ति कर्मारम्भनान्यदेशं गच्छन्तीत्यर्थः एवं विधमनुष्ययुक्तैर्यज्ञेभिर्यज्ञैः एवादशमनुष्यैर्यज्ञैर्वा वावृधेन्यं वर्धनीयं वाजानामन्नानां पतिं स्वामिनं वः यष्टृयष्टव्यसंबन्धेन युष्मदीयंवं तादृशमिन्द्रं श्रवस्यवः वयमन्नकामाः सन्तः अहूमहि आह्वयामः । ह्वयतेर्लुङि बहुलंछन्दसीति संप्रसारणम् ॥ १८ ॥

१८. अन्नाभिलाषी होकर हम, जिन यज्ञों में ऋत्विक्गण प्रमत्त नहीं होते, उन्हीं यज्ञों के द्वारा, वर्द्धनीय अन्नपति इन्द्र को बुलाते हैं।

पूर्वोक्तस्य सूक्ते एतोन्विन्द्रमित्येवौदृचौ वैकल्पिकौस्तोत्रियानुरूपौ सूत्रितञ्च—एतोन्विन्द्रंस्तवामसखायःस्तुहीन्द्रंव्यश्ववदिति।

तयोः प्रथमा सूक्ते एकोनविंशी—

एतोन्विन्द्रंस्तवामसखायःस्तोम्यंनरम्।
कृष्टीर्योविश्वाअभ्यस्त्येकइत्॥ १९ ॥

एतो इति। नु। इन्द्रम्। स्तवाम। सखायः। स्तोम्यम्।
नरम्। कृष्टीः। यः। विश्वाः। अभि। अस्ति। एकः। इत्॥ १९॥

हे सखायः समानख्याना मित्रभूता वा हे ऋत्विजः नु क्षिप्रं एतो आगच्छतैव। किमर्थं तदाह स्तोम्यं स्तोमार्हं नरं सर्वस्यनेतारं तमिन्द्रं स्तवाम स्तोत्रं करवाम। यइन्द्रः एकइद् एको-सहायएवसन् विश्वाः सर्वाः कृष्टीः शत्रुसेनाः अभ्यस्ति अभिभवति तं स्तवामेतिशेषः॥१९॥

१९. मित्रभूत ऋत्विको, तुम शीघ्र आओ। हम स्तुति-योग्य नेता इन्द्र की स्तुति करेंगे। यह इन्द्र अकेले ही सारी शत्रु-सेना को अभिभूत करते हैं।

अथ विंशी—

अगोरुधायगविषेद्युक्षायदस्म्यंवचः।
घृतात्स्वादीयोमधुनश्चवोचत॥ २० ॥ १८ ॥

अगोऽरुधाय। गोऽइषे। द्युक्षाय। दस्म्यम्। वचः। घृतात्।
स्वादीयः। मधुनः। च। वोचत॥ २०॥ १८॥

हे ऋत्विजः अगोरुधाय गाःस्तुतीरुणद्धीति गोरुधः नगोरुधः अगोरुधः तस्मै अविनाशयति आदरेण शृणोतीत्यर्थः तादृशाय अतएव गविषे स्तोत्राणीच्छते द्युक्षाय दीप्यमानायेन्द्राय दस्म्यं दर्शनीयं घृतात्स्वादुतराज्याज्यान्मधुनश्च स्वादीयः अतिशयेन स्वादुभूतं वचः स्तोत्ररूपं वाक्यं वोचत ब्रूत ऋत्विग्भ्यः स्वंकर्म यजमानोपि कृतवान् भवतीति यदिदमिन्द्रविषयंवचः घृतान्मधुनश्च स्वादुतरं भवत्वित्याशास्ते। तदाहभगवानाश्वलायनः—वचएवमदं घृताच्चमधुनश्चस्वादीयोस्त्विमौविःस्वादीयोस्त्वित्येवतदाहेति[1]॥ २०॥

२०. ऋत्विको, जो इन्द्र स्तुति को नहीं रोकते, स्तुति की अभिलाषा करते हैं, उन्हीं दीप्तिशाली इन्द्र के लिए घृत और मधु से भी स्वादु और अत्यन्त मीठा वचन कहो।

॥ इति षष्ठस्य द्वितीयेष्टादशोवर्गः॥ १८॥

---

1 गृ०सू० १. १.।

अथैकविंशी—

यस्यामितानिवीर्या॒३॑नराधः॒पर्येतवे।
ज्योति॒र्नविश्व॑म॒भ्यस्ति॒दक्षिणा ॥ २१ ॥

यस्य॑ । अमि॑तानि । वी॒र्या॑ । न । राधः॑ । परि॑ऽएतवे ।
ज्योतिः॑ । न । विश्व॑म् । अ॒भि । अस्ति॑ । दक्षि॑णा ॥ २१ ॥

यस्येन्द्रस्य वीर्या वीर्याणि वृत्रहननादिलक्षणानि सामर्थ्यानि अमितानि अस्य इयन्ति सामर्थ्यानि नान्यानीति परिमितानि नभवन्ति। यद्वा मीञ् हिंसायां छान्दसोह्रस्वः शत्रुभिरहिंसितानि भवन्ति। तथा यस्येन्द्रस्य राधोधनं न पर्येतवे शत्रुभिः परिगंतुं प्राप्तुं शक्यं न भवति। अतएवास्यदक्षिणा धनं दानमभ्यस्ति विश्वं सर्वं स्तोतृजनं अभिभवति। तत्रदृष्टान्तः— ज्योतिर्न ज्योतिषामयनत्वाज्ज्योतिरन्तरिक्षं यथान्तरिक्षं सर्वंलोकं पिधाय तिष्ठति तद्वत् स्तोतृजनं धनदानेन पिधत्तइत्यर्थः। यद्वा येन दत्तं धनं सर्वं शत्रुजनमभिभवति येनदत्तं धनमासाद्यातः शत्रूनभिभवतीत्यर्थः ॥ २१ ॥

२१. जिन इन्द्र के वीर-कर्म असीम हैं, जिनके धन को शत्रु नहीं पा सकते और जिनका दान, ज्योति (अन्तरिक्ष) के समान, सारे स्तोताओं को व्याप्त करता है—

स्तु॒हीन्द्रं॑व्यश्व॒वदनू॑र्मिंवा॒जिनं॒यम॑म्।
अ॒र्योगयं॒मंह॑मानं॒विदा॒शुषे॑ ॥ २२ ॥

स्तु॒हि । इन्द्र॑म् । व्य॒श्व॒ऽवत् । अनू॑र्मिम् । वा॒जिन॑म् । यम॑म् ।
अ॒र्यः । गय॑म् । मंह॑मानम् । वि । दा॒शुषे॑ ॥ २२ ॥

हे विश्वमनः अनूर्मिं ऊर्मिर्हिंसाकर्मा कैश्चिदप्यहिंस्यं अथवा शत्रुभिरगंतव्यं अतएव वाजिनं बलवन्तं यमं स्तोतृभिः सुनियतमेवादृशमिन्द्रं स्तुहि। स्तोत्रेदृष्टान्तः—व्यश्ववत् यथा व्यश्वोविश्वमनसः पिता इन्द्रमस्तौत् तद्वत् स्तुहीत्यर्थः। स्तुतश्चेत् अर्यः स्वामीन्द्रः दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय मंहमानं पूज्यमानं गयं धनं यद्वा देवानां पूजायै गयं गृहं। गृहमस्त्विषेव देवाहविर्भिःपूज्यन्ते तादृशं गृहं वितरति तस्मात् त्वं धनगृहलाभाय स्तुहीत्यर्थः ॥ २२ ॥

२२. उन्हीं न मारने योग्य, बली और स्तोताओं के द्वारा नियन्त्रित इन्द्र की, व्यश्व ऋषि के समान, स्तुति करो। स्वामी इन्द्र हव्यदाता को प्रशस्त गृह देते हैं।

अथ त्रयोविंशी—

एवानूनमुपस्तुहिवैयश्वदशमंनवम् ।
सुविद्वांसंचर्कृत्यंचरणीनाम् ॥ २३ ॥

एव । नूनम् । उप । स्तुहि । वैयश्व । दशमम् । नवम् ।
सुऽविद्वांसम् । चर्कृत्यम् । चरणीनाम् ॥ २३ ॥

हे वैयश्व व्यश्वस्यपुत्र विश्वमनः चर्षणीनां मनुष्याणां देहेस्थितानां नवानां प्राणानां दशमं दशसंख्यापूरकं । तथाच—नववै पुरुषेप्राणामनुष्येषुवर्तमानाइन्द्रस्तेषां दशधाभवतींद्रस्यात्मानं दशधाचरन्तमिति[1] । एतादृशं अतएव नवं स्तुत्यं सुविद्वांसं अंतर्यामित्वात्सुष्ठु सर्वं जानन्तं चर्कृत्यं भूयोभूयः कार्येषु सर्वैर्नमस्कर्तव्यमेवंविधमिन्द्रं एव नूनमिदानीमुपस्तुहि समीपेस्तुहि ॥२३॥ २३. व्यश्व के पुत्र विश्वमना, मनुष्य के दसवें प्राण इन्द्र हैं; इसलिए अभिनव, विद्वान् तथा सदा नमस्कार के योग्य इन्द्र की स्तुति करो।

अथ चतुर्विंशी—

वेत्थाहिनिर्ऋतीनांवज्रहस्तपरिवृजम् ।
अहरहःशुन्ध्युःपरिपदामिव ॥ २४ ॥

वेत्थ । हि । निःऽऋतीनाम् । वज्रऽहस्त । परिऽवृजम् ।
अहःऽअहः । शुन्ध्युः । परिपदाम्ऽइव ॥ २४ ॥

इदानीमृषिरिन्द्रं संबोध्याह हे वज्रहस्त वज्रयुक्तहस्तेन्द्र निर्ऋतीनामुपद्रवकारिणां रक्षसां परिवृजं परिवर्जनं हिंसाधारणे त्वमेववेत्थ जानीषे । तत्रदृष्टान्तः—अहरहः शुन्ध्युः अस्मिन्दिवसेसति ब्राह्मणा आत्मीयं कर्म कृत्वा शुद्धाभवन्तीति शोधहेतुत्वात् शुन्ध्युरादित्यः परिपदामिव परितः पद्यमानानां इव यद्वा परिपदां समानाधिकरणः परितः पततां पक्षिणां वर्जनं स्वस्थानत्यागं अहरहः प्रतिदिवसं यथा वेत्ति उदिते सूर्ये पक्षिणः स्वस्थानं परित्यज्य सर्वतोगच्छन्ति खलु । एवं त्वयीन्द्रे स्वबलेन प्रकाशमानेसति शत्रवः स्वपुरादि त्यक्त्वा पलायन्त इत्यर्थः ॥ २४ ॥

२४. जैसे आदित्य प्रतिदिन पक्षियों का उड़ना जानते हैं, वैसे ही, हे वज्रहस्त इन्द्र, तुम निर्ऋतियों (राक्षसों) का दमन समझते हो।

---

1 तै० ब्रा० १. ३. ५.

अथ पञ्चविंशी—

तदिन्द्रावआभरयेनादंसिष्ठकृत्वने ।
द्विताकुत्सायशिश्नथोनिचोदय ॥ २५ ॥ १९ ॥

तत् । इन्द्र । अवः । आ । भर । येन । दंसिष्ठ । कृत्वने ।
द्विता । कुत्साय । शिश्नथः । नि । चोदय ॥ २५ ॥ १९ ॥

हे इन्द्र तदवस्तद्रक्षणमस्मभ्यमाभर हे दंसिष्ठ अत्यन्तं दर्शनीय यद्वा शत्रूणामुपक्षपयितरिन्द्र कृत्वने कर्मकुर्वते यजमानाय तदर्थं येन पालनमकृथाः तद्रक्षणमाभरेति समन्वयः। किञ्च कुत्साय कुत्सनामकाय राजर्षये द्विता द्विधा प्रकारेण शिश्नथः त्वं शत्रूनवधीः तस्मै दैवं पालनमकार्षीरित्यर्थः तद्रक्षणमप्यस्मभ्यं निचोदय नितरामस्मदर्थं प्रेरय। यद्वा कृत्वन इति सामान्येनोक्त्वा विशेषेण तदेवाह कुत्सायेत्यादि। शेषं पूर्ववत् ॥ २५ ॥

२५. अतीव दर्शनीय इन्द्र, कर्मनिष्ठ यजमान के लिए हमें अपना आश्रय दो। कुत्स नामक राजर्षि के लिए तुमने दो प्रकार से शत्रुओं का वध किया है। हमें वही रक्षा दो।

॥ इति षष्ठस्य द्वितीये एकोनविंशोवर्गः ॥ १९ ॥

अथ षड्विंशी—

तमुंत्वानूनमीमहेनव्यंदंसिष्ठसंन्यसे ।
सत्वंनोविश्वाअभिमातीःसक्षणिः ॥ २६ ॥

तम् । ऊँ इति । त्वा । नूनम् । ईमहे । नव्यम् । दंसिष्ठ ।
संन्यसे । सः । त्वम् । नः । विश्वाः । अभिऽमातीः । सक्षणिः ॥ २६ ॥

हे दंसिष्ठ अतिशयेन दर्शनीयेन्द्र नव्यं स्तोतृभिः स्तोतव्यं तमु तादृशमेव त्वा त्वां नूनमिदानीमीमहे वयं याचामहे। किमर्थं संन्यसे असु क्षेपणे धातोः क्विप् संन्यासार्थं याचामह इति शेषः। तथाविधस्त्वं नोऽस्माकं विश्वाः सर्वा अभिमातीः शत्रुसेनाः सक्षणिः सहेः सनिः प्रत्ययः सहनशीलोऽभिभवनशीलो भवसि ॥ २६ ॥

२६. अतीव दर्शनीय इन्द्र, तुम स्तुति-योग्य हो। देने के लिए तुमसे हम धन की याचना करते हैं। तुम हमारी सारी शत्रु-सेना के अभिभव-कर्त्ता हो।

अथ सप्तविंशी—

यच्छुष्णादहंसोमुचयोवार्यात्सप्तसिन्धुषु ।
वधर्दासस्यतुविनृम्णनीनमः ॥ २७ ॥

यः । ऋक्षात् । अंहसः । मुचत् । यः । वा । आर्यात् । सप्त ।
सिन्धुषु । वधः । दासस्य । तुविऽनृम्ण । नीनमः ॥ २७ ॥

पूर्वोर्धर्चः परोक्षकृतः यइन्द्रऋक्षात् ऋन्यनुष्यान् ऋणोति ऋणोतेरौणादिकोऽपत्ययः यस्माद्वक्षसोथावदंहसः पापरूपादुपद्रवान्मुचत् मुञ्चति राक्षसरूपं नयाचते किंपुनस्त्वंहन्तीत्यर्थः । अपिच यइन्द्रः सप्तसिंधुषु गंगाद्यासु नदीषु यद्वा सप्त सर्पणशीलासु सिंधुषु तत्कूलेष्वित्यर्थः गंगायांघोषइतिवत् । तेषु वर्तमानानां स्तोतॄणां आर्यात् धनादिकं प्रेरयेत् ऋगतिप्रापणयोः आशीर्लिङि गुणोर्तिसंयोगाद्योरिति गुणः बहुलंछन्दसीति लिङ्यप्याडागमः । अयमत्यक्षः हे तुविनृम्ण बहुधनेन्द्र दासस्योपक्षपयितुरसुरस्य वधः हननसाधनमायुधं नीनमः नमय ॥२७॥ २७. जो इन्द्र राक्षस-विहित पाप से मुक्त करते हैं और जो सिन्धु आदि सातों नदियों के तट पर वर्त्तमान यजमानों के पास धन भेजते हैं, वही तुम, हे बहु-धनी इन्द्र, असुर शत्रु के वध के लिए अस्त्र नीचे करो।

यथावरोसुषाम्णेसनिभ्यआवहोरयिम् ।
व्यश्वेभ्यःसुभगेवाजिनीवति ॥ २८ ॥

यथा । वरो इति । सुऽसाम्ने । सनिऽभ्यः । आ । अवहः ।
रयिम् । विऽअश्वेभ्यः । सुऽभगे । वाजिनीऽवति ॥ २८ ॥

अनेनऋचेन वरोर्दानंस्तूयते—हे वरो वरुनामकराजन् सुषाम्णे सुसाम्ने सुषामाख्यं राजानं स्वपितरमुद्दिश्य तस्योत्तमलोकप्राप्त्यर्थं सनिभ्यो भिक्षमाणेभ्यो मा कोशात् आहृत्य रयिं धनं यथा पुरा अवहः प्रापितवानसि अतएवमिदानीं व्यश्वेभ्यः व्यश्वपुत्रेभ्योऽस्मभ्यं धनमावह । वाजिनीवतीतिपदलिंगादियमुषस्या अर्धर्चोऽप्युषस्यइति शौनकेनोक्तम्—यथा वरोसुषाम्णइत्युत्तमस्त्वौषसस्तृचइति । हे सुभगे शोभनधनयुक्ते वाजिनीवति अन्नवति मधुमनुवादार्थः । यद्वा वाजोवाजनं गमनमस्यास्तीति वाजिनी अश्वं तद्वति हे उषः त्वं चास्मभ्यं धनं प्रयच्छ वरोर्बहुधनदानात्तस्य दानस्तुतिः । यद्वा विश्वमनाऋषिः वरुं संबोध्याह हे सुभगे शोभनधने वाजिनीवति अन्नवति हे उषः यथा त्वं सुषाम्णे सुषामनाम्ने मम पित्रे धनं दत्वा तेनैव सुषाम्णा सनिभ्योयाचमानेभ्यः धनं यथा प्रापितवत्यसि तेन यथा दानमकारयः एवं मह्यमपि धनं दत्वा व्यश्वेभ्यः पूजायां बहुवचनं व्यश्वपुत्राय विश्वमनसे धनं प्रापयेति यथापि दानंकरोषि । हेवरो उषसमेवंप्रदेत्युषिराह ॥ २८ ॥

२८. वरु राजा, अपने "पितर" सुषामा राजा के लिए प्राचीन समय में जैसे तुमने याचकों को धन दिया था, वैसे ही इस समय व्यश्वों (हम लोगों) को दो। शोभन धनवाली और अन्नवाली उषा, तुम भी धन दो।

अथैकोनत्रिंशी—

आनार्यस्यदक्षिणाव्यश्वाँएतुसोमिनः ।
स्थूरंचराधःशतवत्सहस्रवत् ॥ २९ ॥

आ । नार्यस्य । दक्षिणा । विऽअश्वान् । एतु । सोमिनः ।
स्थूरम् । च । राधः । शतऽवत् । सहस्रऽवत् ॥ २९ ॥

अनया धनं ऋषिराचचक्षानित्याह नार्यस्य नरहितोनर्यः तस्यापत्यंनार्यः तस्मात् संबन्ध-मात्रे तस्येदमित्यण् तस्य सोमिनः सोमवतोयजमानस्य यद्वा व्यश्वानां विशेषणं तादृशस्य वरोर्दक्षिणादानं सोमवतोव्यश्वान् व्यश्वपुत्रानस्मानेतु आगच्छतु । किंच स्थूरं स्थूलं शतवत्स-हस्रवत् शतसहस्रधनयुक्तं राधोधनं चास्मानागच्छतु ॥ २९ ॥

२९. मनुष्यों के हितैषी और सोमवाले यजमान (वरु) की दक्षिणा सोम से युक्त व्यश्व-पुत्रों (हम लोगों) के पास आवे। सौ और हजार स्थूल धन हमारे पास आवें।

यत्वापृच्छादीजानःकुहयाकुहयाकृते ।
एषोअपश्रितोवलोगोमतीमवतिष्ठति ॥ ३० ॥ २० ॥

यत् । त्वा । पृच्छात् । ईजानः । कुहया । कुहयाऽकृते । एषः ।
अपऽश्रितः । वलः । गोऽमतीम् । अव । तिष्ठति ॥ ३० २० ॥

इदानीमुषसं संबोध्याभिधीयते हे कुहयाकृते सकरुः कुह कुत्रतिष्ठतीत्येतदिच्छयाभिलक्ष-णमत्रैर्जिज्ञासुभिः पुरस्कृते कुहशब्दात् क्यच् एतादृशे हे उषः त्वा त्वां यद्यदा कश्चित् पृच्छा-त् पृच्छति ईजानः इष्टवान् वरुः कुहया कतिष्ठतीति यदा पृच्छति तदानीमपश्रितः सर्वैराश्रितः यद्वा विवृतद्वारः । यदा याचमानाआगच्छन्ति तदा दौवारिका न प्रतिबध्नन्तीत्यर्थः तादृशः वलोवरः स्वबलेनावरकः शत्रूणां यद्वा भिक्षूणां धनादिप्रदानेनावरिता एषोएषवरुः गोमतीं एतन्नामिकां नदीं कालाध्वनोरितिद्वितीया तस्यास्तीरे अवतिष्ठतीति तदानीं त्वं कथयसि ॥३०॥

३०. उषादेवी, जो तुमसे पूछते हैं कि "वरु कहाँ रहते हैं", वे अन्न-जिज्ञासु हैं। यदि तुमसे कोई पूछे कि "कहाँ", तो सबके आश्रय-स्थल और शत्रु-निवारक यह वरु राजा गोमती के तट पर रहते हैं—ऐसा कहना। ॥ इति षष्ठस्य द्वितीये विंशोवर्गः ॥ २० ॥

तावामिति चतुर्विंशत्यृचं पञ्चमं सूक्तम् अत्रेयमनुक्रमणिका—तावांचतुर्विंशतिर्मैत्राव-रुणं दशाम्यायास्तिस्रोविश्वदेव्यउपान्त्योष्णिगन्त्येति । व्यश्वपुत्रोवैयश्वनामा ऋषिः पूर्ववदुष्णि-

कृछन्दः द्वयोर्विराडुष्णिग्गर्भा । षट्सप्तैकादशा उष्णिग्गर्भेति तल्लक्षणोपेतत्वात् । दशम्येकादशीद्वादश्यो वैश्वदेव्यः अवशिष्टानां मित्रावरुणौ देवता सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः ।

तस्मिन्सूक्ते प्रथमा—

तावांविश्वस्यगोपादेवादेवेषुयज्ञिया ।
ऋतावानायजसेपूतदक्षसा ॥ १ ॥

ता । वाम् । विश्वस्य । गोपा । देवा । देवेषु । यज्ञिया ।
ऋतऽवाना । यजसे । पूतऽदक्षसा ॥ १ ॥

हे मित्रावरुणौ विश्वस्य सर्वस्य लोकस्य गोपा गोपायितारौ देवा देवौ द्योतनशीलौ देवेषु मध्ये यज्ञिया यज्ञार्हौ ता तौ तादृशौ वां युवां हविःप्रदानार्थं यजमानो यजथः अतएव हे विश्वमनाः ऋतावाना ऋतावानौ सत्यवन्तौ यज्ञवन्तौ वा पूतदक्षसा पूतदक्षसौ शुद्धबलौ । आवां बलवन्ताविति वचनमात्रेण बलवन्तौ न भवथः । किन्तु यथार्थत्वेन सामर्थ्यवन्तौ मित्रावरुणौ यजसे हविर्भिः पूजयसि ॥ १ ॥

१. समस्त संसार के रक्षक मित्र और वरुण, देवों में तुम भजनीय हो। हविः-प्रदान के लिए तुम यजमान का आश्रय करो। अतएव, यज्ञवान् और विशुद्ध बलवाले मित्र और वरुण का यज्ञ करो।

मित्रातनानरथ्यावरुणोयश्चसुक्रतुः ।
सनात्सुजातातनयाधृतव्रता ॥ २ ॥

मित्रा । तना । न । रथ्या । वरुणः । यः । च । सुऽक्रतुः ।
सनात् । सुऽजाता । तनया । धृतऽव्रता ॥ २ ॥

सुक्रतुः शोभनकर्मा यो वरुणः सुकर्मा मित्रश्च मित्रावरुणौ कीदृशौ तना तन्वन्ति मुकुटकटकादिनेति तनानि धनानि नञर्थे धनानिच रथ्या रथ्यौ नेतारौ । यद्वा धनानि कर्मणः कर्तृपक्षत्वात् यजच्छन्ताविति संबध्यते । तादृशौ रथ्यौ रथवन्तौ सनाच्चिरादेव सुजाता सुजातौ शोभनजन्मानौ तदेवाह तनया तनयौ अदितेः पुत्रौ धृतव्रता धृतव्रतौ धृतकर्माणौ तौ यजसइति पूर्वेणसमन्वयः ॥ २ ॥

२. शोभन-कर्मा जो मित्र और वरुण धन और रथवाले हैं, वे बहुत समय से सुन्दर-जन्मा और अदिति के पुत्र तथा धृत-व्रत हैं।

अथ तृतीया—

ता॒मा॒ता वि॒श्ववे॑दसासु॒र्या॑य॒ प्रम॑हसा ।
म॒हीज॑जा॒नादि॑तिर्ऋ॒ताव॑री ॥ ३ ॥

ता । मा॒ता । वि॒श्वऽवे॑दसा । अ॒सु॒र्या॑य । प्रऽम॑हसा ।
म॒ही । ज॒जा॒न॒ । अदि॑तिः । ऋ॒तऽव॑री ॥ ३ ॥

अदितेस्तनयत्वमेव स्फुटयति—विश्ववेदसा विश्ववेदसौ सर्वधनौ यद्वा विश्वानि स्थावर-जंगमात्मकानि सर्वाणि विदतुर्जानीत इति विश्ववेदसौ प्रमहसा प्रमहसौ प्रकृष्टतेजस्कौ या तौ तादृशौ मित्रावरुणौ मही महती ऋतावरी सत्यवती माता देवमाता अदितिः जजान जनया-मास । किमर्थं असुर्याय असुराणां हन्त्रे बलाय असुरान्हंतुमुत्पादितवतीत्यर्थः ॥ ३ ॥

३. महती और सत्यवती अदिति ने सर्वधनशाली और तेजस्वी उन्हीं मित्र तथा वरुण को असुर-हनन-बल के लिए उत्पन्न किया है।

अथ चतुर्थी—

म॒हान्ता॑मि॒त्रावरु॑णास॒म्राजा॑दे॒वावसु॑रा ।
ऋ॒तावा॑नावृ॒तमा घो॑षतो बृ॒हत् ॥ ४ ॥

म॒हान्ता॑ । मि॒त्रावरु॑णा । स॒म्ऽराजा॑ । दे॒वौ । असु॑रा ।
ऋ॒तऽवा॑ना । ऋ॒तम् । आ । घो॒ष॒तः॒ । बृ॒हत् ॥ ४ ॥

महान्ता गुणाधिक्येन महान्तौ सम्राजा सम्राजौ सम्यग्दीप्यमानौ असुरा असुरौ बलव-न्तौ यद्वा सर्वान्तर्यामितया प्रेरकौ ऋतावानौ सत्यवन्तौ मित्रावरुणौ देवौ बृहत् स्तोत्रयागादि-ना महान्तं ऋतं यज्ञमाघोषतः स्वदीप्त्या प्रकाशयतः घुषेर्लेटि रूपम् ॥ ४ ॥

४. महान्, सम्राट्, बली (असुर) और सत्यवान् मित्र और वरुण महान् यज्ञ का प्रकाशन करते हैं।

अथ पञ्चमी—

नपा॑ता॒ शव॑सो म॒हः सू॒नू दक्ष॑स्य सु॒क्रतू॑ ।
सृ॒प्रदा॑नू इ॒षो वास्त्वधि॑ क्षितः ॥ ५ ॥ २१ ॥

नपा॑ता । शव॑सः । म॒हः । सू॒नू इति॑ । दक्ष॑स्य । सु॒क्रतू॒ इति॑ सु॒ऽक्रतू॑ ।
सृ॒प्रदा॑नू॒ इति॑ सृ॒प्रऽदा॑नू । इ॒षः । वास्तु॑ । अधि॑ । क्षि॒तः॒ ॥ ५ ॥ २१ ॥

महोमहतः शवसोबलस्यनपाता नपातौ पौत्रौ बलेनोत्पादिताविति बलस्य पौत्रौ तादृशा दक्षस्य । दक्षवृधौ शीघ्रार्थेचेति दक्षोवेगः। तस्य सूनू पुत्रौ । बलाद्वेगइति तयोःपुत्रत्वं ।तौ सुक्रतू शोभनकर्माणौ सुप्रदानू प्रभूतधनादिदानौ मित्रावरुणौ इषोन्नस्य वास्तु निवासस्थाने अधि-क्षितः अधिवसतः । अधिक्षीडिति वास्तुनः कर्मसंज्ञा क्षयतेर्लेटि छान्दसोविकरणस्यलुक् ॥ ५॥

५. महान् बल के पौत्र, वेग के पुत्र, सुकर्मा और प्रचुर धन देनेवाले मित्र और वरुण अन्न के निवास-स्थान में रहते हैं।

॥ इति षष्ठस्य द्वितीये एकविंशोवर्गः ॥ २१ ॥

अथ षष्ठी—

संयादानूनियेमथुर्दिव्याःपार्थिवीरिषः ।
नभस्वतीरावांचरन्तुवृष्टयः ॥ ६ ॥

सम् । या । दानूनि । येमथुः । दिव्याः । पार्थिवीः ।
इषः । नभस्वतीः । आ । वाम् । चरन्तु । वृष्टयः ॥ ६ ॥

हे मित्रावरुणौ या यौ युवां दानूनि देयानि धनानि संयेमथुः अस्मासु संयच्छतं तथा दिव्यानि दिविभवानि पार्थिवीः पृथिव्यामुत्पन्नानि इषोन्नानि संयच्छतं वृष्ट्यभावे कथम-न्नोत्पत्तिरितिचेत् तदुच्यते—नभस्वतीः उदकवत्योवृष्टयः तादृशौ वां युवां आचरन्तूपतिष्ठन्तु ॥६॥

६. मित्र और वरुण, तुम लोग धन तथा दिव्य और पृथिवी पर उत्पन्न अन्न देते हो। जलवती वृष्टि तुम्हारे पास रहे।

अधियाबृहतोदिवोऽभियूथेवपश्यतः ।
ऋतावानासम्राजानमसेहिता ॥ ७ ॥

अधि । या । बृहतः । दिवः । अभि । यूथाऽइव । पश्यतः ।
ऋतऽवाना । सम्ऽराजा । नमसे । हिता ॥ ७ ॥

या यौ मित्रावरुणौ बृहतो दिवोद्योतमानान् देवानधिपश्यतः । तत्रदृष्टान्तः—यूथेव यथा वृषभः गोयूथानिरन्नुमभि अभिमुखं पश्यति तद्वद्देवौ स्ववीर्येणासुरान् हत्वा देवान्मोदयितुं पश्यतइत्यर्थः । कीदृशौ ऋतावाना सत्यवन्तौ सम्राजा सम्राजौ सम्यग्दीप्यमानौ नमसे हविषे हिता हितौ प्रियौ पश्यतइति ॥ ७॥

७. मित्र और वरुण, तुम सत्यवान्, सम्राट् और हव्य-प्रिय हो। तुम लोग प्रसन्न करने के लिए देवों को उसी प्रकार देखते हो, जिस प्रकार गो-यूथ को वृषभ देखता है।

अथाष्टमी—

ऋतावाना नि षेदतुः साम्राज्याय सुक्रतू।
धृतव्रता क्षत्रिया क्षत्रमाशतुः ॥ ८ ॥

ऋतऽवाना। नि। सेदतुः। साम्ऽराज्याय। सुक्रतू इति सुऽक्रतू।
धृतऽव्रता। क्षत्रिया। क्षत्रम्। आशतुः ॥ ८ ॥

ऋतावाना ऋतावानौ सत्यवन्तौ सुक्रतू शोभनकर्माणौ सुप्रज्ञौ वा मित्रावरुणौ साम्राज्याय साम्राज्यार्थं निषेदतुः न्यसीदताम्। यथामन्त्रः—निषसाद धृतव्रतो वरुणः पस्त्यास्वा। साम्राज्याय सुक्रतुरिति। धृतव्रता धृतव्रतौ धृतकर्माणौ क्षत्रिया क्षत्रियौ बलवन्तौ क्षत्रं बलमाशतुः आनशाते व्याप्नुत इत्यर्थः ॥ ८ ॥

८. सत्यवान् और सुन्दर-कर्मा मित्र और वरुण साम्राज्य के लिए बैठें। धृत-व्रत और बली (क्षत्रिय) मित्र और वरुण बल (क्षत्र) को व्याप्त करें।

अथ नवमी—

अक्ष्णश्चिद्गातुवित्तरानुल्बणेन चक्षसा।
नि चिन्मिषन्ता निचिरा नि चिक्यतुः ॥ ९ ॥

अक्ष्णः। चित्। गातुवित्ऽतरा। अनुल्बणेन। चक्षसा।
नि। चित्। मिषन्ता। निऽचिरा। नि। चिक्यतुः ॥ ९ ॥

अक्ष्णश्चित् चक्षुषोऽपि पूर्वं गातुवित्तरा गातुवित्तरौ अतिशयेन मार्गवेत्तारौ यद्वा गातुवित्तरौ गातु गमनशीलं प्राणिजातं चक्षुषोऽपि पूर्वं वेत्तारौ मित्रावरुणौ कीदृशौ निमिषन्ता निमिषन्तौ सर्वमुन्मेषयन्तौ स्वस्वकर्मणि निचिरा नितरां चिरंतनौ तौ अनुल्बणेन उल्बणमिति दुःसहमस्तेजः तद्वत् दुःसहेन चक्षसाहोरात्रयोर्व्याप्तेन तेजसैव निचिक्यथुः पूजितौ बभूवतुः। चिदवधारणे ॥ ९ ॥

९. नेत्र होने के प्रथम ही प्राणियों को जाननेवाले, सबके प्रेरक और चिरन्तन मित्र तथा वरुण दुःसह तेजोबल से शोभित हुए।

अथ दशमी—

उत नो देव्यदितिरुरुष्यतां नासत्या।
उरुष्यन्तु मरुतो वृद्धशवसः ॥ १० ॥ २२ ॥

१ ऋ० सं० ५. २. १७।

उत । नः । देवी । अदितिः । उरुष्यताम् । नासत्या ।
उरुष्यन्तु । मरुतः । वृद्धऽशवसः ॥ १० ॥ २२ ॥

उतापि च देवी द्योतनशीला अदितिर्मित्रावरुणयोर्माता नोऽस्मानुरुष्यतु नासत्या नासत्यौ असत्यमनयोर्नास्तीति नासत्यौ अश्विनौ च उरुष्यतां रक्षतां । उरुष्यतिः कंड्वादिः वृद्धश्रवसः वृद्धवेगा अतिशयेन वेगवन्त इत्यर्थः यद्वा वर्धनशीलहविर्लक्षणान्नोपेताः मरुतः उरुष्यन्तु अस्मान्पालयन्तु ॥ १० ॥

१०. अदिति देवी हमारी रक्षा करें। अश्विद्वय रक्षा करें। अत्यन्त वेगशाली मरुद्गण रक्षा करें।

॥ इति षष्ठस्य द्वितीये द्वाविंशो वर्गः ॥ २२ ॥

अथैकादशी—

तेनोनावमुरुष्यतदिवानक्तंसुदानवः ।
अरिष्यन्तोनिपायुभिःसचेमहि ॥ ११ ॥

ते । नः । नावम् । उरुष्यत । दिवा । नक्तम् । सुऽदानवः ।
अरिष्यन्तः । नि । पायुऽभिः । सचेमहि ॥ ११ ॥

हे सुदानवः शोभनदाना मरुतः अरिष्यन्तः केनाप्यहिंसिताः ते तादृशा यूयं नोऽस्मदीयां नावं यज्ञियां नावं दिवानक्तंच उरुष्यत पालयत । ततो वयं पायुभिर्युष्मदीयैः पालनैः निसचेमहि नितरां समवेता भवेम ॥ ११ ॥

११. शोभन दानवाले मरुतो, तुम लोग अहिंसित हो। तुम लोग दिन-रात हमारी नौका की रक्षा करो। हम तुम्हारे पालन से इकट्ठे होंगे।

अथ द्वादशी—

अघ्नतेविष्णवेवयमरिष्यन्तःसुदानवे ।
श्रुधिस्वयावन्त्सिन्धोपूर्वचित्तये ॥ १२ ॥

अघ्नते । विष्णवे । वयम् । अरिष्यन्तः । सुऽदानवे । श्रुधि ।
स्वऽयावन् । सिन्धो इति । पूर्वऽचित्तये ॥ १२ ॥

पूर्वार्धः परोक्षकृतः अरिष्यन्तः पालनवत्त्वात् केनाप्यबाधिता वयं अघ्नते स्तोतॄणां यष्टॄणां वा हितकाय सुदानवे शोभनदानाय विष्णवे स्वमहत्त्वेन सर्वव्यापकाय एतन्नामकाय देवाय स्तुतिं कुर्मः । अथ प्रत्यक्षः हे स्वयावन् स्वयमेवासहायः सन् दिवि संग्रामेषु यातीति स्वयावन्

सिन्धो स्तोतृन् प्रति धनानां स्यन्दनशील विष्णो पूर्वचित्तये चित्तिः कर्म मन्त्रान्तरेपि तथाभव-णात्। सावित्तिभिर्निहितचकारमर्यमिति। पूर्वं मारब्धकर्मणे यजमानाय तदर्थं श्रुधि अस्माभिः क्रियमाणां स्तुतिं त्वं शृणु॥ १२॥

१२. हम अहिंसित होकर हिंसा-शून्य सुदाता विष्णु की स्तुति करेंगे। अकेले ही युद्ध-कर्त्ता विष्णु, तुम स्तोताओं को धन देनेवाले हो। जिसने यज्ञ प्रारम्भ किया है, उसकी स्तुति सुनो।

तद्वार्यंवृणीमहेवरिष्ठंगोपयत्यम्।
मित्रोयत्पान्तिवरुणोयदर्यमा॥ १३॥

तत्। वार्यम्। वृणीमहे। वरिष्ठम्। गोपयत्यम्। मित्रः। यत्। पान्ति। वरुणः। यत्। अर्यमा॥ १३॥

वरिष्ठं उरुतरं गोपयत्यं सर्वेषां रक्षकं सर्वैः पालनीयं वा वार्यं सर्वैर्वननीयं तद्धनं वृणी-महे वयं संभजामहे। यद्धनं मित्रः सर्वेषां मित्रभूतः वरुणः शत्रूणां वारयिता अर्यमा सर्वदाग-च्छन् एतन्नामकास्त्रयोदेवाः पांति पालयन्ति तद्धनं वृणीमहे अस्मदीयस्य धनस्य रक्षकाभवन्ती-त्यर्थः॥ १३॥

१३. हम श्रेष्ठ, सबके रक्षक और वरणीय धन आश्रित करते हैं। मित्र, वरुण और अर्यमा इस धन की रक्षा करते हैं।

उतनःसिन्धुरपांतन्मरुतस्तदश्विना।
इन्द्रोविष्णुर्मीढ्वांसःसजोषसः १४॥

उत। नः। सिन्धुः। अपाम्। तत्। मरुतः। तत्। अश्विना। इन्द्रः। विष्णुः। मीढ्वांसः। सऽजोषसः॥ १४॥

पुनरपि धनरक्षणमेवाशास्ते उतापिच अपामुदकानां सिन्धुः स्यन्दनशीलः पर्जन्यः नो-स्मदीयं तद्धनं रक्षतु तदेव मरुतश्च पालयन्तु अश्विना अश्विनौ देवौ तद्धनं पालयताम्। तथा इन्द्रोविष्णुश्च मीढ्वांसः कामानां सेक्तारएव सर्वेदेवाः सजोषसः संगताः संतः अस्मदीयं धनं रक्षन्तु एवंदेवा अस्मभ्यं धनं दत्वा पालयन्त्वित्यर्थः॥ १४॥

१४. हमारे धन की रक्षा पर्जन्य (मेघ) करें; मरुद्गण और अश्विद्वय भी रक्षा करें; इन्द्र, विष्णु और समस्त अभीष्टवर्षक देवता मिलकर रक्षा करें।

---

१ ऋ० सं० २. ३. १६.।

अथ पञ्चदशी—

तेहिष्मांवनुषोनरोभिमांतिंकयंस्यचित्।
तिग्मंनक्षोदःप्रतिघ्नन्तिभूर्णयः ॥ १५ ॥ २२ ॥

ते । हि । स्म । वनुषः । नरः । अभिऽमातिम् । कयस्य ।
चित् । तिग्मम् । न । क्षोदः । प्रतिऽघ्नन्ति । भूर्णयः ॥१५॥२२॥

वनुषः वननीयाः संभजनीयाः नरो नेतारस्तेहिष्म तेखलु देवाः भूर्णयः क्षिप्रगमनाः स-न्तः कयस्यचित्कस्यचिच्छत्रोरभिमातिमभिमानं प्रतिघ्नन्ति प्रतिकूलं यथाभवति तथा हिंसन्ति। तत्रदृष्टान्तः—तिग्मंन यथा तिग्मं तीक्ष्णं जवेन गच्छत् क्षोदः उदकं अग्रतः स्थितं वृक्षमुन्मूलयति तद्वत् तस्याभिमानं घ्नन्तीत्यर्थः ॥ १५ ॥

१५. वे देव पूज्य और नेता हैं। जैसे वेगशाली जल वृक्ष को उखाड़ फेंकता है, वैसे ही वे देव शीघ्रगामी होकर जिस किसी भी शत्रु के प्रति-कूल होकर उसका विनाश कर डालते हैं।

॥ इति षष्ठस्य द्वितीये त्रयोविंशोवर्गः ॥ २२ ॥

अथ षोडशी—

अयमेकइत्थापुरूरुचष्टेविविश्पतिः।
तस्यंव्रतान्यनुंवश्चरामसि ॥ १६ ॥

अयम् । एकः । इत्था । पुरु । उरु । चष्टे । वि । विश्पतिः ।
तस्य । व्रतानि । अनु । वः । चरामसि ॥ १६ ॥

मित्रस्य कर्माण्याह विश्पतिः विशां पालयिता अनयोर्मित्रावरुणयोरेकः अयं मित्रः पु-रु-पुरूणि बहूनि उरु उरूणि भूम्माणि इत्था इत्थं विचष्टे स्वतेजसा पश्यति तस्य मि-त्रस्य व्रतानि कर्माणि वोयुष्मदर्थं अनुचरामसि अनुचरामः कुर्मइत्यर्थः ॥ १६ ॥

१६. लोकपति मित्र बहु-संख्यक प्रधान द्रव्यों को, अपने तेज से, इसी प्रकार देखते हैं। मित्र और वरुण में से हम तुम्हारे लिए मित्र के व्रत को करते हैं।

अथ सप्तदशी—

अनुपूर्वाण्योक्यासाम्राज्यस्यंसश्चिम।
मित्रस्यंव्रतावरुंणस्यदीर्घश्रुत ॥ १७ ॥

अनु । पूर्वाणि । ओक्या । साम्ऽराज्यस्य । सश्चिम ।
मित्रस्य । व्रता । वरुणस्य । दीर्घऽश्रुत् ॥ १७ ॥

साम्राज्यस्य सम्राजोभावः साम्राज्यं साम्राज्यमस्यास्तीति साम्राज्यः अर्शआदिभ्यइत्यच् प्रत्ययः साम्राज्यवतोवरुणस्य पूर्वाणि पुरातनानि ओक्या ओकोगृहं तस्मै हितानि कर्माणि वयं सश्चिम । सश्चतिर्गतिकर्मा लिटिरूपं द्विर्वचनस्य छन्दसिविकल्पितत्वादनद्विर्वचनाभावः । तदेवाह मित्रस्य व्रता व्रतानि कर्माणिच दीर्घश्रुत् सुपांसुलुगिति षष्ठ्यालुक् दीर्घश्रुतः अतिशयेन प्रसिद्धस्य वरुणस्य व्रतानिवा सश्चिमेति ॥ १७ ॥

१७. हम साम्राज्य-सम्पन्न वरुण के गृह को प्राप्त करेंगे। अतीव प्रसिद्ध मित्र के व्रत को भी प्राप्त करेंगे।

परियोरश्मिनादिवोन्तान्ममेपृथिव्याः ।
उभेआपप्रौरोदसीमहित्वा ॥ १८ ॥

परि । यः । रश्मिना । दिवः । अन्तान् । ममे । पृथिव्याः ।
उभे इति । आ । पप्रौ । रोदसी इति । महिऽत्वा ॥ १८ ॥

योमित्रः दिवः पृथिव्याः द्यावापृथिव्योरन्तान् अन्तरान् रश्मिना स्वतेजसा परिममे परिमिनोति तयोः पर्यन्तान् स्वरश्मिना भासयतीत्यर्थः । तएव उभेरोदसी द्यावापृथिव्यौ महित्वा स्वमहिम्ना आपप्रौ आसमन्तात्पूरयति ॥ १८ ॥

१८. जो मित्र स्वर्ग और संसार के अन्त को, अपनी रश्मि से, प्रकाशित करते हैं, अपनी महिमा से इन दोनों को पूर्ण भी करते हैं।

उदुष्यशरणेदिवोज्योतिरयंस्तसूर्यः ।
अग्निर्नशुक्रःसमिधानआहुतः ॥ १९ ॥

उत् । ऊँ इति । स्यः । शरणे । दिवः । ज्योतिः । अयंस्त ।
सूर्यः । अग्निः । न । शुक्रः । सम्ऽइधानः । आऽहुतः ॥ १९ ॥

सूर्यः सुवीर्यः सुष्ठु सर्वस्यप्रेरकः स्यः समित्रोवरुणश्च दिवोद्योतमानस्यादित्यस्य शरणे स्थाने नभसि ज्योतिरात्मीयं तेजः उदयंस्त उद्यच्छति ऊर्ध्वंगमयति सर्वत्र विस्तारयतीत्यर्थः । यमेर्लुङिरूपं । ततः सः अग्निर्न शुक्रः अग्निरिव दीप्यमानः समिधानः हविर्भिः समिध्यमानः आहुतः सर्वैराहूयस्तिष्ठति ॥ १९ ॥

१९. सुन्दर वीर्यवाले मित्र और वरुण प्रकाशक आदित्य के स्थान (आकाश) में अपनी ज्योति को विस्तृत करते हैं। पश्चात् अग्नि के समान शुभ्रवर्ण और सबके द्वारा आहूत होकर अवस्थान करते हैं।

अथ विंशी—

वचोंदीर्घप्रसद्मनीशेवाजंस्यगोमतः ।
ईशेहिपित्वोंविषस्यदावनें ॥ २० ॥ २४ ॥

वचः । दीर्घऽप्रसद्मनि । ईशे । वाजंस्य । गोऽमतः ।
ईशे । हि । पित्वः । अविषस्यं । दावनें ॥ २० ॥ २४ ॥

हे स्तोतः दीर्घप्रसद्मनि दीर्घं प्रततं विस्तृतं सद्म सदनं यस्मिन्यज्ञे वचः मित्रं वरुणं च स्तुहि यच्छेर्लेट्यडागमः । सवरुणः गोमतः पशुमतः वाजस्यान्नस्य ईशे ईष्टे स्वामीभवति । केवलं स्वामी न भवति किन्तु अविषस्य महतः प्रीतिकारिणः पित्वोन्नस्य दावने दानायच ईशे समर्थोभवति ये स्तोत्रंकुर्वन्ति तेभ्योन्नंददातीत्यर्थः ॥ २० ॥

२०. स्तोता, विस्तृत गृहवाले यज्ञ में मित्रावरुण की स्तुति करो। वरुण पशु-युक्त अन्न के ईश्वर हैं और महाप्रसन्नताकारक अन्न देने में भी समर्थ हैं। ॥ इति षष्ठस्य द्वितीये चतुर्विंशोवर्गः ॥२४॥

अथैकविंशी—

तत्सूर्यंरोदसीउभेदोषावस्तोरुपब्रुवे ।
भोजेष्वस्माँअभ्युच्चरासदा ॥ २१ ॥

तत् । सूर्यम् । रोदसी इति । उभे इति । दोषा । वस्तोः ।
उप । ब्रुवे । भोजेषु । अस्मान् । अभि । उत् । चर । सदा ॥ २१ ॥

सूर्यं सुवीर्यं तत् वारुणं मैत्रञ्च तेजः उभे रोदसी द्यावापृथिव्यौ च । दोषा सुपांसुलुगिति द्वितीयायालुक् कालाध्वनोरितिद्वितीया । रात्रौ वस्तोः अहनि चाहमुपब्रुवे उपस्तौमि त्वं स्तूयमानोवरुणः भोजेषु दातृष्वस्मान् सदाभ्युच्चर सर्वदाभिमुखमेरय दातृष्वेवेदा दानेष्वस्मान् पुरोभाविनः कुर्वित्यर्थः ॥ २१ ॥

२१. मैं मित्र और वरुण के उस तेज और द्यावापृथिवी की दिन-रात स्तुति करता हूँ। वरुण, सदा हमें दाता (दान) के अभिमुख करो।

अथ द्वाविंशी—

ऋज्रमुंक्षण्यायनेरजतंहरयाणे ।
रथंयुक्तमंसनामसुषामंणि ॥ २२ ॥

ऋज्रम् । उक्षण्यायने । रजतम् । हरयाणे ।
रथम् । युक्तम् । असनाम । सुऽसामनि ॥ २२ ॥

सुषाम्णः पुत्रोवरुर्नामराजा समहानं मादादिस्वमनसे तदसौ विश्वमनाऋषिरनया- चष्टे उक्षण्यायने उक्षनामाकश्चिद्दरोः पूर्वजः तस्य गोत्रापत्ये । उक्षणशब्दात् ण्यः तदन्ता- त् फक् प्रत्ययः एवौ छान्दसौ वृद्ध्यभावोपि संज्ञापूर्वकोविधिरनित्यइतिनभवति । तस्य गो- त्रापत्ये हरयाणे शत्रुजीवितैश्वर्यादि हरणशीले याने एतादृशे सुषामणि बहुवलितशब्दे- न पुत्रोभिधीयते सुषाम्णः पुत्रे वरौ राजनि ददति सति किमभूत् ऋज्रं ऋजुगामिनं रज- तं रजतमयं रजतसदृशं वा युक्तं अश्वाभ्यांयुक्तं रथमसनाम एतेषां मित्रादीनां प्रसादा- द्वयं संभक्तवन्तोलब्धवन्तोभूम ॥ २२ ॥

२२. उक्ष-गोत्र में उत्पन्न और सुषामा के पुत्र वरु राजा के दान में प्रवृत्त होने पर सरलगामी, रजत के समान और अश्वों से युक्त रथ हमको मिला था। सुषामा के पुत्र का रथ शत्रुओं के जीवन और ऐश्वर्य आदि का हरण करता है।

तामेअश्व्यानांहरीणांनितोशना ।
उतोनुकृत्व्यानांनृवाहसा ॥ २३ ॥

ता । मे । अश्व्यानाम् । हरीणाम् । निऽतोशना ।
उतो इति । नु । कृत्व्यानाम् । नृऽवाहसा ॥ २३ ॥

ऋषिः प्रतिगृहीतावश्वावाह हरीणां हरितवर्णानामश्व्यानामश्वसंघानां मध्ये नितो- शना नितोशनौ तोशतिर्हिंसाकर्मा शत्रूणामत्यन्तं बाधकौ उतो अपिच कृत्व्यानां युद्ध- कर्मणि कुशलानांच कुशलमिति बाधकौ नृवाहसा नृवाहसौ आयुधनेतॄणां मनुष्याणां वोढारौ वा तावश्वौ मे मह्यं नु क्षिप्रं सौषाम्णेन वरुणा दत्तौ भवेताम् ॥ २३ ॥

२३. हरित-वर्ण अश्वों के संघ में शत्रुओं के लिए अतीव बाधक तथा कुशल व्यक्तियों में मनुष्यों के वाहक दो अश्व, वरु राजा-द्वारा, हमारे लिए शीघ्र प्रदत्त हों। अथ चतुर्विंशी—

स्मदभीशूकशावन्ताविप्रानविष्ठयामती ।
महोवाजिनावर्वन्तासचासनम् ॥ २४ ॥ २५ ॥

स्मदभीशू इति स्मत्ऽअभीशू । कशाऽवन्ता । विप्रा । नविष्ठया ।
मती । महः । वाजिनौ । अर्वन्ता । सचा । असनम् ॥ २४ ॥ २५ ॥

ऋषिरिदानीं दावस्वावमहीषमित्याह स्वदभीशू स्वव् द्वयव् उकारलोपश्छान्दसः शोभ-नरज्जुयुक्तौ यद्वा शोभनस्वशरीरकान्ती कशावन्ता कशावन्तौ कशायुक्तौ विप्रा विप्रौ मेधा-विनावृचिवौ मेधावी स्तोता यथा स्तुत्यं देवं स्तुतिभिः प्रीणयति तद्वद् सन्तोषकौ मह्योमह्यः सौषाम्णस्य वरोः संबन्धिनौ वाजिनौ शीघ्रगमनवन्तौ अर्वन्ता अर्वन्तौ द्वावस्वौ सचासह युग-पदेव नविष्ठया नवतरया मती मत्या स्तुत्या मित्रादीन् स्तुवन् असने विश्वमना अहं समभजं प्रत्यग्रहीषमित्यर्थः ॥ २४ ॥

२४. अभिनव स्तुति-द्वारा स्तव करते हुए शोभन रज्जुवाले, कशा (चाबुक) वाले, सन्तोषक और शीघ्र-गमन दो (सुषामा के पुत्र वरु के) अश्वों को मैं प्राप्त करूँ।

॥ इति पञ्चमस्य द्वितीये पञ्चविंशोवर्गः ॥ २५ ॥

युवोरुष्विति पंचविंशत्यृचं षष्ठं सूक्तं। अत्रानुक्रमणिका—युवोःपञ्चाधिका व्यश्वोवांगि-रसआश्विनं विंशयाद्यायव्यास्तत्पूर्वोश्चवस्तोगायत्र्योन्त्येकविंश्यौच विंशयनुष्टुबिति। आंगिरसो व्यश्व्यौ वैयश्वो विश्वमनानामऋषिः षोडश्याद्याश्चतस्रोगायत्र्यः विंश्यनुष्टुप् एकविंशीपञ्चविंशी-च गायत्र्यौ शिष्टाः पूर्ववदुष्णिहः अश्विनौ देवता विंश्याद्याः पञ्चर्चोवायुदेवताकाः प्रातरनुवा-केआश्विनेक्रतावुष्णिहेछन्दस्याश्विनशस्त्रेचादितः पञ्चदशर्चः सूत्रितञ्च—युवोरुषूरथंहुवइति पञ्चदशेत्यौष्णिहमिति ।

युवोरु षू रथं हुवे सधस्तुत्याय सूरिषु ।
अतूर्तदक्षा वृषणा वृषण्वसू ॥ १ ॥

युवोः । ऊँ इति । सु । रथम् । हुवे । सधऽस्तुत्याय । सूरिषु ।
अतूर्तऽदक्षा । वृषणा । वृषण्वसू इति वृषणऽवसू ॥ १ ॥

हे अतूर्तदक्षा तुर्वहिंसार्थयोरित्यस्मान्निष्ठायां नसत्तेतिसूत्रेणनिपातितः परैरहिंसितब-लौ वृषणा वृषणौ कामानां सेक्तारौ अवश्य वृषण्वसू वर्षणशीलधनवन्तौ अश्विनौ युवोर्यु-वयोरथं सुहुवे सुषु स्तोत्रादिभिराह्वयामि। किमर्थं सूरिषु प्राज्ञेषु स्तोतृषु मध्ये सधस्तुत्याय स्तोतृभिर्भावेक्यप् सहभवन्ती स्तोत्रं तस्मायुवयोः शीघ्रगत्यै युष्मद्गमनसाधनरथमेवाह्वयामि ॥ १॥

१. अहिंसित-बल, वर्षक और धनशाली अश्विद्वय, तुम्हारे बल की कोई हिंसा नहीं कर सकता। स्तोताओं के बीच तुम्हारे एकत्र और शीघ्र-गमन के लिए रथ को बुलाता हूँ।

अथ द्वितीया—

युवं वरो सुषाम्णे महे तने नासत्या ।
अवोभिर्याथो वृषणा वृषण्वसू ॥ २ ॥

युवम् । वरो इति । सुऽसाम्णे । महे । तने । नासत्या ।
अवःऽभिः । याथः । वृषणा । वृषण्वसू इति वृषण्ऽवसू ॥ २ ॥

ऋषिर्वरुराजानं संबोध्य आह हे नासत्या नासत्यौ न विद्यते असत्यमनयोरिति नासत्यौ वृषणा कामानां वर्षितारौ वृषण्वसू वर्षणशीलवसुमन्तौ अश्विनौ युवं युवां सुषाम्णे सुषामाख्यराज्ञे मम पित्रे अस्मै महे महते तने तनोतीतितनं धनं धनाय । क्रियार्थोपपदस्येति चतुर्थी तस्मै धनं दातुं पुरा यथा आगच्छतम् तद्वन्मत्थमपि धनं दातुं अवोभिः पालनैः सह याथः युवामायातमिति । हे वरो वरुनामकराजन्नेवं ब्रूहीतिऋषिर्वदति ॥ २ ॥

२. सत्य-स्वरूप, अभिलाष-प्रद और धनशाली अश्विद्वय, सुषामा राजा के लिए महाधन देने के निमित्त तुम लोग जैसे आते थे, वैसे ही रक्षा के साथ आगमन करो। वरु, तुम इस बात को कहो।

ताबामद्यहवामहेहव्येभिर्वाजिनीवसू ।
पूर्वीरिषइषयन्तावतिक्षपः ॥ ३ ॥

ता । वाम् । अद्य । हवामहे । हव्येभिः । वाजिनीवसू इति वाजिनीऽवसू । पूर्वीः । इषः । इषयन्तौ । अति । क्षपः ॥ ३ ॥

हे वाजिनीवसू अन्नयुक्तधनवन्तावश्विनौ पूर्वीः बहूनि इषोन्नानि इषयन्तौ इष इच्छायां इच्छन्तौ ता तौ प्रसिद्धौ वां युवां अद्यास्मिन्यागदिने अतिक्षपः क्षपायाःअतिक्रमे उषःकाले इत्यर्थः तस्मिन्नुषःकाले हव्येभिर्हविर्लक्षणैरन्नैः सह वयं हवामहे आह्वयामः आश्विनशस्त्रस्य तत्र शस्यमानत्वादुषःकालएवाह्वानमित्यर्थः ॥ ३ ॥

३. अन्न, धन और बहुत अन्नवाले अश्विद्वय, आज प्रातःकाल होने पर तुम्हें हम हव्य-द्वारा बुलावेंगे।

अथ चतुर्थी—

आवांवाहिष्ठोअश्विनारथोयातुश्रुतोनरा ।
उपस्तोमान्तुरस्यदर्शथःश्रिये ॥ ४ ॥

आ । वाम् । वाहिष्ठः । अश्विना । रथः । यातु । श्रुतः ।
नरा । उप । स्तोमान् । तुरस्य । दर्शथः । श्रिये ॥ ४ ॥

हे नरा सर्वस्य नेतारौ अश्विना अश्विनौ वां युवयोः वाहिष्ठो वोढृतमः श्रुतो विश्रुतः सर्वत्र प्रसिद्धो रथः आयातु अस्मदीयं यज्ञं प्रत्यागच्छतु तेन रथेन युवामागत्य तुरस्य क्षिप्रं स्तोत्रं कुर्वतस्तस्य स्तोमान् त्रिवृत्पञ्चदशादि स्तोमान् श्रिये तस्यैश्वर्यप्रदानाय उपदर्शयः पश्यतिर्ज्ञानकर्मा जानीतं । दृशोर्लेटि व्यत्ययेनानादेशः ॥ ४ ॥

४. नेता अश्विद्वय, सबसे अधिक ढोनेवाला और तुम्हारा प्रसिद्ध रथ आगमन करे। क्षिप्र-स्तोता को ऐश्वर्य प्रदान करने के लिए उसके सारे स्तोत्रों को जानो।

जुहुराणाचिदश्विनामन्येथांवृषण्वसू ।
युवंहिरुद्रापर्षथोअतिद्विषः ॥ ५ ॥ २६ ॥

जुहुराणा । चित् । अश्विना । आ । मन्येथाम् । वृषण्वसू इति वृषण्ऽवसू । युवम् । हि । रुद्रा । पर्षथः । अति । द्विषः ॥ ५ ॥ २६ ॥

हे वृषण्वसू वर्षणशीलधनवन्तौ अश्विना अश्विनौ जुहुराणा चित् ह्वर्छा कौटिल्ये ह्वर्छः शानोलुक् छलोपश्चेत्यान व्यत्ययः कुटिलान्कर्मविघ्नकारिणः मायाविनः शत्रूना आभिमुख्येन मन्येथाम् जानीतम् । यतः हे रुद्राः संग्रामे रोदनशीलौ रुदन्तौ वा अश्विनौ युवं हिरवधारणे युवामेव विद्वेषकारिणः तान् शत्रून् अतिपर्षथः अतीत्य संक्लेशयतं हतमित्यर्थः । पृषु हिंसासंक्लेशनयोरिति औणादिकः ॥ ५ ॥

५. अभिलाषा-दाता और धनी अश्विद्वय, कुटिल कार्य-कर्ता शत्रुओं को सामने उपस्थित जानो। तुम लोग रुद्र हो। द्वेषी शत्रुओं को क्लेश प्रदान करो।

॥ इति षष्ठस्य द्वितीये षड्विंशो वर्गः ॥ २६ ॥

अथ सप्तमी—

दस्राहिविश्वमानुषङ्मक्षूभिःपरिदीयथः ।
धियंजिन्वामधुवर्णाशुभस्पती ॥ ६ ॥

दस्रा । हि । विश्वम् । आनुषक् । मक्षुऽभिः । परिऽदीयथः । धियम्ऽजिन्वा । मधुऽवर्णा । शुभः । पती इति । ६ ॥

दस्रा दस्रौ सर्वैर्दर्शनीयौ यद्वा दसुउपक्षये शत्रूणामुपक्षपयितारौ अश्विनौ कीदृशौ धियंजिन्वा धियं जिन्वौ जिविः प्रीणनार्थः कर्माणि प्रीणयन्तौ मधुवर्णा मधुवर्णौ सर्वेषां मादनशीलशरीरकान्ती ये युवयोः रूपं पश्यन्ति ते तत्रैव हृष्टा भवन्तीत्यर्थः तादृशौ शुभस्पती उदकस्य पालयिता-

रौ वाहकौ युवां मक्षुभिः शीघ्रगमनैरश्वैः आनुषक् अनुषक्तं यथाभवति तथा विश्वं ऋत्विग्भिर्हविर्भिश्च व्याप्तं हिरण्यधारणे अस्मदीयं यज्ञमेव प्रति परिदीयथः दीयतिर्गतिकर्मा परिगच्छतम् ॥ ६ ॥

६. सबके दर्शनीय, कर्म-प्रीतिकर, मदकर कान्तिवाले और अन्न-पोषक अश्विद्वय, तुम लोग शीघ्रगामी अश्वों के द्वारा समस्त यज्ञ के प्रति आगमन करो। अथसप्तमी—

उपं नो यातमश्विना राया विश्वपुषां सह ।
मघवाना सुवीरावनंपच्युता ॥ ७ ॥

उपं । नः । यातम् । अश्विना । राया । विश्वऽपुषां ।
सह । मघऽवाना । सुऽवीरौ । अनंपऽच्युता ॥ ७ ॥

हे अश्विना अश्विनौ विश्वपुषा विश्वस्य सर्वस्य पोषकेण राया धनेनसह नोस्मदीयं यज्ञमुपयातं उपागच्छतम् यज्ञमागत्य धनमस्मभ्यंप्रयच्छतमितिभावः । किमनयोर्धनमस्तीत्यत्राह—मघवाना मघवानौ मंहनीयधनवन्तौ सुवीरौ शोभनसामर्थ्योपेतौ । यद्वा वीराः समर्थाः शत्रवः तद्वन्तौ । तथापि अनपच्युता वैरपच्यावनीयौ न भवतः । तौ यज्ञं प्रत्यागच्छतम् ॥७॥

७. अश्विद्वय, विश्व-पालक धन के साथ हमारे यज्ञ में आओ। तुम लोग धनी, शूर और अजेय हो।

आ मे अस्य प्रतीव्य१मिन्द्रनासत्यागतम् ।
देवा देवेभिरद्य सचनस्तमा ॥ ८ ॥

आ । मे । अस्य । प्रतीव्यम् । इन्द्रनासत्या । गतम् ।
देवा । देवेभिः । अद्य । सचनःऽतमा ॥ ८ ॥

हे इन्द्रनासत्या इन्द्राश्विनौ देवा देवौ सचनस्तमा षचसमवाये कृत्यल्युटइति कर्मणि ल्युट् अतिशयेन सर्वैः समवेतव्यौ सेव्यमानौ युवां प्रतीव्यं वीगत्यादिषु अधिकरणे औणादिकःकिप् प्रतिशब्दस्य वीप्सार्थोस्ति पुनःपुनर्वियन्ति भक्षयन्ति हवींषि देवाअत्रेति प्रतीव्यो यज्ञः तं अस्य पुरोवर्तिनं मे ममसंबन्धिनं यज्ञं अद्यास्मिन्दिने देवेभिर्देवैः सार्धमागतमागच्छतम्। यद्वा मे ममास्मत्क्रियमाणस्य स्तोत्रस्य प्रतीव्यं प्रतिगतं यथाभवति तथा आभिमुख्येनायातम् ॥ ८ ॥

८. इन्द्र और नासत्यद्वय (अश्विद्वय), तुम लोग अतीव सेव्यमान होकर मेरे यज्ञ में आज, देवों के साथ, आओ।

अथ नवमी—

वयंहिवांहवामहउक्षण्यन्तोव्यश्ववत्।
सुमतिभिरुपविप्राविहागतम्॥९॥

वयम्। हि। वाम्। हवामहे। उक्षण्यन्तः। व्यश्वऽवत्।
सुमतिऽभिः। उप। विप्रौ। इह। आ। गतम्॥९॥

उक्षण्यन्तः धनादिसेक्तारावात्मन इच्छन्तो वयं वां हि धनादीनां सेक्तारौ युवामेव हवामहे यज्ञार्थमाह्वयामः। तत्र दृष्टान्तः—व्यश्ववत् यथास्माकं पिता युवामेव स्तुत्वा धनमलभत तद्वत्। हे विप्रा मेधाविनौ अश्विनौ सुमतिभिः अस्माभिः क्रियमाणैः कल्याणैः स्तोत्रैः सह। यद्वा सुमतिभिः शोभनाभिरनुग्रहबुद्धिभिः सह इहास्मिन्यागदिने उपागतम् उपागच्छतम्॥९॥

९. अपने लिए धन-दान की प्राप्ति की इच्छा से हम व्यश्व के समान तुम्हें बुलाते हैं। मेधावियो, कृपा करके यहाँ पधारो।

अथ दशमी—

अश्विनास्वृषेस्तुहिकुवित्तेश्रवतोहवम्।
नेदीयसःकूळयातःपणीँरुत॥१०॥२७॥

अश्विना। सु। ऋषे। स्तुहि। कुवित्। ते। श्रवतः। हवम्।
नेदीयसः। कूळयातः। पणीन्। उत॥१०॥२७॥

हे ऋषे विश्वमनः अश्विना अश्विनौ देवौ सुष्टुहि शोभनं स्तुहि यदस्तावश्विनौ ते स्तोतुस्तव हवमाह्वानं कुवित् कुविदिति बहुनाम बहुवारं श्रवतः शृणुतम् श्रुश्रवणे लेटचडागमः। एवं त्वयास्तुतावश्विनौ नेदीयसः अन्तिकतमान् शत्रून्कूळयातः हिंस्ताम्। उतापि च पणीनेतन्नामकान् अंगिरोगवामपनेतॄनसुरानपि हिंस्ताम्। कूडि दाहे ण्यन्तस्य लेट्यडागमः॥१०॥

१०. ऋषि, अश्विद्वय की स्तुति करो। अनेक बार तुम्हारा आह्वान सुनते हुए अश्विद्वय समीपवर्ती शत्रुओं और पणियों को मारें।

॥ इति षष्ठस्य द्वितीये सप्तविंशोवर्गः॥२७॥

अथैकादशी—

वैयश्वस्यश्रुतंनरोतोमेअस्यवेदथः।
सजोषसावरुणोमित्रोअर्यमा॥११॥

वैय॑श्वस्य। श्रु॒तम्। न॒रा॒। उ॒तो इति॑। मे॒। अ॒स्य। वे॒द॒थः।
स॒ऽजोष॑सा। वरु॑णः। मि॒त्रः। अ॒र्य॒मा ॥ ११ ॥

हे नरा नेताराबश्विनौ वैयश्वस्य व्यश्वपुत्रस्य विश्वमनसोमयाह्वानंश्रुतं शृणुतम्। उतो अपिच मे मदीयमस्य तदाह्वानं वेदथः आत्मीयतया जानीथः। अथ वरुणो मित्रः मित्रावरुणौच सजोषसा संगतौ सन्तौ अर्यमा एतन्नामकोदेवश्च मदीयमाह्वानं श्रुत्वा मह्यं धनादिकं प्रयच्छन्तु ॥ ११ ॥

११. नेताओ, वैयश्व का आह्वान सुनो। मेरे आह्वान को समझो। वरुण, मित्र और अर्यमा सदा मिले हुए हैं।

अथ द्वादशी—

यु॒वाद॑त्तस्य धिष्ण्या यु॒वानी॑तस्य सू॒रिभि॑ः।
अह॑रहर्वृषणा॒ मह्यं॑ शिक्षतम् ॥ १२ ॥

यु॒वाऽद॑त्तस्य। धि॒ष्ण्या॒। यु॒वाऽनी॑तस्य। सू॒रिऽभि॑ः।
अहः॑ऽअहः। वृ॒ष॒णा॒। मह्य॑म्। शि॒क्ष॒त॒म् ॥ १२ ॥

हे धिष्ण्या धिष्ण्यौ धिषणार्हौ स्तुत्यौ वृषणा वृषणौ कामानां सेक्तारौ अश्विनौ सूरिभिः सुपांसुपोभवन्तीति चतुर्थ्यास्तृतीया सूरिभ्यः स्तोतृभ्यो युवादत्तस्य युवाभ्यां यत् स्तोतृभ्यो दीयते तत्। तथा युवानीतस्य युवाभ्यां यत् स्तोतृभ्योनीयते तच्च धनादिकं अहरहः अहन्यहनि मह्यं विश्वमनसे स्तोत्रं कुर्वाणाय युवां शिक्षतं प्रयच्छतम् ॥ १२ ॥

१२. स्तवनीय और अभिलाषप्रद अश्विद्वय, तुम लोग स्तोताओं को जो देते हो और उनके लिए जो ले आते हो, वह प्रतिदिन मुझे दो।

अथ त्रयोदशी—

यो वां॑ य॒ज्ञेभि॒रावृ॑तो॒ऽधिव॑स्त्रा व॒धूरि॑व।
स॒प॒र्यन्ता॑ शु॒भे च॑क्राते अ॒श्विना॑ ॥ १३ ॥

यः। वा॒म्। य॒ज्ञेभि॑ः। आऽवृ॑तः। अधि॑ऽवस्त्रा। व॒धूःऽइ॑व।
स॒प॒र्यन्ता॑। शु॒भे। च॒क्रा॒ते॒ इति॑। अ॒श्विना॑ ॥ १३ ॥

अथ पूर्वोर्धर्चः परोक्षकृतः योमनुष्यः वां युवयोर्यज्ञेभिर्यजनैः पूजनैः यद्वा युष्मद्विषयैर्यागैः आवृतः परिवृतोभवति। तत्रदृष्टान्तः—अधिवस्त्रा उपरिनिहितवस्त्रावधूः अन्येनवस्त्रेण यथा-

छादिता भवति तथा वृतोयज्ञाभवति तदा सपर्यन्ता अभीष्टप्रदानेन तं परिचरन्तौ अश्विना अश्विनौ भवन्तौ यं मनुष्यं सुभे चक्राते मंगळे धने कृतवन्तौ तं धनादियुक्तमकार्ष्टामित्यर्थः। योयुवाभ्यां हवींषि प्रयच्छति तं धनादियुक्तं कुरुतमित्यर्थः ॥ १३ ॥

१३. जैसे वधू वस्त्र से ढकी रहती है, वैसे ही जो मनुष्य यज्ञ से आवृत (परिवृत) रहता है, उसकी परिचर्या (देख-रेख) करते हुए अश्विद्वय उसका मङ्गल करते हैं।

योवा॑मुरु॒व्यच॑स्तमं॒चिके॑तति नृ॒पाय्य॑म् ।
व॒र्तिर॑श्विना॒परि॑यातमस्म॒यू ॥ १४ ॥

यः । वा॒म् । उ॒रु॒व्यचः॑ऽतमम् । चिके॑तति । नृ॒ऽपाय्य॑म् ।
व॒र्तिः । अ॒श्वि॒ना॒ । परि॑ । या॒त॒म् । अ॒स्म॒यू इत्य॑स्म॒ऽयू ॥ १४ ॥

हे अश्विनौ उरुव्यचस्तमं अतिशयेन प्रदेशुभूतं व्याप्तं नृपाय्यं नेतृभ्यां युवाभ्यां पातव्यं सोमं योमनुष्यः वां युवाभ्यां तं सोमं दातुं चिकेतति प्रज्ञां जानाति तस्य वर्तिः वर्ततेऽत्रेति वर्तिर्गृहं अस्मयू अस्मान् पूजार्थं बहुवचनं विस्रमनसं मां कामयमानौ युवां परियातं सोमपानार्थं तस्य गृहं प्रत्यायातं। चिकेतति कितज्ञाने इत्यस्य यङ्लुगन्तस्य लेट्यडागमः ॥ १४ ॥

१४. अश्विद्वय, अतीव व्यापक और नेताओं के पान-योग्य सोम का दान करना जो मनुष्य जानता है, वैसे (ज्ञाता) मुझे पाने की इच्छा करके तुम मेरे गृह में पधारो।

अ॒स्मभ्यं॑सुवृषण्वसूया॒तंव॒र्तिर्नृ॒पाय्य॑म् ।
वि॒षु॒द्रुहे॑वय॒ज्ञमू॑हथु॒र्गि॒रा ॥ १५ ॥ २८ ॥

अ॒स्मभ्य॑म् । सु । वृ॒ष॒ण्व॒सू इति॑ वृषण्ऽवसू । या॒तम् । व॒र्तिः ।
नृ॒ऽपाय्य॑म् । वि॒षु॒द्रुहा॑ऽइव । य॒ज्ञम् । ऊ॒ह॒थुः॒ । गि॒रा ॥ १५ ॥ २८ ॥

हे वृषण्वसू वर्षणशीलधनवन्तौ अश्विनौ अस्मभ्यमस्मदर्थं नृपाय्यं नेतृभ्यां पातव्यं सोमंप्रति वर्तिरस्मदीयं गृहंप्रति सुयातं युवां सुष्ठु आयातम्। गिरा स्तुतिलक्षणया वाचा युवां यज्ञमूहथुः मनुष्येषु यज्ञसमाप्तिं प्रापयथः। तत्रदृष्टान्तः—विषुद्रुहेव द्रुहजिघांसायां विश्वतः हिनस्तिशत्रूनिति विषुद्रुहः शरः तेन यथा व्याधोऽभिगमयितुमिष्टं देशं प्रापयति तद्वत् स्तुत्या क्षिप्रमवैकल्येन समाप्तिं प्रापयथइत्यर्थः ॥ १५ ॥

१५. अभिलाष-प्रद और धनी अश्विद्वय, नेताओं के पीने के योग्य सोम के लिए हमारे घर पधारो। शत्रु-द्रोही शर के समान (व्याध शर से मृगवाले ईप्सित प्रदेश को प्राप्त करता है) स्तुति-वाक्य-द्वारा यज्ञ-समाप्ति कर दो।

॥ इति पञ्चस्य द्वितीयेऽष्टाविंशोवर्गः ॥ २८ ॥

प्रातरनुवाके आश्विनेक्रतौ गायत्रेछन्दसि वाहिष्ठोवांहवानामिति त्र्यृचः। सूत्रितञ्च—वाहिष्ठोवांहवानामिति त्र्यृचउदीराथामामेहवमिति गायत्रमिति ।

तत्र प्रथमा सूक्ते षोडशी—

वाहिष्ठोवांहवानांस्तोमोदूतोहुवन्नरा ।
युवाभ्यांभूत्वश्विना ॥ १६ ॥

वाहिष्ठः । वाम् । हवानाम् । स्तोमः । दूतः । हुवत् । नरा ।
युवाभ्याम् । भूतु । अश्विना ॥ १६ ॥

हे नरा नरौ सर्वस्य नेतारौ अश्विनौ हवानां स्तोतॄणां स्तोत्राणां मध्ये स्तोमोवाहिष्ठः युवामतिशयेन व्याप्नुवन् मदीयः स्तोमः दूतः दूतभूतः सन् हुवत् आह्वयतु सोयं मदीयः स्तोमः युवाभ्यां प्रियकरोभूतु भवतु ॥ १६ ॥

१६. सबके नेता अश्विद्वय, स्तोत्रों में से स्तोम (स्तुति-विशेष) तुम्हारे पास जाकर तुम्हें बुलावे और प्रसन्न करे।

अथ सप्तदशी—

यददोदिवोअर्णवइषोवामदथोगृहे । श्रुतमिन्मेअमर्त्या ॥ १७ ॥

यत् । अदः । दिवः । अर्णवे । इषः । वा । मदथः ।
गृहे । श्रुतम् । इत् । मे । अमर्त्या ॥ १७ ॥

हे अश्विनौ दिवः द्युलोकस्य अदः सुपांसुलुगिति सप्तम्याः सुः अमुष्मिन्नर्णवे अपां स्थाने यद्यदि मदथः माद्यथः। वा अपिच इषः अन्नमिच्छतो यजमानस्य गृहे यदि माद्यथः एवं चेत् हे अमर्त्या मरणधर्मरहितौ अमनुष्यौ वा अश्विनौ मे मदीयं स्तोत्रं श्रुतमित् युवां शृणुतमेव मदीयं स्तोत्रं श्रुत्वा युवां माद्यतमित्यर्थः। यद्वा अदः स्तोत्रमिति संबध्यते ॥ १७ ॥

१७. अश्विद्वय, द्युलोक के (नीचे) इस समुद्र में यदि तुम प्रमत्त होओ अथवा अन्न चाहनेवाले यजमान के गृह में यदि मत्त होओ, तो, अमरद्वय, हमारा यह स्तोत्र सुनो।

अथाष्टादशी—

उतस्याश्वेतुयावरीवाहिष्ठावांनदीनाम् ।
सिन्धुर्हिरण्यवर्तनिः ॥ १८ ॥

उत । स्या । श्वेतऽयावरी । वाहिष्ठा । वाम् ।
नदीनाम् । सिन्धुः । हिरण्यऽवर्तनिः ॥ १८ ॥

विश्वमनाऋषिः श्वेतयावरीनाम्नोनद्यास्तीरे अश्विनावस्तौत् अनया नद्यपि स्तुतवतीत्याह-उतापिच श्वेतयावरी श्वेतजला यातीति श्वेतयावरी कीदृशी सिन्धुः स्यन्दमाना हिरण्यवर्तनिः हिरण्मयस्त्रीयमार्गा हिरण्मयोभयकूला स्या एषा श्वेतयावरी नामिका नदीनामन्यासां नदीनां मध्ये वां युवां वाहिष्ठा स्तुत्या अतिशयेनागमयित्री भवति एषापि युवां स्तौतीत्यर्थः । यद्वा एषानदी युवयोरथस्य वाहिष्ठा वोढृतमा सती प्रियकरी भवति यस्मादहमस्यास्तीरे युवामस्तुवमिति ॥ १८ ॥

१८. नदियों में से स्यन्दन-शील और हिरण्य-मार्गा श्वेतयावरी (श्वेत-जला होकर बहनेवाली) नाम की नदी स्तुति-द्वारा तुम्हारे पास जाती है-अथवा तुम्हारे रथ को ढोती है।

अथैकोनविंशी—

स्मदेतयासुकीर्त्याश्विनाश्वेतयाधिया ।
वहेथेशुभ्रयावाना ॥ १९ ॥

स्मत् । एतया । सुऽकीर्त्या । अश्विना । श्वेतया ।
धिया । वहेथे इति । शुभ्रऽयावाना ॥ १९ ॥

हे शुभ्रयावाना शोभनशीघ्रगमनवन्तौ हे अश्विना अश्विनौ सुकीर्त्या शोभनस्तुत्या श्वेतया श्वेतजलया धिया धारयित्र्या हिरण्मयकूलवत्या उभयकूलस्थितानां प्राणिनां धनदानेन पोषयित्र्या एतया नद्या स्मत् सुष्ठु शोभनं वहेथे युवां स्तुतिं प्राप्नुथः एषा युवामस्तौदित्यर्थः ॥ १९ ॥

१९. सुन्दर गमनवाले अश्विद्वय, सुन्दर कीर्त्तिवाली, श्वेतवर्णा और पुष्टि-कारिणी श्वेतयावरी नदी को प्रवाहित करो।

अथ विंशी—

युक्ष्वाहित्वंरथासहायुवस्वपोष्यावसो ।
आन्नोवायोमधुपिबास्माकंसवनागहि ॥ २० ॥ २९ ॥

युक्ष्व । हि । त्वम् । रथऽसहा । युवस्व । पोष्या ।
वसो इति । आत् । नः । वायो इति । मधु ।
पिब । अस्माकम् । सवना । आ । गहि ॥ २० ॥ २९ ॥

एतदाद्याद्यापञ्चम्यः हे वायो रथसहा रथसहौ रथवहनसमर्थावश्वौ हिरवधारणे त्वमेव युक्ष्व संयोजय । हे वसो वासयितः शत्रूणां पोष्या पोष्यौ कटिपु करतलास्फालनैराश्वास्य प्रेषणीयौ तावश्वौ युक्ष्व संग्रामेषु शत्रुवधार्थं मिश्रय । यद्वा अस्मद्यज्ञेषु संमिश्रय ताभ्यां युक्तः सन् यज्ञं प्रत्यागच्छेत्यर्थः । हे वायो आदनन्तरं नोस्मदीयं मधु मदकरं सोमं त्वं पिब अतएव अस्माकं यज्ञेषु सवना त्रिषु सवनेषु आगहि सोमपानार्थमागच्छ ॥ २० ॥

२०. वायु, रथ ढोनेवाले दोनों अश्वों को योजित करो। वासवाला वायु, पोषण के योग्य अश्विद्वय को संग्राम में मिलाओ। वायु, अनन्तर हमारे मदकर सोम का पान करो और तीनों सवनों में आओ।

॥ इति षष्ठस्य द्वितीये एकोनत्रिंशोवर्गः ॥ २९ ॥

वायव्येपशौ वपायास्तववायोइत्येषानुवाक्या सूत्रितञ्च—तववायुमच्छावृहदीनमीषा तववायवृतस्पतइति ।

तवँवायवृतस्पतेत्वष्टुर्जामातरद्भुत ।
अवांस्यावृणीमहे ॥ २१ ॥

तवँ । वायो इतिं । ऋत॒ऽपते । त्वष्टुः । जामातः ।
अद्भुत । अवांसि । आ । वृणीमहे ॥ २१ ॥

हे ऋतःपते ऋतपते यज्ञानांपते सर्वप्रातिपदिकेभ्योछान्दसायां सुगिति सुगागमः त्वष्टुर्जामातः ब्रह्मणोजामातः । एषा कथा इतिहासादिभिरवगन्तव्या । तादृश अद्भुत महन् विचित्रकर्मन् हे वायो तव त्वदीयानि अवांसि पालनानि आवृणीमहे वयमस्मिन्यज्ञयागे संभजामहे ॥२१॥

२१. यज्ञपति, त्वष्टा (ब्रह्मा) के जामाता और विचित्र-कर्मा वायु, तुम्हारा पालन हम प्राप्त कर सकें।

त्वष्टुर्जामातरंवयमीशानंरायईमहे ।
सुतावंन्तोवायुंद्युम्नाजनासः ॥ २२ ॥

त्वष्टुः । जामातरम् । वयम् । ईशानम् । रायः । ईमहे ।
सुतऽवन्तः । वायुम् । द्युम्ना । जनासः ॥ २२ ॥

इमे जनासोजनावयं त्वष्टुर्ब्रह्मणोजामातरं ईशानं सर्वस्येश्वरमेतादृशं वायुं सुतवंतोभिषुतसोमाः रायः धनं ईमहे याचामहे तेनदत्तेन वयं द्युम्ना धनवन्तः स्याम इतिशेषः ॥ २२ ॥

२२. हम त्वष्टा के जामाता और समर्थ वायु के समीप, सोम अभिषव करके, धन माँगते हैं। धन दान से हम धनी होंगे।

वायव्यपशौ वायोयाहिशिवादिवइत्यादिके द्वे ऋचौ द्वितीयातृतीये सूत्रितञ्च—वायोयाहिशिवादिवइविदेहइति।

सैषा सूक्ते त्रयोविंशी—

वायोयाहिशिवादिवोवहस्वासुस्वश्व्यम्।
वहस्वमहःपृथुपक्षसारथे॥ २३॥

वायो इति। याहि। शिव। आ। दिवः। वहस्व।
सु। सुऽअश्व्यम्। वहस्व। महः। पृथुऽपक्षसा। रथे॥ २३॥

हे वायो दिवोद्युलोकस्य शिव सुर्पा सुलुगिति द्वितीयायालुक् शिवं कल्याणमायाहि आगमय सर्वज्योतिषां त्वदाधारत्वात् तेषामाधारोभूत्वा द्युलोके तानि स्थापयेति प्रार्थयते। यद्वा त्वं स्वश्व्यं अश्वानां संघोश्व्यः शोभनाश्वसंघं रथं सु सुष्ठु वहस्व सर्वतोदिशु प्रापय। इदानीं तेभ्योपि समर्थावश्वावावह महोमहान् त्वं पृथुपक्षसा पृथुपार्श्वद्वययुक्तावश्वौ रथे स्वकीये वहस्व शत्रुहननार्थं संयोजय॥ २३॥

२३. वायु, द्युलोक में कल्याण ले आओ। अश्व से युक्त रथ चलाओ। तुम महान् हो। मोटे पार्श्वोंवाले अश्वों को अपने रथ में जोतो।

वायव्ये पशौ पुरोडाशहविषोस्त्वांहिसुप्सरस्तमं इति द्वे अनुवाक्ये सूत्रितञ्च—त्वांहिसुप्सरस्तममितिद्वे कुविदंगनमसायेवृषासइति।

तयोः प्रथमा सूक्ते चतुर्विंशी—

त्वांहिसुप्सरस्तमंनृषदनेषुहूमहे।
ग्रावाणंनाश्वपृष्ठंमंहना॥ २४॥

त्वाम्। हि। सुप्सरःऽतमम्। नृऽसदनेषु। हूमहे।
ग्रावाणम्। न। अश्वऽपृष्ठम्। मंहना॥ २४॥

हे वायो सुप्सरस्तमं सुप्सइति रूपनाम रोमलर्थीयः अतिशयेन शोभनरूपवन्तं मंहना स्वकीयेन महत्त्वेन अश्वपृष्ठं सर्वतोव्याप्तपृष्ठं पृष्ठशब्दः सर्वांगं लक्षयति व्याप्तसर्वांगमित्यर्थः त्वां हिरवधारणे त्वामेव नृषदनेषु नृसदनेषु नरः अध्वरस्यनेतारः ऋत्विजोऽवसीदन्तीति नृषदनायज्ञाः तेषु हूमहे वयमाह्वयामः। कथमिव ग्रावाणं न यथा सोमाभिषवार्थं ग्रावाणं स्तुतिभिराह्वयन्ति तद्वत्त्वां स्तुतिभिराह्वयामः॥ २४॥

२४. वायु, तुम अतीव सुन्दर रूपवाले हो। तुम्हारे सारे अङ्ग महिमा से व्याप्त हैं। सोमाभिषव के लिए पत्थर के समान यज्ञों में हम तुम्हें बुलाते हैं।

शुनासीरीये सत्वंनोदेवेत्येषा वायोरनुवाक्या सूत्रितञ्च—सत्वंनोदेवमनसेशानायमहु-विंपस्त्वआनडिति ।

सैषा सूक्ते पञ्चविंशी—

सत्वंनोदेवमनसावायोमन्दानोअग्रियः ।
कृधिवाजाँअपोधियः ॥ २५ ॥ ३० ॥

सः । त्वम् । नः । देव । मनसा । वायो इति । मन्दानः ।
अग्रियः । कृधि । वाजान् । अपः । धियः ॥ २५ ॥ ३० ॥

हे देव द्योतमान महा स्तोतव्यवायो अग्रियः देवानां मध्ये मुख्यः अग्रतोगन्तासि स-तादृशस्त्वं मनसा मन्दानोमन्दमानः स्वयमेव मोदमानःसन् नोस्माकं वाजान् अन्नानि अ-पोमेघभेदनेनोदकानिच उभयस्मिन् त्वया प्रदत्तेसति धियः अग्निहोत्रादिकर्माणिच कृधि कु-रु कारयेत्यर्थः ॥ २५ ॥

२५. वायुदेव, देवों में तुम मुख्य हो। अन्तःकरण से प्रसन्न होकर हमें अन्न, जल और कर्म प्रदान करो।

॥ इति षष्ठस्य द्वितीये त्रिंशोवर्गः ॥ ३० ॥

अग्निरुक्थइति द्वाविंशर्चं सप्तमं सूक्तम् । अत्रानुक्रमणिका—अग्निरुक्थेद्व्यधिका मनुर्वैव-स्वतो वैश्वदेवंह प्रगाथमिति । विवस्वतःपुत्रोमनुर्ऋषिः प्रथमाद्युतीयायुजोबृहत्यः द्वितीयाचतु-र्थ्योदियुजः सतोबृहत्यः। इदमादीनां चतुर्णां सूक्तानां विश्वेदेवादेवता सूक्तविनियोगोलैंगिकः ।

तस्मिन्सूक्ते प्रथमा—

अग्निरुक्थेपुरोहितोग्रावाणोबर्हिरध्वरे ।
ऋचायामिमरुतोब्रह्मणस्पतिंदेवाँअवोवरेण्यम् ॥ १ ॥

अग्निः । उक्थे । पुरःऽहितः । ग्रावाणः । बर्हिः । अध्वरे । ऋचा ।
यामि । मरुतः । ब्रह्मणः । पतिम् । देवान् । अवः । वरेण्यम् ॥ १ ॥

मनुः प्रार्थयते उक्थे स्तोत्रशस्त्रात्मके अध्वरे हिंसारहितेस्मिन् यज्ञे अग्निः पुरोहितः य-ज्ञार्थं पुरस्ताद्उत्तरवेद्यां ऋत्विग्भिः निहितोभूत् तथा ग्रावाणश्च सोमाभिषवार्थं पुरस्तोनिहिताः बर्हि-श्च पुरस्तोनिहितमासादितं एवं सामग्र्यां सत्यां मरुतः एकोनपञ्चाशत्संख्याकान् ब्रह्मणस्पतिः स्तो-

यस्य पाठमिधारमेतन्नामकं देवं देवानिन्द्रादींश्च एतान् सर्वान् देवान् वरेण्यं वरणीयं भजनीयं अवोरक्षणं ऋचास्तुकरूपया स्तुत्या यामि अनुरहं याचामि । याचतेर्लङि रूपम्. वर्णलोपश्छान्दसः ॥ १ ॥

१. इस स्तोत्रात्मक यज्ञ में अग्नि, सोमाभिषव के लिए प्रस्तर और कुश अग्रभाग में स्थापित हुए हैं। मरुद्गण, ब्रह्मणस्पति और अन्य देवों से, स्तुति-द्वारा, रक्षण की प्राप्ति के लिए, मैं याचना करता हूँ।

आपशुंगासिपृथिवींवनस्पतींनुषासानक्तमोषधीः ।
विश्वेचनोवसवोविश्ववेदसोधीनांभूतप्रावितारः ॥ २ ॥

आ । पशुम् । गासि । पृथिवीम् । वनस्पतीन् ।
उषसा । नक्तम् । ओषधीः । विश्वे । च । नः । वसवः ।
विश्वऽवेदसः । धीनाम् । भूत । प्रऽअवितारः ॥ २ ॥

पूर्वार्धर्चेऽग्निः संबोध्यते पश्वादिशब्दसद्भावात् । हे अग्ने नोऽस्मदीये यज्ञे पशुमग्नीषोमीयं पशुंप्रति आगासि आगच्छसि । गाङ् गतौ व्यत्ययेनपरस्मैपदम् । तथा पृथिवीमिदं देवसदनंप्रति । किञ्च वनस्पतीन् मथनसाधनानरणिरूपान्वनस्पतीन्प्रति । तथा उषसा होतव्यत्वेनोषःकालं तथा नक्तं यष्टव्यतया रात्रिंच प्रति । किञ्च ओषधीः उषदाहे अत्र मादनकर्मा ओषन्ति मादयन्ति अनेनेति ओषः सोमः । सधीयते निधीयते येष्विति ओषधयो ग्रावाणः तान् प्रति आगच्छसि । यद्वा ओषध्यः फलपाकान्ताः ताःप्रति आयाहि । अथवा हे स्तोतः पश्वादीनागासि सम्यक्स्तुहि । गैङ् शब्दे इतिधातुः । ततः हे वसवः वासयितारो विश्ववेदसः सर्वधनाः सर्वज्ञाना वा हे विश्वे सर्वेऽपि देवा नोऽस्मदीयानां कर्मणां प्रावितारो भूत अनेनाग्निनासह यूयं प्रकर्षेण रक्षका भवत ॥ २ ॥

२. अग्नि, हमारे यज्ञ में पशु के निकट आते हो, इस पृथिवी (यज्ञ-शाला) और वनस्पति के समीप आते हो और प्रातःकाल तथा रात्रि में सोमाभिषव के लिए प्रस्तर के निकट आते हो। सर्वज्ञाता विश्व-देवगण हमारे कर्मों के रक्षक होओ।

अथ तृतीया—

प्रसूनएत्वध्वरो३ऽग्नादेवेषुपूर्व्यः ।
आदित्येषुप्रवरुणेधृतव्रतेमरुत्सुविश्वभानुषु ॥ ३ ॥

प्र । सु । नः । एतु । अध्वरः । अग्ना । देवेषु । पूर्व्यः । आदित्येषु ।
प्र । वरुणे । धृतऽव्रते । मरुत्ऽसु । विश्वऽभानुषु ॥ ३ ॥

पूर्व्यः पुरातनः पूर्व्यान् पुरातनानिन्द्रादीन्देवान्प्रति क्रियमाणत्वाद्यज्ञोपि पूर्व्यइत्युच्यते तादृशोमुख्योनोस्मदीयोध्वरोयज्ञः अग्ना सुपांसुलुगिति सप्तम्याडादेशः अग्नौ अग्निर्देवानां मुख्यत्वात् प्रथममभिहितः तस्मिन्नग्नौ सर्वेष्वन्येषु देवेषु च सु सुष्टु प्रैतु प्रकर्षेण गच्छतु। देवान् विशिनष्टि आदित्येषु अदितेः पुत्रेषु इन्द्रादिषु धृतव्रते धृतकर्मणि वरुणेच विश्वभानुषु सर्वतोव्याप्ततेजस्केषु मरुत्सुच प्रैतु ॥ ३ ॥

३. प्राचीन यज्ञ अग्नि और अन्य देवों के पास, उत्तमता के साथ, गमन करे एवम् आदित्यों, धृत-व्रत वरुण और तेजस्वी मरुतों के निकट भी गमन करे।

अथ चतुर्थी—

विश्वे॒हि॒ष्मा॒मन॑वेवि॒श्ववे॑दसो॒भुव॑न्वृ॒धेरि॒शाद॑सः।
अरि॑ष्टेभिःपा॒युभि॑र्विश्ववेदसो॒यन्ता॑नोवृ॒कंछ॒र्दिः ॥ ४ ॥

विश्वे॑। हि। स्म॒। मन॑वे। वि॒श्वऽवे॑दसः। भुव॑न्। वृ॒धे। रि॒शाद॑सः।
अरि॑ष्टेभिः। पा॒युऽभिः॑। वि॒श्व॒ऽवे॒द॒सः॒। यन्त॑। नः॒। अ॒वृ॒कम्। छ॒र्दिः ॥४॥

विश्ववेदसः सर्वतोव्याप्तधना बहुधनाइत्यर्थः तादृशा रिशादसः रिशतां हिंसतां शत्रूणामसितारः उपक्षपयितारोवा विश्वेहिष्म सर्वेखलु देवा मनवे तादर्थ्येचतुर्थी मनोः वृधे वर्धनाय भुवन् भवन्तु स्तोत्रे मनुष्याय धनं दत्वा तं वर्धयन्त्वित्याशास्ते। ततः हे विश्ववेदसः सर्वधनाः सर्वज्ञावादेवाः अरिष्टेभिः परैरहिंसितैः पायुभिः पालनैः सह अवृकं वृकःस्तेनस्तद्रहितं बाधारहितमित्यर्थः। तादृशं छर्दिर्गृहं नोस्मभ्यं यन्त प्रयच्छत शत्रून्हत्वा गृहेष्वस्माभिः कर्माणि कारयतेत्यर्थः। यन्तेति यमेर्लोटि छान्दसोविकरणस्यलुक् तस्य तबादेशः तेनानुनासिकलोपाभावः ॥ ४ ॥

४. बहुधनशाली और शत्रु-नाशक विश्वदेवगण मनु के वर्द्धन के लिए हों। सर्वज्ञाता देवो, अहिंसित पालन के साथ हमें बाधा-रहित गृह प्रदान करो।

अथ पञ्चमी—

आनो॑अ॒द्यसम॑नसो॒गन्ता॒विश्वे॑स॒जोष॑सः।
ऋ॒चागि॒रामरु॑तो॒देव्यदि॑ते॒सद॑ने॒पस्त्ये॑महि ॥ ५ ॥ ३१ ॥

आ। नः॒। अ॒द्य। स॒ऽम॑नसः। गन्त॑। विश्वे॑। स॒ऽजोष॑सः।
ऋ॒चा। गि॒रा। मरु॑तः। देवि॑। अदि॑ते। सद॑ने। पस्त्ये॑। म॒हि॒ ॥ ५॥३१॥

समनसः सर्वेषुस्तोत्रेषु समानमनस्काः विश्वे सर्वेदेवाः यूयं सजोषसः परस्परं संगताः सन्तः गिरा शुभ्रुवया प्राप्नयतेत्यर्थः तथा ऋचासह अद्यास्मिन्यागदिने नोयष्टृनस्मानागन्त

आगच्छत । अनन्तरं हे मरुतः देवि द्योतमाने महि महति देवानां मातृत्वात् महत्वयुक्ते हे अदिते अदीने एतन्नामिके देवि सदने स्थाने पस्त्ये अस्मदीये गृहे स्तोत्व्यतया उपविशत । मरुत्-स्यादेवोक्त्यभेदात् निघातः उत्तरस्य पूर्वस्यामविद्यमानवत्त्वेन वाक्यादित्वादनिघातः ॥५॥

५ विश्वदेवो, स्तोत्रों में समान-मना और परस्पर सङ्गत होकर, वचन और ऋचा के साथ, आज के यज्ञ-दिन में हमारे निकट आओ। मरुतो और महत्त्वपूर्ण अदिति देवी, हमारे उस गृह में विराजो।

॥ इति षष्ठस्य द्वितीये एकत्रिंशोवर्गः ॥ ३१ ॥

अभिप्रियामरुतोयावोअश्व्याहव्यामित्रप्रयाथनं ।
आबर्हिरिन्द्रोवरुणस्तुरानरआदित्यासःसदन्तुनः ॥ ६ ॥

अभि । प्रिया । मरुतः । या । वः । अश्व्या । हव्या । मित्र । प्रऽयाथन । आ । बर्हिः । इन्द्रः । वरुणः । तुराः । नरः । आदित्यासः । सदन्तु । नः ॥ ६ ॥

हे मरुतः प्रिया प्रियाणि या यानि वोयुष्माकमश्व्या अश्व्यानि प्रियात् अश्वसंघात् अभिप्रयाथन अस्मद्यज्ञंप्रति प्रापयत यूयमश्वैर्युक्ताः सन्तआगच्छतेत्यर्थः । अथ हे मित्र मित्रशब्देनान्येवरुणादयोप्युच्यन्ते हे मित्रादयोदेवाः हव्या हव्यानि हवनयोग्यानि हवींषि स्वीकर्तुमागच्छतेत्यर्थः । स्तूयमाना आगच्छत । प्रपूर्वाद्यातेर्लोटि वचनसमयनाथ्वेविधनादेशः । आगत्य च इन्द्रोवरुणः इन्द्रावरुणौ तुराः संग्रामे शत्रुवधार्थं त्वरमाणाः नरोनेतारआदित्यासः अदितेः पुत्रामरुदादयोदेवाश्च नोस्मदीये यज्ञे बर्हिः बर्हिषि आसादिते आसदन्तु आसीदन्तु प्रविशन्तु । सदेः सीदादेशाभावश्छान्दसः ॥ ६ ॥

६. मरुतो, अपने प्रिय अश्वों को इस यज्ञ में भेजो अथवा अश्वों से युक्त होकर आओ। मित्र, हव्य के लिए पधारो। इन्द्र, वरुण और युद्ध में शत्रु-वध के लिए क्षिप्रकर्ता तथा नेता आदित्यगण हमारे कुशों पर बैठें।

अथ सप्तमी—

वयंवोवृक्तबर्हिषोहितप्रयसआनुषक् ।
सुतसोमासोवरुणहवामहेमनुष्वदिद्धाग्नयः ॥ ७ ॥

वयम् । वः । वृक्तऽबर्हिषः । हितऽप्रयसः । आनुषक् ।
सुतऽसोमासः । वरुण । हवामहे । मनुष्वत् । इद्धऽअग्नयः ॥ ७ ॥

हे वरुण वरुणादयोदेवाः वृक्तबर्हिषऋत्विजोवयं आनुषक् स्रुगादिषु अनुषक्तं यथा भवति तथा हविमयसः प्रीणातीति प्रयोजनं तेषु निहितहविष्काःसन्तः वोयुष्मान् हवामहे एतानि हवींष्यादातुमाह्वयामः। कीदृशाः सुतसोमासः अभिषुतसोमाः इद्धाग्नयः आहुतिभिः समिद्धाग्नयो वयमाह्वयामः। तत्रदृष्टान्तः—मनुष्वत् मनुर्यथा यज्ञे युष्मानाजुहाव तद्वत्॥ ७॥

७. वरुण, मनु के समान हम (मनुवंशीय) सोमाभिषव करके और अग्नि को समिद्ध करके, हवि को स्थापित और कुश का छेदन करते हुए, तुम्हें बुलाते हैं।

आमयांतमरुतोविष्णोअश्विनापूषन्माकीनयाधिया।
इन्द्रआयातुप्रथमःसनिष्युभिर्वृषायोवृत्रहागृणे॥ ८॥

आ। प्र। यात। मरुतः। विष्णो इति। अश्विना। पूषन्।
माकीनया। धिया। इन्द्रः। आ। यातु। प्रथमः।
सनिष्युऽभिः। वृषा। यः। वृत्रऽहा। गृणे॥ ८॥

हे विश्वेदेवाः प्रयात प्रकर्षेणास्मदीयकर्मण्यागच्छत। हे मरुतः हे विष्णो स्वबलेन सर्वतोव्याप्त एवमामकदेव हे अश्विना अश्विनौ पूषन् स्तोतॄन् धनादिना पोषयतीतिपूषा एवमामकदेव मरुदादयो हे देवाः। माकीनया अस्मच्छब्दात् युष्मदस्मदोरिति खञ्शैषिकः एकवचने तवकममकाविति ममकादेशः वर्णलोपश्छान्दसः। मया क्रियमाणया धिया स्तुत्या सहास्मद्यज्ञं प्रत्यागच्छत। मरुदादेरामन्त्रितस्य वाक्यभेदादनिघातः। किञ्च प्रथमोदेवानां मुख्यः सइन्द्रआयातु वृषा कामानां सेक्ता यइन्द्रः सनिष्युभिः सनिः संभजनं तदात्मनइच्छद्भिः स्तोतृभिः वृत्रहा अपामावरकस्य वृत्रासुरस्य हन्तेति गृणे गृणते स्तूयते। गृशब्देस्यस्य कर्मणि लिटि छांदसोविकरणः॥ ८॥

८. मरुद्गण, विष्णु, अश्विद्वय और पूषा, मेरी स्तुति के साथ यज्ञ में पधारो। देवों के बीच प्रथम इन्द्र भी आवें। इन्द्राभिलाषी स्तोता लोग इन्द्र को वृत्रहा कहते हैं।

अथ नवमी—

विनोदेवासोअद्रुहोच्छिद्रंशर्मयच्छत।
नयद्दूराद्वसवोनूचिदन्तितोवरूथमादधर्षति॥ ९॥

वि। नः। देवासः। अद्रुहः। अच्छिद्रम्। शर्म। यच्छत। न। यत्।
दूरात्। वसवः। नु। चित्। अन्तितः। वरूथम्। आऽदधर्षति॥ ९॥

हे अद्रुहः स्तोतृणामद्रोग्धारः यद्वा द्रुहेरौणादिकः कर्मणिक्विप् शत्रुभिरहिंस्याः हे देवासो मरुदादयोदेवाः अच्छिद्रं बाधकरहितं सामीप्योवा शर्म शृणाति दुःखादिकमिति शर्मगृहं तत् नोस्मभ्यं नियच्छत । हे वसवः शत्रूणां वासयितारोमरुदादयः दूराद्दूरदेशात् अन्तितः अन्तिकदेशाद्वा कश्चिदागत्य नूचित्कदाचिदपि वरूथं वरणीयं संभजनीयं यद्गृहं नावधर्षति आधर्षयं हिंसनं नकरोति तद्गृहं प्रयच्छतेति समन्वयः । घृषप्रसहनेइत्यस्य णिजाधिकणिचूत्वात् यद्वा णिजूनास्ति तदा रूपम् ॥ ९॥

९. द्रोह-शून्य देवो, हमें बाधा-शून्य गृह प्रदान करो। वासदाता देवो, दूर अथवा समीप के देश से आकर कोई कभी वरणीय गृह की हिंसा नहीं करता।　　अथ दशमी—

अस्तिहिवःसजात्यंरिशादसोदेवासोअस्त्याप्यम् ।
प्रणःपूर्वस्मैसुवितायवोचतमक्षूसुम्नायनव्यसे॥१०॥३२॥

अस्ति । हि । वः । सऽजात्यम् । रिशादसः । देवासः । अस्ति ।
आप्यम् । प्र । नः । पूर्वस्मै । सुवितार्य । वोचत । मक्षु ।
सुम्नार्य । नव्यसे ॥ १० ॥ ३२ ॥

हे रिशादसो रिशतां हिंसकानामसितारो देवासोदेवा द्योतमानाः मरुदादयः वो युष्माकं सजात्यमस्ति परस्परं समानजातिभावोस्तिखलु । किञ्च आप्यं आपिर्बन्धुः तस्यभावआप्यं स्तोतृषु स्तुत्यलक्षणसंबन्धात् वैवस्वतेन मनुना मया स्तोत्रा सह युष्माकं बन्धुभावोस्ति खलु । ततः पूर्वस्मै प्रथमभाविने सुविताय सुष्ठु इंयते सर्वैरागम्यतइति सुवितोभ्युदयः तस्मै नव्यसे नवीयसे नवतराय सुम्नायच उभयं मक्षु शीघ्रं नोस्माकं प्रवोचत प्रकर्षेण ब्रूत अभ्युदयधनानि प्रयच्छतेत्यर्थः ॥ १० ॥

१०. शत्रु-भक्षक देवो, तुममें स्वजातिभाव और बन्धुभाव है। प्रथम अभ्युदय और नवीन धन के लिए शीघ्र और उत्सुकता से हमें कहो।

॥ इति षष्ठस्य द्वितीये द्वात्रिंशोवर्गः ॥ ३२ ॥

अथैकादशी—

इदाहिवउपस्तुतिमिदावामस्यभक्तये ।
उपवोविश्ववेदसोनमस्युराँअसृक्ष्यन्यामिव ॥ ११ ॥

इदा । हि । वः । उपऽस्तुतिम् । इदा । वामस्य । भक्तये । उप । वः ।
विश्वऽवेदसः । नमस्युः । आ । असृक्षि । अन्यामऽइव ॥ ११ ॥

हे विश्ववेदसः सर्वधनाः हे देवा नमस्युरन्नमिच्छन् मनुरहं योयुष्मद्विषयामुपस्तुतिम-न्यामिव अदृष्टपूर्वामिवस्थितां केनचिदप्यकृतामित्यर्थः तादृशीमुपस्तुतिमिदाहि हिरवधारणे इ-दानीमेवोपासृक्षि उपासृजामि करोमीत्यर्थः। किमर्थं योयुष्मत्संबन्धिनो वामस्य वननीयस्य इदा इदानीमेव सक्षणे संभजनाय लाभायेत्यर्थः। असृक्षीति सृजेर्लुङिरूपम् पादादित्वाद-निघातः ॥ ११ ॥

११. सर्वधनवान् देवो, मैं अन्न की कामना करता हूँ। इसी समय किसी से न की गई स्तुति को मैं, अभी तुम्हारे रमणीय धन की प्राप्ति के लिए, करता हूँ। अथ द्वादशी—

उदुष्यवःसवितासुप्रणीतयोऽस्थादूर्ध्वोवरेण्यः ।
निद्विपादश्चतुष्पादोअर्थिनोविश्रन्पतयिष्णवः ॥ १२ ॥

उत् । ऊँ इति । स्यः । वः । सविता । सुऽप्रनीतयः । अस्थात् ।
ऊर्ध्वः । वरेण्यः । नि । द्विऽपादः । चतुःऽपादः । अर्थिनः ।
अविश्रन् । पतयिष्णवः ॥ १२ ॥

हे सुप्रणीतयः शोभनप्रणीतिः स्तुतिः शोभनप्रणयनाः शोभनस्तुतयोमरुतः योयुष्माकं मध्ये ऊर्ध्वः ऊर्ध्वगन्ता वरेण्यः सर्वैर्वरणीयः संभजनीयः स्यः ससविता सर्वस्य स्वकर्मणि प्रेरकः एतन्नामकः सदेवः यदा उदस्थात् स्वतेजसा उद्गतोभूत् तदा अर्थिनः द्विपादः पादद्वय-युक्ताः पुरुषाः चतुष्पादः पादचतुष्टययुक्ताअश्वादयः पतयिष्णवः पतनशीलाः पक्षिणश्च न्य-विश्रन् स्वस्वकार्येषु निविशन्ते। सूर्येउदिते केचनपुरुषा अग्निहोत्रादिकंकुर्वन्ति केचन देवता विषयं स्तोत्रं कुर्वन्ति पश्वादयस्तृणादिभक्षणार्थं सर्वत्रसञ्चरन्ति। न्यविश्रन् निपूर्वाद्विशतेर्लङि व्यत्ययेन परस्मैपदं बहुलंछन्दसीतिरडागमः ॥१२॥

१२. सुन्दर स्तुतिवाले मरुतो, तुम लोगों में ऊर्ध्वगामी और सबके सेवनीय सविता (सबको कार्य में लगानेवाले) जब उगते हैं, उस समय मनुष्य, पशु और पक्षी अपने-अपने कार्यों में लग जाते हैं।

पञ्चमेऽहनि प्रउगशस्त्रे देवं देवमिति वैश्वदेवस्तृचः सूत्रितश्च—देवंदेवंवोवसे देवंदेवं गृण-[illegible] ।

तत्र प्रथमा सूक्ते त्रयोदशी—

देवंदेवंवोवसेदेवंदेवमभिष्टये ।
देवंदेवंहुवेमवाजसातयेगृणन्तोदेव्याधिया ॥ १३ ॥

देवम्ऽदेवम्। वः। अवसे। देवम्ऽदेवम्। अभिष्टये। देवम्ऽदेवम्।
हुवेम। वाजऽसातये। गृणन्तः। देव्या। धिया॥ १३॥

वयं दैव्या द्योतमानया धिया स्तुत्या गृणन्तः स्तुवन्तः सन्तोवोयुष्माकंमध्ये देवंदेवं दीप्यमानं देवं अवसे कर्मरक्षणायाह्वयाम। अनुक्रमेणाह अभिष्टये अभिलषितप्राप्त्यर्थंच देवंदेवं वयमाह्वयाम तथावाजसातये अन्नलाभाय हुवेम आह्वयाम॥ १३॥

१३. हम प्रकाशक स्तुति के द्वारा स्तव करते हुए तुम लोगों में से दिव्य देवता को, कर्म-रक्षण के लिए, बुलाते हैं। अभीप्सित की प्राप्ति के लिए दीप्तिमान् देवता को बुलाते हैं। अन्न-लाभ के लिए दिव्य देवता को बुलाते हैं।

देवासोहिष्मामनवेसमन्यवोविश्वेसाकंसरातयः।
तेनोअद्यतेअपरंतुचेतुनोभवन्तुवरिवोविदः॥ १४॥

देवासः। हि। स्म। मनवे। सऽमन्यवः। विश्वे। साकम्।
सऽरातयः। ते। नः। अद्य। ते। अपरम्। तुचे।
तु। नः। भवन्तु। वरिवःऽविदः॥ १४॥

समन्यवः समानमनसः यद्वा संग्रामेषु शत्रुहननार्थं समानक्रोधयुक्ताः विश्वे सर्वेएव देवासोहिष्म मरुदादयोदेवाः खलु मनवे एतन्नामकाय ऋषये मह्यं साकं सह युगपदेव सरातयः धनादिदानेन सहिताभवन्तु। पुनरपि प्रार्थयते तेदेवाः नोऽस्माकं अद्यास्मिन्दिने अपरञ्च किंबहुना सर्वेषु दिवसेषु धनदातारोभवन्तु। नकेवलमस्माकमेव किंतु तुचे तुगित्यपत्यनाम तुजिपिजिहिंसादाननिकेतनेषु तोजयति हिनस्ति पितुर्दुःखादिकमिति तुक् पुत्रः तस्मै नोऽस्माकं पुत्राय तु क्षिप्रं वरिवोविदः वरणीयस्य धनस्य लंभयितारोभवन्तु॥ १४॥

१४. समान-क्रोधी विश्वदेवगण मनु के (मेरे) लिए धनादि दान के निमित्त एक साथ प्रवृत्त हों। आज और दूसरे दिन—सब दिनों में मेरे लिए और मेरे पुत्र के लिए वरणीय (सम्भजनीय) धन के दाता हों।

अथ पञ्चदशी—

प्रवःशंसाम्यद्रुहःसंस्थउपस्तुतीनाम्।
नतंधूर्तिर्वरुणमित्रमर्त्यंयोवोधामभ्योविधत्॥ १५॥

प्र। वः। शंसामि। अद्रुहः। सम्ऽस्थे। उपऽस्तुतीनाम्। न। तम्।
धूर्तिः। वरुण। मित्र। मर्त्यम्। यः। वः। धामऽभ्यः। अविधत्॥ १५॥

हे अद्रुहः अद्रोग्धारः अहिंस्या वा मरुदादयः उपस्तुतीनामुपस्तोत्राणां संस्थे वाचो यज्ञे क्रियमाणत्वात्स्मत्संस्थानभूतेस्मिन्यज्ञे वो युष्मान्प्रशंसामि प्रकर्षेण स्तौमि । हे वरुण मित्र मित्रावरुणौ तं मर्त्यं मनुष्यं धूर्तिः धूर्वीहिंसार्थः वायुष्योहिंसा नकवाधते योमनुष्यः वोयुष्माकं धामन्यस्तेजोरूपः धीयतेस्मिन्निति धाम शरीरंवा तेभ्योविषद् विषविधाने हवींषि विदधाति प्रयच्छति एतेन तेजसामपि हविर्भक्षणमस्तीति गम्यते ॥ १५ ॥

१५. अहिंसनीय देवो, स्तोत्र के आधार यज्ञ में तुम्हारी खूब स्तुति करता हूं। वरुण और मित्र, तुम्हारे शरीर के लिए जो हवि धारण करता हूं, उसे शत्रुओं की हिंसा बाधा नहीं देती।

अथ षोडशी—

प्रसक्षयंतिरतेविमहीरिषोयोवोवरायदाशति ।
प्रप्रजाभिर्जायतेधर्मणस्पर्यरिष्टःसर्वएधते ॥ १६ ॥ ३२ ॥

प्र । सः । क्षयम् । तिरते । वि । मुहीः । इषः । यः । वुः ।
वराय । दाशति । प्र । प्रऽजाभिः । जायते । धर्मणः ।
परि । अरिष्टः । सर्वः । एधते ॥ १६ ॥ ३२ ॥

हे मरुदादयः समनुष्यः क्षयं क्षियंति निवसन्त्यत्रेतिक्षयोगृहं तद् समनुष्यः प्रतिरते प्रकर्षेण वर्धयति । तिरतिर्वृद्धिकर्मा सएव महीर्महान्तिइषोन्नानिच विवर्धयति । योमनुष्यः वराय वरणीयाय धनाय यदर्थं वोयुष्मभ्यं दाशति हवींषि प्रयच्छति धनादिभिर्वर्धयतीत्यन्वयः । किञ्च धर्मणः ध्रियते ऋत्विग्भिरिति धर्मं कर्म युष्मद्विषयात्कर्मणः सकाशात् समनुष्यः प्रजाभिः पुत्रपौत्रादिभिः परि परितः सर्वतः प्रजायते प्रकर्षेणाविर्भवति । आत्मावैपुत्रनामासीतिश्रुतेः । सः अरिष्ट अन्यैरहिंसितः सर्वोयुष्माकं हविःप्रदानात्सकलोजनः एधते धनादिभिर्वर्धते ॥१६॥

१६. देवो, जो मनुष्य वरणीय धन के लिए तुम्हें हव्य देता है, वह अपना गृह बढ़ाता, अन्न बढ़ाता, यज्ञ के द्वारा प्रजा (पुत्रादि) से सम्पन्न होता है और सबके द्वारा अहिंसित होकर समृद्ध होता है।

॥ इति षष्ठस्य द्वितीये द्वात्रिंशोवर्गः ॥ ३२ ॥

ऋतेसविन्दतेयुधःसुगेभिर्यात्यध्वनः ।
अर्यमामित्रोवरुणःसरातयोयंत्रायन्तेसजोषसः ॥ १७ ॥

ऋते । सः । विन्दते । युधः । सुऽगेभिः । याति । अध्वनः ।
अर्यमा । मित्रः । वरुणः । सऽरातयः । यम् ।
त्रायन्ते । सऽजोषसः ॥ १७ ॥

सःअर्यमादीनां हविर्दाता मनुष्यः युधः युधसंप्रहारे आवेक्किप् युधादपि विनापि विन्दते धनानि लभते। किञ्च सुगेभिः शोभनगमनैः सुष्टुगन्तृभिर्वा अश्वैः सह अध्वनोमार्गान् गन्तव्यान् देशानित्यर्थः तान् याति गच्छति यं जनम् अर्यमा सवर्णं गच्छन् मित्रः स्तोतॄणां यष्टॄणां च धनप्रदानेन मित्रभूतोवरुणः निवारयिता शत्रूणां यद्वा वरणीयः संभजनीयः एवंनामकाः सराधसः समानधनास्त्रयोदेवाः सजोषसः परस्परं संगताः सन्तः यं हव्यप्रदातारं त्रायन्ते स्वरक्षणैः पालयन्ति सधनादीनि विन्दतीत्यन्वयः ॥ १७ ॥

१७. वह युद्ध के बिना भी धन प्राप्त करता है, सुन्दर गमनवाले अश्वों से मार्ग को अतिक्रम करता है तथा मित्र, वरुण और अर्यमा मिलित और समान दान से युक्त होकर उसकी रक्षा करते हैं।

अथाष्टादशी—

अज्रेचिदस्मैकृणुथान्यञ्चनंदुर्गेचिदासुसरणम् ।
एषाचिदस्मादशनिःपरोनुसास्रेधन्तीविनश्यतु ॥ १८ ॥

अज्रे । चित् । अस्मै । कृणुथ । निऽअञ्चनम् ।
दुःऽगे । चित् । आ । सुऽसरणम् । एषा । चित् । अस्मात् ।
अशनिः । परः । नु । सा । अस्रेधन्ती । वि । नश्यतु ॥ १८ ॥

हे देवाः अज्रेचित् क्षिप्रभिन्नये पैररनभिभवनीयेपि परपुरे न्यञ्चनं नितरां गमनमस्मै गमने कृणुथ यूयं कुरुत। यद्वा अज्रे ऋजुगमने पथ्ये गमनं कुरुथ तथा दुर्गेचित् अगन्तव्येपि स्थले सुसरणं सुगतो शोभनगमनमासमन्तात्कुरुथ एवंसति सैषाशनिः शत्रूणां तदेतदायुधं अस्मात्सर्वतोमन्तुर्मनोर्नुक्षिप्रं परः परस्तात्कुर्वेद पश्चात्साशनिः अस्रेधन्ती कांश्चिदप्यहिंसती विनश्यतु विनाशमवेतु ॥ १८ ॥

१८. देवो, अगम्य और दुर्गम्य पथ को सुगम करो। यह अशनि (आयुध) किसी की हिंसा न करके विनिष्ट हो जाय।

अथैकोनविंशी—

यदद्यसूर्यउद्यतिप्रियक्षत्राऋतंदध ।
यन्निम्रुचिप्रबुधिविश्ववेदसोयद्वामध्यन्दिनेदिवः ॥ १९ ॥

यत् । अद्य । सूर्ये । उत्ऽयति । प्रियऽक्षत्राः ।
ऋतम् । दध । यत् । निऽम्रुचि । प्रऽबुधि । विश्वऽवेदसः ।
यत् । वा । मध्यन्दिने । दिवः ॥ १९ ॥

हे प्रियक्षत्राः प्रीणयितृबलाः देवाः सूर्ये सर्वस्य स्वस्वकर्मणि प्रेरके सवितरि उदिते उद्गच्छतिसति अद्यास्मिन्दिने यद्वा ऋतं कल्याणभूतं गृहं दध धारयत दधातेर्लिटि मध्यमबहुवचनेरूपम्। यद्वा हे विश्ववेदसः सर्वधनादेवाः निम्रुचि निम्रुचिर्गत्यर्थः सूर्यस्य निम्रोचने निवरां गमने सायमित्यर्थः तस्मिन् धारयथ। यद्वा प्रबुधितस्य प्रबोधने प्रातःकाले। यद्वा दिवः सूर्यतेजसा दीप्यमानस्याह्नो मध्यन्दिने मध्ये धनं मनवे धत्तेत्युत्तरत्रसंबंधः॥ १९॥

१९. बल-प्रिय देवो, सूर्य के उदित होने पर आज शुभ कल्याणवाहक गृह को धारण करो। सारे धनों से युक्त देवो, सायंकाल धारण करो, प्रातः-काल धारण करो और मध्याह्न काल में मनु के लिए धन धारण करो।

यद्वाभिपित्वेअसुराऋतंयतेछर्दिर्येमविदाशुषे।
वयंतद्वोवसवोविश्ववेदसउपस्थेयाममध्यआ॥ २०॥

यत्। वा। अभिऽपित्वे। असुराः। ऋतम्। यते।
छर्दिः। येम। वि। दाशुषे। वयम्। तत्। वः। वसवः।
विश्वऽवेदसः। उप। स्थेयाम। मध्ये। आ॥ २०॥

हे असुराः प्राज्ञाः संग्रामे आसानां क्षेप्तारोवा देवाः यद्वाभिपित्वे अस्मयशं प्रति युष्माकं अभिप्राप्तौ ऋतं सत्यभूतं यज्ञं यते इणः शतरि रूपम्। गच्छते दाशुषे हवींषिदत्तवते यजमानाय यच्छर्दिः छ छृदिर्दीप्तिदेवनयोः दीप्यतेनेनेति छर्दिस्तेजः यद्वा छर्दति दीप्यन्तेनेति छर्दिर्गृहं तत् गृहं तेजोवा वियेम प्रयच्छथ यथेवं यूयं कुरुथ तर्हि वयं हे वसवः स्तोतॄणां धनादिभिराच्छादयितारः यद्वा शत्रूणां विवासयितारो विश्ववेदसः सर्वधनाः सर्वज्ञानावा हे देवाः वोयुष्मत्संबन्धि तत्कल्याणं गृहं तदर्थे द्वितीया मवक्रिः प्रयस्य गृहस्य मध्ये उपस्थेयाम उपतिष्ठेम युष्मान् हविर्भिः पूजयेम तिष्ठतेराशीर्लिङि लिङ्याशिष्यङित्यङ्प्रत्ययः॥ २०॥

२०. प्राज्ञ (असुर) देवो, यज्ञ के प्रति तुम्हारे लाभ के लिए हवि देनेवाले और यज्ञगामी यजमान को यदि तुम लोग गृह प्रदान करते हो, तो हे वासदाता और सर्व-धन-संयुक्त देवो, हम तुम्हारे उसी मंगलकर गृह में तुम्हारी पूजा करेंगे।

अथैकविंशी—

यदद्यसूरउदितेयन्मध्यन्दिनआतुचि।
वामंधत्थमनवेविश्ववेदसोजुह्वानायप्रचेतसे॥ २१॥

यत्। अद्य। सूरे। उत्ऽइते। यत्। मध्यन्दिने।
आऽतुचि। वामम्। धत्थ। मनवे। विश्वऽवेदसः।
जुह्वानाय। प्रऽचेतसे॥ २१॥

हे विश्ववेदसः सर्वतोव्याप्तधनाः हे देवाः यद्वा अद्येदानीं सूरे सूर्ये उदिते सति यद्वा मध्यन्दिने दिवसस्य मध्ये यद्वा आप्रुचि आप्रुग्भिर्गमनार्थः सूर्यस्य आनिम्लोचने सायमित्यर्थः जुह्वानाय अग्नौ हवींषि जुह्वते अतएव प्रचेतसे प्रकृष्टज्ञानाय मनवे एतन्नामकाय ऋषये मह्यं वामं वननीयं धनं धत्थ यत् तद्वृणीमहइत्युत्तरत्रसंबन्धः ॥ २१ ॥

२१. सर्व-धन-सम्पन्न देवो, आज सूर्योदय होने पर, मध्याह्न में और सायंकाल में हव्यदाता और प्रकृष्ट ज्ञानी मनु ऋषि के (मेरे) लिए जो रमणीय धन तुम लोग धारण करते हो—

वयंतद्वःसम्राजआवृणीमहेपुत्रोनबहुपाय्यम् ।
अश्यामतदादित्याजुह्वतोहविर्येनवस्योनशामहै ॥ २२ ॥ ३४ ॥

वयम् । तत् । वः । सम्ऽराजः । आ । वृणीमहे । पुत्रः ।
न । बहुऽपाय्यम् । अश्याम । तत् । आदित्याः । जुह्वतः ।
हविः । येन । वस्यः । अनशामहै ॥ २२ ॥ ३४ ॥

हे सम्राजः सम्यग्दीप्यमानाः देवाः पुत्रोन एकवचनं छान्दसं युष्माकंपुत्राइव स्थिताः पुत्रा यथा पितृभिः पोष्याः तद्वत् युष्माभिःपोष्या वयं । बहुपाय्यं बहुभिर्भोग्यं यद्युष्मत्सम्बन्धि धनं आवृणीमहे संभजामः । यथा हविः जुह्वतः यागं कुर्वन्तोवयं हे आदित्याः तद्धनं अश्याम प्राप्नुयाम । येन धनेन वस्यः वसीयः अतिशयेन वसुमत्त्वमनशामहै अश्नवामहै प्राप्नुमः । अश्नोतेर्लोटि व्यत्ययेन श्नम् प्रत्ययः ॥ २२ ॥

२२. दीप्तिमान् देवो, तुम्हारे पुत्रों के समान हम बहुत लोगों के भोग के योग्य उसी धन को प्राप्त करेंगे। आदित्यो, यज्ञ करते हुए हम इस धन के द्वारा अतीव धनाढ्यता प्राप्त करेंगे।

॥ इति षष्ठस्य द्वितीये चतुस्त्रिंशोवर्गः ॥ ३४ ॥

येस्त्रिंशतीति पञ्चर्चमष्टमं सूक्तम्. अत्रानुक्रान्तम्—येस्त्रिंशतिपञ्चोपान्त्या पुरउष्णिगिति । मनुर्ऋषिः प्राग्वत्समीपपरिभाषया गायत्रीछन्दः उपान्त्यापुरउष्णिक् पूर्ववद्विश्वेदेवादेवता । तृतीयेछन्दोमे वैश्वदेवशस्त्रे येस्त्रिंशतीत्येतत्सूक्तं वैश्वदेवनिविद्धानम् सूत्रितंच—येस्त्रिंशतीतिवैश्वदेवमिति ।

तत्र प्रथमा—

येत्रिंशतित्रयस्परोदेवासोबर्हिरासदन् ।
विदन्नहद्वितासनन् ॥ १ ॥

ये । त्रिंशति । त्रयः । परः । देवासः । बर्हिः । आ ।
असदन् । विदन् । अह । द्विता । असनन् ॥ १ ॥

मनुराह त्रिंशति त्रिंशत्संख्यायाः परः परस्तात्त्रयः त्रयस्त्रिंशद्देवता इत्यर्थः ये देवासो देवाः बर्हिः अस्मदीययज्ञसंबंधिनि बर्हिषि हविःस्वीकरणार्थमासदन् आसीदन्तु । अह अथानन्तरं विदन् ते देवा अस्मान् हविषांप्रदातॄनिति जानंतु । ततः द्विता द्विधा द्विप्रकारमसनन् अस्मभ्यं धनं पश्वादिकञ्च प्रयच्छन्तु । यद्वा द्विता द्वैधं अनेन पौनःपुन्यं लक्ष्यते पुनःपुनरस्मभ्यं धनादिकं ददत्वित्यर्थः ॥ १ ॥

१. जो तंतीस देवता कुशों पर बैठे थे, वे हमें समझें और बार-बार हमें धन दें।

अथ द्वितीया—

वरुणोमित्रोअर्यमास्मद्रातिषाचोअग्नयः ।
पत्नीवन्तोवषट्कृताः ॥ २ ॥

वरुणः । मित्रः । अर्यमा । स्मद्रातिऽसाचः ।
अग्नयः । पत्नीऽवन्तः । वषट्ऽकृताः ॥ २ ॥

वरुणोवरणीयः संभजनीयः मित्रः स्तोतॄणां मृत्युनांच धनादिदानेन मित्रभूतः अर्यमास्तोतकारिणोधनं प्रापयन् यद्वा सततं गच्छन् एतन्नामकास्त्रयोदेवाः स्मद्रातिषाचः स्मत् सुमत् शोभना रातिर्हविःप्रदानं येषामस्तीति स्मद्रातयोयजमानाः तान् सचन्ते धनादिप्रदानेन सेवन्ते इति तथोक्ताः। यद्वा कल्याणं यथा भवति तथा हविषां दातॄन् सचन्तइति । ते तादृशाःपत्नीवन्तोदेवपत्नीसहिता अग्नयः अंगनशीलाः नानाविधाअग्नयः वषट्कृताः यथा सोमस्याग्नेवी हीवीषडित्यादिना स्वाहाकृताः हुताइत्यर्थः॥ २ ॥

२. वरुण, मित्र और अर्यमा सुन्दर हव्य देनेवाले यजमानों के साथ मिलकर और देवपत्नियों के सहित, नानाविध वषट्कारों (हि, वौषट् आदि शब्दों) के द्वारा बुलाये गये हैं।

अथ तृतीया—

तेनोगोपाअपाच्यास्तउदक्तइत्थान्यक् ।
पुरस्तात्सर्वयाविशा ॥ ३ ॥

ते । नः । गोपाः । अपाच्याः । ते । उदक् । ते । इत्था ।
न्यक् । पुरस्तात् । सर्वया । विशा ॥ ३ ॥

ये वरुणादयोदेवाः सर्वया सर्वेण विशा अनुचरवर्गेण सह अपाच्याः अपाची प्रतीची पश्चिमा दिक् तस्याः पश्चाद्देशे स्थिताः सन्तोऽस्माकं गोपाः गोपायितारोभवन्तु तएव उदक् उदीच्याः अञ्चेर्लुगिति पञ्चम्यर्थे विहितस्यास्तातेर्लुक् यतोऽस्माकं रक्षकाभवन्तु । इत्थेति शब्देन ऊर्ध्वां दिशं दक्षिणां च निर्दिशति इत्थमनेन पूर्वोक्तेन प्रकारेण ऊर्ध्वाया दक्षिणस्याश्च दिशः ते-देवाः अस्माकं पालयितारोभवन्तु तथा न्यक् नीच्यादिशः अत्रापि पूर्ववदस्तातेर्लुक् अधःस्थादेवाअपि अस्माकं त्रातारोभवन्तु । किंच पुरस्तात्प्राच्यादिशश्च देदेवाअस्माकं गोपायितारोभवन्तु ॥ ३ ॥

३- वे वरुणादि देव, अपने सारे अनुचरों के साथ, सम्मुख, पीछे, ऊपर और नीचे हमारे रक्षक हों।

अथ चतुर्थी—

यथावशन्तिदेवास्तथेदसत्तदेषांनकिरामिनत् । अरावाचनमर्त्यः ॥४॥

यथा । वशन्ति । देवाः तथा । इत् । असत् । तत् । एषाम् ।
नकिः । आ । मिनत् । अरावा । चन । मर्त्यः ॥ ४ ॥

देवाद्योतमानाः सर्वेदेवाः यथा वशन्ति यथा कामयन्ते वशकान्तौ सम्प्रसारणाच्चेति पूर्वरूपस्य छन्दसिविकल्पितत्वाद्यणादेशः । तथेत् यथा वशन्ति तथैव असत् वक्ष्यत्येव । तदेवाह एषां देवानां तत्कामनं नकिर्नकश्चिदपि मिनत् हिनस्ति मीङ् हिंसायां लेटिरूपम् मीनातेर्निगमइतिह्रस्वत्वम् । कथं देवानामभिलषितं तथाभवतीतिचेत् तदाह—अरावा यदि देवाः कस्यचिदप्यदातारं मनुष्यं कामयेरन् तदा अरावा अदाता चनेत्यप्यर्थे अदातापि मर्त्योमनुष्यः उदाराधोदेवेभ्योहवींषि प्रयच्छति तस्माद्देवानां यत्कामनं तत्तथा भवत्येवेत्यर्थः ॥ ४ ॥

४. देवता लोग जैसी इच्छा करते हैं, वैसा ही होता है। देवों की कामना को कोई विनष्ट नहीं कर सकता। अदाता मनुष्य (यदि वह हवि देने लगे) की भी कोई हिंसा नहीं कर सकता।

अथ पञ्चमी—

सप्तानांसप्तऋष्टयःसप्तद्युम्नान्येषाम् ।
सप्तोअधिश्रियोधिरे ॥ ५ ॥ २५ ॥

सप्तानाम् । सप्त । ऋष्टयः । सप्त । द्युम्नानि । एषाम् ।
सप्तो इति । अधि । श्रियः । धिरे ॥ ५ ॥ २५ ॥

अत्र पुरातनीकथा इन्द्रसमानं पुत्रमिच्छन्त्याः दितेर्गर्भस्य केनचित्कारणेन इन्द्रेण सप्तधा-भिन्नत्वात् सगर्भः सप्तगणात्मकोभवत् ततोमरुतः संपन्नाः। सप्तगणावैमरुतइतिश्रुतेः। एषा कथा इदंपित्र्येमरुतामुत्पत्तेवर्तंइत्यस्मिन्वर्गे। समपञ्चेनाप्यत्रापि। तथाचास्याऋचोयमर्थः—सप्तानां म-रुतां गणानां सप्त सप्तसंख्याका ऋष्टय आयुधविशेषाविभिन्नाःसन्ति तथा सप्तसंख्याकानि द्युम्ना-नि द्योतमानानि कुंडलादीन्याभरणानि द्युम्नान्यन्नानिवा एषां गणानां विभिन्नानि सन्ति ततः सप्तमरुतांगणाः सप्तो सप्तैव सप्तविधाःश्रियः सकलादीप्तीः अधिधिरे परस्परमधिकंदधिरे ॥५॥

५. (इन्द्र के अंश-रूप) सात मरुतों के सात प्रकार के आयुध हैं, सात प्रकार के आभरण हैं और सात प्रकार की दीप्तियाँ हैं।

॥ इति षष्ठस्य द्वितीये पञ्चत्रिंशोवर्गः ॥ ३५ ॥

बभ्रुरेकइति दशर्चं नवमं सूक्तं मरीचिपुत्रः कश्यपो वैवस्वतोमनुर्वा ऋषिः। तथाचा-नुक्रम्यते—बभ्रुर्दशकश्यपोवा मारीचो द्वैपदमिति। दशापिद्विपदा विंशत्यक्षराविराजः पूर्ववद्विश्वे-देवादेवता। तृतीयेछन्दोमे वैश्वदेवशस्त्रे वैश्वदेवसूक्तात्पूर्वमेव द्वैपदंसूक्तं शंसनीयम्। सूत्र्य-तेहि—बभ्रुरेकइतिद्विपदासूक्तानिपुरस्ताद्वैश्वदेवसूक्तानामिति।

तत्र प्रथमा—

बभ्रुरेकोविषुणःसूनरोयुवाञ्ज्यङ्क्तेहिरण्ययम् ॥ १ ॥

बभ्रुः। एकः। विषुणः। सूनरः। युवा। अञ्जि।
अङ्क्ते। हिरण्ययम् ॥ १ ॥

अत्र दशानामृचां किंचित्तदलिंगात् पृथक्देवताः अत्र प्रथमायां बभ्रुः इत्यनेन सोमो-भिधीयते। सोम्यंबभ्रुमालभेतेत्यादिषुदृष्टत्वात्। बभ्रुर्बभ्रुवर्णः सर्वेलतादिषु परिपक्वः। यद्वा डुभृञ् धारणपोषणयोः कुर्भ्रश्चेति कुप्रत्ययः सर्वस्य सुधामयैः किरणैः धारयिता चन्द्रमसि दुःस्वोप-शमनानि पुष्टानिखलु। तादृशः विषुणः विष्वगञ्चनः सूनरः सुष्ठु रात्रीणां नेता रात्रयश्चन्द्रनेतृकाः खलु। एतादृशोयुवा प्रतिदिवसमाविर्भूतत्वात्तरुणः एकोदेवः सोमः हिरण्ययं हिरण्मयं अञ्जि अभिव्यज्यते प्रकाश्यतेनेनेति अञ्जि आभरणं अभिव्यक्तिसाधनं कुंडलमुकुटादिकं स्वशरीर-मंके अभिव्यञ्जयति ॥ १ ॥

१. बभ्रुवर्ण (पीले रंग के), सवर्ग, रात्रियों के नेता, युवक और एकाकी सोमदेव हिरण्मय आभरण को प्रकाशित करते हैं।

---

१ तै०सं० २. २. ५। २ ऋ० सं० १. ८. ५। ३ तै०सं० २. १. ३।

अथ द्वितीया—

योनिमेकआससादद्योतनोन्तर्देवेषुमेधिरः ॥ २ ॥

योनिम् । एकः । आ । ससाद । द्योतनः ।
अन्तः । देवेषु । मेधिरः ॥ २ ॥

अत्र योनिमिति लिंगादग्निरुच्यते। अग्नयेगृहपतयेइत्यादिषु दृष्टत्वात्। देवेषु देवानामन्तर्मध्ये द्योतनः स्वतेजसा दीप्यमानो मेधिरोमेधावी अथवा मेधाकांक्षिणां स्तोतृणां मेधा दातृत्वेन मेधायुक्तः एवंविधएकोऽग्निः एवं स्थानभूतमाहवनीयादिकं आससाद हविःस्वीकरणार्थमासीदति ॥ २ ॥

२. देवों में दीप्यमान, मेधावी और अकेले अग्नि अपना स्थान प्राप्त करते हैं।

अथ तृतीया—

वाशीमेकोबिभर्तिहस्तआयसीमन्तर्देवेषुनिध्रुविः ॥३॥

वाशीम् । एकः । बिभर्ति । हस्ते । आयसीम् ।
अन्तः । देवेषु । निऽध्रुविः ॥ ३ ॥

देवेष्वन्तर्देवानांमध्ये द्योतमानः निध्रुविः निश्चले स्थाने वर्तमानः यद्वा नितरां गमनमस्यास्तीति निध्रुविः सर्वदागच्छन् अथवा संग्रामेषु शत्रूणां पुरतोविरायेन स्थैर्यवान् एतादृशः एकस्त्वष्टृनामकोदेवः आयसीं अयोमयधारां वाशीं वाशृशब्दे शब्दयत्याक्रन्दयति शत्रूननयेति वाशी तक्षणसाधनं कुठारः तं स्वकीयहस्ते बिभर्ति धारयति ॥ ३ ॥

३. देवों के बीच निश्चल स्थान में वर्तमान त्वष्टा हाथों में लौहमय कुठार को धारण करते हैं।

अथ चतुर्थी—

वज्रमेकोबिभर्तिहस्तआहितंतेनवृत्राणिजिघ्नते ॥ ४ ॥

वज्रम् । एकः । बिभर्ति । हस्ते । आऽहितम् ।
तेन । वृत्राणि । जिघ्नते ॥ ४ ॥

अत्र वज्रलिंगादिन्द्रोदेवता एकइन्द्रः आहितं स्वकीयहस्ते निहितं वज्रमेतन्नामकमायुधं बिभर्ति धत्ते सएवेन्द्रस्तेन निहितेन वज्रेण वृत्राणि अपामावरकाणि रक्षांसि पापानि वा जिघ्नते भृशं हन्ति ॥ ४ ॥

४. इन्द्र अकेले हस्त-निहित वज्र धारण करते और वृत्रादि का नाश करते हैं।

अथ पञ्चमी–

तिग्ममेकोबिभर्तिहस्तआयुधंशुचिरुग्रोजलाषभेषजः ॥५॥

तिग्मम् । एकः । बिभर्ति । हस्ते । आयुधम् ।
शुचिः । उग्रः । जलाषऽभेषजः ॥ ५ ॥

अत्र जलाषभेषजइत्यनेन रुद्रोभिधीयते शुचिः शुच दीप्तौ सर्वतः स्वतेजसा दीप्यमानः यद्वा शुच शोके शत्रूणां शोचयिता दुःखयिता अतएव उग्रः उद्गूर्णबलः जलाषभेषजः रोगापनयनेन सुखकरभैषज्यवान् यद्वा स्तोतॄणां दुःखरूपसंसारोच्छेदेन सुखकारिभिषग्रूपः। प्रथमोदैव्योभिषगित्यादिश्रुतिभिरस्यभिषक्त्वंश्रूयते। तादृशएकोरुद्रः तिग्मं तीक्ष्णधारं आयुधं आयुध्यति सम्प्रहरति शत्रूननेनेति आयुधं पिनाकः तं स्वकीये हस्ते बिभर्ति ॥ ५ ॥

५. सुखावह भिषक्, पवित्र और उग्र रुद्र हाथों में तीखा आयुध रखते हैं।

अथ षष्ठी–

पथएकःपीपायतस्करोयथाँएषवेदनिधीनाम् ॥ ६ ॥

पथः । एकः । पीपाय । तस्करः । यथा ।
एषः । वेद । निऽधीनाम् ॥ ६ ॥

पथइतिलिंगेन पूषा निगद्यते। संपूषन्नध्वनस्तिरेत्यादिषुदृष्टत्वात्। एकः पूषनामकोदेवः पथः मार्गान् पीपाय प्यायतिर्वर्धनकर्मापि अत्र रक्षणार्थः ये अग्निहोत्रादिकर्मकुर्वन्ति तेषां स्वर्गमार्गं। ये दुष्कृतं कर्म कुर्वन्ति तेषां यातनामार्गं च रक्षति। उभयेषां मार्गविपर्ययोयथा नभवति तथा पालयतीत्यर्थः। एवमेषोयंपूषा निधीनां पृथिव्यां निहितानि धनानि वेद वेत्ति। ज्ञात्वा स्तोतॄणां तानि ददातीत्यर्थः। तत्रदृष्टान्तः–तस्करो यथा चोरः पथिगच्छतां पुरुषाणां धनहरणार्थं मार्गं रक्षति यथा च सचोरः गृहे निहितानि ज्ञात्वा तदाहृत्य तस्य सहायेभ्योयथा तानि ददाति तद्वत् ॥ ६ ॥

६. एक (पूषा) मार्ग की रक्षा करते हैं। वे चोर के समान सारे धनों को जानते हैं।

अथ सप्तमी–

त्रीण्येकउरुगायोविचक्रमेयत्रदेवासोमदन्ति ॥ ७ ॥

---

१ तै० सं० ४. ५. १. । २ ऋ० सं० १. ३. २४. ।

त्रीणि । एकः । उरुऽगायः । वि । चक्रमे । यत्र । देवासः । मदन्ति ॥७॥

उरुगायोविचक्रमइति पदलिंगाद्विष्णुरुच्यते उरुगायः उरुभिर्बहुभिर्गातव्यः यद्वा बहुषु देशेषु गंता बहुकीर्तिर्वा सर्वान् शत्रून् स्वसामर्थ्येन शब्दयत्याक्रन्दयतीतिवा उरुगायःएवंविध एकोसहायो विष्णुः त्रीणि पदानि भुवनानि विचक्रमे साधु पादेन विक्रान्तवान् वेःपादविहरणे इति क्रमतेः आत्मनेपदम् । यत्र येषु लोकेषु देवासः इन्द्रादयोदेवाः मदन्ति यजमानदत्तैर्हविर्भिर्माद्यन्ति तानि विचक्रमइत्यन्वयः ॥ ७ ॥

७. एक (विष्णु) बहुतों की स्तुति के योग्य हैं। उन्होंने तीन पैरों से तीनों लोकों का प्रक्रमण किया। इससे देवता लोग प्रसन्न हुए।

अथाष्टमी—

विभिर्द्वाचरतएकयासहप्रप्रवासेववसतः ॥ ८ ॥

विऽभिः । द्वा । चरतः । एकया । सह । प्र । प्रवासाऽइंव । वसतः ॥ ८ ॥

एकयासहेति लिंगाद् अश्विनावभिधीयेते द्वा द्वौ द्वित्वसंख्योपेतावश्विनौ विभिः वीगत्यादिषु किप् छान्दसोह्रस्वः गमनसाधनैः अश्वैः चरतः सञ्चरेते किञ्च इमावश्विनौ एकया सूर्याख्यया साध्यां स्वयं वृतया स्त्रिया सह प्रवसतःप्रवासं सर्वत्रगमनं कुरुतः।प्रवासे दृष्टान्तः—प्रवासेव यथा प्रवासिनौ द्वौ पुरुषौ एकया स्त्रिया सह प्रवसतः तद्वत् ॥ ८ ॥

८. दो (अश्विद्वय) एक स्त्री (सूर्या) के साथ, दो प्रवासी पुरुषों के समान, रहते और अश्व-द्वारा संचरण करते हैं।

सदोद्वाचक्रातेउपमादिविसम्राजासर्पिरासुती ॥ ९ ॥

सदः । द्वा । चक्राते इति । उपऽमा । दिवि । सम्ऽराजा ।
सर्पिरासुती इति सर्पिःऽआसुती ॥ ९ ॥

सम्राजाविति लिंगेन मित्रावरुणावभिधीयेते उपमा उपमौ परस्परं स्वकांत्योपमानभूतौ यद्वा उपमीयते आभ्यां सर्वमिति उपमौसर्वस्य एतावेव सम्राजा सम्राजौ सम्यग्दीप्यमानौ सर्पिरासुती सर्पिर्घृतमाभ्यामासूयते इति सर्पिरासुती घृतहविष्कौ द्वा द्वौ मित्रावरुणौ दिवि द्युलोके सदः सीदन्त्यत्रेति सदः स्थानं चक्राते अकार्ष्टाम् ॥ ९ ॥

अर्चन्तएकेमहिसाममन्वततेनसूर्यमरोचयन् ॥१०॥२६॥

अर्चन्तः । एके । महि । साम । मन्वत ।
तेन । सूर्यम् । अरोचयन् ॥ १० ॥ २६ ॥

अर्चन्तः देवान्पूजयन्तः एके केचनात्रयः महि महत् साम मन्वत उच्चारयन्तीत्यर्थः । तादृशा अत्रयः तेनोक्तेन साम्ना सूर्यं अरोचयन्नदीपयन् तएवात देवता ॥ १० ॥

९—१०. अपनी कान्ति के परस्पर उपमेय दो (मित्र और वरुण) अतीव दीप्तिशाली और घृतरूप हविवाले हैं। वे द्युलोक के स्थान का निर्माण करते हैं। स्तोता लोग महान् साम-मन्त्र का उच्चारण करके सूर्य को दीप्त करते हैं।

॥ इति पञ्चमस्य द्वितीये षट्त्रिंशोवर्गः ॥ ३६ ॥

नहिवइति चतुर्ऋचं दशमं सूक्तं आद्यागायत्री द्वितीयापुरउष्णिक् तृतीयाबृहती चतुर्थ्यनुष्टुप् मनुर्वैवस्वतऋषिः पूर्ववद्विश्वेदेवादेवता। तथाचानुक्रान्तम्—नहिवश्चतुष्कंपुरउष्णिग् बृहत्यनुष्टुबन्तमिति। विनियोगस्तु लिंगादवगन्तव्यः।

[illegible]

नहिवोअस्त्यर्भकोदेवासोनकुमारकः। विश्वेसतोमहान्तइत्॥१॥

नहि। वः। अस्ति। अर्भकः। देवासः। न। कुमारकः।
विश्वे सतःऽमहान्तः। इत्॥ १॥

हे देवासोदेवाः वोयुष्माकंमध्ये अर्भकोनह्यस्ति शिशुर्नास्ति तथा न कुमारकः युष्माकं मध्ये कुमारोपिनास्ति। किन्तु सर्वे यूयं समयसोनित्यतरुणाःभवथ। एवदेव भविपादयति विश्वे सर्वे देवाः यूयं सतोमहान्तइत् सर्वस्माद्विद्यमानात् पृथिव्यामपिये महान्तः ते सतोमहान्तइत्युच्यन्ते तस्मायुष्माकमर्भको कुमारोपि नास्तीत्यर्थः॥ १॥

१. देवो, तुम लोगों में कोई बालक नहीं है, कोई कुमार नहीं है। तुम सब महान् हो।

अथ द्वितीया—

इतिस्तुतासोअसथारिशादसोयेस्थत्रयश्चत्रिंशच्च।
मनोर्देवायज्ञियासः॥ २॥

इति। स्तुतासः। असथ। रिशादसः। ये। स्थ। त्रयः।
च। त्रिंशत्। च। मनोः। देवाः। यज्ञियासः॥ २॥

हे रिशादसः रिशवां हिंसकानामसितारो हे मनोर्यज्ञियासः मनुनामकस्य मम यज्ञार्हा हे देवाः ये यूयं त्रयः त्रिसंख्याकाः त्रिंशच्च त्रिंशत्संख्याकाः त्रयस्त्रिंशद्देवताःस्थ भवथ अमू-

त । ते यूयमिति इत्यमनेन प्रकारेण स्तुतासः असथ मया मनुना स्तुताभवथ अस्तेर्लेटि छान्द-सोलुगभावः । यद्वा असतेर्विकान्त्यर्थः इत्थं स्तुतायूयं हवींषि कामयध्वम् ॥ २ ॥

२. शत्रु-भक्षक और मनु के (मेरे) यज्ञार्ह देवो, तुम लोग तैंतीस हो। इसी प्रकार तुम लोग स्तुत हुए हो।

तेनस्त्राध्वंतेऽवततउंनोअधिवोचत ।
मानःपथःपित्र्यान्मानवादधिदूरंनैष्टपरावतः ॥ ३ ॥

ते । नः । त्राध्वम् । ते । अवत । ते । ऊँ इति । नः । अधि । वोचत । मा । नः । पथः । पित्र्यात् । मानवात् । अधि । दूरम् । नैष्ट । पराऽवतः ॥ ३ ॥

हे देवाः ते यूयं नोऽस्मान् त्राध्वं बाधकेभ्यो रक्षोभ्यस्त्रायध्वं ते यूयं अवत धनादि-प्रदानैरस्मान्रक्षत तेएवदेवा नोऽस्मानधिवोचत अधिकंभवन्त्वः कर्मकारिणो धनादिमन्तश्च भव-न्त्विति यूयं ब्रूत । किंच हे देवाः मानवात् पित्र्यात् मनुः सर्वेषां पिता ततआगतात् परावतः पिता मनुर्दूरंमार्गं चक्रे तस्मात्पथोमार्गान्नोऽस्मान्माऽनैष्ट मा नयत अपनयनं माकुरुतेत्यर्थः सर्वदा यस्यपर्याग्निहोत्रादिकर्माणि येन मार्गेण भवन्ति तमेवास्मान्नयत । किन्तु दूरं परवद्यतिरिक्तो-विप्रकृष्टमार्गोऽस्ति तस्मादपि अधिकमित्यर्थः अस्मानपनयत ॥ ३ ॥

३. तुम लोग हमें राक्षसों से बचाओ और धनादि देकर हमारी रक्षा करो। हमसे तुम लोग भली भाँति बोलो। देवो, पिता मनु से आये हुए मार्ग से हमें भ्रष्ट नहीं करना; दूरस्थित मार्ग से भी भ्रष्ट नहीं करना।

अथ चतुर्थी—

येदेवासइहस्थनविश्वेवैश्वानराउत ।
अस्मभ्यंशर्मसप्रथोगवेऽश्वाययच्छत ॥ ४ ॥ २७ ॥

ये । देवासः । इह । स्थन । विश्वे । वैश्वानराः । उत । अस्मभ्यम् । शर्म । सऽप्रथः । गवे । अश्वाय । यच्छत ॥ ४ ॥ २७ ॥

हे देवासोदेवाः उतापिच वैश्वानराः विश्वे सर्वे नरः कर्मनेतारोऽध्वर्य्वादयोयस्य सवि-श्वानरो यज्ञः तस्मिन्सोमादिहवींषि स्वीकर्तुंमत्रः प्रादुर्भूताः स्वार्थे अण्प्रत्ययः यद्वा वैश्वा-नरोऽग्निः देवानां मुखत्वात् तस्य संबंधिनोविश्वेसर्वेयेदेवायूयं इहास्मिन्नस्मदीये यज्ञे स्थन हवीं-ष्यादातुं भवथ । ततः सप्रथः प्रथस्स्थाने सर्वतः प्रसिद्धं सर्वत्रपृथुतमंवा शर्म शरणादि हिन-

स्ति दुःखमिति शर्म सुखं तदस्मभ्यं प्रयच्छतं तथा गवे अस्मदीयेभ्यो यज्ञसाधनभूतेभ्यो गो-भ्यः अश्वाय शर्म सुखं मह्यं च ॥ ४ ॥

४. देवो और यज्ञोत्पन्न अग्नि, तुम सब लोग हो। तुम सब यहाँ ठहरो। अनन्तर सर्वत्र प्रख्यात सुख, गौ और अश्व हमें दान करो।

॥ इति षष्ठस्य द्वितीये सप्तत्रिंशोवर्गः ॥ ३७ ॥

॥ इति अष्टमे मण्डले चतुर्थोनुवाकः ॥ ४ ॥

पञ्चमेनुवाके द्वादशसूक्तानि तत्र योयजातीत्यष्टादशर्चं प्रथमं सूक्तं वैवस्वतमनुर्ऋषिः नवमीचतुर्दश्यावनुष्टुभौ पञ्चदश्याद्यास्तस्रः पंक्तयः दशमीपादनिचृत् अन्याः सप्तकाः पा-दनिचृदिति उक्तलक्षणात् शिष्टाएकादशगायत्र्यस्तत्परिभाषया गायत्र्यः आद्यासु चतसृषु मन्त्रः स्तोयजमानप्रशंसाच स्तूयते अतस्तद्देवताकाः यादंपती इत्याद्यासु पञ्चम्यादिषु दंपतीप्रशस्येते अतस्तद्देवताकाः अवशिष्टासु नवसु दंपत्योराशिषः प्रतिपाद्यन्ते अतस्ताएवदेवताः। तथाचानु-क्रम्यते—योयजाविश्वानवैष्यास्तवोयजमानप्रशंसाच येत्यादिपञ्चदम्पत्योः शिष्टास्तदाशिषोनु-ष्टुप् चतुर्दश्यनं नवम्यनुष्टुप् दशमीपादनिचृदिति।

तत्र प्रथमा—

योयजा॑ति॒यजा॑त॒इत्सु॒नव॑च्च॒पचा॑तिच।
ब्र॒ह्मेदिन्द्र॑स्यचाकनत्॥ १ ॥

यः। यजा॑ति। यजा॑ते। इत्। सु॒नव॑त्। च॒। पचा॑ति।
च॒। ब्र॒ह्मा। इत्। इन्द्र॑स्य। चा॒क॒न॒त्॥ १ ॥

योयजमानः सकृद्यजाति यागंकरोति हविर्भिर्देवान्पूजयति सदेवेभ्योऽन्नधनादिकःसन् यजातइत् पुनरभीष्टप्राप्तये देवेभ्योहवींषिप्रयच्छत्येव। तथा सएव यजमानः सुनवच्च सोमाभि-षवंकरोतिच सएव पचातिच पशुपुरोडाशादिकं पचतिच सर्वत्र यजादिषु लेट्यडागमः सयजमानः इन्द्रस्य ब्रह्मा ब्रह्माणि इदवधारणे इन्द्रसम्बन्धीनिस्तोत्राण्येव चाकनत् पुनःपुनः कामयते क-नतेःकान्त्यर्थाद्यङ्लुकि अभ्यासतलं छान्दसम् लेटोलेट्यडागमः। अनयार्गे यजमानोधनादिऊ-प्रवदति यज्ञप्रशंसा सएवदृष्टफलः सन् सोमाभिषवादीन्करोतीति यजमानप्रशंसा ॥ १ ॥

१. जो यजमान यज्ञ करता है, जो पुनः यज्ञ करता है, वह सोम का अभिषव और पुरोडाशादि का पाक करता है और इन्द्र के स्तोत्र की बार-बार कामना करता है।

अथ द्वितीया—

पु॒रो॒ळाशं॒यो अ॒स्मै॒सोमं॒रर॑तआ॒शिर॑म्।
पादित्तंश॒क्रोअंह॑सः॥ २ ॥

पुरोळाशम् । यः । अस्मै । सोमम् । ररत् । आऽशिरम् ।
पात् । इत् । तम् । शक्रः । अंहसः ॥ २ ॥

योयजमानः अस्मै इन्द्राय पुरोळाशं तथा आशिरं तृतीयसवने गोक्षीरेणाभिश्रितं सोममस्मै ररते प्रयच्छति रातेर्लेटि शपः श्लुः अडागमः । शक्रः समर्थः स इन्द्रः तं यष्टारं अंहसः पापात् शत्रुपाद्रक्षसो वा पात् इत् अवधारणे अपादेव रक्षत्येव पातेर्लुङि रूपम् ॥ २ ॥

२. जो यजमान इन्द्र को पुरोडाश और दूध-मिला सोम प्रदान करता है, निश्चय ही पाप से उसे इन्द्र बचाते हैं।

अथ तृतीया—

तस्यद्युमाँअसद्रथोदेवजूतःसशूशुवत् । विश्वावन्वन्नमित्रिया ॥३॥

तस्य । द्युऽमान् । असत् । रथः । देवऽजूतः ।
सः । शूशुवत् । विश्वा । वन्वन् । अमित्रिया ॥ ३ ॥

तस्य देवान्पूजयतोयजमानस्य देवजूतः देवैरिन्द्रादिभिः प्रेरितोद्युमान् दीप्तिमान् रथः स्यन्दनः देवानां हविःप्रदानरूपेण यज्ञेन असत् भवत्यागच्छति । ततस्तेन रथेनामित्रिया अमित्रियान् शत्रुभिःकृतान्विश्वा सर्वान्बाधान् वन्वन् वनोतिर्हिंसाकर्मेतियास्कः हिंसन् सएवशूशुवत् पुत्रादिभिर्धनैश्चवर्धते अत्र येन मे रथः बाधाभावश्चाभूदिति यागप्रशंसा । येन सम्यगिष्टदेवाः रथं ददत्वन्त्विति यजमानप्रशंसा ॥ ३ ॥

३. देव-प्रेरित और प्रकाशमान रथ उसी यजमान का हो जाता है और वह उसके द्वारा शत्रु की बाधाओं को नष्ट करके समृद्ध होता है।

अस्यप्रजावतीगृहेसश्चन्तीदिवेदिवे । इळाधेनुमतीदुहे ॥ ४ ॥

अस्य । प्रजाऽवती । गृहे । असश्चन्ती । दिवेऽदिवे ।
इळा । धेनुऽमती । दुहे ॥ ४ ॥

प्रजावती पुत्रादियुक्तं असश्चन्ती सश्चतिर्गतिकर्मा अगमनशीलं स्थिरं धेनुमती धेनुः पयसा सर्वान् धिनोति प्रीणयतीतिधेनुर्गौः तत्सहितं इळान्नं अस्य यष्टुर्गृहे दिवेदिवे अन्वहं दुहे देवैर्दुह्यते । यद्वा इळेति गवां देवता सा स्थिरा धेनुमती गवांपतिर्वाधेनुभिर्धेनुमती इळा गोदेवता देवैः प्रेरितासती अस्य यजमानस्य गृहे दोग्धा पुत्रादिकमस्मै ददातीत्यर्थः दुहेर्लेटिलोपस्तआत्मनेपदेष्विति तलोपः अत्रेज्यास्तवः ॥ ४ ॥

४. पुत्रादि-युक्त, विनाश-शून्य और धेनु-सहित अन्न प्रतिदिन इस यजमान के गृह में प्राप्त किया जा सकता है।

अथ पंचमी—

यादम्पतीसमनसासुनुतआचधावतः।
देवासोनित्ययाशिरा॥ ५ ॥ ३८ ॥

या। दम्पती इति दम्ऽपती। सऽमनसा। सुनुतः। आ।
च। धावतः। देवासः। नित्यया। आऽशिरा॥ ५ ॥ ३८ ॥

अथ यजने दंपत्योः स्तुतिः हे देवासोदेवाः समनसा समनसौ कर्मणि समानमनस्कौ या यौ दम्पती यज्ञकारिणौ जायापती सुनुतः सोमाभिषवं कुरुतः यौ दम्पती तत्समभिषुतं सोमं आधावतश्च दशापवित्रेण शोधयतः धावुर्गतिशुद्ध्योः तथा नित्यया यत्र तृतीयसवने सोमोस्ति तत्र आश्रयणद्रव्यं गोक्षीरमस्त्येव तस्मान्नित्यसंबंधेन आशिरा आश्रयणेन गोक्षीरेण संयुतं सोमं यौ प्रयच्छतः तावन्नादीन् प्राप्नुत इति उत्तरत्रसम्बन्धः ॥ ५ ॥

५. देवो, जो दम्पती एक मन से अभिषव करते हैं, दशापवित्र-द्वारा सोम का शोधन करते हैं और मिश्रण द्रव्य (क्षीरादि) के द्वारा सोम को मिलाते हैं—॥ इति षष्ठस्य द्वितीये त्रिंशो वर्गः ॥ ३८ ॥

अथ षष्ठी—

प्रतिप्राशव्याँइतःसम्यञ्चाबर्हिराशाते। नतावाजेषुवायतः॥ ६ ॥

प्रति। प्राशव्यान्। इतः। सम्यञ्चा। बर्हिः।
आशाते इति। न। ता। वाजेषु। वायतः॥ ६ ॥

ता तौ देवेभ्यो हविषां दातारौ दंपती प्राशव्यान् अशभोजने प्रपूर्वस्यास्य औणादिकोभावे उण्प्रत्ययः प्राशुर्भक्षणं तस्मै साधून् हितान्वा अन्नादीन्प्रतीतः प्रतिगच्छतः यद्वा प्राशितव्यान् अचवर्णलोपः सर्वेण सम्यंचा सम्यंचौ समीचीनौ संगतौ बर्हिर्यज्ञं आशाते आगच्छतः। तत्र अन्यैर्न्यास्तुतः तस्मात्तौ यष्टारौ भार्यापती वाजेषु देवैर्दत्तेषु अन्नेषु न वायतः वयतिर्गत्यर्थः न गच्छतः सर्वदा अन्नसहितौ तिष्ठतामित्यर्थः ॥ ६ ॥

६. वे भोजन के योग्य अन्न आदि प्राप्त करते हैं और मिलकर यज्ञ में आते हैं। वे अन्न के लिए कहीं नहीं जाते।

अथ सप्तमी—

नदेवानामपिह्नुतःसुमतिंनजुगुक्षतः। श्रवोबृहद्विवासतः॥ ७ ॥

न। देवानाम्। अपि। ह्नुतः। सुऽमतिम्। न।
जुघुक्षतः। श्रवः। बृहत्। विवासतः॥ ७॥

एतौ दम्पती देवानां इन्द्रादीनां न अपिह्नुतः अपलापं न कुरुतः अपह्नवोपलापः देवेभ्योहविः प्रदास्यामइति प्रतिज्ञाय पुनरदानमपलापनं ह्नुङ् अपनये। कथं नापह्नुवीत्यपेक्षायां तदाह सुमतिं युष्मदीयां शोभनां मतिं न जुगुक्षतः जुघुक्षतः न संवरीतुमिच्छतः संवारणमाच्छादनं न छादयत इत्यर्थः किन्तु स्तुतिं कुरुतः। गुहू संवरणे सनि ग्रहगुहोश्चेतीट्प्रतिषेधः ढत्वषत्वभावौ संहिताकालेभष्भावोनास्ति छान्दसत्वात्। किञ्च बृहत् देवेभ्योदीयमानत्वात् महत् श्रवः श्रवइत्यन्ननाम महदन्नं विवासतः युष्मभ्यं प्रयच्छतः विवासतिः परिचरणकर्मा दानमपि च परिचरणमेव। देवेभ्यश्चमसं घृतादिभिर्मिश्रीकृत्य पुनः पुनर्यजतइत्यर्थः॥ ७॥

७. वे दम्पती इन्द्रादि देवों का अपलाप नहीं करते—तुम्हारी शोभन बुद्धि को नहीं ढकते। महान् अन्न के द्वारा तुम्हारी परिचर्या करते हैं।

अथाष्टमी—

पुत्रिणाताकुमारिणाविश्वमायुर्व्यश्नुतः। उभाहिरण्यपेशसा॥८॥

पुत्रिणा। ता। कुमारिणा। विश्वम्। आयुः। वि।
अश्नुतः। उभा। हिरण्यऽपेशसा॥ ८॥

पुत्रिणा पुत्रवन्तौ तथापि कुमारिणा षोडशवर्षदेशीयपुत्रवन्तौ हिरण्यपेशसा हिरण्मयैराभरणैरलंकृतरूपौ उभा उभौ ता तौ दंपती विश्वं सर्वमायुरायुष्यं व्यश्नुतः व्याप्नुतः यज्ञेन तयोः पुत्रादिकं धनमायुश्च संभवतीत्यर्थः॥ ८॥

८. वे पुत्रवाले हैं—कुमार (षोडशवर्षीय) पुत्रवाले हैं। वे स्वर्ण-विभूषित होकर पूर्ण आयु प्राप्त करते हैं।

अथ नवमी—

वीतिहोत्राकृतद्वसूदशस्यन्तामृतायकम्।
समूधोरोमशंहतोदेवेषुकृणुतोदुवः॥ ९॥

वीतिऽहोत्रा। कृतद्वसू इति कृतत्ऽवसू। दशस्यन्ता। अमृताय।
कम्। सम्। ऊधः। रोमशम्। हतः। देवेषु। कृणुतः। दुवः॥ ९॥

वीतिहोत्रा वीतिहोत्रौ वीतिः प्रियकरो होत्रा यज्ञो ययोस्तौ अनेन यज्ञेन ययोः सुखादिकं संभवति तादृशौ । यद्वा वीतिः कान्त्यर्थः होत्रेतिवाङ्नाम अस्मद्विषयां स्तुतिं कुरुतमिति पृथक्पृथक् देवैः काम्यमानस्तुती अतएव कं सुखप्रदं हवीरूपमन्नं दत्त्वा- स्यन्ता देवेभ्यः प्रयच्छन्तौ कृतद्रुत् तकारोपजनश्छान्दसः याचमानकधनौ पात्रेषूपयु- क्तधनावित्यर्थः । एवंविधौ दंपती अमृताय अमरणाय सन्तानाभिवृद्धये रोमशं रोमवन्तं गुप्तं ऊधः योनिं च संहतः संयोजयतइति मैथुनमनूद्यते ततः सपुत्रादिकौ तौ देवे- षु दुवः स्तुत्यन्नदानरूपां परिचर्यां कृणुतः कुरुतः पञ्चभिर्दम्पती अस्तूयेताम् ॥ ९ ॥

९. प्रिय यज्ञवाले इन दम्पती की स्तुति देवों की कामना करती है। वे देवों को सुखप्रद अन्न प्रदान करते हैं। वे उपयुक्त धन हैं। वे अमरत्व या सन्तति के लाभ के लिए रोमश (पुरुषेन्द्रिय) और ऊध (स्त्री की जननेन्द्रिय) का संयोग करते हैं। वे देवों की सेवा करते हैं।

आशर्मपर्वतानांवृणीमहेनदीनाम् । आविष्णोःसचाभुवः॥१०॥३९॥

आ । शर्म । पर्वतानाम् । वृणीमहे । नदीनाम् । आ । विष्णोः । सचाऽभुवः ॥ १० ॥ ३९ ॥

एवदादिषु दंपत्योराशिषः यष्टारोवयं पर्वतानां स्वर्गफलपुष्पसहितत्वादिभिर्यत् शर्म सु- खं यत्तेषां स्थैर्यलक्षणं सुखंवा नदीनाञ्च उभयकूलवासिभिर्मुनिभिर्मनुष्यैर्वा जपाद्यनुष्ठानेऽकृते यत्सुखं तासां भवति तत्सुखं एकत्रस्थित्वा सकलपदार्थभोक्तृत्वलक्षणं अनुष्ठानलक्षणं सु- खमावृणीमहे । संभजामहे सचाभुवः देवैः सहभवतः देवसहितस्य विष्णोरपि शत्रुहननलक्षणं यत्सुखं तदपि वयमावृणीमहे शाखाशाखाखविःप्रदानेन देवैः सहवर्तामहइत्यर्थः ॥ १० ॥

१०. हम पर्वत के सुख (स्थिरता आदि) और नदी के सुख (जप आदि) की प्रार्थना करते हैं। देवों के साथ विष्णु के सुख की भी हम प्रार्थना करते हैं। ॥ इति षष्ठस्य द्वितीये एकोनचत्वारिंशोवर्गः ॥ ३९ ॥

ऐतुपूषारयिर्भगःस्वस्तिसर्वधातमः । उरुरध्वास्वस्तये ॥ ११ ॥

आ । एतु । पूषा । रयिः । भगः । स्वस्ति । सर्वऽधातमः । उरुः । अध्वा । स्वस्तये ॥ ११ ॥

रयिर्धनानां दाता भगोभजनीयः सर्वैः सर्वधातमः सर्वेषां धारयितृतमः सर्वेषामन्नादि- भिः पोषयितृतमः पूषा एवंनामकोदेवः स्वस्ति क्षेमेण ऐतु अस्मान्प्रतिगच्छतु ततः मार्गरक्षके पूषण्यागतेसति उरुः विस्तीर्णः अध्वा मार्गः स्वस्तये अस्माकमविनाशाय भवतु ॥ ११ ॥

११. धनों के दाता, भजनीय और सबके पोषक पूषा रक्षा के साथ आवें। उनके आने पर विस्तृत मार्ग हमारे लिए मङ्गलकर हो।

अथ द्वादशी—

अरमतिरनर्वणो विश्वो देवस्य मनसा। आदित्यानामनेह इत्॥१२॥

अरमतिः। अनर्वणः। विश्वः। देवस्य। मनसा। आदित्यानाम्। अनेहः। इत्॥ १२॥

देवानांमध्ये पूषणमाह अनर्वणः अर्वागन्तव्यः शत्रुभिरगन्तव्यस्य अप्रत्यृतस्य देवस्य द्योतमानस्य पूष्णः विश्वः सर्वः स्तोतृजनः मनसा श्रद्धया मनसैव अरमतिः अलंमतिः पर्याप्तस्तुतिर्भवति। यथाहि आदित्यानामदितेः पुत्राणां देवानां दानमनेहस्त अपापमेवस्तु। तस्मादनादियाद्ये स्तोतृजनः पूषणं स्तौतीत्यर्थः॥ १२॥

१२. शत्रुओं के द्वारा न बनने योग्य और प्रकाशक पूषा के सारे स्तोता श्रद्धा से पर्याप्त स्तुति से युक्त होते हैं। आदित्यों का दान पाप-तुल्य होता है।

अथ त्रयोदशी—

यथा नो मित्रो अर्यमा वरुणः सन्ति गोपाः। सुगा ऋतस्य पन्थाः॥१३॥

यथा। नः। मित्रः। अर्यमा। वरुणः। सन्ति। गोपाः। सुऽगाः। ऋतस्य। पन्थाः॥ १३॥॥

मित्रः अर्यमा वरुणः एवेत्रयोदेवाः नोस्माकं गोपाः गोपायितारोयथासन्ति भवन्ति यैमार्गैःवयमेतैः पालयितव्याभवाम ते ऋतस्य सत्यभूतस्य पन्थाः पन्थानः सुगाः एषां सुगमनामवन्तु वैरागत्यास्मान् यज्ञमार्गेस्थापयन्त्वित्यर्थः॥ १३॥

१३. मित्र, वरुण और अर्यमा जैसे हमारे रक्षक हैं, वैसे ही सारे यज्ञ-मार्ग भी सुगम हों।

अथ चतुर्दशी—

अग्निं वः पूर्व्यं गिरा देवमीळे वसूनाम्।
सपर्यन्तः पुरुप्रियं मित्रं न क्षेत्रसाधसम्॥ १४॥

अग्निम्। वः। पूर्व्यम्। गिरा। देवम्। ईळे। वसूनाम्। सपर्यन्तः। पुरुऽप्रियम्। मित्रम्। न। क्षेत्रऽसाधसम्॥ १४॥

हे देवाः वोयुष्माकं पूर्व्यं मुख्यं पुरस्तोगंतारंवा देवं स्वभासा दीप्यमानमग्निं वसूनां प्राप्तये गिरा स्तुतिलक्षणयावाचा ईळे अहं स्तौमि। किञ्च सपर्यन्तः युष्मान्परिचरन्तोमनुष्याः पु-

रुप्रियं बहुविषयिर्वं बहूनामभिमवदानेन प्रीणयितारं वा क्षेत्रसाधसं क्षियन्ति निवसन्ति कर्मकरणार्थमत्रेति क्षेत्रोयज्ञः तस्य साधकं । साधने दृष्टान्तः—मित्रं न यथा मित्रं सुहृत् अन्यस्य क्षेत्रं केदारादिकं साधयति तद्वत् यज्ञसाधकमग्निं यज्ञमानाय स्तुवन्ति ॥ १४ ॥

१४. देवो, तुम लोगों के मुख्य और दीप्तिमान् अग्नि को, धन की प्राप्ति के लिए, स्तुति-वचन के द्वारा, स्तुति करता हूँ। तुम्हारे परिचर्या-कर्त्ता मनुष्य अनेक लोगों के प्रिय होते हैं। वे यज्ञसाधक मित्र के समान अग्नि की स्तुति करते हैं।

मक्षूदेववतोरथःशूरोवापृत्सुकासुचित ।
देवानांयइन्मनोयजमानइयक्षत्यभीदयज्वनोभुवत ॥ १५ ॥

मक्षु । देवऽवतः । रथः । शूरः । वा । पृत्ऽसु । कासु । चित् ।
देवानाम् । यः । इत् । मनः । यजमानः । इयक्षति । अभि ।
इत् । अयज्वनः । भुवत् ॥ १५ ॥

देववतः देवायष्टव्यतया सन्त्यस्य सन्ति सदेववान् तस्य रथोदेवैर्द्दत्तः मक्षु शीघ्रं दुर्गमपि प्रविशति सर्वत्राप्रतिहतगतिरित्यर्थः । तत्रदृष्टान्तः—वाशब्दोपमानवाची यथा शूरोयोद्धा कासु चित् पृत्सु पृतनासु तद्वत् योदेवानां इदवधारणे मनएवयक्षति स्तुतिभिः पूजयितुमिच्छति यद्वा देवानां मनइयक्षति हविर्भिर्यष्टुमिच्छति सयजमानः अयज्वनः यागं अकुर्वतोजनान् अभिभुवत् स्वसामर्थ्येनाभिभवत्येव । इयक्षन्ति यज्ञपूजायाम् यजदेवपूजादिषु उभयोरप्यासस्य सम्प्रसारणं छान्दसं । पूर्वस्य स्कोः संयोगाद्योरिति ककारलोपः ॥ १५ ॥

१५. देववान् व्यक्ति का रथ उसी तरह शीघ्र दुर्ग में प्रवेश करता है, जिस तरह शूर किसी सेना के मध्य में घुसता है। जो यजमान देवों के मन की स्तुति-द्वारा पूजा करने की इच्छा करता है, वह यज्ञ-शून्य को हराता है। अथ षोडशी—

नयजमानरिष्यसिनसुन्वाननदेवयो ।
देवानांयइन्मनोयजमानइयक्षत्यभीदयज्वनोभुवत् ॥१६॥

न । यजमान । रिष्यसि । न । सुन्वान । न । देवयो इति देवऽयो ।
देवानाम् । यः । इत् । मनः । यजमानः । इयक्षति । अभि ।
इत् । अयज्वनः । भुवत् ॥ १६ ॥

हे यजमान योऽस्मात् देवानां न इयक्षति सत्वं नरिष्यसि विनष्टोनभवसि किन्तु पुत्रपौत्रादिभिर्वर्धसे । हे सुन्वान सोमाभिषवंकुर्वन् यः सुन्वन् तेषां मनइयक्षति सत्वमपि नरिष्यसि । हे देवयोदेवान् कामयमान योदेवानियक्षति तादृशस्त्वमपि नरिष्यसि किन्तु धनादिभिर्वर्धसे देवानां मनोयोयजमानोयष्टुमिच्छति सयागमकुर्वतो जनानभिभवति ॥१६॥

१६. यजमान, तुम विनष्ट नहीं होगे। सोमाभिषवकारी, तुम विनष्ट नहीं होगे। देवाभिलाषी, तुम नहीं विनष्ट होगे। जो यजमान देवों के मन की ही पूजा करना चाहता है, वह यज्ञ-रहितों को हराता है।

नकिष्टंकर्मणानशन्नप्रयोषन्नयोषति ।
देवानांयइन्मनोयजमानइयक्षत्यभीदयज्वनोभुवत्॥१७॥

नकिः । तम् । कर्मणा । नशत् । न । प्र । योषत् । न । योषति ।
देवानाम् । यः । इत् । मनः । यजमानः । इयक्षति । अभि । इत् ।
अयज्वनः । भुवत् ॥ १७ ॥

यो यजमानो देवानां मनोयष्टुमिच्छति तं नकिर्नकश्चिदपि नशत् स्वकीयेन कर्मणा नव्याप्नोति यशाविर्व्याप्तिकर्मा । किञ्च सयज्ञा न प्रयोषत् स्वस्मात्स्थानात्पविभक्तः पृथक्कृतोनभवति । किञ्च नयोषति पुत्रादिभिर्धनादिभिश्च नविभक्तोभवति । युमिश्रणामिश्रणयोरित्यस्य उभयत्रलेट्यडागमः । शिष्टं व्याख्यातम् ॥ १७ ॥

१७. जो यजमान देवों के मन का यज्ञ करने की इच्छा करता है, उसे कर्म-द्वारा कोई व्याप्त नहीं कर सकता। वह कभी भी अपने स्थान से अलग नहीं होता। वह पुत्रादि से भी पृथक् नहीं होता। जो यजमान देवों के मन की, स्तुति के द्वारा, पूजा करने की इच्छा करता है, वह यज्ञ-शून्यों को अभिभूत करता है। अथाष्टादशी—

असदत्रसुवीर्यमुतत्यदाश्वश्व्यम् ।
देवानांयइन्मनोयजमानइयक्षत्यभीदयज्वनोभुवत् ॥१८॥ ४०॥

असत् । अत्र । सुऽवीर्यम् । उत । त्यत् । आशुऽअश्व्यम् ।
देवानाम् । यः । इत् । मनः । यजमानः । इयक्षति । अभि । इत् ।
अयज्वनः । भुवत् ॥ १८ ॥ ४० ॥

योयजमानो देवानां मनोयष्टुमिच्छति अथास्मिन्यजमाने सुवीर्यं शोभनवीर्योपेतं पुत्रादिकमसद भवत्येव उतापिच आश्वव्यं आशुगमनाश्वसंवयुक्तं स्वद् वद्धनादिकं यस्मिन्यजमाने भवति देवानां मनोयोजनः हविर्भिर्यष्टुमिच्छति यद्वा पूजयितुमिच्छति सजनः अयज्वनः सर्वान् अभिभवत्येव ॥ १८ ॥

१८. जो यजमान देवों के मन का यज्ञ करने की इच्छा करता है, उसे सुन्दर वीर्यवाला पुत्र उत्पन्न होता है; अश्वों से युक्त धन भी उसे होता है। जो यजमान देवों के मन की, स्तुति के द्वारा, पूजा करने की इच्छा करता है, वह यज्ञ-शून्यों को अभिभूत करता है।

॥ इति षष्ठस्य द्वितीये चत्वारिंशोवर्गः ॥ ४० ॥

वेदार्थस्यप्रकाशेन तमोहार्दंनिवारयन्। पुमर्थांश्चतुरोदेयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

इतिश्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्य धुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये षष्ठाष्टके द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः ॥२॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् । निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

अथ षष्ठस्य तृतीयोऽध्याय आरभ्यते प्रकृतानीति त्रिंशदृचं द्वितीयं सूक्तम् तथेयमनुक्रमणि-का—प्रकृतानि त्रिंशन्मेधातिथिरिति । काण्वो मेधातिथिर्ऋषिः परं गायत्रं गायत्रमेतदिति परिभा-षया गायत्रीछन्दः अनादेशपरिभाषयेन्द्रो देवता । महाव्रते निष्केवल्ये गायत्रतृचाशीतौ एतत्सू-क्तम् तथैव पञ्चमारण्यके शौनकेन सूचितम्—प्रकृतान्यृजीषिण आ याह्यग्निमिन्धत इति । अ-तिरात्रे प्रथमे पर्याये मैत्रावरुणशस्त्रे प्रकृतानीति तृचोऽनुरूपः । सूत्रितञ्च—उप नः सुतमा गहि प्रकृता-न्यृजीषिण इति । तस्मिन्नेव शस्त्रे प्रतिश्रुतायेत्याद्याः पञ्चदशर्चः । सूत्र्यते हि—प्रतिश्रुताय वो धृषदि-ति पञ्चदशेति । दशमेऽहनि प्रातःसवने अच्छावाकशस्त्रे पत्नीयजमानस्थाने प्रतिश्रुतायेति तृचः । सूत्रितञ्च—प्रतिश्रुताय वो धृषदिति तिस्र इति । अहीनान्त्यर्गतस्यातिरात्रस्य प्रथमे पर्याये होतुः पन्यमिदुपगायतेत्यनुरूपः ।

तत्र प्रथमा—

ॐ प्रकृतान्यृजीषिणः कण्वा इन्द्रस्य गाथया ।
मदे सोमस्य वोचत ॥ १ ॥

प्र । कृतानि । ऋजीषिणः । कण्वाः । इन्द्रस्य । गाथया ।
मदे । सोमस्य । वोचत ॥ १ ॥

हे कण्वाः ऋजीषिणः ऋजीषवतः सोमस्य कृतानि कर्माणि इन्द्रस्य गाथया इन्द्रस्य गा-था मदे अस्य मदे संजातेसति प्रवोचत प्रब्रूत ॥ १ ॥

१. कण्वगण, इन्द्र की गाथा के द्वारा इन्द्र के मत्त होने पर तुम लोग "ऋजीष" सोम के कर्मों को कीर्त्तित करो।

अथ द्वितीया—

यः सृबिन्दमनर्शनिं पिप्रुं दासमहीशुवम् । वधीदुग्रो रिणन्नपः ॥ २ ॥

यः । सृबिन्दम् । अनर्शनिम् । पिप्रुम् । दासम् ।
अहीशुवम् । वधीत् । उग्रः । रिणन् । अपः ॥ २ ॥

यइन्द्र उग्रःउद्गूर्णस्तेजस्वीवा सोऽपउदकानि रिणन् प्रेरयन् सृबिन्दनामकं शत्रुं अनर्श-निमनर्शनिनामकं पिप्रुं पिप्रुनामकंच दासंच अहीशुवंच शत्रुं वधीत् अवधीत्अघानत् ॥ २ ॥

२. जल प्रेरित करते हुए उग्र इन्द्र ने सृबिन्द, अनर्शनि, पिप्रु, दास और अहीशुव का वध किया था।

न्यर्बुदस्यविष्टपंवर्ष्माणंबृहतस्तिर । कृषेतदिन्द्रपौंस्यम् ॥ ३ ॥

नि । अर्बुदस्य । विष्टपम् । वर्ष्माणम् । बृहतः ।
तिर । कृषे । तत् । इन्द्र । पौंस्यम् ॥ ३ ॥

हे इन्द्र बृहतोमहतोर्बुदस्य मेघस्य वर्ष्माणमुदकस्य धारकं विष्टपं स्थानं नितिर वि-ध्य तत्सदृशं पौंस्यं बलं चकृषे कुरु ॥ ३ ॥

३. इन्द्र, मेघ के आवरक स्थान को छेदो। इस वीर-कर्म का सम्पा-दन करो।

अथ चतुर्थी—

प्रतिश्रुतायवोधृषत्तूर्णाशंनगिरेरधि । हुवेसुशिप्रमूतये ॥ ४ ॥

प्रति । श्रुताय । वः । धृषत् । तूर्णाशम् । न । गिरेः ।
अधि । हुवे । सुऽशिप्रम् । ऊतये ॥ ४ ॥

हे स्तोतारोवोयुष्माकं श्रुताय स्तुतीनां श्रवणाय रक्षणायच धृषद्धृषत् धृषन्तं सुशिप्रं सुहनुमिन्द्रं प्रति हुवे ह्वयामि। तूर्णाशं न यथा धर्मैषिणः पुमान् तूर्णाशमुदकं। यथा चयास्कः-तूर्णाशमुदकंभवति तूर्णमश्नुतेइति[1]। गिरेरधि मेघं प्रति ह्वयति। पर्वतः गिरिरिति मेघनामसुपाठात् पर्वतादित्यर्थः। किमर्थं ऊतये रक्षणाय ॥ ४ ॥

४. स्तोताओ, जैसे मेघ से जल की प्रार्थना की जाती है, वैसे ही शत्रुओं के दमन-कर्ता और शोभन जबड़ेवाले इन्द्र से तुम्हारी स्तुति सुनने और तुम्हारी रक्षा की प्रार्थना करता हूँ।

अथ पञ्चमी—

सगोरश्वस्यविव्रजंमन्दानःसोम्येभ्यः । पुरंनशूरदर्षसि ॥ ५ ॥ १ ॥

सः । गोः । अश्वस्य । वि । व्रजम् । मन्दानः ।
सोम्येभ्यः । पुरम् । न । शूर । दर्षसि ॥ ५ ॥ १ ॥

---

१ नि० ५. १६.।

हे शूरेन्द्र सः प्रसिद्धः त्वं मन्दानो मोदमानः गोरश्वस्य चनवं निवासस्थानं सोम्येभ्यः सोमार्हेभ्यः पुरं शत्रूणां नगरमिव विदर्षसि विवृतद्वारं करोषि ॥ ५ ॥

५. शूर, तुम प्रसन्न होकर शत्रु नगरी के समान सोम के योग्य स्तोताओं के लिए गौ और अश्व के रहने के द्वार खोलते हो।

॥ इति षष्ठस्य तृतीये प्रथमो वर्गः ॥ १ ॥

अथ षष्ठी—

यदि॑मेरा॒रणः॑सु॒तउ॒क्थेवा॒दध॑से॒चनः॑ । आ॒राद्दुप॑स्व॒धाग॑हि ॥ ६ ॥

यदि॑ । मे॒ । रा॒रणः॑ । सु॒ते । उ॒क्थे । वा॒ । दध॑से ।
चनः॑ । आ॒रात् । उप॑ । स्व॒धा । आ । ग॒हि॒ ॥ ६ ॥

हे इन्द्र मे मम सुते अभिषुते सोमे उक्थे स्तोत्रे वा यदि रारणः रमसे चनोऽन्नं यदि च दधसे मह्यं प्रयच्छसि तर्हि आरात् दूरात् स्वधान्नेनोपागहि उपागच्छ ॥ ६ ॥

६. इन्द्र, यदि मेरे अभिषुत सोम अथवा स्तोत्र में अनुरक्त हो और यदि मुझे अन्न देते हो तो दूर देश से, अन्न के साथ, पास आओ।

व॒यंघा॒ते॒अपि॑ष्मसि॒स्तो॒तार॑इन्द्रगिर्वणः । त्वंनो॑जिन्वसोमपाः ॥ ७ ॥

व॒यम् । घ॒ । ते॒ । अपि॑ । स्म॒सि॒ । स्तो॒तारः॑ । इ॒न्द्र॒ ।
गि॒र्व॒णः॒ । त्वम् । नः॒ । जि॒न्व॒ । सो॒म॒ऽपाः॒ ॥ ७ ॥

हे गिर्वणो गीर्भिर्वननीयेन्द्र ते तवापि वयं घ वयं खलु स्तोतारः स्मसि भवामः । हे सोमपाः सोमस्य पातरिन्द्र त्वं नोऽस्मान् जिन्व प्रीणयसि ॥ ७ ॥

७. स्तुति-योग्य इन्द्र, हम तुम्हारे स्तोता हैं। हे सोमपायी, तुम हमें प्रसन्न करते हो।

अथाष्टमी—

उ॒तनः॑पि॒तुमाभ॑रसंररा॒णोअवि॑क्षितम् । मघ॑वन्भूरि॑ते॒वसु॑ ॥ ८ ॥

उ॒त । नः॒ । पि॒तुम् । आ । भ॒र॒ । स॒म्ऽर॒रा॒णः ।
अवि॑ऽक्षितम् । मघ॑ऽवन् । भूरि॑ । ते॒ । वसु॑ ॥ ८ ॥

उत अपि च हे मघवन् संरराणः संरममाणस्त्वमविक्षितमविक्षीणं पितुमन्नं । पुरुः पितुरिति अन्ननामसु पाठात् । नोऽस्मभ्यमाभराहर ते तव वसु धनं भूरि अधिकं हि ॥ ८ ॥

८. धनी इन्द्र, प्रसन्न होकर तुम हमें अक्षय्य अन्न दो। तुम्हारे पास प्रचुर धन है।

अथ नवमी—

उतनोगोमतस्कृधिहिरण्यवतोअश्विनः। इळाभिःसंरभेमहि ॥९॥

उत। नः। गोऽमतः। कृधि। हिरण्यऽवतः।
अश्विनः। इळाभिः। सम्। रभेमहि ॥ ९ ॥

उतापिच हे इन्द्र नोस्मान् गोमतोगोभिः कृधि कुरु अश्विनोश्वयुक्तान्कृधि हिरण्यवतो-मेवमतथ कृधि इळाभिरन्नैश्च संरभेमहि वयं संरब्धाभवेम ॥ ९ ॥

९. तुम हमें गौ, अश्व और हिरण्य से सम्पन्न करो। हम अन्न-युक्त हों।

अथ दशमी—

बृहदुक्थंहवामहेसृप्रकरस्नमूतये। साधुकृण्वन्तमवसे ॥१०॥२॥

बृहत्ऽउक्थम्। हवामहे। सृप्रऽकरस्नम्।
ऊतये। साधु। कृण्वन्तम्। अवसे ॥ १० ॥ २ ॥

ऊतये लोकस्य रक्षणाय सृप्रकरस्नं प्रसृतबाहुं। करस्नौ बाहू कर्मणां प्रस्नातारावितिं यास्कवचनात्। अवसे लोकस्यपालनाय साधु कृण्वन्तं साधुकुर्वन्तं बृहदुक्थं बृहदुक्थं इन्द्रं हवामहे ह्वयामः। यथाचयास्कः—बृहदुक्थोमहदुक्थोवक्तव्यमस्माउक्थमितिं ॥ १० ॥

१०. संसार की रक्षा के लिए इन्द्र भुजाओं को पसारते और पालन के लिए साधु-कार्य करते हैं। वे महान् उक्थवाले हैं। हम इन्द्र को बुलाते हैं। ॥ इति षष्ठस्य तृतीये द्वितीयोवर्गः ॥ २ ॥

अथैकादशी—

यःसंस्थेचिच्छतक्रतुरादींकृणोतिवृत्रहा। जरितृभ्यःपुरुवसुः॥११॥

यः। सम्ऽस्थे। चित्। शतऽक्रतुः। आत्। ईम्।
कृणोति। वृत्रऽहा। जरितृऽभ्यः। पुरुऽवसुः ॥ ११ ॥

यः प्रसिद्धइन्द्रः संस्थे संग्रामे शतक्रतुर्बहुकर्माभवति अपिच आदनन्तरमीमिदं शत्रुवधादिकं कृणोति करोति चिदेव अयं इन्द्रोवृत्रहा शत्रूणां हन्ताभवति। किञ्च जरितृभ्यः स्तोतृणामर्थे पुरुवसुः बहुधनोभवति न स्वार्थमित्यर्थः ॥ ११ ॥

११. जो इन्द्र संग्राम में बहुकर्मा होते और अनन्तर शत्रु-वध करते हैं, जो इन्द्र वृत्र-हन्ता हैं और स्तोताओं के लिए बहुधनवान् होते हैं—

---

१ नि० ६, १७। २ नि० ६, ४।

अथ द्वादशी—

सनःशक्रश्चिदाशकद्दानवाँअन्तराभरः। इन्द्रोविश्वाभिरूतिभिः॥१२॥

सः। नः। शक्रः। चित्। आ। शकत्। दानऽवान्।
अन्तरऽआभरः। इन्द्रः। विश्वाभिः। ऊतिऽभिः॥ १२॥

शक्रः शक्तः स इन्द्रः नश्चिदस्मानप्याशकच्छक्तान्करोतु अपि चेन्द्रो दानवान्विश्वाभिः सर्वैरूतिभिः पालनैरन्तराभरः अन्तराहरः छिद्राणामापूरकश्छिद्रापिधायीत्यर्थः॥ १२॥

१२. वे ही शक्र (शक्त = इन्द्र) हमें शक्तिशाली करें। इन्द्र दानी हैं और वे सारी रक्षाओं के द्वारा हमारे छिद्रों को परिपूर्ण करते हैं।

अथ त्रयोदशी—

योरायो३वनिर्महान्त्सुपारःसुन्वतःसखा। तमिन्द्रमभिगायत॥१३॥

यः। रायः। अवनिः। महान्। सुऽपारः। सुन्वतः।
सखा। तम्। इन्द्रम्। अभि। गायत॥ १३॥

य इन्द्रो रायो धनस्यावनिः पालको महान् सर्वोत्तमः सुपारः शोभनपारणश्च भवति यश्च सुन्वतः सोमाभिषवं कुर्वतो यजमानस्य सखा मित्रो भवति तमिन्द्रमभिगायताभिष्टुवत। हेस्तो-धारइविशेषः॥ १३॥

१३. जो इन्द्र धन के रक्षक, सर्वोत्तम, शोभन पारवाले और सोमाभिषव-कारी के सखा हैं, उन्हीं इन्द्र के लिए स्तुति करो।

अथ चतुर्दशी—

आयन्तारंमहिस्थिरंपृतनासुश्रवोजितम्। भूरेरीशानमोजसा॥१४॥

आऽयन्तारम्। महि। स्थिरम्। पृतनासु।
श्रवःऽजितम्। भूरेः। ईशानम्। ओजसा॥ १४॥

आयन्तारमागन्तारं महि महान्तं पृतनासु संग्रामेषु स्थिरमचलं श्रवोजितं श्रवसामन्नानां जेतारं ओजसा बलेन भूरेर्बहोर्धनस्य ईशानमीश्वरमभिगायत॥ १४॥

१४. इन्द्र आनेवाले, युद्ध-क्षेत्र में अविचल, अन्न के विजेता और बल-पूर्वक प्रचुर धन के ईश्वर हैं।

अथ पञ्चदशी—

नकिरस्यशचीनांनियन्तासूनृतानाम्। नकिर्वक्तानदादिति॥१५॥२॥

नकिः । अस्य । शचीनाम् । निऽयन्ता । सूनृतानाम् ।
नकिः । वक्ता । न । दात् । इति ॥ १५ ॥ ३ ॥

अस्येन्द्रस्य सूनृतानां शोभनानां शचीनां कर्मणां शचीति कर्मनामसु पाठात् नकिर्न कश्चिन्नियन्ता नियामकः अयमिन्द्रो न दादिति नमयच्छतीति नकिर्वक्ता न कश्चिद्वदति । किंतु सर्वोपि जनोयं प्रदातेत्येव ब्रवीतीत्यर्थः ॥ १५ ॥

१५. इन्द्र के शोभन कार्यों का कोई नियामक नहीं है। इन्द्र दाता नहीं हैं, यह कोई नहीं कहता।

॥ इति षष्ठस्य तृतीये तृतीयोवर्गः ॥ ३ ॥

अथ षोडशी—

ननूनंब्रह्मणामृणंप्राशूनामस्तिसुन्वताम् । नसोमोअप्रतापपे ॥ १६ ॥

न । नूनम् । ब्रह्मणाम् । ऋणम् । प्राशूनाम् । अस्ति । सुन्वताम् ।
न । सोमः । अप्रता । पपे ॥ १६ ॥

प्राशूनां ये सोमं प्राश्नुवन्ति ते प्राशवस्तेषां सोमं सुन्वतां ब्रह्मणां ब्राह्मणानां ऋणं देवऋणं ननूनमस्ति नखलुविद्यते । तथाचश्रूयते—एषवाअनृणोयः पुत्री यज्वाब्रह्मचारीति[1] । किञ्च अप्रताऽविस्तीर्णधनेन सोमोनपपे न पीयते प्रभूतधनेनैव सोमः पीयतइत्यर्थः ॥ १६ ॥

१६. सोमाभिषवकारी और सोमपायी ब्राह्मणों (स्तोताओं) के पास ऋण (देव-ऋण) नहीं है। प्रचुर धनवाला ही सोमपान कर सकता है।

पन्यइदुपगायतपन्यंउक्थानिशंसत । ब्रह्माकृणोतपन्यइत् ॥ १७ ॥

पन्यें । इत् । उप । गायत । पन्यें । उक्थानि । शंसत ।
ब्रह्म । कृणोत । पन्यें । इत् ॥ १७ ॥

हे उपगातारः पन्येइत् स्तुत्यएवेन्द्रे उपगायत उपगानं कुरुत । किञ्च पन्ये स्तुत्यएवेन्द्रे उक्थानि स्तोत्राणि शंसत हे स्तोतारइविशेषः । पन्यइत् स्तुत्यएवेन्द्रे ब्रह्माण्यन्यानि स्तोत्राणि कृणोत कुरुत ॥ १७ ॥

१७ स्तुत्य इन्द्र के लिए गान करो। स्तुत्य इन्द्र के लिए स्तोत्र उच्चारण करो। स्तुत्य इन्द्र के लिए स्तोत्रों को बनाओ।

---

1 तै० सं० ६. ३. १०. ।

अथाष्टादशी—

पन्य आ दर्दिरच्छता सहस्रा वाज्यवृतः। इन्द्रो यो यज्वनो वृधः॥१८॥

पन्यः। आ। दर्दिरत्। शता। सहस्रा। वाजी। अवृतः। इन्द्रः।
यः। यज्वनः। वृधः॥ १८॥

यो वाजी बलवान् शता वीराणां शतानि सहस्रा सहस्राणि चादर्दिरदाभिमुख्येन दारयति सोयमिन्द्रः शत्रुभिरवृतः पन्यः स्तुत्यो भवति यज्वनो विधिनेष्टवतो यजमानस्य वृधो वर्धयिता च भवति॥ १८॥

१८. स्तुत्य और बली इन्द्र ने सैकड़ों और हजारों शत्रुओं को विदारित किया है। वे शत्रुओं के द्वारा अनाच्छादित हैं। वे यज्ञकारी के वर्द्धक हैं।

अथैकोनविंशी—

वि षू चर स्वधा अनु कृष्टीनामन्वाहुवः। इन्द्र पिब सुतानाम्॥ १९॥

वि। सु। चर। स्वधाः। अनु। कृष्टीनाम्। अनु। आऽहुवः।
इन्द्र। पिब। सुतानाम्॥ १९॥

हे इन्द्र आहुवः आह्वातव्यस्त्वं कृष्टीनां मनुष्याणां स्वधाः हवींष्यनु सु सुष्ठु विचर। द्वितीयोनुपूरणः। सुतानामभिषुतान् सोमांश्च पिब॥ १९॥

१९. आह्वान के योग्य इन्द्र, मनुष्यों के हव्य के निकट विचरण करो और अभिषुत सोम पियो।

अथ विंशी—

पिब स्वधैनवानामुत यस्तुग्र्ये सचा। उतायमिन्द्र यस्तव॥ २०॥४॥

पिब। स्वऽधैनवानाम्। उत। यः। तुग्र्ये। सचा। उत। अयम्।
इन्द्र। यः। तव॥ २०॥ ४॥

हे इन्द्र स्वधैनवानां स्वधैनवान् स्वभूतपयसो धेनोः संबन्धिनः सोमान् धेन्वा क्रीतानित्यर्थः। तथाच श्रूयते—धेन्वा क्रीणातीति। उतापि च यः सोमस्तुग्र्ये उदके सुतं तुग्र्येत्युदकनामसु पाठात्। तथा संसृष्टस्तमपि सोमं पिब। उतापि च यः सोमः सवलीयस्त्वामुद्दिश्य गृहीतः सोयं त्वया पातव्य इति शेषः॥ २०॥

२०. इन्द्र, गाय के बदले में खरीदे गये और जल से प्रस्तुत किये गये अपने इस सोम का पान करो।

॥ इति षष्ठस्य तृतीये चतुर्थो वर्गः॥ ४॥

---

१ तै० सं० ६. १. १०.।

अथैकविंशी—

अतीहिमन्युषाविणंसुषुवांसमुपारणे। इमंरातंसुतंपिब ॥ २१ ॥

अति। इहि। मन्युऽसाविनम्। सुसुऽवांसम्। उपऽअरणे।

इमम्। रातम्। सुतम्। पिब ॥ २१ ॥

हे इन्द्र मन्युषाविणं क्रोधेन सोमं सुन्वन्तमतीत्यतिगच्छ तथोपारणे ब्राह्मणा उपेत्य यस्मिन्देशे न रमन्ते स उपारणस्तस्मिन्देशे सुषुवांसं सुन्वन्तमतीहि इमं रातं ब्राह्मणोपद्रवरहितेदेशेस्माभिर्दत्तमिमं सुतं सोमं पिब ॥ २१ ॥

२१. इन्द्र, क्रोध के साथ अभिषव करनेवाले और अनुपयुक्त स्थान में अभिषव करनेवाले को लाँघकर चले आओ। हमारे द्वारा प्रदत्त इस अभिषुत सोम का पान करो।

अथद्वाविंशी—

इहितिस्रःपरावतइहिपंचजनाँअति। धेनाइंद्रावचाकशत् ॥२२॥

इहि। तिस्रः। पराऽवतः। इहि। पञ्च। जनान्। अति। धेनाः।

इन्द्र। अवऽचाकशत् ॥ २२ ॥

हे इन्द्र धेनाः अस्मदीयाः स्तुतीः अवचाकशत् यः अपश्यत् स त्वं परावतो दूरात् आरे परावतइति दूरनामसुपाठात् तिस्रः अग्रपृष्ठपार्श्वदिशः इहि गच्छ अनेनाग्रतः पृष्ठतः पार्श्वतश्चेन्द्रस्यागमनमाशास्ते। अपि च जनान्मनुष्यान् अतीहि अतिगच्छ। यद्वा गन्धर्वाः पितरोदेवा असुरारक्षांसि च पञ्चजनास्तानतीहीत्यर्थः। तथा च यास्कः—गन्धर्वाः पितरोदेवा असुरा रक्षांसीत्येके चत्वारोवर्णा निषादःपञ्चमइत्यौपमन्यवइति[1] ॥ २२ ॥

२२. इन्द्र, हमारी स्तुति को तुमने देखा अथवा समझा है। तुम दूर देश से हमारे आगे, पीछे और पार्श्व में आओ। तुम गन्धर्वों, पितरों, देवों, असुरों और राक्षसों (पञ्चजनों) को लाँघकर पधारो।

सूर्योरश्मिंयथासृजात्वायच्छन्तुमेगिरः। निम्नमापोनसध्र्यक् ॥२३॥

सूर्यः। रश्मिम्। यथा। सृज। आ। त्वा। यच्छन्तु।

मे। गिरः। निम्नम्। आपः। न। सध्र्यक् ॥ २३ ॥

हे इन्द्र सूर्योयथा रश्मिं रश्मीन्किरणानक्षमग्रहान्वा विसृजति तथा मत्यं धनं विसृज। अपि च मे मदीयागिरः स्तुतयः सध्र्यक् सह त्वा त्वामायच्छन्तु निम्नमापोन यथा निम्नंदेशमापः सह परिगृह्णन्ति तद्वदित्यर्थः ॥ २३ ॥

२३. सूर्य जैसे किरणों को देते हैं, वैसे ही धन दो। जैसे नीची भूमि में जल मिलता है, वैसे ही मेरी स्तुतियाँ तुम्हारे साथ मिलें।

---

[1] नि० ३.८.।

अथ चतुर्विंशी—

अध्वर्यवा तु हि षिञ्च सोमं वीराय शिप्रिणे। भरा सुतस्य पीतये ॥२४॥

अध्वर्यो इति। आ। तु। हि। सिञ्च। सोमम्।
वीराय। शिप्रिणे। भर। सुतस्य। पीतये ॥ २४ ॥

हे अध्वर्यो शिप्रिणे हनुमते वीराय शूरायेन्द्राय सोमं तु हि क्षिप्रमेवासिंच। सुतस्य सुतं सोमं पीतये पानायच भराहरच ॥ २४ ॥

२४. अध्वर्युओ, सुन्दर शिरस्त्राण अथवा जबड़ेवाले और वीर इन्द्र के लिए शीघ्र सोम का सेचन करो। सोमपान के लिए इन्द्र को बुलाओ।

य उद्नः फलिगं भिनन्न्य१क्सिन्धूँरवासृजत्। यो गोषु पक्वं धारयत् ॥२५॥५॥

यः। उद्नः। फलिऽगम्। भिनत्। न्यक्। सिन्धून्।
अवऽअसृजत्। यः। गोषु। पक्वम्। धारयत् ॥ २५ ॥ ५ ॥

यउद्नः उदकार्थं फलिगं मेघं रैवतः फलिगइति मेघनामसुपाठात् भिनत् अभिनत् सिन्धून् पयांस्यन्तरिक्षान्न्यग्भवांगवासृजत्। यश्च गोषु पक्वं पयोधारयदधारयत् सइन्द्रइत्यर्थः ॥ २५ ॥

२५. जिन्होंने जल के लिए मेघ को भिन्न किया है, जिन्होंने अन्तरिक्ष से जल को नीचे फेंका है और जिन्होंने गौओं को पक्व दुग्ध प्रदान किया है, वही इन्द्र हैं।

॥ इति षष्ठस्य तृतीये पंचमोवर्गः ॥ ५ ॥

अथ षड्विंशी—

अहन्वृत्रमृचीषम और्णवाभमहीशुवम्। हिमेनाविध्यदर्बुदम् ॥२६॥

अहन्। वृत्रम्। ऋचीषमः। और्णऽवाभम्। अहीशुवम्।
हिमेन। अविध्यत्। अर्बुदम् ॥ २६ ॥

ऋचीषमो ऋचा दीप्त्यासमइन्द्रो वृत्रं वृत्रनामकं शत्रुमहन् अहनत् जघान तथा और्णवाभमौर्णवाभनामकमहीशुवमहीशुवनामकंच शत्रुमहन् तथा हिमेन तुषारेणोदकेन चार्बुदं मेघमविध्यत् ॥ २६ ॥

२६. दीप्ति-समान इन्द्र ने वृत्र, और्णवाभ और अहीशुव का वध किया है। इन्द्र ने तुषार-जल से मेघ को फोड़ा है।

प्र व उग्राय निष्टुरेऽषाळ्हाय प्रसक्षिणे। देवत्तं ब्रह्म गायत ॥ २७ ॥

प्र । वः । उग्राय । निःऽतुरे । अषाळ्हाय । प्रऽसक्षिणे ।
देवत्तम् । ब्रह्म । गायत ॥ २७ ॥

हे उद्गातारोवो यूयं उग्रायोद्गूर्णाय निष्टुरे शत्रूणांनिस्तरके अषाळ्हाय शत्रूणामभिभवित्रे प्रसक्षिणे प्रसहनशीलायेन्द्राय देवत्तं देवप्रसादलब्धं ब्रह्म स्तोत्रं प्रगायत ॥ २७ ॥

२७. उद्गाताओ, उग्र, निष्ठुर, अभिभवकर्ता और बल-पूर्वक हरण-कर्ता इन्द्र के लिए देवों की प्रसन्नता से प्राप्त स्तोत्र गाओ।

योविश्वान्यभिव्रतासोमस्यमदेअन्धसः । इन्द्रोदेवेषुचेतति॥२८

यः । विश्वानि । अभि । व्रता । सोमस्य । मदे ।
अन्धसः । इन्द्रः । देवेषु । चेतति ॥ २८ ॥

अन्धसोयमानस्य सोमस्य मदे संजाते विश्वानि सर्वाणि व्रता व्रतानि कर्माणि यइन्द्रो देवेष्वभिचेतति ज्ञापयति तस्माइन्द्राय देवत्तं ब्रह्मगायतेत्यर्थः ॥ २८ ॥

२८. सोम की मत्तता उत्पन्न होने पर इन्द्र देवों के पास सारे कर्मों को सूचित करते हैं।

अथैकोनत्रिंशी—

इहत्यासधमाद्याहरीहिरण्यकेश्या । वोळ्हामभिप्रयोहितम् ॥२९॥

इह । त्या । सधऽमाद्या । हरी इति । हिरण्यऽकेश्या ।
वोळ्हाम् । अभि । प्रयः । हितम् ॥ २९ ॥

इहयज्ञे त्या तौ प्रसिद्धौ सधमाद्या सहमाद्यन्तौ हिरण्यकेश्या हिरण्यकेश्यौ हरी एतन्नामकौ अश्वौ हितं हितकरं प्रयः सोमरूपमन्नं अभि अभिलक्ष्य वोळ्हां इन्द्रं वहतां प्रापयतामिति ॥ २९ ॥

२९. वे एक साथ ही प्रमत्त और हिरण्य केशवाले दोनों हरि नाम के अश्व इस यज्ञ में सोम रूप अन्न के अभिमुख इन्द्र को ले आवें।

अथ त्रिंशी—

अर्वाञ्चंत्वापुरुष्टुतप्रियमेधस्तुताहरी । सोमपेयायवक्षतः॥३०॥६॥

अर्वाञ्चम् । त्वा । पुरुऽस्तुत । प्रियमेधऽस्तुता ।
हरी इति । सोमऽपेयाय । वक्षतः ॥ ३० ॥ ६ ॥

हे पुरुहूत इन्द्र त्वा त्वां प्रियमेधस्तुता हरी अश्वौ सोमपेयाय सोमपानायास्मदभिमुखं वक्षतो वहतः ॥ १० ॥

१०. अनेकों के द्वारा स्तुत इन्द्र, प्रियमेध-द्वारा स्तुत अश्विद्वय, सोम-पान के लिए, तुम्हें हमारे अभिमुख ले आवें।

॥ इति षष्ठस्य तृतीये षष्ठोवर्गः ॥ ६ ॥

वयंघत्वेत्येकोनविंशत्यृचं तृतीयंसूक्तं काण्वस्यमेधातिथेरार्षं बृहतीछंदस्कम् षोडश्याद्यास्तिस्रोगायत्र्यः एकोनविंशत्यनुष्टुप् इन्द्रोदेवता। तथाचानुक्रान्तम्—वयंघैकोना मेध्यातिथिर्बार्हतं त्रिगायत्र्यनुष्टुबन्त्यमिति। महाव्रते निष्केवल्ये बार्हततृचाशीतावादितः पञ्चदशार्चः। तथैवपञ्चमारण्यके शौनकेनसूत्र्यते—वयंघत्वासुतावन्तइतिपञ्चवशा मोषुत्वावाघतश्चनेत्येतस्यद्विपदांचोद्धरतीति। चातुर्विंशिकेऽहनि माध्यन्दिनेसवने ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्रे वयंघत्वेतितृचोवैकल्पिकःस्तोत्रियः। तथाचसूत्रं—वयंघत्वासुतावन्तः कईंवेदसुतेसचेति। स्वरसामि अयमेवतृचोनुरूपः। सूत्रितंच—वयंघत्वासुतावन्तइति तिस्रोबृहत्यइति। तस्मिन्नेवशस्त्रे कईंवेदेति वैकल्पिकोनुरूपः। सूत्रमुक्तमेव।

तत्र प्रथमा—

वयंघत्वासुतावन्तआपोनवृक्तबर्हिषः।
पवित्रस्यप्रस्रवणेषुवृत्रहन्परिस्तोतारआसते ॥ १ ॥

वयम्। घ। त्वा। सुतऽवन्तः। आपः। न। वृक्तऽबर्हिषः। पवित्रस्य।
प्रऽस्रवणेषु। वृत्रऽहन्। परि। स्तोतारः। आसते ॥ १ ॥

हे वृत्रहन् त्वा त्वां वयंघ वयंखलु सुतवन्तः सोममभिषुतवन्तः आपोन आपइव प्रवणमभिगच्छामः पवित्रस्य सोमानां प्रस्रवणेषु वृक्तबर्हिषस्तीर्णबर्हिषः स्तोतारश्च त्वां पर्यासते पर्युपासते ॥ १ ॥

१. वृत्रघ्न इन्द्र, हम लोगों ने सोमाभिषव किया है। जल के समान हम तुम्हारे सामने आते हैं। पवित्र सोम के प्रसृत होने पर कुश-विस्तार किये हुए स्तोता लोग तुम्हारी उपासना करते हैं।

अथ द्वितीया—

स्वरन्तित्वासुतेनरोवसोनिरेकउक्थिनः।
कदासुतंतृषाणओकआगमइंद्रस्वब्दीवंसगः ॥ २ ॥

स्वरन्ति। त्वा। सुते। नरः। वसो इति। निरेके। उक्थिनः।
कदा। सुतम्। तृषाणः। ओकः। आ। गमः।
इन्द्र। स्वब्दीऽइव। वंसगः ॥ २ ॥

हे वसो वासयितरिन्द्र त्वा त्वां सुतेष्वभिषुते सोमे निरेके निर्गमने उक्थिनः नरोनेतारः स्वरन्ति शब्दायन्ते। अपि चेन्द्रः सुतं सोमं प्रति तृषाणः तृष्यन् स्वब्दीव स्वमूवगब्दइव वंसगो वननीयगमनोवृषभः शब्दं कुर्वन्कदा ओकः स्थानमागमः आगमत्॥ २॥

२. निवास-दाता इन्द्र, अभिषुत सोम के निर्गत होने पर उक्थवाले नेता लोग स्तोत्र करते हैं। सोम के पिपासु होकर, बैल के समान शब्द करते हुए, यज्ञ-स्थान में इन्द्र कब आवेंगे?

कण्वेभिर्धृष्णवाधृषद्वाजंदर्षिसहस्रिणम्।
पिशङ्गरूपंमघवन्विचर्षणेमक्षूगोमंतमीमहे॥ २॥

कण्वेभिः। धृष्णो इति। आ। धृषत्। वाजम्।
दर्षि। सहस्रिणम्। पिशङ्गऽरूपम्। मघऽवन्।
विऽचर्षणे। मक्षु। गोऽमन्तम्। ईमहे॥ ३॥

हे धृष्णो धर्षकेन्द्र कण्वेभिः कण्वानुद्दिश्य विभक्तिव्यत्ययः सहस्रिणं सहस्रसंख्याकं वाजमादर्षि देहि। हे मघवन् धनवन् विचर्षणे विद्रष्टरिन्द्र धृषत् धृष्टं पिशङ्गरूपं गोमन्तं यावं मक्षु शीघ्रमीमहे याचामहे त्वामितिशेषः॥ ३॥

३. शत्रुओं के दमनकारी इन्द्र, कण्वों के लिए सहस्र-संख्यक अन्न दो। धनी और विशेष द्रष्टा इन्द्र, हम धृष्ट, पिशंग (पीले) रूपवाले और गोमान् अन्न की याचना करते हैं।

पाहिगायान्धसोमदइन्द्रायमेध्यातिथे।
यःसंमिश्लोहर्योर्यःसुतेसचावज्रीरथोहिरण्ययः॥ ४॥

पाहि। गाय। अन्धसः। मदे। इन्द्राय। मेध्यऽअतिथे।
यः। सम्ऽमिश्लः। हर्योः। यः। सुते।
सचा। वज्री। रथः। हिरण्ययः॥ ४॥

हे मेध्यातिथे पाहि सोमं पिब अन्धसः पीतस्य सोमस्य मदे तस्माइन्द्राय गाय स्तोत्रंपठ। यः इन्द्रोहर्योरश्वयोः संमिश्लः स्वरथेसंमिश्लयिता यश्च सुतेसोमे सचा सहायः यइन्द्रोवज्री यस्य रथोहिरण्ययोहिरण्मयः॥ ४॥

४. मेध्यातिथि, सोमपान करो। जो हरि नामक अश्वों को रथ में जोतते हैं, जो सोम में सहायक हैं, जो वज्रधर हैं और जिनका रथ सोने का है, सोम-जन्य मत्तता होने पर उन्हीं इन्द्र की स्तुति करो।

अथ पंचमी—

यःसुषव्यःसुदक्षिणइनोयःसुक्रतुर्गृणे।
यआकरःसहस्रायःशतामघइन्द्रोयःपूर्भिदारितः ॥५॥७॥

यः। सुऽसव्यः। सुऽदक्षिणः। इनः। यः। सुऽक्रतुः। गृणे। यः।
आऽकरः। सहस्रा। यः। शतऽमघः। इन्द्रः। यः।
पूःऽभित्। आरितः ॥ ५ ॥ ७ ॥

यः सुषव्यः शोभनसव्यहस्तः यश्च सुदक्षिणः यश्चेनईश्वरः। निघृत्वात् इनशब्दीश्वरना-मसुपाठात्। यश्चापि सुक्रतुः सुमखः सहसा सहस्राणां बहूनां यश्चाकरः कर्ता यश्चापि शत-मघः बहुधनः यश्च पूर्भिद् पुरां भेत्ता यश्चारितः मत्पूर्वःस्तोमान्.। यथाचयास्कः—यआरितः कर्मण्यकर्मणिस्थिरः मत्पूर्वःस्तोमानिति। अस्माभिः स्तूयतेय ॥ ५ ॥

५. जिनका बायाँ हाथ सुन्दर है, दाहिना हाथ सुन्दर है, जो ईश्वर, सुन्दर-प्रज्ञ और सहस्रों के कर्त्ता हैं, जो बहुधनशाली हैं, जो पुरी को तोड़ते हैं और जो यज्ञ में स्थिर हैं, उन्हीं इन्द्र की स्तुति करो।

॥ इति पञ्चम तृतीये सप्तमोवर्गः ॥ ७ ॥

अथ षष्ठी—

योधृषितोयोवृतोयोअस्तिश्मश्रुषुश्रितः।
विभूतद्युम्नश्च्यवनःपुरुष्टुतःक्रत्वागौरिवशाकिनः ॥ ६ ॥

यः। धृषितः। यः। अवृतः। यः। अस्ति। श्मश्रुषु। श्रितः।
विभूतऽद्युम्नः। च्यवनः। पुरुऽस्तुतः। क्रत्वा। गौःऽइव। शाकिनः ॥ ६ ॥

योधृषितः शत्रूणांधर्षयिता यश्चावृतः शत्रुभिरावृतः यश्चापि श्मश्रुषु युद्धेषु। अतःश्मश्रुशब्दस्य-स्मिन्निति व्युत्पत्तेः श्मश्रु युद्धमितिवृद्धावदन्ति। श्रितोस्ति भवति यश्चापि विभूतद्युम्नः प्र भूतधनः यश्च च्यवनः सोमानां च्यावयिता यश्चापि पुरुष्टुतो बहुस्तुतः सइन्द्रः क्रत्वा कर्मणाः शाकिनः शक्रस्य यजमानस्य गौरिव यथा गौः पयसोदोग्ध्री तथा कामानां दोग्धाभवति ॥६॥

६. जो शत्रुओं के धर्षक हैं, जो शत्रुओं के द्वारा अनाच्छादित हैं, युद्ध में जिनके आश्रित हुआ जाता है, जो प्रचुर धनवाले हैं, जो सोमपायी हैं और जो बहुतों के द्वारा स्तुत हैं वे इन्द्र स्वकर्म में समर्थ यजमान के लिए दुग्धदायिनी गौ के समान हैं। उन इन्द्र की स्तुति करो।

कईंवेदसुतेसचापिबन्तंकद्वयोदधे।
अयंयःपुरोविभिनत्योजसामन्दानःशिप्र्यन्धसः ॥ ७ ॥

---

१ नि० ५. १५।

कः । ईम् । वेद । सुते । सचा । पिबन्तम् । कत् । वयः । दधे ।
अयम् । यः । पुरः । विऽभिनत्ति । ओजसा । मन्दानः ।
शिप्री । अन्धसः ॥ ७ ॥

सुतेऽभिषुतेसोमे सचा ऋत्विग्भिःसह सोमं पिबन्तमीमिनमिन्द्रं कोवेद वेत्ति नकोपिवेत्ती-त्यर्थः कत् किंवा वयोन्नं दधे धारयति योयमिन्द्रः शिप्री हनूमानन्धसः सोमेन मन्दानोम-न्दमानः ओजसा बलेन पुरोविभिनत्ति ॥ ७ ॥

७. जो इन्द्र सुन्दर जबड़ेवाले हैं, जो सोम-द्वारा परितृप्त हैं और जो बल से पुरी का भेदन करते हैं, सोमाभिषव होने पर ऋत्विकों के साथ सोमपायी उन इन्द्र को कौन जानता है? कौन उनके लिए अन्न धारण करता है?

दानामृगोनवारणःपुरुत्राचरथंदधे ।
नकिष्ट्वानियमदासुतेगमोमहांश्चरस्योजसा ॥ ८ ॥

दाना । मृगः । न । वारणः । पुरुऽत्रा । चरथम् । दधे ।
नकिः । त्वा । नि । यमत् । आ । सुते । गमः । महान् ।
चरसि । ओजसा ॥ ८ ॥

मृगः शत्रूणामन्वेषको वारणोगजो दानामदजलानीव पुरुत्रा बहुषु यज्ञेषु चरथं चरण-शीलं मदं दधे इन्द्रोधारयति । अथप्रत्यक्षस्तुतिः हे इन्द्र त्वा त्वां नकिर्नियमत् नकश्चिन्निय-च्छति सुतेसोमे आगमः आगच्छ । महान् हि त्वमोजसा बलेन सर्वत्रचरसि ॥ ८ ॥

८. जैसे शत्रुओं की खोज करनेवाला हाथी मद-जल धारण करता है, वैसे ही इन्द्र यज्ञ में चरणशील मत्तता धारण करते हैं। इन्द्र, तुम्हें कोई नियमित नहीं कर सकता। सोमाभिषव की ओर पधारो। महान् तुम बल के द्वारा सर्वत्र विचरण करते हो।

यउग्रःसन्ननिष्टृतःस्थिरोरणायसंस्कृतः ।
यदिस्तोतुर्मघवाशृणवद्धवंनेन्द्रोयोषत्यागमत् ॥ ९ ॥

यः । उग्रः । सन् । अनिःऽस्तृतः । स्थिरः । रणाय ।
संस्कृतः । यदि । स्तोतुः । मघऽवा । शृणवत् । हवम् । न ।
इन्द्रः । योषति । आ । गमत् ॥ ९ ॥

यउग्रः उद्गूर्णः ओजस्वीवा सन्भवन् अनिष्टृतः शत्रुभिरनिस्तीर्णः स्थिरोपचलोरणाय युद्धाय संस्कृतः शस्त्रैरलंकृतः सोमैर्वासंस्कृतः सइन्द्रोमघवा धनवान् यदिस्तोतुर्हवमाह्वानं शृणवच्छृणोति तर्ह्यन्यत्र नयोषति नगच्छति किंतु आगमत् यत्रैवागच्छति ॥ ९ ॥

९. इन्द्र के उग्र होने पर शत्रु लोग उन्हें आच्छादित नहीं कर सकते। वे अचल हैं। वे युद्ध के लिए शस्त्रों-द्वारा अलंकृत हैं। धनी इन्द्र यदि स्तोता का आह्वान सुनते हैं, तब अन्यत्र नहीं जाते, केवल वहीं आते हैं।

सत्यमित्थावृषेदसिवृषजूतिर्नोऽवृतः ।
वृषाह्युग्रशृण्विषेपरावतिवृषोअर्वावतिश्रुतः ॥ १० ॥ ८॥

सत्यम् । इत्था । वृषा । इत् । असि । वृषऽजूतिः । नः ।
अवृतः । वृषा । हि । उग्र । शृण्विषे । पराऽवति । वृषो इति ।
अर्वाऽवति । श्रुतः ॥ १० ॥ ८ ॥

हे उग्र उद्गूर्णेन्द्र त्वं सत्यमित्था इत्थं वृषेत् कामानां वर्षक एवासि वृषजूतिः वृषभिराकृष्टो नोऽस्माकमवृतः शत्रुभिरपरिवृतश्चासि वृषा हि सेचक एव शृण्विषे श्रूयसे । परावति दूरेऽपि वृषो वृषैव अर्वावति समीपेऽपि वृषा सेचक एव श्रुतो वृषैवाश्रूयथाः ॥ १० ॥

१०. उग्र इन्द्र तुम सचमुच ऐसे ही मनोरथ-वर्षक हो। तुम काम-वर्षकों के द्वारा आकृष्ट हो और हमारे शत्रुओं के द्वारा अनाच्छादित हो। तुम अभीष्ट-वर्षक कहकर विख्यात हो। तुम दूर और समीप में अभीष्टवर्षी कहकर विख्यात हो।

॥ इति षष्ठस्य तृतीयेऽष्टमोवर्गः ॥ ८ ॥

वृषणस्तेअभीशवोवृषाकशाहिरण्ययी ।
वृषारथोमघवन्वृषणाहरीवृषात्वंशतक्रतो ॥ ११ ॥

वृषणः । ते । अभीशवः । वृषा । कशा । हिरण्ययी ।
वृषा । रथः । मघऽवन् । वृषणा । हरी इति । वृषा । त्वम् ।
शतक्रतो इति शतऽक्रतो ॥ ११ ॥

हे मघवन् ते तव अभीशवोरश्मयोऽश्वरशनाः वृषणः वर्षितारः हिरण्ययी हिरण्मयी कशापि वृषा रथोऽपि वृषा वर्षिता हरी अश्वावपि वृषणा वृषणौ वर्षितारौ हे शतक्रतो बहुकर्मन् त्वं च वृषा वर्षिता ॥ ११ ॥

११. धनी इन्द्र, तुम्हारी घोड़े की रस्सियाँ (लगाम) अभीष्टवर्षक हैं; तुम्हारी, सोने की कशा (चाबुक) अभीष्टवर्षक है, तुम्हारे दोनों अश्व अभीष्टदाता हैं और हे शतक्रतु इन्द्र, तुम अभीष्ट-वर्षक हो।

वृषासोतासुनोतुतेवृषन्नृजीपिन्नाभर ।
वृषादधन्वेवृषणंनदीष्वातुभ्यंस्थातर्हरीणाम् ॥ १२ ॥

वृषा । सोता । सुनोतु । ते । वृषन् । ऋजीषिन् । आ । भर ।
वृषा । दधन्वे । वृषणम् । नदीषु । आ । तुभ्यम् ।
स्थातः । हरीणाम् ॥ १२ ॥

हे वृषन् वर्षितरिन्द्र ते तव सोताभिषवकर्ता वृषा वर्षितासन् सुनोतु सोममभिषुणोतु । हे ऋजीषिन् ऋजुगमनेन्द्र आभर धनमस्मभ्यमाहर हरीणामश्वानां आ आभिमुख्येन हेस्थातरिन्द्र तुभ्यं नदीषूदकेषु वृषणं वर्षितारं सोमं वृषा वर्षिता दधन्वे धारितवानभिषवार्थम् ॥ १२ ॥

१२. काम-वर्षक इन्द्र, तुम्हारा सोमाभिषव करनेवाला अभीष्ट-वर्षक होकर सोम का अभिषव करे। सरल-गामी इन्द्र, धन दो। इन्द्र, अश्वों के अभिमुख स्थित और वर्षक तुम्हारे लिए जल में सोम का अभिषव करनेवाले ने सोम को धारण किया था।

एन्द्रयाहिपीतयेमधुशविष्ठसोम्यम् ।
नायमच्छामघवांशृणवद्गिरोब्रह्मोक्थाचसुक्रतुः ॥ १३ ॥

आ । इन्द्र । याहि । पीतये । मधु । शविष्ठ । सोम्यम् ।
न । अयम् । अच्छ । मघऽवा । शृणवत् । गिरः । ब्रह्म ।
उक्था । च । सुऽक्रतुः ॥ १३ ॥

हे शविष्ठ बलवत्तमेन्द्र सोम्यं सोमात्मकं मध्वस्वं पीतये पानायायाहि आगच्छ । किमर्थमागमनमित्यत आह यदआगमनमन्तरेण मघवा धनवान्सुक्रतुः सुकर्मा शोभनमहोत्सायमिन्द्रोगिरः स्तुतीः ब्रह्म स्तोत्राण्युक्थानिच नाच्छ शृणवत् नाभिशृणोति अतआगमनमित्यर्थः ॥ १३ ॥

१३. श्रेष्ठ बली इन्द्र, सोम-रूप मधु के पान के लिए आओ। बिना आये धनी और सुकृती इन्द्र स्तुति, स्तोत्र और उक्थ नहीं सुनते।

अथ चतुर्दशी—

वहन्तुत्वारथेष्ठामाहरयोरथयुजः ।
तिरश्चिदर्यंसवनानिवृत्रहन्नन्येषांयाशतक्रतो ॥ १४ ॥

वहन्तु । त्वा । रथेऽस्थाम् । आ । हरयः । रथऽयुजः ।
तिरः । चित् । अर्यम् । सवनानि । वृत्रऽहन् । अन्येषाम् ।
या । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ॥ १४ ॥

हे वृत्रहन् शतक्रतो बहुभश रथेष्ठां रथस्थमर्यमीश्वरं त्वा त्वां रथयुजो रथे-युक्ता हरयोत्वाः अन्येषां या यानि सवनानि सन्ति तानि तिरश्चित् तिरस्कुर्वन्तः सवनान्यस्मदीयानि सवनान्यावहन्तु प्रापयन्तु ॥ १४ ॥

१४. वृत्रहन और बहुप्रज्ञ इन्द्र, तुम रथस्थ और ईश्वर हो। रथ में जोते हुए अश्व दूसरों के यज्ञों का तिरस्कार करके तुम्हें हमारे यज्ञ में ले आवें।

अस्माकमद्यान्तमंस्तोमंधिष्वमहामह।
अस्माकंतेसवनासन्तुशंतमामदायद्युक्षसोमपाः ॥ १५ ॥ ९ ॥

अस्माकम्। अद्य। अन्तमम्। स्तोमम्। धिष्व। महाऽमह।
अस्माकम्। ते। सवना। सन्तु। शम्ऽतमा।
मदाय। द्युक्ष। सोमऽपाः ॥ १५ ॥ ९ ॥

हे महामह महतामपि महान् महापूज्यवा अद्यान्तममन्तिकतममस्माकं मेध्यातिथीनां स्तोमं धिष्व धारय। हे द्युक्ष दीप्त सोमपाः सोमस्य पातरिन्द्र ते तव मदाय मदार्थं सवना सवनान्यस्माकं शन्तमा शान्तमानि सुखतमानि सन्तु भवन्तु ॥१५॥

१५ महामह (महापूज्य) इन्द्र, आज हमारे समीप के सोम को धारण करो। दीप्त सोम के पीनेवाले इन्द्र, तुम्हारी प्रसन्नता के लिए हमारे यज्ञ कल्याणवाही हों।

॥ इति पञ्चमस्य तृतीये नवमोवर्गः ॥ ९ ॥

अथ षोडशी—

नहिषस्तवनोममंशास्त्रेअन्यस्यरण्यंति।
योअस्मान्वीरआनयत् ॥ १६ ॥

नहि। सः। तव। नो इति। मम। शास्त्रे। अन्यस्य।
रण्यति। यः। अस्मान्। वीरः। आ। अनयत् ॥ १६ ॥

योवीरः शूरोनोस्मानानयत् सइन्द्रस्तव शास्त्रे शासने नहि रण्यति न रमते ममापि शास्त्रे नोरण्यति अन्यस्यापि शासने न रण्यति किंतु रक्षणएव रमतइत्यर्थः ॥ १६ ॥

१६. वीर इन्द्र हमारे नेता हैं। वे मेरे, तुम्हारे और दूसरे के शासन में प्रसन्न नहीं होते।

अथ सप्तदशी—

इन्द्रश्चिद्घातदब्रवीत्स्त्रियाअशास्यंमनः।
उतोअहक्रतुंरघुम् ॥ १७ ॥

इन्द्रः। चित्। घ। तत्। अब्रवीत्। स्त्रियाः। अशास्यम्।
मनः। उतो इति। अह। क्रतुम्। रघुम् ॥ १७ ॥

यो मेध्यातिथेर्धनस्य दाता प्लायोगिरासङ्गः स पुमान् भूत्वा स्त्र्यभवत् तदा यदिन्द्र उवाच तदिदमाह। तथा चाहुः—प्लायोगिरासङ्गोऽयं स्त्री भूत्वा पुमानभूत् स मेध्यातिथये दानं ददाविति। इन्द्रश्चिद् घ इन्द्रः खलु तदब्रवीत् स्त्रिया मनश्चित्तं अशास्यं पुरुषेणाशिष्यं शासितुमशक्यं चञ्चलत्वादिति। उतो अपि स्त्रियाः क्रतुं प्रज्ञां रघुं लघुमह आह ॥ १७ ॥

१७. (मेध्यातिथि के धनदाता प्लायोगि जिस समय पुरुष से स्त्री हुए थे, उस समय) इन्द्र ने ही कहा था कि "स्त्री के मन का शासन करना असम्भव है। स्त्री की बुद्धि छोटी होती है।"

सखीचिद्घामदच्युतामिथुनावहतोरथम्।
एवेद्धूर्वृष्णउत्तरा ॥ १८ ॥

सखी इति। चित्। घ। मदऽच्युता। मिथुना। वहतः।
रथम्। एव। इत्। धूः। वृष्णः। उत्ऽतरा ॥ १८ ॥

सखी चिदिन्द्रस्यास्तावपि खलु मदच्युता सोमं प्रतिगन्तारौ इन्द्रस्यैव रथं मिथुनौ वहतः एवेदेवमेव वृष्ण इन्द्रस्य रथः धूरुत्तराश्वयोरुत्तरा भवति ॥ १८ ॥

१८. सोम के अभिमुख आनेवाले दोनों अश्व इन्द्र के रथ को ले जाते हैं। इसी प्रकार अभीष्ट-वर्षक इन्द्र का रथ अश्वों की दृष्टि से श्रेष्ठ है। अथैकोनविंशी—

अधःपश्यस्वमोपरिसंतरांपादकौहर।
मातेकशप्लकौदृशन्स्त्रीहिब्रह्माबभूविथ ॥ १९ ॥ १० ॥

अधः। पश्यस्व। मा। उपरि। सम्ऽतराम्। पादकौ। हर। मा।
ते। कशऽप्लकौ। दृशन्। स्त्री। हि। ब्रह्मा। बभूविथ ॥ १९ ॥ १० ॥

एवमन्तरिक्षादागच्छन् रथस्थ इन्द्रः स्त्रियं सन्तं स्वस्मात् पुंस्त्वमिच्छन्तं प्लायोगिं यद् उवाच तदाह—हे प्लायोगे त्वं स्त्री सती अधः पश्यस्व एष स्त्रीणां धर्मः उपरि मा पश्यस्व उपरिदर्शनं स्त्रीणां धर्मो न भवति हि। पादकौ पादावपि सन्तरां संश्लिष्टौ यथा भवतस्तथा हर। यथा पुरुषो विश्लिष्टपादनिधानो भवति तथा त्वया स्त्रिया न कर्तव्यमित्यर्थः। अपि च ते कशप्लकौ कशाप्लकय

कशप्लकौ कश्यविराहननकर्मा कशप्लकावुभेऽगे मादशान् पुरुषानपश्यन्तु यथोरदर्शनं वाससः सुष्ठु परिधानेन भवति । अतः सुष्ठु वाससा परिधानं कुरु । स्त्रियोह्यागुल्कादभिसंवीताभवन्ती-त्यर्थः । हि यस्मात्कारणात् ब्रह्मासन् स्त्री बभूविथ ॥ १९ ॥

१९. (इन्द्र ने कहा) प्रायोगि, तुम नीचे देखा करो, ऊपर नहीं। (स्त्रियों का यही धर्म है।) पैरों को संकुचित रक्खो (मिलाये रक्खो)। (इस प्रकार कपड़े पहनो कि) तुम्हारे कश (ओष्ठ-प्रान्त) और प्लक (नारी-कटि का निम्न भाग) को कोई देखने नहीं पावे। यह सब इसलिए करो कि तुम स्तोता होकर भी स्त्री हुए हो।

॥ इति षष्ठस्य तृतीये दशमोवर्गः ॥ १० ॥

एन्द्रयाहीत्यष्टादशर्चं चतुर्थं सूक्तं काण्वस्य नीपातिथेरार्षं आनुष्टुभं षोडश्याद्यास्तिस्रोगायत्र्यः ब्रह्मरोचिषोंगिरोगोत्राः सहस्रसंख्याकाः आपदिन्द्रभेत्यादीनां षासां विश्वणाप्तयः इन्द्रोदेवता। तथाचानुक्रमणम्—एन्द्रयाहिष्ठूना नीपातिथिरानुष्टुभं तृचोन्त्योगायत्रसंसहस्रंब्रह्मरोचिषोंगि-रसोपश्यन्निति । विनियोगोलैंगिकः ।

आ न॑ इन्द्र याहि॒ हरि॑भि॒रुप॒ कण्व॑स्य सुष्टु॒तिम् ।
दि॒वो अ॒मुष्य॒ शास॑तो॒ दिवं॑ य॒य दि॑वावसो ॥ १ ॥

आ । इन्द्र॑ । या॒हि॒ । हरि॑ऽभिः । उप॑ । कण्व॑स्य । सु॒ऽस्तु॒तिम् ।
दि॒वः । अ॒मुष्य॑ । शास॑तः । दिव॑म् । य॒य । दि॒वा॒व॒सो॒ इति॑ दिवाऽवसो ॥१॥

हे इन्द्र कण्वस्य सुष्टुतिं शोभनांस्तुतिं हरिभिरश्वैरुपायाहि आगच्छ दिवोद्युलोके दिवी-त्यर्थेषष्ठी अमुष्यामुष्मिन्निन्द्रे शासतः शासति विभक्तिव्यत्ययः यत्र वयं सुखमास्महे दिवावसो दीप्तहविष्केन्द्र दिवं स्वर्गं यय यूयं गच्छत बहुवचनं पूजार्थम्। यद्वा हे दिवावसो दिवोद्युनामकं अमुष्यामु लोके शासतः शासनंकुर्वन्तोयूयं दिवं स्वर्गं यय गच्छत अत्रबहुवचनं पूजार्थ-मित्यर्थः ॥ १ ॥

१. इन्द्र, अश्वों के साथ तुम कण्वों की सुन्दर स्तुति के अभिमुख आओ। इन्द्र द्युलोक का शासन करते हैं। दीप्त हविवाले इन्द्र, तुम द्युलोक में जाओ।

अथ द्वितीया—

आ त्वा॒ ग्रावा॒ वद॑न्नि॒ह सो॒मी घोषे॑ण यच्छतु ।
दि॒वो अ॒मुष्य॒ शास॑तो॒ दिवं॑ य॒य दि॑वावसो ॥ २ ॥

आ । त्वा॒ । ग्रावा॑ । वद॑न् । इ॒ह । सो॒मी । घोषे॑ण । य॒च्छ॒तु॒ । दि॒वः ।
अ॒मुष्य॑ । शास॑तः । दिव॑म् । य॒य । दि॒वा॒व॒सो॒ इति॑ दिवाऽवसो ॥ २ ॥

हे इन्द्र त्वा त्वामिहयज्ञे ग्रावा सोमाभिषवपाषाणः सोमी सोमवान् वदन् शब्दंकुर्वन् घोषेण ध्वनिनासह आयच्छतु । सिद्धमन्यत् ॥ २ ॥

२. इस यज्ञ में सोमवान् अभिषव-प्रस्तर शब्द करते हुए, ध्वनि के साथ, तुम्हें दान करें। इन्द्र, द्युलोक का शासन करते हैं। दीप्त हव्यवाले इन्द्र, तुम द्युलोक में जाओ।

अत्राविनेमिरेषामुरांनधूनुतेवृकः ।
दिवोअमुष्यशासतोदिवंययदिवावसो ॥ ३ ॥

अत्र । वि । नेमिः । एषाम् । उराम् । न । धूनुते । वृकः । दिवः । अमुष्य । शासतः । दिवम् । यय । दिवावसो इति दिवाऽवसो ॥ ३ ॥

अत्रास्मिन्यज्ञे एषामभिषवग्राव्णां नेमिः सोमलता विधूनुते विशेषेण कम्पयति उरामिवीं वृकेण वृकइव । सिद्धमन्यत् ॥ ३ ॥

३. इस यज्ञ में अभिषव-पाषाण सोमलता को उसी प्रकार कँपाता है, जिस प्रकार तेंदुआ भेड़ को कँपाता है। इन्द्र द्युलोक का शासन करते हैं। दीप्त हव्यवाले इन्द्र, तुम द्युलोक में जाओ।

आत्वाकण्वाइहावसेहवन्तेवाजसातये ।
दिवोअमुष्यशासतोदिवंययदिवावसो ॥ ४ ॥

आ । त्वा । कण्वाः । इह । अवसे । हवन्ते । वाजऽसातये । दिवः । अमुष्य । शासतः । दिवम् । यय । दिवावसो इति दिवाऽवसो ॥ ४ ॥

हे इन्द्र त्वा त्वामिहयज्ञे कण्वाः अवसे रक्षणाय वाजसातये अन्नस्य प्राप्त्यर्थंच आहवन्ते आभिमुख्येन ह्वयन्ति सिद्धमन्यत् ॥ ४ ॥

४. रक्षण और अन्न-प्राप्ति के लिए कण्व लोग इन्द्र को इस यज्ञ में बुलाते हैं। इन्द्र द्युलोक का शासन करते हैं। दीप्त हव्यवाले इन्द्र, तुम द्युलोक में जाओ।

दधामितेसुतानांवृष्णेनपूर्वपाय्यम् ।
दिवोअमुष्यशासतोदिवंययदिवावसो ॥ ५ ॥ ११ ॥

दधामि । ते । सुतानाम् । वृष्णे । न । पूर्वऽपाय्यम् । दिवः । अमुष्य । शासतः । दिवम् । यय । दिवावसो इति दिवाऽवसो ॥ ५ ॥ ११ ॥

हे इन्द्र ते तुभ्यं सुतानां द्वितीयार्थेषष्ठी सुतान् सोमान् ददामि प्रयच्छामि। तुभ्यं न य-था वायवे पूर्वपाय्यं यज्ञमुखे पेयं प्रयच्छन्ति तद्वदहं प्रयच्छामीत्यर्थः। सिद्धमन्यत् ॥ ५ ॥

५. कामवर्षक वायु को जैसे प्रथम सोमरस प्रदान किया जाता है, वैसे ही मैं तुम्हें अभिषुत सोम प्रदान करूँगा। इन्द्र द्युलोक का शासन करते हैं। दीप्त हव्यवाले इन्द्र, तुम द्युलोक में जाओ।

॥ इति षष्ठस्य तृतीये एकादशोवर्गः ॥ ११ ॥

अथ षष्ठी—

स्मत्पुरन्धिर्नआगहिविश्वतोधीर्नऊतये।
दिवोअमुष्यशासतोदिवंयय दिवावसो ॥ ६ ॥

स्मत्ऽपुरन्धिः। नः। आ। गहि। विश्वतःऽधीः। नः। ऊतये। दिवः। अमुष्य। शासतः। दिवम्। यय। दिवावसो इति दिवाऽवसो ॥ ६ ॥

हे इन्द्र स्मत्पुरन्धिः स्वर्गकुटुंबी नः अस्मान् आगहि। तथा विश्वतः धीः सर्वतोजगतो-धारकः त्वं नः अस्माकं ऊतये रक्षणाय आगहि आगच्छ ॥ ६ ॥

६. स्वर्ग के कुटुम्बी इन्द्र, तुम हमारे पास आओ। सारे संसार के रक्षक इन्द्र, हमारे रक्षण के लिए आओ। इन्द्र, द्युलोक का शासन करते हैं। दीप्त हव्यवाले इन्द्र, तुम द्युलोक में जाओ।

आनोयाहिमहेमतेसहस्रोतेशतामघ।
दिवोअमुष्यशासतोदिवंयय दिवावसो ॥ ७ ॥

आ। नः। याहि। महेऽमते। सहस्रऽऊते। शतऽमघ। दिवः। अमुष्य। शासतः। दिवम्। यय। दिवावसो इति दिवाऽवसो ॥ ७ ॥

हे महेमते महाबुद्धे सहस्रोते सहस्ररक्षण शतामघ बहुधनेन्द्र त्वं नोस्मानायात्वाम-च्छ। सिद्धमन्यत् ॥ ७ ॥

७. महामति, सहस्र रक्षावाले और प्रचुर धनी इन्द्र, हमारे पास आओ। इन्द्र द्युलोक का शासन करते हैं। दीप्त हव्यवाले इन्द्र, तुम द्युलोक में जाओ।

आत्वाहोतामनुर्हितोदेवत्रावक्षदीड्यः।
दिवोअमुष्यशासतोदिवंयय दिवावसो ॥ ८ ॥

आ। त्वा। होता। मनुःऽहितः। देवऽत्रा। वक्षत्। ईड्यः। दिवः। अमुष्य। शासतः। दिवम्। यय। दिवावसो इति दिवाऽवसो ॥ ८ ॥

हे इन्द्र त्वा त्वां देवत्रा देवानांमध्ये ईड्यः स्तुत्योहोता देवानामाह्वाताग्निर्मनुर्हितोमनुष्यैर्गृहे निहितआवक्षद वहतु। सिद्धमन्यत् ॥ ८ ॥

८. इन्द्र, देवों में स्तुत्य और मनुष्यों के द्वारा गृह में स्थापित होता अग्नि तुम्हें वहन करें। इन्द्र, द्युलोक का शासन करते हैं। दीप्त हव्यवाले इन्द्र, तुम द्युलोक में आओ।

आत्वामदच्युताहरीश्येनंपक्षेववक्षतः।
दिवोअमुष्यशासतोदिवंयपदिवावसो ॥ ९ ॥

आ। त्वा। मदऽच्युता। हरी इति। श्येनम्। पक्षाऽइव। वक्षतः।
दिवः। अमुष्य। शासतः। दिवम्। यय। दिवावसो इति दिवाऽवसो ॥ ९॥

हे इन्द्र त्वा त्वां मदच्युता मदच्युतौ शत्रूणां मदस्य च्यावयितारौ हरी अश्वौ श्येनं श्येनाख्यं पक्षिणं पक्षेव आत्मीयपक्षाविव आवक्षतः आवहताम्। सिद्धमन्यत् ॥ ९ ॥

९. जैसे श्येन पक्षी (बाज) अपने दोनों पंखों को ढोता है, वैसे ही मदस्रावी अश्वद्वय तुम्हें वहन करें। इन्द्र द्युलोक का शासन करते हैं। दीप्त हव्यवाले इन्द्र, तुम द्युलोक में आओ।

आयांह्यर्यआपरिस्वाहासोमस्यपीतये।
दिवोअमुष्यशासतोदिवंयपदिवावसो ॥ १० ॥ १२ ॥

आ। याहि। अर्यः। आ। परि। स्वाहा। सोमस्य।
पीतये। दिवः। अमुष्य। शासतः। दिवम्।
यय। दिवावसो इति दिवाऽवसो ॥ १० ॥ १२ ॥

हे अर्येश्वर त्वं आ परि सर्वतः आयाहि आगच्छ पीतये तत्पानार्थं सोमस्य सोमं स्वाहा स्वाहाकरोमि। सिद्धमन्यत् ॥ १० ॥

१०. स्वामी इन्द्र, तुम चारों तरफ से आओ। तुम्हें पीने के लिए मैं सोम का स्वाहा करता हूं। इन्द्र द्युलोक का शासन करते हैं। दीप्त हव्यवाले इन्द्र, तुम द्युलोक में आओ।

॥ इति षष्ठस्य तृतीये द्वादशोवर्गः ॥ १२ ॥

अथैकादशी—

आनोयाह्युपश्रुत्युक्थेषुरणयाइह।
दिवोअमुष्यशासतोदिवंयपदिवावसो ॥ ११ ॥

आ। नः। याहि। उपऽश्रुति। उक्थेषु। रणय। इह। दिवः।
अमुष्य। शासतः। दिवम्। यय। दिवावसो इति दिवाऽवसो ॥११॥

हे इन्द्र त्वं नोऽस्माकमिहयज्ञे उक्थेषु शस्त्रेषु पठ्यमानेषु उपश्रुति उपश्रुतौ समीपमायाह्यागच्छ अस्मान् रणय च। सिद्धमन्यत् ॥ ११ ॥

११. उक्थों का पाठ होने पर तुम इस यज्ञ में हमारे समीप आओ और हमें प्रसन्न करो। इन्द्र द्युलोक का शासन करते हैं। दीप्त हव्यवाले इन्द्र, तुम द्युलोक को जाओ।

सरूपैरासुनोगहिसंभृतैःसम्भृताश्वः।
दिवोअमुष्यशासतोदिवंयदिवावसो ॥ १२ ॥

सऽरूपैः। आ। सु। नः। गहि। सम्ऽभृतैः। संभृतऽअश्वः।
दिवः। अमुष्य। शासतः। दिवम्। यय। दिवावसो इति
दिवाऽवसो ॥ १२ ॥

हे इन्द्र संभृताश्वः पुष्टाश्वस्त्वं सुसंभृतैः सरूपैः समानरूपैरश्वैः नोऽस्मानागत्यागच्छ। सिद्धमन्यत् ॥ १२ ॥

१२. पुष्ट अश्ववाले इन्द्र, पुष्ट और समान रूपवाले अश्वों के साथ आओ। इन्द्र द्युलोक का शासन करते हैं। दीप्त हव्यवाले इन्द्र, तुम द्युलोक में जाओ।

आयाहिपर्वतेभ्यःसमुद्रस्याधिविष्टपः।
दिवोअमुष्यशासतोदिवंयदिवावसो ॥ १३ ॥

आ। याहि। पर्वतेभ्यः। समुद्रस्य। अधि। विष्टपः। दिवः।
अमुष्य। शासतः। दिवम्। यय। दिवावसो इति दिवाऽवसो ॥ १३॥

हे इन्द्र त्वं पर्वतेभ्यः आयाह्यागच्छ समुद्रस्यान्तरिक्षस्य विष्टपोविष्टपाच्चाप्यायाहीत्यर्थः। सिद्धमन्यत् ॥ १३ ॥

१३. तुम पर्वत से आओ। तुम अन्तरिक्ष-प्रदेश से आओ। इन्द्र द्युलोक का शासन करते हैं। दीप्त हव्यवाले इन्द्र, तुम द्युलोक में जाओ।

अथ चतुर्दशी—

आनोगव्यान्यश्व्यासहस्राशूरदर्दहि।
दिवोअमुष्यशासतोदिवंयदिवावसो ॥ १४ ॥

आ । नः । गव्यानि । अश्व्या । सहस्रा । शूर । दर्दृहि । दिवः ।
अमुष्य । शासतः । दिवम् । यय । दिवावसो इति दिवाऽवसो ॥ १४॥

हे शूरेन्द्र त्वं नोऽस्मभ्यं सहस्रा सहस्राणि सहस्रसंख्यानि गव्यानि गोहितानि गोरूपाणि वा अश्व्या अश्व्यान्यश्वहितानि अश्वात्मकानि वा दर्दृहि आविष्कुरु । सिद्धमन्यत् ॥ १४ ॥

१४. शूर इन्द्र, तुम हमें सहस्र गायें और अश्व दो। इन्द्र द्युलोक का शासन करते हैं। दीप्त हव्यवाले इन्द्र, तुम द्युलोक में जाओ।

आनःसहस्रशोभरायुतानिशतानिच ।
दिवोअमुष्यशासतोदिवंययदिवावसो ॥ १५ ॥

आ । नः । सहस्रऽशः । भर । अयुतानि । शतानि । च । दिवः ।
अमुष्य । शासतः । दिवम् । यय । दिवावसो इति दिवाऽवसो ॥१५॥

हे इन्द्र नोऽस्मभ्यं सहस्रशः सहस्रधा अयुतानि शतानिच अभीष्टानि वसून्याभराहर । सिद्धमन्यत् ॥ १५ ॥

१५. इन्द्र, हमें सहस्र, दश सहस्र और सौ अभीष्ट दान करो। इन्द्र द्युलोक का शासन करते हैं। दीप्त हव्यवाले इन्द्र, तुम द्युलोक में जाओ।

अथ षोडशी—

आयदिन्द्रश्चदद्वहेसहस्रंवसुरोचिषः ।
ओजिष्ठमश्व्यंपशुम् ॥ १६ ॥

आ । यत् । इन्द्रः । च । दद्वहे इति । सहस्रम् । वसुऽरोचिषः ।
ओजिष्ठम् । अश्व्यम् । पशुम् ॥ १६ ॥

वसुरोचिषो वसुदीप्तयो वयं सहस्रं सहस्रसंख्याकानामस्माकं नेता इन्द्रश्च ओजिष्ठं बलवत्तरमश्व्यमश्वात्मकं पशुंच यथदा आदद्वहे पारावताद्गृह्णीमहे उत्तरत्रसंबन्धः ॥ १६ ॥

१६. हम धन के द्वारा सुशोभित होते हैं। सहस्र संख्यक हम और नेता इन्द्र बलवान् अश्व-पशु ग्रहण करते हैं।

अथ सप्तदशी—

यच्छ्र्वावातरंहसोरुषासोरघुष्यदः ।
भ्राजन्तेसूर्याइव ॥ १७ ॥

ये । ऋज्राः । वातऽरंहसः । अरुषासः । रघुऽस्यदः । भ्राजन्ते ।
सूर्याःऽइव ॥ १७ ॥

यद्वा ये ऋज्रा ऋजुगामिनो वातरंहसो वायुसदृशवेगा अरुषासः आरोचमाना रघुष्यदो लघुस्यन्दमाना अश्वाः सूर्याइव यथा सूर्यस्तथा भ्राजन्ते ॥ १७ ॥

१७. सरलगामी, वायु के समान वेगवाले, रुचिकर और अल्प-चाल अश्व सूर्य के समान कान्ति पाते हैं।

अथाष्टमी—

पारावतस्यरातिषुद्रवच्चक्रेष्वाशुषु ।
तिष्ठंवनस्यमध्यआ ॥ १८ ॥ १३ ॥

पारावतस्य । रातिषु । द्रवत्ऽचक्रेषु । आशुषु । तिष्ठम् । वनस्य ।
मध्ये । आ ॥ १८ ॥ १३ ॥

तेष्वश्वेषु पारावतस्य रातिषु देयेषु द्रवच्चक्रेषु द्रवद्रथचक्रेष्वाशुष्वश्वेषु । तादर्थ्यमाशुरि-त्यश्वनामसु पाठात् । प्रतिगृहीतेषु सत्सु वनस्यमध्ये आतिष्ठमिति यद्धरोचिषाम् सहस्रं-ददन्ति ॥ १८ ॥

१८. जिस समय पारावत ने रथचक्रों को गतिशील बनानेवाले इन अश्वों को प्रदान किया था, उस समय मैं वन के मध्य में था।

॥ इति षष्ठस्य तृतीये त्रयोदशोवर्गः ॥ १३ ॥

अग्निनेन्द्रेणेति चतुर्विंशत्यृचं पञ्चमं सूक्तं श्यावाश्वस्यार्षम् । अत्रानुक्रमणिका—अग्निना चतुर्विंशतिः श्यावाश्व आश्विनमुपरिष्टाज्ज्योतिर्विषं पंक्तिमहाबृहती पंक्त्यन्तमिति । उपरिष्टाज्ज्योतिश्छन्दः । चतुर्थपादस्याष्टाक्षरत्वात् यतोऽष्टकस्ततो ज्योतिरिति तल्लक्षणम् । द्वाविंशीपंक्तिः त्रयोविंशीमहाबृहती चत्वारोऽष्टकाश्चागतश्च महाबृहतीत्युक्तलक्षणोपेतत्वात् । चतुर्विंशीपंक्तिः । अश्विनौदेवता आश्विनोऽग्नौ होतुरतिरिक्तोक्थ्ये अग्निनेन्द्रेणेत्येतत्सूक्तम् सूत्रितञ्च—अग्निनेन्द्रेणाभात्यग्निरिति ।

तत्र प्रथमा—

अग्निनेन्द्रेणवरुणेनविष्णुनादित्यैरुद्रैर्वसुभिःसचाभुवा ।
सजोषसाउषसासूर्येणचसोमंपिबतमश्विना ॥ १ ॥

अ॒ग्निना॑ । इन्द्रे॑ण । वरु॑णेन । विष्णु॑ना । आ॒दि॒त्यैः । रु॒द्रैः ।
वसु॑ऽभिः स॒चा॒ऽभुवा॑ । स॒ऽजोष॑सौ । उ॒षसा॑ । सूर्ये॑ण । च॒ । सोम॑म् ।
पि॒ब॒त॒म् । अ॒श्वि॒ना ॥ १ ॥

हे अश्विना अश्विनौ अग्निना इन्द्रेण वरुणेन विष्णुना आदित्यैरुद्रैर्वसुभिश्च सचाभुवा सहभूतौ उषसा सूर्येणच सजोषसा संगतौ युवां सोमं पिबतम्॥ १ ॥

१. अश्विद्वय, तुम लोग अग्नि, इन्द्र, वरुण, विष्णु, आदित्यगण, रुद्रगण और वसुगण के साथ और उषा तथा सूर्य के साथ मिलकर सोम-पान करो।

विश्वा॑भिर्धी॒भिर्भुव॑नेनवाजिनादि॒वापृ॑थि॒व्याद्रि॑भिःसचा॒भुवा॑ ।
स॒जोष॑साउ॒षसा॒सूर्ये॑णच॒सोमं॑पिबतमश्विना ॥ २ ॥

विश्वा॑भिः । धी॒भिः । भुव॑नेन । वा॒जि॒ना॒ । दि॒वा ।
पृ॒थि॒व्या । अद्रि॑ऽभिः । स॒चा॒ऽभुवा॑ । स॒ऽजोष॑सा ।
उ॒षसा॑ । सूर्ये॑ण । च॒ । सोम॑म् । पि॒ब॒त॒म् । अ॒श्वि॒ना॒ ॥ २ ॥

हे वाजिना बलिनावश्विनौ विश्वाभिः सर्वाभिर्धीभिः प्रज्ञाभिः भुवनेनाखिलेन भूतजातेनच दिवा द्युलोकेनच पृथिव्याचाद्रिभिश्च सचाभुवा सहभूतौ उषसा सूर्येणच संगतौ युवां सोमं पिबतम्॥ २ ॥

२. बली अश्विद्वय, तुम लोग सारी प्रज्ञा, प्राणि-समुदाय, द्युलोक, पृथिवी और पर्वत के साथ तथा उषा और सूर्य के साथ मिलकर सोम का पान करो।

विश्वै॑र्दे॒वैस्त्रि॒भिरे॑काद॒शैरि॒हाद्भिर्म॒रुद्भि॒र्भृगु॑भिःसचा॒भुवा॑ ।
स॒जोष॑साउ॒षसा॒सूर्ये॑णच॒सोमं॑पिबतमश्विना ॥ ३ ॥

विश्वैः॑ । दे॒वैः । त्रि॒ऽभिः । ए॒का॒द॒शैः । इ॒ह । अ॒त्ऽभिः ।
म॒रुत्ऽभिः । भृगु॑ऽभिः । स॒चा॒ऽभुवा॑ । स॒ऽजोष॑सा ।
उ॒षसा॑ । सूर्ये॑ण । च॒ । सोम॑म् । पि॒ब॒त॒म् । अ॒श्वि॒ना॒ ॥ ३ ॥

हे अश्विनौ विश्वैर्देवैः त्रिभिः एकादशैः त्रयस्त्रिंशैः इहयज्ञे अद्भिः मरुद्भिः भृगुभिश्च सचाभुवा सहभूतौ उषसा सूर्येणच संगतौ युवां सोमं पिबतम्॥ ३ ॥

३. अश्विद्वय, तुम लोग इस यज्ञ में भक्षणकर्ता तैंतीस देवों, मरुतों और भृगुओं के साथ तथा उषा और सूर्य से मिलकर सोम-पान करो।

अथ चतुर्थी—

जुषेथां॑य॒ज्ञंबोध॑तं॒हव॑स्यमे॒विश्वे॒हदे॒वौ॑सव॒नाव॑गच्छतम् ।
स॒जोष॑साउ॒षसा॒सूर्ये॑ण॒चेषं॑नोवोह्ळमश्विना ॥ ४ ॥

जु॒षेथा॑म् । य॒ज्ञम् । बोध॑तम् । हव॑स्य । मे॒ । विश्वा॑ ।
इ॒ह । दे॒वौ॒ । सव॑ना । अव॑ । ग॒च्छ॒तम् । स॒ऽजोष॑सौ । उ॒षसा॑ । सूर्ये॑ण ।
च॒ । आ । इष॑म् । नः॒ । वो॒ह्ळ॒म् । अ॒श्वि॒ना॒ ॥ ४ ॥

हे अश्विनौ देवौ यज्ञं जुषेथां सेवेथां। मे मम हवस्य हवं बोधतं जानीतं। इहयज्ञे विश्वा सवना सर्वाणि सवनानि अवगच्छतं प्राप्नुतम्। इषं अन्नं आवोह्ळं प्रापयतम् ॥ ४ ॥

४. देव अश्विद्वय, तुम लोग यज्ञ का सेवन करो। मेरे आह्वान को समझो। इस यज्ञ में सारे सवनों को प्राप्त करो। उषा और सूर्य के साथ मिलकर हमारा अन्न ग्रहण करो।

स्तोमं॑जुषेथांयु॒व॒शेव॑क॒न्यनां॒विश्वे॒हदे॒वौ॑सव॒नाव॑गच्छतम् ।
स॒जोष॑साउ॒षसा॒सूर्ये॑ण॒चेषं॑नोवोह्ळमश्विना ॥ ५ ॥

स्तोम॑म् । जु॒षेथा॑म् । यु॒व॒शाऽइ॑व । क॒न्यना॑म् । विश्वा॑ ।
इ॒ह । दे॒वौ॒ । सव॑ना । अव॑ । ग॒च्छ॒तम् । स॒ऽजोष॑सौ ।
उ॒षसा॑ । सूर्ये॑ण । च॒ । आ । इष॑म् । नः॒ । वो॒ह्ळ॒म् । अ॒श्वि॒ना॒ ॥ ५ ॥

हे अश्विनौ देवौ युवां इहास्मिन्यज्ञे स्तोमं जुषेथां सेवेथाम्। युवशेव यथा युवानौ कन्यनां कन्यानामाह्वानं सेवेते तद्वदित्यर्थः। इहयज्ञे विश्वानि सवनान्यवगच्छतं प्राप्नुतं। सिद्धमन्यत् ॥ ५ ॥

५. देव अश्विद्वय, जैसे युवक कन्याओं की बुलाहट को सेवित करते हैं, वैसे ही तुम लोग इस यज्ञ में स्तोम की सेवा करो। इस यज्ञ में स्तोम की सेवा करो। इस यज्ञ में सारे सवनों को प्राप्त करो। उषा और सूर्य के साथ मिलकर हमारा सोम-रूप अन्न ग्रहण करो।

गिरो॑जुषेथामध्व॒रंजु॒षेथां॒विश्वे॒हदे॒वौ॑सव॒नाव॑गच्छतम् ।
स॒जोष॑साउ॒षसा॒सूर्ये॑ण॒चेषं॑नोवोह्ळमश्विना ॥ ६ ॥ १४ ॥

गिरः॑ । जु॒षेथा॑म् । अ॒ध्व॒रम् । जु॒षेथा॑म् । विश्वा॑ ।
इ॒ह । दे॒वौ॒ । सव॑ना । अव॑ । ग॒च्छ॒तम् । स॒ऽजोष॑सौ । उ॒षसा॑ ।
सूर्ये॑ण । च॒ । आ । इष॑म् । नः॒ । वो॒ह्ळ॒म् । अ॒श्वि॒ना॒ ॥ ६ ॥ १४ ॥

हे देवौ अश्विनौ अस्माकं गिरः स्तुतीः जुषेथां सेवेथां। तथा अध्वरं यज्ञञ्च जुषेथां। इहयज्ञे विश्वा विश्वानि सवनानि अवगच्छतं प्राप्नुतम्॥ ६॥

६. देव अश्विद्वय, हमारी स्तुति का सेवन करो। यज्ञ की सेवा करो। इस यज्ञ में सारे सवनों को प्राप्त करो। उषा और सूर्य के साथ मिलकर हमारा अन्न ग्रहण करो। ॥ इति षष्ठस्य तृतीये चतुर्दशोवर्गः॥ १४॥

हारिद्रवेवपतथोवनेदुपसोमंसुतंमहिषेवावगच्छथः।
सजोषसाउषसासूर्येणचत्रिर्वर्तिर्यातमश्विना॥ ७॥

हारिद्रवाऽइव। पतथः। वना। इत्। उप। सोमम्। सुतम्।
महिषाऽइव। अव। गच्छथः। सऽजोषसौ। उषसा।
सूर्येण। च। त्रिः। वर्तिः। यातम्। अश्विना॥ ७॥

हे अश्विना अश्विनौ युवां सुतमभिषुतं सोममुपपतथः हारिद्रवेव यथा हारिद्रवौ पक्षिणौ वनाः वनान्युदकानिवा वनमित्युदकनामसुपाठात् उपपततः तद्वदित्यर्थः। महिषाविव यथा पिपासितौ महिषावुदकान्युपगच्छतः। तथा सुतं सोममवगच्छथः। उषसा सूर्येणच संगतौ त्रिर्वर्तिस्त्रिमार्गं यातंच॥ ७॥

७. जैसे दो हारिद्रव पक्षी (शुक अथवा हारीत?) जल पर गिरते हैं, वैसे ही तुम लोग अभिषुत सोम की ओर गिरो। दो भैंसों के समान सोम को जानो। उषा और सूर्य के साथ मिलकर त्रिमार्गों में जाओ।

हंसाविवपतथोअध्वगाविवसोमंसुतंमहिषेवावगच्छथः।
सजोषसाउषसासूर्येणचत्रिर्वर्तिर्यातमश्विना॥ ८॥

हंसौऽइव। पतथः। अध्वगौऽइव। सोमम्। सुतम्। महिषाऽइव।
अव। गच्छथः। सऽजोषसौ। उषसा। सूर्येण। च। त्रिः।
वर्तिः। यातम्। अश्विना॥ ८॥

हे अश्विनौ युवां हंसाविव यथा हंसौ अध्वगाविव यथाच पथिकावुदकं गच्छतस्तथा वेगेन सुतं सोमं पतथोगच्छथः। सिद्धमन्यत्॥ ८॥

८. अश्विद्वय, दो हंसों और दो पथिकों के समान अभिषुत सोम के अभिमुख आओ और दो भैंसों के समान सोम को समझो। उषा और सूर्य के साथ मिलकर त्रिमार्ग में गमन करो।

अथ नवमी—

श्येनाविवपतथोहव्यदातयेसोमंसुतंमहिषेवावगच्छथः ।
सजोषसाउषसासूर्येणचत्रिर्वर्तिर्यातमश्विना ॥ ९ ॥

श्येनौऽइव । पतथः । हव्यऽदातये । सोमम् । सुतम् । महिषाऽइव । अव । गच्छथः । सऽजोषसा । उषसा । सूर्येण । च । त्रिः । वर्तिः । यातम् । अश्विना ॥ ९ ॥

हे अश्विनौ युवां श्येनाविव यथाश्येनौ गगनंगच्छतस्तथा वेगेन सुतं सोमं हव्यदातये यजमानार्थं पतथोगच्छथः । सिद्धमन्यत् ॥ ९ ॥

९ अश्विद्वय, तुम लोग दो श्येन पक्षियों के समान अभिषुत सोम की ओर आओ और दो भैंसों के समान सोम को जानो। उषा और सूर्य के साथ मिलकर त्रिमार्ग में गमन करो।

अथ दशमी—

पिबतंचतृष्णुतंचाचगच्छतंप्रजांचधत्तंद्रविणंचधत्तम् ।
सजोषसाउषसासूर्येणचोर्जंनोधत्तमश्विना ॥ १० ॥

पिबतम् । च । तृष्णुतम् । च । आ । च । गच्छतम् । प्रऽजाम् । च । धत्तम् । द्रविणम् । च । धत्तम् । सऽजोषसा । उषसा । सूर्येण । च । ऊर्जम् । नः । धत्तम् । अश्विना ॥ १० ॥

हे अश्विनौ युवां सोमं पिबतञ्च तृष्णुतञ्च तृप्यतंच पानार्थं तृप्त्यर्थं चागच्छतं सोमंपीत्वा तृप्तौसंतौ युवां अस्मभ्यं प्रजाञ्च धत्तं धारयतं द्रविणं धनञ्च धत्तम् उषसासूर्येणच संगतौ नोस्मभ्यं ऊर्जं बलंच धत्तम् ॥ १० ॥

१०. अश्विद्वय, सोमपान करो। तृप्त होओ। आओ सन्तान दो। धन दो। उषा और सूर्य के साथ मिलकर हमें बल दो।

अथैकादशी—

जयतंचप्रस्तुतंचप्रचावतंप्रजांचधत्तंद्रविणंचधत्तम् ।
सजोषसाउषसासूर्येणचोर्जंनोधत्तमश्विना ॥ ११ ॥

जयतम् । च । प्र । स्तुतम् । च । प्र । च । अवतम् । प्रऽजाम् । च । धत्तम् । द्रविणम् । च । धत्तम् । सऽजोषसा । उषसा । सूर्येण । च । ऊर्जम् । नः । धत्तम् । अश्विना ॥ ११ ॥

हे अश्विनौ युवां जयतं शत्रूंश्च जयतम् मस्तुतं स्तोतृंश्च प्रचावतमस्मांश्च परक्षतम् । अन्यत्सिद्धम् ॥ ११ ॥

११. अश्विद्वय, तुम शत्रुओं को जीतो। स्तोताओं की प्रशंसा और रक्षा करो। सन्तान दो। धन दो। उषा और सूर्य के साथ मिलकर हमें बल दो।

हृतंचशत्रून्यतंतंचमित्रिणःप्रजांचधत्तंद्रविणंचधत्तम् ।
सजोषसाउषसासूर्येणचोर्जंनोधत्तमश्विना ॥ १२॥१५॥

हृतम् । च । शत्रून् । यतंतम् । च । मित्रिणः । प्रऽजाम् । च ।
धत्तम् । द्रविणम् । च । धत्तम् । सऽजोषसौ । उषसा । सूर्येण ।
च । ऊर्जम् । नः । धत्तम् । अश्विना ॥ १२ ॥ १५ ॥

हे अश्विनौ युवां शत्रूंश्च हतम् अपिच यतं मित्रिणोमैत्रीयुक्तांश्च गच्छतम् । सिद्धमन्यत् ॥ १२ ॥

१२. अश्विद्वय, तुम लोग शत्रु का विनाश करो। मंत्री से युक्त होकर गमन करो। सन्तान दो। धन दो। उषा और सूर्य के साथ मिलकर हमें बल दो।

॥ इति षष्ठस्य तृतीये पञ्चदशोवर्गः ॥ १५ ॥

अथ त्रयोदशी—

मित्रावरुणवन्ताउतधर्मवन्तामरुत्वन्ताजरितुर्गच्छथोहवम् ।
सजोषसाउषसासूर्येणचादित्यैर्यातमश्विना ॥ १३ ॥

मित्रावरुणऽवन्तौ । उत । धर्मऽवन्ता । मरुत्वन्ता । जरितुः ।
गच्छथः । हवम् । सऽजोषसौ । उषसा । सूर्येण ।
च । आ । आदित्यैः । यातम् । अश्विना ॥ १३ ॥

उतापिच हे अश्विनौ युवां मित्रावरुणवन्तौ मित्रावरुणयुक्तौ धर्मवन्ता धर्मयुक्तौ उतापिच मरुत्वन्ता मरुद्भिर्युक्तौच जरितुः स्तोतुर्हवमाह्वानं गच्छथः आगच्छतम् । उषसासूर्येण चादित्यैश्च सजोषसा संगतौ यातं गच्छतम् ॥ १३ ॥

१३. अश्विद्वय, तुम लोग मित्र, वरुण, धर्म और मरुतों से युक्त हो। तुम लोग स्तोता के आह्वान की ओर जाओ और उषा, सूर्य और आदित्यों के सहित जाओ।

आङ्गिरस्वन्ताउतविष्णुवन्तामरुत्वन्ताजरितुर्गच्छथोहवम् ।
सजोषसाउषसासूर्येणचादित्यैर्यातमश्विना ॥ १४ ॥

अङ्गिरस्वन्तौ । उत । विष्णुऽवन्ता । मरुत्वन्ता । जरितुः ।
गच्छथः । हवम् । सऽजोषसौ । उषसा । सूर्येण । च ।
आ । आदित्यैः । यातम् । अश्विना ॥ १४ ॥

उतापिच हे अश्विनौ युवां अङ्गिरस्वन्तौ अङ्गिरोभिर्युक्तौ विष्णुवन्ता विष्णुनाच सहितौ मरुत्वन्ता मरुद्भिश्चसहितौ मे जरितुःस्तोतुराह्वानं गच्छथः ॥ १४ ॥

१४. अश्विद्वय, तुम लोग अङ्गिरा, विष्णु और मरुतों के साथ स्तोता के आह्वान की ओर जाओ तथा उषा, सूर्य और आदित्यों के साथ जाओ।

ऋभुमन्ताऽवृषणावाजवन्तामरुत्वन्ताजरितुर्गच्छथोहवम् ।
सजोषसाउषसासूर्येणचादित्यैर्यातमश्विना ॥ १५ ॥

ऋभुऽमन्ता । वृषणा । वाजऽवन्ता । मरुत्वन्ता । जरितुः ।
गच्छथः । हवम् । सऽजोषसौ । उषसा । सूर्येण । च ।
आ । आदित्यैः । यातम् । अश्विना ॥ १५ ॥

हे अश्विनौ ऋभुमंता ऋभुसहितौ वृषणा कामानां वर्षितारौ वाजवन्ता वाजयुक्तौ मरुत्वन्तौच स्तोतुराह्वानं गच्छथः । ऋभुमन्ता वाजवन्तेति ज्येष्ठकनिष्ठाभ्यां व्यपदेशः । सिद्धमन्यत् ॥ १५ ॥

१५. अश्विद्वय, तुम लोग ऋभु, काम-वर्षक वाज और मरुतों के साथ स्तोता के आह्वान की ओर जाओ और उषा, सूर्य तथा आदित्यों के साथ गमन करो।

ब्रह्मजिन्वतमुतजिन्वतंधियोहतंरक्षांसिसेधतममीवाः ।
सजोषसाउषसासूर्येणचसोमंसुन्वतोअश्विना ॥ १६ ॥

ब्रह्म । जिन्वतम् । उत । जिन्वतम् । धियः । हतम् ।
रक्षांसि । सेधतम् । अमीवाः । सऽजोषसौ । उषसा । सूर्येण ।
च । सोमम् । सुन्वतः । अश्विना ॥ १६ ॥

हे अश्विनौ युवां ब्रह्म स्तोत्रं जिन्वतं प्रीणयतम् । उतापिच धियः कर्माणि जिन्वतं । हतंच रक्षांसि । अमीवाः राक्षसांश्च सेधतम् । उषसा सूर्येणच संगतौ सुन्वतोयजमानस्य सोमं पिबतमित्यर्थः ॥ १६ ॥

१६. अश्विद्वय, तुम लोग स्तोत्र और कर्म को जीतो। राक्षसों का शासन और वध करो। उषा और सूर्य के साथ अभिषव-कर्त्ता के सोम का पान करो।

अथ सप्तदशी—

क्ष॒त्रंजि॑न्वतमु॒तजि॑न्वतं॒नॄन्ह॒तंरक्षां॑सि॒सेध॑त॒ममी॑वाः ।
स॒जोष॑साउ॒षसा॒सूर्ये॑णच॒सोमं॑सु॒न्व॒तोअ॑श्विना ॥ १७ ॥

क्षत्रम् । जि॒न्व॒त॒म् । उ॒त । जि॒न्व॒त॒म् । नॄन् । ह॒तम् ।
रक्षां॑सि । सेध॑तम् । अमी॑वाः । स॒ऽजोष॑सौ । उ॒षसा॑ ।
सूर्ये॑ण । च॒ । सोम॑म् । सु॒न्व॒तः । अ॒श्वि॒ना॒ ॥ १७ ॥

हे अश्विनौ युवां क्षत्रं क्षत्रियं जिन्वतं उतापिच नॄन् योद्धॄन् जिन्वतम् । सिद्धमन्यत् ॥ १७ ॥

१७. अश्विद्वय, तुम लोग क्षत्र (बल) और योद्धाओं को जीतो। राक्षसों का शासन और वध करो। उषा और सूर्य के साथ सोमाभिषव-कारी का सोमपान करो।

अथाष्टादशी—

धे॒नूर्जि॑न्वतमु॒तजि॑न्वतं॒विशो॑ह॒तंरक्षां॑सि॒सेध॑त॒ममी॑वाः ।
स॒जोष॑साउ॒षसा॒सूर्ये॑णच॒सोमं॑सु॒न्व॒तोअ॑श्विना ॥ १८ ॥ १६ ॥

धे॒नूः । जि॒न्व॒त॒म् । उ॒त । जि॒न्व॒त॒म् । विशः॑ । ह॒तम् । रक्षां॑सि ।
सेध॑तम् । अमी॑वाः । स॒ऽजोष॑सौ । उ॒षसा॑ । सूर्ये॑ण । च॒ ।
सोम॑म् । सु॒न्व॒तः । अ॒श्वि॒ना॒ ॥ १८ ॥ १६ ॥

हे अश्विनौ धेनूर्जिन्वतमुतापिच विशोवैश्यांश्च जिन्वतम् । सिद्धमन्यत् ॥ १८ ॥

१८. अश्विद्वय, धेनु और विशों (वैश्यों) को जीतो, राक्षसों का शासन और वध करो। उषा और सूर्य के साथ सोम के अभिषव-कर्त्ता का सोमपान करो। ॥ इति षष्ठस्य तृतीये षोडशोवर्गः ॥ १६ ॥

अथैकोनविंशी—

अत्रे॑रिवशृणुतंपू॒र्व्यस्तु॑तिंश्या॒वाश्व॑स्यसु॒न्व॒तोम॑द॒च्युता ।
स॒जोष॑साउ॒षसा॒सूर्ये॑ण॒चाश्वि॑नाति॒रोअ॑ह्न्यम् ॥ १९ ॥

अत्रेः॑ऽइव । शृ॒णु॒त॒म् । पू॒र्व्यऽस्तु॑तिम् । श्या॒वऽअ॑श्वस्य ।
सु॒न्व॒तः । म॒द॒ऽच्यु॒ता॒ । स॒ऽजोष॑सौ । उ॒षसा॑ । सूर्ये॑ण ।
च॒ । अश्वि॑ना । ति॒रःऽअ॑ह्न्यम् ॥ १९ ॥

हे अश्विनौ मदच्युता शत्रूणां मदस्य च्यावयितारौ युवां सुन्वतः सोमाभिषवं कुर्वतः श्यावाश्वस्य ममपिवामहस्यावेरिव पूर्व्यस्तुतिं मुख्यांस्तुतिं शृणुतं उषसा सूर्येणच संगतौ तिरोअह्न्यं सोमं पिबतं तिरोहिते पूर्वस्मिन्नहन्यपरेद्युः भावरश्विनोर्यामइति ॥ १९ ॥

१९. अश्विद्वय, तुम लोग शत्रुओं का गर्व खर्व करनेवाले हो, तुम लोग जैसे अत्रि की स्तुति को सुनते थे, वैसे ही श्यावाश्व की (मेरी) मुख्य स्तुति सुनो। उषा और सूर्य के साथ मिलकर प्रातःकाल के यज्ञ में सोमपान करो।

सर्गाँइवसृजतंसुष्टुतीरुपश्यावाश्वस्यसुन्वतोमदच्युता ।
सजोषसाउषसासूर्येणचाश्विनातिरोअह्न्यम् ॥ २० ॥

सर्गान्ऽइव । सृजतम् । सुऽस्तुतीः । उप । श्यावऽअश्वस्य ।
सुन्वतः । मदऽच्युता । सऽजोषसौ । उषसा । सूर्येण ।
च । अश्विना । तिरःऽअह्न्यम् ॥ २० ॥

हे अश्विनौ श्यावाश्वस्य मम सुष्टुतीः शोभनाः स्तुतीः सर्गानिव । आभरणानि वा हर्वीषि वा सर्गाः । तान्यथा यथालन्युपसृजतम् । शिष्टमन्यत् ॥ २० ॥

२०. अश्विद्वय, श्यावाश्व की सुन्दर स्तुति को, आभरण के समान, ग्रहण करो। उषा और सूर्य के साथ मिलकर प्रातःकाल के यज्ञ में सोमपान करो।

अथैकविंशी—

रश्मींरिवयच्छतमध्वराँउपश्यावाश्वस्यसुन्वतोमदच्युता ।
सजोषसाउषसासूर्येणचाश्विनातिरोअह्न्यम् ॥ २१ ॥

रश्मीन्ऽइव । यच्छतम् । अध्वरान् । उप । श्यावऽअश्वस्य ।
सुन्वतः । मदऽच्युता । सऽजोषसौ । उषसा । सूर्येण । च ।
अश्विना । तिरःऽअह्न्यम् ॥ २१ ॥

हे अश्विनौ श्यावाश्वस्य मम अध्वरान् रश्मीनिव यथाश्वमहांस्तद्वदुपयच्छतम् उपगच्छतम् । शिष्टमन्यत् ॥ २१ ॥

२१. अश्विद्वय; अश्व-रज्जु (लगाम) के समान श्यावाश्व के यज्ञाभिमुख गमन करो। उषा और सूर्य के साथ मिलकर प्रातःकाल के यज्ञ में सोमपान करो।

अर्वाग्रथंनियच्छतंपिबतंसोम्यंमधु ।
आयातमश्विनागतमवस्युर्वामहंहुवेधत्तंरत्नानिदाशुषे ॥ २२ ॥

अर्वाक् । रथम् । नि । यच्छतम् । पिबतम् । सोम्यम् । मधु ।
आ । यातम् । अश्विना । आ । गतम् । अवस्युः । वाम् ।
अहम् । हुवे । धत्तम् । रत्नानि । दाशुषे ॥ २२ ॥

हे अश्विनौ वां स्वीयं रथमर्वागस्मदभिमुखं नियच्छतं सोम्यं सोममयं मधु च पिबतम् यज्ञमायातञ्च । सोमं प्रत्यागतमागच्छतञ्च । अवस्युः रक्षणकामोऽहं श्यावाश्वो वां हुवे ह्वयामि । दाशुषे हर्वींषि प्रयच्छते मह्यं रत्नानि धत्तं धारयतम् ॥ २२ ॥

२२. अश्विद्वय, अपना रथ हमारे सामने ले आओ, सोमरूप मधु का पान करो, यज्ञ में आगमन करो और सोम के अभिमुख आगमन करो। रक्षाभिलाषी होकर मैं तुम्हें बुलाता हूँ। हव्यदाता को (मुझे) रत्न दान करो।

नमोवाकेप्रस्थितेअध्वरेनराविवक्षणस्यपीतये ।
आयातमश्विनागतमवस्युर्वामहंहुवेधत्तंरत्नानिदाशुषे ॥ २३ ॥

नमःऽवाके । प्रऽस्थिते । अध्वरे । नरा । विवक्षणस्य । पीतये ।
आ । यातम् । अश्विना । आ । गतम् । अवस्युः । वाम् । अहम् ।
हुवे । धत्तम् । रत्नानि । दाशुषे ॥ २३ ॥

हे अश्विना नरा नेतारौ युवां विवक्षणस्य हवनशीलस्य मम प्रस्थिते नमोवाके । नमस्काराय प्रोच्यते स नमोवाकस्तस्मिन्नध्वरे यज्ञे । तथा च ब्राह्मणम्—उभयं सहवा एतद्यत्सूक्तवाकश्च नमोवाकश्चेति । पीतये सोमपानायायातम् । सिद्धमन्यत् ॥ २३ ॥

२३. अश्विद्वय, तुम लोग नेता हो। मुझ हवनशील के इस किये जाते हुए नमोवाक्य-युक्त यज्ञ में सोमपान के लिए आओ। सोम के अभिमुख आओ। मैं रक्षाभिलाषी होकर तुम्हें बुलाता हूँ। हव्यदाता को रत्न दान करो।

अथ चतुर्विंशी—

स्वाहाकृतस्यतृम्पतंसुतस्यदेवावन्धसः ।
आयातमश्विनागतमवस्युर्वामहंहुवेधत्तंरत्नानिदाशुषे ॥ २४ ॥ १७ ॥

स्वाहाऽकृतस्य । तृम्पतम् । सुतस्य । देवौ । अन्धसः । आ ।
यातम् । अश्विना । आ । गतम् । अवस्युः । वाम् । अहम् ।
हुवे । धत्तम् । रत्नानि । दाशुषे ॥ २४ ॥ १७ ॥

हे अश्विनौ देवौ युवां सुतस्याभिषुतस्य स्वाहाकृतस्य हुतस्यान्धसः सोमस्य तृम्पतं तृप्यतं। सिद्धमन्यत् ॥ २४ ॥

२४. देव अश्विनद्वय, तुम लोग अभिषुत और स्वाहाकृत सोम से तृप्ति प्राप्त करो। यज्ञ में आओ। सोम के अभिमुख आओ। मैं रक्षाभिलाषी होकर तुम्हें बुलाता हूँ। तुम हव्यदाता को रत्न दो।

॥ इति षष्ठस्य तृतीये सप्तदशोवर्गः ॥१७॥

अवितासीति सप्तर्चं षष्ठं सूक्तं आत्रेयस्य श्यावाश्वस्यार्षम्। अत्रेयमनुक्रमणिका—अवितासि सप्त शाक्वरं महापंक्त्यन्तमिति। षट्पञ्चाशदक्षरा शक्वरी छन्दः श्यावाश्वेति सप्तमी महापङ्क्तिः षळष्टका महापङ्क्तिरिति लक्षणसद्भावात् दशरात्रे। पञ्चमेऽहनि मरुत्वतीये इदंसूक्तम्। सूत्रि-तञ्च—अवितासीत्याहीति।

अ॒वि॒तासि॑सुन्व॒तोवृ॒क्तब॑र्हिषः॒पिबा॒सोम॒ंमदा॑य॒कंश॑तक्रतो।
यंतेभा॒गमधा॑रय॒न्विश्वाः॒सेहा॒नःपृत॑नाउ॒रुज्रय॒ःसम॑प्सु॒जिन्म॒
रुत्वाँ॑इन्द्रसत्पते ॥ १ ॥

अ॒वि॒ता। अ॒सि॒। सु॒न्व॒तः। वृ॒क्तऽब॑र्हिषः। पिब॑। सोम॑म्। मदा॑य।
कम्। श॒त॒क्र॒तो॒ इति॑ शत॒ऽक्र॒तो॒। यम्। ते॒। भा॒गम्। अधा॑रयन्।
विश्वाः॑। से॒हा॒नः। पृत॑नाः। उ॒रु। ज्रय॑ः। सम्।
अ॒प्सु॒ऽजित्। म॒रुत्वा॑न्। इ॒न्द्र॒। स॒त्ऽप॒ते॒ ॥ १ ॥

हे शतक्रतो बहुकर्मन्निन्द्र सुन्वतः सोमाभिषवं कुर्वतो वृक्तबर्हिषस्तीर्णबर्हिषो यजमानस्य अविता रक्षितासि भवसि मदाय मदार्थं सोमं पिब। हे सत्पते सतां पते मरुत्वान् मरुत्वन् इन्द्र ते तुभ्यं यं सोमस्य भागमधारयन् सर्वे देवा अकल्पयन्। तथा च यजुर्ब्राह्मणं—सप्तं मा-हेन्द्रमुद्धारमुदहरत् वृत्रंहत्वान्यदेवतास्वधीति। तं भागं विश्वाः पृतनाः शत्रूणां सर्वाः सेनाः उरु बहु अपोवेगंच संसेहानः सम्यगभिभवन्नप्सुजिदप्सुजेता च सन् पिब ॥ १ ॥

१. बहुकर्मा (शतक्रतु) इन्द्र, सोम का अभिषव करनेवाले और कुश-विस्तार करनेवाले यजमान के तुम रक्षक हो। सत्पति (सज्जनों के स्वामी) और मरुतों से युक्त इन्द्र, देवों ने तुम्हारे लिए जो सोम का भाग निश्चित किया है, सारी शत्रु-सेना और प्रचुर वेग को अभिभूत करके और जल-मध्य में जेता होकर मत्त होने के लिए उस सोम-भाग को पियो।

अथ द्वितीया—

प्राव॑ःस्तो॒तारं॑मघवन्न॒वत्वांपिबा॒सोम॒ंमदा॑य॒कंश॑तक्रतो।
यंतेभा॒गमधा॑रय॒न्विश्वाः॒सेहा॒नःपृत॑नाउ॒रुज्रय॒ःसम॑
प्सु॒जिन्म॒रुत्वाँ॑इन्द्रसत्पते ॥ २ ॥

---

१ तै० सं० ६. ५. ५.।

प्र । अव । स्तोतारम् । मघऽवन् । अव । त्वाम् । पिब । सोमम् ।
मदाय । कम् । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । यम् । ते । भागम् ।
अधारयन् । विश्वाः । सेहानः । पृतनाः । उरु । ज्रयः । सम् ।
अप्सुऽजित् । मरुत्वान् । इन्द्र । सत्ऽपते ॥ २ ॥

हे मघवन् स्तोतारं प्राव प्ररक्ष त्वांचाव सोमपानेन रक्ष । सिद्धमन्यत् ॥ २ ॥

२. धनी इन्द्र, स्तोता की रक्षा करो। सोम-पान के द्वारा अपनी भी रक्षा करो। सत्पति और मरुतों से युक्त बहुकर्मा इन्द्र, देवों ने तुम्हारे लिए जो सोम-भाग कल्पित किया है, सारी सेना और बहुवेग को अभिभूत करके और जल-मध्य में विजेता होकर मत्त होने के लिए उस सोम-भाग को पियो।

ऊर्जादेवाँअवस्योजसात्वांपिबासोमंमदायकंशतक्रतो।
यंतेभागमधारयन्विश्वाःसेहानःपृतनाउरुज्रयःसमप्सुजिन्म
रुत्वाँइन्द्रसत्पते ॥ ३ ॥

ऊर्जा । देवान् । अवसि । ओजसा । त्वाम् । पिब । सोमम् । मदाय ।
कम् । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । यम् । ते । भागम् । अधारयन् ।
विश्वाः । सेहानः । पृतनाः । उरु । ज्रयः । सम् ।
अप्सुऽजित् । मरुत्वान् । इन्द्र । सत्ऽपते ॥ ३ ॥

हे इन्द्र त्वं देवानूर्जानेन हविषावसि रक्षसि त्वामप्योजसा बलेनावसि । सिद्धमन्यत् ॥ ३ ॥

३. अन्न-द्वारा देवों की रक्षा करते हो और अपने को बल के द्वारा बचाते हो। सत्पति और मरुतों से युक्त बहुकर्मा इन्द्र, देवों ने तुम्हारे लिए जो सोम भाग निश्चित किया है, सारी सेना और बहुवेग को दबाकर और जल के बीच विजयी होकर मत्त होने के लिए उस सोम-भाग को पियो।

जनितादिवोजनितापृथिव्याःपिबासोमंमदायकंशतक्रतो।
यंतेभागमधारयन्विश्वाःसेहानःपृतनाउरुज्रयःसमप्सुजि
न्मरुत्वाँइन्द्रसत्पते ॥ ४ ॥

जनिता । दिवः । जनिता । पृथिव्याः । पिब । सोमम् । मदाय ।
कम् । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । यम् । ते । भागम् । अधारयन् ।
विश्वाः । सेहानः । पृतनाः । उरु । ज्रयः । सम् ।
अप्सुऽजित् । मरुत्वान् । इन्द्र । सत्ऽपते ॥ ४ ॥

हे इन्द्र त्वं दिवो द्युलोकस्य जनिता जनकोसि पृथिव्याश्च जनितासि। सिद्धमन्यत् ॥४॥

४. तुम द्युलोक और पृथिवी के जनक हो। सत्पति और मरुतों से युक्त बहुकर्मा इन्द्र, तुम्हारे लिए देवों ने जो सोम-भाग निश्चित किया है, सारी शत्रु-सेना और बहुवेग को अभिभूत करके तथा जल-मध्य में विजयी होकर मत्त होने के लिए उसी सोम-भाग को पियो।

जनिताश्वानांजनितागवामसिपिबासोमंमदायकंशतक्रतो।
यंतेभागमधारयन्विश्वाःसेहानःपृतनाउरुज्रयःसमप्सुजि
न्मरुत्वाँइन्द्रसत्पते ॥ ५ ॥

जनिता। अश्वानाम्। जनिता। गवाम्। असि। पिब। सोमम्।
मदाय। कम्। शतक्रतो इति शतऽक्रतो। यम्। ते। भागम्।
अधारयन्। विश्वाः। सेहानः। पृतनाः। उरु। ज्रयः। सम्।
अप्सुऽजित्। मरुत्वान्। इन्द्र। सत्ऽपते ॥ ५ ॥

हे इन्द्र त्वं अश्वानां जनिता जनकोसि गवाञ्च जनितासि। सिद्धमन्यत् ॥ ५ ॥

५. तुम अश्वों और गौओं के जनक (पिता) हो। सत्पति और मरुतों से युक्त बहुकर्मा इन्द्र, तुम्हारे लिए देवों ने जो सोम-भाग परिकल्पित किया है, सारी शत्रु-सेना और बहुवेग को अभिभूत करके तथा जल-मध्य में विजयी होकर मत्त होने के लिए उसी सोम-भाग को पियो।

अत्रीणांस्तोममद्रिवोमहस्कृधिपिबासोमंमदायकंशतक्रतो।
यंतेभागमधारयन्विश्वाःसेहानःपृतनाउरुज्रयःसमप्सुजिन्म
रुत्वाँइन्द्रसत्पते ॥ ६ ॥

अत्रीणाम्। स्तोमम्। अद्रिऽवः। महः। कृधि। पिब। सोमम्।
मदाय। कम्। शतक्रतो इति शतऽक्रतो। यम्। ते। भागम्।
अधारयन्। विश्वाः। सेहानः। पृतनाः। उरु। ज्रयः।
सम्। अप्सुऽजित्। मरुत्वान्। इन्द्र। सत्ऽपते ॥ ६ ॥

हे अद्रिवः आद्रिमन् अत्रीणां स्तोमं महस्कृधि पूजितं कुरु। सिद्धमन्यत् ॥ ६ ॥

६. पर्वतवाले इन्द्र, अत्रि लोगों (हम लोगों) का सोम पूजित करो। सत्पति और मरुतों से युक्त बहुकर्मा इन्द्र देवों ने तुम्हारे लिए जो सोम-भाग परिकल्पित किया है, समस्त शत्रु-सेना और बहुवेग को दबाकर तथा जलमध्य में विजेता बनकर मत्त होने के लिए उसी सोम-भाग को पियो।

श्यावाश्वस्यसुन्वतस्तथाशृणुयथाशृणोरत्रेःकर्माणिकृण्वतः।
प्रत्रसदस्युमाविथत्वमेकइन्नृषाह्यइन्द्रब्रह्माणिवर्धयन्॥७॥१८॥

श्यावऽअश्वस्य। सुन्वतः। तथा। शृणु। यथा। अशृणोः। अत्रेः। कर्माणि। कृण्वतः। प्र। त्रसदस्युम्। आविथ। त्वम्। एकः। इत्। नृऽसह्ये। इन्द्र। ब्रह्माणि। वर्धयन्॥ ७॥ १८॥

हे इन्द्र त्वं सुन्वतः सोमाभिषवं कुर्वतः श्यावाश्वस्य मम स्तुतिं कर्माणि कृण्वतः कुर्वतोऽत्रेर्यथा शृणोरश्रौषीस्तथा शृणु। अपि च त्वमेक इदेक एव नृषाह्ये युद्धे ब्रह्माणि स्तोत्राणि वर्धयन् त्रसदस्युं प्राविथ॥ ७॥

७. इन्द्र, तुमने जैसे यज्ञ-कर्त्ता अत्रि ऋषि की स्तुति सुनी थी, वैसे ही सोमाभिषव-कर्त्ता श्यावाश्व की (मेरी) स्तुति सुनो। अकेले ही तुमने युद्ध में स्तोत्रों को वर्द्धित करते हुए त्रसदस्यु को बचाया था।

॥ इति षष्ठस्य तृतीयेऽष्टादशो वर्गः॥ १८॥

प्रेदं ब्रह्मेति सप्तर्चं सप्तमं सूक्तमात्रेयस्य श्यावाश्वस्यार्षम्। आद्या द्विपञ्चाशदक्षरा अतिजगती शिष्टाः षट् षळष्टका महापङ्क्तयः। इन्द्रो देवता। तथा चानुक्रान्तम्—प्रेदं सप्ताद्यातिजगतीति। महाव्रते निष्केवल्य एतत्सूक्तम्। तथा च सूत्रम्—प्रेदं ब्रह्मेन्द्रो मदायेति।

तत्र प्रथमा—

प्रेदंब्रह्मवृत्रतूर्येष्वाविथप्रसुन्वतःशचीपतइन्द्रविश्वाभिरूतिभिः।
माध्यन्दिनस्यसवनस्यवृत्रहन्ननेद्यपिबासोमस्यवज्रिवः॥ १॥

प्र। इदम्। ब्रह्म। वृत्रऽतूर्येषु। आविथ। प्र। सुन्वतः। शचीऽपते। इन्द्र। विश्वाभिः। ऊतिऽभिः। माध्यन्दिनस्य। सवनस्य। वृत्रऽहन्। अनेद्य। पिब। सोमस्य। वज्रिऽवः॥ १॥

हे शचीपते इन्द्र त्वं वृत्रतूर्येषु संग्रामेषु इदं ब्रह्म इमान् ब्राह्मणान् विश्वाभिः सर्वाभिः ऊतिभिः रक्षाभिः प्राविथ प्ररक्ष। सुन्वतः सोमाभिषवं कुर्वतो यजमानांश्च प्राविथ। अपि च हे अनेद्यानिन्द्य वज्रिवो वज्रिन् वृत्रहन्निन्द्र माध्यन्दिनस्य सवनस्य संबन्धिनं सोमस्य सोमं पिब॥१॥

१. यज्ञपति इन्द्र, युद्ध में तुम सारे रक्षणों से इस स्तोत्र (ब्राह्मण) की रक्षा करो। सोमाभिषव की भी रक्षा करना। अनिन्द्य वज्री और वृत्रघ्न इन्द्र, माध्यन्दिन सवन का सोम पियो।

सेहानउग्रपृतनाअभिद्रुहःशचीपतइन्द्रविश्वाभिरूतिभिः।
माध्यन्दिनस्यसवनस्यवृत्रहन्ननेद्यपिबासोमस्यवज्रिवः॥ २॥

सेहानः । उग्र । पृतनाः । अभि । द्रुहः । शचीऽपते । इन्द्र ।
विश्वाभिः । ऊतिऽभिः । माध्यन्दिनस्य । सवनस्य । वृत्रऽहन् ।
अनेद्य । पिब । सोमस्य । वज्रिऽवः ॥ २ ॥

हे शचीपते कर्मपते उग्र उद्गूर्णेन्द्र अभिद्रुहो द्रोग्ध्रीः पृतनाः सेनाः सेहानोऽभिभवन् सर्वैः पालनैः ब्राह्मणान्पाहीत्यर्थः । सिद्धमन्यत् ॥ २ ॥

२. कर्मपति (शचीपति) और उग्र इन्द्र, शत्रु-सेनाओं को अभिभूत करके सारी रक्षाओं के द्वारा स्तोत्र (ब्राह्मण) की रक्षा करो। अनिन्दनीय (प्रशंसनीय), वज्रधर और वृत्रहन्ता इन्द्र, माध्यन्दिन सवन का सोम पियो।

एकराळस्यभुवनस्यराजसिशचीपतइन्द्रविश्वाभिरूतिभिः ।
माध्यन्दिनस्यसवनस्यवृत्रहन्ननेद्यपिबासोमस्यवज्रिवः ॥ ३ ॥

एकऽराट् । अस्य । भुवनस्य । राजसि । शचीऽपते । इन्द्र ।
विश्वाभिः । ऊतिऽभिः । माध्यन्दिनस्य । सवनस्य । वृत्रऽहन् ।
अनेद्य । पिब । सोमस्य । वज्रिऽवः ॥ ३ ॥

हे शचीपते इन्द्र अस्य भुवनस्य एकराट् एकएव राजा सन् राजसि भाससे । सिद्धमन्यत् ॥ ३ ॥

३. यज्ञपति इन्द्र, तुम इस भुवन के एकमात्र राजा होकर और सारी रक्षाओं से युक्त होकर शोभा पाते हो। अनिन्दनीय वज्रधर और वृत्रघ्न इन्द्र, माध्यन्दिन सवन का सोम पियो।

सस्थावानायवयसित्वमेकइच्छचीपतइन्द्रविश्वाभिरूतिभिः ।
माध्यन्दिनस्यसवनस्यवृत्रहन्ननेद्यपिबासोमस्यवज्रिवः ॥ ४ ॥

सऽस्थावाना । यवयसि । त्वम् । एकः । इत् । शचीऽपते । इन्द्र ।
विश्वाभिः । ऊतिऽभिः । माध्यन्दिनस्य । सवनस्य । वृत्रऽहन् ।
अनेद्य । पिब । सोमस्य । वज्रिऽवः ॥ ४ ॥

हे शचीपते इन्द्र त्वमेकइद् एकएव सस्थावाना समानं तिष्ठन्ताविमौ लोकौ यवयसि पृथक्करोषि । सिद्धमन्यत् ॥ ४ ॥

४. यज्ञपति इन्द्र, समान रूप से अवस्थित इस लोक-द्वय को तुम्हीं अलग करते हो। अनिन्दनीय, वज्रधर और वृत्रघ्न इन्द्र, माध्यन्दिन सवन का सोम पियो।

अथ पञ्चमी—

क्षेमस्यचप्रयुजश्चत्वमीशिषेशचीपतइन्द्रविश्वाभिरूतिभिः ।
माध्यंन्दिनस्यसवनस्यवृत्रहन्ननेद्यपिबासोमस्यवज्रिवः ॥ ५ ॥

क्षेमस्य । च । प्रऽयुजः । च । त्वम् । ईशिषे । शचीऽपते । इन्द्र ।
विश्वाभिः । ऊतिऽभिः । माध्यंन्दिनस्य । सवनस्य । वृत्रऽहन् ।
अनेद्य । पिब । सोमस्य । वज्रिऽवः ॥ ५ ॥

अपि च हे शचीपते इन्द्र त्वं सर्वस्य जगतः क्षेमस्य प्रयुजश्च प्रयोगस्य च योगक्षेमयोरित्यर्थः ईशिषे ईश्वरो भवसि । सिद्धमन्यत् ॥ ५ ॥

५. यज्ञपति (शचीपति) इन्द्र, सारी रक्षाओं से युक्त होकर समस्त संसार, मङ्गल और प्रयोग के ईश्वर हो। अनिन्दनीय, वज्रधर और वृत्रघ्न इन्द्र, माध्यन्दिन सवन का सोम पियो।

क्षत्रायत्वमवसिनत्वमाविथशचीपतइन्द्रविश्वाभिरूतिभिः ।
माध्यंदिनस्यसवनस्यवृत्रहन्ननेद्यपिबासोमस्यवज्रिवः ॥ ६ ॥

क्षत्राय । त्वम् । अवसि । न । त्वम् । आविथ । शचीऽपते । इन्द्र ।
विश्वाभिः । ऊतिऽभिः । माध्यंन्दिनस्य । सवनस्य । वृत्रऽहन् ।
अनेद्य । पिब । सोमस्य । वज्रिऽवः ॥ ६ ॥

हे शचीपते इन्द्र त्वं क्षत्राय जगतो बलाय भवसि अवस्याभिरक्षसि । त्वं नाविथ केनापि न रक्ष्यसे । सिद्धमन्यत् ॥ ६ ॥

६. यज्ञपति इन्द्र, सारी रक्षाओं से युक्त होकर संसार के बल के लिए होते हो—आश्रितों की रक्षा करते हो। तुम्हारी रक्षा कोई नहीं करता। अनिन्दनीय, वज्री और वृत्रघ्न, माध्यन्दिन सवन का सोम पियो।

अथ सप्तमी—

श्यावाश्वस्यरेभतस्तथाशृणुयथाशृणोरत्रेःकर्माणिकृण्वतः ।
प्रत्रसदस्युमाविथत्वमेकइन्नृषाह्यइन्द्रक्षत्राणिवर्धयन् ॥ ७ ॥ १९ ॥

श्यावऽअश्वस्य । रेभतः । तथा । शृणु । यथा । अशृणोः । अत्रेः ।
कर्माणि । कृण्वतः । प्र । त्रसदस्युम् । आविथ । त्वम् । एकः ।
इत् । नृऽसह्ये । इन्द्र । क्षत्राणि । वर्धयन् ॥ ७ ॥ १९ ॥

हे इन्द्र रेभतः स्तुवतः श्यावाश्वस्य मम स्तुतिं कर्माणि कृण्वतोऽत्रेर्यथा अशृणोः तथा शृणु । अपि च क्षत्राणि बलानि कर्मभिर्वर्धयन् युधे त्वमेकस्त्वं त्रसदस्युं प्राविथ ॥ ७ ॥

७. इन्द्र, तुमने जैसे यज्ञ-कर्त्ता अत्रि की स्तुति सुनी थी, वैसे ही (मुझ) स्तोता श्यावाश्व की स्तुति सुनो। तुमने अकेले ही युद्ध में स्तोत्रों को वर्द्धित करके त्रसदस्यु की रक्षा की थी।

॥ इति पञ्चमस्य तृतीये एकोनविंशो वर्गः ॥ १९ ॥

यज्ञस्य हीति दशर्चमष्टमं सूक्तम् श्यावाश्वस्यार्षम् आनुष्टुभमेः परिभाषया गायत्रमिन्द्राग्नि-देवताकम् । तथा चानुक्रान्तम्—यज्ञस्य दशैन्द्राग्नमिति । पृष्ठ्याभिप्लवषडहयोः प्रातःसवनेऽच्छावा-कशस्त्रे आवापार्थमेतत्सूक्तं । सूत्रितं च—यज्ञस्य हि स्थ इत्यच्छावाकस्येति । चातुर्विंशिकेऽहनि प्रातः सवने यज्ञस्य हि स्थ इति षळहस्तोत्रियसंज्ञकस्तृचः सूत्रितं च—इन्द्राग्नी युवामिमे यज्ञस्य हि स्थ-ऋत्विजेत्यच्छावाकस्येति । अग्निष्टोमे प्रातःसवनेऽच्छावाकस्य प्रातर्यावभिरिति प्रातःसवनीयस्य प्रस्थितयाज्या । सूत्रितं च—प्रातर्यावभिरिति यजतीति । चातुर्विंशिके प्रातःसवनेऽच्छावाकशस्त्रे श्यावाश्वस्येत्ययं पर्यासस्तृचः । अन्यत्राप्यहर्गणेषु । द्वितीयादिष्वहःसु सूत्रितं हि—श्यावाश्व-स्य सुन्वत इति तृचाः पर्यासा इति ।

अथ प्रथमा—

यज्ञस्य हि स्थ ऋत्विजा सस्नी वाजेषु कर्मसु ।
इन्द्राग्नी तस्य बोधतम् ॥ १ ॥

यज्ञस्य । हि । स्थः । ऋत्विजा । सस्नी इति । वाजेषु ।
कर्मऽसु । इन्द्राग्नी इति । तस्य । बोधतम् ॥ १ ॥

हे इन्द्राग्नी सस्नी शुद्धौ युवां यज्ञस्य ऋत्विजा ऋत्विजौ स्थः भवथो हि । वाजेषु कर्मसु युद्धेषु चोपस्थितावामिन्द्राग्नी तस्य यजमानस्य मम स्तुतिं वा बोधतं जानीतम् ॥ १ ॥

१. इन्द्र और अग्नि, तुम लोग शुद्ध और ऋत्विक् हो। युद्धों और कर्मों में मुझ यजमान की स्तुति को जानो।

अथ द्वितीया—

तोशासा रथयावाना वृत्रहणापराजिता ।
इन्द्राग्नी तस्य बोधतम् ॥ २ ॥

तोशासा । रथऽयावाना । वृत्रऽहना । अपराऽजिता ।
इन्द्राग्नी इति । तस्य । बोधतम् ॥ २ ॥

हे इन्द्राग्नी योद्धारा शत्रून् हिंसन्तौ रथयावाना रथेन गच्छन्तौ वृत्रहणा वृत्रस्य हन्तारौ अपराजिता केनाप्यपराजितौ तस्य इं मां बोधतम् ॥ २ ॥

२. इन्द्र और अग्नि, तुम लोग शत्रु-हिंसक, रथ के द्वारा गमनशील, वृत्रघ्न और अपराजित हो। तुम मुझे जानो।

अथ तृतीया—

इ॒दं वां॑ मदि॒रं मध्वधु॑क्ष॒न्नद्रि॑भि॒र्नरः॑ ।
इन्द्रा॑ग्नी॒ तस्य॑ बोधतम् ॥ ३ ॥

इ॒दम् । वा॒म् । म॒दि॒रम् । मधु॑ । अधु॑क्षन् । अद्रि॑ऽभिः ।
नरः॑ । इन्द्रा॑ग्नी॒ इति॑ । तस्य॑ । बो॒ध॒त॒म् ॥ ३ ॥

हे इन्द्राग्नी वां युवां उद्दिश्य नरो यज्ञस्य नेतारोऽद्रिभिर्ग्रावभिः इदं मदिरं मदिरं मदकरं मधु सोमात्मकमन्नं अधुक्षन् अपूरयन्। शिष्टमन्यत् ॥ ३ ॥

३. इन्द्र और अग्नि, यज्ञ के नेताओं ने तुम्हारे लिए, पाषाण के द्वारा, इस मदकर मधु (सोम) का दोहन किया है। तुम मुझे जानो।

अथ चतुर्थी—

जुषे॑थां य॒ज्ञमि॒ष्टये॑ सु॒तं सोमं॑ सधस्तुती ।
इन्द्रा॑ग्नी॒ आ ग॑तं नरा ॥ ४ ॥

जु॒षेथा॑म् । य॒ज्ञम् । इ॒ष्टये॑ । सु॒तम् । सोम॑म् ।
स॒ध॒स्तु॒ती॒ इति॑ सधऽस्तुती । इन्द्रा॑ग्नी॒ इति॑ । आ । ग॒त॒म् । न॒रा॒ ॥ ४ ॥

हे सधस्तुती सहभूतस्तुती नरानेताराविन्द्राग्नी यज्ञं जुषेथां सेवेथां इष्टये यागाय सुतमभिषुतं सोमञ्च आगतमागच्छतम् ॥ ४ ॥

४. एक साथ ही स्तुत्य और नेता इन्द्र तथा अग्नि, यज्ञ की सेवा करो। यज्ञ के लिए अभिषुत सोम की ओर आओ।

अथ पञ्चमी—

इ॒मा जु॑षेथां॒ सव॑ना॒ येभि॑र्ह॒व्यान्यू॒हथुः॑ ।
इन्द्रा॑ग्नी॒ आ ग॑तं नरा ॥ ५ ॥

इ॒मा । जु॒षे॒था॒म् । सव॑ना । येभिः॑ । ह॒व्यानि॑ । ऊ॒हथुः॑ ।
इन्द्रा॑ग्नी॒ इति॑ । आ । ग॒त॒म् । न॒रा॒ ॥ ५ ॥

हे इन्द्राग्नी नरानेतारौ युवां येभिः यैः सवनैः हव्यान्यूहथुः वहथस्तानीमा इमानि सवना सवनानि जुषेथां सेवेथामागतञ्च ॥ ५ ॥

५. इन्द्र और अग्नि, तुम लोग नेता हो। तुम लोग जिसके द्वारा हव्य का वहन करते हो, उसी सवन की सेवा करो। यहाँ आओ।

अथ षष्ठी—

इमांगायत्रवर्तनिंजुषेथांसुष्टुतिंमम ।
इन्द्राग्नीआगतंनरा ॥ ६ ॥ २० ॥

इमाम् । गायत्रऽवर्तनिम् । जुषेथाम् । सुऽस्तुतिम् । मम ।
इन्द्राग्नी इति । आ । गतम् । नरा ॥ ६ ॥ २० ॥

हे इन्द्राग्नी नरौ युवां मम गायत्रवर्तनिं गायत्रमार्गामिमां सुष्टुतिं शोभनां स्तुतिं जुषेथां सेवेथामागतञ्च ॥ ६ ॥

६. नेता इन्द्र और अग्नि, तुम लोग इस गायत्र-मार्ग की सुन्दर स्तुति की सेवा करो। आओ।

॥ इति षष्ठस्य तृतीये विंशो वर्गः ॥ २० ॥

अथ सप्तमी—

प्रातर्यावभिरागतंदेवेभिर्जेन्यावसू ।
इन्द्राग्नीसोमपीतये ॥ ७ ॥

प्रातर्यावऽभिः । आ । गतम् । देवेभिः । जेन्यावसू इति ।
इन्द्राग्नी इति । सोमऽपीतये ॥ ७ ॥

हे जेन्यावसू जेतव्ययशुधनाविन्द्राग्नी प्रातर्यावभिः देवेभिः देवैः सह सोमपीतये सोमस्य पानायागतमागच्छतम् ॥ ७ ॥

७. धन-विजयी इन्द्र और अग्नि, तुम लोग प्रातःकाल देवों के साथ सोमपान के लिए आओ।

अथाष्टमी—

श्यावाश्वस्यसुन्वतोत्रीणांशृणुतंहवम् ।
इन्द्राग्नीसोमपीतये ॥ ८ ॥

श्यावऽअश्वस्य। सुन्वतः। अत्रीणाम्। शृणुतम्। हवम्।
इन्द्राग्नी इति। सोमऽपीतये॥ ८॥

हे इन्द्राग्नी युवां सुन्वतः सोमाभिषवं कुर्वतो यजमानस्य श्यावाश्वस्य ममात्रीणामृत्विजां हवमाह्वानं सोमस्य पानाय शृणुतम्॥ ८॥

८. इन्द्र और अग्नि, सोमपान के लिए तुम लोग सोम का अभिषव करनेवाले श्यावाश्व के ऋत्विकों का आह्वान सुनो।

एवावामह्वऊतयेयथाहुवन्तमेधिराः।
इन्द्राग्नीसोमपीतये॥ ९॥

एव। वाम्। अह्वे। ऊतये। यथा। अहुवन्त।
मेधिराः। इन्द्राग्नी इति। सोमऽपीतये॥ ९॥

हे इन्द्राग्नी वां युवां यथा मेधिराः प्राज्ञा अहुवन्त आहूतवन्तः एव एवमहमूतये रक्षणाय सोमस्य पीतये चाह्वे ह्वयामि॥ ९॥

९. इन्द्र और अग्नि, जैसे प्राज्ञों ने तुम्हें बुलाया है, वैसे ही मैं, रक्षा और सोमपान के लिए, तुम्हें बुलाता हूँ।

अथ दशमी—

आहंसरस्वतीवतोरिन्द्राग्न्योरवोवृणे।
याभ्यांगायत्रमृच्यते॥ १०॥ २१॥

आ। अहम्। सरस्वतीऽवतोः। इन्द्राग्न्योः। अवः।
वृणे। याभ्याम्। गायत्रम्। ऋच्यते॥ १०॥ २१॥

याभ्यां ययोरिन्द्राग्न्योरर्थं गायत्रं साम ऋच्यते स्तूयते तयोः सरस्वतीवतोः स्तुतिमतोरिन्द्राग्न्योः संबन्धवो रक्षणमहमावृणे॥ १०॥

१०. जिनके लिए साम-गान किया जाता है, मैं उन्हीं स्तुतिवाले इन्द्र और अग्नि के पास रक्षण की प्रार्थना करता हूँ।

॥ इति पष्ठस्य तृतीये एकविंशोवर्गः॥ २१॥

अग्निस्तोमेनेति दशर्चं नवमं सूक्तं काण्वस्य नाभाकस्यार्षं अष्टका महापंक्तिश्छन्दः अग्निर्देवता। अनुक्रान्तश्च—अग्निमस्तोमेनाभाकमाद्येन महापंक्तिरिति। विनियोगोलैङ्गिकः।

तत्र प्रथमा—

अ॒ग्निम॑स्तोष्यृ॒ग्मिय॑म॒ग्निमी॒ळा य॒जध्यै॑ ।
अ॒ग्निर्दे॒वाँ अ॑नक्तु न उ॒भे हि वि॒दथे॑ क॒विर॒न्तश्चर॑ति दू॒त्यं॑
नभ॑न्तामन्य॒के स॑मे ॥ १ ॥

अ॒ग्निम् । अ॒स्तो॒षि॒ । ऋ॒ग्मिय॑म् । अ॒ग्निम् । ई॒ळा । य॒जध्यै॑ ।
अ॒ग्निः । दे॒वान् । अ॒न॒क्तु॒ । नः॒ । उ॒भे इति॑ । हि । वि॒दथे॒ इति॑ ।
क॒विः । अ॒न्तरिति॑ । चर॑ति । दू॒त्य॑म् । नभ॑न्ताम् । अ॒न्य॒के । स॒मे ॥ १ ॥

ऋग्मियं ऋगर्हं अग्निमस्तोषि स्तौमि। अपि चाग्निं यजध्यै यष्टुमीळा स्तुत्या स्तौमीत्यर्थः। अग्निश्चाग्निर्नोऽस्माकं विदथे यज्ञे देवान् हविर्भिरनक्तु। कविः क्रान्तदर्शनोऽग्निः उभे द्यावापृथिव्यावन्तर्मध्ये दूत्यं हविर्वहनादिलक्षणं दूतकर्म चरति। अन्यके शत्रवोऽपि समे सर्वे नभन्तां नभतिर्हिंसाकर्मा अग्निना हिंस्यन्ताम् ॥ १ ॥

१. ऋक् मन्त्रों के योग्य अग्नि की मैं स्तुति करता हूँ। यज्ञ के लिए स्तुति-द्वारा मैं अग्नि की स्तुति करता हूँ। हमारे यज्ञ में अग्नि हव्य-द्वारा देवों की पूजा करें। कवि अग्नि स्वर्ग और पृथिवी के बीच दूत-कर्म करते हैं। अग्नि सारे शत्रुओं को मारें।

न्य॑ग्ने॒ नव्य॑सा॒ वच॑स्त॒नूषु॒ शंस॑मेषाम् ।
न्यरा॑ती॒ रर॑व्णां॒ विश्वा॑ अ॒र्यो अरा॑तीरि॒तो यु॑च्छन्त्वा॒मुरो॒ नभ॑
न्तामन्य॒के स॑मे ॥ २ ॥

नि । अ॒ग्ने॒ । नव्य॑सा । वचः॑ । त॒नूषु॑ । शंस॑म् । ए॒षा॒म् । नि ।
अरा॑तीः । रर॑व्णाम् । विश्वाः॑ । अ॒र्यः । अरा॑तीः । इ॒तः ।
यु॒च्छ॒न्तु॒ । आ॒ऽमुरः॑ । नभ॑न्ताम् । अ॒न्य॒के । स॒मे ॥ २ ॥

हे अग्ने तनूष्वस्मदङ्गेषु नव्यसा नवतरेण वचः वचसा स्तोत्रेण एषां शत्रूणां शंसं शंसनं निदहेत्यर्थः। रराव्णां हविःप्रयच्छतामरातीः शत्रूंश्च निदह। अपि च विश्वाः सर्वे अर्योऽभिगच्छन्त्य। आमुरः आमूढा अरातीः शत्रवः इतोऽस्माद्युच्छन्तु गच्छन्तु। सिद्धमन्यत् ॥ २ ॥

२. अग्नि, नवीन स्तोत्रों के द्वारा हमारे अङ्गों में जो शत्रुओं की (भावी) हिंसा है, उसे जलाना। हव्यदाताओं के शत्रुओं को जलाओ। अभिगमनवाले सारे मूढ़ शत्रु यहाँ से चले जायें। अग्नि सारे शत्रुओं को मारें।

अथ तृतीया—

अग्नेमन्मानितुभ्यंकंघृतंनजुह्वआसनि ।
सदेवेषुप्रचिकिद्धित्वंह्यसिपूर्व्यःशिवोदूतोविवस्व
तोनभन्तामन्यकेसमे ॥ ३ ॥

अग्ने । मन्मानि । तुभ्यम् । कम् । घृतम् । न । जुह्वे । आसनि ।
सः । देवेषु । प्र । चिकिद्धि । त्वम् । हि । असि । पूर्व्यः ।
शिवः । दूतः । विवस्वतः । नभन्ताम् । अन्यके । समे ॥ ३ ॥

हे अग्ने तुभ्यं त्वदर्थं आसनि आस्ये कं घृतं न यथा सुखकरं घृतं जुहोत्यन्ये तद्वदहमपि तवास्ये मन्मानि मननीयानि स्तोत्राणि जुह्वे जुहोमि । स त्वं देवेषु देवानां मध्ये प्रचिकिद्धि अस्मदीयाः स्तुतीर्जानीहि । हि अपि च त्वं पूर्व्यः प्रत्नोऽसि शिवः सुखकरश्चासि विवस्वतो दूतश्चासि । सिद्धमन्यत् ॥ ३ ॥

३. अग्नि, तुम्हारे मुँह में सुखकर घृत के समान स्तोत्र का होम करता हूँ। देवों में तुम हमारी स्तुति को जानो। तुम प्राचीन हो, सुखकर हो और देवों के दूत हो। अग्नि सारे शत्रुओं को मारें।

तत्तदग्निर्वयोदधेयथायथाकृपण्यति ।
ऊर्जाहुतिर्वसूनांशंचयोश्चमयोदधेविश्वस्यैदेवहू
त्यैनभन्तामन्यकेसमे ॥ ४ ॥

तत्ऽतत् । अग्निः । वयः । दधे । यथाऽयथा । कृपण्यति ।
ऊर्जाऽआहुतिः । वसूनाम् । शम् । च । योः । च । मयः । दधे ।
विश्वस्यै । देवऽहूत्यै । नभन्ताम् । अन्यके । समे ॥ ४ ॥

यथा यथा यद्यदन्नं कृपण्यति स्तोतृभिर्याच्यते तत्तद्वयोऽग्निर्दधे स्तोतृभ्यः प्रयच्छति अपि चोर्जाहुतिरन्नेनाहूयमानोऽग्निः वसूनां हविषां वासकानां यजमानानां शं शांतिनिमित्तं योः विषयभोगजनितं च मयः सुखं दधे करोति । विश्वस्यै देवहूत्यै सर्वस्यै देवानां ह्वानाय च भवति यः कश्चनापि देवो यदि हूयते अग्निरेव सर्वं करोतीत्यर्थः । सिद्धमन्यत् ॥ ४ ॥

४. स्तोता लोग जो-जो अन्न माँगते हैं, अग्नि वही-वही अन्न प्रदान करते हैं। अग्नि अन्न के द्वारा बुलाये जाकर यजमानों को शान्तिकर और विषयो-पभोग-जन्य सुख देते हैं। वह सारे देवों के आह्वानों में रहते हैं। अग्नि सारे शत्रुओं को मारें।

अथ पञ्चमी—

सचिकेतसहीयसाग्निश्चित्रेणकर्मणा ।
सहोताशश्वतीनांदक्षिणाभिरभीवृतइनोतिचप्रती
व्यंनभन्तामन्यकेसमे ॥ ५ ॥ २२ ॥

सः । चिकेत । सहीयसा । अग्निः । चित्रेण । कर्मणा । सः ।
होता । शश्वतीनाम् । दक्षिणाभिः । अभिऽवृतः । इनोति । च ।
प्रतीव्यम् । नभन्ताम् । अन्यके । समे ॥ ५ ॥ २२ ॥

सोऽग्निः सहीयसा अभिभावुकेन चित्रेण नानाविधेन कर्मणा व्यापारेण चिकेत ज्ञायते सोऽग्निः शश्वतीनां बह्वीनां देवतानां होता ह्वाता दक्षिणाभिः पशुभिश्चाभीवृतः परिवृतः प्रतीव्यं प्रत्येतव्यं शत्रुमिनोति च गच्छति च । सिद्धमन्यत् ॥ ५ ॥

५. वे अग्नि अभिभवकारक नाना प्रकार के कर्मों के द्वारा जाने जाते हैं। वे सारे देवों के होता हैं। वे पशुओं से घेरे गये हैं। वे शत्रुओं के सम्मुख गमन करते हैं। अग्नि सारे शत्रुओं को मारें।

॥ इति षष्ठस्य तृतीये द्वाविंशोवर्गः ॥ २२ ॥

अग्निर्जातादेवानामग्निर्वेदमर्तानामपीच्यम् ।
अग्निःसद्रविणोदाअग्निर्द्वाराव्यूर्णुतेस्वाहुतोनवी
यसानभन्तामन्यकेसमे ॥ ६ ॥

अग्निः । जाता । देवानाम् । अग्निः । वेद । मर्तानाम् । अपीच्यम् ।
अग्निः । सः । द्रविणःऽदाः । अग्निः । द्वारा । वि । ऊर्णुते । सुऽआहुतः ।
नवीयसा । नभन्ताम् । अन्यके । समे ॥ ६ ॥

देवानां जाता जातानि जन्मान्यग्निर्वेद वेत्ति मर्तानां मनुष्याणां चापीच्यं गुह्यमग्निर्वेद वेत्ति सोऽग्निर्द्रविणोदाः धनस्य दाता नवीयसा नवतरेण हविषा स्वाहुतः सम्यगाहुतोऽग्निः द्वा-रा धनस्य द्वाराणि व्यूर्णुते । सिद्धमन्यत् ॥ ६ ॥

६. अग्नि देवों का जन्म जानते हैं। अग्नि मनुष्यों के गोपनीय को जानते हैं। अग्नि धनद हैं। वे अभिनव हव्य-द्वारा भली भाँति आहूत होकर धन का द्वार उद्घाटित करते हैं। अग्नि सारे शत्रुओं को मारें।

अग्निर्देवेषुसंवंसुःसविक्षुयज्ञियास्वा ।
समुदाकाव्यापुरुविश्वंभूमेवपुष्यतिदेवोदेवेषुयज्ञियो
नभन्तामन्यकेसमे ॥ ७ ॥

अग्निः । देवेषु । सम्ऽवसुः । सः । विक्षु । यज्ञियासु । आ । सः ।
मुदा । काव्या । पुरु । विश्वम् । भूमऽइव । पुष्यति । देवः ।
देवेषु । यज्ञियः । नभन्ताम् । अन्यके । समे ॥ ७ ॥

यो देवेषु मध्येऽग्निः संवसुः संवसति सोऽग्निर्यज्ञियासु यज्ञार्हासु विक्षु प्रजासु आसम्यक्संवसुः । किञ्च सोऽग्निः पुरु बहूनि काव्या कर्माणि भूमेव यथा भूमिः विश्वं तथा मुदा मोदेन पुष्यति देवेषु मध्ये देवोऽग्निर्यज्ञियोयज्ञार्हश्च भवति । सिद्धमन्यत् ॥ ७ ॥

७. अग्नि देवों में रहते हैं। वे यज्ञार्ह प्रजागण में रहते हैं जैसे भूमि सारे संसार का पोषण करती है, वैसे ही वे सहर्ष सारे कार्यों का पोषण करते हैं। अग्नि देवों में यज्ञ-योग्य हैं। वे सारे शत्रुओं को मारें।

योअग्निःसप्तमानुषःश्रितोविश्वेषुसिन्धुषु ।
तमागन्मत्रिपस्त्यंमन्धातुर्दस्युहन्तममग्निंयज्ञेषुपूर्व्यं
नभन्तामन्यकेसमे ॥ ८ ॥

यः । अग्निः । सप्तऽमानुषः । श्रितः । विश्वेषु ।
सिन्धुषु । तम् । आ । अगन्म । त्रिऽपस्त्यम् ।
मन्धातुः । दस्युहन्ऽतमम् । अग्निम् । यज्ञेषु ।
पूर्व्यम् । नभन्ताम् अन्यके । समे ॥ ८ ॥

योऽग्निः सप्तमानुषः विश्वेषु सर्वेषु सिन्धुषु नदीषु श्रितः त्रिपस्त्यं त्रिस्थानं मन्धातुः यौवनाश्वस्य मान्धातुर्दस्युहन्तमं दस्यूनां हन्तारं यज्ञेषु पूर्व्यं मुख्यं तमग्निं वयमागन्म । सिद्धमन्यत् ॥ ८ ॥

८. अग्नि सात मनुष्यों (सिन्धु आदि सात नदियों के तट-वासियों) वाले और सारी नदियों में आश्रित हैं। वे तीन स्थानों (द्यौ, पृथिवी और अन्तरिक्ष) वाले हैं। अग्नि ने यौवनाश्व के पुत्र मान्धाता के लिए सर्वापेक्षा अधिक दस्यु-हनन किया है। वे यज्ञों में मुख्य हैं। अग्नि समस्त शत्रुओं को मारें।

अग्निस्त्रीणित्रिधातून्याक्षेतिविदथाकविः ।
सत्रीँरेकादशाँइहयक्षच्चपिप्रयच्चनोविप्रोदूतःपरि
ष्कृतोनभन्तामन्यकेसमे ॥ ९ ॥

अग्निः । त्रीणि । त्रिऽधातूनि । आ । क्षेति । विदथा ।
कविः । सः । त्रीन् । एकादशान् । इह । यक्षत् । च । पिप्रयत् ।
च । नः । विप्रः । दूतः । परिऽकृतः । नभन्ताम् । अन्यके । समे ॥९॥

कविः क्रान्तदर्श्यग्निः त्रीणि त्रिधातूनि त्रिबंधनानि पृथिव्यादीनि विदथा वेदनीयानि स्थानान्याक्षेत्यावसति अपि च सोऽग्निर्दूतो देवानां विप्रः प्राज्ञः परिष्कृतोऽलंकृतश्च स इह यज्ञे त्रीनेकादशान् त्रयस्त्रिंशद्देवान् यक्षत् यजतु नोऽस्मान् पिप्रयच्च कामैः पूरयतु च । सिद्धमन्यत् ॥९॥

९. कवि (क्रान्तदर्शी) अग्नि पृथ्वी आदि तीन प्रकार के तीन स्थानों में रहते हैं। अग्नि दूत, प्राज्ञ और अलंकृत होकर इस यज्ञ में तैंतीस देवों का यज्ञ करें। हमारी अभिलाषा पूर्ण करें। अग्नि सारे शत्रुओं को मारें।

त्वंनोअग्नआयुषुत्वंदेवेषुपूर्व्यवस्वएकइरज्यसि ।
त्वामापःपरिस्रुतःपरियन्तिस्वसेतवोनभन्तामन्यकेसमे॥१०॥२३॥

त्वम् । नः । अग्ने । आयुषु । त्वम् । देवेषु । पूर्व्य । वस्वः । एकः ।
इरज्यसि । त्वाम् । आपः । परिऽस्रुतः । परि । यन्ति ।
स्वऽसेतवः । नभन्ताम् । अन्यके । समे ॥ १० ॥ २३ ॥

हे पूर्व्याग्ने त्वमेक एव आयुषु मनुष्येषु आयव इति मनुष्यनामसु पाठात् नोऽस्माकं वस्वो धनस्य इरज्यसि ईशिषे देवेष्वपि त्वमेक एव वस्व इरज्यसि । अपि च त्वां स्वसेतवः स्वभूतसेतवः परिस्रुतः परिस्रवन्त्यः आपः परियन्ति । परिगच्छन्ति सिद्धमन्यत् ॥ १० ॥

१०. प्राचीन अग्नि, तुम अकेले ही हो; परन्तु मनुष्यों और देवों के ईश्वर हो। तुम सेतु-स्वरूप हो। तुम्हारे चारों ओर जल जाता है। अग्नि सारे शत्रुओं को मारें।

॥ इति पञ्चमस्य तृतीये त्रयोविंशो वर्गः ॥ २३ ॥

इन्द्राग्नी युवमिति द्वादशर्चं दशमं सूक्तं नाभाकस्यार्षं द्वितीया षट्पञ्चाशदक्षरा शक्वरी द्वादशी त्रिष्टुप् शिष्टा महापंक्तयः इन्द्राग्नी देवता । तथा चानुक्रान्तम्—इन्द्राग्नी षडैन्द्राग्नं त्रिष्टुबन्तं द्वितीया शक्वरीति । महाव्रते निष्केवल्ये ऊरुभाग एव सूक्तं । तथा च पञ्चमारण्यके सूत्रितम्—ऊ-

स इन्द्राग्नी युवं सु न इति । चातुर्विंशिकेऽहनि तृतीयसवने मैत्रावरुणो यदि महावालभिदं शंसेत्-तर्हि माध्यन्दिने सवने होत्रकाः स्वशस्त्रे आरंभणीयास्यकर्ध्वं नाभाकतृचानावपेरन् तत्र वाहि-ष्ठ्यमित्यच्छावाकस्य नाभाकतृचः । सूत्रितश्च—वाहिष्ठ्यं भरतामित्यच्छावाक इति । चातुर्विं-शिकेऽहनि माध्यन्दिने सवने ब्राह्मणाच्छंसिनः पूर्वीष्ट इन्द्रेति नाभाकतृचः । सूत्रितश्च—पूर्वीष्ट-इन्द्रोपमातय इति ब्राह्मणाच्छंसीति ।

तत्र प्रथमा—

इन्द्रा॑ग्नी युवं सु नः॒ सह॑न्ता॒ दास॑थो र॒यिम् ।
येन॑ दृ॒ळ्हा स॒मत्स्वा वी॒ळु चि॑त्साहिषी॒मह्य॒ग्निर्वने॑व॒ वात॒
इन्नभ॑न्तामन्य॒के स॑मे ॥ १ ॥

इन्द्रा॑ग्नी॒ इति॑ । यु॒वम् । सु । नः॒ । सह॑न्ता । दास॑थः । र॒यिम् ।
येन॑ । दृ॒ळ्हा । स॒मत्ऽसु॑ । आ । वी॒ळु । चि॒त् । स॒हि॒षी॒महि॑ ।
अ॒ग्निः । वना॑ऽइव । वाते॑ । इत् । नभ॑न्ताम् । अ॒न्य॒के । स॒मे ॥ १ ॥

हे इन्द्राग्नी सहन्ता शत्रूनभिभवन्तौ युवं युवां नोऽस्मभ्यं रयिं धनं सुष्ठु दासथः दत्थ । तं रयिं विद्मिनस्ति येन रयिणा समत्सु संग्रामे दृळ्हाचित् दृढानि स्थिराण्यपि वीळु शत्रुबलानि अग्निर्वनेव यथाग्निर्वनानि वातसहायेनैवाभिभवति तथा सहिषीमहि अभिभवाम । सिद्धमन्यत् ॥ १ ॥

१. इन्द्र और अग्नि, शत्रुओं को हराते हुए हमें धन दो। जैसे अग्नि वायु-द्वारा वन को अभिभूत करते हैं, वैसे ही हम भी उस धन की सहायता से दृढ़ शत्रु-बल को दबावेंगे। इन्द्र और अग्नि सारे शत्रुओं को मारें।

अथ द्वितीया—

न॒हि वां॑ व॒व्रया॑म॒हेऽथेन्द्र॒मिद्य॑जामहे॒ शवि॑ष्ठं नृ॒णां नर॑म् ।
स नः॑ क॒दा चि॒दर्व॑ता॒ गम॒दा वाज॑सातये॒ गम॒दा मे॒धसा॑तये॒
नभ॑न्तामन्य॒के स॑मे ॥ २ ॥

न॒हि । वा॒म् । व॒व्रया॑महे । अथ॑ । इन्द्र॑म् । इत् । य॒जा॒म॒हे॒ ।
शवि॑ष्ठम् । नृ॒णाम् । नर॑म् । सः । नः॒ । क॒दा । चि॒त् । अर्व॑ता ।
गम॑त् । आ । वाज॑ऽसातये । गम॑त् । आ ।
मे॒धऽसा॑तये । नभ॑न्ताम् । अ॒न्य॒के । स॒मे ॥ २ ॥

हे इन्द्राग्नी वां युवां न वनयामहे वयं धनं न याचामहे। अपत्वपि शविष्ठं शविष्ठं अतिशयेन बलवन्त्वं नृणां नरं नेतृणामपि नेतारं इन्द्रमिदिन्द्रमेव यजामहे सइन्द्रो नोस्मानर्वतावेन कदाचिद्वाजसातयेन्नलाभायागमदागच्छति कदाचिन्मेधसातये यज्ञभजनायागमत्। शिष्टमन्यत् ॥ २ ॥

२. इन्द्र और अग्नि, हम तुमसे धन की याचना नहीं करते। सबसे बली और नेताओं के नेता इन्द्र का ही यज्ञ करते हैं। इन्द्र कभी अश्व पर चढ़कर अन्न-प्राप्ति के लिए आते हैं और कभी यज्ञ-प्राप्ति के लिए आते हैं। इन्द्र और अग्नि सारे शत्रुओं को मारें।

ताहिमध्यंभराणामिन्द्राग्नीअधिक्षितः।
ताउकवित्वनाकवीपृच्छ्यमानासखीयतेसंधीतमश्नुतं
नरानभन्तामन्यकेसमे ॥ ३ ॥

ता । हि । मध्यम् । भराणाम् । इन्द्राग्नी इति । अधिऽक्षितः । ता ।
ऊँ इति । कविऽत्वना । कवी इति । पृच्छ्यमाना । सखिऽयते ।
सम् । धीतम् । अश्नुतम् । नरा । नभन्ताम् । अन्यके । समे ॥ ३ ॥

ता तौ प्रसिद्धाविन्द्राग्नी भराणां मध्यं अधिक्षितः अधिनिवसतो हि। अथ प्रत्यक्षस्तुतिः हे नरा नेतारौ कवित्वना कवित्वेन कवी क्रान्तकर्माणौ पृच्छ्यमाना कविजनैः पृच्छ्यमानौ तावु तावेव युवां सखीयते सखित्वमिच्छते यजमानाय धीतं तत्कृतं कर्म समश्नुतम्। शिष्टमन्यत् ॥३॥

३. वे प्रसिद्ध इन्द्र और अग्नि युद्ध के मध्यस्थल में निवास करते हैं। नेताओ, कवि (क्रान्तकर्मा) द्वारा पूछे जाने पर तुम्हीं लोग मित्रता चाहनेवाले यजमान के कृत कर्म को व्याप्त करते हो। इन्द्र और अग्नि सारे शत्रुओं की हिंसा करें।

अभ्यर्चनभाकवदिन्द्राग्नीयजसागिरा।
ययोर्विश्वमिदंजगदियंद्यौःपृथिवीमह्युपस्थेबि
भृतोवसुनभन्तामन्यकेसमे ॥ ४ ॥

अभि । अर्च । नभाकऽवत् । इन्द्राग्नी इति । यजसा । गिरा ।
ययोः । विश्वम् । इदम् । जगत् । इयम् । द्यौः । पृथिवी । मही ।
उपऽस्थे । बिभृतः । वसु । नभन्ताम् । अन्यके । समे ॥ ४ ॥

हे नाभाक नभाकवत् नभाकवन्ताविन्द्राग्नी यजसा यागेन गिरा स्तुत्या चाभ्यर्चाभिपूजय। ययोरिन्द्राग्न्योर्विश्वं सर्वमिदं जगत्तिष्ठति ययोश्चोपस्थे इयं द्यौर्मही महती पृथिवी च द्यावापृथिव्यावुभे वसु धनं बिभृतो धारयतः। शिष्टमन्यत् ॥ ४ ॥

४. यज्ञ और स्तुति के द्वारा नाभाकवाले इन्द्र और अग्नि की पूजा करो। इन्द्र और अग्नि में यह सारा संसार विद्यमान है। इन्हीं इन्द्र और अग्नि की गोद में महती मही और द्युलोक धन को धारण करते हैं। इन्द्र और अग्नि सारे शत्रुओं को मारें।

प्रब्रह्मा॑णिनभाक॒वदि॑न्द्रा॒ग्निभ्या॑मिरज्यत।
यास॒प्तबु॑ध्नमर्ण॒वंजि॒ह्मबा॑रमपोर्णु॒तइन्द्र॒ईशा॑न॒ओज॑सा
नभ॑न्तामन्य॒केस॑मे ॥ ५ ॥

प्र। ब्रह्मा॑णि। न॒भा॒क॒ऽवत्। इ॒न्द्रा॒ग्निऽभ्या॑म्। इ॒र॒ज्य॒त। या। स॒प्तऽबु॑ध्नम्। अ॒र्ण॒वम्। जि॒ह्मऽबा॑रम्। अ॒प॒ऽऊ॒र्णु॒तः। इन्द्रः॑। ईशा॑नः। ओज॑सा। नभ॑न्ताम्। अ॒न्य॒के। स॒मे ॥ ५ ॥

ब्रह्माणि स्तोत्राणि इन्द्राग्निभ्यां नभाकवत् प्रैरयत नाभाकः प्रेरयते। या याविन्द्राग्नी सप्तबुध्नं सप्तमूलं जिह्मबारं पिहितद्वारमर्णवमपोर्णुतस्तेजोभिराच्छादयतः तयोर्मध्ये ओजसा बलेनेन्द्र ईशान ईश्वरो भवति। सिद्धमन्यत् ॥ ५ ॥

५. नाभाक के समान ऋषि इन्द्र और अग्नि के लिए स्तुति प्रेरित करते हैं। ये इन्द्र और अग्नि सप्त मूलवाले हैं और अवरुद्ध द्वारवाले समुद्र को तेज के द्वारा आच्छादित करते हैं। इन्द्र बल-द्वारा ईश्वर हैं। इन्द्र और अग्नि सारे शत्रुओं को मारें।

अपि॑वृश्चपुरा॒ण॒वद्व्र॒तते॑रिवगु॒ष्पि॒तमोजो॑दा॒सस्य॑दम्भय।
व॒यंतद॑स्य॒संभृ॑तं॒वस्विन्द्रे॑ण॒विभ॑जेमहि॒नभ॑न्तामन्य॒केस॑मे॥६॥२४॥

अपि॑। वृ॒श्च॒। पु॒रा॒ण॒ऽवत्। व्र॒तते॑ःऽइव। गु॒ष्पि॒तम्। ओजः॑। दा॒सस्य॑। द॒म्भ॒य। व॒यम्। तत्। अ॒स्य॒। सम्ऽभृ॑तम्। वसु॑। इन्द्रे॑ण। वि। भ॒जे॒म॒हि॒। नभ॑न्ताम्। अ॒न्य॒के। स॒मे ॥ ६ ॥ २४ ॥

अपि च हे इन्द्र पुराणवत्पुरातनो यथा व्रततेरिव यथा लतायागुष्पितं निर्गतां शाखां वृश्चति तथा शत्रूणां वृश्च छेदय। तदेवाह दासस्य दासनामकस्य शत्रोः ओजो बलं दंभय नाशय। अथ परोक्षस्तुतिः वयं नाभाकाः अस्य दासस्य बलसंचितं संभृतं वसु इन्द्रेण हेतुना विभजेमहि। सिद्धमन्यत् ॥ ६ ॥

६. इन्द्र, प्राचीन मनुष्य जैसे लता की शाखा को काटता है, वैसे ही तुम सारे शत्रुओं को काटो। दास नामक शत्रु के बल का विनाश करो। हम इन्द्र की कृपा से दास के उस संगृहीत धन का विभाग कर लेंगे। इन्द्र और अग्नि सारे शत्रुओं को मारें।

॥ इति षष्ठस्य तृतीये चतुर्विंशोवर्गः ॥ २४ ॥

यदिन्द्राग्नीजनाइमेविह्वयन्तेतनागिरा ।
अस्माकेभिर्नृभिर्वयंसासह्यामपृतन्यतोवनुयामव
नुष्यतोनभन्तामन्यकेसमे ॥ ७ ॥

यत् । इन्द्राग्नी इति । जनाः । इमे । विऽह्वयन्ते । तना । गिरा ।
अस्माकेभिः । नृऽभिः । वयम् । ससह्याम । पृतन्यतः । वनुयाम ।
वनुष्यतः । नभन्ताम् । अन्यके । समे ॥ ७ ॥

यद् ये इमे जनाः तना धनेन गिरा स्तुत्या च इन्द्राग्नी विह्वयन्ते विशेषेण ह्वयन्ति तेषु मध्ये वयं नाभाकाः पृतन्यतः पृतनामिच्छतः अस्माकेभिरस्माकीनैर्नृभिर्मनुष्यैः सासह्याम शत्रूनभिभवेम । वनुष्यतः स्तुतिमिच्छन्तः शत्रून् वनुयामच । सिद्धमन्यत् ॥ ७ ॥

७. ये जो सब मनुष्य धन और स्तुति के द्वारा इन्द्र और अग्नि को बुलाते हैं, उनमें ससैन्य हम अपने मनुष्यों की सहायता से शत्रुओं को हरावेंगे और स्तुतिवाले शत्रु को ग्रहण करेंगे।

यानुश्वेतावबोदिवउच्चरातउपद्युभिः ।
इन्द्राग्न्योरनुव्रतमुहानायन्तिसिन्धवोयान्त्सींबन्धा
दमुञ्चतांनभन्तामन्यकेसमे ॥ ८ ॥

या । नु । श्वेतौ । अवः । दिवः । उत्ऽचरातः । उप । द्युऽभिः । इन्द्राग्न्योः ।
अनु । व्रतम् । उहानाः । यन्ति । सिन्धवः । यान् । सीम् ।
बन्धात् । अमुञ्चताम् । नभन्ताम् । अन्यके । समे ॥ ८ ॥

यानु यावेवेन्द्राग्नी श्वेतौ श्वेतवर्णौ सत्वगुणोपेतावित्यर्थः अवोधस्तात् द्युभिर्दीप्तिभिर्दिवउपोच्चरातः उच्चरतस्तयोरेवेन्द्राग्न्योः उहानाः हविर्वहन्तो यजमानाः व्रतं कर्मानुयन्ति । अपि सीमिमाविन्द्राग्नी यान् यतिसिद्धान् सिन्धवः सिन्धून् बन्धात् बन्धनादमुञ्चताम् । सिद्धमन्यत् ॥८॥

८. जो श्वेतवर्ण (सात्त्विक) इन्द्र और अग्नि नीचे से दीप्ति-द्वारा द्यो के ऊपर जाते हैं, उन्हीं के लिए हवि का वहन करते हुए यजमान कर्मानुष्ठान करते हैं। उन्होंने ही प्रख्यात सिन्धु आदि नदियों को बन्धन से मुक्त किया था। इन्द्र और अग्नि सारे शत्रु को मारें।

अथ नवमी—

पूर्वीष्टइन्द्रोपमातयःपूर्वीरुतप्रशस्तयःसूनोहिन्वस्यहरिवः ।
वस्वोवीरस्यापृचोयानुसाधन्तनोधियोनभन्तामन्यकेसमे ॥ ९ ॥

पूर्वीः । ते । इन्द्र । उपंऽमातयः । पूर्वीः । उत । प्रऽशंस्तयः । सूनो इति । हिन्वस्यं । हरिऽवः । वस्वंः । वीरस्यं । आऽपृचंः । याः । नु । साधन्त । नः । धियंः । नर्ऽन्ताम् । अन्यके । समे ॥ ९ ॥

हे हरिवो वज्रिन् सूनो प्रेरयितरिन्द्र हिन्वस्य प्रीणयितुः वस्वोदीपकस्य वीरस्यापृचो-धनान्युपयच्छतस्ते तव या उपमातयउपमानानि पूर्वीर्बहूनि उतापिच प्रशस्तयः पूर्वीः याः नोस्माकं धियःप्रज्ञां नु क्षिप्रं साधन्तसाधयन् । सिद्धमन्यत् ॥ ९ ॥

९. हरि नामक अश्ववाले, वज्रधर और प्रेरक इन्द्र, तुम प्रीतिकर, वीर और धनी हो। तुम्हारे लिए उपमान की अनेक वस्तुएँ हैं। तुम्हारी अनेक प्राचीन प्रशस्तियाँ भी हैं। ये प्रशस्तियाँ हमारी बुद्धि को सिद्ध करें। इन्द्र और अग्नि शत्रुओं को मारें।

तंशिशीतासुवृक्तिभिस्त्वेषंसत्वानमृग्मियंम् ।
उतोनुचिद्यओजसाशुष्णंस्याण्डानिभेदंतिजेष
त्स्वर्वतीरपोनर्भन्तामन्यकेसमे ॥ १० ॥

तम् । शिशीत । सुवृक्तिऽभिः । त्वेषम् । सत्वानम् । ऋग्मियम् । उतो इति । नु । चित् । यः । ओजसा । शुष्णस्य । आण्डानि । भेदति । जेषत् । स्वंःऽवतीः । अपः । नर्भन्ताम् । अन्यके । समे ॥ १० ॥

हे स्तोतारः त्वेषं दीप्तं सत्वानं संभक्तारं धनानां ऋग्मियं ऋगर्हं ऋग्भिः स्तोतव्यं तमिन्द्रं सुवृक्तिभिः स्तुतिभिः शिशीत संस्कुरुत । उतोनुचित् अपिच यः इन्द्रः ओजसा बलेन शुष्ण-स्य शुष्णनामकस्यासुरस्याण्डान्यण्डजातान्यपत्यानि भेदत्यभिनत् सः स्वर्वतीर्दिव्यान्यपः सलिलानि जेषज्जयतु । सिद्धमन्यत् ॥ १० ॥

१०. स्तोताओ, दीप्त, धन-पात्र और ऋग्-मंत्र के योग्य इन्द्र को उत्तम स्तुति-द्वारा संस्कृत करो। जो इन्द्र शुष्ण नामक असुर के अपत्यों को मारते हैं, वही स्वर्गीय जल को जीतते हैं। इन्द्र और अग्नि सारे शत्रुओं को मारें।

तंशिशीतास्वध्वरंसत्यंसत्वानमृत्वियम् ।
उतोनुचिद्यओहंतआण्डाशुष्णंस्यभेदत्यजैः
स्वर्वतीरपोनर्भन्तामन्यकेसमे ॥ ११ ॥

तम् । शिशीत । सुऽअध्वरम् । सत्यम् । सत्वानम् । ऋत्वियम् । उतो इति । नु । चित् । यः । ओहते । आण्डा । शुष्णस्य । भेदति । अजैः । स्वंःऽवतीः । अपः । नर्भन्ताम् । अन्यके । समे ॥ ११ ॥

हे स्तोतारः स्वध्वरं सुयज्ञं सत्यमविनाशं सत्वानं संभक्तारमतिशयेनोपहव्यं तमिन्द्रं गिरेव स्तुतिभिः संस्कुरुत । अथ प्रत्यक्षस्तुतिः उतोनुचिद् अपिच यइन्द्रः ओजसे यज्ञं प्रविगच्छति शुष्णस्याण्डानि अण्डजातानिव भेदति भिनत्ति सत्वं स्वर्वतीर्दिव्यान्यपः सलिलान्यभैरजैषीः । सिद्धमन्यत् ॥ ११ ॥

११. स्तोताओ, सुन्दर यज्ञवाले, अविनाशी, धनी और याग-योग्य इन्द्र को स्तुति-द्वारा संस्कृत करो। जो इन्द्र यज्ञ के अभिमुख जाते हैं, वे शुष्ण के अण्डों (अपत्यों) को मारते और स्वर्गीय जल को जीतते हैं। इन्द्र और अग्नि सारे शत्रुओं को मारें।

एवेन्द्राग्निभ्यांपितृवन्नवीयोमन्धातृवदङ्गिरस्वदवाचि ।
त्रिधातुनाशर्मणापातमस्मान्वयंस्यामपतयोरयीणाम् ॥१२॥२५॥

एव । इन्द्राग्निऽभ्याम् । पितृऽवत् । नवीयः । मन्धातृऽवत् ।
अङ्गिरस्वत् । अवाचि । त्रिऽधातुना । शर्मणा । पातम् ।
अस्मान् । वयम् । स्याम । पतयः । रयीणाम् ॥ १२ ॥ २५ ॥

एवैवं यास्यामिन्द्राग्निभ्यां पितृवज्जनकवद् मन्धातृवद् यौवनाश्वमन्धातृवद् चांगिरस्वदंगिरोवच्च नवीयोनवतरमवाचि नाभाकेन मया पाठितावेिन्द्राग्नी त्रिधातुना त्रिपर्वणा शर्मणा गृहेण नोस्माकाभाकान् पातं रक्षतं । वयं रयीणां धनानां पतयः स्वामिनः स्याम भवेम ॥ १२ ॥

१२. मैंने पिता मान्धाता और अङ्गिरा के समान इन्द्र और अग्नि के लिए नवीन स्तुतियों का पाठ किया है। वे तीन पर्वों (कोठों) वाले गृह-द्वारा हमारा पालन करें। हम धनाधिपति होंगे।

॥ इति षष्ठस्य तृतीये पञ्चविंशोवर्गः ॥ २५ ॥

अस्माकमित्यति दशर्चमेकादशं सूक्तं अत्रेयमनुक्रमणिका—अस्माकमुद्दशावारुणंत्विति । नाभाकऋषिः अनुवृत्तत्वात् । महापंक्तंहीतमुक्तत्वादिदमपि महापंक्तं । इदमादिके द्वे सूक्ते वरुणदेवत्ये । विनियोगोलैङ्गिकः । चातुर्विंशिकेहनि माध्यन्दिनसवने मैत्रावरुणशस्त्रे आरंभणीयायाऊर्ध्वं सत्रपद्दत्यर्थं नाभाकत्वृचः । सूत्रितञ्च—सक्षपःपरिवत्सजइति मैत्रावरुणइति यःककुभत्येवतन्नवितोवा नाभाकत्वृचः सूत्रितञ्च—यः ककुभोनिधारयइतिचेति ।

तत्र प्रथमा—

अस्माकमूषुप्रभूतयेवरुणायमरुद्भ्योर्चाविदुष्टरेभ्यः ।
योधीतामानुषाणांपश्वोगाइवरक्षतिनभन्तामन्यकेसमे ॥ १ ॥

अस्मै । ऊँ इति । सु । प्रऽभूतये । वरुणाय । मरुत्ऽभ्यः ।
अर्च । विदुःऽतरेभ्यः । यः । धीता । मानुषाणाम् ।
पश्वः । गाःऽइव । रक्षति । नभन्ताम् । अन्यके । समे ॥ १ ॥

हे स्तोतः सुप्रभूतये प्रकृष्टधनायास्मै वरुणाय विदुष्टरेभ्यो विद्वत्तरेभ्यो मरुद्भ्यश्चार्च स्तुहि। यो वरुणो धीता कर्मणा मानुषाणां मनुष्याणां पश्वः पशून् गा इव रक्षति। सिद्धमन्यत् ॥१॥

१. स्तोता, प्रचुर धन की प्राप्ति के लिए, इन वरुण और अतिशय विद्वान् मरुतों के निमित्त स्तुति करो। कर्म-द्वारा वरुण मनुष्यों के पशु की गौओं के समान रक्षा करते हैं। वे सारे शत्रुओं को मारें।

तमूषुसमनागिरापितॄणांचमन्मभिः ।
नाभाकस्यप्रशस्तिभिर्यःसिन्धूनामुपोदयेसप्तस्वसासमध्य-
मोनभन्तामन्यकेसमे ॥ २ ॥

तम् । ऊँ इति । सु । समना । गिरा । पितॄणाम् । च । मन्मऽभिः ।
नाभाकस्य । प्रशस्तिऽभिः । यः । सिन्धूनाम् । उप । उत्ऽअये ।
सप्तऽस्वसा । सः । मध्यमः । नभन्ताम् । अन्यके । समे ॥ २ ॥

तमु तमेव वरुणं समना समानया गिरा स्तुत्या स्वभिष्टौमि पितॄणां मन्मभिः स्तोत्रैश्चाभिष्टौमि नाभाकस्य ऋषेः प्रशस्तिभिः स्तोत्रैश्चाभिष्टौमि सिन्धूनां स्यन्दमानानां नदीनामुप समीपे उदये गच्छति यश्च सप्तस्वसा समध्यमइति वाग्भिर्निरूप्यते अन्यके दुर्धियः शत्रवः समे सर्वे नभन्तां माभूवन्। यथा च यास्कः—तंस्वभिष्टौमि समानया गिरा गीत्या स्तुत्या पितॄणाञ्च मननीयैः स्तोमैर्नाभाकस्य प्रशस्तिभिः ऋषिर्नाभाको बभूव यः स्यन्दमानानामासामपामुपोदये सप्तस्वसारमेनमाह वाग्भिः स मध्यमइति निरुच्यते अथैष एव भवति नभन्तामन्यके समे माभूवन्नन्यके सर्वे येनो द्विषन्ति दुर्धियः पापधियः पापसंकल्पा इति ॥ २ ॥

२. योग्य स्तुति के द्वारा मैं उन वरुण की स्तुति करता हूँ। स्तोत्रों के द्वारा पितरों की स्तुति करता हूँ। नाभाक ऋषि की स्तुतियों के द्वारा स्तुति करता हूँ। वे नदियों के पास उद्गत होते हैं। उनकी सात बहनें हैं। वे मध्यम हैं। वे सारे शत्रुओं को मारें।

सक्षपःपरिषस्वजेन्यु१स्रोमायया दधेसविश्वंपरिदर्शतः ।
तस्यवेनीरनुव्रतमुषस्तिस्रोअवर्धयन्नभन्तामन्यकेसमे ॥ ३ ॥

१ नि० १०.५ ।

सः । क्षपः । परि । सस्वजे । नि । उस्रः । मायया । दधे ।
सः । विश्वम् । परि । दर्शतः । तस्य । वेनीः । अनु । व्रतम् ।
उषः । तिस्रः । अवर्धयन् । नभन्ताम् । अन्यके । समे ॥ ३ ॥

स वरुणः क्षपो रात्रीः परिषस्वजे परिष्वजते अपि च दर्शतो दर्शनीयः स वरुणः उस्रः उत्सरणशीलः सन् विश्वं मायया कर्मणा परि परितः निदधे निदधाति । किञ्च तस्य वरुणस्य व्रतं कर्म वेनीः कामयमानाः प्रजास्तिस्रउषसस्तिसृ प्रातर्माध्यन्दिनं सायञ्च अन्ववर्धयन् अनुवर्धयन्ति । सिद्धमन्यत् ॥ ३ ॥

३. वरुण रात्रियों का आलिङ्गन करते हैं। वे दर्शनीय हैं। वे ऊपर गमन करते हुए माया या कर्म के द्वारा सारे संसार को धारण करते हैं। उनके कर्माभिलाषी मनुष्य तीन उषाओं (प्रातः, माध्यन्दिन और सायम्) को वर्द्धित करते हैं। वे सारे शत्रुओं को मारें।

यःककुभोनिधारयःपृथिव्यामधिदर्शतः।
समातापूर्व्यंपदंतद्वरुणस्यसप्त्यंसहिगोपाइवे
र्योनभन्तामन्यकेसमे ॥ ४ ॥

यः । ककुभः । निऽधारयः । पृथिव्याम् । अधि । दर्शतः ।
सः । माता । पूर्व्यम् । पदम् । तत् । वरुणस्य । सप्त्यम् । सः ।
हि । गोपाःऽइव । इर्यः । नभन्ताम् । अन्यके । समे ॥ ४ ॥

यो वरुणः पृथिव्यामधि पृथिव्या उपरि दर्शतो दर्शनीयः सन् ककुभो दिशो निधारयः निधारयति स वरुणो माता निर्माता पूर्व्यं प्रत्नं पदं स्वर्गाख्यं स्थानं सप्त्यं अस्माभिः सर्पणीयं तद्वरुणस्य स्वभूतम् । अपि च स हि स एव इर्य ईश्वरः सन् गोपा इव गोपाल इव पशूनामस्माकं रक्षिता । सिद्धमन्यत् ॥ ४ ॥

४. जो वरुण पृथिवी के ऊपर दिशाओं को धारण करते हैं, वे दर्शनीय निर्माता हैं। प्राचीन स्थान (स्वर्ग) और जहाँ हम विचरण करते हैं— इन दोनों स्थानों के स्वामी वरुण हैं। वही ईश्वर होकर हमारी गौओं की रक्षा करते हैं। वे सारे शत्रुओं को मारें।

योधर्ताभुवनानांयउस्राणामपीच्यावेदनामानिगुह्या ।
सकविःकाव्यापुरुरूपंद्यौरिवपुष्यतिनभन्तामन्यकेसमे ॥ ५ ॥ २६ ॥

यः । धर्ता । भुवनानाम् । यः । उस्राणाम् । अपीच्या । वेद ।
नामानि । गुह्या । सः । कविः । काव्या । पुरु । रूपम् ।
द्यौःऽइव । पुष्यति । नभन्ताम् । अन्यके । समे ॥ ५ ॥ २६ ॥

योवरुणोभुवनानां धर्ता धारयिता यश्चोस्राणां देवाधिष्ठानभूतानां रश्मीनामपीच्यापी-च्यान्यन्तर्हितानि गुह्या गुह्यानि गुहायां निहितानि नामानि वेद जानाति सवरुणः कविः प्रा-ज्ञःसन् काव्या काव्यानि कविकर्माणि पुरु बहूनि रूपं द्यौरिव पुष्यति । सिद्धमन्यत् ॥ ५ ॥

५. जो वरुण भुवनों के धारक और रश्मियों के अन्तर्हित तथा गुह्य में निहित नामों को जानते हैं, वे ही वरुण प्राज्ञ होकर अनेक कवि-कर्मों (काव्यों) का, द्युलोक के समान, पोषण करते हैं। वे सारे शत्रुओं को मारें। ॥ इति षष्ठस्य तृतीये षड्विंशोवर्गः ॥ २६ ॥

यस्मिन्विश्वानिकाव्याचक्रेनाभिरिवश्रिता ।
त्रितंजूतीसपर्यतव्रजेगावोनसंयुजेयुजेअश्वाँअयु
क्षतनभन्तामन्यकेसमे ॥ ६ ॥

यस्मिन् । विश्वानि । काव्या । चक्रे । नाभिःऽइव । श्रिता ।
त्रितम् । जूती । सपर्यत । व्रजे । गावः । न । सम्ऽयुजे ।
युजे । अश्वान् । अयुक्षत । नभन्ताम् । अन्यके । समे ॥ ६ ॥

यस्मिन्वरुणे विश्वानि सर्वाणि काव्या काव्यानि कविकर्माणि चक्रे नाभिरिव यथा रथस्य चक्रेनाभिस्तथा श्रिता श्रितानि तं त्रितं त्रिस्थानं वरुणं जूती जूत्या क्षिप्रं सपर्यत हे मदीयाजनाः परिचरत । किमर्थमित्यतआह व्रजे गोष्ठे गावोन यथा गाः संयुजे संयोगार्थं स-हस्थापयितुं युजे युञ्जन्ति तथास्माकमभियोगायाश्वानयुक्षत सपत्नायुञ्जन्ति अतस्तदुपद्रवप-रिहाराय वरुणं परिचरेतेत्यर्थः ॥ ६ ॥

६. सारे कवि-कर्म, चक्र की नाभि के समान, जिन वरुण का आश्रय किये हुए हैं, उन्हीं स्थान-त्रयवाले वरुण की शीघ्र परिचर्या करो। जैसे गोशाला में गौ जाती हैं, वैसे ही हमें हराने के लिए, युद्ध के निमित्त, शत्रु लोग अश्व को जोतते हैं। वे सारे शत्रुओं को मारें।

यआस्वत्कआशयेविश्वाजातान्येषाम् ।
परिधामानिमर्मृशद्वरुणस्यपुरोगयेविश्वेदेवाअनु
व्रतंनभन्तामन्यकेसमे ॥ ७ ॥

यः । आसु । अत्कः । आऽशये । विश्वा । जातानि । एषाम् ।
परि । धामानि । मर्मृशत् । वरुणस्य । पुरः । गये । विश्वे ।
देवाः । अनु । व्रतम् । नभन्ताम् । अन्यके । समे ॥ ७ ॥

यः वरुणः आसुदिक्षु अङ्कः व्याप्तःसन् आतस्थे आभिमुख्येनावतिष्ठते यः वरुणः एषां शत्रूणां विश्वा सर्वाणि परिजातानि परितोभूतानि धामानि पुराणि मर्दयत् परिमृद्नातिवरुणस्य पुरोग-मे रथस्यपुरस्ताद्भवति तस्य वरुणस्य पुरस्ताद्विश्वे सर्वेदेवा व्रतं कर्मानुगच्छन्तीत्यर्थः। सिद्ध-मन्यत् ॥ ७ ॥

७. वरुण सारी दिशाओं को व्याप्त किये हुए हैं। वे शत्रुओं के चारों ओर फैले हुए नगरों का विनाश करते हैं। वरुण के रथ के सम्मुख सारे देवता कर्मानुष्ठान करते हैं। वे सारे शत्रुओं को मारें।

ससमुद्रोअपीच्यस्तुरोद्यामिवरोहतिनियदासुयजुर्दधे।
समायाअर्चिनापदास्तृणान्नाकमारुहन्नभ
न्तामन्यकेसमे ॥ ८ ॥

सः । समुद्रः । अपीच्यः । तुरः । द्याम्ऽइव । रोहति । नि ।
यत् । आसु । यजुः । दधे । सः । मायाः । अर्चिना । पदा ।
अस्तृणात् । नाकम् । आ । अरुहत् । नभन्ताम् । अन्यके । समे ॥ ८ ॥

यस्मादापः समुद्रवन्ति सवरुणः समुद्रोपीच्योन्तर्हितः तुरः क्षिप्रः द्यामिव यथा आदि-त्योद्यां रोहति तथा नाकं रोहति। अपिच यत् योवरुणः आसु दिक्षु यजुः यष्टव्योदानं निदधे निदधाति सवरुणः मायाः असुराणां माया अर्चिना अर्चिष्मता पदा स्थानेन तेजसेत्यर्थः अ-स्तृणात् समवाछिनत्ति नाकं स्वर्गमारुहदारोहति। सिद्धमन्यत् ॥ ८ ॥

८. समुद्र-स्वरूप वह वरुण अन्तर्हित होकर शीघ्र ही आदित्य के समान स्वर्गारोहण करते और चारों दिशाओं में प्रजा को दान देते हैं। वे द्युतिमान् पद के द्वारा माया का विनाश करते और स्वर्ग-गमन करते हैं। वे सारे शत्रुओं को मारें।

अथ नवमी—

यस्यश्वेताविचक्षणातिस्रोभूमीरधिक्षितः।
त्रिरुत्तराणिपप्रतुर्वरुणस्यध्रुवंसदःससप्ताना
मिरज्यतिनभन्तामन्यकेसमे ॥ ९ ॥

यस्य । श्वेता । विऽचक्षणा । तिस्रः । भूमीः । अधिऽक्षितः ।
त्रिः । उत्ऽतराणि । पप्रतुः । वरुणस्य । ध्रुवम् । सदः । सः ।
सप्तानाम् । इरज्यति । नभन्ताम् । अन्यके । समे ॥ ९ ॥

यस्य वरुणस्याधिक्षितौ अन्तरिक्षे अधिवसतः श्वेता श्वेतानि विचक्षणा तेजांसि तिस्रो भूमीः त्रिरुत्तराणि तिसृणां अधिस्थितानि भुवनानि पप्रुः प्रथयन्ति। यथाक्रमवर्णाः—तिस्रो भूमीर्धारयन्त्रीरुत द्यूनिति। तस्य वरुणस्य सदः स्थानं ध्रुवमचलमिति। किञ्च स वरुणः सप्तानां सिन्धूनामधिपतिरित्यर्थोऽभवति। सिद्धमन्यत् ॥ ९ ॥

९. अन्तरिक्ष में रहनेवाले जिन वरुण के शुभ्रवर्ण और विलक्षण तीन तेज तीनों भुवनों में प्रसिद्ध हैं, उन वरुण का स्थान अविचल है। वे सातों सिन्धु आदि नदियों के अधीश्वर हैं। वे सारे शत्रुओं को मारें।

यःश्वेताँअधिनिर्णिजश्चक्रेकृष्णाँअनुव्रता।
सधामपूर्व्यंममेयःस्कम्भेनविरोदसीअजोनद्याम
धारयन्नभन्तामन्यकेसमे ॥ १० ॥ २७ ॥

यः। श्वेतान्। अधिऽनिर्निजः। चक्रे। कृष्णान्। अनु। व्रता।
सः। धाम। पूर्व्यम्। ममे। यः। स्कम्भेन। वि। रोदसी इति।
अजः। न। द्याम्। अधारयत्। नभन्ताम्। अन्यके। समे ॥ १० ॥ २७ ॥

यो वरुणः निर्णिजः आत्मीयान् रश्मीन् दिवा श्वेतानधिचक्रे अधिकरोति तथा रात्रौ कृष्णान् चक्रे स वरुणोऽनु व्रता कर्माणि लक्षीकृत्योभयविधकर्मानुगुणं पूर्व्यं धामान्तरिक्षं दिवं च ममे निर्ममे। अपि च यः स्कम्भेनान्तरिक्षेण अजो न यथा आदित्यो द्यां धारयति तथा रोदसी द्यावापृथिव्यौ व्यधारयत् विधारयति स वरुण इत्यर्थः। सिद्धमन्यत् ॥ १० ॥

१०. जो दिन में अपनी किरणों को शुभ्र वर्ण और रात में कृष्ण-वर्ण करते हैं, उन्हीं वरुण ने अपने कर्म के लिए द्युलोक और अन्तरिक्ष लोक का निर्माण किया है। जैसे आदित्य द्युलोक को धारण करते हैं, वैसे ही वरुण ने अन्तरिक्ष के द्वारा द्यावापृथिवी को धारण किया है। वे सारे शत्रुओं को मारें। ॥ इति पञ्चमे तृतीये सप्तविंशो वर्गः ॥ २७ ॥

अस्तभ्नादिति षळृचं द्वादशं सूक्तं अर्चनाना ऋषिः काण्वो नाभाको वा ऋषिः उपरितनानाः आद्यस्तृचस्त्रैष्टुभो वरुणदेवत्यः द्वितीयस्तृचोऽनुष्टुभोऽश्विदेवताकः। तथा चानुक्रान्तम्—अस्तभ्नात् षळर्चनाना वा नैष्टुभमन्त्यस्तृच आश्विनमानुष्टुभमस्तभ्नादिति। सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः। वारुणे पशौ हविषो याज्या अस्तभ्नादिति। सूत्रितं च—अस्तभ्नाद्द्याममसुरो विश्ववेदा इत्येकादशिन इति। अग्नीषोमप्रणयनेऽप्येषोत्तरा परिधानीया। तथा च सूत्रितम्—अस्तभ्नाद्द्याममसुरो विश्ववेदा इति परिदध्यादुत्तरयावेति। एवा वन्दस्वेत्येषा वारुणे पशौ हविषोऽनुवाक्या। सूत्रितं च—एवा वन्दस्व वरुणं बृहन्तं यत्ता धाम नियतं नामानि हविषी द्वे। सोमप्रवहणेऽप्येषाभिप्रस्थितेन परिधानीया। सूत्रितं च—इमां धियं शिक्षमाणस्य देवेति तिसृभिः परिदध्यादिति।

१ ऋ० सं० २.५.७.

तत्र प्रथमा—

अस्तभ्नाद्द्यामसुरोविश्ववेदाअमिमीतवरिमाणंपृथिव्याः ।
आसीदद्विश्वाभुवनानिसम्राड्विश्वेत्तानिवरुणस्यव्रतानि ॥ १ ॥

अस्तभ्नात् । द्याम् । असुरः । विश्वऽवेदाः । अमिमीत ।
वरिमाणम् । पृथिव्याः । आ । असीदत् । विश्वा । भुवनानि ।
सम्ऽराट् । विश्वा । इत् । तानि । वरुणस्य । व्रतानि ॥ १ ॥

विश्ववेदा विश्वधनोऽसुरो बलवान् वरुणो द्यामस्तभ्नात् तथा पृथिव्याश्च वरिमाणं परिमाणममिमीत चक्रे । एवं निर्मितानि विश्वा सर्वाणि भुवनानि सम्राड् भूत्वा सीदद्व्याप्यतिष्ठत् । वरुणस्य तान्येतानि व्रतानि कर्माणि विश्वेत् विश्वान्येव अतोऽवर्णयितुमशक्यानीत्यर्थः ॥ १ ॥

१. सर्वज्ञ और बली (असुर) वरुण ने द्युलोक को रोक रक्खा था, पृथिवी के विस्तार का परिमाण किया था और सारे भुवनों के सम्राट् होकर आसीन हुए थे। वरुण के ऐसे अनेक कार्य हैं।

एवावन्दस्ववरुणंबृहन्तंनमस्याधीरममृतस्यगोपाम् ।
सनःशर्मत्रिवरूथंवियंसत्पातंनोद्यावापृथिवीउपस्थे ॥ २ ॥

एव । वन्दस्व । वरुणम् । बृहन्तम् । नमस्य । धीरम् । अमृतस्य ।
गोपाम् । सः । नः । शर्म । त्रिऽवरूथम् । वि । यंसत् ।
पातम् । नः । द्यावापृथिवी इति । उपऽस्थे ॥ २ ॥

हे स्तोतः बृहन्तं महान्तं वरुणमेवैवं वन्दस्व स्तुहि अमृतस्य गोपां गोपायितारं धीरं धीमन्तं वरुणं नमस्य नमस्कुरुष्व । स वरुणो नोऽस्मभ्यं त्रिवरूथं त्रिस्थानं शर्म गृहं वियंसत् प्रयच्छतु उपस्थे उपस्थाने वर्तमानान् नोऽस्मान् द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ पातं रक्षतम् ॥ २ ॥

२. स्तोता, इस प्रकार बृहत् वरुण की वन्दना करो। अमृत के रक्षक और प्राज्ञ (धीर) वरुण को नमस्कार करो। वरुण हमें तीन तल्लों का मकान दें। हम उनकी गोद में वर्तमान हैं। द्यावा-पृथिवी हमारी रक्षा करें।

अथ तृतीया—

इमांधियंशिक्षमाणस्यदेवक्रतुंदक्षंवरुणसंशिशाधि ।
ययातिविश्वादुरितातरेमसुतर्माणमधिनावंरुहेम ॥ ३ ॥

इमाम्। धियम्। शिक्षमाणस्य। देव। क्रतुम्। दक्षम्।
वरुण। सम्। शिशाधि। यया। अति। विश्वा। दुःऽइता।
तरेम। सुऽतर्माणम्। अधि। नावम्। रुहेम ॥ ३ ॥

हे देव द्योतमान वरुण इमां धियमिदं कर्म शिक्षमाणस्यानुतिष्ठतो मम क्रतुं प्रज्ञानं दक्षं बलं च संशिशाधि तीक्ष्णीकुरु यया नावा यज्ञरूपया विश्वा सर्वाणि दुरिता दुरितान्यतितरेम तां सुतर्माणं सुष्ठु तारयित्रीं यज्ञरूपां नावमधिरुहेम वयमारुहेम दुःखसागरतरणे हेतुत्वाद्यज्ञो नौरिति अत्रव्यपदिश्यते ॥ ३ ॥

३. दिव्य वरुण, कर्मानुष्ठान करनेवाले मेरे कर्म, प्रज्ञान और बल को तीक्ष्ण करो। जिसके द्वारा हम सारे दुष्कर्मों को लाँघ सकें, ऐसी सरलता से पार जानेवाली नौका पर हम चढ़ेंगे।

आवांग्रावाणोअश्विनाधीभिर्विप्राअचुच्यवुः।
नासत्यासोमपीतयेनभन्तामन्यकेसमे ॥ ४ ॥

आ। वाम्। ग्रावाणः। अश्विना। धीभिः। विप्राः। अचुच्यवुः।
नासत्या। सोमऽपीतये। नभन्ताम्। अन्यके। समे ॥ ४ ॥

हे नासत्या सत्यौ सत्यप्रणेतारौ वा। यथाह यास्कः—सत्यावेव नासत्यावित्यौर्णवाभः सत्यस्य प्रणेतारावितिं[1]। अश्विनाश्विनौ वां युवां सोमपीतये सोमस्य पानाय विप्राः प्राज्ञा ऋत्विजो ग्रावाणः सोमाभिषवपाषाणाश्च धीभिः कर्मभिः स्वस्वव्यापारैराचुच्यवुरभिगच्छन्ति। सिद्धमन्यत् ॥ ४ ॥

४. सत्यस्वरूप अश्विद्वय, प्राज्ञ ऋत्विक् (विप्र) और अभिषव के समस्त पाषाण, सोमपान के लिए, अपने-अपने कार्यों-द्वारा तुम्हारे अभिमुख जाते हैं। अश्विद्वय सारे शत्रुओं की हिंसा करें।

यथावामत्रिरश्विनागीर्भिर्विप्रोअजोहवीत्।
नासत्यासोमपीतयेनभन्तामन्यकेसमे ॥ ५ ॥

यथा। वाम्। अत्रिः। अश्विना। गीःऽभिः। विप्रः। अजोहवीत्।
नासत्या। सोमऽपीतये। नभन्ताम्। अन्यके। समे ॥ ५ ॥

हे नासत्यावश्विनौ वां युवां विप्रः प्राज्ञोऽत्रिर्यथा गीर्भिः स्तुतिभिः सोमपीतये अजोहवीत् तथाहमपि जोहवीमि ॥ ५ ॥

५. नासत्य अश्विद्वय, प्राज्ञ अत्रि ने जैसे स्तुति-द्वारा, सोमपान के लिए, तुम्हें बुलाया था, वैसे ही मैं बुलाता हूँ। अश्विद्वय सारे शत्रुओं को मारें।

---

१ नि० ६. १३.

अथ षष्ठी—

एवावामह्व ऊतये यथाहुवन्त मेधिराः ।
नासत्या सोमपीतये नभन्तामन्यके समे ॥ ६ ॥ २८ ॥

एव । वाम् । अह्वे । ऊतये । यथा । अहुवन्त । मेधिराः ।
नासत्या । सोमऽपीतये । नभन्ताम् । अन्यके ॥ समे ॥ ६ ॥ २८ ॥

इयं व्याख्यातचरा ॥ ६ ॥

६. नासत्यद्वय, मेधावियों ने जैसे सोमपान के लिए तुम्हें बुलाया था, वैसे ही मैं भी, रक्षा के लिए, बुलाता हूँ। अश्विद्वय सारे शत्रुओं को मारें।

॥ इति षष्ठस्य तृतीये अष्टाविंशो वर्गः ॥ २८ ॥

॥ इत्यष्टमे मंडले पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

षष्ठेऽनुवाके षट् सूक्तानि तत्रेमे विप्रस्येति त्रयस्त्रिंशदृचं प्रथमं सूक्तम् आंगिरसस्य विरूपस्यार्षं गायत्रमग्निदेवताकम् । तथा चानुक्रान्तम्—इमे त्रयस्त्रिंशद्विरूप आंगिरस आग्नेयं त्विति । प्रातरनुवाके आग्नेये क्रतौ गायत्रे छन्दसि आश्विनशस्त्रे चैतदादिके द्वे सूक्ते । सूत्रितं च—इमे विप्रस्येति सूक्ते इति । कारीर्यां वृष्टीष्ट्याः प्रथमाज्यभागस्याप्स्वग्न इति अनुवाक्या । तथा च सूत्रितम्—अप्स्वग्ने सधिष्टवाज्यभागावप्स्वग्ने सधिष्टवेति । आग्नीध्रस्य प्रातःसवने प्रस्थितयाज्या । सूत्रितं च—उक्षान्नाय वशान्नायेत्याग्नीध्रोऽभ्यवदीर्दि । अग्निवतीष्टौ त्वं ह्यग्न इत्येषा याज्या सूत्रितं च—त्वं ह्यग्ने अग्निना अग्ने त्वमस्मद्युयोध्यमीवा इति । अग्निमन्थने त्वेषा । सूत्रितं च—त्वं ह्यग्ने अग्निना तं मर्जयन्त सुक्रतुमि-ति । अग्नये कामाय पुरोडाशकपाले इष्टौ कृष्णं वा आंगिरस्वमित्येषानुवाक्या । सूत्रितं च—कृष्णं वा आंगिरस्व-मास्यामसंकामयमेलवोतीति कामयेति । अन्वाहिताग्नेः प्रयाणे समारोपणपक्षे अनयैकाहुतिः कर्तव्या । तथा च सूत्रितम्—कृष्णं वा आंगिरस्वमेति याज्याहुतिं हुत्वा समारोपयेदिति । वैधुताग्निना-ग्नीनां संसर्गे अग्नयेऽप्सुमतीष्टिः तत्र यदग्ने दिविजा इति याज्या । सूत्रितं च—यदग्ने दिविजा अस्य-प्सिर्होतासीदयमीस्मान्निति ।

[illegible]

इमे विप्रस्य वेधसोऽग्नेरस्तृतयज्वनः । गिरः स्तोमास ईरते ॥ १ ॥

इमे । विप्रस्य । वेधसः । अग्नेः । अस्तृतऽयज्वनः ।
गिरः । स्तोमासः । ईरते ॥ १ ॥

---

१ ऐ० आ० १, १०.

इमेस्मदीयाः स्तोमासः स्तोतारोविप्रस्य मेधाविनः वेधसोविधातुरस्तृतयज्वनोहिं-
सितयजमानस्याग्नेर्गिरः स्तुतीरीरते प्रेरयन्ति ॥ १ ॥

१. हमारे ये स्तोता अग्नि के लिए स्तुति करते हैं। अग्नि मेधावी और विधाता हैं। वे कभी यजमान की हिंसा नहीं करते।

अस्मै॑ ते प्रति॒हर्य॑ते॒ जात॑वेदो॒ विच॑र्षणे । अग्ने॒ जना॑मि सुष्टु॒तिम् ॥ २ ॥

अस्मै॑ । ते॒ । प्र॒ति॒ऽहर्य॑ते । जात॑ऽवेदः । विऽच॑र्षणे ।
अग्ने॑ । जना॑मि । सु॒ऽस्तु॒तिम् ॥ २ ॥

हे जातवेदः जातधन विचर्षणे विद्रष्टरग्ने अस्मै प्रतिहर्यते प्रयच्छते ते तुभ्यं सुष्टुतिं शोभनां स्तुतिं जनामि अंगिरसोहं जनयामि ॥ २ ॥

२. जातधन और विशेष दर्शक अग्नि तुम दान देनेवाले हो; इसलिए तुम्हारे लिए सुन्दर स्तुति उत्पन्न करता हूँ।

आ॒रो॒का इ॑व॒ घेदह॑ ति॒ग्मा अ॑ग्ने॒ तव॒ त्विषः॑ । द॒द्भिर्वना॑नि बप्सति ॥ ३ ॥

आ॒रो॒काःऽइ॑व । घ॒ । इत् । अह॑ । ति॒ग्माः । अ॒ग्ने॒ ।
तव॑ । त्विषः॑ । द॒त्ऽभिः । वना॑नि । ब॒प्स॒ति॒ ॥ ३ ॥

हे अग्ने तव तिग्मास्तीक्ष्णास्त्विषोदीप्तयः आरोकाइव आरोचमानाः पशवइव दद्भिर्द-
न्तैर्वनान्यरण्यानि बप्सति भक्षयन्ति घेदहेति पदं पूरकम् ॥ ३ ॥

३. अग्नि तुम्हारी तीखी ज्वालायें आरोचमान पशुओं के समान दाँतों के द्वारा अरण्य का भक्षण करती हैं।

अथ चतुर्थी—

हर॑यो धू॒मके॑तवो॒ वात॑जूता॒ उप॒ द्यवि॑ । यत॑न्ते॒ वृथ॑ग॒ग्नयः॑ ॥ ४ ॥

हर॑यः । धू॒मऽके॑तवः । वात॑ऽजूताः । उप॑ । द्यवि॑ ।
यत॑न्ते । वृथ॑क् । अ॒ग्नयः॑ ॥ ४ ॥

हरयोहरणशीला वातजूता वातप्रेरिता धूमकेतवो धूमध्वजा अग्नयः उपद्यव्यन्तरिक्षे वृथक् पृथग्यतन्ते गच्छन्ति । पृथगित्यनेन समानार्थं वृथगिति । पृथगित्येव वाजसनेयिनः पठन्ति ॥ ४ ॥

हरणशील, वायु-प्रेरित और धूम-ध्वज सारे अग्नि अन्तरिक्ष में अलग अलग जाते हैं।

अथ पञ्चमी—

एते त्ये वृथगग्नय इद्धासः समदृक्षत । उषसामिव केतवः ॥ ५॥ २९ ॥

एते । त्ये । वृथक् । अग्नयः । इद्धासः । सम् । अदृक्षत ।
उषसाम्ऽइव । केतवः ॥ ५ ॥ २९ ॥

एते त्ये एते अग्नयः पृथक्पृथगिद्धासोऽभिद्धोभिद्धिः समिद्धाःसन्तः उषसामिव केतवः उषसां प्रज्ञापकाइव समदृक्षत सम्यक्दृश्यन्ते ॥ ५ ॥

५. पृथक्-पृथक् समिद्ध ये अग्नि, होताओं के द्वारा, उषा के केतु के समान दिखाई दे रहे हैं।

॥ इति षष्ठस्य तृतीये एकोनत्रिंशोवर्गः ॥ २९ ॥

कृष्णा रजांसि पत्सुतः प्रयाणे जातवेदसः । अग्निर्यद्रोधति क्षमि ॥ ६॥

कृष्णा । रजांसि । पत्सुतः । प्रऽयाने । जातऽवेदसः ।
अग्निः । यत् । रोधति । क्षमि ॥ ६ ॥

जातवेदसोऽग्नेः प्रयाणे पत्सुतः पादोरजांसि पांसवः कृष्णा कृष्णानि भवन्ति । कदेत्यतआह क्षमि क्षमायां यदाग्निः रोधति शुष्कान्वनस्पतीन्निरुणद्धि ॥ ६ ॥

६. जातप्रज्ञ अग्नि जिस समय पृथिवी पर शुष्क काष्ठ का आश्रय करते हैं, उस समय अग्नि के प्रस्थान-काल में धूलियाँ काली हो जाती हैं।

अथ सप्तमी—

धासिं कृण्वान ओषधीर्बप्सदग्निर्न वायति । पुनर्यन्तरुणीरपि ॥ ७ ॥

धासिम् । कृण्वानः । ओषधीः । बप्सत् । अग्निः । न ।
वायति । पुनः । यन् । तरुणीः । अपि ॥ ७ ॥

अग्निरोषधीर्धासिमन्नं । धासिरित्यन्ननामसुपाठात् । कृण्वानः कुर्वन् बप्सत् भक्षयन् वायति न वाम्यति । पुनश्च तरुणीरोषधीरपि यन् गच्छन् भवति । भक्षयितुमिति शेषः ॥ ७ ॥

७. अग्नि ओषधियों को अन्न समझकर और उन्हें खाकर शान्त नहीं होते वे तरुण ओषधियों के प्रति जाते हैं।

अथाष्टमी—

जिह्वाभिरह नन्नमदर्चिषा जञ्जणाभवन् । अग्निर्वनेषु रोचते ॥ ८ ॥

जिह्वाभिः । अह॑ । नंनमत् । अ॒र्चिषा॑ । ज॒ञ्ज॒णा॒ऽभवन् ।
अ॒ग्निः । वनेषु । रो॒च॒ते॒ ॥ ८ ॥

अग्निर्जिह्वाभिरह ज्वालाभिरेव । नंनमत्* अत्यन्तं वनस्पतीनत्यन्तं भक्षयन् । अर्चिषा तेजसा जंजणाभवन् ज्वलन् जञ्जणाभवन् मल्मलाभवन्निति ज्वलतिकर्मसु पाठात् वनेष्वरण्येषु रोचते प्रकाशते ॥ ८ ॥

८. अग्नि जिह्वा के द्वारा वनस्पतियों को नवाकर अथवा भक्षण कर तेज के द्वारा प्रज्वलित होकर वन में शोभा पाते हैं।

अ॒प्स्व॑ग्ने॒सधि॒ष्टव॒सौष॑धी॒रनु॑रुध्यसे । गर्भे॒सञ्जा॑यसे॒पुनः॑ ॥ ९ ॥

अ॒प्ऽसु । अग्ने॑ । सधिः॑ । तव॑ । सः । ओष॑धीः । अनु॑ ।
रु॒ध्य॒से॒ । गर्भे॑ । सन् । जा॒य॒से॒ । पु॒न॒रिति॑ ॥ ९ ॥

हे अग्ने तस्य तवाप्सु सधिः प्रवेशस्थानं सत्वमोषधीरनुरुध्यसे अनुरुणत्सि पुनश्च तासां भूमिष्ठानां गर्भेसन् भवन् जायसे प्रादुर्भवसि ॥ ९ ॥

९. अग्नि जल के बीच में तुम्हारे प्रवेश का स्थान है। तुम ओषधियों को रोकते और पुनः उन्हीं के गर्भ में जन्म ग्रहण करते हो।

उद॑ग्ने॒तव॒तद्घृ॒ताद॒र्चीरो॑चत॒आहु॑तम् । निंसा॑नं॒जुह्वो॒॑मुखे॑ ॥ १० ॥ २० ॥

उत् । अ॒ग्ने॒ । तव॑ । तत् । घृ॒तात् । अ॒र्चिः । रो॒च॒ते॒ ।
आऽहु॑तम् । निंसा॑नम् । जु॒ह्वः॑ । मुखे॑ ॥ १० ॥ २० ॥

हे अग्ने तव घृतादाहुतं घृतेनाहुतं जुह्वोहोमसाधनभूतायाः स्रुचोमुखे निंसानं लिहानं तदर्चिः उद्रोचते प्रकाशते ॥ १० ॥

१०. अग्नि, घृत-द्वारा आहूत जुहू (स्रुक्) के मुँह को तुम चाटते हो। तुम्हारी शिखा शोभा पाती है।

॥ इति षष्ठस्य तृतीये विंशोवर्गः ॥ २० ॥

अथैकादशी—

उ॒क्षान्ना॑यव॒शान्ना॑य॒सोम॑पृष्ठायवे॒धसे॑ । स्तोमै॑र्वि॒धेमा॒ग्नये॑ ॥ ११ ॥

उ॒क्षऽअ॑न्नाय । व॒शाऽअ॑न्नाय । सोम॑ऽपृष्ठाय । वे॒धसे॑ ।
स्तोमैः॑ । वि॒धे॒म॒ । अ॒ग्नये॑ ॥ ११ ॥

* नंनमत्—वनस्पतीन् अत्यन्तं नमयन् इति पुस्तकान्तरे.

उक्षान्नाय उक्षा अन्नं अदनीयं हविर्यस्यासावुक्षान्नस्तस्मै वशान्नाय वशा अन्नं यस्यासौ वशान्नस्तस्मै सोमपृष्ठाय सोमयुक्तपृष्ठाय वेधसे विधात्रे कामानामग्नये स्तोमैर्विधेम परिचरेम ॥ ११ ॥

११. जो हव्य भक्षणीय है और जिनका भक्ष अभिलषणीय है, उन्हीं सोम-पृष्ठ और अभीष्ट-विधाता अग्नि की हम, स्तोत्र-द्वारा, परिचर्या करते हैं।

अथ द्वादशी—

उतत्वानमसावयंहोतर्वरेण्यक्रतो । अग्नेसमिद्भिरीमहे ॥ १२ ॥

उत । त्वा । नमसा । वयम् । होतः । वरेण्यक्रतो इति वरेण्यऽक्रतो । अग्ने । समित्ऽभिः । ईमहे ॥ १२ ॥

उतापि च हे होतर्देवानां ह्वातर्वरेण्यक्रतो वरणीयप्रज्ञाग्ने त्वा त्वां वयमाङ्गिरसाः नमसानेन हविषा समिद्भिश्चेमहे याचामहे ॥ १२ ॥

१२. देवों को बुलानेवाले और वरणीय-प्रज्ञ अग्नि, नमस्कार और समिधा प्रदान करके तुमसे हम याचना करते हैं।

उतत्वांभृगुवच्छुचेमनुष्वदग्नआहुत । अङ्गिरस्वद्धवामहे ॥ १३ ॥

उत । त्वा । भृगुऽवत् । शुचे । मनुष्वत् । अग्ने । आऽहुत । अङ्गिरस्वत् । हवामहे ॥ १३ ॥

हे शुचे स्वभावतः शुद्धाहुताग्ने त्वा त्वां भृगुवत् यथा भृगुस्तथा । मनुष्वत् यथा च मनुस्तथा अङ्गिरस्वदङ्गिरोवच्च हवामहे ॥ १३ ॥

१३. शुद्ध और आहूत अग्नि, हम तुम्हें भृगु और मनु के समान बुलाते हैं।

अथ चतुर्दशी—

त्वंह्यग्नेअग्निनाविप्रोविप्रेणसन्त्सता।सखासख्यासमिध्यसे ॥ १४॥

त्वम् । हि । अग्ने । अग्निना । विप्रः । विप्रेण । सन् । सता । सखा । सख्या । सम्ऽइध्यसे ॥ १४ ॥

हे अग्ने विप्रो मेधावी सन् विद्यमानः सखा च त्वं विप्रेण सता सख्या अग्निना समिध्यसे । तथा च ब्राह्मणम्—त्वंह्यग्नेअग्निना विप्रोविप्रेणसन्त्सतेति विप्रश्चरोविप्रश्चरः सञ्चिवरः सञ्चिवरः सखासख्यासमिध्यस इत्येषह्वा अस्यस्वः सर्वोऽपि ॥ १४ ॥

१४. अग्नि, तुम विप्र, साधु और सखा हो। तुम विप्र, साधु और सखा अग्नि की सहायता से दीप्त होते हो।

---

१ ऐ० ब्रा० १. १६।

अथ पञ्चदशी—

सत्वंविप्रा॑यदा॒शुषे॑र॒यिंदे॑हिसह॒स्रिण॑म्। अग्ने॑वी॒रव॑ती॒मिष॑म्॥१५॥३१॥

सः। त्वम्। विप्रा॑य। दा॒शुषे॑। र॒यिम्। दे॒हि॒। स॒ह॒स्रिण॑म्।
अग्ने॑। वी॒रऽव॑तीम्। इष॑म्॥ १५॥ ३१

हे अग्ने सः प्रसिद्धस्त्वं विप्राय मेधाविने दाशुषे हविर्षां प्रदात्रे यजमानाय सहस्रिणं स-हस्रसंख्याकमपरिमितं रयिं धनं वीरवतीं पुत्रपौत्रादिसहितमिषमन्नं च देहि ॥ १५ ॥

१५. अग्नि, तुम हव्यदाता मेधावी को सहस्र-संख्यक धन और वीर पुत्रादि से युक्त अन्न दो। ॥ इति चतुर्थस्य तृतीये एकत्रिंशोवर्गः ॥ ३१ ॥

अग्ने॑भ्रातः॒सह॑स्कृत॒रोहि॑दश्व॒शुचि॑व्रत। इ॒मंस्तोमं॑जुषस्वमे॥ १६॥

अग्ने॑। भ्रात॒रिति॑। सह॒ऽकृत। रोहि॑त्ऽअश्व। शुचि॑ऽव्रत।
इ॒मम्। स्तोम॑म्। जु॒षस्व॒। मे॒॥ १६॥

हे अग्ने भ्रातः भ्रातृवद्यजमानानां मित्रभूत सहस्कृत सहसा बलेनकृत रोहिदश्व लोहि-तवर्णाश्व शुचिव्रत शुद्धकर्मन्नग्ने आङ्गिरसस्य मे मम इमं स्तोमं जुषस्व सेवस्व ॥ १६ ॥

१६. यजमानों के भ्रातृ-भूत, बल के द्वारा उत्पादित, रोहित नामक अश्ववाले और शुद्ध-कर्मा अग्नि, हमारे स्तोत्र का आश्रय करो।

उ॒तत्वा॑ग्ने॒मम॒स्तुतो॑वा॒श्राय॑प्रति॒हर्य॑ते। गो॒ष्ठंगाव॑इवाशत॥ १७॥

उ॒त। त्वा॒। अ॒ग्ने॒। मम॑। स्तुत॑ः। वा॒श्राय॑। प्र॒ति॒ऽहर्य॑ते।
गो॒ऽस्थम्। गाव॑ःऽइव। आ॒श॒त॥ १७॥

उतापिच हे अग्ने त्वा त्वां ममाङ्गिरसस्य स्तुतः स्तुतयः वाश्राय शब्दनशीलाय वत्साय प्रति-हर्यते पयःकामयमानाय दोग्धुं गोष्ठं गावश्च यथा गावःप्रविशन्ति तथा आशत प्राप्नुवन्ति॥१७॥

१७. अग्नि, हमारी स्तुतियाँ तुम्हारे पास जा रही हैं। इसी प्रकार गायें उत्सुक होकर और बोलते हुए, बछड़ों के लिए, गोशाला में जाती हैं।

अथाष्टादशी—

तुभ्यं॒ता अ॑ङ्गिरस्तम॒विश्वा॑ःसुक्षि॒तय॒ःपृथ॑क्। अग्ने॒कामा॑ययेमिरे॥ १८॥

तुभ्यम् । ताः । अङ्गिरःऽतम । विश्वाः । सुऽक्षितयः ।
पृथक् । अग्ने । कामाय । येमिरे ॥ १८ ॥

हे अङ्गिरस्तम अङ्गिरसां श्रेष्ठाग्ने तुभ्यं विश्वाः सर्वास्ताः प्रसिद्धाः सुक्षितयः प्रजाः कामायात्मनः कामसिद्ध्यर्थं पृथग्येमिरे नियच्छन्ति ॥ १८ ॥

१८. अग्नि, तुम अङ्गिरा लोगों में श्रेष्ठ हो। सारी प्रजायें अभिलषित सिद्धि के लिए तुम्हारे प्रति आसक्त होती हैं।

अग्निंधीभिर्मनीषिणोमेधिरासोविपश्चितः ।
अद्मसद्यायहिन्विरे ॥ १९ ॥

अग्निम् । धीभिः । मनीषिणः । मेधिरासः । विपःऽचितः ।
अद्मऽसद्याय । हिन्विरे ॥ १९ ॥

मनीषिणो मनसईश्वराः मेधिरासो मेधाविनो विपश्चितः प्राज्ञाः यजमाना धीभिः कर्मभिरद्मसद्यायान्नस्य भजनायाग्निं हिन्विरे प्रीणयन्ति ॥ १९ ॥

१९. मनीषी, प्राज्ञ और मेधावी लोग, अन्न-प्राप्ति के लिए, अग्नि को प्रसन्न करते हैं। अथ विंशी—

तंत्वामज्मेषुवाजिनंतन्वानाअग्नेअध्वरम् ।
वह्निंहोतारमीळते ॥ २० ॥ ३२ ॥

तम् । त्वाम् । अज्मेषु । वाजिनम् । तन्वानाः । अग्ने ।
अध्वरम् । वह्निम् । होतारम् । ईळते ॥ २० ॥ ३२ ॥

हे अग्ने वाजिनं बलिनं वह्निं हविषां वोढारं होतारं देवानां ह्वातारं तं प्रसिद्धं त्वामज्मेषु गृहेषु अध्वरं यज्ञं तन्वाना विस्तारयन्तो यजमाना ईळते स्तुवन्ति ॥ २० ॥

२०. अग्नि, तुम बलवान्, हव्यवाहक, होता और प्रसिद्ध हो। जो स्तोता गृह में यज्ञ का विस्तार करते हैं, वे तुम्हारा स्तव करते हैं।

॥ इति षष्ठस्य तृतीये द्वात्रिंशोवर्गः ॥ ३२ ॥

अथैकविंशी—

पुरुत्राहिसदृङ्ङसिविशोविश्वाअनुप्रभुः ।
समत्सुत्वाहवामहे ॥ २१ ॥

पुरुऽत्रा। हि। सुऽदृङ्। असि। विशः। विश्वाः। अनु।
प्रऽभुः। समत्ऽसु। त्वा। हवामहे ॥ २१ ॥

हे अग्ने त्वं हि यतः प्रभु प्रभुः सुलोपश्छान्दसः पुरुत्रा बहुषु प्रदेशेषु विश्वाः सर्वावि-शः प्रजाः अनु सदृङ् समानदर्शनस्त्वमसि तस्मात्त्वां समत्सु संग्रामेषु हवामहे ह्वयामः ॥ २१ ॥

२१. अग्नि, तुम प्रभु और सर्वत्र सभी प्रजा के लिए समदर्शी हो; इसलिए हम तुम्हें संग्राम में बुलाते हैं।

तमीळिष्व॒य आहु॑तो॒ऽग्निर्वि॒भ्राज॑ते घृ॒तैः।
इ॒मं नः॑ शृणव॒द्धव॑म् ॥ २२ ॥

तम्। ई॒ळि॒ष्व॒। यः। आऽहु॑तः। अ॒ग्निः। वि॒ऽभ्राज॑ते।
घृ॒तैः। इ॒मम्। नः॒। शृ॒ण॒व॒त्। हव॑म् ॥ २२ ॥

योऽग्निः घृतैः सहाहुतो विभ्राजते यश्च नोऽस्माकं इमं हवमाह्वानं शृणवच्छृणोति यज-मानमीळिष्व स्तुहि ॥ २२ ॥

२२. घृत-द्वारा आहूत होकर अग्नि शोभा पाते हैं। जो अग्नि हमारे आह्वान को सुनते हैं, उनकी स्तुति करो।

तं त्वा॑ व॒यं ह॑वामहे शृ॒ण्वन्तं॑ जा॒तवे॑दसम्।
अग्ने॒ घ्नन्त॒मप॒ द्विषः॑ ॥ २३ ॥

तम्। त्वा॒। व॒यम्। ह॒वा॒म॒हे॒। शृ॒ण्वन्त॑म्। जा॒तऽवे॑दसम्।
अग्ने॑। घ्नन्त॑म्। अप॑। द्विषः॑ ॥ २३ ॥

हे अग्ने जातवेदसं जातधनं जातप्रज्ञं वा द्विषः शत्रूनपघ्नन्तं हिंसन्तं शृण्वन्तमस्मदीयमा-ह्वानं शृण्वन्तं च त्वा त्वां वयमाङ्गिरसा हवामहे ॥ २३ ॥

२३. अग्नि, तुम जातधन, शत्रु-हिंसक और हमारा आह्वान सुनने-वाले हो; इसलिए तुम्हें हम बुलाते हैं।

अथ चतुर्विंशी—

वि॒शां राजा॑नम॒द्भुत॒मध्य॑क्षं॒ धर्म॑णामि॒मम्।
अ॒ग्निमी॑ळे॒ स उ॑ श्रवत् ॥ २४ ॥

---

१ संहितायां पदकाले च प्रभुशब्दं सविसर्गं पठन्ति वैदिकाः। भाष्यकारेण तु सुलोपश्छान्दसइत्युक्तं इदं विचारणीयम्.

विशाम् । राजानम् । अद्भुतम् । अधिऽअक्षम् । धर्मणाम् ।
इमम् । अग्निम् । ईळे । सः । ऊँ इति । श्रवत् ॥ २४ ॥

विशां प्रजानां राजानमीश्वरं अद्भुतं महान्तं धर्मणां कर्मणामध्यक्षमनुसंधातारं इममग्निं ईळे स्तौमि । स च सएवाग्निः श्रवदस्मदीयां स्तुतिं शृणोतु ॥ २४ ॥

२४. मनुष्यों के ईश्वर, महान् और कर्मों के अध्यक्ष इन अग्नि की मैं स्तुति करता हूँ। वे सुनें।

अग्निंविश्वायुवेपसंमर्यंनवाजिनंहितम् ।
सप्तिंनवाजयामसि ॥ २५ ॥ २२ ॥

अग्निम् । विश्वायुऽवेपसम् । मर्यम् । न । वाजिनम् । हितम् ।
सप्तिम् । न । वाजयामसि ॥ २५ ॥ २२ ॥

विश्वायुवेपसं सर्वगतबलमग्निं वाजिनं बलिनं मर्यं न मनुष्यमिव । हितं सप्तिं न अश्वमिव वाजयामसि स्तुतिभिर्हविर्भिश्च बलिनं कुर्मः ॥ २५ ॥

२५. सर्वत्रगामी बलवाले, शक्तिशाली और मनुष्यों के समान हितकर अग्नि को, अश्व के समान, हम बली करेंगे।

॥ इति षष्ठस्य तृतीये द्वाविंशोवर्गः ॥ २२ ॥

अथ षड्विंशी—

घ्नन्मृध्राण्यपद्विषोदहन्रक्षांसिविश्वहा ।
अग्नेतिग्मेनदीदिहि ॥ २६ ॥

घ्नन् । मृध्राणि । अप । द्विषः । दहन् । रक्षांसि । विश्वहा ।
अग्ने । तिग्मेन । दीदिहि ॥ २६ ॥

हे अग्ने त्वं मृध्राणि हिंसकान् द्विषोद्वेष्टॄनपघ्नन् हिंसन् विश्वहा सर्वदा रक्षांसि च दहन् तिग्मेन तीक्ष्णेन तेजसा दीदिहि दीप्यस्व ॥ २६ ॥

२६. अग्नि, तुम हिंसकों को मारकर और राक्षसों को जलाकर तीक्ष्ण तेज के द्वारा दीप्त होओ। अथ सप्तविंशी—

यंत्वाजनासइन्धतेमनुष्वदङ्गिरस्तम ।
अग्नेसबोधिमेवचः ॥ २७ ॥

यम् । त्वा । जनासः । इन्धते । मनुष्वत् । अङ्गिरःऽतम ।
अग्ने । सः । बोधि । मे । वचः ॥ २७ ॥

हे अङ्गिरस्तमाग्ने यं त्वा त्वां जनासो जनाः मनुष्वद् यथामनुस्तथा इन्धते दीपयन्ति सत्वं मे मदीयं वचः स्तुतिं बोधि बुध्यस्व ॥ २७ ॥

२७. अङ्गिरा लोगों में श्रेष्ठ अग्नि, मनुष्य लोग तुम्हें मनु के समान दीप्त करते हैं। तुम मनुष्य के समान मेरी स्तुति को समझो।

यदग्नेदिविजाअस्यप्सुजावासहस्कृत ।
तंत्वागीर्भिर्हवामहे ॥ २८ ॥

यत् । अग्ने । दिविऽजाः । असि । अप्सुऽजाः । वा ।
सहःऽकृत । तम् । त्वा । गीःऽभिः । हवामहे ॥ २८ ॥

हे अग्ने यद्यस्त्वं दिविजा दिविभवोसि भवसि अप्सुजा वान्तरिक्षभावश्च भवसि सहस्कृत सहसा बलेन कृतश्चासि तं त्वा त्वामग्निं गीर्भिः स्तुतिभिर्हवामहे ह्वयामः ॥ २८ ॥

२८. अग्नि, तुम स्वर्गीय और अन्तरिक्षजन्य बल के द्वारा सहसा उत्पन्न किये गये हो। तुम्हें स्तुति-द्वारा हम बुलाते हैं।

तुभ्यंघेत्तेजनाइमेविश्वाःसुक्षितयःपृथक् ।
धासिंहिन्वन्त्यत्तवे ॥ २९ ॥

तुभ्यम् । घ । इत् । ते । जनाः । इमे । विश्वाः । सुऽक्षितयः ।
पृथक् । धासिम् । हिन्वन्ति । अत्तवे ॥ २९ ॥

हे अग्ने तुभ्यं घ इव त्वदर्थमेव ते इमे मया दृश्यमाना जना विश्वाः सर्वाः सुक्षितयः प्रजाश्च धासिमन्नं हविरत्तवे अदनाय पृथक्हिन्वन्ति प्रेरयन्ति ॥ २९ ॥

२९. ये सब लोग और सारी प्रजा तुम्हें खाने के लिए पृथक्-पृथक् हवीरूप अन्न देते हैं।

अथ त्रिंशी—

तेघेदग्नेस्वाध्योहाविश्वानृचक्षसः ।
तरन्तःस्याममदुर्गहा ॥ ३० ॥ ३५ ॥

ने । घ । इत् । अग्ने । सुऽआध्यः । अहा । विश्वा ।
नृऽचक्षसः । तरन्तः । स्याम । दुःऽगहा ॥ ३० ॥ ३४ ॥

हे अग्ने घेघेत् त्वदर्थमेव खलु वयं स्वाध्यः सुकर्माणः सन्तः विश्वा विश्वान्यहा अहानि नृचक्षसोऽग्नेरस्य दुर्गहा दुःखेन गाहयितव्यानि तरन्तः स्याम भवेम ॥ ३० ॥

३०. अग्नि, तुम्हारे ही लिए हम सुकृती और सर्वदर्शी होकर सारे दुर्गम स्थानों को पार करेंगे।

॥ इति षष्ठस्य तृतीये चतुस्त्रिंशोवर्गः ॥ ३४ ॥

अथैकत्रिंशी—

अग्निमन्द्रंपुरुप्रियंशीरंपावकशोचिषम् ।
हृद्भिर्मन्द्रेभिरीमहे ॥ ३१ ॥

अग्निम् । मन्द्रम् । पुरुऽप्रियम् । शीरम् । पावकऽशोचिषम् ।
हृत्ऽभिः । मन्द्रेभिः । ईमहे ॥ ३१ ॥

मन्द्रं मादनं पुरुप्रियं बहुप्रियं शीरं यज्ञेषु शयनशीलं पावकशोचिषं पावकदीप्तिं अग्निं हृद्भिर्मनोहरैर्मन्द्रेभिर्मादनैः स्तोत्रैः ईमहे याचामहे ॥ ३१ ॥

३१. अग्नि प्रसन्न, बहु-प्रिय, यज्ञ में शयनशील और पवित्र दीप्ति से युक्त हैं। हम हर्षयुक्त स्तोत्र से उनसे याचना करते हैं।

सत्वमग्नेविभावसुःसृजन्त्सूर्योनरश्मिभिः ।
शर्धन्तमांसिजिघ्नसे ॥ ३२ ॥

सः । त्वम् । अग्ने । विभाऽवसुः । सृजन् । सूर्यः । न ।
रश्मिऽभिः । शर्धन् । तमांसि । जिघ्नसे ॥ ३२ ॥

हे अग्ने विभावसुर्दीप्तिरोचनः सः प्रसिद्धस्त्वं सृजन्नुद्यन् सूर्यो न यथा सूर्यस्तथा रश्मिभिः शर्धन् बलं कुर्वन् तमांसि जिघ्नसे नाशयसि ॥ ३२ ॥

३२. अग्नि, तुम दीप्ति-रोचक हो। सूर्य के समान तुम किरणों के द्वारा बल का विस्तार करते हुए अन्धकार का विनाश करते हो।

तत्तेसहस्वईमहेदात्रंयन्नोपदस्यति ।
त्वदग्नेवार्यंवसु ॥ ३३ ॥ ३५ ॥

तत्। ते। सहस्वः। ईमहे। दात्रम्। यत्। न। उपऽदस्यति।
त्वत्। अग्ने। वार्यम्। वसु॥ ३३॥ ३५॥

हे सहस्वो बलवन्नग्ने ते तव यद्दात्रं नोपदस्यति नोपक्षीयते तद्दात्रं दातव्यं वार्यं वरणीयं वसु धनं त्वत् त्वत्त ईमहे याचामहे ॥ ३३ ॥

३३. बली अग्नि, तुम्हारा जो दान-योग्य और वरणीय धन है, वह क्षीण नहीं होता। उसे हम तुमसे माँगते हैं।

॥ इति षष्ठस्य तृतीये पञ्चत्रिंशोवर्गः॥ ३५ ॥

समिधाग्निमिति त्रिंशदृचं द्वितीयं सूक्तं आङ्गिरसस्य विरूपस्यार्षं गायत्रमपरिभाषया गायत्रमाग्नेयम्। तथा चानुक्रम्यते—समिधाग्निं त्रिंशदिति। प्रातरनुवाके गायत्रेछन्दस्याश्विनशस्त्रे चेदं विनियुक्तम्। महाव्रते समिधाग्निमित्याद्यास्तिस्रः सामिधेन्यः। तथा च पञ्चमारण्यके सूत्रितम्—समिधाग्निमिति चतस्रोविश्वकर्मणकश्च इति। आतिथ्यायां समिधाग्निमित्येषा प्रथमाज्यभागस्यानुवाक्या। सूत्रितं च—समिधाग्निं दुवस्यताप्यायस्वसमेतु त इति। अमावास्यायां प्रथमाज्यभागस्यानुवाक्या। सूत्रितं च—वृधन्वन्तावमावास्यायामग्निः प्रत्नेन मन्मनेति। दर्शपूर्णमासयोराग्नेयस्यानुवाक्या अग्निर्मूर्धेत्येषा सूत्रितं च—अग्निर्मूर्धा भुवो यज्ञस्येति। मूर्धन्वद्गुणस्याग्नेरप्येषैवानुवाक्या सूत्रितं च—नित्ये मूर्धन्वद् इति। पवमानेष्टिषु द्वितीयस्यामिष्टौ अग्नेः शुचेरनुवाक्या अग्निः शुचिव्रततम इत्येषा। सूत्रितं च अग्निः शुचिव्रततम उदग्ने शुचयस्तवेति।

तत्र प्रथमा—

समिधाग्निंदुवस्यतघृतैर्बोधयतातिथिम्।
आस्मिन्हव्याजुहोतन॥ १॥

सम्ऽइधा। अग्निम्। दुवस्यत। घृतैः। बोधयत।
अतिथिम्। आ। अस्मिन्। हव्या। जुहोतन॥ १॥

हे ऋत्विजोऽतिथिमतिथिवत्पूज्यमग्निं समिधा दुवस्यत परिचरत। घृतैर्दीप्तिसाधनैराज्यैर्बोधयत च। अस्मिन्समिद्धेऽग्नौ हव्या हवींष्याजुहोतनाजुहुत च ॥ १ ॥

१. ऋत्विको, अतिथि के समान अग्नि की, हव्य-द्वारा, परिचर्या करो। हव्य-द्वारा जगाओ, अग्नि में आहुति गिराओ।

अथ द्वितीया—

अग्नेस्तोमंजुषस्वमेवर्धस्वानेनमन्मना।
प्रतिसूक्तानिहर्यनः॥ २॥

अग्ने । स्तोमम् । जुषस्व । मे । वर्धस्व । अनेन ।
मन्मना । प्रति । सुऽउक्तानि । हुर्य । नः ॥ २ ॥

हे अग्ने मे आङ्गिरसस्य मम स्तोमं स्तोत्रं जुषस्व सेवस्व अनेन मन्मना मननीयेन स्तोत्रेण वर्धस्व च । नोऽस्माकं सूक्तानि प्रतिहर्य कामय च ॥ २ ॥

२. अग्नि, हमारे स्तोत्र का सेवन करो। इस मनोहर स्तोत्र-द्वारा बढ़ो। हमारे सूक्त की कामना करो।

अग्निंदूतंपुरोदधेहव्यवाहमुपंब्रुवे ।
देवाँआसादयादिह ॥ ३ ॥

अग्निम् । दूतम् । पुरः । दधे । हव्यऽवाहम् ।
उप । ब्रुवे । देवान् । आ । सादयात् । इह ॥ ३ ॥

दूतं देवानां हव्यवाहं हविषां वोढारं चाग्निं पुरोदधे पुरस्करोमि उपब्रुवे उपस्तौमि च । सोऽग्निरिहयज्ञे देवानासादयादासादयतु ॥ ३ ॥

३. देवों के दूत और हव्यवाहक अग्नि को मैं सम्मुख स्थापित करता हूँ। उनकी स्तुति करता हूँ। वे यज्ञ में देवों को बुलावें।

अथ चतुर्थी—

उत्तेबृहन्तोअर्चयःसमिधानस्यदीदिवः ।
अग्नेशुक्रासईरते ॥ ४ ॥

उत् । ते । बृहन्तः । अर्चयः । सम्ऽइधानस्य ।
दीदिऽवः । अग्ने । शुक्रासः । ईरते ॥ ४ ॥

हे दीदिवोदीप्ताग्ने समिधानस्य समिध्यमानस्य ते तव बृहन्तोमहान्तः शुक्रासोऽत्युज्ज्वलाः अर्चयः दीप्तयः उदीरयते उद्गच्छन्ति ॥ ४ ॥

४. दीप्त अग्नि, तुम्हारे प्रज्वलित होने पर तुम्हारी महती और उज्ज्वल ज्वालायें ऊपर उठती हैं।

अथ पञ्चमी—

उपत्वाजुह्वोममघृताचीर्यन्तुहर्यत ।
अग्नेहव्याजुषस्वनः ॥ ५ ॥ ३६ ॥

उप॑ । त्वा॒ । जु॒ह्वः॑ । मम॑ । घृ॒ताचीः॑ । य॒न्तु॒ । ह॒र्य॒त॒ ।
अग्ने॑ । ह॒व्या । जु॒ष॒स्व॒ । नः॒ ॥ ५ ॥ २६

हे हर्यत कामयमानाग्ने मम मदीया घृताचीर्घृतमञ्चन्त्यो जुह्वः स्रुचस्त्वा त्वामुपयन्तु नो-स्माकं हव्या हव्यानि जुषस्व सेवस्व च ॥ ५ ॥

५. अभिलाषी अग्नि, हमारी घी देनेवाली स्रुक तुम्हारे पास आवें। तुम हमारे हव्य का सेवन करो।

॥ इति षष्ठस्य तृतीये षड्विंशोवर्गः ॥ २६ ॥

अथ षष्ठी—

म॒न्द्रंहोता॑रमृ॒त्विजं॑चि॒त्रभा॑नुंवि॒भाव॑सुम् ।
अ॒ग्निमी॑ळे॒सउ॑श्रवत् ॥ ६ ॥

म॒न्द्रम् । होता॑रम् । ऋ॒त्विज॑म् । चि॒त्रऽभा॑नुम् । वि॒भाऽव॑सुम् ।
अ॒ग्निम् । ई॒ळे॒ । सः । ऊँ इति॑ । श्र॒व॒त् ॥ ६ ॥

मन्द्रं मादनं होतारं देवानामाह्वातारमृत्विजमृत्वौ यष्टव्यं चित्रभानुं चित्रदीप्तिं विभावसुं दीप्तिधनमग्निमीळे स्तौमि । सोग्निः श्रवदस्मदीयां स्तुतिं शृणोत्वेव ॥ ६ ॥

६. मैं प्रसन्न होता, ऋत्विक्, विलक्षण-दीप्ति और दीप्ति धन (विभावसु) अग्नि की स्तुति करता हूँ। वे मेरी स्तुति को सुनें।

प्र॒त्नंहोता॑रमीड्यं॒जुष्ट॑म॒ग्निंक॒विक्र॑तुम् ।
अ॒ध्व॒राणा॑मभि॒श्रिय॑म् ॥ ७ ॥

प्र॒त्नम् । होता॑रम् । ईड्य॑म् । जुष्ट॑म् । अ॒ग्निम् ।
क॒विऽक्र॑तुम् । अ॒ध्व॒राणा॑म् । अ॒भि॒ऽश्रिय॑म् ॥ ७ ॥

प्रत्नं पुराणं होतारं देवानामाह्वातारं ईड्यं स्तुत्यं जुष्टं प्रीतं सेवितं वा कविक्रतुं क्रांतकर्माणं अध्वराणां यज्ञानामभिश्रियमभिश्रयितारं अग्निमीळे स्तौमि ॥ ७ ॥

७. अग्नि प्राचीन, होता, स्तुतियोग्य, प्रीत, कवि, कार्यकर्त्ता और यज्ञ में आश्रित हैं। उनकी मैं स्तुति करता हूँ।

अथाष्टमी—

जु॒षा॒णोअ॑ङ्गिरस्तमे॒माह॒व्यान्या॑नु॒षक् । अग्ने॑य॒ज्ञंन॑य॒क्रतु॒था ॥ ८ ॥

जुषाणः । अङ्गिरःऽतम । इमा । हव्यानि । आनुषक् ।
अग्ने । यज्ञम् । नय । ऋतुऽथा ॥ ८ ॥

हे अङ्गिरस्तमाङ्गिरसां श्रेष्ठाग्ने इमा इमान्यस्मदीयानि हव्यानि हवींष्यानुषगनुषक्तं यथाभवति तथा जुषाणः सेवमानोभव । ऋतुथा कालेकाले यज्ञं च नय ॥ ८ ॥

८. अङ्गिरा लोगों में श्रेष्ठ अग्नि, क्रमशः इन हव्यों का सेवन करो। समय-समय पर यज्ञ को सुसम्पन्न करो।

समिधानउसन्त्यशुक्रशोचइहावह । चिकित्वान्दैव्यंजनम् ॥ ९ ॥

सम्ऽइधानः । ऊँ इति । सन्त्य । शुक्रऽशोचे । इह ।
आ । वह । चिकित्वान् । दैव्यम् । जनम् ॥ ९ ॥

हे सन्त्य भजनशील शुक्रशोचे ज्वलद्दीप्ते त्वं समिधानउ समिध्यमानएव दैव्यं देवसम्बन्धिनं जनं चिकित्वान् जानन्निह यज्ञे आवह ॥ ९ ॥

९. भजनशील और उज्ज्वल दीप्तिवाले अग्नि, तुम समिद्ध (प्रज्वलित) होते ही देव जन को जानकर इस यज्ञ में ले आओ।

विप्रंहोतारमद्रुहंधूमकेतुंविभावसुम् । यज्ञानांकेतुमीमहे ॥ १० ॥ ३७ ॥

विप्रम् । होतारम् । अद्रुहम् । धूमऽकेतुम् ।
विभाऽवसुम् । यज्ञानाम् । केतुम् । ईमहे ॥ १० ॥ ३७ ॥

विप्रं मेधाविनं होतारं ह्वातारं अद्रुहमद्रोग्धारं धूमकेतुं धूमध्वजं विभावसुं दीप्तिधनं यज्ञानां केतुं पताकस्थानीयमग्निमीमहे अभीष्टं याचामहे ॥ १० ॥

१०. अग्नि, मेधावी, होता, द्रोह-शून्य, धूम-ध्वज, विभावसु और यज्ञ के पताका-रूप हैं। उनसे हम अभीष्ट माँगते हैं।

॥ इति षष्ठस्य तृतीये सप्तत्रिंशोवर्गः ॥ ३७ ॥

अग्नेनिपाहिनस्त्वंप्रतिष्मदेवरीषतः । भिन्धिद्वेषःसहस्कृत ॥ ११ ॥

अग्ने । नि । पाहि । नः । त्वम् । प्रति । स्म । देव ।
रिषतः । भिन्धि । द्वेषः । सहःऽकृत ॥ ११ ॥

हे सहस्कृत बलेनकृत देव दीप्ताग्ने रिषतोहिंसकात् नोस्मान्प्रति निपाहि प्रतिरक्ष । स्मेति पूरणः । द्वेषोद्विषः शत्रूंश्च भिन्धि विदारय ॥ ११ ॥

११. बल के द्वारा उत्पादित अग्निदेव, तुम हिंसकों की रक्षा करो। शत्रुओं को फाड़ो।

अथ द्वादशी—

अग्निः प्रत्नेन मन्मना शुम्भानस्तन्वं १ स्वाम्। कविर्विप्रेण वावृधे ॥ १२ ॥

अग्निः। प्रत्नेन। मन्मना। शुम्भानः। तन्वम्।
स्वाम्। कविः। विप्रेण। ववृधे ॥ १२ ॥

कविः क्रान्तकर्माग्निः प्रत्नेन पुराणेन मन्मना मननीयेन स्तोत्रेण स्वां स्वकीयां तन्वं त-नुमंगं शुंभानः शोभयन् विप्रेण मेधाविना स्तोत्रा ववृधे प्रवृद्धोभवति ॥ १२ ॥

१२. कान्तकर्मा अग्नि प्राचीन और मनोरम स्तोत्र के द्वारा अपने शरीर को सुशोभित करके विप्र के साथ बढ़ते हैं।

ऊर्जो नपातमा हुवेऽग्निं पावकशोचिषम्। अस्मिन्यज्ञे स्वध्वरे ॥ १३ ॥

ऊर्जः। नपातम्। आ। हुवे। अग्निम्। पावकऽशोचिषम्।
अस्मिन्। यज्ञे। सुऽअध्वरे ॥ १३ ॥

ऊर्जोन्नस्य नपातं पुत्रं पावकशोचिषं शोधकदीप्तिमग्निं स्वध्वरे असुरैरत्यन्तमहिंस्येस्मि-न्यज्ञे आहुवे आह्वयामि ॥ १३ ॥

१३. अन्न के पुत्र और पवित्र दीप्तिवाले अग्नि को इस हिंसा-शून्य यज्ञ में बुलाता हूँ।

अथ चतुर्दशी—

स नो मित्रमहस्त्वमग्ने शुक्रेण शोचिषा। देवैरा सत्सि बर्हिषि ॥ १४ ॥

सः। नः। मित्रऽमहः। त्वम्। अग्ने। शुक्रेण।
शोचिषा। देवैः। आ। सत्सि। बर्हिषि ॥ १४ ॥

हे मित्रमहोमित्राणां पूजनीयाग्ने सत्वं शुक्रेण ज्वलता शोचिषा तेजसा देवैःसह बर्हिषि नो आसत्स्यासीद ॥ १४ ॥

१४. मित्रों के पूजनीय अग्नि, तुम देवों के सङ्ग उज्ज्वल तेज के साथ, यज्ञ में बैठो।

अथ पंचदशी—

यो अग्निं तन्वो३ दमे देवं मर्तः सपर्यति। तस्मा इद्दीदयद्वसु ॥ १५ ॥ ३८॥

यः। अग्निम्। तन्वः। दमे। देवम्। मर्तः। सपर्यति।
तस्मै। इत्। दीदयत्। वसु ॥ १५ ॥ ३८ ॥

योमर्तोमनुष्यो दमे गृहे अग्निं देवं धनोधनस्यमात्यर्थमितिशेषः। शोधनं धनादिति धन-नामसुपाठात्। सपर्यति परिचरति तस्मादय् तस्माएव मह्य धनं दीदयत् सोग्निः प्रयच्छति॥१५॥

१५. जो मनुष्य अपने गृह में, धन-प्राप्ति के लिए, अग्नि की परि-चर्या करता है, उसे अग्नि धन देते हैं।

॥ इति षष्ठस्य तृतीयेऽष्टत्रिंशोवर्गः॥ ३८ ॥

अथ षोडशी—

अग्निर्मूर्धादिवःककुत्पतिःपृथिव्याअयम्। अपांरेतांसिजिन्वति॥ १६॥

अग्निः। मूर्धा। दिवः। ककुत्। पतिः। पृथिव्याः।
अयम्। अपाम्। रेतांसि। जिन्वति॥ १६॥

मूर्धा देवानां श्रेष्ठो दिवोद्युलोकस्य ककुदुच्छ्रितः पृथिव्याश्च पतिरयमग्निः अपांरेतांसि स्थावरजंगमात्मकानि भूतानि जिन्वति प्रीणयति॥ १६॥

१६. देवों के मस्तक, द्युलोक के ककुद् (वृषस्कन्ध की चूंटी) और पृथिवी के पति ये। अग्नि जल के वीर्यस्वरूप प्राणियों को प्रसन्न करते हैं।

उदग्नेशुचयस्तवशुक्राभ्राजन्तईरते। तवज्योतींष्यर्चयः॥ १७॥

उत्। अग्ने। शुचयः। तव। शुक्राः। भ्राजन्तः। ईरते।
तव। ज्योतींषि। अर्चयः॥ १७॥

हे अग्ने तव शुचयो निर्मलाः शुक्राः शुक्लवर्णा भ्राजन्तोदीप्यमानाः अर्चयः प्रभास्तव ज्योतींषि तेजांस्युदीरते प्रेरयन्ति॥ १७॥

१७. अग्नि, तुम्हारी निर्मल, शुभ्रवर्ण और दीप्त प्रभायें तुम्हारे तेज को प्रेरित करती हैं।

अथाष्टादशी—

ईशिषेवार्यस्यहिदात्रस्याग्नेस्वर्पतिः। स्तोतास्यांतवशर्मणि॥ १८॥

ईशिषे। वार्यस्य। हि। दात्रस्य। अग्ने। स्वःऽपतिः। स्तोता।
स्याम्। तव। शर्मणि॥ १८॥

हे अग्ने स्वःपतिः स्वर्गस्य स्वामी त्वं वार्यस्य वरणीयस्य दात्रस्य दातव्यस्य धनस्य ईशिषे ईश्वरोसि। शर्मणि सुखे निमित्ते तव स्तोता स्यां भवेयम्॥ १८॥

१८. अग्नि, तुम स्वर्ग के स्वामी हो; वरणीय और दान-योग्य धन के ईश्वर हो। मैं तुम्हारा स्तोता हूँ। सुख के लिए मैं तुम्हारा स्तोता बनूँ।

अथैकोनविंशी—

त्वाम॑ग्ने म॒नी॒षिण॒स्त्वां हि॑न्वन्ति॒ चित्ति॑भिः । त्वां व॑र्धन्तु नो॒ गिरः॑ ॥ १९॥

त्वाम् । अ॒ग्ने॒ । म॒नी॒षिणः॑ । त्वाम् । हि॒न्व॒न्ति॒ । चित्ति॑ऽभिः ।
त्वाम् । व॒र्धन्तु॒ । नः॒ । गिरः॑ ॥ १९ ॥

हे अग्ने त्वां मनीषिणो मनसईश्वराः स्तोतारः स्तुतिभिः स्तुवन्तीतिशेषः । किञ्च त्वामेव चित्तिभिः कर्मभिर्हिन्वन्ति प्रीणयन्ति नोस्माकं गिरः स्तुतयः त्वामेव वर्धन्तु वर्धयन्तु ॥ १९ ॥

१९. अग्नि, मनीषी लोग तुम्हारी स्तुति करते हैं। तुम्हें ही कर्म के द्वारा प्रसन्न करते हैं। हमारी स्तुतियाँ तुम्हें वर्द्धित करें।

अद॑ब्धस्य स्व॒धाव॑तो दू॒तस्य॒ रेभ॑तः॒ सदा॑ । अ॒ग्नेः स॒ख्यं वृ॑णीमहे ॥२०॥३९॥

अद॑ब्धस्य । स्व॒धाऽव॑तः । दू॒तस्य॑ । रेभ॑तः । सदा॑ । अ॒ग्नेः ।
स॒ख्यम् । वृ॒णी॒म॒हे॒ ॥ २० ॥ ३९॥

हे अग्ने अदब्धस्य केनाप्यहिंसितस्य स्वधावतोबलवतो दूतस्य देवानां रेभतोदेवान् स्तुवतः अग्नेः तव सख्यं सदा वयं वृणीमहे ॥ २० ॥

२०. अग्नि, तुम हिंसा-शून्य, बली, देवों के दूत और स्तोता हो। हम सदा तुम्हारी मैत्री के लिए प्रार्थना करते हैं।

॥ इति षष्ठस्य तृतीये एकोनचत्वारिंशोवर्गः ॥ ३९ ॥

अथैकविंशी—

अ॒ग्निः शुचि॑व्रततमः॒ शुचि॒र्विप्रः॒ शुचिः॑ क॒विः । शुची॑ रोचत॒ आहु॑तः ॥२१॥

अ॒ग्निः । शुचि॑व्रतऽतमः । शुचिः॑ । विप्रः॑ । शुचिः॑ । क॒विः ।
शुचिः॑ । रो॒च॒ते॒ । आऽहु॑तः ॥ २१ ॥

शुचिव्रततमःअतिशयेनशुद्धकर्मा शुचिः शुद्धएव विप्रोमेधावी शुचिः शुद्धःसन्नेव कविः क्रान्तकर्मा शुचिरेवाहुतोग्निः रोचते प्रकाशते ॥ २१ ॥

२१. अग्नि अतीव शुद्ध-कर्मा, पवित्र, मेधावी और कवि हैं। वे पवित्र और आहुत होकर शोभा पाते हैं।

अथ द्वाविंशी—

उ॒त त्वा॑ धी॒तयो॒ मम॒ गिरो॑ वर्धन्तु वि॒श्वहा॑ । अग्ने॑ स॒ख्यस्य॑ बोधि नः ॥२२॥

उत । त्वा । धीतयः । मम । गिरः । वर्धन्तु । विश्वहा ।
अग्ने । सख्यस्य । बोधि । नः ॥ २२ ॥

उतापि च हे अग्ने त्वा त्वां मम धीतयः कर्माणि गिरः स्तुतयश्च विश्वहा सर्वदा वर्धन्तु वर्धयन्तु । नोस्माकं सख्यस्य सख्यं सखिकर्म स्तुत्यादिकं बोधि बुध्यस्व ॥ २२ ॥

२२. अग्नि, मेरे कर्म और स्तुतियाँ सदा तुम्हें वर्द्धित करें। हमारे बन्धुत्व-कर्म को तुम सदा समझो।

यदग्ने स्यामहं त्वं त्वं वा घा स्या अहम् । स्युष्टे सत्या इहाशिषः ॥ २३ ॥

यत् । अग्ने । स्याम् । अहम् । त्वम् । त्वम् । वा । घ स्याः ।
अहम् । स्युः । ते । सत्याः । इह । आऽशिषः ॥ २३ ॥

हे अग्ने यद्यदि अहं त्वं बहुधनः स्यां भवेयं । त्वं वा घ त्वं वा खलु अहं दरिद्रः स्तोता स्याः भवेः तदा ते तव आशिषः आयासनानि इहास्मद्विषये सत्याः सत्यानि स्युर्भवेयुः ॥ २३ ॥

२३. अग्नि, यदि मैं बहुधन हो जाऊँ; तो भी तुम तुम ही रहोगे और मैं मैं ही रहूँगा । तुम्हारे आशीर्वाद सत्य हों।

वसुर्वसुपतिर्हि कमस्यग्ने विभावसुः । स्याम ते सुमतावपि ॥ २४ ॥

वसुः । वसुऽपतिः । हि । कम् । असि । अग्ने । विभाऽवसुः ।
स्याम । ते । सुऽमतौ । अपि ॥ २४ ॥

हे अग्ने त्वं विभावसुर्दीप्तिधनो वसुपतिर्धनपतिः वसुर्वासयिताचासि भवसि । हि यस्मा-द्वयमपि ते तव सुमतावनुग्रहबुद्धौ स्याम भवेम ॥ २४ ॥

२४. अग्नि, तुम वासप्रद, धनपति और दीप्तिधन हो। हम तुम्हारा अनुग्रह पावें। अथ पञ्चविंशी—

अग्ने धृतव्रताय ते समुद्रायेव सिन्धवः । गिरो वाश्रास ईरते ॥ २५ ॥ ४० ॥

अग्ने । धृतऽव्रताय । ते । समुद्रायऽइव । सिन्धवः । गिरः ।
वाश्रासः । ईरते ॥ २५ ॥ ४० ॥

हे अग्ने घृतव्रताय घृतकर्मणे ते तुभ्यं वाश्रासो वाशनशीलागिरो मम स्तुतयः सिन्धवो- नद्यः समुद्रायेव यथा समुद्राय यथा ईरते प्रवर्तन्ते ॥ २५ ॥

२५. अग्नि, तुम घृतकर्मा हो। मेरी शब्दवाली स्तुतियाँ उसी प्रकार तुम्हारे लिए गमन करती हैं, जिस प्रकार नदियाँ समुद्र की ओर जाती हैं। ॥ इति षष्ठस्य तृतीये चत्वारिंशोवर्गः ॥ ४० ॥

युवानंविश्पतिंकविंविश्वादंपुरुवेपसम् । अग्निंशुम्भामिमन्मभिः ॥२६॥

युवानम् । विश्पतिम् । कविम् । विश्वऽअदम् । पुरुऽवेपसम् ।
अग्निम् । शुम्भामि । मन्मऽभिः ॥ २६ ॥

युवानं नित्यतरुणं विश्पतिं विशांपतिं कविं क्रान्तकर्माणं विश्वादं सर्वस्य हविषोऽत्तारं पुरुवेपसं बहुकर्माणं वेपः वेपइति कर्मनामसुपाठात् अग्निं मन्मभिः मननीयैः स्तोत्रैः शुंभामि शोभयामि ॥ २६ ॥

२६. अग्नि तरुण, लोकपति, कवि, सर्वभक्षक और बहुकर्मा हैं। उन्हें स्तोत्र के द्वारा मैं सुशोभित करता हूँ।

यज्ञानांरथ्येवयंतिग्मजंभायवीळवे । स्तोमैरिषेमाग्नये ॥ २७ ॥

यज्ञानाम् । रथ्ये । वयम् । तिग्मऽजंभाय । वीळवे ।
स्तोमैः । इषेम । अग्नये ॥ २७ ॥

यज्ञानां रथ्ये नेत्रे तिग्मजंभाय तीक्ष्णज्वालाय वीळवे बलवते अग्नये स्तोमैः स्तोत्रैः वयमांगिरसा इषेम स्तुतिं कर्तुमिच्छेम ॥ २७ ॥

२७. यज्ञ के नेता, तीखी ज्वालावाले और बलवान् अग्नि के लिए हम स्तोत्रों के द्वारा स्तुति करने की इच्छा करते हैं।

अथाष्टाविंशी—

अयमग्नेत्वेअपिजरिताभूतुसन्त्य । तस्मैपावकमृळय ॥ २८ ॥

अयम् । अग्ने । त्वे इति । अपि । जरिता । भूतु । सन्त्य ।
तस्मै । पावक । मृळय ॥ २८ ॥

हे पावक शोधक सन्त्य संभजनीयाग्ने त्वे अपि त्वय्यपि अस्मदीयोजनो जरिता स्तोता भूतु भवतु । तस्मै जरित्रे मृळय सुखमुत्पादय तं सुखय वा ॥ २८ ॥

२८. शोधक और भजनीय अग्नि, हमारा स्तोता तुममें आसक्त हो। अग्नि, उसे सुखी करो।

तत्र प्रथमा—

आघायेअग्निमिन्धतेस्तृणन्तिबर्हिरानुषक्। येषामिन्द्रोयुवासखा ॥१॥

आ। घ। ये। अग्निम्। इन्धते। स्तृणन्ति। बर्हिः।
आनुषक्। येषाम्। इन्द्रः। युवा। सखा ॥ १ ॥

ये ऋषयः आघ आभिमुख्येन खल्वग्निमिन्धते दीपयन्ति येषां च युवा नित्यतरुणइन्द्रः सखा भवति तेषां आनुषगानुपूर्व्येण बर्हिः स्तृणन्ति ॥ १ ॥

१. जो ऋषि भली भाँति अग्नि को प्रदीप्त करते हैं, जिनके मित्र तरुण इन्द्र हैं, वे परस्पर मिलकर कुश बिछाते हैं।

बृहन्निदिध्मएषांभूरिशस्तंपृथुःस्वरुः। येषामिन्द्रोयुवासखा ॥२॥

बृहन्। इत्। इध्मः। एषाम्। भूरि। शस्तम्। पृथुः।
स्वरुः। येषाम्। इन्द्रः। युवा। सखा ॥ २ ॥

एषामृषीणां इध्मोबृहन्निद महान् खलु। भूरि बहुच शस्तं स्तोत्रं स्वरुश्च पृथुर्महान्। सिद्धमन्यत् ॥ २ ॥

२. इन ऋषियों की समिधा महती है। इनका स्तोत्र प्रचुर है। इनका स्वरु (यज्ञ) महान् है। युवा इन्द्र इनके सखा हैं।

अयुद्धइद्युधावृतंशूरआजतिसत्वभिः। येषामिन्द्रोयुवासखा ॥३॥

अयुद्धः। इत्। युधा। वृतम्। शूरः। आ। अजति।
सत्वऽभिः। येषाम्। इन्द्रः। युवा। सखा ॥ ३ ॥

येष्वन्यर्षिभूतः कश्चिदयुद्धस्त्यागयोद्धैवसन् युधावृतं योद्धृभिर्वैरावृतं शत्रुं सत्वभिरात्मीयैर्बलैः शूरः सन् आजति नमयति ॥ ३ ॥

३. कौन अयोद्धा व्यक्ति शत्रुओं के द्वारा वेष्टित होकर और अपने बल से बलवान् होकर शत्रुओं को नीचा दिखाता है?

अथ चतुर्थी—

आबुन्दंवृत्रहाददेजातःपृच्छद्विमातरम्। कउग्राःकेहशृण्विरे ॥४॥

आ। बुन्दम्। वृत्रऽहा। दुदे। जातः। पृच्छत्। वि।
मातरम्। के। उग्राः। के। ह। शृण्विरे ॥ ४ ॥

जातवत्सभोऽसहेन्द्रो बुन्दमिषुं तथा च यास्कः—बुन्दइषुर्भवतीति[1]। आददे आदाय चेषुं उग्राः उद्गूर्णबलाः के केच शृण्विरे वीर्येण विश्रुताइति स्वमातरं विपृच्छत अपाक्षीत् ॥ ४ ॥

४. उत्पन्न होकर इन्द्र ने बाण धारण किया और अपनी माता से पूछा कि "संसार में कौन कौन उग्र बलवाले हैं?"

प्रतित्वाशवसीवदद्गिरावप्सोनयोधिषत्। यस्तेशत्रुत्वमाचके ॥५॥४२॥

प्रति। त्वा। शवसी। वदत्। गिरौ। अप्सः। न। योधिषत्।
यः। ते। शत्रुऽत्वम्। आऽचके ॥ ५ ॥ ४२ ॥

हे इन्द्र त्वा त्वां शवसी बलवती माता प्रतिवदत्प्रत्यवोचत्। यः ते शत्रुत्वमाचके कामयते सगिरौ पर्वते अप्सोन दर्शनीयोगजइव योधिषत् योधयति ॥ ५ ॥

५. बलवती माता ने उत्तर दिया, "जो तुमसे शत्रुता करना चाहता है, वह पर्वत में दर्शनीय गज के समान युद्ध करता है।"

॥ इति पञ्चस्य तृतीये द्विचत्वारिंशोवर्गः ॥ ४२ ॥

अथ षष्ठी—

उतत्वंमघवञ्छृणुयस्तेवष्टिववक्षितत्। यद्वीळयासिवीळुतत् ॥६॥

उत। त्वम्। मघऽवन्। शृणु। यः। ते। वष्टि। वुवक्षि।
तत्। यत्। वीळयासि। वीळु। तत् ॥ ६ ॥

उतापिच हे मघवन् त्वं शृणु अस्मदीयां स्तुतिं। यो ते त्वत्तोयद्वष्टि कामयते स्तोता वक्षसि तस्मै तद्वहसि। किञ्च त्वं यद्वीळयासि दृढीकरोषि यद्वीळु तत् दृढमेव सर्वत्र भवति ॥ ६ ॥

६. धनी इन्द्र, तुम हमारी स्तुति को सुनो। स्तोता तुम्हारे पास जो चाहता है, उसे वह देते हो। तुम जिसे दृढ़ करते हो, वह दृढ़ होता है।

अथ सप्तमी—

यदाजिंयात्याजिकृदिन्द्रःस्वश्वयुरुप। रथीतमोरथीनाम् ॥ ७ ॥

यत्। आजिम्। याति। आजिऽकृत्। इन्द्रः। स्वश्वऽयुः।
उप। रथिऽतमः। रथिनाम् ॥ ७ ॥

---

1 नि० ६. ३२।

यद्वा आजिकृत् युद्धकृदिन्द्रः स्वश्वयुः कल्याणमश्वमिच्छन् आजिं युद्धमुपयाति तदा रथीतमो विजयेन रथी भवति । रथीनां सर्वान्रथिनश्च जयतीति शेषः ॥ ७ ॥

७. युद्धकर्त्ता इन्द्र जिस समय सुन्दर अश्व की इच्छा से युद्ध में जाते हैं, उस समय वे रथियों में प्रधान रथी होते हैं।

विषुविश्वाअभियुजोवज्रिन्विष्वग्यथावृह । भवानःसुश्रवस्तमः ॥८॥

वि । सु । विश्वाः । अभियुजः । वज्रिन् । विष्वक् । यथा । वृह ।
भवं । नः । सुश्रवःऽतमः ॥ ८ ॥

हे वज्रिन् त्वं विश्वाः सर्वाः अभियुजोऽभियोक्त्रीः प्रजाः यथा विष्वगवति यथा सु वृह विवृह नोऽस्माकं सुश्रवस्तमः शोभनान्नवत्तमश्च भव ॥ ८ ॥

८. वज्रधर इन्द्र, जिससे सारी अभिकांक्षिणी प्रजा वृद्धि को प्राप्त हो, इस प्रकार तुम प्रवृद्ध होओ। हमारे लिए सबसे अधिक अन्नवाले बनो।

अस्माकंसुरथंपुरइन्द्रःकृणोतुसातये । नयंधूर्वन्तिधूर्तयः ॥ ९ ॥

अस्माकम् । सु । रथम् । पुरः । इन्द्रः । कृणोतु । सातये ।
न । यम् । धूर्वन्ति । धूर्तयः ॥ ९ ॥

यमिन्द्रं धूर्तयोऽहिंसकाः न धूर्वन्ति न हिंसन्ति स इन्द्रोऽस्माकं सातयेऽभीष्टलाभाय सुरथं कल्याणं रथं पुरः कृणोतु पुरस्करोतु ॥ ९ ॥

९. जिन इन्द्र की हिंसा हिंसक (धूर्त) नहीं कर सकते, वे ही इन्द्र हमें अभीष्ट देने के लिए सामने सुन्दर रथ स्थापित करें।

वृज्यामतेपरिद्विषोरन्तेशक्रदावने । गमेमेदिन्द्रगोमतः ॥१०॥४२॥

वृज्याम । ते । परि । द्विषः । अरम् । ते । शक्र । दावने ।
गमेम । इत् । इन्द्र । गोऽमतः ॥ १० ॥ ४२ ॥

हे शक्रेन्द्र याचमानावयं ते तव द्विषो द्वेष्टॄन् परिवृज्याम नोपगच्छेम । किन्तु ते तव गोमतः पशुमतो दावनेऽभीष्टदानाय अरं पर्याप्तं गमेमेव गच्छेमैव ॥ १० ॥

१०. इन्द्र, हम तुम्हारे शत्रुओं के निकट उपस्थित नहीं हों। जिस समय तुम प्रचुर गौवाले होओ, उस समय अभीष्ट प्रदान करनेवाले तुम्हारे ही पास हम उपस्थित हों।

॥ इति प्रथमस्य तृतीये द्विचत्वारिंशोवर्गः ॥ ४२ ॥

अथैकादशी—

शनैश्चिद्यन्तो अद्रिवोऽश्वावन्तः शतग्विनः। विवक्षणा अनेहसः ॥११॥

शनैः। चित्। यन्तः। अद्रिऽवः। अश्वऽवन्तः। शतऽग्विनः।
विवक्षणाः। अनेहसः ॥ ११ ॥

हे अद्रिवो वज्रिन् वयं शनैर्मन्दंमन्दं यन्तो गच्छन्तोऽश्वावन्तोऽश्ववन्तः शतग्विनो बहुधना विचक्षणाः पोषण्यं वहन्तोऽनेहसः उपद्रवरहिताश्च सन्तो गमेमेति संबन्धः ॥ ११ ॥

११. वज्रधर इन्द्र, धीरे-धीरे आते हुए हम अश्ववाले, बहुत धन से युक्त, विलक्षण और उपद्रववाले होंगे।

ऊर्ध्वा हि ते दिवेदिवे सहस्रा सूनृता शता। जरितृभ्यो विमंहते ॥ १२ ॥

ऊर्ध्वा। हि। ते। दिवेऽदिवे। सहस्रा। सूनृता। शता।
जरितृऽभ्यः। विऽमंहते ॥ १२ ॥

हे इन्द्र ते तव जरितृभ्यः स्तोतृभ्यः सहस्रा सहस्राणि शता शतानि चोर्ध्वा ऊर्ध्वानि मुख्यानि सूनृता सूनृतानि साधनानि दिवेदिवेऽन्वहं विमंहते यजमानः प्रयच्छति। मंहतिर्दान-कर्मा ॥ १२ ॥

१२. इन्द्र, यजमान तुम्हारे स्तोताओं के लिए प्रतिदिन सौ और सहस्र, उत्तम और प्रिय वस्तु देता है।

अथ त्रयोदशी—

विद्मा हि त्वा धनंजयमिन्द्र दृळ्हा चिदारुजम्। आदारिणं यथा गयम् ॥ १३ ॥

विद्म। हि। त्वा। धनम्ऽजयम्। इन्द्र। दृळ्हा। चित्।
आऽरुजम्। आऽदारिणम्। यथा। गयम् ॥ १३ ॥

हे इन्द्र त्वा त्वां धनञ्जयं धनानां जेतारं दृळ्हाचिद् दृढानामपि शत्रूणामारुजं आभिमुख्येन भंक्तारं आदारिणमावर्जयितारं यथा गयं गृहमिवोपद्रवेभ्यो रक्षकञ्च विद्म जानीम ॥ १३ ॥

१३. इन्द्र, तुम्हें हम धनञ्जय, पराक्रमशाली शत्रुओं के मंथनकर्त्ता, धनापहारक और गृह के समान उपद्रव से रक्षक जानते हैं।

अथ चतुर्दशी—

ककुहं चित्त्वा कवे मन्दन्तु धृष्णविन्दवः। आ त्वा पणिं यदीमहे ॥ १४ ॥

क॒कुह॑म् । चि॒त् । त्वा॒ । क॒वे॒ । मन्द॑न्तु । धृ॒ष्णो॒ इति॑ । इन्द॑वः ।
आ । त्वा॒ । प॒णिम् । यत् । ईम॑हे ॥ १४ ॥

हे कवे क्रान्तकर्मन् धृष्णो धर्षकेन्द्र यथदा पणिं पणमानं त्वा त्वां आ आभिमुख्येने-
महेभीष्टं याचामहे। तदा ककुहं उच्छ्रितं त्वा त्वामिन्दवश्चिद् सोमाअपि मन्दन्तु मादयन्तु॥१४॥

१४. कवि और धर्षक इन्द्र, तुम वणिक् हो। तुम्हारे पास जिस समय हम अभीष्ट की प्रार्थना करते हैं; उस समय सोम तुम्हें मत्त करे। तुम ककुद् (वृषभस्कन्ध का ऊपरी भाग) या उत्तम हो।

यस्ते॑रे॒वाँअदा॑शुरिःप्रम॒मर्ष॑म॒घत्त॑ये । तस्य॑नो॒वेद॒आभ॑र ॥ १५ ॥ ४४॥

यः । ते॒ । रे॒वान् । अदा॑शुरिः । प्र॒ऽम॒मर्ष॑ । म॒घत्त॑ये ।
तस्य॑ । नः॒ । वेदः॑ । आ । भ॒र ॥ १५ ॥ ४४ ॥

हे इन्द्र मघत्तये धनदानाय ते तुभ्यं यः पुमान् रेवान् धनवान् सन् अदाशुरिरदान-
शीलः प्रममर्षात्यसूयति तस्य पुंसोवेदोधनं नोस्मभ्यमाभराहर ॥ १५ ॥

१५. इन्द्र, जो मनुष्य धनी होकर दान नहीं करता और धनदाता तुमसे ईर्ष्या करता है, उसका धन हमारे लिए ले आओ।

॥ इति पष्ठस्य तृतीये चतुश्चत्वारिंशोवर्गः ॥ ४४ ॥

अथ षोडशी—

इ॒मउ॑त्वा॒विच॑क्षते॒सखा॑यइन्द्रसो॒मिनः॑ पु॒ष्टाव॑न्तो॒यथा॑प॒शुम् ॥ १६ ॥

इ॒मे । ऊँ॒ इति॑ । त्वा॒ । वि । च॒क्ष॒ते॒ । सखा॑यः । इ॒न्द्र॒ ।
सो॒मिनः॑ । पु॒ष्टऽव॑न्तः । यथा॑ । प॒शुम् ॥ १६ ॥

हे इन्द्र त्वा त्वां सोमिनोभिषुतसोमसखायः इमउ इमेएव सख्यस्मदीयाजनाः पुष्टावन्तः
संभृतघासाः यथा पशुं पशुमिव विचक्षते विपश्यन्ति ॥ १६ ॥

१६. इन्द्र, जैसे लोग घास लाकर पशु को देखते हैं, वैसे ही हमारे ये सखा सोमाभिषव करके तुम्हें देखते हैं।

अथ सप्तदशी—

उ॒तत्वाब॑धिरं॒वयं॒श्रुत्क॑र्ण॒सन्तं॑मू॒तये॑ । दू॒रादि॒हह॑वामहे ॥ १७ ॥

उ॒त । त्वा॒ । अब॑धिरम् । व॒यम् । श्रु॒त्ऽक॑र्णम् । सन्त॑म् ।
ऊ॒तये॑ । दू॒रात् । इ॒ह । ह॒वा॒म॒हे॒ ॥ १७ ॥

उतापिच हे इन्द्र अबधिरं अनुपहतश्रोत्रेन्द्रियं अतएव श्रुत्कर्णं श्रवणपरकर्णं सन्तं त्वा त्वां वयं त्रिशोकाइह यज्ञे ऊतये रक्षणाय दूरादावाह्वयामहे ह्वयामः ॥१७॥

१७. इन्द्र, तुम बहरे नहीं हो। तुम्हारा कान सुननेवाला है; इसलिए रक्षण के लिए हम इस यज्ञ में तुम्हें दूर से बुलाते हैं।

यच्छुश्रूयाइमंहवंदुर्मर्षंचक्रियाउत । भवेरापिर्नोअन्तमः ॥१८॥

यत् । शुश्रूयाः । इमम् । हवम् । दुःऽमर्षम् । चक्रियाः ।
उत । भवेः । आपिः । नः । अन्तमः ॥ १८ ॥

हे इन्द्र यद्यदीममस्मदीयं हवमाह्वानं शुश्रूयाः शृणुयाः तर्हि दुर्मर्षं शत्रूणां दुःसहं बलं चक्रियाः कुर्याः। उतापिच नोस्माकमन्तमः अन्तिकतम आपिर्बन्धुः भवेः ॥ १८ ॥

१८. इन्द्र, हमारे इस आह्वान को सुनो और अपने बल को शत्रुओं के लिए दुःसह करो। तुम हमारे समीपतम बन्धु बनो।

यच्चिद्धितेअपिव्यथिर्जगन्वांसोअमन्महि । गोदाइदिन्द्रबोधिनः ॥१९॥

यत् । चित् । हि । ते । अपि । व्यथिः । जगन्वांसः । अमन्महि ।
गोऽदाः । इत् । इन्द्र । बोधि । नः ॥ १९ ॥

अपिचिदपिच हे इन्द्र ते तुभ्यं यद्यदाहि व्यथिर्दारिद्र्येण व्यथिताः जगन्वांसोगन्तारो- वयममन्महि विद्मः तदा नोस्माकं गोदाइव् गवांदातैव भवामीति बोधि बुध्यस्व ॥ १९ ॥

१९. इन्द्र, जब हम दरिद्रता के द्वारा पीड़ित होकर तुम्हारे पास जायेंगे और तुम्हारी स्तुति करेंगे, तब हमें गोदान करने के लिए जानना।

अथ त्रिंशी—

आत्वारम्भंनजिव्रयोररभ्माशवसस्पते । उश्मसित्वासधस्थआ ॥२०॥४५

आ । त्वा । रम्भम् । न । जिव्रयः । ररभ्म । शवसः । पते ।
उश्मसि । त्वा । सधऽस्थे । आ ॥ २० ॥ ४५ ॥

हे शवसस्पते बलस्यपते त्वा त्वां वयं जिव्रयःक्षीणावृद्धारम्भंन दंडमिव ररभ्म आरभा- महे। तथाचयास्कः—आरभामहे त्वाजीर्णाइव दण्डमिति[1]। अपिच त्वा त्वां सधस्थे यज्ञे उश्म- सि कामयामहे ॥ २० ॥

२०. बलपति, हम क्षीण होकर, दण्ड के समान, तुम्हें प्राप्त करेंगे। यज्ञ में हम तुम्हारी कामना करेंगे।

॥ इति षष्ठस्य तृतीये पञ्चचत्वारिंशोवर्गः ॥ ४५ ॥

---

१ नि० ३. २१।

अथैकविंशी—

स्तोत्रमिन्द्रायगायतपुरुनृम्णायसत्वने। नकिर्यंवृण्वतेयुधि ॥ २१ ॥

स्तोत्रम्। इन्द्राय। गायत। पुरुऽनृम्णाय। सत्वने।
नकिः। यम्। वृण्वते। युधि ॥ २१ ॥

यमिन्द्रं युधि युद्धे नकिर्वृण्वते केपिनवारयन्ति तस्मै सत्वने दानशीलाय पुरुनृम्णाय बहुधनायेन्द्राय स्तोत्रं गायत पठत ॥ २१ ॥

२१. प्रचुर-धनी और दानशील इन्द्र के लिए स्तोत्र पाठ करो। युद्ध में उन्हें कोई नहीं हरा सकता।

अभित्वावृषभासुतेसुतंसृजामिपीतये। तृंपाव्यश्नुहीमदम् ॥२२॥

अभि। त्वा। वृषभ। सुते। सुतम्। सृजामि। पीतये।
तृम्प। वि। अश्नुहि। मदम् ॥ २२ ॥

हे वृषभेन्द्र त्वा त्वां सुते सोमेभिषुतेसति सुतमभिषुतंसोमं पीतये पानायाभिसृजामि देय तृम्प मदं मदकरं सोमं व्यश्नुहि च ॥ २२ ॥

२२. बली इन्द्र, सोम के अभिषुत होने पर उसी अभिषुत सोम को, पान के लिए, तुम्हें देता हूँ। तृप्त होओ। मदकर सोम का पान करो।

मात्वामूराअविष्यवोमोपहस्वानआदभन्। माकींब्रह्मद्विषोवनः॥२३॥

मा। त्वा। मूराः। अविष्यवः। मा। उपऽहस्वानः। आ।
दभन्। माकीम्। ब्रह्मऽद्विषः। वनः ॥ २३ ॥

हे इन्द्र त्वा त्वां मूराः मूरका मूढा मनुष्या अविष्यवः पालनकामा मादभन् माहिंसंतु। उपहस्वानः उपहसनपराश्च मादभन्। ब्रह्मद्विषो ब्राह्मणानां द्वेष्टॄन् माकीं वनः मा भजेथाः ॥२३॥

२३. इन्द्र, मूढ़ मनुष्य, रक्षाभिलाषी होकर, तुम्हें न मारें। वे तुम्हें हँसे नहीं। ब्राह्मणद्वेषियों का कभी आश्रय नहीं करना।

अथ चतुर्विंशी—

इहत्वागोपरीणसामहेमंदन्तुराधसे। सरोगौरोयथापिब ॥ २४ ॥

इह। त्वा। गोऽपरीणसा। महे। मन्दन्तु। राधसे।
सरः। गौरः। यथा। पिब ॥ २४ ॥

हे इन्द्र त्वा त्वामिह्यज्ञे गोश्रीणसा गव्येनपयसा संमिश्रितेन सोमेन महे महते राधसे धनाय मन्दन्तु मनुष्यामादयन्तु। त्वञ्च तं सोमं यथा गौरोमृगः सरः पिबति तथा पिब॥ २४॥

२४. इन्द्र, इस यज्ञ में महाधन की प्राप्ति के लिए मनुष्य दुग्धादि से मिले सोमपान से मत्त हों। गौरमृग जैसे सरोवर में जल पीता है, वैसे ही तुम सोमपान करो।

यावृ॑त्र॒हा प॑रा॒वति॒ सना॒ नवा॑ च चुच्यु॒वे। ता सं॒सत्सु॒ प्र वो॑चत॥२५॥४६॥

या। वृ॒त्र॒ऽहा। प॒रा॒ऽवति॑। सना॑। नवा॑। च॒। चु॒च्यु॒वे।
ता। सं॒सत्ऽसु॑। प्र। वो॒च॒त॒॥ २५॥ ४६॥

वृत्रहेन्द्रः परावति दूरे या यानि सना सनातनानि नवा नवानि नूतनानि च धनानि चुच्युवे प्रेरितवान् तानि धनानि संसत्सु यज्ञेषु सभास्त्वषा प्रवोचत प्रब्रूत विद्वांसः॥ २५॥

२५. वृत्रघ्न इन्द्र, तुमने दूर देश में जो नया और पुराना धन प्रेरित किया है, उसे यज्ञ में बताओ।

॥ इति षष्ठस्य तृतीये षट्चत्वारिंशोवर्गः॥ ४६॥

अपि॑ब॒त्कद्रु॑वः सु॒तमिन्द्रः॑ स॒हस्र॑बाह्वे। अत्रा॑देदिष्ट॒ पौंस्य॑म्॥ २६॥

अपि॑बत्। कद्रु॑वः। सु॒तम्। इन्द्रः॑। स॒हस्र॑ऽबाह्वे।
अत्र॑। अदे॑दिष्ट। पौंस्य॑म्॥ २६॥

इन्द्रः कद्रुवः कद्रुनामकस्यर्षेः संबंधिनं सुतमभिषुतं सोममपिबत् पीतवान्। सहस्रबाह्वे सहस्रबाहोः शत्रूंश्चाहन्निति शेषः। अत्रास्मिन्नवसरे पौंस्यं इन्द्रस्य वीर्यमदेदिष्टादीप्यत॥ २६॥

२६. इन्द्र, तुमने कद्रु ऋषि के अभिषुत सोम का पान किया है और सहस्रबाहु नामक शत्रु का नाश भी किया है। उस समय इन्द्र का वीर्य अतीव दीप्त हुआ था।

स॒त्यं तत्तु॒र्वशे॒ यदौ॒ विदा॑नो अह्नवा॒य्यम्। व्या॑नट् तु॒र्वणे॒ शमि॑॥ २७॥

स॒त्यम्। तत्। तु॒र्वशे॑। यदौ॑। विदा॑नः। अ॒ह्न॒वा॒य्यम्।
वि। आ॒न॒ट्। तु॒र्वणे॑। शमि॑॥ २७॥

तुर्वशेराज्ञि यदौच यदुनामके च राज्ञि तत्प्रसिद्धं यागादिलक्षणं शमि कर्म। शची शमीति कर्मनामसुपाठात्। सत्यं परमार्थं विदानोजानन् तयोः प्रीत्यर्थमह्नवाय्यं अह्नवाय्यनामकं तयोः शत्रुं तुर्वणे संग्रामे व्यानट् व्याप्तवान्॥ २७॥

२७. तुर्वश और यदु नामक राजाओं के प्रसिद्ध कर्म को तुमने सच्चा समझकर उनके लिए युद्ध में अह्नवाय्य को व्याप्त किया था।

अथाष्टाविंशी—

तुरणिंवोजनानांत्रदंवाजस्यगोमतः । समानमुप्रशंसिषम् ॥ २८॥

तुरणिम् । वः । जनानाम् । त्रदम् । वाजस्य । गोऽमतः ।
समानम् । ऊँ इति । प्र । शंसिषम् ॥ २८ ॥

हे अस्मदीयाः पुरुषा वोयुष्माकं जनानां पुत्रपौत्रादीनां तरणिं तारकं त्रदं शत्रूणां मर्दयितारं गोमतः पशुमतोवाजस्यान्नस्य दातारं चेन्द्रं समानम् साधारणमेव प्रशंसिषं स्तौमि ॥२८॥

२८. स्तोताओ, तुम्हारे पुत्रादि के तारक, शत्रु-विमर्दक, गोविशिष्ट, अन्नदाता और साधारण इन्द्र की मैं स्तुति करता हूँ।

ऋभुक्षणंनवर्तवउक्थेषुतुग्र्यावृधम् । इन्द्रंसोमेसचासुते ॥ २९ ॥

ऋभुक्षणम् । न । वर्तवे । उक्थेषु । तुग्र्यऽवृधम् ।
इन्द्रम् । सोमे । सचा । सुते ॥ २९ ॥

ऋभुक्षणं महान्तं तुग्र्यावृधं उदकस्यवर्धयितारं तुग्र्या तुग्र्यमित्युदकनामसुपाठात् इन्द्रं सोमे सचा स्तोत्रेणसह सुतेभिषुते सत्युक्थेषु शस्त्रेषु वर्तवे धनं वर्तितुं प्रशंसामीतिशेषः ने-तिसम्प्रत्यर्थे ॥ २९ ॥

२९. जल-वर्द्धक और महान् इन्द्र की, धन देने के लिए, सोमाभिषव होने पर, उक्थों के उच्चारणकाल में, स्तुति करता हूँ।

यःकृन्तदिद्वियोन्यंत्रिशोकायगिरिंपृथुम् । गोभ्योगातुंनिरेतवे ॥ ३० ॥ ४७॥

यः । कृन्तत् । इत् । वि । योन्यम् । त्रिऽशोकाय ।
गिरिम् । पृथुम् । गोभ्यः । गातुम् । निःऽएतवे ॥ ३० ॥ ४७ ॥

यइयएवेन्द्रोयोन्यमुदकनिर्गमनद्वारं पृथुं विस्तीर्णं गिरिंमेघं गिरिः व्रजइति मेघनामसु पाठात् त्रिशोकाय त्रिशोकनामकस्यर्षेरर्थं विकृन्तदच्छिनत् सगोभ्योगमनवद्भ्यउदकेभ्यो निरेतवे निर्गमनाय गातुं भूमिं भूमिः गातुरिति पृथ्वीनामसुपाठात् मार्गमित्यर्थः करोतीतिशेषः ॥ ३० ॥

३०. जिन इन्द्र ने जल-निर्गमन के लिए द्वार-रूप और विस्तृत मेघ को, त्रिशोक ऋषि के लिए, विच्छिन्न किया था, उन्होंने ही जल-गति के लिए मार्ग बनाया था।

॥ इति षष्ठस्य तृतीये सप्तचत्वारिंशोवर्गः ॥४७॥

अथैकत्रिंशी—

यद्दंधिषेमनस्यसिंमन्दानःप्रेदियक्षसि । मातत्कंरिन्द्रमृळय॥३१॥

यत् । दुधिषे । मनस्यसि । मुन्दानः । प्र । इत् ।
इयंक्षसि । मा । तत् । कुः । इन्द्र । मृळयं ॥ ३१ ॥

हे इन्द्र मन्दानो मोदमानस्त्वं यच्छुभं वस्तु दधिषे धारयसि यच्च मनस्यसि पूजयसि यदपि प्रेदियक्षसि प्रयष्टुमिच्छस्येव तत्सर्वं माकः किं नाकार्षीरस्माकं कृतवानेव । किञ्चास्मान्मृळय सुखय ॥ ३१ ॥

३१. इन्द्र, प्रसन्न होकर जो तुम धारण करते हो, जो पूजते हो, जो दान करते हो, सो सब हमारे लिए क्यों नहीं करते? हमें सुखी करो।

दुभ्रंचिद्धित्वावंतःकृतंशृण्वेअधिक्षमि । जिगात्विन्द्रतेमनः॥३२॥

दुभ्रम् । चित् । हि । त्वाऽवंतः । कृतम् । शृण्वे । अधि ।
क्षमि । जिगांतु । इन्द्र । ते । मनः ॥ ३२ ॥

हे इन्द्र त्वावतः त्वत्सदृशस्य दभ्रंचिदल्पमपि कृतं कर्माधिक्षमि क्षमायां भूमौ सर्वत्र श्रूयते । प्रख्यातं भवति हि । तस्मात् त्वत्सदृशं प्रयतिष्वहं तव मनोभिमतं ते मनो मामधिगच्छतु ॥ ३२ ॥

३२. इन्द्र, तुम्हारे समान थोड़ा भी कर्म करने पर मनुष्य पृथिवी में प्रसिद्ध हो जाता है। तुम्हारा मन मेरे प्रति गमन करे।

तवेदुताःसुकीर्तयोसंन्नुतप्रशंस्तयः । यदिन्द्रमृळयांसिनः ॥३३॥

तवं । इत् । ऊं इति । ताः । सुऽकीर्तयः । असंन् । उत ।
प्रऽशंस्तयः । यत् । इन्द्र । मृळयांसि । नः ॥ ३३ ॥

हे इन्द्र त्वं नोस्मान् यथाभिर्मृळयासि सुखयसि ताः सुकीर्तयः शोभनास्त्यागाः तवैवासन् भवेयुः । उतापि च ताः प्रशस्तयः स्तुतयश्च तवैव भवेयुः ॥३३॥

३३. इन्द्र, तुम जिनके द्वारा हमें सुखी करते हो, वे तुम्हारी प्रसिद्धियाँ और स्तुतियाँ तुम्हारी हों।

अथ चतुस्त्रिंशी—

मानएकंस्मिन्नागंसिमाद्वयोरुतत्रिषु । वधीर्माशूरभूरिषु ॥ ३४ ॥

मा । नः । एकस्मिन् । आगसि । मा । द्वयोः । उत ।
त्रिषु । वधीः । मा । शूर । भूरिषु ॥ ३४ ॥

हे शूरेन्द्र नोस्मानेकस्मिन्नागस्यपराधे मावधीर्माहिंसीः द्वयोरागसोरपि मावधीस्त्रयाणिच त्रिष्वागःस्वपि माहिंसीर्भूरिष्वप्यसंख्यातेष्वप्यागःसु माच वधीः ॥ ३४ ॥

३४. इन्द्र, एक अपराध करने पर हमें नहीं मारना, दो-तीन अथवा बहुत अपराध करने पर भी हमें नहीं मारना।

बिभयाहित्वावतउग्रादभिप्रभङ्गिणः । दस्मादहमृतीषहः ॥३५॥४८॥

बिभय । हि । त्वाऽवतः । उग्रात् । अभिऽप्रभङ्गिनः ।
दस्मात् । अहम् । ऋतिऽसहः ॥ ३५ ॥ ४८ ॥

हे इन्द्र त्वावतः त्वत्सदृशादुग्रादुद्गूर्णादभिप्रभंगिणः शत्रूणामभिमर्दनाद्दस्मात्पापानामुपक्षपयितुः ऋतीषहः शत्रुकृतां हिंसां सहतः अहं त्रिशोकः बिभयहि बिभेमि खलु ॥३५॥

३५. इन्द्र, तुम्हारे समान उग्र, शत्रुओं को मारनेवाले, पापियों के विनाशक और शत्रुओं की हिंसा को सहनेवाले देवता से मैं निर्भय होऊँ।

॥ इति षष्ठस्य तृतीयेऽष्टचत्वारिंशोवर्गः ॥ ४८ ॥

अथ षट्त्रिंशी—

मासख्युःशूनमाविदेमापुत्रस्यप्रभूवसो । आवृत्वद्भूतुतेमनः ॥३६॥

मा । सख्युः । शूनम् । आ । विदे । मा । पुत्रस्य ।
प्रभुवसो इति प्रभुऽवसो । आऽवृत्वत् । भूतु । ते । मनः ॥ ३६ ॥

हे प्रभूवसो प्रभूतधनेन्द्र ते तव सख्युः शूनं वृद्धं माविदे मावेदयामि पुत्रस्यापि शूनं माविदे तव मनः अस्मासु आवृत्वदावर्तनवद्भूतु भवतु पुनःपुनः सुखं करोत्वित्यर्थः ॥ ३६ ॥

३६. प्रचुर धनवाले इन्द्र, तुम्हारे सखा की समृद्धि की बात को निवेदित करता हूँ, उसके पुत्र की कथा को निवेदित करता हूँ। तुम्हारा मन मुझसे फिर न जाय।

अथ सप्तत्रिंशी—

कोनुमर्याअमिथितःसखासखायमब्रवीत् । जहाकोअस्मदीषते॥३७॥

कः । नु । मर्याः । अमिथितः । सखा । सखायम् । अब्रवीत् ।
जहा । कः । अस्मत् । ईषते ॥ ३७॥

को नु कः खलु हे मर्याः मनुष्या अमिथितो मेथतिराक्रोशकर्मा अनाक्रुष्टः इन्द्रादन्यः सखा सखायं मयि जघ्ना अहं कं जघान कः कोऽस्मदस्मत्तो भीतः ईषते पलायत इत्यब्रवीदिति इन्द्र एवैतादृशस्य वचनस्य वक्तेत्यभिप्रायः । तथा च यास्कः—मेथतिराक्रोशकर्मा पापकं सखा-नकमहं घातु कोऽस्मद्भीतः पलायत इति । मान एकस्मिन्नागसीत्यादिकया श्रुत्या नूनमृषिमिन्द्रोऽभा-जहारेत्यत्र ऋषिर्विस्मयवदति ॥ ३७ ॥

३७. मनुष्यो, इन्द्र के अतिरिक्त कौन अद्वेष्टा सखा, प्रश्न करने के पूर्व ही, सखा को कह सकता है कि मैंने किसको मारा है? कौन हमसे डरकर भागेगा?

एवारे॑ वृषभा सु॒तेऽसि॑न्व॒न्भूर्या॑व॒यः । श्व॒घ्नीव॑ नि॒वता॒ चर॑न् ॥ ३८ ॥

ए॒वारे॑ । वृ॒ष॒भ॒ । सु॒ते । असि॑न्वन् । भूरि॑ । आ॒व॒यः ।
श्व॒घ्नीऽइ॑व । नि॒ऽवता॑ । चर॑न् ॥ ३८ ॥

हे वृषभ कामानां वर्षकेन्द्र एवारे एवारो नाम कश्चिदस्मिन् सुतेऽभिषुते सोमे सति भूरि बहू-नि धनान्यसिन्वन् अबध्नन् श्वघ्नीव श्वघ्नी कितवः । तथा च यास्कः—श्वघ्नी कितवो भवति स्वं ह-न्ति स्वं पुनराश्रितं भवतीति । तद्वत्सोमः त्वामेवयावः आवयः दृश्यमानाः सर्वे देवाः निवताऽ-धोमुखाः सन्तः आचरन् निर्गताः ॥ ३८ ॥

३८. अभीष्टदाता इन्द्र, अभिषुत होने पर सोम, एवार नामक व्यक्ति को बहुधन न देकर, धूर्त के समान, तुम्हारे पास आता है। नीचे मुंह करके देवता लोग निकल गये।

आ त॑ ए॒ता व॑चो॒युजा॒ हरी॑ गृभ्णे सु॒मद्र॑था । यदीं॑ ब्र॒ह्मभ्य॒ इद्ददः॑ ॥ ३९ ॥

आ । ते॒ । ए॒ता । व॒चः॒ऽयुजा॑ । हरी॒ इति॑ । गृ॒भ्णे॒ ।
सु॒मत्ऽर॑था । यत् । ई॒म् । ब्र॒ह्मऽभ्यः॑ । इत् । ददः॑ ॥ ३९ ॥

हे इन्द्र ते तव सुमद्रथा कल्याणरथौ वचोयुजा वचनेन युज्यमानौ एता एतौ हरी अश्वौ आगृभ्णे अस्मदभिमुखं यातुं हस्ताभ्यां आकर्षामीत्यर्थः । यद्यस्मात्त्वं ब्रह्मभ्यः ब्राह्मणेभ्य एव ईमिदं धनं ददः ददासि ॥ ३९ ॥

३९. सुन्दर रथवाले और मंत्र के द्वारा जोते जानेवाले इन दोनों हरि नामक अश्वों को मैं आकृष्ट करता हूं। तुम ब्राह्मणों को ही यह धन देते हो।

अथ चत्वारिंशी—

भि॒न्धि विश्वा॒ अप॒ द्विषः॒ परि॒ बाधो॑ ज॒ही मृधः॑ । वसु॑ स्पा॒र्हं तदा भ॑र ॥ ४० ॥

---

१ नि० ४. २. । २ नि० ५. २२. ।

भिन्धि । विश्वाः । अप । द्विषः । परि । बाधः । जहि ।
मृधः । वसु । स्पार्हम् । तत् । आ । भर ॥ ४० ॥

हे इन्द्र त्वं विश्वाः सर्वाद्विषोद्वेष्ट्रीः शत्रुसेनाः अपभिन्धि विदारय । बाधोहिंसिनीः मृधः संग्रामान् स्पृधः मृधः इति संग्रामनामसुपाठात् परिजहि हिंसय । तासां स्पार्हं स्पृहणीयं तत्प्रसिद्धं वस्वाभरास्मभ्यमाहर ॥ ४० ॥

४०. इन्द्र, तुम सारे शत्रुओं को फाड़ो, हिंसा करो, संग्राम को बन्द करो और अभिलषणीय धन ले आओ।

यद्वीळाविन्द्रयत्स्थिरेयत्पर्शानेपराभृतम् । वसुस्पार्हंतदाभर॥४१॥

यत् । वीळौ । इन्द्र । यत् । स्थिरे । यत् । पर्शाने ।
पराऽभृतम् । वसु । स्पार्हम् । तत् । आ । भर ॥ ४१ ॥

हे इन्द्र त्वयाच वीळौ दृढे परैः कम्पयितुमशक्ये यद्धनं पराभृतं विन्यस्तं यच्च स्थिरे स्वयमचले पराभृतं यच्चापि पर्शाने विमर्शनक्षमे पराभृतं तत्स्पार्हं वस्वाभर ॥ ४१ ॥

४१. इन्द्र, दृढ़ स्थान पर तुमने जो धन रक्खा है, स्थिर स्थान में जो धन रक्खा है और सन्दिग्ध स्थान में जो धन रक्खा है, वह अभिलषणीय धन ले आओ। अथ द्विचत्वारिंशी--

यस्यतेविश्वमानुषोभूरेर्दत्तस्यवेदति । वसुस्पार्हंतदाभर॥४२॥४९॥

यस्य । ते । विश्वऽमानुषः । भूरेः । दत्तस्य ।
वेदति । वसु । स्पार्हम् । तत् । आ । भर ॥ ४२ ॥ ४९ ॥

हे इन्द्र ते त्वया विभक्तिव्यत्ययः दत्तस्य दत्तं भूरेर्बहु यस्य यद्धनं कर्मणिषष्ठी विश्वमानुषः सर्वोमनुष्योवेदति जानाति तत्स्पार्हं स्पृहणीयं वस्वाभर ॥ ४२ ॥

४२. इन्द्र, लोगों की अभिज्ञता में तुम्हारे द्वारा दिया गया जो धन है, उस अभिलषणीय धन को ले आओ।

॥ इति षष्ठस्य तृतीये एकोनपञ्चाशोवर्गः ॥ ४९ ॥

वेदार्थस्यप्रकाशेन तमोहार्दंनिवारयन् । पुमर्थांश्चतुरोदेयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

इतिश्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये षष्ठाष्टके तृतीयोध्यायः ॥३॥

निष्केवल्ये सनितःसुसनितरित्यन्त्यमेवसूक्तं । तथाच पञ्चमारण्यकेशौनकेनसूत्रितम्—त्वावतः पुरूवसविविवश्चः सनितःसुसनितरित्येतदन्त्यइति ।

तत्र प्रथमा—

ओम् त्वावतःपुरूवसोवयमिन्द्रप्रणेतः । स्मसिस्थातर्हरीणाम् ॥ १ ॥

त्वाऽवतः । पुरुवसो इति पुरुऽवसो । वयम् । इन्द्र ।

प्रनेतरिति प्रऽनेतः । स्मसि । स्थातः । हरीणाम् ॥ १ ॥

हे पुरूवसो बहुधनेन्द्र प्रणेतः कर्मणांपारं प्रकर्षेण प्रापयितरिन्द्र त्वावतः त्वत्सदृशस्य इन्द्रसमानस्यान्यस्याभावात्त्वयेत्यर्थः वयं स्वभूतावयं स्मसि स्मः हे हरीणां एतत्संज्ञकानामश्वानां स्थातरधिष्ठातः ॥ १ ॥

१. बहु-धनी और कर्म-प्रापक इन्द्र, तुम्हारे समान पुरुष के ही हम आत्मीय हैं। तुम हरि नाम के अश्वों के अधिष्ठाता हो।

त्वांहिसत्यमद्रिवोविद्मदातारमिषाम् । विद्मदातारंरयीणाम् ॥ २ ॥

त्वाम् । हि । सत्यम् । अद्रिऽवः । विद्म । दातारम् ।

इषाम् । विद्म । दातारम् । रयीणाम् ॥ २ ॥

हे अद्रिवः अत्ति शत्रुमित्यद्रिः वज्रः तद्वन्निन्द्र त्वां सत्यं निश्चयं इषामन्नानां दातारं विद्म जानीमः । तथा रयीणां धनानां दातारं विद्म ॥ २ ॥

२. वज्री इन्द्र, तुम्हें हम अन्नदाता जानते हैं। धनदाता भी जानते हैं।

अथ तृतीया—

आयस्यंतेमहिमानंशतमूतेशतक्रतो । गीर्भिर्गृणन्तिकारवः ॥ ३ ॥

आ । यस्य । ते । महिमानम् । शतम्ऽऊते ।

शतक्रतो इति शतऽक्रतो । गीःऽभिः । गृणन्ति । कारवः ॥ ३ ॥

हे शतमूते अपरिमितरक्षण हे शतक्रतो बहुकर्मयुक्तेन्द्र यस्य ते महिमानं माहात्म्यं कारवः स्तोतारोगीर्भिः स्तुतिभिर्गृणन्ति स्तुवन्ति स्ताभीष्टाय । ३ ॥

३. असीम रक्षणों और बहु कर्मोंवाले इन्द्र, तुम्हारी महिमा को स्तोता लोग स्तुति-द्वारा गाते हैं।

अथ चतुर्थी—

सुनीथोघासमर्त्योयंमरुतोयमर्यमा । मित्रःपान्त्यद्रुहः ॥ ४ ॥

सुऽनीथः । घ । सः । मर्त्यः । यम् । मरुतः । यम् ।
अर्यमा । मित्रः । पान्ति । अद्रुहः ॥ ४ ॥

समर्त्योमनुष्यो यजमानः सुनीथः सुयशः सुनयनोवा भवति । घेति प्रसिद्धौ । सइत्युक्तं कमित्याह यं यजमानं मरुतोदेवाः पान्ति रक्षन्ति । अद्रुहः अद्रोहकर्तारः तथा यमर्यमा पाति यंचमित्रः पाति सएवं भवतीति ॥ ४ ॥

४. द्रोह-शून्य मरुद्गण जिसकी रक्षा करते हैं और अर्यमा तथा मित्र जिसकी रक्षा करते हैं, वही मनुष्य सुन्दर यशवाला होता है।

दधानोगोमदश्ववत्सुवीर्यमादित्यजूतएधते । सदारायापुरुस्पृहा ॥५॥१॥

दधानः । गोऽमत् । अश्वऽवत् । सुऽवीर्यम् । आदित्यऽजूतः ।
एधते । सदा । राया । पुरुऽस्पृहा ॥ ५ ॥ १ ॥

आदित्यजूतः आदित्यप्रेरितः आदित्यानुगृहीतो यजमानो गोमद्गोभिरुपेतं अश्ववदश्वैरुपेतं सुवीर्यं शोभनवीर्यैरुपेतं पुत्रं दधानो धारयन्नेधते वर्धते सदा सर्वदा । किञ्च पुरुस्पृहा बहुभिः स्पृहणीयेन राया धनेन सदैधते ॥ ५ ॥

५. आदित्य-द्वारा अनुगृहीत यजमान गौ और अश्ववाला होकर तथा सुन्दर वीर्य से युक्त सदा बढ़ता है। वह बहु-संख्यक और अभिलषणीय धन के द्वारा बढ़ता है।

॥ इति षष्ठस्य चतुर्थे प्रथमोवर्गः ॥ १ ॥

अथ षष्ठी—

तमिन्द्रंदानमीमहेशवसानमभीर्वम् । ईशानंरायईमहे ॥ ६ ॥

तम् । इन्द्रम् । दानम् । ईमहे । शवसानम् । अभीर्वम् ।
ईशानम् । रायः । ईमहे ॥ ६ ॥

तं प्रसिद्धमिन्द्रं दानं देयं रायोधनं ईमहे याचामहे । कीदृशमिन्द्रं शवसानं बलमाचरन्तं अभीर्वं अभीरुं ईशानं सर्वस्य स्वामिनं ॥ ६ ॥

६. बल का प्रयोग करनेवाले, निर्भय तथा सबके स्वामी उन प्रख्यात इन्द्र के पास हम धन की याचना करते हैं।

तस्मिन्हिसन्त्यूतयोविश्वाअभीरवःसचा ।
तमावहन्तुसप्तयःपुरूवसुंमदायहरयःसुतम् ॥ ७ ॥

तस्मिन् । हि । सन्ति । ऊतयः । विश्वाः । अभीरवः । सचा ।
तम् । आ । वहन्तु । सप्तयः । पुरुऽवसुम् । मदाय ।
हरयः । सुतम् ॥ ७ ॥

तस्मिन्निन्द्रे ऊतयोगंन्त्यो विश्वाः सर्वा अभीरवोकातराः सचा सहायभूता मरुद्रूपाः सेनाः सन्ति भवन्ति अथवा तस्मिन्सर्वारक्षणाः सह संभवन्ति तमिन्द्रं सप्तयः सर्पणशीला- हरयोश्वाः पुरूवसुं बहुधनं बहुधनमदमित्यर्थः तं मदाय सुतमभिषुतसोमं प्रत्यावहन्तु आग- मयन्तु ॥ ७ ॥

७. सर्वत्रगामी, निर्भय और सहायक मरुद्रूप सेना इन्द्र की ही है। गतिपरायण हरि अश्व हर्ष के लिए बहुधन-वाला इन्द्र को अभिषुत सोम के निकट ले आवें।

यस्तेमदोवरेण्योयइन्द्रवृत्रहन्तमः ।
यआदुदिःस्व१र्नृभिर्यःपृतनासुदुष्टरः ॥ ८ ॥

यः । ते । मदः । वरेण्यः । यः । इन्द्र । वृत्रहन्ऽतमः । यः ।
आऽददिः । स्वः । नृऽभिः । यः । पृतनासु । दुस्तरः ॥ ८ ॥

पूर्वमन्त्रे मदाय हरय इत्युक्तम् समदः स्तूयते । हे इन्द्र ये तव योमदो वरेण्यो वरणीयः यश्च मदः संग्रामे वृत्रहन्तमः शत्रूणामतिशयेन हन्ता यश्चाददिरादाता स्वः सु अरणं धनं नृ- भिर्नृभ्यः शत्रुभ्यः यश्च पृतनासु संग्रामेषु दुष्टरोनभिभाव्यस्तस्मै मदाय हरयो वहन्त्वि- ति ॥ ८ ॥ ८. इन्द्र, तुम्हारा जो मद वरणीय है, जिसके द्वारा संग्राम में तुम शत्रुओं का अतीव वध करते हो, जिसके द्वारा शत्रु के पास से धन ग्रहण करते हो और संग्राम में जिसके द्वारा पार हुआ जाता है—

अथ नवमी—

योदुष्टरोविश्ववारश्रवाय्योवाजेष्वस्तितरुता ।
सनःशविष्ठसवनावसोगहिगमेमगोमतिव्रजे ॥ ९ ॥

यः । दुस्तरः । विश्वऽवार । श्रवाय्यः । वाजेषु । अस्ति ।
तरुता । सः । नः । शविष्ठ । सवना । आ । वसो इति ।
गहि । गमेम । गोऽमति । व्रजे ॥ ९ ॥

हे विश्ववार विश्वैर्वरणीयेन्द्र वाजेषु युद्धेषु यस्त्वद्दुष्टरो दुःखेनतरीतुंशक्यः शत्रूणां पारकोऽस्ति भवति। हे वसो वासक हे शविष्ठातिशयेनबलवन्निन्द्र सत्वं नः अस्माकं सुमना सवनानि आगहि आगच्छ। वयंच गोमति व्रजे गोमन्तं व्रजं गमेम गच्छेम॥९॥

९. सर्व-वरेण्य, युद्ध में दुर्धर्ष शत्रुओं के पारगामी, सर्वत्र विख्यात, सर्वापेक्षा बली और वास-प्रदाता इन्द्र, अपने उसी मद (हर्ष के साथ) हमारे यज्ञ में आओ। हम गोयुक्त गोष्ठ में जायेंगे।

गव्योषुणोयथापुराश्वयोतरथया।
वरिवस्यमहामह॥१०॥२॥

गव्यो इति। सु। नः। यथा। पुरा। अश्वऽया। उत।
रथऽया। वरिवस्य। महाऽमह॥१०॥२॥

हे महामह महाधनेन्द्र गव्या। गव्या उ इति निपाताऽनिपातद्वयसमुदायस्य आदिवद्भावेन निपातवद्भावात् प्रकृतिभावः। अस्माकं गवामिच्छया अस्माकं गादातुं यथा पुरा पूर्वं यथास्माकं गवादिदानाय वरिवस्यसि तद्वदद्यापि सु सुष्ठु वरिवस्य परिचर आगच्छेत्यर्थः। न केवलं गवेच्छया किंतु अश्वया अश्वप्रदानेच्छया उतापिच रथया रथेच्छयाच वरिवस्येति॥१०॥

१०. महाधनी इन्द्र, गोप्राप्ति, अश्वलाभ और रथ-संप्राप्ति की हमारी इच्छा होने पर पहले की ही तरह हमें वह सब देना।

॥ इति षष्ठस्य चतुर्थे द्वितीयोवर्गः॥२॥

नहितेशूरराधसोन्तंविन्दामिसत्रा।
दशस्यानोमघवन्नूचिदद्रिवोधियोवाजेभिराविथ॥११॥

नहि। ते। शूर। राधसः। अन्तम्। विन्दामि। सत्रा।
दशस्य। नः। मघऽवन्। नु। चित्। अद्रिऽवः।
धियः। वाजेभिः। आविथ॥११॥

हे शूर विक्रान्तेन्द्र ते तव राधसो धनस्यान्तं इयत्तां सत्रा सत्यं नहि विन्दामि न लभे। यस्मादेवं तस्मात् हे मघवन् धनवन् हे अद्रिवो वज्रवन्निन्द्र नोस्माकं नूचित् क्षिप्रमेव दशस्य देहि धनं। किंच वाजेभिर्वाजैरन्नैर्धियोस्मदीयानि कर्माण्याविथ रक्ष॥११॥

११. शूर इन्द्र, सचमुच में तुम्हारे धन की सीमा नहीं जानता। धनी और वज्री इन्द्र, हमें शीघ्र धन दो। अन्न-द्वारा हमारे कर्म की रक्षा करो।

अथ द्वादशी—

यऋष्वःश्रावयत्सखाविश्वेत्सवेदजनिमापुरुष्टुतः ।
तंविश्वेमानुषायुगेन्द्रंहवन्तेतविषंयतस्रुचः ॥ १२ ॥

यः । ऋष्वः । श्रवयत्ऽसखा । विश्वा । इत् । सः । वेद । जनिम ।
पुरुऽस्तुतः । तम् । विश्वे । मानुषा । युगा । इन्द्रम् ।
हवन्ते । तविषम् । यतऽस्रुचः ॥ १२ ॥

य इन्द्रः ऋष्वो दर्शनीयः श्रावयत्सखा श्रावयन्तः सखायः ऋत्विजो यस्य सखायः श्रावयत्सखा पुरुष्टुतो बहुभिर्यजमानैः स्तुतो य इन्द्रः स विश्वेत् सर्वाण्यपि जनिम जन्मानि प्राणिनां वेद जानाति तं तविषं बलवन्तमिन्द्रं विश्वे सर्वेऽपि अध्वर्य्वादयो यतस्रुचः स्वीकृतहविष्काः सन्तो मानुषा मनुष्यसंबन्धिनो युगा युगानि कालान् सर्वेषु कालेषु हवन्ते आह्वयन्ति स्तुवन्ति ॥ १२ ॥

१२. जो इन्द्र दर्शनीय हैं, जिनके मित्र ऋत्विक् लोग हैं, जो बहुतों के द्वारा स्तुत हैं, वे संसार के सारे प्राणियों को जानते हैं, सारे मनुष्य हव्य ग्रहण करके सदा उन्हीं बलवान् इन्द्र को बुलाते हैं।

सनोवाजेष्ववितापुरूवसुःपुरःस्थातामघवावृत्रहाभुवत् ॥ १३ ॥

सः । नः । वाजेषु । अविता । पुरुऽवसुः । पुरःऽस्थाता ।
मघऽवा । वृत्रऽहा । भुवत् ॥ १३ ॥

एषा द्विपदा जगती । स पुरुवसुर्बहुधनो मघवा धनवान् वृत्रहा शत्रूणां हन्तेन्द्रो नोऽस्माकं वाजेषु सङ्ग्रामेषु अविता रक्षिता पुरःस्थाता तदर्थं पुरतोवर्तमानो भुवद्भवतु ॥ १३ ॥

१३. वे ही प्रचुर धनवाले, मघवा और वृत्रहन्ता इन्द्र युद्धक्षेत्र में हमारे रक्षक और अग्रवर्ती हों।

अथ चतुर्दशी—

अभिवोवीरमन्धसोमदेषुगायगिरामहाविचेतसम् ।
इन्द्रंनामश्रुत्यंशाकिनंवचोयथा ॥ १४ ॥

अभि । वः । वीरम् । अन्धसः । मदेषु । गाय । गिरा । महा ।
विऽचेतसम् । इन्द्रम् । नाम । श्रुत्यम् । शाकिनम् ।
वचः । यथा ॥ १४ ॥

हे उद्गातादयो योयूयमित्यर्थः। अथवा हे यजमानाः योयुष्माकं हिताय अन्धसः सोमस्य मदेषु उत्पाद्यमानेषु सत्सु वीरं शत्रूणामीरयितारं नाम शत्रूणां नामकं विशेषतं विशिष्टप्रज्ञं श्रुत्यं सर्वत्रश्रोतव्यं शाकिनं शक्तं ईदृशमिन्द्रं महा महत्या गिरा स्तुत्या वचो वाग्युष्मदीया यथा येनप्रकारेण भवति गायन्त्यादिरूपा वा यथा अभिगाय गायत स्तुतिं कुरुत ॥१४॥

१४. स्तोताओ, तुम लोगों के हित के लिए सोम-जात मत्तता उत्पन्न होने पर वीर, शत्रुओं की अवनति करनेवाले, विशिष्ट प्रज्ञावाले, सर्वत्र प्रसिद्ध और शक्तिशाली इन्द्र की, तुम्हारी जैसी वाक्य-स्फूर्ति हो, उसके अनुकूल, महती स्तुति-द्वारा, स्तुति करो।

दुदीरेक्णस्तन्वेदुदिर्वसुदुदिर्वाजेषुपुरुहूतवाजिनम्। नूनमथ॥१५॥३॥

दुदिः। रेक्णः। तुन्वे। दुदिः। वसु। दुदिः। वाजेषु। पुरुऽहूत। वाजिनम्। नूनम्। अथ॥ १५॥ ३॥

हे पुरुहूत बहुभिराहूतेन्द्र त्वं तन्वे मत्यं शरीराय रेक्णोधनं ददिर्दाताभव। कदेत्युच्यते नूनं क्षिप्रमथेदानीमेव एवं भविवाक्यं योज्यम्। तथा वसु धनं पुत्रादिभ्यो ददिर्दाताभव तथा वाजेषु संग्रामेषु वाजिनमन्नवन्तं रयिं ददिर्दाताभवेति। अत्रसर्वेष्वपि वाक्येषु ददिरित्यस्य लिङ्गाद्याध्याहारेणोकाव्ययेति षष्ठीप्रतिषेधः॥ १५॥

१५. इन्द्र, तुम मेरे शरीर के लिए इसी समय धनदाता बनो। संग्रामों में अन्नवान् धन के दाता बनो। बहुतों द्वारा आहूत इन्द्र, पुत्रों को धन दो।

॥ इति षष्ठस्य चतुर्थे तृतीयोवर्गः॥३॥

विश्वेषामिरुज्यन्तंवसूनांसासह्वांसंचिदुस्यवर्पसः।
कृपयुतोनूनमत्यथ॥ १६॥

विश्वेषाम्। इरुज्यन्तम्। वसूनाम्। सुसह्वांसम्। चित्। अुस्य। वर्पसः। कृपऽयतः। नूनम्। अति। अथ॥ १६॥

हे इन्द्र त्वां विश्वेषां सर्वेषां वसूनां धनानामिरज्यन्तं ईशानं अस्य वर्पसः धारकस्य कृपयतो युद्धं कल्पयतः शत्रोः सासह्वांसं अभिभवितारं स्तुवन्त्वहविशेषः। सत्वं नूनं क्षिप्रं अथातिचित् इदानीमपि धनं प्रयच्छेत्यर्थः॥ १६॥

१६. सारे धनों के अधिपति और धारक तथा युद्ध-कल्पन-कर्ता शत्रुओं को हरानेवाले इन्द्र की स्तुति करो। वह शीघ्र धन-दान करेंगे।

अथ सप्तदशी—

म॒हः सु वो॒ अर॑मिषे॒ स्तवा॑महे मी॒ळ्हुषे॑ अरङ्ग॒माय॒ जग्म॑ये ।
य॒ज्ञेभि॑र्गी॒र्भिर्वि॒श्वम॑नुषां म॒रुता॑मियक्षसि॒ गाये॑ त्वा॒ नम॑सा गि॒रा ॥ १७ ॥

म॒हः । सु । वः॒ । अर॑म् । इ॒षे । स्तवा॑महे । मी॒ळ्हुषे॑ ।
अ॒र॒म्ऽग॒माय॑ । जग्म॑ये । य॒ज्ञेभिः॑ । गीः॒ऽभिः । वि॒श्वऽम॑नुषाम् ।
म॒रुता॑म् । इ॒य॒क्ष॒सि॒ । गाये॑ । त्वा॒ । नम॑सा । गि॒रा ॥ १७ ॥

हे इन्द्र महो महतो वः सर्वेत्यर्थः व्यत्ययेन बहुवचनं अरंगमनमस्मद्विषयं इषे इच्छामि अर्थैरलमितिवत्सम् । तदर्थं मीळ्हुषे सेक्रे अरंगमाय अरंगमनाय संपूर्णगमनाय जग्मये गमनशीलाय यद्वा यदि एवंभूताय देवाय सुष्ठु स्तवामहे त्वां स्तुमइत्यर्थः । केन साधनेनेति तदुच्यते— यज्ञेभिर्यज्ञमानसाधनैर्हविर्भिर्यज्ञैरेवपा गीर्भिः स्तुतिभिः हे देव विश्वमनुषां विश्वेषां मनुष्याणां मरुतां इयक्षसि एवैरिन्यसे मरुतां संबन्धी त्वं । किंच त्वा त्वां नमसा नमस्कारेण गिरा स्तुत्याच गाये स्तुवे ॥ १७ ॥

१७. इन्द्र, तुम महान् हो। मैं तुम्हारे आगमन की कामना करता हूँ। तुम गमनशील हो, सम्पूर्णगामी और सेचक हो। यज्ञ और स्तुति-द्वारा हम तुम्हारा स्तव करते हैं। तुम मरुतों के नेता हो। सारे मनुष्यों के ईश्वर हो। नमस्कार और स्तुति-द्वारा तुम्हारा गुण-गान करता हूँ।

ये पा॒तय॑न्ते॒ अज्म॑भिर्गिरी॒णां स्नुभि॑रेषाम् ।
य॒ज्ञं म॑हि॒ष्वणी॑नां सु॒म्नं तु॑वि॒ष्वणी॑नां॒ प्राध्व॒रे ॥ १८ ॥

ये । पा॒तय॑न्ते । अज्म॑ऽभिः । गि॒री॒णाम् । स्नुऽभिः॑ । ए॒षा॒म् ।
य॒ज्ञम् । म॒हि॒ऽस्वनी॑नाम् । सु॒म्नम् । तु॒वि॒ऽस्वनी॑नाम् । प्र । अ॒ध्व॒रे ॥ १८ ॥

ये मरुतो गिरीणां मेघानां स्नुभिः प्रस्रवद्भिः अज्मभिः बलैर्बलकरैरुदकैः सह पातयन्ते पतन्ति गच्छन्ति । एषां मरुतां महिष्वणीनां प्रभूतध्वनीनां यज्ञं कुर्मइतिशेषः । तथाच तुविष्वणीनां बहुध्वनीनां सुम्नं सुखं तैःकृतं अध्वरे यज्ञे प्र प्राप्नुयाम । अथवा चतुर्थ्यर्थेषष्ठी प्रभूतध्वनेभ्यः सुम्नं उक्तलक्षणं हविः प्र प्राप्नुयामाध्वरे यज्ञे ॥ १८ ॥

१८. जो मरुत् मेघों के प्राचीन और बलकर जल के साथ जाते हैं, उन्हीं प्रभूत ध्वनिवाले मरुतों के लिए हम यज्ञ करेंगे और उस यज्ञ में महाध्वनि-वाले मरुद्गण जो सुख दे सकेंगे, उसे हम प्राप्त करेंगे।

प्र॒भ॒ङ्गं दु॑र्म॒ती॒नामिन्द्र॑ शवि॒ष्ठा भ॑र ।
र॒यिम॒स्मभ्यं॒ युज्यं॑ चोदयन्मते॒ ज्येष्ठं॑ चोदयन्मते ॥ १९ ॥

प्रऽभङ्गम् । दुःऽमतीनाम् । इन्द्र । शविष्ठ । आ । भर । रयिम् ।
अस्मभ्यम् । युज्यम् । चोदयत्ऽमते । ज्येष्ठम् । चोदयत्ऽमते ॥ १९ ॥

दुर्मतीनां दुष्टमनस्कानां वृत्रादीनां प्रभङ्गं प्रकर्षेण भञ्जकं त्वां याचामह इति शेषः । हे इन्द्र शविष्ठातिशयेन बलवन् स्तुतस्त्वमस्मभ्यं रयिं धनं युज्यं योग्यमस्माकमुचितं धनमाभराहर । हे चोदयन्मते चोदयन्ती धनं प्रेरयन्ती मतिर्यस्य स तथोक्तः हे तादृशदेव किञ्च हे चोदयन्मते उत्कर्षेण ज्येष्ठं धनमाभर ॥ १९ ॥

१९. तुम दुष्टबुद्धियों के विनाशक हो। तुम्हारे समीप हम याचना करते हैं। अतीव बली इन्द्र, हमारे लिए योग्य धन ले आओ। तुम्हारी बुद्धि सदा धन-प्रेरण में तत्पर रहती है। देव, उत्तम धन ले आओ।

सनितः सुसनितरुग्र चित्र चेतिष्ठ सूनृत ।
प्रासहा सम्राट् सहुरिं सहन्तं भुज्युं वाजेषु पूर्व्यम् ॥ २० ॥ ४ ॥

सनितरिति । सुऽसनितः । उग्र । चित्र । चेतिष्ठ । सूनृत । प्रऽसहा ।
सम्ऽराट् । सहुरिम् । सहन्तम् । भुज्युम् ।
वाजेषु । पूर्व्यम् ॥ २० ॥ ४ ॥

हे सनितः संभक्तः सुसनितः दातर्वा उग्र उद्गूर्णबल चित्र चायनीय चेतिष्ठातिशयेन चेतयितः सूनृत सूनृतस्य प्रासहा प्रसहस हे सम्राट् सर्वस्य स्वामिन् सम्यग्राजमान वा त्वं सहुरिं सहनशीलं सहन्तं भुज्युं भोजयितारं पूर्व्यं प्रवृद्धं मुख्यमित्यर्थः । ईदृशं धनं वाजेषु संग्रामेषु आभरेति शेषः ॥ २० ॥

२०. दाता, उग्र, विचित्र, प्रिय, सत्यवक्ता, शत्रु-पराभवकर्त्ता और सबके स्वामी इन्द्र, शत्रु को हरानेवाले, भोग योग्य तथा प्रवृद्ध धन संग्राम में हमें देना। ॥ इति षष्ठस्य चतुर्थे चतुर्थो वर्गः ॥ ४ ॥

अथैकविंशी—

आ स एतु य ईवदाँ अदेवः पूर्तमाददे ।
यथा चिद्वशो अश्व्यः पृथुश्रवसि कानीतेऽस्या व्युष्याददे ॥ २१ ॥

आ । सः । एतु । यः । ईवत् । आ । अदेवः । पूर्तम् ।
आऽददे । यथा । चित् । वशः । अश्व्यः । पृथुऽश्रवसि ।
कानीते । अस्याः । विऽउषि । आऽददे ॥ २१ ॥

अत्र शौनकः—वशायाश्व्यायपत्यादात्कानीतस्तु पृथुश्रवाः । ददतस्तु धनं तस्मात्सर्वमा-दिशिः ॥ १ ॥ ऐतु आगच्छतु सः यः अदेवः देवादन्यो मनुष्यो वश ईयते गमनवत् गवादि-लक्षणं पूर्णं पूर्णं आददे आदत्ते स्वीकृतवानित्यर्थः । देवश्चेन्मायया प्याप्यागन्तुमर्हति अतः मकारो-नैवागच्छतीत्यर्थः । कथमस्यायमनावासिमसङ्ग आगमनप्रसङ्गश्चेति । तदुच्यते—यथाचित् चि-द्विधिपूरणः येन कारणेन यस्माद्वा वश एतत्संज्ञकः अश्व्यः अश्वपुत्रः पृथुश्रवसि एतन्नामकेरा-ज्ञि कानीते कानीतपुत्रे कन्यायाः पुत्रे अस्या उषसो व्युषि व्युष्टौ आददे आदत्ते येन मकारेण-न तस्माद्वा कारणादायातीति एवमश्वो बन्धुवर्गोवाभूवे ॥ २१ ॥

२१. अश्व के पुत्र जिन वश ने कन्या के पुत्र (कानीत) पृथुश्रवा राजा से प्रातःकाल धन प्राप्त किया था; इसलिए देव-रहित वश के पूर्ण धन ग्रहण कर लेने के कारण, वश यहाँ आवें।

षुष्टिंसहस्राश्व्यस्यायुतासनमुष्ट्राणांविंशतिंशता ।
दशश्यावीनांशतादशत्र्यरुषीणांदशगवांसहस्रा ॥ २२ ॥

षुष्टिम् । सहस्रा । अश्व्यस्य । अयुता । असनम् ।
उष्ट्रानाम् । विंशतिम् । शता । दश । श्यावीनाम् । शता । दश ।
त्रिऽअरुषीणाम् । दश । गवाम् । सहस्रा ॥ २२ ॥

सवश आमत्यमूते अश्व्यस्याश्वसम्बन्धिनः षष्टिं सहस्रा सहस्राणि अयुता अयुतानि चासनमभजं उष्ट्राणां विंशतिं शता शतानि चासनं श्यावीनां श्याववर्णानां वडवानां दशशता शतानि चासनम् त्र्यरुषीणां त्रीण्यारोचमानानि शुभ्राणि ककुत्पृष्ठपार्श्वादिस्थानानि यासां तादृशीनां गवां दशसहस्रा दशसहस्राण्यभजम् ॥ २२ ॥

२२. (आकर वश ने कहा) "मैंने साठ सहस्र और अयुत (दश सहस्र) अश्वों को प्राप्त किया है। बीस सौ ऊँटों को पाया है। काले रंग की दस सौ घोड़ियों को पाया है। तीन स्थानों में शुभ्र रङ्गवाली दस सहस्र गायों को पाया है।"

अथ त्रयोविंशी—

दशश्यावाऋधद्रयोवीतवारासआशवः ।
मथ्रानेमिंनिवावृतुः ॥ २३ ॥

दश । श्यावाः । ऋधत्ऽरयः । वीतऽवारासः ।
आशवः । मथ्राः । नेमिम् । नि । ववृतुः ॥ २३ ॥

दश दशसंख्याकाः श्यावाः श्याववर्णाः आशवोऽश्वाः नेमिं रथनेमिं निवावृतुः निवर्तयन्ति रथं वहन्तीत्यर्थः । कीदृशास्ते अथमृधः प्रधृष्टवेगाः शीतभारासः क्रान्तबलाः प्राप्तबलावा आशवः मथ्राः मथनशीलाः ॥ २३ ॥

२३. दस कृष्णवर्ण अश्व रथ-नेमि (रथ-चक्र का प्रान्त या परिधि) वहन करते हैं। वे अतीव वेग और बलवाले तथा मन्थन-कर्त्ता हैं।

दानासःपृथुश्रवसःकानीतस्यसुराधसः ।
रथंहिरण्ययंददन्मंहिष्ठःसूरिरभूद्वर्षिष्ठमकृतश्रवः ॥ २४ ॥

दानासः । पृथुऽश्रवसः । कानीतस्य । सुऽराधसः । रथम् ।
हिरण्ययम् । ददत् । मंहिष्ठः । सूरिः । अभूत् । वर्षिष्ठम् ।
अकृत । श्रवः । २४ ॥

पूर्वमन्त्रैः प्रतिपादितानि धनानि पंचूनां पितुर्वा पुरस्तान्निर्दिशन्नाहास्ते । पृथुश्रवसः कानीतस्य सुराधसः शोभनधनस्य यतस्तस्य धनं दानाय कल्पितं अतः सुराधाः तस्य दानासोदानाः दत्तानि धनानीमानि तथ पृथुश्रवाः पूर्वमुक्तानि हिरण्ययं हिरण्मयं रथञ्च ददत् प्रयच्छन् मंहिष्ठोतिशयेन दाता सूरिः सर्वस्य प्रेरकः प्राज्ञोवा अभूत् भवति भवतु वा । वर्षिष्ठं अतिशयेन प्रवृद्धं श्रवः कीर्तिमकृत करोति करोतु वा ॥ २४ ॥

२४. उत्कृष्ट धनवाले कन्यापुत्र पृथुश्रवा का यही दान है। उन्होंने सोने का रथ दिया है; वे अतीव दाता और प्राज्ञ हैं। उन्होंने अत्यन्त प्रवृद्ध कीर्त्ति प्राप्त की है।

आनोवायवित्येषा पञ्चमेऽहनि प्रउगशस्त्रे वायव्येतृचे तृतीया । आनोवायोमहेतनवइत्येका रथेनपृथुपाजसेतिद्वे सूत्रितम् । तत्पाठस्तु—

अथ पञ्चविंशी—

आनोवायोमहेतनेयाहिमखायपाजसे ।
वयंहितेचकृमाभूरिदावनेसद्यश्चिन्महिदावने ॥ २५ ॥५॥

आ । नः । वायो इति । महे । तने । याहि । मखाय ।
पाजसे । वयम् । हि । ते । चकृम । भूरि । दावने ।
सद्यः । चित् । महि । दावने ॥ २५ ॥ ५ ॥

हे वायो त्वं नोऽस्मान्प्रत्याभ्याहागच्छ । किमर्थं महे महते धने धनाय मखाय महनीयाय राजसे बलाय च उभयं मखाय्युमित्यर्थः । किमत्रास्तीति चेदुच्यते वयं हि वयं खलु ते भूरिदावने प्रभूतधनदात्रे चकृम स्तुतिं हविर्वा सद्यश्चिदानीमेव तवागमनानन्तरमेव चकृम। महि-महतो धनस्य दावने दाने ॥ २५ ॥

२५. वायु, महान् धन और पूजनीय बल के लिए हमारे समीप आओ। तुम प्रचुर धन देनेवाले हो। हम तुम्हारी स्तुति करते हैं। तुम महान् धन के दाता हो। तुम्हारे आने के साथ ही हम तुम्हारी स्तुति करते हैं।

॥ इति षष्ठस्य चतुर्थे पञ्चमोवर्गः ॥ ५ ॥

योअश्वेभिर्वहतेवस्तउस्रास्त्रिःसप्तसप्ततीनाम् ।
एभिःसोमेभिःसोमसुद्भिःसोमपादानायशुक्रपूतपाः ॥२६॥

यः । अश्वेभिः । वहते । वस्ते । उस्राः । त्रिः । सप्त । सप्ततीनाम् ।
एभिः । सोमेभिः । सोमसुत्ऽभिः । सोमऽपाः ।
दानाय । शुक्रपूतऽपाः ॥ २६ ॥

यः पृथुश्रवा अश्वेभिरश्वैर्वहते गृहं वस्ते वसति चोस्रागाः याभिश्च गच्छतीत्यर्थः । त्रिः सप्तेति तासां गवां संख्योक्ता च । सा संख्या विशेष्यते सप्ततीनां त्रिःसप्त एकसंख्याकाभिर्गोभिरश्वैश्च योगच्छति सपृथुश्रवाः एभिः सोमेभिः सोमैः सोमसुद्भिः सोममभिषुण्वद्भिश्च हेसोमपाः सोमस्यपातरिति वायोः संबोधनं हे शुक्रपूतपाः दीप्तपूतस्य सोमस्य पातर्वायो दानाय तुभ्यं सोमं दातुं सोमैर्युक्तो भवतीतिशेषः ॥ २६ ॥

२६. सोमपाता, दीप्त और पवित्र सोम के पानकर्त्ता वायु, जो पृथुश्रवा अश्वों के साथ जाते हैं, गृह में निवास करते हैं और त्रिगुणित सप्तसप्तति गायों के साथ जाते हैं, वे ही तुम्हें सोम देने के लिए सोम संयुक्त हुए हैं और अभिषव-कर्त्ताओं के साथ मिले हैं।

अथ सप्तमी—

योमइमंचिदुत्मनामन्दच्चित्रंदावने ।
अरट्वेअक्षेनहुषेसुकृत्वनिसुकृत्तरायसुक्रतुः ॥ २७ ॥

यः । मे । इमम् । चित् । ऊँ इति । त्मना । अमन्दत् ।
चित्रम् । दावने । अरट्वे । अक्षे । नहुषे । सुऽकृत्वनि ।
सुकृत्ऽतराय । सुऽक्रतुः ॥ २७ ॥

यः पृथुश्रवाः मे मह्यं इमं पुरतोवर्तमानं चित्रं चायनीयं गवाश्वादिकं रायते दानाय त्मना आत्मना स्वयमेव अमदत् अमंदत् अमायत । स च सुक्रतुः शोभनकर्मा राजा सुक्तराय सुष्ठुकर्तृत्वाय अरट्वे अक्षे नहुषे सुकृत्वनिच एते तस्य राज्ञोऽध्यक्षाः तेभ्यश्च राजा अस्मै गवादिकान्दातुमाज्ञापयेति । यद्वा अरट्वादयोऽन्येराजानः तेषु मध्ये सुकृत्तरायामन्वदिति ॥ २७ ॥

२७. जो पृथुश्रवा "मेरे लिए ये गौ, अश्व आदि देने के लिए हैं" ऐसा विचार कर प्रसन्न हुए थे, उन शोभनकर्मा राजा पृथुश्रवा ने अपने कर्माध्यक्ष अरट्व, अक्ष, नहुष और सुकृत्व को आज्ञा दी।

उचथ्ये वपुषि यः स्वराळुत वायो घृतस्नाः ।
अश्वेषितं रजेषितं शुनेषितं प्राज्म तदिदं नु तत् ॥ २८ ॥

उचथ्ये । वपुषि । यः । स्वऽराट् । उत । वायो इति । घृतऽस्नाः ।
अश्वऽइषितम् । रजःऽइषितम् । शुनाऽइषितम् । प्र ।
अज्म । तत् । इदम् । नु । तत् ॥ २८ ॥

उचथ्ये वक्तव्ये स्तुत्ये वपुषि शरीरे यः स्वराट् स्वयं राजते यद्वा उचथ्यो वपुश्चोभौ राजानौ तयोरपि यः स्वराट् स्वाराज्यं करोति अतिशयेन वर्तते । उतापि च हे वायो मम घृतस्नाः घृतवच्छुद्धः सराजा अश्वेषितं अश्वैःप्रापितं । रजेषितं रजःशब्देनोष्ट्रो गर्दभोवोच्यते । तेनाप्यानीतं शुनेषितं चाप्यानीतं प्राज्म प्राप्तव्यं धनमस्माप्यानीतं इदं पुरतो दृश्यते तत् तवैवानुग्रहादित्यर्थः । अथवैकस्तच्छब्दः पूरणः अस्माप्यानीतं यदस्ति तदिदं खल्विति ॥ २८ ॥

२८. वायु, जो उचथ्य और वपु नाम के राजाओं से भी अधिक साम्राज्य करते हैं, उन घृत के समान शुद्ध राजा ने घोड़ों, ऊँटों और कुत्तों की पीठ से जो अन्न प्रेरित किया है, वह यही है। यह तुम्हारा ही अनुग्रह है।

अथैकोनत्रिंशी—

अध प्रियमिषिराय षष्टिं सहस्रासनम् । अश्वानामिन्न वृष्णाम् ॥ २९ ॥

अध । प्रियम् । इषिराय । षष्टिम् । सहस्रा । असनम् ।
अश्वानाम् । इत् । न । वृष्णाम् ॥ २९ ॥

अथाधुना इषिराय धनादिप्रेरयित्रे राज्ञे प्रियं श्रद्धेयं अश्वानामिन्न अश्वानामिव वृष्णां सेक्तृणां गवां सहस्रा सहस्राणां षष्टिं षष्टिसहस्रसंख्याकं प्रियभूतं असनं अभजम् ॥ २९ ॥

२९. इस समय धनादि का प्रेरण करनेवाले उन राजा के अनुग्रह से सेचन करनेवाले अश्व के समान साठ हजार प्रिय गायों को भी मैंने पाया।

गावो न यूथमुप यन्ति वध्रय उप मा यन्ति वध्रयः ॥ ३० ॥

गावः । न । यूथम् । उप । यन्ति । वध्रयः । उप ।
मा । आ । यन्ति । वध्रयः ॥ ३० ॥

गावो न गाव इव ता यथा संगवे यूथमुपयन्ति उपगच्छन्ति तद्वद्वध्रयः छिन्नमुष्काः वृषभाः पृथुश्रवसा दत्ताः मा मामुपयन्ति समीपं प्राप्नुवन्ति । मा मां वध्रय उपायन्तीति पुनरुक्तिरादरार्था ॥ ३० ॥

३०. जैसे गायें अपने झुण्ड में जाती हैं, वैसे ही पृथुश्रवा के दिये हुए बैल मेरे समीप आते हैं।

अधयच्चारथेगणेशतमुष्ट्राँअचिक्रदत् ।
अधश्वित्नेषुविंशतिंशता ॥ ३१ ॥

अध । यत् । चारथे । गणे । शतम् । उष्ट्रान् । अचिक्रदत् ।
अध । श्वित्नेषु । विंशतिम् । शता ॥ ३१ ॥

अधाथ यद्यदा चारथे चरथं चरणं गमनं तत्संबन्धिनि चार्यमाणे वनाय चार्यमाण इत्यर्थः तादृशे गणे उष्ट्रसंघे उष्ट्रान् शतं उष्ट्राणां शतं अचिक्रदत् अस्मभ्यं प्रदानाय शुशाव । अथापि चास्मदर्थमेव श्वित्नेषु श्वेतवर्णेषु गोयूथेषु विंशतिं शता च शतानि च अथवा शतानां विंशतिं अचिक्रदत् ॥ ३१ ॥

३१. जिस समय ऊँट वन के लिए भेजे गये थे, उस समय वे एक सौ ऊँट हमारे लिए लाये थे। श्वेतवर्ण गायों के बीच बीस सौ गायें लाये।

अथ द्वात्रिंशी—

शतंदासेबल्बूथेविप्रस्तरुक्षआददे ।
तेतेवायविमेजनामदन्तीन्द्रगोपामदन्तिदेवगोपाः ॥ ३२ ॥

शतम् । दासे । बल्बूथे । विप्रः । तरुक्षे । आ । ददे ।
ते । ते । वायो इति । इमे । जनाः । मदन्ति ।
इन्द्रऽगोपाः । मदन्ति । देवऽगोपाः ॥ ३२ ॥

अयं विप्रो मेधावी वशो जनोऽहं बल्बूथे एतन्नामके दासे तरुक्षे गवाश्वादीनां तारके गवाद्यधिकये राज्ञास्माकं प्रदिष्टधनदातरि आददे । किं दानं गवाश्वादीनां शतं शतशब्दोऽपरिमितवचनः हे वायो ते तव स्वभूताः ते स्तोतारः इमे जना वयमित्यर्थः आत्मन एव परोक्षत्वेन वादः त्वयानुगृहीतत्वादिन्द्रगोपा इन्द्रो गोपायिता येषां ते तथोक्ताः इन्द्रेण रक्षिता मदन्ति तथा देवगोपा मदन्ति इन्द्रं देवांश्च राज्ञोऽस्मदेन धनेन धनन्तो मदन्तीत्यर्थः ॥ ३२ ॥

३२. मैं विप्र हूँ। मैं गौ और अश्व का रक्षक हूँ। बल्बूथ नामक दास के समीप से मैंने सौ गौ और अश्व पाये थे। वायु, ये सब लोग तुम्हारे ही हैं। ये इन्द्र और देवों के द्वारा रक्षित होकर आनन्दित होते हैं।

अथ त्रयस्त्रिंशी—

अधस्यायोषणामहीप्रतीचीवशमश्व्यम् ।
अधिरुक्माविनीयते ॥ ३३ ॥ ६ ॥

अध । स्या । योषणा । मही । प्रतीची । वशम् । अश्व्यम् ।
अधिऽरुक्मा । वि । नीयते ॥ ३२ ॥ ६ ॥

अथाधुना स्या सा योषणा योषा राज्ञा प्रदत्ता मही महती पूज्या प्रतीची अस्मदभिमुखी अश्व्यमश्वपुत्रं वशं मां प्रति सा अधिरुक्माभरणा सती विनीयते या कन्या मां प्रत्यागमन्नित्यर्थः। अत्र यावन्मात्रास्वृक्षु यत्र वायुर्नस्तूयते परं दानमशंसिषं तासु सर्वासु हे वायो त्वदनुग्रहादेवमिति योज्य वायुपरत्वमवगन्तव्यम् ॥ ३२ ॥

३३. इस समय वह स्वर्ण के आभरणों से विभूषित, पूजनीय और राजा पृथुश्रवा के दान के साथ दी गई कन्या को अश्व के पुत्र वश के सामने ले आ रहे हैं।

॥ इति षष्ठस्य चतुर्थे षष्ठोवर्गः ॥ ६ ॥

महिवइत्यष्टादशर्चं पञ्चमं सूक्तं आप्त्यस्य त्रितस्यार्षं षडृचकामहापङ्क्तिश्छन्दः आद्यास्त्रयोदशर्चः आदित्यदेवताकाः पञ्चदश्याद्याः पञ्चर्च उषोदेवताका आदित्यदेवताकाश्च। तथाचानुक्रमणिका—महिवोऽष्टौ त्रितआप्त्यआदित्येभ्योऽन्त्याः पञ्चोषसेऽपि महापाङ्क्तमिति। सूक्तविनियोगोलैङ्गिकः।

तत्र प्रथमा—

महिवोमहतामवोवरुणमित्रदाशुषे ।
यमादित्याअभिद्रुहोरक्षथानेमघंनशदनेहसो
वऊतयःसुऊतयोवऊतयः ॥ १ ॥

महि । वः । महताम् । अवः । वरुण । मित्र । दाशुषे । यम् ।
आदित्याः । अभि । द्रुहः । रक्षथ । न । ईम् । अघम् । नशत् ।
अनेहसः । वः । ऊतयः । सुऽऊतयः । वः । ऊतयः ॥ १ ॥

हे वरुण हे मित्र एतदर्यम्णोऽप्युपलक्षणं हे वरुणादयो महतां वो युष्माकं अवः रक्षणं महि महत् कस्मै दाशुषे हविर्दत्ते यजमानाय क्रियमाणं। किञ्च हे आदित्याः यं यजमानं द्रुहो द्रोग्धुः सकाशादभिरक्षथ ईमेनं यजमानं अघं पापं ननशत् नप्राप्नोति। कुतएवमिति तत्रोच्यते—वो युष्माकमूतयो रक्षणानि अनेहसः अपापानि अनुपद्रवाणिच ऊतयो वो युष्माकं रक्षणानि सुऊतयः शोभनरक्षणानि। पुनरुक्तिरादरार्था ॥ १ ॥

१. मित्र और वरुण, हवि देनेवाले यजमान के लिए जो तुम्हारा रक्षण है, वह महान् है। शत्रु के हाथ से जिस यजमान को बचाते हो, उसे पाप नहीं छू सकता। तुम लोगों की रक्षा करने पर उपद्रव नहीं रहता। तुम्हारा रक्षण शोभन है।

विदादेवाअघानामादित्यासोअपाकृतिम् ।
पक्षावयोयथोपरिव्य१स्मेशर्मयच्छतानेहसोवऊतयः
सुऊतयोवऊतयः ॥ २ ॥

विद । देवाः । अघानाम् । आदित्यासः । अपऽआकृतिम् । पक्षा ।
वयः । यथा । उपरि । वि । अस्मे इति । शर्म । यच्छत ।
अनेहसः । वः । ऊतयः । सुऽऊतयः । वः । ऊतयः ॥ २ ॥

हे देवा आदित्यास आदित्याः यूयं अघानां दुःखानामपाकृतिमपाकरणं परिहारप्रकारं विद जानीथ। यस्मादेवं तस्माद्वयः पक्षिणः यथा पक्षा स्वपक्षौ उपरि स्वशिशुकानामुपरि कुर्वन्ति सुखाय तद्वदस्मे अपि अस्मासु शर्म सुखं यच्छत कुरुत। अपीति सप्तम्यर्थानुवादी। अस्मे अस्माकमुपरीतिवा ॥ २ ॥

२. आदित्यो, तुम लोग दुःख-निवारण को जानते हो। जैसे चिड़ियाँ अपने बच्चों पर पंख फैलाती हैं, वैसे ही तुम हमें सुख दो। तुम लोगों की रक्षा होने पर उपद्रव नहीं रहता। तुम्हारा रक्षण शोभन रक्षण है।

व्य१स्मेअधिशर्मतत्पक्षावयोनयन्तन ।
विश्वानिविश्ववेदसोवरूथ्यामनामहेनेहसोवऊतयःसुऊतयोवऊतयः॥३॥

वि । अस्मे इति । अधि । शर्म । तत् । पक्षा । वयः । न । यन्तन ।
विश्वानि । विश्वऽवेदसः । वरूथ्या । मनामहे । अनेहसः । वः ।
ऊतयः । सुऽऊतयः । वः । ऊतयः ॥ ३ ॥

हे आदित्या यूयं अस्मे अधि अस्मासु तद् युष्माकमसाधारणं यच्छर्मास्ति तद्विस्पर्धः। तद् यथोन पक्षा पक्षिणः शिशुकानां पक्षोपरि यथा तथा वियन्तन विशेषेण प्रापयत हे वि-श्ववेदसः सर्वधना युष्मान्निस्तानि सर्वाणि वरूथ्या वरूथं गृहं तदुचितानि धनानि मनामहे याचामहे ॥ ३ ॥

३. पक्षियों के पंख के समान तुम लोगों के पास जो सुख है, उसे हमें प्रदान करो। सर्वधनी आदित्यो, समस्त गृह के उपयुक्त धन तुमसे हम माँगते हैं। तुम्हारे रक्षण करने पर उपद्रव नहीं रहता। तुम्हारी रक्षा सुरक्षा है।　　　　अथ चतुर्थी—

यस्माअरासतक्षयंजीवातुंचप्रचेतसः ।
मनोर्विश्वस्यघेदिमआदित्यारायईशतेनेहसोवऊतयः
सुऊतयोवऊतयः ॥ ४ ॥

यस्मै । अरासत । क्षयम् । जीवातुम् । च । प्रऽचेतसः । मनोः ।
विश्वस्य । घ । इत् । इमे । आदित्याः । रायः । ईशते ।
अनेहसः । वः । ऊतयः । सुऽऊतयः । वः । ऊतयः ॥ ४ ॥

यस्मै मनुष्याय क्षयं निवासं जीवातुं जीवनसाधनमन्नञ्च प्रचेतसः प्रकृष्टमतयः अरासत प्रयच्छन्ति तस्मै यजमानाय तदर्थं इमे आदित्याः विश्वस्य घेद सर्वस्याप्यघुर्मनोर्मनुष्यस्य धनिकस्य रायो धनस्य ईशते स्वामिनो भवन्त्यपहृत्य यजमानाय प्रदातुम् ॥ ४ ॥

४. उत्तम-चेता आदित्यगण जिसके लिए गृह और जीवन के उपयुक्त अन्न प्रदान करते हैं, उसके लिए वे सारे मनुष्यों के धन के स्वामी हो जाते हैं। तुम्हारी रक्षा में उपद्रव नहीं रहता। तुम्हारी रक्षा शोभन-रक्षा है।

परिणोवृणजन्नघादुर्गाणिरथ्योयथा ।
स्यामेदिन्द्रस्यशर्मण्यादित्यानामुताव
स्यनेहसोवऊतयःसुऊतयोवऊतयः ॥ ५ ॥ ७ ॥

परि । नः । वृणजन् । अघा । दुःऽगानि । रथ्यः । यथा । स्याम ।
इत् । इन्द्रस्य । शर्मणि । आदित्यानाम् । उत । अवसि ।
अनेहसः । वः । ऊतयः । सुऽऊतयः । वः । ऊतयः ॥ ५ ॥ ७ ॥

परिवृणजन् परिवर्जयन्तु नोऽस्माकं अघा अघानि पापानि । तत्र दृष्टान्तः—दुर्गाणि दुर्गमनान् प्रदेशान् अश्वदधिष्ण्यादिकान् यथा रथ्यः रथस्य वोढारोऽश्वाः परिवर्जयन्ति तद्वत् इन्द्रस्य शर्मणि स्याम भवेम वयं उतापि च आदित्यानामवसि रक्षणेच स्याम ॥ ५ ॥

५. रथ ढोनेवाले अश्व जैसे दुर्गम प्रदेशों का परित्याग कर देते हैं, वैसे ही हम पाप का परित्याग कर देंगे। हम इन्द्र का सुख और आदित्य का रक्षण प्राप्त करेंगे। तुम्हारी रक्षा होने पर उपद्रव नहीं रहता। तुम्हारी रक्षा सुरक्षा है। ॥ इति षष्ठस्य चतुर्थे सप्तमोवर्गः ॥ ७ ॥

परिह्वृतेदनाजनोयुष्मादत्तस्यवायति ।
देवाअदभ्रमाशवोयमादित्याअहेतन ।
नेहसोवऊतयःसुऊतयोवऊतयः ॥ ६ ॥

परिऽह्वृता । इत् । अना । जनः । युष्माऽदत्तस्य । वायति । देवाः । अदभ्रम् । आशवः । यम् । आदित्याः । अहेतन । अनेहसः । वः । ऊतयः । सुऽऊतयः । वः । ऊतयः ॥ ६ ॥

परिह्वृतेव परिपीडितेनैव यथोक्तियमादिना अना शकटेनयुक्तो जनो युष्मादत्तस्य युष्माभिर्दत्तं धनं कर्मणिषष्ठी वायति गच्छति । हे देवाः हे आदित्याः हे आशवः शीघ्रगमना युयं यं यजमानं अहेथन प्राप्नुथः सजनो बहुधनमत्यं धनं वायति प्राप्नोतीति संबन्धः ॥ ६ ॥

६. क्लेश के द्वारा ही मनुष्य तुम्हारा धन प्राप्त करते हैं। देवो, तुम लोग शीघ्र गमनवाले हो। तुम लोग जिस यजमान को प्राप्त करते हो, वह अधिक धन प्राप्त करता है। तुम्हारी रक्षा होने पर उपद्रव नहीं रहता। तुम्हारी रक्षा सुरक्षा है।

नतंतिग्मंचनत्यजोनद्रासदभितंगुरु ।
यस्माउशर्मसप्रथआदित्यासोअराध्व
मनेहसोवऊतयःसुऊतयोवऊतयः ॥ ७ ॥

न । तम् । तिग्मम् । चन । त्यजः । न । द्रासत् । अभि । तम् । गुरु । यस्मै । ऊँ इति । शर्म । सऽप्रथः । आदित्यासः । अराध्वम् । अनेहसः । वः । ऊतयः । सुऽऊतयः । वः । ऊतयः ॥ ७ ॥

तं मनुष्यं तिग्मं चन तीक्ष्णमेव सन्तं त्यजः क्रोधनमेव अथ क्रोधात्मुच्यमानमायुषमुष्यते न द्रासत् न कुत्सायां गतौ कुत्सितं नागच्छति नहिनस्तीत्यर्थः । तथा तं जनं गुरु महत् अपरिहार्यं दुःखं न द्रासत् न गच्छति । हे आदित्यासः आदित्याः सप्रथः समानप्रथाः सर्वतः पृथुभूताः यूयं यस्माउ यस्मै यजमानाय उशब्दः पूरणः शर्म सुखं अराध्वं अदत्त तं न द्रासदिति ॥ ७ ॥

७. आदित्यो, जिसे तुम विस्तृत सुख प्रदान करते हो, वह व्यक्ति टेढ़ा होने पर भी क्रोध से निर्विघ्न रहता है। उसके पास अपरिहार्य दुःख भी नहीं आता। तुम्हारी रक्षा होने पर उपद्रव नहीं रहता। तुम्हारी रक्षा ही सुरक्षा है।

युष्मेदेवाअपिष्मसियुध्यन्तइववर्मसु ।
यूयंमहोनएनसोयूयमर्भादुरुष्यतानेह
सोवऊतयःसुऊतयोवऊतयः ॥ ८ ॥

युष्मे इति । देवाः । अपि । स्मसि । युध्यन्तःऽइव । वर्मऽसु ।
यूयम् । महः । नः । एनसः । यूयम् । अर्भात् । उरुष्यत ।
अनेहसः । वः । ऊतयः । सुऽऊतयः । वः । ऊतयः ॥ ८ ॥

हे देवाः आदित्या युष्मे युष्मासु वयं अपिष्मसि अपि भवेम युष्माभिरपिहिताःस्मेत्य-र्थः। तत्र दृष्टान्तः—युध्यन्तः इव शूरा वर्मसु कवचेषु यथा भवन्ति तद्वत् यूयं नोऽस्मान्महो मह-तः एनसः पापात् उरुष्यत रक्षत । तथा यूयं अस्मानर्भादल्पादप्येनस उरुष्यत ॥ ८ ॥

८. आदित्यो, हम तुम्हारे आश्रय में ही रहेंगे। इसी प्रकार योद्धा लोग कवच के आश्रय में रहते हैं। तुम हमें महान् अनिष्ट और अल्प अनिष्ट से बचाओ। तुम्हारी रक्षा होने पर उपद्रव नहीं रहता। तुम्हारी रक्षा ही सुरक्षा है।

अदितिर्नउरुष्यत्वदितिःशर्मयच्छतु ।
मातामित्रस्यरेवतोर्यम्णोवरुणस्यचाने
हसोवऊतयःसुऊतयोवऊतयः ॥ ९ ॥

अदितिः । नः । उरुष्यतु । अदितिः । शर्म । यच्छतु ।
माता । मित्रस्य । रेवतः । अर्यम्णः । वरुणस्य ।
च । अनेहसः । वः । ऊतयः । सुऽऊतयः । वः । ऊतयः ॥ ९ ॥

नोऽस्मानदितिरखण्डनीया देवमाता उरुष्यतु रक्षतु तथा अदितिः शर्म सुखं यच्छतु। अ-दितिर्विशेष्यते या माता निर्मात्री कस्य मित्रस्य रेवतो धनवतोऽर्यम्णो वरुणस्य च । सा न उरु-ष्यत्विति ॥ ९ ॥ अदिति हमारी रक्षा करें; अदिति हमें सुख प्रदान करें। वे धनवती हैं और मित्र, वरुण तथा अर्यमा की माता हैं। तुम्हारी रक्षा करने पर उपद्रव नहीं रहता। तुम्हारी रक्षा ही सुरक्षा है।

यद्देवाःशर्मशरणंयद्भद्रंयदनातुरम् ।
त्रिधातुयद्वरूथ्यं१तदस्मासुवियन्तनानेहसो
वऊतयःसुऊतयोवऊतयः ॥ १० ॥ ८ ॥

यत् । देवाः । शर्म । शरणम् । यत् । भद्रम् । यत् । अनातुरम् ।
त्रिऽधातु । यत् । वरूथ्यम् । तत् । अस्मासु । वि । यन्तन ।
अनेहसः । वः । ऊतयः । सुऽऊतयः । वः । ऊतयः ॥ १० ॥ ८ ॥

हे देवा आदित्याः यच्छर्म सुखं शरणं शरणीयं यच्च भद्रं भजनीयं यदनातुरं रोगरहितं यत्त्रिधातु त्रिगुणं यद्वरूथ्यं वरूथं गृहं तदर्हं एवंगुणकं शर्मास्मासु वियन्तन वियच्छत ॥१०॥ आदित्यो, तुम लोग हमें शरण के योग्य, सेवन के योग्य, रोगशून्य, त्रिगुण-युक्त और गृह के योग्य सुख प्रदान करो। तुम्हारी रक्षा करने पर उपद्रव नहीं रहता। तुम्हारी रक्षा ही सुरक्षा है।

॥ इति पञ्चस्य चतुर्थेऽष्टमोवर्गः ॥ ८ ॥

आदित्याअवहिख्यताधिकूलादिवस्पशः ।
सुतीर्थमर्वतोयथानुनोनेषथासुगमनेहसो
वऊतयःसुऊतयोवऊतयः ॥ ११ ॥

आदित्याः । अव । हि । ख्यत । अधि । कूलात्ऽइव । स्पशः ।
सुऽतीर्थम् । अर्वतः । यथा । अनु । नः । नेषथ । सुऽगम् ।
अनेहसः । वः । ऊतयः । सुऽऊतयः । वः । ऊतयः ॥ ११ ॥

हे आदित्या यूयं अवहिख्यत अवाहि पश्यतावस्तात्स्थितानस्मान् । तत्रदृष्टान्तः—कूलादिवाधि कूले स्पशः स्पष्टः स्थितवानित्यर्थः यथा कूलस्थः पुरुषोऽधोगतमुदकं विगाहमानं मनुष्यं वा विलोकयितुमवाकाशयति तद्वत् । तथा कृत्वा सुतीर्थं शोभनावतरप्रदेशं अर्वतोऽश्वान्यथा प्रापयन्त्यश्वारोहकास्तद्वन्नोऽस्मान् सुगं सुगम्यं स्थानमनुनेषथानुनयथ ॥११॥

११. आदित्यो, जैसे मनुष्य तट से नीचे के पदार्थों को देखता है, वैसे ही तुम ऊपर से नीचे स्थित हमें देखो। जैसे अश्व को अच्छे घाट पर ले जाया जाता है, वैसे ही हमें सन्मार्ग से ले जाओ। तुम्हारी रक्षा करने पर उपद्रव नहीं रहता। तुम्हारी रक्षा ही सुरक्षा है।

अथ द्वादशी—

नेहभद्रंरक्षस्विनेनावयैनोपयाउत ।
गवेचभद्रंधेनवेवीरायचश्रवस्यतेनेहसो
वऊतयःसुऊतयोवऊतयः ॥ १२ ॥

न । इह । भद्रम् । रक्षस्विने । न । अवऽयै । न । उपऽयै । उत ।
गवे । च । भद्रम् । धेनवे । वीराय । च । श्रवस्यते ।
अनेहसः । वः । ऊतयः । सुऽऊतयः । वः । ऊतयः ॥ १२ ॥

हे आदित्याः इह भूमौ भद्रं कल्याणं सुखं रक्षस्विने रक्षोवते बलवतेऽस्मद्द्वेष्ट्रे न भवत्वि-तिशेषः। अवयै अस्मान् हिंसितुमवगच्छते न भवतु भद्रं उपयै उपगच्छते न भवतु। तर्हि कस्य भवत्विति उच्यते गवे च भद्रं युष्मदीयं भवतु चशब्दो वक्ष्यमाणधेन्वाद्यपेक्षः। किञ्च धे-नवे नवप्रसूतिकायै भद्रं भवतु। वीरायास्मत्पुत्रादिकाय भद्रं भवतु। कीदृशाय वीराय श्रवस्य-तेऽन्नमिच्छते अथवा उत्तरार्धेऽपि नेत्यनुवर्तते अस्मद्विरोधिनो गवादिकाय भद्रं न भवत्विति तस्यार्थः ॥ १२ ॥

१२. आदित्यो, इस संसार में हमारे हिंसक और बली व्यक्ति को सुख न हो। गौओं, गायों और अन्नाभिलाषी वीर को सुख प्राप्त हो। तुम्हारी रक्षा करने पर उपद्रव नहीं रहता। तुम्हारी रक्षा ही सुरक्षा है।

यदाविर्यदपीच्यं१देवासोअस्तिदुष्कृतम् ।
त्रितेतद्विश्वमाप्त्यआरेअस्मद्दधातनाने
हसोवऊतयःसुऊतयोवऊतयः ॥ १३ ॥

यत् । आविः । यत् । अपीच्यम् । देवासः । अस्ति । दुःऽकृतम् ।
त्रिते । तत् । विश्वम् । आप्त्ये । आरे । अस्मत् ।
दधातन । अनेहसः । वः । ऊतयः । सुऽऊतयः । वः । ऊतयः ॥ १३ ॥

हे देवासो देवाः आदित्याः यदाविः यत्पापमाविर्भूतमस्ति दुष्कृतं यच्चापीच्यं अन्तर्हित-मस्ति अपीच्यमित्यन्तर्हितनाम तत् विश्वं तदुभयं आप्त्ये त्रिते मयि माभूत् किंतु अस्मदारे दूरे दधातन स्थापयत ॥ १३ ॥

१३. आदित्यदेवो, जो पाप प्रकट हुआ है और जो पाप छिपा हुआ है, उनमें से मुझ आप्त्यत्रित को एक भी न हो। इन पापों को दूर रक्खो। तुम्हारी रक्षा करने पर उपद्रव नहीं रहता। तुम्हारी रक्षा ही सुरक्षा है।

यच्च गोष्वित्यादि सूक्तशेषेण दुःस्वप्नं दृष्ट्वादित्यमुपतिष्ठेत तथाच स्वप्नमनोज्ञं दृष्ट्वेत्युपक्र-म्य यच्च गोषु दुःष्वप्न्यमिति पञ्चभिरादित्यमुपतिष्ठेत इति सूत्रितम् ।

तत्र प्रथमा सूक्ते चतुर्दशी—

यच्च गोषु दुःष्वप्न्यं यच्चास्मे दुहितर्दिवः ।
त्रिताय तद्विभावर्याप्त्याय परा वहानेहसो
व ऊतयः सुऊतयो व ऊतयः ॥ १४ ॥

यत् । च । गोषु । दुःऽस्वप्न्यम् । यत् । च । अस्मे इति ।
दुहितः । दिवः । त्रिताय । तत् । विभाऽवरि । आप्त्याय । परा ।
वह । अनेहसः । वः । ऊतयः । सुऽऊतयः । वः । ऊतयः ॥ १४ ॥

हे दिवोदुहितरुषः उषोदेवते यच्च गोषु अस्मदीयासु दुःष्वप्न्यं अनर्थसूचकं दृष्टं स्यात्-पिकोपद् किञ्च यच्च दुःष्वप्न्यं अस्मेस्मासु दृष्टं गोपीडानिमित्तकमस्माकं पीडानिमित्तकं च यत् दुःष्वप्नं पस्पामहत्यर्थः। तत्सर्वं हे विभावरि उषोनामैतत् हे व्युच्छनवति देवि आप्त्याय त्रिताय परावह दूरे परिहर ॥ १४ ॥

१४. स्वर्ग की पुत्री उषा, हमारी गायों में जो दुष्ट स्वप्न (पीड़ा) है और हमारा जो दुःस्वप्न है, हे विभावरी, वह सब आप्त्यत्रित के लिए दूर कर दो। तुम्हारी रक्षा करने पर उपद्रव नहीं रहता। तुम्हारी रक्षा ही सुरक्षा है।

निष्कं वा घा कृणवते स्रजं वा दुहितर्दिवः ।
त्रिते दुःष्वप्न्यं सर्वमाप्त्ये परि दद्मस्यनेहसो
व ऊतयः सुऊतयो व ऊतयः ॥ १५ ॥ ९ ॥

निष्कम् । वा । घ । कृणवते । स्रजम् । वा । दुहितः । दिवः । त्रिते ।
दुःऽस्वप्न्यम् । सर्वम् । आप्त्ये । परि । दद्मसि । अनेहसः ।
वः । ऊतयः । सुऽऊतयः । वः । ऊतयः ॥ १५ ॥ ९ ॥

हे दिवोदुहितरुषो निष्कं वा घ आभरणविशेषं वा कृणवते कुर्वते स्वर्णकाराय यत् दुःष्वप्न्यं दृष्टं स्वर्णकारेणनिर्माणसमये दृष्टमित्यर्थः। घेतिपूरणः वाशब्दश्चार्थे वा अथवा स्रजं माल्यं कृणवते कुर्वाणेत्यर्थः तस्मिन्नपि मालाकारे मालानिर्माणसमये यत् दुःष्वप्न्यं दृष्टं तदुभयविषयं स्वप्नं आप्त्ये अपां पुत्रे त्रिते वर्तमानं परिदद्मसि परिदद्मोपयं त्रिताः परित्यजामेत्यर्थः। अथवा त्रिते मयि यद्दुःष्वप्न्यं दृष्टं तत्स्वर्णकाराय मालाकारायवा परिदद्मसि अस्मत्तोपि निष्क्रम्य तयोरुपरि स्थापयामः ॥ १५ ॥

१५. स्वर्ग की पुत्री उषा, स्वर्णकार अथवा मालाकार में जो दुःस्वप्न है, वह आप्त्यत्रित के पास से दूर हो। तुम्हारी रक्षा करने पर दुःस्वप्न नहीं रहता। तुम्हारी रक्षा ही सुरक्षा है।

॥ इति पञ्चमस्य चतुर्थे नवमोवर्गः ॥ ९ ॥

अथ षोडशी—

तदन्नाय तदपसे तं भागमुपसेदुषे ।
त्रिताय च द्विताय चोषो दुःष्वप्न्यं वहानेहसो
व ऊतयः सुऊतयो व ऊतयः ॥ १६ ॥

तत्ऽअन्नाय । तत्ऽअपसे । तम् । भागम् । उपऽसेदुषे । त्रिताय ।
च । द्विताय । च । उषः । दुःऽस्वप्न्यम् । वह । अनेहसः ।
वः । ऊतयः । सुऽऊतयः । वः । ऊतयः ॥ १६ ॥

यदन्नाय यदेव जाग्रदवस्थायां भोग्यत्वेन प्रसिद्धं मधुपायसादि स्वप्नेऽपि तदेवान्नं य-
स्य सः तादृशाय मध्वादिभोजनवत् स्वप्नेऽपि भोक्त इत्यर्थः । यथा तदपसे यदेवापः कर्मनिन्दितं
जाग्रदवस्थायां क्रियते तदेव कर्म स्वप्ने यस्य तत्कर्मणे तादृशाय देवाय तं भागं दुःस्वप्नरूप-
मुपसेदुषे प्राप्नुवते त्रिताय द्विताय च हे उषोदेवि दुःष्वप्न्यं अन्नकर्मविषयं वह अन्यत्र प्रापय
स्वप्ने दृष्टं मधुभोजनादिकं जाग्रदवस्थायां दुःखकरं भवतीत्यर्थः ॥ १६ ॥

१६. स्वप्न में अन्न (मधु, पायस आदि भोज्य) पाने पर आप्त्यत्रित
से, दुःस्वप्न से उत्पन्न कष्ट को दूर करो। तुम्हारी रक्षा होने पर उपद्रव
नहीं होता। तुम्हारी रक्षा ही सुरक्षा है।

यथा कलां यथा शफं यथ ऋणं संनयामसि ।
एवा दुःष्वप्न्यं सर्वमाप्त्ये सं नयामस्यनेहसो
व ऊतयः सुऊतयो व ऊतयः ॥ १७ ॥

यथा । कलाम् । यथा । शफम् । यथा । ऋणम् । सम्ऽनयामसि ।
एव । दुःऽस्वप्न्यम् । सर्वम् । आप्त्ये । सम् । नयामसि । अनेहसः ।
वः । ऊतयः । सुऽऊतयः । वः । ऊतयः ॥ १७ ॥

संज्ञपितं पशुं दानार्थं संस्कुर्वन्तो यथा येन प्रकारेण कलां शफमिति सर्वावयवान् सम-
यन्ति अथवा परो यथा शब्दः पूरणः अथवा यथा कलां हृदयाद्यवयवप्रदानार्हं समयन्ति य-
थाच शफं शफोपलक्षितमवदानार्हं शफास्थ्यादिकं समयन्ति यथा वा ऋणं शनैः समयन्ति
एव एवं दुःष्वप्न्यं सर्वं आप्त्ये वर्तमानं सनयामसि सन्नयामः अपसारयामः ॥ १७ ॥

१७. जैसे यज्ञ में दान के लिए पशु के हृदय, खुर, सींग आदि सब
क्रमानुसार विलुप्त अथवा दत्त होते हैं, जैसे ऋण को क्रमशः दिया जाता
है, वैसे ही हम आप्त्यत्रित के सारे दुःस्वप्न क्रमशः दूर करेंगे।

अथाष्टादशी—

अजैष्माद्यासनाम चाभूमानागसो वयम् ।
उषो यस्माद्दुःष्वप्न्यादभैष्माप तदुच्छत्वनेहसो
व ऊतयः सुऊतयो व ऊतयः ॥ १८ ॥ १० ॥

अजैष्म । अद्य । असनाम । च । अभूम । अनागसः । वयम् । उषः ।
यस्मात् । दुःऽस्वप्न्यात् । अभैष्म । अप । तत् । उच्छतु ।
अनेहसः । वः । ऊतयः । सुऽऊतयः । वः । ऊतयः ॥ १८ ॥ १० ॥

वयं स्तोतारः अद्याजैष्म जयेम असनाम च संभजेमच सुखमन्यं सुखंवा अनागसोपापा-अभूम भवेम । हे उषः यस्माद्दुःष्वप्न्यादभैष्म भीताः स्म तत्पापं अपोच्छतु अपगच्छतु ॥१८॥

१८. आज हम जीतेंगे, आज हम सुख प्राप्त करेंगे, आज हम पाप-शून्य होंगे। उषादेवी, हम दुःस्वप्न से डर गये हैं; इसलिए वह भय दूर हो। तुम्हारी रक्षा करने पर उपद्रव नहीं रहता। तुम्हारी रक्षा ही सुरक्षा है।

॥ इति षष्ठस्य चतुर्थे दशमोवर्गः ॥ १० ॥

स्वादोरभक्षीति पञ्चदशर्चं षष्ठं सूक्तं काण्वस्य प्रगाथस्यार्षं सोमदेवताकं त्रैष्टुभं पञ्चमी-जगती । तथाचानुक्रान्तम्—स्वादोःपञ्चोना प्रगाथः सौम्यं त्रैष्टुभं पञ्चमीजगतीति । सूक्तविनियोगोलैङ्गिकः ।

तत्र प्रथमा—

स्वादोरभक्षि वयसः सुमेधाः स्वाध्यो वरिवोवित्तरस्य ।
विश्वे यं देवा उत मर्त्यासो मधु ब्रुवन्तो अभि संचरन्ति ॥ १ ॥

स्वादोः । अभक्षि । वयसः । सुऽमेधाः । सुऽआध्यः । वरिवोवित्ऽतरस्य ।
विश्वे । यम् । देवाः । उत । मर्त्यासः । मधु । ब्रुवन्तः ।
अभि । सम्ऽचरन्ति ॥ १ ॥

अहं प्रगाथः सुमेधाः शोभनप्रज्ञः स्वाध्यः स्वाध्ययनः सुकर्मा वरिवोवित्तरस्य अति-शयेन पूजां लम्भमानस्य स्वादोः सुष्ठु अदनीयस्य स्वादुभूतस्य वयसोन्नस्य एताः कर्मणिषष्ठ्यः उक्तलक्षणं वयोन्नं सोमाख्यं आभक्षि भक्षयेय । यं यदन्नं विश्वेदेवाः सर्वेपीन्द्रादयः उतापिच

मर्त्याःसोमत्वां मनुष्या मधुब्रुवन्तः मनोहरमेवेति शब्दायन्तोभिसञ्चरन्ति अभिसंगच्छन्ते प्रा-प्नुवन्ति तदन्नमभक्षीति ॥ १ ॥

१. मैं सुन्दर प्रज्ञा, अध्ययन और कर्म से युक्त हूँ। मैं अतीव पूजित और स्वादु अन्न का आस्वाद ग्रहण कर सकूँ। विश्वदेवगण और मनुष्य इस अन्न को मनोहर कहकर इसको प्राप्त करते हैं।

अग्नीषोमप्रणयनेन्तश्चेत्येषा । तथाचसूत्रितम्—अन्तश्च प्रागा अदितिर्भवासि श्येनो न योनिं सदनं धियाकृतमिति ।

अन्तश्च प्रागा अदितिर्भवास्यवयाता हरसो दैव्यस्य ।
इन्दविन्द्रस्य सख्यं जुषाणः श्रौष्टीव धुरमनु राय ऋध्याः ॥ २ ॥

अन्तरिति । च । प्र । अगाः । अदितिः । भवासि । अवऽयाता ।
हरसः । दैव्यस्य । इन्दो इति । इन्द्रस्य । सख्यम् । जुषाणः ।
श्रौष्टीऽइव । धुरम् । अनु । राये । ऋध्याः ॥ २ ॥

हे सोम त्वं अन्तश्च प्रागाः हृदयस्य यागागारस्य वान्तर्गच्छसि गत्वा चादितिः अदीनस्त्वं दैव्यस्य हरसः क्रोधस्यावयाता पृथक्कर्ता भवासि भवसि । हर इति क्रोधनाम हे इन्दो सोम त्वं इन्द्रस्य सख्यं जुषाणः सेवमानः श्रौष्टीमुष्टीति क्षिप्रनाम तत्संबन्धी श्रौष्टी क्षिप्रगाम्यश्वो धुरमिव राये अस्माकं धनलाभाय अनुऋध्याः अनुगच्छसि । अथवाश्वो यथा धुरं नृत्वाभिमतदेशं प्रापयति तद्वदस्मान्प्रापय अनुपूर्वोऋधिर्गत्यर्थः ॥ २ ॥

२. सोम, तुम हृदय या यज्ञागार के बीच में गमन करते हो। तुम अदिति हो। तुम देवों के क्रोध को अलग करते हो। इन्दु (सोम), इन्द्र की मैत्री प्राप्त करके तुम उसी प्रकार शीघ्र आकर हमारे धन का वहन करो, जिस प्रकार अश्व भार वहन करता है।

अपामसोममित्यादिके द्वे सोमपानोत्तरकालीनात्माभिमर्शने हृदयाभिमर्शने च कर्मणि वि-नियुक्ते । तथाचसूत्रितम्—अपाम सोमममृता अभूम शं नो भव हृद आ पीत इन्दविति मुखहृदये अ-भिमृशेरन्निति ।

अनयोर्मध्ये प्रथमा सूक्ते तृतीया—

अपाम सोमममृता अभूमागन्म ज्योतिरविदाम देवान् ।
किं नूनमस्मान्कृणवदरातिः किमु धूर्तिरमृत मर्त्यस्य ॥ ३ ॥

अपाम । सोमम् । अमृताः । अभूम । अगन्म । ज्योतिः । अविदाम ।
देवान् । किम् । नूनम् । अस्मान् । कृणवत् । अरातिः । किम् ।
ऊँ इति । धूर्तिः । अमृत । मर्त्यस्य ॥ ३ ॥

हे अमृत अमरण सोम त्वामपाम पानं करवाम कुर्मः। ततः अमृता अभूम भवेम। यस्मात्त्वममृतः अमरस्त्वत्पानादस्माकमप्यमृतत्वात् स्याम। पश्चात् ज्योतिः द्योतमानं स्वर्गमगन्म अविदाम ज्ञातवन्तो देवान्स्वर्गं। यथाभूतानस्मानूनमिदानीं अरातिः शत्रुः किं कृणवत् कुर्यात् किमु किंवा मर्त्यस्येदानीं मनुष्यभूतस्य मम धूर्तिर्हिंसकः किं कृणवत् कुर्यात् ॥ ३ ॥

३. अमर सोम, हम तुम्हें पीकर अमर होंगे। पश्चात् द्युतिमान् स्वर्ग में जायेंगे और देवों को जानेंगे। हमारा शत्रु क्या करेगा? मैं मनुष्य हूँ; मेरा हिंसक क्या करेगा?

शंनोभवहृदआपीतइन्दोपितेवसोमसूनवेसुशेवः।
सखेवसख्यउरुशंसधीरःप्रणआयुर्जीवसेसोमतारीः ॥ ४ ॥

शम् । नः । भव । हृदे । आ । पीतः । इन्दो इति । पिताऽइव । सोम । सूनवे । सुऽशेवः । सखाऽइव । सख्ये । उरुऽशंस । धीरः । प्र । नः । आयुः । जीवसे । सोम । तारीः ॥ ४ ॥

हे इन्दो सोम अस्माभिः पीतस्त्वं नोऽस्माकं हृदे हृदयाय शं सुखं आभव। सुखजनने दृष्टान्तद्वयम्—पितेव सूनवे स्वात्मजाय यथा सुखाय भवति। यथा वा सखाऽहिताग्निवर्त्महि स्थापयिता सखायं सख्ये यथा सुशेवः सु सुखो भवति शेवमिति सुखनाम तद्वत्त्वमपि भव। किञ्च हे उरुशंस बहुभिर्बहुधा शंसनीय बहुकीर्ते सोम धीरो धीमांस्त्वं नोऽस्माकं जीवसे जीवनाय आयुरायुष्यं प्रतारीः प्रवर्धय ॥ ४ ॥

४. सोम, जैसे पिता पुत्र के लिए सुखकर होता है, वैसे ही पीने पर तुम हृदय के लिए सुखकर होओ। अनेकों द्वारा प्रशंसित सोम, तुम बुद्धिमान् हो। हम लोगों के जीवन के लिए आयु को बढ़ाओ।

अथ पञ्चमी—

इमेमापीतायशसउरुष्यवोरथंनगावःसमनाहपर्वसु।
तेमारक्षन्तुविस्रसश्चरित्रादुतमास्रामाद्यवयन्त्विन्दवः ॥ ५ ॥ ११ ॥

इमे । मा । पीताः । यशसः । उरुष्यवः । रथम् । न । गावः । सम् । अनाह । पर्वऽसु । ते । मा । रक्षन्तु । विऽस्रसः । चरित्रात् । उत । मा । स्रामात् । यवयन्तु । इन्दवः ॥ ५ ॥ ११ ॥

इमे पीताः यशसो यशस्कराः उरुष्यवोऽस्माकं रक्षाकामाः सोमाः गावो गोविकारभूता वध्राः रथेन रथमिव गाः यथा रथं विस्रस्तं पर्वसु समनाह्य सन्दधते एवमेते पीताः सोमाः पर्वसु संनह्यन्तु । किञ्च ते सोमाः मा मां विस्रसो विस्रस्ताच्चरित्राच्चरणादनुष्ठानाद्रक्षन्तु सोमः पीयमेत्कर्मसु विस्रस्तं भवति । उतापि च मा मां स्रामात्व्याधेः सकाशादिन्दवः पीता यवयन्तु पृ-थक्कुर्वन्तु ॥ ५ ॥

५. पिये जाने पर, कीर्तिकर और रक्षणेच्छु सोम मुझे वैसे ही प्रत्येक अङ्ग से कर्म में बाँधे, जैसे पशु रथ को गाँठों में जुतते हैं। सोम मुझे चरित्र-भ्रष्टता से बचावे। मुझे व्याधि से अलग करे।

॥ इति षष्ठस्य चतुर्थे एकादशोवर्गः ॥ ११ ॥

अ॒ग्निंनमा॑मथि॒तंसंदि॑दीपः॒प्रच॑क्षयकृणु॒हिवस्य॑सोनः ।
अथा॒हि॒ते॒मद॒आसो॑म॒मन्ये॑रे॒वाँइ॑व॒प्रच॑रापु॒ष्टिमच्छ॑ ॥ ६ ॥

अ॒ग्निम् । न । मा॒ । म॒थि॒तम् । सम् । दि॒दी॒पः॒ । प्र । च॒क्षय॒ । कृ॒णु॒हि ।
वस्य॑सः । नः॒ । अथ॑ । हि । ते॒ । मदे॑ । आ । सो॒म॒ । मन्ये॑ ।
रे॒वान्ऽइ॑व । प्र । च॒र॒ । पु॒ष्टिम् । अच्छ॑ ॥ ६ ॥

हे सोम पीतस्त्वं मा मां मथितमग्निं अग्निमिव सन्दिदीपः सन्दीपय प्रचक्षयच चक्षुः सन्धुक्षणेन नोऽस्मान् वस्यसोविशायेन वसुमतः कृणुहि कुरु । अथाधुनाहि खलु ते त्वां हे सो-म मदे मदाय मन्ये स्तौमि । तथासति रेवानिव धनवान् । इवशब्दोऽत्र संप्रत्यर्थे । पुष्टिमस्तो-पमच्छ प्रचराभिगच्छ ॥ ६ ॥

६. सोम, पिये जाने पर, मथित अग्नि के समान, मुझे दीप्त करो, मुझे विशेष रूप से देखो और मुझे अत्यन्त धनी करो। सोम, इस समय मैं तुम्हारे हर्ष के लिए स्तुति करता हूँ; इसलिए तुम धनी होकर पुष्टि प्राप्त करो।

अथ सप्तमी—

इ॒षि॒रेण॑ते॒मन॑सासु॒तस्य॑भक्षी॒महि॒पित्र्य॑स्येवरा॒यः ।
सोम॑राज॒न्प्रण॒आयूं॑षितारी॒रहा॑नीव॒सूर्यो॑वास॒राणि॑ ॥ ७ ॥

इ॒षि॒रेण॑ । ते॒ । मन॑सा । सु॒तस्य॑ । भ॒क्षी॒महि॑ । पित्र्य॑स्यऽइव ।
रा॒यः । सोम॑ । रा॒ज॒न् । प्र । नः॒ । आयूं॑षि । ता॒रीः॒ ।
अहा॑निऽइव । सूर्यः॑ । वा॒स॒राणि॑ ॥ ७ ॥

इविरेण इच्छावता मनसा स्तुवन्त्य स्तुतमभिषुतं ते त्वां भक्षीमहि पित्र्यस्य पितृसंबन्धिनो रायो धनस्येव धनमिव पित्र्यं धनं यथैषणेन मनसोपभुञ्जते तद्वत् भक्षीमहि । हे सोमराजन् स्वामिन् नोऽस्माकमायूंषि प्रतारीः प्रवर्धय वासराणि प्रकाशकानि अहानि सूर्यइव । अत्रै षणेन वैषणेन वार्षणेन मेत्यादिनिरुक्तं द्रष्टव्यं ॥ ७ ॥

७. इच्छुक मन से पैतृक धन के समान अभिषुत सोम का हम पान करेंगे। राजा सोम, तुम हमारी आयु बढ़ाओ, इसी प्रकार सूर्य दिनों को बढ़ाते हैं।

सोमराजन्मृळयानःस्वस्तितवस्मसिव्रत्या३स्तस्यविद्धि ।
अलर्तिदक्षउतमन्युरिन्दोमानोअर्योअनुकामंपरादाः ॥ ८ ॥

सोम । राजन् । मृळयं । नः । स्वस्ति । तवं । स्मसि । व्रत्याः ।
तस्यं । विद्धि । अलर्ति । दक्षः । उत । मन्युः । इन्दो इति । मा ।
नः । अर्यः । अनुऽकामम् । परा । दाः ॥ ८ ॥

हे सोमराजन्नोऽस्मान् स्वस्त्यविनाशाय मृळय सुखय व्रत्याः व्रतिनोवयं तवस्मसि स्वभूताः स्म तस्य त्वं स्वकीयं धन विद्धि जानीहि।अथवा तव स्वमित्यर्थः त्वं जानीहि। किञ्च हे इन्दो दक्षः प्रवृद्धोऽस्मच्छत्रुरलर्ति गच्छति । तथापिच मन्युः क्रोधः क्रुद्धोवालर्ति तादृशस्यो-त्पथविघस्यार्यः अरेः अनुकामं यथाकामं नोऽस्मान्मापरादाः परादेहि ॥ ८ ॥

८. राजा सोम, अभिलाषा के लिए हमें सुखी करो। हम व्रतवाले हैं; हम तुम्हारे ही हैं। तुम हमें जानो। इन्द्र, हमारा शत्रु वर्धित होकर जा रहा है। क्रोध भी जा रहा है। इन दोनों के वध्य से हमारा उद्धार करो।

त्वंहिनस्तन्वःसोमगोपागात्रेगात्रेनिषसत्थानृचक्षाः ।
यत्तेवयंप्रमिनामव्रतानिसनोमृळसुषखादेववस्यः ॥ ९ ॥

त्वम् । हि । नः । तन्वः । सोम । गोपाः । गात्रेऽगात्रे । निऽससत्थं ।
नृऽचक्षाः । यत् । ते । वयम् । प्रऽमिनाम । व्रतानि । सः ।
नः । मृळ । सुऽसखा । देव । वस्यः ॥ ९ ॥

हे सोम देव त्वं नोऽस्माकं तन्वस्तनोरंगस्य गोपाहि रक्षिताखलु अतो गात्रेगात्रे सर्वेष्वंगे-षु नृचक्षाः नृणां कर्मनेतृणां द्रष्टा त्वं निषसत्थ निषीदसि । यद्यपि ते तव व्रतानि कर्माणि वयं प्रमिनाम हिंस्मः तथापि हे देव सत्वं वस्यः श्रेष्ठःसन्नोऽस्मान्सुषखा शोभनसखासन् मृळ सुखय ॥९॥

९. सोम, तुम हमारे शरीर के रक्षक हो। तुम कर्म के नेताओं के द्रष्टा हो। इसी लिए तुम सब अङ्गों में बैठते हो। यद्यपि हम तुम्हारे कर्मों में विघ्न करते हैं, तो भी, हे देव, तुम उत्कृष्ट अन्नवाले और उत्तम सखा होकर हमें सुखी करो।

---

१ नि० ६. ७. ।

ऋदूदरेण सख्या सचेय यो मा न रिष्येद्धर्यश्व पीतः।
अयं यः सोमो न्यधाय्यस्मे तस्मा इन्द्रं प्रतिरमेम्यायुः॥ १०॥ १२॥

ऋदूदरेण। सख्या। सचेय। यः। मा। न। रिष्येत्। हरिऽअश्व। पीतः। अयम्। यः। सोमः। नि। अधायि। अस्मे इति। तस्मै। इन्द्रम्। प्रऽतिरम्। एमि। आयुः॥ १०॥ १२॥

अहं यजमानो ऋदूदरेण उदराबाधकेन सोमेन सख्या सचेय संगच्छेय सखायं सोमं भक्षयामि। ऋदूदरः सोमोऽमृदूदर इति यास्कः। यः सोमः पीतः सन् मा मां न रिष्येत् न हिंस्यात्। हे हर्यश्वेन्द्र। सौम्ये सूक्ते इन्द्रस्य संकीर्तनं सोमस्येन्द्रस्वामिकत्वाच्चाविरुद्धम्। योऽयं सोमोऽस्मे अस्मासु न्यधायि निहितोऽभूत् तस्मै सोमाय प्रतिरमायुर्जठरे चिरकालावस्थानं इन्द्रमेमि याचे॥ १०॥

१०. सोम, तुम उदर में व्यथा नहीं उत्पन्न करना। तुम सखा हो। मैं तुम्हारे सङ्ग मिलूँगा। पिये जाने पर सोम मुझे नहीं मारे। हरि अश्वोंवाले इन्द्र, यह जो सोम मुझमें निहित हुआ है; उसी के लिए चिर-काल तक जठर में रहने की प्रार्थना करता हूँ।

॥ इति षष्ठस्य चतुर्थे द्वादशो वर्गः॥ १२॥

अप त्या अस्थुरनिरा अमीवा निरत्रसन्तमिषीचीरभैषुः।
आ सोमो अस्माँ अरुहद्विहाया अगन्म यत्र प्रतिरन्त आयुः॥ ११॥

अप। त्याः। अस्थुः। अनिराः। अमीवाः। निः। अत्रसन्। तमिषीचीः। अभैषुः। आ। सोमः। अस्मान्। अरुहत्। विऽहायाः। अगन्म। यत्र। प्रऽतिरन्ते। आयुः॥ ११॥

त्यास्ता अनिराः इरारहिता दुर्भगकराः अमीवाः व्याधयः पीडाः अपास्थुः अपगच्छन्तु। तास्तमिषीचीर्बलवत्योऽस्मात् निः निरत्रसन् प्राद्रवन् कंपयंति यथा अभैषुः। अपगमे कारणमाह—यस्मात्सोमो विहाया महान् सन् अस्मान् आरुहत् आगमत् प्राप्तवान् अतोऽपास्थुरिति भावः। यत्र यस्मिन् सोमे पीते आयुरायुष्यं प्रतिरन्ते वर्धयन्ति मनुष्यास्तं सोममगन्मेति॥ ११॥

११. असाध्य और दुःसह पीड़ायें दूर हों। वे सब पीड़ायें बलवती होकर हमें भली भाँति कम्पित करती हैं। महान् सोम हमारे पास आया है। इसका पान करने से आयु बढ़ती है। हम मानव हैं। हम इसके पास जायेंगे।

---

१ नि० ६. ४.

अथ द्वादशी—

योनइन्दुःपितरोहृत्सुपीतोऽमर्त्योमर्त्याँआविवेश।
तस्मैसोमायहविषाविधेममृळीकेअस्यसुमतौस्याम॥ १२॥

यः। नः। इन्दुः। पितरः। हृत्ऽसु। पीतः। अमर्त्यः। मर्त्यान्।
आऽविवेश। तस्मै। सोमाय। हविषा। विधेम। मृळीके।
अस्य। सुऽमतौ। स्याम॥ १२॥

हे पितरो य इन्दुः हृत्सु पीतः सन् अमर्त्यो मरणरहितः सन् आविवेश मर्त्यान् अस्मान् तस्मै सोमाय हविषा विधेम परिचरेम। अस्य सोमस्य मृळीके सुखे सुमतौ चानुग्रहबुद्धौ च स्याम भवेम॥ १२॥

१२. पितरो, पिये जाने पर जो सोम अमर होकर हम मर्त्यों के हृदय में पैठा है, हव्य-द्वारा हम उसी सोम की सेवा करेंगे। इस सोम की सुबुद्धि और कृपा में हम रहेंगे।

महापितृयज्ञे सोमाय पितृमते पुरोडाशमित्यत्र त्वं सोम पितृभिरिति याज्या। सूत्रितं च—त्वं सोम पितृभिः संविदानो बर्हिषदः पितर ऊत्यर्वागिति। तृतीयसवने सौम्यस्य चरोरपीयमेव याज्या। त्वं सोम पितृभिः संविदान इति सौम्यस्येति हि सूत्रितम्।

त्वंसोमपितृभिःसंविदानोऽनुद्यावापृथिवीआततन्थ।
तस्मैतइन्दोहविषाविधेमवयंस्यामपतयोरयीणाम्॥ १३॥

त्वम्। सोम। पितृऽभिः। सम्ऽविदानः। अनु।
द्यावापृथिवी इति। आ। ततन्थ। तस्मै। ते। इन्दो इति।
हविषा। विधेम। वयम्। स्याम। पतयः। रयीणाम्॥ १३॥

हे सोम त्वं पितृभिः सह संविदानः संगच्छमानो द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ अन्वाततन्थ क्रमेण विस्तारयसि। हे इन्दो सोम तस्मै ते तुभ्यं हविषा विधेम परिचरेम वयं रयीणां धनानां पतयः स्याम भवेम॥ १३॥

१३. सोम, तुम पितरों के साथ मिलकर द्यावापृथिवी को विस्तृत करते हो। सोम, हवि के द्वारा हम तुम्हारी सेवा करेंगे। हम धनपति होंगे।

अथ चतुर्दशी—

त्रातारोदेवाअधिवोचतानोमानोनिद्राईशतमोतजल्पिः।
वयंसोमस्यविश्वहप्रियासःसुवीरासोविदथमावदेम॥ १४॥

त्रातारः । देवाः । अधि । वोचत । नः । मा । नः । निऽद्रा ।
ईशत । मा । उत । जल्पिः । वयम् । सोमस्य । विश्वहं ।
प्रियासः । सुऽवीरासः । विदथम् । आ । वदेम ॥ १४ ॥

हे त्रातारो रक्षितारो हे देवाः नोस्मानधिवोचत अधिवचनं कुरुत । किञ्च नोस्मान्निद्रा स्वप्नः मैवत ईश्वरामाभूवन् बाधितुम् । उतापिच जल्पिः निन्दकोस्मान्मानिन्दतु । वयं सोमस्य प्रियासः प्रियाः स्याम । विश्वह सर्वेष्वहःसु सर्वदेत्यर्थः सुवीरासः शोभनपुत्राः सन्तो विदथं स्तोत्रमावदेम आभिमुख्येन वदेम । अथवा सुपुत्राविदथं गृहमावदेम । आवदनं पुनर्भाषणं धनेनोपच्छन्दनम् ॥ १४ ॥

१४. त्राता देवो, हमसे मीठे वचन बोलो। स्वप्न हमें वशीभूत नहीं करे। निन्दक हमारी निन्दा न करें। हम सदा सोम के प्रिय हों, ताकि सुन्दर स्तोत्रवाले होकर स्तोत्र का उच्चारण करें।

त्वंनःसोमविश्वतइति सौम्येपशौ हविषोनुवाक्या । सूत्रितञ्च—त्वंनःसोमविश्वतोवयोधाआवेशायानिदिवियापृथिव्यामिति ।

त्वंनःसोमविश्वतोवयोधास्त्वंस्वर्विदाविशानृचक्षाः ।
त्वंनइन्दऊतिभिःसजोषाःपाहिपश्चातादुतवापुरस्तात् ॥ १५ ॥ १३ ॥

त्वम् । नः । सोम । विश्वतः । वयःऽधाः । त्वम् । स्वःऽवित् ।
आ । विश । नृऽचक्षाः । त्वम् । नः । इन्दो इति । ऊतिऽभिः ।
सऽजोषाः । पाहि । पश्चातात् । उत । वा । पुरस्तात् ॥ १५ ॥ १३ ॥

हे सोम त्वं नोस्माकं विश्वतः सर्वाभ्योदिग्भ्यो वयोधा अन्नदाता तथा त्वं स्वर्वित् स्वर्गलंभकः नृचक्षाः सर्वमनुष्यद्रष्टा त्वं आविश । हे इन्दो त्वं सजोषाः सहप्रीयमाणः सन् ऊतिभिः सह अथवोपयोगन्तारोमरुतः तैः सहितः सन्पश्चातात् पश्चात् उतवा पुरस्ताच्च पाहि ॥ १५ ॥

१५. सोम, तुम चारों ओर से हमारे अन्नदाता हो । तुम स्वर्गदाता और सर्वदर्शी हो। तुम प्रवेश करो। सोम, तुम प्रसन्नता के साथ, रक्षण को लेकर, पीछे और सामने हमें बचाओ।

॥ इति षष्ठस्य चतुर्थे त्रयोदशोवर्गः ॥ १३ ॥

॥ इत्यष्टमे मंडले षष्ठोनुवाकः ॥ ६ ॥

सप्तमेऽनुवाके दश सूक्तानि तत्राग्नआयाहीति विंशत्यृचं प्रथमं सूक्तं प्रगाथपुत्रस्य भर्गस्यार्षमाग्नेयं प्रथमाद्याअयुजोबृहत्यः द्वितीयाद्याश्चतुर्थ्यादि युजः सतोबृहत्यः । तथाचानुक्रान्तम्— अग्नएना विंशतिर्भर्गः प्रागाथआग्नेयं प्रागाथंत्विति । प्रातरनुवाके आग्नेयेक्रतौ बार्हतेछन्दसि आश्विनशस्त्रेचेदं सूक्तम् । तथाचसूत्रितम्—अयमग्निरग्नआयाहीति ।

तत्र प्रथमा—

अग्नआयाह्यग्निभिर्होतारंत्वावृणीमहे ।
आत्वामनक्तुप्रयताहविष्मतीयजिष्ठंबर्हिरासदे ॥ १ ॥

अग्ने । आ । याहि । अग्निऽभिः । होतारम् । त्वा ।
वृणीमहे । आ । त्वाम् । अनक्तु । प्रऽयता । हविष्मती ।
यजिष्ठम् । बर्हिः । आऽसदे ॥ १ ॥

हे अग्ने अग्निभिरन्यैः सहायाह्यागच्छ । तदर्थं होतारं देवानामाह्वातारं त्वा त्वां वृणीमहे त्वां आगतं प्रयताध्वर्युहस्ताभ्यां नियता हविष्मती घृतवती यजिष्ठं त्वां बर्हिः बर्हिष्यासदे आसत्तुं आसदनायानक्तु ॥ १ ॥

१. अग्नि, अन्य अग्निगण के साथ आओ। तुम्हें होता जानकर हम वरण करते हैं। अध्वर्युओं के द्वारा नियत और हविवाली यजनीय श्रेष्ठ तुम्हें कुश पर बैठाकर अलंकृत करे।

अच्छाहित्वासहसःसूनोअङ्गिरःस्रुचश्चरन्त्यध्वरे ।
ऊर्जोनपातंघृतकेशमीमहेऽग्निंयज्ञेषुपूर्व्यम् ॥ २ ॥

अच्छ । हि । त्वा । सहसः । सूनो इति । अङ्गिरः । स्रुचः ।
चरन्ति । अध्वरे । ऊर्जः । नपातम् । घृतऽकेशम् ।
ईमहे । अग्निम् । यज्ञेषु । पूर्व्यम् ॥ २ ॥

हे सहसःसूनो बलस्यपुत्र बलेन मथ्यमानत्वात् हे अंगिरः अंगिरसां मध्ये एक अथवांगविगैविकर्मा सर्वत्र संगतस्त्वा त्वां अध्वरे यागे अच्छाभिमुखं स्रुचश्चरन्ति गच्छन्ति अत ऊर्जोन्नस्य नपातं न पातयितारं रक्षकं बलस्य नप्तारं वा घृतकेशं प्रदीप्तकेशस्थानीयज्वालं पूर्व्यं पुरातनं पूरकं वाग्निं यज्ञेषु अस्मदीयेषु ईमहे स्तौमि ॥ २ ॥

२. बल के पुत्र और अङ्गिरा लोगों में अन्यतम अग्नि, यज्ञ में तुम्हें प्राप्त करने के लिए स्रुक् जाती है। अन्न-रक्षक बल के पुत्र, प्रदीप्त ज्वालावाले और प्राचीन अग्नि की हम यज्ञ में स्तुति करते हैं।

अथ तृतीया—

अग्नेकविर्वेधाअसिहोतापावकयक्ष्यः ।
मन्द्रोयजिष्ठोअध्वरेष्वीड्योविप्रेभिःशुक्रमन्मभिः ॥ ३ ॥

अग्ने । कविः । वेधाः । असि । होता । पावक । यक्ष्यः । मन्द्रः ।
यजिष्ठः । अध्वरेषु । ईड्यः । विप्रेभिः । शुक्र । मन्मऽभिः ॥ ३ ॥

हे अग्ने कविर्मेधावी त्वं वेधाः विधातासि फलानां। हे पावक होता देवानामाह्वाता होमनिष्पादको वा यक्ष्यो यष्टव्योऽसि। हे शुक्र दीप्त मन्द्रो मोदनीयो यजिष्ठो यष्टृतमस्त्वं अध्वरेषु यज्ञेषु विप्रेभिर्मेधाविभिर्ऋत्विग्भिर्मन्मभिर्मननीयैः स्तोत्रैरीड्यः स्तुत्योऽसि ॥ ३ ॥

३. अग्नि, तुम कवि (मेधावी), फलों के विधाता, पावक, होता और होम-सम्पादक हो। दीप्त अग्नि, तुम आमोदनीय और सर्वोच्च यजनीय हो। यज्ञ में विप्र लोग मनन-मन्त्र-द्वारा तुम्हारा स्तोत्र करते हैं।

अद्रोघमावहोशतोयविष्ठ्यदेवाँअजस्रवीतये ।
अभिप्रयांसिसुधितावसोगहिमन्दस्वधीतिभिर्हितः ॥ ४ ॥

अद्रोघम् । आ । वह । उशतः । यविष्ठ्य । देवान् ।
अजस्र । वीतये । अभि । प्रयांसि । सुऽधिता । आ ।
वसो इति । गहि । मन्दस्व । धीतिऽभिः । हितः ॥ ४ ॥

अद्रोघमद्रोग्धारं मां प्रति हे यविष्ठ युवतम अजस्र नित्य आवहानय। कान् उशतोऽस्मदर्थं कामयमानान् देवान्। किमर्थं वीतये हविर्भक्षणाय। हे वसो वासकाग्ने सुधिता सुनिहितानि प्रयांस्यन्नानि अभिगहि अभिगच्छ। आगत्य च धीतिभिः स्तुतिभिर्निहितो निहितः सन् मन्दस्व। यद्वा धीतिभिः मन्दस्वेति संबन्धः ॥ ४ ॥

४. युवतम और नित्य अग्नि, मैं द्रोह-शून्य हूँ। देवता लोग मेरी कामना करते हैं। हवि भक्षण के लिए उन्हें यहाँ ले आओ। वासदाता अग्नि, सुन्दर रीति से निहित अन्न के समीप जाओ। स्तुति-द्वारा निहित होकर प्रसन्न होओ।

त्वमित्सप्रथाअस्यग्नेत्रातर्ऋतस्कविः ।
त्वांविप्रासःसमिधानदीदिवआविवासन्तिवेधसः ॥ ५ ॥ १४ ॥

त्वम् । इत् । सऽप्रथाः । असि । अग्ने । त्रातः ।
ऋतः । कविः । त्वाम् । विप्रासः । सम्ऽइधान । दीदिऽवः ।
आ । विवासन्ति । वेधसः ॥ ५ ॥ १४ ॥

हे अग्ने त्रातः रक्षक ऋतः सत्यभूतः कविः क्रान्तप्रज्ञस्त्वमित् त्वमेव सप्रथाः सर्वतः पृथु-रसि भवसि । हे समिधान समिध्यमान हे दीदिवः दीप्तवन् विप्रासो विप्राः मेधाविनो वेधसो विधातारः स्तोतारो विवासन्ति परिचरन्ति ॥ ५ ॥

५. अग्नि, तुम रक्षक, सत्य-स्वरूप, कवि और सर्वतः विस्तृत हो। समिध्यमान और दीप्त अग्नि, विप्र स्तोता लोग तुम्हारी परिचर्या करते हैं।

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थे चतुर्दशोवर्गः ॥ १४ ॥

शोचाशोचिष्ठदीदिहिविशेमयोरास्वस्तोत्रेमहाँअसि ।
देवानांशर्मन्ममसन्तुसूरयःशत्रूषाहःस्वग्नयः ॥ ६ ॥

शोच । शोचिष्ठ । दीदिहि । विशे । मयः । रास्व । स्तोत्रे । महान् । असि । देवानाम् । शर्मन् । मम । सन्तु । सूरयः । शत्रुऽसहः । सुऽअग्नयः ॥ ६ ॥

हे शोचिष्ठ अतिशयेन शोचयितरग्ने शोच दीप्यस्व । दीदिहि दीपयास्मान् । विशे प्रजायै स्तोत्रे मयः सुखं रास्व देहि । त्वं महानसि त्वं देवानां संबन्धिनि शर्मन् शर्मणि सुखे मम सूरयः स्तोतारो मेधाविनोस्माकं पुत्रादयो वा सन्तु भवन्तु । शत्रूषाहः शत्रूणामभिभवितारः स्वग्नयः शोभनाग्नयश्च सन्तु ॥ ६ ॥

६. अतीव पवित्र अग्नि, दीप्त होओ और प्रदीप्त करो। प्रजा और स्तोता के लिए सुख प्रदान करो। तुम महान् हो। मेरे स्तोता लोग देव-प्रदत्त सुख प्राप्त करें। वे शत्रु-जेता और सुन्दर अग्नि से युक्त हों।

यथांचिद्वृद्धमतसमग्नेसंजूर्वसिक्षमि ।
एवादहमित्रमहोयोअस्मध्रुग्दुर्मन्माकश्चवेनति ॥ ७ ॥

यथा । चित् । वृद्धम् । अतसम् । अग्ने । सम्ऽजूर्वसि । क्षमि । एव । दह । मित्रऽमहः । यः । अस्मऽध्रुक् । दुःऽमन्मा । कः । च । वेनति ॥ ७ ॥

हे अग्ने क्षमि क्षमायां वर्तमानं वृद्धमतसम् शुष्कं काष्ठं यथाचित् येन प्रकारेणैव संजू-र्वसि भूर्वतिर्हिंसाकर्मा सम्यग्दहसीत्यर्थः एव एवं दह । हे मित्रमहः मित्राणामस्माकं पूजक तेजो-वा । कः योऽस्मध्रुक् अस्माकं द्रोग्धा । कश्च कश्चिद्दुर्मन्मा दुर्मतिर्वेनति कामयतेस्मान् द्रोग्धुं तं दहेति ॥ ७ ॥

७. अग्नि और मित्रों के पूजक, पृथिवी के सूखे काठ को तुम जैसे जलाते हो, वैसे ही हमारे द्रोही और हमारी दुर्बुद्धि चाहनेवाले को जलाओ।

अथाष्टमी—

मानोमर्तायरिपवेरक्षस्विनेमाघशंसायरीरधः ।
असेधद्भिस्तरणिभिर्यविष्ठ्यशिवेभिःपाहिपायुभिः ॥ ८ ॥

मा । नः । मर्ताय । रिपवे । रक्षस्विने । मा । अघऽशंसाय ।
रीरधः । असेधत्ऽभिः । तरणिऽभिः । यविष्ठ्य ।
शिवेभिः । पाहि । पायुऽभिः ॥ ८ ॥

नोस्मान् मर्ताय मनुष्याय रिपवे शत्रवे हिंसिने रक्षस्विने बलवते मारीरधो वशमानय तथाघशंसाय पापशंसकाय मारीरधः । हे यविष्ठ्य युवतम असेधद्भिः अहिंसकैस्तरणिभिस्तारकैः शिवेभिः सुखकरैः पायुभिः पालनैः नोस्मान्पाहि रक्ष ॥ ८ ॥

८. अग्नि, हमें हिंसक और बली मनुष्य के वश में मत करना। हमारे अनिष्ट चाहनेवाले के वश में हमें नहीं करना। युवतम अग्नि, अहिंसक, उद्धारक और सुखकर रक्षणों से हमारी रक्षा करो।

पाहिनोअग्नएकयापाह्युतद्वितीयया ।
पाहिगीर्भिस्तिसृभिरूर्जांपतेपाहिचतसृभिर्वसो ॥ ९ ॥

पाहि । नः । अग्ने । एकया । पाहि । उत । द्वितीयया ।
पाहि । गीःऽभिः । तिसृऽभिः । ऊर्जाम् । पते । पाहि ।
चतसृऽभिः । वसो इति ॥ ९ ॥

हे अग्ने नोस्मानेकया ऋचा गिरा पाहि रक्ष । उतापिच द्वितीयया ऋचा पाहि पालय पाहि तिसृभिर्गीर्भिरूर्जामन्नानां बलानां वा पते स्वामिन् । तथा पाहि चतसृभिः गीर्भिः हे वसो-वासकाग्ने ॥ ९ ॥

९. अग्नि, हमें एक ऋक् के द्वारा बचाओ। हमें द्वितीय ऋक् के द्वारा बचाओ। बली अग्नि, हमें तीन ऋकों के द्वारा बचाओ। वासदाता अग्नि, हमें चार वाक्यों के द्वारा बचाओ।

अथ दशमी—

पाहिविश्वस्माद्रक्षसोअराव्णःप्रस्मवाजेषुनोव ।
त्वामिद्धिनेदिष्ठंदेवतातयआपिंनक्षामहेवृधे ॥ १० ॥ १५ ॥

पाहि । विश्व॑स्मात् । र॒क्षस॑ः । अरा॑व्णः । प्र । स्म॒ ।
वाजे॑षु । न॒ः । अ॒व॒ । त्वाम् । इत् । हि । नेदि॑ष्ठम् ।
दे॒वऽता॑तये । आ॒पिम् । नक्षा॑महे । वृ॒धे ॥ १० ॥ १५ ॥

हे अग्ने विश्वस्मात्सर्वस्माद्रक्षसः अराव्णोऽदातुः सकाशात्पाहि रक्षास्मान् वाजेषु संग्रामेषु नोऽस्मान्प्राव प्रकर्षेण रक्ष । स्मेति पूरणः । हियस्मान्नेदिष्ठमासन्नं आपिं बन्धुभूतं त्वामित् त्वामेव देवतातये यज्ञाय यज्ञसिद्ध्यर्थं वृधे वर्धनाय नक्षामहे व्याप्नुमः । नक्षतिर्व्याप्तिकर्मा ॥ १० ॥

१०. सारे राक्षसों और अदाता से हमें बचाओ। युद्ध में हमारी रक्षा करो। तुम निकटवर्त्ती और बन्धु हो। यज्ञ और समृद्धि के लिए हम तुम्हें प्राप्त करेंगे।

॥ इति षष्ठस्य चतुर्थे पञ्चदशो वर्गः ॥ १५ ॥

अथैकादशी—

आनो॑अग्नेवयो॒वृधं॑र॒यिंपा॑वक॒शंस्य॑म् ।
रास्वा॑चनउपमातेपु॒रु॒स्पृहं॑सुनी॒तीस्वय॑शस्तरम् ॥ ११ ॥

आ । न॒ः । अ॒ग्ने॒ । व॒य॒ःऽवृध॑म् । र॒यिम् । पा॒व॒क॒ । शंस्य॑म् । रास्व॑ ।
च॒ । न॒ः । उ॒प॒ऽमा॒ते॒ । पु॒रु॒ऽस्पृह॑म् । सुऽनी॒ती । स्वय॑शःऽतरम् ॥ ११ ॥

हे अग्ने पावक शोधक वयोवृधमन्नस्य वर्धकं शंस्यं शंसनीयं रयिं धनं नोऽस्मभ्यमाहरे-तिशेषः । आहृत्य च हे उपमाते उपास्मत्समीपे माति नो धनमित्युपमातिः । हे तादृशाग्ने नोऽस्मभ्यं सुनीती सुनीत्या शोभननयनेन पुरुस्पृहं बहुभिः स्पृहणीयं स्वयशस्तरं अत्यन्तं स्वभूतकी-र्तिधनं रास्व च देहि ॥ ११ ॥

११. शोधक अग्नि, हमें अन्न-वर्द्धक और प्रशंसनीय धन प्रदान करो। समीपवर्त्ती और धनदाता अग्नि, हमें सुनीति के द्वारा अनेकों-द्वारा स्पृहणीय और अतीव कीर्त्तिकर धन दो।

अथ द्वादशी—

येन॑वंसा॑म॒पृत॑नासु॒शर्ध॑त॒स्तर॑न्तोअ॒र्यआ॒दिशः॑ ।
सत्वंनो॑वर्ध॒प्रय॑साशचीवसो॒जिन्वा॒धियो॑वसु॒विदः॑ ॥ १२ ॥

येन॑ । वंसा॑म । पृत॑नासु । शर्ध॑तः । तर॑न्तः । अ॒र्यः ।
आ॒ऽदिशः॑ । सः । त्वम् । न॒ः । व॒र्ध॒ । प्रय॑सा । श॒ची॒व॒सो॒
इति॑ शचीऽवसो । जिन्व॑ । धिय॑ः । व॒सु॒ऽविदः॑ ॥ १२ ॥

येन धनेन पृतनासु संग्रामेषु शर्धतः वेगं कुर्वतः अर्योरिव शत्रून् आदिग्धः आदेग्धॄन् शस्त्रप्रक्षेप्तॄन् वरन्तो संसाम हिंसाम तद्धनं देहि। हे शचीवसो प्रज्ञया वासयितः कर्मधनदा वा भवसि यस्त्वं नोऽस्मान्वर्धं वर्धय प्रीणय प्रयसान्नेन। त्वं वा यथास्मदीयेन प्रयसा। हविषावस्तु-वितो वसूनां त्वंसकानि धियः कर्माण्यस्मदीयानि जिन्व प्रीणय॥ १२॥

१२. जिस धन के द्वारा हम युद्ध में विघ्नकारी शत्रु और अस्त्र-क्षेपकों के हाथों से उद्धार पाकर उन्हें मारेंगे, उसे हमें दो। तुम प्रज्ञा-द्वारा वासदाता हो। हमें वर्द्धित करो। अन्न के द्वारा वर्द्धित करो। हमारे धन देनेवाले कर्मों को सुसम्पन्न करो।

शिशानोवृषभोयथाग्निःशृङ्गेदविध्वत्।
तिग्माअस्यहनवोनप्रतिधृषेसुजम्भःसहसोयहुः॥ १३॥

शिशानः। वृषभः। यथा। अग्निः। शृङ्गे इति। दविध्वत्। तिग्माः। अस्य। हनवः। न। प्रतिऽधृषे। सुऽजम्भः। सहसः। यहुः॥ १३॥

अयमग्निः शृंगे शिशानः तीक्ष्णीकुर्वन् वृषभो यथा दविध्वत् कंपयति शिरः एवं शृङ्ग-स्थानीया ज्वालाः शिशानस्तीक्ष्णीकुर्वन् दविध्वत् कम्पयति शिरः। अस्याग्नेर्हनवोन हनव-इव हनुस्थानीयाज्ज्वालाः तिग्माः तीक्ष्णा नप्रतिधृषे प्रतिधर्षितुमशक्याः। योऽग्निः सुजम्भः सुदंष्ट्रः सहसोयहुः सहसस्सुतः अस्य हनव इत्यर्थः॥ १३॥

१३. वृषभ के समान अपने शृंग (ज्वाला) को वर्द्धित करते हुए अग्नि मस्तक कँपा रहे हैं। अग्नि के हनु (ज्वाला) तीक्ष्ण हैं; कोई उनका निवारण नहीं कर सकता। अग्नि के दाँत उत्तम हैं। वे बल के पुत्र हैं।

नहितेअग्नेवृषभप्रतिधृषेजम्भासोयद्वितिष्ठसे।
सत्वंनोहोतःसुहुतंहविष्कृधिवंस्वानोवार्यापुरु॥ १४॥

नहि। ते। अग्ने। वृषभ। प्रतिऽधृषे। जम्भासः। यत्।
विऽतिष्ठसे। सः। त्वम्। नः। होतरिति। सुऽहुतम्।
हविः। कृधि। वंस्व। नः। वार्या। पुरु॥ १४॥

हे वृषभ वर्षक हे अग्ने ते तव जंभासो जंभा दन्तस्थानीयाज्ज्वालाः नहि प्रतिधृषे प्रतिधर्षितुं न शक्याः यद्यस्माद्वितिष्ठसे विविधं गच्छसि प्रवर्धस इत्यर्थः। हे होतर्होमनिष्पादक स त्वं हविरस्मद्दत्तं सुहुतं कृधि कुरु नोऽस्मभ्यं वार्या वरणीयानि पुरु बहूनि वंस्व देहि॥ १४॥

१४. वृष्टिदाता अग्नि, तुम बढ़ते हो; इसलिए तुम्हारे दाँत (ज्वाला) का कोई निवारण नहीं कर सकता। अग्नि, तुम होता हो। तुम हमारे हव्य का भली भाँति हवन करो। हमें वरणीय बहुधन दान करो।

शेषेवनेषुमात्रोःसंत्वामर्तासइन्धते।
अतन्द्रोहव्यावहसिहविष्कृतआदिद्देवेषुराजसि ॥ १५ ॥ १६ ॥

शेषे। वनेषु। मात्रोः। सम्। त्वा। मर्तासः। इन्धते। अतन्द्रः।
हव्या। वहसि। हविःऽकृतः। आत्। इत्। देवेषु। राजसि १५ ॥१६ ॥

हे अग्ने वनेषु वर्तमानयोर्मात्रोररण्योः शेषे स्वपिषि वससि। तं त्वां यथापूर्वं मर्तासो मनुष्याः अध्वर्य्वादयो मथनेनोत्पाद्य समिन्धते पश्चात्त्वमतन्द्रोऽनलसः सन् हविष्कृतो यजमानस्य हव्या हवींषि वहसि देवान् प्रति। आदिदनन्तरमेव देवेषु मध्ये राजसि दीप्यसे ॥ १५ ॥ अग्नि, मातृरूप वन में वर्तमान अरणि-द्वय में तुम रहते हो। मनुष्य तुम्हें भली भाँति वर्द्धित करते हैं। पीछे तुम आलस्यशून्य होकर हव्यदाता के हव्य को देवों के निकट ले जाओ। अनन्तर देवों के बीच शोभा पाओ। ॥ इति षष्ठस्य चतुर्थे षोडशो वर्गः ॥ १६॥

सप्तहोतारस्तमिदीळतेत्वाग्नेसुत्यजमह्रयम्।
भिनत्स्यद्रिंतपसाविशोचिषाप्राग्नेतिष्ठजनाँअति ॥ १६ ॥

सप्त। होतारः। तम्। इत्। ईळते। त्वा। अग्ने। सुऽत्यजम्।
अह्रयम्। भिनत्सि। अद्रिम्। तपसा। वि। शोचिषा।
प्र। अग्ने। तिष्ठ। जनान्। अति ॥ १६ ॥

हे अग्ने तमित् तमेव त्वा त्वां सप्तहोतारो सप्तहोमकाः ईळते स्तुवन्ति। कीदृशं त्वां सुत्यजं सुत्यागं अभिमतप्रदमित्यर्थः अह्रयमक्षीणं प्रवृद्धम्। किञ्च अद्रिं मेघं तपसा तापकेन शोचिषा तेजसा तपसा शोचिषा चेति वा योज्यं विभिनत्सि। हे अग्ने जनानस्मानति अतीत्य प्रतिष्ठ प्रगच्छ हविरादाय देवान्प्रति अथवा अस्मद्विरोधिजनानतिक्रम्य प्रतिष्ठ ॥ १६ ॥

१६. अग्नि, तुम्हारी स्तुति सात होता करते हैं। तुम अभिमतदाता और प्रवृद्ध हो। तुम तापक तेज के द्वारा मेघ को फाड़ते हो। अग्नि, हमें अतिक्रम करके आगे जाओ।

अथ सप्तदशी—

अग्निमग्निंवोअध्रिगुंहुवेमवृक्तबर्हिषः।
अग्निंहितप्रयसःशश्वतीष्वाहोतारंचर्षणीनाम् ॥ १७ ॥

अग्निम्ऽअग्निम् । वः । अग्निऽगुम् । हुवेम । वृक्तऽबर्हिषः ।
अग्निम् । हितऽप्रयसः । शश्वतीषु । आ । होतारम् ।
चर्षणीनाम् ॥ १७ ॥

अग्निमग्निं वीप्सा आदरार्था अग्निमेव हे यजमानाः वो युष्मदर्थं हुवेम आह्वयाम । अथवा हे देवा वो युष्मदर्थमिति वा व्याख्येयं । कीदृशा वयं वृक्तबर्हिषः छिन्नदर्भाः कीदृशमग्निं अग्निमु-मप्रुतकर्माणं सर्वदा गृहे वर्तमानं अग्निं हितप्रयसः निहितहविष्कास्वयं आहुवेमेति शेषः । कीदृ-शमग्निं शश्वतीषु बह्वीषु भूमिषु वर्तमानं होतारं होमनिष्पादकं । किमर्थं चर्षणीनां मनुष्याणा-मर्थाय । अग्नौ हवेरति वृष्टिद्वारा मनुष्योपकारसिद्धेः भाष्यपर्यन्तं । अथवा मनुष्याणां यजमाना-नां होतारं होमसाधकम् ॥ १७ ॥

१७. स्तोताओ, तुम्हारे लिए हम अग्नि का ही आह्वान करते हैं । हमने कुश को छिन्न किया है और हव्य का विधान किया है । अग्नि कर्म-धारक अनेक लोकों में वर्तमान और सारे यजमानों के होता हैं ।

केतेनुशर्मन्त्सचतेसुषामण्यग्नेतुभ्यंचिकित्वना ।
इषण्ययानःपुरुरूपमाभरवाजंनेदिष्ठमूतये ॥ १८ ॥

केतेन । शर्मन् । सचते । सुऽसामनि । अग्ने । तुभ्यम् ।
चिकित्वना । इषण्यया । नः । पुरुऽरूपम् । आ ।
भर । वाजम् । नेदिष्ठम् । ऊतये ॥ १८ ॥

हे अग्ने तुभ्यं चिकित्वना चिकित्सुना अनेन होत्रादिना सह यजमानः केतेन प्रज्ञापकेन स्तोत्रेण यजतइतिशेषः । कुत्रेति तदुच्यते—सुषामणि शोभनरथन्तरादिसामोपेते शर्मन् शर्मणि सुखसाधने यज्ञे । अतः हे अग्ने इषण्यया इच्छया स्वीयया गोसमर्थं पुरुरूपं नानारूपं नेदिष्ठं अन्तिके सर्वदा वर्तमानं वाजमन्नं ऊतये रक्षणायास्मभ्यमाहर ॥ १८ ॥

१८. अग्नि, उत्तम साम (रथन्तर आदि से युक्त) और सुखवाले यज्ञ में यजमान, प्रज्ञा से युक्त मनुष्य के साथ, तुम्हारी स्तुति करता है । अग्नि, हमारी रक्षा के लिए, अपनी इच्छा से, निकटवर्ती और नाना-रूपधारी अन्न ले आओ ।

अग्नेकोगाथिनी—

अग्नेजरितर्विश्पतिस्तेपानोदेवरक्षसः ।
अप्रोषिवान्गृहपतिर्महाँअसिदिवस्पायुर्दुरोणयुः ॥ १९ ॥

अग्ने॑ । ज॒रि॒तः॒ । वि॒श्पतिः॑ । ते॒पा॒नः । दे॒व॒ । र॒क्षसः॑ ।
अप्रो॑षिऽवान् । गृ॒हऽप॑तिः । म॒हान् । अ॒सि॒ ।
दि॒वः । पा॒युः । दु॒रो॒ण॒ऽयुः ॥ १९ ॥

हे अग्ने देव जरितः स्तोतः स्तुत्येत्यर्थः विश्पतिः प्रजानां पालकः रक्षसोराक्षसानां तेपानः सन्तापकोसि अप्रोषिवान्यजमानगृहमत्यजन् । तदेवाह—गृहपतिर्यजमानगृहस्यपालकश्च त्वं महानतिशयेन पूज्योसि दिवो द्युलोकस्य पायुः पाता दुरोणयुर्यजमानगृहस्य मिश्रयिता सर्वदा वर्तमानइत्यर्थः तादृशस्त्वं महानसीत्यन्वयः ॥ १९ ॥

१९. देव और स्तुत्य अग्नि, तुम प्रजा के पालक और राक्षसों के सन्तापक हो। तुम यजमान के गृह-रक्षक हो। उसे तुम कभी नहीं छोड़ते। तुम महान् हो। तुम द्युलोक के पाता हो। तुम यजमान के गृह में सदा वर्तमान हो।

मानो॒रक्ष॒आवे॑शीदाघृणीवसो॒मायातु॒र्या॑तु॒माव॑ताम् ।
प॒रो॒ग॒व्यू॒त्यनि॑रा॒मप॒क्षुध॒मग्ने॒सेध॑र॒क्ष॒स्विनः॑ ॥ २० ॥ १७ ॥

मा । नः॒ । रक्षः॑ । आ । वे॒शी॒त् । आ॒घृ॒णि॒व॒सो॒ इत्या॑घृणिऽवसो । मा । या॒तुः । या॒तु॒ऽमाव॑ताम् । प॒रः॒ऽग॒व्यू॒ति । अनि॑राम् । अप॑ । क्षुध॑म् । अग्ने॑ । सेध॑ । र॒क्ष॒स्विनः॑ ॥ २० ॥ १७ ॥

हे आघृणीवसो दीप्तधनाग्ने नोस्मान्रक्षोराक्षसादिः । रक्षोरक्षितव्यमस्मादितियास्कः । मा आवेशीत् सर्वतो न प्रविशतु । तथा यातुमावतां यातुर्यातना पीडा तद्वतां यातुधानानां यातुः पीडामावेशीत् । हे अग्ने अनिरां इरान्नं अन्नाभावं दारिद्र्यं क्षुधं क्षपयितारं रक्षस्विनो बलवन्ति रक्षांसिच परोगव्यूति क्रोशद्वयादेशात्परस्तात् एतदुपलक्षणं अत्यन्तं दूरदेशे अपसेध परिहर अनिरादय यथास्मान् रक्षांसिच नपीडयन्तितथा ॥ २० ॥

२०. दीप्तधन अग्नि, हमारे अन्दर राक्षस आदि प्रविष्ट न हों। यातुधान लोगों की न प्रविष्ट हो। दरिद्रता, हिंसक और बली राक्षसों को बहुत दूर रखना।

॥ इति षष्ठस्य चतुर्थे सप्तदशोवर्गः ॥ १७ ॥

उभयंशृणवदित्यष्टादशर्चं द्वितीयं सूक्तं भारद्वाजस्य प्रगाथस्यार्षं । अत्रानुक्रमणिका—उभयंशृणुनेति । पूर्वसूक्ते प्रागाथंतित्युक्तत्वादिदमपि प्रगाथं । अयायुजोबृहत्यः युजःसतोबृहत्यः अनुक्तत्वादिन्द्रोदेवता । महाव्रते निष्केवल्ये माहेन्द्रस्याशीतावेतत्सूक्तं सप्तम्यष्टमीवर्ज्यं तथैव प्रथमारण्यके सूत्रितं शौनकेन—उभयंशृणवच्चनइति सप्तमीमष्टमीं चोद्धरतीति । चातुर्विंशिकेहनि निष्केवल्ये उभयमिति बृहत्सामप्रगाथः । तथाचसूत्रितम्—उभयंशृणवच्चनइति । चातु-

विंशिकेऽहनि माध्यन्दिने सवनेऽच्छावाकस्यायमेव स्तोत्रियप्रगाथः। यथा च सूत्रितं—उभयंशृणव-च्चनआवृषस्वपुरूवसोइति। एवमन्यत्रापि यस्मिन्नहनि पृष्ठस्तोत्रे बृहत्साम क्रियते तस्मिन्नहनि निष्केवल्येऽयं प्रगाथः।

तत्र प्रथमा—

उभयंशृणवच्चनइन्द्रोअर्वागिदंवचः।
सत्राच्यामघवासोमपीतयेधियाशविष्ठआगमत् ॥ १ ॥

उभयम्। शृणवत्। च। नः। इन्द्रः। अर्वाक्। इदम्। वचः।
सत्राच्या। मघऽवा। सोमऽपीतये। धिया।
शविष्ठः। आ। गमत् ॥ १ ॥

उभयं स्तोत्रात्मकं शस्त्रात्मकं चोभयविधं नोऽस्माकमिदं वचोऽर्वागस्मदभिमुखं इन्द्रः शृ-णवत् शृणोतु श्रुत्वा च सत्राच्या अस्माकं सहाञ्चत्या धिया युक्तः सन् मघवा शविष्ठोऽतिशयेन बलवानागमदागच्छतु सोमपीतये सोमपानाय ॥ १ ॥

१. इन्द्र, हमारे स्तोत्र-रूप और शस्त्रात्मक वाक्यों को सुनें। हमारे सहगामी कर्म से युक्त होकर धनी और बली इन्द्र सोमपान के लिए आवें।

अथ द्वितीया—

तंहिस्वराजंवृषभंतमोजसेधिषणेनिष्टतक्षतुः।
उतोपमानांप्रथमोनिषीदसिसोमकामंहितेमनः ॥ २ ॥

तम्। हि। स्वऽराजम्। वृषभम्। तम्। ओजसे। धिषणे इति।
निःऽततक्षतुः। उत। उपऽमानाम्। प्रथमः। नि। सीदसि।
सोमऽकामम्। हि। ते। मनः ॥ २ ॥

तं हि तं खल्विन्द्रं स्वराजं स्वयमेव राजमानं धिषणे द्यावापृथिव्यौ वृषभं जगदुपकार-कस्य वृष्टेर्वर्षकं निष्टतक्षतुः संस्कुरुतः। तं हमेवेन्द्रं ओजसे बलाय निष्टतक्षतुः उत यस्मादेवं तस्मात्त्वं इन्द्रोपमानां उपमानभूतानामन्येषां देवानां मध्ये प्रथमो मुख्यः सन् निषीदसि ते-षां सोमकामं हि खलु ते मनः ॥ २ ॥

२. द्यावापृथिवी ने उन शोभन और वृष्टिदाता इन्द्र का संस्कार किया था। उन इन्द्र का बल के लिए संस्कार किया था। इसी लिए, हे इन्द्र, तुम उपमान देवों में मुख्य होकर वेदी पर बैठो। तुम्हारा मन सोमाभिलाषी है।

पूर्वोक्ते अच्छावाकशस्त्रे आवृषस्वेति प्रगाथो वैकल्पिकोऽनुरूपः तत्सूक्तम्।

सैषा तृतीया-

आवृषस्वपुरूवसोसुतस्येन्द्रान्धसः।
विद्माहित्वाहरिवःपृत्सुसासहिमधृष्टंचिद्दधृष्वणिम्॥ ३॥

आ। वृषस्व। पुरुवसो इति पुरुऽवसो। सुतस्य। इन्द्र। अन्धसः।
विद्म। हि। त्वा। हरिऽवः। पृत्ऽसु। ससहिम्।
अधृष्टम्। चित्। दधृष्वणिम्॥ ३॥

हे पुरूवसो बहुधनेन्द्र त्वमावृषस्व आसिञ्चस्व। किं सुतस्यान्धसः सुतमन्धः सोमं जठरे। हे हरिवो हरिभ्यां तद्वन्निन्द्र त्वा त्वां विद्महि जानीमः खलु। कीदृशं पृत्सु संग्रामेषु सासहिं अभिभवितारं शत्रूणां अधृष्टंचित् कैरप्यधर्षणीयं दधृष्वणिमन्येषां धर्षकं॥ ३॥

३. प्रचुर-धनी इन्द्र, तुम जठर में अभिषुत सोम का सिंचन करो। हरि अश्वोंवाले इन्द्र, तुम्हें हम युद्ध में शत्रुओं का पराजेता, न दबाने योग्य और दूसरों को दबानेवाला जानते हैं।

अमामिसत्यमघवन्तथेदसदिन्द्रक्रत्वायथावशः।
सनेमवाजंतवशिप्रिन्नवसामक्षुचिद्यन्तोअद्रिवः॥ ४॥

अमामिऽसत्य। मघऽवन्। तथा। इत्। असत्। इन्द्र। क्रत्वा।
यथा। वशः। सनेम। वाजम्। तव। शिप्रिन्। अवसा।
मक्षु। चित्। यन्तः। अद्रिऽवः॥ ४॥

हे अमामिसत्य अहिंसितसत्य हे मघवन्निन्द्र तथेदसत्तथैव भवति। हे इन्द्र क्रत्वा कर्मणा प्रज्ञानेन यथा येनप्रकारेण वशः कामयेः। हे शिप्रिन् अवसा रक्षणेन निमित्तेन वाजमन्नं सनेम संभजेम वयं च त्वदनुग्रहात्। कीदृशा वयं मक्षु चित् शीघ्रमेव यन्तः शत्रून्गच्छन्तोऽभिभवन्तः हे अद्रिवः अद्रिर्वज्रस्तद्वन्निन्द्रेति॥ ४॥

४. धनी इन्द्र, तुम वस्तुतः अहिंसित हो। जिस प्रकार हम कर्म के द्वारा फल की कामना कर सकें, वैसा ही हो। शिरस्त्राणवाले वज्रधर इन्द्र, तुम्हारे रक्षण में हम अन्न का सेवन करेंगे और शीघ्र ही शत्रुओं को पराजित करेंगे।

अथ पञ्चमी-

शग्ध्यूषुशचीपतइन्द्रविश्वाभिरूतिभिः।
भगंनहित्वायशसंवसुविदमनुशूरचरामसि॥ ५॥ १८॥

शग्धि । ऊँ इति । सु । शचीऽपते । इन्द्र । विश्वाभिः ।
ऊतिऽभिः । भगम् । न । हि । त्वा । यशसम् । वसुऽविदम् ।
अनु । शूर । चरामसि ॥ ५ ॥ १८ ॥

हे शचीपते इन्द्र शग्धि देहि सु सुष्ठु अभिमतं विश्वाभिः सर्वाभिः ऊतिभिः रक्षकैः मरुद्भिः सह । हे शूर भगं न भाग्यमिव यशसं यशस्विनं वसुविदं धनस्य लंभकं त्वा त्वां अनुचरामसि अनुचरामः परिचरामेत्यर्थः ॥ ५ ॥

५. शचीपति इन्द्र, सारी रक्षाओं के साथ अभिमत फल प्रदान करो। शूर, तुम यशस्वी और धन-प्रापक हो। भाग्य के समान हम तुम्हारी सेवा करते हैं।　　॥ इति षष्ठस्य चतुर्थेऽष्टादशोवर्गः ॥ १८ ॥

पौरोअश्वस्यपुरुकृद्गवामस्युत्सोदेवहिरण्ययः ।
नकिर्हिदानंपरिमर्धिषत्त्वेयद्यद्यामितदाभर ॥ ६ ॥

पौरः । अश्वस्य । पुरुऽकृत् । गवाम् । असि । उत्सः । देव ।
हिरण्ययः । नकिः । हि । दानम् । परिऽमर्धिषत् । त्वे इति ।
यत्ऽयत् । यामि । तत् । आ । भर ॥ ६ ॥

हे इन्द्र त्वं अश्वस्य पौरः पूरयिता भवसि । तथा गवां पुरुकृत् बहुकर्तासि । हे देव हिरण्ययः हिरण्मयशरीरस्त्वं उत्सः उत्ससदृशोसि । हे इन्द्र त्वे त्वयि वर्तमानं दानमस्मद्विषयं देयं धनं वा नकिर्हि परिमर्धिषत् नकश्चिदपि हिनस्ति अतो यद्यद्यामि याचे तदाभराहर मह्यम् ॥६॥

६. इन्द्र, तुम अश्वों के पोषक, गौओं की संख्या बढ़ानेवाले, सोने के शरीरवाले और निर्झर स्वरूप हो। हम लोगों के लिए तुम जो दान करने की कामना करते हो, उसकी कोई हिंसा नहीं कर सकता। फलतः मैं जो याचना करता हूँ, उसे ले आओ।

अथाग्निष्टोमे बृहत्साम तदानीं निष्केवल्ये प्रगाथोनुरूपः । सूत्रितञ्च—त्वंसेहिचेरवइति प्रगाथाएते भवन्तीति । महाव्रते निष्केवल्ये उत्तरपक्षेप्ययंप्रगाथः तथैव पंचमारण्यकेसूत्रितम्—त्वामिद्धिहवामहे त्वंसेहिचेरवइति बृहत्स्तोत्रियानुरूपौ प्रगाथाविति ।

प्रगाथे प्रथमा सूक्ते सप्तमी—

त्वंह्येहिचेरवेविदाभगंवसुत्तये ।
उद्वावृषस्वमघवन्गविष्टयउदिन्द्राश्वमिष्टये ॥ ७ ॥

त्वम् । हि । आ । इहि । चेरवे । विदाः । भगम् । वसुत्तये ।
उत् । वृषस्व । मघऽवन् । गोऽइष्टये । उत् ।
इन्द्र । अश्वम्ऽइष्टये ॥ ७ ॥

हे इन्द्र त्वं हि त्वं खलु चेरवे सामर्थ्याद्दातेति गम्यते अत एवागच्छ आगत्य चास्मभ्यं भगं भजनीयं धनं विदाः लम्भय दत्स्व । किमर्थं वसुत्तये अस्माकं वसुदानाय हे मघवन् गविष्टये गा इच्छते मह्यं उद्वृषस्वोत्सिञ्चस्व गामिति शेषः । तथा हे इन्द्रास्वमिष्टयेऽश्वेषणवते मह्यं अश्वानुद्वृषस्वोत्सिञ्चस्व देहि ॥ ७ ॥

७. इन्द्र, तुम आओ। धन-दान के लिए अपने सेवक को भजनीय धन दो। मैं गौ चाहता हूँ। मुझे गौ दो। मैं अश्व चाहता हूँ। मुझे अश्व दो।

त्वंपुरूसहस्राणिशतानिचयूथादानायमंहसे ।
आपुरन्दरंचकृमविप्रवचसइन्द्रंगायन्तोवसे ॥ ८ ॥

त्वम् । पुरु । सहस्राणि । शतानि । च । यूथा । दानाय । मंहसे ।
आ । पुरम्ऽदरम् । चकृम । विप्रऽवचसः ।
इन्द्रम् । गायन्तः । अवसे ॥ ८ ॥

हे इन्द्र त्वं पुरु पुरूणि बहूनि सहस्राणि शतानि च यूथा गवादियूथानि दानाय यजमानविषयाय मंहसे अनुमन्यसे । यद्वा दानाय दातुं यजमानाय मंहसे प्रयच्छसि मंहतिर्दानकर्मा । अथ परोक्षेण ब्रवीति—पुरन्दरं शत्रुपुराणां दारयितारमिन्द्रं अवसे रक्षणाय गीतमेवा गायन्तः स्तुवन्तो विप्रवचसः विविधप्रकृष्टवचना वयं आ आगन्तारमभिमुखं वा चकृम कुर्मः ॥ ८॥

८. इन्द्र, तुम अनेक सौ और अनेक सहस्र गौओं का समूह दाता यजमान को देते हो। नगर-भेदक इन्द्र का, रक्षण के लिए स्तव करते हुए विविध वचनों से युक्त होकर हम उन्हें अपनी ओर ले आवेंगे।

अथ नवमी—

अविप्रोवायदविधद्विप्रोवेन्द्रतेवचः ।
सप्रममन्दत्त्वायाशतक्रतोप्राचामन्योअहंसन ॥ ९ ॥

अविप्रः । वा । यत् । अविधत् । विप्रः । वा । इन्द्र । ते । वचः ।
सः । प्र । ममन्दत् । त्वाऽया । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ।
प्राचामन्यो इति प्राचाऽमन्यो । अहंऽसन ॥ ९॥

हे इन्द्र ये तव वचः स्तोत्रं यः अविप्रो वा अमेधावी अस्तुतिकुशलो वा अविधत् कुर्यात् त्वां स्तौतीत्यर्थः सस्तोता त्वाया त्वदीयेच्छया साधनेन प्रममन्दत् प्रकर्षेण मोदते। हे शतक्रतो बहुकर्मन् हे प्राचामन्यो प्राचीनक्रोध अप्रतिहतक्रोधेत्यर्थः नहीन्द्रक्रोधं प्रतिहन्ति कश्चित् हे अहंसन संग्रामे अहमित्यात्मनो महत्त्वं प्रकाशयन् यः शत्रुं संभजते स तथोक्तस्तादृशेन्द्र ॥ ९ ॥

शतक्रतु, अपराजेय क्रोधवाले और संग्राम में अहंकारी इन्द्र, जो बुद्धि-हीन वा बुद्धिमान् तुम्हारी स्तुति करता है, तुम्हारी कृपा से वह आनन्दित होता है।

उग्रबाहुर्म्रक्षकृत्वापुरंदरोयदिमेशृणवद्धवम् ।
वसूयवोवसुपतिंशतक्रतुंस्तोमैरिन्द्रंहवामहे ॥ १० ॥ १९ ॥

उग्रऽबाहुः । म्रक्षऽकृत्वा । पुरम्ऽदरः । यदि । मे । शृणवत् ।
हवम् । वसुऽयवः । वसुऽपतिम् । शतऽक्रतुम् ।
स्तोमैः । इन्द्रम् । हवामहे ॥ १० ॥ १९ ॥

उग्रबाहुः उद्गूर्णभुजो म्रक्षकृत्वा वधकर्ता शत्रूणां पुरन्दरः पुराणां दारयितेन्द्रः यदि मे हवं शृणवत् शृणुयात् तर्हि वसूयवो वसुकामा वयं वसुपतिं वसुधनस्वामिनं शतक्रतुं अपरिमितप्रज्ञमिन्द्रं स्तोमैः स्तोत्रैः हवामहे आह्वयामः ॥ १० ॥

१०. उग्रबाहु, वधकर्त्ता और पुरी-भेदक इन्द्र यदि मेरा आह्वान सुनें, तो हम धन की अभिलाषा से धनपति और बहुकर्मा इन्द्र को स्तोत्र द्वारा बुलावेंगे। ॥ इति षष्ठस्य चतुर्थे एकोनविंशोवर्गः ॥ १९ ॥

अथैकादशी—

नपापासोमनामहेनारायासोनजल्हवः ।
यदिन्न्विन्द्रंवृषणंसचासुतेसखायंकृणवामहै ॥ ११ ॥

न । पापासः । मनामहे । न । अरायासः । न । जल्हवः ।
यत् । इत् । नु । इन्द्रम् । वृषणम् । सचा । सुते ।
सखायम् । कृणवामहै ॥ ११ ॥

वयमिन्द्रं पापासः पापाः अकृतपुण्या ब्रह्मचर्यव्रतादिरहिताः न मनामहे न मन्यामहे तथा अरायासोऽरायाः अधनाः अहविष्काः वा न मनामहे न जल्हवः अज्वलनाः अनग्नयो-न मनामहे कृतव्रतनियमादिपुण्याः दानवन्तोऽग्निसहिताः त्वं स्तुमहर्षि ऋषिरात्मानमाह। यदित् यस्मादेव कारणात् नु इदानीं वृषणं वर्षकमिन्द्रं सुते सोमेऽभिषुते सचा सहिताः सखायं कृणवामहे कुर्मः तस्मात्पापादिरहिताः मनामहे पापादिविशिष्टानामिन्द्रसाहाय्यकरणासंभवात्। अत्र मपापामन्यामहइत्योदिनिरुक्तम्॥ ११ ॥

११. अब्रह्मचारी हम इन्द्र को नहीं मानते। धन-शून्य और अग्नि-रहित हम इन्द्र को नहीं जानते। फलतः इस समय हम, सोमाभिषव होने पर उन वर्षक के लिए इकट्ठे होकर उन्हें अपना मित्र बना लेंगे।

उग्रंयुयुज्मपृतनासुसासहिमृणकातिमदाभ्यम्।
वेदाभृमंचित्सनितारथीतमोवाजिनंयमिदूनशत्॥ १२ ॥

उग्रम्। युयुज्म। पृतनासु। ससहिम्। ऋणऽकातिम्।
अदाभ्यम्। वेद। भृमम्। चित्। सनिता। रथिऽतमः।
वाजिनम्। यम्। इत्। ऊँ इति। नशत्॥ १२ ॥

उग्रमुद्गूर्णबलमिन्द्रं युयुज्म योजयामः। कीदृशमिन्द्रं पृतनासु संग्रामेषु सासहिं शत्रूणामभिभवितारं ऋणकातिं ऋणभूतस्तुतिं यस्मै स्तुतिर्ऋणवदवश्यंक्रियते तं तादृशं अथवा ऋणवदवश्यफलप्रदस्तुतिकं अदाभ्यं केनाप्यहिंस्यं। यइन्द्रो भृमंचित् बहुभ्रमेषु भ्रमणशीलमेव वाजिनं बलवन्तमश्वं रथीतमः रथस्वामी वेदः वेद वेत्ति गृह्णाति वहद् सनितेन्द्रो वाजिनं हविष्मन्तं यमित् यमेव जनं बहूनां यजमानानां मध्ये नशत् व्याप्नोति तमिन्द्रमिति वै वयमितिवा योज्यं। यमं युयुज्मेति पक्षे व्यत्ययेन बहुवचनम्॥ १२ ॥

१२. उग्र और युद्ध में शत्रुओं के विजेता इन्द्र को हम युक्त करेंगे। उनकी स्तुति ऋण के समान अवश्य फल देनेवाली है। वे अहिंसनीय, रथपति इन्द्र अनेक अश्वों में वेगवान् अश्व को पहचानते हैं। वे दाता हैं। वे अनेक यजमानों में हमें प्राप्त हुए हैं।

चातुर्विंशिकेऽहनि माध्यन्दिनसवनेच्छावाकस्य यदइन्द्रेति वैकल्पिकःस्तोत्रियस्तृचः। सूत्रितश्च। यदइन्द्रभयामहे यथागौरोअपाकृतमिति। दुःस्वप्नदर्शनेऽप्येतदादिःसूक्तशेषोऽजप्यः सूत्रितं च—यदइन्द्रभयामहइत्यपि सूक्तशेषम्।

एते प्रथमा सूक्ते त्रयोदशी—

यतइन्द्रभयामहेततोनोअभयंकृधि।
मघवञ्छग्धितवतन्नऊतिभिर्विद्विषोविमृधोजहि॥ १३ ॥

---

१ लि० ३. २१।

यतः । इन्द्र । भयामहे । ततः । नः । अभयम् । कृधि ।
मघऽवन् । शग्धि । तव । तत् । नः । ऊतिऽभिः । वि ।
द्विषः । वि । मृधः । जहि ॥ १३ ॥

हे इन्द्र यतोहिंसकाद् भयामहे वयं ततोनोस्मभ्यमभयंकृधि कुरु। हे मघवन् शग्धि शक्तोभवसि नोस्मभ्यमभयं कर्तुं तव तदूतिभिरक्षणैरक्षकैः पुरुषैः। किंच विजहि द्विषो-द्वेष्टॄन् विजहि मृधोहिंसकान्॥ १३ ॥

१३. जिस हिंसक से हम भय पाते हैं, उससे हमें अभय करो। मघवन्, तुम समर्थ हो। हमें अभय प्रदान करने के लिए रक्षक पुरुषों के द्वारा शत्रुओं और हिंसकों को विनष्ट करो।

त्वंहिराधस्पतेराधसोमहःक्षयस्यासिविधतः।
तंत्वावयंमघवन्निन्द्रगिर्वणःसुतावन्तोहवामहे ॥ १४ ॥

त्वम् । हि । राधःऽपते । राधसः । महः । क्षयस्य ।
असि । विधतः । तम् । त्वा । वयम् । मघऽवन् । इन्द्र ।
गिर्वणः । सुतऽवन्तः । हवामहे ॥ १४ ॥

हे राधस्पते धनस्वामिन् त्वंखलु महो महतो राधसो धनस्य क्षयस्य गृहस्य च वर्धयितासि खलु सामर्थ्यादेवं गम्यते। कस्य राधसोगृहस्यच वर्धकइति। उच्यते—विधतः परिचरतो यजमानस्य। तं तादृशं त्वा त्वां वयं हे मघवन्निन्द्र गिर्वणोगीर्भिर्वननीय सुतावन्तोभिषुतसोमा हवामहे आह्वयाम ॥ १४ ॥

१४. धनस्वामी तुम्हीं धनाधन के, सेवक के गृह के वर्द्धक हो। मघवा और स्तुति-पात्र इन्द्र, ऐसे तुमको हम, सोमाभिषव करके, बुलाते हैं।   अथ तृचे तृतीया सूक्ते पञ्चदशी—

इन्द्रस्पळुतवृत्रहापरस्पानोवरेण्यः।
सनोरक्षिषच्चरमंसमध्यमंसपश्चात्पातुनःपुरः ॥ १५ ॥ २० ॥

इन्द्रः । स्पट् । उत । वृत्रऽहा । परःऽपाः । नः । वरेण्यः ।
सः । नः । रक्षिषत् । चरमम् । सः । मध्यमम् । सः ।
पश्चात् । पातु । नः । पुरः ॥ १५ ॥ २० ॥

अयमिन्द्रः सद् सर्वस्य ज्ञाता सर्वविज्ञानकर्मा उथायं वृत्रहा वृत्रहन्ता परस्याः परस्य पालयिता नोस्माकं वरेण्यः वरणीयः सइन्द्रोनोस्माकं पुत्रमितिशेषः रक्षिषत् रक्षतु चरमं पुत्रं तथा सरक्षिषत् । सभ्यमं पुत्रं रक्षिषत् सनोस्मान्पश्चात्पृष्ठ रक्षतु नः पुरः पुरस्तात् मक्षतु ॥१५॥

१५- यह इन्द्र सबके ज्ञाता, वृत्रहन्ता पर पालक और वरणीय हैं। वे इन्द्र हमारे पुत्र की रक्षा करें। वे चरमपुत्र की रक्षा करें और मध्यम पुत्र की रक्षा करें। वे हमारे पीछे और सामने दोनों दिशाओं में रक्षा करें। ॥ इति षष्ठस्य चतुर्थे विंशोवर्गः ॥ २० ॥

त्वंनःपुश्चादधरादुत्तरात्पुरइन्द्रनिपाहिविश्वतः ।
आरेअस्मत्कृणुहिदैव्यंभयमारेहेतीरदेवीः ॥ १६ ॥

त्वम् । नः । पश्चात् । अधरात् । उत्तरात् । पुरः । इन्द्र ।
नि । पाहि । विश्वतः । आरे । अस्मत् । कृणुहि ।
दैव्यम् । भयम् । आरे । हेतीः । अदेवीः ॥ १६ ॥

हे इन्द्र त्वं नोस्मान्पश्चात् पश्चाद्भागात् पुरः पूर्वभागादधरादधोभागादेतदुपरिभागस्योपलक्षणं उत्तरादुत्तरभागात् एतद्दक्षिणस्याप्युपलक्षणं किंबहुना विश्वतः सर्वस्मात्प्रदेशान्निपाहि। हे इन्द्र दैव्यं भयं अस्मदस्मत्त आरे दूरे कृणुहि कुरु । तथा अदेवीरासुराणि हेतीः आयुधानि आरे कृणुहि ॥ १६ ॥

१६- इन्द्र, तुम हमें आगे, पीछे, नीचे, ऊपर—चारों ओर से रक्षा करो। इन्द्र हमारे यहाँ से देव-भय दूर करो और असुर आयुध भी दूर करो।

अद्याद्याश्वश्वइन्द्रत्रास्वपरेचनः ।
विश्वाचनोजरितॄन्त्सत्पतेअहादिवानक्तंचरक्षिषः ॥ १७॥

अद्यऽअद्य । श्वःऽश्वः । इन्द्र । त्रास्व । परे । च । नः ।
विश्वा । च । नः । जरितॄन् । सत्ऽपते । अहा ।
दिवा । नक्तम् । च । रक्षिषः ॥ १७ ॥

हे इन्द्र नोस्मान् अद्याद्य यदद्यशब्दवाच्यमहरस्ति तत्र । सर्वत्र एवं । श्वश्वः त्रास्व रक्ष। तथा परेच परस्मिन्स्तृतीयेहनि च त्रास्व । हे सत्पते सतांपाल विश्वा सर्वाण्यप्यहान्यहानि सर्वेष्वप्यहःसु नोस्मान् जरितॄन् स्तोतॄन् रक्षिषो रक्षसि । तथा दिवानक्तंच रक्षिषः रक्षसि रक्षता ॥ १७ ॥

१७- इन्द्र, आज-कल, और परसों हमारी रक्षा करना। साधु-रक्षक इन्द्र, हम तुम्हारे स्तोता हैं। सारा दिन हमारी रक्षा करना।

अथाष्टादशी—

प्रभङ्गीशूरोमघवातुवीमघःसंमिश्लोवीर्यायकम् ।
उभातेबाहूवृषणाशतक्रतोनियावज्रंमिमिक्षतुः॥१८॥२१॥

प्रऽभङ्गी । शूरः । मघऽवा । तुविऽमघः । सम्ऽमिश्लः ।
वीर्याय । कम् । उभा । ते । बाहू इति । वृषणा । शतक्रतो
इति शतऽक्रतो । नि । या । वज्रम् । मिमिक्षतुः ॥ १८ ॥ २१ ॥

अयं मघवेन्द्रः प्रभंगी प्रभञ्जनशीलः शूरः तुवीमघः प्रभूतधनः संमिश्लः सम्यग्मिश्ल-यिता किमर्थं वीर्याय शत्रूणां वीर्यकरणाय कमिति पूरणः एवं महानुभावोभवति । अथ प्रत्य-क्षवादः—हे इन्द्र ते तव उभावपि बाहू वृषणा वर्षकौ कामानां हे शतक्रतो बहुप्रज्ञ या यौ वज्रमायुधं निमिमिक्षतुः परिगृह्णीतः ॥ १८ ॥

१८. ये धनी, वीर और प्रचुरधनी इन्द्र, वीरत्व के लिए, सबके साथ मिलते हैं। शतक्रतु इन्द्र, वह तुम्हारी अभिलाषप्रद दोनों भुजायें वज्र ग्रहण करें। ॥ इति षष्ठस्य चतुर्थे एकविंशोवर्गः ॥ २१ ॥

प्रोअस्मा इति द्वादशर्चं तृतीयं सूक्तं काण्वस्य प्रगाथस्यार्षं पञ्चपदापंक्तिः सप्तम्याद्या-स्तिस्रोबृहत्यः इन्द्रोदेवता । तथानुक्रमणिका—प्रोअस्मैद्वादश प्रगाथः पाङ्क्तं सप्तम्याद्यास्ति-स्रोबृहत्यइति । विनियोगोलैंगिकः ।

प्रोअस्माउपस्तुतिंभरतायज्जुजोषति ।
उक्थैरिन्द्रस्यमाहिनंवयोवर्धन्तिसोमिनोभद्राइन्द्रस्यरातयः ॥ १ ॥

प्रो इति । अस्मै । उपऽस्तुतिम् । भरत । यत् । जुजोषति । उक्थैः ।
इन्द्रस्य । माहिनम् । वयः । वर्धन्ति । सोमिनः । भद्राः ।
इन्द्रस्य । रातयः ॥ १ ॥

अस्मा इन्द्रायोपस्तुतिमुपेत्य क्रियमाणां स्तुतिं प्रोभरत प्रकर्षेण संपादयत हे ऋत्विजः । य-यदि अयमिन्द्रो जुजोषति सेवते तर्हि भरतेति । सोमिनः सोमप्रियस्येन्द्रस्य स्वभूतं माहिनं म-हद् वयोन्नं सोमलक्षणं उक्थैः शस्त्रैः वर्धन्ति वर्धयन्ति भद्राः स्तुत्यानि खल्विन्द्रस्य रातयो दानानि ॥ १ ॥

१. इन्द्र सेवा करते हैं; इसलिए उनको लक्ष्यकर स्तुति करो। लोग सोम-प्रिय इन्द्र के प्रचुर अन्न को उक्थ मन्त्रों के द्वारा वर्द्धित करते हैं। इन्द्र का दान कल्याणकारक है।

अथ द्वितीया—

अयुजोअसमोनृभिरेकःकृष्टीरयास्यः ।
पूर्वीरतिप्रवावृधेविश्वाजातान्योजसाभद्राइन्द्रस्यरातयः ॥ २ ॥

अयुजः । असमः । नृऽभिः । एकः । कृष्टीः । अयास्यः ।
पूर्वीः । अति । प्र । वुवृधे । विश्वा । जातानि ।
ओजसा । भद्राः । इन्द्रस्य । रातयः ॥ २ ॥

अयुजः असहायः असमः असदृशोऽन्यैर्नृभिर्देवैः एको मुख्यः अयास्यः उपक्षपयितुमशक्यः पूर्वीः कृष्टीः पूर्वतन्यः प्रजाः अतिप्रवावृधे अति प्रवर्धते। किञ्च विश्वा सर्वाणि जातानि इदानीमुत्पन्नानि ओजसा बलेनातिप्रवावृधे भद्रा इन्द्रस्य रातयः। अथवा नृभिरयुजोऽसहायोऽन्यैरसदृश एक एव सन् पूर्वीः प्रजाः जातानि सर्वाण्यप्यतिक्रम्य वर्धते। शिष्टं समानम् ॥ २ ॥

२. असहाय, असम देवों में मुख्य और अविनाशी इन्द्र पुरातन प्रजा को अतिक्रम करके बढ़ते हैं। इन्द्र का दान कल्याणवाहक है।

अहितेनचिदर्वताजीरदानुःसिषासति ।
प्रवाच्यमिन्द्रतत्तववीर्याणिकरिष्यतोभद्राइन्द्रस्यरातयः ॥ ३ ॥

अहितेन । चित् । अर्वता । जीरऽदानुः । सिसासति ।
प्रऽवाच्यम् । इन्द्र । तत् । तव । वीर्याणि ।
करिष्यतः । भद्राः । इन्द्रस्य । रातयः ॥ ३ ॥

अयं जीरदानुः क्षिप्रदान इन्द्रः अहितेनाप्रेषितेनाप्रेरितेन चिदर्वताऽश्वेन सिषासति संभक्तुमिच्छति यद् यस्मात्ते इन्द्र वीर्याणि सामर्थ्यानि करिष्यतस्तव महत्त्वं प्रवाच्यं स्तुत्यमित्यर्थः ॥ ३ ॥

३. शीघ्रदाता इन्द्र अप्रेरित अश्व की सहायता से भोग करने की इच्छा करते हैं। इन्द्र, तुम सामर्थ्यवाला हो। तुम्हारा महत्त्व स्तुत्य है। इन्द्र का दान कल्याणकर है।

अथ चतुर्थी—

आयाहिकृणवामतइन्द्रब्रह्माणिवर्धना ।
येभिःशविष्ठचाकनोभद्रमिहश्रवस्यतेभद्राइन्द्रस्यरातयः ॥ ४ ॥

आ । याहि । कृणवाम । ते । इन्द्र । ब्रह्माणि । वर्धना ।
येभिः । शविष्ठ । चाकनः । भद्रम् । इह । श्रवस्यते ।
भद्राः । इन्द्रस्य । रातयः ॥ ४ ॥

हे इन्द्र आयाह्यागच्छ ते कृणवाम किं ब्रह्माणि परिवृढानि स्तुतिलक्षणानि कर्माणि । कीदृशानि वर्धना उत्साहवर्धकानि । येभिर्यैः कर्मभिः हे शविष्ठातिशयेन बलवन्निन्द्र चाकनः कामयसे । किं भद्रं कर्तुं । कस्मै श्रवस्यतेऽन्नमिच्छते स्तोत्रे ॥ ४ ॥

४. इन्द्र, आओ। हम तुम्हारी उत्साहवर्द्धक और उत्कृष्ट स्तुति करते हैं। सबसे बली इन्द्र, इन स्तुति के द्वारा अन्नेच्छु स्तोता का मङ्गल करने की इच्छा करते हो। इन्द्र का दान कल्याणकर है।

धृषतश्चिद्धृषन्मनःकृणोषीन्द्रयत्त्वम् ।
तीव्रैःसोमैःसपर्यतोनमोभिःप्रतिभूषतोभद्राइन्द्रस्यरातयः ॥ ५ ॥

धृषतः । चित् । धृषत् । मनः । कृणोषि । इन्द्र । यत् । त्वम् ।
तीव्रैः । सोमैः । सपर्यतः । नमःऽभिः । प्रतिऽभूषतः ।
भद्राः । इन्द्रस्य । रातयः ॥ ५ ॥

हे इंद्र धृषतश्चित् धृष्टादपि धृषत् धृष्टं मनः कृणोषि अत्यन्तं धृष्टं करोषि। यद्यस्मात्त्वं तीव्रैः मदजनकैः सोमैः सपर्यतः पूजयतो नमोभिर्नमस्कारैश्च प्रतिभूषतोऽलंकुर्वतो यजमानस्य अभिमतं दित्ससीतिशेषः ॥ ५ ॥

५. इन्द्र, तुम्हारा मन अतीव धृष्ट है। मदकर सोम के प्रदान-द्वारा सेवा करनेवाले और नमस्कार-द्वारा विभूषित करनेवाले यजमान को असीम फल देते हो। इन्द्र का दान कल्याणकर है।

अथ षष्ठी—

अवचष्टऋचीषमोवताँइवमानुषः ।
जुष्ट्वीदक्षस्यसोमिनःसखायंकृणुतेयुजंभद्राइन्द्रस्यरातयः ॥६॥ २२॥

अव । चष्टे । ऋचीषमः । अवतान्ऽइव । मानुषः । जुष्ट्वी ।
दक्षस्य । सोमिनः । सखायम् । कृणुते । युजम् ।
भद्राः । इन्द्रस्य । रातयः ॥ ६ ॥ २२ ॥

अयमिन्द्रः ऋचीषमो ऋचा स्तुत्या समः यथापरिच्छिन्नः स चावचष्टे पश्यति अनुग्रहेणास्मान्। तत्र दृष्टान्तः—मानुषो मनुष्यः अवतानवटान्कूपादिनिम्नदेशानिव तद्वच्च जुष्ट्वी प्रीत्या दक्ष

प्रवृद्धस्य सोमिनो यजमानस्य युजं युज्यमात्मानं सखायं कृणुते करोति तस्याभिमतं साधयतीत्यर्थः। अथवा तृषितो मनुष्यो जलपूर्णान्घटानिव स्तुतः सन्नस्मदपि सोमं पातुं। पश्चाद्वेविषं युज्यमानं सोमं जुष्टी सेवित्वा दक्षस्य सोमिनः सखायं कृणुते कुरुते ॥ ६ ॥

६. इन्द्र, तुम स्तुति-द्वारा परिच्छिन्न होकर हमें उसी प्रकार देख रहे हो, जिस प्रकार मनुष्य कूप का दर्शन करता है। इन्द्र प्रसन्न होकर सोमवाले यजमान के योग्य बन्धु होते हैं। इन्द्र का दान महाकल्याणकर है। ॥ इति प्रथमस्य चतुर्थे द्वाविंशोवर्गः ॥ २२ ॥

विश्वे॑त इन्द्र वी॒र्यं॑दे॒वा अनु॒ क्रतुं॑ददुः।
भुवो॒ विश्व॑स्य॒ गोप॑तिः पुरुष्टुत भ॒द्रा इन्द्र॑स्य रा॒तयः॑ ॥ ७ ॥

विश्वे॑। ते॒। इ॒न्द्र॒। वी॒र्य॑म्। दे॒वाः। अनु॑। क्रतु॑म्। द॒दुः।
भुवः॑। विश्व॑स्य। गोऽप॑तिः। पु॒रु॒ऽस्तु॒त॒।
भ॒द्राः। इन्द्र॑स्य। रा॒तयः॑ ॥ ७ ॥

हे इन्द्र ते तव वीर्यं सामर्थ्यं क्रतुं प्रज्ञां च अनु अनुसृत्य विश्वे सर्वे देवाः ददुः धारयन्ति वीर्यं प्रज्ञां च तव बलेन प्रज्ञया च तेपि बलिनः प्रज्ञावन्तश्च भवन्तीत्यर्थः। तादृशस्त्वं गोपतिः प्रसिद्धानां गवामुदकानां स्तुतिवचसां वा पतिर्भुवो भवसि विश्वस्येत्येतत्पदान्वयस्यापि गोशब्दस्य विशेषः। हे पुरुष्टुत बहुभिः स्तुतेन्द्र भवसीति समन्वयः ॥ ७ ॥

७. इन्द्र, तुम्हारे वीर्य और तुम्हारी प्रज्ञा का अनुधावन करते हुए सारे देवगण वीर्य और प्रज्ञा को धारण करते हैं। इन्द्र, प्रसिद्ध गायों अथवा वचनों के स्वामी हो। बहुतों द्वारा स्तुत इन्द्र, तुम्हारा दान कल्याणवाहक है।

गृ॒णे तदि॑न्द्र ते॒ शव॑ उप॒मं दे॒वता॑तये।
यद्धंसि॑ वृ॒त्रमोज॑सा शचीपते भ॒द्रा इन्द्र॑स्य रा॒तयः॑ ॥ ८ ॥

गृ॒णे। तत्। इ॒न्द्र॒। ते॒। शवः॑। उ॒प॒ऽमम्। दे॒वऽता॑तये।
यत्। हंसि॑। वृ॒त्रम्। ओज॑सा। श॒ची॒ऽप॒ते॒।
भ॒द्राः। इन्द्र॑स्य। रा॒तयः॑ ॥ ८ ॥

हे इन्द्र ते तव तच्छवो बलं उपमं अन्तिकं देवतातये यजमानाय यज्ञार्थं वा गृणे स्तुवे। यद्यस्माद्धे शचीपते वृत्रं ओजसा बलेन हंसि तस्मात्ते शवो गृणे ॥ ८ ॥

८. इन्द्र, तुम्हारे उस उपमान बल की, यज्ञ के लिए, मैं स्तुति करता हूँ। शचीपति, बल के द्वारा तुमने वृत्र का वध किया है। इन्द्र का दान कल्याणकर है।

समनेववपुष्यतःकृणवन्मानुषायुगा।
विदेतदिन्द्रश्चेतनमधश्रुतोभद्राइन्द्रस्यरातयः ॥ ९ ॥

समनाऽइव । वपुष्यतः । कृणवत् । मानुषा । युगा ।
विदे । तत् । इन्द्रः । चेतनम् । अध । श्रुतः । भद्राः ।
इन्द्रस्य । रातयः ॥ ९ ॥

समनेव समानमनस्का योषिदिव यथा वपुष्यतो वपुरिच्छतः पुरुषान् कृणवत्करोति स्ववशान् एवमयमिन्द्रो मानुषा मनुष्यान् युगा युगानि कालान्संवत्सरायनर्तुमासादीन्विदे लंभयति तद्युगनिर्माणात्मकं कर्म इन्द्रश्चेतनं सर्वस्य प्रज्ञापकं कृतवानिति शेषः। अध अथैवं कृत्वा श्रुतः सर्वत्र ख्यातोऽभूत् ॥ ९ ॥

९. प्रेमवाली रमणी जैसे रूपाभिलाषी पुरुष को वशीभूत करती है, वैसे ही इन्द्र मनुष्यों को वशीभूत करते हैं। मनुष्य संवत्सर आदि के काल को प्राप्त करते हैं। इन्द्र ही उसे बता देते हैं। इन्द्र का बल कल्याणकर है।

उज्जातमिन्द्रतेशवउत्त्वामुत्तवक्रतुम्।
भूरिगोभूरिवावृधुर्मघवन्तवशर्मणिभद्राइन्द्रस्यरातयः ॥ १० ॥

उत् । जातम् । इन्द्र । ते । शवः । उत् । त्वाम् । उत् । तव । क्रतुम् ।
भूरिगो इति भूरिऽगो । भूरि । ववृधुः । मघवन् । तव ।
शर्मणि । भद्राः । इन्द्रस्य । रातयः ॥ १० ॥

हे इन्द्र उत् । अयं व्यवहितेनापि ववृधुरित्यनेन संबध्यते । उद्वर्धयन्ति सोमेन । किं ते तव जातमुत्पन्नं शवो बलं । न केवलं बलं किन्तु त्वा त्वामुद्वर्धयन्ति स्तुत्यादिना तव च क्रतुं प्रज्ञां स्वानुकूलां उद्वर्धयन्ति भूरीत्येतत्सर्वत्रान्वयात् संबध्यते अति प्रभूतमुद्वर्धयन्तीत्यर्थः। क एवं कुर्वन्तीति उच्यते—हे भूरिगो बहुपशो हे मघवन्धनवन्निन्द्र तव शर्मणि त्वदीये सुखे ये वर्तन्ते त एव कुर्वन्तीति ॥ १० ॥

१०. इन्द्र, अनेक पशुओंवाले जो यजमान तुम्हारे दिये सुख का भोग करते हैं, वे तुम्हारे उत्पन्न बल को प्रभूत रूप से वर्द्धित करते हैं, तुम्हें वर्द्धित करते हैं, तुम्हारी प्रज्ञा को वर्द्धित करते हैं। इन्द्र का दान कल्याणकर है।

अथैकादशी—

अहंचत्वंचवृत्रहन्त्संयुज्यावसनिभ्यआ।
अरातीवाचिदद्रिवोनुनौशूरमंसतेभद्राइन्द्रस्यरातयः ॥ ११ ॥

अहम्। च। त्वम्। च। वृत्रऽहन्। सम्। युज्याव। सनिऽभ्यः।
आ। अरातिऽवा। चित्। अद्रिऽवः। अनु। नौ। शूर।
मंसते। भद्राः। इन्द्रस्य। रातयः॥ ११ ॥

हे वृत्रहन्निन्द्र त्वञ्चाहञ्च संयुज्याव संगतौ भवाव। कियदवधीति उच्यते—सनिभ्य आ यावता कालेन धनानि लभ्यन्ते तावत्कालम्। नौ संगतयोरावयोः हे अद्रिवो वज्रवन्निन्द्र हे शूर अरातीवा चित् अदानोऽपि जनस्त्वद्दत्तधनस्य अनुमंसते अनुमतिं करोति॥ ११ ॥

११. इन्द्र, जब तक धन न मिले, तब तक हम मिलित रहें। वृत्रघ्न, वज्री और शूर इन्द्र, अदाता व्यक्ति भी तुम्हारे दान की प्रशंसा करेगा। इन्द्र का दान कल्याणकर है।

सत्यमिद्वाउतंवयमिन्द्रंस्तवामनानृतम्।
महाँअसुन्वतोवधोभूरिज्योतींषिसुन्वतोभद्राइन्द्रस्यरातयः॥१२॥२३॥

सत्यम्। इत्। वै। ऊँ इति। तम्। वयम्। इन्द्रम्। स्तवाम। न।
अनृतम्। महान्। असुन्वतः। वधः। भूरि। ज्योतींषि। सुन्वतः।
भद्राः। इन्द्रस्य। रातयः॥ १२ ॥ २३ ॥

वयं प्रगाथास्तमिन्द्रं सत्यमित् सत्यमेव स्तवाम नानृतं। वैइति निश्चयेन। असत्यं न स्तवाम। अस्माभिरुक्तागुणाः सत्या एव सन्तु नानृता इत्यर्थः। स्तुत्यस्येन्द्रस्य सम्बन्धी असुन्वतोऽयज्वनो वधो महान् प्रभूतो भवति। भूरि ज्योतींषि बहूनि सोमान् सुन्वतोऽभिषवं कुर्वतो यजमानस्येन्द्रकृतो भूमहो महान् भवतीत्यर्थः॥ १२ ॥

१२. हम लोग निश्चय ही इन्द्र की सत्य स्तुति करेंगे। असत्य स्तुति नहीं करेंगे। इन्द्र यज्ञ-पराङ्मुख लोगों का वध, बड़ी संख्या में करते हैं। वे अभिषव करनेवाले को प्रभूत ज्योति प्रदान करते हैं। इन्द्र का दान कल्याणकर है।

॥ इति षष्ठस्य चतुर्थे त्रयोविंशो वर्गः ॥ २३ ॥

सपूर्व्य इति द्वादशर्चं चतुर्थं सूक्तं। अत्रानुक्रमणिका—सपूर्व्यो गायत्रमाद्या चतुर्थ्यादि द्वे सप्तमी चानुष्टुभो गायत्र्यन्त्या देवी त्रिष्टुबिति। प्रथमा चतुर्थी पञ्चमी सप्तम्य एताश्चतस्रोऽनुष्टुभः अस्मे-शब्दवत्यन्त्या त्रिष्टुप् अवशिष्टा गायत्र्यः अन्त्याया देवा देवता शिष्टा ऐन्द्र्यः षष्ठेऽहनि मरुत्वतीयस्याद्य-स्तृचः प्रतिपत्। सूत्रितं च—सपूर्व्यो महानां यज्ञस्य सोमा इति मरुत्वतीयस्य प्रतिपदनुचराविति।

तत्र प्रथमा—

सपूर्व्योमहानांवेनःक्रतुभिरानजे।
यस्यद्वारामनुष्पितादेवेषुधियआनजे॥ १ ॥

सः । पूर्व्यः । महानाम् । वेनः । क्रतुऽभिः । आनजे । यस्य । द्वारा ।
मनुः । पिता । देवेषु । धियः । आनजे ॥ १ ॥

स इन्द्रः पूर्व्यो मुख्यो महानां पूज्यानां यजमानानां क्रतुभिः कर्मभिर्निमित्तभूतैः वेनः कान्तस्तेषां हविः कामयमानः आनजे आगच्छति । यस्येन्द्रस्य द्वारा द्वाराणि प्राप्त्युपायानि धियः कर्माणि देवेष्वेतेषु मध्ये पिता सर्वेषां पालको मनुरानजे प्राप । आनजिः प्राप्तिकर्मा ॥ १ ॥

१. इन्द्र मुख्य हैं वे पूजनीयों के कर्मों से कान्त हैं। वे आते हैं। देवों के बीच पिता मनु ने ही इन्द्र को पाने के उपायों को प्राप्त किया था।

अथ द्वितीया—

दिवोमानंनोत्सदन्त्सोमपृष्ठासोअद्रयः ।
उक्थाब्रह्मचशंस्या ॥ २ ॥

दिवः । मानम् । न । उत् । सदन् । सोमऽपृष्ठासः ।
अद्रयः । उक्था । ब्रह्म । च । शंस्या ॥ २ ॥

दिवो द्युलोकस्य मानं निर्मातारमिन्द्रं नोत्सदन् नोत्सृजन्तु । के सोमपृष्ठासः सोमस्याधारः सोमाभिषवकर्तारः अद्रयो ग्रावाणः । किञ्चोक्था उक्थानि शस्त्राणि ब्रह्म च ब्रह्माणि स्तोत्राणि शंस्या शंसनीयानि भवन्तीति शेषः । यद्वा यानि स्तोत्राणि शस्त्राणि च सन्ति तानीन्द्रं नोत्सृजन्त्विति समन्वयः ॥ २ ॥

२. सोमाभिषव में लगे हुए पत्थरों ने स्वर्ग के निर्माता इन्द्र को नहीं छोड़ा था। उक्थों और स्तोत्रों का उच्चारण करना चाहिए।

अथ तृतीया—

सविद्वाँअङ्गिरोभ्यइन्द्रोगाअवृणोदप ।
स्तुषेतदस्यपौंस्यम् ॥ ३ ॥

सः । विद्वान् । अङ्गिरःऽभ्यः । इन्द्रः । गाः । अवृणोत् ।
अप । स्तुषे । तत् । अस्य । पौंस्यम् ॥ ३ ॥

स विद्वाननुजानन्निन्द्रोऽङ्गिरोभ्यः तेषामर्थाय गाः पणिभिरपहृताः पिहिता अपावृणोत् अपवारितवान् तदाहमस्य पौंस्यं पुंस्त्वं सामर्थ्यं स्तुषे स्तौमि ॥ ३ ॥

३. विद्वान् इन्द्र ने अङ्गिरा लोगों के लिए गौओं को प्रकट किया था। इन्द्र के उस पुरुषत्व की मैं स्तुति करता हूँ।

अथ चतुर्थी—

सप्रत्नथाकविवृधइन्द्रोवाकस्यवक्षणिः ।
शिवोअर्कस्यहोमन्यस्मत्रागन्त्ववसे ॥ ४ ॥

सः । प्रत्नऽथा । कविऽवृधः । इन्द्रः । वाकस्य । वक्षणिः । शिवः ।
अर्कस्य । होमनि । अस्मऽत्रा । गन्तु । अवसे ॥ ४ ॥

स इन्द्रः प्रत्नथा प्रत्नवत् पूर्वस्मिन्काले यथा तद्वदिदानीमपि कविवृधः मेधाविनां स्तोतॄणां वर्धयिता वाकस्य स्तोतुः वक्षणिः वोढा शिवः सुखकरः अर्कस्य अर्कमर्च अर्चनीयत्वादर्चनसाधनत्वाद्वा तादृशस्य सोमस्य होमनि होमे अस्मत्रा अस्मासु निमित्तभूतेषु अवसे रक्षणाय गन्तु गच्छतु ॥ ४ ॥

४. पहले की तरह इस समय भी इन्द्र कवियों के वर्द्धक हैं। वे होता के कार्य-निर्वाहक हैं। वे सुखकर और पूजनीय सोम के हवन-समय में हमारी रक्षा के लिए आवें।

आदूनुतेअनुक्रतुंस्वाहावरस्ययज्यवः ।
श्वात्रमर्काअनूषतेन्द्रगोत्रस्यदावने ॥ ५ ॥

आत् । ऊँ इति । नु । ते । अनु । क्रतुम् । स्वाहा । वरस्य । यज्यवः ।
श्वात्रम् । अर्काः । अनूषत । इन्द्र । गोत्रस्य । दावने ॥ ५ ॥

आदु अनन्तरमेव नु अद्य हे इन्द्र ते तव क्रतुं कर्म अनुक्रमेण अनूषतेति संबंधः। अनुक्रमेण स्तुवन्ति के स्वाहावरस्य स्वाहादेव्याः पत्युरग्नेः यज्यवो यष्टारः यदर्थमग्नौ यागं कुर्वन्तइत्यर्थः। तादृशाअर्काः अर्चयितारः स्तोतारः श्वात्रमिति क्षिप्रनाम अन्यदेवतास्तुतिरूपं विलंबमकृत्वा शीघ्रमेवेदानीं स्तुवन्तीत्यभिप्रायः। किमर्थं स्तुवन्तीत्युच्यते—गोत्रस्य दावने धनस्य दानाय ॥ ५ ॥

५. इन्द्र, स्वाहा देवी के पति अग्नि के लिए यज्ञ-कर्त्ता तुम्हारी ही कीर्ति का गान करते हैं। शीघ्र धन-दान के लिए स्तोता लोग इन्द्र की स्तुति करते हैं।

अथ षष्ठी—

इन्द्रेविश्वानिवीर्याकृतानिकर्त्वानिच ।
यमर्काअध्वरंविदुः ॥ ६ ॥ २७ ॥

इन्द्रे॑ । विश्वा॑नि । वी॒र्या॑ । कृ॒तानि॑ । कर्त्वा॑नि । च॒ ।
यम् । अ॒र्काः । अ॒ध्व॒रम् । वि॒दुः ॥ ६ ॥ २४ ॥

अस्मिन्निन्द्रे विश्वानि सर्वाणि वीर्या वीर्याणि सामर्थ्यानि कृतानि कर्त्वानि कर्तव्यानि च वर्तन्त इति शेषः। यमिन्द्रं अर्काः स्तोतारः अध्वरमहिंसकं विदुर्जानन्ति तस्मिन्निन्द्र इति ॥६॥

६. सारे वीर्य और सारे कर्त्तव्य-कर्म्म इन्द्र में वर्त्तमान हैं। स्तोता लोग इन्द्र को अध्वर (अहिंसक) कहते हैं।

॥ इति षष्ठस्य चतुर्थे चतुर्विंशो वर्गः ॥ २४ ॥

पञ्चमेऽहनि मरुत्वतीये यत्पाञ्चजन्ययेति तृचः प्रतिपत्। सूत्रितं च—यत्पाञ्चजन्यया विशेन्द्र इत्योमपावक इति मरुत्वतीयस्य प्रतिपदनुचराविति।

यत्पाञ्चजन्यया वि॒शेन्द्रे॒ घोषा॒ असृ॑क्षत ।
अस्तृ॑णाद्ब॒र्हणा॑ वि॒पो॒३॒॑ऽर्यो मान॑स्य॒ स क्षयः॑ ॥ ७ ॥

यत् । पाञ्च॑ऽजन्यया । वि॒शा । इन्द्रे॑ । घोषाः॑ । असृ॑क्षत ।
अस्तृ॑णात् । ब॒र्हणा॑ । वि॒पः । अ॒र्यः । मान॑स्य । सः । क्षयः॑ ॥ ७ ॥

यद्यदा पाञ्चजन्यया निषादपञ्चमाश्चत्वारो वर्णाः पञ्चजनास्तत्र भवया विशा प्रजया इन्द्रे घोषाः स्तुतयोऽसृक्षत सृज्यन्ते तदानीमयमिन्द्रोऽस्तृणात् हिनस्ति शत्रून् बर्हणा स्वमहत्त्वे नानन्यसहायेनेत्यर्थः। तादृशः स अर्यः स्वामी इन्द्रो विपो मेधाविनः स्तोतुर्मम मानस्य पूजायाः सत्कारस्य क्षयो निवासो भवति ॥ ७ ॥

७. जिस समय चारो वर्ण और निषाद इन्द्र के लिए स्तुति करते हैं, उस समय इन्द्र अपनी महिमा से शत्रुओं का वध करते हैं। स्वामी (आर्य) इन्द्र स्तोता की पूजा के निवास-स्थान हैं।

अथाष्टमी—

इ॒यमु॑ ते अनु॑ष्टुतिश्चकृ॒षे तानि॒ पौंस्या॑ । प्राव॑श्च॒क्रस्य॑ वर्त॒निम् ॥ ८ ॥

इ॒यम् । ऊँ॒ इति॑ । ते॒ । अनु॑ऽस्तुतिः । च॒कृ॒षे । तानि॑ । पौंस्या॑ ।
प्र । आ॒वः॒ । च॒क्रस्य॑ । व॒र्त॒निम् ॥ ८ ॥

इयमिदानीं क्रियमाणा अनुष्टुतिः अनुकूलास्तुतिः ते तव स्वभूता। कृतस्तवेति तानि प्रसिद्धानि वृत्रवधादीनि पौंस्या पुंस्त्वानि यच्चकृषे अकरस्त्वमित्यर्थः। हे इन्द्र चक्रस्य रथा-

मारस्य वर्तनिं मार्गं मावः मारक्षः । अथास्यपरगमनाय रक्षःकृत्वा चक्रमार्गबाधा यथानभवति तथारक्षतीत्यर्थः ॥ ८ ॥

८. इन्द्र, तुमने उन सब पुरुषत्व-पूर्ण कार्यों को किया है; इसलिए यह तुम्हारी स्तुति की जाती है। चक्र के मार्ग की रक्षा करो।

अस्यवृष्णोव्योदनउरुक्रमिष्टजीवसे । यवंनपश्वआददे ॥ ९ ॥

अस्य । वृष्णः । विऽओदने । उरु । क्रमिष्ट । जीवसे ।
यवम् । न । पश्वः । आ । ददे ॥ ९ ॥

अस्यवृष्णो वर्षितुरिन्द्रस्य व्योदने विविधेन्ने लब्धेसति जीवसे जीवनाय उरुविस्तीर्णं क्रमिष्ट पदनिधानं करोति सर्वोलोकः । अथवा इन्द्रस्य स्वभूतेन्नेलब्धव्येसति पदंन्यासं करोति यथाकल्पा यवंन पश्वः यवं पशवइव सर्वोजनः आददे आदत्ते सुखादस्मात् ॥ ९ ॥

९. वर्षक इन्द्र के दिये हुए नानाविध अन्न पा जाने पर सब लोग जीवन के लिए नाना प्रकार के कर्म करते हैं। पशुओं की ही तरह वे यव (जौ) ग्रहण करते हैं।

तद्दधानाअवस्यवोयुष्माभिर्दक्षपितरः । स्याममरुत्वतोवृधे ॥ १० ॥

तत् । दधानाः । अवस्यवः । युष्माभिः । दक्षऽपितरः ।
स्याम । मरुत्वतः । वृधे ॥ १० ॥

तत्स्तोत्रं दधानाः धारयन्तः अवस्यवो रक्षाकामावयं हे ऋत्विजो युष्माभिः सहिता हविषापोष्यम् दक्षस्यदक्षपितरः दक्षोन्नं तस्यपितरः पालकाः स्वामिनः स्याम । किमर्थं मरुत्वोमरुद्भिःयुक्तइन्द्रस्य वृधे वर्धनाय यागाय ॥ १० ॥

१०. हम स्तोता और रक्षाभिलाषी हैं। ऋत्विको, तुम्हारे साथ हम मरुतों से युक्त इन्द्र के वर्द्धन के लिए अन्न के स्वामी होंगे।

अथैकादशी—

बळृत्वियायधाम्नऋक्वभिःशूरनोनुमः । जेषामेन्द्रत्वयायुजा ॥ ११ ॥

बट् । ऋत्वियाय । धाम्ने । ऋक्वऽभिः । शूर । नोनुमः ।
जेषाम । इन्द्र । त्वया । युजा ॥ ११ ॥

बट् सत्यं ऋत्वियाय ऋतौभवाय ऋतुरयन्दोयागकालोपलक्षकः यागकाले प्रादुर्भूताय धाम्ने तस्यायतेवपुषे तुभ्यं हे शूरेन्द्र ऋकभिर्मन्त्रैर्नोनुमः अतिशयेन स्तुमः हे इन्द्र स्तुतेन त्वया युजा सहायभूतेन वैरान जयेम शत्रून् ॥ ११ ॥

११. इन्द्र, तुम मद के समय में उत्पन्न और तेजस्वी हो। शूर इन्द्र, मन्त्रों के द्वारा हम सचमुच तुम्हारी स्तुति करेंगे। तुम्हारे साहाय्य से हम जय-लाभ करेंगे।

अस्मेरुद्रामेहनापर्वतासोवृत्रहत्येभरहूतौसजोषाः।
यःशंसतेस्तुवतेधायिपज्रइन्द्रज्येष्ठाअस्माँअवन्तुदेवाः ॥ ॥१२ २५॥

अस्मे इति। रुद्राः। मेहना। पर्वतासः। वृत्रऽहत्ये। भरऽहूतौ।
सऽजोषाः। यः। शंसते। स्तुवते। धायि। पज्रः। इन्द्रऽज्येष्ठाः।
अस्मान्। अवन्तु। देवाः ॥ १२ ॥ २५ ॥

अस्मे अस्मान् रुद्राः मेहना उदकसेचनयुक्ताः पर्वतासो मेघाश्च वृत्रहत्ये वृत्रहननसाधने भरहूतौ संग्रामाह्वाने सजोषाः अस्मत्समानप्रीतिश्च यश्चन्द्रः शंसते शस्त्रंपठते स्तुवते स्तोत्रं कुर्वते च यजमानाय पज्रो वेगवान् वेगवान् वा धायि गच्छति स इन्द्रश्च इमे इन्द्रज्येष्ठा देवाअस्मानवन्तु रक्षन्तु। अस्मानिति पूरणः। अथवैकं योज्यं रुद्रा रुद्रपुत्रा मेहना सेचनेन युक्ताः पर्वता पर्वतसदृशाः पूरणवन्तः प्रीणनवन्तो वा। पर्व पुनः पृणातेः प्रीणातेर्वेति निरुक्तम्। वृत्रहत्ये भरहूतौ सजोषाः सजोषसः सहायभूता मरुतो देवा इन्द्रज्येष्ठाः उक्तलक्षण इन्द्रश्चास्मानवन्त्विति ॥ १२॥

१२. जल सेचन करनेवाले और भयंकर मेघ अथवा मरुत् तथा युद्ध के आह्वान पर आनन्द से युक्त जो वृत्रघ्न इन्द्र स्तोता और शस्त्र-पाठक यजमान के निकट वेग से आगमन करते हैं, वे भी हमारी रक्षा करें। देवों में इन्द्र ही ज्येष्ठ हैं।

॥ इति पञ्चमस्य चतुर्थे पञ्चविंशोवर्गः ॥ २५ ॥

उत्त्वामन्दन्त्विति द्वादशर्चं पञ्चमं सूक्तं भगाधस्यार्षं प्रागाथमपरिभाषया गायत्रमैन्द्रं। उत्त्वेत्यनुक्रमणिका। विनियोगो लैंगिकः।

उत्त्वांमन्दंतुस्तोमाःकृणुष्वराधोअद्रिवः।
अवब्रह्मद्विषोजहि ॥ १ ॥

उत्। त्वा। मन्दन्तु। स्तोमाः। कृणुष्व। राधः। अद्रिऽवः।
अव। ब्रह्मऽद्विषः। जहि ॥ १ ॥

हे इन्द्र त्वा त्वां स्तोमाः स्तुतय उत उत्कर्षं मन्दन्तु मादयन्तु। कृणुष्व कुरु राधोधनं हे अद्रिवो वज्रवन्निन्द्रास्मभ्यं। किञ्च ब्रह्मद्विषो ब्राह्मणद्वेष्टॄनव जहि ॥ १ ॥

१. इन्द्र, तुम्हें स्तुतियाँ भली भाँति प्रमत्त करें। वज्री इन्द्र, धन प्रदान करो। स्तुति-विद्वेषियों का विनाश करो।

---

१. नि० १. २० ।

अथ द्वितीया–

पदापणींरराधसोनिबाधस्वमहाँअसि ।
नहित्वाकश्चनप्रति ॥ २ ॥

पदा । पणीन् । अराधसः । नि । बाधस्व । महान् ।
असि । नहि । त्वा । कः । चन । प्रति ॥ २ ॥

पणीन् लुब्धानराधसो यष्टव्यधनरहितान् केवलधनान् पदा पादेनाक्रम्य नि नितरां बाधस्व । कुतः यतस्त्वं महान् असि भवसि त्वा त्वां चन कश्चन कश्चिदपि देवः असुरो मनुष्यो वा प्रति प्रतिनिधिः सदृशः नहास्ति खलु ॥ २ ॥

२. लोभी और यज्ञ-धन-शून्य लोगों को पैर से रगड़ डालो। तुम महान् हो। तुम्हारा कोई प्रति-द्वन्द्वी नहीं है।

अथ तृतीया–

त्वमीशिषेसुतानामिन्द्रत्वमसुतानाम् ।
त्वंराजाजनानाम् ॥ ३ ॥

त्वम् । ईशिषे । सुतानाम् । इन्द्र । त्वम् । असुतानाम् ।
त्वम् । राजा । जनानाम् ॥ ३ ॥

हे इन्द्र त्वं सुतानामभिषुतानां सोमानामीशिषे ईश्वरोभवसि तथा त्वमसुतानां वल्ल्याकारे वर्तमानानां चेशिषे त्वं जनानां सर्वेषां राजाभवसि ॥ ३ ॥

३. तुम अभिषुत सोम के ईश्वर हो—अनभिषुत सोम के भी तुम ईश्वर हो। जनता के तुम राजा हो।

अथ चतुर्थी–

एहिप्रेहिक्षयोदिव्याघोषञ्चर्षणीनाम् ।
ओभेपृणासिरोदसी ॥ ४ ॥

आ । इहि । प्र । इहि । क्षयः । दिवि । आऽघोषन् । चर्षणीनाम् ।
आ । उभे इति । पृणासि । रोदसी इति ॥ ४ ॥

हे इन्द्र एहि आगच्छ । तथा प्रेहि प्रगच्छ । दिवि द्युलोकात् किं क्षयोनिवासः ।।किंकुर्वन् आघोषं शब्दं कुर्वन् । किमर्थं चर्षणीनां मनुष्याणां अर्थाय । अथवा हविः स्वीकृत्य प्रेहि द्युले-

न गच्छ दिवमाद्योतत् यजमानं स्तुवन् उभे रोदसी द्यावापृथिव्यौ आपृणासि आपूरयसि तेजसा वृष्ट्या वा ॥ ४ ॥

४. इन्द्र, आओ। मनुष्यों के लिए यज्ञ-गृह को शब्द से पूर्ण करते हुए, स्वर्ग से आओ। तुम वृष्टि-द्वारा द्यावापृथिवी को परिपूर्ण करते हो।

त्यंचित्पर्वतंगिरिंशतवंतंसहस्रिणम्।
विस्तोतृभ्योरुरोजिथ ॥ ५ ॥

त्यम्। चित्। पर्वतम्। गिरिम्। शतऽवन्तम्। सहस्रिणम्।
वि। स्तोतृऽभ्यः। रुरोजिथ ॥ ५ ॥

हे इन्द्र त्वं त्यं चित् तं चिदपि पूरणः पर्वं पर्ववन्तं गिरिं मेघं उभयोर्मेघनामत्वादेको भोगरूढोमत्वः शतवन्तं शतोदकवन्तं तथा सहस्रिणं अपरिमितवृष्टिं मेघं स्तोतृभ्योर्थाय विरुरोजिथ विरुग्ण भजेथ ॥ ५ ॥

५. तुमने स्तोताओं के लिए पर्व (टुकड़े) वाले सौ प्रकार के जल-वाले और असीम (सहस्र) जलवाले मेघ को, स्तोताओं के लिए, तुमने विदीर्ण किया है।

वयमुत्वादिवासुतेवयंनक्तंहवामहे।
अस्माकंकाममापृण ॥ ६ ॥ २६ ॥

वयम्। ऊँ इति। त्वा। दिवा। सुते। वयम्। नक्तम्। हवामहे।
अस्माकम्। कामम्। आ। पृण ॥ ६ ॥ २६ ॥

हे इन्द्र वयं त्वा त्वां दिवा अहनि सुते सोमेऽभिषुते हवामहे आह्वयामः तथा वयं नक्तं हवामहे। आहूतः आगत्यास्माकं काममापृणापूरय ॥ ६ ॥

६. सोम के अभिषुत होने पर हम दिन-रात तुम्हारा आह्वान करते हैं। हमारी अभिलाषा पूर्ण करो।

॥ इति पञ्चमस्य चतुर्थे षड्विंशोवर्गः ॥ २६ ॥

अथ सप्तमी—

क्वस्यवृषभोयुवातुविग्रीवोअनानतः।
ब्रह्माकस्तंसपर्यति ॥ ७ ॥

क्व। स्यः। वृषभः। युवा। तुविऽग्रीवः। अनानतः।
ब्रह्मा। कः। तम्। सपर्यति ॥ ७ ॥

स्यः सबृषमोवर्षिता युवा नित्यतरुणः तुविग्रीवः विस्तीर्णकन्धरः अनानतः कदाचि-दप्यनवनतः इन्द्रः क कुत्र वर्तते इति कोजानातीत्यर्थः। को ब्रह्मा स्तोता तमिन्द्रं सपर्यति पूजयति ॥ ७ ॥

७. वे वृष्टिदाता, नित्य तरुण, विशाल कंधावाले और किसी से नीचा न देखनेवाले इन्द्र कहाँ हैं ? कौन स्तोता उनकी स्तुति करता है ?

कस्यस्वित्सवनंवृषाजुजुष्वाँअवगच्छति।
इन्द्रंकउस्विदाचके ॥ ८ ॥

कस्य। स्वित्। सवनम्। वृषा। जुजुष्वान्। अव। गच्छति।
इन्द्रम्। कः। ऊँ इति। स्वित्। आ। चके ॥ ८ ॥

कस्य स्वित्सवनं स्विदिति विचिकित्सायां वृषा वर्षितेन्द्रो जुजुष्वान् प्रीयमाणोवगच्छति कव कोवा यजमानइन्द्रं आचके जानाति स्तोतुं स्विदितिपूरणः ॥ ८ ॥

८. वृष्टिदाता इन्द्र, प्रसन्न होकर, आते हैं। कौन यजमान इन्द्र की स्तुति करना जानता है ? अथ नवमी—

कंतेदानाअसक्षतवृत्रहन्कंसुवीर्या।
उक्थेकउस्विदन्तमः ॥ ९ ॥

कम्। ते। दानाः। असक्षत। वृत्रऽहन्। कम्। सुऽवीर्या।
उक्थे। कः। ऊँ इति। स्वित्। अन्तमः ॥ ९ ॥

के त्वां दानाः यजमानैर्दत्ताः असक्षत सेवन्ते। हे वृत्रहन् वृत्रस्य हन्तरिन्द्र कं कीदृशं त्वां उक्थे शस्त्रे सुवीर्या शोभनवीर्याणि स्तोत्राणि असक्षत कउस्वित् अन्तमो कोवान्तिकतमो भवति युद्धे ॥ ९ ॥

९. यजमान का दिया हुआ दान तुम्हारी सेवा करता है। वृत्रघ्न इन्द्र, शस्त्र-मन्त्र पढ़ने के समय सुन्दर वीर्यवाले स्तोत्र तुम्हारी सेवा करते हैं। तुम कैसे हो ? युद्ध में तुम्हारा कौन निकटवर्ती होता है ?

द्वितीयेपर्यायि होतुः शस्त्रे अयंतेमानुषइति तृचोनुरूपः। सूत्रितञ्च। अयंतेमानुषेजने-उद्वेदभीति।

सैषा तृचे प्रथमा सूक्ते दशमी—

अयंतेमानुषेजनेसोमःपूरुषुसूयते।
तस्येहिप्रद्रवापिब ॥ १० ॥

अयम् । ते । मानुषे । जने । सोमः । पूरुषु । सूयते ।
तस्य । आ । इहि । प्र । द्रव । पिब ॥ १० ॥

अयं सोमस्ते त्वदर्थं तव स्वभूतो वा पूरुषु मनुष्येषु मध्ये मानुषे जन मयि सूयते। अथवा पूरुनामकस्य राज्ञः सूयते तस्य यज्ञमित्यर्थः तमेहि आगच्छ आगत्य च प्रद्रव प्रकर्षेण समीपं तथा कृत्वा पिब तं सोमम् ॥ १० ॥

१०. मनुष्यों के बीच में तुम्हारे लिए सोमाभिषव करता हूँ। उसके पास आओ। शीघ्रगामी होओ और उसका पान करो।

अथ तृचे द्वितीया सूक्ते एकादशी—

अयंतेशर्यणावतिसुषोमायामधिप्रियः ।
आर्जीकीयेमदिन्तमः ११ ॥

अयम् । ते । शर्यणाऽवति । सुऽसोमायाम् । अधि ।
प्रियः । आर्जीकीये । मदिन्ऽतमः ॥ ११ ॥

अयमस्माभिरभिषुतः सोमः ते त्वां मदिन्तमो मादयितृतमोऽयं अधिप्रियः आप्रियः। कुत्रेति तदुच्यते शर्यणावति कुरुक्षेत्रस्य जघनार्धभवे शरतृणोपेते सरसि। तत्तरः कुत्र वर्तत इति उच्यते—सुषोमायां एतन्नामिकायां नद्यां। सा च कुत्र वर्तत इति तदुच्यते—आर्जीकीये एतन्नामके देशे। एवमुक्तप्रकारेणात्यन्तदूरदेशे वर्तते यः सोमः तस्यायमभिषुतं पिबेति उत्तरत्रान्वयः ॥११॥

११. यह प्रिय सोम तट तृणवाले पुष्कर (कुरुक्षेत्रस्थ), सुषोमा (सोहान नदी) और आर्जीकीया (पिपासा = व्यास नदी) के तीर में तुम्हें अधिक प्रमत्त करता हूँ।

तमद्यराधसेमहेचारुंमदायघृष्वये ।
एहीमिन्द्रद्रवापिब ॥ १२ ॥ २७ ॥

तम् । अद्य । राधसे । महे । चारुम् । मदाय । घृष्वये ।
आ । इहि । ईम् । इन्द्र । द्रव । पिब ॥ १२ ॥ २७ ॥

यं पूर्वमेव उपवर्णितं चारुं चरणशीलं सोमं महे महते राधसेऽस्माकं धनाय तव धृष्णवे शत्रूणां धर्षणशीलाय मदाय पिब। हे इन्द्र तदर्थं अद्य द्रव गच्छ शीघ्रं सोमपानं प्रति तदर्थमी मिदानीमित्यागच्छ ॥ १२ ॥

१२. हमारे धन और शत्रुविनाशिनी मत्तता के लिए आज तुम उसी मनोहर सोम का पान करो। इन्द्र, शीघ्र सोमपात्र की ओर जाओ।

॥ इति षष्ठस्य चतुर्थे सप्तविंशोवर्गः ॥ २७ ॥

यदिन्द्रप्रागिति द्वादशर्चमष्टमं सूक्तं प्रगाथस्यार्षं गायत्रमैन्द्रं । यदिन्द्रेत्यनुक्रान्तम् । विनियोगोऽलैङ्गिकः ।

तत्र प्रथमा—

यदिन्द्र॒ प्रागपा॒गुदङ्न्य॑ग्वा हू॒यसे॒ नृभिः॑ ।
आ या॑हि॒ तूय॑मा॒शुभिः॑ ॥ १ ॥

यत् । इन्द्र॑ । प्राक् । अपा॑क् । उद॑क् । न्य॑क् । वा॒ ।
हू॒यसे॑ । नृऽभिः॑ । आ । या॒हि॒ । तूय॑म् । आ॒शुऽभिः॑ ॥ १ ॥

हे इन्द्र त्वं नृभिः कर्मनेतृभिः अस्मदीयैः अध्वर्य्वादिभिः प्राच्या अपाच्या उदग्यान्यग्या यदः कुतश्चिद्धूयसे अवस्तूयं तूर्णमाशुभिराशुगामिभिरश्वैरायाह्यागच्छ ॥ १ ॥

१. इन्द्र, तुम्हें लोग पूर्व, पश्चिम, उत्तर और निम्न दिशाओं में बुलाते हैं; इसलिए अश्वों की सहायता से शीघ्र आओ।

यद्वा॑ प्र॒स्रव॑णे दि॒वो मा॒दया॑से॒ स्व॑र्णरे ।
यद्वा॑ समु॒द्रे अन्ध॑सः ॥ २ ॥

यत् । वा॒ । प्र॒ऽस्रव॑णे । दि॒वः । मा॒दया॑से । स्वः॑ऽनरे ।
यत् । वा॒ । स॒मु॒द्रे । अन्ध॑सः ॥ २ ॥

यद्वा अथवा दिवो द्युलोकस्य प्रस्रवणे अमृतनिस्यन्दने स्थाने मादयासे माद्यसि यद्वा स्वर्णरे स्वर्गनयनेवा भूलोके अन्यस्य यागदेशे माद्यसि । यद्वा अन्धसः अन्नोत्थं येन तत्कारणमुदकं लभ्यते तस्य समुद्रे समुन्दनापादनभूतेऽन्तरिक्षे माद्यसि तत्रतत्र वर्तमानमपि त्वामस्मत्सुतस्य सोमस्य पीतये आह्वयामः ॥ २ ॥

२. तुम द्युलोक के अमृत चुलानेवाले स्थान पर प्रमत्त होते हो। तुम भूलोक में प्रमत्त होते हो। तुम अन्न के अपादान अन्तरिक्ष में प्रमत्त होते हो।

अथ तृतीया—

आ त्वा॑ गी॒र्भिर्म॒हामु॒रुं हु॒वे गामि॑व॒ भोज॑से ।
इन्द्र॒ सोम॑स्य पी॒तये॑ ॥ ३ ॥

आ । त्वा॒ । गीः॒ऽभिः । म॒हाम् । उ॒रुम् । हु॒वे ।
गाम्ऽइ॑व । भोज॑से । इन्द्र॑ । सोम॑स्य । पी॒तये॑ ॥ ३ ॥

हे इन्द्र त्वा त्वां गीर्भिः स्तुतिभिः आहुवे आह्वयामि कीदृशं त्वां महां महान्तं उरुं प्रभूतं किमर्थं सोमस्य पीतये पानाय । आह्वाने दृष्टान्तः—भोजसे भोगाय गामिव ॥ ३ ॥

३. इन्द्र, तुम्हें मैं स्तुति के द्वारा बुलाता हूँ। तुम महान् और यथेष्ट हो। सोमपान और भोग के लिए तुम्हें मैं गाय की तरह बुलाता हूँ। अथ चतुर्थी—

आतइन्द्रमहिमानंहरयोदेवतेमहः ।
रथेवहन्तुबिभ्रतः ॥ ४ ॥

आ । ते । इन्द्र । महिमानम् । हरयः । देव । ते ।
महः । रथे । वहन्तु । बिभ्रतः ॥ ४ ॥

हे इन्द्र ये तव महिमानं माहात्म्यं रथे बिभ्रतो धारयन्तो हरयोऽश्वा आवहन्तु । तथा हे देव ते महस्तेजो रथे बिभ्रतः अश्वा आवहन्तु । अत्र महिम्नो महसश्च पृथगावहनासंभवात् ताभ्यां विशिष्टं वहन्त्वित्यर्थः । अथवा महिमानं बिभ्रतस्ते त्वां रथे वहन्तु महो बिभ्रतश्च त्वां वहन्त्विति योज्यम् ॥ ४ ॥

४. रथ में जोते हुए अश्व तुम्हारी महिमा और तुम्हारे तेज को ले आवें। अथ पञ्चमी—

इन्द्रंगृणीषउस्तुषेमहाँउग्रईशानकृत् ।
एहिनःसुतंपिब ॥ ५ ॥

इन्द्र । गृणीषे । ऊँ इति । स्तुषे । महान् । उग्रः ।
ईशानऽकृत् । आ । इहि । नः । सुतम् । पिब ॥ ५ ॥

हे इन्द्र त्वं गृणीषे उच्यसे इदं देहीदं कुर्विति । तथा स्तुषेऽच स्तूयसे च । उ इति चार्थे । कीदृशस्त्वं महान् गुणैः प्रवृद्धः उग्र उद्गूर्णबलः ईशानकृत् ऐश्वर्यकर्ता तादृशस्त्वं एह्यागच्छ आगत्य च नः सुतं सोमं पिब ॥ ५ ॥

५. इन्द्र, तुम वाक्य और स्तुति-द्वारा स्तुत होते हो। तुम महान् उग्र और ऐश्वर्यकर्त्ता हो। आकर सोम पियो।

अथ षष्ठी—

सुतावन्तस्त्वावयंप्रयस्वन्तोहवामहे ।
इदंनोबर्हिरासदे ॥ ६ ॥ २८ ॥

सुतऽवन्तः । त्वा । वयम् । प्रयस्वन्तः । हवामहे ।
इदम् । नः । बर्हिः । आऽसदे ॥ ६ ॥ २८ ॥

सुतावन्तोभिषुतसोमवन्तः प्रयस्वन्तश्चरुपुरोडाशाद्यन्नवन्तश्च वयं त्वा त्वां हवामहे आह्वयामः किमर्थं इदं नोस्मदीयं बर्हिर्बर्हिषि यज्ञे बर्हिषिवा आसदे आसादनाय ॥ ६ ॥

६. हम अभिषुत सोम और अन्नवाले होकर तुम्हें, अपने कुश पर बैठने के लिए बुलाते हैं।

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थेऽष्टाविंशोवर्गः ॥ २८ ॥

अथ सप्तमी—

यच्चिद्धिशश्वतामसीन्द्रसाधारणस्त्वम् ।
तंत्वावयंहवामहे ॥ ७ ॥

यत् । चित् । हि । शश्वताम् । असि । इन्द्र । साधारणः ।
त्वम् । तम् । त्वा । वयम् । हवामहे ॥ ७ ॥

हे इन्द्र त्वं यच्चिद्धि यस्मात्खलु शश्वतां बहूनां यजमानानां साधारणोसि । चिदितिपू-रणः । हीतिप्रसिद्धौ । तं तादृशं साधारणं त्वा त्वां वयं हवामहे आह्वयामः । इतरेभ्यः पूर्वमिति भावः ॥ ७ ॥ ७. इन्द्र, तुम अनेक यजमानों के लिए साधारण हो; इसलिए हम तुम्हें बुलाते हैं।

प्रातःसवने इदंतेसोम्यमिति होतुः प्रस्थितयाज्या । सूत्रितञ्च—इदंतेसोम्यंमधु मिन्द्रंवयं-हवामहइति ।

सैषा सूक्तेष्टमी—

इदंतेसोम्यंमध्वधुक्षन्नद्रिभिर्नरः ।
जुषाणइन्द्रतत्पिब ॥ ८ ॥

इदम् । ते । सोम्यम् । मधु । अधुक्षन् । अद्रिऽभिः । नरः ।
जुषाणः । इन्द्र । तत् । पिब ॥ ८ ॥

हे इन्द्र ते त्वदर्थमिदं सोम्यं सोमसम्बन्धि मधु अधुक्षन् अद्रिभिः ग्रावभिरभिषवसाधनै-र्नरोस्मदीयाऋत्विजः । हे इन्द्र तन्मधु जुषाणः प्रीयमाणः पिब ॥ ८ ॥

८. पत्थर से सोमीय मधु को अध्वर्यु लोग अभिषुत करते हैं। प्रसन्न होकर तुम उसे पियो।

अथ नवमी—

विश्वाँ॑ अ॒र्यो वि॑प॒श्चितोऽति॑ ख्य॒स्तूय॒मा ग॑हि ।
अ॒स्मे धे॑हि॒ श्रवो॑ बृ॒हत् ॥ ९ ॥

विश्वा॑न् । अ॒र्यः । वि॒पः॒ऽचितः॑ । अति॑ । ख्यः॒ । तूय॑म् ।
आ । ग॒हि॒ । अ॒स्मे इति॑ । धे॒हि॒ । श्रवः॑ । बृ॒हत् ॥ ९ ॥

हे इन्द्र अर्यः स्वामी त्वं विश्वान्विपश्चितः स्तोतॄन् अतिख्यः अतिक्रम्य पश्य । तदर्थं तूयं क्षिप्रमागहि आगत्य चास्मेऽस्मासु बृहच्छ्रवोऽन्नं यशो वा धेहि ॥ ९ ॥

९. इन्द्र, तुम स्वामी हो। तुम सारे स्तोताओं को, अतिक्रम करके, देखो। शीघ्र आओ। हमें महा अन्न प्रदान करो।

दा॒ता मे॒ पृष॑तीनां॒ राजा॑ हिर॒ण्यवी॑नाम् ।
मा दे॑वा म॒घवा॑ रिषत् ॥ १० ॥

दा॒ता । मे॒ । पृष॑तीनाम् । राजा॑ । हि॒र॒ण्य॒ऽवीना॑म् ।
मा । दे॒वाः॒ । म॒घ॒ऽवा॑ । रि॒ष॒त् ॥ १० ॥

हिरण्यवीनां हिरण्यवीवानां पृषतीनां राजा इन्द्रो मे दाता भवतु । हे देवाः मघवा इन्द्रो-मारिषत् रिष्टो माभवतु ॥ १० ॥

१०. इन्द्र हिरण्यवर्ण गौओं के राजा हैं। वे हमारे दाता हों। देवो, इन्द्र हिंसित न हों।

अथैकादशी—

स॒हस्रे॒ पृष॑तीना॒मधि॑ श्च॒न्द्रं बृ॒हत्पृ॒थु ।
शु॒क्रं हिर॑ण्य॒मा द॑दे ॥ ११ ॥

स॒हस्रे॑ । पृष॑तीनाम् । अधि॑ । च॒न्द्रम् । बृ॒हत् ।
पृ॒थु । शु॒क्रम् । हिर॑ण्यम् । आ । द॒दे॒ ॥ ११ ॥

अहं पृषतीनां गवां सहस्रे अधि उपरि धारितं बृहत् महत् पृथु विस्तृतं चन्द्रं आह्लादकं शुक्रं निर्मलं हिरण्यं आददे स्वीकरोमि इन्द्रेणानीतम् ॥ ११ ॥

११. मैं गौओं के ऊपर धारित, विशाल, विस्तृत, आह्लादकर और निर्मल हिरण्य को स्वीकृत करता हूँ।

अथ द्वादशी—

नपातोदुर्गहस्यमेसहस्रेणसुराधसः ।
श्रवोदेवेष्वक्रत ॥ १२ ॥ २९ ॥

नपातः । दुःऽगहस्य । मे । सहस्रेण । सुऽराधसः ।
श्रवः । देवेषु । अक्रत ॥ १२ ॥ २९ ॥

नपातः अरक्षितस्य दुर्गहस्य दुःखं गाहमानस्य मे मम सम्बन्धिनोजनाः सहस्रेण अपरिमितेनानदत्तेन गवादिधनेन सुराधसः सुधनाः सन्तोदेवेषु प्रीतेषु इन्द्रः प्रीतइत्यर्थः श्रवोन्नं यशोवा अक्रत अलभन्तेत्यर्थः ॥ १२ ॥

१२. मैं अरक्षित और दुखी हूं। मेरे मनुष्य असीम धन से धनी हों। देवों के प्रसन्न होने पर यश की प्राप्ति होती है।

॥ इति पञ्चस्य चतुर्थे एकोनत्रिंशोवर्गः ॥ २९ ॥

तरोभिर्वइति पञ्चदशर्चं सप्तमं सूक्तं प्रगाथपुत्रस्य कलेरार्षं प्रथमातृतीयाद्ययुजोबृहत्यः द्वितीयाचतुर्थ्यादियुजः सतोबृहत्यः पञ्चदशीत्वनुष्टुप् । तथाचानुक्रमणिका—तरोभिःपञ्चोना कलिः प्रागाथः प्रागाथमन्त्यानुष्टुबिति । महाव्रतेनिष्केवल्ये बार्हततृचाशीतावेतत्सूक्तम् । तथाच पञ्चमारण्यकेसूत्रितम्—तरोभिर्वोविदद्वसुमित्युत्तमामुद्धरेदिति । अग्निष्टोमेच्छावाकशस्त्रे प्रगाथः स्तोत्रियः । तथाचसूत्रितम्—तरोभिर्वोविदद्वसुं तरणिरित्सिषासतीति प्रगाथौ स्तोत्रियानुरूपाविति । चातुर्विंशिकेऽह्न्यप्येवप्रगाथःस्तोत्रियः । सूत्रितंच—तरोभिर्वोविदद्वसुं तरणिरित्सिषासतीति ।

तत्र प्रथमा—

तरोभिर्वोविदद्वसुमिन्द्रंसबाधऊतये ।
बृहद्गायन्तःसुतसोमेअध्वरेहुवेभरंनकारिणम् ॥ १ ॥

तरःऽभिः । वः । विदत्ऽवसुम् । इन्द्रम् । सऽबाधः । ऊतये । बृहत् ।
गायन्तः । सुतऽसोमे । अध्वरे । हुवे । भरम् । न । कारिणम् ॥ १ ॥

हे ऋत्विजो वोयूयं तरोभिर्वेगैस्तैरुपेतं वेगैरेवा विदद्वसुं वेदद्वसुं धनावेदकमिन्द्रं सबाधो बाधासहिता ऊतये रक्षणाय बृहत्सामैतत्संज्ञं गायन्तः सन्तः परिचरतेति शेषः । कुतेति तदुच्यते—सुतसोमे सुतसोमकेऽध्वरे यज्ञे सोमयागे अहंच यमिन्द्रं हुवे आह्वयामि । कमि-

इव भरंन भर्तारं कुटुंबपोषकं कारिणं हितकरणशीलं यथा स्वहितकरणायाह्वयन्ति एवमहमप्यद्-सयाभुतमिन्द्रं हुवति ॥ १ ॥

१. ऋत्विको, वेगशाली अश्वों की सहायता से जो धन-दान करते हैं, उन्हीं इन्द्र के लिए साम-गान करके तुम लोग बाधा-मुक्त होकर उनकी परिचर्या करो। जैसे लोग हितैषी और कुटुम्ब-पोषक व्यक्ति को बुलाते हैं, मैं भी अभिषुत सोमवाले यज्ञ में उन इन्द्र को बुलाता हूँ।

नयंदुध्रावरन्तेनस्थिरामुरोमदेसुशिप्रमन्धसः ।
यआदृत्याशशमानायसुन्वतेदाताजरित्रउक्थ्यम् ॥ २ ॥

न । यम् । दुध्राः । वरन्ते । न । स्थिराः । मुरः । मदे ।
सुऽशिप्रम् । अन्धसः । यः । आऽदृत्य । शशमानाय ।
सुन्वते । दाता । जरित्रे । उक्थ्यम् ॥ २ ॥

यं सुशिप्रमिन्द्रं दुध्राः दुर्धरा असुरादयो नवरन्ते नवारयन्ति संग्रामे तथा स्थिराः देवा-नवरन्ते किंच मुरो मरणस्वभावा मनुष्याः नवरन्ते अंधसः अन्नस्य मदे मदाय सोमपानज-निताय आदृत्य यः शशमानाय शंसमानाय सुन्वते अभिषवं कुर्वते जरित्रे स्तोत्रे च दाता भ-वति किं उक्थ्यं स्तुत्यं धनं रेजयतीत्युत्तरत्र संबन्धः ॥ २ ॥

२. दुर्धर्ष शत्रु लोग सुन्दर जबड़ेवाले इन्द्र को बाधा नहीं दे सकते। स्थिर देवगण भी इन्द्र का निवारण नहीं कर सकते। मनुष्यगण भी निवारण नहीं कर सकते। इन्द्र सोमोत्पन्न आनन्द की प्राप्ति के लिए प्रशंसक और सोमाभिषवकर्त्ता को धन देते हैं।

यःशक्रोमृक्षोअश्व्योयोवाकीजोहिरण्ययः ।
सऊर्वस्यरेजयत्यपावृतिमिन्द्रोगव्यस्यवृत्रहा ॥ ३ ॥

यः । शक्रः । मृक्षः । अश्व्यः । यः । वा । कीजः । हिरण्ययः ।
सः । ऊर्वस्य । रेजयति । अपऽवृतिम् । इन्द्रः । गव्यस्य । वृत्रऽहा ॥३॥

यः शक्रइन्द्रः स्तोतॄणां मृक्षः शोधकः परिचरणीयो वा यश्च अश्व्यः अश्वकुशलः अश्व्यः। अथवाश्व्य इव स्वाधिकोऽयम् मृक्षोऽश्वः प्रक्षालितोऽश्व इव वर्तते। योवा कीजः कीजशब्दस्तूयमाह किमस्य कर्थं भावं इति च यश्च हिरण्ययः हिरण्मयशरीरः स एवमाश्चर्यभूत इन्द्रो वृत्रहा गव्य-स्य गोसमूहस्य कीदृशस्य ऊर्वस्य बहुलस्य अपावृतिं अपवरणीयं रेजयति कम्पयतीत्यर्थः॥३॥

३. जो इन्द्र (शक्र) परिचर्या के योग्य, अश्वविद्या-कुशल, अद्भुत, हिरण्मय, आश्चर्यभूत और वृत्रघ्न हैं, इन्द्र अनेक गोसमूहों को अपावृत करके कँपाते हैं—

निखातंचिद्यःपुरुसंभृतंवसूदिद्वपतिदाशुषे।
वज्रीसुशिप्रोहर्यश्वइत्करदिन्द्रःक्रत्वायथावशत् ॥ ४ ॥

निऽखातम् । चित् । यः । पुरुऽसम्भृतम् । वसु । उत् ।
इत् । वपति । दाशुषे । वज्री । सुऽशिप्रः । हरिऽअश्वः ।
इत् । करत् । इन्द्रः । क्रत्वा । यथा । वशत् ॥ ४ ॥

निखातंचिद् भूमौखात्वा स्थापितमपिसंभृतं संगृहीतं यागसाधनादिकं कृत्वा ईदृशं पुरु बहु वसु धनं उदिद्वपति उद्वपत्येव दाशुषे यजमानाय एवं। योदेवःकरत् करोति सवज्री सुशिप्रः सुहनुः हर्यश्वः हरिवर्णाश्वयुक्त इन्द्रएव करोति केनोपाधिना क्रत्वा कर्मणा यागेनोपाधिना यथावशत् येनप्रकारेण कामयते तथासएव करोति ॥ ४ ॥

४. जो भूमि पर स्थापित और संगृहीत धनों को यजमान के लिए ऊपर उठाते हैं, वही वज्रधर, उत्तम हनु (जबड़े) वाले और हरित वर्ण अश्ववाले इन्द्र जो इच्छा करते हैं, उसे ही कर्म-द्वारा सिद्ध कर डालते हैं।

यद्वावन्थपुरुष्टुतपुराचिच्छूरनृणाम्।
वयंतत्तइन्द्रसंभरामसियज्ञमुक्थंतुरंवचः ॥ ५ ॥ ३० ॥

यत् । ववन्थ । पुरुऽस्तुत । पुरा । चित् । शूर । नृणाम् ।
वयम् । तत् । ते । इन्द्र । सम् । भरामसि । यज्ञम् ।
उक्थम् । तुरम् । वचः ॥ ५ ॥ ३० ॥

हे पुरुष्टुत बहुभिः स्तुतेन्द्र शूर विक्रान्त नृणां नेतृणां स्तोतृणां सकाशात् पुराचिदिदानीं त्वमप्यार्थे। तथेदानीमपि यद्ववन्थ अभीकमय तदेव वयं तुरं तूर्णं ते तुभ्यं हे इन्द्र संभरामसि संभरामः। किन्तदित्युच्यते—यज्ञं यागयोग्यं हविः उक्थं शस्त्रं वचः वाच्यं तव प्रियतमं हविः स्तोत्रंच संभरामेत्यर्थः ॥ ५ ॥

५. बहुतों के द्वारा स्तुत और वीर इन्द्र, पहले के समान स्तोताओं के समीप जो तुमने कामना की थी, उसे हम तुम्हें तुरत प्रदान करते हैं। वह चाहे यज्ञ रहा हो, उक्थ रहा हो अथवा वाक्य रहा हो, तुम्हें हम दे रहे हैं। ॥ इति चतुर्थस्य चतुर्थे त्रिंशोवर्गः ॥ ३० ॥

अथ षष्ठी—

सचासोमेषुपुरुहूतवज्रिवोमदायद्युक्षसोमपाः।
त्वमिद्धिब्रह्मकृतेकाम्यंवसुदेष्ठःसुन्वतेभुवः ॥ ६ ॥

सचा । सोमेषु । पुरुऽहूत । वज्रिऽवः । मदाय । द्युक्ष । सोमऽपाः ।
त्वम् । इत् । हि । ब्रह्मऽकृते । काम्यम् । वसु ।
देष्ठः । सुन्वते । भुवः ॥ ६॥

हे पुरुहूत बहुभिराहूत हे वज्रिवः वज्रवन् द्युक्ष द्युमन् सोमपाः सोमस्यपातस्त्वं सोमेष्वभिषुतेषु मदाय सचा सह भवेतिशेषः त्वमित्त्वमेव ब्रह्मकृते स्तोत्रकर्त्रे सुन्वते च काम्यं कमनीयं वसु धनं देष्ठोदातृतमो भुवोभवसि । हिपूरणः ॥ ६ ॥

६. बहु-स्तुत, वज्रधर, स्वर्ग-सम्पन्न और सोमपाता इन्द्र, सोमाभिषव होने पर मद-युक्त होओ। तुम्हीं सोमाभिषव-कर्त्ता के लिए सबसे अधिक कमनीय धन के दाता बनो।

चातुर्विंशिकेहनि माध्यन्दिनसवनेच्छावाकशस्त्रे वयमेनमिति वैकल्पिकोनुरूपः तथाच सूत्रितम्—वयमेनमिदाह्योपोषु आचर्षणीनामिति ।

सैषा प्रगाथे प्रथमा सूक्ते सप्तमी—

वयमेनमिदाह्योपीपेमेहवज्रिणम् ।
तस्माउअद्यसमनासुतंभरानूनंभूषतश्रुते ॥ ७ ॥

वयम् । एनम् । इदा । ह्यः । अपीपेम । इह । वज्रिणम् ।
तस्मै । ऊँ इति । अद्य । समना । सुतम् । भर ।
आ । नूनम् । भूषत । श्रुते ॥ ७ ॥

वयं यजमाना एनमिन्द्रं वज्रिणं इदा इदानीं ह्यश्च इह अत्र अपीपेम आप्याययाम सोमेन । तस्माउ तस्माएवाद्यात्र समना समनाय संग्रामार्थं सुतमभिषुतं सोमं भर हरत हे अध्वर्यादयः । नूनमिदानीं श्रुते स्तोत्रे श्रुतेसति आभूषत आभवतागच्छतु ॥ ७ ॥

७. हम अभी और कल इन्द्र को सोम से प्रसन्न करेंगे। उन्हीं के लिए इस युद्ध में अभिषुत सोम को ले आओ। स्तोत्र सुनने पर वे आवें।

अथ प्रगाथे द्वितीया सूक्तेष्टमी—

वृकश्चिदस्यवारणउरामथिरावयुनेषुभूषति ।
सेमंनःस्तोमंजुजुषाणआगहीन्द्रप्रचित्रयाधिया ॥ ८ ॥

वृकः । चित् । अस्य । वारणः । उराऽमथिः । आ । वयुनेषु ।
भूषति । सः । इमम् । नः । स्तोमम् । जुजुषाणः । आ । गहि ।
इन्द्र । प्र । चित्रया । धिया ॥ ८ ॥

वृकश्चिद् स्तेनोपि वारणो वारयिता सर्वस्य सन्नपि उरामथिः शत्रूणां मार्गे गच्छतां मथिता सन्नपि अस्येन्द्रस्य वयुनेषु मार्गेषु प्रज्ञानेषु वा आभूषति आनुकूल्यमेव भजते अतीव हिंस्रोपीन्द्रस्यानुकूलोभवतीत्यर्थः। यद्वा अस्येति कर्मणि षष्ठी अमुमिन्द्रमुक्तरूपः वृकोपि वयुनेषु स्तोत्रेषु आभूषति सन्तमिमं नः स्तोमं जुजुषाणः प्रीयमाणः आगहि आगच्छ। हे इन्द्र चित्रया धिया कर्मणा स्तुतिलक्षणेन निमित्तेन प्र प्रकर्षेणागहि शीघ्रमागच्छ ॥ ८ ॥

८. यद्यपि चोर सबका निवारक और पथिकों का विनाशक है, तो भी इन्द्र के कार्य में व्याघात नहीं कर सकता। इन्द्र, तुम प्रसन्न होकर आओ। इन्द्र विचित्र कर्म के बल से विशेष रूप से आओ।

षावुविरिरिकेहनि माध्यन्दिनेसवनेऽच्छावाकशस्त्रे एष कदून्विति कद्वत्प्रगाथः कदून्वस्या-कृतमिति कद्वन्तः प्रगाथाइतिहि सूत्रितं।

सैषा प्रगाथे प्रथमा सूक्ते नवमी—

कदू॒न्व१॒॑स्याकृ॑त॒मिन्द्र॑स्यास्ति॒ पौंस्य॑म्।
केनो॒ नु कं॒ श्रोम॑तेन॒ न शु॑श्रुवे ज॒नुषः॒ परि॑ वृत्र॒हा ॥ ९ ॥

कत्। ऊँ इति॑। नु। अ॒स्य॒। अकृ॑तम्। इन्द्र॑स्य। अ॒स्ति॒।
पौंस्य॑म्। केनो॒ इति॑। नु। क॒म्। श्रोम॑तेन। न। शु॒श्रु॒वे॒।
ज॒नुषः॑। परि॑। वृ॒त्र॒ऽहा ॥ ९ ॥

अस्येन्द्रस्य कदूनु किन्नु खलु पौंस्यं पौरुषं अकृतमनाचारितमस्ति सर्वमपि वृत्रवधादि-कमनेन कृतमेव इतःपरं नकिञ्च पौंस्यं कृत्यमस्तीत्यर्थः लोके स्वल्पमपि यःपुंस्त्वं कुर्यात् सतेन स्तूयते अयंतु नस्तुत एवडुच्यते केनोनुकं केनखलु श्रोमतेन श्रवणीयेन पुंस्त्वेन नशुश्रुवे न-श्रूयते किं कतिपयैरेवाहोभिः कृतेन नेत्याह—अयं वृत्रहा वृत्रस्याविप्रबलस्यहन्ता अयं जनुषः परि जन्मप्रभृति क्रियमाणैः सामर्थ्यैः श्रूयते वृत्रहत्यं सर्वपुंस्त्वप्रदर्शनायोदनाय यथा वृत्रहन-नर्मं सर्वैः श्रूयते तद्वदन्यान्यपीति भावः ॥ ९ ॥

९. कौन-सा ऐसा पुरुषत्व है, जिसे इन्द्र ने नहीं किया है? ऐसा कौन-सा इन्द्र का पौरुष है, जिसे नहीं सुना गया है? इन्द्र का वृत्रवध तो उनके जन्म आदि से ही सुना जा रहा है।

अथ प्रगाथे द्वितीया सूक्ते दशमी—

कदु॑ म॒हीरधृ॑ष्टा अस्य॒ तवि॑षीः॒ कदु॑ वृत्र॒घ्नो अस्तृ॑तम्।
इन्द्रो॒ विश्वा॑न्बेक॒नाटाँ॑ अह॒र्दृश॑ उ॒त क्रत्वा॑ प॒णीँर॒भि ॥ १० ॥ ३१ ॥

कत् । ऊँ इति । मुहीः । अधृष्टाः । अस्य । तविषीः । कत् । ऊँ इति । वृत्रऽघ्नः । अस्तृतम् । इन्द्रः । विश्वान् । बेकनाटान् । अहःऽदृशः । उत । क्रत्वा । पणीन् । अभि ॥ १० ॥ २१ ॥

कदु कदा खल्वस्येन्द्रस्य तविषीर्बलानि महीः महान्ति अधृष्टाः अधृष्टान्यधर्षकान्यासन् कदु कदा नु खलु वृत्रघ्नो वृत्रहन्तुरिन्द्रस्य हन्तव्यमस्तृतं अहिंसितं अभवत् नकदाचिदित्यर्थः । अथवास्य महान्ति बलानि सेनालक्षणानि कदाप्यधृष्टानि अन्यबलैरहिंसितानि यथा वृत्रघ्नः शारीरं बलं अस्तृतमन्यैरहिंस्यं ईदृशेन द्विविधेन बलेनेन्द्रोविश्वान् सर्वान् बेकनाटान् अनेन कुसीदिनोवृद्धिजीविनो वार्धुषिकाउच्यन्ते कथंतद्व्युत्पत्तिः बेइति अपभ्रंशोद्विशब्दार्थे एकं कार्षापणमृणिकायप्रयच्छन् द्वौमेसंदातव्यौ नयेनदर्शयति ततोद्विशब्देनैकशब्देनच नाटयन्तीति बेकनाटाः तानहर्दृशः अहःशब्देन तदुत्पादक आदित्योऽभिधेयोभवति तंपश्यन्तीत्यहर्दृशः । ननु सर्वे सूर्यं पश्यन्ति कोत्रातिशयइति उच्यते इहैवजन्मनि सूर्यं पश्यन्ति नजन्मान्तरे लुब्धका अपश्यारोन्धे तमसि मज्जन्ति । अथवा लौकिकान्येवाहानि पश्यन्ति पारलौकिकान्यहानि दृष्टप्रधानाइहनास्तिकाः अतःईदृशान् पणीन् पणिसदृशान् शूद्रकल्पान् उतशब्दएवार्थे क्रत्वेव कर्मणैव ताडनादिव्यापारेणैवाभिभवतीतिशेषः । यद्वा पणीनुत पणीनेवाभिभवति न यष्टारं । पणीनां निन्दास्मर्यते—गोरक्षकान्वाणिकांस्तथाचकारुशीलकान् । प्रेष्यान्वार्धुषिकांश्चैव विप्रान्शूद्रवदाचरेत् इति ॥ १० ॥

१०. इन्द्र का महाबल कब अधर्षक हुआ था । इन्द्र का वध्य कब अवध्य रहा ? इन्द्र सारे सूदखोरों, दिन गिननेवालों (पारलौकिक दिनों से शून्यों) और वणिकों को ताड़न आदि के द्वारा दबाते हैं।

॥ इति षष्ठस्य चतुर्थे एकविंशोवर्गः ॥ २१ ॥

अथैकादशी--

वयंघातेअपूर्व्येन्द्रब्रह्माणिवृत्रहन् ।
पुरूतमासःपुरुहूतवज्रिवोभृतिंनप्रभरामसि ॥ ११ ॥

वयम् । घ । ते । अपूर्व्य । इन्द्र । ब्रह्माणि । वृत्रऽहन् ।
पुरुऽतमासः । पुरुऽहूत । वज्रिऽवः । भृतिम् ।
न । प्र । भरामसि ॥ ११ ॥

हे इन्द्र वयंघ खलु ते तव अपूर्व्या नूतनानि ब्रह्माणि परिवृढानि स्तोत्राणि प्रभरामसि संभरामः पुरुतमासो बहुतमा वयं ऋत्विग्यजमानरूपेण वृत्रहन् वृत्रस्यहन्तः पुरुहूत बहुभिराहूत हे वज्रिवः वज्रयुक्तेन्द्र किमिव भर्तिन भृतिमिव तां यथा नियमेन प्रयच्छन्ति तद्वत् नियमेन प्रदानवात्पर्याद्भृतिदृष्टान्तत्वमविरुद्धम् ॥ ११ ॥

११. वृत्रघ्न, वज्रधर और बहु-स्तुत इन्द्र भृति (वेतन) के समान तुम्हारे ही लिए हम लोग अभिनव स्तोत्र प्रदान करते हैं।

पूर्वीश्चिद्धित्वेतुविकूर्मिन्नाशसोहवंन्तइन्द्रोतयः ।
तिरश्चिदर्यःसवनावसोगहिशविष्ठश्रुधिमेहवंम् ॥ १२ ॥

पूर्वीः । चित् । हि । त्वे इति । तुवि॒ऽकूर्मिन् । आ॒ऽशसः । हवन्ते । इन्द्र । ऊतयः । तिरः । चित् । अर्यः । सवना । आ । वसो इति । गहि । शविष्ठ । श्रुधि । मे । हवम् ॥ १२ ॥

हे तुविकूर्मिन् बहुकर्मन्निन्द्र त्वे त्वयि पूर्वीः चिद्धीतिपूरणौ बहूनि आशसः आशंसनानि स्थितानि तथा ऊतयो रक्षाश्च त्वयि अवस्थिता ऊर्ध्वं हवन्ते आह्वयन्ति स्तोतारोन्ये अतो-र्येरिः सवना सवनानि तिरश्चित् तिरस्कृत्य अरीन्वा तिरस्कृत्यास्मत्सवनान्यभिलक्ष्य हे वसो वासकेन्द्र आगहि आगच्छ अतो हे शविष्ठातिशयेन बलवन् मे हवं श्रुधि शृणु ॥ १२ ॥

१२. बहुकर्मा इन्द्र, अनेक आशायें तुममें ही निहित हैं, रक्षायें भी तुममें ही हैं। स्तोता लोग तुम्हें बुलाते हैं। फलतः इन्द्र, शत्रु के सारे सवनों को लांघकर हमारे सवन में आओ। महाबली इन्द्र, हमारे आह्वान को सुनो।

वयंघात्वेइदिन्द्रविप्राअपिष्मसि ।
नहित्वदन्यःपुरुहूतकश्चनमघंवन्नस्तिमर्डिता ॥ १३ ॥

वयम् । घ । ते । त्वे इति । इत् । ऊँ इति । इन्द्र । विप्राः । अपि । स्मसि । नहि । त्वत् । अन्यः । पुरु॒ऽहूत । कः । चन । मघ॑ऽवन् । अस्ति । मर्डिता ॥ १३ ॥

हे इन्द्र वयंघ वयंखलु तेतव स्वभूता भवस्त्वेइत् त्वय्येव विप्रा मेधाविनः स्तोतारोपि स्मसि अपिः संभावनायां त्वदधीनाः स्मेत्यर्थः। अन्यान्विहायेन्द्रएव वर्तते यस्मिन्कोविशयस्तस्याह—हे पुरुहूत त्वदन्यः कश्चन हे मघवन्मर्डिता सुखयिता नह्यस्ति ॥ १३ ॥

१३. इन्द्र, हम तुम्हारे ही हैं, हम तुम्हारे स्तोता हुए हैं। बहु-स्तुत इन्द्र, तुम्हारे अतिरिक्त और कोई सुखप्रद नहीं है।

अथ चतुर्दशी—

त्वंनोंअस्याअमंतेरुतक्षुधोऽभिशंस्तेरवंस्पृधि।
त्वंनंऊतीतवंचित्रयाधियाशिक्षांशचिष्ठगातुवित्॥ १४॥

त्वम्। नः। अस्याः। अमतेः। उत। क्षुधः। अभिऽशस्तेः। अवं।
स्पृधि। त्वम्। नः। ऊती। तवं। चित्रयां। धिया।
शिक्षं। शचिष्ठ। गातुऽवित्॥ १४॥

हे इन्द्र त्वं नोऽस्मानस्या अमतेर्दारिद्र्यात्मिकायाः उतापि च क्षुधोऽभिशस्तेर्निन्दायाश्च सकाशादवस्पृधि अवमोचय। किञ्च त्वं नोऽस्मभ्यं शचीवी ऊत्या चित्रया धिया विचित्रेण कर्मणा शिक्ष देह्यभिमतं। हे शचिष्ठ बलवन् गातुविन्मार्गस्य उपायज्ञस्त्वम्॥ १४॥

१४. इन्द्र, तुम हमें इस दारिद्र्य, इस क्षुधा और इस निन्दा के हाथ से मुक्त करो। हमारे लिए तुम रक्षण और विचित्र कर्म के द्वारा अभिलषित पदार्थ प्रदान करो।

सोमइद्वःसुतोअंस्तुकलंयोमाबिंभीतन।
अपेदेषध्वस्मायंतिस्वयंघैषोअपांयति॥ १५॥ २२॥

सोमः। इत्। वः। सुतः। अस्तु। कलंयः। मा। बिभीतन।
अपं। इत्। एषः। ध्वस्मा। अयति। स्वयम्।
घ। एषः। अपं। अयति॥ १५॥ २२॥

सोमः सुतोऽभिषुतः वो युष्माकं सम्बन्धी अस्त्विद् भवत्वेवेन्द्राय हे कलयः कलिमहर्षेर्गोत्रजाः पुत्रा वा संबोध्यन्ते यूयं मा बिभीतन भीता मा भवत। भीत्यभावे कारणमाह—एष ध्वस्मा ध्वंसको राक्षसादिरपेदयति अपगच्छत्येवेन्द्रसामर्थ्यात्स्वयं घ स्वयमेवैषः अपअयति इति पूरणः पुनरुक्तिरादरार्था॥ १५॥

१५. तुम्हारे ही लिए सोम अभिषुत हो। कलि ऋषि के पुत्रो, मत डरो। ये राक्षस आदि दूर जा रहे हैं। ये स्वयं दूर भाग रहे हैं।

॥ इति षष्ठस्य चतुर्थे द्वाविंशोवर्गः॥ २२॥

त्यान्न्वित्येकविंशत्यृचमष्टमं सूक्तम्। अत्रानुक्रमणिका—त्यान्नु सैका मत्स्यः सांमदो मैत्रावरुणिर्मान्यो वा बहवो वा मत्स्या जालनद्धा आदित्यानस्तुवन् सम्मदाख्यस्य महामीनस्य पुत्रो मत्स्यः यद्वा मित्रावरुणयोः पुत्रो मान्यः अथवा बहवो मत्स्या जालनद्धाः सन्तो बन्धनमोक्षायादि-

त्यमस्तुवन् अतस्त एव ऋषयः। परं गायत्रं प्रागुत्तमेरिति परिभाषया गायत्रीछन्दः आदित्या देवता सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः।

तत्र प्रथमा—

त्यान्नु क्षत्रियाँ अव आदित्यान्याचिषामहे। सुमृळीकाँ अभिष्टये॥१॥

त्यान्। नु। क्षत्रियान्। अवः। आदित्यान्।
याचिषामहे। सुऽमृळीकान्। अभिष्टये॥ १॥

त्यान् तानादित्यान् क्षत्रियान् जात्या क्षत्रियान् अवो रक्षणं याचिषामहे याचामहे। कीदृशान्सुमृळीकान् सुष्ठु सुखयितॄन् किमर्थं अभिष्टये अभिगमनाय अभिमतायया। मत्स्यपक्षे जालनिर्गमनं प्रार्थितम्। इतरपक्षेऽभिमतमिति विवेकः॥ १॥

१. अभिमत फल की प्राप्ति अथवा जाल से निकलने के लिए सुखदाता और जाति के क्षत्रिय आदित्यों से हम रक्षण की याचना करते हैं।

अथ द्वितीया—

मित्रो नो अत्यंहतिं वरुणः पर्षदर्यमा। आदित्यासो यथा विदुः॥२॥

मित्रः। नः। अति। अंहतिम्। वरुणः। पर्षत्।
अर्यमा। आदित्यासः। यथा। विदुः॥ २॥

मित्रवरुणार्यमादित्या नोऽस्मानंहतिं अतिपर्षत् अतिनयन्तु ते यथा विदुः येनप्रकारेण दुःसहं जानन्ति तथातिपर्षदिति। इतरपक्षेंऽहतिं पापमतिपर्षदिति॥ २॥

२. मित्र, वरुण, अर्यमा और आदित्यगण दुःसह कार्य को जानते हैं; इसलिए वे हमें पाप से (रोग से) पार कर दें।

तेषां हि चित्रमुक्थ्यं१ वरूथमस्ति दाशुषे। आदित्यानामरंकृते॥३॥

तेषाम्। हि। चित्रम्। उक्थ्यम्। वरूथम्। अस्ति।
दाशुषे। आदित्यानाम्। अरम्ऽकृते॥ ३॥

तेषामादित्यानां हि खलु चित्रं चायनीयमुक्थ्यं स्तुत्यं वरूथं धनमस्ति दाशुषे हविर्दात्रे अरंकृते अलंकर्त्रे पर्याप्तकारिणे यजमानाय दातव्यं धनमस्तीति॥ ३॥

३. आदित्यों के पास विचित्र और स्तुति-योग्य धन है। वह धन हव्यदाता यजमान के लिए है।

अथ चतुर्थी—

महि वो महतामवो वरुण मित्रार्यमन्। अवांस्या वृणीमहे ॥ ४ ॥

महि । वः । महताम् । अवः । वरुण । मित्र । अर्यमन् ।
अवांसि । आ । वृणीमहे ॥ ४ ॥

हे वरुणादयो महतां वः अवोरक्षणं महि महत् हविर्दात्रे करणीयमस्ति अतोवांसि रक्षणान्यावृणीमहे ॥ ४ ॥

४. वरुण आदि देवो, तुम महान् हो। हव्यदाता के प्रति तुम्हारी रक्षा महती है। फलतः हम तुम्हारी रक्षा की प्रार्थना करते हैं।

जीवान्नो अभि धेतनादित्यासः पुरा हथात्। कद्ध स्थ हवनश्रुतः ॥ ५ ॥ ३३ ॥

जीवान् । नः । अभि । धेतन । आदित्यासः । पुरा ।
हथात् । कत् । ह । स्थ । हवनऽश्रुतः ॥ ५ ॥ ३३ ॥

हे आदित्यासः आदित्याः नोस्मान् जीवान् इदानीं जीवतः सतो अभिधेतन अभिधावत अभिधावनं कुरुत पुरा हथात् हननात् घातेः पूर्वं। कद्ध कन्नु स्थ भवथ। हे हवनश्रुतः आह्वानश्रोतारः आह्वानं श्रुत्वा शीघ्रमागच्छतेति ॥ ५ ॥

५. आदित्यो, हम (मत्स्य) अभी (जाल-बद्ध होने पर भी) जीवित हैं। इस समय हमारे सामने आओ। आह्वान सुननेवालो, मृत्यु के पहले आना। ॥ इति षष्ठस्य चतुर्थे त्रयस्त्रिंशोवर्गः ॥ ३३ ॥

यद्वः श्रान्ताय सुन्वते वरूथमस्ति यच्छर्दिः। तेना नो अधि वोचत ॥ ६ ॥

यत् । वः । श्रान्ताय । सुन्वते । वरूथम् । अस्ति । यत् ।
छर्दिः । तेन । नः । अधि । वोचत ॥ ६ ॥

श्रान्ताय कर्मणा सुन्वतेभिषुण्वते यजमानाय दातव्यं यद्वरूथं वरणीयं धनं वो युष्माकं अस्ति यच्च छर्दिः सुखवासयोग्यं गृहमस्ति तेन द्वयेनास्मान्प्रीणयित्वा नोस्मानधिवोचत अधिवचनं कुरुत ॥ ६ ॥

६. श्रान्त अभिषव-कर्त्ता यजमान के लिए तुम्हारे पास जो वरणीय धन है, जो गृह है, उनसे हम लोगों को प्रसन्न करके हमसे अच्छी बातें कहो।

अथ सप्तमी—

अस्तिदेवाअंहोरुर्वस्तिरत्नमनागसः । आदित्याअद्भुतैनसः ॥७॥

अस्ति । देवाः । अंहोः । उरु । अस्ति । रत्नम् । अनागसः ।
आदित्याः । अद्भुतऽएनसः ॥ ७ ॥

हे देवाः अंहोः हन्तुः पापशीलस्य उर्वस्ति महत्पापमस्ति अनागसः अपापस्य रत्नं रमणीयं सुकृतं श्रेयोस्ति यतो हे आदित्या अद्भुतैनसः अभूतपापाः अतोस्मदभिमतं कुरुतेति भावः ॥ ७ ॥

७. देवो, पापी के पास महापाप है और पाप-शून्य व्यक्ति के पास रमणीय कल्याण है। पाप-शून्य आदित्यो, हमारा अभिमत सिद्ध करो।

मानःसेतुःसिषेदयंमहेवृणक्तुनस्परि । इन्द्रइद्धिश्रुतोवशी ॥ ८ ॥

मा । नः । सेतुः । सिसेत् । अयम् । महे । वृणक्तु ।
नः । परि । इन्द्रः । इत् । हि । श्रुतः । वशी ॥ ८ ॥

अयमिन्द्रः नोस्मान् सेतुः बन्धको जालो मासिषेव माबध्नातु । नोस्मान् महे महते कर्मणे परिवृणक्तु परिवर्जयतु जालात् । कः इन्द्रएव इन्द्रएव श्रुतो विश्रुतः वशी सर्वस्य वशीकर्ता सपरिवृणक्तु ॥ ८ ॥

८. यह इन्द्र जाल से हमें न बाँधें । महान् कर्म के लिए हमें जाल से छोड़ दें। इन्द्र विश्रुत और सबके वश-कर्त्ता हैं।

अथ नवमी—

मानोमृचारिपूणांवृजिनानामविष्यवः । देवाअभिप्रमृक्षत ॥ ९ ॥

मा । नः । मृचा । रिपूणाम् । वृजिनानाम् । अविष्यवः ।
देवाः । अभि । प्र । मृक्षत ॥ ९ ॥

हे अविष्यवो रक्षितुमिच्छन्तो देवाः नोस्मान् वृजिनानां हिंसकानां रिपूणां मृचा मृचिर्हिंसाकर्मा । यद्गुरेण मर्चयता सृपेशसेत्यादिषु तथा दृष्टत्वात् । हिंसकेन जालेन माभि मप्रक्षत अभिमर्शनमुपरिजालस्य प्रेरणं माकुरुत । यद्वा मृचाजालेन बाधाबाधा नोस्माकं माभवतु । हे देवाः यूयं च परिमार्जयत परिहरत ॥ ९ ॥

९. देवो, तुम हमें छोड़ो। हमें बचाने की इच्छा करके हिंसक शत्रुओं के जाल से हमें नहीं बाधा देना।

आधाने पवमानेष्टिषु उतत्वामदित इत्यनुवाक्या सूत्रितञ्च—उतत्वामदितेमहिमहीमूषुमातर-मिति। आदित्येपशौ वपाया अनुवाक्येयमेव। सूत्रितञ्च—उतत्वामदितेमहसनेहोनउरुव्रजेइति।

सैषा दशमी—

उतत्वामदितेमह्यहंदेव्युपब्रुवे। सुमृळीकामभिष्टये॥ १०॥२४॥

उत। त्वाम्। अदिते। महि। अहम्। देवि। उप।
ब्रुवे। सुऽमृळीकाम्। अभिष्टये॥ १०॥ २४॥

उत अपि च हे महि महति अदिते देवमातः देवि त्वा त्वां अहं मत्स्यपक्षे मत्स्यसमूहोऽह-मुपब्रुवे उपेत्य स्तौमि। कीदृशीं सुमृळीकां सुष्ठु सुखयित्रीं किमर्थमभिष्टयेऽभिमताय॥ १०॥

१०. देवी अदिति, तुम महती और सुखदात्री हो। अभिलषित फल की प्राप्ति के लिए मैं तुम्हारी स्तुति करता हूँ।

॥ इति षष्ठस्य चतुर्थे चतुर्विंशोवर्गः॥ २४॥

अथैकादशी—

पर्षिदीनेगंभीरआँउग्रपुत्रेजिघांसतः। माकिस्तोकस्यनोरिषत्॥ ११॥

पर्षि। दीने। गभीरे। आ। उग्रऽपुत्रे। जिघांसतः।
माकिः। तोकस्य। नः। रिषत्॥ ११॥

हे अदिते आपर्षि सर्वतः पालयसि दीने क्षीणे गभीरे उदके उदकनामैतत् गंभीरं गहनमिति तन्नामसु पाठात्. उग्रपुत्रे उद्गूर्णाः पुत्राः यस्मिन् तत्तस्मिन् उदके जिघांसतो हिंसतः आतं तोकस्य नोऽस्माकं तनयस्य तनयं माकीरिषत् मैव हिंसां करोतु॥ ११॥

११. अदिति, चारों ओर से हमें बचाओ। क्षीण और उग्र पुत्रवाले जल में हिंसक का जाल हमारे पुत्र को नहीं मारे।

आदित्यस्य पशावनेहोनइति पुरोडाशस्यानुवाक्या। सूत्रितञ्च—अनेहोनउरुव्रजेदितिर्ह-यनिष्टेति।

सैषा द्वादशी—

अनेहोनउरुव्रजउरूचीविप्रसर्तवे। कृधितोकायजीवसे॥ १२॥

अनेहः। नः। उरुऽव्रजे। उरूचि। वि। प्रऽसर्तवे।
कृधि। तोकाय। जीवसे॥ १२॥

अनेहोऽपापान्नोस्मान् उरुव्रजे विस्तीर्णगमने दूरं इयमदितिर्गुरिरुशा गवाभवति अविविस्त-सत्वात्। अथवा उरुगमने धीरे हे उरुचि उरुत्वं विमसर्वत्र अभिसरणाय कृधि कुरु। कस्मै तोकाय पुत्राय मत्स्याय जीवसे तस्य जीवनाय यथाजीवनेनापत्यान्नक्षितुं तथा वक्त्वं कुर्विति॥१२॥

१२. विस्तृत गमनवाली और गुरुतर अदिति, पुत्र के जीवन के लिए तुम हम पाप-शून्यों को जीवित रक्खो।

येमूर्धानः॑क्षिती॒नामद॑ब्धासः॒स्वय॑शसः। व्र॒ता॒रक्ष॑न्तेअ॒द्रुहः॑ ॥१३॥

ये। मू॒र्धानः॑। क्षि॒ती॒नाम्। अद॑ब्धासः। स्वऽय॑शसः।
व्र॒ता। रक्ष॑न्ते। अ॒द्रुहः॑ ॥ १३ ॥

ये मूर्धानः सर्वेषां मूर्धस्थानीया उच्छ्रिताः क्षितीनां मनुष्याणां अदब्धासः अहिंसकाः स्वयशसः स्वायत्तकीर्तयः मया व्रतान्यस्मदीयानि कर्माणि रक्षंते पालयन्ते अद्रुहः अद्रोग्धारः सन्तः॥ १३ ॥

१३. सबके शिरोमणि, मनुष्यों के लिए अहिंसक, सुन्दर कीर्त्तिवाले और द्रोह-शून्य होकर जो हमारे कर्म की रक्षा करते हैं—

तेनआ॒स्नोवृका॑णा॒मादि॑त्यासो॒मु॒मोच॑त। स्ते॒नंब॒द्धमि॑वादिते॥१४॥

ते। नः॒। आ॒स्नः। वृका॑णाम्। आदि॑त्यासः। मु॒मोच॑त।
स्ते॒नम्। ब॒द्धम्ऽइ॑व। अ॒दि॒ते॒ ॥ १४ ॥

हे आदित्यासः आदित्यास्ते यूयं नोस्मान् वृकाणां हिंसकानां अदातॄणां वा आस्नः आस्यात्तकाशान्मुमोचत विमोचनं कुरुत स्तेनं बद्धमिव हे अदिते त्वंच मोचयास्मानिति॥१४॥

१४. आदित्यो, वही तुम हिंसकों के पास से, पकड़े गये चोर के समान, हमारी रक्षा करो।

अपो॒षुण॒इयं॒शरु॒रादि॑त्या॒अप॑दु॒र्म॒तिः। अ॒स्मदे॑त्वज॑घ्नुषी॥१५॥३५॥

अपो॒ इति॑। सु। नः॒। इ॒यम्। शरुः॑। आदि॑त्याः। अप॑।
दुः॒ऽम॒तिः। अ॒स्मत्। ए॒तु॒। अज॑घ्नुषी ॥ १५ ॥ ३५ ॥

हे आदित्या इयं शरारुर्हिंसिका यस्मिन्‌ आत्मिकमेरिता अजघ्नुषी अहिंसन्ती सती अस्मदस्मत्तः सु सुष्ठु अपोएतु अपगच्छतेव। तथा नोस्माकं दुर्मतिर्दुष्टामतिरप्यजघ्नुषी अस-मोपगच्छतु॥ १५॥

१५. आदित्यो, यह जाल हमारी हिंसा करने में असमर्थ होकर दूर हो। हमारी दुर्बुद्धि भी दूर हो।

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थे पञ्चत्रिंशोवर्गः ॥ ३५ ॥

अथ षोडशी—

शश्वद्धिवःसुदानवआदित्याऊतिभिर्वयम् । पुरानूनंबुभुज्महे॥१६॥

शश्वत् । हि । वः । सुऽदानवः । आदित्याः । ऊतिऽभिः ।
वयम् । पुरा । नूनम् । बुभुज्महे ॥ १६ ॥

हे सुदानवः सुदानाः हे आदित्या वो युष्माकं ऊतिभी रक्षाभिः वयं पुरा नूनमिदानीमपि शश्वत् सर्वदा बुभुज्महे यद्वा शश्वद्बहून् भोगान् बुभुज्महे ॥ १६ ॥

१६. सुन्दर दानवाले आदित्यो, तुम्हारे रक्षणों से हम पहले के समान इस समय भी नानाविध भोगों का उपभोग करेंगे।

शश्वन्तंहिप्रचेतसःप्रतियन्तंचिदेनसः । देवाःकृणुथजीवसे ॥ १७॥

शश्वन्तम् । हि । प्रऽचेतसः । प्रतिऽयन्तम् । चित् ।
एनसः । देवाः । कृणुथ । जीवसे ॥ १७ ॥

हे प्रचेतसः प्रकृष्टप्रज्ञा हे देवाः शश्वन्तं बहुमपि प्रतियन्तं चित् प्रतिगच्छन्तमपि शत्रुं एनसः पापस्य कर्तारं अथवा एनसः पापकृतः व्यत्ययेन बहुवचनं पापकर्तारं जीवसे जीवनायास्माकं कृणुथ कुरुथ अस्मत्तो वियुक्तमिति शेषः ॥ १७ ॥

१७. प्रकृष्ट ज्ञानवाले देवो, जो पापी शत्रु बार-बार हमारी ओर आता है, हमारे जीवन के लिए उसे अलग करो।

तत्सुनोनव्यंसन्यसआदित्यायन्मुमोचति । बन्धाद्बद्धमिवादिते॥१८॥

तत् । सु । नः । नव्यम् । सन्यसे । आदित्याः । यत् ।
मुमोचति । बन्धात् । बद्धम्ऽइव । अदिते ॥ १८ ॥

यद्बन्धकं नोऽस्माकं तत् सु सुष्ठु नव्यं स्तुत्यं सन्यसे संभजनाय भवतु अस्माकं मोचनेन स्तुत्यं भवत्वित्यर्थः । हे आदित्या अदितेः पुत्राः हे अदिते त्वदनुग्रहाद्यन्मुमोचति मुंचत्यस्मान् बन्धाद्बद्धमिव बन्धनसाधनं पूर्वं यत् विबन्धकत्वादासीत् तदेव युष्मदनुग्रहादस्मान्मुंचतु यद्वा युष्माकं यद्रक्षणमस्मान्मुंचति तत् सु सुष्ठु स्तुत्यं संभजनाय भवत्विति योज्यम् ॥ १८ ॥

१८. आदित्यो, बन्धन जैसे बद्ध पुरुष को छोड़ता है, वैसे ही तुम्हारे अनुग्रह से जो जाल हमें छोड़ता है, वह स्तुत्य और भजनीय है।

अथैकोनविंशी—

नास्माकमस्तितत्तरआदित्यासोअतिष्कदे । यूयमस्मभ्यंमृळत॥१९॥

न । अस्माकम् । अस्ति । तत् । तरः । आदित्यासः ।
अतिऽस्कदे । यूयम् । अस्मभ्यम् । मृळत ॥ १९ ॥

हे आदित्यासः आदित्याः युष्मत्कर्तृकस्तत्तरोवेगोस्माकं नास्ति योवेगो बन्धकात्पा-दादविष्कदे अस्माकमविस्कन्दनाय प्रभवति । अतो यूयमस्मभ्यं मृळत तथाद्यस्तरः कुरुते-त्यर्थः ॥ १९ ॥

१९. आदित्यो, तुम्हारे समान हमारा वेग नहीं है। यह वेग हमें मुक्त करने में समर्थ है। तुम हमें सुखी करो।

मानोहेतिर्विवस्वतआदित्याःकृत्रिमाशरुः । पुरानुजरसोवधीत् ॥२०॥

मा । नः । हेतिः । विवस्वतः । आदित्याः । कृत्रिमा ।
शरुः । पुरा । नु । जरसः । वधीत् ॥ २० ॥

हे आदित्या नोस्मान्विवस्वतो विवस्वत्पुत्रस्य यमस्य । पुत्रे पितृशब्दः । यस्य हेतिरायुध-भूता कृत्रिमा क्रियया निष्पन्ना शरुर्हिंसिका प्रसितिः पुरा पूर्वं नु इदानीं सर्वदेत्यर्थः जरसः इ-दानीं जीर्णान् मावधीत माहिंस्यात् ॥ २० ॥

२०. आदित्यो, विवस्वान् के आयुध के समान यह कृत्रिम जाल पहले और इस समय हम जीर्ण व्यक्तियों को न मारे।

विषुद्वेषोव्यंहतिमादित्यासोविसंहितम् । विष्वग्विवृहतारपः ॥२१॥३६॥

वि । सु । द्वेषः । वि । अंहतिम् । आदित्यासः । वि ।
सम्ऽहितम् । विष्वक् । वि । वृहत । रपः ॥ २१ ॥ ३६ ॥

हे आदित्यासः आदित्या द्वेषोद्वेष्टॄन् सु सुष्ठु विवृहत उन्मूलयत नाशयतेत्यर्थः । तथा अंहतिं पापकं पापं विवृहत एनोरंहत्येत्यतिप्रत्ययः । तथा संहितं जालं विवृहत तथा रपः पापं सर्वं विष्वक् विषूचीनं विवृहत । रपो रिप्रं इतिपापनामनी अवयवविग्रहः ॥ २१ ॥

२१. आदित्यो, द्वेषियों का विनाश करो। पापियों का विनाश करो। जाल का विनाश करो। सर्वव्यापक पाप का विनाश करो।

॥ इति पञ्चस्य चतुर्थे षट्त्रिंशोवर्गः ॥ ३६ ॥

वेदार्थस्यप्रकाशेन तमोहार्दंनिवारयन् । पुमर्थांश्चतुरोदेयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

इतिश्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण साय-णाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये षष्ठाष्टके चतुर्थोध्यायः ॥ ४ ॥

॥ श्रीगणेशायनमः ॥

यस्यनिःश्वसितंवेदा योवेदेभ्योखिलंजगत्। निर्ममेतमहंवन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥ १ ॥
षष्ठेचतुर्थमध्यायं श्रीसायणसुतःसुधीः। व्याख्यायसायणाचार्यः पञ्चमंव्याकरोत्यथ ॥ २ ॥

आत्वारथमित्येकोनविंशत्यृचं नवमंसूक्तं।अत्रेयमनुक्रमणिका—आत्वैकोना प्रियमेध आद्या-नुष्टुप्युजास्तुचाथचत्वारोन्त्याःऋक्षाश्वमेधयोर्दानस्तुतिरिति। आंगिरसःप्रियमेधऋषिः। प्र-थमाचतुर्थीसप्तमीदशम्योनुष्टुभः शिष्टाःपरंगायत्रमितिपरिभाषया गायत्र्यः अन्त्याःचतस्रस्तु ऋ-क्षाश्वमेधयोर्दानस्तुतित्वे तदस्वास्तद्देवताकाः। शिष्टाअनुक्तपरिभाषयैन्द्र्यः। सूक्तविनियो-गोलैङ्गिकः।आद्यस्तृचो मरुत्वतीयस्यप्रतिपत्। तथाचसूत्रितम्—आत्वारथंयथोतयइदंवसोसु-तमन्धइतिमरुत्वतीयस्यप्रतिपदनुचराविति। महाव्रतादिष्वपि यत्रतृचान्तरंनविधीयतेतत्र सर्व-त्रायमेव प्रतिपद्भवति।

तत्र प्रथमा—

ॐम् आत्वारथंयथोतयेसुम्नायवर्तयामसि।
तुविकूर्मिमृतीषहमिन्द्रशविष्ठसत्पते ॥ १ ॥

आ। त्वा। रथम्। यथा। ऊतये। सुम्नाय। वर्तयामसि।
तुविऽकूर्मिम्। ऋतिऽसहम्। इन्द्र। शविष्ठ। सत्ऽपते ॥ १ ॥

हे इन्द्र त्वा त्वां आवर्तयामसि आवर्तयामः। किमर्थं ऊतयेस्माकं रक्षणाय सुम्नाय सुखाय च। किमिव रथं यथा ऊतये सुखाय चावर्तयन्ति तद्वत्। कीदृशं त्वां तुविकूर्मिं बहु-कर्माणं ऋतीषहं हिंसकानामभिभवितारं हे इन्द्र शविष्ठातिशयेनबलवन् हे सत्पते सतां पाल-क त्वामिति समन्वयः ॥ १ ॥

१. अतीव बली और सत्पति इन्द्र, तुम बहुकर्मा और हिंसकों के अभिभवकारी हो। रक्षण और सुख के लिए, रथ के समान, हम तुम्हें आवर्तित करते हैं।

अथ द्वितीया—

तुविशुष्मतुविक्रतोशचीवोविश्वयामते।
आपप्राथमहित्वना ॥ २ ॥

तुविऽशुष्म । तुविक्रतो इति तुविऽक्रतो । शचीऽवः । विश्वया ।
मते । आ । पप्राथ । महिऽत्वना ॥ २ ॥

हे तुविशुष्म प्रभूतबल हे तुविक्रतो बहुकर्मन् अथवा बहुप्रज्ञ कर्मणः प्रज्ञाभिधानात् हे शचीवः बहुकर्मोपेत हे मते पूजनीयेन्द्र विश्वया विश्वव्यापेन महित्वना महत्त्वेन आपप्राथ आपूरितवानसि । अविशेषाद्विश्वमित्यर्थः ॥ २ ॥

२. प्रचुर बलवाले, अतीव प्राज्ञ, बहुकर्मा और पूजनीय इन्द्र, विश्व-व्यापक महत्त्व के द्वारा तुमने जगत् को आपूरित किया है।

यस्यते महिना महः परिज्मायन्तमीयतुः ।
हस्ता वज्रं हिरण्ययम् ॥ ३ ॥

यस्य । ते । महिना । महः । परि । ज्मायन्तम् । ईयतुः ।
हस्ता । वज्रम् । हिरण्ययम् ॥ ३ ॥

महोमहतो यस्य ते तव यच्छब्दः प्रकृतपरामर्शकः प्रकृतं पूर्वस्मृक्तमयं तवत्युविकूर्मि-शचीवहमित्याद्युक्तलक्षणस्य तवेत्यर्थः । महिना महत्त्वेन तव हस्ता हस्तौ ज्मायन्तं पृथिव्यां सर्वतोव्याप्नुवन्तं हिरण्ययं हिरण्मयं वज्रं परि ईयतुः परिगृह्णीतः । सर्वदास्माकं भयनि-वारणायेत्यभिप्रायः ॥ ३ ॥

३. तुम महान् हो। तुम्हारी महिमा के द्वारा पृथिवी में व्याप्त हिरण्मय वज्र को तुम्हारे दोनों हाथ ग्रहण करते हैं।

शल्पाभिप्लवषडहयोः द्वितीयेऽहनि विश्वानरस्येति मरुत्वतीयस्य प्रतिपत्तृचः । सूत्रितं च—विश्वानरस्य वस्पतिमिन्द्र इत्सोमपा एक इति मरुत्वतीयस्य प्रतिपदनुचराविति ।

तृचे प्रथमा सूक्ते चतुर्थी—

विश्वानरस्य वस्पतिमनानतस्य शवसः ।
एवैश्च चर्षणीनामूती हुवे रथानाम् ॥ ४ ॥

विश्वानरस्य । वः । पतिम् । अनानतस्य । शवसः । एवैः ।
च । चर्षणीनाम् । ऊती । हुवे । रथानाम् ॥ ४ ॥

विश्वानरस्य विश्वान् शत्रून् प्रत्यूतस्य अनानतस्य शत्रूणामप्रह्वस्य शवसो बलस्य पतिं स्वामिनमिन्द्रं वा अथेन्द्रसंबन्धिनो मरुतोपि संकीर्त्यन्ते हे मरुतो वो युष्माकमित्यर्थः। यद्यपि मरुद्भ्यः संबन्धनं नास्ति तथापि वहवि सामर्थ्याल्लभ्यते। युष्माकं चर्षणीनां सैनिकानां एतैर्गमनैः सह। यद्वा चर्षणीनां इन्द्रस्य सेनारूपाणां वो युष्माकं गमनैरिति सामानाधिकरण्यं युष्माकं रथानां च ऊती ऊतिभिर्गमनैश्च सह हुवे आह्वयामि। मन्दूभी रथैरिन्द्रभिर्मरुद्भिश्च सहेन्द्रं हुव इत्यर्थः। यद्वा हे यजमाना युष्मदीयाः सैनिकाः त्वरया यदा प्रविशन्ति युद्धाय संग्रामं तदानीं तेषां साहाय्यायेन्द्रं हुवे इत्यर्थः॥ ४ ॥

४. मैं समस्त शत्रुओं के प्रति जानेवाले और दुर्दमनीय बल के पति इन्द्र को, तुम लोगों (मरुतों की) सेनाओं के साथ और रथ के गमन के साथ, बुलाता हूँ।

अथ तृचे द्वितीया सूक्ते पञ्चमी—

अ॒भि॒ष्टये॑ स॒दावृ॑धं॒ स्व॑र्मीळ्हेषु॒ यं नरः॑।
नाना॒ हव॑न्त ऊ॒तये॑ ॥ ५ ॥ १ ॥

अ॒भिष्ट॑ये। स॒दाऽवृ॑धम्। स्वः॑ऽमीळ्हेषु। यम्। नरः॑।
नाना॑। हव॑न्ते। ऊ॒तये॑ ॥ ५ ॥ १ ॥

हे यजमाना युष्माकं अभिष्टये साहाय्यार्थं अभिगमनाय अभिष्टये वा सदावृधं सर्वदा वर्धयन्तं सेवकान् स्वयं सर्वदा वर्धमानं वा हुवइति शेषः। यं स्वर्मीळ्हेषु संग्रामेषु नरो नेतारो मनुष्याः नाना बहुप्रकारं हवन्ते आह्वयन्ति ऊतये रक्षार्थं तं हुवइति शेषः ॥ ५ ॥

५. नेता लोग रक्षण के लिए, जिन्हें युद्ध में विविध प्रकार से बुलाते हैं, उन्हीं सर्वदा वर्द्धमान इन्द्र को सहायता के निमित्त आगमन के लिए बुलाता हूँ। ॥ इति षष्ठस्य पञ्चमे प्रथमो वर्गः ॥ १ ॥

अथ तृचे तृतीया सूक्ते षष्ठेया—

प॒रो॒मा॒त्रमृ॑ची॒षम॒मिन्द्र॑मु॒ग्रं सु॒राध॑सम्।
ईशा॑नं चि॒द्वसू॑नाम् ॥ ६ ॥

प॒रः॒ऽमा॒त्रम्। ऋ॒ची॒षम॑म्। इन्द्र॑म्। उ॒ग्रम्। सु॒ऽराध॑सम्।
ईशा॑नम्। चि॒त्। वसू॑नाम् ॥ ६ ॥

परोमात्रं परामात्रा यस्य तादृशं अथवा मीयतइति मात्रं दूरदेशः ततः परस्तादवर्तमानं अपरिमितस्वरूपं तथापि ऋचीषमं ऋचा स्तुत्या समं यद्यप्यपरिच्छिन्नस्तथापि स्तुतिर्योग्यत्वात्

विषयीकरोति धनमित्यर्थः । तदेवाह इन्द्रं परमैश्वर्ययोगत्वादिच्छानुकूलस्वरूपं उग्रमुद्गूर्णबलं सुराधसं राधइति धननाम शोभनधनं शोभनान्नं वा ईशानं चिद् ईश्वरं च । केषां वसूनां अस्मभ्यं प्रदेयानां गवादिधनानां एवं महानुभावमिन्द्रं हुवइतिशेषः ॥ ६ ॥

६. असीम शरीरवाले, स्तुति-द्वारा परिमित, सुन्दर, धन से सम्पन्न, धन-समुदाय के स्वामी और उग्र इन्द्र को मैं बुलाता हूँ ।

तृतीयेऽहनि मरुत्वतीये तन्तमिदितित्रिपदितृचः । सूत्रितञ्च—तन्तमिद्राधसेमहेत्रयइन्द्रसुत-सोमाइति ।

तंतमिद्राधसेमहइन्द्रंचोदामिपीतये ।
यःपूर्व्यामनुष्टुतिमीशेकृष्टीनांनृतुः ॥ ७ ॥

तम्ऽतम् । इत् । राधसे । महे । इन्द्रम् । चोदामि । पीतये ।
यः । पूर्व्याम् । अनुऽस्तुतिम् । ईशे । कृष्टीनाम् । नृतुः ॥ ७ ॥

तन्तमित्तमेवेन्द्रं सर्वेष्वपि यागकालेषु तमेवेन्द्रमित्यर्थः । तं प्रतिचोदामि प्रेरयामि स्तुतिं पीतये सोमपानाय । ततः कोऽलाभइति उच्यते—महे महते राधसे धनाय प्रभूतधनलाभार्थं यो-नृतुः फलस्यनेता देवः पूर्व्यां पूर्वैः कृतां यज्ञमुखस्थां अनुष्टुतिं अनुक्रमेण क्रियमाणां स्तुतिं कृ-ष्टीनां मनुष्याणां ऋत्विजां संबन्धिनीं ईशे ईष्टे श्रोतुं । तं चोदामीति संबन्धः ॥ ७ ॥

७. जो नेता हैं और जो यज्ञ-मुखस्थित तथा क्रमबद्ध स्तुति सुनने में समर्थ हैं, उन्हीं इन्द्र को मैं, महान् धन की प्राप्ति के लिए, सोमपान के निमित्त, बुलाता हूँ ।

अथ तृचे द्वितीया सूक्तेष्टमी—

नयस्यतेशवसानसख्यमानंशमर्त्यः ।
नकिःशवांसितेनशत् ॥ ८ ॥

न । यस्य । ते । शवसान । सख्यम् । आनंश । मर्त्यः ।
नकिः । शवांसि । ते । नशत् ॥ ८ ॥

हे शवसान बलवन् इन्द्र यस्य ते तव सख्यं मर्त्यो मरणधर्मा मनुष्यो नानंश नव्याप्नोति ते शवांसि बलान्यपि नकिर्नैव नशत् न व्याप्नोति ॥ ८ ॥

८. बली इन्द्र, मनुष्य तुम्हारे सख्य को नहीं व्याप्त कर सकता; वह तुम्हारे बल को भी नहीं व्याप्त कर (घेर) सकता ।

अथ तृचे तृतीया सूक्ते नवमी—

त्वोतासस्त्वायुजाप्सुसूर्येमहद्धनम्।
जयेमपृत्सुवज्रिवः ॥ ९ ॥

त्वाऽऊतासः। त्वा। युजा। अप्ऽसु। सूर्ये। महत्। धनम्।
जयेम। पृत्ऽसु। वज्रिऽवः ॥ ९ ॥

हे इन्द्र त्वोतासस्त्वया रक्षिताः त्वा त्वया युजा सहायेनाप्सु स्नातुं सूर्ये द्रष्टुं च स्नानादिव्यवहारं कर्तुं सूर्ये उदिते सति गमनादि व्यवहारं कर्तुमित्यर्थः तदर्थं पृत्सु संग्रामेषु हे वज्रिवो वज्रवन्निन्द्र महद्धनं जयेम। शत्रून् संग्रामेषु जित्वा तेषां धनं लभेमेत्यर्थः ॥ ९ ॥

९. वज्रधर, हम तुम्हारे द्वारा रक्षित होकर जल में स्नान करने के लिए और सूर्य को देखने के लिए तुम्हारी सहायता से संग्राम में महान् धन प्राप्त करेंगे।

चतुर्थेऽहनि मरुत्वतीये तं त्वा यज्ञेभिरिति द्वितृचः प्रतिपत्। सूत्रितं च—तं त्वा यज्ञेभिरीमहे इदं वसो सुतमन्ध इति मरुत्वतीयप्रतिपदनुचराविति।

तृचे प्रथमा सूक्ते दशमी—

तंत्वायज्ञेभिरीमहेतंगीर्भिर्गिर्वणस्तम।
इन्द्रयथाचिदाविथवाजेषुपुरुमाय्यम् ॥ १० ॥ २ ॥

तम्। त्वा। यज्ञेभिः। ईमहे। तम्। गीःऽभिः। गिर्वणःऽतम। इन्द्र।
यथा। चित्। आविथ। वाजेषु। पुरुऽमाय्यम् ॥ १० ॥ २ ॥

यं स्तुत्यत्वेन प्रसिद्धं त्वा त्वां यज्ञेभिर्यागसाधनैः सोमादिभिरीमहे याचामहे तमेवेन्द्रं गीर्भिः स्तुतिभिरीमहे। हे गिर्वणस्तम गीर्भिः स्तुतिभिर्वननीयतमेन्द्र तं त्वामिति समन्वयः। हे इन्द्र त्वं यथाचिद्यथाविथ येनप्रकारेण ररक्षिथ मां चिदिति पूरणः। कुत्रेति उच्यते—वाजेषु संग्रामेषु कीदृशं मां पुरुमाय्यं बहुप्रज्ञं बहुस्तुतिमित्यर्थः ॥ १० ॥

१०. स्तुति-द्वारा अत्यन्त प्रसिद्ध इन्द्र, मैं बहुत स्तुति करनेवाला हूँ। जिस प्रकार तुम हमें युद्ध में बचाओ, उसी प्रकार के यज्ञ के द्वारा हम तुमसे याचना करते हैं—स्तुति-द्वारा तुम्हारी याचना करते हैं।

॥ इति षष्ठस्य पञ्चमे द्वितीयो वर्गः ॥ २ ॥

अथैकादशी—

यस्यतेस्वादुसख्यंस्वाद्वीप्रणीतिरद्रिवः।
यज्ञोवितन्तसाय्यः ॥ ११ ॥

यस्य॑ । ते॒ । स्वा॒दु । स॒ख्यम् । स्वा॒द्वी । प्रऽनी॑तिः ।
अद्रि॑ऽवः । य॒ज्ञः । वि॒त॒न्त॒साय्यः॑ ॥ ११ ॥

हे अद्रिवो वज्रवन्निन्द्र यस्य स्तुत्यत्वेन प्रसिद्धस्य ते तव सख्यं स्वादुवीनानुभवार्ह। किञ्च ते प्रणीतिः प्रणयनं धनादीनां स्वाद्वी स्वादु हुहर्षकं वयोमे त्वद्विषयोयक्षश्च वितन्तसाय्यो विशेषेण तननीयः ॥ ११ ॥

११. वज्रधर इन्द्र, तुम्हारा सख्य स्वादिष्ठ है, तुम्हारा धनादि का सृजन भी स्वादु है और तुम्हारा यज्ञ विस्तार के योग्य है।

उ॒रुण॑स्त॒न्वे॒३॒॑तन॑उ॒रुक्षया॑यनस्कृधि ।
उ॒रुणो॑यन्धि॒जी॒वसे॑ ॥ १२ ॥

उ॒रु । नः॒ । त॒न्वे॑ । तने॑ । उ॒रु । क्षया॑य । नः॒ । कृ॒धि॒ ।
उ॒रु । नः॒ । य॒न्धि॒ । जी॒वसे॑ ॥ १२ ॥

हे इन्द्र त्वं नोस्माकं तन्वे आत्मजाय उरु प्रभूतं कृधि कुरु। सामर्थ्याद् धनं हुतं देयि गम्यते। तथा तने तत्पुत्राय उरु कृधि। तथा क्षयाय निवासाय उरुकृधि नोस्माकं जीवसे जीवनाय यन्धि प्रयच्छाभिमतम् ॥ १२ ॥

१२. हमारे पुत्र के लिए यथेष्ट धन दो। हमारे पौत्र के लिए यथेष्ट धन दो और हमारे निवास के लिए प्रचुर धन दो तथा हमारे जीवन के लिए अभिलषित पदार्थ प्रदान करो।

उ॒रुंनृभ्य॑उ॒रुंगव॑उ॒रुंरथा॑यप॒न्थाम् । दे॒ववी॑तिंमनामहे ॥ १३ ॥

उ॒रुम् । नृ॒ऽभ्यः॑ । उ॒रुम् । गवे॑ । उ॒रुम् । रथा॑य । पन्था॑म् ।
दे॒वऽवी॑तिम् । म॒ना॒म॒हे॒ ॥ १३ ॥

हे इन्द्र नृभ्योस्मदीयेभ्यो भृत्येभ्यः उरुं हितं मनामहे याचामहे। तथा गवे एतदुपलक्षणं गवाश्वादिकाय तथा रथाय पन्थां पन्थानं मार्गं अथवा नृप्रभृतीनां संचाराय शोभनं मार्गं मनामहे तथा देववीतिं यज्ञं मनामहे ॥ १३ ॥

१३. इन्द्र, हम तुमसे मनुष्य की भलाई के लिए प्रार्थना करते हैं, गाय की भलाई के लिए प्रार्थना करते हैं और रथ के लिए सुन्दर मार्ग की प्रार्थना करते हैं। यज्ञ की प्रार्थना करते हैं।

अथ चतुर्दशी—

उप॒मा॒षड्द्वाद्वा॒नरः॒सोम॑स्य॒हर्ष्या॑ । तिष्ठ॑न्तिस्वादुरा॒तयः॑ ॥ १४ ॥

उप॑ । मा॒ । षट् । द्वाऽद्वा॑ । नरः॑ । सोम॑स्य । हर्ष्या॑ ।
तिष्ठ॑न्ति । स्वा॒दु॒ऽरा॒तयः॑ ॥ १४ ॥

एतदाद्याः षळृचः ऋक्षाश्वमेधयोर्दानस्तुतिरूपाः यद्यपि बृहद्देवतानुक्रमण्योः—ऋक्षाश्वमेधयोरेव पुत्रदानप्रशंसिका इत्युक्तम्। तथाप्युपमामवब्ध्यस्याः राजदानस्तुतिविशेषत्वाददविरोधः। अनयैवाशयया अनुक्रमण्यामन्त्याः षळृचः ऋक्षाश्वमेधयोर्दानस्तुतिरित्युक्तम्। मामां मियमेधं यष्टे प्रत्यंन्वः षट् एतत्संख्याका नरोनेतारो राजानः सोमस्य पीतस्य हर्ष्या हर्षेण स्वादुरातयः शुभ्रूपभोगार्हदानाः सन्तो द्वाद्वा द्वौद्वौ पितृपुत्ररूपेण युग्मौ भूत्वा मामुपतिष्ठन्ति तेषां युग्मानां नाम पूत्तरत्र स्पष्टीक्रियते ॥ १४ ॥

१४. सोमोत्पन्न हर्ष के कारण; सुन्दर उपभोग के योग्य धन से युक्त होकर, छः नेताओं में से दो-दो हमारे पास आते हैं।

ऋज्रावि॑न्द्रो॒त आ द॑दे॒ हरी॒ ऋक्ष॑स्य सू॒नवि॑ । आ॒श्व॒मे॒धस्य॒ रोहि॑ता ॥ १५ ॥ ३ ॥

ऋ॒ज्रौ । इ॒न्द्रो॒ते । आ । द॒दे॒ । हरी॒ इति॑ । ऋक्ष॑स्य । सू॒नवि॑ ।
आ॒श्व॒ऽमे॒धस्य॑ । रोहि॑ता ॥ १५ ॥ ३ ॥

इन्द्रोते एतन्नामके आतिथिग्वे अतिथिग्वनाम्नो राज्ञः पुत्रे। अतिथिग्वमथर्णं वेरमिति। अतिथिग्वार्यशंस्यमित्यादिष्वतिथिग्वः प्रसिद्धः। तत्पुत्र इन्द्रोतः ऋज्रौ ऋजुगामिनावश्वौ आददे स्वीकृतवानस्मि। तथा ऋक्षस्य सूनवि ऋक्षनाम्नः पुत्रेऽन्यस्मिन्नाजनि हरी हरितवर्णावश्वावाददे। तथा आश्वमेधस्य अश्वमेधपुत्रे राजनि रोहिता रोहितवर्णावश्वौ आददे। नन्वनुक्रमण्यामुभयोरेवदानप्रशंसारूपत्वमुक्तम्। अत्र कथं त्रयाणां दानकीर्तनमिति। नैषदोषः। ऋक्षाश्वमेधपुत्रयोरेव यागेऽस्यऋषेः प्रवृत्तेस्तयोरेवदाने प्रस्तुत्य इन्द्रोतस्तु स्वपित्रासह तयोर्यागदिदृक्षयागत्य तयोर्दानं दृष्ट्वा स्वपित्राप्रेरितो दत्तवानश्वौ अतस्तद्दानं प्रासंगिकमिति। एवमृक्षाश्वमेधयोर्दानस्तुतित्वं नव्याहन्यते पितृपुत्रयोरभेदात् तयोः यज्ञकर्तृत्वाच्च। इन्द्रोतदानस्य प्रासंगिकत्वं पञ्चरचानित्यत्र विस्पष्टयिष्यते ॥ १५ ॥

१५. इन्द्रोत नामक राजपुत्र से दो सरल-गामी अश्वों को मैंने पाया है। ऋक्ष के पुत्र से दो हरित-वर्ण अश्वों को मैंने लिया है। अश्वमेध के पुत्र से मैंने रोहित-वर्ण दो अश्वों को पाया है।

॥ इति षष्ठस्य पञ्चमे तृतीयोवर्गः ॥३॥

ऋ० सं० १. ७. १०। २ ऋ० सं० ४. ६. २१।

अथ षोडशी—

सुरथाँआतिथिग्वेस्वभीशूँरार्क्षे । आश्वमेधेसुपेशसः ॥ १६ ॥

सुऽरथान् । आतिथिऽग्वे । सुऽअभीशून् । आर्क्षे ।
आश्वऽमेधे । सुऽपेशसः ॥ १६ ॥

आतिथिग्वे इन्द्रोते सुरथान् शोभनरथोपेतानश्वान् आददे । आर्क्षे ऋक्षपुत्रे स्वभीशून-श्वानाददे आश्वमेधेऽश्वमेधपुत्रे सुपेशसः सुरूपान् तान् शोभनालंकारान् आददे ॥ १६ ॥

१६. मैंने अतिथिग्व के पुत्र (इन्द्रोत) से सुन्दर रथवाले अश्वों को पाया है। ऋक्ष के पुत्र से मैंने सुन्दर लगामवाले अश्वों को ग्रहण किया है। अश्वमेध के पुत्र से मैंने सुन्दर अश्वों को ग्रहण किया है।

षळश्वाँआतिथिग्वइन्द्रोतेवधूमतः । सचापूतक्रतौसनम् ॥ १७ ॥

षट् । अश्वान् । आतिथिऽग्वे । इन्द्रोते । वधूऽमतः ।
सचा । पूतऽक्रतौ । सनम् ॥ १७ ॥

आतिथिग्वे इन्द्रोते पूतक्रतौ शुद्धप्रज्ञे शुद्धकर्मणि वा तस्मिन् वधूमतो वधूभिर्वडवाभि-र्युक्तान् षळश्वान् आर्क्षाश्वमेधयोः पुत्राभ्यां दत्तेनाश्वादिधनेन सचा सह सनं लब्धवानस्मि एतत्साहित्यवचनं इन्द्रोतदानस्य प्रासंगिकत्वे लिंगम् ॥ १७ ॥

१७. अतिथिग्व के पुत्र और शुद्धकर्मा इन्द्रोत से घोड़ियोंवाले छः घोड़ों को, ऋक्षपुत्र और अश्वमेध पुत्रों के दिये हुए अश्वों के साथ, मैंने ग्रहण किया है।

ऐषुचेतद्वृषण्वत्यन्तर्ऋज्रेष्वरुषी । स्वभीशुःकशावती ॥ १८ ॥

आ । एषु । चेतत् । वृषण्ऽवती । अन्तः । ऋज्रेषु । अरुषी
सुऽअभीशुः । कशाऽवती ॥ १८ ॥

एषु ऋज्रेषु ऋजुगामिष्वश्वेषु अन्तर्मध्ये आचेतत् आज्ञायते । का वृषण्वती वर्षकैः पुमश्वैः स्वश्वी । अरुषी आरोचमाना स्वभीशुः शोभनप्रग्रहा कशावती एवं वडवा ज्ञायते ॥ १८ ॥

१८. दीप्तिवाली, वर्षक अश्वों से युक्त और सुन्दर लगामोंवाली घोड़ियाँ भी इन घोड़ों में हैं।

अथैकोनविंशी—

नयुष्मेवाजबन्धवोनिनित्सुश्चनमर्त्यः । अवद्यमधिदीधरत् ॥ १९ ॥ ४ ॥

न । युष्मे इति । वाजऽबन्धवः । निनित्सुः । चन । मर्त्यः ।
अवद्यम् । अधि । दीधरत् ॥ १९ ॥ ४ ॥

हे वाजबन्धवः अन्नबन्धवः अन्नप्रदाः एवं पुत्राणां पितृपुत्ररूपाणां गणानां वा संबोधनं हे राजानः युष्मे युष्मासु निनित्सुश्चन निन्दकोपि मर्त्यो मनुष्यः अवद्यं निंद्यं नाधिदीधरत् नान्वधारयत् नारोपयति युष्मासु । अतःअनिन्द्या यूयमिति दातॄणां स्तुतिः ॥ १९ ॥

१९. हे अन्नदाता छः राजाओ, निन्दक मनुष्य भी तुम्हारे प्रति निन्दा का आरोप नहीं करते।

॥ इति षष्ठस्य पञ्चमे चतुर्थो वर्गः ॥ ४ ॥

प्रप्रवइत्यष्टादशर्चं दशमं सूक्तं प्रियमेधस्याङ्गिरसस्यार्षं द्वितीया नदंवइत्येषा चतुःसप्तकोष्णिक् चतुर्थ्याद्यास्तिस्रोगायत्र्यः एकादशीषोडश्यौ पंक्ती शिष्टास्त्वनुष्टुभः । अयादित्य-इत्यर्धर्चस्यैश्वदेवः वरुणइविहेत्याद्यास्तयोर्धर्चा वरुणदेवताकाः । शिष्टाऐन्द्र्यः । तथाचानुक्रान्त-म्—प्रप्रप्रियमेधोनुष्टुभं द्विबृहत्यन्त्यं द्वितीयोष्णिक् चतुर्थ्याद्यास्तिस्रोगायत्र्यः षोडश्येकादश्यौ पङ्क्ती अयादित्यदेवोऽर्धर्चस्तयोवारुणाइति । आद्यस्तृचः षोडशिशस्त्रे आनुष्टुभः सूत्रितश्च—प्रप्रवस्त्रि-ष्टुभमिषमर्चतप्रार्चतेति ।

प्रप्रवस्त्रिष्टुभमिषंमन्दद्वीरायेन्दवे ।
धियावोमेधसातयेपुरन्ध्याविवासति ॥ १ ॥

प्रऽप्र । वः । त्रिऽस्तुभम् । इषम् । मन्दत्ऽवीराय । इन्दवे ।
धिया । वः । मेधऽसातये । पुरम्ऽध्या । आ । विवासति ॥ १ ॥

हे अध्वर्य्वादयो वो यूयं प्रथमार्थेद्वितीया त्रिष्टुभं स्तोमत्रयोपेतमिषमन्नं मम अपरःप्रशब्दः पूरणः प्रप्रेत्येवंविधेषु उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः । कस्मै मन्दद्वीराय योवीरान् हर्षयति सममन्दद्वीरः तस्मै इन्दवे इन्द्राय इन्दतेरैश्वर्यकर्मण इदंरूपं । अथवा फलैर्वृष्टिभिर्वा उनत्ती-तीन्दुरिन्द्रस्तस्मै सचेन्द्रो वो युष्मान्मेधसातये यज्ञसंभजनाय पुरन्ध्या बहुप्रज्ञया धिया कर्मणा आविवासति अभिमतफलप्रदानेन सत्करोतीत्यर्थः ॥ १ ॥

१. अध्वर्युओ, जो वीरों के लिए हर्ष उत्पन्न करते हैं, उन्हीं इन्द्र के लिए तुम लोग तीन स्तोमों (स्तवमन्त्रों) से युक्त अन्न का संग्रह करो। यज्ञ-भोग के लिए प्रज्ञा से युक्त कर्म के द्वारा इन्द्र तुम्हारा सत्कार करते हैं।

महाव्रते निष्केवल्ये नदंवइत्येषा विहरणीया तथैवपञ्चमारण्यके सूत्रितं—नदंवओद-तीनामित्येतयैतानि व्यतिषजतीति ।

सैषा द्वितीया—

नदंवओदतीनांनदंयोयुवतीनाम्। पतिंवोअघ्न्यानांधेनूनामिषुध्यसि॥२॥

नदम्। वः। ओदतीनाम्। नदम्। योयुवतीनाम्।
पतिम्। वः। अघ्न्यानाम्। धेनूनाम्। इषुध्यसि ॥ २ ॥

ओदतीनां ओदत्यःउषसः। ओदती भास्वतीति उषोनामसु पाठात्। उषसां नदं उत्पादकमित्यर्थः इन्द्रेण सूर्यात्मना उत्पद्यन्ते इन्द्रस्यैव सूर्यत्वात् विवस्वदिन्द्र युष्मभ्यमितिहि द्वादशादित्यमध्ये इन्द्रः पठितः तादृशमिन्द्रं हे यजमाना वो युष्मदर्थं। आह्वयत इत्यर्थः। तथा योयुवतीनां सर्वं मिश्रयन्तीनां नदीनां नदं शब्दयितारं वो युष्मदर्थं आह्वयामि। अघ्न्यानां अहन्तव्यानां गवां पतिं आह्वये। अथ प्रत्यक्षकृता हे यजमान त्वं धेनूनां क्षीरादिना प्रीणयित्रीणां गवामिषुध्य-स्यन्नमिच्छसि ॥ २ ॥

२. उषाओं के उत्पादक, नदियों के शब्द-जनक और अवध्य गौओं के पति इन्द्र को बुलाओ। यजमान दुग्धदात्री गौ से उत्पन्न अन्न की इच्छा करता है।

अग्निहोत्रे पूर्वाहुतौ हुतायां ताअस्येत्यनयोत्तरामाहुतिं कांक्षमाणस्तिष्ठेत्। तथा च सूत्रितम्—ताअस्यसूददोहसइति पूर्वामाहुतिमुपोत्थायोत्तरां कांक्षेतेति। महाव्रते निष्केवल्येप्येषा त-थैव पञ्चमारण्यके सूत्रितं—ताअस्यसूददोहइत्येवमादिः सूददोहाः सूददोहाइति।

सैषा तृतीया—

ताअस्यसूददोहसःसोमंश्रीणन्तिपृश्नयः।
जन्मन्देवानांविशस्त्रिष्वारोचनेदिवः॥ ३ ॥

ताः। अस्य। सूदऽदोहसः। सोमम्। श्रीणन्ति। पृश्नयः।
जन्मन्। देवानाम्। विशः। त्रिषु। आ। रोचने। दिवः ॥ ३ ॥

याः प्रसिद्धाः सूददोहसः सूद इति कूपनाम सूदस्य दोहनाः पृश्नयः पृश्निवर्णाः गावोऽस्येन्द्र-स्य सोमं श्रीणन्ति मिश्रयन्त्याशिरेण। कदा त्रिषु त्रिष्वपि सवनेषु। गावो विशेष्यन्ते देवानां जन्मन् जन्मस्थाने दिवीति शेषः दिवः आदित्यस्य आरोचने आरोचमाने अनेन द्यौर्विशेष्यते यस्मिन् स्थाने विशो निविशन्त्यः। यज्ञार्थोपयुक्तानां गवां द्युप्राप्तिः प्रसिद्धा ॥ ३ ॥

३. देवों के जन्मस्थान और आदित्य के रुचिकर प्रदेश (द्युलोक) में जो जा सकती हैं और जिनके दूध से कूप पूर्ण होता है, वे गायें तीनों सवनों में इन्द्र के सोम को मिश्रित करती हैं।

द्वितीयपर्याये मैत्रावरुणशस्त्रे अभिप्रगोपतिमिति तृचोनुरूपः सूत्रितं च—अभित्वावृषभा-सुतेभिप्रगोपतिंगिरेति।

अथ चतुर्थी—

अभिप्रगोपतिंगिरेन्द्रमर्चयथाविदे । सूनुंसत्यस्यसत्पतिम् ॥ ४ ॥

अभि । प्र । गोऽपतिम् । गिरा । इन्द्रम् । अर्च । यथा ।
विदे । सूनुम् । सत्यस्य । सत्ऽपतिम् ॥ ४ ॥

गोपतिं गवांस्वामिनमिन्द्रं अभिमार्चं प्रकर्षेण पूजय गिरा स्तुत्या यथा विदे स्वमथा स्वात्मानं सुखप्रकारं जानाति यथावा मार्गं पतिमन्यव्यमिति जानाति तथार्चेति। कीदृशमिन्द्रं सत्यस्य यज्ञस्य सत्यस्यवा सूनुं पुत्रं तदानुरक्तत्वात् सूनुरित्युपचर्यते सत्पतिं सतां यजमानानां पालकम् ॥ ४ ॥

४. इन्द्र गौओं के स्वामी, यज्ञ के पुत्र और साधुओं के पालक हैं। इन्द्र जिस प्रकार यज्ञ के गन्तव्य स्थान को जानें, उस प्रकार स्तुति-वचनों से उनकी पूजा करो।

अथ सूक्ते द्वितीया सूक्ते पञ्चमी—

आहरयःससृज्रिरेरुषीरधिबर्हिषि । यत्राभिसंनवामहे ॥ ५ ॥ ५॥

आ । हरयः । ससृज्रिरे । अरुषीः । अधि । बर्हिषि ।
यत्र । अभि । सम्ऽनवामहे ॥ ५ ॥ ५ ॥

हरयो हरितवर्णाअश्वाः अरुषीरारोचमानाः अधिबर्हिषि अधीति सप्तम्यर्थानुवादी बर्हिष्यास्तृते आससृज्रिरे आसृजन्तु यत्र यस्मिन्बर्हिषि स्थितमिन्द्रमभिसन्नवामहे अभि संस्तुमः ॥ ५ ॥

५. हरि नाम के अश्व, दीप्तियुक्त होकर, कुश के ऊपर इन्द्र को छोड़ो। हम कुश-स्थित इन्द्र की स्तुति करेंगे।

इन्द्रायगावआशिरंदुदुह्रेवज्रिणेमधु । यत्सीमुपह्वरेविदत् ॥ ६ ॥

इन्द्राय । गावः । आऽशिरम् । दुदुह्रे । वज्रिणे ।
मधु । यत् । सीम् । उपऽह्वरे । विदत् ॥ ६ ॥

इन्द्राय गावआशिरं आश्रयणसाधनं पयआदिकं मधु मदकरं दुदुह्रे दुहते। कीदृशाय वज्रिणे वज्रयुक्तायेन्द्राय यथदा उपह्वरे समीपेवर्तमानं मधु सोमरसं सीं सर्वतोविदत् लभते तदा ॥ ६ ॥ ६. इन्द्र जिस समय चारों ओर से समीप में वर्तमान मधु (सोमरस) को प्राप्त करते हैं, उस समय गायें वज्री इन्द्र के लिए सोम में मिलाने के उपयुक्त मधु (दुग्ध आदि) का वितरण या दोहन करती हैं।

चोदशियागस्योपप्रास्येत्येषान्त्या सूक्तिश्च—उपप्रास्यविद्यपसित्येषा परिधानीयेति ।

उद्यद्ब्रध्नस्यविष्टपंगृहमिन्द्रश्चगन्वहि ।
मध्वःपीत्वासचेवहित्रिःसप्तसख्युःपदे ॥ ७ ॥

उत् । यत् । ब्रध्नस्य । विष्टपम् । गृहम् । इन्द्रः । च । गन्वहि ।
मध्वः । पीत्वा । सचेवहि । त्रिः । सप्त । सख्युः । पदे ॥ ७ ॥

यदा ब्रध्नस्य महन्नाम ब्रध्नइति महत आदित्यस्य विष्टपं स्थानं गृहं इन्द्रश्चाहं चो-भौ उद्गन्वहि उद्गच्छावः । तदानीं मध्वो मधुरं सोमरसं पीत्वा सचेवहि संसृष्टौ भवेव । कुत्र सख्युःपदे सर्वेषां सखिभूतस्यादित्यस्य त्रिःसप्तेत्यनेन देवलोकानामुत्तममेकविंशस्थानमुच्यते आदित्यस्यैकविंशत्वात् । तथाचब्राह्मणम्—द्वादशमासाःपञ्चर्तवस्त्रयइमेलोका असावादित्यए-कविंशइति । तादृशे एकविंशस्थाने सचेवहीति ॥ ७ ॥

७. जिस समय इन्द्र और मैं सूर्य के गृह में जाते हैं, उस समय सखा आदित्य के इक्कीस स्थानों (द्वादश मास, पाँच ऋतुएँ, तीन लोक और एक आदित्य) में मधुर सोमरस का पान करके हम मिलें।

पूर्वोक्तएवपाशे अर्चतेतिद्वितीयअनुष्टुभस्तृचः । सूत्रितञ्च—प्रमंहिष्ठायमिषमर्चतमार्चतेति।

आर्भिस्तृचे प्रथमा सूक्तेष्वेषा—

अर्चतप्रार्चतप्रियमेधासोअर्चत ।
अर्चन्तुपुत्रकाउतपुरंनधृष्ण्वर्चत ॥ ८ ॥

अर्चत । प्र । अर्चत । प्रियऽमेधासः । अर्चत । अर्चन्तु ।
पुत्रकाः । उत । पुरम् । न । धृष्णु । अर्चत ॥ ८ ॥

हे अध्वर्य्वादयो यूयं इन्द्रं अर्चत पूजयत स्तुत्यामार्चत प्रकर्षेणार्चतेन्द्रमेव । हे प्रियमे-धासः प्रियमेधसम्बन्धिनः यद्वोवा यूयमर्चतेन्द्रं पुत्रका पुत्राअप्यर्चन्त्विन्द्रं । उतापिच पुरंन धृ-ष्णु यथा पुरं धर्षणशीलं अर्चन्ति तादृशमिन्द्रमर्चत ॥ ८ ॥

८. अध्वर्युओ, तुम लोग इन्द्र की पूजा करो। विशेष रूप से पूजा करो। प्रियमेध-वंशीयो, जैसे पुर-विदारक की पूजा पुत्र लोग करते हैं, वैसे ही इन्द्र की पूजा करो।

अथ तृचे द्वितीया सूक्ते नवमी—

अवस्वरातिगर्गरोगोधापरिसनिष्वणत् ।
पिङ्गापरिचनिष्कददिन्द्रायब्रह्मोद्यतम् ॥ ९ ॥

---

१ ऐ० ब्रा० १. ३०. ।

अवं । स्वराति । गर्गरः । गोधा । परि । सनिस्वनत् ।
पिङ्गा । परि । चनिस्कदत् । इन्द्राय । ब्रह्म । उत्ऽयतम् ॥ ९ ॥

गर्गरो गर्गरध्वनियुक्तो वाद्यविशेषो युद्धे अवस्वराति भृशं शब्दयति । गोधा हस्तघ्नः परि परितः सनिष्वणत् स्वनति शब्दं करोति पिङ्गा पिङ्गवर्णा ज्यापि परिचनिष्कदत् परिस्कन्दते यस्मादेवं युद्धः संनद्धः अत इन्द्राय ब्रह्मपरिवृढं कर्म स्तुतिलक्षणं उद्यतं भवतीति शेषः ॥ ९ ॥

९. युद्धारूढ़ बाजा भयंकर रीति से घहरा रहा है। गोधा (हस्तघ्न नाम का बाजा) चारों ओर शब्द करता है। पिङ्गल वर्ण की ज्या शब्द कर रही है। इसलिए इन्द्र के उद्देश्य से स्तुति करो।

आयत्पतन्त्येन्यःसुदुघाअनपस्फुरः ।
अपस्फुरंगृभायतसोममिन्द्रायपातवे ॥ १० ॥ ६ ॥

आ । यत् । पतन्ति । एन्यः । सुऽदुघाः । अनपऽस्फुरः ।
अपऽस्फुरम् । गृभायत । सोमम् । इन्द्राय । पातवे ॥ १० ॥ ६ ॥

यद्यदा एन्यः एतवर्णाः शुभ्रवर्णा नद्यः आपतन्ति आगच्छन्ति सर्वतः प्रवहन्ति । कीदृश्यः सुदुघाः सुदोहा अनपस्फुरः अपस्फुरो अपस्फुरा अपवृत्ताः अतादृश्यः अनपस्फुरः अत्यन्तं प्रवृद्धा इत्यर्थः । यद्वा सुदुघाः प्रवृद्धा एतवर्णा गावो यदा पयआदयो आपतन्ति तदा अपस्फुरं अपस्फुरो धात्वर्थानुवादी अत्यन्तं प्रवृद्धं सोममिन्द्राय पातवे पातुं गृभायत गृह्णीत । अथवा अनपस्फुरइत्यपस्फुरशब्दोऽनुवादी धात्वर्थस्य । यथासत्यमयमर्थः—यदा एन्यो नद्यः अनपस्फुरः अपवृत्तोदका आपतन्ति वृष्टिरस्ता यदा भवति तदा सोममिन्द्रार्थं संपादयतेति ॥ १० ॥

१०. जिस समय शुभ्रवर्ण और सुन्दर दोहनवाली नदियाँ अतीव प्रवृद्ध होती हैं, उस समय इन्द्र के पान के लिए अतीव प्रवृद्ध सोम को ले आओ। ॥ इति षष्ठस्य पञ्चमे षष्ठोवर्गः ॥ ६ ॥

अथैकादशी—

अपादिन्द्रोअपादग्निर्विश्वेदेवाअमत्सत ।
वरुणइदिहक्षयत्तमापोअभ्यनूषतवत्संसंशिश्वरीरिव ॥ ११ ॥

अपात् । इन्द्रः । अपात् । अग्निः । विश्वे । देवाः । अमत्सत ।
वरुणः । इत् । इह । क्षयत् । तम् । आपः । अभि ।
अनूषत । वत्सम् । संशिश्वरीःऽइव ॥ ११ ॥

इन्द्रोपादपिबत् सोममग्निरप्यपिबत् विश्वेदेवा अप्यमत्सत तृप्ता अभवन् सोमपानेन वरुणइत् वरुणोपीहास्मिन् यागगृहे क्षयत् निवसतु सोमपानार्थं निवसन्तं यं आपोप्यनूषत उदकान्यापनशीलाः स्तुतयोवा अभ्यस्तुवत्। किमिव वत्सं स्वीयं संशिश्वरीः संशिश्वर्यः संगच्छमाना गावइव। वायथा धावन्त्यो हंभारवं कुर्वन्ति तद्वत् ॥ ११ ॥

११. इन्द्र ने सोम का पान किया, अग्नि ने भी पान किया। विश्वदेवगण तृप्त हुए। इस गृह में वरुण निवास करें। बछड़ेवाली गायें जैसे बछड़े के लिए शब्द करती हैं, वैसे ही उकथ वरुण की स्तुति करते हैं।

सुदेवोअसिवरुणयस्यतेसप्तसिन्धवः।
अनुक्षरन्तिकाकुदंसूर्म्यंसुषिरामिव ॥ १२ ॥

सुऽदेवः। असि। वरुण। यस्य। ते। सप्त। सिन्धवः।
अनुऽक्षरन्ति। काकुदम्। सूर्म्यम्। सुषिराम्ऽइव ॥ १२ ॥

हे वरुण जलाभिमानिन् देव त्वं सुदेवोसि यस्य सुदेवस्य ते तव काकुदं तालु समुद्रास्थं सप्तसिन्धवो गंगाद्याः सप्तनद्योऽनुक्षरन्ति जिह्वायां सर्वदा स्रवन्ति। दृष्टान्तः—सूर्म्यं सुषिरामिव यथा सूर्यं प्रतिरश्मिजालं तद्वत् ॥ १२ ॥

१२. वरुण (जलाभिमानी देव), तुम सुदेव हो। जैसे किरणें सूर्य के अभिमुख धावित होती हैं, वैसे ही तुम्हारे तालु पर गङ्गा आदि सातों नदियाँ अनुक्षण क्षरित होती हैं।

षोडशिशस्त्रे योव्यतीनिति तृतीयमानुष्टुभस्तृचः सूत्रितश्च—योव्यतीँरफाणयदिति च आनुष्टुभदति। सूक्ते प्रथमा सूक्ते त्रयोदशी—

योव्यतीँरफाणयत्सुयुक्ताँउपदाशुषे।
तक्वोनेतातदिद्वपुरुपमायोअमुच्यत ॥ १३ ॥

यः। विऽअतीन्। अफाणयत्। सुऽयुक्तान्। उप। दाशुषे। तक्वः।
नेता। तत्। इत्। वपुः। उपऽमा। यः। अमुच्यत ॥ १३ ॥

यइन्द्रोव्यतीन् विविधगमनान् सुयुक्तान् सुष्ठुरथे संबद्धान् अश्वान् दाशुषे हविर्दात्रे यजमानाय गन्तुं मार्गं उप अफाणयत् उपगमयति फणतिर्गतिकर्मा। यदेवंकरोति तदिव तदानीमेव तक्वः तकतिर्गतिकर्मा यज्ञगमनशीलो नेता उदकस्य फलस्य वा नायक इन्द्रोवपुरुदकं उत्पादयतीतिशेषः यइन्द्र उपमा उपमानभूतः अमुच्यत अन्यैर्वृष्टिनिवारकै रहुरादिभिर्मुक्तोभवति ॥ १३ ॥

१३. जो इन्द्र विविधगामी और रथ में सम्बद्ध अश्वों को हविर्दाता यजमान के पास जाने को छोड़ देते हैं, जो इन्द्र उपमा के स्थल हैं और जिनके लिए सभी मार्ग दे देते हैं, वही इन्द्र यज्ञगमन के समय में सबके नेता होते हैं।

अथ द्वे द्वितीया सूक्ते चतुर्दशी—

अतीदुंशक्रओंहतइन्द्रोविश्वाअतिद्विषः।
भिनत्कनीनंओदनंपच्यमानंपरोगिरा॥ १४ ॥

अति। इत्। ऊँ इति। शक्रः। ओहते। इन्द्रः। विश्वाः।
अति। द्विषः। भिनत्। कनीनः। ओदनम्।
पच्यमानम्। परः। गिरा॥ १४ ॥

अयमिन्द्रः शक्रः शक्तः सन् अतीदोहते अतिक्रम्य गच्छत्येव संग्रामे निरोधकान् शत्रून्। तदेवाह—अयमिन्द्रो विश्वाः द्विषो द्वेष्टॄन् शत्रूनति अतिक्रम्य गच्छति। कनीनः कमनीयः परो मेघानां परस्ताद्वर्तमान इन्द्र ओदनं मेघनामैतत् मेघं भिनत् अभिनत् भिनत्ति वृष्ट्यर्थं। कीदृशं गिरा माध्यमिकया वाचा स्तनितलक्षणया पच्यमानं वज्रनिर्घोषेण शब्दयमानमित्यर्थः॥ १४ ॥

१४. शक्र (इन्द्र) युद्ध में निरोधक शत्रुओं को लाँघकर जाते हैं। सारे द्वेषी शत्रुओं को अतिक्रम करके जाते हैं। कमनीय और उत्कृष्ट इन्द्र शब्द-द्वारा ताड़न करके मेघ को फाड़ते हैं।

अर्भकोनकुमारकोधितिष्ठन्नवंरथम्।
सपक्षन्महिषंमृगंपित्रेमात्रेविभुक्रतुम्॥ १५ ॥

अर्भकः। न। कुमारकः। अधि। तिष्ठत्। नवम्। रथम्।
सः। पक्षत्। महिषम्। मृगम्। पित्रे। मात्रे। विभुऽक्रतुम्॥ १५ ॥

अयमिन्द्रः अर्भकोन अल्पशरीरः कुमारकः कुमारकइव पित्रे मात्रे यथाधितिष्ठति तद्वत् नवं स्तुत्यं रथमधितिष्ठदधितिष्ठति स इन्द्रो महिषं महान्तं मृगं मृगवदितस्ततो धावन्तं सर्वैर्मृग्यं वा विभुक्रतुं बहुकर्माणं मेघं पक्षत् पश्यति वृष्ट्यभिमुखं करोतीत्यर्थः॥ १५ ॥

१५. अल्प-शरीर कुमार के समान यह इन्द्र नये रथ पर अधिष्ठान करते हैं। माता-पिता के सामने इन्द्र महान् मृग के समान हैं। बहुकर्मा इन्द्र मेघ को वृष्टि की ओर करते हैं।

सैषा षोडशी—

आतूसुशिप्रदंपतेरथंतिष्ठाहिरण्ययम्।
अधद्युक्षंसचेवहिसहस्रपादमरुषंस्वस्तिगामनेहसम्॥ १६ ॥

आ । तु । सुऽशिप्र । दम्ऽपते । रथम् । तिष्ठ । हिरण्ययम् । अध ।
द्युक्षम् । सचेवहि । सहस्रऽपादम् । अरुषम् ।
स्वस्तिऽगाम् । अनेहसम् ॥ १६ ॥

हे सुशिप्र सुहनो हे दंपते गृहस्वामिन् अत्र गृहो रथः तस्य स्वामिन् तु त्वं तावत्प्रथममातिष्ठ हविः स्वीकरणानन्तरं पश्चादहमारोहामीति भावः । कीदृशं हिरण्यर्यं हिरण्मयं अध तदारोहणानन्तरं अहमप्यारुह्य उभौ सचेवहि संगच्छेवहि संगतौ भवेव । किंच द्युक्षं दीप्तं रथं कीदृशं सहस्रपादं बहुपादं अरुषमारोचनं स्वस्तिगां कुशलगमनं अनेहसमपापम् ॥ १६ ॥

१६. सुन्दर हनुवाले और रथ के स्वामी इन्द्र, स्वच्छन्द-गन्ता, दीप्त, बहुपाद, हिरण्मय और निष्पाप रथ पर चढ़ो। अनन्तर हम दोनों मिलेंगे।
पूर्वार्द्धे प्रवर्ग्ये घर्मेमित्येतस्येषा । सूत्रितञ्च—घर्मेमित्यानमस्विनइति माध्यार्थीपूर्वोक्तइति ।

सैषा सप्तदशी—

तंघेमित्थानमस्विनउपस्वराजमासते ।
अर्थंचिदस्यसुधितंयदेतवआवर्तयन्तिदावने ॥१७॥

तम् । घ । ईम् । इत्था । नमस्विनः । उप । स्वऽराजम् ।
आसते । अर्थम् । चित् । अस्य । सुऽधितम् । यत् ।
एतवे । आऽवर्तयन्ति । दावने ॥ १७ ॥

यं घ यं सर्वविनमिन्द्रं इत्था इत्थमनेन प्रकारेण नमस्विनोऽन्नवन्तः स्तुतिमन्तो वाध्वर्य्वादयः स्वराजं स्वयं राजमानं वा उपासते सेवन्ते । तथा कृत्वाऽर्थंचित् अरणीयं धनं सुधितं सुष्ठु स्थापितं अस्येन्द्रस्य संबन्धिनं प्राप्नुवन्तीति शेषः । कदेत्याह—यथवा एतवे अस्येन्द्रस्य गमनाय स्वयं प्राप्तुं वा दावने हविर्दानाय आवर्तयन्ति स्तुतयः तदेत्यर्थः । अथवा अस्यात्वा आवर्तयन्ति तदेत्यर्थः ॥ १७ ॥

१७. इस प्रकार दीप्त और विराजमान इन्द्र की अन्नवान् लोग सेवा करते हैं। अनन्तर जिस समय गमन और हव्यदान के लिए स्तुतियाँ इन्द्र को आवर्तित करती हैं, उस समय सुस्थापित धन प्राप्त होता है।

अथाष्टादशी—

अनुप्रत्नस्यौकसःप्रियमेधासएषाम् ।
पूर्वामनुप्रयतिंवृक्तबर्हिषोहितप्रयसआशत ॥ १८ ॥ ७ ॥

अनु । प्रत्नस्य । ओकसः । प्रियऽमेधासः । एषाम् ।

पूर्वाम् । अनु । प्रऽयतिम् । वृक्तऽबर्हिषः ।
हितऽप्रयसः । आशत ॥ १८ ॥ ७ ॥

अनया स्तुतिमुपसंहरति एषां देवानामिन्द्रादीनां प्रत्नस्य पुराणस्यौकसः स्थानस्य पुराणं स्थानं प्रियमेधासः प्रियमेधा अन्वाशत अनुप्राप्ताः । कीदृशाः प्रियमेधाः पूर्वां मुख्यां प्रयतिं प्रयाणमनुलक्षीकृत्य वृक्तबर्हिषः स्तीर्णदर्भाः हितप्रयसः आसादितसोमादिहविष्काः ॥ १८ ॥

१८. प्रियमेध-वंशीयों ने इन्द्र आदि के प्राचीन स्थानों को प्राप्त किया है। प्रियमेधों ने मुख्य प्रयाण के लिए कुश फैलाया है और हव्य-स्थापन किया है।

॥ इति षष्ठस्य पञ्चमे सप्तमो वर्गः ॥ ७ ॥

॥ इत्यष्टमे मण्डले सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

अष्टमेऽनुवाके एकादश सूक्तानि तत्र यो राजेति पञ्चदशर्चं प्रथमं सूक्तं । अत्रानुक्रमणिका—यो राजा पञ्चोना पुरुहन्मा बार्हतं त्रिप्रगाथाद्युष्णिगनुष्टुप्पुरउष्णिगन्त्यमिति । पुरुहन्माख्य ऋषिः तत्र ऋषिरङ्गिरसविशेषणमिति परिभाषयाङ्गिरसः आद्यातृतीयापञ्चम्यो बृहत्यः द्वितीयाचतुर्थीषष्ठ्यः सतोबृहत्यः सप्तम्याद्याः षड्बृहत्यः त्रयोदशी पुरउष्णिक् आद्यद्वादशकापञ्चका आद्यमे-सुरउष्णिगिति हि पञ्चदश्यं । इन्द्रो देवता । महाव्रते निष्केवल्ये बार्हततृचाशीतावादित एकादशर्चः तथा पञ्चमारण्यके सूत्रितं—यो राजा चर्षणीनामित्येकादशेति ।

तत्र प्रथमा—

योराजाचर्षणीनांयातारथेभिरध्रिगुः ।
विश्वासांतरुतापृतनानांज्येष्ठोयोवृत्रहागृणे ॥ १ ॥

यः । राजा । चर्षणीनाम् । याता । रथेभिः । अध्रिऽगुः । विश्वासाम् ।
तरुता । पृतनानाम् । ज्येष्ठः । यः । वृत्रऽहा । गृणे ॥ १ ॥

य इन्द्रश्चर्षणीनां मनुष्याणां राजा स्वामी रथेभिः रथैः याता गन्ता च अध्रिगुरधृतगमनो यो विश्वासां पृतनानां सेनानां तरुता तारकः यश्च ज्येष्ठः गुणैर्ज्यायान् यश्च वृत्रहा वृत्रं हतवान् तं महाभागमिन्द्रं गृणे स्तौमि ॥ १ ॥

१. जो मनुष्यों के राजा हैं, जो रथ पर जाते हैं, जिनके गमन में कोई बाधक नहीं हो सकता और जो सारी सेना के उद्धारक हैं, उन्हीं ज्येष्ठ और वृत्रघ्न इन्द्र की मैं स्तुति करता हूँ।

इन्द्रंतंशुम्भपुरुहन्मन्नवसेयस्यद्विताविधर्तरि ।
हस्तायवज्रःप्रतिधायिदर्शतोमहोदिवेनसूर्यः ॥ २ ॥

इन्द्रम् । तम् । शुम्भ । पुरुऽहन्मन् । अवसे । यस्य । द्विता ।
विऽधर्तरि । हस्ताय । वज्रः । प्रति । धायि । दर्शतः ।
महः । दिवे । न । सूर्यः ॥ २ ॥

हे पुरुहन्मन् ऋषे त्वं तमिन्द्रं शुम्भ हविःप्रदानादिनालंकुरु । किमर्थं अवसे रक्षणाय एवमात्मना स्वात्मानं संबोध्य ब्रवीति— यस्य तव विधर्तरि विधारके इन्द्रे द्विता द्वित्वमस्ति औद्धत्यमनौद्धत्यं च शत्रून् हन्तुमुग्रत्वं त्वदनुग्रहायानौद्धत्यं चेति द्वैतमस्ति । यश्चोग्रत्वं चिह्नं दर्शयति हस्ताय कराय हननाय शत्रूणां दर्शतो दर्शनीयः महोमहान्वज्रः प्रतिधायि प्रति-निहितो भवति । दिवे प्रकाशाय दिवसायवा अथवा दिवि दृश्यमानः सूर्यो न सूर्य इव ॥ २ ॥

२. पुरुहन्मा, तुम अपने रक्षण के लिए इन्द्र को अलंकृत करो। तुम्हारे पालक इन्द्र का स्वभाव दो प्रकार का है—उग्र और अनुग्र । इन्द्र हाथ में दर्शनीय वज्र को धारण करते हैं। वह वज्र आकाश में दिखाई देनेवाले सूर्य के समान है।

तस्मिन्नेवशस्त्रे नकिष्टमिति प्रगाथो वैकल्पिकःस्तोत्रियः सूत्रितश्च—नकिष्टंकर्मणाना-शन्नस्थानाच्योऽअग्नयइति ।

नकिष्टंकर्मणानशद्यश्चकारसदावृधम् ।
इन्द्रंनयज्ञैर्विश्वगूर्तमृभ्वसमधृष्टंधृष्ण्वोजसम् ॥ ३ ॥

नकिः । तम् । कर्मणा । नशत् । यः । चकार । सदाऽवृधम् ।
इन्द्रम् । न । यज्ञैः । विश्वऽगूर्तम् । ऋभ्वसम् ।
अधृष्टम् । धृष्णुऽओजसम् ॥ ३ ॥

यं जनं अन्योमर्त्यकोजनः कर्मणा हननादिव्यापारेण नकिर्नशत् नैवव्याप्नोति यइन्द्रं चकार इन्द्रमेवानुकूलं यज्ञैः साधनैः । कीदृशमिन्द्रं सदावृधं सदावर्धकं विश्वगूर्तं सर्वैःस्तुत्यं ऋभ्वसं महान्तं अधृष्टमन्यैः धृष्ण्वोजसं धर्षकबलम् ॥ ३ ॥

३. सर्वदा वृद्धिशील, सबके स्तुत्य, महान् और अन्यों के अभिभविता इन्द्र को जो यज्ञ के द्वारा अनुकूल करते हैं, उनके अतिरिक्त अन्य व्यक्ति कर्म के द्वारा नहीं व्याप्त कर सकते।

अथ तृचे द्वितीया सूक्ते चतुर्थी—

अषाळ्हमुग्रंपृतनासुसासहिंयस्मिन्महीरुरुज्रयः ।
संधेनवोजायमानेअनोनवुर्द्यावःक्षामोअनोनवुः ॥ ४ ॥

अषाळ्हम्। उग्रम्। पृतनासु। ससहिम्। यस्मिन्। महीः।
उरुऽज्रयः। सम्। धेनवः। जायमाने। अनोनवुः।
द्यावः। क्षामः। अनोनवुः ॥ ४ ॥

अषाह्लं असोढं उग्रमुद्गूर्णबलं पृतनासु शत्रुसेनासु सासहिं अभिभवितारं स्तौमीत्यर्थः। यस्मिन्निन्द्रे जायमाने महीर्महत्यः उरुज्रयो बहुवेगाः धेनवो गावः ... आगताः सम्यगेव समनोनवुः समस्तुवन्। न केवलं धेनव एव अपितु द्यावो द्युलोकाः क्षामः पृथिव्यश्च समनोनवुः। सर्वत्याः सर्वे प्राणिनो नमन्ते इत्यर्थः। त्रिवृतो लोकाद्यपि श्रुतेर्बहुवचनम् ॥४॥

४. दूसरों के लिए असहनीय, उग्र और शत्रु-सेना के विजेता इन्द्र की मैं स्तुति करता हूँ। इन्द्र के जन्म लेने पर विशाल और अत्यन्त वेगवाली गायों ने उनकी स्तुति की थी। सारे द्युलोकों और पृथिवियों ने भी स्तुति की थी।

तृतीयेऽहनि निष्केवल्ये वैरूपसामपक्षे यद्द्याव इति प्रगाथः स्तोत्रियः। सूत्रितञ्च—यद्द्याव इन्द्र ते शतं यदिन्द्र यावतस्त्वमिति प्रगाथौ स्तोत्रियानुरूपाविति[1]।

यद्द्याव इन्द्र ते शतं शतं भूमीरुत स्युः।
न त्वा वज्रिन्त्सहस्रं सूर्या अनु न जातमष्ट रोदसी ॥ ५ ॥ ८ ॥

यत्। द्यावः। इन्द्र। ते। शतम्। शतम्। भूमीः। उत।
स्युरिति स्युः। न। त्वा। वज्रिन्। सहस्रम्। सूर्याः। अनु।
न। जातम्। अष्ट। रोदसी इति ॥ ५ ॥ ८ ॥

हे इन्द्र ते तव परिमाणार्थं यद्यदि द्यावो द्युलोकाः शतं स्युः तथापि नाप्नुवन्ति। उतापि भूमीर्भूम्यः ते तव भूमिर्मितिर्विनाश शतं स्युः तथापि नाप्नुवन्ति। हे वज्रिन् त्वा त्वां सहस्रं सूर्या अगणिता अपि सूर्याः नानुभवन्ति न प्रकाशयन्तीत्यर्थः। न तत्र सूर्यो भातीति श्रुतेः[2]। किंबहुना जातं पूर्वमुत्पन्नं किञ्च अनुनाष्ट नाप्नुते। तथा रोदसी द्यावापृथिव्यौ नाप्नुवाते सर्वेभ्योऽतिरिच्यस इत्यर्थः। ज्यायान् पृथिव्या ज्यायानन्तरिक्षात् ज्यायान् दिवो ज्यायानेभ्यो लोकेभ्य इति श्रुतेः[3] ॥ ५ ॥

५. इन्द्र, यदि सौ द्युलोक हो जायें, तो भी तुम्हारा परिमाण नहीं कर सकते; यदि सौ पृथिवियाँ हो जायें, तो भी तुम्हें नहीं माप सकतीं; यदि सूर्य सौ हो जायें, तो भी तुम्हें प्रकाशित नहीं कर सकते। इस लोक में जो कुछ जन्मा है, वह और द्यावापृथिवी तुम्हारी सीमा नहीं कर सकते।

॥ इति षष्ठस्य पञ्चमेऽष्टमो वर्गः ॥ ८ ॥

---

१ ऐ० ब्रा० ५. १७. २ कठोपनिषद्. ३ बृहदारण्यके.

अथ प्रगाथे द्वितीया सूक्ते षष्ठी—

आपप्राथमहिनावृष्ण्यावृषन्विश्वाशविष्ठशवसा ।
अस्माँअवमघवन्गोमतिव्रजेवज्रिंचित्राभिरूतिभिः ॥६॥

आ । प॒प्रा॒थ॒ । म॒हि॒ना । वृष्ण्या॑ । वृ॒ष॒न् । विश्वा॑ । श॒वि॒ष्ठ॒ । शव॑सा ।
अ॒स्मान् । अ॒व॒ । म॒घ॒ऽव॒न् । गोऽम॑ति । व्र॒जे । वज्रि॑न् ।
चि॒त्राभिः॑ । ऊ॒तिऽभिः॑ ॥ ६ ॥

हे शविष्ठ मघवन् बलवत्तर धनवन् हे वृषन् अभिमतवर्षकेन्द्र त्वं आपप्राथ आपूरयसि व्याप्नोषि । कानि विश्वा विश्वानि सर्वाणि वृष्ण्या वर्षकाणि बलानि शत्रुसंबन्धीनि । केनत्या- धनेन महिना महता शवसा बलेन स्वीयेन । अथवा वृष्ण्येत्येतच्छवसोविशेषणं तथा सति अ- भिमतवर्षकेण महता बलेनास्मदीयानि बलानि पूरयसीत्यर्थः । अथ तथाकृत्वा अस्मान्गोमति बहुभिर्गोभिर्युक्ते व्रजे शत्रुसंबन्धिनि निमित्ते सत्यस्मानव । हे वज्रिन् वज्रयुक्तेन्द्र कैः साधनैः चित्राभिर्नानाविधैरूतिभीरक्षणैरिति ॥ ६ ॥

६. अभिलाषदाता, अतीव बली, धनी और वज्री इन्द्र, महान् बल के द्वारा तुमने बल को व्याप्त किया है। हमारी गायों के निमित्त विविध रक्षणों के द्वारा हमारी रक्षा करो।

नसीमदेवआपदिषंदीर्घायोमर्त्यः ।
एतग्वाचिद्यएतशायुयोजतेहरीइन्द्रोयुयोजते ॥७॥

न । सी॒म् । अदे॑वः । आ॒प॒त् । इष॑म् । दी॒र्घा॒यो॒ इति॑ दीर्घऽआयो ।
मर्त्यः॑ । एत॑ऽग्वा । चि॒त् । यः । एत॑शा । यु॒योज॑ते ।
हरी॒ इति॑ । इन्द्रः॑ । यु॒योज॑ते ॥ ७ ॥

हे दीर्घायो नित्येन्द्र सः अदेवः इन्द्रादन्यदेवरहितो मर्त्योमरणधर्मा मनुष्यो सीं सर्वमि- षमन्नं नापत नप्राप्नोति । योमर्त्योस्येन्द्रस्य एतग्वाचित् एतवर्णविवास्तौ अश्वोभिमतदेशगमना- य एतशा एतशौ अश्वौ युयोजते योजयति रथे यजमानमनुगच्छेन्द्रोहरी युयोजते तं न यः स्तौ- ति सनप्राप्नोतीति समन्वयः ॥ ७ ॥

७. दीर्घायु इन्द्र, जो व्यक्ति श्वेतवर्ण अश्वद्वय को रथ में जोतता है, उसी के लिए इन्द्र हरिद्वय जोतते हैं। देव-शून्य व्यक्ति सारा अन्न नहीं पाता।

अथाष्टमी—

तंवोमहोमहाय्यमिन्द्रंदानायसक्षणिम् ।
योगाधेषुयआरणेषुहव्योवाजेष्वस्तिहव्यः ॥ ८ ॥

तम् । वः । महः । महाय्यम् । इन्द्रम् । दानाय । सक्षणिम् ।
यः । गाधेषु । यः । आऽअरणेषु । हव्यः । वाजेषु ।
अस्ति । हव्यः ॥ ८ ॥

हे ऋत्विजो महो महान्तो वो यूयं तं महाय्यं पूज्यं इन्द्रं दानाय सक्षणिं सचमानं परिचरतेतिशेषः । यइन्द्रो गाधेषूदकेषु हव्योऽस्ति आह्वातव्योभवति यआरणेषु गन्तव्येषु निम्नेषूदकेषु स्थलेषुवा हव्योऽस्ति तथा वाजेषु संग्रामेषु जयाय हव्यो ह्वातव्योऽस्ति भवति ॥ ८ ॥

८. ऋत्विको, महान् तुम लोग उन पूज्य इन्द्र की, दान के लिए, मिलकर पूजा करो। जल-प्राप्ति के लिए इन्द्र को बुलाना चाहिए। निम्न स्थल की प्राप्ति के लिए भी इन्द्र को बुलाना चाहिए। संग्राम में भी इन्द्र को बुलाना चाहिए।

उदूषुणोवसोमहेमृशस्वशूरराधसे ।
उदूषुमह्यैमघवन्मघत्तयउदिन्द्रश्रवसेमहे ॥ ९ ॥

उत् । ऊँ इति । सु । नः । वसो इति । महे । मृशस्व । शूर । राधसे ।
उत् । ऊँ इति । सु । मह्यै । मघऽवन् । मघत्तये । उत् ।
इन्द्र । श्रवसे । महे ॥ ९ ॥

हे वसो वासयितः शूरेन्द्र त्वं नोऽस्मान् सु सुष्ठु उदुमृशस्व उन्नयस्वैव उत्थापय किमर्थं महे महते राधसेऽन्नाय । तथा हे शूर मघवन् इन्द्र उन्नयस्व मह्यै महत्यै मघत्तये धनदानाय तथोन्नयस्वेन्द्र महे महत्यै श्रवसे कीर्त्यै ॥ ९ ॥

९. वासदाता और शूर इन्द्र, तुम हमें महान् धन की प्राप्ति के लिए उठाओ। शूर और धनी इन्द्र, महान धन और महती कीर्ति देने के लिए उद्योग करो।

अथ दशमी—

त्वंनइन्द्रऋतयुस्त्वानिदोनितृम्पसि ।
मध्येवसिष्वतुविनृम्णोर्वोर्निदासंशिश्नथोहथैः ॥१०॥१॥

त्वम् । नः । इन्द्र । ऋतऽयुः । त्वाऽनिदः । नि । तृम्पसि ।
मध्ये । वसिष्व । तुविऽनृम्ण । ऊर्वोः । नि ।
दासम् । शिश्नथः । हथैः ॥ १० ॥ ९ ॥

हे इन्द्र ऋतयुर्यज्ञकामस्त्वं नोऽस्मान् त्वानिदः त्वां योनिन्दति सः अयज्वनेऽपिनिन्दा तव यस्मादयज्वनः सकाशात् नि नितरां तृम्पसि प्रीणयसि तस्य धनमपहृत्येति भावः। एवं सत्यपि हे तुविनृम्ण प्रभूतधन त्वं वयोरूर्वोर्मध्येऽस्मान्वसिष्व ऊरुभ्यामाच्छादय रक्षार्थं । दासं उपक्षपयितारं अस्मद्द्वेषिणं पापं वा हथैर्हननैर्निशिश्नथः मारयसि । अथवा त्वद्विरोधिनं दासमसुरं निशिश्नथो हननैः ॥ १० ॥

१०. इन्द्र, तुम यज्ञाभिलाषी हो। जो तुम्हारी निन्दा करता है, उसका धन अपहृत करके तुम प्रसन्न होते हो। प्रचुर-धन इन्द्र, हमारी रक्षा के लिए तुम हमें दोनों जांघों के बीच छिपा लो। शत्रुओं को मारो। अस्त्र के द्वारा दास को मार डालो।

॥ इति षष्ठस्य पञ्चमे नवमो वर्गः ॥ ९ ॥

अन्यव्रतममानुषमयज्वानमदेवयुम् ।
अव स्वः सखा दुधुवीत पर्वतः सुघ्नाय दस्युं पर्वतः ॥ ११ ॥

अन्यऽव्रतम् । अमानुषम् । अयज्वानम् । अदेवऽयुम् ।
अव । स्वः । सखा । दुधुवीत । पर्वतः । सुऽघ्नाय ।
दस्युम् । पर्वतः ॥ ११ ॥

हे इन्द्र अन्यव्रतं व्यतिरिक्तकर्माणं अतएव अमानुषं मानुषाणां इन्द्रयाजिनामप्रियं अयज्वानं अयष्टारं अदेवयुं अदेवकामिनं पापिनं स्वः स्वर्गादवदुधुवीत अवपातयेदित्यर्थः। कः सखा पर्वतः तव सखिभूतः पर्वतऋषिः यद्यप्यन्यं देवमिष्ट्वा स्वर्गमाप्नोति सः तथापि पातयति ऋषिः। नकेवलं धूननमात्रं अपितु सुघ्नाय सुष्ठु हन्त्रे मृत्यवे दस्युमुक्तलक्षणं पर्वतः प्रेरयतीति शेषः। अत इन्द्रमेवास्मभ्यं यजाममिति शेषः ॥ ११ ॥

११. इन्द्र, तुम्हारे सखा पर्वत अन्यरूप-धारक, अमानुष, यज्ञ-शून्य और देव-द्वेषी व्यक्ति को स्वर्ग से नीचे फेंकते हैं। वे दस्यु को मृत्यु के हाथ में भेजते हैं।

अथ द्वादशी—

त्वं न इन्द्रासां हस्ते शविष्ठ दावने ।
धानानां न सं गृभायास्मयुर्द्विः सं गृभायास्मयुः ॥ १२ ॥

त्वम् । नः । इन्द्र । आसाम् । हस्ते । शविष्ठ । दावने ।
धानानाम् । न । सम् । गृभाय । अस्मऽयुः । द्विः ।
सम् । गृभाय । अस्मऽयुः ॥ १२ ॥

हे शविष्ठ बलवत्तमेन्द्र त्वं नोऽस्मभ्यं दावने प्रदानाय आसां गवां कर्मणिषष्ठी एताः हस्ते गृभाय गृहाण । ग्रहणे दृष्टान्तः—धानानां न धाना इवयथाः अत्रापि कर्मणिषष्ठी धाना-यथा संगृह्णासि तद्वद्गृहाण । कीदृशस्त्वं अस्मयुरस्मान् कामयमानः गृहीत्वा चास्मयुः सम् द्विः संगृभाय पुनर्द्विवारं संगृहाण ॥ १२ ॥

१२. बली इन्द्र, हमें देने के लिए भूने यव या जौ के समान गौओं को हाथ से ग्रहण करो। तुम हमारी अभिलाषा करते हो। और भी अभिलाषा करके और भी ग्रहण करो।

सखायः क्रतुमिच्छत कथा राधाम शरस्य ।
उपस्तुतिं भोजः सूरिर्यो अह्रयः ॥ १३ ॥

सखायः । क्रतुम् । इच्छत । कथा । राधाम । शरस्य ।
उपऽस्तुतिम् । भोजः । सूरिः । यः । अह्रयः ॥ १३ ॥

हे सखायः ऋत्विजोऽध्वर्य्वादयः क्रतुं कर्मेन्द्रसंबन्धिनमिच्छत कर्तुं । हे सखायः शरस्य शृ हिंसायां हिंसकस्येन्द्रस्य कथा कथं राधाम साधयाम । किं उपस्तुतिं स्तोत्रं यइन्द्रो भोजः शत्रूणां भोजयिता सूरिः प्रेरकः अह्रयोऽनवनतः शत्रूणामिति ॥ १३ ॥

१३. मित्रो, इन्द्र-सम्बन्धी और कर्म करने की इच्छा करो। हम हिंसक इन्द्र की कैसे स्तुति करेंगे? इन्द्र शत्रुओं के भक्षक और प्रेरक हैं। वे कभी भी अवनत नहीं होते।

भूरिभिः समह ऋषिभिर्बर्हिष्मद्भिः स्तविष्यसे ।
यदित्थमेकमेकमिच्छर वत्सान्पराददः ॥ १४ ॥

भूरिऽभिः । समह । ऋषिऽभिः । बर्हिष्मत्ऽभिः । स्तविष्यसे । यत् ।
इत्थम् । एकम्ऽएकम् । इत् । शर । वत्सान् । पराऽददः ॥ १४ ॥

हे इन्द्र समह समानपूज सर्वैः पूज्येत्यर्थः भूरिभिर्बहुभिर्ऋषिभिः अतीन्द्रियद्रष्टृभि-र्बर्हिष्मद्भिः यागवद्भिःस्तविष्यसे स्तूयसे यद्यः यस्त्वम् इत्थं एकमेकमिव एकमेकमेव बहू-

वत्सान्स्तोतृभ्यः पराददः प्रयच्छसि हे शूर हिंसक शत्रोः । अत्र वत्सशब्दो वत्समातॄणां गवां उपलक्षकः गाः प्रयच्छसीति ॥ १४ ॥

१४. सबके पूजनीय इन्द्र, अनेक ऋषि और हव्यदाता तुम्हारी स्तुति करते हैं। हिंसक इन्द्र, तुम एक-एक करके अनेक प्रकार से, स्तोताओं को अनेक वत्स देते हो।

कर्णगृह्यामघवाशौरदेव्योवत्संनस्त्रिभ्यआनयत् ।
अजांसूरिर्नधातवे ॥ १५ ॥ १० ॥

कर्णऽगृह्य । मघऽवा । शौरऽदेव्यः । वत्सम् । नः । त्रिऽभ्यः ।
आ । अनयत् । अजाम् । सूरिः । न । धातवे । १५ ॥ १० ॥

अयं मघवेन्द्रस्त्रिभ्यो हिंसकेभ्यः सकाशात् शौरदेव्यः दीव्यन्ति क्रीडन्ति इति देवा योद्धारः शूराश्च ते देवाश्च शूरदेवाः तेषां हितः शौरदेव्यं युद्धे वर्तमानेभ्यो गाः युद्धे पराभूत्वा वत्संबन्धिन्य इत्यर्थः । ताः वत्संन । नेति चार्थे वत्ससहिता अस्मभ्यं कर्णगृह्य कर्णे गृहीत्वा आनयदानयतु । सूरिर्न प्रेरकः स्वामीव धातवे पानाय अजां यथा समानयति कर्णे गृहीत्वा तद्वदिति ॥ १५ ॥

१५. वे ही धनी इन्द्र तीन हिंसकों से युद्ध में जीती हुई गायों और बछड़ों को कान पकड़कर हमारे पास ले आवें। इसी प्रकार पीने के लिए स्वामी बकरी को कान पकड़कर ले आता है।

॥ इति पञ्चमस्य पंचमे दशमोवर्गः ॥ १० ॥

त्वंनोअग्न इति पञ्चदशर्चं द्वितीयं सूक्तं सुदीतिपुरुमीळ्हावृषी तयोरन्यतरो वा आद्या नवगायत्र्यः दशमीद्वादशीचतुर्दश्यो बृहत्यः एकादशीत्रयोदशीपञ्चदश्यः सतोबृहत्यः अग्निर्देवता । तथा चानुक्रान्तम्—त्वंनः सुदीति पुरुमीळ्हौ तयोर्वान्यतर आग्नेयं तु त्रिप्रगाथान्तमिति । प्रातरनुवाके आग्नेयेक्रतौ गायत्रे छन्दसि आश्विनशस्त्रे चादितोनवर्चः । तथा च सूत्रितम्—त्वंनो अग्नेमहोभिरिति नवेति ।

तत्र प्रथमा—

त्वंनोअग्नेमहोभिःपाहिविश्वस्याअरातेः ।
उतद्विषोमर्त्यस्य ॥ १ ॥

त्वम् । नः । अग्ने । महःऽभिः । पाहि । विश्वस्याः । अरातेः ।
उत । द्विषः । मर्त्यस्य ॥ १ ॥

हे अग्ने त्वं नोस्मान् महोभिः पूजाभिः महद्भिर्धनैर्वा पाहि रक्ष । कस्य महोभिर्विश्व-स्याः बहुविधस्य अरातेरदातुः सकाशात् अदानाद्वा पाहि त्वमेव महद्धनं दत्वा अदातु-रदानाद्वा सकाशाद्रक्षेत्यर्थः । यद्वा महोभिर्युक्तस्त्वमिति योज्यम् । उत अपिच द्विषो द्वेष्टुर्मर्त्य-स्य मर्त्यात्सकाशात्पाहि अस्मभ्यं बलं दत्वेति भावः । अथवा मर्त्यस्यद्विषो द्वेष्टुरक्षेति संब-न्धः । अरातेरित्यस्य अदानादिति पक्षे तथापि मर्त्यस्यादानादिति संबन्धनीयम् ॥ १ ॥

१. दान-शून्य अनेक व्यक्तियों से लब्ध महाधन के द्वारा तुम हमें पालित करो। शत्रुओं के हाथ से भी हमें बचाओ।

नहिमन्युःपौरुषेयईशेहिवःप्रियजात ।
त्वमिदसिक्षपावान् ॥ २ ॥

नहि । मन्युः । पौरुषेयः । ईशे । हि । वः । प्रियऽजात ।
त्वम् । इत् । असि । क्षपाऽवान् ॥ २ ॥

हे प्रियजात प्रियो यजमानस्तदर्थमुत्पन्न अग्ने वस्तव पौरुषेयः पुरुषसंबन्धी मन्युः क्रो-धो नहीशे नेष्टे बाधितुं अत्यवृद्धिशीरक्षितत्वादितिभावः । दिवाचराः खलु पुरुषाः । अतो दि-वा तवहानिर्नास्तीतिभावः । अथ रात्रिचरा रक्षःप्रभृतयः तेभ्योपि पीडा नास्तीत्युच्यते त्व-मित् त्वमेवखलु क्षपावान् रात्रिमानसि रात्रौ त्वमग्निर्विशेषेण तेजस्वीभवति ॥ २ ॥

२. प्रिय-जन्मा अग्नि, पुरुष-सम्बन्धी क्रोध तुम्हें नहीं बाधा दे सकता। तुम रात्रिवाले हो (रात में अग्नि विशेष तेजस्वी होते हैं)।

सनोविश्वेभिर्देवेभिरूर्जोनपाद्भद्रशोचे ।
रयिंदेहिविश्ववारम् ॥ ३ ॥

सः । नः । विश्वेभिः । देवेभिः । ऊर्जः । नपात् । भद्रऽशोचे ।
रयिम् । देहि । विश्वऽवारम् ॥ ३ ॥

हे अग्ने सः स्तुत्यस्त्वं नोस्मभ्यं विश्वेभिः देवेभिः धनं प्रयच्छसि । हे ऊर्जोनपात् बलस्य नप्तः नपातयितर्वा हे भद्रशोचे स्तुत्य प्रकाशनदेव आदरार्थं पुनराह रयिं धनं विश्ववारं सर्ववैर-णीयं धनं देहि । अथवा पद्वस्यमास्यस्मभ्यं दातुं वचनं सहायिलक्षणं तथ रयिं धनमाई गो-हिरण्यादिकंच देहीत्यपुनरुक्तिः ॥ ३ ॥

३. बल के पुत्र और प्रशस्य तेजवाले अग्नि, तुम सारे देवों के साथ सबके लिए वरणीय धन हमें दो।

अथ चतुर्थी—

नतमग्नेअरातयोमर्तंयुवन्तरायः।
यंत्रायसेदाश्वांसम् ॥ ४ ॥

न। तम्। अग्ने। अरातयः। मर्तम्। युवन्त। रायः।
यम्। त्रायसे। दाश्वांसम् ॥ ४ ॥

हे अग्ने तं मर्तं मनुष्यं स्तोतारं अरातयः अदानशीला द्वेषिणो रायो रयिमन्तो न युवन्त न पृथक्कुर्वन्ति रायो धनाद्या नपृथक् यं दाश्वांसं हविर्दातारं त्रायसे पालयसे ॥ ४ ॥

४. अग्नि, जिस हविर्दाता का तुम पालन करते हो, उस व्यक्ति को अदाता और धनी व्यक्ति नहीं पृथक् करते।

यंत्वंविप्रमेधसातावग्नेहिनोषिधनाय।
सतवोतीगोषुगन्ता ॥ ५ ॥ ११ ॥

यम्। त्वम्। विप्र। मेधऽसातौ। अग्ने। हिनोषि।
धनाय। सः। तव। ऊती। गोषु। गन्ता ॥ ५ ॥ ११ ॥

हे अग्ने विप्र त्वं यं मर्त्यं मेधसातौ यज्ञस्य संभजने हिनोषि प्रेरयसि धनाय धनादिप्राप्त्यर्थ स यजमानस्तवोती तवोत्या रक्षणेन गोषु गन्ता भवति गोमान् भवतीत्यर्थः ॥ ५ ॥

५. मेधावी अग्नि, तुम जिस व्यक्ति को धन-लाभ के लिए यज्ञ प्रेरित करते हो, वह तुम्हारी रक्षा के कारण गो-संयुक्त होता है।

॥ इति पञ्चमस्य पंचमे एकादशोवर्गः ॥ ११ ॥

अथ षष्ठी—

त्वंरयिंपुरुवीरमग्नेदाशुषेमर्ताय।
प्रणोनयवस्योअच्छ ॥ ६ ॥

त्वम्। रयिम्। पुरुऽवीरम्। अग्ने। दाशुषे। मर्ताय।
प्र। नः। नय। वस्यः। अच्छ ॥ ६ ॥

हे अग्ने त्वं दाशुषे हविर्दत्तवते मर्ताय मर्त्याय यजमानाय रयिं धनं पुरुवीरं बहुभिर्वीरैर्युक्तं प्रयच्छसि अतो नोस्मानपि वस्यः वसीयोवसुमत् अच्छाभिमुखं प्रणय प्रापय ॥ ६ ॥

६. अग्नि, तुम हव्यदाता मनुष्य के लिए बहु-वीरयुक्त धन प्रदान करो। वासयोग्य धन के अभिमुख हमें प्रेरित करो।

अथ सप्तमी—

उरुष्याणोमापरादाअघायतेजातवेदः ।
दुराध्येमर्ताय ॥ ७ ॥

उरुष्य । नः । मा । परा । दाः । अघऽयते । जातऽवेदः ।
दुःऽआध्ये । मर्ताय ॥ ७ ॥

हे जातवेदः जातविद्य जातधन वा अग्ने नोऽस्मानुरुष्य रक्ष । उरुष्यती रक्षाकर्मेति या-स्कः । मापरादाः मा परादेरस्मान् । कस्मादपि उरुष्यते अघायते अघं पापमिच्छते दुराध्ये दुराध्यानाय दुर्विचिन्तकाय हिंसाबुद्धये मर्ताय मनुष्याय ॥ ७ ॥

७. जात-धन अग्नि, हमारी रक्षा करो। अनिष्ट चाहनेवाले और हिंसा-मूर्त्ति मनुष्य के हाथ में हमें नहीं समर्पित करना।

अथाष्टमी—

अग्नेमाकिष्टेदेवस्यरातिमदेवोयुयोत ।
त्वमीशिषेवसूनाम् ॥ ८ ॥

अग्ने । माकिः । ते । देवस्य । रातिम् । अदेवः । युयोत ।
त्वम् । ईशिषे । वसूनाम् ॥ ८ ॥

हे अग्ने देवस्य द्योतमानस्य ते तव रातिं दानं दत्तं धनं वा कश्चित् अदेवो मर्त्यादिर्मा-किर्युयोत मैव पृथक्करोतु त्वमेव ईशिषे । कस्य वसूनां धनानां ईश्वरोऽभवसि दातुं अनेनाभि-धणीयापाराधेः सम्भावको भवति ॥ ८ ॥

८. अग्नि, तुम द्योतमान हो। कोई भी देव-शून्य व्यक्ति तुम्हें धन-दान से अलग नहीं कर सकता।

अथ नवमी—

सनोवस्वउपमास्यूर्जोनपान्माहिनस्य ।
सखेवसोजरितृभ्यः ॥ ९ ॥

सः । नः । वस्वः । उप । मासि । ऊर्जः । नपात् ।
माहिनस्य । सखे । वसो इति । जरितृऽभ्यः ॥ ९ ॥

---

१ नि० ५. २३।

हे ऊर्जोनपात् बलस्य अन्नस्य पुत्र बलेन मथ्यमानत्वादान्नलक्षणेनाग्नेन मवर्धनात् ऊर्जोनपात्त्वं हे सखे सखिवद्धितकारिन् वसो वासकाग्ने वः स्तुत्यत्वेन वा प्रसिद्धस्त्वं परिव्यः गरिष्ठ्यः स्तोतृभ्यो नोस्मभ्यं माहिनस्य वसुः माहिनइति महन्नाम महत्धनं उपमासि समीपे मासि निर्मासि प्रयच्छतीत्यर्थः ॥ ९ ॥

९. बल के पुत्र, सखा और निवासप्रद अग्नि, हम स्तोता हैं। तुम हमें महाधन प्रदान करो।

प्रातरनुवाके बार्हतेछन्दस्यच्छानइत्याद्याःऋचः यथाच सूत्रितं—अच्छानःशीरशोचिषमिति पळिति । दशमेहनि प्रातःसवनेअच्छावोअग्निमिति तृचस्यस्थाने अच्छानइति तृचोच्छावाकस्याः सूत्रितश्च—अच्छानःशीरशोचिषं मतिश्रुवायथोपृषदिति तृचाविति ।

अच्छानःशीरशोचिषंगिरोयन्तुदर्शतम् ।
अच्छायज्ञासोनमसापुरूवसुंपुरुप्रशस्तमूतये॥१०॥१२॥

अच्छ । नः । शीरऽशोचिषम् । गिरः । यन्तु । दर्शतम् ।
अच्छ । यज्ञासः । नमसा । पुरुऽवसुम् । पुरुऽप्रशस्तम् ।
ऊतये ॥ १० ॥ १२ ॥

अच्छाभिमुखं यन्तु गच्छन्तु नोस्माकं गिरः स्तुतयः कं शीरशोचिषं अशनशीलज्वालं दर्शतं सर्वैर्दर्शनीयं अग्निं । तथा यज्ञासो यज्ञाअस्मदीया नमसा हविषाज्यादिलक्षणेनाच्छाभिमुखं यन्तु गच्छन्तु । कीदृशं पुरूवसुं प्रभूतधनं पुरुप्रशस्तं बहुस्तुतं किमर्थं ऊतयेस्माकं रक्षणाय ॥ १० ॥

१०. हमारी स्तुतियाँ भक्षण (दहन) करनेवाली शिखाओंवाले और दर्शनीय अग्नि की ओर जायें। सारे यज्ञ रक्षा के लिए हविर्युक्त होकर प्रचुर धनवाले और अनेकों के द्वारा स्तुत अग्नि की ओर जायें।

॥ इति पञ्चमस्य पञ्चमे द्वादशोवर्गः ॥ १२ ॥

अथैकादशी—

अग्निंसूनुंसहसोजातवेदसंदानायवार्याणाम् ।
द्विताथोभूदमृतोमर्त्येष्वाहोतामन्द्रतमोविशि ॥ ११ ॥

अग्निम् । सूनुम् । सहसः । जातऽवेदसम् । दानाय । वार्याणाम् ।
द्विता । यः । भूत् । अमृतः । मर्त्येषु । आ । होता ।
मन्द्रऽतमः । विशि ॥ ११ ॥

अग्निं सहसःसूनुं बलस्यपुत्रं जातवेदसं जातधनं वार्याणां वरणीयानां धनानां दानाय गिरोऽच्छयन्तीत्यनुवर्तते । योऽग्निरस्वः अमरणधर्मा देवेषु भवति समर्त्येष्वा आकारश्चार्थे मनुष्येषुच भुवभवदिति । एवं द्विता द्वैधं भवति देवेष्वमृतत्वमस्य प्रसिद्धम् । मनुष्येषु कीदृशो भूदिति उच्यते—यिष्ठि विनु यजमानरूपासु प्रजासु होता होमनिष्पादकः मन्द्रतमो मादयितृतमश्च भवति । अच्छयन्तीतिसमन्वयः ।अथवा यः अमृतो द्विता द्वितं द्वैधं द्विप्रकारोभूत् कर्यमर्त्येषु सामान्येन पाकपाकादिसाधनो भवतीत्येवलासिद्धं । यिष्ठि यजमानरूपासु होता मन्द्रतमो भवदित्येवं द्वितम् ॥ ११ ॥

११. सारी स्तुतियाँ बल के पुत्र, जातधन और वरणीय (स्वीकरणीय) अग्नि की ओर जायें। अग्नि अमर और मनुष्यों में रहनेवाले हैं। अग्नि दो प्रकार के हैं—मनुष्यों में होम-सम्पादक और मदकारी हैं।

अ॒ग्निं वो॑ देव॒यज्य॑या॒ग्निं प्र॑य॒त्य॑ध्व॒रे ।
अ॒ग्निं धी॒षु प्र॑थ॒मम॒ग्निमर्व॑त्य॒ग्निं क्षैत्रा॑य॒ साध॑से ॥ १२ ॥

अ॒ग्निम् । वः॒ । दे॒व॒ऽय॒ज्यया॑ । अ॒ग्निम् । प्र॒ऽय॒ति ।
अ॒ध्व॒रे । अ॒ग्निम् । धी॒षु । प्र॒थ॒मम् । अ॒ग्निम् । अर्व॑ति ।
अ॒ग्निम् । क्षैत्रा॑य । साध॑से ॥ १२ ॥

हे यजमाना वो युष्माकं देवयज्यया देवयागेन निमित्तेन देवयागार्थमग्निं स्तौमीतिशेषः । तथाग्निं अध्वरे यागे प्रयति प्रकर्षेण गच्छति प्रवृत्तेसति स्तौमि । प्रथमं इतरदेवेभ्यः । तथाग्निमर्वति आगते प्रातृव्ये स्तौमि । यद्वे विघ्नपरिहारार्थं ।तथा क्षैत्राय क्षेत्राय क्षेत्रसंबन्धिने साधसे साधनाय क्षेत्रलाभाय स्तौमि । यद्वान्ते क्षेत्रलाभरूपाय फलायच स्तौमि । एवं आदौ मध्येन्तेच सर्वदा स्तौमीत्यर्थः ॥ १२ ॥

१२. यजमानो, तुम्हारे देव-यज्ञ के लिए अग्नि की मैं स्तुति करता हूँ। यज्ञ के प्रारम्भ होने पर मैं अग्नि की स्तुति करता हूँ। कर्म-काल में अग्नि की प्रथम स्तुति करता हूँ। बन्धुत्व आने पर अग्नि की स्तुति करता हूँ। क्षेत्र-प्राप्ति होने पर अग्नि की स्तुति करता हूँ।

अ॒ग्निरि॒षां स॒ख्ये द॑दातु न॒ ईशे॒ यो वार्या॑णाम् ।
अ॒ग्निं तो॒के तन॑ये॒ शश्व॑दीमहे॒ वसुं॒ सन्तं॑ तनू॒पाम् ॥ १३ ॥

अ॒ग्निः । इ॒षाम् । स॒ख्ये । द॒दा॒तु॒ । नः॒ । ईशे॑ । यः । वार्या॑णाम् ।
अ॒ग्निम् । तो॒के । तन॑ये । शश्व॑त् । ई॒म॒हे॒ । वसु॑म् ।
सन्त॑म् । त॒नू॒ऽपाम् ॥ १३ ॥

अथ तृतीया—

अन्तरिच्छन्तितंजनेरुद्रंपरोमनीषया।
गृभ्णन्तिजिह्वयाससम्॥ ३॥

अन्तः। इच्छन्ति। तम्। जने। रुद्रम्। परः। मनीषया।
गृभ्णन्ति। जिह्वया। ससम्॥ ३॥

तं रुद्रं रुद्दुःखं तस्य द्रावयितारं अथवा रुत् स्तुतिः तया गन्तव्यं स्तुत्यमित्यर्थः तादृशमग्निं जने यजमानार्थं मनीषया स्वप्रज्ञानेन परः परस्तात्पुरोदेशे इच्छन्ति स्थापयितुं तदनु पश्चात् अन्तः सर्वं स्वपन्तमग्निं जिह्वया अन्ये ग्रसनकशब्दः जिह्वा प्रभवया स्तुत्या गृभ्णन्ति गृह्णन्ति अंगुलीभिः। अत्र यास्कः—स्वपन्तमेतन्मध्यमं ज्योतिरनित्यदर्शनमिति॥ ३॥

३. यजमान की मनोरथ-सिद्धि के लिए वे अपने प्रज्ञा-बल से उन रुद्र (दुःख-घातक) अग्नि को सम्मुख स्थापित करने की इच्छा करते हैं। वे जिह्वा (स्तुति) द्वारा अग्नि को ग्रहण करते हैं।

जाम्यतीतपेधनुर्वयोधाअरुहद्वनम्।
दृषदंजिह्वयावधीत्॥ ४॥

जामि। अतीतपे। धनुः। वयःऽधाः। अरुहत्। वनम्।
दृषदम्। जिह्वया। आ। अवधीत्॥ ४॥

वयोधा अन्नस्य दाता अग्निः मध्यमस्थानो जामि मनुष्यं सर्वमतिरिच्य वर्तमानं। जाम्यतिरेकनामेति यास्कः। धनुर्धन्वान्तरिक्षं अतीतपे अतितपति। अथवा अग्नेर्जामि गमनशीलं धनुरतीतपे स्वविरोधिनं। तथ वयोधा अन्नस्य दाता अग्निः वनमुदकं अरुहत् आरोहति विमोकाय। दृषदं जिह्वया ज्वालया दृषदं मेघमवधीत् हन्ति। दावाग्निपक्षे वनं वृक्षसमूहं हन्ति जिह्वया दृषदं कठिनमपि पाषाणं भिनत्तीति॥ ४॥

४. अन्नदाता अग्नि सबको लाँघकर रहते हैं। वे अन्तरिक्ष को लाँघकर रहते हैं। वे अपनी ज्वाला के द्वारा मेघ का वध करते हैं। वे जल के ऊपर चढ़े हैं।

अथ पञ्चमी—

चरन्वत्सोरुशन्निहनिदातारंनविन्दते।
वेतिस्तोतवअम्ब्यम्॥ ५॥ १४॥

---

१ नि० ५.२.। २ नि० ४.२०.।

चरन् । वृत्सः । रुशन् । इह । निःऽदातारम् । न । विन्दते ।
वेति । स्तोतवे । अम्व्यम् ॥ ५ ॥ १४ ॥

वत्सो वत्सवच्चापल्येन चायनाद्वत्स इत्युपचर्यते । अथवा वत्स इव चरन् इवशब्दो लुप्यते रुशन् श्वेतो भवन् इह अस्मिन् लोके निदातारं निरोधकं नविन्दते नलभते किन्तु स्तोतव्येस्तोतुमंव्यं अन्यं स्तोतारं स्वयं वेति कामयते । अथवात्र वैद्युतोग्निरुच्यते वैद्युतोयं रुशन् चरंस्तेहान्तरिक्षे वत्सः सर्वदा वसन् वत्सस्थानीयो वा सन् निदातारं निरोधकं नविन्दते । किन्तु स्तोतुं अंव्यं माध्यमिकां वाचं वेति ॥ ५ ॥

५. वत्स के समान चंचल और श्वेतवर्ण अग्नि इस संसार में निरोधक को नहीं प्राप्त करते हैं। वे स्तोता की कामना करते हैं।

॥ इति षष्ठस्य पञ्चमे चतुर्दशोवर्गः ॥ १४ ॥

अथ षष्ठी—

उतो न्वस्य यन्महदश्वावद्योजनं बृहत् ।
दामा रथस्य ददृशे ॥ ६ ॥

उतो इति । नु । अस्य । यत् । महत् । अश्वऽवत् । योजनम् ।
बृहत् । दामा । रथस्य । ददृशे ॥ ६ ॥

उतो अपिच नु क्षिप्रं अद्य अस्याग्नेरेतस्य यन्महत् माहात्म्ययुक्तं अश्वावत् संभृताश्ववत् बृहत् महत् स्थूलं योजनं दृश्यते । तदेवाह—रथस्य दामा ददृशे दृश्यते अन्तरिक्षे रथेभ्याग्नियोजयतीत्यर्थः । तदा दुहन्तीत्युत्तरत्र संबन्धः ॥ ६ ॥

६. इन अग्नि का माहात्म्य-युक्त अश्व-सम्पन्न प्रकाण्ड योजन है—रथ की रस्सी है।

अग्निष्टोमे घर्मदोहे दुहन्ति सप्तेत्येषा । सूत्रितञ्च—दुहन्ति सप्तैकां समिद्धोअग्निरश्विनेति । माधस्तोमेप्येषा । सूत्रितञ्च—दुहन्ति सप्तैकामनुप्रहातिष्पुर्णीमितिमिति ।

सैषा सप्तमी—

दुहन्ति सप्तैकामुप द्वा पञ्च सृजतः ।
तीर्थे सिन्धोरधि स्वरे ॥ ७ ॥

दुहन्ति । सप्त । एकाम् । उप । द्वा । पञ्च । सृजतः ।
तीर्थे । सिन्धोः । अधि । स्वरे ॥ ७ ॥

सप्तर्त्विज एकां घर्मं दुहन्ति तेषां मध्ये द्वौ द्वौ प्रतिप्रस्थातारौ अध्वर्यू पञ्चान्यानुपसृजतः। प्रयोजयतः। केते पञ्च उच्यन्ते—यजमानं ब्रह्माणं होतारमाग्नीध्रं प्रस्तोतारमिति। कुत्रेति उच्यते—सिन्धोः कस्याश्चित्सरस्वत्यादि महत्यावाया नद्यास्तीर्थे प्रवाहप्रविर्जयति यत्र स्वरे अधि। स्वरतिः शब्दकर्मा। अधीति सप्तम्यर्थानुवादी स्वरोपेतेशब्दवति। यद्वा तीर्थेऋत्विजां ओश्रावयेत्यादिशब्दैः शब्दवत्सदसि तस्मिन्नित्यर्थः ॥ ७ ॥

७. शब्दवाली सिन्धु नद के घाट पर सात ऋत्विक् जल का दोहन करते हैं। इनमें दो प्रस्थाता अध्वर्यु अन्य पाँच (यजमान, ब्रह्मा, होता, अग्निध्र और स्तोता) को प्रयुक्त करते हैं।

प्रवर्ग्येऽभिहिते शान्त्योऽभिहिते वा आदशभिरित्येषा। सूत्रितञ्च—आदशभिर्विवस्वतो दुहन्ति सप्तैकामिति।

सैषाष्टमी—

आ द॒शभि॒र्विव॑स्वत॒ इन्द्रः॒ कोश॑मचुच्यवीत् ।
खेद॑या त्रि॒वृता॑ दि॒वः ॥ ८ ॥

आ । द॒शऽभिः॑ । वि॒वस्व॑तः । इन्द्रः॑ । कोश॑म् । अ॒चु॒च्य॒वी॒त् ।
खेद॑या । त्रि॒ऽवृता॑ । दि॒वः ॥ ८ ॥

विवस्वतः परिचरतो यजमानस्य दशभिरंगुलीभिर्याचितः सन्निन्द्रः कोशं मेघनामैतत् उदकस्रेचकं मेघं दिवोन्तरिक्षसम्बन्धिनं तत्सकाशाद्वा अचुच्यवीत्प्रदारयदित्यर्थः। केनसाधनेनेति तदुच्यते त्रिवृता त्रिप्रकारवर्तनवता खेदया रश्मिना यद्वा अत्रेन्द्रशब्देनाग्निरादित्यो वा गम्यते खेदया त्रिवृतेति लिंगात् ॥ ८ ॥

८. सेवक यजमान की दस अँगुलियों के द्वारा याचित होकर इन्द्र ने आकाश में मेघ से तीन प्रकार की किरणों के द्वारा जल-वर्षण कराया।

परि॑ त्रि॒धातु॑रध्व॒रं जू॒र्णिरे॑ति॒ नवी॑यसी ।
मध्वा॒ होता॑रो अञ्जते ॥ ९ ॥

परि॑ । त्रि॒ऽधातुः॑ । अ॒ध्व॒रम् । जू॒र्णिः । ए॒ति॒ । नवी॑यसी ।
मध्वा॑ । होता॑रः । अ॒ञ्ज॒ते॒ ॥ ९ ॥

अयमग्निः त्रिधातुः लोहितशुक्लकृष्णभेदेन त्रिवर्णः जूर्णिर्जवो वेगवान् नवीयसी नवीयस्या ज्वालया अध्वरं यज्ञं परि एति गच्छति होतारो होमनिष्पादका अध्वर्य्वादयो मध्वा आ-

व्याविना पर्यजते । अथवा अग्नेः त्रिप्रकारा शिखाः नवतरा व्याप्यपर्यैति महावीरं यं मध्यं प्रतिहविः ॥ ९ ॥

९. तीन वर्ण (लोहित, शुक्ल और कृष्ण) वाले तथा वेगवान् अग्नि अपनी शिखा के साथ यज्ञ में जाते हैं। हवन-सम्पादक अध्वर्यु लोग मख के द्वारा मधु (आज्य आदि) के द्वारा उनका पूजन करते हैं।

सिञ्चन्तिनमसावतमुच्चाचक्रंपरिज्मानम् ।
नीचीनबारमक्षितम् ॥ १० ॥ १५ ॥

सिञ्चन्ति । नमसा । अवतम् । उच्चाऽचक्रम् । परिऽज्मानम् ।
नीचीनऽबारम् । अक्षितम् ॥ १० ॥ १५ ॥

नमसा नमनेन अवतं महावीरं उच्चाचक्रं उपरिस्थितचक्रं परिज्मानं परितस्त्याप्तं नीचीनबारं नीचीनद्वारं अक्षितमक्षीणं ईदृशं क्षीरादिपयोयुक्तं आहवनीयस्योपरि नमनेन सिञ्चन्ति जुह्वति महावीरेणत्याहवनीये हूयते ॥ १० ॥

१०. महावीर, ऊपर चक्र से युक्त, दीप्ति-सम्पन्न, निम्नमुख द्वारवाले, अक्षीण और रक्षक अग्नि के ऊपर, अवनत होकर, अध्वर्यु उन्हें सिक्त करते हैं।　　　॥ इति षष्ठस्य पञ्चमे पञ्चदशोवर्गः ॥ १५ ॥

अभ्यारमिदद्रयोनिषिक्तंपुष्करेमधु ।
अवतस्यविसर्जने ॥ ११ ॥

अभिऽआरम् । इत् । अद्रयः । निऽसिक्तम् । पुष्करे ।
मधु । अवतस्य । विऽसर्जने ॥ ११ ॥

अद्रयः आद्रियमाणा अध्वर्य्वादयः अभ्यारमित् अभिगम्यैव निषिक्तम् अतिरिक्तं मधु पुष्करेव पुष्करे मधुखुदपयमनीपात्रे सिञ्चन्ति अग्निहोत्रार्थमवतस्य महावीरस्य विसर्जने विसर्जनसमये होमानन्तरं खलु महावीरमासन्द्यामासादयन्ति ॥ ११ ॥

११. आदर से युक्त अध्वर्युगण निकटगामी होकर रक्षक अग्नि के विसर्जन के समय विशाले पात्र (उपयमनीपात्र) में मधु-सिञ्चन करते हैं।

अथ द्वादशी—

गावउपावतावतंमहीयज्ञस्यरप्सुदा ।
उभाकर्णाहिरण्यया ॥ १२ ॥

गावः । उप । अवत । अवतम् । मही इति । यज्ञस्य । रप्सुदा ।
उभा । कर्णा । हिरण्यया ॥ १२ ॥

हे गावो घर्मदुघा यूयमवतं महावीरं प्रत्युपावतोपागच्छत । यस्माद्यज्ञस्य घर्मयागस्य साधनभूते रप्सुदा रप्सुदे आश्विनोः फलप्रदे लिप्स्वोरश्विनोर्वा दातव्ये वा । यद्वा रपणं शब्दनं रप्सः तेन सुष्ठु दातव्ये । अथवा पूरक्षरणे रपा मखेण क्षारणीये दोहनीये ईदृशे गवाजयोः पयसी मही महती बहुले अपेक्षिते अतस्तावदवतं । गौरजाया अप्युपलक्षकः अजापयसोपि महावीरे सेचनीयत्वात् अपिचास्य महावीरस्य उभा उभौ कर्णा कर्णस्थानीयौ द्वौ रुक्मौ हिरण्यया हिरण्मयौ सुवर्णरजतमयावित्यर्थः ॥ १२ ॥

१२. गौओ, मन्त्र के द्वारा दूहने योग्य बहुत दूध की आवश्यकता होने पर तुम लोग रक्षक (महावीर) अग्नि के पास जाओ। अग्नि के दोनों कर्ण सोने और चाँदी के हैं।

प्रवर्ग्ये अजापयसि महावीरे आनीयमाने आसुतइत्येषा सूचितश्च—आसुतेसिञ्चतश्रियमित्याश्वलाद्यं इति । सैषा त्रयोदशी—

आसुतेसिञ्चतश्रियंरोदस्योरभिश्रियम् ।
रसादधीतवृषभम् ॥ १३ ॥

आ । सुते । सिञ्चत । श्रियम् । रोदस्योः । अभिऽश्रियम् ।
रसा । दधीत । वृषभम् ॥ १३ ॥

सुते दुग्धे गोपयसि श्रियं श्रयणं आजं पयआसिञ्चत । सिञ्चतवा । हे अध्वर्यवः । कीदृशमाजं रोदस्योः कर्मणि षष्ठ्येषा द्यावापृथिव्योरभिश्रियं अभिश्रयन्तं अग्निसंयोगात्तान्तरर्थेन्द्वं प्रवृद्धमित्यर्थः । अथवा तत्कालस्तिनौ द्यावापृथिव्यावित्येकइतिनिरुक्तत्वादश्विनोरभिश्रियमित्यर्थः । सेचनानन्तरं रसा रसे आजे पयसि वृषभं वर्षकमग्निं दधीत स्थापयत अजायाआग्नेयीत्वात् क्षीरस्याप्यग्निसंयोगनमुचितं । आग्नेयीवाएषायदजेतिब्राह्मणम् ॥ १३ ॥

१३. अध्वर्युओ, दूध दूहे जाने पर द्यावापृथिवी पर आश्रित और मिश्रणयोग्य दूध का सिंचन करो। अनन्तर बकरी के दूध में अग्नि को स्थापित करो।

अथ चतुर्दशी—

तेजानतस्वमोक्यं[1]संवत्सासोनमातृभिः ।
मिथोनसन्तजामिभिः ॥ १४ ॥

---

1 नि० १२. १ ।

ते । जा॒न॒त॒ । स्वम् । ओ॒क्य॑म् । सम् । व॒त्सासः॑ । न । मा॒तृऽभिः॑ ।
मि॒थः । न॒स॒न्त॒ । जा॒मिऽभिः॑ ॥ १४ ॥

ते ता गावो जानत जानन्ति । अथवा सामान्याकारेण वहति पुंनिर्देशः । किं स्वं स्वकीयमोक्यं निवासं महावीरं सन्दोग्धुमगमन्नित्यर्थः । तदेवाह—वत्सासो वत्सा मातृभिर्न जननीभिः सह यथा संगच्छन्ति तद्वज्जामिभिर्बन्धुभिः सहिता गावो मिथः परस्परं संनसन्त संगच्छन्ते महावीरम् ॥ १४ ॥

१४. उन्होंने (गौओं ने) अपने निवासदाता अग्नि को जाना है। जैसे वत्स अपनी माता से मिलते हैं, वैसे ही गायें अपने बन्धुओं के साथ मिलती हैं।

अथ पञ्चदशी—

उप॒स्रक्वे॑षु॒ बप्स॑तः कृण्व॒ते ध॒रुणं॑ दि॒वि ।
इन्द्रे॑ अ॒ग्ना नमः॒ स्वः॑ ॥ १५ ॥ १६ ॥

उप॑ । स्रक्वे॑षु । बप्स॑तः । कृ॒ण्व॒ते । ध॒रुण॑म् । दि॒वि । इन्द्रे॑ ।
अ॒ग्ना । नमः॑ । स्वः॑ऽरिति॑ स्वः॑ ॥ १५ ॥ १६ ॥

महावीरस्य स्रक्वेषु बप्सतो ज्वालया भक्षयतोऽग्नेरन्नं धरुणं इन्द्रेऽग्नाविति वक्ष्यमाणत्वादिन्द्राग्न्योर्धारकमान्नं दिवि अन्तरिक्षे उपकृण्वते उपकुर्वते । यदाभिर्महावीरं वहति यदा वत्सोपर्युभयविधं क्षीरमासेचयन्तीत्यर्थः । एवं महावीरं आसिच्य इन्द्रे अग्ना अग्नौ च स्वः सर्वं गन्यमानं च नमोऽन्नं । अथवा स्वः अन्तरिक्षे योजयन्तीति शेषः ॥ १५ ॥

१५. शिखा (ज्वाला) के द्वारा भक्षक अग्नि का अन्न अग्नि और इन्द्र का पोषण करता और अन्तरिक्ष (अन्तरिक्ष) का उपकार करता है। इन्द्र और अग्नि को सारा अन्न दो।

॥ इति षष्ठस्य पञ्चमे षोडशो वर्गः ॥ १६ ॥

प्रवर्ग्ये घर्मदुहि दुग्धायामधुक्षदित्येषा । सूत्रितञ्च—दुग्धायामधुक्षत्पिप्युषीमिति । आश्वलायनेऽप्येषा अधुक्षत्पिप्युषीमिषमाकल्पेषु पावमानीषिष्वभिहितत्वात् ।

सैषा षोडशी—

अधु॑क्षत्पि॒प्युषी॒मिष॑मू॒र्जं स॒प्तप॑दीम॒रिः ।
सूर्य॑स्य स॒प्त र॒श्मिभिः॑ ॥ १६ ॥

अधु॑क्षत् । पि॒प्युषी॑म् । इष॑म् । ऊर्ज॑म् । स॒प्तऽप॑दीम् ।
अ॒रिः । सूर्य॑स्य । स॒प्त । र॒श्मिऽभिः॑ ॥ १६ ॥

चरिरुरमणशीलो वायुः सूर्यस्य सप्तरश्मिभिः साधनैः पिप्युषीं आप्याययन्तीमन्नं रसं च । सप्तपदीं सर्पणस्वभावपादां माध्यमिकां वाचं धर्मदुघरूपेणावस्थितां अधुक्षत् दुग्धवान् । यथाध्वर्युः पात्रेण गां दुग्धे तथाप्येवं शब्दनया सांगं भवति । माध्यमिकाया वाचो मधुदुग्धत्वं । हिङ्कृण्वती गौरमीमेत्यादिषु प्रसिद्धम् ॥ १६ ॥

१६. गमनशील वायु और चंचल चरणों से युक्त माध्यमिकी वाक् (वचन) से सूर्य की सात किरणों के द्वारा वर्द्धित अन्न और रस को अध्वर्यु ग्रहण करता है।

सोमस्यमित्रावरुणोदितासूरआददे ।
तदातुरस्यभेषजम् ॥ १७ ॥

सोमस्य । मित्रावरुणा । उत्ऽइता । सूरे । आ । ददे ।
तत् । आतुरस्य । भेषजम् ॥ १७ ॥

हे मित्रावरुणा मित्रावरुणौ सूर्ये उदिता उदिते सोमस्य सोममाददे स्वीकरोति । तत्र हेतुं आह—तत्स्वीकाररूपं कर्म आतुरस्यास्मदादेर्भेषजं औषधं हितकरमित्यर्थः ॥ १७ ॥

१७. मित्र और वरुण, सूर्योदय होने पर सूर्य सोम को स्वीकार करते हैं। वे हमारे (आतुरों के) लिए हितकर भेषज हैं।

उतोन्वस्यपत्पदंहर्यतस्यनिधान्यम् ।
परिद्यांजिह्वयातनत् ॥ १८ ॥ १७ ॥

उतो इति । नु । अस्य । यत् । पदम् । हर्यतस्य । निऽधान्यम् ।
परि । द्याम् । जिह्वया । अतनत् ॥ १८ ॥ १७ ॥

पवमाने सोमे उतो अपि च अस्य सोमदातुर्हर्यतस्य यज्ञं कामयमानस्य यत् यत्पदं निधान्यं हविषां निधानार्हं उत्तरवेदिलक्षणं तत्र स्थितोऽग्निर्द्यामुपरि परितो जिह्वया ज्वालया अतनत् व्याप्नोत् ॥ १८ ॥

१८. हर्यंत ऋषि का जो स्थान हव्य स्थापन के लिए उपयुक्त है, वहाँ से अग्नि अपनी शिखा के द्वारा द्युलोक को व्याप्त करते हैं।

॥ इति चतुर्थस्य पञ्चमे सप्तदशो वर्गः ॥ १७ ॥

उदीराथामित्यष्टादशर्चं चतुर्थं सूक्तं आत्रेयस्य गोपवनस्य सप्तवध्रेर्वार्षं गायत्रमाश्विनं तथा चानुक्रमणिका—उदीराथां गोपवन आत्रेयः सप्तवध्रिर्वाश्विनमिति । प्रातरनुवाके आश्विने क्रतौ गायत्रे छन्दस्याश्विनशस्त्रे चेदं सूक्तम् उदीराथामामेदमिति विनियोगमन्त्रमितिसूत्रितत्वात् ।

1 ऋ० सं० ३-३, १६ ।

तत्र प्रथमा--

उदीराथामृतायते युञ्जाथामश्विना रथम्।
अन्ति षद्भूतु वामवः ॥ १ ॥

उत्। ईराथाम्। ऋतऽयते। युञ्जाथाम्। अश्विना। रथम्।
अन्ति। सत्। भूतु। वाम्। अवः ॥ १ ॥

हे अश्विना अश्विनौ ऋतायते यज्ञमिच्छते मह्यं मदर्थं उदीराथां उद्गच्छतं तदर्थमाह्वाने यज्ञं वा प्राप्तुं युञ्जाथां योजयतमश्वैः रथं। वां युवयोरवो रक्षणं अन्ति अस्मदन्तिके सदर्थमानं भूतु भवतु ॥ १ ॥

१. अश्विद्वय, मैं यज्ञाभिलाषी हूँ। मेरे लिए उदित होओ। रथ को जोतो। तुम्हारी रक्षा हमारी समीपवर्त्तिनी हो।

अथ द्वितीया--

निमिषश्चिज्जवीयसा रथेना यातमश्विना।
अन्ति षद्भूतु वामवः ॥ २ ॥

निऽमिषः। चित्। जवीयसा। रथेन। आ। यातम्।
अश्विना। अन्ति। सत्। भूतु। वाम्। अवः ॥ २ ॥

निमिषश्चित् निमेषादपि जवीयसा अतिशयवेगेन रथेनायातमागच्छतम् अस्मद्यज्ञं हे अश्विना। शिष्टमुक्तम् ॥ २ ॥

२. अश्विद्वय, निमेष से भी अधिक वेगवान् रथ से आओ। तुम्हारी रक्षा हमारी समीपवर्त्तिनी हो।

उप स्तृणीतमत्रये हिमेन घर्ममश्विना।
अन्ति षद्भूतु वामवः ॥ ३ ॥

उप। स्तृणीतम्। अत्रये। हिमेन। घर्मम्। अश्विना।
अन्ति। सत्। भूतु। वाम्। अवः ॥ ३ ॥

अत्रये महर्षये असुरैरग्नौ प्रक्षिप्ताय तस्य हितार्थं घर्ममग्निदाहकं हिमेनोदकेन उपस्तृणीतं उपस्तीर्णवन्तौ। हिमेनाग्निं घ्रंसमवारयेथामिति निगमः ॥ ३ ॥

३. अश्विद्वय, (अग्नि में फेंके हुए) अत्रि के लिए हिम (जल) से घर्म (अग्नि-दहन) का निवारण करो। तुम्हारी रक्षा हमारी समीपवर्त्तिनी हो।

---

१ ऋ० सं० १.८.९।

अथ चतुर्थी—

कुहस्थःकुहजग्मथुःकुहश्येनेवपेतथुः।
अन्तिषद्भूतुवामवः ॥ ४ ॥

कुह । स्थः । कुह । जग्मथुः । कुह । श्येनाऽइव । पेतथुः ।
अन्ति । सत् । भूतु । वाम् । अवः ॥ ४ ॥

हे अश्विनौ युवां कुह कस्थः भवथः इदानीं कुह क कुत्र जग्मथुः गच्छथः स्वेच्छया कुह क्वा श्येनेव श्येनाविव शीघ्रपतनौ सन्तौ पेतथुः पतथः। एवमचिन्त्यस्वभावौ कृपया-संनिहितौ भवतमिति विशेषः। तादृशयोरवोऽन्तिके भवतु ॥ ४ ॥

४. तुम लोग कहाँ हो? कहाँ जाते हो? श्येन पक्षी के समान कहाँ गिरते हो? तुम्हारी रक्षा हमारी समीपवर्त्तिनी हो।

यदद्यकर्हिकर्हिचिच्छुश्रूयातमिमंहवम्।
अन्तिषद्भूतुवामवः ॥ ५ ॥ १८ ॥

यत् । अद्य । कर्हि । कर्हि । चित् । शुश्रूयातम् । इमम् ।
हवम् । अन्ति । सत् । भूतु । वाम् । अवः ॥ ५ ॥ १८ ॥

यद्यस्माननिर्घोषेति अद्यास्मिन्काले कर्हि कस्मिन्नपि देशे कर्हि कस्मिन्नपि काले इमं हवं अस्मदीयमाह्वानं शुश्रूयातं शृणुयातम् ॥ ५ ॥

५. तुम किस समय, किस स्थान पर, अत्र हमारे इस आह्वान को सुनोगे, यह हम नहीं जानते? तुम्हारा रक्षण हमारे पास आवे।

॥ इति पष्ठस्य पञ्चमे अष्टादशोवर्गः ॥ १८ ॥

अश्विनायामहूतमानेदिष्ठंयाम्याप्यम्।
अन्तिषद्भूतुवामवः ॥ ६ ॥

अश्विना । यामऽहूतमा । नेदिष्ठम् । यामि । आप्यम् ।
अन्ति । सत् । भूतु । वाम् । अवः ॥ ६ ॥

यामहूतमा अतिशयेन काले ह्वातव्यावश्विनावश्विनौ यामि नेदिष्ठमन्तिकतममाप्यं बान्धवं च यामि ययोः ॥ ६ ॥

६. यथासमय अत्यन्त आह्वान के योग्य मैं अश्विद्वय के पास जाता हूँ। उनके निकट स्थित बन्धुओं के पास भी मैं जाता हूँ। तुम्हारा रक्षण हमारे पास आवे।

अथ सप्तमी—

अवन्तमत्रये गृहं कृणुतं युवमश्विना ।
अन्ति षद्भूतु वामवः ॥ ७ ॥

अवन्तम् । अत्रये । गृहम् । कृणुतम् । युवम् । अश्विना ।
अन्ति । सत् । भूतु । वाम् । अवः ॥ ७ ॥

हे अश्विना युवं युवां अत्रये अभ्यागारे दह्यमानाय अवन्तं रक्षन्तं गृहं कृणुतं कृतवन्तौ तादृशयोर्वामवोऽभवतु । अवन्तमिति व्यत्ययेन पुंलिङ्गता ॥ ७ ॥

७. अश्विद्वय, तुम लोगों ने अत्रि के लिए (जलने से बचने के लिए) रक्षक गृह का निर्माण किया था। तुम्हारा रक्षण हमारे पास आवे।

वरेथे अग्निमातपो वदते वल्ग्वत्रये ।
अन्ति षद्भूतु वामवः ॥ ८ ॥

वरेथे इति । अग्निम् । आऽतपः । वदते । वल्गु । अत्रये ।
अन्ति । सत् । भूतु । वाम् । अवः ॥ ८ ॥

हे अश्विनौ वल्गु मनोहरं वदते स्तुवते अत्रये आतपः आतपादौष्ण्यादग्निं वरेथे आवारयथम् ॥ ८ ॥ अश्विद्वय, मनोहर स्तोता अत्रि के लिए अग्नि को जलाने से अलग करो। तुम्हारा रक्षण हमारे पास आवे।

प्र सप्तवध्रिराशसा धारामग्नेरशायत ।
अन्ति षद्भूतु वामवः ॥ ९ ॥

प्र । सप्तऽवध्रिः । आऽशसा । धाराम् । अग्नेः । अशायत ।
अन्ति । सत् । भूतु । वाम् । अवः ॥ ९ ॥

सप्तवध्रिर्महर्षिः हे अश्विनौ युवयोराशसा आशंसनेन स्तुत्या मंजूषाया निर्गत्य अग्नेर्धारां तस्यां मञ्जूषायां प्राशायत आशाययत् स्वस्वनिरोधिकां तां कृतवानित्यर्थः । सप्तवध्रेः पेटिकान्तः प्रवेशोऽश्विनोरनुग्रहान्निर्गमश्च विजिहीष्वयनस्पत इत्यत्र स्पष्टमुक्तः ॥ ९ ॥

९. महर्षि सप्तवध्रि ने तुम्हारी स्तुति से अग्नि की धारा (ज्वाला) को, मञ्जूषा (पेटिका = बाक्स) में से स्वयं बाहर निकालकर, उसी में, सुला (पैठा) दिया था। तुम्हारा रक्षण हमारे पास आवे।

---

१ ऋ० सं० ४. ३. २१.।

अथ दशमी—

इहागतंवृषण्वसूशृणुतंमइमंहवम् ।
अन्तिषद्भूतुवामवः ॥ १० ॥ १९ ॥

इह । आ । गतम् । वृषण्वसू इति वृषण्ऽवसू । शृणुतम् ।
मे । इमम् । हवम् । अन्ति । सत् । भूतु । वाम् । अवः ॥ १०॥१९ ॥

हे वृषण्वसू वर्षणधनौ अश्विनाविहास्मिन्यज्ञमायवमागच्छतं तदर्थं म इमं हवं शृणुतम् ॥ १० ॥

१०. वृष्टिदाता और धनी अश्विद्वय, यहाँ आओ और हमारा आह्वान सुनो। तुम्हारा रक्षण हमारे पास आवे।

॥ इति षष्ठस्य पंचमे एकोनविंशोवर्गः ॥ १९ ॥

किमिदंवांपुराणवज्जरतोरिवशस्यते ।
अन्तिषद्भूतुवामवः ॥ ११ ॥

किम् । इदम् । वाम् । पुराणऽवत् । जरतोःऽइव । शस्यते ।
अन्ति । सत् । भूतु । वाम् । अवः ॥ ११ ॥

हे अश्विनौ वां युवयोरर्थं गमनाय पुराणवत् पुराणयोरतिवृद्धयोरिव । यद्वा जरतोरिव शस्यते पुनःपुनरागच्छतमिति शस्यते किमिदं यथा लोके वृद्धोजीर्णो बहुवारमाहूतोपि नागच्छति तद्वद्युवामपीत्यर्थः एवमनागमाद्ब्रवीति ॥ ११ ॥

११. अश्विद्वय, अतीव वृद्ध के समान तुम्हें क्यों बार-बार बुलाना पड़ता है? तुम्हारा रक्षण हमारे पास आवे।

अथ द्वादशी—

समानंवांसजात्यंसमानोबन्धुरश्विना ।
अन्तिषद्भूतुवामवः ॥ १२ ॥

समानम् । वाम् । सऽजात्यम् । समानः । बन्धुः ।
अश्विना । अन्ति । सत् । भूतु । वाम् । अवः ॥ १२ ॥

हे अश्विना अश्विनौ वां युवयोः परस्परं सजात्यं समानजातित्वं समानमेकमेव जन्मयोरपि अम्बरसायासूर्यपत्न्याश्चयोः सजात्यं तथा युवयोः बन्धुर्बन्धकः सुवः समानएकएव । अभवर्भिरहं समान एकएव बन्धुः ॥ १२ ॥

१२. अश्विद्वय, तुम दोनों का उत्पत्ति-स्थान एक है; तुम्हारे बन्धु भी एक समान हैं। तुम्हारा रक्षण हमारे पास आवे।

योवांरजांस्यश्विनारथोवियातिरोदसी ।
अन्तिषद्भूतुवामवः ॥ १३ ॥

यः । वाम् । रजांसि । अश्विना । रथः । विऽयाति ।
रोदसी इति । अन्ति । सत् । भूतु । वाम् । अवः ॥ १३ ॥

हे अश्विना अश्विनौ वां युवयोर्योरयोस्त्रि रथो रजांसि लोकान् रोदसी द्यावापृथिव्यौच वियाति विशेषेण गच्छति अवस्तेन रथेन शीघ्रमागच्छतमिति शेषः ॥ १३ ॥

१३. अश्विद्वय, तुम्हारा रथ द्यावापृथिवी और सारे लोकों में घूमता है। तुम्हारी रक्षा हमारी समीपवर्त्तिनी हो।

आनोगव्येभिरश्व्यैःसहस्रैरुपगच्छतम् ।
अन्तिषद्भूतुवामवः ॥ १४ ॥

आ । नः । गव्येभिः । अश्व्यैः । सहस्रैः । उप । गच्छतम् ।
अन्ति । सत् । भूतु । वाम् । अवः ॥ १४ ॥

हे अश्विनौ नोस्मान् सहस्रैरपरिमितैर्गव्येभिर्गोसमूहैः अश्व्यैरश्वसमूहैश्चोपागच्छतम् ॥ १४ ॥

१४. अश्विद्वय, अपरिमित (सहस्र) गौओं और अश्वों के साथ हमारे पास आओ। तुम्हारा रक्षण हमारे पास आवे।

अथ पञ्चदशी—

मानोगव्येभिरश्व्यैःसहस्रेभिरतिख्यतम् ।
अन्तिषद्भूतुवामवः ॥ १५ ॥

मा । नः । गव्येभिः । अश्व्यैः । सहस्रेभिः । अति ।
ख्यतम् । अन्ति । सत् । भूतु । वाम् । अवः ॥ १५ ॥

हे अश्विनौ नोऽस्मान् गव्येभिर्गोसमूहैरश्व्यैश्च सहस्रेभिः सहस्रसंख्याकैर्मास्मानतिख्य-तम् । अतीति प्रतीत्यस्मिन्नर्थे । मानिवारयतमित्यर्थः ॥ १५ ॥

१५. अश्विद्वय, सहस्र गौओं और अश्वों से हमारा निवारण नहीं करना (अर्थात् हमें ये सब देना)। तुम्हारा रक्षण हमारे पास आवे।

अरुणप्सुरुषा अभूदकर्ज्योतिर्ऋतावरी ।
अन्तिषद्भूतु वामवः ॥ १६ ॥

अरुणऽप्सुः । उषाः । अभूत् । अकः । ज्योतिः । ऋतऽवरी ।
अन्ति । सत् । भूतु । वाम् । अवः ॥ १६ ॥

हे अश्विनौ उषा अरुणप्सुः शुभ्रवर्णा भूद्भवति । न केवलं स्वयं ज्योतिस्तेजः अकः करोति सर्वं ऋतावरीऋतवत्युषाः ॥ १६ ॥

१६. अश्विद्वय, उषा शुक्लवर्ण की हुई। वे यज्ञवाली और ज्योति का निर्माण करनेवाली हैं। तुम्हारा रक्षण हमारे पास आवे।

अश्विना सु विचाकशद्वृक्षं परशुमाँ इव ।
अन्तिषद्भूतु वामवः ॥ १७ ॥

अश्विना । सु । विऽचाकशत् । वृक्षम् । परशुमान्ऽइव ।
अन्ति । सत् । भूतु । वाम् । अवः ॥ १७ ॥

हविचाकशद् अत्यन्तं दीप्यमानः सूर्योऽश्विनौ वृक्षं परशुमानिव यथा शकटयति तद्वत्तमोनिःसारयतीति शेषः । दृष्टान्तसामर्थ्यादेवलभ्यते यस्मादेवं तस्मादश्विनौ आह्वयइति शेषः ॥ १७ ॥ १७. जैसे फरसावाला व्यक्ति वृक्ष काटता है, वैसे ही अतीव दीप्तिमान् सूर्य अन्धकार का निवारण करते हैं। मैं अश्विद्वय को बुलाता हूँ। तुम्हारा रक्षण हमारे पास आवे।

पुरं न धृष्णवा रुज कृष्णया बाधितो विशा ।
अन्तिषद्भूतु वामवः ॥ १८ ॥ २० ॥

पुरम् । न । धृष्णो इति । आ । रुज । कृष्णया । बाधितः ।
विशा । अन्ति । सत् । भूतु । वाम् । अवः ॥ १८ ॥ २० ॥

हे धृष्णो धर्षक सप्तवध्रे त्वं कृष्णया कर्षया विशा प्रवेशयन्त्या पेटिकया बाधितस्त्वं ततोनिर्गत्य तामेवारुज पीडय अश्विनोरनुग्रहात् । कमिव पुरं यथा शत्रुः पुरं पीडयति एवं

स्वयं स्वात्मानं प्रेष्यति । अथवा गोपवनः सप्तवध्रिमेवं ब्रवीति यौ युवयोरश्वोरश्वौ गमनं वा समीपे तत्र भवतु अन्तिषद्भूत्वित्युत्तरोऽर्धर्चोऽन्वितपदाध्याहारेण योज्यः ॥ १८ ॥

१८. धर्षक सप्तवध्रि, तुम काले पेटक (बाक्स) में बन्द थे। पीछे उसे तुमने नगर के समान जला दिया था। तुम्हारा रक्षण हमारे पास आवे।

॥ इति षष्ठस्य पञ्चमे विंशो वर्गः ॥ २० ॥

विशोविशोवइति पंचदशर्चं चतुर्थसूक्तं । अत्रेयमनुक्रमणिका—विशोविशोऽवः पञ्चोनाग्नेयं त्वनुष्टुभमुत्तरास्तृचास्त्वन्त्यास्तिस्रोऽनुष्टुभ आर्क्षस्य श्रुतर्वणो दानस्तुतिरिति । अनुवृत्तेर्गोपवन-ऋषिः आदितस्त्रिषु तृचेषु सर्वाः प्रथमा अनुष्टुभः द्वितीयातृतीये परिभाषया गायत्र्यौ त्रयोदश्याद्यास्तिस्रोऽनुष्टुभः अस्योत्तरस्य चाग्निर्देवता अन्त्यास्तिस्रः श्रुतर्वनाम्नो राज्ञो दानस्तुतिः। व्योमविश्वदेवस्तुतश्चातुर्दशीयेष्विदं सूक्तमाज्यशस्त्रं । सूत्रितं च—विशोविशो वो अतिथिमित्या-ज्यमिति ।

विशोविशोवोअतिथिंवाजयन्तःपुरुप्रियम् ।
अग्निंवोदुर्यंवचःस्तुषेशूषस्यमन्मभिः ॥ १ ॥

विशःऽविशः । वः । अतिथिम् । वाजऽयन्तः । पुरुऽप्रियम् ।
अग्निम् । वः । दुर्यम् । वचः । स्तुषे । शूषस्य । मन्मऽभिः ॥ १ ॥

हे अन्ये ऋत्विजो यजमानाश्च यो यूयं वाजयन्तोऽन्नमिच्छन्तो विशोविशः सर्वस्याः प्रजायाः अतिथिं पूज्यं पुरुप्रियं बहुप्रियमग्निं स्तुत्या परिचरतेति शेषः । अहं च वो युष्मदर्थं दुर्यं गृहहितं वचः स्तुवे शूषस्य सुखस्य लाभाय । कैः साधनैः मन्मभिर्मननीयैः स्तोत्रैः ॥ १ ॥

१. ऋत्विको और यजमानो, तुम लोग अन्नाभिलाषी हो। सारी प्रजा के अतिथि और बहुतों के प्रिय अग्नि की स्तुति के द्वारा सेवा करो। मैं तुम्हारे सुख के लिए मननीय स्तोत्र के द्वारा गृह वचन का उच्चारण करता हूँ।

अथ द्वितीया—

यंजनासोहविष्मन्तोमित्रंनसर्पिरासुतिम् ।
प्रशंसन्तिप्रशस्तिभिः ॥ २ ॥

यम् । जनासः । हविष्मन्तः । मित्रम् । न । सर्पिःऽआसुतिम् ।
प्रऽशंसन्ति । प्रशस्तिऽभिः ॥ २ ॥

यमग्निं जनासो जना यजमाना हविष्मन्तः सन्तो मित्रं न मित्रमिव आदित्यमिव सखायमिव वा सर्पिरासुतिं सर्पिराहवने हूयते यस्मिन् तादृशं प्रशंसन्ति स्तुवन्ति। प्रशस्तिभिः स्तुतिभिः स्तुवद्विशेषः ॥ २ ॥

२. जिन अग्नि के लिए घी का होम किया जाता है और जिनको द्रव्य का दान करते हुए स्तुति द्वारा प्रशंसा की जाती है—

पन्यांसंजातवेदसंयोदेवतात्युद्यता ।
हव्यान्यैरयद्दिवि ॥ ३ ॥

पन्यांसम् । जातऽवेदसम् । यः । देवऽताति । उत्ऽयता ।
हव्यानि । ऐरयत् । दिवि ॥ ३ ॥

पन्यांसं अतिशयेनस्तोतारं साधुकृत्यमिति यद्वा पन्यमानं स्तुवन्तं जातवेदसं जातधनं जातविद्यं वा स्तुवद्विशेषः। योऽग्निर्देवतातौ देवताते यज्ञे उद्यता उद्यतानि हव्यानि हवींषि दिव्यैरयत् प्रेरयति दिवि देवेभ्यः ॥ ३ ॥

३. जो स्तोता के प्रशंसक और जात-धन हैं तथा जो यज्ञ में दिये हवि को द्युलोक में प्रेरित करते हैं—

आगन्मवृत्रहन्तमंज्येष्ठमग्निमानवम् ।
यस्यश्रुतर्वाबृहन्नार्क्षोअनीकएधते ॥ ४ ॥

आ । अगन्म । वृत्रहन्ऽतमम् । ज्येष्ठम् । अग्निम् । आनवम् ।
यस्य । श्रुतर्वा । बृहन् । आर्क्षः । अनीके । एधते ॥ ४ ॥

वृत्रहन्तमं पापानामतिशयेन हन्तारं ज्येष्ठं प्रशस्यं मानवं मनुष्यसंबन्धिनं तेषां हितकारिणमग्निमागन्म आगतवन्तः। पूजार्थं बहुवचनं। यस्याग्नेरनीके ज्वालासंघे बृहन्महान् आर्क्षः ऋक्षपुत्रः श्रुतर्वानामराजा एधते वर्धते कर्मकरोतीत्यर्थः। तमग्निमागन्म इतिसमन्वयः। एवं श्रुतर्वाणं भिक्षमाणो गोपवनोऽग्निं स्तौति ॥ ४॥

४. जिनकी ज्वालाओं ने ऋक्षपुत्र और महान् श्रुतर्वा को वर्द्धित किया है, उन पापियों के नाशक और मनुष्यों के हितकर अग्नि के पास मैं उपस्थित हुआ हूँ।

अथ पञ्चमी—

अमृतंजातवेदसंतिरस्तमांसिदर्शतम् ।
घृताहवनमीड्यम् ॥ ५ ॥ २१ ॥

अमृतम् । जातऽवेदसम् । तिरः । तमांसि । दर्शतम् ।
घृतऽआहवनम् । ईड्यम् ॥ ५ ॥ २१ ॥

तमेवाग्निं स्तौति—अमृतं अमरणं जातवेदसं जातैरन्नापत्यलक्षणधनं तमांसि ति-रोदधतं दर्शयन्तमित्यर्थः घृताहवनं घृतमाहूयते यत्र तं ईड्यं स्तुत्यं ईदृशमागन्मेति सम्ब-न्धः ॥ ५ ॥ ५. अग्नि अमर हैं, जात-धन हैं और स्तवनीय हैं। वे अन्धकार को दूर करते हैं। उनका घृत के द्वारा हवन किया जाता है।

॥ इति षष्ठस्य पञ्चमे एकविंशो वर्गः ॥ २१ ॥

अथ षष्ठी—

सबाधोयंजनाइमेऽग्निंहव्येभिरीळते ।
जुह्वानासोयतस्रुचः ॥ ६ ॥

सऽबाधः । यम् । जनाः । इमे । अग्निम् । हव्येभिः । ईळते ।
जुह्वानासः । यतऽस्रुचः ॥ ६ ॥

इमे जनाः सबाधो बाधसहिता अध्वर्य्वादयो यमग्निं हव्येभिर्हविर्भिरीळते स्तुवन्ति। कीदृशा जना जुह्वानासो यागं कुर्वाणाः यतस्रुचः यज्ञार्थं धृतस्रुग्दण्डाः तमागन्मेति सम्ब-न्धः ॥ ६ ॥ ६. बाधावाले लोग यज्ञ करते और स्रुक् संयत करते हुए हव्य के द्वारा उनकी स्तुति करते हैं।

इयंतेनव्यसीमतिरग्नेअधाय्यस्मदा ।
मन्द्रसुजातसुक्रतोऽमूरदस्मातिथे ॥ ७ ॥

इयम् । ते । नव्यसी । मतिः । अग्ने । अधायि । अस्मत् । आ ।
मन्द्र । सुऽजात । सुक्रतो इति सुऽक्रतो । अमूर । दस्म । अतिथे ॥ ७ ॥

हे अग्ने इयं इदानीं क्रियमाणा नव्यसी नवतरा मतिः स्तुतिस्ते तव स्वभूतास्म-दस्मासु अधायि धृताभूत् वयं तव स्तुतिं कुर्मइत्यर्थः। हे मन्द्र मोदमान सुजात शोभनजनन सुक्रतो शोभनकर्मन् अमूरामूढ दस्म दर्शनीयातिथे अतिथिवत्पूज्येत्यग्नेर्विशेषणानि ॥ ७॥

७. पूज्य, शोभन-जन्मा, बुद्धिमान् और दर्शनीय अग्नि, हम तुम्हारी यह स्तुति करते हैं।

अथाष्टमी—

सातेअग्नेशंतमाचनिष्ठाभवतुप्रिया। तयावर्धस्वसुष्टुतः ॥ ८॥

सा। ते। अग्ने। शम्ऽतमा। चनिष्ठा। भवतु। प्रिया।
तया। वर्धस्व। सुऽस्तुतः ॥ ८ ॥

हे अग्ने सास्माभिः क्रियमाणा स्तुतिः शन्तमा अत्यन्तं सुखकरा चनिष्ठा अतिशयेना-न्नवती ते तव प्रिया भवतु। तया स्तुत्या सुष्टुतः सुष्ठु स्तुतः सन्वर्धस्व प्रवृद्धो भव ॥ ८ ॥

८. अग्नि, यह स्तुति अतीव सुखावह, अधिक अन्नवाली और तुम्हारे लिए प्रिय हो। उसके द्वारा तुम भली भाँति स्तुत होकर बढ़ो।

साद्युम्नैर्द्युम्निनीबृहदुपोपश्रवसिश्रवः। दधीतवृत्रतूर्ये ॥ ९ ॥

सा। द्युम्नैः। द्युम्निनी। बृहत्। उपऽउप। श्रवसि।
श्रवः। दधीत। वृत्रऽतूर्ये ॥ ९ ॥

सास्माभिः क्रियमाणा स्तुतिः द्युम्नैः द्योतमानैरन्नैरस्मार्थं प्रदेयैर्द्युम्निनी अन्नवती सती श्रवसि पूर्वस्मिन् विद्यमानेऽन्ने पुनरपि बृहन्महत् श्रवोऽन्नं उपोपदधीत पुनरुपरि धारयतु। कुत्रेति उच्यते—वृत्रतूर्ये संग्रामे शत्रोःसंबन्धिनमिति यावत् ॥ ९ ॥

९. यह स्तुति प्रचुर अन्नवाली है। युद्ध में वह अन्न के ऊपर यथेष्ट अन्न धारण करे। अथ दशमी—

अश्वमिद्गांरथप्रांत्वेषमिन्द्रंनसत्पतिम्।
यस्यश्रवांसितूर्वथपन्यम्पन्यंचकृष्टयः ॥ १० ॥ २२ ॥

अश्वम्। इत्। गाम्। रथऽप्राम्। त्वेषम्। इन्द्रम्। न।
सत्ऽपतिम्। यस्य। श्रवांसि। तूर्वथ। पन्यम्ऽपन्यम्।
च। कृष्टयः ॥ १० ॥ २२ ॥

गां गन्तारमश्वमिव इच्छब्दश्चार्थे अश्वमिव तं यथा स्तुवन्ति तथेत्यर्थः रथप्रां रथाना-मस्मदीयानां पूरयितारं धनैः तथा त्वेषं दीप्तं अग्निं सत्पतिं सतां पालकं इन्द्रं न इन्द्रमिव कृष्टयो मनुष्याः परिचरन्तेति शेषः। यस्याग्नेर्बलेन श्रवांसि अन्नानि शत्रुसंबन्धीनि तूर्वथ। तथा पन्यम्पन्यं च प्रशस्यं स्तुत्यं धनमस्ति तदपि तूर्वथ हिंस्थ ॥ १० ॥

१०. जो अग्नि बल के द्वारा शत्रु के अन्न और स्तुत्य धन की हिंसा करते हैं, उन्हीं प्रदीप्त और रथादि के पूरक अग्नि की, गतिपरायण अश्व के समान तथा सत्पति इन्द्र के सदृश, मनुष्य लोग सेवा करते हैं।

॥ इति पञ्चमस्य प्रथमे द्वाविंशो वर्गः ॥ २२ ॥

नर्थकादयी—

यंत्वागोपवनोगिराचनिष्ठदग्नेअङ्गिरः । सपावकश्रुधीहवम् ॥ ११॥

यम् । त्वा । गोपवनः । गिरा । चनिष्ठत् । अग्ने । अङ्गिरः ।
सः । पावक । श्रुधि । हवम् ॥ ११ ॥

हे अग्ने यं त्वा त्वां गोपवनऋषिर्गिरा स्तुत्या चनिष्ठदतिशयेनान्नवन्तमकरोत् सत्वादयाग्ने अङ्गिरः सर्वगमनः अङ्गिरसांमध्ये एकवा पावक शोधक हवं गोपवनस्य श्रुधि शृणु ॥ ११ ॥

११. अग्नि, गोपवन नामक ऋषि की स्तुति से तुम अन्नवाला हुए थे। तुम सर्वत्र चलनेवाले और शोधक हो। तुम गोपवन के आह्वान को सुनो।

यंत्वाजनासईळतेसबाधोवाजसातये । सबोधिवृत्रतूर्ये ॥ १२ ॥

यम् । त्वा । जनासः । ईळते । सऽबाधः । वाजऽसातये ।
सः । बोधि । वृत्रऽतूर्ये ॥ १२ ॥

हे अग्ने यं त्वा त्वां जनासो जनाः स्तोतारो वः वाजसातये अन्नस्यलाभाय सबाधः निर्नन्वस्तसबाधोपेताः सन्त ईळते स्तुवन्ति सत्वं वृत्रतूर्ये वैरिनाशनाय पापक्षयायवा बोधि बुध्यस्व । अथवा वृत्रस्य तूर्ये संग्रामे बोधि ॥ १२ ॥

१२. बाधा-संयुक्त होने पर भी लोग, अन्न-प्राप्ति के लिए, तुम्हारी स्तुति करते हैं। तुम युद्ध में जागो।

अहंहुवानआर्क्षेश्रुतर्वणिमदच्युति ।
शर्धांसीवस्तुकाविनांमृक्षाशीर्षाचतुर्णाम् ॥ १३ ॥

अहम् । हुवानः । आर्क्षे । श्रुतर्वणि । मदऽच्युति ।
शर्धांसिऽइव । स्तुकाऽविनाम् । मृक्षा । शीर्षा । चतुर्णाम् ॥ १३ ॥

अहमृषिर्हुवानो हूयमानो यज्ञदिदृक्षार्थं श्रुतर्वणि एतन्नाम्नि राजनि मदच्युति शत्रूणां मदस्यच्यावयितरि स्तुकाविनां स्तुकाविनकर्णोयतः स्तुकः केशसंघातः तद्वतां शर्धांसीव बलिष्ठानि लोमानीव तानि यथा स्पृशन्ति तद्वत् मृक्षा मृक्षाणि मृज्यन्तइति मृक्षाः केशाः तद्वन्ति मृक्षाणि शीर्षाणि शिरांसि । केशं चतुर्णां श्रुतर्वणा मदत्तानामश्वानां शिरांसि उन्नयामीति शेषः । अथवा मृक्षा हस्तेन मननसाधनत्वाद्धस्तोऽहस्तस्तेनोन्नयामि ॥ १३ ॥

१३. मैं (ऋषि) बुलाये जाने पर, शत्रु-गर्व-ध्वंसक और ऋक्ष-पुत्र श्रुतर्वा राजा के दिये हुए लोमवाले चार अश्वों के ऊँचे और लोमवाले मस्तकों को मैं हाथों से धो रहा हूँ।

अथ चतुर्दशी—

मांचत्वारआशवःशविष्ठस्यद्रवित्नवः।
सुरथासोअभिप्रयोवक्षन्वयोनतुग्र्यम् ॥ १४ ॥

माम् । चत्वारः । आशवः । शविष्ठस्य । द्रवित्नवः । सुऽरथासः ।
अभि । प्रयः । वक्षन् । वयः । न । तुग्र्यम् ॥ १४ ॥

मां शविष्ठस्यातिशयेन बलवतः श्रुतर्वणो राज्ञः संबन्धिनश्चत्वार आशवो व्याप्ता द्रवित्नवो गमनशीलाः सुरथासः शोभनरथा अश्वाः प्रयोऽन्नं शत्रूणां संबन्धिनि मयि अभिवक्षन् अभि-वहन्ति वयो न तुग्र्यं भुज्युं यथाश्विभ्यां प्रेरिताश्चत्वारो नावः स्वगृहं प्रापयन् तद्वदिति ॥ १४ ॥

१४. अतीव बलवाले श्रुतर्वा राजा के चार अश्व द्रुतगामी और उत्तम रथवाले होकर, उसी प्रकार अन्न को ढोते हैं, जिस प्रकार अश्विद्वय की भेजी हुई चार नावों ने तुग्र-पुत्र भुज्यु का वहन किया था।

सत्यमित्वामहेनदिपरुष्ण्यवदेदिशम् ।
नेमापोअश्वदातरःशविष्ठादस्तिमर्त्यः ॥ १५ ॥ ॥ २३ ॥

सत्यम् । इत् । त्वा । महेऽनदि । परुष्णि । अव । देदिशम् । न ।
ईम् । आपः । अश्वऽदातरः । शविष्ठात् । अस्ति । मर्त्यः ॥ १५ ॥ २३ ॥

हे महेनदि परुष्णि एतन्नामिके त्वा त्वां सत्यमित् सत्यमेव अवदेदिशं आविशामि वदामि। तथाकारेण संबोध्यापः संबोधयति—हे आपः ईमस्माच्छविष्ठाद्बलवत्तमाच्छ्रुतर्वणोऽधिकः कश्चिदश्वदातरः अश्वानां दातृतमो मर्त्यो नास्ति परुष्ण्यास्तीरे राज्ञोऽश्वमेधयज्ञविग्रहार्थी सं-बोध्य ब्रूते ॥ १५ ॥

१५. हे महानदी परुष्णी (रावी), हे जल, मैं तुमसे सच्चा कहता हूँ कि सबसे बली इस श्रुतर्वा राजा से अधिक अश्वों का दान कोई भी मनुष्य नहीं कर सकता।

॥ इति षष्ठस्य पञ्चमे त्रयोविंशो वर्गः ॥२३॥

युक्ष्वाहीति षोडशर्चं पञ्चमं सूक्तं आंगिरसस्य विरूपस्यार्षं गायत्रमाग्नेयं तथा चानुक्रम-णिका—युक्ष्वाहि षोडश विरूप इति । दशरात्रे तृतीयेऽहनीदं सूक्तं आज्यशस्त्रं सूत्रितं च—तृतीये युक्ष्वाहीत्याज्यमिति । प्रातरनुवाके आग्नेये क्रतौ गायत्रे छन्दसि आश्विनशस्त्रे चेदं सूक्तम् । सूत्रि-तं च—युक्ष्वाहीमेळं इति ।

तत्र प्रथमा—

युक्ष्वाहिदेवहूतमाँअश्वाँअग्नेरथीरिव।
निहोतापूर्व्यःसदः ॥ १ ॥

युक्ष्व। हि। देवऽहूतमान्। अश्वान्। अग्ने। रथीःऽइव।
नि। होता। पूर्व्यः। सदः ॥ १ ॥

हे अग्ने देवहूतमान् देवानामाह्वातृतमानश्वान् युक्ष्व योजय। रथे रथीरिव यथा रथी स्वास्वानिष्टदेशगमनाय योजयति तद्वत्। तथा कृत्वा होता त्वं पूर्व्यो मुख्यः सन् निषदः उपविशस्व। हिपूरणः ॥ १ ॥

१. अग्नि, सारथि के समान तुम देवों को बुलाने में कुशल घोड़ों को रथ में जोतो। तुम होता हो। प्रधान होकर तुम बैठो।

उतनोदेवदेवाँअच्छावोचोविदुष्टरः।
श्रद्विश्वावार्याकृधि ॥ २ ॥

उत। नः। देव। देवान्। अच्छ। वोचः। विदुःऽतरः।
श्रत्। विश्वा। वार्या। कृधि ॥ २ ॥

हे देवाग्ने उतापिच नोस्मान् देवानच्छाभिवोचोभिब्रूयाः सम्यगनुष्ठितवन्तइति। यथा विदुष्टरो विद्वत्तमान्वोचः। तथा कृत्वा विश्वा सर्वाणि वार्या वरणीयानि धनानि देवसम्बन्धीनि श्रत् सत्यानि कृधि कुरु अस्माकं। अथवास्मदीयानि सर्वाणि वरणीयानि हवींषि श्रत् सत्यानि कुरु देवान् प्रापयेत्यर्थः ॥ २ ॥

२. देव, तुम देवताओं के यहाँ हमें "विद्वच्छ्रेष्ठ" कहकर हमारे वरणीय धनों को देवों के पास भेजो।   अथ तृतीया—

त्वंहयद्यविष्ठ्यसहसःसूनवाहुत। ऋतावायज्ञियोभुवः ॥ ३ ॥

त्वम्। ह। यत्। यविष्ठ्य। सहसः। सूनो इति। आऽहुत।
ऋतऽवा। यज्ञियः। भुवः ॥ ३ ॥

हे अग्ने यविष्ठ्य युवतम सहसः सूनो बलस्यपुत्र आहुत सर्वतोहुत आहुतोवा त्वं यद्यदा ह खलु ऋतावा सत्यवान् यज्ञियो यज्ञार्हश्च भुवो भवसि तदा वार्याणि श्रत्कुर्वीति संबंधः ॥ ३ ॥

३. तरुणतम, बल के पुत्र और आहूत अग्नि, तुम सत्यवाले और यज्ञ-योग्य हो।

दर्शपूर्णमासयोराग्नेयस्यायमग्निरिति वैकल्पिकीयाज्या । सूत्रितं च—अयमग्निः सह-स्त्रिणइति वेदंविष्णुर्विचक्रमइति ।

सैषा चतुर्थी—

अ॒यम॒ग्निःस॑ह॒स्रिणो॒वाज॑स्यश॒तिन॒स्पतिः॑ । मू॒र्धाक॒वीर॑यी॒णाम् ॥ ४ ॥

अ॒यम् । अ॒ग्निः । स॒ह॒स्रिणः॑ । वाज॑स्य । श॒तिनः॑ । पतिः॑ ।
मू॒र्धा । क॒विः । र॒यी॒णाम् ॥ ४ ॥

अयमग्निः शतिनः सहस्रिणश्च शतसंख्योपेतस्य वाजस्यान्नस्य पतिः स्वामी मूर्धा शि-रोवदुन्नतः श्रेष्ठः कविर्मेधावी रयीणां धनानामपि पतिरिति शेषः शत्रुभयमपगच्छत्वित्यर्थः ॥४॥

४. यह अग्नि सौ और हजार तरह के अन्नों के स्वामी, शिरः-संयुक्त, कवि (मेधावी) और धनपति हैं।

तंनेमिमृ॒भवो॑य॒थाऽऽन॑मस्व॒सहू॑तिभिः । नेदी॑योय॒ज्ञम॑ङ्गिरः ॥५॥२४॥

तम् । ने॒मिम् । ऋ॒भवः॑ । य॒था॒ । आ । न॒म॒स्व॒ । सहू॑तिऽभिः ।
नेदी॑यः । य॒ज्ञम् । अ॒ङ्गि॒रः॒ ॥ ५ ॥ २४ ॥

हे अंगिरः त्वं सहूतिभिः समानाह्वानैरन्यैर्देवैः सह नेदीयोन्तिकतमं तं यज्ञं आनम-स्व आनमय ऋभवोनेमिं रथमिव ॥ ५ ॥

५. गमनशील अग्नि, जैसे ऋभु लोग रथ-नेमि को ले आते हैं, वैसे ही तुम भी एकत्र आहूत देवों के साथ अतीव निकटवर्ती यज्ञ को ले आओ। ॥ इति पञ्चमे चतुर्विंशोवर्गः ॥ २४ ॥

अथ षष्ठी—

तस्मै॑नू॒नम॒भिद्य॑वेवा॒चावि॑रूप॒नित्य॑या । वृष्णे॑चोदस्वसुष्टु॒तिम् ॥ ६ ॥

तस्मै॑ । नू॒नम् । अ॒भिऽद्य॑वे । वा॒चा । विऽरू॒प॒ । नित्य॑या ।
वृष्णे॑ । चो॒द॒स्व॒ । सु॒ऽस्तु॒तिम् ॥ ६ ॥

हे विरूप नानारूपैतन्नामक महर्षे त्वं तस्मै अभिद्यावाभिद्यवेऽभिगततेजसे वृष्णे वर्ष-कायाग्नये नित्यया उत्पत्तिरहितया वाचा मंत्ररूपया सुष्टुतिं नूनमिदानीं चोदस्व स्तुहि इत्ये-तदृषिः स्वात्मानं ब्रवीति । भगवानोवा होतारं विरूपं ॥ ६ ॥

६. विशिष्ट रूपवाले ऋषि, तुम नित्य वाक्य के द्वारा शुभ्र और अभीष्टवर्षी अग्नि की स्तुति करो।

अथ सप्तमी—

कमु॑ष्विदस्य॒सेन॑याग्नेरपा॑कचक्षसः । प॒णिंगोषु॑स्तरामहे ॥ ७ ॥

कम् । ऊँ इति । स्वि॒त् । अ॒स्य॒ । सेन॑या । अ॒ग्नेः । अपा॑कऽचक्षसः ।
प॒णिम् । गोषु॑ । स्त॒रा॒म॒हे॒ ॥ ७ ॥

अस्याग्नेरपाकचक्षसः अनल्पचक्षसोऽग्नेः सेनया ज्वालारूपया गोषु निमित्तेषु कमुस्वि-
देव कं खलु पणिं स्तरामहे । स्तरणं हिंसनमिदानीं वणिजमभिभवामेत्यर्थः ॥ ७ ॥

७. गायों के लिए हम विशाल चक्षुवाले अग्नि की ज्वाला के द्वारा
किस पणि का वध करेंगे?

मानो॑दे॒वानां॒विशः॑प्रस्ना॒तीरि॑वो॒स्राः । कृ॒शंनहा॑सु॒रघ्न्याः ॥ ८ ॥

मा । नः॒ । दे॒वाना॑म् । विशः॑ । प्र॒स्ना॒तीःऽइ॑व । उ॒स्राः ।
कृ॒शम् । न । हा॒सुः॒ । अघ्न्याः॑ ॥ ८ ॥

देवानां सर्वेषां विशः प्रजाभूताः परिचारकाः नोऽस्मान्माहासीरग्निः मापरित्यजतु । प्र-
स्नातीरुस्रा इव पयः क्षरन्तीर्गाव इव वा यथा नमुंचंति उभयमपि नपरित्यजतीत्यर्थः । किमि-
व कृशां अत्यं स्वल्पं अघ्न्यागावो यथा नहासुर्नपरित्यजंति तद्वत् ॥ ८ ॥

८. हम देवों के परिचारक हैं। जैसे दूध देनेवाली गायों को नहीं
छोड़ा जाता और गाय अपने छोटे बच्चे को नहीं छोड़ती, वैसे ही अग्नि
हमें न छोड़ें।

अथ नवमी—

मानः॑सम॒स्यदू॒ढ्यः१॒॑परि॑द्वेषसो अंह॒तिः । ऊ॒र्मिर्ननाव॒मावधीत् ॥ ९ ॥

मा । नः॒ । स॒मस्य॑ । दुः॒ऽध्यः॑ । परि॑ऽद्वेषसः । अं॒ह॒तिः । ऊ॒र्मिः ।
न । नाव॑म् । आ । व॒धी॒त् ॥ ९ ॥

समस्य सर्वस्य परिद्वेषसः परितोद्विषतोदुर्ध्यः पापबुद्धेरंहतिर्हननं नः अस्मान्मावव-
धीत् माहिंस्यात् । नावमूर्मिर्न समुद्रतरंगइव स यथा तां पीडयति तद्वन्मावधीदित्यर्थः । अ-
त्र मानः सर्वस्य दुर्धियः इत्यादिनिरुक्तं द्रष्टव्यं ॥ ९ ॥

९. जैसे समुद्र की तरङ्ग नौका को बाधा देती है, वैसे ही शत्रुओं की
दुष्ट बुद्धि हमें बाधा न दे।

---

१ नि० ५. २३।

अथ दशमी—

नमस्तेअग्नओजसेगृणन्तिदेवकृष्टयः । अमैरमित्रमर्दय ॥१०॥२५॥

नमः । ते । अग्ने । ओजसे । गृणन्ति । देव । कृष्टयः ।
अमैः । अमित्रम् । अर्दय ॥ १० ॥ २५ ॥

हे अग्ने देव ये तुभ्यं नमोगृणन्ति नमस्कारशब्दमुच्चारयन्ति । किमर्थमोजसे बलाय । के कृष्टयोमनुष्याः यजमानाः अतोऽहमपि गृणामीत्यर्थः । त्वया अमैर्बलैः अमित्रं शत्रुं अर्दय नाशय ॥ १० ॥

१०. अग्निदेव, मनुष्य बल-प्राप्ति के लिए तुम्हारे निमित्त नमस्कार करते हैं। तुम बल के द्वारा शत्रुसंहार करो।

॥ इति पञ्चमस्य पंचमे पंचविंशोवर्गः ॥ २५ ॥

याम्येणाग्निना वैतानिकस्य संसर्गे अग्नये संवर्गायेष्टिः कार्या । तत्र कुवित्सुनइत्यनुवाक्या मानोअस्मिन्निति याज्या । सूत्रितं च—कुवित्सुनोगविष्टये मानोअस्मिन्महाधनइति ।

कुवित्सुनोगविष्टयेअग्नेसंवेषिषोरयिम् । उरुकृदुरुणस्कृधि ॥ ११ ॥

कुवित् । सु । नः । गोऽइष्टये । अग्ने । सम्ऽवेषिषः ।
रयिम् । उरुऽकृत् । उरु । नः । कृधि ॥ ११ ॥

हे अग्ने त्वं नोस्माकं गविष्टये गवामेषणाय कुविद्बहु रयिं धनं संवेषिषः संप्रापय उरुकृद् त्वं नोस्मान् उरु कृधि कुरु ॥ ११ ॥

११. अग्नि, हमें गायें खोजने के लिए प्रचुर धन दो। तुम समृद्धिकर्त्ता हो। हमें समृद्ध करो।

अथ द्वादशी—

मानोअस्मिन्महाधनेपरावर्ग्भारभृद्यथा । संवर्गंसंरयिंजय ॥ १२ ॥

मा । नः । अस्मिन् । महाऽधने । परा । वर्क् । भारऽभृत् ।
यथा । सम्ऽवर्गम् । सम् । रयिम् । जय ॥ १२ ॥

नोस्मानस्मिन्महाधने संग्रामे मापरावर्क् मापरित्याक्षीः भारभृद्यथा भारवाही यथा भारमन्ते परित्यजति तद्वद् संवर्गं शत्रुभ्यः सहाच्छिद्यमानं रयिं धनं संजयास्मदर्थम् ॥ १२ ॥

१२. भारवाहक व्यक्ति के समान तुम हमें इस संग्राम में नहीं छोड़ना। शत्रुओं के द्वारा धन छिन्न हो रहा है। उसे हमारे लिए जीतो।

अथ त्रयोदशी—

अन्यमस्मद्भियाइयमग्नेसिषक्तुदुच्छुना । वर्धानोअमवच्छवः ॥१३॥

अन्यम् । अस्मत् । भियै । इयम् । अग्ने । सिसक्तु ।
दुच्छुना । वर्ध । नः । अमऽवत् । शवः ॥ १३ ॥

हे अग्ने त्वदीयेयं दुच्छुना बाधकस्तद्धविरस्मदन्यं अस्तोतारं भियै भयाय सिषक्तु सेवताम् । त्वं च नोऽस्माकं अमवद्बलोपेतं शवो वेगं वर्ध वर्धय संग्रामे ॥ १३ ॥

१३. अग्नि, ये बाधायें स्तुति-विहीन के लिए भय उत्पन्न करें। तुम हमारे बल से युक्त वेग को वर्द्धित करो।

यस्याजुषन्नमस्विनःशमीमदुर्मखस्यवा । तंघेदग्निर्वृधावति ॥१४॥

यस्य । अजुषत् । नमस्विनः । शमीम् । अदुःऽमखस्य ।
वा । तम् । घ । इत् । अग्निः । वृधा । अवति ॥ १४ ॥

यस्य नमस्विनो नमस्कारवतो अदुर्मखस्य वा अदुष्टयागस्य वा शमीं कर्म अजुषत्सेवत । तं घेद् तमेव यजमानं संग्रामे अग्निर्वृधावति विशेषेण गच्छति अतो नमोयुक्ता अदुर्मखाश्च भवामेति भावः ॥ १४ ॥

१४. नमस्कारवाले अथवा यज्ञ-युक्त जिस व्यक्ति का कर्म सेवा करता है, उसी के पास विशेषतया अग्नि जाते हैं।

परस्याअधिसंवतोवराँअभ्यातर । यत्राहमस्मितौँअव ॥१५॥

परस्याः । अधि । सम्ऽवतः । अवरान् । अभि ।
आ । तर । यत्र । अहम् । अस्मि । तान् । अव ॥ १५ ॥

हे अग्ने परस्याअन्यस्याः संवतः सेनायाः अवरानन्यानस्मदीयान् अभि अभिमुखं आतर अवतारय वैरिसेना अस्मद्भटैः पराभावयेत्यर्थः । यत्र येषु अस्मदीयपरिजनमध्ये अहमस्मि स्वामी तानव रक्ष ॥ १५ ॥

१५. शत्रु-सेना से अलग हमारी सेनाओं को अभिमुखीन करो। जिनके बीच मैं हूँ, उनकी रक्षा करो।

अथ षोडशी—

विद्माहितेपुरावयमग्नेपितुर्यथावसः । अधातेसुम्नमीमहे ॥१६॥२६॥

विद्म । हि । ते । पुरा । वयम् । अग्ने । पितुः । यथा ।
अवसः । अध । ते । सुम्नम् । ईमहे ॥ १६ ॥ २६ ॥

हे अग्ने पितुः पालकस्य ते तवावसो रक्षणं पुरा यथा तथेदानीमपीति विद्म वयं जानीमः । अधाथ ते तव सुखं सुम्नमीमहे याचामहे । अथवा पितुर्यथेति दृष्टान्तः—पितुः पालनं पुत्रो यथा वेत्ति तथेत्यर्थः ॥ १६ ॥

१६. अग्नि, तुम पालक हो। पहले के समान इस समय तुम्हारे रक्षण को हम जानते हैं। अब तुम्हारे सुख की हम याचना करते हैं।

॥ इति पञ्चमस्य पंचमे षड्विंशोवर्गः ॥ २६ ॥

इमंनुमायिनमिति द्वादशर्चं षष्ठं सूक्तं कुरुसुतिर्नाम काण्वऋषिः गायत्रीछन्दः इन्द्रोदेवता। तथाचानुक्रान्तं—इमंनुद्वादशकुरुसुतिः काण्वइति । व्यूढे दशरात्रे चतुर्थेहनि मरुत्वतीयेआद्य-स्तृचः सूत्रितंच—इमंनुमायिनंहुवे त्यमुवःसत्रासाहमिति ।

तत्र प्रथमा—

इमंनुमायिनंहुवइंद्रमीशानमोजसा । मरुत्वंतंनवृंजसे ॥ १ ॥

इमम् । नु । मायिनम् । हुवे । इन्द्रम् । ईशानम् ।
ओजसा । मरुत्वन्तम् । न । वृञ्जसे ॥ १ ॥

इमं मायिनं प्रज्ञावन्तं ओजसा स्वबलेन ईशानं सर्वस्य स्वामिनं मरुत्वन्तं । नेति सं-प्रत्यर्थे । मरुद्भिस्तद्वन्तमिदानीमिन्द्रं वृञ्जसे शत्रूणां छेदनाय हुवे आह्वयामि ॥१॥

१. मैं शत्रुच्छेदन के लिए प्राज्ञ इन्द्र को बुलाता हूँ। वे अपने बल से सबके स्वामी और मरुतोंवाले हैं।

अयमिन्द्रोमरुत्सखाविवृत्रस्याभिनच्छिरः । वज्रेणशतपर्वणा॥२॥

अयम् । इन्द्रः । मरुत्ऽसखा । वि । वृत्रस्य । अभिनत् ।
शिरः । वज्रेण । शतऽपर्वणा ॥ २ ॥

अयमिन्द्रो मरुत्सखा मरुद्युक्तो वृत्रस्य व्यभिनत् व्यच्छिनच्छिरः वज्रेण शतपर्वणा शतसंधिना ॥ २ ॥

२. इस इन्द्र ने, मरुतों के साथ, सौ पर्वों (जोड़ों) वाले वज्र से वृत्र का शिर काटा था।

अथ तृतीया—

वावृधानोमरुत्सखेन्द्रोविवृत्रमैरयत् । सृजन्त्समुद्रियाअपः ॥३॥

वुवृधानः । मुरुत्ऽसखा । इन्द्रः । वि । वृत्रम् ।
ऐरयत् । सृजन् । सुमुद्रियाः । अपः ॥ ३ ॥

अयमिन्द्रो वावृधानो वर्धमानो मरुत्सखा मरुत्सहायो वृत्रं मेघं व्यैरयत् विदारितवा-न् । किंकुर्वन् समुद्रियाः समुद्रमन्तरिक्षं तत्संबन्धिन्यपः सृजन् असृजन् ॥ ३ ॥

३. इन्द्र ने बढ़कर और मरुतों से मिलकर वृत्र को विदीर्ण किया था। उन्होंने अन्तरिक्ष को जल बनाया था।

षष्ठेहनि मरुत्वतीये अयं हयेनेति मरुत्वन्निविद्धानीयः। सूत्रितंच—अयंहयेनवाइदमु-पनोहरिभिःसुतमिति।

तत्र प्रथमा सूक्ते चतुर्थी—

अयंहयेनवाइदंस्वर्मरुत्वंताजितम् । इन्द्रेणसोमपीतये ॥ ४ ॥

अयम् । ह । येन । वै । इदम् । स्वः । मुरुत्वता ।
जितम् । इन्द्रेण । सोमऽपीतये ॥ ४ ॥

अयंह खल्विन्द्रः येन वै येनखलु मरुत्वता मरुद्भिर्युक्तेनेन्द्रेणेदं स्वः स्वर्गाख्यं स्थानं इदं स्वः सर्वं कर्म वा यद्वेदं सर्वं जगत् जितं। किमर्थं सोमपीतये सोमपानाय ॥ ४ ॥

४. जिन्होंने मरुतों से युक्त होकर, सोमपान के लिए, स्वर्ग को जीता था, वे ही ये इन्द्र हैं।

अथ षष्ठे द्वितीया सूक्ते पंचमी—

मरुत्वन्तमृजीषिणमोजस्वन्तंविरप्शिनम् । इन्द्रंगीर्भिर्हवामहे ॥५॥

मुरुत्वन्तम् । ऋजीषिणम् । ओजस्वन्तम् । विऽरुप्शिनम् ।
इन्द्रम् । गीःऽभिः । हुवामहे ॥ ५ ॥

मरुत्वंतं मरुद्भिस्तद्वन्तं ऋजीषिणं। अभिषुतशेषमृजीषः तच्च तृतीयसवने पुनः सूयते। तद्वन्तं ओजस्वन्तं ओजोनामाष्टमीदशा शरीरवृद्ध्युपेतमित्यर्थः। विरप्शिनं महन्नामैतत् महा-न्तं एवं महानुभावमिन्द्रं गीर्भिः स्तुतिभिर्हवामहे आह्वयामः ॥ ५ ॥

५. इन्द्र मरुतों से युक्त, ऋजीष (तृतीय सवन में पुनः अभिषुत सोम का शेष भाग) वाले, सोम-संयुक्त, ओजस्वी और महान् हैं। हम स्तुति-द्वारा उन्हें बुलाते हैं।

इन्द्रंप्रत्नेनमन्मनामरुत्वन्तंहवामहे। अस्यसोमस्यपीतये॥६॥२७॥

इन्द्रम् । प्रत्नेन । मन्मना । मुरुत्वन्तम् । हुवामहे ।
अस्य । सोमस्य । पीतये ॥ ६ ॥ २७ ॥

मरुत्वन्तमिन्द्रं प्रत्नेन पुराणेन मन्मना मननीयेन स्तोत्रेण हवामहे अस्य सोमस्य पीतये पानाय ॥ ६ ॥

६. मरुतों से युक्त इन्द्र को हम, सोमपान के लिए, प्राचीन स्तोत्र के द्वारा बुलाते हैं।

॥ इति पञ्चमस्य पंचमे सप्तविंशोवर्गः ॥ २७ ॥

पंचमेहनि मरुत्वतीये मरुत्वाँइन्द्रमीढ्व इति तृचोनिविद्धानीयः। सूत्रितंच—मरुत्वाँइन्द्रमीढ्वस्त्वमिन्द्रंवाजयामसीति।

मुरुत्वाँइन्द्रमीढ्वःपिबासोमंशतक्रतो। अस्मिन्यज्ञेपुरुष्टुत ॥ ७ ॥

मुरुत्वान्। इन्द्र। मीढ्वः। पिबं। सोमम्। शतक्रतो इति शतऽक्रतो। अस्मिन्। यज्ञे। पुरुऽस्तुत ॥ ७ ॥

हे मीढ्वः फलस्य वृष्टेर्वा सेक्तः शतक्रतो बहुकर्मेन्द्र त्वं मरुत्वान् सोमं पिबास्मिन्यज्ञे। हे पुरुष्टुत बहुभिराहूत ॥ ७ ॥

७. फल-वर्षक, अनेकों द्वारा आहूत और शतक्रतु इन्द्र, मरुतों के साथ तुम इस यज्ञ में सोमपान करो।

तुभ्येदिन्द्रमरुत्वतेसुताःसोमासोअद्रिवः। हृदाहूयन्तउक्थिनः ॥ ८ ॥

तुभ्यं। इत्। इन्द्र। मुरुत्वंते। सुताः। सोमासः। अद्रिऽवः। हृदा। हूयन्ते। उक्थिनः ॥ ८ ॥

हे अद्रिवोवज्रवन्निन्द्र मरुत्वते तुभ्येत् तुभ्यमेव सोमासः सुताअभिषुताः येषोक्थिनः शस्त्रवन्तो हृदा मनसा भक्त्या हूयन्ते त्वदर्थम् ॥ ८ ॥

८. वज्रधर इन्द्र, तुम्हारे और मरुतों के लिए सोम अभिषुत हुआ है। उक्थ मन्त्रों का उच्चारण करनेवाले व्यक्ति भक्ति के साथ तुम्हें बुलाते हैं।

अथ तृचे तृतीया सूक्ते नवमी—

पिबेदिन्द्रमरुत्सखासुतंसोमंदिविष्टिषु। वज्रंशिशानओजसा ॥ ९ ॥

पिबं। इत्। इन्द्र। मरुत्ऽसखा। सुतम्। सोमम्। दिविष्टिषु। वज्रम्। शिशानः। ओजसा ॥ ९ ॥

हे इन्द्र मरुत्सखा त्वं सुतमभिषुतं सोमं पिब किमर्थं दिविष्टिषु अस्माकमह्नामभिगमनेषु दिवः स्वर्गस्य वा एषणेषु निमित्तेषु पीत्वा चौजसा बलेन सोमपानजनितेन वज्रं शिशानः तीक्ष्णीकुर्वन् शत्रून् जहीति भावः ॥ ९ ॥

९. इन्द्र, तुम मरुतों के मित्र हो। तुम हमारे स्वर्ग देनेवाले यज्ञ में अभिषुत सोम का पान करो और बल के द्वारा वज्र को तेज करो।

चतुर्विंशेऽहनि प्रातःसवने ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्रे उत्तिष्ठन्निति तृचः षळहस्तोत्रियः । सूत्रितं च—उत्तिष्ठन्नोजसासहेति पिबा सोममभि यमिन्द्रेति ब्राह्मणाच्छंसिन इति ।

अग्निस्तुते प्रथमा सूक्ते दशमी—

उत्तिष्ठन्नोजसासहपीत्वीशिप्रेअवेपयः । सोममिन्द्रचमूसुतम् ॥१०॥

उत्ऽतिष्ठन् । ओजसा । सह । पीत्वी । शिप्रे इति । अवेपयः ।
सोमम् । इन्द्र । चमू इति । सुतम् ॥ १० ॥

हे इन्द्र त्वं पीत्वी पीत्वौजसा बलेन सहोत्तिष्ठन् शिप्रे हनू अवेपयः अकंपयः मदावेशादिति भावः । किं पीत्वा चमू चम्वोरधिषवणफलकयोः सुतं सोमम् ॥ १० ॥

१०. अभिषवण-फलकों (चमुओं) पर अभिषुत सोम को पीते हुए बल के साथ खड़े होकर दोनों जबड़ों को कँपाओ।

अनुत्वारोदसीउभेक्रक्षमाणमकृपेताम् । इन्द्रयद्दस्युहाभवः ॥११॥

अनु । त्वा । रोदसी इति । उभे इति । क्रक्षमाणम् ।
अकृपेताम् । इन्द्र । यत् । दस्युऽहा । अभवः ॥ ११ ॥

हे इन्द्र क्रक्षमाणं शत्रून्निघ्नन्तं त्वा त्वां उभे रोदसी उभे अपि द्यावापृथिव्यौ अन्वकृपेतां अनुकल्पयेतां । यद्यदा दस्युहा भवोऽभवसि सदा ॥ ११ ॥

११. तुम शत्रुओं का विनाश करनेवाले हो। उसी समय द्यावापृथिवी, दोनों ही तुम्हारी कल्पना करते हैं, जिस समय तुम दस्युओं का विनाश करते हो।

अथ छवे तृतीया सूक्ते द्वादशी—

वाचमष्टापदीमहंनवस्रक्तिमृतस्पृशम् । इन्द्रात्परितन्वंममे ॥१२॥२८॥

वाचम् । अष्टाऽपदीम् । अहम् । नवऽस्रक्तिम् । ऋतऽस्पृशम् ।
इन्द्रात् । परि । तन्वम् । ममे ॥ १२ ॥ २८ ॥

अष्टापदीं अष्टाभिर्दिग्भिर्विदिग्भिः साष्टापदीं नवस्रक्तिं उपरिस्थितेनादित्येन नवस्रक्तिं आसु दिक्षु व्याप्तामित्यर्थः। ऋतस्पृशं यज्ञस्पृशं वाचं स्तुतिं मया परिपूर्णादिन्द्रात्तन्वं तनुं न्यूनां सर्वां परिममे अन्यूनेयत्तां करोमीत्यर्थः। कार्त्स्न्येन स्वरूपं स्तुत्वा विषयीकर्तुमशक्यत्वादिति भावः॥ १२॥

१२. आठ और नौ दिशाओं (चार दिशायें, चार कोण और आदित्य) में यज्ञ-स्पर्श करनेवाली स्तुति भी इन्द्र से कम है। मैं उसी स्तुति को करता हूँ। ॥ इति षष्ठस्य पंचमे द्वाविंशोवर्गः ॥ २८ ॥

जज्ञान इत्येकादशर्चं सप्तमं सूक्तं काण्वस्य पुरुहन्मन आर्षमाद्यास्तिस्रो गायत्र्यः दशमी बृहती एकादशी सतोबृहती इन्द्रो देवता। तथा चानुक्रान्तं—जज्ञान एकादश पुरुहन्मा गायत्र्यन्त्यमिति। महाव्रते निष्केवल्ये जज्ञानो नु शतक्रतुरित्येषा। तथैव पंचमारण्यके सूत्रितं—जज्ञानो नु शतक्रतुरित्येकेति।

जज्ञानो नु शतक्रतुर्वि पृच्छदिति मातरम्। क उग्राः के ह शृण्विरे॥ १॥

जज्ञानः। नु। शतऽक्रतुः। वि। पृच्छत्। इति। मातरम्।
के। उग्राः। के। ह। शृण्विरे॥ १॥

अयमिन्द्रो जज्ञानो नु जायमान एव शतक्रतुर्बहुकर्मा इतीत्थं मातरं स्वजननीं विपृच्छत् विपृच्छति। किमिति के उग्रा उद्गूर्णबला लोके के ह शृण्विरे श्रूयन्ते गुणैः केचित्प्रख्याता इत्यर्थः॥१॥

१. जन्म लेते ही बहुकर्म-शाली होकर इन्द्र ने अपनी माता से पूछा, "उग्र कौन हैं और प्रसिद्ध कौन है?"

अथ द्वितीया—

आदीं शवस्यब्रवीदौर्णवाभमहीशुवम्। ते पुत्र सन्तु निष्टुरः॥ २॥

आत्। ईम्। शवसी। अब्रवीत्। और्णऽवाभम्।
अहीशुवम्। ते। पुत्र। सन्तु। निःऽतुरः॥ २॥

इन्द्रेण पृष्टा शवसी माता आदनंतरमेव ईं एनमिन्द्रमब्रवीत्। किमिति उच्यते—और्णवाभमहीशुवमेवंनामानावसुरौ शिशयः तौ उक्तौ। अन्ये च तादृशाः हे पुत्र तव निष्टुरो निस्तारणीयाः सन्त्विति॥ २॥

२. शवसी (बलवती माता) ने उसी समय कहा—"पुत्र, ऊर्णनाभ, अहीशुव आदि अनेक हैं। उनका निस्तार करना उपयुक्त है।"

अथ तृतीया—

समित्तान्वृत्रहाखिदत्खे अराँ इव खेदया। प्रवृद्धो दस्युहाभवत्॥ ३॥

सत्रा । इत् । तान् । वृत्रऽहा । अखिदत् । खे । अरान्ऽइव ।
खेदया । प्रऽवृद्धः । दस्युऽहा । अभवत् ॥ ३ ॥

तान् गन्त्र्योकान्वृत्रहा इन्द्रः सत्रेति सहैवाखिदत् खेदनं नामाकर्षणं । खे रथचक्रस्य नाभौ अरान् चक्रांगभूतान् शंकून् खेदयेव रज्ज्वेव यथा यान्यथा संखिदन्ति तद्वत् यथा हत्वा दस्युहा शत्रुघातीन्द्रः प्रवृद्धोऽभवत् ॥ ३ ॥

३. वृत्रघ्न इन्द्र ने रथ-चक्र की लकड़ियों (अरों) के समान एक साथ ही रस्सी से उन्हें खींचा और दस्युओं का हनन करके प्रवृद्ध हुए।

अथ चतुर्थी—

एकयाप्रतिधापिबत्साकंसरांसित्रिंशतम् । इन्द्रःसोमस्यकाणुका ॥ ४ ॥

एकया । प्रतिऽधा । अपिबत् । साकम् । सरांसि ।
त्रिंशतम् । इन्द्रः । सोमस्य । काणुका ॥ ४ ॥

अयमिन्द्रः एकया एकेन प्रतिधा प्रतिधानेन साकं सह एकदैव त्रिंशतं सरांसि उक्थपात्राणीत्यर्थः। कीदृशानि सरांसि सोमस्यपूर्णानि सोमरसेन पूर्णानि। काणुका कान्तानि कान्तानिवा सोमेन कृतानि वा सोमपूर्णानि अपिबत् पीतवान् माध्यंदिनसवने। याज्ञिकप्रसिद्ध्यैवं। नैरुक्तप्रसिद्ध्या तु कालाभिमानीन्द्रः त्रिंशदपरपक्षस्याहोरात्रांस्त्रिंशत्पूर्वपक्षस्य च सन्ति याने-कल्पमनुभवतीति एतत्सर्वमेकेन प्रतिधानेनापिबदित्यादि[1] निरुक्ते व्याख्यानेष स्पष्टमुक्तं तदत्र द्रष्टव्यम् ॥ ४ ॥

४. इन्द्र ने एक साथ ही सोम से पूर्ण तीस कमनीय पात्रों को पी डाला।

अथ पञ्चमी—

अभिगन्धर्वमतृणदबुध्नेषुरजःस्वा । इन्द्रोब्रह्मभ्यइद्वृधे ॥ ५ ॥ २९ ॥

अभि । गन्धर्वम् । अतृणत् । अबुध्नेषु । रजःऽसु ।
आ । इन्द्रः । ब्रह्मऽभ्यः । इत् । वृधे ॥ ५ ॥ २९ ॥

अयमिन्द्रो गंधर्वं गामुदकं धारयतीति गंधर्वो मेघस्तं अभ्यातृणत् सर्वतोहिंसितवान्। कुत्र अबुध्नेषु पदनिधानयोग्यस्थानरहितेषु रजःसु लोकेषु अन्तरिक्षप्रदेशेष्वित्यर्थः। किमर्थं ब्रह्मभ्यइत् ब्राह्मणेभ्यएव वृधे वर्धनाय ॥ ५ ॥

५. इन्द्र ने मूल-शून्य अन्तरिक्ष में ब्राह्मणों के वर्द्धन के लिए चारों ओर से मेघ को मारा।

॥ इति षष्ठस्य पंचमे एकोनत्रिंशोवर्गः ॥ २९ ॥

---

[1] नि० ५. ११।

अथ षष्ठी—

निरा॑विध्यद्गि॒रिभ्य॒ आ धा॒रय॑त्प॒क्वमो॑द॒नम् ।
इन्द्रो॑ बु॒न्दं स्वात॑तम् ॥ ६ ॥

निः । अ॒वि॒ध्य॒त् । गि॒रिऽभ्यः॑ । आ । धा॒रय॑त् । प॒क्वम् ।
ओ॒द॒नम् । इन्द्रः॑ । बु॒न्दम् । सुऽआ॑ततम् ॥ ६ ॥

अयमिन्द्रो गिरिभ्यो मेघेभ्यः सकाशादुदकं निर्गमयितुं निराविध्यत् संमाहरत् यानेव मेघान् अधारयत् । किं कुर्वन् पक्वं परिपक्वमोदनं कुर्वन् मनुष्याणामर्थाय । केन साधनेनेति उ-च्यते—बुन्दं इषुं स्वाततं सुष्ठु सर्वतो विस्तृतं आदायेति शेषः ॥ ६ ॥

६. मनुष्यों के लिए परिपक्व अन्न का निर्माण करते हुए इन्द्र ने विराट् शर को लेकर मेघ को छेदा था।

श॒तब्र॑ध्न॒ इषु॒स्तव॑ स॒हस्र॑पर्ण॒ एक॒ इत् । यमि॑न्द्र चकृ॒षे युज॑म् ॥ ७ ॥

श॒तऽब्र॑ध्नः । इषुः॑ । तव॑ । स॒हस्र॑ऽपर्णः । एकः॑ ।
इत् । यम् । इ॒न्द्र॒ । च॒कृ॒षे । यु॒जम् ॥ ७ ॥

हे इन्द्र तवेषुः शतब्रध्नः शताग्रः सहस्रपर्णः सहस्रसंख्याकैः पत्रैः संयुक्तः शीघ्रगमनाय अपरिमितगमनो वा स चैक इत् एक एव यमेषुं युजं सहायं चकृषे करोषि युद्धाय ॥ ७ ॥

७. इन्द्र, तुम्हारा एकमात्र बाण सौ अग्र भागों से युक्त और सहस्र पत्रों से संयुक्त है। तुम इसी बाण को सहायक बनाते हो।

अथाष्टमी—

तेन॑ स्तो॒तृभ्य॒ आ भ॑र॒ नृभ्यो॒ नारि॑भ्यो॒ अत्त॑वे । स॒द्यो जा॒त ऋ॑भुष्ठिर ॥ ८ ॥

तेन॑ । स्तो॒तृऽभ्यः॑ । आ । भ॒र॒ । नृऽभ्यः॑ । नारि॑ऽभ्यः ।
अत्त॑वे । स॒द्यः । जा॒तः । ऋ॒भु॒ऽस्थि॒र॒ ॥ ८ ॥

तेनेषुणा स्तोतृभ्यः अस्मभ्यं नृभ्यो मनुष्येभ्यः पुत्रेभ्य इत्यर्थः । तथा नारिभ्यः स्त्रीभ्य-श्चात्तवे अदनाय पर्याप्तं धनमाभराहर । सद्यस्तदानीमेव जातोऽस्माभिः दत्तेन सोमेन प्रवृद्धः सन् हे ऋभुष्ठिर प्रभूतःस्थिरश्च संग्रामे सततोकः हे तादृशेन्द्र त्वमाभरेति समन्वयः ॥ ८ ॥

८. स्तोताओं, पुत्रों और स्त्रियों के भक्षण के लिए इसी बाण के द्वारा यथेष्ट धन ले आओ। जन्म के साथ ही तुम प्रभूत और स्थिर हो।

अथ नवमी–

एता च्यौत्नानि ते कृता वर्षिष्ठानि परीणसा । हृदा वीड्वधारयः ॥ ९ ॥

एता । च्यौत्नानि । ते । कृता । वर्षिष्ठानि । परीणसा ।
हृदा । वीळु । अधारयः ॥ ९ ॥

हे इन्द्र ते त्वया एता एतानि पुरतः सर्वैर्दृश्यमानानि वर्षिष्ठानि अतिशयेन प्रवृद्धानि परीणसा परितोनद्धानि अतएव च्यौत्नानीति भावः भूमेः कीलवद्धारणानि कृता कृतानि पर्वतास्त्वया कृता इत्यर्थः । या यानि हृदा बुध्या वीळु स्थिराण्यधारयः बुध्या कर्तव्यानीति यान्यधारयस्तानीमानीति ॥ ९ ॥

९. इन्द्र, तुमने ये सब अतीव प्रवृद्ध और चारों ओर फैले हुए पर्वतों को बनाया है । बुद्धि में इन्हें स्थिर भाव से धारण करो ।

अथ दशमी–

विश्वेत्ता विष्णुराभरदुरुक्रमस्त्वेषितः ।
शतं महिषान्क्षीरपाकमोदनं वराहमिन्द्र एमुषम् ॥ १० ॥

विश्वा । इत् । ता । विष्णुः । आ । अभरत् । उरुऽक्रमः ।
त्वाऽइषितः । शतम् । महिषान् । क्षीरऽपाकम् । ओदनम् ।
वराहम् । इन्द्रः । एमुषम् ॥ १० ॥

अस्यामृचोनैरुक्तैतिहासिकपक्षभेदेनद्विधायोजना । नैरुक्तपक्षे तावत्–हे इन्द्र ता तानि यानि त्वया सृष्टान्युदकानि सन्ति तानि विष्णुर्व्यापनशील आदित्य आभरत् आभरति लोकाय प्रयच्छतीत्यर्थः । कीदृशो विष्णुः उरुक्रमो बहुगतिः । किं स्वविरोधेनेत्याह त्वेषितः त्वयाप्रेरितः न केवलमुदकान्येव । अपिच शतं महिषान् शतसंख्याकान् पशून् महिषशब्दो गवादेरप्युपलक्षकः । अथवा शतशब्दोऽपरिमितवचनः महिषइति महन्नाम असंख्यातान् महतोपशून् यजमानेभ्य आभरत् ददातीत्यर्थः । किंच क्षीरपाकं क्षीरपक्वमोदनं पायसं एतच्चरुपुरोडाशादेरुपलक्षकं यजमानेभ्य आभरत् । अथवा सर्वार्थं वृष्टिप्रदानद्वारा ओदनं प्राहरत् । किंच इन्द्रो वराहं जलपूर्णं मेघं हन्तीतिशेषः । कीदृशं यं एमुषं आहत्यस्य स्थाने छान्दसष्टकारः आमुषमुदकस्य मोष-

कमित्यर्थः। निरुक्तपक्षे एवं। ऐतिहासिकपक्षे चरकब्राह्मणे इतिहासः आम्नायते—विष्णुर्यज्ञः सदे-
वेभ्यआत्मानमन्तरधात्तमन्ये देवता नाविदन् इन्द्रस्त्ववेत् सइन्द्रमब्रवीत्कोभवानिति। तमिन्द्रः प्र-
त्यब्रवीत् अहं दुर्गाणामसुराणां च हन्ता भवांस्तु क इति। सोब्रवीत् अहं दुर्गादाहर्ता त्वंतु यदि-
दुर्गाणामसुराणां हन्ता ततोयं वराहोवाममुषएकविंशत्यापुरांपारेश्ममयीनां वसति तस्मिन्नसुरा-
णां सर्वं वाममस्ति तमिमं जहीति। तस्येन्द्रस्ताः पुरोभित्वा हृदयमविध्यत् अपि तत्र यदासीत्त-
द्विष्णुराहरदिति। सोयमितिहासः अस्येदुमातुःसवनेषु विश्वेत्ताविष्णुरित्याभ्यां प्रतिपादितः। त-
योर्मध्ये अस्येदुमातुरित्यत्र विष्णुना हेन्द्र त्वं दुर्गाणां हन्ता इति आत्मानं कथयसि तर्हि
वाममुषं वराहमसुरं जहीत्युक्तोर्थो विध्यद्वराहमिति पादेन प्रतिपादितः। इन्द्रेण च विष्णो त्वं
दुर्गादाहर्तेति ब्रूषे। मया पुराणि जितानि असुरश्च घातितः तस्य वामं त्वमानयेत्युक्तो विष्णु-
र्तिस्रस्य वराहासुरस्य धनं मुमोष। सोर्थो मुषायद्विष्णुःपचतमिति पादेन सूचितः। तत्किं पुन-
र्मुषितवानिति तदत्रोच्यते—विश्वेत्तेति। हे इन्द्र त्वेषितःत्वया प्रेरितो विष्णुर्यज्ञरूपी त्वेषितः त्वं
दुर्गादाहर्ता किल तर्हि त्वं तस्य धनान्याहरेति त्वया प्रेरितः सन् उरुक्रमो भूत्वा विश्वेत्ता ता-
नि त्वया हर्तव्यानि इत्युक्तानि यानि च तत्र स्थितानि सर्वाण्याभरत् आभरत्तु। कानि तानी-
ति शतं महिषान् अपरिमितान् प्रशस्तान् पदार्थान् तेषां वाहनरूपान् महिषान्वा क्षीरपाकमो-
दनं च पक्वमन्नमेवौदनं वा भरत्। विध्यद्वराहमित्यत्रोक्तोर्थश्च चरमपादेनोच्यते—इन्द्रस्तु वराहं
वराहारं स्वीकृतासुरसर्वस्वं वराहरूपिणं वा एमुषं एमुषनामानं अथवा एमुषं धनानामामोषकं
वराहमसुरं हतये अविध्यदितिशेषः ॥ १० ॥

१०. इन्द्र, तुम्हारा जो सब अन्न है, उसे विष्णु (आदित्य) प्रदान करते हैं। विष्णु आकाश में भ्रमण करनेवाले (बहु-गति) और तुम्हारे द्वारा प्रेरित हैं। इन्द्र ने सौ भैंसों (पशुओं), क्षीर-पक्व अन्न और जल चुरानेवाले मेघ (वराह) को भी लिया।

अथैकादशी—

तुविक्षंतेसुकृतंसूमयंधनुःसाधुर्बुन्दोहिरण्ययः।
उभातेबाहूरण्यासुसंस्कृतऋदूपेचिदृदूवृधा ॥ ११॥३०॥

तुविऽक्षम्। ते। सुऽकृतम्। सुऽमयम्। धनुः। साधुः। बुन्दः।
हिरण्ययः। उभा। ते। बाहू इति। रण्या। सुऽसंस्कृता।
ऋदुऽपे। चित्। ऋदुऽवृधा। ११ ॥ ३० ॥

---

१ ऋ० सं० १. ६, २८.।

एषा निरुक्ते एकमपि पदं विहाय यास्केन व्याख्याता तदेवंविस्पष्टे—तुविक्षं बहुविक्षेपं महाविक्षेपं वा ते सुकृतं सुमयं सुमुखं धनुः साधयिता ते कुन्दोहिरण्मयः उभौ ते बाहू रण्यौ रमणीयौ संग्राम्यौ वर्दूपे अर्दनपातिनौ गमनपातिनौ मर्मण्यर्दनवेधिनौ गमनवेधिनौ वेति॥११॥

११. तुम्हारा धनुष बहुत बाण फेंकनेवाला, सुनिर्मित और सुखावह है। तुम्हारा बाण सोने का है। तुम्हारी दोनों भुजायें रमणीय, मर्मभेदक, सुसंस्कृत और यशवर्द्धक हैं।

॥ इति षष्ठस्य पञ्चमे त्रिंशोवर्गः ॥ ३० ॥

पुरोळाशंनइति दशर्चमष्टमं सूक्तं काण्वस्य कुरुसुतेरार्षं आद्यानवगायत्र्योदशमी बृहती इन्द्रोदेवता। तथाचानुक्रान्तं—पुरोळाशं दश कुरुसुतिरन्त्यमिति। सूक्तविनियोगोलैङ्गिकः। महाव्रते निष्केवल्ये गायत्रतृचाशीतौ आद्यास्तिस्रऋचः। यथाच सूत्रितं—पुरोळाशंनोअन्धसइति तिस्रइति।

पु॒रो॒ळाशं॑नो॒अन्ध॑स॒इन्द्र॑स॒हस्र॒मार्भ॑र। श॒ताच॑शूर॒गोना॑म् ॥ १ ॥

पु॒रो॒ळाश॑म्। नः॒। अन्ध॑सः। इन्द्र॑। स॒हस्र॑म्। आ।
भ॒र। श॒ता। च॒। शू॒र॒। गोना॑म् ॥ १ ॥

हे शूर इन्द्र पुरोळाशं पुरोदीयमानमेतत्संज्ञकं अंधसोन्नं स्वीकृत्य गोनां गवां सहस्रं शता शतानि च नोस्मभ्यं आभराहर। अथवा नोस्मभ्यं पुरतो दीयमानं अंधसोन्नोव्यञ्जनं सहस्रं सहस्रसंख्याकं गोसहस्रं चाहरेति योज्यम्॥ १ ॥

१. शूर इन्द्र, पुरोडाश नाम के अन्न को स्वीकार कर सौ और सहस्र गायें हमें दो।

अथ द्वितीया—

आनो॑भर॒व्यञ्ज॑नं॒गामश्व॑म॒भ्यञ्ज॑नम्। सचा॑म॒ना॒हि॑र॒ण्यया॑ ॥ २ ॥

आ। नः॒। भ॒र॒। वि॒ऽअञ्ज॑नम्। गाम्। अश्व॑म्। अ॒भि॒ऽअञ्ज॑नम्।
सचा॑। म॒ना। हि॒र॒ण्यया॑ ॥ २ ॥

हे इन्द्र त्वंनोस्मभ्यं व्यंजनं गामश्वं अभ्यंजनं तैलं चाभर। मना मननीयानि हिरण्यया हिरण्मयानि उपकरणानि सचा सहाभरेति ॥ २ ॥

२. इन्द्र, तुम हमें गाय, अश्व और तैल दो। साथ ही मनोहर और हिरण्मय अलंकार भी दो।

---

१ नि० ६. ३३.।　　* हेइन्द्र ते तव धनुः तुविक्षं महाक्षेपं सुकृतं सुमयं सुमुखञ्च ते कुन्दः इषुः साधुः हिरण्ययः हिरण्मयः ते उभा उभौ बाहू रण्या रमणीयौ सुसंस्कृता सुष्टु अलंकृतौ ऋदुपेचिन् संग्रामे अर्दनपातिनौ ऋदूवृधा अर्दनवर्धनौ। इतिपुस्तकांतरे उपलभ्यते।

अथ तृतीया—

उतनःकर्णशोभनापुरूणिधृष्णवाभर । त्वंहिशृण्विषेवसो ॥ ३ ॥

उत । नः । कर्णऽशोभना । पुरूणि । धृष्णो इति । आ ।
भर । त्वम् । हि । शृण्विषे । वसो इति ॥ ३ ॥

उतापिच नोस्मभ्यं कर्णशोभना कर्णाभरणानि पुरूणि बहून्याभर । हे धृष्णो धर्षकेन्द्र वसो वासयितरिन्द्र त्वं हि खलु शृण्विषे श्रूयसे । किमिति उदारोयमिन्द्रइति ॥ ३ ॥

३. शत्रुओं को रगड़नेवाले और वासदाता इन्द्र, तुम्हीं सुने जाते हो। तुम हमें बहु-सख्यक कर्णाभरण प्रदान करो।

नकींवृधीकइन्द्रतेनसुषानसुदाउत । नान्यस्त्वच्छूरवाघतः ॥ ४ ॥

नकीम् । वृधीकः । इन्द्र । ते । न । सुऽसाः । न । सुऽदाः ।
उत । न । अन्यः । त्वत् । शूर । वाघतः ॥ ४ ॥

हे इन्द्र ते त्वत्तोन्यः कश्चिद्वृधीको वर्धयिता नकीं नैव । तथा सुषाः सुष्ठु संभक्ताः सं-ग्रामादौ त्वत्तोन्योन । उतापिच सुदाः सुदाता न । तथा हेशूर तव त्वत्तोन्यो वाघतः ऋत्विजा-नामेवव ऋत्विजो यजमानस्य नेता नान्योस्ति त्वादृशे ॥ ४ ॥

४. शूर इन्द्र, तुम्हारे सिवा अन्य वर्द्धक नहीं है। तुम्हारी अपेक्षा संग्राम में दूसरा कोई सम्भक्त नहीं है—कोई उत्तम दाता भी नहीं है। तुम्हारे सिवा ऋत्विकों का कोई नेता भी नहीं है।

नकीमिन्द्रोनिकर्तवेनशक्रःपरिशक्तवे । विश्वंशृणोतिपश्यति॥५॥३१॥

नकीम् । इन्द्रः । निःऽकर्तवे । न । शक्रः । परिऽशक्तवे ।
विश्वम् । शृणोति । पश्यति ॥ ५ ॥ ३१ ॥

अयमिन्द्रो निकर्तवे निकर्तुं नकीं नैव शक्यः । तथा शक्रः शक्तोयं परिशक्तवे परिशाताय नशक्यव इति । सतु विश्वं शृणोति पश्यतिच ॥ ५ ॥

५. इन्द्र किसी का तिरस्कार नहीं करते। इन्द्र किसी से हार नहीं सकते। वे संसार को देखते और सुनते हैं।

॥ इति षष्ठस्य पंचमे एकत्रिंशोवर्गः ॥ ३१ ॥

अथ षष्ठी—

समन्युंमर्त्यानामदब्धोनिचिकीषते । पुरानिदश्चिकीषते ॥ ६ ॥

सः । मन्युम् । मर्त्यानाम् । अदब्धः । नि ।
चिकीषते । पुरा । निदः । चिकीषते ॥ ६ ॥

स इन्द्रो मन्युं क्रोधं केषां मर्त्यानां अदब्धः केनाप्यहिंसितः सन् निचिकीषते निकरोति । किं मन्युं माप्यैव नेत्याह निदो निन्दायाः पुरा पूर्वमेव चिकीषते यदा तं निन्दितुमिच्छति कश्चित्ततः पूर्वमेव तं निकरोतीत्यर्थः ॥ ६ ॥

६. इन्द्र का वध मनुष्य नहीं कर सकते। वे क्रोध को मन में स्थान नहीं देते। निन्दा के पूर्व ही निन्दक को स्थान नहीं देते।

क्रत्वइत्पूर्णमुदरंतुरस्यास्तिविधतः । वृत्रघ्नःसोमपाव्नः ॥ ७ ॥

क्रत्वः । इत् । पूर्णम् । उदरम् । तुरस्य । अस्ति ।
विधतः । वृत्रऽघ्नः । सोमऽपाव्नः ॥ ७ ॥

तुरस्य त्वरमाणस्य वृत्रघ्नो वृत्रं हतवतः सोमपाव्नः सोमपातुरुदरं क्रत्वइत् कर्मणैव पूर्णमस्ति भवति । कस्य कर्मणेति उच्यते—विधतः परिचरतो यजमानस्य । यतः परिचरणाभावे तस्य कुक्षिपूर्त्यभावः अतस्तत्पूर्तये परिचरतेति शेषः ॥ ७ ॥

७. क्षिप्रकारी, वृत्रघ्न और सोमपाता इन्द्र का उदर सेवक के कर्म द्वारा ही पूर्ण है।

अथाष्टमी—

त्वेवसूनिसङ्गताविश्वाचसोमसौभगा । सुदात्वपरिह्वृता ॥ ८ ॥

त्वे इति । वसूनि । सम्ऽगता । विश्वा । च ।
सोम । सौभगा । सुऽदातु । अपरिऽह्वृता ॥ ८ ॥

हे इन्द्र त्वे त्वयि वसूनि धनान्यस्मदिष्टानि संगता संगतानि । तथा हे सोम सोमवन्निन्द्र त्वयि विश्वा सर्वाणि सौभगा सौभाग्यानि संगतानि । तथा सुदातु सुदानान्यपरिह्वृता अकुटिलानि अतस्तानि कुर्विति भावः । यद्वा येन्द्रः सोमं पीत्वा सोम इत्यभिहितः सोमश्रुतेः ॥८॥

८. इन्द्र, तुममें सारे धन सङ्गत हैं। सोमपाता इन्द्र, तुममें समस्त सौभाग्य संगत हैं। सुन्दर दान सदा कुटिलता से शून्य हुआ करता है।

अथ नवमी—

त्वामिद्यवयुर्ममकामोगव्युर्हिरण्ययुः । त्वामश्वयुरेषते ॥ ९ ॥

त्वाम् । इत् । यवऽयुः । मम । कामः । गव्युः ।
हिरण्यऽयुः । त्वाम् । अश्वऽयुः । आ । ईषते ॥ ९ ॥

त्वामित् त्वामेवेषते किं मम कामः सर्वीदृशः यवयुः यवेच्छुः सन्नेषते । तथा गव्युः सन्नेषते । तथा हिरण्ययुश्चसन्नेषते । तथाश्वयुश्च सन्नेषते । तं काममावेच्छं कुर्विति भावः ॥९॥

९. मेरा मन यव (जौ), गौ, सुवर्ण और अश्व का अभिलाषी होकर तुम्हारे ही पास जाता है।

तवेदिन्द्राहमाशसाहस्तेदात्रंचनाददे ।
दिनस्यवामघवन्संभृतस्यवापूर्धियवस्यकाशिना ॥ १० ॥ ३२ ॥

तव । इत् । इन्द्र । अहम् । आऽशसा । हस्ते । दात्रम् ।
चन । आ । ददे । दिनस्य । वा । मघऽवन् ।
सम्ऽभृतस्य । वा । पूर्धि । यवस्य । काशिना ॥ १० ॥ ३२ ॥

हे मघवन् इन्द्र तवेद् तवैवाशसा आशंसनेन त्वमस्मदीयं क्षेत्रं यवसहस्रं करोषीत्याशंसनेन हस्ते दात्रं चन लवनसाधनं दात्रमथाददे स्वीकरोमि । किमनेन मयासेन दिनस्य वा पूर्वमेव छिन्नस्य वा यवस्य संभृतस्य वा पूर्वमेव छित्वा निष्कृतस्य राशीकृतस्य वा यवस्य काशिना मुष्टिना पूर्धि पुरयाशंसनं देहि च ॥ १० ॥

१०. इन्द्र, मैं तुम्हारी आशा से ही हाथों में दात्र (खेत काटने का हथियार) धारण करता हूँ। पहले काटे हुए अथवा पूर्व संगृहीत जौ की मुष्टि से आशा को पूर्ण करो।

॥ इति षष्ठस्य पंचमे द्वात्रिंशोवर्गः ॥ ३२ ॥

अयं कृत्नुरिति नवर्चं नवमं सूक्तं । अत्रेयमनुक्रमणिका—अयंकृत्नुर्नवकृत्नुर्भार्गवः सौम्यमन्त्यानुष्टुबिति । भार्गवः कृत्नुर्ऋषिः नवम्यनुष्टुप् अष्टौ गायत्र्यः सोमोदेवता विनियोगोलैंगिकः ।

अयंकृत्नुरगृभीतोविश्वजिदुद्भिदित्सोमः । ऋषिर्विप्रःकाव्येन ॥१॥

अयम् । कृत्नुः । अगृभीतः । विश्वऽजित् ।
उत्ऽभित् । इत् । सोमः । ऋषिः । विप्रः । काव्येन ॥ १ ॥

अयं सोमः कृत्नुः कर्ता सर्वस्य अगृभीतोन्यैरगृहीतः विश्वजित् सर्वस्य जेता उद्भित् फलस्योद्भेदकः अथवा विश्वजिदुद्भिदौ सोमयागौ तयोर्निष्पादकत्वात् तद्रूपौ ऋषिर्ज्ञानवान् विप्रः मेधावी विप्रवत्पूज्यः विशेषेण पूरकोवा एवं महानुभावः सोमः काव्येन स्तोत्रेण स्तुत्यो भवतीतिशेषः ॥ १ ॥

१. ये सोमकर्ता हैं। कोई इनका ग्रहण नहीं कर सकता। ये विश्वजित् और उद्भिद् नामक सोम-यज्ञों के निष्पादक हैं। ये ऋषि (ज्ञानी), मेधावी और काव्य (स्तोत्र) के द्वारा स्तुत्य हैं।

अथ द्वितीया—

अ॒भ्यू॑र्णोति॒ यन्न॒ग्नं भि॒षक्ति॒ विश्वं॒ यत्तु॒रम्।
प्रेम॒न्धः ख्य॒न्निः श्रो॒णो भू॑त्॥ २ ॥

अ॒भि। ऊ॒र्णो॒ति॒। यत्। न॒ग्नम्। भि॒षक्ति॑। विश्व॑म्। यत्।
तु॒रम्। प्र। ई॒म्। अ॒न्धः। ख्य॒त्। निः। श्रो॒णः। भू॒त्॥ २ ॥

अयं सोमो यन्नग्नमस्ति तदभ्यूर्णोति आच्छादयति यज्ञमिव विफलं भवति तदाच्छादयति फलेन अथवा नग्नं धनधान्याच्छादयति। तथा यत्तुरमातुरं रुग्णं विश्वं तद्भिषक्ति भिषज्यति यज्ञद्वारा स्वर्गसाधनेन औषधरूपेण च शरीरसिद्धिसाधनश्च अन्धः सन्नन्धोपि प्रख्यत् पश्यति। श्रोणः श्रोणोपि पंगुरपि निर्भूत् निर्भवति निर्गच्छति ॥ २ ॥

२. जो नग्न है, उसे सोम ढँकते हैं। जो रोगी है, उसे नीरोग करते हैं। यह अन्धा रहने पर भी दर्शन करते हैं, यह पंगु होकर भी गमन करते हैं।

अथ तृतीया—

त्वं सो॑म तनू॒कृद्भ्यो॒ द्वेषो॑भ्यो॒ऽन्यकृ॑तेभ्यः। उ॒रु य॒न्तासि॒ वरू॑थम्॥ ३॥

त्वम्। सो॒म॒। त॒नू॒कृत्ऽभ्यः॑। द्वेषः॑ऽभ्यः।
अ॒न्यऽकृ॑तेभ्यः। उ॒रु। य॒न्ता। अ॒सि॒। वरू॑थम्॥ ३ ॥

हे सोम त्वं तनूकृद्भ्यः कृशीकुर्वद्भ्यः अथवांगानां विच्छेदकेभ्योन्यकृतेभ्यो द्वेषोभ्यो शत्रुकृतेभ्योऽप्रियेभ्यः कृत्येभ्यइत्यर्थः वरूथं वरकं रक्षणं उरुयंतासि बहुकृत्यवसि स्तोतॄणां। अन्यकृतानि हि रक्षांसीति ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

३. सोम, तुम शरीर को कृश करनेवाले अन्य कृतों (राक्षसों) के अप्रिय कार्यों से रक्षा करते हो।

अथ चतुर्थी—

त्वं चि॒त्ती तव॒ दक्षै॑र्दि॒व आ पृ॑थि॒व्या ऋ॑जीषिन्।
यावी॑र॒घस्य॑ चि॒द्द्वेषः॑॥ ४ ॥

त्वम्। चि॒त्ती। तव॑। दक्षैः॑। दि॒वः। आ। पृ॒थि॒व्याः।
ऋजी॒षि॒न्। यावीः॑। अ॒घस्य॑। चि॒त्। द्वेषः॑॥ ४ ॥

हे ऋजीषिन् तृतीयसवनगतेन ऋजीषेण युक्त सोम त्वं यच चित्ती चित्त्या प्रज्ञया दक्षैः बलैश्च दिवश्चा दिवश्च आ इति चार्थे पृथिव्याः आ पृथिव्याश्च सकाशात् अपवस्पचिद्-स्माकमाहन्तुरपि द्वेषः शत्रोः कृत्यं यावीः पृथक्कुरु ॥ ४ ॥

४. हे ऋजीष (तृतीय सवन में अभिषुत सोम का शेष भाग) वाले सोम, तुम प्रज्ञा और बल के द्वारा द्युलोक और पृथिवी के यहाँ से हमारे शत्रु के कार्य को पृथक् करो।

अर्थिनोयन्तिचेदर्थंगच्छानिद्दुषोरातिम् ।
ववृज्युस्तृष्यतःकामम् ॥ ५ ॥ २२ ॥

अर्थिनः । यन्ति । च । इत् । अर्थम् । गच्छान् । इत् ।
ददुषः । रातिम् । ववृज्युः । तृष्यतः । कामम् ॥ ५ ॥ २२ ॥

अर्थिनो धनानि कामयमाना यन्ति चेद् यन्ति च अर्थं प्रति गत्वा च ददुषो दातू रातिं दानं गच्छानित् गच्छन्त्येव । गतेषु मध्ये यं हे सोम त्वमनुगृह्णासि तस्य तृष्यतोऽभिलक्षमाणस्य कामं ववृज्युः पुनः कामानावर्जयन्ति यावत्पर्यन्तं पूरयन्तीत्यर्थः ॥ ५ ॥

५. यदि धनेच्छु लोग धनी के पास जाते हैं, तो दाता का दान मिलता और भिक्षुक की अभिलाषा सभी भाँति पूर्ण होती है।

॥ इति षष्ठस्य पंचमे द्वाविंशोवर्गः ॥ २२ ॥

विदद्यत्पूर्व्यंनष्टमुदीमृतायुमीरयत् ।
प्रेमायुस्तारीदतीर्णम् ॥ ६ ॥

विदत् । यत् । पूर्व्यम् । नष्टम् । उत् । ईम् । ऋतऽयुम् ।
ईरयत् । प्र । ईम् । आयुः । तारीत् । अतीर्णम् ॥ ६ ॥

यथदा पूर्व्यं पुराणं नष्टं स्वकीयं धनं विदल्लभते नष्टधनः ईं एनं ऋतायुं नष्टधनलाभार्थं यज्ञकामं उदीरयत् प्रेरयति धनं साधयतीत्यर्थः । तदा ईं अतीर्णं एनं यज्ञारंभिणं आयुः जीवनं प्रतारीत् प्रकर्षेण वर्धयेत् ॥ ६ ॥

६. जिस समय पुराना धन प्राप्त किया जाता है, उस समय यज्ञाभिलाषी को प्रेरित किया जाता है। तभी दीर्घ जीवन प्राप्त किया जाता है।

अथ सप्तमी—

सुशेवोनोमृळ्याकुरदृप्तक्रतुरवातः । भवानःसोमशंहृदे ॥ ७ ॥

सुऽशेवः । नः । मृळयाकुः । अदृप्तऽक्रतुः । अवातः ।
भव । नः । सोम । शम् । हृदे ॥ ७ ॥

हे सोमपीवस्त्वं नः अस्माकं हृदे हृदये वर्तमानः शं सुखं भव । किंच नः अस्माकं सुशेवः सुसुखः मृळयाकुः सुखकर्ता अदृप्तक्रतुः असमाप्तकर्मा पुनःपुनः यागप्रवर्तकः अवातः निश्चलश्च भवेत्यन्वयः ॥ ७ ॥

७. सोम, तुम हमारे हृदय में सुन्दर, सुखकर, यज्ञ-सम्पादक, निश्चल और मङ्गलकर हो।

मानःसोमसंवीविजोमाविबीभिषथाराजन् ।
मानोहार्दित्विषावधीः ॥ ८ ॥

मा । नः । सोम । सम् । वीविजः । मा । वि । बीभिषथाः ।
राजन् । मा । नः । हार्दि । त्विषा । वधीः ॥ ८ ॥

हे सोमपीवस्त्वं नोस्मान्मासंवीविजश्चलितांगान्माकार्षीः । राजन् सोमास्मान् माविबीभिषथाः भीतान्माकुरु । नोस्माकं हार्दि हृदये त्विषा दीप्त्या मावधीः ॥ ८ ॥

८. सोम, तुम हमें चंचलाङ्ग नहीं करना। राजन्, हमें डरना नहीं। हमारे हृदय में प्रकाश के द्वारा वध नहीं करना।

अवयत्स्वेसधस्थेदेवानांदुर्मतीरीक्षे ।
राजन्नपद्विषःसेधमीढ्वोअपस्रिधःसेध ॥ ९ ॥ ३४ ॥

अव । यत् । स्वे । सधऽस्थे । देवानाम् । दुःऽमतीः । ईक्षे । राजन् ।
अप । द्विषः । सेध । मीढ्वः । अप । स्रिधः । सेध ॥ ९ ॥ ३४ ॥

स्वे सधस्थे स्वकीये सहस्थाने गृहे देवानां दुर्मतीः दुर्मतयो न प्रविशन्त्विति। यद्यदा अवेक्षेहं त्वं वा ईक्षसे तदा हेराजन् द्विषोस्मद्देष्टॄन् अपसेध । हे मीढ्वो सोमरसस्य सेक्तः स्रिधो हिंसकानपसेध निन्धीत्यर्थः ॥ ९ ॥

९. तुम्हारे गृह में देवों की दुर्बुद्धि न प्रवेश करे। राजन्, शत्रुओं को दूर करो। सोमरस का सेचन करनेवाले हिंसकों को मारो।

॥ इति षष्ठस्य पञ्चमे चतुस्त्रिंशोवर्गः ॥ ३४ ॥

नसन्यमिति दशर्चं दशमं सूक्तं । अथेयमनुक्रमणिका—नसन्यंदशैकपूर्नौधसोमायत्रे-न्त्यादैवीमिद्दुमिति । एकपूर्नामनोधसः पुत्रऋषिः अन्त्यामिद्दुप् साच देवदेवत्या शिष्टागायत्र्यः

ऐन्द्रः। द्वितीये पर्याये मैत्रावरुणशस्त्रे आदितोऽष्टर्चः। सूत्रितं च—नह्यन्यं बळाकरमित्यष्टाविति। महाव्रते निष्केवल्ये गायत्रतृचाशीतौ आद्याविनियुक्ता। तथा च पंचमारण्यके शौनकः—नह्य१न्यंबळाकरमित्येतामत्यवदधाति।

तत्र प्रथमा—

नह्य१न्यंबळाकरंमर्डितारंशतक्रतो। त्वंनइन्द्रमृळय ॥ १ ॥

नहि। अन्यम्। बळा। अकरम्। मर्डितारम्। शतक्रतो इति शतऽक्रतो। त्वम्। नः। इन्द्र। मृळय ॥ १ ॥

हे शतक्रतो त्वत्तोऽन्यं मर्डितारं सुखयितारं बळा सत्यं शरणं नकरोमि तस्मात् हे इन्द्र त्वं नोऽस्मान्मृळय ॥ १ ॥

१. इन्द्र, तुम्हारे सिवा अन्य सुखदाता को मैं बहुमान नहीं प्रदान करता हूँ; इसलिए हे शतक्रतो, सुख दो।

अथ द्वितीया—

योनःशश्वत्पुराविथामृध्रोवाजसातये। सत्वंनइन्द्रमृळय ॥ २ ॥

यः। नः। शश्वत्। पुरा। आविथ। अमृध्रः। वाजऽसातये। सः। त्वम्। नः। इन्द्र। मृळय ॥ २ ॥

हे इन्द्र यस्त्वं अमृध्रः शत्रुभिरहिंसितः सन् पुरा पूर्वस्मिन्काले शश्वत् बहुवारं नोऽस्मान् आविथ रक्षितवानसि। सत्वं नोऽस्मान्वाजसातये अन्नदानार्थं यद्वा अन्नसंभजनार्थं मृळय सुखय ॥ २ ॥

२. जिन अहिंसक इन्द्र ने पहले हमें अन्न-प्राप्ति के लिए बचाया था, वे हमें सदा सुखी करें।

अथ तृतीया—

किमङ्गरध्रचोदनःसुन्वानस्यावितेदसि। कुवित्स्विन्द्रणःशकः ॥३॥

किम्। अङ्ग। रध्रऽचोदनः। सुन्वानस्य। अविता। इत्। असि। कुवित्। सु। इन्द्र। नः। शकः ॥ ३ ॥

१ योऽमृध्रोऽहिंसकः नोऽस्मान्वाजसातये अन्नलाभाय पुरा पूर्वमाविथ रक्षितवान् हे इन्द्र स त्वं नोऽस्मान् शश्वत्सदा मृळय सुखय। इति व्याख्यानान्तरं पुस्तकान्तरस्थम्।

अंग हे इन्द्र त्वं रध्रचोदनः रध्रं राधकं चोदयतीति रध्रचोदनः शाशदानस्त्वं सुन्वानस्याविवेदसि रक्षक एव भवसि । अतोनोस्माकं कुविदङ्ग सु शुक्रु शकः अशकःशकोभव बहुधनं कुर्वित्यर्थः अस्मान्वा बहुकुर्विति ॥ ३ ॥

३. इन्द्र, तुम आराधक को प्रचलित करो। तुम अभिषव-कर्त्ता के रक्षक हो। फलतः हमें बहुधन दो।

इन्द्रप्रणोरथमवपश्चाच्चित्सन्तमद्रिवः । पुरस्तादेनंमेकृधि ॥ ४ ॥

इन्द्र । प्र । नः । रथम् । अव । पश्चात् । चित् । सन्तम् ।
अद्रिऽवः । पुरस्तात् । एनम् । मे । कृधि ॥ ४ ॥

हे इन्द्र नोरथं प्राव प्ररक्ष । कीदृशं रथं पश्चाच्चित्सन्तं चिदप्यर्थे अस्मत्समानरथानां पश्चाद्भूतमप्येनं मे रथं हे अद्रिवो वज्रवन्निन्द्र पुरस्ताद्वर्तमानं कृधि कुरु ॥ ४ ॥

४. इन्द्र, तुम हमारे पीछे खड़े रथ की रक्षा करो। वज्रधर इन्द्र, उसे सामने ले आओ।

हन्तोनुकिमाससेप्रथमंनोरथंकृधि । उपमंवाजयुश्रवः ॥५॥३५॥

हन्तो इति । नु । किम् । आससे । प्रथमम् । नः । रथम् ।
कृधि । उपऽमम् । वाजऽयु । श्रवः ॥ ५ ॥ ३५ ॥

हन्तोत्येतदादि मुख्यकृदामन्त्रितेन समानं हन्तेन्द्र नु इदानीं किं त्वं तूष्णीमाससे । अथ किं करोमीति चेत् उच्यते—नः रथं प्रथमं सर्वेषां मुख्यं कृधि कुरु वाजयु अस्माकमन्नमिच्छच्छ्रवोन्नं हविर्लक्षणं उपमं अन्तिकनामैतत् तवान्तिकभूतं वर्ततइतिशेषः । यस्मादेवं तस्माद्रथं अस्मदीयं प्रथमं कुर्विति ॥ ५ ॥

५. शत्रु-हन्ता इन्द्र, इस समय तुम क्यों चुप हो? हमारे रथ को मुख्य करो। हमारा अन्नाभिलाषी अन्न तुम्हारे पास है।

॥ इति षष्ठस्य पंचमे पंचत्रिंशोवर्गः ॥ ३५ ॥

अथ षष्ठी—

अवानोवाजयुंरथंसुकरंतेकिमित्परि । अस्मान्त्सुजिग्युषस्कृधि॥६॥

अव । नः । वाजऽयुम् । रथम् । सुऽकरम् । ते ।
किम् । इत् । परि । अस्मान् । सु । जिग्युषः । कृधि ॥ ६ ॥

हे इन्द्र नोवाजयुं अन्नेच्छुं रथं अव रक्ष। संग्रामे ते तव किमित् किमपि सर्वकर्तव्य-जातं परि परितः सुकरं सुखेन कर्तव्यं। तव कर्तुमशक्यं नकिंचिदस्ति। यस्मादेवं तस्मात् अस्मान् सुजिग्युषः सुष्ठु जेतॄन् कृधि कुरु संग्रामे ॥ ६ ॥

६. इन्द्र, हमारे अन्नाभिलाषी रथ की रक्षा करो। तुम्हारा क्या कर्तव्य है? हमें संग्राम में सब तरह से विजयी बनाओ।

इन्द्र॒दृह्य॑स्व॒पूर॑सिभ॒द्रात॑एतिनिष्कृ॒तम्। इ॒यंधीर्ऋ॒त्विया॑वती ॥ ७॥

इन्द्र॑। दृह्य॑स्व। पूः। अ॒सि॒। भ॒द्रा। ते॒। ए॒ति॒। निः॒ऽकृ॒तम्।
इ॒यम्। धीः। ऋ॒त्विय॑ऽवती ॥ ७ ॥

हे इन्द्र त्वं दृह्यस्व दृढोभव संग्रामे त्वं पूरसि पूरयसि यथा पुरमविचलितं तद्वत्त्वम-सि। अथवास्मदीये यज्ञे दृढोभव त्वं पुनरन्ययज्ञं जिगमिषुर्माभूः त्वं पूः पूरकः कामानामसि। किमत्र विद्यतइति चेत् उच्यते—निष्कृतं निष्कर्तारं ते त्वां भद्रा कल्याणी इयं धीः स्तुतिः क्रिया वा ऋत्वियावती ऋतुशब्दः कालोपलक्षकः स्वकालोपेता सती एति गच्छति। यद्वा ते निष्कृतं स्थानमेति ॥ ७ ॥

७. इन्द्र, दृढ़ होओ। तुम नगर के समान हो। मङ्गलमयी स्तुति-क्रिया यथासमय तुम्हारे पास आती है। तुम यज्ञ-सम्पादक हो।

मासी॑मव॒द्यआभा॑गु॒र्वीकाष्ठा॑हि॒तंधन॑म्। अ॒पावृ॑क्ताअर॒त्नयः॑ ॥८॥

मा। सी॒म्। अ॒व॒द्ये। आ। भा॒क्। उ॒र्वी। काष्ठा॑। हि॒तम्।
धन॑म्। अ॒प॒ऽआवृ॑क्ताः। अ॒र॒त्नयः॑ ॥ ८ ॥

मास्मान् सीं सर्वतोऽवद्ये निन्द्ये आभाक् माभजतु मा प्राप्नोतु न कुत्रचित्। पापरहितान्कु-र्वित्यर्थः। किंचोर्वी काष्ठा बह्वंतराळआज्यंतः आज्यंतोपि काष्ठोच्यते क्रान्त्वा स्थितोभव-तीति यास्कः। तत्र हितं निहितं शत्रुसंबन्धि धनं अस्माकं भवत्वित्यर्थः। अरत्नयः अरमणा-णाध्यनवः अपावृक्ताः सन्त्विति शेषः ॥ ८ ॥

८. निन्दा-पात्र व्यक्ति हमारे पास उपस्थित न हो। विशाल दिशाओं में निहित धन हमारा हो। शत्रु विनष्ट हों।

अथ नवमी—

तु॒रीयं॒नाम॑य॒ज्ञियं॒यदाक॑र॒स्तदु॑श्मसि। आदि॑त्पति॑र्नओहसे ॥९॥

---

१ नि० २. १५।

तुरीयम्। नाम। युज्ञियम्। युदा। करः। तत्। उश्मसि।
आत्। इत्। पतिः। नः। ओहसे॥ ९॥

हे इन्द्र त्वं यज्ञियं यज्ञसंबन्धिनं तुरीयं चतुर्थं नाम यदा करः करोषि तदुश्मसि कामयामहे आदिदनंतरमेव नामकामानन्तरमेव पतिः पालकः त्वं नोस्मानोहसे वहसि प्रापयसि। नक्षत्रनाम गुह्यंनाम प्रकाशं नामेति त्रीणि नामानि। सोमयाजीति तुरीयं नाम वक्ष्यति॥ ९॥

९. इन्द्र, तुमने जिस समय यज्ञ-सम्बन्धी चतुर्थ नाम धारण किया, उसी समय हमने उसकी कामना की। तुम हमारे रक्षक हो। तुम्हीं हमारा पालन करते हो। अथ दशमी—

अवीवृधद्वोअमृताअमंदीदेकद्यूर्देवाउतयाश्चदेवीः।
तस्माउराधःकृणुतप्रशस्तंप्रातर्मक्षूधियावसुर्जगम्यात्॥१०॥३६॥

अवीवृधत्। वः। अमृताः। अमन्दीत्। एकऽद्यूः। देवाः।
उत। याः। च। देवीः। तस्मै। ऊँ इति। राधः। कृणुत।
प्रऽशस्तम्। प्रातः। मक्षु। धियाऽवसुः। जगम्यात्॥ १०॥ ३६॥

इयं वैश्वदेवी। हे देवाः हे अमृता अमरणा वोयुष्मानयमवीवृधत् वर्धयति स्तुत्या। अमंदीत् तर्पयति सोमेन। एकद्यूः ऋषिरहं। उतापिच हे देवीर्देव्यो देवपत्न्यो याश्च यूयं स्थोयुष्मानपि अवीवृधदमन्दीच्च तस्मै राधो धनं प्रशस्तं प्रभूतं कृणुत कुरुत। उइति पूरणः पदपूरणार्थोवा। प्रातः प्रातरेव मक्षु क्षिप्रं धियावसुः कर्मधनइन्द्रो जगम्यादागच्छतु। इन्द्रस्य देवस्वामित्वादाधिक्यद्योतनाय पुनरभिधानम्॥ १०॥

१०. अमर देवो, एकद्यु ऋषि तुम्हें और तुम्हारी पत्नियों को वर्द्धित और तृप्त करते हैं। हमारे लिए प्रचुर धन दो। कर्म-धन इन्द्र प्रातःकाल ही आगमन करें।

॥ इति षष्ठस्य पंचमे षट्त्रिंशोवर्गः॥३६॥

॥ इत्यष्टमे मंडलेऽष्टमोनुवाकः॥ ८॥

नवमेनुवाके त्रयोदशसूक्तानि। तत्रातूनइन्द्रेति नवर्चं प्रथमं सूक्तं कण्वपुत्रस्य कुसीदिनआर्षं गायत्रमैन्द्रं। तथाचानुक्रम्यते—आतूनोनवकुसीदीकाण्वइति। महाव्रते निष्केवल्ये गायत्रत्राशीतावेवद्यादिके द्वे सूक्ते। तथैव पंचमारण्यके सूत्रितंच शौनकेन—आतूनइन्द्रक्षुमंतमिति सूक्ते सूददोहाइति। द्वितीये पर्याये मैत्रावरुणशस्त्रे आपस्तम्बः स्तोत्रियः। सूत्रितंच—आतूनइन्द्रक्षुमन्तमामद्वपराववइति।

तत्र प्रथमा—

आतूनइन्द्रक्षुमन्तंचित्रंग्राभंसंगृभाय। महाहस्तीदक्षिणेन ॥१॥

आ। तु। नः। इन्द्र। क्षुऽमन्तम्। चित्रम्। ग्राभम्।
सम्। गृभाय। महाऽहस्ती। दक्षिणेन ॥ १ ॥

हे इन्द्र महाहस्ती महाहस्तवान् त्वं तु इदानीमेव अस्मभ्यं दातुं नोऽस्मदर्थं क्षुमन्तं शब्दवन्तं स्तुत्यमित्यर्थः। चित्रं चायनीयं ग्राभं ग्राहकं ग्रहणार्हं धनं दक्षिणेन हस्तेन तु क्षिप्रं आसंगृभाय आभिमुख्येन संगृहाण ॥ १ ॥

१. इन्द्र, तुम महान् हस्त (हाथ) वाले हो। तुम हमें देने के लिए शब्दवान् (स्तुत्य), विचित्र और ग्रहण के योग्य धन दक्षिण हाथ से धारण करो।

विद्माहित्वातुविकूर्मिंतुविदेष्णंतुवीमघम्। तुविमात्रमवोभिः ॥२॥

विद्म। हि। त्वा। तुविऽकूर्मिम्। तुविऽदेष्णम्। तुविऽमघम्।
तुविऽमात्रम्। अवःऽभिः ॥ २ ॥

हे इन्द्र त्वा त्वां विद्म हि जानीमः खलु। कीदृशमिति तुविकूर्मिं बहुकर्माणं तुविदेष्णं बहुप्रदेयं तुविमघं बहुधनं तुविमात्रं बहुप्रमाणं अवोभिर्युक्तम् ॥ २ ॥

२. इन्द्र, हम तुम्हें जानते हैं। तुम बहुकर्मा, बहुदाता, बहुधनी और बहुरक्षावाले हो।

नहित्वाशूरदेवानमर्तासोदित्सन्तम्। भीमंनगांवारयन्ते ॥ ३ ॥

नहि। त्वा। शूर। देवाः। न। मर्तासः। दित्सन्तम्।
भीमम्। न। गाम्। वारयन्ते ॥ ३ ॥

हे शूरेन्द्र त्वा त्वां दित्सन्तं दातुमिच्छन्तं देवाः नहि वारयन्ते न निवारयन्ति। तथा मर्तासो मर्त्या अपि न वारयन्ते। भीमं न गां भयजनकं वृषभं यवसे प्रवृत्तमिव तं यथा वारयितुं न शक्नुवन्ति तद्वत् ॥ ३ ॥

३. शूर इन्द्र, तुम्हारे दानेच्छु होने पर देव और मनुष्य, भयंकर वृषभ के समान, तुम्हें बाधा नहीं पहुँचा सकते।

प्रथमेपर्यायेच्छावाकशस्त्रेएतोन्विन्द्रमितितृचः तथाचसूत्रितं—एतोन्विन्द्रंस्तवामेशानंमा-नोअस्मिन्मघवन्निति।

तृचे प्रथमा सूक्ते चतुर्थी—

एतोन्विन्द्रंस्तवामेशानंवस्वःस्वराजम्। नराधसामर्धिषन्नः ॥ ४ ॥

आ । इत । ऊँ इति । नु । इन्द्रम् । स्तवाम । ईशानम् ।
वस्वः । स्वऽराजम् । न । राधसा । मर्धिषत् । नः ॥ ४ ॥

हे अस्मदीयाजनाः एतो आगच्छतैव नु क्षिप्रं । किंकर्तुं स्तवामेन्द्रं । कीदृशं तं वस्वोवसु-नोधनस्य ईशानं स्वामिनं स्वराजं स्वयमेव राजमानं स्वर्गे राजमानं वा । नोस्मानिन्द्रेणानुगृ-हीतान् राधसा धनेन अन्योधनीनमर्धिषत् नबाधतां आढ्यानामस्मत्समानानामप्याढ्यताय स्तवामेत्यर्थः ॥ ४ ॥

४. मनुष्यो, आओ और इन्द्र की स्तुति करो। वह स्वयं दीप्यमान धन के स्वामी हैं। अन्य धनी के समान वे धन के द्वारा बाधा न दें।

प्रस्तोषदुपगासिषच्छ्रवत्सामगीयमानम् । अभिराधसाजुगुरत् ॥ ५ ॥ ३७ ॥

प्र । स्तोषत् । उप । गासिषत् । श्रवत् । साम । गीयमानम् ।
अभि । राधसा । जुगुरत् ॥ ५ ॥ ३७ ॥

पूर्वमंत्रे स्तवामेत्युक्तं तदेव स्तोत्रमिन्द्रः प्रस्तोषत् प्रस्तुतां च उपगासिषत् उपगानं च क-रोतु । तदर्थं गीयमानं साम स्तोत्रं श्रवत् शृणोतु । राधसा धनेन च युक्तोस्मानभिजुगुरदभिगृ-णातु स्वीकरोत्विति ॥ ५ ॥

५. इन्द्र, तुम्हारी स्तुति की प्रशंसा करें और तदनुरूप गान करें। वे सामवेदीय स्तोत्र का श्रवण करें। धन-युक्त होकर हमारे ऊपर अनुग्रह करें। ॥ इति षष्ठस्य पंचमे सप्तत्रिंशोवर्गः ॥ ३७ ॥

अथ तृचे तृतीया सूक्ते षष्ठी—

आनोभरदक्षिणेनाभिसव्येनप्रमृश । इन्द्रमानोवसोर्निर्भाक् ॥ ६ ॥

आ । नः । भर । दक्षिणेन । अभि । सव्येन । प्र । मृश ।
इन्द्र । मा । नः । वसोः । निः । भाक् ॥ ६ ॥

हे इन्द्र नोस्मभ्यं आभराहत्य दक्षिणेन सव्येन च हस्तेन उभाभ्यां हस्ताभ्यां अभि प्रमृश प्रयच्छेत्यर्थः । नोस्मान्वसोर्धनात् मानिर्भाक् मानिर्भाक्षीः ॥ ६ ॥

६. इन्द्र, हमारे लिए आगमन करो। दोनों हाथों से दान करो। हमें धन से अलग नहीं करना।

द्वितीये पर्यायेच्छावाकशस्त्रे उपक्रमस्वेति तृचः । सूत्रितंच—उपक्रमस्वाभरधृषतावदस्मै नव्यमिति ।

सैषा तृचे प्रथमा सूक्ते सप्तमी—

उपक्रमस्वाभरधृषताधृष्णोजनानाम् । अदाशूष्टरस्यवेदः ॥ ७ ॥

उप । क्रमस्व । आ । भर । धृषता । धृष्णो इति ।
जनानाम् । अदाशुःऽतरस्य । वेदः ॥ ७ ॥

हे इन्द्र त्वमुपक्रमस्व धनं प्रत्युपगच्छ प्रवृत्तो भव वा दातुं । हे धृष्णो धर्षक शत्रूणां धृषता धृष्टेन चेतसा युक्तः सन् आभराहर । कस्य धनमाहरेति उच्यते—जनानां मध्ये अदाशूतरस्य अत्यन्तमदातृतमस्य वेदो धनं ॥ ७ ॥

७. इन्द्र, तुम धन के पास जाओ। शत्रुजेता इन्द्र, जो मनुष्यों में अदाता (दानशून्य) हैं, उसका धन ले आओ ।

इन्द्रयउनुतेअस्तिवाजोविप्रेभिःसनित्वः । अस्माभिःसुतंसनुहि ॥८॥

इन्द्र । यः । ऊँ इति । नु । ते । अस्ति । वाजः । विप्रेभिः । सनित्वः ।
अस्माभिः । सु । तम् । सनुहि ॥ ८ ॥

हे इन्द्र योवाजोन्नं विप्रेभिर्मेधाविभिः सनित्वः संभजनीयः ते तवास्ति तं वाजमस्माभिर्याचितः सन् अस्मभ्यं वा सु सुष्ठु सनुहि देहि ॥ ८ ॥

८. इन्द्र, जो धन ब्राह्मणों (विप्रों) के द्वारा भजनीय (आश्रयणीय) है और जो धन तुम्हारा है, उसे माँगने पर हमें दो।

सद्योजुवस्तेवाजाअस्मभ्यंविश्वश्चन्द्राः । वशैश्चमक्षूजरन्ते ॥९॥३८॥

सद्यःऽजुवः । ते । वाजाः । अस्मभ्यम् । विश्वऽचन्द्राः ।
वशैः । च । मक्षु । जरन्ते ॥ ९ ॥ ३८ ॥

हे इन्द्र ते तव वाजाः अन्नानि अस्मभ्यं सद्योजुवः शीघ्रं गन्तारो भवन्तु । कीदृशास्ते विश्वचन्द्राः सर्वहिरण्योपेताः बहूनामाह्लादका वा अस्मदीयाश्च जनाः वशैः कामैरनेकैर्युक्ताः मक्षु शीघ्रं जरन्ते स्तुवन्ति ॥ ९ ॥

९. इन्द्र, तुम्हारा अन्न हमारे पास शीघ्र आवे । वह अन्न सबके लिए प्रसन्नतादायक है । नानाविध कामनाओं से युक्त होकर हमारे स्तोता लोग शीघ्र ही तुम्हारी स्तुति करते हैं ।

॥ इति प्रथमस्य पंचमेऽष्टत्रिंशोवर्गः ॥ ३८ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमोहार्दं निवारयन् । पुमर्थांश्चतुरोदेयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये प्रथमाष्टके पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

॥श्रीगणेशायनमः॥

यस्यनिःश्वसितंवेदा योवेदेभ्योखिलंजगत् । निर्ममेतमहंवन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

आप्रद्रवेति नवर्चं द्वितीयं सूक्तं । तथाचानुक्रम्यते—आप्रद्रवेति । ऋषिश्चान्यस्मादिति परिभाषया काण्वःकुसीदऋषिः मान्यत्सर्वीयपरिभाषया गायत्रीछन्दः अनादेशपरिभाषयेन्द्रोदेवता । महाव्रते निष्केवल्ये सूक्तविनियोगउक्तः । द्वितीये रात्रिपर्याये मैत्रावरुणशस्त्रे आप्रद्रवेत्यिनृचोनुरूपः । सूत्रितंच—आप्रद्रवपरावतो नह्य१न्यंबळाकरमित्यष्टाविति ।

अथ तस्मिन्सूक्ते प्रथमा—

ओम् आप्रद्रवपरावतोर्वावतश्चवृत्रहन् । मध्वःप्रतिप्रभर्मणि ॥ १ ॥

आ । प्र । द्रव । पराऽवतः । अर्वाऽवतः । च ।
वृत्रऽहन् । मध्वः । प्रति । प्रऽभर्मणि ॥ १ ॥

हे वृत्रहन् अपामावरकस्य वृत्रासुरस्य हन्तर्हे इन्द्र प्रभर्मणि प्रकृष्टानि भर्माणि भरणानि पशुग्रहादिसंपादनानि यस्मिन् स प्रभर्मा यज्ञः । यद्वा प्रकृष्टाः कर्मणिकुशला भर्माणः देवानां हविः प्रदानेन पोषका ऋत्विजोयस्मिन्निति सतथोक्तः एतादृशे यज्ञे मध्वः मदकरान् सोमान् प्रति परावतः विप्रकृष्टात् दूरस्थाद्देशादपि अर्वावतश्च समीपस्थाद्देशादपि आभिमुख्येन प्रद्रव त्वं त्वरया आगच्छ । मध्वइति वाछन्दसीति पूर्वसवर्णदीर्घाभावः ॥ १ ॥

१- वृत्रघ्न इन्द्र, यज्ञ के मदकर सोम के लिए दूर और समीप के स्थानों से आओ ।

अथ द्वितीया—

तीव्राःसोमासआगहिसुतासोमादयिष्णवः । पिबादधृग्यथोचिषे ॥ २ ॥

तीव्राः । सोमासः । आ । गहि । सुतासः । मादयिष्णवः ।
पिब । दधृक् । यथा । ओचिषे ॥ २ ॥

हे इन्द्र तीव्राः तीव्रमदाः क्षिप्रं मदकारिणइत्यर्थः । मादयिष्णवः मादनशीला मादनकारिणोवा इमे सोमासः सोमाः सुतासः त्वदर्थमभिषुताः तस्मादागहि अस्मदीयं यज्ञं प्रत्याग-

ष्ठ । आगत्य च तान् पिब । सोमपाने कारणमाह—त्वं यथा दधृक् धृष्टः सन्नीतौ प्रगल्भः सन् तान् ओचिषे समवैषि सेवसे तथा तान्यथाकामं पिबेत्यर्थः । दधृगिति ञिधृषा प्रागल्भ्ये इत्यस्मात् ऋत्विग्दधृगित्यादिना क्विन्प्रत्ययान्तो निपात्यते । ओचिषे उच समवाये छान्दसे लेटि रूपम् ॥ २ ॥

२. शीघ्र मद (नशा) करनेवाला सोम अभिषुत हुआ है। आओ, पियो और मत्त होकर उसकी सेवा करो।

इषामन्दस्वादुतेरंवरायमन्यवे । भुवत्तइन्द्रशंहृदे ॥ ३ ॥

इषा । मन्दस्व । आत् । ऊँ इति । ते । अरम् । वराय ।
मन्यवे । भुवत् । ते । इन्द्र । शम् । हृदे ॥ ३ ॥

हे इन्द्र इषा सोमलक्षणेनान्नेन मन्दस्व मोदस्व हृष्टो भव । उदित्यवधारणे । आदनन्तरमेव ते तव वराय शत्रुनिवारकाय मन्यवे क्रोधाय ससोमः अरमलं पर्याप्तो भवतु क्रोधशमने समर्थो भवतु । यदा सोमं पिबति तदा मन्युं त्यजतीत्यर्थः । किंच ते तव हृदे हृदये ससोमः शं शंकरः सुखकरो भुवत् भवतु ॥ ३ ॥

३. सोम-रूप अन्न के द्वारा मत्त होओ। वह शत्रु को दूर करनेवाले क्रोध के लिए यथेष्ट हो। तुम्हारे हृदय में सोम सुखकर हो।

तृतीये पर्याये आत्वशत्रवित्यनुरूपस्तृचः । सूत्रितं च—आत्वेतानिषीदतात्वशत्रवागहीति ।

तस्मिन्नयथा सूक्ते चतुर्थी—

आत्वशत्रवागहिन्युक्थानिचहूयसे । उपमेरोचनेदिवः ॥ ४ ॥

आ । तु । अशत्रो इति । आ । गहि । नि । उक्थानि ।
च । हूयसे । उपऽमे । रोचने । दिवः ॥ ४ ॥

हे अशत्रो शत्रुरहित अस्य बहुविधबलत्वात् रणाभिमुखं गन्तारः शत्रवो न सन्तीत्यर्थः । तादृशेन्द्र तु क्षिप्रं आगहि अस्मत्पक्षं प्रत्यागच्छ । यतः दिवः स्वतेजसा दीप्यमानात् द्युलोकात् तत्रस्थैर्देवैरित्यर्थः रोचने अग्निभिर्दीप्यमाने लोके च उपमे समीपे स्तोतारः स्तोत्रशस्त्रात्मकं शब्दं कुर्वन्त्यत्रेति उपमोपमः तस्मिन्नस्मदीये यज्ञे च उक्थानि त्रिवृत्पञ्चदशादिलक्षणानि स्तोत्राणि प्रति निहूयसे त्वं स्तोतृभ्यस्तथा नितरामाहूयसे । यस्मादेवं तस्मादागच्छेति समन्वयः ॥ ४ ॥

४. शत्रु-शून्य इन्द्र, शीघ्र आओ; क्योंकि तुम द्युलोकस्थ देवों से प्रकाशमान समीपस्थ यज्ञ में उक्थ मन्त्रों के द्वारा बुलाये जा रहे हो।

अथ पञ्चमी—

तुभ्यायमद्रिभिःसुतोगोभिःश्रीतोमदायकम्। प्रसोमइन्द्रहूयते॥५॥१॥

तुभ्य। अयम्। अद्रिऽभिः। सुतः। गोभिः। श्रीतः।
मदाय। कम्। प्र। सोमः। इन्द्र। हूयते॥५॥१॥

हे इन्द्र अद्रिभिरभिषवसाधनैर्ग्रावभिरयं सोमः तुभ्य तुभ्यं त्वदर्थं सुतोभिषुतः ततोद-शापवित्रेण पूत्वा गोभिः गोविकारैः क्षीरादिभिः श्रीतः सः अस्माभिः एवमेव संस्कृतः सोमः तव मदाय मदार्थं कं सुखेन प्रहूयते अग्नौ स्वाहाक्रियते तस्मादागत्य सोमं पिब॥५॥

५. इन्द्र, यह सोम पत्थर से प्रस्तुत किया गया है। यह क्षीरादि के द्वारा मिलाया जाकर तुम्हारे आनन्द के लिए अग्नि में हुत हो रहा है।

॥ इति षष्ठस्य षष्ठे प्रथमोवर्गः॥१॥

अथ षष्ठी—

इन्द्रश्रुधिसुमेहवमस्मेसुतस्यगोमतः। विपीतिंतृप्तिमश्नुहि॥६॥

इन्द्र। श्रुधि। सु। मे। हवम्। अस्मे इति। सुतस्य।
गोऽमतः। वि। पीतिम्। तृप्तिम्। अश्नुहि॥६॥

हेइन्द्र मे मदीयं हवं त्वद्विषयमाह्वानं सु सुष्ठु श्रुधि शृणु। तथास्मे अस्माभिः सुतस्याभिषुतस्य गोमतो गव्यक्षीरवतः क्षीरेण मिश्रितस्येत्यर्थः। तादृशस्य सोमस्य पीतिं पानं व्यश्नुहि विविधं प्राप्नुहि। तत्पानेन विविधां तृप्तिं च गच्छ। अशूव्याप्तौ व्यत्ययेन परस्मैपदम्॥६॥

६. इन्द्र, मेरा आह्वान सुनो। हमारे द्वारा अभिषुत और गव्य-मिश्रित सोम पियो और विविध प्रकार की तृप्ति प्राप्त करो।

तृतीये पर्याये एवाच्छावाकशस्त्रे यइन्द्रचमसेष्वितितृचः। सूत्रितं च—यइन्द्रचमसे-ष्वासोमः मवःसखायमिति।

तत्र प्रथमा सूक्ते सप्तमी—

यइन्द्रचमसेष्वासोमश्चमूषुतेसुतः। पिबेदस्यत्वमीशिषे॥७॥

यः। इन्द्र। चमसेषु। आ। सोमः। चमूषु। ते।
सुतः। पिब। इत्। अस्य। त्वम्। ईशिषे॥७॥

हे इन्द्र ते त्वदर्थं सुतोभिषुतो यः सोमः चमसेषु एतन्नामकेषु पात्रेषु तथा चमूषु चम-न्ति भक्षयन्त्यत्रेति चम्वोमहाः तेषु चासर्वतोस्ति। अस्य तमेतं सोमं पिबेत् इदंवधारणे पिब।

कथमस्य सोमपानयोग्यता तत्राह—हे इन्द्र त्वमीशिषे तस्य त्वमेव ईश्वरो भवसि खलु। यत एवं ततः पिबेति समन्वयः। ईश ऐश्वर्ये लटि ईशःसेइतीडागमः॥ ७॥

७. इन्द्र, जो अभिषुत सोम चमस और चमू नाम के पात्रों में है, उसे पियो। तुम ईश्वर हो; इसलिए पियो।

योअ॒प्सुच॒न्द्रमाइ॒वसोम॑श्च॒मूषु॒दद॑र्शे। पिबे॒द॑स्य॒त्वमी॑शिषे॥८॥

यः। अ॒प्ऽसु। च॒न्द्रमाः॑ऽइव। सोमः॑। च॒मूषु॑। दद॑र्शे।
पिब॑। इत्। अ॒स्य॒। त्वम्। ई॒शि॒षे॥ ८॥

हे इन्द्र योगृहीतः सोमः चमूषु ग्रहेषु ददृशे अन्तर्दृश्यते। तत्र दृष्टान्तः—चन्द्रमाइव यथा चन्द्रमा अप्सु अन्तरिक्षे निर्मलतया दृश्यते तद्वत्। यद्वा अप्सु उदकेषु चन्द्रमाः प्रतिबिम्बतया नानाविधो दृश्यते। तथाष्टग्रहेषु अनेकरूपः सन् दृश्यते तमेतं सोमं पिबैव भवस्त्वमेवेशिषे खलु॥ ८॥ ८. जल में चन्द्रमा के समान चमू में जो सोम दिखाई दे रहा है, तुम ईश्वर हो; इसलिए उसे पियो।

यंते॑श्ये॒नःप॒दाभ॑रत्ति॒रोरजां॒स्यस्पृ॑तम्। पिबे॒द॑स्य॒त्वमी॑शिषे॥१॥२॥

यम्। ते॒। श्ये॒नः। प॒दा। आ। अभ॑रत्। ति॒रः।
रजां॑सि। अस्पृ॑तम्। पिब॑। इत्। अ॒स्य॒। त्वम्। ई॒शि॒षे॥१॥२॥

हे इन्द्र श्येनः शंसनीयः पक्षी पक्षिरूपधारिणी गायत्रीत्यर्थः। सपक्षी रजांसि अन्तरिक्षादिलोकस्थितान् सोमपालान् गन्धर्वान् तिरस्तिरस्कुर्वन् अस्पृतं शत्रुभिरस्पृष्टं सन्तं यं सोमं ते त्वदर्थं पदापद्भ्यामाभरत् पदेति सवनद्वयाभिप्रायम् सवनद्वये आहृतं सोमं त्वं पिब। गायत्री पक्षिरूपं धारयित्वा पद्भ्यां सोममाहरत् इत्यर्थः यजुर्ब्राह्मणं—पद्भ्यां द्वेसवने समगृह्णात् मुखेनैकं तस्माद्वेसवने शुक्रवती प्रातःसवनंच माध्यंदिनेचेति। तं पिबैव तस्य ईश्वरोभवसि॥९॥

९. श्येन पक्षी का रूप धारण करके गायत्री जो अन्तरिक्षस्थ सोम-रक्षक गन्धर्वों को तिरस्कृत करते हुए दोनों सवनों में सोम ले आई थी, इन्द्र, तुम ईश्वर हो, उसे पियो।

॥ इति षष्ठस्य षष्ठे द्वितीयोवर्गः॥ २॥

देवानामिति नवर्चं तृतीयं सूक्तं काण्वस्य कुसीदिनआर्षं गायत्रं वैश्वदेवं। तथाचानुक्रम्यते—देवानां वैश्वदेवमिति। दशरात्रेष्टमेऽहनि वैश्वदेवशस्त्रे इदंसूक्तं वैश्वदेवनिविद्धानं सूत्रितंच—देवानामिदंवहति वैश्वदेवमिति।

१ तै० सं० ६. १. ६.।

तत्र प्रथमा—

देवानामिदवोमहत्तदावृणीमहेवयम् । वृष्णामस्मभ्यमूतये ॥ १ ॥

देवानाम् । इत् । अवः । महत् । तत् । आ । वृणीमहे ।
वयम् । वृष्णाम् । अस्मभ्यम् । ऊतये ॥ १ ॥

हे देवाः देवानां स्वतेजसा सर्वतोदीप्यमानानां इत् एवार्थे युष्माकमेव महत् व्याप्तं मंहनीयं वा अवः पालनं मद्विषये तद्वृष्णां कामानां वर्षितॄणां युष्माकं स्वभूतं तद्रक्षणं यजमानावयं आवृणीमहे समंतात्संभजामहे । किमर्थमस्मभ्यमूतये पूर्वमस्मभ्यमस्मदर्थमिति साधारण्येनोक्त्वा तद्विशिनष्टि ऊतयइति अस्माकं पालनायेति ॥ १ ॥

१. देवो, हम अपने पालन के लिए तुम्हारी काम-वर्षिणी महारक्षा की प्राप्ति के निमित्त प्रार्थना करते हैं।

अथ द्वितीया—

तेनःसन्तुयुजःसदावरुणोमित्रोअर्यमा । वृधासश्चप्रचेतसः ॥ २ ॥

ते । नः । सन्तु । युजः । सदा । वरुणः । मित्रः ।
अर्यमा । वृधासः । च । प्रऽचेतसः ॥ २ ॥

ते देवाः वरुणः शत्रूणां निवारकः मित्रः सर्वेषां मित्रभूतः अर्यमा सततं गच्छन् एतन्नामकास्ते त्रयोदेवाः सदा सर्वदा सर्वेषु अहःसु नोस्माकं युजः सहायाः सन्तु भवन्तु । अग्निहोत्रादिकर्मणि इन्द्रादिदेवाः सहागमनादि यज्ञपरिसमापनान्तेषु साहाय्यं कुर्वन्त्वित्यर्थः । यतः प्रचेतसः प्रकृष्टज्ञानाः प्रज्ञा चेतः स्तोत्रं शोभनस्तुतयस्तेदेवा वृधासो वर्धकाश्च अस्माकं धनादिदानेन वर्धयितारश्च सन्तु ॥ २ ॥

२. देवो वरुण, मित्र और अर्यमा सदा हमारे सहायक हों। वे शोभन स्तुतिवाले और हमारे वर्द्धक हों।

अथ तृतीया—

अतिनोविष्पितापुरुनौभिरपोनपर्षथ । यूयमृतस्यरथ्यः ॥ ३ ॥

अति । नः । विष्पिता । पुरु । नौभिः । अपः ।
न । पर्षथ । यूयम् । ऋतस्य । रथ्यः ॥ ३ ॥

ऋतस्य सत्यस्य यज्ञस्यवा हे रथ्यो नेतारोदेवाःयूयं विष्पिता विष्पितानि विप्राप्तानि विवतानि

पुरु सुपोत्कृ पुरूणि बहूनि शत्रुबलानि कर्माणि नोस्मान् यूयमतिपर्षथ बलानिचेद् देवां वधेन अतीत्य गमयत। कर्माणिचेद् नोस्मानतिपर्षथ पारं समाप्तिं रक्षणैःगमयत। अत्रदृष्टान्तः— नौभिरपोन यथा नाविकः अपः उदकानि नौभिर्जनान् तीरं प्रति प्रापयति तद्वत् ॥ ३ ॥

३. सत्य-नेता देवो, नौका के द्वारा जल के समान हमें विशाल और अनन्त शत्रु-सेना के पार ले जाओ।

वामंनोअस्त्वर्यमन्वामंवरुणशंस्यम्। वामंह्यावृणीमहे ॥ ४ ॥

वामम्। नः। अस्तु। अर्यमन्। वामम्। वरुण।
शंस्यम्। वामम्। हि। आऽवृणीमहे ॥ ४ ॥

हे अर्यमन्देव वामं वननीयं संभजनीयं धनं नोस्माकं अस्तु भवतु। हे वरुण शंस्यं शंसनीयं स्तुत्यं वामं धनमस्माकमस्तु। कुतः हिशब्दोहेतौ यस्मात्कारणाद वयं वामं धनं युष्मानावृणीमहे याचामहे इत्यर्थः तस्मान्नोस्त्वित्याशास्ते ॥ ४ ॥

४. अर्यमा हमारे पास भजनीय धन हो। वरुण, प्रशंसनीय धन हमारे यहाँ हो। हम भजनीय (व्यवहार के उपयुक्त) धन के लिए प्रार्थना करते हैं।

वामस्यहिप्रचेतसईशानासोरिशादसः। नेमादित्याअघस्ययत् ॥ ५ ॥ ३ ॥

वामस्य। हि। प्रऽचेतसः। ईशानासः। रिशादसः।
न। ईम्। आदित्याः। अघस्य। यत् ॥ ५ ॥ ३ ॥

हे प्रचेतसः प्रकृष्टज्ञानाः शोभनस्तुतयोवा हे रिशादसः रिशतां हिंसतां शत्रूणामसितारः क्षेप्तारोदेवाः यूयं वामस्य वननीयस्य धनस्य ईशानास ईशानाः हिरवधारणे ईशानाएव स्वामिनएव भवथ तस्माद्युष्मान्याचामहे इत्यर्थः। ईशानाः ईशऐश्वर्ये अनुदात्तेत् तास्यनुदात्तेदिति स्वरेणाद्युदात्तता भवति न संबुद्धिः। ततो हे आदित्याः अदितेःपुत्रादेवाः ईमिनं याचमानं मां यद्धनं प्राप्नोतु यद्धनमघस्य पापस्य संबन्धि विपदे ॥ ५ ॥

५. प्रकृष्ट ज्ञानवाले और शत्रु-भक्षक देवो, तुम भजनीय धन के स्वामी हो। आदित्यो, पाप-सम्बन्धी जो है, वह हमारे पास आवे।

॥ इति षष्ठस्य षष्ठे तृतीयोवर्गः ॥ ३ ॥

अथ षष्ठी—

वयमिद्वःसुदानवःक्षियन्तोयान्तोअध्वन्ना। देवावृधायहूमहे ॥ ६ ॥

वयम्। इत्। वः। सुऽदानवः। क्षियन्तः। यान्तः।
अध्वन्। आ। देवाः। वृधाय। हूमहे ॥ ६ ॥

हे सुदानवः शोभनदानाः हे देवाः क्षियन्तो गृहेष्वग्निहोत्रार्थं निवसन्तः अध्वन् सुपो-लुक् अध्वनि समिदाहरणार्थं यान्तो गच्छन्तोपि वयं वस्तु युष्मानेव वृधाय हविर्भिर्वर्धना-य हूमहे आह्वयामः। यद्वा वयं गृहेषु गृहान्निर्गमनकाले मार्गेषु च वृधाय अस्माकं धनादि-भिर्वर्धनायाह्वयामः ॥ ६ ॥

६. सुन्दर दानवाले देवो, हम चाहे घर में, चाहे मार्ग में, हव्य-वर्द्धन के लिए तुम्हें ही बुलाते हैं।

अधिनइन्द्रैषांविष्णोसजात्यानाम् । इतामरुतोअश्विना ॥ ७ ॥

अधि । नः । इन्द्र । एषाम् । विष्णो इति । सऽजात्यानाम् । इत । मरुतः । अश्विना ॥ ७ ॥

हे इन्द्र विष्णो मरुतः हे अश्विना अश्विनौ हे इन्द्रादयोदेवाः सजात्यानां समानायां जातौ भवाः सजात्याः भ्रातृभिरादयः तेषामेषां मध्ये नोस्मान् अधीव यूयं मुख्यतया अ-धिगच्छत ॥ ७ ॥

७. इन्द्र, विष्णु, मरुतो और अश्विद्वय, समान जातिवालों में हमारे ही पास आओ।

अथाष्टमी—

प्रभ्रातृत्वंसुदानवोधद्विताासमान्या । मातुर्गर्भेभरामहे ॥ ८ ॥

प्र । भ्रातृऽत्वम् । सुऽदानवः । अध । द्विता । समान्या । मातुः । गर्भे । भरामहे ॥ ८ ॥

हे सुदानवः शोभनदाना आदित्याः अधाथ अस्मत्स्यागमनानन्तरं वयं समान्या स-मानेन सुपोडयादेशः। पूर्वं सर्वेषां देवानां साहित्येन यद्वोद्विता द्विधा द्विमकारेण च मातुरदिते-र्गर्भे संजातं यद्युष्माकं भ्रातृत्वं विद्यते तदिदानीं वयं प्रभरामहे प्रभरणमुच्चारणं प्रकाशनंवा उच्चारयामः प्रकाशयामोवा। सर्वेषां देवानां द्वंद्वशोजननं तैत्तिरीयके स्पष्टमभिहितं—अदितिः पुत्रकामा साध्येभ्योदेवेभ्यो ब्रह्मौदनमपचदित्युपक्रम्य तस्मैपुत्रावर्यमाचाजायेतामित्यादिना[1]॥८॥

८. सुन्दर दान-शील देवो, आने के पश्चात्, हम पहले तुम सब लोगों को प्रकट करेंगे और अनन्तर मातृ-गर्भ से तुम लोगों के दो-दो करके जन्म लेने के कारण तुममें जो बन्धुत्व है, उसे भी प्रकाशित करेंगे।

अथ नवमी—

यूयंहिष्ठासुदानवइन्द्रज्येष्ठाअभिद्यवः । अधाचिद्वउतब्रुवे ॥ ९ ॥ ४ ॥

[1] तै० सं० ६. ५. ६.।

यूयम् । हि । स्थ । सुऽदानवः । इन्द्रऽज्येष्ठाः । अभिऽद्यवः ।
अध । चित् । वः । उत । ब्रुवे ॥ ९ ॥ ४ ॥

पूर्वोर्धर्चैःसिद्धः हे सुदानवः शोभनदानादेवाः इन्द्रज्येष्ठाः इन्द्रोज्येष्ठोमुख्योयेषां ते तथोक्ताः सर्वेदेवाः इन्द्रेणहकाइत्यर्थः । तादृशाः अभिद्यवः अभिगतदीप्तयो यूयं स्थ अस्मद्यज्ञे भवथल-हु । हिः प्रसिद्धौ । अधचित अथानन्तरमेव वोयुष्मानहं ब्रुवे स्तौमि । उतापिच पुनःपुनः स्तौमीत्यर्थः ॥ ९ ॥

९. तुम दानशील हो। तुममें इन्द्र श्रेष्ठ हैं। तुम दीप्ति से युक्त हो। तुम लोग यज्ञ में रहो। अनन्तर मैं तुम्हारा स्तव करता हूँ।

॥ इति षष्ठस्य षष्ठे चतुर्थोवर्गः ॥ ४ ॥

प्रेष्ठंवइति नवर्चं चतुर्थं सूक्तं कवेःपुत्रस्योशनसआर्षं गायत्रमाग्नेयं—तथानुक्रम्यते—प्रेष्ठमुश-नाकाव्यआग्नेयमिति । प्रातरनुवाके आग्नेयेक्रतौ गायत्रेछन्दसि आश्विनशस्त्रे चेदंसूक्तं । सू-त्रितंच—युक्ष्वाहि प्रेष्ठंवइति । आग्निष्टविकेपूक्थ्येषु मैत्रावरुणो प्रेष्ठंवइतिऋचो वैकल्पिकः स्तो-त्रियः । सूत्रितंच—प्रेष्ठंवोअतिथिं प्रेष्ठंप्रवित्रभारतेति ।

तत्र प्रथमा—

प्रेष्ठं॑वो॒अति॑थिंस्तु॒षेमि॒त्रमि॑वप्रि॒यम् । अ॒ग्निंरथं॒नवेद्य॑म् ॥ १ ॥

प्रेष्ठ॑म् । वः॒ । अति॑थिम् । स्तु॒षे । मि॒त्रम्ऽइ॑व । प्रि॒यम् ।
अ॒ग्निम् । रथ॑म् । न । वेद्य॑म् ॥ १ ॥

हे यजमानाः प्रेष्ठं युष्माकं धनदानेन प्रियतमं अतिथिं युष्माभिरतिथिवत् पूज्यं यद्वा अत सातत्यगमने अतन्यअतीत्यादिना अतेरिथिन् सततं देवानां हविःप्रदातुं गच्छन्तं मित्रमिव सखायमिव प्रियं स्तोतुः प्रीणनकरं रथंन रथमिव वेद्यं वेदोधनं धनहितं लाभहेतुं यथा रथी रथेन धनं लभते तद्वत् स्तोतारोनेनधनं लभन्ते तादृशं धनलाभकारणमग्निं वोयुष्मत्कर्मसिद्ध्य-र्थं स्तुषे काव्यउशना स्तौति ॥ १ ॥

१. प्रियतम अतिथि और मित्र के समान प्रिय तथा रथ के समान धन-वाहक, अग्नि की, तुम्हारे लिए, मैं स्तुति करता हूँ।

अथद्वितीया—

क॒विमि॑वप्रचेत॑सं॒यंदे॒वासो॒अध॑द्वि॒ता । निमर्त्ये॑ष्वाद॒धुः ॥ २ ॥

क॒विम्ऽइ॑व । प्रऽचे॑तसम् । यम् । दे॒वासः॑ । अध॑ ।
द्वि॒ता । नि । मर्त्ये॑षु । आ॒ऽद॒धुः ॥ २ ॥

अथापिच देवासोदेवाः इन्द्रादयः यमग्निं मर्त्येषु मनुष्येषु द्विता द्विधान्यादधुः गार्हपत्याहवनीयात्मकत्वेन द्विधा निहितवन्तः। तत्रदृष्टान्तः—कविमिव प्रचेतसं प्रकृष्टज्ञानंकविं कान्तकर्माणं पुरुषं यथा द्विधा कार्यद्वयेऽन्यो नियोजयति तद्वत्। यद्वा दिवि पृथिव्यां च निहितवन्तः भूमौतु हविराहरणार्थं। दिवितु हविः प्रदानार्थं इति द्वैधं विधानं स्तुवन्तइत्यर्थः ॥ २ ॥

२. देवों ने जिन अग्नि को, प्रकृष्ट ज्ञानवाले पुरुष के समान, मनुष्यों में दो प्रकार से (द्यावा और पृथिवी में) स्थापित किया है, उनकी मैं स्तुति करता हूँ।

त्वंयविष्ठदाशुषोनॄँःपाहिशृणुधीगिरः। रक्षातोकमुतत्मना॥३॥

त्वम्। यविष्ठ। दाशुषः। नॄन्। पाहि। शृणुधि।
गिरः। रक्ष। तोकम्। उत। त्मना ॥ ३ ॥

हे यविष्ठ युवतम यद्वा यौतेस्तृजन्तस्य इष्ठनिरूपं देवानां हविषां मिश्रयितृतमाग्ने त्वं दाशुषो हविर्दत्तवतो नॄन् कर्मणां नेतॄन् यजमानान् पाहि धनादिदानेन रक्ष। नॄःपाहीत्यत्र संहितायां नॄन्पेइति नकारस्य रुत्वं अत्रानुनासिकइति पूर्वस्यानुनासिकः। किंच गिरः त्वद्विषयाः स्तुतीः शृणुधि अवहितः सन् शृणु। श्रु श्रवणे श्रु शृणु पॄ इत्यादिना हेर्धिर्विधिः। उतापिच त्मना आत्मनैव स्वयमेव तोकमस्मदीयं तनयं पुत्रं रक्ष पालय। त्मनेति सर्वत्र संबध्यते आत्मना स्वयमेव रक्ष। त्वदन्यं पालयितारं नविद्मः। त्वमेवास्मदीयं स्तोत्रं शृणु ॥ ३ ॥

३. तरुणतम अग्नि, हविर्दाता के मनुष्यों का पालन करो। स्तुति सुनो और स्वयं ही हमारी सन्तान की रक्षा करो।

कयातेअग्नेअङ्गिरऊर्जोनपादुपस्तुतिम्। वरायदेवमन्यवे॥ ४ ॥

कया। ते। अग्ने। अङ्गिरः। ऊर्जः। नपात्। उपऽस्तुतिम्।
वराय। देव। मन्यवे ॥ ४ ॥

हे अंगिरः अंगिरसां वरिष्ठ यद्वा अंगति सर्वत्र गच्छतीत्यंगिराः तादृश हे ऊर्जोनपात् नपादित्यपत्यनाम अन्नस्यपुत्र हविर्भिर्वर्धमानत्वात्। यद्वा नपादिति नप्ता हविर्लक्षणस्यान्नस्य नप्तः—अग्नौप्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते। आदित्याज्जायतेवृष्टिरिति। वृष्टेरोषधयः ओषधीभ्यः अग्निरिति अन्नस्यनप्तः हे देव द्योतमानाग्ने वराय सर्वैर्वरणीयाय मन्यवे शत्रूनभिमन्यमानाय ते तुभ्यं कया कीदृश्या वाचा उपस्तुतिमुपस्तोत्रमहंभरेयं त्वं महान् तद्व अहमल्पः तदर्थं स्तुतिं कुर्वामिति ऋषिरग्निं प्रतिवदति ॥ ४ ॥

४. अङ्गिरा (गतिशील) बल के पुत्र और देव अग्नि, तुम सबके वरणीय (स्वीकार के योग्य) और शत्रुओं के सामने जानेवाले हो। कैसे स्तोत्र से मैं तुम्हारी स्तुति करूँ ?

अथ पंचमी—

दाशेमकस्यमनसायज्ञस्यसहसोयहो । कदुवोचइदंनमः॥५॥५॥

दाशेम । कस्य । मनसा । यज्ञस्य । सहसः । यहो इति ।
कत् । ऊँ इति । वोचे । इदम् । नमः ॥ ५ ॥ ५ ॥

ऋषिरग्निमपविभूते हे सहसोयहो यहुरित्यपत्यनाम बलेन निष्पाद्यमानत्वात् बलस्यपुत्र हे अग्ने कस्य कीदृशस्य यज्ञस्य यज्ञवतो यजनीयदेववतो यजमानस्य मनसा युक्ताः सन्तो हवींषि तुभ्यं वयं दाशेम प्रयच्छेम पूजायां बहुवचनं । किंच तुभ्यं इदंनमो हविर्नमस्कारंवा कत् कदावा वोचे अहं वदामि । उइति प्रश्ने । ऋषिः कदा यक्ष्यामि कदा स्तोष्यामीत्यग्निंपृच्छति । वोचे वच्यादेशस्य लुङ्यात्मनेपदे उत्तमैकवचने रूपम् ॥५॥

५. बल-पुत्र अग्नि, कैसे यजमान के मन के अनुकूल हम तुम्हें हव्य देंगे ? कब इस नमस्कार का मैं उच्चारण करूँगा ?

॥ इति प्रथमस्य षष्ठे पञ्चमोवर्गः ॥ ५ ॥

अथ षष्ठी—

अधात्वंहिनस्करोविश्वाअस्मभ्यंसुक्षितीः । वाजद्रविणसोगिरः॥६॥

अध । त्वम् । हि । नः । करः । विश्वाः । अस्मभ्यम् ।
सुऽक्षितीः । वाजऽद्रविणसः । गिरः ॥ ६ ॥

हे अग्ने अधानन्तरं त्वं हिरवधारणे त्वमेवास्मभ्यं करः कुरु देहीत्यर्थः करोतेर्लेटयडागमः । किमित्यपेक्षायामाह—नोस्मदीयागिरस्त्वद्विषया विश्वाः सर्वाः स्तुतीरेवं कुरु यथा सुक्षितीः क्षियन्ति निवसन्तीत्यर्थे क्षिक्षियोर्गृहाः शोभननिवासाः यद्वा क्षितयोमनुष्याः कल्याण-पुत्रपौत्रादियुक्ताः यथा वाजद्रविणसः अन्नयुक्तधनवतीः अथवा वाजोदीप्तिः सर्वतोदीप्तधनाश्च कुरु त्वमस्माभिः स्तुतः सन् गृहपुत्रान्नधनादीनि देहीत्यर्थः ॥ ६ ॥

६. तुम्हीं, हमारे लिए, हमारी सारी स्तुतियों को उत्तम गृह, धन और अन्नवाली करो।

अथ सप्तमी—

कस्यनूनंपरीणसोधियोजिन्वसिदंपते । गोषातायस्यतेगिरः ॥७॥

कस्य । नूनम् । परीणसः । धियः । जिन्वसि । दम्ऽपते ।
गोऽसाता । यस्य । ते । गिरः ॥ ७ ॥

हे दंपते गृहपते यदा गार्हपत्ये वर्तसे तदा जायापतिस्वरूपोसि तस्माद्दंपतिशब्देनाभिधीयते। तथाविध हे अग्ने नूनमिदानीं कस्य कीदृशस्य जनस्य परीणसः बहूनि धियः कर्माणि जिन्वसि प्रीणयसि। यस्य ते तव संबन्धिन्योगिरः स्तुतयः गोसाता गोसातौ गवां लाभे भवन्ति खलु। तस्मात्त्वं कुत्र तिष्ठसि। अस्माकमिदानीं गवेच्छा प्रवर्तते। यद्वा हे अग्ने त्वमिदानीं कस्य कर्माणि प्रीणयसि नकस्यापीत्यर्थः। अस्माकमेव कर्माणि प्रीणयेतिभावः॥७॥

७. दम्पती-रूप (गार्हपत्य) अग्नि, तुम इस समय किसके कर्म को प्रसन्न (सफल) करते हो? तुम्हारी स्तुतियाँ धन देनेवाली हैं।

अग्निमन्थने तंमर्जयन्तसुक्रतुमित्येषा। सूत्रितंच—तंमर्जयन्तसुक्रतुं यत्रेनमश्वमयजन्तदेवाइति। सैषा सूक्तेऽष्टमी—

तंमर्जयन्तसुक्रतुंपुरोयावानमाजिषु। स्वेषुक्षयेषुवाजिनम्॥ ८॥

तम्। मर्जयन्त। सुऽक्रतुम्। पुरःऽयावानम्। आजिषु। स्वेषु। क्षयेषु। वाजिनम्॥ ८॥

सुक्रतुं शोभनप्रज्ञं सुकर्माणं वा आजिषु संग्रामेषु पुरोयावानं शत्रुहननार्थं पुरस्तद्गन्तारं वाजिनं बलवन्तं तं तादृशमग्निं यजमानाः स्वेषु आत्मीयेषु क्षयेषु गृहेषु मर्जयन्त निर्मथितमग्निमलंकुर्वन्ति परिचरन्तीति यावत्॥ ८॥

८. अपने घर में यजमान लोग सुन्दर बुद्धिवाले, सुकृती युद्ध में अग्रगामी और बली अग्नि की पूजा करते हैं।

क्षेतिक्षेमेभिःसाधुभिर्नकिर्यंघ्नन्तिहन्तियः। अग्नेसुवीरएधते॥१॥६॥

क्षेति। क्षेमेभिः। साधुऽभिः। नकिः। यम्। घ्नन्ति। हन्ति। यः। अग्ने। सुऽवीरः। एधते॥ १॥ ६॥

हे अग्ने योमनुष्यः साधुभिः साधयद्भिः क्षेमेभिः पालनैः सह क्षेति स्वगृहे निवसति। तथा यं जनं नकिः नकेचन घ्नन्ति न हिंसन्ति। यएवं हन्ति शत्रून् स्वयमेव हन्ति समनुष्यस्तव स्तोता खलु अन्यथा तस्यैतानघटते। ततः सः स्तोता सुवीरः शोभनपुत्रादियुक्तःसन् एधते आत्मीयगृहेषु धनादिभिर्वर्धते॥ ९॥

९. अग्नि, जो व्यक्ति साधक रक्षण के साथ अपने गृह में रहता है, जिसे कोई मार नहीं सकता और जो शत्रु को मारता है, वही सुन्दर पुत्र-पौत्र से युक्त होकर बढ़ता है।

॥ इति षष्ठस्य षष्ठे षष्ठोवर्गः॥ ६॥

आमेहवमिति नवर्चं पंचमं सूक्तं कृष्णोनामांगिरसऋषिः गायत्रीछन्दः एतदादीनि त्री-णिसूक्तानि अश्विदेवत्यानि । तथाचानुक्रान्तं—आमेकृष्णआश्विनंहीति । प्रातरनुवाकाश्विने क्रतौ गायत्रेछंदस्याश्विनशस्त्रे चेदंसूक्तं । सूत्रितंच—उदीराथामामेहवमिति ।

तत्र प्रथमा—

आमेहवंनासत्याश्विनागच्छंतंयुवम् । मध्वःसोमस्यपीतये ॥ १ ॥

आ । मे । हवम् । नासत्या । अश्विना । गच्छतम् । युवम् ।
मध्वः । सोमस्य । पीतये ॥ १ ॥

हे नासत्या असत्यमनयोर्नास्तीति नासत्यौ तादृशौ हे अश्विना अश्विनौ युवं युवां मे मदीयं हवमाह्वानं श्रुत्वा यद्वा हवं हूयतेनेनेति हवोयज्ञः केवलस्याधिकरणे अपछान्दसः म-दीयं यज्ञं प्रति मध्वः मदकरस्य सोमस्य पीतये पानाय तदर्थमागच्छतम् ॥ १ ॥

१. नासत्य अश्विद्वय, तुम दोनों मेरा आह्वान सुनकर, मदकर सोम-पान के लिए, मेरे यज्ञ में आओ।

अथ द्वितीया—

इमंमेस्तोममश्विनेमंमेशृणुतंहवम् । मध्वःसोमस्यपीतये ॥ २ ॥

इमम् । मे । स्तोमम् । अश्विना । इमम् । मे । शृणुतम् ।
हवम् । मध्वः । सोमस्य । पीतये ॥ २ ॥

हे अश्विना अश्विनौ मे मदीयं इमं स्तोमं स्तोत्रं किंच मे मदीयं इममिदमागमनविष-यं हवमाह्वानंच शृणुतम् ॥ २ ॥

२. अश्विद्वय, मदकर सोम के पान के लिए मेरे स्तोत्र को सुनो। मेरा आह्वान सुनो।

अथ तृतीया—

अयंवांकृष्णोअश्विनाहवतेवाजिनीवसू । मध्वःसोमस्यपीतये॥३॥

अयम् । वाम् । कृष्णः । अश्विना । हवते । वाजिनीवसू
इति वाजिनीऽवसू । मध्वः । सोमस्य । पीतये ॥ ३ ॥

हे वाजिनीवसू अन्नयुक्तधनौ अत्र इनिरनुवादार्थः । यद्वा वाजः यजनं क्रिया वद्वती वाजिनी तद्युक्तधनवन्तौ हे अश्विना अश्विनौ अयं कृष्णोनाम मंत्रद्रष्टाऋषिः वां युवां हवते स्तुतिभिराह्वयति । किमर्थं मध्वः सोमस्य पीतयइति ॥३ ॥

३. हे अन्न और धनवाले अश्विद्वय, मदकर सोम-पान के लिए यह कृष्ण ऋषि (मैं) तुम्हें बुलाता है।

अथ चतुर्थी—

शृणुतंजरितुर्हवंकृष्णस्यस्तुवतोनरा । मध्वःसोमस्यपीतये ॥ ४ ॥

शृणुतम् । जरितुः । हवम् । कृष्णस्य । स्तुवतः ।
नरा । मध्वः । सोमस्य । पीतये ॥ ४ ॥

हे नरा नरौ सर्वस्य नेतारावश्विनौ जरितुः तच्छीलार्थे तृन् व्यत्ययेनान्तोदात्तत्वं । जरितुः स्तवनशीलस्य संप्रति स्तुवतः स्तोत्रं कुर्वतः कृष्णस्य एतन्नामकस्य ऋषेः संबन्धि हवं युष्मद्विषयमाह्वानं शृणुतं । यद्वा जरितुः अन्यदेवानां स्तोतुः स्तुवत इदानीं युवयोः स्तोत्रकारिणस्तस्य हवं शृणुतं । शिष्टं गतम् ॥ ४ ॥

४. नेताओ, स्तोत्र-परायण और स्तोता कृष्ण का आह्वान, मदकर सोमपान के लिए, सुनो।

अथ पञ्चमी—

छर्दिर्यन्तमदाभ्यंविप्रायस्तुवतेनरा । मध्वःसोमस्यपीतये ॥ ५ ॥ ७ ॥

छर्दिः । यन्तम् । अदाभ्यम् । विप्राय । स्तुवते । नरा ।
मध्वः । सोमस्य । पीतये ॥ ५ ॥ ७ ॥

हे नरा नेतारावश्विनौ विप्राय मेधाविने अतएव स्तुवते स्तोत्रं कुर्वते कृष्णाय ऋषये अदाभ्यं दभेश्चेति ण्यत्प्रत्ययः परैरहिंस्यं छर्दिर्गृहं यन्तं प्रयच्छतं । किमर्थं सोमपानाय स्तोत्रे गृहे दीयमाने सति तदा स सोमं युवाभ्यां प्रयच्छति ॥ ५ ॥

५. नेताओ, मदकर सोमपान के लिए मेधावी स्तोता कृष्ण को अहिंसनीय गृह प्रदान करो। ॥ इति षष्ठस्य षष्ठे सप्तमोवर्गः ॥ ७ ॥

गच्छतंदाशुषोगृहमित्थास्तुवतोअश्विना । मध्वःसोमस्यपीतये ॥ ६ ॥

गच्छतम् । दाशुषः । गृहम् । इत्था । स्तुवतः । अश्विना ।
मध्वः । सोमस्य । पीतये ॥ ६ ॥

हे अश्विना अश्विनौ इत्था इत्थमनेन प्रकारेण स्तुवतः युवयोः स्तोत्रं कुर्वतो दाशुषो हवींषि दत्तवतो यजमानस्य गृहमपि गच्छतं युवामागच्छतं । किमर्थं मध्वः सोमस्य पीतयइति ॥ ६ ॥

६. अश्विद्वय, इसी प्रकार स्तोता और हव्यदाता के गृह में, मदकर सोमपान के लिए, आओ।

अथ सप्तमी—

युञ्जाथां रासभं रथे वीड्वङ्गे वृषण्वसू । मध्वः सोमस्य पीतये ॥ ७ ॥

युञ्जाथाम् । रासभम् । रथे । वीळुऽअङ्गे । वृषण्वसू इति वृषण्ऽवसू । मध्वः । सोमस्य । पीतये ॥ ७ ॥

हे वृषण्वसू वर्षणशीलधनवन्तौ अश्विनौ युवां वीड्वङ्गे वीळुदृढैः दृढांगोपेते स्वरथे-रासभं शब्दायमानं एतन्नामकमश्वं युंजाथां संयोजयतं । किमर्थं मध्वः सोमस्य पीतये इति । रासभावश्विनोरिति रासभावेवाश्विनो रथस्यवाहनौ ॥ ७ ॥

७. वर्षक और धनी अश्विद्वय, मदकर सोमपान के लिए सुदृढ़ रथ में रासभ (अश्व) को जोतो।

अथाष्टमी—

त्रिवन्धुरेण त्रिवृता रथेना यातमश्विना । मध्वः सोमस्य पीतये ॥ ८ ॥

त्रिऽवन्धुरेण । त्रिऽवृता । रथेन । आ । यातम् । अश्विना । मध्वः । सोमस्य । पीतये ॥ ८ ॥

हे अश्विना अश्विनौ त्रिवन्धुरेण त्रिफलका संयहितेन त्रिवृता त्रिकोणेन यद्वा त्रिवृता त्रीणि कवचादिशिरावरणानि यस्य तथोक्तः तेन रथेन अस्मयज्ञं प्रत्यायातं युवामागच्छतं च । शिष्टं गतम् ॥ ८ ॥

८. अश्विद्वय, तीन बन्धुरों (फलकों) और तीन कोनोंवाले रथ पर, मदकर सोमपान के लिए, आगमन करो।

नू मे गिरो नासत्याश्विना प्रावतं युवम् । मध्वः सोमस्य पीतये ॥ ९ ॥ ८ ॥

नु । मे । गिरः । नासत्या । अश्विना । प्र । अवतम् । युवम् । मध्वः । सोमस्य । पीतये ॥ ९ ॥ ८ ॥

हे नासत्या असत्यरहितौ हे अश्विना अश्विनौ मे मदीयागिरः स्तुतिलक्षणावाचः प्रति युवं युवां नु क्षिप्रं प्रावतं प्रकर्षेण गच्छतं । यद्वा मे गिरः प्रावतं आत्मीयतया परक्षतं । किमर्थं मध्वो मदकरस्य सोमस्य पीतये पानाय यदर्थं सर्वेदेवाः स्तुतिभिराहूताः सन्तोयज्ञं प्रत्यागच्छन्ति स्तुतिभिर्विना नागच्छन्तीति गच्छतं रक्षतं चेति युक्तं भवति ॥ ९ ॥

९. नासत्य-द्वय, मदकर सोमपान के लिए मेरे स्तुति-वचनों की ओर तुम शीघ्र आओ।

॥ इति प्रथमस्य षष्ठेऽष्टमोवर्गः ॥ ८ ॥

उभाहिदस्रेति पंचर्चं षष्ठं सूक्तं विश्वकोनाम कृष्णस्यपुत्रः कृष्णएववा ऋषिः जगती-छन्दः । अश्विनौ देवता । तथानुक्रम्यते—उभाहिपंच विश्वकोवा कार्ष्णिजागतमिति । वि-नियोगोलैंगिकादवगन्तव्यः ।

तत्र प्रथमा—

उभाहिदस्राभिषजामयोभुवोभादक्षस्यवचसोबभूवथुः ।
तावांविश्वकोहवतेतनूकृथेमानोवियौष्टंसख्यामुमोचतम् ॥ १ ॥

उभा । हि । दस्रा । भिषजा । मयःऽभुवा । उभा । दक्षस्य ।
वचसः । बभूवथुः । ता । वाम् । विश्वकः । हवते । तनूऽकृथे । मा ।
नः । वि । यौष्टम् । सख्या । मुमोचतम् ॥ १ ॥

हे अश्विनौ दस्रा दर्शनीयौ यद्वा दस्तू उपक्षये सर्वेषां शत्रूणामुपक्षपयितारौ भिषजा दे-वानां वैद्यौ यद्वा भीतीनां भासयितारौ यद्वा नराः अश्विनौ स्तुवन्ति तदा तौ तेषां भीतिंसमन-यतइत्यर्थः पृषोदरादित्वाद्रूपसिद्धिः । तादृशौ अतएव मयोभुवा मयसः सुखस्य भावयितारौ उभा परस्परं द्वित्वसंख्यापूरकौ उभा उभौ द्वौ युवां दक्षस्य एतन्नामकस्य प्रजापतेःवचसः स्तुतेः संबन्धिनौ बभूवथुः । हि प्रसिद्धौ । पुरा युवां दक्षेणास्ताविषाथां खलु विपाटयो खलु वा तौ तादृशौ प्रसिद्धौ वां युवां विश्वकः एतन्नामकऋषिः तनूकृथे तनोति कुलमिति तनूः पुत्रः तस्य विष्णाप्वो निमित्तं हवते स्तुतिभिराह्वयति । तस्मात् नोस्माकं सख्या सख्यानि बहु-वचनस्यतया आतानि सखित्वानि माबियौष्टं मापृथक्कुरुतं । यौतेर्लुङि सिचिरूपं ।किंच युवां मु-मोचतं अस्मानागन्तुं रथे स्थित्वा अश्वमग्रहान्मुंचतं । मुंचतेर्लोटि बहुलंछन्दसीति शपः श्लुः अ-डागमः । अथविष्णापूनामानं पुत्रमुद्दिश्य तस्य पिता विश्वको युवामाह्वयतीत्यत्रतानमाह । यद्वा विश्वकस्य पिता कृष्णोनामऋषिः ममपुत्रो विश्वकः पुत्रार्थं युवां अधि ह्वयतीति वदति ॥१॥

१. दर्शनीय और वैद्य अश्विद्वय, तुम दोनों सुखकर हो। तुम लोग दक्ष के स्तुति-समय में उपस्थित थे। सन्तान के लिए तुम्हें विश्वक (मैं) बुलाता हूँ। हमारा (ऋषि और स्तोताओं का) बन्धुत्व अलग नहीं करना। लगाम से अश्वों को छुड़ाओ।

अथ द्वितीया—

कथानूनंवांविमनाउपस्तवद्युवंधियंददथुर्वस्यइष्टये ।
तावांविश्वकोहवतेतनूकृथेमानोवियौष्टंसख्यामुमोचतम् ॥ २ ॥

कथा । नूनम् । वाम् । विऽमनाः । उप । स्तवत् । युवम् । धियम् ।
ददथुः । वस्यःऽइष्टये । ता । वाम् । विश्वकः । हवते । तनूऽकृथे ।
मा । नः । वि । यौष्टम् । सख्या । मुमोचतम् ॥ २ ॥

हे अश्विनौ विमनाः एतन्नामकऋषिः नूनं पुरा कथा कथं वां युवामुपस्तवत् कथमुपस्तौत् । येन स्तुतौ युवं युवां वस्यइष्टये वस्योवसीयः प्रशस्तं धनं वस्याभिलषितस्य इष्टये अभिगमनाय यद्वावशिष्टधनस्यइष्टये प्राप्तये धियं बुद्धिं विमनसे ददथुः अदधातां खलु । वस्यइति वसुमच्छब्दादीयसुनि विन्मतोर्लुगिति लुक् ईयसुन ईकारलोपश्छान्दसः । तादृशौ युवां विश्वकोहवतेति गतम् ॥ २ ॥

२. अश्विद्वय, विमना नाम के ऋषि ने पूर्व काल में तुम्हारी कैसे स्तुति की थी कि विमना को धन-प्राप्ति के लिए तुमने अपने मन को निश्चित किया था? वैसे तुमको विश्वक बुलाता है। हमारा बन्धुत्व वियुक्त न हो। लगाम से अश्वों को छुड़ाओ।

युवंहिष्मापुरुभुजेममेधतुंविष्णाप्वेददथुर्वस्यइष्टये ।
तावांविश्वकोहवतेतनूकृथेमानोवियौष्टंसख्यामुमोचतम् ॥ ३ ॥

युवम् । हि । स्म । पुरुऽभुजा । इमम् । एधतुम् । विष्णाप्वे । ददथुः ।
वस्यःऽइष्टये । ता । वाम् । विश्वकः । हवते । तनूऽकृथे । मा ।
नः । वि । यौष्टम् । सख्या । मुमोचतम् ॥ ३ ॥

हे पुरुभुजा पुरुभुजौ पुरूणां बहूनां धनादिदानेन भोजयितारौ यद्वा बहूनां स्तोतृणां पालयितारौ अश्विनौ युवं हिष्मेत्यवधारणे युवामेव इममेधतुं एधतेरेभिवडोश्चतुरिति चतुप्रत्ययः पित्त्वादनुदात्तः । इमां धनादिवृद्धिं विष्णाप्वे विष्णोः सर्वेषां देवानां मुख्यत्वात्तद्ग्रहणे सर्वेदेवा गृहीताभवन्ति विष्ण्वादीन् कर्मणा व्याप्नोतीति विष्णापूः पृषोदरादिः । यद्वा विष्णुं सर्वमहेषु व्याप्तं सोमं दशापवित्रेण आपुनातीति तस्य चतुर्थी विष्णाप्वइति । एतन्नामकेममपुत्रे पौत्रे वा पुत्राय पौत्राय वा इमां धनादिवृद्धिं ददथुः अदत्तं । किमर्थं वस्यइष्टये वसीयसः प्रशस्तधनस्य इष्टये इच्छां पूरयितुं । क्रियार्थोपपदस्येति चतुर्थी । तावामिति पूर्ववद्व्याख्येयम् ॥ ३ ॥

३. अनेकों के पालक अश्विद्वय, विष्णुआपु (मेरे पुत्र) की उत्कृष्ट धन की अभिलाषा को पूर्ण करने के लिए तुमने धन-वृद्धि प्रदान किया है। वैसे तुम्हें, सन्तान के लिए, विश्वक बुलाता है। हमारा सखित्व अलग नहीं करना। लगाम से अश्वों को छोड़ो।

उतत्यंवीरंधनसामृजीषिणंदूरेचित्सन्तमवसेहवामहे ।
यस्यस्वादिष्ठासुमतिःपितुर्यथामानोवियौष्टंसख्यामुमोचतम् ॥४॥

उत । त्यम् । वीरम् । धनऽसाम् । ऋजीषिणम् । दूरे । चित् । सन्तम् ।
अवसे । हवामहे । यस्य । स्वादिष्ठा । सुऽमतिः । पितुः । यथा ।
मा । नः । वि । यौष्टम् । सख्या । मुमोचतम् ॥ ४ ॥

हे अश्विनौ उतापिच वीरं कर्मणि समर्थं धनसां धनानां संभक्तारं ऋजीषिणं ऋजीषो-पार्जितोभिषुतः सोमस्तद्वन्तं दूरेचित् दूरेएवसन्तं भवन्तं विनष्टमिव त्यं तं विष्णाप्वं अवसेस्मा-कं रक्षणाय हवामहे आह्वयामः । पुत्रोहि पितरं रक्षते । किंच यस्य पुत्रस्य पौत्रस्य वा सुम-तिः शोभना स्तुतिः स्वादिष्ठा स्वादुतमा अतिशयेन देवानां स्वादुकारिणीत्यर्थः । तत्रदृष्टान्तः— पितुर्यथा पितुर्विश्वकस्य स्तुतिर्यथा देवानां प्रीतिकरी तद्वत् तस्मात्तमाह्वयामइतिशेषः । मानोइति गतार्थः ॥ ४ ॥

४. अश्विद्वय, वीर, धन-भोक्ता, अभिषुत सोम से युक्त और दूरस्थ विष्णवापु को हम बुलाते हैं। पिता (मेरे) समान ही विष्णवापु की स्तुति भी अतीव सुस्वादु है। हमारे सख्य को पृथक् मत करो।

ऋतेनदेवःसविताशमायतऋतस्यशृङ्गमुर्वियाविपप्रथे ।
ऋतंसासाहमहिचित्पृतन्यतोमानोवियौष्टंसख्यामुमोचतम् ॥ ५॥९ ॥

ऋतेन । देवः । सविता । शम्ऽआयते । ऋतस्य । शृङ्गम् ।
उर्विया । वि । पप्रथे । ऋतम् । ससाह । महि । चित् । पृतन्यतः ।
मा । नः । वि । यौष्टम् । सख्या । मुमोचतम् ॥ ५ ॥ ९ ॥

ऋषिः सत्यप्रशंसां करोति । हे अश्विनौ देवोद्योतमानः सविता सर्वस्य स्वस्वकर्मणि प्रेरक एतन्नामकोदेवः ऋतेन सत्येन शमायते सायंकाले स्वकिरणसमूहं शमयति । ततोनन्तरं सएव सविता ऋतस्य सत्यस्य शृंगमग्रं उर्विया उरुविस्तीर्णं यथाभवति तथा प्रातःकाले वि-पप्रथे विशेषेण प्रथयति सर्वतो विस्तारयति । किंच पृतन्यतः पृतनामिच्छतः संयुयुत्सोः श-त्रोर्महिचित् महदपि बलं ऋतं सत्यं ससाह स्वयमेवाभिभवति । इत्यमृतं प्रशस्तमभूत् तस्मा-द्युवमपि तेन ऋतेन नोस्माकं सख्यानि माविर्यौष्टं अनागन्तुमश्वरश्मीन्मुंचतमिति ॥ ५ ॥

५. अश्विद्वय, सत्य के द्वारा सूर्य अपनी किरणों को (सायंकाल में) एकत्र करते हैं। अनन्तर सत्य के शृंग (किरण-समूह) को (प्रातःकाल) विशेष रूप से विस्तारित करते हैं। सचमुच वह (सूर्य = सविता) सेना-वाले शत्रु को परास्त करते हैं। सत्य के द्वारा हमारा बन्धुत्व वियुक्त न हो। लगाम से अश्वों को छुड़ाओ।

॥ इति षष्ठस्य षष्ठे नवमोवर्गः ॥ ९ ॥

युनीथामिति षळृचं सप्तमं सूक्तं । तथाचानुक्रम्यते—युनीथद्वासिष्ठोवा घृणीकः प्रियमेधो-वा शागार्थं हेति । वसिष्ठपुत्रो घृणीकऋषिः आंगिरसः प्रियमेधोवा । उभयत्र माध्यन्दिनदोषा-

र्षि वसिष्ठो वा प्रियमेधआंगिरसः कृष्णएवऋषिः। अयुजोबृहत्यो युजःसतोबृहत्यः। अश्वि-नौ देवता। प्रातरनुवाके आश्विने क्रतौ बार्हतेछन्दसि आश्विनशस्त्रे चेदंसूक्तं। सूत्रितंच—द्यु-म्नीवांस्तोमइति बार्हतमिति।

तत्र प्रथमा—

द्युम्नीवांस्तोमोअश्विनाक्रिविर्नसेकआगतम्।
मध्वःसुतस्यसदिविप्रियोनरापातंगौराविवेरिणे ॥ १ ॥

द्युम्नी। वाम्। स्तोमः। अश्विना। क्रिविः। न। सेके।
आ। गतम्। मध्वः। सुतस्य। सः। दिवि। प्रियः।
नरा। पातम्। गौरौऽइव। इरिणे ॥ १ ॥

हे अश्विना अश्विनौ अयमनुक्षीणस्तोत्रो द्युम्नीक एतन्नामकऋषिः वां युवयोः स्तोमः स्तोता भवति युष्मत्स्तुतौ कृतायां स्तोत्राणि नाल्पीभवन्ति किंतु पुनर्वर्धन्तइत्यर्थः। तत्रदृष्टान्तः—क्रिविर्न क्रिविरिति कूपनाम कूपोयथा सेके उदकसेचने कृते भवत्यां नाल्पोदकोभवति तद्व-त्। यद्वा वां युवयोः स्तोमः युष्मद्विषयास्तुतिः द्युम्नी अन्नवतीखलु स्तोत्रे कृते तस्मादन्नादिकं प्रयच्छत इत्यर्थः। तस्माद्युवामस्मदीयं यज्ञं प्रत्यागतं स्तोत्राणि श्रोतुमागच्छतं। हे नरा नरौ नेतारौ अश्विनौ सोयं स्तोता दिवि द्योतमानेस्मिन्यज्ञे सुतस्याभिषुतस्य मध्वो मदकरस्य सो-मस्य प्रियः स्तोत्रकारित्वेन प्रियतमोभवति। यतस्तेन सुतं सोमं पातं युवां शीघ्रमागत्य पिबतं। तत्रदृष्टान्तः—गौराविव यथा तृषितौ गौरौ एतन्नामकौ मृगौ इरिणे तटाकादिषु उदकपानार्थं शीघ्रमागच्छतस्तद्वत् ॥ १ ॥

१. अश्विद्वय, द्युम्नीक ऋषि तुम्हारा स्तोता है। वर्षा-ऋतु में कुँओं की तरह तुम आओ। नेताओ, यह स्तोता द्युतिमान् यज्ञ में अभिषुत और मदकर सोम का प्रेमी है। फलतः जैसे गौर मृग तड़ाग आदि का जल पीते हैं, वैसे ही अभिषुत सोम का पान करो।

अथ द्वितीया—

पिबतंघर्मंमधुमन्तमश्विनाबर्हिःसीदतंनरा।
तामन्दसानामनुषोदुरोणआनिपातंवेदसावयः ॥ २ ॥

पिबतम्। घर्मम्। मधुऽमन्तम्। अश्विना। आ। बर्हिः।
सीदतम्। नरा। ता। मन्दसाना। मनुषः।
दुरोणे। आ। नि। पातम्। वेदसा। वयः ॥ २ ॥

हे अश्विना अश्विनौ मधुमन्तं मदवन्तं मदकारिणमित्यर्थः तादृशं रसवन्तं वा घर्मं पृक्षरणदीप्त्योः पानेषु क्षरन्तं सोमं पिबतं । यद्वा मधुमंतं मधुर्मदकरः सोमः तद्वन्तं घर्मं महावीरपात्रगतंक्षीरं पिबतं सोमंचेति नतु साहचर्येण तदसंभवात्। हे नरा नरौ नेतारौ सर्वस्य हे अश्विनौ बर्हिः बर्हिषि यज्ञे आसीदतमुपविशतं । यद्वा पूर्वं द्वितीयं पादं व्याख्याय प्रथमपादोव्याख्येयः । उपसदनानन्तरं सोमपानं युक्तमिति । किंच मनुषो मनुष्यस्य दुरोणे गृहभूतेस्मिन् देवयजने मंदसाना सोमपानेन मोदमानौ वा तौ पूर्वोक्तलक्षणौ युवां वेदसा पुरोडाशादिलक्षणेन हविषा सह वयः सोमरूपमन्नं आनिपातं आगत्य निपातं निपिबतं । यद्वा वेदसा धनेन सह वयोस्माकमायुर्निपातं नितरां रक्षतम् ॥ २ ॥

२. अश्विद्वय, रसवान् और चूनेवाला सोम पिओ। नेताओ, यज्ञ में बैठो। मनुष्य के गृह में प्रमत्त होकर तुम लोग, हव्य के साथ, सोम का पान करो।

आवांविश्वाभिरूतिभिःप्रियमेधाअहूषत ।
तावर्तिर्यातमुपवृक्तबर्हिषोजुष्टंयज्ञंदिविष्टिषु ॥ ३ ॥

आ । वाम् । विश्वाभिः । ऊतिऽभिः । प्रियऽमेधाः ।
अहूषत । ता । वर्तिः । यातम् । उप । वृक्तऽबर्हिषः ।
जुष्टम् । यज्ञम् । दिविष्टिषु ॥ ३ ॥

हे अश्विनौ प्रियमेधाः मेधोयज्ञः प्रियतमयज्ञा यजमानाः । यद्वा प्रियमेधा एतन्नामकऋषिः पूजायां बहुवचनं यष्टारः ऋषिर्वा विश्वाभिरूतिभिः सर्वैः पालनैः सह अथवा अन्नदिर्योभ्याकर्मा सर्वैरभिलषितयाजनैः सहिता आहूषत आह्वासिषुः आह्वासीत् आत्मना पालनहेतुकत्वेन यद्वाभिलषितदानाय वां आह्वयन्ति । ता तौ युवां वृक्तबर्हिषः आस्तरणार्थं छिन्नबर्हिषोयष्टुः संबन्धि जुष्टं सर्वैःदेवैः सेवितं पर्याप्तं वा यज्ञं यजनीयं हविः प्रति दिविष्टिषु दिवसानामह्नामागमनेषु प्रातः कालेषु यशोयुषा वर्तिः वर्तन्ते अत्रेति वर्तिर्गृहं तदुपायातं हविः स्वीकरणार्थं युवामागच्छतम् ॥ ३ ॥

३. अश्विद्वय, यजमान तुम्हें सारी रक्षाओं के साथ, बुला रहे हैं। जिस यजमान ने कुशों को बिछाया है, उसी के द्वारा सदा सेवित हवि के लिए तुम लोग प्रातःकाल ही घर से आओ।

पिबतंसोमंमधुमन्तमश्विनाबर्हिःसीदतंसुमत् ।
तावावृधानाउपसुष्टुतिंदिवोगन्तंगौराविवेरिणम् ॥ ४ ॥

पिबतम् । सोमम् । मधुऽमन्तम् । अश्विना । आ । बर्हिः ।
सीदतम् । सुऽमत् । ता । वृधाना । उप । सुऽस्तुतिम् ।
दिवः । गन्तम् । गौरौऽइव । इरिणम् ॥ ४ ॥

हे अश्विनाश्विनौ मधुमन्तं रसवन्तं मदवन्तं वा सोमं युवां पिबतं तयोरर्हिः बर्हिषि यज्ञे सुमत् शोभनमासीदतं । पश्चात् वर्धमानौ सोमपानेन वृद्धौ वा तौ युवां दिवः द्युलोकात् सुष्टुतिं अस्माभिः क्रियमाणां शोभनां स्तुतिं उपगन्तं उपगच्छतं । तत्र दृष्टान्तः—गौराविव यथा गौरमृगौ अन्यस्माद्देशादिरिणं तटाकादिकं प्रति जलपानार्थं आगच्छतस्तद्वत् ॥ ४ ॥

४. अश्विद्वय, रसवान् सोम का पान करो। अनन्तर सुन्दर कुशों पर बैठो। तत्पश्चात् प्रवृद्ध होकर उसी प्रकार हमारी स्तुति की ओर आओ, जिस प्रकार दो गौर मृग तड़ाग आदि की ओर आते हैं।

आनूनंयातमश्विनाश्वेभिःप्रुषितप्सुभिः ।
दस्राहिरण्यवर्तनीशुभस्पतीपातंसोममृतावृधा ॥ ५ ॥

आ । नूनम् । यातम् । अश्विना । अश्वेभिः । प्रुषितप्सुऽभिः ।
दस्रा । हिरण्यवर्तनी इति हिरण्यऽवर्तनी । शुभः ।
पती इति । पातम् । सोमम् । ऋतऽवृधा ॥ ५ ॥

हे अश्विना अश्विनौ युवां प्रुषितप्सुभिः प्सुइति रूपनाम प्रुषङ्ख स्नेहनसेचनपूरणेषु । स्निग्धरूपैर्दीप्तरूपैरित्यर्थः । तादृशैः अश्वेभिः शीघ्रगामिभिरश्वैः सह नूनमिदानीमायातं अस्मदीयं यज्ञं प्रत्यागच्छतं । हे दस्रा दस्रौ दर्शनीयौ उपक्षयितारौ वा हे हिरण्यवर्तनी वर्तते अनेनेति वर्तनी रथः हिरण्मयरथौ हे शुभस्पती उदकस्य कल्याणस्य वा पालयितारौ हे ऋतावृधा ऋतस्य सत्यस्य यज्ञस्य वा वर्धयितारौ हे अश्विनौ युवां शीघ्रमागत्य सोमं पातं पिबतम् ॥ ५ ॥

५. अश्विद्वय, तुम लोग स्निग्ध रूपवाले अश्वों के साथ इस समय आओ। दर्शनीय और सुवर्णमय रथवाले, जल के पालक और यज्ञ के वर्द्धक अश्विद्वय, सोमपान करो।

अथ षष्ठी—

वयंहिवांहवामहेविपन्यवोविप्रासोवाजसातये ।
तावल्गूदस्रापुरुदंससाधियाश्विनाश्रुष्ट्यागतम् ॥ ६ ॥ १० ॥

वयम् । हि । वाम् । हवामहे । विपन्यवः । विप्रासः ।
वाजऽसातये । ता । वल्गू इति । दस्रा । पुरुऽदंससा । धिया ।
अश्विना । श्रुष्टी । आ । गतम् ॥ ६ ॥ १० ॥

हे अश्विनौ विपन्यवः स्तोतारः अतएव विप्रासो मेधाविनो वयं वाजसातये अन्नला-भाय वां हिरवधारणे युवामेव हवामहे स्तुतिभिराह्वयामः । ता तौ वल्गू वल्गनं कुशलगमनं कुशलगमनशीलौ दस्रा दर्शनीयौ पुरुदंससा बहुकर्माणौ तौ युवां धिया अस्मदीयया स्तुत्या आहूतौ सन्तौ मृष्ठी श्रुष्टीवि क्षिप्रनाम क्षिप्रमस्मदर्थं धनादिदानायागच्छतम् ॥ ६ ॥

६. अश्विद्वय, हम स्तोता और ब्राह्मण हैं। हम अन्न-लाभ के लिए तुम्हें बुलाते हैं। तुम सुन्दर गमनवाले और विविध-कर्मा हो। हमारी स्तुति के द्वारा बुलाये जाकर शीघ्र आओ।

॥ इति षष्ठस्य षष्ठे दशमोवर्गः ॥ १० ॥

तंवोदस्ममिति षळृचमष्टमंसूक्तं गौतमस्य नोधसआर्षं । तथाचानुक्रम्यते—तंवोदस्मं नोधाइति । प्रागाथं हेत्युक्तत्वादेतदादिसूक्तत्रयं प्रागाथं । इन्द्रोदेवता महाव्रते निष्केवल्ये बार्हतप्र-चारीतावेवतत्सूक्तं । तथाच पंचमारण्यके सूत्रितं—तंवोदस्ममृतीषहमानोविश्वासुहव्यइति । अ-ग्निष्टोमे माध्यन्दिनसवने अच्छावाकशस्त्रे तंवोदस्ममिति प्रगाथःस्तोत्रियः । सूत्रितंच—तंवोदस्म-मृतीषहं वस्त्वायामिन्द्रवीर्यमिति प्रगाथौ स्तोत्रियानुरूपाविति । चातुर्विंशिकेहनि माध्यन्दिनसव-ने ब्राह्मणाच्छंसिनो वैकल्पिकःस्तोत्रियोयमेवप्रगाथः विषुवत्यपिमाध्यन्दिनसवने ब्राह्मणाच्छंसि-शस्त्रे तंवोदस्ममृतीषहमिति नौधसस्य योनिः शंसनीया तंवोदस्ममृतीषहमभिप्रवःसुराधसमिति।

तत्र प्रथमा—

तंवो॑द॒स्मम्‌ृ॑ती॒षहं॒वसो॑र्मन्दा॒नमन्ध॑सः ।
अ॒भिव॒त्संनस्वस॑रेषुधे॒नव॒इन्द्रं॑गी॒र्भिर्न॑वामहे ॥ १ ॥

तम् । वः॒ । द॒स्मम् । ऋ॒ति॒ऽसह॑म् । वसोः॑ । म॒न्दा॒नम् । अन्ध॑सः ।
अ॒भि । व॒त्सम् । न । स्वस॑रेषु । धे॒नवः॑ । इन्द्र॑म् । गी॒ःऽभिः । न॒वा॒म॒हे ॥१॥

नोधाइन्द्रं स्तौति हे ऋत्विग्यजमानाः दस्मं दर्शनीयं ऋतीषहं ऋतयोबाधकाः शत्रवः तेषामभिभवितारं पुनः कीदृशं वसोर्वासयितुर्दुःखस्य निवासयितुः यद्वा वसोः प्रशस्तनिवसथः सादरास्य अंधसः सोमलक्षणस्यान्नस्य पानेन मंदानं मोदमानं वः यष्टृयष्टव्यत्वेन युष्मत्संब-न्धिनं तं सादरमिन्द्रं गीर्भिः स्तुतिलक्षणाभिर्वाग्भिरभिनवामहे नूस्तवने नुशब्दे अभिष्टुमः ।कु-त्रेति स्वसरेषु । अथयास्कः—स्वसराण्यहानि भवन्ति स्वयंसारीण्यपिवा स्वरादित्योभवति सए-नानिसारयतीति । सूर्यकर्तृकेषु दिवसेषु वयमभिष्टुमः। तत्रदृष्टान्तः—वत्संनयथा धेनवो नवप्रसू-

---

१ नि० ५. ४।

त्रिका धेनवः स्वसरेषु गृहेषु अस्मन्ते मेर्यन्ते गावः अभेति स्वसराणि गोष्ठानि तेषु वत्समभि-लक्ष्य शब्दयन्ति तद्वत् ॥ १ ॥

१. जैसे दिन में, गोशाला में, गायें अपने बछड़ों को बुलाती हैं, वैसे ही दर्शनीय, शत्रु-नाशक, दुःख दूर करनेवाले और सोमपान के द्वारा प्रमत्त इन्द्र को, स्तुति के द्वारा, हम बुलाते हैं।

द्युक्षंसुदानुंतविषीभिरावृतंगिरिंनपुरुभोजसम् ।
क्षुमन्तंवाजंशतिनंसहस्रिणंमक्षुगोमन्तमीमहे ॥ २ ॥

द्युक्षम् । सुऽदानुम् । तविषीभिः । आऽवृतम् । गिरिम् । न ।
पुरुऽभोजसम् । क्षुमन्तम् । वाजम् । शतिनम् । सहस्रिणम् ।
मक्षु । गोऽमन्तम् । ईमहे ॥ २ ॥

द्युक्षं दीप्तीनां निवासस्थानं अतिशयितदीप्तमित्यर्थः । यद्वा द्युक्षं दिवि लोके क्षियन्तं निवसन्तं सुदानुं शोभनदानं तविषीभिर्बलैरावृतमाच्छादितं । आवरणेदृष्टान्तः—गिरिंन तविषी-भिर्बहुमुकैर्मेघैरावृतं शिलोच्चयमिव स्थितं । पुनःकीदृशं पुरुभोजसं सोमादिहविःप्रदानेन ब-हुभिर्यजमानैर्भोजयितव्यं यद्वा बहूनां पालयितारमिन्द्रं क्षुमन्तं । टुक्षुशब्दे । शब्दवन्तं अने-न पुत्रादिकं लक्ष्यते स्तोत्रादीनि कुर्वाणं शतिनं सहस्रिणं शतसहस्रसंख्याकधनयुक्तं गोमन्तं गवादियुक्तं वाजमन्नं मक्षु शीघ्रं ईमहे याचामहे । यद्वा पूर्वोक्तौ वाजविशेषणत्वेन वा योजनी-यः । यदीयं शोभनयोग्यं बलादियुक्तं बहुभिः पुत्रमित्रादिभिर्भोक्तव्यं शब्दादियुक्तमन्नमिन्द्रं याचामहति ॥ २ ॥

२. इन्द्र दीप्ति के निवास-स्थान, स्वर्ग-वासी, उत्तम दानवाले, पर्वत के समान बल के द्वारा ढके हुए और अनेकों के पालक इन्द्र से शब्दकारी पुत्रादि, सौ और सहस्र धन तथा गौ से युक्त अन्न की हम शीघ्र याचना करते हैं।

चातुर्विंशिकेहनि माध्यन्दिनसवने ब्राह्मणाच्छंसिनो नत्वाबृहन्तइति वैकल्पिकोनुरूपः । सूत्रितंच—नत्वाबृहन्तो अद्रय उभयंशृणवच्चनइति ।

नत्वाबृहन्तोअद्रयोवरन्तइन्द्रवीळवः ।
यद्दित्ससिस्तुवतेमावतेवसुनकिष्टदामिनातिते ॥ ३ ॥

न । त्वा । बृहन्तः । अद्रयः । वरन्ते । इन्द्र । वीळवः ।
यत् । दित्ससि । स्तुवते । माऽवते । वसु । नकिः । तत् । आ ।
मिनाति । ते ॥ ३ ॥

हे इन्द्र बृहन्तो बलेन महान्तः अतएव वीळवः सर्वतो दृढा अपि अद्रयः पर्वताः स्म त्वां नवरन्ते बलेन न निवारयन्ति । अनिवारणमेवोत्तरार्धेन विवृणोति स्तुवते त्वद्विषयं स्तोत्रं कुर्वते मावते मत्सदृशायमाहृशाय स्तोत्रे यद्वसु यद्धनं दित्ससि त्वं यद्दातुमिच्छसि ते तव देयं वसुनं नकिर्नकश्चिदामिनाति आभिमुख्येन हिनस्ति । मीञ् हिंसायां । मीनातेर्निगमेऽइति ह्रस्वः । मावते युष्मदस्मद्भ्यां छन्दसि सादृश्यउपसंख्यानमिति वतुप् ॥ ३ ॥

३. इन्द्र, विराट् और सुदृढ़ पर्वत भी तुम्हें बाधा नहीं पहुँचा सकते। मेरे जैसे स्तोता को जो धन देने की इच्छा करते हो, उसे कोई नहीं विनष्ट कर सकता।

योद्धासिक्रत्वाशवसोतदंसनाविश्वाजाताभिमज्मना ।
आत्वायमर्कऊतयेववर्ततियंगोतमाअजीजनन् ॥ ४ ॥

योद्धा । असि । क्रत्वा । शवसा । उत । दंसना । विश्वा । जाता ।
अभि । मज्मना । आ । त्वा । अयम् । अर्कः । ऊतये ।
ववर्तति । यम् । गोतमाः । अजीजनन् ॥ ४ ॥

हे इन्द्र । क्रत्वा वृत्रहननादि कर्मणा अपिवा महानेन शवसा आत्मीयेन बलेन योद्धा शत्रूणां संहारकोसि । उतापिच त्वं दंसना स्वकीयेन कर्मणा मज्मना मजगुशिरब्दार्थयोः । मजपु- णीचेति मजतिः शब्दार्थः । शत्रूणामाक्रोशनसमर्थेन बलेन विश्वा जाता सर्वाणि भूतजातानि अभिभवसि । उक्तार्थस्य विश्वाजातान्यस्मिन्महेत्यादिषु इन्द्रेणैवोक्तत्वात् । ईदृशं त्वा त्वामर्कः अर्चपूजायां अर्चनीयः अयं मंत्रः यद्वा अर्कः देवानामर्चकः पूजकः अयं स्तोता ऊतये स्वरक्षणाय आववर्तति आवर्तयति आत्माभिमुख्ये करोतीत्यर्थः । ववर्ततेर्लेटि बहुलंछन्दसाम- मम । यं त्वां गोतमाः गोतमपुत्रानोधःप्रभृतयः अजीजनन् स्तुतिभिः प्रादुरभावयन् तं त्वां अयं मंत्रः स्तोता वा आवर्तयति ॥ ४ ॥

४. इन्द्र, कर्म और बल के द्वारा तुम शत्रुओं के विनाशक हो। तुम अपने कर्म और बल के द्वारा सारी वस्तुओं को जीतते हो। देवों का पूजक यह स्तोता, अपनी रक्षा के लिए, तुममें अपने को लगाता है। गौतम लोगों ने तुम्हें आविर्भूत किया है।

अथ पञ्चमी—

महिरिरिक्षओजसादिवोअन्तेभ्यस्परि ।
नत्वाविव्याचरजइन्द्रपार्थिवमनुस्वधांववक्षिथ ॥ ५ ॥

---

१ ऋ० सं० ६. ७. १.

प्र । हि । रिरिक्षे । ओजसा । दिवः । अन्तेभ्यः । परि ।
न । त्वा । विव्याच । रजः । इन्द्र । पार्थिवम् ।
अनु । स्वधाम् । ववक्षिथ ॥ ५ ॥

हे इन्द्र दिवो द्युलोकस्य पर्यन्तेभ्यः ओजसा हिरवधारणे स्वबलेनैव प्ररिरिक्षे प्रकर्षेणा-तिरिक्तोऽभवसि रिचेर्लेटि बहुलंछन्दसीतिश्लुः । प्रत्ययस्वरः । किंच हे इन्द्र पार्थिवं पृथिव्यां भवो रजोलोकः त्वा त्वां महता स्वशरीरेण नविव्याच नव्याप्नोति द्यावापृथिवीभ्यामपि स्वतः सत्वं बलेन समर्थोऽभवसीत्यर्थः । एवंभूतस्त्वम् अस्माकं स्वधामन्नमुदकंवा नु ववक्षिथ अनु-वोढुमिच्छ । वहेः सन्नन्तस्य छान्दसे लिटि रूपं मंत्रत्वादामभावः ॥ ५ ॥

५. इन्द्र, द्युलोक पर्यन्त प्रदेश से भी तुम प्रधान हो। पार्थिव लोक (रजोलोक) तुम्हें नहीं व्याप्त कर सकता। तुम हमारा अन्न ले जाने की इच्छा करो।

नकिःपरिष्टिर्मघवन्मघस्यतेयद्दाशुषेदशस्यसि ।
अस्माकंबोध्युचथस्यचोदितामंहिष्ठोवाजसातये ॥ ६ ॥ ११ ॥

नकिः । परिष्टिः । मघऽवन् । मघस्य । ते । यत् । दाशुषे ।
दशस्यसि । अस्माकम् । बोधि । उचथस्य । चोदिता ।
मंहिष्ठः । वाजऽसातये ॥ ६ ॥ ११ ॥

हे मघवन् धनवन्निन्द्र ते तव मघस्य मंहनीयस्य धनस्य परिष्टिः परिबाधको निरोद्धा नकिर्नकश्चिदस्ति यत् यदा दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय दशस्यसि धनंप्रयच्छसि तदा तस्य निरोधकोनास्तीत्यर्थः । तथासति चोदिता धनानां चोदयिता स्तोतृभ्यः प्रेरयिता अतएव मंहिष्ठोदातृतमो मंहनीयोवा सत्वं अस्माकं संबन्धि उचथस्य स्तोत्रं वाजसातये अन्नलाभा-य तदर्थं क्रियमाणमिति बोधि बुध्यस्व स्तोत्रेण स्तुतः सन्नस्मभ्यमन्नादिकं प्रयच्छेतिशेषः । बोधि बुधबोधने भौवादिकः लोटि छान्दसः शपोलुक् ध्यादेशः ॥ ६ ॥

६. धनी इन्द्र, हव्य-दाता को जो धन तुम देते हो, उसमें कोई बाधक नहीं है। तुम धन-प्रेरक और अतीव दान-शील होकर धन-प्राप्ति के लिए हमारे उचथ्य के स्तोत्र को जानो।

॥ इति षष्ठस्य षष्ठे एकादशोवर्गः ॥ ११ ॥

बृहदिन्द्रायेति दशर्चं नवमं सूक्तं नृमेधपुरुमेधावृषी तौचानुक्तत्वादाङ्गिरसौ आदितोद्वौ प्र-गाथौ पंचमीककुप्यवनुष्टुभौ सप्तमीबृहती इन्द्रोदेवता । तथाचानुक्रम्यते—बृहदिन्द्रायदश नृमेध-पुरुमेधौ अनुष्टुबृहत्यंतमिति । चातुर्विंशिकेऽहनि मरुत्वतीये प्राक्सूक्तान्मरुत्वतीयात्प्रगाथावृचौ द्वौ

मरुत्वतीये प्रगाथौ शंसनीयौ बृहदिन्द्रायगायतेत्ययमाद्यः प्रगाथः पृष्ठ्याभिप्लवषडहयोः द्वितीयेऽहनि अयंप्रगाथः । सूत्रितं च—बृहदिन्द्रायगायत नकिःसुदासोरथमिति मरुत्वतीयकर्म्म नित्याविति ।

तत्र प्रथमा—

बृहदिन्द्रायगायतमरुतोवृत्रहन्तमम् ।
येनज्योतिरजनयन्नृतावृधोदेवंदेवायजागृवि ॥ १ ॥

बृहत् । इन्द्राय । गायत । मरुतः । वृत्रहन्ऽतमम् ।
येन । ज्योतिः । अजनयन् । ऋतऽवृधः । देवम् ।
देवाय । जागृवि ॥ १ ॥

हे मरुतः । रुशब्दे मितं रुवंतीति मरुतः । हे मितभाषिणः स्तोतारः वृत्रहन्तमं अतिशयेन पापविनाशनं बृहत्साम इन्द्राय इन्द्रार्थं गायत अस्मदीययज्ञे गानं कुरुत । ऋतावृधः सत्यस्य यज्ञस्य वा वर्धका विश्वेदेवाः देवाय द्योतमानायेन्द्राय देवं देवनशीलं जागृवि सर्वेषां जागरणशीलं ज्योतिः सूर्यं येनसाम्ना अजनयन् इन्द्रार्थमुदपादयन् तत्सामगायतेति ॥ १ ॥

१. मरुतो, इन्द्र के लिए पाप-विनाशक और विशाल गान करो। यज्ञवर्द्धक विश्वदेवों ने द्युतिमान् इन्द्र के लिए इस गान के द्वारा दीप्त और सदा जागरूक ज्योति (सूर्य) को उत्पन्न किया।

अथ द्वितीया—

अपाधमदभिशस्तीरशस्तिहाथेन्द्रोद्युम्न्याभवत् ।
देवास्तइन्द्रसख्याययेमिरेबृहद्भानोमरुद्गण ॥ २ ॥

अप । अधमत् । अभिऽशस्तीः । अशस्तिऽहा । अथ ।
इन्द्रः । द्युम्नी । आ । अभवत् । देवाः । ते । इन्द्र । सख्याय ।
येमिरे । बृहद्भानो इति बृहत्ऽभानो । मरुत्ऽगण ॥ २ ॥

अशस्तिहा स्तोत्रशंसनरहितानां शत्रूणां हन्तेन्द्रः अभिशस्तीः शस्त्रहिंसायां अभितोहिंसा येषां ते तादृशान् यद्वा अभिशस्तीः शत्रुकृता हिंसाः अपाधमत् अपागमयत् अथ शत्रुहननानन्तरं इन्द्रो द्युम्नी सर्वत्रद्योतमानयशोयुक्तः । यद्वा तेषां धनापहरणेन धनादिमान् आभवत् सर्वतः प्रसिद्धोऽभवत् । अथोत्तरार्धः प्रत्यक्षकृतः हे बृहद्भानो बृंहणशीलतेजस्क महादीप्ते वा मरु-

वृण मरुत्वां मरुद्गणा यस्य सन्ति स तथोक्तः तादृश हे इन्द्र देवाः द्योतमानाः सर्वे देवाः सख्याय आत्मनः सखित्वाय ते त्वां येमिरे नियच्छन्ति ॥ २ ॥

२. स्तोत्र-शून्य लोगों के विनाशक इन्द्र ने शत्रु की हिंसा को दूर किया था। अनन्तर इन्द्र प्रकाशक और यशस्वी हुए थे। विशाल दीप्ति और मरुतों से युक्त इन्द्र, देवों ने तुम्हारी मैत्री के लिए तुम्हें स्वीकृत किया था।

अग्निष्टोमे मरुत्वतीये प्रवइन्द्रायेत्ययं मरुत्वतीयः प्रगाथः । सूत्रितं च—प्रवइन्द्रायबृहत इति मरुत्वतीयः प्रगाथइति । अत्र प्रथमा सूक्ते तृतीया—

प्रवइन्द्रायबृहतेमरुतोब्रह्मार्चत ।
वृत्रंहनतिवृत्रहाशतक्रतुर्वज्रेणशतपर्वणा ॥ ३ ॥

प्र । वः । इन्द्राय । बृहते । मरुतः । ब्रह्म । अर्चत । वृत्रम् ।
हनति । वृत्रऽहा । शतऽक्रतुः । वज्रेण । शतऽपर्वणा ॥ ३ ॥

हे मरुतो मित्रादिनः स्तोतारः बृहते महते वः युष्मत्स्तोत्रलक्षणेन संबन्धेन युष्मदीयायेन्द्राय ब्रह्मसामलक्षणं स्तोत्रं प्रार्चत प्रोच्चारयत । ततो वृत्रहा वृत्रस्य पापस्य वा हन्ता शतक्रतुः शतविधकर्मा बहुविधप्रज्ञो वा इन्द्रः शतपर्वणा शतसंख्याकधारेण वज्रेण एतन्नामकेनायुधेन वृत्रमपापावरकं वृत्राख्यमसुरं हनति युष्माभिरभिष्टुतः सन् हन्तु । हन्तेर्लेट्यडागमः ॥३॥

३. मरुतो, इन्द्र महान् हैं। उनके लिए स्तोत्र का उच्चारण करो। वृत्रघ्न और शतक्रतु इन्द्र ने सौ सन्धियोंवाले वज्र से वृत्र का वध किया था। अथ चतुर्थी—

अभिप्रभरधृषताधृषन्मनःश्रवश्चित्तेअसद्बृहत् ।
अर्षन्त्वापोजवसाविमातरोहनोवृत्रंजयास्वः ॥ ४ ॥

अभि । प्र । भर । धृषता । धृषत्ऽमनः । श्रवः । चित् ।
ते । असत् । बृहत् । अर्षन्तु । आपः । जवसा । वि ।
मातरः । हनः । वृत्रम् । जय । स्वरिति स्वः ॥ ४ ॥

हे धृषन्मनः शत्रूणां धर्षणशीलमनस्केन्द्र ते तव तथैव बृहन्महदतिप्रभूतं श्रवोऽन्नमसदस्ति । तदन्नं धृषता धृष्टेन मनसा युक्तः सन् अस्मभ्यमभिप्रभर आभिमुख्येन प्रकर्षेण संपादय देहीत्यर्थः । हे इन्द्र आपो मातरः अस्माकमुत्पादनहेतुत्वान्मातृभूताः । कथमपां मातृत्वं-अद्भ्यः पृथिवी । पृथिव्या ओषधय इत्यादिश्रुतेः । तादृश्य आपः जवसा वेगेन व्यर्षन्तु विविधं

१ तै० आरण्यके.

भूमिं प्रविगच्छन्तु—कथमापोगच्छन्तीतिचेत् तदाह—वृत्रं अपामावरितारं शत्रुं मेघं हनोजहि नाशय। ततो मेघभेदनेनोदकानि विगच्छन्तु पुनरपि स्वः सर्वं भूतजातं जय ॥ ४ ॥

४. शत्रु-वध के लिए प्रस्तुत इन्द्र, तुम्हारे पास बहुत अन्न है। तुम सुबुद्ध चित्त से हमें वह अन्न दो। इन्द्र, हमारे मातृ-रूप जल वेग से विविध भूमियों की ओर जायें। जल को रोकनेवाले वृत्र का नाश करो। स्वर्ग को (या प्राणियों को) जीतो।

प्रथमे स्वरसाम्नि निष्केवल्ये यज्जायथाअपूर्व्येति स्तोत्रियः। तथाच सूत्र्यते—तेषां स्तोत्रिया यज्जायथाअपूर्व्येति।

यज्जाय॑थाअपूर्व्य॒मघ॑वन्वृत्र॒हत्या॑य।
तत्पृ॑थि॒वीम॑प्रथय॒स्तद॑स्तभ्ना॒उ॒त द्याम् ॥ ५ ॥

यत्। जाय॑थाः। अ॒पू॒र्व्य॒। मघ॑ऽवन्। वृ॒त्र॒ऽहत्या॑य। तत्।
पृ॒थि॒वीम्। अ॒प्र॒थ॒यः। तत्। अ॒स्त॒भ्नाः। उ॒त। द्याम् ॥ ५ ॥

हे अपूर्व्य स्वतोव्यतिरिक्तेन पूर्व्येण वर्जित हे मघवन् मंहनीयधनवन्निन्द्र वृत्रहत्याय वृत्रासुरहननाय यद्यदा त्वं जायथाः उत्पन्नः प्रादुर्भूतोसि तत्तदानीमेव पृथिवीं प्रथमानामप्रथयः प्रसिद्धां दृढामकरोः। उतापिच तत्तदानीमेव द्यां द्युलोकमन्तरिक्षेण अस्तभ्नाः निरुद्धामकार्षीः। एतादृशं वीर्यं त्वदन्यस्य नसंभवतीत्यर्थं द्योतयितुमपूर्व्येतिपदम् ॥ ५ ॥

५. अपूर्व धनी इन्द्र, वृत्र-वध के लिए जिस समय तुम प्रकट हुए उस समय तुमने पृथिवी को दृढ़ किया और द्युलोक को रोका।

तत्ते॑य॒ज्ञोअ॑जायत॒तद॒र्कउ॒तहस्कृ॑तिः।
तद्विश्व॑मभि॒भूर॑सि॒यज्जा॒तंयच्च॒जन्त्व॑म् ॥ ६ ॥

तत्। ते॒। य॒ज्ञः। अ॒जा॒य॒त॒। तत्। अ॒र्कः। उ॒त। हस्कृ॑तिः।
तत्। विश्व॑म्। अ॒भि॒ऽभूः। अ॒सि॒। यत्। जा॒तम्।
यत्। च॒। जन्त्व॑म् ॥ ६ ॥

हे इन्द्र यद्यदा त्वमजायथाः तत्तदानीं ते त्वदर्थो यज्ञोग्निष्टोमादिरजायत सोमपानार्थमभूत्। उतापिच तदानीं हस्कृतिः। हसे हसने। हासकारी प्रीत्यर्थं क्रियमाणो हर्षस्य सूचकः अर्कः अर्चनीयो मन्त्रोपि अजायत। किंच तदा यज्जातं भूतजातं यच्च जन्त्वं उत्पत्त्यर्थं त्वन्यत्यपः जनितव्यं विश्वमस्ति तत्सर्वमभिभूरसि स्वमहिम्ना अभिभूतवानसि ॥ ६ ॥

६. उस समय तुम्हारे लिए यज्ञ उत्पन्न हुआ और प्रसन्नतादायक मन्त्र उत्पन्न हुए। उस समय तुमने समस्त उत्पन्न और उत्पन्न होनेवाले संसार को अभिभूत किया।

अथ सप्तमी—

आमासुपक्वमैरयआसूर्यंरोहयोदिवि।
घर्मंनसामंतपतासुवृक्तिभिर्जुष्टंगिर्वणसेबृहत् ॥ ७ ॥ १२ ॥

आमासु । पक्वम् । ऐरयः । आ । सूर्यम् । रोहयः ।
दिवि । घर्मम् । न । सामन् । तपत । सुवृक्तिऽभिः ।
जुष्टम् । गिर्वणसे । बृहत् ॥ ७ ॥ १२ ॥

हे इन्द्र आमासु अपक्वासु गोषु पक्वं पय ऐरयः प्रैरयश्च । तथा मंत्रः—आमासुचिद्दधिषेपक्वमन्तरिति । किंच दिवि द्युलोके सूर्यमारोहयश्च पूर्वं पणयोनामासुराः आंगिरसां गा अपहृत्यांधकारावृते कस्मिंश्चित्पर्वते ताः स्थापितवन्तः ततोंगिरस इन्द्रं स्तुत्वा गाः पुनरस्मभ्यमाहरेति यैरुक्त इन्द्रो गवां स्थानं तमसावृतं दृष्ट्वा तत्र गोदर्शनाय द्युलोके सर्वप्रकाशकं सूर्यमारोहितवान् स्थापितवानसि । चादिलोपेविभाषेति पूर्वस्य ऐरयइत्यस्य ननिघातः । अथ परोक्षकृतोर्धर्चः हे स्तोतारः सुवृक्तिभिः शोभनाभिः स्तुतिभिः तपत इन्द्रं दीप्तीकुरुत इन्द्रं स्तुतिभिः प्रवर्धयतेत्यर्थः। तत्र दृष्टान्तः—घर्मंन यथा घर्मं दीपनशीलं प्रवर्ग्यं सामन् सुपांसुलुगिति तृतीयायालुक् सामभिर्यथा तपन्ति तद्वत् । ततो गिर्वणसे गीर्भिर्वननीयायेन्द्राय जुष्टं प्रीतिकरं पर्याप्तं वा बृहत्साम गायत ॥ ७ ॥

७. इन्द्र, उस समय तुमने अपक्व दूधवाली गायों में पक्व दूध उत्पन्न किया और द्युलोक में सूर्य को चढ़ाया। साम-मन्त्रों के द्वारा प्रवर्ग्य सोम के समान शोभन स्तुतियों से इन्द्र को बढ़ाओ। स्तुति-भोगी इन्द्र के लिए हर्षदाता और विशाल साम का गान करो।

॥ इति षष्ठस्य षष्ठे द्वादशोवर्गः ॥ १२ ॥

आनोविश्वास्विति षळृचं दशमं सूक्तं नृमेधपुरुमेधावृषी विषमसंख्याका बृहत्यः समसंख्याकाः सतोबृहत्यः इन्द्रोदेवता तथाचानुक्रान्तं—आनोविश्वासु षळिति । महाव्रते निष्केवल्ये बार्हतवृचाशीतौ एतत्सूक्तं सूत्र्यतेहि पंचमारण्यके—आनोविश्वासुहव्यो यादृङ्मघुण आभरेति ।

तत्र प्रथमा—

आनोविश्वासुहव्यइन्द्रःसमत्सुभूषतु ।
उपब्रह्माणिसवनानिवृत्रहापरमज्याऋचीषमः ॥ १ ॥

आ । नः । विश्वासु । हव्यः । इन्द्रः । समत्ऽसु । भूषतु । उप ।
ब्रह्माणि । सवनानि । वृत्रऽहा । परमऽज्याः । ऋचीषमः ॥ १ ॥

१ ऋ० सं० १. ५. २.

ऋषिरनयेन्द्र एवंकरोत्वित्याशास्ते। विश्वासु सर्वासु समस्तु अस्तृतयुत्सु हव्यः सर्वैर्देवैरात्मरक्षणार्थमाह्वातव्यः एतादृशइन्द्रः नोऽस्माकं ब्रह्माणि स्तोत्राणि हवीरूपाण्यन्नानि वा उपभूषतु उदकं अनुभावयतु सेवतामित्यर्थः। यद्वा एतानि अलंकरोतु तदागमनेन स्तोत्राणि हवींषि वा अलंकृतानि भवन्ति। तथा सवनानि प्रातः सवनादीनि त्रीणिसवनानि च भूषतु। कीदृशइन्द्रः वृत्रहा वृत्रस्यासुरस्य पापस्यवा हन्ता। परमज्याः युद्धेषु शत्रुहननार्थं परमा अविनश्वरी ज्या मौर्वी यस्य सतथोक्तः। यद्वा परमान् बलेन प्रकृष्टान् शत्रून् जिनाति हिनस्तीति परमज्याः। ऋचीषमः स्तुत्या समः स्तुतिभिरभिमुखीकरणीय एवादृगिन्द्रः स्तोत्राणि भूषत्विति ॥ १ ॥

१. सारे युद्धों में बुलाने योग्य इन्द्र हमारे स्तोत्र का आश्रय करें। तीनों सवनों की सेवा करो। वे वृत्रघ्न हैं। उनकी ज्या (प्रत्यञ्चा) अविनाशी है। वे स्तुति के द्वारा सामने करने योग्य हैं।

त्वंदातांप्रथमोराधंसामस्यसिसत्यईशानकृत्।
तुविद्युम्नस्ययुज्यावृणीमहेपुत्रस्यशवंसोमहः ॥ २ ॥

त्वम् । दाता । प्रथमः । राधसाम् । असि । असि । सत्यः ।
ईशानऽकृत् । तुविऽद्युम्नस्य । युज्या । आ । वृणीमहे ।
पुत्रस्य । शवसः । महः ॥ २ ॥

हे इन्द्र प्रथमः सर्वेषां मुख्यस्त्वं राधसां धनानां दातासि यद्वा धनदातॄणां मध्ये त्वं प्रथमआदिमोभवसि। तथा ईशानकृत् तवस्तोतॄनीशानानैश्वर्ययुक्तान् कुर्वन् त्वं सत्यः सत्यकर्मासि यथार्थकर्मा भवसीत्यर्थः। यस्मादेवं तस्माद्वयं तुविद्युम्नस्य बहुधनवतः बहुयशस्यवा शवसोबलस्यपुत्रस्य शत्रुधर्षार्थं बलकारणत्वेनोत्पन्नत्वात् तत्पुत्रस्य अतएव महोमहतस्तव युज्या योग्यानि धनानि आवृणीमहे संभजामहे ॥ २ ॥

२. इन्द्र, तुम सबके मुख्य धन-प्रद हो, तुम सत्य हो। तुम स्तोताओं को ऐश्वर्यशाली करो। तुम बहुत धनवाले और बल के पुत्र हो। तुम महान् हो। तुम्हारे योग्य धन का हम आश्रय करते हैं।

अथ तृतीया—

ब्रह्मातइन्द्रगिर्वणःक्रियन्तेअनतिद्भुता।
इमाजुषस्वहर्यश्वयोजनेन्द्रयातेअमन्महि ॥ ३ ॥

ब्रह्म । ते । इन्द्र । गिर्वणः । क्रियन्ते । अनतिऽअद्भुता । इमा ।
जुषस्व । हरिऽअश्व । योजना । इन्द्र । या । ते । अमन्महि ॥ ३ ॥

हे गिर्वणो गीर्भिर्वननीयेन्द्र अनतिद्भुता सर्वानतिक्रम्य न भवन्ति इन्द्रगुणव्यापकानि यथार्थभूतानीत्यर्थः। तादृशानि यानि मम ब्रह्माणि स्तोत्राणि ते त्वदर्थमस्माभिः क्रियन्ते हे हर्यश्व हरिताश्वेन्द्र हे इन्द्र योजना योजनानि तव सम्यक् योजनशीलानि ता तानीमा इमानि स्तोत्राणि जुषस्व सेवस्व। किंच हे इन्द्र ते त्वदर्थं या यानि स्तोत्राणि अमन्महि वयमुच्चरामः तानि सर्वाणि सेवस्व ॥ ३ ॥

३. स्तुत्य इन्द्र, तुम्हारे लिए हम जो यथार्थ स्तोत्र करते हैं, हर्यश्व, उसमें तुम युक्त होओ और उसकी सेवा करो। तुम्हारे लिए हम जितने स्तोत्रों का उच्चारण करते हैं, उनकी भी सेवा करो।

त्वंहिसत्योमघवन्ननानतोवृत्राभूरिन्यृञ्जसे।
सत्वंशविष्ठवज्रहस्तदाशुषेऽर्वाञ्चंरयिमाकृधि ॥ ४ ॥

त्वम्। हि। सत्यः। मघऽवन्। अनानतः। वृत्रा। भूरि।
निऽऋञ्जसे। सः। त्वम्। शविष्ठ। वज्रऽहस्त। दाशुषे।
अर्वाञ्चम्। रयिम्। आ। कृधि ॥ ४ ॥

हे मघवन् धनवन्निन्द्र सत्यः सत्यकर्मा त्वमेव अनानतः केषामप्यप्रह्वः सन् भूरि भूरीणि वृत्रा वृत्राणि रक्षांसि न्यृञ्जसे तानि नीचीनानि नयसि न्यक्करोषीत्यर्थः। [ऋञ्जि — illegible]। हे शविष्ठ बलेनवृद्धतम हे वज्रहस्त वज्रो हस्ते यस्य तथोक्तः। हे इन्द्र तादृशस्त्वं दाशुषे तुभ्यं हविर्दत्तवते यजमानाय रयिं धनादिकं अर्वाञ्चं अर्वाचीनं अभिमुखं यथागच्छति तथा आकृधि समन्तात्कुरु ॥ ४ ॥

४. धनी इन्द्र, तुम सत्य हो। तुमने किसी से भी न दबकर अनेक राक्षसों का नाश किया है। इन्द्र, जैसे हव्यदाता के पास धन पहुँचे, वैसा करो।

चातुर्विंशिकेहनिमाध्यंदिनसवने ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्रे त्वमिन्द्रयशाइत्यनुगाथो वैकल्पिकोनु-रूपः। सूत्र्यते च—त्वमिन्द्रयशाअसीन्द्रक्रतुंनआभरेति।

तत्र प्रथमा सूक्ते पंचमी—

त्वमिन्द्रयशाअस्यृजीषीशवसस्पते।
त्वंवृत्राणिहंस्यप्रतीन्येकइदनुत्ताचर्षणीधृता ॥ ५ ॥

त्वम्। इन्द्र। यशाः। असि। ऋजीषी। शवसः। पते। त्वम्।
वृत्राणि। हंसि। अप्रतीनि। एकः। इत्। अनुत्ता। चर्षणिऽधृता ॥५॥

हे शवसस्पते बलस्य पालयितः हे इन्द्र ऋजीष्युपार्जितोभिषुतः सोमः यस्यास्ति तादृशस्त्वं यशाः यशस्व्यसि भवसि । कथमस्य यशस्वित्वं तदाह—अप्रतीनि बलिभिरप्यप्रतिगतानि अतएव अनुत्ता अन्यैर्नोदितुमशक्यानि वृत्राणि रक्षांसि त्वमेकइव असहायएव चर्षणिधृता असुरादिहननद्वारेण मनुष्याणां धारकेण वज्रेण हंसि संप्रहरसि । अतएवास्य यशस्वित्वम् ॥ ५ ॥

५. बलाधिपति इन्द्र, तुम अभिषुत सोमवाले होकर यशस्वी बने हो। तुमने अकेले ही किसी के द्वारा न जाने योग्य और न जीतने योग्य राक्षसों को, मनुष्यों के रक्षक वज्र के द्वारा मारा है।

तमुं॑त्वानूनम॑सुरप्रचे॑तसं॒राधो॑भा॒गमि॑वेमहे ।
म॒हीव॒कृत्तिः॑शर॒णात॑इन्द्र॒प्रते॑सु॒म्नानो॑अश्नवन् ॥ ६ ॥ १३ ॥

तम् । ऊँ इति॑ । त्वा॒ । नूनम् । अ॒सु॒र॒ । प्रऽचे॑तसम् । राधः॑ ।
भा॒गम्ऽइ॑व । ई॒म॒हे॒ । म॒हीऽइ॑व । कृत्तिः॑ । श॒र॒णा । ते॒ । इ॒न्द्र॒ ।
प्र । ते॒ । सु॒म्ना । नः॒ । अ॒श्न॒व॒न् ॥ ६ ॥ १३ ॥

हे असुर बलवन् प्राणवन् हे इन्द्र यत्प्रकृष्टगुणोसि तं प्रचेतसं प्रकृष्टज्ञानं त्वाउ त्वामेव धारणे पितृधनलोपकं त्वामेव राधः धर्मादिसाधनं धनं नूनमिदानीमीमहे वयं याचामहे । यास्कस्तु—भागमिव यथा कश्चित्पितृभागभूतं धनं याचते तद्वदिन्द्रोपगमानेभ्यः स्तोतृभ्यश्च धनं प्रयच्छत्येव तस्माद्भागभूतं धनं यष्टारोवयं याचामहे । हे इन्द्र महीवकृत्तिः कृत्तिर्यशोवाचं वा । कृतीछेदने करणेक्तिन् कृन्तत्यनेनेति ईदृशी कृत्तिरिव ते तव शरणा शरणं गृहमन्तरिक्षे द्युलोके मही महद्वर्तते । अत्रयास्कः—कृत्तिः कृन्ततेर्यशोवान्नंवा महीवकृत्तिःशरणातइन्द्र सुमहच्चइन्द्र शरणमन्तरिक्षे कृत्तिरिवे'ति । किंच ते तव स्वभूतानि सुम्ना सुम्नानि पुत्रादिविषयसुखानिच नोस्मान्प्राश्नवत् प्रकर्षेणाभुवर्ता व्याप्नुवन्तु । अश्नोतेर्लेटघडागमः ॥ ६ ॥

६. बली (असुर) इन्द्र, तुम उत्तम ज्ञानवाले हो। तुम्हारे ही समीप हम पैतृक धन के भाग के समान धन की याचना करते हैं। इन्द्र, तुम्हारी कीर्त्ति के समान तुम्हारा गृह द्युलोक में, विशाल रूप से, अवस्थित है। तुम्हारे सारे सुख हमें व्याप्त करें।

॥ इति षष्ठस्य षष्ठे त्रयोदशोवर्गः ॥ १३ ॥

कन्यावारिति सप्तर्चमेकादशंसूक्तं अत्रेः पुत्री अपालाख्या त्वग्दोषपरिहारायानेन सूक्तेनेन्द्रंस्तुतवती अतःसैवऋषिः प्रथमाद्वितीयेपंक्ती शिष्टाः पंचानुष्टुभः इन्द्रोदेवता । तथाचानुक्रान्तं—कन्यावाः सप्तात्रेय्यपालेतिहासऐन्द्रमानुष्टुभं द्विपंक्त्यादीति । विनियोगोलैंगिकः । अत्रे-

१ नि० ५. २२. ।

इतिहासमाचक्षते—पुराकिलात्रिसुता अपालाब्रह्मवादिनी केनचित्कारणेन त्वग्दोषदुष्टासती अ-
तएवदुर्भगेति भर्त्रापरित्यक्ता पितुराश्रमे त्वग्दोषपरिहाराय चिरकालमिन्द्रमधिकृत्य तपस्तेपे।
साकदाचिदिन्द्रस्य सोमःप्रियकरोभवति तमिन्द्राय दास्यामीतिबुध्वा नदीतीरंप्रत्यागमत्। सा
तत्रस्नात्वा पथि सोममप्यलभत तमादाय गृहंप्रत्यागच्छन्ती मार्गएव तं चखाद तद्भक्षणकाले
दंतघर्षणजातंशब्दं ग्राव्णां सोमाभिषवध्वनिमिति मत्वा तदानीमेवेन्द्रः समागमत् आगत्य ता-
मुवाच किमत्रग्रावाणोभिषुण्वन्तीति। सामत्पूचे अत्रिकन्यास्नानार्थमागत्य सोमंदृष्ट्वा तंभक्षयति
तद्भक्षणजोध्वनिरेव नतु ग्राव्णांसोमाभिषवध्वनिरिति। तथा प्रत्युक्तइन्द्रः पराङावर्तत गच्छ-
न्तमिन्द्रं सापुनरब्रवीत्। किमर्थं निवर्तसे त्वंतु सोमपानाय गृहंगृहंप्रति गच्छसि तदानीमत्रा-
पि मद्दंष्ट्राभ्यां अभिषुतं सोमंपिब धानादींश्च भक्षयेति। सैवमिन्द्रमनाद्रियमाणासती पुनर-
प्याह—अत्रागतं त्वामिन्द्रं इति नजानामि त्वयि गृहं आगते बहुमानं करिष्यामीतीन्द्रमुक्त्वा
अत्रसमागतः इन्द्रएव नान्यइतिनिश्चित्य स्वास्येनिहितं सोममाह—हे सोम त्वमाग-
तायेन्द्राय पूर्वं शनैः ततः शनकैः क्षिप्रं परिस्रवेति। ततइन्द्रस्तां कामयित्वा तस्या आस्यएव
दंष्ट्राभिषुतं सोममपात् ततइन्द्रेण सोमेपीतेसति त्वग्दोषादहं भर्त्रा परित्यक्तासती इदानीमिन्द्रेण
संगता इति अपालायामुक्तायामिन्द्रस्तांप्रत्याजहार। किंकामयसे तदहंकरिष्यामीत्युक्ते सा वर-
मचीकमत। ममपितुः शिरोरोमवर्जितं तस्योवरं क्षेत्रं फलादिरहितं ममगुह्यस्थानमप्यरो-
मशं एतानि रोमफलादियुक्तं कुर्वित्युक्तायां तत्पितृशिरःस्थितां खलतिमपहाय क्षेत्रंच फलादि-
युक्तंकृत्वा एतस्यास्त्वग्दोषपरिहाराय स्वकीयरथच्छिद्रे शकटस्य युगस्यच छिद्रे एतां त्रिवारं
निरकर्षत्। तस्याः पूर्वानिहतायाः त्वक् शल्यको द्वितीया गोधा तृतीया कृकलासोभूत्। तत-
इन्द्रस्तामप्यपालां सूर्यसदृशत्वचमकरोदित्यैतिहासिकीकथा। एतच्च शाट्यायनब्राह्मणेस्पष्ट-
मुक्तं—तद्ब्राह्मणं तदृग्व्याख्यानसमये दर्शयिष्ये। एषोर्थः कन्यावारित्यादिषु ऋक्षु प्रतिपाद्यते।

तत्र सूक्ते प्रथमा—

कन्या३वारवायतीसोममपिस्रुताविदत्।
अस्तंभरन्त्यब्रवीदिन्द्रायसुनवैत्वाशक्रायसुनवैत्वा ॥१॥

कन्या। वाः। अवऽयती। सोमम्। अपि। स्रुता।
अविदत्। अस्तम्। भरन्ती। अब्रवीत्। इन्द्राय। सुनवै।
त्वा। शक्राय। सुनवै। त्वा ॥ १ ॥

यः उदकं प्रति अवायती स्नानार्थमभ्यवगच्छन्ती कन्या अपालानामिका स्रुता स्रुतौ मार्गे सोममप्यविदत्। विद्लृ लाभे अलभत लुङि रूपं। तं सोमं अस्तं गृहं प्रति भरन्ती आहरन्ती सा सोममब्रवीत्। हे सोम त्वा त्वामिन्द्राय सुनवै ममदन्तैरेवाभिषुणवै। पुनरहं सोम त्वा त्वां शक्राय समर्थायेन्द्राय सुनवै इदानीमेवाभिषवं करवै। सोमभक्षणकाले दंतैर्दंतघर्षणे ग्रावध्वनिमिति मत्वेन्द्रः तामगमत्। एषोऽर्थः शाट्यायनब्राह्मणे स्पष्टमभिहितः—स्नानार्थमभ्यवयन्ती सोमांशुमविन्दत्तंसमखादत्तस्येह ग्रावाणइव दन्ताऊचुः स इन्द्रः आद्रवत् ग्रावाणोवैवदन्तीति। सातमभ्याजहार कन्यावारवायतीसोममपिस्रुताविददित्यस्यैतद्वदं ग्रावाणइव दन्तावदन्तीति विदित्वेन्द्रः पराङावर्तत तमब्रवीदसौयएषिवीरक इत्यादिनेति॥ १॥

१. जल की ओर स्नान के लिए जाते समय कन्या (अपाला = मैं) ने इन्द्र को प्रसन्न करने के लिए (अपने चर्म-रोग-विनाश के निमित्त) मार्ग में सोम को प्राप्त किया। मैं उस सोम को घर ले आने के समय सोम से कहा—"इन्द्र के लिए तुम्हें मैं अभिषुत करती हूँ—समर्थ इन्द्र के लिए तुम्हें अभिषुत करती हूँ।"

असौयएषिवीरकोगृहंगृहंविचाकशत्।
इमंजम्भसुतंपिबधानावन्तंकरम्भिणमपूपवन्तमुक्थिनम्॥२॥

असौ। यः। एषि। वीरकः। गृहम्ऽगृहम्। विऽचाकशत्। इमम्।
जम्भऽसुतम्। पिब। धानाऽवन्तम्। करम्भिणम्।
अपूपऽवन्तम्। उक्थिनम्॥ २॥

सा शक्रमब्रवीत्—हेइन्द्र वीरको वीरः समर्थस्त्वं योऽसौ त्वं विचाकशत् काशमानोऽसि। यङ्लुकि शतरि रूपं धातोर्ह्रस्वश्छान्दसः। अत्यर्थं दीप्यमानः सन् गृहंगृहं यजमानगृहंप्रति सोमपानाय त्वमेषि गच्छसि। अतस्त्वमत्रापि जंभसुतं ममदन्तैरभिषुतमिमं सोमं पिब। कीदृशं धानावन्तं धानाभृष्टयवास्तद्वन्तं करंभिणं सक्तुमन्तं अपूपवन्तं पुरोडाशादिसहितं उक्थिनं स्तोत्रादियुक्तमेतादृशं सोममत्रैव पिबेति। सा सोमेनसह धानादीनवेदयत् स्तोत्रंचाकार्षीदित्यर्थः॥२॥

२. इन्द्र, तुम वीर, अतीव दीप्तिमान् और प्रत्येक गृह में जानेवाले हो। भूने हुए जौ (यव) के सत्तू पुरोडाशादि तथा उक्थ स्तुति से युक्त एवम् (मेरे) दाँतों के द्वारा अभिषुत सोम का पान करो।

आचनत्वाचिकित्सामोऽधिचनत्वानेमसि।
शनैरिवशनकैरिवेन्द्रायेन्दोपरिस्रव॥ ३॥

आ। चन। त्वा। चिकित्सामः। अधि। चन। त्वा। न। इमसि।
शनैःऽइव। शनकैःऽइव। इन्द्राय। इन्दो इति। परि। स्रव॥ ३॥

पुनरपि सा गमनादित्याह—हे इन्द्र चनेति निपातसमुदायोऽवधारणार्थे त्वा त्वामाचिकित्सामो ज्ञातुमिच्छाम एव ममगृहमागच्छ त्वं त्वामिन्द्र इति जानीम एव इह मार्गे एवागतं त्वा त्वां नाधीमसि नाधिगच्छामः। अत्रापि चनेत्यवधारणे। इह त्वामिन्द्र इति न जानीमः। इत्यपाला तमिन्द्रमुक्त्वा स्वास्ये स्थितं सोमं प्रत्याह—हे इन्दो क्षरणशील सोम अस्मात् आगतायेन्द्राय तदर्थं पूर्वं शनैः मन्दंमन्दं ततः शनकैरिव कुत्सितार्थे अकच् कुत्सितं शनैः शनकैः क्षिप्रमित्यर्थः क्षिप्रमेव त्वं परिस्रव मदीयदंष्ट्राभिरभिषूयमाणः सन् परितः क्षरेति। यथा यज्ञेष्वपि ग्रावभिरभिषूयमाणः सोमः प्रथमं शनैः परिस्रवति ततः शनकैः क्षिप्रमिति तदभिप्रायेणोक्तं। तत इन्द्रः एतद्वाक्यं श्रुत्वा तदानीमेवमभिषुतं सोमं यज्ञस्थानीयादपालामुखादेवापासीत्। उक्तार्थः शाट्यायनकब्राह्मणे स्पष्टमभ्यधायि—अनादियमाणेव तमब्रवीदाचन त्वा चिकित्सामोऽधि चन त्वा नेमसीति पुनरमां सर्वं पर्याप्तोऽस्तौदित्युपपर्यावर्तत शनैरिव शनकैरिवेन्द्रायेन्दो परिस्रवेति तदा अस्यै मुखात्सोमं निरधयत्सोमपीथ ह वा अस्य भवति य एवं विद्वान् स्त्रीमुपनिमन्त्रयतीति ॥ ३ ॥

३. इन्द्र, तुम्हें हम जानने की इच्छा करती हैं। इस समय तुम्हें हम नहीं प्राप्त होती हैं। सोम, इन्द्र के लिए पहले धीरे-धीरे, पीछे जोर से (दाँतों से) बहो। अथ चतुर्थी—

कुविच्छकत्कुवित्करत्कुविन्नोवस्यसस्करत्।
कुवित्पतिद्विषोयतीरिन्द्रेणसंगमामहै ॥ ४ ॥

कुवित्। शकत्। कुवित्। करत्। कुवित्। नः। वस्यसः। करत्।
कुवित्। पतिऽद्विषः। यतीः। इन्द्रेण। सम्ऽगमामहै ॥ ४ ॥

सोमं पीतवानिन्द्रोऽस्मानेवं करोत्वित्याह—स इन्द्रः कुविद्बहुवारमस्मान् शकत् शकान् समर्थान् करोतु। किंच कुवित् बहुवारमस्मान् करत् करोतु। किंच स एवेन्द्रो नोऽस्मान् कुवित् बहुकृत्वा वस्यसः वसीयसः अतिशयेन वसुमतः करोतु। करोतेः शक्नोतेश्च लेट्यडागमः। इदानीमपाला अहमेवं करिष्यामीति वदति पूर्वं कुवित् बहु पतिद्विषः त्वग्दोषात् पतिभिर्द्वेष्टृभिः बहुवारं द्विष्टाः अत एव यतीः पतिभ्यः सकाशादितो गच्छन्त्यो वयं केचिदप्यनुसमानाः सत्यः संप्रतीन्द्रेण सह संगमामहै संगच्छामहै सर्वत्र पूजार्थे बहुवचनं। संगमशब्देनेन्द्रोऽपालामचकमतेति ॥ ४ ॥

४. वह इन्द्र हमें (अपाला और स्तोता लोगों को) अथवा पूजार्थ अपाला के लिए बहुवचन समर्थ बनावें। हमें बहुसंख्यक करें। वे हमें अनेक बार धनी करें। हम पति के द्वारा छोड़ी जाकर यहाँ आई हैं। हम इन्द्र के साथ मिलेंगी।

इमानित्रीणिविष्टपातानीन्द्रविरोहय।
शिरस्ततस्योर्वरामादिदंमउपोदरे ॥ ५ ॥

इमानि । त्रीणि । विष्टपा । तानि । इन्द्र । वि । रोहय । शिरः ।
ततस्य । उर्वराम् । आत् । इदम् । मे । उप । उदरे ॥ ५ ॥

इन्द्रेण किंकामयसे तद्ददामीत्युक्ता सा वरमनया प्रार्थयते। हे इन्द्र इमानि त्रीणि विष्टपा विष्टपानि स्थानानि सन्ति तानि त्रीणि स्थानानि विरोहय उत्पादय। कानि तानि ततस्य मम पितुः रोमवर्जितं शिरः खलतिमित्यर्थः तच्चापगमय्य रोमसंकुलं कुर्वित्यर्थः। उर्वरां तस्योषरं क्षेत्रं सर्वसस्याढ्यं कुरु। आदनन्तरं मे मम उपोदरे उप उदरस्य समीपे यदिदं स्थानं गुह्यमित्यर्थः तच्च त्वग्दोषेणासंजातरोमकं तदपि त्वग्दोषपरिहारेण रोमयुक्तं कुरु। एतानि त्रीणि स्थानानि। एषोऽर्थः शाट्यायनके प्रपंचेनोक्तः—तामब्रवीदपाले किं कामयसीति साब्रवीदिमानि त्रीणि विष्टपेति खलतिर्हास्यै पिता स तं ह्याखलतिं चकारोर्वराहास्य नजज्ञे सोऽपस उपस्थे हास्यै रोमाणि नाजज्ञुस्तान्युह यद्गिरस्त्वस्योत्तराभूयसे निर्वचनायासौ चयानदति ॥ ५ ॥

५. इन्द्र, मेरे पिता का मस्तक (केश-रहित) और खेत तथा मेरे उदर के पास के स्थान (गुह्येन्द्रिय)—इन तीनों स्थानों को उत्पादक बनाओ।

अथ षष्ठी—

असौ च या न उर्वरादिमां तन्वं मम ।
अथो ततस्य यच्छिरः सर्वा ता रोमशा कृधि ॥ ६ ॥

असौ । च । या । नः । उर्वरा । आत् । इमाम् । तन्वम् । मम ।
अथो इति । ततस्य । यत् । शिरः । सर्वा । ता । रोमशा । कृधि ॥ ६ ॥

उक्तमेवार्थमनया विवृणोति। नोऽस्माकं पितुर्यासौ उर्वरा यदिदमूषरं क्षेत्रमस्ति आदनन्तरं मम इमां तन्वं इदं त्वग्दोषयुक्तं गुह्यस्थानं अथो अथापि च ततस्य तातस्य यच्छिरो रोमवर्जितमस्ति एतानि सर्वा सर्वाणि तानीमानि त्रीणि स्थानानि रोमशा रोमशानि कृधि कुरु ॥ ६ ॥

६. हमारे पिता का जो ऊसर खेत है तथा मेरे शरीर (गोपनीय इन्द्रिय) और पिता का मस्तक (चर्म्मरोग के कारण लोम-शून्य है)—इन तीनों स्थानों को उर्वर और रोम-युक्त करो।

अथ सप्तमी—

खे रथस्य खेऽनसः खे युगस्य शतक्रतो ।
अपालामिन्द्र त्रिष्पूत्व्यकृणोः सूर्यत्वचम् ॥ ७ ॥ १४ ॥

खे । रथस्य । खे । अनसः । खे । युगस्य । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ।
अपालाम् । इन्द्र । त्रिः । पूत्वी । अकृणोः । सूर्यऽत्वचम् ॥ ७ ॥ १४ ॥

अनया अपालां सूर्यसदृशत्वग्भागमकरोदित्याह—हे शतक्रतो हे शतसंख्याकयज्ञ बहुविधप्रज्ञ वा हे इन्द्र रथस्य स्वकीयस्य खे पृथुतरे छिद्रे तथा अनसः शकटस्य खे तदपेक्षया अल्पे छिद्रे युगस्य खे च अल्पतरे सूक्ष्मे छिद्रे रथशकटयुगानां छिद्रेषु त्वग्दोषपरिहाराय त्रिः त्रिवारं निष्कर्षेण पूत्वी पूत्वा शोधयित्वा ततः अपालामेतन्नामिकामभिष्टुवां ब्रह्मवादिनीं सूर्यत्वचं सूर्यसमानत्वचमकृणोः अकरोः कल्याणतमरूपभाजमकरोरित्यर्थः । शाट्यायनब्राह्मणे स्पष्टमभिहितं—तांखेरथस्याध्यबृहत्सागोधाभवत्तां खेनसोत्यबृहत्सासंश्लिष्टकाभवत्तदेवास्य नूष्यते खेरथस्यखेनसइति तस्यैह यत्कल्याणतमं रूपाणां-तद्रूपमासेति । त्वग्दोषापनयनाय आक्षादिद्वारेष्वतिकर्षणमिति । यस्त्वग्दोषदूषितःसन् एतत्सूक्तं पठति तस्य त्वग्दोषमपगमय्य सूर्यसदृशकान्तिमिन्द्रः करोतीति सूक्तंप्रशस्यते ॥ ७ ॥

७. शतसंख्यकयज्ञवाले इन्द्र ने अपने रथ के बड़े छिद्र, शकट के (कुछ छोटे छिद्र) और युग (जोड़) के छोटे छिद्र को निष्कर्षण (अपनयन) के द्वारा शोधन करके अपाला को सूर्य के समान, चर्म-युक्त किया था।

॥ इति षष्ठस्य षष्ठे चतुर्दशोवर्गः ॥ १४ ॥

पांतमावइति नवर्चिंशत्यर्चं द्वादशं सूक्तं आंगिरसस्य श्रुतकक्षस्य सुकक्षस्यवार्षं ऐन्द्रं आद्यानुष्टुप् शिष्टागायत्र्यः तथानुक्रम्यते—पांतं नवर्चिंशाच्छ्रुतकक्षः सुकक्षोवाद्यानुष्टुबिति । महाव्रते गायत्रतृचाशीतौ प्रथमावर्जमिदंसूक्तमुत्तरंच । पंचमारण्यके सूत्रितंच—पुरुहूतंपुरुष्टुतमिति शेषइति । प्रथमेरात्रिपर्याये होतुः शस्ते आद्यौ तृचौ स्तोत्रियानुरूपौ । सूत्रितंच—पांतमावो अंधसोपाद्रुशिप्यंधसइति ।

तत्र प्रथमा—

पान्तमा वो अन्धस इन्द्रमभि प्र गायत ।
विश्वासाहं शतक्रतुं मंहिष्ठं चर्षणीनाम् ॥ १ ॥

पान्तम् । आ । वः । अन्धसः । इन्द्रम् । अभि । प्र । गायत ।
विश्वऽसहम् । शतऽक्रतुम् । मंहिष्ठम् । चर्षणीनाम् ॥ १ ॥

हे ऋत्विजः वोयुष्मदीयं अंधसः सोमलक्षणमन्नं आपांतं आभिमुख्येन पिबंतं । पा पाने छान्दसः शपोलुक् सर्वेविधयश्छन्दसिविकल्प्यन्तेइति नलोकाव्ययेति षष्ठीप्रतिषेधाभावः । यद्वा अन्नसहत्यस्य कर्तृकर्मणोरितिषष्ठी । सोममाभिमुख्येन पिबन्तमेतादृशमिन्द्रं प्रगायत प्रकर्षेणाभिष्टुत । कीदृशं विश्वसहं सर्वेषां शत्रूणामभिभवितारं सर्वेषां भूतजातानां वा । अतएव श-

शतक्रतुं बहुविधप्रज्ञानं बहुविधकर्माणं वा चर्षणीनां मनुष्याणां मंहिष्ठं धनस्यदातृतमं। यद्वा यजमानानां महत्त्वेन पूजनीयमिन्द्रं गायतेति समन्वयः॥ १॥

१. ऋत्विको, अपने सोम-पाता इन्द्र की विशेष रूप से स्तुति करो। वे सबके पराभवकर्ता, शत-याज्ञिक और मनुष्यों को सर्वापेक्षा अधिक धन देनेवाले हैं।

पुरुहूतंपुरुष्टुतंगाथान्यं१सनश्रुतम्। इन्द्रइतिब्रवीतन॥ २॥

पुरुऽहूतम्। पुरुऽस्तुतम्। गाथान्यम्। सनऽश्रुतम्।
इन्द्रः। इति। ब्रवीतन॥ २॥

हे ऋत्विग्यजमानाः पुरुहूतं यज्ञेषु बहुभिराहूतं पुरुष्टुतं बहुभिः स्तोत्रशस्त्रादिभिः स्तुतं अतएव गाथान्यं गानयोग्यं गातव्यं सनश्रुतं सनातनतया प्रसिद्धं एवंविधं देवं इन्द्रइति यूयं ब्रवी-तन ब्रूयात। ब्रूञ् व्यक्तायां वाचि इत्यस्य लोटि व्यत्ययेन मध्यमस्तनबादेशः अतएव गुणः॥२॥

२. तुम लोग बहुतों के द्वारा आहूत, अनेकों के द्वारा स्तुत, गानयोग्य और सनातन कहकर प्रसिद्ध देव को इन्द्र कहना।

इन्द्रइन्नोमहानांदातावाजानांनृतुः। महाँअभिज्ञ्वायमत्॥ ३॥

इन्द्रः। इत्। नः। महानाम्। दाता। वाजानाम्। नृतुः।
महान्। अभिऽज्ञु। आ। यमत्॥ ३॥

इन्द्रएव पूर्वोक्तलक्षणइन्द्रएव नोऽस्मभ्यं महानां महतां वाजानामन्नानां यद्वा महानां व-चनव्यत्ययः मघानां धनानां वाजानामन्नानांच दाता भवतु। कीदृशः नृतुः नृतिशृध्योः कूरितिकू-प्रत्ययः ह्रस्वश्छान्दसः। सर्वस्य नर्तयिता यद्वा नृतये औणादिकः तुप्रत्ययः धातोर्ह्रस्वश्छान्द-सः स्तोतृभ्यो गवादिनेता अतएव महान् सइन्द्रः अभिज्ञु अभिगतजानुकं अस्मभ्यं आयमत् आयच्छतु ददातु। यद्वा सइन्द्रः अभिज्ञु अस्मदभिमुखं आगच्छत् धनं स्वहस्तयोः परिगृह्य अस्मानयतु धनं गृहीत्वा अस्मभ्यं ददात्वित्यर्थः॥ ३॥

३. इन्द्र ही हमारे महान् धन के दाता, महान् अन्न के प्रदाता और सबको नचानेवाले हैं। महान् इन्द्र हमारे सम्मुख आकर हमें धन दें।

अथ चतुर्थी—

अपादुशिप्र्यन्धसःसुदक्षस्यप्रहोषिणः। इन्दोरिन्द्रोयवाशिरः॥४॥

अपात्। ऊँ इति। शिप्री। अन्धसः। सुऽदक्षस्य।
प्रऽहोषिणः। इन्दोः। इन्द्रः। यवऽआशिरः॥ ४॥

शिप्री शिप्रेहनूनासिकेवा शोभनहनुः यद्वा शिप्राः शीर्षण्याः सुशिरस्त्राणः सइन्द्रएव प्रहोषिणः प्रकर्षेण देवान् हविर्भिर्जुहुतः सुदक्षस्य एतन्नामकस्य ऋषेः संबन्धि यवाशिरः श्रीञ्पाके आङ्पूर्वस्य अपस्पृधेथामानृचुरित्यादिना धातोः शिरादेशः यवैराभिश्रितं यवैः सह पक्वं इन्दोः सर्वतः पात्रेषु क्षरन्त अन्धसः सोमलक्षणमन्नमपादपिबत् । यद्वा अस्यसोमस्य भागमिन्द्रार्थं परिकल्पितं सोमांशमपिबत्। उइत्यवधारणे ॥ ४ ॥

४. सुन्दर शिरस्त्राणवाले इन्द्र ने होता और निपुण ऋषि के जौ से मिले और चूनेवाले सोम को भली भाँति पिया था।

तम्वभिप्रार्चतेन्द्रंसोमस्यपीतये। तदिद्ध्यस्यवर्धनम् ॥ ५॥ १५॥

तम्। ऊँ इति। अभि। प्र। अर्चत। इन्द्रम्। सोमस्य।
पीतये। तत्। इत्। हि। अस्य। वर्धनम् ॥ ५ ॥ १५ ॥

हे ऋत्विजः यमु तमेवेन्द्रं अभ्याभिमुख्येन प्रार्चत प्रकर्षेण स्तुत। किमर्थं सोमपीतये अभ्यागत्य सोमपानाय। किमर्थं सोमपानायेति विशेष्यते तदाह—तदित् तत्सोमपानमेव अस्येन्द्रस्य वर्धनं वर्धकं भवति खलु तस्मात्सोमपानजहर्षाय प्रार्चत ॥ ५॥

५. सोम-पान के लिए तुम लोग इन्द्र की विशेष रूप से पूजा करो। सोम ही इन्द्र को वर्द्धित करता है।

॥ इति षष्ठस्य षष्ठे पञ्चदशोवर्गः ॥ १५ ॥

अथ षष्ठी—

अस्यपीत्वामदानांदेवोदेवस्यौजसा। विश्वाभिभुवनाभुवत् ॥६॥

अस्य। पीत्वा। मदानाम्। देवः। देवस्य। ओजसा।
विश्वा। अभि। भुवना। भुवत् ॥ ६ ॥

देवोद्योतमानइन्द्रः अस्य अस्माभिर्दीयमानस्य सोमस्य मदानां मदकरात् रसात् पीत्वा पानं कृत्वा। यद्वा अस्य एवं सोमं पीत्वा। तथा मदानां मदसाधनादीनि भक्षयित्वा देवस्य गृहेषु शोभमानस्य। यद्वा देवनशीलस्य देवैः काम्यमानस्य सोमस्य पानजातेन ओजसा बलेन विश्वा भुवना सर्वाणि भुवनानि भूतजातानि अभिभुवत् अभिभवति। सोमस्य तामदइन्द्रश्चकारेत्यादिर्हि[1]। सोमपानमदे सर्वाणिवृत्रहननादिकर्माणि चकारेति। एवमत्रापि सर्वाणि भूताभिभवनादीनि कर्माण्यकार्षीदिति ॥ ६ ॥

६. प्रकाशमान इन्द्र सोम के मदकर रस को पीकर बल के द्वारा सारे भुवनों को दबाते हैं।

---

1 ऋ० सं० २. ६. १५।

प्रथमेपर्यायि होतुःशस्त्रे त्यमु वः सत्रासाहमित्यादि सूक्तशेषः। सूत्रितं च—त्यमु वः सत्रासाहमिति सूक्तशेषोभित्यमेषमिति। अप्तोर्यामे च्छावाकातिरिक्तोक्थ्ये त्यमु वः सत्रासाहमिति तृचो वैकल्पिकः स्तोत्रियः। सूत्रितं च—त्यमु वः सत्रासाहं सत्राते अनुरूपस्तृच इति वा स्तोत्रियानुरूपाविति। व्यूढस्य दशरात्रस्य चतुर्थेऽहनि निष्केवल्ये एष एव तृचो निविद्धानीयः। सूत्रितं च—इमं नु मायिनं हुवे त्यमु वः सत्रासाहमिति।

तत्र प्रथमा सूक्ते सप्तमी—

त्यमु॑ वः सत्रा॒साहं॒ विश्वा॑सु गी॒र्ष्वाय॑तम्। आ च्या॑वयस्यू॒तये॑॥ ७॥

त्यम्। ऊँ इति। वः। स॒त्रा॒ऽसह॑म्। विश्वा॑सु। गीः॒ऽषु।
आऽय॑तम्। आ। च्य॒व॒य॒सि॒। ऊ॒तये॑॥ ७॥

यजमानः स्तोतारं संबोध्याह हे स्तोतः सत्रासाहं सत्राशब्दो बहुवाची बहूनामभिभवितारं। यद्वा शत्रून् स्वबलेन संगत्य सोढारं वो युष्मदीयेषु विश्वासु गीर्षु सर्वेषु स्तोत्रेषु आयतं विस्तृतं सर्वैरिन्द्र एव स्तूयते तस्मात्तेषु विततं त्यं उद्गत्यधारणे तमेवेन्द्रं ऊतये अस्मद्रक्षणाय आच्यावयसि। च्युङ् च्युङ् गतौ। त्वदीयैः स्तोत्रैर्यत्तं मत्वाभिमुख्येनागमय॥ ७॥

७. सबको दबानेवाले और तुम्हारे सारे स्तोत्रों में विस्तृत इन्द्र को ही, रक्षण के लिए, सामने बुलाओ।

यु॒ध्मं सन्त॑मन॒र्वाणं॑ सोम॒पामन॑पच्युतम्। नर॑मवा॒र्यक्र॑तुम्॥ ८॥

यु॒ध्मम्। सन्त॑म्। अ॒न॒र्वाण॑म्। सो॒म॒ऽपाम्। अन॑पऽच्युतम्।
नर॑म्। अ॒वा॒र्यऽक्र॑तुम्॥ ८॥

एवंगुणोपेतं इन्द्रं आगमयेत्याह—युध्मं शत्रूणां संप्रहारकं सन्तं अत एवानर्वाणमन्यैरस्पृतं, अनभिगतं तस्मात् अनपच्युतं संग्रामेषु शत्रुभिरहिंसितं सोमपां सोमस्य पातारं अस्य सोमस्य मदे सति अवार्यक्रतुं भटैरनिवारणीयकर्माणं नरं सर्वस्य नेतारं एतादृग्गुणोपेतमिन्द्रमागमयेति पूर्वेणसह संबन्धः॥ ८॥

८. इन्द्र शत्रुओं को मारनेवाले सत्, राक्षसों के द्वारा अगम्य, अहिंसित, सोम-पाता और सबके नेता हैं। इनके कर्म में कोई बाधा नहीं दे सकता।

अथ नवमी—

शिक्षा॑ ण इन्द्र रा॒य आ पु॒रु वि॒द्वाँ ऋ॑चीषम। अवा॑ नः॒ पार्ये॒ धने॑॥ ९॥

शिक्षे । नः । इन्द्र । रायः । आ । पुरु । विद्वान् ।
ऋचीषम । अव । नः । पार्ये । धने ॥ ९ ॥

हे ऋचीषम स्तुत्यासम यद्वा ईषगतिहिंसादर्शनेषु अस्मादम् प्रत्ययः सर्वैर्गन्तव्य दर्शनीय वा उक्तगुणोपेत हे इन्द्र विद्वान् सर्वविषयज्ञानवान् त्वं शत्रुभ्य आहृत्य रायोधनानि नोस्मभ्यं पुरु बहुवारं शिक्ष प्रयच्छ । यद्वा पुरु इति रायो विशेषणं बहूनि धनानि प्रयच्छ । किंच पार्ये पारः शत्रवः तत्संबंधे धने आजिहोर्विति शत्रुधने नोस्मानव रक्ष शत्रून्हत्वा तद्धनेनास्मान्पालयेत्यर्थः ॥ ९ ॥

९. स्तुति के द्वारा सम्बोधन के योग्य इन्द्र, तुम विद्वान् हो। शत्रुओं से लेकर हमें बहु बार धन दो। शत्रु-धन के द्वारा हमारी रक्षा करो।

अतश्चिदिन्द्र ण उपायाहि शतवाजया । इषा सहस्रवाजया ॥ १० ॥ १६ ॥

अतः । चित् । इन्द्र । नः । उप । आ । याहि । शतऽवाजया ।
इषा । सहस्रऽवाजया ॥ १० ॥ १६ ॥

हे इन्द्र अतश्चिदस्मात् द्युलोकादेव । यद्वा अस्माच्चतुर्थस्थानात् शतवाजया शतसंख्याकबलयुक्तेन तथा सहस्रवाजया वाजोन्नं सहस्रसंख्याचवता बहुनन्नेन इषा अन्नरसेन युक्तः सन् नोस्मानुपायाहि अधिकं आभिमुख्येन आगच्छ ॥ १० ॥

१०. इन्द्र, इस द्युलोक से ही सौ और सहस्र बलों तथा अन्न से युक्त होकर हमारे समीप आओ।

॥ इति षष्ठस्य षष्ठे षोडशो वर्गः ॥ १६ ॥

अथैकादशी—

अयाम धीवतो धियोर्वद्भिः शक्र गोदरे । जयेम पृत्सु वज्रिवः ॥ ११ ॥

अयाम । धीऽवतः । धियः । अर्वत्ऽभिः । शक्र ।
गोऽदरे । जयेम । पृत्ऽसु । वज्रिऽवः ॥ ११ ॥

हे शक्र समर्थेन्द्र धीवतः छन्दसीरइति मतुपो वत्वं कर्मकरणात् कर्मवन्तो वयं धियः युद्धजयार्थं कर्माणि अयाम गच्छाम । ततः गोदरे हविदारयो सम्भवरितीमत्ययः गवां पर्वतानां दरयितः हे वज्रिवः वज्रवन् । यद्वा वजनं गमनं वज्रः तद्वान् कुलिशः तद्वन्निन्द्र पृत्सु संग्रामेषु अर्वद्भिः सर्वलोमन्तृभिः त्वया दत्तैरश्वैः जयेम वयं तवादाशून् जेष्यामः ॥ ११ ॥

११. समर्थ इन्द्र, हम कर्मवाले हैं। युद्ध-विजय के लिए हम कर्म करेंगे। पर्वत-विदारक और वज्रधर इन्द्र, हम युद्ध में अश्वों के द्वारा जय लाभ करेंगे।

अथ द्वादशी—

वयमुत्वाशतक्रतोगावोनयवसेष्वा। उक्थेषुरणयामसि ॥ १२॥

वयम्। ऊँ इति। त्वा। शतक्रतो इति शतऽक्रतो। गावः।
न। यवसेषु। आ। उक्थेषु। रणयामसि ॥ १२ ॥

हे शतक्रतो बहुप्रज्ञ बहुकर्मवन् वा इन्द्र त्वा सर्वतः उ इत्यवधारणे त्वामेव उक्थेषु स्तोत्रशस्त्रादिकेषु वयं रणयामसि इदन्तो मसिः। आरणयामः शब्दयामः रमयाम इत्यर्थः। तत्र दृष्टान्तः—गावो न यथा गोपालो यवसेषु तृणविशेषेषु गावो गाः पशून् आसमन्तात् रमयति तद्वत्। गाव इति सर्वविधीनां छन्दसि विकल्पितत्वात् ओत्वाभावः ॥ १२ ॥

१२. जैसे गोपाल तृणों के द्वारा गायों को सन्तुष्ट करता है, वैसे ही हे बहुकर्मा इन्द्र, तुम्हें चारों ओर से उक्थ स्तोत्र के द्वारा हम सन्तुष्ट करेंगे।

अथ त्रयोदशी—

विश्वाहिमर्त्यत्वनानुकामाशतक्रतो। अगन्मवज्रिन्नाशसः॥१३॥

विश्वा। हि। मर्त्यऽत्वना। अनुऽकामा। शतक्रतो इति शतऽक्रतो। अगन्म। वज्रिन्। आऽशसः ॥ १३ ॥

हे शतक्रतो बहुप्रज्ञेन्द्र मर्त्यत्वना मर्त्यत्वानि सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारादेशः संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वाद्दीर्घाभावः। विश्वा हि विश्वान्येव मर्त्यत्वानि अनुकामा कामानभिलक्ष्यानुगतानि कामोपेतानीत्यर्थः। मनुष्या एवैतानि कामयन्त इत्यर्थः। तथा सति हे वज्रिन् वज्रवन्निन्द्र महारोषयमपि आशसः आशंसनानि धनादिकामान् अगन्म अवगच्छामः। गमेर्लुङि बहुलं छन्दसीति शपो लुक् म्वोश्चेति मकारस्य नकारः ॥ १३ ॥

१३. शतक्रतु इन्द्र, सारा संसार अभिलाषी है। वज्रधर इन्द्र, हम भी धनादि अभिलाषाओं को प्राप्त करेंगे।

अथ चतुर्दशी—

त्वेसुपुत्रशवसोऽवृत्रन्कामकातयः। नत्वामिन्द्रातिरिच्यते ॥ १४॥

त्वे इति। सु। पुत्र। शवसः। अवृत्रन्। कामऽकातयः।
न। त्वाम्। इन्द्र। अति। रिच्यते ॥ १४ ॥

हे शवसस्पुत्र बलनिमित्तमुत्पन्नत्वाद्बलस्य पुत्रेन्द्र कामकातयः कै गै शब्दे कामपराः कातयः शब्दा येषां भवन्ति ते तथोक्ताः यष्टारो मनुष्याः त्वे त्वयि सुष्ठु स्वस्वकामाभि-

पूरणार्थं सुषु वर्तन्ते यस्मान्मर्त्यत्वानि कामोपेतानीत्युक्तं । वृतुवर्तने लङि छान्दसोविकरण-स्यलुक् बहुलंछन्दसीति रुडागमः । यतएवं ततः हे इन्द्र त्वां कश्चिदपि देवोनातिरिच्यते बलेन धनेनवा अतिरिक्तः समर्थोनास्ति ॥ १४ ॥

१४. बल के पुत्र इन्द्र, अभिलाषा के कारण कातर अश्ववाले मनुष्य तुमको ही आश्रित करते हैं; इसलिए हे इन्द्र, कोई भी देव तुम्हें नहीं लाँघ सकते।

अथ पंचदशी—

सनोवृषन्त्सनिष्ठयासंघोरयाद्रवित्न्वा । धियाविड्ढिपुरंध्या ॥ १५॥ १७॥

सः । नः । वृषन् । सनिष्ठया । सम् । घोरया । द्रवित्न्वा ।
धिया । अविड्ढि । पुरम्ऽध्या ॥ १५ ॥ १७ ॥

हे वृषन् कामानां वर्षितरिन्द्र सपूर्वोक्तलक्षणस्त्वं सनिष्ठया धनदाने धनादेर्दातृतमया घोरया सपत्नानां भयकारिण्या अतएव द्रवित्न्वा द्रावयित्र्या शत्रूणां पलायित्र्या । द्रवतेरि-त्नुप्रत्ययः । पुरंध्या बहूनां धारयित्र्या पोषयित्र्या धिया ईदृशेन कर्मणा नोस्मान् समवि-ड्ढि समन्तात्पालय । अवतेर्लेटि बहुलंछन्दसीति शपोलुक् बहुलवचनात्सिपइडागमः । अस्मान् धनदानादिना रक्षेत्यर्थः ॥ १५ ॥

१५. अभिलाषा-दाता इन्द्र, तुम सबकी अपेक्षा धन-दाता हो। तुम भयंकर शत्रु को दूर करनेवाले और अनेकों का धारण करने में समर्थ हो। तुम कर्म के द्वारा हमें पालन करो।

॥ इति षष्ठस्य षष्ठे सप्तदशोवर्गः ॥ १७ ॥

यस्तेनूनंशतक्रतविन्द्रद्युम्नितमोमदः । तेननूनंमदेमदेः ॥ १६ ॥

यः । ते । नूनम् । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । इन्द्र ।
द्युम्निऽतमः । मदः । तेन । नूनम् । मदे । मदेरिति मदेः ॥ १६ ॥

अत्र सोमः स्तूयते—हे शतक्रतो शतविधप्रज्ञान हे इन्द्र द्युम्नितमः यशस्वितमः योमदः मादयत्यनेनेति मदःसोमः यः सोमः नूनं पुरा ते त्वदर्थमस्माभिरभिषुतोस्ति । तेन अस्माभिः प्रदीयमानसोमेन नूनमिदानीं मदे अत्यानेन मदे तव संजाते सति अस्मानपि मदेः धनादिदा-नेन त्वं मादय । मदीहर्षे अन्तर्भावितण्यर्थः । बहुलमितिशप् ॥ १६ ॥

१६. बहुविध-कर्मा इन्द्र, जिस सबसे अधिक यशस्वी सोम को, पूर्व-काल में, तुम्हारे लिए, हमने अभिषुत किया था, उसके द्वारा प्रमत्त होकर इस समय हमें प्रमत्त करो। अथ सप्तदशी—

यस्तेचित्रश्रवस्तमोयइन्द्रवृत्रहन्तमः । यओजोदातमोमदः ॥ १७॥

यः । ते । चित्रश्रवःऽतमः । यः । इन्द्र । वृत्रहन्ऽतमः ।
यः । ओजःऽदातमः । मदः ॥ १७ ॥

हे इन्द्र चित्रश्रवस्तमः अतिशयेन नानाविधकीर्तिः योमदः सोमः ते त्वदर्थमस्माभिरभिषुतः यः सोमः वृत्रहन्तमः अतिशयेन पापानां हन्ता । किंच यः सोमः ओजोदातमः अतिशयेन बलस्य दाता तेनास्माभिर्दीयमानेन सोमेन त्वं मादयेरिति पूर्वेणसंबन्धः ॥ १७ ॥

१७. इन्द्र, तुम्हारी प्रमत्तता नाना प्रकार की कीर्त्तियों से युक्त है। वह हमारे द्वारा अभिषुत सोम सबसे अधिक पाप-नाशक और बल-दाता है।

विद्माहियस्तेअद्रिवस्त्वादत्तःसत्यसोमपाः । विश्वासुदस्मकृष्टिषु॥१८॥

विद्म । हि । यः । ते । अद्रिऽवः । त्वाऽदत्तः । सत्य । सोमऽपाः ।
विश्वासु । दस्म । कृष्टिषु ॥ १८ ॥

हे अद्रिवः अद्रिर्वज्रः तद्वन् हे सत्य यथार्थकर्मन् सोमपाः सोमस्यपातः दस्म दर्शनीय यद्वा शत्रूणामुपक्षपयितरिन्द्र विश्वासु कृष्टिषु सर्वेषु सोमस्यदातृषु यजमानेषु त्वादत्तः त्वयादत्तः यः ते त्वदीयोधोरयिरस्ति तं विद्महि वयमपि जानीमएव । यद्वा हे इन्द्र सर्वेषु यष्टृषु मध्ये वयं ते त्वदीयमेव नान्यदीयमिति तं सोमं जानीमएव । यः सोमः त्वादत्तः अस्माभिस्त्वदर्थं दीयते अत्र त्वादेशश्छान्दसः ॥ १८ ॥

१८. वज्रधर, यथार्थकर्मा, सोमपाता और दर्शनीय इन्द्र, सारे मनुष्यों में जो तुम्हारा दिया हुआ धन है, उसे ही हम जानते हैं।

मथमेपर्यायेच्छावाकस्य इन्द्रायमद्वनेसुतमिति स्तोत्रियः । सूत्रितंच—इन्द्रायमद्वनेसुतमिन्द्रमिद्गाथिनो बृहदिति ।

तत्र प्रथमा सूक्ते एकोनविंशी—

इन्द्रायमद्वनेसुतंपरिष्टोभन्तुनोगिरः । अर्कमर्चन्तुकारवः ॥ १९ ॥

इन्द्राय । मद्वने । सुतम् । परि । स्तोभन्तु । नः ।
गिरः । अर्कम् । अर्चन्तु । कारवः ॥ १९ ॥

मद्वने मादयेः क्वनिप् मदनशीलायेन्द्राय तदर्थं सुतमभिषुतं सोमं नोस्मदीया गिरः स्तुतिलक्षणावाचः परिष्टोभन्तु स्तोभतिः स्तुतिकर्मा परितः सोमं स्तुवन्तु । ततः कारवः स्तुतिकारिणः स्तोतारश्च अर्कं सर्वैरर्चनीयं सोममर्चन्तु पूजयन्तु ॥ १९ ॥

१९. मत्त इन्द्र के लिए हमारे स्तुति-वचन अभिषुत सोम की स्तुति करें। स्तोता लोग पूजनीय सोम की पूजा करें।

अथ विंशी—

यस्मि॒न्विश्वा॒ अधि॒ श्रियो॒ रण॑न्ति स॒प्त सं॒सदः॑। इन्द्रं॑ सु॒ते ह॑वामहे॥२०॥१८॥

यस्मि॑न्। विश्वाः॑। अधि॑। श्रियः॑। रण॑न्ति। स॒प्त।
स॒म्ऽसदः॑। इन्द्र॑म्। सु॒ते। ह॒वा॒म॒हे॒॥ २० ॥ १८ ॥

यस्मिन्निन्द्रे विश्वाः सर्वाः श्रियः कान्तयः अधि अधिकं भवन्ति अतिशयेन वर्तन्त इत्यर्थः। किंच सप्त सप्तसंख्याकाः संसदः सम्यग्यज्ञेषु कर्मकरणार्थं सीदन्तीति संसदो होत्रकाः यस्मिन् रणन्ति सोमप्रदानार्थं रमन्ते। यद्वा यं शब्दयन्ति स्तुवन्ति तं पूर्वोक्तलक्षणमिन्द्रं सुते सोमेऽभिषुते सति हवामहे वयं सोमपानायाह्वयामः॥ २०॥

२०. जिन इन्द्र में सारी कान्तियाँ अवस्थित हैं और जिनमें सात होत्रक, सोम-प्रदान के लिए, प्रसन्न होते हैं, उन्हीं इन्द्र को, सोमाभिषव होने पर, हम बुलाते हैं।

॥ इति षष्ठस्य षष्ठोऽष्टादशोवर्गः ॥ १८ ॥

त्रिक॑द्रुकेषु॒ चेत॑नं दे॒वासो॑ य॒ज्ञम॑त्नत। तमिद्व॑र्धन्तु नो॒ गिरः॑॥ २१ ॥

त्रिऽक॑द्रुकेषु। चेत॑नम्। दे॒वासः॑। य॒ज्ञम्। अ॒त्न॒त।
तम्। इत्। व॒र्ध॒न्तु॒। नः॒। गिरः॑॥ २१ ॥

हे देवासो देवा इन्द्रादयः त्रिकद्रुकेषु आभिप्लविकेष्वहस्सु ज्योतिर्गौरायुरिति त्रिकद्रुकाः तेषु चेतनं चितीसंज्ञाने चेतन्ति जानन्ति अनेन स्वर्गादिकमिति चेतनः ज्ञानसाधनं यज्ञं अत्नत अतन्वत स्वैः स्वैः कर्मभिः पालनैश्च विस्तारितवन्तः। तनुविस्तारे लङि बहुलंछन्दसीति विकरणस्यलुक् तनिपत्योश्छन्दसीति उपधालोपः। तमित् तमेव अस्मदीयं यज्ञं नोऽस्माकं गिरः स्तुतिलक्षणावाचो वर्धन्तु वर्धयन्तु॥ २१॥

२१. देवो, तुम लोगों ने त्रिकद्रुक (ज्योति, गौ और आयु) के लिए ज्ञान-साधक यज्ञ का विस्तार किया था। हमारे स्तुति-वाक्य उसी यज्ञ को बर्द्धित करें।

अथ द्वाविंशी—

आ त्वा॑ विश॒न्त्विन्द॑वः समु॒द्रमि॑व॒ सिन्ध॑वः। न त्वामि॑न्द्राति॑ रिच्यते॥२२॥

आ। त्वा॒। वि॒श॒न्तु॒। इन्द॑वः। स॒मु॒द्रम्ऽइ॑व। सिन्ध॑वः।
न। त्वाम्। इ॒न्द्र॒। अति॑। रि॒च्य॒ते॒॥ २२ ॥

हे इन्द्र इन्दवः सवन्तः अस्माभिर्दीयमानाः सोमाः त्वा त्वां आविशन्तु सर्वतः प्रवि-शन्तु । तत्र दृष्टान्तः—समुद्रमिवसिन्धवः स्यन्दमाना नद्योयथा समुद्रं जलाशयं सर्वतः प्रविशन्ति तद्वत् । यत एवं तस्मात् हे इन्द्र त्वां कश्चिदपि देवोबलेन धनेनवा नातिरिच्यते नातिरिक्तोस्ति सामर्थ्यवान् त्वत्तोधिकोनास्तीत्यर्थः ॥ २२ ॥

२२. जैसे नदियाँ समुद्र में जाती हैं, सारे सोम तुममें प्रविष्ट हों। इन्हें कोई तुम नहीं लाँघ सकता।

विव्यक्थमहिनावृषन्भक्षंसोमस्यजागृवे । यइन्द्रजठरेषुते ॥२३॥

विव्यक्थ । महिना । वृषन् । भक्षम् । सोमस्य ।
जागृवे । यः । इन्द्र । जठरेषु । ते ॥ २३ ॥

हे वृषन् कामानांवर्षितः हे जागृवे जागरणशीलेन्द्र त्वं तस्य सोमस्य भक्षं पानं प्रति महिना स्वमहिम्ना विव्यक्थ सर्वतो व्याप्तवानसि । व्यचेर्लिटि थलि अभ्यासस्योभयेषामिति संप्रसारणं । हे इन्द्र यः सोमः ते जठरेषु उदरेषु प्रविशति तस्य पानं व्याप्तवानसीतिशेषः ॥२३॥

२३. मनोरथ-पूरक और जागरणशील इन्द्र, तुम अपनी महिमा से सोमपान में व्याप्त हुए हो। वह सोम तुम्हारे उदर में पैठता है।

अरंतइन्द्रकुक्षयेसोमोभवतुवृत्रहन् । अरंधामभ्यइन्दवः ॥ २४॥

अरम् । ते । इन्द्र । कुक्षये । सोमः । भवतु । वृत्रऽहन् ।
अरम् । धामऽभ्यः । इन्दवः ॥ २४ ॥

हे वृत्रहन् वृत्रस्यापापनावरकस्यासुरस्य पापस्यवा हन्तर्हे इन्द्र-सोमोस्माभिर्दीयमानस्ते तव कुक्षये अरमलं पर्याप्तोभवतु । किंच इन्दवः सर्वतः क्षरणशीलाः सोमाः तवधामभ्यः ना-नाविधेभ्यः शरीरेभ्यः तव तेजोभ्योवा अरमलं पर्याप्ताभवन्तु । अनेन वेधसा हविर्भाक्त्वमस्तोति सूचितं । अस्मदीयाः सोमाएव तवकुक्षये देहेभ्योपि पर्याप्ताभवन्तु नान्यदीया इतिभावः ॥२४॥

२४. वृत्रघ्न इन्द्र, तुम्हारे उदर के लिए सोम पर्याप्त हो। चूनेवाला सोम तुम्हारे शरीर में यथेष्ट हो।

अथ पञ्चविंशी—

अरमश्वायगायतिश्रुतकक्षोअरंगवे । अरमिन्द्रस्यधाम्ने ॥ २५॥

अरम् । अश्वाय । गायति । श्रुतऽकक्षः । अरम् ।
गवे । अरम् । इन्द्रस्य । धाम्ने ॥ २५ ॥

श्रुतकक्षोनामऋषिः गवाश्वादिलाभार्थमिन्द्रं स्तौति—अयं श्रुतकक्षः एतन्नामकऋषिः अश्वाय इन्द्रेण दीयमानायाश्वाय एतदर्थं अरमलं गायति इन्द्रविषयं स्तोत्रं करोति । तथा गवे अरमलं गायति इन्द्रस्य इन्द्रकर्तृकाय भावे गृहाय तदर्थं च अरं पर्याप्तं स्तौति । यदश्वादिकमिन्द्रः प्रयच्छति तस्मै गायतीति । यद्वा इन्द्रस्येति कर्मणि षष्ठी गवादिलाभार्थमिन्द्रं स्तौति ॥ २५ ॥

२५. श्रुतकक्ष (मैं) अश्व-प्राप्ति के लिए, अतीव गान करता हूं। इन्द्र के गृह के लिए खूब गाता हूं।

अरं॒ हि ष्मा॑ सु॒तेषु॑ णः॒ सोमे॒ष्विन्द्र॒ भूष॑सि । अरं॑ ते शक्र दा॒वने॑ ॥ २६ ॥ १९ ॥

अर॑म् । हि । स्म॒ । सु॒तेषु॑ । नः॒ । सोमे॑षु । इ॒न्द्र॒ । भूष॑सि ।
अर॑म् । ते॒ । श॒क्र॒ । दा॒वने॑ ॥ २६ ॥ १९ ॥

हे इन्द्र सुतेष्वभिषुतेषु नोस्मदीयेषु सोमेषु । हिष्मेत्यवधारणे त्वमेव तेषां पाने अलं पर्याप्तोभूषसि भवसि । यद्वा सोमेष्वभिषुतेषु सत्सु नोस्माकं पर्याप्तं धनं भूषसि । भूप्रापौ त्वं प्रापय । तथा हे शक्र समर्थेन्द्र दावने धनादिकस्य दात्रे ते तुभ्यं अस्माभिर्दीयमानाः सोमाः अरमलं पर्याप्ता भवन्तु ॥ २६ ॥

२६. इन्द्र, सोमाभिषव होने पर, पान के लिए, तुम पर्याप्त हो। समर्थ इन्द्र, तुम्हीं धनद हो। तुम्हारे लिए सोम पर्याप्त हो।

॥ इति षष्ठस्य षष्ठे एकोनविंशोवर्गः ॥ १९ ॥

अथ सप्तविंशी—

परा॑का॒त्ताच्चि॑दद्रिव॒स्त्वां न॑क्षन्त नो॒ गिरः॑ । अरं॑ गमाम ते व॒यम् ॥ २७ ॥

प॒रा॒का॒त्तात् । चि॒त् । अ॒द्रि॒ऽवः॒ । त्वाम् । न॒क्ष॒न्त॒ । नः॒ ।
गिरः॑ । अर॑म् । ग॒मा॒म॒ । ते॒ । व॒यम् ॥ २७ ॥

हे अद्रिवः वज्रवन्निन्द्र नोस्मदीया गिरः इतो निर्गताः स्तुतयः पराकात्तात् । चिदप्यर्थः । अतिदूरादपि त्वां नक्षन्त व्याप्नुवन्तु किमुत समीपात्त्वां अश्नुवन्त्वामिति । नक्षतेर्व्याप्तिकर्मणो नक्षतेर्वा लेटि सिपि रूपं । एवं सति स्तोतारो वयं त्वदीयं धनमरमलं पर्याप्तं गमाम त्वत्तो गच्छाम ॥ २७ ॥

२७. वज्रधर इन्द्र, हमारे स्तुति-वाक्य, दूर रहने पर भी, तुम्हें व्याप्त करें। हम स्तोता हैं। तुम्हारे पास से हम प्रचुर धन प्राप्त करेंगे।

आभिप्लविकेषूक्थ्येषु तृतीयसवने ब्राह्मणाच्छंसिन एवासस्तिवीरयुरिति वैकल्पिकः स्तोत्रियः । सूत्रितं च—एवासस्तिवीरयुरेवाह्यस्यसूनृतेति ।

यस्मिन्नथमा सुकेशाविरी—

एवा ह्यसि वीरयुरेवा शूर उत स्थिरः। एवा ते राध्यं मनः॥ २८ ॥

एव। हि। असि। वीरऽयुः। एव। शूरः। उत।
स्थिरः। एव। ते। राध्यम्। मनः॥ २८ ॥

हे इन्द्र त्वं वीरयुः वीरान् युद्धकर्मणि समर्थान् शत्रून् हन्तुं कामयमानश्चासि भवसि खलु। हि प्रसिद्धौ। अतएव त्वं शूरः सामर्थ्यवानेव भवसि। उतापि च स्थिरः संग्रामे धैर्यवान् भवसि एकत्रस्थितस्त्वेव शत्रून् संहरसीत्यर्थः। एवं सति ते तव मनो राध्यं स्तुतिभिराराधनीयमेव अथवानेन मनसा त्वं शत्रुवधं संग्रामे धैर्यादिकं च करोषीति तव मन एव सर्वैः स्तुत्यमित्यर्थः ॥२८॥　२८. इन्द्र, तुम वीरों की ही इच्छा करते हो। तुम शूर और धैर्यवाले हो। तुम्हारे मन की आराधना सबको करनी चाहिए।

एवा रातिस्तुवीमघ विश्वेभिर्धायि धातृभिः। अधा चिदिन्द्र मे सचा॥ २९॥

एव। रातिः। तुविऽमघ। विश्वेभिः। धायि। धातृऽभिः।
अध। चित्। इन्द्र। मे। सचा॥ २९ ॥

हे तुविमघ तुविरिति बहुनाम बहुधनवन्निन्द्र विश्वेभिर्विश्वैर्धातृभिः कर्मधारकैः यद्वा देवानां हविर्दानेन पोषयितृभिः सर्वैर्यजमानैः तव रातिर्गवाश्वधनादिदानं धायि धार्यत एव। धृञ् धारणे लुङि कर्मणि रूपं। चिदेवार्थे। अध अतएव हे इन्द्र एवंविध त्वं मे मह्यमपि सचा धनादिदानेन कर्मसहायो भव ॥ २९ ॥

२९. बहु-धनी इन्द्र, सारे यजमान तुम्हारे दान को धारण करते हैं। इन्द्र, तुम मेरे सहायक बनो।

अथ त्रिंशी—

मो षु ब्रह्मेव तन्द्रयुर्भुवो वाजानां पते। मत्स्वा सुतस्य गोमतः॥ ३० ॥

मो इति। सु। ब्रह्माऽइव। तन्द्रयुः। भुवः। वाजानाम्।
पते। मत्स्व। सुतस्य। गोऽमतः॥ ३० ॥

हे वाजानांपते अन्नानांपते बलानां वा हे इन्द्र तन्द्रयुः निष्कारणं निवृत्तकर्मत्वादालस्ययुक्तो ब्रह्मेव ब्राह्मणइव। अथापि तद्दर्थं भाष्यतइति। यास्कोक्तमनुसृत्य संप्रयुक्तस्तुकं।

अथवा यागादिकर्मपरित्यागेनाढ्यत्वमिच्छन् नास्तिको ब्राह्मणइव त्वं मोषु भुवः सुष्ठु मा भूः। सर्वदा अस्मत्कर्मान्वितो भवेत्याशासनं। तदेवाह—सुतस्याभिषुतस्य यवो गोमतः गव्येन क्षीरेण दध्ना वा मिश्रणवतः सोमस्य पानेन मत्स्व माद्य। हृष्टो भव॥ ३०॥

३०. अन्नपति इन्द्र, तुम तन्द्रा-युक्त ब्राह्मण स्तोता के समान नहीं होना। अभिषुत और क्षीरादि से युक्त सोम के पान से हृष्ट होना।

मानंइन्द्राभ्याऽऽदिशःसूरोअक्तुष्वायमन्। त्वायुजावनेमतत्॥३१॥

मा। नः। इन्द्र। अभि। आऽदिशः। सूरः। अक्तुषु।
आ। यमन्। त्वा। युजा। वनेम। तत्॥ २१॥

हे इन्द्र आदिशः आदेष्टारः समन्तादायुधान्यतिविसृजन्तः सूरः सुवदो सर्वत्र सरणशीला राक्षसाः अक्तुषु रात्रिषु दिवापि नोऽस्माकं माभ्यायमन् आभिमुख्येन मा नियन्तारो भवन्तु। यद्यायमयेयुरेव तदा तद्रक्षःकुलं त्वा त्वया युजा सहायेन वयं वनेम अहन्म। अथ कथ- क्षुप हिंसार्थाः। वनतेति पठितत्वात्हिंसार्थः॥ २१॥

३१. इन्द्र, आयुध फेंकनेवाले सूर (राक्षस) रात्रि-काल में हमें नियन्त्रित न करें। तुम्हारी सहायता से हम उनका विनाश करेंगे।

त्वयेदिन्द्रयुजावयंप्रतिब्रुवीमहिस्पृधः। त्वमस्माकंतवस्मसि॥२२॥

त्वया। इत्। इन्द्र। युजा। वयम्। प्रति। ब्रुवीमहि।
स्पृधः। त्वम्। अस्माकम्। तव। स्मसि॥ ३२॥

हे इन्द्र त्वयेत्। इदवधारणे। त्वयैव युजा सहायेन स्पृधः स्पर्धमानान् शत्रून् वयं प्रतिब्रुवीमहि निराकुर्महि। प्रतिवचनं निराकरणं। उत्तरार्धेन इन्द्रसाहाय्यमेव प्रतिपादयति—हे इन्द्र त्वमस्माकं भवसि स्तुत्यस्तोतृपक्षषष्ठ्यन्ततया त्वमस्माकं भवसि। वयं तवस्मसि भवामः। यथारण्यके—त्वमिदं सर्वमसि तवचायंसः त्वमस्माकमसीति। तस्मात्त्वया सहायेन शत्रून्हन्यामेति॥ ३२॥

३२. इन्द्र, तुम्हारी सहायता प्राप्त करके हम शत्रुओं को दूर करेंगे। तुम हमारे हो और हम तुम्हारे हैं।

अथ त्रयस्त्रिंशी—

त्वामिद्धित्वायवोऽनुनोनुवतश्चरान्। सखायइन्द्रकारवः॥३३॥२०॥

त्वाम् । इत् । हि । त्वाऽयवः । अनुऽनोनुवतः । चरान् ।
सखायः । इन्द्र । कारवः ॥ ३३ ॥ २० ॥

हे इन्द्र कर्मोपद्रवपरिहारादनन्तरं त्वायवः त्वां धनादिदानार्थं कामयमानाः अत एव अनुनोनुवतः नौतेर्यङ्लुगन्तस्य शतरि रूपं । अनुक्रमेण पुनःपुनः स्तुतिं कुर्वन्तः समानख्यानाः स-खायः सखिभूताः कारवः स्तोतारः त्वामित् इदवधारणे त्वामेव चरान् स्तुतिभिः परिचरन्तु खलु । हीति प्रसिद्ध्यर्थः । चरतेर्लेट्यडागमः । हियोगादनिघातः ॥ ३३ ॥

३३. इन्द्र, तुम्हारी अभिलाषा करके तथा बार-बार तुम्हारी स्तुति करके तुम्हारे बन्धु-स्वरूप स्तोता लोग तुम्हारी सेवा करते हैं।

॥ इति षष्ठस्य षष्ठे विंशोवर्गः ॥ २० ॥

उद्घेदिति त्रयस्त्रिंशदृचं त्रयोदशं सूक्तं सुकक्षस्यार्षं गायत्रमैन्द्रं अन्त्यास्विन्द्रऋभुदेवत्या-का । तथा चानुक्रान्तं—उद्घ त्रयस्त्रिंशत् सुकक्षोऽन्त्यैन्द्रार्भवीति । द्वितीये पर्याये होतुःशस्त्रे तत्-प्रायर्थमिदं सूक्तं । सूत्रितं च—उद्घेदभीत्युत्तमामुद्धरेदिति । महाव्रतेऽप्यस्य विनियोगः पूर्वसूक्ते-न सहोक्तः । ज्योतिष्टोमे ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्रे आद्यस्तृचः । सूत्रितं च—उद्घेदभीति तिस्र इन्द्र-ऋभुभिरिदं सुतमिति याज्येति । तथाग्नौ मैत्रावरुणातिरिक्तोक्थ्ये अयं तृचोऽनुरूपः । सूत्रितं च—यद्य कच्च वृत्रहन्नुद्घेदभि श्रुतामघमानो विश्वाभिरिति ।

तत्र प्रथमा—

उद्घेदभि श्रुतामघं वृषभं नर्यापसम् । अस्तारमेषि सूर्य ॥ १ ॥

उत् । घ । इत् । अभि । श्रुतऽमघम् । वृषभम् ।
नर्यऽअपसम् । अस्तारम् । एषि । सूर्य ॥ १ ॥

सुकक्ष इन्द्रगुणानाह—हे सूर्य तादात्म्य भात्त इन्द्रोऽपि सूर्यात्मना पठितः तस्मात्सूर्या-त्मक सुवीर्य हे इन्द्र श्रुतमघं सर्वदा देयत्वेन विख्यातधनं अत एव वृषभं याचमानानां धन-स्य वर्षितारं नर्यापसं नरहितं नर्यं नरहितकर्माणं अस्तारं दानशौण्डं औदार्यवन्तं एवंगुणा-नुभावं अभितः उदेषि । इदवधारणे । त्वमेव तस्य यज्ञे सूर्यात्मना उद्गच्छसि । घेति प्रसिद्धौ ॥ १ ॥

१. सुवीर्य (सूर्यात्मक) इन्द्र, प्रसिद्ध धनवाले, मनोरथ-पूरक, मनुष्य-हितैषी कर्मवाले और उदार यजमान के चारों ओर उदित होते हो।

अथ द्वितीया—

नव यो नवतिं पुरो बिभेद बाह्वोजसा । अहिं च वृत्रहावधीत् ॥ २ ॥

नव । यः । नवतिम् । पुरः । बिभेद । बाहुऽओजसा ।
अहिम् । च । वृत्रऽहा । अवधीत् ॥ २ ॥

यइन्द्रः नव नवतिं नवनवतिसंख्याकाः एकोनशतसंख्याकाः शंबरस्य पुरः पुरीः बाहोजसा स्वबाहुबलेनैव बिभेद दिवोदासाय भिनत्तिस्म । तथाचमंत्रः—दिवोदासायनवतिंचनवेन्द्रःपुरोव्यैरच्छंबरस्येति[1] । सवृत्रहा वृत्रासुरस्यहन्ता सइन्द्रः अहिंच न केनाप्यहन्तव्यं मेघं अपामावरकं वृत्रं वा अवधीत् सइन्द्रोस्माकं धनं ददात्वित्युत्तरेण संबन्धः ॥ २ ॥

२. जिन्होंने बाहु-बल से ९९ पुरियों को (दिवोदास के लिए) विनष्ट किया और जिन वृत्रहन्ता इन्द्र ने मेघ का वध किया था—

अथ तृतीया—

सनइन्द्रःशिवःसखाश्वावद्गोमद्यवमत् । उरुधारेवदोहते ॥ ३ ॥

सः । नः । इन्द्रः । शिवः । सखा । अश्वऽवत् । गोऽमत् ।
यवऽमत् । उरुधाराऽइव । दोहते ॥ ३ ॥

सपूर्वोक्तलक्षणः शिवः कल्याणतमः सखा यष्टृयष्टव्यस्तोतृस्तुत्यलक्षणेन संबन्धेनास्माकं मित्रभूतः एतादृशइन्द्रः अश्ववत् अश्वयुक्तं गोमत् पश्वादिसहितं यवमत् । यवादिभ्यश्चेति प्रतिषेधान्मतुपो वत्वाभावः । यवइति धान्यविशेषः धान्ययुक्तं धनं नोस्मभ्यं दोहते । दोग्धु ददातु । दृष्टान्तः—उरुधारेव दोहनकाले प्रभूतपयोधारा यद्वा बहूनां पोषयित्री गौः यथा वत्सस्य पयोदोग्धि तथा प्रभूतं धनमस्माकं दोग्धु ददातु । दुहेर्लेट्यडागमः ॥ ३ ॥

३. वे ही कल्याणकारी और बन्धु इन्द्र, हमारे लिए अश्व, गौ और जौ से युक्त धन को, यथेष्ठ दूधवाली गाय के समान, दुहें।

अप्तोर्यामे मैत्रावरुणातिरिक्तोक्थ्ये यदद्येतितृचःस्तोत्रियः सूत्रंतुपूर्वेण तृचेन सहोदाहृतम् ।

यस्मिन्नथवा सूक्ते चतुर्थी—

यदद्यकच्चवृत्रहन्नुदगाअभिसूर्य । सर्वंतदिन्द्रतेवशे ॥ ४ ॥

यत् । अद्य । कत् । च । वृत्रऽहन् । उत्ऽअगाः । अभि ।
सूर्य । सर्वम् । तत् । इन्द्र । ते । वशे ॥ ४ ॥

---

[1] ऋ० सं० २. ६. २५.

हे वृत्रहन् वृत्रस्यापामावरकस्य मेघस्य हन्तः हे सूर्य सूर्यात्मकेन्द्र अद्यास्मिन्दिने यत् कच्च यत्किंचित् पदार्थजातमपि अभिमुखीकृत्य उदगाः इणूगतौ उत्पूर्वः तस्य लुङि गादेशः । स्वतेजसा तद्वतः प्रादुर्भूतोसि तदा तत्सर्वं स्थावरजंगमात्मकं जगत् ते तव वशोभवति त्वदधीनं भवति । उदितेसूर्ये त्वदर्थं प्राकर्मं कुर्वन्ति जुह्वति ॥ ४ ॥

४. वृत्रघ्न और सूर्य इन्द्र, आज जो पदार्थ हैं, उनमें सामने प्रकट हुए हो। इस प्रकार सारा संसार तुम्हारे वश में हुआ है।

यद्वाप्रवृद्धसत्पतेनमराइतिमन्यसे । उतोतत्सत्यमित्तव ॥५॥२१॥

यत् । वा । प्रऽवृद्ध । सत्ऽपते । न । मरै इति । मन्यसे ।
उतो इति । तत् । सत्यम् । इत् । तव ॥ ५ ॥ २१ ॥

वाशब्दः समुच्चये अपिच हे प्रवृद्ध स्वबलेन प्रवर्धमान सत्पते सतांपते स्वप्रकाशाधिक्येन सर्वां नक्षत्राणां पते हे इन्द्र नमरै इति मनुष्यवद्वार्धकेनाहं नम्रिये इति यद्यदि मन्यसे बुध्यसे । मृङ्प्राणत्यागे लेटयडागमः वैतोन्यत्रेत्यैकारः । उतो अपिच तव तत् नम्रिये इति मननं सत्यमित् यथार्थमेव । इन्द्रो नम्रियत इत्यर्थे मंत्रान्तरं—महस्याअपरंचनजरसामरवेपतिरिति ॥५॥

५. प्रवृद्ध और सत्पति इन्द्र, यदि तुम अपने को अमर मानते हो, तो ठीक ही है। ॥ इति षष्ठस्य षष्ठे एकविंशोवर्गः ॥ २१ ॥

अथ षष्ठी—

येसोमासःपरावतियेअर्वावतिसुन्विरे । सर्वाँस्ताँइन्द्रगच्छसि ॥६॥

ये । सोमासः । पराऽवति । ये । अर्वाऽवति । सुन्विरे ।
सर्वान् । तान् । इन्द्र । गच्छसि ॥ ६ ॥

हे इन्द्र ये सोमासः सोमाः परावति विप्रकृष्टेविदूरदेशे ये सोमाः अर्वावति अन्तिकतमे देशे च सुन्विरे छन्दसि द्विर्वचनस्य विकल्पितत्वादत्रद्विर्वचनाभावः सुनोतेः कर्मणि लिटि अन्त्ययेनम्लुः येसोमाः ऋत्विग्भिरभिषूयन्ते सर्वान् दूरे समीपेचाभिषूयमाणांस्तान् सोमान् गच्छसि पानार्थं युगपत् प्राप्नोषि । अनेनेन्द्रस्य सर्वगतत्वं सूचितम् ॥ ६ ॥

६. दूर अथवा निकटवर्ती प्रदेश में जो सब सोम अभिषुत होते हैं, इन्द्र, तुम उनके सामने जाते हो।

प्रगोर्यामे ब्राह्मणाच्छंसिनोतिरिक्तोक्थ्ये तमिन्द्रंवाजयामसीति स्तोत्रियस्तृचः । सूत्रितं च—तमिन्द्रंवाजयामसि महाँइन्द्रोयओजसेति । व्यूळ्हस्य दशरात्रस्य पंचमेहनि निष्केवल्ये अयमेवतृचोनिविद्धानीयः । सूत्रितंच व्यूळ्हस्येतिखंडे—मरुत्वाँइन्द्रमीढ्वस्तमिन्द्रंवाजयामसीति ।

१ ऋ० सं० ८. ४. ३.

तत्र प्रथमा सूक्ते सप्तमी—

तमिन्द्रं॑वाजयामसिम॒हेवृ॒त्राय॒हन्त॑वे। सवृषा॑वृष॒भोभु॑वत् ॥ ७ ॥

तम्। इन्द्र॑म्। वा॒ज॒या॒म॒सि॒। म॒हे। वृ॒त्राय॑। हन्त॑वे।
सः। वृषा॑। वृ॒ष॒भः। भु॒व॒त् ॥ ७ ॥

यजमानाश्चाहुः तं पूर्वोक्तलक्षणमिन्द्रं वाजयामसि वाजयामः सोमेन स्तुतिभिर्वा वाजवन्तं बलवन्तं कुर्मः। किमर्थं महे महते वृत्राय अपामावरकं वृत्रासुरं हन्तवे हन्तुं सोमपानेन मत्तः स्तुतिभिर्वा स्तुतःसन् वृत्रहन्तवे वाजयामसि वाजवन्तं करोतीत्यर्थे तत्करोतीति णिच् णाविष्ठवदितिणेरिष्ठवद्भावात् टेरिति टिलोपः विन्मतोर्लुगितिवचनान्मतुपोलुक्। वृषा मनानां सेक्ता दाता सइन्द्रः वृषभः अस्माकं स्तोतॄणां सोमस्यदातॄणां धनादिसेचको दाता भुवत् भवतु ॥ ७ ॥

७- हम महान् वृत्र के वध के लिए उन इन्द्र को ही बली करेंगे। धन-वर्षक इन्द्र, अभिलाषावाता हों।

इन्द्रः॒सदाम॑नेकृ॒तओजि॑ष्ठः॒समदे॑हि॒तः। द्यु॒म्नीश्लो॒कीससो॒म्यः॥८॥

इन्द्रः॑। सः। दाम॑ने। कृ॒तः। ओजि॑ष्ठः। सः। मदे॑।
हि॒तः। द्यु॒म्नी। श्लो॒की। सः। सो॒म्यः ॥ ॥ ८ ॥

सइन्द्रः दामने स्तोतृभ्यो धनादिदानायैवकृतः प्रजापतिना सृष्टः किंच ओजिष्ठः ओजस्वितमः सएवेन्द्रः मदे माद्यन्त्यनेनेति मदः सोमः तस्मिंश्च प्रजापतिना सृष्टिकाले हितः सोमपानार्थंच निहितइत्यर्थः। द्युम्नी द्युम्नं द्योततेर्यशोवान्नंवेति। यशस्वी अन्नवान्वा अतएव श्लोकी श्लोकः स्तुतिः तद्वान् सइन्द्रः सोम्यः सोमार्होभवति ॥ ८ ॥

८. वे इन्द्र धनदान के लिए प्रजापति के द्वारा सृष्ट हुए हैं। वे सबकी अपेक्षा ओजस्वी, सोमपान के लिए स्थापित, अतीव कीर्तिशाली, स्तुतिवाले और सोम-योग्य हैं।

अथ नवमी—

गि॒रावज्रो॒नसंभृ॑तः॒सब॑लो॒अन॑पच्युतः। व॒वक्ष॑ऋ॒ष्वोअस्तृ॑तः ॥९॥

गि॒रा। वज्रः॑। न। सम्ऽभृ॑तः। सऽब॑लः। अन॑पऽच्युतः।
व॒व॒क्षे। ऋ॒ष्वः। अस्तृ॑तः ॥ ९ ॥

गिरा स्तुतिलक्षणया वाचा स्तोतृभिः संशितः तनूकृतः तीक्ष्णीकृतः । तत्रदृष्टान्तः—व-ज्रेण वज्रायुधं यत्कर्तृभिर्निशितधारो यथाभवति तीक्ष्णीक्रियते तद्वत् स्तोतृभिः स्तुत्या सं-शितः अतएव सबलः बलसहितः तस्मादनपच्युतः परैरपच्युतः अनभिभवनीयः तादृशः स-न्नोमहान् दीप्यमानो वा अस्तृतः युधे शत्रुभिरहिंसित इन्द्रः यमते स्तोतृभ्योधनादिकं वो-ढुमिच्छति ॥ ९ ॥

९. स्तुति-वचनों के द्वारा वज्र के समान तेज, बली, अपराजित, महान् और अहिंसित इन्द्र धन आदि का वहन करने की इच्छा करते हैं।

दुर्गेचिन्नःसुगंकृधिगृणानइन्द्रगिर्वणः । त्वंचमघवन्वशः ॥१०॥२२॥

दुःऽगे । चित् । नः । सुऽगम् । कृधि । गृणानः । इन्द्र ।
गिर्वणः । त्वम् । च । मघऽवन् । वशः ॥ १० ॥ २२ ॥

हे गिर्वणः गीर्भिर्वननीयेन्द्र गृणानः स्तोतृभिः स्तूयमानस्त्वं नोस्माकं दुर्गेचित् दुर्गमेपि मार्गे सुगं सुगमं पन्थानं कृधि कुरु । हेमघवन् धनवन्निन्द्र त्वं चशब्दश्चेदर्थे यदि. व-शः सोमपानार्थं त्वमस्मान् कामयेथाः तदा पन्थानं शोभनगमनं कुरुष्व वष्टेर्लेटचडाग-मः चशब्दयोगादनिघातः ॥ १० ॥

१०. स्तुति-योग्य इन्द्र, धनी इन्द्र, यदि तुम हमारी इच्छा करते हो, तो तुम स्तुत होकर दुर्गम स्थान में भी हमारे लिए सुगम पथ कर दो।

॥ इति षष्ठस्य षष्ठे द्वाविंशोवर्गः ॥ २२ ॥

अथैकादशी—

यस्यतेनूचिदादिशंनमिनन्तिस्वराज्यम् । नदेवोनाध्रिगुर्जनः ॥११॥

यस्य । ते । नु । चित् । आऽदिशम् । न । मिनन्ति ।
स्वऽराज्यम् । न । देवः । न । अध्रिऽगुः । जनः ॥ ११ ॥

हे इन्द्र यस्य ते तव आदिशं आदिशति नयति सर्वत्र अनयेति आदिश्वलं औणादि-कः करणेप्रत्ययः । यद्वा आदेशएवादिक् आज्ञा भावेक्विप् त्वदीयामाज्ञां नूचिदिदानीं पुराच नमिनन्ति केचिदपि न हिंसन्ति । किंच स्वराज्यं तव स्वभूतं राज्यंच यद्वा स्वःशब्देन स्वर्गो-भिधीयते स्वर्गस्वामित्वं च । नहिंसन्ति हिंसकानाह नदेवः त्वदन्योदेवोपिच तथाध्रिगुः अ-प्रतिगमनः संग्रामेत्वरमाणो वीरोपि नच जनः प्राकृतोमनुष्योपि एते नमिनन्तीत्यर्थः ॥ ११ ॥

११. इन्द्र, आज भी तुम्हारे बल और तुम्हारे राज्य की कोई हिंसा नहीं करता। देवता भी हिंसा नहीं करते और संग्राम क्षिप्रकारी वीर भी तुम्हारी हिंसा नहीं करता।

अथ द्वादशी—

अधा॑ते॒अप्र॑तिष्कुतं॒दे॒वीशुष्मं॑सपर्य॑तः । उ॒भेसु॑शिप्र॒रोद॑सी ॥ १२॥

अध॑ । ते॒ । अप्र॑तिऽस्कुतम् । दे॒वी इति॑ । शुष्म॑म् ।
स॒प॒र्य॒तः॑ । उ॒भे इति॑ । सु॒ऽशि॒प्र॒ । रोद॑सी॒ इति॑ ॥ १२ ॥

हे सुशिप्र सुहनो शोभनशिरस्त्राणेन्द्र अधापि च देवी देव्यौ स्वतेजसा दीप्यमाने उभे रोदसी द्यावापृथिव्यौ अप्रतिष्कुतं स्कुञ् सौनोधातुः स्तंभनेवर्तते शत्रुभिरप्रतिरोधनीयं ते त्वदीयं शुष्मं परबलशोषकं बलं सपर्यतः पूजयतः त्वदधीनेएव भवतः ॥ १२ ॥

१२. शोभन अवड़ोंवाले इन्द्र, द्यावापृथिवी—दोनों देवी तुम्हारे न रोकने योग्य बल की पूजा करती हैं।

त्वमे॒तद॑धारयः कृ॒ष्णासु॑रो॒हि॑णीषु॒च । परु॑ष्णीषु॒रुश॒त्पयः॑ ॥ १३ ॥

त्वम् । ए॒तत् । अ॒धा॒र॒यः॒ । कृ॒ष्णासु॑ । रोहि॑णीषु ।
च॒ । परु॑ष्णीषु । रुश॑त् । पयः॑ ॥ १३ ॥

अस्य सामर्थ्यमेवोपपादयति हे इन्द्र कृष्णासु कृष्णवर्णासु गोषु तथा रोहिणीषु वर्णादनुदात्तात्तोपधात्तोनइतिङीप् रोहितवर्णासु च परुष्णीषु गोषु रुशत् रोचतेर्दीप्तिकर्मणः दीप्यमानं श्वेतं एतत्परिदृश्यमाने पयः क्षीरं त्वमधारयः धारयसि तस्मात् त्वद्बलं पूजयतइति समन्वयः ॥ १३ ॥

१३. तुम काली और लाल गायों में प्रकाशमान दूध देते हो।

अथ चतुर्दशी—

वि यदहे॒रध॑ त्वि॒षो विश्वे॑दे॒वासो॒ अक्र॑मुः । वि॒दन्मृ॒गस्य॒ताँ अमः॑ ॥ १४ ॥

वि । यत् । अहेः॑ । अध॑ । त्वि॒षः । विश्वे॑ । दे॒वासः॑ ।
अक्र॑मुः । वि॒दत् । मृ॒गस्य॑ । तान् । अमः॑ ॥ १४ ॥

अधापि च अहेः आहन्तव्यस्य वृत्रासुरस्य त्विषः तेजोरूपाद्युच्छ्वासाद्भीताः यद्वा तस्य प्रभावेन परिगमिता विश्वे सर्वे देवासो देवाः यत् यदा व्यक्रमुः विविधं पादविहरणमकुर्वन् स्वस्थानं परित्यज्यान्यदेशमगच्छन्नित्यर्थः। तदानीं मृगस्य। एवंवान् भीषयितुं वृत्रो मृगरूपोभवत्

वृत्रस्य संबन्धि अमः सर्वतोगमनशीलं बलं यस्मात् ययंवा ताः सर्वान् देवान् विदत् अविन्दत् प्राप्नोदित्यर्थः । तस्माद्वृत्रस्येन्द्रो निवारकोऽहन्ता भवदित्युत्तरेण संबन्धः ॥ १४ ॥

१४. जिस समय सारे देवता वृत्रासुर के तेज से भाग गये थे और वे मृग-रूपी वृत्र से भीत हुए थे—

आदुमेनिवरोभुवद्वृत्रहादिष्टपौंस्यम् । अजातशत्रुरस्तृतः॥१५॥२३॥

आत् । ऊँ इति । मे । निऽवरः । भुवत् । वृत्रऽहा । अदिष्ट । पौंस्यम् । अजातऽशत्रुः । अस्तृतः ॥ १५ ॥ २३ ॥

आत् अनन्तरमवधारणे देवानां भीत्या सर्वतोगमनानन्तरमेव मे स्तोतुः स्तुत्यलक्षणेन संबन्धेन मम संबन्धी अयमिन्द्रः निवरः वृत्रासुरस्य निवारयिता हन्ता भुवत् अभवत् । ततो वृत्रहा वृत्रस्य हन्तेन्द्रः पौंस्यं पुंसः कर्म पौंस्यं । यद्वा स्त्रीपुंसाभ्यामिति भवार्थे स्नञ् नकारस्य यकारो वर्णव्यत्ययेन । पुंसीन्द्रेभवं । यद्वा बलनामैतत् स्वबलं अदिष्ट यस्य राज्ये दिशति निदधाति तद्राज्यं स्ववशमकरोत् इत्यर्थः । ततः प्रभृति इन्द्रः अजातशत्रुः अनुत्पन्नशत्रुः अस्तृतः संग्रामे परैरहिंसितश्चाभवत् ॥ १५ ॥

१५. उस समय मेरे इन्द्रदेव वृत्र के हन्ता हुए थे। अजातशत्रु और वृत्रघ्न इन्द्र ने अपने पौरुष का प्रयोग किया था।

॥ इति षष्ठस्य षष्ठे त्रयोविंशोवर्गः॥ २३ ॥

अथ षोडशी—

श्रुतंवोवृत्रहन्तमंप्रशर्धंचर्षणीनाम् । आशुषेराधसेमहे ॥ १६ ॥

श्रुतम् । वः । वृत्रहन्ऽतमम् । प्र । शर्धम् । चर्षणीनाम् । आ । शुषे । राधसे । महे ॥ १६ ॥

हे ऋत्विग्यजमानाः श्रुतं बलवत्तया प्रसिद्धं अतएव वृत्रहन्तमं अतिशयेन वृत्रहन्तारं शर्धं बलभूतं वेगवन्तं वा एतादृशमिन्द्रं चर्षणीनां मनुष्याणां वो युष्माकं आशुषे । अभ्योर्वेर्लेटि उत्तमस्य सिप् व्यत्ययेन उत्तमस्य बहुलंछन्दसीत्यडागमः । यमिन्द्रं स्तुतिभिः प्रीणयित्वा युष्मभ्यं प्रकर्षेण अभ्यवै प्रयच्छामीत्यर्थः । किमर्थं महे महते राधसे धनाय धनं युष्मभ्यं दातुम् ॥१६॥

१६. ऋत्विको, प्रख्यात, वृत्रघ्न और बली इन्द्र की स्तुति करके मैं तुम्हारे लिए यथेष्ट दान दूंगा।

अथ सप्तदशी—

अयाधियाचगव्ययापुरुणामन्पुरुष्टुत । यत्सोमेसोमआभवः॥१७॥

अया। धिया। च। गव्यऽया। पुरुऽनामन्। पुरुऽस्तुत। यत्।
सोमेऽसोमे। आ। अभवः॥ १७॥

हे पुरुनामन् बहुविध शक्र वृत्रहादिनामोपेत। यद्वा बहुस्तुतिमन् नामयन्ति स्तुत्यं देवं वशं नयन्त्यनेनेति नाम स्तोत्रं। अतएव पुरुष्टुत-बहुभिरभिष्टुतेन्द्र सोमेसोमे अस्मदीयेषु सोमेषु त्वं यदा आभवः तेषां पानार्थं समन्तादभवः तदा वयमया अनया कीदृश्या गव्यया गा आत्मन इच्छन्त्या धिया अनया बुद्ध्या युक्ता भवेम सोमं पीतवति त्वयि वयं गवादियुक्ता भवेमे-त्यर्थः॥ १७॥

१७. अनेक नामोंवाले और बहुतों के द्वारा स्तुत इन्द्र, जब कि तुम प्रत्येक सोमपान में उपस्थित हुए हो। तब हम गौ चाहनेवाली बुद्धिवाले होंगे।

बोधिन्मनाइदस्तुनोवृत्रहाभूर्यासुतिः। शृणोतुशक्रआशिषम्॥१८॥

बोधित्ऽमनाः। इत्। अस्तु। नः। वृत्रऽहा। भूरिऽआसुतिः।
शृणोतु। शक्रः। आऽशिषम्॥ १८॥

अथ परोक्षकृतः वृत्रहा वृत्रहन्ता भूर्यासुतिः बहुप्रदेशेषु इन्द्रार्थं सोमआसूयतेभिषूयत-इति तादृशः। यद्वा बहूनि सोमादिहवींषि इन्द्रार्थं आसूयन्ते हूयन्तेइति तादृशः बोधिन्मनाः बुधअवगमने औणादिकइनिप्रत्ययः यस्य मनः स्तोतॄणामभिमतं बुध्यते जानातीति तथोक्तः इदवधारणे नोस्माकं बोधिन्मना एवास्तु सर्वदास्मदभीप्सितानि जानात्वेवेत्यर्थः। यद्वा एता-दृशइन्द्रो नोस्माकं पक्षेभवत्विति। ततः शक्रः संग्रामे शत्रुहननसमर्थइन्द्रः आशिषं अस्मदी-यां स्तुतिं आशासनं वा शृणोतु॥ १८॥

१८. वृत्र-हन्ता और अनेक अभिषवों से युक्त इन्द्र, हमारे मनोरथ को समझें। शक्र (युद्ध में शत्रु-वध समर्थ इन्द्र) हमारी स्तुति को सुनें।

ज्योतिष्टोमे चातुर्विंशिकेऽहनि माध्यन्दिने मैत्रावरुणस्य कयात्वंनऊत्येति तृचोनुरूपः सूत्रितंच—शौनकानां कयानश्चित्रआभुवत् कयात्वंनऊत्येति।

तत्र प्रथमा सूक्ते एकोनविंशी—

कयात्वंनऊत्याभिप्रमन्दसेवृषन्। कयास्तोतृभ्यआभर॥ १९॥

कया। त्वम्। नः। ऊत्या। अभि। प्र। मन्दसे।
वृषन्। कया। स्तोतृऽभ्यः। आ। भर॥ १९॥

हे वृषन् कामानां वर्षितरिन्द्र कया केन ऊत्या अव रक्षणादिषु गत्यर्थे ऊतिपूर्वोत्पत्तिना निपातितः केनाभिगमनेन नोऽस्मानभि अभितः प्रमन्दसे प्रकर्षेण मादयसि अस्मदीयं यज्ञं प्रति सोमपानार्थमागमनेनवा त्वदीयस्तुतिविषयार्थमागमनेनवा कयासात् प्रमादयसीति । किंच कया केनाभिगमनेन स्तोतृभ्योऽस्मभ्यं धनमाभर आविभर्षि हरीन्द्र स्तोता पृच्छति ॥ १९ ॥

१९. अभीष्ट-वर्षक इन्द्र, तुम किस आश्रय अथवा सेवा के द्वारा हमें प्रमत्त करोगे ? किस सेवा के द्वारा स्तोताओं को धन दोगे ?

कस्य वृषा सुते सचा नियुत्वान्वृषभो रणत् । वृत्रहा सोमपीतये ॥ २० ॥ २४ ॥

कस्य । वृषा । सुते । सचा । नियुत्वान् । वृषभः ।
रणत् । वृत्रऽहा । सोमऽपीतये ॥ २० ॥ २४ ॥

वृषा इन्द्रः कस्य यजमानस्य सचा सुते ऋत्विग्भिः सहाभिषुते सोमे अनेन यज्ञान्यज्ञोऽपलक्ष्यते कस्य यज्ञे सोमपीतये सोमपानाय तदर्थं रणत् रमते । कीदृशः नियुत्वान् नितरां युवन्ति मिश्रयन्ति स्वबलेन शत्रूनिति नियुतः मरुतः तद्वान् । यद्वा नियुतइति वायोर्वाहनाश्वाः तद्वायुः कदाचित्संग्रामे इन्द्राय स्वाश्वानदात् तद्वान् वृषभः धनानामपां वा वर्षकः वृत्रहा वृत्रस्य हन्तेन्द्रः कस्य यज्ञे रमते इदानीं नोऽस्मदीयं यज्ञं प्रत्यागच्छतु । यद्वा कस्याध्वरे रमते नकस्यापि । किंतु अस्मद्यज्ञे एव सोमपानार्थं संकोचते ॥ २० ॥

२०. अभीष्टवर्षक, सेचक, वृत्रघ्न और मरुतोंवाले इन्द्र किसके यज्ञ में, सोमपान के लिए, ऋत्विकों के साथ, विहार करते हैं ?

॥ इति षष्ठस्य षष्ठे चतुर्विंशोवर्गः ॥ २४ ॥

अथैकविंशी—

अभी षु णस्त्वं रयिं मन्दसानः सहस्रिणम् । प्रयन्ता बोधि दाशुषे ॥ २१ ॥

अभि । सु । नः । त्वम् । रयिम् । मन्दसानः । सहस्रिणम् ।
प्रऽयन्ता । बोधि । दाशुषे ॥ २१ ॥

हे इन्द्र त्वं मन्दसानः अस्माभिर्दत्तेन सोमेन मोदमानः सन् सहस्रिणं सहस्रसंख्याकं रयिं धनं नोऽस्मभ्यं सु सुष्ठु अभ्याभर । तदेवाह—त्वं दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय प्रयन्ता धनादेः प्रदाता कर्मणोनियन्तावा भवानीति बोधि बुध्यस्व । बुधअवगमने भौवादिकः लोटि छान्दसो विकरणस्यलुक् हेर्धिः धित्वेघकारलोपश्छान्दसः ॥ २१ ॥

२१. तुम मत्त होकर हमें सहस्र-संख्यक धन दो। तुम अपने को हव्यदाता नियन्ता समझो।

अथ द्वाविंशी—

पत्नींवन्तः सुता इम उशन्तो यन्ति वीतये । अपां जग्मिर्निचुंपुणः ॥२२॥

पत्नीऽवन्तः । सुताः । इमे । उशन्तः । यन्ति । वीतये ।
अपाम् । जग्मिः । निऽचुम्पुणः ॥ २२ ॥

पत्नीवन्तः सोमसेकार्थैः पत्न्यः पालयित्र्यः आपो वसतीवर्य एकधनाश्च तद्वन्तः सुता अस्माभिरभिषुताः इमे ग्रहस्थाः चमसस्थाश्च सोमाः उशन्तः आत्मनः पानं कामयमानाः सन्तो यन्ति इन्द्रं गच्छन्ति । किमर्थं वीतये आत्मनः पानाय । किंच निचुंपुणः निचान्तपृण इति यास्कः[1] । चमु अदने निचान्तोऽभक्षितः पृणः प्रीणयिता यद्वा निचमनेन प्रीणातीति भक्षणेन तर्पयतीति निचुंपुणः । अभिषुतस्य सोमस्य अप्सुप्रक्षेपासंभवात् सामर्थ्यादृजीषरूपः सोमोऽत्रोच्यते । तादृशः सोमः अपांजग्मिः अपामिति विनलोकाव्ययेतिषष्ठीप्रतिषेधाभावश्छान्दसः अपः प्रत्यर्थः । यद्वा अपामर्थं वा अपः प्रति वा जग्मिः गमनशीलः साधुगन्ता वा सोमश्चेन्द्रं गच्छति सवनप्रथकाले ऋजीषमप्सु प्रास्यन्तीति वचनादप्सु ऋजीषरूपः प्रक्षिप्यते । तदाह अपांजग्मिरिति ॥२२॥

२२. यह सब जल-युक्त (ऋजीष-रूप) सोम अभिषुत हुआ है। इन्द्र पान करें—इसी इच्छा से सारा सोम इन्द्र के पास जाता है। पीने पर सोम प्रसन्नता देता है। सोम (ऋजीष-रूप) जल के पास जाता है।

अथ त्रयोविंशी—

इष्टा होत्रा असृक्षतेन्द्रं वृधासो अध्वरे । अच्छावभृथमोजसा ॥२३॥

इष्टाः । होत्राः । असृक्षत । इन्द्रम् । वृधासः । अध्वरे ।
अच्छ । अवऽभृथम् । ओजसा ॥ २३ ॥

अपांजग्मिरिति सामर्थ्यादवभृथदिनप्रकुर्वन्तीत्युक्तं तत्प्रसंगादाह—अध्वरे समदीये यज्ञे वृधासो हविर्भिरिन्द्रं वर्धयन्तः इष्टा इष्टवन्तो यागं कृतवन्तः सप्तसंख्याका होत्राः होत्रका अवभृथमन्त्यदिवसं अच्छ प्रति ओजसा स्वतेजसा सहिता इन्द्रमसृक्षत विसृजन्ति । यावदवभृथं सप्तहोत्रका भवन्तीति ॥ २३ ॥

२३. यज्ञ में वर्द्धक और यज्ञ-कर्त्ता सात होता यज्ञ और दिन के अन्त में तेजस्वी होकर इन्द्र का विसर्जन करते हैं।

अथ चतुर्विंशी—

इह त्या सधमाद्या हरी हिरण्यकेश्या । वोळ्हामभि प्रयो हितम् ॥२४॥

---

1 नि ५. १७.।

इह । त्वा । सधऽमाद्या । हरी इति । हिरण्यऽकेश्या ।
वोळ्हाम् । अभि । प्रयः । हितम् ॥ २४

एषाव्याख्याता । तथापि वाक्यार्थोविधीयते—सधमाद्या इन्द्रेणसह हविर्भिस्तर्पयितव्यौ यद्वा संग्रामे सहमादयन्तौ हिरण्यकेश्या हिरण्मयस्कन्धगतकेशवन्तौ त्वा त्वां प्रसिद्धौ हरी हरि-तवर्णौवश्वौ मामकावश्वौ इहास्मिन्यज्ञे हितं हितकरं प्रयो हवीरूपमन्नं अभिलक्ष्य वोळ्हां इन्द्रं वहतां प्रापयतामिति ॥ २४ ॥

२४. प्रसन्न इन्द्र के साथ प्रमत्त और सुवर्ण-केशवाले हरि नामक अश्व, हितकर अन्न की ओर, इन्द्र को ले आयें।

तुभ्यंसोमाःसुताइमेस्तीर्णंबर्हिर्विभावसो । स्तोतृभ्यइन्द्रमावह॥२५॥२५॥

तुभ्यम् । सोमाः । सुताः । इमे । स्तीर्णम् । बर्हिः । विभावसो इति विभाऽवसो । स्तोतृऽभ्यः । इन्द्रम् । आ । वह ॥ २५ ॥ २५ ॥

हे विभावसो विशेषेण भासमान वसुमन् यद्वा विशिष्टाभा विभाः प्रकृष्टदीप्तयः निवसन्ति अत्रेति विभावसुरग्निः हे तादृशाग्ने तुभ्यं त्वदर्थं इमे सोमाः सुताः अभिषुताः तथा बर्हिः स्तीर्णं तस्मात्स्तोतृभ्योस्मभ्यं अस्मदर्थं इन्द्रं सोमपानार्थमावह आहूय यज्ञे मयि प्रापयेत्यर्थः ॥२५॥

२५. प्रकाशमान धनवाले अग्नि, तुम्हारे लिए यह सोम अभिषुत हुआ है। तुम्हारे लिए यह सोम अभिषुत हुआ है—कुश भी बिछाया हुआ है; इसलिए स्तोताओं के सोमपान के लिए इन्द्र को बुलाओ।

आतेदक्षंविरोचनादधद्रत्नाविदाशुषे । स्तोतृभ्यइन्द्रमर्चत ॥२६॥

आ । ते । दक्षम् । वि । रोचना । दधत् । रत्ना । वि ।
दाशुषे । स्तोतृऽभ्यः । इन्द्रम् । अर्चत ॥ २६ ॥

ऋत्विग्यजमानान्प्रत्याह। हे यष्टः दाशुषे इन्द्राय हविर्दत्तवते ते तुभ्यं रोचना रोचनं दीप्यमानं दक्षं बलं आभिमुख्येन विदधत् इन्द्रोविदधातु यद्वा रोचनमिति स्वर्गः देवते-जसा दीप्तं रोचननामानं लोकं विदधातु । तथा रत्ना रत्नानि च तुभ्यं करोतु । डुधाञ्धारणपो-षणयोः । लेटि धातोर्लेटोलेटिचेत्याकारलोपः अडागमः । हे स्तोतारः स्तोतृभ्यः इन्द्रविषयस्तो-त्रकारिभ्योयुष्मभ्यंच बलरत्नादिकं इन्द्रः कुर्वन् तस्मात्तमिन्द्रं यूयमर्चत हविर्भिः स्तुतिभिश्च पूजयत ॥ २६ ॥

२६. ऋत्विग्-यजमानो, इन्द्र को हवि देनेवाले तुम्हारे लिए इन्द्र दीप्यमान बल भेजें—रत्न भेजें। स्तोताओं के लिए भी इन्द्र बल-रत्नादि प्रेरित करें। तुम इन्द्र की पूजा करो।

अथ सप्तविंशी—

आतेदधामीन्द्रियमुक्थाविश्वाशतक्रतो । स्तोतृभ्यइन्द्रमृळय॥२७॥

आ । ते । दधामि । इन्द्रियम् । उक्था । विश्वा । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । स्तोतृऽभ्यः । इन्द्र । मृळय ॥ २७ ॥

हे शतक्रतो इन्द्र ते तव इन्द्रियं वीर्यवन्तं सोमं विश्वा उक्था सर्वाणि स्तोत्राणि आदधामि संपादयामि । हे इन्द्र त्वं स्तोतृभ्यः मृळय सुखय ॥ २७ ॥

२७. शतक्रतु (शतप्रज्ञ) इन्द्र, तुम्हारे लिए वीर्यवान् सोम और समस्त स्तोत्रों का मैं सम्पादन करता हूँ। इन्द्र, स्तोताओं को सुखी करो।

भद्रंभद्रंनआभरेषमूर्जंशतक्रतो । यदिन्द्रमृळयासिनः ॥ २८ ॥

भद्रम्ऽभद्रम् । नः । आ । भर । इषम् । ऊर्जम् । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । यत् । इन्द्र । मृळयासि । नः ॥ २८ ॥

हे शतक्रतो शतविधकर्मन् शतप्रज्ञ वा इन्द्र भद्रंभद्रं कल्याणतमं अथ सुखोत्पादकं धनं नोऽस्मभ्यमाभर आसंपादय देहि । तथा इषमन्नं ऊर्जमन्नरसं यद्वा बलबच्चान्नं देहि नोऽस्मान् यद्यदि मृळयासि सुखयसि तर्हि तव धनादिकं देहीति । मृळ सुखने एयन्तस्य लेट्यडागमः ॥ २८ ॥

२८. इन्द्र, यदि तुम हमें सुखी करना चाहो, तो हे शतक्रतु, तुम हमें कल्याण दो, अन्न दो और बल दो।

सनोविश्वान्याभरसुवितानिशतक्रतो । यदिन्द्रमृळयासिनः॥२९॥

सः । नः । विश्वानि । आ । भर । सुवितानि । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । यत् । इन्द्र । मृळयासि । नः ॥ २९ ॥

हे शतक्रतो इन्द्र सपूर्वोक्तलक्षणस्त्वं विश्वानि सर्वाणि सुवितानि सुषु इयते प्राप्यते यैरिति सुवितानि मंगलानि सुपूर्वादितेः क्तेप्रत्यये उवङादेशः सर्वानभ्युदयान्नोऽस्मभ्यमाभर आहर । हे इन्द्र यदि नोऽस्मान् सुखयसि तर्हि धनादिसहितानभ्युदयान्देहीति ॥ २९ ॥

२९. इन्द्र, यदि तुम हमें सुखी करना चाहते हो, तो हे शतक्रतु, हमारे लिए सारे मङ्गल ले आओ।

अथ त्रिंशी—

त्वामिद्वृत्रहन्तमसुतावन्तोहवामहे । यदिन्द्रमृळयासिनः॥३०॥२६॥

त्वाम् । इत् । वृत्रहन्ऽतम । सुतऽवन्तः । हवामहे ।
यत् । इन्द्र । मृळयासि । नः ॥ ३० ॥ २६ ॥

हे वृत्रहन्तम अतिशयेन वृत्रस्यापामावरकस्य हन्तरिन्द्र सुतवन्तोऽभिषुतसोमवन्तो वयं त्वामित्त्वामेव हवामहे अस्मयज्ञमागत्य सोमपानायाह्वयामः । हे इन्द्र नोस्मान्यदि सुखयसि तर्हि आह्वयामहयि ॥ ३० ॥

३०. इन्द्र, तुम हमें सुखी करने की इच्छा करते हो; इसलिए, हे श्रेष्ठ असुर-घातक, हम अभिषुत-सोम-युक्त होकर तुम्हें बुलाते हैं।

॥ इति पञ्चमस्य षष्ठे षड्विंशोवर्गः ॥ २६ ॥

व्यूळ्हेदशरात्रस्य षष्ठेऽहनि निष्केवल्ये उपनोहरिभिरिति तृचोनिविद्धानीयः ।सूत्रितंच—अपेहृयेनवाऽउपनोहरिभिःसुतमिति ।

तत्र प्रथमा सूक्ते एकत्रिंशी—

उपनोहरिभिःसुतंयाहिमदानांपते । उपनोहरिभिःसुतम् ॥ ३१ ॥

उप । नः । हरिऽभिः । सुतम् । याहि । मदानाम् ।
पते । उप । नः । हरिऽभिः । सुतम् ॥ ३१ ॥

हे मदानांपते माद्यन्त्यनेनेति मदाः सोमाः मदोनुपसर्गे इति करणे अप्प्रत्ययः सोमानां स्वामिन्निन्द्र हरिभिः । आशावेनहरिभिरित्यादिषु।बहूनामश्वानां श्रुतेरत्रापि शतसहस्रसंख्याकैरश्वैः सह नोस्माकं यज्ञे सुतमभिषुतं सोममुपयाहि तत्पानार्थं शीघ्रमायाहि पुनरुपनइत्यादरार्थः ॥ ३१ ॥सोमपति इन्द्र, हरि अश्वों की सवारी से हमारे अभिषुत सोम के पास आओ—हमारे अभिषुत सोम के पास आओ।

अथ द्वात्रिंशी—

द्विताच्योवृत्रहन्तमोविदइन्द्रःशतक्रतुः । उपनोहरिभिःसुतम्॥३२॥

द्विता । यः । वृत्रहन्ऽतमः । विदे । इन्द्रः । शतऽक्रतुः ।
उप । नः । हरिऽभिः । सुतम् ॥ ३२ ॥

---

१ ऋ० सं० ८. ६. २२.।

वृत्रहन्तमोतिशयेन वृत्रस्यहन्ता शतक्रतुः नानाविधकर्मा सइन्द्रः द्विता द्विधाविदे वृत्रव-धादौ उग्रकर्मा जगद्रक्षणकाले शान्तकर्मेति द्विप्रकारेण सर्वैर्ज्ञायते। विदज्ञाने कर्मणिलिङ्घिरस्य कप्रत्ययस्य लोपस्तआत्मनेपदेष्विति तलोपः सत्वं हरिभिः सह सुतं सोममुपयाहि ॥ ३२ ॥

३२. श्रेष्ठ, वृत्रघ्न और शतक्रतु इन्द्र दो प्रकार से जाने जाते हैं। इसलिए, वही तुम, हरियों की सवारी से हमारे अभिषुत सोम के पास आओ।

अथ त्रयस्त्रिंशी—

त्वंहिवृ॑त्रहन्नेषांपा॒तासोमा॑ना॒मसि॑। उप॑नो॒हरि॑भिः॒सु॒तम् ॥ ३३ ॥

त्वम्। हि। वृ॒त्र॒ऽह॒न्। ए॒षाम्। पा॒ता। सोमा॑नाम्।
असि॑। उप॑। नः॒। हरि॑ऽभिः। सु॒तम् ॥ ३३ ॥

हे वृत्रहन् वृत्रस्य पापस्यवा हन्तरिन्द्र हिशब्दोहेत्वर्थे यस्मात्त्वं एषामस्मदीयानां सोमा-नां पाता पानकर्तासि भवसि एषामिति इदमोन्वादेशे अशादेशः अनुदात्तश्च। अतस्त्वमश्वैः स-ह सोमं पातुमुपयाहि आगच्छ ॥ ३३ ॥

३३. वृत्रघ्न इन्द्र, तुम इस सोम के पान कर्ता हो; इसलिए हरियों के साथ अभिषुत सोम के पास आओ।

व्यूळ्हस्य दशरात्रस्य नवमेहनि वैश्वदेवे अभिप्लवतृचस्य इन्द्रइषेददातुनस्तेनोरत्नानि धत्तनेति द्वेप्रगाथार्थम्यौ। सूत्रितंच—इन्द्रइषेददातुनस्तेनोरत्नानिधत्तनेत्येकादेपेति।

सैषा सूक्ते चतुस्त्रिंशी—

इन्द्र॑इ॒षेद॑दातुनऋभु॒क्षण॑मृ॒भुंर॒यिम्। वा॒जीद॑दातुवा॒जिन॑म् ॥ ३४ ॥ २७ ॥

इन्द्रः॑। इ॒षे। द॒दा॒तु॒। नः॒। ऋ॒भु॒क्षण॑म्। ऋ॒भुम्।
र॒यिम्। वा॒जी। द॒दा॒तु॒। वा॒जिन॑म् ॥ ३४ ॥ २७ ॥

इन्द्रएव अस्माभिः स्तुतः इषेःसन् ऋभुक्षणं वाषपूर्वस्येति दीर्घाभावः ग्रामादिकर्मकर-णेन महान्तं सर्वेषां भ्रातॄणां श्रेष्ठंवा अथवा तृतीयसवने प्रजापतिसविशोर्मध्ये सोमपानत्वा-न्महान्तं रयिं दातारं ऋभुं सोमपानेनामर्त्यत्वं प्राप्तं वाद्यं एतन्नामकं देवं नोस्मभ्यमिषे अ-न्नार्थं ददातु प्रयच्छतु। तथा वाजी बलवानिन्द्रः वाजिनं बलवन्तं अन्नवन्तंवा वाजनामानंक-नीयांसं भ्रातरंच अस्माकमन्नलाभाय ददातु ॥ ३४ ॥

३४. इन्द्र अन्न के दाता और अमर ऋभुदेव को (अन्न-प्राप्ति के लिए) हमें दें। बलवान् इन्द्र वाज नामक उनके भ्राता को भी हमें दें।

॥ इति षष्ठस्य षष्ठे सप्तविंशोवर्गः ॥ २७ ॥

॥ इति अष्टमे मंडले नवमोनुवाकः ॥ ९ ॥

दशमेऽनुवाके दश सूक्तानि तत्र गौर्धयतीति द्वादशर्चमाद्यं सूक्तं आंगिरसस्य बिंदुना-म्नः पूतदक्षनाम्नो वा आर्षं गायत्रं मरुद्देवताकं। तथा चानुक्रम्यते—गौर्धयति द्वादश बिंदुः पूतद-क्षो वा मारुतमिति सूक्तविनियोगो लैंगिकः। प्रातःसवने सोमातिरिक्तप्रायश्चित्ते एकं शस्त्रमुपजायते तत्रा-यमृचोनुरूपः। सूत्रितं च—अस्ति सोमोऽयं सुतो गौर्धयति मरुतामिति स्तोत्रियानुरूपाविति।

तत्र प्रथमा—

गौर्धयति मरुतां श्रवस्युर्माता मघोनाम्। युक्ता वह्नी रथानाम्॥ १॥

गौः। धयति। मरुताम्। श्रवस्युः। माता। मघोनाम्।

युक्ता। वह्निः। रथानाम्॥ १॥

मघोनां धनवतां मरुतां माता निर्मात्री गौः पृश्निरूपा। पृश्नियै वै पयसो मरुतो जाता इति श्रुतेः। यद्वा गौर्माध्यमिकी वाक् तत्रैव मध्यमस्थाने मरुतामपि वर्तनात् तेषां मातृत्वमुपचर्यते धयति सोमं पिबति पाययति वा स्वपुत्रान् मरुतः। किमिच्छन्ती श्रवस्युरन्नं कामयमाना कीदृ-शी रथानां मारुतानां वह्निः पृषतीभिर्वडवाभिर्वोढ्री संयोजयित्री सा युक्ता सर्वत्र समन्वानु-क्या भवति॥ १॥

१. धनी मरुतों की माता गौ अपने पुत्र मरुतों को सोम पान कराती है। वह गौ अन्नाभिलाषिणी, मरुतों को रथ में लगानेवाली और पूजनीया है।

यस्या देवा उपस्थे व्रता विश्वे धारयन्ते। सूर्यामासा दृशे कम्॥ २॥

यस्याः। देवाः। उपऽस्थे। व्रता। विश्वे। धारयन्ते।

सूर्यामासा। दृशे। कम्॥ २॥

गौः सर्वदेवमयीत्याह यस्या मरुतां मातुः गोरुपस्थे वर्तमानाः विश्वे सर्वे देवाः व्रता व्र-तानि स्वस्वकर्माणि धारयन्ते बिभ्रति इयमेवास्माकं स्वपयोभिः श्रितस्य सोमस्य दात्रीति सर्वे तत्समीपे तिष्ठन्तीत्यर्थः। किंच सूर्यामासा भाति स्वकान्तिभिः स्वियोनिति माश्चंद्रमाः देवता-द्वन्द्वे चेत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वं। सूर्याचन्द्रमसौ दृशे दर्शनाय सर्वलोकप्रकाशनाय च यस्या गोः समीपे कं सुखेन वर्तमानौ भवतः सेयं गौः सोमं धयतीति पूर्वेण समन्वयः॥ २॥

२. सारे देवगण गौ की गोद में वर्त्तमान रहकर अपने-अपने व्रत को धारण करते हैं। सूर्य और चन्द्रमा भी, सारे लोकों के प्रकाशन के लिए, इसके समीप रहते हैं।

---

१ तै० सं० २. २. ११।

अथ तृतीया—

तत्सुनोविश्वेअर्यआसदागृणन्तिकारवः। मरुतःसोमपीतये॥३॥

तत्। सु। नः। विश्वे। अर्यः। आ। सदा। गृणन्ति।
कारवः। मरुतः। सोमऽपीतये॥ ३॥

अर्यः स्तोत्रकरणार्थमितस्ततोगन्तारो नोस्मदीया विश्वे सर्वे कारवः स्तोतारः तन्मरुतां बलं सदा सर्वदा सु सुष्ठु आगृणन्ति आभिमुख्येन स्तुतिभिः स्तुवन्ति। किमर्थं सोमपीतये अस्माभिर्दीयमानं सोमं पातुं मरुतएवआमकादेवा अस्माभिराह्वातव्याः खलु ततः पुरस्तात्तद्बलं स्तुवन्तीत्यर्थः॥ ३॥

३. हमारे सर्वत्रगामी स्तोता लोग सदा सोम-पान के लिए मरुतों की स्तुति करते हैं।

पूर्वमभिहितएवप्रासे अस्तिसोमइति स्तोत्रियस्तृचः। सूक्तंतु पूर्वेणसहोदाहृतम्।

अथ प्रथमा सूक्ते चतुर्थी—

अस्तिसोमोअयंसुतःपिबन्त्यस्यमरुतः। उतस्वराजोअश्विना॥४॥

अस्ति। सोमः। अयम्। सुतः। पिबन्ति। अस्य।
मरुतः। उत। स्वऽराजः। अश्विना॥ ४॥

अयं पुरोवर्ती सोमः सुतोमरुदर्थं अस्माभिरभिषुतोस्ति विद्यते। तस्मादस्य अन्वादेशे एनं सुतं सोमं स्वराजः स्वयं दीप्यमानाः स्वतेजसा नान्यदीयेनेत्यर्थः तादृशाः मरुतः पिबन्ति। उतापिच अश्विना अश्विनौ च सोमं पिबतः॥ ४॥

४. यह सोम अभिषुत हुआ है। स्वभावतः प्रदीप्त मरुद्गण और अश्विद्वय इसके अंश का पान करें।

पिबन्तिमित्रोअर्यमातनापूतस्यवरुणः। त्रिषधस्थस्यजावतः॥५॥

पिबन्ति। मित्रः। अर्यमा। तना। पूतस्य। वरुणः।
त्रिऽसधस्थस्य। जाऽवतः॥ ५॥

नकेवलं मरुतएव सोमपातारः। किंतु एतेपीत्याह—मित्रः सर्वेषां स्वस्वकर्मणि प्रवर्तकत्वात्साक्षिभूतः अर्यमाच वरुणः दुःखादीनां शत्रूणांवा वरिता निवारकः एतन्नामकास्त्रयोदेवाः तना तत्पूर्णांस्तुकेनेति तनं दशापवित्रं सुपांसुलुगिति तृतीयायामादेशः तनाद्युदात्तः तनापूतस्य परिशोधितं त्रिषधस्थस्य सहतिष्ठन्त्यस्मिन्निति सधस्थं स्थाने द्रोणकलशाधवनीयपूतभृता-

स्थानि त्रीणि स्थानानि यस्य तत्तथोक्तं प्राद्यं पावकः स्तुत्यजनमन्त्वमिमं सोमं पिबन्ति। द्वितीयार्थे षष्ठ्यः ॥ ५ ॥

५. मित्र, अर्यमा और वरुण "दशापवित्र" के द्वारा शोधित तीन स्थानों (द्रोण, कलशाधवनीय और पूतभृत्) में स्थापित तथा जनवाले सोम का पान करें।

अथ षष्ठी—

उतोन्वस्यजोषमाँइन्द्रःसुतस्यगोमतः। प्रातर्होतेवमत्सति॥६॥२८॥

उतो इति । नु । अस्य । जोषम् । आ । इन्द्रः । सुतस्य ।
गोऽमतः । प्रातः । होताऽइव । मत्सति ॥ ६ ॥ २८ ॥

उतो अपि च इन्द्रः सुतस्य अस्माभिरभिषुतस्य गोमतः गव्यैर्मिश्रणवतः अस्य अन्वादेशः पूर्ववद्यार्थविशेषेण पूतस्य सोमस्य जोषं पानरूपां सेवां प्रातः प्रातःसवने नु क्षिप्रं आमत्सति मदिस्तुत्यादिषु आभिमुख्येन स्तौति। यद्वा सोममेवकामयते। तत्र दृष्टान्तः—होतेव यथा होता प्रातःसवने देवानभिष्टौति देवान् स्तोतुं वाभिवाञ्छति ॥ ६ ॥

६. इन्द्र प्रातःकाल में, होता के समान, अभिषुत और गव्य (क्षीरादि) से युक्त सोम की सेवा की प्रशंसा करते हैं।

॥ इति षष्ठस्य षष्ठेऽष्टाविंशोवर्गः ॥ २८ ॥

अथ सप्तमी—

कदत्विषन्तसूरयस्तिरआपइवस्रिधः। अर्षन्तिपूतदक्षसः ॥ ७ ॥

कत् । अत्विषन्त । सूरयः । तिरः । आपःऽइव । स्रिधः ।
अर्षन्ति । पूतऽदक्षसः ॥ ७ ॥

ऋषिर्मरुतो बहुवारंस्तुत्वेदानीमात्मानं वितर्कयति सूरयः प्राज्ञाः आपइव उदकानीव तिरः यथा उदकानि तिर्यग्गच्छन्ति तद्वत्तिरश्चीनगतयः सन्तः कत्कदा अत्विषन्त त्विषदीप्तौ अन्तरिक्षे कदादीप्यन्ते। किंच स्रिधः शत्रूणां शोषकाः हन्तारः एते मरुतः पूतदक्षसः शुद्धबलाः सन्तः कदावा अर्षन्ति अस्मदीयं यज्ञं प्रत्यागच्छन्ति ॥ ७ ॥

७. प्राज्ञ मरुद्गण, सलिल के सदृश, टेढ़ी गतिवाले होकर, कब प्रदीप्त होंगे? शत्रुहन्ता मरुद्गण, शुद्ध-बल होकर, कब हमारे यज्ञ में आवेंगे?

कद्वोअद्यमहानांदेवानामवोवृणे। त्मनांचदस्मवर्चसाम् ॥ ८ ॥

कत् । वः । अद्य । महानाम् । देवानाम् । अवः ।
वृणे । त्मना । च । दस्मऽवर्चसाम् ॥ ८ ॥

हे मरुतः महानां मंहनीयानां महतां वा त्वनाय आत्मनैव अलंकरणैर्विनापि दस्मवर्चसां दर्शनीयतेजस्कानां अतएव देवानां द्योतमानानां वोयुष्माकमवः पालनं कद कदाहं वृणे संभजे। वृङ्संभक्तौ क्र्यादिकः ॥८॥

८. मरुतो, तुम लोग महान् हो और दर्शनीय तेजवाले हो। तुम द्युतिमान् हो। मैं कब तुम्हारा पालन पाऊँगा?

आयेविश्वापार्थिवानिपप्रथंन्रोचनादिवः। मरुतःसोमपीतये॥९॥

आ। ये। विश्वा। पार्थिवानि। पप्रथन्। रोचना।
दिवः। मरुतः। सोमऽपीतये॥ ९॥

ये मरुतः विश्वा विश्वानि पार्थिवानि पृथिव्यां भवानि भूतजातानि दिवः द्युलोकस्य रोचना रोचमानानि ज्योतींषि च आपप्रथन् सर्वत्र विस्तारितवन्तःकार्षुः। प्रथप्रख्याने ण्यन्तस्य चङि अवस्थायामथप्रथवस्तृस्पशामिति अभ्यासस्य अत्वादेशः पाल्यन्ययवस्यामितिङ्कित् स्वरेणमध्योदात्तः तादृशान् मरुतोदेवान् सोमपीतये सोमपानायाह्नामाह्वयामि ॥ ९ ॥

९. जिन मरुतों ने सारी पार्थिव वस्तुओं और द्युलोक की ज्योतियों को सर्वत्र विस्तारित किया है, सोम-पान के लिए, उन्हीं को मैं बुलाता हूँ।

त्यान्नुपूतदक्षसोदिवोवोमरुतोहुवे। अस्यसोमस्यपीतये॥ १०॥

त्यान्। नु। पूतऽदक्षसः। दिवः। वः। मरुतः।
हुवे। अस्य। सोमस्य। पीतये॥ १०॥

हे मरुतो मितराविष एतन्नामकादेवाः पूतदक्षसः परिशुद्धबलान् दिवः स्वतेजसा दीप्यमानान् यद्वा दिवः द्युलोकस्थितान् त्यान् तान् प्रसिद्धान् वोयुष्मान् नु क्षिप्रं हुवे आह्वयामि। किमर्थं अस्यास्मदीयस्य सोमस्य पीतये पानाय ॥ १०॥

१०. मरुतो, तुम्हारा बल पवित्र है। तुम अतीव द्युतिमान् हो। इस सोम के पान के लिए तुम्हें शीघ्र बुलाता हूँ।

अथैकादशी—

त्यान्नुयेविरोदसीतस्तभुर्मरुतोहुवे। अस्यसोमस्यपीतये॥ ११॥

त्यान्। नु। ये। वि। रोदसी इति। तस्तभुः। मरुतः।
हुवे। अस्य। सोमस्य। पीतये॥ ११॥

ये मरुतः रोदसी द्यावापृथिव्यौ विततस्थुः स्वबलेनैव अत्यर्थं स्तब्धे चक्रुः ते रोदसी स्वाधीने अकार्षुरित्यर्थः । त्यान् तान् सर्वतः परिव्याप्तान् नु क्षिप्रं अहं हुवे आह्वयामि । किमर्थं अस्येत्यादि ॥ ११ ॥

११. जिन्होंने द्यावापृथिवी को स्तब्ध किया है उन्हीं को इस सोम के पान के लिए, मैं बुलाता हूँ।

अथ द्वादशी—

त्यंनुमारु॑तंग॒णंगि॑रि॒ष्ठांवृष॑णंहुवे । अ॒स्यसोम॑स्यपी॒तये॑ ॥ १२ ॥ २९ ॥

त्यम् । नु । मारु॑तम् । ग॒णम् । गि॒रि॒ऽस्थाम् । वृष॑णम् ।
हु॒वे । अ॒स्य । सोम॑स्य । पी॒तये॑ ॥ १२ ॥ २९ ॥

त्यं तं सर्वतविस्तृतं गिरिष्ठां गिरिषु मेघेषु पर्वतेषु वा तिष्ठन्तं वृषणं उदकानां कामानां वा वर्षितारं मारुतं मरुत्संबन्धिनं गणं संघं नु क्षिप्रं हुवे विंदुरहमाह्वयामि । किं प्रयोजनं अस्य अस्मदीयस्य सोमस्य पीतये पानाय ॥ १२ ॥

१२. चारों ओर विस्तृत, पर्वत पर स्थित और जल-वर्षक मरुतों को, इस सोम के पान के लिए, मैं बुलाता हूँ।

॥ इति षष्ठस्य षष्ठे एकोनत्रिंशोवर्गः ॥ २९ ॥

आत्वेति नवर्चं द्वितीयंसूक्तं आनुष्टुभमैन्द्रं तिरश्चीनामांगिरसऋषिः । तथाचानुक्रम्यते—आत्वानव तिरश्चीरांगिरस आनुष्टुभमिति । आभिप्लविकेषूक्थ्येषु तृतीयसवनेच्छावाकस्यात्वागिरइति तृचोवैकल्पिकोनुरूपः सूत्र्यतेहि—गायन्तित्वागायत्रिण आत्वागिरोरथीरिवेति ।

तत्र प्रथमा—

आत्वा॒गिरो॑र॒थीरि॒वास्थुः॑सु॒तेषु॑गिर्वणः ।
अ॒भित्वा॒सम॑नूषतेन्द्र॑व॒त्सं॑नमा॒तरः॑ ॥ १ ॥

आ । त्वा॒ । गिरः॑ । र॒थीःऽइ॑व । अस्थुः॑ । सु॒तेषु॑ । गिर्व॒णः॒ ।
अ॒भि । त्वा॒ । सम् । अ॒नू॒ष॒त॒ । इन्द्र॑ । व॒त्सम् । न । मा॒तरः॑ ॥ १ ॥

हे गिर्वणः गीर्भिर्वननीयेन्द्र सुतेषु सोमेषु अभिषुतेषु सत्सु गिरोस्माकं स्तुतिलक्षणावाचः त्वा त्वां आस्थुः आभिमुख्येन शीघ्रं तिष्ठन्ति । तत्रदृष्टान्तः—रथीरिव यथा रथवान् रथेन गच्छन् धीरः प्राप्यं देशं क्षिप्रं गच्छति तद्वदस्माभिरभिगन्तव्यं त्वां स्तुतयोभिगच्छन्ति । किंच हे इन्द्र अस्मदीयागिरः त्वा त्वामभिलक्ष्य समनूषत सम्यक् शब्दायन्ते स्तुवन्तीत्यर्थः । नूसवने

कुटादिः तस्य लुङि रूपं । तमदृष्टान्तः—वत्सं न मातरः यथा मातरो गावः वत्सं अभिलक्ष्य हंभा-रवादिशब्दं कुर्वन्ति तद्वत् ॥ १ ॥

१. स्तुति-पात्र इन्द्र, सोमाभिषव होने पर हमारे स्तुति-वचन, रथवाले वीर के समान, तुम्हारी ओर स्थित होते हैं। जैसे गायें बछड़ों को देखकर शब्द करती हैं, वैसे ही हमारे स्तोत्र तुम्हारी स्तुति करते हैं।

आत्वाशुक्राअंचुच्यवुःसुतासइन्द्रगिर्वणः ।
पिबात्व१स्यान्धसइन्द्रविश्वासुतेहितम् ॥ २ ॥

आ । त्वा । शुक्राः । अचुच्यवुः । सुतासः । इन्द्र । गिर्वणः ।
पिब । तु । अस्य । अन्धसः । इन्द्र । विश्वासु । ते । हितम् ॥ २ ॥

हे गिर्वणो गीर्भिर्वननीयेन्द्र शुक्राः ग्रहेषु पात्रेषु च दीयमानाः सुतासोऽस्माभिरभिषुताः सोमाः त्वा त्वां आचुच्यवुः आगच्छन्तु । च्युङ् गतौ लुङि बहुलंछन्दसीति शपः श्लुः तवस्त्वमस्माभिर्दीयमानस्यास्यान्धसः सोमस्य भवदीयं भागं तु क्षिप्रं पिब । यद्वा क्रियाग्रहणंकर्तव्यमिति संप्रदानं चतुर्थ्यर्थे बहुलंछन्दसीति षष्ठी तदिदंसोमरूपमन्नं शीघ्रं पिब । तदेवोपपादयति—हे इन्द्र विश्वासु सर्वासु दिक्षु ते त्वदर्थं सोमपुरोडाशादिहविर्हितं निहितं भवति ॥ २ ॥

२. स्तुत्य इन्द्र, पात्रों में दिये जाते हुए और अभिषुत सोम तुम्हारे पास आवें। इस सोम-भाग को शीघ्र पियो। इन्द्र, चारों दिशाओं में तुम्हारे लिए चरु-पुरोडाश आदि रक्खे हुए हैं।

पिबासोमंमदायकमिन्द्रश्येनाभृतंसुतम् ।
त्वंहिशश्वतीनांपतीराजाविशामसि ॥ ३ ॥

पिब । सोमम् । मदाय । कम् । इन्द्र । श्येनऽआभृतम् । सुतम् ।
त्वम् । हि । शश्वतीनाम् । पतिः । राजा । विशाम् । असि ॥ ३ ॥

हे इन्द्र त्वं श्येनाभृतं हग्रहोर्भश्छन्दसीति हकारस्य भकारः द्युलोकात् श्येनरूपया गायत्र्या आहृतं सुतमभिषुतं सोमं मदाय हर्षाय पिब कमिति पूरणः सुखार्थो वा सुखेन सोमं पिब । हिशब्दो हेतौ हि यस्मात्त्वं शश्वतीनां बह्वीनां विशां मरुद्गणानां सर्वेषां देवगणानां च पतिः पालयिता स्वामी असि भवसि तथा राजा स्वतेजसा दीप्यमानश्चासि अतस्त्वं पूर्वं सोमं पिबेति ॥ ३ ॥

३. इन्द्र, श्येन-रूपिणी गायत्री के द्वारा द्युलोक से लाये गये और अभिषुत सोम का पान, हर्ष के लिए, सरलता से, करो; क्योंकि तुम सब मरुतों और देवों के स्वामी हो।

आभिप्लविकेषूक्थेषु तृतीयसवनेऽच्छावाकस्य श्रुधीहवंतिरश्च्याइति वैकल्पिकः स्तोत्रियः । सूत्रितंच—श्रुधीहवंतिरश्च्या आशुत्कर्णंश्रुधीहवमिति ।

श्रुधीहवंतिरश्च्याइन्द्रयस्त्वासपर्यति ।
सुवीर्यस्यगोमतोरायस्पूर्धिमहाँअसि ॥ ४ ॥

श्रुधि । हवम् । तिरश्च्याः । इन्द्र । यः । त्वा । सपर्यति ।
सुऽवीर्यस्य । गोऽमतः । रायः । पूर्धि । महान् । असि ॥ ४ ॥

हे इन्द्र यः त्वा त्वां सपर्यति सपरशब्दः कंड्वादिः हविर्भिः परिचरति तादृशस्य तिरश्च्यः एतन्नामकस्य ऋषेः मम हवं स्तुतिभिः त्वद्विषयमाह्वानं श्रुधि शृणु । श्रुत्वा च हे इन्द्र त्वं सुवीर्यस्य शोभनवीर्योपेतस्य यद्वा वीरे पुत्रे भवं वीर्यं सुपुत्रवतः गोमतः गवादिपशुमतः रायो धनस्य दानेन पूर्धि अस्मान्पूरय । एतत्सामर्थ्यं कुतस्त्यमतआह— त्वं महान् गुणाधिकः देवानां श्रेष्ठश्चासि भवसि खलु ॥ ४ ॥

४. जो तिरश्ची (मैं) हवि के द्वारा तुम्हारी पूजा करता है, उसका आह्वान सुनो। तुम सुपुत्र और गौ आदिवाले धन के प्रदान से हमें पूर्ण करो। तुम श्रेष्ठ देव हो।

इन्द्रयस्तेनवीयसींगिरंमन्द्रामजीजनत् ।
चिकित्विन्मनसंधियंप्रत्नामृतस्यपिप्युषीम् ॥ ५ ॥ ३० ॥

इन्द्र । यः । ते । नवीयसीम् । गिरम् । मन्द्राम् । अजीजनत् ।
चिकित्वित्ऽमनसम् । धियम् । प्रत्नाम् । ऋतस्य । पिप्युषीम् ॥ ५ ॥ ३० ॥

हे इन्द्र योयजमानो नवीयसीं नवतरां पुनःपुनः क्रियमाणतया मन्द्रां मदकरीं गिरं स्तुतिलक्षणां वाचं ते त्वदर्थं अजीजनत् उदपीपदत् अकार्षीदित्यर्थः । तस्मै स्तोत्रे त्वं प्रत्नां पुरातनं ऋतस्य सत्यस्य संबन्धि यद्वा तृतीयार्थे षष्ठी सत्येन पिप्युषीं प्रवृद्धं लिड्यङोश्चेति प्यायतेःपीभावः तादृशं चिकित्विन्मनसं । कितज्ञाने क्वसौ रूपं आकारस्येकारश्छान्दसः चिकित्वांसि ज्ञातानि सर्वेषां हृदयानियस्येति अथवा यया क्रियमाणं यच्चरक्षणं सर्वेषां हृदयं प्रज्ञापयतीति तत्अतीन्द्रियार्थदर्शकं धियं त्वदीयं रक्षणाख्यं तस्मै कुरु ॥ ५ ॥

५. जिस यजमान ने नवीन और मदकर वाक्य, तुम्हारे लिए, उत्पन्न किया है, उसके लिए तुम प्राचीन, सत्ययुक्त, प्रवृद्ध और सबके हृदयग्राही रक्षण-कार्य को करो।

॥ इति षष्ठस्य षष्ठे त्रिंशोवर्गः ॥ ३० ॥

अथ षष्ठी—

तमुंष्टवामयंगिरइन्द्रमुक्थानिवावृधुः ।
पुरूण्यस्यपौंस्यासिषांसन्तोवनामहे ॥ ६ ॥

तम् । ऊँ इति । स्तवाम । यम् । गिरः । इन्द्रम् । उक्थानि ।
ववृधुः । पुरूणि । अस्य । पौंस्या । सिसासन्तः । वनामहे ॥ ६ ॥

ऋषयः परस्परमाहुः तं पूर्वोक्तलक्षणं उइत्यवधारणे तमेवेन्द्रं स्तवाम स्तुतिभिः स्तुमः । यं इन्द्रं गिरोस्माकं स्तुतयः उक्थानि शस्त्राणि च वावृधुः प्रावर्धयन् तं स्तुमः । तथा वयं अस्येन्द्रस्य पुरूणि बहूनि पौंस्या वीर्याणि सिसासन्तः षणसंभक्तौ सनीङ्भावपक्षे आत्मेकत्वे सनोतेरनइति सांहितिकं षत्वं तानि वीर्याणि संभक्तुमिच्छन्तः सन्तः वनामहे तमिन्द्रं स्तुतिभिः संभजामहे ॥ ६ ॥

६. जिन इन्द्र ने हमारी स्तुति और उक्थ (शस्त्र) को वर्द्धित किया है, उन्हीं की हम स्तुति करते हैं। हम इन इन्द्र के अनेक पौरुषों को सम्भोग करने की इच्छा से उनका भजन करेंगे।

अथ सप्तमी—

एतोन्विन्द्रंस्तवामशुद्धंशुद्धेनसाम्ना ।
शुद्धैरुक्थैर्वावृध्वांसंशुद्धआशीर्वान्ममत्तु ॥ ७ ॥

एतो इति । नु । इन्द्रम् । स्तवाम । शुद्धम् । शुद्धेन । साम्ना ।
शुद्धैः । उक्थैः । ववृध्वांसम् । शुद्धः । आशीःऽवान् । ममत्तु ॥ ७ ॥

अत्रेतिहाससमाचक्षते—पुराकिलेन्द्रो वृत्रादिकानसुरान् हत्वा ब्रह्महत्यादिदोषेणात्मानमपरिशुद्धमित्यमन्यत ततस्तद्दोषपरिहारायेन्द्रः ऋषीनवोचत् अपूतं मां युष्मदीयेन साम्ना शुद्धं कुरुतेति । ततस्ते च शुद्धुत्पादकेन साम्ना शस्त्रैश्च परिशुद्धमकार्षुः पश्चात्पूतायेन्द्राय यागादिकर्माणि सोमादीनि हवींषि प्रादुरिति । एषोर्थः शाट्यायनकब्राह्मणे प्रतिपादितः—इन्द्रोवाऽसुरान्हत्वाऽपूतइवामेध्योमन्यत सोकामयत शुद्धमेव मासंतं शुद्धेन साम्ना स्तुयुरिति । सऋषीनब्रवीत स्तुतमेति तदऋषयः सामापश्यन्तेनास्तुवन्नेतोन्विन्द्रमिति । ततोवाइन्द्रः पूतः शुद्धोमेध्योभवदिति । तथाचास्या ऋचोयमर्थः—ऋषयः परस्परं ब्रुवन्ति नु क्षिप्रमेतो आगच्छतैव आयात च शुद्धेन शुद्ध्युत्पादकेन साम्ना तथा शुद्धैः शुद्धिहेतुभिरुक्थैः शस्त्रैश्चेन्द्रं शुद्धमपापिनं कृत्वा स्तवाम स्तुयाम ततः सामशस्त्रैश्च वावृध्वांसं पापराहित्येन वर्धमानं तमिन्-

मिन्द्रं शुद्धः दशापवित्रेण आशीर्वान् आश्रयणवान् गव्यादिभिः छन्दसीरइति मतुपोवत्वं वा-यथाः सोमोममत्तु इन्द्रं मादयतु । मदायतेश्छान्दसः श्लुः ॥ ७॥

७. ऋषियो, शीघ्र आओ। हम शुद्ध साम-गान और शुद्ध उक्थ मन्त्रों के द्वारा (वृत्र-वध-जन्य ब्रह्महत्या से) विशुद्ध इन्द्र की स्तुति करेंगे। दशा-पवित्र के द्वारा शोधित सोम वर्द्धित इन्द्र को हृष्ट करें।

इन्द्रंशुद्धोनआगंहिशुद्धःशुद्धाभिरूतिभिः ।
शुद्धोरयिंनिधांरयशुद्धोममद्धिसोम्यः ॥ ८ ॥

इन्द्र । शुद्धः । नः । आ । गहि । शुद्धः । शुद्धाभिः । ऊतिऽभिः ।
शुद्धः । रयिम् । नि । धारय । शुद्धः । ममद्धि । सोम्यः ॥ ८ ॥

हे इन्द्र शुद्धः अस्मदीयैः सामभिः शस्त्रैश्च परिशुद्धस्त्वं नोस्मानागहि आगच्छ। शुद्धा-भिरूतिभिः ऊतयोमरुतः अवन्ति सर्वमगच्छन्तीतिवा तेपि सामभिः शस्त्रैः परिपूताः तैर्मरुद्भिः सह शुद्धः पापरहितस्त्वमागहि आगत्यच शुद्धस्त्वं रयिं धनमस्मासु निधारय निवरां स्था-पय। किंच शुद्धस्त्वं सोम्यः सोमार्होभूत्वा ममद्धि सोमेन माद्य। मदीहर्षे लोटि बहुलंछन्दसी-ति शपःश्लुः ॥ ८ ॥

८. इन्द्र, तुम शुद्ध हो। आओ। परिशुद्ध रक्षणों और मरुतों के साथ आओ। तुम शुद्ध हो। हममें धन स्थापित करो। तुम शुद्ध हो; सोम-योग्य हो; मत्त होओ।

अथ नवमी—

इन्द्रंशुद्धोहिनोरयिंशुद्धोरत्नांनिदाशुषे ।
शुद्धोवृत्राणिजिघ्नसेशुद्धोवाजंसिषाससि ॥ ९ ॥ ३१ ॥

इन्द्र । शुद्धः । हि । नः । रयिम् । शुद्धः ।
रत्नानि । दाशुषे । शुद्धः । वृत्राणि । जिघ्नसे ।
शुद्धः । वाजम् । सिसाससि ॥ ९ ॥ ३१ ॥

हे इन्द्र शुद्धः हिरवधारणे शुद्धएव त्वं रयिं धनं नोस्मभ्यं प्रयच्छ। यथा शुद्धस्त्वं दा-शुषे हविर्दत्तवते यजमानाय रत्नानि रमणीयानि धनादीनिच देहि। तथा शुद्धः पापरहितस्त्वं वृत्राणि अपामावरकान् कर्मविघ्नकारिणः शत्रून् पापानिवा जिघ्नसे हंसि। तथा शुद्धः शत्रुहन-नदोषपरिहाराय अस्मदीयैः सामभिः शस्त्रैः परिशुद्धस्त्वं वाजमन्नं अस्मभ्यं सिसाससि सता-

शुमिच्छति । यदा यदा शत्रून्हन्यां तदा तदा शुभ्रत्वादकैः सामभिः शंसैश्च यूयं मां परिशुद्धं कुरुतेति अस्मभ्यमन्नं दातुं इच्छसीत्यर्थः ॥ ९ ॥

९. इन्द्र, तुम शुद्ध हो। हमें धन दो। तुम शुद्ध हो। हव्यदाता को रत्न दो तुम शुद्ध हो। वृत्रादि शत्रुओं का वध करते हो। तुम शुद्ध हो। हमें अन्न देने की इच्छा करते हो।

॥ इति षष्ठस्य षष्ठे एकविंशोवर्गः ॥ २१ ॥

अस्मा इत्येकविंशत्यृचं तृतीयं सूक्तं । अत्रानुक्रम्यते—अस्मैसैका युवानोवा मारुतस्तैन्दुभं चतुर्थीविराळिन्द्यावीति मारुतः पादः पैन्द्राबार्हस्पत्येति । युवानाख्यो मरुत्वांपुनऋषिः तिरश्चीर्नामांगिरसोवा । चतुर्थीविराट् शिष्टास्त्रिष्टुभः इन्द्रोदेवता इच्छामित्योत्सवद्द्विपादोमरुद्देवत्यः अवद्रप्सइत्येषात्विन्द्राबृहस्पतिदेवताका सूक्तविनियोगोऽलिंगादवगन्तव्यः ।

अस्मा उषास आतिरन्त याममिन्द्राय नक्तमूर्म्याः सुवाचः ।
अस्मा आपो मातरः सप्त तस्थुर्नृभ्यस्तराय सिन्धवः सुपाराः ॥ १ ॥

अस्मै । उषसः । आ । अतिरन्त । यामम् । इन्द्राय । नक्तम् ।
ऊर्म्याः । सुऽवाचः । अस्मै । आपः । मातरः । सप्त । तस्थुः ।
नृऽभ्यः । तराय । सिन्धवः । सुऽपाराः ॥ १ ॥

इन्द्रसामर्थ्याद् भीता उषसः उषःकालाः अस्मै पूर्वोक्तगुणोपेतायेन्द्राय यामं स्वस्वगमनं आ अतिरन्त चिरविवर्धनकर्माः समन्तादवर्धयन्त । यथा पूर्वमुषन्ति तथेदानीमपि अस्मै उद्गताभवन् । तथा ऊर्म्याः रात्रिनामैतत् ऊर्णविभाषणयोः अर्तेरूर्मेति मित्यपः भवेछन्दसीतिवत् सर्वैरभिमन्तव्याः रात्रौहि सर्वे स्वनिवासं गच्छन्ति स्वनिलयप्राप्तिहेतुभूताः रात्रयः नक्तं अपररात्रिकाले सुवाचः शोभनवाचोभवन्ति तस्मिन्काले हि सर्वे वेदाध्ययनानि शास्त्रश्रवणचिन्तनादीनि कुर्वन्ति तस्मात्कल्याणवाचोभवन् इन्द्रेनुशासति वेदाध्ययनानि निरवाधभवन् । तथा आपः आपूर्व्याप्तौ सर्वतोव्याप्तामातरः जगतांनिर्मात्र्यः सप्त सप्तसंख्याकाः सिन्धवः स्यन्दमाना गंगाद्यानद्यः यद्वा सर्पणशीलाः सिन्धवः सरितः तासामावरकस्य अहेः हननेनोत्पादकत्वादस्माइन्द्राय तस्थुः नृभ्यस्तराय मनुष्याणां सुखेन तरणार्थं सुपाराः शोभनपाराः सुखेन तर्तुं योग्याः अभवन्नित्यर्थः ॥ १ ॥

१. इन्द्र के डर के मारे उषायें अपनी गति को बढ़ाये हुई हैं। सारी रात्रियाँ, इन्द्र के लिए, आगामिनी रात्रि में सुन्दर वाक्यवाली होती हैं। इन्द्र के लिए सर्वत्र व्याप्त और मातृ-रूप गङ्गा आदि सात नदियाँ मनुष्यों के पार जाने के लिए सरलता से पार-योग्य होती हैं।

अथ द्वितीया—

अतिविद्धाविथुरेणाचिदस्त्रात्रिःसप्तसानुसंहितागिरीणाम्।
नतद्देवोनमर्त्यस्तुतुर्याद्यानिप्रवृद्धोवृषभश्चकार॥ २॥

अतिऽविद्धा। विथुरेण। चित्। अस्त्रा। त्रिः। सप्त।
सानु। सम्ऽहिता। गिरीणाम्। न। तत्। देवः। न। मर्त्यः।
तुतुर्यात्। यानि। प्रऽवृद्धः। वृषभः। चकार॥ २॥

विथुरेण। वर्णव्यत्ययः। चिदप्यर्थे विथुरेण असहायेनापि अस्त्रा असुक्षेपणे ताच्छीलिकस्तृन् शत्रुक्षेपणशीलेनेन्द्रेण। यद्वा अस्त्रा अस्त्रेण वज्रेण त्रिःसप्त एकविंशतिसंख्यानि संहिता संहितानि एकत्र संघीभूतानि गिरीणां महतां पर्वतानां सानु सानूनि अतिविद्धा अतिविद्धानि अतीत्य ताडितानि येन मुक्तो वज्रपातः तानि भिन्नान्यभवन्नित्यर्थः। अत्र तैत्तिरीयकं ब्राह्मणं—दर्भपुंजीलमुद्वृह्य सप्तगिरीन् भित्वा तमहन्नित्यादि[1]। तस्येन्द्रस्य यानि सानुभेदनानि कर्माणि देवइन्द्रव्यतिरिक्तोदेवो मर्त्यो मनुष्योवा नतुतुर्यात् नत्वरेत् तथाकर्तुं नशक्नोतीत्यर्थः। तुर्वनत्वरणयोः लिङिछान्दसः शपःश्लुः बहुलंछन्दसीत्युत्वं। यद्वा तुरत्वरणे जौहोत्यादिकः। प्रवृद्धः सोमपानेन बलेनवा प्रवृद्धः वृषभः कामानामुदकानांवा वर्षकः इन्द्रः यानि कर्माणि चकार कृतवान् तानि देवो मनुष्योवा नतुतुर्यात् नहन्यात् हन्तुं शक्नोत्येव। अस्मिन्पक्षे तुर्वी गतिहिंसात्वरणयोरित्येतस्यरूपं। यथायोग्यं दीर्घाभावोह्रस्वश्छान्दसः न यथाकर्तुं शक्नोतीत्यर्थः॥ २॥

२. असहाय होकर भी इन्द्र ने, अस्त्रों के द्वारा, एकत्र हुए इक्कीस पर्वत-शृंगों को तोड़ा था। अभिलाषा-दाता और प्रवृद्ध इन्द्र ने जो कार्य किये, उन्हें मनुष्य अथवा देवता नहीं कर सकते।

अथ तृतीया—

इन्द्रस्यवज्रआयसोनिमिश्लइन्द्रस्यबाह्वोर्भूयिष्ठमोजः।
शीर्षन्निन्द्रस्यक्रतवोनिरेकआसन्नेषन्तश्रुत्याउपाके॥ ३॥

इन्द्रस्य। वज्रः। आयसः। निऽमिश्लः। इन्द्रस्य। बाह्वोः।
भूयिष्ठम्। ओजः। शीर्षन्। इन्द्रस्य। क्रतवः। निरेके।
आसन्। आ। ईषन्त। श्रुत्यै। उपाके॥ ३॥

---

[1] तै० सं० ६. २. ४.

दकगुणस्य इन्द्रस्य वज्रआयसः अयसा निर्मितः अयोमयइत्यर्थः सवज्रः इन्द्रेण स्वहस्ते निमिश्लः संमिश्रः अत्यन्तं संबद्धःभवः अतएव इन्द्रस्य बाह्वोर्भुजयोर्भूयिष्ठं बहुतममोजोवीर्यमस्ति। यथानिरेके निपूर्वाद्रिच्यतेर्वा निरपूर्वादेवेर्वेति संदेहादनवग्रहः। निर्गमने यदा युद्धार्थमिन्द्रोनिर्गच्छति तदानीमिन्द्रस्य शीर्षन् शिरसि क्रतवः कर्माणि शिरस्त्राणनिधानादीनि। यद्वा शिरसि भव्यमत्यूर्ध्वमंगमुच्यते तत्स्थाभ्यामक्षिभ्यां दर्शनप्रेरणादीनि कर्माणि भवन्ति। तथा आसन् आस्यस्य आसन्नादेशः आस्येच यानि कर्माणि युद्धार्थं वाजिनो गजान् संनाहयतेत्यादीनि भवन्ति। किंच श्रुत्यै संग्रामाय निर्गच्छतोनुशासत इन्द्रस्य वाक्यश्रवणार्थं सर्वे उपजीविनो भृत्याः उपाके अन्तिके एयन्त। अयमिंद्रोस्मान् कुत्रकुत्र कार्ये नियोक्ष्यतीत्येतेन मनसा तदन्तिके समन्तादागच्छन्ति। ईषगतिहिंसादर्शनेषु भौवादिकः॥ ३॥

३. इन्द्र का वज्र लोहे का बना हुआ है। वह वज्र उनके हाथ में संबद्ध है; इसलिए उनके हाथ में बहुत बल है। युद्ध-गमन-समय में इन्द्र के मस्तक में शिरस्त्राण आदि रहते हैं। इन्द्र की आज्ञा सुनने के लिए सब उनके समीप आते हैं।

मन्ये॑त्वाय॒ज्ञियं॑य॒ज्ञियां॑नां॒मन्ये॑त्वा॒च्यव॑न॒मच्यु॑तानाम्।
मन्ये॑त्वा॒सत्व॑नामिन्द्रके॒तुंमन्ये॑त्वावृष॒भंच॑र्षणी॒नाम्॥ ४॥

मन्ये॑। त्वा॒। य॒ज्ञिय॑म्। य॒ज्ञियां॑नाम्। मन्ये॑। त्वा॒। च्यव॑नम्। अच्यु॑तानाम्। मन्ये॑। त्वा॒। सत्व॑नाम्। इन्द्र॒। के॒तुम्। मन्ये॑। त्वा॒। वृ॒ष॒भम्। च॒र्ष॒णी॒नाम्॥ ४॥

एषदादयः मत्पकाः हे इन्द्र त्वा त्वां यज्ञियानां यज्ञार्हाणां देवानामपि यज्ञियं पुरस्तादेव यज्ञार्हमितिमन्ये अवबुध्ये। तथा त्वा त्वां अच्युतानां च्युतिरहितानामपि पर्वतानां च्यवनं च्यावयितारं वज्रेण विभेदकमिति मन्ये जानामि। यद्वा अच्युतानां बलेनच्यावयितुमशक्यानां बलिनां वीराणां अपि स्वबलेन विद्रावयितारमिति जाने। किंच हेइन्द्र सत्वनां सत्वानां गणसंघको ऽनिप् संभजमानानां भटानां केतुमुच्छ्रितमिति मन्ये। यद्वा सत्वनां स्तुतिभिर्हविर्भिर्वा संभक्तॄणां यजूणां केतुं आत्मनः प्रज्ञापकं देवां पूजनीयमितिवा मन्ये। तथा त्वा त्वां चर्षणीनां मनुष्याणां वृषभं अभिमतफलवर्षकमिति मन्ये जानामि॥ ४॥

४. इन्द्र मैं तुम्हें यज्ञार्हों में भी यज्ञ-योग्य समझता हूँ। तुम्हें मैं पर्वतों का भेदक समझता हूँ। तुम्हें मैं सैन्यों का पताका समझता हूँ। तुम्हें मैं मनुष्यों का अभिमत-फल-दाता समझता हूँ।

आ॒यद्वज्रं॑बा॒ह्वोरि॑न्द्र॒धत्से॑मद॒च्युत॒मह॑ये॒हन्त॒वाउ॑।
प्रपर्व॑ता॒अन॑वन्त॒प्रगाव॒ःप्रब्र॒ह्माणो॑अभि॒नक्ष॑न्त॒इन्द्र॑म्॥ ५॥२२॥

आ । यत् । वज्र॑म् । बा॒ह्वोः । इ॒न्द्र॒ । धत्से॑ । म॒द॒ऽच्युत॑म् ।
अह॑ये । हन्त॒वै । ऊँ॒ इति॑ । प्र । पर्व॑ताः । अन॑वन्त । प्र । गाव॑ः ।
प्र । ब्र॒ह्माण॑ः । अ॒भि॒ऽनक्ष॑न्तः । इन्द्र॑म् ॥ ५ ॥ ३२ ॥

हे इन्द्र बाह्वोर्वज्रमायुधं कीदृशं मदच्युतं शत्रूणां मदस्य च्यावयितारं यदा आधत्से आदधासि । किमर्थं अहये अहिनामानमसुरं मेघं वा हन्तवै उ इत्यवधारणे हन्तुमेव । किंच यदा वा इन्द्रेण अहिनामके असुरे हते सति पर्वता जगदापूरकामेघाः प्रानवन्त नुशब्दे प्रकर्षेणाशब्दयन् यदा वा । गावः तदवस्थान्युदकानि च प्रकर्षेण ध्वनिमकुर्वन् । उदकान्यभ्यनमभित्यत्र याज्ञो-निगमः—यददः संप्रयतीरहावनदता हते तस्मादा नद्यो नाम स्थ इति । तुरीयः पादः परोक्षः तदानीम-भिनक्षन्तः अभितइन्द्रं स्तुतिभिर्हविर्भिर्गच्छन्तो ब्रह्माणो ब्राह्मणाइन्द्रं प्रचरन् । यद्वा ब्रह्माणः बृहन्तो मरुतः पर्वतादयः इन्द्रमस्तुवन् इति ॥ ५ ॥

५. इन्द्र, तुम जिस समय दोनों बाहुओं से शत्रुओं का गर्व चूर्ण करते हो, जिस समय वृत्रवध के लिए वज्र धारण करते हो, जिस समय मेघ और जल शब्द करते हैं, उस समय चारों ओर से इन्द्र के पास आते हुए स्तोता लोग इन्द्र की सेवा करते हैं।

॥ इति षष्ठस्य षष्ठे द्वात्रिंशोवर्गः ॥ ३२ ॥

तमु॑ ष्टवाम॒ य इ॒मा ज॒जान॒ विश्वा॑ जा॒तान्यव॑राण्यस्मात् ।
इन्द्रे॑ण मि॒त्रं दि॑धिषेम गी॒र्भिरुपो॒ नमो॑भिर्वृष॒भं वि॑शेम ॥ ६ ॥

तम् । ऊँ॒ इति॑ । स्त॒वा॒म॒ । यः । इ॒मा । ज॒जान॑ । विश्वा॑ । जा॒तानि॑ ।
अव॑राणि । अ॒स्मा॒त् । इन्द्रे॑ण । मि॒त्रम् । दि॒धि॒षे॒म॒ । गीः॒ऽभिः ।
उपो॒ इति॑ । नम॑ःऽभिः । वृ॒ष॒भम् । वि॒शे॒म॒ ॥ ६ ॥

परस्परं स्तोतारआहुः तमु तमेवेन्द्रं वयं संहत्य स्तवाम स्तोत्रं करवाम । यइन्द्रः इमा इमानि भूतानि जजान जनयामास तस्मादस्मादिन्द्रादेव विश्वा विश्वानि सर्वाणि वस्तुजातानि सर्वा-णि जगन्ति वा अवराणि अवरकालीनानि पश्चाद्भवानि भवन्ति तेनानेनेन्द्रेण वयं गीर्भिः स्तुति-भिः मित्रं सुत्वभावे प्रत्ययेन निर्देशः मैत्रीं दिधिषेम धारयेम । दिधिष धारणे इति धातुं केचिद्वदन्ति यद्वा मित्रं छान्दसमेकवचनं वयमिन्द्रेणसह मित्राणि सुहृदो भवामेति गीर्भिरिन्द्रं शब्दयेम । धिषशब्दे जौहोत्यादिकः अत्रव्यत्ययेन द्विविकरणता श्लुश्च शपश्च । तथा नमोभिः क्रियमाणै-र्नमस्कारैः दीयमानैर्हविर्भिर्वा वृषभं कामानां वर्षकमिन्द्रं उपोविशेम अस्मदभिमुखमेव कुर्याम॥६॥

६. जिन इन्द्र ने इन प्राणियों को उत्पन्न किया और जिनके पीछे सारी वस्तुएँ उत्पन्न हुईं, स्तुति-द्वारा उन्हीं इन्द्र को हम मित्र बनावेंगे और नमस्कार के द्वारा काम-दाता इन्द्र को अपने सामने करेंगे।

ऋ० सं० ५ । ८ । १ ।

अथ सप्तमी—

वृ॒त्रस्य॑त्वाश्व॒सथा॒दीष॑माणा॒विश्वे॑दे॒वाअ॑जहु॒र्येसखा॑यः ।
म॒रुद्भि॑रिन्द्रस॒ख्यंते॑अस्त्व॒थेमाविश्वाः॒पृत॑नाजयासि ॥ ७ ॥

वृ॒त्रस्य॑ । त्वा॒ । श्व॒सथा॑त् । ईष॑माणाः । विश्वे॑ । दे॒वाः । अ॒ज॒हुः ।
ये । सखा॑यः । म॒रुत्ऽभिः॑ । इ॒न्द्र॒ । स॒ख्यम् । ते॒ । अ॒स्तु॒ । अथ॑ ।
इ॒माः । विश्वाः॑ । पृत॑नाः । ज॒या॒सि॒ ॥ ७ ॥

हे इन्द्र तव ये विश्वेदेवाः मारुत्सखायः संग्रामे साहित्यं कुर्यामिति मित्राणि अभवन् ते सर्वे देवाः वृत्रस्य वृत्रासुरस्य श्वसथात् श्वसेरौणादिकोथप्रत्ययः सर्वानागच्छतेत्युक्त्वा तेषां भीत्युत्पादनाय वृत्रासुरः श्वासमकार्षीत् श्वासाद्भीताः सन्तः अतएव ईषमाणाः सर्वतः पलायमानाः त्वा त्वामजहुः संग्रामेऽत्यजन्नित्यर्थः सति हेइन्द्र मरुद्भिः सह सख्यं सखिभावस्ते अस्तु । ये मरुतस्त्वां नपरित्यजन्ति तैः सहेति । अथानंतरं इमा विश्वाः पृतनाः शत्रुसेना जयासि स्वबलेनाभिभवसि अनेन वृषभं समिन्द्रमाह । अत्र इन्द्रो वै वृत्रं हनिष्यन् इत्यादिब्राह्मणमनुसंधेयम्[1] ॥ ७ ॥

७. इन्द्र, जो विश्वदेव तुम्हारे सखा हुए थे, उन्होंने वृत्रासुर के श्वास से डरकर भागते हुए तुम्हें छोड़ दिया था। मरुतों के साथ तुम्हारी मैत्री हुई। अनन्तर तुमने सारी शत्रु-सेना को जीता।

अथाष्टमी—

त्रिःष॒ष्टिस्त्वा॑म॒रुतो॑वावृधा॒नाउ॒स्राइ॑वरा॒शयो॑य॒ज्ञिया॑सः ।
उप॑त्वेमः॑कृ॒धिनो॑भाग॒धेयं॒शुष्मं॑तए॒नाह॒विषा॑विधेम ॥ ८ ॥

त्रिः । ष॒ष्टिः । त्वा॒ । म॒रुतः॑ । व॒वृ॒धा॒नाः । उ॒स्राःऽइ॑व । रा॒शयः॑ ।
य॒ज्ञिया॑सः । उप॑ । त्वा॒ । आ । इ॒मः॒ । कृ॒धि । नः॒ । भा॒ग॒ऽधेय॑म् ।
शुष्म॑म् । ते॒ । ए॒ना । ह॒विषा॑ । वि॒धे॒म॒ ॥ ८ ॥

प्रसंगादेतावन्तो मरुतः सहाया अभवन्नित्याह—हे इन्द्र त्रिः त्रयः वारः सुपांसुलुगिति षष्टिः षष्ट्युत्तरं त्रिसंख्याका मरुतः । ते च तैत्तिरीयके—ईदृङ् चान्यादृङ् चेत्यादिना नवसु गणेषु सप्तसप्तनिपादिताः । तत्र आदिपंचगणाः संहितायामाम्नायन्ते स्ववतांश्च प्रघासी च सांतपनश्च

---

1 ऐ०ब्रा० ३. २०.।

गृहमेधीव क्रीडीव शाकीवोक्षीवेति। खैडिकः प्रयोगणः सद्योधुनिश्च ध्वान्तश्चेत्याद्यास्तयोररण्येऽनुवाक्याः। इत्थं त्रयः षष्टिसंख्याकाः उत्साद्दवराशयः गाव इव संघीभूतास्ते त्वा त्वां वावृधानाः स्ववलेन वर्धितवन्तः ते मरुतः यज्ञियासो यज्ञार्हा अभवन्। तं मरुत्सहायमिन्द्रं त्वा त्वां वयं एमः उपगच्छामः अतस्त्वं नोऽस्मभ्यं भागधेयं भजनीयं धनं आधिकुरु। पश्चाद्वयमपि एना एनेन सोमलक्षणेन हविषा ते तुभ्यं शुष्मं शत्रूणां शोषकं बलं विधेम। विधविधाने विदध्म कुर्मइत्यर्थः ॥ ८ ॥

८. इन्द्र, ६३ मरुतों ने, एकत्र गो-यूथ के समान, तुम्हें वर्द्धित किया था। इसी लिए वे यजनीय हुए थे। हम उन्हीं इन्द्र के पास जायँगे। इन्द्र, हमें भजनीय अन्न दो। हम भी तुम्हें शत्रु-घातक बल देंगे।

तिग्ममायुधंमरुतामनीकंकस्तइन्द्रप्रतिवज्रंदधर्ष।
अनायुधासोअसुराअदेवाश्चक्रेणताँअपवपऋजीषिन् ॥ ९ ॥

तिग्मम्। आयुधम्। मरुताम्। अनीकम्। कः। ते। इन्द्र। प्रति। वज्रम्। दधर्ष। अनायुधासः। असुराः। अदेवाः। चक्रेण। तान्। अप। वप। ऋजीषिन् ॥ ९ ॥

हे इन्द्र ते तव स्वभूतं तिग्मं तीक्ष्णमायुधं आयुध्यतेऽनेनेति आयुधं धनुः तत्र मरुतां त्रयःषष्टिसंख्याकानां त्वत्सहायानां अनीकं संघं च त्वदीयं वज्रं च कः कोवा देवोमनुष्योवा प्रतिदधर्ष प्रतिकूलमभिभवति अभिभावुकोनास्तीत्यर्थः। धृषप्रसहने। आधृषाद्वेति विभाषितणिचि तदभावे छिटिरूपं। अतएव अनायुधासः धनुराद्यायुधवर्जिता अदेवाः देववर्जिता देवद्विषोये असुराः सन्ति हे ऋजीषिन् अपार्जितोऽभिषुतः सोम ऋजीषी तद्वन्निन्द्र तानसुरान् चक्रेण चक्रसमानवीर्येण चक्ररूपेण वज्रेण वा अपवप अपगतान्कुरु अपनुदेत्यर्थः ॥ ९ ॥

९. इन्द्र, तुम्हारे हथियार तेज हैं; तुम्हारी सेना मस्त है। तुम्हारे वज्र का विरुद्धाचरण कौन कर सकता है? हे सोमवाले इन्द्र, चक्र के द्वारा आयुध-शून्य और देव-द्रोही असुरों को दूर कर दो।

अथ दशमी—

महउग्रायतवसेसुवृक्तिंप्रेरयशिवतमायपश्वः।
गिर्वाहसेगिरइन्द्रायपूर्वीर्धेहितन्वेकुविदङ्गवेदत् ॥ १० ॥ ३३ ॥

महे। उग्राय। तवसे। सुऽवृक्तिम्। प्र। ईरय। शिवऽतमाय। पश्वः। गिर्वाहसे। गिरः। इन्द्राय। पूर्वीः। धेहि। तन्वे। कुवित्। अङ्ग। वेदत् ॥ १० ॥ ३३ ॥

हे स्तोतः मंहे महते गुणैः उग्राय बलेनोद्गूर्णाय तवसे तुरवति धातुर्वृद्ध्यर्थः। प्रवृद्धाय शिवतमाय कल्याणतमायेन्द्राय सुवृक्तिं शोभनां स्तुतिं प्रेरय चोदय कुरु। किमर्थं पश्वः पशोः द्विपाच्च चतुष्पाच्च पशोर्मम अस्मदीयाय गवे वा यद्वा पशोरतीन्द्रियार्थं प्रद्रष्टुर्मम धनादिकं दातुं गवे सुखादिकं प्रदातुमिन्द्राय स्तुतिं प्रेरय । एतदेवाह हे स्तोतः गिर्वाहसे गीर्भिः स्तुतिभिरुह्यमानायेन्द्राय पूर्वीर्बह्वीः गिरः स्तुतीः धेहि कुरु । ततः स इन्द्रः तन्वे तनोति कुलमिति तनूस्तनयः तस्मै पुत्राय स्वशरीराय आत्मने वा कुवित् बहुनामैतत् बहुधनं अंग क्षिप्रं वेदत् लंभयतु ददातु । विदूलाभे लेट्यडागमः कुविद्योगादनिघातः ॥ १० ॥

१०. स्तोता, पशु-प्राप्ति के लिए महान्, उग्र, प्रवृद्ध और कल्याणमय इन्द्र की सुन्दर स्तुति करो। स्तुतिपात्र इन्द्र के लिए अनेक स्तुतियाँ करो। पुत्र के लिए इन्द्र प्रचुर धन भेजें।

॥ इति पञ्चमस्य षष्ठे त्रयस्त्रिंशो वर्गः ॥ ३३ ॥

उक्थवाहसेविभ्वेमनीषांद्रुणानपारमीरयानदीनाम् ।
निस्पृशधियातन्विश्रुतस्यजुष्टतरस्यकुविदङ्गवेदत् ॥ ११ ॥

उक्थऽवाहसे । विऽभ्वे । मनीषाम् । द्रुणा । न । पारम् । ईरय ।
नदीनाम् । नि । स्पृश । धिया । तन्वि । श्रुतस्य । जुष्टऽतरस्य ।
कुवित् । अङ्ग । वेदत् ॥ ११ ॥

हे स्तोतः उक्थवाहसे उक्थैः स्तोत्रशस्त्रादिभिरुह्यमानाय अतएव विभ्वे महते यद्वा शत्रूणामभिभवित्रे इन्द्राय इन्द्रार्थं मनीषां मनस ईषां स्तुतिं ईरय प्रेरय । तत्र दृष्टान्तः—द्रुणा न यथा नाविकः नदीनां नदमानानां सरितां पारं तीरंप्रति पथिकं द्रुणा नावा प्रापयति तद्वदिदं प्रति स्तुतिं गमयेति । किंच निस्पृश नितरां धनं स्पर्शय गमय तन्वि आत्मनि पुत्रे वा । कीदृशं श्रुतस्य सर्वत्र विश्रुतस्य प्रसिद्धस्य जुष्टतरस्य अत्यर्थं प्रीणयितुरिन्द्रस्य स्वभूतं धनं धिया त्वदीयया स्तुत्या कर्मणा वा आत्मानं गमय ततस्त्वयाभिष्टुत इन्द्रः कुविद्बहुधनं अंग क्षिप्रं वेदत् लंभयतु ददातु ॥ ११ ॥

११. मन्त्रों के द्वारा प्राप्त और महान् इन्द्र के लिए, नदी को पार करनेवाली नौका के समान, स्तुति करो। बहु-प्रसिद्ध और प्रसन्नता-दायक इन्द्र धन दें। पुत्र के लिए इन्द्र बहुत धन दें।

अथ द्वादशी—

तद्विविड्ढियत्तइन्द्रोजुजोषत्स्तुहिसुष्टुतिंनमसाविवास ।
उपभूषजरितर्मारुवण्यःश्रावयावाचंकुविदङ्गवेदत् ॥ १२ ॥

तत् । विविड्ढि । यत् । ते । इन्द्रः । जुजोषत् । स्तुहि । सुऽस्तुतिम् ।
नमसा । आ । विवास । उप । भूष । जरितः । मा । रुवण्यः ।
श्रवय । वाचम् । कुवित् । अङ्ग । वेदत् ॥ १२ ॥

हे ऋत्विक् यत्सोमादिहविः स्तोत्रं वा विविड्ढि व्यापय यानीन्द्रार्थं कुर्वित्यर्थः। ते तव स्वभूतं यद्धविः स्तोत्रं वा इन्द्रो जुजोषत् स्वीकुर्यात् तत्कुरु। जुषी प्रीतिसेवनयोः लेटि सिपः श्लुः अडाग-मश्छान्दसत्वात् आम्यस्तस्येति गुणप्रतिषेधाभावः। हे स्तोतः सुष्टुतिं सुस्तुतिं शोभनास्तुतिमेत-स्य तत्स्तोत्रं तादृशामिन्द्रं स्तुहि। तथा नमसा स्तोत्रेण हविषा वा आविवास इन्द्रमाभिमुख्येन परिचर। विवासतिः परिचरणकर्मा लोटिरूपं। हे जरितः स्तोतः उपभूष भूष अलंकारे अलंकृतो-भव मा रुवण्यः धनाभावात् मा क्वनयः मा रोदीरित्यर्थः। धनागमने कारणमाह—हे स्तोतः वाचं स्तुतिं इन्द्रं श्रावय ज्ञापय ततस्त्वया स्तुत इन्द्रः तुभ्यं कुवित् बहुधनं क्षिप्रं प्रयच्छतु ॥ १२ ॥

१२. इन्द्र जो चाहते हैं, वह करो। सुन्दर स्तुति का वाचन करो। स्तोत्र के द्वारा इन्द्र की सेवा करो। स्तोता, अलंकृत होओ। दरिद्रता के कारण मत रोओ। इन्द्र को अपनी स्तुति सुनाओ। इन्द्र तुम्हें बहुत धन देंगे।

पृष्ठ्यषडहगतेषूक्थ्येषु तृतीयसवने ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्रे अवद्रप्स इति तृचः। सूत्रितं च—अव द्रप्सो अंशुमतीमतिष्ठदिति तिस्रोऽच्छावाकस्येन्द्रमिति नित्यमैकाहिकमिति।

तत्र प्रथमा सूक्ते त्रयोदशी—

अव॑ द्र॒प्सो अं॑शु॒मती॑मतिष्ठदिया॒नः कृ॒ष्णो द॒शभिः॑ स॒हस्रैः॑।
आव॒त्तमिन्द्रः॒ शच्या॒ धम॑न्त॒मप॒ स्नेहि॑तीर्नृ॒मणा॑ अधत्त ॥ १३ ॥

अव । द्रप्सः । अंशुऽमतीम् । अतिष्ठत् । इयानः । कृष्णः । दशऽभिः ।
सहस्रैः । आवत् । तम् । इन्द्रः । शच्या । धमन्तम् । अप ।
स्नेहितीः । नृऽमनाः । अधत्त ॥ १३ ॥

अत्रेतिहासमाचक्षते—किल कृष्णो नामासुरः दशसहस्रसंख्यैरसुरैः परिवृतः सन् अंशुमती-नामधेयाया नद्यास्तीरे अतिष्ठत्। तत्र तं कृष्णमुदकमध्ये स्थितं इन्द्रो बृहस्पतिना सहागच्छत् आगत्य तं कृष्णं तस्यानुचरांश्च बृहस्पतिसहायोऽजघानेति। केचिदन्यथा वदन्ति—तेषां कथा-हेतुः द्रप्स इति उदककणोऽभिधीयते स तु सोमः। द्रप्सश्चस्कन्देत्यादिषु। सोमपरत्वेनोक्तत्वादेवम्-

---

१ ऋ० सं० ५. ६. २५।

पदमामित्याहुः—अपक्रम्य गुदेवेभ्यः सोमोवृत्रभयार्दितः । नदीमंशुमतींनाम अभ्यतिष्ठत्कुरून्प्र-ति १ तंबृहस्पतिनैकेन सोभ्ययाद्वृत्रहासह । योत्स्यमानंसुसंहृष्टैर्मरुद्भिर्विविधायुधैः २ दृष्ट्वा तानायतःसोमः स्वबलेनव्यवस्थितः । मत्वानोवृत्रमायान्तं जिघांसुमरिसेनया ३ व्यवस्थितंध-नुष्मन्तं तमुवाचबृहस्पतिः । मरुत्पतिरयंसोमः एहिदेवान्पुनर्विभो ४ सोमवीन्द्रेतिवंशकः श्येन-सैवबलाहुती । इयायदेवानादाय तंपुर्विधिवत्सुराः ५ जघ्नुःपीत्वाचदैत्यानां समरेनवतीर्नव । तदत्रद्रप्सइत्यस्मिन्नृचेसर्वंनिगद्यते ६ एतदनार्षत्वेनादरणीयंभवति । एषोर्थः क्रमेणऋक्षुवक्ष्यते । तथाचास्याऋचोयमर्थः—द्रप्सः द्रुतं सरति गच्छतीति द्रप्सः पृषोदरादिः द्रुतं गच्छन् दशभिः सहस्रैः दशसहस्रसंख्यैरनुचरैः इयानः कृष्णः एतन्नामकःअसुरः अंशुमतीं नामनदीं अवाति-ष्ठत् अवतिष्ठते ततः शच्या कर्मणा प्रज्ञानेनवा धमन्तं उदकस्यान्तरुच्छ्वसन्तं यद्वा जगद्भीति-करं शब्दं कुर्वन्तं तं कृष्णासुरं इन्द्रोमरुद्भिःसह आवत् प्राप्नोत् । पश्चात् तं कृष्णासुरं तस्यानु-चरांश्च हतवानित्याह—नृमनाः नृषु मनोयस्यसः यद्वा कर्मनेतृषु ऋत्विक्षु एकविधं मनोयस्य तथोक्तः तादृशः सन् स्नेहितीः स्नेहितिर्वधकर्मसुपठितः सर्वस्यहिंसित्रीस्तस्यसेनाः अपाधत्त अपधानं हननं अवधीदित्यर्थः । अपस्नीहितिं नृमणा अधद्रा इति छन्दोगाः पठंति । तस्यानुचरा-न्हत्वा तं द्रुतं गच्छन्तमसुरं अपाधत्त हतवान् ॥ १३ ॥

१३. दस सहस्र सेनाओं के साथ शीघ्र जानेवाला कृष्ण नाम का असुर अंशुमती नदी के किनारे रहता था। बुद्धि के द्वारा इन्द्र ने उस शब्द करनेवाले असुर को प्राप्त किया। पीछे इन्द्र ने, मनुष्यों के हित के लिए, कृष्णासुर की हिंसक सेना का वध कर डाला।

अथ चतुर्दशी—

द्रप्समपश्यंविषुणेचरन्तमुपह्वरेनद्योअंशुमत्याः ।
नभोनकृष्णमवतस्थिवांसमिष्यामिवोवृषणोयुध्यताजौ ॥ १४ ॥

द्रप्सम् । अपश्यम् । विषुणे । चरन्तम् । उपऽह्वरे । नद्यः । अंशुऽमत्याः ।
नभः । न । कृष्णम् । अवतस्थिऽवांसम् । इष्यामि । वः ।
वृषणः । युध्यत । आजौ ॥ १४ ॥

चतुर्थः पादोस्य मरुतः प्रति यद्वाक्यमिन्द्रउवाच । तदत्रकीर्त्यते हे मरुतः द्रप्सं द्रुत-गामिनं कृष्णमहमपश्यं अद्राक्षं । कुत्रवर्तमानं विषुणे विष्वगंचने सर्वतोविस्तृतेदेशे यद्वा विषुणे विषमे परैरदृश्ये गुहारूपे देशे चरन्तं परितोगच्छन्तं किंच अंशुमत्याः एतन्नामिकायानद्या न-द्याः उपह्वरे अत्यन्तंगूढे स्थाने नभोन नभसि यथादित्योदीप्यते तद्वत्तत्र दीप्यमानं अवतस्थि-वांसं उदकस्यान्तरवस्थितं कृष्णं एतन्नामकं असुरं अपश्यं तस्मिन् दृष्टेसति हे वृषणः कामा-नामुदकानांवा सेक्तारोमरुतः वोयुष्मान् युद्धार्थं इष्यामि अहमिच्छामि । ततोयूयं तमिमं कृष्णं

नाजौ अजन्ति गच्छन्त्यनयोद्धारः आयुधानि प्रक्षेपयन्तीतिवा आजिः संग्रामः तस्मिन् यु-ध्यत संहरत वाक्यभेदादनिघातः । केचिदिच्छामिवोमरुतइतिपठन्ति[१] । तत्र हेमरुतः योयुध्यानि-च्छामीत्यर्थोभवति ॥ १४ ॥

१४. इन्द्र ने कहा—"द्रुतगामी कृष्ण को मैंने देखा है। वह अंशुमती नदी के तट पर, गूढ़ स्थान में, विस्तृत प्रदेश में, विचरण करता और सूर्य के समान अवस्थान करता है। अभिलाषा-दाता मरुतो, मैं चाहता हूँ कि तुम लोग युद्ध करो और युद्ध में उसका संहार करो।

अधद्रप्सोअंशुमत्याउपस्थेधारयत्तन्वंतित्विषाणः ।
विशोअदेवीरभ्याचरन्तीर्बृहस्पतिनायुजेन्द्रःससाहे ॥१५॥२४॥

अध । द्रप्सः । अंशुऽमत्याः । उपऽस्थे । अधारयत् । तन्वम् । तित्विषाणः । विशः । अदेवीः । अभि । आऽचरन्तीः । बृहस्पतिना । युजा । इन्द्रः । ससहे ॥ १५ ॥ २४ ॥

अध अथ द्रप्सोद्रुतगामी कृष्णः अंशुमत्यानद्याः उपस्थे समीपे तित्विषाणो दीप्यमानः तन्वं आत्मीयं शरीरं अधारयत् परैरहिंस्यत्वेन बिभर्ति । यद्वा भक्ष्यपानार्थं स्वशरीरमाहा-रादिभिरपोषयत् तत्र इन्द्रोगत्वा बृहस्पतिना एतन्नामकेन देवेन युजा सहायेन अदेवीः अयो-धमानाः कृष्णरूपाइत्यर्थः । यद्वा पापयुक्तत्वादस्तुत्याः आचरन्तीः आगच्छन्तीर्विशः असुरसे-नाः अभिससहे जघान । तमवधीदित्यर्थः प्रसंगादवगम्यते ॥१५॥

१५. द्रुतगामी कृष्ण अंशुमती नदी के पास दीप्तिमान् होकर, शरीर धारण करता है। इन्द्र ने बृहस्पति की सहायता से, देव-शून्य और आने-वाली सेना का वध, कृष्ण के साथ, कर डाला।

॥ इति षष्ठस्य षष्ठे चतुर्विंशोवर्गः ॥ २४ ॥

अथ षोडशी—

त्वंहत्यत्सप्तभ्योजायमानोशत्रुभ्योअभवःशत्रुरिन्द्र ।
गूळ्हेद्यावापृथिवीअन्वविन्दोविभुमद्भ्योभुवनेभ्योरणंधाः ॥ १६ ॥

त्वम् । ह । त्यत् । सप्तऽभ्यः । जायमानः । अशत्रुऽभ्यः । अभवः । शत्रुः । इन्द्र । गूळ्हे इति । द्यावापृथिवी इति । अनु । अविन्दः । विभुमत्ऽभ्यः । भुवनेभ्यः । रणम् । धाः ॥ १६ ॥

---

१ °पात्मनके ।

हे इन्द्र त्वं खलु त्यत् तत् कर्म कृतवानसि । किंतत् उच्यते—जायमानस्त्वं प्रादुर्भवन्नेव अशत्रुभ्यः शत्रुरहितेभ्यः सप्तभ्यः कृष्णवृत्रनमुचिशंबरादिसप्तभ्योबलवद्भ्यः शत्रुभ्यः वधार्थं शत्रुरभवः । यद्वा सप्तभ्यः सप्तांगिरसः । सप्तभ्यः अंगिरोभ्यः गवानयनार्थं प्रादुर्भवन्नेवाशत्रुभ्योबलवद्भ्यः पणिभ्यः शत्रुरभवः । किंच हे इन्द्र त्वं गूह्ळे तमसा गूढे संवृते द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ सूर्यात्मना वै प्रकाश्य अनुक्रमेण अविन्दः अलभथाः । तथा विभुमद्भ्यः महत्त्वयुक्तेभ्योभुवनेभ्योलोकेभ्यः रणं रमणं धाः धारयसि विदधासीत्यर्थः ॥ १६ ॥

१६. इन्द्र, तुमने ही वह कार्य किया है। जन्म के साथ ही तुम ही शत्रु-शून्य कृष्ण, वृत्र, नमुचि, शम्बर, शुष्ण, पणि आदि सात शत्रुओं के शत्रु हुए थे। तुम अन्धकारमयी द्यावापृथिवी को प्राप्त हुए हो। तुमने महतों के साथ, भुवनों के लिए, आनन्द को धारण किया है।

त्वंहत्यदप्रतिमानमोजोवज्रेणवज्रिन्धृषितोजघंथ ।
त्वंशुष्णस्यावातिरोवधत्रैस्त्वंगाइन्द्रशच्येदविन्दः ॥ १७ ॥

त्वम् । ह । त्यत् । अप्रतिऽमानम् । ओजः । वज्रेण । वज्रिन् । धृषितः । जघन्थ । त्वम् । शुष्णस्य । अव । अतिरः । वधत्रैः । त्वम् । गाः । इन्द्र । शच्या । इत् । अविन्दः ॥ १७ ॥

हे इन्द्र त्वंह त्वंखलु त्यदेतत्कर्माकार्षीः । किंतत् अभिधीयते—यतः हेवज्रिन् वज्रवन्निन्द्र धृषितः धृष्टः संग्रामेषु शत्रुहनने कुशलःसन् । यद्वा धृष्टोधीरःसन् अप्रतिमानं प्रतिमानमुपमा । निरुपमं अस्य सदृशं अन्यदीयं वीर्यं नास्तीत्यर्थः । तादृशं शुष्णस्य ओजोबलं वज्रेणायुधेन जघंथ हतवानसि । अभ्यासाच्चेति हंतेर्घत्वं । पूर्वं शुष्णस्य बलं विनाश्य इदानीं शुष्णमपिहतवानित्याह—त्वं वधत्रैः हननसाधनैः आयुधैः शुष्णस्य । क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति संप्रदानसंज्ञा चतुर्थ्यर्थे बहुलमिति षष्ठी । शुष्णमवातिरः कुत्साय राजर्षये अवाङ्मुखं कृत्वा अवधीः । तथाचनिगमः—कुत्सायशुष्णमशुषंनिबर्हीरिति[1] । तथा हे इन्द्र त्वं शच्या स्वकीयया महत्या कर्मणाता गाः शत्रून्हत्वा तेषां गाअविन्दः अलभथाः । यद्वा अंगिरसां गाः पणीन् संप्रहृत्य लब्धवानसि ॥ १७ ॥

१७. इन्द्र, तुमने वह कार्य किया है। वज्रधर इन्द्र, संग्राम में कुशल होकर तुमने वज्र के द्वारा शुष्ण के अनुपम बल को नष्ट किया है। तुमने ही आयुधों के द्वारा शुष्ण को, कुत्स राजर्षि के लिए, निम्नमुख करके मार डाला है। अपने कर्म के द्वारा तुमने गो-प्राप्ति की है।

त्वंहत्यद्वृषभचर्षणीनांघनोवृत्राणांतविषोबभूथ ।
त्वंसिंधूँरसृजस्तस्तभानान्त्वमपोअजयोदासपत्नीः ॥ १८ ॥

---

१ ऋ० सं० ३. ५. १९.

त्वम् । ह । त्यत् । वृषभ । चर्षणीनाम् । घनः । वृत्राणाम् ।
तविषः । बभूथ । त्वम् । सिन्धून् । असृजः । तस्तभानान् ।
त्वम् । अपः । अजयः । दासऽपत्नीः ॥ १८ ॥

त्वंखलु त्यत् तत्कर्मकृतवानसि । किंतत् हे वृषभ कामानां वर्षितरिन्द्र चर्षणीनां मनुष्याणां भाविनां वृत्राणां उपद्रवाणां घनोहन्ता । अभूत्वर्थेपि छन्दोविषयत्वाच्चि- न्तनं । तादृशस्त्वं तविषः महद्धोवर्धमानो बभूथ बभूविथ । बभूथाततंथेति इडभावोनिपात्य- ते । ततस्त्वं तस्तभानान् असुरैर्विरुध्यमानाः सिन्धून् सप्तगंगाद्यानदीः सरणायासृजः पश्चात् त्वंदासपत्नीः दासाउपक्षपयितारः शत्रवः तेपतयः स्वामिनोयासांताः । नित्यंसपत्न्यादिष्वित्यत्र दासादेरुपसंख्यानात् ङीप् । असुरस्वामिकाः अपः अजयः जितवानसि तानसुरान् जित्वा उदकानिच मासृच इत्यर्थः ॥ १८ ॥

१८. इन्द्र तुमने ही वह कार्य किया है। मनोरथ-प्रद इन्द्र, तुम मनुष्यों के उपद्रव के विनाशक हो; इसलिए तुम प्रवृद्ध हुए थे। तुमने रोकी गई सिन्धु आदि नदियों को बहने के लिए जाने दिया था। अनन्तर दासों के अधिकृत जल को तुमने जीत लिया था।

ससुक्रतूरणितायःसुतेष्वनुत्तमन्युर्योअहेवरेवान् ।
यएकइन्नर्यपांसिकर्तासवृत्रहाप्रतीदन्यमाहुः ॥ १९ ॥

सः । सुऽक्रतुः । रणिता । यः । सुतेषु । अनुत्तऽमन्युः ।
यः । अहाऽइव । रेवान् । यः । एकः । इत् । नरि । अपांसि ।
कर्ता । सः । वृत्रऽहा । प्रति । इत् । अन्यम् । आहुः ॥ १९ ॥

अथ परोक्षकृतः सइन्द्रः सुक्रतुः शोभनप्रज्ञः शोभनकर्मा वा भवति । यः सुतेष्वभिषुतेषु सोमेषु रणिता पानार्थं रमणशीलः । किंच अनुत्तमन्युः परैरनुन्नक्रोधः शत्रुभिर्नेतुमशक्यः तादृशोयः इन्द्रः रेवान् धनवान् । तत्रदृष्टान्तः—अहेव यथा अहानि दिवसाः धनवन्तः दिवसेषुहि धनानि प्रादुर्भवंति न रात्रिषु तद्वत् । तथा यइन्द्रः एकइत् असहायएव नरि कर्मनेतरि मनुष्ये अपांसि कर्माणि कर्ता कर्तुशीलोभवति ताच्छीलिकस्तृन् अतएव षष्ठीप्रतिषेधः । सपूर्वोक्तगुणोपेतइन्द्रः वृत्रहा अपामावरकस्यासुरस्योपद्रवस्य वा हन्तृत्वात् वृत्रहेति सर्वैः श्रूयते तमेवेन्द्रं अन्यं यदि इदवधारणे अन्यंप्रत्येवाहुः इन्द्रः सर्वमन्यं शत्रुसंघं प्रतिभवति अभिभवत्येवेति वदन्ति ॥ १९ ॥

१९. वेही इन्द्र शोभन प्रज्ञावाले हैं वे अभिषुत सोम के पान के लिए आनन्दित हैं। इन्द्र के क्रोध को कोई नहीं सह सकता। दिन के समान इन्द्र धनी हैं। वे असहाय होकर भी मनुष्यों के कार्य-कर्त्ता हैं। वे वृत्रघ्न हैं। वे सारे शत्रु-सैन्यों के विनाशक हैं।

अथ विंशी—

सवृत्रहेन्द्रश्चर्षणीधृत्तंसुष्टुत्याहव्यंहुवेम।
सप्राविताम्घवानोधिवक्तासवाजस्यश्रवस्यस्यदाता॥ २०॥

सः। वृत्रऽहा। इन्द्रः। चर्षणिऽधृत्। तम्। सुऽस्तुत्या। हव्यम्।
हुवेम। सः। प्रऽअविता। मघऽवा। नः। अधिऽवक्ता।
सः। वाजस्य। श्रवस्यस्य। दाता॥ २०॥

वृत्रहा वृत्रस्य हन्ता स इन्द्रश्चर्षणीधृत् मनुष्याणां धनादिदानेन पोषको भवति तमिन्द्रं हव्यं आह्वातुं योग्यं वयं सुष्टुत्या शोभनया स्तुत्या हुवेम अस्मद्यज्ञेऽभ्याह्वयामः। किमर्थं यूयमाह्वयथेति चेत् कारणं ब्रूमः—स इन्द्रः प्राविता प्रकर्षेणास्माकं रक्षिता भवति। किंच मघवा धनवानिन्द्रः नोऽस्माकमधिवक्ता अधिकं वक्ता बहुमानेन वक्ता भवति। यद्वा धनदानेनास्मानधिकं वक्तुमर्हति। अर्हे कृत्यतृचश्चेति तृच्। किंच स एवेन्द्रः श्रवस्यस्य श्रवसः कीर्तेर्निमित्तस्य वाजस्यान्नस्य। यद्वा श्रवसोऽन्नस्य हिताय वाजस्य बलस्य दाता भवति खलु। तस्मादेवंगुणमिन्द्रं वयमाह्वयामः॥ २०॥

२०. इन्द्र वृत्रघ्न हैं। वे मनुष्यों के पोषक हैं। वे आह्वान के योग्य हैं। हम शोभन स्तुति से उन्हें अपने यज्ञ में बुलाते हैं। वे हमारे विशेष रक्षक, धनवान्, आदर के साथ बोलनेवाले तथा अन्न और कीर्त्ति के दाता हैं।

अथैकविंशी—

सवृत्रहेन्द्रऋभुक्षाःसद्योजज्ञानोहव्योबभूव।
कृण्वन्नपांसिनर्यापुरूणिसोमोनपीतोहव्यःसखिभ्यः॥२१॥२५॥

सः। वृत्रऽहा। इन्द्रः। ऋभुक्षाः। सद्यः। जज्ञानः। हव्यः।
बभूव। कृण्वन्। अपांसि। नर्या। पुरूणि। सोमः। न।
पीतः। हव्यः। सखिऽभ्यः॥ २१॥ २५॥

ऋभुक्षाः महान्। यद्वा ऋभुशब्देन ऋभ्वादयस्त्रयो गृह्यन्ते ऋभुभिः सह क्षियति निवसतीति तादृशः। वृत्रहा स इन्द्रः सद्यस्तदानीमेव जज्ञानः प्रादुर्भवन् हव्यः सर्वैः स्तोतृभिर्यष्टृभिराह्वातव्यो बभूव। किंच नर्या नर्याणि नरा मनुष्याः कर्मनेतारः तेभ्यो हितानि पुरूणि बहूनि अपांसि कर्माणि कृण्वन् कुर्वन् सखिभ्यः हविःप्रदानेनोपकारकत्वात् मित्रेभ्यः ऋत्विग्भ्यः

ह्व्यः आह्वातव्यः हवनयोग्यो वा बभूव। तत्र दृष्टान्तः—सोमेन यथा पीतःसोमः मनुष्येभ्यः स्वर्गादिफलानि कुर्वन् देवैराह्वातव्योभवति तद्वत् ॥ २१ ॥

२१. वृत्रघ्न इन्द्र महान् हैं। जन्म के साथ इन्द्र सबके लिए बुलाने योग्य हो गये। वे मनुष्यों के लिए अनेक हितकर कार्य करते हुए, पिये गये सोम के समान, सखाओं के आह्वान के योग्य हुए थे।

॥ इति षष्ठस्य षष्ठे पंचत्रिंशोवर्गः ॥ ३५ ॥

याइन्द्रेति पंचदशर्चं चतुर्थं सूक्तं काश्यपस्य रेभस्यार्षमैन्द्रं। दशम्यतिजगती द्वापंचाशदक्षरा। एकादशीद्वादश्यावुपरिष्टाद्बृहत्यौ त्रयोदश्यतिजगती चतुर्दशीत्रिष्टुप् पंचदशी जगती शिष्टानृहत्यः। तथाचानुक्रम्यते—याइन्द्रपंचोना रेभः काश्यपो बार्हतमतिजगत्युपरिष्टाद्बृहत्यावतिजगतीत्रिष्टुप् जगतीत्यन्ततइति। सूक्तविनियोगोलैंगिकः। महाव्रते निष्केवल्ये याइन्द्रेत्याशीतौ याइन्द्रेत्यादिनवर्चः। तथैवपंचमारण्यके सूत्र्यते—याइन्द्रभुजआभरइति नव सूददोहाइति। चातुर्विंशिकेहनि माध्यन्दिने सवने ब्राह्मणाच्छंसिनो वैकल्पिकानुरूपतृचस्य याइन्द्रेत्यादिके द्वे द्वितीयातृतीये। सूत्र्यतेच—इमिन्नंरोहयीमि याइन्द्रभुजआभर इत्येकाद्वेति।

तत्र प्रथमा—

याइ॑न्द्र॒भुज॒आभ॑रः॒स्व॑र्वाँ॒असु॑रेभ्यः।
स्तो॒तार॒मिन्म॑घवन्नस्यव॒र्धय॒येच॒त्वेवृ॒क्तब॑र्हिषः ॥ १ ॥

याः। इन्द्र॑। भुजः॑। आ। अभ॑रः। स्वः॑ऽवान्। असु॑रेभ्यः।
स्तो॒तार॑म्। इत्। म॒घ॒ऽव॒न्। अ॒स्य॒। व॒र्धय॒। ये।
च॒। त्वे इति॑। वृ॒क्तऽब॑र्हिषः ॥ १ ॥

ऋषिरिन्द्रं प्रार्थयते हे इन्द्र स्वर्वान् सुखवान् स्वर्गवान्वा अथवा स्वःशब्दः सर्वपर्यायः सर्वभूतजातमात्मन एवोत्पन्नत्वात् तद्वान् एवंगुणस्त्वं याः यानि भुजो भोक्तव्यानि धनानि असुरेभ्यो बलवद्भ्यो राक्षसेभ्यः आभरः आहरः तान् हत्वा आहृतवानसि। हृग्रहोरितिभकारादेशः। अतएव हे मघवन् धनवन्निन्द्र अस्य अन्वादेशे अशादेशः एतस्यास्य धनस्यदानेन स्तोतारमित् तवस्तोत्रकारिणमेव वर्धय वृद्धिमन्तंकुरु। येचान्ये यष्टारः त्वे त्वदर्थं वृक्तबर्हिषः स्तीर्णबर्हिषोभवन्ति अतस्तांश्च धनेन वर्धय ॥ १ ॥

१. इन्द्र, तुम सुखवाले हो। तुम जो असुरों के पास से भोग के योग्य धन ले आये हो, धनी इन्द्र, उससे स्तोता को वर्द्धित करो। स्तोता कुश बिछाये हुए हैं।　　अथ द्वितीया—

यमि॑न्द्रदधि॒षेत्वमश्वं॒गांभा॒गमव्य॑यम्।
यज॑मानेसुन्व॒तिदक्षि॑णाव॒ति॒तस्मि॒न्तंधे॑हि॒माप॒णौ ॥ २ ॥

यम् । इन्द्र । दधिषे । त्वम् । अश्वम् । गाम् । भागम् ।
अव्ययम् । यजमाने । सुन्वति । दक्षिणाऽवति ।
तस्मिन् । तम् । धेहि । मा । पणौ ॥ २ ॥

हे इन्द्र त्वं यमश्वं गमनसाधनान् हरीन् गां अग्निहोत्रकर्मणि पयःप्रदानेनोपकारिकाः गाः अव्ययं व्ययरहितं अविनश्वरं भागं भजनीयं धनं सर्वत्रैकत्वमविवक्षितं एतान् शत्रुभ्यः आहृत्य दधिषे धत्से बिभर्षि । तं सर्वं सुन्वति सोमाभिषवं कुर्वति दक्षिणावति यज्ञे ऋत्विग्भ्यो दक्षिणादेयत्वेन तद्वति यजमाने यागंकुर्वाणे तस्मिन् त्वं धेहि । सर्वत्रधनादिदानं माकुर्वित्याह मापणौ पणव्यवहारे मुख्यव्यवहारादयज्वनः पणिः तस्मिन् एतत्सर्वं मादेहि ॥ २ ॥

२. इन्द्र, तुम जो गो, अश्व और अविनाशी धन को धारण किये हुए हो, सो सब सोमाभिषव और दक्षिणावाले यजमान को दो। यज्ञ-विहीन पणि को नहीं देना।

यइन्द्रसस्त्यव्रतोनुष्वापमदेवयुः ।
स्वैःषएवैर्मुमुरत्पोष्यंरयिंसनुतर्धेहितंततः ॥ ३ ॥

यः । इन्द्र । सस्ति । अव्रतः । अनुऽस्वापम् । अदेवऽयुः ।
स्वैः । सः । एवैः । मुमुरत् । पोष्यम् । रयिम् । सनुतः ।
धेहि । तम् । ततः ॥ ३ ॥

हे इन्द्र अदेवयुः देवान् युष्मानकामयमानः अव्रतोव्रतरहितः कर्मरहितोभूत्वा अनुस्वापं अनुवृत्तस्वप्नं यथाभवति तथा यः सस्ति स्वपिति षसस्वापे आदादिकः सजनः स्वैरात्मीयैः एवैर्गमनैरेव पोष्यं पोषणीयं रयिं स्वीयं धनं मुमुरत् मारयतु विनाशयतु । अमार्गैर्द्यूतादिभिः तस्यधनं नश्यतु नतु देवानां हविःप्रदानेनेति । ततः त्वं तमपहारं धनं सनुतरित्यन्तर्हितनाम सनुतः अन्तर्हिते कर्मरहिते कस्मिंश्चिद्देशे धेहि स्थापय ॥ ३ ॥

३. देवाभिलाष-शून्य तथा व्रत-रहित जो व्यक्ति स्वप्न के वश होकर निद्रित होता है, वह अपनी गति (कर्म) के द्वारा ही अपने पोष्य धन का विनाश करे, उसे कर्म-शून्य स्थान में रखो।

अथ चतुर्थी—

यच्छक्रासिपरावतियदर्वावतिवृत्रहन् ।
अतस्त्वागीर्भिर्द्युगदिन्द्रकेशिभिःसुतावाँआविवासति ॥४॥

यत्। शक्र। असि। पराऽवति। यत्। अर्वाऽवति।
वृत्रऽहन्। अतः। त्वा। गीःऽभिः। द्युऽगत्। इन्द्र।
केशिऽभिः। सुतऽवान्। आ। विवासति॥ ४॥

हे शक्र शत्रुहननसमर्थेन्द्र यद्यदा परावति विप्रकृष्टेऽपि दूरे द्युलोके देशे असि विद्यसे हे वृत्रहन् वृत्रस्य हन्तरिन्द्र यद्यदि अर्वावति अर्वाचीने अस्मादवस्तात् स्थिते यदपेक्षया समीपदेशेऽन्तरिक्षे भवसि। तस्मादपि अतोऽस्माद्भूलोकाद्वा द्युगत् गन्तृगतौ क्विपि गमःक्वाविति अनुनासिकलोपः तुक् सुपांसुलुगिति लुक्। द्युलोकं गच्छद्भिः सम्प्रतमा सर्वतो गच्छद्भिः केशिभिः केशवद्भिः हरिभिरश्वैस्तेस्ताभिर्गीर्भिः स्तुतिभिः त्वा त्वां सुतवानभिषुतसोमो यजमान आविवासति आत्मीयं यज्ञं प्रत्यागमयति स्तोमैः स्तोत्रैःपरिचरतीति वा॥ ४॥

४. शत्रु-हन्ता और वृत्रघ्न इन्द्र, तुम दूर देश में रहो अथवा समीप के देश में, इस भूलोक से द्युलोक को जाते हुए केशवाले हरि अश्वों के समान तुम्हें, इस स्तोत्र के द्वारा, अभिषुत सोमवाला यजमान यज्ञ में ले आता है।

अथ पञ्चमी—

यद्वासिरोचनेदिवःसमुद्रस्याधिविष्टपि।
यत्पार्थिवेसदनेवृत्रहन्तमयदन्तरिक्षआगहि॥ ५॥२६॥

यत्। वा। असि। रोचने। दिवः। समुद्रस्य। अधि।
विष्टपि। यत्। पार्थिवे। सदने। वृत्रहन्ऽतम।
यत्। अन्तरिक्षे। आ। गहि॥ ५॥ २६॥

हे इन्द्र यद्वा यदि वा दिवो द्युलोकस्य रोचने दीप्तिशीले स्थाने असि भवसि। यद्वा समुद्रस्य मध्ये अधि अधिगते विष्टपि विष्टपे तत्संबद्धे कस्मिंश्चित्स्थाने भवसि। हे वृत्रहन्तम अतिशयेन वृत्रस्यासुरस्य पापस्य वा हन्तरिन्द्र यद्यदि वा पार्थिवे पृथिव्यां भवे सदने स्थाने विद्यसे यदि वा अन्तरिक्षे तस्मिन् लोके वर्तसे यत्कुत्र भवसि तथापि अस्मदीयं यज्ञं प्रत्यागहि आगच्छ॥ ५॥

५. इन्द्र, यदि तुम स्वर्ग के दीप्त स्थान में हो, यदि समुद्र के बीच में किसी स्थान पर हो, यदि पृथ्वी के किसी स्थान में हो अथवा अन्तरिक्ष में हो, (जहाँ कहीं भी हो, हमारे यज्ञ में) हे वृत्रघ्न, आओ।

॥ इति षष्ठस्य षष्ठे षड्विंशोवर्गः॥ २६॥

अथ षष्ठी—

सनःसोमेषुसोमपाःसुतेषुशवसस्पते ।
मादयस्वराधसासूनृतावतेन्द्ररायापरीणसा ॥ ६ ॥

सः । नः । सोमेषु । सोमऽपाः । सुतेषु । शवसः । पते । मादयस्व ।
राधसा । सूनृताऽवता । इन्द्र । राया । परीणसा ॥ ६ ॥

हे सोमपाः सोमस्य पातः हे शवसस्पते बलस्य पालयितरिन्द्र सपूर्वोक्तलक्षणस्त्वं सुतेष्वस्मा-भिरभिषुतेषु सोमेषु नोऽस्मान् राधसा बलसाधनेनान्नेन सूनृतावता अनृतरहितत्वोपेतेन । यद्वा सू-नृतेति वाङ्नाम शोभनवाक्ययुक्तेन । अनेन पुत्रादिकं लक्ष्यते पुत्रोपेतेनान्नेन परीणसा बहु-नामैतत् बहुना राया धनेन च नोऽस्मान्मादयस्व मोदय सोमस्य मदात्त्वमस्मभ्यमन्नपुत्र-धनादिकं देहीत्यर्थः ॥ ६ ॥

६. सोमपा और बलपति इन्द्र, सोमाभिषव होने पर बहुत धन और सुन्दर वाक्य से युक्त तथा बल-साधक अन्न के द्वारा हमें आनन्दित करो।

मानइन्द्रपराव्रुणग्भवानःसधमाद्यः ।
त्वंनऊतीत्वमिन्नआप्यंमानइन्द्रपराव्रुणक् ॥ ७ ॥

मा । नः । इन्द्र । परा । वृणक् । भव । नः । सधऽमाद्यः ।
त्वम् । नः । ऊती । त्वम् । इत् । नः । आप्यम् । मा ।
नः । इन्द्र । परा । वृणक् ॥ ७ ॥

हे इन्द्र नो हविर्भिर्दातॄनस्मान्मापरावृणक् मापरित्याक्षीः वृजीवर्जने रौधादिकः लङि रूपं । यदेवाह—त्वं नोऽस्माकं सोमेन सधमाद्यः सहमादनशीलोभव । किंच हे इन्द्र नोऽस्मान् त्वमेव ऊती ऊत्यां स्थापय । यद्वा ऊती व्यत्ययेन कर्तरि क्तिचि वा निपातितः त्वमेवास्माकं रक्षिता खलु । तथा त्वमित् इत्यवधारणे त्वमेवास्माकमाप्यं ज्ञातेयं त्वमेव बन्धुरित्यर्थः । अ-न्तरस्य मानइन्द्रपरावृणगिति एकगतोर्थः ॥ ७ ॥

७. इन्द्र, हमें नहीं छोड़ना। तुम हमारे साथ एकत्र सोमपान से प्रसन्न होओ। तुम हमें अपने रक्षण में रखो। तुम्हीं हमारे बन्धु हो। तुम हमें नहीं छोड़ना।

अथाष्टमी—

अस्मेइन्द्रसचासुतेनिषदापीतयेमधु ।
कृधीजरित्रेमघवन्नवोमहदस्मेइन्द्रसचासुते ॥ ८ ॥

अस्मे इति । इन्द्र । सचा । सुते । नि । सद । पीतये ।
मधु । कृधि । जरित्रे । मघऽवन् । अवः । महत् ।
अस्मे इति । इन्द्र । सचा । सुते ॥ ८ ॥

हे इंद्र अस्मे अस्माभिः सचा सह सुतेऽभिषुते सोमे निषद अस्मदीये यज्ञे निषीद । किमर्थं मधुपीतये मधुनः सुपांसुलुगिति ङसो लुक् मदकरस्य सोमस्य पीतये पानाय । किंच हे मघवन् धनवन्निन्द्र महदवो रक्षणं जरित्रे कृधि कुरु कस्मिन्नपि अस्मेइन्द्रसचासुतइति व्याख्यातःपादः ॥ ८ ॥

८. इन्द्र, हमारे साथ, मदकर सोम के पान के लिए, सोमाभिषव होने पर बैठो। धनी इन्द्र, स्तोता को महती रक्षा प्रदान करो। सोमाभिषव होने पर हमारे साथ बैठो।

नत्वादेवासआशतनमर्त्यासोअद्रिवः ।
विश्वाजातानिशवसाभिभूरसिनत्वादेवासआशत ॥ ९ ॥

न । त्वा । देवासः । आशत । न । मर्त्यासः । अद्रिऽवः ।
विश्वा । जातानि । शवसा । अभिऽभूः । असि । न ।
त्वा । देवासः । आशत ॥ ९ ॥

हे अद्रिवो वज्रवन्निन्द्र त्वा त्वां देवासः त्वदन्ये सर्वे देवाः नाशत स्वकर्मणा स्वबलेन वा नव्याप्नुवन्ति । नमर्त्यासो मर्त्या मनुष्याश्च न व्याप्नुवन्ति । कुतएतदवसीयत इत्याह—विश्वा विश्वानि सर्वाणि जातानि भूतजातानि शवसा स्वबलेनैवाभिभूरसि अभिभावुकोसि भवसि । तस्मात् नत्वादेवासआशतेतिगतार्थः ॥ ९ ॥

९. वज्रधर इन्द्र, देवता लोग तुम्हें नहीं व्याप्त कर सकते—मनुष्य भी नहीं व्याप्त कर सकते। अपने बल के द्वारा समस्त भूतों को तुम अभिभूत किये हुए हो। देवता तुम्हें नहीं व्याप्त कर सकते।

चातुर्विंशिकेहनि माध्यन्दिनसवने ब्राह्मणाच्छंसिनो विश्वाःपृतनाइति वैकल्पिकःस्तोत्रियः । सूत्रितंच—विश्वाःपृतनाअभिभूतरंनरं तमिन्द्रंजोहवीमीति ।

तत्र प्रथमा सूक्ते दशमी—

विश्वाःपृतनाअभिभूतरंनरंसजूस्ततक्षुरिन्द्रंजजनुश्चराजसे।
क्रत्वावरिष्ठंवरआमुरिमुतोग्रमोजिष्ठंतवसंतरस्विनम्॥१०॥३७॥

विश्वाः। पृतनाः। अभिऽभूतरम्। नरम्। सऽजूः। ततक्षुः।
इन्द्रम्। जजनुः। च। राजसे। क्रत्वा। वरिष्ठम्। वरे।
आऽमुरिम्। उत। उग्रम्। ओजिष्ठम्। तवसम्।
तरस्विनम्॥ १० ॥ ३७ ॥

विश्वाः सर्वा व्याप्ताः पृतनाः। पृङ् व्यायामे। व्याप्नुवन्तीति पृतनाः सेनाः सजूः परस्परं संगताः सत्यः अभिभूतरं शत्रूणामत्यर्थं अभिभवितारं नरं सर्वस्य नेतारमिन्द्रं ततक्षुः आयुधादिभिस्तीक्ष्णीकुर्वन्ति आयुधवन्तमश्ववन्तं च चक्रुरित्यर्थः। यद्वा पृतनाइति संग्रामाः व्याप्नुवन्ति अस्मिन्निति पृतनाः संग्रामाः सर्वानेव संग्रामानभिभावुकमिन्द्रं स्तोतारः अन्योन्यं संगताः स्तुतिभिस्तीक्ष्णमकुर्वन् स्तुते सति बलवान् भवतीति। यद्वा यष्टारो हविःप्रदानेन वीर्यवन्तं कुर्वन्तीति। किंच स्तोतारः राजसे राजतेः तुमर्थे असे प्रत्ययः। आत्मनो विराजनार्थं प्रकाशनार्थं सूर्यात्मानमिन्द्रं जजनुः जनयामासुः स्तोत्रेण यज्ञेप्रादुरभावयन्नित्यर्थः। तथापि च क्रत्वा स्वीयवृत्रवधादि कर्मणैव वरिष्ठं उरुतमं आमुरिं शत्रूणामाभिमुख्येन मारयितारमिन्द्रं वरे वरणीये धने स्तोतारश्चक्रुः आत्मनां धनलाभार्थं स्तुवन्तीत्यर्थः। कीदृशं उग्रं उद्गूर्णबलं अतएव ओजिष्ठं ओजस्वितमं तवसं प्रवृद्धं तरस्विनं संग्रामे शत्रुवधार्थं वेगवन्तं इन्द्रं धनार्थं स्तुवन्ति॥ १० ॥

१०. सारी सेना, परस्पर मिलकर शत्रुओं के विजेता और नेता इन्द्र को आयुध आदि के द्वारा तेज करती हैं। स्तोता लोग अपने प्रकाशन के लिए यज्ञ में सूर्यरूप इन्द्र की सृष्टि करते हैं। कर्म के द्वारा बलिष्ठ और शत्रुओं के सामने विनाशक, उग्र, ओजस्वी, प्रवृद्ध और वेगवान् इन्द्र को धन के लिए स्तोता लोग स्तुति करते हैं।

॥ इति षष्ठस्य षष्ठे सप्तत्रिंशो वर्गः ॥ ३७ ॥

अथैकादशी—

समींरेभासोअस्वरन्निन्द्रंसोमस्यपीतये।
स्वर्पतिंयदींवृधेधृतव्रतोह्योजसासमूतिभिः॥ ११ ॥

सम्। ईम्। रेभासः। अस्वरन्। इन्द्रम्। सोमस्य। पीतये।
स्वःऽपतिम्। यत्। ईम्। वृधे। धृतऽव्रतः। हि। ओजसा।
सम्। ऊतिऽभिः॥ ११॥

रेभासः रेभृशब्दे शब्दयितारः स्तोतारः यद्वा रेभासः कश्यपपुत्रारेभाः एतन्नामकाऋषयः ईमेनमिन्द्रं समस्वरन् सम्यगशब्दयन् समस्तुवन्। किमर्थं सोमस्य पीतये सोमपानाय। किंच स्वर्पतिं स्वर्गस्यपालयितारं धनस्यस्वामिनंवा ईमेनमिन्द्रं यद्यदा वृधे हविर्भिर्वर्धनाय संस्तुवन्ति तदा धृतव्रतो धृतकर्मेन्द्रः ओजसा बलेन स्तोतृभिः ऊतिभिर्मरुद्भिः पालनैश्चसह संगच्छते स्तुतिभिर्वर्धमानस्य पालनं चेन्द्रस्य भवतीत्यर्थः॥ ११॥

११. सोमपान के लिए रेभ नामक ऋषियों ने इन्द्र की भली भाँति स्तुति की थी। जब लोग स्वर्ग के पालक इन्द्र की वर्द्धन के लिए स्तुति करते हैं, तब व्रतधारी इन्द्र बल और पालन के द्वारा मिलित होते हैं।

नेमिंनमन्तिचक्षसामेषंविप्राअभिस्वरा।
सुदीतयोवोअद्रुहोपिकर्णेतरस्विनःसमृक्वभिः॥ १२॥

नेमिम्। नमन्ति। चक्षसा। मेषम्। विप्राः। अभिऽस्वरा।
सुऽदीतयः। वः। अद्रुहः। अपि। कर्णे। तरस्विनः।
सम्। ऋक्वऽभिः॥ १२॥

नेमिं अराः यथा नेमिर्व्याप्नोति तद्वत्सर्वं व्याप्नुवन्तं यद्वा नमनशीलमिन्द्रं चक्षसा दर्शनमात्रेणैव नमन्ति काश्यपारेभाः स्तोतारोवा नमस्कुर्वन्ति ततोविप्रामेधाविनः मेषं इन्द्रोमेषोभूत्वा मेधातिथिं स्वर्गमनयत् तस्मान्मेधातिथेर्मेषभूतमिन्द्रं अभिस्वरा अभिस्वरेण स्तोत्रेण प्रणमन्ति इदानीं यजमानः स्तोतॄनाह—अपिच सुदीतयः शोभनदीप्तयः अद्रुहः कस्याप्यद्रोग्धारो योयूयं छान्दसोवसादेशः तरस्विनः कर्मसु स्तोत्रेषुवा त्वरायुक्ताः सन्तः इन्द्रस्य कर्णे श्रोत्रसमीपे ऋक्वभिः अर्चनयुक्तैर्मन्त्रैः यद्वा ऋचोबह्व्यो येषुसन्ति तैः शस्त्रादिभिः संस्तुतइन्द्रोयथा युष्मदीयानि स्तोत्रशस्त्रादीनि शृणोति तथा सम्यगभिष्टुतेत्यर्थः॥ १२॥

१२. कश्यपगोत्रीय रेभ लोग, नेमि के समान, देखने के साथ ही इन्द्र को नमस्कार करते हैं। मेधावी (विप्र) लोग मेष (भेड़ के समान उपकारी) इन्द्र का, स्तोत्र के द्वारा, नमस्कार करते हैं। स्तोताओ, तुम लोग शोभन दीप्तिवाले और द्रोह-शून्य हो। क्षिप्रकारी तुम लोग इन्द्र के कानों के पास पूजा-युक्त मन्त्रों से इन्द्र की स्तुति करो।

पूर्वोक्तपञ्चशते वैकल्पिकस्यानुरूपतृचस्य तमिन्द्रमित्याद्याः । सूत्रमुदाहृतं ।

सैषा सूक्ते त्रयोदशी—

तमिन्द्रंजोहवीमिमघवानमुग्रंसत्रादधानमप्रतिष्कुतंशवांसि ।
मंहिष्ठोगीर्भिराचयज्ञियोववर्तद्रायेनोविश्वासुपथाकृणोतुवज्री ॥ १३ ॥

तम् । इन्द्रम् । जोहवीमि । मघऽवानम् । उग्रम् । सत्रा ।
दधानम् । अप्रतिऽस्कुतम् । शवांसि । मंहिष्ठः । गीःऽभिः ।
आ । च । यज्ञियः । ववर्तत् । राये । नः । विश्वा । सुऽपथा ।
कृणोतु । वज्री ॥ १३ ॥

तं पूर्वोक्तगुणोपेतमिन्द्रं जोहवीमि यङ्लुगन्तः पुनःपुनराह्वयामि ह्वयतेरभ्यस्तस्य चेति संप्रसारणं । कीदृशं मघवानं मंहनीयधनवन्तं उग्रं उद्गूर्णबलं सत्रा सत्यं यथार्थमेव शवांसि बलानि दधानं अत एवाप्रतिष्कुतं शत्रुभिरप्रतिरोधनीयं आह्वयामि । किंच मंहिष्ठः पूज्यतमः दातृतमो वा यज्ञियो यज्ञार्ह इन्द्रो गीर्भिरस्मदीयाभिः स्तुतिभिराववर्तच्च यज्ञेषु आभिमुख्येन वर्ततां च । ववर्ति-ण्यन्तस्य लङि रूपं चवायोगे प्रथमेति न निघातः चङ्यन्यतरस्यामिति स्वरः । वज्री वज्र-वानिन्द्रः नोऽस्माकं राये धनाय विश्वा विश्वानि सर्वाण्येव सुपथा सुमार्गाणि कृणोतु करोतु धनं सर्वदिक्स्थमस्मान्प्राप्नोत्वित्यर्थः ॥१३॥

१३. उस उग्र, धनी, यथार्थतः बल धारण करनेवाले और शत्रुओं के द्वारा न रोके जाने योग्य इन्द्र को मैं बुलाता हूँ। पूज्यतम और यज्ञ-योग्य इन्द्र हमारी स्तुतियों के द्वारा यज्ञाभिमुख हों। वज्रधर इन्द्र हमारे धन के लिए सारे मार्गों को सुपथ बनावें।

अथ चतुर्दशी—

त्वंपुरइन्द्रचिकिदेनाव्योजसाशविष्ठशक्रनाशयध्यै ।
त्वद्विश्वानिभुवनानिवज्रिन्द्यावारेजेतेपृथिवीचभीषा ॥ १४ ॥

त्वम् । पुरः । इन्द्र । चिकित् । एनाः । वि । ओजसा ।
शविष्ठ । शक्र । नाशयध्यै । त्वत् । विश्वानि । भुवनानि ।
वज्रिन् । द्यावा । रेजेते इति । पृथिवी इति । च । भीषा ॥ १४ ॥

हे शविष्ठ बलवत्तम अवएव हे शक्र शत्रुहननसमर्थ हे इन्द्र त्वं एना अन्वादेशे एतानि पुरः शंबरस्य पुराणि ओजसास्त्वीयेनैनबलेनसा विनाशयध्यै विनाशयितुं चिकिद् ज्ञाताभवसि। नशोर्ण्यन्ताद् शध्यैप्रत्ययः। पुनरपि सामर्थ्यं प्रशंसति हे वज्रिन् वज्रवन्निन्द्र विश्वानि सर्वाणि भुवनानि भूतजातानि त्वद् त्वत्तोभीत्या कंपते। तथा द्यावापृथिवी दिवोद्यावेति द्यावादेशः आ-धुदात्तश्च पृथिवी ङीषन्तत्वेनान्तोदात्तः देवताद्वंद्वेचेत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वं विप्रकर्षस्तु छान्दसः। द्यावापृथिवीच भीषा त्वत्तोभीत्या रेजेते कंपेते। भरेजेवांरोदसीइतिनिगमः। सर्वेत्वद्धीनाइ-त्यर्थः॥ १४ ॥

१४. बलिष्ठ और शत्रुहनन-समर्थ (शक्र) इन्द्र, शम्बर की इन सब पुरियों को, बल के द्वारा, विनष्ट करने के लिए, ज्ञाता होते हो। वज्रधर इन्द्र, तुम्हारे डर से सारे भूत और द्यावापृथिवी कांपती हैं।

अथ पंचदशी—

तन्मऋतमिन्द्रशूरचित्रपात्वपोनवज्रिन्दुरितातिपर्षिभूरि।
कदानइन्द्ररायआदशस्येर्विश्वप्स्न्यस्यस्पृहयाय्यस्यराजन्॥१५॥२८॥

तत्। मा। ऋतम्। इन्द्र। शूर। चित्र। पातु। अपः।
न। वज्रिन्। दुःऽइता। अति। पर्षि। भूरि। कदा। नः। इन्द्र।
रायः। आ। दशस्येः। विश्वऽप्स्न्यस्य। स्पृहयाय्यस्य।
राजन्॥ १५ ॥ २८ ॥

हे शूर बलवन् चित्र चायनीय विविधरूपवा। इन्द्रोमायाभिःपुरुरूपईयतइत्यादिश्रुतत्वात्। बहुविधरूप हे इन्द्र तव प्रशस्ते त्वदीयं ऋतं सत्यं मा मां पातु सर्वतोरक्षतु। किंच हे वज्रिन् वज्रवन्निन्द्र भूरि सुपोलुक् भूरीणि बहूनि दुरिता दुरितानि पापानि अतिपर्षि अतीत्य पारय। तत्रदृष्टान्तः—अपोन यथा नाविकउदकानि मनुष्यान्पारयति तद्वदस्मान्पापानि पार-य। हे राजन् दीप्यमान हे इन्द्र विश्वप्स्न्यस्य प्सइति रूपनाम रूपे साधु प्स्यं नकारोपजन-श्छान्दसः। बहुरूपं तद् स्पृहयाय्यस्य सर्वैः स्पृहणीयं रायः क्रियाग्रहणमिति संप्रदानसंज्ञा चतुर्थ्यर्थे बहुलमिति षष्ठी। धनं नोस्मभ्यं आ आभिमुख्येन कदा दशस्येः कस्मिन्काले प्रय-

---

१ ऋ० सं० १. २. ३२. । २ ऋ० सं० ४. ७. २४. ।

च्छेः तदा तव स्वभूतं सत्यं मां रक्षतु महं धनं दत्वा कर्माणि च कारयित्वा मया हेतुभूतेन तुष्टाव्य मां पापरहितं कुर्वित्यर्थः ॥ १५ ॥

१५. बली और विविध-रूप इन्द्र, तुम्हारा प्रशंसनीय सत्य मेरी रक्षा करे। वज्री इन्द्र, नाविक के द्वारा जल के समान अनेक पापों से हमें पार करो। राजा इन्द्र, विविध-रूप और अभिलषणीय धन, हमारे सामने, कब प्रदान करोगे ?

॥ इति षष्ठस्य षष्ठेऽष्टत्रिंशोवर्गः ॥ ३८ ॥

वेदार्थस्यप्रकाशेन तमोहार्दंनिवारयन्। पुमर्थांश्चतुरोदेयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥
इतिश्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये षष्ठाष्टके षष्ठोध्यायः ॥ ६ ॥

॥श्रीगणेशायनमः॥

यस्यनिःश्वसितंवेदा योवेदेभ्योऽखिलंजगत्। निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम्॥१॥

अथ षष्ठस्य सप्तमोऽध्याय आरभ्यते तत्र इन्द्रायेति द्वादशर्चं पंचमं सूक्तं आंगिरसस्य नृमेधस्यार्षं ऐन्द्रं सप्तमी दशम्येकादश्यौ च तिस्रः ककुभः। मध्यमपादस्य द्वादशाक्षरत्वात् मध्यमेचेत्ककुबितिहि तल्लक्षणं।नवमीद्वादश्यौ पुरउष्णिहौ प्रथमपादस्य द्वादशाक्षरत्वात् आद्येचेत्पुरउष्णिगितिहि तल्लक्षणं। शिष्टाउष्णिहः। तथाचानुक्रम्यते—इन्द्रायद्वादश नृमेधऔष्णिहं सप्तम्युपान्त्येच ककुभोन्त्यानवम्यौ पुरउष्णिहाविति। महाव्रते औष्णिहतृचाशीतावितंसूक्तं। तथैवपंचमारण्यकेसूत्रितं—इन्द्रायसामगायत सखायआशिषामहीति। आभिप्लविकेषूक्थ्ये-षु तृतीयसवने ब्राह्मणाच्छंसिन इन्द्रायसामगायतेति वैकल्पिकः स्तोत्रियस्तृचः। सूत्रितंच—इन्द्रायसामगायत सखायआशिषामहीति। पूर्वोक्तस्यैव ब्राह्मणाच्छंसिन आभिप्लविकेषूक्थ्ये-ष्वेन्द्रनोगधीति वैकल्पिकःस्तोत्रियः। सूत्रितंच—एन्द्रनोगध्येवुमध्वोमदिन्तरमिति। उक्थ्ये तृतीयसवनेच्छावाकस्याधाहीन्द्रेति स्तोत्रियस्तृचः। सूत्रितंच—अधाहीन्द्रगिर्वण इयंतइन्द्रगिर्वणइति। पूर्वोक्तएवरासे त्वंनइन्द्राभरेतितृचो वैकल्पिकःस्तोत्रियः। सूत्रितंच—त्वंनइन्द्राभर यमग्नुत्वामपूर्व्यं योनइदमिदंपुरेति।

तत्र प्रथमा—

ओम् इन्द्रा॑य॒ साम॑ गायत॒ विप्रा॑य बृह॒ते बृ॒हत्।
धर्म॒कृते॑ विप॒श्चिते॑ पन॒स्यवे॑ ॥ १ ॥

इन्द्रा॑य। साम॑। गा॒य॒त॒। विप्रा॑य। बृ॒ह॒ते। बृ॒हत्।
ध॒र्म॒ऽकृते॑। वि॒पः॒ऽचिते॑। प॒न॒स्यवे॑ ॥ १ ॥

हे उद्गातारः विप्राय मेधाविने बृहते महते धर्मकृते कर्मणः कर्त्रे विपश्चिते विदुषे पनस्यवे स्तुतिमिच्छते इन्द्राय बृहत् बृहन्नामकं साम गायत पठत ॥ १ ॥

१. उद्गाताओ, मेधावी, विशाल, कर्म-कर्त्ता, विद्वान् और स्तोत्रा-भिलाषी इन्द्र के लिए बृहत् स्तोत्र का गान करो।

अथ द्वितीया—

त्वमिन्द्राभिभूरसित्वंसूर्यमरोचयः ।
विश्वकर्माविश्वदेवोमहाँअसि ॥ २ ॥

त्वम् । इन्द्र । अभिऽभूः । असि । त्वम् । सूर्यम् । अरोचयः ।
विश्वऽकर्मा । विश्वऽदेवः । महान् । असि ॥ २ ॥

हे इन्द्र त्वं अभिभूः शत्रूणामभिभवितासि भवसि । किंच त्वं सूर्यमादित्यमरोचयः तेजोभिरदीपयः । किंच विश्वकर्मा विश्वस्य कर्तासि विश्वदेवः सर्वदेवश्चासि । तथाच यजुर्नाम्नातं—अग्निना अन्यन्या देवता इन्द्रमन्यन्या इति । अतो महान् सर्वाधिकोसि ॥ २ ॥

२. इन्द्र, तुम शत्रुओं को दबानेवाले हो। तुमने आदित्य को तेज के द्वारा प्रदीप्त किया है। तुम विश्वकर्त्ता, सर्वदेव और सर्वाधिक हो।

विभ्राजञ्ज्योतिषास्व१रगच्छोरोचनंदिवः ।
देवास्तइन्द्रसख्यायर्येमिरे ॥ ३ ॥

विऽभ्राजन् । ज्योतिषा । स्वः । अगच्छः । रोचनम् ।
दिवः । देवाः । ते । इन्द्र । सख्याय । येमिरे ॥ ३ ॥

हे इन्द्र त्वं ज्योतिषा तेजसा दिवआदित्यस्य रोचनं प्रकाशकमधिकरणत्वेन स्वः स्वर्गं विभ्राजन् प्रकाशयन् अगच्छः अगमः । किंच देवाः सर्वे ते तव सख्याय मित्रत्वाय येमिरे स्वंस्वमात्मानं नियमितवन्तः । अस्माकमिन्द्रः सखा यथास्यादिति सर्वे देवाः प्रयत्नमकार्षुरित्यर्थः ॥ ३ ॥

३. इन्द्र, ज्योति के द्वारा तुम आदित्य के प्रकाशक हो। तुम स्वर्ग को प्रकाशित करते हुए गये थे। देवों ने तुम्हारी मैत्री के लिए प्रयत्न किया था।

अथ चतुर्थी—

एन्द्रनोगधिप्रियःसत्राजिदगोह्यः ।
गिरिर्नविश्वतस्पृथुःपतिर्दिवः ॥ ४ ॥

आ । इन्द्र । नः । गधि । प्रियः । सत्राऽजित् । अगोह्यः ।
गिरिः । न । विश्वतः । पृथुः । पतिः । दिवः ॥ ४ ॥

१ तै० ब्रा० ३. ५. १.।

हे इन्द्र प्रियः प्रियतमः सत्राजित् महतां जेता अगोह्यः केनापि गूहितुमशक्यो गिरिर्न पर्वतइव विश्वतः सर्वतः पृथुः पृथुतमोदिवः स्वर्गस्य पतिरीश्वरस्त्वं नोस्मानागधि आगच्छ॥४॥

४. इन्द्र, तुम प्रियतम और महान् व्यक्तियों के विजेता हो। तुम्हारा कोई गोपन नहीं कर सकता। तुम पर्वत के समान चारों ओर व्यापक और स्वर्ग के स्वामी हो। हमारे पास आओ।

अभिहिसत्यसोमपाउभेबभूथरोदसी।
इन्द्रासिसुन्वतोवृधःपतिर्दिवः ॥ ५ ॥

अभि। हि। सत्य। सोमऽपाः। उभे इति। बभूथ। रोदसी इति। इन्द्र। असि। सुन्वतः। वृधः। पतिः। दिवः ॥ ५ ॥

हे सत्य सोमपाः सोमस्य पातरिन्द्र यस्त्वं उभे रोदसी द्यावापृथिव्यौ अभि बभूथ सामर्थ्येनाभिभवसि सत्वं सुन्वतः सोमाभिषवं कुर्वतो यजमानस्य वृधोवर्धकोसि दिवः स्वर्गस्यापि पतिरीश्वरोसि ॥ ५ ॥

५. सत्य-स्वरूप और सोमपाता इन्द्र, तुमने द्यावापृथिवी को अभिभूत किया है; इसलिए तुम अभिषव करनेवाले के वर्द्धक और स्वर्गाधिपति हो।

त्वंहिशश्वतीनामिन्द्रदर्तापुरामसि।
हन्तादस्योर्मनोर्वृधःपतिर्दिवः ॥ ६ ॥ १ ॥

त्वम्। हि। शश्वतीनाम्। इन्द्र। दर्ता। पुराम्। असि। हन्ता। दस्योः। मनोः। वृधः। पतिः। दिवः ॥ ६ ॥ १ ॥

हे इन्द्र त्वं शश्वतीनां बह्वीनां पुरां शत्रुनगरीणां दर्तासि दारयिता भवसि। किंच दस्योः उपक्षपयितुरसुरस्य हंतासि घातकोभवसि मनोर्मनुष्यस्य यागादिकं कुर्वतो वृधोवर्धकश्चासि दिवः स्वर्गस्यापि पतिरीश्वरोसि ॥ ६ ॥

६. इन्द्र, तुम अनेक शत्रु-पुरियों के भेदक हो। तुम दस्यु-घातक, मनुष्य के वर्द्धक और स्वर्ग के पति हो।

॥ इति षष्ठस्य सप्तमे प्रथमोवर्गः ॥ १ ॥

अथ सप्तमी—

अधाहीन्द्रगिर्वणउपत्वाकामान्महःससृज्महे।
उदेवयन्तउदभिः ॥ ७ ॥

अर्थ । हि । इन्द्र । गिर्वणः । उप । त्वा । कामान् । महः ।
ससृज्महे । उदाऽइव । यन्तः । उदऽभिः ॥ ७ ॥

हे गिर्वणो गीर्भिर्वननीयेन्द्र अथाहि संप्रतिहि त्वा त्वां महोमहतः कामान् कमनीयान् स्तोमान् उपससृज्महे उपसृजामः प्रापयामइत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तमाह—उदेव यथा उदकेन यन्तोगच्छन्तः उदभिः अञ्जलिनोत्क्षिप्योदकैः समीपस्थान् पुरुषान् क्रीडार्थं संसृजन्ति तद्वदित्यर्थः ॥ ७ ॥

७. स्तुत्य इन्द्र, जैसे क्रीड़ा के लिए लोग जल में अपने पास के व्यक्तियों पर जल फेंका करते हैं, वैसे ही हम आज तुम्हारे लिए महान् और कमनीय स्तोम (मन्त्र) प्राप्त करते हैं।

वार्णत्वायव्याभिर्वर्धन्तिशूरब्रह्माणि ।
वावृध्वांसंचिदद्रिवोदिवेदिवे ॥ ८ ॥

वाः । न । त्वा । यव्याभिः । वर्धन्ति । शूर । ब्रह्माणि ।
ववृध्वांसम् । चित् । अद्रिऽवः । दिवेऽदिवे ॥ ८ ॥

हे अद्रिवो वज्रिन् शूरेन्द्र वार्णं यथोदकमुदकस्थानं यव्याभिर्नदीभिः। अवनयः यव्याः इति नदीनामसुपाठात् । वर्धन्ति वर्धयन्ति । तथा ब्रह्माणि स्तोत्रैर्ववृध्वांसं चित् यथा निरुदकं देशं नदीभिस्तथा न। किंतु मवृधमेव त्वां दिवेदिवे अन्वहं वर्धयन्ति स्तोतारोवर्धयन्ति ॥८॥

८. वज्रधर और शूर इन्द्र, जैसे नदियाँ जल-स्थान को बढ़ाती हैं, वैसे ही स्तोत्रों के द्वारा प्रवृद्ध तुम्हें स्तोता लोग प्रतिदिन वर्द्धित करते हैं।

युञ्जन्तिहरीइषिरस्यगाथयोरौरथउरुयुगे ।
इन्द्रवाहावचोयुजा ॥ ९ ॥

युञ्जन्ति । हरी इति । इषिरस्य । गाथया ।
उरौ । रथे । उरुऽयुगे । इन्द्रऽवाहा । वचःऽयुजा ॥ ९ ॥

इषिरस्य गमनशीलस्य इन्द्रस्य उरुयुगे महायुगे उरौ महति रथे इन्द्रवाहा इन्द्रस्य वाहनभूतौ वचोयुजा वचनमात्रेणैव युज्यमानौ हरी अश्वौ गाथया स्तोत्रेण स्तोतारोयुञ्जन्ति योजयन्ति ॥ ९ ॥

९. गतिपरायण इन्द्र के महान् युगों (जोड़ों) से युक्त विशाल रथ में इन्द्र के वाहक और कहने के साथ ही जुट जानेवाले हरि नामक दोनों अश्वों को, स्तोत्र के द्वारा स्तोता लोग जोतते हैं।

अथ दशमी—

त्वं न॑ इन्द्रा भ॑र॒ँ ओजो॑ नृ॒म्णं श॑तक्रतो विचर्षणे ।
आ वी॒रं पृ॑तना॒षह॑म् ॥ १० ॥

त्वम् । नः॒ । इ॒न्द्र॒ । आ । भ॒र॒ । ओजः॑ । नृ॒म्णम् । श॒त॒क्र॒तो॒ इति॑ शतऽक्रतो । वि॒ऽच॒र्ष॒णे॒ । आ । वी॒रम् । पृ॒त॒ना॒ऽसह॑म् ॥ १० ॥

हे शतक्रतो बहुकर्मन् विचर्षणे विद्रष्टरिन्द्र त्वं नोऽस्मभ्यमोज ओजो बलं नृम्णं धनं। नृम्णमिति धननामसु पाठात्। आभराहर। वीरं वीर्योपेतं पृतनासहं सेनासहं सेनामभिभवितारं त्वामा याचामह इति शेषः ॥ १० ॥

१०. बहुकर्मा, प्रवीण, वीर्यशाली और सेना को जीतनेवाले इन्द्र, तुम हमें बल और धन दो।

त्वं हि नः॑ पि॒ता व॑सो॒ त्वं मा॒ता श॑तक्रतो ब॒भूवि॑थ ।
अधा॑ ते सु॒म्नमी॑महे ॥ ११ ॥

त्वम् । हि । नः॒ । पि॒ता । व॒सो॒ इति॑ । त्वम् । मा॒ता । श॒त॒क्र॒तो॒ इति॑ शतऽक्रतो । ब॒भूवि॑थ । अध॑ । ते॒ । सु॒म्नम् । ई॒म॒हे॒ ॥ ११ ॥

हे वसो वासयितः शतक्रतो बहुकर्मन्निन्द्र त्वं नोऽस्माकं पिता पितृवत्पालको बभूविथ भव। त्वं माता मातृवद्धारकश्च बभूविथ। अध अथ च वयं ते तव स्वभूतं सुम्नं सुखमीमहे याचामहे ॥ ११ ॥

११. निवास-दाता और बहुकर्मा इन्द्र, तुम हमारे पिता के सदृश पालक और माता के समान धारक बनो। अनन्तर हम तुम्हारे सुख की याचना करेंगे।

अथ द्वादशी—

त्वां शु॑ष्मिन्पुरुहूत वाज॒यन्त॒मुप॑ ब्रुवे शतक्रतो ।
स नो॑ रास्व सु॒वीर्य॑म् ॥ १२ ॥ २ ॥

त्वाम् । शु॒ष्मि॒न् । पु॒रु॒ऽहू॒त॒ । वा॒ज॒ऽयन्त॑म् । उप॑ । ब्रु॒वे॒ । श॒त॒क्र॒तो॒ इति॑ शतऽक्रतो । सः । नः॒ । रा॒स्व॒ । सु॒ऽवीर्य॑म् ॥ १२ ॥ २ ॥

हे शुष्मिन् बलवन् पुरुहूत बहुभिर्यजमानैराहूत शतक्रतो बहुकर्मन्निन्द्र वाजयन्तं बलमिच्छन्तं त्वामुपस्तुवे उपस्तौमि । सत्वं नोस्मभ्यं सुवीर्यं धनं रास्व देहि ॥ १२ ॥

१२. बली, अनेक के द्वारा आहूत और बहुकर्मा इन्द्र, बल की अभिलाषा करनेवाले तुम्हारी मैं स्तुति करता हूँ । तुम हमें सुन्दर वीर्यसंयुक्त धन दो । ॥ इति षष्ठस्य सप्तमे द्वितीयोवर्गः ॥ २ ॥

त्वामिदा ह्य इत्यष्टर्चं षष्ठं सूक्तं नृमेधस्यार्षं अयुजो बृहत्यः युजः सतोबृहत्यः तथा चानुक्रान्तं—त्वामिदा ह्योष्टौ प्रागाथमिति । चातुर्विंशिकेहनि माध्यन्दिनसवनेच्छावाकस्य त्वामिदा ह्य इति वैकल्पिकः स्तोत्रियः प्रगाथः । महाव्रतेपि निष्केवल्ये बार्हततृचाशीतावयं प्रगाथः । तथैव पंचमारण्यके सूत्रितं—त्वामिदा ह्यो नरस्त्वमेवं प्रगाथं मत्स्यपदशानीति । चातुर्विंशिकेहनि माध्यन्दिनसवने ब्राह्मणाच्छंसिनः आयन्तइवेति वैकल्पिकः स्तोत्रियः प्रगाथः । सूत्रितं च—आयन्तइव सूर्यं यण्महाँ असि सूर्येति । चातुर्विंशिकेहनि माध्यन्दिने त्वमिन्द्रप्रतूर्तिषु त्वमिन्द्र यशा असीति । तस्मिन्नेवाहनि निष्केवल्ये वैराजयोनिभूतोयं प्रगाथः शंसनीयः । सूत्रितं च—यथोरुक्रियमाणस्य योनिं शंसेद्रूपैर्वैराजशाक्वरैरैवतानां चेति ।

अथ प्रथमा—

त्वामि॒दा ह्यो नरोऽपी॑प्यन्वज्रि॒न्भूर्ण॑यः ।
स इ॑न्द्र॒ स्तोम॑वाहसामि॒ह श्रु॒ध्युप॒ स्वस॑र॒मा ग॑हि ॥ १ ॥

त्वाम् । इ॒दा । ह्यः । नरः॑ । अपी॑प्यन् । व॒ज्रि॒न् । भूर्ण॑यः ।
सः । इ॒न्द्र॒ । स्तोम॑ऽवाहसाम् । इ॒ह । श्रु॒धि॒ । उप॑ । स्वस॑रम् ।
आ । ग॒हि॒ ॥ १ ॥

हे वज्रिन्निन्द्र यं त्वां भूर्णयो हविर्भिर्भरणशीलाः नरः कर्मणां नेतारो यजमाना इदा अद्य ह्यश्च अपीप्यन् सोममपाययन् सत्वं स्तोमवाहसां स्तोमवाहकानामस्माकं स्तोत्रं इह यज्ञे श्रुधि शृणु । स्वसरं गृहं च । दुर्याः स्वसराणीति गृहनामसु पाठात् । उपागहि उपागच्छ ॥ १ ॥

१. वज्रधर इन्द्र, हवि से भरण करनेवाले नेताओं ने तुम्हें आज और कल सोमपान कराया है । तुम इस यज्ञ में हम स्तोत्र-वाहकों का स्तोत्र सुनो और हमारे गृह में पधारो ।

अथ द्वितीया—

मत्स्वा॑ सुशिप्र हरिव॒स्तदी॑महे॒ त्वे आ भू॑षन्ति वे॒धसः॑ ।
तव॒ श्रवां॑स्युप॒मान्यु॒क्थ्या॑ सु॒तेष्वि॑न्द्र गिर्वणः ॥ २ ॥

मत्स्वं । सुऽशिप्र । हरिऽवः । तत् । ईमहे । त्वे इति । आ ।
भूषन्ति । वेधसः । तवं । श्रवांसि । उपऽमानि ।
उक्थ्या । सुतेषु । इन्द्र । गिर्वणः ॥ २ ॥

हे सुशिप्र शोभनहनो शोभनोष्णीषिन् वा हरिवः अश्ववन् गिर्वणो गीर्भिर्वननीयेन्द्र त्वे त्वयि वेधसः परिचारका आभूषन्त्याभवन्ति । मत्स्व सोमेन मादयात्मानं । किंच तत् त्वां वयमीमहे याचामहे । किंयाच्यमित्यत्राह—सुतेषु सोमेषु अभिषुतेषु सत्सु तव श्रवांस्यन्नानि उपमानि उपमानभूतानि उक्थ्या प्रशंस्यानि च सन्त्विति ॥ २ ॥

२. सुन्दर आवरणवाले, अश्ववाले और स्तुतिवाले इन्द्र, परिचारक लोग तुम्हारे लिए सोमाभिषव करते हैं। तुम पीकर मत्त होओ। हम तुम्हारे पास प्रार्थना करते हैं। सोमाभिषव होने पर तुम्हारे अन्न उपमेय और प्रशस्य हों।

अथ तृतीया—

श्रायन्तइवसूर्यंविश्वेदिन्द्रस्यभक्षत ।
वसूनिजातेजनमानओजसाप्रतिभागंनदीधिम ॥ ३ ॥

श्रायन्तःऽइव । सूर्यम् । विश्वा । इत् । इन्द्रस्य । भक्षत । वसूनि ।
जाते । जनमाने । ओजसा । प्रति । भागम् । न । दीधिम ॥ ३ ॥

हे अस्मदीयाजनाः श्रायन्तइव सूर्यं यथा समाश्रितारश्मयः सूर्यं भजन्ते तथेन्द्रस्य विश्वेत् विश्वान्येव धनानि भक्षत भजत । स च यानि वसूनि धनानि जाते उत्पन्ने जनमाने जनिष्यमाणे चौजसा बलेन करोति । अतः भागं न पित्र्यं भागमिव तानि धनानि प्रतिदीधिम प्रतिधारयेमेति । यद्वा श्रायन्तइव सूर्यं यथा समाश्रितारश्मयः सूर्यमुपतिष्ठन्ते तथेन्द्रस्य विश्वा विश्वानि विभक्तुमिच्छन्तः समाश्रितामरुतः इन्द्रमुपतिष्ठन्त इतिशेषः । उपस्थायच मरुतो वस्तून्युदकलक्षणानि धनानि जाते जाताय जनमाने जनिष्यमाणायच मनुष्यायच ओजसा बलेन भक्षत विभजन्ते । तत्रचास्माकं योभागः तं भागं । नेतिसंप्रत्यर्थे । प्रतीत्येष अनु इत्येतस्य स्थाने । अनुदीधिम वयं अनुध्यायाम । तथाचयास्कः—समाश्रिताः सूर्यमुपतिष्ठन्ते अपिवोपमार्थे स्यात्सूर्यमिवेन्द्रमुपतिष्ठन्तेइति । सर्वाणीन्द्रस्यधनानि विभक्ष्यमाणाः सयथा धनानि विभजति जातेच जनिष्यमाणेच तं वयं भागमनुध्यायेमेति ॥ ३ ॥

३. जैसे आश्रित किरणें सूर्य का भजन करती हैं, वैसे ही तुम इन्द्र के सारे धनों का भजन करो। इन्द्र बल के द्वारा उत्पन्न और उत्पन्न होनेवाले धनों के जनक हैं। हम उन धनों को पैतृक भाग के समान धारण करेंगे।

---

१ नि० ६. ८.

अथ चतुर्थी—

अनर्शरातिंवसुदामुपस्तुहिभद्राइन्द्रस्यरातयः ।
सोअस्यकामंविधतोनरोषतिमनोदानायचोदयन् ॥ ४ ॥

अनर्शऽरातिम् । वसुऽदाम् । उप । स्तुहि । भद्राः ।
इन्द्रस्य । रातयः । सः । अस्य । कामम् । विधतः ।
न । रोषति । मनः । दानाय । चोदयन् ॥ ४ ॥

हे स्तोतारः अनर्शरातिं अपापकदानं अपापिष्ठस्य दातारमित्यर्थः । तथाच यास्कः—अनर्शरातिमनश्लीलदानमश्लीलं पापकमिति[1] । वसुदां धनस्यदातारमिन्द्रं उपस्तुहि यतइन्द्रस्य रातयोदानानि भद्राः कल्याणानि महदैश्वर्यकारीणीत्यर्थः । यतश्च सइन्द्रः स्वकीयं मनोदानाय अभीष्टप्रदानाय चोदयन् प्रेरयन् विधतः परिचरतोस्य स्तोतुः काममिच्छां नरोषति नहिनस्ति ॥ ४ ॥ ४. पाप-रहित व्यक्ति के लिए जो दान-शील और धनद हैं, उन्हीं इन्द्र की स्तुति करो; क्योंकि इन्द्र का दान कल्याणवाहक है। इन्द्र अपने मन को अभीष्ट प्रदान के लिए प्रेरित करके परिचारक की इच्छा को बाधा नहीं देते।

त्वमिन्द्रप्रतूर्तिष्वभिविश्वाअसिस्पृधः ।
अशस्तिहाजनिताविश्वतूरसित्वंतूर्यतरुष्यतः ॥ ५ ॥

त्वम् । इन्द्र । प्रऽतूर्तिषु । अभि । विश्वाः । असि ।
स्पृधः । अशस्तिऽहा । जनिता । विश्वऽतूः । असि । त्वम् ।
तूर्य । तरुष्यतः ॥ ५ ॥

हे इन्द्र त्वं प्रतूर्तिषु संग्रामेषु विश्वाः सर्वाः स्पृधोयुद्धकारिणीः शत्रुसेनाः अभ्यसि अभिभवसि । किंच हे तूर्य शत्रूणां बाधकेन्द्र त्वं अशस्तिहा दैत्यानामशस्तीनां हन्तासि । जनिता असुरेभ्यः अशस्तीनां जनिताचासि । विश्वतूः विश्वस्य सर्वस्य शत्रुवर्गस्य हिंसिताचासि तरुष्यतो बाधकांश्च बाधमानोसि ॥ ५ ॥

५. इन्द्र, तुम युद्ध में सारी सेनाओं को दबाते हो। शत्रु-बाधक इन्द्र तुम दैत्यों के नाशक, उनके जनक शत्रुओं के हिंसक और बाधकों के बाधक हो।

---

1 नि० ६.२३.

अथ षष्ठी—

अनु॑ ते॒ शुष्मं॑ तु॒रय॑न्तमीयतुः क्षो॒णी शिशुं॒ न मा॒तरा॑ ।
विश्वा॑स्ते॒ स्पृधः॑ श्नथयन्त म॒न्यवे॑ वृ॒त्रं यदि॑न्द्र॒ तूर्व॑सि ॥ ६ ॥

अनु॑ । ते॒ । शुष्म॑म् । तु॒रय॑न्तम् । ई॒य॒तुः॒ । क्षो॒णी इति॑ । शिशु॑म् ।
न । मा॒तरा॑ । विश्वाः॑ । ते॒ । स्पृधः॑ । श्न॒थ॒य॒न्त॒ । म॒न्यवे॑ ।
वृ॒त्रम् । यत् । इ॒न्द्र॒ । तूर्व॑सि ॥ ६ ॥

हे इन्द्र ते तव शुष्मं बलं तुरयन्तं हिंसन्तं शत्रुं क्षोणी द्यावापृथिव्यौ मातरा मातरौ शिशुं न शिशुमिव अन्वीयतुः अनुगच्छतः । गमनमात्रे दृष्टान्तः । किंच हे इन्द्र त्वं यदा वृत्रं शत्रुं तूर्वसि हंसि अवस्ते तव मन्यवे क्रोधाय विश्वाः सर्वाः स्पृधः संग्रामकारिण्यः सेनाः श्नथयन्त श्नथिताः शिथिला भवन्ति ॥ ६ ॥

६. इन्द्र, जैसे माता शिशु का अनुगमन करती है, वैसे ही तुम्हारे बल की हिंसा करनेवाले शत्रु का अनुगमन द्यावापृथिवी करती हैं । तुम वृत्र का वध करते हो; इसलिए सारी युद्धकारिणी सेना तुम्हारे क्रोध के लिए खिन्न होती है ।

इ॒त ऊ॒ती वो॑ अ॒जरं॑ प्रहे॒तार॒मप्र॑हितम् ।
आ॒शुं जेता॑रं॒ हेता॑रं र॒थीत॑म॒मतू॑र्तं तुग्र्या॒वृध॑म् ॥ ७ ॥

इ॒तः । ऊ॒ती । वः॒ । अ॒जर॑म् । प्र॒ऽहे॒तार॑म् । अप्र॑ऽहितम् । आ॒शुम् ।
जेता॑रम् । हेता॑रम् । र॒थिऽत॑मम् । अतू॑र्तम् । तु॒ग्र्य॒ऽवृध॑म् ॥ ७ ॥

हे अस्मदीयजनाः यो यूयं अजरं जरारहितं प्रहेतारं शत्रूणां प्रेरकं अप्रहितं केनाप्यप्रेषितं आशुं वेगवन्तं जेतारं शत्रूणां हेतारं गन्तारं रथीतमं रथिनां श्रेष्ठं अतूर्तं केनाप्यहिंसितं तुग्र्यावृधं उदकस्य वर्धयितारमिन्द्रं ऊती ऊत्यै रक्षणाय इतः कुरुत पुरस्कुरुतेत्यर्थः ॥ ७ ॥

७. अजर, शत्रु-प्रेरक, किसी से न भेजे गये, वेगवान्, जेता, गन्ता, रथिश्रेष्ठ, अहिंसक और जल-वर्द्धक इन्द्र को, रक्षण के लिए, आगे करो ।

अथाष्टमी—

इ॒ष्क॒र्तार॒मनि॑ष्कृतं॒ सह॑स्कृतं श॒तमू॑तिं श॒तक्र॑तुम् ।
स॒मा॒नमिन्द्र॒मव॑से हवामहे॒ वस॑वानं वसू॒जुव॑म् ॥ ८ ॥ २ ॥

दुःऽकर्तारम् । अनिःऽकृतम् । सहःऽकृतम् । शतम्ऽऊतिम् ।
शतऽक्रतुम् । समानम् । इन्द्रम् । अवसे । हवामहे ।
वसवानम् । वसुऽजुवम् ॥ ८ ॥ ३ ॥

दुष्कर्तारं शत्रूणां संस्कर्तारं अनिष्कृतं स्वयमन्यैरसंस्कृतं सहस्कृतं बलेनकृतं शतमूर्तिं बहुरक्षणं शतक्रतुं बहुप्रज्ञं बहुकर्माणं वा समानं बहूनां साधारणं वसवानं धनान्याच्छादयन्तं वसुजुवं यजमानेभ्योवसूनां प्रेरयितारमिन्द्रं अवसे रक्षणाय वयं हवामहे ह्वयामः ॥ ८ ॥

८. शत्रुओं के संस्कर्त्ता, दूसरों के द्वारा असंस्कृत, बलकृत, बहुरक्षण-वाले, शत-प्रज्ञवाले, साधारण धनाच्छादक और धन-प्रेरक इन्द्र को, रक्षण के लिए, हम बुलाते हैं।

॥ इति षष्ठस्य सप्तमे तृतीयोवर्गः ॥ ३ ॥

अयंतइति द्वादशर्चं सप्तमं सूक्तं भृगुगोत्रस्य नेमस्यार्षं अयमस्मिजरितरिति तृचेनेन्द्रोनेमसमीपमेत्य स्वकीयं माहात्म्यमवोचत् अतस्तस्य तृचस्य सएवऋषिः यस्यवाक्यं सऋषिरिति न्यायात्। षष्ठी जगती सप्तम्याद्यास्तिस्रोनुष्टुभः शिष्टास्त्रिष्टुभः इन्द्रोदेवता यद्वाग्वदन्ती देवींवाचमित्येते वाग्देवत्ये शिष्टाऐन्द्र्यः। तथाचानुक्रान्तं—अयंतेद्वादश नेमोभार्गवस्त्रैष्टुभं षष्ठीजगती परास्तिस्रोनुष्टुभः अयमितितृचेनेन्द्र आत्मानमस्तौदुपान्त्येवाच्याविति। वाग्देवत्ये पशौ यद्वाग्वदन्तीति वपायाअनुवाक्या। सूत्रितंच—यद्वाग्वदन्त्यविचेतनानि पतंगोवाचंमनसाबिभर्तीति। पूर्वोक्त एव पशौ देवींवाचमिति हविषोयाज्या। सूत्रितंच—देवींवाचमजनयन्तदेवा अनीयन्तोन्वग्रवइति तिस्रइति। प्रयाणसमये वयसाममनोज्ञावाचः श्रुत्वा एतांजपेत्। सूत्रितंच— कनिक्रदज्जनुषं प्रब्रुवाणइति सूक्ते जपेद्देवींवाचमजनयन्तदेवाइतिचैति।

तत्र प्रथमा—

अयंतएमितन्वापुरस्ताद्विश्वेदेवाअभिमायन्तिपश्चात्।
यदामह्यंदीधरोभागमिन्द्रादिन्मयाकृणवोवीर्याणि ॥ १ ॥

अयम् । ते । एमि । तन्वा । पुरस्तात् । विश्वे । देवाः । अभि । मा ।
यन्ति । पश्चात् । यदा । मह्यम् । दीधरः । भागम् । इन्द्र । आत् ।
इत् । मया । कृणवः । वीर्याणि ॥ १ ॥

हे इन्द्र ते तव पुरस्तात् अग्रतः तन्वा पुत्रेणसह अयमहमेमि शत्रूनभिभवितुं गच्छामि। तथाग्रतोगच्छन्तं मां विश्वेदेवाः त्वया सह पश्चादभियन्ति अभिगच्छन्ति यदा त्वं मह्यं भार्गवाय नेमाय भागं शत्रुषु स्थितं भागं दीधरः धारयसि आदित् अनन्तरमेव मया सह प-

शत्रून् जेतुं वीर्याणि पौरुषाणि कृणवः कुरु। यदि शत्रुषु स्थितं धनं मह्यं दित्ससि यर्हि शत्रुक्षयार्थं गच्छतः सपुत्रस्य मम साहाय्यं कुर्विति भावः॥ १॥

१. इन्द्र, पुत्र के साथ मैं शत्रु को जीतने के लिए, तुम्हारे आगे-आगे जाता हूँ। सारे देवता मेरे पीछे-पीछे आते हैं। तुम शत्रु-धन का अंश मुझे देते हो; इसलिए मेरे साथ पुरुषार्थ करो।

दधामितेमधुनोभक्षमग्रेहितस्तेभागःसुतोअस्तुसोमः।
असंश्चत्वंदक्षिणतःसखामेधावृत्राणिजङ्घनावभूरि॥ २॥

दधामि। ते। मधुनः। भक्षम्। अग्रे। हितः। ते। भागः। सुतः।
अस्तु। सोमः। असः। च। त्वम्। दक्षिणतः। सखा। मे।
अध। वृत्राणि। जङ्घनाव। भूरि॥ २॥

हे इन्द्र ते तुभ्यं मधुनो मदकरस्य सोमस्य भक्षमग्रे प्रथमं दधामि धारयामि। सुतो-ऽभिषुतोभागो भजनीयः सोमस्ते तव हृदये हितोनिहितोस्तु भवतु। अपिच त्वं मे मम द-क्षिणतो दक्षिणपार्श्वे सखासन् असः स्थितोभव। अध अथ भूरि बहूनि वृत्राण्यस्मदी-यान् शत्रून् जंघनाव। त्वमहंचोभावावां हन्वः॥ २॥

२. तुम्हारे लिए पहले मैं मदकर सोमरूप अन्न (भक्षण) देता हूँ। तुम्हारे हृदय में अभिषुत सोम निहित हो। तुम मेरे दक्षिण भाग में मित्र-रूप होकर अवस्थित होओ। पश्चात् हम दोनों अनेक असुरों का वध करेंगे।

प्रसुस्तोमंभरतवाजयन्तइन्द्रायसत्यंयदिसत्यमस्ति।
नेन्द्रोअस्तीतिनेमउत्वआहकईंददर्शकमभिष्टवाम॥ ३॥

प्र। सु। स्तोमम्। भरत। वाजऽयन्तः। इन्द्राय। सत्यम्। यदि।
सत्यम्। अस्ति। न। इन्द्रः। अस्ति। इति। नेमः। ऊँ इति। त्वः।
आह। कः। ईम्। ददर्श। कम्। अभि। स्तवाम॥ ३॥

हे जना वाजयन्तः संग्राममिच्छन्तोयूयं। पौंस्ये वाजे इति संग्रामनामसु पाठात्। इन्द्राय सत्यं सत्यभूतं स्तोमं सु सुष्टु प्रभरत इन्द्रोस्तीत्येवत् यदि सत्यमस्ति भवति। इन्द्रास्तित्वे कः संदेहः तत्राह—नेमउ भार्गवोनेम एवेन्द्रोनाम त्वः कश्चिन्नास्तीत्याह। तत्र कारणं दर्शयति—कः ईमेनमिन्द्रं ददर्श अद्राक्षीत् नकोप्यपश्यत् अतः कं वयमभिष्टवाम अभिष्टुमः। तस्मा-दिन्द्रोनाम कश्चिद्विद्यते इतिवादमात्रं नतु सत्यमित्यर्थः॥ ३॥

३. युद्धेच्छुको, यदि इन्द्र की सत्ता सच्ची हो, तो इन्द्र के लिए सत्य-रूप सोम का उच्चारण करो। भार्गव नेम ऋषि का मत है कि इन्द्र नाम का कोई नहीं है। इन्द्र को किसी ने देखा है? फलतः हम किसकी स्तुति करें?

अयमस्मिजरितःपश्यमेहविश्वाजातान्यभ्यस्मिमह्ना ।
ऋतस्यमाप्रदिशोवर्धयन्त्यादर्दिरोभुवनादर्दरीमि ॥ ४ ॥

अयम् । अस्मि । जरितरिति । पश्य । मा । इह । विश्वा । जातानि । अभि । अस्मि । मह्ना । ऋतस्य । मा । प्रऽदिशः । वर्धयन्ति । आऽदर्दिरः । भुवना । दर्दरीमि ॥ ४ ॥

एवं नेमस्यऋषेर्वचनमाकर्ण्य इन्द्रस्तस्य समीपमाजगाम । आगत्य चात्मानमनेन तृचेन स्तौति—हे जरितः स्तोतः अयमहमस्मि इह तवसमीपे स्थितं मा मां पश्य। विश्वा सर्वाणि जातानि भुवनानि मह्ना महत्त्वेन अभ्यस्मि अहमभिभवामि। किंच मा मां ऋतस्य सत्यस्य यज्ञस्य या प्रदिशः प्रदेष्टारोविद्वांसः स्तोत्रैर्वर्धयन्ति। अपिच आदर्दिरः आदरणशीलोऽहं भुवना भुवनानि शत्रुभूतानि दर्दरीमि भृशं विदारयामि ॥ ४ ॥

४. स्तोता नेम, यह मैं तुम्हारे पास आगया हूँ। मुझे देखो मैं सारे संसार को, महिमा के द्वारा, दबाता हूँ। सत्य यज्ञ के द्रष्टा मुझे वर्द्धित करते हैं। मैं विदारण-परायण हूँ। मैं सारे भुवनों को विदीर्ण करता हूँ।

आयन्मावेनाअरुहन्नृतस्यँएकमासीनंहर्यतस्यपृष्ठे ।
मनश्चिन्मेहृदआप्रत्यवोचदचिक्रदञ्छिशुमन्तःसखायः॥५॥

आ । यत् । मा । वेनाः । अरुहन् । ऋतस्य । एकम् । आसीनम् । हर्यतस्य । पृष्ठे । मनः । चित् । मे । हृदे । आ । प्रति । अवोचत् । अचिक्रदन् । शिशुऽमन्तः । सखायः ॥ ५ ॥

यदा ये ऋतस्य यज्ञस्य यष्टं कर्मणिपदी वेनाः कामयमानाः हर्यतस्य कान्तस्यान्तरिक्षस्य पृष्ठे आसीनं उपविष्टं एकं मा मां आ अरुहन् तेषां भवदां आरोहं मनश्चित् मनएव मम हृदे हृदयाय प्रत्यवोचत् अब्रवीत्। अस्माशिषं वदाह्वानं। शिशुमन्तः पुत्रयुक्ताः सखायः प्रियाअमी अचिक्रदन् मां क्रन्दन्तीति ॥ ५ ॥

५. जिस समय यज्ञाभिलाषियों ने कमनीय अन्तरिक्ष की पीठ पर अकेले बैठे हुए मुझे चढ़ाया था, उस समय उन लोगों के मन ने ही मेरे हृदय में उत्तर दिया था कि पुत्र-युक्त प्रिय मेरे लिए रो रहे हैं।

अथ षष्ठी—

विश्वेत्तातेसवनेषुप्रवाच्यायाचकर्थमघवन्निन्द्रसुन्वते ।
पारावतंयत्पुरुसंभृतंवस्वपावृणोःशरभायऋषिबन्धवे ॥ ६॥४॥

विश्वा । इत् । ता । ते । सवनेषु । प्रऽवाच्या । या । चकर्थ । मघऽवन् । इन्द्र । सुन्वते । पारावतम् । यत् । पुरुऽसंभृतम् । वसु । अपऽअवृणोः । शरभाय । ऋषिऽबन्धवे ॥ ६ ॥ ४ ॥

स्वसमीपमागतमिन्द्रं दृष्ट्वा सन्तुष्ट ऋषिरिन्द्रस्य विविधानि कर्माणि दानं च विश्वेत्तात इत्यनेन तृचेन स्तौति—हे मघवन्निन्द्र त्वं सवनेषु यज्ञेषु सुन्वते सोमाभिषवं कुर्वते यजमानाय या यानि कर्माणि चकर्थ अकरोः ते तव ता तानि कर्माणि प्रवाच्या प्रवक्तव्यानि विश्वेत् अनन्यान्येव । किंच त्वं पारावतं परावन्नामकस्य कस्यचिच्छत्रोः स्वभूतं यद्वसु धनमस्ति तत् ऋषिबन्धवे शरभाय शरभनाम्ने ऋषये अपावृणोः अपवृतवानसि पुरुसंभृतं यथा बहुसंभृतं भवति ॥ ६ ॥

६. धनी इन्द्र, यज्ञ में सोमाभिषव करनेवालों के लिए तुमने जो कुछ किया है, वह सब कहने योग्य है। परावत् नाम के शत्रु का जो धन है, उसे तुमने ऋषिमित्र शरभ के लिए, यथेष्ट रूप में, प्रकट किया था।

॥ इति षष्ठस्य सप्तमे चतुर्थो वर्गः ॥ ४ ॥

अथ सप्तमी—

प्रनूनंधावतापृथङ्नेहयोवोअवावरीत् ।
निषींवृत्रस्यमर्मणिवज्रमिन्द्रोअपीपतत् ॥ ७ ॥

प्र । नूनम् । धावत । पृथक् । न । इह । यः । वः । अवावरीत् । नि । सीम् । वृत्रस्य । मर्मणि । वज्रम् । इन्द्रः । अपीपतत् ॥ ७ ॥

यः शत्रुर्नूनमिदानीं प्रधावत् प्रधावति पृथगिह पृथक् न तिष्ठति च यो युष्मान्नावावरीत् न विवारयति च तस्य वृत्रस्य शत्रोर्मर्मणि मर्मस्थाने इन्द्रो वज्रं कुलिशं न्यपीपतत् नितरामपातयत् ॥ ७ ॥ जो शत्रु इस समय दौड़ रहा है—पृथक् नहीं ठहरता और जो तुम्हें नहीं रोकता, उसके मर्म-स्थान में इन्द्र ने वज्रपात किया है। ॥७॥

अथाष्टमी—

मनोजवाअयमानआयसीमतरत्पुरम् ।
दिवंसुपर्णोगत्वायसोमंवज्रिणआभरत् ॥ ८ ॥

मनःऽजवाः । अयमानः । आयसीम् । अतरत् । पुरम् । दिवम् ।
सुऽपर्णः । गत्वाय । सोमम् । वज्रिणे । आ । अभरत् ॥ ८ ॥

सुपर्णो गरुत्मान् मनोजवाः मनोवेगः अयमानो गच्छन् आयसीं हिरण्मयीं पुरं नगरीं अतरत् अतारीत्। ततो दिवं स्वर्गं गत्वाय गत्वा वज्रिणे इन्द्राय सोममाभरदाहरत् ॥८॥

८. मन के समान वेगवान् और गमनशील सुपर्ण (गरुड़) लौहमय नगर के पार गये। अनन्तर स्वर्ग में जाकर इन्द्र के लिए सोम ले आये।

समुद्रेअन्तःशयतउद्नावज्रोअभीवृतः।
भरन्त्यस्मैसंयतःपुरःप्रस्रवणाबलिम् ॥ ९ ॥

समुद्रे । अन्तरिति । शयते । उद्ना । वज्रः । अभिऽवृतः । भरन्ति ।
अस्मै । सम्ऽयतः । पुरःऽप्रस्रवणाः । बलिम् ॥ ९ ॥

योवज्रः समुद्रेअन्तः समुद्रस्यमध्ये शयते शेते यश्च उद्ना उदकेन अभिवृतः अस्मै वज्राय संयतः संग्रामस्य। सम्मन संयतइति संग्रामनामसु पाठात्। पुरः प्रस्रवणाः पुरस्तात्प्र-च्छन्नाः शत्रवो बलिं उपहारं भरन्ति धारयन्ति तस्य छेद्या भवन्तीत्यर्थः ॥ ९ ॥

९. जो वज्र समुद्र के बीच सोता है और जो जल में ढका हुआ है, उसी वज्र के लिए संग्राम में आगे आनेवाले शत्रु (आत्म-बलि-रूप) उप-हार धारण करते हैं।

अथ दशमी—

यद्वाग्वदन्त्यविचेतनानिराष्ट्रीदेवानांनिषसादमन्द्रा।
चतस्रऊर्जंदुदुहेपयांसिक्वस्विदस्याःपरमंजगाम ॥१०॥

यत् । वाक् । वदन्ती । अविऽचेतनानि । राष्ट्री । देवानाम् । निऽससाद ।
मन्द्रा । चतस्रः । ऊर्जम् । दुदुहे । पयांसि । क्व । स्वित् ।
अस्याः । परमम् । जगाम ॥ १० ॥

राष्ट्री राजनशीला देवानां मन्द्रा मादयित्री वा यद्यदा वाक् अविचेतनानि विज्ञानरहितान् अप्रज्ञातान् अर्थान् वदन्ती प्रज्ञापयन्ती निषसाद यज्ञेनिषीदति तदा चतस्रोदिशः प्रति ऊर्जम-न्नं पयांसि तत्कारणभूतान्युदकानि दुदुहे अस्यामाध्यमिकायावाचः स्वभूतं यत्परमं श्रेष्ठं तत् क्वस्वित् क्वजगाम क्वगच्छतीति नदृश्यतइत्यर्थः। तथाचयास्कः—यद्वाग्वदन्त्यविचेतनान्यवि-

ज्ञातानि राष्ट्रीदेवानां निषसाद मन्द्रा मदनाश्चतस्रोऽनुदिशऊर्जं दुदुहे पयांसि क्वस्विदस्याः परमं जगामेति यत्पृथिवीं गच्छतीति वा यदादित्यरश्मयो हरन्तीति वेति ॥ १० ॥

१०. राष्ट्री (प्रदीपक) और देवों को आनन्द-मग्न करनेवाला वाक्य जिस समय अज्ञानियों को ज्ञान देते हुए यज्ञ में बैठता है, उस समय चारों ओर के लिए अन्न और जल का दोहन करता है। उस (माध्यमिकी वाक्) में जो श्रेष्ठ है, वह कहाँ जाता है?

देवींवाचमजनयन्तदेवास्तांविश्वरूपाःपशवोवदन्ति ।
सानोमन्द्रेषमूर्जंदुहानाधेनुर्वागस्मानुपसुष्टुतैतु ॥ ११ ॥

देवीम् । वाचम् । अजनयन्त । देवाः । ताम् । विश्वऽरूपाः । पशवः । वदन्ति । सा । नः । मन्द्रा । इषम् । ऊर्जम् । दुहाना । धेनुः । वाक् । अस्मान् । उप । सुऽस्तुता । आ । एतु ॥ ११ ॥

एषा माध्यमिका वाक् सर्वप्राण्यन्तर्गता सर्वाभिवादिनी भवतीति विभूतिमुपदर्शयति । यां देवीं द्योतमानां माध्यमिकां वाचं देवामाध्यमिका अजनयन्त जनयन्ति तां वाचं विश्वरूपाः सर्वरूपाः व्यक्तवाचः अव्यक्तवाचश्च पशवोवदन्ति तत्पूर्वकत्वाद्वाक्प्रवृत्तेः । सा वाग्देवी मन्द्रा मदना स्तुत्या हर्षयित्री वा वृष्टिप्रदानेन नोऽस्मभ्यं इषमन्नं ऊर्जं पयोघृतादिरूपं रसं च दुहाना क्षरन्ती धेनुः धेनुभूता सुष्टुताऽस्माभिःस्तुताऽस्मान् नेमाम् उपैतु उपगच्छतु वर्षणायोद्युक्ता भवत्वित्यर्थः । यथाचयास्कः—देवींवाचमजनयन्तदेवास्तांविश्वरूपाः पशवोवदन्ति व्यक्तवाचश्चाव्यक्तवाचश्च सानोमदनान्नंच रसंच दुहाना धेनुर्वागस्मानुपैतुसुष्टुतेति[1] ॥ ११ ॥

११. देवता लोग जिस दीप्तिमान् वाग्देवी को उत्पन्न करते हैं, उसे ही सभी प्रकार के पशु भी बोलते हैं। वह हर्ष देनेवाली वाक्, अन्न और रस देनेवाली धेनु के समान हमसे स्तुत होकर, हमारे पास आवे।

सखेविष्णोवितरंविक्रमस्वद्यौर्देहिलोकंवज्रायविष्कभे ।
हनाववृत्रंरिणचावसिन्धूनिन्द्रस्ययन्तुप्रसवेविसृष्टाः ॥१२॥५॥

सखे । विष्णो इति । विऽतरम् । वि । क्रमस्व । द्यौः । देहि । लोकम् । वज्राय । विऽस्कभे । हनाव । वृत्रम् । रिणचाव । सिन्धून् । इन्द्रस्य । यन्तु । प्रऽसवे । विऽसृष्टाः ॥ १२ ॥ ५ ॥

---

१ नि ११. २८. । २ नि० ११. २९. ।

हे सखे विष्णो त्वं वितरमत्यन्तं विक्रमस्व विक्रमं कुरु। हे द्यौः त्वं वज्राय वज्रस्य वि-ष्कभे विष्कंभनाय लोकं अवकाशं देहि प्रयच्छ। हे विष्णो त्वं चाहं चोभावावां वृत्रमसुरं हनाव हन्वः। सिन्धून् स्यन्दनशीला नदीश्च रिणचाव गमयावः। तेपि विसृष्टाः सिन्धव इन्द्रस्य प्रसवे यन्तु प्रेरणे गच्छन्तु॥ तमिममर्थं संगृह्य श्लोकैः शौनकोदर्शयति—त्रींल्लोकानभिद्रुत्यै-वान् वृत्रस्तस्थौस्वयात्विषा। तंनाशकद्धन्तुमिन्द्रो विष्णुमभ्येत्य सोब्रवीत् (१) वृत्रंहनिष्ये विष्टस्व विक्रम्याद्य ममान्तिके। उद्यतस्याद्य वज्रस्य द्यौर्ददातु ममान्तरं (२) तथेतिविष्णुस्त-च्चक्रे द्यौश्चास्यविवरंददौ। तदेतदखिलंप्रोक्तं सखेविष्णोवितरंवेति (३) ॥ १२॥

१२. मित्र विष्णु, तुम अत्यन्त पाद-विक्षेप करो। द्युलोक, तुम वज्र के गमन के लिए अवकाश प्रदान करो। तुम और मैं वृत्र का वध करूंगा और नदियों को (समुद्र की ओर) ले जाऊंगा। नदियां इन्द्र की आज्ञा के अनुसार गमन करें।

॥ इति षष्ठस्य सप्तमे पंचमोवर्गः ॥ ५ ॥

ऋधगिति षोडशर्चमष्टमं सूक्तं। अत्रानुक्रम्यते—ऋधक्षोळश जमदग्निर्भार्गवो मैत्रावरुणं प्रागाथं त्रिष्टुबन्त्यं तृतीयादिगायत्री परास्तोबृहती स्तोत्रंराधस्तृक्सपादादित्याश्विन्यौ वाय-व्ये सौर्यौ बृहत्पुरस्ता सूर्यप्रभास्तुतिर्वा पावमानी गव्येति। भृगुगोत्रोजमदग्निरृषिः। चतुर्द-श्याद्यास्तिस्रस्त्रिष्टुभः प्रयोवंशीबृहती शिष्टानामयुजोबृहत्यः युजःसतोबृहत्यः तृतीयागायत्री-स्तोत्रंराजसुगायत्रेविपादेनसहिता वेहिन्विरेतस्यादित्यदेवताका। आमेवचासीतिद्वे अश्विनदे-वताके। आनोयज्ञंदिविस्पृशमितिद्वे वायुदेवत्ये। बण्महाँअसिसूर्येतिद्वे सूर्यदेवताके। इयं-यानीत्येषा उषोदेवत्या। सा सूर्यप्रभा अनयास्तूयते अतःसैवदेवता। प्रजाहतिस्रइत्येषाप-वमानदेवताका। मातारुद्राणामितिद्वे गोदेवत्ये शिष्टाः पंचर्चोमैत्रावरुण्यः। सूक्तविनियोगो-लैंगिकः। संग्रामार्थं राज्ञः संनहने प्रयोवांमित्रावरुणेतिद्वे राजानंवाचयेत्। सूत्रितंच—अभीवर्ते-वाचयति प्रयोवांमित्रावरुणेविचक्षेति। पृष्ठ्यस्य पंचमेहनि प्रउगे वायव्यतृचस्य आनोयज्ञ-मित्यादिके द्वेऋचावाद्ये। सूत्रितंच—आनोयज्ञंदिविस्पृशमितिद्वे आनोवायोमहेतनइत्येकेति। आश्विनं शंसिष्यन् होता बण्महाँअसीति द्वाभ्यामभिजुहुयात्। सूत्रितंच—बण्महाँअसिसूर्येति द्वाभ्यां इन्द्रंवोविश्वतस्परीतिचेति। माध्यन्दिनसवने सोमातिरेके एकेशस्त्रमुपजायते तत्र बण्महाँअसीति प्रगाथः स्तोत्रियः। सूत्रितंच—बण्महाँअसिसूर्योदुत्यद्दर्शतंवपुरिति प्रगाथौ स्तोत्रियानुरूपाविति। अयमेवप्रगाथश्चातुर्विंशिकेहनि माध्यन्दिने ब्राह्मणाच्छंसिनो वैकल्पि-कोनुरूपः। सूत्रितंच—आयन्तइवसूर्यं बण्महाँअसिसूर्येति। मधुपर्केगामुत्सृज्य मातारुद्राणा-मिति जपेत्। सूत्रितंच—मातारुद्राणां दुहितावसूनामिति जपित्वोमुत्सृजतेत्युत्स्रक्ष्यन्निति।

तत्र प्रथमा—

ऋधगित्थासमर्त्यःशशमेदेवतातये।
योनूनंमित्रावरुणावभिष्टयआचक्रेहव्यदातये॥१॥

ऋधक्। इत्था। सः। मर्त्यः। शशमे। देवऽतातये। यः। नूनम्। मित्रावरुणौ। अभिष्टये। आऽचक्रे। हव्यऽदातये॥१॥

यो मनुष्यो नूनं क्षिप्रं हव्यदातये हविषां प्रदात्रे यजमानाय मित्रावरुणौ अभिष्टये अभिमतसिध्यर्थं आचक्रे अभिमुखौ करोति। स मर्त्यो मनुष्यः ऋधक् सत्यं इत्था इत्थं देवतातये यज्ञार्थं शशमे हविः संस्करोति॥१॥

१. जो मनुष्य हविःप्रदाता यजमान के लिए, अभिमत की सिद्धि के लिए, मित्र और वरुण का सम्बोधन करता है, वह सचमुच इस प्रकार यज्ञ के लिए हवि का संस्कार करता है।

वर्षिष्ठक्षत्राउरुचक्षसानराराजानादीर्घश्रुत्तमा।
ताबाहुतानदंसनारथर्यतःसाकंसूर्यस्यरश्मिभिः॥२॥

वर्षिष्ठऽक्षत्रा। उरुऽचक्षसा। नरा। राजाना। दीर्घश्रुत्ऽतमा। ता। बाहुता। न। दंसना। रथर्यतः। साकम्। सूर्यस्य। रश्मिऽभिः॥२॥

वर्षिष्ठक्षत्रौ अतिशयेन वृद्धबलौ उरुचक्षसा महादर्शनौ नरा नेतारौ कर्मणां राजाना दीप्यमानौ दीर्घश्रुत्तमा अतिशयेन विद्वांसौ या तौ मित्रावरुणौ बाहुता न भुजाविव सूर्यस्य रश्मिभिः करणैः साकं सह दंसना दंसनानि कर्माणि। अपः अमः दंस इति कर्मनामसु पाठात्। रथर्यतः प्राप्नुतः यथा बाहू सह कर्म प्राप्नुतः तथा मित्रावरुणौ सह यज्ञं प्राप्नुत इत्यर्थः॥२॥

२. अतीव वर्द्धित-बल महादर्शन, नेता, दीप्तिमान् तथा अतीव विद्वान् जो मित्र और वरुण, दोनों बाहुओं के समान, सूर्य-किरणों के साथ, कर्म प्राप्त करते हैं।

अथ तृतीया—

प्रयोवांमित्रावरुणाजिरोदूतोअद्रवत्।
अयःशीर्षामदेरघुः॥३॥

प्र। यः। वाम्। मित्रावरुणा। अजिरः। दूतः। अद्रवत्। अयःऽशीर्षा। मदेऽरघुः॥३॥

हे मित्रावरुणौ वां युवां अजिरो गमनशीलो यो यजमानः याद्वत् अभिगच्छति सदेवानां दूतोभवति। अयःशीर्षा हिरण्यालंकृतशिराश्च भवति। मदेरघुः मदकरे धने गन्ताच भवति॥३॥

३. मित्र और वरुण, जो गमनशील यजमान तुम्हारे सामने जाता है, वह देवों का दूत होता है। उसका मस्तक सुवर्ण-मण्डित होता है और वह मदकर सोम प्राप्त करता है।

नयःसंपृच्छेनपुनर्हवीतवेनसंवादायरमंते।
तस्मान्नोअद्यसमृतेरुरुष्यतंबाहुभ्यांनउरुष्यतम् ॥ ४ ॥

न। यः। सम्ऽपृच्छे। न। पुनः। हवीतवे। न। सम्ऽवादाय।
रमते। तस्मात्। नः। अद्य। सम्ऽऋतेः। उरुष्यतम्।
बाहुऽभ्याम्। नः। उरुष्यतम् ॥ ४ ॥

यः शत्रुः संपृच्छे संप्रश्नाय न रमते न क्रीडते। नच पुनःपुनर्हवीतवे ह्वनाय रमते। नच संवादाय रमते। तस्माच्छत्रोः समृतेः संग्रामात् नोस्मान् अद्य उरुष्यतं हे मित्रावरुणौ युवां रक्षतं। किंच तस्य शत्रोर्बाहुभ्यां नोस्मानुरुष्यतं रक्षतम्॥ ४॥

४. जो शत्रु बार-बार पूछने पर भी आनन्दित नहीं होता, जो बार-बार बुलाने पर भी आनन्दित नहीं होता और जो कथोपकथन पर भी आनन्दित नहीं होता, उसके युद्ध से हमें आज बचाओ, उसके बाहुओं से हमें बचाओ।

प्रमित्रायप्रार्यम्णेसचथ्यमृतावसो।
वरूथ्यंवरुणेछन्द्यंवचःस्तोत्रंराजसुगायत ॥ ५ ॥ ६ ॥

प्र। मित्राय। प्र। अर्यम्णे। सचथ्यम्।
ऋतवसो इत्यृतऽवसो। वरूथ्यम्। वरुणे। छन्द्यम्।
वचः। स्तोत्रम्। राजऽसु। गायत ॥ ५॥ ६ ॥

हे ऋतवसो यज्ञधन मित्राय सचथ्यं सेवार्हं वरूथ्यं यज्ञगृहभवं च स्तोत्रं प्रगायत प्रकर्षेण गायत अर्यम्णेच प्रगायत वरुणे छन्द्यं प्रीणनसाधनं चैतादृशं वचः प्रगायत। प्रगायतेति बहुवचनं पूजार्थं। एतदेव दर्शयति राजसु मित्रादिषु राजसु स्तोत्रं गायत पठत मित्रादीन् त्रीन् राज्ञः स्तुवेति समुदायार्थः॥ ५॥

५. यज्ञ-धन, मित्र के लिए सेवनीय और यज्ञगृहोत्पन्न स्तोत्र का गान करो। अर्यमा के लिए गाओ। वरुण के लिए प्रसन्नता-दायक गान करो। मित्र आदि तीन राजाओं के लिए गाओ।

अथ षष्ठी—

तेहिन्विरेअरुणंजेन्यंवस्वेकंपुत्रंतिसृणाम्।
तेधामान्यमृतामर्त्यानामदब्धाअभिचक्षते॥६॥

ते। हिन्विरे। अरुणम्। जेन्यम्। वसु। एकम्।
पुत्रम्। तिसृणाम्। ते। धामानि। अमृताः। मर्त्यानाम्।
अदब्धाः। अभि। चक्षते॥६॥

अरुणमरुणवर्णं जेन्यं जयसाधनं वसु वासकं तिसृणां पृथिव्यादीनामेकं पुत्रं ते देवा हिन्विरे प्रेरयन्ति त्रैलोक्यस्य तमोनिवारणाय। किंच अदब्धाः केनाप्यहिंसिताः अमृताः मरणरहितास्ते देवाः मर्त्यानां मनुष्याणां धामानि स्थानानि अभिचक्षते अभिपश्यन्ति॥६॥

६. अरुणवर्ण, जयसाधन और वासप्रद पृथिवी, अन्तरिक्ष तथा आकाश (द्युलोक) आदि तीनों के लिए देवता लोग एक पुत्र (सूर्य) को प्रेरित करते हैं। अहिंसित और अमर देवगण मनुष्यों के स्थान देखते हैं।

आमेवचांस्युद्यताद्युमत्तमानिकर्त्वा।
उभायातंनासत्यासजोषसाप्रतिहव्यानिवीतये॥७॥

आ। मे। वचांसि। उत्ऽयता। द्युमत्ऽतमानि।
कर्त्वा। उभा। यातम्। नासत्या। सऽजोषसा।
प्रति। हव्यानि। वीतये॥७॥

हे नासत्या नासत्यौ सत्यस्य प्रणेतारौ सजोषसा संगतौ उभा उभौ युवां मे मम उद्यता उद्यतानि द्युमत्तमानि दीप्ततमानि वचांसि स्तोत्ररूपाणि वाक्यानि कर्त्वा कर्माणि चायातं। किंच हव्यानि हवींषि वीतये भक्षणाय प्रतिगच्छतम्॥७॥

७. सत्य-प्रणेता अश्विद्वय, मेरे उच्चारित और दीप्त वाक्यों और कर्मों के लिए आओ। हव्य-भक्षण के लिए जाओ।

अथाष्टमी—

रातिंयद्वामरक्षसंहवामहेयुवाभ्यांवाजिनीवसू।
प्राचींहोत्रांप्रतिरन्तावितंनरागृणानाजमदग्निना॥८॥

रा॒तिम् । यत् । वा॒म् । अ॒र॒क्षस॑म् । ह॒वाम॑हे । यु॒वाभ्या॑म् ।
वा॒जि॒नी॒व॒सू॒ इति॑ वाजिनीऽवसू । प्राची॑म् । होत्रा॑म् ।
प्र॒ऽति॒रन्तौ॑ । इ॒तम् । न॒रा॒ । गृ॒णा॒ना । ज॒मत्ऽअ॑ग्निना ॥ ८ ॥

हे वाजिनीवसू अन्नधनावश्विनौ वां युवयोः संबन्धि यदरक्षसं रक्षोवर्जितं दानमस्ति तद्यदा हवामहे याचामहे । एतदेव विशदयति युवाभ्यां क्रियमाणां रातिं दानं हवामहे इति इदानीं प्राचीं प्राग्भूतां होत्रां स्तुतिं प्रतिरन्तौ वर्धयन्तौ नरा नेतारौ जमदग्निना ऋषिणा गृणाना स्तूयमानौ सन्तौ इतं आगच्छतम् ॥ ८ ॥

८. अन्न और धनवाले, अश्विद्वय, तुम लोगों का राक्षस-शून्य जो दान है, उसको जिस समय हम माँगेंगे, उस समय तुम लोग जमदग्नि के द्वारा स्तुत होकर तथा पूर्व मुख और स्तुति-वर्द्धक नेता होकर आना।

आनो॑य॒ज्ञंदि॑वि॒स्पृशं॒वायो॒या॒हिसु॒मन्म॑भिः ॥ ।
अ॒न्तःप॒वित्र॑उ॒परि॑श्रीणा॒नो॒३॑यंशु॒क्रो॒अ॑यामिते ॥ ९ ॥

आ । नः॒ । य॒ज्ञम् । दि॒वि॒ऽस्पृश॑म् । वायो॒ इति॑ । या॒हि ।
सु॒मन्म॑ऽभिः । अ॒न्तरिति॑ । प॒वित्रे॑ । उ॒परि॑ । श्री॒णा॒नः ।
अ॒यम् । शु॒क्रः । अ॒या॒मि॒ । ते॒ ॥ ९ ॥

हे वायो त्वं नोऽस्माकं दिविस्पृशं यं यज्ञमायाहि । किमर्थमागमनमित्यत आह—सुमन्मभिः सुस्तुतिभिः अन्तः पवित्रे पवित्रस्यमध्ये उपरिश्रीणानः श्रयमाणो निषिच्यमाणोऽयं शुक्रः सोमस्ते तुभ्यं अयामि नियतआसीदिति ॥ ९ ॥

९. वायु, तुम हमारी सुन्दर स्तुति से स्वर्ग-स्पर्शी यज्ञ में आना। पवित्र (घृत, वेद-मन्त्र, कुश आदि) के बीच आश्रित यह शुभ्र सोम तुम्हारे लिए नियत हुआ था।

अथ दशमी—

वेत्य॑ध्व॒र्युः प॒थिभी॒ रजि॑ष्ठैः॒ प्रति॑ह॒व्यानि॑वी॒तये॑ ।
अधा॑नियुत्वउ॒भय॑स्यनः॒पिब॒शुचिं॒सोमं॒गवा॑शिरम् ॥ १० ॥ ७ ॥

वेति॑ । अ॒ध्व॒र्युः । प॒थिऽभिः॑ । रजि॑ष्ठैः । प्रति॑ । ह॒व्यानि॑ ।
वी॒तये॑ । अध॑ । नि॒यु॒त्वः॒ । उ॒भय॑स्य । नः॒ । पि॒ब॒ ।
शुचि॑म् । सोम॑म् । गोऽआ॑शिरम् ॥ १० ॥ ७ ॥

हे नियुत्वः नियुत्संज्ञकाश्ववन्वायो अध्वर्युः हविर्धानात् रजिष्ठैः ऋजुतमैः पथिभिर्मार्गैः वेविगच्छति वीतये भक्षणाय । तव भक्षणानि हव्यानि हवींषिच प्रविनयतीविशेषः । अथ अथ नोस्माकं संबन्धिनं उभयस्य उभयविधं सोमं कर्मणिपश्ची पिब । उभयविधत्वं दर्शयति शुचिं शुद्धं सोमं गवाशिरं गव्येन पयसा मिश्रितं चेति ॥ १० ॥

१०. नियुत् अश्वोंवाले वायु, अध्वर्यु सरलतम मार्ग से जाता है। वह तुम्हारे भक्षण के लिए हवि ले जाता है। हमारे लिए दोनों प्रकार के (शुद्ध और दुग्ध-मिश्रित) सोम का पान करो।

॥ इति षष्ठस्य सप्तमे सप्तमोवर्गः ॥ ७ ॥

अथैकादशी—

बण्महाँअसिसूर्यबळादित्यमहाँअसि ।
महस्तेसतोमहिमापनस्यतेद्धादेवमहाँअसि ॥ ११ ॥

बट् । महान् । असि । सूर्य । बट् । आदित्य । महान् ।
असि । महः । ते । सतः । महिमा । पनस्यते ।
अद्धा । देव । महान् । असि ॥ ११ ॥

हे सूर्य त्वं महान् तेजसाधिकोसि बट् सत्यं नैतन्मिथ्येत्यर्थः । हे आदित्य अदितेः पुत्र त्वं महान् बलेनाप्यधिकोसि बट् सत्यं । महो महतः सतोभवतः ते महिमा महत्त्वं पनस्यते स्तोतृभिः स्तूयते । हे देव द्योतनादिगुणयुक्त सूर्य त्वं महान् वीर्येणाप्यधिकोसि भवसि । अद्धा सत्यमेव अत्र नसंशयइत्यर्थः । बट् सत्रा अद्धेति सत्यनामसु पाठात् ॥ ११ ॥

११. सूर्य, सचमुच तुम महान् हो, आदित्य, तुम महान् हो, यह बात सच्ची है। तुम महान् हो, तुम्हारी महिमा स्तुत होती है। देव, तुम महान् हो, यह बात सच्ची है।

बट्सूर्यश्रवसामहाँअसिसत्रादेवमहाँअसि ।
मह्नादेवानामसुर्यःपुरोहितोविभुज्योतिरदाभ्यम् ॥ १२ ॥

बट् । सूर्य । श्रवसा । महान् । असि । सत्रा । देव । महान् ।
असि । मह्ना । देवानाम् । असुर्यः । पुरःऽहितः । विऽभु ।
ज्योतिः । अदाभ्यम् ॥ १२ ॥

हे सूर्य त्वं श्रवसा श्रवणेन महान् सर्वाधिकोसि बट् सत्यं । हे देव द्योतमान सूर्य त्वं देवानां मध्ये मह्ना महत्त्वेन महान् अधिकोसि । सत्रा सत्यमेव असुर्यः असुराणां हन्ता-

सि। किंच त्वं देवानां पुरोहितो हितोपदेष्टासि। किंच ते ज्योतिस्तेजोविभु महत् अदाभ्यं केनाप्यहिंस्यं च ॥ १२ ॥

१२. तुम सुनने में महान् हो, यह बात सच्ची है। देवों में, तुम महिमा के द्वारा महान् हो, यह बात सत्य है। तुम शत्रु-विनाशक हो और तुम देवों के हितोपदेशक हो। तुम्हारा तेज महान् और अहिंसनीय है।

इयंयानीच्यर्किणीरूपारोहिण्याकृता।
चित्रेवप्रत्यदर्श्यायत्यन्तर्दशसुबाहुषु ॥ १३ ॥

इयम्। या। नीची। अर्किणी। रूपा। रोहिण्या।
कृता। चित्राऽइव। प्रति। अदर्शि। आऽयती। अन्तः।
दशऽसु। बाहुषु ॥ १३ ॥

अस्यामृच्युषसःस्तुतिः। सूर्यप्रभायाचा। येयं नीची अवाङ्मुखी अर्किणी स्तुतिमती रूपा रूपवती रोहिण्या प्रकाशयुक्ता कृता उषाः सूर्यप्रभावोत्पादिता सा अन्तर्ब्रह्माण्डस्यमध्ये बाहुषु बाहुस्थानीयासु दशसु दशसंख्याकासु दिक्षु आयती आगच्छती चित्रेव चित्रागौरिव प्रत्यदर्शि सर्वैर्दृश्यत ॥ १३ ॥

१३. यह जो निम्नमुखी, स्तुतिमती, रूपवती और प्रकाशवती उषा, सूर्य-प्रभाव के द्वारा, उत्पादित हुई है, वह ब्रह्माण्ड की बाहु-स्थानीय दसों दिशाओं में आती हुई, चित्रा गाय के समान, देखी जाती है।

अथ चतुर्दशी—

प्रजाहतिस्रोअत्यायमीयुर्न्यन्याअर्कमभितोविविश्रे।
बृहद्धतस्थौभुवनेष्वन्तःपवमानोहरितआविवेश ॥ १४ ॥

प्रऽजाः। ह। तिस्रः। अतिऽआयम्। ईयुः। नि। अन्याः।
अर्कम्। अभितः। विविश्रे। बृहत्। ह। तस्थौ। भुवनेषु।
अन्तरिति। पवमानः। हरितः। आ। विवेश ॥ १४ ॥

यास्तिस्रः प्रजाः अत्यायमीयुः अत्यायममायन् अन्यास्ताइमाः प्रजाः अर्कमर्चनीयमग्निं अभितोनिविविश्रे अभितोनिविष्टाः सर्वोनपरावभूवुः। भुवनेष्वन्तर्मध्ये बृहत् महानसावादित्यः प्रजापतिरित्येके तस्थौ प्रकाशयन्तिष्ठत् हरितोदिशः पवमानोवायुराविवेश आविष्टः। हौ पूरणौ। तथाचैतस्यब्राह्मणं—प्रजाहतिस्रोअत्यायमीयुरिति यावैताइमाः प्रजास्तिस्रोअत्यायमायंस्तानीमानि वयांसि वंगावगधाश्चेरपादान्यन्या अर्कमभितोविविश्रइति ताइमाः प्रजा अर्कमभितोनिविष्टा

इममेवाग्निं बृहद्धतस्थौ भुवनेष्वन्तरित्यदत्र एवबृहद्भुवनेष्वन्तरस्थावादित्यः पवमानोहरित आ-
विवेशेति वायुरेव पवमानो दिशोहरित आविष्टइति । वाजसनेयिनोप्याममन्ति—सतपोतप्यत
सपतप्त्वाअसृजत ताअस्यप्रजाः सृष्टाः पराबभूवुः तानीमानिवयांसीत्युपक्रम्य प्रजाहतिस्रोअत्या-
यमीयुरिति याअमूः प्रजाअत्यायम न्यन्त्याअर्कमभितोनिविविशइति अग्निर्वाअर्कस्तमिमाः प्रजा-
अभितोनिविष्टास्ताइमाः पराभूता बृहद्धतस्थौभुवनेष्वन्तरिति प्रजापतिमेवैतदभ्यनूकं पवमानो
हरितआविवेशेति दिशोवैहरितस्ता अयं पवमानआविष्टइति ॥ १४ ॥

१४. तीन प्रजायें अतिक्रमण करके चली गई थीं । अन्य प्रजायें पूज-
नीय अग्नि के चारों ओर आश्रित हुई थीं । भुवनों में आदित्य महान्
होकर अवस्थित हुए थे । पवमान (वायु) दिशाओं में घुस गये ।

मातारुद्राणांदुहितावसूनांस्वसादित्यानाममृतस्यनाभिः ।
प्रनुवोचंचिकितुषेजनायमागामनागामदितिंवधिष्ट॥१५॥

माता । रुद्राणाम् । दुहिता । वसूनाम् । स्वसा । आदित्यानाम् ।
अमृतस्य । नाभिः । प्र । नु । वोचम् । चिकितुषे । जनाय ।
मा । गाम् । अनागाम् । अदितिम् । वधिष्ट ॥ १५ ॥

अस्मिन् तृचे गौःस्तूयते—या गौः रुद्राणां रुद्रपुत्राणां मरुतां माता जननी वसूनां दुहिता
पुत्री आदित्यानां स्वसा भगिनी अमृतस्य पयसोनाभिः आवासस्थानं तां अनागां अनागसं
अदितिमदीनां गां गोरूपां देवीं मावधिष्ट हे जना माहिंसिष्टेति चिकितुषे चेतनावते जनाय
नु इदानीं प्रवोचं अहं प्रावोचमिति शुश्रूषमाणेभ्यउपदेशः ॥ १५ ॥

१५. जो गौ रुद्रों की माता, वसुओं की पुत्री, आदित्यों की भगिनी
और दुग्ध का निवास-स्थान है, मनुष्यो, उस निरपराध और अदीन
(अदिति) गो-देवी का वध नहीं करना । मैंने इस बात को बुद्धिमान्
मनुष्य से कहा था ।   अथ गोरूपी—

वचोविदंवाचमुदीरयन्तींविश्वाभिर्धीभिरुपतिष्ठमानाम् ।
देवींदेवेभ्यःपर्येयुषींगामामावृक्तमर्त्योदभ्रचेताः॥१६॥८॥

वचःऽविदम् । वाचम् । उत्ऽईरयन्तीम् । विश्वाभिः । धीभिः ।
उपऽतिष्ठमानाम् । देवीम् । देवेभ्यः । परि । आऽईयुषीम् ।
गाम् । आ । मा । अवृक्त । मर्त्यः । दभ्रऽचेताः ॥ १६ ॥ ८ ॥

वचोविदं वचसोलंभयित्रीं वाचमुदीरयन्तीं यतः पीत्वा पश्चाद्वाचमुदीरयन्तीं । क्षुधितोहि
जनो न वाचमुदीरयति भुक्त्वा पश्चादुदीरयति । विश्वाभिः सर्वाभिर्धीभिर्वाग्भिः उपतिष्ठमानां दे-

तीं द्योतमानां देवेभ्यो देवार्थं मा मां एयुषीं अवगच्छन्तीं गां दभ्रचेता अल्पबुद्धिर्मर्त्यो मनुष्यः पर्यावृक्त परिवर्जयति ॥ १६ ॥

१६. वाक्य-दात्री, वचन उच्चारण करनेवाली, सारे वाक्यों के साथ उपस्थित, प्रकाशमाना और देवता के लिए मुझे जाननेवाली गो-देवी को छोटी बुद्धि का मनुष्य ही परिवर्जित करता है।

॥ इति षष्ठस्य सप्तमेऽष्टमोवर्गः ॥ ८ ॥

त्वमग्न इति द्वाविंशत्यृचं नवमं सूक्तं गायत्रमाग्नेयं। भृगुगोत्रः प्रयोगोनामऋषिः बार्हस्पत्यः पावकविशेषेण विशिष्टोऽग्निर्वा। यद्वा सहोनाम्नः पुत्रौ गृहपतियविष्ठसंज्ञकौ द्वावग्नी तौ सहेदं सूक्तमपश्यतां तस्मादस्य तावृषी। अथवा तयोरन्यतरः। तथाचानुक्रान्तं—त्वमग्ने द्व्यधिका भार्गवः प्रयोगो बार्हस्पत्योवाग्निःपावकः सहसस्सुतयोर्वाऽन्योर्गृहपतियविष्ठयोर्वान्यतर आग्नेयंत्विति। प्रातरनुवाकस्याग्नेयेक्रतौ गायत्रेछन्दसि आदितोष्टादशर्चः। सूत्रितंच—त्वमग्नेबृहद्वयइत्यष्टादशार्चन्तस्यैविमृक्तेकइति। देवसुवांहविःष्वग्नेर्गृहपतेरनुवाक्या त्वमग्नेबृहद्वयइत्येषा। सूत्रितंच—त्वमग्नेबृहद्वयो हव्यवाळग्निरजरःपितानइति। अन्वारंभणीयायामग्नेर्भगिनोनुवाक्या आसवंसवितुरित्येषा। सूत्रितंच—आसवंसवितुर्यथा तनोराधांस्याभरेति। आभिप्लविकेषूक्थ्येषु तृतीयसवने मैत्रावरुणस्याग्निंवोवृधन्तमिति वैकल्पिकः स्तोत्रियस्तृचः। सूत्रितंच—अग्निंवोवृधन्तमग्नेयंयज्ञमध्वरमिति। दशमेऽहनि इमंनोयज्ञमिति स्तोकसूक्तस्य द्वितीयस्यस्थाने अग्नेघृतस्येत्येषा। सूत्रितंच—स्तोकसूक्तस्य द्वितीयतृतीययोःस्थानेऽग्नेघृतस्यधीतिभिरुभेसुश्चन्द्रसर्पिष इत्येते इति।

तत्र प्रथमा—

त्वमग्नेबृहद्वयोदधासिदेवदाशुषे। कविर्गृहपतिर्युवा ॥ १ ॥

त्वम्। अग्ने। बृहत्। वयः। दधासि। देव। दाशुषे।
कविः। गृहऽपतिः। युवा ॥ १ ॥

हे देव द्योतमानाग्ने कविः क्रान्तकर्मा गृहपतिः गृहपालको युवा नित्यतरुणस्त्वं दाशुषे हविषांदात्रे यजमानाय बृहद्वयः महदन्नं दधासि प्रयच्छसीत्यर्थः ॥ १ ॥

१. प्रकाशमान अग्नि, तुम कवि (क्रान्तकर्मा), गृहपालक और नित्य तरुण हो। तुम हव्यदाता यजमान को महान् अन्न देते हो।

अथ द्वितीया—

सनईळानयासहदेवाँअग्नेदुवस्युवा। चिकिद्विभानवावह ॥ २ ॥

सः। नः। ईळानया। सह। देवान्। अग्ने। दुवस्युवा।
चिकित्। विभानो इति विऽभानो। आ। वह ॥ २ ॥

हे विभानो विशिष्टदीप्ते अग्ने सत्वं चिकित्वान् जानन् नोऽस्माकं सुवस्तुत्या परिचरणवत्या ईळानया स्तुवत्या वाचासह देवानावह ॥ २ ॥

२. विशिष्ट दीप्तिवाले अग्नि, तुम ज्ञाता होकर हमारे वाक्य से देवों को ले आओ। हम स्तुति और परिचर्या करते हैं।

त्वयां ह स्विद्युजा वयं चोदिष्ठेन यविष्ठ्य । अभि ष्मो वाजसातये ॥३॥

त्वया । ह । स्वित् । युजा । वयम् । चोदिष्ठेन ।
यविष्ठ्य । अभि । स्मः । वाजऽसातये ॥ ३ ॥

हे यविष्ठ्य युवतमाग्ने चोदिष्ठेनातिशयेन धनानां प्रेरयित्रा त्वया युजा स्विद् सहायेनैव वयं भार्गवाः प्रयोगाः बार्हस्पत्याः पावकाः अग्नयो वा वाजसातये अन्नलाभायाभिष्मः शत्रूनभिभवेम ॥ ३ ॥

३. युवतम अग्नि, तुम अतीव धनप्रेरक हो, तुम्हें सहायक पाकर हम, अन्न-लाभ के लिए, शत्रुओं को हरावेंगे।

और्वभृगुवच्छुचिमप्नवानवदा हुवे । अग्निं समुद्रवाससम् ॥ ४ ॥

और्वभृगुऽवत् । शुचिम् । अप्नवानऽवत् ।
आ । हुवे । अग्निम् । समुद्रऽवाससम् ॥ ४ ॥

समुद्रवाससं समुद्रमध्यवर्तिनं वाडवं शुचिं शुभ्रमग्निं और्वभृगुवत् यथा और्वभृगुः अप्नवानवत् यथा अप्नवानः तथा हुवे आह्वयाम्यहं ॥ ४ ॥

४. मैं समुद्र-मध्यस्थित और शुद्ध अग्नि को, और्व भृगु और अप्नवान के समान, बुलाता हूँ।

हुवे वातस्वनं कविं पर्जन्यक्रन्द्यं सहः । अग्निं समुद्रवाससम् ॥५॥१॥

हुवे । वातऽस्वनम् । कविम् । पर्जन्यऽक्रन्द्यम् । सहः ।
अग्निम् । समुद्रऽवाससम् ॥ ५ ॥ ३ ॥

वातस्वनं वातसदृशध्वनिं कविं क्रान्तकर्माणं पर्जन्यक्रन्द्यं पर्जन्यसदृशक्रन्दनं सहः सहस्विनं वाडवमग्निं हुवे आह्वयामि । अन्यद्गतम् ॥ ५ ॥

५. वायु के समान ध्वनिवाले, मेघ के समान क्रन्दन करनेवाले, कवि, बली और समुद्रशायी अग्नि को मैं बुलाता हूँ।

॥ इति षष्ठस्य सप्तमे नवमो वर्गः ॥ ९ ॥

अथ षष्ठी—

आसवंसवितुर्यथाभगस्येवभुजिंहुवे । अग्निंसमुद्रवाससम् ॥ ६ ॥

आ । सवम् । सवितुः । यथा । भगस्यऽइव ।
भुजिम् । हुवे । अग्निम् । समुद्रऽवाससम् ॥ ६ ॥

सवितुः प्रेरकस्य देवस्य सवं यथा प्रसवं इव भगस्येव भुजिं भगाख्यस्य देवस्य भोगमिव च समुद्रवाससमग्निं आहुवे आह्वयामि ॥ ६ ॥

६. सूर्य के प्रसव के समान और भग देवता के भोग के समान समुद्र-शायी अग्नि को मैं बुलाता हूँ।

अग्निंवोवृधन्तमध्वराणांपुरूतमम् । अच्छानप्त्रेसहस्वते ॥ ७ ॥

अग्निम् । वः । वृधन्तम् । अध्वराणाम् ।
पुरुऽतमम् । अच्छ । नप्त्रे । सहस्वते ॥ ७ ॥

अध्वराणामहिंस्यानां जनानां नप्त्रे बन्धुं सहस्वते बलवन्तं विभक्तिव्यत्ययः वृधन्तं ज्वालाभिर्वर्धमानं पुरुतमं अतिशयेन बहुमग्निं ऋत्विजो यूयं अच्छ अभिगच्छत ॥ ७ ॥

७. अहिंसनीय, (अध्वर) लोगों के बन्धु, बली, वर्द्धमान और बहु-तम अग्नि की ओर ऋत्विको, तुम जाओ।

अयंयथानआभुवत्त्वष्टारूपेवतक्ष्या । अस्यक्रत्वायशस्वतः ॥८॥

अयम् । यथा । नः । आऽभुवत् । त्वष्टा ।
रूपाऽइव । तक्ष्या । अस्य । क्रत्वा । यशस्वतः ॥ ८ ॥

अयमग्निर्नोऽस्माकं तक्ष्या निकर्तव्यानि रूपेव त्वष्टा रूपाणि वर्धकिरिव यथा येनप्रकारेण आभुवत् आभवति तथैनमग्निं अभिगच्छतेत्यर्थः। किंच वयं अस्याग्नेः क्रत्वा प्रज्ञानेन युक्ताः यशस्वतो यशस्वन्तो भवेमेति शेषः ॥ ८ ॥

८. यही अग्नि हमारे कर्त्तव्य को बनाते हैं। हम अग्नि के प्रज्ञान से यशस्वी होंगे।

अथ नवमी—

अयंविश्वाअभिश्रियोऽग्निर्देवेषुपत्यते । आवाजैरुपनोगमत् ॥ ९ ॥

अयम् । विश्वाः । अभि । श्रियः । अग्निः ।
देवेषु । पत्यते । आ । वाजैः । उप । नः । गमत् ॥ ९ ॥

मनुष्याणां विश्वाः सर्वाः श्रियः संपदः देवेषु देवानां मध्ये योगमग्निरभिगच्छते अभिगच्छति सोऽग्निर्नोऽस्मानपि वाजैरन्नैरागमदुपागच्छतु ॥ ९ ॥

९. देवों के बीच अग्नि ही मनुष्यों की सारी सम्पदायें प्राप्त करते हैं। अग्नि, अन्न के साथ, हमारे पास आवें।

विश्वे॑षामि॒ह स्तु॑हि॒ होतॄ॑णां य॒शस्त॑मम् । अ॒ग्निं य॒ज्ञेषु॑ पू॒र्व्य॑म् ॥१०॥१०॥

विश्वे॑षाम् । इ॒ह । स्तु॒हि॒ । होतॄ॑णाम् ।
य॒शःऽत॑मम् । अ॒ग्निम् । य॒ज्ञेषु॑ । पू॒र्व्य॑म् ॥ १० ॥ १० ॥

विश्वेषां सर्वेषां होतॄणांमध्ये यशस्तमं यशस्वितमं यज्ञेषु पूर्व्यं मुख्यं अग्निमिहास्मदीये यज्ञे हे स्तोतः स्तुहि ॥ १० ॥

१०. स्तोता, सारे होताओं में अधिक यशस्वी और यज्ञ में प्रधान अग्नि की, इस यज्ञ में, स्तुति करो।

॥ इति षष्ठस्य सप्तमे दशमोवर्गः ॥ १० ॥

अथैकादशी—

शी॒रं पा॑व॒कशो॑चिषं॒ ज्येष्ठो॒ यो दमे॒ष्वा । दी॒दाय॑ दीर्घ॒श्रुत्त॑मः ॥ ११ ॥

शी॒रम् । पा॒व॒कऽशो॑चिषम् । ज्येष्ठः॑ । यः ।
दमे॑षु । आ । दी॒दाय॑ । दी॒र्घ॒श्रु॒त्ऽत॑मः ॥ ११ ॥

ज्येष्ठो देवानांमुख्यो दीर्घश्रुत्तमो अतिशयेनविद्वानग्निः दमेषु यज्विनां गृहेषु आदीदाय आदीप्यते तं शीरं अनुशायिनं । तथाचयास्कः—अनुशायिनमितिवा आशिनमितिवेति[1] । पावकशोचिषं पावकदीप्तिं स्तुहीत्यर्थः ॥ ११ ॥

११. देवों के बीच प्रधान और अतिशय विद्वान् अग्नि याज्ञिकों के गृह में प्रदीप्त होते हैं। पवित्र दीप्तिवाले और शयन करनेवाले अग्नि की स्तुति करो।

अथ द्वादशी—

तमर्व॑न्तं॒ न सा॑न॒सिं गृ॑णी॒हि वि॑प्र शु॒ष्मिण॑म् । मि॒त्रं न या॑त॒यज्ज॑नम् ॥१२॥

तम् । अर्व॑न्तम् । न । सा॒न॒सिम् । गृ॒णी॒हि ।
वि॒प्र॒ । शु॒ष्मिण॑म् । मि॒त्रम् । न । या॒त॒यत्ऽज॑नम् ॥ १२ ॥

---

१ नि० ४. १४.।

हे विप्र मेधाविन् स्तोतः अर्वन्तं न अश्वमिव सानसिं संभजनीयं शुष्मिणं बलिनं मित्रं न सखायमिव यातयज्जनं इवरसनुजननं तमग्निं गृणीहि स्तुहि ॥ १२ ॥

१२. मेधावी स्तोता, अश्व के समान भोग-योग्य, बली और मित्र के समान शत्रु-निधन-कारी अग्नि की स्तुति करो।

उपत्वाजामयोगिरोदेदिशतीर्हविष्कृतः। वायोरनीकेअस्थिरन् ॥१३॥

उप। त्वा। जामयः। गिरः। देदिशतीः। हविःऽकृतः।

वायोः। अनीके। अस्थिरन् ॥ १३ ॥

हे अग्ने हविष्कृतो यजमानार्थं गिरः स्तुतयः जामयः स्वसारइव देदिशतीः त्वद्गुणान् दिशन्त्यः त्वा त्वामुपतिष्ठन्ते वायोरनीके समीपे त्वां समेधयन्त्यः अस्थिरन् अतिष्ठंश्च ॥१३॥

१३. अग्नि, यजमान के लिए स्तुतियाँ, भगिनियों के समान, तुम्हारे गुण गाते हुए तुम्हारी सेवा करती हैं। तुम्हें वायु के समीप स्थापित भी करती हैं।

यस्यत्रिधात्ववृतंबर्हिस्तस्थावसंदिनम्। आपश्चिन्निदधापदम्॥१४॥

यस्य। त्रिऽधातु। अवृतम्। बर्हिः। तस्थौ।

असम्ऽदिनम्। आपः। चित्। नि। दध। पदम् ॥ १४ ॥

यस्याग्नेस्त्रिधातु त्रिवृतं अनावृतंच असंदिनं अबद्धंच प्रस्तरणकालेहि बर्हिरबद्धं भवति बर्हिस्तस्थौ आसनार्थं तिष्ठति। तस्मिन्नग्नावापश्चित् आपोपि पदं स्थानं निदध निदधति आन्तरिक्ष्यामाध्यमिके पदं निदधतीत्यर्थः ॥ १४ ॥

१४. जिन अग्नि के तीन छिपे और न बँधे हुए कुश हैं, उन अग्नि में जल भी स्थान पाता है। अथ पंचदशी—

पदंदेवस्यमीळ्हुषोनाधृष्टाभिरूतिभिः। भद्रासूर्यइवोपदृक् ॥१५॥११॥

पदम्। देवस्य। मीळ्हुषः। अनाधृष्टाभिः।

ऊतिऽभिः। भद्रा। सूर्यःऽइव। उपऽदृक् ॥ १५ ॥ ११ ॥

मीळ्हुषः कामानां सेक्तुर्देवस्य द्योतमानस्याग्नेः पदं स्थानं अनाधृष्टाभिः शत्रुभिरनाधृष्टाभिः ऊतिभीरक्षाभिः भजनीयं भवतीत्यर्थः यथैवास्योपदृक् उपद्रष्टिरपि सूर्यइव यथा सूर्यस्वद्भद्रा मनुष्यैर्भजनीयाभवति ॥ १५ ॥

१५. अभीष्ट-वर्षक और प्रकाशमान अग्नि का स्थान सुरक्षित और भोग्य है। उनकी दृष्टि भी, सूर्य के समान मंगलमयी है।

॥ इति षष्ठस्य सप्तमे एकादशोवर्गः ॥ ११ ॥

अथ षोडशी—

अग्नेघृतस्यधीतिभिस्तेपानोदेवशोचिषा । आदेवान्वक्षियक्षिच ॥ १६ ॥

अग्ने । घृतस्य । धीतिऽभिः । तेपानः । देव ।
शोचिषा । आ । देवान् । वक्षि । यक्षि । च ॥ १६ ॥

हे देव द्योतमानाग्ने घृतस्य दीप्तिसाधनस्याज्यस्य धीतिभिः निधानैः तेपानः तपन् शोचिषा ज्वालया देवान् मत्यावक्षि आवह यक्षि यज च ॥ १६ ॥

१६. अग्निदेव, दीप्ति-साधक घी के निधान (आधार) के द्वारा तप्त होकर ज्वाला के द्वारा देवों को बुलाओ और यज्ञ करो।

तंत्वाजनन्तमातरःकविंदेवासोअङ्गिरः । हव्यवाहममर्त्यम् ॥ १७ ॥

तम् । त्वा । अजनन्त । मातरः । कविम् । देवासः ।
अङ्गिरः । हव्यऽवाहम् । अमर्त्यम् ॥ १७ ॥

हे अंगिरोऽग्ने कविं क्रान्तकर्माणं अमर्त्यं मरणरहितं हव्यवाहं हविषां वोढारं तं प्रसिद्धं त्वा त्वां देवासोदेवाः मातरइवाजनन्त जनयन्ति ॥ १७ ॥

१७. अंगिरा अग्नि, कवि, अमर, हव्यवाहक और प्रसिद्ध अग्नि को, (तुमको) देवों ने, माताओं के समान; उत्पन्न किया है।

प्रचेतसंत्वाकवेऽग्नेदूतंवरेण्यम् । हव्यवाहंनिषेदिरे ॥ १८ ॥

प्रऽचेतसम् । त्वा । कवे । अग्ने । दूतम् । वरेण्यम् ।
हव्यऽवाहम् । नि । सेदिरे ॥ १८ ॥

हे कवे क्रान्तकर्मन्नग्ने प्रचेतसं प्रकृष्टबुद्धिं वरेण्यं वरणीयं दूतं देवानां हव्यवाहं हविषां वोढारं त्वा त्वां निषेदिरे देवानिषीदन्ति ॥ १८ ॥

१८. कवि अग्नि, तुम प्रकृष्टबुद्धि, वरणीय दूत और देवों के हव्य-वाहक हो। तुम्हारे चारों ओर देवता लोग बैठते हैं।

अथैकोनविंशी—

नहिमेअस्त्यघ्न्यानस्वधितिर्वनन्वति । अथैतादृग्भरामिते ॥ १९ ॥

नहि । मे । अस्ति । अघ्न्या । न । स्वऽधितिः । वनन्ऽवति ।
अथ । एतादृक् । भरामि । ते ॥ १९ ॥

हे अग्ने मे मम भार्गवस्य प्रयोगस्य ऋषेः अघ्न्या गौः। अघ्न्या इत्येतद् गोनामसु पाठात्। नहास्ति नविद्यते। यस्याः पयसाज्येनच त्वां यजेय। किंच स्वधितिः परशुः नहि वनन्वति काष्ठानि हन्ति यैःकाष्ठैः त्वां समिन्धीम। अथैवादृक् अग्निहोत्रार्थं पयसोदोग्ध्रीं गां इन्धनसाधनानि काष्ठानि चैतत्सर्वं ते तुभ्यं अहं भरामि ॥ १९ ॥

१९. अग्नि, मेरे (ऋषि के) पास गाय नहीं है, काठ को काटनेवाला फरसा भी नहीं है। यह सब मैं तुमको दे चुका।

यदग्नेकानिकानिचिदातेदारूणिदध्मसि। ताजुषस्वयविष्ठ्य॥२०॥

यत्। अग्ने। कानि। कानि। चित्। आ। ते। दारूणि।
दध्मसि। ता। जुषस्व। यविष्ठ्य॥ २० ॥

पूर्वस्यामृच्युक्तार्थस्य विवरणमत्र। हे यविष्ठ्य युवतमाग्ने तुभ्यं यद्यदा कानि कानिचित् यानिकान्यपि दारूणि काष्ठानि आदध्मसि आधारयामि। तदा ता तानि अपरशुवृक्णान्यपि जुषस्व सेवस्व। तथाच यजुर्ब्राह्मणं—नहस्मवै पुराग्निरपरशुवृक्णं दहति तदस्मै प्रयोगएव ऋषिरस्वदयद्यदग्ने यानि कानिचेति समिधमादधात्यपरशुवृक्णमेवास्मै स्वदयति सर्वमस्मै स्वदतेइति ॥ २० ॥

२०. युवकतम अग्नि, तुम्हारे लिए जब मैं कोई कोई कार्य करता हूँ, तब तुम अपरशु-छिन्न काष्ठों की ही सेवा करते हो।

अथैकविंशी—

यदत्त्युपजिह्विकायद्वम्रोअतिसर्पति। सर्वंतदस्तुतेघृतम् ॥ २१ ॥

यत्। अत्ति। उपऽजिह्विका। यत्। वम्रः। अतिऽसर्पति॥
सर्वम्। तत्। अस्तु। ते। घृतम्॥ २१ ॥

हे अग्ने यत् काष्ठादिकं उपजिह्विका उपजिघ्रतीत्युपजिह्विका अत्ति भक्षयति यच्च काष्ठादिकं वम्रः वमत्युदकमितिवम्रः। उपजिह्विकावम्रशब्दौ यद्यपि पर्यायौ तथापि पृथगुपादानात् वम्रशब्दस्तद्विशेषे पर्यवस्यति। सोप्यतिसर्पति अतिगच्छति तत्सर्वं ते तव घृतं घृतसदृशमस्तु यथा घृतं तव प्रियकरं भवति तथा प्रियकरं भवत्वित्यर्थः ॥ २१ ॥

२१. जिन काठों को तुम्हारी ज्वाला जलाती है और जिनको तुम्हारी जीभ (ज्वाला) लाँघकर जाती है, वह सब काठ घी के समान हों।

१तै० सं० ५. १. १०.।

अथ द्वाविंशी—

अ॒ग्निमि॒न्धा॒नो मन॑सा॒ धियं॑ सचेत॒ मर्त्यः॑ ।
अ॒ग्निमी॑धे वि॒वस्व॑भिः ॥ २२ ॥ १२ ॥

अ॒ग्निम् । इ॒न्धा॒नः । मन॑सा । धिय॑म् । स॒चे॒त॒ । मर्त्यः॑ ।
अ॒ग्निम् । ई॒धे॒ । वि॒वस्व॑ऽभिः ॥ २२ ॥ १२ ॥

मर्त्यो मनुष्योऽग्निमिन्धानः काष्ठैः प्रज्वलन् मनसैव श्रद्दधानो धियं कर्म सचेत काले भजेत ।
विवस्वभिः ऋत्विग्भिश्चाग्निमेव ईधे प्रज्वलति ॥ २२ ॥

२२. मनुष्य काठ के द्वारा अग्नि को जलाते हुए मन के द्वारा कर्म का आचरण करता है और ऋत्विकों के द्वारा अग्नि को समिद्ध करता है।

॥ इति षष्ठस्य सप्तमे द्वादशो वर्गः ॥ १२ ॥

अदर्शीति चतुर्दशर्चं दशमं सूक्तं काण्वस्य सोभरेरार्षं । अत्रानुक्रम्यते—अदर्शि सप्तोना सोभरिर्बार्हतं पंचमी विराड्रूपा सप्तम्याद्ययुजः सतोबृहत्यः अष्टम्यादियुजः ककुब्भसीपसी ककुबनुष्टुबन्त्याग्निमारुतीति । पंचमीसप्तमीनवम्येकादशीत्रयोदश्यः पंचसतोबृहत्यः अष्टमीद्वादश्यौ ककुभौ दशमी गायत्री चतुर्दश्यनुष्टुप् शिष्टा बृहत्यः । आग्नेयमित्युक्तत्वादग्निर्देवता अन्त्यायास्त्वग्निर्मरुतश्च । प्रातरनुवाकस्याग्नेये क्रतौ बार्हते छन्दस्याद्यास्तिस्रः सप्तर्चः । सूत्रितं च—अदर्शि गातुवित्तम इति सप्तेति बार्हतं । आग्निष्टोमिके पृष्ठ्ये षु मैत्रावरुणस्य यमंहिष्ठायेति वैकल्पिकः स्तोत्रियस्तृचः । सूत्रितं च—यमंहिष्ठायमायत इत्यसौ अभेवयो विशिरिति । अध्यायोपाकरणोत्सर्जनयोः मण्डलान्त्यहोमे आग्नेयाहीत्येषा । सूत्रितं च—मा विदाम इत्योषि मरुतसखा यत्तेराजन्नमेरति ।

तत्र प्रथमा—

अद॑र्शि गातु॒वित्त॑मो॒ यस्मि॑न्व्र॒तान्या॑द॒धुः ।
उपो॒ षु जा॒तमार्य॑स्य॒ वर्ध॑नम॒ग्निं न॑क्षन्त नो॒ गिरः॑ ॥ १ ॥

अद॑र्शि । गा॒तु॒वि॒त्ऽत॑मः । यस्मि॑न् । व्र॒तानि॑ । आ॒ऽद॒धुः ।
उपो॒ इति॑ । सु । जा॒तम् । आर्य॑स्य । वर्ध॑नम् ।
अ॒ग्निम् । न॒क्ष॒न्त॒ । नः॒ । गिरः॑ ॥ १ ॥

यस्मिन्नग्नौ व्रतानि कर्माणि आदधुः यजमानाः आदधन् गातुविचमोविशयेन मार्गाणां ज्ञाता सोग्निरदर्शि प्रादुरभूत्। किंच सुजातं सम्यक् प्रादुर्भूतं अस्यार्यस्य उत्तममर्यस्य वर्धनं व-र्धयितारमग्निं नोस्माकं गिरः स्तुतिरूपावाचः उपोवक्षन्त उपगच्छन्त्येव । नक्षगवाविविधाभुः॥ १॥

१. जिस अग्नि में सारे कर्मों का, यजमानों के द्वारा, आधान होता है, अतिशय मार्गज्ञाता वही अग्नि प्रकट हुए। आर्यों के वर्द्धक अग्नि के सम्यक् प्रादुर्भूत होने पर हमारी स्तुतियाँ अग्नि के पास जाती हैं।

प्रदैवोदासोअग्निर्देवाँअच्छानमज्मना।
अनुमातरंपृथिवींविवावृतेतस्थौनाकस्यसानवि ॥ २ ॥

प्र । दैवःऽदासः । अग्निः । देवान् । अच्छ । न । मज्मना ।
अनु । मातरम् । पृथिवीम् । वि । ववृते । तस्थौ ।
नाकस्य । सानवि ॥ २ ॥

दैवोदासः दिवोदासेनाहूयमानोग्निः मातरं । सर्वस्य लोकस्य धारकत्वात् पृथिवी माता । तां पृथिवीमच्छ प्रति देवान् तस्य दिवोदासस्य यज्ञे देवान् अनु प्रति हविर्वोढुं नमविववृते यस्मादेनमग्निं दिवोदासो मज्मना बलेनाजुहाव तस्मादयमग्निः नाकस्य स्वर्गस्य सानवि समु-च्छ्रिते देशे स्थायवनएव तस्थावतिष्ठत् ॥ २ ॥

२. दिवोदास के द्वारा आहूत अग्नि माता पृथ्वी के सामने देवों के लिए हव्यवहन करने में प्रवृत्त नहीं हुए; क्योंकि दिवोदास ने बल-पूर्वक अग्नि का आह्वान किया था; इसलिए अग्नि स्वर्ग के पास ही रहे। अथ तृतीया—

यस्माद्रेजन्तकृष्टयश्चर्कृत्यानिकृण्वतः।
सहस्रसांमेधसाताविवत्मनाग्निंधीभिःसपर्यत ॥ ३ ॥

यस्मात् । रेजन्त । कृष्टयः । चर्कृत्यानि । कृण्वतः । सहस्रऽसाम् ।
मेधसातौऽइव । त्मना । अग्निम् । धीभिः । सपर्यत ॥ ३ ॥

यस्मात्कारणात् चर्कृत्यानि कर्तव्यानि कर्माणि कृण्वतः कुर्वाणान् मनुष्यान् कृष्टयः इ-तरेमनुष्या रेजन्त कंपन्ते तस्मादिदानीं हे जना यूयं सहस्रसां गवां धनानांच सहस्रस्य दाता-रमग्निं मेधसातौ यज्ञे धीभिः कर्तव्यैः कर्मभिः त्मना आत्मनैव सपर्यत परिचरत ॥ ३ ॥

३. कर्त्तव्य-परायण मनुष्यों के यहाँ अन्य मनुष्य काँपते हैं। फलतः हे मनुष्यो, तुम इस समय सहस्र धनों के दाता अग्नि की, यज्ञ में कर्त्तव्य कर्म के द्वारा स्वयं सेवा करो।

प्रयंरायेनिनीषसिमर्तोयस्तेवसोदाशत् ।
सवीरंधत्तेअग्नउक्थशंसिनंत्मनासहस्रपोषिणम् ॥ ४ ॥

प्र । यम् । राये । निनीषसि । मर्तः । यः । ते । वसो इति । दाशत् ।
सः । वीरम् । धत्ते । अग्ने । उक्थऽशंसिनम् । त्मना ।
सहस्रऽपोषिणम् ॥ ४ ॥

हे वसो वासकाग्ने त्वं यं तव स्तोतारं राये धनार्थं प्रनिनीषसि प्रणेतुमिच्छसि । यश्च मर्तो मनुष्यस्ते तुभ्यं दाशत् हवींषि प्रयच्छति स मनुष्यः उक्थशंसिनं उक्थानां शंसितारं त्मना आत्मनैव सहस्रपोषिणं बहुधनं वीरं पुत्रं धत्ते धारयति ॥ ४ ॥

४. निवास-दाता अग्नि, धन-दान के लिए तुम जिसे शिक्षित करते हो और जो मनुष्य तुम्हें हव्य देता है, वह मनुष्य मन्त्र-प्रशंसक और स्वयं सहस्र-पोषक पुत्र को प्राप्त करता है।

सदृळ्हेचिदभितृणत्तिवाजमर्वतासधत्तेअक्षितिश्रवः ।
त्वेदेवत्रासदापुरूवसोविश्वावामानिधीमहि ॥ ५ ॥ १२ ॥

सः । दृळ्हे । चित् । अभि । तृणत्ति । वाजम् । अर्वता । सः ।
धत्ते । अक्षिति । श्रवः । त्वे इति । देवऽत्रा । सदा । पुरुवसो इति
पुरुऽवसो । विश्वा । वामानि । धीमहि ॥ ५ ॥ १२ ॥

हे पुरुवसो बहुधनाग्ने यस्तुभ्यं हवींषि प्रयच्छति स यजमानो दृळ्हेचित् दृढेपि शत्रुपुरे स्थितं वाजमन्नं अर्वताश्वेन अभितृणत्ति हिनस्ति । तथा स यजमानः अक्षिति अक्षीणं श्रवोन्नं धत्ते धारयति । वयमपि तुभ्यं हविषां प्रदातारो वयमपि देवत्रा देवे त्वयि स्थिता विश्वा सर्वाणि वामानि वननीयानि धनानि सदा सर्वदा धीमहि धारयामः ॥ ५ ॥

५. बहुत धनवाले अग्नि, जो तुम्हारे लिए हव्य देता है, वह दृढ़ शत्रु—नगर में स्थित अन्न को, अश्व की सहायता से, नष्ट करता है—वह अक्षित अन्न को धारण करता है। हम भी देव-स्वरूप तुम्हारे लिए हव्य देते हुए तुममें स्थित सब प्रकार के धन को धारण करेंगे।

॥ इति षष्ठस्य सप्तमे त्रयोदशोवर्गः ॥ १२ ॥

योविश्वादयतेवसुहोतामन्द्रोजनानाम् ।
मधोर्नपात्राप्रथमान्यस्मैप्रस्तोमायन्त्यग्नये ॥ ६ ॥

यः । विश्वा । दयते । वसु । होता । मन्द्रः । जनानाम् । मधोः ।
न । पात्रा । प्रथमानि । अस्मै । प्र । स्तोमाः । यन्ति । अग्नये ॥ ६ ॥

होता देवानामाह्वाता मन्द्रो मोदमानोऽयोऽग्निः विश्वा सर्वाणि वसु वसूनि धनानि मना-र्मो जनेभ्यो दधते प्रयच्छति तस्मा अस्मा अग्नये मधोर्न मदकरस्य सोमस्येव प्रथमानि मु-ख्यानि पात्रा पात्राणि स्तोमाः यन्ति प्रगच्छन्ति ॥ ६ ॥

६. जो अग्नि देवों को बुलानेवाले और आनन्दमय हैं और जो मनुष्यों को अन्न देते हैं, उन्हीं अग्नि के लिए मदकर सोम के प्रथम पात्र जाते हैं।

अश्वं॒ न गी॒र्भी र॒थ्यं॑ सु॒दान॑वो मर्मृ॒ज्यन्ते॑ देव॒यवः॑ ।
उ॒भे तो॒के तन॑ये दस्म विश्पते॒ पर्षि॒ राधो॑ म॒घोना॑म् ॥ ७ ॥

अश्व॑म् । न । गीः॒ऽभिः॑ । र॒थ्य॑म् । सु॒ऽदान॑वः ।
म॒र्मृ॒ज्यन्ते॑ । दे॒व॒ऽयवः॑ । उ॒भे इति॑ । तो॒के इति॑ । तन॑ये ।
द॒स्म॒ । वि॒श्प॒ते॒ । पर्षि॑ । राधः॑ । म॒घोना॑म् ॥ ७ ॥

हे दस्म दर्शनीय विश्पते विशांपते अग्ने यं त्वां सुदानवः शोभनदानाः देवयवो देवाना-त्मन इच्छन्तो यजमानाः रथ्यं रथस्य वोढारं अश्वंन अश्वमिव गीर्भिः स्तुतिभिः मर्मृज्यन्ते प-रिचरन्ति। त्वमस्माकं यजमानानां तोके पुत्रे तनये पौत्रे चोभे उभयस्मिन् मघोनां धनवतां यो धनं पर्षि प्रयच्छ ॥ ७ ॥

७. दर्शनीय और लोकपालक अग्नि, सुन्दर दानवाले और देवाभि-लाषी यजमान, रथ-वाहक अश्व के समान, स्तुति के द्वारा तुम्हारी परिचर्या करते हैं, वही तुम हमारे पुत्रों और पौत्रों के लिए धनियों का दान दो। अथाष्टमी—

प्र मंहि॑ष्ठाय गायत ऋ॒ताव्ने॑ बृह॒ते शु॒क्रशो॑चिषे ।
उप॑स्तुतासो अ॒ग्नये॑ ॥ ८ ॥

प्र । मंहि॑ष्ठाय । गा॒य॒त॒ । ऋ॒तऽव्ने॑ । बृ॒ह॒ते ।
शु॒क्रऽशो॑चिषे । उप॑ऽस्तुतासः । अ॒ग्नये॑ ॥ ८ ॥

ये यूयं उपस्तुतासः उपस्तोतारो मंहिष्ठाय दातृतमाय ऋतावे यज्ञवते सत्यवते वा बृहते महते शुक्रशोचिषे दीप्ततेजसे अग्नये प्रगायत स्तोत्रं पठत ॥ ८ ॥

८. स्तोताओ, तुम सर्व-श्रेष्ठदाता, यज्ञवाले, सत्यवाले, विशाल और प्रदीप्त तेजवाले अग्नि के लिए स्तोत्र पढ़ो।

आ वं॑सते म॒घवा॑ वी॒रव॒द्यशः॒ समि॑द्धो द्यु॒म्न्याहु॑तः ।
कु॒विन्नो॑ अस्य सुम॒तिर्नवी॑य॒स्यच्छा॒ वाजे॑भिरा॒गम॑त् ॥ ९ ॥

आ । शंसते । मघऽवा । वीरऽवत् । यशः । सम्ऽइद्धः ।
द्युम्नी । आऽहुतः । कुवित् । नः । अस्य । सुऽमतिः ।
नवीयसी । अच्छ । वाजेभिः । आऽगमत् ॥ ९ ॥

मघवा धनवान् द्युम्नी अन्नवान् यशस्वी वा । तथा च यास्कः—द्युम्नं द्योततेर्यशो वान्नं वेति । समिद्धः संदीप्तः वीरवत् पराक्रमोपेतः आहुतः ऋत्विगादिभिराहूतोऽग्निः यशोपस्कृतं अन्नमा-शंसते यजमानेभ्यः आशास्ते प्रयच्छति । अस्याग्नेः नवीयसी नवतरा सुमतिः अनुग्रहबुद्धिः नोऽस्मान् अच्छ प्रति वाजेभिः अन्नैः सह कुवित् बहुवारं सकृत् कुविदिति बहुनामसु पाठात् आगमत् आगच्छतु ॥ ९ ॥

९. धनी और अन्नवाले अग्नि सन्दीप्त, वीर के समान प्रताप से युक्त और बुलाये जाने पर यशस्कर अन्न प्रदान करते हैं। उनकी अभि-नव अनुग्रह-बुद्धि, अन्न के साथ, अनेक बार हमारे पास आवे।

प्रेष्ठमु प्रियाणां स्तुह्यासावातिथिम् । अग्निं रथानां यमम् ॥१०॥१४॥

प्रेष्ठम् । ऊँ इति । प्रियाणाम् । स्तुहि । आऽसाव ।
अतिथिम् । अग्निम् । रथानाम् । यमम् ॥ १० ॥ १४ ॥

हे आसाव स्तोतः प्रियाणां प्रेष्ठं प्रियतमं अतिथिं अभ्यागतं रथानां यमं यन्तारं अग्निमेव स्तुहि ॥ १० ॥

१०. स्तोता, प्रियों में प्रियतम, अतिथि और रथों के नियामक अग्नि की स्तुति करो।

॥ इति षष्ठस्य सप्तमे चतुर्दशो वर्गः ॥ १४ ॥

अथैकादशी—

उदिता यो निदिता वेदिता वस्वा यज्ञियो ववर्तति ।
दुष्टरा यस्य प्रवणे नोर्मयो धिया वाजं सिषासतः ॥ ११ ॥

उत्ऽइता । यः । निऽदिता । वेदिता । वसु । आ ।
यज्ञियः । ववर्तति । दुस्तराः । यस्य । प्रवणे । न ।
ऊर्मयः । धिया । वाजम् । सिसासतः ॥ ११ ॥

---

१ नि० ५.५।

वेदिता वेत्ता यज्ञियोयज्ञार्होऽग्निः उदिता उदितानि उद्गतानि निदिता निन्दितानि श्रुतानिच वसु वसूनि धनानि आवर्त्तति आवर्तयति। धिया कर्मणा वाजं संग्रामं सिषासतः संभक्तुमिच्छतः यस्याग्नेर्ज्वाला: प्रवणेनोर्मयः प्रवणाभिमुखाः समुद्रस्यतरंगाइव दुष्टराः तर्तुमशक्याः तमग्निं हे स्तोतः स्तुहीत्यर्थः ॥ ११ ॥

११. ज्ञानी और यज्ञ-योग्य जो अग्नि उदित और श्रुत जिस धन को आवर्त्तित करते हैं और कर्म-द्वारा युद्धेच्छुक जिन अग्नि की ज्वाला निम्न मुखगामी समुद्र-तरंग के समान दुस्तर हैं, उन्हीं अग्नि की स्तुति करो।

मानोहृणीतामतिथिर्वसुरग्निःपुरुप्रशस्तएषः।
यःसुहोतास्वध्वरः ॥ १२ ॥

मा। नः। हृणीताम्। अतिथिः। वसुः। अग्निः।
पुरुऽप्रशस्तः। एषः। यः। सुऽहोता। सुऽअध्वरः ॥ १२ ॥

वसुर्वासकः अतिथिरतिथिवत्पूज्यः पुरुप्रशस्तः बहुभिः स्तुतः सुहोता सुष्ठु देवानामाह्वाता स्वध्वरः सुयज्ञश्च योग्निः सएषोऽग्निः नोस्मभ्यं माहृणीतां केनापि नरुध्यतां।केनाप्यनवरुद्धः सन् अग्निः अस्माभ्यमभीष्टं प्रयच्छत्वित्यर्थः ॥ १२ ॥

१२. वासप्रद, अतिथि, बहु-स्तुत, देवों के उत्तम आह्वानकर्त्ता और सुन्दर यज्ञवाले अग्नि हमारे लिए किसी के द्वारा रोके न जायें।

मोतेरिषन्येअच्छोक्तिभिर्वसोग्नेकेभिश्चिदेवैः।
कीरिश्चिद्धित्वामीट्टेदूत्यायरातहव्यःस्वध्वरः ॥ १३ ॥

मो इति। ते। रिषन्। ये। अच्छोक्तिऽभिः।
वसो इति। अग्ने। केभिः। चित्। एवैः। कीरिः। चित्।
हि। त्वाम्। ईट्टे। दूत्याय। रातऽहव्यः। सुऽअध्वरः ॥ १३ ॥

हे वसो वासकाग्ने त्वां ये मनुष्याः अच्छोक्तिभिः अभिष्टुतिभिः केभिः कैः सुखकरैः एवैश्चित् अभिगमनैरपि ते स्तोतारो मोरिषन् मैव हिंसन्तां। रातहव्यो दत्तहविष्कः स्वध्वरः शोभनयज्ञः कीरिश्चित् स्तोतापि दूत्याय हविर्वहनादिलक्षणाय दूतकर्मणे त्वामीट्टेहि स्तौतिखलु॥१३॥

१३. वासप्रद अग्नि, जो मनुष्य स्तुति के द्वारा और सुखावह अनुगामिता से तुम्हारी सेवा करते हैं, वे मारे न जायें। सुन्दर यज्ञवाले और हव्यदाता स्तोता भी, दूत-कर्म के लिए, तुम्हारी स्तुति करता है।

आग्नेयाहिमरुत्सखारुद्रेभिःसोमपीतये।
सोभर्याउपसुष्टुतिंमादयस्वस्वर्णरे ॥ १४ ॥ १५ ॥

आ । अ॒ग्ने॒ । या॒हि॒ । म॒रुत्ऽसखा । रु॒द्रेभिः ।
सोम॑ऽपीतये । सोभ॑र्याः । उप॑ ।
सु॒ऽस्तु॒तिम् । मा॒दय॑स्व । स्वः॑ऽनरे ॥ १४ ॥ १५ ॥

हे अग्ने मरुत्सखा मरुत्वांप्रियस्त्वं स्वर्नरि अस्माकं यजनलक्षणे कर्मणि सोमपीतये सोमपानाय रुद्रेभीरुद्रैः मरुद्भिः सह आयाहि आगच्छ। सोभर्याः सोभरेर्मम सुष्टुतिं शोभनां स्तुतिं चोपागच्छ । मादयस्व स्तुतिं श्रुत्वा सोमं पीत्वा आत्मानं मादयस्व ॥ १४ ॥

१४. अग्नि, तुम मरुतों के प्रिय हो। हमारे यज्ञ-कर्म में, सोमपान के लिए, मरुतों के साथ आओ। सोभरि की (मेरी) शोभन स्तुति के पास आओ। सोम पीकर मत्त होओ।

॥ इति षष्ठस्य सप्तमे पञ्चदशोवर्गः ॥ १५ ॥

॥ इत्यष्टमे मण्डले दशमोनुवाकः ॥ १० ॥

॥ इति प्रागाथमष्टमं मण्डलं समाप्तम् ॥ ८ ॥

अथ पावमान्यं नवमं मण्डलं तत्र सप्तानुवाकाः तत्र प्रथमेऽनुवाके चतुर्विंशतिसंख्याकानि सूक्तानि। तत्र स्वादिष्ठयेति दशर्चं प्रथमं सूक्तं। अत्रानुक्रम्यते—स्वादिष्ठयादश मधुच्छन्दा इति। वैश्वामित्रो मधुच्छन्दा ऋषिः प्रागुत्सर्गीयपरिभाषया गायत्रीछन्दः। नवमं मण्डलं पावमानं सौम्यमिति वचनात् पवमानगुणविशिष्टः सोमो देवता। ग्रावस्तोत्रे अर्बुदसूक्तं प्रागुत्तमाया इत्यादिकं सर्वं पावमानं विकल्पेनावपनीयं। सूत्रितं च—नैतेवदन्त्वित्यर्बुदं प्रागुत्तमाया आवपेतासं पवमानाः इति सूक्तयोरन्तरोपरिष्टाद् पुरस्ताद्वा पावमानीरोऽप्यथार्थमावापग्रहणादिति। उपाकर्मणि मंडलादिग्रहणे आद्या। सूत्रं पूर्वमेवोदाहृतम्।

तत्र प्रथमा—

स्वादि॑ष्ठया॒ मदि॑ष्ठया॒ पव॑स्व सोम॒ धार॑या। इन्द्रा॑य॒ पात॑वे सु॒तः ॥१॥

स्वादि॑ष्ठया। मदि॑ष्ठया। पव॑स्व। सो॒म।
धार॑या। इन्द्रा॑य। पात॑वे। सु॒तः ॥ १ ॥

हे सोम इन्द्राय पातवे पातुं सुतोऽभिषुतस्त्वं स्वादिष्ठया स्वादुतमया मदिष्ठया अतिशयेन मादयित्र्या धारया पवस्व क्षर ॥ १ ॥

१. सोम, इन्द्र के पान के लिए तुम अभिषुत होकर स्वादुतम और अतीव मदकर धारा से क्षरित होओ।

र॒क्षो॒हा वि॒श्वच॑र्षणिर॒भि योनि॒मयो॑हतम्। द्रुणा॑ स॒धस्थ॒मास॑दत् ॥२॥

र॒क्षः॒ऽहा। वि॒श्वऽच॑र्षणिः। अ॒भि। योनि॑म्।
अयः॑ऽहतम्। द्रुणा॑। स॒धऽस्थ॑म्। आ। अ॒स॒द॒त् ॥ २ ॥

रक्षोहा रक्षसां हन्ता विश्वचर्षणिः विश्वस्य द्रष्टा सोमः अयोहतं हिरण्येन हतं। तथा च ब्राह्मणं—हिरण्यपाणिरभिषुणोतीति। द्रुणा द्रोणकलशेन अधिषवणफलकाभ्यां वा सधस्थं सहस्थानं योनिं अभिषवस्थानं अभ्यासदत् आभ्यासीदति ॥ २ ॥

२. राक्षसों के विनाशक और सबके दर्शक सोम लोहे से पिसे जाकर और ३२ सेरवाले कलस से युक्त होकर अभिषवण-स्थान में बैठते हैं।

अथ तृतीया—

व॒रि॒वो॒धात॑मो भव॒ मंहि॑ष्ठो वृत्र॒हन्त॑मः। पर्षि॒ राधो॑ म॒घोना॑म् ॥ ३ ॥

व॒रि॒वः॒ऽधात॑मः। भ॒व॒। मंहि॑ष्ठः। वृ॒त्र॒हन्ऽत॑मः।
पर्षि॑। राधः॑। म॒घोना॑म् ॥ ३ ॥

हे सोम त्वं वरिवोधातमः अतिशयेन धनानां दाता भव। वेदः वरिव इति धननामसुपाठात्। मंहिष्ठो दातृतमश्च भव सर्वदातृत्वमनोऽप्यत इत्यपुनरुक्तिः। वृत्रहन्तमोऽतिशयेन शत्रूणां हन्ता भव। किंच मघोनां धनवतां शत्रूणां राधोधनंच पर्षि अस्मभ्यं प्रयच्छ ॥ ३ ॥

३. सोम तुम प्रचुर दान करो, सारे पदार्थों को दान करो और विशेष रूप से वृत्र का वध करो। धनी शत्रुओं का धन हमें दो।

अभ्यर्षमहानांदेवानांवीतिमन्धसा। अभिवाजमुतश्रवः ॥ ४ ॥

अभि। अर्ष। महानाम्। देवानाम्। वीतिम्। अन्धसा।
अभि। वाजम्। उत। श्रवः ॥ ४ ॥

हे सोम त्वं महानां महतां देवानां वीतिं यज्ञं अन्धसा पानीयेनसह आर्ष अभिगच्छ। उतापिच अभिगच्छंस्त्वं वाजं बलं श्रवोन्नं वा अभिगमयास्मानित्यर्थः ॥ ४ ॥

४. तुम महान् हो। देवों के यज्ञ की ओर, अन्न के साथ, जाओ। बल और अन्न दो।

त्वामच्छाचरामसितदिदर्थंदिवेदिवे। इन्दोत्वेनआशसः ॥ ५ ॥ १६ ॥

त्वाम्। अच्छ। चरामसि। तत्। इत्। अर्थम्। दिवेऽदिवे।
इन्दो इति। त्वे इति। नः। आऽशसः ॥ ५ ॥ १६ ॥

हे इन्दो यागेषु क्रियमाण सोम त्वामच्छ त्वां प्रति चरामसि वयं चरामः। दिवेदिवे प्रतिदिनं अस्माकं तदित् तदेव तत्परिचरणमेवार्थं कार्यं नान्यत्कारणमस्ति। नोस्माकं आशसः आशंसनान्यपि त्वे त्वय्येव। नान्यत्र ॥ ५ ॥

५. इन्दु, हम तुम्हारी सेवा करते हैं; प्रतिदिन यही हमारा काम है।

॥ इति षष्ठस्य सप्तमे षोडशोवर्गः ॥ १६ ॥

पुनातितेपरिस्रुतंसोमंसूर्यस्यदुहिता। वारेणशश्वतातना ॥ ६ ॥

पुनाति। ते। परिऽस्रुतम्। सोमम्। सूर्यस्य। दुहिता।
वारेण। शश्वता। तना ॥ ६ ॥

हे सोम ते तव परिस्रुतं क्षरन्तं सोमं सोमरसं सूर्यस्य दुहिता श्रद्धादेवी वारेण बलेन शश्वता शश्वतेन तना विस्तृतेन पुनाति। तथाच वाजसनेयिनआमनन्ति—श्रद्धावैसूर्यस्यदुहिता श्रद्धासेनंपुनातीति ॥ ६ ॥

६. सूर्य की पुत्री श्रद्धा तुम्हारे क्षरणशील रस को विस्तृत और नित्य दशा पवित्र के द्वारा पवित्र करती हैं।

तमीमण्वीः समर्य आ गृभ्णन्ति योषणो दश। स्वसारः पार्ये दिवि॥७॥

तम्। ईम्। अण्वीः। सऽमर्ये। आ। गृभ्णन्ति। योषणः। दश। स्वसारः। पार्ये। दिवि॥ ७॥

समर्ये समनुष्ये यज्ञे पार्ये दिवि सौत्येहनि योषणः स्त्रियः स्वसारः स्वयंसरन्त्यो दशसंख्याकाः अण्वीः अण्व्योंगुलयः। अण्वः अण्व्यइत्यंगुलिनामसुपाठात्। तमीं तमेनं सोमं आगृभ्णन्ति आगृह्णन्ति॥ ७॥

७. अभिषव (सोम चुलाने) के समय यज्ञ में भगिनियों के समान दश-अंगुलि-रूपिणी स्त्रियाँ उस सोम को सबसे पहले ग्रहण करती हैं।

तमीं हिन्वन्त्यग्रुवो धमन्ति बाकुरं दृतिम्। त्रिधातु वारणं मधु॥ ८॥

तम्। ईम्। हिन्वन्ति। अग्रुवः। धमन्ति। बाकुरम्। दृतिम्। त्रिऽधातु। वारणम्। मधु॥ ८॥

तमीं एनं सोमं अग्रुवोंगुल्यो हिन्वन्ति अभिषवदेशं प्रति प्रेरयन्ति। प्रेरयित्वाथ बाकुरं भासमानं दृतिं दृतिसदृशांशुमेनं सोमं धमन्ति अभिषुण्वन्ति च। यद्यपि धमतिरभिषवणकर्मा न भवति तथाप्यौचित्यादत्राभिषवपरो भविष्यति। तदेतत्सोमात्मकं मधु वस्तु त्रिधातु त्रिस्थानं। द्रोणकलशः आधवनीयः पूतभृदिति त्रिधातवः। वारणं शत्रूणां वारकं च भवति॥ ८॥

८. अँगुलियाँ उसी सोम को प्रेरित करती हैं। यह सोमात्मक मधु तीन स्थानों में (द्रोण-कलस, आधवनीय और पूतभृत् में) रहता है और शत्रुओं की प्रतिबन्धकता करता है।

अभी३ममघ्न्या उत श्रीणन्ति धेनवः शिशुम्। सोममिन्द्राय पातवे॥९॥

अभि। इमम्। अघ्न्याः। उत। श्रीणन्ति। धेनवः। शिशुम्। सोमम्। इन्द्राय। पातवे॥ ९॥

उतापि च इममेनं शिशुं बालं सोमं अघ्न्याः अहन्तव्या धेनवो गावः इन्द्राय पातवे पातुमभिश्रीणन्ति स्वकीयेन पयसा संस्कुर्वन्तीत्यर्थः॥ ९॥

९. न मारने योग्य गायें इस बालक सोम को, इन्द्र के पान के लिए, दूध के द्वारा संस्कृत करती हैं।

अस्येदिन्द्रो मदेष्वा विश्वा वृत्राणि जिघ्नते। शूरो मघा च मंहते॥१०॥१७॥

अस्य । इत् । इन्द्रः । मदेषु । आ । विश्वा । वृत्राणि ।
जिघ्नते । शूरः । मघा । च । मंहते ॥ १० ॥ १७ ॥

शूरो वीरइन्द्रः अस्येत् अस्य सोमस्यैव मदेषु विश्वा विश्वानि वृत्राणि शत्रून् आजिघ्नते आहन्ति । मघा मघानि धनानिच मंहते यजमानेभ्यः प्रयच्छति ॥ १० ॥

१०. शूर इन्द्र, इस सोमपान से मँत्त होकर सारे शत्रुओं का विनाश करते और यजमानों को धन देते हैं।

॥ इति षष्ठस्य सप्तमे सप्तदशोवर्गः ॥ १७ ॥

पवस्वेति दशर्चं द्वितीयं सूक्तं काण्वस्य मेधातिथेरार्षं गायत्रं पवमानसोमदेवताकं । तथा-चानुक्रान्तं—पवस्वमेध्यातिथिरिति । उक्तोविनियोगः ।

पर्वस्वदेववीरतिपवित्रंसोमरंह्या । इन्द्रमिन्दोवृषाविश ॥ १ ॥

पर्वस्व । देवऽवीः । अति । पवित्रम् । सोम । रंह्या ।
इन्द्रम् । इन्दो इति । वृषा । आ । विश ॥ १ ॥

हे सोम देववीः देवकामस्त्वं रंह्या वेगेन पवित्रं यथा भवति तथा अतिपवस्व अतिक्षर। किंच हे इन्दो वृषा सेचकस्त्वं इन्द्रमाविश प्रविश ॥ १ ॥

१. सोम, तुम देवकामी होकर वेग और पवित्र भाव के साथ, गिरो। अभीष्ट-वर्षक इन्द्र, तुम सोम के बीच पैठ आओ।

अथ द्वितीया—

आर्वच्यस्वमहिप्सरोवृषेन्दोद्युम्नवत्तमः । आयोनिंधर्णसिःसदः ॥२॥

आ । वच्यस्व । महि । प्सरः । वृषा । इन्दो इति ।
द्युम्नवत्ऽतमः । आ । योनिम् । धर्णसिः । सदः ॥ २ ॥

हे इन्दो सोम महि महान् वृषा कामानां वर्षको द्युम्नवत्तमो यशस्वितमो धर्णसिर्धर्तात्वं प्सरः पानीयं मधु आवच्यस्व अस्मान् प्रत्यागमय । योनिं स्वकीयं स्थानमासदः आसीद च॥२॥

२. सोम, तुम महान्, अभीष्टवर्षक, अतीव यशस्वी और धारक हो। तुम जल को प्रेरित करो। अपने स्थान पर बैठो।

अथ तृतीया—

अधुक्षतप्रियंमधुधारासुतस्यवेधसः । अपोवसिष्टसुक्रतुः ॥ ३ ॥

अधुक्षत । प्रियम् । मधु । धारा । सुतस्य । वेधसः ।
अपः । वसिष्ट । सुऽक्रतुः ॥ ३ ॥

सुतस्याभिषुतस्य वेधसोभिज्ञवितस्य विधातुर्वस्य सोमस्य धारा प्रिये प्रीतिकरं मधु अमृतं अधुक्षत दुग्धे सुक्रतुः शोभनकर्मा सोमः अपोवसतीवरीर्वसिष्ट आच्छादयति ॥ ३ ॥

३. अभिषुत और अभिलाषा-दाता सोम की धारा प्रिय मधु को दुहती है। शोभनकर्मा सोम जल का आच्छादन करते हैं।

महान्तंत्वामहीरन्वापोअर्षन्तिसिन्धवः। यद्गोभिर्वासयिष्यसे ॥४॥

महान्तम्। त्वा। महीः। अनु। आपः। अर्षन्ति।
सिन्धवः। यत्। गोभिः। वासयिष्यसे ॥ ४ ॥

हे सोम त्वं यथदा यद्गो गोभिः गोविकारैः पयोभिः वासयिष्यसे आच्छादयिष्यसे तदा महान्तं त्वा त्वामनु प्रति सिन्धवः स्यन्दमानाः महीर्महत्यः आपःअर्षन्ति गच्छन्ति ॥ ४ ॥

४. जिस समय तुम गव्य के द्वारा आच्छादित होते हो, उस समय हे महान् सोम, तुम्हारे सामने क्षरणशील महान् जल जाता है।

समुद्रोअप्सुमामृजेविष्टंभोधरुणोदिवः। सोमःपवित्रेअस्मयुः ॥५॥१८॥

समुद्रः। अप्ऽसु। ममृजे। विष्टम्भः। धरुणः। दिवः।
सोमः। पवित्रे। अस्मऽयुः ॥ ५ ॥ १८ ॥

समुद्रः समुद्द्रवन्त्यस्माद्रसादिति समुद्रः विष्टंभोदिवः स्वर्गस्य धरुणोधारकश्च अस्मयुरस्मत्कामः सोमोप्सुवसतीवरीषु ममृजे मृज्यते पवित्रे अभिषिच्यतइत्यर्थः ॥ ५ ॥

५. सोम से रस उत्पन्न होता है। सोम स्वर्ग का धारण करते, संसार को रोके रहते, हमारी अभिलाषा करते और जल के बीच संस्कृत होते हैं।

॥ इति षष्ठस्य सप्तमेष्टादशोवर्गः ॥ १८ ॥

अचिक्रदद्वृषाहरिर्महान्मित्रोनदर्शतः। संसूर्येणरोचते ॥ ६ ॥

अचिक्रदत्। वृषा। हरिः। महान्। मित्रः। न। दर्शतः।
सम्। सूर्येण। रोचते ॥ ६ ॥

वृषा कामानां वर्षको हरिर्हरितवर्णो महान् सर्वोत्तमो मित्रोन यथासखा तद्वत् दर्शतो दर्शनीयो योयंसोमः अचिक्रदत् शब्दंकरोति सोयंसोमः सूर्येणसह संरोचते दिवि प्रकाशते ॥६॥

६. अभीष्टवर्षक, हरितवर्ण, महान् और मित्र के समान दर्शनीय सोम शब्द करते और सूर्य के साथ प्रदीप्त होते हैं।

गिरस्त इन्द ओजसा मर्मृज्यन्ते अपस्युवः। याभिर्मदाय शुम्भसे ॥७॥

गिरः । ते । इन्दो इति । ओजसा । मर्मृज्यन्ते । अपस्युवः ।
याभिः । मदाय । शुम्भसे ॥ ७ ॥

हे इन्दो ते तव ओजसा बलेन अपस्युवः कर्मेच्छासंबन्धिन्यः यागिरः स्तुतयोमर्मृज्यन्ते शोध्यन्ते। याभिर्गीर्भिस्त्वं मदाय हरन् शुंभसे अलंक्रियसे ॥ ७ ॥

७. इन्दु, जिन स्तुतियों से मत्तता के लिए तुम अलंकृत होते हो, वे ही कर्मेच्छा-सम्बन्धी स्तुतियाँ तुम्हारे बल के प्रताप से संशोधित होती हैं।

तं त्वा मदाय घृष्वय उ लोककृत्नुमीमहे। तव प्रशस्तयो महीः ॥ ८ ॥

तम् । त्वा । मदाय । घृष्वये । ऊँ इति । लोकऽकृत्नुम् ।
ईमहे । तव । प्रऽशस्तयः । महीः ॥ ८ ॥

हे सोम यस्य तव प्रशस्तयः प्रशंसाः महीर्महत्यः घृष्वये उ त्वत् प्रसादात् शत्रूणां घर्षणशीलाय यजमानायैव लोककृत्नुं उत्तमस्य लोकस्य कर्तारं तं त्वां सोमं मदाय ईमहे वयं याचामहे ॥ ८ ॥

८. तुम्हारी प्रशंसायें महती हैं। तुमने शत्रुओं को रगड़नेवाले यजमान के लिए उत्तम लोक की सृष्टि की है। हम तुम्हारे पास मत्तता की याचना करते हैं।

अस्मभ्यमिन्दविन्द्रयुर्मध्वः पवस्व धारया। पर्जन्यो वृष्टिमाँ इव ॥९॥

अस्मभ्यम् । इन्दो इति । इन्द्रऽयुः । मध्वः । पवस्व ।
धारया । पर्जन्यः । वृष्टिमान्ऽइव ॥ ९ ॥

हे इन्दो सोम इन्द्रयुः इन्द्रकामस्त्वं मध्वोमदकरस्यात्मस्य धारया पर्जन्योवृष्टिमान् इव यथा वर्षवान् पर्जन्योमेघः तथास्मभ्यं मेघातिथिभ्यः पवस्व क्षर ॥ ९ ॥

९. इन्दु (सोम), इन्द्र के अभिलाषी होकर, वर्षक मेघ के समान, मधुर धारा से हमारे सामने गिरो।

अथ दशमी—

गोषा इन्दो नृषा अस्यश्वसा वाजसा उत। आत्मा यज्ञस्य पूर्व्यः ॥ १० ॥ १९ ॥

गोऽसाः । इन्दो इति । नृऽसाः । असि । अश्वऽसाः । वाजऽसाः ।
उत । आत्मा । यज्ञस्य । पूर्व्यः ॥ १० ॥ १९ ॥

हे इन्दो यज्ञस्य पूर्व्यः प्रत्नः आत्मा आत्मभूतस्त्वं गोषाः अस्मभ्यं गवां दातासि भवसि। नृषाः पुत्राणां दाताचासि। अश्वसाः अश्वानां दाताचासि। उतापि च वाजसाः अन्नानां दाताचासि ॥१०॥

१०. इन्दु, तुम यज्ञ की पुरानी आत्मा हो। तुम गौ, पुत्र, अश्व और अन्न प्रदान करो।

॥ इति षष्ठस्य सप्तमे एकोनविंशोवर्गः ॥१९॥

एषदेवइति दशर्चं तृतीयं सूक्तं आजीगर्तेः शुनःशेपस्यार्षं गायत्रं पवमानसोमदेवताकं। अनुक्रान्तंच—एषशुनःशेपइति। उक्तोविनियोगः।

एषदेवोअमर्त्यःपर्णवीरिवदीयति । अभिद्रोणान्यासदम् ॥ १ ॥

एषः । देवः । अमर्त्यः । पर्णवीःऽइव । दीयति ।
अभि । द्रोणानि । आऽसदम् ॥ १ ॥

देवोद्योतमानः अमर्त्योमरणरहितः एषसोमो द्रोणानि द्रोणकलशानि अभि अभिलक्ष्य आसदं आसदनार्थं पर्णवीरिव यथा पक्षी तथा वेगेन दीयति गच्छति ॥ १ ॥

१. ये अमर सोम द्रोण-कलस के सामने बैठने के लिए पक्षी के समान जाते हैं।

एषदेवोविपाकृतोतिह्वरांसिधावति । पवमानोअदाभ्यः ॥ २ ॥

एषः । देवः । विपा । कृतः । अति । ह्वरांसि । धावति ।
पवमानः । अदाभ्यः ॥ २ ॥

विपा अंगुल्या। विपः कक्ष्याः इत्यंगुलिनामसुपाठात्। कृतोभिषुतःएषसोमोदेवः पवमानः क्षरन् अदाभ्यः केनाप्यहिंसितस्सन् ह्वरांसि शत्रूनभिधावति इन्द्रमतिगच्छति ॥ २ ॥

२. अंगुलि के द्वारा अभिषुत ये सोम क्षरित और अभिषुत होकर जाते हैं।

अथ तृतीया—

एषदेवोविपन्युभिःपवमानऋतायुभिः । हरिर्वाजायमृज्यते ॥ ३ ॥

एषः । देवः । विपन्युऽभिः । पवमानः । ऋतयुऽभिः ।
हरिः । वाजाय । मृज्यते ॥ ३ ॥

पवमानः क्षरन्नेष सोमोदेवोविपन्युभिः स्तोतृभिः मतायुभिः यज्ञकामैर्वा हरिरश्वइव वा-जाय संग्रामार्थं मृज्यते स्तुतिभिरलंक्रियते ॥ ३ ॥

३. यज्ञाभिलाषी स्तोता लोग क्षरणशील इन सोमदेव को अश्व के समान युद्ध के लिए अलंकृत करते हैं।

एषविश्वानिवार्याशूरोयन्निवसत्वभिः । पवमानःसिषासति ॥ ४ ॥

एषः । विश्वानि । वार्या । शूरः । यन्ऽइव । सत्वऽभिः ।
पवमानः । सिषासति ॥ ४ ॥

पवमानः क्षरन् शूरोवीर एषसोमो विश्वानि सर्वाणि वार्या वरणीयानि धनानि सत्वभि-र्बलैः यन्निव गच्छन्निव सिषासति अस्मदर्थं संभक्तुमिच्छति ॥ ४ ॥

४. क्षरणशील ये वीर सोम अपने बल से गमनकर्त्ता के समान सारे धनों को बाँटने की इच्छा करते हैं।

एषदेवोरथर्यतिपवमानोदशस्यति । आविष्कृणोतिवग्वनुम् ॥५॥ २०॥

एषः । देवः । रथर्यति । पवमानः ।
दशस्यति । आविः । कृणोति । वग्वनुम् ॥ ५ ॥ २० ॥

पवमानः क्षरन्नेष सोमोदेवो रथर्यति अस्मदीयं यागं प्रत्यागमनाय रथं कामयते । दश-स्यति आमत्यच अस्मभ्यमभिलषितं प्रयच्छति । वग्वनुं शब्दं आविः कृणोति अभिषूयमाणः प्रकटयति ॥ ५ ॥

५. क्षरणशील ये सोम रथ की इच्छा करते हैं, मनोरथ पूर्ण करते हैं और शब्द करते हैं।

॥ इति षष्ठस्य सप्तमे विंशोवर्गः ॥ २० ॥

अथषष्ठी—

एषविप्रैरभिष्टुतोपोदेवोविगाहते । दधद्रत्नानिदाशुषे ॥ ६ ॥

एषः । विप्रैः । अभिऽस्तुतः । अपः । देवः ।
वि । गाहते । दधत् । रत्नानि । दाशुषे ॥ ६ ॥

विप्रैर्मेधाविभिः स्तोतृभिः अभिष्टुतः परितः स्तुतः एषसोमोदेवो दाशुषे हवींषि प्रदात्रे यजमानाय रत्नानि रमणीयानि धनानि दधत् धारयन् प्रयच्छन् अपोवसतीवरीर्विगाहते प्रविशति ॥ ६ ॥

६. मेधावियों के द्वारा इस सोम के स्तुति करने पर ये सोम हव्य-दाता को रत्न-दान करते हुए जल के बीच पैठते हैं।

एषदिवंविधावतितिरोरजांसिधारया। पवमानःकनिक्रदत् ॥ ७ ॥

एषः। दिवम्। वि। धावति। तिरः। रजांसि।
धारया। पवमानः। कनिक्रदत् ॥ ७ ॥

धारया पवमानः क्षरन्नेषसोमः कनिक्रदत् अभिषूयमाणः शब्दंकुर्वन् रजांसि लोकान् तिरः तिरस्कुर्वन् यागाद्दिवं स्वर्गं विधावति गच्छति ॥ ७ ॥

७. क्षरणशील ये सोम शब्द करके और सारे लोकों को हटाकर स्वर्ग को जाते हैं।

एषदिवंव्यासरत्तिरोरजांस्यस्पृतः। पवमानःस्वध्वरः ॥ ८ ॥

एषः। दिवम्। वि। आ। असरत्। तिरः।
रजांसि। अस्पृतः। पवमानः। सुऽअध्वरः ॥ ८ ॥

पवमानः क्षरन्नेषसोमः स्वध्वरः सुयज्ञः अस्पृतः केनाप्यहिंसितश्चसन् रजांसि लोकान् तिरः तिरस्कुर्वन् यज्ञाद्दिवं प्रतिव्यासरत् विसरति गच्छति ॥ ८ ॥

८. क्षरणशील ये सोम सुन्दर, याज्ञिक और अहिंसित होकर सारे लोकों को पराभूत करते हुए स्वर्ग में जाते हैं।

एषप्रत्नेनजन्मनादेवोदेवेभ्यःसुतः। हरिःपवित्रेअर्षति ॥ ९ ॥

एषः। प्रत्नेन। जन्मना। देवः। देवेभ्यः।
सुतः। हरिः। पवित्रे। अर्षति ॥ ९ ॥

हरिर्हरितवर्णोदेवः द्योतमानः एषसोमः प्रत्नेन पुराणेन जन्मना जननेन देवेभ्यो देवार्थं सुतोभिषुतः सन् पवित्रे स्थातुं अर्षति गच्छति ॥ ९ ॥

९. हरितवर्ण ये सोमदेव प्राचीन जन्म से देवों के लिए अभिषुत होकर दशापवित्र में रहने के लिए जाते हैं।

एषउस्यपुरुव्रतोजज्ञानोजनयन्निषः। धारयापवतेसुतः॥१०॥२१॥

एषः। ऊँ इति। स्यः। पुरुऽव्रतः। जज्ञानः।
जनयन्। इषः। धारया। पवते। सुतः ॥ १० ॥ २१ ॥

स्यः एवउ स सोमएव पुरुवतो बहुकर्मा अशानो जायमानएव इषोन्नानि जनयन् उत्पा-दयन् सुवोभिषुवःसन् धारया पवते क्षरति ॥ १० ॥

१०. यह बहुकर्मा सोम ही उत्पन्न होने के साथ ही अन्न को उत्पन्न करके और अभिषुत होकर धारा के रूप में क्षरित होते हैं।

॥ इति षष्ठस्य सप्तमे एकविंशोवर्गः ॥ २१ ॥

सनाचेति दशर्चं चतुर्थं सूक्तं आंगिरसकुलस्य हिरण्यस्तूपस्यार्षं गायत्रं पवमानसोमदे-वताकं। अनुक्रान्तंच—सनहिरण्यस्तूपइति। उक्तोविनियोगः।

सनाचसोमजेषिचपवमानमहिश्रवः। अथानोवस्यंसस्कृधि ॥ १॥

सनं। च। सोम। जेषि। च। पवमान।
महि। श्रवः। अथ। नः। वस्यसः। कृधि ॥ १॥

हे महिश्रवः महदन्न पवमानसोम सनास्मद्यागे यजनीयान् देवान् भज जेषिच याग-विध्वंसकारिणोराक्षसांश्च जय। अथ देवान् प्राप्य राक्षसांश्च जित्वा अनन्तरं नोस्मान् व-स्यसः श्रेयस्कृधि कुरु श्रेयोस्मभ्यं देहीत्यर्थः ॥ १ ॥

१. महान् अन्न और पवमान सोम, भजन करो, जय करो और पश्चात् हमारे मङ्गल का विधान करो।

अथ द्वितीया—

सनाज्योतिःसनास्व१र्विश्वाचसोमसौभगा। अथानोवस्यंसस्कृधि ॥२॥

सनं। ज्योतिः। सनं। स्वः। विश्वा। च। सोम।
सौभगा। अथ। नः। वस्यसः। कृधि ॥ २ ॥

हे सोम त्वं ज्योतिस्तेजः सन अस्मभ्यं प्रयच्छ। अपिच स्वः स्वर्गं सन अस्मभ्यं देहि। विश्वा विश्वानि सौभगा सौभाग्यानि च सन। सिद्धमन्यत् ॥ २ ॥

२. सोम ज्योति दो, स्वर्ग का दान करो और सारे सौभाग्य का दान करो। अनन्तर हमारे लिए मङ्गल करो।

अथ तृतीया—

सनादक्षमुतक्रतुमपसोममृधोजहि। अथानोवस्यंसस्कृधि ॥ ३ ॥

सनं। दक्षम्। उत। क्रतुम्। अपं। सोम। मृधः।
जहि। अथ। नः। वस्यसः। कृधि ॥ ३ ॥

हे सोम त्वं दक्षं बलं सनास्मभ्यं देहि। दवापिच क्रतुं प्रज्ञानं सन। इ्योर्हिंसकान् शत्रून् अपजहि। मारय। सिद्धमन्यत्॥ ३॥

३. सोम, बल और कर्म का दान करो, हिंसकों का वध करो। अनन्तर हमारे लिए कल्याण करो।

पवीतारःपुनीतनसोममिन्द्रायपातवे। अथानोवस्यंसस्कृधि ॥४॥

पवितारः। पुनीतन। सोमम्। इन्द्राय।
पातवे। अर्थ। नः। वस्यंसः। कृधि॥ ४॥

हे पवीतारः सोमाभिषवकर्तारोयूयं इन्द्राय पातवे पातुं सोमं पुनीतन अभिषुणुत। सिद्धमन्यत्॥ ४॥

४. सोम का अभिषव करनेवालो तुम लोग इन्द्र के पान के लिए सोम का अभिषव करो। अनन्तर हमारा कल्याण करो।

अथ पञ्चमी—

त्वंसूर्येनआभजतवक्रत्वातवोतिभिः। अथानोवस्यंसस्कृधि ॥५॥२२॥

त्वम्। सूर्ये। नः। आ। भज। तव। क्रत्वा। तव।
ऊतिऽभिः। अर्थ। नः। वस्यंसः। कृधि॥ ५॥ २२॥

हे सोम त्वं तव क्रत्वा तवोतिभिः त्वत्कर्तृकेण कर्मणा त्वत्कर्तृकाभीरक्षाभिश्च नोस्मान् सूर्ये आभज प्रापय। सिद्धमन्यत्॥ ५॥

५. सोम, अपने कार्य और रक्षण के द्वारा हमें सूर्य की प्राप्ति कराओ। अनन्तर हमारा कल्याण करो।

॥ इति षष्ठस्य सप्तमे द्वाविंशोवर्गः॥ २२॥

तवक्रत्वातवोतिभिर्ज्योक्पश्येमसूर्यम्। अथानोवस्यंसस्कृधि ॥६॥

तव। क्रत्वा। तव। ऊतिऽभिः। ज्योक्।
पश्येम। सूर्यम्। अर्थ। नः। वस्यंसः। कृधि॥ ६॥

हे सोम तव क्रत्वा प्रज्ञानेन तवोतिभीरक्षाभिश्च ज्योक् चिरं पश्येम सूर्यं पश्याम सूर्याः। सिद्धमन्यत्॥ ६॥

६. तुम्हारे कर्म और रक्षण के द्वारा हम चिरकाल तक सूर्य का दर्शन करेंगे। अनन्तर हमारा कल्याण करो।

अथ सप्तमी—

अ॒भ्य॑र्ष स्वायुध सोम॑ द्वि॒बर्ह॑सं र॒यिम् । अथा॑ नो॒ वस्य॑सस्कृधि ॥ ७ ॥

अ॒भि । अ॒र्ष॒ । सु॒ऽआ॒यु॒ध॒ । सोम॑ । द्वि॒ऽबर्ह॑सम् ।
र॒यिम् । अथ॑ । नः॒ । वस्य॑सः । कृ॒धि॒ ॥ ७ ॥

हे स्वायुध शोभनायुध सोम त्वं द्विबर्हसं द्वयोर्द्यावापृथिव्योः स्थानयोः परिवृढं रयिं धनं अभ्यर्ष अस्मानभिगमय । सिद्धमन्यत् ॥ ७ ॥

७. शोभन अस्त्रवाले सोम, तुम स्वर्ग और पृथिवी पर वर्द्धित धन दो। अनन्तर हमारा कल्याण करो।

अ॒भ्य॑र्षान॑पच्युतो र॒यिं स॒मत्सु॑ सास॒हिः । अथा॑ नो॒ वस्य॑सस्कृधि ॥ ८ ॥

अ॒भि । अ॒र्ष॒ । अन॑पऽच्युतः । र॒यिम् । स॒मत्ऽसु॑ ।
स॒स॒हिः । । अथ॑ । नः॒ । वस्य॑सः । कृ॒धि॒ ॥ ८ ॥

हे सोम समत्सु संग्रामेषु अनपच्युतः शत्रुभिरनाहतः सासहिः शत्रूणामभिभविता त्वं रयिं धनं अभ्यर्ष अस्मानभिगमय । सिद्धमन्यत् ॥ ८ ॥

८. लड़ाइयों में तुम स्वयं आकुल नहीं होते। तुम शत्रुओं को हराते हो। धन दान करो। अनन्तर हमारा कल्याण करो।

त्वां य॒ज्ञैर॑वीवृध॒न्पव॑मान॒ विध॑र्मणि । अथा॑ नो॒ वस्य॑सस्कृधि ॥ ९ ॥

त्वाम् । य॒ज्ञैः । अ॒वी॒वृ॒ध॒न् । पव॑मान ।
वि॒ऽध॑र्मणि । अथ॑ । नः॒ । वस्य॑सः । कृ॒धि॒ ॥ ९ ॥

हे पवमान सोम यजमानानां विधारणाय प्रवृत्तं त्वां यज्ञैः विधर्मणि आत्मनोविधारणार्थं अवीवृधन् यजमानावर्धयन्ति । सिद्धमन्यत् ॥ ९ ॥

९. क्षरणशील सोम, यजमान लोग रक्षण के लिए, तुम्हें यज्ञ में वर्द्धित करते हैं। अनन्तर हमारा कल्याण करो।

र॒यिं न॑श्चि॒त्रम॒श्विन॒मिन्दो॑ वि॒श्वायु॒मा भ॑र ।
अथा॑ नो॒ वस्य॑सस्कृधि ॥ १० ॥ २३ ॥

र॒यिम् । नः॒ । चि॒त्रम् । अ॒श्विन॑म् । इन्दो॒ इति॑ । वि॒श्वऽआ॑युम् ।
आ । भ॒र॒ । अथ॑ । नः॒ । वस्य॑सः । कृ॒धि॒ ॥ १० ॥ २३ ॥

हे इन्दो यागेषु क्रियमाण सोम त्वं चित्रं नानाविधं अश्विनं अश्ववन्तं च विश्वायुं सर्वंगामिनं रयिं नोस्मभ्यं आभर आहर । सिद्धमन्यत् ॥ १० ॥

१०. इन्दु, तुम हमें नाना प्रकार के अश्वोंवाले और सर्वगामी धन दो। अनन्तर हमारा कल्याण करो।

॥ इति पञ्चमस्य पञ्चमे त्रयोविंशोवर्गः ॥ २३ ॥

समिद्धइत्येकादशर्चं पंचमं सूक्तं काश्यपासितस्य देवलस्यवार्षं अष्टम्याद्याश्चतस्रोनुष्टुभः शिष्टाः सप्तगायत्र्यः नराशंसवर्जिताः समिद्धआद्यः क्रमेण प्रत्यृचंदेवताः । तथाचानुक्रान्तं—समिद्धएकादश काश्यपोसितोदेवलोवा विंशतिः सूक्तान्याप्रमाप्रियंश्चतुरन्त्यानुष्टुबन्तमिति । काश्यपस्य पावमानमिदमाप्रीसूक्तं । सूत्रितंच—समिद्धोअग्नयेति सर्वेषांयथाऋषीति ।

समि॑द्धोवि॒श्वत॒स्पति॒ःपव॑मानो॒विरा॑जति । प्री॒णन्वृषा॒कनि॑क्रदत् ॥१॥

सम्ऽइ॑द्धः । वि॒श्वतः॑ । पतिः॑ । पव॑मानः । वि । रा॒ज॒ति॒ ।
प्री॒णन् । वृषा॑ । कनि॑क्रदत् ॥ १ ॥

आप्रीयसोमस्तुतिरत्र समिद्धः सम्यग्दीप्तः विश्वतस्पतिः सर्वतः स्वामी वृषा कामानां वर्षिता पवमानः सोमः कनिक्रदत् अभिषूयमाणः शब्दंकुर्वन् प्रीणन् देवान् प्रीणयन् विराजति यागेषु प्रकाशते ॥ १ ॥

१. भली भाँति दीप्त, सबके पति और काम-वर्षक पवमान सोम शब्द करके और देवों को प्रसन्न करके विराजित होते हैं।

तनू॒नपा॒त्पव॑मान॒ःशृङ्गे॒शिशा॑नोअर्षति । अ॒न्तरि॑क्षेण॒रार॑जत् ॥२॥

तनू॒ऽनपा॑त् । पव॑मानः । शृङ्गे॒ इति॑ । शिशा॑नः । अ॒र्ष॒ति॒ ।
अ॒न्तरि॑क्षेण । रार॑जत् ॥ २ ॥

तनूनपात् पवमानः सोमः तनूनपादत्रसोमोभवति । तथाचश्रूयते—अद्भ्योवाएषोजायन्ते ततः सोमोजायतइति । शृंगे दीप्तउन्नतप्रदेशे । इषिः शृंगाणीति ज्वलनामसुपाठात् । शिशानस्तीक्ष्णीकुर्वन् अन्तरिक्षेण रारजत् अर्षति द्रोणकलशंप्रति गच्छति । तथाचाम्नायते—द्याम्यांधाराभ्यां आमयर्णंशुद्धाबोदीति ॥ २ ॥

२. बल-पौत्र पवमान (क्षरणशील = गिरनेवाले) सोम उन्नत प्रदेश में तीक्ष्ण होकर और अन्तरिक्ष में प्रदीप्त होकर जाते हैं।

ईळेन्यःपवमानोरयिर्विराजतिद्युमान् । मधोर्धाराभिरोजसा ॥३॥

ईळेन्यः । पवमानः । रयिः । वि । राजति । द्युऽमान् ।
मधोः । धाराभिः । ओजसा ॥ ३ ॥

ईळेन्यः स्तुत्यः पवमानः सोमः रयिः अभीष्टस्य दाता द्युमान् दीप्तिमांश्च सन् मधोर्मदकरस्य धाराभिः सहैव ओजसा बलेन विराजति प्रकाशते ॥ ३ ॥

३. स्तुत्य, अभीष्टदाता और दीप्तिमान् पवमान सोम मधु-धारा के साथ तेजोबल से विराजित होते हैं।

बर्हिःप्राचीनमोजसापवमानःस्तृणन्हरिः । देवेषुदेवईयते ॥ ४ ॥

बर्हिः । प्राचीनम् । ओजसा । पवमानः । स्तृणन् ।
हरिः । देवेषु । देवः । ईयते ॥ ४ ॥

हरिः हरितवर्णो देवो द्योतमानः सोमः पवमानः देवेषु यज्ञेषु बर्हिः प्राचीनं प्राचीनाग्रं स्तृणन् प्रस्तरन् ओजसा बलेन ईयते गच्छति ॥ ४ ॥

४. हरित-वर्ण सोमदेव यज्ञ में पूर्वाग्र में कुश-विस्तार करते हुए तेजोबल से गमन करते हैं।

उदातैर्जिहतेबृहद्द्वारोदेवीर्हिरण्ययीः । पवमानेनसुष्टुताः॥५॥२४॥

उत् । आतैः । जिहते । बृहत् । द्वारः । देवीः । हिरण्ययीः ।
पवमानेन । सुऽस्तुताः ॥ ५ ॥ २४ ॥

हिरण्ययीः हिरण्मय्यः द्वारो देवीः द्वारिदेव्यः पवमानेन सोमेन सह सुष्टुताः स्तोत्रैः सम्यक् स्तुताः सत्यः बृहत् बृहतीभ्यो महतीभ्यः आतैः आशाभ्यो दिग्भ्यः। आता आशा इति दिङ्नामसु पाठात् उज्जिहते उद्गच्छन्ति ॥ ५ ॥

५. हिरण्मयी द्वार-देवियाँ पवमान सोम के साथ स्तुत होकर विराट् दिशाओं में बढ़ती हैं।

॥ इति षष्ठस्य सप्तमे चतुर्विंशो वर्गः ॥ २४ ॥

अथ षष्ठी—

सुशिल्पेबृहतीमहीपवमानोवृषण्यति । नक्तोषासानदर्शते ॥ ६ ॥

सुशिल्पे इति सुऽशिल्पे । बृहती इति । मही इति ।
पवमानः । वृषण्यति । नक्तोषसा । न । दर्शते इति ॥ ६ ॥

सुशिल्पे सुरूपे बृहती परिवृढे मही महत्यौ न संप्रतिदर्शनीये नक्तोषासा नक्तोषसौ पवमानः सोमो वृषण्यति कामयते ॥ ६ ॥

६. इस समय पवमान सोम सुन्दर-रूपा, बृहती, महती और दर्शनीया दिवारात्रि की कामना करते हैं।

उभादेवानृचक्षसाहोतारादैव्याहुवे । पवमानइन्द्रोवृषा ॥ ७ ॥

उभा । देवा । नृऽचक्षसा । होतारा । दैव्या ।
हुवे । पवमानः । इन्द्रः । वृषा ॥ ७ ॥

नृचक्षसा मनुष्याणां द्रष्टारौ दैव्या दैव्यौ देवसंबन्धिनौ होतारा होतारौ उभा उभौ देवा देवौ हुवे आह्वयामि । यद्वा पवमानः सोमः इन्द्रोदीप्तः । तथाचयास्कः—इन्द्र इरांदृणातीति वेरां ददातीति वेरांदधातीति वेरांदारयतीति वेरांधारयतीति वेन्दवेद्रवतीति वेन्दौरमतइति वेन्धेभूतानी-तिवातद्यदेनंप्राणैः समैन्धंस्तदिन्द्रस्येन्द्रत्वमितिविज्ञायतइति । वृषा कामानांवर्षिताच भवति ॥७॥

७. मनुष्यों के दर्शक और देवों के होता दोनों देवों को मैं बुलाता हूँ। पवमान सोम दीप्त (इन्द्र) और अभीष्टवर्षक हैं।

भारतीपवमानस्यसरस्वतीळामही ।
इमंनोयज्ञमागमन्तिस्रोदेवीःसुपेशसः ॥ ८ ॥

भारती । पवमानस्य । सरस्वती । इळा । मही ।
इमम् । नः । यज्ञम् । आ । गमन् । तिस्रः । देवीः । सुऽपेशसः ॥ ८ ॥

भारती भारत्याख्या सरस्वती सरस्वत्याख्याच मही महती इळाख्याच तिस्रः सुपेशसः सुरूपा देवीर्देव्योनोस्माकं पवमानस्य सोमस्य संबन्धिनं इमं यज्ञं प्रत्यागमन् आगच्छन्तु ॥८॥

८. भारती, सरस्वती और महती इळा नाम की तीन सुन्दरी देवियाँ हमारे इस सोम-यज्ञ में पधारें।

त्वष्टारमग्रजांगोपांपुरोयावानमाहुवे ।
इन्दुरिन्द्रोवृषाहरिःपवमानःप्रजापतिः ॥ ९ ॥

---

१ नि० १०. ८।

त्वष्टा॑रम् । अ॒ग्र॒ऽजाम् । गो॒पाम् । पु॒रः॒ऽयावा॑नम् । आ ।
हु॒वे॒ । इन्दुः॑ । इन्द्रः॑ । वृषा॑ । हरिः॑ । पव॑मानः । प्र॒जाऽप॑तिः ॥ ९ ॥

अग्रजां अग्रेजातं गोपां गवां पालयितारं पुरोयावानं देवानां पुरस्ताद्गन्तारं त्वष्टारं देवमाहुवे अहमाह्वयामि । यद्वा हरिः हरितवर्णः पवमानः इन्दुः सोमः इन्द्रोदेवानामीश्वरो वृषा कामानांवर्षिताच प्रजापतिः प्रजानां पालयिताच भवतीति ॥ ९ ॥

९. अग्रजात, प्रजापालक और अग्रगामी त्वष्टा को मैं बुलाता हूँ। हरित-वर्ण पवमान सोम देवेन्द्र, काम-वर्षक और प्रजापति हैं।

अथ दशमी—

वन॒स्पतिं॑ पवमान॒ मध्वा॒ सम॑ङ्ग्धि॒ धार॑या ।
स॒हस्र॑वल्शं॒ हरि॑तं॒ भ्राज॑मानं हिर॒ण्यय॑म् ॥ १० ॥

वन॒स्पति॑म् । प॒व॒मा॒न॒ । मध्वा॑ । सम् । अ॒ङ्ग्धि॒ । धार॑या ।
स॒ह॒स्र॑ऽवल्शम् । हरि॑तम् । भ्राज॑मानम् । हि॒र॒ण्यय॑म् ॥ १० ॥

हे पवमानसोम हरितं हरितवर्णं हिरण्ययं कदाचिद्धिरण्मयवर्णंच भ्राजमानं दीप्यमानं सहस्रवल्शं सहस्रशाखं वनस्पतिं देवं धारया धारामयेन मध्वा मधुना समङ्ग्धि अंक्ष्व संस्कुर्वित्यर्थः ॥ १० ॥

१०. पवमान सोम, हरित-वर्ण हिरण्यवर्ण, दीप्तिमान् और सहस्र शाखाओंवाले वनस्पति को मधुर धारा के द्वारा संस्कृत करो।

विश्वे॑ देवाः॒ स्वाहा॑कृतिं॒ पव॑मान॒स्यागत ।
वा॒युर्बृह॒स्पति॑ः सू॒र्यो॑ऽग्निरिन्द्रः॑ स॒जोष॑सः ॥ ११ ॥ २५ ॥

विश्वे॑ । दे॒वाः॒ । स्वाहा॑ऽकृतिम् । पव॑मानस्य ।
आ । ग॒त॒ । वा॒युः । बृह॒स्पतिः॑ । सूर्यः॑ ।
अ॒ग्निः । इन्द्रः॑ । स॒ऽजोष॑सः ॥ ११ ॥ २५ ॥

हे विश्वेदेवा वायुर्बृहस्पतिश्च सूर्यश्चाग्निरिन्द्रश्च सर्वे यूयं सजोषसः संगताः सन्तः पवमानस्य सोमस्य स्वाहाकृतिं स्वाहाकारं आगत प्रत्यागच्छत ॥ ११ ॥

११. विश्वदेवगण वायु, बृहस्पति, सूर्य्य, अग्नि और इन्द्र, तुम सब मिलकर सोम के स्वाहा शब्द के पास आओ।

॥ इति षष्ठस्य सप्तमे पंचविंशोवर्गः ॥ २५ ॥

मन्द्रयेति नवर्चं षष्ठं सूक्तं काश्यपस्यासितस्य देवलस्यार्षं गायत्रं पवमानसोमदेवताकं ।

तत्र प्रथमा—

मन्द्रयासोमधारयावृषापवस्वदेवयुः । अव्योवारेष्वस्मयुः ॥ १ ॥

मन्द्रया । सोम । धारया । वृषा । पवस्व ।
देवऽयुः । अव्यः । वारेषु । अस्मऽयुः ॥ १ ॥

हे सोम वृषा कामानां वर्षिता देवयुर्देवकामः अस्मयुरस्मत्कामश्च अव्यः अवेर्वारेषु वालेषु दशापवित्रे मन्द्रया मदकरया धारया पवस्व क्षर ॥ १ ॥

१. सोम, तुम अभीष्टवर्षक और देवाभिलाषी हो। तुम हमारी कामना करते हो। तुम हमारी रक्षा करो और दशापवित्र में मधुर धारा से गिरो।

अभित्यंमद्यंमदमिन्दविन्द्रइतिक्षर । अभिवाजिनोअर्वतः ॥ २ ॥

अभि । त्यम् । मद्यम् । मदम् । इन्दो इति ।
इन्द्रः । इति । क्षर । अभि । वाजिनः । अर्वतः ॥ २ ॥

हे इन्दो सोम त्वं इन्द्र ईश्वर इति कृत्वा त्यं तं मद्यं मदकरं मदं रसं अभिक्षर वर्ष । वाजिनो बलवतः अर्वतोऽश्वांश्चास्मदर्थं अभिक्षरेत्यर्थः ॥ २ ॥

२. सोम, तुम स्वामी हो; इसलिए मदकर सोम का वर्षण करो। बली अश्व प्रदान करो।

अथ तृतीया—

अभित्यंपूर्व्यंमदंसुवानोअर्षपवित्रआ । अभिवाजमुतश्रवः ॥३॥

अभि । त्यम् । पूर्व्यम् । मदम् । सुवानः । अर्ष । पवित्रे ।
आ । अभि । वाजम् । उत । श्रवः ॥ ३ ॥

हे सोम सुवानोऽभिषूयमाणस्त्वं पूर्व्यं प्रत्नं त्यं तं प्रसिद्धं मदं मदकरं रसं पवित्रे आसमन्तादभ्यर्ष अभिगमय । वाजं बलमस्मानभ्यर्ष । उतापि च श्रवोऽन्नमभ्यर्ष ॥ ३ ॥

३. अभिषुत होकर वह पुरातन और मदकर रस को दशापवित्र में प्रेरित करो। बल और अन्न का प्रेरण करो।

अथ चतुर्थी—

अनुद्रप्सासइन्दवआपोनप्रवतासरन् । पुनानाइन्द्रमाशत ॥ ४ ॥

अनु । द्रप्सासः । इन्दवः । आपः ।

न । प्रऽवता । असरन् । पुनानाः । इन्द्रम् । आशत ॥ ४ ॥

द्रप्सासो द्रुतगतयः पुनानाः क्षरन्तः इन्दवः सोमाः प्रवता प्रवणेन मार्गेण आपोन आपइव इन्द्रं अन्वसरन् अनुगच्छन्ति आशत व्याप्नुवन्ति च ॥ ४ ॥

४. जैसे जल निम्न दिशा की ओर जाता है, वैसे ही द्रुतगति और क्षरणशील सोम इन्द्र का अनुसरण करता और उन्हें व्याप्त करता है।

यमत्यमिववाजिनंमृजन्तियोषणोदश । वनेक्रीळन्तमत्यविम् ॥५॥२६॥

यम् । अत्यम्ऽइव । वाजिनम् । मृजन्ति । योषणः ।

दश । वने । क्रीळन्तम् । अतिऽअविम् ॥ ५ ॥ २६ ॥

अत्याविं दशापवित्रमतिक्रम्य वनेरण्ये क्रीळन्तं वर्तमानं यं सोमं दशसंख्याका योषणः स्त्रियः अंगुल्यइत्यर्थः । यथाच निगमान्तरं—समीमण्वीःसमर्यआशुम्भन्तियोषणोदशोर्वि । वाजिनं बलिनमत्यमिव अश्वमिव मृजन्ति पवित्रयन्ति उत्तरयासहान्वयः ॥ ५ ॥

५. दश-अंगुलि-रूप स्त्रियाँ दशापवित्र को लाँघकर वन में क्रीड़ा करनेवाले बलवान् अश्व के समान जिस सोम की सेवा करती हैं—

॥ इति षष्ठस्य सप्तमे षड्विंशोवर्गः ॥ २६ ॥

अथ षष्ठी—

तंगोभिर्वृषणंरसंमदायदेववीतये । सुतंभरायसंसृज ॥ ६ ॥

तम् । गोभिः । वृषणम् । रसम् । मदाय ।

देवऽवीतये । सुतम् । भराय । सम् । सृज ॥ ६ ॥

वृषणं कामानांवर्षितारं देववीतये देवानां पानाय सुतमभिषुतं तं रसं भराय संग्रामाय गोभिः पयोभिः संसृज संयोजय ॥ ६ ॥

६. पान करने पर देवों के मत्त होने के लिए अभिषुत और अभीष्ट-वर्षक उसी सोम के रस में, युद्ध के लिए गव्य मिलाओ।

अथ सप्तमी—

देवोदेवायधारयेन्द्रायपवतेसुतः । पयोयदस्यपीपयत् ॥ ७ ॥

---

1 ऋ० सं० १, ७, १७.।

देवः । देवाय । धारया । इन्द्राय । पवते ।
सुतः । पयः । यत् । अस्य । पीपयत् ॥ ७ ॥

देवाय द्योतमानायेन्द्राय सुतोभिषुतो देवोद्योतमानः सोमोधारया पवते । क्षरति यद्यस्मा-दस्यसोमस्य पयः पीपयत् इन्द्रमाप्याययत् तस्माद्धारया पवतइत्यर्थः ॥ ७ ॥

७. इन्द्र के लिए अभिषुत सोमदेव धारा के रूप में क्षरित होते हैं; क्योंकि इन्द्र इनका रस आप्यायित करता है।

अथाष्टमी—

आत्मायज्ञस्यरंह्यासुष्वाणःपवतेसुतः । प्रत्नंनिपातिकाव्यम् ॥८॥

आत्मा । यज्ञस्य । रंह्या । सुस्वानः ।
पवते । सुतः । प्रत्नम् । नि । पाति । काव्यम् ॥ ८ ॥

यज्ञस्यात्मा आत्मभूतः सुतोभिषुतः सोमः सुष्वाणः यजमानेभ्यः कामान् प्रेरयन् रंह्या वेगेन पवते क्षरति प्रत्नं पुरातनं काव्यमात्मनः कवित्वं च निपाति अभिरक्षति ॥ ८ ॥

८. यज्ञ की आत्मा और अभिषुत सोम यजमानों को अभीष्ट देते हुए वेग से गिरते हैं और अपना पुराना कवित्व (क्रान्तदर्शित्व) की भी रक्षा करते हैं।

अथ नवमी—

एवापुनानइन्द्रयुर्मदंमदिष्ठवीतये । गुहाचिद्दधिषेगिरः ॥९॥२७॥

एव । पुनानः । इन्द्रऽयुः । मदम् । मदिष्ठ ।
वीतये । गुहा । चित् । दधिषे । गिरः ॥ ९ ॥ २७ ॥

हे मदिष्ठ अतिशयेन मदकर सोम इन्द्रयुरिन्द्रकामस्त्वं वीतये इन्द्रस्य पानाय एव एवं मदं पुनानः क्षरन् गुहा गुहायां यज्ञशालायामित्यर्थः गिरश्चित् शब्दानपि दधिषे अभिषवग्राम्णां उपरवेषु धारयसि करोषीत्यर्थः ॥ ९ ॥

९. मदकर सोम, इन्द्र की अभिलाषा से उनके पान के लिए क्षरित होकर यज्ञ-शाला में शब्द करो।

॥ इति षष्ठस्य सप्तमे सप्तविंशोवर्गः ॥ २७ ॥

असृग्रमिति नवर्चं सप्तमं सूक्तं । असृग्रमित्यनुक्रान्तं । असितोदेवलोवाऋषिः । तौच क-श्यपगोत्रौ । गायत्रंछन्दः । पवमानसोमोदेवता । उक्तोविनियोगः ।

तत्रप्रथमा—

असृग्रमिन्दवःपथाधर्मन्नृतस्यसुश्रियः । विदानाअस्ययोजनम् ॥१॥

असृ॑ग्रम् । इन्द॑वः । प॒था । धर्म॑न् । ऋ॒तस्य॑ ।
सु॒ऽश्रियः॑ । वि॒दा॒नाः । अ॒स्य॒ । योज॑नम् ॥ १ ॥

सुश्रियः शोभनश्रमणा अस्येन्द्रस्य योजनं संबन्धं विदाना जानन्त इन्दवः सोमाः धर्मन् कर्मणि ऋतस्य यज्ञस्य पथा मार्गेण असृग्रं हविर्धानाः सृज्यन्ते ॥ १ ॥

१. शोभन श्रीवाले और इन्द्र का सम्बन्ध जाननेवाले सोम कर्म में, यज्ञ-मार्ग से, बनाये जाते हैं।

प्रधारा॒मध्वो॑अग्रि॒योम॒हीर॒पोविगा॑हते । ह॒विर्ह॒विष्षु॒वन्द्यः॑ ॥ २ ॥

प्र । धारा॑ । मध्वः॑ । अ॒ग्रि॒यः । म॒हीः । अ॒पः ।
वि । गा॒ह॒ते॒ । ह॒विः । ह॒विष्षु॑ । वन्द्यः॑ ॥ २ ॥

हविःषु हविषांमध्ये वंद्यः स्तुत्यो हविः हविरात्मको यः सोमो महीर्महतीरपो वसतीवरीर्विगाहते तस्य मध्वः सोमस्य अग्रियो मुख्या धाराः प्रपतन्तीत्यर्थः ॥ २ ॥

२. सोम हव्यों में स्तुत्य हव्य हैं। सोम महान् जल में निमज्जित होते हैं। उन्हीं सोम की श्रेष्ठ धारायें गिरती हैं।

प्रयु॒जोवा॒चोअ॑ग्रि॒योवृषाव॑चक्रद॒द्वने॑ । सद्मा॒भिस॒त्योअ॑ध्व॒रः ॥३॥

प्र । यु॒जः । वा॒चः । अ॒ग्रि॒यः । वृषा॑ । अव॑ ।
च॒क्र॒द॒त् । वने॑ । सद्म॑ । अ॒भि । स॒त्यः । अ॒ध्व॒रः ॥ ३ ॥

एतदेव दर्शयति वृषाकामानां वर्षकः सत्यः सत्यभूतः अध्वरोऽहिंसावर्जितः अग्रियो मुख्यः सोमः सद्म यज्ञगृहमभि प्रति वने उदके युजो युक्ताः वाचो वाणीः प्रावचक्रदत् अवक्रंदति शब्दान् करोतीत्यर्थः ॥ ३ ॥

३. अभीष्टवर्षक, सत्य, हिंसा-शून्य और प्रधान सोम यज्ञ-गृह की ओर जल से युक्त शब्द करते हैं।

अथ चतुर्थी—

परि॒यत्काव्या॑क॒विर्नृ॒म्णावसा॑नो॒अर्ष॑ति । स्व॑र्वा॒जीसि॑षासति ॥४॥

परि॑ । यत् । काव्या॑ । क॒विः । नृ॒म्णा । वसा॑नः ।
अर्ष॑ति । स्वः॑ । वा॒जी । सि॒सा॒स॒ति॒ ॥ ४ ॥

कविः क्रान्तकर्मा सोमो नृम्णा धनानि वसानः आच्छादयन् स्तोतॄणां काव्या काव्यानि कविकर्माणि स्तोत्राणि यद्यदा पर्यर्षति परिगच्छति तदा स्वः स्वर्गे वाजीवद्बलवानस्मान्वेन्द्रः सिषासति यागं प्रत्यागन्तुं स्वकीयं बलं संभक्तुमिच्छति ॥ ४ ॥

४. जिस समय कवि सोम धन को ग्रहण करते हुए काव्य (स्तोत्र) को जानते हैं, उस समय स्वर्ग में इन्द्र बल का प्रकाश करते हैं।

पव॑मानो अ॒भि स्पृधो॒ विशो॒ राजे॑व सीदति । यदी॑मृ॒ण्वन्ति॑ वे॒धसः॑ ॥५॥२८॥

पव॑मानः । अ॒भि । स्पृधः॑ । विशः॑ । राजा॑ऽइव ।
सी॒द॒ति॒ । यत् । ई॒म् । ऋ॒ण्वन्ति॑ । वे॒धसः॑ ॥ ५ ॥ २८ ॥

यद्यदा ईमिनं सोमं वेधसः कर्मणां कर्तारः ऋण्वन्ति प्रेरयन्ति तदा पवमानः क्षरन्नेषसोमः स्पृधः स्पर्धमानान् यागविघ्नकारिणोराक्षसान् विशः स्पर्धमानान् मनुष्यान् राजेव यथा राजा तद्वदभिसीदति नाशयितुमभिगच्छति ॥ ५ ॥

५. जिस समय कर्मकर्ता इस सोम को प्रेरित करते हैं, उस समय पवमान सोम, राजा के समान, यज्ञ-विघ्नकर्ता मनुष्यों की ओर जाते हैं।

॥ इति पञ्चमस्य सप्तमेऽष्टाविंशोवर्गः ॥ २८ ॥

अथ षष्ठी—

अव्यो॒ वारे॒ परि॑ प्रि॒यो हरि॒र्वने॑षु सीदति । रे॒भो व॑नुष्यते म॒ती ॥ ६ ॥

अव्यः॑ । वारे॑ । परि॑ । प्रि॒यः । हरिः॑ । वने॑षु ।
सी॒द॒ति॒ । रे॒भः । व॒नु॒ष्य॒ते॒ । म॒ती ॥ ६ ॥

हरिर्हरितवर्णः प्रियोदेवानां प्रियतमएव सोमो वनेषूदकेषु संपृक्तः अव्यः अवेः वारे वालोपेते परिसीदति निषीदति । किंच रेभोऽभिषववेलायां उपरवेषु शब्दं कुर्वन् मती मत्या स्तुत्या वनुष्यते सेव्यते ॥ ६ ॥

६. हरित-वर्ण और प्रिय सोम जल में मिश्रित होकर मेष के लोमों (बालों) पर बैठते और शब्द करते हुए स्तुति की सेवा करते हैं।

अथ सप्तमी—

स वा॒युमिन्द्र॑म॒श्विना॑ सा॒कं मदे॑न गच्छति । रणा॒ यो अ॑स्य॒ धर्म॑भिः ॥७॥

सः । वा॒युम् । इन्द्र॑म् । अ॒श्विना॑ । सा॒कम् ।
मदे॑न । ग॒च्छ॒ति॒ । रण॑ । यः । अ॒स्य॒ । धर्म॑ऽभिः ॥ ७ ॥

योयजमानोस्यसोमस्य धर्मभिः कर्मभिः कण्वाभिषवादिभिः रण रमते सयजमानो वायुमिन्द्रंच अश्विना अश्विनौच मदेन साकं सह गच्छति प्राप्नोति ॥ ७ ॥

७. जो सोम के इस कर्म से प्रसन्न होता है, वह वायु, इन्द्र और अश्विद्वय को मद के साथ प्राप्त करता है।

आमि॒त्रावरु॑णा॒भग॒ंमध्वः॑पवन्तऊ॒र्मयः॑ । वि॒दा॒नाअ॑स्य॒शक्म॑भिः ॥८॥

आ । मि॒त्रावरु॑णा । भग॑म् । मध्वः॑ । प॒व॒न्ते॒ । ऊ॒र्मयः॑ ।
वि॒दा॒नाः । अ॒स्य॒ । शक्म॑ऽभिः ॥ ८ ॥

येषां यजमानानां मध्वः सोमस्योर्मयस्तरंगाः मित्रावरुणा मित्रावरुणौ देवौ भगं भगाख्यं देवं च प्रति पवन्ते क्षरन्ति । ते यजमानाः अस्य सोमस्य इमं सोमं विदाना जानन्तः शक्मभिः सुखैः संगच्छन्त्वइति शेषः ॥ ८ ॥

८. जिन यजमानों के सोमों की तरंगें मित्र, वरुण और भगदेव की ओर गिरती हैं, वे सोम को जानते हुए सुख प्राप्त करते हैं।

अ॒स्मभ्यं॑रोदसीर॒यिंमध्वो॒वाज॑स्यसा॒तये॑ । श्रवो॒वसू॑नि॒संजि॑तम् ॥९॥२९॥

अ॒स्मभ्य॑म् । रोद॑सी॒ इति॑ । र॒यिम् । मध्वः॑ । वाज॑स्य ।
सा॒तये॑ । श्रवः॑ । वसू॑नि । सम् । जि॒त॒म् ॥ ९ ॥ २९ ॥

हे रोदसी द्यावापृथिव्यौ युवां मध्वोदेवानां मोदयितुर्वाजस्य सोमात्मकस्यान्नस्य सातये लाभाय अस्मभ्यं कारयमासितेभ्यः कारयदेवलेभ्योवा रयिं धनं श्रवोन्नंच वसूनि वासकाभ्यन्यान्यपि पश्वादीनि धनानि संजितं संजयतं प्रयच्छतमित्यर्थः ॥ ९ ॥

९. द्यावापृथिवी, मदकर सोम-रूप अन्न की प्राप्ति के लिए हमें अन्न, धन और पशु आदि दो।

॥ इति षष्ठस्य सप्तमे एकोनत्रिंशोवर्गः ॥ २९ ॥

एते सोमाइति नवर्चं अष्टमं सूक्तं कण्वायाः पूर्ववत् । अनुक्रान्तंच—एते सोमाइति । उक्तः सूक्तविनियोगः । ग्रावस्तोत्रे गाणगारिमतेनाभिरूपकरणे सोमेसृज्यमाने सृजन्तिलेत्येषा । सूत्रितंच—अथापरमभिरूपं कुर्यादिति गाणगारिराप्यायस्वसमेतुवइति तिस्रो सृजन्तिलादराशिषइति ।

तत्र प्रथमा—

ए॒तेसोमा॑अ॒भिप्रि॒यमिन्द्र॑स्य॒काम॑मक्षरन् । वर्ध॑न्तोअस्यवी॒र्य॑म् ॥१॥

एते । सोमाः । अभि । प्रियम् । इन्द्रस्य । कामम् ।
अक्षरन् । वर्धन्तः । अस्य । वीर्यम् ॥ १ ॥

एते अभिषुता इमे सोमाः अस्येन्द्रस्य वीर्यं शक्तिं वर्धन्तो वर्धयन्त इन्द्रस्य कामं काम्यं प्रियं प्रीतिकरं रसं अभ्यक्षरन् अभिपवन्ते आत्यवर्षन् ॥ १ ॥

१. ये सोम इन इन्द्र के वीर्य को बढ़ाते हुए उनके अभिलषणीय और प्रीतिकर रस का वर्षण करते हैं।

पुनानासश्चमूषदो गच्छन्तो वायुमश्विना । ते नो धान्तु सुवीर्यम् ॥२॥

पुनानासः । चमूऽसदः । गच्छन्तः । वायुम् ।
अश्विना । ते । नः । धान्तु । सुऽवीर्यम् ॥ २ ॥

ये प्रसिद्धाः सोमाः पुनानासः पुनानाः अभिषूयमाणाः चमूषदः चमसेषु सीदन्तो वायुमश्विना अश्विनौ च गच्छन्तः प्राप्नुवन्तो नोऽस्मभ्यं सुवीर्यं शोभनवीर्यं धान्तु धारयन्तु प्रयच्छन्त्वित्यर्थः ॥ २ ॥

२. वे सोम अभिषुत होते हैं; चमस में स्थित होते हैं और वायु तथा अश्विद्वय के पास जाते हैं। वायु आदि हमें सुन्दर वीर्य दें।

इन्द्रस्य सोम राधसे पुनानो हार्दि चोदय । ऋतस्य योनिमासदम् ॥३॥

इन्द्रस्य । सोम । राधसे । पुनानः । हार्दि । चोदय ।
ऋतस्य । योनिम् । आऽसदम् ॥ ३ ॥

हे सोम पुनानोऽभिषूयमाणो हार्दि अभिलषितस्त्वं इन्द्रस्य राधसे संराधनाय ऋतस्य यज्ञस्य योनिं स्थानं आसदं यथेन्द्र आसीदति तथेन्द्रं चोदय प्रेरय ॥ ३ ॥

३. सोम, तुम अभिषुत और मनोज्ञ होकर इन्द्र की आराधना के लिए यज्ञ-स्थान में बैठो और इन्द्र को प्रेरित करो।

अथ चतुर्थी—

मृजन्ति त्वा दश क्षिपो हिन्वन्ति सप्त धीतयः । अनु विप्रा अमादिषुः ॥४॥

मृजन्ति । त्वा । दश । क्षिपः । हिन्वन्ति । सप्त । धीतयः ।
अनु । विप्राः । अमादिषुः ॥ ४ ॥

हे सोम त्वा त्वां दश दशसंख्याकाः क्षिपोंगुलयः । क्षिपः क्षिप इत्यंगुलिनामसु पाठात् । मृजन्ति परिचरन्ति सप्त सप्तसंख्याकाः धीतयो होत्रकाश्च त्वां हिन्वन्ति स्वस्वव्यापारैः प्रीणयन्ति विप्रामेधाविनश्च त्वामन्वमादिषुः अनुमादयन्ति ॥ ४ ॥

४. सोम, दसों अँगुलियाँ तुम्हारी सेवा करती हैं। सात होता तुम्हें प्रसन्न करते हैं और मेधावी लोग तुम्हें प्रमत्त करते हैं।

देवेभ्यस्त्वा मदाय कं सृजानमति मेष्यः । सं गोभिर्वासयामसि ॥ ५ ॥ ३० ॥

देवेभ्यः । त्वा । मदाय । कम् । सृजानम् । अति ।
मेष्यः । सम् । गोभिः । वासयामसि ॥ ५ ॥ ३० ॥

हे सोम मेष्यः अवेर्लोमानि कं उदकं च अतिसृजानं त्वा त्वां देवेभ्यो देवानां विभक्तिव्यत्ययः मदाय मदार्थं गोभिर्गोविकारैः पयोभिः संवासयामसि संवासयामः ॥ ५ ॥

५. तुम मेष-लोम और जल में बनाये जाते हो। देवों की मत्तता के लिए हम तुम्हें दही आदि में मिला देंगे।

॥ इति षष्ठस्य सप्तमे त्रिंशो वर्गः ॥ ३० ॥

पुनानः कलशेष्वा वस्त्राण्यरुषो हरिः । परि गव्यान्यव्यत ॥ ६ ॥

पुनानः । कलशेषु । आ । वस्त्राणि । अरुषः । हरिः ।
परि । गव्यानि । अव्यत ॥ ६ ॥

पुनानः पूयमानः कलशेषु कुंभेषु निषिच्यमानः अरुषः आरोचमानः हरिर्हरितवर्णः सोमो गव्यानि दध्यादीनि वस्त्राणि वासांसीव पर्यव्यत पर्याच्छादयति ॥ ६ ॥

६. अभिषुत, कलस में भली भाँति सिक्त, दीप्तियुक्त और हरितवर्ण सोम, वस्त्र के समान, दही आदि को आच्छादित करता है।

अथ सप्तमी—

मघोन आ पवस्व नो जहि विश्वा अप द्विषः । इन्दो सखायमा विश ॥ ७ ॥

मघोनः । आ । पवस्व । नः । जहि । विश्वाः । अप ।
द्विषः । इन्दो इति । सखायम् । आ । विश ॥ ७ ॥

हे इन्दो सोम मघोनो धनवतोनोस्मान् प्रत्यापवस्व क्षर । विश्वा विश्वान् द्विषो द्वेष्टॄन् अपजहि मारय च सखायं प्रियमिन्द्रं आविश आप्नुहि च ॥ ७ ॥

७. सोम, हम धनी हैं। तुम हमारे सामने क्षरित होओ। सारे शत्रुओं का विनाश करो। मित्र इन्द्र को प्राप्त करो।

अथाष्टमी—

वृष्टिंदिवःपरिस्रवद्युम्नंपृथिव्याअधि । सहोनःसोमपृत्सुधाः ॥ ८ ॥

वृष्टिम् । दिवः । परि । स्रव । द्युम्नम् । पृथिव्याः । अधि ।
सहः । नः । सोम । पृत्ऽसु । धाः ॥ ८ ॥

हे सोम त्वं दिवोद्युलोकाद्वृष्टिं वर्षं परिस्रव वर्ष । पृथिव्याअधि पृथिव्यां । अधिः सप्तम्यर्थानुवादी । द्युम्नमन्नं चोत्पादयेतिशेषः। नोस्माकं सहोबलंच पृत्सु संग्रामेषु धाः धेहि ॥८॥

८. सोम, द्युलोक से तुम पृथिवी के ऊपर वर्षा करो। धन को उत्पन्न करो और युद्ध में हमें बल-स्थान दो।

नृचक्षसंत्वावयमिन्द्रपीतंस्वर्विदम् । भक्षीमहिप्रजामिषम् ॥ ९ ॥ ३१ ॥

नृऽचक्षसम् । त्वा । वयम् । इन्द्रऽपीतम् । स्वःऽविदम् ।
भक्षीमहि । प्रऽजाम् । इषम् ॥ ९ ॥ ३१ ॥

हे सोम नृचक्षसं नृणां द्रष्टारं स्वर्विदं सर्वज्ञं इन्द्रपीतं इन्द्रेण पीतं त्वा त्वां पिबन्तोवयं काश्यपासितः काश्यपादेवलावा प्रजां पुत्रादिकामिषमन्नंच भक्षीमहि भजेमहि ॥ ९ ॥

९. सोम, तुम नेताओं के दर्शक और सर्वज्ञ हो। इन्द्र के पान करने पर हम तुम्हारा पान करते हैं। हम सन्तान और अन्न प्राप्त करें।

॥ इति षष्ठस्य सप्तमे एकत्रिंशोवर्गः ॥ ३१ ॥

परिप्रियेति नवर्चं नवमं सूक्तं ऋष्याद्याः पूर्ववत् । परिप्रियेत्यनुक्रान्तं । उक्तोविनियोगः ।

तत्र प्रथमा—

परिप्रियादिवःकविर्वयांसिनप्त्योर्हितः । सुवानोयातिकविक्रतुः ॥ १ ॥

परि । प्रिया । दिवः । कविः । वयांसि । नप्त्योः । हितः ।
सुवानः । याति । कविऽक्रतुः ॥ १ ॥

कविर्मेधावी कविक्रतुः क्रान्तप्रज्ञः क्रान्तकर्मावा सोमो नप्त्योरधिषवणफलकयोर्हितोनिहितः सुवानोभिषूयमाणो दिवोद्युलोकस्य परिप्रिया अतिप्रियाणि वयांसि प्राप्याः तथा चमंत्रवर्णः—वयांसिस्येनाश्रयिषयः पर्वतानांककुभइति । याति गच्छति ॥ १ ॥

१. मेधावी और क्रान्तदर्शी सोम अभिषवण-प्रस्तर के ऊपर निहित और अभिषुत होकर द्युलोक के अतीव प्रिय पक्षियों के पास जाते हैं।

अथ द्वितीया—

प्रप्र॒क्षया॑य॒पन्य॑से॒जना॑य॒जुष्टो॑अ॒द्रुहे॑ । वी॒त्य॑र्ष॒चनि॑ष्ठया ॥ २ ॥

प्रऽप्र॑ । क्षया॑य । पन्य॑से । जना॑य । जुष्टः॑ । अ॒द्रुहे॑ ।
वी॒ती । अ॒र्ष॒ । चनि॑ष्ठया ॥ २ ॥

हे सोम प्रप्र अत्यन्तं क्षयाय सर्वनिवासभूताय अद्रुहे अद्रोग्धे च पन्यसे स्तोत्रे जनाय मनुष्याय वीती वीत्यै भक्षणाय जुष्टः पर्याप्तस्त्वं चनिष्ठया अन्नवत्तमया धारया अर्ष यागं प्रतिगच्छ ॥ २ ॥

२. तुम अपने निवास-भूत अद्रोही और स्तोता मनुष्य के लिए पर्याप्त हो। अन्नवाली धारा के साथ आओ।

सस॒नुर्मा॒तरा॒शुचि॒र्जा॒तोजा॒तेअ॑रोचयत् । म॒हान्म॒हीऋ॑ता॒वृधा॑॥३॥

सः । सू॒नुः । मा॒तरा॑ । शुचिः॑ । जा॒तः । जा॒ते इति॑ ।
अ॒रो॒च॒य॒त् । म॒हान् । म॒ही इति॑ । ऋ॒त॒ऽवृधा॑ ॥ ३ ॥

जातउत्पन्नः शुचिर्विशुद्धो महान् हविरुत्तमः स सोमाख्यः सूनुः पुत्रो मही महत्यौ ऋतावृधा यज्ञस्य वर्धयित्र्यौ जाते विश्वस्य जनयित्र्यौ मातरा आत्मनो मातरौ द्यावापृथिव्यावरोचयत् रोचयति दीपयति ॥ ३ ॥

३. उत्पन्न, पवित्र और महान् वे सोम-रूप पुत्र महती, यज्ञ-वर्द्धयित्री, जनयित्री और माता द्यावापृथिवी को प्रदीप्त करते हैं।

सस॒प्तधी॒तिभि॑र्हि॒तोन॒द्यो॑अजिन्वद॒द्रुहः॑ । याएक॒मक्षि॑वावृ॒धुः॥४॥

सः । स॒प्त । धी॒तिऽभिः॑ । हि॒तः । न॒द्यः॑ । अ॒जि॒न्व॒त् ।
अ॒द्रुहः॑ । याः । एक॑म् । अक्षि॑ । व॒वृ॒धुः ॥ ४ ॥

याः नद्यो येमेकं मुख्यं सोमं अक्षि अक्षीणं वावृधुः वर्धयन्ति स सोमो धीतिभिरंगुलिभिः । धीतय इत्यंगुलिनामसु पाठात् । हितो निहितः सन् अद्रुहो द्रोहवर्जिताः सप्त सप्तसंख्याकानद्योनदीः अजिन्वत् प्रीणयति ॥ ४ ॥

४. नदियों ने जिन अक्षीण और मुख्य सोम को बर्द्धित किया है, वेही सोम अंगुलि-द्वारा निहित होकर द्रोह-शून्य सातों नदियों को प्रसन्न करते हैं।

अथ पञ्चमी—

ताअ॒भिसन्त॒मस्तृ॑तंम॒हेयुवा॑न॒मादधुः । इन्दु॑मिन्द्र॒तव॑व्र॒ते॥५॥२२॥

ताः । अभि । सन्तम् । अस्तृतम् । मुहे । युवानम् ।
आ । दुधुः । इन्दुम् । इन्द्र । तव । व्रते ॥ ५ ॥ ३२ ॥

हे इन्द्र तव त्वदीये व्रते कर्मणि ता अंगुल्यः । पूर्वम् धीवयइत्यंगुलीनामुपात्तत्वात्तच्छब्देनपरामर्शः । सन्तं विद्यमानं अस्तृतमहिंसितं युवानं नित्यतरुणं इन्दुं सोमं महे महते अभिषवादिलक्षणाय कर्मणे अभ्यादधुः ॥ ५ ॥

५. इन्द्र, तुम्हारे कर्म में उन अँगुलियों ने अहिंसित और वर्त्तमान सोम को महान् कर्म के लिए धारण किया है।

॥ इति पञ्चमस्य सप्तमे द्वात्रिंशोवर्गः ॥३२॥

अभिवह्निरमर्त्यःसप्तपश्यतिवावहिः । क्रिविर्देवीरतर्पयत् ॥ ६ ॥

अभि । वह्निः । अमर्त्यः । सप्त । पश्यति । वावहिः ।
क्रिविः । देवीः । अतर्पयत् ॥ ६ ॥

योवह्निः यज्ञस्य धुरोवोढा अमर्त्यो मरणरहितो वावहिः देवानां तृप्तेरत्यन्तं वोढाच सोमः सप्तनदीः अभिपश्यति सोयं क्रिविः कूपरूपेण पूर्णोवस्थितःसन् देवीर्नदीरतर्पयत् तर्पयति ॥६॥

६. वाहक और अमर देवों के तृप्तिदाता सोम सातों नदियों का दर्शन करते हैं। वे कूप-रूप से पूर्ण होकर नदियों को तृप्त करते हैं।

अथ सप्तमी—

अवाकल्पेषुनःपुमस्तमांसिसोमयोध्या । तानिपुनानजङ्घनः ॥७॥

अव । कल्पेषु । नः । पुमः । तमांसि । सोम । योध्या ।
तानि । पुनान । जङ्घनः ॥ ७ ॥

हे पुमः पुमन् सोमकल्पेषु कल्पनीयेषु अहःसु नोस्मानव रक्ष । अपिच पुनान हे पवमान सोम त्वं योध्या योधनीयानि तमांसि रक्षांसि यानि तानि जंघनः नाशय ॥ ७ ॥

७. पुरुष सोम, कल्पनीय दिनों में हमारी रक्षा करो। पवमान सोम, जिन राक्षसों के साथ युद्ध किया जाना चाहिए, उन्हें विनष्ट करो।

अथाष्टमी—

नूनव्यसेनवीयसेसूक्तायसाधयापथः । प्रत्नवद्रोचयारुचः ॥ ८ ॥

नु । नव्यसे । नवीयसे । सुऽउक्ताय । साधय । पथः ।
प्रत्नऽवत् । रोचय । रुचः ॥ ८ ॥

हे सोम नव्यसे नव्याय पूतनाय नवीयसे स्तुत्याय अस्माकं सुक्ताय पथोमार्गान् नु क्षिप्रं साधय अभिगच्छ। अपिच प्रत्नवत् यथा पूर्वं रुचः स्वदीप्तीरोचय प्रकाशय ॥ ८ ॥

८. सोम, तुम नये और स्तुत्य सूक्त के लिए शीघ्र ही यज्ञ-पथ से आओ और पहले की तरह दीप्ति का प्रकाश करो।

अथ नवमी—

पवमानमहिश्रवोगामश्वंरासिवीरवत्। सनामेधांसनास्वः ॥९॥३२॥

पवमान। महि। श्रवः। गाम्। अश्वम्। रासि।

वीरऽवत्। सन। मेधाम्। सन। स्वऽरिति स्वः ॥ ९ ॥ ३२ ॥

हे पवमान सोम यस्त्वं वीरवत् पुत्रवत् महि महत् श्रवोन्नं गां चाश्वं च रासि अस्मभ्यं प्रयच्छसि। सत्वं मेधां सनोस्मभ्यं प्रयच्छ। अपिच स्वः यद्स्वदभिलषितं वस्त्वर्थं सन देहि ॥ ९ ॥९. शोधनकालीन सोम, तुम पुत्रवान् महान् अन्न, गौ और अश्व हमें दान करते हो। दान करो और हमें मनोरथ दो।

॥ इति षष्ठस्य सप्तमे द्वात्रिंशोवर्गः ॥ ३२ ॥

प्रस्वानासइति नवर्चं दशमं सूक्तं कण्वस्याषः पूर्ववत् प्रस्वानासइत्यनुक्रान्तं। विनियोगउक्तः।

तत्र प्रथमा—

प्रस्वानासोरथाइवार्वन्तोनश्रवस्यवः। सोमासोरायेअक्रमुः ॥ १ ॥

प्र। स्वानासः। रथाःऽइव। अर्वन्तः। न। श्रवस्यवः।

सोमासः। राये। अक्रमुः ॥ १ ॥

प्रस्वानासोभिषवबेलायां उपरवेषु शब्दंकुर्वन्तः सोमासः सोमाः रथाइव यथारथाः शब्दं कुर्वन्तोरथाः अर्वन्तोन यथा शब्दंकुर्वन्तोश्वाः तथा श्रवस्यवः शत्रुभ्योन्नमिच्छन्तो राये यजमानानां धनाय अक्रमुः आगच्छन् ॥ १ ॥

१. रथ और अश्व के समान शब्द करनेवाले सोम, अन्न की इच्छा करते हुए, यजमान के धन के लिए आये हैं।

अथ द्वितीया—

हिन्वानासोरथाइवदधन्विरेगभस्त्योः। भरासःकारिणामिव ॥ २ ॥

हिन्वानासः। रथाःऽइव। दधन्विरे। गभस्त्योः।

भरासः। कारिणाम्ऽइव ॥ २ ॥

सोमा रथा इव यथा रथास्तथा हिन्वानासो हिन्वाना यागदेशं प्रति गच्छन्तो भरासो भराः कारिणामिव यथा भारवाहानां बाह्वोर्धीयन्ते तथा गभस्त्योः ऋत्विजां बाह्वोः । गभस्ती इति बाहुनामसु पाठात् । दधन्विरे धीयन्ते ॥ २ ॥

२. रथ के समान सोम यज्ञ की ओर जाते हैं। जैसे भार-वाहक भुजाओं पर भार को धारण करता है, वैसे ही ऋत्विक् लोग बाहु के द्वारा उन्हें धारण करते हैं।

राजानोनप्रशस्तिभिःसोमासोगोभिरञ्जते । यज्ञोनसप्तधातृभिः ॥३॥

राजानः । न । प्रशस्तिऽभिः । सोमासः । गोभिः ।
अञ्जते । यज्ञः । न । सप्त । धातृऽभिः ॥ ३ ॥

सोमासः सोमाः प्रशस्तिभिः प्रशस्ताभिः स्तुतिरूपाभिर्वाग्भिः राजानो न यथा राजानः सप्त धातृभिः सप्तहोतृभिः यज्ञो न यथा च यज्ञस्तथा गोभिर्गोविकारैः पयोभिरञ्जते अज्यन्ते संस्क्रियन्त इत्यर्थः ॥ ३ ॥

३. जैसे स्तुति से राजा सन्तुष्ट होते हैं और जैसे सात होताओं के द्वारा यज्ञ संस्कृत होता है, वैसे ही गव्य के द्वारा सोम संस्कृत होता है।

अथ चतुर्थी—

परिसुवानासइन्दवोमदायबर्हणागिरा । सुताअर्षन्तिधारया ॥ ४ ॥

परि । सुवानासः । इन्दवः । मदाय । बर्हणा । गिरा ।
सुताः । अर्षन्ति । धारया ॥ ४ ॥

सुवानासः सुवाना अभिषूयमाणा इन्दवः सोमाः बर्हणा महत्या गिरा स्तुतिरूपया वाचा सुताः अभिषुताः सन्तो मदाय मदार्थं धारया पर्यर्षन्ति परितो गच्छन्ति ॥ ४ ॥

४. अभिषुत सोम महती स्तुति के द्वारा अभिषुत होकर, मत्त करने के लिए धारा-रूप से जाते हैं।

आपानासोविवस्वतोजनन्तउषसोभगम् । सूराअण्वंवितन्वते ॥५॥१४॥

आऽपानासः । विवस्वतः । जनन्तः । उषसः । भगम् । सूराः ।
अण्वम् । वि । तन्वते ॥ ५ ॥ १४ ॥

विवस्वत इन्द्रस्य आपानासः आपानभूता उषसो भगं जनन्तो जनयन्तः सूराः सरन्तः सोमाः अण्वं वितन्वते अभिषवेऽश्मप्रस्तरेषु शब्दं कुर्वन्ति ॥ ५ ॥

५. इन्द्र के मद-गोष्ठ-रूप, उषा के भाग्य के उत्पादक तथा गिरनेवाले सोम शब्द करते हैं। ॥ इति षष्ठस्य सप्तमे चतुर्दशो वर्गः ॥ १४ ॥

अथ षष्ठी—

अपद्वारामतीनांप्रत्नाकृण्वन्तिकारवः। वृष्णोहरसआयवः ॥ ६॥

अप। द्वारां। मतीनाम्। प्रत्नाः। कृण्वन्ति। कारवः।
वृष्णः। हरसे। आयवः ॥ ६ ॥

मतीनां स्तुतीनां कारवः कर्तारः ऋत्विजः प्रत्नाः पुराणाः वृष्णः सेचकस्य सोमस्य हरसे हरसः आहर्तारश्च आयवो मनुष्याः द्वारा यज्ञस्य द्वाराणि अपकृण्वंति ॥ ६ ॥

६. स्तोता, प्राचीन, अभीष्टवर्षक और सोम का भक्षण करनेवाले मनुष्य यज्ञ के द्वार को उद्घाटन करते हैं।

समीचीनासआसतेहोतारःसप्तजामयः। पदमेकस्यपिप्रतः ॥ ७॥

सम्ऽईचीनासः। आसते। होतारः। सप्तऽजामयः।
पदम्। एकस्य। पिप्रतः ॥ ७ ॥

समीचीनासः समीचीनाः जामयो जामिसदृशाः एकस्य सोमस्य पदं स्थानं पिप्रतः पूरयन्तः सप्तहोतारः सप्तहोमकाः आसते यज्ञे उपविशन्ति ॥ ७ ॥

७. उत्तम सात बन्धुओं के समान और सोम के स्थान का एकमात्र पूरण करनेवाले सात होता यज्ञ में बैठते हैं।

नाभानाभिंनआददेचक्षुश्चित्सूर्येसचा। कवेरपत्यमादुहे ॥ ८ ॥

नाभा। नाभिम्। नः। आ। ददे। चक्षुः। चित्। सूर्ये।
सचा। कवेः। अपत्यम्। आ। दुहे ॥ ८ ॥

नाभिं यज्ञस्य नाभिभूतं सोमं नोस्माकं नाभा नाभौ अहमाददे पिबामीत्यर्थः। पीवसोमानां अस्माकं चक्षुश्चित् चक्षुरपि सूर्ये सचा संगतं भवति। किंच कवेः क्रान्तकर्मणः सोमस्य अपत्यं अंशं आदुहे आपूरयामि ॥ ८ ॥

८. मैं यज्ञ की नाभि सोम को अपने नाभि-देश में ग्रहण करता हूँ। चक्षु सूर्य में संगत होता है। मैं कवि सोम के प्रभाव को पूर्ण करता हूँ।

अथ नवमी—

अभिप्रियादिवस्पदमध्वर्युभिर्गुहाहितम्। सूरःपश्यतिचक्षसा॥९॥२५

अभि। प्रिया। दिवः। पदम्। अध्वर्युऽभिः। गुहा।
हितम्। सूरः। पश्यति। चक्षसा ॥ ९ ॥ २५ ॥

सरः सुवीर्य इन्द्रः चक्षसा चक्षुषा दिवोदीप्तस्यात्मनः प्रिया प्रियं पदं अध्वर्युभिः गुहा गुहायां हृदये हितं निहितं पीतं सोममभि पश्यति ॥ ९ ॥

९. गमन-परायण और दीप्त इन्द्र हृदय में निहित अपने प्रिय पदार्थ सोम को नेत्र से देख सकते हैं।

॥ इति पञ्चमस्य सप्तमे पंचत्रिंशोवर्गः ॥ ३५ ॥

उपास्माइति नवर्चं एकादशं सूक्तं ऋष्याद्याः पूर्ववत्। उपास्माइत्यनुक्रान्तं। उक्तः सूक्तविनियोगः। अभिप्लवे घर्मदुघोपस्तोपपनीयमाने नमसेदुपेत्येषा। सूत्रितंच—नमसेदुपसीदुपसंज्ञानाना उपसीदन्नभिरिति।

तत्र प्रथमा—

उपास्मैगायतानरःपवमानायेन्दवे। अभिदेवाँइयक्षते ॥ १ ॥

उप। अस्मै। गायत। नरः। पवमानाय। इन्दवे।
अभि। देवान्। इयक्षते ॥ १ ॥

हे नरोनेतारो यज्ञस्य देवानिन्द्रादीन् अभीयक्षते आभिमुख्येन यष्टुमिच्छति पवमानाय क्षरते अस्मान्अभिषूयमाणायेन्दवे सोमाय उपगायत उपगानं कुरुत ॥ १ ॥

१. नेताओ, यह क्षरणशील सोम देवों का यज्ञ करना चाहता है। इसके लिए गाओ।

अथ द्वितीया—

अभितेमधुनापयोथर्वाणोअशिश्रयुः। देवंदेवायदेवयु ॥ २ ॥

अभि। ते। मधुना। पयः। अथर्वाणः। अशिश्रयुः।
देवम्। देवाय। देवऽयु ॥ २ ॥

हे सोम ते तव देवं देवनशीलं देवयु देवयुं देवकामं रसं देवाय देवनशीलायेन्द्राय मधुना पयः मध्येन पयसा अथर्वाणऋषयः अभ्यशिश्रयुः अभ्यश्रीणन् समस्कुर्वन्नित्यर्थः ॥२॥

२. सोम, अथर्वा ऋषियों ने तुम्हारे दीप्तिवाले और देवाभिलाषी रस को इन्द्र के लिए गोदुग्ध में संस्कृत किया है।

अथ तृतीया—

सनःपवस्वशंगवेशंजनायशमर्वते। शंराजन्नोषधीभ्यः ॥ ३ ॥

सः। नः। पवस्व। शम्। गवे। शम्। जनाय। शम्। अर्वते।
शम्। राजन्। ओषधीभ्यः ॥ ३ ॥

हे राजन् दीप्यमान सोम सत्वं नोस्माकं गवे शं सुखं पवस्व क्षर। जनाय पुत्रादये च शं पवस्व। अर्वतेश्वाय च शं पवस्व। ओषधीभ्यश्च शं पवस्व ॥ ३ ॥

३. राजन्, तुम हमारी गाय के लिए सरलता से गिरो। पुत्र आदि के लिए भी सुख से गिरो। अश्व के लिए सरलता से गिरो। ओषधियों के लिए सुख से गिरो।

बभ्रवेनुस्वतवसेरुणायदिविस्पृशे । सोमायगाथमर्चत ॥ ४ ॥

बभ्रवे । नु । स्वऽतवसे । अरुणाय । दिविऽस्पृशे ।
सोमाय । गाथम् । अर्चत ॥ ४ ॥

हे स्तोतारः बभ्रवे बभ्रुवर्णाय स्वतवसे स्वबलाय अरुणाय कदाचिदरुणवर्णाय दिविस्पृशे दिवं स्पृशते सोमाय नु क्षिप्रं गाथं स्तुतिरूपां गाथं अर्चत उच्चारयतेत्यर्थः ॥ ४ ॥

४. स्तोताओ, तुम लोग पिङ्गलवर्ण, स्वबलरूप, अरुणवर्ण और स्वर्ग को छूनेवाले सोम के लिए शीघ्र गाथा का उच्चारण करो।

हस्तच्युतेभिरद्रिभिःसुतंसोमंपुनीतन । मधावाधावतामधु ॥५॥२६॥

हस्तऽच्युतेभिः । अद्रिऽभिः । सुतम् । सोमम् । पुनीतन ।
मधौ । आ । धावत । मधु ॥ ५ ॥ २६ ॥

हे ऋत्विजः हस्तच्युतेभिः हस्तप्रच्युतैः अद्रिभिः अभिषवग्रावभिः सुतमभिषुतं सोमं पुनीतन पवित्रं पावयत । अपि च मधौ मदकरे सोमे मधु गव्यं पयआधावत प्रक्षिपत ॥ ५ ॥

५. ऋत्विको, हाथ के अभिषव-पाषाण-द्वारा अभिषुत सोम को पवित्र करो। मदकर सोम में गोदुग्ध डालो।

॥ इति षष्ठस्य सप्तमे षड्विंशोवर्गः ॥ २६ ॥

नमसेदुपसीदतदध्नेदभिश्रीणीतन । इन्दुमिन्द्रेदधातन ॥ ६ ॥

नमसा । इत् । उप । सीदत । दध्ना । इत् । अभि ।
श्रीणीतन । इन्दुम् । इन्द्रे । दधातन ॥ ६ ॥

हे ऋत्विजो नमसेत् नमस्कारेणैव उपसीदत सोममुपगच्छत । दध्नेत् दध्नैव अभिश्रीणीतन अभिश्रीणीत । इन्द्रे इन्दुं सोमं दधातन धत्त ॥ ६ ॥

६. नमस्कार के साथ सोम के पास जाओ। उसमें दही मिलाओ, इन्द्र के लिए सोम दो।

अथ सप्तमी—

अमित्रहाविचर्षणिःपवस्वसोमशंगवे । देवेभ्योअनुकामकृत् ॥७॥

अमित्रऽहा । विऽचर्षणिः । पवस्व । सोम ।
शम् । गवे । देवेभ्यः । अनुकामऽकृत् ॥ ७ ॥

हे सोम अमित्रहा अमित्राणां हन्ता विचर्षणिः विद्रष्टा देवेभ्यः अनुकामकृत् अभीष्टस्य कर्ता त्वं गवेस्माकं शं सुखं पवस्व क्षर ॥ ७ ॥

७. सोम, तुम शत्रुविनाशक हो। तुम विचक्षण और देवों के मनोरथ-पूरक हो। तुम हमारी गाय के लिए सरलता से क्षरित होओ।

इन्द्रायसोमपातवेमदायपरिषिच्यसे । मनश्चिन्मनसस्पतिः ॥ ८ ॥

इन्द्राय । सोम । पातवे । मदाय । परि । सिच्यसे ।
मनःऽचित् । मनसः । पतिः ॥ ८ ॥

हे सोम मनश्चित् मनसोज्ञाता मनसस्पतिः ईश्वरः त्वमिन्द्राय इन्द्रस्य पातवे पानाय मदाय च परिषिच्यसे परितः पात्रेषु सिच्यसे ॥ ८ ॥

८. सोम, तुम मन के ज्ञाता और मन के ईश्वर हो। तुम पात्रों में इसलिए सींचे जाते हो कि तुम्हें पीकर इन्द्र प्रमत्त होंगे।

पवमानसुवीर्यंरयिंसोमरिरीहिनः । इन्दविन्द्रेणनोयुजा ॥ ९ ॥ ३७ ॥

पवमान । सुऽवीर्यम् । रयिम् । सोम । रिरीहि । नः ।
इन्दो इति । इन्द्रेण । नः । युजा ॥ ९ ॥ ३७ ॥

हे इन्दो क्रियमाण पवमान सोम त्वं सुवीर्यं शोभनवीर्योपेतं रयिं धनं नोस्माकं संबन्धिना इन्द्रेण युजा सहायेन नोस्मभ्यं रिरीहि देहि ॥ ९ ॥

९. सींचे हुए और गिरते हुए सोम, इन्द्र के साथ तुम हमें सुन्दर वीर्य से युक्त धन दो।

॥ इति षष्ठस्य सप्तमे सप्तत्रिंशोवर्गः ॥ ३७ ॥

सोमाअसृग्रमिति नवर्चं द्वादशं सूक्तं कश्यपाद्याः पूर्ववत् । सोमाअसृग्रमित्यनुक्रान्तं । उक्तोविनियोगः ।

तत्र प्रथमा—

सोमाअसृग्रमिन्दवःसुताऋतस्यसादने । इन्द्रायमधुमत्तमाः ॥ १ ॥

सोमाः । असृग्रम् । इन्दवः । सुताः । ऋतस्य । सदने ।
इन्द्राय । मधुमत्ऽतमाः ॥ १ ॥

सुताः अभिषुताः मधुमत्तमाः अतिशयेन मधुमन्तः इन्दवः सोमाः ऋतस्य यज्ञस्य सा-
दने सदने इन्द्रायेन्द्रार्थं असृग्रं सृज्यन्ते ॥ १ ॥

१. अभिषुत और अतीव मधुर सोम इन्द्र के लिए यज्ञ-गृह में प्रस्तुत
हो रहा है।   अथ द्वितीया—

अभिविप्राअनूषतगावोवत्संनमातरः। इन्द्रंसोमस्यपीतये ॥ २ ॥

अभि। विप्राः। अनूषत। गावः। वत्सम्। न। मातरः।
इन्द्रम्। सोमस्य। पीतये ॥ २ ॥

विप्राः मेधाविनः सोमस्य पीतये पानाय इन्द्रं मातरोजननिन्योगावो वत्सं यथा वत्सं
प्रति शब्दंकुर्वन्त्यनूषत अभिशब्दयन्ति ॥ २ ॥

२. जैसे गायें बछड़ों के सामने बोलती हैं, वैसे ही मेधावी लोग सोम-
पान के लिए इन्द्र के पास शब्द करते हैं।

मदच्युत्क्षेतिसादनेसिन्धोरूर्माविपश्चित्। सोमोगौरीअधिश्रितः॥३॥

मदऽच्युत्। क्षेति। सदने। सिन्धोः। ऊर्मा। विपःऽचित्।
सोमः। गौरी इति। अधि। श्रितः ॥ ३ ॥

मदच्युत् मदकरस्य रसस्य च्यावयिता सोमः सादने सदने। संहितायां दीर्घश्छान्दसः
स्थाने क्षेति निवसति। एवदेवविनृणोति—सिन्धोर्नद्याः ऊर्मा ऊर्मौ तरंगे वसतीवरीष्वित्यर्थः।
विपश्चित् विद्वान् सोमोगौरीअधि गौर्यामधि। अधीति सप्तम्यर्थानुवादः। माध्यमिकायांवाचि।
गौरी गांधर्वीति वाङ्नामसुपाठात्। श्रितोमिश्रमथि ॥ ३ ॥

३. मदस्रावी सोम नदी-तरङ्ग (वसतीवरी) के यहाँ रहते हैं। विद्वान्
सोम माध्यमिकी वाक् (वचन) में आश्रय पाते हैं।

दिवोनाभाविचक्षणोऽव्योवारेमहीयते। सोमोयःसुक्रतुःकविः ॥ ४ ॥

दिवः। नाभा। विऽचक्षणः। अव्यः। वारे। महीयते।
सोमः। यः। सुऽक्रतुः। कविः ॥ ४ ॥

यः सुक्रतुः सुप्रज्ञः कविः क्रान्तकर्मा विचक्षणोविद्रष्टा ससोमोदिवोन्तरिक्षस्य नाभा ना-
भौ नाभिभूते अव्यः अवेः वारे वाले महीयते पूज्यते पूयमानः स्तूयतइत्यर्थः ॥ ४ ॥

४. सुन्दर-प्रज्ञ, क्रान्तकर्मा और सूक्ष्मदर्शक सोम अन्तरिक्ष के नाभि-
स्वरूप मेषलोम में पूजित होते हैं।

अथ पञ्चमी—

यःसोमःकुलशेष्वाँअन्तःपवित्रआहितः। तमिन्दुःपरिषस्वजे॥५॥३८॥

यः। सोमः। कुलशेषु। आ। अन्तरिति। पवित्रे। आऽहितः।
तम्। इन्दुः। परि। सस्वजे॥ ५॥ ३८॥

यः सोमः कलशेषु कुंभेषु आस्ते मध्य पवित्रे पवित्रस्यान्तर्मध्ये आहितः निहितस्तं स्वांशभूतं सोममिन्दुः सोमोदेवः परिषस्वजे प्रविशति ॥ ५ ॥

५. जो सोम कुम्भ में है और दशापवित्र के बीच जो निहित है, उस अपने अंश में सोमदेव प्रवेश करते हैं।

॥ इति षष्ठस्य सप्तमेऽष्टत्रिंशोवर्गः ॥ ३८ ॥

अथ षष्ठी—

प्रवाचमिन्दुरिष्यतिसमुद्रस्याधिविष्टपि। जिन्वन्कोशंमधुश्चुतम्॥ ६॥

प्र। वाचम्। इन्दुः। इष्यति। समुद्रस्य। अधि। विष्टपि।
जिन्वन्। कोशम्। मधुऽश्चुतम्॥ ६॥

इंदुः सोमः मधुश्चुतं मधुनश्च्यावकं कोशं मेघं। अम्बुदः कोशइति मेघनामसुपाठात्। जिन्वन् प्रीणयन् समुद्रस्यान्तरिक्षस्याधि विष्टपि विष्टब्धे स्थाने वाचं प्रेष्यति प्रेरयति पवित्रे पूयमानः शब्दं करोतीत्यर्थः ॥ ६ ॥

६. सोम मधुस्रावी मेघ को प्रसन्न करते हुए अन्तरिक्ष के रोकनेवाले स्थान (दशापवित्र) शब्द करते हैं।

नित्यस्तोत्रोवनस्पतिर्धीनामन्तःसबर्दुघः। हिन्वानोमानुषायुगा॥७॥

नित्यऽस्तोत्रः। वनस्पतिः। धीनाम्। अन्तरिति। सबःऽदुघः।
हिन्वानः। मानुषा। युगा॥ ७॥

नित्यस्तोत्रः सन्ततस्तोत्रः सबर्दुघः अमृतस्य दोग्धा वनस्पतिः वनानांपालयिता सोमो मानुषामानुषाणि युगा युगानि अहर्निकाहात्मकानि हिन्वानः प्रीणयन् धीनां कर्मणामन्तर्मध्ये निवसतीत्यर्थः ॥ ७ ॥

७. सदा स्तोत्रवाले और अमृत को दुहनेवाले वनस्पति (सोम) मनुष्यों के लिए एक दिन कर्म के बीच प्रसन्नता से रहते हैं।

अथाष्टमी—

अभि प्रिया दिवस्पदा सोमो हिन्वानो अर्षति। विप्रस्य धारया कविः ॥८॥

अभि। प्रिया। दिवः। पदा। सोमः। हिन्वानः। अर्षति।
विप्रस्य। धारया। कविः ॥ ८ ॥

कविः क्रान्तकर्मा सोमो दिवोन्तरिक्षाद् हिन्वानः प्रेर्यमाणो विप्रस्य मेधाविनः स्वस्य धारया प्रिया प्रियाणि पदा पदानि स्थानान्यभ्यर्षति अभिगच्छति ॥ ८ ॥

८. कवि सोम अन्तरिक्ष से भेजे जाकर मेधावियों की धारा के रूप से प्रिय स्थान में जाते हैं।　अथ नवमी—

आ पवमान धारय रयिं सहस्रवर्चसम्। अस्मे इन्दो स्वाभुवम् ॥९॥२९॥

आ। पवमान। धारय। रयिम्। सहस्रऽवर्चसम्।
अस्मे इति। इन्दो इति। सुऽआभुवम् ॥ ९ ॥ २९ ॥

हे पवमान इन्दो सोम त्वं सहस्रवर्चसं बहुदीप्तिं स्वाभुवं शोभनभवनं रयिं धनं अस्मे अस्मासु आधारय प्रक्षिपेत्यर्थः ॥ ९ ॥

९. पवमान (क्षरणशील) सोम, तुम हमें बहुदीप्तिवाले और सुन्दर गृहवाले धन दो।

॥ इति षष्ठस्य सप्तमे एकोनचत्वारिंशोवर्गः ॥ ३९ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमोहार्दं निवारयन्। पुमर्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

इतिश्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये षष्ठाष्टके सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् । निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥१॥
नवस्य सप्तमोऽध्यायः संग्रहात्संप्रदर्शितः । अथाष्टमः सुमतिना संगमेन प्रदर्श्यते ॥ २ ॥

तत्र सोमः पुनान इति नवर्चं त्रयोदशं सूक्तं असितो देवलो वा ऋषिः सोमो देवता । पवमानगुणः सोमो विशेषः काश्यपावृषी । इति विधानादनुक्तेऽपि गायत्रमादह्हृच्युवात् ॥१॥ सोम इत्यनुक्रान्तं । गतो विनियोगः ।

अथ प्रथमा—

ॐ सोमः पुनानो अर्षति सहस्रधारो अत्यविः । वायोरिन्द्रस्य निष्कृतम् ॥१॥

सोमः । पुनानः । अर्षति । सहस्रऽधारः । अतिऽअविः ।
वायोः । इन्द्रस्य । निःऽकृतम् ॥ १ ॥

अयं पुनानः पावकः सोमः अर्षति गच्छति । कीदृशोऽयं पवमानः सहस्रधारः अपरिमितधारः । अत्यविः अत्राविशब्देन तल्लोमान्युच्यन्ते अविलोमभिर्निष्पादितं दशापवित्रमित्यर्थः । तदतिक्रम्य गच्छतीति अत्यविः । किमर्थं वायोरिन्द्रस्य च पानार्थे विशेषः । किं प्रति निष्कृतं निरित्येष समित्येतस्मिन्नर्थे । संस्कृतं पात्रं प्रति ॥ १ ॥

१. असीम धाराओंवाले और पवित्र सोम दशापवित्र को लांघकर वायु और इन्द्र के पान के लिए संस्कृत पात्र में जाते हैं।

अथ द्वितीया—

पवमानमवस्यवो विप्रमभि प्र गायत । सुष्वाणं देववीतये ॥ २ ॥

पवमानम् । अवस्यवः । विप्रम् । अभि । प्र । गायत ।
सुस्वानम् । देवऽवीतये ॥ २ ॥

हे अवस्यवो रक्षणकामा उद्गात्रादयो यूयं पवमानं शोधकं विप्रं विशेषेण देवानां प्रीणयितारं विप्रवच्छब्दं वा । अथवा विप्र इति मेधाविनाम । मेधाविनं देववीतये देवपानाय सुष्वाणं सूयमानं अभिप्रगायत आभिमुख्येन प्रकर्षेण स्तुत ॥ २ ॥

२. रक्षाभिलाषियो, तुम लोग पवित्र विप्र और देवों के पान के लिए अभिषुत सोम के लिए गमन करो।

अथ तृतीया—

पवन्तेवाजसातयेसोमाःसहस्रपाजसः । गृणानादेववीतये ॥ ३ ॥

पवन्ते । वाजऽसातये । सोमाः । सहस्रऽपाजसः ।
गृणानाः । देवऽवीतये ॥ ३ ॥

पवन्ते क्षरन्ति सोमाः । किमर्थं वाजसातये अन्नस्य लाभाय । कीदृशाः सहस्रपाजसो बहुबलाः पातॄणां बलप्रदा इत्यर्थः । गृणानाः कर्मणि कर्तृप्रत्ययः स्तूयमानाः । पुनः किमर्थं देववीतये देवानां वीतिर्गतिः प्राप्तिर्भक्षणं वा यस्मिन् स देववीतिर्यज्ञः तदर्थं यज्ञसिद्धिः साक्षात् प्रयोजनं तद्द्वारा वाजलाभ इति ॥ ३ ॥

३. बहु-बल-दाता और स्तूयमान सोम यज्ञ-सिद्धि और अन्न-लाभ के लिए क्षरित होते हैं।

अथ चतुर्थी—

उतनोवाजसातयेपवस्वबृहतीरिषः । द्युमदिन्दोसुवीर्यम् ॥ ४ ॥

उत । नः । वाजऽसातये । पवस्व । बृहतीः । इषः ।
द्युऽमत् । इन्दो इति । सुऽवीर्यम् ॥ ४ ॥

उतापि च नोऽस्माकं वाजसातये अन्नलाभाय हे इन्दो सोम बृहतीरिषः महतीरसधाराः द्युमद् दीप्तिमत् सुवीर्यं शोभनसामर्थ्यं च पवस्व क्षर । शोभनसामर्थ्योपेता धाराः पवस्वेत्यर्थः । अथवा वाजसातये संग्रामाय बृहतीरिषो द्युमत्सुवीर्यं संपादयितुं पवस्वेति योज्यम् ॥ ४ ॥

४. सोम, हमारे अन्न-लाभ के लिए दीप्तिमती और सुन्दर वीर्य-वाली तथा महती रस-धारा बरसाओ।

अथ पञ्चमी—

तेनःसहस्रिणंरयिंपवन्तामासुवीर्यम् । सुवानादेवासइन्दवः ॥ ५ ॥ १ ॥

ते । नः । सहस्रिणम् । रयिम् । पवन्ताम् । आ ।
सुऽवीर्यम् । सुवानाः । देवासः । इन्दवः ॥ ५ ॥ १ ॥

ते इन्दवः सोमाः नोऽस्माकं सहस्रिणं सहस्रसंख्योपेतं रयिं धनं सुवीर्यं चापवन्ताम् । कीदृशास्ते सुवानाः सूयमानाः देवासो द्योतनादिगुणकाः ॥ ५ ॥

५. वह अभिषुत सोम देव हमें सहस्र-संख्यक धन और सुवीर्य दें।

॥ इति षष्ठस्याष्टमे प्रथमो वर्गः ॥ १ ॥

अथ षष्ठी—

अत्याहियानानहेतृभिरसृग्रंवाजसातये । विवारमव्यमाशवः ॥६॥

अत्याः । हियानाः । न । हेतृऽभिः । असृग्रम् ।
वाजऽसातये । वि । वारम् । अव्यम् । आशवः ॥ ६ ॥

वाजसातये संग्रामाय हियानाः प्रेर्यमाणाः अत्याः अश्वाइव ते यथा प्रेरकैः प्रेर्यमाणाः संग्रामाय शीघ्रं धावन्ति तद्वत् हेतृभिः प्रेरकैः प्रेर्यमाणाः आशवः शीघ्रगामिनः सोमाः वाजसातये अन्नलाभाय अव्यं वारं दशापवित्रं व्यसृग्रं व्यतिसृज्यन्ते ॥ ६ ॥

६. संग्राम में भेजे गये अश्व के समान प्रेरकों के द्वारा प्रेरित होकर शीघ्रगामी सोम, अन्न-प्राप्ति के लिए, दशापवित्र को लाँघकर, जा रहे हैं।

वाश्राअर्षन्तीन्दवोभिवत्संनधेनवः । दधन्विरेगभस्त्योः ॥ ७ ॥

वाश्राः । अर्षन्ति । इन्दवः । अभि । वत्सम् । न । धेनवः ।
दधन्विरे । गभस्त्योः ॥ ७ ॥

वाश्राः शब्दयन्तः इन्दवः सोमाः अभ्यर्षन्ति अभिगच्छन्ति पात्रमपि । वाश्राः शब्दकारिण्योधेनवोगावः यथा शब्दयन्त्योवत्सं प्रत्यागच्छन्ति तद्वत् एव गभस्त्योर्बाह्वोः दधन्विरे ध्रियन्ते च ॥ ७ ॥

७. जैसे गायें बोलती हुई बछड़ों की तरफ़ जाती हैं, वैसे ही सोम भी शब्द करके पात्र की ओर जाते हैं। ऋत्विक् लोग हाथ पर सोम धारण करते हैं।

अथाष्टमी—

जुष्टइन्द्रायमत्सरःपवमानकनिक्रदत् । विश्वाअपद्विषोजहि ॥८॥

जुष्टः । इन्द्राय । मत्सरः । पवमान । कनिक्रदत् ।
विश्वाः । अप । द्विषः । जहि ॥ ८ ॥

इन्द्राय जुष्टः पर्याप्तोमत्सरः सोमोऽन्नविशेषः । मत्सरः सोमोमन्दतेस्तृप्तिकर्मणइति निरुक्तं[1] । हे पवमान त्वं कनिक्रदत् शब्दयन् विश्वाद्विषः सर्वानस्माकं द्वेष्टॄनपजहि ॥ ८ ॥

८. सोम इन्द्र के लिए प्रिय और मदकर हैं। पवमान सोम, तुम शब्द करके सारे शत्रुओं का विनाश करो।

अपघ्नन्तोअराव्णःपवमानाःस्वर्दृशः । योनावृतस्यसीदत ॥९॥२॥

---

१ नि० २. ५।

अपुऽघ्नन्तः । अराव्णः । पर्वमानाः । स्वुःऽदृशः । योनौं ।
ऋतस्य॑ । सीदत ॥ ६ ॥ २ ॥

हे पवमानाः अराव्णः अदातान् अयजमानान् अपघ्नन्तोहिंसन्तः स्वर्दृशः सर्वस्यद्रष्टारश्च यूयं ऋतस्ययोनौ यज्ञस्यस्थाने सीदत । अथवा सोमपानार्थं उक्तलक्षणादेवा ऋतस्ययोनौ सीदतेति योज्यम् ॥ ६ ॥

६. पवमान सोम, तुम अदाताओं के हिंसक और सर्वदर्शक हो। यज्ञ-स्थल में बैठो॥ इति षष्ठस्याष्टमे द्वितीयोवर्गः ॥ २ ॥

परिप्रेत्यष्टर्चं चतुर्दशं सूक्तं ऋष्यादिपूर्ववत् । परिप्राष्टावित्यनुक्रान्तं । गतोविनियोगः ।

तत्र प्रथमा—

परि॒प्रासि॑ष्यदत्क॒विःसिन्धो॑रू॒र्मावधि॑श्रि॒तः । का॒रं॒वि॒भ्र॑त्पु॒रु॒स्पृह॑म् ॥१॥

परि॑ । प्र । अ॒सि॒स्य॒द॒त् । क॒विः । सिन्धोः॑ । ऊ॒र्मौ । अधि॑ ।
श्रि॒तः । का॒रम् । बिभ्र॑त् । पु॒रु॒ऽस्पृह॑म् ॥ १ ॥

परिप्रासिष्यदत् परिस्यन्दते कविर्मेधावी सोमः सिन्धोरूर्मौ तरंगे वसतीवर्युदकरसे अधिश्रितः आश्रितः पुरुस्पृहं बहुभिः स्पृहणीयं कारं शब्दं बिभ्रत् धारयन् परिस्यन्दतइति संबन्धः ॥ १ ॥

१. नदी-तरंग (वसतीवरी जल-रस) में आश्रित और कवि सोम अनेकों के लिए अभिलषणीय शब्द का उच्चारण करके गिर रहे हैं।

अथ द्वितीया—

गि॒रा॒यदी॒सब॑न्धवः॒पञ्च॒व्राता॑अप॒स्यवः॑ । प॒रि॒ष्कृ॒ण्वन्ति॑ध॒र्ण॒सिम् ॥२॥

गि॒रा । यदि॑ । सऽब॑न्धवः । पञ्च॑ । व्राताः॑ । अ॒प॒स्यवः॑ ।
प॒रि॒ऽकृ॒ण्वन्ति॑ । ध॒र्ण॒सिम् ॥ २ ॥

सबन्धवः समानबन्धनाः पंचव्राताः पंचजनाः अपस्यवः कर्मेच्छवोयदाईमेनं धर्णसिं धारकं सोमं गिरा स्तुत्या परिष्कृण्वंति अलंकुर्वन्ति अस्योत्तरयान्वयः ॥ २ ॥

२. पाँच देशों के परस्पर मित्र मनुष्य कर्म की अभिलाषा से जिस समय धारक सोम को स्तुति-द्वारा अलंकृत करते हैं—

अथ तृतीया—

आद॑स्यशु॒ष्मिणो॒रसे॒विश्वे॑दे॒वाअ॑मत्सत । यदी॒गोभि॑र्वसा॒यते॑ ॥३॥

आत् । अस्य । शुष्मिणः । रसे । विश्वे । देवाः ।
अमत्सत । यदि । गोभिः । वसायते ॥ ३ ॥

आत् परिष्करणानन्तरमेव शुष्मिणः बलवतोऽस्य सोमस्य रसे विश्वेदेवा अमत्सत अमाद्यन्त । यदि यदा गोभिः गोविकारैः विकारे प्रकृतिशब्दः क्षीरादिभिः वसायते आच्छाद्यते ॥३॥

३. उस समय, सोम के गोदुग्ध में मिलाये जाने पर, सारे देवगण बलवान् सोम-रस में प्रमत्त होते हैं।

निरिणानो वि धावति जहच्छर्याणि तान्वा । अत्रा सं जिघ्नते युजा ॥ ४॥

निःइरिणानः । वि । धावति । जहत् । शर्याणि ।
तान्वा । अत्र । सम् । जिघ्नते । युजा ॥ ४ ॥

अयं सोमो निरिणानः दशापवित्रादधो गच्छन् विधावति विविधं धावति । यदा तान्वा तनु दशापवित्रवस्त्रं तत्संबन्धीनि शर्याणि द्वाराणि जहत् अधः सरति । अत्रास्मिन्यज्ञे युजा सखिभूतेनेन्द्रेण सह संजिघ्नते संगतो भवति वस्त्रछिद्रादिनिर्गत्य दशापवित्रादधः सरन् पात्रं विविधं गच्छन् होमद्वारेणेन्द्रेण संगतो भवतीत्यर्थः ॥ ४ ॥

४. दशापवित्र के वस्त्र के द्वार को छोड़कर सोम अधोदेश में दौड़ते हैं। इस यज्ञ में मित्र इन्द्र के लिए संगत होते हैं।

नप्तीभिर्यो विवस्वतः शुभ्रो न मामृजे युवा । गाः कृण्वानो न निर्णिजम् ॥ ५॥ २॥

नप्तीभिः । यः । विवस्वतः । शुभ्रः । न । ममृजे । युवा ।
गाः । कृण्वानः । न । निःनिर्जम् ॥ ५ ॥ २ ॥

यः सोमो विवस्वतः परिचरणवतो यजमानस्य नप्तीभिः पौत्रस्थानीयाभिः यस्य दुहितुः पुत्रः। अंगुलयः पौत्रस्थानीया इत्यभिप्रायः। मामृजे मृज्यते शुभ्रो न दीप्तोऽश्वो युवा इव यथा अश्वपुत्रोऽश्वो मृज्यते स्वपरिचारकैस्तद्वत्। अपरः युवा मिश्रणशीलः सोमो निर्णिजं। निर्णिगिति रूपनाम। स्वकीयं रूपं गाः न कृण्वानः गोविकारांश्च कुर्वाणो भवतीति शेषः ॥ ५ ॥

५. जैसे जवान घोड़े को साफ़ किया जाता है, वैसे ही सोम, गव्य में अपने को मिलाते हुए परिचर्यावाले के पौत्रों (अंगुलियों) के द्वारा, मार्जित होते हैं।

॥ इति षष्ठस्याष्टमे तृतीयो वर्गः ॥ ३ ॥

अथ षष्ठी—

अतिश्रितीतिरश्चतागव्याजिगात्यण्व्या । वग्नुमियर्तियंविदे ॥ ६ ॥

अति । श्रिती । तिरश्चता । गव्या । जिगाति । अण्व्या ।
वग्नुम् । इयर्ति । यम् । विदे ॥ ६ ॥

अण्व्या अंगुल्या अभिषूयमाणः सोमः गव्या गव्यानि श्रिती श्रितं श्रयणार्थं तिरश्चता तिरश्चीनं अतिजिगाति । अंशुमतिक्रम्यगच्छति । तथांगुल्याभिषूयमाणो विदे यजमानस्य ज्ञानार्थं यं वग्नुं शब्दमियर्ति प्रेरयति ॥ ६ ॥

६. अंगुलि-द्वारा अभिषुत सोम गव्य (दही आदि) में मिलने के लिए उसके सामने जाते और शब्द करते हैं। मैं सोम को प्राप्त करूँगा।

अभिक्षिपःसमग्मतमर्जयन्तीरिषस्पतिम् । पृष्ठागृभ्णतवाजिनः ॥ ७ ॥

अभि । क्षिपः । सम् । अग्मत । मर्जयन्तीः । इषः ।
पतिम् । पृष्ठा । गृभ्णत । वाजिनः ॥ ७ ॥

क्षिपांगुलयो मर्जयन्तीः अभिषवन्त्यः इषस्पतिं अन्नानां स्वामिनं सोमं अभि समग्मत अभिसंगच्छन्ते संगताश्च वाजिनोबलवतः सोमस्य पृष्ठा पृष्ठानि गृभ्णत गृह्णन्ति अभिषवांगुलयः ॥ ७ ॥ ७. परिमार्जन करती हुई अंगुलियाँ अन्नपति सोम के साथ मिलती हैं। वे बली सोम की पीठ पर चढ़ गई।

परिदिव्यानिमर्मृशद्विश्वानिसोमपार्थिवा । वसूनियाह्यस्मयुः ॥ ८ ॥ ४ ॥

परि । दिव्यानि । मर्मृशत् । विश्वानि । सोम ।
पार्थिवा । वसूनि । याहि । अस्मऽयुः ॥ ८ ॥ ४ ॥

हे सोम दिव्यानि पार्थिवा पार्थिवानिच विश्वानि सर्वाणि वसूनि धनानि परिमर्मृशत् परिमृशन् परिगृह्णन् अस्मयुरस्मान् कामयमानो याहि आगच्छ । एवमभिषुण्वन् रसं संनोन्य ब्रूते ॥ ८ ॥

८. सोम, तुम सारे स्वर्गीय और पार्थिव धनों को ग्रहण करते हुए हमारी इच्छा करके आओ।

॥ इति षष्ठस्याष्टमे चतुर्थो वर्गः ॥ ४ ॥

एषधियेत्यष्टर्चं पंचदशं सूक्तं कण्वस्यार्षं पूर्ववत् । एषधियेत्यनुक्रान्तं गतोविनियोगः ।

तत्र प्रथमा—

एषधियायात्यण्व्याशूरोरथेभिराशुभिः । गच्छन्निन्द्रस्यनिष्कृतम् ॥ १ ॥

एषः । धिया । याति । अण्व्या । शूरः । रथेभिः ।
आशुऽभिः । गच्छन् । इन्द्रस्य । निःऽकृतम् ॥ १ ॥

एषसोमः शूरोविक्रान्तः अण्व्या अंगुल्याभिषुतो धिया कर्मणा याति गच्छति । कं देशं प्रति उच्यते—इन्द्रस्यनिष्कृतं स्थानं दिवं प्रति रथेभीरथैराशुभिः शीघ्रगामिभिः गच्छन् इन्द्रेण रथेवस्थाप्य स्वस्थाननयनाय अंगुल्याभिषूयमाणःसन् होमद्वाराग्निनिष्पीडनद्वारा पार्थं वा गच्छतीत्यर्थः ॥ १ ॥

१. यह विक्रान्त सोम, अंगुलि-द्वारा अभिषुत होकर, कर्म-बल के द्वारा शीघ्रगामी रथ की सहायता से इन्द्र के बनाये स्वर्ग में जाते हैं।

एषपुरूधियायतेबृहतेदेवतातये यत्रामृतासआसते ॥ २ ॥

एषः । पुरु । धियाऽयते । बृहते । देवऽतातये । यत्र ।
अमृतासः । आसते ॥ २ ॥

एषः सोमः पुरु बहुलं धियायते धियं कर्मेच्छति धीशब्दात् यकारोपजनः । यद्वा द्वितीयार्थेतृतीया छान्दसत्वाल्लुक् । कस्मै बृहते महते देवतातये यज्ञाय यत्रयस्मिन्यज्ञे अमृतासः अमृतादेवा आसते वसन्ति तदर्थं ॥ २ ॥

२. जिस विशाल यज्ञ में देवता लोग रहते हैं, उसी यज्ञ में सोम बहुत कर्मों की इच्छा करते हैं।

एषहितोविनीयतेन्तःशुभ्रावतापथा । यदीतुञ्जन्तिभूर्णयः ॥ ३ ॥

एषः । हितः । वि । नीयते । अन्तरिति । शुभ्रऽवता ।
पथा । यदि । तुञ्जन्ति । भूर्णयः ॥ ३ ॥

एष सोमो हितो निहितो हविर्धाने विनीयते तस्मात् स्थानात् आहवनीयंप्रति अन्तः तयोर्मध्यदेशे शुभ्रावता शोभावता पथा मार्गेण यदि यदा तुञ्जन्ति प्रयच्छन्ति देवेभ्यो भूर्णयो भरणशीला अध्वर्य्वादयः । तदा विनीयत इतिसमन्वयः ॥ ३ ॥

३. यह सोम हविर्धान में स्थापित और तदनन्तर नीत होकर आहवनीय देश में जिस समय हव्यवर्ती और सोमवाले मार्ग में दिये जाते हैं, उस समय अध्वर्यु लोग भी प्राप्त होते हैं।

अथ चतुर्थी—

एषशृङ्गाणिदोधुवच्छिशीतेयूथ्योवृषा । नृम्णादधानओजसा ॥ ४ ॥

एषः । शृङ्गाणि । दोधुवत् । शिशीते । यूथ्यः । वृषा ।
नृम्णा । दधानः । ओजसा ॥ ४ ॥

एषसोमः शृंगाणि शृंगवदुन्नतान् अंशून् अभिषवकाले दोधुवत् धूनोति यूथ्यो यूथार्हो-यूथपतिर्वृषा वृषभोयथा शिशीते तीक्ष्णे शृंगे धूनोति तद्वत् । कीदृशएषः ओजसा बलेन नृम्णा नृम्णानि धनानि दधानोऽस्मदर्थं धारयन् ॥ ४ ॥

४. ये सोम सींग (ऊँचे के हिस्से) को कँपाते हैं। उनके सींग बलपति साँड़ के तेज हैं। ये बल के द्वारा हमारे लिए धन को धारण करते हैं।

अथ पञ्चमी—

एषरुक्मिभिरीयतेवाजीशुभ्रेभिरंशुभिः । पतिःसिन्धूनांभवन् ॥ ५ ॥

एषः । रुक्मिऽभिः । ईयते । वाजी । शुभ्रेभिः ।
अंशुऽभिः । पतिः । सिन्धूनाम् । भवन् ॥ ५ ॥

एषसोमो रुक्मिभिः अध्वर्य्वादिभिः सह ईयते गच्छति । कीदृशएषः वाजी वेगवान् शुभ्रेभिः शुभ्रैः दीप्तैः अंशुभिर्विशिष्टः अथवा रुक्मिभिरित्येतदप्यंशुविशेषणं । सिधूनां स्यन्दमानानां रसानां पतिर्भवन् य ईयतइति ॥ ५ ॥

५. ये वेगवान् और शुभ्र अंशों से युक्त सोम बहनेवाले सारे रसों के पति होकर जाते हैं।

अथ षष्ठी—

एषवसूनिपिब्दनापरुषायियिवाँअति । अवशादेषुगच्छति ॥ ६ ॥

एषः । वसूनि । पिब्दना । परुषा । ययिऽवान् । अति ।
अव । शादेषु । गच्छति ॥ ६ ॥

एषसोमो वसून्याच्छादकानि पिब्दना पीडितानि रक्षांसि परुषा पर्वणा अति अतिक्रम्य ययिवान् गच्छन् शादेषु शातनीयेषु रक्षःसु अवगच्छति ॥ ६ ॥

६. ये सोम आच्छादन करनेवाले और पीड़ित राक्षसों को अपने पर्व (अंश) के द्वारा लाँघकर उन्हें जानते हैं।

अथ सप्तमी—

एतंमृजन्तिमर्ज्यमुपद्रोणेष्वायवः । प्रचक्राणंमहीरिषः ॥ ७ ॥

एतम् । मृजन्ति । मर्ज्यम् । उप । द्रोणेषु । आयवः ।
प्रऽचक्राणम् । महीः । इषः ॥ ७ ॥

आयवोमनुष्या ऋत्विजः एवं सोमं मर्ज्यं मार्जनीयं उपमृजन्ति निष्पीडयन्तीत्यर्थः । कुत्र द्रोणेषु द्रोणकलशेषु । कीदृशं महीरिषः महान्त्यन्नानि प्रचक्राणं कुर्वाणं प्रभूतरसस्राविणमित्यर्थः ॥ ७ ॥

७. मनुष्य इन मार्जनीय सोम को द्रोण-कलस में छान रहे हैं। सोम बहुत रस देनेवाले हैं।

ग्रावस्तोत्रे गाणगारिमतेनाभिरूपकरणे ह्रूयमानेसोमे एतमुत्यमित्येषा । सूत्रितंच— एतमुत्यंदशक्षिपो ह्रूयमानः सहस्रेति ।

सैषाष्टमी—

एतमुत्यंदशक्षिपोमृजन्तिसप्तधीतयः । स्वायुधंमदिन्तमम् ॥ ८ ॥ ५ ॥

एतम् । ऊँ इति । त्यम् । दश । क्षिपः । मृजन्ति । सप्त ।
धीतयः । सुऽआयुधम् । मदिन्ऽतमम् ॥ ८ ॥ ५ ॥

त्यं तं एतमु एतमेव सोमं दशक्षिपो दशांगुलयो मृजन्ति परिचरन्ति । सप्तधीतयः सप्तर्त्विजश्च ऋत्विजोंगुलिभिर्मृजन्तीत्यर्थः । कीदृशमेवं स्वायुधं शोभनमायुधं मदिन्तमं मादयितृतमं रक्षोहननसामर्थ्यप्रदर्शनाय स्वायुधशब्दश्रवणम् ॥ ८ ॥

८. दस अँगुलियाँ और सात ऋत्विक् शोभन आयुध और मादक सोम को परिमार्जित करते हैं।

॥ इति षष्ठस्याष्टमे पंचमोवर्गः ॥ ५ ॥

प्रतेसोतारइत्यष्टर्चं षोडशं सूक्तं काश्यपस्य आर्षं गायत्रं पूर्ववत् । प्रतेष्टत्यनुक्रान्तं । गतोविनियोगः ।

तत्र प्रथमा—

प्रतेसोतारओण्योऽरसंमदायघृष्वये । सर्गोनतक्त्येतशः ॥ १ ॥

प्र । ते । सोतारः । ओण्योः । रसम् । मदाय । घृष्वये ।
सर्गः । न । तक्ति । एतशः ॥ १ ॥

हे सोम ते तव रसं सोतारः सोमाभिषवकर्तारः ओण्योः रसं लुप्तोपममेतत् द्यावापृथिव्योरसमुदकमिव अथवा ओण्योर्द्यावापृथिव्योर्मध्ये तयोः संबन्धिनंवा रसं प्रस्रावयन्तीतिशे-

षः। किमर्थं पूयते शत्रुघर्षणशीलाय मदाय इन्द्रस्य मदाय अतिबलनिदः सोमः सर्गैः सृष्टः एतशोन अश्वइव तक्ति गच्छति पात्रं प्रति ॥ १ ॥

१. सोम अभिषव करनेवाले द्यावापृथिवी के बीच शत्रु को हरानेवाली मत्तता के लिए उत्पन्न किया जाकर तुम अश्व के समान जाते हो।

क्रत्वा॒दक्ष॑स्यर॒थ्यं॑म॒पोवसा॑नु॒मन्ध॑सा। गो॒षाम॒ण्वे॑षुसश्चिम ॥ २ ॥

क्रत्वा॑। दक्ष॑स्य। र॒थ्य॑म्। अ॒पः। वसा॑नम्। अन्ध॑सा।
गो॒ऽसाम्। अण्वे॑षु। स॒श्चि॒म ॥ २ ॥

वयमभिषोतारः दक्षस्य बलस्य रथ्यं नेतारं अपउदकानि रसान् वसानं आच्छादयन्तं अंधसा अयणाम्नेन सहितं गोषां गवां सोतारं एवमुक्तलक्षणं सोमं क्रत्वा कर्मणा अण्वेषु अंगुलीषु सश्चिम संयोजयामः ॥ २ ॥

२. हम बल के नेता, जल के आच्छादक, अन्न के साथ वर्त्तमान और गौओं के प्रसवण सोम में कर्म के द्वारा अँगुलियों को मिलाते हैं।

अन॑प्त॒मप्सुदु॒ष्टरं॒सोमं॑प॒वित्र॒आसृ॑ज। पुनी॒हीन्द्रा॑यपात॑वे ॥ ३ ॥

अन॑प्तम्। अ॒प्ऽसु। दु॒स्तर॑म्। सोम॑म्। प॒वित्रे॑। आ।
सृ॒ज। पुनी॒हि। इन्द्रा॑य। पात॑वे ॥ ३ ॥

अनप्तं शत्रुभिरनाप्तं अप्स्वान्तरिक्ष्यासु वर्तमानमितिशेषः दुष्टरं अन्यैरनभिभाव्यं नहि सोमं कश्चिदप्यतितरति ईदृशं सोमं पवित्रे दशापवित्रे आसृज प्रक्षिप। हे अध्वर्यो यद्वोप्य-वे। इन्द्रायेन्द्रस्य पातवे पातुं पुनीहि ॥ ३ ॥

३. शत्रुओं के द्वारा अप्राप्त, अन्तरिक्ष में वर्त्तमान और दूसरों के द्वारा अपराजेय सोम को दशा पवित्र में फेंको और इन्द्र के पान के लिए इसे शोधित करो।

अथ चतुर्थी—

प्रपु॒ना॒नस्य॒चेत॑सा॒सोमः॑प॒वित्रे॒अर्ष॑ति। क्रत्वा॑स॒धस्थ॒मास॑दत् ॥४॥

प्र। पु॒ना॒नस्य॑। चेत॑सा। सोमः॑। प॒वित्रे॑। अ॒र्ष॒ति। क्रत्वा॑।
स॒धऽस्थ॑म्। आ। अ॒स॒द॒त् ॥ ४ ॥

चेतसा स्तुत्या पुनानस्य पूयमानस्य अंशीभूतः सोमः पवित्रे दशापवित्रे अर्षति गच्छति। अथ पश्चात् क्रत्वा कर्मणा महानेनवा सधस्थं सहस्थानं द्रोणकलशे आसदत् आसीदति ॥ ४ ॥

४. स्तुति के द्वारा पवित्र पदार्थों में से (एक) सोम दशापवित्र में जाते और अनन्तर कर्म-बल से द्रोण-कलस में बैठते हैं।

अथ पंचमी—

प्रत्वानमोभिरिन्दवइन्द्रसोमाअसृक्षत । महेभरायकारिणः ॥ ५ ॥

प्र । त्वा । नमःऽभिः । इन्दवः । इन्द्र । सोमाः । असृक्षत ।
महे । भराय । कारिणः ॥ ५ ॥

हे इन्द्र त्वा त्वां नमोभिर्नमस्कारोपलक्षितैः स्तोत्रैः अथवा अन्नैः सह इन्दवः सोमाः प्रासृक्षत प्राप्नुवन्ति । किमर्थं महे महते भराय संग्रामाय कीदृशाः कारिणो बलकरणशीलाः ॥५॥

५. इन्द्र, नमस्कार से युक्त स्तोता के साथ सोम बली होकर महा-युद्ध के लिए तुम्हारे पास जाता है।

पुनानोरूपेअव्ययेविश्वाअर्षन्नभिश्रियः । शूरोनगोषुतिष्ठति ॥ ६ ॥

पुनानः । रूपे । अव्यये । विश्वाः । अर्षन् । अभि ।
श्रियः । शूरः । न । गोषु । तिष्ठति ॥ ६ ॥

अव्यये अविमये रूपे रूप्यमाणे वस्त्रे पुनानः पूयमानो विश्वाः सर्वाः श्रियः शोभाः अभ्यर्षन् अभिगच्छन् गोषु निमित्तासु शूरो न शूरइव यथा संग्रामे तिष्ठति तद्वदसौ तिष्ठति पात्रे ॥ ६ ॥

६. मेष-लोमवाले वस्त्र में शोधित और सारी शोभाओं से युक्त सोम, गो-प्राप्ति के लिए वीर के समान वर्तमान हैं।

दिवोनसानुपिप्युषीधारासुतस्यवेधसः । वृथापवित्रेअर्षति ॥ ७ ॥

दिवः । न । सानु । पिप्युषी । धारा । सुतस्य । वेधसः ।
वृथा । पवित्रे । अर्षति ॥ ७ ॥

दिवो न द्युलोकादन्तरिक्षादिव सानु समुच्छ्रितमुदकं यथा अधोनिपतति तद्वद्वेधसो विधातुः बलस्य कर्तुः सुतस्याभिषुतस्य सोमस्य पिप्युषी आप्याययन्ती धारा वृथा अनायासेनैव पवित्रे दशापवित्रे अर्षति गच्छति ॥ ७ ॥

७. अन्तरिक्ष-प्रदेश में अवस्थित जल जैसे नीचे गिरता है, वैसे ही बलकारक और अभिषुत सोम की आप्यायित करनेवाली धारा दशापवित्र में गिरती है।

अथाष्टमी—

त्वंसो॑मविप॒श्चितं॒तना॑पुना॒नआ॒युषु॑ । अव्यो॒वारं॒विधा॑वसि ॥८॥६॥

त्वम् । सो॒म॒ । वि॒प॒:ऽचित॑म् । तना॑ । पु॒ना॒नः । आ॒युषु॑ ।
अव्यः॑ । वार॑म् । वि । धा॒व॒सि॒ ॥ ८ ॥ ६ ॥

हे सोम त्वं विपश्चितं स्तोतारं आयुषु मनुष्येषु मध्ये रक्षसि । अथवा तृतीयार्थे द्वितीया । विपश्चिता अध्वर्युणा तना वस्त्रेण पुनानः पूयमानः अथवा विपश्चितमिन्द्रं प्रीणयितुं तना पुनानः सन् अव्योवारं अवेर्वाले विधावसि विविधं गच्छसि ॥ ८ ॥

८. सोम, मनुष्यों में तुम स्तोता की रक्षा करते हो। वस्त्र के द्वारा शोधित होकर तुम मेष-लोम के प्रति जाते हो।

॥ इति षष्ठस्याष्टमे षष्ठोवर्गः ॥ ६ ॥

प्रनिम्नेनेवेत्यष्टर्चं सप्तदशं सूक्तं अत्र्यायाः पूर्ववत् । प्रनिम्नेनेवेत्यनुक्रान्तं । गतोविनियोगः

तत्र प्रथमा—

प्रनि॒म्नेने॑व॒सिन्ध॑वो॒घ्नन्तो॑वृ॒त्राणि॒भूर्ण॑यः । सोमा॑असृग्रमा॒शवः॑ ॥ १ ॥

प्र । नि॒म्नेन॑ऽइव । सिन्ध॑वः । घ्नन्तः॑ । वृ॒त्राणि॑ । भूर्ण॑यः ।
सोमाः॑ । अ॒सृ॒ग्र॒म् । आ॒शवः॑ ॥ १ ॥

निम्नेन प्रवणेन देशेने सिन्धवो नद्यइव तथा वृत्राणि शत्रून् घ्नन्तो भूर्णयः क्षिप्रगमनाः । आशवोव्याप्ताः सोमाः प्रासृग्रं प्रगच्छन्ति द्रोणकलशं प्रति ॥ १ ॥

१. जैसे नदियाँ निम्न देश की ओर जाती हैं, वैसे ही शत्रु-विघातक, शीघ्रगामी और व्याप्त सोम द्रोण-कलस की ओर जाते हैं।

अथ द्वितीया—

अ॒भिसु॑वा॒नास॒इन्द॑वोवृ॒ष्टय॑:पृथि॒वीमि॑व । इन्द्रं॒सोमा॑सोअक्षरन् ॥२॥

अ॒भि । सु॒वा॒नासः॑ । इन्द॑वः । वृ॒ष्टयः॑ । पृ॒थि॒वीम्ऽइ॑व ।
इन्द्र॑म् । सोमा॑सः । अ॒क्ष॒र॒न् ॥ २ ॥

सुवानासः सूयमानाः इन्दवो द्रवरूपाः सोमासः सोमाः इन्द्रं प्रीणयितुं अभ्यक्षरन् किमिव वृष्टयः पृथिवीमिव ॥ २ ॥

२. जैसे वर्षा पृथिवी पर गिरती है, वैसे ही अभिषुत सोम इन्द्र की प्राप्ति के लिए गिरते हैं।

अथ तृतीया—

अत्यूर्मिर्मत्सरोमदःसोमःपवित्रेअर्षति। विघ्नन्रक्षांसिदेवयुः॥ ३॥

अतिऽऊर्मिः। मत्सरः। मदः। सोमः। पवित्रे। अर्षति।
विऽघ्नन्। रक्षांसि। देवऽयुः॥ ३॥

अत्यूर्मिः अतिक्रान्ता ऊर्मयो यस्मात् स अत्यूर्मिः अतिप्रवृद्ध इत्यर्थः। मत्सरो मादनशीलो मदो मदात्मकः सोमः पवित्रे अर्षति गच्छति। किं कुर्वन् रक्षांसि विघ्नन् घातयन् देवयुर्देवान् कामयमानः अर्षतीति संबन्धः॥ ३॥

३. अतीव प्रवृद्ध और मदकर सोम, राक्षसों का विनाश करते हुए, देवाभिलाषी होकर दशापवित्र में जाते हैं।

पवित्रेष्वित्यां द्वितीयाध्यायस्याकलशेष्विति व्याख्या। सूत्रितं च—आकलशेषु धावति पवित्रे-परिषिच्यत इत्येके।

आकलशेषुधावतिपवित्रेपरिषिच्यते। उक्थैर्यज्ञेषुवर्धते॥ ४॥

आ। कलशेषु। धावति। पवित्रे। परि। सिच्यते।
उक्थैः। यज्ञेषु। वर्धते॥ ४॥

अयं सोमः कलशेष्वाधावति तदर्थं पवित्रे परिषिच्यते अध्वर्युभिः उक्थैः स्तोत्रैः यज्ञेषु निमित्तेषु वर्धते प्रवृद्धो भवति॥ ४॥

४. सोम कलस में जाते हैं। वे दशापवित्र में सिक्त होते हैं और उक्थ मन्त्रों के द्वारा वर्द्धित होते हैं।

अथ पंचमी—

अतित्रीसोमरोचनारोहन्नभ्राजसेदिवम्। इष्णन्त्सूर्यंनचोदयः॥५॥

अति। त्री। सोम। रोचना। रोहन्। न। भ्राजसे। दिवम्।
इष्णन्। सूर्यम्। न। चोदयः॥ ५॥

हे सोम त्वं त्रीरोचना रोचनानि त्रीन् लोकान् अति अतिक्रम्य रोहन् उपरिस्थं दिवं द्युलोकं च भ्राजसे प्रकाशयसि। तथा इष्णन् गच्छन् सूर्यं न सूर्यं च चोदयः चोदयसि प्रेरयसि। नशब्दश्चार्थे॥ ५॥

५. सोम, तुम तीनों लोकों को लाँघकर और ऊपर चढ़कर स्वर्ग को प्रकाशित करते हो और गतिपरायण हो। सूर्य को प्रेरित करते हो।

अथ षष्ठी—

अभिविप्राअनूषतमूर्धन्यज्ञस्यकारवः। दधानाश्चक्षसिप्रियम्॥६॥

अभि। विप्राः। अनूषत। मूर्धन्। यज्ञस्य। कारवः।
दधानाः। चक्षसि। प्रियम्॥ ६ ॥

हे सोम त्वां अभ्यनूषत अभिष्टुवन्ति विप्रामेधाविनः स्तोतारः। कुत्र यज्ञस्य मूर्धन् मूर्धनि शिरोवदुत्तमे अभिषवदिवसइत्यर्थः। कीदृशास्ते कारवः कर्तारः परिचर्यायाः यागानुष्ठातारोवा। चक्षसि द्रष्टरि सोमे प्रियंदधाना अभ्यनूषतेति समन्वयः॥ ६ ॥

६. मेधावी स्तोता लोग अभिषव-दिवस में परिचारक और सोम के प्रिय होकर सोम की स्तुति करते हैं।

तमुत्वावाजिनंनरोधीभिर्विप्राअवस्यवः। मृजन्तिदेवतातये॥७॥

तम्। ऊँ इति। त्वा। वाजिनम्। नरः। धीभिः। विप्राः।
अवस्यवः। मृजन्ति। देवऽतातये॥ ७ ॥

हे सोम तमु तमेव त्वा त्वां वाजिनमन्नवन्तं गमनवन्तं वा नरोनेतारो विप्रामेधाविनः अध्वर्य्वादयः धीभिः कर्मभिर्मृजन्ति शोधयन्ति देवतातये यज्ञार्थं। किमिच्छवः अवस्यवः अन्नमिच्छवः॥७॥

७. सोम, नेता मेधावी लोग अन्नाभिलाषी होकर कर्म-द्वारा यज्ञ के लिए अन्नवाले तुम्हें ही शोधित करते हैं।

अथाष्टमी—

मधोर्धारामनुक्षरतीव्रःसधस्थमासदः। चारुर्ऋतायपीतये॥८॥७॥

मधोः। धाराम्। अनु। क्षर। तीव्रः। सधऽस्थम्। आ।
असदः। चारुः। ऋताय। पीतये॥ ८ ॥ ७ ॥

हे सोम त्वं मधोर्मधुररसस्य धारामनुक्षर प्रवहन् तीव्रः तीव्ररसः सन् सधस्थं सहस्थानं अभिषवस्थानं पवित्रंवा आसदः आसीद। चारुः चरणशीलःसन् ऋताय यज्ञार्थं पीतये देवानां पानाय॥ ८ ॥

८. सोम, तुम मधुर धारा की ओर प्रवाहित होओ, तीव्र होकर अभिषव-स्थान में बैठो और मनोहर होकर यज्ञ में पान के लिए बैठो।

॥ इति षष्ठस्याष्टमे सप्तमोवर्गः॥ ७ ॥

परिसुवानइति सप्तर्चं अष्टादशं सूक्तं। काश्यपाद्याः पूर्ववत्। परिसुवानः सप्तेत्यनुक्रान्तं। गतोविनियोगः

तत्र प्रथमा—

परिसुवानोगिरिष्ठाःपवित्रेसोमोअक्षाः । मदेषुसर्वधाअसि ॥ १ ॥

परि । सुवानः । गिरिऽस्थाः । पवित्रे । सोमः । अक्षारिति ।
मदेषु । सर्वऽधाः । असि ॥ १ ॥

अयं सोमः पवित्रे पर्यक्षाः परिक्षरति । सुवानः सूयमानः गिरिष्ठागिरिस्थायी ग्रावसु वर्तमानइत्यर्थः । सत्वं मदेषु मादकेषु स्तोत्रेषु सर्वधाः सर्वदा असि सर्वस्यधाता दाता वा भवसि॥१॥

१. यही सोम दशापवित्र में गिरते हैं। यही सोम सवन-काल में प्रस्तर पर अवस्थित हैं। सोम, तुम मादक पदार्थों में सबके धारक हो।

त्वंविप्रस्त्वंकविर्मधुप्रजातमन्धसः । मदेषुसर्वधाअसि ॥ २ ॥

त्वम् । विप्रः । त्वम् । कविः । मधु । प्र । जातम् । अन्धसः ।
मदेषु । सर्वऽधाः । असि ॥ २ ॥

हे सोम त्वं विप्रो विविधं प्रीणयिता विप्रसदृशोवा त्वं च कविर्मेधावी भवस्त्वं अन्धसः अन्नाज्जातं मधु मधुररसं प्रयच्छसीतिशेषः ॥ २ ॥

२. सोम, तुम मेधावी और कवि हो। तुम अन्न से उत्पन्न मधुर रस दो। मादक पदार्थों में तुम सबके धारक हो।

तवविश्वेसजोषसोदेवासःपीतिमाशत । मदेषुसर्वधाअसि ॥ ३ ॥

तव । विश्वे । सऽजोषसः । देवासः । पीतिम् । आशत ।
मदेषु । सर्वऽधाः । असि ॥ ३ ॥

हे सोम तव पीतिं पानं विश्वेदेवासोदेवाः सजोषसः समानप्रीतयः सन्तः आशत प्राप्नुवन् ॥ ३ ॥

३. समान प्रीतिवाले होकर सारे देवता तुम्हारा पान करते हैं। मादक पदार्थों के बीच तुम सबके धाता हो।

अथ चतुर्थी—

आयोविश्वानिवार्यावसूनिहस्तयोर्दधे । मदेषुसर्वधाअसि ॥ ४ ॥

आ । यः । विश्वानि । वार्या । वसूनि । हस्तयोः ।
दधे । मदेषु । सर्वऽधाः । असि ॥ ४ ॥

यः सोमो विश्वानि वार्या वरणीयानि वसूनि धनानि स्तोतुर्हस्तयोरादधे करोति प्रयच्छतीत्यर्थः। मदेषु सर्वधाअसीति सशुष्मीत्युत्तरत्र संबन्धः ॥ ४ ॥

४. सोम सारे वरणीय धनों को स्तोता के हाथ में देते हैं। तुम सारे मादक पदार्थों में सबके धाता हो।

य इमे रोदसी मही सं मातरेव दोहते। मदेषु सर्वधा असि ॥ ५ ॥

यः। इमे इति। रोदसी इति। मही इति। सम्। मातराऽइव। दोहते। मदेषु। सर्वऽधाः। असि ॥ ५ ॥

यः सोमः इमे मही महत्यौ रोदसी द्यावापृथिव्यौ सं दोहते उभयोः सारं परिगृह्णातीत्यर्थः। मातरेव यथा द्वे मातरौ एकोवत्सोदोहते तद्वत् ॥ ५ ॥

५. एक शिशु को दो माताओं के समान तुम महती द्यावापृथिवी का दोहन करते हो।　　अथ षष्ठी—

परि यो रोदसी उभे सद्यो वाजेभिरर्षति। मदेषु सर्वधा असि ॥ ६ ॥

परि। यः। रोदसी इति। उभे इति। सद्यः। वाजेभिः। अर्षति। मदेषु। सर्वऽधाः। असि ॥ ६ ॥

यः सोमः उभे रोदसी द्यावापृथिव्यौ सद्यस्तदानीमेव वाजेभिरन्नैः पर्यर्षति परिगच्छति परिगत्य सोमाहुत्या द्यावापृथिव्यावन्नवत्यौ करोतीत्यर्थः ॥ ६ ॥

६. वे अन्न के द्वारा तुरत द्यावापृथिवी को व्याप्त करते हैं। तुम मादक पदार्थों में सबके धारक हो।

अथ सप्तमी—

स शुष्मी कलशेष्वा पुनानो अचिक्रदत्। मदेषु सर्वधा असि ॥ ७ ॥ ८ ॥

सः। शुष्मी। कलशेषु। आ। पुनानः। अचिक्रदत्। मदेषु। सर्वऽधाः। असि ॥ ७ ॥ ८ ॥

उक्तरीत्या महान् स सोमः शुष्मी बलवान् पुनानः पूयमानः सन् कलशेषु द्रोणकलशेषु आ अचिक्रदत् शब्दं करोति। अत्र सर्वत्र यथोचितमुत्तरपादोनेयः ॥ ७ ॥

७. वे सोम बली हैं। शोधित होने के समय वे कलस के बीच शब्द करते हैं।

॥ इति षष्ठस्याष्टमेऽष्टमो वर्गः ॥ ८ ॥

यत्सोमेति सप्तर्चमेकोनविंशं सूक्तं कण्वस्यार्षं पूर्ववत्। यत्सोमेत्यनुक्रान्तं। गतो विनियोगः।

तत्र प्रथमा—

यत्सो॑म चि॒त्रमु॒क्थ्यं॑ दि॒व्यं पार्थि॑वं॒ वसु॑। तन्नः॑ पुना॒न आ भ॑र॥ १॥

यत्। सो॒म॒। चि॒त्रम्। उ॒क्थ्य॑म्। दि॒व्यम्। पार्थि॑वम्।

वसु॑। तत्। नः॒। पु॒ना॒नः। आ। भ॒र॒॥ १॥

हे सोम यच्चित्रं चायनीयं उक्थ्यं स्तुत्यं दिव्यं दिविभवं पार्थिवं पृथिवीसंबद्धं च वसु धनमस्ति तत् नोऽस्मभ्यं पुनानः पूयमानः सन्नाभर आहर॥ १॥

१. जो कुछ स्तुत्य, पार्थिव और स्वर्गीय विचित्र धन है, शोधित होने के समय तुम हमारे लिए वह ले आओ।

यु॒वं हि स्थः स्व॑र्पती॒ इन्द्र॑श्च सोम॒ गोप॑ती। ई॒शा॒ना पि॑प्यतं॒ धियः॑॥ २॥

यु॒वम्। हि। स्थः। स्वः॑पती॒ इति॒ स्वः॑ऽपती। इन्द्रः॑। च॒।

सो॒म॒। गोप॑ती॒ इति॒ गोऽप॑ती। ई॒शा॒ना। पि॒प्य॒त॒म्। धियः॑॥ २॥

हे सोम त्वमिन्द्रश्च युवंहि युवांखलु स्वर्पती स्वर्गस्य स्वामिनौ स्थोऽभवथः। तथा गोपती गवांपालकौ ईशाना ईश्वरौ सन्तौ धियोऽस्मदीयानि कर्माणि पिप्यतं प्याययतं॥ २॥

२. सोम, तुम और इन्द्र सबके स्वामी, गौओं के पालक और ईश्वर हो। तुम हमारे कर्म को वर्द्धित करो।

वृषा॑ पुना॒न आ॒युषु॑ स्त॒नय॒न्नधि॑ ब॒र्हिषि॑। हरिः॒ सन्योनि॒मास॑दत्॥ ३॥

वृषा॑। पु॒ना॒नः। आ॒युषु॑। स्त॒नय॑न्। अधि॑।

ब॒र्हिषि॑। हरिः॑। सन्। योनि॑म्। आ। अ॒स॒द॒त्॥ ३॥

वृषा कामानां वर्षकः सोमः आयुषु मनुष्येषु अध्वर्य्वादिषु पुनानः पूयमानः सन् स्तनयन् शब्दं कुर्वन् अधिबर्हिषि अधीति सप्तम्यर्थानुवादी आस्तीर्णे दर्भे हरिः हरितवर्णः सन् योनिं स्वकीयं स्थानं आसदत् आसीदति॥ ३॥

३. अभिलाषदाता सोम शोधित होकर, मनुष्यों में शब्द करके और हरित-वर्ण होकर बिछे हुए कुश पर, अपने स्थान पर, बैठते हैं।

अथ चतुर्थी—

अवा॑वशन्त धी॒तयो॑ वृष॒भस्याधि॒ रेत॑सि। सू॒नोर्व॒त्सस्य॑ मा॒तरः॑॥ ४॥

अवावशन्त । धीतयः । वृषभस्य । अधि ।
रेतसि । सूनोः । वत्सस्य । मातरः ॥ ४ ॥

धीतयो पीयमानाः सोमाख्येन वत्सेन पीयमाना वसतीवर्यः । किञ्च स्वस्यपेनाप्योदाचः । अधिरेतसि स्वकीयेसारे वृषभस्य वर्षकस्य सोमस्य सोममित्यर्थः अवावशन्त पुनः कामयन्ते सोममाप्याययितुं कामयन्ते इत्यर्थः । तदेवाह—सूनोः स्वपुत्रस्थानीयस्य वत्सस्य सोमस्य मातरोनिर्मात्र्यः मवृक्तिकाया मातृस्थानीयाः अवावशन्तेतिसमन्वयः ॥ ४ ॥

४. पुत्र-रूप सोम की मातृ-रूपिणी वसतीवरी (आदि), सोम-द्वारा पीत होकर, मनोरथदाता सोम की सारवत्ता की कामना करती हैं।

कुविद्वृषण्यन्तीभ्यःपुनानोगर्भमादधत् । याःशुक्रंदुहतेपयः ॥५॥

कुवित् । वृषण्यन्तीभ्यः । पुनानः । गर्भम् ।
आऽदधत् । याः । शुक्रम् । दुहते । पयः ॥ ५ ॥

वृषण्यन्तीभ्यः वृषणं सोममात्मनइच्छन्तीभ्यो वसतीवरीभ्यः पुनानः पूयमानो मिश्रयमाणो गर्भं स्वगर्भस्थानीयं रसं कुवित् बहुमभूवं आदधत् करोति । याः आपः शुक्रं दीप्तं पयो दुहते स्ववत्साय सोमाय ताभ्योगर्भमादधत् ॥ ५ ॥

५. मिलाये जाने के समय सोम सोमाभिलाषिणी वसतीवरी (आदि) को गर्भ उत्पन्न करते हैं। सोम इन जलों से दीप्त दुग्ध का दोहन करते हैं।

उपशिक्षापतस्थुषोभियसमाधेहिशत्रुषु । पवमानविदारयिम् ॥ ६ ॥

उप । शिक्ष । अपऽतस्थुषः । भियसम् । आ ।
धेहि । शत्रुषु । पवमान । विदाः । रयिम् ॥ ६ ॥

हे पवमानसोम उपशिक्ष त्वं समीपे कुरु । कान् अपतस्थुषः अपक्रम्य स्थितान् अस्मदभिमतानित्यर्थः शत्रुष्वस्मद्विरोधिषु भियसं भयं आधेहि कुरु जनय । अस्माकं तेषां शत्रूणां रयिं धनं विदाः विन्दसि ॥ ६ ॥

६. पवमान सोम, जो हमारा अभिमत दूरस्थ है, उसे पास में करो। शत्रुओं में भय उत्पन्न करो। उनके धन को जानो।

अथ सप्तमी—

निशत्रोःसोमवृष्ण्यंनिशुष्मंनिवयस्तिर । दूरेवासतोअन्तिवा ॥७॥१॥

नि । शत्रोः । सोम । वृष्ण्यम् । नि । शुष्मम् ।
नि । वयः । तिर । दूरे । वा । सतः । अन्ति । वा ॥ ७ ॥ ९ ॥

हे अभिषूयमाणसोम त्वं शत्रोर्वृष्ण्यं वर्षकं बलं नितिर निपूर्वस्तिरतिर्नाशार्थः नाशय। तथा शत्रोः शुष्मं शोषकं तेजः नितिर तस्यैव वयोन्नंच नितिर कीदृशस्य शत्रोः दूरे वासतः अस्मत्तोदूरे वर्तमानस्य अन्तिवा सतः अन्तिके वर्तमानस्य वा ॥ ७ ॥

७. सोम चाहे तुम दूर हो या समीप, शत्रु के वर्धक बल का विनाश करो। उसके शोषक तेज का विनाश करो।

॥ इति षष्ठस्याष्टमे नवमोवर्गः ॥ ९ ॥

प्रकविरिति सप्तर्चं विंशं सूक्तं भृगुगोत्रस्यानुक्रमणिका पूर्ववत्। प्रकविरित्यनुकान्तं। गतोविनियोगः।

तत्र प्रथमा—

प्रकविर्देववीतयेऽव्योवारेभिरर्षति। साह्वान्विश्वाअभिस्पृधः ॥ १॥

प्र । कविः । देवऽवीतये । अव्यः । वारेभिः ।
अर्षति । सह्वान् । विश्वाः । अभि । स्पृधः ॥ १ ॥

कविर्मेधावी सोमो देववीतये देवानां पानाय अव्यः अवेर्वारेभिः वारैः दशापवित्रैः प्रार्षति प्रकर्षेणगच्छति। साह्वान् शत्रूणां सोढा सोमोविश्वाः स्पृधः सर्वान् संग्रामान् हिंसकान्वा अभिभवतीतिशेषः ॥ १ ॥

१. कवि सोम, देवों के पान के लिए मेष-लोमों के द्वारा जाते हैं। शत्रुओं के अभिभव-कर्त्ता सोम सारे हिंसकों को नष्ट करते हैं।

सहिष्माजरितृभ्यआवाजंगोमन्तमिन्वति। पवमानःसहस्रिणम्॥२॥

सः । हि । स्म । जरितृऽभ्यः । आ । वाजम् ।
गोऽमन्तम् । इन्वति । पवमानः । सहस्रिणम् ॥ २ ॥

सहिष्म सखलु पवमानः सोमोजरितृभ्यः स्तोतृभ्यः गोमन्तं बहुभिर्गोभिर्युक्तं सहस्रिणं सहस्रसंख्याकं वाजमन्नं आ अभिमुखमिन्वति व्याप्नोति प्रयच्छतीत्यर्थः ॥ २ ॥

२. वही पवमान सोम स्तोताओं को गोयुक्त सहस्र-संख्यक अन्न प्रदान करते हैं।

अथ तृतीया—

परिविश्वानिचेतसामृशसेपवसेमती। सनःसोमश्रवोविदः ॥ ३ ॥

परि । विश्वानि । चेतसा । मृशसे । पवसे ।
मती । सः । नः । सोम । श्रवः । विदः ॥ ३ ॥

हे सोम त्वं चेतसा स्वकीयेनास्मदनुकूलेन चित्तेन विश्वानि सर्वाणि धनानि परिमृशसे संप्रयच्छसीत्यर्थः । मती मत्यास्मत्स्तुत्या पवसे क्षरसि रसं । स त्वं हे सोम नोऽस्मभ्यं श्रवोऽन्नं विदः देहि ॥ ३ ॥

३. सोम, तुम अपने मन से सारा धन देते हो। सोम, वही तुम हमें अन्न प्रदान करो।

अथ चतुर्थी—

अभ्यर्षबृहद्यशोमघवद्भ्योध्रुवंरयिम् । इषंस्तोतृभ्यआभर ॥ ४ ॥

अभि । अर्ष । बृहत् । यशः । मघवत्ऽभ्यः ।
ध्रुवम् । रयिम् । इषम् । स्तोतृऽभ्यः । आ । भर ॥ ४ ॥

हे सोम बृहद्यशो महतीं कीर्तिं अभ्यर्ष अभिगमय । मघवद्भ्यो हविष्मद्भ्योऽस्मभ्यं ध्रुवं रयिं धनं चाभ्यर्ष । किंच इषमन्नं स्तोतृभ्योऽस्मभ्यमाभराहर ॥ ४ ॥

४. सोम, तुम महती कीर्ति को प्रेरित करो। हव्यदाता को निश्चित धन दो। स्तोताओं को अन्न दो।

त्वंराजेवसुव्रतोगिरःसोमाविवेशिथ । पुनानोवह्नेअद्भुत ॥ ५ ॥

त्वम् । राजाऽइव । सुऽव्रतः । गिरः । सोम ।
आ । विवेशिथ । पुनानः । वह्ने । अद्भुत ॥ ५ ॥

हे सोम सुव्रतः सुकर्मा पुनानस्त्वं राजेव गिरोऽस्मदीयाः स्तुतीः आविवेशिथ आविशसि । हे वह्ने वोढः अद्भुत महन् सोम ॥ ५ ॥

५. सोम, तुम सुन्दर कर्मवाले हो। पवित्र (शोधित) होकर तुम राजा के समान हमारी स्तुति को स्वीकार करो। तुम अद्भुत और वाहक हो।

अथ षष्ठी—

सवह्निरप्सुदुष्टरोमृज्यमानोगभस्त्योः । सोमश्चमूषुसीदति ॥ ६ ॥

सः । वह्निः । अप्ऽसु । दुस्तरः । मृज्यमानः ।
गभस्त्योः । सोमः । चमूषु । सीदति ॥ ६ ॥

स सोमो वह्निर्वोढा यज्ञादेः अप्स्वन्तरिक्षे वर्तमानो दुष्टरो दुःखेनान्यैस्तरणीयो धन्यमानः शोध्यमानो गभस्त्योर्हस्तयोः एवंभूतःसन् सद्मसु पात्रेषु सीदति ॥ ६ ॥

६. यही सोम वाहक और अन्तरिक्ष में वर्त्तमान है। वे हाथों के द्वारा कठिनता से रगड़े जाकर पात्र में स्थित होते हैं।

क्रीळुर्मखो न मंहयुः पवित्रं सोम गच्छसि। दधत्स्तोत्रे सुवीर्यम् ॥७॥१०॥

क्रीळुः। मखः। न। मंहयुः। पवित्रम्। सोम।
गच्छसि। दधत्। स्तोत्रे। सुऽवीर्यम् ॥ ७ ॥ १० ॥

हे सोम क्रीळुः क्रीडनशीलस्त्वं मंहयुः मंहतिर्दानकर्मा दानेच्छुः मखो न दानमिव पवित्रं गच्छसि। किंकुर्वन् स्तोत्रे स्तुतिकर्त्रे सुवीर्यं शोभनवीर्यं दधत् प्रयच्छन् ॥ ७ ॥

७. सोम, तुम क्रीड़ा-परायण और दानेच्छुक हो। स्तोता को सुन्दर वीर्य देकर, दान के समान, दशापवित्र में आते हो।

॥ इति षष्ठस्याष्टमे दशमो वर्गः ॥ १० ॥

एते धावन्तीति सप्तर्चमेकविंशं सूक्तं काश्यपाद्यः पूर्ववत्। एते धावन्तीत्यनुक्रान्तं। गतो विनियोगः

तत्र प्रथमा—

एते धावन्तीन्दवः सोमा इन्द्राय घृष्वयः। मत्सरासः स्वर्विदः ॥ १ ॥

एते। धावन्ति। इन्दवः। सोमाः। इन्द्राय।
घृष्वयः। मत्सरासः। स्वःऽविदः ॥ १ ॥

एते सोमा इन्द्राय धावन्ति गच्छन्ति। कीदृशा एते इन्दवः क्लेदयितारः दीप्ता वा घृष्वयो घर्षणशीलाः मत्सरासो मादयितारः स्वर्विदः स्वर्लोकस्य लम्भयितारः ॥ १ ॥

१. भिगोनेवाले, दीप्त, अभिभव करनेवाले, मदकर और लोक-पालक सोम इन्द्र की ओर जाते हैं। अथ द्वितीया—

प्रवृण्वन्तो अभियुजः सुष्वये वरिवोविदः। स्वयं स्तोत्रे वयस्कृतः ॥२॥

प्रऽवृण्वन्तः। अभिऽयुजः। सुस्वये।
वरिवःऽविदः। स्वयम्। स्तोत्रे। वयःऽकृतः ॥ २ ॥

प्रवृण्वन्तः सुवानं प्रकर्षेण संभजन्तः तथा अभियुजः अभियोजयितारः सुष्वये सुष्ठु अभिषवकर्त्रे वरिवोविदः वरिवइति धननाम तस्य लम्भयितारः स्वयं स्तोत्रे वयस्कृतोऽन्नस्य कर्तारः एते धावन्तीति संबन्धः ॥ २ ॥

२. ये सोम अभिषव का विशेष आश्रय करते हैं। सबके साथ मिलते हैं। अभिषव करनेवाले को धन प्रदान करते हैं। स्तोता को अन्न देते हैं।

अथ तृतीया—

वृथाक्रीळन्तइन्दवःसधस्थमभ्येकमित्। सिन्धोरूर्मान्यक्षरन्॥३॥

वृथा। क्रीळन्तः। इन्दवः। सधऽस्थम्। अभि।
एकम्। इत्। सिन्धोः। ऊर्मा। वि। अक्षरन्॥ ३॥

वृथा अनायासेन क्रीळन्त इन्दवः सोमाः एकमित् एकमेव सधस्थं सहस्थानं द्रोणकलशं वा अभ्यक्षरन् इतिशेषः। सिन्धोरूर्मा वसतीवरीषु व्यक्षरन्॥ ३॥

३. सरलता से क्रीड़ा करनेवाले सोम वसतीवरी में गिरते हुए एक-मात्र द्रोण-कलस में क्षरित होते हैं।

एतेविश्वानिवार्यापवमानासआशत। हितानसप्तयोरथे॥ ४॥

एते। विश्वानि। वार्या। पवमानासः।
आशत। हिताः। न। सप्तयः। रथे॥ ४॥

एते सोमाः पवमानासः पूयमानाः विश्वानि वार्या वार्याणि वरणीयानि धनानि आशत व्याप्नुवन्। रथे हिताः स्थापितास्सप्तयः सर्पणशीला अश्वाइव ते यथा रथमभिमतं देशं प्रापयन्ति तद्वद्धनमस्माकं प्रापयन्त्वित्यर्थः॥ ४॥

४. ये सोम संशोधित होकर रथ में योजित अश्वों के समान, सारे वरणीय धनों को व्याप्त करते हैं।

आस्मिन्पिशङ्गमिन्दवोदधाताबेनमादिशे। योअस्मभ्यमरावा॥ ५॥

आ। अस्मिन्। पिशङ्गम्। इन्दवः। दधात। वेनम्।
आऽदिशे। यः। अस्मभ्यम्। अरावा॥ ५॥

हे इन्दवः सोमाः अस्मिन्यजमाने पिशंगं बहुरूपं मणिमुक्ताहिरण्यादिभेदेन नानारूपं वेनं कामयन्तं बहुविधंकामं आदिशे अस्मभ्यमादेशनाय आदधात आयच्छत। योयजमानोस्मभ्यं अरावा अदातृशब्दरहितः संपन्नःसन् प्रयच्छति मासकामएवखलु ऋत्विग्भ्यः प्रयच्छति॥५॥

५. सोम, इस यजमान की नाना प्रकार की कामनायें पूर्ण करने के लिए उसे धन दो। यह यजमान दान देते समय हमें (ऋत्विकों को) चुपचाप दान करता है।

अथ षष्ठी—

ऋभुर्नरथ्यंनवंदधाताकेतमादिशे। शुक्राःपवध्वमर्णसा॥ ६॥

ऋभुः । न । रथ्य॑म् । नव॑म् । दधा॑त । केत॑म् ।

आऽदिशे॑ । शुक्राः । पवध्वम् । अर्ण॑सा ॥ ६ ॥

ऋभुर्न ऋभुर्वा समानो रथस्वामीव सयथा रथ्यं रथस्य नेतारं नवं स्तुत्यं कुशलं सारथिनं अन्न आपद्ये तद्ददस्मदीयेभ्यस्त्विष् आदिशे स्वामिनि केतं प्रज्ञानं दधाय स्थापयत । हे सोमाः पोसरूर्यं प्रयच्छति वसितिचित्यर्थः । हे सोमाः अर्णसा उदकेन शुक्राः दीप्ताः सन्तः पवध्वं क्षरध्वम् ॥ ६ ॥

६. जैसे ऋभु रथवाहक और प्रशस्य सारथि को प्रज्ञा प्रदान करते हैं, वैसे ही तुम लोग, हे सोम, इस यजमान को प्रज्ञा दो। जल से दीप्त होकर गिरो।

अथ सप्तमी—

एतउत्येअ॑वीवशन्काष्ठां॑वाजिनो॑अक्रत । सतःप्रासा॑विषुर्म॒तिम् ॥७॥११॥

एते । ऊँ इति । त्ये । अवीवशन् । काष्ठा॑म् । वाजिन॑ः ।

अक्रत । सतः । प्र । असाविषुः । मतिम् ॥ ७ ॥ ११ ॥

त्ये ते एवउ एतेएव सोमाः अवीवशन् कामयन्ते यज्ञं । कांत्याच वाजिनो बलवन्तोन्नवन्तोवा सोमाः काष्ठां अक्रत निवासस्थानं अकुर्वत द्रोणकलशादुववाप्रहानित्यर्थः । सतो यजमानस्य स्तोतुर्वा मतिं बुद्धिं स्तुतिंवा प्रासाविषुः प्रेरयत ॥ ७ ॥

७. ये सोम यज्ञ की इच्छा करते हैं। बलवान् सोमों ने निवास-स्थान बनाया। बली सोम ने यजमान की बुद्धि को प्रेरित किया।

॥ इति षष्ठस्याष्टमे एकादशोवर्गः ॥ ११ ॥

एतेसोमासइति सप्तर्च द्वाविंशं सूक्तं ऋष्याद्याः पूर्ववत् । एतेसोमासइत्यनुक्रान्तं । गतो विनियोगः ।

तत्र प्रथमा—

एतेसोमा॑सआ॒शवो॒रथा॑इव॒प्रवा॒जिन॑ः । सर्गा॑ःसृ॒ष्टाअ॑हेषत ॥ १ ॥

एते । सोमा॑सः । आ॒शव॑ः । रथा॑ःऽइव । प्र ।

वा॒जिन॑ः । सर्गा॑ः । सृ॒ष्टाः । अ॒हे॒ष॒त ॥ १ ॥

एते पूयमानाः सोमासः सोमाः सृष्टाः अध्वर्युणा आशवो दशापवित्राद्योगमने शीघ्राः प्राहेषव प्रहेषन्ते । शीघ्रगमने दृष्टान्तद्वयं—आशौ सृष्टाः शीघ्रा रथाइव यथा उदकलक्षणसर्गां वाजिनइव वेजनवन्तोश्वाइव ॥ १ ॥

१. सोम बनाये जाकर दशापवित्र के पास शीघ्र आते हैं, जिस प्रकार युद्ध प्रेरित अश्व और रथ।

अथ द्वितीया—

एतेवाताइवोरवः पर्जन्यस्येववृष्टयः । अग्नेरिवभ्रमावृथा ॥ २ ॥

एते । वाताःऽइव । उरवः । पर्जन्यस्यऽइव ।
वृष्टयः । अग्नेःऽइव । भ्रमाः । वृथा ॥ २ ॥

एतेसोमा उरवो महान्तो वाताइव वायवइव वृथा अनायासेन व्यानशुरित्युत्तरत्र संबन्धनीयं । अथवाध्याहारेण निःसरन्तीति योज्यं । यथा पर्जन्यस्य वृष्टयइव वर्षा यथा तथैव। किंच अग्नेरिव भ्रमाः भ्रमणाः ज्वालासंचाराइव ॥ २ ॥

२. सोम महान् वायु, मेघ और अग्नि-शिखा के समान सब व्याप्त करते हैं।

अथ तृतीया—

एतेपूताविपश्चितःसोमासोदध्याशिरः । विपाव्यानशुर्धियः ॥ ३ ॥

एते । पूताः । विपःऽचितः । सोमासः ।
दधिऽआशिरः । विपा । वि । आनशुः । धियः ॥ ३ ॥

एते सोमासः सोमाः पूताः शुद्धाः विपश्चितः प्राज्ञाः दध्याशिरोदध्याश्रयणाः विपा प्रज्ञानेन धियोस्मदीयानि कर्माणि व्यानशुः व्याप्नुवन्ति ॥ ३ ॥

३. ये सोम शुद्ध, प्राज्ञ और दधि-युक्त होकर प्रज्ञा-बल से हमें व्याप्त करते हैं।

अथ चतुर्थी—

एतेमृष्टाअमर्त्याःससृवांसोनशश्रमुः । इयक्षन्तःपथोरजः ॥ ४ ॥

एते । मृष्टाः । अमर्त्याः । ससृऽवांसः
न । शश्रमुः । इयक्षन्तः । पथः । रजः ॥ ४ ॥

एते सोमाः मृष्टाः दशापवित्रेण शोधिताः अमर्त्या अमरणधर्माणः ससृवांसो हविर्धानात्सरन्तः पथोमार्गान् रजोलोकांश्च इयक्षन्तो गन्तुमिच्छन्तो न शश्रमुः न श्राम्यन्ति ॥ ४ ॥

४. ये सब सोम शोधित और अमर हैं। ये जाते समय और मार्ग में लोकों में भ्रमण करते समय नहीं थकते।

अथ पञ्चमी—

एतेपृष्ठानिरोदसोर्विप्रयन्तोव्यानशुः । उतेदमुत्तमंरजः ॥ ५ ॥

एते । पृष्ठानि । रोदंसोः । विऽप्रयन्तः । वि ।
आनशुः । उत । इदम् । उत्ऽतमम् । रजः ॥ ५ ॥

एते सोमाः रोदसोर्द्यावापृथिव्योः पृष्ठानि विप्रयन्तो विविधं गच्छन्तो व्यानशुः व्याप्नुवन्ति । उतापिच इदमुत्तमं रजो द्युलोकं व्यानशुः आहुतिद्वारेणेतिभावः । रोदसोरित्यन्तरिक्षोपिवेदः ॥ ५ ॥

५. ये सब सोम द्यावापृथिवी की पीठों पर नाना प्रकार से विचरण करके व्याप्त होते हैं। ये उत्तम द्युलोक में भी व्याप्त होते हैं।

तन्तुंतन्वानमुत्तममनुप्रवतआशत । उतेदमुत्तमाय्यम् ॥ ६ ॥

तन्तुम् । तन्वानम् । उत्ऽतमम् । अनु । प्रऽवतः ।
आशत । उत । इदम् । उत्तमाय्यम् ॥ ६ ॥

तन्तुं यज्ञं तन्वानं उत्तमं उत्कृष्टं सोमं अन्वाशत । उतापिच इदं कर्म अनेन सोमेन उत्तमाय्यं उत्तमीकृतं अथवा तन्तुं तन्वानं सोमं प्रवतः अधःस्थिताः सर्वाअन्वाशत । उतेदमुत्तमाय्यं रजोद्युलोकस्त्वर्थः सोप्यन्वश्नुवे पृथिव्याचान्तरिक्षेण चोत्तमीकृतमुत्तमाय्यम् ॥ ६ ॥

६. जल यज्ञ-विस्तारक और उत्तम सोम को व्याप्त करता है। सोम के द्वारा इस कार्य को उत्तम बना लिया जाता है।

त्वंसोमपणिभ्यआवसुगव्यानिधारयः । ततंतन्तुमचिक्रदः ॥ ७ ॥ १२ ॥

त्वम् । सोम । पणिऽभ्यः । आ । वसु । गव्यानि ।
धारयः । ततम् । तन्तुम् । अचिक्रदः ॥ ७ ॥ १२ ॥

हेसोम त्वं पणिभ्योसुरेभ्योलुब्धकेभ्योवा सकाशाद गव्यानि गोहितानि वसु वसूनि गोयुक्तानि वसूनि येविवा आहृत्य धारयोधारयसि । तथा तन्तुं यज्ञं ततं तर्त विस्तृतं यथाभवति तथा अचिक्रदः शब्दमकार्षीः ॥ ७ ॥

७. सोम, तुम पणियों (असुरों) के पास से गो-हितकर धन को धारण करते हो। जिस प्रकार यज्ञ विस्तृत हो, ऐसा शब्द करो।

॥ इति पञ्चमाष्टमे द्वादशोवर्गः ॥ १२ ॥

सोमाअसृग्रमिति सप्तर्चं नवमोविंशं सूक्तं । ऋष्याद्याः पूर्ववत् । सोमाअसृग्रमित्यनुक्रान्तं । गतोविनियोगः ।

अथ प्रथमा—

सोमांअसृग्रमाशवोमधोर्मदस्यधारया । अभिविश्वानिकाव्या ॥ १ ॥

सोमाः । असृग्रम् । आशवः । मधोः । मदस्य ।
धारया । अभि । विश्वानि । काव्या ॥ १ ॥

आशवः शीघ्राः सोमाः असृग्रं असृग्रन् सृज्यन्ते मधोर्मधुरस्य मदस्य मदकरस्य धारया असृग्रमितिसंबन्धः । किमभि उच्यते—अभिलक्षीकृत्य विश्वानि सर्वाणि काव्या काव्यानि स्तोत्राणि प्रतिस्तोत्रसमयमित्यर्थः ॥ १ ॥

१. मधुर मद की धारा से शीघ्रगामी सोम स्तोत्र-समय में सृष्ट होते हैं।

अथ द्वितीया—

अनुंप्रत्नासंआयवंःपदंनवींयोअक्रमुः । रुचेजंनन्तसूर्यम् ॥ २ ॥

अनु । प्रत्नासः । आयवः । पदम् । नवीयः ।
अक्रमुः । रुचे । जनन्त । सूर्यम् ॥ २ ॥

प्रत्नासः पुराणाः केचिदायवः शीघ्रगमनाः अश्वाः नवीयो नवतरं पदमन्वक्रमुः अनुक्रमन्ते । रूपकव्याहारेण सोमाःस्तूयन्ते रुचे दीप्त्यै सूर्यं जनन्त कुर्वन्ति दीप्तं कुर्वन्तीत्यर्थः । सोमाप्यायनेनहि चन्द्रोरोचते ॥ २ ॥

२. कोई पुराने अश्व (सोम) नये पद का अनुसरण करते और सूर्य को दीप्त करते हैं।

अथ तृतीया—

आपंवमाननोभरार्योअदाशुषोगयम् । कृधिप्रजावतीरिषः ॥ ३ ॥

आ । पवमान । नः । भर । अर्यः । अदाशुषः ।
गयम् । कृधि । प्रजाऽवतीः । इषः ॥ ३ ॥

हे पवमान सोम त्वं नोऽस्मभ्यं अर्यः अरेः अदाशुषः अप्रयच्छतो गयं गृहं गृहोपलक्षितं धनं आभर आहर । तथास्मभ्यं प्रजावतीरिषश्च कृधि कुरु ॥ ३ ॥

३. शोधित सोम, जो हव्यदाता नहीं है, उसका गृह हमें दे दो। हमें प्रजा से युक्त धन दो।

अथ चतुर्थी—

अभिसोमासआयवःपवन्तेमद्यंमदम् । अभिकोशंमधुश्चुतम् ॥ ४ ॥

अ॒भि । सोमा॑सः आ॒यवः॑ । पव॑न्ते । मद्य॑म् । मद॑म् ।
अ॒भि । कोश॑म् । म॒धु॒ऽश्चुत॑म् ॥ ४ ॥

आयवोमन्तारः सोमासः सोमाः मद्यं मदकरं मदं रसं अभिपवन्ते क्षरन्ति । तथा मधुश्चुतं मधुस्राविणं कोशं । रसाधारेण कोशशब्देन वसतीमिश्रितो रसोलक्ष्यते । तं अभिपवन्त इति विशेषः ॥ ४ ॥

४. गति-शील सोम मदकर रस को क्षरित करते और मधुस्रावी को (अभिश्रित) रस को भी क्षरित करते हैं।

सोमो॑अर्षतिध॒र्णसि॑र्द॒धान॑इन्द्रि॒यंरस॑म् । सु॒वीरो॑अभिशस्ति॒पाः ॥ ५ ॥

सोमः॑ । अ॒र्ष॒ति॒ । ध॒र्णसिः॑ । द॒धानः॑ । इ॒न्द्रि॒यम् ।
रस॑म् । सु॒ऽवीरः॑ । अ॒भि॒श॒स्ति॒ऽपाः ॥ ५ ॥

सोमोऽर्षति गच्छति । कीदृशः सः धर्णसिः धारकः जगतां तथा इन्द्रियं इन्द्रियवर्धकं रसं दधानो धारयन् सुवीरः सुवीर्यः अभिशस्तिपाः अभिशस्तेः पाता अभितोहिंसा यतोरक्षकइत्यर्थः । सोमपानं ब्रह्महत्यादिनिन्दामनुमार्ष्टीति प्रसिद्धं ॥ ५ ॥

५. संसार के धारक सोम इन्द्रिय-वर्द्धक रस को धारण करते हुए उत्तम वीर से युक्त और हिंसा से बचानेवाले हुए हैं।

अथ षष्ठी—

इन्द्रा॑यसोमपवसेदे॒वेभ्यः॑सध॒माद्यः॑ । इन्दो॒वाजं॑सिषाससि ॥ ६ ॥

इन्द्रा॑य । सो॒म॒ । प॒व॒से॒ । दे॒वेभ्यः॑ । स॒ध॒ऽमाद्यः॑ ।
इन्दो॒ इति॑ । वाज॑म् । सि॒सा॒स॒सि॒ ॥ ६ ॥

हे सोम सधमाद्यः सधमादोयज्ञः तदर्हस्त्वं इन्द्राय देवेभ्यश्चान्येभ्यः पवसे क्षरसे । हे वाहरोन्दो सोम अस्मभ्यं वाजमन्नं सिषाससि दातुमिच्छसि ॥ ६ ॥

६. सोम, तुम यज्ञ के योग्य हो। तुम इन्द्र और अन्यान्य देवों के लिए गिरते हो और हमें अन्न-दान करने की इच्छा करते हो।

अथ सप्तमी—

अ॒स्यपी॒त्वामदा॑ना॒मिन्द्रो॑वृ॒त्राण्य॑प्र॒ति । ज॒घान॑ज॒घन॑च्च॒नु ॥ ७ ॥ १३ ॥

अ॒स्य । पी॒त्वा । मदा॑नाम् । इन्द्रः॑ । वृ॒त्राणि॑ ।
अ॒प्र॒ति । ज॒घान॑ । ज॒घन॑त् । च॒ । नु ॥ ७ ॥ १३ ॥

मदानां मदकराणां मध्ये अतिशयेन मदकरं अस्य अमुं सोमं पीत्वा वृत्राणि शत्रून् प्रविशतः सन् इन्द्रोजघान हतवान् नु क्षिप्रं अघनश्च इन्तुचेदानीमिति ॥ ७ ॥

७. मदकर पदार्थों में अत्यन्त मदकर इस सोम का पान करके अपराजेय इन्द्र ने शत्रुओं को मारा था। वे अब भी मार रहे हैं।

॥ इति षष्ठस्याष्टमे त्रयोदशोवर्गः ॥ १३ ॥

प्रसोमासइति सप्तर्चं चतुर्विंशं सूक्तं असितोदेवलोवांऋषिः गायत्रीछन्दः सोमोदेवता प्रसोमासइत्यनुक्रान्तं। गतोविनियोगः।

तत्र प्रथमा—

प्रसोमा॑सोअधन्विषुः॒पव॑मानास॒इन्द॑वः। श्री॒णा॒नाअ॒प्सुमृ॑ञ्जत ॥१॥

प्र। सोमा॑सः अ॒ध॒न्वि॒षुः॒। पव॑मानासः। इन्द॑वः।
श्री॒णा॒नाः। अ॒प्ऽसु। मृ॒ञ्ज॒त॒ ॥ १ ॥

सोमासः सोमाः पवमानासः पूयमाना इन्दवोदीप्ताः सोमाः प्राधन्विषुः पन्वतिर्गतिकर्मा प्रगच्छन्ति। किंच श्रीणानाः गोभिः श्रपयमाणाः अप्सु वसतीवरीषु च एतेच मृज्यन्ते ॥ १ ॥

१. शोधित और दीप्त होकर सोम जाते हैं और मिश्रित होकर जल (वसतीवरी) में मार्जित होते हैं।

अ॒भिगावो॑अधन्विषु॒रापो॒नप्र॒वता॑य॒तीः। पु॒ना॒नाइन्द्र॑माशत ॥ २ ॥

अ॒भि। गावः॑। अ॒ध॒न्वि॒षुः॒। आपः॑। न। प्र॒ऽवता॑। य॒तीः।
पु॒ना॒नाः। इन्द्र॑म्। आ॒श॒त॒ ॥ २ ॥

गावो गमनशीलाइन्दवः अभ्यधन्विषुः अभिगच्छन्ति दशापवित्रं। किमिव प्रवता प्रवणवता देशेन यतीर्गच्छन्त्य आपोन आपइव पश्चात्पुनाना इन्द्रं प्रीणयितुं आशत व्याप्नुवन् आद्युर्वि प्रणाडयेन्द्रमेववाप्नुवन् ॥ २ ॥

२. गमनशील सोम निम्नाभिमुखगामी जल के समान जाते हैं और अनन्तर इन्द्र को व्याप्त करते हैं।

अथ तृतीया—

प्रप॑वमानधन्वसि॒सोमेन्द्रा॑य॒पात॑वे। नृभि॑र्य॒तोविनी॑यसे ॥ ३ ॥

प्र। प॒व॒मा॒न॒। ध॒न्व॒सि॒। सोम॑। इन्द्रा॑य। पात॑वे।
नृऽभिः॑। य॒तः। वि। नी॒य॒से॒ ॥ ३ ॥

हे पवमानसोम इन्द्रायेन्द्रस्य पातवे पानाय प्रधन्वसि प्रगच्छसि आहवनीयंप्रति हविर्धानात्। यदेवाह—नृभिर्नेतृभिर्ऋत्विग्भिर्यतो विनीतो विनीयसे हविर्धानात्। अथवा पवमान प्रधन्वसि पात्रं प्रति इन्द्रपानाय तदर्थं हविर्धानाद्विनीयसे ॥ ३ ॥

३. शोधित सोम, मनुष्य तुम्हें जहाँ से ले जाते हैं, तुम वहीं से इन्द्र के पान के लिए जाते हो।

त्वंसोमनृमादनःपवस्वचर्षणीसहे। सस्निर्यो अनुमाद्यः ॥ ४ ॥

त्वम्। सोम। नृऽमादनः। पवस्व। चर्षणिऽसहे।

सस्निः। यः। अनुऽमाद्यः ॥ ४ ॥

हे सोम त्वं नृमादनः नृणां मादयिता त्वं चर्षणीसहे चर्षणयोमनुष्यादेष्टारः तेषां समभिभवित्रे इन्द्राय पवस्व क्षर। यस्त्वं सस्निः शुद्धःअनुमाद्यः स्तुत्यः सपवस्वेति समन्वयः ॥ ४ ॥

४. सोम, तुम मनुष्यों के लिए मदकर हो। शत्रुओं को दबानेवाले इन्द्र के लिए सोम, तुम क्षरित होओ।

इन्दोयदद्रिभिःसुतःपवित्रंपरिधावसि। अरमिन्द्रस्यधाम्ने ॥ ५ ॥

इन्दो इति। यत्। अद्रिऽभिः। सुतः। पवित्रम्।

परिऽधावसि। अरम्। इन्द्रस्य। धाम्ने ॥ ५ ॥

हे इन्दो त्वं यदा अद्रिभिर्ग्रावभिः सुतोभिषुतः पवित्रं दशापवित्रं परिधावसि परिगच्छसि। तदा इन्द्रस्य धाम्ने स्थानायाधारकाय उदराय वा अरं पर्याप्तोभवसि ॥ ५ ॥

५. सोम, तुम जिस समय प्रस्तर के द्वारा अभिषुत होकर दशापवित्र की ओर जाते हो, उस समय इन्द्र के उदर के लिए पर्याप्त होते हो।

पवस्ववृत्रहन्तमोक्थेभिरनुमाद्यः। शुचिःपावकोअद्भुतः ॥ ६ ॥

पवस्व। वृत्रहन्ऽतम। उक्थेभिः।

अनुऽमाद्यः। शुचिः। पावकः। अद्भुतः ॥ ६ ॥

हे वृत्रहन्तम शत्रूणां अतिशयेन हन्तरिन्द्र त्वं पवस्व क्षर। कीदृशस्त्वं उक्थेभिः शस्त्रैः अनुमाद्यः स्तुत्यः शुचिः शुद्धः पावकः अन्यस्यशोधकः अद्भुतो महान् एवं महानुभावः पवस्व ॥ ६ ॥

६. सर्वापेक्षा वृत्रघ्न इन्द्र, क्षरित होओ। तुम उक्थ मन्त्र के द्वारा स्तुत्य, शुद्ध, शोधक और अद्भुत हो।

अथ सप्तमी—

शुचिःपावकउच्यतेसोमःसुतस्यमध्वः। देवावीरघशंसहा॥७॥१४॥

शुचिः। पावकः। उच्यते। सोमः। सुतस्य।
मध्वः। देवऽअवीः। अघशंसऽहा ॥ ७ ॥ १४ ॥

सुतस्याभिषुतस्य मध्वः मदकरस्य मद्यात्मकः सोमोरसरूपः शुचिः स्वयं शुद्धः पावकः शोधकश्चोच्यते। तथा देवावीः देवानामविता तर्पयिता अघशंसहा अघं पापं शंसतीत्यघशंसा असुराः तेषां हन्तेति चोच्यते ॥ ७ ॥

७. अभिषुत और मदकर सोम शुद्ध और शोधक कहे जाते हैं। वे देवों को प्रसन्न करनेवाले और शत्रुओं के विनाशक हैं।

॥ इति षष्ठस्याष्टमे चतुर्दशोवर्गः ॥ १४ ॥

॥ इति नवमे मंडले प्रथमोनुवाकः ॥ १ ॥

द्वितीयेनुवाके षट्त्रिंशत्सूक्तानि तत्र पवस्वेति षळृचं प्रथमं सूक्तं दृळ्हच्युतनामागस्त्यपुत्रस्यार्षं गायत्रं पवमानसोमदेवताकं। अनुक्रान्तं च—पवस्व षट् दृळ्हच्युत आगस्त्य इति। गतो विनियोगः।

तत्र प्रथमा—

पवस्वदक्षसाधनोदेवेभ्यःपीतयेहरे। मरुद्भ्योवायवेमदः ॥ १ ॥

पवस्व। दक्षऽसाधनः। देवेभ्यः। पीतये।
हरे। मरुत्ऽभ्यः। वायवे। मदः ॥ १ ॥

हे हरे हरितवर्ण पापहर्तर्वा सोम दक्षसाधनः दक्षो बलं तस्य साधको मदो मदकरश्च त्वं पवस्व क्षर देवेभ्यः इन्द्रादिभ्यः पीतये पानाय। तथा मरुद्भ्यो वायवे च पीतये पवस्व ॥ १ ॥

१. पाप-हर्ता सोम, तुम बल-साधक और मदकर हो। तुम देवों, मरुतों और वायु के पान के लिए क्षरित होओ।

अथ द्वितीया—

पवमानधियाहितो३ऽभियोनिंकनिक्रदत्। धर्मणावायुमाविश॥२॥

पवमान। धिया। हितः। अभि। योनिम्।
कनिक्रदत्। धर्मणा। वायुम्। आ। विश ॥ २ ॥

हे पवमान सोम धिया कर्मणा अस्मद्व्यापारेण अंगुल्या वा हितो धृतः सन् कनिक्रदत् शब्दं कुर्वन् योनिं स्थानं ग्रहं वा अभिविशेति शेषः। तदेवाह धर्मणा कर्मणा वायुं वायुसंबंधिनं पात्रमित्यर्थः। तदाविश प्रविश ॥ २ ॥

२. शोधनकालीन सोम, हमारे कर्म से धृत होकर शब्द करते हुए अपने स्थान में प्रवेश करो। कर्म-द्वारा वायु में प्रवेश करो।

सं देवैः शोभते वृषा कविर्योनावधि प्रियः । वृत्रहा देववीतमः ॥ ३ ॥

सम् । देवैः । शोभते । वृषा । कविः । योनौ ।
अधि । प्रियः । वृत्रऽहा । देवऽवीतमः ॥ ३ ॥

अयं सोमः संशोभते देवैः सह योनौ स्थाने स्वीये अधिष्ठितः वृषा कामानां वर्षकः कविः क्रान्तप्रज्ञः प्रियः प्रियभूतः सर्वेषां। यद्वा प्रीणयिता वृत्रहा वृत्रस्य हन्ता देववीतमः अतिशयेन देवान् कामयमानः एवं महानुभावः सोमः संशोभते ॥ ३ ॥

३. ये सोम अपने स्थान में अधिष्ठित, काम-वर्षक, कान्त, प्रज्ञ, प्रिय, वृत्रघ्न और अतीव देवाभिलाषी होकर शोभित होते हैं।

विश्वा रूपाण्याविशन्पुनानो याति हर्यतः । यत्रामृतास आसते ॥ ४ ॥

विश्वा । रूपाणि । आऽविशन् । पुनानः ।
याति । हर्यतः । यत्र । अमृतासः । आसते ॥ ४ ॥

विश्वा सर्वाणि रूपाणि आविशन् पुनानः पूयमानो हर्यतः कमनीयः हर्यतेर्गतिकान्त्योः। ईदृशो याति गच्छति यत्रामृतासः अमृता देवा आसते तिष्ठन्ति तं देशं याति ॥ ४ ॥

४. शोधित और कमनीय सोम सारे रूपों में प्रवेश करते हुए, जहाँ देवता रहते हैं, वहाँ जाते हैं।

अरुषो जनयन्गिरः सोमः पवत आयुषक् । इन्द्रं गच्छन्कविक्रतुः ॥ ५ ॥

अरुषः । जनयन् । गिरः । सोमः । पवते ।
आयुषक् । इन्द्रम् । गच्छन् । कविऽक्रतुः ॥ ५ ॥

अरुष आरोचमानः सोमो गिरः शब्दान् जनयन् पवते क्षरति। किं कुर्वन् आयुषक् अनुषक्तमिन्द्रं गच्छन् व्याप्नुवन् कविक्रतुः क्रान्तप्रज्ञः ॥ ५ ॥

५. शोभन सोम शब्द करते हुए क्षरित होते हैं। निकटवर्ती इन्द्र के पास जाकर प्रज्ञा से युक्त होते हैं।

अथ षष्ठी—

आ पवस्व मदिन्तम पवित्रं धारया कवे । अर्कस्य योनिमासदम् ॥६॥१५॥

आ । पवस्व । मदिन्ऽतम । पवित्रम् । धारया ।
कवे । अर्कस्य । योनिम् । आऽसदम् ॥ ६ ॥ १५ ॥

हे मदिन्तम मादयितृतम कवे क्रान्तप्रज्ञ सोम त्वं पवित्रं अतिक्रम्य धारया आपवस्व । किमर्थं अर्कस्यार्चनीयस्येन्द्रस्य योनिं स्थानं आसदं प्राप्तुम् ॥ ६ ॥

६. सर्वापेक्षा मदकर और कवि सोम, पूजनीय इन्द्र के स्थान को प्राप्त करने के लिए दशापवित्र को लाँघकर धारा के रूप में प्रवाहित होओ।

॥ इति षष्ठस्याष्टमे पञ्चदशो वर्गः ॥ १५ ॥

तममृक्षन्तेति षळृचं द्वितीयं सूक्तं इध्मवाहस्य दार्ढच्युतस्यार्षं गायत्रं पवमानसोमदेवताकं । अनुक्रान्तं च—तममृक्षन्तेध्मवाहो दार्ढच्युत इति । गतो विनियोगः ।

तत्र प्रथमा—

तममृक्षन्त वाजिनमुपस्थे अदितेरधि । विप्रासो अण्व्या धिया ॥१॥

तम् । अमृक्षन्त । वाजिनम् । उपऽस्थे ।
अदितेः । अधि । विप्रासः । अण्व्या । धिया ॥ १ ॥

तं वाजिनमन्नं अश्ववद्वाशुं व्याप्तमित्यर्थः अदितेः पृथिव्या उपस्थे उत्सङ्गे अधीति सप्तम्यर्थानुवादी । अमृक्षन्त शोधितवन्तः । के विप्रासो मेधाविनोऽध्वर्य्वादयः । केन साधनेन अण्व्या अंगुल्या धिया महत्या स्तुत्या वा अमृक्षन्त अथवा अण्व्या सूक्ष्मया धिया अंगुल्येति विशेष्यविशेषणभावः ॥ १ ॥

१. पृथिवी की गोद में उस वेगवान् सोम को मेधावी लोग अङ्गुलि और स्तुति के द्वारा मार्जित करते हैं।

अथ द्वितीया—

तं गावो अभ्यनूषत सहस्रधारमक्षितम् । इन्दुं धर्तारमा दिवः ॥ २ ॥

तम् । गावः । अभि । अनूषत । सहस्रऽधारम् ।
अक्षितम् । इन्दुम् । धर्तारम् । आ । दिवः ॥ २ ॥

तं सोमं गावो गन्त्र्यः स्तुतयः अभ्यनूषत अस्तुवन्। कीदृशं तं सहस्रधारं बहुधारं अक्षितं अक्षीणं एवं दीर्घं दिवोद्युलोकस्य आधर्तारं सर्वतोधारकं सोमाधारत्वात् द्युलोकवासिनां संस्थानस्य ॥ २ ॥

२. स्तुतियाँ बहुधाराओंवाले, अक्षीण, दीप्त और स्वर्ग के धारक सोम की स्तुति करती हैं।

तं॒वे॒धां मे॒धया॑ह्यन्पव॑मान॒मधि॒ द्यवि॑। ध॒र्णसिं॑ भूरि॑धायसम् ॥ ३ ॥

तम्। वे॒धाम्। मे॒धया॑। अ॒ह्य॒न्। पव॑मानम्।
अधि॑। द्यवि॑। ध॒र्णसि॑म्। भूरि॑ऽधायसम् ॥ ३ ॥

वेधां विधातारं पवमानं तं मेधया प्रज्ञया अह्यन् प्रहिण्वन्ति कं प्रति अधिद्यवि द्युलोकं प्रति। पुनः कीदृशं धर्णसिं सर्वस्य धारकं भूरिधायसं बहूनां कर्तारं ॥ ३ ॥

३. सबके धारक, बहु-कर्म-कारी, सबके विधाता और शुद्ध सोम को प्रज्ञा के द्वारा लोग स्वर्ग के प्रति प्रेरित करते हैं।

सम॑ह्यन्भु॒रिजो॑र्धि॒या सं॒वसा॑नं वि॒वस्व॑तः। पतिं॑ वा॒चो अदा॑भ्यम् ॥ ४ ॥

तम्। अ॒ह्य॒न्। भु॒रिजोः॑। धि॒या। स॒म्ऽवसा॑नम्।
वि॒वस्व॑तः। पति॑म्। वा॒चः। अदा॑भ्यम् ॥ ४ ॥

तं सोमं विवस्वतः परिचरतः ऋत्विजो भुरिजोर्बाह्वोर्धिया अंगुल्या अह्यन् प्राहिण्वन्। कीदृशं तं संवसानं वसन्तं पात्रे। वाचः स्तुतेः पतिं स्वामिनं अदाभ्यं अदंभनीयम् ॥ ४ ॥

४. सोम पात्र में अवस्थित, स्तुति-पति और अहिंसनीय हैं। परिचर्या-कारी ऋत्विक् दोनों हाथों की अंगुलियों से सोम को प्रेरित करते हैं।

तं सा॒नावधि॑ जा॒मयो॒ हरिं॑ हिन्व॒न्त्यद्रि॑भिः। ह॒र्य॒तं भूरि॑चक्षसम् ॥ ५ ॥

तम्। सानौ॑। अधि॑। जा॒मयः॑। हरि॑म्। हि॒न्व॒न्ति॒।
अद्रि॑ऽभिः। ह॒र्य॒तम्। भूरि॑ऽचक्षसम् ॥ ५ ॥

तं सोमं हरिं हरितवर्णं सानावधि समुच्छ्रिते देशे अधीति सप्तम्यर्थानुवादी जामयोंगुलयः हिन्वंति प्रेरयन्ति अभिषुण्वंत्यद्रिभिर्ग्रावभिः। कीदृशं हर्यतं कमनीयं भूरिचक्षसं बहुद्रष्टारं ॥ ५ ॥

५. अंगुलियाँ उन हरित-वर्ण सोम को उन्नत प्रदेश में प्रेरित करती हैं। वे कमनीय और बहु-दर्शक हैं।

अथ षष्ठी—

तंत्वाहिन्वन्तिवेधसःपवमानगिरावृधम्। इन्दविन्द्रायमत्सरम्॥६॥१६॥

तम्। त्वा। हिन्वन्ति। वेधसः। पवमान।
गिराऽवृधम्। इन्दो इति। इन्द्राय। मत्सरम्॥ ६ ॥ १६ ॥

हे पवमानसोम उक्तगुणविशिष्टं तं त्वा त्वां हिन्वन्ति प्रेरयन्ति कस्मै इन्द्राय के वेधसो-विधातारऋत्विजः। कीदृशं त्वां गिरावृधं स्तुत्या वर्धमानं इंदुं दीप्तं सरूपं वा मत्सरं मद-करं॥ ६ ॥

६. शोधक सोम, तुम्हें ऋत्विक् लोग इन्द्र के लिए प्रेरित करते हैं। तुम स्तुति के द्वारा वर्द्धित, दीप्त और मदकर हो।

॥ इति पञ्चमस्याष्टमे षोडशोवर्गः ॥ १६ ॥

एषकविरिति षळृचं तृतीयं सूक्तं नृमेधनाम्नआंगिरसस्यार्षं गायत्रं सौम्यं। एषकविर्नृ-मेधइत्यनुक्रान्तं। उक्तोविनियोगः।

तत्र प्रथमा—

एषकविरभिष्टुतःपवित्रेअधितोशते। पुनानोघ्नन्नपस्रिधः॥ १ ॥

एषः। कविः। अभिऽस्तुतः। पवित्रे। अधि।
तोशते। पुनानः। घ्नन्। अप। स्रिधः॥ १ ॥

एषसोमः कविर्मेधावी अभिष्टुतः अभितः स्तुतः पवित्रेअधि दशापवित्रमतीत्य तोशते। यद्यपि तोशतिर्वधकर्मा तथापि हनने गतिसद्भावादत्र गतिमात्रेवर्तते गच्छतीत्यर्थः। अथवा पवित्रेअधि कृष्णाजिने तोशते हन्यते पीड्यतइत्यर्थः। किंकुर्वन् पुनानः पूयमानः स्रिधः शत्रूनपघ्नन् अपगमयन्॥ १ ॥

१. ये सोम कवि और चारों ओर से स्तुत हैं। ये दशापवित्र को लाँघकर जाते हैं। ये शोधित होकर शत्रुविनाश करते हैं।

अथ द्वितीया—

एषइन्द्रायवायवेस्वर्जित्परिषिच्यते। पवित्रेदक्षसाधनः॥ २ ॥

एषः। इन्द्राय। वायवे। स्वःऽजित्। परि।
सिच्यते। पवित्रे। दक्षऽसाधनः॥ २ ॥

एषसोमः स्वर्जित् स्वर्गस्य सर्वस्य वा जेता सोम इन्द्राय वायवे च पवित्रे परिषिच्यते । कीदृश एष दक्षसाधनः बलकारी ॥ २ ॥

२. सोम सबके जेता और बलकारक हैं। इन्द्र और वायु के लिए इन्हें दशापवित्र में सिक्त किया जाता है।

एषनृभिर्विनीयतेदिवोमूर्धावृषासुतः । सोमोवनेषुविश्ववित् ॥ ३ ॥

एषः । नृऽभिः । वि । नीयते । दिवः । मूर्धा ।
वृषा । सुतः । सोमः । वनेषु । विश्वऽवित् ॥ ३ ॥

एषसोमो नृभिः कर्मनेतृभिः ऋत्विग्भिर्विनीयते विविधं नीयते । एष कीदृशः दिवो द्युलोकस्य मूर्धा शिरोवत्प्रधानभूतः वृषा अभिमतवर्षकः सुतोऽभिषुतः । कुत्र नीयते वनेषु वननीयेषु पात्रेषु वनसंभूतद्रुमविकारेषु वा पात्रेषु । विश्ववित् सर्वज्ञ एष इति समन्वयः ॥ ३ ॥

३. ये सोम मनुष्यों (ऋत्विकों) के द्वारा नाना प्रकारों से रखे जाते हैं। सोम द्युलोक के सिर हैं। ये मनोहर पात्र में अवस्थित हैं। ये अभिषुत और सर्वज्ञ हैं। अथ चतुर्थी—

एषगव्युरचिक्रदत्पवमानोहिरण्ययुः । इन्दुःसत्राजिदस्तृतः ॥ ४ ॥

एषः । गव्युः । अचिक्रदत् । पवमानः ।
हिरण्यऽयुः । इन्दुः । सत्राऽजित् । अस्तृतः ॥ ४ ॥

एषसोमः पवमानः पूयमानः अचिक्रदत् शब्दं करोति । कथंभूतः सन् गव्युः अस्माकं गा इच्छन् हिरण्ययुः धनमिच्छन् इन्दुर्दीप्तः सन् सत्राजित् महतः शत्रोरसुरादेर्जेता अस्तृतः स्वयमन्यैरहिंस्यमानः ॥ ४ ॥

४. ये सोम शोधित होकर शब्द करते हैं। ये हमारी गौ और हिरण्य की इच्छा करते हैं। ये दीप्त, महाशत्रु-जेता और स्वयं अहिंसनीय हैं। अथ पञ्चमी—

एषसूर्येणहासतेपवमानोअधिद्यवि । पवित्रेमत्सरोमदः ॥ ५ ॥

एषः । सूर्येण । हासते । पवमानः । अधि ।
द्यवि । पवित्रे । मत्सरः । मदः ॥ ५ ॥

एष पवमानः पूयमानः सोमः सूर्येण देवेन अधिद्यवि द्युलोकेऽन्तरिक्षे पवित्रे हासते परित्यज्यते मत्सरो मदकरः मदः सोमः यथाध्वर्युहस्तात् दशापवित्रे परित्यज्यते सोमः तथापि

अन्तरिक्षे सूर्येण पवित्रेत्यज्यतइति भावना शीघ्रंस्रवाय। सत्स्वप्यन्यदेवेषु सोमस्रावणे सूर्यस्य कश्मसंगइति नवाच्यं सूर्यरश्मिभिरेव सोमस्याप्यायनात् ॥ ५ ॥

५. ये शोधक सोम, सूर्य के द्वारा पवित्र द्युलोक में परित्यक्त होते हैं। सोम अतीव मदकर हैं। अथ षष्ठी—

एषशुष्म्यसिष्यदद्न्तरिक्षेवृषाहरिः। पुनानइन्दुरिन्द्रमा॥६॥१७॥

एषः। शुष्मी। असिष्यदत्। अन्तरिक्षे। वृषा।
हरिः। पुनानः। इन्दुः। इन्द्रम्। आ॥ ६ ॥ १७ ॥

एषशुष्मी बलवान्सोमोन्तरिक्षे दशापवित्रे असिष्यदत् स्यन्दते। कीदृशएषः वृषा वर्षको-हरिर्हरितवर्णः पुनानः पवमानइन्दुर्दीप्तश्च इन्द्रमा इन्द्रंचाभिगच्छतीतिशेषः। आइत्यर्थे ॥ ६ ॥

६. ये बलवान् सोम अन्तरिक्ष (दशापवित्र) में जाते हैं। ये काम-वर्षक, हरित-वर्ण, पवित्र-कर्ता और दीप्त हैं। ये इन्द्र की ओर जाते हैं।

॥ इति षष्ठस्याष्टमे सप्तदशोवर्गः ॥ १७ ॥

एषवाजीति षळृचं चतुर्थं सूक्तं प्रियमेधस्यार्षं गायत्रं सौम्यं। एषवाजीप्रियमेधइत्यनुक्रान्तं। गतोविनियोगः।

अथ प्रथमा—

एषवाजीहितोनृभिर्विश्वविन्मनसस्पतिः। अव्योवारंविधावति ॥ १ ॥

एषः। वाजी। हितः। नृऽभिः। विश्वऽवित्। मनसः।
पतिः। अव्यः। वारम्। वि। धावति ॥ १ ॥

एषसोमो वाजी गमनशीलो नृभिः हितः अध्वर्युभिः पात्रेनिहितः विश्ववित् सर्वज्ञः मनसः स्तोत्रस्य पतिः स्वामी। अथवा सोमस्यमनोभिमानित्वात् मनसः स्वामित्वं। चन्द्रमा मनोभूत्वा हृदयं प्राविशदितिश्रुतेः[1]। तादृशोसौ अव्योवारं अवेर्वालं दशापवित्रं विधावति विविधं गच्छति ॥ १ ॥

१. ये सोम गमनशील, पात्र में स्थापित, सर्वज्ञ और सबके स्वामी हैं। ये मेषलोम पर दौड़ते हैं।

अथ द्वितीया—

एषपवित्रेअक्षरत्सोमोदेवेभ्यःसुतः। विश्वाधामान्याविशन् ॥ २ ॥

---

1 ऐतरेयोपनिषत्।

एषः । पवित्रे । अक्षरत् । सोमः । देवेभ्यः । सुतः ।
विश्वा । धामानि । आऽविशन् ॥ २ ॥

एषसोमो देवेभ्यो देवार्थं सुतोभिषुतःसन् पवित्रेअक्षरत् स्रवति । विश्वा सर्वाणि धामानि देवशरीराणि आविशन् प्रविशन् प्रवेष्टुमित्यर्थः ॥ २ ॥

२. ये सोम देवों के लिए अभिषुत होकर उनके सारे शरीरों में प्रवेश पाने के लिए दशापवित्र में जाते हैं।

एषदेवःशुभायतेधियोनावमर्त्यः । वृत्रहादेववीतमः ॥ ३ ॥

एषः । देवः । शुभायते । अधि । योनौ ।
अमर्त्यः । वृत्रऽहा । देवऽवीतमः ॥ ३ ॥

एषसोमोदेवः शुभायते शोभते कुत्र अधियोनौ स्वीये स्थाने । कीदृशएषः अमर्त्यः अमरणधर्मा वृत्रहा शत्रुहन्ता देववीतमो विशेषेण देवानां कामयिता ॥ ३ ॥

३. ये अमर वृत्रघ्न और देवाभिलाषी सोम अपने स्थान में शोभा प्राप्त करते हैं। अथ चतुर्थी—

एषवृषाकनिक्रदद्दशभिर्जामिभिर्यतः । अभिद्रोणानिधावति ॥ ४ ॥

एषः । वृषा । कनिक्रदत् । दशऽभिः । जामिऽभिः ।
यतः । अभि । द्रोणानि । धावति ॥ ४ ॥

एषसोमः वृषा वर्षिता कामानां कनिक्रदत् शब्दंकुर्वन् दशभिर्जामिभिरंगुलिभिः यतोधृतो द्रोणानि द्रुममयानि पात्राण्यभिधावति अभिगच्छति ॥ ४ ॥

४. ये अभिलाषा-दाता, शब्दकर्ता और अंगुलियों के द्वारा धृत सोम द्रोण-कलस की ओर जाते हैं। अथ पंचमी—

एषसूर्यमरोचयत्पवमानोविचर्षणिः । विश्वाधामानिविश्ववित् ॥ ५ ॥

एषः । सूर्यम् । अरोचयत् । पवमानः ।
विऽचर्षणिः । विश्वा । धामानि । विश्वऽवित् ॥ ५ ॥

एषसोमः सूर्यमरोचयत् रोचयति स्वरसेन । पवमानः पूयमानो विचर्षणिः सर्वस्य द्रष्टा विश्ववित् सर्ववित् । नकेवलं सूर्यं किंतु विश्वा सर्वाणि धामानि तेजःस्थानानि रोचयति ॥ ५ ॥

५. शोधनकालीन, सबके द्रष्टा और सर्वज्ञ सोम सूर्य और समस्त तेजःपदार्थों को शोभित करते हैं।

अथ षष्ठी—

एषशुष्म्यदाभ्यःसोमःपुनानोअर्षति। देवावीरघशंसहा॥६॥१८॥

एषः। शुष्मी। अदाभ्यः। सोमः। पुनानः।
अर्षति। देवऽअवीः। अघशंसऽहा॥ ६॥ १८॥

एषसोमः शुष्मी बलवान् अदाभ्यः अदंभनीयः पुनानः पूयमानः अर्षति गच्छति देवावीर्देवानामविता अघशंसहा अघात् शंसतीत्यघशंसास्तेषां हन्ता॥ ६॥

६. ये शोधनकालिक सोम बलवान् और अहिंसनीय हैं। ये देवों के रक्षक और पापियों के घातक हैं।

॥ इति षष्ठस्याष्टमेऽष्टादशोवर्गः॥ १८॥

प्रास्येति षळृचं पंचमं सूक्तं नृमेधस्यांगिरसस्यार्षं गायत्रं पवमानसोमदेवताकं। अनुक्रम्यतेच—प्रास्यनृमेधःइति। गतोविनियोगः।

तत्र प्रथमा—

प्रास्यधाराअक्षरन्वृष्णःसुतस्यौजसा। देवाँअनुप्रभूषतः॥ १॥

प्र। अस्य। धाराः। अक्षरन्। वृष्णः। सुतस्य।
ओजसा। देवान्। अनु। प्रऽभूषतः॥ १॥

अस्य सोमस्य वृष्णोवर्षकस्य सुतस्याभिषुतस्य देवाननु प्रभूषतः प्रभवितुमिच्छतः ओजसा स्ववीर्येण धाराः प्राक्षरन् प्रकर्षेण क्षरन्ति॥ १॥

१. वर्षक, अभिषुत और देवों के ऊपर प्रभाव डालने की इच्छावाले इस सोम की धारा क्षरित होती है।

सप्तिंमृजन्तिवेधसोगृणन्तःकारवोगिरा। ज्योतिर्जज्ञानमुक्थ्यम्॥२॥

सप्तिम्। मृजन्ति। वेधसः। गृणन्तः। कारवः।
गिरा। ज्योतिः। जज्ञानम्। उक्थ्यम्॥ २॥

सप्तिं अश्वस्थानीयं सर्पणस्वभावं वा सोमं मृजन्ति शोधयन्ति। के गृणन्तः स्तुवन्तः वेधसोविधातारः कारवः कर्मकर्तारः अध्वर्य्वादयो गिरा स्तुत्या साधनेन। कीदृशं सप्तिं ज्योतिर्दीप्यमानं सोमं जज्ञानं जायमानं प्रवृद्धमित्यर्थः। अथवा ज्योतिर्जायमानं। अयंवैज्योतिर्यत्सोमइतिश्रुतेः। उक्थ्यं स्तुत्यं॥ २॥

२. स्तोता, विधाता और कर्मकर्त्ता अध्वर्यु लोग दीप्तिमान्, प्रवृद्ध, स्तुत्य और सर्पण-स्वभाव सोम को मार्जित करते हैं।

अथ तृतीया—

सुषहांसोमतानितेपुनानायप्रभूवसो । वर्धासमुद्रमुक्थ्यम् ॥ ३ ॥

सुऽसहा । सोम । तानि । ते । पुनानाय । प्रभुवसो इति प्रभुऽवसो । वर्ध । समुद्रम् । उक्थ्यम् ॥ ३ ॥

हे सोम प्रभुवसो प्रभूतधन पुनानाय पूयमानस्य ते तव यानि तेजांसि सुषहा शोभनानि भावुकानि । यस्मादेवं तस्मात् समुद्रं समुद्रसदृशं द्रोणकलशं उक्थ्यं स्तुत्यं तं वर्ध वर्धय च रसेन ॥ ३ ॥

३. प्रभूत धनवाले सोम, शोधन-समय में तुम्हारे वे सब तेज शोभन होते हैं; इसलिए तुम समुद्र के समान और स्तुत्य द्रोण-कलस को पूर्ण करो।

अथ चतुर्थी—

विश्वावसूनिसंजयन्पवस्वसोमधारया । इनुद्वेषांसिसध्र्यक् ॥ ४ ॥

विश्वा । वसूनि । सम्ऽजयन् । पवस्व । सोम । धारया । इनु । द्वेषांसि । सध्र्यक् ॥ ४ ॥

हे सोम विश्वा सर्वाणि वसूनि धनान्यस्मदर्थं संजयन् पवस्व क्षर । धारया द्वेषांसि द्वेष्याणि सर्वाणि सम्यक् सहैव इनु प्रेरय दूरदेशंप्रति ॥ ४ ॥

४. सोम, सारे धनों को जीतते हुए धारा-प्रवाह से गिरो और सारे शत्रुओं को एक साथ दूर देश में भेज दो।

रक्षासुनोअररुषःस्वनात्समस्यकस्यचित् । निदोयत्रमुमुच्महे ॥ ५ ॥

रक्ष । सु । नः । अररुषः । स्वनात् । समस्य । कस्य । चित् । निदः । यत्र । मुमुच्महे ॥ ५ ॥

हे सोम नोस्मान् सु सुष्ठु रक्ष पालय । कस्मात् अररुषः अदातुः स्वनात् शब्दात् निंदारूपात् किमेकस्यादानशीलस्य न समस्य सर्वस्य योस्ति तस्य सर्वस्य कस्यचित् कंचन शत्रुमन्नित्यर्थः । नकेवलमदातुः स्वनात् किंतर्हि कस्यचित् कस्यापि निदो निंदकात् रक्ष । यत्र मुमुच्महे यस्मिन् रक्षणेसति वयं मुक्ताभवेम तेन रक्षणेन रक्षयेति ॥ ५ ॥

५. सोम, जो दान नहीं करते, उनसे और अन्यान्य निन्दकों की निन्दा से हमारी रक्षा करो। ताकि हम मुक्त हो सकें।

अथ षष्ठी—

एन्दो॑ पार्थिवं र॒यिं दि॒व्यं प॑वस्व॒ धार॑या । द्यु॒मन्तं॒ शुष्म॒मा भ॑र ॥६॥१९॥

आ । इ॒न्दो॒ इति॑ । पार्थि॑वम् । र॒यिम् । दि॒व्यम् । प॒व॒स्व॒ ।
धार॑या । द्यु॒ऽमन्त॑म् । शुष्म॑म् । आ । भ॒र ॥ ६ ॥ १९ ॥

हे इन्दो क्रियमाण सोम त्वं धारया आपवस्व सर्वतः क्षर । पार्थिवं दिव्यंच रयिं धनं द्युमन्तं दीप्तिमन्तं शुष्मं बलं चाभर आहरास्मभ्यं ॥ ६ ॥

६. सोम, तुम धारा-रूप से क्षरित होओ। पृथिवीस्थ और स्वर्गीय धन तथा दीप्तिमान् बल को ले आओ।

॥ इति षष्ठस्याष्टमे एकोनविंशोवर्गः ॥ १९ ॥

प्रधाराइति षळृचं षष्ठं सूक्तं बिन्दुनाम्नआंगिरसस्यार्षं गायत्रं पवमानसोमदेवताकं । प्रधाराबिन्दुरित्यनुक्रमणिका । गतोविनियोगः ।

तत्र प्रथमा—

प्र धारा॑ अस्य शु॒ष्मिणो॒ वृथा॑ प॒वित्रे॑ अक्षरन् । पु॒ना॒नो वाच॑मिष्यति ॥१॥

प्र । धारा॑ः । अ॒स्य॒ । शु॒ष्मिण॑ः । वृथा॑ । प॒वित्रे॑ ।
अ॒क्ष॒र॒न् । पु॒ना॒नः । वाच॑म् । इ॒ष्य॒ति॒ ॥ १ ॥

शुष्मिणोबलवतोस्य सोमस्य धाराः पवित्रे दशापवित्रे वृथा अप्रयत्नेन प्राक्षरन् स्रवन्ति । तदानीं पुनानः पूयमानः सोमो वाचं स्तुतिं स्वीयं ध्वनिं वा इष्यति प्रेरयति ॥ १ ॥

१. बली इन सोम की धारा अनायास दशापवित्र में गिर रही है। शोधन-समय में ये अपनी ध्वनि को प्रेरित करते हैं।

इन्दु॑र्हिया॒नः सो॒तृभि॑र्मृ॒ज्यमा॑न॒: कनि॑क्रदत् । इय॑र्ति व॒ग्नुमि॑न्द्रि॒यम् ॥ २॥

इन्दु॑ः । हि॒या॒नः । सो॒तृऽभि॑ः । मृ॒ज्यमा॑नः ।
कनि॑क्रदत् । इय॑र्ति । व॒ग्नुम् । इ॒न्द्रि॒यम् ॥ २ ॥

अयमिन्दुर्दीप्तः सोमोहियानः प्रेर्यमाणोऽध्याप्यमाणः कैः सोतृभिर्ऋत्विग्भिः पश्चाद्दशापवित्रे मृज्यमानः शोध्यमानः कनिक्रदत् शब्दं कुर्वन् इन्द्रियमिन्द्रस्य संबन्धिनं इन्द्रियमपि करं वग्नुं शब्दमियर्ति प्रेरयति ग्रहणसमये ॥ २ ॥

२. ये सोम, अभिषवकारियों के द्वारा प्रेरित होकर, शोधन समय में शब्द करते हुए इन्द्र-सम्बन्धी शब्द प्रेरित करते हैं।

अथ तृतीया—

आ नः शुष्मं नृषाह्यं वीरवन्तं पुरुस्पृहम्। पवस्व सोम धारया ॥ ३ ॥

आ। नः। शुष्मम्। नृऽसह्यम्। वीरऽवन्तम्।
पुरुऽस्पृहम्। पवस्व। सोम। धारया ॥ ३ ॥

हे सोम त्वं धारया आपवस्व। किं शुष्मं बलं। कीदृशं नृषाह्यं नृणामस्मद्विरोधिनामभिभावुकं वीरवन्तं पुत्रोपेतं पुरुस्पृहं बहुभिः स्पृहणीयं नोऽस्माकं शुष्ममापवस्व एतस्यलाभाय पवस्वेत्यर्थः। रसस्यैवापि होमद्वारा बलहेतुत्वे शुष्मं पवस्वेत्युपचर्यते ॥ ३ ॥

३. सोम, तुम धारा-रूप से क्षरित होओ। उससे मनुष्यों के अभिभवकर, वीरवान् और अनेकों के द्वारा अभिलषणीय बल प्राप्त हो।

प्र सोमो अति धारया पवमानो असिष्यदत्। अभि द्रोणान्यासदम् ॥ ४॥

प्र। सोमः। अति। धारया। पवमानः।
असिस्यदत्। अभि। द्रोणानि। आऽसदम् ॥ ४ ॥

अयं पवमानः सोमो धारया अति अतिक्रम्य दशापवित्रं प्रासिष्यदत् प्रस्यन्दते। किमर्थं द्रोणानि द्रोणकलशादीनि अभ्यासदं आसादनाय ॥ ४ ॥

४. शोधन-काल में ये सोम धारा-रूप से द्रोण-कलश में आने के लिए दशापवित्र को लाँघकर क्षरित होते हैं।

अप्सु त्वा मधुमत्तमं हरिं हिन्वन्त्यद्रिभिः। इन्दविन्द्राय पीतये ॥५॥

अप्ऽसु। त्वा। मधुमत्ऽतमम्। हरिम्।
हिन्वन्ति। अद्रिऽभिः। इन्दो इति। इन्द्राय। पीतये ॥ ५ ॥

हे इन्दो सोम अप्सु वसतीवरीषूदकेषु मधुमत्तमं अतिशयेन मधुमन्तं हरिं हरितवर्णं त्वा त्वां अद्रिभिरभिषवग्रावभिर्हिन्वंति प्रेरयन्ति। किमर्थं इन्द्रायेन्द्रस्य पीतये पानाय ॥ ५ ॥

५. सोम, तुम जल (वसतीवरी) में सबसे अधिक मधुर और हरितवर्ण (हरे रंग के) हो। इन्द्र के पान के लिए तुम्हें पत्थर से पीसा जाता है।

अथ षष्ठी—

सुनोता मधुमत्तमं सोममिन्द्राय वज्रिणे। चारुं शर्धाय मत्सरम् ॥ ६ ॥ २० ॥

सुनोत॑ । मधु॑मत्ऽतमम् । सोम॑म् । इन्द्रा॑य ।
वृज्रिणे॑ । चारु॑म् । शर्धा॑य । मत्स॒रम् ॥ ६ ॥ २० ॥

हे ऋत्विजोयूयं मधुमत्तमं मधुररसोपेतं सोमं इन्द्राय वज्रिणे वज्रयुक्ताय सुनोत सुनुत। पुनःकीदृशं चारुं चरणीयं मत्सरं मदकरं शर्धायास्माकं बलाय इन्द्रस्य पानायच सोमं सुनुतेतिसूते यजमानः स्तौयात् ॥ ६ ॥

६. ऋत्विको, तुम लोग अत्यन्त मधुर रसवाले, मनोहर और मदकर सोम को हमारे बलार्थ, इन्द्र के पान के लिए, अभिषुत करो।

॥ इति षष्ठस्याष्टमे विंशोवर्गः ॥ २० ॥

प्रसोमासइति षळृचं सप्तमं सूक्तं राहूगणस्य गोतमस्यार्षं सौम्यं गायत्रं । प्रसोमासोगोतमइत्यनुक्रान्तं । गतोविनियोगः ।

तत्र प्रथमा—

प्रसोमा॑सःस्वा॒ध्य१॒ःपव॑माना॒सोअ॑क्रमुः । र॒यिंकृ॑ण्वन्ति॒चेत॑नम् ॥ १ ॥

प्र । सोमा॑सः । सु॒ऽआ॒ध्यः॑ । पव॑मानासः ।
अ॒क्र॒मुः॒ । र॒यिम् । कृ॒ण्वन्ति॒ । चेत॑नम् ॥ १ ॥

प्राक्रमुः प्रायच्छन्ति कलशमपि । केसोमासः सोमाः । कीदृशाः स्वाध्यः सुध्यानाः सुकर्माणोवा पवमानासः पूयमानाः चेतनं प्रज्ञापनं रयिं धनं कृण्वन्ति कुर्वन्त्यस्माकम् ॥ १ ॥

१. उत्तम कर्मवाले और शोधनकालीन सोम आ रहे हैं। वे हमें प्रज्ञापक धन दे रहे हैं।   अथ द्वितीया—

दि॒वस्पृ॑थि॒व्याअधि॒भवे॑न्दोद्यु॒म्नव॑र्धनः । भवा॒वाजा॑नां॒पतिः॑ ॥ २ ॥

दि॒वः । पृ॒थि॒व्याः । अधि॑ । भव॑ । इ॒न्दो॒ इति॑ ।
द्यु॒म्नऽव॑र्धनः । भव॑ । वाजा॑नाम् । पतिः॑ ॥ २ ॥

हे इन्दो वाजानामन्नानांपतिः स्वामी त्वं दिवोद्युलोकस्य पृथिव्या भूलोकस्यअधि द्युम्नवर्धनो दीप्यमानस्य हिरण्यादिलक्षणधनस्य वर्धयिता भव अस्माकं लोकद्वये यद् द्युम्नमस्ति तस्य वर्धयिता भवास्मभ्यमित्यर्थः ॥ २ ॥

२. सोम, तुम अन्नों के स्वामी हो। तुम द्यावापृथिवी के प्रकाशक धन के वर्द्धक होओ।   अथ तृतीया—

तुभ्यं॒वाता॑अभि॒प्रिय॒स्तुभ्य॑मर्षन्ति॒सिन्ध॑वः । सोम॒वर्ध॑न्ति॒तेमहः॑ ॥ ३ ॥

तुभ्य॑म् । वाताः॑ । अ॒भि॒ऽप्रियः॑ । तुभ्य॑म् ।
अ॒र्ष॑न्ति । सिन्ध॑वः । सोम॑ । वर्ध॑न्ति । ते॒ । महः॑ ॥ ३ ॥

हे सोम तुभ्यं त्वदर्थं वाता वायवः अभिप्रियोऽभितर्पयितारो भवन्ति। तथा सिन्धवः स्यन्दमाना नद्यः तुभ्यं अर्षन्ति गच्छन्ति अभिषूयमाणस्य तवाप्यायनार्थं कुर्वन्तीत्यर्थः। तदुभये अपी·ते तव महो महत्त्वं वर्धन्ति वर्धयन्ति ॥ ३ ॥

३. सारे वायु तुम्हारे लिए तृप्तिकर होते हैं; नदियाँ तुम्हारे लिए जाती हैं। वे तुम्हारी महिमा को बढ़ावें।

आप्या॑यस्व॒ समे॑तु ते वि॒श्वतः॑ सोम॒ वृष्ण्य॑म्। भवा॒ वाज॑स्य संग॒थे ॥४॥

आ । प्या॒य॒स्व॒ । सम् । ए॒तु॒ । ते॒ । वि॒श्वतः॑ ।
सो॒म॒ । वृष्ण्य॑म् । भव॑ । वाज॑स्य । स॒म्ऽग॒थे ॥ ४ ॥

हे सोम त्वं वायुभिरद्भिश्चाप्यायस्व प्रवृद्धो भव। ते त्वां विश्वतो वृष्ण्यं वर्षयोग्यं बलं समेतु संगच्छतां। संगथे संग्रामे वाजस्यान्नस्य प्रापको भव ॥ ४ ॥

४. सोम, तुम वायु और जल के द्वारा प्रवृद्ध होओ। वर्षक बल तुममें चारों ओर से मिले। तुम संग्राम में अन्न के प्रापक होओ।

तुभ्यं॒ गावो॑ घृ॒तं पयो॒ बभ्रो॑ दुदु॒ह्रे अक्षि॑तम्। वर्षि॑ष्ठे॒ अधि॒ सान॑वि ॥ ५॥

तुभ्य॑म् । गावः॑ । घृ॒तम् । पयः॑ । बभ्रो॒ इति॑ ।
दु॒दु॒ह्रे । अक्षि॑तम् । वर्षि॑ष्ठे । अधि॑ । सान॑वि ॥ ५ ॥

हे बभ्रो बभ्रुवर्ण सोम तुभ्यं त्वदर्थं गावो घृतं पयश्च अक्षितं अक्षीणं दुदुह्रे दुहते वर्षिष्ठे प्रवृद्धे अधिसानवि समुच्छ्रिते प्रदेशे स्थिताय तुभ्यं ॥ ५ ॥

५. पिङ्गलवर्ण सोम, गो-समूह तुम्हारे लिए घृत और अक्षीण दुग्ध दोहन करता है। तुम उन्नत प्रदेश में अवस्थित हो।

अथषष्ठी—

स्वा॒यु॒धस्य॒ ते॒ स॒तो भुव॑नस्य पते व॒यम्। इन्दो॑ सखि॒त्वमु॑श्मसि ॥६॥२१॥

सु॒ऽआ॒यु॒धस्य॑ । ते॒ । स॒तः । भुव॑नस्य । प॒ते॒ ।
व॒यम् । इन्दो॒ इति॑ । स॒खि॒ऽत्वम् । उ॒श्म॒सि॒ ॥ ६ ॥ २१ ॥

हे भुवनस्य भूतजातस्य पते स्वामिन् पालक सोम । सोमस्य जगदाप्यायकत्वं तत्स्वामित्वं । हे इन्दो सोम वयं अनुकामाः स्वायुधस्य ते तव सख्यः सखित्वमुश्मसि कामयामहे ॥६॥

६. भुवन के पति सोम, हम तुम्हारे बन्धुत्व की कामना करते हैं। तुम उत्तम आयुधवाले हो।

॥ इति षष्ठस्याष्टमे एकविंशोवर्गः ॥ २१ ॥

प्रसोमासइति पञ्चर्चमष्टमं सूक्तं आत्रेयस्य श्यावाश्वस्यार्षं गायत्रं सौम्यं । अनुक्रम्यते च—प्रसोमासःश्यावाश्वइति । गतोविनियोगः ।

तत्र प्रथमा—

प्रसोमासोमदच्युतःश्रवसेनोमघोनः । सुताविदथेअक्रमुः ॥ १ ॥

प्र । सोमासः । मदऽच्युतः । श्रवसे । नः ।
मघोनः । सुताः । विदथे । अक्रमुः ॥ १ ॥

सोमासः सोमा मदच्युतो मदस्राविणः सुताअभिषुताः सन्तो विदथे यज्ञे मघोनो हविष्मतो नोस्मान् श्रवसे अन्नाय कीर्तये वा प्राक्रमुः प्रगच्छन्ति ॥ १ ॥

१. सोम मदस्रावी और अभिषुत होकर यज्ञ में हव्यदाता के अन्न के लिए जाते हैं।

अथ द्वितीया—

आदींत्रितस्ययोषणोहरिंहिन्वन्त्यद्रिभिः । इन्दुमिन्द्रायपीतये ॥२॥

आत् । ईम् । त्रितस्य । योषणः । हरिम् । हिन्वन्ति ।
अद्रिऽभिः । इन्दुम् । इन्द्राय । पीतये ॥ २ ॥

आत् अपिच ईं एनं हरिं हरितवर्णं सोमं त्रितस्य ऋषेर्योषणोङ्गुलय अद्रिभिर्ग्रावभिः हिन्वन्ति प्रेरयन्ति । किमर्थं इन्दुं दीप्तं सोमं इन्द्राय इन्द्रस्य पीतये पानाय ॥ २ ॥

२. इन्द्र के पान के लिए इस हरित-वर्ण सोम को त्रित ऋषि की अँगुलियाँ पत्थर से प्रेरित करती हैं।

अथ तृतीया—

आदींहंसोयथागणंविश्वस्यावीवशन्मतिम् । अत्योनगोभिरज्यते ॥३॥

आत् । ईम् । हंसः । यथा । गणम् । विश्वस्य ।
अवीवशत् । मतिम् । अत्यः । न । गोभिः । अज्यते ॥ ३ ॥

आद् अपि च ईमयं सोमो हंसो यथा गणं जनसंघं स्वगतिविशेषेण स्वनेन वा प्रविशति तद्वद्विश्वस्य सर्वस्य स्तोतृजनस्य मतिं स्तुतिं बुद्धिं वा अवीवशत् वशं नयति। स च सोमः अत्योन अश्वइव गोभिर्गव्यैरुदकैर्वा अज्यते सिच्यते स्निग्धीक्रियते ॥ ३ ॥

३. जैसे हंस जल में प्रवेश करता है, वैसे ही सोम सारे स्तोताओं के मन को वश में करते हैं। ये सोम गव्य के द्वारा स्निग्ध होते हैं।

उभेसोमावचाकशन्मृगोनतक्तोअर्षसि। सीदन्नृतस्ययोनिमा ॥४॥

उभे इति। सोम। अवऽचाकशत्। मृगः। न।
तक्तः। अर्षसि। सीदन्। ऋतस्य। योनिम्। आ ॥ ४ ॥

हे सोम उभे द्यावापृथिव्यौ अवचाकशत् पश्यतिकर्मैतत् पश्यन् मृगोन मृगइव तक्तो-ऽग्रैः पयआदिभिर्मिश्रितःसन्। दृष्टा सनकीत्यादौ यथा दृष्टवान्। अर्षसि गच्छसि च। किं कुर्वन् ऋतस्य यज्ञस्य योनिं स्थानं आसीदन् आश्रयन् गच्छसि यज्ञसाधनाय गच्छसीत्यर्थः ॥ ४ ॥

४. सोम, तुम यज्ञ-स्थान को आश्रय करते हुए, मिश्रित होकर, मृग के समान, द्यावापृथिवी को देखते हो।

अभिगावोअनूषतयोषाजारमिवप्रियम्। अगन्नाजिंयथाहितम् ॥५॥

अभि। गावः। अनूषत। योषा। जारम्ऽइव।
प्रियम्। अगन्। आजिम्। यथा। हितम् ॥ ५ ॥

हे सोम त्वां गावः शब्दाः अभ्यनूषत अभिष्टुवन्ति। योषा प्रियं जारमिव सा यथा तं स्तौति तद्वत्। ससोमः आजिं गंतव्यं हितं मित्रमिव तं यथा अभ्यः अगन् स्वहिताय गच्छति तद्वत्। अथवा हितं धनप्रापकत्वेन हितकरं वा आजिं शूरइव अयमागच्छति पात्रं ॥५॥

५. जैसे रमणी जार की स्तुति करती है, वैसे ही, हे सोम, शब्द तुम्हारी स्तुति करते हैं। वे सोम, मित्र के समान, अपने हितार्थ गन्तव्य स्थान को जाते हैं।

अथ षष्ठी—

अस्मेधेहिद्युमद्यशोमघवद्भ्यश्चमह्यंच। सनिंमेधामुतश्रवः ॥६॥२२ ॥

अस्मे इति। धेहि। द्युमत्। यशः। मघवत्ऽभ्यः।
च। मह्यम्। च। सनिम्। मेधाम्। उत। श्रवः ॥ ६ ॥ २२ ॥

हे सोम अस्मे अस्मभ्यं द्युमत् दीप्तिमत् श्रवोऽन्नं धेहि देहि। कीदृशेभ्योऽस्मभ्यं मघवद्भ्यः हविर्लक्षणान्नवद्भ्यः मह्यं च स्तुतिकर्त्रे च। अथवा मह्यमस्मभ्यमित्यर्थः। अस्मे मघवद्भ्यः मह्यं चेति तेषामेवात्मसनाभेदादुभयम् यथान्दोयुक्तः। किंच सनिं धनं मेधां प्रज्ञामपि च श्रवः कीर्तिं च धेहि ॥ ६ ॥

६. सोम, हम हविवाले और मुझ स्तोता के लिए दीप्तिशाली अन्न प्रदान करो। धन, मेधा और कीर्ति दो।

॥ इति षष्ठस्याष्टमे द्वाविंशो वर्गः ॥ २२ ॥

प्रसोमास इति षडृचं नवमं सूक्तं त्रितस्यार्षं गायत्रं पवमानसोमदेवताकं। प्रसोमासस्त्रितइत्यनुक्रान्तं। गतो विनियोगः।

तत्र प्रथमा—

प्रसोमासोविपश्चितोऽपांनयन्त्यूर्मयः। वनानिमहिषाइव ॥ १ ॥

प्र। सोमासः। विपःऽचितः। अपाम्। न।
यन्ति। ऊर्मयः। वनानि। महिषाःऽइव ॥ १ ॥

विपश्चितो मेधाविनः सोमासः सोमाः प्रयन्ति प्रगच्छन्ति पात्राणि प्रति। किमिव अपामूर्मयः न। ते यथा सत्वरमुत्पतन्ति तद्वत्। बाहुल्येऽयं दृष्टान्तः। पूर्वो गमने दृष्टान्तोऽयमपरमभिधीयते—वनानि महिषाः यथा मृगा इव। अथवा स्वाश्रयात् प्रपतने प्रथमो दृष्टान्तः द्वितीयस्तु दृष्टाप्यविषादः प्रवेशे ॥ १ ॥

१. मेधावी सोम पात्रों के प्रति, जल-तरंग के समान, जाते हैं; वृद्ध मृग जैसे वन में जाते हैं, वैसे ही सोम जाते हैं।

अभिद्रोणानिबभ्रवःशुक्राऋतस्यधारया। वाजंगोमन्तमक्षरन् ॥ २ ॥

अभि। द्रोणानि। बभ्रवः। शुक्राः। ऋतस्य।
धारया। वाजम्। गोऽमन्तम्। अक्षरन् ॥ २ ॥

अभि क्षरन्तीति शेषः। उपसर्गश्रुतेरुचितक्रियाध्याहारः। प्रति द्रोणानि द्रोणकलशान् यद्यपि द्रोणकलश एक एव तथापि वस्त्राधान्यादिविशेषपि पात्रा द्रोणानीत्युच्यन्ते अथवैकस्मिन्नेव पूजार्थे बहुवचनं। के बभ्रवो बभ्रुवर्णाः सोमाः शुक्रा दीप्ताः। केन प्रकारेण ऋतस्याप्नस्य धारया धाराकारेण। किंच वाजमन्नं गोमन्तं बहुगोयुक्तं अक्षरन् क्षरन्ति अस्माकं अथवैकमेव वाक्यं उक्तविधाः सोमाः द्रोणान् प्रत्यक्षरन् धारया किंकुर्वन्तो गोमन्तं वाजं प्रयच्छन्त इत्यर्थः ॥ २ ॥

२. पिङ्गल-वर्ण और दीप्त सोम, गोमान् अन्न प्रदान करते हुए, धारा-रूप से द्रोण-कलश में क्षरते हैं।

अथ तृतीया—

सुताइन्द्रांयवायवेवरुणायमरुद्भ्यः। सोमाअर्षन्तिविष्णवे ॥ ३ ॥

सुताः। इन्द्राय। वायवे। वरुणाय।
मरुत्ऽभ्यः। सोमाः। अर्षन्ति। विष्णवे ॥ ३ ॥

सुता अभिषुताः सोमाः इन्द्राय इन्द्रार्थं वायवेच वरुणायच मरुद्भ्यश्च विष्णवेच पृथ-गर्थं अर्षन्ति गच्छन्ति ॥ ३ ॥

३. अभिषुत सोम इन्द्र, वायु, वरुण, मरुद्गण और विष्णु के प्रति गमन करते हैं।

अथ चतुर्थी—

तिस्रोवाचउदीरतेगावोमिमन्तिधेनवः। हरिरेतिकनिक्रदत् ॥ ४ ॥

तिस्रः। वाचः। उत्। ईरते। गावः। मिमन्ति।
धेनवः। हरिः। एति। कनिक्रदत् ॥ ४ ॥

तिस्रोवाचः ऋगादिभेदेन त्रिविधास्तुतिरुदीरते प्रेरयन्ति ऋत्विजः। धेनवः आशिरेण प्रीणयित्र्योगावः मिमन्ति शब्दयन्ति दोहार्थं। हरिर्हरितवर्णश्च सोमः कनिक्रदच्छब्दं कुर्वन्नेति गच्छति कलशं ॥ ४ ॥

४. ऋक् आदि तीन वाक्य (स्तुतियाँ) उच्चारित हो रहे हैं। दूध देने के लिए गायें शब्द कर रही हैं। हरित-वर्ण सोम शब्द करते हुए गमन करते हैं।

अथ पञ्चमी—

अभिब्रह्मीरनूषतयह्वीर्ऋतस्यमातरः। मर्मृज्यन्तेदिवःशिशुम् ॥ ५ ॥

अभि। ब्रह्मीः। अनूषत। यह्वीः। ऋतस्य।
मातरः। मर्मृज्यन्ते। दिवः। शिशुम् ॥ ५ ॥

ब्रह्मीर्ब्राह्मणप्रेरिताः यह्वीर्महत्यः यह्वइतिमहन्नाम ऋतस्य यज्ञस्य मातरोनिर्मात्र्यः स्तुतयोऽभ्यनूषत स्तुवन्ति। किं दिवोद्युदेवतायाः शिशुं शिशुस्थानीयं सोमं तमेव मर्मृज्यन्ते शुन्धन्ति। तृतीयस्यामितोदिवि सोमआसीदित्यादिश्रुतेः। द्युशिशुत्वं तस्य ॥ ५ ॥

५. स्तोताओं (ब्राह्मणों) के द्वारा प्रेरित, यज्ञ की मातृ-स्वरूपा और महती स्तुतियाँ उच्चारित हो रही हैं और द्युलोक के शिशु-समान सोम मार्जित हो रहे हैं।

---

[1] तै० ब्रा० ३. २. १.।

अथ षष्ठी—

रायःसमुद्रांश्चतुरोऽस्मभ्यंसोमविश्वतः। आपवस्वसहस्रिणः॥६॥२३॥

रायः। समुद्रान्। चतुरः। अस्मभ्यम्। सोम।
विश्वतः। आ। पवस्व। सहस्रिणः॥ ६ ॥ २३ ॥

रायो धनस्य संबन्धिनः चतुरः समुद्रान् धनपूर्णानित्यर्थः तादृशान्समुद्रानस्मभ्यमर्थाय हे सोम विश्वतः सर्वतः आपवस्व। तथा सहस्रिणः अपरिमितान्कामानापवस्व आगमय। चतुःसमुद्रस्यधनसंबंधोपमासेः तत्तत्प्रभवभूमिस्वामित्वमन्तरेणासंभवाच्चतुःसमुद्रमुद्रितभूमंडल-स्वामित्वमेवाशास्ते यजमानः॥ ६ ॥

६. सोम, धन-सम्बन्धी चारों समुद्रों (अर्थात् चारों समुद्रों से वेष्टित निखिल भूमण्डल के स्वामित्व) को चारों दिशाओं से हमारे पास ले आओ और असीम अभिलाषाओं को भी ले आओ।

॥ इति पञ्चमस्याष्टमे त्रयोविंशोवर्गः ॥ २३ ॥

प्रसुवानइति षळृचं दशमं सूक्तं कण्वस्यार्षं पूर्ववत्। प्रसुवानषळित्यनुक्रान्तं। गतोविनि-योगः।

तत्र प्रथमा—

प्रसुवानोधारयातनेन्दुर्हिन्वानोअर्षति। रुजद्दृळ्हाव्योजसा॥१॥

प्र। सुवानः। धारया। तना। इन्दुः। हिन्वानः।
अर्षति। रुजत्। दृळ्हा। वि। ओजसा॥ १ ॥

इन्दुः सोमः सुवानः सूयमानः हिन्वानोऽध्वर्युणा प्रेर्यमाणो धारया तना पवित्रं प्रार्षति गच्छति। अथ मत्सरेणोत्पन्ने दृळ्हा दृढान्यपि शत्रुपुराणि ओजसा बलेन विरुजत् विरुज-ति विश्लथयति॥ १ ॥

१. अभिषुत सोम प्रेरित होकर धारा-रूप से दशापवित्र में जाते हैं और सुदृढ़ शत्रुओं-पुरियों को भी ढीली करते हैं।

अथ द्वितीया—

सुतइन्द्रायवायवेवरुणायमरुद्भ्यः। सोमोअर्षतिविष्णवे॥२॥

सुतः। इन्द्राय। वायवे। वरुणाय।
मरुत्ऽभ्यः। सोमः। अर्षति। विष्णवे॥ २ ॥

अयं सुतोऽभिषुतः सोम इन्द्रायर्षं अर्षति गच्छति इन्द्राय वायवे वरुणाय मरुद्भ्यश्च विष्णवे च अर्षति गच्छति ॥ २ ॥

२. अभिषुत सोम इन्द्र, वायु, वरुण, मरुद्गण और विष्णु के अभिमुख जाते हैं।

अथ तृतीया—

वृषा॑णं॒वृष॑भि॒र्य॒तंसु॒न्वन्ति॒सोम॒मद्रि॑भिः । दु॒हन्ति॒शक्म॑ना॒पयः॑॥३॥

वृषा॑णम् । वृष॑ऽभिः । य॒तम् । सु॒न्वन्ति॑ । सोम॑म् ।

अद्रि॑ऽभिः । दु॒हन्ति॑ । शक्म॑ना । पयः॑ ॥ ३ ॥

वृषाणं रससेक्तारं यतं नियतं सोमं वृषभिःरसस्य वर्षकैरद्रिभिर्ग्रावभिः सुन्वन्ति शक्मना कर्मणा दुहन्त्यध्वर्य्वादयः पयः सोमरसं । सोमं पयोदुहन्तीति द्विकर्मकोऽयम् ॥ ३ ॥

३. अध्वर्यु लोग, रस के सेचक और नियत सोम को वर्षक प्रस्तर के द्वारा अभिषुत करते हैं। वे कर्म-बल से सोम-रूप दुग्ध को दूहते हैं।

भुव॒त्त्रि॒तस्य॒मर्ज्यो॒भुव॒दिन्द्रा॑यमत्स॒रः । संरू॒पैर॑ज्यते॒हरिः॑ ॥ ४ ॥

भुव॑त् । त्रि॒तस्य॑ । मर्ज्यः॑ । भुव॑त् । इन्द्रा॑य ।

म॒त्स॒रः । सम् । रू॒पैः । अ॒ज्य॒ते॒ । हरिः॑ ॥ ४ ॥

त्रितस्य एकद्वयृषिकेतः सोऽयं मत्सरो मदकरः सोमो मर्ज्यो भुवत् शुद्धो भवति तस्य पानार्थं शोधनार्थं च तथा इन्द्रायेन्द्रपानाय मर्ज्योऽभुवत् रूपैः रूपकैश्च क्षीरादिभिर्हरिर्हरितवर्णः सोमः समज्यते ॥ ४ ॥

४. त्रित ऋषि का मदकर सोम उनके लिए और इन्द्र के पान के लिए शुद्ध हो रहा है। वे हरित-वर्ण सोम अपने रूप से प्राप्त हुए हैं।

अ॒भीमृ॒तस्य॑वि॒ष्टपं॑दुह॒तेपृश्नि॑मातरः । चारु॑प्रि॒यत॑मंह॒विः ॥ ५ ॥

अ॒भि । ई॒म् । ऋ॒तस्य॑ । वि॒ष्टप॑म् । दु॒ह॒ते ।

पृश्नि॑ऽमातरः । चारु॑ । प्रि॒यऽत॑मम् । ह॒विः ॥ ५ ॥

ईमिमं सोमं ऋतस्य विष्टपं स्थानं यज्ञाश्रयमित्यर्थः वादृशं पृश्निमातरो मरुतोऽभिदुहते । किंभूतमिन्द्रादीनां हविर्होमसाधनं चारु रमणीयं सोमं मरुतेरितवृष्ट्या सोमवृद्धेस्तदोगृह्यं ॥ ५ ॥

५. पृश्नि के पुत्र मरुद्गण यज्ञाश्रय, होमसाधक और रमणीय सोम का दोहन करते हैं।

अथ षष्ठी—

समेनमह्रुताइमागिरोअर्षन्तिसस्रुतः। धेनूर्वाश्रोअवीवशत्॥६॥२४॥

सम्। एनम्। अह्रुताः। इमाः। गिरः। अर्षन्ति।
सऽस्रुतः। धेनूः। वाश्रः। अवीवशत्॥ ६ ॥ २४ ॥

समर्षन्ति संगच्छन्ते एनं सोमं अह्रुता अकुटिलागिरोस्मदीयाःस्तुतयः सस्रुतः स्रवंत्यः वाश्च धेनूः प्रीणयित्र्यः स्तुतीर्वाश्रः शब्दयन् अवीवशत् कामयते सोमः॥ ६॥

६. अकुटिल स्तुतियाँ उच्चारित होकर सोम के साथ मिल रही हैं। सोम भी शब्द करते हुए प्रीतिकर स्तुतियों की कामना करते हैं।

॥ इति पञ्चमाष्टमे चतुर्विंशोवर्गः ॥ २४ ॥

आनइति षळृचमेकादशं सूक्तं आंगिरसस्य प्रभूवसोरार्षं गायत्रं पवमानसोमदेवताकं। अनुक्रान्तंच—आनःषळ्प्रभूवसुरिति। गतोविनियोगः।

तत्र प्रथमा—

आनःपवस्वधारयापवमानरयिंपृथुम्। यथाज्योतिर्विदासिनः॥१॥

आ। नः। पवस्व। धारया। पवमान। रयिम्।
पृथुम्। यया। ज्योतिः। विदासि। नः॥ १ ॥

हे पवमानसोम त्वं धारया नोस्माकं आपवस्व सर्वतः क्षर। किं रयिं धनं पृथुं विस्तीर्णं यया धारया ज्योतिर्द्योतमानं यशः स्वर्गंवा विदासि लंभयसि नोस्माकं॥ १ ॥

१. प्रवाह-शील सोम, तुम धारा-रूप से हमारे चारों ओर क्षरित होओ। विस्तीर्ण धन और प्रकाशमान यश हमें दो।

इन्दोसमुद्रमीङ्खयपवस्वविश्वमेजय। रायोधर्तानओजसा॥ २॥

इन्दो इति। समुद्रम्ऽईङ्खय। पवस्व।
विश्वम्ऽएजय। रायः। धर्ता। नः। ओजसा॥ २ ॥

हे इन्दो सोम हे समुद्रमींखय समुद्रमित्युदकनाम ईंखयतिर्गतिकर्मा उदकप्रेरक तथा हे विश्वमेजय विश्वस्य सर्वस्यास्मच्छत्रोः कंपयितः सोम त्वं ओजसा त्वदीयेन बलेन नोस्माकं रायो धनस्य धर्ता धारकः पवस्व भवेत्यर्थः। अत्र यद्यप्युदकप्रेरणसर्वशत्रुकंपने संबोधनान्तर्गतत्वादुद्देश्यगते तथापि यजमानस्यापेक्षितेइति रायो धर्तृत्ववदाशास्ये अभिगन्तव्ये॥ २॥

२. जल-प्रेरक और शत्रुओं को कँपानेवाले सोम, अपने बल से तुम हमारे धन के धारक होओ।

अथ तृतीया—

त्वया॑वी॒रेण॑वीरवो॒ऽभिष्या॑मपृतन्य॒तः । क्षरा॑णो॒अ॒भिवार्य॑म् ॥ ३ ॥

त्वया॑ । वी॒रेण॑ । वी॒र॒ऽव॒ः । अ॒भि । स्या॒म॒ ।
पृ॒त॒न्य॒तः । क्षर॑ । नः॒ । अ॒भि । वार्य॑म् ॥ ३ ॥

हे वीरवो वीरवन् सोम वीरेण त्वया साधनेन पृतन्यतः संग्राममिच्छतः शत्रूनभिष्याम अभिभवेम अतो नोऽस्माकं वार्यं वरणीयं धनमभिक्षर अभिगमयेत्यर्थः । अथवा वरणीयं सो-मात्म्यं धनं क्षर स्रव ॥ ३ ॥

३. वीर सोम, तुम्हारे बल से हम संग्रामाभिलाषी शत्रुओं को हरावेंगे। हमारे सामने स्वीकार के योग्य धन भेजो।

प्रवाज॒मिन्दु॑रिष्यति॒सिषा॑सन्वाज॒सा ऋषि॑ः । व्र॒ताविदा॒नआयु॑धा ॥४॥

प्र । वाज॑म् । इन्दु॑ः । इ॒ष्य॒ति॒ । सिसा॑सन् । वा॒ज॒ऽसाः ।
ऋषि॑ः । व्र॒ता । वि॒द्वा॒नः । आयु॑धा ॥ ४ ॥

सोमः वाजमन्नं प्रेष्यति प्रेरयति यजमानेभ्यः । किंकुर्वन् सिषासन् यजमानान् संभक्तु-मिच्छन् इत्यर्थः । वाजसाः अन्नस्य दाता ऋषिः सर्वस्य द्रष्टा व्रता व्रतानि कर्माणि आयुधानि च विद्वान् जानन् ॥ ४ ॥

४. यजमानों का आश्रय करने की इच्छा से अन्नदाता, सर्वदर्शी तथा कर्म और आयुध को जाननेवाले सोम अन्न प्रेरित करते हैं।

तंगी॒र्भिर्वा॒चमी॑ङ्ख॒यंपु॑ना॒नंवा॑सयामसि । सोमं॒जन॑स्य॒गोप॑तिम् ॥५॥

तम् । गी॒ःऽभिः । वा॒च॒म्ऽई॒ङ्ख॒यम् । पु॒ना॒नम् ।
वा॒स॒या॒म॒सि॒ । सोम॑म् । जन॑स्य । गोऽप॑तिम् ॥ ५ ॥

तं सोमं गीर्भिः स्तुतिभिः स्तौमीति विशेषः । किंच वाचमीङ्खयं वाचः प्रेरयितारं पुनानं पूयमानं तं सोमं वासयामसि वासयामः अपप्सव्यैः । कीदृशं सोमं जनस्य गोपतिं गवां पालकं यद्वे-कमेणपालकं उक्तविशेषणविशिष्टं सोमं स्तुतिभिर्वासयामहे इति । माधवस्तु—वाचमिति पृथक्पदं विभज्य प्रत्यक्षं चकार ॥ ५ ॥

५. मैं स्तुति-वचनों से उन्हीं सोम की स्तुति करता हूँ, जो गो-पालक हैं। हम स्तुति-प्रेरक और पवित्र सोम को वासित करेंगे।

अथ षष्ठी—

विश्वो॒ यस्य॑ व्र॒ते जनो॑ दा॒धार॒ धर्म॑ण॒स्पतेः॑ । पु॒ना॒नस्य॑ प्र॒भूव॑सोः ॥६॥२५॥

विश्वः॑ । यस्य॑ । व्र॒ते । जनः॑ । दा॒धार॑ । धर्म॑णः ।
पतेः॑ । पु॒ना॒नस्य॑ । प्र॒भुऽव॑सोः ॥ ६ ॥ २५ ॥

विश्वः सर्वोजनो मनुष्यो यजमानः यस्य सोमस्य व्रते कर्मणि दाधार धारयति मनइति शेषः । कीदृशस्य यस्य धर्मणः कर्मणः पतेः पालकस्य पुनानस्य पूयमानस्य प्रभूवसोः प्रभूतधनस्य ॥ ६ ॥

६. सारे मनुष्य कर्मपति, पवित्र और प्रभूत धनवाले सोम के कर्म में मन लगाते हैं।

॥ इति षष्ठस्याष्टमे पंचविंशोवर्गः ॥ २५ ॥

असर्जीतिषळृचं द्वादशं सूक्तं काश्यपाः पूर्ववत् । असर्जीत्यनुक्रान्तं । गतोविनियोगः ।

तत्र प्रथमा—

अस॑र्जि॒ रथ्यो॑ यथा प॒वित्रे॑ च॒म्वोः॑ सु॒तः । कार्ष्म॑न्वा॒जी न्य॑क्रमीत् ॥१॥

अस॑र्जि । रथ्यः॑ । य॒था॒ । प॒वित्रे॑ । च॒म्वोः॑ । सु॒तः ।
कार्ष्म॑न् । वा॒जी । नि । अ॒क्र॒मी॒त् ॥ १ ॥

रथ्योयथा रथसंबन्धीअश्वइव सयथा विसृज्यते तद्वत् चम्वोरधिषवणफलकयोः सुतोभिषुतः सोमः असर्जि सृष्टोभूत् पवित्रे । यथा भूतोवाजी वेगवान् सोमाख्योश्वः कार्ष्मन् कार्ष्मणि युद्धं इतरेतरकर्षणात् अत्र देवानामाकर्षणमपि यज्ञाख्ये संग्रामे न्यक्रमीत् नितरां क्रामति ॥ १ ॥

१. रथ में जोते गये अश्व के समान दोनों चमुओं (सूकों) में अभिषुत सोम दशापवित्र में बनाये गये वेगवान् सोम युद्ध में विचरण करते हैं।

स वह्निः॑ सोम॒ जागृ॑विः॒ पव॑स्व देव॒वीरति॑ । अ॒भि कोशं॑ मधु॒श्चुत॑म् ॥२॥

सः । वह्निः॑ । सोम॑ । जागृ॑विः । पव॑स्व । दे॒व॒ऽवीः ।
अति॑ । अ॒भि । कोश॑म् । म॒धु॒ऽश्चुत॑म् ॥ २ ॥

हे सोम सवह्निर्वाहकः जागृविर्जागरूको देववीर्देवकामस्त्वं मधुश्चुतं मधुस्राविकोशं दशापवित्रमतिक्रम्याभिपवस्व द्रोणकलशं प्रति क्षर ॥ २ ॥

२. सोम, तुम वाहक, जागरूक और देवाभिलाषी हो। तुम मधुस्रावी दशापवित्र को लाँघकर क्षरित होओ।

अथ तृतीया—

सनोज्योतींषिपूर्व्यपवमानविरोचय। क्रत्वेदक्षायनोहिनु॥ ३॥

सः। नः। ज्योतींषि। पूर्व्य। पवमान। वि।
रोचय। क्रत्वे। दक्षाय। नः। हिनु॥ ३॥

हे पूर्व्य पुराण पवमान सोम सर्वं नोस्माकं ज्योतींषि दिव्यानि स्थानानि विरोचय प्रकाशय। किंच क्रत्वे कर्मणे यागाय दक्षाय बलाय बलप्रदाय भागायवा नोस्मान् हिनु प्रेरय॥ ३॥ ३. प्राचीन क्षरणशील सोम, तुम हमारे दिव्य स्थानों को प्रकाशित करो और हमें यज्ञ तथा बल के लिए प्रेरित करो।

शुम्भमानऋतायुभिर्मृज्यमानोगभस्त्योः। पवतेवारेअव्यये॥४॥

शुम्भमानः। ऋतयुऽभिः। मृज्यमानः।
गभस्त्योः। पवते। वारे। अव्यये॥ ४॥

ऋतायुभिः यज्ञकामैः ऋत्विग्भिः शुंभमानोलंक्रियमाणः तेषामेव गभस्त्योर्हस्तयोर्मृज्यमानः सोमः अव्यये अविमये वारे वाले दशापवित्रे पवते पूयते॥ ४॥

४. यज्ञाभिलाषी ऋत्विकों के द्वारा अलंकृत और उनके हाथों से परिमार्जित सोम मेषलोममय दशापवित्र में शोधित होते हैं।

सविश्वादाशुषेवसुसोमोदिव्यानिपार्थिवा। पवतामान्तरिक्ष्या॥५॥

सः। विश्वा। दाशुषे। वसु। सोमः। दिव्यानि।
पार्थिवा। पवताम्। आ। अन्तरिक्ष्या॥ ५॥

सोभिषूयमाणः सोमोदाशुषे हविर्दात्रे विश्वा सर्वाणि वसु वसूनि धनानि आपवतां प्रयच्छतु। विश्वानीत्युक्तस्य विवरणं क्रियते। दिव्यानि दिविभवानि पार्थिवा पृथिवीसंबन्धीनि अंतरिक्ष्या अन्तरिक्षेभवानिच पवतां॥ ५॥

५. वह अभिषुत सोम हविर्दाता को द्युलोक, भूलोक और अन्तरिक्ष के सारे धनों को दें।

अथ षष्ठी—

आदिवस्पृष्ठमश्वयुर्गव्ययुःसोमरोहसि। वीरयुःशवसस्पते॥६॥२६॥

आ । दिवः । पृष्ठम् । अश्वऽयुः । गव्यऽयुः ।
सोम । रोहसि । वीरऽयुः । शवसः । पते ॥ ६ ॥ २६ ॥

हे सोम त्वं स्तोतॄणां अश्वयुरश्वमिच्छन् गव्ययुर्गा इच्छन् वीरयुः पुत्रानिच्छन् दिवः पृष्ठं द्युलोकमारोहसि आद्युविहारा हे शवसस्पते अन्नस्य पालक ॥ ६ ॥

६. बलाधिपति सोम, तुम स्तोताओं के लिए अश्व, गौ और वीरपुत्र के अभिलाषी होकर स्वर्गपृष्ठ पर चढ़ो।

॥ इति षष्ठस्याष्टमे षड्विंशोवर्गः ॥ २६ ॥

सद्युतइति षड्चं सप्तदशं सूक्तं रहूगणस्यार्षं गायत्रं सौम्यं अनुक्रम्यतेच—सद्युतोरहूगणइति । गतोविनियोगः ।

तत्र प्रथमा—

ससुतःपीतयेवृषासोमःपवित्रेअर्षति । विघ्नन्रक्षांसिदेवयुः ॥ १ ॥

सः । सुतः । पीतये । वृषा । सोमः । पवित्रे ।
अर्षति । विऽघ्नन् । रक्षांसि । देवऽयुः ॥ १ ॥

सः सोमः पीतये इन्द्रादिपानाय सुतोभिषुतो वृषा वर्षणः सन् पवित्रे अर्षति गच्छति । किंकुर्वन् रक्षांसि विघ्नन् देवयुर्देवकामः सन्नस्मनयः ॥ १ ॥

१. इन्द्र आदि के पान के लिए अभिषुत सोम काम-वर्षक, राक्षस-नाशक और देव-कामी होकर दशापवित्र में जाते हैं।

सपवित्रेविचक्षणोहरिरर्षतिधर्णसिः । अभियोनिंकनिक्रदत् ॥२॥

सः । पवित्रे । विऽचक्षणः । हरिः । अर्षति ।
धर्णसिः । अभि । योनिम् । कनिक्रदत् ॥ २ ॥

ससोमो विचक्षणः सर्वविकर्म एतत् सर्वस्यद्रष्टा हरिर्हरितवर्णः सोमो धर्णसिः सर्वस्य धारकः पवित्रे अर्षति गच्छति पश्चात् कनिक्रदत् शब्दंकुर्वन् योनिं स्थानं द्रोणकलशमभिगच्छति ॥ २ ॥

२. वह सोम सबके दर्शक, हरित-वर्ण और सबके धारक होकर दशा-पवित्र में जाते हैं। अनन्तर शब्द करते हुए द्रोण-कलश में जाते हैं।

अथ तृतीया—

सवाजीरोचनादिवःपवमानोविधावति । रक्षोहावारमव्ययम् ॥३॥

सः । वाजी । रोचना । दिवः । पवमानः । वि ।
धावति । रक्षःऽहा । वारम् । अव्ययम् ॥ ३ ॥

सवाजी वेगवानन्नवान्वा दिवः स्वर्गस्य रोचना रोचकः पवमानः पूयमानो विधा-
वति । कीदृशः रक्षोहा रक्षोहन्ता अव्ययं वारं दशापवित्रमतीत्य च धावति ॥ ३ ॥

३. वेगशाली, स्वर्ग के दीप्ति-प्रद और क्षरणशील सोम राक्षस-विनाशक
होकर मेषलोममय दशापवित्र को लाँघकर जा रहे हैं।

सत्रितस्याधिसानविपवमानोअरोचयत् । जामिभिःसूर्यंसह ॥४॥

सः । त्रितस्य । अधि । सानवि । पवमानः ।
अरोचयत् । जामिऽभिः । सूर्यम् । सह ॥ ४ ॥

ससोमस्त्रितस्य महर्षेः अधिसानवि समुच्छ्रिते यज्ञे । अधीति सप्तम्यर्थानुवादी । पवमानः
पूयमानः जामिभिः प्रवृद्धैः बन्धुभूतैर्वा स्वतेजोभिः सह सहितःसन् सूर्यमरोचयत् प्रकाशित-
वान् ॥ ४ ॥ ४. उन सोम ने त्रित ऋषि के उन्नत यज्ञ में पवित्र होकर अपने
प्रवृद्ध तेजों से सूर्य को प्रकाशित किया।

सवृत्रहावृषासुतोवरिवोविददाभ्यः । सोमोवाजमिवासरत् ॥ ५ ॥

सः । वृत्रऽहा । वृषा । सुतः । वरिवःऽवित् ।
अदाभ्यः । सोमः । वाजम्ऽइव । असरत् ॥ ५ ॥

सवृत्रहा वृषा वर्षकः सुतोभिषुतो वरिवोवित् धनस्य लम्भकः अदाभ्यः आ दाभ्यो-
न्यैरदंभनीयः सोमो वाजमिव संग्राममश्वइवासरत् गच्छति कलशं ॥ ५ ॥

५. जैसे अश्व युद्ध-भूमि में जाता है, वैसे ही वृत्रघ्न, अभिलाषदाता
अभिषुत अहिंसनीय सोम कलश में जाते हैं।

अथ षष्ठी—

सदेवःकविनेषितो३भिद्रोणानिधावति । इन्दुरिन्द्रायमंहना ॥६॥२७॥

सः । देवः । कविना । इषितः । अभि । द्रोणानि ।
धावति । इन्दुः । इन्द्राय । मंहना ॥ ६ ॥ २७ ॥

ससोमो देवइन्दुः क्रियमाणः कविना क्रान्तप्रज्ञेन अध्वर्युणा इषितः प्रेरितःसन् द्रोणान् द्रोणकलशानभिधावति अभिगच्छति। किमर्थं इन्द्रायेन्द्रार्थं मंहना महान् सन्निति समन्वयः॥६॥

६. वे महान्, भींगे हुए, कवि के द्वारा प्रेरित सोम, इन्द्र के लिए द्रोण-कलश में आते हैं।

॥ इति षष्ठस्याष्टमे सप्तविंशोवर्गः॥ २७ ॥

एषइति षळृचं चतुर्दशंसूक्तं ऋष्याद्याः पूर्ववत्। एषउस्यत्रितस्येत्यनुक्रान्तं। गतोविनियोगः।

तत्र प्रथमा—

ए॒ष उ॒ स्य वृषा॒ रथोऽव्यो॒ वारे॑भिरर्षति। गच्छ॒न्वाजं॑ सह॒स्रिण॑म् ॥ १ ॥

ए॒षः। ऊँ इति॑। स्यः। वृषा॑। रथः॑। अव्यः॑। वारे॑भिः।

अ॒र्ष॒ति॒। गच्छ॑न्। वाज॑म्। स॒ह॒स्रिण॑म् ॥ १ ॥

स्यः सप्रसिद्धः एषोभिषुतः सोमोवृषा वर्षितारथोरंहणस्वभावः अव्योवारेभिः अवेर्वालैः दशापवित्रेणार्षति गच्छति कलशं। वाजमन्नं सहस्रिणं सहस्रसंख्याकं यजमानाय प्रदातुं गच्छन् द्रोणकलशं प्रविशन्नर्षतीत्यर्थः उपूरणः॥ १ ॥

१. वे सोम अभिलाष-प्रद और रथस्वभाव (गति-परायण) होकर यजमान को बहुत अन्न देने के लिए मेषलोमों से-दशापवित्र से होकर द्रोण-कलस में आते हैं।

ए॒तं त्रि॒तस्य॒ योष॑णो॒ हरिं॑ हिन्व॒न्त्यद्रि॑भिः। इन्दु॒मिन्द्रा॑य पी॒तये॑ ॥ २ ॥

ए॒तम्। त्रि॒तस्य॑। योष॑णः। हरि॑म्।

हि॒न्व॒न्ति॒। अद्रि॑ऽभिः। इन्दु॑म्। इन्द्रा॑य। पी॒तये॑ ॥ २ ॥

एतमिन्दुं क्लिद्यमानं हरिं हरितवर्णं सोमं त्रितस्य ऋषेर्योषणोंगुलयोद्रिभिः हिन्वन्ति इन्द्रायेन्द्रस्य पीतये पानाय ॥ २ ॥

२. इन्द्र के पान के लिए त्रित ऋषि की अँगुलियाँ इन क्लेदवाले और हरित-वर्ण सोम को पत्थर से पीस रही हैं।

-अथ तृतीया—

ए॒तं त्यं ह॒रितो॒ दश॑ मर्मृ॒ज्यन्ते॑ अप॒स्युवः॑। याभि॒र्मदा॑य॒ शुंभ॑ते ॥ ३ ॥

ए॒तम्। त्यम्। ह॒रितः॑। दश॑। म॒र्मृ॒ज्यन्ते॑।

अ॒प॒स्युवः॑। याभिः॑। मदा॑य। शुंभ॑ते ॥ ३ ॥

एवं त्यं तं सोममध्वर्योदेश हरितो हरणस्वभावा अंगुलयः अपस्युवः कर्मेच्छवः सत्यो- मर्मृज्यन्ते शोधयन्ति याभिरिन्द्रस्य मदाय शुंभते दीप्यते शोभ्यतइत्यर्थः तं एवमिति सेघन्वः ॥ ३ ॥

३. वस हरित-वर्ण अंगुलियाँ, कर्माभिलाषिणी होकर, इन सोम को मार्जित करती हैं। इनकी सहायता से इन्द्र के मद के लिए सोम शोधित होते हैं। अथ चतुर्थी—

एषस्यमानुषीष्वाश्येनोनविक्षुसीदति । गच्छञ्जारोनयोषितम् ॥४॥

एषः । स्यः । मानुषीषु । आ । श्येनः । न । विक्षु ।
सीदति । गच्छन् । जारः । न । योषितम् ॥ ४ ॥

स्यः सएषसोमो मानुषीषु विक्षु प्रजासु यजमानरूपासु अनुग्रहेण आसीदति श्येनोन श्येनइव । पुनः कइव योषितं गच्छन् अभिगच्छन् जारोन जारइव सयथा संकेतितः तस्याः कामपूरणाय गूढोगच्छति तद्वदित्यर्थः ॥ ४ ॥

४. ये सोम मानव-प्रजा के बीच श्येन पक्षी के समान, बैठते हैं। जैसे उपपत्नी के पास जार जाता है, वैसे ही सोम जाते हैं।

एषस्यमद्योरसोवचष्टेदिवःशिशुः । यइन्दुर्वारमाविशत् ॥ ५ ॥

एषः । स्यः । मद्यः । रसः । अव । चष्टे । दिवः ।
शिशुः । यः । इन्दुः । वारम् । आ । अविशत् ॥ ५ ॥

स्यः सएषः मद्योमदनिमित्तोरसोवचष्टे सर्वमवपश्यति दिवः शिशुः सुपुत्रः । द्योतयतेः पुत्रत्वमस्य । यइन्दुर्दीप्तः सोमो वारं दशापवित्रमाविशदाविशति सएषइति ॥ ५ ॥

५. सोम के ये मादक रस सारे पदार्थ को देखते हैं। वे सोम स्वर्ग के पुत्र हैं। दीप्त सोम दशापवित्र में प्रवेश करते हैं।

एषस्यपीतयेसुतोहरिरर्षतिधर्णसिः । क्रन्दन्योनिमभिप्रियम् ॥६॥२८॥

एषः । स्यः । पीतये । सुतः । हरिः । अर्षति । धर्णसिः ।
क्रन्दन् । योनिम् । अभि । प्रियम् ॥ ६ ॥ २८ ॥

एषस्यः ससोमः पीतये पानाय सुतोभिषुतो हरिर्हरितवर्णो धर्णसिर्धारकः प्रियं स्व- प्रियभूतं योनिंस्थानं द्रोणकलशं क्रंदन् शब्दयन् अभ्यर्षति गच्छति ॥ ६ ॥

६. पान के लिए अभिषुत, हरितवर्ण और सबके धारक सोम शब्द करते हुए अपने प्रिय स्थान (द्रोण-कलश में) जाते हैं।

॥ इति षष्ठस्याष्टमेष्टाविंशोवर्गः ॥ २८ ॥

आशुरर्षेति षळृचं पंचदशं सूक्तं आंगिरसस्य बृहन्मतेरार्षं गायत्रं पवमानसोमदेवताकं । आशुरर्षबृहन्मतिरित्यनुक्रान्तं । गतोविनियोगः ।

तत्र प्रथमा—

आशुरर्षबृहन्मतेपरिप्रियेणधाम्ना । यत्रदेवाइतिब्रवन् ॥ १ ॥

आशुः । अर्ष । बृहत्ऽमते । परि । प्रियेण ।
धाम्ना । यत्र । देवाः । इति । ब्रवन् ॥ १ ॥

हे बृहन्मते महामते सोम प्रियेण देवानां प्रियतमेन धाम्ना शरीरेण धारया आशुः शीघ्रःसन् पर्यर्ष परिगच्छ । यत्रदेवाइन्द्रादयो वर्तन्ते इतिब्रवन् ब्रुवन्नुच्चारयन् तां दिशं गच्छामीति ब्रुवन्नित्यर्थः ॥ १ ॥

१. महामति सोम, देवों के प्रियतम शरीर से युक्त होकर शीघ्र गमन करो। "देवता लोग जहाँ हैं उसी दिशा को जाता हूँ"—ऐसा सोम कह रहे हैं।

अथ द्वितीया—

परिष्कृण्वन्ननिष्कृतंजनाययातयन्निषः । वृष्टिंदिवःपरिस्रव ॥२॥

परिऽकृण्वन् । अनिःऽकृतम् । जनाय ।
यातयन् । इषः । वृष्टिम् । दिवः । परि । स्रव ॥ २ ॥

हे सोम अनिष्कृतं संस्कृतं यजमानं स्थानं वा परिष्कृण्वन् संस्कुर्वन् जनाय यागकर्त्रे इषोन्नानि यातयन् निर्गमयन् दिवोन्तरिक्षात् वृष्टिं परिस्रव ॥ २ ॥

२. असंस्कृत स्थान वा यजमान को संस्कृत करते हुए और याज्ञिक को अन्न देते हुए अन्तरिक्ष से, हे सोम, वृष्टि करो।

सुतएतिपवित्रआत्विषिंदधानओजसा । विचक्षाणोविरोचयन् ॥ ३॥

सुतः । एति । पवित्रे । आ । त्विषिम् । दधानः । ओजसा ।
विऽचक्षाणः । विऽरोचयन् ॥ ३ ॥

सुतोभिषुतः सोमःसन् पवित्रे दशापवित्रे आङ्समर्थकः ओजसा बलेन शीघ्रं एति गच्छति । कीदृशःसन् त्विषिं दीप्तिं दधानो धारयन् विचक्षाणः सर्वं पश्यन् विरोचयन् दीपयंश्च । किं देवानितिशेषः ॥ ३ ॥

३. अभिषुत सोम दीप्ति धारण करके और सारे पदार्थों को देख और दीप्त करके बल से शीघ्र दशापवित्र में जाते हैं।

अथ चतुर्थी—

अयंसयोदिवस्परिरघुयामापवित्रआ । सिन्धोरूर्मार्व्यक्षरत् ॥४॥

अयम् । सः । यः । दिवः । परि । रघुऽयामा । पवित्रे । आ ।
सिन्धोः । ऊर्मा । वि । अक्षरत् ॥ ४ ॥

अयं सः सोमः पवित्रे आसिच्यमान इति शेषः । सिंधोर्जलस्याविण्याद्ऊर्मा ऊर्मौ संघाते व्यक्षरत् विविधं क्षरति । सइत्युक्तं कइत्याह—योदिवस्परि द्युलोकस्योपरि रघुयामा लघुगमनः देवयाते सोममिति संबन्धः ॥ ४ ॥

४. ये सोम दशापवित्र में सिंचित होकर जल-तरङ्ग से क्षरित होते हैं। ये स्वर्ग के ऊपर शीघ्र गमन करते हैं।

आविवासन्परावतोअथोअर्वावतःसुतः । इन्द्रायसिच्यतेमधु ॥५॥

आऽविवासन् । पराऽवतः । अथो इति । अर्वाऽवतः ।
सुतः । इन्द्राय । सिच्यते । मधु ॥ ५ ॥

सुतोभिषुतःसोमः परावतः दूरनामैतद् दूरस्थानात् अथो अपिचार्वावतोन्तिकस्थांश्च देवानाविवासन् रसेन परिचरणायेत्यर्थः इन्द्रायेन्द्रार्थं मधु मधुसदृशः सोमः सिच्यते ॥ ५ ॥

५. दूर और पास के देवों की सेवा के लिए अभिषुत सोम, इन्द्र के लिए, मधु के समान सिंचित होते हैं।

समीचीनाअनूषतहरिंहिन्वन्त्यद्रिभिः । योनावृतस्यसीदत ॥६॥२१॥

सम्ऽईचीनाः । अनूषत । हरिम् । हिन्वन्ति । अद्रिऽभिः ।
योनौ । ऋतस्य । सीदत ॥ ६ ॥ २१ ॥

समीचीनाः सम्यगंचिताः संगताःस्तोतारोनूषत स्तुवन्ति । किंच सोमं हरिं हरितवर्णं हिन्वन्ति प्रेरयन्ति गमयन्ति अद्रिभिर्ग्रावभिः । यस्मादेवं तस्मात् ऋतस्य यज्ञस्य योनौ स्थाने सीदत निषण्णाभवत हे देवाः ॥ ६ ॥

६. भली भाँति मिले हुए स्तोता स्तुति करते हैं। वे हरित-वर्ण सोम को, पत्थर की सहायता से, प्रेरित करते हैं। अतएव देवो, यज्ञस्थान में बैठो।

॥ इति षष्ठस्याष्टमे एकोनत्रिंशोवर्गः ॥ २९ ॥

पुनानइति पञ्चर्चं षोडशं सूक्तं कश्यपस्य पूर्ववत् । पुनानइत्यनुक्रान्तं । गतोविनियोगः ।

तत्र प्रथमा—

पुनानोअक्रमीदभिविश्वामृधोविचर्षणिः । शुम्भन्तिविप्रंधीतिभिः ॥१॥

पुनानः । अक्रमीत् । अभि । विश्वाः । मृधः । विऽचर्षणिः ।
शुंभन्ति । विप्रम् । धीतिऽभिः ॥ १ ॥

पुनानः पूयमानो विचर्षणिः द्रष्टा सोमः विश्वा सर्वान्मृधोहिंसकान् शत्रूनभ्यक्रमीत् अभिक्रान्तवान् तं विप्रं मेधाविनं धीतिभिः कर्मभिरभिषवादिभिः स्तुतिभिर्वा शुंभन्ति दीप्यंत्यलंकुर्वन्ति ॥ १ ॥

१. क्षरणशील और सर्वदर्शक सोम सारे हिंसकों को लाँघ गये। उन मेधावी सोम को स्तुति-द्वारा सब अलंकृत करते हैं।

आयोनिमरुणोरुहद्गमदिन्द्रंवृषासुतः । ध्रुवेसदसिसीदति ॥ २ ॥

आ । योनिम् । अरुणः । रुहत् । गमत् । इन्द्रम् । वृषा ।
सुतः । ध्रुवे । सदसि । सीदति ॥ २ ॥

अयमरुणोरुणवर्णः सोमो योनिं स्थानं द्रोणकलशमारुहदारोहति ततइन्द्रं गमद्गच्छति । कुतः सन्नयं वृषावर्षकः फलानां सुतोभिषुतः सन् गत्वा ध्रुवेसदसि स्थिरेस्थाने द्युलोकाख्ये सीदति निवसति ॥ २ ॥

२. अरुण-वर्ण (कृष्ण-लोहित ?) सोम द्रोण-कलश में जा रहे हैं। अनन्तर अभिलाषा-दाता और अभिषुत होकर इन्द्र के पास जाते हैं और निश्चित स्थान में बैठते हैं।

नूनोरयिंमहामिन्दोस्मभ्यंसोमविश्वतः । आपवस्वसहस्रिणम् ॥३॥

नु । नः । रयिम् । महाम् । इन्दो इति । अस्मभ्यम् । सोम ।
विश्वतः । आ । पवस्व । सहस्रिणम् ॥ ३ ॥

हे सोमाभिषुतस्त्वं हे इन्दो नोस्मभ्यं नु क्षिप्रं महां महान्तं सहस्रिणं असंख्यातं रयिं धनं विश्वतः आपवस्व सर्वतः परिस्रव ॥ ३ ॥

३. हे इन्दु (दीप्त) सोम, तुम अभिषुत होकर हमारे लिए शीघ्र महान् और बहुत धन, चारों ओर से, दो।

अथ चतुर्थी—

विश्वासोमपवमानद्युम्नानीन्दवाभर । विदाःसहस्रिणीरिषः ॥ ४ ॥

विश्वा । सोम । पवमान । द्युम्नानि । इन्दो इति ।
आ । भर । विदाः । सहस्रिणीः । इषः ॥ ४ ॥

हे सोम पवमान पूयमान इन्दो दीप्त त्वं विश्वा सर्वाणि बहुविधानि द्युम्नानि द्रविणानि आभराहर । विदाः लंभयच सहस्रिणीः सहस्रसंख्याकानि इषोन्नानि ॥ ४ ॥

४. क्षरणशील और दीप्त सोम, तुम बहुविध अन्न ले आओ और सहस्र-संख्यक अन्न प्रदान करो।

सनःपुनानआभररयिंस्तोत्रेसुवीर्यम् । जरितुर्वर्धयागिरः ॥ ५ ॥

सः । नः । पुनानः । आ । भर । रयिम् । स्तोत्रे ।
सुऽवीर्यम् । जरितुः । वर्धय । गिरः ॥ ५ ॥

हे सोम सत्वं नोस्मभ्यं स्तोत्रे स्तोतृभ्यः पुनानः पूयमानोभिषूयमाणः आ भराहर । किं रयिं धनं । कीदृशं सुवीर्यं सुपुत्रं । किंच जरितुः स्तोतुर्गिरः स्तुतीः वर्धय ॥५॥

५. सोम, तुम हमारे स्तोताओं के लिए पवित्र और अभिषुत होकर सुपुत्रवाला धन ले आओ और स्तोता की स्तुति को वर्द्धित करो।

पुनानइन्दवाभरसोमद्विबर्हसंरयिम् । वृषन्निन्दोनउक्थ्यम् ॥ ६॥३०॥

पुनानः । इन्दो इति । आ । भर । सोम । द्विऽबर्हसम् ।
रयिम् । वृषन् । इन्दो इति । नः । उक्थ्यम् ॥ ६ ॥ ३० ॥

हे इन्दो सोम पुनानः पूयमानस्त्वं आभराहर । किं रयिं धनं । कीदृशं धनं द्विबर्हसं संघयोर्द्युपृथिव्याख्ययोः स्थानयोः परिवृढं । तदेवाह हे इन्दो वृषन् वर्षक नोस्मभ्यं उक्थ्यं स्तुत्यं धनमाभर ॥ ६ ॥

६. सोम, तुम शोधन-समय में हमारे लिए द्यावापृथिवी में परिवृढ धन ले आओ। वर्षक इन्दु (सोम), हमें स्तुत्य धन दो।

॥ इति षष्ठस्याष्टमे त्रिंशोवर्गः ॥ ३० ॥

प्रयेगावइति षळृचं सप्तदशं सूक्तं काण्वस्य मेध्यातिथेरार्षं गायत्रं पवमानसोमदेवताकं तथाचानुक्रान्तं—प्रयेगावोमेध्यातिथिरिति । गतोविनियोगः ।

तत्र प्रथमा—

प्रयेगावोनभूर्णयस्त्वेषाअयासोअक्रमुः । घ्नन्तःकृष्णामपत्वचम् ॥१॥

प्र । ये । गावः । न । भूर्णयः । त्वेषाः । अयासः ।
अक्रमुः । घ्नन्तः । कृष्णाम् । अप । त्वचम् ॥ १ ॥

ये अभिषुताः सोमाः गावोन उदकानीव तानि यथा भूर्णयः पतन्ति तद्वत् एवंचोपमी-यन्ते । यद्वा गावः स्वगोष्ठं प्रत्याशु गच्छन्ति तद्वत् । अथवा गावः स्तुतिवाचः शायया स्तुत्यं प्रति क्षिप्रं प्राप्नुवन्ति तद्वत् । भूर्णयः क्षिप्राः त्वेषाः दीप्ताः अयासः अयाः गमनशीलाः कृष्णां त्वचं कृष्णा त्वग्रक्षाः तं निघ्नंतः । त्वचिः संवरणकर्मा । ईदृग्भूताः सोमाः अक्रमुः तान् स्तुवतेतिशेषः ॥ १ ॥

१. जो अभिषुत सोम, जल के समान, शीघ्र दीप्तियुक्त और गतिशील होकर काले चमड़ेवालों को मारकर विचरण करते हैं, उन सोमों की स्तुति करो।

अथ द्वितीया—

सुवितस्यंमनामहेतिसेतुंदुराव्यम् । साह्वांसोदस्युंमव्रतम् ॥ २ ॥

सुवितस्यं । मनामहे । अति । सेतुम् ।
दुःऽआव्यम् । सह्वांसः । दस्युम् । अव्रतम् ॥ २ ॥

सुवितस्य शोभनंयावः सुवितः शोभनस्य सोमस्य सेतुं रक्षोविषयं बन्धं दुष्प्रमविं च रक्षसां बंधनं येषां हननबुद्धिंच सोमकर्तृका मनामहे स्तुमः । कथंस्तुमइति तदुच्यते अव्रतं दुराव्यं व्रतयं कर्माणि दस्युं शत्रुं साह्वांसोभिभवन्तः ॥ २ ॥

२. व्रत-शून्य और दुष्टमति को दबाकर हम सुन्दर सोम की राक्षस-बन्धन और राक्षस-हननवाली इच्छा की स्तुति करेंगे।

शृण्वेवृष्टेरिवस्वनःपवमानस्यशुष्मिणः । चरन्तिविद्युतोदिवि ॥३॥

शृण्वे । वृष्टेःऽइव । स्वनः । पवमानस्य ।
शुष्मिणः । चरन्ति । विऽद्युतः । दिवि ॥ ३ ॥

शृण्वे श्रूयते किं सोमस्वनः । किमिव वृष्टेर्वर्षणस्य स्वनइव तस्य यथा महान् स्वनः श्रूयते तद्वत् प्रभूतरसापातसमये श्रूयते । कस्य स्वनइति तत्राह पवमानस्य पूयमानस्य शुष्मिणोबलवतः तस्यैव विद्युतोदीप्तयो दिव्यन्तरिक्षे चरन्ति ॥ ३ ॥

३. अभिषव-समय में बली सोम की दीप्तियाँ अन्तरिक्ष में विचरण करती हैं। वृष्टि के समान सोम का शब्द सुनाई देता है।

अथ चतुर्थी—

आपवस्वमहीमिषंगोमदिन्दोहिरण्यवत् । अश्वांवद्वाजंवत्सुतः॥४॥

आ। पवस्व। मुहीम्। इषम्। गोऽमंत्। इन्दो इति।
हिरण्यऽवत्। अश्वऽवत्। वाजऽवत्। सुतः ॥ ४ ॥

हे इन्दो सोम सुतोभिषुतस्त्वं महीमिषं महदन्नं आपवस्व। कीदृशमन्नं गोमद् बहुगोभिरुपेतं एवं हिरण्यवद् हिरण्यैः अश्ववद् अश्वैः वाजवद् वाजैर्बलैश्चोपेतं ॥ ४ ॥

४. सोम, तुम अभिषुत होकर गौ, अश्व और बल से युक्त महान्न हमारे सामने प्रेरित करो।

सपवस्वविचर्षणआमहीरोदसीपृण। उषाःसूर्यो़नरश्मिभिः ॥ ५ ॥

सः। पवस्व। विऽचर्षणे। आ। मही इति। रोदसी इति।
पृण। उषाः। सूर्यः। न। रश्मिऽभिः ॥ ५ ॥

हे विचर्षणे विद्रष्टः सोम सत्वं पवस्व क्षर रसं। तथा कृत्वा तेनरसेन मही महत्यौ रोदसी द्यावापृथिव्यौ आपृण आपूरय उषाः उषसः एकदेशवाचिनोषःशब्देन तदुपलक्षितमहरुच्यते तद्यथान्यात् अहानि रश्मिभिः सूर्योन सूर्यइव ॥ ५ ॥

५. सर्वदर्शक सोम, तुम प्रवाहित होओ। जैसे सूर्य अपनी किरणों से दिनों को पूर्ण करते हैं, वैसे ही तुम द्यावापृथिवी को पूर्ण करो।

परिणःशर्मयन्त्याधारयासोमविश्वतः। सरारसेवविष्टपम् ॥ ६ ॥ ३१ ॥

परि। नः। शर्मऽयन्त्या। धारया। सोम।
विश्वतः। सर। रसाऽइव। विष्टपम् ॥ ६ ॥ ३१ ॥

हे सोम नोस्मभ्यं शर्मयंत्या सुखयन्त्या धारया विश्वतः सर्वतः परिसर परिचर रसेव रसेनेव विष्टपं भूलोकं। यद्वा रसा नदी स्थानं सा भवनरूपमिव ॥ ६ ॥

६. सोम, हमारी सुखकरी धारा के द्वारा चारों ओर वैसे ही पूर्ण करो, जैसे नदियां भूमण्डल को पूरित करती हैं।

॥ इति षष्ठस्याष्टमे एकत्रिंशोवर्गः ॥ ३१ ॥

जनयन्निति षळृचमष्टादशंसूक्तं काश्यपाः पूर्ववत्। जनयन्नित्यनुक्रान्तं। गतोविनियोगः।

तत्र प्रथमा—

जनयन्रोचनादिवोजनयन्नप्सुसूर्यम्। वसानोगाअपोहरिः ॥ १ ॥

जनयन् । रोचना । दिवः । जनयन् । अप्ऽसु ।
सूर्यम् । वसानः । गाः । अपः । हरिः ॥ १ ॥

अयं हरिः सोमो दिवोद्युसंबन्धीनि रोचना रोचनानि नक्षत्रग्रहमंडलानि जनयन् तथा अप्स्वन्तरिक्षे सूर्यं च जनयन् तथा गाः अधोगन्तीरपोवसानो भूमिमात्मानं वा आच्छादयन् पवतइत्युत्तरत्र संबंधः ॥ १ ॥

१. ये हरित-वर्ण सोम द्युलोक-सम्बन्धी नक्षत्रादि और अन्तरिक्ष में सूर्य को उत्पन्न करके अधोगामी जलों से ढक कर जाते हैं।

एषप्रत्नेनमन्मनादेवोदेवेभ्यस्परि । धारयापवतेसुतः ॥ २ ॥

एषः । प्रत्नेन । मन्मना । देवः । देवेभ्यः ।
परि । धारया । पवते । सुतः ॥ २ ॥

एषः देवः सोमः प्रत्नेन पुराणेन मन्मना मननीयेन स्तोत्रेण युक्तः सुतोभिषुतश्च सन् देवेभ्यः परि परितो धारया स्वीयया पवते ॥ २ ॥

२. ये सोम प्राचीन स्तोत्र से युक्त और अभिषुत होकर देवों के लिए धारा-रूप से गिरते हैं। अथ तृतीया—

वावृधानायतूर्वयेपवन्तेवाजसातये । सोमाःसहस्रपाजसः ॥ ३ ॥

वावृधानाय । तूर्वये । पवन्ते । वाजऽसातये ।
सोमाः । सहस्रऽपाजसः ॥ ३ ॥

वावृधानाय वर्धमानाय तूर्वये क्षिप्राय वाजसातये संग्रामायान्नलाभाय वा पवन्ते पूयन्ते के सोमाः । कीदृशाः सहस्रपाजसो परिमितबलाः असंख्यातवेगाइत्यर्थः ॥ ३ ॥

३. वर्द्धमान अन्न की शीघ्र प्राप्ति के लिए असंख्यात-वेग सोम क्षरित होते हैं।

अथ चतुर्थी—

दुहानःप्रत्नमित्पयःपवित्रेपरिषिच्यते । क्रन्दन्देवाँअजीजनत् ॥ ४ ॥

दुहानः । प्रत्नम् । इत् । पयः । पवित्रे । परि ।
सिच्यते । क्रन्दन् । देवान् । अजीजनत् ॥ ४ ॥

धनमिव पुराणमेव पयोरसं दुहानः दधानः सोमः पवित्रे परिषिच्यते। किंच क्रन्दन् शब्दं कुर्वन् देवानभीजनत् जनयति स्वसमीपे यत्र सोमोभिषूयते तत्र देवानियर्थं प्रादुर्भवन्ति अतो जनयतीत्युपचर्यते ॥ ४ ॥

४. पुराण रसवाले सोम दशापवित्र में होते और शब्द करते हुए देवों को प्रादुर्भूत करते हैं। अथ पञ्चमी—

अभिविश्वानिवार्याभिदेवाँऋतावृधः। सोमःपुनानोअर्षति ॥५॥

अभि। विश्वानि। वार्या। अभि। देवान्।
ऋतऽवृधः। सोमः। पुनानः। अर्षति ॥ ५ ॥

अयं सोमः पुनानः पूयमानो विश्वानि वार्या वरणीयानि धनान्यभ्यर्षति तथा ऋतावृधो यज्ञवर्धकान् देवानभ्यर्षति ॥ ५ ॥

५. ये सोम अभिषव-समय में सारे स्वीकरणीय धनों और यज्ञ-वर्द्धक देवों के सामने जाते हैं।

गोमन्नःसोमवीरवदश्वावद्वाजवत्सुतः। पवस्वबृहतीरिषः ॥६॥२२॥

गोऽमत्। नः। सोम। वीरऽवत्। अश्वऽवत्।
वाजऽवत्। सुतः। पवस्व। बृहतीः। इषः ॥ ६ ॥ २२ ॥

हे सोम सुतस्त्वं नोस्मभ्यं गोमत् गोभिर्युक्तं वीरवद्वुभिः वीरैरुपेतं अश्वावदश्वैर्युक्तं वाजवद्वाजैर्बलैः संग्रामैर्वोपेतं धनं बृहतीरिषः प्रभूतान्यन्नानि पवस्व प्रयच्छेत्यर्थः ॥ ६ ॥

६. सोम, तुम अभिषुत होकर हमें गो, अश्व, वीर और संग्राम से युक्त धन तथा बहुत अन्न दो।

॥ इति षष्ठस्याष्टमे द्वाविंशोवर्गः ॥ २२ ॥

योअत्यइवेति षळृचमेकोनविंशंसूक्तं कण्वाद्याःपूर्ववत् योअत्यइवेत्यनुक्रान्तं गतोविनियोगः।

तत्र प्रथमा—

योअत्यंइवमृज्यतेगोभिर्मदायहर्यतः। तंगीर्भिर्वासयामसि ॥१॥

यः। अत्यःऽइव। मृज्यते। गोभिः। मदाय।
हर्यतः। तम्। गीःऽभिः। वासयामसि ॥ १ ॥

यः सोमः अत्यइव अवनशीलोऽश्वइव गोभिर्वसतीवरीभिरद्भिर्गोविकारैः पयआदिभि-र्वा ऋज्यते मिश्र्यते किमर्थं मदाय देवानां । कीदृशोऽसोमः हर्यतः कान्तः तं सोमं गीर्भिः स्तुति-भिर्वासयामसि वासयामः ॥ १ ॥

१. जो सोम निरन्तर गमनवाले अश्व के समान देवों के मद के लिए गव्य-द्वारा मिश्रित होते हैं और जो कमनीय हैं, हम उन्हीं सोम को स्तुति-द्वारा प्रसन्न करेंगे ।   अथ द्वितीया—

तन्नोविश्वाअवस्युवोगिरःशुम्भन्तिपूर्वथा । इन्दुमिन्द्रायपीतये ॥ २॥

तम् । नः । विश्वाः । अवस्युवः । गिरः । शुम्भन्ति ।
पूर्वऽथा । इन्दुम् । इन्द्राय । पीतये ॥ २ ॥

तमिन्दुं सोमं नोस्माकं विश्वाः सर्वाअवस्युवः अवोरक्षणं तदिच्छंत्योगिरः स्तुतयः पूर्वथा पूर्वमिव पूर्वं यथा तथैवेदानीमपि शुंभन्ति दीपयंति किमर्थमिन्द्रायेन्द्रस्य पीतये पानाय ॥ २ ॥ रक्षणाभिलाषिणी स्तुतियाँ, पहले के समान, इन्द्र के पान के लिए इन सोम को दीप्त करती हैं । २.

पुनानोयातिहर्यतःसोमोगीर्भिःपरिष्कृतः । विप्रस्यमेध्यातिथेः॥३॥

पुनानः । याति । हर्यतः । सोमः । गीःऽभिः ।
परिऽकृतः । विप्रस्य । मेध्यऽअतिथेः ॥ ३ ॥

पुनानः पूयमानोहर्यतः कमनीयः सोमोगीर्भिः परिष्कृतः स्तुतिभिरलंकृतोयाति कलशंप्र-ति । किमर्थं विप्रस्य मेधाविनो मेध्यातिथेर्ममयागार्थं यद्वा ममगीर्भिरिति संबंधः ॥ ३ ॥

३. मेधावी मेध्यातिथि के लिए, शोधन-समय में, कमनीय सोम स्तुतियों के द्वारा अलंकृत होकर कलस की ओर आते हैं ।

पवमानविदारयिमस्मभ्यंसोमसुश्रियम् । इन्दोसहस्रवर्चसम्॥४॥

पवमान । विदाः । रयिम् । अस्मभ्यम् । सोम ।
सुऽश्रियम् । इन्दो इति । सहस्रऽवर्चसम् ॥ ४ ॥

हे पवमानसोम इन्दोस्मभ्यं सुश्रियं शोभनया श्रिया युक्तं सहस्रवर्चसं बहुदीप्तिं रयिं धनं विदाः देहीत्यर्थः ॥ ४ ॥

४. क्षरणशील (पवमान), शोधनकालीन अथवा अभिषवकालिक इन्दु (सोम), हमें उत्तम दीप्तिवाले और बहु-श्री-सम्पन्न धन दो ।

अथ पंचमी—

इन्दुरत्योनवाजसृत्कनिक्रन्तिपवित्रआ। यदक्षारतिदेवयुः ॥ ५ ॥

इन्दुः। अत्यः। न। वाजऽसृत्। कनिक्रन्ति।
पवित्रे। आ। यत्। अक्षाः। अति। देवऽयुः ॥ ५ ॥

यः इन्दुः वाजसृत् संग्रामसरणः अत्योन अश्वइव पवित्र आ पवित्रे कनिक्रन्ति शब्दं करोति यच्चदा अक्षाः क्षरति। क्षरसंचलने इत्यस्माच्छान्दसे लुङि सिपि सिच् बहुलंछन्दसी-तीडभावः हलन्तलक्षणा वृद्धिः राततस्येतिसलोपः। देवयुर्देवकामः सन् तदा अतिशब्दं करोति ॥ ५ ॥

५. संग्रामगामी अश्व के समान जो सोम दशापवित्र में शब्द करते हैं, वे जब देवाभिलाषी होते हैं, तब अत्यन्त (ध्वनि) करते हैं।

अथ षष्ठी—

पवस्ववाजसातयेविप्रस्यगृणतोवृधे। सोमरास्वसुवीर्यम् ॥६॥२३॥

पवस्व। वाजऽसातये। विप्रस्य। गृणतः।
वृधे। सोम। रास्व। सुऽवीर्यम् ॥ ६ ॥ २३ ॥

हे सोम पवस्व क्षर। किमर्थं वाजसातयेन्नस्य लाभाय। तथा गृणतः स्तुवतो विप्रस्य मम मेध्यातिथेर्वृधे वर्धनायच हे सोम सुवीर्यं शोभनवीर्योपेतं पुत्रंच रास्व देहीति ॥ ६ ॥

६. सोम, हमें अन्न देने और स्तोता मेध्यातिथि को (मुझे) बढ़ाने के लिए प्रवाहित होओ। सोम, सुन्दर वीर्यवाला पुत्र भी दो।

॥ इति षष्ठस्याष्टमे त्रयोविंशोवर्गः ॥ २३ ॥

वेदार्थस्यप्रकाशेन तमोहार्दंनिवारयन्। पुमर्थांश्चतुरोदेयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

इतिश्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये षष्ठाष्टकेऽष्टमोध्यायः ॥ ८ ॥

॥ इतिषष्ठोष्टकः समाप्तः ॥ ६ ॥

वैदिक-संहिता

- ऋग्वेद संहिता। मूलमात्र (गुटका)
- ऋग्वेद संहिता। मूलमात्र।
- ऋग्वेद संहिता। भाषामात्र। रामगोविन्द त्रिवेदी
- ऋग्वेद संहिता। सायणाचार्य कृत भाष्य एवं हिन्दी [illegible]
- ऋग्वेद संहिता। (प्रथम अध्याय, सूक्त 1-15)
  हिन्दी व्याख्या तथा हिन्दी अंग्रेजी
  अनुवाद सम्पादक प्रो. उमाशंकर शर्मा 'ऋषि'
- शुक्लयजुर्वेद संहिता। मूलमात्र (गुटका)
- शुक्लयजुर्वेद संहिता। सम्पा. श्री दौलतराम गौड़
- शुक्लयजुर्वेद संहिता। मूलमात्र। (निर्णयसागर संस्करण)
- शुक्लयजुर्वेद संहिता। पदपाठ-उव्वट महीधरभाष्य संवलित
  तत्त्वबोधिनी हिन्दी व्याख्या सहित। डॉ. रामकृष्ण शास्त्री
- सामवेद संहिता। मूलमात्र (गुटका)
- सामवेद संहिता। सायणभाष्य तथा पं. रामस्वरूप शर्मा 'गौड़' कृत
  हिन्दी भाषानुवाद सहित।
- अथर्ववेद संहिता। मूलमात्र (गुटका)
- अथर्ववेद संहिता। सायणभाष्य तथा पं. रामस्वरूप 'गौड़' कृत
  [illegible]

चौखम्बा विद्याभवन
वाराणसी

तिलक-महाराष्ट्र-विद्यापीठ-शाखाभूत-

वैदिक-संशोधन-मण्डलेन

प्रकाशिता

॥ ऋग्वेदसंहिता ॥

श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता

१-१० मण्डलात्मकः

चतुर्थो भागः

सोनटक्के इत्युपाह्वः श्रीपादसूनुः नारायणशर्मा
काशीकरोपाह्वः गणेशसूनुः चिन्तामणिशर्मा
इत्येताभ्यां संपादितः

शाके १८९८

मूल्यं २५ रूप्यकाणि

Tilak Maharashtra Vidyapith

VAIDIKA SAMS'ODHANA MANDALA

(Vedic Research Institute)

POONA

ṚGVEDA-SAṂHITĀ

WITH THE

COMMENTARY OF SĀYAṆĀCĀRYA

VOL. IV

Maṇḍalas IX–X

Edited by

N. S. SONTAKKE, B.A. (Tilak)

AND

C. G. KASHIKAR, M.A. (Tilak)

1946

Price Rs. 25

सादरं समर्पणम्

धर्मः स्वाचरितो निजस्तनुभृतां य श्रेयसां श्रेयसा
हेतुं संजनयन् स एव भगवान् स्वर्गापवर्गप्रदः ।
तज्ज्ञानं हि भवत्यकृत्रिमवचोगुम्फेन साकल्यत-
स्तस्मादागमस्य भूसुरवरैः कार्यं महायत्नतः । १ ।

कामं श्रीः सुखदेति पामरजनैर्यन्मन्यतेऽस्मिञ्जने
तस्मिन्नेव हि सा श्रियैकसुखदा विशुद्धिलक्ष्मोपमा ।
'सा हि श्रीरमृता सताम्' इति वचो यत्तैत्तिरीयश्रुति-
र्व्याहार्षीत् तदेव तद्भगवन्नं 'श्री' नाम वेदत्रयी । २ ।

आर्हन्तां श्रुतिवाङ्मयस्य महतीमेवं विधायान्तरं
पुण्येऽस्मिन्नगरे सुखं निवसता केनापि सत्कर्मणा
तेनैन द्रविणेन भाष्यसहितो मुद्रापितः संहिता-
भागो भक्तिभरेण वेदपुरुषस्याहूयिहृद्येऽर्प्यते । ३ ।

सम्पत्त्या नहि सन्ति नेति जगति प्रत्यक्षमुख्याः सम्मतौ
दातारोऽपि न सन्ति नेति नितरां भूयोयशोलिप्सवः ।
दत्त्वा भूर्यपि वित्तमात्मयशसोऽनिच्छन् प्रसिद्धिं सदा
धन्योऽसौ सुकृती न कोऽपि जयताद् दानैकशाली पुमान् ।४।

अहं दधामि द्रविणं हविष्मते
सुप्राव्ये ३ यजमानाय सुन्वते ॥

INTRODUCTION

We feel great pleasure in presenting this fourth and the last volume of Sāyaṇa's commentary on the Ṛgveda to the world of scholars. We also feel a sense of satisfaction at the completion of the enormous task undertaken by the Vaidika Saṁśodhana Maṇḍala, although the fifth volume comprising various indices is yet to be prepared and published.

A General Review of the Work.—The Vaidika Saṁśodhana Maṇḍala was founded in 1928 under the auspices of the Tilak Mahārāṣṭra Vidyapith, Poona, with the aim of reviving and encouraging the study of Vedic literature. An edition of Sāyaṇa's commentary on the Ṛgveda was not then available in the market. Both the second edition of Max Muller and the Bombay edition were practically out of stock and it was considered that a critical edition of Sāyaṇa's commentary on the Ṛgveda based on unused old MSS. was the first thing to commence with. A scheme of the publication was immediately prepared and brought into operation. The first volume comprising Maṇḍala I was published in 1933, the second containing Maṇḍalas II to V was sent out in 1936, the third giving Maṇḍalas VI to VIII was published in 1941 and the present one containing Maṇḍalas IX X is being published in 1946. Max Müller's *editio princeps* required 25 years for completion. His second edition was published within a short period of two years, so also the Bombay edition seems to have been published within a period of two or three years. The reason why our edition took a longer period for completion as compared with the two editions just mentioned, is that the duration required for the completion of our edition includes the periods both of editing and printing, while those editions were probably ready before they were actually sent to press. It should also be remembered that such huge literary projects have to be backed by adequate financial support for being brought to a successful completion within a specific period. The first edition of Max Muller was published under the patronage of the East India Company, and for the second edition the generous patronage of H. H. the Mahāraja of Vijayanagaram had become available. For the editors of the Bombay edition the support of a sound publishing firm was probably sufficient in view of the manner in which they worked. For us, no support of any of these kinds was available. The circumstances which led to the foundation of our Maṇḍala were such that no Government patronage could be expected. We had to carry on our activities entirely on the sympathy of the general public.

There is no doubt much truth in what Prof. Macdonell says about the impropriety of editing texts in *fasciculi*. (Cf. Introduction to *Bṛhaddevatā* p. xxxiv). But it does not equally apply to such extensive texts as Sāyaṇa's commentary on the Ṛgveda, especially when critical editions of the same have already appeared. When we commenced editing the first volume, we were new entrants in the field. Each volume gave us more experience by which we were profited at the time of editing the next one. Had it

been possible to complete the editing of all the volumes before any one was sent to press, the classification would have obviously been more uniform. It will be, however, seen that even in the first volume all available variants have been recorded in the foot-notes, though no attempt could then be made in the matter of classification of MSS. Such attempt has, of course, been made in the second and third volumes.[1]

The Critical Apparatus :—

ग

(1) [ग १] MS. No. 465 (Aṣṭakas VI-VII), No. 485 (Aṣṭaka VIII, Adhyāyas 1 to 4) and No. 518 (Aṣṭaka VIII, Adhyāyas 5 to 8) procured by Dr. T. R. Chintamani of Madras University. Palm leaf MS. in Grantha script. The last Aṣṭaka ends with the 36th Varga of the 8th Adhyāya. Some portion here and there is wanting in this Aṣṭaka.

(2) [ग २] Travancore University Library, Trivandrum. MS. R. No. 3652. Palm leaf MS. written in Grantha script. Contains the same portion as ग १ with the exception that in Aṣṭaka VII ग २ gives the commentary upto the 12th Varga of the 3rd Adhyāya only.

(3) [ग ३] Theosophical Society's Library, Adyar, Madras. MS. Gen. No. 257 V_2. Palm leaf MS. in Telugu script. Begins with Aṣṭaka VI, Adhyāya 7, Varga 24 and ends with the 25th Varga in the 7th Adhyāya of Aṣṭaka VII. The MS. is very old, worm-eaten and worn out and seems to be copied from some Grantha MS. The text is not so correct. Certain portions here and there are omitted.

The text of these three MSS is identical. The MSS carry the name ग when combined, while their individual names are denoted in the case of different readings. For the character of ग MSS., refer to introduction to Vol. III, pp. vi-viii.

(4) [ग 4] Tanjore Maharaja Sarfoji's Saraswati Mahal Library, Tanjore. MS. No. 650. Palm leaf MS. written in Telugu script. The MS. is very old and worm-eaten. Borders of certain pages are ruined. Contains Aṣṭaka VIII, Adhyāyas 1 to 5 and Vargas 1 and 2 of Adhyāya 6th. Certain portions are left uncopied for which space is reserved. The text agrees with ग in the 1st Adhyāya only, then it differs and joins the घ class. The MS. is admitted to the ग class simply for its South Indian script and Palm leaf substance. See page 4.

घ

(5) Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona. MS. No. 4 Vis I. Paper MS. written in Devanāgarī script[2] in Saṁvat 1785. Aṣṭakas III-VII. In Aṣṭaka VII it is identical with ग ५.

(6) Bombay branch Royal Asiatic Society. MS. No. 447 (ZZ a 21) Aṣṭakas V VI.

1. With regard to the Notes to Vols. I-III it may be mentioned that the Notes to Vol I included only the readings adopted by us, in Vol. II conjectural readings were mostly recorded along with the adopted readings and the Notes to Vol. III included all the different topics.

2. All MSS. mentioned henceforward are paper MSS. written in Devanāgarī script unless otherwise specified. Date of MS. is mentioned if recorded.

Prājña Pāṭhaśālā, Wai (Dist. Satara). Aṣṭakas I-II, V-VIII. See serial No. 23.

MS. from Mahabaleśvar Dattatreya Dīkṣita, Gokarn (N. Canara), dated Śaka 1779. Aṣṭakas I-II, IV-VIII. The last Aṣṭaka ends with the 10th Varga of the 5th Adhyāya. See serial No. 21.

These four MSS. reveal exactly identical text in Aṣṭaka VI portion. Their peculiarity, as described in the introduction to Vol. III, is that grammatical portion and alternative explanations are omitted; in the introduction to hymns the Ānukramaṇī quotation and the part prescribing Viniyogas are also omitted; only the names of author, metre and deity are mentioned.

ग

(7) [ग १] T. M. S. S. M. Library, Tanjore. MS. No. 597 (Catalogue No. 1, 1928; Burnell's Cat. No. 2360 A). A complete MS. written at Benares in Saṁvat 1844. The chief MS. in ग class.

(8) [ग २] MS. from Mr. Lakshman Ganesh Athalye, Gwalior. Dated Śaka 1711. A complete MS. excepting the 2nd Adhyāya in Aṣṭaka I and the 3rd in Aṣṭaka VII.

(9) [ग ३] Oriental Institute, Baroda. MS. No. 235 Aṣṭakas V-VIII. In Aṣṭaka VII it joins ख group and agrees with ख५.

(10) [ग ४] Bhārata Itihāsa Saṁśodhaka Maṇḍala, Poona. Kalamkar Collection MS. No. 1. Aṣṭakas IV-VIII written in Saṁvat 1643. Contains frequent marginal corrections in Aṣṭakas VII & VIII.

(11) [ग ५] A complete MS. written in Saṁvat 1877 from the Archaeological Department, Jodhpur. The Bhārat Itihāsa Saṁśodhaka Maṇḍala MS. and the Jodhpur MS. were identical in Aṣṭakas IV to VI and were therefore, given a common designation ग ४. In Aṣṭakas VII & VIII also the text of the B. I. S. M. MS. with certain corrections is identical with that of the Jodhpur MS. Certain other corrections in the B. I. S. M. MS. are, however, not found in the Jodhpur MS. This shows that the B. I. S. M. MS. was corrected twice in Aṣṭakas VII & VIII, that the Jodhpur MS. was copied from it in those Aṣṭakas directly or indirectly after the first correction was effected and that the second series of corrections took place afterwards. Therefore a separate designation ग ५ is allotted to the Jodhpur MS., retaining the old ग ४ for the old B. I. S. M. MS. For the sake of convenience, these separate designations have been used for the Aṣṭaka VI portion also, where in fact both the MSS. give identical text.

(12) [ग ६] Bhandarkar O. R. Institute, Poona. MS. No. 4 of 1916-18. Aṣṭakas V—VIII written in Śaka 1740. MS. No. 5 of 1916-18 containing Aṣṭakas II to IV forms part of this MS. In Aṣṭakas IV & V this MS. had affinity with ख group. In Aṣṭakas VI to VIII it joins ग class. In Adhyāyas 1 & 5 of Aṣṭaka VII and in Adhyāyas 1 & 2 of Aṣṭaka VIII it agrees with ख (१ and ७).

(13) [ग ७] Government Sanskrit College, Benares. Rewa collection Bundle 44-5. A complete MS. written in Saṁvat 1903 (Śake 1768).

(14) [अ ८] Bhandarkar O. R. Institute, Poona. MS. No. 17 of 1886–92. Aṣṭaka VIII dated Saṁvat 1813. Agrees with अ in later portion.

(15) [अ १] MS. From Krishnacharya Malgi of Bagalkot (Dist. Bijapur). Aṣṭakas III to VIII and some portion in Aṣṭaka II (from the 19th Varga in the 3rd Adhyāya to the 21st Varga in the 5th Adhyāya). Dated Saṁvat 1743. Contains marginal corrections. The chief MS. in अ class.

(16) [अ १ (२)] Osmania University Library, Hyderabad. MS. No. P.L. 1056. This is an old palm leaf MS. written in Telugu script giving the commentary on Adhyāyas 1–3 and on some portion in Adhyāyas 4 & 7 in Aṣṭaka VII. This MS. is of special significance since it gives text agreeing with that of अ class and is different from other MSS. written in South Indian scripts. Its text generally agrees with अ १ and occasionally with अ २. In the cases of important differences with अ १ its readings have been recorded by the designation अ १ (२). That this MS. actually falls into अ class is an important fact showing that South Indian MSS. are more or less independent branches of अ class. The MS. ग ४ which sometimes agrees with ग १, २ and sometimes with अ, is a connecting link between अ १ (२) and ग १, २. Thus the various stages in the transmission of the text of अ to ग can be shown thus: (i) अ, (ii) अ १ (२), (iii) ग ४, (iv) ग १, २.

(17) [अ २] Oriental Institute, Baroda. MS. No. 12205 Aṣṭaka VI dated Saṁvat 1877, No. 12206 Adhyāyas 1 and 2 of Aṣṭaka VII; No. 12207 Adhyāyas 3–8 of Aṣṭaka VII; No. 12208 Aṣṭaka VIII. These four MSS. form a whole and are of the same character. Aṣṭaka VIII has affinity with अ ८.

(18) [अ ३] Bhandarkar O. R. Institute, Poona. MSS. Nos. 226 Vis. II and 15 of 1886–92. Aṣṭaka VI.

(19) [अ ४] A MS. from Sardar M. V. Kibe of Indore. A complete MS. written in Saṁvat 1903. It gave the text of ग class in Aṣṭakas I–IV. In the previous volumes it was called ग. It generally agrees with अ class in Aṣṭakas V–VIII, and hence admitted to that class. In the last portion of Aṣṭaka VI and the beginning of Aṣṭaka VII it agrees with ग.

(20) [अ ५] The Anūpa Sanskrit Library, Bikaner. MS. No. 71. A complete MS.

(21) [अ ६] A MS. from Mahabaleśvar Dattatreya Dikṣita, Gokarn (N. Canara). Aṣṭakas I–II and IV–VIII. Aṣṭaka VIII ends with the 10th Varga in the 5th Adhyāya. Dated Śaka 1770. In Aṣṭaka IV it joined अ class; in Aṣṭakas V & VI it agreed with ग; in the last portion of Aṣṭaka VI (IX. 1 to IX. 43) it agrees with ग. In Aṣṭaka VII it is identical with अ ७ from the beginning upto the 18th Varga of the 2nd Adhyāya (IX. 44. to IX. 67). Then it agrees with the MS. procured from Mr. Chidambar Dikṣita of Badli (Dist. Belgaum) which contains Aṣṭakas II, V and VII and was used for the previous volumes. It is dated Śaka 1596. In Aṣṭaka VII it begins with the 19th Varga of the 2nd Adhyāya (IX. 68). The Gokarn MS. is identical with the Badli MS. in Aṣṭaka VII which in its turn agrees with ग १. In Aṣṭaka VIII the Gokarn MS. falls in अ class.

(22) A MS. procured from Mr. Chidambar Dikṣita, Badli (Dist. Belgaum). See above.

(23) [म ५] A MS from Prājña Pāṭhaśālā, Wai (Dist. Satara) Aṣṭakas I–II, V–VIII. Aṣṭakas V, VII and VIII belong to म class; Aṣṭaka VI belongs to ष.

(24) [म ६] Theosophical Society's Library, Adyar, Madras. MS. No 34 J 45 (Eastern section). New No. 41-A-45[1]. Aṣṭakas I, II, IV, V and VIII. Dated Samvat 1835. Agrees much with ष.

All these MSS. except म ३, म ५ and म ६ were used for one or the other of the previous volumes. The new MSS give portion pertaining to this volume only.

Additional MSS. :—Besides the MSS described above, the following have also been examined or tested, though some of them do not concern this volume :—

(1) Osmania University Library, Hyderabad. MS. No 30/1. Contains introductory portion and Vargas 1–19 of the 1st Adhyāya of Aṣṭaka I The MS. was read and found to be agreeing with ष and स (See introduction to Vol. I)

(2) Osmania University Library, Hyderabad MS. 39/1 Aṣṭaka I, No. 101/1 Aṣṭaka II. The colophon of MS. No. 39/1 reads शके १७२५ विजयपुराभिधे ग्रामे (presumably Bijapur). Both these MSS form part of one and the same MS No. 39 1 gives identical text with the MS. स (Aṣṭaka I, Mr. Khadilkar's MS. See intro. Vol. I.) except a few scribal differences. No. 101/1 is exactly indentical with the MS. म (the Badli MS , Aṣṭaka II) after omissions and additions were made in the latter. Since Nos. 39/1 and 101 1 form part of one and the same MS., it can safely be presumed that No. 39/1 and स together present the text of Aṣṭaka I of the MS म which is not available. Since स in Aṣṭaka I and म in Aṣṭaka II were collated[1] and

1. Adhyāyas 1 & 2 of Aṣṭaka I in स and Aṣṭaka II portion in म in Vol I were not collated, as they became available after the portion concerned was printed. Important readings from these portions in No. 39/1 and 101/1 are recorded below. Readings bearing the sign ‖ before them were conjectural emendations of Max Müller, while they have actually been found in this MS.

Intro. p. 2, line 3, महष: for महर्षेः; p. 2, l. 26 अपमयनादि° for मपमनादि°; RV I. 84. 12 सधिरे सविरे-शायन्त इत्यर्थः ॥ The MS. gives सधिरे सिषेविरे शायन्त इत्यर्थः, I 122. 11 मंषु for म:; I 123. 8; 124 8; 13 उच्छंतिया; I 124. 11 दृष्ट्वा गत्वोऽनुमीयन्ते for दृष्ट्वोद्योऽनुमीयते ; I. 125. 2 प्राम कु संप्रेनस्त्वावन° ॥ I. 127 1 बहु मन्यन्त ॥; I. 133. 6 न्युदस्यमुदच्छ ॥; I. 141. 3 मखिते ॥; I. 144. 1 निसते कुर्व्वन्ति प्राप्ताः ॥, I. 149. 2 एवं सर्वोत्पादकः श्वश्रुभिः ॥; I. 152. 2 समर्था सन्तोऽपि ॥; I. 157. 2 अरसाता etc. ॥, I. 158. 4 दशतयो दशवारः ॥; I 162. 19 भवत ॥; I 164. 1 संरक्ष्यानीति ॥, I 164. 19 चक्षुः कृतवंतो एव । तानि for चक्षुः कृतवन्तो तानि ॥ supplied by conjecture; I. 164. 23 सपनान्तेऽपि ॥; I. 164. 29 बालकस्यौद्रानस्तनपानं for बालकस्याद्रनस्तनपाना° ॥, I. 164 39 °भूताः संतः अपर° for °भूता; सांगापर° ॥; I. 167. 1 इष एषणीयाः ॥; I. 170. 4 क्षिप्रमिति ॥; I. 174. 3 पालिता ॥, I. 175. 2 भवेति for भवसि ॥; I. 183. 3 यजमानस्तहविषा तद्वान् for यजमानाय इत्तहविषा तद्वान्; in I. 185. 4 Max Müller suggests यथा before अतप्यमाने; यथा is actually found in this MS.; I. 191. 11 वाक्स्यर्थं. ॥

used in Vols. I and II respectively, it was not thought necessary to collate No. 39/1 and 101, 1.

(3) A MS. from Gwalior State Sanskrit Library. Contains the following portions :—

Aṣṭaka V The last few Vargas in the 8th Adhyāya.
,, VI Complete.
,, VII Complete except the 6th Adhyāya
,, VIII Adhyāyas 1 to 4 and the 5th from Varga 21 to the end.

This MS. was used for Vol III. As before, certain important readings were got compared. The MS gives a conflated text. In Aṣṭakas VI and VII and in Adhyāyas 3 and 4 of Aṣṭaka VIII it is identical with ग ५. Adhyāyas 1, 2 and 5 in Aṣṭaka VIII agree with ग १. In a few important cases, it is independently mentioned. See notes to ṚV. X. 73. 7; 75. 4.

(4) A MS. from Pandit Balacarya M. Khuperkar Śastri, Kolhapur This MS. which was used for Vol. III is in two sizes. The small size contains portions from Aṣṭaka V as described in Vol. III; the large size contains Aṣṭaka VI (Adhyāyas 1 to 6) and VII (Adhyāyas 3 to 8) and VIII complete. The text in the small size MS. was identical with ग ४; that in the large size MS. is identical with ग २. From Adhyāya 4 in Aṣṭaka VIII the MS. agrees with ग ६. This has been fully collated.

(5) A MS. from Mr. Hari Vasudev Hoshing Dīkṣita, Bhor (Dist. Poona). Aṣṭaka VII dated Saṁvat 1712. The MS. was fully collated and was found identical with ग५.

(6) Bhārata Itihāsa Saṁśodhaka Maṇḍala, Poona Kṛṣṇaśastri Rajawade collection, MS. No. 12. This is a modern MS giving in part the commentary on Maṇḍala IX (Hymns 1-67). It was fully read and found to be identical with ग १.

(7) Bhandarkar O. R Institute, Poona MS. No 16 of 1886-92. Aṣṭaka VII. This has been fully collated and has been found to be identical with ग ५.

(8) Punjab University Library, Lahore. MS. No. 2962, Aṣṭaka VI to VIII. The MS. could not be lent outside; arrangement was therefore made to get important readings compared with those in the MS. It was found that the text in Aṣṭakas VI and VII agrees with that in ग ५ and the text in Aṣṭaka VIII agrees with that in ग १.

(9) Royal Asiatic Society of Bengal, Calcutta. MS. No. G (142) 7872. This is a very old paper MS. written in Devanāgarī. It consists of 89 leaves giving stray portions in Aṣṭaka V (Adhyāyas 7 and 8, 16 leaves) VI (8 leaves) and VII (65 leaves). Each Aṣṭaka is written in different hands, although all are written in the *Pṛṣṭhamātrā* style. The text is rather incorrect. Leaves giving portions of Aṣṭakas VI and VII are pasted back to back and then used for writing, just resembling the manner of the Kashmir MS. of Ṛgveda (see Preface to the Khilas p. 892). Some of the pages are, however, separated in course of time. In Aṣṭaka V it agrees with ग which in its turn is

related to the ग group ; in Aṣṭaka VI it agrees much with म २; in Aṣṭaka VII it is identical with ग ३ which in that Aṣṭaka joins म group.[1]

Classification of MSS. :—The main critical apparatus can be divided into certain classes according to the Aṣṭaka division :—

Aṣṭaka VI—त [=त १, २, ३], च, ग [=ग १, २, ३, ४, ५, ६, ७], म [=म १, २, ३, ४, ५].

Aṣṭaka VII—त [=त १, २, ३], ग [=ग १, २, ३, ४, ५, ६, ७], म [=म १, २, ४, ५, ६, ७].

Aṣṭaka VIII—त [=त १, २, ४], ग [=ग १, २, ३, ४, ५, ६, ७, ८], म [=म १, २, ४, ५, ६, ७, ८].

As compared to the preceding volumes, it will be seen that the designations of certain MSS. have been changed in this volume. The main reason for this is an attempt to present the MSS. material in a more scientific manner. Attempts were made in the second as well as the third volume to set all the MSS. into 3 or 4 classes. The present volume shows an advancement in the same direction. Another reason for changing names of certain MSS is that in certain portions their character has also changed. It was therefore thought proper to allot them different names depicting their true nature. We hope this method of classification will enable the reader to understand easily the value of variants. When the general designation of a class is mentioned, it is presumed that all MSS. in that class give the same reading, with the following exception : in Aṣṭaka VII ग has 7 MSS (ग १ to ग ७). Of these, ग ३ joins म class in that Aṣṭaka only. Therefore ग in Aṣṭaka VII means all MSS. of ग class excepting ग ३. That ग ३ joins म will be evident from the variants of म class recorded in the foot-notes. Similarly म in Aṣṭakas VII and VIII means all MSS. of म class except म ३ which is restricted to Aṣṭaka VI only.

All MSS. have thus been divided into 4 classes : त, च, ग, म. The nature of these classes has been broadly described in the introduction to Vol. III. Of these four classes, significance mainly attaches to two : ग and म. त and च can more strictly be called branches of the म class. The main feature of ग is that it gives plenty of different readings. When the ग MSS give readings common with other classes, they agree with म. The character of readings in ग in Aṣṭakas VII and VIII is the same as that described in Vol III with regard to Aṣṭaka VI. As stated above, the chief reason for allotting them a separate class is their South Indian script on Palm leaf substance. The peculiarity of च MSS has already been shown They retain only such portion of the commentary as is absolutely essential for the explanation of the verse and omit optional renderings and grammatical explanations. In the introduction to a hymn simply the names of authors, deity and metre are noted. The text has a tendency to agree with

1. Comparison of readings in the Alwar MS. of Ṛgvedabhāṣya as recorded by Peterson in his Selections from the Ṛgveda with our MSS. shows that the Alwar MS. agrees with ग १ in Aṣṭakas II, III, IV, V. Attempts either to procure the MS. or to get it sufficiently compared could not succeed.

च class. The habit of Sāyaṇa to quote the *Pratīkas* is more conspicuous in this class. The peculiar nature of the MSS. (Serial No. 21 and 23) from Wai and Gokarn is an additional proof for the affinity of च to ब; they give the text of ब in Aṣṭaka V, then fall into च in Aṣṭaka VI and again in Aṣṭakas VII and VIII they become members of ब.

So, there remain only two classes, namely ग and ब. Of these, the latter is the more important class. It reveals the least number of variants. The MSS. in ग frequently differ from the text. A good number of their variants consists of omission of certain words, especially either the *Pratīkas* or their explanations. Another equally important point to be noted in connection with the character of the MSS in the two classes ब and ग is that the text of ब can be said to represent the Deccan tradition, since many of its MSS. are copied in that region, and that of ग to represent the Benares tradition, as is clear from the fact that most of the ग MSS. are copied at Benares. We, therefore, have come to the conclusion that ब represents the *archtypus* of Sāyaṇa to the greatest extent. It is in the fitness of things that ब representing the Deccan tradition should have the greatest affinity with the *archtypus* of Sāyaṇa who himself flourished in the Deccan. It is also quite natural that the South Indian branch of MSS. (i. e. च) should be related to the ब class of the Deccan which lies on its borders. As for म it is difficult to say anything peculiarly, since the म MSS. are modern, incomplete and partly giving text of another class. The Benares tradition of ग is distinguished from ब in point of distance of region, as well as in point of variation from the original text. Being a well known centre of learning in ancient as well as mediaeval India, a considerable number of copies of Ṛgvedabhāṣya were made at Benares and spread over many parts of India.

Editorial Work:—The principle which we have generally followed in fixing Sāyaṇa's text will now become clear. We have stuck to the text of ब as far as possible. Complete dependence on ब was, however, not possible in view of the peculiarities of other classes and also in view of the necessity to present a correct and more intelligible text. Certain readings from ग,[1] च and म have, therefore, been adopted. Still there remained a considerable

1. The following is a full list of readings adopted from ग.—RV. IX. 22. 4 धाम्यन्ति, 51. 3 क्वाध्वर्यन्ति धावन्ति, 67. 14 प्रथमं गच्छन्ति ततः पश्चात्, 67. 27 अग्न, 67. 30 न अत्यानपरायात्, 73. 1 समवस्थानं वा, 74. 3 अवस्थाने, X. 1. 3 दस्त्र धर्मे, 22. 13 तन्त्रियति निरवविशेषणत्वात्, 29. 7 अत्यन्तस्वार्थे, 40. 7 पराधीनमाने, 64. 10 संस्मानस्य स्तोतुः; 67. 12 त्वा, 68. 2 स्वसमथ्यन, 70. 9 सहायौ, 71. 10 सभिभूतेन, 73. 7 वार्या, 76. 2 वर्तन्ति, 82. 7 अमन्, 85. 3 अगरको वा, 85. 24 वर्णविनियोगस्थे, 86. 8 एक. किंसन्तः पुरुषः, 87. 11 मारकव्यापारान्, 88. 2 यौधयौः, 92. 10 कर्ममागान् वा, 93. 8 मार्ग प्रति सोम॰, 95. 11 वर्तेनक्षदावगमः, 95. 13 अवारेश., 105. ता. निरस्य सर्वा॰, 108. 4 अथ शुं:, 110. 8 आ एतु; 110. 10 स्वादुकुर्वन्तु, 115. 1 स्तनपानाद्यपि, 117. 2 अतिथये, 123. 5 वर्दिमानं, 125. 5 वं कामये, 129. 7 ईश्वरस्येव, 130. 1 न उक्तः कर्मात्मका वक्ता वसमिने पितरः, 134. 4 अवानि भवानि वा, 134. 5 विदुषा, 135. 2 देवामार्गिभ्रमन्, 146. 4 यविशमाविशमं, 149. 4 योषा, 172. 1 यनेन वा.

number of passages where none of the MSS. gave the correct text. In such cases conjectures made by Max Müller had to be adopted. In certain cases we have also adopted readings from the Bombay edition[1] as in the previous volumes. Certain readings from the Bombay edition have also been shown in the footnotes. Even this was not sufficient, and we ourselves have had to adopt a few readings by conjecture[2] as in the preceding volumes. All these different readings are recorded and discussed wherever necessary, along with other topics in the Sanskrit Notes as usual. Supplementary Notes to Vols I–III are added at the end of these Notes. Max Müller's notes have generally been taken into consideration while preparing our Notes. Certain insignificant readings preferred to those in Max Müller strictly on the basis of MSS. support have been ignored in the Notes—e. g. वाकेन for वाकेभ IX. 1. 6 ; सर्वस्य द्रुहा for सर्वद्रुहा IX 66. 20 , पुष्यस्वेभिर्मते for पुष्यस्विभिर्मते X. 48 5 ; एषो for एषैषो X. 128 6 ; कन्यात् for कन्यनात् X. 143. 1.

In Vols. I & II all available variants have been recorded ; in Vols. III & IV certain insignificant variants have been ignored. Comparison of our Notes with the *Varietas lectionis* of Max Müller shows that Max Müller also did not record each and every variant reading.[3] Care has however, been taken to record variants where Max Müller records them. We have recorded[4] the variants in two places. In those cases where we have

1. The following is a full list of readings adopted from मु:–RV. IX. 64 11 देवकाम:, 69. 3 सोमः, 69. 10 पवमानैन परिष्कृते, 86. 15 उत्क्षरे, X. 13 3 अनुरोहामि शब्दे यथयाः स्थापनवहनानन्तरं;* 26 4 परिभयांइति, 49. 9 न कर्णयं, 53 1 नि षत्सिदि, 59 2 अजानि निवति, 61 7 रोहितं भूतानामयो भूना, 61 8 नीनितोयावामयजन्तं, 85. 4 सोमांडमर्त्यैः, 85. 30 स्यावदिति, 90. 12 यथावत्.

2. The following is a full list of readings adopted by conjecture :–RV. X. 2 4 नरेसन्, 13. 3 परिसृष्ट सोगुरेन, 14. 9 प्रभुदयमानदद्नरयानात्, 16. 9 शान्तिकर्मावे-मुपाद्‍नः, 26. 4 सतीहनाभ्याजकर्मादिभि , 61. 1 यजं पार्द, 65 7 या देवाः, 67 12 अन्नाक्षद्दा, 73 7 सुप्तं, 82 7 नात्मिन्नं सम् .... *याश्यन्तान् , 85 3 यथनकामानां, 85. 5 असौ परिमाणे सहते परिमीथेन, 86. 10 सर्मितं समन्त्रिति, 89 16 सोमना, 104. 9 वज्रहत्याणां मेघहनने, 114 4 समुद्रवर्ण, 123 6 उपगम्य, 130 1 पुनमाताम*, 142. 2 प्रादुर्भवनं, 148. 3 सर्वदा

3. A good many passages can be cited which are not supported by our MSS. and which are not referred to in Max Mullers' *Varietas lectionis* It is impossible to think that Max Muller's MSS. did not contain variants in those places.

4. In Vols. I and II as well as in foot-notes in Vol. III upto p 336 the variants are recorded in conformity with grammatical rules regarding *Parasavarna* etc. The practice has since then been changed, the *Anusvāra* being used instead. The MSS. always use *Anusvāra* and not *Parasavarna* Our practice of showing the *Pratika* by a particular sign has necessitated the elimination of *Sandhi* to a great extent. Naturally while recording the variants the Sandhi-system in the MSS. has had to be discarded to that extent in view of the necessity to maintain the parallelism between the original text and the variant. We hope this practice has not done any particular harm to the proper representation of the MSS. material The signs (i. e. figures) denoting variants have been the same throughout all the volumes. The original text and the variant bear the same figure If a variant involves two or more words in the original text, both the beginning and the closing words in the original text bear the figure, thus specifying the extent of the variant If any word inbetween has got any different reading, it is marked by an asterisk

adopted different readings from Max Müller and also in those where readings are adopted by conjecture either by Max Müller or by us, the variants are recorded in the Notes. Variants of subordinate nature have been relegated to the foot-notes. In the case of readings in the Notes, MSS. supporting both the adopted text as well as the variants are mentioned. In the case of readings in the foot-notes, however, only the MSS. giving the variants are mentioned.

Comparison of our MSS material with that of Max Müller :— Max Müller has divided his MSS into three classes A, B and C. He held that none of these classes represented the *archtypus* of Sāyaṇa, and that the text was mishandled before these classes were formed. There are a good many passages in the commentary where none of these classes preserves the original and correct text. He moreover held that the A class represents the Benares tradition, B class that of Bombay and Punah (Poona) and the C class that of Calcutta. Now these A, B, C classes of Max Müller are not exactly parallel to our classes. Our क coincides with Max Muller's ACa, ख agrees with part of B, and ग is parallel to part of B plus C. Max Muller's A is our क[1] and Max Muller rightly says that it comes from Benares. The chief MSS of his B is B_1, Stevenson's MS., India Office Library, and that of C is his own MS. Ca which is dated Saṁvat 1624 (= A.D. 1568). This was the oldest of all the MSS. used by Max Müller. It contains frequent additions and alterations and according to Max Muller it was the original of all C MSS and was collated with a MS. of A class. So in its original text it was counted by him with C, and in its corrections with A. He therefore called it Ca.[2] He may be right in depicting the character of this MS., but when he records the variants in Ca, one is at a loss to know whether the reading is original or corrected, and consequently whether it represents the A or C class. In fact readings in A and Ca agree in a great majority of cases as recorded in Max Muller's *Varietas lectionis.*[3] The Ca MS. is exactly identical with our क ४ which was written at Benares in Saṁvat 1643 (= A.D. 1586). क ४ is apparently a MS. of क class. This क class agrees with A of Max Muller and क ४ is identical with Ca, therefore the similarity of Ca to A is established. Max Muller attaches first grade importance to A MSS. representing the Benares tradition and gives secondary significance to B and C, the so-called Bombay-Poona and Calcutta traditions respectively. But the conclusion has, as stated above, forced itself upon us that the ग class representing the Deccan tradition is the nearest approach to Sāyaṇa's original work.

1. A few places bearing the identity of A with क may be cited here :—ṚV. III. 2. 9; 3 2; V. 43. 9, 10, 50 int., VI. 62 1, VII. 55. int. 75. 5, 100. 6, VIII. 8. 12; 12. 32, 21 18; 22 10, IX. 65. 21, 107 7, 108. 3, 114. 2.

2. See preface to the second volume of first edition, p. xxxiii Vol. I. 2nd edition.

3. Among the numerous places showing similarity of Ca to क some are noted below :—ṚV. V. 43. 9; VI 2 5, VII. 2. int., 33 8, 98. 5, 99. 5, 100. 6, VIII. 1. 17; 30; 6. 33; 8.12, 13. 20, 21. 10; 22 10, IX. 107 7; 108 3, 114. 2 etc.

The Bm MS. of Max Müller presents Mudgala's abridgement of the commentary on Aṣṭakas I to III and Adhyāyas 5 to 8 of Aṣṭaka IV. According to Max Müller the MS. belongs to B class[1] in its later portions while in the first Maṇḍala, it is an insignificant representative of C class. This Bm MS. is equivalent to our च which ends with Aṣṭaka VI. Max Müller's B class, of which Bm is a part, continues to the end of Aṣṭaka VIII and we find that in Aṣṭakas VII and VIII his B readings are equivalent to those in one or the other MS. of अ.[2] On the other hand, there are certain cases where readings of Max Müller's C agree with those of our अ.[3] Max Müller had a number of C MSS. for the first Aṣṭaka, further on he had only two of them He says that some C MSS have later on turned into A class[4] Regarding the origin of the MSS. in C class he says that they at least in their earlier Aṣṭakas represent the Calcutta tradition and were specially copied for European scholars.[5] We have not been able to collate all the MSS connected with the so-called Calcutta tradition. Those which we could read or test, fell either in our न or अ, or partly in both, and thus did not necessitate the formation of a separate class. It is also to be noted that in Max Müller's opinion C MSS represented the Calcutta tradition only in earlier Aṣṭakas. Thus our MSS. material does not allow us to form a special class representing the Calcutta tradition. We find only two traditions, namely the Deccan tradition and the Benares tradition represented by अ and न respectively. न and च cannot be called independent traditions, but branches of अ as already stated The relation of our classes अ and न and also च to Max Müller's A, B and C can be shown in the following way :—

अ = B + C
न = A + Ca
च = B.

The same can be shown in a reverse way :—

A = न
B = च + अ
C = अ + न.

For the second edition of his Ṛgvedabhāṣya Max Müller consulted about two dozen MSS. out of which 16 were complete and 8 were fragmen-

1 Passages showing similarity of च to B may be found, among others, at the following places :—II. 35. 5 ; 8 ; III. 3. 8. 9.6 ; V. 46. 3. 49. 3 , 86. 3 ; VI 62. 1 ; 75 18 ; VII. 2 , VIII 13. 4 . 5 ; 15. 3 ; 19. 37 ; 21 18. 23 7. 34 15 ; 60. 20 , 90. 5 ; IX. 8. 5

2. e.g. see ṚV. III 9. 6 VI 62. 1. VII. 55. ini., 75. 5, 98. 5, 99. 5, 100 6, 104. 23, VIII 6, 33, 8. 12, 13. 20, IX. 48. 3, 60. ini , 62. 21, 66 3, 98. 12, 103. 3, 108. 2, 114. 4. Max Müller's B4 is identical with our अ ७.

3. A few places where Ca agrees with अ are shown below —III. 30. 15, V. 43 10, VI. 52. 1, 2, 67. 1, 75. 18, VII. 55 ini , 56. 9, 10, VIII 20. 11, 14, 43. 3, 48. 3, 4, 60. 20, 61. 2, 69 2. It is to be noted that न ४ which is identical with Ca, also agrees with न १, २ and अ in many cases in Aṣṭaka VIII.

4. Preface to the 2nd volume of first edition, p. xxxiv. Vol. I, 2nd edn.

5. Preface to the 1st vol. of 1st edition, p. xx. Vol. I, 2nd edn.

tary running to the length of three Aṣṭakas at the most. We, for our edition, either collated or tested over five dozen MSS., out of which only five were complete, four contained 7 Aṣṭakas, two gave 6 Aṣṭakas, 15 comprised a number of Aṣṭakas ranging from 3 to 5 and the rest gave a single Aṣṭaka.[1] So, certain facts become clear if we compare our MSS. material with that of Max Müller, namely (1) that our MSS. are quite different from those of Max Muller, (2) that we have used a larger number of MSS than Max Müller, (3) that while Max Müller had a majority of complete MSS., we had a majority of incomplete MSS , and (4) that a good number of MSS. written in South Indian scripts (Grantha, Telugu and Malayalam) became available to us. Max Muller was able to procure only a fragmentary portion in Maṇḍala I written in Grantha and Tulu scripts As for the age of MSS., there is no particular difference between those of Max Müller and ours, except the fact that the oldest available MS. of Sāyaṇa's commentary (dated Saṁvat 1452 = A.D. 1395, Aṣṭaka IV, Oriental Institute, Baroda, MS. No. 12211) was used by us

Our Achievements :—It is obvious that in these circumstances a thorough comparison of MSS. used in these two editions is indeed impossible. A general comparison of the character of the various MSS used in both the editions can, however, be made by giving a statistical table showing the analysis of variants in certain hymns as a specimen [See next page]. For this purpose we have picked up one hymn from each Maṇḍala addressed to a different deity. It is neither possible nor desirable to give an analysis of the variants in the whole of the Ṛgvedabhāṣya

This table may conveniently be taken to speak for the whole of the Ṛgveda in general and therefore can give a clear idea of the relation of our MSS. material to that of Max Müller and also of our achievements. The comparison of columns 2 and 3 shows that we have been able to discover a larger number of variants than Max Müller even taking into account the probability that Max Müller might have ignored certain insignificant readings We cannot deny the possibility of more MSS. of Sāyaṇabhāṣya exhibiting some more variants being discovered in future. In a vast country like India, several MSS. may still be lying in corners awaiting discovery and proper care, which may perhaps help in restoring the original text of Sāyaṇa. We, on our part, have tried our best to procure as many MSS. as could be available and have used them according to our judgement It was quite natural that the variants recorded in our edition should tally with those in Max Muller at least to a certain extent. The number in column 4 denotes the common places of variants in both the editions. The number of readings conjectured by Max Müller is shown in column No. 5. This number, of course, forms part of the

1. The three MSS. from India Office Library London, mentioned in Vol. II were collated and referred to in the notes to Vols I and II They were, later, not used, since they were collated by Max Müller for his edition. These are excluded from the above calculation.

Statistical Table showing a Comparative Analysis of Variants.

HYMN		Variants recorded by Max Müller.	Variants recorded in the Poona edition.	Variants in places common to M. M and Poona edition.	Readings conjectured by Max Müller.	M. M. conjectures found in our edition.	Readings preferred to those in Max Müller.	Readings preferred to those in M. M. and also found in the Bombay edition.
(1)		(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)
I	125	30	38	10	5	0	0	0
II	34	8	32	5	4	1	6	4
III	26	19	73	12	3	1	5	2
IV	2	11	47	7	6	2	7	2
V	44	29	32	7	0	0	5	2
VI	47	16	43	7	3	1	5	0
VII	100	3	12	2	3	2	4	1
VIII	91	24	37	24	12	4	2	1
IX	96	9	33	7	2	1	2	0
X	106	24	36	11	7	3	14	8
10		173	383	92	45	15	50	20

number in column No. 2. Column No. 6 is useful in finding out how many conjectural readings of Max Müller we could discover in at least some of our MSS. Column No. 7 denotes the number of readings preferred generally on the MSS support to those in Max Müller. It shows an average of 5 readings per hymn. This number also forms part of that in column No. 3. Max Müller improved the text of his second edition after collating even a few more MSS than those for the first edition. It was, therefore, no wonder if we, who were editing the text after the lapse of nearly half a century with altogether different MSS. material, could improve the text to such an extent with the aim of making the nearest possible approach to Sāyaṇa's own work. The readings that we have adopted differently from Max Müller may be divided into three classes (i) *Pratīkas*, (2) Readings that are grammatically correct and (3) Readings which are useful for the better explanation of a verse. The last column shows the comparison of our MSS. with the Bombay edition as far as the adopted readings are concerned. The number in this column, of course, forms part of that in column No. 7.

It may be asked, to what extent does our bhāṣya text differ from that of Max Muller? It can at once be said that there is not and cannot be any material difference between the two. At the same time there is plenty that can be considered as improvement of the text The improvements which we effected in the bhāṣya text are all recorded in the Notes, reference to which may fully bring out the value of this edition. Certain cases in the present volume may however be pointed out here :

Considerable changes have been effected in the commentary to the following verses - IX. 65, 4, 97. 26, 109. 22, 113 10, X. 30. 8, 65. 1, 2 In RV. X. 16. 1 सर्वांभूतं for भस्मीभूतं. Three stages of burning are here denoted, of which this is the first. X. 22. 13 [illegible] for [illegible] Max Müller's explanation is not satisfactory. In X. 27 20 our text runs [illegible] Max Muller has [illegible] and suggests [illegible] for [illegible]. In our text [illegible] is explained by [illegible], and [illegible] is the explanation of [illegible]. Max Müller suggests [illegible] as the explanation of [illegible] which renders the word [illegible] and the causal [illegible] superfluous. X 73. 7 [illegible] मार्गः काश्यां गतो मार्गः for [illegible] गतो मार्गः [illegible] गतो मार्गः. Max Muller has in vain tried to defend his reading. The text adopted by us is a fine specimen of improvements made by us in the bhāṣya text. The famous places of [illegible] and काशी are often mentioned in ancient Sanskrit literature by way of example X. 82 7 [illegible] for [illegible]. See Sanskrit note X. 89 14 [illegible]. Max Muller has [illegible]. The adopted text is a clear improvement. In X. 91: 4, 5, 130 1 Max Müller denoted *lacunae* which we could fill in properly on MSS. authority There are certain others which had to be retained as such. In X. 121. 4 [illegible] There was a controversy between

Max Müller and Peterson about the text of this passage. Max Müller read यस्य वेषाः अहिषः अत्यन्तेषा आवेष्टनाः कोमदिशः ईश्वरान्ता वा while Peterson preferred to retain the text in the MSS. : यस्य वेषा अहिषः अतेषा आवेष्टनाः कोमदिश ईशित्वतः. We consider the emendation अत्यन्तेष्वा as essential, but the conjecture of ईश्वरान्ता वा for ईशित्वतः is uncalled for; ईशित्वतः is quite satisfactory. Max Müller could not find in his MSS. the commentary on X. 174. 2. The Bombay edition gave it, the genuineness of which was doubted by Max Müller. Our म MSS. have given it, so we have no hesitation in declaring it as genuine.

These are some of the improvements we have made in the text. In undertaking the present edition our chief aim was to prepare a scientific edition of Sāyaṇabhāṣya as none was available in the market. It was, therefore, essential to procure old unused MSS. from all parts of India and prepare a critical edition on their basis. The outcome of our long labours is now before scholars and it is up to them to pass judgment.

The study of the Veda from modern scientific point of view commenced in Europe over a century ago. A number of translations of the Ṛgveda have been made and critical notes written in different languages which have considerably helped the understanding of that Veda. It is difficult to pass any remarks on the various methods of interpretation. But it is our humble opinion that notwithstanding modern philological and historical researches, the value of Sāyaṇa's commentary has not diminished. It, therefore, naturally follows that we must do full justice to Sāyaṇa by trying to find out what he himself must have written, and ours is an humble attempt in that direction with the means available to us.

The Bombay edition of Ṛgvedabhāṣya.—We have already stated (cf. intro. to Vol. III p. viii) that we have also used the Bombay edition of Ṛgvedabhāṣya. The editors of the Bombay edition have tried their best to present a good edition of the bhāṣya and have obviously used certain MSS. of bhāṣya, even though no information regarding them is available in the preface to the same. On comparing the text of the Bombay edition with our MSS., we find that the Bombay editors used MSS. mostly of म group. A comparison of readings of the Bombay edition (मु) with those recorded in the Notes or foot-notes will amply bear testimony to this. Especially they used MSS. agreeing with म ३ and म २, comp. commentary on RV. X. 27. 14, 65. 1, 2, 73. 9. It is striking that in certain cases the modern MS. म ७ gives the same readings as in मु. See comm. on RV. IX. 67. 22, 77. 5, 97. 14, 16, X. 12. 6, 18. 14, 27. 9, 46. 3, 65. 13. Since the MS. was written before the Bombay edition was printed, it seems probable that both the MS. and the edition had a common source. In some cases they also disagree with each other, see RV. X. 45. 12, 73. 9.

Udgīthabhāṣya on the Ṛgveda:—The commentary of Udgīthācārya on some portion of Maṇḍala X of the Ṛgveda (X. 5. 4 to X. 34. 3) has been published by the D. A. V. College Research Department, Lahore, 1935. The book has no preface giving information regarding the MS. or MSS.

used for the edition. A number of printing mistakes have occurred in the text. The commentary has a considerable number of incorrect readings which could not be corrected probably on account of the singleness of the MS. The commentary was, however, compared with that of Sāyaṇa. The comparison has clearly shown that Sāyaṇa largely used Udgīthabhāṣya for composing his own commentary, at least as far as the available extent of Udgīthabhāṣya is concerned. Parallel construction is found every now and then, so much so that incorrect portion in one can be corrected by the help of the other in most cases. In fact the editor of Udgīthabhāṣya has frequently used Sāyaṇa's commentary in restoring Udgītha's text. We have, therefore, used Udgītha's bhāṣya for determining Sāyaṇa's text, especially with regard to the readings adopted by us in preference to those in Max Müller as well as the conjectural readings. Udgītha's readings have been recorded in all such cases. Udgīthabhāṣya is thus a first-rate means for constituting Sāyaṇa's text. Unfortunately it is neither complete nor correct. Sāyaṇa's commentary is not available on certain verses (X. 18. 14 ; 27. 9 ; 73. 9). Udgītha gives commentary on them which is fully reproduced in the Notes. It can give us an idea as to how Sāyaṇa might have explained those verses. His commentary on certain verses is rather different from and more comprehensive than Sāyaṇa (X. 45. 12 ; 65. 1 ; 2). In X. 10. 2 some part is left unexplained in Sāyaṇa. Udgītha's explanation on it is reproduced in the Notes. Pandit Bhagwad Datta of Lahore possessed further transcript of Udgīthabhāṣya from Rv. X. 34. 5 to X. 83. 5. On our request he kindly sent his transcript for our use. It has been used in the same way as the printed portion. Both the printed and transcript portions are in a corrupt state. We are thankful to Pandit Bhagavad Datta for kindly lending us his transcript for use in our edition. It would be a contribution to our sources of Ṛgveda interpretation if the unpublished portion would be properly edited and printed together with a revised text of the printed portion.

Udgītha was a predecessor of Sāyaṇa, since he is referred to by Sāyaṇa at least once in his commentary (See RV. X. 46. 5). He says, उद्गीथस्तु [illegible] [illegible] [illegible] व्याचख्यौ. Udgītha's bhāṣya on the portion concerned runs :—[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] etc. The explanation of [illegible] is not available. However, the correctness of Sāyaṇa's statement can be ascertained by the explanation of [illegible] given here, and we can rest assured as to the genuineness of Udgīthabhāṣya.

Certain conclusions can be drawn from the relation of Sayaṇa to Udgītha. In a number of cases the adopted text of Sāyaṇabhāṣya has no MSS. support. Many such readings find support in Udgīthabhāṣya. Another important contribution of Udgīthabhāṣya to the editing of Sāyaṇabhāṣya is that it has thrown its weight in favour of one of the four (or two) classes of MSS. Our conclusion that the क class has the first claim to represent the *archtypus* of Sāyaṇa is particularly supported by Udgītha's

commentary. In certain cases,[1] Udgītha's readings agree with those of म, disagreeing with those of ग.

At two places Udgītha differs from the traditional recitation of the Saṁhitā text: (1) He considers RV. X. 9 as consisting of 10 verses instead of 9, the last verse being a *Khailika*: [illegible] I [illegible] II. This last verse is explained by him,[2] while verses 6 to 9 are left unexplained because they are commented upon previously in Maṇḍala I. (2) According to the tradition, the 6th Adhyāya of Aṣṭaka VII (i. e. 54th Adhyāya) ends with RV. X. 18. According to Udgītha, however, it ends with X. 20. 1: भद्रं नो अपि वातय मनः which he considers as an independent hymn. The next hymn begins with X. 20. 2. How far this difference went cannot be found, since the commentary breaks at X. 20. 5 and again begins with the 22nd hymn. The editor of Udgīthabhāṣya is hereby inclined to believe that Udgītha probably commented upon a recension of Ṛgveda different from Śākala. We may add that the enumeration of Adhyāyas instead of Aṣṭakas is found in the Kashmir MS. of Ṛgveda and the Junagadh MS. of Śāṅkhāyana śākhā of Ṛgveda. See Preface to the Khilas pp. 893–4.

The Khilas:—The Ṛgveda Saṁhitā presented in this edition is the text of the Śākala śākhā which is well known over the whole of India. There are certain other śākhās also of the Ṛgveda which more or less differ from the Śākala text and contain certain additional hymns or verses. Some MSS. of the Ṛgveda Saṁhitā contain such supplementary hymns or *khilas* even though there is scarcely any unanimity amongst them as to their number and text. These Khilas have been published in most of the previous editions of the Ṛgveda. The most genuine, important and extensive collection of Khilas is found in a MS. of the Ṛgveda Saṁhitā discovered by Dr. G. Buhler in Kashmir. It is written in the Śāradā script and is about 400 years old. It consists of 191 leaves of birch bark, of which 1-176 are devoted to the Saṁhitā text and the rest to the Khilas. The Khilas are collected as a separate book divided into 5 chapters, each having at the beginning its own Anukramaṇī. The text of this Kashmir MS. was edited and published in Roman script by Dr. phil. J. Scheftelowitz in 1906 at Breslau in Germany

1. For example, the readings of म are supported by Udgītha at the following places, while ग gives different readings:—

X. 22. 15 [illegible], 23. 2 [illegible], 24. 1 [illegible], 24. 4 [illegible], 24. 5 [illegible], 26. 7 [illegible], 27. 8 [illegible], 27. 11 [illegible], 27. 23 [illegible], 30. 1 [illegible], 30. 3 [illegible], 30. 9 [illegible], 30. 11 [illegible], 31. 3 [illegible], 34. 2 [illegible]. The reading [illegible] in X. 28. 9 preferred to Max Müller's conjectural reading [illegible] is found in म as well as in Udgītha. In most of the MSS. used by Max Müller as well as by us a letter [illegible] comes after [illegible], which justifies the reading in म and Udgītha.

2. See Khila III. 13.

with critical notes and introduction under the title "*Apokryphen des Ṛgveda*". The Khilas appended to this volume are based on those printed in that work. For the purpose of editing the Khilas as well as for preparing notes, other editions of Khilas, certain MSS. and other material that gathered after the publication of Scheftelowitz's work, have also been used. Mr. C. G. Kashikar has edited this Khila portion and has added a separate Preface discussing all details.

Acknowledgments :—Before we proceed to acknowledge the help received from the various quarters, we have to do a painful duty of recording the death of Prin. V. K. Rajawade, the Founder-President of our Maṇḍala and the Advisory editor of this edition, which took place on 17th December 1944 at the age of 84. Till the end of his life he very sincerely performed his duties in both the capacities. He was a scholar of Sanskrit, especially of Veda and Nirukta. When faced with difficulties in deciding the text of Sāyaṇa, we used to approach him, and by his profound learning and ripe thinking, he could easily solve them. His love of learning and sincerity of work were so keen that even in his last illness he discussed certain readings in the 10th Maṇḍala with full energy and readiness. His plain living, high thinking, profound learning and strict adherence to truth made him a modern Ṛṣi. It was unfortunate that he could not be spared to see this last volume of the Ṛgvedabhāṣya published.

We also regret to record the death of Vedamūrti Govindabhaṭṭa Phatak, Poona, the well known Ghanapāṭhi of Mahārāṣṭra, whose help was obtained while printing the Vedic text of the previous volumes. In modern times when traditional learning is fast disappearing and the place of a Ghanapāṭhi Brahman is scarcely refilled, his death is keenly felt.

It is our first and pleasant duty to acknowledge the help we received from Max Muller's edition of the Ṛgvedabhāṣya. The ample use made by us of his edition including his *Varietas lectionis* has already become clear. Having the outcome of his labours by our side, it was easy for us to go ahead in finding out a more correct and original text of the bhāṣya. Good editions of Vedic and other texts which now have become available, did not exist in his time. Vedic researches have advanced to a great extent at the present day, which also have rendered help in editing the bhāṣya. This was not the case in his time. In such circumstances it was indeed creditable to him to proceed with his self-imposed task slowly but steadily and present the complete edition to the world of scholars. The lovers of Vedic literature will ever remain grateful to him for his signal service to the cause of learning.

On the occasion of the completion of the Ṛgveda text and Sāyaṇabhāṣya, we have great pleasure to acknowledge the patronage and help we received since the commencement of the work. We are grateful to all our patrons—various Governments, Princes in Rajaputana, Central India, Kathiawar, U. P., Bengal, Gujarat, Deccan and South India and also men of wealth—whose help is chiefly responsible for the successful termination of

the work. For an institution like ours which owes its maintenance to public support, it was impossible to go ahead with the work unless generous help was forthcoming. There have been times which served as a test of our sincerity for the work, but fortunately they passed off by the grace of the Supreme Being. The third volume was published by the end of 1941 when the war was in full swing. The editorial work of the present volume was seriously commenced in 1943 when the difficult problem of the expenses of printing had to be faced. The printing rates had gone very high, so also the paper had become too dear, if ever it was available in market. It was very difficult to obtain public sympathy in those hard days when even ordinary life had become so difficult. Under these circumstances it was impossible to think of the publication of this volume. But, as if inspired by the Vedapuruṣa, Chandrashekhar Govind Agashe, Esqr. B.A., LL.B., the Managing Director of the Bṛhanmahārāṣṭra Sugar Syndicate, Ltd., Poona, came to our help and kindly promised to undertake the financial responsibility of the volume by bearing all expenses in connection with paper and printing. This was really a great boon. We cannot adequately express our gratitude to Mr. Agashe for his very timely, selfless and generous patronage. But for his princely donation we cannot say when it would have been possible for us to publish this volume. In these days when ancient learning is generally regarded as dry bones of the past, souls like Mr. Agashe provide a ray of hope for the revival of the sacred knowledge of the past and the unravelling of truth hidden in obscurity. At his desire, this last volume of the Ṛgvedabhāṣya is dedicated at the feet of Śrī Vedapuruṣa.

Thus relieved of anxiety, we set ourselves to work more energetically and finished the editorial work in early 1944. The next requirement was paper which was not available in the market. The Government of India had issued the Paper Control (Economy) Order by which a publisher had to obtain the necessary permission for purchasing the required quantity of paper and also for printing. We are glad to note that on our application, the Government immediately sanctioned the required quantity of paper and also granted permission to print the volume. We are thankful to the Government of India for their prompt and sympathetic action. The Deccan Paper Mills Co. Ltd., Poona, who supplied us with the special kind of paper for all the previous volumes, were approached for the same kind of paper for the present volume also, and they kindly supplied us with the required quantity in spite of certain inconveniences inevitable in war time and also in spite of other tremendous demands. We record our thanks to the Proprietors of the Mills for their timely response. The copy was sent to press in the latter half of 1944. It was now the turn of the press to labour under difficulties. Due to employment on war work the staff of the press was reduced to a negligible quantity and it was indeed difficult even to commence the printing. Partly due to the relief caused by the end of war in 1945 and partly owing to the efforts of the manager of the press, the difficulties were soon over and the printing of the volume could be

finished within a reasonable period. We are thankful to Mr. S. R. Sardesai, B.A., LL.B., of the Samartha Bharat Press, Poona, who has made a name for elaborate Sanskrit printing and has printed all the previous volumes of this edition, for printing this volume neatly and in as short a period as was possible under the circumstances. Vedamūrti Bhalachandraśastri Karambelkar, Superintendent of the Vaidika Smārta Dharmāśrama (Pāṭhśālā), Poona, a disciple of the late Vedamūrti Govindabhaṭṭa Phatak, has helped us in getting the Vedic text of this volume accurately printed, for which we are thankful to him. We have also to thank Pandit Maheshwarshastri Joshi of Poona for his help from time to time in matters pertaining to technical points of grammar.

We must not fail to acknowledge the help received by us from the various MSS. libraries, institutions and individuals who kindly lent us their valuable MSS. of Sāyaṇabhāṣya. We offer our hearty thanks to them. But for their kind help the project itself would have been an impossibility. In respect of borrowing MSS., we have to thank the authorities of the Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona, especially Mr P. K. Gode, M.A., the energetic Curator of its MSS. Department, for the kind and ready help in procuring MSS. from distant parts of the country. Similarly we record our thanks to those scholars who have rendered their valuable help with regard to the editing not only of this volume, but of the whole work. We are also thankful to the editors of the various Oriental Journals who encouraged us in our undertaking by publishing appreciative reviews of our volumes.

We hope this volume will meet with the approval of scholars.

Vaidika Saṁśodhana Maṇḍala, Poona,
Varṣa-pratipadā, Śake 1868,
April 3, 1946.

N. S. SONTAKKE
C. G. KASHIKAR

प्रास्ताविकम्

अथायं सायणभाष्यसहिताया ऋग्वेदसंहितायाश्चतुर्थो भागो नवमदशममण्डलात्मको विदुषां करकमलयोः सादरं सामोदं च समर्प्यते । यद्यपि पञ्चमो भागः ऋषिच्छन्दोमन्त्रपदादिसूच्यात्मकोऽवशिष्यमाणः प्रकाशनीयश्च वर्तते तथापि संहिताभाष्यमुद्रणसमाप्त्यैव निर्वर्तितकार्यमिवात्मानं मन्यामहे ।

इदमस्माकं वैदिक-संशोधन-मण्डलं वेदविद्याभिवृद्ध्यर्थं १८५० मिते शाके पुण्यपत्तनस्थ-तिलक-महाराष्ट्र-विद्यापीठ-चालकैर्यत्नेन निर्मितम् । सभाष्यस्य ऋग्वेदसंहितापुस्तकस्यातिदुर्लभत्वात् प्राचीनानि भाष्यलिखितपुस्तकानि संपाद्य भाष्यपाठं संशोध्य सभाष्या ऋग्वेदसंहिता प्रथमं मुद्रापयितव्येति निश्चयोऽभूत् । तदनुसारं ऋग्वेदसंहितायाः प्रथममण्डलात्मकः प्रथमो भागः १८५५ शाके प्रकाशितः । द्वितीयो द्वितीयतृतीयचतुर्थपञ्चममण्डलात्मको भागः १८५८ शाके षष्ठसप्तमाष्टममण्डलात्मकस्तृतीयभागश्च १८६३ शाके प्रकाशितः । अधुनायं चतुर्थो भागो नवमदशममण्डलात्मकः सज्जितः १८६८ शाके प्रकाश्यते । मॅक्समुल्लरमहोदयैः ऋग्वेदभाष्यं प्रथमं पञ्चविंशती वर्षेषु मुद्रापितम् । तत्पुस्तकस्य द्वितीयावृत्तिः केवलं वर्षत्रितये प्रकाशिता । तथा च मुम्बापुरीमुद्रितं ऋग्वेदभाष्यमपि वर्षत्रितय एव संपूर्णं प्रकाशितम् । एवं सति अस्मत्पुस्तकप्रकाशनार्थमियान् विलम्बः कस्मादित्याशङ्का भवेत् । तत्रेदं वक्तव्यं यन्मॅक्समुल्लरपुस्तकं मुम्बापुरीपुस्तकं च मुद्रणसमयात्पूर्वं संपूर्णमारचितमासीत् । अस्माभिस्तावदेकैको भाग आरचितो मुद्रापितश्च । तेनेयान् कालो यातः । एतद्दीर्घतया ग्रन्थस्य प्रकाशनेन न काचिद्धानिः संजाता स्यादिति विश्वसिमः । आस्तां तावत् । अस्य चतुर्थभागस्य भाष्यसंशोधन उपयुक्तानि लिखितपुस्तकान्यनुपदमुच्यन्ते ।

ग-वर्गः—

(१) [ग१] क्रमाङ्कः ४६५ (६-८ अष्टकौ), क्रमाङ्कः ४८५ (अष्टमाष्टकस्य १-४ अध्यायाः), क्रमाङ्कः ५१८ (अष्टमाष्टकस्य ५-८ अध्यायाः । अष्टमाष्टके ३६ वर्गपर्यन्तमेव भाष्यं विद्यते)। मद्रासनगरस्थैः डॉ. टी. आर्. चिन्तामणिमहोदयैः प्रदत्तं तालपत्रलिखितं ग्रन्थाक्षरयुतं च। यत्रतत्र क्रिमिविध्वंसो लुप्तः।

(२) [ग२] त्रिवेन्द्रम्-विश्वविद्यालयस्थं ३६५२ क्रमाङ्कयुतं ग्रन्थाक्षरयुक्तं तालपत्रपुस्तकं ग१-पुस्तकगतभाष्यांशयुतम्। सप्तमाष्टके तावत् तृतीयाध्याये द्वादशवर्गान्तमेव भाष्यम्।

(३) [ग३] मद्रासनगरनिकटवर्ति-अड्यारग्रामस्थित-'थिऑसॉफिकल सोसायटी'-ग्रन्थालयस्थं २५७ क्रमाङ्कयुतं तेलुगुलिपिलिखितं तालपत्रपुस्तकम्। षष्ठाष्टके सप्तमाध्याये २४ वर्गादारभ्य सप्तमाष्टके सप्तमाध्याये २५ वर्गान्तं प्रायशः कीटभक्षितं क्वचित्त्रुटितम्।

एतानि त्रीणि पुस्तकानि समानपाठयुतानि। 'ग' इति तेषां समूहस्य संज्ञा। यत्र तेषां पाठो भिन्नस्तत्र तत्संज्ञया प्रदर्शितः।

(४) [ग४] तञ्जौरनगरस्थ-सरस्वतीमहालग्रन्थालयस्थं ९५० क्रमाङ्कयुतं तेलुगुलिप्या लिखितं तालपत्रपुस्तकं प्राचीनं कीटभक्षितमष्टमाष्टके प्रथमाध्यायादारभ्य षष्ठाध्याये द्वितीयवर्गान्तम्। प्रथमाध्याये ग-पाठानुसारि अनन्तरं घ-पाठानुसारि च। तेलुगुलिपिवशात्तालपत्रलिखितत्वाच्च ग-वर्गे समावेशितम्।

घ-वर्गः—

(५) पुण्यपत्तनस्थ-भाण्डारकर-प्राच्यविद्या-संशोधन-मन्दिरग्रन्थालयस्थं ४ (विश्राम. १) क्रमाङ्कयुतं देवनागरीलिप्या[1] संवत् १७८५ वर्षे लिखितं २-७ अष्टकानां लिखितपुस्तकम्। सप्तमाष्टकपाठः ग५-पुस्तकपाठमनुसरति।

१. एतस्मादनन्तरं प्रायः सर्वाणि लिखितपुस्तकानि देवनागरीलिपियुक्तानि।

(६) मुम्बापुरीस्थ-' रॉयल एशियाटिक सोसायटी '-ग्रन्थालयस्थं ४४० क्रमाङ्कयुतं पञ्चम-षष्ठाष्टकात्मकं लिखितपुस्तकम्।

वाईक्षेत्रस्थ-प्राज्ञपाठशालाग्रन्थालयस्थं १-२; ५-८ अष्टकात्मकं पुस्तकम्।

गोकर्णक्षेत्रस्थ-महाबळेश्वर-दत्तात्रेय-दीक्षितानां पुस्तकं १७७९ शाके लिखितं १-२; ४-८ अष्टकात्मकम्। अष्टमाष्टके ६-८ अध्याया नष्टाः।

एतेषां चतुर्णां षष्ठाष्टके समानः पाठः। एषु पुस्तकेषु व्याकरणप्रक्रिया विकल्पितार्थाः सूक्तादौ अनुक्रमणीपाठः श्रौतविनियोगश्चेत्येते न सन्ति। केवलं क्वचिदृग्देवता निर्दिष्टाः।

त-वर्गः—

(७) [त १] तञ्जौरग्रन्थालयस्थं ५९७ क्रमाङ्कयुतं संवत् १८४४ वर्षे वाराणस्यां लिखितं संपूर्णं पुस्तकं त-वर्गस्याधारभूतम्।

(८) [त २] ग्वालियरनगरस्थ-लक्ष्मण गणेश आठल्येमहोदयानां १७११ शाके लिखितं संपूर्णं पुस्तकं प्रथमाष्टके द्वितीयाध्यायं सप्तमाष्टके तृतीयाध्यायं च वर्जयित्वा।

(९) [त ३] बडोदानगरस्थ-प्राच्यविद्यामन्दिरगतं २३५ क्रमाङ्कयुतं ५-८ अष्टकात्मकं पुस्तकम्। सप्तमाष्टकपाठो भ-पुस्तकपाठमनुसरति।

(१०) [त ४] पुण्यपत्तनस्थ-भारतेतिहाससंशोधकमण्डल-ग्रन्थालयस्थं कळमकरसंग्रहे १ क्रमाङ्कयुतं संवत् १६४३ वर्षे लिखितं ४-८ अष्टकात्मकं पुस्तकम्।

(११) [त ५] जोधपूरनगरस्थ-पुरातत्त्वविभागाधिकृतग्रन्थालयस्थं संपूर्णं पुस्तकं संवत् १८७७ वर्षे लिखितं प्रायः त ४-पुस्तकपाठानुसारि।

(१२) [त ६] भाण्डारकरप्राच्यविद्यासंशोधनमन्दिरस्थं ४ (१९१६-१८) क्रमाङ्कयुतं शाके १७५० वत्सरे लिखितं ५-८ अष्टकात्मकं पुस्तकम्। ५ (१९१६-१८) क्रमाङ्कयुतं २-४ अष्टकात्मकं पुस्तकमस्यैव पूर्वभागः। ६-८ अष्टकेष्विदं त-पाठानुसारि, ४-५ अष्टकयोः तथा सप्तमाष्टके प्रथमपञ्चमाध्याययोः अष्टमाष्टके प्रथमद्वितीयाध्याययोश्चेदं भ-पाठानुसारि।

(१३) [त ७] वाराणसीस्थ-गवर्मेंटसंस्कृतकॉलेजग्रन्थालयस्थं रिवासंग्रहे ४४-४५ संख्याकं संवत् १९०३ वर्षे लिखितं संपूर्णं पुस्तकम्।

(१४) [त ८] भाण्डारकरप्राच्यविद्यासंशोधनमन्दिरस्थं १७ (१८८१-९२) क्रमाङ्कयुतं संवत् १८१३ वर्षे लिखितमष्टमाष्टकस्य पुस्तकम्।

भ-वर्गः—

(१५) [भ १] विजापूरप्रान्ते बागलकोटग्रामस्थ-कृष्णाचार्यमळगीमहोदयानां द्वितीयाष्टके कैश्चिदंशैः सह तृतीयाद्यष्टमाष्टकान्तं संवत् १७४३ वर्षे लिखितं भ-वर्गस्याधारभूतं लिखितपुस्तकम्।

(१६) [भ१(२)] भागानगर(हैद्राबाद)स्थ-उस्मानियाविश्वविद्यालयग्रन्थालयस्थं १०५६ संख्याकं तेलुगुलिप्यां लिखितं प्राचीनं तालपत्रपुस्तकम्। अस्मिन् सप्तमाष्टकस्य १-३ अध्यायाः चतुर्थसप्तमाध्याययोश्च कियांश्चिदंशो लिखितोऽस्ति। इदं दाक्षिणात्यं पुस्तकं सदपि भ-पाठमनुसरतीत्ययमस्य विशेषः। भ१-पुस्तकपाठेनास्य साम्यमस्ति। अतः भ-वर्गे एवेदं समावेशितम्। अनेन दाक्षिणात्यपुस्तकानां भ-वर्गसाम्यमपि सिध्यति। भ१-पुस्तकपाठात् भ१(२)-पुस्तकपाठः, तस्मात् ग४-पुस्तकपाठः, ततोऽपि ग १-२ पुस्तकपाठ इति क्रमेण भ-पुस्तकपाठात् ग-पुस्तकपाठ उत्क्रान्तो दृश्यते।

(१७) [अ २] बडोदानगरस्थ-प्राच्यविद्यामन्दिरस्थं १२२०५ संख्यायुतं संवत् १८७७ वर्षे लिखितं षष्ठाष्टकपुस्तकं तथा १२२०१ संख्याकं सप्तमाष्टके १-२ अध्याययोः पुस्तकं तथा च १२२०७ संख्याकं सप्तमाष्टके ३-८ अध्यायानां पुस्तकं तथा च १२२०८ संख्याकमष्टमाष्टकपुस्तकमित्येतेषामनया संज्ञया निर्देशः । अष्टमाष्टकं अ८-पुस्तकपाठेन साम्यमावहति ।

(१८) [अ ३] भाण्डारकरप्राच्यविद्यासंशोधनमन्दिरस्थं २२६ (विभाग २), १५ (१८८६-९२) क्रमाङ्कयुतं षष्ठाष्टकपुस्तकम् ।

(१९) [अ ४] इन्दोरनगरस्थानां श्रीमतां माधव विनायक किबे-महोदयानां संवत् १९०३ वर्षे लिखितं संपूर्णं पुस्तकम् । १-४ अष्टकेष्वयं त-पाठमन्वसरत् ५-८ अष्टकेषु च अ-पाठम् । षष्ठाष्टकान्ते सप्तमाष्टकादौ चेदं स-पुस्तकपाठानुसारि । प्रथमद्वितीयतृतीयभागेष्वस्य ' न ' इति संज्ञासीत् ।

(२०) [अ ५] बीकानेरनगरस्थ-अनूपसंस्कृतग्रन्थालयस्थं ७१ संख्याकं संपूर्णं पुस्तकम् ।

(२१) [अ ६] गोकर्णक्षेत्रस्थ-महाबळेश्वरस्वामिवेदरदीक्षितमहोदयानां १-२, ४-८ अष्टकात्मकं (अस्याष्टमाष्टकं पञ्चमाध्यायस्य दशमे वर्गे पर्यवसितं) १७७९ शाके लिखितं पुस्तकं ४, ८ अष्टकयोः अ-पाठानुसारि ५-७ अष्टकेषु त-पाठानुसारि च ।

(२२) [अ ७] वेणुग्रामप्रान्ते मडळीग्रामस्थ-चिदम्बरदीक्षितमहोदयानां पुस्तकं १५९६ शाके लिखितं २, ५, ७ अष्टकात्मकम् । सप्तमाष्टकपाठः अ८-पुस्तकसमानोऽस्ति ।

(२३) [अ ७] सातारान्तीय-विराट(वाई)नगरस्थप्राज्ञपाठशालाग्रन्थालयगतं १-२; ५-८ अष्टकात्मकं लिखितपुस्तकं ५,७,८ अष्टकेषु अ-पाठानुसारि षष्ठाष्टके च स-पाठानुसारि ।

(२४) [अ ८] मद्रासनिकटवर्ति-अड्यारग्रामस्थ-' थिऑसॉफिकल सोसायटी '-ग्रन्थालयस्थं (34 J 45 क्रमाङ्कयुतं) संवत् १८३५ वर्षे लिखितं १,२,४,५,८ अष्टकात्मकं पुस्तकम् ।

एतेषु ग३, ग४, त८ पुस्तकानि वर्जयित्वान्यानि सर्वाणि पुस्तकानि पूर्वमुपयुक्तानि ।

साम्प्रतमन्यानि भाष्यपुस्तकान्यस्माभिरस्य भागस्य पूर्वेषां भागानां वा कृते दृष्टानि परीक्षितानि वा तान्यत्र निर्दिश्यन्ते—

(१) हैद्राबादनगरस्थ-उस्मानियाविश्वविद्यालयग्रन्थालयस्थं [illegible] संख्याकं प्रथमाष्टके प्रथमाध्याये १-१९ वर्गाणां भाष्यपुस्तकम् । अस्माभिः प्रथमभागे निर्दिष्टाभ्यां च-छ-पुस्तकाभ्यामिदं साम्यमावहति ।

(२) उस्मानियाविश्वविद्यालयस्थं [illegible] संख्याकं प्रथमद्वितीयाष्टकयोर्भाष्यपुस्तकम् । प्रथमाष्टकं स-पुस्तकेन समानं द्वितीयाष्टकं च म-पुस्तकेन ।

(३) ग्वाल्हेरनगरस्थ-राजकीयसंस्कृतग्रन्थालयस्थं ६-८ अष्टकानां क्वचित् त्रुटितं भाष्यपुस्तकम् । इदं तृतीयभाग उपयुक्तमासीत् । प्रायः त५-पुस्तकपाठेन साम्यमावहति क्वचित् त२-पुस्तकेन ।

(४) करवीर(कोल्हापूर)नगरस्थ-पण्डितबाळाचार्यखुपेरकरमहोदयानां ५-८ अष्टकात्मकं क्वचित् त्रुटितं भाष्यपुस्तकमिदं । ६-८ अष्टकभाष्यं प्रायः त२-पुस्तकपाठमनुसरति ।

(५) पुण्यपत्तनप्रान्ते औंधग्रामस्थ-हरि वासुदेव होशिंग-दीक्षितमहोदयानां संवत् १७११ वर्षे लिखितं सप्तमाष्टकपुस्तकं त५-पाठानुसारि ।

(६) पुण्यपत्तनस्थ-भारतेतिहाससंशोधकमण्डलग्रन्थालयस्थं कृष्णशास्त्रीराजवाडे-संग्रहे १२ संख्याकं प्रथममण्डलांशस्य (१-६० सूक्तानि) अर्वाचीनं पुस्तकं त१-पाठानुसारि ।

(७) भाण्डारकरप्राच्यविद्यामन्दिरस्थं १५ (१८८६-९२)संख्याकं सप्तमाष्टकपुस्तकं त५-पाठानुसारि ।

(८) लाहोरनगरस्थ–पंजाबविश्वविद्यालयग्रन्थालयस्थं १९१३क्रमाङ्कयुतं ६-८ अष्टकात्मकं भाष्यपुस्तकम्। एतत्पुस्तकस्थाः पाठविशेषा अस्मत्प्रार्थनामनुसृत्य तत्रत्याधिकारिभिर्लेखयित्वा प्रेषिताः षष्ठसप्तमाष्टकयोः त८–पुस्तकपाठेन अष्टमाष्टके च त९–पुस्तकपाठेन साम्यमावहन्ति।

(९) कलकत्तानगरस्थ–रॉयल् एशियाटिक सोसायटी–ग्रन्थालयस्थं १९२ (७८७२) संख्यायुक्तं ५-७ अष्टकानां प्रायः त्रुटितं भाष्यपुस्तकं पञ्चमाष्टके त–पाठानुसारि षष्ठसप्तमाष्टकयोश्च भ–पाठानुसारि।

एवं निर्दिष्टानि चतुर्विंशतिसंख्याकानि लिखितपुस्तकानि षष्ठाष्टके ग, च, त, भ इति चतुर्षु वर्गेषु सप्तमाष्टमाष्टकयोश्च ग, त, भ इति त्रिषु वर्गेषु संविभक्तानि। सर्वेषां पुस्तकानामेतेषु वर्गेष्व-न्तर्भावेन तत्तत्पुस्तकपाठभेदानां मध्येऽन्यतमत्वं वा सौकर्येण ज्ञायते। एतदर्थं पूर्वमुपयुक्तानां केषां-चित्पुस्तकानां संज्ञान्तरं कर्तव्यमासीत्। यत्र केवलं वर्गसंज्ञा निर्दिष्टा तत्र तद्वर्गान्तर्भूतानि सर्वाणि पुस्तकानि तादृशं पाठं धारयन्तीति स्पष्टम्। सप्तमाष्टके त६–पुस्तकं भ–पाठमनुसरति। तथापि सप्तमाष्टके त६ वर्जयित्वा इतरेषां पुस्तकानां त इत्येव साधारणसंज्ञा सौकर्यार्थं दत्ता। अतः सप्तमाष्टके त इत्युक्ते त६ वर्जयित्वा इतराणि सर्वाणि पुस्तकानि समानं पाठं वहन्तीति मन्तव्यम्। एवं च भ३–पुस्तकं केवलं षष्ठाष्टकस्यैव। अतः सप्तमाष्टमाष्टकयोः भ इति संज्ञया भ३ वर्जयित्वा इतराणि सर्वाणि भ–पुस्तकानि ग्रहीतव्यानि।

ग, च, त, भ इति चतुर्षु वर्गेषु ग-वर्गः प्रायः भ–वर्गसाधीयस्त्वेन वर्तते। ग–पुस्तकानां वैशिष्ट्यं तृतीयभागप्रस्तावनायां यदुक्तं तदत्रापि। च–पुस्तकानां विशेषो पूर्वं प्रदर्शित एव। च–पाठोऽपि प्रायः भ–पाठपक्षपात्येव। सायणाचार्याणां प्रतीकोद्धरणवैशिष्ट्यमस्मिन् च–वर्गे विशेषतो दृग्गोचरं भवति। च–पाठस्य भ–पाठपक्षपाते प्रमाणमप्यस्ति। चाईक्षेत्रस्थपुस्तके गोकर्णक्षेत्रस्थपुस्तके च पञ्चमाष्टकं भ–पाठमनुसरति षष्ठाष्टकं च–पाठमनुसरति सप्तमाष्टमाष्टके च पुनः भ–पाठमनुसरतः। अतः त, भ इति वर्गद्वयमेव प्रधानम्। अनयोः भ–वर्गस्य समीचीनत्वं पाठभेदाल्पीयस्त्वं च। त–वर्गे पाठभेदा बाहुल्येनोपलभ्यन्ते। त–वर्गान्तर्गतानां बहूनां पुस्तकानां वाराणस्यां लिखितत्वात् त–वर्गपाठः वाराणसीपाठ उत्तरदेशपाठो वेति वक्तुं योग्यं तथा च भ–पुस्तकानां प्रायो दक्षिणदेशे लिखितत्वात् भ–पाठस्य दक्षिणदेशपाठ इति संज्ञा उचिता। अतः यद्यपि दक्षिणदेशपाठ एव सायण-पाठ इति वक्तुं दुष्करं तथापि दक्षिणदेशपाठस्य सायणपाठेनातीव सादृश्यमिति वक्तुं सुकरम्। सायणाचार्यैर्दक्षिणदेशस्यैवाश्रयो अलंकृतत्वाद्दक्षिणदेशपाठस्य सायणपाठेन साम्यमुचितमेव। तथा च सायणालंकृतदेशादपि दक्षिणस्यां दिशि लिखितानि ताळपत्रपुस्तकानि भ–पाठसाम्य-मेव पाठमनुकुर्वन्तीति स्वाभाविकमेव।

अतः भाष्यपाठनिश्चयेऽस्माभिः भ–वर्गपाठस्यैव प्राधान्यं स्वीकृतम्। तथापि बहुषु स्थलेषु भ–पाठस्वीकरणेन कार्यं न संजातम्। सायणभाष्यस्य मूलपाठोऽन्वेषणीय इति यद्यप्यस्माकमुद्देशः तथापि भाष्यस्य शुद्धार्थं सुबोधत्वं चाप्यभिप्रेतमासीत्। अतः क्वचित् क्वचित् ग, च, त इति वर्गाणां पाठा अपि स्वीकर्तव्या आसन्। एवं कृतेऽपि केषुचित् स्थलेषु सर्वाणि पुस्तकान्यशुद्धं पाठं दर्शयन्ति स्म। एतादृशेषु स्थलेषु मॅक्समुल्लरमहोदयैः कृता अभ्यूहा अस्माभिः स्वीकृताः। केषुचित्तु स्थलेषु मुम्बापुरीमुद्रितपुस्तकपाठोऽपि शुद्ध इति समाश्रितः। एतेनापि कार्येऽसंजाते सति अस्माभिरपि क्वचन अभ्यूहाः कृताः। पाठनिश्चयविषयकः अन्यविषयकश्च सर्वोऽपि विचारः पूर्ववत् टिप्पणीषु दत्तः। लिखितपुस्तकाधारेण स्वीकृताः केवलमान्याः पाठाः टिप्पणीषु न निर्दिष्टाः। प्रथमद्वितीय-तृतीयभागानां पाठभेदादिविषयकविचारस्य परिशिष्टमस्य भागस्य टिप्पण्या अन्ते दत्तम्।

प्रथमद्वितीयभागयोः प्रायः सर्व एव लिखितपुस्तकोपलब्धाः पाठभेदाः पादटिप्पणीषु निर्दिष्टाः। तृतीयचतुर्थभागयोः केवलमान्याः पाठभेदा उपन्यस्ताः। मॅक्समुल्लरमहोदयैरप्येवं कृते

मुद्रणालयस्य कार्यं न समीचीनतया प्राचलत्। युद्धसंबन्धिकार्येषु बहुधनलाभात् तत्रत्या बहवः कार्यं त्यक्त्वा गतवन्तः। १९४५ खिस्ताब्दे युद्धसमाप्तिहेतोः मुद्रणालयसंचालकानां परिश्रमात् प्रत्यूहो निरस्तः मुद्रणकार्यं च शीघ्रत्वेन निर्वर्तितम्। अतः अस्य भागस्य शीघ्रं समीचीनत्वेन च मुद्रणे यैः श्रीमद्भिः स. रा. सरदेसाईमहोदयैर्बहु प्रयतितं तेऽतीव धन्यवादार्हाः। मुद्रणशुद्ध्यर्थं बहु प्रयतितेऽपि काश्चनाशुद्धयः संजाताः अन्ते प्रदर्शिताः। अस्मिन् भागे संहितापदपाठयो- र्मुद्रणशुद्ध्यर्थं वेदमूर्ति-करंबेळकर-भालचन्द्रशास्त्रिभिः पुण्यपत्तनस्थवैदिकस्मार्तधर्मोत्तमसंचालकैः वैकुण्ठवासि-गोविंदभट्टफाटकमहाभागानां शिष्यवरैः प्रयतितमतस्तेषामुपकारं स्मरामः। पुण्यपत्तन- वासिभिः पं. महेश्वरशास्त्रीजोशीमहोदयैर्व्याकरणविषये बहु साहाय्यं वितीर्णमतस्तेऽपि धन्य- वादार्हाः। अत्र ऋग्वेदभाष्यग्रन्थसंपादनार्थं यैर्लिखितपुस्तकग्रन्थालयाधिकृतैः संशोधनालयाधि- कृतैरन्यैश्च सज्जनैर्लिखितपुस्तकानि दत्तानि तेषामुपकारभरमवश्यं स्मरामः। तेषां साहाय्येन विना इदं कार्यमेव नारप्स्यत। लिखितपुस्तकसंपादने पुण्यपत्तनस्थ-भाण्डारकरप्राच्यविद्यासंशोधन- मन्दिरग्रन्थालयाधिकृतैः श्रीमद्भिः परशुराम कृष्ण गोडे-महोदयैरतीव साहाय्यमाचरितमतस्तेभ्यो धन्यवादान् वितरामः। यैर्विद्वद्भिरस्मिन् ऋग्वेदभाष्यसंशोधनेऽस्मभ्यं बहुविधं साहाय्यं वितीर्णं तेऽपि धन्यवादार्हाः। यैर्विद्वन्महाभागैः प्राचीनविद्याविषयकनियतकालिकेषु ऋग्वेदभाष्यभागानां यथाकालं परीक्षणं कृतं तेऽप्यवश्यं धन्यवादार्हाः।

अन्ते चायं चतुर्थो भागो विदुषां परितोषाय स्यादित्याशास्महे।

वैदिकसंशोधनमण्डलम्, पुण्यपत्तनम्
१८६८ शाके वर्षप्रतिपदि

ना. श्री. सोनटक्के
चिं. ग. काशीकर

॥ श्रीः ॥

पाठभेदादिविषयकविचारः

मॅ = मॅक्समुल्लरमुद्रितपुस्तके । एतस्मात्पूर्वं यत्र *एतच्चिह्नं दत्तं तत्र तादृशः पाठः मॅक्समुल्लर-महाशयैः लिखितपुस्तकेषु तथानुपलम्भात् स्वयमभ्यूहित इति मन्तव्यम् ॥

मु = मुम्बापुरीमुद्रितपुस्तके ।

उद्गीथ = लवपुर(लाहोर)मुद्रिते उद्गीथाचार्यविरचितऋग्वेदभाष्यपुस्तके । अस्मिन् पुस्तके दशममण्डलस्य कियतश्चिदंशस्यैवोद्गीथभाष्यमुपलभ्यते (ऋ. सं. १०.५.४ आरभ्य १०.२४.३ पर्यन्तं) । लवपुरस्थपण्डितभगवद्दत्तमहोदयानां सकाशे कियांश्चिदधिको भागो लिखितो विद्यते (ऋ. सं. १०.२४.५ आरभ्य १०.८३.५ पर्यन्तः)। अस्मत्प्रार्थनामनुसृत्य तैः प्रेषितोऽयमधिको भागोऽप्यत्रोपयुक्तः । अस्माभिरुपलब्धानामुपयुक्तानां च लिखितपुस्तकानां नामानि पूर्वमेव प्रास्ताविके दर्शितानि ।

§ = सर्वेषु लिखितपुस्तकेषूपलभ्यते । × = सर्वेषु लिखितपुस्तकेषु नास्ति ।

॥ नवमं मण्डलम् ॥

पञ्चाष्टकभाष्यसंशोधनार्थमुपयुक्तानि लिखितपुस्तकानि–ग (१, २, ३), घ, त (१, २, ३, ४, ५, ६, ७), भ (१, २, ३, ४, ५)

[९. १] १. १९ [२] हिरण्यपाणिरभिषुणोति—एतद्वचनं कुत्रत्यमिति न ज्ञायते । ऋ. सं. १. ७९. ३; ९७. १ भाष्येऽप्येतदुद्धृतम् ॥ २. ३ [४] धानाचकेन—*मॅ-मु । रसात्मके-नाशेन–ग-भ१.२.३.५; धात्मकेनाशेन–घ; धानाग्रात्मकेनाशेन–त; रसात्मकोनाशेन–भ ४ ॥ ९. [५] त्वत्परिचरणमेव—भ१ । तत्परिचरणमेव–मॅ-मु इतरेषु च ॥

[९. २] १. १७ [२] प्सरः पानीयमन्धः—ग-त१.२.६-भ२.३-मॅ । प्सरः पानीय-मेव अन्नं–घ; प्सरः पनीयमंध–त४.५-भ४; प्सरः पानीय अंध–त७; प्सरः प्सानीयमंध–भ१; प्सरः पानीयं मधु–मु ॥ २५ [४]. तदा महान्तं—ग-घ-भ । तत्तदा महांतं–त-मॅ-मु । क्वचित् 'तत्' नास्ति ॥ ४.२ [५] ममृजे मृज्यते—*मॅ-मु । ममृजे ममृज्यते–घ; ममृजे मर्मृज्यते–त-भ१.२.३; ममृज्यते–भ४ ॥ १० [७] कर्मेच्छा°—*मॅ-मु । कर्मेच्छोः–ग-घ-त-भ४; कर्मः–भ१; कर्मणः–भ२; कर्म–भ३ ॥ २५ [१०] भवसि—मॅ-मु । भवा–त; भव–भ ॥

[९. ३] ५. १ [१] द्रोणकलशानि—नपुंसकलिङ्गप्रयोगश्चिन्त्यः ॥ ५. ७ [२] अयर्यो विपः—*मॅ । अध्वर्यवः–§ । विपः कम्पाः–मु ॥

[९. ४] ७. २१ [१] आत्मनी विधा°—ग-त१.२.६.७-भ३-मु । आत्मनि धा°–घ; आत्मने विधा°–त४.५-भ२; आ°आत्मने विधा°–भ१; आ आ अते विधा°–भ४ । आत्म-विधा–मॅ ॥

[९. ५] ८. २५ [२] तनूनपात्त्र–मॅ-मु । तनूना पौत्रः–ग; तनूपानः–त१.२.६; तनूनपानः–त४.५.७-भ२.४; तनूनप्रानः–भ१; *तनूनपः–भ३ ॥ अद्भ्योऽशयो—*मॅ-मु । अद्भ्योशयो–ग; अभ्यः संयो–त१.२.६; अद्भ्यः संयो–त४.५-भ१.२.४; अद्भ्यः सयो–त७; अदप संशा–भ३ ॥ इयं श्रुतिः कुत्रत्येति न ज्ञायते ॥ १८ [२] द्वाभ्यां धाराभ्यामामयर्ण

गृह्णाति । कुत उद्धृतेयं श्रुतिः ? ॥ ९.१४ [७] निरुक्तपाठोद्धरणे भाष्यकारः 'वेरो ददातीति वेरो दधातीति' इत्यंशं त्यक्तवान्, 'भारयत इति' अस्य स्थाने 'भारयतीति' पठितवान्, पुनरपि 'वेन्दवे द्रवतीति वेन्दो रमत इति' इत्यंशं नोद्धृतवान् । ९, २८, [९] अहमाह्वयामि—ग-त-भ१.२.४.५-मु । आह्वयामि—घ-भ३-मॅ ॥ १०, १३, [११] आगच्छत—घ-भ४ । अत्रा-गच्छत—मॅ-मु इतरेषु च ॥

[९, ६] ११, १३ [६] तं—मॅ-मु-× ॥ १८, [७] आप्यायितवन्—मॅ-मु । आप्यायितवान्—§ ॥

[९, ७] १, २ गायत्रं छन्दः । अपदमेतत् । 'गायत्री छन्दः' अथवा 'सूक्तं गायत्रम्' इति भाष्यम् ॥ ६, [१] सृज्यन्ते—*मॅ । हविर्धानं सृज्यंते—ग१; हविर्धानात् सृज्यंते—ग२; शुक्तान् स्यते—घ; हविर्धाना सृज्यंते—त-भ ॥ १०, [२] 'वारा' इति पदपाठः । 'वाराः' इति भाष्यकारेण स्वीकृतम् ॥ ११, [३] एतद्देव दर्शयति । अस्य प्रयोजनं नावगम्यते ॥ १३, १७, [१] संजयतं—ग-भ१.२.४-*मॅ-मु । संजयितं—घ-त-भ४ ॥

[९, ८] १४, ३ [३] अभिलषितः—भ१.२.४-*मॅ-मु । अभिलषित—ग; अभि-लषितः—त ॥

[९, ९] १५, १५ [१] वयांसि श्येना अतिथयः पर्वतानां ककुभ इति । अस्याः श्रुतेर्मूलं नोपलब्धम् ॥ ५, [१] आगच्छन्—मॅ-मु । आगच्छन्—ग-त४.५-भ; अगच्छत—घ-त१.२.७ ॥

[९, १०] १७, ३ [१] प्र स्वानासः । 'प्र' इत्युपसर्गस्य क्रियवान्वयोऽपेक्ष्यते ॥ २६, [६] हरस आहरस आहर्तारश्च—*मॅ । हरसः अहर्तारश्च—ग; हरसे हरसः आहरसः आहर्तारश्च—घ; हरसे हरसः आहर्तारश्च—त१.२.६.७-मु; हरसः आहातारश्च आहर्तारश्च—त४,५-भ४; हरसः आहर्तारश्च—भ१.२.३ । 'हरसे' इति पदस्य स्थाने 'हरसः' इति भाष्यकारेः पठितम् ॥ १८, १ [७] सप्तजामयः इति पदं भाष्यकारा विभज्य व्याख्यातवन्तः ॥

[९, १२] २०, ११ [२] मिवसति—भ१.२.३ । अभिवसति—ग; मिश्रयति—घ-मॅ-मु; मिवसति—त; मिगसति- भ४ ॥ २१, ७ [४] पदा पदानि—भ-मु । पदानि—ग-घ-त-मॅ ॥

[९, १३] २१, २२ विवादनुक्तेऽपि लाघवाया इळड्च्युतान्—त१.२.६-भ१-मॅ-मु ॥ विवादनुक्ते यवाशदळच्युतात्—ग; विवादनुक्तेऽयवाया दळइच्युतात्; विवादनुक्ते यवाया दळइच्युतात्—त५; विवादनुक्तेऽपि लाघवाया दळइच्युतात्—त७ । अयमानुष्टुभः श्लोको भाष्यकारैः कुत उद्धृत इत्यन्वेषणीयम् । अनु, भाष्यं द्रष्टव्यम् । ऋ, सं, ९, ४१, ७; ९, ७२, १ मन्त्रे-ऽप्येकः श्लोकार्धो व्याकरणप्रक्रियात्मकः समुद्धृतोऽस्ति । षड्गुरुशिष्यस्य सर्वानुक्रमणीभाष्ये एतादृशी छन्दोबद्धरचना दरीदृश्यते । ऋग्वेदभाष्यकारो माधवभट्टोऽपि स्वभाष्ये अनुष्टुप्छन्दोबद्धाः कारिका आरचितवान् । २२, १० [३] अवलाभ इत्यर्थः—भ१.२.३.५ । नावलाभ इति—ग-घ-त-भ४-मॅ-मु ॥

[९, १४] २३, २५ [२] 'यदी' इति संहितापाठः । 'यदीम्' इति भाष्यकाराः पठितवन्तः । अग्रिमे मन्त्रे पुनरपि 'यदी' इति संहितापाठः । तत्र तावत् भाष्यकाराः 'यदि' इति

यथापदपाठं गृह्णन्ति ॥ १४. ८ [४] जिघ्रते—घ-म४-मॅ । जिघ्रते-मु इतरेषु च । 'जिघ्रते' इति संहितापदपाठयोः । मॅ-पुस्तके 'जिघ्रते' इति संहितापदपाठयोः विद्यते तदशुद्धम् । भाष्यकाराः 'जिघ्रते' इति पठित्वा व्याख्यातवन्तः । ऋ. सं. १. ५४. १० द्रष्टव्यम् ॥ १६. [६] यं विदे— इति प्रतीकद्वयं न व्याख्यातम् ॥

[९. १५] २६. २० [८] तम् एतमु—घ-त१.२.३-मु । तं-मॅ इतरेषु च ॥

[९. १६] २८. ४ [७] पिप्युषी आप्याययन्ती—*मॅ-मु । पिप्युषी आप्यायती-घ; ग-त-म-पुस्तकेषु नास्ति ॥ ८ [८] अथवा—ग-*मॅ-मु । अथ-त१.२.६.७-म; अथा-त३.४.५ ॥

[९. १७] २९. ४ [५] न इति पदं न व्याख्यातम् ॥

[९. १९] ३१. १७ [३] पुनानः पूयमानः—ग-घ-त१.२.३.४.५.७-म-मु । पुनानः त६-मॅ ॥

[९. २१] ३४. ९ [४] प्राप्नुवन्ति—§-मॅ-मु । 'प्रापयन्ति' इति भाष्यम् । 'रथम्' इति पदम् 'अर्थम्' इत्यर्थे गृहीत्वा 'अभिमतं देशम्' इति भाष्यकारैः व्याख्यातं इति मॅक्समुल्लरमहाशयैः संसूचितं *तच्चनावश्यकं प्रतिभाति ॥ १४. [५] वेनं कामयन्तम्—कमधातो-रात्मनेपदत्वात् 'काम्यमानम्' इति भाष्यम् ॥ १५ [५] अरावा......प्रयच्छति —त३.४.५-म-मॅ । अरावा अदातृशब्दरहितः संपन्नः सन् प्रयच्छति—घ-त१.२.७-मु; अरावा अदातृ-शब्दरहितः सन् प्रयच्छति—त६ । 'अरावा अदाता न किंचित्प्रयच्छति प्राप्तकामः स एव प्रयच्छति' इति स्यादिति मॅक्समुल्लरमहाशयाः संसूचयन्ति ॥ २६ [७] प्रेरयन् —ग-*मॅ-मु । प्रेरयन्-घ-त-म ।

[९. २२] ३५. १८ [४] आप्यन्ति—ग । आप्यंति-घ-त-म-मॅ-मु ॥ ३६.१ [६] पृथिव्या चान्तरिक्षेण—ग-म३-मु । पृथिव्यां चांतरिक्षेण-त-म१.२.४ । पृथिव्यां चान्तरिक्षे-मॅ ॥

[९. २३] ३६. १८ [२] रूपकव्याहारेण—म३-*मॅ-मु । रूपकद्वारेण—ग; रूपकव्यद्वारेण—त-म२.४; रूपकव्याहारेण—म१ ॥ ३७ [४] तत्राभिश्रितो—*मॅ-मु । मिश्रितो—घ; तत्रा-भिश्रितो—त; तदाश्रितो-म२ ॥ तमभि पचन्त—*मॅ-मु । त अभि पचंत-घ, तमभि पचंत-त१.२.६; तं अभि पचंत-त३ ॥ ३७. ९ [६] क्षरसि—म२.३* । रक्षसि-म१; क्षरसे-मॅ-मु इतरेषु च ॥

[९. २४] ३८. ८ [५] उद्राय—ग-*मॅ-मु । उद्दाराय-त-म२.४, उदकाराय-म१ ॥ ११. [६] हन्तरिन्द्रो । हंतरिंद्र—§-मॅ-मु । "हन्तरिन्द्रो इति भाष्यम् किंतु लिखित-पुस्तकेष्वेतादृश्याश्रुतेः साधारणत्वात्तत्र 'अभ्यूह' उचितः" इति मॅक्समुल्लरमहाशयैः टिप्पण्यां लिखितम् । एवं भाष्यपाठनिर्धारणे केवलं लिखितपुस्तकपाठो नालं मन्त्रार्थोऽप्यवधारितव्यो भवतीति स्वयं तैरेव लिखितम्[1] । एतदनुसारेण स्वयं तैरपि बहुत्र पाठा अभ्यूहिताः । अत्र 'इन्दो' इत्याव-श्यकं । 'इन्द्रो' मास्तु इति व्यक्तं प्रतीयमाने सति अभ्यूहः किमर्थं नाश्रयणीयः ? सामवेदस्य सायणभाष्ये (२. २. २. ३. ६) 'हे सोम' इति व्याख्यातमिति तैरेवोल्लिखितम् । ऋ. सं. १. ११. ५; ६. १७. ११; ८. १२. १७; ९. १. ३; १७. १; २५. ३; २८. ३; ३७. ५;

1. Preface to the fifth volume of the first edition, p. xcviii, second edition Vol. IV.

९१. १०; ८८. ४; ८९. ७; ११०. १; १०. २५. १ अत्र सोमे वृषत्वमुक्तं कल्पितम् ॥ १५ [७] वत्स्यात्मकः सोमो—॰मॅं। मंत्रात्मक सोमो–ग; वत्सात्मकः सोमो–च-मु; वत्स्यात्मक सोमो–त; वत्स्यात्मके सोमो–म ॥

[१. २६] ४०. ७ [४] भुरिजोः—ग-त१.२.३.४.५.७-म१.२-मु। भूरिजोः–च-त६-म४-मॅं ॥ १६ [६] सोम तं—ग-च-त४-म। सोम–त१.२.३.६.७। सोम उक्तगुणविशिष्टं तं त्वा त्वा–मु ॥

[१. २७] ४१. ७ [३] वननीयेषु—ग-त६-म३। वननीयेषु पात्रेषु–त१.२.४-म१.२.४-मॅं-मु ॥ १७ [५] सोमस्रावणे.......सोमस्याप्यायनात्—ग-॰मॅं-मु। समस्त्रावणे (समस्रावणे–म२.४; समभ्रावणे–म१.३) सूर्यस्य कः प्रसंग इति न वाच्यं। सं सूर्यरश्मिभिरेव सोमस्याप्यायनात् (॰प्यायमानात्–त ७)–त-म ॥

[१. २८] ४२. १० [३] अतिशयेन—म। विशेषण–ग-त-मॅं-मु ॥

[१. २९] ४३. ५ [३] अयं वै ज्योतिर्यत्सोमः। एतन्मूलमन्वेषणीयम् ॥ १० [३] शोभनाभिभावुकानि—ग-म२.३.४-॰मॅं मु। साम, आ.२.९.१.१.३। शोभनानि–च; शोभनानि भावुकानि–त-मु ॥ २० [५] अमुञ्चनित्यर्थः—॰मॅं-मु। मुंचतीत्यर्थः–ग; अमुंचनित्यर्थः–त१.२.३.६.७, अमुचंनित्यर्थः–त४.५–म१.२.४; अमुंचेनित्यर्थः–म३ ॥ २१ [५] रक्षेति—ग। रक्षयेति–च-त-म-मॅं-मु ॥

[१. ३०] ४४. ९ [२] इन्द्रियमपि॰करं—त म१.२.४-मॅं। इंद्रियं प्रियकरं–ग; इंद्रियमपि गमस्त्योः करयो–म३। इंद्रियमपि करं–मु। ‘इन्द्रियमपि वा बलकरम्’ इति स्यादिति मॅक्समुल्लरमहाशया अभ्यूहन्ति। ऋ. सं. १. १०३. १; २. १६. २; ४. २४. ५ द्रष्टव्यम् ॥ २८ [६] श्रुते यजमानः स्वीयान्—म१.२-॰मॅं-मु। श्रुवान् तेजस स्वीयात्–ग; श्रुते यजमान स्वीयान्–त२.६; श्रुते यजमा स्वीयान्–त३-म४; श्रुवं तेजमा स्वीयान्–त५; श्रुते यजमानः स्वायान्–म३ ॥

[१. ३१] ४५. ५ [१] सुध्यानाः—मॅं-मु। स्वानाः–च-त; आध्यानाः–म ॥ ११ [२] अस्मभ्यमित्यर्थः—॰मॅं-मु। अस्मभ्य देहीत्यर्थः–ग; अस्मदित्यर्थः–त; अस्मदित्यमित्यर्थः–म ॥ २७ [६] जगदाप्यायिकत्वेन तत्स्वामित्वं। जगदाप्यायनं स्वामित्वं–ग; ‘जगदाप्यायिनं–स्वामित्वं–त-म४; जगदाप्यायिकत्वेन–स्वामित्वं–म१.२.३। जगदाप्यायिकत्वं तत्स्वामित्वं–मॅं। जगदाप्यायकत्वं तत्स्वामित्वं–मु ॥

[१. ३२] ४७. ९ [६] मह्यमस्मभ्यमित्यर्थः—ग-म४-॰मॅं-मु। मह्यमभ्यमित्यर्थः–त; अभ्यमित्यर्थः–म१; मस्मभ्यमित्यर्थः–म२; अस्मभ्यमित्यर्थः–म३ ॥

[१. ३३] ४७. १६ [१] किमिव—त१.२.३.६.७-॰मॅं-मु। किंत्र–ग-च-म; किव–त४.५ ॥ १७ न। ते—मु। से–ग; तं–त-म६; न–म१.२.३-मॅं ॥ दृष्टान्तो दर्शितो—॰मॅं-मु। दृष्टांतः दर्पतो–त१.२.६; दृष्टांत दर्पतो–त३; दृष्टांतः दर्यितो–म१; दृष्टांत तदर्पतो म४ ॥ २२ [२] द्रोणानि द्रोणकलशान् प्रति—च। प्रति द्रोणानि द्रोणकलशान् (?)-मॅं-मु

इतरेषु च ॥ २२ इतरेऽपि पात्रा—*मॅ-मु । इतराणि पात्राणि–ग; इतारपि (=इतरेपि) पात्रा–त१. २. ७-म४; इतारीपि पात्रा–त३.५; इतरोपि पात्रा–त४; तारपि पात्रा–म१; इतरपि पात्रा–म२; इतराण्यपि पात्राणि–म३ ॥ २६ अथवैकमेव—*मॅ-मु ॥ अस्माकं अथवैकमेव–ग-म३; अस्माकं अथैकमेव–घ-म१.२.४ ॥ ४८. १८ [६] °समुद्रमुद्रित°—म१.२.३-*मॅ-मु । °समुद्रमृत-मुद्रित°–ग-त१.३.४.५.७-म४; °समुद्रमुदित°–त२.६ ॥

[९. ३४] ४८. २५ [१] अथ प्रत्यक्षेणोच्यते । अमिमं वाक्यं तु परोक्षमेव ॥ ४९. ७ [४] सूक्तद्रष्टुर्ऋषेः सोऽयं—*मॅ मु । सूक्तद्रष्टुर्ऋषेरयं–ग, ऋषेः योयं–घ; सूक्तद्रष्टुर्ऋषयेयं–त-म२.४ । सूक्तद्रष्टुर्ऋष्येयं–म१ ॥

[९. ३५] ५०. १७ [५] माधवस्तु.....;चकार । कोऽयं माधव इति न ज्ञायते । ऋ. सं. १०. ८६. १ भाष्ये माधवभट्ट उल्लिखितः । अयं ऋग्वेदभाष्यकारो वेंकटार्यसुत इति कुन्हन् राजा महोदयैः स्वयं प्रकाशितायां ऋग्वेदानुक्रमण्या उपोद्घाते साधितम्[1]। स एव माधव-भट्टोऽत्रापि निर्दिष्टो वेत्यन्वेषणीयम् ।

[९. ३६] ५०. ३८ [१] अधिपवण°—ग-घ-मु । अभिदवण°–त-म-मॅ ॥ ३० युद्धमितरेतरकर्षणात्—ग-*मॅ । यद्धमितरेतरकर्षणात्–त-म२.४; यवमितरेतरधर्षणात्–म१; युद्धमितरेतरघर्षणात्–मु । क्रामति—म१.२ । क्रामयति–मॅ-मु इतरेषु च ॥

[९. ३७] ५१. १२ [४] महर्षेः अधि—*मॅ-मु । -त्रितमहर्षेपि–ग; महार्षेः यत् अधि–घ; महर्षे यद्यधि–त-म ॥

[९. ३९] ५४. ८ [२] अनिष्कृतमसंस्कृतं—ग-म२-*मॅ-मु-साम. भा. २. ३. १. ४. २ । अनिष्कृत संस्कृतं–मु इतरेषु च ॥

[९. ४०] ५६. २ [६] द्युपृथिव्याख्ययोः—त१.२.६-म२-मु । द्यापृथिव्याख्ययोः–त३.५-म४ । द्यावापृथिव्याख्ययोः–ग-मॅ ॥

[९. ४१] ५६. ८ [१] एवं वोपमीयन्ते—*मॅ । ये चोपनीयंते–ग; एव चोपमीयंते–त-म४; एवं चोपमीयते–म२-मु ॥ १५ [२] कथ्यते दुराव्यं दुष्टमतिं च—*मॅ । दुष्टमतिं च–ग-त३.४.५-म२.३; रांक्षसंबंधिनं दुराध्य–घ, वेघनं दुराव्यं तद्वयं दुष्टमतिं च–त२.६.७-म१-४ । वधं दुष्टमतिं च–मु ॥ १६ अव्रतमकर्माणं—*मॅ । अव्रतं कर्माणा–ग-घ; अव्रतकर्मणा–त-म३; अव्रतकर्माणं–म२.४; अव्रतं दुराव्यं तद्वयं कर्माणं–मु ॥ ५७. ५ [५] तदुपलक्षितमद्युच्यते—*मॅ-मु । तदुपलक्षितमध्यते–ग; तदुपलक्षमध्यते–म१; तदुपलक्ष्यतमज्यते त२.७; तदुपल ... ... तमज्यते–त४.५-म१.२.४; तदुपलक्षितमज्यते–त१; तदुपल... तमज्यते–त३; तदुपलक्षण ... तमज्यते–म२ ॥

[९. ४२] ५७. २५ [१] के । सोमाः । कीटकाः—त१.२.६.७-म१.२-मु । के सोमाः–म५ । सोमाः–त३.४.५.म३.४-मॅ ॥ ऋ. सं. ९. २६. ६; ३१. १; ४०. ५; ६; ४१.

---

1. Ṛgvedānukramaṇī of Mādhavabhaṭṭa, son of Veṅkaṭārya, Part I, Preface p. 15, Madras 1932. See also "Indices and Appendices to the Nirukta" by Dr. L. Sarup, p. 31 and Max Müller's Preface to the sixth Vol. of the 1st edition Vol. IV, pp. cxxviii ff. 2nd edition.

१; द्रष्टव्यम् ॥ ५८. १ [४] दुहानो दधानः—*मॅ-मु । दधानः दुहानः—ग; दुहानः—म; दधानः—त-म ॥

[१. ४३] ५९. ५ [५] अयमिन्दुर्वाज°—*मॅ । इंदुर्वाज°—ग; यमिंद्वाज°—त १.३.४.५-म१.३; यमिद्वाज°—त६; यदिंदुः यमिंद्वाजः°—त७; यमिंदुः वाज°—म२; यंमिंवाज° —म४ । य इंदुर्वाज°—ष-मु ॥ ७ इडभावे च—*मॅ । इडभावच—ग-त-म-मु ॥

॥ षष्ठाष्टकः समाप्तः ॥

सप्तमाष्टकभाष्यसंशोधनार्थमुपयुक्तानि लिखितपुस्तकानि—ग (१, २, ३), त (१, २, ३, ४, ५, ६, ७), म (१, २, ४, ५, ६, ७)। म६-पुस्तकं द्वितीयाध्यायस्य एकोनविंशे वर्गे (६८ तमे सूक्ते) प्रारभ्यते ।

[१. ४४] ६२.२ [६] गातुवित्तमः पुण्य°—ग३—*मॅ । गातुवित्तमः पुण्य°—ग१. २; गातुवित्पुण्य°—त-म-मु ॥

[१. ४५] ६२. १४ [२] अभिगच्छ—ग-त१.२.७-म४-*मॅ-मु । अभिगच्छति—त४.५; अभिगच्छतु—त६-म१.७ ॥ १५. देवानायाचस्वेत्यर्थः—त३-म१ । देवानां यवस्वेत्यर्थः—ग; देवाना यावस्वेत्यर्थः—त१.२; देवानी याचस्वेत्यर्थः—त६-म७; देवाना याचस्वेत्यर्थः—म४ । देवाना यवस्वेत्यर्थः—त५ मॅ-मु ॥ ६३.२ [५] अनूषत अस्तुवन्—त१.२-म१-*मॅ-मु । अनूषत स्तुवते—ग; अनूषत स्तुवन्—त३.४.५.७-म२.४; अनूषतास्तुवत्—त६; अनूषतास्तावन्—म६ ॥

[१. ४६] ६३. १२ [१] जाता वा—ग-म । वा जाता वा—त१.२.३.७; जाताः—त५ । वा जाताः—मॅ-मु ॥ २२ [३] वर्धयन्ति—ग-म । प्रवर्धयंति—त-मॅ-मु ॥ ६४. ६ [६] विशः—*मॅ-मु । विशः—ग-त३.४.५-म२.४; विशेषः—त२.७; अण्वः—त६-म६ ॥

[१. ४७] ६४. १७ [२] अस्य—§। कृतान्यस्य—मॅ ॥ असुराणां नाशकानि—त१.२.७ । असुराणां हिंसकाच—ग; असुराणां हिंसकानि—म१ (२)। असुराणां—त३.५.६-म२-६-मॅ । एतन्मन्त्रपूर्वार्धस्य भाष्यं मु-पुस्तके विभिन्नं वर्तते—' अस्य यस्यैतस्य सोमस्य दस्युहन्ता दस्यूनामसुराणां हन्तॄणां नाशकानि कर्तॄणि कर्माणि कृतानीत् अस्माभिरेव कृतानि श्रोयं ' इ. ॥ ६५. ४ [५] शत्रून्—म१(२)। शत्रूं—म४ । शत्रुं—मॅ-मु इतरेषु च ॥

[१. ४८] ६५. २१ [२] हे सोम—ग-म । हे सुकतो शोभनकर्मन् (°कर्मवन्—त४-म४) पवमान सोम—त-मु । हे पवमान सोम—*मॅ । 'सुक्रतो' इति पदं 'सुक्रतुः' इति पठित्वा भाष्यकारैः व्याख्यातम् । 'सुक्रतुः सुप्रज्ञः' इति भाष्यगतं व्याख्यानं मु-पुस्तके त्यक्तम् । एतदप्रामाणिकम् । 'पवमान' इति पदकल्पनावश्यकम् । एतत्सूक्तस्य द्वितीयमन्त्रभाष्यं द्रष्टव्यम् ॥ २६ [४] स्वर्दृशे सर्वदृशे—*मॅ-मु । स्वर्दृशे—ग-त३.६-म; सर्वदृशे—त१.२.५.७; सर्वदृशे त४ । 'स्वः । दृशे' इति भिन्नः पदपाठः ॥ २७ साधारणमित्यसमानमेव—त६-म१.२.४-*मॅ-मु । साधारणमित्यसमानमेव—त१.२.४.५.७; साधारणमित्यसमानमेव—म६ ॥

[१. ५०] ६७. ११ [२] यज्ञमिच्छतो—त३-म१.२.४ । यज्ञमिच्छन्तो—त६-म६.७ । यज्ञमिच्छवो—त१.२.४.५.७-मॅ-मु ॥ २२ [४] योनिं स्थानं—ग-त३.६-म

१.६.७ । योनिमुदरं स्थानं–त१.२.४.५.७-म२.४-मॅ-मु । अयं मन्त्रः पूर्वमागतः (९.२५.६)। तत्र ' योनिं स्थानम् ' इत्येव व्याख्यानमस्ति ॥

[९. ५१] ६८. १४ [३] व्याप्नुवन्ति प्राप्नुवन्ति—ग । व्याप्नुवंति–त१.२.६-म१.६. ७; व्याप्नुवते व्याप्नुवंति–त३.४.५.७-म२-मॅ-मु ॥ २१ [५] अर्थं गच्छ—*मॅ-मु । अभ्यर्थं अभिगच्छ–ग; अर्थं गच्छसि–त१.२.३.४.५.७-म२.४; गच्छसि–त६-म६; यं गच्छसि–म१ ॥

[९. ५२] ६८. २१ शुभ्रः इत्यनु*—ग-त२-*मॅ-अनु । शुभ्रेत्यनु°–मु इतरेषु च ॥

[९. ५३] ६९. २५ [१] स्पृधः स्पर्धमानाः । ' परिस्पृधः ' इति प्रतीकम् ॥ ७०. १ [२] च निमिते—त३-म१-*मॅ-मु । चन्निमिते–ग; च निमिते–त१.२.७; च निमित–त४. ५-म२.४.७ ॥ ७ [३] त्वा-यो दुर्बुद्धिः—त३.७-म१.२.४*मॅ-मु । त्वां युयो दुर्बुद्धिः–त१. २.५; दुर्धियो दुर्बुद्धिः–त४; त्वा यो-दुर्बुद्धि–त६; त्वा यो दुर्णधि–म७ ॥

[९. ५४] ७०. १७ [१] अपरिमितस्य ... ... द्रष्टारं—त३.६-म१.२.६.७ । आदातारं ऋषिमतीन्द्रियस्य कर्मफलस्य,द्रष्टारं–ग । अपरिमितस्य कर्मफलस्य दातारं–त१.२.५.७-म४ मॅ-मु ॥

[९. ५५] ७१. ११ [५] सौभगा सौभगानि—ग-त३-म४-मु । सौभगा सौभगा–म२ । सौभगानि–त२.४.५-म१.७-मॅ ॥

[९. ५६] ७२. १० [३] दश दशसंख्याकाः—त३-म२. ४ । दशसंख्याका–मॅ-मु इतरेषु च ॥ १५ [४] इन्द्राय इन्द्रार्थं—ग-त३-म१.२.४.७-मु । इंद्रार्थं–त२.४.५.७-मॅ ॥

[९. ५७] ७२. २३ [१]* अस्मदर्थं—त२.३.४.६.७-म२.६.७-मु । अभि अस्मदर्थं–त१.५ । नोऽस्मदर्थं–मॅ ॥ ७३.७ [४] सः अभिषुतः पुनानः–ग त३-म२.५ । अभिषुतः पुनानः–म१.६.७ । पुनानः–त२.४.५.७-म४-मॅ-मु ॥

[९. ५८] ७३. १ [१] ' धारा सुतस्यान्धसो ' इत्यस्यानन्तरं ' धारयाभिषुतस्यान्धसः ' इत्यधिकं निरुक्तपाठे ॥ २८. [२] ऋग्वेदभाष्ये शाट्यायनकब्राह्मणवचनानि बहुश (ऋ. सं. १. ५१. १३; ८४. १३; १०५ मंत्रा.; १०५. १०; ५. २. १; ७. ३२ मन्त्रा.; ३३. ७; ८. ११. १; ३; ९; ७; १०. ३८. ५; ५७. १;* ६०. ७) उद्धृतानि ।* वेंकटमाधवस्य ऋग्वेदभाष्येऽपि शाट्यायनकवचनानि बहुश* उद्धृतानि । *शाट्यायनकब्राह्मणस्य जैमिनीयब्राह्मणेनातीव साम्यं दृश्यते । जैमिनीयब्राह्मणस्य किंचाभिदंशः कॅलण्डमहोदयैः[1] मुद्रापितः । ऋग्वेदभाष्यलिखितपुस्तकेषु शाट्यायनकपाठानां प्रायोऽशुद्धत्वात् जैमिनीयपाठतुलनया शाट्यायनकपाठशोधनं सुकरम् । एतस्मिन् विषये ओर्टेल्महोदयैः[2] बहु प्रयतितम् । बटकृष्णघोषमहोदयैरपि लुप्तब्राह्मणवचनसंग्रहमधिकृत्य निबन्ध आरचितः[3] । उद्धृताः शाट्यायनजैमिनीय ब्राह्मणपाठा अस्मिन् पाठभेदादिविषयकविचारे तत्तत्स्थानेषु निवेशिताः ॥ ३०. [३] प्रतिममृक्षाते—*मॅ । प्रतिम्राते–ग; प्रतिमृशाते–त-म१.२.४.७-मु; प्रतिमुमृशाते–म७ ॥ नाविवेदं । नाविदं–शाट्या. ब्रा.; जै.ब्रा.। ७४. ५ [४] त्रिधातं त्रिधातानि—त३-म१.२.४ । त्रिधातं–ग; त्रिधातं धातानि–त; त्रिधातं त्रिधातानि–म७ । त्रिधातं त्रीणि धातानि–*मॅ । ' त्रिधातम् ' इति पदं ' त्रिधातम् ' इति पठित्वा

1. Amsterdam, 1919. 2. JAOS XVIII, p. 15., ff. 1897. 3. Lost Brāhmaṇas, Calcutta.

भाष्यकारैः व्याख्यातमिति व्यक्तं, परं 'त्रीणि शतानि' इत्यध्याहारोऽनावश्यकः । 'त्रिशतानि' इत्यलम् ॥

[९. ५९] ७४. २३ [३] उपद्रवाणि । उपद्रवशब्दः पुंलिङ्गः ॥ २७ [४] विश्वा-नित्—भ१.४.७ । विश्वान्–ग-त१.२.३.६.७-भ२-मु; विश्वानेव–त४.५-मँ ॥

[९. ६०] ७४. २९ पुरउष्णिगाद्यद्वादशका द्व्यष्टका—*मँ । पुरउष्णिमगाद्य-द्वादशकाष्टका–ग; पुरउष्णिगाद्योद्वादशकोद्व्यष्टकौ–त-भ.४; पुरउष्णिगाद्योद्वादशको द्व्यष्टकाः–भ१. ७; पुरउष्णिगाद्यद्वादशको द्व्यष्टकौ–मु ॥

[९. ६१] ७५. २१ [२] तुर्वशं तुर्वशनामकं—त३-भ१.२.४.५-मु । शनामकं–ग; तुर्वशं नामकं–त१.२.६, तुर्वशनामक–भ७ । तुर्वशनामकं–त४.५.७-मँ ॥ ७६. २४ [८] संगच्छते—त३-भ । संगच्छेति–त । संगच्छति–*मँ समसमन्वयमाध्वं ग्रहण्यम् ॥ ७७. १० [११] विश्वा विश्वानि । 'विश्वानि' इत्येव तु प्रतीकम् ॥ १४. ९ [१२] धनस्य—ग-त३-भ । धनस्य–त-मँ-मु । वरिवःशब्दो विशेषतो नवमे मण्डले सर्वत्र धनवाच्येव ॥ २५ [१४] 'संशिश्वरीरिव' इत्येकं पदं सं + शिश्वरीरिव इति विभज्य व्याख्यातम् ॥ ७८. ४ [१६] चित्रं विचित्रं—त३-भ१.२.४ । चित्रं–त२.४.५.६.७-भ७-मँ-मु । ७९. ७ [२३] 'हे मीढ्वः सेक्तः सोम पुनानः पूयमानस्त्वम्' इत्ययं भाष्यभागः सर्वेषु लिखितपुस्तकेषु मु-पुस्तके च आष्यारम्भे गृहीतोऽस्ति ॥ १२ [२४] प्रबुद्धो—*मँ-मु । प्रबुद्धो–ग-त-भ ॥

[९. ६२] ८१. २० [७] सृज्यन्ते—ग-त३.४-भ२.४.७ । असृज्यंते–त१.२.५. ६.७; मृज्यंते–भ१; असृज्यंत–मँ-मु ॥ ८२. ४ [१०] चेतति—ग१-त३-भ१.२.७ । स चेतति–त-भ४-मँ-मु ॥ क्षायते—ग-भ१(२); संक्षायते–त२.३.४.६.७-भ१.७; स शायते–त१. ५-मँ-मु ॥ २७ [१६] सोमः—ग-त३.७-भ१.२.७ । सोमश्च–त२.४.५.६-भ४-मँ-मु ॥ ८४.१ [२४] जमदग्निना जमदग्निनाम्ना—भ१(२).४ । जमदग्नि जमदग्निनाम्ना–त३-भ२; जमदग्नि-नाम्ना–त१.२७-भ१.७-मँ-मु ॥ परितः स्तोतव्यानि—भ१.४.७ । परितस्तोतव्यानि–त३-भ२ । परितः श्रोतव्यानि–त२.४.५-मँ-मु ॥ १५ [२७] तुभ्य तुभ्यं—त३-भ१.२-मु । तुभ्यं–त१. ७-भ४.७-मँ ॥

[९. ६३] ८५. १४ [६] 'अधि' इति पदस्य स्थाने 'अभि' इति भाष्यकारैः पठितं दृश्यते । ८६. ४. [८] सूर्यस्य—ग-त३-भ१.६.७ । प्रेरकस्य सूर्यस्य–त-भ२.४-मँ-मु ॥ एतग्वः—ग-त२.७-भ-निघण्टु । एतग्वा–त२.४.५-मँ-मु ॥ ८७. १ [१५] दधि ......दध्या-शिरः दधिसंस्कृताः—ग-त३-भ । दधिसंस्कृताः–त-मँ-मु । स्वीकृतपाठो मॅक्समुल्लरमहाशयैः नोप-लब्धः । ऋ. सं. ९. ६५. १ भाष्ये स्वसारः इति पदमेतद्रीत्या व्याख्यातमस्ति ॥ ५ [१६] ते तव । 'ते' इति संहितायां नास्ति ॥

[९. ६४] ८९. ९ पवमानसौम्यम् । पवमानसोममिति साधु ॥ ९०. ७ [६] अन्तरिक्ष्याणि—ग-त३.४-भ४ । आंतरिक्षाणि–त३.५-भ२.७-मँ । अंतरिक्षाणि–मु ॥ ८. आ पवन्तां—भ१.७ । पवंतां–ग-त-भ२. ४-मँ-मु ॥ ११ [७] सृज्यमाना—त३-भ । प्रसृज्यमाना–त-मँ-मु ॥ १२ प्रसृज्यन्ते—त१.४.५ । प्रासृज्यंत–त३; प्रसृज्यंत–त७-भ१; प्रासृज्यंत–मँ-मु ।

'अवद्यम्' इति पदस्य अकर्यं व्याख्यानं नवमे मण्डले बहुलोपलभ्यते ॥ १७ [८] रूपा रूपाणि–त३-म१.४-मु । रूपाणि–त-म२.७-मँ ॥ १० [११] देवकामः—मु । देवः–ङ्-मँ । 'देवकामः' इति भाष्यमिति मॅक्समुल्लरमहाशयाः[1] । ऋ. सं. १.५१.११ अत्र 'देवावीः' इति पदमेवमेव व्याख्यातम् । ऋ. सं. १.६४.१२; १०७.७ अपि द्रष्टव्यम् ॥ ११.५ [१२] आपवस्व —त-म-मु । पवस्व–ग-मँ ॥ १२. ४ [१९] च तदा स—त३-म२ । च स तदा–ग-त-मु । तदा स-मँ ॥ १३. ७ [२६] आ भर आहर—ग-म१.४.७-मँ-मु । आहर आभर–त-म२ ॥ १० [२७] आहुत—ग-त-म२-मु । आहुत–म४.७-मँ ॥

[९. ६५] १४. ३१-१५. २ [७] हे सोम :... ... आह्वयामहे–ग-त१.२.३.६.७-म । पवमान पूयमान वृषा-अभिमतफलानां वर्षितासि हि भवसि खलु । तस्मात् हे पवमान पुनान वा सोम स्वाध्यः शोभनकर्माणः सुष्ठु ध्यानवन्तो वा वयं भानुना रश्मिना द्युमन्तं दीप्तिमन्तं अतिशयेन तेजस्विनं इत्यर्थः स्तुतिमन्तं वा त्वा त्वां हवामहे यज्ञेषु आह्वयामहे-मु । हे पवमान पूयमान सोम स्वाध्यः सुकर्माणो वयं भानुना रश्मिना द्युमंतं द्युतिमंतं त्वा त्वां हवामहे आह्वयामः । हि यस्मात्त्वं वृषा कामाना वर्षयितासि–त५-मँ ॥ स्वीकृतपाठे 'अतिशयेन तेजस्विनमित्यर्थः' इत्यंशोऽनावश्यकः । किंतु लिखितपुस्तकेषु विद्यमानत्वात्स्थापितः ॥ १५. १२ [६] गभस्ति—मँ । गतमेनं–ग; गभस्ति–त-म७-मु; गभस्ति–त३-म२.४; गभेस्ति–म१ ॥ १५ पात्रेण—ग-त३-म । परिप्लवेन पात्रेण–त१.२.६.७-मु. । पारिप्लवेन पात्रेण–त४.५-मँ ॥ १६ [८] भाष्यरचना न समीचीना दृश्यते ॥ १६. ७ [९] जसि—ग-म । जसि–त१.२.६.७-मु; वसि–त४.५ । उसि–त३-मँ । १६.१८ [११] सर्वस्य—ग-त३-म१.२ । स्वर्गस्य सर्वस्य–म७; सर्वस्य–त४; स्वर्गस्य–त२.५.६.७-मँ-मु ॥ १८ [११] तं पूर्वोक्त°—ग-म१.४ । पूर्वोक्त°–त-म२.६.७-मँ-मु ॥ १७. १५ [१५] पवस्व सर्वतो गच्छ । भाष्यकारैः 'आ पवस्व' इति स्वीकृत्य 'सर्वतो गच्छ' इति व्याख्यातमिति भाति ॥ २७. [१७] गवादींश्च तेषां च वृद्धिं—ङ्-मँ-मु । 'गवादींश्च तेषां वृद्धिं च' इति साधु ॥ १८. ३ [१८] गमनशीलं बलं च—म१ । गमनशीलं बलं किंच–त३-म२.४.५; गमनशीलं च–म७; गमनशीलं किंच–ग-त१.२.५.६.७-मँ-मु ॥ १४ [२१] विश्वस्मार्यं—ग-मँ-मु । बहुलिखितपुस्तकेष्वेवंविधाः पाठाः ॥ आ प्रापय—ग-म१.४.७ । आ प्रापय–त३; आ प्रापय–म२ । आ प्रयच्छ–त१.२.४.५-मँ-मु ऋ. सं. ९.६९.२४. द्रष्टव्यम् ॥ १००. ११ [२९] प्रत्येकविशेषणापेक्षया—ग-त-म१.२.४ ॥ प्रत्येक विशे°–म७-मँ-मु ॥ १८ [३०] शोभनप्रज्ञ—ग-त३-म१.२.४ । शोभनयज्ञ–त-मँ-मु ॥

[९. ६६] १००. २८ [१] स्तुत्यस्तोतृयज्ञयष्टव्य°—ग-त३.४.५-म । स्तुत्यस्तोतृयष्टव्य°–त१.२.६.७; स्तुत्यस्तोतृयज्ञस्वयष्टव्य°–त१ । स्तुत्यः स्तोतृयष्टव्य°–मु । स्तुत्यस्तोतृयष्टव्य°–मँ ॥ १०१. ६ [२] नामनी वा—ग-त१ । नामनी–त-म-मँ-मु ॥ १२ [३] त्वदीयानि धामानि त्वदधीना... ..परि वर्तन्ते त्वदीयानि धामानि त्वदधीना अहोरात्रकृताः कालविशेषाः परि भवंति सर्वत्र व्याप्तास्तिष्ठंति । यद्वा त्वदीयानि धामानि (त्वदीयधामानि–म१.४.७) त्वदधीना अहो ('त्वदधीना अहो' नास्ति–म१) तेजांसि परि वर्तते–ग-म१.४.५.७;

1. Preface to the Second edition, Vol. IV. p. clxxviii.

त्वदीयानि धामानि त्वद्रत्नधीना......। यद्वा त्वदीयानि धामानि तेजांसि परितो वर्तंते–त३-म२। त्वदीयानि धामानि तेजांसि परितो वर्तंते–त-मॅं-मु। 'धामानि' इति पदस्य साधारणत्वेन त-पुस्तकेषु तावान् भागो लुप्तः प्रतीयते। स्वीकृतपाठोऽपि न्यूनं सर्वथा न पूरयति। 'यानि' इति प्रतीकं भाष्ये न व्याख्यातम्। 'अहोरात्री यत्र यत्र' इत्यादिवाक्यस्य सुष्ठुसमाधानपुरस्सरपाठस्वीकृतिरावश्यकी। मॅक्समुल्लरमहाशयैरपि सदृशः पाठ उपलब्धः किंतु तैर्न स्वीकृतः॥ २० [४] अस्मत्कृतानि—ग-त३-म१.२.४। अस्मत्त्वतानि–म७। अस्मद्रतानि–त-मॅं-मु॥ १०३. ८ [११] सो रमादेशः–त३-म१.२.४। 'रुस्यामादेशः' इति भाष्यम्॥. १२ [१२] अच्छ अभिगच्छन्ति—ग-म। अभिगच्छंति–त-मॅं-मु॥ २३ [*१३] तदार्थमित् प्रगच्छन्ति। यथदा—म४-*मॅं। अर्थंति प्रगच्छंति यथदा–मु। लिखितपुस्तकेष्वशुद्धाः पाठाः॥ १०४. ४ [१५] इन्द्राय—ग-त३-म१.२.४। रंद्राय–म७। चंद्राय–त-मॅं॥ तव इन्द्रस्य। तव इंद्रजाते–ग; तव इंद्रस्य–त-म। इंद्रस्य–मॅं-मु॥ ९. [१६] प्रीणयितासि—ग-त३-म२.४.५-मु। प्रीणयितासु–त; प्रीणयिता स–म१। प्रीणयिता–म७-मॅं॥ २८. [१८] *साहाय्याय—ग-म१.२.४-*मॅं। *सहोज्याय–त; *सहाय्याय–त३-म७। *सहायाय–मु॥ १०६. २०. [२५] पवित्राणिर्गच्छन्तीत्यर्थः—ग-त३.७-म१.४-*मॅं-मु। पवित्रानिर्गच्छंतीत्यर्थः–त१.२.४.५.६; पवित्राणि गच्छंतीत्यर्थः–म२; पवित्रतामार्गच्छति–म७॥ १०७. ८ [२८] प्रति प्रकर्षेण—ग-त३-म१.४.५। प्रतिकर्षेण–त-म२.७-मॅं। प्रकर्षेण–मु। 'प्रति प्रकर्षेण' इति पाठः समीचीनः स्यादिति मॅक्समुल्लरमहाशयैः स्वयमभ्यूहितम्[1]॥ १० तिलोपः—मॅं। तिलोपः अनित्यमागमशासनमिति सिच इ आ-ई-मु। 'सिच इ धा' इत्यस्य स्थाने इदू न-ग; सच इंद्रा-म४; सिच इत तः–म७। मॅक्समुल्लरटिप्पणी द्रष्टव्या॥ १९. [२९] संक्रीडते। किं कुर्वन्......सुशमाह्वयन्। संक्रीडते। किं कुर्वन्...सुशमाह्वयन् क्रीडति–ग-त३-म१.२.४। संक्रीडते–त-मॅं। संक्रीडते इंद्रं परमेश्वरं मदाय मदार्थं जोहुवत् आह्वानं कृतवान्–मु। स्वीकृतपाठो मॅक्समुल्लरमहाशयैर्नोपलब्धः॥

[९. ६७] १०७. २६ अलाय्यस्येत्येषा..... शिक्षा मायस्याः—ग-त३-म। त-मॅं-मु-पुस्तकेष्वेतन्नास्ति। स्वीकृतपाठो मॅक्समुल्लरमहाशयैर्लब्धोऽपि नाङ्गीकृतः॥ १०८. १० [१] मादयितृतमः—ग-त-३-म१.४.५.७; मोदयितृतमः–त-म२-मॅं-मु॥ ११०. ५ [१०] आभजतु—ग-त३-म५। आभजतं-त१.२.४.५; आभजत्–म२.४। आभजतां–मॅं-मु॥ ६. मजः—*मॅं। मज-ग-त१,२.४-म४.७; यज–त५; भजे–त७; *भजतेः–म१(२)। भजेः–मु॥ २६ [१४] वक्तव्यस्य—ग-त१.२.६.७-म१(२).२-मु। वक्तस्य–त३; वक्तव्यस्य–म४। अस्य–म७-मॅं। ऋ. सं. १०. १७९ प्रस्तावना द्रष्टव्या॥ २७ विगाहत इति द्वे इति—ग-त३.७-*मॅं। विगाहत इति–त४.५-म१.२.४.७-मु॥ ११३. ४ प्रथमं गच्छति। ततः पश्चात् ग। पश्चात्प्रथमं गच्छति ततः–त-म-मॅं-मु॥ ११ [१५] आगच्छतु—ग-त३-म१.२.७। आगच्छत–त१.५.६; आगच्छति–त४; आगच्छत्-मॅं-मु॥ सिषि वा—*मॅं। सिपि वा-ग; सिपि वा–त-म१.२.४; सिपि कृत्वा–म७। सिपि-मु॥ १९ [१७] देवानां पानाय—त१.२.३.६.७-मु। देवानाय–म१.७; देवानां गमनाय–म२। देवयजनाय–म॥ २९.

1. Preface to the Sixth volume of the First edition, Vol. IV. p. clxxviii (2nd Edn.).

[१८] आगच्छति खलु—ग-त३-म । आगच्छति--त-मॅ-मु ॥ ११२. १ [१९] प्रारब्धा—म-त७ । तं प्रारब्धा--मॅ-मु इतरेषु च ॥ ७ [२०] रक्षसां—ग-त-म२.४-मु । रक्षसानां--म१ । राक्षसानां--म७-मॅ ॥ १८. [२२] 'तेजसा' इत्यस्यानन्तरं त७-पुस्तके 'पोता स्वयं पवित्रः सन्' इति, मु-पुस्तके च 'सः पोता स्वयं पवित्रः सन् स' इत्यधिकं विद्यते। त७-मु-पुस्तकपाठयोः साम्यमितरत्राप्युपलभ्यते । ऋ. सं. १०, १२, ६ टिप्पणी द्रष्टव्या । मु-पुस्तकपाठोऽस्माभिरालोकित-पुस्तकेषु नोपलभ्यत इति मॅक्समुल्लरमहाशयैरुक्तम्[1] ॥ ११३. ११ [२७] अथ—ग । अथवा--त-म-मॅ-मु ॥ ११४. ८. [१०] नास्मानपापान्—ग । अस्मानपापान्--त-म-मॅ-मु ॥ २७ [११] यागादिपरं वेदशास्त्रमिदं—*मॅ-मु ॥ यागादिपरवेदशास्त्रमिदं—ग-म२.४; यागादिपरवेद-शास्त्रमिदं--त१.२.७; यागादिपरवेदशास्त्रमिद--त४.५; यागादिपरं वेदशास्त्रं--म१; योगादिपरं वेदशास्त्रं--म७ ॥

[९. ६८] ११४. २१ वत्सप्रिभर्मा° । 'वत्सप्रीर्भा°' इत्यनुक्रमणीपाठः ॥ ११५. ७. [१] पयांसि प्रस्रवन्ति—ग-त३-म२.४.५ । यांति प्रस्रवंति—त१.२.६.७-मु; वांति प्रस्रवंति--त५ । प्रस्रवंति--मॅ ॥ ८ [१] बर्हिषदः......बध्नानावन्तः......उस्त्रियाः लिङ्गभेदात् दुष्टं व्याख्यानम् ॥ १२. [२] सोमदातृभ्यो—त१.२.३.४.५-म२.६.७ । सोमं दातृभ्यो-त६-मॅ-मु ॥ ११६. ४. [३] स सोमो—ग-त३-म१.४.५.७ । सोमो--त-म७-मॅ-मु ॥ ११ [४] स सोमो—ग-त-म२.४.५.६-मु । सोमो--म१.७-मॅ ॥ १६ भूतजातं—त३-म१.२.७-मु । भूतजातं च—त२.५.७-म४.६-मॅ ॥ २४. [५] सः सूर्याद्धि—ग-त३.७-म१.२.४-*मॅ-मु । स सूर्याद्धि--त१.२.६; स सूर्याद्धि--त४.५; स सूर्यादि--म६, स सूर्यः--म७ ॥ ११७. ३. [६] रस्य--त३-म१.२.५ । रसस्य--त१.२.५.६-म४.६-मॅ-मु ॥ ११८ २. [९] उदकनामैतत् सर्वमुदकं--ग-त-म२.५.६-मु । उदकं—म१.४.७-मॅ ॥

[९. ६९] ११८. १० [१] सोम—*मॅ । यशोप्यपि सोम--ग; यद्दोपष सोम--त१; यद्दोपष सोम--त२.४.५.६-म६; यद्दोपच सोम--त३ म२.४. द्दोपष सोम--म१.७; यदा सोम--त७ । च सोम—मु ॥ ११९. १८. [३] पूतो भवति च—ग-त-म२.४-मु । पूतो भवति—म१.६.७-मॅ ॥ २६ सोमः—मु । सोम ६ ।* सोम--मॅ ॥ १२०. १७. [५] सृजी शोभा°—त२.३.६.७-म-*मॅ-मु । मृजी शोभा°—ग; मृजी शोभा°—त४; मृजी शोभा°—त५ । 'मृजू शौचा°' इति धातुपाठः ॥ २०. निर्नेजनाय—ग-त२-म१.४-*मॅ । निर्निजनाय—त१.३.६. ७-म२.७ मु; निर्नेजनाय—त४; निर्भेजनाय—त५; निर्णेजनाय—म६ ॥ १२१. १३. [७] परिप्लुताः—त-म-मु । परिप्रुताः—ग । परिस्नुताः—मॅ (मुद्रणदोषः ?) ॥ १७. प्रजाश्च—ग-त२.३-म१.४.६-मु । प्रजाः—म१ । प्रजाश्च—त७-मॅ ॥ १२२. २०. [१०] बाधकानामभिता—ग-म४-*मॅ-मु । बाधकानां आभिता—त-म६; बाधका अभिता—म१.२.७ ॥ २१. पवमानेन परिप्लुते—मु । पवमानेन परिते—ग-त-म२.४.६.६; पवमाने परिते—म१.७ । पवमाने—*मॅ । मु-पुस्तकपाठः समीचीन इति मॅक्समुल्लरमहाशयानां मतम्[2] ॥

1. Preface to the Second edition, Vol. IV. p. clxxii. 2. Ibid p. clxxi.

[९. ७०] १२३. १६ [२] वरणार्थं—*मॅ । वर्णनार्थं—ग; वर्णार्थं—त-म-मु ॥ १२४. ११. [५] रुन्धन्ति—त३-म१,२-मु । रुणति—ग; रुणति—त-म४.६ ॥ २८. [६] स्वभूतो—ग-त३ । स्वरूपतो—त-म-मॅ-मु । ' तस्य ' इत्यस्य स्थाने ' तस्याः ' इति भाष्यम् ॥ १२५. १३. [७] स्थाल्यामग्रर्ण—त-म-मु । स्थाल्या ग्रहणे—मॅ ॥ १२६. १८. [१०] वार्था—त-म१.२.६.७-मु । वाचा—म४; वाचां त्विनाश्य—ग; वाचन्—मॅ ॥ १९. तिपि......तिपो लोपः—त-म १.४-मॅ । तिपि...तिपे रूपं—ग; तिपि तिलोपः—त३-म२.६.७-मु । मध्यमपुरुषेण व्याख्यातत्वात् 'सिपि......सिपो लोपः' इति भाष्यम् ॥

[९. ७१] १२६. २२ [१] पय उदकं—ग-त३.४-म.१.२.५.७-मु । उदकं—त१.२.५.६.७-म४.६-मॅ ॥ १२७. १. किंचायं सोमः—*मॅ-मु । किंच यं सोमं—ग-त ५.६.७-म७, किंचायं सोमं—त१.२.३.४-म१.४.६; किंच सोमः—म२ ॥ १०. [२] बाधकमस्य—त-म२.६-मु । बाधकस्य—म१.७-मॅ ॥ १२८. २५ [६] आ विशन्ति—ग-म ६-*मॅ-मु । इतरलिखितपुस्तकेष्वनद्धाः पाठाः ॥ १२९. २. [७] विशेषेणाक्तः—त४ । विशेषेणक्तः—त५.७, विशेषेण—मॅ-मु इतरेषु च ॥ ४. [७] सर्वेषु । सवनेष्वित्यर्थः । ऋ. सं. ९. ७५. ३ द्रष्टव्यम् ॥ १४. [८] सोमस्य स्वभूतो वर्णः—ग-*मॅ-मु ।' सोमस्वभूतो वर्णः—त१.२.६; सोमस्य स्वभुतो वर्णः—त३.४-म२.६.७; सोमस्वभु - - तो वर्णः—त५; सोमस्वभूतो वर्णः—त७; सोमस्य स्वभुषो वर्णः—म१; सोमस्य स्वभुवनो वर्णः—म४ ॥

[९. ७२] १३०. १२ [१] कलशे द्रोणाभिधाने—ग-त३-म२.४ । कलशो द्रोणाभिधानः—त; द्रोणकलशो द्रोणाभिधानः—म६ कलशे कलशो द्रोणाभिधानः—मॅ-मु ॥ १६. [२] दशभिः दशसंख्याकाभिः—ग-त१.२.३.४.६.७-म२-मु । दशसंख्याकाभिः—त५ म१.४.६. ७-मॅ ॥ अङ्गुलीभिः—त३-म१(२),२-मु । मॅ इतरेषु च नास्ति ॥ १३१. २८. [५] अभिमन्यमानान्—ग । अभिगम्यमानान्—म२ । अभिमानान्—त-म१.४.७-मॅ-मु ॥ ३१. दृश्यन्ते—*मॅ । दृश्यते—ईं-मु ॥ १३२. १ विः—म१.७ । वेः -मॅ-मु इतरेषु च ॥ ११.[६] संगच्छन्ति—ग-त३.४-म१.२.४-मु । गच्छति—त१.२.५-म६-मॅ ॥ १७. [७] उच्छ्रिते पदे—त-म२.६ । उच्छ्रिते प्रादेशे—म७ । उच्छ्रिते प्रदेशे—मु । उच्छ्रितप्रदेशे—मॅ ॥ २८. [८] अदाभ्यग्रहे त्रिभि°—म१(२). २.४-*मॅ । अदाभ्यग्रहोत्रिभि°—ग; अदाभ्यग्रहे त्रिभि°—त-म१.६.७ । अदाभ्यग्रहात्रिभि°—मु ॥ १३३. १ मा वियोक्षीः—म१(२) । मा वियक्षीः—ग; मा नियोक्षीः—त३-म २.५; स्वानियोक्षीः—म.१.७; मा नियोक्षः—म४ । त-मॅ-मु-पुस्तकेष्वेतन्नास्ति ॥ २१. [८] सत्रेण ......सप्तकृत्वो वा । आपस्तम्बश्रौत^{सूत्र} एतदन्वेषणीयम् । इदं सूक्तं ऋ. सं. ९. १०७. ५ भाष्येऽप्युद्धृतम् । तत्र ' आप्नोति ' इति पाठः ॥ १५. [११] स्वभूतस्य—म१ (२) । स्वभूतं तस्य ग; भूतस्य—त-म । एवंभूतस्य—मॅ-मु ॥

[९. ७३] १३३. २४ [१] ' हनुरधिवषणकलकः ' इत्याम्नानात् हनुस्थानीये—म१ (२) । हनु अधिवषण इत्याम्नानात् हनुस्थाने-(हनुस्थानीयाधि°—मु)—ग-त१-म२.४.५.६; हनु अधिषण इत्याम्नानात्सनुस्थाने—म१.७; हनु—त । मॅ-मु-पुस्तकयोरेतन्नास्ति ॥ २९. समसाध्यूषन् वा—ग-म१(२) । तदस्य शब्दयन वा—त१; तदस्य शब्दयेन वा—त२.६.७; तदस्य शब्द-

[९. ७७] १४६. ६ [२] तिरस्तीर्णं तिरस्कुर्वन् ? १५. [३] उपरता अनेत्युपराः भ१ (२)-॰मँ-मु । उपरता वा अनेत्तुपराः--ग; उपरता च अनेत्तुपरोः—त१.९; उपरता च अनेत्तुपराः—त३.४.५.६.७-भ४; उपरता च अनेत्युपचारः—भ१.७; उपरतावनेत्तुपराः—भ६ ॥ [५] वरुणः—इति न व्याख्यातम् ॥ १४६. ५. भुजनेषु—त७-मु । भुविनेषु—मँ इतरेषु च । 'भुजनेषु' इति संहितायाम् । स एव युक्तः पाठ इति मॅक्समुल्लरमहाशयाः[1] ॥

[९. ७८] १४७. ७ [३] ता एता आपः ईमेनं—भ१(२) । ता ईमेनं--ग । ता ईमेना एवेमेनं--त-भ-मँ । ईमेनं पवमानं--मु ॥ ८. ता एव—त४-भ६ । ता एव--त१.२.५.६; ता एताः--भ१(२) । त एते--भ१.७-मँ-मु ॥ १७ ॰[४] स्वर्गस्य सुखस्य । विकल्पेन व्याख्यातत्वात् 'स्वर्गस्य सुखस्य वा' इत्यावश्यकम् ॥ [५] द्रविणानि धनानि--त३-भ । द्रविणानि--ग-त-मँ मु ॥

[९. ७९] १४८. १५ [२] प्र धन्वन्तु--ग-त-भ४. ६ । धन्वंतु—मु । प्र णो धन्वंतु प्रधन्वंतु--मँ ॥ २६. [३] समरीत—त१.२.३.६.७-भ२.४-॰मँ-मु । समरीत्—त४.५; समरीन्—भ६ ॥ १४९. ८. [४] द्युलोकस्थसोमांशभूतं—ग-त३.४-भ२.५.६-मु । कस्थसोमांशभूतं—त१.२.५.६,७ । सोमांशभूतं—भ७-मँ ॥

[९. ८०] १५०. २१ [३] संक्रीडमानो—ग-त-भ२.४.६-मु । स क्रीडमानो—भ१, ७-मँ ॥

[९. ८१] १५१. २१ [२] स यथा—ग-त३-भ१.२.४.७-मु । यथा—त-भ६-मँ ॥ २२. सोमसजुषां—॰मँ । सोमसजोषां—त-भ१.२.६-मु; सोममजोषां—भ४ ॥

[९. ८२] १५३. २५ [४] तद्गर्भत्वं—ग-त३-भ२. ६ । गर्भत्वं—त-भ१.४.७-मँ-मु॥ १५४. ३ [५] सोम त्वं—ग-त३.४-भ१.२.४.७ । सोम—त१.२.५.६.७-भ६-मँ-मु ॥

[९. ८३] १५५. ८ [३] प्रज्ञावन्तो देवा—ग-त३-भ । प्रज्ञावंतो—त-मँ-मु ॥ ९ पितरः पालका—ग-त३.४-भ१.३.८ । पालका—त१.२.५.६-भ६-मँ मु ॥ २३. [४] पाशसमूहस्वामी—ग-भ४ । पशुसमूहस्वामी (?)—मँ-मु इतरेषु च ॥

[९. ८४] १५७. १४ [४] वायुभिरेव—भ१ (२)—॰मँ । वायुरेव—मु इतरेषु च ॥

[९. ८५] १५८. १५ [२] संग्रामात्—ई-मँ-मु । 'संग्रामान्' इति स्यादिति मॅक्समुल्लरमहाशयाः संभावयन्ति ॥ १६०. २६ [११] उत्पतन्तं—भ६ । उत्पतंतं पतयंतं—मँ-इतरेषु च । वर्तमानं सुपर्णं शोभनपर्णोपेतं पक्षावुत्पतिवाक्-उत्पतन्तं सोमं—मु ॥ भाष्यकारैः 'उत्पतिवासम्' इति पदं विभज्य व्याख्यातम् ॥

[९. ८६] १६१. ११ नीवावरी—ई-मँ । निवावरी—मु-अनु. । आकृष्टा—इति भाष्यकाराः पठितवन्तः । 'अकृष्टा' इत्यनुक्रमण्यां तद्भाष्ये च ॥ १५. पृश्नयो—ग-त१.७-भ१.२.४-॰मँ-मु । प्रश्नयो—त१.२.४.५.६-भ६; पृश्नये—भ७ ॥ तृतीये अत्रयः । 'तृतीयेऽत्रयः' इत्यनुक्रमणीपाठः । 'चतुर्थे दशर्चेऽत्रय इतिनामानः' इति षड्गुरुशिष्यकृतायां वेदार्थदीपिकायाम् । 'तृतीये अत्रयः'

1. Preface to the Second edition, Vol. IV. p. clxxviii.

इति सायणाचार्याः ॥ १६ पञ्चाशत्यातिरस्तो §-मॅ-मु । पंचाश्या—अनु. ॥ १६२. ११ [३] अथ मत्स्यप्रकृतः । ' अथ परोक्षकृतः' इति भाष्यम् ॥ १६३. १३. [७] तमस्तद्वर्थे—मु । तदो तदर्थे—(?) त-मॅ । तदर्थे--म ॥ १६४. ३ [९] तादृशः सोमो महानुभावः सोमः पुनानः पूयमानः । क्लिष्टेयं रचना । पुनानः इति प्रतीकमात्रं गृहीतमेव । अनैतदनावश्यकम् । ' तादृशो महानुभावः सोमः' इत्यलम् । तादृशः सोमो महानुभावः पुनानः पूयमानः—मु ॥ १६५. ७. [१३] शोध्यमानश्च—म-मु । पूयमानः शोध्यमानश्च—मॅ इतरेषु च । ' पूयमानः' इत्यनावश्यकम् ॥ १७. [१४] दिवि स्प्रष्टारं—ग-म६ । दिवस्प्रष्टारं—त१.२.५.६; दिवस्प्रष्टारं—त३.४-म४; दिवि स्प्रष्टारं--त७ । देवस्प्रष्टारं—म१.२.७-मॅ । दिवः स्प्रष्टारं—मु । ऋ. सं. १०. ६६. ६; ८८. १ द्रष्टव्यम् ॥ २७. [१५] उत्कृष्टे—मु । तदुत्कृष्टे—त-म१.२.६ । महदुत्कृष्टे—म७-मॅ । महति इत्यनावश्यकम् ॥ ऋ. सं. १. १६४. ३९ इत्यादि द्रष्टव्यम् ॥ व्योमन्—त-म१.२.४ । व्योमनि—म६-मॅ । व्योमन् व्योमनि—मु । ऋ. सं. १.१६४. ३९ अत्र व्योमन् इति पदमेतद्वीत्वा विकल्पेन व्याख्यातम् ॥ २८ यतः—§-मु । अतो—मॅ । ' विऽओमनि । अतः' इति पदपाठः । भाष्यकारैः ' व्योमन् यतः' इति स्वीकृतमिति व्यक्तं ज्ञायते । ' अतः' इति पदस्य ' यस्मात्सोमात्' इति व्याख्यानं नितरामयुक्तम् । नापि ' अस्मात्सोमात्' इति व्याख्याने संभवति, ' स सोमः' इति पदयोरग्रे विद्यमानत्वात् । मॅक्समुल्लरटिप्पण्यामयं पाठो न निर्दिष्ट इत्याश्चर्यं खलु ॥ १६९. ५ [२५] नवते स्तोदते । ' नवते स्तोदति ' इति निघण्टुः ॥ १६. [२६] रसमयान् । एतत्केनान्वितम् ? ॥ २४ [२७] दीप्तयः—त३-म१.२.४.७ । रसमयो दीप्तयः—ग । रश्मयः—त-म६-मॅ-मु । रश्मिशब्दः पुंलिंगः । अत्र तु स्त्रीलिङ्गस्यापेक्षा । अनन्तरवर्ती ' दीप्तिरश्मे ' इति प्रयोगोऽपि स्वीकृतपाठस्य युक्तत्वं प्रदर्शयति ॥ २५. [२७] 'गोभिः' इत्यस्यानन्तरं ' पयोभिः ' इति व्याख्यानमपेक्षितम् । ऋ. सं. ९. ६१. १३ द्रष्टव्यम् ॥ १७१. २ [३१] अवक्रन्दत्—त३.७-म२-*मॅ । अवक्रंदति--ग; अवक्रंदत्- त१.२.४.५.६-म-मु । अव चक्रदत् इति क्रियापदं विशेषणत्वेन व्याख्यातम् ॥ १३ [३२] भाष्यस्यान्तिमं वाक्यं न सम्यगर्थमावहति ॥ २१. [३३] नृभिर्नेतृभिः । ' हरिः' इति पदस्य स्थाने ' नृभिः ' इति भाष्यकारा अपठन् । म१ (२) लिखितपुस्तके संहितापाठेऽपि ' हरिः ' इत्यस्य स्थाने ' नृभिः ' इति दृश्यत इत्याश्चर्यम् ॥ १७२. २ [३४] ' जनेभ्यो हिताय ' इत्यस्य स्थाने ' जनेभ्यो हिताय ' इति बहुषु पुस्तकेषु वर्तमानः पाठः ' जन्याय ' इत्यस्य स्थाने जन्याय इति भाष्यकारैः पठितं स्यादित्याशङ्कयति । एकस्मिँल्लिखितपुस्तके [म१(२)] ' जन्याय ' इति पाठः समुपलभ्यः ॥ १८. [३६] पयोभिराच्छादयन्तीति शेषः । *च्छादयन्तीत्यर्थः इति सायणः । २६.*[३७] वीयसे गच्छामि । वी गत्यादिषु । ' वि । ईयसे ' इति पदपाठः । ' वीयसे ' इति भाष्यकारा अपठन् ॥ १७५. ६. [४४] आभिषवादिकर्मणा ... दशापवित्रात् । दुष्टः प्रयोगः ॥ २१. [४६] द्रोणकलशाधवनीय*—त२.३.७-म१.२. ७ । द्रोणकलशाधवनीय*—ग; द्रोणकलशावननीय*--म४ । द्रोणकलशाधावनीय*—त१.४.५.६-म६-मॅ-मु ॥

[९. ८७] १७७. २१ [५] किमिदं*—त-म२. ४. ६ । किमिश्र--म१ । किमिच्छवः—म७-मॅ-मु । उत्तरणादस्य दृष्टान्तत्वात् ' किमिदं ' इत्येवावश्यकम् ॥ १७८. १६ [८] पात्रं स्वधं प्रासव्यं—*मॅ । पात्रं स्वधा प्रासव्यं—ग-त३-६ अी; प्रात्रं स्वधा प्रासव्यं—त४.५ । पात्रं तथा प्रासव्यं-मु॥

[९. ८८] १७९. १० [१] अस्मद्विरोधीनि—ग-त४-मु । अस्मद्विरोधावीनि—त१, २. ५; अस्मद्विरोधावीनि—म६; अस्मद्विरोधारत्—त६-म७; अस्मद्विरोधाचित्—म४ । अस्मद्विरोधात्—म१-*मॅ । लिखितपुस्तकपाठसारूप्यात्—मु-पुस्तकपाठो युक्ततर इति मॅक्समुलरमतम्[1] । १८. [१] हुवमाह्वानं—§-मॅ । 'हुवे' इति पदपाठः । हुवे हुवं—मु ॥

[९. ८९] १८१. १८ [१] पवमानः पूयमानः—ग-म३-म । पवमानः—त-मॅ-मु ॥ २०. निषीदति—म१ (२)-*मॅ । लिखितपुस्तकेऽस्य पादस्य व्याख्यानं लुप्तं दृश्यते । निषीदति वा मातुः पृथिव्या उपस्थे—ग; निषीद निषीदति मातुः दशापवित्रस्य उत्संगे द्युलोकस्य वा उपस्थे सोमः आ वा—त१, २; निषीदति वा—त३-म; निषीद निषीदति निषीदति वा—त५; निषीद निषीदति वा—त६; नि षीद मातुः……उत्संगे……सोम आ निषीदति वा—त७; नि षीदम् निषीदति वा—म६ । नि षीदति मातुः दशापवित्रस्य उपस्थे द्युलोकस्य वा उपस्थे अथवा वने सोमः आनिषीदति—मु ॥ १७. [४] मार्जयन्ति । मर्जयन्ति इति संहितापदपाठयोः ॥ १८२. ११ [४] उपलक्षणाश्वस्थानीयं व्याप्तं—मॅ । उपलक्षणाश्वमश्वस्थानीयं व्याप्तं—म७ । उपलक्षणमश्वमश्वस्थानीयं व्याप्तं—मु । 'व्याप्तम्' इत्यस्यानन्तरं 'वा' पदस्य निवेशनेन मु-पुस्तकपाठः समीचीनतरः स्यादिति मॅक्समुलरमतम्[2] ॥ १८३. ८. [७] अस्य मन्त्रस्य भाष्यं लिखितपुस्तकेषु सर्वथा नोपलभ्यत इति मॅक्समुलरमहाशयैरुक्तम्[3] ॥ अस्माभिस्तावत् केषुचिल्लिखितपुस्तकेषूपलब्धं भाष्यं 'न सायणाचार्यकृतमिति मत्वा अधष्टिप्पण्यां दत्तम् ॥ वस्तुतः मॅक्समुलरसंपादितेषु केषुचित् पुस्तकेष्वेतेन भाष्यम् ॥

[९. ९०] १४ [१] रथो न इति पदद्वयं न व्याख्यातम् ॥ १७ [१] प्रगच्छति—ग-त३ म४ । प्रगच्छति (?)—त-म१, २, ६, ७-मॅ-मु ॥ १८५. ९ [६] विसृष्ष्व—*मॅ-मु । निष्कृष्य—ग; निकृष्य—त-म ॥

[९. ९१] १८५. २० षड्भं—*मॅ । अहमं—§-मु ॥ १८६. २१ [४] पवमान—ग-त३-म१ । पवमानः (!)—त-म४, ६, ७-मॅ-मु ॥ १२ ऊर्णुहि । 'वि' इति पदं न व्याख्यातम् । विविधं ऊर्णुहि—मु ॥ १८७. २ तेषां—म४-*मॅ । अपां—ग; पेयां—त-म१, ६, ७-मु ॥ २२ [६] तोका पुत्रान्—*मॅ । तोकान् पुत्रान्—ग त३-म४, ६; तोकान्—त-म२; तोकान्—म१, ७ । तोका तोकान्—मु ॥

[९. ९२] १८८. १४ [२] उपविशन्—§-मॅ । सीदन् उपविशन्—मु ॥ सप्तसंख्याका—§-मॅ । सप्त सप्तसंख्याका—मु ॥ १८९. १ [४] स्वभूताः—म७-*मॅ-मु । स्वभूताः—ग; प्रभूताः—त-म१, २, ४, ५, ६ ॥ ४ उदकैः—मॅ । उदकैर्धर्षा—ग; उदकैर्धर्षा—त-म१, २-मु; उदकैर्धर्षा—म४, उदकैः—म७ ॥ ५ सप्त—ग-म । त-मॅ-मु-पुस्तकेषु नास्ति ॥ १२ [५०] प्रसिद्धं—ग-म । प्रसिद्धस्य—त-मॅ-मु ॥

[९. ९४] १९२. २१ [१] सांग्रामिकाणि—ग-म२ । सांग्रामिकानि—मु । संग्रामिकाणि—त-म१-४-६-मॅ ॥ १९३. १३ [५] विश्वानि—§-मॅ । तानि विश्वानि—मु ॥

1. Preface to the Second edition, Vol. IV. p. clxxviii.
2. Ibid. p. clxxi.
3. Ibid. p. clxxiii.

मॅक्समुलरमहाशयैर्न स्वीकृतः[१] । परमस्माकं ग-त-१.७-म१(२), २.४-पुस्तकेषु च उपलभ्यते । काले—म१.६.७ ॥ १० [१३] इव आ । मु-पुस्तकमनुसृत्य मॅ-पुस्तके स्वीकृतः[१] । इव—§ ॥ २०८. २६ [१६] सुपथानि—§-मॅ । सुपथा सुपथानि—मु ॥ सुगा—§-मॅ । सुगानि—मु । 'सुगानि' इति प्रतीकम् ॥ २०९. २६ [१९] बहुविधवारोपेतः—ग-त३-म । बहुवारोपेतः—त-मॅ-मु । ऋ. सं. ९. १७. ५ द्रष्टव्यम् ॥ २१०. ४ [२०] अथवा इत्यर्थः—म१(२)-*मॅ-मु । अथा इत्यर्थः—ग; अथवीत्यर्थः—त-म१.२.४.६; अथवा इत्यर्थः—म७ ॥ २११. ६ [२१] आरक्षिता—*मॅ । आरक्षि—ग; रक्षयिता—त-म-मु; आरक्षिता—त३ ॥ ७ [२३] प्र पवते—ग-त३-म१.२.५ । पवते—त-म६.७-मॅ-मु ॥ १९ [२४] सुष्टु संभृतं—ग-त३-म२.४ । सुष्टु सं भृतं—म१; सुष्टु सभृतं—म५; सुष्टु भृतं—म७ । संभृतं—त-म६-मॅ-मु । 'सु' इत्यस्य व्याख्यानं 'सुष्टु' इति ॥ २१२. ७ [२६] तथा आयच्छथः... ... च प्रेष्यन्तु—ग-त३.४-म१(२).२.५.६ । एतन्नास्ति त१.२.५.६-म१.४.७-मॅ-पुस्तकेषु । कीदृशाः सुमतिं शोभनमतिं यजमानं आयच्छथः बहुनिष्पन्नः विश्ववाराः विश्वैर्वरणीयाः होतारो न इ.—मु । तृतीयपादस्य व्याख्यानं मॅक्समुलरमहाशयैः क्वचित्पुस्तकेषु नोपलब्धम्[२] । मु-पुस्तकपाठापेक्षयास्मत्स्वीकृतपाठः समीचीनतर इति विभाविमः । प्रथमं तावत् मु—पुस्तकपाठो क्वचित्पुस्तकेषु नोपलब्धः । सुमतिशब्दो यजमानार्थे क्वचिदपि प्रयुक्तः । 'आयच्छथः' इतिपदगत 'आ' इत्युपसर्गो न व्याख्यातः । 'विश्ववाराः' इतिपदस्यो विश्वशब्दस्तेनैव व्याख्यातः । तथा च 'सुमतिम्' इति पदस्य 'आयच्छथः' इति पदेनान्वयो न सम्यगर्थकरो नापि सायणरीत्यनुसारी । स्वंकृतपाठस्तावत् प्राचीनेषु पुस्तकेषूपलब्धः । तत्तत्पदानां व्याख्यानानि च सायणभाष्ये साधारण्येनोपलभ्यन्ते । 'आयच्छथः' इति पदस्य व्याख्याने ऋ. सं. १.११९.९; ८६.७; १८०.२८; २.६.२; ५.८७.१; ६.२१.१०; २२.११; ४८.२०; ४९.४; ७.५६.१४; ८.७.३१ अवश्यं प्रयच्छशब्दस्य व्याख्यानं प्रमाणम् । 'प्रेष्यन्तु' इति पदस्य साधारण्येन पाठलोपः संजात इति प्रतिभाति ॥ २१३. ७ [२९] भजनसाधनं धनं—*मॅ । भजनसाधनं—§-मु ॥ २१४. ५ [३२] पन्थानं—§-मॅ । पंथा पंथानं—मु ॥ मार्गमभि—§-मॅ । मार्गमनु—मु ॥ 'अनु' इति संहिता ॥ २१५. ११ [३५] बहुधि—*मॅ । बहुविधं—§-मु ॥ २१६. २ [३८] प्रियाः प्रियाणि—ग-त३.४-म४.५.६ । प्रियाणि—म१.७-मॅ-मु ॥ ४. कारिणे न—ग-*मॅ-मु । यथा कारिणे च—त-म१.२.८.६; यथा कारिणे न—त३; यथा कारिणे—म१.७ ॥ भूतकाय भूतिं यथा प्रयच्छामि—*मॅ । भूतकाय यथा भूतिं प्रयच्छति—ग; कृतकाय भूतिं यथा प्रयच्छति—त-म६; भूतकाय (कृतकाय—म२; स्तुतकाय—त३) भूतिं यथा प्रयच्छति—त३-म१ २.४.७ । यथा कारिणे च कृतकाय भूतिं प्रयच्छति—मु ॥ १० [४०] समुद्रवासि—मु । समुद्रसंवत्सरमाहाप इति—म; संवत्सरेति—त-म-मॅ । मु पुस्तकपाठः समीचीनतर इति मॅक्समुलरमहाशयानां मतम्[४] । २१७. २७ [४४] वा वस्वो वसुनो—*मॅ । आयवस्य वस्वो वसुनो—त१.२.६.७; वा पदस्य वस्वो वसुना—त३.४-म१.२.४.७; वा पदस्य स्वो वसुनो—त५; वायवस्य स्वो वसुनो—म६; आयवस्य वस्वो वसुं—मु ॥ २१८. १० [४५] स्थानं—म१.६.७ ।

1. Preface to the Second edition, Vol. IV, p. clxxviii. 2. Ibid. 3. Ibid. p. clxxiii. 4. Ibid, p. clxxviii.

योनिस्थाने—त-म२-मॅ-मु। १९ [४६] काम—ग-त१-म। कामद्—त-मॅ-मु॥ [५४] स्नेहवत् इति संहितापदपाठयोः। भाष्यकारैः स्नेहवत् इति पठितं दृश्यते॥ २२१. १३ अत्याति°— §। मत्यति°—मॅ-मु॥ २१ [५५] मघवत्कृपो धनवत्कृपो—ग-त१-म१.५.६.७। मघवत्कृपो—त-म४-मॅ-मु॥ २२२.१ [५६] कमन्त इति—*मॅ। कम्यते—ग-त-म-मु॥ १९. [५८] एतत्का-मिका—ग-त३-म१.२.४.७। एतत्कामका—त-म६-मु। एतत्कामकाः—*मॅ॥

[९. ९८] २२३. २४ [४] मत्यांच—§-मॅ। मर्त्यांच—मु॥ २९ धनं—मॅ। धनं प्रयच्छति तथा सति हे इंदो सहस्रसंख्याकं बहुरूपं धनं—ग। एतद्भाष्यं त्रुटितं वर्तते केषांचित् पदानां व्याख्यानाभावात्। धनं विभक्षि। हे इंदो सोम त्वं सहस्रिणं सहस्रसंख्याकं रयिं धनं शतात्मानं अपरिमितपुत्रपौत्राद्युपेतं—मु॥ २२४. ११ [६] स्वयशसं स्वभूत°—त१.२.६.७-*मॅ-मु। स्वय-शसं प्रभूत°—ग; स्वयशसं भूत°—त३.४.५-म॥ २२५. २८ [११] सोममश्याम अभीयाम—*मॅ। सोममश्याम अभयाम—ग; तत्रभक्षा सोममश्याम अभीम—त१.२.५.६.७; सोममश्याम अश्याम—त३; सोममश्याम अभीम—त४-म६; सोममश्याम अभाम—म१; सोमं तत्रभक्षा अश्याम अभीम—म२; तत्रभवं सोममश्याम अभीम—म६; सोममश्याम अश्याम—म७। तत्रभवं सोममश्याम अभीयाम पिबेम—मु॥

[९. ९९] २२७. १३ [५] तं सोमं—ग-त३-म। सोमं—त-मॅ-मु॥

[९. १००] २२९. १५ [५] कान्तदर्शिन्—त१-म। कांतदर्शन्—त४.५। कांत-दर्शन—ग-त१.२.६.७-मॅ-मु॥ अस्माकं—ग-त-१-म। अस्मभ्यं—त-मॅ-मु॥

[९. १०१] २३०. १०. षोळश श्यावाश्विरंधीगुर्ययाति°—§-मॅ। षोळशाधीगुः श्यावा-श्विर्ययाति°—मु-अनु॥ १७ [१] पुरःस्थित°—*मॅ। पुरःस्थितस्य—§-मु॥ २३३. २९ [१०] स्वर्गप्रापका—त६ म। सर्वप्रापका—त१.२.४.५.७-मॅ-मु। ऋ. सं. ९.११.१ द्रष्टव्यम्॥ २३४. २१ [१३] पुरापराद्धं मक्षमेतन्नामानं—म१.४-*मॅ। मक्षमपराद्धं—ग; पुरा अपराद्ध-मक्षं एतन्नामानं—त१.२.७-मु; पुरा अपराधं मक्षं एतन्नामानं—त५; पुरा अपराद्धं मक्षं (मुक्षं-म२) एतन्नामानं—त३-म२; पुरापराद्धमक्षमेतन्नामानं—म६॥

[९. १०२] २३६. १५ [४] अनुशासति—ग-त-म। अनुशासंति (?)—मॅ-मु॥

[९. १०३] २३८. १२ [४] अहिंसितः—§-मॅ। अहिंस्यः—मु॥ २४ [६] किमत्ययः—म। किंप्रत्ययः—त-मॅ-मु। ऋ. सं. ३.४९.२ द्रष्टव्यम्॥

[९. १०४] २३९. २ [१] शोभार्थं—त१.६-म५। शोभनार्थं—त१.२.४.५.७-म१.२.४.६.७-मॅ-मु॥ २४०. १ [५] नः अस्मदीयानां—ग-त३.६-म१.२.४। हे न अस्मदीनां—त१.४.५; हे न अस्मदादीनां—त७। नोऽस्मदादीनां—त२-म६-मॅ-मु॥ ऋ. सं. ९. १०५.५ द्रष्टव्यम्॥

[९. १०७] २४१. ५ [५] तेरेजे ... समकृत्वो वा। एतदापस्तम्बश्रौतसूत्रेऽन्वे-षणीयम्। ऋ. सं. १.७२.८ भाष्येऽप्येतदभिहितम्। तत्र 'आप्नोति' इति पाठः॥ १९. [७] सोमः—*मॅ। सोमो भवान्—ग-त३.४.६-म७; सोमो भवन्—त१.२.५.७-म४.६-मु; सोमो

भमान—म१ ॥ २१ अत्यन्तं दैवकामो —*मॅ-मु । अत्यंत कामो—ग-त१.२.३.५.६.७-म१.४.६.७; अत्यंतकामो—त४-म५ ॥ २४७. २५ [११] अलंक्रियते सकृत्—ग-त३.६-म । अलंक्रियते—त१.२.४.५.७-मॅ-मु ॥ २४८. ७ [१९] मधुररसस्य—ग-त२.६-म । रसस्य—त१.२.४.५.७-मॅ-मु ॥ २५१. १० [२४] स तादृशः—ग-त१.६-म१.२.७-मु । तादृशः—त१.२.४.५.७-म४.६-मॅ ॥

[१. १०८] २५२. १६ [२] यस्य यं—ग-त३-म । यस्य—त४.५.६-मॅ-मु ॥ १७ स्वर्दृशः सर्वस्य द्रष्टुकस्य—ग-त३-म२-*मॅ । ईदृशः सर्वस्य द्रष्टुकस्य—त१.२.४.५.७-म६; स्वर्विदः स्वर्गलंभकस्य—त६-म१.७; स्वर्विदः स्वर्गलंभकस्य स्वर्दृशः सर्वस्य द्रष्टुकस्य—म४ । स्वर्विदः सर्वस्य द्रष्टुकस्य—मु । 'स्वर्विदः' इति संहिता । सायणाचार्यैः 'स्वर्दृशः' इति पठितं दृश्यते ॥ २४ [३] शुषिर् विश्रब्धने—*मॅ । शुषिरविश्रब्धने—ग; शुषिरविश्रब्धे—त१.२.५.७; शुषिरविश्रब्धने—त३.४.६-म१.२.७-मु; शुषिरविश्रब्धने—म४; शुषिरविश्रब्धे—म६ ॥ २९ [४] एतन्नामकोऽङ्गिरा —त२.३.४.७-म४.७-*मॅ-मु । एतन्नामकोऽङ्गिरा—त५; एतन्नामकोऽङ्गिरा—त६-म१.७; एतन्नामकोऽङ्गिरः पक्षा—म६ ॥ २५३. ३ आनशुः व्याप्नुवन् । आशुः आनशिरे व्याप्नुवन्—ग-म१.५; आनशुः आनश्योप्नुवन्—त१.२.५; आनशुः आनशिरे व्याप्नुवन्—त३.६-म२.४.६.७; आनशुः आनशिरे आप्नुवन्—त४; आनशुः भवानि व्याप्नुवन्—त७-मु । आनशुः आप्नुवन्—*मॅ ॥ १७ [६] निरश्छिनत् निरगमयत् —त६-म । निरश्छिनत् निरगमयत्—ग; निरश्छिनत् निरगमयत्—त३ । निरश्छिनत्—त१.२.४.५-म६-मॅ-मु । ऋ. सं. १०.६७.५ द्रष्टव्यम् ॥ २६ [७] स्तोतव्यं—ग-त१.४-म१.२.६.७-*मॅ । स्तव्यं—त१.२.५.७; स्तोध्यं—त६; स्तोतव्य—म४ । स्तव्यं—मु ॥ २७ वनकर्षं—त१.२.३.४.६.७-म२.६.७-मु । नवकृषं—ग; वनशर्षं—त५ । वनकर्षं—म१.४-मॅ । 'वनकर्षम्' इत्येव संहितापाठः ॥ उदकानां कर्षकं—त३.४-म१.२.४.६ । उदकानां कर्षकं—ग-त६-म७-मु । उदकानामर्षकं—त१.२.५-मॅ ॥ २५४. १८ [१०] अभिपुतः—ग-त३.६-म१.२.७ । अभिपुतस्तं—त१.२.४.५.७-म४.६-मॅ-मु ॥ २५५. २१ [१४] लेप्त्वाहागमः—ग-त४-म४ । लेप्त्वाहागमः—त१.२.३.५-म१.२.६.७-मॅ-मु ॥ २५६. ७ [१६] एतेभ्यः—त२-म६ । यतेभ्यो—त१.४.५ । तेभ्यो—मु । च तेभ्यो—मॅ । ऋ. सं. १.७०.८ द्रष्टव्यम् ॥ —कुक्षः पर्याप्तः—ग-त३.४.६-म१.६ । कुक्षः—त१.२.५.७-म२.४-मॅ-मु ॥

[१. १०९] २५८. १० [१३] इन्दुः सोमः—ग-त१.६-म२.५.७ । इंदुः—त४.५.७-म६-मॅ-मु ॥ २५९. १८ [२२] गडर्थः क्षीरादिभिः.......रिणम्—ग-त३.४-म६ । ('श्रीयमाणः' इत्यस्य स्थाने श्रियमाणः—त४; श्रयमाणः—म६; 'मिश्रयन्त्या' इत्यस्य स्थाने मिश्रहत्या—म६; 'वसतीवरीः' इत्यस्य स्थाने वसतीवर्याभिः—मॅ) । स्वीकृतपाठः त१.२.५.६.७-म१.२.४-मॅ-पुस्तकेषु नास्ति । 'श्रीणन् प्रेरयन्' इति पदयोर्मध्ये उत्तरार्धस्य व्याख्यानं नष्टमिति व्यक्तमेव । अस्मत्स्वीकृतपाठ एतन्न्यूनं सुयोग्यतया संपूरयति । यद्यपि त४-म६-पुस्तकयोः पाठोऽयं लिखित उपलभ्यते तथापि सायणभाष्यशैल्यनुसरणात् सायणकृत एवेति सम्भुमुच्चितम् । 'श्रीणन्' 'रिणन्' इति पदयोः साम्येन लिखितपुस्तकेषु पाठलोपः संजातः स्यात् । श्रीणन् प्रेरयन् उभ उद्यर्थः सोमो—मु । 'सोमोऽभिद्रुयते' इत्यन्तिमं पदद्वयमनावश्यकम् ॥

[९, ११०] २६०, १ [१] यापयिता विनाशयिता—ग-ठ३,६-म। यापयिता—ठ१,२,४,५-मँ-मु ॥ २६१, ७ [९] निःशुः—§-मँ। निःहा—मु। ऋ. सं. ९,११,१० द्रष्टव्यम् ॥ २० [११] यजमानः—ग-*मँ-मु। यजमानः—त-म ॥

[९, १११] २६३, २० [२] आदरार्थे—*मँ। आदरार्थो—ग-ठ३,६-म१,४,७; आदरार्थे—त-म६-मु; आदरार्थः—म२ ॥ २६४, ९ [३] आदरार्थे—ठ४-*मँ। आदरार्थो—ठ१,२,३,५,६,७-म। आदरार्थे—मु ॥ १३ आदरार्थे—म१,७-*मँ। आदरार्थः—ग; आदरार्थो—त-म-मु ॥

[९, ११२] २६४, २१ [१] सोमस्याजामित्वाय—§-मँ। सोमस्य जामित्वाय—मु। निरु. ४,२० द्रष्टव्यम् ॥ २६५, १२ [३] सर्वे ग्रथ्या विद्यया भिषज्यति। किंमूढेयं श्रुतिः ? ॥ प्रक्षिप्तोऽस्ति—ठ१,२,३,४,७*म१,२,४,६-*मँ-मु। प्रक्षिप्तोस्ति—ग; प्रक्षिप्तेति—ठ६-म७; प्रक्षिप्तोऽति—ठ५ ॥ १७ जसः शसादेशः—*मँ-मु; जस्याकारादेशः—ग; जसोकारादेशः—त; जस्याकारादेशः—म ॥ १८ [४] नर्मसखिवाः—ग-भ४-*मँ-मु। नर्मशविवा—ठ१,२,३,५-म१,२,६; नर्मआविवा—ठ४; नर्मद्यायिव—ठ६-म७ ॥

[९, ११३] २६६, २९ [९] दुहिता श्रद्धा नाम—ग-ठ३,४,६-म। दुहिता—ठ१,२,५-मँ-मु ॥ २६८, २६ [१०] यद्वा कामा......प्रजापतस्य—ग-ठ३,४-म। (ठ४-म६-पुस्तकयोः प्रान्तेऽयं पाठो लिखितोऽस्ति। 'निकामा' नास्ति—म४; अभिलाषनिकामाय—भ१ २,४; यत्र च विदंते—ठ७-म४,६; यत्र च लोके—भ२; तत्र लोके—ग)। ठ१,२,५,६,७-मँ-मु-पुस्तकेष्वयं पाठो नास्ति। मुद्रितस्थाने लिखितपुस्तकेष्ववकाशोऽपि न दर्शितोऽस्ति इति मॅक्समुल्लरमहाशयैः स्वकीयटिप्पण्यां लिखितम्। 'यद्वा' इति पदस्य 'ब्रिगगमन लिखितपुस्तकेषु पाठलोपः संजातो दृश्यते ॥ २८ सहस्थानं—*मँ। महस्थान—ग-ठ३-म१,४,५,६; महस्थानं—ठ१-म२; महे स्थाने—ठ७ ॥ विष्टपं सहस्थानं विद्युते यत्र लोके—मु ॥ —यत्र—×-मँ ॥ —हर्षणं हर्षश्च—§-मँ। मु-पुस्तक एतन्नास्ति ॥ ..

[९, ११४] २६९, १६ [१] तं जनं—*मँ। तं मनुजं—ग; तमनुजनं—त-म-मु ॥ १७ [२] वर्धयन्—ग-*मँ। वर्धन्—त-म-मु ॥ २९ पालकः—*मँ। पालकः सन्—ग; पालकाः स—त-म४,६-मु; पालकः सं—ठ३-म१,२॥ २७०, ६ [३] नानासूर्याः—ठ१,२,३,६,७-म। सोता नानासूर्या—ठ५। ता नानासूर्या—मँ-मु ॥ ९ आदित्याः—ठ३-म१,२,४। सप्तादित्याः—त-म६-मँ-मु ॥ —मार्ताण्ड°—ग-ठ३-म१,५। मार्तंड°—त-म२,४,३-मँ-मु ॥ २७०, २० [४] यद्धविरस्ति—*मँ-मु। हविरस्ति—§ ॥ २२ अरातित्ववान्—ग-त-म४,६,७-मु। अरातित्वाम्—म१,२। अरातित्वाम्—म७-मँ ॥

नवमं मण्डलं समाप्तम् ॥

दशमं मण्डलम्

[१०. १] २७२. ४ [२] मथितो यद्वा विसृतः—ग-त१-म५.६ । मथितः-त-म १.२.७-मॅ-मु ॥ 'विविधं ह्रियमाणः' इत्यादर्थस्य वैकल्पिकत्वात् स्वीकृतपाठ एवोचितः ॥ १४ [३] 'विष्णुः' इति प्रथममागतं पदमनावश्यकम् । मु-पुस्तके इत्यकं भाष्यारम्भे च 'परमं उत्कृष्टं' इति पदद्वयमधिकम् ॥ पादटिप्पणीगतं पाठान्तरं द्रष्टव्यम् ॥ १५ अस्य इमं—ग । अस्य इमे त-म-मु । अस्य मे-मॅ ॥ २७३. ९ [५] 'प्रतिऽअर्धिम्' इति पदं विभज्य व्याख्यातम् । तैत्तिरीय-संहितायां (५.४.८.१) 'वत्सर्वेषामर्धमिन्द्रः प्रति' इति पाठः ॥

[१०. २] २७४. २८ [३] प्रायणीयायामाग्नेयस्य—ग-त३-म । प्रायणीयायामपि-मॅ-मु । त-पुस्तकेषु किंचिद्व्यत्यासितम् ॥ २७५. १८ [४] वः युष्माकं—ग-त१-म-मु । युष्माकं-त-मॅ ॥ २० तदेतत् । तथ एव—म । तदेन—त-म । तत्—मॅ । अभिस्ताल्लिखकृअं चिश—मु ॥ २८ [५] सततयाजनेन दीनबलाः—ग । सततयानिर्जितेन°—त१.२.३.५-म१.२.५; सततयान-जनितेन°—त६-म७; संततयानिर्जितेन°—त४; सततयाविद्वितेन°—त७; सततयानिर्जितेन°—म६ । हीनबलाः—मॅ-मु ॥ २७६. १० [६] नानारूपं वा—ग-त१.६-म१.२.४.५.७ । नानार्थं—त१. २.४.५.७-म६-मॅ-मु ॥

[१०. ३] २७७. ७ [१] लभ्यते—ई-मु । लक्ष्यते—मॅ ॥ २७८. ६ [४] किंच—त२.३-म४.६-मु । किंनु—म७-मॅ ॥ यम्नून—त१.२.६.७-म-मु । यमून्—त३; यवग्नून—त४. ५ । न यम्नून्—मॅ ॥ स्तुत्यस्तोतृत्वयष्टृयष्टव्यत्व°—मॅ । स्तुत्यस्तोशोत्वयष्टृयष्टव्य—ग; स्तुत्य-स्तोतृत्वशब्दयष्टव्य°—त१.२.४.५.७-म६; स्तुत्यस्तोतृत्वयष्टृयष्टव्य°—त३.६-म१.२.४.७ । स्तुत्य-स्तोतृयष्टृयष्टव्य°—मु ॥ अजस्रन्तः । 'अजन्तः' इति स्यादिति मॅक्समुलरमहाशयाः ॥ १० यान्वि वा—ग-त३-म१.२.४.७ । यानि—त-म६-मॅ-मु ॥ २८ [६] 'किंच' इति पदमनावश्यकं प्रतिभाति ॥

[१०. ४] २८०. ९ [१] सकास्मिन्—ग-त३-म१.२.४.५ । तस्मिन्—त-म६-मॅ-मु ॥ अधिः सप्तम्यर्थद्योतकः । वस्तुतः पञ्चम्यर्थे व्याख्यातः ॥ २८१. ११ [६] अधीतां । एतस्मात्पूर्वं द्वितीयपादस्य भाष्यं लुप्तं प्रतिभाति ॥

[१०. ५] २८२. ८ [१] 'मनो वै देवा मनुष्यस्य आजानन्ति' इति श्रुत्युक्तम् ॥ २८३. ३ [३] अग्निसूर्यात्मना—ग-त१.२.४.५.६-म६-मु । अग्नि.सूर्यात्मना—त३.७-म२-मॅ । अग्निवा सूर्यात्मना—म१.४; अग्निवा सूर्यात्मना—म७ ॥ ११ [५] वतः—ग-त१.२.३.६.७-म२-५-६ । व्यासः—म१.४.७ । प्रासः -मॅ-मु ॥ १२ प्रायच्छदिति—ग-त३-म२ । प्रायच्छति—त१.२.६.७-म१.४-मु; प्रयच्छदिति—म६ । प्रयच्छति—म७-मॅ ॥ २८४. ६ [६] निरुक्तपाठः कश्चिद्भिन्नः ॥ २४ [७] प्रथममेव जातः—ग-त३-म१.२.४.७ । प्रथमजातः—त-म६-मॅ-मु ॥ २६ पूर्वस्मिन्—ग-त३-म५.६ । पूर्वस्मिं—त-म१.२.४.७-मॅ-मु ॥

[१०. ६] २८७. १० [७] आहुतिप्रक्षेपार्हैः—ग-त-म१.२.४.६-मु-उद्गीथ । आहुतिप्रक्षेपार्हैः—म७ । आहुतिप्रक्षेपणार्हैः—मॅ ॥

[१०. ७] १८८. २१ [४] मर्यादया—§। मर्यादतया—मॅ-मु ॥ २४ मां प्रापये—त१-म१.४.६-उद्गीथ। मामापये—त१.३.७; मंमापये—त४.५-म७; मां नयसे—त६-म२। मापये—मॅ-मु ॥ १८९. ६ [५] अध्वरस्य यज्ञस्य—§-मु-उद्गीथ। अध्वरस्य—मॅ ॥

[१०. ८] १९०. १४ [१] आक्रीयदर्थे। आरभ्य ईषद्विनस्ति—*मॅ-मु। किंचित्-पुस्तकेष्वयत्नाः पाठाः। आरभ्य आक्रीयदर्थे रश्मिहिंसार्थः ईषद्विनस्ति—उद्गीथ। १९१. ११ [५] सोमरसलक्षणस्य। भौमरसलक्षणस्य—उद्गीथ। पुनरपि ऋ. सं. १०.२७.११;२४ भाष्ये उद्गीथः "भौम०" इत्येवालिखत्। देवराजनिघंटुटीकायः ॥ २८ [६] हविषां—ग-त-म१.२.४.५.६। हविषो—म७-मॅ-मु ॥ १९२. ३ [७] इममर्थं ब्रवीति—ग-त३.६.७-म६-*मॅ। इममर्थं ब्रवीति—त१.२.४; इन्द्रममर्थं ब्रवीति—त५; इंद्र इमर्थं ब्रवीति—त२-म१.४.७। इन्द्र इममर्थं ब्रवीति—मु ॥

[१०. ९] १९३. २ [१] ईशाना......प्रतिष्ठा—*मॅ-मु-×॥ ४ पञ्चमी ......प्रतिष्ठेति—त७-म२-*मॅ-मु ॥ १७ [२] स्तन्यरसं—त-म। स्तनये यथा रसं—ग। स्तन्यं रसं—मॅ-मु ॥

[१०. १०] १९५. २१ [२] 'उर्विया परि ख्यन्' इत्यंशो भाष्ये न व्याख्यातो दृश्यते। उद्गीथभाष्ये तावदुत्तरार्धे 'वीरा उर्विया परि ख्यन्' इत्येतदेव व्याख्यातम्। सायण-भाष्यस्य उद्गीथभाष्यस्य चातीव साम्यादुद्गीथभाष्यस्यांशोऽत्रोद्धियते—'(वीराः) उरु विस्तीर्णं विप्रनं स्थानान्तरद्वीपं गूढसंभोगस्थानं त्वयाभिप्रेतं परि ख्यन् सर्वतोऽवधानेन पश्यन्ति। तस्मादत्र न कश्चिद् दुष्करं क्रियमाणं पश्यतीत्येतन्मा मंस्थास्त्वम्' उक्तं च मनुना—'मन्यन्ते वै पापकृतो न कश्चित्पश्यतीति नः। तांश्च देवाः प्रपश्यन्ति स्वस्यैवान्तरपूरुषः' (मनु. ८. ८६) इति' ॥ १९५. २७ [३] देवा अपि—ग-म। देवा—त-मु। अपि देवा—मॅ ॥ १९६. १ [४] प्रजापतिः—§-उद्गीथ। प्रजापतेः—मॅ-मु ॥ कृतवान्—म६-उद्गीथ। कृ—म१.२.४; त-वर्गपुस्तकेषु 'कृतवान्' नास्ति। कृतं—म७-मॅ-मु ॥ १० कृता कृतानि—ग-म-मु। कृतानि—त-मॅ ॥ १९८. १० [१०] उत्तरा उत्तराणि—ग-त४-म१.२.४-उद्गीथ। उत्तराणि—मॅ-मु इतरेषु च ॥ गच्छान्—म७-*मॅ-मु-उद्गीथ। गच्छन्—ग; गच्छन्—त-म२.२.४.६ ॥ १९९. १४ [१३] परिष्वक्तुं। परिष्वक्तुं—§-मु-उद्गीथ। भाष्यकारैः प्रायः 'परिष्वक्तुम्' इति लिखितं दृश्यते ॥

[१०. ११] २००. २ [२] वृषा गाः। 'वृष्णे' इति प्रतीकम्। वृष्णे इति केवलं त४-पुस्तके। इतरत्र 'वृष्णः' इति ॥ ५ यज्ञार्हः सोऽग्निः—ग-त-म२.६-मु। यज्ञार्हः—म१.४.७-मॅ ॥ २०१. २ [४] अभिगमनीयं त्वं भजन्तो—*मॅ-मु। अभिगमाय त्वां भजंतो—ग; अभिगमनीय त्वां भजंतो—त-म ॥ ११ [५] स्वपुष्टिं—§-मु-उद्गीथ। च पुष्टिं—मॅ ॥ २० [६] उदीरय उद्गमय—ग-त१.३.१.४.६-म२.४.५.६-मु-उद्गीथ। उद्गमय—त५-मॅ ॥ २२ स्वीयं ज्योतिः—त२-म५। स्वयं ज्योतिः—ग-त-म२.६-मु। स्वज्योतिः—उद्गीथ। ज्योतिः—म१.४.७-मॅ ॥ २५ इच्छति च—त-म१.२.४.६-मु। इच्छति—म७-मॅ ॥ २०२. ३ [७] ते स्वदीयां—त-म५.६-मु। ते त्वं स्वभूतां—उद्गीथ। त्वदीयां—ग-म१.२.४,७-मॅ ॥ २०३. २ [९] अस्मद्यज्ञादपगन्ता—*मॅ। अस्मद्यज्ञादगं—ग; अस्मद्यज्ञामपगंता—त-म१.२.४; अस्मद्यज्ञमपगंता—म६.७-मु। अस्मद्यज्ञान-पगंता—उद्गीथ ॥

[१०. १२] १०३. १५ [१] अस्मद्यागकाले—ई-मु-उद्गीथ । अस्मद्यजनकाले—मैं ॥ २१ [२] संदीपनेन—ग-त-म१.२.४.५.६-मु-उद्गीथ । दीपनेन—म७-मैं ॥ १०४. २३ [५] जिह्मेनाहूयमानः—ग-त३ । जिह्मेना°—त१.२.५.६; जिह्विना°—म१.४; जिह्वाना°—म५; जिह्मेजिह्वामा°—म६; जिह्वोना°—म७ । जिह्ममाहूयमानः—त४.७-मैं-मु ॥ को वि वेद । एतच्च व्याख्यातम् । २७ [६] षड्गुरुभाष्यं बहुषु पुस्तकेषु लुप्तम् । ग-त७-पुस्तकयोरुपलभ्यमानमपरि-ष्कृत्यामुद्रितम् । त७-मु-पुस्तकयोर्भाष्यं समानमेव । अन्येष्वपि केषुचित्स्थलेषु मु-पुस्तकपाठः त७-पुस्तकपाठसमानो वर्तते । मु-पुस्तके भाष्यं कुत उद्धृतमित्यस्मिन् विषये मैक्समुल्लरमहाशयैः स्वकीय-टिप्पण्यां जिज्ञासा प्रकटिता । उद्गीथभाष्ये षड्गुरुभाष्यं मुद्रितम् ।

[१०. १३] १०६. १३ [१] गच्छतु—ग-त२.३.४.५.६-म१.२.४.५-मु । गच्छत—त१; गच्छति—म६; गछता—म७ । गच्छता—मैं ॥ २५ [२] प्रतिगच्छथः—त१.२.५-म१.४ । प्रतिगच्छतः—म६.७-मैं-मु । ऐतं गतवती स्थः—उद्गीथ ॥ २६ प्र भरन् प्रभरन्ति—त१.२.६.७-म२.६-*मैं-मु । प्रहरंति—ग; प्रतरन् प्रभरंति—त४.५-म४; प्रातरन् प्रभरंति—त३-म१; प्र भरन् प्रहरंति—म७ । प्र भरन् प्रभवंत (?)—उद्गीथ ॥ १०७. ६ [३] पदितृणि होतृत्वेन । होतृत्वेन—त१.२; पदितृणि हेतुत्वेन—त३-म२; पदिप्रीणि हेतुत्वेन—त४.५; हातृत्वेन—त६.७; तृपि हेतुत्वेन—म१.४; पदिप्रीणि होतृत्वेन—म६ । तृप्तिहेतुत्वेन—म७-मैं । तृप्तिहेतुत्वेन—मु । पदितृणि स्थितिहेतुत्वेन—उद्गीथ ॥ अनुरोहामि शकटे युवयोः स्थापनवहनानन्तरं—मु । आरोहामि शकटे युवयोः स्थापनवहनानंतरं—त१.२.३.६.७-म१.२.४; आरोहामि शकटे युवयोः स्थापनवहना-नंतरं—त४.५; आरोहामि शकटे युवयोः स्थापनवहनानंतरं—म५; अस्वरोहामि शकटे युवयोः स्थापन-वहनानंतरं—म७ । अनुरोहामि शकटयोः स्थापनवहनानंतरं—*मं । अनु अरोहं युवयोः स्थापनवह-नानंतरं—उद्गीथ । हे शकटे इति संबुद्धिः ॥ १०८. १ [५] पुत्रभूताः—ग-*मैं-मु-उद्गीथ । पितृभूताः—त-म ॥

[१०. १४] १०८. ७ सरमापुत्रौ......स्थितौ—*मैं-मु । पुत्रौ द्वौ श्वानौ परलोक-मार्गमभितस्थौ—ई ॥ ११ 'महापितृयज्ञे' इत्यस्यानन्तरं त३-म१.२.४-पुस्तकेषु पञ्चाक्षराणा-मवकाशो दत्तः । "'महापितृयज्ञे परेयिवांसमित्येषा यमयाज्यानुवाक्या' इति पाठं संभावयामः । एतत्सूक्तगतचतुर्थमन्त्रस्य विनियोजकं वाक्यं द्रष्टव्यम् ॥ १० [२] सर्वे स्वाः......गतीरनु-गच्छन्ति—*मैं-मु । सर्वे स्वः स्वभूताः पथ्याः स्वकर्ममार्गाः प्रतिगताः अनुगच्छंति—ग; सर्वेस्वाः स्वभूताः पथ्याः स्वकर्ममार्गप्रत्यागताः (°प्रतागताः—त३.४.५-म) अनुगच्छंति—त-म ॥ १०९. ८ [१] भवति - - - । तत्र—मैं । भवति तत्र—ई । द्वितीयपादस्य व्याख्यानं लुप्तम् । 'भवति तथा बृहस्पतिः ऋक्वभिः पितृविशेषैः सह वर्धमानो भवति • तत्र'—मु । 'बृहस्पतिर्ऋक्वभिः । ऋक्वनो देवविशेषाः । ऋक्वभिर्मध्यस्थानैर्देवगणैः सह सदा वर्धमानो वर्धमान आस्ते'—उद्गीथ । सायणभाष्यस्य उपलभ्योद्गीथभाष्येण सादृश्यात् सायणभाष्यपाठोऽनुमातुं शक्यः ॥ ११०. ९ [७] सत्रमध्ये दीक्षितमरणे—म६ । सत्रमपि दीक्षितमध्ये मरणे—ग; सत्रमध्ये दीक्षितमध्ये मध्येरणो (रणो—त४)—त; सत्रमध्ये दीक्षितमध्ये मध्येरणे (मात्मरणे—त३; मध्येमरणे—म१; मात्म-रणो—म५)—त३-म१.२.४.५; सत्रमध्ये दीक्षितस्य मरणे—*मैं-मु ॥ १७ सत्रा मदन्ना मदन्ती—

६-मु । भवती—मॅ ॥ २३ [८] 'यमेन' इति न व्याख्यातम् ॥ २५ विद्यमानाख्यं—त-म६ । म१.२.४.७-पुस्तकेषु क्रियाविशेषणो लुप्तः । 'न्' इति दन्त्यवर्णस्य भावात् 'ण' युक्तः पाठोऽशुद्धः । 'यमानाख्यं' इति मॅक्समुल्लरमहाशयाः संभावयन्ति । तेषां टिप्पणी तै. आ. ६.४.२ च द्रष्टव्यम् ॥ १११, ५ [९] प्रमृज्यमानदहनस्थानात् । प्रमृज्यमानदाहन°—त१; प्रमृजमानदाहन°—त.२.६; मृज्यमानदहन°—त३-म२.४;. प्रमृजमानदाहन°—त४.७-म६; ° प्रमृजमानदेहन°—त५; प्रमृज्य-मानदहन°—म१ । मृज्यमानदहन°—मॅ-मु ॥ २७ [११] ताभ्यां श्वभ्यां—ग-त-मु । ताभ्यां श्व—म१.४.७; ताभ्यां—म६-मॅ ॥ ११२, २२ [१४] प्रतिष्ठत च—ग-त-म१.२.४-मु । प्र तिष्ठत—म६ । प्र च तिष्ठत—मॅ ॥ ११२, ९ [१६] बृहद्बृहज्जगत्यमश्व—*मॅ-मु । बृहज्जगत्यमश्व—ग-म६; बृहत् महज्जगत्यमश्व—त-म१.२.४; बृहत् जगत्यमश्व—म७ ॥ यत्सोमोर्वीरंहस°... । ऋ. सं. ९.४७.१; १०. १२८. ५ भाष्यं ग्र. ब्रा. १.५.१.२२ च द्रष्टव्यम् ॥ १० सर्वा ता सर्वाणि—ग-त३.४-म१.२.४.६-मु । सर्वा ता सर्वाणि—त१.२.५.६.७ । सर्वाणि—म७-मॅ ॥ आहिता आहितानि—त-म१.४.६-मु । आहितानि—ग-म७-मॅ ॥ ११ अवस्थितानि—६-मॅ-मु । 'अव-स्थापितानि' इति भाष्यम् ॥

[१०. १५] ११३, १२ [२] आग्निमारुते इदं पितृभ्यः—त१.२.७-म२.७ मु । म७-वर्जयित्वा सर्वेषु पुस्तकेषु 'इदं पितृभ्यः' इत्यारभ्य 'पूर्वमेवोदाहृतम्' इत्येतावत्पर्यन्तो भागो लुप्तः । त१.२.३.७-म१.२.४.६-पुस्तकेषु 'महाग्निचयने पितरो बर्हिषद इत्यस्य द्वितीयानुवाक्या सूक्तं तु पूर्वमुदाहृतम्' इत्यंशः 'चतस्रः इति' इत्यस्यानन्तरं पुनरावृत्तः । म७-मॅ-पुस्तकयोः 'आग्नि-मारुते' इति पदं नास्ति ॥ ११७, ९ [११] शुचीनि—त१.२.४.६.७-मु-उद्गीथ । शुनि—त५; उष्णानि—ग; शम्भानि—त३-म१.२.४; शुचि—म६ । शुचि—*मॅ । मॅक्समुल्लरमहाशयैर्मुद्रितः पाठः 'प्रयतानि' इति पदेनान्वितः । 'शुचीनि' इति 'हवींषि' इत्यस्य विशेषणम् । बहुषु पुस्तके-ष्वभिप्रेतोऽयं पाठ उद्गीथभाष्येऽप्युपलभ्यमानत्वादस्माभिः स्वीकृतः ॥ शुचीनि इति न 'प्रयतानि' इति पदस्य व्याख्यानं किंतु स्वतन्त्रं पदम् । अस्य सूक्तस्य द्वादशे मन्त्रेऽपि उद्गीथः 'प्रयता' इत्यस्यानन्तरं 'शुचीनि' इति पदं निदधाति ॥ ११८, ११ [१४] तृप्यन्ति—उद्गीथ-मॅ-मु ॥

[१०. १६] ११८, २५ [१] भस्मीभूतं—त३-म१.४ । मषीभस्मीभूतं—म२; मेषीभूतं म७ । भस्मीभूतं—त-मॅ-मु । भस्मस्य पूर्वामेव दहनस्यावस्थामेव कथितम् । मषीभवनं संतपनं त्वग्विक्षे-पणमिति क्रमेणावस्थाः । भस्मीभवनं न प्रथमावस्था । तै. आ. ६.१.४ द्रष्टव्यम् ॥ ११९, ५ [२] गच्छाति—उद्गीथ । १० [३] त्वदीयं—६ । ते त्वदीयं—मॅ-मु । 'ते' इति मन्त्रे नास्ति ॥ १३. एतन्मन्त्रस्यान्तिमो भागः अपूर्णो व्याख्यात इति मॅक्समुल्लरमतम् । 'कर्मफलम्' इत्यनेन वाक्यं परिसमाप्तिं चेत्, नैतदपूर्णं किंतु संक्षिप्तम् । मु-पुस्तके 'वनान्तरिक्षे' इत्येतस्मात्पूर्वं 'यदि' इत्यधिकम् । प्रति तिष्ठ—म७-मॅ । प्रति तिष्ठति—त१.२.४.६.७; प्र तिष्ठति—त५-म६; प्रतिष्ठितः—त३-म१.२.४ । प्रति तिष्ठ प्रतितिष्ठति—मु । तै. आ. ६.१.४ अयमेव मन्त्रो व्याख्यातः । तत्र अन्ति-मभागस्य व्याख्यानमेवं वर्तते—यत्र वनस्पतिलोके ते तव हितं सुखमस्ति तत्र गत्वौषधीषु प्रविश्य तद्द्वारा पितृदेवमातृदेहौ प्रविश्य तत्र तत्रोचितानि शरीराणि स्वीकृत्य तैः शरीरैः प्रतिष्ठितो भव ॥ १२०, १२ [६] श्वापदः श्वसृगालादिः—त३.४-म५-मु । श्वापदः सृगालादिः—ग; श्वापदः श्वसृगालादिः

[१०. १९] २२६. १६ [१] सेचयत । अवगाहनगोदोहन°—त३ । सेचत अवगाहनगोदोहन°—ग; सेचयत अवगाहत गोदोहन°—त५ । सेचयत अवगाहन°—म१.२.४ । सेचयत अवगाहत मानु गात अस्मद्व्यतिरिक्तं यजमानं मा गच्छत गोदोहन°—त१.२.६.७ । एतेषु उपरितना भाष्यपङ्क्तिः मध्ये प्रविष्टा । सेचयत अवगाहन°—म६; सचयत अवगाहन°—म७ । सेचयत अवगाहत गोदोहन°—त४-°मॅ-मु । 'सेचयत' इत्यस्य 'अवगाहत' इति पुनर्व्याख्यानं नोचितम् । तथा च गाह्धातुरात्मनेपदी । 'अवगाहध्वम्' इति भाष्यम् । बहुषु पुस्तकेषु 'अवगाहन' इति भावात् 'त' स्थाने 'न' एव पठनीयः । वाहनदोहन°—उद्गीथ ॥ १७ आच्छादयितारौ हे अग्नीषोमा अग्नीषोमौ—त३-४-म६-मु । आच्छादयितारौ—त१.२.५.६.७-म१.२.४.७-मॅ ॥ २२९. ४ [३] सास्नादिमतीनां—ग-त३-म२-°मॅ-मु-उद्गीथ । सास्वादिमतीनां—त१.२.४.५.६; सास्यादिमतीनां—त७; सास्त्यादिमतीनां—म१.४; सस्यादिमतीनां—म७ ॥ वृश्चिकभुजानामयां । 'अयां वा वृश्चिकभुजानाम्' इत्युद्गीथभाष्यपाठः साधीयान् ॥ १५ [४] 'संज्ञानं नयनम् आवर्तनम्' इति पदत्रयस्य व्याख्यानं लुप्तम् । उद्गीथभाष्ये उपलभ्यते तद्यथा— यदपि गवां संज्ञानं । सम्यग्ज्ञायतेऽनेनेति संज्ञानम् । छेदकादिचिह्नं नाम वा । तदपि प्रार्थये । यदपि गवां परावणं परागमनं चरितुं वनं प्रति गमनं तदपि प्रार्थये । यदपि गवामावर्तनं वने चरित्वेतश्चेतश्च प्रवर्तनं तदपि प्रार्थये ॥

[१०. २०] २३७. १ [१] उद्गीथमते 'भद्रं नो अपि वातय मनः' इति मन्त्रस्यानन्तरं सप्तमाष्टकस्य प्रथमोऽध्यायः समाप्तः 'अग्निमीळे' इति मन्त्रेण च नवीनं सूक्तमध्यायश्च प्रारब्धः ॥ १४ [२] स्वरित्ययं सर्वशब्दो निपातः । अशुद्धः प्रयोगः ॥ २३९. २० [१०] किंचिदेवमस्ति—ग-त३-म१.२.४.६-°मॅ-मु । किंचिदेवं यमस्ति—त१.२.४.५.६; किंचिदेवं यमस्ति—त७; किंचिदेवमस्ति—म७ ॥

[१०. २१] २४०. ११ [२] आसते उपासते—म । आसते—त-मॅ-मु ॥

[१०. २२] २४३. ८ [३] आङ् मर्यादायाम् । आ समाप्तेः—°मॅ-मु । आमर्यादया (अमर्यादया—त६) असमाप्तेः—ग-त३.४.५.६-म६-उद्गीथ; असमाप्तः—त१.२; अमर्यादया असमाप्तः—त७; आ मर्यादया आ समाप्तेः—म१.२.४; आङ् मर्यादायां असमाप्तः—म६; आ मर्यादाया आ समाप्तेः—म७॥ २४५. २३ [११] क्षिप्रकरण°—ग-त४ । क्षिप्रकारण°—त१ २.५.६-मॅ-मु । क्षिप्रकरणे युक्तनीलपर्णैः°—उद्गीथ ॥ २४६. २० [१२] कृण्वन्—त-मॅ-मु । अकृण्वन्—म७-उद्गीथ । अकृण्वन्—म१.४ । 'अकृण्वन्' इति संहिता ॥ २१ [१३] सन्त्विति निर्देशविशेषणत्वात्—ग । सनि निर्देशमाविशेषणत्वात्—त; सति निर्देशविशेषणत्वात्—त३-म१.२.४.७; बहुवचननिर्देशविशेषणत्वात्—म६ । सति निर्देशस्याविशेषणत्वात्—मॅ । सनि निर्देशस्याविशेषणत्वात्—मु । स्तुतिनिर्देशविशेषणत्वात्—उद्गीथ ॥

[१०. २३] २४७. १० [२] मघवा—ग-त१-म१.२.४-मु । मघवा—त-म६ । मघवान्—मॅ ॥ २४८. ९ [३] वहतः—ऽमॅ । वि वहतः—मु ॥ २४९. १ [५] वर्धयति—ऽउद्गीथ । वक्षे वर्धयति—मॅ-मु । 'वक्षे' इति प्रतीकस्य अग्रे वर्तमानत्वात् पुनर्ग्रहणमनावश्यकम् ॥ १० [७] केचिदपि—ऽमु-उद्गीथ । काचिदपि—मॅ । पुस्तकेष्वनुपलभ्यमानः पाठः मॅक्समुलर-

अंपदातारं संसारान्मस्य कर्तारं मोक्षे गमयितारं मामेव इच्छात् आराधयितुमिच्छति । कः । योगीन्द्र एव संसारसागरादुद्धर्ता मान्य इति परया भक्त्या योऽस्मारायति योगेन तमहमस्मिन्नेव जन्मनि संसारान्मोचयामीत्यर्थः । मयो अपि च अनुक्रमयोगिनं पुनमत् । उत्तमस्य स्थाने प्रथमोऽयम् । पुनश्चात्मना संसारान्मोचयामीत्यर्थः । भवन्वाम् संभजाहं यदि कामयेयमित्यर्थः ॥ ९२. [१०] उत्पादयानीति त्वं जानीहि—ग-म५। उत्पादयानीति–त-म१.२.४; उत्पादयामीति त्वं जानीहि–त३-म६; उत्पादयामीति–त४-मॅ-मु। उत्पादयानीति जानीहि त्वं–उद्गीथ । स्वस्थावरजंगमात्मकं जगत् सर्वं संलग्नानि उत्पादयानीत्यर्थः ॥ १६२. २४. [१२] अवस्थितमिति । 'अवस्थितमपि' इति माध्यमिति प्रतिभाति ॥ १६३. १२. [१४] परासद्नवर्जितः—त२-मॅ-मु-उद्गीथ । मॅ-पुस्तकेऽयं पाठो मु-पुस्तकानुसारेण स्वीकृतः ॥ १६४. ६ [१५] तिरन्ति—ग-म६-*मॅ-मु । तरं–त; तरंति–म ॥ ४. तिरन्ति—*मॅ-मु । तरंति–त-म ॥ १४. [१६] तत्र—*मॅ । गति*–त-म; गर्भ*–म१(२) । गर्भवासं–उद्गीथ ॥ २२. [१७] पक्वान्तो—§-मॅ-मु । वा. सं. ६.२०.१३ माध्ये 'पक्वान्' इति पाठोऽस्माभिरस्मिन्नूह्य स्वीकृतः । सोऽनेन प्रमाणितः ॥ १६५. ८. [१८] वनतेि–त-म१.२.४.७-मु-उद्गीथ । वनते–म६ । वनुते-मॅ ॥ १३. [१९] भूतसंघं–त-म-मु । ग्राम-भूतं संघं–मॅ । भूतसंघातं–उद्गीथ ॥ १७. युगा युग्मानि–ग-त३-म६-*मॅ-उद्गीथ । युगा युग्मानि–त-म१.२.४ ७–मु ॥ २५. [२०] अभेदोपचारात्—म१(२) । उपचारात्–त-म-मॅ-मु । एकत्वोपचारात्-उद्गीथ ॥ २६. युक्तौ रथे नियुक्तौ —ग-त२-म५.६ । युक्तौ–त-म१.२.४.७-मॅ-मु ॥ सु सुष्ठु—म६ । सुष्ठु–त-म१.२.४.७-मॅ-मु ॥ सुष्ठु अभिपूजितौ-उद्गीथ । 'सुष्ठु पूजितौ' इत्यस्य स्थाने 'सुष्ठु योजितौ' इति पाठो 'युक्तौ' इति पदस्य व्याख्यानत्वेन मॅक्समुल्लरमहाशयैः सूचितः । परं 'सुष्ठु पूजितौ' इति 'सु' इति पदस्य व्याख्यानम् । 'युक्तौ' इति पदस्य व्याख्यानमुपर्यागतमेव । 'युक्तौ' इत्यस्य 'सुष्ठु योजितौ' इति व्याख्यानाभ्युपगमे 'सुष्ठु' इति पदं 'योजितौ' इति भिन्नरूपं चोभयमप्यनावश्यकम् ॥ १६७. २. [२१] प्रीणयितृ पूरयितृ वा—ग-त३-म५.६-उद्गीथ । प्रीणयितृ–त-म१.४-मॅ । पालयितृ प्रीणयितृ वा–मु ।

[१०.२८] १६७. २२. शेषा । शिष्टा–अनु ॥ १६८.२६. [४] अत्साराीन्—*मॅ । अत्सान्–ग; अत्सात्–त१.२.४.५.७-म-मु; त्सरात्–म६ ॥ २७ अतिगहनदेशात्—*मॅ-मु । निर्जनदेशात्–ग; अभिगहनदेशात्–त-म६; निर्गहनदेशात्–म१.२.४.७ । गहनं देशात्-उद्गीथ ॥ १६९. २८. [७] मेषमसुरं वा-म६-मु । मेषासुरं वा–त-म१.२.४.७ । मेषासुर–मॅ । वृषमसुरं मेषं–उद्गीथ ॥ १७०.१९. [६] बलकत्कूरशूरमृग*—म१.२.४.७-उद्गीथ । बलवत्क्रूरमृग*–त । बलवत्क्रूरमृग*–ग-म६-*मॅ-मु ॥ २७. [१०] कवस्योपरि—§-मॅ-मु । पञ्जरस्य परि–उद्गीथ ॥

[१०, २९.] १७२.१. [१] एवं तावत्—म६-मु । एव तावत्–त१.२.५.६.७–म२; एता एतावत्–त४ । एतावत्–मॅ ॥ १७३.२. [२] स रथः कुत्सेन कुत्सो—*मॅ । स रथः कुत्सेर–ग; स रथः कुत्सो–त१.२.४.५.६-म६; रथः कुत्सो–त७; स रथः कुत्सेन–म१.२.४.७ । तं रथं कुत्सो–मु ॥ १३. [३] सर्वार्थदर्शिनी—म१.४.७ । सर्वार्थदर्शनीय–त४ (माध्ये) । त–पुस्तकेषु माष्यांशो लुप्तः । सर्वार्थदर्शना–मॅ-मु । सर्वार्थदर्शनी–उद्गीथ ॥ १५. वयं...शक्यां... संगमयेयम् (?)–§-मॅ-मु । उद्गीथभाष्ये 'वयं' नास्ति ॥ १७४. १७. [६] स्वाशाम्—

त२.३.७–म४.७–मॅं। स्वाधन् स्वादु–त४; स्वाद्मन् स्वादुयुक्ता–म६। त५-म१.१–पुस्तकेषु ‘स्वाद्मन्’ इत्यस्यानन्तरमवकाशो दत्तः। स्वाद्मन्शब्दस्य व्याख्यानमत्रापेक्षितं दृश्यते॥ १८. अस्माभिर्दत्ताः—त-म२.६। अस्माभिर्दत्तः–ग; अस्मादत्ताः–म१.४.७। स्वाद्मन् स्वाद्मानः स्वादिष्ठाः भवंतु अस्माभिर्दत्ताः संतु–मु। आस्वादिताः–*मॅं। स्वाद्मन्शब्दस्य व्याख्यानं युक्तमस्तीति स्वीकरणे ‘आस्वादिताः’ इत्यध्याहारोऽनावश्यकः स्यात्। बहुषु पुस्तकेषूपलभ्यमानत्वात् स्वीकृतपाठ उपपन्नः प्रतिभाति। ‘मधूनि’ इति पदस्य व्याख्यानं स्वीकृतपाठमेव प्रमाणयति। उद्गीथभाष्यमनुवृत्तमपि द्रष्टव्यम्॥ २४. [७] अस्येन्द्रस्यार्थे—ग–उद्गीथ। अस्येंद्रार्थं–त-म१.२.४.६.मु; इंद्रायार्थं–म७। इंद्रार्थं–मॅं॥ १७५.१. [८] इन्द्रः—ई–मु। स इंद्रः–मॅं॥

[१०. ३०] १७५. १२. अप-इध्व—ई–मु। अपविध्वं (?)–मॅं॥ १७६. ११. [१] आर्थिकोऽयं—ग-म६-मु। अर्थिकोयं–त। स्वार्थिकोऽयं–म१.२.४-मॅं। अर्थोऽयं–उद्गीथ॥ १७७. २१. [७] *वेष्टनाभिर्हिंसनात्—*मॅं-मु। मु-पुस्तकपाठ एव मॅं–पुस्तके स्वीकृतः। *वेष्टिताभिः हिंसनात्–त-म६; *वेष्टिताभिः हिंसात्–म१; *विष्टिताभिः हिंसात्–म४। *वेष्टनाभिः हिंसातः–उद्गीथ॥ १७८. १. [८] प्रगमयत......शृणुत—ग-त१.२.४.६.७–म१.२.४.६–मु। म६–पुस्तके ‘प्रगमयत’ इत्यस्य स्थाने ‘प्रसंगमयत’, ‘तैर्धेनवस्यः’ इत्यस्य स्थाने च ‘तद्वस्यः’। त१.२.७-म२–पुस्तकेषु ‘रेवतीः’ नास्ति। उत्तरार्धव्याख्यानरूपोऽयं भागः त५-मॅं–पुस्तकयोर्नास्ति। न चायं मॅक्समुलरमहाशयैः स्वीयेषु केषुचित्पुस्तकेषूपलब्धः। अस्य मन्त्रस्योद्गीथभाष्यमत्रोद्ध्रियते–‘यच्छब्दसंबन्धाद्वितीये पादे। गर्भसारः यो वः युष्माकं स्वभूतः हे सिन्धवः स्यन्दनशीलाः मध्वः मधुनः मूत्ररसस्य उत्सः उत्स्यन्दिनः प्रस्तिपिता। यच्छब्दसंबन्धात् गर्भः मधुमन्तं मधुरस्वादोपेतं ऊर्मिमप्संघातम्। घृतपृष्ठं घृतेनाज्येन पृष्ठमीड्यं स्तुत्यमध्वरेषु यज्ञेषु। ईदृशं सारं युष्मत्सम्बन्धिनमस्मै अस्येन्द्रस्यार्थाय प्रहिणोत प्रगमयत प्रस्थापयतास्मद्यज्ञं प्रत्यंगभावाय। हे आपः अस्मभ्यं युष्माभिः दातव्य? स्वाहाकारलक्षणेन तदर्थं शृणुत इत्यमाहानं वचनमेतदित्यर्थः। मे मम स्वभूतम्’। अशुद्धमेतत्सायणभाष्यानुसारेण शोधयितुं शक्यम्। ईषद्वचनाभेदे सत्यपि स्वीकृतपाठमेतत्प्रमाणयति॥ ११. [१]. नभोजा—ग-त७-म६-*मॅं-मु-उद्गीथ। नभोजं–त१.२.४.५.६-म२; नभोन–म१.४॥ १८०. ११. [१४] आयमन्—*मॅं-मु–उद्गीथ। अगमन्–ई॥

[१०. ३१.] १८२. ११. [४] गाभिः स्तुतः—म१.५.६। वाग्भिः स्तुत–त२-म१.४। वाग्भिः–त-मॅं-मु॥ २८. [६] सुष्टुतिः—त६। सुष्टुस्तुतिः–मॅं-मु इतरेषु च। सुस्तुतिः–उद्गीथ॥ १८३. १४. [८] एतावदेवजातं...अपि तु एना—*मॅं-मु। तावदेवजातं सामर्थ्येन युक्तं–ग; एतावदेवजातं सामर्थ्येन युक्तमिति अपि तु एता–त; एताः देवा वा जातं सामर्थ्येन युक्तं म१.४.७; एतावदेवजातं सामर्थ्यायुक्तं एता–त१; एतावदेवजातं सामर्थ्येन युक्तमिति एता–म१। न एतावत्। नैतावदेवजातं सामर्थ्ययुक्तं। किं तर्हि एता–उद्गीथ॥ १८४. १६. [१०] कृपादेशः—त-म१.२.४.६-मु। कृपाक्रामः–त१; कृपाक्रामः–म५। कृपादेशः–ग-म७-मॅं। कृपादेशे ‘कृपया’ इति रूपं भवेत्। अतः स्वीकृतपाठो न युक्तः। परं बहुषु पुस्तकेषूपलभ्यमानत्वात् स्वीकृतः। ‘कृपादेशः’ इति मॅं-पाठोऽपपाठ एव। ‘आ–आदेशः’ इति युक्तम्॥

[१०. ३५] ३९५. २७. [१] द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ—ग-त३-म१.२.४.५.७। द्यावापृथिव्यौ–त-म६-मॅ-मु॥ ३९७. ६. [६] अश्विनावपि—त-म-मु। अश्विनौ–मॅ॥ १४. [७] स प्रार्थितः—ग-त३-म१.२.४.७। अप्रार्थितः (!)–त-म६-मॅ। प्रार्थितः–मु॥ ३९८. २७. [१२] पथ्ये पथ्ये—मु। पथ्ये–म। पथ्ये पश्चात्मकाय–त१.२.७-म६-मॅ; पश्चात्मकाय–त४.५। ऋ. सं. १.४२.२; १.९५.१; ८.५.२०; १०.६१.१२ द्रष्टव्यम्॥

[१०. ३६.] ३९९. २७. [१] सर्वे—ग-त३-म१.२.४.७-॰मॅ। स्वर्ग–त१.२.६.७-मु; सर्वे–त४; सर्ग–त५; सर्गं–म६॥ ४००. २८. [५] पिन्वतां सिञ्चतु—ग-म५.६। पिन्वतां प्रीणयतु किंतु–त१.२.६.७-मु; पिन्वतां किंतु–त४.५-म१.४.७-मॅ। पिन्वतां वृष्ट्या सिञ्चतु–उद्गीथ॥ ४०१. ८. [६] अस्माकं—ग-त३-म। नोऽस्माकं–त-मॅ-मु। प्रथमायां पङ्क्तावपि 'नोऽस्माकम्' इत्यनावश्यकम्। 'अस्माकम्' इत्येव प्रतीकम्॥

[१०. ३७.] ४०३. २०. येन सूर्यं–म-मु। येन सूर्यो–त-मॅ॥ ४०४. २. [१] देवेषु जाताय—त१.२.४-म। देवेषु जाताय देवार्थमुत्पन्नाय–त२.७-मॅ-मु। देवार्थमुत्पन्नाय–त५.६-म६। देवजाताय देवात् प्रजापतेः सकाशादुत्पन्नाय-उद्गीथ॥ ४०७. १०. [१२] निधत्त—ग-त३-म५.६-मु-उद्गीथ। विधत्त–त-म१.२.४.७–मॅ॥

[१०. ३८.] ४०७. १३. ताण्ड्यशाट्यायनकाः—म६-मु। तांडक शाट्यायनकाः–ग; तांडवा शाट्यायनका–त१.२.४.५.६; तांडवा शाट्यायनका–त३-म१.२.४; तांडवाः शाट्या-यनकाः–त७-॰मॅ। पञ्चमसन्त्रभाष्यं द्रष्टव्यम्। 'तांडवशाट्यायनका' इति मॅ-संसूचितम्॥ ४०८. ५. [३] त्रैवर्णिको वा अदेवः देवादन्यो—म१.४.६.७। त्रैवर्णिको वादेवः अन्यो–त१.२.६; त्रैवर्णिको वा देवादन्यो–त५। त्रैवर्णिको वादेवशान्यो–मु। त्रैवर्णिकोऽदेवः देवादन्यो–म२-मॅ। यो दासः अकुलीन इत्यर्थः। आर्यो वा कुलीनो वेत्यर्थः। अदेवः देवादन्यो वा पिशाचासुरराक्षसा-दिकः–उद्गीथ॥ २७. [५] कुत्सस्याहवं। कुत्सस्य हवं–शा. ब्रा; जै. ब्रा.। २८. अभ्य-वदन्—॰मॅ-मु। न्यवदत्–ग-त-म॥ ३०. प्रादुद्रवदिति—ग-॰मॅ। प्रादुद्रवदित्यपि–त; प्रादुव-दिति–त३॥ ३२. वार्ध्रीशतेन—॰मॅ। व्रिशतेन–ग; वार्ध्रिशतेन–त; व्राध्रिशतेन–म-मु। प्रादुद्रव-दिति–म-मु। प्राद्रवन्–शाट्या ब्रा., जै. ब्रा.॥ ३३. आहूतवन्तौ—म६-॰मॅ-मु। आहूवतांतं–ग; आहूतवतां–त१.२.६.७; आहुतवंती–त४.५; आहुतवंतां–त३-म। ताण्ड्य ब्रा. ९.२.२२ द्रष्टव्यम्॥

[१०. ३९.] ४१०. [३] ऋतस्य। 'वतस्य' इति संहिता॥ ४१. २८. [६] मे मम संबन्धिनमिममाह्वानम् (!)—॰मॅ-मु॥ ४११. २०. [८] पुनः पुनरपि—ग-त३-म२.६। पुनरपि–त४-म१.४.७-मॅ-मु॥ ४१३. २१. [१२] वां—त-म६-मु। त्वो वां–त३-म१.२.४.७-मॅ॥

[१०. ४०.] ४१४. २६. [३] 'वन्दिनो वाणी कापा—त६-म२.५-मु। वंदीनो वरणी कापा–त१.४.६; वंदीनो वरणी कापा–त२.५; वंदिनो वाणी कापा–म१.४। वंदिनो वाणी कापा–ग-॰मॅ॥ ४१५. ५. [४] युवां—ग-॰मॅ-मु। युवं युवां–त-म॥ ४१६. ४. [७] पराजीयमानं—ग-उद्गीथ। परानयमानं–त-म-मॅ-मु॥

[१०. ४२] ४२०. ११. [५] स्पन्द्रं स्पन्द्रसन्दीकं—ग-मु। स्पंद्रं स्पंद्रसन्दीकं—त-भ-मॅ। 'स्पन्द्रम्' इत्येव संहितापाठः न 'स्यन्द्रम्'। ऋ. सं. १.१८०.९; ५.५२.३; ८; ८७.३; ६.१२.५ अत्रापि स्पन्द्र इति पकारयुक्त एव पाठः। नागरीलिपिलिखितपुस्तकेषु प्रायेण यकारपकारयोः साम्यं दृश्यते। ऋ. सं. ६.१२.५ टिप्पणी द्रष्टव्या। 'स्पन्द्रम्' इत्येव उद्गीथभाष्ये ॥ २५. पूर्वाह्णे—ग-*मॅ। पूर्वाह्णः—त१.२.४.७; पूर्वाह्णः—त३.५-भ-मु ॥

[१०. ४३.] ४२३. २७. इति याच्ये—ई-मॅ-मु। इति याञ्चा-आश्व. श्रौ. ॥ ४२४. ११. [५] पूर्वोऽपि—ग-*मॅ। पुत्रोपि—त-भ१.२.४.७; प्रत्नोपि—भ६। पुरातनोपि-मु ॥ ४२५. ६. [८] पतयति—*मॅ। पतयत् पतति—ग; पतयति—त१.२.४.५.६; पतयत् गच्छति वि—त७; पतति—त३-मु, पति—मॅ१.२.४; पतयत् अपातयत्—भ६; तपति—भ७ ॥

[१०. ४४] ४२६. १७. [२] अस्मदभिमुखं—त-भ-मु। अस्मदभिमुखः—मॅ ॥ २३. [३] नृणां—ग-त४.५-भ६। नृणा—त७-मु; नेतृणा—त१.२.३.६-भ१.२.४.७। नरां नेतृणां—मॅ ॥ ४२७. १७. [५] अनाधृष्याणि—ग-भ२.६—*मॅ। अनाधृष्यानि—त-भ१.४.७। अनाधृष्या अनाधृष्याणि—मु ॥ ४२८. ८. [७] ये उपरे—*मॅ—उद्गीथ। ये अपरे—ई-मु ॥ २०. [८] किंचेन्द्रो वृष्णः......मदे सति—*मॅ। लिखितपुस्तकेष्वशुद्धः पाठः। किंचेंद्रो वृष्णः स्वोदरस्याप्यहत् वर्षणशीलान् सोमान् पीत्वा मदे सति—मु। वृष्णः वर्षितॄन् स्वोदकस्य सेक्तॄन् सोमान् पीत्वा मदे सति मत्तः सन्नित्यर्थः—उद्गीथ ॥

[१०. ४५] ४२९. १४. वत्सप्रिरामेयं—ई-मॅ-मु। वत्सप्रीरामेयं—अनु. ॥ ४३०. ४. [२] धामानि—त१.२.६.७-मु उद्गीथ। धमानि—त३.४.५-भ-मॅ ॥ १३. [३] त्वा त्वां—ई-मु। त्वां-मॅ ॥ ४३१. ३. [४] द्यावापृथिव्यौ—त-भ२ ६.७-मु-उद्गीथ। द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ—भ१.४-मॅ ॥ ५. क्षामा वै रेरिह्यमाणो—*मॅ-मु। क्षाम वै रोरिह्यमानपं-ग; क्षामाभा वै रेरिह्यमाणं—त१.२.४.५; क्षामा वै रेरिह्यमाणं—त६-भ ॥ ४३२. २१. [९] सुम्नं—भ२(प्रान्ते).७-*मॅ-उद्गीथ। द्युम्नं-ग-त-भ१.४.६-मु ॥ ४३३. २. [१०] अनिष्यमाणैः—ग-त-भ६-मु-उद्गीथ। अनविष्यमाणैः-भ१.२.४-मॅ। वैनिष्यमाणैः—भ७ ॥ १६. [१२] अस्य मन्त्रस्योद्गीथभाष्यमधो दीयते—अस्ताविस्तुतोऽग्निः। नरां मनुष्याणां सुशेवः बहूपकारित्वात् सुसुखः वैश्वानरः विशेषां नराणां नेता कर्मसु प्रवर्तयिता विशेषां नरैर्यागार्थं नीयमानः विश्वानरस्य वा अपत्यभूतः ऋत्विग्भिरस्माभिः सोमगोपाः सोमस्य रक्षिता रक्षआदिभ्यः। इदानीं कृतकृत्याः सन्तो वयं अद्वेषे द्वेषरहिते अस्मासु उपरि परस्परतो वा द्यूते द्यावापृथिवी हुवेम आह्वयाम नश्वरतारतफलप्रदानायास्मभ्यं यूयमपि हे कर्मण्यदेवाः अग्निसहिताः धत्त दत्त रयिं धनं रहारतफललक्षणं अस्मे अस्मभ्यं सुवीरं सुपुत्रसहितं ॥

अष्टमोऽष्टकः

अष्टमाष्टकभाष्यसंशोधनार्थमुपयुक्तानि लिखितपुस्तकानि—ग (१,२,४), त (१,२,३,४,५,६,७,८), भ (१,२,४,५,६,७,८) ॥

[१०. ४६] ४३५. ८. अनुवर्तनात्—ग१.२-त१.२.३.७-मु। अनुवर्तमानात्—त४-भ-मॅ ॥ १६. [१] वेत्ता—त१.२.३.४.५.७-*मॅ-मु। ज्ञाता—ग-त६.८-भ१.४.५.६.८;

स्नानं–म२ ॥ १८. यद्वा अपां अपसामित्यर्थः—॰मॅ । अपसामित्यर्थः–ग१.२-त१.२.३.७.८-म; यद्वा अप इति ('इति' नास्ति–त४) कर्मनाम अपसामित्यर्थः–ग४-त४; अपां समीप इत्यर्थः यद्वा ('यद्वा' नास्ति–त५)–त५ ६ ॥ ४३६. १. [२] चरति॰—ग४-त१.२.३.६.७.८-म-मु । चरति॰–त४; चलति॰–त५ । चति॰–ग१.२-मॅ ॥ स्तोत्रैर्वा इच्छन्त आत्मन इच्छन्तः—॰मॅ-मु । स्तोत्रैर्वा इच्छंतैः अनमिषतो–ध१; स्तोत्रैर्वा इच्छंतः आत्मानं इच्छंतः–त१.६-म६; स्तोत्रैर्वा इच्छंतः अनमिषंतो–त३.७; वा इच्छंतः आत्मानं इच्छंतः–त८-म१.२.४.८; स्तोत्रैर्वा अभिमिच्छंतः अनिमिषंता–त४; स्तोत्रैर्वा इच्छतः अनिमिषंता–त५ ॥ २०. [४] नेतारं प्रापयितारमरतिं गन्तारं–त४-॰मॅ-मु । नेतारमरतिं गंतारं–ग-त८-म; नेतारं प्रापयितारं–त१.२.३.५.७; नेतारं–त६ ॥ २८. [५] जेतव्यान् शत्रून् जयन्तं—॰मॅ । जेतव्यं–ग-त८; जेतव्यान्–त१.२.३.४.५.६.७-म-मु ॥ २९. [५] भूर्जयन्तमित्येकपदं मत्वा—ग१.२-॰मॅ-मु । भूर्जयंतमित्येकपदमिति मत्वा–ग४-त६.८-म; भूर्जयंतमित्येकं पदमिति कृत्वा–त१.२.३.४.५; भूर्जयंतमित्येकपदं कृत्वा–त७ । उद्गीथभाष्यस्य अयमेक एव निर्देशः सायणभाष्ये । 'भूः भूरादीन् लोकानित्यर्थः अत एव च महां महांतं विपोधा...' इत्यादि उपलभ्यमानोद्गीथभाष्यलिखितपुस्तके । 'जयन्तम्' इति पदस्य व्याख्यानाभावात् भाष्यमिदं त्रुटितं दृश्यते । तथापि 'भूः' इति पदस्य व्याख्यानात् सायणोक्तेः सत्यत्वं प्रतीयते ॥ ४३७. १७. [६] कर्मणा यन्त्रैः—मु । 'अयन्त्रैः' इत्यस्य स्थाने 'यन्त्रैः' इति भाष्यकारैः पठितम् । कर्मणायंत्रैः–मॅ । अयन्त्रैः अयमनैः गमनप्रतिबंधरहितैः स्वर्गमार्गैः–उद्गीथ ॥ २६. [७] श्वेतिमानमञ्चन्तः—ग४-म६.८-॰मॅ-मु । श्वेतिमानमन्वमंचतः–ग१.२; श्वितिमानमचंत–त१.२.३; श्वितिमानमांचत–त४; श्वितिमानमचंत–त५; श्वितिमानमचंतः–त७; श्वेतिमानमंचतः–त८; श्वेतिमानमचंतः–म१.४.७; श्वेतिमानमचंतः–म२ । ऋ. सं. २.३३.८ भाष्ये 'श्वितिचे' इति पदस्य व्याकरणप्रक्रिया द्रष्टव्या ॥ श्वेतं–§-मु । श्वेतः-मॅ ॥ ४३८. १५. [९] किंच ईळेन्यं—§-मु । ईळेन्यं-मॅ ॥ यमग्निं—§-मु । अग्निं-मॅ ॥

[१०. ४७] ४३८. २१. मुद्गलेन्द्र—ग-त६-म । मुगद्र–त८ । मुद्गलेंद्र–त१.२.३.४.५.७-मॅ-मु ॥ ४३९. २६. [३] धनं च —ग-त-म१.४-मु । धनं–म२.६.७.८-मॅ ॥ ४४०. १९. [६] जिगाति अभिगच्छति —ग-त-म१.२.४.५.६.८-मु । जिगाति–म७-मॅ ॥ ४४१. ४. [७] इदंयुभ्यां केवलसंख्यानमिति सप्तम्या अलुक्—त-म१.२.४.६.८-§ । केवलसंख्यानमिति सप्तम्या अलुक्–ग; इदंयुभ्यां केवलसंख्यानमिति–म५ । इदंयुभ्यामि[illegible]संख्यानात् केरलुक्–मॅ । १२. [८] ददृ दाने—§-मु । ददातेः–मॅ ॥

[१०. ४८] ४४२. २ [१] हविषो दात्रे—ग-त१.२.३.४.५.६.८-म२.४.५.६.८-मु । हविर्दातै–त७ । दात्रे–म१.७-मॅ ॥ ११ [२] तद्वोकथयते—ग-मु । तमोच्यते–त-म-मॅ ॥ १४ [३] सेनासमूहं । समूहशब्दस्य नपुंसकलिंगप्रयोगश्चिन्त्यः ॥ कुर्वन्ति—ग-त१.२.६.८-म । कुर्वंति–त४-मॅ । मु-पुस्तकेऽस्य मन्त्रस्य भाष्यमेवम्–मह्यं मदर्थं त्वष्टा देवः आयसमयोमयं वज्रं आयुधं अतक्षत् संपादितवान् । अपि च देवाः मयि विषये क्रतुं यज्ञं अवृञ्जन् कुर्वंति मम अनीकं अश्वादि सूर्यस्येव रश्मेरिव दुस्तरं दुरवगाहं । किंच कृतेन निष्पादितेन कार्येन वृत्रवधादिरूपेण कर्मणा उपलक्षितं मां सर्वे भावंति गच्छंति ॥ अर्यमोष्वरं—त-म । आर्यमोष्वरं–मॅ ॥ ४४३. १५ [५] सर्वस्य

घनस्य—ग-त-म२.४.५.६.८-मु। घनस्य—म१.७। घनस्य सर्वस्य—मॅ ॥ ४४४. १० [७] यथा—ग-*मॅ-मु। त-म-पुस्तकयोः ‘ यथा ’ नास्ति ॥ जीर्णशीर्णादिस्तम्भात्—त३-*मॅ। जीर्णकत्थादि-स्तंभात्—ग; जीर्णशीर्णादिस्तंभात्—त; जीर्णशीर्णादिस्तंभनात्—म। निष्पावजीर्णशीर्णादिस्तंभात्—मु ॥ २१ [८] उत वा अपि च—ग-त-म१.२.४.५.६.८-मु। उतावपि च—म७। उतापि च—मॅ ॥ २८ [९] आभवणीयः सन्—त-म१.२.४.६.८-मु। आभवणीयः—ग-म७-मॅ ॥ ४४५. १४ [१०] अस्था अस्थ्ना —त८-म१.२.६। अस्था अस्थ्ना न—त६; अस्था अस्था—म४.७.८। अस्था—ग-त१.२.३.४.५.७-मॅ-मु ॥

[१०. ४९] ४४६. २१ [२] सुखवासाय —§-मु। सुखार्थे—मॅ ॥ ४४७. १७ [५] ‘ अकरम् ’ इति पदपाठः। ‘ करम् ’ इति भाष्यकारैः स्वीकृतमिति व्याकरणप्रक्रियया स्पष्टम्। अकरं कृतवानस्मि—उद्गीथ ॥ १८ अरन्धयं वशमनयम्—त-मु। अरंधयं वशं गमयः—ग१.२; अरधयं वशमगमयं—ग४। अरंधयं—म-मॅ ॥ २५ [६] अनुषक्तः—ग-त६.८-म६.८-मु। आनुषक्तः—त१.२.३.४.५.७-म१.२.४.७-मॅ ॥ ४४८. ७ [७] ऋधगित्ययं—त५.६.८-म। ऋधगित्यव्ययं—ग-त१.२.३.४.७-मॅ-मु ॥ १२ [८] सप्रहा सप्र°—ग-त१.२.३.४.५.७-मु। सत°—त६.८-म-मॅ ॥ शत्रुपुरां—मु-त२.३.४.५.६.७.८-म४.५.६.८-मु। शत्रुपुरा—त१-म२; शत्रूणां पुरां—म१; शत्रूणां पुरां वा—म७। पुरां शत्रूणां वा—मॅ ॥ १६ अङ्‍भावः—त-म-मु। अङ्‍भावश्छान्दसः—ग। अङ्‍भाव आर्षः—मॅ ॥ २१ [९] स्रवतीः—§। स्रवंतीः (?)—मॅ-मु। स्रवतः नद्यान् सिंधुलोहितप्रभृतीन्—उद्गीथ ॥ २६ अलम्भयम्—मु। लेभेयं—ग१.२; लंभयं—त-म१.२.४.५.६.८; कंभयं—ग४; लमयं—त३-म७। अलभं—मॅ। लिखितपुस्तकपाठशादस्यात् मु-पाठः स्वीकृतः। ‘ अलभे ’ इत्यपि संभवेत्। विदं लब्धवानस्मि—उद्गीथ ॥ २७ · पुषादि° इत्यादिना—म१.२.४.६.८-मु। पुषादीत्यादिना—म७, पुषादित्यादिना—त। पुषादित्वात्—मॅ। दिवादौ लाभार्थे विद्धातु-र्नास्ति ॥ ४४९. ६ [१०] आगामिवर्षासमय°—ग४-त१.२.३.४.७.८-म१.२.८-मु। आवर्षसमय°—म७। आगामिवर्षसमय°—त५-मं ॥

[१०. ५०] ४४९. २९ संवर्चे—ग-त-म२.६-मु-उद्गीथ। अहचं—म१.४.७.८-मॅ ॥ ३० [१] सांहितिको दीर्घः—§-मु। दीर्घः—मॅ ॥ ४५१. ५ [४] विश्वस्मिन् सर्वस्मिन्—ग-त-म४.५.६-मु। विश्वस्मिन्—म१.७-मॅ ॥ ६ भुवः—§-मु। अभवः—मॅ ॥ १६ [५] अम गत्यादिषु...छान्दस.उमादेशः—*मॅ। लिखितपुस्तकेष्वशुद्धाः पाठाः। अम गत्यादिषु औणादिकः असुन्प्रत्ययः छान्दस उमादेशः—मु ॥ १८. एता एतानि—ग-त-म५.६.८-मु। एतानि—म१.२.४.७-मॅ ॥ २४ [६] सर्वाणि सवना —त-मु। सवना सर्वाणि—मॅ ॥ ४५२. ५ [७] स्तोत्र-कर्तारो—त-म-मु। स्तोत्रकर्ता—मॅ ॥

[१०. ५१] ४५२. २८ [१] तत् प्रावरणं —ग१.२-त-म-मु। तत्र प्रावरणं—ग४। प्रावरणं—मॅ ॥ ततम्—त-म-मु। तत्—मॅ ॥ ४५३. ९ जातप्रज्ञ ते—ग-त-म१.२.४.६.८-मु। जातप्रज्ञान—म७-मॅ। ‘ ज्ञ ते ’ इति पुस्तकपाठेऽनुरोधेन ‘ ज्ञात ’ इति स्यात् नतमोऽथ आदरणम् ॥ १८ [३] अप्रविष्टं—त६.८-म५.६। प्रविष्टं—ग-त१.२.३.४.५.७-म१.२.४.७.८-मॅ-मु ॥ २७ [४] देवा—ग-त-म१.२.४.६.८-मु। देवगणा—म७-मॅ ॥ २९ हविर्वहने—ग४-त१.७-

म१.४.६.७ । इविर्धानप्रयोजने–त४.५-मॅ-मु ॥ नैव योजयन्तु—त६-मु । नैव योजयंत–ग-त२.३.७-म१.२.४.५.८; नैवायोजयंत–त१; नैव योजयतो–त४; नैव योजयतो–त५; नैव योजयत–त८-म६; नैव योजयंत्–म७ । मैव यंजयंत (?)–*मॅ ॥ ४५४. १ [५] स्वं नु—ग-त१.२.३.४.५.६.७-म मु । स्वं–त८-मॅ ॥ १२ संमत्या । समित्य–मु । ‘ तव संमत्या ’ इति समीचीनमिति मॅ-मतम् ॥ १३ बहु च—ग-त१ २.३.६.७ ८-म१.५.६.८ मु । बहु–त४.५-म२.४.७-मॅ ॥ २१ [६] शृणोति—§-मु । शृणुते–मॅ ॥ २३ गौरो न गौरमृग—ग-त२.६.८-म४.५.६-मु । गौरो न गौरमृग–म८; गोरो न गौरमृग–त१.९; गोरो न गौरमृग–त७; गौरमृग–म१; गौरो मृग–म७ । गौरो न मृग–मॅ ॥ ३० [७] युक्तः—§ । युक्तः–मु । तथा–मॅ ॥ संयुक्तः—त१.२.३.६.७.८-म-मु । युक्तः–ग-त४.५-मॅ ॥ ४५५. ८ [८] प्रतिजानाति । प्रति + ज्ञा इत्यात्मनेपदी धातुः ॥ १४ तस्मादाहुराग्नेयाः...... । ‘ तस्मादाहुराग्नेयाः प्रयाजानुयाजा आग्नेयमाज्यमिति ’ इति शाङ्खायनब्राह्मणम् (१.२) । ‘ सर्वविदाया इ वा अग्नयो भवन्ति ’ ‘ पुरुषाकृतिर्यस्य प्रियतमा ’ इति वाक्यद्वयं नोपलब्धम् । ‘ प्रियतमा ’ अस्य स्थाने ‘ प्रयतमेति ’ इति मु-पाठः ॥

[१०. ५२] ४५६. १४ [२] आहुतिर्भवति भवत्वित्यर्थः—त४.५.७-म४-मु । आहुतिर्भवति भवतुमित्यर्थः–ग । आहुतिर्भवत्वित्यर्थः–त६.८-म१.२.७.८-मॅ । प्रादुर्भवति भवत्वित्यर्थः–त१.२.३ ॥ १५ तदेवोभयं भवतीति—*मॅ । तदेव भक्षयंतीति–ग; तदेवाभयंतीति–त१.२.३ ८; तदेवाभयं भवतीति–त४.५; ते देवा भवंतीति–त६-म२.८; तदेवा नयंतीति–त७; तदेवा भवंतीति–म४ । तदेवोभयंतीति–मु । एतच्छन्दोगब्राह्मणवचनमन्वेषणीयम् ॥ २१ [३] स्वात्मानं—ग-त१.२.३.४.६.७.८-म-मु । आत्मानं–त५-मॅ ॥ ४५७. ७ [४] कल्पयाति कल्पयति—म४.६-मु । कल्पयति–ग-त४.५.६.८-म५.७; कल्पयाति कल्पायति–त१.२.३.७ । कल्पयाति–म१.२.८-मॅ ॥ २५ [६] मह्यं—§ । मह्यं च–मॅ-मु ॥

[१०. ५३] ४५७. २८ दुवृचस्य—ग-त१.२.३.५ ६.७ ८-म१.२.४.५.६.८-मु । तृचस्य–त४ म७-मॅ ॥ ४५८. ६ [१] जानंस्तथा—त-म४-मु । जानन्–ग । तथा–म१.२.६.७.८-मॅ ॥ ८ नि पत्साद्धि—मु । नि षद्धि–त१.२.३ ७-म१.२.६; नि पत्संधि–म७; नि षद्धि–म८ । नि हि पत्सत्–म४-मॅ ॥ २१ [३] जीवति मृतशब्दो जायते तस्य—*मॅ । जीवति सति मृतप्रजा जायते तस्य (तस्याः–त४.५)–ग-त४.५; जीवति सति प्रजा जायत (जायते–त६-म६) तस्याः–त१.२.३.६.७.८-म६; जीवति सति प्रजा अजायते तस्याः–म४; जीवति प्रजया जायते तस्या–म१.२.७.८ । जीवति सति मृतशब्दो जायते तस्य–मु । ऐ. ब्रा. ७.९; ऋ. सं. ५.२.६ भाष्यं च द्रष्टव्यम् ॥ २९ [३] गुह्यां—ग-त-म१.२.४ ६.८-मु । जिह्वा गुह्यां–म७-मॅ ॥ ४५९. २७ [६] अभ्यन्तराले स्वातिक्रमणे—*मॅ-मु । अभितराले स्वातिक्रमणे–त१.२.३.७; अभ्यंतराले स्वातिक्रमणे–त५; अभिनराले स्वातिक्रमेण–त६.८-म१.६.८; अभिनराले स्वाभिक्रमेण–म२; अभ्यंतराले स्वानिःक्रमण–म४; अभिनरोबेस्वाभिक्रमेण–म७ ॥ २८ मध्यं—त१.२.३ ६.८-म-मु । मध्ये–त४.५.७-मॅ ॥ च पूरयेत्—त१.२.३.६.७.८-म-मु । चापूरयेत्–त४.५ । चापूरयेत्–मॅ ॥ ४६१. १ [८] सं रभध्वम्—इति न व्याख्यातम् ॥ ४६२. १ [११] ते मरुतो । ‘ ते मरुतः ’ इति मु-पाठो युक्तः । ‘ धर्माणि ’ इत्यस्यानन्तरं ‘ वा ’ इति मु-पुस्तकेऽधिकम् ॥

क्रत्वे प्राणाय अपाननाय–म१; क्रत्वे प्राणानाय दक्षाय अपाननाय–म२; क्रत्वे प्राणाय अपानाय–म७ ॥ १९. ज्योक् चिरकालं सूर्यं च दृशे सूर्यं द्रष्टुं—ग-त-म-मु । ज्योक्च चिरकालं सूर्यं दृशे सूर्यं द्रष्टुं–मॅ ॥ २०. [५] ‘ पितरः ’ इति पदं भाष्यकारैः संबोधनान्तस्य स्थाने प्रथमान्तं गृहीतं दृश्यते । तथा च ‘ मनः ’ इत्यस्य स्थाने ‘ जनः ’ इत्यपि स्वीकृतम् ॥ २७. [६] युक्ताः सन्तः—ग-त-म५.८-मु । युक्ताः–म१.२. ४.७-मॅ ॥

[१०. ५८] ४७२. ७. [१] *जीवनाय—§-मु । *जीवनायेत्यर्थः–मॅ ॥ ४७३.१. [५] तदिति गतम्—त-म-मु । तदावर्तयामः–मॅ ॥

[१०. ५९], ४७५.६. [२] अत्रापि निर्ऋति—मु । अत्रानिर्ऋति–§ । अत्र निर्ऋति-मॅ ॥ जीर्णो स्तुता वा—ग-त३-म२.८-*मॅ । जीर्णो स्तुति– त१.२.७; जीर्णो स्तुतिर्वा–त१.६.८-म; जीर्णो स्तोता वा–त४.५ । जीर्णो स्तुता–मु ॥ ९. गच्छतु—ग-त३.४.५-मु । गच्छतां–त१.२.६.७.८-म-मॅ ॥ २३. [४] मा कार्षीः—त१.२. ३.म-मु । नोऽस्मान् मा कार्षीः–ग-त७-मॅ ॥ २४. सूर्यदर्शनासंभवात्—ग-त१.२.३.६.७.८-म१.२.४.६.८-मु । सूर्यसंदर्शनासंभवात्–त४.५; सूर्यदर्शनात्–म७ । सूर्यादर्शनात्-मॅ ॥ ४७६. २. [५] चिरसंदर्शने—त१.२.३.७-*मॅ-मु । चिरसंदर्शन–ग-त४.५.६-म ॥ वर्धयस्व वर्धय—ग-त४.५.७-म१.२.७-मु । वर्धयस्व वर्धयस्व–त१.२.३; वर्धय वर्धय–त६-म४.६ । वर्धय वर्धयस्व–मॅ ॥ ९. [६] प्राणं पुनः—त-म-मु । पुनः प्राणं–मॅ ॥ ४७७. ५. [८] रपः—त१.२.३.७ म६.८-मु । परः–म१.२.४; परं–म७ । पर रपः–मॅ ॥ ६. हिनस्तु—त१.२.३.७-म४.६-८ *मॅ-मु । हिनस्ति–ग-त४.५; हिनस्तु–त६.८; मा आगच्छतु–म१.७ ॥ १९. [९] परिरक्षन्तु—§-मु । रक्षंतु-मॅ ॥ २१. [१०] समीरय संप्रेरय—म६-मु । संप्रेरय समीरय–त-म१.२.४.७.८ । समीरय प्रेरय–ग-मॅ ॥

[१०. ६०] ४७७. २८. स्पर्शनहेतुभूतो देवता । *भूतो हस्तो देवता इति पाठं मॅक्स-मुल्लरमहाशया अभ्यूहन्ति ॥ २९. पञ्चाध्या—मु-अनु । पञ्चाध्याया–त-मॅ ॥ ४७८. २८. [५] अनयेन्द्रमाह्वयतेऽसमात्यर्थे—*मॅ । अनयेंद्रमाह्वयते समस्यर्थे–ग; अनयेंद्रमाह्वये असमात्यर्थे–त१.२.३.६.८-म६; अनया इंद्रस्य समासतेत्यसमात्यर्थे–त४.५; अनया इमाह्वे असमात्यर्थे–म१.२.४; अनया समासिषु असमात्यर्थे–म७; अनया इंमाह्वे–म८ । अनयेंद्रमाह्वायते असमात्यर्थे–मु ॥ ३०. दर्शनाय—ग-त-म१.२.४.५.६ ८-मु । संदर्शनाय-म७-मॅ ॥ ४७९. ११. [७] एषान्तः* । एषोऽन्तः*–शाट्या. ना., जै. ना. ॥ सुप्रीतस्तस्थौ—§-मॅ-मु । सम्प्रीतस्तस्थौ–बृद्दे ॥ १४. गौपायनानभि—त६.८-*मॅ-बृद्दे । गोपायनानभिभि–ग; गोपायनानिति–त१.२.३.७; गोपायननभि–त४.५; गोपायनानभि–म२.४.६.७.८ । गोपायनानिति–मु ॥ १५. सूक्तेन ते—§-मॅ-मु । सूक्तेनाप्य–बृद्दे ॥ १५. द्विपदेन यथाविधु—*मॅ-मु-बृद्दे । द्वैपदसूक्तेन स्तवम् वेदद्विधु–ग; द्वैपदं यवदविधु–त१.२.३.६.७.८-म; द्वैपदं यवमनिधु–त४.५ ॥ अथाग्निरब्रवी*—§-मॅ-मु । अग्निरप्यब्रवी*–बृद्दे ॥ १६. चेदृयाको*—§-मॅ-मु । चेद्याको*–बृद्दे ॥

[१०. ६१] ४८१. ६. सूक्ते संसय ते—ग२-त६-म६-*मॅ । सूक्ते संयते–ग१-त१.२.३.७; सूक्तं संयते–त४.५; सूक्ते संसूयते–म१.२.७; सूक्ते संयंते–म८ । सूक्ते संयच्छते-मु ॥

८. यज्ञे पारं प्रापय्य—*मॅ। यज्ञपरं पारं प्रापय्य—ग-त-म८; यज्ञपारं प्राप्य—म१.२.७; यज्ञपारं प्रापय्य—म४; यज्ञस्य परं पारं प्रापय्य—म५.६; यज्ञं परं पारं प्रापय्य—मु ॥ ९. तं च—म६-*मॅ-मु। ते च—ग-त-म२.८ ॥ २२. [१] तेन नाभानेदिष्ठः—*मॅ-मु। तेनायं नाभानेदिष्ठः—ग; तेन नाभामानेदिष्ठः—त-म ॥ २५. यज्ञे पारं। यज्ञपारं—§-मॅ-मु। सूक्तप्रस्तावना द्रष्टव्या ॥ ४८२. ३. [२] यथा धनः—*मॅ-मु। यथा धनं—§ ॥ १६. [३] आदिशम् आदिश्य—ग-त४.५-म६-मु। आदिशे आदिश्य—त१.२.३.७; आदिश्य—म। आदिशं—त६.८-मॅ ॥ ४८३. १ [५] अस्तेः सिपि – – – –मॅ। अस्ते; सिपि लोपः—ग; अस्तेः सिपि रूपं—त४-मु। अत्र भाष्यांशो लुप्त इति विस्पष्टम्। ऋ. सं. १०. १२९. १ भाष्ये 'आः' इत्यस्य व्याकरणप्रक्रिया द्रष्टव्या ॥ २५. [७] रोहितं मृतांमृश्यो मृत्वा—मु। रोहिता मृता मृश्यो मृत्वा—ग; रोहिता मृतामृश्यो मृता—त१.२.७; रोहिता मृता मृश्यो मृता—त३.४.५; रोहिता मृता—त६.८; रोहिता मृत्वा—म१, रोहिता—म४; रोहिता मृता—म६.८। रोहितो मृत्वा—म२-मॅ ॥ ४८४. ५. [८] गोनिरोधायागच्छन्तं—मु। गोनिकरायागच्छन्तं—ग; गोनिरोधागच्छंतं—त१.२.३.७; गोनिरोध्यागच्छंतं—त४.५; गोनिरोधगच्छंतं—त६.८; गोनिरोधच्छंतं—म१.४; गोनिरोधायागच्छंतं—म२। गा निरोधयंतं—मॅ॥ ८. यः कश्चित्—ग१.२-*मॅ; किंच—ग४-त४.५; यं किंचि—त१.२.३.७.८-म८; यं किंचित्—म३.४.६; यं कांचि—म२; यं किंच -त६। मु-पुस्तके 'यः कश्चित्' इति नास्त्येव ॥ २१. [१०] ऋतयुक्ति—ग४-त-म१.२.४.६.८-मु। ऋतयुक्तिमग्मन्—ग१.२-म७-मॅ ॥ ४८५. २. 'अदक्षिणानि सत्राणीत्याहुः' 'ये यजमानास्त ऋत्विजः' इति वाक्यद्वयं कुत उद्धृतम्? ॥ १०. [११] हे इन्द्र—§-मॅ-मु। 'हे रुद्र' इति मान्यमिति—मॅ-मतम् ॥ २०. [१२] स्तोता इति—त४। स्तोत्रकर्ता—ग१.२; तेतेति—त१.२.३.६.७.८-म२.८, तेते—त७; ते इति—म१; तेति—म६; ति—म४; इति—ग४-म७-मॅ-मु ॥ ४८७. १. [१६] रेजयत् अकम्पयत्—त१.२.३.७-म६-मु। रेजयत् कंपयत्—त४.५। रेजयत्—ग४-त६-म१.२.४.७.८-मॅ ॥ स एवाग्निः—*मॅ-मु। स एवाग्निः—त१.२.३.६.८-म; सोम एवाग्निः—त४.५.७ ॥ असक्तं सन्तं—*मॅ-मु। असक्तः सन्—§ ॥ २. रेजयत्—त१.२.३.७—म४.६.८-मु। रेजयत् अकंपयत्—ग४-म१.२.७-मॅ ॥ १०. [१८] सूर्यापत्यस्त्वेऽपि पर्यवस्यति—मु। सूर्यापत्यमपि मित्येवं पर्यवसास्यति—त१.२.३.७-म१.२.८; सूर्यापत्यमित्येवं पर्यवस्यति—म४; सूर्यापत्यमपीत्येवं पर्यवसास्यति—म६। सूर्यापत्यत्वं पर्यवस्यति—म७-मॅ ॥ ४८८. ५. [१९] द्विजा......प्रथमजाः—*मॅ। द्विजाः ऋतस्य प्रथमजाः—ग; द्विजा ऋतस्य—त१.३.७; द्विजाः प्रथमजाः ऋतस्य—त२; द्विजा – – ऋतस्य प्रथमजाः—त४.५; द्विजा ऋतस्य प्रथमजाः सत्यप्रथमजाः—त६; द्विजा--ऋतस्य प्रथमजाः सत्यप्रथमजाः—त८; द्विजाः ऋतस्य प्रथमजाः सत्यस्य प्रथमजाः—म१.४.७; द्विजा – – ऋतस्य तस्य प्रथमजाः सत्यप्रथमजाः—म६; द्विजाः ऋतस्य तस्य – – सत्यप्रथमजाः—म८। द्विजा प्रथमजा ऋतस्य—मु ॥ १४. [२०] शिशुः शंसनीयः सेनेव—*मॅ। शिशुः सेनेव—ग; शिशुर्न सेनेन—त-म४.८; शिशुर्न सेनेन—म१.२.७। भेत्तिर्न पिपीलिका पंक्तिरिवाहि शिशुः शंसनीयः—मु ॥ ४९०. १०. [२१] अग्निर्देवताभिर्देवयवान्—ग१.२-मु। देवताभिर्देवयवान्—त१; देवताभिर्देवयवान्—त७; देवताभिर्देवयवने—त४.५; देवताभिर्देवान—म७। देवताभिर्देवयवान्—त२.

३.६.८-म१.२.४.८-मॅ । 'अङ्गिरोभ्देवताभिर्देवयान्' इति स्यादिति मॅक्समुलरमहाशयैः संसूचितम् ॥ २०. [२७] प्रापयथ—त१.२.३.५.७.८-म-मु । प्रापय—त४; प्रापय वे च—ग४ । प्रापयत—मॅ ॥ २१. असूरा असूहाः—ग-त१.२.३.४.५.७-मु । असूदाः—त६.८-म । असूराः—मॅ ॥

[१०. ६२] ४९३. २० [७] तत्पुण्याय च कर्माणि—त१.२.३.७.८-म१.२.४.८-मु । तत्पुण्यानि च कर्माणि—ग१.२ । तत्पुण्याय च कर्मणि—ग४-त४.५.६-म७-मॅ । अयं श्लोको बृहद्देवतायां नोपलभ्यते । एवमेवाश्वमन्त्रप्रस्तावनायामागतः 'सावर्णिना' इत्यादिरपि ॥ ४९४. ११ [१०] गोपरिणसौ—॰मॅ । 'गोपरीणसौ' इति मुद्रणदोषः । परिणद्धपशू—§ । गोपरीणसौ परिणद्धपशू—मु ॥

[१०. ६३] ४९४. २१ चोत्तरया—ग४-म८-॰मॅ-मु । चरया—ग१.२; चोत्तरया—त१.२.३.४.५-म२.४; चात्तरया—त६; उत्तरया—त७; चोत्तरया—त८; चोत्तरया—म१; चा ता चहो-त्तरया—म६ ॥ पृष्ठ्याभिप्लवषडहयोस्तृतीयेऽहनि वैश्वदेवशस्त्रे एतत्सूक्तं वैश्वदेवनिविद्धानम्—त१.२.३.४.५.७-मु । पृष्ठ्याभिप्लवषडहयोः तृतीयेहनि वैश्वदेवनिविद्धानं—ग१.२; पृष्ठ्याभिप्लवयो-स्तृतीयेहनि वैश्वदेवनिविद्धानं—त६-म४; पृष्ठ्याभिप्लवयोस्तृतीयेहनि वैश्वदेवे एतत्सूक्तं वैश्वदेवं निविद्धानं (वैश्वदेवनिविद्धानं—त८-म६.८)—ग४-त८-म१.२.६.७.८-मॅ । ऋ. सं. १०.६६ सूक्तप्रस्तावना द्रष्टव्या ॥ ४९५. २० [२] उत अपि ये......भवन्ति—ग-त२.३.४.६.७.८-म१.२.४.५.८-मु । इदं नास्ति म७-मॅ-पुस्तकयोः ॥ ४९६. २ [३] स्तुतिबलात् —§ । अतिबलात् (?) -मॅ-मु ॥ ४९७. ४ [६] कः वा यजमानः । "वः' इत्युत्तरार्धे पदम् । भाष्यकारैः 'वा' इति पठितम् ॥ ४९८. ८ [१०] उदयनीयायां—ग१.२-त१.४.५-म१.२.७-मु । उदनीयायां—ग४-त२.३; उदयनीया—त६.८-म४.६; उदनीयाः—त७; उदयनी—म८ । उदयनीयाया—मॅ ॥ ४९९. ८ [१२] दुर्ज्ञानं—§ । दुर्विज्ञानं—मॅ-मु ॥ १५ [१३] हे देवाः —ग-त-मु । हे च देवाः—म१.७ । हे विश्वे देवाः—म२.८-मॅ ॥ १९ सन्मार्गे नयथ—त१.२.३.६.७-म१.२.४.८ मु । सन्मार्गेण प्रापयथ—ग; सन्मार्गेण नयथ—त४ । सन्मार्गं नयथ—त८-म७-मॅ ॥ २५ [१४] विना-शयन्ते—ग-त१.२.३.६.७.८-म६.८-मु । विनश्यंते—त४-म१.३.४.७-मॅ ॥

[१०. ६४] ५०२. ३ [३] गन्तुमशक्यं—§-मॅ-मु । 'गुहितुमशक्यम्' इति स्यादिति मॅक्समुलरमहाशयानामभिप्रायः । अगोह्यमगूहनीयं सर्वजनप्रकाशमित्यर्थः—उद्गीथ ॥ ५०३. ३० [८] सोमाभिषेकार्थे—ग-त६.८-म । सोमाभिषानार्थं—त२.३; सोमाभिषानार्थे—त७ । सोमाभिषवार्थे—त१.४.५-मॅ-मु ॥ ५०४. ३ [८] यज्ञपरिविष्टस्वामिनं—ग-त४.५-म२.८-मु । यज्ञपरिविष्टे स्वामिनं—त१.२.३.७ । परिविष्टस्वामिनं—त६.८-म६-मॅ ॥ १४ [९] प्रयच्छन्तु—ग-त१.२.३.४.६.८-म । प्रयच्छतु—त५.७-म७ । प्रयच्छत—मॅ-मु । हे देवीः देव्यः आप......इत्यर्थः—उद्गीथ ॥ २२ [१०] सौधन्वनः—ग-॰मॅ-मु । सौधन्वः—त१.२.३.७; सोधन्वः—त४.५; सौधन्व—त६.८-म ॥ २३ शंसमानस्य स्तोतुः—ग । शंसमानं स्तोतुं—त१.२.३.६.७.८-म-मु; शस्यमानं स्तोतुं—त४.५ । शंसमानं स्तोतॄन्—॰मॅ । 'शंसमानान् स्तोतॄन्' अथवा 'शंसमानस्य स्तोतुः' इति स्यादिति मॅक्समुलरमहाशयाः । अपरः पाठो किस्मिंश्चित्पुस्तके उपलब्ध इति स्वीकृतः ॥ ५०५. ८ [११] हे महतः......वृत्तघ्नन्तः स्थ—मॅ-मु । हे इंद्रादयो देवाः यां स्तियं यस्कर्म मे मर्ह

शत्रुमिष्याय हे मरुतः हे इंद्र (इंद्रादयो—त४.५) देवा (हे देवा—ग-म५) हे वरुण हे मित्र यूय-मदद्यात दत्तवंतः स्थ—§। पूर्वं माध्यांशो लुप्तः स्यात्, अनन्तरं केनापि प्रान्ते पूरितः पुस्तकेष्वस्थाने प्रविष्टः स्यादिति मॅक्समुल्लरमहाशयानामभिप्रायः ॥ १२ प्राप्ताः स्थ—मॅ-मु। 'प्राप्नुथ' इति साध्व-मिति प्रतिभाति। 'महाय लोकायै अह् बहुम प्रापयथ यूयं'—उद्गीथ ॥ ५०६. १ [१४] छटि—ग-त४.५। छिटि—त२.३.६.७.८-म२.८-मॅ-मु। भूते अह्—उद्गीथ ॥

[१०. ६५] ५०७. ५ [१] सजोषसः संगताः सन्तः अन्तरिक्षं स्वमहिम्ना आपूरयन्तीत्युत्तरेण संबन्धः—त१.२.७-मु। सजोषसः संहत्या--ग-त३.४.५-म१.२.४.६; सजोषसः--म७। सजोषसः संहत्य—मॅ। अस्य मन्त्रस्योद्गीथभाष्यमेवं वर्तते—कत्स्यै वाग्देवता-नाम्नानिर्देशार्थत्वात्। सजोषसः समानप्रीतयः समानसेवाः स्वर्बृहत्। द्यौर्महतीत्यर्थः। सोमोऽत्र चंद्रमाः ॥ ११ [२] वृत्रहत्येषु वृत्रहननेषु युद्धेषु। षष्ठ्या कर्मणि छान्दसः क्यप्। वृत्राणि शत्रवो हन्यन्तेऽस्मिन्निति वृत्रहत्या युद्धानि—त१.२.७-मु। युद्धानि--ग-त३.४.५.६.८-म। वृत्रहत्या युद्धानि--मॅ।. एतौ प्रथमद्वितीयमन्त्रभाष्यभागौ सायणाचार्याणामेव कृतिरिति निश्चितुं प्रमाणं नास्ति। परं केषुचित्पुस्तकेषूपलभ्यत्वात् सम्यगर्थकरत्वाच्च स्वीकृतौ। द्वितीयमन्त्रस्यो-द्गीथभाष्यं—इन्द्राग्नी सत्पती सतां पातारौ वृत्रहत्येषु वृत्रहनने शत्रुवधेषु निमित्तभूतेषु मिथः परस्परेण सहितौ हिन्वाना शत्रुवधाय गच्छन्तौ तन्वा शरीरेण। स्वयमेवेत्यर्थः। समोकसा संगतनिवासौ अनन्त-रितपृथिव्यन्तरिक्षस्थानौ सोमश्च घृतश्रीः उदकलक्ष्मीरुदकस्येव सोपा उदकाश्रया वा। महिमानं महत्त्व-मात्मानमीरयन् सर्वत्र सदा गमयन् वर्तेयै। एते यथोक्ता देवा अन्तरिक्षमाकाशं मह्नि महत् आपप्रुः आपूरयन्ति स ओजसा स्वेन बलेन महत्त्वलक्षणेन ॥ ५०९. ५ [७] वा देवाः। वा--ग-त१.२.३.६.७.८-म; देवा वा--त४.५-मॅ। देवा--मु। ऋतावृधः ऋतस्य सत्यस्य यज्ञस्योदकस्य वा वर्ध-यितारः--उद्गीथ ॥ ५१०. १९ [११] आकारलोपः— ग-त१.२.३.४.५.७-म६-मु। अकार-लोपः--त६.८-म१.२.४.७.८-मॅ ॥ २० व्रता व्रतानि —ग-त१.२.३.७-उद्गीथ। व्रतानि--त४.५. ६.८-म-मॅ-मु ॥ ५११. ११ [१२] भवार्थे—ग। भावार्थ--त४.५। भावार्थे--त१.२.३.६. ७.८-म-मॅ। भावर्थे (?)-मु ॥

[१०. ६६] ५१२. ११ [२] तत्सत्कार्येषु—ग-त-म२.८-मु। नतत्कार्येषु--म१.४। सत्कार्येषु--म७-मॅ ॥ १० [३] गयं गृहं—मु-त१.२.३.४.५.६। गृहं गयं--त६.८-म-मॅ-मु ॥ ५१३. २ लेटयाडागमः—ग-त१.२.३.६.७.८-म१.२.५.७.८-मु। लेटयडागमः--त४.५-म४-मॅ ॥ ५१४. ७ [७] अग्नीषोमा अग्नीषोमौ—ग-त१.२.३.४.५.७-मु। अग्नीषोमौ--त६.८-म-मॅ॥

[१०. ६७] ५१७. २१ [२] प्रज्ञावतः—ग१.२-त-म-मु। प्रज्ञानवतः--ग४-मॅ। प्राणवतः प्रज्ञावतो वा—उद्गीथ ॥ ५१८. २६ [४] आडागमः—ग-त१.२.३.६.७-म१.२.४.५.८। अडागमः--त४.५-म७-मॅ-मु ॥ २७ [५] उषःकालं ततः—§-मु। उषःकालतः (?)-मॅ ॥ २८ मन्त्रं सूर्यं—§-मॅ-मु। 'मन्युम्' इति साधु अथवा 'मन्त्रं सूर्यं वा' इति भवत्विति मॅक्समुल्लर-महोदयाः ॥ ५१९. ७ [६] सः पणि—ग१.४-त-म-मु। पणि--त२-मॅ ॥ २९ [८] कप्रत्ययः—ग१.२-त१.२.७-मु। प्रत्ययः--ग४-त३.४.५.६.८-म-मॅ ॥ ५२०. २१ [११] निधानाय—ग१.२। धानाय--ग४-मु। आधानाय—त-म-मॅ। ऋ. सं. १०.५५.१ द्रष्टव्यम् ॥ ५२१. १ [१२]

ततः—ग४। अतः--त-भ-मॅ-मु ॥ ४ प्रत्यगमयत् अस्रावयत् वा। प्रत्यगमयत् असावत् (असा-ययत्--ग१; असावत्--ग४; असवत्--भ२; अस्रावयत्--भ४) यद्वा—ग१,४-त-भ२,४,५,६,८; प्रत्यगमयत् यद्वा--ग२। प्रत्यगमयत् अस्रावयत्- मु। प्रत्यगमयत्--भ७-मॅ॥

[१०, ६८] ५२१. १५ [१] यथा—*मॅ। न-ग२; मु इतरेषु च 'यथा' नास्ति॥ २३ [२] संनयति—ग-त-भ-मु। नयति--मॅ॥ २५ स्वसामर्थ्येन—ग१,२। स्वसामर्थ्य -मॅ-मु इतरेषु च॥ ५२२. २३ [५] समन्तात्—ग-त१,२,३,६,७,८-भ। आ समंतात्--त४,५-मॅ-मु॥ ५२३. २३ [८] निर्झभार पर्वतान्निर्जहार —ग-त१,२,३,७-मु। निर्बभार--त४,५,६,८-भ-मॅ॥ ५२४, २ [९] °बलस्य पर्वणः... ..निर्जहार—*मॅ-मु। लिखितपुस्तकेष्वशुद्धाः पाठाः॥ १४ [१०] सूर्याचन्द्रमसौ—§-मु। सूर्यचंद्रमसौ--मॅ॥

[१०, ६९] ५२६. १२ [४] त्वा त्वां—ग-त१,२,३,४,५,७-भ२-मु। त्वां--त६,८-भ१,४,६,७,८-मॅ॥ ५२८, १ [१०] प्रत्नाम्—ग-*मॅ मु। सत्वान्--त५,६,८-भ; सधान्--त४; इतरेषु नास्ति॥ १८ [११] °दीप्तिमत् वा—ग-त१,२,७-मु। °दीप्तिमत्--त३,४,५,६,८-भ-मॅ। विकल्पार्थत्वात् 'वा' आवश्यकः॥

[१०, ७०] ५३०. ६ [४] °शब्दस्येमनिचि—ग१,२-त२,३,६,७,८-भ२,८-*मॅ-मु। °शब्दस्यमनिचि--ग४-भ६; °शब्दस्येमनिनि- त४,५; °शब्दस्येमनिचि—भ१,४; °शब्दान्म-निनि--भ७॥ ७ अकारस्येकारो वर्णव्यापत्त्या—ग४-त१,२,३,६,७,८-भ१,२,४,६,७-*मॅ-मु। इकारस्य अकारो वर्णव्याप्त्या--ग१,२; अकारस्येकारो वर्णव्यापत्त्या--त४,५; आकारस्येकारो वर्णव्यापत्त्या -भ८॥ १७ [५] 'पृथिव्या' इति पदम्। 'पृथिव्याः' इति भाष्यकाराः। पृथिव्या वा मात्रया वा इत्थंभूतलक्षणे तृतीयेयं पृथिव्या परिमाणभूतया--उद्गीथ॥ ५३१. २४ [९] प्राप्तवानसि —§-मु—उद्गीथ। प्राप्तवान्--मॅ॥ २५ तप्रत्ययस्य—ग-त१,२,३,६,७,८। बप्र-त्ययस्य--भ१,२,७,८; तुप्रत्ययस्य--भ४। प्रत्ययस्य--त४, ५ मॅ-मु। ऋ. सं. १०.१०४.६ द्रष्टव्यम्॥ सहायः—ग१। सखायो--ग४-त१,२,६,७,८-भ; कखायो--त३; स्तदायो--त४; स्तदाया--त५। सखा--मॅ-मु॥

[१०, ७१] ५३२. १९ सुज्योतिः परमं ब्रह्म—§-मॅ। यज्ज्योतिः परमं ब्रह्म--मु। यज्ज्योतिरमृतं ब्रह्म--वृद्धे॥ ५३४. २६ [५] शुश्रुवान् —ग-त-भ४,६-मु। शुश्रुवान् श्रुतवान्--भ१,७ मॅ॥ ५३५. ५ [६] तित्याज तत्याज—ग-त१,३,४,५,७-मु। तित्याज--त२,६,८-भ-मॅ॥ १८ [७] तस्मादेते व्यक्तरे इव। अस्याः श्रुतेर्मूलमन्वेषणीयम्॥ २१ स्पष्टन्ती इव खे उद्गन्ताम्। अस्या अपि मूलमन्वेषणीयम्॥ ५३६. २६ [१०] सखिभूतेन—ग४। प्रति-भूतेन—त-भ-मॅ-मु। 'प्रतिभूभूतेन' अथवा 'सखिभूतेन' इति भाष्यकारैः लिखितं स्यादिति मॅक्स-मुल्लरमहाशयाः। विद्वत्सखिभूतेन—उद्गीथ॥ २९ एषां—ग-त-भ१,२,४,६,८-मु। येषां—भ७-मॅ॥ जायते—§-मु। संजायते—मॅ॥ ५३७. १० [११] प्रयोगे—*मॅ-मु। प्रयोगे—त१,२,३,७,८-भ१,२,४,७,८; प्रयोगेषु—त४,५,६; प्रयोगः—भ६॥ ११ [११] न निपातः—ग४-त६-*मॅ-मु। निपातः—त१,२,३,७,८-भ२,४,७; प्रतिपातः—त४,५; अनिपातः—भ८॥

[१०, ७२] ५३८. २०. [२] अधिष्ठानस°—ग-त४,५-*मॅ-मु। अधिष्ठानाः स°—त१,३,७-भ२; अधिष्ठानास्त°—त२; अधानाः स°—त६,८-भ८; आंद्रेः स्थानाः स°—भ६; अधानो

तस्य°—म८ ॥ ५४०. १० [८] विवस्वानादित्यश्च । इन्द्रश्च विवस्वांश्च—वै. आ. ॥ २१ [९] सुतावृन्दूद्राक्षम्यात्—ग२.४-त१.२.३-म२.४.८-°मॅ-मु ॥

[१०. ७३] ५४०. २८ महाव्रतेऽपि निष्केवल्ये—§-मॅ-मु । 'महाव्रतेऽपि मरुत्वतीये' इति भाष्यम् । आ. श्रौ. १.१६५;६.१७;१०.२७ प्रस्तावनायां द्रष्टव्यम् । निविद्धानम्—§-मॅ-मु । मरुत्वतीयम्—पै. आ. ॥ ५४१. १५ समिन्द्रं निषण्णेति—ग-त-म२.८-°मॅ-मु । सहितं च निषण्णेति—म१.४; सहितमिदं निषण्णेति—म६; सहितं च निषण्णेति—म७ ॥ १६ [२] अवर्धयन्—ग१.२-त४ । अवर्धत—ग४-त१.२.३.५.६.७.८-म-मॅ-मु ॥ २१ [३] पादा पादौ—ग१.२-म२ । पादावौ—त१.३.७; पदो पदौ—त४.५; पादौ दौ—त२; पादौ—ग४-त६.८-म१.४.७.८-मॅ-मु ॥ ५४२. १९.[५] तमांसि......मॅ । तमांसि च ता माया व्यनाशयत्—ग१.२; इतरेषु भाष्यं लुप्तम् । वृत्रीः प्राशयत् तमांसि च प्राशयत् व्यनाशयदित्यर्थः—मु ॥ २१ [६] अयेन्द्रस्त्वं—ग-°मॅ । अयेन्द्रस्त्वं—त१.२.३.४.५.७-मु; अयेंद्रः त्वं—त६.८-म८; अयेंद्र त्वं—म१.४.७; अयेंद्रः—म६ ॥ ५४३. १ [७] किंच त्वं—ग-त३.४.५.७-म२-मु । किंच—त६.८-म८-मॅ ॥ ५ सुघ्नं । सुघ्न ग१.२; सुघं—ग४-त४.५.६.८; सुघ्न—त१.२.७; सुघ्न—त३; सुघ्नं—म१.२; सुघ्ने—म४; सुघ्नं—म६; सुघ्नं—म८ । श्रीघ्नं—म७-मॅ-मु । 'स्रुघ्नं' इति ग्वालियरलिखितपुस्तके । 'सुघ्न' इति पाटलिपुत्रसमीपं वर्तमानस्य कस्यचन देशस्य नगरस्य च नाम । अद्यतने यमुनायास्तीरे 'सुग' इति ग्रामः वर्तते । स एवायम् ॥ काञ्चीं—ग४ । काञ्चीति—ग१.२; कांती—त-म१.२.४.८; कांति—म६ । कांत्या—मॅ । 'काञ्चीं गतो मार्गे' इति मु-पुस्तके नास्ति ॥ १७ [९] नवममन्त्रस्योद्गीथभाष्यम्—अस्य तवेन्द्रस्य वञ्चकं । यष्टृणामायुधमित्यर्थः। अप्सु कल्पवृक्षत्वेन निमित्तभूतासु आ निवत्सुतो मर्यादया मेघैर्निषण्णमपि अनुप्रविष्टं चेत्यर्थः । तञ्चकायायुधमस्मै तुभ्यमिन्द्राय मधु उदकं मेघोदरगतमित् वञ्छयात् । इदित्येवार्थे । वञ्छयादिति कान्तिकर्मा । कामयत एव दातुमिति शेषः। तवायुधचेष्टितं निष्फलं न भवति । तदन्तर्गतमुदकमपश्यन् तुभ्यं ददाति तवायुधमित्यर्थः । दत्तं च तत्तदुदकं त्वं पृथिव्यामदधाः दधासि पर्यायेण ओषधीषु औषध्यादिस्थावरेषु च दधासि । यच्च अक्षितं अतिशुद्धं पयः पयोरूपमुदकं ऊधः प्रवीति शेषः । ऊधःप्रदेश इत्यर्थः । गोषु धारयसि त्वं ॥

[१०. ७४] ५४६. ५ [५] इन्द्रं देवं—§-मु । इंद्रं—मॅ ॥

[१०. ७५] ५४७. ९ [१] त्रिप्रकारं—मु । त्रिःप्रकारं—§-मॅ ॥ ५४७. २० [३] व्याप्नोति—ग-त१.२.६.८-म१.२.४.६-मु-उद्गीथ । प्राप्नोति—त३.४.५.७-म७.८-मॅ ॥ ५४८. १ [४] मातरः पुत्रमिव—ग-त१.२.३-मु । पुत्रमिव—त४.५.६.७.८-म-मॅ ॥ ३ भरौ—°मॅ । भरौ—ग-त-म१.२.६.८-मु; भार्ये—म४; भैरे—म७; तदौ—ग्वालियरपुस्तके ॥ १२ [५] शृणुत च—§-मु । शृणुत—मॅ ॥ १४ त७-पुस्तके पञ्चमषष्ठमन्त्रयोर्मध्ये 'सितासिते सरिते यत्र संगते' इत्यादिर्मन्त्रस्तस्य विस्तृतं भाष्यं च लिखितमस्ति । खिलेष्वयं मन्त्रो द्रष्टव्यः । स्पष्टार्थकत्वादस्य भाष्यस्योद्धरणमनावश्यकम् । भाष्यकारस्य नामादिसूचकं वाक्यं भाष्यान्त उपलभ्यते तद्यथा—'इति श्रीमत्पदवाक्यप्रमाणमर्यादाधुरंधरचतुर्धरकुलावतंसगोविंदसूरिसूनोर्नीलकंठस्य कृतिः स्वोद्धृतमंत्रकाशीसंज्ञमंत्ररहस्यप्रकाशिका समाप्तिमगमत् ॥ ५४९. ५ [८] शोभनवसना—त१.२.३.६.७.८-म१.२.४.६-मु । शोभनवाना—म८ । शोभनवसोपेता—त४.५-मॅ ॥

[१०. ७६] ५४९. २१. [१] 'यथा' इति पदं भाष्यकारैः न व्याख्यातम् ॥ ५५०. ६. [२] धूतोऽश्व—*मॅ-मु। धूर्तं अश्व–ग-त१.२.३.६.७.८-म; धूताश्व-त४.५ ॥ ७. हठं गृहीतो—ग४ त१.२.३.७-म२-मु। हस्तगृहीतो–त४.५-मॅ। गृहीतो-त६.८-म ॥ चलति—ग४। चलति–ग१.२; चलानि–त१.२.३.७-म३; चलाति–त४ ५-म२.८; च॰ाति–त६.८-म१.४.७। चलयाम्--*मॅ-मु। चल इति गत्यर्थो धातुः। चल इत्यचलतिवाचको धातुः स्यात् अतः 'चलते' इति भाष्यकारैः लिखितं स्यादिति मॅक्समुल्लरमहोदयैः स्वकीयटिप्पण्यां लिखितम् ॥ ९. 'मह्नो' इति संहिता; 'महे' इति भाष्यकाराः ॥ ५५१. २८. [७] कृत्या न—त३.७-म२.४.६.८। कृत्वा न्–ग४-त१.२; कृ न--म१। कृत्या मॅ-मु ॥

[१०. ७७] ५५२. १८. [१] शोभनाना—ग-त-म२.५.८-मु। शोभमाना–म१.४; शोभमाना–म७। शोभमानानां–मॅ ॥ १९. स्तुतवानस्मि—*मॅ-मु। स्तुतोस्मि–ग-त-म ॥ ५५३. ६. [३] रिरिक्रे रिरिचिरे—ग४-त२.३.७-मु। रिरिचिरे–त१। रिरिक्रे–म-मॅ ॥ १६. [४] परिष्कर्तारः—*मॅ-मु। परिवेष्टारः-ग; परिष्टारः–त१.२.३.६.७.८-म, परिष्टा–त४.५ ॥ २४. [५] तेजस्वन्तः—त४.५-मु। तेजोवतः–त१.२.३.६.७.८-म-मॅ। 'तसौ मत्वर्थे' इति सूत्रेण भसंज्ञा भवति, न पदसंज्ञा ॥ ५५४. ५. [६]॰ द्वेष्टृम्। कादृशाम्—ग-त-म१.२.४.६ ८-मु। द्वेष्टुन्–म७-मॅ ॥ १२. [७] अध्वर्युभ्य ऋत्विगादिभ्यः। अयुक्तमिदम्। 'ऋत्विग्भ्योऽध्वर्य्वादिभ्यः' अथवा 'अध्वर्युप्रभृतिभ्य ऋत्विग्भ्यः' इति भाष्यम् ॥ २४. [८] यामन् यागगमने—ग-त३.६-म२.६-*मॅ। यामन् यागगमन–त१.२.३.७; यामे यागगमने-त४.५; यामन् यागमने–म१.४; यामन् यामनि गमने–म७-मु ॥

[१०. ७८.] ५५५. ६. [१] यजमाना -ग-त१.२.३.७-म६-मु। ये यजमाना–त४.५.६ ८-म८-मॅ ॥ ७. कयापुता इत्यर्थः—ग-त१.२.३.४.५.७-मु। कयापुता भवति–त६.८-म२.४.६.८-मॅ ॥ ५५६. १५. [५] ज्येष्ठासः ज्येष्ठाः—त१ २.३.७-मु। ज्येष्ठाः–ग-त६ ८-म-मॅ ॥ ५५७. ४. [७] दूराध्वनीना—*मॅ-मु। दूराध्वानिनो–ग त७-म१.२.७; दूराध्वानिनो–त१.२.३.६.८-म४.६ ८; अदूराध्वानिनो–त४.५ ॥

[१०. ७९.] ५५८. ॰. [२] गुहा गुहायां -ग-त१.२.४.५.७-मु-उद्गीथ। गुहायां–त३ ६.८-म-मॅ ॥ २६. [४]॰प्रभवामीत्यर्थः—ग-त१.२.३.७-*मॅ-मु। भवामीत्यर्थः–त४.५ ६.८-म ॥ ५५९. १६ [६] चकर्थ-—§-मॅ-मु। 'चकर्त' इति संहिता। वि चकर्थ विकृतवानसि--उद्गीथ ॥

[१०. ८०.] ५६१. ६. [४] विभूतानि संभृतानि—ग-त१.२.४.५.६ ७.८-म। विभृतानि–त३-मॅ-मु ॥ १६. [५] गोनां गवां—§-मु-उद्गीथ। गोना–मॅ ॥

[१०. ८१.] ५६२. ७. ब्रह्म वै स्वयंभु—ग. म। ब्रह्मा वै स्वयंभूः–त-मॅ-मु। ब्रह्म वै स्वयंभू–म१; ब्रह्मा वै स्वयंभु–म४ ॥ १०. [१] बहुः—*मॅ-मु। बहु–§ ॥ ५६३. ५. [२] अत्र तस्य—त१.२.३.६.७.८-म२.६ मु। अत्रैतस्य–त४.५; तथास्या–म१.४.७। तत्र तस्य–मॅ ॥ ५६४. १७. [५] मध्यमा मध्यमानि—ग४-त१.२.४.५.६.७-म२.४.६। मध्यमो मध्यमानि–त३। मध्यमानि–त८-म८-मॅ-मु ॥ शरीराणि—त१.२.३.७-म२.४.६.८। धामानि

धारीशाकि—मँ-मु ॥ ५६५. ११. [७] °गमने देवं—ग-त१.२.३.४.५.६.७-म२.६-मु। °गमनं—त८-म४.७.८-मँ ॥

[१०. ८२.] ५६६. ४. [२] बहुविधप्रकाश°—ग-त म१.२.४.६.८-मु। बहुविध-प्रकार°—म७-मँ ॥ २५. [३] तत्स्वदेवेषु—त१.२-म२.४.७.८। तत्यदेषु—ग४-त१.२.३.६.७.८-म६ मु। तत्यदेवेषु—त४.५-मँ। स्वीकृतपाठो मॅक्समुल्लरमहोदयैरपकल्पितोऽपि न स्वीकृतः। मँ-पाठादयमेव साधीयान्। तत्स्य इति पदं साकाङ्क्षम्. ५६७. २६ [६] 'अप एव ससर्जादौ तासु बीजमवासृजत्। तदण्डमभवद्धैमं सहस्रांशुसमप्रभम्' इति मनुस्मृतिपाठः। वाजसनेयिसंहिता-यामपि (१७. ३०) 'तमिद्गर्भम्' इति मन्त्र आगतः। तस्य व्याख्याने 'बीजमवासृजत्' 'सूर्यकोटि°' इति स्मृतिपाठः ॥ ५६८. ४. [७] सर्ववेदान्तवेद्यं—ई-मँ-मु। तै. सं. ४.६.२.२ सायणभाष्येऽप्येवमेव। वा. सं. १७.३१ महीधरभाष्ये सर्ववेदान्ते वेद्यं इति पाठोऽस्ति सोऽशुद्धः। मुद्रणालेखनरीत्या 'सर्वे' इति 'सर्वे' इति लिख्यते ॥ ६. असम्—ग१.२। असत्—ग४-त-म-मँ-मु। नीहारशब्दस्य पुंलिङ्गत्वात् स्वीकृतपाठ एव युक्तः। वा. सं. १७.३१ महीधरभाष्ये तै. सं. ४.६.२.२ सायणभाष्ये च 'असन्' इत्येव पाठः ॥ नाप्यत्यन्तं सन् काष्ठपाषाणादि-रूपान्तरेण संवन्द्धुमयोग्यत्वात्। काष्ठपाषाणादिव्यतिरेण संवद्धुमयोग्यत्वात्—ग; काष्ठपाषाणादि-व्यतिरेण (व्यतरेण-त१; व्यतरेण—म१.४) संवद्धुमयोग्यत्वात्—त१.२.३.७-म१.२.४.६.८; काष्ठ-पाषाणादितरेण संवद्धुमयोग्यत्वात्—त४.५; एतन्नास्ति म७-पुस्तके। नात्यन्तं सत् काष्ठपाषाणादि-वत्संबोद्धुमयोग्यत्वात्—मँ-मु। अस्मिन् विषये मॅक्समुल्लरमहोदयानां टिप्पणी द्रष्टव्या। अयं मन्त्रः तै. सं. ४.६.२.२; वा. सं. १७.३१ अत्रागतः भाष्यकारैश्च व्याख्यातः। काठकमैत्रायणीसंहित-योरप्ययमागतः। तै. सं. पाठे 'बभूव' इत्यस्य स्थाने 'भवाति' इति वर्तते। तैत्तिरीयसंहितायाः सायणभाष्यस्य वाजसनेयिसंहिताया महीधरभाष्यस्य च ऋग्वेदसायणभाष्येणातीव साम्यमस्ति। उभय-भाष्यभागस्तुलनार्थमत्रोद्ध्रियते—

वा. सं. महीधरभाष्य—नीहारेण प्रावृताः नीहारसदृशेनाज्ञानेनावृतत्वात्र जानीथ यथा नीहारो नात्यन्तमसत् दृष्टेरावरकत्वात्, नाप्यत्यन्तं सत् काष्ठाश्मादिवद्रोधयितुमयोग्यत्वात् एवमज्ञानमपि नात्यन्तमसत् ईश्वरतत्त्वावरकत्वात् नापि सत् बोधमात्रनिवर्त्यत्वात् ईदृशेनानिर्वचनीयेनाज्ञानेन भवन्तः सर्वे जीवाः प्रावृताः। न केवलं नीहारेण जल्प्या च प्रावृताः ॥

तै. सं.-सायणभाष्यं—नीहारेण प्रावृता भवन्तो नीहारसदृशेनाज्ञानेनावृतत्वान्न जानन्ति। यथा नीहारो नात्यन्तमसत्, दृष्टेरावरकत्वात्, नाप्यत्यन्तं सन् काष्ठपाषाणादिरूपान्तरेण संवद्धुमयोग्य-त्वात्, एवमज्ञानमपि नात्यन्तमसदीश्वरतत्त्वावरकत्वात्, नापि सद्भाव(? द्वाव)मात्रनिवर्त्यत्वात्। ईदृशेनानिर्वचनीयेनाज्ञानेन भवन्तः सर्वे जीवाः प्रावृताः। न केवलं तत्त्वं [न जानन्तः] किंतु जल्प्या च ॥

महीधराचार्याः सायणाचार्येभ्यः पूर्वकालीना इति स्पष्टमेव। सायणाचार्यैश्च पूर्वं यजुर्वेदो व्याख्यातः अनन्तरमृग्वेदः। 'आध्वर्यवस्य यज्ञेषु प्राधान्याद्व्याकृतः पुरा। यजुर्वेदोऽथ हौत्रार्थमृग्वेदो व्याकरिष्यते ॥' इति स्वयं तैरेव स्वकीयऋग्वेदभाष्योपोद्घातप्रारम्भे लिखितम्। अत एतन्मन्त्रस्य महीधरभाष्यं दृष्ट्वा सायणाचार्यैः यजुर्वेद एतन्मन्त्रस्य व्याख्यानमारचितं, यजुर्वेदमन्त्रभाष्यानुसारेण

च ऋग्वेदेऽव मन्त्रो व्याख्यात इति मन्तुमुचितम् । एतदनुसृत्यैवास्माभिरत्र भाष्यपाठोऽभ्यूहितः । 'नाप्यत्यन्तं सन्' इति पाठो लिखितपुस्तकेष्वविद्यमानोऽपि महीधरसायणभाष्ययोर्विद्यमानत्वादभ्यूहितः । 'नात्यन्तं सन्' इति मॅक्समुल्लरमहोदयानामभ्यूहः । तथा च तै सं. सायणभाष्ये 'काष्ठपाषाणादिरूपान्तरेण' इति पाठोऽस्ति । लिखितपुस्तकेष्वपि तत्सदृश एव पाठ उपलभ्यते । अतः तै. सं. भाष्यपाठ एवास्माभिः स्वीकृतः । मॅ-पुस्तके तु 'काष्ठपाषाणादिवत्' इति पाठः महीधरभाष्यानुसारेणाभ्यूहितः । किंतु अत्तरेण इति सर्वेषु लिखितपुस्तकेषु वर्तते इति मॅक्समुल्लरमहोदयैर्निर्दिष्टमेव । तै. सं. सायणभाष्यपाठः साधीयानित्यपि तैर्लिखितम् । 'संवद्धुमयोग्यत्वात्' इति तै. सं. सायणभाष्यपाठः । लिखितपुस्तकेष्वपि तदनुकूला एव पाठाः । संवन्द्धुमयोग्यत्वात्' इति व्याकरणशुद्धः पाठः त४,५-पुस्तकानुसारेणास्माभिः स्वीकृतः । 'संवोढु०' इति मॅ-पाठो लिखितपुस्तकपाठैर्न समन्वेति । 'रोधयितुम्' इति महीधरपाठेन 'संवन्द्धुम्' (अथवा संवद्धुं) इति सायणपाठस्य समानार्थकत्व न 'संवोढुं' इति मॅ-पाठस्य ॥ ८. भवन्तः सर्वे जीवाः—ई-मु । सर्वे जीवाः–मॅ । वा. सं. महीधरभाष्ये तै. सं. सायणभाष्येऽपि 'भवन्तः सर्वे जीवा' इत्येव पाठः । अतोऽत्रापि तथैव लिखितमिति व्यक्तम् । मॅक्समुल्लरमहाशयानां लिखितपुस्तकेष्वपि 'भवन्तः' इति पदेन भाव्यमेव । वा. सं. तै. सं. भाष्ययोः युष्मच्छब्दसमानार्थकभवच्छब्दस्य 'भवन्तः' इति प्रयोगः पूर्वमागतः सन् पुनरप्युक्तः ऋग्वेदभाष्ये तु 'यूयम्' इति युष्मच्छब्दप्रयोग एव पूर्वमागतः ॥ न केवलं प्रावृतत्वं किंतु आप्त्या च । न केवलं नीहारेणैव प्रावृताः किंतु जल्पा अपि इति विवक्षा । उपर्युद्धृतं महीधरभाष्यमवलोकनीयम् ॥ ९. उदरंभरा । व्याकरणशुद्धः प्रयोगः ॥

[१०. ८३] ५६८. १४. [१] मन्युर्देवत्वं—ग-त१.२.३.७-म२.६ । मन्युदेवतं–त८-म१.४.७.८ । मन्युर्देवत्वं–मु । मन्युर्देवतं–मॅ ॥ ५६९. १०. [३] रूपक्षपणकारी—ग२-भ१.२.४.७ । उपलक्षण०–ग४-भ३; उपक्षण०-त१.२.३.६.७.८; उपक्षपंण०-भ८। उपक्षप०-त-४.५-मॅ-मु ॥

[१०. ८४] २५. [१] अयं मन्त्रः तै. ब्रा. २.४.१.१० अत्र पाठभेदेनागतः । तत्रत्यं भाष्यं समीचीनतरमिति मॅक्समुल्लरमहाशयानामभिप्रायः ॥ ५७२. ११. [७] हृदयेषु- ग-त१. २.३.६.७.८-भ-मु । हृदये–त४.५-मॅ ॥

[१०. ८५] ५७२. २५ पृच्छमानावित्येका—ग-त-भ२.४.८-मु । °वित्येषा–भ१.६. ७-मॅ ॥ ५७३. १२ [१] यज्ञे—ई : यज्ञेन (?)-मॅ-मु ॥ २० [२] सोमो नक्षत्राणामेषाम् । न ह्यं त्रायन्त इति नक्षत्रा मद्द्यमसादयः—त४.५.६-मॅ-मु । सोमो नक्षत्राणामेषां न क्ष त्रायंत इति नक्षत्रा मद्द्यमासादयः–भ१.२; सोमो नो नक्षत्राणामेषां न क्ष त्रायंत इति नक्षत्रमद्द्यमसादयः–ग४-त१.२.३, सोमो नक्षत्राणामेषां न क्ष त्रायंत इति नक्षत्रमद्द्यमसादयः–त७, सोमो नो नक्षत्राणामेषां न क्ष त्रायंत इति नक्षत्रा मद्द्यमसादयः–भ१.४.८; सोमो नक्षत्राणामेषां न क्ष त्रायंत इति नक्षत्रा मद्द्यमसादयः–म२; सोमेन नक्षत्राणामेषां न क्ष त्रायंत इतिं नक्षत्रा मद्द्यमसादयः–म६ । मॅक्समुल्लरटिप्पणी द्रष्टव्या ॥ २१ प्रसिद्धानां—ग-त-भ२.४.५.६.८-मु । विद्वानां–भ१. ७-मॅ ॥ २४ [२] प्रथमां पिबते......। कस्याः स्मृतेर्वचनमिदम् ? ॥ ५७४. १ [२] ये सोमं—ग-त-भ१.२.४.५.७.८-मु । सोमं–भ६-मॅ ॥ कर्मफलकामार्थं । नवेष्वकामार्थं–ग१.

यज्ञयोगपक्षे--त१.२.३; यज्ञविभोगपक्षे--त४.५-म२; यज्ञविगपक्षे--त६.८-म१.४; यज्ञयागपक्षे--त७; यज्ञाविगपक्षे--म८। यज्ञागपक्षे--मॅ-मु ॥ २६. [२७] गृहप्रवेसनी--ग-त१.२.३.७-मु-*मॅ। *प्रवेशनं--त४.५; *प्रवेशिनी--त६.८-म ॥ ५८१. १३. [२८] पतिम्--ग-त४.५.६-म। पतिः--त१.२.३.७.८-मॅ-मु ॥ ५८३. २. [१०] पापया पापरूपया--ग-त१.२.३.४.५.७.८-म६.७-मु। पापया रूपया--त६; पापया--म४। पापरूपया--मॅ ॥ २. स्याच्चेदिति--मु। यदिति--ग४; स्योऽच्चेदिति--त१.२-म२.८; स्याच्चेति--त३; स्यच्चेदिति--त७; कथं स्याच्चेदिति--म१; कथं स्माच्चेदिति--म४; कथं स्माचेदिति--म६; कस्माच्चेदिति--म७। स्यादिति--मॅ ॥ १२. [३२] जप्या--§-मु। याज्या (?)--मॅ ॥ ५८४. १४. [३५] अधिविकर्तनं--*मॅ-मु। विकर्तनं--§ ॥ यस्त्रिधा वासो विकृन्तन्ति--*मॅ-मु। यस्त्रिधा वासो विकृतंति--ग४; यस्त्रिधा-त्रिधायसो विकृतंति--ग१.२; यस्त्रिधा वास्यं विकृतंति--त४.६; यश्चिधा वास्ये विकृंतति--त८; यन्त्रिधा वास्ये विकृतंति (विकृंतानि--म१.२; विकृंतवि--म८)-त१.२.३.७-म१.२.४.८; यद्विधा वास्ये विकृंतति--म६; यम्विधा यसे विकृतंभि--म७। एतद्दुर्बोधमिति मॅक्समुल्लरमतम् ॥ ५८५. ५. [१७] वस्त्रामूर्ति। एतत्पदद्वयं विचारमार्गं न सम्यगर्थमावहति। यस्थाम इत्यपरम्। मॅक्समुल्लर-टिप्पणी द्रष्टव्या ॥ ५८६. १०. [४२] पौत्रैः--*मॅ-मु। प्रपौत्रैः--§ ॥

[१०. ८६] ५८८. २५ [१] माधवभट्टास्तु......। ऋग्वेदव्याख्याकर्ता माधवभट्टो वेंकटार्यसुतोऽभिप्रेतः इति तत्पुस्तकसंपादकैः सी. कुञ्जन् राजा--महोदयैः दर्शितम्। ऋ. सं. ९.३५.५ भाष्यं टिप्पणी च द्रष्टव्या ॥ २६. [१] जनपदे--त५.८-म१.२.४.६.८। जन--त१.२.३.६.७; जनपदेषु--ग-त४-म५.७। देशे--मॅ-मु ॥ ५९०. १७ [७] यथेश इति संहिता। 'यथेव' इति भाष्यकारः ॥ २८ [८] किं किमर्थे--त१.२.३.६.७-मु। किमर्थे--ग४-त४.५.८-म-मॅ ॥ एकः किंशब्दः पूरणः--ग१.२। एकः किंशब्दः--ग४-त-म-मॅ-मु ॥ ५९१. १४ [१०] संग्रामे वा। समितिः समनमिति संग्रामनामसु। संग्रामं वा समिति समनमिति संग्रामनामसु--ग४-त७-मु, समासं वा समिति संग्रामसु--त१; संग्रामे वा समिति समनमिति संग्रामसु--त२.३; संग्राम वा समितिः संग्रामसु--म१.२.४.५.८; संग्रामं समितिः संग्रामनामसु--म७। संग्रामं समनमिति संग्रामनामसु--मॅ। ५९२ [१२] संस्कृतं--ग१.२-त-म-मु। संस्तुतं--त४। सुसंस्कृत-मॅ ॥ ५९३. १८ [१७] ईशे ईष्टे--त-म-मु। ईशे--ग४-मॅ ॥ २७ [१८] सूनामुद्धानं--*मॅ-मु। सूनामुद्धनं--ग१.२-त८; सूनामसं--ग४; सूनामुद्दहनं--त१.२.३.४.५.६.७; सूनामुद्धनं--म ॥ ५९४. १९ [२०] मृगोद्वास°--*मॅ-मु। मृगावास°--ग१; मृगोवास°--ग४-त१.२.३.४.५.६.७-म१.२.४.६.८; मृगोवाः स--त८; मृगोवासमर्णं--म७ ॥ ५९५. १९ [२१] इन्द्र-विमृश्यमानमनेन मन्त्रेण--मॅ-मु। इन्द्रेण विमृश्यमानं यस्मुरिष्यानेन मन्त्रेण इत्यपेक्षितम् ॥

[१०. ८७] २२ आहाराभिविहरणे--*मॅ-मु। अंगाराभिहरणे--ग; आहाराभिहरणे--त१.६; आहाराभिहरणे--त२.७; आहाराभिहरण--त३; आहाराभिहरेण--त४.५; आहाराभिहरणे--त८-म ॥ ५९६. १० [२] मारकव्यापारान्--*मॅ-मु। मारकव्यवहारान्--ग-त४; मारकाया-वाहन--त१.२.७; मारकावाहन्--त३; मारकयवाहन्--त८-म६; मारकायवाहन्--म२.८। 'मारकव्यवहारान्' इति स्यादिति मॅक्समुल्लरमहाशयाः। १४, १९ मन्त्रौ द्रष्टव्यौ ॥ ५९७. ५ [५]

शरीरसंधिषु—ग-त१.२.३.६.७.८-म१.२.४.५.६.८-मु। शरीरसंधिषु-त४.५-म७-मँ॥ ५९८ २७ [११] यो यातुधानः—*मँ। यं यातु°—ग; यातु°—त१.२.३.६.७.८-म-मु; यं यो यातु° --त४; त्वं यातु°--त५॥ ५९९. २३ [१४] मारकव्यापाराम्—ग२। मारयितव्यान्--त-मु। मारव्यापाराम्--म-मँ। २, १९ कम्बो ग्रहम्बो॥ ६००, २० [१७] अस्मदीयाया गोः—ग-त१. २.३.४.५.७-मु। गोः--त६.८-म-मँ॥ २१ [१८] हिंसेभ्यः—ग-त१.२.३.६.७-मु। किम्भः —त४; हिंसेभ्यः—त५.८-म२.४.६; हिसेभ्यः—म८। सिंहेभ्यः—म१.७-मँ॥ ६०२, २५. [२५] त्वं हरसा—ग त१.२.३.४.५.६.८-म-मु। हरसा—त७-मँ॥

[१०. ८८.] ६०३. २२. [२] चौषधीः—ग१.२; ओषधीः—ग४; चोषधीः—त१. २.३.६.७ मु; वोषधीः—म। चौषधीः—त४.५.८-मँ॥ ६०४. ६. [४] समञ्जन्ति—ग-त-म१. २,६.७-मु। समंजति—म४-मँ॥ ७. [४] स वैश्वानरोऽग्निः—ग-त-म१.२.४.५.६.८-मु। वैश्वानरोऽग्निः—म७-मँ॥ ८ जगारित्यर्थः—§-मु। यज्जगादित्यर्थः—मँ॥ ६०५. ६ [७] आभिमुख्येन जुहुवुः—त७-*मँ। आभिमुख्येन आ जुहुवुः—ग१.२-त१.२.३.४.५.६.८-म; आभिमुख्येनाभिजुहुवुः--ग४। आभिमुख्येन जुहुवुः--मु॥ १२ [८] अजनयन्त जनयन्ति—ग-त१. २.३.६.७-मु। अजनयंत—त४.५.८-म-मँ॥ ६०७, २ [११] प्रयक्षम् इत्यादौ—*मँ-मु। प्रयक्षतमित्यादौ—ग१.२; तदु प्रयक्षतमित्यादौ—ग४; प्रयतमित्यादौ—त१.२.३.४.५.७; प्रयंतमित्यादौ—त६; प्रयतमित्यादौ—त८-म४.६; प्रयक्षत्यादौ-म१; प्रत्यवमित्यादौ—म२.८; प्रत्यक्षत्यादौ—म७। ऋ. सं.२.५.१ अत्र 'प्रयक्षन्' इत्यस्य स्थाने 'प्रयक्षम्' इति भाष्यकारैः पठितं सद्दृश्यते इत्यपि॥ २० [१५] द्यावापृथिव्योर्मध्ये—ग-त-मु। द्यावापृथिवीमध्ये—म-मँ॥ ६०८, २ [१६] उत मन्येऽहमेनमनयोर्हि—ग४-त४.५.६-म६-*मँ-मु। उत मन्येहमेनयोर्हि—ग१; उत मन्येहमेनमनयोर्हि—त१.२; उत मन्येहमेनसमयोर्गि—म१; उत मन्येहमेनमनयोर्गि—म४; उत मे ह्न्यमेनसमायोगे—म७। अस्याः श्रुतेर्मूलं नोपलभ्यते॥ ९ विश्वा विश्वानि—ग-त-मु। विश्वानि—म-मँ॥ ६ मन्यन्ते—§-मँ-मु, मन्यन्ते—सै. सं.॥ [१७] वेत्ति। अस्यानन्तरं 'इति' आवश्यकमिति मॅक्समुल्लरमहाशयाः॥

[१०, ८९] ६०९. १९ [१] वार्कैः—ग-त-मु। वरकैः (= वारकैः)—म। वरकैः—मँ॥ २८ [२] सर्गोऽश्वः। तम्। कृष्णा कृष्णानि—ग-त-मु। सर्गोऽश्वः तं कृष्णानि—म। सर्गोऽश्वः। कृष्णानि—मँ॥ ६१०. ७ [३] य इन्द्रः—*मँ। इंद्रो—§-मु॥ यज्ञेषु—ग-म२। यज्ञ यज्ञेषु—त१.२.३.७; यज्ञे यज्ञेषु—म१.४.६.८-मु। यज्ञे यज्ञे—म७-मँ। १५ [४] य इन्द्रः—ग४-*मँ॥ ६१०, २१ [५] मायाभिः—ग-म। मायादिभिः—त-मँ-मु॥ २५ गुरूणि —§-मु। पुरूणि—मँ (मुद्रणदोषः ?)॥ ६११, २५ [८] रूपद्रव्याणि—§-मँ-मु। नपुंसकलिङ्गप्रयोगश्चिन्त्यः॥ ६१२. ११ [१०] प्रज्ञानां—*मँ। प्रज्ञानां—ग४-त१.६-म२.८-मु; प्रज्ञानानां—त२.३.४.५.७; प्रज्ञानां—म१.७॥ २९ [१२] पताकास्थानीयो—ग१। पातकास्थानीयो—ग२-त४.५। पताकात्स्थानीयो—म७। पताकस्थानीयो—ग४-त१.२.३.६.७.८-म१.२. ४.८-मँ। ऋ. सं. १०.१.५ द्रष्टव्यम्॥ ६१३. १८-१९ [१४] यत् यथा हेत्या......यत् यथा च हस्त्या। अथवा हेत्या स्वमयस्य द्वितीयार्थे आह्ननमुत्तमेषुद्धार्थमागच्छतो भिनद्यो-

भिन: यद्यदा च शक्त्या–ग१.२; यद्यदा हेत्वा त्वमपस्य द्वितीयार्थे षष्ठी अभूतमेषसुद्वार्थमागच्छ-द्वक्षो भिनदोऽभिनः यद्यदा च शक्त्या–ग४; यद्यदा च शक्त्या–त१.२.३.६.७.८-म२.५.८। म-१.४.६.७-पुस्तकेषु भाष्यांशो लुप्तः। यद्यदा हेत्वा त्वमपस्य द्वितीयार्थे षष्ठी अभूतमेषसुद्वार्थ-मागच्छद्वक्षोऽभिनद्दो भिनदः यद्यदा च शक्त्या–त४.५। त४-पुस्तके 'यद्यदा च शक्त्या' इति पदसमूहे 'यद्यथा' इति पूर्वं लिखित्वा अनन्तरं 'था' इत्यक्षरं हरितालेन विक्षिप्य 'दा' इति लिखितम्। यद्यदा हेत्वा त्वमपस्य द्वितीयार्थे षष्ठी अहृतमेषसुद्वार्थमागच्छद्वक्षो भिनदः अभि-नत् यद्यदा च शक्त्या–*मॅ मु। ग-त४.५-वर्जयित्वा सर्वेषु लिखितपुस्तकेष्वयं भाष्यांशो नोपल-भ्यते। अतः केवलं ग-त-४.५-पुस्तकपाठानुसारेणात्र पाठोऽभ्यूहितव्यः। 'यद्यथा हेत्वा' इति पाठः ग-त४.५-पुस्तकेषूपलभ्यमानत्वात् समीचीनत्वाच्च स्वीकृतः। 'यद्यदा च शक्त्या' इति पाठे ग-त४.५-पुस्तकेषूपलब्धेऽपि 'यद्यथा हेत्वा' इति पाठानुसारेण 'यद्यथा च शक्त्या' इति पाठः स्वीकृतः। त४-पुस्तके पूर्वं 'यद्यथा' इति पाठ आसीदिति लिखितचरमेव। यथा हेत्वा त्वं शत्रून् हतवानसि यथा च हिंसिताः शत्रवः भूमौ शेरते सा तव हेतिः कदा भविष्यतीति तात्पर्यम्। 'यद्यदा' इति पाठः उभयत्र सर्वथाबद्धः। 'अभिनः' इति पाठः 'भिनदः' इत्यस्य व्याख्यान-त्वेनास्माभिः स्वीकृतः। ग१.२-पुस्तकयोस्तादृशः पाठ उपलब्ध एव। 'अभिनत्' इति मॅक्समुल्लर-पाठः अभ्यूहितोऽपि पुरुषव्यत्ययेनाबद्धः। 'अभूतमेषत्' अस्य स्थाने 'अहृतमेषत्' इति पाठो मॅक्समुल्लरमहाशयैरभ्यूहितः। यद्यपि स न समीचीनस्तथाप्यनन्यगतिकत्वात् स एव स्वीकृतः। 'अप' इत्यस्य 'आहन्' इति व्याख्यानं प्रायः सायणभाष्ये आगच्छति। तदेवात्रापि युक्तं स्यादिति प्रतिभाति॥ ६१४. ७. [१६] शोभनः। शोभिता–ग१.२; शोचना–ग४–त-म२.४.८। शुन्ध्यती–म७-मॅ-मु॥ १४. [१७] सुमतीनां सुमतीः–ग-त४.५। सुमतीः–त१.२.३.६.७.८-म। सुमतीनां–मॅ-मु॥ १६. लभेमहि–ग४-त४.५। लभेम–त१.२.३.६.७.८-म२.४.८-मॅ-मु। लभेत–म७॥

[१०.१०.] ६१६. २२. [५] मायर्येव इति–*मॅ। ययेवेति-त; ययेति-म। माय-येति मु॥ ६१८. १. [९] सामानि च–त-मु। सामानि-म-मॅ॥ २५. [१२] यत् यादृक् तद्रूपो–मु। यथादृक् तद्रूपो-म२.८; यद्दोक् तद्रूपो–त२.४; यकारास्तद्रूपो–त१.६.७; यद्दोस्तद्रूपो–त३; यथाक् तद्रूपो–म४; यातद्रूपो–म७। यदृक् तद्रूपो–मॅ॥ २६ [१२] ऊरुभ्यां–ग१.२-मु। ऊरुभ्यां–त१.२-म७। ऊरुभ्यां–मॅ॥ ६१८. २७ ब्राह्मणादीनां–मु। ब्राह्मणानां–मॅ॥ ६१९. २३ [१५] दध्यात्यादिरयो–त४। दध्यात्यादियो–त२। दध्यादित्यादियो–म-मॅ-मु॥ ६१९. २६ *युक्तेऽधमत्वेन–ग-त४.५-मु। *युक्तेनधात्वेन–त१.२.३.६; *युक्तेनेध्मत्वेन–त७; *युक्तेधात्वेन–त८-म२,४.८; *युक्तः धात्वेन–म७। *युक्तैधनत्वेन–मॅ॥

[१०.११] ६२०. १३ अग्निर्देवत्वम्–ग-त८-म४। अग्निर्देवत्वं–त१.२.३.४.५.६.७-म२.७.८-मॅ-मु॥ ६२१. २ [२] आ क्षेति अभिगच्छति–ग-त-मु। आ क्षेति–म-मॅ॥ २०-२१ [४] सूर्यस्येव यथा सूर्यस्य अरेपसः पापरहिता निर्गता रश्मयः दृश्यन्ते तद्वत् आ चिकिते प्रज्ञायन्ते। सूर्यस्येव यथा सूर्यस्यारेपसः पापरहिता निर्गता (निर्गत्वा–त१.२.६) रश्मयो (राममो–त१.२.६.७) दृश्यंते तद्वदाचिकिते (तद्वदारिकिते–त१.६) प्रज्ञायंते (आज्ञा-

यंते–त१.६; आजायंते–मु)–त१.२.६.७-मु । सूर्यस्य वारेपसः पापरहिता निम्नवा रश्मयो दृश्यंते सद्वदादिंचिकिम – – – जायते–ग४; सूर्यरश्मयः अरेपसः अपापाः आचिकित्रे आसमंतात् प्रजायंते–ग१.२ । सूर्यस्येव – – – – मॅ इतरपुस्तकेषु च ॥ २६-२७ [५] हे अग्ने तव श्रियः रश्मिलक्षणा विभूतयः चित्राः विचित्राः चिकित्रे प्रजायन्ते । तत्र दृष्टान्तः । वर्ष्यस्येव यथा वर्षितुर्मेघस्य । हे अग्ने तव श्रियो रश्मिलक्षणा विभूतयश्चित्रा (विभूतयाश्चित्र–त६) विचित्रा (चिरित्रा त६; चिरित्र्–त१; चिकित्रा–त२; ' विचित्रा ' नास्ति–मु) श्चिकित्रे प्रजायंते । तत्र दृष्टांतः स्तोत्रपर्यायवर्षितुर्मेघस्य (' तत्र दृष्टांतः स्तोत्रपर्याय ' नास्ति–त६)–त१.२.६.७ मु । तव विभूतयः चित्राः चिकित्रे जायंते वि वर्ष्यस्येव यथा वर्षितुर्मेघस्य–ग१.२ [– – – यथा वर्षितुर्मेघस्य–मॅ इतरपुस्तकेषु च । साम.२.३.२.७.१ भाष्यं द्रष्टव्यम् । यद्यप्यस्माभिः स्वीकृतश्चतुर्थपञ्चममन्त्रभाष्यभागो बहुषु लिखितपुस्तकेषु नोपलभ्यते तथापि तस्य मूलपाठत्वं संभवति । ' यथा ' इति पदस्य ' चिकित्रे प्रजायन्ते ' इति पदद्वयस्य च सामान्येन आप्यलोपः संजातो दृश्यते । द्राविडाक्षरलिपिलिखितपुस्तकेऽपि स्वीकृतपाठसदृशः पाठ उपलभ्यत इति विशेषः । ' चिकित्रे ' इति पदस्य पुनरुक्ते समानं व्याख्यानं स्वीकृतपाठं द्रढयति । अरेपसः, चित्राः इत्येतयोः स्वीकृतपाठसदृशं व्याख्यानं ऋ. सं. ६. १७.२; २६.५; ९.६१.१६; १०.७८.१ अत्र द्रष्टव्यम् ॥ ६२२. १६ [७] अन्ना—त मु । अन्नानि–भ-मॅ ॥ १७ काष्ठानि—ग-त-मु । काम्यानि–भ२.४.८ । काननानि–भ७-मॅ ॥ २९ [८] चरुपुरोडाशादिके—ग२-त७-मु । पशुपुरोडाशादिके–ग४ । च पुरोडाशादिके–त१.२.३.४.५. ६.८-भ मॅ ॥ ६२३. १९ [१०] अग्निन् नान्यः—ग२-*मॅ । अग्निः नान्यः–ग१-त१.२.३. ४.६.७-भ१.६-मु; अग्निः नन्यः -त८-भ४.८; अग्निः नग्निः–त५; अग्नि नान्यः–भ२; अग्नित् नान्यः–भ७ ॥ ६२४. २६ [१४] कीलालपाशब्दस्योभयथा व्याख्यातत्वात् ' सुरां पिबते ' इत्यस्यानन्तरं ' यद्वा ' इत्येतादृशं पदमावश्यकम् ॥

[१०. ९२] ६२५. १३ चातुर्विंशिकेन—ग४-*मॅ-मु । चातुर्विंशकेन–ग१.२-त-भ १.२.४.७.८; चातुर्विंशिकेहनि–भ६ । ऋ. सं. १. १६० सूक्तप्रस्तावना द्रष्टव्या ॥ ६२६. ५ [३] विपणेः । 'वि पणेः' इति भिन्नः पदपाठः ॥ ६२६. १५ [४] संबन्धिनमेनमग्निं—ग-त-मु । संबंधिनमग्नि–भ-मॅ ॥ ६२७. २ [६] अन्तरिक्षस्य—ग-त-मु । अंतरिक्ष°–भ-मॅ ॥ १३ [७] पौंस्यं । ' पौंस्ये ' इति पदम् ॥ ६२८. १५ [१०] कर्ममार्गान् वा—ग२ । काममार्गान् वा–ग४; कर्ममार्गानर्वा–त१.२.८; कर्ममार्गानर्पान–त६; कर्मयागानवा–त७; कर्मयागान् वा–भ १.२.४.६.८; कर्मयोग्यान् वा–भ७ । कर्मयोग्यान्–मॅ-मु ॥ २३ [११] पत्नी—*मॅ । पत्नी पत्न्यौ–ई । पत्न्यौ–मु ॥ ६२९. ६ [१२] धिया बुद्ध्या अस्य—*मॅ । बुद्ध्या–ग-त१.७; बुध्या–त२.३.४.५.६.७.८-भ२.४.६.८ । धिया बुद्ध्या–मु ॥ ६२९. ७ पौर्नहुषीयं...एव गर्भैः इति वाजसनेयकब्राह्मणमन्वेषणीयम् ॥ १६ [१३] यागगमने—ग१.२-त१.२.३.५.७.८-मु । मागमने–ग४-भ; गमगने–त४; यागमने–त६.८ । गमनं–भ७-मॅ ॥ ' अभि अर्चत ' इति पदद्वयं न व्याख्यातम् ॥ २१ [१४] स्वयं समुपार्जितकीर्ति—ग१.२-भ२.७ । ते स्वयशस्समुपा°–ग४; स्वयशमुपा°–त-भ१.४.६; स्वयशामुपा°–भ८ । मुपार्जितकीर्ति-मॅ-मु ॥ २३ पत्युरपत्यान्तत्वेन—*मॅ । पत्युरपत्यागंतुत्वेन–ग१.२; पत्युरपत्यंप्रत्यन–ग४; पत्युरपत्यंतंत्वेन–त१.२.३.४.५.६; पत्युर-

पर्यंतंसन्वेन–त७; पस्तुरयततस्मेन–त८-म६; पस्तुरयतंतस्वेन–म१.२.४.८; पस्तुरयतस्त्वेन–म७। पस्तुरप्रत्युतत्वेन–मु॥ २४ सहितां स्तुमः–म७-मु। सह संस्तुमः–ग४-त४.५-म६.८; सहसंस्तुमः–त१.२.३.६.७-म१.२.४; सहसस्तुमः–त८। सह स्तुमः–मॅ॥ ६३०. १ [१५] सन्—ल-भ-मु। सन् अनेन–ग। स-मॅ॥

[१०. ९३] ६३०. ६. सायणमते तान्वः पार्थ्यः अस्य सूक्तस्यर्षिः। तथैवानुक्रमण्या-मनुक्रमणीभाष्ये च। पञ्चदशमन्त्रे पार्थ्यशब्द आगतः। तत्रापि पार्थ इत्येव भाष्यकारैः पठितम्। अनुक्रमण्याः केषुचिल्लिखितपुस्तकेषु पार्थ्य इति पाठः। मु-पुस्तकेऽप्यनुक्रमणीपाठः पार्थ्य इत्येवोद्धृतः। तथा च मु-पुस्तके पञ्चदशमन्त्रभाष्ये पार्थ्य इति संहितावत् पठित्वा पृथेः पुत्रः इत्युक्तम्। सूक्तप्रस्तावनायां तु पृथोः पुत्रः इत्येव॥ ६३१. १. [३] द्योतनादि°—ग-म७-मु। द्योतमानां द्योतमानादि°–त१.२.३.६, द्योतमानानां द्योतमानादि°–त७। द्योतमानादि°–त४.५.८-म१.२.४.६.८-मॅ॥ ६३१. ८. [४] अन्यो देवजनश्च—ई-मॅ। देवश्च-मु॥ २५. [६] उरुष्यतां रक्षताम्–त१.८ म। रक्षतां–ग४-त२.३.४.५.६.७-मु। उरुष्यतां रक्षेतां–मॅ॥ २७. गच्छति प्राप्नोति—ग-त-मु। प्राप्नोति गच्छति–म-मॅ॥ ६३२. १४. [८] यागं प्रति क्षीप्र°—ग१.२। प्रतिक्षीप्र°–ग४-त-म१.२.४.६.८-मु। प्रतिक्षिप्र°-म७-मॅ। मॅक्समुल्लरटिप्पणी द्रष्टव्या। 'यागं प्रति क्षीप्र°' इति स्यादिति स्वयं तैरेवोक्तम्॥ २६. [९] रश्मिं न यथा रश्मिं चक्रादिकं—ग१। रश्मिं न यथा रश्मिः चक्रादिकं–ग२.४-त; रश्मिं चक्रादिकं–म१.४.६; रश्मिं न रश्मिमिव चक्रादिकं–म७। रश्मिं न यथा रश्मिचक्रादिकं–मु। रश्मिं न यथा चक्रादिकं–मॅ॥ ६३३. २१. [१२] विस्तृतान् रश्मीन् वर्धयन्ति—*मॅ-मु॥ विस्तृतान् रश्मीन् सूर्यश्च–ग१.२; विस्तृतान् रश्मीन् (विस्तृताद्रश्मीन्–त१; विस्तृताद्रश्मीन्–त२.३.७; विस्तृतान् रश्मीन्–म१.२.४) वर्धयंत–त-म॥ २७. [१३] स्तुतिरावर्तते—*मॅ। स्तुतिस्थारावर्त वर्तते–ग१.२; स्तुतिः सारावा वर्तते–ग४; स्तुतिः सा वर्तते वर्तते–त१.२.३.६.७; स्तुतिः सा वर्तते–त४.५; स्तुतिः सारावर्तते–त८-म४.८; स्तुतिः सा रावर्त वर्तते–म१.६; स्तुतिः सा राया वर्तते–म२; स्तुतिरावर्ततते–म७। स्तुतिरावर्त वर्तते-मु॥ ६३४. ८. [१४] ना विशेषेण—ग१.२-त-म४.६.८-मु। ना विशेषेण–म१.२। नानाविशेषेण–म७-मॅ॥

[१०. ९४] ६३५. २८ [४] शब्दायन्ते—ग-म४.५.६.८। शब्दायंति–त; शब्दयंते–म१.२; शब्दयंति–म७-मु। शब्दं कुर्वन्ति–मॅ॥ ६३६. २६ [७] बंधनसाधनभूता—त-म२-७। बंधकसाधनभूता–ग४; बंधसाधनभूता–ग१.२-म६.८; बंधसाधनसाधनभूता–म१.४। बंधने साधनभूता–मॅ-मु॥ ६३७. १६ [९] सोमादः—ग१.२-त३.४.५। ते सोमादः–ग४-त१.२.६.७.८-म-मॅ-मु। 'ते' इति प्रतीकमत्र आगतमेव॥ १७ 'गवि अपि अभिषवण°' इति साधु इति मॅक्समुल्लरमहाशयाः। गवि गव्ये अभिषवण°-मु॥ ६३८. १४ [१२] सदास्वात्मना न मुञ्चते—म१.२-त३.४.५.७-मु। न मुंचते सदास्वात्मना–मॅ॥

[१०. ९५] ६३९. २६ शासवन्ती मनुजभोग्या—ग-म६-*मॅ-मु। शासवंती मनुजो-भोग्या–त१; शासवंती मनुजोभोग्या–त७; शासवंती मनुजभोग्या–त२.३.६-म१.२.८; शनूर्वती मनुजभोग्या–त४.५; शासवंती मनुजन्भोग्या–म४; शासवंती मनुजोभाग्यं–म७॥ ६४०.१ सोमपुत्रा-

आतो—§-मु । सोमसुताववातो—मॅ॥ तमुर्वशी तु—ग-म४-*मॅ-मु । तमुर्वशीति—त१.२.३.६.७.८-म१.२.६.७.८; तमुर्वशी क—त४.५ ॥ २ तत्पादन्यत्र—त२.३.६.८-*मॅ-मु । तद्यान्यत्र—ग-त४.५-म१.२.७.८; तस्पादन्यत्र—त१; तादन्यत्र—म४; यद्यान्यत्र च—म६ ॥ ३ *रुरणकद्वयं—म२-*मॅ-मु । *रणकद्वयं—ग१.२; *ररणकद्वयं—ग४-त२.३.६.७.८-म१.६.७.८; *ररणकद्वयं—त४.५; *रणकद्वयं—त१-म४ ॥ ८ सार्थं सापस्यदुक्ता—*मॅ । सार्थं सापस्यदुक्ता—त१.२.३-म२; सुसापस्य उक्ता—त४.५; सार्थं सापस्यदुक्त्वा—त६.७; सार्थां सापस्यदुक्ता—त८; सार्थः सापस्यदुक्ता—म१.४.६.७.८ । सार्थे सापस्यदुक्त्वा—मु ॥ ६४१. ७ [२] तथाहमपीति—ग१.२-त४.५-म२ । अहमपीति—ग४-त१.२.३.६.७.८-म८-मॅ-मु ॥ ८ माता मय्यभिलार्थं—ग४-म१.२.६.८ । मय्यभि°—त१.३.६; मय्यभिलार्थं मा—त३.७-मु, मामय्यभि°—त४.५; मा मामि°—त८ । मा ममाभि°—मॅ ॥ ९ तस्या—ग-त१.२.४.५.६-म४-मु । तस्या—त८-म१.६-मॅ ॥ ११ [३] मत्सामर्थ्यं—ग१.२-त१.४.५-म१.२.४.६.८-मु । नत्सामर्थ्यं—ग४; न तत्सामर्थ्यं—त७; तत्सामर्थ्यं—म७ । न मत्सामर्थ्यं—त१,२.६.८-मॅ ॥ २० भटा—ग.त५.७.८-म२.४.५.८ । भवन—त१.२.३.६; भ—त४ । नरा—म१.७-मॅ-मु ॥ ६४२. १ [४] यस्यासुरस्य—*मॅ-मु । यस्य असुरस्य—ग-त-म२; यस्य असस्य—मु१.६; यस्यसुरस्य—म४; यस्येश्वरस्य—म७ ॥ ६४४. ४ [१०] कर्मसु कर्मवान् वा ! कर्मसु—मॅ-मु । ऋ. सं. ३.६०.३; ५.४२.१२; १.७२.६ इ. द्रष्टव्यम् ॥ १२. [११] भूमे रक्षणाय ग-त-मु । भूरेक्षणाय—म१; भूरे रक्षणाय—म२.४; मे क्षणाय—म६; भूरक्षणाय—म७; भूरे रक्षणाय—म८ । भूरक्षणाय—मॅ ॥ १३ पुनस्तदेवाह—ग१.२-म५.६ । पुनदेवाह—ग४-म७; पुन एवाह—त; पुनरदेवाह—म१.२.४.८ । पुनर्देव्याह—मॅ-मु ॥ १६ शिक्षितवत्यस्मि—*मॅ-मु । शिक्षितवानस्मि—§ ॥ १८ यदेलैत्याद्यागमः—ग१.२ । यदेतेत्यागमः—ग४; °लंत्या°—त३.७; °लिंट्या° -म८; °लैट्य°—त१.२.४.५.६.८ म१.२.४.६.७-मॅ-मु ॥ [१२] एककद्वय°—ग-त८-म२.५.८-मु। एकद्वय°—त१.२.३.४.५.६.७; एककवाककद्वय°—म१;एककद्वय°—म४; एलकद्वय°—म६ । एककवाक°—मॅ॥ ६४५.१८ [१३] अमादेशः—ग२ । अमादेशः—ग४ । आमादेशः—त-म-मॅ-मु ॥ २१ [१४] असमर्थः—ग-म । समर्थः सन्—त-मु । समर्थः—मॅ ॥ ६४६. १२ [१५] एता एतानि—ग२-त । एतानि—ग४-म-मॅ-मु ॥ १३ तेषां हृदयानि यथा—ग-त१.२.३.६.७-मु । तेषां यथा—त४.५ । यथा त८-म मॅ ॥ २१ [१६] प्रथमयित्रीः—ग-त-म१.२.४.६.८ । परमयित्री—म७ । पूरयित्रीः (?)—मॅ-मु ॥ ६४७. ७ [१८] यजासि । 'यजाति' इति संहिता ॥

[१०. १६.] ६४८. ५. [२] नवप्रसूता—त८-म-मु । प्रसूता—त१.२.३.६.७ । नवप्रसूतिका—ग-त४.५-मॅ ॥ पुरस्तादुपाचारो—ग-त-म८ । °दुपचारो—म१.२.६.७-मॅ-मु ॥ १६. [३] रूपाणि सर्वाणि—§-मु । रूपाणि-मॅ ॥ ६५०. २७. [१०] हे इन्द्र हर्यतः—ग-त१.२.३.६.७.८-म-मु । हर्यतः—त४.५-मॅ ॥ ६५१. १५. [१२] प्रापयन्तु—§-मु । प्रापयंतु प्रवहंति-मॅ ॥

[१०. १७] ६५२. १२. [१] ओषधीः ओषधयः—ग-त-मु । ओषधयः म-मॅ ॥ १८. सोम्या ओषधयः औषधः पुरुषः—ग१-त१-*मॅ-मु । इतरपुस्तकेष्वयं पाठः॥ ६५३. २६. [५] स्वप्नेति द्विविकरणता—*मॅ । स्वप्नेति विकरणता—मु । लिखितपुस्तकेष्वयं पाठः ॥

६५४. ३. [६] ब्राह्मणः सः—ग४-त१.२.३.६.७.८-भ-मु। ब्राह्मणः अ—त४.५। ब्राह्मणः—मॅं॥ ६५५. १२. [११] शकुन्यादीनां—ग१.२-त३.७.८ भ५-मु। कुशन्यादीनां—भ१.२.४.८; कुशकादीनां—भ६; शकुन्यानां—भ७। शकुनादीनां—ग४-त४.५-*मॅं॥ माहकाद्व्याधात्—ग-*मॅ-मु। माहकाव्याधात्—त१.२.३.७.८; माहकात् व्याध्यात्—भ६; माहकाव्योधात्—भ१; माहकाव्यात्—भ४, महकोवाधात्—भ७॥ १९. [१२] समनन्तरशत्रून्—ग४-त-भ१.४.७.८; सामन्त°—ग२। समनंतरं°—भ१.६-मॅ-मु॥ २६. [१३] गत्वा वेगेन—ग१.२-त१.२.३.६.७.८-भ१.२.७.८-मु। गत्वनेन—ग४; गत्वा वेगेन—भ६। गतिवेगेन—त४.५—मॅ॥ ६५६. १३ [१५] भ६-लिखितपुस्तकं पञ्चदशमन्त्रभाष्यान्ते समाप्तम्॥ ६५८. १४. [२३] अभिहिनस्ति—ग-त-मु। भिहिनस्ति—भ१.४.७.८। हिनस्ति—भ२-मॅ॥

[१०. ९८] ६५९. १७ [३] तां वाचमिति—ग-त१.२.३.६.७.८-भ-मु। वाचमिति—त४.५-मॅ॥ ६६१. १२ [१०] सति आहुतानि—मॅ-मु। सति आहूतानि?॥ २१ [११] कुरुकुलजातमपि—*मॅ-मु। एतत्कुलजातमपि शंतनुमपि भूताकुले वाजमपि—भ१.२; भूतकुलजातमपि—ग४, भूताकुलाजातमपि—त१.६.७.८, भूताकुलजातमपि—त२.३-भ; भूताकुलजातमपि—त४.५। 'उरुकुलजातमपि' इति मेक्डानल्महाशयैः संभावितम्॥ २६ [१२] 'मुचः' इति पदं भाष्यकारैः न व्याख्यातम्॥

[१०. ९९] ६६२. २३ [२] युक्तः सन् ग-त-मु। युक्तः—भ-मॅ॥ २४ माया आसुरी कृते—*मॅ। माया आसुरीः कृते—ग१.२-त१.२.३.६.७.८-भ-मु; मांदा आसर्यः कृते—ग४; माया आसुर कृतेन—त४.५। भाष्यकारैः 'मायाः' इत्यस्य स्थाने 'माया' इत्येकवचनान्तं पठितम्॥ ६६३. ३ [३] संग्रामे—ग४-*मॅ-मु॥ ४ शतदुरस्य शतद्वारस्य—ग त१.२.३.६.७-मु। शतदुरस्य—त४.५-मॅ॥ ६६४. ७ [६] व्याहन्। 'हन्' इति संहिता॥ २७ [८] लम्भयन्। न इति—ग४-*मॅ। लंभयन् न इति—ग१.२; लभयन् न इति—त१.२.३.६.७; अविंदत् अलभत—त४.५ मु; लभयत इति—त८; लभयन् इति—भ७॥ ६६६. १३ [१२] 'इन्द्रम्' इत्यस्य स्थाने 'इन्द्र' इति सायणाचार्यैः पठितं दृश्यते॥

[१०. १००] ६६७. २० स्वन्त्य॰ त्रिष्टुप्। तु त्रिष्टुबन्तं—अनु.॥ ६६८. २८. [८] सवितृदेवोऽस्माकं—ग-त१.२.३.६.७। सवितृदेवो ऽस्माकं—त४.५.८-भ-मु। सवितृदेवतास्माकं—मॅ॥ ६६९. १५. [१०] अक्ष्ध्ये—त१.२.३.६.७-*मॅ-मु। अंध्ध्मे—ग१.२; अह्वे—ग४-भ१.४.८; अक्षध्ये—त४; अग्ध्य—त५; अह्व—त८॥

[१०. १०१] ६७१. १३ [३] 'वस मान्याः कृधि सनात्य्या अकृधे' इत्यापस्तम्बवचनमन्वेषणीयम्॥ २१ [५] °कर्षणार्थगोपानसाधनं द्रुममयपान°—*मॅ। °कर्षणार्थं गोपानसाधनं द्रुममयपान°—ग-त१.२.३.६.७.८-भ। °कर्षणार्थगोपानसाधनमुपपद्यमाने°—त४.५। °कर्षणार्थं गोपानसाधनद्रुममयपान°—मु॥ द्वितीयपादस्य व्याख्यानं लुप्तम्। ग४-पुस्तकस्थं द्वितीयपादव्याख्यानं पादटिप्पण्यां दत्तम्॥ ६७२. १ पिस्येनाक्लिन्नात्—ग-त। त्येनाक्लिन्नात्—भ८; पत्येनाक्लिन्नात्—भ१.४। तेनाक्लिन्नात्—मॅ-मु॥ ३ कदाचिदपि—ग४-त१.२.३.७-मु। कदाचित्—भ-मॅ॥ ६ [६] कीदृशमवर्तं—ग-त-भ८-मु। कीदृशमवटं—भ१.२.४.७-मॅ॥ १२ [७] अस्ये स्थं—ई-मु।

अश्वरथं–मँ ॥ ३० कूपरूपकव्याजेन—ग-त१.२.३.६.७.८-म१.४ । कूपव्याजेन–म७ । कूपरूप-व्याजेन–त४.५-म२.८-मँ-मु ॥ ६७३. २५ [९] अपि वा—ग२.४-मु । अपि वो–त-म१.२.४ । अपि च–मँ ॥ अपि चा–म७ ॥ ६७४. ५ [१०] इमं एनं—ग-त४.५.८-म । एनं–त१.२.३.६.७-मँ-मु ॥ १० प्रति—ग४-*मँ । प्र–त४.५ । 'प्रति' नास्ति मु इतरेषु च ॥ 'वहिम्' इत्यस्य स्थाने 'वही' इति भाष्यकारैः पठितम् ॥ ११ °हलविषयतया—ग-त१.२.३.४.५.६.७-म-मु । °हलाविषमतया–त८-मँ ॥ १६ [११] धुरी आपिब्द्यमानः आपिशब्द्यमानः वह्निः हविर्वाहको—*मँ । धुरो वा आपिब्दमानो वह्निः वाहको–ग१.२; धुरी वा आपिब्दमानो वह्निर्वाहको (°वाहका –त१.७)–ग४-त१.२.६.७.८; धुरावापिशब्दमानो वह्निर्वाहको–त४.५; धुरी वा आपिब्दमानः हविर्वाहको–म१.२.४.८; धुरी वा अपिशब्दमानः हविर्वाहनको–म७ । धुरी आपिब्दमानः आश-ब्दमानो वह्निर्वाहको–मु ॥ १९ स्थापयतासन्ध्याम्—ग१.२-*मँ-मु । °त सत्या–ग४; °तासत्या–त१.२; °त संध्या–म१; °त संध्या–म४; °तसध्या–म७ ॥ २१ धुरावापिब्द्यमानोऽपिशब्द्-मानो—*मँ । धुरावापिब्दमानो–ग१.२-त७; धुरावापब्दमानो–ग४; धुरावपिशब्दमानो–त१.२.३.६.८; धुरावपि पिशब्दमनो–त४.५; धुरी अपिशब्दमानो–म१.२.४.८; धुरावपिशब्दो–म७ । धुरी अपिब्दमानः शब्दमानो–मु ॥

[१०. १०२] ६७५.८. भर्म्यश्वपुत्रो—त२-*मँ । भर्म्याश्वपुत्रो–ग१.२-त३-मु । भाम्य-श्वपुत्रो–ग४; भार्म्याश्वपुत्रो–त१; भार्म्यश्वपुत्रो–त६-म४.७.८; भार्म्यश्वपुत्रो–म१.२ ॥ वृषभेण द्रुघणेन । द्रुघणेन वृषभेण–अनु. ॥ १२. चोरमार्गानुसारकः—ग-त१.२.३.४.५.६.८-*मँ । चोरमार्गानुसारकः–त७-म१.२.७.८; चोरमार्गानुसारकः–म४ । चौर°-मु ॥ ६७७. १. [५] °चणकादिभक्षकम्–ग४-त१.२.३.६.७-मु । °चरणकादि°–त८-म१.२.४.८; °चरणादिक°-म७ । °चर्वणादि°–त४.५ मँ ॥ २४. [७] वत् उत्कृष्टम्—त१.२.३.७-मु । उत्कृष्टं–ग४–म । उदावन् उत्कृष्टं-मँ ॥ ३१. [८] वध्री—त१.२.३.७-म८-मु । वाध्री–म१; वध्री–म२.४; वध्री–म७ । वध्र्या–मँ ॥ ६७९. ६. [१३] °ण्यादागमः—ग१.२-त१.२.३.७.८-म१.२.४.८-मु । °ण्यकागमः–ग४-त४.५.६ म७-मँ ॥ अभोतेर्वा लिटि तलोपः—ग-त१.४.५.६-म२.८ । अभोतेर्वा लिटि नलोपः–त२.३.७-मु; अभोतेर्लिटि वा तलोपः–त८-म१; अभोतेर्लिटि वा लोपः–म४; अभोतेर्लिटि वा तलोपः–म७ । अभोतेर्लिटि वा णलोपः–मँ । ऋ. सं. १०. १०४. ६. द्रष्टव्यम् ॥ ६७९. २१. [१२] त्वया दृष्टया—ग४-त१.२.३.६.७.८-म । त्वया दृष्टा–ग१.२ । त्वया–त४.५-मँ-मु ॥

[१०. १०३] ६८०. ६. [१] हन्तोः पश्चादपि—ग१.२-त१.२.६.७-म१.२.४.८-मु । हंतः पश्चादपि–त३.८-म७ । हंता पश्चादपि–त४.५-मँ ॥ २०. [२] तत् शत्रुबलं—ग४-त४.५-मु । तच्छत्रुबलं–ग१.२; त्वात्रुबलं–त१.२.३.६.७-म; तवात्रुबलं–त८ । शत्रुबलं–मँ ॥ ६८१. १. [३] भवन्तीत्यर्थः—त१.२.३.६.७-म-मु । भवती°–त४.५.८-मँ । इषवः वृथा न भवन्तीति तात्पर्यम् ॥ ७. [४] गतिकर्मा—ग-त-मु । गच्छतिकर्मा–म-मँ ॥ २८. [६] अयन्तं—ग४-त१.२.३.६.७.८-म-मु । अयंतं शत्रूनभिभवंतं-त४.५-मँ ॥ ६८२. १६. [८] अस्मत्सहायार्थं—३-मँ-मु । '°त्वाहाय्यार्थम्' इति भाष्यमिति मॅक्समुल्लरमहाशयाः ॥ २६ [९]

भुवनानां ध्यापयितॄणां—ग-त१.२.३.६.७-भ१.२.४-मु । ध्यापवितृणा—त४.५-भ७.८-मॅ ॥ ' अस्ताम् ' इति न व्याख्यातम् ॥ ६८३. ४. [१०] सैनिकानां—ग१.२-त१.२.३.६.७-भ२-८-मु । प्रीतिकानां-भ१.४; प्रीतिकामानां—भ७ । सेवकानां—ग४-त४.५-मॅ ॥ ६८३. १७. [१२] विमोहयन्ती सती—ग-त-मु । विमोहयंती—भ-मॅ ॥ ' परेहि ' इति न व्याख्यातम् ॥

[१०, १०४] ६८५. १२. [४] शक्तिवन्निन्द्र—ई-मॅ-मु । ' शक्तिमन्निन्द्र ' इति शुद्धम् ॥ यज्ञमहत्त्वाज्ञानन्तः—*मॅ-मु । महत्त्वाज्ञानंतो—ग१.२; यज्ञं यज्ञमहत्त्वाज्ञानन्तो—ग४; यज्ञं महज्ञानंतो—त१.२.३.६.७-भ; यज्ञं महर्यांतं यावगितागिरस्तः—त४.५; यज्ञमहत्त्वाज्ञानंस्तागिरसः—त८ ॥ ६८६. ५. [६] तप्रत्ययस्य—ग-त१.२.३.६.७.८-भ । सुमस्यस्य—त४.५ । तस्मस्यस्य—भ२-मॅ-मु । ऋ. सं. १०.७०.९; १०२. ११ द्रष्टव्यम् ॥ ६८७. १. [९] वृत्रहत्यायां मेघहनने । वृत्रहत्याय मेघहनने—ग१.२; वृत्रहत्यायां मघहन—ग४; वृत्रहत्याय मेहनने—त१.२.३.६.७-भ२.८; वृत्रहत्यायां मे हवं—त४.५; वृत्रहत्याय मेहनने—त८; वृत्रहत्याय मे—भ१.४; वृत्रहत्याय—भ७ । वृत्रहत्यायां—*मॅ-मु ॥ १४. [१०] शक्तः शक्तः—ग२.४-त१.२.३.४.५.६.७-भ२.८-मु । शक्तः—त८-मॅ ॥

[१०, १०५] ६८७. २१ ऐन्द्रम्) कुत्सपुत्रो—ग१.२-त१.३.७-भ१.२-मु । ऐंद्र-कुत्सपुत्रो—त२.६.८-भ४.७.८-मॅ ॥ २२ स ऋषिः—ई-मु । ऋषिः—मॅ ॥ २४ शिष्टाः सर्वाः—ग । शिष्टाभिः सर्वाभिः—त-भ-मॅ-मु ॥ ६८८. २१ [२] केशिना केशिनौ—ग१.२-त१.२.३.६.७-मु । केशा केशिनौ—ग४ । केशिनौ—त४.५-भ-मॅ ॥ ६८९. २४ [६] प्रास्तौत् प्रस्तौति—ग४-त-भ२.४.५.८-मु । प्रास्तौति—भ१.७ । प्रास्तौत्—मॅ ॥ ६९०. २३ वह्नती—*मॅ । वहती—त१.२.३.६.७; द्विती—त४.५; यद्वदती—त८-भ१.२.४.८; यद्वा—भ७-मु ॥ ' विश्वापुस्तन्वम् ' इत्यस्य स्थाने ' विश्वाभिस्तनुम् ' इति भाष्यकारैः पठितम् ॥ ६९१. १ [९] प्रीयमाणः—त-भ१.२.४.८-मु । प्रीयमाणो वा—भ७-मॅ ॥ ९ [१०] दर्विः अपि अरेपाः—त१.२.३.७-भ२.७ । दर्विरप्यपरेपाः—भ१.४.८ । दर्विररणिररेपाः—मॅ-मु ॥

[१०, १०६] ६९२. ६. ग४-लिखितपुस्तके १०५ सूक्तान्ते समाप्तम् ॥ अश्विदैवत्यम्—ग४-त-भ१.४.७.८-मु । °दैवत्यं-भ२-मॅ ॥ ८ तिरिक्तोक्थ—त४.५.७.८-भ१.२.४.८-मु । °तिरिक्तोक्थ—ग४ °तिरिक्तोक्थ—त१.२.३.६; °तिरिक्तोक्थ—भ७ । °तिरिक्तोक्थ—मॅ ॥ १८ [१] अपसा अपस्विनी—ग४-त१.२.३.६.७-भ-मु । वाह्मना अपस्विनी—त४; अपवाहसा अपस्विनौ—त५ । अपस्विनी—त८-मॅ ॥ २३ कुक्षि—ग४-त१.२.३.६.७.८-भ । कटि—त४.५ । कुक्षि—मॅ-मु ॥ ६९३. ४ [२] प्रायोगेन प्रायोगी—ग४-भ१.२-मु । मायोगेन प्रायोगो—त१.२.३.६.७.८; प्रायोगेन प्रयोगो—त४.५-भ४ । प्रायोगेव—भ७-मॅ ॥ ६९३. ११. नापगच्छतः—ग४-त-मु । आगच्छतः—भ७ । अपगच्छतः—भ१.२.४.८-मॅ ॥ ६९४. १ [४] भवार्थे—त-मु । तवार्थे—ग४ । मावार्थे—भ-मॅ ॥ २२ [५] भवे—त५.८ । भावे—ग४-त१.४.६.७-भ२.८-मॅ-मु ॥ शिम्याता शिम्याती—त७-भ१.२.८-*मॅ-मु ॥ २३ हेतुना आप्तं व्याप्तमिति—भ७ । हेतुनाप्तं व्याप्तमिति—मु । हेतुनाप्तं प्राप्तमिति—*मॅ । हेतुना आप्तं व्याप्तम्मिति—त१.२.३.७.८-भ१.२.४.८; हेतुना आप्तं प्राप्तम्मिति—त४.५ ॥ सहावस्थानात्—ग४ । सहावस्थानान्—त५; सहवेल्या-

थान्–त४; सहावस्थितान्–त१.२.३.६.७.८-म१.२.४.८ । सहावस्थित°–म७-मॅ-मु ॥ ११ सुखकरत्वस्य विवक्षितत्वेन—*मॅ-मु । सुखकरत्वस्य विवक्षितत्वे–ग४-त१.२.३.६.७.८; सुखस्य विवक्षितत्वेन–त४.५; सुखकरत्वस्य विवक्षितत्वे–म४ ॥ ६९५. ७ [५] पुरीषं पुष्णातेः पोषयतेर्वा । 'पुरीषं पृणातेः पूरयतेर्वा' इति निरुक्तपाठः ॥ २२ [६] तुर्फरी—त६. ७-म१.२-*मॅ-मु । तूर्फरी–त१.२.३.८-म१.४.८; तुफरी–त४.५ ॥ २५ अस्मादीकनि—*मॅ-मु । अस्माकन्–ग४; अस्मादिति–त१.२.३.७.८; अस्मादिति–त४.५; अस्मादितीष्–त६ ॥ २७ उदन्यादेशः—ग४-*मॅ । उदन्यादेशः–त१.२.३.५.६.७.८-म-मु; उदनादेशः–त४ ॥ रत्ने इव—म१.२-*मॅ । रत्नेषु इव–ग४; रत्ने इव–त१; तन्ने इव–त२.३.७; रमे इव–त४.५; रन्वे इव–त६; रत्ने इव–त८; रत्ने इव–म४.८; रत्नेव–म७ । °जाताविव–मु ॥ ६९६. ११ [७] वायुर्न वायुरिव—त४.५-म२.५.८ । वायुरिव–त१.२.३.६.७.८-मॅ-मु ॥ २८ [८] आह्लादकं—त४.५-म२-मु । आह्लादिकं–त१.२.३.६.७.८-म१.४.७.८-मॅ ॥ ६९७. ८ [९] स्मरतेर्लेट्याडागमः—त३.७.८-मॅ२.८-मु । स्मरतेर्लेट्याडागमः–त२-म१.४; स्मरतेर्लाडागमः–म७; स्मरते-र्लेट्यडागमः–त४.५.८-मॅ ॥ ६९८. ५ [११] गोऋजीकस्य°—*मॅ । गोऋज्यस्य°–ग४; गोऋजस्य°–त१.२.३.६.७.८-म१.२.४.८; ऋयं धनं वोचतः स्व–त४.५; गोऋजस्यावस्थितं–म७ । गोऋज-स्यन्तःस्थितं–मु ॥ ९ आ अप्राः—त४.५ । विप्राः–ग४ । अप्राः–त१.२.३.६.७.८-म२.८-मॅ-मु ॥

[१०. १०७] ६९८. २३ [१] चैत्रमासे तयोरिन्द्रः । किमस्य मूलम् ? क. ७. ३. २४.१ मन्ये 'चैत्रमासे तपेदिन्द्रः' इति स्मृतिरुद्धृता ॥ ६९९. १५ [३] पालिनी । मॅक्समुलर-टिप्पणी द्रष्टव्या ॥ १९ [३] हविर्भिः—त-म१.४.७.८-मु । हविर्भिर्वा–म२-मॅ ॥ ३० [४] एतौ—त१.२.३.६.७.८-म-मु । तौ–त४.५-मॅ ॥ ७००. २७ [६] छिद्रस्वरः त१. २.३-म-मु । छिद्स्वरः–मॅ ॥ ७०१. २६ [९] अनाहूयमानाः—त१.२.३.६.७.८-म-मु । आहूयमानाः–त४.५-मॅ ॥ ७०२. ३ [१०] शरीरावयवविशेषशोभया—त१.२.३.७-मु । शरीरावयवसंनिवेशविशेषशोभया–म । शरीरावयवशोभया–मॅ ॥ ८ देवमानमिव देवयानमिव—त४.५-म१.४.५.७ । देवमानेव देवयानेव–त१.२.३.६.७.८-म८; देवमानेव देवमानमिव देवयानमिव–म२ । देवमानमिव–मॅ ॥

[१०. १०८] ७०२. २६ [१] °निगूळ्हा गा—त७-*मॅ । °निर्दूढा गा–त१.३. ८-म१.४.८; °निरूढा गा–त२-म२; °निगच्छते–त४; °निगूढा गो–त६; °निगूढा गा–म७-मु । °निरूळ्हा गा–अनु. ॥ [३] उत्तरार्धे कानिचित्पदान्यव्याख्यातानि ॥ ७०४. ६ [४] हिन-स्येव—ऽ-मु । हिनस्त्येव–मॅ ॥ ७०४. २३ [५] को वा—ग-त१.२.३.६.७.८-म-मु । को नाम–त४.५-मॅ ॥ ७०५. २ [६] जसः सुः—ग१.२ । जसः–त२-म१.४; जसः सु–त४. ५ । जसः शः–मॅ-मु ॥ ६ सुखयेत्—ग१.२-त४.५-म७ । सुखयत्–त२.६.८-म१.४ । सुखयतु —मॅ-मु ॥ ७ लेट्याडागमः—ग-त१.२.३.६.७-म-मु । लेट्यडागमः–त४.५-मॅ ॥ १६ [७] अतोलोप°—ग२-मु । अतो लोपौ°–त१.२.३.६.७.८-म२.४.८; अतो लोपौ°–म१.७ । आतो °–त४.५-मॅ ॥ २६ [८] दधतिष्ठन्—ग२ । दधिषुन्–त१.२.३.६.७.८-म१.२.४; दधिषन्

—त४.५; अतिष्ठन्—त२; द्वतिष्ठुन्—म७; दितिष्ठुन—म८ । अभ्यतिष्ठन्—मॅ-मु । ऋ. सं. १.२३.६; १०. ६१. १० द्रष्टव्यम् ॥ ७०६. ९ [९] समूहापेक्षयैकवचनम्—ग-त-म२.८-मु । समूहा-पिक्षेरेक°—म४; समहापेक्षएक°—म७ । समूह्रापेक्षेक°—मॅ ॥ २० [१०] छद अपवारणे—त१. २,३.६.७.८ मॅ-मु । छद आवरणे—ग-त४.५; छद अपवारेण—ग१; छंद अपवारणे—म४; छद आपवारणे—म७ ॥

[१०. १०९] ७०८. १० [३] प्रहीतव्यमेव त४.५ । ग्रहीतव्यमेव—त३.६.७.८-म२.८-मॅ-मु ॥ ७०९. २१ [६] अभ्यवहार्यत्व°—म४-मु । अभ्यवहार्यत्व°—त१.२.३.६.७.८-म२.८ । अभ्यवहार्य°—त४.५-म६.७-मॅ ॥

[१०. ११०] ७१०. २० [२] स्वादय—त-म८ । स्वादयस्व—मॅ-मु ॥ स्वादूकुरु—मॅ । स्वादूकुरु—ग-त-म-मु । ७११. १० [३] स त्वं—ग२-त४.५-म-मु । स त्वं देवं—त१. २.३; स त्वं देव त्वं—त६.८; स त्वं त्वं—त७ । स त्वं देव—मॅ ॥ ७१२. १४ [६] उपासानक्ता उषासा—ग१.२-त४.७ । उपसानक्तोपस—त३.५.६.८-म२.८-मॅ-मु ॥ १६ कीदृश्यौ—ग१. २-त४.५-म१.२.५.८ । किदृश्यो—त१.३.७.८; कीदृश्यो—त२.६; किदृश्यौ—म१.४ । कीदृश्ये—मॅ-मु ॥ ७१३. ६ [८] आ एतु ग१.२ । एतु—त-म-मॅ-मु ॥ ७ जानाना—ग१.२-त१.२.३. ६.७.८-म१.५.८-मु । जाना—म१.४, जनाना—म७ । जानती—त४.५-मॅ ॥ २२ [९] जाना-नस्त्वं—त-म-मु । जानंस्त्वं—मॅ ॥ ७१४. ४ [१०] स्वादूकुर्वन्तु—ग२ । स्वादूं°—त५ । स्वाद° —त३.४.६.७.८-म२.८-मॅ-मु ॥

[१०. १११] ७१४. १६ दशाप्रवंष्टुः । 'दशाप्रादंष्टुः' इत्यनुक्रमणीपाठः ॥ २२ [१] शुरुध्यनु°—ग१-मॅ-मु । शुद्ध्यानु°—ग२-त-म ॥ ७१५. १६ [३] भौवादिकः —अत्र भाष्यांशो निःसंशयं लुप्तः । किंतु कोशितपुस्तकेषु लोपदर्शकं किमपि चिह्नं नास्ति ॥ २४ [४] मीङ् हिंसायाम्—§-मॅ-मु । 'मीञ् हिंसायाम्' इति भाष्यम् ॥ ७१६. २४ [७] इदानीं—ग१.२-मॅ-मु । इदानीं—त१.२.३.६.७.८-म; इदनु—त४ ५ ॥ ७१७. १५ [९] अनुदात्तेन्—ग१.२ त४.५.८-म । उदात्तेत्—त१.२.३.६.७-मॅ-मु । २१ क्रीडन्ति त४.५ । क्रीडन्ते—त१. ६.८-मॅ-मु ॥

[१०. ११२] ७२०. २१ [१] त्वां—त४.५.८ । त्वा त्वां—त१.२.३.६.७-म-मॅ-मु ॥ 'त्वाम्' इत्येव मन्त्रे ॥

[१०. ११३] ७२१. २६ [१] विश्वेभिः— §-मु । विश्वेभिः सर्वेभिः (?)—मॅ ॥ ७२३. १८ [७] या यानि—ग२-त१.२.३.६.७.८-म-मु । यानि—मॅ ॥ ७२५. १ [१०] मन्यतेर्लोटि—त१.२.३.६.७.८-म-मु । मन्यतेर्लेटि—ग१.२-त४.५-मॅ ॥

[१०. ११४] ७२५. ६ सूक्तं वैश्वदेवम्—ग१.२ त४.५ । सूक्तं—त१.२.३.६.७.८-म-मॅ-मु ॥ ७२८. १ [६] स्तुतशस्त्रादिरूपेण—ग१.२-त१.४.५.७-म५ । स्तुतशस्त्रादि°—त२.३.६.८-म२.४.८ । स्तुतशस्त्रादि°—म७ । स्तुतः शस्त्रादि°—मॅ-मु ॥ ७२८. २२ [८] उक्थाः उक्थानि—ग१.२-म५.८-मु । उक्थानि—त१.३.६.७.८-म२ मॅ ॥ २७ प्रतिक्षर्णं—त-म४.७. ८ । प्रतिक्षीणं—ग१.२ । प्रतिक्षणं—म१.२-मॅ-मु ॥ ७२९. ११ [१०] समाश्वाः—ग१.२-त-म २.५.८-मु । ताश्वाः—म१.४; संश्वाः—म७ । अश्वाः—मॅ ॥

[१०. ११५.] ७१०. ५. [१] स्तनपानायापि—ग१.२ । सूनपानायापि–त१.२.६.८; स्तुनपानीयापि--त४.५; सूनापानायापि--त३; सूनपानायापि--त७-म१.४; नपानायापि--म७; सूनपामीयापि–म८ । पानायापि–मॅ-मु ॥ ७. समासान्तस्यानकः ... ... °नकभावः—*मॅ-मु । किस्मिंश्चित्पुस्तकेष्वशुद्धाः पाठाः । ९. तर्हि स्तनपानाय न गच्छतीति—*मॅ-मु । तर्हि स्तनपानाय न गच्छंतीति–ग१.२-म२; नहि स्तनपानाय न गच्छतीति–त१.२.६.८-म१.४; तर्हि स्तनपानायेति–त४.५; नहि स्तनपानाय नापन गच्छतीति–त६; नहि स्तनपानयनेन गच्छतीति–त७; तर्हि तनपानाय न गच्छतीति–म७ ॥ १०. न याति–*मॅ । नायाति–ग१.२-त१.२.३.६.७.८-म; नु याति–त४.५; न पाति--मु ॥ २७. [२] इनः समर्थः—ग-त१.२.३.६.७.८-म । इनो न समर्थः–त४.५-मॅ-मु ॥ ७२१. २४. [४] प्र शिपन्तः प्रकर्षेण सिपन्तः सिपासन्तः—*मॅ । प्रकर्षेण सिपासंतः–ग१.२; प्रकर्षेण शिपंतः सिपासंतः–त१.२.३.६.७.८-म२.८; प्रकर्षेणाशिपंतः–त४; प्रकर्षेणाशिपंतः संत–त५; प्रकर्षेण सिपंतः–म१.४.७ । प्रशिपन्त प्रकर्षेण शिपन्तः शिपासन्तः–मु ॥ ७२२. १. [५] शब्दार्थादशिमुपी°— *मॅ-मु । शब्दार्थादशुषिप्रवी°–ग१.२; शब्दार्थादन् (°वन्–त७) पुप्वी°–त१.२.३.७; शब्दार्थाः दशपुप्वी°–म ॥ कम्प्रत्ययः—*मॅ । मन्°–त४.५; वन्°–मु इतरेषु च ॥ ४. विप्रकृष्टस्य –ग१.२. त४.५-म७-मु । च प्रकृष्टस्य–त१.२.३.६.७.८-म°। च प्रकृष्टस्य च–मॅ ॥ ५. वर्तमानस्य च—ग२-त१.२.३.६.७.८ म-मु । वर्तमानस्य–त४.५-मॅ ॥ २८. [७] वसु धनम्॰। ‘ वसु श्वे ’ इति संहिता । ‘ वसुः स्वे ’ इति पदपाठः ॥ ७२३. १. सुधितार्थास्तृप्त्यर्थाः । इदं काशिकायां (पा. सू. ७.४. ४५) नोपलभ्यते ॥ १०. [८] ‘अन्नं वा आव्यम्’ इति श्रुतिः कुत उद्धृतेति न ज्ञायते ॥ १५. [८] लेख्याद्यागमः—ग१.२-त१.३.७.८-म१.२.७.८ । लख्यागमः–म४ । लेख्यद्यागमः–त२. ४.५-मॅ-मु ॥

[१०. ११६] ७२४. १८ [२] अस्य सोमस्य—ग१.२-त१.२.३.७.८ म१.२.४.५.८-मु । सोमस्य--मं ॥ ७२५. २१ [४] नुडभावः—ग१.२-त१.२.३.६.७.८-म१.२.४.५.८-मु । नुडागमः–त४.५; नुडभावः–मॅ७ । नुडागमाभावः -मॅ ॥ ७२६. २१ [७] कयि च इत्याद्युदात्तत्वम्—ग१-*मॅ-मु । सुषिवेचत्वाद्यु° -त१.२.३.६.७.८-म८; सुवेत्याद्यु°–त४.५; सुःपिवेचत्वाद्यु° म१.२.४.७॥

[१०. ११७] ७२७. २० °प्रशंसायां—*मॅ-मु । °प्रशंसायां–ग१.२, °प्रशंसायां–त१.२.३.६.७.८; °प्रशांसायां–त४.५; °प्रशंसायां त७-म१.२.७ ॥ ७२८. १० [१] चकमानाय कामयमानाय—ग१.२-त४ । चकमानाय–त३.५.६.७.८-म२.८-मॅ-मु ॥ ११ अतिशये—ग१.२ । अतिशयेन–मु-म मॅ मु । ७२९. ६ [४] व्यतिरेकेण निन्दामाह—*मॅ-मु । व्यतिरेकेन°–त४.५ । व्यतिरेकान्वयाभ्यामाह–ग१.२-त१.२.३.६.७.८-म ॥ २० [५] एव खलु —ग१.२-त१.२.३.६.७-म । एवे खलु–त८ । खलु–त४.५-मॅ-मु ॥ २२ चका चकाणि—ग२-त४.५ । चकाणि–त३.६.७.८-म२.८-मॅ-मु ॥ २९ ‘ अप्रचेताः ’ इति पदस्य उभयथा व्याख्यातत्वात् ‘ यस्य न भवति स वा ’ इत्याद्यधिकमिति प्रतिभाति ॥ ७४०. ८ [६] नैहिकं नामुष्मिकमिति—ग१.२-त-म२.४.८-मु । नैहिकं न्वामु°–म१; नैहिन्वामु°–म७ । ऐहिकमामुष्मिकमिति–मॅ ॥ १७ [७] शास्त्रार्थमशृण्वाणाज्जनात्—त१.२.३.६.७.८-मु । शास्त्रार्थमशृण्वानाज्जनात्–मॅ । अशस्य जनस्य–म; अज्ञस्य जनस्य–ग१.२-त४.५ ॥

[१०. ११८] ७४१. २० [१] °तेजस्क वा—ग१.२-त१.२.३.६.७.८ म-मु। °तेजस्क-त४.५-मॅ ॥

[१०. ११९] ७४५. १२ [११] अकार्क्षम्—°मॅ-मु। अकार्षं--ग१.२-त१.२.३.४.५.६.८-म१.२.७.८; अकार्षी--त७; आकार्षं म४। 'अकर्षम्' इति पाठः पीटर्सनमहाशयैः स्वीकृतः ॥ १७ [१२] नाभौ—°मॅ। कभौ--त१.२.३.६.७.८, नभो -त४; नतो--त५; कभौ --म७। नभौ--मु॥ 'अभिनभ्यम्' इति पदं विभज्य व्याख्यातम्॥ १९ अव्ययीभावः—ग१.२-त७-म१.२.४ मु। अव्ययीभाव°--त३.४.५.६.८-म७.८-मॅ ॥

[१०. १२०] ७४७. ३० [३] स्त्रीपुंसरूपेण—त म। स्त्रीपुंरूपेण--मॅ मु। ऋ. सं. ७.१०४.२३; पा. सू. ५.४.७७ द्रष्टव्यम्॥ ७४८. २७ [५] बलानि—त-म। बहुलानि (?)--मॅ-मु। षष्ठमन्त्रभाष्यं द्रष्टव्यम्॥ ७४९. १२ [६] ठल्वकत्व°—ग१.२-त१.२.३.४.५.७ -म८-मु। ठल्व°--त६; डल्वकत्व°--म१.२.४। टल्वकत्व°--त८-म७-मॅ ॥

[१०. १२१] ७५१. ८ [१] परमात्मनः—व१.२.३.६.७.८-म-मु। परमात्मनः प्रकाशात्--ग१.२-त४.५ मॅ॥ ९ वियदादीनां—म४.७। वियदादीनां सूक्ष्मभूतानां—त-मॅ-मु॥ —°स्तदुपहितो—त-म-मु। °स्तदुपाहितो—मॅ॥ ७५२. १७ [३] इत्येकदेश°—§-मु। इत्येकादेश°—मॅ (मुद्रणदोषः ?)॥ १९ पूर्वपदस्य—ग१.२। पूर्वपदं—म२.८-मॅ। पूर्वपदं...... आद्युदात्तं—मु॥ २१ [४] प्राध्यारम्भा आग्नेय्याद्याः कोणदिश ईशितव्याः। प्रारंभा आग्नेयाद्याः कोणादिशः ईशितव्याः—ग१.२-म२.४.७; प्रारंभा आग्नेयाद्याः कोणदिशः ईशितव्याः—त१.२.३.६.७.८-म८-पीटर्सन्। ईशितव्याः—त४.५। प्राध्यारभा आग्नेय्याद्या कोणदिशः ईशान्यन्ताः—मु। प्राध्यारंभा आग्नेय्याद्याः कोणदिश ईशानान्ता वा—मॅ। मॅक्समुल्लर(टिप्पणी)[1] पीटर्सन्(टिप्पणी)[2] च द्रष्टव्यौ। उभाभ्यामपि स्वीकृतपाठौ समर्थितौ। लिखितपुस्तकेषूपलभ्यमानः पाठ एव समीचीनः, अभ्यूहो नास्तीति पीटर्सनमहाशयानां मतम्। अस्मन्मते 'प्राध्यारम्भा' इत्यभ्यूह आवश्यकः किंतु न 'ईशानान्ता वा' इति। 'आग्नेय्याद्याः कोणदिशः' इति पदयोर्भावात् 'प्राध्यारम्भा' इत्यावश्यकं प्रतिभाति। प्रथमतः भाष्यकारः 'प्रदिशः' इति पदं 'प्राध्यारम्भा दिशः' इति व्याख्यातुमैच्छत्, परं अनन्तरं 'बाहू' इति पदं प्रथमस्मिन्नर्धे व्याख्येयमिति प्राप्ते पुनः 'आग्नेय्याद्याः कोणदिशः' इति प्रदिक्पदं व्याख्यातवान्। मॅक्समुल्लरमहाशयानामयं विचारोऽस्माकं संमतः। 'भुजप्राधान्ययुक्ता दिशश्च' इति यदि स्यात्, समीचीनमभविष्यत्। 'ईशानान्ताः' इत्यभ्यूहस्तावत् सर्वथानावश्यकः प्रतिभाति। यस्य प्रदिश ईशितव्या इति समीचीनार्थवद्वृ। वस्तुतः यस्येमाः प्रदिशः आग्नेय्याद्याः कोणदिशः ईशितव्याः......भुजप्राधान्ययुक्ता दिशश्च यस्य स्वभूताः, इति पाठः समीचीनः स्यात्। किंतु 'प्रारंभा' इति लिखितपुस्तकेषु वर्तते अतः 'प्राध्यारंभा' इत्यभ्यूह्य पाठनिर्धारणमावश्यकम्। 'इमाश्च प्रदिशः प्रधानभूतास्तत्सो दिशः यस्य देवस्य बाहू बाहुभूताः तस्मै' इत्यथर्ववेद (४.२.५) भाष्यम्॥ ७५३. ५ [५] उद्गूर्णविशेषैर्महत्त्वरूपा वा—म७-मु। उद्गूर्णविशेषामहत्त्वरूपा कृता—ग१.२; उद्गूर्णविशेषाबहत्त्वरूपा तता—त१.२.३.६.७.८-म४.५.८;

1. Preface to the Sixth Volume of the First Edition, Vol. IV, p. cxxxviii. f. (2nd Edn.).
2. Hymns from the Ṛgveda (Bombay, 1888).

उद्धूर्णाविशेषागहनरूपा–त४.५; उद्धूर्णविशेषागहनरूपा तथा–म२ । उद्धूर्णं विशेषागहनरूपं वा–*मॅ। २०. [६] अत एव अभ्यस्ता°—ग१.२-त४.५ । अभ्यस्ता°–त१.२.३.६.७.८-म-मॅ मु ॥ ७५४. १४. [८] यश्चित् यश्च—ग१.२-त४.५-म२ । यश्च–त१.२.३.६.७.८-म१.४.७.८-मॅ-मु ॥

[१०. १२२.] ७५५. २८. [१] हेत्वयागमः—ग१.२-त४.५-म७-मु । हेत्वाद्यागमः–त१.२.३.६.७.८-म१.२.४.५.८ । केद् हेत्वयागमः–मॅ ॥ २९. विश्वशब्दोपपदात्—§-मु । विश्वशब्दोपपदात्–मॅ ॥ ७५७. १३. [४] यजमानं पृणन्तं—ग२ । यजमानं तं–त१.२.३.७.८-म । यजमानं–मॅ-मु ॥ २२. [५] नोऽस्माभिः । 'नः' इति मन्त्रे नास्ति ॥ ७५८. ९. [६] सुशक्रां—ग१.२-त१,२.३.६.७.८-म२.४.५.८-मु । सुशक्तां–त४.५; सुशक–म१; सुशकं–म७ । सुशक्यां–मॅ ॥

[१०. १२३.] ७५९. २४. [२] नभस्याकाशे – – –म७-मॅ । नभस्यकाय स्वात तस्यास्य इर्यतस्य पृष्ठं वर्हिः दृश्यते । अस्तस्य उदकस्य सानी उच्छ्रिते देवो विहपि विश्वे आद् दीप्यमानं समिमं समानं योनिं सर्वेषाधारमुदकस्थानं–ग१.२ । आकाशस्य पंक्तिरेका स्यकास्ति–त१.२.३.६.७.८-म१.२.४.५.८ । नभस्याकाशस्य–त४.५-मु ॥ ७६०. २३. [५] उपगम्य— उपगत्य–§-मॅ-मु । अस्मिन्नेव मन्त्रभाष्ये " उपगम्य ' इत्यनन्तरमागतम् ॥ २५. जरयितारं—ग२ । रक्षयितारं–त१.२.३.६.७.८; रक्षतारं–म; जारयितारं–त४.५-मॅ-मु ॥ ७६१. १५. [७] गधि गन् धृष्णो वः—ग२-मॅ-मु । इतरलिखितपुस्तकेष्वशुद्धाः पाठाः ॥ १६. गन्धावस्थ—त४-*मॅ । गन्धावस्थ–त५ । गंभावस्थ–ग१.२-त१.२.३.६.७.८-म-मु ॥

[१०. १२४.] ७६२. ८. आग्नाग्नेयी—§ । आग्नेय्याद्या–अनु. ॥ ७६३. २१. [४] बहूम् संवत्सराम्—§-मु । संवत्सरान्–मॅ ॥

[१०. १२५.] ७६६. २३. [२] दधामि धारयामि —त१ । दधामि प्रयच्छामि–ग१.२-त४.५-म२; दधामि–त२.६; *दधामि धारयामि प्रयच्छामि–त७ । धारयामि–त३.८-म१.४.७.८-मॅ-मु ॥ ७६७. [४] श्वासोच्छ्वास°—म७ । श्वासोच्छ्वासादि°–त-म२.८-मॅ-मु ॥ ११. श्नुप्रत्ययः । धातोः—त२-म४.७ । श्नप्रत्ययः धातोः–त१.३.६.७.८-म२.५.८; श्नप्रत्ययः–त४.५; श्नप्रत्ययः धातोः–म७ । श्नुधातोः–मॅ-मु ॥ २४. [५] यं कामये—ग१.२ । कामये–त-म-मॅ-मु ॥ ७६९. २. [८] सर्वस्मात्—ग१.२-त१.२.३.६.७.८-म-मु । सर्वात् (?)–त४.५-मॅ ॥

[१०. १२८.] ७७५. १०. [४] विवादपदेषु – ग१.२-म२ । विवादपरेषु–त१.२.३.६.७.८;म१.४.७.८; विवादेपदेषु-म५ । विवादेषु–त४.५-मॅ-मु ॥ ११. अह्—त१.२.३.६.७.८-म१.२.४.८ । आह्-म७ । अद्–त४.५-मॅ । आद्–मु ॥ षष्ठ्योर्बहिः...... । पा. भा. १.५.१.२१; ऋ. सं. ६.४७.३; १०.१४.१६ द्रष्टव्यम् ॥ २२. [५] यथा—म१.७ । तथा–ग१.२-त मॅ-मु ॥ २३. प्रयंतव्यम्—ग२-त म१.८ । प्रयच्छ–म१; प्रयत्नार्थं–म४ । प्रयच्छध्वं–म७-मॅ-मु ॥

[१०. १२९] ७७७. १५. सृष्टिस्थितिप्रलयादीनामत्र—*मॅ-मु । सृष्टिरित्यादि-प्रकृत्या*-§ ॥ ७७८. ८. [१] चाक्षेपमुखेन—ग१.२-म२-*मॅ-मु । चापेक्षामुखेन–त१.२.७-

म७; चापेक्षामुखेन–त१.८; चाक्षेपमुखेन–त४.५; चाक्षामुखेन–त६; चाणाक्षामुखेन–म८; चापे-क्ष्यमुखेन म४ ॥ ११. आम्रियमाण°—ग१.२-त म२.४.८ । आचार्याभावादाम्रियमाण°–म७-मॅ-मु ॥ १४. भोगे—ग१.२-त१-म२.८ । भा-त२.६.८; भा-त३; भोग–त४-म४; भोगि–त५; न-त७ । भा-म७ मॅ-मु ॥ २१. दुख्यस्थाने ग१.२-त१.२.३.६.७.८-म२ मु । दुःखस्थानं–म४. ७.८-मॅ ॥ ७७९. ४. [२] ओदनः—त५-म४.७.८ । ओदना–त२.६.८; उदना–त३.७; ओदन–त१; उदनः–म२ । ओदनं–त४-मॅ-मु ॥ ६. राध्या—ग१.२.३.५.७.८-म२.५.८ । आह न राध्या अहश्च–त४.५-म४.७ । न राध्या-मॅ ॥ नासीत्—§-मु । आसीत्-मॅ ॥ १२. शुक्र—°मॅ-मु । शुभ–त१.२.३.४.५.६.७-म; शुभ्र–त८ । ‘ अप्राणो ह्यमनाः शुभ्र ’ इति श्रुत उद्धृतम् ? ॥ ७८०. १५. [३] तद्रूपता तदात्मनाम्—°मॅ-मु । तद्रूपतां तदात्मतां-त१; तद्रूपतां तदात्मतां–त२.४.५.६.७-म२.७ ८; तद्रूपतां तदात्मना–त३.८ ॥ ७८१. १५. [४] इति श्रुतिः । आत्मना इत्थमवगमितेऽर्थे—म४-मु । इति श्रुतिरात्मना इत्थमवगमितेयो–त१-म२.८; इति श्रुतिरात्मना इत्थमवगमितया–(°गमितया-त७)–त२.३.६.७.८; इति श्रुत्यात्मना इत्थ-मवगमितेया–त४.५; इति श्रुतिरात्मनेत्थमवगमतेर्थे–म७ । इति श्रुत्यात्मनेत्थमवगमितेर्थे–मॅ । ‘ श्रुतिः ’ इति पदमनावश्यकम् । मॅ-पाठे ‘ तथा ,चाम्नायते ’ ‘ इत्थम् ’ इत्यनावश्यकम् ॥ ७८२. २४. [६] निगमयति—§-मु । निर्गमयति (?)-मॅ ॥ ७८३. ५. [७] द्रढयति—म४-मु । दृढयति–त-म२.८-मॅ ॥ ६. न कदाचिद्°—ग१.२-त४-म२.४.७ । कदाचिद°–त१.२.३.५.६. ७.८-म८-मॅ-मु ॥ १४. °बोधा न तर्हि—§ । °बोधना तर्हि (?)-मॅ-मु ॥ १५. ईश्वरमेव—ग१ । ईश्वरः वेद –त३.६.७.८-म२.८; ईश्वरवेद-त४.५ । ईश्वरो वेद–त१ मॅ-मु ॥ २०. गते व्याप्ते—ग१.२-त१.२.६.८-म४.५ । व्याप्ते–त४.५ । गंतव्ये–मॅ-मु ॥

[१०. १३०] ७८४. ७ [१] य उक्तः सर्गात्मको यज्ञस्तं यज्ञम् इमे पितरः—ग१.२ । यदुक्तः सर्गालोको (स्वर्गो लोको–त१; सर्गालोकहो–त७; सर्गालको–म५) यज्ञस्तं यज्ञमिमे पितरः–त१.२.६.७-म५ । – – । पितरः–मॅ । पितरः–मु ॥ ८ सर्जनेन—ग१.२ । सर्वजनेन–त-म । स्ववशनेन–°मॅ-मु । ‘ स्वसर्जनेन ’ इति स्यादिति मॅक्समुल्लरमहाशयाः ॥ १५ विश्वतः सर्वतः —§-मु । सर्वतः विश्वतः (?)–मॅ ॥ १७ एवमायामविस्तारवान् । एवमायामवि°–ग१.२-म२; एकमायामवि°–त२.३.६.७.८-म१.४.५.८ । एवमायतो विस्तारवान्–मॅ-मु । ६ पङ्क्तिर्द्रष्टव्या ॥ ७८६. २२ [५] सर्वयागोपकरणाः —ग१.२-म-मु । यागोपकारणाः–त । ,यागोपकाराः–मॅ ॥ ७८८. ३१ [३] वाजयन्तः अन्नकामा बलकामाश्च । एकस्य पदस्य व्याख्यानद्वयम् ॥ ७९०. १ [७] सुष्टु स्नाता—§ मु । सुस्नाता–मॅ ॥

[१०. १३२] ७९०. ९-१० मैत्रावरुणं......°देवतान्त्या । ‘ मैत्रावरुणमाद्या लिङ्गो-क्तदेवता न्यङ्कुसारिण्यन्त्या ’ इत्यनुक्रमणीपाठः ॥ २८ [२] हे मित्रावरुणा मित्रावरुणौ—ग१.२-म । हे मित्रावरुणौ–त-मॅ-मु ॥ ७९१. १३ [३] इत्याकारलोपः–त-म-मु । इत्यकार°–मॅ ॥ ७९२. ८ [५] मित्रो वरुणो वा—म२.८-°मॅ मु । मित्रावरुणौ वा–ग१.२ त४; मित्रा-वरुणो वा–त१.२.३.५.६.७.८-म४; मित्रावरुणो–म१.७ ॥

[१०. १३३] ७९४. ११ [२] हे इन्द्र त्वं—ग१.२-त४.५ । हे इंद्र–त१.६.७.८-

मर.८-मॅ-मु ॥ १७ तं तादृशं—ग१.२-त४.५ । तादृशं—त३.६.७.८-मर.८-मॅ-मु ॥ त्वां त्वां—त४.५ । त्वां—त३.६.७.८-मर.८-मॅ-मु ॥ १९ °लोपः । गतमन्यत् —ग१.२-त४.५ । °लोपः—त३.६.७.८-मर.८-मॅ-मु ॥ ७३६. १० [७] कर्मण्यपू—ग१.२-त४.५ । कर्मण्यणू—त३.६.७.८-मर.८-मॅ-मु ॥

[१०. १३४] ७९६. २५ [१] आप्रासि—त१.२.३.६.७.८-म । आप्रयसि—त४.५-मॅ-मु ॥ २८ जनित्री साधु जनयित्री—ग१.२-त१.२.३.६.७.८-म । जनित्री जनयित्री—मु । जनित्री—त४.५-मॅ ॥ ७९८. २ [४] अज्ञानि धनानि वा—ग१.२ । अज्ञानि वा—त-म-मॅ-मु ॥ १४ [५] वियुत्य—ग२ । वियत्ता—त-म-मॅ-मु । ' वियत्ता ' इति व्याख्यानं न समीचीनं, किंत्वभ्यूहोऽनावश्यक इति मॅक्समुल्लरमतम् ॥

[१०. १३५] ८००. ५ [२] दोषानावि°—ग१.२ । दोषान्यावि°—त१.२.३.६.७.८-म१.२.४.८; दोषाण्यावि°—म७ । दूषणान्यावि°—मॅ-मु ॥ १९ [३] पुण्यपापात्मकं—ग१.२-त१.३.६.७.८-म-मु । पुण्यं पुण्यकामात्मकं—त४.५ । पुण्यापुण्यात्मकं—मॅ ॥ ८०१. १५ [५] सार्वात्म्य°—ग१.२-म१-मु । सर्वात्म°—त१.२.३.६.७.८ । सर्वात्म्य°—त४.५-म२.४.८-मॅ ॥ १८ निर्वर्तयति—°मॅ-मु । निर्वर्तयते—ग१.२ । निवृर्तयति—त-म ॥ -- निर्वर्तयितु°—°मॅ-मु । निर्वर्तयतु°—ग१.२; निवर्तयितु°—त-म ॥ निर्वर्त्यस्या°—ग१.२-°मॅ-मु । निवर्त्यस्या°—त-म२.४.८; निवर्त्यस्या°—म७ ॥ १९ सार्वात्म्या°—ग१.२-त-म-मु । सर्वात्म्या°—मॅ ॥

[१०. १३६] ८०४. २५ [७] आलोडयति—°मॅ-मु । आलोकयति—त१.३.७; ओलोकयति—त२; आलोकयति—त४; आलोकयति—त५; अलोकयति—त६; आलोकयसि—म ॥

[१०. १३७] ८०६. ११ [५] विश्वा विश्वानि—ग१.२-त४-म२ मु । विश्वानि—त१.६.७.८-म१.४.७.८-मॅ ॥

[१०. १३८.] ८०७. २१. [२] अञ्जयः अगमयः —ग१.२-त४.५-म२ । संचयः—त१.२.३.६.७.८ म१.४.७.८ मॅ-मु ॥ ८०९. २. [५] अप्रहृतसेनः—ग१.२-°मॅ-मु । प्रहृतसेनः—त१.२.३.६.७.८-म१; °अहृतसेनः—त४.५; प्रहृतसेनः—म१.२.४.८ ॥ २१. [६] स्तोतव्यानीत्यर्थः—ग१.२-त१.२.३.५.६.७.८-म-मु । आत्मात्वानीत्यर्थः—त५-मॅ ॥

[१०. १३९.] ८१०. २०. [६] इत्यकारलोपे— त४-म७ । इत्यःकारलोपे—ग१; इत्यर्थः कारलोपे—ग२ । इत्याकारलोपे—त१.२.३.५.६.७.८-म१.२.४.८-मॅ-मु ॥ ८१२. २. [६] प्रवहणे निमित्तभूते—त१.२.३.७-म२.८-मु । निमित्तभूते—म१.४.७-प्रवहणनिमित्तभूते—मॅ ॥ ७. [६] लेख्याद्यागमः—त१.२.३.६.७ । लेख्यद्यागमः—त४.५.८-म मॅ-मु ॥

[१०. १४०.] ८१२. २०. [४] वसु धनं—ई-मु । वसुर्धनं (?)-मॅ ॥ ८१३. ७. [६] हितः—त२.३.७-मं । कर्मभिर्हितः—मॅ-मु ॥ १०. इत्यस्य—ई-मॅ-मु । ' इत्यत्र ' इति समीचीनमिति मॅक्समुल्लरमहाशयाः ॥

[१०. १४१.] ८१६. २२. [२] प्रादुर्भवने । प्रादुर्भावं—मॅ-मु ॥ ८१८. ८. [६] आक्रम्य—त१.२.३.६.७-म१.२.४-मु । अक्रम्य—त८ । अभिक्रम्य—मॅ ॥ १२. अध्वा कर्तव्यः—°मॅ-मु । लिखितपुस्तकेष्वशुद्धम् ॥

[१०. १४३.] ८१९. २४. [१] ऊरू—त४-मु। ऊरु—त८-म२.७.८-मॅ। मूरु—त२.३॥ ८२१. १६. [५] पुनर्युवानमकृतम्—त२-म१.४। पुनर्युवानं कृतं—त४.५-म७-मॅ-मु॥ १७. अडभावश्च। लुङि वा मन्त्रे घस इति च्लेर्लुक्—म२। अडभावश्च लुङि मंत्रे घसेति च्लेर्लुक्—त१.२.३.६.७.८-म१.४.७.८.। अडभावश्च—मॅ-मु॥

[१०. १४४.] ८२२. २३. [२] यजमाने च—त-म-मु। यजमानं—मॅ॥ ८२३. १९. [५] जागार अजागार—त१.२.३.६.७.८-म-मु। अजागार—त४। जागार—त५-मॅ॥ ८२४. १. [६] यद्वा अस्मदस्मत्तः......°त्यन्वयः—°मॅ-मु। लिखितपुस्तकेष्वशुद्धम्॥

[१०. १४५.] ८२४. ४. अत एतत्सूक्त°—त१.२.३.७-म२.७.८-मु। एत एव सूक्त°—म१। अत एव सूक्त°—म४-मॅ॥ १०. °रभिमन्त्रणम्—°मॅ-मु। °रभिमंत्रणे—त-म१.२.८; °भिमंत्रेण—म४॥ ८२५. ५. [४] नो न खलु—म२.८। नो खलु—त-म१.४.७-मॅ-मु॥ ७. गमयामसि गमयामः—त१,४-म२। गमसि गमयामः—त२.३.६.७.८-म१.४.७; गमयामसि गमयाम—त५; गमयामसि गमयामः—त७। गमयामसि—मॅ-मु॥ १४. [५] अभिभवाम—त४.५-म२। अभिभवेम—म७। अभिभवाम—त३.६.७.८-म८-मॅ-मु॥

[१०. १४६.] ८२६. १६. [२] कृषारवोक्तस्य शब्दस्य—म१.२.४। कृषारवेकेस्य शब्दस्य—त१.२.३.६.८; कृषारकोक्तस्य शब्दस्य—त४; कृषारकेस्य शब्दस्य—त७; कृषारवे स्वशब्दस्य—म७। कृषारवाय स्वशब्दस्य—मॅ-मु। स्वीकृतपाठो यद्यपि मॅक्समुलरमहाशयैः नोपलब्धस्तथापि तैः संभावितः॥ चीचीत्यनुकरणेन—म२। °करणे—त१.२.३.७-म१.४.७.८-मु। °कारेण—°मॅ। स्वीकृतपाठो मॅक्समुलरमहाशयैः नोपलब्धः॥ १७. आघाटिभिरिव। आघाटयो घाटरिकाः—°मॅ-मु। आघाटिभिरिव आघाटया घाटलिकाः—त१.२.३.६.७.८; आघाटिभिरिव आघाट आघाटभिकाः—त४; आघाटिभिर्मरतक आघाट आघाटलिकाः—त५; आघाटिभिरिव आघाटय आघाटलिकाः—ग१.२-म१॥ २८. [२] अपेक्षितं—ग१.२-त४.५-म१.२.४.८। अरण्ये क्षतं—त१.२.३.६.७.८; अरण्ये कृतं—म५। अरण्ये क्षतं—मु। अरण्ये क्षतं—मॅ॥ ८२७. ५. [४] पक्षिमृगादिशब्दं—म२। पक्षिमृगादि—त४.५। पक्षिमृगादिकं शब्दं—त३.६.७.८-म२.८-मॅ-मु। तै. ब्रा. २.५.९.७ भाष्यं समीचीनतरमिति मॅक्समुलरमहाशयैरुक्तम्॥

[१०. १४७.] ८२८. २५. [१] पुरुहूत बहुभिराहूत—ग१.२-त४.५। पुरुहूत—त३.६.७.८-म२.८-मॅ-मु॥ सूरिषु स्तोतृषु—ग१.२-त४.५-म२। सूरिषु—त१.२.३.६.७.८-म२-मॅ-मु॥ २६. अभिकामयस्व वा—त-म। अभिकामयस्व—मॅ-मु॥

[१०. १४८] ८२९. २४. [१] बहुधन बहुधन वा—ग१.२। बहुरक्षण वा—त१.६-म२.५; बहुलधन वा—त४.५; बहुलं धन वा—म१.४.८; बहुलधन—म७। बहुलधन—मॅ-मु॥ २६. यस्य—ग१.२-त१.२.३.६.७.८.म२.८। यद्वा यस्य—त४.५-मॅ-मु॥ ८३०. ६. [२] विशः प्रजाः—ग१.२-म२ °मॅ। विशः जातः—त१.२.३.६.७.८-म१.४.८-मु। विशः प्रजाः—त४.५; विशश्च जातः—म७॥ १६. [३] सर्वेषु भवेम। भवेम-मॅ-मु॥

[१०.१४९] ८३१. ११. अर्पेत आर्ते—°मॅ-मु। अर्पेतस्वार्ते—ग१.२-त७-म१.२.८; अर्पेतस्वार्ते—त१.२.३.८-म४; अर्पेतस्वार्ते—त४.५॥ २६. [१] सिञ्चकः सादी—ग१.२-

म२ । विपक्वः ञाखी—त१.२.३.६.७.८-म१.४.५.८ । विपक्वः—मॅ-मु ॥ ८३१. ८. [२] ऊर्ध्वमवस्थितं—ग१.२-त-म१.२.४ । ऊर्ध्वमिव स्थितं—म८ । ऊर्ध्वमेव स्थितं—म७-मॅ-मु ॥ ९. अस्लेर्लेकि—त-म । अस्लेर्लुकि—मॅ-मु ॥ ११. [४] योद्धा—ग१.२ । वा—त१.२.३.६.७.८-म । च—त४.५-मॅ-मु ॥

[१०. १५०] ८३४. २१. [४] विशेषणसापेक्षस्यापि घनशब्दस्य—*मॅ-मु । लिखितपुस्तकेष्वशुद्धम् ॥ २२. घनसातये—त-म । धनस्य सातये—मॅ-मु ॥

[१०. १५२] ८३६. २३. भरद्वाजपुत्रस्य शासनाम्न—ग१.२-त४.५ । शासनाम्न-त३.६.७.८-म२.८-मॅ-मु ॥ २१. [१] एतत्संज्ञोऽहं—ग१.२-त४.५-म२ । तत्संज्ञोऽहं—त१.६.७.८-म२.८-मॅ-मु ॥ २२. भवासि—ग१.२-त४.५-म२ । भवसीति—त३.६.७.८-म८-मॅ-मु ॥

[१०. १५३] ८३८. २१. [३] आवरकापनोदनेन—ग१.२-त४-म२ । आकारका°—त१.२.३.६.७.८-म । आवारका°—मॅ-मु ॥ ८३९. १. [५] अभिभूरसि—ग२-त४-म२ । अभि—त१.२.३.६.७.८-म१.४.७.९ । अभिभूः—मॅ-मु ॥

[१०. १५४] ८३९. १७. [१] यदाथर्वणाङ्गिरसो—*मॅ-मु । यदथर्वाङ्गिरसो--ग१२;. यदथर्वणाङ्गिरसो--त१.२.३.६.७.८-म१.२.४; यदथर्वाणङ्गिरसो--म७; यद–र्वणाङ्गिरसो--म८ ॥ यजूंषि घृतस्य कुल्या, यदाथर्वणाङ्गिरसो मधोः कुल्या । तैत्तिरीयारण्यके 'कुल्या' इति दीर्घम् ॥ १८. अपि—ग२-त४-म२ । प्रत्यपि--त३.६.७.८-म८-मॅ-मु ॥

[१०. १५५.] ८४०. २८. [१] अविकृताङ्गि—ई-मु । विकृताङ्गे (?)-मॅ ॥ ८४१. १०. [२] अराय्यम् अदात्री दान°—म । अराय्यं अदान°--त१.२.३.६.८; अराज्यं अदात्री राज्य°--त४.५ । अराय्यं दान°--त७-मॅ-मु ॥ ८४२. २. [४] तथादेशः—ग१.२-म२ । तन्वा-देशः--त१.२.३.६.७.८-म१.७.८; तनादेशः--त४.५; तथादेशः--म४ । तनवादेशः--मॅ-मु ॥ ९. [५] पर्यनेषत पर्यनयन्—ग१.२-*मॅ । पर्यनेषत् पर्यनयत्--त१.२.३.६; पर्यनेषत् पर्यनयत्--त४.५-म१.४.७-मु; पर्यनेषत पर्यनयत्--त८-म८; पर्यनेषत् पर्यनयन्--त७-म२ ॥

[१०. १५६.] ८४३. ३. [१] अग्निश्रोपेतं—ई-मु । अश्रोपेतं-मॅ ॥ ६. अङ्घ्रि—ग१.२-त१.२.३.६.७.८-म२-*मॅ-मु । अह्नि--त४.५-म७; °अङ्घ्रि--म१.८; अंह्रि--म४ ॥ ११. [४] उपर्यवस्थापितवानसि—ग१.२ । उपर्यवस्थितवानसि--त-म-मॅ-मु । ऋ. सं. ८. ८९. ७ द्रष्टव्यम् ॥

[१०. १५७] ८४४. २१ इमा नु कं—त१.२.३.६.७-म२-अनु । इमा नु—त८-म१.४-मॅ-मु ॥

[१०. १५८] ८४५. ११ [१] विद्यातु—ग१.२-त७ । विधातु—त१.२.३.४.५-म । रक्षातु—मॅ-मु ॥ १६ [४] प्रकाशकं तदनुग्राहकं—ग१.२-त४.५-म२.८-मु । प्रकाशकं—त१.२.६.८; प्रकाशो तदनुग्राहकं—म१.४; प्रकाशो तदनुग्राहकं--म७ । प्रकाशकं तदानुग्राहकं—मॅ ॥

[१०. १६०] ८४६. १२ [५] अप्रधानात्मन इन्द्रच्छन्दः—त४.५-म२ । अप्रधान इन्छंदः--त१.२.३.६.७.८-म८ । अप्रधानिच्छंदः--म१.४-मॅ-मु ॥

[१०. १६१] ८५०. २१ [३] सहस्राक्षेण। सहस्रमिति—त१.२.३.७-म१.२.४.८-मु। सहस्रमिति--म७-मॅ ॥

[१०. १६१] ८५३. १० [१] उद्धारयामि—*मॅ। उद्धरयामि--त१.२.३.६.७.८-म-मु। उद्धरयामि--त४.५ ॥ १२. छुबुकाच्चुबुकात्—म२.८-*मॅ-मु। छुबुकात् चुबुकात्--त१.२.३.४.५.७.८; छुबुकात्--त६; चुबुकात्--म१; छुकात्--म४; छबुकात्--म७ ॥ १७ उद्धारयामि—*मॅ। उद्धारयामि—त४.५; उद्धरयामि--त१.२.३.६.७.८-म१.२.७.८-मु ॥ ८५४. १६ [४] जघनाभ्यां—त१.२.३.६.७.८-म१.२.४.७। जंघनाभ्यां--म८-मॅ-मु ॥

[१०. १६४] ८५६. ४ [४] अभितो द्रोहकं—त१.२.६.७.८-म१.२.४.७। अभिद्रोहकं--त४.५; अभितो द्राह अभितो द्रोहकं-त३। अभितो द्रोह--मॅ-मु ॥

[१०. १६५] ८५६. ११ प्रायश्चित्तं—ग१.२-त१.२.३.६.७-*मॅ। प्रायश्चित्त--त४.५; प्रायश्चित्तं मद--म१.४; प्रायश्चित्तं महद--म५। प्रायश्चित्तमिदं--मु मनु ॥ ८५७. ५ [२] इषितो गतः—ग१.२-त४.५-म२। इषितः--त१.२.३.६.७.८-म१.४.७.८-मॅ-मु ॥ ८५८. ७ [५] विश्वानि सर्वाणि—ग१.२-त४.५-म२। सर्वाणि विश्वानि--त१.३.६.७.८-म८। सर्वाणि--मॅ-मु ॥

[१०.१६६] ८५८.१३. प्रयाणसमये ‒ ‒ ‒ जपेत्—मॅ। प्रयाणसमये निर्गमनार्थं जपेत्--त१; प्रयाणसमये निर्गमनार्थं जपेत्—त२.३.६.८-म१.४; प्रयाणसमये निर्गमनार्थं जपेत्—त७; प्रयाणसमये निर्गच्छमानार्थं जपेत्—म२; प्रयाणसमये निर्गमनाद्वं जपेत्—म५; प्रयाणसमये निर्गमनार्थं जपेत्—म८; प्रयाणसमये निर्गच्छतार्थं जपेत्—ग१; प्रयाणसमये निर्गच्छन्मार्गे जपेत्—त४.५। प्रयाणसमये निर्गमनार्थमेतज्जपेत्--मु। 'प्रयाणसमये ग्रहमाभिगच्छन्नेतज्जपेत्' इति मॅक्समुल्लरमहाशयाः संभावयन्ति। 'प्रयाणसमये' इति वचनात् लिखितपुस्तकपाठेभ्यश्चानुमातुं शक्यं यद्भाष्यकारैरेतत्सूक्तमन्यथा विनियुक्तम् ॥ ८५९. १. [३] उभे आर्त्नीइव—ग१.२-त४.५-म२। आर्त्नी इव—त३.६.७.८-म८-मॅ-मु ॥ २८ [५] वृद्धाञ्जलात्—त१.२.३.६.७-म। वृद्धाञ्जलात्—त८; निष्कृष्टाञ्जलात्—त४.५। वृद्धिजलात्—मॅ-मु ॥

[१०. १६७] ८६०. १३ [१] न केवल°—त-म-मु। नः केवल° (!)—मॅ ॥ १९. [२] स्वर्जितम् उक्°—त-म-मु। उक्°—मॅ ॥ २२ देशे—त-म-मु। यशे—मॅ ॥

[१०. १६८] ८६१. २१ [२] स्वधुक्—ऋ-मॅ। स्वधुक्—मु। 'स्वधुक्' इति संहितापाठः ॥ ८६२. ११ [३] सत्यवान् यक्षवान्वा—म२। सत्यवान्वा—त१.२.३.६.७.८-म१.४.५.८। सत्यवान्—मॅ-मु ॥ २० [४] शनैर्गच्छन्ति—त१.२.३.६.७.८-म-मु। शनैर्गतिः—त४.५-मॅ ॥

[१०. १६९] ८६३. ३ [१] प्राणयित्रीः—त६ म२.७। प्राणयित्रीः—त१.४.५.७.८-म८-मॅ-मु। ऋ. सं. १०. ३०. १४; १. ८०. ४ द्रष्टव्यम् ॥ १५ [३] या देवेष्वधि द्याभ्यां—त-म-मु। द्याभ्यां—मॅ ॥

[१०. १७०] ८६५. १२ [४] रोचनं रोचमानं स्थानम्—म२। रोचमानस्थानं—त१; रोचनमानस्थानं—त२.३.६.७.८; रोचमान स्थानं-म१.४.८। रोचनं स्थानं—त४.५-म७-मॅ। रोचनं—मु ॥

[१०, १७१] ८६१. ८ [४] सायंसमये—ग१.२-त४.५ । समये–त१.२.६.८-म १.४; अस्तमये–म७ । अस्तसमये–मॅ-मु ॥ प्रातःकाले—ग१.२-त४.५ । काले–त१.२.६.८-म १.४ । उदयकाले–म७-मॅ-मु ॥

[१०, १७२] ८६६. १५ सुमितम् आ याहि वनसा सहेति नव समाम्नाता इति । आ याहि वनसा सहेति नव (वन–त१; नेव-त७) समाम्नाता (समाम्ना–त२.६-मु) (इति–त७)–त१.२.६.७-मु । सुमितं इमा नु कं भुवना सीषधामा याहि वनसा सहेति–ग१.२ । त३-म १.२.४-पुस्तकेष्ववकाश उत्सृष्टः । सुमितं–त४.५-मॅ ॥ १८ [१] घनेन वा—ग१.२-घनेन–त-म-मॅ-मु ॥

[१०, १७३] ८६७. १८. [१] त्वा त्वां—ग१.२-त४-म । त्वा–त१.२.५.६.७ । त्वां–त३.८-मॅ-मु ॥

[१०, १७४] ८६९. १७–२१ [२] हे राजन् ... ... °त्रापि संबोध्यः—त१.२.३.६.७-मु । (शपत्नाम–त१.२.३.६; ' या ' इत्यस्य स्थाने याभ्य–त१.२.३.६; ' अपि ' नास्ति–त७; पृतना–त७, आत्मानमिच्छंतं–त१.२.३.६.७; ईर्ष्येति–त१.२.३.६; ' ईर्ष्येति ' नास्ति–त७; ' तिरस् ' नास्ति–त७-मु; ईर्ष्यान्या–त१.३.६; ईर्ष्याया–त७) । इतर-पुस्तकेषु मॅ-पुस्तके च द्वितीयमन्त्रभाष्यं नास्ति । मॅक्समूलरमहाशयैः मु-पुस्तकस्थं भाष्यं स्वकीय-टिप्पण्यामुद्धृतं तस्य प्रामाण्यं चाक्षिप्तम् । परं त्विदं भाष्यं लिखितपुस्तकेषु केषुचिदुपलब्धं, न कपोल-कल्पितमिति व्यक्तमेव । मॅ-संपादितलिखितपुस्तकसंग्रहापेक्षया मु-पुस्तक-संपादकैरस्माभिश्च संपादितः पुस्तकसंग्रहः समृद्धतर इत्यप्येतेन स्पष्टं भवति ॥ २८. [३] असासि—त१.२.३.७-म१-मु । इति असि–म८ । असि–म१-४.७-मॅ ॥

[१०, १७५] ८७१. ८. [४] सुवतु—*मॅ-मु । प्रस्वतु–ग१.२; प्रसुवतु–त१.२.३.६.७.८; प्रसवतु–त४.५; प्रसुवतु–म ॥

[१०, १७६.] ८७२. १८. [४] देवादेव°—त१.२.३.६.७.८-म१.२-मु । देवदेव°–त४.५; देवादेव°–म४; अमृतदेवतादेव°–म७ । देव°–म८-मॅ ॥ मनुष्यात् मनुष्य°—त-म १.२.४.८ । मनुष्य°-म७-मॅ-मु ॥

[१०, १७७.] ८७३. २. [१] हृदा हृत्स्थेन । तत्स्थ्यासाच्छब्दम्—*-मॅ-मु ॥ लिखितपुस्तकेष्ववद्धाः पाठाः । मॅक्समूलरमहाशयानामभ्यूहो युक्त एव[1] ॥

[१०, १७८] ८७४. २४. [१] तार्क्ष्यं...गर्गादिः—*मॅ-मु । अत्रापि लिखित-पुस्तकपाठानामवद्धत्वान्मॅ-अभ्यूहो युक्तः[2] ॥ ग१.२-पुस्तकद्वयमत्र समाप्तम् ॥ ८७५. ६. सप्रत्ययः–*मॅ-मु । हृत्प्रत्ययः–त१.२.३.६.७.८-म; हृद्मस्थपः–त४.५ ॥

[१०, १७९] ८७६. १ शिबिर्नाम—त४.५.६.७-म-मु । शिबि°–त१.२.३.८-मॅ ॥ २. रौहिदश्वपुत्रो । रुचादश्वपुत्रो इति अनुक्रमणीभाष्यपाठः ॥ ३. शिबि°—त१.२.३.५.६–म-मु-अनु । शिबि°–त४-७.८-मॅ ॥ ४. हविधर्मे—त४.५.७-म२-*मॅ । हविधर्मे–त१.२.३.८-म८-मु॥

1. Preface to the Sixth Volume of the first edition, Vol. IV, p. cxli, 2nd edn.
2. Ibid. p. cxl.

[१०. १८०] ८७७. १४ हविःषु । हविषु--त४.५ । हविषि--त१.६.७.८-म२.८-मॅ-मु ॥ २५ [१] रैराध्याय—त१.२.३.६.७.८-म । रैराम्ध्याय--त४.५-मॅ-मु । ऋ.सं. १.१८.२; ७१.५; १२.१४; १५.११; ११६.१८ द्रष्टव्यम् ॥

[१०. १८१] ८७९. २४ [१] क्षिपत् क्षिपतु—त४.५-म१.२.४ । क्षिपतु--त१.२.३.८-म८-मु; क्षिपंतु—त६ । क्षिपत्--त७-म७-मॅ ॥

[१०. १८३] ८८०. ११ ऋत्वः——०मॅ-मु । अंस्याः ऋत्वः--त१.२.३.६.७.८-म१.२.४.८; इत्यादय--त४.५; अन्नषः— म७ ॥ ८८१. १२ [३] सर्वजननहेतुः—म७ । सर्वजन-हेतुः–त१.४.५.६.७.८-म२.८-मॅ-मु ॥

[१०. १८४] ८८१. १३ गर्भाणां कर्ता—त४.५-म७ । गर्भाणा--त३.६.७.८-म२.८-मॅ-मु । २३ [१] विसृजतित्यर्थः—त१.२.३.६.७.८-म२.४.८ मु । सृजति०--त४-५-मॅ ॥ २४. स्रावपातापप्रसवा—त३-म१.४.८-०मॅ । स्रावपाताप०--त१.२.६.८; स्रावपाताप्रसवा--त४.५.७; स्रावपाताप०--म२; स्रावपातप्रसवा--म७ । गर्भपातापप्रसवा--मु ॥

[१०. १८५] ८८२. १३ [१] त्रीणामित्यपि छन्दसि दृश्यते । '०छन्दसीष्यते' इति काशिकावचनम् ॥

[१०. १८७] ८८३. २६ [२] धन्वान्तरिक्षम् । धन्वन्यन्तरिक्षे—म२ । धन्वांत-रिक्ष धन्वंतरिक्षे--त१.२.३.६.८; महांतरिक्षं ग्वनांतरिक्षे--त४.५; धन्वांतरिक्षं धन्वंतरिक्षे--त७; धन्वन्यंतरिक्षे--म१.७; धन्वान्यंतरिक्षे--म४; धन्वांतरिक्षे--म८ । धन्वान्तरिक्षं--मु । धन्वांतरिक्षं धन्वांतरिक्षं--मॅ ॥ २७. प्रकाशते—म७ । प्रकाशयते--मॅ-मु इतरेषु च ॥ ८८४. १ [४] अभि अभिमुखं—म । अभिमुखं--त-मॅ-मु ॥

[१०. १८९] ८८५. २९ [३] स्तुतिरूपा—त-म । श्रुतिरूपा (?)—मॅ-मु ॥ ३१ [३] सूर्यं सेवत इत्यर्थः—म२.४.८ । स्तूयते सूर्यं सवते इत्यर्थः--त१.२.३.६.८; सेवत इत्यर्थः--त४.५; स्तूयते सूर्यं सेवत इत्यर्थः--त७ । स्तूयते सूर्यः सर्वत इत्यर्थः--०मॅ-मु । सर्वत इत्यनर्थकोऽप्यूहः ॥

[१०. १९०] ८८६. ४ ०त्वात्ताद्दमूप—०मॅ-मु । ०त्वाद्दमूप--त१.२.३.६.७.८-म२.४.८; ०त्वाद्दप०--त४; ०त्वाकम्याद्दरूप०--त५.॥ १४ [१] ०रूपादुपादानभूतात्—मु । ०रूपा-दानभूतात्--त१.२.३.६.७.८-म४.८; ०भूतात्--त४; ०भूतत्--त५ । ०रूपापादानभूतात्--०मॅ ॥ २४ [२] भूतजातानि—त१.३.६.७-मु । भूतानि--त४.५.८-म-मॅ ॥ ८८७. ३ [३] कल्पे —म२ । काले--म७-मॅ-मु ॥

[१०. १९१] ८८८. १६ [४] समाना समानानि—त१.२.३.७-म२ । समानानि —म१.४.७.८-मॅ-मु ॥

पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
10	19	Mss.	Ms.
११	११	महोदयैः ।	महोदयैः
५०	९	०द्भिकित्सं	०द्भिकित्सं
६०	२१	वार्मीधावेत	वार्मीधावेन
६८	१२	स्तोपुन्	स्तोपुन्

प्रथमद्वितीयतृतीयभागसंबन्धिपाठभेदादिविषयकविचारस्य

परिशिष्टम्

प्रथमो भागः

१. १७. कार्यर्हिंदं पूर्वम्—(पा. सू. २.१.३४.४)॥

२. २. तदेतदृचाभ्युक्तम्—(गो. ब्रा. १. १. १)॥

२. ३. बहव। 'बहव' इति पठनीयम्। हैद्राबादनगरस्थलिखितपुस्तके (३१/१ कमाङ्कुले) तथोपलभ्यते॥

२. २४. वृत्रे सन्तं 'हन्तुं शक्नोत्याभिर्न्हेग्मिरित्येषा व्युत्पत्तिः कस्मिंश्चिद्ब्राह्मणे विज्ञायते। शां. ब्रा. २३.२ द्रष्टव्यम्।

२. २६. प्रणयनादि°। 'अप्रणयनादि°' इति हैद्राबादपुस्तकानुसारेण पठनीयम्॥

३६. १० [१. १. २] तनप्रत्ययः। 'तनप्रत्ययः' इति भाष्यम्॥

३८. ८ [१. १. ६] शाट्यायनब्राह्मणपाठेन साम्यमादधानो जैमिनीयब्राह्मणपाठो बटकृष्णघोषमहोदयैः प्रकाशितः[1]॥

२१३. ११ [१. २१. ७] सहस्रेषु इति पदम्। सहस्रेषु इत्यशुद्धम्॥

३६१. २० [१. ५१. ११] जैमिनीयब्राह्मणेऽपि शाट्यायनब्राह्मणसमानः पाठः[2]॥

३६२. ९ [१. ५१. १४] शाट्यायनब्राह्मणसदृशो जैमिनीयब्राह्मणपाठः (३. १५) बटकृष्णघोषमहोदयानां पुस्तके[3] द्रष्टव्यः॥

४१४. ८ [१. ६२. ३] 'अन्नादिनीं ते' एतस्मादारभ्य 'स इन्द्रोऽन्वभवेति' एतावत्पर्यन्तं शाट्यायनकवचनम्। जैमिनीयब्राह्मणे 'अन्नादिनीमरे ते सरमे प्रजां करोमि या नो गा अन्वविद इति' इत्यनेनोक्तः। शाट्यायनकजैमिनीयवचनानुसारेण गवामन्वेषणानन्तरं सरमायाः प्रजाया अन्नं प्रदातुमिन्द्रः प्रतिज्ञातवान्। सायणभाष्ये तु सारूप्येणोद्धृतायां कथायां सरमा गवामन्वेषणात्पूर्वमेव प्रजाया अन्नप्रदानार्थमिन्द्रेण सह समयं चक्र इति लिखितम्[4]॥

४४०. २७ [१. ६४. ८] पृषत्यः श्वेतबिन्दुाङ्किता मृग्य इत्यैतिहासिकाः (?)॥

४५१. २०. [१. ६९. ४] ष्यादीनां...ह्रस्वत्वम्। शुद्धेयं व्याकरणप्रक्रिया। 'मीनातेर्निगमे' इति सूत्रेण ह्रस्वत्वम्॥

४६१. १७ [१. ७१. १०] ष्यादीनां...ह्रस्वत्वम्। प्राग्वत् 'मीनातेर्निगमे' इति सूत्रेण ह्रस्वत्वम्॥

५२३. ३ [१. ८४. १३] सायणाचार्यैः सारूप्येणोद्धृतः शाट्यायनपाठो वेङ्कटमाधवभाष्ये साक्षादुपलभ्यत इति प्रायस्तत्समानेन जैमिनीयब्राह्मणपाठेनानुमातुं शक्यम्[5]। वेङ्कटमाधवभाष्यगतः चतुर्दशमन्त्रस्थः पाठोऽत्र दीयते—

---

1. *Collection of the Fragments of Lost Brāhmaṇas*, Batakrishna Ghosh, Calcutta 1935, p. 1
2. Ibid. p. 6.
3. Ibid. pp. 7–12.
4. Ibid. p. 13.
5. Ibid. pp. 13–18.

' दध्यङ् ह वा आथर्वणस्तेजस्वी ब्रह्मवर्चस्यास । तं ह स्म यावन्तोऽसुराः परापश्यन्ति ते ह स्म तदेव विशीर्षाणः शेरते । स ह स्वर्गं लोकमुच्चक्राम । स हेन्द्रोऽसुरैरभिवाढ उवाच क नु स दध्यङ्ङभवदिति । तस्मै होचुः स्वर्गं वै भगवः स लोकमुदक्रामदिति । स होवाच न ह्यस्येह किंचित् परिशिष्टमस्तीति । तस्मै होचुरासीदेतदाश्वं शीर्षं येनाश्विभ्यां देवमेवं प्राब्रवीत् । तत्तु न विद्म यत्राभवदिति । तद्वा अन्विच्छतेति । तद्धान्वेषिषुः । इच्छन्नश्वस्येत्यादिकमुक्त्वाह । शर्यणावद्ध नाम कुरुक्षेत्रस्य जघनार्धे सरः स्यन्दते । तदनुविद्याजह्रुः तदस्मै प्रायच्छन् । तद्ध स्मासुराणां प्रकाशेऽधारयन् तद्ध स्म यावन्तोऽसुराः परापश्यन्ति ते ह स्म तदेव विशीर्षाणः शेरते । स ह तैरेवास्थिभिर्नव नवतीर्जघानासुराणामिति ' ॥

५२६. ७ [१. ८६. ४] मरुतो देवाः सोमस्य मत्सन् । (निविदध्यायः, खिल. ५. ५. १)॥

५४२. १७ [१. ८८. १] तथा चाहुः—सर्वो वा मध्यमस्थाना पुमांश्चायुश्च सर्वगः । गणाश्च सर्वे मरुत इति वृद्धानुशासनम् ॥ क एते वृद्धाः ?

५४२. १८ पौराणिकास्त्वाचक्षते—मारीचात्कश्यपात्सप्तगणात्मका एकोनपञ्चाशत्संख्याका मरुतो जज्ञिरे इति । ब्रह्मपु. १२४. ७१, १०२ द्रष्टव्यम् ॥

६२७. २१ [१. १०२. ६] तथा च शाट्यायनकं—सिम इति वै श्रेष्ठमाचक्षते । तृतीयभागे ५४७. १४ [८. ४. १] टिप्पणी द्रष्टव्या ॥

६४०. ६ [१. १०५] अत्र सायणभाष्ये शाट्यायनब्राह्मणगता त्रितस्य कथा सारूप्येणोद्धृतास्ति । वेङ्कटमाधवभाष्ये स्वयं शाट्यायनपाठ उद्धृतोऽस्ति । स यथा —

' आप्त्यान् वा तं नयतोऽरण्ये पिपासाविन्दत् । ते धन्वन् कूपमविन्दन् । तत्र त्रितोऽवरोढुमकामयत नैकतद्वितोऽवारोहत् । तौ यदापिबतामतृप्यतामथ हैनं तदेव रथचक्रेणापिधाय गोभिः प्रैताम् । सोऽकामयतोदित इयां गातुं नाथं विन्देयेति ' । जैमिनीयब्राह्मणपाठः प्राय एतत्समान एव[1] ।

६४५. १४ [१. १०५. १०] शाट्यायनपाठेन साम्यमादधानो जैमिनीयब्राह्मणपाठोऽत्रो दीयते[2]—' अथो हैषामेतान्येव पञ्च ज्योतींषि यान्येषु लोकेषु दीप्यन्तेऽग्निः पृथिव्यां वायुरन्तरिक्ष आदित्यो दिवि चन्द्रमा नक्षत्रेषु विद्युदप्सु ' ॥

७१९. २७ [१. ११६. १२] इयं दधीच आथर्वणस्य कथा भाष्यकारैः शाट्यायनकवाजसनेयकाभ्यामुद्धृता ॥ अस्मिन् विषये श. ब्रा. १४. १. १. १८-२४ द्रष्टव्यम् । वेङ्कटमाधवाचार्यैरपि स्वकीय ऋग्भाष्य इयं कथा ताभ्यामेवोद्धृत्य दत्ता । वेङ्कटमाधवभाष्यगतः शाट्यायनकपाठः जैमिनीयब्राह्मणपाठाद्भिन्नः । वेङ्कटमाधवभाष्य[3] (ऋ. सं. १. ११६. १२) द्रष्टव्यम् ॥

७२४. ५ [१. ११६. १८] रयिशब्दार्थ । ' रेवान्धनवान् ' इति भाष्यम् । ऋ. सं. १. १८. २; ७९. ५; ९२. १४; ९५. ११; १०. १८०. १ द्रष्टव्यम् ॥

७३६. १६ [१. १२२. १४] ' मणिग्रीवम् ' इति पदं स्वररहितमिति वेङ्कटमाधवाचार्यैः स्वकीय ऋग्वेदभाष्ये लिखितम्[4] ॥

---

1. Ibid. pp. 19-21. 2. Ibid. pp. 22-24. 3. Ṛgveda Saṁhitā with Veṅkata Mādhava's *Ṛgarthadīpikā*, edited by Dr. L. Sarup, Lahore. 4. Cf. Ṛgvedānukramaṇī by Mādhava Bhaṭṭa, edited by Dr. C Kunhan Raja, Madras 1932, preface p. xxv.

८१८. २१ [१. १२१. ४] पृत्सु । 'पृत्सुषु' इति संहिता ॥
१११३. २५ [१. १९१. १२] 'पुष्पम्' इति संहिता । 'पुष्यम्' इति भाष्यकारः ॥

द्वितीयो भागः

१. १० [२. १] त्वमग्ने इति... ..आङ्गिरस उच्यते । इति ऋग्यजुरनुक्रमणे शौनकस्य वचनम् ॥

१८. ८ [२. ३. १०] अग्निर्वै देवानां शमिता इति श्रुतेर्मूलमन्वेषणीयम् ॥

२८. १८ [२. ७. ६] हुतः । 'हुतः' इति शुद्धम् । एवमेव भाष्येऽपि ॥

४५. ८ [२. १२] तान्दृष्ट्वा निर्जगामेन्द्रो यज्ञादुग्रत्समदाकृतिः ॥ अस्य मूलं नोपलब्धम् ॥

४७. १९ [२. १२. ५] मीङ् हिंसायाम् । 'मीञ्' इति भाष्यम् ॥

१०२. १६ [२. २४. ११] मीङ् हिंसायाम् । पूर्ववत् 'मीञ्' इति शुद्धम् ॥

११५. २७ [२. २८] इदमेकादशार्चं......चेति शुश्रुम । अस्य मूलमन्वेषणीयम् ॥

१२९. २ [२. ३१. ४] छन्दांसि वै ग्नाः (तै. सं. ५.१.७.२) ॥

१४४. ५ [२. ३४. ८] प्रस्नुवस्तनी । ऋ. सं. १.३८.८ भाष्यं द्रष्टव्यम् ॥

१६२. ११ [२. ३८. १०] छन्दांसि वै ग्नाः (तै. सं. ५.१.७.२) ॥

१६२. १२ [२. ३८. १०] पशवो वै रयिः (तै. ब्रा. १.४.४.९) ॥

१८८. २० [३. २. ९] प्रजा वा अनूयाजाः इति श्रुतिः कुत्रत्येति न ज्ञायते ॥

१८८. २२ [३. २. ९] त्रीन् परिधींस्तिस्रः समिधः इति निगमस्य मूलमन्वेषणीयम् ॥

२५०. ९ [३. १५. ४] एष वाव प्रथमो यज्ञो यज्ञानां यज्ज्योतिष्टोमः । ताण्ड्य म. ब्रा. १६. १. २ अत्र 'एष वाव प्रथमो यज्ञानाम्' इति ॥

२५८. १ [३. १७. ३] प्रजामेका रक्षत्यूर्जमेका राष्ट्रमेका रक्षति । अस्याः श्रुतेर्मूलं नोपलब्धम् ॥

३५५. २५ [३. ३४. २] चैत्रमासे तपेदिन्द्रः इति स्मृतिवचनं कस्यम् ? ऋ. सं. १०. १०७. २ भाष्ये 'चैत्रमासे तपेदिन्द्रः' इति ॥

४२३. १२ [३. ५१. ७] इन्द्रः शार्यातस्य यज्ञे सोमरसानपिबदित्येषोऽर्थः कौषीतके स्पष्टमुक्तः । शाट्यायनब्राह्मणे न स उपलब्धः ॥

४६४. ३ [३. ५६. ४] मेषादिस्थे सवितरि यो यो मासः प्रपूर्यते चान्द्रः चैत्राद्यः स ज्ञेयः । कस्यमिदम् ? ॥

४६४. १८ [३. ५६. ५] त्रयो वा इमे त्रिवृतो लोकाः (ऐ. ब्रा. १.२.२) ॥

४८६. १२ [३. ६२. ३] पशवो वै रयिः (तै. ब्रा. १.४.४.९) ॥

४८६. १४ [३. ६२. ३] वाचि हि प्राणं जुहुमः प्राणे वा वाचम् । कत्येयं श्रुतिः ? ॥

५००. १३ [४. १. १६] जानन्त्यो । 'जानत्यो' इति भाष्यम् ॥

५२६. ४ [४. ५. ४] यद्धि देवेभ्यो दीयते हविस्तद्रिरिमात्रं वर्धते । एषं श्रुतिरन्वेषणीया ॥

५४६. ११ [४. १. ५] स हि समदृशः कर्मणामुपद्रष्टा भवति इत्युक्तिरपलम्भे प्रख्या ॥

६०८. २० [४. २४. १] अस्य यः परिगृह्णाति......चक्रमित्ययम्' एते श्लोकाः संप्रदायविद्भिः (?) पठ्यन्ते ॥

६१६. १० [४. २७. १] श्येनमार्य......गर्भे नु सन्निति । अस्य श्लोकस्य मूलस्थानं नोपलभ्यम् ॥

६५६. १४ [४. ३८. २] तानग्निरश्वो भूत्वाभ्यद्रवत् इति कस्मिंश्चिद्ब्राह्मणे समाम्नातम् ॥

६७१. २ [४. ४५. १] इदमन्नमशनं पानं स्वादय इति कुत्र श्रुतम् ? ॥

६७१. ३ [४. ४५. १] माता पिता पुत्रस्तदेव तन्मिथुनम् (तै. सं. ६.५.६.१)॥

७१५. २ [४. ५८. ३] शाब्दिकास्तु......(पा. म. १.१.१) ॥

७२४. ५ [५. २. १] जैमिनीयब्राह्मणगतस्त्रैवृष्णकथाभागोऽत्र दीयते—

'वृशो वै जानस्त्रैवृष्णस्यैक्ष्वाकस्य राज्ञः पुरोहित आसाथ ह स्म ततः पुरा राजभ्यः पुरोहिता एव रथान् संगृह्णन्त्यौपद्रष्ट्याय नेदयं पापं करवदिति । तौ हाधावयन्तौ ब्राह्मणकुमारं पथि क्रीळन्तं रथचक्रेण विचिच्छिदतुरितरो हाधावयदभियुवाहा अपेतर आययाम स हापि न शशाकापयन्तुम् । तं ह तदेव विचिच्छिदतुस्तस्मिन्होदाते, त्वं हन्तासि त्वं हन्तासीति......नेति हेतर उवाचाथ वा अहमायासं स त्वमभिप्रायौषीस्त्वमेव हन्तासीति । तौ वै पृच्छावहा इति । तौ हैक्ष्वाकूनेव प्रश्नमेयतुस्ते हैक्ष्वाकव ऊचुर्यो वाव रथं संगृह्णाति स रथस्येष्टे त्वमेव हन्तासीति वृशमेव पराब्रुवन् । सोऽकामयतोदितं इमां गाथां नाथं विन्देय समयं कुमारो जीवेदिति । स एतत्सामापश्यत्तेनैनं समैरयत् ......स क्रुद्धो जनमगच्छदनृतं मा व्यवोचन्निति । तेषां हैक्ष्वाकूणामग्नेर्हरोऽपचक्राम यं सायमोदनमभ्यदधुः प्रातः सोऽश्यत यः प्रातः सायं स ब्राह्मणं वा अनार्षमपाराम तेषां नोऽग्नेर्हरोऽपाक्रमीदेतैनमनुमन्त्रयामहा इति । तमन्वमन्त्रयन्त । स आगच्छद्यथा राजा ब्राह्मणोऽनुमन्त्र्यमाण आगच्छेदेवम् । स आगत्याकामयत पश्येयमिदमग्नेर्हर इति । स एतत्सामापश्यत्तदभ्यगायत । तदपश्यत्पिशाची वा इयं त्र्यरुणस्य जाया सैनत्कशिपुनाच्छादयित्वाध्यास्त इति तदभिव्याहरत्'[1]।

वेङ्कटमाधवस्य ऋग्वेदभाष्येऽपि शाट्यायनोक्त इतिहासः श्लोकैर्वद्धोद्धृतः स प्रबन्धः । सायणभाष्यापेक्षया वेङ्कटमाधवभाष्यगतः कथाभागो जैमिनीयब्राह्मणपाठेनाधिकतरं सादृश्यमावहति । वेङ्कटमाधवभाष्ये शाट्यायनब्राह्मणभागोऽप्यत उद्धृतोऽस्ति सोऽत्र दीयते—

'स आगच्छद्यथा राजा ब्राह्मणोऽनुमन्त्र्यमाण आगच्छेदेवम् । स एतत्सामापश्यत्तदभ्यगायत तदपश्यत्पिशाची वा इयं त्र्यरुणस्य जाया सैनत्कशिपुनाच्छादयित्वाध्यास्त इति'[2] ॥

८२२. १७ [५. ३४. ४] इन्द्रो यतीन् ......प्रायच्छत् । ताण्ड्यमहाब्राह्मणे 'इन्द्रो यतीन् सालावृकेभ्यः प्रायच्छत्' इतीयानंशो बहुवारमागतः (८.१.४.; १३.४. १७ इ.) ॥

८३८. २ [५. ४०. ८] स्वर्भानुरासुर......'वपाहरन्तम् इति श्रुतिः हारिद्रविकब्राह्मणादुद्धृता । हारिद्रविकब्राह्मणं नोपलभ्यते । 'यदरोदीत्तद्रुद्रस्य रुद्रत्वमिति हारिद्रविकम्' इति निरु. १०. ५ । तै. सं. १.५.१.१; श. ब्रा. ६.१.३.६ अपि द्रष्टव्यम् । पातञ्जलमहाभाष्ये (पा. सू. ४.३.१०४, १९) हारिद्रविणो निर्दिष्टाः ! 'हरिद्रुणा प्रोक्तमधीयते हारिद्रविणः' इति च काशिका (पा. सू. ४. ३. २. १०४)। चरणव्यूहे हारिद्रवीया इति यजुर्वेदस्य शाखा[2] ॥

---

1. Batakrishna Ghosh, Lost Brāhmaṇas, pp. 41–6.   2. Ibid., p. 114.

८४१. १२ [५. ४१. ७] ईषिः प्रापणकर्मा स्यादुपप्राप्तिः समन्वितः। अयं श्लोकार्धः कुत उद्धृतः ? ऋ. वे. १. १३ टिप्पणी द्रष्टव्या ॥

८१४. १२ [५. ५२. १७] अदितिगर्भे... अभवन्निति पुराणेषु (?) प्रसिद्धम् ॥

९२९. १२ [५. ६१. ८] अर्धं शरीरस्य भार्या इति कस्याः स्मृतेः ? ॥

९३१. १६ [५. ६१. १७] संपन्नऋषिभावस्य ...... वनं जगामेति। नीतिमञ्जरी (८६) द्रष्टव्या ॥

९६५. १७ [५. ७६] °तिरिह्णोक्य्ये। '°तिरिह्णोक्ये' इति पठनीयम् ॥

९६८. १७ [५. ७७. २] पूर्वाह्णो वै देवानाम् इति श्रुतिः कस्या ? ॥

९८९. २१ [५. ८५. २] वनेषु हीदृमेषु...व्यन्तरिक्षं ततान इति काजकनेयकम् (?) ॥

९९२. १४ [५. ८५. ६] एष महान्। कुत्रेयं श्रुतिः ? ॥

तृतीयो भागः

२८. २१. [६. १. २] एतच्च संप्रदायविद्भिरुक्तं (?) ॥

२८. २३. आत्मविदः (?) ॥

११५. २१. [६. ४२. २] अन्य आह (?) ॥

१४६. ५. [६. ४४. २४] चक्षुश्च श्रोत्रं च ...... (खिल २. १२) ॥

१६५. २७. [६. ४७. २०] अगव्यूती......स्तुतः। बृहद्देवतापाठस्तु 'अगव्यूति स्तौति देवान् पादो भूमिमयोत्तरः। बृहस्पतिं तृतीयस्तु इन्द्रमेवोत्तमं पदम्' (बृहद्दे. ५. १११)। अनु. भा. ६. ४७. द्रष्टव्यम् ॥

१७२. २७. [६. ४८. ७] महत्ऽवाजे इति शुद्धः पदपाठः ॥

२७०. २४. [७. २ प्रस्ता.] पशाविष्टाविदम्। 'पशौ वसिष्ठानामिदम्' इति युक्तमिति टिप्पण्यां सूचितम्। ऋ. सं. १०. ११० प्रस्तावनायां 'पशौ जामदग्न्यानामिदमाप्रीसूक्तम्' इति पाठानुसारेण सूचितपाठो युक्ततरः प्रतिभाति ॥

३५०. २७. [७. ३३. ७] कृणोति। करोति–शाट्या. आ., जै. आ. ॥

३५०. २८. तासां ज्योतिः। तेषां तज्ज्योतिः–शाट्या आ.; तेषामेति (तेषामेतत्) ज्योतिः–जै. आ. ॥

४०४. १. [७. ५७. ३] कश्चिदेकवाक्यतामाह (?) ॥

४५८. ३१. [७. ८२. १] सूरस्य मदे...°पिन्वदर्पितः। खिलसूक्ते (५. ५) '°जिन्वदश्वोऽपिन्वदजितः' इति पाठः ॥

४७१. १५. [७. ८७. ४] अपर आह (?) ॥

४७२. ३१. [७. ८८. २] स्वर्दृशे॰ इति शुद्धः संहितापाठः ॥

४८०. ११. [७. ९१. ५] महशब्दस्य नपुंसकलिङ्गप्रयोगश्चिन्त्यः ॥

४९६. २२. [७. ९८. ६] न केवलमेकस्या एव गोः पतिः। अयमभ्यूहितः पाठः ऋ. सं. १०. १०८. ३; १६६. १ आम्नातसमानपाठेन समर्थितः ॥

५१२. २१. [७. १०४. १२] अत्र केचिदाहुः (?) ॥

५४७. १४. [८. ४. १] सिम इति वै मेहनमाचक्षते । जैमिनीयब्राह्मणेऽप्यवं पाठ उपलभ्यते । वाजसनेयकस्थोऽयमिति सायणाचार्यैर्लिखितं किंतु शतपथब्राह्मणेऽयं नास्ति । भाष्य-काराणामयं प्रमाद इति वक्तुं न शक्यते यतो वाजसनेयकपाठत्वेनोद्धृताः केचनान्येऽपि पाठा वाजसनेयके नोपलभ्यन्ते[1] ॥

५५५. १४ [८. ५. २] छान्दसत्वम् । 'छान्दसं मत्वम्' इति युक्तः पाठः । ब२-पुस्तके तथोपलभ्यते ॥

६१६. १८ [८. २१. २] 'अग्नये गृहपतये' इति श्रुतेर्मूलं नोपलभ्यम् ॥

६१७. ६ [८. २१. ५] प्रथमो दैव्यो भिषक्—तै. सं. ४.५.१.२ ॥

७. ११. २२ [८. ३३. ६] श्मश्रु युक्तमिति वृद्धा (?) वदन्ति ॥

७१४. १६ [८. ३३.१७] प्लायोगिश्चासङ्गो......दाने दत्त्वा । अस्य मूलं नोपलभ्यम् ॥

७७९. १४-८०५.११ [८. ४९-५८] वालखिल्यसूक्तपाठभेदाः खिलेषु प्रथमाध्याये ४, ६ सूक्तयोः, तृतीयाध्याये १-८, १८ सूक्तेषु च द्रष्टव्याः ॥

९०४. १० [८. ९१. १] अभ्यवयन्ती । अभ्यवयती[2]—जै. ब्रा. ॥

९०४. ११ सा तमभिव्याजहार । साभिव्याहरत्[2]—शाट्या. ब्रा., जै. ब्रा. ॥

९०४. ११ अस्यै त इदं । अस्यै वा इदं[2]—शाट्या. ब्रा., जै. ब्रा. ॥

९०५. ८ [८. ९१. २] सोमपीथ इह वा अस्य । सोमपीथी ह वा अस्य उ[2]—शाट्या. ब्रा., जै. ब्रा. ॥

९०५. १० [८. ९१. ५] किं कामयसीति । किं कामासीति[2]—शाट्या. ब्रा., जै. ब्रा. ॥

९०५. २१ पिता स । 'पिताह' (= पिता + आह) इति पठनीयम् । जैमिनीयब्राह्मणेऽप्येवमेव पाठः[2] ॥

९०६. १८ [८. ९१. ७] तां त्रेऽनसोऽस्यचर्मत्वसा संश्लिष्टकामवत् । तां त्रेऽनसोऽस्यसूहत्वा कुक्कास्यभक्त्वा श्वे युगस्यास्यसूहत्वा संश्लिष्टकाभवत्—शाट्या. ब्रा., जै. ब्रा. ॥

९२८. २ [८. ९५. ७] वासुरान् । वा असुरान्—शाट्या. ब्रा. ॥

९२८. २ तत ऋषयः । त एत ऋषयः—वेंकटमाधवभाष्ये ॥

९३५. १ [८. ९६. १४] केचित् (?) इष्यामि वो मरुत इति पठन्ति ॥

1. Ibid. p. 19. 2. Ibid. pp. 57–60.

॥ ऋग्वेदसंहिता ॥

श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता

९—१० मण्डले

ॐ

ऋग्वेदसंहिता

श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता

॥ अथ नवमं मण्डलम् ॥

नवमे[1] मण्डले[1] सप्तानुवाकाः। तत्र प्रथमेऽनुवाके चतुर्विंशतिसंख्याकानि सूक्तानि। तत्र 'स्वादिष्ठया' इति दशर्चं प्रथमं सूक्तम्। अत्रानुक्रम्यते—'स्वादिष्ठया दश मधुच्छन्दाः' इति। वैश्वामित्रो मधुच्छन्दा ऋषिः। प्रागुक्तसमीपपरिभाषया गायत्री छन्दः। 'नवमे मण्डले पावमानं सौम्यम्' (अनु.) इति वचनात् पवमानगुणविशिष्टः सोमो देवता। ग्रावस्तोत्रेऽर्बुदसूक्तस्य प्रागुत्तमाया इदमादिकं सर्वं पावमानं विकल्पेनावपनीयम्। सूत्रितं च—'प्रैते वदन्त्वित्यर्बुदं प्रागुत्तमाया[2] आ व ऋञ्जसे प्र वो ग्रावाण इति सूक्तयोरन्तरोपरिष्टाद्वा स्वस्तोत्राः पावमानीरोप्य यथार्थमा[3] वा ग्रहणग्रहणात्[3]' (आश्व. श्रौ. ५. १२) इति। उपाकर्मणि मण्डलादिग्रहण आद्या। सूत्रं पूर्वमेवोदाहृतम्॥

स्वादिष्ठया मदिष्ठया पवस्व सोम धारया। इन्द्राय पातवे सुतः॥ १॥

स्वादिष्ठया। मदिष्ठया। पवस्व। सोम। धारया। इन्द्राय। पातवे। सुतः॥ १॥

हे सोम इन्द्राय पातवे पातुं सुतः अभिषुतः त्वं स्वादिष्ठया स्वादुतमया मदिष्ठया अतिशयेन मादयित्र्या धारया पवस्व क्षर॥

रक्षोहा विश्वचर्षणिरभि योनिमयोहतम्। द्रुणा सधस्थमासदत्॥ २॥

रक्षःऽहा। विश्वऽचर्षणिः। अभि। योनिम्। अयःऽहतम्।
द्रुणा। सधऽस्थम्। आ। असदत्॥ २॥

रक्षोहा रक्षसां हन्ता विश्वचर्षणिः विश्वस्य द्रष्टा सोमः अयोहतं हिरण्येन हतम्। तथा च ब्राह्मणं—'हिरण्यपाणिरभिषुणोति' इति। द्रुणा द्रोणकलशेनाभिषवणफलकाभ्यां[4] वा सधस्थं सहस्थानं योनिम् अभिषवस्थानम् अभि आसदत् अभ्यासीदति॥

वरिवोधातमो भव मंहिष्ठो वृत्रहन्तमः। पर्षि राधो मघोनाम्॥ ३॥

वरिवःऽधातमः। भव। मंहिष्ठः। वृत्रहन्ऽतमः। पर्षि। राधः। मघोनाम्॥ ३॥

हे सोम त्वं वरिवोधातमः अतिशयेन धनानां दाता भव। 'वेदो वरिवः' इति धननामसु पाठात्। मंहिष्ठः दातृतमश्च भव। सर्वदातृत्वसत्त्वेऽप्यत्र पुनरुक्तिः। वृत्रहन्तमः अतिशयेन शत्रूणां हन्ता भव। किंच मघोनां धनवतां शत्रूणां राधः धनं च पर्षि अस्मभ्यं प्रयच्छ॥

१. ग-त-भ-तत्र। २. ग-प्रागुपेततमाया। ३. ग-यथार्थमात्रमग्रहणात्; त१-यथार्थमात्राग्रहणात्; त४,६-भ१-यथार्थमात्रायमग्रहणात्; भ४-यथार्थमतापग्रहणात्। ४. भ१-'फलकेऽभिषवण'; भ४-'फलको-भिषवण'।

अभ्यर्ष महानां देवानां वीतिमन्धसा । अभि वाजमुत श्रवः ॥ ४ ॥

अभि । अर्ष । महानाम् । देवानाम् । वीतिम् । अन्धसा । अभि । वाजम् । उत । श्रवः ॥४॥

हे सोम त्वं महानां महतां देवानां वीतिं यज्ञम् अन्धसा धानाद्यन्नेन सह अभ्यर्ष अभिगच्छ । उत अपि चाभिगच्छेस्त्वं[1] वाजं बलं श्रवः अन्नं चाभिगमयास्मानित्यर्थः ॥

त्वामच्छा चरामसि तदिदर्थं दिवेदिवे । इन्दो त्वे न आशसः ॥ ५ ॥

त्वाम् । अच्छ । चरामसि । तत् । इत् । अर्थम् । दिवेऽदिवे ।
इन्दो इति । त्वे इति । नः । आऽशसः ॥ ५ ॥

हे इन्दो यागेषु क्लिद्यमान सोम त्वामच्छ त्वां प्रति चरामसि वयं चरामः । दिवेदिवे प्रतिदिनमस्माकं तदित् तदेव त्वत्परिचरणमेव अर्थं कार्यं नान्यत्कार्यमस्ति । नः अस्माकम् आशसः आशंसनान्यपि त्वे त्वय्येव नान्यत्र ॥ ॥ १६ ॥

पुनाति ते परिस्रुतं सोमं सूर्यस्य दुहिता । वारेण शश्वता तना ॥ ६ ॥

पुनाति । ते । परिऽस्रुतम् । सोमम् । सूर्यस्य । दुहिता । वारेण । शश्वता । तना ॥ ६ ॥

हे सोम ते तव परिस्रुतं क्षरन्तं सोमं सोमरसं सूर्यस्य दुहिता श्रद्धा देवी वारेण[2] वालेन शश्वता शाश्वतेन तना विस्तृतेन पुनाति[3] । तथा च वाजसनेयिन आमनन्ति— 'श्रद्धा वै सूर्यस्य दुहिता श्रद्धा सोमं पुनाति' इति ॥

तमीमण्वीः समर्य आ गृभ्णन्ति योषणो दश । स्वसारः पार्ये दिवि ॥ ७ ॥

तम् । ईम् । अण्वीः । सऽमर्ये । आ । गृभ्णन्ति । योषणः । दश । स्वसारः । पार्ये । दिवि ॥७॥

समर्ये समनुष्ये यज्ञे पार्ये दिवि सौत्येऽहनि योषणः स्त्रियः स्वसारः स्वयं सरन्त्यो दशसंख्याकाः अण्वीः[4] अण्व्योऽङ्गुलयः । 'अण्वः अण्व्यः' इत्यङ्गुलिनामसु पाठात् । तमीं तमेनं सोमम् आ गृभ्णन्ति आगृह्णन्ति ॥

तमीं हिन्वन्त्यग्रुवो धमन्ति बाकुरं दृतिम् । त्रिधातु वारणं मधु ॥ ८ ॥

तम् । ईम् । हिन्वन्ति । अग्रुवः । धमन्ति । बाकुरम् । दृतिम् । त्रिऽधातु । वारणम् । मधु ॥८॥

तमीम् एनं सोमम् अग्रुवः अङ्गुलयः हिन्वन्ति अभिषवदेशं प्रति प्रेरयन्ति । प्रेरयित्वा च बाकुरं भासमानं दृतिं दृतिसदृशांशुमेनं[5] सोमं धमन्ति अभिषुण्वन्ति[6] । यद्यपि धमतिरभिषवकर्मा न भवति तथाप्यर्थाक्षिप्तत्वात्राभिषवपरो भविष्यति । यदेतत् सोमात्मकं मधु वस्तु त्रिधातु त्रिस्थानम् । द्रोणकलश आधवनीयः पूतभृदिति त्रिधातवः । वारणं शत्रूणां वारकं च भवति ॥

अभीममघ्न्या उत श्रीणन्ति धेनवः शिशुम् । सोममिन्द्राय पातवे ॥ ९ ॥

अभि । इमम् । अघ्न्याः । उत । श्रीणन्ति । धेनवः । शिशुम् । सोमम् । इन्द्राय । पातवे ॥९॥

१. ख१.५.६-भ१—चाभि° । २. ग-भ—' वारेण......पुनाति ' नास्ति । ३. ग—पुनतीति । सा वारेण वालमयेन शश्वता दृढेन पवित्रेण पुनाति शोधयति । यजुर्ब्राह्मणं वारेण शश्वता तनेत्याह वारेणा हि सोमं पुनन्तीति; ख-भ१.२.४ पुनतीति । ४. ग-ख५—अण्वीरेता । ५. ग—°सदृशमंशुमेनं; क—°सदृशं मधु । ६. ग-ख१.२.५.६.७—भ—अभिषुण्वंति च ।

उत अपि च इमम् एनं शिशुं बालं सोमम् अघ्न्याः अहन्तव्याः धेनवः गावः इन्द्राय पातवे पातुम् अभि श्रीणन्ति । स्वकीयेन पयसा संस्कुर्वन्तीत्यर्थः ॥

अस्येदिन्द्रो मदेष्वा विश्वा वृत्राणि जिघ्नते । शूरो मघा च मंहते ॥ १० ॥

अस्य । इत् । इन्द्रः । मदेषु । आ । विश्वा । वृत्राणि । जिघ्नते । शूरः । मघा । च । मंहते ॥ १० ॥

शूरः वीरः इन्द्रः अस्य इत् अस्य सोमस्यैव मदेषु विश्वा विश्वानि वृत्राणि शत्रून् आ जिघ्नते आहन्ति । मघा मघानि धनानि च मंहते यजमानेभ्यः प्रयच्छति ॥ ॥ १७ ॥

'पवस्व' इति दशर्चं द्वितीयं सूक्तं काण्वस्य मेधातिथेरार्षं[1] गायत्रं पवमानसोमदेवताकम् । तथा चानुक्रान्तं– 'पवस्व मेधातिथिः[2]' इति । उक्तो विनियोगः ॥

पवस्व देववीरति पवित्रं सोम रंह्या । इन्द्रमिन्दो वृषा विश ॥ १ ॥

पवस्व । देवऽवीः । अति । पवित्रम् । सोम । रंह्या । इन्द्रम् । इन्दो इति । वृषा । आ । विश ॥ १ ॥

हे सोम देववीः देवकामस्त्वं रंह्या वेगेन पवित्रं यथा भवति तथा अति पवस्व अतिक्षर । किंच हे इन्दो वृषा सेचकस्त्वम् इन्द्रम् आ विश प्रविश ॥

आ वच्यस्व महि प्सरो वृषेन्दो द्युम्नवत्तमः । आ योनिं धर्णसिः सदः ॥ २ ॥

आ । वच्यस्व । महि । प्सरः । वृषा । इन्दो इति । द्युम्नवत्ऽतमः ।
आ । योनिम् । धर्णसिः । सदः ॥ २ ॥

हे इन्दो सोम महि महान् वृषा कामानां वर्षकः द्युम्नवत्तमः यशस्वितमः धर्णसिः धर्ता त्वं प्सरः पानीयमन्धः आ वच्यस्व अस्मान् प्रत्यागमय । योनिं स्वकीयं स्थानम् आ सदः आसीद च ॥

अधुक्षत प्रियं मधु धारा सुतस्य वेधसः । अपो वसिष्ट सुक्रतुः ॥ ३ ॥

अधुक्षत । प्रियम् । मधु । धारा । सुतस्य । वेधसः । अपः । वसिष्ट । सुऽक्रतुः ॥ ३ ॥

सुतस्य अभिषुतस्य वेधसः अभिलषितस्य विधातुर्वा सोमस्य धारा प्रियं प्रीतिकरं मधु मधुरम् अधुक्षत दुग्धे सः सुक्रतुः सुकर्मा[3] सोमः अपः वसतीवरीः वसिष्ट आच्छादयति ॥

महान्तं त्वा महीरन्वापो अर्षन्ति सिन्धवः । यद्गोभिर्वासयिष्यसे ॥ ४ ॥

महान्तम् । त्वा । महीः । अनु । आपः । अर्षन्ति । सिन्धवः । यत् । गोभिः । वासयिष्यसे ॥ ४ ॥

हे सोम त्वं यत् यदा यदा गोभिः गोविकारैः पयोभिः वासयिष्यसे आच्छादयिष्यसे तदा महान्तं त्वाम् अनु प्रति सिन्धवः स्यन्दमानाः महीः महत्यः आपः अर्षन्ति गच्छन्ति ॥

समुद्रो अप्सु मामृजे विष्टम्भो धरुणो दिवः । सोमः पवित्रे अस्मयुः ॥ ५ ॥

समुद्रः । अप्ऽसु । ममृजे । विष्टम्भः । धरुणः । दिवः । सोमः । पवित्रे । अस्मऽयुः ॥ ५ ॥

---

१. ग-त१.२.६–मेध्यातिथे° । २. ग-त१.२.६-मु–मेध्यातिथि° । ३. ग-त४.५-मु–शोभनकर्मा; घ-त६–भीमकर्मा; त१.२.७–भामकर्मा; म४–शोकर्मा ।

समुद्रः । समुद्रवन्त्यस्माद्रसा इति समुद्रः । विष्टम्भः दिवः स्वर्गस्य धरुणः धारकश्च अस्मयुः अस्मत्कामः सोमः अप्सु उदकेषु मर्मृजे मृज्यते पवित्रे अभिषिच्यत इत्यर्थः ॥ ॥१८॥

अचिक्रदुद्वृषा हरिर्महान्मित्रो न दर्शतः । सं सूर्येण रोचते ॥ ६ ॥

अचिक्रदत् । वृषा । हरिः । महान् । मित्रः । न । दर्शतः । सम् । सूर्येण । रोचते ॥ ६ ॥

वृषा कामानां वर्षकः हरिः हरितवर्णः महान् सर्वोत्तमः मित्रो न यथा सखा तद्वत् दर्शतः[1] दर्शनीयो योऽयं सोमः अचिक्रदत् शब्दं करोति सोऽयं सोमः सूर्येण सह रोचते[2] दिवि प्रकाशते ॥

गिरस्त इन्दु ओजसा मर्मृज्यन्ते अपस्युवः । याभिर्मदाय शुम्भसे ॥ ७ ॥

गिरः । ते । इन्दो इति । ओजसा । मर्मृज्यन्ते । अपस्युवः । याभिः । मदाय । शुम्भसे ॥ ७ ॥

हे इन्दो ते तव ओजसा बलेन अपस्युवः कर्मेच्छासंबन्धिन्यः ताः गिरः स्तुतयः मर्मृज्यन्ते शोध्यन्ते याभिः गीर्भिस्त्वं मदाय हर्षाय शुम्भसे अलंक्रियसे ॥

तं त्वा मदाय घृष्वय उ लोककृत्नुमीमहे । तव प्रशस्तयो महीः ॥ ८ ॥

तम् । त्वा । मदाय । घृष्वये । ऊँ इति । लोकऽकृत्नुम् । ईमहे । तव । प्रऽशस्तयः । महीः ॥ ८ ॥

हे सोम अस्य तव प्रशस्तयः प्रशंसाः महीः महत्यः घृष्वये उ त्वत्प्रसादाच्छत्रूणां घर्षणशीलाय यजमानायैव लोककृत्नुम् उत्तमस्य लोकस्य कर्तारं तं त्वां सोमं मदाय ईमहे वयं याचामहे ॥

अस्मभ्यमिन्दविन्द्रयुर्मध्वः पवस्व धारया । पर्जन्यो वृष्टिमाँइव ॥ ९ ॥

अस्मभ्यम् । इन्दो इति । इन्द्रऽयुः । मध्वः । पवस्व । धारया । पर्जन्यः । वृष्टिमान्ऽइव ॥ ९ ॥

हे इन्दो सोम इन्द्रयुः इन्द्रकामस्त्वं मध्वः मदकरस्यामृतस्य[3] धारया पर्जन्यो वृष्टिमानिव यथा वर्षवान् पर्जन्यो मेघस्तथा[4] अस्मभ्यं मेधातिथिभ्यः पवस्व क्षर ॥

गोषा इन्दो नृषा अस्यश्वसा वाजसा उत । आत्मा यज्ञस्य पूर्व्यः ॥ १० ॥

गोऽसाः । इन्दो इति । नृऽसाः । असि । अश्वऽसाः । वाजऽसाः । उत ।

आत्मा । यज्ञस्य । पूर्व्यः ॥ १० ॥

हे इन्दो यज्ञस्य पूर्व्यः प्रत्नः आत्मा आत्मभूतस्त्वं गोषाः अस्मभ्यं गवां दाता असि भवसि । नृषाः पुत्राणां दाता चासि । अश्वसाः अश्वानां दाता चासि । उत अपि च वाजसाः अन्नानां दाता चासि ॥ ॥ १९ ॥

' एष देवः ' इति दशर्चं तृतीयं सूक्तमाजीगर्तेः शुनःशेपस्यार्षं गायत्रं पवमानसोमदेवताकम् । अनुक्रान्तं च– ' एषः शुनःशेपः ' इति । उक्तो विनियोगः ॥

१. त–दर्शतो कं; भ१.४–दर्शतो क । २. भ–मु–सं रोचते । ३. म–मदकरस्य रसस्य; भ–त७–मदकरस्य सोमस्य, त४–मदकरस्यांशमस्य; त५–मदकरस्यामृतस्य । ४. ग–मेघः क्षरति तथा ।

एष देवो अमर्त्यः पर्णवीरिव दीयति । अभि द्रोणान्यासदम् ॥ १ ॥

एषः । देवः । अमर्त्यः । पर्णवीःऽइव । दीयति । अभि । द्रोणानि । आऽसदम् ॥ १ ॥

देवः द्योतमानः अमर्त्यः मरणरहितः एषः सोमः द्रोणानि द्रोणकलशान् अभि अभिलक्ष्य आसदम् आसदनार्थं पर्णवीरिव यथा पक्षी तथा वेगेन दीयति गच्छति ॥

एष देवो विपा कृतोऽति ह्वरांसि धावति । पवमानो अदाभ्यः ॥ २ ॥

एषः । देवः । विपा । कृतः । अति । ह्वरांसि । धावति । पवमानः । अदाभ्यः ॥ २ ॥

विपा अङ्गुल्या । 'अथर्यो विपः' इत्यङ्गुलिनामसु पाठात् । कृतः अभिषुतः[1] एषः सोमः देवः पवमानः क्षरन् अदाभ्यः केनाप्यहिंसितश्च सन् ह्वरांसि शत्रून् अति धावति हन्तुमभिगच्छति ॥

एष देवो विपन्युभिः पवमान ऋतायुभिः । हरिर्वाजाय मृज्यते ॥ ३ ॥

एषः । देवः । विपन्युऽभिः । पवमानः । ऋतयुऽभिः । हरिः । वाजाय । मृज्यते ॥ ३ ॥

पवमानः क्षरन् एषः सोमः देवः विपन्युभिः स्तोतृभिः ऋतायुभिः यज्ञकामैः[2] हरिः अश्व इव वाजाय संग्रामार्थं मृज्यते स्तुतिभिरलंक्रियते ॥

एष विश्वानि वार्या शूरो यन्निव सत्वभिः । पवमानः सिषासति ॥ ४ ॥

एषः । विश्वानि । वार्या । शूरः । यन्ऽइव । सत्वऽभिः । पवमानः । सिसासति ॥ ४ ॥

पवमानः क्षरन् शूरः वीरः एषः सोमो देवः विश्वानि सर्वाणि वार्या वरणीयानि धनानि सत्वभिः बलैः यन्निव गच्छन्निव सिषासति अस्मदर्थं संभक्तुमिच्छति ॥

एष देवो रथर्यति पवमानो दशस्यति । आविष्कृणोति वग्वनुम् ॥ ५ ॥

एषः । देवः । रथर्यति । पवमानः । दशस्यति । आविः । कृणोति । वग्वनुम् ॥ ५ ॥

पवमानः[3] क्षरन् एषः सोमः देवः रथर्यति अस्मदीयं यागं प्रत्यागमनाय रथं कामयते । दशस्यति आगत्य चास्मभ्यमभिलषितं प्रयच्छति[4] । वग्वनुं शब्दम् आविष्कृणोति । अभिषूयमाणः प्रकटयति ॥ ॥ २० ॥

एष विप्रैरभिष्टुतोऽपो देवो वि गाहते । दधद्रत्नानि दाशुषे ॥ ६ ॥

एषः । विप्रैः । अभिऽस्तुतः । अपः । देवः । वि । गाहते । दधत् । रत्नानि । दाशुषे ॥ ६ ॥

विप्रैः मेधाविभिः स्तोतृभिः अभिष्टुतः परितः स्तुतः एषः सोमः देवः दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय रत्नानि रमणीयानि धनानि दधत् धारयन् प्रयच्छन् अपः वसतीवरीः वि गाहते प्रविशति ॥

एष दिवं वि धावति तिरो रजांसि धारया । पवमानः कनिक्रदत् ॥ ७ ॥

एषः । दिवम् । वि । धावति । तिरः । रजांसि । धारया । पवमानः । कनिक्रदत् ॥ ७ ॥

---

१. ग—सुतोभिषुतः । २. ग-त-अ-मु—यज्ञकामैर्वा । ३. च—पवमानः पूयमानः । ४. ग-घ-त-अ—प्रयच्छति च ।

धारया पवमानः क्षरन् एषः सोमः कनिक्रदत् अभिषूयमाणः शब्दं कुर्वन् रजांसि लोकान् तिरः तिरस्कुर्वन् यागात् दिवं स्वर्गं वि धावति गच्छति ॥

एष दिवं व्यासरत्तिरो रजांस्यस्पृतः । पवमानः स्वध्वरः ॥ ८ ॥

एषः । दिवम् । वि । आ । असरत् । तिरः । रजांसि । अस्पृतः । पवमानः । सुऽअध्वरः ॥ ८ ॥

पवमानः क्षरन् एषः सोमः स्वध्वरः सुयज्ञः अस्पृतः केनाप्यहिंसितश्च सन् रजांसि लोकान् तिरः[1] तिरस्कुर्वन् यज्ञात् दिवं प्रति व्यासरत् विसरति गच्छति ॥

एष प्रत्नेन जन्मना देवो देवेभ्यः सुतः । हरिः पवित्रे अर्षति ॥ ९ ॥

एषः । प्रत्नेन । जन्मना । देवः । देवेभ्यः । सुतः । हरिः । पवित्रे । अर्षति ॥ ९ ॥

हरिः हरितवर्णः देवः द्योतमानः एषः सोमः प्रत्नेन पुराणेन जन्मना जननेन देवेभ्यः देवार्थं सुतः अभिषुतः सन् पवित्रे दशापवित्रे अर्षति गच्छति ॥

एष उ स्य पुरुव्रतो जज्ञानो जनयन्निषः । धारया पवते सुतः ॥ १० ॥

एषः । ऊँ इति । स्यः । पुरुऽव्रतः । जज्ञानः । जनयन् । इषः । धारया । पवते । सुतः ॥ १० ॥

स्यः एष उ[2] सोम एव पुरुव्रतः बहुकर्मा जज्ञानः जायमान एव इषः अन्नानि जनयन् उत्पादयन् सुतः अभिषुतः सन् धारया पवते क्षरति ॥ ॥ २१ ॥

'सना च' इति दशर्चं चतुर्थं सूक्तमाङ्गिरसकुलस्य हिरण्यस्तूपस्यार्षं गायत्रं पवमानसोमदेवताकम्। अनुक्रान्तं च—'सना हिरण्यस्तूपः' इति । उक्तो विनियोगः ॥

सना च सोम जेषि च पवमान महि श्रवः । अथा नो वस्यसस्कृधि ॥ १ ॥

सनं । च । सोम । जेषि । च । पवमान । महि । श्रवः । अथ । नः । वस्यसः । कृधि ॥ १ ॥

हे महि श्रवः महद्यश पवमान सोम सन[3]। अस्मद्यागे यजनीयान् देवान् भज । जेषि च । यागविध्वंसकारिणो राक्षसांश्च जय । अथ देवान् प्राप्य राक्षसांश्च जित्वानन्तरं नः अस्मान् वस्यसः श्रेयसः[4] कृधि कुरु । श्रेयोऽस्मभ्यं देहीत्यर्थः ॥

सना ज्योतिः सना स्व१र्विश्वा च सोम सौभगा । अथा नो वस्यसस्कृधि ॥ २ ॥

सन । ज्योतिः । सन । स्वः । विश्वा । च । सोम । सौभगा । अथ । नः । वस्यसः । कृधि ॥ २ ॥

हे सोम त्वं ज्योतिः तेजः सन अस्मभ्यं प्रयच्छ । अपि च स्वः[5] स्वर्गं सन अस्मभ्यं देहि । विश्वा विश्वानि सौभगा सौभाग्यानि च सन । सिद्धमन्यत् ॥

सना दक्षमुत क्रतुमप सोम मृधो जहि । अथा नो वस्यसस्कृधि ॥ ३ ॥

सन । दक्षम् । उत । क्रतुम् । अप । सोम । मृधः । जहि । अथ । नः । वस्यसः । कृधि ॥ ३ ॥

हे सोम त्वं दक्षं बलं सन अस्मभ्यं देहि । उत अपि च क्रतुं प्रज्ञानं सन । मृधः हिंसकान् शत्रूंश्च अप जहि मारय । सिद्धमन्यत् ॥

१. ग-त-म—'तिरः' नास्ति । २. ग-घ-ङ-म—'उ' नास्ति । ३. ग—सना । ४. ङ-म२.४—श्रेयः । ५. ग-ङ-म—'स्वः' नास्ति ।

पवीतारः पुनीतन सोममिन्द्राय पातवे। अथा नो वस्यसस्कृधि ॥ ४ ॥

पवीतारः। पुनीतन। सोमम्। इन्द्राय। पातवे। अथ। नः। वस्यसः। कृधि ॥ ४ ॥

हे पवीतारः[1] सोमाभिषवकर्तारः यूयम् इन्द्राय पातवे पातुं सोमं पुनीतन अभिषुणुत। सिद्धमन्यत् ॥

त्वं सूर्ये न आ भज तव क्रत्वा तवोतिभिः। अथा नो वस्यसस्कृधि ॥ ५ ॥

त्वम्। सूर्ये। नः। आ। भज। तव। क्रत्वा। तव। ऊतिऽभिः। अथ। नः। वस्यसः। कृधि ॥५॥

हे सोम त्वं तव क्रत्वा तव ऊतिभिः त्वत्कर्तृकेण कर्मणा त्वत्कर्तृकाभी रक्षाभिश्च नः अस्मान् सूर्ये आ भज प्रापय। सिद्धमन्यत् ॥ ॥ २२ ॥

तव क्रत्वा तवोतिभिर्ज्योक्पश्येम सूर्यम्। अथा नो वस्यसस्कृधि ॥ ६ ॥

तव। क्रत्वा। तव। ऊतिऽभिः। ज्योक्। पश्येम। सूर्यम्। अथ। नः। वस्यसः। कृधि ॥६॥

हे सोम तव क्रत्वा प्रज्ञानेन तव ऊतिभिः रक्षाभिश्च ज्योक् चिरं पश्येम सूर्यम्। पश्याम[2] दृश्यामः[3]। सिद्धमन्यत् ॥

अभ्यर्ष स्वायुध सोम द्विबर्हसं रयिम्। अथा नो वस्यसस्कृधि ॥ ७ ॥

अभि। अर्ष। सुऽआयुध। सोम। द्विऽबर्हसम्। रयिम्। अथ। नः। वस्यसः। कृधि ॥७॥

हे स्वायुध शोभनायुध सोम त्वं द्विबर्हसं द्वयोर्द्यावापृथिव्योः स्थानयोः परिवृढं रयिं धनम् अभ्यर्ष अस्मानभिगमय। सिद्धमन्यत् ॥

अभ्यर्षानपच्युतो रयिं समत्सु सासहिः। अथा नो वस्यसस्कृधि ॥ ८ ॥

अभि। अर्ष। अनपऽच्युतः। रयिम्। समत्ऽसु। ससहिः। अथ। नः। वस्यसः। कृधि ॥८॥

हे सोम समत्सु संग्रामेषु अनपच्युतः शत्रुभिरनाहतः[4] सासहिः शत्रूणामभिभविता त्वं रयिं धनम् अभ्यर्ष अस्मानभिगमय। सिद्धमन्यत् ॥

त्वां यज्ञैरवीवृधन्पवमान विधर्मणि। अथा नो वस्यसस्कृधि ॥ ९ ॥

त्वाम्। यज्ञैः। अवीवृधन्। पवमान। विऽधर्मणि। अथ। नः। वस्यसः। कृधि ॥ ९ ॥

हे पवमान सोम यजमानानां विधारणाय प्रवृत्तं त्वां यज्ञैः विधर्मणि आत्मनो विधारणार्थम् अवीवृधन् यजमाना वर्धयन्ति। सिद्धमन्यत् ॥

रयिं नश्चित्रमश्विनमिन्दो विश्वायुमा भर। अथा नो वस्यसस्कृधि ॥ १० ॥

रयिम्। नः। चित्रम्। अश्विनम्। इन्दो इति। विश्वऽआयुम्। आ। भर।
अथ। नः। वस्यसः। कृधि ॥ १० ॥

---

१. ग-म१.३–पवितारः। २. ग-तर–अश्यामः; त६–पश्येम। ३. त२–'दृश्यामः' नास्ति।
४. ग–°रनभिद्रुतः; म१.३–°रनाभिहतः; म२–°रनभिहतः; म४–°रनभिहितः।

हे इन्दो यागेषु क्रियमाण सोम त्वं[1] चित्रं नानाविधम् अश्विनम् अश्ववन्तं च विभ्वायुं सर्वगामिनं रयिं नः अस्मभ्यम् आ भर आहर। सिद्धमन्यत्॥ ॥ २३ ॥

‘समिद्धः’ इत्येकादशर्चं पञ्चमं सूक्तं कश्यपस्यासितस्य[2] देवलस्य वार्षम्। अन्त्याश्चतस्रोऽनुष्टुभः शिष्टाः सप्त गायत्र्यः। नराशंसवर्जिता[3] आप्रियः क्रमेण अस्य देवताः। तथा चानुक्रान्तं—‘समिद्ध एकादश काश्यपोऽसितो देवलो वा विंशतिः सूक्तान्याप्यमाप्रियमन्त्याश्चतस्रोऽनुष्टुभम्’ इति। कश्यपस्य[4] पावमानमिदमाप्रीसूक्तम्। सूत्रितं च—‘समिद्धो अग्नेति सर्वेषां यथर्षि वा’ (आश्व. श्रौ. ३. २) इति॥

समिद्धो विश्वतस्पतिः पवमानो वि राजति। प्रीणन्वृषा कनिक्रदत् ॥ १ ॥

सम्ऽइद्धः। विश्वतः। पतिः। पवमानः। वि। राजति। प्रीणन्। वृषा। कनिक्रदत् ॥ १ ॥

आप्रीरूपसोमस्तुतिरत्र[5]। समिद्धः सम्यग्दीप्तः विश्वतस्पतिः सर्वतः स्वामी वृषा कामानां वर्षिता पवमानः सोमः कनिक्रदत् अभिशब्दयमानः शब्दं कुर्वन् प्रीणन् देवान् प्रीणयन् वि राजति यागेषु प्रकाशते॥

तनूनपात्पवमानः शृङ्गे शिशानो अर्षति। अन्तरिक्षेण रारजत् ॥ २ ॥

तनूऽनपात्। पवमानः। शृङ्गे इति। शिशानः। अर्षति। अन्तरिक्षेण। रारजत् ॥ २ ॥

तनूनपात्[6] पवमानः सोमः। तनूनपादत्र सोमो भवति। तथा च श्रूयते—‘अङ्गेभ्योऽङ्गाद्यो आयन्ते ततः सोमो जायते’ इति। शृङ्गे दीप्ते उन्नतप्रदेशे[7]। ‘हरिः शृङ्गाणि’ इति ज्वलन्नामसु पाठात्। शिशानः तीक्ष्णीकुर्वन् अन्तरिक्षेण रारजत् अर्षति। द्रोणकलशं प्रति गच्छति। तथा चाम्नायते—‘द्वाभ्यां धाराभ्यामाग्रयणं[8] गृह्णाति[9]’ इति॥

ईळेन्यः पवमानो रयिर्वि राजति द्युमान्। मधोर्धाराभिरोजसा ॥ ३ ॥

ईळेन्यः। पवमानः। रयिः। वि। राजति। द्युऽमान्। मधोः। धाराभिः। ओजसा ॥ ३ ॥

ईळेन्यः स्तुत्यः पवमानः सोमः रयिः अभीष्टस्य दाता द्युमान् दीप्तिमांश्च सन् मधोः उदकस्य धाराभिः सह क्षरन् ओजसा बलेन वि राजति प्रकाशते॥

बर्हिः प्राचीनमोजसा पवमानः स्तृणन्हरिः। देवेषु देव ईयते ॥ ४ ॥

बर्हिः। प्राचीनम्। ओजसा। पवमानः। स्तृणन्। हरिः। देवेषु। देवः। ईयते ॥ ४ ॥

हरिः हरितवर्णः देवः द्योतमानः सोमः पवमानः देवेषु[10] यागेषु बर्हिः प्राचीनं प्राचीनाग्रं स्तृणन् स्तारयन् ओजसा बलेन ईयते गच्छति॥

१. ग-त४-भ२—स त्वं; भ १.४—" " स त्वं। २. ग-त-भ४-मु—काश्यपासितस्य। ३. ग-भ१.२.३—नाराशंस°। ४. ग—शौनकस्य पवमानसोममिद°; त-भ४—शौनकस्य पावमानमिद°। ५. त-भ४—आप्रीतसोम°; मु—आप्रीमसोम°। ६. ग—तनूनपादेवः। ७. त—°प्रदेशे। ८. ग—धाराभ्यामग्रयणं; त६—आराभ्यामाग्रयणं; भ२.३—आग्रयणं। ९. ग-त१.२.६.७—गृह्णामीति; त४.५—गृह्णामिति; भ३—गृह्णातीति। १०. ग-त-भ४—‘देवेषु’ नास्ति।

उदातैर्जिहते बृहद्द्वारो देवीर्हिरण्ययीः । पवमानेन सुष्टुताः ॥ ५ ॥

उत् । आतैः । जिहते । बृहत् । द्वारः । देवीः । हिरण्ययीः । पवमानेन । सुऽस्तुताः ॥ ५ ॥

हिरण्ययीः हिरण्मय्यः द्वारो देवीः द्वारो देव्यः पवमानेन सोमेन सह सुष्टुताः स्तोतृभिः सम्यक् स्तुताः सत्यः बृहत् बृहतीभ्यो महतीभ्यः आतैः आततेभ्यो दिग्भ्यः । 'आता आशाः' इति दिङ्नामसु पाठात् । उत् जिहते उद्गच्छन्ति ॥ ॥ २१ ॥

सुशिल्पे बृहती मही पवमानो वृषण्यति । नक्तोषासा न दर्शते ॥ ६ ॥

सुशिल्पे इति सुऽशिल्पे । बृहती इति । मही इति । पवमानः । वृषण्यति ।
नक्तोषसा । न । दर्शते इति ॥ ६ ॥

सुशिल्पे सुरूपे बृहती परिवृढे मही महत्यौ न संप्रति दर्शते दर्शनीये नक्तोषासा नक्तोषासौ[1] पवमानः सोमः वृषण्यति कामयते ॥

उभा देवा नृचक्षसा होतारा दैव्या हुवे । पवमान इन्द्रो वृषा ॥ ७ ॥

उभा । देवा । नृऽचक्षसा । होतारा । दैव्या । हुवे । पवमानः । इन्द्रः । वृषा ॥ ७ ॥

नृचक्षसा मनुष्याणां द्रष्टारौ दैव्या दैव्यौ देवसंबन्धिनौ होतारा होतारौ उभा उभौ देवा देवौ हुवे आह्वयामि यज्ञे । पवमानः सोमः इन्द्रः ईशः । तथा च यास्कः—'इन्द्र इरां दृणातीति वेरां दारयत इति वेरां धारयतीति वेन्दवे द्रवतीति वेन्दौ रमत इति वेन्धे भूतानीति वा तद्यदेनं प्राणैः समैन्धन्[2] तदिन्द्रस्येन्द्रत्वमिति विज्ञायते' (निरु. १०. ८) इति । वृषा कामानां वर्षिता च भवतीति ॥

भारती पवमानस्य सरस्वतीळा मही । इमं नो यज्ञमा गमन्तिस्रो देवीः सुपेशसः ॥ ८ ॥

भारती । पवमानस्य । सरस्वती । इळा । मही ।

इमम् । नः । यज्ञम् । आ । गमन् । तिस्रः । देवीः । सुऽपेशसः ॥ ८ ॥

भारती भारत्याख्या सरस्वती सरस्वत्याख्या च मही महती इळाख्या[3] च तिस्रः सुपेशसः सुरूपाः देवीः देव्यः नः अस्माकं पवमानस्य सोमस्य संबन्धिनम् इमं[4] यज्ञं प्रति आ गमन् आगच्छन्तु ॥

त्वष्टारमग्रजां गोपां पुरोयावानमा हुवे ।
इन्दुरिन्द्रो वृषा हरिः पवमानः प्रजापतिः ॥ ९ ॥

त्वष्टारम् । अग्रऽजाम् । गोपाम् । पुरःऽयावानम् । आ । हुवे ।
इन्दुः । इन्द्रः । वृषा । हरिः । पवमानः । प्रजाऽपतिः ॥ ९ ॥

अग्रजाम् अग्रे जातं गोपां प्रजानां पालयितारं पुरोयावानं देवानां पुरस्तागन्तारं त्वष्टारं देवम् आ हुवे अहमाह्वयामि यज्ञे । हरिः[5] हरितवर्णः पवमानः इन्दुः सोमः[6] इन्द्रः देवानामीश्वरः वृषा कामानां वर्षिता च प्रजापतिः प्रजानां पालयिता च भवतीति ॥

---

१. ग-मु—नक्तोषसौ । २. ख१.२.६.७-मु—समैन्धन् ; ख४.५-अ१—समैन्धन; अ४—समैन्धत । ३. अ१.२.३—इळा इळाख्या । ४. त-अ—'इमं' नास्ति । ५. ग-त-अ२.३.४—'हरिः' नास्ति । ६. त-अ—'सोमः' नास्ति ।

वनस्पतिं पवमान मध्वा समङ्ग्धि धारया।
सहस्रवल्शं हरितं भ्राजमानं हिरण्ययम् ॥ १० ॥

वनस्पतिम्। पवमान। मध्वा। सम्। अङ्ग्धि। धारया।
सहस्रऽवल्शम्। हरितम्। भ्राजमानम्। हिरण्ययम् ॥ १० ॥

हे पवमान सोम हरितं हरितवर्णं हिरण्ययं कदाचिद्धिरण्मयवर्णं च भ्राजमानं दीप्यमानं सहस्रवल्शं सहस्रशाखं वनस्पतिं देवं धारया धारामयेण मध्वा मधुना समङ्ग्धि अङ्ग्धि। संस्कुर्वित्यर्थः ॥

विश्वे देवाः स्वाहाकृतिं पवमानस्या गत।
वायुर्बृहस्पतिः सूर्योऽग्निरिन्द्रः सजोषसः ॥ ११ ॥

विश्वे। देवाः। स्वाहाऽकृतिम्। पवमानस्य। आ। गत।
वायुः। बृहस्पतिः। सूर्यः। अग्निः। इन्द्रः। सऽजोषसः ॥ ११ ॥

हे विश्वे देवाः वायुः बृहस्पतिश्च सूर्यश्च अग्निश्च इन्द्रश्च सर्वे यूयं सजोषसः संगताः सन्तः पवमानस्य सोमस्य स्वाहाकृतिं स्वाहाकारं प्रति[1] आ गत[1] आगच्छत ॥ ॥२५॥

'मन्द्रया' इति नवर्चं षष्ठं सूक्तं काश्यपस्यासितस्य देवलस्य आर्षं गायत्रं पवमानसोमदेवताकम्[2] ॥

मन्द्रया सोम धारया वृषा पवस्व देवयुः। अव्यो वारेष्वस्मयुः ॥ १ ॥

मन्द्रया। सोम। धारया। वृषा। पवस्व। देवऽयुः। अव्यः। वारेषु। अस्मऽयुः ॥ १ ॥

हे सोम वृषा कामानां वर्षिता देवयुः देवकामः अस्मयुः अस्मत्कामश्च अव्यः अवेः वारेषु वालेषु दशापवित्रे मन्द्रया मदकरया धारया पवस्व क्षर ॥

अभि त्यं मद्यं मदमिन्दविन्द्र इति क्षर। अभि वाजिनो अर्वतः ॥ २ ॥

अभि। त्यम्। मद्यम्। मदम्। इन्दो इति। इन्द्रः। इति। क्षर। अभि। वाजिनः। अर्वतः ॥२॥

हे इन्दो सोम त्वम् इन्द्रः ईश्वरः इति कृत्वा[3] त्यं[3] तं मद्यं मदकरं[4] मदं रसम् अभि[5] क्षर वर्ष। वाजिनः बलवतः अर्वतः अश्वांश्च अस्मदर्थम् अभि क्षरेत्यर्थः ॥

अभि त्यं पूर्व्यं मदं सुवानो अर्ष पवित्र आ। अभि वाजमुत श्रवः ॥ ३ ॥

अभि। त्यम्। पूर्व्यम्। मदम्। सुवानः। अर्ष। पवित्रे। आ। अभि। वाजम्। उत। श्रवः ॥३॥

हे सोम सुवानः अभिषूयमाणस्त्वं पूर्व्यं प्रत्नं त्यं तं प्रसिद्धं मदं मदकरं रसं पवित्रे आ समन्तात् अभि अर्ष अभिगमय। वाजं बलमस्माकम् अभि अर्ष। उत अपि च श्रवः अश्वमप्यर्ष ॥

१. ग-त४.५—' प्रति आ गत ' नास्ति; त१.२.३.७-मु—आगत। २. ग—'देवताकं अनुक्रांतं मंद्रया नवेति; च—'देवताकं मंद्रया नवेति अनुक्रांतं च। ३. ग-त-भ—'त्यं तं' नास्ति। ४. त-भ—मदकरमस्तीति। ५. त-भ—' अभि ' नास्ति।

अनु द्रप्सास इन्दव आपो न प्रवतासरन् । पुनाना इन्द्रमाशत ॥ ४ ॥

अनु । द्रप्सासः । इन्दवः । आपः । न । प्रऽवता । असरन् । पुनानाः । इन्द्रम् । आशत ॥ ४ ॥

द्रप्सासः द्रुतगतयः[1] पुनानाः क्षरन्तः इन्दवः सोमाः प्रवता प्रवणेन मार्गेण आपो न आप इव इन्द्रम् अनु असरन् अनुगच्छन्ति । आशत व्याप्नुवन्ति च ॥

यमत्यमिव वाजिनं मृजन्ति योषणो दश । वने क्रीळन्तमत्यविम् ॥ ५ ॥

यम् । अत्यम्ऽइव । वाजिनम् । मृजन्ति । योषणः । दश । वने । क्रीळन्तम् । अतिऽअविम् ॥ ५ ॥

अत्यविं दशापवित्रमतिक्रम्य वने अरण्ये क्रीळन्तं वर्तमानं यं सोमं दश[2] दशसंख्याकाः योषणः स्त्रियः । अङ्गुलय इत्यर्थः । तथा च निगमान्तरं— 'तमीमण्वीः समर्ये आ गृभ्णन्ति योषणो दश' (ऋ. सं. ९.१.७) इति । वाजिनं बलिनम् अत्यमिव[3] अश्वमिव मृजन्ति परिचरन्ति । उत्तरया सहान्वयः ॥ ॥ २६ ॥

तं गोभिर्वृषणं रसं मदाय देववीतये । सुतं भराय सं सृज ॥ ६ ॥

तम् । गोभिः । वृषणम् । रसम् । मदाय । देवऽवीतये । सुतम् । भराय । सम् । सृज ॥ ६ ॥

वृषणं कामानां वर्षितारं देववीतये देवानां पानाय मदाय सुतम् अभिषुतं तं रसं भराय संग्रामाय गोभिः[4] पयोभिः[4] सं सृज संयोजय ॥

देवो देवाय धारयेन्द्राय पवते सुतः । पयो यदस्य पीपयत् ॥ ७ ॥

देवः । देवाय । धारया । इन्द्राय । पवते । सुतः । पयः । यत् । अस्य । पीपयत् ॥ ७ ॥

देवाय द्योतमानाय इन्द्राय सुतः अभिषुतः देवः द्योतमानः सोमः धारया पवते क्षरति । यत् यस्मात् अस्य सोमस्य पयः पीपयत् इन्द्रमाप्यायितवत् । तस्माद्धारया पवत इत्यर्थः ॥

आत्मा यज्ञस्य रंह्या सुष्वाणः पवते सुतः । प्रत्नं नि पाति काव्यम् ॥ ८ ॥

आत्मा । यज्ञस्य । रंह्या । सुस्वानः । पवते । सुतः । प्रत्नम् । नि । पाति । काव्यम् ॥ ८ ॥

यज्ञस्य आत्मा आत्मभूतः सुतः अभिषुतः सोमः सुष्वाणः यजमानेभ्यः कामान् प्रेरयन् रंह्या वेगेन पवते क्षरति । प्रत्नं पुरातनं काव्यम् आत्मनः कवित्वं च नि पाति अभिरक्षति ॥

एवा पुनान इन्द्रयुर्मदं मदिष्ठ वीतये । गुहा चिद्दधिषे गिरः ॥ ९ ॥

एव । पुनानः । इन्द्रऽयुः । मदम् । मदिष्ठ । वीतये । गुहा । चित् । दधिषे । गिरः ॥ ९ ॥

हे मदिष्ठ अतिशयेन मदकर सोम इन्द्रयुः इन्द्रकामस्त्वं वीतये इन्द्रस्य पानाय एव एवं मदं पुनानः क्षरन् गुहा गुहायाम् । यज्ञशालायामित्यर्थः । गिरः चित् शब्दानपि दधिषे । अभिषववेलायामुपरवेषु धारयसि । करोषीत्यर्थः ॥ ॥ २७ ॥

१. त-द्रुतगतयः । २. त-भ४-'दश' नास्ति । ३. ग-अ-अश्वं न । ४. म-त४.५-अ-'गोभिः पयोभिः' नास्ति; च-गोभिः ।

'असृग्रम्' इति नवर्चं सप्तमं सूक्तम्। 'असृग्रम्' इत्यनुक्रान्तम्। असितो देवलो ऋषिः। तौ च कश्यपगोत्रजौ[1]। गायत्रं[2] छन्दः[2]। सोमः पवमानो देवता। उक्तो विनियोगः॥

असृग्रमिन्दवः पथा धर्मन्नृतस्य सुश्रियः। विदाना अस्य योजनम्॥ १ ॥

असृग्रम्। इन्दवः। पथा। धर्मन्। ऋतस्य। सुऽश्रियः। विदानाः। अस्य। योजनम्॥१॥

सुश्रियः शोभनश्रयणाः[3] अस्य इन्द्रस्य योजनं संबन्धं विदानाः जानन्तः इन्दवः सोमाः धर्मन् कर्माणि ऋतस्य यज्ञस्य पथा मार्गेण असृग्रम् सृज्यन्ते॥

प्र धारा मध्वो अग्रियो महीरपो वि गाहते। हविर्हविष्षु वन्द्यः॥ २ ॥

प्र। धारा। मध्वः। अग्रियः। महीः। अपः। वि। गाहते। हविः। हविःऽसु। वन्द्यः॥२॥

हविष्षु हविषां मध्ये वन्द्यः स्तुत्यः हविः हविरात्मको यः सोमः महीः महतीः अपः वसतीवरीः वि गाहते तस्य मध्वः सोमस्य अग्रियः मुख्याः धाराः प्र गच्छन्तीत्यर्थः॥

प्र युजो वाचो अग्रियो वृषाव चक्रदद्वने। सद्माभि सत्यो अध्वरः॥ ३ ॥

प्र। युजः। वाचः। अग्रियः। वृषा। अव। चक्रदत्। वने। सद्म। अभि। सत्यः। अध्वरः॥३॥

पुनरेव दर्शयति। वृषा कामानां वर्षकः सत्यः सत्यभूतः अध्वरः हिंसावर्जितः अग्रियः मुख्यः सोमः सद्म यज्ञगृहम् अभि प्रति वने उदके युजः युक्ताः वाचः प्र अव चक्रदत् अवक्रन्दति। शब्दान् करोतीत्यर्थः॥

परि यत्काव्या कविर्नृम्णा वसानो अर्षति। स्वर्वाजी सिषासति॥ ४ ॥

परि। यत्। काव्या। कविः। नृम्णा। वसानः। अर्षति। स्वः। वाजी। सिसासति॥ ४ ॥

कविः क्रान्तकर्मा सोमः नृम्णा नृम्णानि[4] धनानि वसानः आच्छादयन् स्तोतॄणां काव्या[5] काव्यानि कविकर्माणि स्तोत्राणि यत् यदा परि अर्षति परिगच्छति तदा स्वः स्वर्गे[6] वाजी बलवानन्नवान् वा इन्द्रः सिषासति। यागं प्रत्यागन्तुं स्वकीयं भागं संभक्तुमिच्छति॥

पवमानो अभि स्पृधो विशो राजेव सीदति। यदीमृण्वन्ति वेधसः॥ ५ ॥

पवमानः। अभि। स्पृधः। विशः। राजाऽइव। सीदति। यत्। ईम्। ऋण्वन्ति। वेधसः॥५॥

यत् यदा ईम् एनं सोमं वेधसः कर्मणां कर्तारः[7] ऋण्वन्ति प्रेरयन्ति तदा पवमानः क्षरन् सोमः स्पृधः स्पर्धमानान् यागविघ्नकारिणो राक्षसान् विशः स्पर्धमानान् मनुष्यान् राजेव[8] यथा राजा[9] शत्रून् अभि सीदति[10] बाधितुमभिगच्छति॥ ॥ २८ ॥

अव्यो वारे परि प्रियो हरिर्वनेषु सीदति। रेभो वनुष्यते मती॥ ६ ॥

अव्यः। वारे। परि। प्रियः। हरिः। वनेषु। सीदति। रेभः। वनुष्यते। मती॥ ६ ॥

१. ग-त-७–काश्यपगोत्रजौ, म१.३–कश्यपगोत्रौ। २. म१.२.३–गायत्रछंदसे। ३. त-म–*अवण्णा। ४. ग-त-म–'नृम्णानि' नास्ति। ५. ग-त-म–'काव्या' नास्ति। ६. ग–स्वर्गात्। ७. त-म–कर्तारः। ८. त-म४–राजसेव। ९. म१.२.१.४–राजाभिषीदति। १०. त-म१.२.४–विसीदति।

हरिः हरितवर्णः प्रियः देवानां प्रियतम एष सोमः वनेषु उदकेषु संपृक्तः अत्यः अवेः वारे वालोत्थे परि षीदति । किंच रेभः अभिषववेलायामुपरवेषु शब्दं कुर्वन् मती मत्या स्तुत्या वनुष्यते सेव्यते ॥

स वायुमिन्द्रमश्विना साकं मदेन गच्छति । रणा यो अस्य धर्मभिः ॥ ७ ॥

सः । वायुम् । इन्द्रम् । अश्विना । साकम् । मदेन । गच्छति । रण । यः । अस्य । धर्मऽभिः ॥ ७ ॥

यः यजमानः अस्य सोमस्य धर्मभिः कर्मभिः श्रवणाभिषवादिभिः रण रमते सः यजमानः वायुमिन्द्रं च अश्विना अश्विनौ[1] च मदेन साकं सह गच्छति प्राप्नोति ॥

आ मित्रावरुणा भगं मध्वः पवन्त ऊर्मयः । विदाना अस्य शक्मभिः ॥ ८ ॥

आ । मित्रावरुणा । भगम् । मध्वः । पवन्ते । ऊर्मयः । विदानाः । अस्य । शक्मऽभिः ॥ ८ ॥

येषां यजमानानां मध्वः सोमस्य ऊर्मयः तरङ्गाः मित्रावरुणा मित्रावरुणौ देवौ भगं भगाख्यं देवं च प्रति पवन्ते क्षरन्ति, ते यजमानाः अस्य सोमस्येमं सोमं विदानाः जानन्तः शक्मभिः सुखैः संगच्छन्त[2] इति शेषः ॥

अस्मभ्यं रोदसी रयिं मध्वो वाजस्य सातये । श्रवो वसूनि सं जितम् ॥ ९ ॥

अस्मभ्यम् । रोदसी इति । रयिम् । मध्वः । वाजस्य । सातये । श्रवः । वसूनि । सम् । जितम् ॥ ९ ॥

हे रोदसी द्यावापृथिव्यौ युवां मध्वः देवानां मोदयितुः[3] वाजस्य सोमात्मकस्यान्नस्य सातये लाभाय अस्मभ्यं काश्यपासितेभ्यः कश्यपदेवलेभ्यो वा रयिं धनं श्रवः अन्नं च वसूनि वास्तव्यान्यन्यान्यपि पश्वादीनि धनानि सं जितं संजयतम् । प्रयच्छतमित्यर्थः ॥ ॥ २९ ॥

'एते सोमाः' इति नवर्चमष्टमं सूक्तम् । ऋष्याद्याः पूर्ववत् । अनुक्रान्तं च – 'एते सोमाः' इति । उक्तः सूक्तविनियोगः । ग्रावस्तोत्रे गाणगारिमतेनाभिरूपकरणे सोमे सृज्यमाने 'सृजन्ति रथा' इत्येषा । सूत्रितं च – 'अथापरमभिरूपं कुर्यादिति गाणगारिरा प्यायस्व समेतु त इति तिस्रो सृजन्ति रथा इव प्रियाः' (आश्व. श्रौ. ५.१२) इति ॥

एते सोमा अभि प्रियमिन्द्रस्य काममक्षरन् । वर्धन्तो अस्य वीर्यम् ॥ १ ॥

एते । सोमाः । अभि । प्रियम् । इन्द्रस्य । कामम् । अक्षरन् । वर्धन्तः । अस्य । वीर्यम् ॥ १ ॥

एते अभिषुता इमे सोमाः अस्य इन्द्रस्य वीर्यं [illegible] वर्धन्तः वर्धयन्तः इन्द्रस्य कामं काम्यं प्रियं प्रीतिकरं रसम् अभि अक्षरन् अभिक्षरन्तो अभ्यवर्षन् ॥

पुनानासश्चमूषदो गच्छन्तो वायुमश्विना । ते नो धान्तु सुवीर्यम् ॥ २ ॥

पुनानासः । चमूऽसदः । गच्छन्तः । वायुम् । अश्विना । ते । नः । धान्तु । सुऽवीर्यम् ॥ २ ॥

ते प्रसिद्धाः सोमाः पुनानासः पूयमाना अभिपूयमानाः चमूषदः चमसेषु सीदन्तः वायुम् अश्विना अश्विनौ च गच्छन्तः प्राप्नुवन्तः नः अस्मभ्यं सुवीर्यं शोभनवीर्यं धान्तु धारयन्तु । प्रयच्छन्त्वित्यर्थः ॥

१. ग-त-भ– 'अश्विनौ' नास्ति । २. घ– आसंगच्छन्त । ३. ग– मादयितुः ।

इन्द्रस्य सोम राधसे पुनानो हार्दि चोदय । ऋतस्य योनिमासदम् ॥ ३ ॥

इन्द्रस्य । सोम । राधसे । पुनानः । हार्दि । चोदय । ऋतस्य । योनिम् । आऽसदम् ॥ ३ ॥

हे सोम पुनानः अभिषूयमाणः हार्दि अभिलषितस्वम् इन्द्रस्य राधसे संराधनाय ऋतस्य यज्ञस्य योनिं स्थानम् आसदं यथेन्द्र आसीदति तथेन्द्रं चोदय प्रेरय ॥

मृजन्ति त्वा दश क्षिपो हिन्वन्ति सप्त धीतयः । अनु विप्रा अमादिषुः ॥ ४ ॥

मृजन्ति । त्वा । दश । क्षिपः । हिन्वन्ति । सप्त । धीतयः । अनु । विप्राः । अमादिषुः ॥ ४ ॥

हे सोम त्वा त्वां दश दशसंख्याकाः क्षिपः अङ्गुलयः । 'क्षिपः[1] क्षिपः' इत्यङ्गुलिनामसु पाठात् । मृजन्ति परिचरन्ति । सप्त सप्तसंख्याकाः धीतयः होत्रकाश्च त्वा त्वां हिन्वन्ति स्वस्वव्यापारैः प्रीणयन्ति । विप्राः मेधाविनश्च त्वाम् अनु अमादिषुः अनुमादयन्ति ॥

देवेभ्यस्त्वा मदाय कं सृजानमति मेष्यः । सं गोभिर्वासयामसि ॥ ५ ॥

देवेभ्यः । त्वा । मदाय । कम् । सृजानम् । अति । मेष्यः । सम् । गोभिः । वासयामसि ॥ ५ ॥

हे सोम मेष्यः अवेर्लोमानि कम्[2] उदकं च अति अभि[2] सृजानं त्वा त्वां देवेभ्यः देवानाम् । विभक्तिव्यत्ययः । मदाय मदार्थं गोभिः गोविकारैः पयोभिः सं वासयामसि संवासयामः ॥ ॥ १० ॥

पुनानः कलशेष्वा वस्त्राण्यरुषो हरिः । परि गव्यान्यव्यत ॥ ६ ॥

पुनानः । कलशेषु । आ । वस्त्राणि । अरुषः । हरिः । परि । गव्यानि । अव्यत ॥ ६ ॥

पुनानः पूयमानः कलशेषु कुम्भेषु निषिच्यमानः अरुषः आरोचमानः हरिः हरितवर्णः सोमः गव्यानि दुग्धादीनि वस्त्राणि वासांसीव परि अव्यत पर्याच्छादयति ॥

मघोन आ पवस्व नो जहि विश्वा अप द्विषः । इन्दो सखायमा विश ॥ ७ ॥

मघोनः । आ । पवस्व । नः । जहि । विश्वाः । अप । द्विषः ।

इन्दो इति । सखायम् । आ । विश ॥ ७ ॥

हे इन्दो सोम मघोनः धनवतः नः अस्मान् प्रति पवस्व क्षर । विश्वाः विश्वान् द्विषः द्वेष्टॄन् अप जहि मारय च । सखायं प्रियमिन्द्रम् आ विश आप्नुहि च ॥

वृष्टिं दिवः परि स्रव द्युम्नं पृथिव्या अधि । सहो नः सोम पृत्सु धाः ॥ ८ ॥

वृष्टिम् । दिवः । परि । स्रव । द्युम्नम् । पृथिव्याः । अधि ।

सहः । नः । सोम । पृत्ऽसु । धाः ॥ ८ ॥

१. ग-स१.२.४.७-म४-क्षिपः; स६-भ१.३-'क्षिपः' नास्ति । २. ग-इत्यर्थः अति; घ-कमुदकं चात्यभि; स१-कं उदकं चात्यभि; भ२.६-कं उदकं त्वभि; स४.५- - - - द अभि; स७-कमुदकं त्वदभ्यभि; म१.२-द अति; भ३-दशापवित्रमति; म४-अभि; मु-कमुदकं चाति ।

हे सोम त्वं दिवः द्युलोकात् वृष्टिं वर्ष परि सर्वतः वर्ष। पृथिव्याः अधि पृथिव्याम्। अधिः सप्तम्यर्थानुवादः। द्युम्नम् अन्नं चोत्पादयेति शेषः। नः अस्माकं सहः बलं च पृत्सु संग्रामेषु धाः धेहि॥

नृचक्षसं त्वा वयमिन्द्रपीतं स्वर्विदम्। भक्षीमहि प्रजामिषम्॥ ९॥

नृऽचक्षसम्। त्वा। वयम्। इन्द्रऽपीतम्। स्वःऽविदम्। भक्षीमहि। प्रऽजाम्। इषम्॥ ९॥

हे सोम नृचक्षसं नृणां द्रष्टारं स्वर्विदं सर्वज्ञम् इन्द्रपीतम् इन्द्रेण[1] पीतं त्वा त्वां पिबन्तः वयं काश्यपासिताः काश्यपदेवला[2] वा प्रजां पुत्रादिकम् इषम् अन्नं च भक्षीमहि भजेमहि॥ ॥ ३१॥

'परि प्रिया' इति नवर्चं नवमं सूक्तम्। ऋष्याद्याः पूर्ववत्। 'परि प्रिया' इत्यनुक्रान्तम्। उक्तो विनियोगः॥

परि प्रिया दिवः कविर्वयांसि नप्त्योर्हितः। सुवानो याति कविक्रतुः॥ १॥

परि। प्रिया। दिवः। कविः। वयांसि। नप्त्योः। हितः। सुवानः। याति। कविऽक्रतुः॥ १॥

कविः मेधावी कविक्रतुः क्रान्तप्रज्ञः क्रान्तकर्मा वा सोमः नप्त्योः अधिषवणफलकयोः हितः निहितः सुवानः अभिषूयमाणः दिवः द्युलोकस्य परि प्रिया अतिप्रियाणि वयांसि सरणाः। तथा च मन्त्रवर्णः— 'वयांसि[3] इयेना अतिपथः पर्वतानां ककुभः' इति। याति गच्छति॥

प्रप्र क्षयाय पन्यसे जनाय जुष्टो अद्रुहे। वीत्यर्ष चनिष्ठया॥ २॥

प्रऽप्र। क्षयाय। पन्यसे। जनाय। जुष्टः। अद्रुहे। वीती। अर्ष। चनिष्ठया॥ २॥

हे सोम प्रप्र अत्यन्तं क्षयाय तव निवासभूताय अद्रुहे अद्रोग्धे च पन्यसे स्तोत्रे जनाय मनुष्याय वीती वीत्यै भक्षणाय जुष्टः पर्याप्तस्त्वं चनिष्ठया अन्नवत्तमया धारया अर्ष पात्रं प्रति गच्छ॥

स सूनुर्मातरा शुचिर्जातो जाते अरोचयत्। महान्मही ऋतावृधा॥ ३॥

सः। सूनुः। मातरा। शुचिः। जातः। जाते इति। अरोचयत्।
महान्। मही इति। ऋतऽवृधा॥ ३॥

जातः उत्पन्नः शुचिः दीप्तः महान् हविष्ट्वेन सः सोमाख्यः सूनुः पुत्रः मही महत्यौ ऋतावृधा यज्ञस्य वर्धयित्र्यौ जाते विश्वस्य जनयित्र्यौ मातरा आत्मनो मातरौ द्यावा-भूमी अरोचयत् रोचयति दीपयति॥

स सप्त धीतिभिर्हितो नद्यो अजिन्वदद्रुहः। या एकमक्षि वावृधुः॥ ४॥

सः। सप्त। धीतिऽभिः। हितः। नद्यः। अजिन्वत्। अद्रुहः। याः। एकम्। अक्षि। ववृधुः॥ ४॥

---

१. ग-त-भ— 'इन्द्रेण पीतं त्वा' नास्ति। २. त—कश्यप°। ३. ग-भ— 'वयांसि' नास्ति।

याः नद्यः यम् एकं मुख्यं सोमम् अक्षि आश्रीणं अवृधुः वर्धयन्ति सः सोमः धीतिभिः[1] अङ्गुलिभिः। 'दशवा धीतयः' इत्यङ्गुलिनामसु पाठात्। हितः निहितः सन् अद्रुहः द्रोहवर्जिताः सप्त सप्तसंख्याकाः यह्वीः नदीः[2] अजिन्वत् प्रीणयति ॥

ता अभि सन्तमस्तृतं महे युवानमा दधुः। इन्दुमिन्द्र तव व्रते ॥ ५ ॥

ताः। अभि। सन्तम्। अस्तृतम्। महे। युवानम्। आ। दधुः। इन्दुम्। इन्द्र। तव। व्रते ॥५॥

हे इन्द्र तव त्वदीये व्रते कर्मणि ताः अङ्गुल्यः। पूर्वत्र धीतिभिः इत्यङ्गुलीनामुपात्तत्वात् तच्छब्देन परामर्शः। सन्तं विद्यमानम् अस्तृतम् अहिंसितं युवानं नित्यतरुणम् इन्दुं सोमं महे महतेऽभिषवादिलक्षणाय कर्मणे अभि आ दधुः ॥ ॥ ३२ ॥

अभि वह्निरमर्त्यः सप्त पश्यति वावहिः। क्रिविर्देवीरतर्पयत् ॥ ६ ॥

अभि। वह्निः। अमर्त्यः। सप्त। पश्यति। वावहिः। क्रिविः। देवीः। अतर्पयत् ॥ ६ ॥

यः वह्निः यज्ञस्य धुरो वोढा अमर्त्यः मरणरहितः वावहिः देवानां स्तुतेरत्यन्तं वोढा च सोमः सप्त नदीः पश्यति सोऽयं क्रिविः कूपरूपेण[3] पूर्णोऽवस्थितः सन् देवीः नदीः अतर्पयत् तर्पयति ॥

अवा कल्पेषु नः पुमस्तमांसि सोम योध्या। तानि पुनान जङ्घनः ॥ ७ ॥

अव। कल्पेषु। नः। पुमः। तमांसि। सोम। योध्या। तानि। पुनान। जङ्घनः ॥ ७ ॥

हे पुमः पुमन् सोम कल्पेषु कल्पनीयेष्वहःसु नः अस्मान् अव रक्ष। अपि च पुनान हे पवमान सोम त्वं योध्या योधनीयानि तमांसि रक्षांसि यानि तानि जङ्घनः नाशय ॥

नू नव्यसे नवीयसे सूक्ताय साधया पथः। प्रत्नवद्रोचया रुचः ॥ ८ ॥

नु। नव्यसे। नवीयसे। सुऽउक्ताय। साधय। पथः। प्रत्नऽवत्। रोचय। रुचः ॥ ८ ॥

हे सोम नव्यसे नव्याय नूतनाय नवीयसे स्तुत्यायास्माकं सूक्ताय पथः मार्गान् नु क्षिप्रं साधय अभिगमय। अपि च प्रत्नवत् यथापूर्वं रुचः स्वदीप्तीः रोचय प्रकाशय ॥

पवमान महि श्रवो गामश्वं रासि वीरवत्। सना मेधां सना स्वः ॥ ९ ॥

पवमान। महि। श्रवः। गाम्। अश्वम्। रासि। वीरऽवत्।

सन। मेधाम्। सन। स्व१रिति स्वः ॥ ९ ॥

हे पवमान सोम यस्त्वं वीरवत् पुत्रवत् महि महत् श्रवः अन्नं गां च अश्वं च रासि अस्मभ्यं प्रयच्छसि स त्वं मेधां सन अस्मभ्यं प्रयच्छ। अपि च स्वः यदस्माभिरभिलषितं तत् सर्वं सन देहि ॥ ॥ ३३ ॥

'प्र स्वानासः' इति नवर्चं दशमं सूक्तम्। ऋष्याद्याः पूर्ववत्। 'प्र स्वानासः' इत्यनुक्रान्तम्। उक्तो विनियोगः ॥

१. गन्तअ४—धीतयः। २. त१.४.५.६.७-अ४—नदीभिः; त२—नदीव। ३. गी—कूपवत्।

प्र स्वा॒नासो॒ रथा॑इ॒वार्व॑न्तो॒ न श्र॑व॒स्यवः॑ । सोमा॑सो रा॒ये अ॑क्रमुः ॥ १ ॥
प्र । स्वा॒नासः॑ । रथाः॑ऽइव । अर्व॑न्तः । न । श्र॒व॒स्यवः॑ । सोमा॑सः । रा॒ये । अ॒क्र॒मुः॒ ॥ १ ॥

प्र स्वानासः अभिषववेलायामुपरवेषु शब्दं कुर्वन्तः सोमासः सोमाः रथाइव यथा शब्दं कुर्वन्तो रथाः, अर्वन्तो न यथा शब्दं कुर्वन्तोऽश्वाः तथा अवस्यवः शत्रुभ्योऽन्नमिच्छन्तः राये यजमानानां धनाय अक्रमुः आगच्छन् ॥

हि॒न्वा॒नासो॒ रथा॑इव दधन्वि॒रे गभ॑स्त्योः । भरा॑सः का॒रिणा॑मिव ॥ २ ॥
हि॒न्वा॒नासः॑ । रथाः॑ऽइव । द॒ध॒न्वि॒रे । गभ॑स्त्योः । भरा॑सः । का॒रिणा॑म्ऽइव ॥ २ ॥

सोमाः रथाइव यथा रथास्तथा हिन्वानासः हिन्वाना यागदेशं प्रति गच्छन्तः भरासः भराः कारिणामिव यथा भारवाहिनां[1] बाह्वोर्धार्यन्ते तथा गभस्त्योः ऋत्विजां बाह्वोः । 'गभस्ती बाहू' इति बाहुनामसु पाठात् । दधन्विरे धीयन्ते ॥

राजा॑नो॒ न प्रश॑स्तिभिः॒ सोमा॑सो॒ गोभि॑रञ्जते । य॒ज्ञो न स॒प्त धा॒तृभिः॑ ॥ ३ ॥
राजा॑नः । न । प्रश॑स्तिऽभिः । सोमा॑सः । गोभिः॑ । अ॒ञ्ज॒ते॒ । य॒ज्ञः । न । स॒प्त । धा॒तृऽभिः॑ ॥ ३ ॥

सोमासः सोमाः प्रशस्तिभिः प्रशस्ताभिः[2] स्तुतिरूपाभिर्वाग्भिः राजानो न यथा राजानः सप्त धातृभिः सप्त होतृभिः यज्ञो न यथा च यज्ञस्तथा गोभिः गोविकारैः पयोभिः अञ्जते अज्यन्ते । संस्क्रियन्त इत्यर्थः ॥

परि॑ सुवा॒नास॒ इन्द॑वो॒ मदा॑य ब॒र्हणा॑ गि॒रा । सु॒ता अ॑र्षन्ति॒ धार॑या ॥ ४ ॥
परि॑ । सु॒वा॒नासः॑ । इन्द॑वः । मदा॑य । ब॒र्हणा॑ । गि॒रा । सु॒ताः । अ॒र्ष॒न्ति॒ । धार॑या ॥ ४ ॥

सुवानासः सुवाना अभिषूयमाणाः इन्दवः सोमाः बर्हणा महत्या गिरा स्तुतिरूपया वाचा सुताः अभिषुताः सन्तः मदाय मदार्थं धारया परि अर्षन्ति परितो गच्छन्ति ॥

आ॒पा॒नासो॑ वि॒वस्व॑तो॒ जन॑न्त उ॒षसो॒ भग॑म् । सू॒रा अण्वं॒ वि त॑न्वते ॥ ५ ॥
आ॒पा॒नासः॑ । वि॒वस्व॑तः । जन॑न्तः । उ॒षसः॑ । भग॑म् । सू॒राः । अण्व॑म् । वि । त॒न्व॒ते॒ ॥ ५ ॥

विवस्वतः इन्द्रस्य आपानासः आपानभूताः उषसः भगं जनन्तः जनयन्तः सूराः सरन्तः सोमाः अण्वं वि तन्वते अभिषववेलायामुपरवेषु शब्दं कुर्वन्ति ॥　　　　॥ ३४ ॥

अप॒ द्वारा॑ मती॒नां प्र॒त्ना ऋ॑ण्वन्ति का॒रवः॑ । वृष्णो॒ हर॑स आ॒यवः॑ ॥ ६ ॥
अप॑ । द्वारा॑ । म॒ती॒नाम् । प्र॒त्नाः । ऋ॒ण्व॒न्ति॒ । का॒रवः॑ । वृष्णः॑ । हर॑से । आ॒यवः॑ ॥ ६ ॥

मतीनां स्तुतीनां कारवः कर्तार ऋत्विजः प्रत्नाः पुराणाः वृष्णः सेचकस्य सोमस्य[3] हरसे आहरणाय आहर्तारश्च आयवः मनुष्याः द्वारा यज्ञस्य द्वाराणि अप ऋण्वन्ति ॥

स॒मी॒ची॒नास॑ आसते॒ होता॑रः स॒प्तजा॑मयः । प॒दमेक॑स्य॒ पिप्र॑तः ॥ ७ ॥
स॒म्ऽई॒ची॒नासः॑ । आ॒स॒ते॒ । होता॑रः । स॒प्तऽजा॑मयः । प॒दम् । एक॑स्य । पिप्र॑तः ॥ ७ ॥

---

1. ख-भ-मु–भारवाहानां । 2. ग-भ–'प्रशस्ताभिः' नास्ति; घ–शस्ताभिः । 3. ग-घ-ग–'सोमस्य' नास्ति ।

समीचीनासः समीचीनाः आयवः आभिसरन्तः एकस्य सोमस्य पदं स्थानं पिप्रतः पूरयन्तः सप्त होतारः सप्त होत्रकाः आसते यज्ञ उपविशन्ति ॥

नाभा नाभिं न आ ददे चक्षुश्चित्सूर्ये सचा । कवेरपत्यमा दुहे ॥ ८ ॥

नाभा । नाभिम् । नः । आ । ददे । चक्षुः । चित् । सूर्ये । सचा । कवेः । अपत्यम् । आ । दुहे ॥ ८ ॥

नाभिं यज्ञस्य नाभिभूतं सोमं नः अस्माकं नाभा नाभौ अहम् आ ददे । पिबामीत्यर्थः । पीतसोमानामस्माकं चक्षुश्चित् चक्षुरपि सूर्ये सचा संगतं भवति । किंच कवेः क्रान्तकर्मणः सोमस्य अपत्यम्[1] अंशुम् आ दुहे आपूरयामि ॥

अभि प्रिया दिवस्पदमध्वर्युभिर्गुहा हितम् । सूरः पश्यति चक्षसा ॥ ९ ॥

अभि । प्रिया । दिवः । पदम् । अध्वर्युऽभिः । गुहा । हितम् । सूरः । पश्यति । चक्षसा ॥ ९ ॥

सूरः सुवीर्य इन्द्रः चक्षसा चक्षुषा दिवः दीप्तस्यात्मनः[2] प्रिया प्रियं पदम् अध्वर्युभिः गुहा गुहायां हृदये हितं निहितं[3] पीतं सोममपि अभि[4] पश्यति ॥ ॥ ३५ ॥

'उपास्मै' इति नवर्चमेकादशं सूक्तम् । ऋष्याद्याः पूर्ववत् । 'उपास्मै' इत्यनुक्रान्तम् । उक्तः सूक्तविनियोगः । अभिष्टवे घर्मदुघावत्सेऽपनीयमाने[5] 'नमसेदुप' इत्येषा । सूत्रितं च—'नमसेदुप सीदत संजानाना उप सीदन्नभिज्ञु' (आश्व. श्रौ. ४.७) इति ॥

उपास्मै गायता नरः पवमानायेन्दवे । अभि देवाँ इयक्षते ॥ १ ॥

उप । अस्मै । गायत । नरः । पवमानाय । इन्दवे । अभि । देवान् । इयक्षते ॥ १ ॥

हे नरः नेतार ऋत्विजः[6] यज्ञस्य देवान् इन्द्रादीन् अभि इयक्षते आभिमुख्येन यष्टुमिच्छते[7] पवमानाय क्षरते अस्मै अभिषूयमाणाय इन्दवे सोमाय उप गायत उपगानं कुरुत ॥

अभि ते मधुना पयोऽथर्वाणो अशिश्रयुः । देवं देवाय देवयु ॥ २ ॥

अभि । ते । मधुना । पयः । अथर्वाणः । अशिश्रयुः । देवम् । देवाय । देवऽयु ॥ २ ॥

हे सोम ते तव देवं देवनशीलं देवयु देवयुं देवकामं रसं देवाय देवनशीलायेन्द्राय मधुना पयः गव्येन पयसा अथर्वाणः ऋषयः अभि अशिश्रयुः अभ्यश्रीणन् । सम्यक्कुर्वन्नित्यर्थः ॥

स नः पवस्व शं गवे शं जनाय शमर्वते । शं राजन्नोषधीभ्यः ॥ ३ ॥

सः । नः । पवस्व । शम् । गवे । शम् । जनाय । शम् । अर्वते । शम् । राजन् । ओषधीभ्यः ॥ ३ ॥

हे राजन् दीप्यमान सोम सः प्रसिद्धस्त्वं नः अस्माकं गवे शं सुखं पवस्व क्षर । जनाय पुत्रादये च शं पवस्व । अर्वते अश्वाय च शं पवस्व । ओषधीभ्यः च शं पवस्व ॥

१. ग–अपत्यमपत्यभूतं । २. घ-त-७– दीप्तस्य स्वर्गस्यात्मनः । ३. ग-घ-त–'निहितं' नास्ति । ४. त-अ४–'अभि' नास्ति । ५. ग–घर्मदुघावत्से उपनीयमाने; त-मु–घर्मदुघोवत्सो पयनीयमाने; अ१.२.३ घर्मदुघोवत्से पनीयमाने; अ४–घर्मदुघोवत्से पकनीयमाने । ६. घ-त-म–'ऋत्विजः' नास्ति । ७. त-म–°मिच्छति ।

ब॒भ्रवे॒ नु स्वत॑वसेऽरु॒णाय॑ दिवि॒स्पृशे॑ । सोमा॑य गा॒थम॑र्चत ॥ ४ ॥

ब॒भ्रवे॑ । नु । स्वऽत॑वसे । अ॒रु॒णाय॑ । दि॒वि॒ऽस्पृशे॑ । सोमा॑य । गा॒थम् । अ॒र्च॒त ॥ ४ ॥

हे स्तोतारः बभ्रवे बभ्रुवर्णाय स्वतवसे स्वबलाय अरुणाय कदाचिदरुणवर्णाय दिविस्पृशे दिवं स्पृशते सोमाय नु[1] क्षिप्रं[1] गाथं स्तुतिरूपां गाथाम् अर्चत । उच्चारयतेत्यर्थः ॥

हस्त॑च्युतेभि॒रद्रि॑भिः सु॒तं सोमं॑ पुनीतन । मधा॒वा धा॑वता॒ मधु॑ ॥ ५ ॥

हस्त॑ऽच्युतेभिः । अद्रि॑ऽभिः । सु॒तम् । सोम॑म् । पु॒नी॒त॒न॒ । मधौ॑ । आ । धा॒व॒त॒ । मधु॑ ॥ ५ ॥

हे ऋत्विजः हस्तच्युतेभिः हस्तप्रच्युतैः अद्रिभिः अभिषवग्रावभिः सुतम् अभिषुतं सोमं पुनीतन पवित्रे पावयत । अपि च मधौ मदकरे सोमे मधु गव्यं पयः आ धावत प्रक्षिपत ॥ ॥२६॥

नम॒सेदुप॑ सीदत द॒ध्नेद॒भि श्री॑णीतन । इन्दु॒मिन्द्रे॑ दधातन ॥ ६ ॥

नम॑सा । इत् । उप॑ । सी॒द॒त॒ । द॒ध्ना । इत् । अ॒भि । श्री॒णी॒त॒न॒ । इन्दु॑म् । इन्द्रे॑ । द॒धा॒त॒न॒ ॥ ६ ॥

हे ऋत्विजः नमसेत् नमस्कारेणैव उप सीदत सोममुपगच्छत । दध्नेत् दध्नैव अभि श्रीणीतन अभिश्रीणीत च । इन्द्रे इन्दुं सोमं दधातन धत्त च ॥

अ॒मि॒त्र॒हा विच॑र्षणिः॒ पव॑स्व सोम॒ शं गवे॑ । दे॒वेभ्यो॑ अनुकाम॒कृत् ॥ ७ ॥

अ॒मि॒त्र॒ऽहा । विऽच॑र्षणिः । पव॑स्व । सो॒म॒ । शम् । गवे॑ । दे॒वेभ्यः॑ । अ॒नु॒का॒म॒ऽकृत् ॥ ७ ॥

हे सोम अमित्रहा अमित्राणां हन्ता विचर्षणिः विद्रष्टा देवेभ्यः अनुकामकृत् अभीष्टस्य कर्ता त्वं गवे अस्माकं गवे शं सुखं पवस्व क्षर ॥

इन्द्रा॑य सोम॒ पात॑वे॒ मदा॑य॒ परि॑ षिच्यसे । म॒न॒श्चिन्मन॑स॒स्पतिः॑ ॥ ८ ॥

इन्द्रा॑य । सो॒म॒ । पात॑वे । मदा॑य । परि॑ । सि॒च्य॒से॒ । म॒नः॒ऽचित् । मन॑सः । पतिः॑ ॥ ८ ॥

हे सोम मनश्चित् मनसो ज्ञाता मनसस्पतिः ईश्वरस्त्वम् इन्द्राय इन्द्रस्य पातवे पानाय मदाय च परि षिच्यसे परितः पात्रेषु सिच्यसे ॥

पव॑मान सु॒वीर्यं॑ र॒यिं सो॑म रिरीहि नः । इन्द॒विन्द्रे॑ण नो यु॒जा ॥ ९ ॥

पव॑मान । सु॒ऽवीर्य॑म् । र॒यिम् । सो॒म॒ । रि॒री॒हि॒ । नः॒ । इन्दो॒ इति॑ । इन्द्रे॑ण । नः॒ । यु॒जा ॥ ९ ॥

हे इन्दो क्लिद्यमान पवमान सोम त्वं सुवीर्यं शोभनवीर्योपेतं रयिं धनं नः अस्माकं संबन्धिना इन्द्रेण युजा सहायेन नः अस्मभ्यं रिरीहि देहि ॥ ॥२७॥

‘सोमा असृग्रम्’ इति नवर्चं द्वादशं सूक्तम् । ऋष्याद्याः पूर्ववत् । ‘सोमा असृग्रम्’ इत्यनुक्रान्तम् । उक्तो विनियोगः ॥

सोमा॑ असृग्र॒मिन्द॑वः सु॒ता ऋ॒तस्य॒ साद॑ने । इन्द्रा॑य॒ मधु॑मत्तमाः ॥ १ ॥

सोमाः॑ । अ॒सृ॒ग्र॒म् । इन्द॑वः । सु॒ताः । ऋ॒तस्य॑ । सद॑ने । इन्द्रा॑य । मधु॑मत्ऽतमाः ॥ १ ॥

---

१. म-त-भ-‘ नु क्षिप्रं ’ नास्ति ।

सुताः अभिषुताः मधुमत्तमाः अतिशयेन मधुमन्तः[1] इन्दवः सोमाः ऋतस्य यज्ञस्य सादने गृहे[2] इन्द्राय इन्द्रार्थम् असृग्रं सृज्यन्ते ॥

अभि विप्रा॑ अनूषत॒ गावो॑ व॒त्सं न मा॒तरः॑ । इन्द्रं॒ सोम॑स्य पी॒तये॑ ॥ २ ॥

अभि । विप्राः॑ । अ॒नू॒ष॒त॒ । गावः॑ । व॒त्सम् । न । मा॒तरः॑ । इन्द्र॑म् । सोम॑स्य । पी॒तये॑ ॥२॥

विप्राः मेधाविनः सोमस्य पीतये पानाय इन्द्रं मातरः जननिभ्यः गावः वत्सं न यथा वत्सं प्रति शब्दं अभि अनूषत अभिष्टुवन्ति ॥

म॒द॒च्युत्क्षे॑ति॒ साद॑ने॒ सिन्धो॑रू॒र्मा वि॑प॒श्चित् । सोमो॑ गौ॒री अधि॑ श्रि॒तः ॥ ३ ॥

म॒द॒ऽच्युत् । क्षे॒ति॒ । साद॑ने । सिन्धोः॑ । ऊ॒र्मा । वि॒पः॒ऽचित् ।
सोमः॑ । गौ॒री इति॑ । अधि॑ । श्रि॒तः ॥ ३ ॥

मदच्युत् मदकरस्य रसस्य च्यावयिता सोमः सादने[3] । संहितायां दीर्घश्छान्दसः । स्थाने क्षेति निवसति । एतदेव विवृणोति । सिन्धोः नद्याः ऊर्मा ऊर्मौ तरङ्गे । वसतीवरीष्वित्यर्थः । विपश्चित् विद्वान् सोमः गौरी अधि गौर्यामधि । अधीति सप्तम्यर्थानुवादः । माध्यमिकायां वाचि । 'गौरी गान्धर्वी' इति वाङ्नामसु पाठात् । श्रितः निवसति ॥

दि॒वो नाभा॑ विचक्ष॒णोऽव्यो॒ वारे॑ महीयते । सोमो॒ यः सु॒क्रतुः॑ क॒विः ॥ ४ ॥

दि॒वः । नाभा॑ । वि॒ऽच॒क्ष॒णः । अव्यः॑ । वारे॑ । म॒ही॒य॒ते॒ । सोमः॑ । यः । सु॒ऽक्रतुः॑ । क॒विः ॥४॥

यः सुक्रतुः सुप्रज्ञः कविः क्रान्तकर्मा विचक्षणः विद्रष्टा सः सोमः दिवः अन्तरिक्षस्य नाभा नाभौ नाभिभूते अव्यः अवेः वारे वाले महीयते पूज्यते । पूयमानः स्तूयत इत्यर्थः ॥

यः सोमः॑ क॒लशे॒ष्वाँ अ॒न्तः प॒वित्र॒ आहि॑तः । तमिन्दुः॒ परि॑ षस्वजे ॥ ५ ॥

यः । सोमः॑ । क॒लशे॑षु । आ । अ॒न्तः । प॒वित्रे॑ । आऽहि॑तः । तम् । इन्दुः॑ । परि॑ । स॒स्व॒जे॒ ॥५॥

यः सोमः कलशेषु कुम्भेषु आ आस्ते यश्च पवित्रे पवित्रस्य अन्तः मध्ये आहितः निहितः तं स्वांशभूतं सोमम् इन्दुः सोमो देवः परि षस्वजे प्रविशति ॥　　॥ ३८ ॥

प्र वाच॒मिन्दु॑रिष्यति समु॒द्रस्याधि॑ वि॒ष्टपि॑ । जिन्व॒न्कोशं॑ मधु॒श्चुत॑म् ॥ ६ ॥

प्र । वाच॑म् । इन्दुः॑ । इ॒ष्य॒ति॒ । स॒मु॒द्रस्य॑ । अधि॑ । वि॒ष्टपि॑ । जिन्व॑न् । कोश॑म् । म॒धु॒ऽश्चुत॑म् ॥६॥

इन्दुः सोमः मधुश्चुतं मधुनःश्चावकं कोशं मेघम् । 'असुरः कोशः' इति मेघनामसु पाठात् । जिन्वन् प्रीणयन् समुद्रस्य अन्तरिक्षस्य अधि विष्टपि विष्टपे स्थाने वाचं प्र इष्यति प्रेरयति । पवित्रे पूयमानः शब्दं करोतीत्यर्थः ॥

नित्य॑स्तोत्रो॒ वन॒स्पति॑र्धी॒नाम॒न्तः स॑ब॒र्दुघः॑ । हि॒न्वा॒नो मानु॑षा यु॒गा ॥ ७ ॥

नित्य॑ऽस्तोत्रः । वन॒स्पतिः॑ । धी॒नाम् । अ॒न्तः । स॒ब॒ऽदुघः॑ । हि॒न्वा॒नः । मानु॑षा । यु॒गा ॥७॥

१. ग—मधुराः । २. ग-त-भ४—सदने; भ१ २.३—'गृहे' नास्ति । ३. ग-त-भ—सदने, घ—सदन । ४. त-भ—ईडे ।

नित्यस्तोत्रः संततस्तोत्रः सबर्दुघः अमृतस्य दोग्धा वनस्पतिः वनानां पालयिता सोमः मानुषा मानुषाणि युगा युगानि अहीनैकाहात्मकानि हिन्वानः प्रीणयन् धीनां कर्मणाम् अन्तः मध्ये निवसतीत्यर्थः ॥

अभि प्रिया दिवस्पदा सोमो हिन्वानो अर्षति । विप्रस्य धारया कविः ॥ ८ ॥

अभि । प्रिया । दिवः । पदा । सोमः । हिन्वानः । अर्षति । विप्रस्य । धारया । कविः ॥ ८ ॥

कविः क्रान्तकर्मा सोमः दिवः[1] अन्तरिक्षात् हिन्वानः प्रेर्यमाणः विप्रस्य मेधाविनः स्वस्य धारया प्रिया प्रियाणि पदा पदानि स्थानानि अभि अर्षति अभिगच्छति ॥

आ पवमान धारय रयिं सहस्रवर्चसम् । अस्मे इन्दो स्वाभुवम् ॥ ९ ॥

आ । पवमान । धारय । रयिम् । सहस्रऽवर्चसम् । अस्मे इति । इन्दो इति । सुऽआभुवम् ॥ ९ ॥

हे पवमान इन्दो सोम त्वं सहस्रवर्चसं बहुदीप्तिं स्वाभुवं शोभनभवनं रयिं धनम् अस्मे अस्मासु धारय[2] । प्रक्षिपेत्यर्थः ॥ ॥ ३९ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपाल-
साम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थ-
प्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये षष्ठाष्टके सप्तमोऽध्यायः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥
षष्ठस्य सप्तमोऽध्यायः संग्रहस्संप्रदर्शितः ।
अथाष्टमः सुमतिना संक्षेपेण[3] प्रवर्त्यते ॥

तत्र 'सोमः पुनानः' इति नवर्चं त्रयोदशं सूक्तम् । असितो देवलो वर्षिः । सोमो देवता । 'पवमानगणः सोऽन्त्यो विज्ञेयः काश्यपादृचे' इति विधानादनुक्तेऽपि गायत्री छन्दः ' ॥ 'सोमः' इत्यनुक्रान्तम् । गतो विनियोगः ॥

सोमः पुनानो अर्षति सहस्रधारो अत्यविः । वायोरिन्द्रस्य निष्कृतम् ॥ १ ॥

सोमः । पुनानः । अर्षति । सहस्रऽधारः । अतिऽअविः । वायोः । इन्द्रस्य । निःऽकृतम् ॥ १ ॥

अयं पुनानः पावकः सोमः अर्षति गच्छति । कीदृशोऽयं पवमानः । सहस्रधारः अपरिमितधारः अत्यविः । अत्राविशब्देन तल्लोमान्युच्यन्ते । अविलोमनिर्मितं दशापवित्रमित्यर्थः । तदतिक्रम्य गच्छतीत्यत्यविः । किमर्थम् । वायोरिन्द्रस्य च पानायेति शेषः । किं प्रति । निष्कृतम् । निरित्येष सतित्येतस्मिन्नर्थे । संस्कृतं पात्रं प्रति ॥

---

१. ख-ग-घ—देवः । २. ख—आधारय । ३. ग—संग्रहेण ।

पवमानमवस्यवो विप्रमभि प्र गायत । सुष्वाणं देववीतये ॥ २ ॥

पवमानम् । अवस्यवः । विप्रम् । अभि । प्र । गायत । सुस्वानम् । देवऽवीतये ॥ २ ॥

हे अवस्यवः रक्षणकामा उद्गात्रादयः यूयं पवमानं सोमं विप्रं विशेषेण देवानां प्रीणयितारं विप्रवत्स्तुत्यं वा । अथवा विप्र इति मेधाविनाम । मेधाविनम् । देववीतये देवपानाय सुष्वाणं सूयमानम् अभि प्र गायत आभिमुख्येन प्रकर्षेण स्तुत ॥

पवन्ते वाजसातये सोमाः सहस्रपाजसः । गृणाना देववीतये ॥ ३ ॥

पवन्ते । वाजऽसातये । सोमाः । सहस्रऽपाजसः । गृणानाः । देवऽवीतये ॥ ३ ॥

पवन्ते क्षरन्ति सोमाः । किमर्थम् । वाजसातये अन्नस्य लाभाय । कीदृशाः । सहस्रपाजसः बहुबलाः[1] । दातृणां बलप्रदा इत्यर्थः । गृणानाः । कर्मणि कर्तृप्रत्ययः । स्तूयमानाः । पुनः किमर्थम् । देववीतये । देवानां वीतिर्गतिः प्राप्तिर्भक्षणं वा यस्मिन् स देववीतिर्यज्ञः[2] । तदर्थम् । यज्ञसिद्धिः साक्षात् प्रयोजनं तद्द्वारा अन्नलाभ इत्यर्थः ॥

उत नो वाजसातये पवस्व बृहतीरिषः । द्युमदिन्दो सुवीर्यम् ॥ ४ ॥

उत । नः । वाजऽसातये । पवस्व । बृहतीः । इषः । द्युऽमत् । इन्दो इति । सुऽवीर्यम् ॥४॥

उत अपि च नः अस्माकं वाजसातये अन्नलाभाय हे इन्दो सोम बृहतीरिषः महतीः रसधाराः द्युमत् दीप्तिमत् सुवीर्यं शोभनसामर्थ्यं च पवस्व क्षर । शोभनसामर्थ्योपेता धाराः पवस्वेत्यर्थः । अथवा । वाजसातये संग्रामाय बृहतीरिषो द्युमत् सुवीर्यं संपादयितुं पवस्वेति योज्यम् ॥

ते नः सहस्रिणं रयिं पवन्तामा सुवीर्यम् । सुवाना देवास इन्दवः ॥ ५ ॥

ते । नः । सहस्रिणम् । रयिम् । पवन्ताम् । आ । सुऽवीर्यम् । सुवानाः । देवासः । इन्दवः ॥५॥

ते इन्दवः सोमाः नः अस्माकं सहस्रिणं सहस्रसंख्योपेतं रयिं धनं सुवीर्यं च[3] आ पवन्ताम् । कीदृशास्ते । सुवानाः सूयमानाः देवासः द्योतमानादिगुणयुक्ताः[4] ॥ ॥ १ ॥

अत्या हियाना न हेतृभिरसृग्रं वाजसातये । वि वारमव्यमाशवः ॥ ६ ॥

अत्याः । हियानाः । न । हेतृऽभिः । असृग्रम् । वाजऽसातये । वि । वारम् । अव्यम् । आशवः ॥६॥

वाजसातये संग्रामाय हियानाः प्रेर्यमाणाः अत्याः न अश्वा इव ते यथा प्रेरकैः प्रेर्यमाणाः संग्रामाय शीघ्रं धावन्ति तद्वत् हेतृभिः प्रेरकैः प्रेर्यमाणाः आशवः शीघ्रगामिनः सोमाः वाजसातये[5] अन्नलाभाय[5] अव्यं वारं दशापवित्रं वि असृग्रं व्यतिसृज्यन्ते[6] ॥

वाश्रा अर्षन्तीन्दवोऽभि वत्सं न धेनवः । दधन्विरे गभस्त्योः ॥ ७ ॥

वाश्राः । अर्षन्ति । इन्दवः । अभि । वत्सम् । न । धेनवः । दधन्विरे । गभस्त्योः ॥ ७ ॥

१. ख-म४–बहुलाः । २. ख-म४–देवतातिर्यज्ञः । ३. ग-ख-म४–वा । ४. ग-ख-म१.२.४–°गुणकाः; म५–°गुणकराः । ५. म–' वाजसातये अन्नलाभाय ' नास्ति । ६. ख१.२.६–व्यतिसृज्यंते किं प्रति अव्यं अविमयं वारं वालं दशापवित्रं प्रतीत्यर्थः; ख२.५-म४–पुस्तकेषु ' व्यतिसृज्यंते ' इत्यस्यानन्तरं क्रियाविशेषणाभावो विद्यते; ख७–व्यतिसृज्यंते किं प्रति अव्यं वारं वालं दशापवित्रं प्रतीत्यर्थः ।

वाश्राः शब्दयन्तः इन्दवः सोमाः अभि अर्षन्ति अभिगच्छन्ति पात्रं प्रति वाश्राः शब्दकारिण्यः धेनवः वत्सं न । ता यथा शब्दयन्त्यः वत्सं प्रत्यागच्छन्ति तद्वत् । त एव गभस्त्योः बाह्वोः दधन्विरे ध्रियन्ते च ॥

जुष्ट इन्द्राय मत्सरः पवमान कनिक्रदत् । विश्वा अप द्विषो जहि ॥ ८ ॥

जुष्टः । इन्द्राय । मत्सरः । पवमान । कनिक्रदत् । विश्वाः । अप । द्विषः । जहि ॥ ८ ॥

इन्द्राय जुष्टः प्रियः[1] पर्याप्तः मत्सरः सोमो भवतीति शेषः । 'मत्सरः सोमो मन्दतेस्तृप्तिकर्मणः' (निरु. २.५) इति निरुक्तम् । हे पवमान त्वं कनिक्रदत् शब्दयन् विश्वाः द्विषः सर्वानस्माकं द्वेष्टॄन् अप जहि ॥

अपघ्नन्तो अराव्णः पवमानाः स्वर्दृशः । योनावृतस्य सीदत ॥ ९ ॥

अपऽघ्नन्तः । अराव्णः । पवमानाः । स्वःऽदृशः । योनौ । ऋतस्य । सीदत ॥ ९ ॥

हे पवमानाः अराव्णः अदातॄनयजमानान् अपघ्नन्तः हिंसन्तः स्वर्दृशः सर्वस्य[2] द्रष्टारश्च यूयम् ऋतस्य योनौ यज्ञस्य स्थाने सीदत । अथवा । सोमपानार्थमुपकल्पिता देवा ऋतस्य योनौ सीदतेति योज्यम् ॥ ॥ २ ॥

'परि प्र' इत्यष्टर्चं चतुर्दशं सूक्तम् । ऋष्यादि पूर्ववत् । 'परि प्रासी' इत्यनुक्रान्तम् । गतो विनियोगः ॥

परि प्रासिष्यदत्कविः सिन्धोरूर्मावधि श्रितः । कारं बिभ्रत्पुरुस्पृहम् ॥ १ ॥

परि । प्र । असिस्यदत् । कविः । सिन्धोः । ऊर्मौ । अधि । श्रितः ।
कारम् । बिभ्रत् । पुरुऽस्पृहम् ॥ १ ॥

परि प्रासिष्यदत् परिप्रस्यन्दते कविः मेधावी सोमः[3] सिन्धोः ऊर्मौ तरङ्गे[4] वसतीवरीरूपे उदकरसे[4] अधि श्रितः आश्रितः । पुरुस्पृहं बहुभिः स्पृहणीयं कारं शब्दं बिभ्रत् धारयन् परिस्यन्दत इति संबन्धः ॥

गिरा यदी सबन्धवः पञ्च व्राता अपस्यवः । परिष्कृण्वन्ति धर्णसिम् ॥ २ ॥

गिरा । यदि । सऽबन्धवः । पञ्च । व्राताः । अपस्यवः । परिऽकृण्वन्ति । धर्णसिम् ॥ २ ॥

सबन्धवः समानबन्धनाः पञ्च व्राताः पञ्च जना मनुष्या[5] यजमानाः[5] अपस्यवः कर्मेच्छवः यदा ईमेनं धर्णसिं धारकं सोमं गिरा[6] स्तुत्या[6] परिष्कृण्वन्ति अलंकुर्वन्ति । अस्योत्तरत्रान्वयः ॥

आदस्य शुष्मिणो रसे विश्वे देवा अमत्सत । यदी गोभिर्वसायते ॥ ३ ॥

आत् । अस्य । शुष्मिणः । रसे । विश्वे । देवाः । अमत्सत । यदि । गोभिः । वसायते ॥ ३ ॥

---

१. ग-त-भ-मु-'प्रियः' नास्ति । २. भ१.३-सर्वे । ३. ग-त-भ-'सोमः' नास्ति । ४. ग-त-भ-'तरङ्गे...°रसे' नास्ति । ५. ग-त-भ-'मनुष्या यजमानाः' नास्ति । ६. ग-त-भ-'गिरा स्तुत्या' नास्ति ।

आत् परिष्करणानन्तरमेव शुष्मिणः बलवतः अस्य सोमस्य रसे विश्वे देवाः अमत्सत अमाद्यन्[1] । यदि यदा गोभिः गोविकारैः । विकारे प्रकृतिशब्दः । क्षीरादिभिः वसायते आच्छाद्यते ॥

निरिणानो वि धावति जहच्छर्याणि तान्वा । अत्रा सं जिघ्रते युजा ॥ ४ ॥

निऽरिणानः । वि । धावति । जहत् । शर्याणि । तान्वा । अत्र । सम् । जिघ्रते । युजा ॥ ४ ॥

अयं सोमः निरिणानः दशापवित्रादधो गच्छन् वि धावति विविधं धावति - - - यदा तान्वा । तनु दशापवित्रवस्त्रम् । तत्संबन्धीनि शर्याणि ह्वराणि जहत्[2] अधः सरति । अत्र अस्मिन् यज्ञे युजा सखिभूतेनेन्द्रेण सह सं जिघ्रते संगतो भवति । पवित्रसुषिरादिनिर्गत्य दशापवित्रादधः सन्[3] पात्रं विविधं गच्छन् होमद्वारेणेन्द्रेण संगतो भवतीत्यर्थः ॥

नप्तीभिर्यो विवस्वतः शुभ्रो न मामृजे युवा । गाः कृण्वानो न निर्णिजम् ॥ ५ ॥

नप्तीभिः । यः । विवस्वतः । शुभ्रः । न । ममृजे । युवा । गाः । कृण्वानः । न । निःऽनिजम् ॥ ५ ॥

यः सोमः विवस्वतः परिचरणवतो यजमानस्य नप्तीभिः पौत्रस्थानीयाभिः । तस्य हस्तः पुत्रोऽङ्गुलयः पौत्रस्थानीया इत्यभिप्रायः । मामृजे[4] मृज्यते शुभ्रो न दीप्तोऽश्वः युवा इव । यथाप्रवृद्धोऽश्वो[5] मृज्यते स्वपरिचारकैस्तद्वत् स एव युवा मिश्रणशीलः सोमः निर्णिजम् । 'निर्णिक्' इति रूपनाम । स्वकीयं रूपं गाः न[6] कृण्वानः गोविकारांश्च कुर्वाणो भवतीति शेषः ॥ ॥ ३ ॥

अति श्रिती तिरश्चता गव्या जिगात्यण्व्या । वग्नुमियर्ति यं विदे ॥ ६ ॥

अति । श्रिती । तिरश्चता । गव्या । जिगाति । अण्व्या । वग्नुम् । इयर्ति । यम् । विदे ॥ ६ ॥

अण्व्या अङ्गुल्याभिपूयमानः सोमः गव्या गव्यानि श्रिती श्रितं श्रयणार्थं तिरश्चता तिरश्चीनम् अति जिगाति । अंशुमतिक्रम्य गच्छति । तथाङ्गुल्याभिपूयमानः वग्नुं शब्दम् इयर्ति प्रेरयति[7] ॥

अभि क्षिपः समग्मत मर्जयन्तीरिषस्पतिम् । पृष्ठा गृभ्णत वाजिनः ॥ ७ ॥

अभि । क्षिपः । सम् । अग्मत । मर्जयन्तीः । इषः । पतिम् । पृष्ठा । गृभ्णत । वाजिनः ॥ ७ ॥

क्षिपः अङ्गुलयः मर्जयन्तीः[8] अभिमृजन्त्यः इषस्पतिम् अन्नानां स्वामिनं सोमम् अभि समग्मत अभिसंगच्छन्ते । संगत्य च वाजिनः बलवतः सोमस्य पृष्ठा पृष्ठानि गृभ्णत गृह्णन्त्य-भिषवाङ्गुलयः ॥

परि दिव्यानि मर्मृशद्विश्वानि सोम पार्थिवा । वसूनि याह्यस्मयुः ॥ ८ ॥

परि । दिव्यानि । मर्मृशत् । विश्वानि । सोम । पार्थिवा । वसूनि । याहि । अस्मऽयुः ॥ ८ ॥

---

१. ग-माद्यंति; भ१.२.३-अमाद्यं । २. त-भ-'जहत्' नास्ति । ३. ग-भ१.२.३-नु-सन्; त-भ४-सन् । ४. ग-ममृजे । ५. भ-यथातिप्रयत्नात् युवाश्वो । ६. ग-त-भ-'न' नास्ति । ७. ग-प्रेरयति यं शब्दं जानाति; घ-प्रेरयति विदे जानते गमनाय । ८. भ१-४-पुस्तकयोः 'मर्जयन्तीः' इत्यस्यानन्तरं क्रियाविशेषणको विद्यते ।

हे सोम दिव्यानि पार्थिवानि च विश्वानि[1] सर्वाणि वसूनि धनानि[1] परि सर्वतः परिगृह्णन् परिगृह्णन् अस्मयुः अस्मान् कामयमानः याहि आगच्छ । एवमभिषुण्वन्[2] सर्वे[2] संबोध्य ब्रूते ॥　　॥ ४ ॥

'एष धिया' इत्यष्टर्चं पञ्चदशं सूक्तम् । ऋष्याद्याः पूर्ववत् । 'एष धिया' इत्यनुक्रान्तम् । गतो विनियोगः ॥

एष धिया यात्यण्व्या शूरो रथेभिराशुभिः । गच्छन्निन्द्रस्य निष्कृतम् ॥ १ ॥

एषः । धिया । याति । अण्व्या । शूरः । रथेभिः । आशुऽभिः ।
गच्छन् । इन्द्रस्य । निःऽकृतम् ॥ १ ॥

एषः सोमः शूरः विक्रान्तः अण्व्या अङ्गुल्याभिषुतः धिया कर्मणा याति गच्छति । कं देशं प्रति । उच्यते । इन्द्रस्य निष्कृतं स्थानं दिवं प्रति रथेभिः रथैः आशुभिः शीघ्रगामिभिः गच्छन् इन्द्रेण रथेऽवस्थाप्य स्वस्थानं नयनाय । अङ्गुल्याभिषूयमाणः सन् होमद्वाराग्निं निष्पीडन-द्वारा[3] पात्रं वा गच्छतीत्यर्थः[3] ॥

एष पुरू धियायते बृहते देवतातये । यत्रामृतास आसते ॥ २ ॥

एषः । पुरु । धियाऽयते । बृहते । देवऽतातये । यत्र । अमृतासः । आसते ॥ २ ॥

एषः सोमः पुरु बहुलं धियायते धियं कर्मेच्छति । धीशब्दात्क्यचि यकारोपजनः । यद्वा । द्वितीयार्थे तृतीया छान्दसत्वादलुक् । कस्मै । बृहते महते देवतातये यज्ञाय । यत्र यस्मिन् यज्ञे अमृतासः अमृता देवाः आसते वसन्ति तदर्थम् ॥

एष हितो वि नीयतेऽन्तः शुभ्रावता पथा । यदी तुञ्जन्ति भूर्णयः ॥ ३ ॥

एषः । हितः । वि । नीयते । अन्तरिति । शुभ्रऽवता । पथा । यदि । तुञ्जन्ति । भूर्णयः ॥ ३ ॥

एषः सोमः हितः निहितः हविर्धाने वि नीयते तस्मात् स्थानादाहवनीयं प्रति । अन्तः तयोर्मध्यदेशे शुभ्रावता शोभावता पथा मार्गेण यदि यदा तुञ्जन्ति प्रयच्छन्ति देवेभ्यः भूर्णयः भरणशीला अध्वर्य्वादयः । तदा वि नीयत इति समन्वयः ॥

एष शृङ्गाणि दोधुवच्छिशीते यूथ्यो३ वृषा । नृम्णा दधान ओजसा ॥ ४ ॥

एषः । शृङ्गाणि । दोधुवत् । शिशीते । यूथ्यः । वृषा । नृम्णा । दधानः । ओजसा ॥ ४ ॥

एषः सोमः शृङ्गाणि शृङ्गवदुन्नतानंशूनभिषवकाले दोधुवत् धूनोति[4] । यूथ्यः यूथार्हो यूथपतिः वृषा वृषभो यथा शिशीते तीक्ष्णे शृङ्गे धूनोति[5] तद्वत् । कीदृश एषः । ओजसा बलेन नृम्णा नृम्णानि धनानि दधानः अस्मदर्थं धारयन् ॥

१. ग-त३.४.५-म४—वसूनि; त७—वसूनि धनानि विश्वानि सर्वाणि; म१.२.३—विश्वानि वसूनि । २. ग—एवमभिषवानंतरं; म१.३—एवमभिषुण्वन् । ३. ग—निपातनद्वारा च तथैवागच्छतीत्यर्थः; त—निष्पीडनद्वारा पात्रे वा गच्छतीत्यर्थः; म१.३—वा पात्रं गच्छतीत्यर्थः; म४—निष्पीडनद्वारा पात्रं गच्छतीत्यर्थः । ४. च-त१.६.७-म१.३—धुनोति । ५. घ-त७—धुनोति; त१.२.३.६-म१.४—धूनोति ।

एष रुक्मिभिरीयते वाजी शुभ्रेभिरंशुभिः । पतिः सिन्धूनां भवन् ॥ ५ ॥

एषः । रुक्मिऽभिः । ईयते । वाजी । शुभ्रेभिः । अंशुऽभिः । पतिः । सिन्धूनाम् । भवन् ॥ ५ ॥

एषः सोमः रुक्मिभिः अध्वर्य्वादिभिः सह ईयते गच्छति । कीदृशः एषः । वाजी वेजनवान्[1] शुभ्रेभिः शुभ्रैर्दीप्तैः अंशुभिः विशिष्टः । अथवा रुक्मिभिरित्येतदप्यंशुविशेषणम् । सिन्धूनां स्यन्दमानानां रसानां पतिः भवन् च[1] ईयत इति ॥

एष वसूनि पिब्दना परुषा ययिवाँ अति । अव शादेषु गच्छति ॥ ६ ॥

एषः । वसूनि । पिब्दना । परुषा । ययिऽवान् । अति । अव । शादेषु । गच्छति ॥ ६ ॥

एषः सोमः वसूनि आच्छादकानि पिब्दना पिब्दनानि[2] पीडितानि रक्षांसि परुषा पर्वणा अति अतिक्रम्य ययिवान् गच्छन् शादेषु शातनीयेषु रक्षःसु अव गच्छति ॥

एतं मृजन्ति मर्ज्यमुप द्रोणेष्वायवः । प्रचक्राणं महीरिषः ॥ ७ ॥

एतम् । मृजन्ति । मर्ज्यम् । उप । द्रोणेषु । आयवः । प्रऽचक्राणम् । महीः । इषः ॥ ७ ॥

आयवः मनुष्या ऋत्विजः एतं सोमं मर्ज्यं मार्जनीयम् उप मृजन्ति । निष्पीडयन्तीत्यर्थः । कुत्र । द्रोणेषु द्रोणकलशेषु । कीदृशम् । महीः इषः महान्त्यन्नानि प्रचक्राणं कुर्वाणम् । प्रभूतरसस्राविणमित्यर्थः ॥

प्रातःसवनेऽग्निष्टोमे अत्यग्निष्टोमे उक्थ्ये वा अग्निरूपकरणे मृज्यमाने सोमे ' एतमु त्यम् ' इत्येषा । सूत्रितं च- ' एतमु त्यं दश क्षिपो मृज्यमानः सुहस्त्या ' (आश्व. श्रौ. ५ . १२) इति ॥

एतमु त्यं दश क्षिपो मृजन्ति सप्त धीतयः । स्वायुधं मदिन्तमम् ॥ ८ ॥

एतम् । ऊँ इति । त्यम् । दश । क्षिपः । मृजन्ति । सप्त । धीतयः ।
सुऽआयुधम् । मदिन्ऽतमम् ॥ ८ ॥

त्यं तम् एतमु एतमेव सोमं दश क्षिपः दशाङ्गुलयः मृजन्ति परिचरन्ति । सप्त धीतयः सप्त ऋत्विजश्च । ऋत्विजोऽङ्गुलिभिर्मृजन्तीत्यर्थः । कीदृशमेतम्[4] । स्वायुधं शोभनायुधं मदिन्तमं मादयितृतमम् । रक्षोहननसामर्थ्यप्रदर्शनाय स्वायुधत्ववचनम् ॥ ॥ ५ ॥

' प्र ते सोतारः ' इत्यष्टर्चं षोडशं सूक्तम् । अत्याद्याः पूर्ववत् । ' प्र ते ' इत्यनुक्रान्तम् । गतो विनियोगः ॥

प्र ते सोतार ओण्यो रसं मदाय घृष्वये । सर्गो न तक्त्येतशः ॥ १ ॥

प्र । ते । सोतारः । ओण्योः । रसम् । मदाय । घृष्वये । सर्गः । न । तक्ति । एतशः ॥ १ ॥

हे सोम ते तव रसं सोतारः सोमाभिषवकर्तारः ओण्योः रसम् । लुप्तोपममेतत् । द्यावापृथिव्योः रसमुदकमिव । अथवौण्योर्द्यावापृथिव्योर्मध्ये तयोः संबन्धिनं वा रसम् । प्र सावयन्तीति

1. ग—वाजनवान् ; च—वेगवान । 2. ग—अर्थ; घ—वे । 3. ग—१.२.३.४.५-म२.३—' पिब्दनानि ' नास्ति । 4. ग-ख-म४ -कीदृशमेनं ।

शेषः । किमर्थम् । घृष्वये शत्रुघर्षणशीलाय[1] मदाय इन्द्रस्य मदाय । अभिषवकाले सोमः सर्गः सृष्टः एतशः न अश्व इव तक्ति गच्छति पात्रं प्रति ॥

क्रत्वा दक्षस्य रथ्यमपो वसानमन्धसा । गोषामण्वेषु सश्चिम ॥ २ ॥

क्रत्वा । दक्षस्य । रथ्यम् । अपः । वसानम् । अन्धसा । गोऽसाम् । अण्वेषु । सश्चिम ॥२॥

वयमभिषोतारः दक्षस्य बलस्य रथ्यं नेतारम् अपः उदकानि रसान् वसानम् आच्छादयन्तम् अन्धसा अन्नभागेन सहितं गोषां गवां दातारमेवंगुणलक्षणं[2] सोमं क्रत्वा कर्मणा अण्वेषु अङ्गुलीषु सश्चिम संयोजयामः[3] ॥

अनप्तमप्सु दुष्टरं सोमं पवित्र आ सृज । पुनीहीन्द्राय पातवे ॥ ३ ॥

अनप्तम् । अप्ऽसु । दुस्तरम् । सोमम् । पवित्रे । आ । सृज । पुनीहि । इन्द्राय । पातवे ॥३॥

अनप्तं शत्रुभिरनाप्तम् अप्सु[4] आन्तरिक्ष्यासु । वर्तमानमिति शेषः । दुष्टरम् अन्यैरनभिभाव्यम् । न हि सोमं कश्चिदप्यतितरति । ईदृशं सोमं पवित्रे दशापवित्रे आ सृज प्रक्षिप हे अध्वर्यो । तथोच्यते[5] । इन्द्राय इन्द्रस्य पातवे पातुं पुनीहि ॥

प्र पुनानस्य चेतसा सोमः पवित्रे अर्षति । क्रत्वा सधस्थमासदत् ॥ ४ ॥

प्र । पुनानस्य । चेतसा । सोमः । पवित्रे । अर्षति । क्रत्वा । सधऽस्थम् । आ । असदत् ॥४॥

चेतसा स्तुत्या पुनानस्य पूयमानस्याभिभूतः सोमः पवित्रे दशापवित्रे प्र अर्षति गच्छति[6] । अथ पश्चात् क्रत्वा कर्मणा प्रज्ञानेन वा सधस्थं सहस्थानं द्रोणकलशं[7] आसदत् आसीदति ॥

प्र त्वा नमोभिरिन्दव इन्द्र सोमा असृक्षत । महे भराय कारिणः ॥ ५ ॥

प्र । त्वा । नमःऽभिः । इन्दवः । इन्द्र । सोमाः । असृक्षत । महे । भराय । कारिणः ॥ ५ ॥

हे इन्द्र त्वा त्वां नमोभिः नमस्कारोपलक्षितैः स्तोत्रैरथवान्नैः सह इन्दवः सोमाः प्र असृक्षत[8] प्राप्नुवन्ति । किमर्थम् । महे महते भराय संग्रामाय । कीदृशाः । कारिणः मदकरणशीलाः ॥

पुनानो रूपे अव्यये विश्वा अर्षन्नभि श्रियः । शूरो न गोषु तिष्ठति ॥ ६ ॥

पुनानः । रूपे । अव्यये । विश्वाः । अर्षन् । अभि । श्रियः । शूरः । न । गोषु । तिष्ठति ॥६॥

अव्यये अविमये रूपे रूप्यमाणे पवे पुनानः पूयमानः विश्वाः सर्वाः श्रियः सोमाः अभि अर्षन् अभिगच्छन् गोषु निमित्तासु शूरो न शूर इव स यथा संग्रामे तिष्ठति तद्वत्सो तिष्ठति पात्रे ॥

१. क–घर्षणशीलाय; भ–शत्रूणां घर्षणशीलाय । २. ग–दातारमेव*। ३. त–संयोजमानः । ४. त-भ–अप्सु अप्सु । ५. ध–तदेवोच्यते; त-भ४–तथोच्यते । ६. भ१.२–प्रगच्छति । ७. ग–द्रोणकलशं । ८. ध–असृक्षत; त-भ–प्रासृजन् ।

दिवो न सानुं पिप्युषी धारा सुतस्यं वेधसः । वृथा पवित्रे अर्षति ॥ ७ ॥

दिवः । न । सानुं । पिप्युषी । धारा । सुतस्यं । वेधसः । वृथा । पवित्रे । अर्षति ॥ ७ ॥

दिवो न द्युलोकादन्तरिक्षादिव सानु समुच्छ्रितमुदकं यथाधो निपतति तद्वत् वेधसः विधातुर्यज्ञस्य कर्तुः सुतस्य अभिषुतस्य सोमस्य पिप्युषी आप्याययन्ती धारा वृथा अनायासेनैव पवित्रे दशापवित्रे अर्षति गच्छति ॥

त्वं सोम विपश्चितं तना पुनान आयुषुं । अव्यो वारं वि धावसि ॥ ८ ॥

त्वम् । सोम । विपःऽचितम् । तना । पुनानः । आयुषुं । अव्यः । वारम् । वि । धावसि ॥ ८ ॥

हे सोम त्वं विपश्चितं[1] स्तोतारम् आयुषु मनुष्येषु[2] मध्ये रक्षसि । अथवा । तृतीयार्थे द्वितीया । विपश्चिताध्वर्युणा । तना धनेन पुनानः पूयमानः । अथवा । विपश्चितमिन्द्रं प्रीणयितुं तना पुनानः सन् । अव्यो वारम् अवेर्वालं वि धावसि विविधं गच्छसि ॥ ॥ ७ ॥

'प्र निम्नेनेव' इत्यष्टर्चं सप्तदशं सूक्तम् । ऋष्याद्याः पूर्ववत् । 'प्र निम्नेनेव' इत्यनुक्रान्तम् । गतो विनियोगः ॥

प्र निम्नेनैव सिन्धवो घ्नन्तो वृत्राणि भूर्णयः । सोमा असृग्रमाशवः ॥ १ ॥

प्र । निम्नेनऽइव । सिन्धवः । घ्नन्तः । वृत्राणि । भूर्णयः । सोमाः । असृग्रम् । आशवः ॥ १ ॥

निम्नेन प्रवणेन देशेन सिन्धवः नद्यः इव तथा वृत्राणि शत्रून् घ्नन्तः भूर्णयः क्षिप्रगमनाः आशवः व्याप्ताः सोमाः प्र असृग्रं प्रगच्छन्ति द्रोणकलशं प्रति ॥

अभि सुवानास इन्दवो वृष्टयः पृथिवीमिव । इन्द्रं सोमासो अक्षरन् ॥ २ ॥

अभि । सुवानासः । इन्दवः । वृष्टयः । पृथिवीम्ऽइव । इन्द्रम् । सोमासः । अक्षरन् ॥ २ ॥

सुवानासः सूयमानाः इन्दवः द्रवरूपाः सोमासः सोमाः इन्द्रं प्रीणयितुम् अभि अक्षरन् । किमिव । वृष्टयः पृथिवीमिव ॥

अत्यूर्मिर्मत्सरो मदः सोमः पवित्रे अर्षति । विघ्नन्रक्षांसि देवयुः ॥ ३ ॥

अतिऽऊर्मिः । मत्सरः । मदः । सोमः । पवित्रे । अर्षति । विऽघ्नन् । रक्षांसि । देवऽयुः ॥ ३ ॥

अत्यूर्मिः । अतिक्रान्ता ऊर्मयो यस्मात् सोऽत्यूर्मिः । अतिप्रवृद्ध इत्यर्थः । मत्सरः मादनशीलः मदः मदात्मकः सोमः पवित्रे अर्षति गच्छति । किं कुर्वन् । रक्षांसि विघ्नन् घातयन् देवयुः देवान् कामयमानोऽर्षतीति संबन्धः ॥

पवित्रे ह्रियमाणे द्वितीयाऽन्वारम्भणीयस्य 'आ कलशेषु' इति याज्या । सूत्रितं च—'आ कलशेषु धावति पवित्रे परिषिच्यत इत्येका' (आश्व. श्रौ. ५. १२) इति[3] ॥

आ कलशेषु धावति पवित्रे परि षिच्यते । उक्थैर्यज्ञेषु वर्धते ॥ ४ ॥

आ । कलशेषु । धावति । पवित्रे । परि । सिच्यते । उक्थैः । यज्ञेषु । वर्धते ॥ ४ ॥

---

१. अ–विपश्चितं स्तोतॄणामेतत् । २. अ–इतरेषु मनुष्येषु । ३. त-म-मु–इत्येके ।

अयं सोमः कलशेषु आ धावति। तथायं पवित्रे परि षिच्यते अध्वर्युभिः। उक्थैः स्तोत्रैः यज्ञेषु निमित्तेषु वर्धते प्रवृद्धो भवति॥

अति त्री सोम रोचना रोहन्न भ्राजसे दिवम्। इष्णन्त्सूर्यं न चोदयः॥ ५॥

अति। त्री। सोम। रोचना। रोहन्। न। भ्राजसे। दिवम्। इष्णन्। सूर्यम्। न। चोदयः॥५॥

हे सोम त्वं त्री रोचना[1] त्रीणि[1] रोचमानानि त्रीँल्लोकान् अति अतिक्रम्य रोहन् उपरिस्थं दिवं द्युलोकं भ्राजसे प्रकाशयसि। तथा इष्णन् गच्छन् सूर्यं न सूर्यं च चोदयः चोदयसि प्रेरयसि। नकारश्चार्थे॥

अभि विप्रा अनूषत मूर्धन्यज्ञस्य कारवः। दधानाश्चक्षसि प्रियम्॥ ६॥

अभि। विप्राः। अनूषत। मूर्धन्। यज्ञस्य। कारवः। दधानाः। चक्षसि। प्रियम्॥ ६॥

अभि[2] अनूषत[2] अभिष्टुवन्ति विप्राः मेधाविनः स्तोतारः। कुत्र[3]। यज्ञस्य मूर्धन् मूर्धनि। शिरोवदुत्तमेऽभिषवदिवसे इत्यर्थः। कीदृशास्ते। कारवः कर्तारः परिचर्याया यागानुष्ठातारो वा। चक्षसि द्रष्टरि सोमे प्रियं दधानाः अभ्यनूषतेति समन्वयः॥

तमु त्वा वाजिनं नरो धीभिर्विप्रा अवस्यवः। मृजन्ति देववीतये॥ ७॥

तम्। ऊँ इति। त्वा। वाजिनम्। नरः। धीभिः। विप्राः। अवस्यवः। मृजन्ति। देवऽवीतये॥७॥

हे सोम तमु तमेव त्वा[4] त्वां वाजिनम् अन्नवन्तं गमनवन्तं वा नरः नेतारः विप्राः मेधाविनोऽध्वर्य्वादयः धीभिः[5] कर्मभिः मृजन्ति शोधयन्ति देववीतये यज्ञार्थम्। कीदृशाः। अवस्यवः अन्नमिच्छवः[5]॥

मधोर्धारामनु क्षर तीव्रः सधस्थमासदः। चारुर्ऋताय पीतये॥ ८॥

मधोः। धाराम्। अनु। क्षर। तीव्रः। सधऽस्थम्। आ। असदः। चारुः। ऋताय। पीतये॥८॥

हे सोम त्वं मधोः मधुररसस्य धारामनु क्षर प्रवह[6]। तीव्रः तीव्ररसः सन् सधस्थं सहस्थानमभिषवस्थानं पवित्रं वा आ असदः सीद। चारुः कल्याणशीलः सन् ऋताय यज्ञार्थं पीतये देवानां पानाय॥ ॥७॥

'परि सुवानः' इति सप्तर्चमष्टादशं सूक्तम्। ऋष्याद्याः पूर्ववत्। 'परि सुवानः सप्त' इत्यनुक्रान्तम्। गतो विनियोगः॥

परि सुवानो गिरिष्ठाः पवित्रे सोमो अक्षाः। मदेषु सर्वधा असि॥ १॥

परि। सुवानः। गिरिऽस्थाः। पवित्रे। सोमः। अक्षारिति। मदेषु। सर्वऽधाः। असि॥१॥

१. त१.२.६–रोचना; त३.४.५.७-अ३–'रोचना त्रीणि' नास्ति। २. म–हे सोम त्वां अभ्यनूषत। ३. ग–क्र; त-अ४–क्रतु। ४. ग-त–'त्वा' नास्ति। ५. ग–अवस्यवः रक्षणेच्छवः देवतातये यज्ञाय तथा धीभिः कर्मभिः मृजंति। ६. ग-अ१.३–प्रवह।

अयं सोमः पवित्रे परि अक्षाः परिक्षरति। सुवानः सूयमानः गिरिष्ठाः गिरिस्थायी। ग्रावसु वर्तमान इत्यर्थः। स त्वं मदेषु मादकेषु सोमेषु सर्वधा[1] असि सर्वस्य धाता दाता वा भवसि[1] ॥

त्वं विप्रस्त्वं कविर्मधु प्र जातमन्धसः। मदेषु सर्वधा असि ॥ २ ॥

त्वम्। विप्रः। त्वम्। कविः। मधु। प्र। जातम्। अन्धसः। मदेषु। सर्वऽधाः। असि ॥२॥

हे सोम त्वं विप्रः विविधं प्रीणयिता विप्रसदृशो वा त्वं च कविः मेधावी। अतस्त्वम् अन्धसः अन्नात् जातं मधु मधुररसं प्र यच्छसीति शेषः ॥

तव विश्वे सजोषसो देवासः पीतिमाशत। मदेषु सर्वधा असि ॥ ३ ॥

तव। विश्वे। सऽजोषसः। देवासः। पीतिम्। आशत। मदेषु। सर्वऽधाः। असि ॥ ३ ॥

हे सोम तव पीतिं पानं विश्वे देवासः देवाः[2] सजोषसः समानप्रीतयः सन्तः आशत प्राप्नुवन् ॥

आ यो विश्वानि वार्या वसूनि हस्तयोर्दधे। मदेषु सर्वधा असि ॥ ४ ॥

आ। यः। विश्वानि। वार्या। वसूनि। हस्तयोः। दधे। मदेषु। सर्वऽधाः। असि ॥४॥

यः सोमः विश्वानि वार्या वरणीयानि वसूनि धनानि[3] स्तोतुः हस्तयोः आ दधे करोति। प्रयच्छतीत्यर्थः। मदेषु सर्वधा असि इति। अथवा[4] स शुष्मी इत्युत्तरत्र संबन्धः ॥

य इमे रोदसी मही सं मातरेव दोहते। मदेषु सर्वधा असि ॥ ५ ॥

यः। इमे इति। रोदसी इति। मही इति। सम्। मातराऽइव। दोहते।
मदेषु। सर्वऽधाः। असि ॥ ५ ॥

यः सोमः इमे मही महत्यौ रोदसी द्यावापृथिव्यौ सं दोहते। उभयोः सारं परिगृह्णातीत्यर्थः। मातरेव यथा द्वे मातरावेको वत्सो दोहते तद्वत् ॥

परि यो रोदसी उभे सद्यो वाजेभिरर्षति। मदेषु सर्वधा असि ॥ ६ ॥

परि। यः। रोदसी इति। उभे इति। सद्यः। वाजेभिः। अर्षति। मदेषु। सर्वऽधाः। असि ॥६॥

यः सोमः उभे रोदसी द्यावापृथिव्यौ सद्यः तत्कालमेव वाजेभिः अन्नैः परि अर्षति परिगच्छति[5]। सोमाहुत्या[6] द्यावापृथिव्यावन्नवत्यौ करोतीत्यर्थः ॥

स शुष्मी कलशेष्वा पुनानो अचिक्रदत्। मदेषु सर्वधा असि ॥ ७ ॥

सः। शुष्मी। कलशेषु। आ। पुनानः। अचिक्रदत्। मदेषु। सर्वऽधाः। असि ॥ ७ ॥

---

१. ग–सर्वधाता दाता चासि भवसि; त१.६–सर्वधा सर्वदा असि सर्वस्य धाता दाता वा भवति; त३.४.५–सर्वधाता दाता वा भवति; त७–सर्वस्य दाता दाता वा भवति; अ४–सर्वधा असि सर्वस्य धाता दाता भवसि; मु–सर्वधा सर्वदा असि सर्वस्य धाता दाता वा भवसि। २. त–सर्वे देवाः। ३. ग-त-म–' धनानि ' नास्ति। ४. ग-त-मु–' अथवा ' नास्ति। ५. त-अ४–परिगच्छति परिगच्छ; मु–परिगच्छति परिगत्य। ६. त–आहुत्या।

उच्चरीत्वा[1] महान् सः सोमः शुष्मी बलवान् पुनानः पूयमानः सन् आ[2] अचिक्रदत् शब्दं[3] करोति । अत्र सर्वत्र यथोचितमुत्तरपादो शेषः ॥ ॥ ८ ॥

' यत् सोम ' इति सप्तर्चमेकोनविंशं सूक्तम् । ऋष्याद्याः पूर्ववत् । ' यत् सोम ' इत्यनुक्रान्तम् । गतो विनियोगः ॥

यत्सो॑म चि॒त्रमु॒क्थ्यं॑ दि॒व्यं पार्थि॑वं॒ वसु॑ । तन्नः॑ पुना॒न आ भ॑र ॥ १ ॥

यत् । सो॒म॒ । चि॒त्रम् । उ॒क्थ्य॑म् । दि॒व्यम् । पार्थि॑वम् । वसु॑ । तत् । नः॒ । पु॒ना॒नः । आ । भ॒र॒ ॥ १ ॥

हे सोम यत् चित्रं चायनीयम् उक्थ्यं स्तुत्यं दिव्यं दिवि भवं पार्थिवं पृथिवीसंबद्धं[4] च वसु धनमस्ति तत् नः अस्मभ्यं पुनानः पूयमानः सन् आ भर आहर ॥

यु॒वं हि स्थः स्व॑र्पती॒ इन्द्र॑श्च सोम॒ गोप॑ती । ई॒शा॒ना पि॑प्यतं॒ धियः॑ ॥ २ ॥

यु॒वम् । हि । स्थः । स्वः॑पती॒ इति॒ स्वः॑ऽपती । इन्द्रः॑ । च॒ । सो॒म॒ । गोप॑ती॒ इति॒ गोऽप॑ती । ई॒शा॒ना । पि॒प्य॒त॒म् । धियः॑ ॥ २ ॥

हे सोम त्वम् इन्द्रश्च युवं हि युवां खलु स्वर्पती सर्वस्य[5] स्वामिनौ स्थः भवथः । तथा गोपती गवां पालकौ ईशाना ईश्वरौ सन्तौ धियः अस्मदीयानि कर्माणि पिप्यतं प्यापयतम् ॥

वृषा॑ पुना॒न आ॒युषु॑ स्त॒नय॒न्नधि॑ ब॒र्हिषि॑ । हरिः॒ सन्योनि॒मास॑दत् ॥ ३ ॥

वृषा॑ । पु॒ना॒नः । आ॒युषु॑ । स्त॒नय॑न् । अधि॑ । ब॒र्हिषि॑ । हरिः॑ । सन् । योनि॑म् । आ । अ॒स॒द॒त् ॥ ३ ॥

वृषा[6] कामानां वर्षकः सोमः[6] आयुषु मनुष्येष्वध्वर्य्वादिषु पुनानः पूयमानः सन् स्तनयन् शब्दं कुर्वन् अधि बर्हिषि । अधीति सप्तम्यर्थानुवादी । आस्तीर्णे दर्भे हरिः[7] हरितवर्णः सन् योनिं स्वकीयं स्थानम् आसदत् आसीदति ॥

अवा॑वशन्त धी॒तयो॑ वृष॒भस्याधि॒ रेत॑सि । सू॒नोर्व॒त्सस्य॑ मा॒तरः॑ ॥ ४ ॥

अवा॑वशन्त । धी॒तयः॑ । वृ॒ष॒भस्य॑ । अधि॑ । रेत॑सि । सू॒नोः । व॒त्सस्य॑ । मा॒तरः॑ ॥ ४ ॥

धीतयः ध्रीयमानाः सोमात्मेन वत्सेन पीयमाना वसतीवर्यः । लिङ्‌ व्यत्ययेनात्मनेपदम् । अधि रेतसि रसरूपे सारे वृषभस्य वर्षकस्य सोमस्य । सोममित्यर्थः । अवावशन्त पुनः[8] कामयन्ते[8] । सोममाप्याययितुं कामयन्त इत्यर्थः । तदेवाह । सूनोः स्वपुत्रस्थानीयस्य वत्सस्य सोमस्य मातरः निर्माण्यः प्रवृद्धिकारा मातृस्थानीया अवावशन्तेति सम्बन्धः ॥

कु॒विद्वृ॑ष॒ण्यन्ती॑भ्यः पुना॒नो गर्भ॑मा॒दध॑त् । याः शु॒क्रं दु॑ह॒ते पयः॑ ॥ ५ ॥

कु॒वित् । वृ॒ष॒ण्यन्ती॑भ्यः । पु॒ना॒नः । गर्भ॑म् । आ॒ऽदध॑त् । याः । शु॒क्रम् । दु॒ह॒ते । पयः॑ ॥ ५ ॥

१. अ—स उच्चरीत्वा । २. ग-त-अ—'आ' नास्ति । ३. घ—कल्लोषु शब्दं । ४. ग—°संबंधि वसु । ५. ग—स्व; त१.२.६.७-मु—स्वर्गस्य । ६. ग-त-मु—' वृषा . . . सोमः ' नास्ति । ७. ग-त—' हरिः ' नास्ति; म—हरिः सन् । ८. घ—मीलितवंतः; अ१.२—पुनःपुनः कामयंते ।

वृषण्यन्तीभ्यः वृषणं सोममात्मन इच्छन्तीभ्यो वसतीवरीभ्यः पुनानः पूयमानः क्षियमाणः गर्भं स्वगर्भस्थानीयं रसं कुवित् बहु प्रभूतम् आदधत् करोति। याः आपः शुक्रं दीप्तं पयः दुहते स्वरसत्वाय सोमाय ताभ्यो गर्भमादधत्॥

उप शिक्षापतस्थुषो भियसमा धेहि शत्रुषु। पवमान विदा रयिम्॥ ६॥

उप। शिक्ष। अपऽतस्थुषः। भियसम्। आ। धेहि। शत्रुषु। पवमान। विदाः। रयिम्॥६॥

हे पवमान सोम उप शिक्ष त्वं समीपे कुरु। कान्। अपतस्थुषः अपक्रम्य स्थितान्। अस्मदभिमतानित्यर्थः। शत्रुषु अस्मद्विरोधिषु भियसं भयम् आ धेहि कुरु जनय। अस्माकं तेषां शत्रूणां रयिं धनं विदाः विन्दसि॥

नि शत्रोः सोम वृष्ण्यं नि शुष्मं नि वयस्तिर। दूरे वा सतो अन्ति वा॥ ७॥

नि। शत्रोः। सोम। वृष्ण्यम्। नि। शुष्मम्। नि। वयः। तिर।
दूरे। वा। सतः। अन्ति। वा॥७॥

हे अभिषूयमाण सोम त्वं शत्रोः वृष्ण्यं वर्षकं बलं नि तिर। निपूर्वस्तिरतिर्नाशनार्थः। नाशय। तथा शत्रोः शुष्मं शोषकं तेजः नि तिर। तस्यैव[1] वयः अन्नं च नि तिर। कीदृशस्य शत्रोः। दूरे वा सतः अस्मत्तो दूरे वर्तमानस्य अन्ति वा सतोऽन्तिके वर्तमानस्य वा॥ ॥९॥

'प्र कविः' इति सप्तर्चं विंशं सूक्तम्। ऋष्याद्याः पूर्ववत्। 'प्र कविः' इत्यनुक्रान्तम्। गतो विनियोगः॥

प्र कविर्देववीतयेऽव्यो वारेभिरर्षति। साह्वान्विश्वा अभि स्पृधः॥ १॥

प्र। कविः। देवऽवीतये। अव्यः। वारेभिः। अर्षति। सह्वान्। विश्वाः। अभि। स्पृधः॥१॥

कविः मेधावी सोमः देववीतये देवानां पानाय अव्यः अवेः वारेभिः वारैः[2] दशापवित्रेण प्र अर्षति प्रकर्षेण गच्छति। साह्वान् शत्रूणां सोढा सोमः विश्वाः स्पृधः सर्वान् संग्रामान् हिंसकान् वा अभि भवतीति शेषः॥

स हि ष्मा जरितृभ्य आ वाजं गोमन्तमिन्वति। पवमानः सहस्रिणम्॥ २॥

सः। हि। स्म। जरितृऽभ्यः। आ। वाजम्। गोऽमन्तम्। इन्वति।
पवमानः। सहस्रिणम्॥ २॥

सः हि स्म स खलु पवमानः सोमः जरितृभ्यः स्तोतृभ्यः गोमन्तं बहुभिर्गोभिर्युक्तं सहस्रिणं सहस्रसंख्याकं वाजम् अन्नम्[3] आ अभिमुखम् इन्वति व्याप्नोति। प्रयच्छतीत्यर्थः॥

परि विश्वानि चेतसा मृशसे पवसे मती। स नः सोम श्रवो विदः॥ ३॥

परि। विश्वानि। चेतसा। मृशसे। पवसे। मती। सः। नः। सोम। श्रवः। विदः॥३॥

हे सोम त्वं चेतसा स्वकीयेनास्मदनुकूलेन चित्तेन विश्वानि सर्वाणि धनानि परि मृशसे। प्रयच्छसीत्यर्थः। मती मत्याऽस्मत्स्तुत्या पवसे क्षरसि रसम्। सः त्वं हे सोम नः अस्मभ्यं श्रवः अन्नं विदः देहि॥

१. ख–तथैव। २. ख–वारैर्वालैः। ३. ग-ङ-च–अन्नं वा।

अभ्यर्ष बृहद्यशो मघवद्भ्यो ध्रुवं रयिम् । इषं स्तोतृभ्य आ भर ॥ ४ ॥

अभि । अर्ष । बृहत् । यशः । मघवत्ऽभ्यः । ध्रुवम् । रयिम् ।
इषम् । स्तोतृऽभ्यः । आ । भर ॥ ४ ॥

हे सोम बृहद्यशः महतीं कीर्तिम् अभ्यर्ष अभिगमय । मघवद्भ्यः हविष्मद्भ्यः[1] अस्मभ्यं ध्रुवं रयिं धनं चाभ्यर्ष । किंच इषम् अन्नं स्तोतृभ्यः अस्मभ्यम् आ भर आहर ॥

त्वं राजेव सुव्रतो गिरः सोमा विवेशिथ । पुनानो वह्ने अद्भुत ॥ ५ ॥

त्वम् । राजाऽइव । सुऽव्रतः । गिरः । सोम । आ । विवेशिथ । पुनानः । वह्ने । अद्भुत ॥५॥

हे सोम सुव्रतः सुकर्मा पुनानः त्वं राजेव गिरः अस्मदीयाः स्तुतीः आ विवेशिथ आविशसि । हे वह्ने वोढः अद्भुत महन् सोम ॥

स वह्निरप्सु दुष्टरो मृज्यमानो गभस्त्योः । सोमश्चमूषु सीदति ॥ ६ ॥

सः । वह्निः । अप्ऽसु । दुस्तरः । मृज्यमानः । गभस्त्योः । सोमः । चमूषु । सीदति ॥६॥

सः सोमः वह्निः वोढा यज्ञादेः अप्सु अन्तरिक्षे वर्तमानः दुष्टरः दुःखेनाभितरणीयः मृज्यमानः शोध्यमानः गभस्त्योः हस्तयोरेवंभूतः सन् सः चमूषु पात्रेषु सीदति ॥

क्रीळुर्मखो न मंहयुः पवित्रं सोम गच्छसि । दधत्स्तोत्रे सुवीर्यम् ॥ ७ ॥

क्रीळुः । मखः । न । मंहयुः । पवित्रम् । सोम । गच्छसि । दधत् । स्तोत्रे । सुऽवीर्यम् ॥७॥

हे सोम क्रीळुः क्रीडनशीलस्त्वं मंहयुः । मंहतिर्दानकर्मा । दानेच्छुः मखो न यागमिव पवित्रं गच्छसि । किं कुर्वन् । स्तोत्रे स्तुतिकर्त्रे सुवीर्यं शोभनवीर्यं दधत् प्रयच्छन् ॥ ॥१०॥

'एते धावन्ति' इति सप्तर्चमेकविंशं सूक्तम् । ऋष्याद्याः पूर्ववत् । 'एते धावन्ति' इत्यनुक्रान्तम् । गतो विनियोगः ॥

एते धावन्तीन्दवः सोमा इन्द्राय घृष्वयः । मत्सरासः स्वर्विदः ॥ १ ॥

एते । धावन्ति । इन्दवः । सोमाः । इन्द्राय । घृष्वयः । मत्सरासः । स्वःऽविदः ॥ १ ॥

एते सोमाः इन्द्राय धावन्ति गच्छन्ति । कीदृशा एते । इन्दवः क्लेदयितारो दीप्ता वा घृष्वयः घर्षणशीलाः मत्सरासः मादयितारः स्वर्विदः स्वर्लोकस्य लम्भयितारः ॥

प्रवृण्वन्तो अभियुजः सुष्वये वरिवोविदः । स्वयं स्तोत्रे वयस्कृतः ॥ २ ॥

प्रऽवृण्वन्तः । अभिऽयुजः । सुष्वये । वरिवःऽविदः । स्वयम् । स्तोत्रे । वयःऽकृतः ॥ २ ॥

प्रवृण्वन्तः सुवाने प्रकर्षेण संभजन्तः तथा अभियुजः अभियोजयितारः सुष्वये सुष्ठु अभिषवकर्त्रे वरिवोविदः । 'वरिवः' इति धननाम । तस्य लम्भयितारः स्वयं स्तोत्रे[2] वयस्कृतः अन्नस्य कर्तारः । एते धावन्तीति संबन्धः ॥

१. म-ध-स२-५– 'हविष्मद्भ्यः' नास्ति । २. म– स्तोत्रे च ।

वृथा क्रीळन्त इन्दवः सधस्थमभ्येकमित् । सिन्धोरूर्मा व्यक्षरन् ॥ ३ ॥

वृथा । क्रीळन्तः । इन्दवः । सधऽस्थम् । अभि । एकम् । इत् । सिन्धोः । ऊर्मा । वि । अक्षरन् ॥ ३ ॥

वृथा अनायासेन क्रीळन्तः इन्दवः सोमाः एकमित् एकमेव सधस्थं सहस्थानं द्रोणकलशं वा अभि अक्षरन्निति शेषः । सिन्धोरूर्मा वसतीवरीषु व्यक्षरन् ॥

एते विश्वानि वार्या पवमानास आशत । हिता न सप्तयो रथे ॥ ४ ॥

एते । विश्वानि । वार्या । पवमानासः । आशत । हिताः । न । सप्तयः । रथे ॥ ४ ॥

एते सोमाः पवमानासः पूयमानाः विश्वानि वार्या[1] वार्याणि वरणीयानि धनानि आशत व्याप्नुवन् । रथे हिताः स्थापिताः[2] न सप्तयः अश्वा इव । ते यथा रथमभिमतं देशं प्राप्नुवन्ति तद्वद्धनमस्माकं प्रयच्छन्तीत्यर्थः ॥

आस्मिन्पिशङ्गमिन्दवो दधाता वेनमादिशे । यो अस्मभ्यमरावा ॥ ५ ॥

आ । अस्मिन् । पिशङ्गम् । इन्दवः । दधात । वेनम् । आऽदिशे ।
यः । अस्मभ्यम् । अरावा ॥ ५ ॥

हे इन्दवः सोमाः अस्मिन् यजमाने पिशङ्गं बहुरूपं मणिमुक्ताहिरण्यादिभेदेन नानारूपं वेनं कामयन्तं बहुविधं कामम् आदिशे अस्मभ्यमादेशनाय आ दधात आयच्छत[3] । यः यजमानः अस्मभ्यम् अरावा ... प्रयच्छति प्राप्तकाम एव खलु ऋत्विग्भ्यः प्रयच्छति ॥

ऋभुर्न रथ्यं नवं दधाता केतमादिशे । शुक्राः पवध्वमर्णसा ॥ ६ ॥

ऋभुः । न । रथ्यम् । नवम् । दधात । केतम् । आऽदिशे । शुक्राः । पवध्वम् । अर्णसा ॥ ६ ॥

ऋभुर्न उरु भासमानो रथस्वामीव स यथा रथ्यं रथस्य नेतारं नवं स्तुत्यं कुशलं सारथिमनम आधत्ते तद्वदस्मदादेशेऽस्मिन् आदिशे स्वामिनि[4] केतं प्रज्ञानं दधात स्थापयत । हे सोमाः योऽस्मभ्यं प्रयच्छति तस्मिन्नित्यर्थः । हे सोमाः अर्णसा उदकेन शुक्राः दीप्ताः सन्तः पवध्वं क्षरध्वम् ॥

एत उ त्ये अवीवशन्काष्ठां वाजिनो अक्रत । सतः प्रासाविषुर्मतिम् ॥ ७ ॥

एते । ऊँ इति । त्ये । अवीवशन् । काष्ठाम् । वाजिनः । अक्रत ।
सतः । प्र । असाविषुः । मतिम् ॥ ७ ॥

त्ये ते एत उ एत एव सोमाः अवीवशन् कामयन्ते यज्ञम् । कामयाः च वाजिनः बलवन्तोऽन्नवन्तो वा सोमाः काष्ठाम् अक्रत निवासस्थानमकुर्वन् । द्रोणकलशाद्दूरता[5] प्रकाशनि-त्यर्थः । सतः यजमानस्य स्तोतुर्वा मतिं बुद्धिं स्तुतिं वा प्रासाविषुः प्रेरयन् ॥ ॥ ११ ॥

'एते सोमासः' इति सप्तर्चं द्वाविंशं सूक्तम् । ऋष्याद्याः पूर्ववत् । 'एते सोमासः' इत्यनु-क्रान्तम् । गतो विनियोगः ॥

1. ग-म-भ 'वार्या' नास्ति । 2. ग-युक्ताः । 3. भ-स्थापयत । 4. ग-मदेशाय स्वामिनि, ग-भ-से स्वामिनि । 5. ग-द्रोणकलशानित्यर्थः ।

एते सोमास आशवो रथाइव प्र वाजिनः । सर्गाः सृष्टा अहेषत ॥ १ ॥

एते । सोमासः । आशवः । रथाःऽइव । प्र । वाजिनः । सर्गाः । सृष्टाः । अहेषत ॥ १ ॥

एते पूयमानाः सोमासः सोमाः सृष्टाः अध्वर्युणा आशवः शुद्धाः पवित्रादधोगमने शीघ्राः प्र अहेषत प्रहेषन्ते । शीघ्रगमने हष्टाव्ययम् । आजौ सृष्टाः शीघ्राः रथाइव तथोत्कलक्षणाः वाजिनः इव वेगवन्तोऽश्वा इव[1] ॥

एते वाताइवोरवः पर्जन्यस्येव वृष्टयः । अग्नेरिव भ्रमा वृथा ॥ २ ॥

एते । वाताःऽइव । उरवः । पर्जन्यस्यऽइव । वृष्टयः । अग्नेःऽइव । भ्रमाः । वृथा ॥ २ ॥

एते सोमाः उरवः महान्तः वाताइव[2] वायव इव[3] वृथा अनायासेन व्याप्नुः इत्युत्तरेण संबन्धनीयम् । अथवाध्याहारेण निःसरन्तीति योज्यम् । तथा पर्जन्यस्य वृष्टयः इव वर्षा यथा तथैव । किंच अग्नेः भ्रमा भ्रमणा ज्वालासंचाराः इव ॥

एते पूता विपश्चितः सोमासो दध्याशिरः । विपा व्यानशुर्धियः ॥ ३ ॥

एते । पूताः । विपःऽचितः । सोमासः । दधिऽआशिरः । विपा । वि । आनशुः । धियः ॥ ३ ॥

एते सोमासः सोमाः पूताः शुद्धाः विपश्चितः प्राज्ञाः दध्याशिरः दध्याश्रयणाः विपा प्रज्ञानेन धियः अस्मदीयानि कर्माणि व्यानशुः व्याप्नुवन्ति ॥

एते मृष्टा अमर्त्याः ससृवांसो न शश्रमुः । इयक्षन्तः पथो रजः ॥ ४ ॥

एते । मृष्टाः । अमर्त्याः । ससृऽवांसः । न । शश्रमुः । इयक्षन्तः । पथः । रजः ॥ ४ ॥

एते सोमाः मृष्टाः दशापवित्रेण शोधिताः अमर्त्याः अमरणधर्माणः ससृवांसः हविर्धानात् सरन्तः पथः मार्गान् रजः लोकांश्च इयक्षन्तः गन्तुमिच्छन्तः न शश्रमुः न श्राम्यन्ति ॥

एते पृष्ठानि रोदसोर्विप्रयन्तो व्यानशुः । उतेदमुत्तमं रजः ॥ ५ ॥

एते । पृष्ठानि । रोदसोः । विऽप्रयन्तः । वि । आनशुः । उत । इदम् । उत्ऽतमम् । रजः ॥ ५ ॥

एते सोमाः रोदस्योः[4] द्यावापृथिव्योः पृष्ठानि विप्रयन्तः विविधं गच्छन्तः व्यानशुः व्याप्नुवन्ति । उत अपि च इदमुत्तमं रजः द्युलोकं व्यानशुः । आहुतिद्वारेणेति भावः । रोदसोरित्यत्रान्तरिक्षोऽभिप्रेतः ॥

तन्तुं तन्वानमुत्तममनु प्रवत आशत । उतेदमुत्तमाय्यम् ॥ ६ ॥

तन्तुम् । तन्वानम् । उत्ऽतमम् । अनु । प्रऽवतः । आशत । उत । इदम् । उत्ऽतमाय्यम् ॥ ६ ॥

तन्तुं यज्ञं तन्वानम् उत्तमम् उत्कृष्टं सोमम् अनु आशत प्रवतः नद्यः । उत अपि च इदं कर्म अनेन सोमेन उत्तमाय्यम् उत्तमीकृतम्[5] । अथवा तन्तुं तन्वानं सोमं प्रवतोऽधःस्थिताः

१. ग–तथोत्कलक्षणसर्गा वाजिन इव सृष्टा अश्वा इव; त१.२.६.७-मु–उत्कलक्षणसर्गा वाजिन इव वेगवतोऽश्वा इव । २. ग-त३.४.५-अ४–वाता । ३. त-अ२.४–' इव ' नास्ति । ४. ग–रौदस्योः । ५. त१.२.६–*कृतं ।

सर्वा अभ्यासत। इतोऽमुमभावं रजः। द्युलोक इत्यर्थः। सोऽप्यस्मभ्युते पृथिव्या अन्तरिक्षेण च। चतुर्भिरुपसुमाख्यम्॥

त्वं सोम पणिभ्य आ वसु गव्यानि धारयः। ततं तन्तुमचिक्रदः॥ ७॥

त्वम्। सोम। पणिऽभ्यः। आ। वसु। गव्यानि। धारयः। ततम्। तन्तुम्। अचिक्रदः॥७॥

हे सोम त्वं पणिभ्यः असुरेभ्यो वणिग्भ्यो वा सकाशात् गव्यानि गोहितानि वसु वसूनि गोयूथानि वसूनि वेति[1] वा आ आहृत्य धारयः[2] धारयसि। तथा तन्तुं यज्ञं प्रति ततं विस्तृतं यथा भवति तथा अचिक्रदः शब्दमकार्षीः॥ ॥ १२ ॥

'सोमा असृग्रम्' इति सप्तर्चं सप्तमं सूक्तम्। ऋष्याद्याः पूर्ववत्। 'सोमा असृग्रम्' इत्यनुक्रान्तम्। गतो विनियोगः॥

सोमा असृग्रमाशवो मधोर्मदस्य धारया। अभि विश्वानि काव्या॥ १॥

सोमाः। असृग्रम्। आशवः। मधोः। मदस्य। धारया। अभि। विश्वानि। काव्या॥ १॥

आशवः शीघ्राः सोमाः असृग्रम् असृजन् सृज्यन्ते। मधोः मधुरस्य[3] मदस्य[3] मदकरस्य धारया असृग्रमिति संबन्धः। किं प्रति इत्युच्यते। अभि लक्षीकृत्य विश्वानि सर्वाणि काव्या काव्यानि स्तोत्राणि प्रति। स्तोत्रसमय इत्यर्थः॥

अनु प्रत्नास आयवः पदं नवीयो अक्रमुः। रुचे जनन्त सूर्यम्॥ २॥

अनु। प्रत्नासः। आयवः। पदम्। नवीयः। अक्रमुः। रुचे। जनन्त। सूर्यम्॥ २॥

प्रत्नासः पुराणाः केचित् आयवः शीघ्रगमना अश्वाः नवीयः नवतरं पदम् अनु आक्रमुः अनुक्रमन्ते। रूपकव्याहारेण सोमाः स्तूयन्ते। रुचे[4] दीप्त्यै[4] सूर्यं जनन्त कुर्वन्ति। दीप्तं कुर्वन्तीत्यर्थः। सोमप्रदानेन हि चन्द्रो रोचते॥

आ पवमान नो भरार्यो अदाशुषो गयम्। कृधि प्रजावतीरिषः॥ ३॥

आ। पवमान। नः। भर। अर्यः। अदाशुषः। गयम्। कृधि। प्रजाऽवतीः। इषः॥ ३॥

हे पवमान सोम त्वं नः अस्मभ्यम् अर्यः अरेः अदाशुषः अयजमानस्य[5] गयं गृहं गृहोपलक्षितं धनम् आ भर आहर। तथास्मभ्यं प्रजावतीरिषः सं[6] कृधि कुरु॥

अभि सोमास आयवः पवन्ते मद्यं मदम्। अभि कोशं मधुश्चुतम्॥ ४॥

अभि। सोमासः। आयवः। पवन्ते। मद्यम्। मदम्। अभि। कोशम्। मधुऽश्चुतम्॥४॥

आयवः गन्तारः सोमासः सोमाः मद्यं मदकरं रसम् अभि पवन्ते क्षरन्ति। तथा मधुश्चुतं मधुस्राविणं कोशम्। रसाधारेण कोशशब्देन तत्राभिषुतो रसो लक्ष्यते। तम् अभि पवन्त इति शेषः[7]॥

---

१. म१,९.२-वेति। २. म-म१.२.१-आधारयः। '३. त-म-' मधुरस्य मदस्य ' नास्ति। ४. म-एनैः सोमैः रुचे दीप्तौ- न-म-रुचे दीप्तौ। ५. त-म-पवस्कतः। ६. म-भजानि च। ७. म-शेषः विमर्दे मदे मदं मदाय हर्षाय।

सोमो अर्षति धर्णसिर्दधान इन्द्रियं रसम् । सुवीरो अभिशस्तिपाः ॥ ५ ॥

सोमः । अर्षति । धर्णसिः । दधानः । इन्द्रियम् । रसम् । सुऽवीरः । अभिशस्तिऽपाः ॥५॥

सोमः अर्षति गच्छति । कीदृशः सः । धर्णसिः धारको जगतां तथा इन्द्रियम् इन्द्रियवर्धकं रसं दधानः धारयन् सुवीरः सुवीर्यः अभिशस्तिपाः अभिशस्तेः पाता । अभिशस्तिर्हिंसा ततो रक्षक इत्यर्थः । सोमपानं ब्रह्महत्यादिभिरिन्द्रमनुमार्ष्टीति प्रसिद्धम् ॥

इन्द्राय सोम पवसे देवेभ्यः सधमाद्यः । इन्दो वाजं सिषाससि ॥ ६ ॥

इन्द्राय । सोम । पवसे । देवेभ्यः । सधऽमाद्यः । इन्दो इति । वाजम् । सिसाससि ॥६॥

हे सोम सधमाद्यः सधमादो यज्ञः । तदर्हस्त्वम् इन्द्राय देवेभ्यः चान्येभ्यः[1] पवसे क्षरसि । हे तादृश इन्दो सोम अस्मभ्यं वाजम् अन्नं सिषाससि दातुमिच्छसि ॥

अस्य पीत्वा मदानामिन्द्रो वृत्राण्यप्रति । जघान जघनच्च नु ॥ ७ ॥

अस्य । पीत्वा । मदानाम् । इन्द्रः । वृत्राणि । अप्रति । जघान । जघनत् । च । नु ॥७॥

मदानां मदकराणां मध्येऽतिशयेन मदकरम् अस्य अमुं सोमं पीत्वा वृत्राणि शत्रून् अप्रतिगतः[2] सन् इन्द्रः जघान हतवान् । नु क्षिप्रं जघनत् च । हन्तु चेदानीमपि[3] ॥ ॥१३॥

'प्र सोमासः' इति सप्तर्चं चतुर्विंशं सूक्तम् । असितो देवलो वर्षिर्गायत्री छन्दः सोमो देवता । 'प्र सोमासः' इत्यनुक्रान्तम् । गतो विनियोगः ॥

प्र सोमासो अधन्विषुः पवमानास इन्दवः । श्रीणाना अप्सु मृञ्जत ॥ १ ॥

प्र । सोमासः । अधन्विषुः । पवमानासः । इन्दवः । श्रीणानाः । अप्ऽसु । मृञ्जत ॥ १ ॥

सोमासः सोमाः पवमानासः[4] पूयमानाः इन्दवः दीप्ताः[5] प्र अधन्विषुः । धन्वतिर्गतिकर्मा । प्रगच्छन्ति । किंच श्रीणानाः गोभिः श्रयमाणाः अप्सु वसतीवरीषु च मृञ्जत मृज्यन्ते ॥

अभि गावो अधन्विषुरापो न प्रवता यतीः । पुनाना इन्द्रमाशत ॥ २ ॥

अभि । गावः । अधन्विषुः । आपः । न । प्रऽवता । यतीः । पुनानाः । इन्द्रम् । आशत ॥२॥

गावः गमनशीला इन्दवः[6] अभि अधन्विषुः अभिगच्छन्ति पवमानपवित्रम् । किमिव । प्रवता प्रवणवता देशेन यतीः गच्छन्त्यः आपः न आप इव । पश्चात् पुनानाः इन्द्रं प्रीणयितुम् आशत व्याप्नुवन् । आहुतिप्रणाड्येन्द्रमेव वा व्याप्नुवन् ॥

प्र पवमान धन्वसि सोमेन्द्राय पातवे । नृभिर्यतो वि नीयसे ॥ ३ ॥

प्र । पवमान । धन्वसि । सोम । इन्द्राय । पातवे । नृऽभिः । यतः । वि । नीयसे ॥ ३ ॥

हे पवमान सोम इन्द्राय इन्द्रस्य पातवे पानाय प्र धन्वसि प्रगच्छस्याहवनीयं प्रति हविर्धानात् । तदेवाह । नृभिः नेतृभिर्ऋत्विग्भिः यतः नियतः[7] वि नीयसे हविर्धानात् । अथवा । पवमान प्र धन्वसि पात्रं प्रतीन्द्रपानाय तदर्थं हविर्धानाद्वि नीयसे ॥

---

१. अ१.२.३–' चान्येभ्यः ' नास्ति । २. ल-म–प्रतिगतः । ३. ग-न-ल-भ२–चेदानीमिति । ४. ल१.५-अ–पवमानाः । ५. ल-म–दीप्ताः सोमाः । ६. क–इन्दवः सोमाः । ७. ग–नियन्तारो ।

त्वं सो॑म नृ॒माद॑नः॒ पव॑स्व चर्षणी॒सहे॑ । सस्नि॒र्यो अ॑नु॒माद्यः॑ ॥ ४ ॥

त्वम् । सोम॒ । नृ॒ऽमाद॑नः । पव॑स्व । च॒र्ष॒णि॒ऽसहे॑ । सस्निः॑ । यः । अ॒नु॒ऽमाद्यः॑ ॥ ४ ॥

हे ‌॑सोम ‌॑त्वं ‌॑नृमादनः नृणां मादयिता त्वं ‌॑चर्षणीसहे । चर्षणयो मनुष्या द्वेष्टारः[1] । तेषां समभिभवित्रे इन्द्राय ‌॑पवस्व क्षर ‌॑यः त्वं ‌॑सस्निः शुद्धः ‌॑अनुमाद्यः स्तुत्यः स[2] पवस्वेति समन्वयः ॥

इन्दो॒ यदद्रि॑भिः सु॒तः प॒वित्रं॑ परि॒धाव॑सि । अर॒मिन्द्र॑स्य॒ धाम्ने॑ ॥ ५ ॥

इन्दो॒ इति॑ । यत् । अद्रि॑ऽभिः । सु॒तः । प॒वित्र॑म् । प॒रि॒ऽधाव॑सि । अर॑म् । इन्द्र॑स्य । धाम्ने॑ ॥ ५ ॥

हे ‌॑इन्दो त्वं ‌॑यत् यदा ‌॑अद्रिभिः ग्रावभिः ‌॑सुतः अभिषुतः ‌॑पवित्रं दशापवित्रं ‌॑परिधावसि परिगच्छसि । तदा ‌॑इन्द्रस्य ‌॑धाम्ने स्थानायाधारकायोदराय[3] वा ‌॑अरं पर्याप्तो भवसि ॥

पव॑स्व वृत्रहन्तमो॒क्थेभि॑रनु॒माद्यः॑ । शुचिः॑ पाव॒को अद्भु॑तः ॥ ६ ॥

पव॑स्व । वृ॒त्र॒ह॒न्ऽत॒म॒ । उ॒क्थेभिः॑ । अ॒नु॒ऽमाद्यः॑ । शुचिः॑ । पा॒व॒कः । अद्भु॑तः ॥ ६ ॥

हे ‌॑वृत्रहन्तम शत्रूणामतिशयेन हन्तरिन्दो त्वं[4] ‌॑पवस्व क्षर । कीदृशस्त्वम् । ‌॑उक्थेभिः शस्त्रैः ‌॑अनुमाद्यः स्तुत्यः ‌॑शुचिः शुद्धः ‌॑पावकः अन्यस्य शोधकः ‌॑अद्भुतः महान् । एवंमहानुभावः पवस्व ॥

शुचिः॑ पाव॒क उ॑च्यते॒ सोमः॑ सु॒तस्य॒ मध्वः॑ । दे॒वा॒वीर॑घशंस॒हा ॥ ७ ॥

शुचिः॑ । पा॒व॒कः । उ॒च्य॒ते॒ । सोमः॑ । सु॒तस्य॑ । मध्वः॑ । दे॒व॒ऽअवीः॑ । अ॒घ॒शं॒स॒ऽहा ॥ ७ ॥

‌॑सुतस्य अभिषुतस्य ‌॑मध्वः मदकरस्य वस्तुनः[?] ‌॑सोमः रसरूपः ‌॑शुचिः स्वयं शुद्धः ‌॑पावकः शोधकश्च ‌॑उच्यते । तथा ‌॑देवावीः देवानामवित्ता तर्पयिता ‌॑अघशंसहा । अघं पापं शंसन्तीत्यघशंसा असुराः । तेषां हन्तेति चोच्यते ॥ ॥ १५ ॥ ॥ १ ॥

द्वितीयेऽनुवाके षट्त्रिंशत्सूक्तानि । तत्र ‘ पवस्व ’ इति षळृचं प्रथमं सूक्तं दृळ्हच्युतनाम्नोऽगस्त्यपुत्रस्यार्षं गायत्रं पवमानसोमदेवताकम् । अनुक्रान्तं च—‘ पवस्व षड् दृळ्हच्युत आगस्त्यः ’ इति । गतो विनियोगः ॥

पव॑स्व दक्ष॒साध॑नो दे॒वेभ्यः॑ पी॒तये॑ हरे । म॒रुद्भ्यो॑ वा॒यवे॒ मदः॑ ॥ १ ॥

पव॑स्व । द॒क्ष॒ऽसाध॑नः । दे॒वेभ्यः॑ । पी॒तये॑ । ह॒रे॒ । म॒रुत्ऽभ्यः॑ । वा॒यवे॑ । मदः॑ ॥ १ ॥

हे ‌॑हरे हरितवर्ण पापहर्तर्वा सोम ‌॑दक्षसाधनः । दक्षो बलम् । तस्य साधकः ‌॑मदः मदकरश्च त्वं ‌॑पवस्व क्षर । ‌॑देवेभ्यः इन्द्रादिभ्यः ‌॑पीतये पानाय । तथा ‌॑मरुद्भ्यः ‌॑वायवे च पीतये पवस्व ॥

पव॑मान धि॒या हि॒तो॒३॒॑ऽभि योनिं॒ कनि॑क्रदत् । धर्म॑णा वा॒युमा वि॑श ॥ २ ॥

पव॑मान । धि॒या । हि॒तः । अ॒भि । योनि॑म् । कनि॑क्रदत् । धर्म॑णा । वा॒युम् । आ । वि॒श॒ ॥ २ ॥

हे ‌॑पवमान सोम ‌॑धिया कर्मणास्मदीयव्यापारेण अङ्गुल्या[5] वा ‌॑हितः धृतः सन् ‌॑कनिक्रदत् शब्दं कुर्वन् ‌॑योनिं स्थानं ग्रहं वा ‌॑अभि विशेति शेषः । तदेवाह । ‌॑धर्मणा[6] ‌॑वायुम् । वायुसंबन्धि[7] पात्रमित्यर्थः । तत् ‌॑आ ‌॑विश प्रविश ॥

१. ब—शत्रवः । २. अ१.२.३—‘ स ’ नास्ति । ३. ग—स्थानाय धारकायोदराय; घ-त-म—स्थानाधारकायोदराय । ४. अ१.२.३—‘ त्वं ’ नास्ति । ५. ग-क—‘ अङ्गुल्या ’ नास्ति । ६. त१.२.३.७-अ१.२.३-सु—धर्मणा कर्मणा; म ४—धर्मणा कर्मणा वा । ७. ग-घ-त-अ-सु—संबन्धिनं ।

सं देवैः शोभते वृषा कविर्योनावधि प्रियः । वृत्रहा देववीतमः ॥ ३ ॥

सम् । देवैः । शोभते । वृषा । कविः । योनौ । अधि । प्रियः । वृत्रऽहा । देवऽवीतमः ॥३॥

अयं सोमः सं शोभते देवैः सह योनौ स्थाने स्वीयेऽधिष्ठितः वृषा[1] कामानां वर्षकः कविः क्रान्तप्रज्ञः[2] प्रियः प्रियभूतः सर्वेषां यद्वा प्रीणयिता वृत्रहा वृत्रस्य हन्ता देववीतमः अतिशयेन देवान् कामयमानः एवंमहानुभावः सोमः संशोभते ॥

विश्वा रूपाण्याविशन्पुनानो याति हर्यतः । यत्रामृतास आसते ॥ ४ ॥

विश्वा । रूपाणि । आऽविशन् । पुनानः । याति । हर्यतः । यत्र । अमृतासः । आसते ॥४॥

विश्वा सर्वाणि रूपाण्याविशन् पुनानः पूयमानः हर्यतः कमनीयः । ‘ हर्य गतिकान्त्योः ’ । ईदृशः याति गच्छति । यत्र अमृतासः अमृता देवाः आसते तिष्ठन्ति तं देशं याति ॥

अरुषो जनयन्गिरः सोमः पवत आयुषक् । इन्द्रं गच्छन्कविक्रतुः ॥ ५ ॥

अरुषः । जनयन् । गिरः । सोमः । पवते । आयुषक् । इन्द्रम् । गच्छन् । कविऽक्रतुः ॥५॥

अरुषः आरोचमानः सोमः गिरः शब्दान् जनयन् पवते क्षरति । किं कुर्वन् । आयुषक्[2] आनुषक्तम् इन्द्रं गच्छन् व्याप्नुवन् कविक्रतुः क्रान्तप्रज्ञः ॥

आ पवस्व मदिन्तम पवित्रं धारया कवे । अर्कस्य योनिमासदम् ॥ ६ ॥

आ । पवस्व । मदिन्ऽतम । पवित्रम् । धारया । कवे । अर्कस्य । योनिम् । आऽसदम् ॥६॥

हे मदिन्तम मादयितृतम कवे क्रान्तप्रज्ञ सोम त्वं पवित्रम् अतिक्रम्य धारया आ पवस्व । किमर्थम् । अर्कस्य अर्चनीयस्येन्द्रस्य योनिं स्थानम् आसदं प्राप्तुम् ॥ ॥ १५ ॥

‘ तममृक्षन्त ’ इति षड़ृचं द्वितीयं सूक्तं दृळ्हच्युतपुत्रस्येध्मवाहस्यार्षं गायत्रं पवमानसोमदेवताकम् । अनुक्रान्तं च—‘ तममृक्षन्तेध्मवाहो दार्ढच्युतः ’ इति । गतो विनियोगः ॥

तममृक्षन्त वाजिनमुपस्थे अदितेरधि । विप्रासो अण्व्या धिया ॥ १ ॥

तम् । अमृक्षन्त । वाजिनम् । उपऽस्थे । अदितेः । अधि । विप्रासः । अण्व्या । धिया ॥१॥

तं वाजिनम् अर्श्वमश्ववदाशुम् । व्याप्तमित्यर्थः । अदितेः पृथिव्याः उपस्थे[3] उत्सङ्गे । अधि इति सप्तम्यर्थानुवादी । अमृक्षन्त शोधितवन्तः । के । विप्रासः मेधाविनोऽध्वर्य्वादयः । केन साधनेन । अण्व्या अङ्गुल्या धिया प्रज्ञया स्तुत्या वा अमृक्षन्त । अथवाण्व्या सूक्ष्मया धियाङ्गुल्येति विशेष्यविशेषणभावः ॥

तं गावो अभ्यनूषत सहस्रधारमक्षितम् । इन्दुं धर्तारमा दिवः ॥ २ ॥

तम् । गावः । अभि । अनूषत । सहस्रऽधारम् । अक्षितम् । इन्दुम् । धर्तारम् । आ । दिवः ॥२॥

तं सोमं गावः गन्त्र्यः स्तुतयः अभ्यनूषत अस्तुवन् । कीदृशं तम् । सहस्रधारं बहुधारम् अक्षितम् अक्षीणम् इन्दुं दीप्तं दिवः द्युलोकस्य आ धर्तारं सर्वतो धारकम् । सोमाधारत्वात् द्युलोकवासिनां संस्थानस्य ॥

१. ग-त-अ—‘ एषः ... क्रान्तप्रज्ञः ’ नास्ति । २. ग-त-अ—आनुषक् । ३. ध—उपस्थे अधि ।

तं वेधां मेधयाह्यन्पवमानमधि द्यवि । धर्णसिं भूरिधायसम् ॥ ३ ॥

तम् । वेधाम् । मेधया । अह्यन् । पवमानम् । अधि । द्यवि । धर्णसिम् । भूरिऽधायसम् ॥ ३ ॥

वेधां विधातारं पवमानं तं मेधया प्रज्ञया अह्यन् प्रहिण्वन्ति । किं प्रति । अधि द्यवि द्युलोकं प्रति । पुनः कीदृशम् । धर्णसिं सर्वस्य धारकं भूरिधायसं बहूनां कर्तारम् ॥

तमह्यन्भुरिजोर्धिया संवसानं विवस्वतः । पतिं वाचो अदाभ्यम् ॥ ४ ॥

तम् । अह्यन् । भुरिजोः । धिया । सम्ऽवसानम् । विवस्वतः । पतिम् । वाचः । अदाभ्यम् ॥ ४ ॥

तं सोमं विवस्वतः परिचरतः[1] ऋत्विजः भुरिजोः बाह्वोः धिया अङ्गुल्या अह्यन् प्राहिण्वन् । कीदृशं तम् । संवसानं वसन्तं काले वाचः स्तुतेः पतिं स्वामिनम् अदाभ्यम् अदम्भनीयम् ॥

तं सानावधि जामयो हरिं हिन्वन्त्यद्रिभिः । हर्यतं भूरिचक्षसम् ॥ ५ ॥

तम् । सानौ । अधि । जामयः । हरिम् । हिन्वन्ति । अद्रिऽभिः । हर्यतम् । भूरिऽचक्षसम् ॥ ५ ॥

तं[2] सोमं हरिं हरितवर्णं सानावधि समुच्छ्रिते देशे । अधीति सप्तम्यर्थानुवादी । जामयः अङ्गुलयः[3] हिन्वन्ति प्रेरयन्ति । अभिषुण्वन्ति अद्रिभिः ग्रावभिः । कीदृशम् । हर्यतं कमनीयं भूरिचक्षसं बहुद्रष्टारम् ॥

तं त्वा हिन्वन्ति वेधसः पवमान गिरावृधम् । इन्दविन्द्राय मत्सरम् ॥ ६ ॥

तम् । त्वा । हिन्वन्ति । वेधसः । पवमान । गिराऽवृधम् । इन्दो इति । इन्द्राय । मत्सरम् ॥ ६ ॥

हे पवमान[4] सोम तम् उक्तगुणविशिष्टं त्वा त्वां हिन्वन्ति प्रेरयन्ति । कस्मै । इन्द्राय । के । वेधसः विधातार ऋत्विजः । कीदृशं त्वाम् । गिरावृधं स्तुत्या वर्धमानम् इन्दो[5] दीप्तं सन्तं वा[5] मत्सरं मदकरम् ॥　॥ १६ ॥

'एष कविः' इति षळृचं तृतीयं सूक्तं नृमेधनाम्न आङ्गिरसस्यार्षं गायत्रं सौम्यम् । 'एष कविर्नृमेधः' इत्यनुक्रान्तम् । उक्तो विनियोगः ॥

एष कविरभिष्टुतः पवित्रे अधि तोशते । पुनानो घ्नन्नप स्रिधः ॥ १ ॥

एषः । कविः । अभिऽस्तुतः । पवित्रे । अधि । तोशते । पुनानः । घ्नन् । अप । स्रिधः ॥ १ ॥

एषः सोमः कविः मेधावी अभिष्टुतः अभितः स्तुतः पवित्रे अधि दशापवित्रमधिकृत्य तोशते । यद्यपि तोशतिर्वधकर्मा तथापि इयमे गतिसमाचारात् गतिभावे वर्तते । गच्छतीत्यर्थः[6] । अथवा । पवित्रेऽधि कृष्णाजिने तोशते हन्यते । पीड्यत इत्यर्थः । किं कुर्वन् । पुनानः पूयमानः स्रिधः शत्रून् अप घ्नन् अपगमयन् ॥

एष इन्द्राय वायवे स्वर्जित्परि षिच्यते । पवित्रे दक्षसाधनः ॥ २ ॥

एषः । इन्द्राय । वायवे । स्वःऽजित् । परि । सिच्यते । पवित्रे । दक्षऽसाधनः ॥ २ ॥

१. ग—परिचरतः । २. ग—जामयोऽङ्गुलयः तं । ३. ग-त-भ—'जामयः अङ्गुलयः' नास्ति । ४. भ—पवमान पूयमान इंदो दीप्त । ५. भ—'इन्दु ... वा' नास्ति । ६. त—गच्छतीत्यर्थः ।

एषः सोमः स्वर्वित् स्वर्गस्य सर्वस्य वा वेत्ता[1] इन्द्राय वायवे च पवित्रे परि षिच्यते। कीदृश एषः। दक्षसाधनः बलकारी॥

एष नृभिर्वि नीयते दिवो मूर्धा वृषा सुतः। सोमो वनेषु विश्ववित्॥ ३॥

एषः। नृऽभिः। वि। नीयते। दिवः। मूर्धा। वृषा। सुतः। सोमः। वनेषु। विश्वऽवित्॥३॥

एषः सोमः नृभिः कर्मनेतृभिर्ऋत्विग्भिः वि नीयते विविधं नीयते। एष कीदृशः। दिवः द्युलोकस्य मूर्धा शिरोवत्प्रधानभूतः वृषा अभिमतवर्षकः सुतः अभिषुतः। कुत्र नीयते। वनेषु वननीयेषु वनसंभूतद्रुमविकारेषु वा पात्रेषु। विश्ववित् सर्वज्ञ एष इति समन्वयः॥

एष गव्युरचिक्रदत्पवमानो हिरण्ययुः। इन्दुः सत्राजिदस्तृतः॥ ४॥

एषः। गव्युः। अचिक्रदत्। पवमानः। हिरण्यऽयुः। इन्दुः। सत्राऽजित्। अस्तृतः॥४॥

एषः सोमः पवमानः पूयमानः अचिक्रदत् शब्दं करोति। कथंभूतः सन्। गव्युः अस्माकं गा इच्छन् हिरण्ययुः धनमिच्छन् इन्दुः दीप्तः सन् सत्राजित् महतः[2] शत्रोरसुरादेर्जेता अस्तृतः स्वयमन्यैरहिंसितश्च सन्॥

एष सूर्येण हासते पवमानो अधि द्यवि। पवित्रे मत्सरो मदः॥ ५॥

एषः। सूर्येण। हासते। पवमानः। अधि। द्यवि। पवित्रे। मत्सरः। मदः॥ ५॥

एषः पवमानः पूयमानः सोमः सूर्येण देवेन अधि द्यवि द्युलोकेऽन्तरिक्षे पवित्रे हासते परित्यज्यते। मत्सरः मदकरः मदः सोमः। यथाध्वर्युहस्ताद्दशापवित्रे परित्यज्यते सोमस्तथाप्यन्तरिक्षे सूर्येण पवित्रे त्यज्यत इति भावना कीर्तनस्यास्य। सत्स्वप्यन्यदेवेषु सोमत्यागे सूर्यस्य कः प्रसङ्ग इति न वाच्यं सूर्यरश्मिभिरेव सोमस्याप्यायनात्॥

एष शुष्म्यसिष्यददन्तरिक्षे वृषा हरिः। पुनान इन्दुरिन्द्रमा॥ ६॥

एषः। शुष्मी। असिस्यदत्। अन्तरिक्षे। वृषा। हरिः। पुनानः। इन्दुः। इन्द्रम्। आ॥ ६॥

एष शुष्मी बलवान् सोमः अन्तरिक्षे दशापवित्रे असिष्यदत् स्यन्दते। कीदृश एषः। वृषा वर्षकः हरिः हरितवर्णः पुनानः पूयमानः इन्दुः दीप्तश्च[3] इन्द्रम् आ इन्द्रं च अभिगच्छतीति शेषः। आ इति चार्थे॥ ॥ १७॥

'एष वाजी' इति षडृचं चतुर्थं सूक्तं प्रियमेधस्यार्षं गायत्रं सौम्यम्। 'एष वाजी प्रियमेधः' इत्यनुक्रान्तम्। गतो विनियोगः॥

एष वाजी हितो नृभिर्विश्वविन्मनसस्पतिः। अव्यो वारं वि धावति॥ १॥

एषः। वाजी। हितः। नृऽभिः। विश्वऽवित्। मनसः। पतिः। अव्यः। वारम्। वि। धावति॥१॥

एषः सोमः वाजी गमनवान् हितः अध्वर्युभिः[4] पात्रे निहितः विश्ववित् सर्वज्ञः मनसः स्तोत्रस्य पतिः स्वामी। अथवा सोमस्य मनोभिमानित्वात् मनसः स्वामित्वं 'चन्द्रमा

---

१. क-ख-भ-ब-वेत्ता सोमः। २. ग-महत्; ख-महतां। ३. ग-दीप्तश्चेव इव; घ-दीप्तश्च; ङ-दीप्तश्च इव। ४. घ-नृभिः अध्वर्य्वादिभिः।

मनो भूत्वा हृदयं प्राविशत्' (ऐ. आ. २.४.२) इति श्रुतेः । तादृशोऽसौ अत्यो वारम् अश्ववालं दशापवित्रं वि धावति विविधं गच्छति ॥

एष पवित्रे अक्षरत्सोमो देवेभ्यः सुतः । विश्वा धामान्याविशन् ॥ २ ॥

एषः । पवित्रे । अक्षरत् । सोमः । देवेभ्यः । सुतः । विश्वा । धामानि । आऽविशन् ॥२॥

एषः सोमः देवेभ्यः देवार्थं सुतः अभिषुतः सन् पवित्रे अक्षरत् क्षरति । विश्वा सर्वाणि धामानि देवशरीराणि आविशन् प्रविशन् । प्रवेष्टुमित्यर्थः ॥

एष देवः शुभायतेऽधि योनावमर्त्यः । वृत्रहा देववीतमः ॥ ३ ॥

एषः । देवः । शुभायते । अधि । योनौ । अमर्त्यः । वृत्रऽहा । देवऽवीतमः ॥ ३ ॥

एषः सोमः देवः शुभायते शोभते । कुत्र । अधि योनौ स्वकीये स्थाने । कीदृश एषः । अमर्त्यः अमरणधर्मा वृत्रहा शत्रुहन्ता देववीतमः अतिशयेन देवानां कामयिता ॥

एष वृषा कनिक्रदद्दशभिर्जामिभिर्यतः । अभि द्रोणानि धावति ॥ ४ ॥

एषः । वृषा । कनिक्रदत् । दशऽभिः । जामिऽभिः । यतः । अभि । द्रोणानि । धावति ॥४॥

एषः वृषा वर्षिता कामानां कनिक्रदत् शब्दं कुर्वन् दशभिर्जामिभिः अङ्गुलीभिः यतः धृतः द्रोणानि द्रुममयानि[1] पात्राणि अभि धावति अभिगच्छति ॥

एष सूर्यमरोचयत्पवमानो विचर्षणिः । विश्वा धामानि विश्ववित् ॥ ५ ॥

एषः । सूर्यम् । अरोचयत् । पवमानः । विऽचर्षणिः । विश्वा । धामानि । विश्वऽवित् ॥५॥

एषः सोमः सूर्यमरोचयत् रोचयति स्वरसेन । पवमानः पूयमानः विचर्षणिः सर्वस्य द्रष्टा विश्ववित् सर्ववित् । न केवलं सूर्यं किंतु विश्वा सर्वाणि धामानि तेजःस्थानानि रोचयति ॥

एष शुष्म्यदाभ्यः सोमः पुनानो अर्षति । देवावीरघशंसहा ॥ ६ ॥

एषः । शुष्मी । अदाभ्यः । सोमः । पुनानः । अर्षति । देवऽअवीः । अघशंसऽहा ॥ ६ ॥

एषः सोमः शुष्मी बलवान् अदाभ्यः अदम्भनीयः, पुनानः पूयमानः अर्षति गच्छति । देवावीः देवानामवित्ता अघशंसहा । अघात् शंसनीयादघशंसाः । तेषां हन्ता ॥ ॥ १८ ॥

'प्रास्य' इति षड़ृचं पञ्चमं सूक्तं नृमेधस्याङ्गिरसस्यार्षं गायत्रं पवमानसोमदेवताकम् । अनुक्रम्यते च—'प्रास्य नृमेधः' इति । गतो विनियोगः ॥

प्रास्य धारा अक्षरन्वृष्णः सुतस्यौजसा । देवाँ अनु प्रभूषतः ॥ १ ॥

प्र । अस्य । धाराः । अक्षरन् । वृष्णः । सुतस्य । ओजसा । देवान् । अनु । प्रऽभूषतः ॥१॥

अस्य सोमस्य वृष्णः वर्षकस्य सुतस्य अभिषुतस्य देवाननु प्रभूषतः प्रभवितुमिच्छतः ओजसा स्ववीर्येण धाराः प्र अक्षरन् प्रकर्षेण क्षरन्ति ॥

१. ग-घ-ङ-अ-मु—द्रुममयानि ।

सस्निं मृजन्ति वेधसो गृणन्तः कारवो गिरा। ज्योतिर्जज्ञानमुक्थ्यम्॥ २॥

सस्निम्। मृजन्ति। वेधसः। गृणन्तः। कारवः। गिरा। ज्योतिः। जज्ञानम्। उक्थ्यम्॥२॥

सस्निम् अभ्यस्यमानीयं सर्वस्य स्वभावं वा सोमं मृजन्ति शोधयन्ति। के। गृणन्तः स्तुवन्तः वेधसः विधातारः कारवः कर्मकर्तारोऽध्वर्य्वादयः गिरा स्तुत्या साधनेन। कीदृशं सस्निम्। ज्योतिः दीप्यमानं सोमं जज्ञानं[1] जायमानम्। प्रवृद्धमित्यर्थः। अथवा ज्योतिर्जायमानम् 'अयं वै ज्योतिर्यत् सोमः' इति श्रुतेः[2]। उक्थ्यं[3] स्तुत्यम्[3]॥

सुषहा सोम तानि ते पुनानाय प्रभूवसो। वर्धा समुद्रमुक्थ्यम्॥ ३॥

सुऽसहा। सोम। तानि। ते। पुनानाय। प्रभूवसो इति प्रभुऽवसो। वर्ध। समुद्रम्। उक्थ्यम्॥३॥

हे सोम प्रभूवसो प्रभूतधन पुनानाय पूयमानस्य ते तव तानि तेजांसि सुषहा शोभनाभिभावुकानि। यस्मादेवं तस्मात् समुद्रं समुद्रसदृशं द्रोणकलशम् उक्थ्यं स्तुत्यं त्वं वर्ध वर्धय। पूरय रसेन॥

विश्वा वसूनि संजयन्पवस्व सोम धारया। इनु द्वेषांसि सध्र्यक्॥ ४॥

विश्वा। वसूनि। सम्ऽजयन्। पवस्व। सोम। धारया। इनु। द्वेषांसि। सध्र्यक्॥ ४॥

हे सोम विश्वा सर्वाणि वसूनि अस्मदर्थं संजयन् पवस्व क्षर धारया। द्वेषांसि द्वेष्याणि सर्वाणि सध्र्यक् सहैव इनु प्रेरय दूरदेशं प्रति॥

रक्षा सु नो अररुषः स्वनात्समस्य कस्य चित्। निदो यत्र मुमुच्महे॥ ५॥

रक्ष। सु। नः। अररुषः। स्वनात्। समस्य। कस्य। चित्। निदः। यत्र। मुमुच्महे॥ ५॥

हे सोम नः अस्मान् सु सुष्ठु रक्ष पालय। कस्मात्। अररुषः अदातुः स्वनात् शब्दात् निन्दारूपात्[4]। किमेकस्यादातुरेव। न। समस्य सर्वस्य योऽस्ति तस्य सर्वस्य कस्यचित्। कंचनानुभवितेत्यर्थः। न केवलमदातुः स्वनात्। किं तर्हि। कस्य चित् कस्यापि निदः निन्दकाद्रक्ष। यत्र मुमुच्महे यस्मिन्रक्षणे सति वयं मुक्ता भवेम तेन रक्षणेन रक्षेति॥

एन्दो पार्थिवं रयिं दिव्यं पवस्व धारया। द्युमन्तं शुष्ममा भर॥ ६॥

आ। इन्दो इति। पार्थिवम्। रयिम्। दिव्यम्। पवस्व। धारया।
द्युऽमन्तम्। शुष्मम्। आ। भर॥ ६॥

हे इन्दो क्लिद्यमान सोम त्वं धारया आ पवस्व सर्वतः क्षर। पार्थिवं दिव्यं च रयिं धनं द्युमन्तं दीप्तिमन्तं शुष्मं बलं च आ भर आहरास्मभ्यम्॥　॥१९॥

'प्र धाराः' इति षड्चं षष्ठं सूक्तं बिन्दुनाम्न आङ्गिरसस्यार्षं गायत्रं पवमानसोमदेवताकम्। 'प्र धारा बिन्दुः' इत्यनुक्रमणिका। गतो विनियोगः॥

१. ग-त-जज्ञानं जातं। २. भ-श्रुतिः। ३. भ१.२.३-'उक्थ्यं स्तुत्यं' नास्ति। ४. ध-त-निन्दा निन्दारूपात्।

प्र धारा अस्य शुष्मिणो वृथा पवित्रे अक्षरन् । पुनानो वाचमिष्यति ॥ १ ॥

प्र । धाराः । अस्य । शुष्मिणः । वृथा । पवित्रे । अक्षरन् । पुनानः । वाचम् । इष्यति ॥ १ ॥

शुष्मिणः बलवतः अस्य सोमस्य धाराः पवित्रे दशापवित्रे वृथा अप्रयत्नेन[1] अक्षरन् क्षरन्ति[2] । तदानीं पुनानः पूयमानः सोमः वाचं स्तुतिं स्वीयं ध्वनिं वा इष्यति प्रेरयति ॥

इन्दुर्हियानः सोतृभिर्मृज्यमानः कनिक्रदत् । इयर्ति वग्नुमिन्द्रियम् ॥ २ ॥

इन्दुः । हियानः । सोतृऽभिः । मृज्यमानः । कनिक्रदत् । इयर्ति । वग्नुम् । इन्द्रियम् ॥ २ ॥

अयम् इन्दुः दीप्तः सोमः हियानः प्रेर्यमाणः स्वामिप्रयमाणः । कैः । सोतृभिः[3] ऋत्विग्भिः । पश्चाद्दशापवित्रे मृज्यमानः शोध्यमानः[4] कनिक्रदत् शब्दं कुर्वन् इन्द्रियम् इन्द्रस्य संबन्धिनमिन्द्रियमपि ------ करं वग्नुं शब्दम् इयर्ति प्रेरयति प्रक्षरणसमये ॥

आ नः शुष्मं नृषाह्यं वीरवन्तं पुरुस्पृहम् । पवस्व सोम धारया ॥ ३ ॥

आ । नः । शुष्मम् । नृऽसह्यम् । वीरऽवन्तम् । पुरुऽस्पृहम् । पवस्व । सोम । धारया ॥ ३ ॥

हे सोम त्वं धारया आ पवस्व । किम् । शुष्मं बलम् । कीदृशम् । नृषाह्यं नृणामस्मद्विरोधिनामभिभावुकं वीरवन्तं पुत्रोपेतं पुरुस्पृहं बहुभिः स्पृहणीयं शुष्मवत् पवस्व । एतस्य कामाय पवस्वेत्यर्थः । रसस्रावे सति होमद्वारा तल्लिङ्गं शुष्मं पवस्वेत्युपचर्यते ॥

प्र सोमो अति धारया पवमानो असिष्यदत् । अभि द्रोणान्यासदम् ॥ ४ ॥

प्र । सोमः । अति । धारया । पवमानः । असिस्यदत् । अभि । द्रोणानि । आऽसदम् ॥ ४ ॥

अयं पवमानः सोमः धारया अति अतिक्रम्य दशापवित्रं प्र असिष्यदत् प्रस्यन्दते । किमर्थम् । द्रोणानि द्रोणकलशादीनि आसदम् आसादयितुम्[5] ॥

अप्सु त्वा मधुमत्तमं हरिं हिन्वन्त्यद्रिभिः । इन्दविन्द्राय पीतये ॥ ५ ॥

अप्ऽसु । त्वा । मधुमत्ऽतमम् । हरिम् । हिन्वन्ति । अद्रिऽभिः । इन्दो इति । इन्द्राय । पीतये ॥ ५ ॥

हे इन्दो सोम अप्सु वसतीवरीषूदकेषु मधुमत्तमम् अतिशयेन मधुमन्तं हरिं हरितवर्णं त्वा त्वाम् अद्रिभिः अभिषवग्रावभिः हिन्वन्ति प्रेरयन्ति । किमर्थम् । इन्द्राय इन्द्रस्य पीतये पानाय ॥

सुनोता मधुमत्तमं सोममिन्द्राय वज्रिणे । चारुं शर्धाय मत्सरम् ॥ ६ ॥

सुनोत । मधुमत्ऽतमम् । सोमम् । इन्द्राय । वज्रिणे । चारुम् । शर्धाय । मत्सरम् ॥ ६ ॥

हे ऋत्विजः यूयं मधुमत्तमं मधुररसोपेतं सोमम् इन्द्राय वज्रिणे वज्रयुक्ताय सुनोत सुनुत । पुनः कीदृशम् । चारुं चरणीयं मत्सरं मदकरं शर्धाय अस्माकं बलायेन्द्रस्य पानाय च सोमं सुनुतेति ब्रूते यजमानः स्वीयान् ॥ ॥ २० ॥

---

१. ग—अप्रयासेन । २. म—प्रक्षरन्ति । ३. ग-म१.४—सोतृभिः । ४. ग-म२.३—शोध्यमानः सन् । ५. म२.३—आसदनाय; म५—आसनाय ।

'प्र सोमासः' इति षडृचं सप्तमं सूक्तं राहूगणस्य गोतमस्यार्षं सौम्यम्। 'प्र सोमासो गोतमः' इत्यनुक्रान्तम्। गतो विनियोगः॥

प्र सोमा॑सः स्वा॒ध्य१॒॑: पव॑मानासो अक्रमुः। र॒यिं कृ॑ण्वन्ति॒ चेत॑नम्॥ १॥

प्र। सोमा॑सः। सु॒ऽआ॒ध्यः॑। पव॑मानासः। अ॒क्र॒मुः॒। र॒यिम्। कृ॒ण्वन्ति॒। चेत॑नम्॥ १॥

प्र अक्रमुः प्रगच्छन्ति कलशं प्रति। के। सोमासः सोमाः। कीदृशाः। स्वाध्यः सुध्यानाः सुकर्माणो वा पवमानासः पूयमानाः। ते[1] च[2] चेतनं प्रज्ञापनं रयिं धनं कृण्वन्ति कुर्वन्त्वस्माकम्॥

दि॒वस्पृ॑थि॒व्या अधि॒ भवे॑न्दो द्युम्न॒वर्ध॑नः। भवा॒ वाजा॑नां॒ पति॑ः॥ २॥

दि॒वः। पृ॒थि॒व्याः। अधि॑। भव॑। इन्दो॒ इति॑। द्यु॒म्न॒ऽवर्ध॑नः। भव॑। वाजा॑नाम्। पति॑ः॥ २॥

हे इन्दो वाजानाम् अन्नानां पतिः स्वामी त्वं दिवः द्युलोकस्य पृथिव्याः भूलोकस्य द्युम्नवर्धनः द्योतमानस्य हिरण्यादिलक्षणधनस्य वर्धयिता भव। अस्माकं लोकद्वये यत् द्युम्नमस्ति तस्य वर्धयिता भवास्मभ्यमित्यर्थः॥

तुभ्यं॒ वाता॑ अभि॒प्रिय॒स्तुभ्य॑मर्षन्ति॒ सिन्ध॑वः। सोम॒ वर्ध॑न्ति ते॒ मह॑ः॥ ३॥

तुभ्य॑म्। वाता॑ः। अ॒भि॒ऽप्रिय॑ः। तुभ्य॑म्। अ॒र्ष॒न्ति॒। सिन्ध॑वः। सोम॑। वर्ध॑न्ति। ते॒। मह॑ः॥ ३॥

हे सोम तुभ्यं त्वदर्थं वाताः वायवः अभिप्रियः अभिमतं प्रीणयितारो भवन्ति। तथा सिन्धवः स्यन्दमाना नद्यः तुभ्यमर्षन्ति गच्छन्ति। अभिषूयमाणस्य तवाप्यायनमार्थेवं कुर्वन्तीत्यर्थः। ते उभयेऽपि ते तव महः महत्त्वं वर्धन्ति वर्धयन्ति॥

आ प्या॑यस्व॒ समे॑तु ते वि॒श्वत॑ः सोम॒ वृष्ण्य॑म्। भवा॒ वाज॑स्य संग॒थे॥ ४॥

आ। प्या॒य॒स्व॒। सम्। ए॒तु॒। ते॒। वि॒श्वत॑ः। सो॒म॒। वृष्ण्य॑म्। भव॑। वाज॑स्य। स॒म्ऽग॒थे॥ ४॥

हे सोम त्वं वायुभिरद्भिश्च आ प्यायस्व अभिवृद्धो भव। ते त्वां विश्वतः वृष्ण्यं वर्षणसमर्थं बलं समेतु संगच्छताम्। संगथे संग्रामे वाजस्य अन्नस्य प्रापकः भव॥

तुभ्यं॒ गावो॑ घृ॒तं पयो॒ बभ्रो॑ दुदु॒ह्रे अक्षि॑तम्। वर्षि॑ष्ठे॒ अधि॒ सान॑वि॥ ५॥

तुभ्य॑म्। गाव॑ः। घृ॒तम्। पय॑ः। बभ्रो॒ इति॑। दु॒दु॒ह्रे। अक्षि॑तम्। वर्षि॑ष्ठे। अधि॑। सान॑वि॥ ५॥

हे बभ्रो बभ्रुवर्ण सोम तुभ्यं त्वदर्थं गावो घृतं पयः च अक्षितम् अक्षीणं दुदुह्रे दुहते। वर्षिष्ठे प्रवृद्धे अधि सानवि समुच्छ्रिते प्रदेशे स्थिताय तुभ्यम्॥

स्वा॒यु॒धस्य॑ ते स॒तो भुव॑नस्य पते व॒यम्। इन्दो॑ सखि॒त्वमु॑श्मसि॥ ६॥

सु॒ऽआ॒यु॒धस्य॑। ते॒। स॒तः। भुव॑नस्य। प॒ते॒। व॒यम्। इन्दो॒ इति॑। स॒खि॒ऽत्वम्। उ॒श्म॒सि॒॥ ६॥

हे भुवनस्य भूतजातस्य पते स्वामिन् पालक सोम। सोमस्य जगत्स्वामित्वं ... हे इन्दो सोम वयम् अनुष्ठातारः स्वायुधस्य ते तव सतः[2] सखित्वमुश्मसि कामयामहे॥　　॥ २१॥

१. च-त-म४-तम। २. म१-सेतः।

‘प्र सोमासः’ इति षडृचमष्टमं सूक्तमात्रेयस्य श्यावाश्वस्यार्षं गायत्रं सौम्यम्। अनुक्रम्यते च—‘प्र सोमासः श्यावाश्वः’ इति। गतो विनियोगः॥

प्र सोमासो मदच्युतः श्रवसे नो मघोनः। सुता विदथे अक्रमुः॥ १॥

प्र। सोमासः। मदऽच्युतः। श्रवसे। नः। मघोनः। सुताः। विदथे। अक्रमुः॥ १॥

सोमासः सोमाः मदच्युतः मदस्राविणः सुताः अभिषुताः सन्तः विदथे यज्ञे मघोनः हविष्मतो मम श्रवसे अन्नाय कीर्तये वा प्र अक्रमुः प्रगच्छन्ति॥

आदीं त्रितस्य योषणो हरिं हिन्वन्त्यद्रिभिः। इन्दुमिन्द्राय पीतये॥ २॥

आत्। ईम्। त्रितस्य। योषणः। हरिम्। हिन्वन्ति। अद्रिऽभिः। इन्दुम्। इन्द्राय। पीतये॥ २॥

आत् अपि[1] च ईम् एनं हरिं हरितवर्णं सोमं त्रितस्य ऋषेः योषणः अङ्गुलयः अद्रिभिः ग्रावभिः हिन्वन्ति प्रेरयन्ति[2]। किमर्थम्। इन्दुं दीप्तं सोमम् इन्द्राय इन्द्रस्य पीतये पानाय॥

आदीं हंसो यथा गणं विश्वस्यावीवशन्मतिम्। अत्यो न गोभिरज्यते॥ ३॥

आत्। ईम्। हंसः। यथा। गणम्। विश्वस्य। अवीवशत्। मतिम्।
अत्यः। न। गोभिः। अज्यते॥ ३॥

आत् अपि च ईम् अयं सोमः हंसः यथा गणं जनसंघं स्वगतिविशेषेण स्वनेन वा प्रविशति तद्वत् विश्वस्य सर्वस्य स्तोतृजनस्य मतिं स्तुतिं बुद्धिं वा अवीवशत् वशं नयति। स च सोमः अत्यः न अश्व इव गोभिः गव्यैरुदकैर्वा अज्यते सिच्यते स्निग्धीक्रियते॥

उभे सोमावचाकशन्मृगो न तक्तो अर्षसि। सीदन्नृतस्य योनिमा॥ ४॥

उभे इति। सोम। अवऽचाकशत्। मृगः। न। तक्तः। अर्षसि।
सीदन्। ऋतस्य। योनिम्। आ॥ ४॥

हे सोम उभे द्यावापृथिव्यौ अवचाकशत्। पश्यतिकर्मैतत्। पश्यन् मृगः न मृग इव तक्तः गव्यैः पयआदिभिर्मिश्रितः सन्। ‘इच्छा तनक्ति’ (तै. सं. २.५.३.५) इत्यादौ तथा दृष्टत्वात्। अर्षसि गच्छसि[3] च[4]। किं कुर्वन्। ऋतस्य यज्ञस्य योनिं स्थानम् आ सीदन् आश्रयन्[5]। यज्ञमाश्रयाय गच्छसीत्यर्थः[6]॥

अभि गावो अनूषत योषा जारमिव प्रियम्। अगन्नाजिं यथा हितम्॥ ५॥

अभि। गावः। अनूषत। योषा। जारम्ऽइव। प्रियम्। अगन्। आजिम्। यथा। हितम्॥ ५॥

१. ग–अभिषवानन्तरं; भ१.२–एवं च। २. ग-त भ–‘प्रेरयन्ति’ नास्ति। ३. घ-त-भ–अर्षति गच्छति। ४. त७-भ२–‘च’ नास्ति। ५. ग-घ-त-भ-४–आश्रयन् गच्छति; भ१.२.३-मु–आश्रयन् गच्छसि। ६. ग-घ-त-भ–गच्छतीत्यर्थः।

हे सोम त्वां गावः स्तोत्र्यः अभि अनूषत अभिष्टुवन्ति। योषा प्रियं जारमिव। सा यथा तं स्तौति तद्वत्। स सोमः आजिं गन्तव्यं हितं निहितमिव तं यथा अश्वः अगन्[1] स्वहिताय गच्छति तद्वत्। अथवा हितं धनप्रापकत्वेन[2] हितकरम्[3] आजिं शूर इव। अथवागच्छति पात्रम्॥

अस्मे धेहि द्युमद्यशो मघवद्भ्यश्च मह्यं च। सनिं मेधामुत श्रवः॥ ६॥

अस्मे इति। धेहि। द्युऽमत्। यशः। मघवत्ऽभ्यः। च। मह्यम्। च।
सनिम्। मेधाम्। उत। श्रवः॥ ६॥

हे सोम अस्मे[4] अस्मभ्यं द्युमत् दीप्तिमत् यशः अन्नं धेहि देहि। कीदृशेभ्योऽस्मभ्यम्। मघवद्भ्यश्च हविर्लक्षणान्नवद्भ्यश्च मह्यं च स्तुतिकर्त्रे च। अथवा मह्यमस्मभ्यमित्यर्थः। अस्मे मघवद्भ्यश्च मह्यं चेति तेषामेवाकांक्षनाभेदादुभयत्र चशब्दो युक्तः। किंच सनिं धनं मेधां प्रज्ञाम् उत अपि च श्रवः कीर्तिं च धेहि॥　　॥ २२॥

'प्र सोमासः' इति षडृचं नवमं सूक्तं त्रितस्यार्षं गायत्रं पवमानसोमदेवताकम्। 'प्र सोमासस्त्रितः' इत्यनुक्रान्तम्। गतो विनियोगः॥

प्र सोमासो विपश्चितोऽपां न यन्त्यूर्मयः। वनानि महिषाइव॥ १॥

प्र। सोमासः। विपःऽचितः। अपाम्। न। यन्ति। ऊर्मयः। वनानि। महिषाःऽइव॥१॥

विपश्चितः मेधाविनः सोमासः सोमाः प्र[5] यन्ति[5] प्रगच्छन्ति पात्राणि प्रति। किमिव। अपाम् ऊर्मयः न। ते यथा संततमुन्नमन्ति[6] तद्वत्। बाहुल्येऽयं दृष्टान्तो दर्शितः गमने दृष्टान्तान्तरमभिधीयते। वनानि महिषाः महान्तो मृगाः इव। अथवा स्वाश्रयात् प्रपतने[7] प्रथमो दृष्टान्तो द्वितीयस्तु दशापवित्रादधःप्रवेशे॥

अभि द्रोणानि बभ्रवः शुक्रा ऋतस्य धारया। वाजं गोमन्तमक्षरन्॥ २॥

अभि। द्रोणानि। बभ्रवः। शुक्राः। ऋतस्य। धारया। वाजम्। गोऽमन्तम्। अक्षरन्॥२॥

अभि क्षरन्तीति शेषः। उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः। द्रोणानि द्रोणकलशान् प्रति। यद्यपि द्रोणकलश एक एव तथापि तत्प्राधान्यादितरेऽपि पात्रा द्रोणा इत्युच्यन्ते। अथवैकस्मिन्नेव पूजार्थं बहुवचनम्। के। बभ्रवः बभ्रुवर्णाः सोमाः शुक्राः दीप्ताः। केन प्रकारेण। ऋतस्य[8] अमृतस्य[8] धारया धाराकारेण[9]। किंच वाजम् अन्नं गोमन्तं बहुगोयुक्तम् अक्षरन् क्षरन्ति। अथवैकमेव वाक्यम्। उक्तविधाः सोमा द्रोणान् प्रत्यक्षरन् धारया। किं कुर्वन्तः। गोमन्तं वाजं प्रयच्छन्त इत्यर्थः॥

सुता इन्द्राय वायवे वरुणाय मरुद्भ्यः। सोमा अर्षन्ति विष्णवे॥ ३॥

सुताः। इन्द्राय। वायवे। वरुणाय। मरुत्ऽभ्यः। सोमाः। अर्षन्ति। विष्णवे॥ ३॥

१. ग-त-भ 'अगन्' नास्ति। २. त—धनप्रापत्वेन; भ१.४—धनप्रापत्वेन। ३. ग—हितकरं त्वां; त-भ-भु—हितकरं वा। ४. ग-त-भ—'अस्मे' नास्ति। ५. त-भ१.४—प्रणयंति। ६. ग—'मुन्नमन्ति। ७. ग—प्रच्यवने; त-भ४—प्रदवने। ८. ग-त-भ—'ऋतस्य अमृतस्य' नास्ति। ९. भ१—धारकेण।

सुताः अभिषुताः सोमाः इन्द्राय इन्द्रार्थं वायवे च वरुणाय च मरुद्भ्यः च विष्णवे वैष्णवार्थम् अर्षन्ति गच्छन्ति ॥

तिस्रो वाच उदीरते गावो मिमन्ति धेनवः । हरिरेति कनिक्रदत् ॥ ४ ॥

तिस्रः । वाचः । उत् । ईरते । गावः । मिमन्ति । धेनवः । हरिः । एति । कनिक्रदत् ॥ ४ ॥

तिस्रो वाचः । ऋगादिभेदेन त्रिविधा स्तुतिः । उदीरते प्रोद्गच्छन्त्युच्चरिताः । धेनवः क्षीरेण प्रीणयित्र्यः गावः मिमन्ति शब्दायन्ति सोमार्थम् । हरिः हरितवर्णः सोमः कनिक्रदत् शब्दं कुर्वन् एति गच्छति[1] कलशान् ॥

अभि ब्रह्मीरनूषत यह्वीरृतस्य मातरः । मर्मृज्यन्ते दिवः शिशुम् ॥ ५ ॥

अभि । ब्रह्मीः । अनूषत । यह्वीः । ऋतस्य । मातरः । मर्मृज्यन्ते । दिवः । शिशुम् ॥ ५ ॥

ब्रह्मीः ब्राह्मणप्रेरिताः यह्वीः महत्यः । यह्वीरिति महन्नाम । ऋतस्य यज्ञस्य मातरः निर्मात्र्यः स्तुतयः अभि अनूषत स्तुवन्ति । किम् । दिवः द्युदेवतायाः शिशुं शिशुस्थानीयं सोमम् । तमेव मर्मृज्यन्ते[2] सृजन्ति । 'तृतीयस्यामितो दिवि सोम आसीत्' (तै. सं. ३. ५. ७. १) इत्यादिश्रुतेर्द्युशिशुत्वं तस्य ॥

रायः समुद्राँश्चतुरोऽस्मभ्यं सोम विश्वतः । आ पवस्व सहस्रिणः ॥ ६ ॥

रायः । समुद्रान् । चतुरः । अस्मभ्यम् । सोम । विश्वतः । आ । पवस्व । सहस्रिणः ॥ ६ ॥

रायः धनस्य संबन्धिनः चतुरः समुद्रान् । धनपूर्णानित्यर्थः । तादृशान् समुद्रान् अस्मभ्यम् अर्थाय हे सोम विश्वतः सर्वतः आ पवस्व । तथा सहस्रिणः अपरिमितान् कामान् आ पवस्व आगमय । चतुःसमुद्रस्य धनविशेषणात्वात् सम्यगतभूमिस्वामित्वमन्तरेणासंभवाच्चतुःसमुद्रमुद्रितभूमण्डलस्वामित्वमेवाशास्ते यजमानः ॥ ॥ २३ ॥

'प्र सुवानः' इति षड्टर्चं दशमं सूक्तम् । ऋष्याद्याः पूर्ववत् । 'प्र सुवानः' इत्यनुक्रान्तम् । गतो विनियोगः ॥

प्र सुवानो धारया तनेन्दुर्हिन्वानो अर्षति । रुजद्दृळ्हा व्योजसा ॥ १ ॥

प्र । सुवानः । धारया । तना । इन्दुः । हिन्वानः । अर्षति । रुजत् । दृळ्हा । वि । ओजसा ॥ १ ॥

इन्दुः सोमः सुवानः सूयमानः हिन्वानः अध्वर्युणा प्रेर्यमाणः धारया तना पवित्रं प्र अर्षति गच्छति । अथ प्रत्यक्षेणोच्यते । दृळ्हा दृढान्यपि शत्रुपुराणि ओजसा बलेन वि रुजत् विरुजति विश्लथयति ॥

सुत इन्द्राय वायवे वरुणाय मरुद्भ्यः । सोमो अर्षति विष्णवे ॥ २ ॥

सुतः । इन्द्राय । वायवे । वरुणाय । मरुत्ऽभ्यः । सोमः । अर्षति । विष्णवे ॥ २ ॥

अयं सुतः अभिषुतः सोमः इन्द्राद्यर्थम्[3] अर्षति गच्छति ॥

१. म-त१.६-भ१—'गच्छति' नास्ति । २. त—मृज्यते । ३. च—इंद्राय वायवे वरुणाय मरुद्भ्यश्च विष्णवे च ।

वृषा॑णं॒ वृष॑भिर्य॒तं सु॒न्वन्ति॒ सोम॒मद्रि॑भिः । दु॒हन्ति॒ शक्म॑ना॒ पयः॑ ॥ ३ ॥

वृषा॑णम् । वृष॑ऽभिः । य॒तम् । सु॒न्वन्ति॑ । सोम॑म् । अद्रि॑ऽभिः । दु॒हन्ति॑ । शक्म॑ना । पयः॑ ॥३॥

वृषाणं रससेक्तारं यतं नियतं सोमं वृषभिः रसस्य वर्षकैः अद्रिभिः ग्रावभिः सुन्वन्ति[1]। शक्मना कर्मणा दुहन्ति अध्वर्य्वादयः पयः सोमरसम्। सोमं पयो दुहन्तीति द्विकर्मकोऽयम् ॥

भुव॑त्त्रि॒तस्य॒ मर्ज्यो॒ भुव॒दिन्द्रा॑य मत्स॒रः । सं रू॒पैर॑ज्यते॒ हरिः॑ ॥ ४ ॥

भुव॑त् । त्रि॒तस्य॑ । मर्ज्यः॑ । भुव॑त् । इन्द्रा॑य । म॒त्स॒रः । सम् । रू॒पैः । अ॒ज्य॒ते॒ । हरिः॑ ॥४॥

त्रितस्य अपां पुत्रस्य सूक्तद्रष्टुर्ऋषेः सोऽयं मत्सरः मदकरः सोमः मर्ज्यो भुवत् शुद्धो[2] भवति। तस्य यागार्थं सोमपानार्थं च। तथा इन्द्राय इन्द्रपानाय मर्ज्यः भुवत्। रूपैः रूपकैश्च[3] क्षीरादिभिः हरिः हरितवर्णः सोमः सम् अज्यते ॥

अ॒भीमृ॒तस्य॑ वि॒ष्टपं॑ दुह॒ते पृश्नि॑मातरः । चारु॑ प्रि॒यत॑मं ह॒विः ॥ ५ ॥

अ॒भि । ई॒म् । ऋ॒तस्य॑ । वि॒ष्टप॑म् । दु॒ह॒ते । पृश्नि॑ऽमातरः । चारु॑ । प्रि॒यऽत॑मम् । ह॒विः ॥५॥

ईम् एनं सोमम् ऋतस्य विष्टपं स्थानम्। यज्ञार्थमित्यर्थः। तादृशं पृश्निमातरः मरुतः अभि दुहते। किम्। प्रियतमम् इन्द्रादीनां हविः होमसाधनं चारु मनोहरम्[4]। मरुद्भिरित- कृपया सोमकृतं[illegible] ॥

समे॑नु॒मह्रु॑ता इ॒मा गिरो॑ अर्षन्ति स॒श्चुतः॑ । धे॒नूर्वा॒श्रो अ॑चीकशत् ॥ ६ ॥

सम् । ए॒न॒म् । अह्रु॑ताः । इ॒माः । गिरः॑ । अ॒र्ष॒न्ति॒ । स॒ऽश्चुतः॑ । धे॒नूः । वा॒श्रः । अ॒ची॒क॒श॒त् ॥६॥

सम् अर्षन्ति संगच्छन्ते एनं सोमम् अह्रुताः अकुटिलाः गिरः अस्मदीयाः स्तुतयः सश्चुतः सरन्त्यः। ताश्च धेनूः प्रीणयित्रीः[5] स्तुतीः वाश्रः शब्दयन् अचीकशत् कामयते[6] सोमः ॥ ॥ २४ ॥

'आ नः' इति षडृचमेकादशं सूक्तमाङ्गिरसस्य प्रभूवसोरार्षं गायत्रं पवमानसोमदेवताकम्। अनुक्रान्तं च—'आ नः पवस्व प्रभूवसुः' इति। गतो विनियोगः ॥

आ नः॑ पवस्व॒ धार॑या॒ पव॑मान र॒यिं पृ॒थुम् । यया॒ ज्योति॑र्वि॒दासि॑ नः ॥ १ ॥

आ । नः॒ । प॒व॒स्व॒ । धार॑या । पव॑मान । र॒यिम् । पृ॒थुम् । यया॑ । ज्योतिः॑ । वि॒दासि॑ । नः॒ ॥ १ ॥

हे पवमान सोम त्वं धारया नः अस्माकम् आ पवस्व सर्वतः क्षर। किम्। रयिं धनं पृथुं विस्तीर्णम्। यया धारया ज्योतिः द्योतमानं यज्ञं स्वर्गं वा विदासि लम्भयसि नः अस्माकम् ॥

इन्दो॑ समुद्रमीङ्खय॒ पव॑स्व विश्वमेजय । रा॒यो ध॒र्ता न॒ ओज॑सा ॥ २ ॥

इन्दो॒ इति॑ । स॒मु॒द्र॒म्ऽई॒ङ्ख॒य॒ । पव॑स्व । वि॒श्व॒म्ऽए॒ज॒य॒ । रा॒यः । ध॒र्ता । नः॒ । ओज॑सा ॥२॥

हे इन्दो सोम हे समुद्रमीङ्खय। समुद्रमित्युदकनाम। ईङ्खयतिर्गतिकर्मा[7]। उदकप्रेरक तथा हे विश्वमेजय विश्वस्य सर्वस्यास्य जगतः कम्पयितः सोम त्वम् ओजसा स्वकीयेन बलेन नः

१. त-भ 'सुन्वंति' नास्ति। २. ग-त-भ-'शुद्धो' नास्ति। ३. भ१-°रूपकैश्च। ४. ग-त-भ-सोमं। ५. ध-त-भ४-प्रीणयित्र्यः। ६. ग-अकामयत। ७. ग-भ४-ईङ्खति°, त-ईङ्गति°।

स वह्निः सोम जागृविः पवस्व देववीरति । अभि कोशं मधुश्चुतम् ॥ २ ॥

सः । वह्निः । सोम । जागृविः । पवस्व । देवऽवीः । अति । अभि । कोशम् । मधुऽश्चुतम् ॥२॥

हे सोम स वह्निः वाहकः जागृविः जागरूकः देववीः देवकामस्त्वं[1] मधुश्चुतं मधुस्राविणं कोशं दशापवित्रमतिक्रम्य अभि पवस्व द्रोणकलशमभि क्षर ॥

स नो ज्योतींषि पूर्व्य पवमान वि रोचय । क्रत्वे दक्षाय नो हिनु ॥ ३ ॥

सः । नः । ज्योतींषि । पूर्व्य । पवमान । वि । रोचय । क्रत्वे । दक्षाय । नः । हिनु ॥ ३ ॥

हे पूर्व्य पुराण पवमान सोम सः अस्माकं ज्योतींषि दिव्यानि स्थानानि वि रोचय प्रकाशय । किंच क्रत्वे कर्मणे यागाय दक्षाय बलाय च[2] बलप्रदाय[3] यागाय वा नः अस्मान् हिनु प्रेरय ॥

शुम्भमान ऋतायुभिर्मृज्यमानो गभस्त्योः । पवते वारे अव्यये ॥ ४ ॥

शुम्भमानः । ऋतयुऽभिः । मृज्यमानः । गभस्त्योः । पवते । वारे । अव्यये ॥ ४ ॥

ऋतायुभिः यज्ञकामैर्ऋत्विग्भिः शुम्भमानः अलंक्रियमाणस्तैरेव गभस्त्योः हस्तयोः मृज्यमानः सोमः अव्यये अविमये वारे वाले दशापवित्रे पवते पूयते ॥

स विश्वा दाशुषे वसु सोमो दिव्यानि पार्थिवा । पवतामान्तरिक्ष्या ॥ ५ ॥

सः । विश्वा । दाशुषे । वसु । सोमः । दिव्यानि । पार्थिवा । पवताम् । आ । अन्तरिक्ष्या ॥ ५ ॥

सः अभिषूयमाणः सोमः दाशुषे हविर्दात्रे विश्वा सर्वाणि वसु वसूनि धनानि पवताम् प्रयच्छतु । विश्वानीत्युक्तस्य विवरणं क्रियते । दिव्यानि दिवि भवानि पार्थिवा पृथिवीसंबन्धीनि अन्तरिक्ष्या[4] अन्तरिक्षे भवानि च धनानि ॥

आ दिवस्पृष्ठमश्वयुर्गव्ययुः सोम रोहसि । वीरयुः शवसस्पते ॥ ६ ॥

आ । दिवः । पृष्ठम् । अश्वऽयुः । गव्यऽयुः । सोम । रोहसि । वीरऽयुः । शवसः । पते ॥६॥

हे सोम त्वं स्तोतॄणाम् अश्वयुः अश्वमिच्छन् गव्ययुः गा इच्छन् वीरयुः पुत्रानिच्छन् दिवस्पृष्ठं द्युलोकम् आ रोहसि आरोहसि[5] हे शवसस्पते बलस्य पालक ॥ ॥ २६ ॥

'स सुतः' इति षडृचं त्रयोदशं सूक्तं रहूगणस्यार्षं गायत्रं सौम्यम् । अनुक्रम्यते च — 'स सुतो रहूगणः' इति । गतो विनियोगः ॥

स सुतः पीतये वृषा सोमः पवित्रे अर्षति । विघ्नन्रक्षांसि देवयुः ॥ १ ॥

सः । सुतः । पीतये । वृषा । सोमः । पवित्रे । अर्षति । विऽघ्नन् । रक्षांसि । देवऽयुः ॥१॥

सः सोमः पीतये इन्द्रादिपानाय[6] सुतः अभिषुतः वृषा वर्षकः[7] सन् पवित्रे अर्षति गच्छति । किं कुर्वन् । रक्षांसि विघ्नन्[8] देवयुः देवकामः स [illegible] ॥

१. घ—सोम स त्वं । २. ग-घ-त—'च' नास्ति । ३. भ१.२ बलप्रदानाय । ४. ग-भ१.२—आंतरिक्ष्या । ५. ग-त-भ४—रोहं । ६. ग—इंद्रपानाय । ७. ग—वर्षकः; त३.४.५-भ४-[illegible] । ८. ग-त४—विघ्नन् निघ्नन् ; त३—निघ्नन् ।

स प॒वित्रे॑ विचक्ष॒णो हरि॑रर्षति धर्ण॒सिः । अ॒भि योनिं॒ कनि॑क्रदत् ॥ २ ॥

सः । प॒वित्रे॑ । वि॒ऽच॒क्ष॒णः । हरिः॑ । अ॒र्ष॒ति॒ । ध॒र्ण॒सिः । अ॒भि । योनि॑म् । कनि॑क्रदत् ॥ २ ॥

सः सोमः विचक्षणः । पश्यतिकर्मैतत् । सर्वस्य द्रष्टा हरिः हरितवर्णः सोमः धर्णसिः सर्वस्य धारकः पवित्रे अर्षति गच्छति । पश्चात् कनिक्रदत् शब्दं कुर्वन् योनिं स्थानं द्रोणकलशम् अभि गच्छति ॥

स वा॒जी रो॑च॒ना दि॒वः पव॑मानो॒ वि धा॑वति । र॒क्षो॒हा वार॑म॒व्यय॑म् ॥ ३ ॥

सः । वा॒जी । रो॒च॒ना । दि॒वः । पव॑मानः । वि । धा॒व॒ति॒ । र॒क्षः॒ऽहा । वार॑म् । अ॒व्यय॑म् ॥ ३ ॥

सः वाजी वेजनवानश्वस्थानीयः दिवः स्वर्गस्य रोचना रोचकः पवमानः पूयमानः वि धावति । कीदृशः । रक्षोहा रक्षोहन्ता अव्ययं वारं दशापवित्रमभीत्य च धावति ॥

स त्रि॒तस्याधि॒ सान॑वि॒ पव॑मानो अरोचयत् । जा॒मिभि॒ः सूर्यं॑ स॒ह ॥ ४ ॥

सः । त्रि॒तस्य॑ । अधि॑ । सान॑वि । पव॑मानः । अ॒रो॒च॒य॒त् । जा॒मिऽभिः॑ । सूर्य॑म् । स॒ह ॥ ४ ॥

सः सोमः त्रितस्य महर्षेः अधि सानवि समुच्छ्रिते यज्ञे । अधीति सप्तम्यर्थानुवादी । पवमानः पूयमानः जामिभिः बन्धुभूतैः स्वतेजोभिः सह सहितः सन् सूर्यम् अरोचयत् प्रकाशितवान् ॥

स वृ॑त्र॒हा वृषा॑ सु॒तो व॑रिवो॒विददा॑भ्यः । सोमो॒ वाज॑मिवासरत् ॥ ५ ॥

सः । वृ॒त्र॒ऽहा । वृषा॑ । सु॒तः । व॒रि॒वः॒ऽवित् । अदा॑भ्यः । सोमः॑ । वाज॑म्ऽइव । अ॒स॒र॒त् ॥ ५ ॥

सः वृत्रहा वृषा वर्षकः सुतः अभिषुतः वरिवोवित् वसुधनस्य लम्भकः अदाभ्यः शत्रुभिरदम्भनीयः सोमः वाजमिव संग्राममश्व इव असरत् गच्छति कलशम् ॥

स दे॒वः क॒विने॑षि॒तो॒३॒॑ऽभि द्रोणा॑नि धावति । इन्दु॒रिन्द्रा॑य मं॒हना॑ ॥ ६ ॥

सः । दे॒वः । क॒विना॑ । इ॒षि॒तः । अ॒भि । द्रोणा॑नि । धा॒व॒ति॒ । इन्दुः॑ । इन्द्रा॑य । मं॒हना॑ ॥ ६ ॥

सः सोमः देवः इन्दुः क्रियमाणः कविना क्रान्तप्रज्ञेनाध्वर्युणा इषितः प्रेरितः सन् द्रोणानि द्रोणकलशान् अभि धावति अभिगच्छति । किमर्थम् । इन्द्राय इन्द्रार्थम् । मंहना महान् स इति समन्वयः ॥ [२८]

'एषः' इति षळृचं चतुर्दशं सूक्तम् । ऋष्याद्याः पूर्ववत् । 'एष उ स्यः' इत्यनुक्रान्तम् । गतो विनियोगः ॥

ए॒ष उ॒ स्य वृषा॒ रथोऽव्यो॒ वारे॑भिरर्षति । गच्छ॒न्वाजं॑ सह॒स्रिण॑म् ॥ १ ॥

ए॒षः । ऊँ॒ इति॑ । स्यः । वृषा॑ । रथः॑ । अव्यः॑ । वारे॑भिः । अ॒र्ष॒ति॒ ।

गच्छ॑न् । वाज॑म् । स॒ह॒स्रिण॑म् ॥ १ ॥

१. ग-नृ-भ—'स्वर्गस्य' नास्ति । २. ग वि, नै-भ४—च । ३. घ-ऋ१.२.६.७—अदाभ्यः अदातृभ्यः; तै३.४.७ अदाभ्यः ।

स्यः सः[1] प्रसिद्धः एषः अभिषुतः सोमः वृषा वर्षिता रथः रंहणस्वभावः अव्यो वारेभिः अवेर्वालैर्दशापवित्रेण अर्षति गच्छति कलशम्। वाजम् अन्नं सहस्रिणं सहस्रसंख्याकं यजमानाय प्रदातुं गच्छन् द्रोणकलशं प्रविशन्नर्षतीत्यर्थः। उ[2] पूरणः॥

एतं त्रितस्य योषणो हरिं हिन्वन्त्यद्रिभिः। इन्दुमिन्द्राय पीतये॥ २॥

एतम्। त्रितस्य। योषणः। हरिम्। हिन्वन्ति। अद्रिऽभिः। इन्दुम्। इन्द्राय। पीतये॥२॥

एतम् इन्दुं क्लिद्यमानं हरिं हरितवर्णं सोमं त्रितस्य ऋषेः योषणः अङ्गुलयः अद्रिभिः[3] हिन्वन्ति[3] इन्द्राय इन्द्रस्य पीतये पानाय॥

एतं त्यं हरितो दश मर्मृज्यन्ते अपस्युवः। याभिर्मदाय शुम्भते॥ ३॥

एतम्। त्यम्। हरितः। दश। मर्मृज्यन्ते। अपस्युवः। याभिः। मदाय। शुम्भते॥ ३॥

एतं त्यं तं सोममध्वर्योः दश हरितः हरणस्वभावा अङ्गुलयः अपस्युवः कर्मेच्छवः सत्यः मर्मृज्यन्ते शोधयन्ति। याभिः इन्द्रस्य मदाय शुम्भते शोभ्यते। शोध्यत इत्यर्थः। तमेतमिति संबन्धः॥

एष स्य मानुषीष्वा श्येनो न विक्षु सीदति। गच्छञ्जारो न योषितम्॥ ४॥

एषः। स्यः। मानुषीषु। आ। श्येनः। न। विक्षु। सीदति। गच्छन्। जारः। न। योषितम्॥४॥

स्यः सः एषः सोमः मानुषीषु विक्षु प्रजासु यजमानरूपास्वनुग्रहेण आ सीदति श्येनो न श्येन इव। पुनः[4] क इव[4]। योषितं गच्छन् अभिगच्छन् जारो न जार इव। स यथा संकेतितस्त्रियाः कामपूरणाय शीघ्रं गच्छति तद्वदित्यर्थः॥

एष स्य मद्यो रसोऽव चष्टे दिवः शिशुः। य इन्दुर्वारमाविशत्॥ ५॥

एषः। स्यः। मद्यः। रसः। अव। चष्टे। दिवः। शिशुः। यः। इन्दुः। वारम्। आ। अविशत्॥५॥

स्यः[5] सः एषः मद्यः मदनिमित्तः रसः अव चष्टे सर्वमवपश्यति[6]। दिवः शिशुः पुत्रः। ततोत्पत्तेः पुत्रत्वमस्य। यः इन्दुः दीप्तः सोमः वारं दशापवित्रम् आविशत् आविशति स एष इति॥

एष स्य पीतये सुतो हरिरर्षति धर्णसिः। क्रन्दन्योनिमभि प्रियम्॥ ६॥

एषः। स्यः। पीतये। सुतः। हरिः। अर्षति। धर्णसिः। क्रन्दन्। योनिम्। अभि। प्रियम्॥६॥

एष स्यः स सोमः पीतये पानाय सुतः अभिषुतः हरिः हरितवर्णः धर्णसिः धारकः प्रियं स्वप्रियभूतं योनिं स्थानं द्रोणकलशं क्रन्दन् शब्दयन् अभि अर्षति गच्छति॥ ॥ २८॥

'आशुरर्ष' इति षळृचं पञ्चदशं सूक्तमाङ्गिरसस्य बृहन्मतेरार्षं गायत्रं पवमानसोमदेवताकम्। 'आशुरर्ष बृहन्मते' इत्यनुक्रान्तम्। गतो विनियोगः॥

१. ग-त-भ–'स' नास्ति। २. ग-त-भ–'उ पूरणः' नास्ति। ३. घ–अद्रिभिः ग्रावभिः हिन्वंति प्रेरयंति। ४. ग-घ-त३.४.५-भ३–'पुनः क इव' नास्ति। ५. ग-त-भ३.४–'स्यः' नास्ति। ६. ग-त-भ२.३-सर्वमवपश्यदिति; भ४–सर्वमेव पश्यति।

आशुरर्ष बृहन्मते परि प्रियेण धाम्ना । यत्र देवा इति ब्रवन् ॥ १ ॥

आशुः । अर्ष । बृहत्ऽमते । परि । प्रियेण । धाम्ना । यत्र । देवाः । इति । ब्रवन् ॥ १ ॥

हे बृहन्मते महामते सोम प्रियेण देवानां प्रियतमेन धाम्ना शरीरेण धारया आशुः शीघ्रः सन् परि अर्ष परिगच्छ । यत्र देवाः इन्द्रादयो वर्तन्ते इति ब्रवन् ब्रुवन् उच्चारयन् । तां[1] दिशं गच्छामीति ब्रुवन्नित्यर्थः ॥

परिष्कृण्वन्ननिष्कृतं जनाय यातयन्निषः । वृष्टिं दिवः परि स्रव ॥ २ ॥

परिऽकृण्वन् । अनिःऽकृतम् । जनाय । यातयन् । इषः । वृष्टिम् । दिवः । परि । स्रव ॥ २ ॥

अनिष्कृतम् असंस्कृतं यजमानं स्थानं वा परिष्कृण्वन् संस्कुर्वन् जनाय यागकर्त्रे इषः अन्नानि यातयन् निर्गमयन् दिवः अन्तरिक्षात् वृष्टिं परि स्रव ॥

सुत एति पवित्र आ त्विषिं दधान ओजसा । विचक्षाणो विरोचयन् ॥ ३ ॥

सुतः । एति । पवित्रे । आ । त्विषिम् । दधानः । ओजसा । विऽचक्षाणः । विऽरोचयन् ॥ ३ ॥

सुतः अभिषुतः सोमः सन् पवित्रे दशापवित्रे । आ इत्यनर्थकः । ओजसा बलेन शीघ्रम् एति गच्छति । कीदृशः सन् । त्विषिं दीप्तिं दधानः धारयन् विचक्षाणः सर्वं पश्यन् विरोचयन् दीपयंश्च । किम् । देवानिति शेषः ॥

अयं स यो दिवस्परि रघुयामा पवित्र आ । सिन्धोरूर्मा व्यक्षरत् ॥ ४ ॥

अयम् । सः । यः । दिवः । परि । रघुऽयामा । पवित्रे । आ । सिन्धोः । ऊर्मा । वि । अक्षरत् ॥ ४ ॥

अयं सः सोमः पवित्रे आ सिच्यमान इति शेषः । सिन्धोः जलस्याधिषवणस्य ऊर्मा ऊर्मौ[2] संघाते व्यक्षरत् विविधं क्षरति[3] । स इत्युक्तं क इत्याह । यो दिवस्परि द्युलोकस्योपरि रघुयामा लघुगमनो देवत्राता सोऽयमिति संबन्धः ॥

आविवासन्परावतो अथो अर्वावतः सुतः । इन्द्राय सिच्यते मधु ॥ ५ ॥

आऽविवासन् । पराऽवतः । अथो इति । अर्वाऽवतः । सुतः । इन्द्राय । सिच्यते । मधु ॥ ५ ॥

सुतः अभिषुतः सोमः परावतः दूरदेशात् । दूरस्थान् अथो अपि च अर्वावतः अन्तिकस्थांश्च देवान् आविवासन्[4] । रसेन परिचरन्नित्यर्थः । इन्द्राय इन्द्रार्थं मधु मधुरतमः सोमः सिच्यते ॥

समीचीना अनूषत हरिं हिन्वन्त्यद्रिभिः । योनावृतस्य सीदत ॥ ६ ॥

सम्ऽईचीनाः । अनूषत । हरिम् । हिन्वन्ति । अद्रिऽभिः । योनौ । ऋतस्य । सीदत ॥ ६ ॥

समीचीनाः सम्यगञ्चिताः संगताः स्तोतारः अनूषत स्तुवन्ति । किंच सोमं हरिं हरितवर्णं हिन्वन्ति प्रेरयन्ति गमयन्ति अद्रिभिः ग्रावभिः । यस्मादेवं तस्मात् ऋतस्य यज्ञस्य योनौ स्थाने सीदत निषण्णा भवत हे देवाः ॥ ॥ २९ ॥

१. ग–तेषां, त-म३.४–ते तां । २. ग-त-म–'ऊर्मौ' नास्ति । ३. ग–क्षरति गच्छति ।
४. घ–आविवासन् ; त-म–देवानामविवासन ।

‘पुनानः’ इति षडृचं चत्वारिंशं सूक्तम्। ऋष्याद्याः पूर्ववत्। ‘पुनानः’ इत्यनुक्रान्तम्। गतो विनियोगः॥

पुनानो अक्रमीदभि विश्वा मृधो विचर्षणिः। शुम्भन्ति विप्रं धीतिभिः॥ १॥

पुनानः। अक्रमीत्। अभि। विश्वाः। मृधः। विऽचर्षणिः। शुम्भन्ति। विप्रम्। धीतिऽभिः॥ १॥

पुनानः पूयमानः विचर्षणिः द्रष्टा सोमः[1] विश्वाः सर्वान् मृधः हिंसकान् शत्रून् अभि अक्रमीत् अतिक्रान्तवान्[2]। तं विप्रं मेधाविनं धीतिभिः कर्मभिरभिषवादिभिः स्तुतिभिर्वा शुम्भन्ति दीपयन्ति अलंकुर्वन्ति॥

आ योनिमरुणो रुहद्गमदिन्द्रं वृषा सुतः। ध्रुवे सदसि सीदति॥ २॥

आ। योनिम्। अरुणः। रुहत्। गमत्। इन्द्रम्। वृषा। सुतः। ध्रुवे। सदसि। सीदति॥ २॥

अयम् अरुणः अरुणवर्णः सोमः योनिं स्थानं द्रोणकलशम् आ रुहत् आरोहति। ततः इन्द्रं गमत् गच्छति। कुतः सन्। अयं वृषा वर्षकः फलानां सुतः अभिषुतः सन्। ध्रुवे सदसि स्थिरे स्थाने द्युलोकाख्ये सीदति निवसति॥

नू नो रयिं महामिन्दोऽस्मभ्यं सोम विश्वतः। आ पवस्व सहस्रिणम्॥ ३॥

नु। नः। रयिम्। महाम्। इन्दो इति। अस्मभ्यम्। सोम। विश्वतः।
आ। पवस्व। सहस्रिणम्॥ ३॥

हे सोम अभिषुतस्त्वं हे इन्दो[3] नः अस्मभ्यं नु क्षिप्रं महां महान्तं सहस्रिणम् असंख्यातं[4] रयिं धनं विश्वतः आ पवस्व सर्वतः परिस्रव॥

विश्वा सोम पवमान द्युम्नानीन्दवा भर। विदाः सहस्रिणीरिषः॥ ४॥

विश्वा। सोम। पवमान। द्युम्नानि। इन्दो इति। आ। भर। विदाः। सहस्रिणीः। इषः॥ ४॥

हे सोम पवमान पूयमान इन्दो सोम त्वं विश्वा सर्वाणि द्युम्नानि द्रविणानि आ भर आहर। विदाः लम्भय च सहस्रिणीः सहस्रसंख्याकानि[5] इषः अन्नानि॥

स नः पुनान आ भर रयिं स्तोत्रे सुवीर्यम्। जरितुर्वर्धया गिरः॥ ५॥

सः। नः। पुनानः। आ। भर। रयिम्। स्तोत्रे। सुऽवीर्यम्। जरितुः। वर्धय। गिरः॥ ५॥

हे सोम सः[6] त्वं नः अस्माकं स्तोत्रे स्तोतृभ्यः पुनानः पूयमानोऽभिषूयमाणः आ भर आहर। किम्। रयिं धनम्। कीदृशम्। सुवीर्यं सुपुत्रम्। किंच जरितुः स्तोतुः गिरः स्तुतीः वर्धय॥

पुनान इन्दवा भर सोम द्विबर्हसं रयिम्। वृषन्निन्दो न उक्थ्यम्॥ ६॥

पुनानः। इन्दो इति। आ। भर। सोम। द्विऽबर्हसम्। रयिम्।
वृषन्। इन्दो इति। नः। उक्थ्यम्॥ ६॥

१. ग—सर्वस्य। २. ग-घ-त१.२.४.५.७—अतिक्रान्तवान् त३.६ भ१.४—अक्रान्तवान्। ३. घ—इन्दो सोम। ४. घ—सहस्रसंख्यातं। ५. ग-घ-त-भ॰ 'संख्याकाः'। ६. ग—'सः' नास्ति।

हे इन्दो सोम पुनानः पूयमानस्त्वम् आ भर आहर । किम् । रयिं धनम् । कीदृशं धनम् । द्विबर्हसं द्वयोः द्युपृथिव्याख्ययोः स्थानयोः परिवृढम् । तदेवाह । हे इन्दो[1] वृषन् सर्वक नः अस्मभ्यम् उक्थ्यं स्तुत्यं धनमा भर ॥ ॥ ३० ॥

'प्र ये गावः' इति षड्टचं सप्तचत्वारिंशं सूक्तं काण्वस्य मेध्यातिथेरार्षं गायत्रं पवमानसोमदेवताकम् । तथा चानुक्रान्तं -' प्र ये गावो मेध्यातिथिः ' इति । गतो विनियोगः ॥

प्र ये गावो न भूर्णयस्त्वेषा अयासो अक्रमुः । घ्नन्तः कृष्णामप त्वचम् ॥१॥

प्र । ये । गावः । न । भूर्णयः । त्वेषाः । अयासः । अक्रमुः । घ्नन्तः । कृष्णाम् । अप । त्वचम् ॥१॥

ये अभिषुताः सोमाः गावः न उदकानीव नामि यथा सूर्यंमधः पतन्ति तद्वत् । एवं बोपमीयन्ते । यथा गावः स्वगोष्ठं प्रत्याशु गच्छन्ति तद्वत् । अथवा गावः स्तुतिवाचः । ता यथा स्तुत्यं प्रति क्षिप्रं प्राप्नुवन्ति तद्वत् । भूर्णयः क्षिप्राः[2] त्वेषाः दीप्ताः अयासः अया गमनशीलाः कृष्णां त्वचम् । कृष्णा त्वग्रक्षाः । ताम् अप[3] घ्नन्तः[3] निघ्नन्तः । त्वचिः संवरणकर्मा । ईदृग्भूताः सोमाः प्र अक्रमुः । तान् स्तुतेति[4] शेषः ॥

सुवितस्य मनामहेऽति सेतुं दुराव्यम् । साह्वांसो दस्युमव्रतम् ॥ २ ॥

सुवितस्य । मनामहे । अति । सेतुम् । दुःऽआव्यम् । सह्वांसः । दस्युम् । अव्रतम् ॥ २ ॥

सुवितस्य । शोभनं प्राप्तः सुवितः । शोभनस्य सोमस्य सेतुं रक्षोविषयं बन्धनं दुराव्यं दुष्पति च रक्षसां बन्धनं तेषां हननबुद्धिं च सोमकर्तृकाः मनामहे स्तुमः । कथं स्तुम इति तदुच्यते । अव्रतम् अकर्माणं दस्युं शत्रुं साह्वांसः अभिभवन्तः ॥

शृण्वे वृष्टेरिव स्वनः पवमानस्य शुष्मिणः । चरन्ति विद्युतो दिवि ॥ ३ ॥

शृण्वे । वृष्टेःऽइव । स्वनः । पवमानस्य । शुष्मिणः । चरन्ति । विऽद्युतः । दिवि ॥ ३ ॥

शृण्वे श्रूयते । किम् । सोमस्वनः । किमिव । वृष्टेः, वर्षणस्य स्वनः इव । तस्य यथा महान्[5] स्वनः श्रूयते तद्वत् अभूतस्वनपानसमये श्रूयते । कस्य स्वन इति तत्राह । पवमानस्य पूयमानस्य शुष्मिणः बलवतः । तस्यैव विद्युतः दीप्तयः दिवि अन्तरिक्षे चरन्ति ॥

आ पवस्व महीमिषं गोमदिन्दो हिरण्यवत् । अश्वावद्वाजवत्सुतः ॥ ४ ॥

आ । पवस्व । महीम् । इषम् । गोऽमत् । इन्दो इति । हिरण्यऽवत् ।

अश्वऽवत् । वाजऽवत् । सुतः ॥ ४ ॥

हे इन्दो सोम सुतः अभिषुतस्त्वं महीमिषम् महदन्नम् आ पवस्व[6] । कीदृशमन्नम् । गोमत् बहुगोभिरुपेतमन्नं[7] हिरण्यवत्[8] हिरण्यैः अश्ववत् अश्वैः वाजवत् वाजैर्बलैश्चोपेतम्[8] ॥

१. ग-त-भ-'इन्दो' नास्ति; घ-इन्दो सोम । २. ग-त३ ८.५-भ३-' क्षिप्राः ' नास्ति । ३. त-भ-' अप घ्नतः ' नास्ति । ४. ग-स्तुवन्तीति, घ-त-भ३.४-मु स्तुवन्तीति । ५. त-महत्; भ३.४-महत् । ६. घ-पवस्व आर । ७. घ-गोभिरु°; भ-बहुभिर्गोभिरु° । ८. ग-हिरण्यवद्धिरण्यैरुपेतं अश्ववद्वाजवद्वाजैर्बलैश्चोपेतं, घ हिरण्यवद्धिरण्ययुक्तं अश्ववदश्वयुक्तं वाजवद्बलैश्चोपेतं, त-भ३-हिरण्यवद्धिरण्यैरश्ववद्वाजैर्बलैश्चोपेतं ।

स पवस्व विचर्षण आ मही रोदसी पृण । उषाः सूर्यो न रश्मिभिः ॥ ५ ॥

सः । पवस्व । विऽचर्षणे । आ । मही इति । रोदसी इति । पृण ।
उषाः । सूर्यः । न । रश्मिऽभिः ॥ ५ ॥

हे विचर्षणे विद्रष्टः सोम सः त्वं पवस्व क्षर रसम्। तथा कृत्वा तेन रसेन मही महत्यौ रोदसी द्यावापृथिव्यौ आ पृण आपूरय। उषाः उषसः। एकदेशवाचिनोषःशब्देन तदुपलक्षितमहरुच्यते तत्प्राधान्यात्। अहानि रश्मिभिः सूर्यो न सूर्य इव ॥

परि णः शर्मयन्त्या धारया सोम विश्वतः । सरा रसेव विष्टपम् ॥ ६ ॥

परि । नः । शर्मऽयन्त्या । धारया । सोम । विश्वतः । सर । रसाऽइव । विष्टपम् ॥ ६ ॥

हे सोम नः अस्मभ्यं शर्मयन्त्या सुखयन्त्या धारया विश्वतः सर्वतः परि सर परिचर। रसेव रसेमेव विष्टपं भूलोकम्। यद्वा। रसा नदी स्थाने सा प्रवणरूपमिव ॥   ॥ ३१ ॥

'जनयन्' इति षडृचमष्टादशं सूक्तम्। ऋष्याद्याः पूर्ववत्। 'जनयन्' इत्यनुक्रान्तम्। गतो विनियोगः ॥

जनयन्रोचना दिवो जनयन्नप्सु सूर्यम् । वसानो गा अपो हरिः ॥ १ ॥

जनयन् । रोचना । दिवः । जनयन् । अप्ऽसु । सूर्यम् । वसानः । गाः । अपः । हरिः ॥ १ ॥

अयं हरिः सोमः दिवः द्युलोकस्य रोचना रोचमानानि नक्षत्रग्रहमण्डलानि जनयन् तथा अप्सु अन्तरिक्षे सूर्यं च जनयन् तथा गाः अधोगामिनीः अपः वसान भूमिमात्मानं वाच्छादयन् पवत इत्युत्तरत्र संबन्धः ॥

एष प्रत्नेन मन्मना देवो देवेभ्यस्परि । धारया पवते सुतः ॥ २ ॥

एषः । प्रत्नेन । मन्मना । देवः । देवेभ्यः । परि । धारया । पवते । सुतः ॥ २ ॥

एषः सोमः[1] प्रत्नेन पुराणेन मन्मना मननीयेन स्तोत्रेण युक्तः[2] सुतः अभिषुतश्च सन् देवेभ्यः परि[3] परितः धारया स्वीयया पवते ॥

वावृधानाय तूर्वये पवन्ते वाजसातये । सोमाः सहस्रपाजसः ॥ ३ ॥

ववृधानाय । तूर्वये । पवन्ते । वाजऽसातये । सोमाः । सहस्रऽपाजसः ॥ ३ ॥

वावृधानाय वर्धमानाय तूर्वये क्षिप्राय वाजसातये संग्रामायान्नलाभाय[4] वा पवन्ते पूयन्ते। के। सोमाः। कीदृशाः। सहस्रपाजसः अपरिमितबलाः। असंख्यातवेगा इत्यर्थः ॥

दुहानः प्रत्नमित्पयः पवित्रे परि षिच्यते । क्रन्दन्देवाँ अजीजनत् ॥ ४ ॥

दुहानः । प्रत्नम् । इत् । पयः । पवित्रे । परि । सिच्यते । क्रन्दन् । देवान् । अजीजनत् ॥ ४ ॥

१. घ—सोमो देवः। २. ग—शुक्रो देवो द्योतमानः। ३. ग.त२.४.५-म३.-'परि' नास्ति।
४. त—संग्रामाय°।

प्रत्नमिव पुराणमिव पयः एवं दुहानः दुहानः सोमः पवित्रे परि षिच्यते । किंच क्रन्दन् शब्दं कुर्वन् देवानजीजनत् जनयति स्वमहिम्ना । यत्र सोमोऽभिषूयते तत्र देवाः नियतं प्रादुर्भवन्ति । अतो जनयतीत्युपचर्यते ॥

अ॒भि विश्वा॑नि॒ वार्या॒भि दे॒वाँ ऋ॑ता॒वृधः॑ । सोमः॑ पुना॒नो अ॑र्षति ॥ ५ ॥

अ॒भि । विश्वा॑नि । वार्या॑ । अ॒भि । दे॒वान् । ऋ॒त॒ऽवृधः॑ । सोमः॑ । पु॒ना॒नः । अ॒र्ष॒ति॒ ॥ ५ ॥

अयं सोमः पुनानः पूयमानः विश्वानि वार्या वरणीयानि धनानि अभि अर्षति । तथा ऋतावृधः यज्ञवर्धकान् देवान् अभि अर्षति ॥

गोम॑न्नः सोम वी॒रव॒दश्वा॑व॒द्वाज॑वत्सु॒तः । पव॑स्व बृह॒तीरिषः॑ ॥ ६ ॥

गोऽम॑त् । नः॒ । सो॒म॒ । वी॒रऽव॑त् । अश्व॑ऽवत् । वाज॑ऽवत् । सु॒तः । पव॑स्व । बृ॒ह॒तीः । इषः॑ ॥ ६ ॥

हे सोम सुतः त्वं नः अस्मभ्यं गोमत् गोभिर्युक्तं वीरवत् वसुभिर्वीरैरुपेतम् अश्वावत् अश्वैर्युक्तं वाजवत् वाजैर्बलैः संग्रामैर्वोपेतं धनं बृहतीरिषः प्रभूतान्यन्नानि पवस्व । प्रयच्छेत्यर्थः ॥ ॥ ३२ ॥

'यो अत्यइव' इति षड़्चमेकोनत्रिंशं सूक्तम् । ऋष्याद्याः पूर्ववत् । 'यो अत्यइव' इत्यनुक्रान्तम् । गतो विनियोगः ॥

यो अत्य॑इव मृ॒ज्यते॒ गोभि॒र्मदा॑य ह॒र्यतः॑ । तं गी॒र्भिर्वा॑सयामसि ॥ १ ॥

यः । अत्यः॑ऽइव । मृ॒ज्यते॑ । गोभिः॑ । मदा॑य । ह॒र्यतः॑ । तम् । गीः॒ऽभिः । वा॒स॒या॒म॒सि॒ ॥ १ ॥

यः सोमः अत्यइव अतनशीलोऽश्व इव गोभिः वसनार्थाभिरद्भिर्गोविकारैः पय-आदिभिर्वा मृज्यते मिश्यते । किमर्थम् । मदाय देवानाम् । कीदृशः । यः हर्यतः कान्तः । तं सोमं गीर्भिः स्तुतिभिः वासयामसि वासयामः ॥

तं नो॒ विश्वा॑ अव॒स्युवो॒ गिरः॑ शुम्भन्ति पू॒र्वथा॑ । इन्दु॒मिन्द्रा॑य पी॒तये॑ ॥ २ ॥

तम् । नः॒ । विश्वाः॑ । अ॒व॒स्युवः॑ । गिरः॑ । शु॒म्भ॒न्ति॒ । पू॒र्वऽथा॑ । इन्दु॑म् । इन्द्रा॑य । पी॒तये॑ ॥ २ ॥

तम् इन्दुं सोमं नः अस्माकं विश्वाः सर्वाः अवस्युवः । अवो रक्षणम् । तदिच्छन्त्यः गिरः स्तुतयः पूर्वथा पूर्वमिव पूर्वे यथा तथैवेदानीमपि शुम्भन्ति दीपयन्ति । किमर्थम् । इन्द्राय इन्द्रस्य पीतये पानाय ॥

पु॒ना॒नो या॑ति ह॒र्यतः॒ सोमो॑ गी॒र्भिः परि॑ष्कृतः । विप्र॑स्य॒ मेध्या॑तिथेः ॥ ३ ॥

पु॒ना॒नः । या॒ति॒ । ह॒र्यतः॑ । सोमः॑ । गीः॒ऽभिः । परि॑ऽकृतः । विप्र॑स्य । मेध्य॑ऽअतिथेः ॥ ३ ॥

पुनानः पूयमानः हर्यतः कमनीयः सोमः गीर्भिः परिष्कृतः स्तुतिभिरलंकृतः याति कलशं प्रति । किमर्थम् । विप्रस्य मेधाविनः मेध्यातिथेः मम यागार्थम् । यद्वा । मम गीर्भिरिति संबन्धः ॥

पव॑मान वि॒दा र॒यिम॒स्मभ्यं॑ सोम सु॒श्रिय॑म् । इन्दो॑ स॒हस्र॑वर्चसम् ॥ ४ ॥

पव॑मान । वि॒दाः । र॒यिम् । अ॒स्मभ्य॑म् । सो॒म॒ । सु॒ऽश्रिय॑म् । इन्दो॒ इति॑ । स॒हस्र॑ऽवर्चसम् ॥ ४ ॥

---

१. ष–पुत्रैश्चेति ।

हे पवमान[1] इन्दो सोम अस्मभ्यं[1] सुश्रियं शोभनया[2] श्रिया[2] युक्तं सहस्रवर्चसं बहुदीप्तिं रयिं धनं विदाः । देहीत्यर्थः ॥

इन्दुरत्यो न वाजसृत्कनिक्रन्ति पवित्र आ । यदक्षारति देवयुः ॥ ५ ॥

इन्दुः । अत्यः । न । वाजऽसृत् । कनिक्रन्ति । पवित्रे । आ । यत् । अक्षाः । अति । देवऽयुः ॥५॥

अयम् इन्दुः वाजसृत् संग्रामसरणः अत्यो न अश्व इव पवित्रे आ पवित्रे कनिक्रन्ति[3] शब्दं[4] करोति । यत् यदा अक्षाः क्षरति । 'क्षर संचलने' इत्यस्माच्छान्दसे लुङि सिपि सिच् । 'बहुले छन्दसि' इतीडभावः । इडभावे च 'रात्सस्य' इति सलोपः । देवयुः देवकामः सन् तदा शब्दं करोति[5] ॥

पवस्व वाजसातये विप्रस्य गृणतो वृधे । सोम रास्व सुवीर्यम् ॥ ६ ॥

पवस्व । वाजऽसातये । विप्रस्य । गृणतः । वृधे । सोम । रास्व । सुऽवीर्यम् ॥ ६ ॥

हे सोम पवस्व क्षर । किमर्थम् । वाजसातये अन्नलाभाय[6] । तथा गृणतः स्तुवतः विप्रस्य मम मेध्यातिथेः वृधे वर्धनाय च । हे सोम सुवीर्यं शोभनवीर्योपेतं पुत्रं च रास्व देहि ॥ ॥ ३३ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपाल-

साम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थ-

प्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये षष्ठाष्टकेऽष्टमोऽध्यायः ॥

समाप्तं च षष्ठाष्टकम् ॥

१. ग-ल–पवमानविदास्मभ्यं । २. भ१.२.५–शोभनश्रिया । ३. ल३-भ१.४–कनिक्रंदति ४. ग-त३.५-भ३.४–'शब्दं' नास्ति । ५. घ-त१.२.६–करोति । आ पूरणः । ६. घ-त-भ१.४-मु–अन्नस्य लाभाय ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

अथ सप्तमाष्टकस्य प्रथमाध्याय आरभ्यते । 'प्र णः' इति षळृचं नवमं सूक्तमाङ्गिरसस्यायास्यस्यार्षं गायत्रं पवमानसोमदेवताकम् । तथा चानुक्रान्तं 'प्र णोऽयास्यः' इति । गतो विनियोगः ॥

प्र ण इन्दो महे तन ऊर्मिं न बिभ्रदर्षसि । अभि देवाँ अयास्यः ॥ १ ॥

प्र । नः । इन्दो इति । महे । तने । ऊर्मिम् । न । बिभ्रत् । अर्षसि । अभि । देवान् । अयास्यः ॥ १ ॥

हे इन्दो सोम त्वं नः अस्माकं महे महते तने धनाय प्र अर्षसि प्रगच्छसि । अत्र [illegible] अयास्य चायमृषिः तव ऊर्मिं तरङ्गं बिभ्रत् धारयन् देवान् अभि गच्छति यद्वा ॥

मती जुष्टो धिया हितः सोमो हिन्वे परावति । विप्रस्य धारया कविः ॥ २ ॥

मती । जुष्टः । धिया । हितः । सोमः । हिन्वे । पराऽवति । विप्रस्य । धारया । कविः ॥ २ ॥

कविः क्रान्तकर्मा सोमः विप्रस्य मेधाविनः स्तोतुः मती मत्या स्तुत्या जुष्टः सेवितः धिया कर्मणा हितः यज्ञे निहितः परावति पवित्राद्दूरदेशे धारया हिन्वे प्रेर्यते ॥

अयं देवेषु जागृविः सुत एति पवित्र आ । सोमो याति विचर्षणिः ॥ ३ ॥

अयम् । देवेषु । जागृविः । सुतः । एति । पवित्रे । आ । सोमः । याति । विऽचर्षणिः ॥ ३ ॥

जागृविः जागरणशीलः अयं सोमः देवेषु देवार्थं सुतः अभिषुतः आ एति समन्तात् गच्छति । अपि च विचर्षणिः विद्रष्टा सोमः पवित्रे याति पावकाय गच्छति ॥

स नः पवस्व वाजयुश्चक्राणश्चारुमध्वरम् । बर्हिष्माँ आ विवासति ॥ ४ ॥

सः । नः । पवस्व । वाजऽयुः । चक्राणः । चारुम् । अध्वरम् । बर्हिष्मान् । आ । विवासति ॥ ४ ॥

हे सोम यं त्वां बर्हिष्मान् ऋत्विक् आ विवासति परिचरति स त्वं नः अस्मदर्थं वाजयुः अन्नमिच्छन् अध्वरं हिंसारहितं यागं चारुं कल्याणं चक्राणः कुर्वन् पवस्व क्षर ॥

स नो भगाय वायवे विप्रवीरः सदावृधः । सोमो देवेष्वा यमत् ॥ ५ ॥

सः । नः । भगाय । वायवे । विप्रऽवीरः । सदाऽवृधः । सोमः । देवेषु । आ । यमत् ॥ ५ ॥

सः पवमानः सोमः वायवे वायुदेवार्थं भगाय भगदेवार्थं च विप्रवीरः विप्रैर्मेधाविभिः स्तुत्या प्रेरितः सदावृधः नित्यवृद्धो भवन् नः अस्मभ्यं देवेषु स्थितं धनम् आ यमत् आ प्रयच्छतु ॥

१. घ-त६-अ१ क्षिप्रं गच्छसि । २. ग-स्तोता । ३. ग-विप्रद्रष्टा । ४. घ-त-भ-यागं च ।
५. भ१-नित्यनित्यवृद्धो; भ२ नित्यं वृद्धो ।

स नो॑ अ॒द्य वसु॑त्तये क्रतु॒विद्गा॑तु॒वित्त॑मः । वाजं॑ जेषि॒ श्रवो॑ बृ॒हत् ॥ ६ ॥

सः । नः॒ । अ॒द्य । वसु॑त्तये । क्र॒तु॒ऽवित् । गा॒तु॒वित्ऽत॑मः । वाज॑म् । जेषि॑ । श्रवः॑ । बृ॒हत् ॥६॥

हे सोम क्रतुवित् क्रतूनां कर्मणां लम्भकः[1] गातुवित्तमः पुण्यलोकानामतिशयेन मार्गस्य ज्ञाता त्वम् अद्य अस्मिन्नहनि नः अस्माकं वसुत्तये धनलाभाय बृहत् महत् श्रवः अन्नं वाजं बलं च जेषि जय ॥ ॥ १ ॥

'स पवस्व' इति षडृचमेकविंशं सूक्तम्। ऋष्याद्याः पूर्ववत्। 'स पवस्व' इत्यनुक्रान्तम्। गतो विनियोगः ॥

स प॑वस्व॒ मदा॑य॒ कं नृ॒चक्षा॑ दे॒ववी॑तये । इन्द॒विन्द्रा॑य पी॒तये॑ ॥ १ ॥

सः । प॒व॒स्व॒ । मदा॑य । कम् । नृ॒ऽचक्षाः॑ । दे॒व॒ऽवी॑तये । इन्दो॒ इति॑ । इन्द्रा॑य । पी॒तये॑ ॥१॥

हे इन्दो सोम नृचक्षाः नृणां नेतॄणां द्रष्टा सः त्वं देववीतये यज्ञाय इन्द्राय इन्द्रस्य पीतये पानाय च मदाय मदार्थं च कं सुखं यथा भवति तथा पवस्व क्षर ॥

स नो॑ अर्षा॒भि दू॒त्यं॑ १ त्वमिन्द्रा॑य तोशसे । दे॒वान्त्सखि॑भ्य॒ आ वर॑म् ॥ २ ॥

सः । नः॒ । अ॒र्ष॒ । अ॒भि । दू॒त्य॑म् । त्वम् । इन्द्रा॑य । तो॒श॒से॒ । दे॒वान् । सखि॑ऽभ्यः । आ । वर॑म् ॥२॥

हे सोम त्वं नः अस्माकं दूत्यं[2] दूतस्य कर्म अर्ष अभिगच्छ[3]। अपि च सन्त्वं इन्द्राय इन्द्रार्थं तोशसे पीयसे सः त्वं सखिभ्यः प्रियेभ्यः अस्मभ्यं वरं श्रेष्ठं धनं देवान् आ याचस्वेत्यर्थः ॥

उ॒त त्वाम॑रु॒णं व॒यं गोभि॑रञ्ज्मो॒ मदा॑य॒ कम् । वि नो॑ रा॒ये दुरो॑ वृधि ॥ ३ ॥

उ॒त । त्वाम् । अ॒रु॒णम् । व॒यम् । गोभिः॑ । अ॒ञ्ज्मः॒ । मदा॑य । कम् ।

वि । नः॒ । रा॒ये । दुरः॑ । वृ॒धि॒ ॥ ३ ॥

उत अपि च हे सोम वयम् अरुणम् अरुणवर्णं त्वां मदाय मदार्थं वयम् आङ्गिरसाख्याः गोभिः गोविकारैः पयोभिः अञ्ज्मः वासयामः[4] संस्कुर्मः[5]। कम् इति पूरणम्। स त्वं नः अस्माकं राये धनाय दुरः द्वाराणि वि वृधि विवृतानि कुरु ॥

अत्यू॑ प॒वित्र॑मक्रमीद्वा॒जी धुरं॒ न याम॑नि । इन्दु॑र्दे॒वेषु॑ पत्यते ॥ ४ ॥

अति॑ । ऊँ॒ इति॑ । प॒वित्र॑म् । अ॒क्र॒मी॒त् । वा॒जी । धुर॑म् । न । याम॑नि । इन्दुः॑ । दे॒वेषु॑ । प॒त्य॒ते॒ ॥४॥

इन्दुः सोमः वाजी अश्वः यामनि गमने धुरं न रथस्य धुरं यथा तथा पवित्रम् अति अक्रमीत् अतिगच्छति। देवेषु देवानां मध्ये पत्यते गच्छति च ॥

समी॒ सखा॑यो अस्वर॒न्वने॒ क्रीळ॑न्त॒मत्य॑विम् । इन्दुं॑ ना॒वा अ॑नूषत ॥ ५ ॥

सम् । ई॒म् इति॑ । सखा॑यः । अ॒स्व॒र॒न् । वने॑ । क्रीळ॑न्तम् । अति॑ऽअविम् ।

इन्दु॑म् । ना॒वाः॑ । अ॒नू॒ष॒त॒ ॥ ५ ॥

१. ग—लम्भकोऽयं। २. त६-म१.४.७—'दूत्यं' नास्ति। ३. त३—अभिगच्छ त्वमपि; म२—अभिगच्छसि अपि। ४. त१.२.३-म१—वासयामः, त६-म६.७—अंजयामः। ५. ग-त१.२.३.६-म—'संस्कुर्मः' नास्ति।

अत्यविम् अतिक्रान्तो दशापवित्रं वने उदके क्रीळन्तं संक्रीडमानम् ईम् एनम् इन्दुं सोमं सखायः प्रियस्तोतारः सम् अस्वरन् संस्तुवन्ति। वाणाः वाणोऽपि अनूषत अस्तुवन्। 'गौरवरम्' इति बाहूनामसु पठितम्॥

तया पवस्व धारया यया पीतो विचक्षसे। इन्दो स्तोत्रे सुवीर्यम्॥ ६॥

तया। पवस्व। धारया। यया। पीतः। विऽचक्षसे। इन्दो इति। स्तोत्रे। सुऽवीर्यम्॥ ६॥

हे इन्दो त्वं यया धारया पीतः सन् विचक्षसे विचक्षणाय स्तोत्रे स्तोतॄणां कर्त्रे पुरुषाय सुवीर्यं शोभनवीर्यं प्रयच्छन्नासि शेषः। तया धारया पवस्व क्षर॥ ॥ २ ॥

'असृग्रन्' इति षळृचं द्वाविंशं सूक्तम्। अस्यार्षाद्याः पूर्ववत्। 'असृग्रन्' इत्यनुक्रान्तम्। गतो विनियोगः॥

असृग्रन्देववीतयेऽत्यासः कृत्व्याइव। क्षरन्तः पर्वतावृधः॥ १॥

असृग्रन्। देवऽवीतये। अत्यासः। कृत्व्याःऽइव। क्षरन्तः। पर्वतऽवृधः॥ १॥

पर्वतावृधः पर्ववद्भिरभिषवग्रावभिर्वृद्धाः पर्वतेषु जाता वा क्षरन्तः सोमाः देववीतये यज्ञाय अत्यासः अश्वाः कृत्व्याइव यथा कर्मण्या अश्वाः तद्वत् असृग्रन् सृज्यन्ते॥

परिष्कृतास इन्दवो योषेव पित्र्यावती। वायुं सोमा असृक्षत॥ २॥

परिऽकृतासः। इन्दवः। योषाऽइव। पित्र्यऽवती। वायुम्। सोमाः। असृक्षत॥ २॥

इन्दवः यागेषु क्रियमाणाः सोमाः परिष्कृतासः परिष्कृता अलंकृताः[1] सन्तः पित्र्यावती पितृमती योषेव अलंकृता कन्यका यथा वरं प्रति गच्छति तद्वत् वायुं प्रति असृक्षत गच्छन्ति॥

एते सोमास इन्दवः प्रयस्वन्तश्चमू सुताः। इन्द्रं वर्धन्ति कर्मभिः॥ ३॥

एते। सोमासः। इन्दवः। प्रयस्वन्तः। चमू इति। सुताः। इन्द्रम्। वर्धन्ति। कर्मऽभिः॥ ३॥

इन्दवः दीप्ताः प्रयस्वन्तः अन्नवन्तः एते अस्मिन् कर्मणि वर्तमाना अमी सोमासः सोमाः चमू चम्वोरधिषवणफलकयोः सुताः अभिषुताः सन्तः कर्मभिः यागैः इन्द्रं वर्धन्ति वर्धयन्ति प्रीणयन्तीत्यर्थः॥

आ धावता सुहस्त्यः शुक्रा गृभ्णीत मन्थिना। गोभिः श्रीणीत मत्सरम्॥ ४॥

आ। धावत। सुऽहस्त्यः। शुक्रा। गृभ्णीत। मन्थिना। गोभिः। श्रीणीत। मत्सरम्॥ ४॥

हे सुहस्त्यः शोभनहस्ता ऋत्विजः आ धावत। मां संप्रति आगच्छत। मन्थिना सह शुक्रा शुक्रं च गृभ्णीत गृह्णीत सोमम्। मत्सरं सोमं गोभिः गोविकारैः पयोभिः श्रीणीत संस्कुरुत च॥

स पवस्व धनंजय प्रयन्ता राधसो महः। अस्मभ्यं सोम गातुवित्॥ ५॥

सः। पवस्व। धनम्ऽजय। प्रऽयन्ता। राधसः। महः। अस्मभ्यम्। सोम। गातुऽवित्॥ ५॥

१. त१ २.६.७-भ६.७-'अलंकृताः' नास्ति।

हे धनंजय शत्रुसंबन्धिनां धनानां जेतः सोम गातुवित् अभीष्टमार्गस्य लम्भकः अस्मभ्यं महः महतः राधसः धनस्य प्रयन्ता प्रदाता च यः[1] सः त्वं[1] पवस्व क्षर ॥

एतं मृजन्ति मर्ज्यं पवमानं दश क्षिपः । इन्द्राय मत्सरं मदम् ॥ ६ ॥

एतम् । मृजन्ति । मर्ज्यम् । पवमानम् । दश । क्षिपः । इन्द्राय । मत्सरम् । मदम् ॥ ६ ॥

मर्ज्यं मर्जनीयं शोध्यं पवमानं क्षरन्तं मत्सरं मदकरम् एतम् इमं मदं सोमं दशसंख्याकाः क्षिपः अङ्गुलयः । 'विशः क्षिपः' इत्यङ्गुलिनामसु पाठात् । इन्द्रार्थं[2] मृजन्ति पवित्रे[3] शोधयन्ति ॥ ॥ २ ॥

'अया सोमः' इति पञ्चर्चं त्रयोविंशं सूक्तं भृगुपुत्रस्य कवेरार्षं गायत्रं पवमानसोमदेवताकम् । तथा चानुक्रान्तम्—'अया सोमः पञ्च कविर्भार्गवः' इति । उक्तो विनियोगः ॥

अया सोमः सुकृत्यया महश्चिदभ्यवर्धत । मन्दान उद्वृषायते ॥ १ ॥

अया । सोमः । सुऽकृत्यया । महः । चित् । अभि । अवर्धत । मन्दानः । उत् । वृषऽयते ॥ १ ॥

सोमः अया अनया सुकृत्यया शोभनयाभिषवादिलक्षणया क्रियया महश्चित् महतो देवान् प्रति अभ्यवर्धत प्रवृद्धोऽभूत् । मन्दानः मोदमानः उद्वृषायते वृषवदाचरति । यथा मोदमानो वृषभः शब्दं करोति तथाभिषववेलायामुपरवेषु शब्दं करोतीत्यर्थः ॥

कृतानीदस्य कर्त्वा चेतन्ते दस्युतर्हणा । ऋणा च धृष्णुश्चयते ॥ २ ॥

कृतानि । इत् । अस्य । कर्त्वा । चेतन्ते । दस्युऽतर्हणा । ऋणा । च । धृष्णुः । चयते ॥ २ ॥

अस्य यस्य एतस्य सोमस्य दस्युतर्हणा दस्यूनामसुराणां नाशकानि कर्त्वा कर्माणि स इत् अस्माभिरेव सोऽयं धृष्णुः धृष्टः सोमो यजमानानाम् ऋणा च ऋणान्यपि चयते कामप्रदानेन नाशयति ॥

आत्सोम इन्द्रियो रसो वज्रः सहस्रसा भुवत् । उक्थं यदस्य जायते ॥ ३ ॥

आत् । सोमः । इन्द्रियः । रसः । वज्रः । सहस्रऽसाः । भुवत् । उक्थम् । यत् । अस्य । जायते ॥ ३ ॥

यत् यदा अस्य इन्द्रस्य उक्थं शस्त्रं जायते प्रादुर्भवति तत आत् अनन्तरमेव इन्द्रियः इन्द्रस्य प्रियकरः रसः बलवान् वज्रः वज्रसदृशः केनाप्यहिंस्यः सोमः सहस्रसाः अस्मभ्यमपरिमितस्य[4] धनस्य दाता भवति ॥

स्वयं कविर्विधर्तरि विप्राय रत्नमिच्छति । यदी मर्मृज्यते धियः ॥ ४ ॥

स्वयम् । कविः । विऽधर्तरि । विप्राय । रत्नम् । इच्छति । यदि । मर्मृज्यते । धियः ॥ ४ ॥

यदि कविः क्रान्तकर्मा अयं सोमः धियः धीभिः[5] । विभक्तिव्यत्ययः । धीतिभिः[6] अङ्गुलीभिरित्यर्थः । मर्मृज्यते शोध्यते तर्हि स्वयं[7] स्वयमेव विप्राय मेधाविने विधर्तरि कामानां विधातरीन्द्रे रत्नं रमणीयं धनम् इच्छति । इन्द्रेण धनं दापयितुमिच्छतीत्यर्थः ॥

१. ग-त१.१.३-म२-स त्वं; त६-म७- सः; म१- सद्य । २. ग—इंद्रस्य पानाय; त१.२.३.७-म२.५—'इंद्रार्थं' नास्ति, म४—इंद्राय इंद्रार्थं । ३. ग—पवित्रैः । ४. ग—सहस्रपरिमितस्य । ५. त६-म१.७—धीतिभिः, म४—धीतिः । ६. त१.२.७—धीभिः; म१—धीतिः । ७. ग-त६-म१.७—'स्वयं' नास्ति ।

सिषासतू रयीणां वाजेष्वर्वतामिव । भरेषु जिग्युषामसि ॥ ५ ॥

सिसासतुः । रयीणाम् । वाजेषु । अर्वताम्ऽइव । भरेषु । जिग्युषाम् । असि ॥ ५ ॥

हे सोम त्वं भरेषु संग्रामेषु जिग्युषां शत्रून् जयतां रयीणां धनानां सिषासतुः संभक्तुमिच्छुः असि भवसि । शत्रून्[1] जयद्भ्यो धनानि प्रयच्छसीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । वाजेषु संग्रामेषु अर्वतामिव अश्वानामिव । यथा संग्रामं प्रविशद्भ्योऽश्वेभ्यो घासं प्रयच्छन्ति तद्वदित्यर्थः[1]॥ ॥ ४ ॥

'तं त्वा' इति पञ्चर्चं चतुर्थं सूक्तम् । ऋष्याद्याः पूर्ववत् । 'तं त्वा' इत्यनुक्रान्तम् । गतो विनियोगः ॥

तं त्वा नृम्णानि बिभ्रतं सधस्थेषु महो दिवः । चारुं सुकृत्ययेमहे ॥ १ ॥

तम् । त्वा । नृम्णानि । बिभ्रतम् । सधऽस्थेषु । महः । दिवः । चारुम् । सुऽकृत्यया । ईमहे ॥ १ ॥

महः[2] दिवः महतो द्युलोकस्य सधस्थेषु सहस्थानेषु स्थितं नृम्णानि धनानि बिभ्रतम् अस्मदर्थं[3] धारयन्तं चारुं कल्याणं तं पवमानं त्वा त्वां सुकृत्यया शोभनया क्रियया ईमहे धनानि याचामहे ॥

संवृक्तधृष्णुमुक्थ्यं महामहिव्रतं मदम् । शतं पुरो रुरुक्षणिम् ॥ २ ॥

संवृक्तऽधृष्णुम् । उक्थ्यम् । महाऽमहिव्रतम् । मदम् । शतम् । पुरः । रुरुक्षणिम् ॥ २ ॥

हे सोम संवृक्तधृष्णुम् । संवृक्ताः संछिन्नाः धृष्णवो धर्षणशीलाः[4] शत्रवो येनासौ संवृक्तधृष्णुः । तम् उक्थ्यम् उक्थार्हं प्रशस्यं महामहिव्रतं महनीयबहुकर्माणं मदं मदकरं शतं बहूनि पुरः शत्रूणां पुराणि रुरुक्षणिं विनाशयन्तं त्वां धनानीमहे इति संबन्धः ॥

अतस्त्वा रयिमभि राजानं सुक्रतो दिवः । सुपर्णो अव्यथिर्भरत् ॥ ३ ॥

अतः । त्वा । रयिम् । अभि । राजानम् । सुक्रतो इति सुऽक्रतो । दिवः ।
सुऽपर्णः । अव्यथिः । भरत् ॥ ३ ॥

हे सोम रयिमभि धनं प्रति राजानं त्वा त्वाम् अतः[5] दिवः अमुष्मात् द्युलोकात् सुक्रतुः सुप्रज्ञः अव्यथिः व्यथारहितः सुपर्णः श्येनः भरत् आहरत् । तथा च निगमान्तरम्— 'आदाय श्येनो अभरत्सोमं सहस्रं सवाँ' (ऋ. सं. ४.२६.७) इति ॥

विश्वस्मा इत्स्वर्दृशे साधारणं रजस्तुरम् । गोपामृतस्य विर्भरत् ॥ ४ ॥

विश्वस्मै । इत् । स्वः । दृशे । साधारणम् । रजःऽतुरम् । गोपाम् । ऋतस्य । विः । भरत् ॥४॥

रजस्तुरम् उदकस्य प्रेरकम् ऋतस्य यज्ञस्य गोपां गोपायितारं विश्वस्मै सर्वस्मै स्वर्दृशे सर्वदृशे देवाय साधारणम् इत् समानमेव सन्तं सोमं विः पक्षी श्येनः भरत् स्वर्गादाहरत् ॥

---

१. ग-सिषासन् वाजेषु संग्रामेषु अश्वानां घासं प्रयच्छति तद्वत् जयद्भ्यो धनानि प्रयच्छसीत्यर्थः ।
२. त१-भ१.२.३.७-महो महतः; भ४-महो महसः । ३. ग-त६-भ१.७- अस्मदर्थे । ४. त१.६-भ१.९.७-धृष्णवः; भ४-धृष्टाः धर्षणशीलाः । ५ त१ २-महतो; त५-अतोपि ।

अधा॑ हिन्वा॒न इ॑न्द्रि॒यं ज्यायो॑ महि॒त्वमा॑नशे । अ॒भि॒ष्टि॒कृद्विच॑र्षणिः ॥ ५ ॥

अध॑ । हि॒न्वा॒नः । इ॒न्द्रि॒यम् । ज्याय॑ । म॒हि॒ऽत्वम् । आ॒न॒शे॒ । अ॒भि॒ष्टि॒ऽकृत् । विऽच॑र्षणिः ॥५॥

अध अथ विचर्षणिः कर्मणां विद्रष्टा अभिष्टिकृत् यजमानानामभीष्टस्य फलस्य कर्ता सोमः इन्द्रियं स्वकीयं बलं हिन्वानः प्रेरयन् ज्यायः प्रशस्यतरं महित्वं महत्त्वम् आनशे प्राप्नोति ॥ ॥ ५ ॥

' पवस्व ' इति पञ्चर्चं पञ्चविंशं सूक्तम् । ऋष्याद्याः पूर्ववत् । ' पवस्व ' इत्यनुक्रान्तम् । गतो विनियोगः ॥

पव॑स्व वृ॒ष्टिमा सु नो॒ऽपामू॒र्मिं दि॒वस्परि॑ । अ॒य॒क्ष्मा बृ॑ह॒तीरिषः॑ ॥ १ ॥

पव॑स्व । वृ॒ष्टिम् । आ । सु । नः॒ । अ॒पाम् । ऊ॒र्मिम् । दि॒वः । परि॑ । अ॒य॒क्ष्माः । बृ॒ह॒तीः । इषः॑ ॥१॥

हे सोम त्वं दिवः द्युलोकात् वृष्टिं नः अस्माकम् आ पवस्व समन्तात् क्षर । एतदेव दर्शयति । अपाम् उदकानाम् ऊर्मिं तरङ्गं दिवः परि आ पवस्व । अपि च अयक्ष्माः यक्ष्मरहितानि[1] अनामयानि बृहतीः महान्ति[2] इषः अन्नानि आ पवस्व ॥

तया॑ पवस्व॒ धार॑या॒ यया॒ गाव॑ इ॒हाग॑मन् । जन्या॑स॒ उप॑ नो गृ॒हम् ॥ २ ॥

तया॑ । प॒व॒स्व॒ । धार॑या । यया॑ । गावः॑ । इ॒ह । आ॒ऽगम॑न् । जन्या॑सः । उप॑ । नः॒ । गृ॒हम् ॥ २ ॥

हे सोम त्वं तया तादृश्या धारया पवस्व क्षर । कीदृश्येत्यत्राह[3] । यया यादृश्या त्वदीयया धारया जन्यासः जन्याः शत्रुजनपदभवाः गावः इह अस्मिँल्लोके नः अस्माकं संबन्धि गृहम् उप आगमन् उपागच्छन्ति ॥

घृ॒तं प॑वस्व॒ धार॑या य॒ज्ञेषु॑ देव॒वीत॑मः । अ॒स्मभ्यं॑ वृ॒ष्टिमा प॑व ॥ ३ ॥

घृ॒तम् । प॒व॒स्व॒ । धार॑या । य॒ज्ञेषु॑ । दे॒व॒ऽवीत॑मः । अ॒स्मभ्य॑म् । वृ॒ष्टिम् । आ । प॒व॒ ॥ ३ ॥

हे सोम यज्ञेषु देववीतमः अत्यन्तं देवकामस्त्वम् अस्मभ्यं भार्गवेभ्यः[4] कविभ्यः घृतम् उदकम् । ' घृतं घृतम् ' इत्युदकनामसु पाठात् । धारया संपातेन पवस्व क्षर । वृष्टिं वर्षं च आ पव पवस्व ॥

स न॑ ऊ॒र्जे व्य१॒॑व्ययं॑ प॒वित्रं॑ धाव॒ धार॑या । दे॒वासः॑ शृ॒णव॒न्हि क॑म् ॥ ४ ॥

सः । नः॒ । ऊ॒र्जे । वि । अ॒व्यय॑म् । प॒वित्र॑म् । धा॒व॒ । धार॑या । दे॒वासः॑ । शृ॒णव॑न् । हि । क॒म् ॥४॥

हे सोम सुतः अभिषुतस्त्वं नः अस्माकम् ऊर्जे अन्नाय अव्ययम् अविमयं पवित्रं धारया संपातेन वि धाव प्राप्नुहि । देवासः देवा अपि हि कं शृणवन् गमनवेलायामुत्पन्नं तव शब्दं शृण्वन्तु ॥

पव॑मानो असिष्यद॒द्रक्षां॑स्यप॒जङ्घ॑नत् । प्र॒त्न॒वद्रो॒चय॒न्रुचः॑ ॥ ५ ॥

पव॑मानः । अ॒सि॒ष्य॒द॒त् । रक्षां॑सि । अ॒प॒ऽजङ्घ॑नत् । प्र॒त्न॒ऽवत् । रो॒चय॑न् । रुचः॑ ॥ ५ ॥

१. म–यक्ष्मरहिताः; त१-म१.७–रहितानि । २. ग–महत्यः । ३. ग–°त्यत आह । ४. ग–होत्रच्छावाकादिभ्यो ।

रक्षांसि राक्षसान् अपजङ्घनत् अपघ्नन् रुचः आत्मीया दीप्तीः प्रत्नवत् पुराणवत्[1] रोचयन् दीपयन् पवमानः सोमः असिष्यदत् स्यन्दते ॥ ॥ ६ ॥

'उत्ते' इति पञ्चर्चं पञ्चाशं सूक्तमाङ्गिरसस्योचथ्यस्यार्षं गायत्रं पवमानसोमदेवताकम्। तथा चानुक्रान्तम्—'उत्ते शुष्मास उचथ्यः' इति। उक्तो विनियोगः ॥

उत्ते शुष्मास ईरते सिन्धोरूर्मेरिव स्वनः। वाणस्य चोदया पविम् ॥ १ ॥

उत्। ते। शुष्मासः। ईरते। सिन्धोः। ऊर्मेःऽइव। स्वनः। वाणस्य। चोदय। पविम् ॥ १ ॥

हे सोम ते तव शुष्मासः शुष्मा वेगाः उत् ईरते उद्गच्छन्ति। तत्र दृष्टान्तः। सिन्धोः समुद्रस्य ऊर्मेरिव यथा तरङ्गात् स्वनः ध्वनिरुद्गच्छति तद्वदित्यर्थः। सः त्वं वाणस्य विसृष्टस्य बाणस्य नालस्य[2] वा वादित्रविशेषस्य[2] पविं शब्दम्। 'पविः भारती' इति वाङ्नामसु पाठात्। चोदय प्रेरय। वेगेन स्यन्दमानस्त्वं विसृष्टबाणशब्दसदृशं शब्दं कुर्वित्यर्थः ॥

प्रसवे त उदीरते तिस्रो वाचो मखस्युवः। यदव्य एषि सानवि ॥ २ ॥

प्रऽसवे। ते। उत्। ईरते। तिस्रः। वाचः। मखस्युवः। यत्। अव्ये। एषि। सानवि ॥ २ ॥

हे सोम ते तव प्रसवे सति मखस्युवः मखमिच्छतो यजमानस्य तिस्रः वाचः ऋग्यजुःसामात्मकानि त्रीणि वाक्यानि उदीरते उद्गच्छन्ति। कदेत्यत आह। यत् यदा सानवि समुच्छ्रिते अव्ये अविमये पवित्रे एषि त्वं गच्छसि ॥

अव्यो वारे परि प्रियं हरिं हिन्वन्त्यद्रिभिः। पवमानं मधुश्चुतम् ॥ ३ ॥

अव्यः। वारे। परि। प्रियम्। हरिम्। हिन्वन्ति। अद्रिऽभिः। पवमानम्। मधुऽश्चुतम् ॥ ३ ॥

प्रियं देवानां प्रीतिकरं हरिं हरितवर्णम् अद्रिभिः ग्रावभिरभिषुतं मधुश्चुतं मधुनो रसस्य स्रावयितारं पवमानं सोमम् अव्यः अवेः वारे वाले परि हिन्वन्ति ऋत्विजः परिप्रेरयन्ति ॥

आ पवस्व मदिन्तम पवित्रं धारया कवे। अर्कस्य योनिमासदम् ॥ ४ ॥

आ। पवस्व। मदिन्ऽतम। पवित्रम्। धारया। कवे। अर्कस्य। योनिम्। आऽसदम् ॥ ४ ॥

हे मदिन्तम मादयितृतम कवे क्रान्तकर्मन् सोम अर्कस्य अर्चनीयस्येन्द्रस्य योनिं स्थानम् आसदं प्राप्तुं पवित्रम् अतीत्य धारया संपातेन आ पवस्व आभिमुख्येन क्षर। यद्यप्येषा पूर्वस्मिन्नध्याये (ऋ. सं. ९.२५.६) व्याकृता तथापि मन्दमतीनां विस्मरणशङ्कया पुनर्व्याख्याता ॥

स पवस्व मदिन्तम गोभिरञ्जानो अक्तुभिः। इन्दविन्द्राय पीतये ॥ ५ ॥

सः। पवस्व। मदिन्ऽतम। गोभिः। अञ्जानः। अक्तुऽभिः। इन्दो इति। इन्द्राय। पीतये ॥ ५ ॥

हे मदिन्तम मादयितृतम इन्दो सोम अक्तुभिः अञ्जनसाधनभूतैः गोभिः गोविकारैः पयोभिः अञ्जानः अज्यमानः संसिच्यमानः सः त्वम् इन्द्राय इन्द्रस्य पीतये पानाय[3] पवस्व क्षर ॥ ॥ ७ ॥

१. ग-त७-भ७—'पुराणवत्' नास्ति। २. ग-त६-भ१.७—'नालस्य...विशेषस्य' नास्ति। ३. ग—पानार्थं; त१.२.४.५.७—पानाय।

‘अध्वर्यो’ इति पञ्चर्चं सप्तदशं सूक्तमाङ्गिरसस्योचथ्यस्यार्षं गायत्रं पवमानसोमदेवताकम् । तथा चानुक्रम्यते—‘अध्वर्यो’ इति । गतः सूक्तविनियोगः ॥

अध्व॑र्यो॒ अद्रि॑भिः सु॒तं सोमं॑ प॒वित्र॒ आ सृ॑ज । पु॒नी॒हीन्द्रा॑य॒ पात॑वे ॥ १ ॥

अध्व॑र्यो॒ इति॑ । अद्रि॑ऽभिः । सु॒तम् । सोम॑म् । प॒वित्रे॑ । आ । सृ॒ज॒ । पु॒नी॒हि । इन्द्रा॑य । पात॑वे ॥ १ ॥

हे अध्वर्यो अद्रिभिः ग्रावभिः सुतम् अभिषुतं सोमं पवित्रे आ सृज । पूतदेव वर्धापति । इन्द्राय इन्द्रस्य पातवे पानाय पुनीहि शोधय ॥

दि॒वः पी॒यूष॑मुत्त॒मं सोम॒मिन्द्रा॑य व॒ज्रिणे॑ । सु॒नोता॒ मधु॑मत्तमम् ॥ २ ॥

दि॒वः । पी॒यूष॑म् । उ॒त्ऽत॒मम् । सोम॑म् । इन्द्रा॑य । व॒ज्रिणे॑ । सु॒नोत॑ । मधु॑मत्ऽतमम् ॥ २ ॥

हे अध्वर्यवः यूयं मधुमत्तमम् अतिशयेन मधुमन्तं दिवः द्युलोकस्य पीयूषम् अमृतम् उत्तमं श्रेष्ठं सोमं वज्रिणे वज्रवते इन्द्राय सुनोत अभिषुणुत ॥

तव॒ त्य इ॑न्दो॒ अन्ध॑सो दे॒वा मधो॒र्व्य॑श्नते । पव॑मानस्य म॒रुतः॑ ॥ ३ ॥

तव॑ । त्ये । इन्दो॒ इति॑ । अन्ध॑सः । दे॒वाः । मधोः॑ । वि । अ॒श्न॒ते॒ । पव॑मानस्य । म॒रुतः॑ ॥ ३ ॥

हे इन्दो सोम तव संबन्धिनं मधोः मदकरस्य[1] पवमानस्य[2] पूयमानम् अन्धसः अन्नम् । कर्मणि षष्ठी । त्ये त इमे देवाः इन्द्रादयः मरुतः च व्यश्नते व्याप्नुवन्ति प्राप्नुवन्तीत्यर्थः ॥

त्वं हि सो॑म व॒र्धय॑न्त्सु॒तो मदा॑य॒ भूर्ण॑ये । वृष॑न्स्तो॒तार॑मू॒तये॑ ॥ ४ ॥

त्वम् । हि । सो॒म॒ । व॒र्धय॑न् । सु॒तः । मदा॑य । भूर्ण॑ये । वृष॑न् । स्तो॒तार॑म् । ऊ॒तये॑ ॥ ४ ॥

हे सोम सुतः अभिषुतः त्वं वर्धयन् देवान् प्रवृद्धान् कुर्वन् वृषन् कामानाम् वर्षन् भूर्णये क्षिप्राय मदाय ऊतये रक्षणाय च स्तोतारम् अभिगच्छसीत्यर्थः[3] ॥

अ॒भ्य॑र्ष विचक्षण प॒वित्रं॒ धार॑या सु॒तः । अ॒भि वाज॑मु॒त श्रवः॑ ॥ ५ ॥

अ॒भि । अ॒र्ष॒ । वि॒ऽच॒क्ष॒ण॒ । प॒वित्र॑म् । धार॑या । सु॒तः । अ॒भि । वाज॑म् । उ॒त । श्रवः॑ ॥ ५ ॥

हे विचक्षण सोम सुतः अभिषुतस्त्वं पवित्रम् अभि प्रति धारया अर्ष गच्छ । उत अपि चास्माकं वाजम् अन्नं श्रवः कीर्तिं च अभि अर्षेत्यर्थः[4] ॥ ॥ ८ ॥

‘परि द्युक्षः’ इति पञ्चर्चमष्टादशं सूक्तम् । ऋष्याद्याः पूर्ववत् । ‘परि द्युक्षः’ इत्यनुक्रान्तम् । उक्तो विनियोगः ॥

परि॑ द्यु॒क्षः स॒नद्र॑यि॒र्भर॒द्वाजं॑ नो॒ अन्ध॑सा । सु॒वा॒नो अ॑र्ष प॒वित्र॒ आ ॥ १ ॥

परि॑ । द्यु॒क्षः । स॒नत्ऽर॑यिः । भर॑त् । वाज॑म् । नः॒ । अन्ध॑सा । सु॒वा॒नः । अ॒र्ष॒ । प॒वित्रे॑ । आ ॥ १ ॥

द्युक्षः दीप्तः सनद्रयिः दीयमानधनः सोमः नः अस्माकं वाजं बलम् अन्धसा अन्नेन सह परि भरत् परिभरतु[5] प्रयच्छतु[6] । अथ प्रत्यक्षस्तुतिः । हे सोम सुवानः अभिषूयमाणस्त्वं पवित्रे आ अर्ष क्षर ॥

---

१. ग-मधुरस्य । २. ग-पूयमानस्य । ३. ग-अभ्यगाति उत्तरत्र संबंधः । ४. त१.४.५.६-भ१.७-मु-रक्षेत्यर्थः; त३-रक्षेति शेषः । ५. ग-संपादयतु, त३.६-भ१.२.७-भरतु । ६. ग-'प्रयच्छतु...सोम' नास्ति ।

तव प्रत्नेभिरध्वभिरव्यो वारे परि प्रियः । सहस्रधारो यात्तना ॥ २ ॥

तव । प्रत्नेभिः । अध्वऽभिः । अव्यः । वारे । परि । प्रियः । सहस्रऽधारः । यात् । तना ॥२॥

हे सोम तव संबन्धी प्रियः देवानां प्रीतिकरः सहस्रधारः बहुधारः तना विस्तृतसारो[1] रसः प्रत्नेभिः पुराणैः अध्वभिः मार्गैः अव्यः अवेः वारे वाले दशापवित्रे परि यात् परिगच्छति ॥

चरुर्न यस्तमीङ्खयेन्दो न दानमीङ्खय । वधैर्वधस्नवीङ्खय ॥ ३ ॥

चरुः । न । यः । तम् । ईङ्खय । इन्दो इति । न । दानम् । ईङ्खय ।
वधैः । वधस्नो इति वधऽस्नो । ईङ्खय ॥ ३ ॥

हे सोम चरुर्न चरुरिव यः पूर्णोदरो[2] भवति तमीङ्खय अस्मान् प्रापय । अपि च हे इन्दो न इदानीं दानं देयम् ईङ्खय । हे वधस्नो प्रहारेण प्रस्रवणशील सोम वधैः प्राप्तैः प्रहारैः ईङ्खय ॥

नि शुष्ममिन्दवेषां पुरुहूत जनानाम् । यो अस्माँ आदिदेशति ॥ ४ ॥

नि । शुष्मम् । इन्दो इति । एषाम् । पुरुऽहूत । जनानाम् । यः । अस्मान् । आऽदिदेशति ॥४॥

हे पुरुहूत बहुभिराहूत इन्दो सोम त्वं यः शुष्मो येषां शत्रुजनानां बलम् अस्मान् आदिदेशति बाधार्थमाह्वयति एषां शत्रुजनानां तं शुष्मं बलं नि न्यक् कुर्विति शेषः ॥

शतं न इन्द ऊतिभिः सहस्रं वा शुचीनाम् । पवस्व मंहयद्रयिः ॥ ५ ॥

शतम् । नः । इन्दो इति । ऊतिऽभिः । सहस्रम् । वा । शुचीनाम् । पवस्व । मंहयत्ऽरयिः ॥५॥

हे इन्दो सोम मंहयद्रयिः प्रदीयमानधनस्त्वं नः अस्माकम् ऊतिभिः ऊतिभ्यः । विभक्तिव्यत्ययः । रक्षार्थं शुचीनां शुद्धानां तव अंशभूतानां सोमानां शतं सहस्रं वा पवस्व क्षर ॥ ॥ १ ॥

'उत्ते' इति चतुर्ऋचमेकोनत्रिंशं सूक्तं काश्यपस्यावत्सारस्यार्षं गायत्रं पवमानसोमदेवताकम् । तथा चानुक्रान्तम्—'उत्ते चतुष्कमवत्सारः' इति । उक्तो विनियोगः ॥

उत्ते शुष्मासो अस्थू रक्षो भिन्दन्तो अद्रिवः । नुदस्व याः परिस्पृधः ॥ १ ॥

उत् । ते । शुष्मासः । अस्थुः । रक्षः । भिन्दन्तः । अद्रिऽवः । नुदस्व । याः । परिऽस्पृधः ॥१॥

हे अद्रिवः ग्राववन् सोम ते तव शुष्मासः शुष्मा वेगाः रक्षः राक्षसान् भिन्दन्तः विदारयन्तः उत् अस्थुः उत्तिष्ठन्ति । याः स्पृधः स्पर्धमानाः शत्रुसेनाः अस्मान् प्रतिबाधन्ते ताः सर्वाः नुदस्व प्रेरय । बाधस्वेत्यर्थः ॥

अया निजघ्निरोजसा रथसङ्गे धने हिते । स्तवा अबिभ्युषा हृदा ॥ २ ॥

अया । निऽजघ्निः । ओजसा । रथऽसङ्गे । धने । हिते । स्तवै । अबिभ्युषा । हृदा ॥२॥

---

१. ग–विस्तृतस्सारो; त६-म१.७–विस्तृतसारो । २. ग-त१.२.३.४.५-म१.२–पूर्णोदनो; त६-म७–पूर्णोदिरी; अ७–पूर्णोदनो ।

हे सोम त्वम् अया अनेन स्तोत्रेण ओजसा बलेन निजघ्निः शत्रून् हन्तुं शीलवान्। तं त्वाम् अबिभ्युषा अभीतेन हृदा मनसा युक्तोऽहं रथसङ्गे अस्माकं रथानां सङ्गे हिते शत्रुषु निहिते धने च निमित्ते स्तवै स्तौमि ॥

अस्य व्रतानि नाधृषे पवमानस्य दूढ्या । रुज यस्त्वा पृतन्यति ॥ ३ ॥

अस्य । व्रतानि । न । आऽधृषे । पवमानस्य । दुःऽध्या । रुज । यः । त्वा । पृतन्यति ॥३॥

हे सोम पवमानस्य क्षरतो यस्य अस्य तव व्रतानि कर्माणि दूढ्या दुर्बुद्धिना राक्षसेन नाधृषे आधर्षयितुमशक्यानि स त्वं त्वां यः दुर्बुद्धिः शत्रुः पृतन्यति योद्धुमिच्छति तं रुज बाधस्व ॥

तं हिन्वन्ति मदच्युतं हरिं नदीषु वाजिनम् । इन्दुमिन्द्राय मत्सरम् ॥ ४ ॥

तम् । हिन्वन्ति । मदऽच्युतम् । हरिम् । नदीषु । वाजिनम् । इन्दुम् । इन्द्राय । मत्सरम् ॥४॥

मदच्युतं मदस्य च्यावयितारं हरिं हरितवर्णं वाजिनं बलिनं मत्सरं मदकरं तम् इन्दुं सोमं नदीषु वसतीवरीषु इन्द्राय इन्द्रार्थं हिन्वन्ति ऋत्विजः प्रेरयन्ति ॥ ॥ १० ॥

'अस्य प्रत्नाम्' इति चतुर्ऋचं त्रिंशं सूक्तम्। ऋष्याद्याः पूर्ववत्। 'अस्य प्रत्नाम्' इत्यनुक्रान्तम्। उक्तो विनियोगः ॥

अस्य प्रत्नामनु द्युतं शुक्रं दुदुह्रे अह्रयः । पयः सहस्रसामृषिम् ॥ १ ॥

अस्य । प्रत्नाम् । अनु । द्युतम् । शुक्रम् । दुदुह्रे । अह्रयः । पयः । सहस्रऽसाम् । ऋषिम् ॥१॥

अस्य सोमस्य प्रत्नां पुराणां द्युतं[2] द्योतमानां तनुम् अनु[2] शुक्रं दीप्तं सहस्रसाम् अभिलषितस्यापरिमितस्य दातारम् ऋषिम् अतीन्द्रियस्य कर्मफलस्य द्रष्टारं पयः पातव्यं रसम् अह्रयः कवयः दुदुह्रे दुहन्ति ॥

अयं सूर्य इवोपदृगयं सरांसि धावति । सप्त प्रवत आ दिवम् ॥ २ ॥

अयम् । सूर्यःऽइव । उपऽदृक् । अयम् । सरांसि । धावति । सप्त । प्रऽवतः । आ । दिवम् ॥२॥

अयं सोमः सूर्य इव यथा सूर्यः सर्वस्य लोकस्योपद्रष्टा तद्वत् कर्मणाम् उपदृक् उपद्रष्टा। अपि च अयं सोमः सरांसि। त्रिंशदुक्थपात्राणीति केचिद्वर्णयन्ति। अपरे तु त्रिंशदहोरात्राणि सरांसीति। तानि धावति[3] गच्छति[3]। तथा च यास्कः—'तत्रैतद्याज्ञिका वेदयन्ते त्रिंशदुक्थपात्राणि माध्यंदिने सवन एकदेवतानि तान्येतस्मिन्काल एकेन प्रतिधानेन पिबन्ति तान्यत्र सरांस्युच्यन्ते। त्रिंशदपरपक्षस्याहोरात्रास्त्रिंशत्पूर्वपक्षस्येति नैरुक्ताः' (निरु. ५.११) इति। अपि चायं सोमः दिवम् अधिकृत्य सप्त प्रवतः सप्त नदीः आ तिष्ठति ॥

अयं विश्वानि तिष्ठति पुनानो भुवनोपरि । सोमो देवो न सूर्यः ॥ ३ ॥

अयम् । विश्वानि । तिष्ठति । पुनानः । भुवना । उपरि । सोमः । देवः । न । सूर्यः ॥३॥

पुनानः पूयमानः अयं सोमः विश्वानि सर्वाणि भुवना भुवनानि सर्वेषां भुवनानाम् उपरि तिष्ठति। तत्र दृष्टान्तमाह। देवो न सूर्यः। यथा सूर्यो देवः सर्वेषां भुवनानामुपरि तिष्ठति तद्वदयं सोमोऽपीत्यर्थः ॥

---

१. त६-म७-प्रकृतेन। २. ग-द्योतमानां तनु; त१-म२-द्योतमानां तनुमनु; त६-म७-द्योतमन्तनु; म१-द्योततनुमनु। ३. ग-तावति; त२.६-म१.२.७-धावति।

परि णो देववीतये वाजाँ अर्षसि गोमतः । पुनान इन्दविन्द्रयुः ॥ ४ ॥

परि । नः । देवऽवीतये । वाजान् । अर्षसि । गोऽमतः । पुनानः । इन्दो इति । इन्द्रऽयुः ॥४॥

हे इन्दो सोम इन्द्रयुः इन्द्रकामः पुनानः पूयमानस्त्वं नः अस्माकं देववीतये यज्ञाय गोमतः गोयुक्तानि वाजान् अन्नानि परि अर्षसि परितः प्रेरयसि ॥ ॥ ११ ॥

'यवंयवं नः' इति चतुर्ऋचमेकविंशं सूक्तं काश्यपस्यावत्सारस्यार्षं गायत्रं पवमानसोमदेवताकम् । 'यवंयवम्' इत्यनुक्रान्तम् । गतो विनियोगः ॥

यवंयवं नो अन्धसा पुष्टम्पुष्टं परि स्रव । सोम विश्वा च सौभगा ॥ १ ॥

यवम्ऽयवम् । नः । अन्धसा । पुष्टम्ऽपुष्टम् । परि । स्रव । सोम । विश्वा । च । सौभगा ॥१॥

हे सोम त्वं नः अस्माकं पुष्टंपुष्टं प्रवृद्धं यवंयवं पुनःपुनर्युतं रसम् अन्धसा अन्नात्मना परि स्रव धारया क्षर ॥ अत्र सार्वविभक्तिकस्याप्यन्ते पीडितत्वात् 'आबाधे च' (पा. सू. ८.१.१०) इति द्विर्भावः[1] । पीडा प्रयोक्तृधर्मो नाभिधेयधर्म इत्युक्तम् ॥ अपि च विश्वा विश्वानि सौभगा सौभगानि धनानि परि स्रव ॥

इन्दो यथा तव स्तवो यथा ते जातमन्धसः । नि बर्हिषि प्रिये सदः ॥ २ ॥

इन्दो इति । यथा । तव । स्तवः । यथा । ते । जातम् । अन्धसः । नि । बर्हिषि । प्रिये । सदः ॥२॥

हे[2] इन्दो सोम अन्धसः अन्नरूपस्य तव संबन्धी स्तवः स्तवनं स्तोत्रं यथा ते तव जातं जन्म यथा प्रादुर्भूतमस्ति तथा त्वं प्रिये प्रीणयितरि बर्हिषि अस्मदीये नि सदः निषण्णो भव ॥

उत नो गोविदश्ववित्पवस्व सोमान्धसा । मक्षूतमेभिरहभिः ॥ ३ ॥

उत । नः । गोऽवित् । अश्वऽवित् । पवस्व । सोम । अन्धसा । मक्षुऽतमेभिः । अहऽभिः ॥३॥

उत अपि च हे सोम नः अस्माकं गोवित् गोप्रदः अश्ववित् अश्वप्रदश्च त्वं मक्षूतमेभिः मक्षूतमैरतिशयेन शीघ्रैः अहभिः अहोभिर्दिनैः अन्धसा अन्नेन पवस्व धारया क्षर ॥

यो जिनाति न जीयते हन्ति शत्रुमभीत्य । स पवस्व सहस्रजित् ॥ ४ ॥

यः । जिनाति । न । जीयते । हन्ति । शत्रुम् । अभिऽइत्य । सः । पवस्व । सहस्रऽजित् ॥४॥

हे सहस्रजित् असंख्यातानां[3] शत्रूणां जेतः सोम यः भवान्[4] जिनाति शत्रून् हन्ति न जीयते स्वयं शत्रुभिर्न जीयते । न हन्यत इत्यर्थः । शत्रुमभीत्य शत्रुं स्वयमभ्येत्य हन्ति न च स्वयं शत्रुभिरभिभूयते सः त्वं पवस्व क्षर ॥ ॥ १२ ॥

'परि सोमः' इति चतुर्ऋचं द्वाविंशं सूक्तम् । ऋष्याद्याः पूर्ववत् । 'परि सोमः' इत्यनुक्रान्तम् । उक्तो विनियोगः ॥

परि सोम ऋतं बृहदाशुः पवित्रे अर्षति । विघ्नन्रक्षांसि देवयुः ॥ १ ॥

परि । सोमः । ऋतम् । बृहत् । आशुः । पवित्रे । अर्षति । विऽघ्नन् । रक्षांसि । देवऽयुः ॥१॥

---

1. ग–द्विर्भावः । आबाधनमाबाधः; त३-अ२.५–द्विर्भावः । अबाधमाबाधः, अ१.७–द्विर्भावः । आबाधे चेति । 2. ग–हे इंदो यथा तव स्तवो भवति यथा वा ते तुभ्यं अंधसो जातं अदनं प्रियार्थं तादृशः त्वं बर्हिषि निषीद । 3. अ४–सहस्रसंख्यानां । 4. ग-त१.६-अ१.२.७–'भवान्' नास्ति ।

आशुः क्षिप्रकारी देवयुः देवकामः सोमः पवित्रे स्थित्वा रक्षांसि राक्षसान् विघ्नन् निघ्नन् बृहत् महत् ऋतम् अन्नं परि अर्षति परिगमयति । अस्मभ्यं प्रयच्छतीत्यर्थः ॥

यत्सोमो॒ वाज॒मर्ष॑ति श॒तं धारा॑ अप॒स्युवः॑ । इन्द्र॑स्य स॒ख्यमा॑वि॒शन् ॥ २ ॥

यत् । सोमः॑ । वाज॑म् । अर्ष॑ति । श॒तम् । धाराः॑ । अ॒प॒स्युवः॑ । इन्द्र॑स्य । स॒ख्यम् । आ॒ऽवि॒शन् ॥२॥

यत् यदा अपस्युवः कर्मकामाः शतं शतसंख्याकाः धाराः सोमस्य धाराः इन्द्रस्य सख्यं सखित्वम् आविशन् प्राप्नुवन्ति तदा सोमः वाजम् अन्नम् अर्षति गमयति । अस्मभ्यं प्रयच्छतीत्यर्थः ॥

अ॒भि त्वा॒ योष॑णो॒ दश॑ जा॒रं न क॒न्या॑नूषत । मृ॒ज्यसे॑ सोम सा॒तये॑ ॥ ३ ॥

अ॒भि । त्वा॒ । योष॑णः । दश॑ । जा॒रम् । न । क॒न्या॑ । अ॒नू॒ष॒त॒ । मृ॒ज्यसे॑ । सो॒म॒ । सा॒तये॑ ॥३॥

हे सोम त्वा त्वां याः दश दशसंख्याकाः योषणः अङ्गुलयः कन्या पितृमती[1] कन्यका जारं न यथा प्रियमभिशब्दायते तद्वत् अभि अनूषत अभिशब्दायन्ते ताभिः सातये अस्माकं धनस्य लाभाय मृज्यसे इन्द्रार्थं शोध्यसे[2] ॥

त्वमिन्द्रा॑य॒ विष्ण॑वे स्वा॒दुरि॑न्दो॒ परि॑ स्रव । नॄन्स्तो॒तॄन्पा॒ह्यंह॑सः ॥ ४ ॥

त्वम् । इन्द्रा॑य । विष्ण॑वे । स्वा॒दुः । इन्दो॒ इति॑ । परि॑ । स्र॒व॒ । नॄन् । स्तो॒तॄन् । पा॒हि॒ । अंह॑सः ॥४॥

हे इन्दो सोम स्वादुः प्रियरसस्त्वम् इन्द्राय इन्द्रार्थं विष्णवे विष्ण्वर्थं च परि स्रव परिक्षर । नॄन् कर्मणां नेतॄन् स्तोतॄन् त्वद्विषयाणां स्तुतीनां कर्तॄन् अंहसः दुरितात् पाहि रक्ष च ॥ ॥ १३ ॥

'प्र ते धाराः' इति चतुर्ऋचं नवमं सूक्तम् । ऋष्याद्याः पूर्ववत् । 'प्र ते धाराः' इत्यनुक्रान्तम् । उक्तो विनियोगः ॥

प्र ते॒ धारा॑ अस॒श्चतो॑ दि॒वो न य॑न्ति वृ॒ष्टयः॑ । अच्छा॑ वाजं॑ सह॒स्रिण॑म् ॥ १ ॥

प्र । ते॒ । धाराः॑ । अ॒स॒श्चतः॑ । दि॒वः । न । य॒न्ति॒ । वृ॒ष्टयः॑ । अच्छ॑ । वाज॑म् । स॒ह॒स्रिण॑म् ॥१॥

हे सोम ते तव असश्चतः सङ्गरहिताः धाराः सहस्रिणम् अपरिमितसंख्याकं वाजम् अन्नम् अच्छ अस्मदर्थं प्र यन्ति प्रगच्छन्ति । तत्र दृष्टान्तः । दिवः न वृष्टयः । यथा द्युलोकात् वर्षधारा निःसङ्गाः प्रजानामपरिमितमन्नं[3] प्रयच्छन्ति[4] तद्वदित्यर्थः ॥

अ॒भि प्रि॒याणि॒ काव्या॒ विश्वा॒ चक्षा॑णो अर्षति । हरि॑स्तुञ्जा॒न आयु॑धा ॥ २ ॥

अ॒भि । प्रि॒याणि॑ । काव्या॑ । विश्वा॑ । चक्षा॑णः । अ॒र्ष॒ति॒ । हरिः॑ । तु॒ञ्जा॒नः । आयु॑धा ॥ २ ॥

हरिः हरितवर्णः सोमः विश्वा विश्वानि प्रियाणि देवानां प्रीतिकराणि काव्या काव्यानि कर्माणि चक्षाणः पश्यन् आयुधा स्वकीयान्यायुधानि तुञ्जानः राक्षसान् प्रति प्रेरयन् अभि अर्षति यागं प्रति गच्छति ॥

---

१. ग–ऋतुमती । २. ग–त१-भ५–तं शोध्यसे । ३. ग–प्रजानाम° । ४. ग–त१-भ४.५–प्रति यांति; त–प्रयंति; भ१.२–प्रयाति ।

स मर्मृजान आयुभिरिभो राजेव सुव्रतः । श्येनो न वंसु षीदति ॥ ३ ॥

सः । मर्मृजानः । आयुऽभिः । इभः । राजाऽइव । सुऽव्रतः । श्येनः । न । वंसु । सीदति ॥३॥

सुव्रतः सुकर्मा सः सोमः आयुभिः मनुष्यैर्ऋत्विग्भिः मर्मृजानः शोध्यमानः इभः गतभयः राजेव यथा राजा श्येनो न यथा च श्येनस्तथा वंसु उदकेषु वसतीवरीषु सीदति ॥

स नो विश्वा दिवो वसूतो पृथिव्या अधि । पुनान इन्दवा भर ॥ ४ ॥

सः । नः । विश्वा । दिवः । वसु । उतो इति । पृथिव्याः । अधि । पुनानः । इन्दो इति । आ । भर ॥४॥

हे इन्दो सोम सः अभिषुतः पुनानः पवमानस्त्वं दिवः अधि दिवि स्थितानि उतो अपि च पृथिव्या अधि पृथिव्यां स्थितानि । अधीति सप्तम्यर्थानुवादः । विश्वा विश्वानि वसु वसूनि नः अस्मभ्यम् आ भर आहर ॥ ॥ १७ ॥

'तरत्सः' इति चतुर्ऋचं चतुर्दशं सूक्तम् । कण्वस्याद्यं पूर्ववत् । 'तरत्सः' इत्यनुक्रान्तम् । उक्तो विनियोगः ॥

तरत्स मन्दी धावति धारा सुतस्यान्धसः । तरत्स मन्दी धावति ॥ १ ॥

तरत् । सः । मन्दी । धावति । धारा । सुतस्य । अन्धसः । तरत् । सः । मन्दी । धावति ॥१॥

मन्दी देवानां हर्षकरः सः सोमः तरत् स्तोतॄन् पाप्मनः सकाशात् तारयन् धावति पवते । तदेव दर्शयति । सुतस्य अभिषुतस्य अन्धसः देवानामन्नभूतस्य सोमस्य धारा धावतीति । पुनरपि तदेवाह अत्यन्तादरार्थं तरत्स मन्दी धावति इति । यद्वा । अस्या ऋचो यास्केनोक्तोऽर्थो द्रष्टव्यः । तद्यथा—'तरति स पापं सर्वं मन्दी यः स्तौति धावति गच्छत्यूर्ध्वां गतिम् । धारा सुतस्यान्धसो धारयाभिषुतस्य[1] सोमस्य मन्त्रपूतस्य वाचा स्तुतस्य' (निरु. १३.६) इति ॥

उस्रा वेद वसूनां मर्तस्य देव्यवसः । तरत्स मन्दी धावति ॥ २ ॥

उस्रा । वेद । वसूनाम् । मर्तस्य । देवी । अवसः । तरत् । सः । मन्दी । धावति ॥ २ ॥

वसूनां धनानाम् उस्रा उत्सरणशीला प्रदात्री देवी द्योतमाना स्तूयमाना वा यस्य[2] सोमस्य धारा मर्तस्य मनुष्यं यजमानम् अवसः रक्षितुं वेद जानाति । सिद्धमन्यत् ॥

ध्वस्रयोः पुरुषन्त्योरा सहस्राणि दद्महे । तरत्स मन्दी धावति ॥ ३ ॥

ध्वस्रयोः । पुरुऽसन्त्योः । आ । सहस्राणि । दद्महे । तरत् । सः । मन्दी । धावति ॥ ३ ॥

ध्वस्रयोः पुरुषन्त्योः । ध्वस्रः कश्चिद्राजा पुरुषन्तिः कश्चित् । तयोरुभयोः । अत्र इतरेतरयोगविवक्षया द्विवचनं द्रष्टव्यम् । सहस्राणि धनानां सहस्राणि आ दद्महे वयं प्रतिगृह्णीमः । तदस्माभिः प्रतिगृहीतं धनमुत्तममस्त्विति ऋषिः सोमं प्रार्थयत इति सोमस्य स्तुतिः । सिद्धमन्यत् । यथावत्सार एतयोर्धनानि प्रतिजग्राह एवं तरन्तपुरुमीळ्हौ प्रतिजगृहतुः । तथा च शाट्यायनकम्—'अथ ह वै तरन्तपुरुमीळ्हौ वैददश्वी ध्वस्रयोः पुरुषन्त्योर्वसु प्रतिगृह्य गरगिराविव मेनाते तौ ह स्माहतुर्वा सार्धं प्रतिमन्त्रयाते तावकामयेतामसातं नावितेवं सातं स्यादसातमिवैव च प्रतिगृहीतमिति

१. त१.२.५–धाराभिरभि°; त२.३.४ म२–धाराभि° । २. त३-म–'यस्य' नास्ति ।

तावेतच्चतुर्थमन्वपश्यतां तेन प्रत्यैतां ततो वै तयोरेतत् सहस्रमध्यात्ममिवैव स प्रतिगृहीतं स यः प्रतिगृह्य कामयेत ' इत्यादि ॥

आ ययोस्त्रिंशतं तना सहस्राणि च दद्महे । तरत्स मन्दी धावति ॥ ४ ॥

आ । ययोः । त्रिंशतम् । तना । सहस्राणि । च । दद्महे । तरत् । सः । मन्दी । धावति ॥४॥

ययोः ध्वस्रपुरुषन्त्योः त्रिंशतं त्रिंशतानि सहस्राणि तना धनानि आ दद्महे वयं प्रतिगृह्णीमः तयोरस्माभिः प्रतिगृहीतं तत्सर्वमप्रतिगृहीतमस्त्विति सोमस्तुतिः प्रार्थयत इति सोमस्यैव स्तुतिः । सिद्धमन्यत् ॥ ॥ १५ ॥

' पवस्व ' इति चतुर्ऋचं पञ्चाशं सूक्तम् । ऋष्याद्याः पूर्ववत् । ' पवस्व ' इत्यनुक्रान्तम् । गतो विनियोगः ॥

पवस्व गोजिदश्वजिद्विश्वजित्सोम रण्यजित् । प्रजावद्रत्नमा भर ॥ १ ॥

पवस्व । गोऽजित् । अश्वऽजित् । विश्वऽजित् । सोम । रण्यऽजित् ।
प्रजाऽवत् । रत्नम् । आ । भर ॥ १ ॥

हे सोम गोजित् शत्रूणां गवां जेता अश्वजित् अश्वानामपि जेता विश्वजित् विश्वस्य जगतो जेता रण्यजित् रमणीयस्य धनस्यापि जेता त्वं पवस्व धारया क्षर । अपि चास्मभ्यं प्रजावत् पुत्राद्युपेतं रत्नं रमणीयं धनम् आ भर आहर ॥

पवस्वाद्भ्यो अदाभ्यः पवस्वौषधीभ्यः । पवस्व धिषणाभ्यः ॥ २ ॥

पवस्व । अत्ऽभ्यः । अदाभ्यः । पवस्व । ओषधीभ्यः । पवस्व । धिषणाभ्यः ॥ २ ॥

हे सोम त्वम् अद्भ्यः वसतीवरीभ्यः अदाभ्यः केनाप्यहिंस्यः पवस्व क्षर । अपि च ओषधीभ्यः पवस्व क्षर । किंच धिषणाभ्यः ग्रावभ्यः पवस्व क्षर ॥

त्वं सोम पवमानो विश्वानि दुरिता तर । कविः सीद नि बर्हिषि ॥ ३ ॥

त्वम् । सोम । पवमानः । विश्वानि । दुःऽइता । तर । कविः । सीद । नि । बर्हिषि ॥ ३ ॥

हे सोम पवमानः पूयमानः कविः क्रान्तकर्मा त्वं विश्वानि सर्वाणि दुरितानि राक्षसैः कृतान्युपद्रवाणि तर निराकुरु । अस्मिन् बर्हिषि नि षीद च ॥

पवमान स्वर्विदो जायमानोऽभवो महान् । इन्दो विश्वाँ अभीदसि ॥ ४ ॥

पवमान । स्वः । विदः । जायमानः । अभवः । महान् । इन्दो इति । विश्वान् । अभि । इत् । असि ॥४॥

हे पवमान सोम त्वं स्वः सर्वं विदः यजमानाय प्रयच्छ । अपि च जायमानः प्रादुर्भवन्नेव महान् पूजनीयः अभवः[1] असि । किंच हे इन्दो सोम त्वं विश्वानित् सर्वानेव शत्रून् अभि असि तेजसाभिभवसि ॥ ॥ १६ ॥

' प्र गायत्रेण ' इति चतुर्ऋचं षष्टितमं सूक्तं काश्यपस्यावत्सारस्यार्षम् । तृतीया पुरउष्णिगाद्या द्वादशका अष्टका । शिष्टा गायत्र्यः । पवमानः सोमो देवता । तथा चानुक्रान्तं—' प्र गायत्रेणोपान्त्या पुरउष्णिक् ' इति । उक्तो विनियोगः ॥

1. क-ख-ग-म–' अभवः ' नास्ति ।

प्र गा॑य॒त्रेण॑ गायत॒ पव॑मानं॒ विच॑र्षणिम् । इन्दुं॑ स॒हस्र॑चक्षसम् ॥ १ ॥

प्र । गा॒य॒त्रेण॑ । गा॒य॒त॒ । पव॑मानम् । विऽच॑र्षणिम् । इन्दु॑म् । स॒हस्र॑ऽचक्षसम् ॥ १ ॥

विचर्षणिं विद्रष्टारं सहस्रचक्षसं बहुदर्शनं पवमानं पूयमानम् इन्दुं सोमं गायत्रेण गायत्रनामधेयेन साम्ना प्र गायत हे स्तोतारः गानं कुरुत । स्तुतेत्यर्थः ॥

तं त्वा॑ स॒हस्र॑चक्षसम॒थो स॒हस्र॑भर्णसम् । अति॒ वार॑मपाविषुः ॥ २ ॥

तम् । त्वा॒ । स॒हस्र॑ऽचक्षसम् । अथो॒ इति॑ । स॒हस्र॑ऽभर्णसम् । अति॑ । वार॑म् । अ॒पा॒वि॒षुः॒ ॥ २ ॥

हे सोम सहस्रचक्षसं बहुदर्शनम् अथो अपि च सहस्रभर्णसं बहुभरणं तम् अभिषुतं त्वा त्वां वारं वालं दशापवित्रम् अति अपाविषुः ऋत्विजः पावयन्ति ॥

अति॒ वारा॒न्पव॑मानो असिष्यदत्क॒लशाँ॑ अ॒भि धा॑वति । इन्द्र॑स्य॒ हार्द्या॑वि॒शन् ॥ ३ ॥

अति॑ । वारा॑न् । पव॑मानः । अ॒सि॒स्य॒द॒त् । क॒लशा॑न् । अ॒भि । धा॒व॒ति॒ । इन्द्र॑स्य । हार्दि॑ । आ॒ऽवि॒शन् ॥ ३ ॥

पवमानः पूयमानः सोमः वारान् अवेर्वालान् अति अतिक्रम्य असिष्यदत् स्यन्दते । अपि च इन्द्रस्य हार्दि हृदयम् आविशन् कलशान् द्रोणान् अभि धावति अभिगच्छति ॥

इन्द्र॑स्य सोम॒ राध॑से॒ शं प॑वस्व॒ विच॑र्षणे । प्र॒जाव॒द्रेत॒ आ भ॑र ॥ ४ ॥

इन्द्र॑स्य । सो॒म॒ । राध॑से । शम् । प॒व॒स्व॒ । वि॒ऽच॒र्ष॒णे॒ । प्र॒जाऽव॑त् । रेतः॑ । आ । भ॒र॒ ॥ ४ ॥

हे विचर्षणे विद्रष्टः त्वम् इन्द्रस्य राधसे राधनाय संसिद्धयै शं सुखकरं रसं पवस्व क्षर । अपि चास्मभ्यं प्रजावत् पुत्राद्युपेतं रेतः उदकमन्नं वा आ भर आहर । प्रयच्छेत्यर्थः ॥ ॥१७॥ ॥२॥

तृतीयेऽनुवाके सप्त सूक्तानि । तत्र 'अया वीती' इति त्रिंशदृचं प्रथमं सूक्तम् । अमहीयुराङ्गिरस ऋषिः । गायत्री छन्दः । पवमानः सोमो देवता । तथा चानुक्रान्तम्—'अया वीती त्रिंशदमहीयुः' इति । उक्तो विनियोगः ॥

अ॒या वी॒ती परि॑ स्रव॒ यस्त॑ इन्दो॒ मदे॒ष्वा । अ॒वाह॑न्नव॒तीर्नव॑ ॥ १ ॥

अ॒या । वी॒ती । परि॑ । स्र॒व॒ । यः । ते॒ । इ॒न्दो॒ इति॑ । मदे॑षु । आ । अ॒व॒ऽअह॑न् । न॒व॒तीः । नव॑ ॥ १ ॥

हे इन्दो सोम अया अनेन रसेन वीती वीत्या इन्द्रस्य भक्षणाय परि स्रव परिक्षर । कीदृशेन रसेनेत्यत आह । ते तव यः रसः मदेषु संग्रामेषु नवतीर्नव इति नवनवतिसंख्याकाश्च शत्रुपुरीः अवाहन् जघान । अमुं सोमरसं पीत्वा मत्तः सन्निन्द्र उक्तलक्षणाः शत्रुपुरीर्जघानेति कृत्वा रसो जघानेत्युपचारः ॥

पुरः॑ स॒द्य इ॒त्थाधि॑ये॒ दिवो॑दासाय॒ शम्ब॑रम् । अध॒ त्यं तु॒र्वशं॒ यदु॑म् ॥ २ ॥

पुरः॑ । स॒द्यः । इ॒त्थाऽधि॑ये । दिवः॑ऽदासाय । शम्ब॑रम् । अध॑ । त्यम् । तु॒र्वश॑म् । यदु॑म् ॥ २ ॥

सद्यः एकस्मिन्नेवाह्नि पुरः शत्रूणां पुराणि सोमरसोऽवाहन् । इत्थाधिये सत्यकर्मणे दिवोदासाय राज्ञे शम्बरं शत्रुपुराणां स्वामिनम् अध अथ त्यं तं तुर्वशं तुर्वशनामकं राजानं दिवोदासशत्रुं यदुं यदुनामकं राजानं च[1] वशमानयत्[1] । अत्रापि सोमरसं पीत्वा मत्तः सन्निन्द्रः सर्वमेतदकार्षीदिति सोमरसे कर्तृत्वमुपचर्यते ॥

1. ग–स्ववशमनयत्; मै१.७–च वशमनयत् ।

परि णो अश्वमश्वविद्गोमदिन्दो हिरण्यवत् । क्षरा सहस्रिणीरिषः ॥ ३ ॥

परि । नः । अश्वम् । अश्वऽवित् । गोऽमत् । इन्दो इति । हिरण्यऽवत् । क्षर । सहस्रिणीः । इषः ॥ ३ ॥

हे इन्दो सोम अश्वावित् अश्वस्य लम्भकस्त्वं नः अस्माकम् अश्वं गोमत् गोयुक्तं हिरण्यवत् हिरण्योपेतं धनं च परि क्षर । अपि च सहस्रिणीः बहूनि इषः अन्नानि क्षर ॥

पवमानस्य ते वयं पवित्रमभ्युन्दतः । सखित्वमा वृणीमहे ॥ ४ ॥

पवमानस्य । ते । वयम् । पवित्रम् । अभिऽउन्दतः । सखिऽत्वम् । आ । वृणीमहे ॥ ४ ॥

हे सोम पवित्रमभ्युन्दतः पवित्रमभिक्लेदयतः पवमानस्य क्षरतश्च ते तव सखित्वे सख्यं वयम् अमहीयव आङ्गिरसाः आ वृणीमहे प्रार्थयामहे ॥

ये ते पवित्रमूर्मयोऽभिक्षरन्ति धारया । तेभिर्नः सोम मृळय ॥ ५ ॥

ये । ते । पवित्रम् । ऊर्मयः । अभिऽक्षरन्ति । धारया । तेभिः । नः । सोम । मृळय ॥ ५ ॥

हे सोम ते तव ये[1] ऊर्मयः तरङ्गाः पवित्रं धारया क्षरन्ति तेभिः तैरूर्मिभिः नः अस्मान् मृळय सुखय ॥ ॥ १८ ॥

स नः पुनान आ भर रयिं वीरवतीमिषम् । ईशानः सोम विश्वतः ॥ ६ ॥

सः । नः । पुनानः । आ । भर । रयिम् । वीरऽवतीम् । इषम् । ईशानः । सोम । विश्वतः ॥ ६ ॥

हे सोम विश्वतः सर्वस्य जगतः ईशानः ईश्वरः सः अभिषुतः पुनानः पूयमानस्त्वं नः अस्मभ्यं रयिं धनं वीरवतीं पुत्राद्युपेतम् इषम् अन्नं च आ भर आहर ॥

एतमु त्यं दश क्षिपो मृजन्ति सिन्धुमातरम् । समादित्येभिरख्यत ॥ ७ ॥

एतम् । ऊँ इति । त्यम् । दश । क्षिपः । मृजन्ति । सिन्धुऽमातरम् । सम् । आदित्येभिः । अख्यत ॥ ७ ॥

सिन्धुमातरं यस्य सोमस्य सिन्धवो नद्यो मातरो भवन्ति एवं तम् एतम् इमं सोमं दश क्षिपः दशसंख्याका अङ्गुलयः मृजन्ति शोधयन्ति । अपि च सोऽयं सोमः आदित्येभिः आदित्यैः सम् अख्यत संगच्छते ॥

समिन्द्रेणोत वायुना सुत एति पवित्र आ । सं सूर्यस्य रश्मिभिः ॥ ८ ॥

सम् । इन्द्रेण । उत । वायुना । सुतः । एति । पवित्रे । आ । सम् । सूर्यस्य । रश्मिऽभिः ॥ ८ ॥

सुतः अभिषुतः सोमः पवित्रे इन्द्रेण सम् एति संगच्छते । उत अपि च वायुना समेति । सूर्यस्य रश्मिभिः मयूखैरपि सम् एति ॥

स नो भगाय वायवे पूष्णे पवस्व मधुमान् । चारुर्मित्रे वरुणे च ॥ ९ ॥

सः । नः । भगाय । वायवे । पूष्णे । पवस्व । मधुऽमान् । चारुः । मित्रे । वरुणे । च ॥ ९ ॥

हे सोम मधुमान् मधुररसः चारुः कल्याणस्वरूपश्च सः अभिषुतस्त्वं नः अस्माकं यज्ञे भगाय भगाख्याय देवाय वायवे च पूष्णे[2] च मित्रे मित्राय देवाय वरुणे वरुणाय च पवस्व क्षर ॥

---

१ त-म२—'ये' नास्ति । २. म१.२.६ ७—पूष्णे रयवे; त४—पूष्णे सेद ।

उच्चा ते जातमन्धसो दिवि षद्भूम्या ददे । उग्रं शर्म महि श्रवः ॥ १० ॥

उच्चा । ते । जातम् । अन्धसः । दिवि । सत् । भूमिः । आ । ददे ।
उग्रम् । शर्म । महि । श्रवः ॥ १० ॥

हे सोम ते तव संबन्धिनः अन्धसः रसस्य उच्चा उपरि जातं जन्म अपि च दिवि द्युलोके सत् विद्यमानं त्वत्तत्त्व संबन्धि उग्रम् उद्गूर्णं शर्म सुखं महि महत् श्रवः अन्नं च भूमिः आ ददे । भूम्या ददे इति पदत्रयमाम्नातम् । विसर्जनीयलोपः सांहितिकः । भूमिर्भौमा जना मानवाः । भूमिष्ठैराश्रित इत्यर्थः ॥ ॥ १९ ॥

एना विश्वान्यर्य आ द्युम्नानि मानुषाणाम् । सिषासन्तो वनामहे ॥ ११ ॥

एना । विश्वानि । अर्यः । आ । द्युम्नानि । मानुषाणाम् । सिसासन्तः । वनामहे ॥ ११ ॥

एना एतेनानेन सोमेन मानुषाणां मनुष्याणां विश्वा विश्वानि द्युम्नानि अन्नानि आ[1] अर्यः अभिगच्छन्तः सिषासन्तः संभक्तुमिच्छन्तश्च वयं वनामहे संभजामहे ॥

स न इन्द्राय यज्यवे वरुणाय मरुद्भ्यः । वरिवोवित्परि स्रव ॥ १२ ॥

सः । नः । इन्द्राय । यज्यवे । वरुणाय । मरुत्ऽभ्यः । वरिवःऽवित् । परि । स्रव ॥ १२ ॥

हे सोम वरिवोवित् धनस्य लम्भकः पवमानस्त्वं नः अस्माकं यज्यवे यष्टव्याय इन्द्राय वरुणाय च मरुद्भ्यः च परि स्रव धारया क्षर ॥

उपो षु जातमप्तुरं गोभिर्भङ्गं परिष्कृतम् । इन्दुं देवा अयासिषुः ॥ १३ ॥

उपो इति । सु । जातम् । अप्ऽतुरम् । गोभिः । भङ्गम् । परिऽकृतम् ।
इन्दुम् । देवाः । अयासिषुः ॥ १३ ॥

सु जातं सम्यक्प्रादुर्भूतम् अप्तुरं वसतीवरीभिः प्रेरितं भङ्गं शत्रूणां भञ्जकं गोभिः गोविकारैः पयोभिः परिष्कृतम् अलंकृतं संस्कृतम् इन्दुं सोमं देवाः इन्द्रादयः उप अयासिषुः उपागच्छन्ति ॥

तमिद्वर्धन्तु नो गिरो वत्सं संशिश्वरीरिव । य इन्द्रस्य हृदंसनिः ॥ १४ ॥

तम् । इत् । वर्धन्तु । नः । गिरः । वत्सम् । संशिश्वरीःऽइव । यः । इन्द्रस्य । हृदम्ऽसनिः ॥ १४ ॥

यः सोमः इन्द्रस्य हृदंसनिः हृदयस्य संभक्ता भवति तमित् तमेव सोमं नः अस्माकं गिरः स्तुतिरूपा वाचः वत्सं वर्धन्तु सम्यग्वर्धयन्तु । तत्र दृष्टान्तः । वत्सं बालं संशिश्वरीरिव । यथा शिश्वर्यो बद्धपयस्का[2] मातरो वत्सं वर्धयन्ति तद्वदित्यर्थः ॥

अर्षा णः सोम शं गवे धुक्षस्व पिप्युषीमिषम् । वर्धा समुद्रमुक्थ्यम् ॥ १५ ॥

अर्ष । नः । सोम । शम् । गवे । धुक्षस्व । पिप्युषीम् । इषम् । वर्ध । समुद्रम् । उक्थ्यम् ॥ १५ ॥

हे सोम त्वं नः अस्माकं गवे शं सुखम् अर्ष क्षर । अपि च पिप्युषीं प्रवृद्धाम्[3] इषम् अन्नं धुक्षस्व पूरय । किंच उक्थ्यं प्रशस्यं समुद्रम् उदकं वर्ध वर्धय ॥ ॥ २० ॥

१. ग-त१.२.६-भ२.४–' आ ' नास्ति । २. ग–बद्धपयस्का; त१.६–बद्धपयस्काः; त२–बद्धस्न्यस्का; त४–बद्धपयस्का । ३. ग-त-भ४–प्रवृद्धां ।

पव॑मानो अजीजनद्दि॒वश्चि॒त्रं न त॑न्य॒तुम् । ज्योति॑र्वैश्वान॒रं बृ॒हत् ॥ १६ ॥

पव॑मानः । अ॒जी॒ज॒न॒त् । दि॒वः । चि॒त्रम् । न । त॒न्य॒तुम् । ज्योतिः॑ । वै॒श्वा॒न॒रम् । बृ॒हत् ॥ १६ ॥

पवमानः सोमः बृहत् महत् वैश्वानरं वैश्वानराख्यं ज्योतिः तेजः दिवः द्युलोकस्य चित्रं विचित्रं तन्यतुं न अशनिमिव अजीजनत् अजनयत् ॥

पव॑मानस्य ते॒ रसो॒ मदो॑ राजन्नदुच्छु॒नः । वि वार॒मव्य॑मर्षति ॥ १७ ॥

पव॑मानस्य । ते॒ । रसः॑ । मदः॑ । रा॒ज॒न् । अ॒दु॒च्छु॒नः । वि । वार॑म् । अव्य॑म् । अ॒र्ष॒ति॒ ॥ १७ ॥

हे राजन् दीप्यमान सोम पवमानस्य क्षरतः ते तव अदुच्छुनः रक्षोवर्जितः मदः मदकरः रसः अव्यम् अविमयं वारं वालं दशापवित्रम् व्यर्षति अभिगच्छति ॥

पव॑मान॒ रस॒स्तव॒ दक्षो॒ वि रा॑जति द्यु॒मान् । ज्योति॒र्विश्वं॒ स्व॑र्दृ॒शे ॥ १८ ॥

पव॑मान । रसः॑ । तव॑ । दक्षः॑ । वि । रा॒ज॒ति॒ । द्यु॒ऽमान् । ज्योतिः॑ । विश्व॑म् । स्वः॑ । दृ॒शे ॥ १८ ॥

हे पवमान सोम तव त्वदीयः दक्षः मूलः द्युमान् दीप्तिमान् रसः वि राजति प्रकाशते । न केवलं स्वयमेव प्रकाशते किंतु विश्वं व्याप्तं स्वः सर्वं ज्योतिः तेजश्च दृशे द्रष्टुं करोतीति शेषः ॥

यस्ते॒ मदो॒ वरे॑ण्य॒स्तेना॑ पव॒स्वान्ध॑सा । दे॒वा॒वीर॑घशंस॒हा ॥ १९ ॥

यः । ते॒ । मदः॑ । वरे॑ण्यः । तेन॑ । प॒व॒स्व॒ । अन्ध॑सा । दे॒व॒ऽअवीः॑ । अ॒घ॒शं॒स॒ऽहा ॥ १९ ॥

हे सोम ते तव देवावीः देवकामः अघशंसहा राक्षसानां हन्ता वरेण्यः सर्वैर्वरणीयः मदः मदकरः यः रसो विद्यते तेन रसेन अन्धसा अदनीयेन पवस्व क्षर ॥

जघ्नि॑र्वृ॒त्रम॑मि॒त्रियं॒ सस्नि॒र्वाजं॑ दि॒वेदि॑वे । गो॒षा उ॑ अश्व॒सा अ॑सि ॥ २० ॥

जघ्निः॑ । वृ॒त्रम् । अ॒मि॒त्रिय॑म् । सस्निः॑ । वाज॑म् । दि॒वेऽदि॑वे ।
गो॒ऽसाः । ऊं॒ इति॑ । अ॒श्व॒ऽसाः । अ॒सि॒ ॥ २० ॥

हे सोम त्वम् अमित्रियम् अमित्रभवं वृत्रं शत्रुं जघ्निः हन्ता असि भवसि । किंच दिवेदिवे प्रतिदिनं वाजं संग्रामं सस्निः संभक्तासि । किंच गोषाः गवां दातासि । अश्वसाः अश्वानां दाता चासि ॥ ॥ २१ ॥

संमि॑श्लो अरु॒षो भ॑व सूप॒स्थाभि॒र्न धे॒नुभिः॑ । सीद॑ञ्छ्ये॒नो न योनि॒मा ॥ २१ ॥

सम्ऽमि॑श्लः । अ॒रु॒षः । भ॒व॒ । सु॒ऽउ॒प॒स्थाभिः॑ । न । धे॒नुऽभिः॑ ।
सीद॑न् । श्ये॒नः । न । योनि॑म् । आ ॥ २१ ॥

हे सोम त्वं सूपस्थाभिः सोमस्योपस्थानाभिः धेनुभिः गोभिः । गोविकारैः पयोभिरित्यर्थः । संमिश्लः संमिश्रितः श्येनो न यथा श्येनः शीघ्रमागत्य स्थानमासीदति तद्वत् योनिं स्वकीयं स्थानम् आ सीदन् । न संप्रत्यर्थे । इदानीम् अरुषः आरोचमानः भव ॥

स प॑वस्व॒ य आवि॒थेन्द्रं॑ वृ॒त्राय॒ हन्त॑वे । व॒व्रि॒वांसं॑ म॒हीर॒पः ॥ २२ ॥

सः । प॒व॒स्व॒ । यः । आवि॑थ । इन्द्र॑म् । वृ॒त्राय॑ । हन्त॑वे । व॒व्रि॒ऽवांस॑म् । म॒हीः । अ॒पः ॥ २२ ॥

हे सोम यः त्वं महीः महतीः अपः महान्त्युदकानि अविवासं निरुन्धानं वृत्राय वृत्रं हन्तवे हन्तुम् इन्द्रम् आविथ अरक्षः सः त्वं पवस्व धारया क्षर। सोमं पीत्वा मत्तः सन्निन्द्रो महान्त्युदकानि निरुन्धानं वृत्रं अवधीदित्यर्थः ॥

सुवीरासो वयं धना जयेम सोम मीढ्वः। पुनानो वर्ध नो गिरः ॥ २३ ॥

सुऽवीरासः । वयम् । धना । जयेम । सोम । मीढ्वः । पुनानः । वर्ध । नः । गिरः ॥२३॥

सुवीरासः सुवीराः कल्याणपुत्राः वयम् अमहीयव आङ्गिरसाः धना शत्रूणां धनानि जयेम। शत्रून् जित्वा तदीयानि धनानि स्वीकुर्यामेत्यर्थः। हे मीढ्वः सेक्तः सोम पुनानः पूयमानस्त्वं नः अस्माकं गिरः स्तुतिरूपा वाचश्च वर्ध वर्धय ॥

त्वोतासस्तवावसा स्याम वन्वन्त आमुरः। सोम व्रतेषु जागृहि ॥ २४ ॥

त्वाऽऊतासः । तव । अवसा । स्याम । वन्वन्तः । आऽमुरः । सोम । व्रतेषु । जागृहि ॥२४॥

हे सोम तव त्वदीयेन अवसा रक्षणेन त्वोतासः त्वया रक्षिताः सन्तः वन्वन्तः शत्रून् भजमानाः आमुरः तेषामभिमारकाः स्याम भवेम। व्रतेषु अस्मदीयेषु कर्मसु जागृहि प्रबुद्धो भव ॥

अपघ्नन्पवते मृधोऽप सोमो अराव्णः। गच्छन्निन्द्रस्य निष्कृतम् ॥ २५ ॥

अपऽघ्नन् । पवते । मृधः । अप । सोमः । अराव्णः । गच्छन् । इन्द्रस्य । निःऽकृतम् ॥२५॥

सोमः मृधः हिंसकाञ्छत्रून् अपघ्नन् मारयन् अराव्णः सर्वान् सर्वथा धनानामदातॄंश्च अप घ्नन् इन्द्रस्य निष्कृतं स्थानं गच्छन् प्राप्नुवन् पवते धारया क्षरति ॥ ॥ १२ ॥

महो नो राय आ भर पवमान जही मृधः। रास्वेन्दो वीरवद्यशः ॥ २६ ॥

महः । नः । रायः । आ । भर । पवमान । जहि । मृधः ।

रास्व । इन्दो इति । वीरऽवत् । यशः ॥ २६ ॥

हे पवमान इन्दो सोम नः अस्माकं महः महान्ति रायः धनानि आ भर आहर। मृधः हिंसकाञ्छत्रूंश्च जहि मारय। वीरवत् पुत्राद्युपेतां[1] यशः कीर्तिं च रास्व अस्मभ्यं देहि ॥

न त्वा शतं चन ह्रुतो राधो दित्सन्तमा मिनन्। यत्पुनानो मखस्यसे ॥२७॥

न । त्वा । शतम् । चन । ह्रुतः । राधः । दित्सन्तम् । आ । मिनन् ।

यत् । पुनानः । मखस्यसे ॥ २७ ॥

हे सोम राधः धनम् आ दित्सन्तम् आदातुमिच्छन्तं त्वा त्वां शतं चन बहवोऽपि ह्रुतः हिंसकाः शत्रवः न मिनन् न[2] हिंसन्ति। कदेत्यत आह। यत् यदा पुनानः पूयमानस्त्वं मखस्यसे अस्मभ्यं धनं दातुमिच्छसि ॥

पवस्वेन्दो वृषा सुतः कृधी नो यशसो जने। विश्वा अप द्विषो जहि ॥२८॥

पवस्व । इन्दो इति । वृषा । सुतः । कृधि । नः । यशसः । जने । विश्वाः । अप । द्विषः । जहि ॥२८॥

१. ग-त-म४-'द्युपेतं'। २. त-म२-'न' नास्ति।

हे इन्दो सोम सुतः अभिषुतः[1] वृषा सेक्ता त्वं पवस्व धारया क्षर। जने जनपदेषु नः अस्मान् यशसः यशस्विनः कृधि कुरु। विश्वाः सर्वान् द्विषः द्वेष्टॄन् शत्रून् अप जहि मारय च॥

अस्य ते सख्ये वयं तवेन्दो द्युम्न उत्तमे। सासह्याम पृतन्यतः॥ २९॥

अस्य। ते। सख्ये। वयम्। तव। इन्दो इति। द्युम्ने। उत्ऽतमे। ससह्याम। पृतन्यतः॥२९॥

हे इन्दो सोम अस्य अस्मिन् यागे वर्तमानस्य ते तव सख्ये सखित्वे सति वयम् अमहीयव आङ्गिरसाः तव त्वदीये उत्तमे श्रेष्ठे द्युम्ने अन्ने तृप्तिं[2] प्राप्ताः[2]। तथा च यास्कः—'द्युम्नं द्योततेर्यशो वान्नं वा' (निरु. ५.५) इति। पृतन्यतः युद्धमिच्छतः शत्रून् ससह्याम अभिभवेम॥

या ते भीमान्यायुधा तिग्मानि सन्ति धूर्वणे। रक्षा समस्य नो निदः॥३०॥

या। ते। भीमानि। आयुधा। तिग्मानि। सन्ति। धूर्वणे। रक्ष। समस्य। नः। निदः॥३०॥

हे सोम ते तव या यानि भीमानि शत्रूणां भयंकराणि तिग्मानि तीक्ष्णानि आयुधा आयुधानि धूर्वणे[3] शत्रुवधार्थं सन्ति तैरायुधैः समस्य सर्वस्य शत्रोः निदः निन्दायाः नः अस्मान् रक्ष पालय॥ ॥२३॥

'एते असृग्रम्' इति त्रिंशदृचं द्वितीयं सूक्तं भार्गवस्य जमदग्नेरार्षं गायत्रं पवमानसोमदेवताकम्। तथा चानुक्रान्तम्—'एते असृग्रं जमदग्निः' इति। गतो विनियोगः॥

एते असृग्रमिन्दवस्तिरः पवित्रमाशवः। विश्वान्यभि सौभगा॥ १॥

एते। असृग्रम्। इन्दवः। तिरः। पवित्रम्। आशवः। विश्वानि। अभि। सौभगा॥ १॥

आशवः शीघ्राः एते पवमानाः इन्दवः सोमाः विश्वानि सर्वाणि सौभगा सौभगानि धनान्यभिलक्ष्य पवित्रं तिरः असृग्रम् ऋत्विग्भिः सृज्यन्ते॥

विघ्नन्तो दुरिता पुरु सुगा तोकाय वाजिनः। तना कृण्वन्तो अर्वते॥ २॥

विऽघ्नन्तः। दुःऽइता। पुरु। सुऽगा। तोकाय। वाजिनः। तना। कृण्वन्तः। अर्वते॥२॥

वाजिनः बलवन्तः सोमाः पुरु बहूनि दुरिता दुरितानि विघ्नन्तः विशेषेण नाशयन्तः तोकाय अस्माकं पुत्राय अर्वते अश्वाय च सुगा सुखानि तना धनानि च कृण्वन्तः कुर्वन्तः तिरः पवित्रं सृज्यन्त इति संबन्धः॥

कृण्वन्तो वरिवो गवेऽभ्यर्षन्ति सुष्टुतिम्। इळामस्मभ्यं संयतम्॥ ३॥

कृण्वन्तः। वरिवः। गवे। अभि। अर्षन्ति। सुऽस्तुतिम्। इळाम्। अस्मभ्यम्। सम्ऽयतम्॥३॥

अस्माकं गवे अस्मभ्यं च संयतं यदस्मान् संगच्छति तत् वरिवः धनम् इळाम् अन्नं च कृण्वन्तः कुर्वन्तः सोमाः सुष्टुतिम् अस्मदीयां शोभनां स्तुतिम् अभ्यर्षन्ति आभिमुख्येन गच्छन्ति॥

---

१. ग-त३.६-म१.२.७—'अभिषुतः' नास्ति। २. ग-त३-म१.५.७—'तृप्तिं प्राप्ताः' नास्ति।
३. ड१.२.६—सूर्वणे, न४.५—पूर्वणे।

असा॑व्यं॒शुर्मदा॑या॒प्सु दक्षो॑ गिरि॒ष्ठाः । श्ये॒नो न योनि॒मास॑दत् ॥ ४ ॥

असा॑वि । अं॒शुः । मदा॑य । अ॒प्ऽसु । दक्षः॑ । गि॒रि॒ऽस्थाः । श्ये॒नः । न । योनि॑म् । आ । अ॒स॒द॒त् ॥ ४ ॥

गिरिष्ठाः पर्वते जातः अंशुः सोमः मदाय मदार्थम् असावि अभिषुतः । अप्सु वसतीवरीषु दक्षः प्रवृद्धश्च भवति । किंच श्येनो न यथा श्येनो वेगेनागत्य स्थानमासीदति तद्वदयं सोमो योनिं स्वकीयं स्थानम् आसदत् आसीदति ॥

शु॒भ्रमन्धो॑ देववा॒तम॒प्सु धू॒तो नृभिः॑ सु॒तः । स्वद॑न्ति॒ गावः॒ पयो॑भिः ॥ ५ ॥

शु॒भ्रम् । अन्धः॑ । दे॒व॒ऽवा॒तम् । अ॒प्ऽसु । धू॒तः । नृऽभिः॑ । सु॒तः ।
स्वद॑न्ति । गावः॑ । पयः॑ऽभिः ॥ ५ ॥

यत् देववाते देवैः प्रार्थितं शुभ्रं शोभनम् अन्धः अन्नं गावः पयोभिः आशिरैः स्वदन्ति स्वादयन्ति[1] सोऽयं सोमः नृभिः नेतृभिर्ऋत्विग्भिः सुतः अभिषुतः सन् अप्सु वसतीवरीषु धूतः शोधितो भवति ॥　　॥ २४ ॥

आदी॒मश्वं॒ न हेता॒रोऽशू॑शुभन्न॒मृता॑य । मध्वो॒ रसं॑ सध॒मादे॑ ॥ ६ ॥

आत् । ई॒म् । अश्व॑म् । न । हेता॑रः । अशू॑शुभन् । अ॒मृता॑य । मध्वः॑ । रस॑म् । स॒ध॒ऽमादे॑ ॥ ६ ॥

आत् अनन्तरं हेतारः प्रेरका ऋत्विजः सधमादे यज्ञे ईम् एनं मध्वः मदकरस्य सोमस्य रसम् अमृताय अमरणाय अश्वं न अश्वमिव अशूशुभन् शोभयन्ति ॥

यास्ते॒ धारा॑ मधु॒श्चुतोऽसृ॑ग्रमिन्द ऊ॒तये॑ । ताभिः॑ प॒वित्र॒मास॑दः ॥ ७ ॥

याः । ते॒ । धाराः॑ । म॒धु॒ऽश्चुतः॑ । असृ॑ग्रम् । इ॒न्दो॒ इति॑ । ऊ॒तये॑ ।
ताभिः॑ । प॒वित्र॑म् । आ । अ॒स॒दः॒ ॥ ७ ॥

हे इन्दो सोम ते तव मधुश्चुतः[2] मधुररसस्य श्चोतयित्र्यः याः धाराः ऊतये रक्षणाय असृग्रं सृज्यन्ते ताभिः धाराभिस्त्वं पवित्रम् आसदः आसीद ॥

सो अ॒र्षेन्द्रा॑य पी॒तये॑ ति॒रो रोमा॑ण्य॒व्यया॑ । सीद॒न् योना॒ वने॒ष्वा ॥ ८ ॥

सः । अ॒र्ष॒ । इन्द्रा॑य । पी॒तये॑ । ति॒रः । रोमा॑णि । अ॒व्यया॑ । सीद॑न् । योना॑ । वने॑षु । आ ॥ ८ ॥

हे सोम सः अभिषुतस्त्वम् अव्यया अव्ययानि अविमयानि रोमाणि वालानि तिरः तिरस्कुर्वन् वनेषु पात्रेषु योना योनौ स्थाने आ सीदन् इन्द्राय इन्द्रस्य पीतये पानाय अर्ष क्षर ॥

त्वमि॑न्दो॒ परि॑ स्रव॒ स्वादि॑ष्ठो॒ अङ्गि॑रोभ्यः । व॒रि॒वो॒विद् घृ॒तं पयः॑ ॥ ९ ॥

त्वम् । इ॒न्दो॒ इति॑ । परि॑ । स्र॒व॒ । स्वादि॑ष्ठः । अङ्गि॑रःऽभ्यः । व॒रि॒वः॒ऽवित् । घृ॒तम् । पयः॑ ॥ ९ ॥

हे इन्दो सोम स्वादिष्ठः स्वादुतमः वरिवोवित् अस्मदभिलषितस्य धनस्य लम्भक[2] त्वम् अङ्गिरोभ्यः अङ्गिरसामर्थाय घृतम् आज्यं पयः च परि स्रव परिक्षर ॥

---

१. ग-ल-भ१-२-४—स्वदयंति, भ७—' स्वादयंति ' नास्ति । २. ग—लंभक ।

अयं विचर्षणिर्हितः पवमानः स चेतति । हिन्वान आप्यं बृहत् ॥ १० ॥

अयम् । विऽचर्षणिः । हितः । पवमानः । सः । चेतति । हिन्वानः । आप्यम् । बृहत् ॥ १० ॥

विचर्षणिः विद्रष्टा हितः पात्रेषु निहितः पवमानः अयं सोमः आप्यम् अप्सु भवं बृहत् महदन्नं हिन्वानः प्रेरयन् चेतति सर्वैः ज्ञायते ॥ ॥ २५ ॥

एष वृषा वृषव्रतः पवमानो अशस्तिहा । करद्वसूनि दाशुषे ॥ ११ ॥

एषः । वृषा । वृषऽव्रतः । पवमानः । अशस्तिऽहा । करत् । वसूनि । दाशुषे ॥ ११ ॥

वृषा कामानां सेक्ता वृषव्रतः वृषकर्मा अशस्तिहा राक्षसानां हन्ता पवमानः एषः सोमः दाशुषे हविषां दात्रे यजमानाय वसूनि धनानि करत् करोति । प्रयच्छतीत्यर्थः ॥

आ पवस्व सहस्रिणं रयिं गोमन्तमश्विनम् । पुरुश्चन्द्रं पुरुस्पृहम् ॥ १२ ॥

आ । पवस्व । सहस्रिणम् । रयिम् । गोऽमन्तम् । अश्विनम् । पुरुऽचन्द्रम् । पुरुऽस्पृहम् ॥ १२ ॥

हे सोम त्वं सहस्रिणं बहुसंख्याकं गोमन्तं गोभिर्युक्तम् अश्विनम् अश्वयुक्तं पुरुश्चन्द्रं बहूनां हर्षकं पुरुस्पृहं बहुस्पृहणीयं रयिं धनम् आ पवस्व परिक्षर ॥

एष स्य परि षिच्यते मर्मृज्यमान आयुभिः । उरुगायः कविक्रतुः ॥ १३ ॥

एषः । स्यः । परि । सिच्यते । मर्मृज्यमानः । आयुऽभिः । उरुऽगायः । कविऽक्रतुः ॥ १३ ॥

उरुगायः बहुस्तुतिः कविक्रतुः क्रान्तप्रज्ञः क्रान्तकर्मा वा स्यः सः एषः अयं सोमः आयुभिः मनुष्यैः मर्मृज्यमानः शोध्यमानः परि षिच्यते ॥

सहस्रोतिः शतामघो विमानो रजसः कविः । इन्द्राय पवते मदः ॥ १४ ॥

सहस्रऽऊतिः । शतऽमघः । विऽमानः । रजसः । कविः । इन्द्राय । पवते । मदः ॥ १४ ॥

सहस्रोतिः अपरिमितरक्षणः शतामघः बहुधनः रजसः लोकस्य विमानः निर्माता कविः क्रान्तकर्मा मदः मदकरः सोमः इन्द्राय इन्द्रार्थं पवते धारया क्षरति ॥

गिरा जात इह स्तुत इन्दुरिन्द्राय धीयते । विर्योना वसताविव ॥ १५ ॥

गिरा । जातः । इह । स्तुतः । इन्दुः । इन्द्राय । धीयते । विः । योना । वसतौऽइव ॥ १५ ॥

जातः प्रादुर्भूतः गिरा स्तुत्या स्तुतः च इन्दुः सोमः इह अस्मिन् यज्ञे योना योनौ स्वस्थाने इन्द्राय इन्द्रार्थं वसताविव विः यथा स्ववासे पक्षी तथा धीयते निधीयते ॥ ॥ २६ ॥

पवमानः सुतो नृभिः सोमो वाजमिवासरत् । चमूषु शक्मनासदम् ॥ १६ ॥

पवमानः । सुतः । नृऽभिः । सोमः । वाजम्ऽइव । असरत् । चमूषु । शक्मना । आऽसदम् ॥ १६ ॥

नृभिः नेतृभिर्ऋत्विग्भिः सुतः अभिषुतः सोमः चमूषु चमसेषु शक्मना बलेन आसदम् उपवेष्टुं वाजमिव युद्धमिव[1] स्यन्दम् असरत् सरति ॥

तं त्रिपृष्ठे त्रिवन्धुरे रथे युञ्जन्ति यातवे । ऋषीणां सप्त धीतिभिः ॥ १७ ॥

तम् । त्रिऽपृष्ठे । त्रिऽवन्धुरे । रथे । युञ्जन्ति । यातवे । ऋषीणाम् । सप्त । धीतिऽभिः ॥ १७ ॥

1. भ–'युद्धमिव' नास्ति ।

त्रिपृष्ठे त्रिषवणपृष्ठे त्रिवन्धुरे त्रिवेदबन्धुरे परीणां रथे यज्ञरथे तं सोमं सप्त सप्तभिः धीतिभिः छन्दोभिः यातवे देवान् प्रति गन्तुं युञ्जन्ति ऋत्विजो योजयन्ति ॥

तं सोतारो धनस्पृतमाशुं वाजाय यातवे । हरिं हिनोत वाजिनम् ॥ १८ ॥

तम् । सोतारः । धनऽस्पृतम् । आशुम् । वाजाय । यातवे । हरिम् । हिनोत । वाजिनम् ॥ १८ ॥

हे सोतारः अभिषवकर्तारः ऋत्विजः धनस्पृतं धनानां स्पर्शयितारं वाजिनं बलिनम् आशुं वेगवन्तं तं सोमात्मकं हरिम् अश्वं वाजाय यज्ञाख्यं संग्रामं यातवे गन्तुं हिनोत प्रेरयत । यथा योद्धारो युद्धं गन्तुं बलिनं वेगवन्तमश्वं प्रेरयन्ति तद्वत् यज्ञमभिगन्तुं बलवन्तं सोमं प्रेरयतेति भावः ॥

आविशन्कलशं सुतो विश्वा अर्षन्नभि श्रियः । शूरो न गोषु तिष्ठति ॥ १९ ॥

आऽविशन् । कलशम् । सुतः । विश्वाः । अर्षन् । अभि । श्रियः । शूरः । न । गोषु । तिष्ठति ॥ १९ ॥

सुतः अभिषुतः सोमः कलशं द्रोणम् आविशन् विश्वाः सर्वाः श्रियः संपदः अभि अर्षन् अस्मानभिगमयन् गोषु शत्रूणां पशुषु शूरो न यथा शूरो निःशङ्कः तिष्ठति तद्वद्गोषु निःशङ्कस्तिष्ठति ॥

आ त इन्दो मदाय कं पयो दुहन्त्यायवः । देवा देवेभ्यो मधु ॥ २० ॥

आ । ते । इन्दो इति । मदाय । कम् । पयः । दुहन्ति । आयवः । देवाः । देवेभ्यः । मधु ॥ २० ॥

हे इन्दो सोम ते तव मधु मधुभूतं पयः पेयं रसं देवाः स्तोतारः आयवः मनुष्याः मदाय कं मदार्थं देवेभ्यः इन्द्रादिभ्यः आ दुहन्ति ॥   ॥ २० ॥

आ नः सोमं पवित्र आ सृजता मधुमत्तमम् । देवेभ्यो देवश्रुत्तमम् ॥ २१ ॥

आ । नः । सोमम् । पवित्रे । आ । सृजत । मधुमत्ऽतमम् । देवेभ्यः । देवश्रुत्ऽतमम् ॥ २१ ॥

हे ऋत्विजः नः अस्माकं देवश्रुत्तमम् अत्यन्तं देवैः श्रूयमाणं मधुमत्तमम् अतिशयेन मधुमन्तं सोमं देवेभ्यः इन्द्रार्थं[1] पवित्रे दशापवित्रे आ सृजत साधयत[2] ॥

एते सोमा असृक्षत गृणानाः श्रवसे महे । मदिन्तमस्य धारया ॥ २२ ॥

एते । सोमाः । असृक्षत । गृणानाः । श्रवसे । महे । मदिन्ऽतमस्य । धारया ॥ २२ ॥

गृणानाः स्तूयमानाः एते इमे सोमाः महे महते श्रवसे अन्नाय मदिन्तमस्य मादयितृतमस्य रसस्य धारया असृक्षत ऋत्विग्भिः सृज्यन्ते ॥

अभि गव्यानि वीतये नृम्णा पुनानो अर्षसि । सनद्वाजः परि स्रव ॥ २३ ॥

अभि । गव्यानि । वीतये । नृम्णा । पुनानः । अर्षसि । सनत्ऽवाजः । परि । स्रव ॥ २३ ॥

हे सोम पुनानः पूयमानो यस्त्वं वीतये भक्षणाय गव्यानि गोसंबन्धीनि नृम्णा[3] नृम्णानि धनानि क्षीरादीनि अभि अर्षसि अभिगच्छसि स त्वं सनद्वाजः दीयमानान्नः सन् परि स्रव परिक्षर ॥

उत नो गोमतीरिषो विश्वा अर्ष परिष्टुभः । गृणानो जमदग्निना ॥ २४ ॥

उत । नः । गोऽमतीः । इषः । विश्वाः । अर्ष । परिऽस्तुभः । गृणानः । जमत्ऽअग्निना ॥ २४ ॥

१. ग-त३-भ-देवार्थं ।   २. त३-भ१.२.५.७-प्रक्षिपात; त७-प्रक्षिपत साधयत, भ४-प्रक्षिपत ।
३. त-' नृम्णा ' नास्ति ।

उत अपि च हे सोम जमदग्निना जमदग्निनाम्ना ऋषिणा मया गृणानः स्तूयमानस्त्वं नः अस्माकं गोमतीः गोभिर्युक्तानि परिष्टुभः परितः स्तोतव्यानि विश्वाः सर्वाणि इषः अन्नानि अर्ष गच्छ । अस्मभ्यमेवंविधान्यन्नानि देहीत्यर्थः ॥

पवस्व वाचो अग्रियः सोम चित्राभिरूतिभिः । अभि विश्वानि काव्या ॥२५॥

पवस्व । वाचः । अग्रियः । सोम । चित्राभिः । ऊतिऽभिः । अभि । विश्वानि । काव्या ॥२५॥

हे सोम अग्रियः मुख्यस्त्वं चित्राभिः पूजनीयैः ऊतिभिः रक्षणैः सह वाचः अस्मदीयाः स्तुतीः अभि[1] पवस्व । एतदेव ब्रवीति । विश्वानि सर्वाणि काव्या काव्यानि स्तुत्यात्मकानि वाक्यानि अभि पवस्वेति ॥ ॥ २८ ॥

त्वं समुद्रिया अपोऽग्रियो वाच ईरयन् । पवस्व विश्वमेजय ॥ २६ ॥

त्वम् । समुद्रियाः । अपः । अग्रियः । वाचः । ईरयन् । पवस्व । विश्वम्ऽएजय ॥ २६ ॥

हे विश्वमेजय विश्वकम्पक सोम अग्रियः मुख्यः त्वं वाचः ईरयन् प्रेरयन् समुद्रियाः आन्तरिक्षाणि अपः उदकानि पवस्व धारया क्षर ॥

तुभ्येमा भुवना कवे महिम्ने सोम तस्थिरे । तुभ्यमर्षन्ति सिन्धवः ॥ २७ ॥

तुभ्य । इमा । भुवना । कवे । महिम्ने । सोम । तस्थिरे । तुभ्यम् । अर्षन्ति । सिन्धवः ॥२७॥

हे कवे क्रान्तकर्मन्[2] सोम तुभ्य तुभ्यं तव महिम्ने इमा इमानि भुवना भुवनानि तस्थिरे तिष्ठन्ति । त्वामेव पुरस्कुर्वन्तीत्यर्थः । अपि च सिन्धवः नद्यः तुभ्यम् एव अर्षन्ति गच्छन्ति । त्वदाज्ञामेवानुपालयन्तीत्यर्थः ॥

प्र ते दिवो न वृष्टयो धारा यन्त्यसश्चतः । अभि शुक्रामुपस्तिरम् ॥ २८ ॥

प्र । ते । दिवः । न । वृष्टयः । धाराः । यन्ति । असश्चतः । अभि । शुक्राम् । उपऽस्तिरम् ॥२८॥

हे सोम ते तव असश्चतः असक्ताः धाराः दिवः अन्तरिक्षात् वृष्टयः न वर्षाणीव शुक्रां शुक्लवर्णां शुक्लवर्णैः अविलोमभिर्निर्मितम् उपस्तिरम् उपस्तीर्यमाणं पवित्रम् अभि प्रति प्र[2] यन्ति[3] ॥

इन्द्रायेन्दुं पुनीतनोग्रं दक्षाय साधनम् । ईशानं वीतिराधसम् ॥ २९ ॥

इन्द्राय । इन्दुम् । पुनीतन । उग्रम् । दक्षाय । साधनम् । ईशानम् । वीतिऽराधसम् ॥ २९ ॥

हे ऋत्विजः उग्रम् उद्गूर्णं दक्षाय बलस्य साधनं करणम् ईशानं धनानामीश्वरं वीतिराधसं दत्तधनम् इन्दुं सोमम् इन्द्राय इन्द्रार्थं पुनीतन पुनीत ॥

पवमान ऋतः कविः सोमः पवित्रमासदत् । दधत्स्तोत्रे सुवीर्यम् ॥ ३० ॥

पवमानः । ऋतः । कविः । सोमः । पवित्रम् । आ । असदत् । दधत् । स्तोत्रे । सुऽवीर्यम् ॥३०॥

ऋतः सत्यभूतः कविः क्रान्तकर्मा पवमानः सोम अस्मदीये स्तोत्रे सुवीर्यं शोभनवीर्यं दधत् प्रयच्छन् पवित्रम् आसदत् आसीददिति ॥ ॥ २९ ॥

'आ पवस्व' इति त्रिंशदृचं तृतीयं सूक्तं काश्यपस्य निध्रुवेरार्षं गायत्रं पवमानसोमदेवताकम् । तथा चानुक्रान्तम्—'आ पवस्व निध्रुविः काश्यपः' इति । गतो विनियोगः ॥

---

१. ग-त२-भ-प्रति; त७-भाति । २. ग-क्रान्तप्रज्ञ । ३. ग-त३.६-यंति; भ१.७-प्रयच्छंति ।

आ प॑वस्व सह॒स्रिणं॑ र॒यिं सो॑म सु॒वीर्य॑म् । अ॒स्मे श्रवां॑सि धारय ॥ १ ॥

आ । प॒व॒स्व॒ । स॒ह॒स्रिण॑म् । र॒यिम् । सो॒म॒ । सु॒ऽवीर्य॑म् । अ॒स्मे इति॑ । श्रवां॑सि । धा॒र॒य॒ ॥ १ ॥

हे सोम त्वं सहस्रिणं बहुसंख्याकं सुवीर्यं शोभनवीर्यं रयिं धनम् आ पवस्व आभिमुख्येन क्षर । अपि च अस्मे[1] अस्मासु श्रवांसि अन्नानि धारय स्थापय ॥

इष॒मूर्जं॑ च पिन्वस॒ इन्द्रा॑य मत्स॒रिन्त॑मः । च॒मूष्वा नि षी॑दसि ॥ २ ॥

इष॑म् । ऊर्ज॑म् । च॒ । पि॒न्व॒से॒ । इन्द्रा॑य । म॒त्स॒रिन्ऽत॑मः । च॒मूषु॑ । आ । नि । सी॒द॒सि॒ ॥ २ ॥

हे सोम मत्सरिन्तमः अतिशयेन मदयितृतमस्त्वम्[2] इन्द्राय इन्द्रार्थम् इषम् अन्नम् ऊर्जं रसं च पिन्वसे क्षरसि । अपि च चमूषु चमसेषु आ नि षीदसि निषीदसि ॥

सु॒त इन्द्रा॑य वि॒ष्णवे॒ सोमः॑ क॒लशे॑ अक्षरत् । मधु॑माँ अस्तु वा॒यवे॑ ॥ ३ ॥

सु॒तः । इन्द्रा॑य । वि॒ष्णवे॑ । सोमः॑ । क॒लशे॑ । अ॒क्ष॒र॒त् । मधु॑ऽमान् । अ॒स्तु॒ । वा॒यवे॑ ॥ ३ ॥

इन्द्राय इन्द्रार्थं विष्णवे विष्ण्वर्थं च वायवे वाय्वर्थं च सुतः अभिषुतः यः सोमः कलशे द्रोणकलशे अक्षरत् क्षरति सोऽयं सोमः मधुमान् मधुररसवान् अस्तु भवतु ॥

ए॒ते अ॑सृग्रमा॒शवोऽति॒ ह्वरां॑सि ब॒भ्रवः॑ । सोमा॑ ऋ॒तस्य॒ धार॑या ॥ ४ ॥

ए॒ते । अ॒सृ॒ग्र॒म् । आ॒शवः॑ । अति॑ । ह्वरां॑सि । ब॒भ्रवः॑ । सोमाः॑ । ऋ॒तस्य॑ । धार॑या ॥ ४ ॥

बभ्रवः बभ्रुवर्णाः आशवः क्षिप्राः एते इमे सोमाः ऋतस्य उदकस्य धारया असृग्रम् सृज्यन्ते । ह्वरांसि रक्षांस्यतिगच्छन्ति च ॥

इन्द्रं॑ व॒र्धन्तो॑ अ॒प्तुरः॑ कृ॒ण्वन्तो॒ विश्व॒मार्य॑म् । अ॒प॒घ्नन्तो॒ अरा॑व्णः ॥ ५ ॥

इन्द्र॑म् । व॒र्धन्तः॑ । अ॒प्ऽतुरः॑ । कृ॒ण्वन्तः॑ । विश्व॑म् । आर्य॑म् । अ॒प॒ऽघ्नन्तः॑ । अरा॑व्णः ॥ ५ ॥

इन्द्रं वर्धन्तः वर्धयन्तः अप्तुरः उदकस्य प्रेरकाः विश्वं सोमयागस्वरूपकर्मार्थम् आर्यं भद्रं कृण्वन्तः कुर्वन्तः अराव्णः अदातॄन् अपघ्नन्तः विनाशयन्तः । असृग्रमित्युत्तरया[3] संबन्धः ॥ ॥ ३० ॥

सु॒ता अनु॒ स्वमा रजो॒ऽभ्य॑र्षन्ति ब॒भ्रवः॑ । इन्द्रं॒ गच्छ॑न्त॒ इन्द॑वः ॥ ६ ॥

सु॒ताः । अनु॑ । स्वम् । आ । रजः॑ । अ॒भि । अ॒र्ष॒न्ति॒ । ब॒भ्रवः॑ । इन्द्र॑म् । गच्छ॑न्तः । इन्द॑वः ॥ ६ ॥

बभ्रवः बभ्रुवर्णाः सुताः अभिषुताः इन्दवः सोमाः इन्द्रम् आ गच्छन्तः आभिमुख्येन प्राप्नुवन्तः स्वं स्वकीयं रजः स्थानम् अनु इति अभ्यर्षन्ति अभिगच्छन्ति ॥

अ॒या प॑वस्व॒ धार॑या॒ यया॒ सूर्य॒मरो॑चयः । हि॒न्वा॒नो मानु॑षीर॒पः ॥ ७ ॥

अ॒या । प॒व॒स्व॒ । धार॑या । यया॑ । सूर्य॑म् । अरो॑चयः । हि॒न्वा॒नः । मानु॑षीः । अ॒पः ॥ ७ ॥

हे सोम मानुषीः मनुष्याणां हितानि अपः उदकानि हिन्वानः प्रेरयंस्त्वं यया धारया सूर्यम् अरोचयः प्राकाशयः[4] तया अया अनया धारया पवस्व क्षर ॥

१. त–अस्माकं । २. ग-त७–मादयितृ॰ । ३. ग-त३-म–उत्तरया । ४. ग-त१-म१.२.७–समप्रकाशयः; त-भ४-मु–प्रकाशयः ।

अयुक्त सूर एतशं पवमानो मनावधि । अन्तरिक्षेण यातवे ॥ ८ ॥

अयुक्त । सूरः । एतशम् । पवमानः । मनौ । अधि । अन्तरिक्षेण । यातवे ॥ ८ ॥

पवमानः पूयमानः सोमः मनावधि । मनुर्मनुष्यः । तस्मिन् मनुष्य इत्यर्थः । अन्तरिक्षेण यातवे गन्तुं सूरः सूर्यस्य एतशम् अश्वम् । 'एतग्वः एतशाः' इत्यश्वनामसु पाठात् । अयुक्त युनक्ति ॥

उत त्या हरितो दश सूरो अयुक्त यातवे । इन्दुरिन्द्र इति ब्रुवन् ॥ ९ ॥

उत । त्याः । हरितः । दश । सूरः । अयुक्त । यातवे । इन्दुः । इन्द्रः । इति । ब्रुवन् ॥ ९ ॥

उत अपि च इन्दुः सोमः इन्द्र इति ब्रुवन् त्याः ताः दश दशसंख्याकाः हरितः दिशः प्रति यातवे गन्तुं सूरः सूर्यस्यैतशम् अयुक्त युनक्ति ॥

परीतो वायवे सुतं गिर इन्द्राय मत्सरम् । अव्यो वारेषु सिञ्चत ॥ १० ॥

परि । इतः । वायवे । सुतम् । गिरः । इन्द्राय । मत्सरम् । अव्यः । वारेषु । सिञ्चत ॥ १० ॥

हे गिरः स्तोतारः यूयं वायवे वाय्वर्थम् इन्द्राय इन्द्रार्थं च सुतम् अभिषुतं मत्सरं मदकरं सोमम् इतः अभिषवदेशादुद्धृत्य अव्यः अवेः वारेषु वालेषु परि सिञ्चत ॥ ॥ ३१ ॥

पवमान विदा रयिमस्मभ्यं सोम दुष्टरम् । यो दूणाशो वनुष्यता ॥ ११ ॥

पवमान । विदाः । रयिम् । अस्मभ्यम् । सोम । दुस्तरम् । यः । दुःऽनशः । वनुष्यता ॥ ११ ॥

हे पवमान सोम यः रयिः वनुष्यता हिंसकेन शत्रुणा दूणाशः नाशयितुमशक्यः तं शत्रुभिः दुष्टरं रयिं धनम् अस्मभ्यं विदाः देहि ॥

अभ्यर्ष सहस्रिणं रयिं गोमन्तमश्विनम् । अभि वाजमुत श्रवः ॥ १२ ॥

अभि । अर्ष । सहस्रिणम् । रयिम् । गोऽमन्तम् । अश्विनम् । अभि । वाजम् । उत । श्रवः ॥ १२ ॥

हे सोम त्वं सहस्रिणं बहुसंख्याकं गोमन्तं गोभिर्युक्तम् अश्विनम् अश्ववन्तं रयिं धनम् अभ्यर्ष अस्मानभिगमय । उत अपि च वाजं बलं श्रवः अन्नं चास्मान् अभि गमय ॥

सोमो देवो न सूर्योऽद्रिभिः पवते सुतः । दधानः कलशे रसम् ॥ १३ ॥

सोमः । देवः । न । सूर्यः । अद्रिऽभिः । पवते । सुतः । दधानः । कलशे । रसम् ॥ १३ ॥

देवो न देव इव सूर्यः रोचमानः सोमः अद्रिभिः ग्रावभिः सुतः अभिषुतः सन् कलशे द्रोणकलशे रसं दधानः धारयन् पवते धारया क्षरति ॥

एते धामान्यार्या शुक्रा ऋतस्य धारया । वाजं गोमन्तमक्षरन् ॥ १४ ॥

एते । धामानि । आर्या । शुक्राः । ऋतस्य । धारया । वाजम् । गोऽमन्तम् । अक्षरन् ॥ १४ ॥

एते अभिषुता इमे शुक्राः दीप्ताः सोमाः आर्या आर्याणां श्रेष्ठानां यजमानानां धामानि गृहान् प्रति गोमन्तं गोभिर्युक्तं वाजम् अन्नम् ऋतस्य उदकस्य धारया अक्षरन् क्षरन्ति ॥

सुता इन्द्राय वज्रिणे सोमासो दध्याशिरः । पवित्रमत्यक्षरन् ॥ १५ ॥

सुताः । इन्द्राय । वज्रिणे । सोमासः । दधिऽआशिरः । पवित्रम् । अति । अक्षरन् ॥ १५ ॥

पवित्रे वस्त्रवति इन्द्राय इन्द्रार्थं सुताः अभिषुताः दध्याशिरः । दधि आशीराश्रयणद्रव्यं येषां ते दध्याशिरः । दधिसंस्कृताः सोमासः सोमाः पवित्रमति अतिक्रम्य अक्षरन् धारया क्षरन्ति ॥ ॥ १२ ॥

प्र सोम मधुमत्तमो राये अर्ष पवित्र आ । मदो यो देववीतमः ॥ १६ ॥

प्र । सोम । मधुमत्ऽतम । राये । अर्ष । पवित्रे । आ । मदः । यः । देवऽवीतमः ॥ १६ ॥

हे सोम ते तव यः मदः रसः मधुमत्तमः अत्यन्तं मधुमान् देववीतमः अतिशयेन देवकामश्च तं रसं राये अस्माकं धनार्थं पवित्रे प्र आ अर्ष धारया क्षर ॥

तमी मृजन्त्यायवो हरिं नदीषु वाजिनम् । इन्दुमिन्द्राय मत्सरम् ॥ १७ ॥

तम् । ईम् । इति । मृजन्ति । आयवः । हरिम् । नदीषु । वाजिनम् । इन्दुम् । इन्द्राय । मत्सरम् ॥ १७ ॥

हरिं हरितवर्णं वाजिनं बलिनं मत्सरं मदकरं तं पवमानम् ईम् एनम् इन्दुं सोमम् आयवः मनुष्या ऋत्विजः नदीषु वसतीवरीषु मृजन्ति मार्जयन्ति[1] ॥

आ पवस्व हिरण्यवदश्वावत्सोम वीरवत् । वाजं गोमन्तमा भर ॥ १८ ॥

आ । पवस्व । हिरण्यऽवत् । अश्वऽवत् । सोम । वीरऽवत् । वाजम् । गोऽमन्तम् । आ । भर ॥ १८ ॥

हे सोम त्वं हिरण्यवत् सुवर्णोपेतम् अश्ववत् अश्वयुक्तं च वीरवत् पुत्राद्युपेतं च धनम् आ पवस्व अस्मान् प्रति क्षर । अपि च गोमन्तं पशुभिरुपेतं वाजम् अन्नम् आ भर अस्मभ्यमाहर ॥

परि वाजे न वाजयुमव्यो वारेषु सिञ्चत । इन्द्राय मधुमत्तमम् ॥ १९ ॥

परि । वाजे । न । वाजऽयुम् । अव्यः । वारेषु । सिञ्चत । इन्द्राय । मधुमत्ऽतमम् ॥ १९ ॥

वाजयुं युद्धकामं मधुमत्तमम् अतिशयेन मधुमन्तं सोमम् इन्द्राय इन्द्रार्थम् अव्यः अवेः वारेषु वालेषु दशापवित्रे वाजे न युद्ध इव हे ऋत्विजः परि सिञ्चत ॥

कविं मृजन्ति मर्ज्यं धीभिर्विप्रा अवस्यवः । वृषा कनिक्रदर्षति ॥ २० ॥

कविम् । मृजन्ति । मर्ज्यम् । धीभिः । विप्राः । अवस्यवः । वृषा । कनिक्रदत् । अर्षति ॥ २० ॥

अवस्यवः रक्षणकामाः विप्राः मेधाविन ऋत्विजः धीभिः अङ्गुलीभिः मर्ज्यं मार्जनीयं कविं क्रान्तकर्माणं यं सोमं मृजन्ति मार्जयन्ति[2] सोऽयं वृषा सेचकः सोमः कनिक्रदत् शब्दं कुर्वन् अर्षति धारया क्षरति ॥ ॥ १३ ॥

वृषणं धीभिरप्तुरं सोममृतस्य धारया । मती विप्राः समस्वरन् ॥ २१ ॥

वृषणम् । धीभिः । अप्ऽतुरम् । सोमम् । ऋतस्य । धारया । मती । विप्राः । सम् । अस्वरन् ॥ २१ ॥

विप्राः मेधाविन ऋत्विजः वृषणं कामानां वर्षकम् अप्तुरम् अपां प्रेरकं सोमं धीभिः अङ्गुलीभिः मती मत्या स्तुत्या च ऋतस्य उदकस्य धारया समस्वरन् प्रेरयन्ति ॥

पवस्व देवायुषगिन्द्रं गच्छतु ते मदः । वायुमा रोह धर्मणा ॥ २२ ॥

पवस्व । देव । आयुषक् । इन्द्रम् । गच्छतु । ते । मदः । वायुम् । आ । रोह । धर्मणा ॥ २२ ॥

---

१. ग–शोधयंति, त२.३.४.६.७-म–मार्जयंति । २. त-म-मु–मार्जयंति ।

हे देव द्योतमान सोम पवस्व धारया क्षर । अपि च ते तव मद्यः मदकरो रसः आयुषक् मनुष्यकम् वृषभं प्रति गच्छतु । अपि च त्वं वायुं धर्मणा धारकेण रसेन आ वीह प्राप्नुहि ॥

पवमान नि तोशसे रयिं सोम श्रवाय्यम् । प्रियः समुद्रमा विश ॥ २३ ॥

पवमान । नि । तोशसे । रयिम् । सोम । श्रवाय्यम् । प्रियः । समुद्रम् । आ । विश ॥ २३ ॥

हे पवमान सोम पवस्व श्रवाय्यं श्रवणीयं रयिं शत्रूणां धनं नि तोशसे नितरां पीडयसि स त्वं प्रियः सन् समुद्रं द्रोणकलशम् आ विश प्रविश ॥

अपघ्नन्पवसे मृधः क्रतुवित्सोम मत्सरः । नुदस्वादेवयुं जनम् ॥ २४ ॥

अपऽघ्नन् । पवसे । मृधः । क्रतुऽवित् । सोम । मत्सरः । नुदस्व । अदेवऽयुम् । जनम् ॥ २४ ॥

हे सोम मत्सरः मदकरो यस्त्वं मृधः हिंसकान् शत्रून् अपघ्नन् मारयन् क्रतुवित् अस्मभ्यं प्रज्ञां प्रयच्छन् पवसे क्षरसि स त्वम् अदेवयुम् अदेवकामं जनं राक्षसवर्गं नुदस्व प्रेरय ॥

पवमाना असृक्षत सोमाः शुक्रास इन्दवः । अभि विश्वानि काव्या ॥ २५ ॥

पवमानाः । असृक्षत । सोमाः । शुक्रासः । इन्दवः । अभि । विश्वानि । काव्या ॥ २५ ॥

शुक्रासः उज्ज्वला इन्दवः दीप्ताः पवमानाः क्षरन्तः सोमाः विश्वानि काव्या काव्यानि स्तोत्राणि अभि असृक्षत सृज्यन्त ऋत्विग्भिः[1] ॥ ॥ २५ ॥

पवमानास आशवः शुभ्रा असृग्रमिन्दवः । घ्नन्तो विश्वा अप द्विषः ॥ २६ ॥

पवमानासः । आशवः । शुभ्राः । असृग्रम् । इन्दवः । घ्नन्तः । विश्वाः । अप । द्विषः ॥ २६ ॥

आशवः क्षिप्राः शुभ्राः शोभमानाः पवमानासः क्षरन्तः इन्दवः दीप्ताः सोमाः विश्वाः सर्वान् द्विषः द्वेष्टॄन् शत्रून् अप घ्नन्तः मारयन्तः असृग्रं सृज्यन्ते ॥

पवमाना दिवस्पर्यन्तरिक्षादसृक्षत । पृथिव्या अधि सानवि ॥ २७ ॥

पवमानाः । दिवः । परि । अन्तरिक्षात् । असृक्षत । पृथिव्याः । अधि । सानवि ॥ २७ ॥

पवमानाः सोमाः दिवः द्युलोकात् अन्तरिक्षात् च पृथिव्याः भूम्याः अधि सानवि समुच्छ्रिते देशे देवयजने परि असृक्षत सृज्यन्ते ॥

पुनानः सोम धारयेन्दो विश्वा अप स्रिधः । जहि रक्षांसि सुक्रतो ॥ २८ ॥

पुनानः । सोम । धारया । इन्दो इति । विश्वाः । अप । स्रिधः ।
जहि । रक्षांसि । सुक्रतो इति सुऽक्रतो ॥ २८ ॥

हे इन्दो दीप्त सुक्रतो सुकर्मन् सोम धारया पुनानः पूयमानस्त्वं विश्वाः सर्वान् स्रिधः द्वेष्टॄन् शत्रून् रक्षांसि राक्षसांश्च अप जहि मारय ॥

अपघ्नन्त्सोम रक्षसोऽभ्यर्ष कनिक्रदत् । द्युमन्तं शुष्ममुत्तमम् ॥ २९ ॥

अपऽघ्नन् । सोम । रक्षसः । अभि । अर्ष । कनिक्रदत् । द्युऽमन्तम् । शुष्मम् । उत्ऽतमम् ॥ २९ ॥

हे सोम त्वं रक्षसः रक्षांसि अपघ्नन् विनाशयन् कनिक्रदत् शब्दं कुर्वन् द्युमन्तं दीप्तिमन्तम् उत्तमं श्रेष्ठं शुष्मं बलम् अभ्यर्ष अस्मान् प्रति पवस्व ॥

---

१. ग-त३-अ-' ऋत्विग्भिः ' नास्ति ।

अस्मे वसूनि धारय सोम दिव्यानि पार्थिवा । इन्दो विश्वानि वार्या ॥ ३० ॥

अस्मे इति । वसूनि । धारय । सोम । दिव्यानि । पार्थिवा । इन्दो इति । विश्वानि । वार्या ॥ ३० ॥

हे इन्दो दीप्त सोम दिव्यानि दिवि भवानि पार्थिवा पार्थिवानि पृथिव्यां जातानि च विश्वानि[1] सर्वाणि वार्या[1] वार्याणि वरणीयानि वसूनि अस्मे अस्मासु धारय प्रक्षिप ॥ ॥३५॥

' वृषा सोम ' इति त्रिंशदृचं चतुर्थं सूक्तं मारीचस्य कश्यपस्यार्षं गायत्रं पवमानसोम्यम् । तथा चानुक्रान्तं—' वृषा सोम कश्यपः ' इति । उक्तो विनियोगः ॥

वृषा सोम द्युमाँ असि वृषा देव वृषव्रतः । वृषा धर्माणि दधिषे ॥ १ ॥

वृषा । सोम । द्युऽमान् । असि । वृषा । देव । वृषऽव्रतः । वृषा । धर्माणि । दधिषे ॥ १ ॥

हे सोम वृषा वर्षकस्त्वं द्युमान् दीप्तिमान् असि । अपि च हे देव द्योतमान सोम वृषा त्वं वृषव्रतः वर्षणशीलकर्मासि । किंच हे सोम वृषा त्वं धर्माणि देवानां मनुष्याणां च हितानि कर्माणि दधिषे धारयसि ॥

वृष्णस्ते वृष्ण्यं शवो वृषा वनं वृषा मदः । सत्यं वृषन्वृषेदसि ॥ २ ॥

वृष्णः । ते । वृष्ण्यम् । शवः । वृषा । वनम् । वृषा । मदः ।
सत्यम् । वृषन् । वृषा । इत् । असि ॥ २ ॥

हे वृषन् कामानां वर्षक सोम वृष्णः वर्षितुः ते तव शवः बलं वृष्ण्यं वर्षणशीलं भवति । वनं तव[2] भजनमपि[2] वृषा वर्षणशीलम् । मदः तव रसोऽपि वृषा वर्षणशीलः । सत्यं सत्यमेव त्वं वृषेत् वर्षणशील एव असि भवसि ॥

अश्वो न चक्रदो वृषा सं गा इन्दो समर्वतः । वि नो राये दुरो वृधि ॥ ३ ॥

अश्वः । न । चक्रदः । वृषा । सम् । गाः । इन्दो इति । सम् । अर्वतः ।
वि । नः । राये । दुरः । वृधि ॥ ३ ॥

हे इन्दो सोम वृषा त्वम् अश्वो न अश्व इव सं चक्रदः संक्रन्दसि । अपि च गाः पशून् अर्वतः अश्वांश्चास्मभ्यं सं प्रयच्छसीति शेषः । किंच नः अस्माकं राये धनाय दुरः द्वाराणि वि वृधि विवृतानि[3] कुरु ॥

असृक्षत प्र वाजिनो गव्या सोमासो अश्वया । शुक्रासो वीरयाशवः ॥ ४ ॥

असृक्षत । प्र । वाजिनः । गव्या । सोमासः । अश्वऽया । शुक्रासः । वीरऽया । आशवः ॥ ४ ॥

वाजिनः बलवन्तः शुक्रासः शुक्रा उज्ज्वलाः आशवः वेगवन्तश्च सोमासः सोमाः गव्या गवेच्छया अश्वया अश्वेच्छया च वीरया पुत्रेच्छया च प्र असृक्षत ऋत्विग्भिः[4] सृज्यन्ते[4] ॥

शुम्भमाना ऋतायुभिर्मृज्यमाना गभस्त्योः । पवन्ते वारे अव्यये ॥ ५ ॥

शुम्भमानाः । ऋतयुऽभिः । मृज्यमानाः । गभस्त्योः । पवन्ते । वारे । अव्यये ॥ ५ ॥

१. ग-अ—' विश्वानि...वार्या ' नास्ति । २. ग—ते संभजनमपि, त४—तव जनमपि; त५—तव मा भजनमपि । ३. ग—पृद्धानि । ४. ग-म१ ७—असृज्यत; त—ऋत्विग्भिः सृज्यंत सृज्यते; त३-म१.४—असृज्यते ।

ऋतायुभिः यज्ञकामैः शुम्भमानाः अलंक्रियमाणाः गभस्त्योः गभस्तिभ्यां बाहुभ्याम्। 'गभस्ती बाहू' इति बाहुनामसु पाठात्। सृज्यमानाः शोध्यमानाः सोमाः अव्यये अविमये वारे वाले पवित्रे पवन्ते क्षरन्ति ॥　　॥ १६ ॥

ते विश्वा दाशुषे वसु सोमा दिव्यानि पार्थिवा । पवन्तामान्तरिक्ष्या ॥ ६ ॥

ते । विश्वा । दाशुषे । वसु । सोमाः । दिव्यानि । पार्थिवा । पवन्ताम् । आ । अन्तरिक्ष्या ॥ ६ ॥

ते सोमाः दिव्यानि दिवि भवानि पार्थिवा पार्थिवानि पृथिव्यां संभूतानि च अन्तरिक्ष्या अन्तरिक्ष्याणि अन्तरिक्षे जातानि च विश्वा विश्वानि वसु वसूनि धनानि दाशुषे हविषां प्रदात्रे यजमानाय आ पवन्तां क्षरन्तु[1] ॥

पवमानस्य विश्ववित्प्र ते सर्गा असृक्षत । सूर्यस्येव न रश्मयः ॥ ७ ॥

पवमानस्य । विश्वऽवित् । प्र । ते । सर्गाः । असृक्षत । सूर्यस्यऽइव । न । रश्मयः ॥ ७ ॥

हे विश्ववित् विश्वस्य वेत्तः सोम पवमानस्य क्षरतः ते तव सर्गाः सृज्यमाना धाराः सूर्यस्येव रश्मयः सूर्यस्य किरणा इव प्रकाशमानाः। न इति[2] संप्रत्यर्थे। इदानीं प्र असृक्षत प्रसृज्यन्ते ॥

केतुं कृण्वन्दिवस्परि विश्वा रूपाभ्यर्षसि । समुद्रः सोम पिन्वसे ॥ ८ ॥

केतुम् । कृण्वन् । दिवः । परि । विश्वा । रूपा । अभि । अर्षसि । समुद्रः । सोम । पिन्वसे ॥ ८ ॥

हे सोम समुद्रः। समुद्रवन्ति यस्मादापः स समुद्रः। स त्वं केतुं प्रज्ञानं कृण्वन् कुर्वन् अस्माकं विश्वा विश्वानि रूपा रूपाणि दिवः अन्तरिक्षात् अभ्यर्षसि अभिगच्छसि। पिन्वसे नानाविधानि धनानि चास्मभ्यं प्रयच्छसि ॥

हिन्वानो वाचमिष्यसि पवमान विधर्मणि । अक्रान्देवो न सूर्यः ॥ ९ ॥

हिन्वानः । वाचम् । इष्यसि । पवमान । विऽधर्मणि । अक्रान् । देवः । न । सूर्यः ॥ ९ ॥

हे पवमान सोम हिन्वानः प्रेर्यमाणस्त्वं वाचं शब्दम् इष्यसि प्रेरयसि। किंचेत्याह। यदा तव रसः सूर्यः देवो न देव इव विधर्मणि विधारके पवित्रे अक्रान् अक्रमीत् तदेत्यर्थः ॥

इन्दुः पविष्ट चेतनः प्रियः कवीनां मती । सृजदश्वं रथीरिव ॥ १० ॥

इन्दुः । पविष्ट । चेतनः । प्रियः । कवीनाम् । मती । सृजत् । अश्वम् । रथीःऽइव ॥ १० ॥

चेतनः प्रज्ञापकः प्रियः देवानां प्रीतिकरः इन्दुः सोमः कवीनां क्रान्तकर्मणां स्तोतॄणां मती मत्या स्तुत्या पविष्ट पवते। अश्वं इव रथीरिव रथीव ऊर्मिं सृजत् सृजति च ॥　　॥ १७ ॥

ऊर्मिर्यस्ते पवित्र आ देवावीः पर्यक्षरत् । सीदन्नृतस्य योनिमा ॥ ११ ॥

ऊर्मिः । यः । ते । पवित्रे । आ । देवऽअवीः । परिऽअक्षरत् ।
सीदन् । ऋतस्य । योनिम् । आ ॥ ११ ॥

हे सोम ते तव यः देवावीः देवकामः ऊर्मिः तरङ्गः ऋतस्य यज्ञस्य योनिं स्थानम् आ सीदन् पवित्रे पर्यक्षरत् परिक्षरति तमूर्मिं सृजतीति पूर्वत्र संबन्धः ॥

---

१. ग–क्षरन्तु । २. ग–त३–म१.७–' इति संप्रत्यर्थे ' नास्ति ।

स नो अर्ष पवित्र आ मदो यो देववीतमः । इन्दविन्द्राय पीतये ॥ १२ ॥

सः । नः । अर्ष । पवित्रे । आ । मदः । यः । देवऽवीतमः ।
इन्दो इति । इन्द्राय । पीतये ॥ १२ ॥

हे इन्दो यः त्वं देववीतमः अतिशयेन देवकामः मदः मदकरश्च भवसि सः त्वं नः अस्माकं पवित्रे इन्द्राय इन्द्रस्य पीतये पानाय आ अर्ष आगच्छ ॥

इषे पवस्व धारया मृज्यमानो मनीषिभिः । इन्दो रुचाभि गा इहि ॥ १३ ॥

इषे । पवस्व । धारया । मृज्यमानः । मनीषिऽभिः । इन्दो इति । रुचा । अभि । गाः । इहि ॥ १३ ॥

हे इन्दो सोम मनीषिभिः ऋत्विग्भिः मृज्यमानः शोध्यमानस्त्वम् इषे अस्माकमन्नाय धारया पवस्व क्षर । रुचा रोचमानेनान्धसा गाः पशून् अभि इहि अभिगच्छ ॥

पुनानो वरिवस्कृध्यूर्जं जनाय गिर्वणः । हरे सृजान आशिरम् ॥ १४ ॥

पुनानः । वरिवः । कृधि । ऊर्जम् । जनाय । गिर्वणः । हरे । सृजानः । आऽशिरम् ॥ १४ ॥

हे गिर्वणः गीर्भिर्वननीय हरे हरितवर्ण सोम आशिरं क्षीरं[1] प्रति सृजानः विसृज्यमानः पुनानः पूयमानस्त्वं जनाय यजमानार्थं[2] वरिवः धनम् ऊर्जम् अन्नं च कृधि कुरु ॥

पुनानो देववीतय इन्द्रस्य याहि निष्कृतम् । द्युतानो वाजिभिर्यतः ॥ १५ ॥

पुनानः । देवऽवीतये । इन्द्रस्य । याहि । निःऽकृतम् । द्युतानः । वाजिऽभिः । यतः ॥ १५ ॥

हे सोम द्युतानः दीप्यमानः वाजिभिः बलिभिर्मर्जमानैः यतः संगृहीतः देववीतये यज्ञार्थं पुनानः पूयमानस्त्वम् इन्द्रस्य निष्कृतं स्थानं याहि गच्छ ॥   ॥ ३८ ॥

प्र हिन्वानास इन्दवोऽच्छा समुद्रमाशवः । धिया जूता असृक्षत ॥ १६ ॥

प्र । हिन्वानासः । इन्दवः । अच्छ । समुद्रम् । आशवः । धिया । जूताः । असृक्षत ॥ १६ ॥

आशवः वेगवन्तः इन्दवः सोमाः समुद्रम् अन्तरिक्षम् अच्छ प्रति हिन्वानासः हिन्वानाः प्रेर्यमाणाः धिया अङ्गुल्या जूताः कृताश्च प्र असृक्षत सृज्यन्ते[3] ॥

मर्मृजानास आयवो वृथा समुद्रमिन्दवः । अग्मन्नृतस्य योनिमा ॥ १७ ॥

मर्मृजानासः । आयवः । वृथा । समुद्रम् । इन्दवः । अग्मन् । ऋतस्य । योनिम् । आ ॥ १७ ॥

मर्मृजानासः मर्मृज्यमानाः आयवः गन्तारः इन्दवः सोमाः वृथा कायासं विनैव समुद्रम् अन्तरिक्षं गच्छन्ति । एतदेव दर्शयति । ऋतस्य उदकस्य योनिं स्थानम् आ अग्मन्[4] गच्छन्तीति ॥

परि णो याह्यस्मयुर्विश्वा वसून्योजसा । पाहि नः शर्म वीरवत् ॥ १८ ॥

परि । नः । याहि । अस्मऽयुः । विश्वा । वसूनि । ओजसा । पाहि । नः । शर्म । वीरऽवत् ॥ १८ ॥

हे सोम अस्मयुः अस्मत्कामस्त्वं नः अस्माकं विश्वा विश्वानि वसूनि धनानि ओजसा बलेन सह परि याहि रक्षार्थं परिगच्छ । अपि च नः अस्माकं वीरवत् पुत्रवत् शर्म गृहं पाहि रक्ष ॥

1. ग-ट१.६.म१.२.७–'क्षीरं' नास्ति । 2. ग-त-म१.२.४.५–जनार्थं । 3. ग–मसृज्यंते, ट७-म६–सृज्यते । 4. ट१.२.३.४.५.६-म१.२.७–आगमन्; म४–आगमन् ।

मिमाति वह्निरेतशः पदं युजान ऋक्वभिः । प्र यत्समुद्र आहितः ॥ १९ ॥

मिमाति । वह्निः । एतशः । पदम् । युजानः । ऋक्वऽभिः । प्र । यत् । समुद्रे । आऽहितः ॥ १९ ॥

हे सोम यत्[1] यदा सः[2] वह्निः वहनशीलः एतशः अश्वः मिमाति शब्दं करोति ऋक्वभिः[3] ऋत्विग्भिः स्तोतृभिः पदं[4] पदे युजानः[5] नियुक्तः स्तोत्रश्रवणार्थमागच्छति च तदा स यज्ञवाहकाश्वाख्या त्वं समुद्रे उदके वसतीवरीषु प्र आहितः भवसि[6] ॥

आ यद्योनिं हिरण्ययमाशुर्ऋतस्य सीदति । जहात्यप्रचेतसः ॥ २० ॥

आ । यत् । योनिम् । हिरण्ययम् । आशुः । ऋतस्य । सीदति । जहाति । अप्रऽचेतसः ॥ २० ॥

यत् यदा आशुः वेगवान् सोमः ऋतस्य यज्ञस्य हिरण्ययं हिरण्मयं योनिं स्थानम् । 'हिरण्यपाणिरभिषुणोति' इत्युक्तम् । आ सीदति तदानीम् अप्रचेतसः जहाति विसृजति । अस्तोतॄणां यज्ञं नाभिगच्छति किंतु स्तोतॄणामेव यज्ञमभिगच्छतीत्यर्थः ॥ ॥ ३९ ॥

अभि वेना अनूषतेयक्षन्ति प्रचेतसः । मज्जन्त्यविचेतसः ॥ २१ ॥

अभि । वेनाः । अनूषत । इयक्षन्ति । प्रऽचेतसः । मज्जन्ति । अविऽचेतसः ॥ २१ ॥

वेनाः कामाः स्तोतारः अभि अनूषत सोममभिष्टुवन्ति । प्रचेतसः सुमतयः इयक्षन्ति यष्टुमिच्छन्ति च । अविचेतसः । विशिष्टमतयो विचेतसः । अविचेतसो विपरीतमतय इत्यर्थः । मज्जन्ति निमज्जन्ति । ये सोमं नाभिष्टुवन्ति न यजन्ति च ते नरके पतन्तीत्यर्थः ॥

इन्द्रायेन्दो मरुत्वते पवस्व मधुमत्तमः । ऋतस्य योनिमासदम् ॥ २२ ॥

इन्द्राय । इन्दो इति । मरुत्वते । पवस्व । मधुमत्ऽतमः । ऋतस्य । योनिम् । आऽसदम् ॥ २२ ॥

हे इन्दो सोम मधुमत्तमः अतिशयेन मधुमांस्त्वम् ऋतस्य यज्ञस्य योनिं स्थानम् आसदम् उपवेष्टुं मरुत्वते इन्द्राय इन्द्रार्थं पवस्व क्षर ॥

तं त्वा विप्रा वचोविदः परिष्कृण्वन्ति वेधसः । सं त्वा मृजन्त्यायवः ॥ २३ ॥

तम् । त्वा । विप्राः । वचःऽविदः । परि । कृण्वन्ति । वेधसः । सम् । त्वा । मृजन्ति । आयवः ॥ २३ ॥

हे सोम तं पवमानं त्वा त्वां विप्राः प्राज्ञाः वेधसः कर्मणां कर्तारः[1] वचोविदः स्तोतारः परिष्कृण्वन्ति अलंकुर्वन्ति । अपि च त्वा त्वाम् आयवः मनुष्याः सं मृजन्ति सम्यक् शोधयन्ति ॥

रसं ते मित्रो अर्यमा पिबन्ति वरुणः कवे । पवमानस्य मरुतः ॥ २४ ॥

रसम् । ते । मित्रः । अर्यमा । पिबन्ति । वरुणः । कवे । पवमानस्य । मरुतः ॥ २४ ॥

हे कवे क्रान्तकर्मन् सोम पवमानस्य क्षरतः ते तव रसं मित्रः अर्यमा च वरुणः च मरुतः च एते सर्वे देवाः पिबन्ति ॥

त्वं सोम विपश्चितं पुनानो वाचमिष्यसि । इन्दो सहस्रभर्णसम् ॥ २५ ॥

त्वम् । सोम । विपःऽचितम् । पुनानः । वाचम् । इष्यसि । इन्दो इति । सहस्रऽभर्णसम् ॥ २५ ॥

---

१. ग–यत्त्वदश्वो । २. ग–यदा ऋक्वभिः । ३. त१.२.६.७–मु–पदं यज्ञे युजानो; त५–पदं यज्ञे युजानौ युजानौ; अ४–पदं यज्ञे युंजानो । ४. त३–अ१.७–भवति । ५. ग–धावितरो (? विधातारो)।

हे इन्दो दीप्त सोम पुनानः पूयमानः त्वं विपश्चितं प्रज्ञया पवित्रां सहस्रभर्णसं बहुभरणां वाचम् इष्यसि प्रेरयसि ॥ ॥ ४० ॥

उतो सहस्रभर्णसं वाचं सोम मखस्युवम् । पुनान इन्दवा भर ॥ २६ ॥

उतो इति । सहस्रऽभर्णसम् । वाचम् । सोम । मखस्युवम् ।
पुनानः । इन्दो इति । आ । भर ॥ २६ ॥

उतो अपि च हे इन्दो दीप्त सोम पुनानः पूयमानस्त्वं सहस्रभर्णसं सहस्रभरणां मखस्युवं धनकामां वाचम् अस्मभ्यम् आ भर आहर ॥

पुनान इन्दवेषां पुरुहूत जनानाम् । प्रियः समुद्रमा विश ॥ २७ ॥

पुनानः । इन्दो इति । एषाम् । पुरुऽहूत । जनानाम् । प्रियः । समुद्रम् । आ । विश ॥ २७ ॥

हे पुरुहूत बहुभिराहूत इन्दो सोम पुनानः पूयमानस्त्वम् एषाम् अस्मिन् यागे स्तोत्रं कुर्वतां जनानां प्रियः सन् समुद्रं द्रोणकलशम् आ विश प्रविश ॥

दविद्युतत्या रुचा परिष्टोभन्त्या कृपा । सोमाः शुक्रा गवाशिरः ॥ २८ ॥

दविद्युतत्या । रुचा । परिऽस्तोभन्त्या । कृपा । सोमाः । शुक्राः । गोऽआशिरः ॥ २८ ॥

शुक्राः उज्ज्वलाः दविद्युतत्या द्योतमानया रुचा दीप्त्या परिष्टोभन्त्या परितः शब्दायमानया कृपा धारया च युक्ताः सोमाः गवाशिरः भवन्ति । गव्येन पयसा मिश्रिता भवन्तीत्यर्थः ॥

हिन्वानो हेतृभिर्यत आ वाजं वाज्यक्रमीत् । सीदन्तो वनुषो यथा ॥ २९ ॥

हिन्वानः । हेतृऽभिः । यतः । आ । वाजम् । वाजी । अक्रमीत् ।
सीदन्तः । वनुषः । यथा ॥ २९ ॥

वाजी बलवान्[1] सोमः हेतृभिः प्रेरकैः स्तोतृभिः हिन्वानः स्तोत्रैः प्रेर्यमाणः यतः संयतः सन् वाजं यागाख्यं युद्धम् आ अक्रमीत् आक्रामति । तत्र दृष्टान्तः । यथा वनुषः हन्तारो भटाः सीदन्तः युद्धं प्रविशन्तः आक्रामन्ति[2] तद्वदित्यर्थः ॥

ऋधक्सोम स्वस्तये संजग्मानो दिवः कविः । पवस्व सूर्यो दृशे ॥ ३० ॥

ऋधक् । सोम । स्वस्तये । सम्ऽजग्मानः । दिवः । कविः । पवस्व । सूर्यः । दृशे ॥ ३० ॥

हे सोम कविः क्रान्तः सूर्यः सुवीर्यस्त्वम् ऋधक् पृथग्भवन् । तथा च यास्कः—'ऋधगिति पृथग्भावस्यानुप्रवचनं भवत्यथाप्यृध्नोत्यर्थे दृश्यते' (निरु. ४. २५) इति । संजग्मानः संगच्छमानः स्वस्तये दृशे दर्शनाय च दिवः पवस्व क्षर ॥ ॥ ४१ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपाल-
साम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण[3] विरचिते माधवीये वेदार्थ-
प्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये सप्तमाष्टके प्रथमोऽध्यायः ॥

१. भ७–वेजनवान् । २. त-मु–आक्रमंति; भ७–अक्रमंति । ३. ग-त१.२.३.४.५-म१.२.४ सायणामात्येन ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

'हिन्वन्ति' इति त्रिंशदृचं पञ्चमं सूक्तं वरुणपुत्रस्य भृगोरार्षं भार्गवस्य जमदग्नेर्वा गायत्रं पवमानसोमदेवताकम् । तथा चानुक्रम्यते–'हिन्वन्ति भृगुर्वारुणिर्जमदग्निर्वा' इति । गतो विनियोगः ॥

हिन्वन्ति सूरमुस्रयः स्वसारो जामयस्पतिम् । महामिन्दुं महीयुवः ॥ १ ॥

हिन्वन्ति । सूरम् । उस्रयः । स्वसारः । जामयः । पतिम् । महाम् । इन्दुम् । महीयुवः ॥ १ ॥

अत्र सर्वत्र पवमानः सोमः स्तूयते । तत्रादावृषिः सोमं प्रत्याह । मदीया अङ्गुलयस्त्वामभिषोतुं प्रेरयन्तीति । तदुच्यते । स्वसारः । अङ्गुलिनामैतत् । सुष्ठु कर्मसु प्रेर्यन्त ऋत्विग्भिरिति स्वसारः । जामयः एकस्मात्पाणेरुत्पन्नत्वात्[1] परस्परं बन्धुभूताः उस्रयः कर्मार्थं निवसन्त्यः । सर्वत्र गन्त्र्य इत्यर्थः । तादृश्योऽङ्गुलयः महीयुवः त्वदभिषवं कामयमानाः सत्यः सूरं सुवीर्यं सोमे पीते वीर्यं भवतीति शोभनवीर्यकारणं वा सर्वेषां कर्मणि प्रेरकं वा तादृशं पतिं सर्वस्य स्थावरजङ्गमजातस्य स्वामिनं यस्माद्देवार्थमभिषूयते अत एव महां देवेभ्यो दीयमानत्वेन महान्तं महनीयं वा इन्दुं ग्रहेषु स्यन्दमानं सोमं हिन्वन्ति प्रेरयन्ति । 'हि गतौ वृद्धौ च' । स्वादिः ॥

पवमान रुचारुचा देवो देवेभ्यस्परि । विश्वा वसून्या विश ॥ २ ॥

पवमान । रुचाऽरुचा । देवः । देवेभ्यः । परि । विश्वा । वसूनि । आ । विश ॥ २ ॥

हे पवमान दशापवित्रेण पूयमान यद्वा पुनान शुद्ध सोम रुचारुचा । 'रुच दीप्तौ' । सर्वेण तेजसा देवः दीप्यमानस्त्वं देवेभ्यः परि देवेभ्यः सकाशात् विश्वा व्याप्तानि सर्वाणि बहूनि वसूनि धनानि अस्माकम् आ विश प्रापय । यद्वा । देवेभ्यस्तदर्थं सर्वाणि वसूनि निवासस्थानानि ग्रहादीनि आ विश समन्तात् प्रविश ॥

आ पवमान सुष्टुतिं वृष्टिं देवेभ्यो दुवः । इषे पवस्व संयतम् ॥ ३ ॥

आ । पवमान । सुऽस्तुतिम् । वृष्टिम् । देवेभ्यः । दुवः । इषे । पवस्व । सम्ऽयतम् ॥ ३ ॥

हे पवमान पूयमान पुनान वा सोम सुष्टुतिं शोभनस्तुतियुक्तां वृष्टिं देवेभ्यः देवानां दुवः । 'सुपां सुलुक्°' इति चतुर्थ्या लुक् । दुवसे परिचरणाय आ पवस्व आगमय । त्वं यथा मदीयया स्तुत्या वृष्टिर्भविष्यति तथा कुर्वित्यर्थः । किं चास्माकम् इषे अन्नार्थं च संयतं सम्यगमनात् संगच्छन्तीं वृष्टिं कुरु । यद्वा । दुवः परिचर्यामभिलक्ष्य क्रियमाणां सुष्टुतिं शोभनस्तुतिरूपां वृष्टिम् । बहुस्तुतिमित्यर्थः । एतां देवेभ्यः प्रापय ॥

वृषा ह्यसि भानुना द्युमन्तं त्वा हवामहे । पवमान स्वाध्यः ॥ ४ ॥

वृषा । हि । असि । भानुना । द्युऽमन्तम् । त्वा । हवामहे । पवमान । सुऽआध्यः ॥ ४ ॥

हे सोम त्वं वृषा अभिमतफलानां वर्षिता असि हि भवसि खलु । तस्मात् हे पवमान

१. म१(२)–एकस्मिन् पाणौ अत्रासवत्वात् । २. तै१-भ१.२.७–तै अत ।

पवमान पुनान वा सोम स्वाध्यः शोभनकर्माणः सुष्ठु ध्यायन्तो वा वयं भानुना तेजसा द्युमन्तं दीप्तिमन्तम्। अतिशयेन तेजस्विनमित्यर्थः। स्तुतिमन्तं वा त्वा त्वां हवामहे यज्ञेष्वाह्वयामहे ॥

आ पवस्व सुवीर्यं मन्दमानः स्वायुध। इहो ष्विन्दवा गहि ॥ ५ ॥

आ। पवस्व। सुऽवीर्यम्। मन्दमानः। सुऽआयुध। इहो इति। सु। इन्दो इति। आ। गहि ॥५॥

हे स्वायुध। यज्ञे स्फ्यकपालादीनि यज्ञायुधानीत्यभिधीयन्ते। शोभनानि तानि यस्य स तथोक्तः। यद्वा। असुरादीन्प्रत्यायुधानि यस्य सः। तादृश हे सोम त्वं मन्दमानः मोदमानः सन्। यद्वा। अन्तर्णीतण्यर्थः। देवान् स्वयं मादयन्। सुवीर्यं शोभनवीर्योपेतं पुत्रादिकमस्माकम् आ पवस्व। पवतिर्गत्यर्थः। आगमय। किंच हे इन्दो ग्रहेषु चमसेषु च क्षरणशील सोम इहो। इह उ इति पद-द्वयम्। उ इत्यवधारणे। इहैवास्मदीये यज्ञ एव सुष्ठु आ गहि आगच्छ ॥ ॥ १ ॥

यदद्भिः परिषिच्यसे मृज्यमानो गभस्त्योः। द्रुणा सधस्थमश्नुषे ॥ ६ ॥

यत्। अत्ऽभिः। परिऽसिच्यसे। मृज्यमानः। गभस्त्योः। द्रुणा। सधऽस्थम्। अश्नुषे ॥६॥

हे सोम गभस्त्योः। बाहुनामैतत्। गमयन्ति दीपयन्ति निर्मथनेनाग्निमिति गभस्ती बाहू। तयोः मृज्यमानः ताभ्यां शोध्यमानः सन् अद्भिः। सोमसेचनार्थं चतुर्विधा आपः। ताभिर्वसतीवरीभिरेकधनाभिश्च यत् यदा परिषिच्यसे परितः सिच्यमानो भवसि तदानीं द्रुणा द्रुममयेन पात्रेण गृह्यमाणः सन् सधस्थम्। सह तिष्ठन्त्यत्रेति सधस्थं स्थानं ग्रहचमसादिकम्। अश्नुषे प्राप्नोषि ॥

प्र सोमाय व्यश्ववत्पवमानाय गायत। महे सहस्रचक्षसे ॥ ७ ॥

प्र। सोमाय। व्यश्वऽवत्। पवमानाय। गायत। महे। सहस्रऽचक्षसे ॥ ७ ॥

हे स्तोतारः पवमानाय दशापवित्रेण पूयमानाय पुनानाय वा सोमाय प्र गायत प्रकर्षेण सामगानं[1] कुरुत। अभिष्टुत वा। कथमिव। व्यश्ववत्। यथा पूर्वं व्यश्वो नामर्षिः सोम-मगासीत् तद्वद्यूयमपि। कीदृशाय। महे महते। देवेभ्यः दर्शक्रियमाणत्वेन गुणादिभिर्वा सहस्र-चक्षुषाय सहस्रचक्षसे। प्रयोगबाहुल्यापेक्षमेतद्वचनम्। सहस्रसंख्याकस्तोत्रयुक्ताय। यद्वा। नाना-विधैर्वर्णैरनेकधा दृश्यमानाय सोमायेति ॥

यस्य वर्णं मधुश्चुतं हरिं हिन्वन्त्यद्रिभिः। इन्दुमिन्द्राय पीतये ॥ ८ ॥

यस्य। वर्णम्। मधुऽश्चुतम्। हरिम्। हिन्वन्ति। अद्रिऽभिः। इन्दुम्। इन्द्राय। पीतये ॥८॥

हे अध्वर्य्वादयः वर्णं शत्रूणां वारकम्। येनासौ पीयते तेन मदेन शत्रवः संप्रहारमंस्त इति शत्रुनिवारणसमर्थम्। मधुश्चुतं मधुररसस्य च्यावयितारं[2] हरिं[3] हरितवर्णम् इन्दुम्। इन्धेरेतद्रूप-मवेक्ष्यते। सर्वतो दीप्यमानम्। 'उन्दी क्लेदने' इत्यस्माद्वा। अभिषवानन्तरं पात्रेषु क्षरणशीलम्। यस्य सोमस्य तव कारणमंशुम् अद्रिभिः हिन्वन्ति प्रेरयन्ति। अभिषुण्वन्तीत्यर्थः। इन्द्राय पीतये इन्द्रस्य पानाय। तदर्थमित्यर्थः ॥

१ ग–साम गायत गानं, त१.३.४.५.६-भ१.२.४–साम गायमानं; त२–सामगायमानं; त७–भाम-गायनं। २. ग-त३-भ५–च्यावयितारं क्षारयितारं। ३. त–हर्शं।

तस्य॑ ते वा॒जिनो॑ व॒यं विश्वा॒ धना॑नि जि॒ग्युषः॑ । स॒खि॒त्वमा वृ॑णीमहे ॥ ९ ॥

तस्य॑ । ते॒ । वा॒जिनः॑ । व॒यम् । विश्वा॑ । धना॑नि । जि॒ग्युषः॑ । स॒खि॒ऽत्वम् । आ । वृ॒णी॒म॒हे॒ ॥ ९ ॥

हे सोम ᵛवाजिनः संभृतहविष्काः ᵛवयं ᵛविश्वा विश्वानि सर्वाणि व्याप्तानि वा शत्रुधनानि ᵛजिग्युषः जितवतः ᵛतस्य पूर्वोक्तलक्षणस्य प्रसिद्धस्य वा ᵛते तव ᵛसखित्वं स्तुत्यस्तोतृलक्षणं सख्यम् ᵛआ ᵛवृणीमहे संभजामहे । अस्मभ्यं धनं देहीति संभजनं कुर्म इत्यर्थः ॥ जिग्युषः । 'जि जये' । लिटि क्वसौ 'सन्लिटोर्जेः' इत्यभ्यासादुत्तरस्य कवर्गादेशः । 'वस्वेकाजाद्घसाम्' इति नियमादिडभावः । ङसि परतो वसो संप्रसारणम् । कसुप्रत्ययस्वरः ॥

वृषा॑ पवस्व॒ धार॑या म॒रुत्व॑ते च मत्स॒रः । विश्वा॒ दधा॑न॒ ओज॑सा ॥ १० ॥

वृषा॑ । प॒व॒स्व॒ । धार॑या । म॒रुत्व॑ते । च॒ । म॒त्स॒रः । विश्वा॑ । दधा॑नः । ओज॑सा ॥ १० ॥

हे सोम त्वं ᵛवृषा स्तोतृणामभिमतफलस्य वर्षकः सन् ᵛधारया त्वदीयया ᵛपवस्व द्रोणकलशमागच्छ । पवतिर्गतिकर्मा । आगतस्त्वं[1] यदास्माभिरिन्द्राय दीयसे तदा ᵛमरुत्वते सहायभूता मरुतो यस्य सन्ति तस्मा इन्द्राय ᵛमत्सरः मदकरः ᵛच भव । कीदृशः । ᵛविश्वा विश्वानि सर्वाणि व्याप्तानि वा धनानि ᵛओजसा आत्मीयेन बलेन युक्तः सन् स्तोतृभ्यस्तानि ᵛदधानः प्रयच्छन् । त्वं मादयिता भवेति समन्वयः ॥ ॥ ३ ॥

तं त्वा॑ ध॒र्तार॑मो॒ण्यो॒३॒॑ः पव॑मान स्व॒र्दृश॑म् । हिन्वे॒ वाजे॑षु वा॒जिन॑म् ॥ ११ ॥

तम् । त्वा॒ । ध॒र्तार॑म् । ओ॒ण्योः॑ । पव॑मान । स्वः॒ऽदृश॑म् । हि॒न्वे । वाजे॑षु । वा॒जिन॑म् ॥ ११ ॥

हे ᵛपवमान पूयमान पुनान वा हे सोम ᵛओण्योः । द्यावापृथिवीनामैतत् । तयोः ᵛधर्तारं धारकमत एव ᵛस्वर्दृशं सर्वस्य सूर्यस्य वा द्रष्टारं सर्वैर्देवैर्द्रष्टव्यं वा ᵛवाजिनं बलवन्तं ᵛतं पूर्वोक्तगुणप्रसिद्धं[2] ᵛत्वा त्वां ᵛवाजेषु संग्रामेषु ᵛहिन्वे प्रेरयामि । यद्वा । वाजेष्वन्नेषु निमित्तेषु हिनोमि । अन्नादिकं प्रयच्छेत्यर्थः ॥

अ॒या चि॒त्तो वि॒पानया॒ हरिः॑ पवस्व॒ धार॑या । युजं॒ वाजे॑षु चोदय ॥ १२ ॥

अ॒या । चि॒त्तः । वि॒पा । अ॒नया॑ । हरिः॑ । प॒व॒स्व॒ । धार॑या । युज॑म् । वाजे॑षु । चो॒द॒य॒ ॥ १२ ॥

हे पवमान ᵛअया । 'अय पय गतौ' । कर्मार्थमितस्ततो गच्छन्तीभिरनया ᵛविपा । 'विप प्रेरणे' । हवींष्यग्नौ प्रेरयन्तीति विपोऽङ्गुलयः । एकवचनं छान्दसम् । प्रत्येकविवक्षया वा । एताभिर्मदीयाभिरङ्गुलीभिः ᵛचित्तः ज्ञातः निर्गतोऽभिपुतः ᵛहरिः हरितवर्णस्त्वं धारया संततया ᵛपवस्व द्रोणकलशं प्रत्यागच्छ त्वम् । किंच ᵛयुजं सखायमिन्द्रं ᵛवाजेषु संग्रामेषु ᵛचोदय प्रेरय । यदा अस्माभिरिन्द्रार्थं सोमो दीयते तदा तत्पानेन हृष्टः सन् शत्रून् हन्तीत्यर्थः ॥

आ न॑ इन्दो म॒हीमिषं॒ पव॑स्व वि॒श्वद॑र्शतः । अ॒स्मभ्यं॑ सोम गातु॒वित् ॥ १३ ॥

आ । नः॒ । इ॒न्दो॒ इति॑ । म॒हीम् । इष॑म् । पव॑स्व । वि॒श्वऽद॑र्शतः ।

अ॒स्मभ्य॑म् । सो॒म॒ । गा॒तु॒ऽवित् ॥ १३ ॥

1. ग-एवंभूतस्त्वं । 2. ग-ग१-भ-पूर्वोक्तगुणैः प्रसिद्धं; त-मु-पूर्वोक्तगुणसिद्धं ।

हे इन्दो क्षरणशील दीपनशील वा हे सोम विश्वदर्शतः विश्वैः सर्वैर्दर्शनीयः। यद्वा। विश्वं सर्वं वस्तुजातं दृश्यते ज्ञाप्यतेऽनेनेति। सः विश्वस्य प्रकाशक[1] इत्यर्थः। तादृशस्त्वं महीमिषं महत्प्रभूतमन्नं नः अस्मभ्यम् आ पवस्व आगमय। प्रयच्छेत्यर्थः। किंच हे सोम अभिपूयमान पवमान अस्मभ्यं गातुवित् स्वर्गमार्गस्य[2] लम्भयिता ज्ञापयिता भव ॥

आ कुलशा अनूषतेन्दो धाराभिरोजसा। एन्द्रस्य पीतये विश ॥ १४ ॥

आ। कलशाः। अनूषत। इन्दो इति। धाराभिः। ओजसा। आ। इन्द्रस्य। पीतये। विश ॥ १४ ॥

हे इन्दो क्षरणशील सोम ओजसा बलेन युक्तस्य तव धाराभिः निरन्तराभिः सहिताः कलशाः। प्रयोगबाहुल्यापेक्षमेतद्बहुवचनम्। द्रोणकलशः आ[3] अनूषत[3] स्तोतृभिः[4] आभिमुख्येन स्तूयन्ते। सोमाभिषवकाले हि ऋत्विजः स्तुवन्ति खलु। तादृशस्त्वम् इन्द्रस्य पीतये पानाय आ विश महान्तमसोम प्रविश ॥

यस्य ते मद्यं रसं तीव्रं दुहन्त्यद्रिभिः। स पवस्वाभिमातिहा ॥ १५ ॥

यस्य। ते। मद्यम्। रसम्। तीव्रम्। दुहन्ति। अद्रिऽभिः। सः। पवस्व। अभिमातिऽहा ॥ १५ ॥

हे सोम यस्य ते तव मद्यं मदकरं तीव्रं क्षिप्रं मदकारिणं रसम् अद्रिभिः ग्रावभिरध्वर्यवः दुहन्ति अभिषुण्वन्ति सः[5] तादृशस्त्वं[5] अभिमातिहा। अभितो मातिरभिमानं येषां ते शत्रवः। पापरूपाणां शत्रूणां हन्ता सन् पवस्व सर्वतो गच्छ। येऽभिषुण्वन्ति ते पापरहिताः सुकृतिनो भवन्तीत्यर्थः ॥　　॥ २ ॥

राजा मेधाभिरीयते पवमानो मनावधि। अन्तरिक्षेण यातवे ॥ १६ ॥

राजा। मेधाभिः। ईयते। पवमानः। मनौ। अधि। अन्तरिक्षेण। यातवे ॥ १६ ॥

मनौ मनुष्ये यागं कुर्वाणे सति। यद्वा। मनावधि। मनुर्मन्तव्यो यज्ञः। तस्मिन् पवमानः पूयमानः पुनानो वा राजा। राजशब्देन सोमोऽभिधीयते। ‘सोमं राजानमक्रीणन्’ (ऐ. ब्रा. १.२०) इत्यादिषु दृष्टत्वात्। स राजा मेधाभिः स्तुतिभिः सह[6] ईयते गच्छति। किमर्थम्। अन्तरिक्षेण आकाशमार्गेण द्रोणकलशं प्रति यातवे यातुम्। द्रोणाभिगमनकाले हि स्तोतृभिः स्तूयते खलु ॥

आ न इन्दो शतग्विनं गवां पोषं स्वश्व्यम्। वहा भगत्तिमूतये ॥ १७ ॥

आ। नः। इन्दो इति। शतऽग्विनम्। गवाम्। पोषम्। सुऽअश्व्यम्। वह। भगत्तिम्। ऊतये ॥ १७ ॥

हे इन्दो पात्रेषु क्षरणशील दीपनशील वा हे सोम शतग्विनं शतसहस्रसंख्याभिर्गोभिर्युक्तं गवां पोषं गवादीनां पुष्टिवर्धनं स्वश्व्यं शोभनाश्वसमूहसहितं भगत्तिं भगदत्तिं भजनीयधनदानं च ऊतये रक्षणार्थं नः अस्माकम् आ वह प्रापय। गवादींश्च तेषां च वृद्धिं प्रयच्छेत्यर्थः ॥

आ नः सोम सहो जुवो रूपं न वर्चसे भर। सुष्वाणो देववीतये ॥ १८ ॥

आ। नः। सोम। सहः। जुवः। रूपम्। न। वर्चसे। भर। सुस्वानः। देवऽवीतये ॥ १८ ॥

१. ख—प्रकाशकस्य; भ५—प्रकाशस्य। २. ख३—स्वर्गस्य। ३. ख—अनूषत। ४. ग—ऋत्विग्भिः। ५. भ५—एतादृशस्त्वं। ६. ग—स्तुतः।

हे सोम देववीतये देवपानाय देवानां कामाय वा सुष्वाणः अभिषूयमाणोऽभिषुतो वा त्वम्। महः शत्रूणामभिभवनसमर्थं बलं जुवः। जु इति गत्यर्थः। शत्रून् प्रति शीघ्रगमनं च। बृहत्। सर्वतो गमनशीलं बलं च। च इति चार्थे। वर्चसे। 'वर्च दीप्तौ'। दीप्त्यै सर्वत्र प्रकाशनाय वर्चं च नः अस्मभ्यम् आ भर आहर प्रयच्छ॥

अर्षा सोम द्युमत्तमोऽभि द्रोणानि रोरुवत्। सीदञ्छ्येनो न योनिमा॥ १९॥

अर्ष। सोम। द्युमत्ऽतम। अभि। द्रोणानि। रोरुवत्।
सीदन्। श्येनः। न। योनिम्। आ॥ १९॥

हे सोम अभिषूयमाण पवमान द्युमत्तमः अतिशयेन दीप्तिमांस्त्वं द्रोणानि। प्रयोगबाहुल्यापेक्षमेतद्बहुवचनम्। द्रोणान् अभि लक्षीकृत्य रोरुवत् पुनःपुनर्भृशं वा शब्दं कुर्वन् अर्ष तानागच्छ। दशापवित्रमध्यात्क्षरन् सोमोऽविच्छिन्नधारया द्रोणकलशे[1] पतन् शब्दं करोति खलु। तत्र दृष्टान्तः। श्येनो न यथा आ सीदन् सर्वतो गच्छन् श्येनः शंसनीयगतिः पक्षी योनिं स्वस्थानं कुलायं प्रति शीघ्रं शब्दायमानः सन्नागच्छति तद्वत्॥

अप्सा इन्द्राय वायवे वरुणाय मरुद्भ्यः। सोमो अर्षति विष्णवे॥ २०॥

अप्साः। इन्द्राय। वायवे। वरुणाय। मरुत्ऽभ्यः। सोमः। अर्षति। विष्णवे॥ २०॥

अप्साः वसतीवरीनामधेयानामपां संभक्ता। 'षण संभक्तौ'। 'जनसन°' इति विट्। आत्वं 'विड्वनोः'[2] इति। तादृशः सोमः अर्षति द्रोणकलशमागच्छति। किमर्थम्। इन्द्राय। सर्वदेवानां प्रथमं[3] ह्येन्द्रः सोमं पिबति तस्मात्पूर्वमेवाभिहितः। तस्मै वायवे तत्सहायाय च। ऐन्द्रवायवे हीन्द्रस्यानन्तरं वायुः सोमं पिबति तस्मात्तदनु वायुरुक्तः। तस्मै च वरुणाय मरुद्भ्यः मितं शब्दं कुर्वद्भ्यः गणात्मकेभ्यो देवेभ्यः विष्णवे सर्वजगद्व्यापिने विष्णवे च। एतेषां पातुं सोमः क्षरतीत्यर्थः॥ ॥ २॥

इषं तोकाय नो दधदस्मभ्यं सोम विश्वतः। आ पवस्व सहस्रिणम्॥ २१॥

इषम्। तोकाय। नः। दधत्। अस्मभ्यम्। सोम। विश्वतः। आ। पवस्व। सहस्रिणम्॥ २१॥

हे सोम त्वं नः अस्माकं तोकाय पुत्राय इषम् अन्नं दधत् विदधत् प्रयच्छन् सहस्रिणं सहस्रसंख्याकं धनं विश्वतः सर्वतो दिक्षु अस्मभ्यं च[4] आ पवस्व आस्रावय। अस्मभ्यं पुत्राय च अन्नमामुष्मिकं प्रयच्छेत्यर्थः॥

ये सोमासः परावति ये अर्वावति सुन्विरे। ये वादः शर्यणावति॥ २२॥

ये। सोमासः। पराऽवति। ये। अर्वाऽवति। सुन्विरे। ये। वा। अदः। शर्यणाऽवति॥ २२॥

उत्तराभ्यामृग्भ्यामिन्द्रार्थं सर्वत्र सोमाभिषवोऽस्तीत्याह। ये सोमासः सोमाः परावति विप्रकृष्टेऽतिदूरे देशे ये वा अर्वावति अन्तिके देश इन्द्रार्थं सुन्विरे अभिषूयन्ते अभ्यषूयन्त ये वा शर्यणावति। कुरुक्षेत्रस्य जघनार्धे शर्यणावन्नामकं मधुररसयुक्तं सोमवत्सरोऽस्ति। अदः अस्मिन् सरसि सुताः ये सोमाः इन्द्रायाभिषूयन्ते तेऽस्माकमभिमतफलं प्रयच्छन्त्विति वाक्यशेषेण संबन्धः॥

१. ग-ल२ म१ ग-'द्रोणकलशे' नास्ति। २. ग-संगनामि गच्छति। ३. ग-त२-म१.४ ग-प्रथमत। ४. ग-सु-धा।

य आ॑र्जी॒केषु॒ कृत्व॑सु॒ ये मध्ये॑ प॒स्त्या॑नाम् । ये वा॒ जने॑षु प॒ञ्चसु॑ ॥ २३ ॥

ये । आ॒र्जी॒केषु॑ । कृत्व॑ऽसु । ये । मध्ये॑ । प॒स्त्या॑नाम् । ये । वा॒ । जने॑षु । प॒ञ्चऽसु॑ ॥ २३ ॥

ᵛये वा सोमाः ᵛआर्जीकेषु । ऋजीकानामकृत्स्ना आर्जीका देशाः । तेषु तथा ᵛकृत्वसु । कृत्वान इति देशाभिधानम् । तेषु कर्मवत्सु देशेषु च किंच ᵛपस्त्यानां सरस्वत्यादीनां नदीनां ᵛमध्ये समीपे च ᵛये सोमा अभिषूयन्ते । ‘ऋषयो वै सरस्वत्यां सत्रमासत’ (ऐ. ब्रा. २.१९) इत्यादिषु नदीतीरे यज्ञकरणस्य श्रवणात् । किंच ᵛजनेषु ᵛपञ्चसु । निषादपञ्चमाश्चत्वारो वर्णाः पञ्च जनाः । तेषु च ᵛये ᵛवा सोमा अभिषुताः ते सोमा अस्माकमभिमतं प्रयच्छन्त्विति पूर्वेणान्वयः ॥

ते नो॑ वृ॒ष्टिं दि॒वस्परि॒ पव॑न्ता॒मा सु॒वीर्य॑म् । सु॒वा॒ना दे॒वास॒ इन्द॑वः ॥ २४ ॥

ते । नः॒ । वृ॒ष्टिम् । दि॒वः । परि॑ । पव॑न्ताम् । आ । सु॒ऽवीर्य॑म् । सु॒वा॒नाः । दे॒वासः॑ । इन्द॑वः ॥ २४ ॥

ᵛसुवानाः तत्र तत्राभिषूयमाणा देवा दीपनशीलाः स्तुत्या वा ᵛइन्दवः ग्रहेषु चमसेषु च क्षरन्तः ᵛते सोमाः ᵛनः अस्माकं ᵛदिवस्परि । परिशब्दः पञ्चम्यर्थद्योतकः । अन्तरिक्षादादित्याद्वा ᵛवृष्टिम् । ‘अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टिः’ इति वृष्टिकारणत्वात् । किंच ᵛसुवीर्यं शोभनवीर्योपेतं पुत्रं च धनादिकं वा ᵛआ ᵛपवन्तां प्रापयन्तु । यजमानः सोमेन अभिमतफलानि प्राप्नोतीति भावः ॥

पव॑ते हर्य॒तो हरि॑र्गृणा॒नो ज॒मद॑ग्निना । हि॒न्वा॒नो गोरधि॑ त्व॒चि ॥ २५ ॥

पव॑ते । ह॒र्य॒तः । हरिः॑ । गृ॒णा॒नः । ज॒मद॑ग्निना । हि॒न्वा॒नः । गोः । अधि॑ । त्व॒चि ॥ २५ ॥

ᵛहर्यतः देवान् कामयमानः ᵛहरिः हरितवर्णः किंच ᵛगोः ᵛत्वचि ᵛअधि आनडुहे चर्मणि ᵛहिन्वानः प्रेर्यमाणः स सोमः ᵛजमदग्निना मन्त्रद्रष्ट्रर्षिणा ᵛगृणानः स्तूयमानः सन् ᵛपवते दशापवित्रेण पूतो भवति । यद्वा । पात्राण्यभिगच्छति ॥　　॥ ५ ॥

प्र शु॒क्रासो॑ वयो॒जुवो॑ हिन्वा॒नासो॒ न सप्त॑यः । श्री॒णा॒ना अ॒प्सु मृ॑ञ्जत ॥ २६ ॥

प्र । शु॒क्रासः॑ । व॒यः॒ऽजुवः॑ । हि॒न्वा॒नासः॑ । न । सप्त॑यः । श्री॒णा॒नाः । अ॒प्ऽसु । मृ॒ञ्ज॒त॒ ॥ २६ ॥

ᵛशुक्रासः शुक्रा दीप्यमानाः ᵛवयोजुवः अन्नं प्रेरयन्तः । यजमानेभ्य देवेभ्यः सोमं प्रयच्छन्ति तत्तदपेक्षितं सोमो ददाति । ते सोमाः ᵛश्रीणानाः दधिक्षीरादिभिः श्रीयमाणाः सन्तः ᵛअप्सु वसतीवरीष्वेकधनासु च ᵛमृञ्जत ऋत्विग्भिः मर्मृज्यन्ते शोध्यन्ते । तत्र दृष्टान्तः । ᵛहिन्वानासो ᵛन ᵛसप्तयः । नकार उपमार्थः । यथाश्वा हिन्वानासो हिन्वानाः सादिभिः प्रेर्यमाणाः सन्तोऽप्सु तथैव प्रक्षालिता भवन्ति तद्वत् ॥

तं त्वा॑ सु॒तेष्वा॒भुवो॑ हिन्वि॒रे दे॒वता॑तये । स प॑वस्वा॒नया॑ रु॒चा ॥ २७ ॥

तम् । त्वा॒ । सु॒तेषु॑ । आ॒ऽभुवः॑ । हि॒न्वि॒रे । दे॒वऽता॑तये । सः । प॒व॒स्व॒ । अ॒नया॑ । रु॒चा ॥ २७ ॥

अथ प्रत्यक्षकृतः । हे सोम ᵛआभुवः । कर्मकरणार्थं समन्ताद्भवन्तीत्याभुव ऋत्विजः । ते ᵛसुतेषु । सुतोऽभिषुतः सोमः । तद्वत्सु यज्ञेषु ᵛदेवतातये । ‘सर्वदेवात्तातिल्’ इति स्वार्थिकस्तातिल् । इन्द्रादिदेवेभ्यः ᵛतं तादृशं प्रसिद्धं ᵛत्वा त्वां ᵛहिन्विरे ग्रावभिः प्रेरयन्ति । अभिषुण्वन्तीत्यर्थः । ततः ᵛसः अभिषुतः स त्वम् ᵛअनया ᵛरुचा दीप्यमानया धारया द्रोणकलशं प्रति ᵛपवस्व

अभिगच्छ। पचतिर्गतिकर्मा। यद्वा। अनया मदीयया कृता स्तुत्या सह कलशमागच्छ। कलशाभिगमनकाले हि सोमं स्तुवन्ति॥

आ ते दक्षं मयोभुवं वह्निमद्या वृणीमहे। पान्तमा पुरुस्पृहम् ॥ २८ ॥

आ। ते। दक्षम्। मयःऽभुवम्। वह्निम्। अद्य। वृणीमहे। पान्तम्। आ। पुरुऽस्पृहम् ॥ २८ ॥

हे सोम यष्टारो वयं ते तव स्वभूतं दक्षं बलम् अद्य अस्मिन् यागदिने आभिमुख्येन आ वृणीमहे संभजामहे[1]। कीदृशम्। मयोभुवं सुखस्य भावकं वह्निं धनादीनां प्रापकं पान्तं शत्रुभ्यो रक्षकं पुरुस्पृहं बहुभिः स्पृहणीयं काम्यमानं बलमिति॥

आ मन्द्रमा वरेण्यमा विप्रमा मनीषिणम्। पान्तमा पुरुस्पृहम् ॥ २९ ॥

आ। मन्द्रम्। आ। वरेण्यम्। आ। विप्रम्। आ। मनीषिणम्।

पान्तम्। आ। पुरुऽस्पृहम् ॥ २९ ॥

हे सोम मन्द्रं मदकरं स्तुत्यं वा त्वाम् आ वृणीमहे। वरेण्यं सर्वैर्वरणीयं संभजनीयं च। किंच विप्रं मेधाविनं त्वाम्। तथा मनीषिणम्। मनस ईशा मनीषा। तद्वन्तं स्तुतिमन्तं वा त्वाम् आ वृणीमहे। प्रत्येकविशेषणापेक्षया आ इत्युपसर्गः कृतः। किंच पान्तं सर्वेषां रक्षकं पुरुस्पृहं बहुभिः स्पृहणीयं च त्वां संभजामहे॥

आ रयिमा सुचेतुनमा सुक्रतो तनूष्वा। पान्तमा पुरुस्पृहम् ॥ ३० ॥

आ। रयिम्। आ। सुऽचेतुनम्। आ। सुक्रतो इति सुऽक्रतो। तनूषु। आ।

पान्तम्। आ। पुरुऽस्पृहम् ॥ ३० ॥

हे सुक्रतो शोभनप्रज्ञ सोम त्वदीयं रयिं धनं वयम् आ वृणीमहे। किंच सुचेतुनम्। 'चिती संज्ञाने'। अस्य औणादिक उनन्प्रत्ययः। सुज्ञानं च। तनूषु[2] अस्मत्पुत्रेषु च धनं सुज्ञानं च त्वम् आ विधेहि। यद्वा पुत्रार्थं वयमावृणीमहे। तथा पान्तं सर्वस्य रक्षकं पुरुस्पृहं बहुभिर्यष्टृभिः काम्यमानं त्वां संभजामहे॥ ॥ ७ ॥

'पवस्व' इति त्रिंशदृचं षष्ठं सूक्तम्। अत्रानुक्रम्यते—'पवस्व त्रिंशद्वैखानसा गायत्रमन्त्यानुष्टुबन्तासहितम् आग्नेय्यः' इति। शतसंख्याका वैखानसाभिधाना ऋषयः। 'त्वं सोम सूरः' इत्येषानुष्टुप्। शिष्टा गायत्र्यः। 'अग्न आयूंषि' इत्याद्यास्तिस्रः पवमानविशिष्टाग्निदेवताकाः। अन्यासां पवमानः सोमो देवता। गतः सूक्तविनियोगः॥

पवस्व विश्वचर्षणेऽभि विश्वानि काव्या। सखा सखिभ्य ईड्यः ॥ १ ॥

पवस्व। विश्वऽचर्षणे। अभि। विश्वानि। काव्या। सखा। सखिऽभ्यः। ईड्यः ॥ १ ॥

हे विश्वचर्षणे सर्वव्यापित्वेन सर्वस्य द्रष्टः सोम सखा स्तुत्यस्तोतृयष्टृयष्टव्यलक्षणेन संबन्धेन सखिभूतस्त्वम् ईड्यः स्तोतव्यः सन् सखिभ्यः हविष्प्रदानेनोपकारकत्वात् मित्रभूतेभ्योऽस्मभ्यं विश्वानि सर्वाणि काव्या। कवेः कर्माणि काव्यानि। ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ्। सर्वाणि स्तोत्राणि अभि लक्षीकृत्य पवस्व आगच्छ॥

१. ग–'संभजामहे' नास्ति। २. भ–किंच तनूषु।

ताभ्यां विश्वस्य राजसि ये पवमान धामनी । प्रतीची सोम तस्थतुः ॥२॥

ताभ्याम् । विश्वस्य । राजसि । ये इति । पवमान । धामनी इति ।
प्रतीची इति । सोम । तस्थतुः ॥ २ ॥

हे पवमान दशापवित्रेण पूयमान पुनान वा हे सोम ये धामनी पूर्वपक्षापरपक्षयोर्लता- रूपस्य सोमस्य तयैकैकपर्णवृद्धिह्रासाभ्यां तव स्वभूते पूर्वापरपक्षौ । यद्वा ये धामनी नामनी अंशुसोमात्मके अपि प्रतीची स्वयमभिमुखं गच्छन्ती गच्छती वा यद्वौ नामनी वा तस्थतुः उपक्रमतुः ताभ्यां त्वं विश्वस्य सर्वस्य लोकस्य राजसि स्वामी भवसि । पूर्वापरपक्षाभ्यां सर्वलोकस्योप- नायकत्वात्तस्य स्वामी भवसि । पृथिव्यामंशुनाम्ना मनुष्याणां सर्वेषामभीप्सितदानेन तस्य लोकस्य द्युलोके देवेभ्यः स्वसुधामयकलादानेन तेषां प्रीणयिता भवसि[1] । देवाः खलु सोमस्यैकैकवृद्धि- ह्रासाभ्यां कलाः पिबन्ति ॥

परि धामानि यानि ते त्वं सोमासि विश्वतः । पवमान ऋतुभिः कवे ॥३॥

परि । धामानि । यानि । ते । त्वम् । सोम । असि । विश्वतः । पवमान । ऋतुऽभिः । कवे ॥३॥

हे सोम यस्मात् ते त्वदीयानि धामानि त्वद्भूता अहोरात्ररूपाः कालविशेषाः परि भवन्ति सर्वत्र व्याप्तास्तिष्ठन्ति । यद्वा त्वदीयानि धामानि तेजांसि परि वर्तन्ते अत एव हे पवमान पूयमान हे कवे क्रान्तकर्मन् हे सोम त्वम् ऋतुभिः, वसन्तादिकालविशेषैः सह विश्वतः सर्वतः असि भवसि । अहोरात्रौ यत्र यत्र व्याप्तौ तत्र तत्र वसन्तादिकालोपाधिकः सोमस्तिष्ठति । तयोरप्र- धानत्वादित्यर्थः ॥

पवस्व जनयन्निषोऽभि विश्वानि वार्या । सखा सखिभ्य ऊतये ॥ ४ ॥

पवस्व । जनयन् । इषः । अभि । विश्वानि । वार्या । सखा । सखिऽभ्यः । ऊतये ॥ ४ ॥

हे सोम सखा सखिभूतस्त्वं विश्वानि सर्वाणि वार्या वरणीयान्यस्मत्कृतानि स्तोत्राणि अभि लक्षीकृत्य सखिभ्यः अस्मभ्यम् ऊतये रक्षणाय जीवनाय इषः अन्नानि जनयन् प्रयच्छन् पवस्व आगच्छ । पवतिर्गतिकर्मा ॥

तव शुक्रासो अर्चयो दिवस्पृष्ठे वि तन्वते । पवित्रं सोम धामभिः ॥ ५ ॥

तव । शुक्रासः । अर्चयः । दिवः । पृष्ठे । वि । तन्वते । पवित्रम् । सोम । धामऽभिः ॥५॥

हे सोम शुक्रासः सर्वत्र उपलभ्यमानाः धामभिः तेजोभिः सहितस्य तव स्वभूताः अर्चयः अर्चनीया रश्मयः दिवः द्योतमानस्यादित्यस्य द्युलोकस्य वा पृष्ठे अपरभागे । पृथिव्या- मित्यर्थः । पवित्रं पावनसाधनमुदकं वि तन्वते विशेषेण तन्वन्ति विस्तारयन्ति । सर्वत्र कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ ७ ॥

तवेमे सप्त सिन्धवः प्रशिषं सोम सिस्रते । तुभ्यं धावन्ति धेनवः ॥ ६ ॥

तव । इमे । सप्त । सिन्धवः । प्रऽशिषम् । सोम । सिस्रते । तुभ्यम् । धावन्ति । धेनवः ॥६॥

इदानीमैश्वर्यमसहाय्याह । हे सोम इमे इमाः त्वया सृष्टाः सप्त सप्तसंख्याकाः सिन्धवः स्यन्दमाना गङ्गाद्या नद्यः । यद्वा सप्त सर्पणशीला नद्यः तव प्रशिषं प्रशासनमाज्ञामभि सिस्रते

1. स–भवति ।

अनुसरन्ति । त्वदाशामनुसृत्य समुद्रं गच्छन्तीत्यर्थः । किंच धेनवः नवप्रसूतिकाः देवानां हविष्प्रदानेन प्रीणयित्र्यो गावः शुभ्रं त्वदर्थमेवाशिरं प्रयच्छाम इति आवन्ति आगच्छन्ति ॥

प्र सोम याहि धारया सुत इन्द्राय मत्सरः । दधानो अक्षिति श्रवः ॥ ७ ॥

प्र । सोम । याहि । धारया । सुतः । इन्द्राय । मत्सरः । दधानः । अक्षिति । श्रवः ॥ ७ ॥

हे[1] सोम अभिषूयमाण देव मत्सरः इन्द्रस्य मदकरस्त्वं सुतः अस्माभिरभिषुतः सन् इन्द्राय इन्द्रार्थं दशापवित्रान्निर्गतया संततया त्वदीयया धारया प्रवाहरूपया प्र याहि प्रकर्षेण प्राप्नुहि । यद्वा । हे सोम सुतोऽभिषुतस्त्वमिन्द्राय मत्सरो मादयितृतमः सन् धारयासौ स्वाहाकारेण पात्रात् पतन्त्या धारया सह त्वमिन्द्रमुपयाहि । कीदृशः[1] । अक्षिति अक्षीणं श्रवः । श्रव इत्यन्ननाम । दधानः अस्मभ्यं प्रयच्छन् प्र याहीति ॥

समु त्वा धीभिरस्वरन् हिन्वतीः सप्त जामयः । विप्रमाजा विवस्वतः ॥ ८ ॥

सम् । ऊँ इति । त्वा । धीभिः । अस्वरन् । हिन्वतीः । सप्त । जामयः ।
विप्रम् । आजा । विवस्वतः ॥ ८ ॥

हे सोम हिन्वतीः । लिङ्गव्यत्ययः । हिन्वन्तः स्तुतीः प्रेरयन्तः सप्त सप्तसंख्याकाः जामयः एकस्मिन् यज्ञे कर्मकरणेन परस्परं बन्धुभूता होतृप्रभृतयः सप्त होत्रकाः विवस्वतः देवानां हविष्प्रदानेन परिचरणवतो यजमानस्य आजा आजौ । अजन्ति गच्छन्ति ऋत्विजोऽत्रेत्याजिर्यज्ञः । तस्मिन् विप्रं मेधाविनं पवमानं त्वा त्वामेव धीभिः[2] धीतिभिः स्तुतिभिः सम् अस्वरन् अशब्दयन् अस्तुवन् । यद्वा । हिन्वतीर्गच्छन्त्यः सप्त जामयो गङ्गाद्याः सप्त नद्यो धीभिः । वर्णलोपश्छान्दसः । धीतिभिः[3] अङ्गुलीभिर्विप्रं त्वां समस्वरन् प्रेरयन्ति । वसतीवरीभिरेकधनाभिश्च परिशोधनार्थं प्रेरयन्तीति ॥

मृजन्ति त्वा समग्रुवोऽव्ये जीरावधि ष्वणि । रेभो यदज्यसे वने ॥ ९ ॥

मृजन्ति । त्वा । सम् । अग्रुवः । अव्ये । जीरौ । अधि । स्वनि । रेभः । यत् । अज्यसे । वने ॥ ९ ॥

हे सोम अग्रुवः । अङ्गुलिनामैतत् । अजन्ति प्रक्षिपन्ति कर्माण्यनाभिरिति । यद्वा अगेर्गत्यर्थस्य । कर्मकरणार्थमितस्ततो गच्छन्तीति । अग्रुवोऽङ्गुलयोऽस्मदीयाः जीरौ पात्राणामभिप्रायुके क्षिप्रं कृते वा स्वनि अधि अधिकं शब्दायमाने अव्ये अविवालेन कृते पवित्रे त्वा त्वां तदा[4] सं मृजन्ति सम्यक् शोधयन्ति । यत् यदा रेभः । 'रेभृ शब्दे' । उदकमध्ये प्रक्षेपेण शब्दायमानस्त्वं वने वननीये वसतीवर्याख्ये उदके अज्यसे अक्तः सिक्तो भवसि । तदा मृजन्तीत्यन्वयः ॥

पवमानस्य ते कवे वाजिन्त्सर्गा असृक्षत । अर्वन्तो न श्रवस्यवः ॥ १० ॥

पवमानस्य । ते । कवे । वाजिन् । सर्गाः । असृक्षत । अर्वन्तः । न । श्रवस्यवः ॥ १० ॥

मार्जनप्रसङ्गमाह । हे कवे क्रान्तप्रज्ञ हे वाजिन् अन्नवन् सोम पवमानस्य दशापवित्रेण पूयमानस्य ते तव सर्गाः । सृज्यन्त इति सर्गा धाराः । कीदृशाः । श्रवस्यवः । छन्दसि परेच्छायां

१. ग—हे सोम इंद्रार्थं सुतोऽभिषुतः मदकरः एवंभूतः धारया प्र याहि । पुनः कीदृशः । २. त-अ१. २.७—'धीभिः' नास्ति । ३. ग-त१.५.७—धीभिः । ४. त—सदा ।

त्यम् । बहूनामर्थं कामयमानास्त्वदीया धाराः असृक्षत सृजन्ति[1] । निर्गच्छन्तीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । अर्वन्तो न । यथाश्वा मन्दुरातो[2] निर्गच्छन्ति तद्वत् पवित्राभिःसरन्तीत्यर्थः । प्रयोगापेक्षं चात्र धाराबाहुल्यम् ॥ ॥ ८ ॥

अच्छा कोशं मधुश्चुतमसृग्रं वारे अव्यये । अवावशन्त धीतयः ॥ ११ ॥

अच्छ । कोशम् । मधुऽश्चुतम् । असृग्रम् । वारे । अव्यये । अवावशन्त । धीतयः ॥ ११ ॥

धारानिर्गमनप्रसङ्गादभिधीयते । मधुश्चुतं मधुररसस्य स्रावयितारं क्षारयितारं कोशं द्रोणकलशम् अच्छ अभिलक्ष्य अव्यये अविमये अविस्वभूते[3] वा वारे वाले दशापवित्रे असृग्रं सोमा ऋत्विग्भिः सृज्यन्ते । सृजेः कर्मणि 'लिङ्. लिटो भवन्ति' इति लङि[4] रमादेशः[4] । किंच धीतयः । अङ्गुलिनामैतत् । धयन्ति पिबन्त्याभिरिति । अस्मदीया अङ्गुलयः अवावशन्त तान् सोमान् पुनःपुनर्मार्जनार्थं कामयन्ते ॥

अच्छा समुद्रमिन्दवोऽस्तं गावो न धेनवः । अग्मन्नृतस्य योनिमा ॥ १२ ॥

अच्छ । समुद्रम् । इन्दवः । अस्तम् । गावः । न । धेनवः । अग्मन् । ऋतस्य । योनिम् । आ ॥ १२ ॥

इन्दवः[5] क्षरन्तः सोमाः समुद्रं सोमानामेकत्रैव संगमनस्थानं द्रोणकलशम् अच्छ अभि गच्छन्ति । तत्र दृष्टान्तः । धेनवः पयःप्रदानेन जनानां प्रीणयित्र्यो नवप्रसूतिकाः गावः अस्तं गृहं यथाभिगच्छन्ति तद्वत् । किंच ते सोमाः ऋतस्य सत्यभूतस्य यज्ञस्य योनिं स्थानम् आ अग्मन् आभिमुख्येन गच्छन्ति । गमेर्लुङि च्लेर्लुक्युपधालोपः ॥

प्र ण इन्दो महे रण आपो अर्षन्ति सिन्धवः । यद्गोभिर्वासयिष्यसे ॥ १३ ॥

प्र । नः । इन्दो इति । महे । रणे । आपः । अर्षन्ति । सिन्धवः ।
यत् । गोभिः । वासयिष्यसे ॥ १३ ॥

हे इन्दो क्षरन् सोम नः अस्माकं स्वभूताय रणे रणाय । रणन्ति स्तुवन्ति देवा अत्रेति रणो यज्ञः । अधिकरणे अप् । 'केर्य.' (पा. सू. ७ १.१३) इति न भवति सर्वविधीनां छन्दसि विकल्पितत्वात् । महे महते रणाय यज्ञाय तदर्थं सिन्धवः स्यन्दमानाः आपः वसतीवर्याख्याः सोमसेकार्थं तदा अर्षन्ति प्रगच्छन्ति । यत् यदा त्वं गोभिः गव्यैर्दधिक्षीरादिभिः वासयिष्यसे आच्छादयसे मिश्रितो भवसि तदापो गच्छन्तीति ॥

अस्य ते सख्ये वयमियक्षन्तस्त्वोतयः । इन्दो सखित्वमुश्मसि ॥ १४ ॥

अस्य । ते । सख्ये । वयम् । इयक्षन्तः । त्वाऽऊतयः । इन्दो इति । सखिऽत्वम् । उश्मसि ॥ १४ ॥

हे इन्दो पवमान इयक्षन्तः यष्टुमिच्छन्तः पूजयितुमिच्छन्तो वा अस्य प्रसिद्धस्य ते तव सख्ये सखिकर्मणि स्थिताः वयं त्वोतयः त्वद्रक्षणाः सन्तः सखित्वं सखिभावमेव उश्मसि उश्मः कामयामहे ॥

१. ग-त३-म२.४.५-विसृजति; म१.७-विसृज्यन्ति । २. ग-नगरतः; त१.५.७-मंदुगतो, न२-मंदुर्गतो; त३-नंदुरतो; त४-मंदुर्गतयो; म४-नंदुरातो । ३. ग-अविसंभृते, त-म४-अविश्वभूते । ४. ग-म१-मु-शेरमादेशः; त१-नोरमादेशः, त२.४.५.६.७-नो रमादेशः । ५. त१.५-हृदयः समुद्रः; त४-हृदयः समुद्रः ।

आ पवस्व गविष्टये महे सोम नृचक्षसे । एन्द्रस्य जठरे विश ॥ १५ ॥

आ । पवस्व । गोऽइष्टये । महे । सोम । नृऽचक्षसे । आ । इन्द्रस्य । जठरे । विश ॥ १५ ॥

हे सोम पवमान गविष्टये अङ्गिरसां गवामन्वेष्टे महे महते नृचक्षसे नृणां मनुष्याणां द्रष्टे कर्मनेतॄणां फलं पश्यते वा इन्द्राय आ पवस्व पात्रेषु दशापवित्रेण पूतो भव । ततः इन्द्रस्य जठरे उदरे उदरभूते द्रोणकलशे वा आ विश प्रविश ॥ ॥ ९ ॥

महाँ असि सोम ज्येष्ठ उग्राणामिन्द ओजिष्ठः । युध्वा सञ्छश्वज्जिगेथ ॥ १६ ॥

महान् । असि । सोम । ज्येष्ठः । उग्राणाम् । इन्दो इति । ओजिष्ठः ।

युध्वा । सन् । शश्वत् । जिगेथ ॥ १६ ॥

हे सोम त्वं महान् असि यतस्त्वं देवानां प्रीणयितासि खलु । त्वं ज्येष्ठः प्रशस्यतमो भवसि । किंच हे इन्दो पवमान त्वम् उग्राणाम् उद्गूर्णबलानामपि ओजिष्ठः ओजस्वितमो भवसि । त्वं युध्वा सन् शत्रुभिः सह युद्धं कुर्वन्नेव शश्वत् सर्वदा जिगेथ तांस्तेषां धनानि च जितवानसि । 'जि जये' । थलि 'सन्लिटोर्जेः' इत्यभ्यासादुत्तरस्य कवर्गादेशः ॥

य उग्रेभ्यश्चिदोजीयाञ्छूरेभ्यश्चिच्छूरतरः । भूरिदाभ्यश्चिन्मंहीयान् ॥ १७ ॥

यः । उग्रेभ्यः । चित् । ओजीयान् । शूरेभ्यः । चित् । शूरऽतरः ।

भूरिऽदाभ्यः । चित् । मंहीयान् ॥ १७ ॥

यः सोमः उग्रेभ्यश्चित् उद्गूर्णेभ्यो बलवद्भ्योऽपि ओजीयान् ओजस्वितमः । किंच यः शूरेभ्यश्चित् वीरेभ्योऽपि शूरतरः अत्यन्तसमर्थो भवति । तथा यः सोमः भूरिदाभ्यः । 'डुदाञ् दाने' । 'आतो मनिन्' इति विच् । बहुधनानां दातृभ्योऽपि मंहीयान् दातृतमो भवति । तं त्वां वृणीमहे इत्युत्तरेण संबन्धः ॥

त्वं सोम सूर एषस्तोकस्य साता तनूनाम् । वृणीमहे सख्याय वृणीमहे युज्याय ॥ १८ ॥

त्वम् । सोम । सूरः । आ । इषः । तोकस्य । साता । तनूनाम् ।

वृणीमहे । सख्याय । वृणीमहे । युज्याय ॥ १८ ॥

हे सोम सूरः सुवीर्यः । यद्वा । सर्वस्य यागादिकर्मणि प्रेरकः त्वम् इषः अन्नानि अस्माकम् आ धेहि[1] । उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः । किंच त्वं तोकस्य पुत्रस्य तनूनाम् । तन्वन्ति विस्तारयन्ति कुलमिति तन्वः पौत्राः । तेषां च साता दाता भव । 'षणु दाने' । 'जनसन' इति विट् । 'ऊनसन' इत्यात्वम् । वयं ते त्वां सख्याय सखित्वाय कर्मणे वा वृणीमहे संभजामहे । तथा युज्याय । युज्[2] सहायः । तस्य भावे कर्मणि वा यत् । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वादवृद्धिः । शत्रुबाधाविलक्षणसाहाय्याय च वयं वृणीमहे ॥

अग्निहोत्रे पूर्वस्यामाहुतौ हुतायामुपस्थितेन[3] यजमानेन प्रतिदिवसं प्रतिसंवत्सरं वानेन तृचेना-ग्निरुपस्थेयः । सूत्रितं च– 'आग्नेयीभिश्चाग्न आयूंषि पवस इति तिसृभिः संवत्सरे संवत्सरे' (आश्व.

१. ग–वद । २. ग–युज; म१.७–युजः । ३. त१.६.७–मु–°मुपोषितेन; त५–°मुपोस्थितेन ।

श्रौ. ९.२-४) इति । चौलादिकर्मसु चतस्र आज्याहुतयो होतव्यास्तत्रैव तिस्रः । सूत्रितं च—' तेषां पुरस्ताच्चतस्र आज्याहुतीर्जुहुयादग्न आयूंषि पवस इति तिसृभिः ' (आश्व. गृ. १.४.३-४) इति । आधाने पवमानेष्टावग्नेः पवमानस्य ' अग्न आयूंषि ' इत्येषानुवाक्या । ' अग्ने पवस्व ' इत्येषा याज्या । सूत्रितं च—' प्रथमायामग्निरग्निः पवमानोऽग्न आयूंषि पवसेऽग्ने पवस्व स्वपाः' (आश्व. श्रौ. २.१) इति । पुनराधेये द्वितीयाज्यभागस्य ' अग्न आयूंषि ' इत्येषा वैकल्पिकानुवाक्या । सूत्रितं च— ' नित्यं पूर्वमनुवाक्याग्निर्वोऽग्न आयूंषि पवस इत्युत्तरम्' (आश्व. श्रौ. २.८) इति ॥

अग्न आयूंषि पवस आ सुवोर्जमिषं च नः । आरे बाधस्व दुच्छुनाम् ॥ १९ ॥

अग्ने । आयूंषि । पवसे । आ । सुव । ऊर्जम् । इषम् । च । नः ।

आरे । बाधस्व । दुच्छुनाम् ॥ १९ ॥

हे अग्ने पवमानरूप त्वमस्माकम् आयूंषि जीवनानि[1] पवसे रक्षसि[2] । नः अस्माकम् ऊर्जम् अन्नरसम् इषम् अन्नं च आ सुव आभिमुख्येन प्रेरय । किंच दुच्छुनाम् । रक्षोनामैतत् । रक्षांसि आरे अस्मत्तो दूरे एव बाधस्व संपीडय ॥

अग्निर्ऋषिः पवमानः पाञ्चजन्यः पुरोहितः । तमीमहे महागयम् ॥ २० ॥

अग्निः । ऋषिः । पवमानः । पाञ्चऽजन्यः । पुरःऽहितः । तम् । ईमहे । महाऽगयम् ॥ २० ॥

पाञ्चजन्यः । निषादपञ्चमाश्चत्वारो वर्णाः पञ्चजनाः । यद्वा । गन्धर्वाः पितरो देवा असुरा रक्षांसीत्येते पञ्चजनाः । अथवा देवमनुष्या गन्धर्वाप्सरसः सर्पाः पितर इति अ[illegible]ऽभिहिताः पञ्चजनाः । 'गम्भीराञ्ञ्यः' इत्यत्र 'बहिर्देवपञ्चजनेभ्यश्च इति वक्तव्यम्' (का. ४. ३. ५८. १) इति वचनात् भवार्थे ञ्यप्रत्ययः । तेषां तत्तत्कर्मोक्तप्रदानेन स्वभूतः ऋषिः सर्वस्य द्रष्टा पवमानस्वरूपोऽग्निः[3] पुरोहितः कर्मार्थमृत्विग्भिः पुरो निहितः । तं पूर्वोक्तलक्षणं महागयं महद्भिर्देवादिभिरपि गीर्भिः[4] गातव्यम् । महान्ति प्रभूतानि यज्ञगृहाणि वा यस्य स तथोक्तः । तं पवमानगुणविशिष्टमग्निम् ईमहे धनादीनि याचामहे ॥ ॥ १० ॥

अग्ने पवस्व स्वपा अस्मे वर्चः सुवीर्यम् । दधद्रयिं मयि पोषम् ॥ २१ ॥

अग्ने । पवस्व । सुऽअपाः । अस्मे इति । वर्चः । सुऽवीर्यम् ।

दधत् । रयिम् । मयि । पोषम् ॥ २१ ॥

हे अग्ने स्वपाः । 'सोमनसी' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । शोभनकर्मा त्वम् अस्मे अस्मासु सुवीर्यं शोभनवीर्योपेतं वर्चः । 'वर्च दीप्तौ' । तेजः पवस्व आगमय । तथा भवान् रयिं धनं पुत्रं वा पोषम् । भावे कर्मणि घञ् । गवां पुष्टिं यद्वा गवादिकं मयि अस्मासु दधत् दधातु । करोत्वित्यर्थः । दधातेर्लेट्यडागमः । 'धोर्लोपो लेटि वा' (पा. सू. ७. ३. ७०) इत्याकारलोपः ॥

पवमानो अति स्रिधोऽभ्यर्षति सुष्टुतिम् । सूरो न विश्वदर्शतः ॥ २२ ॥

पवमानः । अति । स्रिधः । अभि । अर्षति । सुऽस्तुतिम् । सूरः । न । विश्वऽदर्शतः ॥२२॥

१. ग-अ-' जीवनानि ' नास्ति; त३–जीवनानि । २. ग-अ-' रक्षसि ' नास्ति । ३. ग-त२-अ- ' तद्रूपोऽग्निः' नास्ति । ४. त३,७-अ२-' गीर्भिः' नास्ति ।

पवमानः सोमः स्रिधः हिंसकान् शत्रूनतिक्रम्य गच्छति । तथा सुष्टुतिं स्तोतॄणां शोभनां स्तुतिम् अभ्यर्षति आभिमुख्येन गच्छति । 'ऋषी गतौ' । तौदादिकः । 'बहुलं छन्दसि' इति शप् । गुणः । किंच सूरो न सूर्य इव विश्वदर्शतः सर्वस्य द्रष्टा सर्वैर्वा दर्शनीयो भवति ॥

स मर्मृजान आयुभिः प्रयस्वान्प्रयसे हितः । इन्दुरत्यो विचक्षणः ॥ २३ ॥

सः । मर्मृजानः । आयुऽभिः । प्रयस्वान् । प्रयसे । हितः । इन्दुः । अत्यः । विऽचक्षणः ॥ २३ ॥

आयुभिः कर्मनेतृभिर्मनुष्यैः मर्मृजानः पुनःपुनर्मृज्यमानः शोध्यमानः सः इन्दुः स सोमः अत्यः देवान् संततं गन्ता भवति । कीदृशः । प्रयस्वान् प्रीणनशीलान्नवान् । यद्वा । स्तोतृभ्यो देयरत्नेनान्नेन युक्तः । अत एव प्रयसे हवीरूपायान्नाय हितः विचक्षणः सर्वस्य प्रदर्शनकारी सर्वस्य विद्रष्टा वा सोमो देवानभिगन्ता भवति । 'चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि' । 'अनुदात्तेतश्च हलादेः' इति युच् ॥

पवमान ऋतं बृहच्छुक्रं ज्योतिरजीजनत् । कृष्णा तमांसि जङ्घनत् ॥ २४ ॥

पवमानः । ऋतम् । बृहत् । शुक्रम् । ज्योतिः । अजीजनत् । कृष्णा । तमांसि । जङ्घनत् ॥ २४ ॥

पवमानः ऋतं सत्यं यथार्थभूतं बृहत् प्रभूतं सर्वदेशेषु व्यापकं शुक्रं दीप्यमानं श्वेतवर्णं ज्योतिः तेजः अजीजनत् द्युलोके उदपादयत् । किं कुर्वन् । कृष्णा कृष्णवर्णानि तमांसि जङ्घनत् भृशं विनाशयन् । हन्तेर्यङ्लुकि शतरि रूपम् । 'अभ्यस्तानामादिः' इत्याद्युदात्तत्वम् ॥

पवमानस्य जङ्घ्नतो हरेश्चन्द्रा असृक्षत । जीरा अजिरशोचिषः ॥ २५ ॥

पवमानस्य । जङ्घ्नतः । हरेः । चन्द्राः । असृक्षत । जीराः । अजिरऽशोचिषः ॥ २५ ॥

जङ्घ्नतः पुनःपुनस्तमांसि विनाशयतः हरेः हरितवर्णस्य अजिरशोचिषः सर्वत्र गमनशील-तेजसः पवमानस्य सोमस्य चन्द्राः । 'चदि आह्लादने' । देवानामाह्लादयित्र्यः जीराः क्षिप्र-क्षरणशीला धाराः असृक्षत सृज्यन्ते । पवित्राद्विनिर्गच्छन्तीत्यर्थः ॥ ॥ ११ ॥

पवमानो रथीतमः शुभ्रेभिः शुभ्रशस्तमः । हरिश्चन्द्रो मरुद्गणः ॥ २६ ॥

पवमानः । रथिऽतमः । शुभ्रेभिः । शुभ्रशस्ऽतमः । हरिऽचन्द्रः । मरुत्ऽगणः ॥ २६ ॥

पवमानः देवः रथीतमः अतिशयेन रथवान् । 'ईद्रथिनः' (पा. सू. ८. २. १७. १) इति ईकारः । तथा शुभ्रेभिः शोभायुक्तेभ्यस्तेजोभ्योऽपि शुभ्रशस्तमः अत्यन्तदीप्यमानश्च । यद्वा । निर्मलेभ्योऽपि निर्मलतमयशोयुक्तः हरिश्चन्द्रः । 'ह्रस्वाच्चन्द्रोत्तरपदे' इति सांहितिकः सुट् । हरित-वर्णदीप्तिर्हरितधारावान् वा मरुद्गणः । मरुतो यस्य गणः सहायभूताः स तथोक्तः । तादृशः सर्वांल्लोकान् रश्मिभिः स्वदीप्तिभिः व्यश्नवत् व्याप्नोत्वित्युत्तरेणान्वयः ॥

पवमानो व्यश्नवद्रश्मिभिर्वाजसातमः । दधत्स्तोत्रे सुवीर्यम् ॥ २७ ॥

पवमानः । वि । अश्नवत् । रश्मिऽभिः । वाजऽसातमः । दधत् । स्तोत्रे । सुऽवीर्यम् ॥ २७ ॥

१. स-स१-स४--सोमः सर्वान् ; तत्र--सर्वान् ।

पवमानः सोमः[1] रश्मिभिः स्वदीप्तिभिः व्यश्नवत् सर्वं जगद्व्याप्नोतु। कीदृशः। वाजसातमः अतिशयेनान्नस्य दाता बलस्य संभक्ता वा। तथा स्तोत्रे पवमानस्तोत्रं कुर्वते मनवे सुवीर्यं सुवीर्योपेतं पुत्रं धनं वा दधत् विदधत् प्रयच्छन्[2] व्याप्नोतु। अश्नोतेर्लेट्यडागमः॥

प्र सुवान इन्दुरक्षाः पवित्रमत्यव्ययम्। पुनान इन्दुरिन्द्रमा ॥ २८ ॥

प्र। सुवानः। इन्दुः। अक्षारिति। पवित्रम्। अति। अव्ययम्।
पुनानः। इन्दुः। इन्द्रम्। आ ॥ २८ ॥

सुवानः अभिषूयमाणः इन्दुः सोमः अव्ययम् अविमयमूर्णास्तुकेन निर्मितं दशापवित्रम् अतीत्य प्र[3] अक्षाः[3] कलशं प्रति प्रकर्षेण क्षरति। क्षरतेर्लुङि तिपि सिचि छान्दस इडागमाभावः। 'अतो लान्तस्य[4]' (पा. सू. ७. २. २) इति वृद्धिः। 'रात्सस्य' इति सिचो लोपः। रेफान्तं स्पष्टयितुमितिकारः। 'बहुलं छन्दसि' (पा. सू. ७.३.९७) इति ईडभावः। हल्ङ्याब्भ्य इति तिलोपः। ततः पुनानः पवित्रेण शुद्धः इन्दुः सोमः इन्द्रमा विशति। उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः॥

एष सोमो अधि त्वचि गवां क्रीळत्यद्रिभिः। इन्द्रं मदाय जोहुवत् ॥ २९ ॥

एषः। सोमः। अधि। त्वचि। गवाम्। क्रीळति। अद्रिऽभिः। इन्द्रम्। मदाय। जोहुवत् ॥ २९ ॥

एषः अंशुरूपः सोमः गवां त्वचि आनडुहचर्मणि। अधिशब्द उपर्यर्थद्योतकः। चर्मण्युपरि अद्रिभिः ग्रावभिः सह क्रीळति अभिषवाय संक्रीडते। किं कुर्वन्। मदाय सोमपानेन मादयितुम् इन्द्रं जोहुवत् भृशमाह्वयन्। एतेन तत्काल इन्द्रविषयां स्तुतिं कुर्वन्नित्यवगम्यते॥

यस्य ते द्युम्नवत्पयः पवमानाभृतं दिवः। तेन नो मृळ जीवसे ॥ ३० ॥

यस्य। ते। द्युम्नऽवत्। पयः। पवमान। आऽभृतम्। दिवः। तेन। नः। मृळ। जीवसे ॥ ३० ॥

हे पवमान पूयमान हे सोम दिवः द्युलोकात् आभृतं श्येनरूपया गायत्र्याहृतं द्युम्नवत् अन्नवत् यशोयुक्तं वा पयः सोमलक्षणमन्नं यस्य ते तव स्वभूतं विद्यते तस्मात्त्वं तेन अन्नेन नः अस्मान् जीवसे चिरजीवनाय मृळ[5] सुखय सुखय॥ ॥ १२ ॥

'त्वं सोमासि' इति द्वात्रिंशदृचं सप्तमं सूक्तम्। आद्यतृचस्य बार्हस्पत्यो भरद्वाज ऋषिः। द्वितीयस्य मारीचः कश्यपः। तृतीयस्य राहूगणो गोतमः। चतुर्थस्य भौमोऽत्रिः। पञ्चमस्य गाथिनो विश्वामित्रः। षष्ठस्य भार्गवो जमदग्निः। सप्तमस्य मैत्रावरुणिर्वसिष्ठः। शुनःशेपस्याङ्गिरसः पवित्रो वसिष्ठो वोभौ वा समुदितावृषी। 'पवस्व सोम मन्दयन्' इत्याद्यास्तिस्रो द्विपदा गायत्र्यः। 'मन्द्रयस्व' इत्येषा त्रिपदी पुरउष्णिक् आद्यद्वादशकाष्टकवती सप्तविंश्येकत्रिंशीद्वात्रिंश्यस्ति-स्रोऽनुष्टुभः। शिष्टा गायत्र्यः। 'अविता नो अजाश्वः' इत्याद्यास्तिस्रः पवमानपूषदेवत्याः पवमानसोमदेवताका वा। 'यत्ते पवित्रमर्चिषि' इत्याद्याः पञ्चर्चः पवमानाग्निदेवत्याः। आसां पञ्चानां मध्ये 'उभाभ्यां देव सवितः' इति तृतीया पवमानसवितृदेवताका[6] वा। चतुर्थी 'त्रिभिष्ट्वं देव सवितः'

१. ग-त२-भ५-पुनानः एतन्नामको देवः। २. ग-प्रयच्छतु; त२-प्रयन्; भ१.७-प्रयच्छतो ३. ग-क्षीण*। ४. ग-त१.२-लूतस्य; त४-लान्तस्य; त५-लतिस्य; त६-लातस्य; भ४-लतिस्य; भ१(२)-मु-पा. सू.-लान्तस्य। ५. ग-त-भ२.४-'मृळ' नास्ति। ६. त-भ२.५-पवमानसोमदेवताका; भ१-पवमानसवितृमदेवताका; भ४-पवमानसवितृसोमदेवताका।

इत्येषा विकल्पेन पवमानाग्निसवितृदेवताका । 'पुनन्तु माम्' इत्येषा विकल्पेन वैश्वदेवी । 'यः पावमानीरध्येति' इत्याद्यिके द्वे पवमानाध्ययनाध्येतृस्तुतिप्रतिपादिके । अतः सैव देवता । शिष्टाः सर्वाः पवमानसोमदेवताकाः । तथा चानुक्रम्यते–'त्वं सोमासि द्वात्रिंशद्भरद्वाजः कश्यपो गोतमोऽत्रिर्विश्वामित्रो जमदग्निर्वसिष्ठ इति ह[1] तृचाः सप्त ऋषयः शेषे पवित्रो वसिष्ठो वोभौ वा पवस्व सोम तिस्रो निचृद्द्विपदा गायत्र्योऽन्त्या नास्तिकः पौष्णी वा यत्ते पवित्रं पञ्चाग्नेय्यः सावित्र्यग्निसावित्री वैश्वदेवी वान्त्याश्चान्त्यास्तिस्रः पुनन्त्विन्द्र सततिश्चानुष्टुभस्त्वे च ते पावमान्यध्येतृस्तुती' इति । गतः सूक्तविनियोगः ॥

त्वं सो॑मासि धार॒युर्म॒न्द्र ओजि॑ष्ठो अध्व॒रे । पव॑स्व मंह॒यद्र॑यिः ॥ १ ॥

त्वम् । सो॒म॒ । असि । धा॒र॒युः । म॒न्द्रः । ओजि॑ष्ठः । अ॒ध्व॒रे । पव॑स्व । मं॒ह॒यत्ऽर॑यिः ॥ १ ॥

हे सोम अभिषूयमाण पवमान मन्द्रः मादयितृतमः ओजिष्ठः ओजस्वितमः त्वम् अध्वरे हिंसारहितेऽस्मदीये यज्ञे धारयुः अभिषवणधाराकामः असि भवसि । ततस्त्वं मंहयद्रयिः स्तोतृभ्यः प्रदीयमानधनः सन् पवस्व द्रोणकलशे प्रधारिषु दशापवित्रेण पूतो भव । यद्वा । धारयुः । 'सहस्र्ये भज्यते' इति मत्वर्थीयो युः । स हे सोम त्वं धारावानसि ततः पवस्वेति संबन्धः ॥

त्वं सु॒तो नृ॒माद॑नो दध॒न्वान्म॑त्स॒रिन्त॑मः । इन्द्रा॑य सू॒रिरन्ध॑सा ॥ २ ॥

त्वम् । सु॒तः । नृ॒ऽमाद॑नः । द॒ध॒न्वान् । म॒त्स॒रिन्ऽत॑मः । इन्द्रा॑य । सू॒रिः । अन्ध॑सा ॥ २ ॥

हे सोम नृमादनः नृणां कर्मणो नेतॄणामृत्विजां मादयिता अत एव दधन्वान् तेभ्यो धनानि धारयन् प्रयच्छन् यद्वा यज्ञस्य धारकः सूरिः प्राज्ञः सुतः अस्माभिरभिषुतः त्वम् अन्धसा हविरूपेणान्नेन सह इन्द्राय मत्सरिन्तमः तस्यातिशयेन मदकारी भव । 'मादस्य' इति मकारः ॥

त्वं सु॑ष्वा॒णो अद्रि॑भिर॒भ्य॑र्ष॒ कनि॑क्रदत् । द्यु॒मन्तं॒ शुष्म॑मुत्त॒मम् ॥ ३ ॥

त्वम् । सु॒स्वा॒नः । अद्रि॑ऽभिः । अ॒भि । अ॒र्ष॒ । कनि॑क्रदत् । द्यु॒ऽमन्त॑म् । शुष्म॑म् । उ॒त्ऽत॒मम् ॥ ३ ॥

हे पवमान सोम[2] अद्रिभिः ग्रावभिः सुष्वाणः सुष्वाणोऽभिषूयमाणः त्वं कनिक्रदत् भृशं शब्दं कुर्वन् अभ्यर्ष कलशं पात्राणि वा[3] अभिगच्छ[3] । तथा द्युमन्तं दीप्तियुक्तम् उत्तमं शुष्मं शत्रूणां शोषकं बलं च प्रापय । यद्वा । एकवाक्यतया योजनीयः । शुष्ममस्मभ्यमभिगच्छेति । 'कदि क्रदि' आह्वाने । क्रदेर्यङ्लुकि चलोपोऽभ्यासस्य निगागमश्च 'दाधर्तिदर्धर्ति॰' इति सूत्रेण सर्वं निपात्यते । तस्माच्छतृप्रत्ययः । 'अभ्यस्तानामादिः' इति स्वरः ॥

इन्दु॑र्हिन्वा॒नो अ॑र्षति ति॒रो वारा॑ण्य॒व्यया॑ । हरि॒र्वाज॑मचिक्रदत् ॥ ४ ॥

इन्दुः॑ । हि॒न्वा॒नः । अ॒र्ष॒ति॒ । ति॒रः । वारा॑णि । अ॒व्यया॑ । हरिः॑ । वाज॑म् । अ॒चि॒क्र॒द॒त् ॥ ४ ॥

हिन्वानः ग्रावभिः प्रेर्यमाणोऽभिषूयमाणः इन्दुः सोमः अव्यया अविमयान्यवीनां स्वभूतानि वाराणि वालानि । पवित्राणीत्यर्थः । तानि तिरः तिरस्कृत्य व्यवधाय अर्षति गच्छति । प्रभूतं निर्गच्छतीत्यर्थः । सोऽयं हरिः हरितवर्णः सोमः वाजम् अन्नम् अचिक्रदत् शब्दयति । त्वया सह इन्द्रमहमाह्वयामीत्यर्थः[4] ॥

१. ग-त-म१.७-मु–'ह' नास्ति । २. ग-त३-म१.२.७ 'सोम' नास्ति । ३. ग-त-म-मु–चाभिगच्छ । ४. त–इन्द्रमहं मादयामीति वाजसाह्वयामीत्यर्थः; त३-म९.५–इन्द्रमहं मादयामीति वाजसाह्वयामीत्यर्थः ।

इन्दो व्यव्यमर्षसि वि श्रवांसि वि सौभगा । वि वाजान्त्सोम गोमतः ॥ ५ ॥

इन्दो इति । वि । अव्यम् । अर्षसि । वि । श्रवांसि । वि । सौभगा ।
वि । वाजान् । सोम । गोऽमतः ॥ ५ ॥

हे इन्दो सोम अव्यम् अविमयं पवित्रं वि अर्षसि विविधं धाराभिर्गच्छसि । किंच श्रवांसि हवींष्यन्नानि च वि गच्छसि । तथा सौभगा । सुभगस्य भावः सौभगम् । सुभगशब्द उद्गात्रादिषु पठ्यते । तस्योभयपदवृद्धिर्नेष्यते । सौभगानि[1] धनानि विविधं प्राप्नोषि । तथा हे सोम गोमतः पशुमन्ति वाजान् बलानि च विविधं प्राप्नुहि । तानि सर्वाण्यस्माकं प्रापयेत्यभिप्रायः ॥ ॥ १३ ॥

आ न इन्दो शतग्विनं रयिं गोमन्तमश्विनम् । भरा सोम सहस्रिणम् ॥ ६ ॥

आ । नः । इन्दो इति । शतऽग्विनम् । रयिम् । गोऽमन्तम् । अश्विनम् ।
भर । सोम । सहस्रिणम् ॥ ६ ॥

हे इन्दो पात्रेषु क्षरन् हे सोम नः अस्मभ्यम् आ भर संपाद्य देहि । किमिति उच्यते । शतग्विनम् । शतं गावो यस्य स शतगुः । तद्वन्तं गोमन्तं प्रशस्तपशुमन्तम् अश्विनम् अश्वयुक्तं सहस्रिणं सहस्रसंख्याकं रयिं धनं पुत्रं वा आ भर ॥

पवमानास इन्दवस्तिरः पवित्रमाशवः । इन्द्रं यामेभिराशत ॥ ७ ॥

पवमानासः । इन्दवः । तिरः । पवित्रम् । आशवः । इन्द्रम् । यामेभिः । आशत ॥ ७ ॥

पवित्रम् ऊर्णास्तुकेन निर्मितं दशापवित्रं तिरः तिरस्कृत्य व्यवधायकं कृत्वा पवमानासः कलशं प्रति बहुधाराः क्षरन्तः आशवः क्षिप्रं मदकारिणश्च ममादीन् व्याप्नुवन्तो वा इन्दवः सोमाः यामेभिः स्वीयैर्गमनैः इन्द्रम् आशत व्याप्नुवन्ति ॥

ककुहः सोम्यो रस इन्दुरिन्द्राय पूर्व्यः । आयुः पवत आयवे ॥ ८ ॥

ककुहः । सोम्यः । रसः । इन्दुः । इन्द्राय । पूर्व्यः । आयुः । पवते । आयवे ॥ ८ ॥

ककुहः । सोमः[2] सर्वकर्मकारयितृत्वेन सर्वेषां समुच्छ्रितोऽतिशयितो भवति । सोऽयं पूर्व्यः पूर्वैः कृतोऽभिषुतः पूर्वं प्रातःकाले कृतो वा आयुः इन्द्रमभिगन्ता[3] इन्दुः पात्रेषु क्षरन् सोम्यः । 'मये च' (पा. सू. ४. ४. १३८) इति यप्रत्ययः । सोममयः रसः आयवे सर्वत्र गन्त्रे इन्द्राय पवते कलशेषु पवित्रेण पूतो भवति । यद्वा । इन्द्रार्थमभिमुखं गच्छति । पवतिर्गतिकर्मा ॥

हिन्वन्ति सूरमुस्रयः पवमानं मधुश्चुतम् । अभि गिरा समस्वरन् ॥ ९ ॥

हिन्वन्ति । सूरम् । उस्रयः । पवमानम् । मधुऽश्चुतम् । अभि । गिरा । सम् । अस्वरन् ॥ ९ ॥

उस्रयः कर्मकरणार्थमितस्ततः संचरन्त्योऽङ्गुलयः मधुश्चुतं मदकरस्य रसस्य क्षारयितारं सूरं सुवीर्यं सर्वस्य यागादिकर्मणि प्रेरकं पवमानं सोमं हिन्वन्ति अभिषवार्थं प्रेरयन्ति । ततः स्तोतारः गिरा स्तुत्या तमेनम् अभि समस्वरन् सम्यगभिष्टुवन्ति ॥

१. म-सं३-मर.५—सौभाग्यानि । २. त३—यः सोमः । ३. त—इंद्र तैर्भिगंता ।

अविता नो अजाश्वः पूषा यामनियामनि । आ भक्षत्कन्यासु नः ॥ १० ॥

अविता । नः । अजऽअश्वः । पूषा । यामनिऽयामनि । आ । भक्षत् । कन्यासु । नः ॥ १० ॥

अजाश्वः । 'अजाः पूष्णः' इत्युक्तत्वादजा एवाश्वा वाहनानि यस्य स तथोक्तः । सः पूषा पुष्टात्मको देवः यामनियामनि सर्वस्मिन् गमने ... नः अस्माकम् अविता पालयिता भवतु । किंच कन्यासु कमनीयास्वभिमतासु स्त्रीषु नः अस्मान् आ भक्षत् आभजतु । अस्माकं कन्याः प्रयच्छत्वित्यर्थः । भज सेवायां लेटि सिप्यडागमे रूपम् । यद्वा । अजाश्वोऽजवाहनः पूषा सर्वस्य पोषयिता सोमः यामनियामनि । याम्यते प्राप्यते देवैरनेनेति याम यज्ञः । तत्र यज्ञे नोऽस्माकमविता रक्षिता भवतु । तथा कन्यासु स्त्रीष्वस्माना भक्षत्[1] प्रापयतु ॥ ॥ १४ ॥

अयं सोमः कपर्दिने घृतं न पवते मधु । आ भक्षत्कन्यासु नः ॥ ११ ॥

अयम् । सोमः । कपर्दिने । घृतम् । न । पवते । मधु । आ । भक्षत् । कन्यासु । नः ॥ ११ ॥

कपर्दिने कल्याणमुकुटवते सोमाय पूष्णे वा तदर्थम् अयं मादयिताभिषुतोऽस्मदीयः सोमः पवते च गच्छति । तं प्राप्नोति । तत्र दृष्टान्तः । घृतं न मधु मादकं हवीरूपं घृतं यथा सोमं पूषणं वा गच्छति तद्वत् । ततः सः कन्यासु[1] अस्मानागमयत्[2] ॥

अयं त आघृणे सुतो घृतं न पवते शुचि । आ भक्षत्कन्यासु नः ॥ १२ ॥

अयम् । ते । आघृणे । सुतः । घृतम् । न । पवते । शुचि । आ । भक्षत् । कन्यासु । नः ॥ १२ ॥

हे आघृणे । 'घृ क्षरणदीप्त्योः' । सर्वतो दीप्यमान पवमान पूषन् वा ते तवार्थं सुतः अभिषुतः अयं सोमः पवते त्वदभिमुखमागच्छति । यद्वा । त्वदर्थं पात्रेषु पवित्रेण पूतो भवति क्षरति वा । तत्र दृष्टान्तः । घृतं न शुचि । शुद्धं घृतं यथा त्वां प्राप्नोति तद्वत् । ततस्त्वमभिलषितान्यस्माकं देहीति ॥

वाचो जन्तुः कवीनां पवस्व सोम धारया । देवेषु रत्नधा असि ॥ १३ ॥

वाचः । जन्तुः । कवीनाम् । पवस्व । सोम । धारया । देवेषु । रत्नऽधाः । असि ॥ १३ ॥

हे सोम कवीनां क्रान्तप्रज्ञानां स्तोतॄणां वाचो जन्तुः स्तुतेर्जनयिता । यद्वा । मेधाविनां मध्ये त्वमेव[3] वाचं जनयसि । ईदृशस्त्वं धारया पवस्व द्रोणकलशं प्रति प्राप्नुहि । तत इन्द्रादिदेवेषु रत्नधाः रमणशीलस्य सोमस्य निधाता असि भवसि । अथवा । देवेषु स्तोत्रकारिषु कर्म कुर्वाणेषु वास्मासु रत्नस्य कनकादेर्दाता भवसि ॥

ग्रावस्तोत्रे गाणगारिमतेनाभिरूपकरणे कलशेषु सोम आसिच्यमाने पवमानस्य तृचस्य 'आ कलशेषु' इत्यादिके द्वितीयातृचीये । सूत्रितं च—'आ कलशेषु धावति श्येनो वर्म वि गाहत इति द्वे' (आश्व. श्रौ. ५. १२) इति ॥

आ कलशेषु धावति श्येनो वर्म वि गाहते । अभि द्रोणा कनिक्रदत् ॥ १४ ॥

आ । कलशेषु । धावति । श्येनः । वर्म । वि । गाहते । अभि । द्रोणा । कनिक्रदत् ॥ १४ ॥

१. ग-ख-भ१.२.४–'भक्षत्' नास्ति । २. ग–कन्याः अस्मानागमयत्; त१–कन्यास्तस्मानागमयत्; त२–कन्यास्वस्मानागमयत्, भ१–कन्यास्मानागमयत्; भ४–कन्याभयत्, भ७–कन्यासु नोऽस्मानागमयत् । ३. ख–'त्वमेव' नास्ति ।

ऋत्विग्भिरभिषिच्यमानः कश्चित्सोमः कलशेषु सोमाधारेषु द्रोणकलशेषु आ धावति सर्वतो गच्छति। श्येनः। लुप्तोपममेतत्। यथा श्येनः वंसं वननीयं कुलायं वि गाहते प्रविशति तद्वत्। कनिक्रदत् अत्यन्तं शब्दं कुर्वन् द्रोणा द्रोणकलशमभिगच्छति च। यद्वा। द्रोणाधवनीयपूतभृत्संज्ञकाभिप्रायम्। एकः सिच्यमानः सोमो द्रोणं प्रति शब्दायमानः प्रथमं गच्छति। ततः पश्चात् पात्रत्रयमिति ॥

परि प्र सोम ते रसोऽसर्जि कलशे सुतः । श्येनो न तक्तो अर्षति ॥ १५ ॥

परि । प्र । सोम । ते । रसः । असर्जि । कलशे । सुतः । श्येनः । न । तक्तः । अर्षति ॥ १५ ॥

हे सोम कलशेषु द्रोणाभिधानेषु सुतः अभिषुतः ते तव रसः परि प्र असर्जि[1] परितो ग्रहेषु चमसेषु च प्रसृष्टो विभक्तो[2] भवति[2]। कथमिव। श्येनो न तक्तः। तकिर्गतिकर्मा। गमनशीलः श्येनः पक्षी यथा सर्वत्र अर्षति गच्छति तद्वत्। यद्वा। यथा श्येनः सर्वतो गत्वा तद्वत्तः पात्रेषु गतः सोमोऽर्षति इन्द्रादिदेवानागच्छतु। अर्तेर्लेटि सिपि वा रूपम्। पूर्वम् 'ऋषी गतौ' इत्यस्माल्लटि वापि रूपम् ॥ १५ ॥

पवस्व सोम मन्दयन्निन्द्राय मधुमत्तमः ॥ १६ ॥

पवस्व । सोम । मन्दयन् । इन्द्राय । मधुमत्ऽतमः ॥ १६ ॥

हे सोम मधुमत्तमः अतिशयेन मधुररसवांस्त्वं मन्दयन् मादयिता भवन्। यद्वा। इन्द्राय। 'क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्' इति संप्रदानम्। इन्द्रं मोदयमानः सन् पवस्व इन्द्रार्थमागच्छ ॥

असृग्रन्देववीतये वाजयन्तो रथाइव ॥ १७ ॥

असृग्रन् । देवऽवीतये । वाजऽयन्तः । रथाःऽइव ॥ १७ ॥

एतेऽभिषुताः सोमाः वाजयन्तः सन्तः[3] देववीतये देवानां पानाय असृग्रन् विसृज्यन्ते ऋत्विग्भिः प्रदीयन्ते। तत्र दृष्टान्तः। रथाइव। वाजयन्तः अन्नधनानि बलानि वा स्वामिन इच्छन्तो रथा देववीतये देवानां गमनाय यथा विसृज्यन्ते तद्वत् ॥

ते सुतासो मदिन्तमाः शुक्रा वायुमसृक्षत ॥ १८ ॥

ते । सुतासः । मदिन्ऽतमाः । शुक्राः । वायुम् । असृक्षत ॥ १८ ॥

मदिन्तमाः अतिशयेन मादयितारः शुक्राः दीप्यमानाः सुताः[4] अभिषुताः ते सोमाः वायुं देवम् असृक्षत असृजन् अकार्षुः। यद्वा वायुमेव सोमपानार्थमसृजन्। सोमेषु सुतेषु[5] सत्सु[6] वायुस्तत्पानार्थमागच्छति खलु ॥

ग्राव्णा तुन्नो अभिष्टुतः पवित्रं सोम गच्छसि । दधत्स्तोत्रे सुवीर्यम् ॥ १९ ॥

ग्राव्णा । तुन्नः । अभिऽस्तुतः । पवित्रम् । सोम । गच्छसि । दधत् । स्तोत्रे । सुऽवीर्यम् ॥ १९ ॥

१. ग-भ४–सृज्यते; ल-भ१.२.७–प्रसृज्यते; मु–प्रासर्जि परिप्रसृज्यते। २. त३-भ१.४.७–विभक्तोऽभवत्। ३. ग भ५–यजमानानामन्नमिच्छन्तः; त३-भ२.४–यजमानस्यान्नमिच्छन्तः सन्तः। ४. भ१(२)–सुतासः। ५. ल–'सुतेषु' नास्ति। ६. ग-त३-भ१.७–'सत्सु' नास्ति।

हे सोम ग्राव्णा सुतः अभिषीडितोऽभिषुतस्त्वं स्तोतृभिः अभिष्टुतः सन् पवित्रं[1] गच्छसि प्राप्नोषि। किं कुर्वन्। स्तोत्रे स्तोत्रकारिणे जनाय सुवीर्यं शोभनवीर्योपेतं धनादिकं दधत् विदधत् प्रयच्छन् ॥

एष तुम्रो अभिष्टुतः पवित्रमति गाहते । रक्षोहा वारमव्ययम् ॥ २० ॥

एषः । तुम्रः । अभिऽस्तुतः । पवित्रम् । अति । गाहते । रक्षःऽहा । वारम् । अव्ययम् ॥ २० ॥

तुम्रः । 'तुम्र व्यथने' । ग्रावभिरभिव्यथितः सुतः अत एव सर्वैः अभिष्टुतः एषः अस्मदीयः सोमः रक्षोहा कर्मविघ्नकारिणां रक्षसां पापानां वा[2] हन्ताभवत् । अव्ययम् अविमयमव्ययवयवभूतं वारं वालं तेन कृतं पवित्रं दशापवित्रम् अति अतिक्रम्य गाहते द्रोणकलशं प्रविशति ॥ ॥१६॥

यदन्ति यच्च दूरके भयं विन्दति मामिह । पवमान वि तज्जहि ॥ २१ ॥

यत् । अन्ति । यत् । च । दूरके । भयम् । विन्दति । माम् । इह । पवमान । वि । तत् । जहि ॥ २१ ॥

हे पवमान पूयमान पुनान वा सोम यत् भयम् अन्ति अन्तिके तथा यच्च भयं दूरके अतिदूरे देशे अथवा इह अस्मिन् प्रदेशेऽपि भयं मां विन्दति लभते प्राप्नोति तत् भयं त्वं वि जहि विशेषेण नाशय । यद्वा । इहेति यज्ञोऽयं लोको वा । अस्मिन् क्रियमाणे यज्ञेऽस्मिँल्लोके वा यद्भयं व्याप्नोति तन्नाशयेत्यर्थः ॥

पवमानः सो अद्य नः पवित्रेण विचर्षणिः । यः पोता स पुनातु नः ॥ २२ ॥

पवमानः । सः । अद्य । नः । पवित्रेण । विऽचर्षणिः । यः । पोता । सः । पुनातु । नः ॥ २२ ॥

सः तादृशः प्रसिद्धः विचर्षणिः सर्वस्य द्रष्टा पवमानः अद्य इदानीमेव पवित्रेण पापशोधकेन तेजसा[3] नः अस्मान् पुनातु पापरहितान् करोतु ॥

पवित्रेष्ट्यां प्रथमाज्यभागस्य याज्या 'यत्ते पवित्रम्' इत्येषा । सूत्रितं च—'यत्ते पवित्रमर्चिष्या कलशेषु धावतीति पवित्र इष्टेते[4]' (आश्व. श्रौ. २. १२) इति ॥

यत्ते पवित्रमर्चिष्यग्ने विततमन्तरा । ब्रह्म तेन पुनीहि नः ॥ २३ ॥

यत् । ते । पवित्रम् । अर्चिषि । अग्ने । विऽततम् । अन्तः । आ । ब्रह्म । तेन । पुनीहि । नः ॥ २३ ॥

हे पवमानगुणविशिष्ट अग्ने ते त्वदीयं पवित्रं शोधकं यत् स्वतेजः अर्चिषि तीव्रैस्तद्वद्दीप्ति-तेजसि अन्तः मध्ये आ विततम् आविस्तृतं विद्यते । यद्वा । हे अग्ने ते तव स्वभूतेऽर्चिषि तेजस्यन्तर्मध्ये यत्पवित्रं शुद्धत्वापादकं सामर्थ्यमस्ति । तेन तादृशेन[5] तेजसा ब्रह्म पुत्रादिवर्धन-कारि नः शरीरं पुनीहि पापरहितं पूतं कुरु ॥

यत्ते पवित्रमर्चिवदग्ने तेन पुनीहि नः । ब्रह्मसवैः पुनीहि नः ॥ २४ ॥

यत् । ते । पवित्रम् । अर्चिऽवत् । अग्ने । तेन । पुनीहि । नः । ब्रह्मऽसवैः । पुनीहि । नः ॥ २४ ॥

१. क-त३-अ९—पवित्रं दशापवित्रं । २. त१.५-अ७—च; त४—चा । ३. द७—तेजसा पोता स्वयं पवित्रः सन् ; मु—तेजसा यः पोता स्वयं पवित्रः सन् । ४. ग—इत्येका; त-अ-मु—इत्येक । ५. ग—तत्तादृशेन ।

हे अग्ने पवित्रं शोधकम् अर्चिवत् अर्चिष्मत् । 'छन्दसीरः' इति मतुपो वत्वम् । सौरादि-तेजोयुक्तं ते त्वदीयं यत् तेजो विततं तेन त्वदीयेनैव तेजसा नः अस्मान् पुनीहि पूतान् कुरु । किंच ब्रह्मसवैः ब्राह्मणकर्तृकसोमाभिषवैः । यद्वा । ब्रह्म सोमः । तस्याभिषवैः नोऽस्मान् पुनीहि ॥

उभाभ्यां देव सवितः पवित्रेण सवेन च । मां पुनीहि विश्वतः ॥ २५ ॥

उभाभ्याम् । देव । सवितरिति । पवित्रेण । सवेन । च । माम् । पुनीहि । विश्वतः ॥ २५ ॥

हे सवितः सर्वस्य प्रेरक हे देव द्योतमान सोम त्वं पवित्रेण पापशोधकेन त्वदीयेन तेजसा सवेन सोमाभिषवेण च एताभ्याम् उभाभ्यां विश्वतः सर्वतः मां पुनीहि पूतं कुरु ॥ ॥१७॥

त्रिभिष्ट्वं देव सवितर्वर्षिष्ठैः सोम धामभिः । अग्ने दक्षैः पुनीहि नः ॥ २६ ॥

त्रिऽभिः । त्वम् । देव । सवितः । वर्षिष्ठैः । सोम । धामऽभिः । अग्ने । दक्षैः । पुनीहि । नः ॥ २६ ॥

हे देव स्तुत्य दीप्यमान वा हे सवितः सर्वस्य स्वस्वकर्मणि चोदयितः सोम पवमान-गुणविशिष्ट हे अग्ने त्वं वर्षिष्ठैः वृद्धतमैः अत एव दक्षैः सामर्थ्यवद्भिः त्रिभिः धामभिः शरीरैः अग्निवायुसूर्यात्मकैस्त्रिभिः शरीरैः नः अस्मान् पुनीहि परिशुद्धान् कुरु ॥

पुनन्तु मां देवजनाः पुनन्तु वसवो धिया ।
विश्वे देवाः पुनीत मा जातवेदः पुनीहि मा ॥ २७ ॥

पुनन्तु । माम् । देवऽजनाः । पुनन्तु । वसवः । धिया ।
विश्वे । देवाः । पुनीत । मा । जातऽवेदः । पुनीहि । मा ॥ २७ ॥

देवजनाः । देवानां जनः प्रादुर्भावो येषां यज्ञेष्विति देवजना यजमानाः । यद्वा इन्द्रादि-देवगणाः । मां पुनन्तु परिपूतं कुर्वन्तु । तथा वसवः वासका[1] देवाः[2] धिया आत्मीयेन कर्मणा मां पुनन्तु । अथ प्रत्यक्षः । हे विश्वे देवाः सर्वे देवाः मा मां पुनीत पूतं कुरुत । हे जातवेदः जातानि भूतजातानि वेत्तीति यद्वा जातप्रज्ञ हे अग्ने मा मां पुनीहि ॥

प्र प्यायस्व प्र स्यन्दस्व सोम विश्वेभिरंशुभिः । देवेभ्य उत्तमं हविः ॥ २८ ॥

प्र । प्यायस्व । प्र । स्यन्दस्व । सोम । विश्वेभिः । अंशुऽभिः । देवेभ्यः । उत्ऽतमम् । हविः ॥ २८ ॥

हे सोम प्र प्यायस्व अस्मान् प्रकर्षेण वर्धय । यद्वा देवान् सोमेन वर्धय । किंच विश्वेभिरंशुभिः सर्वैस्त्वदीयैरंशुभिः देवेभ्यः देवार्थम् उत्तमं प्रशस्ततमं हविः सोमरूपं प्र स्यन्दस्व कलशादीन् प्रति प्रस्रव । प्रयच्छेति यावत् ॥

अग्नीषोमप्रणयने 'उप प्रियम्' इत्येषा । सूत्रितं च—'उप प्रियं पनिप्नतमित्यर्धर्चे आरमेत्' (आश्व. श्रौ. ४. १०) इति ॥

उप प्रियं पनिप्नतं युवानमाहुतीवृधम् । अगन्म बिभ्रतो नमः ॥ २९ ॥

उप । प्रियम् । पनिप्नतम् । युवानम् । आहुतिऽवृधम् । अगन्म । बिभ्रतः । नमः ॥ २९ ॥

प्रियं सर्वस्य प्रीणयितारं पनिप्नतम् अत्यर्थं शब्दायमानं युवानं तरुणम् आहुतिवृधम् आहुतिभिर्वर्धनीयं पवमानं वयं नमः[3] हविर्नमस्कारं वा बिभ्रतः धारयन्तः सन्तः उप अगन्म

१. ग–अपि । २. ग-ता१-भ१.२.४.५–प्रवर्धय । ३. ग–विप्राः ।

उपगच्छेम । गमेर्लुङि 'मन्त्रे घस' इति च्लेर्लुकि सति 'म्वोश्च' इति नकारः । पनिप्नतम् । पनेः स्तुत्यर्थस्य यङ्लुकि रूपम् । 'दाधर्ति दर्धर्ति' इति सूत्रे इतिकरणस्य प्रदर्शनार्थत्वादभ्यासस्य निगागम उपधालोपश्च निपात्यते ॥

अलाय्यस्य परशुर्ननाश तमा पवस्व देव सोम । आखुं चिदेव देव सोम ॥२०॥

अलाय्यस्य । परशुः । ननाश । तम् । आ । पवस्व । देव । सोम ।

आखुम् । चित् । एव । देव । सोम ॥ २० ॥

अलाय्यस्य । अलेरौणादिक आय्यप्रत्ययः । कपिलकादित्वाल्लत्वम् । अभिगमनशीलस्य शत्रोः परशुः छेदकः पवमानः तम् एव शत्रुं ननाश नाशयतु नास्मानपापान् । ततो हे देव दीप्यमान सोम आ पवस्व अस्मदभिमुख्येन गच्छ । किंच हे देव द्योतमान स्तूयमान वा हे सोम आखुं चित् । 'खनु अवदारणे' । सर्वस्याहन्तारमपि तं शत्रुम् एव नाशय नास्मानपापानिति ॥

यः पावमानीरध्येत्यृषिभिः संभृतं रसम् ।

सर्वं स पूतमश्नाति स्वदितं मातरिश्वना ॥ २१ ॥

यः । पावमानीः । अधिऽएति । ऋषिऽभिः । सम्ऽभृतम् । रसम् ।

सर्वम् । सः । पूतम् । अश्नाति । स्वदितम् । मातरिश्वना ॥ २१ ॥

यः जनः[1] पावमानीः पवमानदेवताकाः सर्वा ऋचः तद्रूपम् ऋषिभिः सूक्तद्रष्टृभिर्मधुच्छन्दःप्रभृतिभिः संभृतं संपादितं रसं वेदरसभूतं सारं सूक्तसंघम् अध्येति अधीते सः जनः सर्वं भोज्यजातं पूतं परिशुद्धमेव अश्नाति । परिपूतं पापरहितमन्नं भक्षयति । कथमस्य पूतत्वं तत्राह । स्वदितं [illegible] मातरिश्वना । मातर्यन्तरिक्षे श्वसितीति मातरिश्वा वायुः । स च वायुः पवित्रमेव । पवित्रेण वायुना स्वदितं स्वादूकृतं परिपूतमेवान्नं पश्चात् स नरोऽश्नाति ॥

पावमानीर्यो अध्येत्यृषिभिः संभृतं रसम् ।

तस्मै सरस्वती दुहे क्षीरं सर्पिर्मधूदकम् ॥ २२ ॥

पावमानीः । यः । अधिऽएति । ऋषिऽभिः । सम्ऽभृतम् । रसम् ।

तस्मै । सरस्वती । दुहे । क्षीरम् । सर्पिः । मधु । उदकम् ॥ २२ ॥

यः ब्राह्मणः पावमानीः पवमानदेवताका ऋचः सहस्रात्मकम् ऋषिभिः मधुच्छन्दआदिभिः संभृतं रसं वेदसारं सूक्तसंघम् अध्येति अधीते तस्मै पवमानाध्ययनं कुर्वते जनाय सरस्वती सर्वत्र सरणवती वाग्देवता क्षीरं वत्ससाधनभूतं पयः सर्पिः तादृशं घृतं मधु मधुकरम् उदकं सोमं दुहे स्वयमेव दोग्धि । एवं नाहं यागादिपरं देवताश्रयिणं करोमीत्यर्थः । 'दुह प्रपूरणे' । कर्मकर्तरि 'न दुहस्नुनमां यक्चिणौ' इति यकः प्रतिषेधः । 'लोपस्त आत्मनेपदेषु' इति तलोपः ॥ ॥१८॥ ॥२॥

चतुर्थेऽनुवाकेऽष्टादश सूक्तानि । तत्र 'प्र देवम्' इति षडृचं प्रथमं सूक्तं भलन्दनपुत्रस्य वत्सप्रेरार्षं पवमानसोमदेवताकम् । द्वादशी त्रिष्टुप् शिष्टा जगत्यः । तथा चानुक्रान्तं— 'प्र देवं दश वत्सप्रिर्भालन्दनस्त्रिष्टुबन्तं ह' इति । गतो विनियोगः ॥

१. ग-त३-म२.५—यजमानः ।

प्र दे॒वमच्छा॒ मधु॑मन्त॒ इन्द॒वोऽसि॑ष्यदन्त॒ गाव॒ आ न धे॒नवः॑ ।
ब॒र्हि॒षदो॑ वच॒नाव॑न्त॒ ऊध॑भिः परि॒स्रुत॑मु॒स्रिया॑ नि॒र्णिजं॑ धिरे ॥ १ ॥

प्र । दे॒वम् । अच्छ॑ । मधु॑ऽमन्तः । इन्द॑वः । असि॑स्यदन्त । गावः॑ । आ । न । धे॒नवः॑ ।
ब॒र्हि॒ऽसदः॑ । व॒च॒नाऽव॑न्तः । ऊध॑ऽभिः । प॒रि॒ऽस्रुत॑म् । उ॒स्रियाः॑ । निः॒ऽनिज॑म् । धि॒रे ॥ १ ॥

मधुमन्तः मादकरससंयुक्ताः[1] इन्दवः सोमाः देवं द्योतमानं सोमात्मकमिन्द्रम् अच्छ प्रति प्र असिष्यदन्त प्रस्यन्दन्ते । ग्रहादिषु प्रक्षरन्ति । स्यन्दतेर्ण्यन्तस्य लुङि चङि रूपम् । तत्र दृष्टान्तः । गाव आ न धेनवः । पयस्विन्यः प्रीणयित्र्यो गावो यथा वत्सं प्रति पयांसि प्रस्रवन्ति तद्वत् । किंच बर्हिषदः बर्हिषि सीदन्तः वचनावन्तः हम्भारवादिशब्दवन्तः उस्रियाः । गोनामैतत् । तादृश्यो गावः ऊधभिः पयोधारकैः स्वैः स्वैरूधभिः परिस्रुतं[2] परितः स्रवणशीलं निर्णिजं शुद्धं पयोभूतं सोमरसं धिरे दधिरे । इन्द्रार्थं धारयन्ति ॥

स रोरु॑वद॒भि पूर्वा॑ अचिक्रद॒दु॒पा॒रुहः॑ श्र॒थय॑न्त्स्वादते॒ हरिः॑ ।
ति॒रः प॒वित्रं॑ परि॒यन्नु॒रु ज्रयो॒ नि शर्या॑णि दधते दे॒व आ वर॑म् ॥ २ ॥

सः । रोरु॑वत् । अ॒भि । पूर्वाः॑ । अ॒चि॒क्र॒द॒त् । उ॒प॒ऽआ॒रुहः॑ । श्र॒थय॑न् । स्वा॒द॒ते॒ । हरिः॑ ।
ति॒रः । प॒वित्र॑म् । प॒रि॒ऽयन् । उ॒रु । ज्रयः॑ । निः । शर्या॑णि । द॒ध॒ते॒ । दे॒वः । आ । वर॑म् ॥ २ ॥

रोरुवत् कलशादिकं प्रति अत्यन्तं शब्दं कुर्वन् सः सोमः पूर्वाः मुख्याः स्तोतॄणां स्तुतीः अभि अचिक्रदत् अभिमुखमध्वनयत् । स्तुतयः माध्यीयस्य इति प्रतिध्वनिमङ्गीकारमकार्षी- दित्यर्थः । किंच हरिः हरितवर्णः उपारुहः । रोहतेस्ताच्छीलिकः क्विप् । उपरोहणशीला ऊर्ध्वं प्रादुर्भवनशीला ओषधीः श्रथयन् अग्रे विश्लेषयन् स्वादते स्वानुकरोति । ताः फलिनीः कुर्वन् स्वादुयुक्ता विदधातीत्यर्थः । तथा पवित्रम् अविवालात्मकं दशापवित्रं तिरः तिरस्कृत्य पात्राणि प्रत्यात्मनः क्षरणकाले पवित्रं व्यवधायकं कृत्वा परियन् परितो गच्छन् सोमः उरु महान्तं ज्रयः वेगं करोति । ततः शर्याणि । ‘ शॄ हिंसायाम् ’ । हिंसितव्यानि महता शरेण हन्तव्यानि रक्षांसि नि दधते निक्षिपति न्यक्करोति । हिनस्तीति यावत् । पश्चात् देवः दीप्यमानः सोमः वरं वरणीयं धनं सोमदातृभ्यो यजमानेभ्यः आ दधते आधारयति । प्रयच्छतीत्यर्थः । दधातेः लेट्यडागमे[3] ‘ लोपस्त आत्मनेपदेषु ’ इति तलोपः । ‘ लोपो वेटि वा ’ इत्याकारलोपः ॥

वि यो म॒मे य॒म्या॑ संय॒ती मदः॑ साकं॒वृधा॒ पय॑सा पिन्वद॒क्षिता॑ ।
म॒ही अ॑पा॒रे रज॑सी वि॒वेवि॑दद॒भिव्र॒जन्नक्षि॑तं॒ पाज॒ आ द॑दे ॥ ३ ॥

वि । यः । म॒मे । य॒म्या॑ । संय॒ती इति॑ स॒म्ऽय॒ती । मदः॑ । सा॒क॒म्ऽवृधा॑ । पय॑सा । पि॒न्व॒त् । अक्षि॑ता ।
म॒ही इति॑ । अ॒पा॒रे इति॑ । रज॑सी इति॑ । वि॒ऽवेवि॑दत् । अ॒भि॒ऽव्र॒जन् । अक्षि॑तम् । पाजः॑ । आ । द॒दे॒ ॥ ३ ॥

यः मदः । मादयत्यनेनेति मदः सोमरसः । यम्या युगलभूते संयती परस्परं संगच्छमाने द्यावापृथिव्यौ वि ममे विशेषेण निर्मितवान् ततः ते साकंवृधा सहैव वर्धनशीले तथा अक्षिता

1. ग—मधुररसयुक्ताः; त३-म२—मदकररसयुक्ताः । 2. त-मु—ताभ्यः परिस्रुतं । 3. त३-म१. ५.७—लेट्याडागमे ।

भक्षीणे सामर्थ्यवती यथा भविष्यतः तथा स सोमः पयसा पयोरूपेण स्वीयरसेन पिन्वत् असिञ्चत्। अवर्धयदिति यावत्। किंच मही महत्यौ अत एव अपारे पर्यन्तरहिते रजसी। द्यावापृथिव्यावित्येतत्। ते द्यावापृथिव्यौ विवेविदत्। 'विद ज्ञाने'। यङ्लुकि लटि रूपम्। अभ्यासस्वरः[1]। इयं पृथिवीयं द्यौरिति सर्वेषां विविच्य तेजसा प्रज्ञापयन् अभिव्रजन् अभितः सर्वतो गच्छन् स सोमः अक्षितम् अक्षीणमविनश्वरं पाजः बलम् आ ददे स्वीकृतवान्। अत्यन्तं बलवानभवदित्यर्थः॥

स मातरा विचरन्वाजयन्नपः प्र मेधिरः स्वधया पिन्वते पदम्।
अंशुर्यवेन पिपिशे यतो नृभिः सं जामिभिर्नसते रक्षते शिरः॥ ४॥

सः। मातरा। विऽचरन्। वाजयन्। अपः। प्र। मेधिरः। स्वधया। पिन्वते। पदम्।
अंशुः। यवेन। पिपिशे। यतः। नृऽभिः। सम्। जामिऽभिः। नसते। रक्षते। शिरः॥४॥

मेधिरः। 'मेधारथाभ्यामिरन्निरचौ' (पा. सू. ५.२.१०९.३) इतीरन्प्रत्ययो मत्वर्थीयः। मेधावान् प्राज्ञः सः सोमः मातरा मातरौ जगतो निर्मात्र्यौ द्यावापृथिव्यौ विचरन् अन्तरेणाभ्यन्तं चरन् तथा अपः अन्तरिक्षस्थितान्युदकानि वाजयन् प्रेरयन्। वजेर्ण्यन्तस्य[2] लटि रूपम्। तादृशः स्वधया सक्तुलक्षणेनान्नेन सह पदं स्वस्थानमुत्तरवेदिरूपं प्र पिन्वते प्रकर्षेणाप्याययति। ततः नृभिः कर्मनेतृभिर्ऋत्विग्भिः यतः संयतः अंशुः सोमः यवेन पिपिशे। 'पिश अवयवे'। अवयवत्वेन कृतः। मिश्रित इत्यर्थः। सोमस्तु यवसक्तुभिः श्रीयते खलु। सोऽयं जामिभिः एकस्मात्प्राणेरुत्पन्नाभिरङ्गुलीभिः सं नसते संगच्छते च। शिरः शीर्णं भूतजातं रक्षते च[3]। स्वीयरसेन रक्षति पोषयति। नसतिर्गतिकर्मा। 'चादिलोपे विभाषा' इति न निघातः॥

सं दक्षेण मनसा जायते कविर्ऋतस्य गर्भो निहितो यमा परः।
यूना ह सन्ता प्रथमं वि जज्ञतुर्गुहा हितं जनिम नेममुद्यतम्॥ ५॥

सम्। दक्षेण। मनसा। जायते। कविः। ऋतस्य। गर्भः। निऽहितः। यमा। परः।
यूना। ह। सन्ता। प्रथमम्। वि। जज्ञतुः। गुहा। हितम्। जनिम। नेमम्। उत्ऽयतम्॥५॥

प्रसङ्गात् सोमसूर्ययोराविर्भावमाह। दक्षेण प्रवृद्धेन मनसा सह सं जायते पृथिव्याः[4] सम्यग्जायते। तथा ऋतस्य उदकस्यैव गर्भः गर्भवद्धारयिता। यद्वा। सत्यस्य यज्ञस्य मध्ये गर्भः शब्दनीयः स्तुत्यः। स एव सोमः परः परस्तादन्तरिक्षे यमा यमेन नियमेन देवैः निहितः सः। सूर्योऽपि सृष्टिर्भवति। अस्मात्सोमः सूर्यात्मकतयावस्थित इत्यर्थः। एवं यूना। ह इत्यवधारणे। युवाभावेन सन्तौ तौ प्रथमं जननकाले वि जज्ञतुः। अयं सोमोऽयं सूर्य इति विशेषेण ज्ञायते। तयोरर्धं जनिम जन्म गुहा गुहायां हितं निहितं भवति। तयोः नेमम् अर्धं च[5] उद्यतं प्रकाशितं भवति। दिवा सूर्यः प्रादुर्भवति रात्रौ चन्द्रमा इति॥ ॥ १९ ॥

मन्द्रस्य रूपं विविदुर्मनीषिणः श्येनो यदन्धो अभरत्परावतः।
तं मर्जयन्त सुवृधं नदीष्वाँ उशन्तमंशुं परियन्तमृग्मियम्॥ ६॥

१. ग-त३-भ-अभ्यस्तस्वरः; त४.५—अभ्यस्वरः। २. त४-भ१.७—वाजेर्ण्यन्तस्य। ३. भ६—'च' नास्ति। ४. ग—पृथिव्यां। ५. त१.२.५.६—चोद्यतमुद्यत; त४—चोद्यतमुद्यत; भ६—चोद्यतमुद्यतं; भ७—चोद्यत।

मन्द्रस्य । रूपम् । विविदुः । मनीषिणः । श्येनः । यत् । अन्धः । अभरत् । पराऽवतः ।
तम् । मर्जयन्त । सुऽवृधम् । नदीषु । आ । उशन्तम् । अंशुम् । परिऽयन्तम् । ऋग्मियम् ॥६॥

मनीषिणः प्राज्ञा यष्टारः मन्द्रस्य मदकरस्य तस्य सोमस्य रूपं विविदुः जानन्ति । यत् अन्धः यत् सोमलक्षणमन्नं श्येनः गायत्र्याख्यः पक्षी परावतः दूरात् द्युलोकात् आभरत् आजहार । 'हृग्रहोर्भश्छन्दसि' इति भकारः । तं तादृशं सुवृधं सुष्ठु वर्धमानं सुवर्धयितारं वा अंशुं सोमं नदीषु नदमानासु[1] वसतीवर्याख्यास्वप्सु आ मर्जयन्त ऋत्विज आशोधयन्ति । अलंकुर्वन्ति वा । कीदृशम् । उशन्तं[2] देवान् कामयमानं परियन्तं परितो गच्छन्तम् ऋग्मियम् ऋगर्हं स्तुत्यं सोममामर्जयन्तीति ॥

त्वां मृजन्ति दश योषणः सुतं सोम ऋषिभिर्मतिभिर्धीतिभिर्हितम् ।
अव्यो वारेभिरुत देवहूतिभिर्नृभिर्यतो वाजमा दर्षि सातये ॥ ७ ॥

त्वाम् । मृजन्ति । दश । योषणः । सुतम् । सोम । ऋषिऽभिः । मतिऽभिः । धीतिऽभिः । हितम् ।
अव्यः । वारेभिः । उत । देवहूतिऽभिः । नृऽभिः । यतः । वाजम् । आ । दर्षि । सातये ॥७॥

हे सोम योषणः द्वाभ्यां पाणिभ्यां विभज्योषणाः दश दशसंख्याका अङ्गुलयः ऋषिभिः मधुच्छन्दःप्रभृतिभिः सुतम् अभिषुतं हितं पात्रेषु निहितं त्वां मतिभिः स्तुतिभिः धीतिभिः कर्मभिश्च अव्यः वारेभिः[3] अविवालैः[3] पवित्रैः मृजन्ति शोधयन्ति । उत अपि च देवहूतिभिः देवाह्वानयुक्तैः नृभिः कर्मनेतृभिर्ऋत्विग्भिः यतः ग्रहेषु संयमितः संगृहीतस्त्वं सातये[4] दानाय वाजम् अन्नम्[4] आ दर्षि आविदारयसि । विवृतं करोषि । स्तोतृभ्योऽन्नादिकं प्रयच्छसीति भावः ॥

परिप्रयन्तं वय्यं सुषंसदं सोमं मनीषा अभ्यनूषत स्तुभः ।
यो धारया मधुमाँ ऊर्मिणा दिव इयर्ति वाचं रयिषाळमर्त्यः ॥ ८ ॥

परिऽप्रयन्तम् । वय्यम् । सुऽसंसदम् । सोमम् । मनीषाः । अभि । अनूषत । स्तुभः ।
यः । धारया । मधुऽमान् । ऊर्मिणा । दिवः । इयर्ति । वाचम् । रयिषाट् । अमर्त्यः ॥ ८ ॥

परिप्रयन्तं पात्राणि परितः प्रगच्छन्तं वय्यं देवैः काम्यमानं सुसंसदं शोभनसंसदनं सोमं मनीषाः मनस ईशित्र्यः स्तुभः स्तुतयः अभ्यनूषत अभिष्टुवन्ति । वय्यम् । 'वी गत्यादिषु' इत्यस्माद्धातोः 'भव्यप्रवय्ये च छन्दसि' (पा. सू. ६. १. ८३) इति निपातितः । अत्राङुपसर्गस्यापि निपातनं भवति । मधुमान् मदकररसवान् यः सोमः धारया स्वीयया ऊर्मिणा वसतीवर्याख्येनोदकेन सह दिवः आकाशात् द्रोणकलशं आपतति[5] रयिषाट् शत्रुधनानामभिभविता अमर्त्यः मनुष्यधर्मरहितः स सोमः वाचम् इयर्ति प्रेरयति । तदा हि स्तोतारः स्तुवन्ति[6] ॥

अयं दिव इयर्ति विश्वमा रजः सोमः पुनानः कलशेषु सीदति ।
अद्भिर्गोभिर्मृज्यते अद्रिभिः सुतः पुनान इन्दुर्वरिवो विदत्प्रियम् ॥ ९ ॥

१. ग-अ६—नदनासु । २. त१.३.४.५.६.७-अ१.२.४.६—उशंतं तं । ३. ग-अ१.७—वालैः । ४. त१—वाजमन्नं; त२.३.४.५.६-अ२.६—वाजमन्नं सातये दानाय वाजमन्नं । ५. ग—आपतते । ६. ग-त३—स्तुवंति तदुच्यते; त१.२.६.७-अ१.२.४.७—स्तुवंति उच्यते ।

अ॒यम् । दि॒वः । इ॒य॒र्ति॒ । विश्व॑म् । आ । रजः॑ । सोमः॑ । पु॒ना॒नः । क॒लशे॑षु । सी॒द॒ति॒ ।
अ॒त्ऽभिः॑ । गोभिः॑ । मृ॒ज्य॒ते॒ । अद्रि॑ऽभिः । सु॒तः । पु॒ना॒नः । इन्दुः॑ । वरि॑वः । वि॒द॒त् । प्रि॒यम् ॥ ९ ॥

अयं सोमः दिवः द्युलोकात् विश्वं रजः । उदकनामैतत् । सर्वमुदकम् इयर्ति[1] अभिप्रापयति । किंच पुनानः दशापवित्रेण पूयमानः सोमः कलशेषु द्रोणकलशेषु सीदति । तथा अद्भिः ग्राविभिः अद्भिः वसतीवर्याख्याभिः गोभिः गोविकारैः क्षीरदध्यादिभिश्च मृज्यते शोध्यते अलंक्रियते । ततः पुनानः सुतः इन्दुः सोमः प्रियं प्रियतरं प्रीणनकारि वा वरिवः वरणीयं धनं विदत् स्तोतृभ्यो लम्भयति । प्रयच्छतीति यावत् ॥

ए॒वा नः॑ सोम परिषि॒च्यमा॑नो॒ वयो॒ दध॑च्चि॒त्रत॑मं पवस्व ।
अ॒द्वे॒षे द्यावा॑पृथि॒वी हु॑वेम॒ देवा॑ ध॒त्त र॒यिम॒स्मे सु॒वीर॑म् ॥ १० ॥

ए॒व । नः॒ । सो॒म॒ । प॒रि॒ऽसि॒च्यमा॑नः । वयः॑ । दध॑त् । चि॒त्रऽत॑मम् । प॒व॒स्व॒ ।
अ॒द्वे॒षे इति॑ । द्यावा॑पृथि॒वी इति॑ । हु॒वे॒म॒ । देवाः॑ । ध॒त्त॒ । र॒यिम् । अ॒स्मे इति॑ । सु॒ऽवीर॑म् ॥ १० ॥

अयं प्रत्यक्षकृतः । हे सोम दधत् प्रयच्छंस्त्वं परिषिच्यमानः परितोऽद्भिर्गोभिर्वा सिच्यमानः एव[2] चित्रतमं[3] चित्रं नानाविधं चायनीयतमं वा वयः अन्नं नः अस्मभ्यं पवस्व प्रापय । प्रयच्छेति यावत् । किंच अद्वेषे द्वेषरहिते द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ हुवेम हविष्प्रदानार्थं वयमाह्वयेम । हे देवाः यूयं च सुवीरम् । वीरः कर्मणि समर्थः पुत्रः । तादृक्पुत्रोपेतं रयिं धनम् अस्मे अस्मासु धत्त निधत्त ॥ ॥ २० ॥

‘ इषुर्न ’ इति दशर्चं द्वितीयं सूक्तमाङ्गिरसस्य हिरण्यस्तूपस्यार्षं पवमानसोमदेवताकम् । नवमीदशम्यौ त्रिष्टुभौ । शिष्टा जगत्यः । तथा चानुक्रान्तम्—‘ इषुर्न हिरण्यस्तूपोऽन्त्ये[4] त्रिष्टुभौ ’ इति । गतो विनियोगः ।

इषु॒र्न धन्व॒न् प्रति॑ धीयते म॒तिर्व॒त्सो न मा॒तुरुप॑ स॒र्ज्यूध॑नि ।
उ॒रुधा॑रेव दुहे॒ अग्र॑ आय॒त्यस्य॑ व्र॒तेष्वपि॒ सोम॑ इष्यते ॥ १ ॥

इषुः॑ । न । धन्व॑न् । प्रति॑ । धी॒य॒ते॒ । म॒तिः । व॒त्सः । न । मा॒तुः । उप॑ । स॒र्जि॒ । ऊध॑नि ।
उ॒रुधा॑राऽइव । दु॒हे॒ । अग्रे॑ । आ॒ऽय॒ती । अस्य॑ । व्र॒तेषु॑ । अपि॑ । सोमः॑ । इ॒ष्य॒ते॒ ॥ १ ॥

अस्मिन् पवमानस्य इन्द्रे मतिः मननीयास्मदीया स्तुतिः प्रति धीयते अस्माभिर्निधीयते वा । इषाति रूपम् । तत्र दृष्टान्तः । इषुर्न यथेषुः शरः धन्वन् धनुषि प्रति धीयते तद्वत् । किंच ऊधनि सर्वस्य पोषयितृत्वेनोधःस्थानीये इन्द्रे सोमो मदार्थमस्माभिः उप सर्जि उपसृज्यते । कथमिव । मातुः गोः ऊधनि पयोधारके वत्सो न वत्सो यथा पयःपानार्थं सृज्यते तद्वत् । उरुधारेव बहुविधपयोधारा गौरिव अग्रे वत्सस्य पुरतः आयती गच्छन्ती सती पयः दुहे दुग्धे तथा सोऽयमिन्द्रो वत्सभूतेभ्यः स्तोतृभ्यः पुरतो गच्छन् बहुविधान् कामान् दुग्धे । किंच अस्य एतादृशस्य व्रतेष्वपि सोम इष्यते यष्टृभिः प्रेर्यते खलु ॥

---

1. म५–आ इयर्ति । 2. ग-त-म–एवं; मु–एव एवं । 3. ग-त१.२.५.६-म१.४.६–‘ चित्रतमं ’ नास्ति । 4. त१.२.४.५.६–हिरण्यस्तूपोंऽते ।

उपो मतिः पृच्यते सिच्यते मधु मन्द्राजनी चोदते अन्तरासनि ।
पवमानः संतनिः प्रघ्नतामिव मधुमान्द्रप्सः परि वारमर्षति ॥ २ ॥

उपो इति । मतिः । पृच्यते । सिच्यते । मधु । मन्द्रऽअजनी । चोदते । अन्तः । आसनि ।
पवमानः । सम्ऽतनिः । प्रघ्नताम्ऽइव । मधुऽमान् । द्रप्सः । परि । वारम् । अर्षति ॥ २ ॥

अस्मिन् पवमानरूपे[1] इन्द्रे मतिः स्तुतिः उपो उपपृच्यते उपपृच्यते स्तोतृभिः संयोज्यते । 'पृची संपर्के' । तथा मधु मदकरः सोमः इन्द्रार्थं सिच्यते अद्भिः वसतीवरीभिश्च सिक्तो भवति । ततश्च मन्द्राजनी । 'अज गतिक्षेपणयोः' इत्यस्य ल्युटि ङीपि रूपम् । मदकरस्य रसस्य प्रेरयित्री सोमधारा तस्येन्द्रस्य आसनि आस्ये अन्तः मध्ये चोदते ऋत्विग्भिः प्रेर्यते । आस्यशब्दस्य 'पद्दन्नोमास्' इत्यादिना आसन्नित्यादेशः । किंच संतनिः महादिषु सम्यग्विस्तृतः मधुमान् मदकररसवान् पवमानः पूयमानः सोमः द्रप्सः द्रुतगमनशीलो यद्वा क्षिप्रंद्रवणशीलः[2] सन् वारम् अविवालमयं पवित्रं परितः अर्षति आगच्छति । तत्र दृष्टान्तः । प्रघ्नतामिव । प्रकर्षेण हन्तॄणां योद्धॄणां संतनिः सम्यग्विसृष्टः शरो यथा क्षिप्रं प्राप्यमभितो गच्छति तद्वत् ॥

अव्ये वधूयुः पवते परि त्वचि श्रथ्नीते नप्तीरदितेर्ऋतं यते ।
हरिरक्रान्यजतः संयतो मदो नृम्णा शिशानो महिषो न शोभते ॥ ३ ॥

अव्ये । वधूऽयुः । पवते । परि । त्वचि । श्रथ्नीते । नप्तीः । अदितेः । ऋतम् । यते ।
हरिः । अक्रान् । यजतः । सम्ऽयतः । मदः । नृम्णा । शिशानः । महिषः । न । शोभते ॥ ३ ॥

वधूयुः । वधूभूता वसतीवर्य एकधनासहिता आपः । तद्वान् सोमः अव्ये अवेः स्वभूते त्वचि चर्मणि परि पवते परितो वर्तते पूतो भवति वा । किंच नप्तीः नप्त्रीः । नप्तृशब्दश्चतुर्थापत्यवाची । सोमस्य नप्त्रीः । सोमो ह्योषधीनामग्रे[3] रेतो निषिञ्चति । 'प्रजापते रेतो देवा देवानां रेतो वर्षं वर्षस्य रेत ओषधयः' (ऐ. आ. २.१.३) इति श्रुतेः । यद्वा । नप्तृशब्दोऽपत्यवाची । तस्यापत्यानि । सोमः सुधामयैः स्वकिरणैरोषधीर्वर्धयति । तस्मादपत्यभूताः । अदितेः । पृथिव्या नामैतत् । अदीनायाः पृथिव्या उत्पन्ना ओषधीः ऋतं सत्यरूपं यज्ञं यते गच्छते यजमानाय श्रथ्नीते श्रथ्नमानो फलिनीः कर्तुं विश्लेषयति । किंच हरिः हरितवर्णः यजतः सर्वैर्यष्टव्यः अत एव संयतः ग्रहादिषु संगृहीतः मदः माद्यत्यनेनेति मदः सोमः । तादृशः अक्रान् क्रामति । पात्रेष्ववतिष्ठते । यद्वा । शत्रूनतिक्रामति । क्रमेर्लुङि तिपि 'बहुलं छन्दसि' इति इडागमाभावाद्वृद्धौ कृतायां सिज्लोपे सति हल्ङ्यादिना तिपो लोपे 'मो नो धातोः' इति नत्वे कृते रूपम् । अत एव सोमः नृम्णा धनान्यपि शिशानः तीक्ष्णीकुर्वन् । अथवा शत्रुबलानि तनूकुर्वन् । महिषो न[4] । महन्नामैतत् । महानिव सर्वत्र व्याप्त इव शोभते स्वतेजसा सर्वत्र दीप्यते । यद्वा । नः संप्रत्यर्थे । इदानीमेवंगुणयुक्तो महान् सोमः शोभत इति ॥

१. त-म१-पवमानरूपे स्तोत्रे । २. ग-क्षिप्रंपवन°; त-म१.२.४.७-क्षिप्रंपवन°; म६-क्षिप्रं-प्रपवन° । ३. त१.३.५.७-ह्योषधीनामग्रे; त४-म६-ह्योषधीनामग्री; म७-ह्योषधीनामग्रे । ४. ग-त-म-'न' नास्ति ।

उक्षा मिमाति प्रति यन्ति धेनवो देवस्य देवीरुप यन्ति निष्कृतम् ।
अत्यक्रमीदर्जुनं वारमव्ययमत्कं न निक्तं परि सोमो अव्यत ॥ ४ ॥

उक्षा । मिमाति । प्रति । यन्ति । धेनवः । देवस्य । देवीः । उप । यन्ति । निःऽकृतम् ।
अति । अक्रमीत् । अर्जुनम् । वारम् । अव्ययम् । अत्कम् । न । निक्तम् । परि । सोमः । अव्यत ॥ ४ ॥

उक्षा रेतसः सेक्ता वृषभः पुरतः मिमाति शब्दायते । 'माङ् माने शब्दे च[1]' । तं वृषभं धेनवः गावः प्रति यन्ति अनुगच्छन्ति । तथा देवस्य द्योतमानस्य निष्कृतं[2] संस्कृतं स्थानं[2] देवीः देव्यः उप यन्ति उपगच्छन्ति । अनेनार्थेन सोमस्तुतिरभिधीयते । सोमः[3] सन् द्रोणकलशाभिगमनकाले शब्दं करोति । तमनु धेनवः प्रीणयित्र्यः स्तुतयः परियन्ति देवस्य स्थानं स्तुत्योऽभिगच्छन्ति । तथा सोऽयं सोमः अर्जुनं श्वेतवर्णम् अव्ययम् अविमयमविसम्भूतं[4] वारं वालं पवित्रम् अत्यक्रमीत् अतिक्रामति । अतिक्रम्य पात्राणि गच्छतीत्यर्थः । किंच सोमः अत्कं न आत्मीयं कवचमिव निक्तम् उज्ज्वलं श्रयणद्रव्यं[5] परि अव्यत परितः संवृणोति ॥

अमृक्तेन रुशता वाससा हरिरमर्त्यो निर्णिजानः परि व्यत ।
दिवस्पृष्ठं बर्हणा निर्णिजे कृतोपस्तरणं चम्वोर्नभस्मयम् ॥ ५ ॥

अमृक्तेन । रुशता । वाससा । हरिः । अमर्त्यः । निःऽनिजानः । परि । व्यत ।
दिवः । पृष्ठम् । बर्हणा । निःऽनिजे । कृत । उपऽस्तरणम् । चम्वोः । नभस्मयम् ॥ ५ ॥

अमर्त्यः मनुष्यधर्मरहितः हरिः हरितवर्णः सोमः निर्णिजानः उदकेन शोध्यमानः सन् अमृक्तेन । 'मृजूष् शौचालंकारयोः' । अनिर्णिक्तेनापि रुशता रुचता शुक्लवर्णेन पयोरूपेण वाससा परि व्यत परित आच्छादयति । सोमे परिपूते गव्येन पयसा मिश्रीकुर्वन्ति खलु । तदुच्यते । ततः सोऽयं सोमः दिवः द्युलोकस्य पृष्ठं पृष्ठभागे तिष्ठन्तमादित्यं बर्हणा बर्हणाय पापानामुद्यमनकारिणे पापनाशिने निर्णिजे निर्णेजनाय परिपवनाय[6] कृत द्युलोकेऽकार्षीत् । स हि स्वदीप्त्या सर्वं निर्णेक्ति । कृत । कृणोतेर्लुङि '[illegible]' इति सिचो लोपः । तदेवाह । चम्वोः । द्यावापृथिव्योर्नामैतत् । चमन्ति भक्षयन्त्यत्र देवा मनुष्या इति । तयोः उपस्तरणम् आच्छादनशीलं नभस्मयम् आदित्यमयमादित्यस्य स्वभूतं तेजश्च सर्वेषां निर्णेजनाय[7] अकार्षीत् ॥ ॥ २१ ॥

सूर्यस्येव रश्मयो द्रावयित्नवो मत्सरासः प्रसुपः साकमीरते ।
तन्तुं ततं परि सर्गास आशवो नेन्द्रादृते पवते धाम किं चन ॥ ६ ॥

सूर्यस्यऽइव । रश्मयः । द्रवयित्नवः । मत्सरासः । प्रऽसुपः । साकम् । ईरते ।
तन्तुम् । ततम् । परि । सर्गासः । आशवः । न । इन्द्रात् । ऋते । पवते । धाम । किम् । चन ॥ ६ ॥

१. भ६—वा । २. त-भ१.४.६.७—स्थानं निष्कृतं संस्कृतं स्थानं; भ२—स्थानं निष्कृतं निष्कृतस्थानं; मु—निःकृते संस्कृते स्थाने । ३. ग—सोमः कामसेक्ता । ४. ग—अविसंभूते । ५. ग-भ४—श्रयणद्रव्यं; त४—श्रयणद्रव्यं; त५—श्रयणद्रव्यं; भ६—श्रपणद्रव्यं । ६. त-भ१.२.४.७—परिपक्वमानाय । ७. त३-भ२—निर्णिजनाय; त७—निर्णिजेजनाय; भ१.७—निर्णिज्यमानाय ।

सूर्यस्य रश्मयः सर्वस्य प्रेरकस्य सुवीर्यस्य आदित्यस्य रश्मयः सर्वतो व्यापकाः किरणाः इव द्रावयित्नवः सर्वत्र द्रवणशीलाः मत्सरासः मदकराः प्रसुपः शत्रूणां प्रस्वापका हन्तारः आशवः ग्रहेषु चमसेषु च व्याप्ताः सर्गासः सृज्यमानाः सोमाः ततं विस्तृतं तन्तुं तन्तुभिः कृतं पवित्रं साकं सह युगपत् परि ईरते परितो गच्छन्ति । ते सोमाः इन्द्रादृते इन्द्रं वर्जयित्वा अन्यत् किं चन धाम देवशरीरं कञ्चिदपि न पवते न गच्छति[1] । एकवचनं छान्दसम् । न गच्छन्ति । किंत्विन्द्रस्यैव धाम प्रति गच्छन्ति । इन्द्रस्य धाम्नो बहुत्वं च 'अयाडिन्द्रस्य प्रिया धामानि' (वा. सं. २१.४७) इति मन्त्रवर्णादवगम्यते ॥

सिन्धोरिव प्रवणे निम्न आशवो वृषच्युता मदासो गातुमाशत ।
शं नो निवेशे द्विपदे चतुष्पदेऽस्मे वाजाः सोम तिष्ठन्तु कृष्टयः ॥ ७ ॥

सिन्धोःऽइव । प्रवणे । निम्ने । आशवः । वृषऽच्युताः । मदासः । गातुम् । आशत ।
शम् । नः । निऽवेशे । द्विऽपदे । चतुःऽपदे । अस्मे इति । वाजाः । सोम । तिष्ठन्तु । कृष्टयः ॥७॥

वृषच्युताः । वृष हिंसासंक्लेशनयोरित्यपि । वृषभिः सोमस्य दातृभिर्ऋत्विग्भिश्च्युताः परिस्रुताः मदासः मदकारिणः सोमाः स्तुतिभिः प्राप्तव्यं[2] इन्द्रं गातुं गमनम् आशत प्राप्नुवन्ति । तत्र दृष्टान्तः । सिन्धोरिव प्रवणे । प्रवणन्त्युदकानि यत्रेति तत्प्रवणम् । तस्मिन् निम्ने स्थले सिन्धोर्नद्याः आशवः व्याप्ता आपो यथा गच्छन्ति तद्वत् । अथ प्रत्यक्षः । हे सोम नः अस्माकं निवेशे स्वगृहं प्रति प्रवेशने निर्गमने वा द्विपदे पुत्रादिकाय[3] चतुष्पदे गवादिकाय पशवे[4] शं सुखं कुरु । किंच हे सोम अस्मे अस्मासु वाजाः अन्नानि कृष्टयः पुत्रादिकाः प्रजाश्च तिष्ठन्तु । अन्नादिकं[5] देहीत्यर्थः ॥

आ नः पवस्व वसुमद्धिरण्यवदश्वावद्गोमद्यवमत्सुवीर्यम् ।
यूयं हि सोम पितरो मम स्थन दिवो मूर्धानः प्रस्थिता वयस्कृतः ॥ ८ ॥

आ । नः । पवस्व । वसुऽमत् । हिरण्यऽवत् । अश्वऽवत् । गोऽमत् । यवऽमत् । सुऽवीर्यम् ।
यूयम् । हि । सोम । पितरः । मम । स्थन । दिवः । मूर्धानः । प्रऽस्थिताः । वयःऽकृतः ॥८॥

हे सोम त्वं वसुमत् वसुयुक्तं हिरण्यवत् कनकादिसहितम् अश्ववत् गोमत् गवाश्वसहितं[6] यवमत् । यवो नाम धान्यविशेषः । धान्यविशिष्टं सुवीर्यं शोभनवीर्योपेतं धनं नः अस्मभ्यम् आ पवस्व आप्रापय । प्रयच्छेति यावत् । किंच हे सोम यतस्त्वं मम पितॄणामङ्गिरसामपि[7] पितासि[7] ततो यूयम् एव मम पितरः स्थन भवथ । पितृबहुत्वमत्र सोमस्याभिधीयते । कीदृशाः । दिवः द्युलोकस्य मूर्धानः मूर्धवदुच्छ्रिताः । कर्मभिः स्वर्गादिफलप्रापका इत्यर्थः । प्रस्थिताः सर्वदा कर्मकरणार्थं स्थिताः वयस्कृतः हवोलक्षणस्यान्नस्य कर्तारः । तादृशो मम पितरस्त्वं भवसि ॥

१. त१.९.३.४.५.६-म१.२.६—गच्छतीति । २. त—प्राप्यन्तेन्दु° । ३. त३-म१.७—पुत्राय । ४. ग-त२-म२.४.५—पशवे च । ५. ग—अन्नादिकं पश्वादिकं च । ६. ग-त३-म२.४.५—गवाश्वयुक्तं; म१.७—गवाश्वयुक्तं । ७. ग-त-म१.४.६- 'अङ्गिरसामधिपतिरसि ।

एते सोमाः पर्वमानास इन्द्रं रथाइव प्र ययुः सातिमच्छ ।
सुताः पुवित्रमति युन्त्यव्यं हित्वी वुव्रिं हुरितो वृष्टिमच्छ ॥ ९ ॥

एते । सोमाः । पर्वमानासः । इन्द्रम् । रथाःऽइव । प्र । युयुः । सातिम् । अच्छ ।
सुताः । पुवित्रम् । अति । युन्ति । अव्यम् । हित्वी । वुव्रिम् । हुरितः । वृष्टिम् । अच्छ ॥९॥

पवमानासः पवित्रेण पूयमानाः एते अस्मदीयाः सोमाः सातिम् । 'षण संभक्तौ'। कर्मणि क्तिन् । सर्वैः संभजनीयम् इन्द्रम् अच्छ प्र ययुः प्रकर्षेण गच्छन्ति । तत्र दृष्टान्तः । रथाइव । इन्द्रस्य रथा यथा सातिम् । 'षो अन्तकर्मणि'। 'ऊतियूति' इत्यादिना निपातितः । सीयते क्षिप्यतेऽस्मिन्निति सातिः संग्रामः । तमच्छ तं प्रति प्रगच्छन्ति तद्वत् । किंच सुताः ग्रावभिरभिषुताः सोमाः अव्यम् अविवालभवं पवित्रम् अति यन्ति अतीत्य गच्छन्ति । तेऽमी हरितः[1] हरितवर्णा अश्वाः । यद्वा । हरितस्त आदित्यवाहनरूपा[2] अश्वा भूत्वा । वव्रिम् । वृणोति शरीरमिति वव्रिर्जरा । 'आदृगमहन' इति किप्रत्ययः । सर्वाङ्गव्यापिनीं जरां हित्वी हित्वा तरुणाः सन्तः वृष्टिमच्छ वृष्टिं गमयितुं गच्छन्ति । हित्वी । 'जहातेश्च क्त्वि' (पा. सू.७.४. ४३) इति ह्यादेशः । 'स्नात्व्यादयश्च' इति छन्दसि निपातितम्[3] ॥

इन्दुविन्द्राय बृहते पवस्व सुमृळीको अनवद्यो रिशादाः ।
भरा चन्द्राणि गृणते वसूनि देवैर्द्यावापृथिवी प्रावतं नः ॥ १० ॥

इन्दो इति । इन्द्राय । बृहते । पवस्व । सुऽमृळीकः । अनवद्यः । रिशादाः ।
भर । चन्द्राणि । गृणते । वसूनि । देवैः । द्यावापृथिवी इति । प्र । अवतम् । नः ॥१०॥

हे इन्दो सोम त्वं बृहते महते इन्द्राय तदर्थं पवस्व पात्रेषु क्षर । इन्द्रं प्रत्यागच्छ वा । कीदृशः । सुमृळीकः इन्द्रस्य सुष्ठु सुखयिता अत एव अनवद्यः गर्हारहितः रिशादाः रिशतां बाधकानामसिता । एतादृशस्त्वमिन्द्राय पवस्व । किंच गृणते स्तुवते मह्यं चन्द्राणि आह्लादकानि वसूनि धनानि भर प्रयच्छ । किंच हे द्यावापृथिवी युवां च पवमानेन परिप्लुते सत्यौ देवैः सुभगैर्धनैः सह नः अस्मान् प्रावतं प्ररक्षतम् ॥ ॥ २२ ॥

'त्रिरस्मै' इति दशर्चं तृतीयं सूक्तं वैश्वामित्रस्य रेणोरार्षम् । दशमी त्रिष्टुप् शिष्टा जगत्यः । पवमानः सोमो देवता । 'त्रिरस्मै रेणुः' इत्यनुक्रान्तम् । गतो विनियोगः ॥

त्रिरस्मै सप्त धेनवो दुदुह्रे सुत्यामाशिरं पूर्व्ये व्योमनि ।
चुत्वार्यन्या भुवनानि निर्णिजे चारूणि चक्रे यदृतैरवर्धत ॥ १ ॥

त्रिः । अस्मै । सप्त । धेनवः । दुदुह्रे । सत्याम् । आऽशिरम् । पूर्व्ये । विऽओमनि ।
चत्वारि । अन्या । भुवनानि । निःऽनिजे । चारूणि । चक्रे । यत् । ऋतैः । अवर्धत ॥१॥

अस्मै पवमानाय पूर्व्ये पूर्वैः कृते व्योमनि । विविधमोमावनं गमनं देवानामत्रेति व्योम यज्ञः । तस्मिन् स्थिताय । यद्वा । अस्मै व्योमन्यन्तरिक्षे वर्तमानाय । त्रिः सप्त एकविंशतिसंख्याकाः

1. ङ-अ६–'हरितः' नास्ति । 2. ग-त१-अ२.४–आदित्यस्य वाहनरूपा । 3. ग-त१-अ१.२.४.५.७–निपातितः ।

येभ्यः श्रीणन्त्येभ्यो गावः सत्यां यथार्थभूताम्[1] आशिरम् आश्रयणसाधनं क्षीरादि दुदुह्रे दुहन्ति । यद्वा । त्रिः सप्त ' द्वादश मासाः पञ्चर्तवस्त्रय इमे लोका असावादित्य एकविंशः ' (तै. सं. ५.४.१२.२) इत्येतैः सर्वैः सह गोषु पय उपाप्यते तद्गावो दुहन्त इति । किंचायं सोमः अन्या अन्यानि चत्वारि भुवनानि उदकानि वसतीवरीकलशैकधना इति तानि चतुःसंख्याकानि चारूणि कल्याणान्युदकानि निर्णिजे निर्णेजनाय परिशोधनाय परिपोषणाय[2] वा[2] चक्रे । कदा करोति । यत् यदा अयम् ऋतैः यज्ञैः अवर्धत वर्धितवान् तदा करोति ॥

स भिक्षमाणो अमृतस्य चारुण उभे द्यावा काव्येना वि शश्रथे ।
तेजिष्ठा अपो मंहना परि व्यत यदी देवस्य श्रवसा सदो विदुः ॥ २ ॥

सः । भिक्षमाणः । अमृतस्य । चारुणः । उभे इति । द्यावा । काव्येन । वि । शश्रथे ।
तेजिष्ठाः । अपः । मंहना । परि । व्यत । यदि । देवस्य । श्रवसा । सदः । विदुः ॥ २ ॥

सः पवमानः चारुणः कल्याणस्य अमृतस्य उदकस्य । ' क्रियाग्रहणं कर्तव्यम् ' इति कर्मणः संप्रदानसंज्ञा । ' चतुर्थ्यर्थे बहुलम्° ' (पा. सू. २.३.६२) इति षष्ठी । उदकं भिक्षमाणः यजमानैः प्रार्थ्यमानः सन् उभे । द्यावादेशस्य द्वंद्वे विहितत्वादन्योत्तरपदाभावे द्वंद्वः प्रतीयते । उभे द्यावापृथिव्यौ काव्येन कविकर्मणा वि शश्रथे विसृते[3] करोति । यज्ञनिमित्तेन[4] उदकेन[5] संपूरयतीत्यर्थः । किंच तेजिष्ठाः अतिशयेन दीप्तानि[6] अपः उदकानि मंहना महत्त्वेन परि व्यत वरणार्थं परित आच्छादयति । यदि यदा ऋत्विजः देवस्य द्योतमानस्य सोमस्य सदः स्थानं श्रवसा हविषा युक्ताः सन्तः विदुः याचार्थं जानन्ति लभन्ते तदा परित आप्नोतीति । ' विद ज्ञाने ' । ' सिजभ्यस्त° ' इति झेर्जुसादेशः[7] ॥

ते अस्य सन्तु केतवोऽमृत्यवोऽदाभ्यासो जनुषी उभे अनु ।
येभिर्नृम्णा च देव्या च पुनत आदिद्राजानं मनना अगृभ्णत ॥ ३ ॥

ते । अस्य । सन्तु । केतवः । अमृत्यवः । अदाभ्यासः । जनुषी इति । उभे इति । अनु ।
येभिः । नृम्णा । च । देव्या । च । पुनते । आत् । इत् । राजानम् । मननाः । अगृभ्णत ॥ ३ ॥

अस्य पूयमानस्य सोमस्य केतवः प्रज्ञापकाः सर्वैर्ज्ञायमानाः अमृत्यवः मरणधर्मरहिता अत एव अदाभ्यासः । ' दम्भेश्चेति वक्तव्यम् ' (पा. सू. ३. १. १२४. ३) इति ण्यत् । परैरहिंस्याः ते तादृशाः अस्य रश्मयः उभे जनुषी जन्मनी स्थावरजङ्गमात्मके द्वे अनु लक्षीकृत्य सन्तु रक्षन्तु । ओषधीनामयं[8] सोमो रेतो निषिञ्चति यतो मनुष्याणां च धाराः स्रवन्ति खलु । सोऽयं येभिः यैः केतुभिः नृम्णा नृम्णानि बलानि देव्या देवार्हाणि[9] च अन्नानि पुनते प्रेरयति आदित् अभिषवानन्तरमेव राजानं सोमं मननाः मननीयाः स्तुतयः अगृभ्णत परिगृह्णन्ति । प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । ' हृग्रहोः° ' इति भकारः ॥

१. त३-म२.६–यथार्थभूतं; म१.७–यथार्थं भूतं । २. ग-त३-म१.७–' परिपोषणाय वा ' नास्ति । ३. त३-म१.२.५.७–विसृते । ४. ग-त-म२.४.६-मु–यज्ञेन निमित्तेन; म१–यज्ञे निमित्तेन । ५. ग–अमृतेनोदकेन; त-म२.४.६–प्रलेपोदकेन । ६. म६–दीप्ता । ७. त१.४–जुसादेशः; त२.६–कर्जुसादेशः; त५–कर्जुसादेशः; म६–अजुसादेशः । ८. ग-त-म१.२.४.६–ओषधीनामयमे । ९. त-म६–देव्यावार्हाणि ।

स मृज्यमानो दशभिः सुकर्मभिः प्र मध्यमासु मातृषु प्रमे सचा ।
व्रतानि पानो अमृतस्य चारुण उभे नृचक्षा अनु पश्यते विशौ ॥ ४ ॥

सः । मृज्यमानः । दशऽभिः । सुकर्मऽभिः । प्र । मध्यमासु । मातृषु । प्रऽमे । सचा ।
व्रतानि । पानः । अमृतस्य । चारुणः । उभे इति । नृऽचक्षाः । अनु । पश्यते । विशौ ॥ ४ ॥

सः पवमानः सुकर्मभिः शोभनकर्मयुक्ताभिः दशभिः दशसंख्याकाभिरङ्गुलीभिः मृज्यमानः[1] सः सचा 'असौ भास्ताद्रुतिः' इत्यादिक्रमेणापां सहायः प्रमे लोकान् प्रमातुं मध्यमासु अन्तरिक्षस्थितासु अवसिच्यते ॥ प्रमे । मपूर्वान्माङः क्विपि कथि 'आतः' इति योगविभागादाकारलोपः ॥ किंच नृचक्षाः नृणां द्रष्टा पवमानः चारुणः कल्याणस्य अमृतस्य उदकस्य वृष्ट्यर्थं व्रतानि यागादिकर्माणि पानः रक्षन् उभे विशौ मनुष्यान् देवांश्चान्तरिक्षेण गच्छन् अनु पश्यते[2] अनुपश्यति । मनुष्यानभिमतदानेन देवान् हविष्प्रदानेनेति ॥

स मर्मृजान इन्द्रियाय धायस ओभे अन्ता रोदसी हर्षते हितः ।
वृषा शुष्मेण बाधते वि दुर्मतीरादेदिशानः शर्यहेव शुरुधः ॥ ५ ॥

सः । मर्मृजानः । इन्द्रियाय । धायसे । आ । उभे इति । अन्तरिति । रोदसी इति । हर्षते । हितः ।
वृषा । शुष्मेण । बाधते । वि । दुःऽमतीः । आऽदेदिशानः । शर्यहाऽइव । शुरुधः ॥ ५ ॥

मर्मृजानः पवित्रेण मृज्यमानः सः पवमानः धायसे जगतो धारकाय इन्द्रियाय इन्द्रस्य पर्याप्ताय बलाय तदर्थम् उभे रोदसी । 'कालाध्वनोः' इति द्वितीया । उभयोः द्यावापृथिव्योः अन्तः हितः मध्ये वर्तमानः सन् आ[3] हर्षते[3] सर्वतो गच्छति । इन्द्रस्य हि सोमेन बलं भवति । वृषा कामानामुदकानां वा वर्षकः सोऽयं शुष्मेण शोषकेण बलेन दुर्मतीः दुष्टबुद्धीनसुरान् वि बाधते विशेषेण पीडयति । किं कुर्वन् । शुरुधः । शुचा रुन्धन्ति परानिति । पृषोदरादिः । दुःखकारिणोऽसुरान् आदेदिशानः पुनःपुनराह्वयन् हन्ति । तत्र दृष्टान्तः । शर्यहेव । हननसाधनैः इषुभिर्हन्ता वीरः प्रतिभटान् यथा हिनस्ति तद्वत् ॥ ॥ २३ ॥

स मातरा न ददृशान उस्रियो नानददेति मरुतामिव स्वनः ।
जानन्नृतं प्रथमं यत्स्वर्णरं प्रशस्तये कमवृणीत सुक्रतुः ॥ ६ ॥

सः । मातरा । न । ददृशानः । उस्रियः । नानदत् । एति । मरुताम्ऽइव । स्वनः ।
जानन् । ऋतम् । प्रथमम् । यत् । स्वःऽनरम् । प्रऽशस्तये । कम् । अवृणीत । सुऽक्रतुः ॥ ६ ॥

सः पवमानः मातरा मातरौ द्यावापृथिव्यौ ददृशानः पुनःपुनः पश्यन् सन् नानदत् भृशं शब्दं कुर्वन् एति सर्वत्र गच्छति । तत्र दृष्टान्तः । उस्रियः न । उस्रियेति गोनाम । तस्य स्वभूतो वत्सो यथा मातरं गां पश्यन् शब्दं करोति तद्वत् । किंच मरुतामिव । यथा मरुतां गणः स्वनः । पचाद्यजन्तः । स्वनं कुर्वन् सर्वतो गच्छति तद्वत् । यत् उदकं स्वर्णरम् । स्वरिति

1. ग-त३.४-म५.६—मृज्यमानः शोध्यमानः । २. त-म६—पश्यन् । ३. त-म२.६—आ हर्षति; म१.७—आर्षति ।

सर्वपर्यायः। सर्वमनुष्यहिते भवति। सर्वे हि मनुष्या उदके सेवमाने तत्कार्यत्वात्। तादृशं प्रथमं मुख्यम् ऋतम् उदकं जानन् विद्वान् सुक्रतुः शोभनकर्मा सुप्रज्ञो वा स पवमानः प्रशस्तये प्रशंसनायात्मस्तोत्रकरणाय ईं मनुष्यम् अवृणीत समभजत। नान्यमस्मद्व्यतिरिक्तमित्यर्थः॥

रुवति भीमो वृषभस्तविष्यया शृङ्गे शिशानो हरिणी विचक्षणः।
आ योनिं सोमः सुकृतं नि षीदति गव्ययी त्वग्भवति निर्णिगव्ययी॥७॥

रुवति। भीमः। वृषभः। तविष्यया। शृङ्गे इति। शिशानः। हरिणी इति। विऽचक्षणः।
आ। योनिम्। सोमः। सुऽकृतम्। नि। सीदति।
गव्ययी। त्वक्। भवति। निःऽनिक्। अव्ययी॥ ७॥

भीमः शत्रूणां भयंकरः वृषभः कामानामुत्पादनो वा वर्षकः विचक्षणः सर्वस्य विद्रष्टा-शीलः स पवमानः तविष्यया। तु इति वृद्ध्यर्थः। अस्मात् ‘ भव इः ’ (उ. सू. ४ १२८) इति इप्रत्ययः। तस्मादिच्छायामर्थे क्यच्। ‘ सर्वप्रातिपदिकेभ्यः०’ (का. ७.१.५१.२) इति सुगागमः। आत्मनो बलेच्छया हरिणी हरितवर्णे द्वे शृङ्गे शिशानः तीक्ष्णीकुर्वन् द्रोणकलशं प्रति द्वाभ्यां धाराभ्यां स्वात्मानमधस्तात् गृह्णाति। तदुच्यते। द्वे धाराख्ये शृङ्गे तीक्ष्णीकुर्वन् रुवति शब्दायते। ‘ रु शब्दे ’। ‘ बहुलं छन्दसि ’ इति शः। ततः सः सोमः सुकृतं सुष्ठु कृतं योनिं स्वस्थानं द्रोणकलशम् आ नि षीदति सम्यगासीदति। तस्य सोमस्य निर्णिक् निर्णेक्त्री परिशोधयित्री गव्ययी गोमयी त्वग्भवति। आनडुहे हि चर्मणि सोमाभिषवः। एवम् अव्ययी अविमयी त्वक् च निर्णेक्त्री भवति। तदिदं दशापवित्रापेक्षयाभिहितम्॥

शुचिः पुनानस्तन्वमरेपसमव्ये हरिर्न्यधाविष्ट सानवि।
जुष्टो मित्राय वरुणाय वायवे त्रिधातु मधु क्रियते सुकर्मभिः॥ ८॥

शुचिः। पुनानः। तन्वम्। अरेपसम्। अव्ये। हरिः। नि। अधाविष्ट। सानवि।
जुष्टः। मित्राय। वरुणाय। वायवे। त्रिऽधातु। मधु। क्रियते। सुकर्मऽभिः॥ ८॥

अरेपसं पापरहितम्। यद्वा। ‘ रिपि गतौ ’। गतिरहितम्। पात्रे स्थितमित्यर्थः। तादृशं तन्वम् आत्मीयं शरीरं पुनानः शोधयन् अत एव शुचिः पूतो दीप्यमानो वा हरिः हरितवर्णः सोमः सानवि सानुनि समुच्छ्रिते अव्ये अविवालकृते दशापवित्रे न्यधाविष्ट ऋत्विग्भिर्निधीयते। ‘ धूञ् कम्पने ’। ‘ स्यसिच्सीयुट्तासिषु०’ (पा. सू. ६. ४. ६२) इति कर्मणि लुङि चिण्वदिट्। चिण्वाद्वृद्धिः। तथा मित्राय वरुणाय वायवे एतेभ्यः जुष्टः पर्याप्तः त्रिधातु त्रिस्थानो वसतीवरीभिर्दध्ना पयसा संसृष्टः सोमः त्रिधातु तादृशं मधु मदकरः सोमः सुकर्मभिः शोभनकर्मयुक्तैर्ऋत्विग्भिः क्रियते मित्रादिदेवार्थं प्रदीयते॥

पवस्व सोम देववीतये वृषेन्द्रस्य हार्दि सोमधानमा विश।
पुरा नो बाधाद्दुरिताति पारय क्षेत्रविद्धि दिश आहा विपृच्छते॥ ९॥

पवस्व। सोम। देवऽवीतये। वृषा। इन्द्रस्य। हार्दि। सोमऽधानम्। आ। विश।
पुरा। नः। बाधात्। दुःऽइता। अति। पारय। क्षेत्रऽवित्। हि। दिशः। आह। विऽपृच्छते॥ ९॥

हे सोम वृषा कामानामुदकानां वा सेक्ता त्वं देववीतये देवानां पानाय पवस्व कलशादिषु क्षर। अथ हे सोम त्वम् इन्द्रस्य हार्दि हृदयंगमं प्रियं सोमधानम्। सोमो निधीयतेऽस्मिन्निति सोमधानं पात्रम्। तत् आ विश प्रविश। किंच नः अस्माकं बाधात् बाधनात् पीडनात् पुरा पूर्वमेव दुरितानि दुर्गमनानि रक्षांसि अति पारय अतीत्य पारं गमय। अपि च क्षेत्रवित् मार्गज्ञः पुरुषः विपृच्छते विविधं पन्थानं पृच्छते जनाय दिशः मार्गान् आह हि ब्रूते खलु। तद्वत् त्वं यथा रक्षति तथा यज्ञमार्गवेत्ता त्वमस्मभ्यं यज्ञपथ उक्त्वास्मान् पालयेति ॥

हि॒तो न सप्ति॑र॒भि वाज॑म॒र्षेन्द्र॒स्येन्दो ज॒ठर॒मा प॑वस्व ।
ना॒वा न सिन्धु॒मति॑ पर्षि वि॒द्वाञ्छूरो॒ न युध्य॒न्नव॑ नो नि॒दः स्पः ॥ १० ॥

हि॒तः । न । सप्तिः॑ । अ॒भि । वाज॑म् । अ॒र्ष॒ । इन्द्र॑स्य । इ॒न्दो॒ इति॑ । ज॒ठर॑म् । आ । प॒व॒स्व॒ ।
ना॒वा । न । सिन्धु॑म् । अति॑ । प॒र्षि॒ । वि॒द्वान् ।
शूरः॑ । न । यु॒ध्यन् । अव॑ । नः॒ । नि॒दः । स्प॒रिति॑ स्पः ॥ १० ॥

हे सोम ऋत्विग्भिः प्रेर्यमाणः सन् वाजं सोमनिधानं द्रोणकलशम् अभि अर्ष अभिगच्छ। तत्र दृष्टान्तः। हितो न सप्तिः। अश्वो हितः प्रेर्यमाणः सन् वाजं संग्राममभिलक्ष्य यथा याति तद्वत्। ततो हे इन्दो इन्द्रस्य जठरं जठरभूतं द्रोणकलशं वा आ पवस्व आभिमुख्येन प्रविश। किंच विद्वान् सर्वं जानंस्त्वमस्मान् अति पर्षि दुरितान्यतीत्य पारय। तत्र दृष्टान्तः। नावा न। यथा नाविकः सिन्धुं नदीं नावा मनुष्यान् पारयन्ति तद्वत्। किंच हे सोम त्वं शूरो न शूरो वीर इव युध्यन् शत्रून् संप्रहरन् निदः निन्दकाच्छत्रोः नः अस्मान् अव स्पः अवपारय। बाधां विनाश्य पालय। यद्वा। योऽस्माकं निदो निन्दकाञ्छत्रून् स्पः अवाङ्मुखं जहि। ‘स्पृ हिंसायाम्’। ‘बहुलं छन्दसि’ इति श्नाप्रत्ययस्य लुक्। तिपि गुणे हल्ङ्यादिना तिपो लोपः ॥ ॥ २५ ॥

‘आ दक्षिणा’ इति नवर्चं चतुर्थं सूक्तं वैश्वामित्रस्यर्षभस्यार्षं पवमानसोमदेवताकम्। नवमी त्रिष्टुप् शिष्टा जगत्यः। तथा चानुक्रान्तम्— ‘आ दक्षिणा नव ऋषभस्तौ वैश्वामित्रौ’ इति। ‘तौ’ इत्यनेन प्रकृतौ रेणुर्ऋषभश्चोभे परामृश्येते। श्रूयते हि— ‘अथ ह विश्वामित्रः पुत्रानामन्त्रयामास मधुच्छन्दाः शृणोतन ऋषभो रेणुरष्टकः’ (ऐ. ब्रा. ७, १७) इति। गतः सूक्तविनियोगः ॥

आ दक्षि॑णा सृज्यते शु॒ष्म्या॒३॒॑सदं॒ वेति॑ द्रु॒हो र॒क्षसः॑ पाति॒ जागृ॑विः ।
हरि॑रोप॒शं कृ॑णुते॒ नभ॒स्पय॑ उप॒स्तिरे॑ च॒म्वो॒३॒॑र्ब्रह्म॑ नि॒र्णिजे॑ ॥ १ ॥

आ । दक्षि॑णा । सृ॒ज्य॒ते॒ । शु॒ष्मी । आ॒ऽसद॑म् । वेति॑ । द्रु॒हः । र॒क्षसः॑ । पा॒ति॒ । जागृ॑विः ।
हरिः॑ । ओ॒प॒शम् । कृ॒णु॒ते॒ । नभः॑ । पयः॑ । उ॒प॒ऽस्तिरे॑ । च॒म्वोः॑ । ब्रह्म॑ । निः॒ऽनिजे॑ ॥ १ ॥

सोमस्य स्वभूते यज्ञे ऋत्विग्भ्यः दक्षिणा आ सृज्यते अस्माभिः प्रदीयते। शुष्मी बलवान् सोमः आसदम् आस्थानं द्रोणाख्यं वेति प्रविशति। किंच जागृविः जागरणशीलः सोमः द्रुहः द्रोहकारिणः रक्षसः राक्षसान् पाति स्तोतॄन् रक्षति। अपि च हरिः हरितवर्णः सोमः ओपशम्। आ समन्तादुपशेत इत्योपशः। सर्वस्य धारकं नभः नभस आदित्यस्य स्वभूतं पयः उदकं कृणुते सर्वत्र करोति। ‘अग्नौ प्रास्ताहुतिः’ इत्यादिक्रमेण करोतीत्यर्थः। यद्वा। नभोऽन्तरिक्षे पयः पयसो

धारकं करोतीति। किंचायं सोमः चम्वोः। द्यावापृथिव्योरित्येतत्। चमन्ति अश्नन्ति मनुष्यदेवा अनयोरिति। तयोः उपस्तिरे उपस्तरणायाच्छादनाय महः महत् दुघानं तमांसि विनाशयन्तं यद्वा परिवृढं सूर्यं द्युलोके करोति। तथा तमेव सूर्यं निर्णिजे पदार्थानां निर्णेजनाय परिशोधनाय च करोति। आदित्यो हि द्यावापृथिव्यौ स्वतेजसोपस्तृणाति। स हि स्वभासा सर्वं निर्णेनेक्ति च॥

प्र कृष्टिहेव शूष एति रोरुवदसुर्यं वर्णं नि रिणीते अस्य तम्।
जहाति वव्रिं पितुरेति निष्कृतमुपप्रुतं कृणुते निर्णिजं तना॥ २॥

प्र। कृष्टिहाऽइव। शूषः। एति। रोरुवत्। असुर्यम्। वर्णम्। नि। रिणीते। अस्य। तम्।
जहाति। वव्रिम्। पितुः। एति। निःऽकृतम्। उपऽप्रुतम्। कृणुते। निःऽनिजम्। तना॥२॥

शूषः शत्रूणां शोषको बलवान् सोमः रोरुवत् अत्यन्तं शब्दं कुर्वन् कृष्टिहेव मनुष्याणां हन्ता योद्धेव प्र एति प्रगच्छति। किंच असुर्यम् असुराणां बाधकम् अस्य आत्मनो वर्णं हरितमावारकं वर्णं वा नि रिणीते निर्गमयति। ततः स सोमः वव्रिम्। वृणोतीति शरीरमिति यास्केनोक्तः। जहाति त्यजति। कथमिति चेत् तदुच्यते। पितुः अन्नं सोमः निष्कृतं संस्कृतं द्रोणकलशं दिवं वा इदानीम् एति गच्छति। किंच सोमः तना अविवालेन तते विस्तृते दशापवित्रे निर्णिजम्। निर्णिगिति रूपनाम। आत्मीयं रूपम् उपप्रुतम् उपगमनशीलं कृणुते करोति। तस्माज्जहाति त्वचमिति॥

अद्रिभिः सुतः पवते गभस्त्योर्वृषायते नभसा वेपते मती।
स मोदते नसते साधते गिरा नेनिक्ते अप्सु यजते परीमणि॥ ३॥

अद्रिऽभिः। सुतः। पवते। गभस्त्योः। वृषऽयते। नभसा। वेपते। मती।
सः। मोदते। नसते। साधते। गिरा। नेनिक्ते। अप्ऽसु। यजते। परीमणि॥ ३॥

अद्रिभिः ग्रावभिः गभस्त्योः बाह्वोः बाहुभ्यां च सुतः अभिषुतः स सोमः पवते पात्राणि प्रति गच्छति। सः[2] सोमः वृषायते वृषवदाचरति। किंच सः मती स्तुत्याभिष्टुतः सन् नभसा अन्तरिक्षेण वेपते सर्वत्र गच्छति[2] सः सोमः मोदते हृष्टो भवति। तथा नसते ग्रहादिषु संश्लिष्टो भवति। किंच गिरा स्तुत्या स्तुतः सन् साधते स्तोतॄणां धनादिकं साधयति। अपि च अप्सु वसतीवरीषु नेनिक्ते शुद्धो भवति। तथा परीमणि देवैः ह्रयमाणे यज्ञे देवानां हविष्प्रदानेन पोषके वा यज्ञे यजते पूजितो भवति॥

परि द्युक्षं सहसः पर्वतावृधं मध्वः सिञ्चन्ति हर्म्यस्य सक्षणिम्।
आ यस्मिन्गावः सुहुताद ऊधनि मूर्धञ्छ्रीणन्त्यग्रियं वरीमभिः॥ ४॥

परि। द्युक्षम्। सहसः। पर्वतऽवृधम्। मध्वः। सिञ्चन्ति। हर्म्यस्य। सक्षणिम्।
आ। यस्मिन्। गावः। सुहुतऽअदः। ऊधनि। मूर्धन्। श्रीणन्ति। अग्रियम्। वरीमऽभिः॥४॥

सहसः सहस्विनः मध्वः मदकराः सोमाः द्युक्षं दीप्यमाने[3] द्युलोके क्षियन्तं निवसन्तं पर्वतावृधं मेघानां पर्वतानां वा वर्धयितारं हर्म्यस्य शत्रुपुरस्य सक्षणिम् अभिभवितारमिन्द्रं परि

१. ङ-भ६-तिरस्कृतं। २. ग-नभसान्तरिक्षेण इत्यादि वेपते नर्तते मत्या स्तुत्यस्थानात् कंपते। ३. ग-ङ-भ२.६-दीप्यमाने।

विभ्रमित। तथा सुहुतादः सुहुतानां हविषां भक्षयितारः गावः मूर्धन् मूर्धनि समुच्छ्रिते ककुभि पयोधारके स्थाने स्थितम् अघ्नियं मुख्यं पयः वरीमभिः उरुत्वैर्महत्त्वैः अस्मिन् पवमानगुणविशिष्ट इन्दौ आ श्रीणन्ति आमिश्रयन्ति। गवां पयसा च सोमं श्रीणन्ति खलु। तदुच्यते॥

समी रथं न भुरिजोरहेषत दश स्वसारो अदितेरुपस्थ आ।
जिगादुप ज्रयति गोरपीच्यं पदं यदस्य मतुथा अजीजनन्॥५॥

सम्। ईमिति। रथम्। न। भुरिजोः। अहेषत। दश। स्वसारः। अदितेः। उपऽस्थे। आ।
जिगात्। उप। ज्रयति। गोः। अपीच्यम्। पदम्। यत्। अस्य। मतुथाः। अजीजनन्॥५॥

भुरिजोः। बाहुनामैतत्। बिभ्रति पदार्थानाभ्यामिति। तयोर्बाह्वोः दश दशसंख्याकाः स्वसारः सर्वत्रसरणशीला अङ्गुलयः अदितेः भूमेः उपस्थे समीपे देवयजनदेशे ईम् एनं सोमम् आ आभिमुख्येन सम् अहेषत संप्रेरयन्ति। 'हि वर्धनगत्योः'। लुङि रूपम्। कथमिव। रथं न। रथं यथाङ्गुलयः प्रेरयन्ति तद्वत्। स सोमः जिगात् पात्राणि गच्छति। किंच गोः धेनोः अपीच्यम् अन्तर्हितं पयः उप ज्रयति तदानीमुपगच्छति। यत् यदा मतुथाः मननीयगायन्तः स्तोतारः अस्य सोमस्य पदं स्थानम् अजीजनन् जनयन्ति तदानीमित्यर्थः॥ ॥२५॥

अभिषवे[1] 'श्येनो न योनिम्' इत्येषा। सूत्रितं च—'संप्रेषितः श्येनो न योनिं सदनं धिया कृतम्' (आश्व. श्रौ. ४. ७) इति। अग्नीषोमप्रणयनेऽप्येषा। सूत्रितं च-'अन्तश्च प्रागा अदितिर्भवासि श्येनो न योनिं सदनं धिया कृतम्' (आश्व. श्रौ. ४. १०) इति॥

श्येनो न योनिं सदनं धिया कृतं हिरण्ययमासदं देव एषति।
ए रिणन्ति बर्हिषि प्रियं गिराश्वो न देवाँ अप्येति यज्ञियः॥६॥

श्येनः। न। योनिम्। सदनम्। धिया। कृतम्। हिरण्ययम्। आऽसदम्। देवः। आ। ईषति।
आ। ईमिति। रिणन्ति। बर्हिषि। प्रियम्। गिरा।
अश्वः। न। देवान्। अपि। एति। यज्ञियः॥६॥

देवः द्योतमानः पवमानः धिया स्वकर्मणा कृतं संपादितं हिरण्ययं हिरण्मयम् आसदम् आसदनाभिधानम् एषति अभिमुखं गच्छति। ईषतेर्गत्यर्थस्य व्यत्ययेन परस्मैपदम्। तत्र दृष्टान्तः। श्येनो न योनिम्। कुलायं यथा श्येनः पक्षी प्रविशति तद्वत्। ततः ईम् एनं प्रियं प्रीणयितारं सोमं गिरा स्तुत्या बर्हिषि यज्ञे आ रिणन्ति स्तोतारोऽभिमुखं प्रेरयन्ति। स्तुवन्तीत्यर्थः। अनन्तरं यज्ञियः यज्ञार्हः यज्ञाह्योऽयं सोमः अश्वो न अश्व इव त्वरया देवान् अप्येति अभिगच्छति॥

परा व्यक्तो अरुषो दिवः कविर्वृषा त्रिपृष्ठो अनविष्ट गा अभि।
सहस्रणीतिर्यतिः परायती रेभो न पूर्वीरुषसो वि राजति॥७॥

परा। विऽअक्तः। अरुषः। दिवः। कविः। वृषा। त्रिऽपृष्ठः। अनविष्ट। गाः। अभि।
सहस्रऽनीतिः। यतिः। पराऽयतिः। रेभः। न। पूर्वीः। उषसः। वि। राजति॥७॥

१. ग–अभितावप्रवर्षे।

ᵛव्यक्तः आरोचमानः ᵛकविः क्रान्तप्रज्ञः सोमः ᵛव्यक्तः विस्पष्टधारायुक्तः। यद्वा। वसतीवरीभिर्विशेषेणाक्तः सिक्तः सन् ᵛदिवः अन्तरिक्षात् ᵛपरा पराङ्मुखम् आगच्छति। पवित्रात् द्रोणकलशं परागच्छतीत्यर्थः। ᵛवृषा वृषभः ᵛत्रिपृष्ठः। त्रीणि सवनानि पृष्ठान्यस्येति त्रिपृष्ठः सोमस्य सर्वेषु विद्यमानत्वात्। तस्मात् त्रिपृष्ठः सोमः ᵛगाः स्तोतृभिः क्रियमाणाः स्तुतीरभिलक्ष्य ᵛअनविष्ट शब्दायते। 'णु शब्दे'। किंच ᵛसहस्रणीतिः सहस्रनयनः। प्रयोगबाहुल्यापेक्षं ग्रहेषु चमसेषु च सहस्रविधनयनत्वम्। अत एव ᵛयतिः पात्राणि प्रत्यागन्ता ᵛपरायतिः कलशात् प्रति परागन्ता भवति। सोऽयं ᵛपूर्वीः बह्वीः ᵛउषसः। 'कालाध्वनोः' इति द्वितीया। बहुषूषःकालेषु ᵛरेभो ᵛन। 'रेभृ शब्दे'। शब्दायमानः स्तोतेव ᵛवि ᵛराजति विशेषेण दीप्यते। तेषु सोमस्याभिषूयमाणत्वात्। स्तोता खलु देवानां स्तुतिकरणेन राजति[1]॥

त्वेषं रूपं कृणुते वर्णो अस्य स यत्राशयत्समृता सेधति स्रिधः।
अप्सा याति स्वधया दैव्यं जनं सं सुष्टुती नसते सं गोअग्रया॥ ८॥

त्वेषम्। रूपम्। कृणुते। वर्णः। अस्य। सः। यत्र। अशयत्। समऽऋता। सेधति। स्रिधः।
अप्साः। याति। स्वधया। दैव्यम्। जनम्। सम्। सुऽस्तुती। नसते। सम्। गोऽअग्रया॥८॥

ᵛअस्य। अन्वादेशे अशादेशः। अस्य सोमस्य स्वभूतः ᵛवर्णः शत्रूणां निवारको रश्मिः ᵛत्वेषं दीप्यमानं ᵛरूपं ᵛकृणुते करोति। ᵛसः रश्मिः ᵛयत्र ᵛसमृता। अर्तेः क्तिनि रूपम्। सम्यक् प्राप्यते योद्धृभिरत्रेति संग्रामः। अस्मिन् समृतौ युद्धे ᵛअशयत् शेते तिष्ठति। शीङो लङि 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुगभावः। तत्र युद्धे स रश्मिः ᵛस्रिधः शोषकाञ्छत्रून् ᵛसेधति निषेधति। हिनस्तीति यावत्। वाक्यभेदादनिघातः। किंच ᵛअप्साः। सनोतेः विटि आत्वे कृते रूपम्। अपामुदकानां दाता। यद्वा वसतीवर्याख्यानामपां संभक्ता। सोऽयं ᵛस्वधया हविर्लक्षणेनान्नेन सह ᵛदैव्यं देवानां संबन्धिनं ᵛजनं[2] प्रति ᵛयाति गच्छति। अपि च सोऽयं ᵛसुष्टुती सुस्तुत्या ᵛसं संगच्छते। उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः। किंच स सोमः ᵛगोअग्रया गवादिमुख्यया यया वाचा स्तोतारः पशून् याचन्ते तया वाचा ᵛसं ᵛनसते संगतो भवति। नसतिर्गत्यर्थः। भिन्नवाक्यत्वादनिघातः॥

उक्षेव यूथा परियन्नरावीदधि त्विषीरधित सूर्यस्य।
दिव्यः सुपर्णोऽव चक्षत क्षां सोमः परि क्रतुना पश्यते जाः॥ ९॥

उक्षाऽइव। यूथा। परिऽयन्। अरावीत्। अधि। त्विषीः। अधित। सूर्यस्य।
दिव्यः। सुऽपर्णः। अव। चक्षत। क्षाम्। सोमः। परि। क्रतुना। पश्यते। जाः॥९॥

ᵛउक्षेव वृषभ इव ᵛयूथा गोयूथानि प्रत्यागच्छञ्छब्दं करोति तद्वदयं सोमः स्तुतीः ᵛपरियन् परिगच्छन् ᵛअरावीत् शब्दायते। ततः ᵛसूर्यस्य सर्वस्य प्रेरकस्यादित्यस्य[3] ᵛत्विषीः दीप्तीः ᵛअधि ᵛअधित अधिदधाति। सूर्यात्मना द्युलोकेऽवतिष्ठत इत्यर्थः। दधातेर्लुङि 'स्थाघ्वोरिच्च' इति इत्वकित्त्वे। किंच ᵛदिव्यः दिवि भवः ᵛसुपर्णः सुपतनः श्येनरूपया[4] गायत्र्याहृतत्वाच्छोभनगमनः सोमः ᵛक्षाम्। पृथिवीनामैतत्। क्षियन्ति निवसन्त्यत्रेति। क्षां पृथिवीम् ᵛअव ᵛचक्षत अवपश्यति।

---

१. अ६—विराजति। २. त१.२.५.६-अ६—'जनं' नास्ति। ३. त-अ—प्रेरकादित्यस्य। ४. त१.२.६.७-अ६—शोभन°; त५ शोन°।

घटेलोके ' बहुलं छन्दसि ' इति शपो लुगभावः । ततः सोमः जाः[1] जाताः[1] प्रजाः क्रतुना प्रज्ञानेन परि पश्यते परितः पश्यति । व्यत्ययेनात्मनेपदम् ॥ ॥ २६ ॥

' हरिं मृजन्ति ' इति नवर्चं पञ्चमं सूक्तमाङ्गिरसस्य हरिमन्तस्यार्षं पवमानसोमदेवताकम् । ' जागतमूर्ध्वं प्रागुत्तमात्' (अनु. ९.६०) इति परिभाषया जागतम् । तथा चानुक्रान्तं— ' हरिं मृजन्ति हरिमन्तः ' इति । गतो विनियोगः ॥

हरिं मृजन्त्यरुषो न युज्यते सं धेनुभिः कलशे सोमो अज्यते ।
उद्वाचमीरयति हिन्वते मती पुरुष्टुतस्य कति चित्परिप्रियः ॥ १ ॥

हरिम् । मृजन्ति । अरुषः । न । युज्यते । सम् । धेनुऽभिः । कलशे । सोमः । अज्यते ।
उत् । वाचम् । ईरयति । हिन्वते । मती । पुरुऽस्तुतस्य । कति । चित् । परिऽप्रियः ॥ १ ॥

हरिं हरितवर्णं सोममृत्विजो मृजन्ति मार्जयन्ति । ' मृजेरजादौ संक्रमे विभाषा वृद्धिरिष्यते ' (पा. म. १ १.३.३०; का. १.१.५) इति तत्र वृद्धेरभावः । सोऽयम् अरुषः । अर्तेरुषप्रत्ययः । गमनशीलोऽश्व इव युज्यते इन्द्रादिभिः संयुज्यते । किंच कलशे द्रोणाभिधाने स्थितः सोमः धेनुभिः गोविकारैः दध्यादिभिः सम् अज्यते समक्तः सिक्तो भवति । अपि च सोमो यदा वाचं शब्दम् उत् ईरयति उद्गमयति । शब्दं करोतीत्यर्थः । तदा स्तोतारश्च मती । ' सुपां सुलुक् ' इति द्वितीयायाः पूर्वसवर्णदीर्घः । स्तुतिं हिन्वते प्रेरयन्ति । ' हि गतौ वृद्धौ च ' इति स्वादिः आत्मनेपदी । ततः स्तोत्राभिष्टुतः सः पुरुष्टुतस्य बहुस्तोत्रयुक्तस्य स्तोतुः परिप्रियः । ' प्रीङ् तर्पणे ' । क्विप् । वासि इयङादेशः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । परितः प्रीणयितॄणि कति चित् कियन्ति धनानि प्रयच्छति ॥

साकं वदन्ति बहवो मनीषिण इन्द्रस्य सोमं जठरे यदादुहुः ।
यदी मृजन्ति सुगभस्तयो नरः सनीळाभिर्दशभिः काम्यं मधु ॥ २ ॥

साकम् । वदन्ति । बहवः । मनीषिणः । इन्द्रस्य । सोमम् । जठरे । यत् । आऽदुहुः ।
यदि । मृजन्ति । सुऽगभस्तयः । नरः । सऽनीळाभिः । दशऽभिः । काम्यम् । मधु ॥ २ ॥

मनीषिणः मनस ईशितारः प्राज्ञाः बहवः स्तोतारः साकं सहैव युगपत् मन्त्रान् वदन्ति । तदा स्तुवन्ति । यदा[2] इन्द्रस्य जठरे द्रोणकलशे सोमम् आदुहुः ऋत्विजो दुदुहुः तदाभिष्टुवन्तीति । दुहेर्लिटि रूपम् । द्विर्वचनस्य छन्दसि विकल्पितत्वादत्र द्विर्वचनाभावः । किंच यदि यदा सुगभस्तयः शोभनबाहुकाः नरः कर्मनेतारो मनुष्याः काम्यं काम्यमानं मधु मदकरं सोमं सनीळाभिः दशभिः दशसंख्याकाभिरङ्गुलीभिः मृजन्ति सोममभिषुण्वन्ति तदा बहवः स्तुवन्तीत्यन्वयः ॥

अरममाणो अत्येति गा अभि सूर्यस्य प्रियं दुहितुस्तिरो रवम् ।
अन्वस्मै जोषमभरद्विनंगृसः सं द्वयीभिः स्वसृभिः क्षेति जामिभिः ॥ ३ ॥

अरममाणः । अति । एति । गाः । अभि । सूर्यस्य । प्रियम् । दुहितुः । तिरः । रवम् ।
अनु । अस्मै । जोषम् । अभरत् । विनम्ऽगृसः ।
सम् । द्वयीभिः । स्वसृऽभिः । क्षेति । जामिऽभिः ॥ ३ ॥

१. ग—जाः प्रजानामेतत् जाताः; त१.२.६.७—जाः, त३.४.५-म२.६.७—जाताः । २. त—यदा ।

स सोमः अजसमानः अनुपरतः सन् । पुनःपुनर्देवानां प्रीणनाय ग्रहादीनि प्रविशन्नित्यर्थः । गाः गोविकाराणां श्रयणानामभिमुखम् अत्येति अतिक्रम्य गच्छति । ततः शब्दायमानः सोमः सूर्यस्य आदित्यस्य दुहितुः उषसः प्रियं रवं शब्दं तिरः तिरस्करोति । तस्मिन्काले सोमाभिषवध्वनिर्महान् भवतीत्यर्थः । विनंगृसः । विनं कमनीयं स्तोत्रं गृह्णातीति विनंगृसः स्तोता । जोषम् । जुषेर्णमि रूपम् । पर्याप्तं स्तोत्रं तस्मै सोमाय अनु अभरत् अनुभरति । करोतीति यावत् । सोऽयं सोमः द्वयाभिः द्वाभ्यां पाणिभ्यामुत्पन्नाभिः जामिभिः परस्परं बन्धुभिः स्वसृभिः कर्मकरणार्थमितस्ततो गच्छन्तीभिरङ्गुलीभिः सं क्षेति संगच्छते । 'क्षि निवासगत्योः' । छान्दसो विकरणस्य लुक् ॥

नृधूतो अद्रिषुतो बर्हिषि प्रियः पतिर्गवां प्रदिव इन्दुर्ऋत्वियः ।
पुरंधिवान्मनुषो यज्ञसाधनः शुचिर्धिया पवते सोम इन्द्र ते ॥ ४ ॥

नृऽधूतः । अद्रिऽसुतः । बर्हिषि । प्रियः । पतिः । गवाम् । प्रऽदिवः । इन्दुः । ऋत्वियः ।
पुरंधिऽवान् । मनुषः । यज्ञऽसाधनः । शुचिः । धिया । पवते । सोमः । इन्द्र । ते ॥ ४ ॥

हे इन्द्र पवमानगुणविशिष्टेन्द्र ते त्वदर्थं बर्हिषि यज्ञेऽयं सोमः धिया स्वेन कर्मणा धारया वा पवते पात्रेषु स्यन्दते । कीदृशः । नृधूतः कर्मनेतृभिर्मनुष्यैः शोधितः अद्रिषुतः ग्रावभिरभिषुतः प्रियः देवानां प्रीणयिता गवां पतिः स्वामी । इन्द्रो गा अलभत तस्माद्गवां स्वामी । प्रदिवः । पुराणनामैतत् । पुराणः इन्दुः पात्रेषु क्षरन् ऋत्वियः ऋतौ जातः । 'कर्मोरञ्' 'छन्दसि घस्' (पा. सू. ५. १. १०५–१०६) इति घस् । सित्त्वेन पदसंज्ञायां भसंज्ञानिमित्त[1] ओर्गुणो[1] न भवति । पुरंधिवान् । 'पुरंधिर्बहुधीः' (निरु. ६. १२) इति यास्कः । बहुकर्मवान् मनुषः मनुष्यस्य यज्ञसाधनः शुचिः दीप्यमानः । यद्वा । दशापवित्रेण शुद्धः । एवंगुणः सोमः इन्द्रार्थं पवत इति संबन्धः ॥

नृबाहुभ्यां चोदितो धारया सुतोऽनुष्वधं पवते सोम इन्द्र ते ।
आप्राः क्रतून्त्समजैरध्वरे मतीर्वेर्न द्रुषच्चम्वोरासदद्धरिः ॥ ५ ॥

नृबाहुऽभ्याम् । चोदितः । धारया । सुतः । अनुऽस्वधम् । पवते । सोमः । इन्द्र । ते ।
आ । अप्राः । क्रतून् । सम् । अजैः । अध्वरे । मतीः ।
वेः । न । द्रुऽसत् । चम्वोः । आ । असदत् । हरिः ॥ ५ ॥

हे इन्द्र पवमानगुणविशिष्ट नृबाहुभ्यां कर्मनेतॄणामृत्विजां बाहुभ्यां चोदितः प्रेरितः धारया सुतः अभिषुतः । यथा धारा भवति तथाभिषुत इत्यर्थः । तादृशः सोमः ते तव अनुष्वधं स्वधामनु बलार्थम् । यद्वा । स्वधेत्यन्ननाम । अन्नार्थं पवते[2] आगच्छति । ततः स त्वं सोमपानेन क्रतून् कर्माणि आप्राः आपूरयसि । किंच अध्वरे यज्ञे मतीः अभिमन्यमानान् शत्रून् समजैः सम्यग्जितवानसि । 'जि जये' । लुङि सिपि सिचो 'बहुलं छन्दसि' इति इडभावः । 'सिचि वृद्धिः०' इति वृद्धिः । सोऽयं हरिः हरितवर्णः सोमः चम्वोः अधिषवणफलकयोः आसदत् आसीदति । तत्र दृष्टान्तः । वेर्न । वी गत्यादिषु । 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति क्विप् । 'सार्व-

१. ग—भसंज्ञानिमित्तोर्गुणः । २. ग-त१.२.३.४.५.६-भ—विपवते; त७—वेः पवते ।

धातुकार्धधातुकयोः' इति गुणः । यथा विः पक्षी द्रुषद् द्रुमे सीदतीति द्रुषत् । द्रुषद्[1] । 'पूर्वपदात्' इति षत्वम् ॥ ॥ २७ ॥

अंशुं दुहन्ति स्तनयन्तमक्षितं कविं कवयोऽपसो मनीषिणः ।
समी गावो मतयो यन्ति संयत ऋतस्य योना सदने पुनर्भुवः ॥ ६ ॥

अंशुम् । दुहन्ति । स्तनयन्तम् । अक्षितम् । कविम् । कवयः । अपसः । मनीषिणः ।
सम् । ईम् । गावः । मतयः । यन्ति । सम्ऽयतः । ऋतस्य । योना । सदने । पुनःऽभुवः ॥ ६ ॥

कवयः क्रान्तप्रज्ञाः अपसः कर्मवन्तः मनीषिणः । मनस ईशा मनीषा बुद्धिः । तद्वन्त ऋत्विजः स्तनयन्तं शब्दायमानम् अक्षितम् अक्षीणं कविं क्रान्तदर्शिनम् अंशुं सोमं दुहन्ति अभिषुण्वन्ति । ततः पुनर्भुवः पुनर्भवनशीलाः गावः पयांसि मतयः मननीयाः स्तुतयश्च संयतः परस्परं संगताः सत्यः ऋतस्य सत्यभूतस्य यज्ञस्य योना योनौ योनिस्थानीये उत्पत्तिभूते सदने उत्तरवेद्याख्ये ईम् एनं सोमं सं यन्ति संगच्छन्ति ॥

नाभा पृथिव्या धरुणो महो दिवो३ऽपामूर्मौ सिन्धुष्वन्तरुक्षितः ।
इन्द्रस्य वज्रो वृषभो विभूवसुः सोमो हृदे पवते चारु मत्सरः ॥ ७ ॥

नाभा । पृथिव्याः । धरुणः । महः । दिवः । अपाम् । ऊर्मौ । सिन्धुषु । अन्तः । उक्षितः ।
इन्द्रस्य । वज्रः । वृषभः । विभुऽवसुः । सोमः । हृदे । पवते । चारु । मत्सरः ॥ ७ ॥

महः महतः दिवः द्युलोकस्य धरुणः धारकोऽयं सोमः पृथिव्याः विस्तीर्णाया भूमेः नाभा नाभौ नाभिस्थानीये उच्छ्रिते पदे 'यदुत्तरवेदीनाभिः' (ऐ. ब्रा. १, २८) इत्याम्नानात् उत्तरवेदिस्थाने ऋत्विग्भिर्निहितः सिन्धुषु स्यन्दमानासु नदीषु अपाम् उदकानाम् ऊर्मौ संघे अन्तः मध्ये उक्षितः सिक्तः । अन्तरिक्षस्थानमध्ये वर्तमान इत्यर्थः । तादृश- इन्द्रस्य वज्रः वज्रस्थानीयः वृषभः कामानां वर्षिता अत एव विभूवसुः व्याप्तधनः सोमः चारु कल्याणं यथा भवति तथा इन्द्रस्य मत्सरः मादयिता सन् हृदे मनसे सुखाय पवते आगच्छति ॥

स तू पवस्व परि पार्थिवं रजः स्तोत्रे शिक्षन्नाधून्वते च सुक्रतो ।
मा नो निर्भाग्वसुनः सादनस्पृशो रयिं पिशङ्गं बहुलं वसीमहि ॥ ८ ॥

सः । तु । पवस्व । परि । पार्थिवम् । रजः । स्तोत्रे । शिक्षन् । आऽधून्वते । च । सुक्रतो इति सुऽक्रतो ॥ मा । नः । निः । भाक् । वसुनः । सादनऽस्पृशः ।
रयिम् । पिशङ्गम् । बहुलम् । वसीमहि ॥ ८ ॥

हे सुक्रतो शोभनकर्मन् सुप्रज्ञ वा सोम तादृशस्त्वं पार्थिवं रजः लोकं लक्ष्यीकृत्य तु क्षिप्रं परि पवस्व परितः सर्वतः क्षर । किं कुर्वन् । आधून्वते अदाभ्यग्रहे ग्रावभिरंशुभिराधावनं कुर्वते । तथा भगवता आपस्तम्बेन सूत्रितम्—'तैरेनं चतुराधुनोति पञ्चकृत्वः सप्तकृत्वो वा' इति । तस्मै धनादिकं शिक्षन् प्रयच्छन् परि पवस्वेति समन्वयः । ततस्त्वं नः अस्मान् वसुनः धनात् मा

१. ग-स१.२.३-भ१.२.४.६—द्रुपदिति, भ१(२)-द्रुपदित्यत्र ।

॰नि भाक् मा नि भाक्षीः मा वियोजीः। कीदृशात्। ॰सदनस्पृशः। येन[1] भूतेन[1] वसुना सदनानि गृहान् पुत्रादीन् स्पृशन्ति तादृशात् गृहादिकस्य प्रदातुः धनान्मा[2] वियुजः। भाक्। 'भज सेवायाम्'। लुङि सिपि सिचि 'बहुलं छन्दसि' इति ईडागमस्याभावः। 'एकाचः॰' इति इट्प्रतिषेधः। हलन्तलक्षणा वृद्धिः (पा. सू. ७. २. ३)। सिचो[3] लोपः। यस्मादेवं तस्मादृयं ॰चित्रम् नानारूपं कनकादिना अत एव ॰बहुलं प्रभूतं ॰रयिं धनं ॰वसीमहि आच्छादयेम। बहुधनवन्तो भवेमेत्यर्थः। 'वस आच्छादने'। आदादिकः। लिङि रूपम् ॥

आ तू न इन्दो शतदात्वश्व्यं सहस्रदातु पशुमद्धिरण्यवत्।
उप मास्व बृहती रेवतीरिषोऽधि स्तोत्रस्य पवमान नो गहि ॥ ९ ॥

आ। तु। नः। इन्दो इति। शतऽदातु। अश्व्यम्। सहस्रऽदातु। पशुऽमत्। हिरण्यऽवत्।
उप। मास्व। बृहतीः। रेवतीः। इषः। अधि। स्तोत्रस्य। पवमान। नः। गहि ॥ ९ ॥

हे ॰इन्दो पवमान ॰नः अस्मभ्यं ॰तु क्षिप्रं धनम् ॰आ आभर। कीदृशम्। ॰शतदातु। दातु दानम्। बहुदानम् ॰अश्व्यम् अश्वसहितं ॰सहस्रदातु सहस्रदानोपेतं ॰पशुमत् पश्वादियुक्तं ॰हिरण्यवत् हिरण्ययुक्तं च धनं देहि। तथा हे सोम ॰बृहतीः प्रभूतानि ॰रेवतीः धनवन्ति[4]। यद्वा पयसो दातारः पशवः। तद्वन्ति ॰इषः अन्नानि चास्मभ्यम् ॰उप ॰मास्व उपनिर्मिमीष्व। कुर्विति यावत्। किंच हे ॰पवमान ॰नः[5] अस्माकं स्वभूतस्य ॰स्तोत्रस्य श्रवणाय ॰अधि ॰गहि आगच्छ। 'क्रियार्थोपपदस्य॰' (पा. सू. २. ३. १४) इति चतुर्थी। 'चतुर्थ्यर्थे बहुलं छन्दसि' इति षष्ठी ॥　॥ २८ ॥

'स्रक्के' इति नवर्चं षष्ठं सूक्तमाङ्गिरसस्य पवित्रस्यार्षं जागतं पवमानसोमदेवताकम्। तथा चानुक्रम्यते—'स्रक्के पवित्रः' इति। प्रवर्ग्येऽभिष्टव एतत्सूक्तम्। सूत्रितं च—'स्रक्के द्रप्सस्यार्धं येन श्रोत्रमक्षिण्गर्भाः' (आश्व. श्रौ. ४. ६) इति ॥

स्रक्के द्रप्सस्य धमतः समस्वरन्नृतस्य योना समरन्त नाभयः।
त्रीन्त्स मूर्ध्नो असुरश्चक्र आरभे सत्यस्य नावः सुकृतमपीपरन् ॥ १ ॥

स्रक्के। द्रप्सस्य। धमतः। सम्। अस्वरन्। ऋतस्य। योना। सम्। अरन्त। नाभयः।
त्रीन्। सः। मूर्ध्नः। असुरः। चक्रे। आऽरभे। सत्यस्य। नावः। सुऽकृतम्। अपीपरन् ॥ १ ॥

॰स्रक्के यज्ञस्य[6] हनुस्थानीये। स्रक्कौ ओष्ठप्रान्तौ हनुरुच्यते। 'हनुरधिषवणफलकः' इत्याम्नानात् हनुस्थानीये अधिषवणफलके ॰धमतः अभिषूयमाणस्य ॰द्रप्सस्य सोमस्यांशवः ॰समस्वरन् संगच्छन्ते। समशब्दयन् वा। ॰ऋतस्य सत्यभूतस्य यज्ञस्य ॰योना योनावुत्पत्तिस्थाने ॰नाभयः सोमरसाः ॰समरन्त संगच्छन्ते। अर्तेः 'समो गमि॰' इत्यादिनात्मनेपदम्। 'सर्तिशास्त्यर्तिभ्यश्च' इति च्लेरङ्। अथ ॰असुरः बलवान् सर्वेषां प्रीणनात् प्राणदाता वा ॰सः सोमः ॰मूर्ध्नः समुच्छ्रितान् ॰त्रीन् लोकान् ॰आरभे आरम्भणाय मनुष्यदेवादीनां संचरणाय[7] करोति। किंच ॰सत्यस्य सत्यभूतस्य सोमस्य ॰नावः नौका इव स्थिताश्चतस्रः स्थाल्यः[8]। आदित्याग्रयणोक्थ्यध्रुवस्थाल्य इति। ताः

1. ग-त३.४-भ५—येन प्रभूतेन; त१.२.५.६.७-भ४—ये भूतेन, भ१.७—यत्ते नव। 2. ग—यस्मात्स्मान्मा; त-भ२.४.६—यस्मात्मा; भ१.७—यस्मा। 3. ग—सिचो। 4. ग—धनवती', त७—धनवती। 5. भ६—सोम। 6. ग—यज्ञवक्त्रस्य। 7. ग-त-भ५.६—संचरणाय च; भ१.७—संचरणाय। 8. त—स्थाल्या स्थानि; भ१.४—स्थाल्यः स्थानि; भ६—स्थाल्य स्थानि।

रश्मयः सुकृतं सुष्ठु कर्माणि कुर्वन्तं यजमानम् अपीपरन् अभिमतदानेन पूरयन्ति[1] वा। पारयतेर्लुङि चङि सन्वद्भावाभ्यासेत्वदीर्घाः ॥

सम्यक् सम्यञ्चो महिषा अहेषत सिन्धोरूर्मावधि वेना अवीविपन्।
मधोर्धाराभिर्जनयन्तो अर्कमित्प्रियामिन्द्रस्य तन्वमवीवृधन् ॥ २ ॥

सम्यक् । सम्यञ्चः । महिषाः । अहेषत । सिन्धोः । ऊर्मौ । अधि । वेनाः । अवीविपन् ।
मधोः । धाराभिः । जनयन्तः । अर्कम् । इत् । प्रियाम् । इन्द्रस्य । तन्वम् । अवीवृधन् ॥२॥

महिषाः पूज्या महान्तो ऋत्विजः सम्यञ्चः परस्परं संगताः सन्तः सम्यक् अहेषत सोमं सम्यक् प्रेरयन्ति अभिषुण्वन्तीति यावत्। 'हि गतौ वृद्धौ च'। लुङि सिचि रूपम्। ततः वेनाः। 'वेनतेः कान्तिकर्मणः' (निरु. १०. ३८) इति यास्कः। स्वर्गादिफलं कामयमाना ऋत्विजः सिन्धोः स्यन्दमानस्योदकस्य ऊर्मौ अधि संघे वसतीवर्यादिषु जलेषु सोमम् अवीविपन् कम्पयन्ति। तत्र प्रेरयन्तीत्यर्थः। वपतेर्ण्यन्तस्य[2] लुङि चङि 'णौ चङ्युपधाया ह्रस्वः' इति ह्रस्वः। किंच अर्कम् अर्चनीयं स्तोत्रं जनयन्तः कुर्वन्तस्ते प्रियां प्रियतमाम् इन्द्रस्य तन्वं धाम च मधोः मदकरस्य सोमस्य धाराभिः अवीवृधन् वर्धितवन्तः। वर्धतेर्लुङि चङि रूपम् ॥

पवित्रवन्तः परि वाचमासते पितैषां प्रत्नो अभि रक्षति व्रतम्।
महः समुद्रं वरुणस्तिरो दधे धीरा इच्छेकुर्धरुणेष्वारभम् ॥ ३ ॥

पवित्रऽवन्तः । परि । वाचम् । आसते । पिता । एषाम् । प्रत्नः । अभि । रक्षति । व्रतम् ।
महः । समुद्रम् । वरुणः । तिरः । दधे । धीराः । इत् । शेकुः । धरुणेषु । आऽरभम् ॥३॥

पवित्रवन्तः पवित्रेण शोधकेन सामर्थ्येन युक्ताः सोमस्य रश्मयः वाचं सोमस्थितां माध्यमिकां वाचं परि आसते पर्युपविशन्ति। सोमोऽन्तरिक्षे तिष्ठति खलु 'सोमो वै राजा गन्धर्वेष्वासीत्' (ऐ. ब्रा. १.२७), इत्याम्नानात्। ततः प्रत्नः पुराणः एषां रश्मीनां[3] पिता अयं सोमश्च व्रतं प्रकाशनात्मकं कर्म अभि रक्षति अधितं करोति। किंच वरुणः सर्वस्य स्वतेजसाच्छादकः सोऽयं सोमः महः महत् समुद्रम्। अन्तरिक्षनामैतत्। महदन्तरिक्षं तैः[4] रश्मिभिः तिरो दधे अन्तर्हितमकरोत्। सर्वं व्याप्नोदिति यावत्। तमिमं सोमं धीराः। इत् अवधारणे। कर्मणि कुशलाः प्राज्ञा ऋत्विजः धरुणेषु सर्वस्य धारकेषु वसतीवर्यादिष्वुदकेषु आरभम् आरब्धुं शेकुः समर्थयन्ति च। रभेस्तुमर्थे 'शकि णमुल्कमुलौ' (पा. सू. ३. ४. १२) इति कमुल्। नित्स्वरेण मध्योदात्तः ॥

सहस्रधारेऽव ते समस्वरन्दिवो नाके मधुजिह्वा असश्चतः।
अस्य स्पशो न नि मिषन्ति भूर्णयः पदेपदे पाशिनः सन्ति सेतवः ॥४॥

सहस्रऽधारे । अव । ते । सम् । अस्वरन् । दिवः । नाके । मधुऽजिह्वाः । असश्चतः ।
अस्य । स्पशः । न । नि । मिषन्ति । भूर्णयः । पदेऽपदे । पाशिनः । सन्ति । सेतवः ॥४॥

---

१. ग–पूरयन्ति। २. ग–वेपते; त-म४.६–पसते; म२–कंपते; म७–वतपते। ३. ग–अंशूनां। ४. ग–स्वे।

सहस्रधारे । बहूदकधारा यस्माद्भवन्ति तत्तथोक्तमन्तरिक्षम् । तस्मिन् वर्तमानाः ते सोमरश्मयः अव अवस्तात् स्थिताः समस्वरन् । पृथिवीं वृष्ट्या संयोजयन्तीत्यर्थः । किंच दिवः द्युलोकस्य नाके सुखस्थिते देशे वर्तमानाः मधुजिह्वाः मध्वग्राः । सोमतेजसाग्रेभ्यो[1] हि मधूत्पन्नं भवति । अतो मधुजिह्वाः । असश्चतः संगतवर्जिताः[2] पृथक्पृथग्विद्यमानस्थिताः अस्य सोमस्य स्पशः चारभूता रश्मयः भूर्णयः क्षिप्रगामिनः सन्तः न नि मिषन्ति निमेषं न कुर्वन्ति । किंतु पापिनः सुकृतिनश्च ज्ञातुं सर्वदा जाग्रतीत्यर्थः । अथवा । राजभृत्या यथा दुष्टान् विचारयितुं सर्वदा जागरणं कुर्वन्ति तद्वदेते रश्मयः पदेपदे स्थाने स्थाने सेतवः संबद्धाः सन्तः पाशिनः पापकृतां बाधकाः सन्ति भवन्ति ॥

पितुर्मातुरध्या ये समस्वरन्नृचा शोचन्तः संदहन्तो अव्रतान् ।
इन्द्रद्विष्टामप धमन्ति मायया त्वचमसिक्नीं भूमनो दिवस्परि ॥ ५ ॥

पितुः । मातुः । अधि । आ । ये । सम्ऽअस्वरन् । ऋचा । शोचन्तः । सम्ऽदहन्तः । अव्रतान् । इन्द्रऽद्विष्टाम् । अप । धमन्ति । मायया । त्वचम् । असिक्नीम् । भूमनः । दिवः । परि ॥५॥

पितुर्मातुः द्यावापृथिव्योः । 'द्यौर्मे पिता जनिता नाभिरत्र बन्धुर्मे माता पृथिवी महीयम्' (ऋ. सं. १.१६४.३३) इत्यादिषु द्यावापृथिव्योर्मातापितृत्वाम्नानात् । द्यावापृथिवीभ्यां ये सोमरश्मयः अध्या समस्वरन् अधिकं प्रादुर्भूता अभवन् ते ऋचा ऋत्विग्भिः क्रियमाणया स्तुत्या शोचन्तः दीप्यमानाः अव्रतान् कर्मरहितान् यजमानान् संदहन्तः सम्यग्विनाशयन्तस्ते रश्मयः इन्द्रद्विष्टाम् इन्द्राय द्वेष्यकारिणीम् । 'क्ते च' (पा. सू. ६. २. ४५) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । इन्द्रेण द्विष्टां वा । असिक्नीम् । रात्रिनामैतत् । रात्रिवत्कृष्णरूपां त्वचम् । राक्षसमित्यर्थः[3] । मायया कर्मणा प्रज्ञया वा भूम्नः विस्तृताद्भूलोकात् दिवस्परि द्युलोकाच्च अप धमन्ति अपगतं कुर्वन्ति । अपघ्नन्तीत्यर्थः ॥ ॥ २९ ॥

प्रत्नान्मानादध्या ये समस्वरञ्छ्लोकयन्त्रासो रभसस्य मन्तवः ।
अपानक्षासो बधिरा अहासत ऋतस्य पन्थां न तरन्ति दुष्कृतः ॥ ६ ॥

प्रत्नात् । मानात् । अधि । आ । ये । सम्ऽअस्वरन् । श्लोकऽयन्त्रासः । रभसस्य । मन्तवः । अप । अनक्षासः । बधिराः । अहासत । ऋतस्य । पन्थाम् । न । तरन्ति । दुःऽकृतः ॥६॥

श्लोकयन्त्रासः । श्लोकाः स्तुतयः । स्तुतिनियमनाः रभसस्य मन्तवः वेगमभिमन्यमानाः एतादृशाः ये सोमरश्मयः प्रत्नात् पुरातनात्[4] मानात् अन्तरिक्षात् अध्या समस्वरन् सह प्रादुर्भूता अभवन् तानक्ष्णीन् अनक्षासः चक्षुर्वर्जिताः साधु पदार्थानामद्रष्टारो नराः बधिराः देवतास्तुतिश्रवणवर्जिताः पापकृतो[5] नराश्च अप अहासत तान् परित्यजन्ति । दर्शिनः श्रवणवन्तो मेधाविनस्तु न परिजहति किंतु स्तुवन्ति । तदेवाह । ऋतस्य सत्यस्य पन्थां मार्गभूतमेषां गणं दुष्कृतः पापकृतो नराः न तरन्ति नोत्तारयन्ति । सुकृतस्तु तरन्तीत्यभिप्रायः ॥

सहस्रधारे वितते पवित्र आ वाचं पुनन्ति कवयो मनीषिणः ।
रुद्रास एषामिषिरासो अद्रुहः स्पशः स्वञ्चः सुदृशो नृचक्षसः ॥ ७ ॥

१. ग–सोमतेजसासाग्रेभ्यो । २. ग-त४-म६–संगमवर्जिताः; म७–संगतावर्जिताः । ३. म१(२)–राक्षसी॰ । ४. म६–पुरातनात् । ५. म१(२)–दुष्कृतः पापकृतः ।

सहस्रऽधारे । विऽतते । पवित्रे । आ । वाचम् । पुनन्ति । कवयः । मनीषिणः ।
रुद्रासः । एषाम् । इषिरासः । अद्रुहः । स्पशः । सुऽअञ्चः । सुऽदृशः । नृऽचक्षसः ॥ ७ ॥

कवयः क्रान्तकर्माणः अत एव मनीषिणः प्राज्ञा ऋत्विजः सहस्रधारे अनेकधारोपेते वितते कर्मणि विस्तृते पवित्रे शुद्धत्वोत्पादके सोमे वर्तमानां वाचं माध्यमिकाम्। सोमः खलु विश्वावसुप्रभृतिगन्धर्वेष्वन्तरिक्षेऽवतिष्ठते 'सोमो वै राजा गन्धर्वेष्वासीत्' (ऐ. ब्रा. १.२७) इति श्रवणात्। तत्र वर्तमानं सोमं देवा गोरूपया वाचा क्रीतवन्तः। तदा सोमे वागस्थादिति शक्यते वक्तुम्। तस्मात्सोमे स्थितां माध्यमिकां वाचम् आ पुनन्ति संस्कुर्वन्ति। स्तुवन्तीति यावत्। च उपसुना मरुतां मातरं माध्यमिकां वाचं स्तुवन्ति तेषां रुद्रासः रुद्रपुत्रा मरुतः स्पशः मध्यमया वाचा वशिनो भवन्ति। ईदृशाः। इषिराः गमनशीलाः अद्रुहः स्तोतॄणामद्रोग्धारः। यद्वा। द्रुहेः कर्मणि क्विबौणादिकः। परैरहिंस्याः। स्वञ्चः शोभनाञ्चनाः अत एव सुदृशः सुदर्शनाः नृचक्षसः नृणां कर्मनेतॄणां द्रष्टारः ॥

ऋतस्य गोपा न दभाय सुक्रतुस्त्री ष पवित्रा हृद्य१न्तरा दधे ।
विद्वान्त्स विश्वा भुवनाभि पश्यत्यवाजुष्टान् विध्यति कर्ते अव्रतान् ॥ ८ ॥

ऋतस्य । गोपाः । न । दभाय । सुऽक्रतुः । त्री । सः । पवित्रा । हृदि । अन्तः । आ । दधे ।
विद्वान् । सः । विश्वा । भुवना । अभि । पश्यति । अव । अजुष्टान् । विध्यति । कर्ते । अव्रतान् ॥८॥

ऋतस्य सत्यभूतस्य यज्ञस्य गोपाः गोपायिता अत एव सुक्रतुः शोभनकर्मा सोमः न दभाय दम्भाय[1] स्तम्भनाय न भवति। परैर्दम्भयितुं न शक्यत इत्यर्थः। किंच सः सोमः त्री। 'शेश्छन्दसि बहुलम्' इति लुक्। त्रीणि पवित्रा अग्निवायुसूर्यात्मकानि त्रीणि पवित्राणि हृद्यन्तः हृदयस्यान्तः आ दधे आदधाति। स्वस्मिन् संगमयतीत्यर्थः। अपि च विद्वान् सर्वं जानानः सः सोमः विश्वा भुवना सर्वाणि भुवनानि अभि पश्यति। ततः कर्ते। करोतेरौणादिकः तप्रत्ययः। कर्माणि अजुष्टान् अप्रियान् अत एव अव्रतान् अयजमानान् अव विध्यति अधःकृष्टान् कृत्वा ताडयति। हिनस्तीति यावत् ॥

ऋतस्य तन्तुर्विततः पवित्र आ जिह्वाया अग्रे वरुणस्य मायया ।
धीराश्चित्तत्समिनक्षन्त आशतात्रा कर्तमव पदात्यप्रभुः ॥ ९ ॥

ऋतस्य । तन्तुः । विऽततः । पवित्रे । आ । जिह्वायाः । अग्रे । वरुणस्य । मायया ।
धीराः । चित् । तत् । सम्ऽइनक्षन्तः । आशत । अत्र । कर्तम् । अव । पदाति । अप्रऽभुः ॥९॥

ऋतस्य सत्यभूतस्य यज्ञस्य तन्तुः तनिता[2] पवित्रे अविवालमये दशापवित्रे विततः विस्तृतः। यद्वा। पवित्रेऽन्तरिक्षे विस्तृतः सोमः वरुणस्य जिह्वायाः अग्रे मायया कर्मणा आ[3] आस्थितः[3]। यस्याजिह्वाग्र आपस्तिष्ठन्ति। तासु[4] सोमो वसतीति वसतीवर्याख्येषु[5] स्थित इत्यर्थः।

१. ग-न दंभाय। २. ग-तनिता अर्थ। ३. ग-त३-म७-दुरास्थितः, त१-दरास्थित; त२.४.५.६ दुरास्थित; त७-दूरास्थित; म१.२-दुरा दुरास्थितः; म४ दुरस्थितः; म६-दुरस्थित। ४. त-म६-तेषु। ५. त-म९-'पुरके।

ततः धीराश्चित् कर्मणि प्राज्ञा एव तत् वरुणजिह्वाप्रस्थानं समिनक्षन्तः। इनक्षतिर्गतिकर्मा। संव्याप्नुवन्तः सन्तः आरभ स्तुतिभिर्हविर्भिर्वा प्राप्नुवन्। यः पुनः कर्तम्। 'कालाध्वनोः०' इति द्वितीया। कर्मणि अप्रभुः समर्थो न भवति सोऽयम् अत्र अस्मिन्नेव लोके अव पदाति अवस्तान्नरके पतति नोपरि गच्छति। 'पद गतौ'। लेट्याडागमः। तस्मात्सर्वैरग्निष्टोमादिकर्म कर्तव्यमित्येषोऽर्थोऽभिहितो भवति॥ ॥ ३० ॥

'शिशुर्न' इति नवर्चं सप्तमं सूक्तं दैर्घतमसस्य कक्षीवत आर्षं पवमानसोमदेवताकम्। अष्टमी त्रिष्टुप् शिष्टा जगत्यः। तथा चानुक्रम्यते—'शिशुर्न कक्षीवांस्त्रिष्टुबष्टमी' इति। गतः सूक्तविनियोगः॥

शिशुर्न जातोऽव चक्रदद्वने स्व१र्यद्वाज्यरुषः सिषासति।
दिवो रेतसा सचते पयोवृधा तमीमहे सुमती शर्म सप्रथः॥ १ ॥

शिशुः। न। जातः। अव। चक्रदत्। वने। स्वः। यत्। वाजी। अरुषः। सिसासति।
दिवः। रेतसा। सचते। पयःऽवृधा। तम्। ईमहे। सुऽमती। शर्म। सऽप्रथः॥ १ ॥

स पवमानः सोमः वने वननीये वसतीवर्याख्ये उदके जातः उत्पन्नः शिशुर्न शिशुरिव अव चक्रदत् अवाङ्मुखं क्रन्दति। तदोदकमध्ये पतञ्छब्दं करोति खलु। यत् यदा वाजी बलवानश्ववान् वा अरुषः आरोचमानः। यद्वा। वाज्यश्व इव अरुषः। अर्तेरुषन्। गमनशीलः सोमः स्वः स्वर्गलोकं सिषासति संभक्तुमिच्छति। सनोतेः सनीडभाव आत्वम्। 'सनोतेः०' इति सांहितिकं षत्वम्। सोऽयं पयोवृधा गवामोषधीनां च क्षीरस्य वर्धकेन[1] रेतसा उदकेन सह दिवः द्युलोकात् सचते पार्थिवं लोकं समवैति। तं तादृशं प्रसिद्धं सोमं सप्रथः सर्वतः पृथुतरं[2] धनादिना युक्तं शर्म गृहं तदर्थं सुमती। 'सुपां सुलुक्०' इति तृतीयायाः पूर्वसवर्णदीर्घः। सुमत्या शोभनया स्तुत्या ईमहे याचामहे। ईमहे इति याच्ञाकर्मा। 'ईङ् गतौ'। दैवादिकः। छान्दसः श्यनो लुक्॥

दिवो यः स्कम्भो धरुणः स्वातत आपूर्णो अंशुः पर्येति विश्वतः।
सेमे मही रोदसी यक्षदावृता समीचीने दाधार समिषः कविः॥ २ ॥

दिवः। यः। स्कम्भः। धरुणः। सुऽआततः। आऽपूर्णः। अंशुः। परिऽएति। विश्वतः।
सः। इमे इति। मही इति। रोदसी इति। यक्षत्। आऽवृता।
समीचीने इति सम्ऽईचीने। दाधार। सम्। इषः। कविः॥ २ ॥

दिवः द्युलोकस्य स्कम्भः विष्कम्भयिता संरोद्धा धरुणः सर्वस्य धारकः। यद्वा। पृथिव्या धारकः। 'विष्कम्भो दिवो धरुणः पृथिव्याः' (ऋ. सं. ९.८९.६) इत्याम्नानात्। तादृशः स्वाततः सुष्ठु सर्वत्र विततः विस्तृतः अत एव आपूर्णः[3] पात्रेषु संपूर्णः यः अंशुः सोमात्मकः विश्वतः सर्वतः पर्येति परिगच्छति। 'तिङि चोदात्तवति' इति गतेर्निघातः। सः सोमः इमे रोदसी द्यावापृथिव्यौ आवृता संभजनीयेन कर्मणा यक्षत् यजतु। स्वबलेन संयोजयत्वित्यर्थः। ततः सोऽयं समीचीने परस्परं संगते द्यावापृथिव्यौ दाधार धारयाञ्चकार। 'तुजादीनाम्०' इत्यभ्यासस्य दीर्घः। अनन्तरं कविः क्रान्तकर्मा इषः अन्नानि स्तोतृभ्यः सं प्रयच्छतु। उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः॥

१. त१.२.५.६.७-म६-'वर्धकेन' नास्ति। २. ग-त३-म-पृथुतमं। ३. म१.१.७-पूर्णः।

महि प्सरः सुकृतं सोम्यं मधूर्वी गव्यूतिरदितेर्ऋतं यते ।
ईशे यो वृष्टेरित उस्रियो वृषापां नेता य इतऊतिर्ऋग्मियः ॥ ३ ॥

महि । प्सरः । सुऽकृतम् । सोम्यम् । मधु । उर्वी । गव्यूतिः । अदितेः । ऋतम् । यते ।
ईशे । यः । वृष्टेः । इतः । उस्रियः । वृषा । अपाम् । नेता । यः । इतःऽऊतिः । ऋग्मियः ॥ ३ ॥

ऋतं सत्यभूतं यज्ञं यते गच्छते तस्मा इन्द्राय सुकृतं सुष्ठु संस्कृतं सोम्यं सोममयं महि महत् प्रभूतं मधु मधुररसं प्सरः भक्षणं[1] पानीयं भवति । 'प्सा भक्षणे' । किंच अस्मयज्ञं प्रत्यागच्छतामिन्द्रादीनाम् अदितेः[2] पृथिव्याः गव्यूतिः मार्गश्च उर्वी विस्तीर्णा भवति । इन्द्रस्य शतसहस्रसंख्याकैर्हरिभिः सह गन्तुं मार्गो विस्तीर्णोऽभवदित्यर्थः । यः इन्द्रः इतः इमं लोकं प्रत्यापतन्त्याः वृष्टेः ईशे ईश्वरो भवति । तथा उस्रियः । उस्रेति गोनाम । गोभ्यो हितः अपाम् उदकानां वृषा वर्षकः यज्ञस्य[3] नेता नायकः[4] इतऊतिः इममस्मदीयं यज्ञं प्रत्यूतिर्गमनं यस्य स तथोक्तः । इतो गन्तव्यम् यः इन्द्रः ऋग्मियः ऋगर्हः स्तोतव्यो भवति । तस्मा अयं सोमः पातव्यो[5] भवतीति ॥

प्रवर्ग्येऽभिष्टवे 'आत्मन्वन्नभः' इत्येषा । सूत्रितं च – 'तन्नु प्रयक्षतममस्य कर्मात्मन्वन्नभो दुह्यते घृतं पयः' (आश्व. श्रौ. ४. ७) इति ॥

आत्मन्वन्नभो दुह्यते घृतं पय ऋतस्य नाभिरमृतं वि जायते ।
समीचीनाः सुदानवः प्रीणन्ति तं नरो हितमव मेहन्ति पेरवः ॥ ४ ॥

आत्मन्ऽवत् । नभः । दुह्यते । घृतम् । पयः । ऋतस्य । नाभिः । अमृतम् । वि । जायते ।
सम्ऽईचीनाः । सुऽदानवः । प्रीणन्ति । तम् । नरः । हितम् । अव । मेहन्ति । पेरवः ॥ ४ ॥

आत्मन्वत् । 'अनो नुट्' इति नुडागमः । आत्मवत् सारवत् घृतं पयः च नभः नभस आदित्यरूपात्सोमः दुह्यते । किंच ऋतस्य यज्ञस्य नाभिः । 'णह बन्धने' । 'स्वमोर्नपुंसकात्' (पा. सू. ७. १. २३) इति सोर्लुग्न भवति सर्वविधीनां छन्दसि विकल्पितत्वात् । नाभि[6] यज्ञस्य बन्धकम् अमृतम् उदकं च वि जायते तस्मादेव प्रादुर्भवति । ततः सुदानवः शोभनस्तुतिहविर्दानवन्तो यजमानाः समीचीनाः परस्परं संगताः सन्तः तम् इमं सोमं प्रीणयन्ति[7] स्तुतिभिस्तर्पयन्ति । अथ नरः नेतारः पेरवः । 'पा रक्षणे' । 'आपोरिवे रुन्' इति रुप्रत्ययः । सर्वस्य रक्षकाः सोमरश्मयः हितं निहितम् अव अवस्तात् वर्तमानं पार्थिवमुदकं मेहन्ति वर्षन्ति । 'मिह सेचने' । भौवादिकः । यद्वा । हितमुदकं पृथिवीं प्रति मेहन्ति ॥

अरावीदंशुः सचमान ऊर्मिणा देवाव्यं मनुषे पिन्वति त्वचम् ।
दधाति गर्भमदितेरुपस्थ आ येन तोकं च तनयं च धामहे ॥ ५ ॥

अरावीत् । अंशुः । सचमानः । ऊर्मिणा । देवऽअव्यम् । मनुषे । पिन्वति । त्वचम् ।
दधाति । गर्भम् । अदितेः । उपऽस्थे । आ । येन । तोकम् । च । तनयम् । च । धामहे ॥ ५ ॥

१. ग-ख३-भ१.२.४.७–भक्षणीयं । २. ख-भ२–धी; भ६–या माता; ग–अदितेः अदीनायाः । ३. ग-ख३-भ१.२.४.५.७–नेता सर्वस्य । ४. ग–अगतः । ५. भ–पातव्यो । ६. ग-भ१.६.७–नाभिः; ख४–नाभि । ७. भ१(२)–स्तुतिभिः प्रीणंति प्रीणयति स्तुतिभिः प्रीणयति ।

अर्ध । श्वेनम् । कुलशम् । गोभिः । अक्तम् । कार्ष्मन् । आ । वाजी । अक्रमीत् । सुसुऽवान् ।
आ । हिन्विरे । मनसा । देवऽयन्तः । कुक्षीवते । शतऽहिमाय । गोनाम् ॥ ८ ॥

अध अथानन्तरं श्वेतं संप्रति सोमसंसर्गात् श्वेतवर्णं गोभिः उदकैः अक्तं संपृक्तं द्रोणकलशं ससवान् संभजन् सोमः[1] आ अक्रमीत् आक्रमते । कार्ष्मन्[2] । कार्ष्मशब्दः काष्ठावचनः । आजिं धावन्तो योद्धारो यां गन्तुमिच्छन्ति तस्यां काष्ठायां वाजी कश्चिदश्वो युद्धं भजमान आक्रमीत् आक्रमते । सोमः काष्ठायां द्रोणकलशे पततीत्यर्थः । ततस्तस्मै सोमाय देवयन्तः देवानिच्छन्त ऋत्विजः मनसा आ हिन्विरे स्तुतीराभिमुख्येन प्रेरयन्ति । तत्र शतहिमाय बहुगमनाय कक्षीवते स्तोत्रकारिण एतन्नामकायर्षये सोमः गोनां गाः पशून् प्रेरयति । ' गोः पादान्ते ' (पा. सू. ७. १. ५७) इति नुडागमः । ' क्रियाग्रहणं कर्तव्यम् ' इति संप्रदानसंज्ञा । चतुर्थ्यर्थे षष्ठी ॥

अद्भिः सोम पपृचानस्य ते रसोऽव्यो वारं वि पवमान धावति ।
स मृज्यमानः कविभिर्मदिन्तम स्वदस्वेन्द्राय पवमान पीतये ॥ ९ ॥

अत्ऽभिः । सोम । पपृचानस्य । ते । रसः । अव्यः । वारम् । वि । पवमान । धावति ।
सः । मृज्यमानः । कविऽभिः । मदिन्ऽतम । स्वदस्व । इन्द्राय । पवमान । पीतये ॥ ९ ॥

हे पवमान पवित्रेण पूयमान हे सोम अद्भिः वसतीवर्यादिभिरुदकैः पपृचानस्य संपृच्यमानस्य ते तव रसः अव्यः अवेः वारं वालं दशापवित्रं वि धावति विविधं प्राप्नोति । ततो हे मदिन्तम मादयितृतम हे पवमान सोम त्वं कविभिः क्रान्तकर्मभिर्ऋत्विग्भिः मृज्यमानः पूयमानः सन् इन्द्राय पीतये इन्द्रस्य पानार्थं स्वदस्व प्रियरसो[3] भव ॥ ॥ ३२ ॥

' अभि प्रियाणि ' इति पञ्चर्चमष्टमं सूक्तं भार्गवस्य कवेरार्षं जागतं पवमानसोमदेवताकम् । तथानुक्रम्यते—' अभि प्रियाणि पञ्च कविः ' इति । गतो विनियोगः ॥

अभि प्रियाणि पवते चनोहितो नामानि यह्वो अधि येषु वर्धते ।
आ सूर्यस्य बृहतो बृहन्नधि रथं विष्वञ्चमरुहद्विचक्षणः ॥ १ ॥

अभि । प्रियाणि । पवते । चनःऽहितः । नामानि । यह्वः । अधि । येषु । वर्धते ।
आ । सूर्यस्य । बृहतः । बृहन् । अधि । रथम् । विष्वञ्चम् । अरुहत् । विऽचक्षणः ॥ १ ॥

चनोहितः । चन इत्यन्ननाम । चायतेरसुनि चन इत्यौणादिकसूत्रेण निपातितः । चनसेऽन्नाय हितः यद्वा हितान्नः सोमः प्रियाणि जगतः प्रीणयितॄणि नामानि नमनशीलानि तान्युदकानि अभि पवते अभितः करोति । येषु अन्तरिक्षस्थितेषूदकेषु यह्वः महान्सोमः अधि वर्धते अधिकं प्रवृद्धो भवति । अपां मध्ये सोमो वसति । ततः बृहन् महान् सोमः बृहतः महतः परिवृढस्य सूर्यस्य विष्वञ्चं विष्वग्गमनम्[4] अधि उपरि रथं विचक्षणः सर्वस्य विद्रष्टा सन् आ अरुहत् आरोहति । ' असौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते ' इति ॥

१. भ१(२)—सोमः कार्ष्मन् । २. त२-भ१-५—' कार्ष्मन् ' नास्ति । ३. भ६—प्रियतमो । ४. ग-भ२—विष्वग्गामिनं रथं; त४-भ१—विष्वग्गामनरथं; भ७—विष्वगंचनं वृथ; भ१(२)—गमनसाधनं रथं ।

ऋतस्य जिह्वा पवते मधु प्रियं वक्ता पतिर्धियो अस्या अदाभ्यः ।
दधाति पुत्रः पित्रोरपीच्यं नाम तृतीयमधि रोचने दिवः ॥ २ ॥

ऋतस्य । जिह्वा । पवते । मधु । प्रियम् । वक्ता । पतिः । धियः । अस्याः । अदाभ्यः । दधाति । पुत्रः । पित्रोः । अपीच्यम् । नाम । तृतीयम् । अधि । रोचने । दिवः ॥ २ ॥

ऋतस्य सत्यभूतस्य यज्ञस्य जिह्वा मुख्यत्वेन जिह्वास्थानीयः सोमः प्रियं प्रियकरं मधु मदकरं रसं पवते क्षरति । कीदृशः । वक्ता शब्दकृत् । यद्वा । स्तोतृभिः क्रियमाणाः स्तुतयः[1] साधीयस्व इति प्रतिश्रवणस्य कर्ता । अस्याः धियः एतस्य कर्मणः पतिः पालयिता अदाभ्यः रक्षोभिर्हिंसितुमशक्यः पुत्रः यजमानः पित्रोः मातापित्रोः अपीच्यम् अन्तर्हितं यत् नाम । तौ न जानीतो नामकरणवेलायाम् । तस्मात्तयोरपरिज्ञायमानं तत् तृतीयं नाम दिवः द्युलोकस्य रोचने दीप्यमाने सोमेऽभिषूयमाणे सति अधि दधाति अत्यन्तं धारयति । नक्षत्रव्यावहारिकमाद्यौ प्रभाष्य सोमयाजीति तृतीयमस्य नाम इति भगवता बौधायनेनोक्तम् (बौ. गृह्यशेष. १.११.१-७)॥

अव द्युतानः कलशाँ अचिक्रदन्नृभिर्येमानः कोश आ हिरण्यये ।
अभीमृतस्य दोहना अनूषताधि त्रिपृष्ठ उषसो वि राजति ॥ ३ ॥

अव । द्युतानः । कलशान् । अचिक्रदत् । नृऽभिः । येमानः । कोशे । आ । हिरण्यये । अभि । ईम् । ऋतस्य । दोहनाः । अनूषत । अधि । त्रिऽपृष्ठः । उषसः । वि । राजति ॥ ३ ॥

द्युतानः । 'द्युत दीप्तौ' । दीप्यमानः नृभिः कर्मनेतृभिर्ऋत्विग्भिः हिरण्यये हिरण्मये कोशे अभिषवणचर्मणि[2] । तस्य हिरण्मयत्वं 'हिरण्यपाणिरभिषुणोति' इति हिरण्यसंबन्धात् । तादृशे कोशे येमानः । छान्दसे कर्मणि लिटि कानचि रूपम् । नियम्यमानः सोमः । ततः[3] ऋतस्य सत्यभूतस्य यज्ञस्य दोहनाः दोग्धारः ऋत्विजः ईम् एनं सोमम् अभि अनूषत अभिष्टुवन्ति । 'ग्रावाणो वत्सा ऋत्विजो दुहन्ति' (तै. सं. ६.२.११.४) इति तैत्तिरीयब्राह्मणे एषां दोग्धृत्वमभिहितम् । सोमः कलशान् द्रोणाभिधानान्[4] प्रति अव अचिक्रदत् अवक्रन्दति शब्दायते । ततः त्रिपृष्ठः । त्रीणि सवनान्येव पृष्ठानि यस्य स तथोक्तः त्रिषु सवनेषु सोमस्य विद्यमानत्वात् । त्रिचक्रादित्वादुत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । तादृक् सोमः उषसः अधि आगतानि वि राजति । 'अधिरीश्वरे' (पा. सू. १. ४. ९७) इति द्वितीया । तेष्वहःसु विशेषेण दीप्यते । यद्वा । राजतिरन्तर्णीतण्यर्थः । अहानि प्रकाशयति ॥

अद्रिभिः सुतो मतिभिश्चनोहितः प्ररोचयन्रोदसी मातरा शुचिः ।
रोमाण्यव्या समया वि धावति मधोर्धारा पिन्वमाना दिवेदिवे ॥ ४ ॥

अद्रिऽभिः । सुतः । मतिऽभिः । चनःऽहितः । प्रऽरोचयन् । रोदसी इति । मातरा । शुचिः । रोमाणि । अव्याः । समया । वि । धावति । मधोः । धारा । पिन्वमाना । दिवेऽदिवे ॥ ४ ॥

१. त१ २.५.७—स्तुतः, त३.४-म१.५.७—स्तुतीः; म६—स्तुतिः । २. ग—अभिषव°; त३-म१.२—अधिषव° । ३. ग—पवमानः, त३ म१.२.६.७—ते तवं, त४—तेनाथ; म१(२)—तेन च । ४. त६.४—द्रोणानभिधानात्; म६—द्रोणकलशाभिधानात् ।

मतिभिः । 'मन ज्ञाने' । 'मन्त्रे वृषेषपचमन०' इति क्तिनुदात्तः । स्तुतिभिः अद्रिभिः ग्रावभिश्च सुतः अभिषुतः चनोहितः चनसे अन्नाय हितः हितावहो वा मातरा मातरौ जगतो निर्मात्र्यौ रोदसी द्यावापृथिव्यौ अरोचयत् स्वतेजसा प्रकाशयत् अत एव शुचिः दीप्यमानः एवंविधः सोमः अव्यानि[1] अविमयानि रोमाणि तैः कृतानि पवित्राणि समया अभितः समीपे वि धावति विशेषेण क्षरति । किंच पिन्वमाना अद्भिः सिच्यमाना मधोः मदकरस्य सोमस्य धारा दिवेदिवे अन्वहं दीर्घसत्त्रेषु पवित्राण्युभयतः पवते ॥

परि सोम प्र धन्वा स्वस्तये नृभिः पुनानो अभि वासयाशिरम् ।
ये ते मदा आहनसो विहायसस्तेभिरिन्द्रं चोदय दातवे मघम् ॥ ५ ॥

परि । सोम । प्र । धन्व । स्वस्तये । नृऽभिः । पुनानः । अभि । वासय । आऽशिरम् ।
ये । ते । मदाः । आहनसः । विऽहायसः । तेभिः । इन्द्रम् । चोदय । दातवे । मघम् ॥ ५ ॥

हे सोम स्वस्तये अविनाशाय परि प्र धन्व पात्राणि परितः प्रगच्छ[2] । धन्वतिर्गत्यर्थः । किंच नृभिः कर्मनेतृभिर्ऋत्विग्भिः पुनानः पूयमानस्त्वम् आशिरम् आश्रयणं क्षीरादिकम् अभि वासय आच्छादय । संयोजयेति यावत् । आहनसः । 'आहनसवन्तो वचनवन्तः' (निरु. ४.१५) इति यास्कः । शत्रूणामाभिमुख्येन हन्तारोऽभिहन्यमाना अभिषूयमाणाः स्तुतिमन्तः शब्दवन्तो वा विहायसः । महन्नामैतत् । महान्तः ते त्वदीयाः ये मदाः मदहेतवो रसाः सन्ति तेभिः तैः सोमैरस्माभिर्दीयमानैः[3] मघं मंहनीयं धनमस्मभ्यं दातवे दातुम् इन्द्रं चोदय प्रेरय ॥ ॥ ३३ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये सप्तमाष्टके द्वितीयोऽध्यायः संपूर्णः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥
व्याख्याय द्वितीयमध्यायं सप्तमस्य द्वितीयकम् ।
अध्यायं सायणाचार्यस्तृतीयं व्याकरोत्यथ ॥

तत्र 'धर्ता' इति पञ्चर्चं नवमं सूक्तं भार्गवस्य कवेरार्षं जागतं पवमानसोमदेवताकम् । 'धर्ता' इत्यनुक्रान्तम् । गतो विनियोगः ॥

धर्ता दिवः पवते कृत्व्यो रसो दक्षो देवानामनुमाद्यो नृभिः ।
हरिः सृजानो अत्यो न सत्वभिर्वृथा पाजांसि कृणुते नदीष्वा ॥ १ ॥

धर्ता । दिवः । पवते । कृत्व्यः । रसः । दक्षः । देवानाम् । अनुऽमाद्यः । नृऽभिः ।
हरिः । सृजानः । अत्यः । न । सत्वऽभिः । वृथा । पाजांसि । कृणुते । नदीषु । आ ॥ १ ॥

१. त०-अव्या । २. म१.७-आगच्छ । ३. त-म२.६-सोमैरस्मभिर्दीयमानैः ।

धर्ता सर्वस्य धारकः सोमः दिवः अन्तरिक्षात् अन्तरिक्षस्थिताद्दशापवित्रात् पवते क्षरति । कीदृशः सोमः । कृत्व्यः कर्तव्यः । शोध्य इत्यर्थः । रसः रसात्मको देवानां दक्षः बलप्रदः । यद्वा । दक्षः प्रवर्धनीयो देवानामर्थाय । तथा नृभिः नेतृभिर्ऋत्विग्भिः अनुमाद्यः अनुमदनीयः स्तुत्यो वा हरिः हरितवर्णः सत्वभिः प्राणिभिः सादिभिः सृजानः सृज्यमानः अत्यो न अश्व इव स यथा शिक्षितो वृथा अनायासेन गच्छति तद्वत् वृथा अप्रयत्नेन पाजांसि बलानि स्वीयान् वेगान् कृणुते कुरुते । नदीषु वसतीवरीषु । ताभिरित्यर्थः । आ सिञ्च इति शेषः । अथवा अभिषवसमयाभिप्रायः ॥

शूरो न धत्त आयुधा गभस्त्योः स्वः सिषासन्रथिरो गविष्टिषु ।
इन्द्रस्य शुष्ममीरयन्नपस्युभिरिन्दुर्हिन्वानो अज्यते मनीषिभिः ॥ २ ॥

शूरः । न । धत्ते । आयुधा । गभस्त्योः । स्वरिति स्वः । सिसासन् । रथिरः । गोऽइष्टिषु ।
इन्द्रस्य । शुष्मम् । ईरयन् । अपस्युऽभिः । इन्दुः । हिन्वानः । अज्यते । मनीषिऽभिः ॥२॥

अयं सोमः गभस्त्योः हस्तयोः आयुधा आयुधानि शूरो न शूर इव धत्ते धारयति । स्वः स्वर्गसुखसाधनं यज्ञं वा सिषासन् संभक्तुमिच्छन् रथिरः रथवान् । रथादिरच्प्रत्ययः । गविष्टिषु यजमानस्य गवामेषणेषु सत्सु । यजमानार्थं गोसंभजनाय रथवानित्यर्थः । इन्द्रस्य शुष्मं बलम् ईरयन् प्रेरयन् इन्दुः सोमो देवः अपस्युभिः कर्मेच्छुभिः मनीषिभिः मेधाविभिर्ऋत्विग्भिः हिन्वानः प्रेर्यमाणः अज्यते गोभिः ॥

इन्द्रस्य सोम पवमान ऊर्मिणा तविष्यमाणो जठरेष्वा विश ।
प्र णः पिन्व विद्युदभ्रेव रोदसी धिया न वाजाँ उप मासि शश्वतः ॥ ३ ॥

इन्द्रस्य । सोम । पवमानः । ऊर्मिणा । तविष्यमाणः । जठरेषु । आ । विश ।
प्र । नः । पिन्व । विऽद्युत् । अभ्राऽइव । रोदसी इति ।
धिया । न । वाजान् । उप । मासि । शश्वतः ॥ ३ ॥

हे सोम पवमानः पूयमानस्त्वं तविष्यमाणः वर्धयिष्यमाणः सन् इन्द्रस्य जठरेषु ऊर्मिणा स्वभूतया धारया आ विश । अत्र प्रदेशस्य बाहुल्याद्बहुवचनम् । नः अस्मदर्थं विद्युदभ्रेव अभ्राणीव सा यथा दोग्ध्यभ्राणि तद्वत् प्र पिन्व पूरय रोदसी द्यावापृथिव्यौ । किंच धिया कर्मणा न इदानीम् । नेति संप्रत्यर्थे । शश्वतः । बहुनामैतत् । बहून् वाजान् अन्नानि उप समीपे मासि निर्मासि[1] ॥

विश्वस्य राजा पवते स्वर्दृश ऋतस्य धीतिमृषिषाळवीवशत् ।
यः सूर्यस्यासिरेण मृज्यते पिता मतीनामसमष्टकाव्यः ॥ ४ ॥

विश्वस्य । राजा । पवते । स्वःऽदृशः । ऋतस्य । धीतिम् । ऋषिषाट् । अवीवशत् ।
यः । सूर्यस्य । असिरेण । मृज्यते । पिता । मतीनाम् । असमष्टऽकाव्यः ॥ ४ ॥

१. ग—ददासि ।

विश्वस्य जगतः राजा स्वामी सोमः स्वर्दृशः स्वर्गद्रष्टुः सर्वद्रष्टुर्वा ऋतस्य सत्यभूतस्येन्द्रस्य। मनुष्यवाच्यनृतशब्दप्रतियोगिकस्य ऋतशब्दस्य[1] देवार्थः[1]। तत्रापि औचित्येनेन्द्रः परिगृह्यते[2]। तस्य धीतिं मतिं कर्म वा ऋषिषाट् ऋषीणामतीन्द्रियद्रष्टॄणामभिभविता। महत्त्वेन स्वयमपि[1] ऋषिश्रेष्ठत्वादिति[3] भावः। तथा च मन्त्रान्तरं—‘ब्रह्मा देवानां पदवीः कवीनामृषिः’ (ऋ. सं. ९.९६.६) इति। ईदृशः सोमः अवीवशत् अकामयत[4] इन्द्रस्य[4] कर्म। यः सोमः सूर्यस्य देवस्य असितेन क्षेपकेण रश्मिना मृज्यते। असमष्टकाव्यः अन्यैः कविभिरव्याप्तकर्मा सोमः मतीनाम् अस्मदीयानां स्तुतीनां पिता पालकः स्वामी भवतीति शेषः। यद्वा। यो मतीनां पिता असमष्टकाव्यश्च सन् मृज्यते सः पवते इति संबन्धः ॥

वृषे॑व यू॒था परि॒ कोश॒मर्ष॑स्य॒पामु॒पस्थे॑ वृष॒भः कनि॑क्रदत् ।
स इन्द्रा॑य पवसे मत्स॒रिन्त॑मो॒ यथा॒ जेषा॑म समि॒थे त्वोत॑यः ॥ ५ ॥

वृषाऽइव । यूथा । परि । कोश॑म् । अर्षसि । अपाम् । उपऽस्थे । वृषभः । कनिक्रदत् ।
सः । इन्द्राय । पवसे । मत्सरिन्ऽतमः । यथा । जेषाम । समऽइथे । त्वाऽऊतयः ॥ ५ ॥

हे सोम त्वं वृषेव यूथा[5] यूथानि वृषभ इव स यथा तानि प्रविशति तद्वत् कोशं कोशवत् रसधारकं[6] कलशं परि अर्षसि परिगच्छसि। कुत्रस्थः सन्। अपामुपस्थे अन्तरिक्षे। कीदृशः सन्। वृषभः वर्षिता कनिक्रदत् शब्दं कुर्वन्। सः त्वं हे सोम इन्द्राय इन्द्रार्थं पवसे पूयसे। मत्सरिन्तमः मादयितृतमस्त्वम्। यथा वयं जेषाम जयेम समिथे संग्रामे त्वोतयः त्वया रक्षिताः सन्तः ॥ ॥ १ ॥

‘एष प्र कोशे’ इति पञ्चर्चं दशमं सूक्तम्। ऋष्याद्याः पूर्ववत्। ‘एषः’ इत्यनुक्रान्तम्। गतो विनियोगः ॥

ए॒ष प्र कोशे॒ मधु॑माँ अचिक्रद॒दिन्द्र॑स्य॒ वज्रो॒ वपु॑षो॒ वपु॑ष्टरः ।
अ॒भीमृ॒तस्य॑ सु॒दुघा॑ घृत॒श्चुतो॑ वा॒श्रा अ॑र्षन्ति॒ पय॑सेव धे॒नवः॑ ॥ १ ॥

एषः । प्र । कोशे । मधुऽमान् । अचिक्रदत् । इन्द्रस्य । वज्रः । वपुषः । वपुःऽतरः ।
अभि । ईम् । ऋतस्य । सुऽदुघाः । घृतऽश्चुतः । वाश्राः । अर्षन्ति । पयसाऽइव । धेनवः ॥ १ ॥

एषः अयं सोमः मधुमान् मधुररसः कोशे द्रोणकलशे प्र अचिक्रदत् प्रकर्षेण शब्दायते। कीदृश एषः। इन्द्रस्य वज्रः वज्रस्थानीयः। मारकत्वेन वज्रवत् प्रहरणसाधकत्वात् वज्रत्वोपचारः। एष एव हि सोमो वज्रे इन्द्रस्य साधनं। तथा वपुषः बीजानां वप्तुः अन्यस्मात् वपुष्टरः अतिशयेन वप्ता। बीजावापस्य सोमकर्तृकत्वात् ‘सोमो वै रेतोधाः’ (तै. सं. २. १. १. ६) इति श्रुतेः। ईम् अस्य ऋतस्य सत्यफलस्य सोमस्य। धारा इति शेषः। ताः अभि अर्षन्ति अभिगच्छन्ति। कीदृश्यस्ताः। सुदुघाः सुष्ठु दोग्ध्र्यः फलानां घृतश्चुतः उदकस्य रसस्य वा क्षारयित्र्यः वाश्राः शब्दयन्त्यः। किमिव। पयसा युक्ता वाश्राः धेनवः इव इति ॥

१. ठ३.म७–°शब्दस्य देवोऽर्थः; म६–°शब्दस्येवार्थः। २. त-मु–प्रतिगृह्यते। ३. ग–स्वयं ऋषिष्वपि श्रेष्ठत्वादिति। ४. ग–कामयते। ५. ग-त१.५.७-म१ २.७–‘यूथा’ नास्ति। ६. ग–हविषः संधारकं, त-म६–रसं धारकं, म१.७–रसधारकं।

स पूर्व्यः पवते यं दिवस्परि श्येनो मथायदिषितस्तिरो रजः ।
स मध्व आ युवते वेविजान इत्कृशानोरस्तुर्मनसाह बिभ्युषा ॥ २ ॥

सः । पूर्व्यः । पवते । यम् । दिवः । परि । श्येनः । मथायत् । इषितः । तिरः । रजः ।
सः । मध्वः । आ । युवते । वेविजानः । इत् । कृशानोः । अस्तुः । मनसा । अह । बिभ्युषा ॥२॥

सः सोमः पूर्व्यः प्रत्नः पवते पूयते। अभिषूयत इत्यर्थः। यं सोमं दिवः द्युलोकात् श्येनः इषितः स्वमात्रा प्रेषितः[1] सन् परि मथायत् पर्यमथ्नात् तिरः तीर्णं तिरस्कुर्वन्। किम्। रजः तृतीयं लोकम्। सः एव सोमः मध्वः मधुररसं सोमम् आ युवते यौति पृथक्करोति द्युलोकात्। स्वयं वेविजान इत् चलन् अधो गच्छन् कृशानोः सोमपालस्य अस्तुः शरक्षेप्तुः सकाशात् बिभ्युषा भीतेन मनसाह[2]। मध्व आ युवत इति संबन्धः। कृशानोः सोमपालत्वं ब्राह्मणे स्पष्टमुक्तं—'कृशानुः सोमपालः सव्यस्य पदः' (ऐ. ब्रा. ३ २६) ॥

ते नः पूर्वास उपरास इन्दवो महे वाजाय धन्वन्तु गोमते ।
ईक्षेण्यासो अह्यो न चारवो ब्रह्मब्रह्म ये जुजुषुर्हविर्हविः ॥ ३ ॥

ते । नः । पूर्वासः । उपरासः । इन्दवः । महे । वाजाय । धन्वन्तु । गोऽमते ।
ईक्षेण्यासः । अह्यः । न । चारवः । ब्रह्मऽब्रह्म । ये । जुजुषुः । हविःऽहविः ॥ ३ ॥

ते वक्ष्यमाणाः पूर्वासः पूर्वे उपरासः। उपरता अन्येऽप्युपराः। तादृशाः इन्दवः सोमाः महे महते गोमते नः मह्यं वाजाय अन्नाय अन्नलाभार्थं धन्वन्तु गच्छन्तु प्राप्नुवन्तु। कीदृशा इन्दवः। ईक्षेण्यासः ईक्षणीयाः[3] संदर्शनीयाः अह्यः न। अह्यः स्त्रिय आहननात्। ता इव सुवेषाः स्त्रिय इव चारवः रमणीयाः। स[4] इत्युक्तं क इत्याह। ये इन्दवः ब्रह्मब्रह्म सर्वमपि स्तोत्रमन्त्रजातं हविर्हविः सर्वमपि हविर्जातं च जुजुषुः सेवन्ते ॥

अयं नो विद्वान्वनवद्वनुष्यत इन्दुः सत्राचा मनसा पुरुष्टुतः ।
इनस्य यः सदने गर्भमादधे गवामुरुब्जमभ्यर्षति व्रजम् ॥ ४ ॥

अयम् । नः । विद्वान् । वनवत् । वनुष्यतः । इन्दुः । सत्राचा । मनसा । पुरुऽस्तुतः ।
इनस्य । यः । सदने । गर्भम् । आऽदधे । गवाम् । उरुब्जम् । अभि । अर्षति । व्रजम् ॥४॥

अयम् इन्दुः सोमः नः अस्मान् वनुष्यतः हन्तुमिच्छतः शत्रून् विद्वान् जानन् हन्तुं वनवत् हन्तु तान्। केन साधनेन। सत्राचा सहाञ्चता मनसा। कीदृशः। पुरुष्टुतः बहुभिः स्तुतः। यः सोमः इनस्य ईश्वरस्याग्नेः सदने स्थाने भूमौ वेद्यां वा वर्तमानः गर्भम् आदधे धारयत्योषधीषु। अथ गवाम् अस्मदीयानां पशुभिरपहृतानाम् उरुब्जं प्रभूतानामपां पयसो जनकं व्रजम् अभ्यर्षति गच्छति। स वनवदिति ॥

चक्रिर्दिवः पवते कृत्व्यो रसो महाँ अदब्धो वरुणो हुरुग्यते ।
असावि मित्रो वृजनेषु यज्ञियोऽत्यो न यूथे वृषयुः कनिक्रदत् ॥ ५ ॥

१. ख-अ१.७—प्रेरितः। २. त—नमसा सह; त३-म२.७—मनसा सह; भ६—नमसा सह, मु—मनसा अह सह। ३. ग-त१.३.४.७-भ१.४.७—'ईक्षणीयाः' नास्ति। ४. त१.२.४.५—यत।

चक्रिः । दिवः । पवते । कृत्व्यः । रसः । महान् । अदब्धः । वरुणः । हुरुक् । यते ।
असावि । मित्रः । वृजनेषु । यज्ञियः । अत्यः । न । यूथे । वृषऽयुः । कनिक्रदत् ॥ ५ ॥

चक्रिः सर्वस्य कर्ता कृत्व्यः कर्मण्यः रसः रसात्मकः महान् गुणैरधिकः अदब्धः अहिंस्यः हुरुक् कुटिलं यते गच्छते । इतस्ततः परिचरन् इत्यर्थः । तदर्थं दिवः सकाशात् पवते पूयते । अन्तरिक्षस्थाद्दशापवित्रादित्यर्थः । किंचासौ सोमः असावि सूयते । कदा । वृजनेषु बलेषु सत्सु तत्परिहारार्थम् । कीदृशः सः । मित्रः सर्वेषां मित्रभूतः यज्ञियः यज्ञार्हः अत्यो न अश्व इव यूथे वडवायूथे स यथा वृषयुः सन् शब्दं करोति तद्वदसौ वृषभो रसस्य सेक्ता कनिक्रदत् शब्दं कुर्वन् असावीति ॥ ॥ २ ॥

'प्र राजा वाचम्' इति पञ्चर्चमेकादशं सूक्तम् । ऋष्याद्याः पूर्ववत् । 'प्र राजा' इत्यनुक्रान्तम् । गतो विनियोगः ॥

प्र राजा वाचं जनयन्नसिष्यददपो वसानो अभि गा इयक्षति ।
गृभ्णाति रिप्रमविरस्य तान्वा शुद्धो देवानामुप याति निष्कृतम् ॥ १ ॥

प्र । राजा । वाचम् । जनयन् । असिस्यदत् । अपः । वसानः । अभि । गाः । इयक्षति ।
गृभ्णाति । रिप्रम् । अविः । अस्य । तान्वा । शुद्धः । देवानाम् । उप । याति । निःऽकृतम् ॥ १ ॥

राजा राजमानोऽयं सोमोऽभिषूयमाणः सन् वाचं शब्दं जनयन् उत्पादयन् असिष्यदत् प्रस्यन्दते । तथा अपः वसतीवरीः वसानः आच्छादयन् गाः स्तुतीः अभि इयक्षति अभिगच्छति । इयक्षतिर्गतिकर्मसु पठितः । अस्य सोमस्य रिप्रम्[1] अनुपादेयत्वेन पापरूपम् अभिषुतवल्लीशकलादिरूपम् अविः अविरोमभिर्निर्मितं दशापवित्रं तान्वा स्वीयेन वक्षेण गृभ्णाति गृह्णाति शोधनसमये । पश्चात् शुद्धः देवानां निष्कृतं संस्कृतं स्थानम् उप याति उपगच्छति ॥

इन्द्राय सोम परि षिच्यसे नृभिर्नृचक्षा ऊर्मिः कविरज्यसे वने ।
पूर्वीर्हि ते स्रुतयः सन्ति यातवे सहस्रमश्वा हरयश्चमूषदः ॥ २ ॥

इन्द्राय । सोम । परि । सिच्यसे । नृऽभिः । नृऽचक्षाः । ऊर्मिः । कविः । अज्यसे । वने ।
पूर्वीः । हि । ते । स्रुतयः । सन्ति । यातवे । सहस्रम् । अश्वाः । हरयः । चमूऽसदः ॥ २ ॥

हे सोम त्वम् इन्द्राय इन्द्रार्थं नृभिः नेतृभिर्ऋत्विग्भिः परि षिच्यसे अभिषूयसे । तथा हे सोम नृचक्षाः नृणां बहूनामनुग्रहेण द्रष्टा ऊर्मिः प्रेर्यमाणः प्रवृद्धो वा कविः मेधावी च त्वं वने उदके अज्यसे प्रेर्यसे । पूर्वीः बह्व्यः हि ते स्रुतयः मार्गाश्छिद्राणि सन्ति यातवे यातुम् । अल्पस्य सोमस्य अपरिमितस्तुतिगमनासंभवात्तस्य बाहुल्यमाह । चमूषदः अभिषवण-फलकयोः सीदतः सहस्रम् अपरिमिताः अश्वाः व्याप्ताः हरयः हरितवर्णा अंशवः सन्ति । अथवा । इन्द्राय परिषिच्यस इत्युक्तत्वादिन्द्रप्राप्तौ मार्गसाधनयोः सद्भाव उत्तरार्धेन प्रतिपादितः । ते पुरातन्यः सरण्यः सन्तीन्द्रं प्रति यातुम् । तथा सहस्रसंख्याका हरितवर्णा अश्वाश्च[2] सन्ति[3] चमूषदस्तवेति ॥

१. त१.२.५–कर्त, अ६–कर्तुं । २. न१.२.४–अंशवः, त५–अशवः । ३. न१.७–संति अथ चैंद्राय; त२.४.५–संति अथ च ।

समुद्रिया अप्सरसो मनीषिणमासीना अन्तरभि सोममक्षरन् ।
ता ईं हिन्वन्ति हर्म्यस्य सक्षणिं याचन्ते सुम्नं पवमानमक्षितम् ॥ ३ ॥

समुद्रियाः । अप्सरसः । मनीषिणम् । आसीनाः । अन्तः । अभि । सोमम् । अक्षरन् ।
ताः । ईम् । हिन्वन्ति । हर्म्यस्य । सक्षणिम् । याचन्ते । सुम्नम् । पवमानम् । अक्षितम् ॥ ३ ॥

समुद्रियाः । समुद्रसाच्छन्दवान् समुद्रमन्तरिक्षम् । तत्संबन्धिन्यः अप्सरसः काश्चन अन्तः यज्ञमध्ये आसीनाः पात्रेषु वर्तमाना वसतीवर्यः मनीषिणं मेधाविनं सोमम् अभि अक्षरन् अभिपूयमानं सोममभिक्षरन्ति । ताः एता आपः ईम् एनं हर्म्यस्य हर्म्यवत्सुखकरस्य यागगृहस्य सक्षणिं सेवनशीलं[1] हिन्वन्ति वर्धयन्ति पोषयन्ति । ता एव स्तोतारो वा पवमानं सोमम् अक्षितम् अक्षीणं सुम्नं सुखं याचन्ते प्रार्थयन्ते । तत्रार्थं[2] ब्रूमः । काश्चनाप्सरसः सोमं राजानं मनीषिणं कामयमाना देवानपि परित्यज्य स्वर्गाद्‌गत्य राज्ञः समीपे स्थित्वा तस्य रमणाय्यन्ते । स्वरसेन वर्धयन्ति तं सुखं च याचन्त इति ॥

गोजिन्नः सोमो रथजिद्धिरण्यजित्स्वर्जिदब्जित्पवते सहस्रजित् ।
यं देवासश्चक्रिरे पीतये मदं स्वादिष्ठं द्रप्समरुणं मयोभुवम् ॥ ४ ॥

गोऽजित् । नः । सोमः । रथऽजित् । हिरण्यऽजित् । स्वःऽजित् । अप्ऽजित् । पवते । सहस्रऽजित् ।
यम् । देवासः । चक्रिरे । पीतये । मदम् । स्वादिष्ठम् । द्रप्सम् । अरुणम् । मयःऽभुवम् ॥ ४ ॥

नः अस्माकं गोजित् गवां जेता तथा रथजित् रथस्य जेता हिरण्यजित् हिरण्यस्य जेता तथा स्वर्जित् स्वर्गस्य सुखस्य जेता अब्जित् अपां जेता सहस्रजित् सहस्रसंख्याकस्य धनस्य जेता सोमः पवते पूयते । यं देवासः देवाः चक्रिरे कृतवन्तः । किमर्थम् । पीतये पानाय । कीदृशं सोमम् । मदं मदकरं स्वादिष्ठं स्वादुतमं द्रप्सं रसात्मकम् अरुणम् अरुणवर्णं मयोभुवं सुखस्य भावयितारम् ॥

एतानि सोम पवमानो अस्मयुः सत्यानि कृण्वन् द्रविणान्यर्षसि ।
जहि शत्रुमन्तिके दूरके च य उर्वीं गव्यूतिमभयं च नस्कृधि ॥ ५ ॥

एतानि । सोम । पवमानः । अस्मऽयुः । सत्यानि । कृण्वन् । द्रविणानि । अर्षसि ।
जहि । शत्रुम् । अन्तिके । दूरके । च । यः । उर्वीम् । गव्यूतिम् । अभयम् । च । नः । कृधि ॥ ५ ॥

हे सोम एतानि पूर्वमुक्तानि गवादीनि द्रविणानि धनानि सत्यानि कृण्वन् कुर्वन् पवमानः पूयमानः अर्षसि पवसे । जहि च शत्रुं यः अस्मच्छत्रुः अन्तिके समीपे दूरके अत्यन्तं दूरे देशे च वर्तते तं जहि । तथा उर्वीं गव्यूतिं विस्तीर्णं मार्गम् अभयं च नः अस्माकं कृधि कुरु ॥ ॥ ३ ॥

'अपोदसः' इति पञ्चर्चं द्वादशं सूक्तम् । ऋष्याद्याः पूर्ववत् । 'अपोदसः' इत्यनुक्रान्तम् । गतो विनियोगः ॥

1. ग–सेवनशीले । 2. ग-भ२–अवार्य ।

अ॒चो॒दसो॑ नो धन्व॒न्त्विन्द॑वः॒ प्र सु॑वा॒नासो॑ बृ॒हद्दि॑वेषु॒ हर॑यः ।
वि च॒ नश॑न्न इ॒षो अरा॑तयो॒ऽर्यो न॑शन्त॒ सनि॑षन्त नो॒ धियः॑ ॥ १ ॥

अ॒चो॒दसः॑ । नः॒ । ध॒न्व॒न्तु॒ । इन्द॑वः । प्र । सु॒वा॒नासः॑ । बृ॒हत्ऽदि॑वेषु । हर॑यः ।
वि । च॒ । नश॑न् । नः॒ । इ॒षः । अरा॑तयः । अ॒र्यः । न॒श॒न्त॒ । सनि॑षन्त । नः॒ । धियः॑ ॥ १ ॥

अचोदसः अचोदना अनन्यप्रेरिताः इन्दवः सोमाः नः अस्माकं प्र धन्वन्तु प्रगच्छन्तु । धन्वतिर्गतिकर्मा । कुत्र । बृहद्दिवेषु प्रभूतदीप्तिषु यागेषु निमित्तेषु । अथवा बृहद्दिवकुलजेषु मध्ये । प्र इति संबन्धः । कीदृशा इन्दवः । सुवानासः सूयमानाः हरयः हरितवर्णाः । किंच नः[1] अस्मभ्यं[1] ये च इषः अन्नस्य अरातयः अदातारः सन्ति ते च वि नशन् विनश्यन्तु । तथा अर्यः अरयोऽपि नशन्त[2] विनश्यन्तु[2] । सनिषन्त संभजन्तु च नो धियः अस्मदीयानि कर्माणि देवा अस्मदभिमुखा वा ॥

प्र णो॑ धन्व॒न्त्विन्द॑वो मद॒च्युतो॒ धना॑ वा॒ येभि॒रर्व॑तो जुनी॒मसि॑ ।
ति॒रो मर्त॑स्य॒ कस्य॑ चि॒त्परि॑ह्वृतिं व॒यं धना॑नि वि॒श्वधा॑ भरेमहि ॥ २ ॥

प्र । नः॒ । ध॒न्व॒न्तु॒ । इन्द॑वः । म॒द॒ऽच्युतः॑ । धना॑ । वा॒ । येभिः॑ । अर्व॑तः । जु॒नी॒मसि॑ ।
ति॒रः । मर्त॑स्य । कस्य॑ । चि॒त् । परि॑ऽह्वृतिम् । व॒यम् । धना॑नि । वि॒श्वधा॑ । भ॒रे॒म॒हि॒ ॥ २ ॥

प्र[3] धन्वन्तु प्रगच्छन्तु[3] नः अस्माकम् इन्दवः सोमाः मदच्युतः मदस्राविणः । वा अथवा[4] । किंचेत्यर्थः[5] । धना धनान्यपि प्र धन्वन्तु । येभिः यैः सोमैः अर्वतः बलवतः शत्रोः समीपं जुनीमसि जुनीमः प्राप्नुमः । कस्य चित् कस्यापि मर्तस्य मनुष्यस्य प्रबलस्य परिह्वृतिं परितो बाधां तिरः तिरस्कुर्वन्तो वयं धनानि गवादिरूपाणि विश्वधा सर्वदा भरेमहि बिभृयाम ॥

उ॒त स्वस्या॒ अरा॑त्या अ॒रिर्हि ष उ॒तान्यस्या॒ अरा॑त्या॒ वृको॒ हि षः ।
धन्व॒न्न तृष्णा॒ सम॑रीत॒ ताँ अ॒भि सोम॑ ज॒हि प॑वमान दुरा॒ध्यः॑ ॥ ३ ॥

उ॒त । स्वस्याः॑ । अरा॑त्याः । अ॒रिः । हि । सः । उ॒त । अ॒न्यस्याः॑ । अरा॑त्याः । वृकः॑ । हि । सः ।
धन्व॑न् । न । तृष्णा॑ । सम् । अ॒री॒त॒ । तान् । अ॒भि । सोम॑ । ज॒हि । प॒व॒मा॒न॒ । दुः॒ऽआ॒ध्यः॑ ॥ ३ ॥

उत अपि च सः सोमः स्वस्याः अरात्याः स्वीयस्य शत्रोः[6] अरिः अभिगन्ता हननाय । उत अपि च सः सोमः अन्यस्याः अस्मदीयायाः अरात्याः अस्मच्छत्रोः वृको हि हिंसकः खलु । अरातिशब्दः स्त्रीलिङ्गोऽप्यस्ति । अथ प्रत्यक्षकृतः । धन्वन् तृष्णा । धन्व निरुदको देशः । तस्मिन् स्थितस्य तृष्णेव सा यथा तं समरीत प्राप्नोति तद्वत् तान् उभयविधान्[7] शत्रून् जहि[7] ॥

१. त५–नोऽस्माल्यं, म६–नोऽस्माकं । २. ग-त१.२.५.७-म२.६–नश्यंतु; त३.४–नशंत नश्यंतु । ३. म१.७–'प्र धन्वन्तु प्रगच्छन्तु' नास्ति । ४. ग-म१(२)–'अथवा' नास्ति । ५. त-मु–किंचेदित्यर्थः । ६. त-म६ मु–शत्रोः समीपं । ७. ग–तान् शत्रूनभि समरीत अज्ञानं प्राप्नोतु हे पवमान सोम दुर्बुद्धीस्तान् शत्रून् जहि ।

दिवि ते नाभा परमो य आददे पृथिव्यास्ते रुरुहुः सानवि क्षिपः ।
अद्रयस्त्वा बप्सति गोरधि त्वच्य१प्सु त्वा हस्तैर्दुदुहुर्मनीषिणः ॥ ४ ॥

दिवि । ते । नाभा । परमः । यः । आऽददे । पृथिव्याः । ते । रुरुहुः । सानवि । क्षिपः ।
अद्रयः । त्वा । बप्सति । गोः । अधि । त्वचि । अप्ऽसु । त्वा । हस्तैः । दुदुहुः । मनीषिणः ॥ ४ ॥

हे सोम ते तव सः परमः उत्तमोंऽशो दिवि दिवः नाभा नाभौ द्युलोकस्य नाभिस्थानीये देशे । अथवा नाभौ बृहत्यादेर्बन्धके दिवि द्युलोके । वर्तते यः आददे आदत्ते हविर्देवतारूपः सन् । ते तव द्युलोकस्थांशस्यावयवाः पृथिव्याः सानवि समुच्छ्रिते देशे पर्वतादिप्रदेशे क्षिपः क्षिप्ताः सन्तः रुरुहुः रोहन्ति । त्वा त्वां द्युलोकस्थसोमांशभूतम् अद्रयः ग्रावाणः बप्सति भक्षयन्ति । बप्सतिरत्तिकर्मा । कुत्र । गोरधि त्वचि । अधीति सप्तम्यर्थानुवादी । आनडुहेऽधिषवणचर्मणीत्यर्थः । यद्यपि इदानींतनाः कृष्णाजिनेऽभिषुण्वन्ति न गोचर्मणि तथापि तस्मिन् सोमो मीयते क्रयार्थम् । तथा च सति यस्मिन् मिमीते तस्याधिषवणचर्म इति सूत्रात् आनडुहमेव गोचर्म । अधिषवण-चर्मत्वाभिधानादविरोधः । त्वा त्वां तथा अप्सु वसतीवरीषु दुदुहुः दुहन्ति । अङ्गिरसश्च दुहन्तीत्यर्थः । यद्वा । अप्सूदकेषु रसेषु निमित्तेषु दुदुहुः । कैः साधनैः । हस्तैः । 'हस्तो हन्तेः' (निरु. १. ७) इति निरुक्तम् । के । मनीषिणः मेधाविनोऽध्वर्य्वादयः ॥

एवा त इन्दो सुभ्वं सुपेशसं रसं तुञ्जन्ति प्रथमा अभिश्रियः ।
निदंनिदं पवमान नि तारिष आविस्ते शुष्मो भवतु प्रियो मदः ॥ ५ ॥

एव । ते । इन्दो इति । सुऽभ्वम् । सुऽपेशसम् । रसम् । तुञ्जन्ति । प्रथमाः । अभिऽश्रियः ।
निदम्ऽनिदम् । पवमान । नि । तारिषः । आविः । ते । शुष्मः । भवतु । प्रियः । मदः ॥ ५ ॥

पूर्वत्र 'अद्रयस्त्वा बप्सति' इत्युक्तं तदेवोच्यते । हे इन्दो सोम एव एवमिदानीं क्रियमाणप्रकारेण ते तव सुभ्वं शोभनभवनं सुपेशसम् । पेश इति रूपनाम । सुरूपं रसं प्रथमाः प्रथममेव । यद्वा । प्रथम इति मुख्यनाम । प्रथमाः मुख्याः । ग्रावाणोऽध्वर्यवो वा अभिश्रियः अभिश्रयन्तः सन्तः तुञ्जन्ति प्रेरयन्ति । हे पवमान निदंनिदम् अस्मन्निन्दकं सर्वमपि शत्रुं नि तारिषः विनाशय । ते तव शुष्मः बलकरः प्रियः प्रियभूतः मदः मदकरो रसः आविः भवतु ॥ ॥ ४ ॥

'सोमस्य धारा' इति पञ्चर्चं त्रयोदशं सूक्तं भारद्वाजस्य वसुनाम्न आर्षं जागतं पवमानसोम-देवताकम् । तथा चानुक्रान्तं— 'सोमस्य वसुर्भारद्वाजः' इति । गतो विनियोगः ॥

सोमस्य धारा पवते नृचक्षस ऋतेन देवान् हवते दिवस्परि ।
बृहस्पते रवथेना वि दिद्युते समुद्रासो न सवनानि विव्यचुः ॥ १ ॥

सोमस्य । धारा । पवते । नृऽचक्षसः । ऋतेन । देवान् । हवते । दिवः । परि ।
बृहस्पतेः । रवथेन । वि । दिद्युते । समुद्रासः । न । सवनानि । विव्यचुः ॥ १ ॥

सोमस्य अभिषूयमाणस्य धारा पवते क्षरति । कीदृशस्य सोमस्य । नृचक्षसः नृणां यजमानानां द्रष्टुः । स च ऋतेन यज्ञेन देवान् सोमभाज इन्द्रादीन् हवते । कुत्र । दिवस्परि

द्युलोकस्योपरि वर्तमानान् । बृहस्पतेः मन्त्रपालकस्य स्तोतुः रवेण शब्देन स्तोत्रेण वि विद्युतते विद्योतते । समुद्रासो न समुद्रा इव पृथिवीं सवनानि यज्ञसंबन्धीनि विव्यचुः व्याप्नुवन्ति ॥

यं त्वा वाजिन्नघ्न्या अभ्यनूषतायोहतं योनिमा रोहसि द्युमान् ।
मघोनामायुः प्रतिरन् महि श्रव इन्द्राय सोम पवसे वृषा मदः ॥ २ ॥

यम् । त्वा । वाजिन् । अघ्न्याः । अभि । अनूषत । अयःऽहतम् । योनिम् । आ । रोहसि । द्युऽमान् ।
मघोनाम् । आयुः । प्रऽतिरन् । महि । श्रवः । इन्द्राय । सोम । पवसे । वृषा । मदः ॥ २ ॥

हे वाजिन् अन्नवन् सोम यं त्वा त्वाम् अघ्न्याः अहननीया गावः अभ्यनूषत अभिष्टुवन्ति । आशिरार्थं स्थिताः शब्दायन्त इत्यर्थः । स त्वम् अयोहतम् । अय इति हिरण्यनाम । तेन तद्वान् पाणिर्लक्ष्यते । हिरण्मयेन पाणिना हतं संस्कृतं योनिं स्थानम् आ रोहसि द्युमान् दीप्तः सन् । 'अभि योनिमयोहतम्' (ऋ. सं. ९. १. २) इति ह्युक्तम् । किंच हे सोम मघोनां हविष्मतां यजमानानाम् आयुः आयुष्यं महि महत् श्रवः अन्नं यशो वा प्रतिरन् वर्धयन् इन्द्राय इन्द्रार्थं पवसे पूयसे । वृषा वर्षको मदः मदकरश्च त्वम् ॥

एन्द्रस्य कुक्षा पवते मदिन्तम ऊर्जं वसानः श्रवसे सुमङ्गलः ।
प्रत्यङ् स विश्वा भुवनाभि पप्रथे क्रीळन् हरिरत्यः स्यन्दते वृषा ॥ ३ ॥

आ । इन्द्रस्य । कुक्षा । पवते । मदिन्ऽतमः । ऊर्जम् । वसानः । श्रवसे । सुऽमङ्गलः ।
प्रत्यङ् । सः । विश्वा । भुवना । अभि । पप्रथे । क्रीळन् । हरिः । अत्यः । स्यन्दते । वृषा ॥ ३ ॥

अयं सोमः इन्द्रस्य कुक्षा कुक्षौ आ पवते आसिच्यते । किमर्थम् । श्रवसे तस्याध्वर्यूणां अन्नसिद्ध्यर्थम् । सोमो विशेष्यते । मदिन्तमः मादयितृतमः ऊर्जं वसानः बलकरं रसमाच्छादयन् । 'अपो वसानः' (ऋ. सं. ९. ७८. १) इति ह्युक्तम् । सुमङ्गलः शोभनमङ्गलप्रदः । सः सोमः प्रत्यङ् विश्वा भुवना सर्वाणि भूतजातानि अभि पप्रथे अभिप्रथयति । दिवि उद्गतः सन् क्रीळन् तेषां संक्रीडमानः हरिः हरितवर्णः अत्यः अतनकुशलः वृषा वर्षकः स्यन्दते रसरूपेण ॥

तं त्वा देवेभ्यो मधुमत्तमं नरः सहस्रधारं दुहते दश क्षिपः ।
नृभिः सोम प्रच्युतो ग्रावभिः सुतो विश्वान् देवाँ आ पवस्वा सहस्रजित् ॥ ४ ॥

तम् । त्वा । देवेभ्यः । मधुमत्ऽतमम् । नरः । सहस्रऽधारम् । दुहते । दश । क्षिपः ।
नृऽभिः । सोम । प्रऽच्युतः । ग्रावऽभिः । सुतः । विश्वान् । देवान् । आ । पवस्व । सहस्रऽजित् ॥ ४ ॥

हे सोम तं तादृशं त्वा त्वां देवेभ्यः इन्द्रादिभ्यः मधुमत्तमम् अतिशयेन मधुमन्तं सहस्रधारं बहुधारायुक्तं दुहते दुहन्ति । के । नरः नेतार ऋत्विजः दश क्षिपः तेषां दशसंख्याका अङ्गुलयश्च । हे सोम नृभिः मनुष्यैः प्रच्युतः ग्रावभिः सुतः अभिषुतस्त्वं सहस्रजित् सहस्रसंख्याकधनस्य जेता सन् विश्वान् देवान् आ पवस्व ॥

तं त्वा हस्तिनो मधुमन्तमद्रिभिर्दुहन्त्यप्सु वृषभं दश क्षिपः ।
इन्द्रं सोम मादयन् दैव्यं जनं सिन्धोरिवोर्मिः पवमानो अर्षसि ॥ ५ ॥

तम् । त्वा । हुस्तिनः । मधुऽमन्तम् । अद्रिऽभिः । दुहन्ति । अप्ऽसु । वृषभम् । दश । क्षिपः ।
इन्द्रम् । सोम । मादयन् । दैव्यम् । जनम् । सिन्धोःऽइव । ऊर्मिः । पवमानः । अर्षसि ॥५॥

तं तादृशं मधुमन्तं मधुररसं वृषभं कामानां वर्षकं त्वा त्वां हस्तिनः सुहस्ताः दश क्षिपः अङ्गुल्यः अद्रिभिः ग्रावभिः अप्सु दुहन्ति । तादृशः हे सोम इन्द्रम् अन्यं दैव्यं जनं देवसंबन्धिनं संघं मादयन् सिन्धोरूर्मिरिव पवमानः पूयमानः सन् अर्षसि गच्छसि॥ ५॥

‘प्र सोमस्य’ इति षळृचं चतुर्दशं सूक्तम्। ऋषिदेवते पूर्ववत्। अन्त्या त्रिष्टुप् शिष्टा जगत्यः। ‘प्र सोमस्य’ इत्यनुक्रान्तम्। गतो विनियोगः॥

प्र सोमस्य पवमानस्योर्मय इन्द्रस्य यन्ति जठरं सुपेशसः।
दध्ना यदीमुन्नीता यशसा गवां दानाय शूरमुदमन्दिषुः सुताः ॥ १ ॥

प्र । सोमस्य । पवमानस्य । ऊर्मयः । इन्द्रस्य । यन्ति । जठरम् । सुऽपेशसः ।
दध्ना । यत् । ईम् । उत्ऽनीताः । यशसा । गवाम् । दानाय । शूरम् । उत्ऽअमन्दिषुः । सुताः ॥१॥

पवमानस्य पूयमानस्य ऊर्मयः रसप्रवाहाः इन्द्रस्य जठरं प्र यन्ति प्रगच्छन्ति। सुपेशसः सुरूपा ऊर्मय इति संबन्धः। यत् यदा ईम् एते सुताः अभिषुताः सोमाः गवां यशसा बलभूतेन[1] दध्ना सह उन्नीताः सन्तः दानाय यजमानविषयाभिमतफलदानाय शूरं विक्रान्तमिन्द्रम् उदमन्दिषुः उन्मादयन्ति तदा जठरं यन्ति॥

अच्छा हि सोमः कलशाँ असिष्यददत्यो न वोळ्हा रघुवर्तनिर्वृषा।
अथा देवानामुभयस्य जन्मनो विद्वाँ अश्नोत्यमुत इतश्च यत् ॥ २ ॥

अच्छ । हि । सोमः । कलशान् । असिस्यदत् । अत्यः । न । वोळ्हा । रघुऽवर्तनिः । वृषा ।
अथ । देवानाम् । उभयस्य । जन्मनः । विद्वान् । अश्नोति । अमुतः । इतः । च । यत् ॥ २ ॥

असौ[2] सोमः कलशान् अच्छ अभिमुखम् असिष्यदत् स्यन्दते। क इव। अत्यो न वोळ्हा रथस्य वाहकोऽश्व इव। स यथा स्वगन्तव्यमभिगच्छति तद्वत्। यद्वा। अत्यशब्दस्य दृष्टान्तः। वोळ्हा अश्व इव रघुवर्तनिः लघुगमनः वृषा वर्षकश्च। अथ अपि च देवानां सोमपानाम् उभयस्य उभयविधं जन्मनः जातं विद्वान् जानन् असिष्यदत् कलशान्। किं तदुभयं जन्मेति उच्यते। यद्देवजातम् अमुतः द्युलोकात् इतश्च अस्माल्लोकाच्च अश्नोति व्याप्नोति यज्ञम्। तस्योभयस्य जातं विद्वानिति संबन्धः॥

आ नः सोम पवमानः किरा वस्विन्दो भव मघवा राधसो महः।
शिक्षा वयोधो वसवे सु चेतुना मा नो गयमारे अस्मत्परा सिचः ॥ ३ ॥

आ । नः । सोम । पवमानः । किर । वसु । इन्दो इति । भव । मघऽवा । राधसः । महः ।
शिक्ष । वयःऽधः । वसवे । सु । चेतुना । मा । नः । गयम् । आरे । अस्मत् । परा । सिचः ॥३॥

---

१. ख-बलकरेण। २. ख६-अयं।

आ किर सर्वतो विक्षिप नः अस्मभ्यं हे सोम पवमानः पूयमानस्त्वम्। किम्। वसु वासकं धनं गवादिरूपम्। किंच इन्दो दीप्त हे सोम मघवा धनवांस्त्वं महः महतः राधसः धनस्य भव दातेति शेषः। तथा हे वयोधः अन्नस्य धातः सोम वसवे वासकाय परिचरते मह्यं चेतुना[1] प्रकृष्टेन प्रज्ञानेन सु सुखं कल्याणं शिक्ष देहि। नः अस्मभ्यं प्रदेयं गव्यं धनम् अस्मत् आरे अस्मत्तो दूरं मा परा सिचः मा प्रेरय॥

आ नः॑ पू॒षा पव॑मानः सुरा॒तयो॑ मि॒त्रो ग॑च्छन्तु॒ वरु॑णः स॒जोष॑सः।
बृह॒स्पति॑र्म॒रुतो॑ वा॒युर॒श्विना॒ त्वष्टा॑ सवि॒ता सु॒यमा॒ सर॑स्वती॥ ४॥

आ। नः॒। पू॒षा। पव॑मानः। सु॒ऽरा॒तयः॑। मि॒त्रः। ग॒च्छ॒न्तु॒। वरु॑णः। स॒ऽजोष॑सः।
बृह॒स्पतिः॑। म॒रुतः॑। वा॒युः। अ॒श्विना॑। त्वष्टा॑। स॒वि॒ता। सु॒ऽयमा॑। सर॑स्वती॥ ४॥

सुरातयः सुदानाः सजोषसः संगताः पूषादयो देवाः आ गच्छन्तु नः अस्मान् अस्माकं यज्ञं वा। तथा सुयमा। यम्यते नियम्यत इति यमो विग्रहः। सुविग्रहा सरस्वती चागच्छतु॥

उ॒भे द्यावा॑पृथि॒वी वि॑श्व॒मि॒न्वे अ॑र्य॒मा दे॒वो अदि॑तिर्विधा॒ता।
भगो॒ नृशंस॑ उ॒र्व१॒॑न्तरि॑क्षं॒ विश्वे॑ दे॒वाः पव॑मानं जुषन्त॥ ५॥

उ॒भे इति॑। द्यावा॑पृथि॒वी इति॑। वि॒श्व॒मि॒न्वे इति॑ वि॒श्व॒म्ऽइ॒न्वे। अ॒र्य॒मा। दे॒वः। अदि॑तिः। वि॒ऽधा॒ता।
भगः॑। नृ॒ऽशंसः॑। उ॒रु। अ॒न्तरि॑क्षम्। विश्वे॑। दे॒वाः। पव॑मानम्। जु॒ष॒न्त॒॥ ५॥

विश्वमिन्वे। इन्वतिर्व्याप्तिकर्मा। सर्वस्य व्याप्त्र्यौ उभे द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ अर्यमादयश्च भगश्च नृशंसः नृभिः शंसनीयः उर्वन्तरिक्षं च विश्वे देवाश्च पवमानं पूयमानं सोमं जुषन्त सेवन्ते॥ ॥ ६ ॥

'असावि' इति पञ्चर्चं पञ्चदशं सूक्तम्। ऋष्याद्याः पूर्ववत्। अत्रानुक्रमणिका—'असावीति त्रिष्टुबन्ते' इति। अनेन द्विवचनेन प्रकृतयोः 'प्र सोमस्य' इत्यादिकयोर्द्वयोरपि त्रिष्टुबन्तता प्रतिपादिता। गतो विनियोगः॥

असा॑वि॒ सोमो॑ अरु॒षो वृषा॒ हरी॒ राजे॑व द॒स्मो अ॒भि गा अ॑चिक्रदत्।
पु॒ना॒नो वारं॒ पर्ये॑त्य॒व्ययं॑ श्ये॒नो न योनिं॑ घृ॒तव॑न्तमा॒सद॑म्॥ १॥

असा॑वि। सोमः॑। अ॒रु॒षः। वृषा॑। हरिः॑। राजा॑ऽइव। द॒स्मः। अ॒भि। गाः। अ॒चि॒क्र॒द॒त्।
पु॒ना॒नः। वार॑म्। परि॑। ए॒ति॒। अ॒व्यय॑म्। श्ये॒नः। न। योनि॑म्। घृ॒तऽव॑न्तम्। आ॒ऽसद॑म्॥ १॥

सोमः असावि अभिषुतोऽभूत्। कीदृशः सोमः। अरुषः आरोचमानः वृषा वर्षकः हरिः हरितवर्णः। स च राजेव दस्मः दर्शनीयः सन् गाः उदकानि अभिलक्ष्य अचिक्रदत् शब्दं करोति स्वरसनिर्मोक्षसमये। पश्चात् पुनानः पूयमानः अव्ययम् अविमयं वारं वालं दशापवित्रं पर्येति। ततः श्येनो न श्येन इव योनिं स्वकीयं स्थानं घृतवन्तम् उदकवन्तम् आसदम् आसदनाय पवत इति शेषः॥

---

१. ग–सुचेतुना।

कविर्वेधस्या पर्येषि माहिनमत्यो न मृष्टो अभि वाजमर्षसि ।
अपसेधन्दुरिता सोम मृळय घृतं वसानः परि यासि निर्णिजम् ॥ २ ॥

कविः । वेधस्या । परि । एषि । माहिनम् । अत्यः । न । मृष्टः । अभि । वाजम् । अर्षसि ।
अपऽसेधन् । दुःऽइता । सोम । मृळय । घृतम् । वसानः । परि । यासि । निःऽनिजम् ॥२॥

हे सोम कविः क्रान्तदर्शी सन् वेधस्या यागविधानेच्छया माहिनं महनीयं पवित्रं पर्येषि परिगच्छसि । पश्चात् मृष्टः प्रक्षालितः अत्यो न अश्व इव वाजं संग्रामम् अभि अर्षसि । हे सोम दुरिता अस्माकं दुरितानि अपसेधन् परिहरन् मृळय सुखय । घृतम् उदकं वसानः आच्छादयन् परि यासि अभिगच्छसि । किम् । निर्णिजं निर्णेजकं पवित्रम् ॥

पर्जन्यः पिता महिषस्य पर्णिनो नाभा पृथिव्या गिरिषु क्षयं दधे ।
स्वसार आपो अभि गा उतासरन्त्सं ग्रावभिर्नसते वीते अध्वरे ॥ ३ ॥

पर्जन्यः । पिता । महिषस्य । पर्णिनः । नाभा । पृथिव्याः । गिरिषु । क्षयम् । दधे ।
स्वसारः । आपः । अभि । गाः । उत । असरन् । सम् । ग्रावऽभिः । नसते । वीते । अध्वरे ॥३॥

यस्य महिषस्य महतः पर्णिनः पर्णवतः पतनवतो वा सोमस्य पर्जन्यः पिता जनकः स सोमः पृथिव्याः नाभा नाभौ नाभिस्थानीये हविर्धाने गिरिषु गिरिसंबन्धिप्रदेशेषु[1] क्षयं निवासं दधे धारयत्यभिषवसमये । उत अपि च स्वसारः अङ्गुलयः आपः वसतीवर्यः गाः आशिराख्याः स्तुतयो वा अभि[2] असरन्[2] अभिसरन्ति । सं नसते संगच्छते च ग्रावभिः साकम् । कुत्र । वीते कान्ते अध्वरे यज्ञे ॥

जायेव पत्यावधि शेव मंहसे पज्राया गर्भ शृणुहि ब्रवीमि ते ।
अन्तर्वाणीषु प्र चरा सु जीवसेऽनिन्द्यो वृजने सोम जागृहि ॥ ४ ॥

जायाऽइव । पत्यौ । अधि । शेव । मंहसे । पज्रायाः । गर्भ । शृणुहि । ब्रवीमि । ते ।
अन्तः । वाणीषु । प्र । चर । सु । जीवसे । अनिन्द्यः । वृजने । सोम । जागृहि ॥ ४ ॥

जायेव पत्यौ जाया यथा स्वभार्या भर्तरि सुखं प्रयच्छति तद्वत् शेव शेवम् । द्वितीयाया अम्भावाभावश्छान्दसः । सुखं मंहसे प्रयच्छसि यजमाने । हे पज्रायाः गर्भ सोम शृणुहि शृणु स्तुतीर्मे ते तुभ्यं ब्रवीमि । पज्रिर्गतिकर्मा । पज्रा पृथिवीत्याहुः । अपि वा माध्यमिका वाक् पज्रा । भूम्या ओषधिरूपेण जातत्वात्तद्गर्भत्वम् । माध्यमिकाया वाचोऽपि वृष्टिसाधकत्वात् तद्गर्भत्वम् । स त्वं वाणीषु वाक्षु स्तुतिषु अन्तः मध्ये सु सुष्ठु प्र चर जीवसे अस्माकं जीवनाय । हे सोम अनिन्द्यः स्तुत्यस्त्वं वृजने अस्माकं शत्रुबले जागृहि प्रबुद्धो भव ॥

यथा पूर्वेभ्यः शतसा अमृध्रः सहस्रसाः पर्यया वाजमिन्दो ।
एवा पवस्व सुविताय नव्यसे तव व्रतमन्वापः सचन्ते ॥ ५ ॥

१. ग—गिरिसंबन्धिप्रदेशेषु । २. त१.२.४.५-म२—'अभ्यसरन्' नास्ति ।

यथा । पूर्वेभ्यः । शतऽसाः । अमृध्रः । सहस्रऽसाः । परिऽअयाः । वाजम् । इन्दो इति ।
एव । पवस्व । सुविताय । नव्यसे । तव । व्रतम् । अनु । आपः । सचन्ते ॥ ५ ॥

हे इन्दो सोम त्वं यथा पूर्वेभ्यः महर्षिभ्यः स्तोतृभ्यः शतसाः शतसंख्याकस्य धनस्य दाता तथा सहस्रसाः च सन् पर्ययाः परिगच्छेः एव एवमिदानीमपि नव्यसे नवतराय सुविताय अभ्युदयाय पवस्व क्षर । तव व्रतं कर्म अन्वापः वसतीवर्यः सचन्ते । अतः पवस्व ॥ ॥ ७ ॥

‘ पवित्रं ते ’ इति पञ्चर्चं षोडशं सूक्तमाङ्गिरसस्य पवित्रस्यार्षं जागतं पवमानसोमदेवताकम् । तथा चानुक्रान्तं—‘ पवित्रं ते पवित्रः ’ इति । अभिप्लव आद्ये अहनी उक्तम् । सूत्रितं च—‘ पवित्रं ते विततं ब्रह्मणस्पत इति द्वे वि यत्पवित्रं धिषणा अतन्वत ’ (आश्व. श्रौ. ७. ६) इति ॥

पवित्रं ते विततं ब्रह्मणस्पते प्रभुर्गात्राणि पर्येषि विश्वतः ।
अतप्ततनूर्न तदामो अश्नुते शृतास इद्वहन्तस्तत्समाशत ॥ १ ॥

पवित्रम् । ते । विऽततम् । ब्रह्मणः । पते । प्रऽभुः । गात्राणि । परि । एषि । विश्वतः ।
अतप्तऽतनूः । न । तत् । आमः । अश्नुते । शृतासः । इत् । वहन्तः । तत् । सम् । आशत ॥ १ ॥

हे ब्रह्मणस्पते मन्त्रस्य स्वामिन् सोम ते पवित्रं शोधकमङ्गं विततं सर्वत्र विस्तृतम् । स प्रभुः प्रभविता त्वं गात्राणि पातुरङ्गानि पर्येषि परिगच्छसि विश्वतः सर्वतः । तव तत् पवित्रम् अतप्ततनूः पयोव्रतादिना असंतप्तगात्रः आमः अपरिपक्वो न अश्नुते न व्याप्नोति । शृतास इत् शृता एव परिपक्वा एव वहन्तः यागं निर्वहन्तः तत् पवित्रं समाशत व्याप्नुवन्ति ॥

तपोष्पवित्रं विततं दिवस्पदे शोचन्तो अस्य तन्तवो व्यस्थिरन् ।
अवन्त्यस्य पवीतारमाशवो दिवस्पृष्ठमधि तिष्ठन्ति चेतसा ॥ २ ॥

तपोः । पवित्रम् । विऽततम् । दिवः । पदे । शोचन्तः । अस्य । तन्तवः । वि । अस्थिरन् ।
अवन्ति । अस्य । पवीतारम् । आशवः । दिवः । पृष्ठम् । अधि । तिष्ठन्ति । चेतसा ॥ २ ॥

तपोः शत्रूणां तापकस्य सोमस्य पवित्रं शोधकमङ्गं तेजो वा दिवस्पदे द्युलोकस्य उच्छ्रिते स्थाने विततं विस्तृतम् । ‘ तृतीयस्यामितो दिवि सोम आसीत् ’ (तै. ब्रा. १. २. १. १) इति ब्राह्मणम् । अस्य तन्तवः अंशवः शोचन्तः दीप्यमानाः व्यस्थिरन् विविधं तिष्ठन्ति । पृथिव्यां हविर्धाने वा । अस्य सोमस्य आशवः शीघ्रगामिनो रसाः अवन्ति रक्षन्ति । कम् । पवीतारं पावयितारम् । यजमानमवन्ति रक्षन्ति होमद्वारा पश्चाद्धुताः दिवः द्युलोकस्य पृष्ठं पृष्ठभागमुन्नतदेशं चेतसा बुद्ध्या देवगमनेच्छया अधि तिष्ठन्ति आश्रयन्ते ॥

अभिप्लवे ‘ अरूरुचत् ’ इत्येषावपनीया । सूत्रितं च—‘ इमे द्यावापृथिवी इति आग्नेयमाद्यां अरूरुचदुषसः पृश्निरग्रिय इत्यावपेत ’ (आश्व. श्रौ. ७. ६) इति ॥

१. ग—यथा अमृध्रः वाजं संग्रामं । २. ग—एवा एवमि ; प-त-भ—एवमेवमि । ३. ग-त३.४— सचन्ते सेवन्ते । ४. भ६—ते तव । ५. भ६—पयोव्रतादिना । ६. ग१-त३-भ१.२.७—‘ वहन्तः ’ नास्ति । ७. भ६—व्याप्नुवन्ति यः शृतः स रौद्रः यः शृतः स स देवः यो विदग्धः स नैर्ऋतः इति श्रुतेः । ८. त—व्यापकस्य । ९. ग—शोधकस्य । १०. ग—सोमधाराख्यमो हुतः ; भ६—होमद्वारेण पश्चाद्धुताः ।

अरूरुचदुषसः पृश्निरग्रिय उक्षा बिभर्ति भुवनानि वाजयुः ।
मायाविनो ममिरे अस्य मायया नृचक्षसः पितरो गर्भमा दधुः ॥ ३ ॥

अरूरुचत् । उषसः । पृश्निः । अग्रियः । उक्षा । बिभर्ति । भुवनानि । वाजऽयुः ।
मायाऽविनः । ममिरे । अस्य । मायया । नृऽचक्षसः । पितरः । गर्भम् । आ । दधुः ॥ ३ ॥

^उषसः संबन्धी ^पृश्निः आदित्यः । 'पृश्निरादित्यो भवति प्राश्नुत एनं वर्णः' (निरु. २.१४) इति निरुक्तम् । ^अग्रियः मुख्यः सोऽयं सोमः ^अरूरुचत् रोचयति । सः ^उक्षा जलस्य सेक्ता ^बिभर्ति पुष्णात्युदकेन ^भुवनानि भूतजातानि ^वाजयुः तेषामन्नमिच्छन् । ^मायाविनः । माया प्रज्ञा । प्रज्ञावन्तो देवाः ^अस्य सोमस्य ^मायया प्रज्ञया ^ममिरे निर्मान्ति । सोमस्यैवैकदेशप्रदानेन जातबला अप्यस्य स्वस्वव्यापारेण जगत्सृजन्तीत्यर्थः । तथास्य मायया ^नृचक्षसः नृणां द्रष्टारः ^पितरः पालका देवा अङ्गिरसः पितरो वा ^गर्भम् ^आ ^दधुः धारयन्ति । ओषधीषु चात्र सूर्यात्मा सोमः स्तूयते सूर्यरश्म्यनुगमाधीनवर्धनात्सोमस्य । अथवोषसः पृश्निः सवितारूरुचत् रोचयति सर्वं रोचते वा । शिष्टं समानम् । तत्संबन्धिनो नृचक्षसो नृणां द्रष्टारः पितरो जगद्रक्षका रश्मयो गर्भमा दधुः वृष्ट्यर्थम् ॥

अभिषवे सदमवेक्षमाणः 'गन्धर्व इत्था' इत्येतां पठेत् । सूत्रितं च—'गन्धर्व इत्था पदमस्य रक्षतीति सदमवेक्ष्य' (आश्व. श्रौ. ५. ७) इति ॥

गन्धर्व इत्था पदमस्य रक्षति पाति देवानां जनिमान्यद्भुतः ।
गृभ्णाति रिपुं निधया निधापतिः सुकृत्तमा मधुनो भक्षमाशत ॥ ४ ॥

गन्धर्वः । इत्था । पदम् । अस्य । रक्षति । पाति । देवानाम् । जनिमानि । अद्भुतः ।
गृभ्णाति । रिपुम् । निऽधया । निधाऽपतिः । सुकृत्ऽतमाः । मधुनः । भक्षम् । आशत ॥ ४ ॥

^गन्धर्वः उदकानां स्तुतीनां वा धारक आदित्यः ^अस्य सोमस्य ^पदं स्थानं द्युसंबन्धि[1] ^इत्था सत्यं ^रक्षति । सोऽयं सोमः ^देवानां ^जनिमानि जन्मानि । देवानित्यर्थः । ^पाति रक्षति ^अद्भुतः महान् । किंचायं ^रिपुम् अस्मद्वैरिणं ^निधया । निधा पाश्या । पाशसमूहेन ^गृभ्णाति गृह्णाति । ^निधापतिः पाशसमूहस्वामी । तस्यास्य ^मधुनः मधुररसस्य ^भक्षं ^सुकृत्तमाः अतिशयेन सुकृतकर्तार एव ^आशत प्राप्नुवन्ति ॥

अग्निसमे प्रवर्ग्ये परिधानीयायाः पूर्वं 'हविर्हविष्मः' इत्येषावपनीया । सूत्रितं च—'उत्तमे प्रागुत्तमाया हविर्हविष्मो महि सद्म दैव्यमित्यावपेत' (आश्व. श्रौ. ५. ७) इति ॥

हविर्हविष्मो महि सद्म दैव्यं नभो वसानः परि यास्यध्वरम् ।
राजा पवित्ररथो वाजमारुहः सहस्रभृष्टिर्जयसि श्रवो बृहत् ॥ ५ ॥

हविः । हविष्मः । महि । सद्म । दैव्यम् । नभः । वसानः । परि । यासि । अध्वरम् ।
राजा । पवित्रऽरथः । वाजम् । आ । अरुहः । सहस्रऽभृष्टिः । जयसि । श्रवः । बृहत् ॥ ५ ॥

1. ख१.३.७-मर२.६-गुर्संबन्धिनः ।

हे हविष्मः । हविरित्युदकनाम । उदकवत् सोम हविष्मतं नभः । उदकमासीसत् । उदक-रसमित्यर्थः । वसानः आच्छादयन् महि महत् दैव्यं सद्म यागगृहं परि यासि परिगच्छसि अध्वरं निर्वोढुम् । किंच हे सोम राजा पवित्ररथः च वाजं संग्रामम् आरुहः आरोहसि । यद्वा । तत्र तत्र संग्रामवाचकेन शब्देन यज्ञव्यवहारदर्शनादत्र वाजो यज्ञाख्यसंग्रामः । तमारुहः । यथा कश्चिद्राजा रथमारुह्य स्वस्थानं प्रविशति तद्वदिति भावः । किंच सहस्रभृष्टिः बहुभंगः । अपरिमितगमन इत्यर्थः । अथवा भृष्टिरायुधम् । असंख्यातायुधः सन् । बृहत् श्रवः महदन्नं जयसि अस्माकम् ॥ ॥ ८ ॥

'पवस्व देवमादनः' इति पञ्चर्चं सप्तदशं सूक्तं वाचः पुत्रस्य प्रजापतेरार्षं जागतं पवमानसोम-देवताकम् । तथा चानुक्रान्तं—'पवस्व वाच्यः प्रजापतिः' इति । गतो विनियोगः ॥

पव॑स्व देव॒माद॑नो॒ विच॑र्षणिरप्सा इन्द्रा॑य॒ वरु॑णाय वा॒यवे॑ ।
कृ॒धी नो॑ अ॒द्य वरि॑वः स्वस्ति॒मदु॑रुक्षि॒तौ गृ॑णीहि॒ दैव्यं॒ जन॑म् ॥ १ ॥

पव॑स्व । दे॒व॒ऽमाद॑नः । विऽच॑र्षणिः । अ॒प्साः । इन्द्रा॑य । वरु॑णाय । वा॒यवे॑ ।
कृ॒धि । नः॒ । अ॒द्य । वरि॑वः । स्व॒स्ति॒ऽमत् । उ॒रु॒ऽक्षि॒तौ । गृ॒णी॒हि॒ । दैव्य॑म् । जन॑म् ॥ १ ॥

हे सोम देवमादनः देवानां मादयिता विचर्षणिः विद्रष्टा अप्साः अपां दाता[1] त्वं पवस्व क्षर । कस्मै । इन्द्राय वरुणाय वायवे च । नः अस्माकं वरिवः धनं स्वस्तिमत् । स्वस्तीत्य-विनाशनाम । तद्युक्तं कृधि कुरु । उरुक्षितौ विस्तीर्णायां भूमौ यज्ञसंबन्धिन्यां दैव्यं जनं देवसंबन्धिनं संघम् । जनशब्दः संघवाची । तं गृणीहि । गृणातिः शब्दकर्मा । शब्दय । यथा त्वदीया-भिषवशब्दं श्रुत्वा देवा आगच्छन्ति तथा गृणीहीत्यर्थः । अथवा दैव्यं जनमित्यृत्विजः स्वात्मानमाह । देवसंबन्धिनं जनं मां गृणीहि साधुसंभक्ता इति शब्दय ॥

आ यस्त॒स्थौ भुव॑ना॒न्यम॑र्त्यो॒ विश्वा॑नि॒ सोमः॒ परि॒ तान्य॑र्षति ।
कृ॒ण्वन्त्सं॒चृतं॑ वि॒चृत॑म॒भिष्ट॑य॒ इन्दुः॑ सिषक्त्यु॒षसं॒ न सूर्यः॑ ॥ २ ॥

आ । यः । त॒स्थौ । भुव॑नानि । अम॑र्त्यः । विश्वा॑नि । सोमः॑ । परि॑ । तानि॑ । अ॒र्ष॒ति॒ ।
कृ॒ण्वन् । स॒म्ऽचृत॑म् । वि॒ऽचृत॑म् । अ॒भिष्ट॑ये । इन्दुः॑ । सि॒स॒क्ति॒ । उ॒षस॑म् । न । सूर्यः॑ ॥ २ ॥

यः अमर्त्यः देवः सोमः भुवनानि लोकान् आ तस्थौ आस्थितवान् तानि विश्वानि सर्वाणि भुवनानि परि अर्षति परितो गच्छति । परितो रक्षतीत्यर्थः । सोऽयम् इन्दुः यज्ञं यजमानं वा संचृतं देवैः फलैर्वा[2] संबद्धं कृण्वन् कुर्वन् विचृतम् असुरादिभिर्दुःखैर्वा विमुक्तं[3] कृण्वन् अभितो यागाय सिषक्ति सेवते यज्ञम् । उषसं न सूर्यः । सूर्य उषसमिव यथा अभिष्टये अभितो गमनाय प्राणिनां संचृतं प्रकाशैः संयुक्तं विचृतं तमोभिर्विमुक्तं च लोकं कुर्वन्नुषसं सेवते तद्वत् ॥

आ यो गोभिः॑ सृ॒ज्यत॒ ओष॑धी॒ष्वा दे॒वानां॑ सु॒म्न इ॒षय॒न्नुपा॑वसुः ।
आ वि॒द्युता॑ पवते॒ धार॑या सु॒त इन्द्रं॒ सोमो॑ मा॒दय॒न्दैव्यं॒ जन॑म् ॥ ३ ॥

---

१. ग—दाता । २. ग—सुखैर्वा । ३. ग—वियुक्तं ।

आ । यः । गोभिः । सृज्यते॑ । ओष॑धीषु । आ । दे॒वाना॑म् । सु॒म्ने । इ॒षय॑न् । उप॑ऽवसुः ।
आ । वि॒ऽद्युता॑ । प॒वते॒ । धार॑या । सु॒तः । इन्द्र॑म् । सोमः॑ । मा॒दय॑न् । दैव्य॑म् । जन॑म् ॥३॥

यः सोमः गोभिः रश्मिभिः आ सृज्यते ओषधीषु । यं सोमं रश्मयः पचन्तीत्यर्थः । किमर्थम् । देवानां सुम्ने सुखे निमित्ते सति । कीदृशोऽयम् । इषयन् देवान् प्राप्तुमिच्छन् । 'इष गतौ' । अन्नमिच्छन् वा । तथा उपावसुः ऋत्विग्भ्यः सकाशात् प्राप्तधनः । सः सोमः विद्युता विद्योतमानया धारया आ पवते सुतः सन् । किं कुर्वन् । दैव्यं[1] देवसम्बन्धिनं जनम् इन्द्रं मादयन् ॥

एष स्य सोमः॑ पवते सहस्र॒जिद्धि॑न्वा॒नो वाच॑मिषि॒रामु॑ष॒र्बुध॑म् ।
इन्दुः॑ समु॒द्रमुदि॑यर्ति वा॒युभि॒रेन्द्र॑स्य॒ हार्दि॑ क॒लशे॑षु सीदति ॥ ४ ॥

एषः । स्यः । सोमः॑ । प॒वते॒ । स॒हस्र॑ऽजित् । हि॒न्वा॒नः । वाच॑म् । इ॒षि॒राम् । उ॒षः॒ऽबुध॑म् ।
इन्दुः॑ । स॒मु॒द्रम् । उत् । इ॒य॒र्ति॒ । वा॒युऽभिः॑ । आ । इन्द्र॑स्य । हार्दि॑ । क॒लशे॑षु । सी॒द॒ति॒ ॥४॥

एष स्यः सः सोमः पवते पूयते । कीदृश एषः । सहस्रजित् सहस्रस्य जेता । किं कुर्वन् । वाचम् ऋत्विजां स्तुतिरूपां वाचं हिन्वानः प्रेरयन् । कीदृशीं वाचम् । इषिरां गमनशीलां स्तुत्यं प्रति गन्त्रीम् उषर्बुधम् उषसि प्रबुद्धाम् । सोऽयम् इन्दुः सोमः समुद्रं समुद्रियं रसम् उदियर्ति उद्गमयति वायुभिः गन्तृभिरध्वर्य्वादिभिः वायुभिरेव वा प्रेर्यमाणः सन् । तथा इन्द्रस्य हार्दि । हार्दं प्रियम् । यद्धार्दि इन्द्रस्य प्रियं यथा भवति तथा कलशेषु द्रोणकलशप्रभृतिषु आ सीदति ॥

अ॒भि त्यं गावः॒ पय॑सा पयो॒वृधं॒ सोमं॑ श्रीणन्ति म॒तिभिः॑ स्व॒र्विद॑म् ।
ध॒नं॒जयः॑ पवते॒ कृत्व्यो॒ रसो॒ विप्रः॑ क॒विः काव्ये॑ना॒ स्व॑र्चनाः ॥ ५ ॥

अ॒भि । त्यम् । गावः॑ । पय॑सा । प॒यः॒ऽवृध॑म् । सोम॑म् । श्री॒ण॒न्ति॒ । म॒तिऽभिः॑ । स्वः॒ऽविद॑म् ।
ध॒न॒म्ऽज॒यः । प॒वते॒ । कृत्व्यः॑ । रसः॑ । विप्रः॑ । क॒विः । काव्ये॑न । स्वः॑ऽचनाः ॥ ५ ॥

त्यं[2] तं पयोवृधं पयसो वर्धकं सोमं गावः पयसा स्वकीयेन क्षीरेण अभि श्रीणन्ति आश्रयणं कुर्वन्ति । यः मतिभिः स्तुतिभिः स्वः प्रयच्छति तं स्वर्विदं सोमं श्रीणन्ति । सः धनंजयः शत्रुधनानां जेता सोमः काव्येन कर्मणा पवते पूयते । कीदृशः सः । कृत्व्यः कर्मण्यः रसः रसरूपः विप्रः मेधावी कविः क्रान्तप्रज्ञः स्वर्चनाः सर्वान्नः । स्व इत्यन्ननाम[3] ॥　　　॥ ९ ॥

'इन्द्राय' इति द्वादशर्चमष्टादशं सूक्तं भृगुगोत्रस्य वेनस्यार्षं पवमानसोमदेवताकम् । एकादशी-द्वादश्यौ त्रिष्टुभौ शिष्टा जगत्यः । तथा चानुक्रान्तम्—'इन्द्राय द्वादश वेनो भार्गवो द्वित्रिष्टुबन्तम्' इति । गतो विनियोगः ॥

इन्द्रा॑य सोम॒ सुषु॑तः॒ परि॑ स्र॒वापामी॑वा भवतु॒ रक्ष॑सा स॒ह ।
मा ते॒ रस॑स्य मत्सत द्वया॒विनो॒ द्रवि॑णस्वन्त इ॒ह स॒न्त्विन्द॑वः ॥ १ ॥

1. म२—दैव्यं जनं । 2. म—त्यं तं सोमं गावः पयसा अभिश्रीणंति । कीदृशं । पयोवृधं पयोवर्धकं मतिभिः स्तुतिभिः स्वर्विदं सर्वस्य लंभयितारं । धनानां जेता कृत्व्यः कर्मण्यः रसरूपः विप्रः मेधावी कविः काव्येन कविकर्मणा स्वर्चनाः सर्वान्नः । य एवंभूतस्तं सोममभिश्रीणंतीत्यन्वयः ।

इन्द्राय । सोम । सुऽसुतः । परि । स्रव । अप । अमीवा । भवतु । रक्षसा । सह ।
मा । ते । रसस्य । मत्सत । द्वयाविनः । द्रविणस्वन्तः । इह । सन्तु । इन्दवः ॥ १ ॥

हे सोम त्वं सुसुतः सुष्ठु अभिषुतः सन् इन्द्रार्थं परि स्रव परितः स्रव । गच्छ । रसं मुञ्च । अमीवा रोगः रक्षसा सह अप भवतु अपगतो वियुक्तो भवतु । ते तव रसस्य स्वांशं रसं पीत्वा मा मत्सत मा माद्यन्तु । के । द्वयाविनः । द्वयं सत्यानृतम् । तेन युक्ताः । पापिन इत्यर्थः । किंच इन्दवः ते रसाः इह अस्मिन् यज्ञे द्रविणस्वन्तः धनवन्तः सन्तु भवन्तु ॥

अस्मान्त्समर्ये पवमान चोदय दक्षो देवानामसि हि प्रियो मदः ।
जहि शत्रूँरभ्या मन्दनायतः पिबेन्द्र सोममव नो मृधो जहि ॥ २ ॥

अस्मान् । सऽमर्ये । पवमान । चोदय । दक्षः । देवानाम् । असि । हि । प्रियः । मदः ।
जहि । शत्रून् । अभि । आ । मन्दनाऽयतः । पिब । इन्द्र । सोमम् । अव । नः । मृधः । जहि ॥२॥

हे पवमान सोम अस्मान् समर्ये संग्रामे चोदय प्रेरय । दक्षः हि असि समर्थः खलु भवसि देवानां मध्ये । यद्वा । देवानां प्रीणनाय दक्षोऽसि । यद्वा । दक्षस्त्वं देवानां प्रियः प्रियकरो मदः मादयितासि हि । जहि च शत्रून् अस्माकम् । अभ्या गच्छ चास्मान् प्रति मन्दनायतः । मन्दनाः स्तुतयः । मन्यतेः स्तुतिकर्मणः । ता इच्छतः । पिब च इन्द्र सोमम् अव जहि च नः अस्माकं मृधः संग्रामान् ॥

अदब्ध इन्दो पवसे मदिन्तम आत्मेन्द्रस्य भवसि धासिरुत्तमः ।
अभि स्वरन्ति बहवो मनीषिणो राजानमस्य भुवनस्य निंसते ॥ ३ ॥

अदब्धः । इन्दो इति । पवसे । मदिन्ऽतमः । आत्मा । इन्द्रस्य । भवसि । धासिः । उत्ऽतमः ।
अभि । स्वरन्ति । बहवः । मनीषिणः । राजानम् । अस्य । भुवनस्य । निंसते ॥ ३ ॥

हे इन्दो क्लिद्यमान सोम अदब्धः अहिंसितः मदिन्तमः मादयितृतमस्त्वं पवसे पूयसे । आत्मा स्वयमेव उत्तमः त्वम् इन्द्रस्य धासिः अन्नं भवसि । अस्य भुवनस्य राजानं सोमं बहवो मनीषिणः स्तोतारः अभि स्वरन्ति अभिष्टुवन्ति । निंसते गच्छन्ति[1] च ॥

सहस्रणीथः शतधारो अद्भुत इन्द्रायेन्दुः पवते काम्यं मधु ।
जयन्क्षेत्रमभ्यर्षा जयन्नप उरुं नो गातुं कृणु सोम मीढ्वः ॥ ४ ॥

सहस्रऽनीथः । शतऽधारः । अद्भुतः । इन्द्राय । इन्दुः । पवते । काम्यम् । मधु ।
जयन् । क्षेत्रम् । अभि । अर्ष । जयन् । अपः । उरुम् । नः । गातुम् । कृणु । सोम । मीढ्वः ॥४॥

सहस्रणीथः बहुप्रकारनयनः शतधारः अपरिमितधारोपेतः अद्भुतः आश्चर्यकरो महान् इन्दुः इन्द्राय काम्यं मधु पवते । किंच क्षेत्रम् अस्मभ्यम् अपः च जयन् अभ्यर्ष अभिगच्छ पवित्रम् । हे सोम मीढ्वः सेक्तः गातुं मार्गं नः अस्माकम् उरुं विस्तीर्णं कृणु कुरु ॥

१. ग-क१-संगच्छन्ते च; त१.२.४.५.६-सु-गच्छन्तीति वा, त३-संगच्छते च; भ१.७-गच्छन्ते च ।

कनि॑क्रदत्क॒लशे॒ गोभि॑रज्यसे॒ व्य१॒॑व्ययं॑ स॒मया॒ वार॑मर्षसि ।
मर्मृ॒ज्यमा॑नो॒ अत्यो॒ न सा॑न॒सिरिन्द्र॑स्य सोम ज॒ठरे॒ सम॑क्षरः ॥ ५ ॥

कनि॑क्रदत् । क॒लशे॑ । गोभिः॑ । अ॒ज्य॒से॒ । वि । अ॒व्यय॑म् । स॒मया॑ । वार॑म् । अ॒र्ष॒सि॒ ।
मर्मृ॒ज्यमा॑नः । अत्यः॑ । न । सा॒न॒सिः । इन्द्र॑स्य । सो॒म॒ । ज॒ठरे॑ । सम् । अ॒क्ष॒रः॒ ॥ ५ ॥

हे सोम कनिक्रदत् शब्दं कुर्वन् कलशे वर्तमानः गोभिः पयोभिः अज्यसे सिक्तो भवसि । अव्ययम् अविमयं वारं वालं दशापवित्रं समया तत्समीपे वि अर्षसि विविधं गच्छसि । मर्मृज्यमानः शोध्यमानः अत्यो न अश्व इव सानसिः संभजनशीलस्त्वं हे सोम इन्द्रस्य जठरे समक्षरः सम्यक् क्षरसि ॥

स्वा॒दुः प॑वस्व दि॒व्याय॒ जन्म॑ने स्वा॒दुरिन्द्रा॑य सु॒हवी॑तुनाम्ने ।
स्वा॒दुर्मि॒त्राय॒ वरु॑णाय वा॒यवे॒ बृह॒स्पत॑ये॒ मधु॑माँ॒ अदा॑भ्यः ॥ ६ ॥

स्वा॒दुः । प॒व॒स्व॒ । दि॒व्याय॑ । जन्म॑ने । स्वा॒दुः । इन्द्रा॑य । सु॒हवी॑तुऽनाम्ने ।
स्वा॒दुः । मि॒त्राय॑ । वरु॑णाय । वा॒यवे॑ । बृह॒स्पत॑ये । मधु॑ऽमान् । अदा॑भ्यः ॥ ६ ॥

हे सोम स्वादुः त्वं दिव्याय जन्मने[1] देवजन्माय पवस्व । तथा सुहवीतुनाम्ने शोभनाह्वाननामधेयाय इन्द्राय स्वादुः त्वं पवस्व । मित्राय वरुणाय वायवे बृहस्पतये च पवस्व मधुमान् मधुररसः अदाभ्यः अन्यैरहिंस्यस्त्वम् ॥ ॥ १० ॥

अत्यं॑ मृजन्ति क॒लशे॒ दश॒ क्षिपः॒ प्र विप्रा॑णां म॒तयो॒ वाच॑ ईरते ।
पव॑माना अ॒भ्य॑र्षन्ति सुष्टु॒तिमेन्द्रं॑ विशन्ति मदि॒रास॒ इन्द॑वः ॥ ७ ॥

अत्य॑म् । मृ॒ज॒न्ति॒ । क॒लशे॑ । दश॑ । क्षिपः॑ । प्र । विप्रा॑णाम् । म॒तयः॑ । वाचः॑ । ई॒र॒ते॒ ।
पव॑मानाः । अ॒भि । अ॒र्ष॒न्ति॒ । सु॒ऽस्तु॒तिम् । आ । इन्द्र॑म् । वि॒श॒न्ति॒ । म॒दि॒रासः॑ । इन्द॑वः ॥७॥

अत्यम् अतनवन्तमश्वस्थानीयं वा सोमं कलशे दश क्षिपः दशाङ्गुलयोऽध्वर्युसंबन्धिन्यः मृजन्ति शोधयन्ति । तथा विप्राणां मध्ये मतयः स्तोतारः वाचः स्तुतीः प्र ईरते प्रेरयन्ति । पवमानाः सोमाः अभ्यर्षन्ति अभिगच्छन्ति सुष्टुतिं शोभनस्तुतिम् । इन्द्रं मदिरासः मदकराः इन्दवः सोमाः आ विशन्ति प्रविशन्ति ॥

पव॑मानो अ॒भ्य॑र्षा सु॒वीर्य॑मु॒र्वीं गव्यू॑तिं॒ महि॒ शर्म॑ स॒प्रथः॑ ।
माकि॑र्नो अ॒स्य परि॑षूति॒रीश॒तेन्दो॒ जये॑म॒ त्वया॒ धन॑ंधनम् ॥ ८ ॥

पव॑मानः । अ॒भि । अ॒र्ष॒ । सु॒ऽवीर्य॑म् । उ॒र्वीम् । गव्यू॑तिम् । महि॑ । शर्म॑ । स॒ऽप्रथः॑ ।
माकिः॑ । नः॒ । अ॒स्य । परि॑ऽसूतिः । ईश॑त । इन्दो॒ इति॑ । जये॑म । त्वया॑ । धन॑म्ऽधनम् ॥८॥

हे सोम पवमानः पूयमानस्त्वं सुवीर्यमुर्वीं महतीं गव्यूतिं गोमार्गं च महि महत् सप्रथः सर्वतः पृथु शर्म गृहं सुखं वा अभ्यर्ष अभिगमय । नः अस्माकम् अस्य कर्मणः

1. ग—जन्मने जन्मवते; त—जन्मने जन्मदेवते; म३-म४.६—जन्मने जन्मदेवते; म१—जन्मने जन्म; म५—जन्मने जन्मदेवतो ।

परिषूतिः हिंसायाः परिप्रेरको द्वेषी माकिः ईशत ईश्वरो भवतु। हे इन्दो सोम त्वया साधनेन धनंधनं सर्वमपि धनं जयेम॥

अधि द्यामस्थाद्वृषभो विचक्षणोऽरूरुचद्वि दिवो रोचना कविः।
राजा पवित्रमत्येति रोरुवद्दिवः पीयूषं दुहते नृचक्षसः॥ ९॥

अधि। द्याम्। अस्थात्। वृषभः। विऽचक्षणः। अरूरुचत्। वि। दिवः। रोचना। कविः।
राजा। पवित्रम्। अति। एति। रोरुवत्। दिवः। पीयूषम्। दुहते। नृऽचक्षसः॥ ९॥

अधि अस्थात् द्यां द्युलोके वृषभः वर्षिता विचक्षणः विद्रष्टा अयं सोमः। तथा कृत्वा दिवः द्युलोकसंबन्धीनि रोचना रोचमानानि नक्षत्रादीनि वि अरूरुचत् विविधं रोचयति। कविः क्रान्तप्रज्ञः सन् राजा सोमः पवित्रं दशापवित्रम् अत्येति अतिक्रम्य गच्छति। रोरुवत् शब्दं कुर्वन्। दिवः द्युलोकस्य पीयूषं सारं रसं नृचक्षसः नृणां द्रष्टारः सोमाः दुहते क्षरन्ति। स्वकीयं रसमान्तरिक्षमुदकं वा दुहन्तीत्यर्थः॥

दिवो नाके मधुजिह्वा असश्चतो वेना दुहन्त्युक्षणं गिरिष्ठाम्।
अप्सु द्रप्सं वावृधानं समुद्र आ सिन्धोरूर्मा मधुमन्तं पवित्र आ॥ १०॥

दिवः। नाके। मधुऽजिह्वाः। असश्चतः। वेनाः। दुहन्ति। उक्षणम्। गिरिऽस्थाम्।
अप्ऽसु। द्रप्सम्। ववृधानम्। समुद्रे। आ। सिन्धोः। ऊर्मा। मधुऽमन्तम्। पवित्रे। आ॥ १०॥

दिवः दीप्यमानस्य यज्ञस्य संबन्धिनि नाके दुःखरहिते हविर्धानाख्ये स्थाने मधुजिह्वाः मधुरवाचः असश्चतः असंसक्ताः। पृथक्पृथगित्यर्थः। यद्वा चिरमकृत्वा[1] सोममभिषुण्वन्तः वेनाः स्तुतिकामा महर्षयः दुहन्ति अभिषुण्वन्ति। यद्वा द्युलोक एव वेनाः कान्ता देवा दुहन्ति। तं सोमम् उक्षणं सेक्तारं गिरिष्ठां गिरावुन्नते देशे वर्तमानम् अप्सु उदकेषु वसतीवरीष्वन्तः[2] वावृधानं वर्धमानं द्रप्सं रसरूपं समुद्रे समुद्रवत् महति द्रोणकलशे सिन्धोः उदकस्य ऊर्मा ऊर्मौ वृते आ सिञ्चन्तीति शेषः। तथा मधुमन्तं माधुर्योपेतं रसं पवित्रे दशापवित्रे आ सिञ्चन्तीति शेषः॥

नाके सुपर्णमुपपप्तिवांसं गिरो वेनानामकृपन्त पूर्वीः।
शिशुं रिहन्ति मतयः पनिप्नतं हिरण्ययं शकुनं क्षामणि स्थाम्॥ ११॥

नाके। सुऽपर्णम्। उपपप्तिऽवांसम्। गिरः। वेनानाम्। अकृपन्त। पूर्वीः।
शिशुम्। रिहन्ति। मतयः। पनिप्नतम्। हिरण्ययम्। शकुनम्। क्षामणि। स्थाम्॥ ११॥

नाके द्युलोके वर्तमाने पक्षादुपपतन्तं सोमं वेनानाम् अस्माकं संबन्धिन्यः पूर्वीः बह्व्यः गिरः स्तुतयः उप अकृपन्त उपकल्पन्ते। अभिष्टुवन्तीत्यर्थः। तं शिशुं शिशुवत् लालनीयं सोमं मतयः स्तुतयः रिहन्ति लिहन्ति संस्पृशन्ति। प्राप्नुवन्तीत्यर्थः। कीदृशं शिशुम्। पनिप्नतं शब्दायमानम्। पनतेर्यङ्लुगन्तात् शतरि अभ्यासस्य निगागम उपधालोपश्च। हिरण्ययं हिरण्मयं शकुनं पक्षिणं क्षामणि क्षमायां स्थां हविर्धाने स्थाने वर्तमानम्॥

१. म–चिरमकृताः; त–म१.२.६–चिरमभुत्वा; म४–चिरमभूत्वा। २. म–वसतीवरीषु वर्ध°; त१.२.४.५–म७–वसतीवरीषु तेर्वर्ध°; त१–म१.२.४–वसतीवरीषु तेर्वर्ध°; त७–म६–वसतीवरीषु ते वाह°। ३. स–परिषूति।

ऊर्ध्वो गन्धर्वो अधि नाके अस्थाद्विश्वा रूपा प्रतिचक्षाणो अस्य ।
भानुः शुक्रेण शोचिषा व्यद्यौत्प्रारूरुचद्रोदसी मातरा शुचिः ॥ १२ ॥

ऊर्ध्वः । गन्धर्वः । अधि । नाके । अस्थात् । विश्वा । रूपा । प्रतिऽचक्षाणः । अस्य ।
भानुः । शुक्रेण । शोचिषा । वि । अद्यौत् । प्र । अरूरुचत् । रोदसी इति । मातरा । शुचिः ॥ १२ ॥

ऊर्ध्वः उन्नतः गन्धर्वः रश्मीनां धारकः सोमः नाके आदित्ये अधि अस्थात् अधितिष्ठति । किं कुर्वन् । अस्य आदित्यस्य विश्वा विश्वानि रूपाणि प्रतिचक्षाणः प्रतिपश्यन् । भानुः आदित्यः सोमाधिष्ठितः सन् शुक्रेण दीप्तेन शोचिषा तेजसा व्यद्यौत् विद्योतते । न केवलं स्वयमेव अपि तु मातरा निर्मात्र्यौ रोदसी द्यावापृथिव्यौ प्रारूरुचत् प्ररोचयति[1] । शुचिः दीप्तः सूर्यः ॥ १२ ॥ ११ ॥

अथ पञ्चमेऽनुवाके एकादश सूक्तानि । तत्र ‘प्र ते’ इत्यष्टाचत्वारिंशदृचं प्रथमं सूक्तम् । प्रथमदशर्चस्य आकृष्टा इति माषा इति च द्विनामानः ऋषिगणा[2] द्रष्टारः । द्वितीयस्य दशर्चस्य सिकता इति निवावरी इति द्विनामानः ऋषिगणाः । तृतीयस्य दशर्चस्य पृश्नय इत्यजा इति च नामद्वयोपेता ऋषिगणाः । अदृष्टार्थमेषां द्विनामत्वमवगन्तव्यम् । चतुर्थस्य दशर्चस्य आकृष्टा माषा इत्यादिद्विनामानस्त्रयो गणा द्रष्टारः । एवं चत्वारिंशदृचः । अथ पञ्चानां भौमोऽत्रिर्ऋषिः । ततस्तिसृणां गृत्समदः । जगती छन्दः । पवमानः सोमो देवता । तथा चानुक्रान्तं ‘प्र तेऽष्टाचत्वारिंशदृषिगणा दशर्चा आकृष्टा माषाः प्रथमे सिकता निवावरी द्वितीये पृश्नयोऽजास्तृतीये त्रयश्चतुर्थेऽत्रिः पञ्चाम्यस्तिस्रो गृत्समदः’ इति । गतो विनियोगः ॥

प्र त आशवः पवमान धीजवो मदा अर्षन्ति रघुजाइव त्मना ।
दिव्याः सुपर्णा मधुमन्त इन्दवो मदिन्तमासः परि कोशमासते ॥ १ ॥

प्र । ते । आशवः । पवमान । धीऽजवः । मदाः । अर्षन्ति । रघुजाःऽइव । त्मना ।
दिव्याः । सुऽपर्णाः । मधुऽमन्तः । इन्दवः । मदिन्ऽतमासः । परि । कोशम् । आसते ॥ १ ॥

हे पवमान पूयमान सोम ते तव आशवः व्याप्ताः धीजवः मनोवेगाः मदाः मदकरा रसाः अर्षन्ति गच्छन्ति । त्मना आत्मनैव । अनायासेनेत्यर्थः । क इव । रघुजाइव । रघुः[3] शीघ्रगा वडवा । तत्र जाता रघुजाः । तं इव निर्गमास्ते दिव्याः दिवि भवाः । अन्तरिक्षे दशापवित्रे धार्यमाणा इत्यर्थः । सुपर्णाः सुपतनाः मधुमन्तः माधुर्योपेताः मदिन्तमासः अतिशयेन मादयितृतमाः इन्दवः दीप्ता रसाः कोशं द्रोणकलशं परि आसते पर्युपविशन्ति ॥

प्र ते मदासो मदिरास आशवोऽसृक्षत रथ्यासो यथा पृथक् ।
धेनुर्न वत्सं पयसाभि वज्रिणमिन्द्रमिन्दवो मधुमन्त ऊर्मयः ॥ २ ॥

प्र । ते । मदासः । मदिरासः । आशवः । असृक्षत । रथ्यासः । यथा । पृथक् ।
धेनुः । न । वत्सम् । पयसा । अभि । वज्रिणम् । इन्द्रम् । इन्दवः । मधुऽमन्तः । ऊर्मयः ॥ २ ॥

१. ग–प्रादीपयद्वि । २. ग-अ५.६ पृश्नय इति याजा (अ६–यजा) इति च नामगणाः ।
३. ग–रघवः शीघ्रवेगा अश्वाः; त६–रघुः शीघ्रगामा ।

प्र असृक्षत प्रसृज्यन्ते ते तव मदिरासः मदकराः आशवः व्याप्ताः मदासः मदा रसाः। क इव। रथ्यासः रथ्या अश्वाः ते यथा तथा पृथक् प्रसृज्यन्ते। ते मधुमन्तः माधुर्योपेताः ऊर्मयः प्रवृद्धरसाः इन्दवः सोमाः धेनुः पयसा वत्समिव स्वरसेन वज्रिणमिन्द्रम् अभि गच्छन्ति॥

अत्यो न हियानो अभि वाजमर्ष स्वर्वित्कोशं दिवो अद्रिमातरम्।
वृषा पवित्रे अधि सानो अव्यये सोमः पुनान इन्द्रियाय धायसे॥ ३॥

अत्यः। न। हियानः। अभि। वाजम्। अर्ष। स्वःऽवित्। कोशम्। दिवः। अद्रिऽमातरम्।
वृषा। पवित्रे। अधि। सानौ। अव्यये। सोमः। पुनानः। इन्द्रियाय। धायसे॥ ३॥

अत्यो न अश्व इव हियानः प्रेर्यमाणः वाजं संग्रामम् अभि अर्ष अभिगच्छ। तथा स्वर्वित् सर्ववित् कोशं द्रोणकलशं दिवः द्युलोकात् अद्रिमातरम्। अद्रिर्मेघः। तेन तज्जन्यमुदकं लक्ष्यते। तस्य निर्मातारमभ्यर्ष। अथ प्रत्यक्षकृतः। वृषा वर्षकः सोमः अव्यये अविमये अधि[1] सानौ[1]। अधीति सप्तम्यर्थानुवादी। समुच्छ्रिते तस्मिन् पुनानः पूयमानो भवति। किमर्थम्। धायसे धारकाय इन्द्रियाय तदर्थम्॥

प्र त आश्विनीः पवमान धीजुवो दिव्या असृग्रन् पयसा धरीमणि।
प्रान्तर्ऋषयः स्थाविरीरसृक्षत ये त्वा मृजन्त्यृषिषाण वेधसः॥ ४॥

प्र। ते। आश्विनीः। पवमान। धीऽजुवः। दिव्याः। असृग्रन्। पयसा। धरीमणि।
प्र। अन्तः। ऋषयः। स्थाविरीः। असृक्षत। ये। त्वा। मृजन्ति। ऋषिऽसान। वेधसः॥ ४॥

हे पवमान सोम ते तव आश्विनीः व्याप्ताः। 'अशू व्याप्तौ' इत्यस्मादौणादिको विनिः। ततोऽण्। व्यत्ययेनाद्युदात्तः। धीजुवः मनोवेगाः दिव्याः दिवि भवा दिवः[2] पतन्त्यो धाराः पयसा युक्ताः धरीमणि धारके द्रोणकलशे प्र असृग्रन् गच्छन्ति। ये वेधसः विधातारः ऋषयः हे सोम ऋषिषाण ऋषिभिः संभक्त त्वा त्वां मृजन्ति अभिषुण्वन्ति ते ऋषयः स्थाविरीः स्थविरा धाराः अन्तः मध्ये पात्रस्यान्तः प्र असृक्षत प्रसृजन्ति॥

विश्वा धामानि विश्वचक्ष ऋभ्वसः प्रभोस्ते सतः परि यन्ति केतवः।
व्यानशिः पवसे सोम धर्मभिः पतिर्विश्वस्य भुवनस्य राजसि॥ ५॥

विश्वा। धामानि। विश्वऽचक्ष। ऋभ्वसः। प्रऽभोः। ते। सतः। परि। यन्ति। केतवः।
विऽआनशिः। पवसे। सोम। धर्मऽभिः। पतिः। विश्वस्य। भुवनस्य। राजसि॥ ५॥

हे विश्वचक्षः सर्वस्य द्रष्टः सोम प्रभोः परिवृढस्य सतः ते तव ऋभ्वसः। ऋभ्वा इति महन्नाम। महान्तः केतवः रश्मयः विश्वा सर्वाणि धामानि तेजःस्थानानि देवशरीराणि परि यन्ति परिगच्छन्ति। प्रकाशयन्तीत्यर्थः। हे सोम व्यानशिः व्यापनशीलस्त्वं धर्मभिः धारकैः रसैरित्यर्थः पवसे पूयसे। विश्वस्य भुवनस्य च पतिः स्वामी त्वं राजसि ईश्वरो भवसि॥ १२॥

उभयतः पवमानस्य रश्मयो ध्रुवस्य सतः परि यन्ति केतवः।
यदी पवित्रे अधि मृज्यते हरिः सत्ता नि योना कलशेषु सीदति॥ ६॥

१. ग–पवित्रे सानौ, त१.७–पवित्रे ऊर्ध्वपवित्रे। २. त१.२.४.७-म२–'दिवः' नास्ति।

उभयतः । पवमानस्य । रश्मयः । ध्रुवस्य । सतः । परि । यन्ति । केतवः ।
यदि । पवित्रे । अधि । मृज्यते । हरिः । सत्ता । नि । योनौ । कलशेषु । सीदति ॥६॥

पवमानस्य पूयमानस्य ध्रुवस्य स्थानादविचलितस्य सतः विद्यमानस्य सोमस्य केतवः प्रज्ञापकाः रश्मयः उभयतः इतश्चामुतश्च परि यन्ति परिगच्छन्ति । अभिषवसमय एवं भवति । यदि यदा पवित्रे दशापवित्रे हरिः हरितवर्णोऽयम् अधि मृज्यते तदानीं सत्ता सदनशीलोऽयं योनौ स्वीये स्थाने कलशेषु द्रोणकलशादिषु नि षीदति ॥

यज्ञस्य केतुः पवते स्वध्वरः सोमो देवानामुप याति निष्कृतम् ।
सहस्रधारः परि कोशमर्षति वृषा पवित्रमत्येति रोरुवत् ॥ ७ ॥

यज्ञस्य । केतुः । पवते । सुऽअध्वरः । सोमः । देवानाम् । उप । याति । निःऽकृतम् ।
सहस्रऽधारः । परि । कोशम् । अर्षति । वृषा । पवित्रम् । अति । एति । रोरुवत् ॥ ७ ॥

यज्ञस्य केतुः प्रज्ञापकः स्वध्वरः शोभनयागः सोमः पवते पूयते अभिपूयते । तादृशः सोमः देवानां निष्कृतं[1] संस्कृतं स्थानम् उप याति उपगच्छति । तदर्थं सहस्रधारः कोशं द्रोणकलशं परि अर्षति । ततस्तदर्थं वृषा सेक्तायं रोरुवत् शब्दयन् पवित्रम् अतिक्रम्य[2] गच्छत्यधोदेशम् ॥

राजा समुद्रं नद्यो३ वि गाहतेऽपामूर्मिं सचते सिन्धुषु श्रितः ।
अध्यस्थात्सानु पवमानो अव्ययं नाभा पृथिव्या धरुणो महो दिवः ॥ ८ ॥

राजा । समुद्रम् । नद्यः । वि । गाहते । अपाम् । ऊर्मिम् । सचते । सिन्धुषु । श्रितः ।
अधि । अस्थात् । सानु । पवमानः । अव्ययम् । नाभा । पृथिव्याः । धरुणः । महः । दिवः ॥८॥

अयं सोमः राजा समुद्रम् अन्तरिक्षं नद्यः नद्यश्च अपश्च वि गाहते । विगाह्य च अपामूर्मिं सचते उदकपूरं सेवते । सिन्धुषु उदकेषु ग्रहेषु वा श्रितः सन् । हूयमानः सन् रश्मिद्वारा सूर्यं प्राप्य अन्तरिक्षे मेघेषु वर्तत इत्यर्थः । अस्यैव[3] वृष्टिसाधनत्वात् । यद्वा । लुप्तोपममेतत् । समुद्रं नद्य इव सिन्धुषु वसतीवरीषु श्रित आश्रितः सन् समुद्रम् अभिषुतसोमरसाधारपात्रं वि गाहते अभिषवात्पूर्वम् । पश्चात् पवमानः पूयमानः अव्ययं सानु समुच्छ्रितं दशापवित्रम् अध्यस्थात् अधितिष्ठति । कुत्र देशे । नाभा पृथिव्याः नाभिस्थानीये यज्ञे । सर्वसंबन्धिनि हविर्धाने इत्यर्थः । 'यज्ञमाहुर्भुवनस्य नाभिम्' (तै. सं ७.४,१८.२) इति श्रुतेः । कीदृशः । महो दिवः द्युलोकस्य धरुणः धर्ता ॥

दिवो न सानु स्तनयन्नचिक्रदद्द्यौश्च यस्य पृथिवी च धर्मभिः ।
इन्द्रस्य सख्यं पवते विवेविदत्सोमः पुनानः कलशेषु सीदति ॥ ९ ॥

दिवः । न । सानु । स्तनयन् । अचिक्रदत् । द्यौः । च । यस्य । पृथिवी । च । धर्मऽभिः ।
इन्द्रस्य । सख्यम् । पवते । विऽवेविदत् । सोमः । पुनानः । कलशेषु । सीदति ॥ ९ ॥

१. ग-त-म-' निष्कृतं ' नास्ति । २. म१(२)-अतिक्रम्य एति । ३. ग-तस्यैव ।

दिवो न सानु स्तनयन् द्युलोकस्य समुच्छ्रितं स्थानं मेघमिव अचिक्रदत् क्रन्दते । यस्य सोमस्य धर्मभिः धारणैः द्यौश्च पृथिवी च ध्रुवे स्याताम् । वृष्टिप्रदानद्वारौषध्याद्युत्पादकेन देवानां हविर्भावेन च सोमस्य धारकत्वं प्रसिद्धम् । तादृशः सोमः महानुभावः सोमः पुनानः पूयमानः इन्द्रस्य सख्यं विवेविशत् पवते पूयते पवित्रे । स पुनानः सोमः कलशेषु सीदति निषीदति ॥

ज्योतिर्यज्ञस्य पवते मधु प्रियं पिता देवानां जनिता विभूवसुः ।
दधाति रत्नं स्वधयोरपीच्यं मदिन्तमो मत्सर इन्द्रियो रसः ॥ १० ॥

ज्योतिः । यज्ञस्य । पवते । मधु । प्रियम् । पिता । देवानाम् । जनिता । विभुऽवसुः ।
दधाति । रत्नम् । स्वधयोः । अपीच्यम् । मदिन्ऽतमः । मत्सरः । इन्द्रियः । रसः ॥ १० ॥

यज्ञस्य ज्योतिः प्रकाशकः सोमः प्रियं देवानां मधु मधुरं रसं पवते क्षरति । यद्वा । ज्योतिर्यज्ञस्येत्येतदपि मधुविशेषणम् । तथा सति उक्तलक्षणं मधु पवते पूयत इत्यर्थः । सोमरसो विशेष्यते । पिता रक्षिता देवानां जनिता उत्पादयिता सर्वस्य विभूवसुः प्रभूतधनः । ईदृशः सः स्वधयोः द्यावापृथिव्योः । 'स्वधे पुरंधी' इति द्यावापृथिवीनामसु पठितः । तयोः अपीच्यम् अन्तर्हितं रत्नं रमणीयं धनं दधाति स्थापयति स्तोतृषु । पुनः स एव विशेष्यते । मदिन्तमः मादयितृतमः मत्सरः सोमः इन्द्रियः इन्द्रेण जुष्ट इन्द्रस्य सर्वको वा रसः रसरूपः ॥ ॥ १३ ॥

अभिक्रन्दन् कलशं वाज्यर्षति पतिर्दिवः शतधारो विचक्षणः ।
हरिर्मित्रस्य सदनेषु सीदति मर्मृजानोऽविभिः सिन्धुभिर्वृषा ॥ ११ ॥

अभिऽक्रन्दन् । कलशम् । वाजी । अर्षति । पतिः । दिवः । शतऽधारः । विऽचक्षणः ।
हरिः । मित्रस्य । सदनेषु । सीदति । मर्मृजानः । अविऽभिः । सिन्धुऽभिः । वृषा ॥ ११ ॥

वाजी वेगवान् गमनवान् अश्वसदृशो वा सोमः अभिक्रन्दन् शब्दं कुर्वन् कलशम् अभि अर्षति गच्छति । कीदृशो वाजी । दिवः पतिः द्युलोकस्य स्वामी शतधारः शतसंख्याकधारः विचक्षणः विद्वान् । हरिः हरितवर्णो रसात्मकः सोमः मित्रस्य देवानां मित्रभूतस्य यज्ञस्य वा सदनेषु स्थानेषु सीदति पात्रेषु स्थितः सन् । कीदृशो हरिः । सिन्धुभिः स्यन्दनसाधनैः अविभिः दशापवित्रैः मर्मृजानः शोध्यमानः वृषा वर्षकः ॥

अग्रे सिन्धूनां पवमानो अर्षत्यग्रे वाचो अग्रियो गोषु गच्छति ।
अग्रे वाजस्य भजते महाधनं स्वायुधः सोतृभिः पूयते वृषा ॥ १२ ॥

अग्रे । सिन्धूनाम् । पवमानः । अर्षति । अग्रे । वाचः । अग्रियः । गोषु । गच्छति ।
अग्रे । वाजस्य । भजते । महाऽधनम् । सुऽआयुधः । सोतृऽभिः । पूयते । वृषा ॥ १२ ॥

यः सोमः पवमानः सिन्धूनां स्यन्दमानानामुदकानाम् अग्रे अर्षति गच्छति । तथा अग्रियः अग्रार्हः श्रेष्ठः अग्रे वाचः माध्यमिकायाः अग्रे अर्षति । तथा गोषु रश्मिषु गच्छति ।

१. त– 'धर्मभिः' नास्ति । २. ग–हविर्दानेन । ३. ग-त३-भ४–विवेविशत् जानन् । ४. त-भ–सोमे । ५. ग-त३-भ१.२.४.७–श्रेष्ठत्वे; त१.२.४.५.७–श्रेष्ठोयौ; भ६–श्रेष्ठौयौ ।

तथा वाजस्य अन्नस्य बलस्य वा लाभाय महाधनं संग्रामं भजते । सः स्वायुधः वृषा वर्षकः सोमः सोतृभिः अभिषवकर्तृभिः पूयते ॥

अयं मतवाञ्छकुनो यथा हितोऽव्ये ससार पवमान ऊर्मिणा ।
तव क्रत्वा रोदसी अन्तरा कवे शुचिर्धिया पवते सोम इन्द्र ते ॥ १३ ॥

अयम् । मतऽवान् । शकुनः । यथा । हितः । अव्ये । ससार । पवमानः । ऊर्मिणा ।
तव । क्रत्वा । रोदसी इति । अन्तरा । कवे । शुचिः । धिया । पवते । सोमः । इन्द्र । ते ॥ १३ ॥

अयं सोमः मतवान् । मतं संभजनं प्रियं स्तोत्रम् । तद्वान् पवमानः पूयमानः शोध्यमानश्च सन् हितः प्रेरितः शकुनः पक्षी यथा शीघ्रं गच्छति तथा अव्ये पवित्रे ऊर्मिणा रसेन ससार गच्छति । हे कवे क्रान्तप्रज्ञ अनूचान वा । 'ये वा अनूचानास्ते कवयः' (ऐ. ब्रा. २. ३८) इति श्रुतेः । सम्बोध्य यजमान यद्वा उक्तलक्षण इन्द्र ते तव क्रत्वा कर्मणा धिया प्रज्ञया च । यद्वा । विशेषणविशेष्यभाव । धिया ध्यातव्येन क्रत्वा कर्मणा रोदसी अन्तरा रोदस्योर्द्यावापृथिव्योरन्तरा शुचिः सोमः पवते पूयते ॥

द्रापिं वसानो यजतो दिविस्पृशमन्तरिक्षप्रा भुवनेष्वर्पितः ।
स्वर्जज्ञानो नभसाभ्यक्रमीत्प्रत्नमस्य पितरमा विवासति ॥ १४ ॥

द्रापिम् । वसानः । यजतः । दिविऽस्पृशम् । अन्तरिक्षऽप्राः । भुवनेषु । अर्पितः ।
स्वः । जज्ञानः । नभसा । अभि । अक्रमीत् । प्रत्नम् । अस्य । पितरम् । आ । विवासति ॥ १४ ॥

दिविस्पृशं दिविस्पर्शनं द्रापिं कवचं तेजोरूपं वसानः आच्छादयन् यजतः यष्टव्यः अन्तरिक्षप्राः अन्तरिक्षस्य पूरक उदकेन पारकः सोमः भुवनेषु उदकेषु अर्पितः स्वः सर्वं स्वेन पाययितव्यं देवसंघं स्वर्गं वा जज्ञानः जनयन् । अथवा । स्वरुदकम् । तज्जनयन् । नभसा उदकेन अभ्यक्रमीत् अभिक्रामति । अस्य उदकस्य पितरं पालकं प्रत्नं पुराणमिन्द्रम् आ विवासति परिचरति ॥

सो अस्य विशे महि शर्म यच्छति यो अस्य धाम प्रथमं व्यानशे ।
पदं यदस्य परमे व्योमन्यतो विश्वा अभि सं याति संयतः ॥ १५ ॥

सः । अस्य । विशे । महि । शर्म । यच्छति । यः । अस्य । धाम । प्रथमम् । विऽआनशे ।
पदम् । यत् । अस्य । परमे । विऽओमनि । अतः । विश्वाः । अभि । सम् । याति । सम्ऽयतः ॥ १५ ॥

सः सोमः अस्य इन्द्रस्य विशे प्रवेशनाय महि महत् शर्म सुखं यच्छति[1] । यः सोमः अस्य इन्द्रस्य धाम[2] तेजोयुक्तं शरीरं प्रथमम्[3] इतरदेवप्राप्तेः पूर्वं व्यानशे व्याप्तवान् । यत् यस्य अस्य सोमस्य परमे उत्कृष्टे व्योमन् विशेषेण रक्षके द्युलोके वेद्यां वा[4] पदं[4] भवति । अतः यस्मात् सोमात् एष इन्द्रः सोमः स्वयं वा विश्वाः संयतः सर्वान् संग्रामान् अभि याति[5] सम्यगभिगच्छति । स सोमो महि शर्म यच्छतीति संबन्धः ॥　　॥ १४ ॥

१. ग-त३.४-म४-यच्छति प्रयच्छति; म१.७-प्रयच्छति । २. त-सोम । ३. ग-त-म१.२.४.६-'प्रथमं' नास्ति । ४. त-म६-'वा पदं' नास्ति । ५. ग-त३.४-म१.२.४-मु-संयाति ।

प्रो अयासीदिन्दुरिन्द्रस्य निष्कृतं सखा सख्युर्न प्र मिनाति संगिरम् ।
मर्यइव युवतिभिः समर्षति सोमः कलशे शतयाम्ना पथा ॥ १६ ॥

प्रो इति । अयासीत् । इन्दुः । इन्द्रस्य । निःऽकृतम् । सखा । सख्युः । न । प्र । मिनाति ।
समऽगिरम् ॥ मर्यःऽइव । युवतिऽभिः । सम् । अर्षति । सोमः । कलशे । शतऽयाम्ना । पथा ॥ १६ ॥

इन्दुः सोमः इन्द्रस्य निष्कृतं स्थानमुदरं प्रो अयासीत् प्रैव गच्छति । गत्वा च सखा सखिभूतः सोमः सख्युः इन्द्रस्य संगिरं सम्यग्गिरणाधारभूतमुदरं न प्र मिनाति न हिनस्ति । किंच मर्यइव युवतिभिः मर्त्यो यथा युवतिभिः सह संगतो भवति तद्वदयमपि सोमः युवतिभिर्मिश्रणशीलाभिर्वसतीवरीभिरद्भिः सह समर्षति संगच्छतेऽभिषवकाले । पश्चात् सोमः शतयाम्ना अनेकयामसाधनच्छिद्रोपेतेन पथा मार्गेण दशापवित्रसंबन्धिना कलशे द्रोणकलशे गच्छतीति शेषः । यद्वा एकमेव वाक्यम् । यथा मर्यो युवतिभिः सह संगच्छते एवं कलशे शतयाम्ना पथा संगच्छतेऽद्भिः ॥

प्र वो धियो मन्द्रयुवो विपन्युवः पनस्युवः संवसनेष्वक्रमुः ।
सोमं मनीषा अभ्यनूषत स्तुभोऽभि धेनवः पयसेमशिश्रयुः ॥ १७ ॥

प्र । वः । धियः । मन्द्रऽयुवः । विपन्युवः । पनस्युवः । समऽवसनेषु । अक्रमुः ।
सोमम् । मनीषाः । अभि । अनूषत । स्तुभः । अभि । धेनवः । पयसा । ईम् । अशिश्रयुः ॥ १७ ॥

हे सोम वः युष्माकं धियः ध्यातारः मन्द्रयुवः मदकरं सोमं कामयमानाः पनस्युवः स्तुतिं कामयमानाः विपन्युवः । स्तोतृनामैतत् । स्तोतारः संवसनेषु संवाससाधनेषु यागगृहेषु प्र अक्रमुः प्रक्रमन्ते । तदेवाह । सोमं मनीषाः मनस ईश्वराः स्तुभः स्तोतारः अभ्यनूषत अभिष्टुवन्ति । धेनवः अपि पयसा स्वीयेन ईम् एनं सोमम् अभि अशिश्रयुः अभिश्रीणन्ति ॥

आ नः सोम संयतं पिप्युषीमिषमिन्दो पवस्व पवमानो अस्रिधम् ।
या नो दोहते त्रिरहन्नसश्चुषी क्षुमद्वाजवन्मधुमत्सुवीर्यम् ॥ १८ ॥

आ । नः । सोम । समऽयतम् । पिप्युषीम् । इषम् । इन्दो इति । पवस्व । पवमानः । अस्रिधम् ।
या । नः । दोहते । त्रिः । अहन् । असश्चुषी । क्षुऽमत् । वाजऽवत् । मधुऽमत् । सुऽवीर्यम् ॥ १८ ॥

हे इन्दो दीप्त सोम पवमानः त्वं नः अस्माकं संयतं संगृहीतां पिप्युषीं प्रवृद्धाम् इषम् अन्नम् अस्रिधम् अक्षीणं पवस्व । प्रयच्छेत्यर्थः । या यादृशी नः अस्माकम् अहन् अहनि अहः त्रिः त्रिषु सवनेषु असश्चुषी अप्रतिबन्धा दोहते क्षरति । किम् । क्षुमत् शब्दोपेतं सर्वत्र श्रूयमाणं वाजवत् मधुमत् माधुर्योपेतं सुवीर्यं शोभनसामर्थ्यं पुत्रं दोहते । तामिषं पवस्वेति समन्वयः ॥

१. ग-भ४-निष्कृतं संस्कृतं । २. ग-सम्यग्गिरामाधार°; त१.५-सम्यग्गिरणाधार°; त१.४.५.६-अ१-सम्यग्गिरणाधार° । ३. ग-तत्र दृष्टान्तः । मर्यो । ४. ग-तथा वसतीवरीसंपृक्तः सन् कलशे समर्षतीति संबंधः । ५. ग-त३-भ१.४.७-वाजवत् बलवत् ।

वृषा॑ म॒तीनां॑ पवते विचक्ष॒णः सोमो॒ अह्नः॑ प्रतरी॒तोषसो॑ दि॒वः ।
क्रा॒णा सिन्धू॑नां क॒लशाँ॑ अवीवश॒दिन्द्र॑स्य॒ हार्द्या॑वि॒शन्म॑नी॒षिभिः॑ ॥ १९ ॥

वृषा॑ । म॒तीना॑म् । प॒व॒ते॒ । वि॒ऽच॒क्ष॒णः । सोमः॑ । अह्नः॑ । प्र॒ऽत॒री॒ता । उ॒षसः॑ । दि॒वः ।
क्रा॒णा । सिन्धू॑नाम् । क॒लशा॑न् । अ॒वी॒व॒श॒त् । इन्द्र॑स्य । हार्दि॑ । आ॒ऽवि॒शन् । म॒नी॒षिऽभिः॑ ॥ १९ ॥

अयं सोमः पवते अभिपूयते । कीदृशः सोमः । मतीनाम् । मतयः स्तोतारः । तेषां वृषा वर्षकः कामानां विचक्षणः विद्रष्टा अह्नः उषसो दिवः द्युलोकस्यादित्यस्य वा प्रतरीता प्रवर्धयिता[1] । किंच सिन्धूनां स्यन्दमानानामुदकानां क्राणा कर्ता ॥ करोतेः कानचि ‘ बहुलं छन्दसि ’ इति विकरणस्य लुक् । सुः[2] । ‘ सुपां सुलुक् ’ इत्याकारः ॥ कलशानवीवशत् कामयते प्रवेष्टुम् । किं कुर्वन् । इन्द्रस्य हार्दि हृदयम् आविशन् प्रविशन्[3] मनीषिभिः स्तुत इति शेषः । यद्वा । व्यवहितमपि मनीषिभिरित्येतत् पवत इत्यनेन संबध्यते ॥

म॒नी॒षिभिः॑ पवते पू॒र्व्यः क॒विर्नृभि॑र्य॒तः परि॒ कोशाँ॑ अचिक्रदत् ।
त्रि॒तस्य॒ नाम॑ ज॒नय॒न्मधु॑ क्षर॒दिन्द्र॑स्य वा॒योः स॒ख्याय॒ कर्त॑वे ॥ २० ॥

म॒नी॒षिऽभिः॑ । प॒व॒ते॒ । पू॒र्व्यः । क॒विः । नृऽभिः॑ । य॒तः । परि॑ । कोशा॑न् । अ॒चि॒क्र॒द॒त् ।
त्रि॒तस्य॑ । नाम॑ । ज॒नय॑न् । मधु॑ । क्ष॒र॒त् । इन्द्र॑स्य । वा॒योः । स॒ख्याय॑ । कर्त॑वे ॥ २० ॥

अयं सोमः मनीषिभिः मेधाविभिरध्वर्य्वादिभिः पवते पूयते । यद्वा । अयं मनीषिभिर्मनीषिणीभिर्धाराभिः पवते क्षरति । कीदृशोऽयम् । पूर्व्यः पुराणः कविः मेधावी नृभिः नेतृभिरध्वर्य्वादिभिः यतः नियमितः सन् कोशान् कलशान् प्राप्तुं परि अचिक्रदत् परिक्रन्दते सशब्दं करोति । त्रितस्य त्रिषु स्थानेषु विस्तृतस्येन्द्रस्य[4] संबन्धि नाम नामकमुदकं जनयन् उत्पादयन् मधु मधुरं रसं क्षरत् क्षरति । किमर्थम् । इन्द्रस्य वायोः च सख्याय कर्तवे सख्यं कर्तुम् ॥ ॥१५॥

अ॒यं पु॑ना॒न उ॒षसो॒ वि रो॑चयद॒यं सिन्धु॑भ्यो अभवदु लोक॒कृत् ।
अ॒यं त्रिः स॒प्त दु॑दुहा॒न आ॒शिरं॒ सोमो॑ हृ॒दे प॑वते॒ चारु॑ मत्स॒रः ॥ २१ ॥

अ॒यम् । पु॒ना॒नः । उ॒षसः॑ । वि । रो॒च॒य॒त् । अ॒यम् । सिन्धु॑ऽभ्यः । अ॒भ॒व॒त् । ऊँ इति॑ ।
लो॒क॒ऽकृत् ॥ अ॒यम् । त्रिः । स॒प्त । दु॒दु॒हा॒नः । आ॒ऽशिर॑म् ।
सोमः॑ । हृ॒दे । प॒व॒ते॒ । चारु॑ । म॒त्स॒रः ॥ २१ ॥

अयं सोमः पुनानः पूयमानः उषसो वि रोचयत् विविधं रोचयति । अयं सिन्धुभ्यः स्यन्दमानाभ्योऽद्भ्यो वसतीवरीभ्यः अभवत् सम्मुखो भवति । उ इति पूरणः । कीदृशोऽयम् । लोककृत् लोकानां कर्ता । वर्षकत्वात् लोकधारकत्वाच्चास्य लोककृत्त्वम् । अयं सोमः त्रिः सप्त एकविंशतिं[5] गाः ऋत्विङ्मुखेन आशिरं दुदुहानः दुहानः । दोहस्य प्रयोजकत्वात्[6] कर्त्रुपचारः[7] । मत्सरः मदकरः चारु रमणीयं पवते क्षरति । किमर्थम् । हृदे हृदयाय हृदयंगमनाय ॥

१. त–वर्धयिता । २. ग-त१.७-म६-मु–‘ सुः ’ नास्ति । ३. ग-त४-म६.७–‘ प्रविशन् ’ नास्ति । ४. ग-त-म५.६-मु–‘स्येन्द्रस्य यजमानस्य । ५. त५-म६–एकविंशतिवारान् ऋत्विङ्मुखेन; म४–एकविंशतिवारं ऋत्विङ्मुखेन; मु–एकविंशतिं वा ऋत्विङ्मुखेन । ६. म६–पूरकत्वात् । ७. ग–कर्तृत्वोपचारः; त१.२.७-मु–कर्तृत्वपचारः; त३–कृत्वोपचारः; त४.५–कर्तुपचारः; म१.२.७–उपचारः; म६–कर्त्रुपचारः ।

पव॑स्व सोम दि॒व्येषु॒ धाम॑सु सृजा॒न इ॑न्दो क॒लशे॑ प॒वित्र॒ आ ।
सीद॒न्निन्द्र॑स्य ज॒ठरे॒ कनि॑क्रद॒न्नृभि॑र्य॒तः सूर्य॒मारो॑हयो दि॒वि ॥ २२ ॥

पव॑स्व । सोम॑ । दि॒व्येषु॑ । धाम॑ऽसु । सृ॒जा॒नः । इ॒न्दो॒ इति॑ । क॒लशे॑ । प॒वित्रे॑ । आ ।
सीद॑न् । इन्द्र॑स्य । ज॒ठरे॑ । कनि॑क्रदत् । नृऽभिः॑ । य॒तः । सूर्य॑म् । आ । अ॒रो॒ह॒यः॒ । दि॒वि ॥ २२ ॥

हे सोम दिव्येषु धामसु स्थानेषु । देवानां संबन्धिषूदरेष्वित्यर्थः[1] । तेषु पवस्व क्षर । कीदृशः[2] सन्[2] । हे इन्दो दीप्त सोम कलशे पवित्रे आ दशापवित्रे च । आ इति चार्थे । सृजानः सृज्यमानः । अत्र ‘अग्निहोत्रं जुहोति यवागूं पचति’ इतिवदार्थिकः क्रमोऽवगन्तव्यः । किंच इन्द्रस्य जठरे सीदन् जठरं गच्छन् कनिक्रदत् शब्दं कुर्वन् नृभिः नेतृभिर्ऋत्विग्भिः यतः परिगृहीतः । हुत इत्यर्थः । तथाभूतः सन् दिवि सूर्यम् आरोहयः प्रादुर्भूतमकरोः[3] ॥

अद्रि॑भिः सु॒तः प॑वसे प॒वित्र॒ आँ इन्द॒विन्द्र॑स्य ज॒ठरे॑ष्वावि॒शन् ।
त्वं नृ॒चक्षा॑ अभवो विचक्षण॒ सोम॑ गो॒त्रमङ्गि॑रोभ्योऽवृणो॒रप॑ ॥ २३ ॥

अद्रि॑ऽभिः । सु॒तः । प॒व॒से॒ । प॒वित्रे॑ । आ । इ॒न्दो॒ इति॑ । इन्द्र॑स्य । ज॒ठरे॑षु । आ॒ऽवि॒शन् ।
त्वम् । नृ॒ऽचक्षाः॑ । अ॒भ॒वः॒ । वि॒ऽच॒क्ष॒ण॒ । सोम॑ । गो॒त्रम् । अङ्गि॑रःऽभ्यः । अ॒वृ॒णोः॒ । अप॑ ॥ २३ ॥

हे इन्दो सोम अद्रिभिः ग्रावभिः सुतः अभिषुतस्त्वं पवसे क्षरसि पूयसे वा । पवित्रे आ दशापवित्रे । आ इति पूरणः । यद्वा । अभिषुतो भवसि पवसे चेति चार्थ आकारः । किं कुर्वन् । इन्द्रस्य जठरेषु जठरप्रदेशेषु आविशन् । जठरप्रवेशायेत्यर्थः । किंच हे विचक्षण विद्रष्टः सोम त्वं नृचक्षाः अभवः नृणां मनुष्याणामनुग्रहेण द्रष्टा भवसि । किंच हे सोम त्वम् अङ्गिरोभ्यः गोत्रं मेघमुदकं क्षारयितुं पणिभिरपहृतानां गवामावरकं पर्वतं वा अप अवृणोः ॥

त्वां सो॑म॒ पव॑मानं स्वा॒ध्यो॒३॒॑ऽनु॒ विप्रा॑सो अमद॒न्नव॒स्यवः॑ ।
त्वां सु॑प॒र्ण आभ॑रद्दि॒वस्परी॑न्दो॒ विश्वा॑भिर्म॒तिभिः॒ परि॑ष्कृतम् ॥ २४ ॥

त्वाम् । सो॒म॒ । पव॑मानम् । सु॒ऽआ॒ध्यः॑ । अनु॑ । विप्रा॑सः । अ॒म॒द॒न् । अ॒व॒स्यवः॑ ।
त्वाम् । सु॒ऽप॒र्णः । आ । अ॒भ॒र॒त् । दि॒वः । परि॑ ।
इ॒न्दो॒ इति॑ । विश्वा॑भिः । म॒तिऽभिः॑ । परि॑ऽकृतम् ॥ २४ ॥

हे सोम पवमानं त्वां स्वाध्यः सुमतयः सुकर्माणो वा विप्रासः विप्रा मेधाविनः स्तोतारः अवस्यवः रक्षाकामाः अनु अमदन् अनुष्टुवन्ति । हे इन्दो त्वां सुपर्णः श्येनः आभरत् आहरत् । दिवस्परि द्युलोकस्योपरि । द्युलोकादित्यर्थः । कीदृशं त्वाम् । विश्वाभिर्मतिभिः सर्वाभिः स्तुतिभिः परिष्कृतम् अलंकृतम् ॥

अव्यो॒ वारे॒ परि॑ पुना॒नं वारे॒ ऊ॒र्मिणा॒ हरि॑ं नवन्ते अ॒भि स॒प्त धे॒नवः॑ ।
अ॒पामु॒पस्थे॑ अ॒ध्यायवः॑ क॒विमृ॒तस्य॒ योना॑ महि॒षा अ॑हेषत ॥ २५ ॥

१. म६–संबधिषु देवेष्वित्यर्थः । २. ग–कीदृशस्त्वं; त–म१.२.६–सु–कीदृशान् ; म४.७–कीदृशः । ३. त–म६–॰मकरोत् ।

अव्ये॑ । पु॒ना॒नम् । परि॑ । वारे॑ । ऊ॒र्मिणा॑ । हरि॑म् । न॒व॒न्ते॒ । अ॒भि । स॒प्त । धे॒नवः॑ ।
अ॒पाम् । उ॒पऽस्थे॑ । अधि॑ । आ॒यवः॑ । क॒विम् । ऋ॒तस्य॑ । योना॑ । म॒हि॒षाः । अ॒हे॒ष॒त॒ ॥२५॥

अव्ये अविमये वारे वाले दशापवित्रे ऊर्मिणा रसेन परि परितः पुनानं पवमानं हरिं हरितवर्णं सोमम् अभि नवन्ते अभिगच्छन्ति सप्त धेनवः प्रीणयित्र्यः सप्त गायत्र्याद्याः सप्त गङ्गाद्या नद्यो वा । ' नवते क्षोदते ' इति गतिकर्मसु पठितः । किंच कविं त्वाम् अपामुपस्थे अन्तरिक्षस्योत्सङ्गे ऋतस्य योना । उदकनामैतत् ' ऋतं योनिर्ऋतस्य योनिः ' इति तन्नामसु पाठात् । उदके महिषाः महान्तः आयवः मनुष्याः अधि अहेषत अधिकं प्रेरयन्ति ॥ ॥ १६ ॥

इन्दुः॑ पुना॒नो अति॑ गाहते॒ मृधो॒ विश्वा॑नि कृ॒ण्वन्सु॒पथा॑नि॒ यज्य॑वे ।
गाः कृ॑ण्वा॒नो नि॒र्णिजं॑ हर्य॒तः क॒विरत्यो॒ न क्रीळ॒न् परि॒ वार॑मर्षति ॥ २६ ॥

इन्दुः॑ । पु॒ना॒नः । अति॑ । गा॒ह॒ते॒ । मृधः॑ । विश्वा॑नि । कृ॒ण्वन् । सु॒ऽपथा॑नि । यज्य॑वे ।
गाः । कृ॒ण्वा॒नः । निः॒ऽनिज॑म् । ह॒र्य॒तः । क॒विः ।
अत्यः॑ । न । क्रीळ॑न् । परि॑ । वार॑म् । अ॒र्ष॒ति॒ ॥ २६ ॥

अयम् इन्दुः दीप्तः सोमः पुनानः पूयमानः अति गाहते अतिक्रम्य गच्छति मृधः शत्रून् । किं कुर्वन् । विश्वानि गन्तव्यानि सुवर्त्मानि वैदिकानि लौकिकानि च सुपथानि कृण्वन् कुर्वन् । कस्मै । यज्यवे यागकर्त्रे । यजमानाय शत्रून् परिहरन् मार्गान् सुपथान् कुर्वन् कलशं प्रविशतीत्यर्थः । किंच निर्णिजम् आत्मीयं रूपं गाः कृण्वानः । रसमयान् कुर्वाण इत्यर्थः[1] । हर्यतः कान्तः । ' हर्य गतिकान्त्योः ' । औणादिकोऽतच् । कविः क्रान्तप्रज्ञः एवंभूतः सोमः अत्यः न अश्व इव क्रीळन् वारं दशापवित्रं परि अर्षति परिगच्छति ॥

अ॒स॒श्चतः॑ श॒तधा॑रा अ॒भि॒श्रियो॒ हरिं॑ नव॒न्तेऽव॒ ता उ॑द॒न्युवः॑ ।
क्षिपो॑ मृजन्ति॒ परि॒ गोभि॒रावृ॑तं तृ॒तीये॑ पृ॒ष्ठे अधि॑ रोच॒ने दि॒वः ॥ २७ ॥

अ॒स॒श्चतः॑ । श॒तऽधा॑राः । अ॒भि॒ऽश्रियः॑ । हरि॑म् । न॒व॒न्ते॒ । अव॑ । ताः । उ॒द॒न्युवः॑ ।
क्षिपः॑ । मृ॒ज॒न्ति॒ । परि॑ । गोभिः॑ । आऽवृ॑तम् । तृ॒तीये॑ । पृ॒ष्ठे । अधि॑ । रो॒च॒ने । दि॒वः ॥२७॥

असश्चतः परस्परमसंगताः शतधाराः अभिश्रियः अभितः सोमं श्रयन्त्यः ताः प्रसिद्धाः सूर्यस्य दीप्तयः हरिम्[2] अव नवन्ते गच्छन्ति । उदन्युवः उदकेच्छावत्यः सत्यः । यद्वा । धारासंबन्धेनात्र सोमधारा अभिप्रेताः । असश्चतोऽसंबद्धा अभिश्रियोऽभितो गाः श्रयन्त्यो गोभिः श्रितास्ताः प्रसिद्धा उदन्युव इन्द्रसंबन्धिवृष्टिकामा हरिमिन्द्रमव नवन्ते संगच्छन्ते । क्षिपः अङ्गुलयोऽपि गोभिः दीप्तिपक्षे गोभी रश्मिभिः आवृतं सोमधारापक्षे गोभिः परि आवृतं व्याप्तं सोमं मृजन्ति शोधयन्ति । दिवः आदित्यात् रोचने रोचमाने यस्मादित्यो रोचयति तस्मिन् तृतीये[3] क्षित्यपेक्षायां तृतीयभूते[4] द्युलोके अधि वसन्तं सोमं मृजन्ति ॥

१. ग-त२.४-म१.२.४.७-इत्यर्थः । यद्वा गाः तद्विकाराणि क्षीराणि कुर्वाण इत्यर्थः । २. ग-हरिं हरितं । ३. मु-तृतीये पृष्ठे । ४. म१(२)-तृतीयभूते पृष्ठे ।

तवेमाः प्रजा दिव्यस्य रेतसस्त्वं विश्वस्य भुवनस्य राजसि ।
अथेदं विश्वं पवमान ते वशे त्वमिन्दो प्रथमो धामधा असि ॥ २८ ॥

तवं । इमाः । प्रऽजाः । दिव्यस्यं । रेतसः । त्वम् । विश्वस्य । भुवनस्य । राजसि ।
अर्थ । इदम् । विश्वम् । पवमान । ते । वशे ।
त्वम् । इन्दो इति । प्रथमः । धामऽधाः । असि ॥ २८ ॥

तव दिव्यस्य रेतसः सकाशात् इमाः प्रजाः उत्पद्यमानाः प्राणिन उत्पन्नाः । ' सोमो वै रेतोधाः ' (तै. सं. २.१.१.६) इति श्रुतेः । त्वं विश्वस्य भुवनस्य राजसि ईश्वरो भवसि । अथ अपि च इदं विश्वं हे पवमान ते वशे त्वदधीनं वर्तते । हे इन्दो प्रथमः मुख्यः त्वं धामधाः धाम्नो धर्ता असि भवसि ॥

त्वं समुद्रो असि विश्ववित्कवे तवेमाः पञ्च प्रदिशो विधर्मणि ।
त्वं द्यां च पृथिवीं चाति जभ्रिषे तव ज्योतींषि पवमान सूर्यः ॥ २९ ॥

त्वम् । समुद्रः । असि । विश्वऽवित् । कवे । तवं । इमाः । पञ्चं । प्रऽदिशः । विऽधर्मणि ।
त्वम् । द्याम् । च । पृथिवीम् । च । अति । जभ्रिषे । तवं । ज्योतींषि । पवमान । सूर्यः ॥ २९ ॥

हे कवे क्रान्तप्रज्ञ त्वं यस्मात् समुद्रः वर्षसाधनोऽपाम् अतः विश्ववित् असि । यद्वा । समुद्रो द्रवात्मकोऽसि विश्ववित्सर्वज्ञोऽसि । किंच तव विधर्मणि विधारणे पञ्च प्रदिशः प्रकृष्टा दिशो भवन्तीति शेषः । त्वं द्यां च दिवं च पृथिवीं च अति जभ्रिषे बिभर्षि । हे पवमान सूर्यः देवः तव ज्योतींषि आप्याययति ॥

त्वं पवित्रे रजसो विधर्मणि देवेभ्यः सोम पवमान पूयसे ।
त्वामुशिजः प्रथमा अगृभ्णत तुभ्येमा विश्वा भुवनानि येमिरे ॥ ३० ॥

त्वम् । पवित्रे । रजसः । विऽधर्मणि । देवेभ्यः । सोम । पवमान । पूयसे ।
त्वाम् । उशिजः । प्रथमाः । अगृभ्णत । तुभ्यं । इमा । विश्वा । भुवनानि । येमिरे ॥ ३० ॥

हे सोम पवमान त्वं रजसः लोकस्य रसस्य वा विधर्मणि विधारके दशापवित्रे देवेभ्यः देवार्थं पूयसे । त्वाम् उशिजः कामयमाना ऋत्विजः प्रथमाः प्रतमाः मुख्याः अगृभ्णत गृह्णन्ति । तुभ्य तुभ्यम् इमा इमानि विश्वा सर्वाणि भुवनानि भूतजातानि येमिरे यच्छन्त्यात्मानम् ॥ ३० ॥

प्र रेभ एत्यति वारमव्ययं वृषा वनेष्वव चक्रदद्धरिः ।
सं धीतयो वावशाना अनूषत शिशुं रिहन्ति मतयः पनिप्नतम् ॥ ३१ ॥

प्र । रेभः । एति । अति । वारम् । अव्ययम् । वृषा । वनेषु । अव । चक्रदत् । हरिः ।
सम् । धीतयः । वावशानाः । अनूषत । शिशुम् । रिहन्ति । मतयः । पनिप्नतम् ॥ ३१ ॥

१. स१.२.७-त्वं सोम । २. भ१-तो वं; भ२-हे तव । ३. म-प्रविषणसाधनोपां । ४. म-त४-म-' प्रतमा ' नास्ति ।

रेभः शब्दयिता । 'रेभृ शब्दे' । सोमः अव्यमव्ययम् अविमयं वालं प्र[1] अति एति[1] प्रकर्षेणातिगच्छति । वृषा सेक्ता सोमः वनेषु उदकेषु अव अचिक्रदत् अवक्रन्दत् हरिः हरितवर्णः सोमः । तम् अनूषत संस्तुवन्ति । के । धीतयः ध्यातारः आपनाशाः पानं सोमं वा कामयमानाः । शिशुं शिशुवत् संस्करणीयं सोमं मतयः स्तुतयः रिहन्ति लिहन्ति स्पृशन्ति । स्वविषयीकुर्वन्तीत्यर्थः । कीदृशम्[2] । धनिभ्रमं शब्दयन्तम्[2] ॥

स सूर्यस्य रश्मिभिः परि व्यत तन्तुं तन्वानस्त्रिवृतं यथा विदे ।
नयन्नृतस्य प्रशिषो नवीयसीः पतिर्जनीनामुप याति निष्कृतम् ॥ ३२ ॥

सः । सूर्यस्य । रश्मिऽभिः । परि । व्यत । तन्तुम् । तन्वानः । त्रिऽवृतम् । यथा । विदे ।
नयन् । ऋतस्य । प्रऽशिषः । नवीयसीः । पतिः । जनीनाम् । उप । याति । निःऽकृतम् ॥ ३२ ॥

सः सोमः सूर्यस्य रश्मिभिः परि व्यत परिवेष्टयत्यात्मानम् । किं कुर्वन् । त्रिवृतं सवनैर्वेदैर्वा त्रिवृतं तन्तुं यज्ञं तन्वानः विस्तारयन् यथा विदे जानाति । येन प्रकारेण संपूर्णमवगच्छति तथा तन्वानः । ऋतस्य सत्यभूतस्य यजमानस्य नवीयसीः नवतराः प्रशिषः प्रशंसना अभिमतानि नयन् प्रापयन् । तस्मा[3] एव[3] जनीनां पतिः पालकः स्वामी निष्कृतं संस्कृतं पात्रम् उप याति गच्छति[4] ॥

राजा सिन्धूनां पवते पतिर्दिव ऋतस्य याति पथिभिः कनिक्रदत् ।
सहस्रधारः परि षिच्यते हरिः पुनानो वाचं जनयन्नुपावसुः ॥ ३३ ॥

राजा । सिन्धूनाम् । पवते । पतिः । दिवः । ऋतस्य । याति । पथिऽभिः । कनिक्रदत् ।
सहस्रऽधारः । परि । सिच्यते । हरिः । पुनानः । वाचम् । जनयन् । उपऽवसुः ॥ ३३ ॥

सिन्धूनां नदीनामुदकानां राजा ईश्वरः[5] दिवः[6] पतिः द्युलोकस्य स्वामी[7] ऋतस्य यज्ञस्य पथिभिः मार्गैः कनिक्रदत् शब्दं कुर्वन् याति । सहस्रधारः बहुधारायुक्तः सोमो नृभिर्नेतृभिर्ऋत्विग्भिः परि षिच्यते पात्रेषु । पुनानः पूयमानः वाचं शब्दं जनयन् उत्पादयन् उपावसुः उपागच्छद्धनः[8] परि षिच्यत इति समन्वयः ॥

पवमान मह्यर्णो वि धावसि सूरो न चित्रो अव्ययानि पव्यया ।
गभस्तिपूतो नृभिरद्रिभिः सुतो महे वाजाय धन्याय धन्वसि ॥ ३४ ॥

पवमान । महि । अर्णः । वि । धावसि । सूरः । न । चित्रः । अव्ययानि । पव्यया ।
गभस्तिऽपूतः । नृऽभिः । अद्रिऽभिः । सुतः । महे । वाजाय । धन्याय । धन्वसि ॥ ३४ ॥

हे पवमान सोम मह्यर्णः बहूदकम् । अर्ण इत्युदकनाम । रसं वा वि धावसि गमयसि[9] । 'धावु गतिशुद्ध्योः' । किंच सूरो न चित्रः सूर्य इव चित्रः चायनीयः पूज्यः सन् अव्ययानि

१. त-म२-सु—प्रत्येति । २. ग-स३-भ४.५—'कीदृशं.. शब्दयन्तं' नास्ति, त-भ६—कीदृशं शब्दयंतं । ३. ग—तस्मादेव; सु—तस्मा एवं । ४. भ६—उपगच्छति । ५. ग—ईश्वरः पवते । ६. त—'दिवः' नास्ति । ७. सु—स्वामी सोमः पवते पूयते । ८. ग-भ१.४.६.७-उपगच्छद्धनः । ९. ग—शोधयसि । तत्र दृष्टांतः ।

अभिमतानि पवस्व पात्राणि गच्छसि । किंच गभस्तिपूतः बाहुभिरभिशोधितः नृभिः ऋत्विग्भिः ग्रावभिश्च[1] सुतः अभिषुतः[1] महे महते वाजाय संग्रामाय धन्याय[2] धनेभ्यो[3] हिताय धन्वसि गच्छसि । धन्वतिर्गतिकर्मा ॥

इषमूर्जं पवमानाभ्यर्षसि श्येनो न वंसु कलशेषु सीदसि ।
इन्द्राय मद्वा मद्यो मदः सुतो दिवो विष्टम्भ उपमो विचक्षणः ॥ ३५ ॥

इषम् । ऊर्जम् । पवमान । अभि । अर्षसि । श्येनः । न । वंसु । कलशेषु । सीदसि ।
इन्द्राय । मद्वा । मद्यः । मदः । सुतः । दिवः । विष्टम्भः । उपऽमः । विऽचक्षणः ॥ ३५ ॥

हे पवमान पूयमान सोम इषम् अन्नम् ऊर्जं बलं च अभ्यर्षसि । श्येनो न श्येन इव वंसु वननीयेषु कुलायेषु[4] कलशेषु सीदसि[5] निषण्णो भवसि[5] । अथ परोक्षकृतः । इन्द्राय मद्वा मदकरः मद्यः मदहेतुः मदः रसः सुतः अभिषुतः । कीदृशः । दिवः द्युलोकस्य उपमः उपमीयमानः विष्टम्भः विशेषेण स्तम्भयिता । स्थूणा यथा गृहं तथा[6] । विचक्षणः विद्वान् । 'स्थूणेव जनाँ उपमित्' (ऋ. सं. १.५९.१) इत्युक्तम् ॥ ॥ १८ ॥

सप्त स्वसारो अभि मातरः शिशुं नवं जज्ञानं जेन्यं विपश्चितम् ।
अपां गन्धर्वं दिव्यं नृचक्षसं सोमं विश्वस्य भुवनस्य राजसे ॥ ३६ ॥

सप्त । स्वसारः । अभि । मातरः । शिशुम् । नवम् । जज्ञानम् । जेन्यम् । विपःऽचितम् ।
अपाम् । गन्धर्वम् । दिव्यम् । नृऽचक्षसम् । सोमम् । विश्वस्य । भुवनस्य । राजसे ॥ ३६ ॥

सप्त सर्पणस्वभावाः सप्तसंख्याका वा मातरः मातृस्थानीया गङ्गायमुनाद्याः शिशुं शिशुस्थानीयम् अभि गच्छन्तीति शेषः । स्वकीयैः पयोभिराच्छादयन्तीति शेषः । कीदृशं शिशुम् । नवं जज्ञानं जायमानं जेन्यं जयशीलं विपश्चितं विद्वांसम् अपां जनकं तेषां मध्ये वर्तमानं वा गन्धर्वम् उदकस्य धातारं दिव्यं दिवि भवं नृचक्षसं नृणां द्रष्टारं सोमम् अभिगच्छन्ति । किमर्थम् । विश्वस्य भुवनस्य विराजसे[7] विराजनार्थम् ॥

ईशान इमा भुवनानि वीयसे युजान इन्दो हरितः सुपर्ण्यः ।
तास्ते क्षरन्तु मधुमद्घृतं पयस्तव व्रते सोम तिष्ठन्तु कृष्टयः ॥ ३७ ॥

ईशानः । इमा । भुवनानि । वि । ईयसे । युजानः । इन्दो इति । हरितः । सुऽपर्ण्यः ।
ताः । ते । क्षरन्तु । मधुऽमत् । घृतम् । पयः । तव । व्रते । सोम । तिष्ठन्तु । कृष्टयः ॥ ३७ ॥

हे इन्दो सोम ईशानः सर्वस्य स्वामी त्वम् इमा इमानि भुवनानि भूतजातानि वीयसे गच्छसि । वीः गत्यादिषु । किं कुर्वन् । हरितः हरितवर्णाः सुपर्ण्यः सुपतनाश्वाः रथे युजानः योजयन् । ताः सुपर्ण्यः ते तव संबन्धिन्यः मधुमत् माधुर्योपेतं घृतं दीप्तं पयः उदकं क्षरन्तु । हे सोम तव व्रते कर्मणि तिष्ठन्तु कृष्टयः मनुष्याः सर्वे ॥

---

१. म१(२)–अद्रिभिः ग्रावभिस्त्वं सुतोऽभिषुतश्च । २. म१(२)–जन्याय । ३. त-म१.२.५.६–जनेभ्यो । ४. म६–कूपेषु । ५. त–सीदसि निषण्णो भवसि । ६. त-म-मु–तथा तद्वत् । ७. म१(२)–सुराजसे ।

त्वं नृचक्षा असि सोम विश्वतः पवमान वृषभ ता वि धावसि ।
स नः पवस्व वसुमद्धिरण्यवद्वयं स्याम भुवनेषु जीवसे ॥ ३८ ॥

त्वम् । नृऽचक्षाः । असि । सोम । विश्वतः । पवमान । वृषभ । ता । वि । धावसि ।
सः । नः । पवस्व । वसुऽमत् । हिरण्यऽवत् । वयम् । स्याम । भुवनेषु । जीवसे ॥ ३८ ॥

हे सोम त्वं विश्वतः सर्वतः सर्वेषु भुवनेषु नृचक्षाः नृणां द्रष्टा असि भवसि । हे पवमान वृषभ अपां वर्षक ता अपः वि धावसि विविधं गच्छसि । सः त्वं नः अस्माकं पवस्व क्षर । किम्[1] । वसुमत् बहुभिर्वसुभिर्गोमत्कैर्गवादिद्रव्यैर्युक्तं तथा हिरण्यवत् बहुभिर्हिरण्यैर्युक्तं धनम् । वयं च वसुभिर्हिरण्यैर्युक्ताः भुवनेषु लोकेषु जीवसे जीवितुं प्रभवः स्याम भवेम ॥

गोवित्पवस्व वसुविद्धिरण्यविद्रेतोधा इन्दो भुवनेष्वर्पितः ।
त्वं सुवीरो असि सोम विश्ववित्तं त्वा विप्रा उप गिरेम आसते ॥ ३९ ॥

गोऽवित् । पवस्व । वसुऽवित् । हिरण्यऽवित् । रेतःऽधाः । इन्दो इति । भुवनेषु । अर्पितः ।
त्वम् । सुऽवीरः । असि । सोम । विश्वऽवित् ।
तम् । त्वा । विप्राः । उप । गिरा । इमे । आसते ॥ ३९ ॥

हे सोम त्वं पवस्व क्षर । कीदृशः । गोवित् गवां लम्भकः वसुवित् धनस्य लम्भकः हिरण्यवित् हिरण्यस्य लम्भकः रेतोधाः । रेत उदकम् । तस्य धातौषधीनाम् । यद्वा । रेतः प्रजनन-सामर्थ्यम् । तस्य धारयिता । भुवनेषु उदकेषु अर्पितः । हे इन्दो सोम त्वं सुवीरः सुवीर्यः असि भवसि । विश्ववित् सर्वस्य वेत्ता । तं त्वा त्वाम् इमे विप्राः गिरा स्तुत्या उप आसते ॥

उन्मध्व ऊर्मिर्वनना अतिष्ठिपदपो वसानो महिषो वि गाहते ।
राजा पवित्ररथो वाजमारुहत्सहस्रभृष्टिर्जयति श्रवो बृहत् ॥ ४० ॥

उत् । मध्वः । ऊर्मिः । वननाः । अतिस्थिपत् । अपः । वसानः । महिषः । वि । गाहते ।
राजा । पवित्रऽरथः । वाजम् । आ । अरुहत् । सहस्रऽभृष्टिः । जयति । श्रवः । बृहत् ॥ ४० ॥

मध्वः मधुरस्य ऊर्मिः रसः वननाः वननीया वाचः उत् अतिष्ठिपत् उत्थापयति । सोमाभिषवकाले स्तुतिवाचः प्रवृत्तेः । अपः वसानः आच्छादयन् महिषः महान् वि गाहते प्रविशति कलशम् । राजा सोमः पवित्ररथः । दशापवित्रमेव रथो यस्य स तथोक्तः । तादृशः सोमः वाजं संग्रामम् आरुहत् आरोहति । सहस्रभृष्टिः बहुभ्रंशोऽपरिमितगमनः बृहत् श्रवः महद्वशं जयति अस्मदर्थम् ॥   ॥ ११ ॥

स मन्दना उदियर्ति प्रजावतीर्विश्वायुर्विश्वाः सुभरा अहर्दिवि ।
ब्रह्म प्रजावद्रयिमश्वपस्त्यं पीत इन्दविन्द्रमस्मभ्यं याचतात् ॥ ४१ ॥

१. ग-भ६—किंच ।

सः । मन्द्राः । उत् । इयर्ति । प्रजाऽवतीः । विश्वऽआयुः । विश्वाः । सुऽभराः । अहःऽदिवि । ब्रह्म । प्रजाऽवत् । रयिम् । अश्वऽपस्त्यम् ।
पीतः । इन्दो इति । इन्द्रम् । अस्मभ्यम् । याचतात् ॥ ४१ ॥

सः सोमः विश्वायुः सर्वस्य गन्ता सोमः प्रजावतीः प्रजारूपफलदात्रीः[1] सुभराः सुष्ठु ह्रियमाणाः विश्वाः सर्वाः मन्द्राः स्तुतीः उदियर्ति उत्कृष्टं प्रेरयति । कस्मिन् काले उच्यते । अहर्दिवि अहोरात्रयोश्च । अथ प्रत्यक्षकृतः । ब्रह्म परिवृढं कर्म प्रजावत् प्रजाभिर्युक्तम् । प्रजाफलकमित्यर्थः । यद्वा । अन्नं तच्च प्रजावत् प्रजासुपेतम् । तथा रयिं धनम् । कीदृशम् । अश्वपस्त्यं[2] स्थास-गृहम् । तदुभयं हे इन्दो दीप्त सोम पीतः इन्द्रेण पीतस्त्वं तमेव इन्द्रमस्मभ्यं याचतात् याचस्व ॥

सो अग्रे अह्नां हरिर्हर्यतो मदः प्र चेतसा चेतयते अनु द्युभिः ।
द्वा जना यातयन्नन्तरीयते नरा च शंसं दैव्यं च धर्तरि ॥ ४२ ॥

सः । अग्रे । अह्नाम् । हरिः । हर्यतः । मदः । प्र । चेतसा । चेतयते । अनु । द्युऽभिः ।
द्वा । जना । यातयन् । अन्तः । ईयते । नराशंसम् । च । दैव्यम् । च । धर्तरि ॥ ४२ ॥

सः सोमः अग्रे सर्वेषां संमुखं चेतसा प्राणिनां चेतनेन सह अह्नां द्युभिः दीप्तिभिः अनु प्र चेतयते अनुप्रज्ञायते । यद्वा । अह्नामग्रे अग्रभागे । प्रातरित्यर्थः । स्तोतॄणां चेतसा प्रज्ञानेन द्युभिर्दीप्ताभिः स्तुतिभिश्चानु प्र चेतयते । कीदृशः सः । हरिः हरितवर्णः हर्यतः कान्तः मदः मदकरः । किंच द्वा जना द्वौ जनौ स्तोतारं यष्टारं च यातयन् प्रापयन् स्वविहितेन कर्मणा । लौकिकवैदिकौ द्वौ जनौ द्रष्टव्यौ । एवं कुर्वन् अन्तः द्यावापृथिव्योर्मध्ये ईयते गच्छति । 'ईङ् गतौ' । किं कुर्वन् । नराशंसं नरैः शंसनीयम् । मानुषमित्यर्थः । दैव्यं च दिवि[3] भवम् उभयविधं धनं धर्तरि धारके यजमाने प्रेरयन्निति शेषः ॥

अञ्जते व्यञ्जते समञ्जते क्रतुं रिहन्ति मधुनाभ्यञ्जते ।
सिन्धोरुच्छ्वासे पतयन्तमुक्षणं हिरण्यपावाः पशुमासु गृभ्णते ॥ ४३ ॥

अञ्जते । वि । अञ्जते । सम् । अञ्जते । क्रतुम् । रिहन्ति । मधुना । अभि । अञ्जते ।
सिन्धोः । उत्ऽश्वासे । पतयन्तम् । उक्षणम् । हिरण्यऽपावाः । पशुम् । आसु । गृभ्णते ॥ ४३ ॥

सोमस्यर्त्विजः अञ्जते गोभिः । तथा व्यञ्जते विविधमञ्जन्ति । समञ्जते सम्यगञ्जन्ति । स्तुत्यर्थत्वादपुनरुक्तिः । तथा क्रतुं बलकर्तारं रिहन्ति लिहन्ति । आस्वादयन्ति देवाः । तथा पुनः मधुना गव्येन अभ्यञ्जते । तमेव सोमं सिन्धोः उदकस्य रसस्याधारभूते उच्छ्वासे उच्छ्रिते देशे पतयन्तं गच्छन्तम् ॥ 'पत्लृ गतौ' इत्यस्माद्धात्वर्थे णिचि वृद्ध्यभावश्छान्दसः ॥ उक्षणं सेक्तारं हिरण्यपावाः हिरण्येन पुनन्तः पशुं द्रष्टारम् । 'पशुः पश्यतेः' (निरु. ३.१६) इति निरुक्तम् । आसु वसतीवरीषु गृभ्णते गृह्णन्ति ॥

विपश्चिते पवमानाय गायत मही न धारात्यन्धो अर्षति ।
अहिर्न जूर्णामति सर्पति त्वचमत्यो न क्रीळन्नसरद्वृषा हरिः ॥ ४४ ॥

---

१. ग-भ-मु—"फलदात्र्यः । २. न१.२.५—विश्वपस्त्यं । ३. क-त-भ-मु—' दिवि भवं ' नास्ति ।

विपःऽचिते । पवमानाय । गायत । मही । न । धारा । अति । अन्धः । अर्षति ।
अहिः । न । जूर्णाम् । अति । सर्पति । त्वचम् ।
अत्यः । न । क्रीळन् । असरत् । वृषा । हरिः ॥ ४४ ॥

हे[1] ऋत्विजः[1] विपश्चिते मेधाविने पवमानाय पूयमानाय गायत स्तुतिं कुरुत। स च विपश्चित्सोमः मही न धारा महती वर्षधारेव अन्धः अन्नं रसात्मकम्[2] अति अर्षति। अहिर्न अहिरिव जूर्णां जीर्णां त्वचम् अति सर्पति अतिसृजति। अभिषवादिकर्मणा[3] स्वयं सृजतीत्यर्थः[3]। तद्वदतिसर्पति धारा दशापवित्रात्। अत्यो न अश्व इव क्रीळन् असरत् सरति गच्छति द्रोणकलशम्[4]। वृषा वर्षकः कामानां हरिः हरितवर्णः रसः॥

अग्रेगो राजाप्यस्तविष्यते विमानो अह्नां भुवनेष्वर्पितः।
हरिर्घृतस्नुः सुदृशीको अर्णवो ज्योतीरथः पवते राय ओक्यः॥ ४५ ॥

अग्रेऽगः । राजा । अप्यः । तविष्यते । विऽमानः । अह्नाम् । भुवनेषु । अर्पितः ।
हरिः । घृतऽस्नुः । सुऽदृशीकः । अर्णवः । ज्योतिःऽरथः । पवते । राये । ओक्यः ॥४५॥

अग्रेगः अग्रे गन्ता राजा राजमानः अप्यः अप्सु संस्कृतः सोमः तविष्यते स्तूयते। यः अह्नां दिनानां विमानः निर्माता चन्द्रकलाह्रासवृद्ध्यधीनत्वादहर्व्यवहारस्य। भुवनेषु उदकेषु वसतीवरीष्वेकधनासु अर्पितः स्थापितः स राजा तविष्यते। किंच हरिः हरितवर्णः घृतस्नुः प्रस्नुतोदकः सुदृशीकः शोभनदर्शनः अर्णवः उदकवान्। अर्ण इत्युदकनाम। ज्योतीरथः ज्योतिर्मयरथः राये धनस्य प्रापयिता। ओक्यः। ओक इति निवासनाम। तस्य हितः॥ ॥ २० ॥

असर्जि स्कम्भो दिव उद्यतो मदः परि त्रिधातुर्भुवनान्यर्षति।
अंशुं रिहन्ति मतयः पनिप्नतं गिरा यदि निर्णिजमृग्मिणो ययुः॥ ४६ ॥

असर्जि । स्कम्भः । दिवः । उत्ऽयतः । मदः । परि । त्रिऽधातुः । भुवनानि । अर्षति ।
अंशुम् । रिहन्ति । मतयः । पनिप्नतम् । गिरा । यदि । निःऽनिजम् । ऋग्मिणः । ययुः ॥४६॥

दिवः द्युलोकस्य स्कम्भः स्कम्भयिता धारकः उद्यतः सोमः असर्जि सृज्यते। अभिषूयत इत्यर्थः। किंच त्रिधातुः द्रोणकलशाधवनीयपूतभृदाख्यास्त्रयो धातवो यस्य स तथोक्तः। तादृशो भुवनानि उदकानि अर्षति गच्छति। अंशुं सोमं पनिप्नतं शब्दायमानं मतयः पूजकाः रिहन्ति लिहन्ति आस्वादयन्ति। कदा। यदि निर्णिजं निर्णिक्तम्। यद्वा। निर्णिगिति रूपनाम। रूपवन्तमित्यर्थः। तम् ऋग्मिणः स्तोतारः गिरा स्तुत्या ययुः गच्छन्ति तदा॥

प्र ते धारा अत्यण्वानि मेष्यः पुनानस्य संयतो यन्ति रंहयः।
यद्गोभिरिन्दो चम्वोः समज्यस आ सुवानः सोम कलशेषु सीदसि॥४७॥

प्र । ते । धाराः । अति । अण्वानि । मेष्यः । पुनानस्य । सम्ऽयतः । यन्ति । रंहयः ।
यत् । गोभिः । इन्दो इति । चम्वोः । सम्ऽअज्यसे । आ । सुवानः । सोम । कलशेषु । सीदसि॥४७॥

१. ग-त३-म१.२.७—'हे ऋत्विजः' नास्ति। २. ग-त३-म५—सोमात्मकं; त१.२.४—रसात्मकं; म६—सोमात्मकं रसात्मकं। ३. ग-त३-म१.५.७—'अभिषवा॰ ...त्यर्थः' नास्ति। ४. ग-त३-म१.५.७—'द्रोणकलशं' नास्ति।

पुनानस्य पूयमानस्य संवसः संगच्छमानाः रंहयः रंहणस्वभावाः धाराः मेष्यः अव्यानि अणूनि लोमानि अति यन्ति अतिक्रम्य गच्छन्ति। हे इन्दो सोम यत् यदा गोभिः उदकैः चम्वोः अधिषवणफलकयोरुपरि समज्यसे तदानीं हे सोम सुवानः सूयमानस्त्वं कलशेषु आ सीदसि ॥

पवस्व सोम क्रतुविन्न उक्थ्योऽव्यो वारे परि धाव मधु प्रियम्।
जहि विश्वान्रक्षस इन्दो अत्रिणो बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥ ४८ ॥

पवस्व । सोम । क्रतुऽवित् । नः । उक्थ्यः । अव्यः । वारे । परि । धाव । मधु । प्रियम् ।
जहि । विश्वान् । रक्षसः । इन्दो इति । अत्रिणः । बृहत् । वदेम । विदथे । सुऽवीराः ॥ ४८ ॥

हे सोम नः अस्माकं क्रतुवित् कर्मज्ञः। स्तुतिज्ञ इत्यर्थः। उक्थ्यः स्तुत्यः। यतः स्तुत्योऽतः क्रतुविदित्यभिप्रायः। ईदृशस्त्वं नोऽस्माकं यागाय पवस्व स्रव रसम्। अव्यः वारे दशापवित्रे प्रियं मधु परि धाव परिक्षर। हे इन्दो दीप्त सोम अत्रिणः भक्षकान् विश्वान् रक्षसः जहि। सुवीराः सुपुत्रा वयं विदथे यज्ञे बृहत् महत्त्वं वदेम उच्चारयेम। याचेमेत्यर्थः। यद्वा प्रभूतं स्तोत्रं वदेम ॥ ॥ २१ ॥

'प्र तु द्रव' इति नवर्चं द्वितीयं सूक्तं काव्यस्योशनस आर्षमनादेशपरिभाषया त्रैष्टुभं पवमानसोमदेवताकम्। तथा चानुक्रान्तं—'प्र तु नवोशना' इति। 'जागतमूर्ध्वं प्रागुशनसः' (अनु. ९. ६७) इति वचनाज्जगत्यधिकारो निवृत्तः। गतो विनियोगः ॥

प्र तु द्रव परि कोशं नि षीद नृभिः पुनानो अभि वाजमर्ष।
अश्वं न त्वा वाजिनं मर्जयन्तोऽच्छा बर्ही रशनाभिर्नयन्ति ॥ १ ॥

प्र । तु । द्रव । परि । कोशम् । नि । सीद । नृऽभिः । पुनानः । अभि । वाजम् । अर्ष ।
अश्वम् । न । त्वा । वाजिनम् । मर्जयन्तः । अच्छ । बर्हिः । रशनाभिः । नयन्ति ॥ १ ॥

हे सोम तु क्षिप्रं प्र द्रव प्रगच्छ। गत्वा च कोशं द्रोणकलशं परि नि षीद निषण्णो भव। नृभिः नेतृभिः पुनानः पूयमानः वाजम् अन्नं यजमानार्थमुद्दिश्य अभि अर्ष अभिगच्छ। वाजिनं बलवन्तम् अश्वं न अश्वमिव त्वा यथा मार्जयन्ति[3] तद्वत् वाजिनं त्वां मर्जयन्तः[4] शोधयन्तः बर्हिः यज्ञम् अच्छ प्रति रशनाभिः रशनावद्दीर्घाभिरङ्गुलीभिः नयन्ति अध्वर्युप्रमुखाः ॥

स्वायुधः पवते देव इन्दुरशस्तिहा वृजनं रक्षमाणः।
पिता देवानां जनिता सुदक्षो विष्टम्भो दिवो धरुणः पृथिव्याः ॥ २ ॥

सुऽआयुधः । पवते । देवः । इन्दुः । अशस्तिऽहा । वृजनम् । रक्षमाणः ।
पिता । देवानाम् । जनिता । सुऽदक्षः । विष्टम्भः । दिवः । धरुणः । पृथिव्याः ॥ २ ॥

स्वायुधः शोभनायुधः इन्दुः सोमः देवः पवते। स च देवः अशस्तिहा रक्षोहा वृजनम् उपद्रवं रक्षमाणः। पिता पालकः देवानां तथा जनिता उत्पादकः सुदक्षः सुबलः दिवः विष्टम्भः विशेषेण स्तम्भयिता पृथिव्याः च धरुणः धारकः। एवंमहानुभावः पवते ॥

३. ग—मर्जयति। ४. ग—मर्जयन्तः।

ऋषिर्विप्रः पुरएता जनानामृभुर्धीर उशना काव्येन ।
स चिद्विवेद निहितं यदासामपीच्यं१ गुह्यं नाम गोनाम् ॥ ३ ॥

ऋषिः । विप्रः । पुरःऽएता । जनानाम् । ऋभुः । धीरः । उशना । काव्येन ।
सः । चित् । विवेद । निऽहितम् । यत् । आसाम् । अपीच्यम् । गुह्यम् । नाम । गोनाम् ॥ ३ ॥

ऋषिः अतीन्द्रियद्रष्टा विप्रः मेधावी पुरएता पुरतो गन्ता जनानां मनुष्याणाम् ऋभुः उरु भासमानः धीरः धीमान् उशना एतन्नामर्षिः यः स चित् स एव काव्येन कविर्मेन स्तोत्रेण विवेद लभते । किम् । यत् आसां गोनां गवाम् अपीच्यम् । अन्तर्हितनामैतत् । अन्तर्हितं गुह्यं गोपनीयं नाम नामकमुदकं पयोलक्षणम् ॥

एष स्य ते मधुमाँ इन्द्र सोमो वृषा वृष्णे परि पवित्रे अक्षाः ।
सहस्रसाः शतसा भूरिदावा शश्वत्तमं बर्हिरा वाज्यस्थात् ॥ ४ ॥

एषः । स्यः । ते । मधुऽमान् । इन्द्र । सोमः । वृषा । वृष्णे । परि । पवित्रे । अक्षारिति ।
सहस्रऽसाः । शतऽसाः । भूरिऽदावा । शश्वत्ऽतमम् । बर्हिः । आ । वाजी । अस्थात् ॥ ४ ॥

हे इन्द्र वृष्णे वर्षकाय ते तुभ्यम् एष स्यः स सोमः मधुमान् माधुर्योपेतः वृषा वर्षकः पवित्रे परि अक्षाः परिक्षरति । क्षरतेर्लुङि रूपम् । स एव सहस्रसाः सहस्रसंख्याकधनस्य दाता शतसाः शतसंख्याकस्य दाता भूरिदावा ततोऽपि भूरेर्दाता वाजी बलवान् शश्वत्तमं नित्यं बर्हिः यज्ञम् आ अस्थात् आतिष्ठति ॥

एते सोमा अभि गव्या सहस्रा महे वाजायामृताय श्रवांसि ।
पवित्रेभिः पवमाना असृग्रञ्छ्रवस्यवो न पृतनाजो अत्याः ॥ ५ ॥

एते । सोमाः । अभि । गव्या । सहस्रा । महे । वाजाय । अमृताय । श्रवांसि ।
पवित्रेभिः । पवमानाः । असृग्रन् । श्रवस्यवः । न । पृतनाजः । अत्याः ॥ ५ ॥

एते सोमाः गव्या गव्यानि सहस्रा सहस्राणि श्रवांसि अन्नानि आशिरलक्षणानि लक्षीकृत्य पवित्रेभिः पवित्रैर्दशापवित्रैः पवमानाः पूयमानाः महे महते वाजाय अन्नाय अमृताय अमृतत्वाय अभि असृग्रन् सृज्यन्ते । किमिव । श्रवस्यवः अन्नेच्छवः पृतनाजः सेनाजेतारः अत्याः न अश्वा इव ॥ ॥ २२ ॥

परि हि ष्मा पुरुहूतो जनानां विश्वासरद्भोजना पूयमानः ।
अथा भर श्येनभृत प्रयांसि रयिं तुञ्जानो अभि वाजमर्ष ॥ ६ ॥

परि । हि । स्म । पुरुऽहूतः । जनानाम् । विश्वा । असरत् । भोजना । पूयमानः ।
अथ । आ । भर । श्येनऽभृत । प्रयांसि । रयिम् । तुञ्जानः । अभि । वाजम् । अर्ष ॥ ६ ॥

अयं परि असरत् परिसरति जनानाम्[1] अर्थाय विश्वा सर्वाणि भोजना भोजनान्यन्नानि धनानि वा । कीदृशः । पुरुहूतः बहुभिराहूतः पूयमानः शोध्यमानः । अथ अनन्तरम् । अथ

1. तै३-मै१.२.६.७—जनानां यजमानानां ।

इदानीं हे श्येनभृत श्येनेनाहृत सोम त्वं प्रयांसि अन्नानि आ भर आहर । रयिं धनं पुनानः पूयमानः वाजम् अन्नं रयम् अभि अर्ष अभिगच्छ ।

एष सुवानः परि सोमः पवित्रे सर्गो न सृष्टो अदधावदर्वा ।
तिग्मे शिशानो महिषो न शृङ्गे गा गव्यन्नभि शूरो न सत्वा ॥ ७ ॥

एषः । सुवानः । परि । सोमः । पवित्रे । सर्गः । न । सृष्टः । अदधावत् । अर्वा ।
तिग्मे इति । शिशानः । महिषः । न । शृङ्गे इति ।
गाः । गव्यन् । अभि । शूरः । न । सत्वा ॥ ७ ॥

एषः सुवानः सूयमानः अर्वा अरणकुशलः सोमः सर्गः न सृष्टः विसृष्टोऽश्व इव पवित्रे परि अदधावत् परिधावति । किंच तिग्मे तीक्ष्णे शृङ्गे शिशानः तीक्ष्णीकुर्वन् महिषः न महान्[1] महिषाख्यो मृग इव[2] । तथान्यदप्याह । गाः गव्यन् प्रभूता गा इच्छन् शूरः न शूर इव । एतौ महिषशृङ्गी यथा अभिमुखौ शीघ्रं धावतः तद्वत् सत्वा सदनशीलोऽयं गच्छतीति शेषः ॥

एषा ययौ परमादन्तरद्रेः कूचित्सतीरूर्वे गा विवेद ।
दिवो न विद्युत्स्तनयन्त्यभ्रैः सोमस्य ते पवत इन्द्र धारा ॥ ८ ॥

एषा । आ । ययौ । परमात् । अन्तः । अद्रेः । कूऽचित् । सतीः । ऊर्वे । गाः । विवेद ।
दिवः । न । विऽद्युत् । स्तनयन्ती । अभ्रैः । सोमस्य । ते । पवते । इन्द्र । धारा ॥ ८ ॥

एषा सोमधारा परमात् उत्कृष्टात् स्थानात् आ ययौ जगाम पात्रं स्वर्लोकात् देवान् वा । किंच अद्रेः पर्वताकारस्थानस्य पर्वतस्य अन्तः कूचित् क्वचित् कुत्रचिद्गूढे ऊर्वे देवे सतीः वर्तमानाः पणिभिरपहृताः गाः विवेद लब्धवती । यत्र पणयो गा अपहृत्य स्थापितवन्तः स देश ऊर्वः । ' ऊर्वं गव्यं महि गृणानः ' (ऋ. सं. ६.१७.१) इति हि मन्त्रान्तरम् । दिवः न विद्युत् दिवः सकाशाद्विद्युदिव स्तनयन्ती शब्दयन्ती । विद्युत् विशेष्यते । अभ्रैः प्रेरितेति शेषः । सा यथा शब्दं करोति तद्वच्छब्दं कुर्वती । सोमस्य सम्बन्धिनी सेयं धारा हे इन्द्र ते त्वदर्थं त्वत्पानाय पवते पूयते । क्षरति वा ॥

उत स्म राशिं परि यासि गोनामिन्द्रेण सोम सरथं पुनानः ।
पूर्वीरिषो बृहतीर्जीरदानो शिक्षा शचीवस्तव ता उपष्टुत् ॥ ९ ॥

उत । स्म । राशिम् । परि । यासि । गोनाम् । इन्द्रेण । सोम । सऽरथम् । पुनानः ।
पूर्वीः । इषः । बृहतीः । जीरदानो इति जीरऽदानो ।
शिक्ष । शचीऽवः । तव । ता । उपऽस्तुत् ॥ ९ ॥

उत स्म अपि च खलु हे सोम पुनानः पूयमानः गोनां गवां राशिं समूहं पणिभिरपहृतं परि यासि परिगच्छसि । कथंभूतः सन् उच्यते । इन्द्रेण सह सरथम् एकमेव रथमास्थाय । हे

1. ग-' महान् ' नास्ति । 2. ग-इव पवित्रे पर्यदधावत् परिधावति ।

वीरवान्तो क्षिप्रदान सोम उपस्तुत उपस्तूयमानस्त्वं पूर्वीः बह्वीः बृहतीः महतीः इषः उक्तलक्षणान्यन्नानि शिक्ष देहि । हे शाचीव अन्नवन् ताः इषः तव स्वभूता इति शेषः ॥ ॥२३॥

' अयं सोमः ' इत्यष्टर्चं तृतीयं सूक्तम् । ऋष्याद्याः पूर्ववत् । ' अयं सोमोऽष्टौ ' इत्यनुक्रान्तम् । गतो विनियोगः ॥

अयं सोम इन्द्र तुभ्यं सुन्वे तुभ्यं पवते त्वमस्य पाहि ।
त्वं ह यं चकृषे त्वं ववृष इन्दुं मदाय युज्याय सोमम् ॥ १ ॥

अयम् । सोमः । इन्द्र । तुभ्यम् । सुन्वे । तुभ्यम् । पवते । त्वम् । अस्य । पाहि ।
त्वम् । ह । यम् । चकृषे । त्वम् । ववृषे । इन्दुम् । मदाय । युज्याय । सोमम् ॥ १ ॥

हे इन्द्र अयं सोमः तुभ्यं त्वदर्थं सुन्वे सूयते ॥ सुनोतेः कर्मार्थे लटि ' लोपस्त आत्मनेपदेषु ' इति तलोपः ॥ तुभ्यं त्वदर्थमेव पवते पूयते । त्वं च अस्य अमुं पाहि पिब । त्वं ह यम् इन्दुं सोमं चकृषे करोषि । त्वं च यं ववृषे वृतवानसि । किमर्थम् । मदाय युज्याय सहायाय । सोम इन्द्रस्य बलकरत्वात् सहाय इति प्रसिद्धम् । यमेवं करोषि त्वं तं पाहीति समन्वयः॥

स ईं रथो न भुरिषाळयोजि महः पुरूणि सातये वसूनि ।
आदीं विश्वा नहुष्याणि जाता स्वर्षाता वन ऊर्ध्वा नवन्त ॥ २ ॥

सः । ईम् । रथः । न । भुरिषाट् । अयोजि । महः । पुरूणि । सातये । वसूनि ।
आत् । ईम् । विश्वा । नहुष्याणि । जाता । स्वःऽसाता । वने । ऊर्ध्वा । नवन्त ॥ २ ॥

स ई सोऽयं सोमः भुरिषाट् भूरिभारस्य सोढा रथो न रथ इव भुरिषाट् प्रभूतस्य भारस्य सोढा अयोजि युज्यते । कीदृशः सः । महः महान् । किमर्थमयोजि । पुरूणि बहूनि वसूनि धनानि सातये अस्मभ्यं दातुम् । आदीं योजनानन्तरं विश्वा विश्वानि सर्वाणि नहुष्याणि । नहुषो[1] मनुष्याः । तेषां संबन्धीनि जाता जातान्यस्माद्विरोधीनि ऊर्ध्वा उन्मुखानि वने वननीये स्वर्षाता स्वर्षातौ । संग्रामनामैतत् । स्वर्गलाभयुक्ते संग्रामे नवन्त गच्छन्तु । नवतिर्गतिकर्मा । यद्वा । सोमं संग्रामे युद्धार्थिनः संगच्छन्ति ॥

वायुर्न यो नियुत्वाँ इष्टयामा नासत्येव हव आ शंभविष्ठः ।
विश्ववारो द्रविणोदाइव त्मन्पूषेव धीजवनोऽसि सोम ॥ ३ ॥

वायुः । न । यः । नियुत्वान् । इष्टऽयामा । नासत्याऽइव । हवे । आ । शम्ऽभविष्ठः ।
विश्वऽवारः । द्रविणोदाःऽइव । त्मन् । पूषाऽइव । धीऽजवनः । असि । सोम ॥ ३ ॥

यः सोमः नियुत्वान् । नियुतो वायोरश्वाः । तद्वान् वायुर्न वायुरिव इष्टयामा इष्टगमनः । नासत्येव अश्विनाविव हवम् आह्वानमाकर्ण्य आ सर्वतः शंभविष्ठः सुखस्य भावयितृतमः । द्रविणोदाइव धनदातेव त्मन् आत्मनि विश्ववारः विश्वैर्वरणीयो भवति तद्वद्विश्ववारोऽसि । पूषेव पोषकः सवितेव धीजवनः मनोवेगः असि । यद्वा कर्मणां प्रवर्तयितासि हे सोम ॥

---

1. ग—मनुष्यसंबंधीनि ।

इन्द्रो न यो महा कर्माणि चक्रिर्हन्ता वृत्राणामसि सोम पूर्भित् ।
पैद्वो न हि त्वमहिनाम्नां हन्ता विश्वस्यासि सोम दस्योः ॥ ४ ॥

इन्द्रः । न । यः । महा । कर्माणि । चक्रिः । हन्ता । वृत्राणाम् । असि । सोम । पूःऽभित् ।
पैद्वः । न । हि । त्वम् । अहिऽनाम्नाम् । हन्ता । विश्वस्य । असि । सोम । दस्योः ॥ ४ ॥

इन्द्रो न इन्द्र इव यः त्वं महा महान्ति कर्माणि चक्रिः तात्कालिकेन करोषि स त्वं हे सोम वृत्राणां शत्रूणां हन्ता असि भवसि । तथा पूर्भित् पुरां भेत्तासि । किंच पैद्वो न अश्व इव त्वं अहिनाम्नां हन्ता भवसि । आगत्य हन्तीत्यहिः । तन्नामकानामित्यर्थः । न केवलं तेषामेव अपि तु विश्वस्य अपि सर्वस्यापि दस्योः उपक्षपयितुः शत्रोर्हन्ता असि ॥

अग्निर्न यो वन आ सृज्यमानो वृथा पाजांसि कृणुते नदीषु ।
जनो न युध्वा महत उपब्दिरियर्ति सोमः पवमान ऊर्मिम् ॥ ५ ॥

अग्निः । न । यः । वने । आ । सृज्यमानः । वृथा । पाजांसि । कृणुते । नदीषु ।
जनः । न । युध्वा । महतः । उपब्दिः । इयर्ति । सोमः । पवमानः । ऊर्मिम् ॥ ५ ॥

अग्निर्न अग्निरिव यः सोमः वने अरण्ये आ सृज्यमानः वनसंबन्धन्यग्निर्यथा बलानि[1] कुरुते एवं यः सोमः वृथा अनायासेन नदीषु आन्तरिक्षाणि पाजांसि कृणुते कुरुते । किंच युध्वा युद्धस्य कर्ता जनो न शूरो मनुष्य इव महतः शत्रोः उपब्दिः । शब्दनामैतत् । शब्दयिता सन् पवमानः पूयमानः सोमः ऊर्मिं प्रवृद्धं रसम् इयर्ति प्रेरयति ॥

एते सोमा अति वाराण्यव्या दिव्या न कोशासो अभ्रवर्षाः ।
वृथा समुद्रं सिन्धवो न नीचीः सुतासो अभि कलशाँ असृग्रन् ॥ ६ ॥

एते । सोमाः । अति । वाराणि । अव्या । दिव्याः । न । कोशासः । अभ्रऽवर्षाः ।
वृथा । समुद्रम् । सिन्धवः । न । नीचीः । सुतासः । अभि । कलशान् । असृग्रन् ॥ ६ ॥

एते पूयमानाः सोमाः अव्या अविमयानि वाराणि वालानि अति गच्छन्तीति शेषः । तत्र दृष्टान्तः । दिव्या न कोशासः दिवि भवाः कोशा आप इव । ता विशेष्यन्ते । अभ्रवर्षाः अभ्रैर्वृष्यमाणाः । किंच वृथा अनायासेन समुद्रं सिन्धवो न नद्य इव नीचीः नीचीनगामिनः सुतासः अभिषुताः सोमाः कलशान् अभि असृग्रन् अभिगच्छन्ति ॥

शुष्मी शर्धो न मारुतं पवस्वानभिशस्ता दिव्या यथा विट् ।
आपो न मक्षू सुमतिर्भवा नः सहस्राप्साः पृतनाषाण्न यज्ञः ॥ ७ ॥

शुष्मी । शर्धः । न । मारुतम् । पवस्व । अनभिऽशस्ता । दिव्या । यथा । विट् ।
आपः । न । मक्षु । सुऽमतिः । भव । नः । सहस्रऽअप्साः । पृतनाषाट् । न । यज्ञः ॥ ७ ॥

हे सोम शुष्मी । शुष्मं बलं शोषणात् । बलवांस्त्वं मारुतं शर्धो न मरुतां बलमिव पवस्व । तत्र दृष्टान्तमेव स्पष्टयति । यथा दिव्या विट् प्रजा अनभिशस्ता । अभिशस्तो निन्द्यः ।

1. ग—ज्वाला विकुरुते ।

अनिभिभूता पवते। 'मरुतो वै देवानां विशः' (तै. सं. २. २. ५. ७) इति हि ब्राह्मणम्। किंच आपो न उदकानीव मक्षु क्षिप्रं पवमानस्त्वं सुमतिः भव नः अस्माकम्। किंच सहस्राप्साः। अप्स इति रूपनाम। बहुरूपस्त्वं पृतनाषाट् पृतनानामभिभवितेन्द्र इव यज्ञः यष्टव्यो भवसीति॥

राज्ञो नु ते वरुणस्य व्रतानि बृहद्गभीरं तव सोम धाम।

शुचिष्ट्वमसि प्रियो न मित्रो दक्षाय्यो अर्यमेवासि सोम॥ ८॥

राज्ञः। नु। ते। वरुणस्य। व्रतानि। बृहत्। गभीरम्। तव। सोम। धाम।

शुचिः। त्वम्। असि। प्रियः। न। मित्रः। दक्षाय्यः। अर्यमाऽइव। असि। सोम॥ ८॥

हे सोम वरुणस्य वारकस्य ते तव व्रतानि कर्माणि नु क्षिप्रं करोमीति शेषः। हे सोम तव धाम तेजःस्थानं बृहत् महत् गभीरं च। प्रियः मित्रः इव त्वं शुचिः दीप्तः शुद्धो वा असि। अर्यमेव अर्यमा देव इव त्वं दक्षाय्यः असि॥　　　॥ २४॥

'प्रो स्य वह्निः' इति सप्तर्चं चतुर्थं सूक्तम्। ऋष्याद्याः पूर्ववत्। 'प्रो स्य सप्त' इत्यनुक्रान्तम्। गतो विनियोगः॥

प्रो स्य वह्निः पथ्याभिरस्यान् दिवो न वृष्टिः पवमानो अक्षाः।

सहस्रधारो असदन्न्यस्मे मातुरुपस्थे वन आ च सोमः॥ १॥

प्रो इति। स्यः। वह्निः। पथ्याभिः। अस्यान्। दिवः। न। वृष्टिः। पवमानः। अक्षारिति।

सहस्रऽधारः। असदत्। नि। अस्मे इति। मातुः। उपऽस्थे। वने। आ। च। सोमः॥ १॥

प्र उ इति निपातद्वयसमुदाय एको निपातितः। प्रो अस्यान् प्रस्यन्दते स्यः सः वह्निः वोढा पथ्याभिः यज्ञमार्गैः। दिवो न वृष्टिः दिवः सकाशात् वृष्टिरिव पवमानः पूयमानः सन् अक्षाः व्याप्नोति। सोऽयं सोमः सहस्रधारः बहुधारः सन् अस्मे अस्मासु नि असदत् निषीदति॥

राजा सिन्धूनामवसिष्ट वास ऋतस्य नावमारुहद्रजिष्ठाम्।

अप्सु द्रप्सो वावृधे श्येनजूतो दुह ईं पिता दुह ईं पितुर्जाम्॥ २॥

राजा। सिन्धूनाम्। अवसिष्ट। वासः। ऋतस्य। नावम्। आ। अरुहत्। रजिष्ठाम्।

अप्ऽसु। द्रप्सः। ववृधे। श्येनऽजूतः। दुहे। ईम्। पिता। दुहे। ईम्। पितुः। जाम्॥ २॥

अयं राजा सोमः सिन्धूनाम् उदकानां क्षीरादिस्यन्दिनीनां गवां वा वासः वसनस्थानीयं क्षीराख्यं अथवा आच्छादकम् अवसिष्ट आच्छादयति। तथा कृत्वा रजिष्ठाम् ऋजुतराम् ऋतस्य यज्ञस्य नावम् आरुहत् आरोहति। सः द्रप्सः सोमरसः श्येनजूतः श्येनेनापहृतो रसः[1] अप्सु वसतीवरीषु ववृधे वर्धते। ईं तमिमं पितुः पालकात् पितृस्थानीयात् द्युलोकात् जां जातमपत्यं सोमम् ईम् अयं पिता पालको लोकः दुहे दोग्धि रसम्। तथाध्वर्युरपि दुहे दोग्धि। अथवा। उदकलक्षणमेतं सोमं पिता पालकः स्वामी यजमानो दोग्धि फलं तथा दुहेऽध्वर्युरपि रसं दुहे। यद्वा। दुह ईमिति पुनरुक्तिरादरार्था॥

---

1. म—वः।

सिंहं नसन्त मध्वो अयासं हरिमरुषं दिवो अस्य पतिम्।
शूरो युत्सु प्रथमः पृच्छते गा अस्य चक्षसा परि पात्युक्षा ॥ ३ ॥

सिंहम्। नसन्त। मध्वः। अयासम्। हरिम्। अरुषम्। दिवः। अस्य। पतिम्।
शूरः। युत्ऽसु। प्रथमः। पृच्छते। गाः। अस्य। चक्षसा। परि। पाति। उक्षा ॥ ३ ॥

सिंहं शत्रूणां हिंसकं सिंहसदृशं मध्वः उदकस्य अयासं प्रेरकं हरिं हरितवर्णम् अरुषम् अस्य दिवः द्युलोकस्य पतिं पालकं सोमं नसन्त व्याप्नुवन्ति यजमानाः। युत्सु संग्रामेषु शूरः प्रथमः देवानां मध्ये मुख्यः सोमः गाः पणिभिरपहृताः पृच्छते मार्गयति। पणीन् हत्वा गा लब्धुं सोमार्थं पृच्छतीत्यर्थः। किंच अस्य चक्षसा सामर्थ्येन उक्षा सेक्ता देवेन्द्रः परि पाति विश्वम् ॥

मधुपृष्ठं घोरमयासमश्वं रथे युञ्जन्त्युरुचक्र ऋष्वम्।
स्वसार ईं जामयो मर्जयन्ति सनाभयो वाजिनमूर्जयन्ति ॥ ४ ॥

मधुऽपृष्ठम्। घोरम्। अयासम्। अश्वम्। रथे। युञ्जन्ति। उरुऽचक्रे। ऋष्वम्।
स्वसारः। ईम्। जामयः। मर्जयन्ति। सऽनाभयः। वाजिनम्। ऊर्जयन्ति ॥ ४ ॥

मधुपृष्ठं मधुरपृष्ठभागं घोरं भयानकम् अयासं गन्तारम् ऋष्वं दर्शनीयमश्वं व्याप्तं सोमम् उरुचक्रे प्रभूतचक्रे रथे यथाश्वं रथे युञ्जन्ति रथिकास्तद्वत् प्रभूतचरणे रथे रंहणस्य साधने यज्ञाख्ये रथे युञ्जन्ति। योजयन्तीत्यर्थः। किंच ईम् एनं सोमं स्वसारः स्वयंसारिण्यः परस्परं स्वसृभूता वा जामयः बन्धुभूता अङ्गुलयः। एकहस्तनिष्पन्नत्वात् स्वसृत्वं जामित्वं च। एवंभूताः मार्जयन्ति शोधयन्ति। तदेवाह। सनाभयः समानबन्धनाः वाजिनं बलवन्तं सोमम् ऊर्जयन्ति बलिनं कुर्वन्ति ॥

चतस्र ईं घृतदुहः सचन्ते समाने अन्तर्धरुणे निषत्ताः।
ता ईमर्षन्ति नमसा पुनानास्ता ईं विश्वतः परि षन्ति पूर्वीः ॥ ५ ॥

चतस्रः। ईम्। घृतऽदुहः। सचन्ते। समाने। अन्तः। धरुणे। निऽसत्ताः।
ताः। ईम्। अर्षन्ति। नमसा। पुनानाः। ताः। ईम्। विश्वतः। परि। सन्ति। पूर्वीः ॥ ५ ॥

चतस्रः घृतदुहः घृतदोग्ध्र्यो गावः[1] ईम् एनं सोमं सचन्ते सेवन्ते। कीदृश्यस्ताः। समाने एकस्मिन् धरुणे सर्वेषां धारकेऽन्तरिक्षे निषत्ताः निषण्णाः। ताः घृतदुहः ईम् एनम् अर्षन्ति प्राप्नुवन्ति नमसा अन्नेन पुनानाः पूयमानाः सत्यः। ताः पूर्वीः बह्व्यः प्रभूता गावः[2] विश्वतः सर्वतः परि षन्ति परिभवन्ति ॥

विष्टम्भो दिवो धरुणः पृथिव्या विश्वा उत क्षितयो हस्ते अस्य।
असत्त उत्सो गृणते नियुत्वान्मध्वो अंशुः पवत इन्द्रियाय ॥ ६ ॥

विऽस्तम्भः। दिवः। धरुणः। पृथिव्याः। विश्वाः। उत। क्षितयः। हस्ते। अस्य।
असत्। ते। उत्सः। गृणते। नियुत्वान्। मध्वः। अंशुः। पवते। इन्द्रियाय ॥ ६ ॥

१. त१.२.३.४.५.६-म१.२.६—नावः, म७-नागावः। २. त१.२.३.४.५.६-म१.२.६—नावः; म७—नागावः।

अयं सोमः दिवः द्युलोकस्य विष्टम्भभूतः । यथा गृहस्य स्तम्भस्तद्वत् । तथा पृथिव्याः धरुणः धारकः । उत अपि च विश्वाः सर्वाः क्षितयः प्रजाः अस्य सोमस्य हस्ते भवन्ति । उत्सः । उत्सरन्त्यस्मात् कामा इत्युत्सः सोमः । सः गृणते स्तुवते ते तुभ्यं नियुत्वान् अश्ववान् असत् भवतु । स सोमः मध्वः मधु । कर्मणि षष्ठी । मधुररसः अंशुः सोमः । 'अंशुः शमष्टमात्रो भवति' (निरु. २. ५) इति यास्कः । इन्द्रियाय[1] पवते पूयते अभिषूयते[2] ॥

वन्वन्नवातो अभि देववीतिमिन्द्राय सोम वृत्रहा पवस्व ।
शग्धि महः पुरुश्चन्द्रस्य रायः सुवीर्यस्य पतयः स्याम ॥ ७ ॥

वन्वन् । अवातः । अभि । देवऽवीतिम् । इन्द्राय । सोम । वृत्रऽहा । पवस्व ।
शग्धि । महः । पुरुऽचन्द्रस्य । रायः । सुऽवीर्यस्य । पतयः । स्याम ॥ ७ ॥* ॥ २५ ॥

'प्र हिन्वानः' इति षळृचं पञ्चमं सूक्तं मैत्रावरुणेर्वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभं पवमानसोमदेवताकम् । तथा चानुक्रान्तं — 'प्र हिन्वानः षड्वसिष्ठः' इति । गतो विनियोगः ॥

प्र हिन्वानो जनिता रोदस्यो रथो न वाजं सनिष्यन्नयासीत् ।
इन्द्रं गच्छन्नायुधा संशिशानो विश्वा वसु हस्तयोरादधानः ॥ १ ॥

प्र । हिन्वानः । जनिता । रोदस्योः । रथः । न । वाजम् । सनिष्यन् । अयासीत् ।
इन्द्रम् । गच्छन् । आयुधा । सम्ऽशिशानः । विश्वा । वसु । हस्तयोः । आऽदधानः ॥ १ ॥

हिन्वानः[3] प्रेर्यमाणोऽध्वर्य्वादिभिः जनिता उत्पादयिता रोदस्योः द्यावापृथिव्योः । तयोः[4] जनयितृत्वं वृष्टिप्रदानहविष्प्रापणाभ्याम् । तादृक्सोमः वाजम् अन्नं सनिष्यन् दास्यन् प्र अयासीत् प्रगच्छति । इन्द्रं गच्छन् प्राप्नुवन् आयुधा आयुधानि संशिशानः सम्यक् तीक्ष्णीकुर्वन्निन्द्रसाहाय्यगमनार्थं तीक्ष्णायुधः सन् विश्वा सर्वाणि वसु वसूनि हस्तयोः आदधानः अस्मभ्यं दानाय । एवं कुर्वन् प्रायासीत् ॥

अभि त्रिपृष्ठं वृषणं वयोधामाङ्गूषाणामवावशन्त वाणीः ।
वना वसानो वरुणो न सिन्धून्वि रत्नधा दयते वार्याणि ॥ २ ॥

१. ग–इंद्रियार्थं, त-स-मु–य इंद्रियाय । २. त३–अ६ अभिषूयते । स्थलं किंचित् । ग–हे सोम वन्वन्नवातः शत्रुभिरनभिभूतः देववीतिं यज्ञमभिगच्छ । शत्रुहंता सन् इंद्राय पवस्व । बहुभिः स्पृहणीयः धनं देहि । वयं च सुवीर्यस्य पतयः स्याम, त१.२.६.७-अ२–वन्वन् स (त१-सन्) देववीतिं देवानां पानार्थं हे सोम इंद्राय इंद्रार्थं वृत्रहा वृत्रस्य हंता (अ२–वृत्रहंता) त्वं पवस्व क्षर । कथंभूत त्वं । शग्धि शक्तिमानसि (त१–मानसि) । त्वत्प्रसादाद्वयं पुरुश्चंद्रस्य राय बह्वाल्हादकस्य राय सुवीर्यस्य शोभनवीरा (त१.२–शोभना वीरा) यस्मिन् तादृशस्य धनस्य पतयः स्याम, अ४–उक्तार्थं ; मु–वन्वन् सन् देववीतिं देवानां पानार्थं हे सोम इंद्राय इंद्रार्थं वृत्रहा वृत्रस्य हंता अवातः त्वं अभिपवस्व क्षर । कथंभूतस्त्वं । शग्धि शक्तिमान् महो महानसि । त्वत्प्रसादात् वयं पुरुश्चंद्रस्य बह्वाल्हादकस्य सुवीर्यस्य, शोभना वीरा यस्मिन् तादृशस्य राये धनस्य पतयः स्याम । ३. त३-अ– प्र हिन्वानः । ४. ग-त३-म१.२.४.७–'तयोः' नास्ति ।

अभि । त्रिऽपृष्ठम् । वृषणम् । वयःऽधाम् । आङ्गूषाणाम् । अवावशन्त । वाणीः ।
वना । वसानः । वरुणः । न । सिन्धून् । वि । रत्नऽधाः । दयते । वार्याणि ॥ २ ॥

त्रिपृष्ठं त्रीणि पृष्ठानि स्तोत्राणि द्रोणकलशादिस्थानानि[1] वा[2] सवनानि वा यस्य स तथोक्तः। तं वृषणं वर्षकं वयोधाम् अन्नस्य दातारं सोमम् आङ्गूषाणाम् आघोषवतां स्तोतॄणां वाणीः वाचः अभि अवावशन्त शब्दयन्ते। वना वनान्युदकानि वसानः आच्छादयन् वरुणो न वरुण इव सिन्धून् आच्छादयति तद्वत्। रत्नधाः रत्नानां दाता सोमः वार्याणि धनानि वि दयते प्रयच्छति स्तोतृभ्यः॥

शूरग्रामः सर्ववीरः सहावाञ्जेता पवस्व सनिता धनानि।
तिग्मायुधः क्षिप्रधन्वा समत्स्वषाळ्हः साह्वान्पृतनासु शत्रून्॥ ३ ॥

शूरऽग्रामः । सर्वऽवीरः । सहावान् । जेता । पवस्व । सनिता । धनानि ।
तिग्मऽआयुधः । क्षिप्रऽधन्वा । समत्ऽसु । अषाळ्हः । सह्वान् । पृतनासु । शत्रून् ॥ ३ ॥

हे सोम पवस्व त्वम्। कीदृशस्त्वम्। शूरग्रामः शूराणां ग्रामः संघो यस्य सः। सर्ववीरः। सर्वे वीरा यस्य स तथोक्तः। सहावान् सहनवान् जेता जयशीलः सनिता संभक्ता धनानि तिग्मायुधः तीक्ष्णप्रहरणसाधनः क्षिप्रधन्वा क्षिप्रसंहननशीलधन्वा समत्सु संग्रामेषु अषाळ्हः अषोढः[2] साह्वान् अभिभवन्। कुत्र। पृतनासु शत्रुसेनासु। कान्। शत्रून्॥

उरुगव्यूतिरभयानि कृण्वन्त्समीचीने आ पवस्वा पुरंधी।
अपः सिषासन्नुषसः स्वर्गाः सं चिक्रदो महो अस्मभ्यं वाजान्॥ ४ ॥

उरुऽगव्यूतिः । अभयानि । कृण्वन् ।
समीचीने इति सम्ऽईचीने । आ । पवस्व । पुरंधी इति पुरम्ऽधी ।
अपः । सिसासन् । उषसः । स्वः । गाः । सम् । चिक्रदः । महः । अस्मभ्यम् । वाजान् ॥ ४ ॥

हे सोम उरुगव्यूतिः विस्तीर्णमार्गस्त्वम् अभयानि स्तोतृभ्यः कृण्वन् कुर्वन् पुरंधी। इदं द्यावापृथिव्योर्नाम। ते[3] समीचीने संगते कुर्वन् आ पवस्व आक्षर[4]। अपः उषसः स्वः आदित्यं गाः रश्मींश्च सिषासन् पुरुषार्थं संभक्तुमिच्छन् सं चिक्रदः संक्रन्दसे। महः महान्ति वाजान् अन्नानि अस्मभ्यं दातुमिति शेषः॥

मत्सि सोम वरुणं मत्सि मित्रं मत्सीन्द्रमिन्दो पवमान विष्णुम्।
मत्सि शर्धो मारुतं मत्सि देवान्मत्सि महामिन्द्रमिन्दो मदाय॥ ५ ॥

मत्सि । सोम । वरुणम् । मत्सि । मित्रम् । मत्सि । इन्द्रम् । इन्दो इति । पवमान । विष्णुम् ।
मत्सि । शर्धः । मारुतम् । मत्सि । देवान् । मत्सि । महाम् । इन्द्रम् । इन्दो इति । मदाय ॥ ५ ॥

---

१. ग-ङ१-भ१.२.४.७—'द्रोण'...वा' नास्ति। २. ग-ङ-भ-अषोढा। ३. ग-ङ१.२.३-भ—'ते' नास्ति। ४. भ१(२)—क्षर।

हे पवमान पूयमान इन्दो सोम त्वं वरुणादीन् सनिं तदेव तेषां मदाय । इन्द्रस्य प्राधान्यात् द्विरभिधानम् ॥

एवा राजेव क्रतुमाँ अमेन विश्वा घनिघ्नद्दुरिता पवस्व ।
इन्दो सूक्ताय वचसे वयो धा यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ६ ॥

एव । राजाऽइव । क्रतुऽमान् । अमेन । विश्वा । घनिघ्नत् । दुःऽइता । पवस्व ।
इन्दो इति । सुऽउक्ताय । वचसे । वयः । धाः । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥ ६ ॥

अनया स्तुतिमुपसंहरन् फलमाशास्ते । हे सोम एव एवं स्तुत इति शेषः । क्रतुमान् त्वं राजेव अमेन बलेन विश्वा सर्वाणि दुरिता दुरितानि घनिघ्नत् विनाशयन् पवस्व । हे इन्दो दीप्त सोम सूक्ताय शोभनमुदिताय वचसे अस्माकं स्तोत्राय तद्वचो विस्पष्टार्थं वदतस्य वयः धाः अन्नं देहि । अन्नलाभस्य स्तुतिनिमित्तकत्वात्तस्य स्तुतिवचसः प्राधान्येनोक्तिः । शिष्टं सिद्धम् ॥ २६ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥
इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण
सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये
सप्तमाष्टके तृतीयोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥
तृतीयं श्रुतिलक्ष्यः सप्तमस्याष्टकस्य सः ।
व्याख्याय सायणामात्यश्चतुर्थं व्याचिकीर्षति ॥

तत्र ‘ असर्जि ’ इति षडृचं षष्ठं सूक्तं मारीचस्य कश्यपस्यार्षं त्रैष्टुभं पवमानसोमदेवताकम् । ‘ असर्जि कश्यपः ’ इत्यनुक्रान्तम् । गतो विनियोगः ॥

असर्जि वक्वा रथ्ये यथाजौ धिया मनोता प्रथमो मनीषी ।
दश स्वसारो अधि सानो अव्येऽजन्ति वह्निं सदनान्यच्छ ॥ १ ॥

असर्जि । वक्वा । रथ्ये । यथा । आजौ । धिया । मनोता । प्रथमः । मनीषी ।
दश । स्वसारः । अधि । सानौ । अव्ये । अजन्ति । वह्निम् । सदनानि । अच्छ ॥ १ ॥

वक्वा शब्दायमानः । ‘ वच परिभाषणे ’ । वनिप् । एतादृशः[1] पवमानः सोमः आजौ । अजन्ति कर्माण्यस्मिन्निति इत्याजिर्यज्ञः । तस्मिन् धिया कर्मणा स्तोत्रेण वा साकम् असर्जि सृज्यते पात्रेष्विति । तत्र दृष्टान्तः । रथ्ये यथा रथार्हे आजौ । संग्रामनामैतत् अजन्ति प्रक्षिपन्ति आयुधान्यत्रेति[2] । तस्मिन्नश्वो यथा धियाङ्गुल्या सृज्यते[3] तद्वत् । कीदृशः । मनोता यस्मिन् देवानां

१. ग–त१.४–मा१.२.४.७–तादृशः । २. ग–आयुध्यत्रेति । ३. त१.२.४.५.७–मर२–सु–सृज्यते ।

मनांस्योतानि प्रोतानि यः । तथा च ब्राह्मणं—‘ तस्मिन् हि तेषां मनांस्योतानि ’ (ऐ. ब्रा. २.१०) इति । प्रथमः सर्वेषां देवानां मुख्यः मनीषी । मनस ईषा मनीषा स्तुतिः । तद्वान् । दश स्वसारः दशसंख्याका अङ्गुलयः सदनानि यज्ञगृहाणि अच्छ अभिमुखीकृत्य वह्निं वोढारं सोमं सानौ समुच्छ्रिते । अविः संस्पर्शांशुवाहकः । अव्ये अविमये अविवालेन कृते पवित्रे अजन्ति प्रेरयन्ति । ‘ अज गतिक्षेपणयोः ’॥

वीती जनस्य दिव्यस्य कव्यैरधि सुवानो नहुष्येभिरिन्दुः ।
प्र यो नृभिरमृतो मर्त्येभिर्मर्मृजानोऽविभिर्गोभिरद्भिः ॥ २ ॥

वीती । जनस्य । दिव्यस्य । कव्यैः । अधि । सुवानः । नहुष्येभिः । इन्दुः ।
प्र । यः । नृऽभिः । अमृतः । मर्त्येभिः । मर्मृजानः । अविऽभिः । गोभिः । अत्ऽभिः ॥२॥

कव्यैः साधुभिः स्तोतृभिः नहुष्येभिः मनुष्यैः सुवानः अभिषूयमाणः इन्दुः सोमः दिव्यस्य दिवि भवस्य जनस्य देवगणस्य वीती । ‘सुपां सुलुक्’ इति चतुर्थ्याः पूर्वसवर्णदीर्घः । सोमभक्षणार्थं यज्ञम् अधि गच्छति । किंच अमृतः मरणधर्मरहितः यः सोमः नृभिः कर्मनेतृभिः मर्त्येभिः मर्त्यैः अविभिः अविमयैः पवित्रैस्तथा गोभिः आनडुहैरधिषवणचर्मभिः यद्वा गोविकारैः क्षीरादिभिः अद्भिः वसतीवर्यादिभिरुदकैश्च मर्मृजानः भृशं शोध्यमानः सन् यज्ञं प्रति गच्छति । उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः ॥

वृषा वृष्णे रोरुवदंशुरस्मै पवमानो रुशदीर्ते पयो गोः ।
सहस्रमृक्वा पथिभिर्वचोविदध्वस्मभिः सूरो अण्वं वि याति ॥ ३ ॥

वृषा । वृष्णे । रोरुवत् । अंशुः । अस्मै । पवमानः । रुशत् । ईर्ते । पयः । गोः ।
सहस्रम् । ऋक्वा । पथिऽभिः । वचःऽवित् । अध्वस्मऽभिः । सूरः । अण्वम् । वि । याति ॥३॥

वृषा कामानां वर्षको वृषेवाचरन् वा रोरुवत् भृशं शब्दायमानः अंशुः सोमः पवमानः पूयमानः सन् अस्मै वृष्णे वर्षकायेन्द्राय तदर्थं रुशत् । रोचतेरिदं रूपम् । आरोचमानं श्वेतं गोः पयः आश्रयणद्रव्यम् ईर्ते गच्छति । ‘ ईर गतौ ’ । आदादिकः । किंच ऋक्वा । ‘ छन्दसीवनिपौ ’ इति मत्वर्थीयो वनिप् । स्तोत्रवानत एव वचोवित् स्तुतीनां ज्ञाता सूरः सुवीर्यः सर्वेषामग्निहोमादिकर्मणि प्रेरकः सोमः अध्वस्मभिः ध्वंसनवर्जितैर्हिंसारहितैः सहस्रं पथिभिः बहुभिर्मार्गैः अण्वं सूक्ष्मच्छिद्रं पवित्रं वि याति । अतीत्य द्रोणकलशं गच्छति ॥

रुजा दृळ्हा चिद्रक्षसः सदांसि पुनान इन्द ऊर्णुहि वि वाजान् ।
वृश्चोपरिष्टात्तुजता वधेन ये अन्ति दूरादुपनायमेषाम् ॥ ४ ॥

रुज । दृळ्हा । चित् । रक्षसः । सदांसि । पुनानः । इन्दो इति । ऊर्णुहि । वि । वाजान् ।
वृश्च । उपरिष्टात् । तुजता । वधेन । ये । अन्ति । दूरात् । उपऽनायम् । एषाम् ॥ ४ ॥

हे सोम दृळ्हा चित् दृढान्यपि परैरगम्यत्वेन रक्षसः राक्षसस्य सदांसि स्थानानि पुराणि रुज विनाशय । ‘ रुजो भङ्गे ’ तौदादिकः । किंच हे इन्दो पवमान पुनानः पवित्रादिभिः पूयमानस्त्वं वाजान् तत्स्थान्यन्नानि तस्य बलानि वा ऊर्णुहि आच्छादय । आहरेत्यर्थः । तथा ये

राक्षसाः उपरिष्टात् ऊर्ध्वदेशादागच्छन्ति ये वा अन्ति[1] अन्तिके समीपे आगच्छन्ति ये च दूरात् दूरदेशादागच्छन्ति तेषां राक्षसानाम् उपनायम् उपनेतारं स्वामिनं तुजता। तुजतिर्हिंसाकर्मा। हिंसकेन वधेन हननसाधनेनायुधेन त्वं वृश्च छिन्धि। 'ओव्रश्चू छेदने' तौदादिकः॥

स प्रत्नवन्नव्यसे विश्ववार सूक्ताय पथः कृणुहि प्राचः।
ये दुष्षहासो वनुषा बृहन्तस्ताँस्ते अश्याम पुरुकृत्पुरुक्षो ॥ ५ ॥

सः। प्रत्नऽवत्। नव्यसे। विश्वऽवार। सुऽउक्ताय। पथः। कृणुहि। प्राचः।
ये। दुःऽसहासः। वनुषा। बृहन्तः। तान्। ते। अश्याम। पुरुऽकृत्। पुरुक्षो इति पुरुऽक्षो ॥५॥

हे विश्ववार विश्वैः सर्वैर्वरणीय हे सोम सः तादृशस्त्वं प्रत्नवत् पुराण इव स्थितस्त्वं नव्यसे नवीयसे नवतराय। नवशब्दादीयसुनीकारलोपश्छान्दसः। तस्मै सूक्ताय शोभनस्तुतिकाय मह्यं पथः मार्गान् प्राचः प्राचीनान् कृणुहि कुरु। सर्वत्र गमनं प्रयच्छेत्यर्थः। 'कृवि हिंसाकरणयोः'। 'धिन्विकृण्व्योरच' इत्युप्रत्ययः। हे पुरुकृत् बहुकर्मन् हे पुरुक्षो। 'क्षु शब्दे'। मितद्र्वादित्वाड्डुप्रत्ययः (पा. सू. ३. २.१८०.१)। बहुविधं शब्दायमान हे सोम दुःसहासः रक्षोभिः सोढुमशक्याः अत एव वनुषा। वनतिर्हिंसार्थः। हिंसया युक्ताः बृहन्तः महान्तः ये त्वदीया अंशाः सन्ति तांस्ते तव स्वभूतानंशान् वयं यज्ञे अश्याम प्राप्नुयाम॥

एवा पुनानो अपः स्वर्गा अस्मभ्यं तोका तनयानि भूरि।
शं नः क्षेत्रमुरु ज्योतींषि सोम ज्योङ्नः सूर्यं दृशये रिरीहि ॥ ६ ॥

एव। पुनानः। अपः। स्वः। गाः। अस्मभ्यम्। तोका। तनयानि। भूरि।
शम्। नः। क्षेत्रम्। उरु। ज्योतींषि। सोम। ज्योक्। नः। सूर्यम्। दृशये। रिरीहि ॥६॥

हे सोम एव एवं पुनानः पूयमानः पवित्रादिभिः अस्मभ्यं रिरीहि प्रापय प्रयच्छ। किं तत्। अपः। अप इत्यन्तरिक्षनाम। आप्नोति सर्वमपि। अन्तरिक्षं स्वः स्वर्गं सुलोकं गाः। सर्वैर्गम्यतेऽत्रेति गावः पृथिव्यः। ताः पृथिवीश्च। भूरि। 'सुपां सुलुक्' इति द्वितीयाया लुक्। बहून् तोका पुत्रान् तनयानि। तन्वन्ति कुलमिति तनयाः पौत्राः। तांश्च तथा नः अस्मभ्यं क्षेत्रं शं सुखकरं कुरु। हे सोम ज्योतींषि नक्षत्राणि उरु उरूणि अन्तरिक्षे विस्तीर्णानि कुरु। तथा नः अस्मभ्यं सूर्यम् आदित्यं ज्योक्। चिरनामैतत्। चिरकालं दृशये द्रष्टुं[2] कुरु[3] ॥ ॥ १ ॥

'परि सुवानः' इति षड्डृचं सप्तमं सूक्तं मारीचस्य कश्यपस्यार्षं त्रैष्टुभं पवमानसोमदेवताकम्। 'परि सुवानः' इत्यनुक्रान्तम्। गतो विनियोगः॥

परि सुवानो हरिरंशुः पवित्रे रथो न सर्जि सनये हियानः।
आपच्छ्लोकमिन्द्रियं पूयमानः प्रति देवाँ अजुषत प्रयोभिः ॥ १ ॥

परि। सुवानः। हरिः। अंशुः। पवित्रे। रथः। न। सर्जि। सनये। हियानः।
आपत्। श्लोकम्। इन्द्रियम्। पूयमानः। प्रति। देवान्। अजुषत। प्रयःऽभिः ॥ १ ॥

१. त–'अन्ति' नास्ति। २. ग–द्रष्टुं दर्शं। ३. त-अ१.२.६–कुर्विति कुरु; भ४–कुर्विति।

सुवानः[1] अभिषूयमाणः हियानः ऋत्विग्भिः प्रेर्यमाणः हरिः हरितवर्णः अंशुः सोमः पवित्रे अविवालेन कृते दशापवित्रे परि सर्जि परिसृज्यते । किमर्थम् । सनये धनलाभाय देवानां संभजनाय वा । तत्र दृष्टान्तः । रथो न । रथो यथा युद्धे शत्रुवधार्थं शत्रुधनहरणार्थं[2] वा सृज्यते तद्वत् । किंच पूयमानः पवित्रेण सोऽयं सोमः इन्द्रियम् इन्द्रलिङ्गमिन्द्रस्य पयांसि वा श्लोकं स्तोत्रम् आपत् आप्नोति । 'आप्लृ व्याप्तौ' । लृदित्वादङागमः । तथा स सोमः प्रयोभिः प्रीणयितृभिः हवीरूपैरन्नैः देवान् प्रति अजुषत प्रतिसेवते । 'जुषी प्रीतिसेवनयोः' ॥

अच्छा॑ नृ॒चक्षा॑ असरत्प॒वित्रे॒ नाम॒ दधा॑नः क॒विर॑स्य॒ योनौ॑ ।
सीद॒न्होते॑व॒ सद॑ने च॒मूषूपे॑मग्म॒न्नृष॑यः स॒प्त विप्राः॑ ॥ २ ॥

अच्छ॑ । नृ॒ऽचक्षाः॑ । अ॒स॒र॒त् । प॒वित्रे॑ । नाम॑ । दधा॑नः । क॒विः । अ॒स्य॒ । योनौ॑ ।
सीद॑न् । होता॑ऽइव । सद॑ने । च॒मूषु॑ । उप॑ । ई॒म् । अ॒ग्म॒न् । ऋष॑यः । स॒प्त । विप्राः॑ ॥ २ ॥

नृचक्षाः नृणां द्रष्टा कविः क्रान्तप्रज्ञः सोमः नाम यत्सर्वाभ्यर्थ्यमुदकं दधानः धारयन् अस्य एतादृशस्यात्मनः योनौ स्थाने पवित्रे अच्छ असरत् अभितः सरति । ततः सदने । सीदन्त्यत्रेति सदनो यज्ञः । तस्मिन् होतेव होता यथा देवान् स्तोतुमुपविशति तद्वदेवानागन्तुमुपविशन् सोमः चमूषु । चमन्ति[3] चम्वो ग्रहादयः । तेष्वभिसरति । अनन्तरं सप्तसंख्याकाः विप्राः मेधाविनः भरद्वाजः कश्यपो गोतमोऽत्रिर्विश्वामित्रो जमदग्निर्वसिष्ठ इत्येते ऋषयः ईम् एनं सोमम् उप अग्मन् स्तोत्रैरुपगच्छन्ति ॥

प्र सु॑मे॒धा गा॑तु॒विद्वि॒श्वदे॑वः॒ सोमः॑ पुना॒नः सद॑ एति॒ नित्य॑म् ।
भुव॒द्विश्वे॑षु॒ काव्ये॑षु॒ रन्तानु॒ जना॑न्यतते॒ पञ्च॒ धीरः॑ ॥ ३ ॥

प्र । सु॒ऽमे॒धाः । गा॒तु॒ऽवित् । वि॒श्वऽदे॑वः । सोमः॑ । पु॒ना॒नः । सदः॑ । ए॒ति॒ । नित्य॑म् ।
भुव॑त् । विश्वे॑षु । काव्ये॑षु । रन्ता॑ । अनु॑ । जना॑न् । य॒त॒ते॒ । पञ्च॑ । धीरः॑ ॥ ३ ॥

सुमेधाः । 'नित्यमसिच् प्रजामेधयोः' (पा. सू. ५. ४. १२२) इत्यसिच्प्रत्ययान्तः । शोभनप्रज्ञः गातुवित् मार्गस्य वेत्ता । यद्वा । गातवः स्तोतारः । तेषां धनस्य लम्भयिता । विश्वदेवः सर्वदेवोपगतः । यद्वा । देवो देवनं दीप्तिः । व्यापकदीप्तियुक्तः । एतादृशः सोमः पुनानः पूयमानः सन् नित्यम् अविनश्वरं सदः स्थानं द्रोणकलशं प्र एति प्रगच्छति । ततः विश्वेषु सर्वेषु काव्येषु कविकर्मसु स्तोत्रेषु रन्ता भुवत् रमणशीलो भवति । रमेस्तृन्छान्दसत्वात् । तथा धीरः प्राज्ञः सोऽयं पञ्च जनान् निषादपञ्चमांश्चतुरो वर्णान् अनु यतते अनुगन्तुं प्रयत्नं करोति । अनुगच्छतीति यावत् ॥

तव॒ त्ये सो॑म पवमान नि॒ण्ये विश्वे॑ दे॒वास्त्रय॑ एकाद॒शासः॑ ।
दश॑ स्व॒धाभि॒रधि॒ सानो॒ अव्ये॑ मृ॒जन्ति॑ त्वा न॒द्यः॑ स॒प्त य॒ह्वीः ॥ ४ ॥

तव॑ । त्ये । सो॒म॒ । प॒व॒मा॒न॒ । नि॒ण्ये । विश्वे॑ । दे॒वाः । त्रयः॑ । ए॒का॒द॒शासः॑ ।
दश॑ । स्व॒धाभिः॑ । अधि॑ । सानौ॑ । अव्ये॑ । मृ॒जन्ति॑ । त्वा॒ । न॒द्यः॑ । स॒प्त । य॒ह्वीः ॥ ४ ॥

१. ख-अ२- 'सुवानः' नास्ति । २. ग-ख-अ६-°धनाहरणार्थं; अ४-°धनाय हरणार्थं । ३. ग-चमंतीति ।

हे पवमान पूयमान हे सोम तव स्वभूताः ये ते प्रसिद्धाः[1] त्रय एकादशासः । पूरणार्थे डट्प्रत्ययः । त्रयस्त्रिंशत्संख्याकाः विश्वे सर्वे देवाः निण्ये । अन्तर्हितनामैतत् । अन्तर्हिते स्थाने द्युलोके वर्तन्ते । तादृशं त्वां दशसंख्याका अङ्गुलयः अधि सानौ अधिकं समुच्छ्रिते अव्ये अविमये पवित्रे स्वधाभिः उदकैः मृजन्ति शोधयन्ति । किंच यह्वीः । 'वा छन्दसि' इति पूर्वसवर्णदीर्घः । यह्व्यो महत्यः सप्त सप्तसंख्याका गङ्गाद्याः नद्यः स्वा त्वां मृजन्ति । वसतीवर्यात्मकैरेकधनात्मकैश्च स्वीयैरुदकैस्त्वां मार्जयन्तीत्यर्थः ॥

तन्नु सत्यं पवमानस्यास्तु यत्र विश्वे कारवः संनसन्त ।
ज्योतिर्यदह्ने अकृणोदु लोकं प्रावन्मनुं दस्यवे करभीकम् ॥ ५ ॥

तत् । नु । सत्यम् । पवमानस्य । अस्तु । यत्र । विश्वे । कारवः । सम्ऽनसन्त ।
ज्योतिः । यत् । अह्ने । अकृणोत् । ऊँ इति । लोकम् ।
प्र । आवत् । मनुम् । दस्यवे । कः । अभीकम् ॥ ५ ॥

सत्यं सत्यभूतं तत् प्रसिद्धं पवमानस्य सोमस्य स्थानं नु क्षिप्रमस्माकम् अस्तु । यत्र यस्मिन् स्थाने विश्वे सर्वे कारवः स्तोतारः संनसन्त स्तोतुं संगच्छन्ते तत्स्थानमस्तु । अस्य सोमस्य यत् ज्योतिः अह्ने दिवसाय लोकम् आलोकं प्रकाशम् अकृणोत् करोति । उ इत्यवधारणे । तज्ज्योतिः मनुम् एतन्नामानं राजर्षिं प्रावत् प्रकर्षेणारक्षत् । तथा सोमः स्वीयं तेजः दस्यवे सर्वस्योपक्षपयित्रेऽसुराय अभीकम् अभिगमनशीलं कः अकार्षीत् । करोतेर्लुङि 'मन्त्रे घस°' इति च्लेर्लुक् ॥

परि सद्मेव पशुमान्ति होता राजा न सत्यः समितीरियानः ।
सोमः पुनानः कलशाँ अयासीत्सीदन्मृगो न महिषो वनेषु ॥ ६ ॥

परि । सद्मऽइव । पशुऽमान्ति । होता । राजा । न । सत्यः । समऽइतीः । इयानः ।
सोमः । पुनानः । कलशान् । अयासीत् । सीदन् । मृगः । न । महिषः । वनेषु ॥ ६ ॥

होता देवानामाह्वाता ऋत्विक् पशुमन्ति पशुमन्ति सद्मेव यज्ञगृहान् यथोपगच्छति[3] । किंच राजा न यथा राजा सत्यः सत्यकर्मा सन् समितीः । संग्रामनामैतत् । सम्यक् भाष्यते योद्धृभिरत्रेति । तान् संग्रामान् इयानः गच्छन् भवति तथा पुनानः[4] सोमः वनेषु वननीयेषु वसतीवर्यात्मकेषूदकेषु सीदन् मृगो न महिषः महिषाख्यो मृग इवोदकेषु तिष्ठन् कलशान् द्रोणाभिधानान् अयासीत् परियाति । यद्वा । महिषो महान् पूज्यो वा सोमः कलशान् परिगच्छतीति ॥ ॥२॥

'साकमुक्षः' इति पञ्चर्चमष्टमं सूक्तं गौतमस्य नोधस आर्षम् । पूर्ववच्छन्दोदेवते । तथा चानुक्रम्यते—'साकमुक्षः पञ्च नोधाः' इति । गतो विनियोगः ॥

साकमुक्षो मर्जयन्त स्वसारो दश धीरस्य धीतयो धनुत्रीः ।
हरिः पर्यद्रवज्जाः सूर्यस्य द्रोणं ननक्षे अत्यो न वाजी ॥ १ ॥

१. त–'ये ते प्रसिद्धाः' नास्ति । २. ग–यज्ञगृहान् परि याति । ३. त१–°गच्छन्ते; त२.४.५.७ भ६–°गच्छेत; त३.६-म१.२.४.७–°गच्छति; मु–यथा परिगच्छते । ४. ग-त३-म१.६ -पुनानः पूयमानः; म४–पुनानः पूयमानाः ।

साकम्ऽउक्षः । मर्जयन्त । स्वसारः । दश । धीरस्य । धीतयः । धनुत्रीः ।
हरिः । परि । अद्रवत् । जाः । सूर्यस्य । द्रोणम् । ननक्षे । अत्यः । न । वाजी ॥ १ ॥

साकमुक्षः सह युगपत् सिञ्चन्त्यः । 'उक्ष सेचने'। क्विपि रूपम् । तादृश्यः स्वसारः कर्मकरणार्थमितस्ततः सृत्वरा गच्छन्त्योऽङ्गुलयः मर्जयन्त सोमं शोधयन्ति । 'मृजू शौचालंकारयोः'। तथा दश दशसंख्याकाः धीतयः । अङ्गुलिनामैतत् । अङ्गुलयः धीरस्य समर्थस्य प्राज्ञस्य वा त्रैविध्यान्वयस्य काम्यमानस्य वा सोमस्य धनुत्रीः प्रेरयित्र्यो भवन्ति । ततः हरिः हरितवर्णः सोमः सूर्यस्य जाः प्रादुर्भूता जाया दिशस्ताः पर्यद्रवत् परितो गच्छति । सूर्यतेजसा ह्याविर्भवन्तीति दिशां तस्य जात्वम् । अत्यः अतनशीलः वाजी न अश्व इव स्थितः सोमः द्रोणं कलशं ननक्षे व्याप्नोति । नक्षतिर्व्याप्तिकर्मा ॥

सं मातृभिर्न शिशुर्वावशानो वृषा दधन्वे पुरुवारो अद्भिः ।
मर्यो न योषामभि निष्कृतं यन्त्सं गच्छते कलश उस्रियाभिः ॥ २ ॥

सम् । मातृऽभिः । न । शिशुः । वावशानः । वृषा । दधन्वे । पुरुऽवारः । अत्ऽभिः ।
मर्यः । न । योषाम् । अभि । निःऽकृतम् । यन् । सम् । गच्छते । कलशे । उस्रियाभिः ॥ २ ॥

वावशानः देवान् कामयमानः वृषा कामानां वर्षकोऽत एव पुरुवारः बहुभिर्वरणीयः सोमः अद्भिः मातृभूताभिर्वसतीवरीभिः सं दधन्वे संधार्यते । तत्र दृष्टान्तः । मातृभिर्न शिशुः । कामयमानः पुत्रो यथा मातृभिः पयःप्रदानेन संधार्यते । धविर्गत्यर्थः । कर्मणि लिटि रूपम् । मर्यो न मनुष्यो यथा योषां युवतिमभिगच्छति तद्वत् निष्कृतं संस्कृतं स्वस्थानम् अभि यन् अभिगच्छन् कलशे द्रोणाभिधाने उस्रियाभिः उस्रिगोविकारैः क्षीरादिभिर्वा सं गच्छते । गमेरकर्मकात् 'समो गम्यृच्छि' इत्यात्मनेपदम् ॥

उत प्र पिप्य ऊधरघ्न्याया इन्दुर्धाराभिः सचते सुमेधाः ।
मूर्धानं गावः पयसा चमूष्वभि श्रीणन्ति वसुभिर्न निक्तैः ॥ ३ ॥

उत । प्र । पिप्ये । ऊधः । अघ्न्यायाः । इन्दुः । धाराभिः । सचते । सुऽमेधाः ।
मूर्धानम् । गावः । पयसा । चमूषु । अभि । श्रीणन्ति । वसुऽभिः । न । निक्तैः ॥ ३ ॥

उत अपि च अघ्न्यायाः । अघ्न्येति गोनाम । अहन्तव्याया गोः ऊधः पयःस्थानं सोमः प्र पिप्ये । ओषध्यादिषु सोमः प्रविश्य प्रकर्षेणाप्याययति । प्यायतेर्लिटि 'लिड्यङोश्च' इति पीभावः । सुमेधाः शोभनप्रज्ञः सोऽयम् इन्दुः सोमः धाराभिः सचते समवैति संगच्छते । ततः गावः चमूषु । चमन्ति भक्षयन्त्यत्र सोममिति चमसा ग्रहादयः । तेषु स्थितं मूर्धानं समुच्छ्रितमिमं सोमं पयसा श्वेतेन अभि श्रीणन्ति अभित आच्छादयन्ति । तत्र दृष्टान्तः । निक्तैः प्रक्षालितैः वसुभिर्न वस्त्रैर्यथाच्छादयन्ति तद्वत् ॥

स नो देवेभिः पवमान रदेन्दो रयिमश्विनं वावशानः ।
रथिरायतामुशती पुरंधिरस्मद्र्यगा दावने वसूनाम् ॥ ४ ॥

सः । नः । देवेभिः । पवमान । रद । इन्दो इति । रयिम् । अश्विनम् । वावशानः ।
रथिरायताम् । उशती । पुरम्ऽधिः । अस्मद्र्यक् । आ । दावने । वसूनाम् ॥ ४ ॥

हे पवमान पूयमान सोम सः तादृशस्त्वं नः अस्मभ्यं देवेभिः देवैः सह रद प्रयच्छ । किं तत् उच्यते । हे इन्दो पात्रेषु क्षरन् सोम वावशानः कामयमानः सन् अश्विनम् अश्ववन्तं रयिं धनं प्रयच्छेति । किंच रथिरायताम् । रथो येषामस्तीति रथिराः । 'मेधारथाभ्याम्०' इतीरच्प्रत्ययः । तद्वदाचरतस्तानिच्छतो वा पुरुषान् उशती कामयमाना पुरंधिः स्वबीया बहुविधा धीः वसूनां धनानां दावने दानाय अस्मद्र्यक् अस्मदभिमुखी आ आगच्छतु । यद्वा । रथिरायतामिति धनानां विशेषणम् । बलवतां धनानामिति । अस्मद्र्यक् । 'विष्वग्देवयोश्च टेरद्र्यञ्चतावप्रत्यये' (पा. सू. ६. ३. ९२) इत्यद्र्यादेशः । अद्रिसध्र्योरन्तोदात्तत्वनिपातनात् 'उदात्तस्वरितयोर्यणः०' इति स्वरितः[1] ॥

नू नो रयिमुप मास्व नृवन्तं पुनानो वाताप्यं विश्वश्चन्द्रम् ।
प्र वन्दितुरिन्दो तार्यायुः प्रातर्मक्षू धियावसुर्जगम्यात् ॥ ५ ॥

नु । नः । रयिम् । उप । मास्व । नृऽवन्तम् । पुनानः । वाताप्यम् । विश्वऽचन्द्रम् ।
प्र । वन्दितुः । इन्दो इति । तारि । आयुः । प्रातः । मक्षु । धियाऽवसुः । जगम्यात् ॥ ५ ॥

हे सोम पुनानः पूयमानस्त्वं नः अस्मभ्यं नु क्षिप्रं नृवन्तं मनुष्यैर्युक्तम् । दासभूतमनुष्योपेतम् । तादृशं रयिं धनम् उप मास्व उपनिर्मिमीष्व । उपकुर्वित्यर्थः । किंच विश्वचन्द्रं सर्वेषामाह्लादकं वाताप्यम् । उदकनामैतत् । उदकं च कुरु । तथा हे इन्दो सोम वन्दितुः तव स्तोतुः आयुः जीवनं प्र तारि त्वया वर्धितमस्तु । सोऽयं सोमः धियावसुः बुद्ध्या कर्मणा वा प्राप्तधनः प्रातः काले वा सवने वा[2] मक्षु शीघ्रमस्मदीयं यज्ञं प्रति जगम्यात् आगच्छेत् । गमेर्लिङि 'बहुलं छन्दसि' इति शपः श्लुः ॥ ॥ ३ ॥

'अधि यत्' इति षळृचं नवमं सूक्तमाङ्गिरसस्य कण्वस्यार्षम्[3] । तथानुक्रम्यते—'अधि यत्कण्वः' इति । पूर्ववच्छन्दोदेवते । गतो विनियोगः ॥

अधि यदस्मिन्वाजिनीव शुभः स्पर्धन्ते धियः सूर्ये न विशः ।
अपो वृणानः पवते कवीयन्व्रजं न पशुवर्धनाय मन्म ॥ १ ॥

अधि । यत् । अस्मिन् । वाजिनिऽइव । शुभः । स्पर्धन्ते । धियः । सूर्ये । न । विशः ।
अपः । वृणानः । पवते । कविऽयन् । व्रजम् । न । पशुऽवर्धनाय । मन्म ॥ १ ॥

यत् यदा अस्मिन् सोमे वाजिनीव शुभः अश्वे यथा शोभमानालंकारा भवन्ति । यदा चास्मिन् सोमे सूर्ये न यथा सूर्ये विशः रश्मय उदिता भवन्ति । तदा[4] धियः अङ्गुलयः अधि स्पर्धन्ते । अहं पुरस्तात्शोधयाम्यहं पुरः शोधयामीत्यहमहमिकयोपतिष्ठन्ति । ततोऽयं सोमः अपः वसतीवरीः वृणानः आच्छादयन् पवते पात्रेषु क्षरति । कलशानधिगच्छति[5] । कीदृशः ।

1. त-भ२.६-मु-तिस्वरित. । 2. त-भ-'वा' नास्ति । 3. त-भ-काण्वस्यार्षं । 4. ढ३-भ२ ६.७-तथा । 5. भ१(२)-कलशानभिगच्छति ।

कवीयन् कविरिवाचरन्। यद्वा। कवयः स्तोतारः। तानिच्छन्। तत्र दृष्टान्तः। व्रजं न मन्म मननीयं[1] गन्तव्यं गोष्ठं पशुवर्धनाय पशूनां वर्धनाय गोपालः परिगच्छति। तथा देवानां प्रीणनाय पात्राणि प्रति पवत इति ॥

द्विता व्यूर्ण्वन्नमृतस्य धाम स्वर्विदे भुवनानि प्रथन्त ।
धियः पिन्वानाः स्वसरे न गाव ऋतायन्तीरभि वावश्र इन्दुम् ॥ २ ॥

द्विता । विऽऊर्ण्वन् । अमृतस्य । धाम । स्वःऽविदे । भुवनानि । प्रथन्त ।
धियः । पिन्वानाः । स्वसरे । न । गावः । ऋतऽयन्तीः । अभि । वावश्रे । इन्दुम् ॥ २ ॥

अमृतस्य उदकस्य धाम धारकं स्थानमन्तरिक्षं सोमः द्विता द्विधा व्यूर्ण्वन् उभयतः स्थितेऽन्तरिक्षे आच्छादयन् मध्येन गच्छति। ततः स्वर्विदे सर्वज्ञाय तस्मै सोमाय भुवनानि प्रथन्त विस्तीर्णानि भवन्ति। तस्य रश्मीनां संचरणार्थं प्रथन्त इत्यर्थः। अथ पिन्वानाः प्रीणयित्र्यः धियः स्तुतिलक्षणा वाचः ऋतायन्तीः यज्ञमिच्छन्त्यः यागस्तमिमम् इन्दुं सोममभिलक्ष्य स्वसरे यागाहनि वावश्रे शब्दायन्ते। यद्वा। सोमं कामयन्ते। तत्र दृष्टान्तः। गावो न यथा पिन्वमानाः पयः क्षरन्त्यो गावः स्वसरे। सुष्ठु अस्यन्ते प्रेर्यन्ते गावोऽत्रेति स्वसरो गोष्ठम्। तस्मिन्वत्सानभिलक्ष्य शब्दं कुर्वन्ति तद्वत् ॥

परि यत्कविः काव्या भरते शूरो न रथो भुवनानि विश्वा ।
देवेषु यशो मर्ताय भूषन्दक्षाय रायः पुरुभूषु नव्यः ॥ ३ ॥

परि । यत् । कविः । काव्या । भरते । शूरः । न । रथः । भुवनानि । विश्वा ।
देवेषु । यशः । मर्ताय । भूषन् । दक्षाय । रायः । पुरुऽभूषु । नव्यः ॥ ३ ॥

कविः क्रान्तप्रज्ञः सोमः काव्या काव्यानि कवेः कर्माणि स्तोत्राणि यत् यदा परि भरते परितो बिभर्ति। परिगच्छतीति यावत्। कथमिव। शूरो न यथा शूरः शत्रूणां बाधकः रथः तदीयः विश्वा भुवनानि सांग्रामिकाणि भूतानि परियाति तद्वत्। तदानीं देवेषु स्थितं यशः व्यापकं धनं मर्ताय मनुष्याय स्तोत्रे भूषन्। भवतेरन्तर्भावितण्यर्थात् सनि रूपम्। भाव-यितुमिच्छन् सोमः रायः आत्मना दत्तस्य धनस्य दक्षाय वृद्ध्यर्थं पुरुभूषु बहुषु यज्ञभवनेषु नव्यः स्तोतव्यो भवति। 'णु स्तुतौ'। अचो यत् ॥

श्रिये जातः श्रिय आ निरियाय श्रियं वयो जरितृभ्यो दधाति ।
श्रियं वसाना अमृतत्वमायन्भवन्ति सत्या समिथा मितद्रौ ॥ ४ ॥

श्रिये । जातः । श्रिये । आ । निः । इयाय । श्रियम् । वयः । जरितृऽभ्यः । दधाति ।
श्रियम् । वसानाः । अमृतऽत्वम् । आयन् । भवन्ति । सत्या । सम्ऽइथा । मितऽद्रौ ॥ ४ ॥

स सोमः श्रिये जातः संपदर्थं प्रादुर्भूतो भवति। तदेवाह। श्रिये ऐश्वर्यमेव आ निरियाय। अंशुभ्य आभिमुख्येन निर्गच्छति। निर्गतश्च स सोमः जरितृभ्यः स्तोतृभ्यः श्रियं

१. म-त३.४-अ४.५.६—मननीयं बोद्धव्यं रक्षितव्यं; स१.७—बोद्धव्यं गव्यं; अ८—बोद्धव्यं ।

हरिः । सृजानः । पथ्याम् । ऋतस्य । इयर्ति । वाचम् । अरिताऽइव । नावम् ।
देवः । देवानाम् । गुह्यानि । नाम । आविः । कृणोति । बर्हिषि । प्रऽवाचे ॥ २ ॥

सृजानः सृज्यमानः हरिः हरितवर्णः सोमः ऋतस्य सत्यभूतस्य[1] पथ्यां पथि भवां वाचं दैवीम् इयर्ति प्रेरयति । तत्र दृष्टान्तः । अरितेव जलोत्तीर्णं प्रापयिता नाविकः नावं यथा प्रेरयति तद्वत् । 'ऋ गतौ' । जौहोत्यादिकः । 'अर्तिपिपर्त्योः०' इत्यभ्यासस्येत्वम् । ततः देवः दीप्यमानः सोमः देवानाम् इन्द्रादीनां गुह्यानि अन्तर्हितानि नाम नामानि शरीराणि प्रवाचे प्रकर्षेण वाचयित्रे स्तोत्रे बर्हिषि यज्ञे आविष्कृणोति स्तोतुमाविष्करोति ॥

अपामिवेदूर्मयस्तर्तुराणाः प्र मनीषा ईरते सोममच्छ ।
नमस्यन्तीरुप च यन्ति सं चा च विशन्त्युशतीरुशन्तम् ॥ ३ ॥

अपाम्ऽइव । इत् । ऊर्मयः । तर्तुराणाः । प्र । मनीषाः । ईरते । सोमम् । अच्छ ।
नमस्यन्तीः । उप । च । यन्ति । सम् । च । आ । च । विशन्ति । उशतीः । उशन्तम् ॥ ३ ॥

अपामिव यथोदकानाम् ऊर्मयः स्वरन्ती[2] । इत् इति पूरणः । तद्वत् तर्तुराणाः कर्माणि देवान् स्तोतुं त्वरमाणाः । 'तुर त्वरणे' । जौहोत्यादिकः । यङ्लुगन्तस्य शानचि रूपम् । अभ्यासस्यावर्णश्च रेफादेशश्छान्दसः । अभ्यस्तस्वरः । तादृशा ऋत्विजः मनीषाः मनस ईशित्री स्तुतीः सोममच्छ सोमं प्रति प्र ईरते प्रेरयन्ति[3] । नमस्यन्तीः नमस्यन्त्यः सोमं पूजयन्त्यः स्तुत्यः तम् उप अभि च उपगच्छन्ति तमेव सं यन्ति च । 'चवायोगे प्रथमा' इति न निघातः । ततः उशतीः कामयमानाः स्तुतयः उशन्तं कामयमानं सोमम् आ विशन्ति च[4] ॥

तं मर्मृजानं महिषं न सानावंशुं दुहन्त्युक्षणं गिरिष्ठाम् ।
तं वावशानं मतयः सचन्ते त्रितो बिभर्ति वरुणं समुद्रे ॥ ४ ॥

तम् । मर्मृजानम् । महिषम् । न । सानौ । अंशुम् । दुहन्ति । उक्षणम् । गिरिऽस्थाम् ।
तम् । वावशानम् । मतयः । सचन्ते । त्रितः । बिभर्ति । वरुणम् । समुद्रे ॥ ४ ॥

मर्मृजानं पवित्रैः परिचर्यमाणं महिषं न महिषाख्यं मृगमिव सानौ समुच्छ्रिते देशे वर्तमानम् उक्षणं कामानां सेक्तारं गिरिष्ठाम् अभिषवार्थं ग्रावसु निहितं[5] तं तादृशं प्रसिद्धम् अंशुं सोमं दुहन्ति ऋत्विजो दुहते । 'ग्रावाणो वत्सा ऋत्विजो दुहन्ति' (तै. सं. १.९.११.४) इति तैत्तिरीयब्राह्मणम् । तं तादृशं वावशानं कामयमानं सोमं मतयः मन्तव्याः स्तुतयः सचन्ते समवयन्ति । सेवन्त इति यावत् । ततः त्रितः त्रिषु स्थानेषु वर्तमान इन्द्रः वरुणं शत्रूणां निवारकमेनं सोमं समुद्रे अन्तरिक्षे बिभर्ति शत्रुवधार्थं धारयति । यद्वा । त्रितस्त्रिषु स्थानेषु द्रोणाधवनीयपूतभृदाख्येषु कलशेषु ततो[6] विततः[6] सोमः शत्रूणां निवारकमिमं द्युलोके बिभर्ति पोषयति ॥

---

१. भ१(२)–सत्यभूतस्य यज्ञस्य । २. ग–तरंगाः । ३. ग–प्रेरयंति मो स्तुतिः; त३-भ५–प्रेरयंति ता स्तुतिः । ४. ग-त२.३.४-भ१.२.४.५.७–च प्रविशंति च । ५. भ-त३-भ१.२.४.७–तिष्ठंतं । ६. त१–स्थितः ततः, त७-मु–स्थितः ।

इष्यन्वाचमुपवक्तेव होतुः पुनान इन्दो वि ष्या मनीषाम्।
इन्द्रश्च यत्क्षयथः सौभगाय सुवीर्यस्य पतयः स्याम॥ ५॥

इष्यन्। वाचम्। उपवक्ताऽइव। होतुः। पुनानः। इन्दो इति। वि। स्य। मनीषाम्।
इन्द्रः। च। यत्। क्षयथः। सौभगाय। सुऽवीर्यस्य। पतयः। स्याम॥ ५॥

हे इन्दो सोम वाचं स्तुतिम् इष्यन् प्रेरयन् होतुः उपवक्तेव यथाध्वर्युः प्रतिगरं कुर्वन् प्रोत्साहयति तद्वत् स्तोतॄणां संभजनाय प्रोत्साहं कुर्वन् पुनानः पूयमानस्त्वं मनीषां बुद्धिं वि ष्य विसृज। किंतु बुद्धिं धनप्रदानाभिमुखीं कुरु। किंच यत् यदा इन्द्रश्च त्वं च सह यज्ञे क्षयथः निवसथः तदा स्तोतारो वयं सौभगाय सौभाग्याय स्याम। किंच सुवीर्यस्य शोभनवीर्योपेतस्य धनस्य पतयः स्वामिनः स्याम भवेम॥ ॥ ५॥

'प्र सेनानीः' इति चतुर्विंशत्यृचमेकादशं सूक्तं दिवोदासपुत्रस्य प्रतर्दनाख्यस्य राजर्षेरिदं त्रैष्टुभं पवमानसोमदेवताकम्। तथा चानुक्रम्यते—'प्र सेनानीश्चतुर्विंशतिर्दैवोदासिः प्रतर्दनः' इति। गतः सूक्तविनियोगः॥

प्र सेनानीः शूरो अग्रे रथानां गव्यन्नेति हर्षते अस्य सेना।
भद्रान्कृण्वन्निन्द्रहवान्त्सखिभ्य आ सोमो वस्त्रा रभसानि दत्ते॥ १॥

प्र। सेनाऽनीः। शूरः। अग्रे। रथानाम्। गव्यन्। एति। हर्षते। अस्य। सेना।
भद्रान्। कृण्वन्। इन्द्रऽहवान्। सखिऽभ्यः। आ। सोमः। वस्त्रा। रभसानि। दत्ते॥ १॥

सेनानीः सेनानामग्र उपनेता शूरः शत्रूणां बाधकः सोमः गव्यन् शत्रूणां गा इच्छन्। यद्वा। यजमानानां पश्वादिकमिच्छन्। रथानाम् अग्रे रथानां पुरतः प्र एति प्रकर्षेण संग्रामं गच्छति। अस्य[1] सोमस्य सेना च हर्षते हृष्यति। वाक्यभेदादनिघातः। किंच सखिभ्यः समानख्यानेभ्यो यजमानेभ्यः इन्द्रहवान् तैः कृतानीन्द्रस्याह्वानानि भद्रान् कल्याणानि सफलानि कृण्वन् कुर्वन्। आहूतो हीन्द्रः सोमं पीत्वा कामान् प्रयच्छतीति। रभसानि इन्द्रस्य वेगेनागमने निमित्तानि[2] वस्त्राण्याच्छादकानि पयःप्रभृतीन्याश्रयणानि आ दत्ते आगृह्णाति॥

समस्य हरिं हरयो मृजन्त्यश्वहयैरनिशितं नमोभिः।
आ तिष्ठति रथमिन्द्रस्य सखा विद्वाँ एना सुमतिं यात्यच्छ॥ २॥

सम्। अस्य। हरिम्। हरयः। मृजन्ति। अश्वऽहयैः। अनिऽशितम्। नमःऽभिः।
आ। तिष्ठति। रथम्। इन्द्रस्य। सखा। विद्वान्। एन। सुऽमतिम्। याति। अच्छ॥ २॥

हरयः हरन्त्यभिषुण्वन्ति सोममित्यृत्विजोऽङ्गुलयो वा[3] हरिं हरितवर्णम् अस्य सोमस्य कारणमंशुं सं मृजन्ति सम्यगभिषुण्वन्ति। ततः सोमः नमोभिः नामयितृभिः अश्वहयैः व्याप्तैरपि[4] अनिशितम् असंस्कृतमयुक्तमनुगतं रथं रमणसाधनमात्मीयं दशापवित्रम् आ

१. त-अ६—तस्य। २. अ६-मु—निमित्तानि वस्त्रा। ३. ग-त३-अ—वा हरयः। ४. ग—व्याप्तैरश्वैरपि; त१.२ ६.७—व्याप्तैर्गमनैरपि।

निषत्ति आसीदति । अनन्तरम् इन्द्रस्य सखा सखिभूतः विद्वान् प्राज्ञः सोमः एता एतेन रथेन पवित्रेण सुमतिं शोभनस्तुतिकं स्तोतारम् अच्छ याति अभिगच्छति । तस्मिन्[1] काले तेन क्रियमाणां स्तुतिमभिगच्छतीत्यर्थः ॥

स नो देव देवताते पवस्व महे सोम प्सरस इन्द्रपानः ।
कृण्वन्नपो वर्षयन्द्यामुतेमामुरोरा नो वरिवस्या पुनानः ॥ ३ ॥

सः । नः । देव । देवऽताते । पवस्व । महे । सोम । प्सरसे । इन्द्रऽपानः ।
कृण्वन् । अपः । वर्षयन् । द्याम् । उत । इमाम् । उरोः । आ । नः । वरिवस्य । पुनानः ॥ ३ ॥

हे देव द्योतमान हे सोम सः तादृशः इन्द्रपानः इन्द्रेण पानयोग्यस्त्वं नः अस्माकं स्वभूते देवताते देवैस्तते विस्तृते यज्ञे महे[2] महते प्सरसे भक्षणायेन्द्रस्य पानाय पवस्व ग्रहादिषु क्षर । किंच अपः उदकानि कृण्वन् कुर्वन् उत अपि च द्याम् इमां द्यावापृथिव्यौ वर्षयन् । भूमिं पर्जन्यरूपेण तर्पयति द्युलोकमग्निरूपेणेति । 'भूमिं पर्जन्या जिन्वन्ति दिवं जिन्वन्त्यग्नयः' (ऋ. सं. १.१६४.५१) इति श्रवणात् । उरोः विस्तीर्णादन्तरिक्षात् आ आगच्छंस्त्वं पुनानः पूयमानः सन् नः अस्मान् वरिवस्य धनादिप्रदानेन परिचरेति ॥

अजीतयेऽहतये पवस्व स्वस्तये सर्वतातये बृहते ।
तदुशन्ति विश्व इमे सखायस्तदहं वश्मि पवमान सोम ॥ ४ ॥

अजीतये । अहतये । पवस्व । स्वस्तये । सर्वऽतातये । बृहते ।
तत् । उशन्ति । विश्वे । इमे । सखायः । तत् । अहम् । वश्मि । पवमान । सोम ॥ ४ ॥

हे सोम अजीतये यथा वयं शत्रुभिरजिता भवेम तथा तेषामजयाय[3] अहतये यथा तैरहताः स्याम[3] तस्यै[4] च अत एव स्वस्तये अविनाशाय किंच बृहते[5] सर्वतातये सर्वैरिन्द्रादिभिर्देवैः तायमानाय यज्ञाय एतदर्थं पवस्व अस्मदभिमुखमागच्छ । पवतिर्गतिकर्मा । विश्वे सर्वे इमे सखायः समानख्यानाः स्तोतारः तत् त्वदीयं रक्षणम् उशन्ति कामयन्ते । हे पवमान सोम तत् रक्षणम् अहम् अपि वश्मि कामये ॥

सोमः पवते जनिता मतीनां जनिता दिवो जनिता पृथिव्याः ।
जनिताग्नेर्जनिता सूर्यस्य जनितेन्द्रस्य जनितोत विष्णोः ॥ ५ ॥

सोमः । पवते । जनिता । मतीनाम् । जनिता । दिवः । जनिता । पृथिव्याः ।
जनिता । अग्नेः । जनिता । सूर्यस्य । जनिता । इन्द्रस्य । जनिता । उत । विष्णोः ॥ ५ ॥

सोमः अभिषूयमाणः पवते पात्रेषु क्षरति । कीदृशः । मतीनां बुद्धीनां यद्वा मननीयानां स्तुतीनां जनिता जनयिता । 'जनिता मन्त्रे' (पा. सू. ६.४.५३) इति निपातनाण्णिलोपः । किंच दिवः द्युलोकस्य जनिता प्रादुर्भावयिता तथा पृथिव्याः जनयिता अग्नेः जनयिता प्रकाशयिता सूर्यस्य सर्वस्य प्रेरकस्यादित्यस्य जनिता इन्द्रस्य जनिता पानेन मदस्य जनयिता उत अपि

१. त-भ६–अस्मिन् । २. ग-त-भ–'महे' नास्ति । ३. ग–पवस्व । अहतिरहननं । ४. त१.३. ७-भर–तस्मै । ५. त३-भ४.५ बृहते महते ।

मत्सरः मदकरः पृत्सु संग्रामेषु घ्नन् शत्रून् हिंसन् अत एव अयास्यः अन्यैर्गन्तुमशक्यः सहस्ररेताः सहस्रोदकधारोपेतः सः सोमः वाजं शत्रूणां बलम् अभि अर्ष अभिगच्छ। हे इन्दो सोम पवमानः पूयमानः मनीषी प्राज्ञस्त्वं गाः इषण्यन् शब्दान् प्रेरयन्। यद्वा। यजमानानां यज्ञसाधनभूता गाः प्रेरयन्। इन्द्राय इन्द्रार्थम् अंशोः अभिषूयमाणस्य सोमस्य ऊर्मिं संघम् ईरय प्रेरय ॥

परि प्रियः कलशे देववात इन्द्राय सोमो रण्यो मदाय ।
सहस्रधारः शतवाज इन्दुर्वाजी न सप्तिः समना जिगाति ॥ ९ ॥

परि । प्रियः । कलशे । देवऽवातः । इन्द्राय । सोमः । रण्यः । मदाय ।
सहस्रऽधारः । शतऽवाजः । इन्दुः । वाजी । न । सप्तिः । समना । जिगाति ॥ ९ ॥

प्रियः प्रीणयिता अत एव देववातः देवैरभिगतः रण्यः रमणीयः सोमः इन्द्राय इन्द्रस्य मदाय मदार्थं कलशे द्रोणाभिधाने परि जिगाति परिगच्छति । कीदृशः । सहस्रधारः बहुविधधारोपेतः शतवाजः बहुबलः इन्दुः पात्रेषु क्षरन् । तत्र दृष्टान्तः । वाजी न यथा वाजी बलवान् सप्तिः अश्वः समना । संग्रामनामैतत् । 'सम ष्टम अवैक्लव्ये' । समन्ति युद्धा भवन्ति योद्धारोऽत्रेति । तस्मिन् संग्रामे यथाश्वः जिगाति गच्छति तद्वत् ॥

स पूर्व्यो वसुविज्जायमानो मृजानो अप्सु दुदुहानो अद्रौ ।
अभिशस्तिपा भुवनस्य राजा विदद्गातुं ब्रह्मणे पूयमानः ॥ १० ॥

सः । पूर्व्यः । वसुऽवित् । जायमानः । मृजानः । अप्ऽसु । दुदुहानः । अद्रौ ।
अभिशस्तिऽपाः । भुवनस्य । राजा । विदत् । गातुम् । ब्रह्मणे । पूयमानः ॥ १० ॥

पूर्व्यः पुराणो यद्वा पूर्वैः कृतोऽभिषुतः वसुवित् धनानां लम्भकः जायमानः अप्सु वसतीवर्याख्येषूदकेषु मृजानः मृज्यमानः अद्रौ अभिषवग्रावणि दुदुहानः दुह्यमानः अभिशस्तिपाः । अभितः शस्तिर्हिंसा येषां तेऽभिशस्तयः शत्रवः । तेभ्यः परिरक्षकः भुवनस्य भूतजातस्य राजा स्वामी एवंविधः सः तादृशः सोमः ब्रह्मणे कर्मार्थं पूयमानः सन् गातुं मार्गं समीचीनं विदत् यजमानेभ्यः प्रयच्छति ॥ ॥ ७ ॥

महापितृयज्ञे पितरः सोमवन्तः इत्यस्य द्वितीयानुवाक्या 'त्वया हि नः पितरः' इत्येषा । सूत्रितं च—'पितरोऽग्निष्वात्ता यम उदीरतामवर उत्परासस्त्वया हि नः पितरः सोम पूर्वे' (आश्व. श्रौ. २. १९) इति ॥

त्वया हि नः पितरः सोम पूर्वे कर्माणि चक्रुः पवमान धीराः ।
वन्वन्नवातः परिधीँरपोर्णु वीरेभिरश्वैर्मघवा भवा नः ॥ ११ ॥

त्वया । हि । नः । पितरः । सोम । पूर्वे । कर्माणि । चक्रुः । पवमान । धीराः ।
वन्वन् । अवातः । परिऽधीन् । अप । ऊर्णु । वीरेभिः । अश्वैः । मघऽवा । भव । नः ॥ ११ ॥

हे पवमान पूयमान सोम धीराः कर्मणि कुशलाः प्राज्ञाः नः अस्माकं पितरः पूर्वे पुरातना अङ्गिरसः त्वया। हिरवधारणे। त्वया[1] सहायेनैव कर्माणि अग्निष्टोमादीनि चक्रुः कृतवन्तः। किंच वन्वन् स्तोतॄन् संभजन्। यद्वा। वनतिर्हिंसार्थः। शत्रून् हिंसन्[*]। अवातः वैरभिगतस्त्वं परिधीन्। परिधीयत एभिः सर्वमिति परिधयो राक्षसाः। तान् अपोर्णु अपोर्णुहि अपच्छादय। जहीति यावत्। ऊर्णोतेर्लोटि छान्दसो हेर्लुक्। एतादृशस्त्वं नः अस्माकं[2] पुत्रादियुक्तं धनं प्रयच्छेत्यर्थः॥

यथापवथा मनवे वयोधा अमित्रहा वरिवोविद्धविष्मान्।
एवा पवस्व द्रविणं दधान इन्द्रे सं तिष्ठ जनयायुधानि॥ १२॥

यथा। अपवथाः। मनवे। वयःऽधाः। अमित्रऽहा। वरिवःऽवित्। हविष्मान्।
एव। पवस्व। द्रविणम्। दधानः। इन्द्रे। सम्। तिष्ठ। जनय। आयुधानि॥ १२॥

हे सोम यथा पुरा त्वं मनवे राज्ञे वयोधाः अन्नस्य धाता तथा अमित्रहा शत्रूणां हन्ता वरिवोवित् धनस्य लम्भयिता हविष्मान् पुरोडाशादियुक्तः सन् अपवथाः तस्मै धनादिकं प्रदातुं यथागच्छः एवमस्मभ्यमपि द्रविणं धनं दधानः प्रयच्छन् पवस्व अस्मदभिमुखमागच्छ। किंच अस्माभिर्दीयमानस्त्वम् इन्द्रे सं तिष्ठ सम्यक् तिष्ठ। अपि च आयुधानि स्वदीयानि जनय तस्मै प्रकाशय। वाक्यभेदादनिघातः॥

पवस्व सोम मधुमाँ ऋतावापो वसानो अधि सानो अव्ये।
अव द्रोणानि घृतवान्ति सीद मदिन्तमो मत्सर इन्द्रपानः॥ १३॥

पवस्व। सोम। मधुऽमान्। ऋतऽवा। अपः। वसानः। अधि। सानौ। अव्ये।
अव। द्रोणानि। घृतऽवन्ति। सीद। मदिन्ऽतमः। मत्सरः। इन्द्रऽपानः॥ १३॥

हे सोम मधुमान् मदकररसोपेतः ऋतावा यज्ञवान्। 'छन्दसीवनिपौ' इति वनिप् मत्वर्थीयः। तादृशस्त्वम् अपः वसतीवरीरेकधनाश्च वसानः आच्छादयन् अधि अधिकं सानौ समुच्छ्रिते अव्ये अविमये पवित्रे पवस्व क्षर। ततः मदिन्तमः अतिशयेन मदकरः इन्द्रपानः इन्द्रेण पातव्यः मत्सरः मादयिता सोमः घृतवन्ति उदकवन्ति द्रोणानि द्रोणकलशान् अव सीद अवतिष्ठस्व॥

वृष्टिं दिवः शतधारः पवस्व सहस्रसा वाजयुर्देववीतौ।
सं सिन्धुभिः कलशे वावशानः समुस्रियाभिः प्रतिरन्न आयुः॥ १४॥

वृष्टिम्। दिवः। शतऽधारः। पवस्व। सहस्रऽसाः। वाजऽयुः। देवऽवीतौ।
सम्। सिन्धुऽभिः। कलशे। वावशानः। सम्। उस्रियाभिः। प्रऽतिरन्। नः। आयुः॥ १४॥

---

१. ग-त्वया एव कर्माणि चक्रुः। वन्वन् रक्षांसि संभजन् अवातः वैरनभिगतः राक्षसान् परिधीन् ऊर्णुहि लिखि। * ग-त३-म६-हिंसन्नत एव। २. ग-त१.४-म-अस्माकं वीरैरभिवीरैः कर्मप्राप्तैः (म६-कर्माणि प्राप्तैः) पुत्रैरश्वैश्च सह मघवा धनवान् भव। यस्मात् (म२-त्वं च) मम पितरः त्वया (म२-मया) सह कर्म अकार्षुः तस्मादस्माकं (म१.६.७-मोऽस्माकं)।

हे सोम शतधारः बहुधारोपेतः[1] त्वं दिवः अन्तरिक्षादादित्याद्वा वृष्टिं पवस्व कुरु। यद्वा। शतधारो बहुधारात्मीयधारोपेतस्त्वं[2] दिवो द्योतमानात् पवित्रात् वृष्टिमविच्छिन्नधारां पवस्व पात्रेषु कुरु[3]। कीदृशः। देववीतौ। देवानां वीतिर्भक्षणं यस्मिन् स देववीतिर्यज्ञः। तस्मिन्। सहस्रसाः यजमानानां सहस्रस्य धनस्य दाता वाजयुः तेषामन्नं कामयमानस्त्वं[4] सिन्धुभिः स्यन्दमानाभिः वसतीवरीभिः कलशे द्रोणाभिधाने सं गच्छस्व। तथा त्वं नः अस्माकम् आयुः जीवनं प्रतिरम् वर्धयन्[5] उस्रियाभिः गोविकारैः क्षीरादिभिः[6] कलशे सं गच्छस्व॥

एष स्य सोमो॑ म॒तिभिः॑ पुना॒नोऽत्यो॒ न वा॒जी तर॒तीदरा॑तीः।
पयो॒ न दु॒ग्धमदि॑तेरिषि॒रमु॒र्वि॑व गा॒तुः सु॒यमो॒ न वोळ्हा॑॥ १५॥

ए॒षः। स्यः। सोमः॑। म॒तिऽभिः॑। पु॒ना॒नः। अत्यः॑। न। वा॒जी। तर॑ति। इत्। अरा॑तीः।
पयः॑। न। दु॒ग्धम्। अदि॑तेः। इ॒षि॒रम्। उ॒रुऽइ॑व। गा॒तुः। सु॒ऽयमः॑। न। वोळ्हा॑॥ १५॥

एष एतादृशः[7] स्यः सः सोमः मतिभिः मननसाधनैः स्तोत्रैः पुनानः पूयमानो भवति। यः सोमः अत्यो न अतनशीलः वाजी अश्व इव संग्रामे अरातीः अरातीन् शत्रून् तरति। इत् अवधारणे। तरत्येव हिनस्त्येव। यद्वृत्तयोगादनिघातः। किंच अदितेः। गोनामैतत्। अदीनाया गोः इषिरम् अन्वेषणीयं दुग्धं पयो न क्षीरं यथा पूतं भवति एवं सोमः परिशुद्धः। अपि च उर्विव। 'सुपां सुलुक्' इति सोर्लुक्। उर्वी विस्तीर्णा गातुः मार्ग इव सर्वैः समाश्रयणीयस्तथा वोळ्हा वोढाश्वः सुयमः सुष्ठु नियन्तुं शक्यो यथा भवति तद्वदयं सोमः स्तोतृभि नियन्तव्यो भवति॥ ॥ ८॥

स्वा॒यु॒धः सो॒तृभिः॑ पू॒यमा॑नो॒ऽभ्य॑र्ष॒ गुह्यं॒ चारु॒ नाम॑।
अ॒भि वाजं॒ सप्ति॑रिव श्रव॒स्याभि वा॒युम॒भि गा दे॑व सोम॥ १६॥

सु॒ऽआ॒यु॒धः। सो॒तृऽभिः॑। पू॒यमा॑नः। अ॒भि। अ॒र्ष॒। गुह्य॑म्। चारु॑। नाम॑।
अ॒भि। वाज॑म्। सप्तिः॑ऽइव। श्र॒व॒स्या। अ॒भि। वा॒युम्। अ॒भि। गाः। दे॒व॒। सो॒म॒॥ १६॥

स्वायुधः शोभनायुधोपेतः। यद्वा। यस्य स्फ्यकपालादीनि स्वायुधानि सन्ति। तद्वान्। सोतृभिः[8] अभिषुण्वद्भिः पूयमानः त्वं गुह्यं गुहायां निहितं चारु कमनीयं नाम उदकीयं रसात्मकं शरीरं स्तुतिभिः सह अभ्यर्ष कलशादीन्यभिगमय। किंच सप्तिरिव अश्व इव वर्तमानस्त्वं श्रवस्या। 'सुपां सुलुक्' इति सप्तम्या आकारादेशः[9]। अस्मदीयायामन्नेच्छायां वाजम्[10] अन्नमस्मभ्यम् अभि गमय। अपि च हे देव स्तोतव्य हे सोम वायुं प्राणं जीवनम् अभि गमय। गाः पशूंश्चास्मभ्यम् अभि गमय॥

१. ग-त-भ४.६-मु—बहुधोदकधारोपेतः, भ१-बहुकधारोपेतः, भ२—बहुदकधारोपेतः। २. ग-भ१.४.७—बहुविधात्मीय*। ३. भ६—क्षर। ४. ग-त३-भ१.२.५.६.७—कामयमानः किंच वावशानः कामयमानस्त्वं। ५. ग-त३-भ२.४.५.६—प्रवर्धयन्; त१.२.५.७—'वर्धयन्' नास्ति। ६. भ६—क्षीरादिभिः स्वकलशे। ७. त१.२.७—एष स्य एतादृशः; त४.५—एष स्य एतादृशस्य। ८. त१.२.४.५.६-भ६—स्तोतृभिः। ९. ग-भ४-याचादेशः; त७—अयादेशः। १०. त-भ२—'वाजं' नास्ति।

शिशुं जज्ञानं हर्यतं मृजन्ति शुम्भन्ति वह्निं मरुतो गणेन ।
कविर्गीर्भिः काव्येना कविः सन्त्सोमः पवित्रमत्येति रेभन् ॥ १७ ॥

शिशुम् । जज्ञानम् । हर्यतम् । मृजन्ति । शुम्भन्ति । वह्निम् । मरुतः । गणेन ।
कविः । गीःऽभिः । काव्येन । कविः । सन् । सोमः । पवित्रम् । अति । एति । रेभन् ॥ १७ ॥

शिशुम् इदानीमुत्पन्नत्वाच्छिशुवत्स्थितम् । यद्वा । शशति अनुकुर्वन्तं विनाशयन्तम् । जज्ञानं प्रादुर्भूतमत एव हर्यतम् । ' हर्य गतिकान्त्योः ' । ' भृमृदृशि ' इत्यादिनातच् । सर्वैः काम्यमानं सोमं मृजन्ति मरुतः शोधयन्ति । किंच वह्निं वोढारं सोमं गणेन आत्मीयेन सप्तसंख्याकेन गणेन शुम्भन्ति अलंकुर्वन्ति । ततः कविः क्रान्तप्रज्ञः सोमः काव्येन कविकर्मणैव कविः शब्दोपेतः[1] सन् रेभन् शब्दायमानः गीर्भिः स्तुतिभिः सह पवित्रमत्येति अतीत्य गच्छति ॥

ऋषिमना य ऋषिकृत्स्वर्षाः सहस्रणीथः पदवीः कवीनाम् ।
तृतीयं धाम महिषः सिषासन्त्सोमो विराजमनु राजति ष्टुप् ॥ १८ ॥

ऋषिऽमनाः । यः । ऋषिऽकृत् । स्वःऽसाः । सहस्रऽनीथः । पदऽवीः । कवीनाम् ।
तृतीयम् । धाम । महिषः । सिसासन् । सोमः । विऽराजम् । अनु । राजति । स्तुप् ॥ १८ ॥

ऋषिमनाः सर्वदर्शनशीलमनस्कः अत एव ऋषिकृत् सर्वस्य दर्शनकर्ता प्रकाशनस्य कर्ता स्वर्षाः स्वर्गस्य सूर्यस्य वा संभक्ता सहस्रणीथः । नीथा स्तुतिः । बहुविधस्तुतिकः कवीनां क्रान्तप्रज्ञानां मध्ये पदवीः स्खलतां पदानां मार्गेण संयोजयिता यः सोमो विद्यते सः महिषः महान् पूज्यो वा सोमः तृतीयं धाम द्युलोकं सिषासन् संभक्तुमिच्छन् स्तुप् स्तूयमानः सन् विराजं विशेषेण राजन्तं दीप्यमानमिन्द्रम् अनु राजति प्रकाशयति ॥

चमूषच्छ्येनः शकुनो विभृत्वा गोविन्दुर्द्रप्स आयुधानि बिभ्रत् ।
अपामूर्मिं सचमानः समुद्रं तुरीयं धाम महिषो विवक्ति ॥ १९ ॥

चमूऽसत् । श्येनः । शकुनः । विऽभृत्वा । गोऽइन्दुः । द्रप्सः । आयुधानि । बिभ्रत् ।
अपाम् । ऊर्मिम् । सचमानः । समुद्रम् । तुरीयम् । धाम । महिषः । विवक्ति ॥ १९ ॥

चमूषत् । चमन्ति भक्षयन्त्यत्रेति चम्वश्चमसाः । तेषु सीदन् । यद्वा । चम्वावधिषवणफलके । तयोर्वर्तमानः । श्येनः शंसनीयः शकुनः शक्तः सामर्थ्यकारी विभृत्वा । भरतेः ' आतो मनिन् ' इत्यादिना क्वनिप् । सर्वेषु विहरणशीलः गोविन्दुः यजमानानां गवां लम्भकः । ' विन्दुरिच्छुः ' (पा. सू. ३. २. १६९) इत्युप्रत्ययान्तत्वेन निपातितः । द्रप्सः द्रवणशीलः आयुधानि स्फ्यकपालादीनि बिभ्रत् धारयन् अपाम् उदकानाम् ऊर्मिं प्रेरकं समुद्रम् । अन्तरिक्षनामैतत् । अन्तरिक्षलोकं सचमानः सेवमानः महिषः महान् य एवंविधः सोमः स सोमः तुरीयं चतुर्थं धाम चान्द्रमसं स्थानं विवक्ति सेवते । सूर्यलोकस्योपरि चन्द्रमसो लोको विद्यत इति यतः पृथिव्या

1. त-भ-शब्दयितव्यः ।

अधिपतिः स मावत्वित्यादिभिः चन्द्रमा नक्षत्राणामधिपतिः स मावत्वित्यस्मिन्मन्त्रेऽभिधीयते (तै. सं. ३. ४. ५. १) ॥

मर्यो न शुभ्रस्तन्वं मृजानोऽत्यो न सृत्वा सनये धनानाम् ।
वृषेव यूथा परि कोशमर्षन्कनिक्रदच्चम्वोरा विवेश ॥ २० ॥

मर्यः । न । शुभ्रः । तन्वम् । मृजानः । अत्यः । न । सृत्वा । सनये । धनानाम् ।
वृषाऽइव । यूथा । परि । कोशम् । अर्षन् । कनिक्रदत् । चम्वोः । आ । विवेश ॥ २० ॥

शुभ्रः दीप्यमानोऽलंकृतः मर्यो न मनुष्य इव तन्वम् आत्मीयं शरीरं मृजानः वसतीवरीभिः शोधयन् किंच धनानां सनये संभजनाय लाभाय अत्यो न अतनशीलोऽश्व इव सृत्वा सरणशीलः अपि च वृषेव वृषा यथा यूथानि प्रतिगच्छन् शब्दं करोति तद्वत् कोशम् अधिषवणचर्मणा कृतं पात्रं परि अर्षन् प्रतिगच्छन् सोमः कनिक्रदत् पुनःपुनः शब्दं कुर्वन् चम्वोः अधिषवणफलकयोः आ विवेश आविशति ॥ कनिक्रदत् । क्रन्देर्यङ्लुकि ' दाधर्ति दर्धर्ति ' इत्यादिना निपातनादभ्यासस्य निगागमः । तस्य शतरि ' अभ्यस्तानामादिः ' इत्याद्युदात्तत्वम् ॥ ॥ ९ ॥

पवस्वेन्दो पवमानो महोभिः कनिक्रदत्परि वाराण्यर्ष ।
क्रीळञ्चम्वोरा विश पूयमान इन्द्रं ते रसो मदिरो ममत्तु ॥ २१ ॥

पवस्व । इन्दो इति । पवमानः । महःऽभिः । कनिक्रदत् । परि । वाराणि । अर्ष ।
क्रीळन् । चम्वोः । आ । विश । पूयमानः । इन्द्रम् । ते । रसः । मदिरः । ममत्तु ॥ २१ ॥

हे इन्दो सोम महोभिः पूजकैर्ऋत्विग्भिः पवमानः पूयमानस्त्वं पवस्व क्षर । ततः कनिक्रदत् भृशं शब्दं कुर्वन् वाराणि अवेर्वालानि पवित्राणि परि अर्ष परिगच्छ । किंच पूयमानः त्वं चम्वोः अधिषवणफलकयोः क्रीळन् संक्रीडमानः सन् आ विश पात्राणि प्रविश । अनन्तरं मदिरः मदकरः ते त्वदीयः रसः इन्द्रं ममत्तु मोदयतु[1] । मदतेः ' बहुलं छन्दसि ' इति श्लुः ॥

प्रास्य धारा बृहतीरसृग्रन्नक्तो गोभिः कलशाँ आ विवेश ।
साम कृण्वन्त्सामन्यो विपश्चित्क्रन्दन्नेत्यभि सख्युर्न जामिम् ॥ २२ ॥

प्र । अस्य । धाराः । बृहतीः । असृग्रन् । अक्तः । गोभिः । कलशान् । आ । विवेश ।
साम । कृण्वन् । सामन्यः । विपःऽचित् । क्रन्दन् । एति । अभि । सख्युः । न । जामिम् ॥ २२ ॥

अस्य सोमस्य बृहतीः बृहत्यो महत्यः धाराः प्र असृग्रन् प्रसृज्यन्ते । सृजेः कर्मार्थे लङि व्यत्ययेन झेरन्नादेशः । ' बहुलं छन्दसि ' इति रुडागमः । ततः सोऽयं सोमः गोभिः गोविकारैः क्षीरादिभिः अक्तः[2] सन् कलशान् द्रोणाभिधानान् आ विवेश आविशति । साम सामानि कृण्वन् कुर्वन् सामन्यः सामगानकुशलः । सुष्ठु शब्दायमान इत्यर्थः । विपश्चित् सर्वं जानानः सोमः क्रन्दन् देवानाह्वयन् अभि एति । महावीरान् स्वस्थानमभिगच्छति । तत्र दृष्टान्तः । सख्युर्न सख्युः जामिं जायां यथेतरो लम्पटो वेगेनाभिगच्छति तद्वत् ॥

1. ग-त३-भ५.६-मादयतु । 2. ग-त३-भ४.५-अक्तः सिक्तः ।

अपघ्नन्नेषि पवमान शत्रून्प्रियां न जारो अभिगीत इन्दुः ।
सीदन्वनेषु शकुनो न पत्वा सोमः पुनानः कलशेषु सत्ता ॥ २३ ॥

अपऽघ्नन् । एषि । पवमान । शत्रून् । प्रियाम् । न । जारः । अभिऽगीतः । इन्दुः ।
सीदन् । वनेषु । शकुनः । न । पत्वा । सोमः । पुनानः । कलशेषु । सत्ता ॥ २३ ॥

हे पवमान पूयमान सोम अभिगीतः स्तोतृभिरभिष्टुतः इन्दुः पात्रेषु क्षरंस्त्वं शत्रून् अपघ्नन् अपहिंसन् एषि आगच्छसि । कथमिव । जारः प्रियां न प्रियतमामसतीं स्त्रीमन्याम् बाधमानः सन् यथाभिगच्छति तद्वत् । पत्वा पतनशीलः शकुनो न यथा शकुनः वनेषु वृक्षेषु सीदन् भवति तद्वत् पतनशीलः । पुनानः पूयमानः सोमः कलशेषु सत्ता सदनशीलो निषण्णो भवति । सदेस्ताच्छीलिकस्तृन् । ' एकाचः" इतीट्प्रतिषेधः ॥

आ ते रुचः पवमानस्य सोम योषेव यन्ति सुदुघाः सुधाराः ।
हरिरानीतः पुरुवारो अप्स्वचिक्रदत्कलशे देवयूनाम् ॥ २४ ॥

आ । ते । रुचः । पवमानस्य । सोम । योषाऽइव । यन्ति । सुऽदुघाः । सुऽधाराः ।
हरिः । आऽनीतः । पुरुऽवारः । अप्ऽसु । अचिक्रदत् । कलशे । देवऽयूनाम् ॥ २४ ॥

हे सोम पवमानस्य पूयमानस्य ते तव स्वभूता योषेव स्त्री यथा पुत्राणां पयो दोग्धि तद्वद्यजमानानां धनादिकस्य सुष्ठु दोग्ध्र्यः सुधाराः शोभनधारोपेताः रुचः दीप्तयः आ यन्ति पात्राण्यागच्छन्ति । किंच हरिः हरितवर्णः आनीतः ऋत्विग्भिः पुरुवारः बहुधा वरणीयः सोमः अप्सु वसतीवरीषु देवयूनां देवानिच्छतां यजमानानां स्वभूते कलशे द्रोणाख्ये च अचिक्रदत् पुनःपुनः क्रन्दते शब्दायते ॥　　॥ १० ॥　　॥ ५ ॥

षष्ठेऽनुवाके सप्त सूक्तानि । तत्र ' अस्य प्रेषा ' इत्यष्टापञ्चाशदृचं प्रथमं सूक्तं त्रैष्टुभं पवमानसोमदेवताकम् । तत्राद्यस्य तृचस्य मैत्रावरुणो वसिष्ठ ऋषिः । द्वितीयस्येन्द्रप्रमतिर्नाम । तृतीयस्य वृषगणः । चतुर्थस्य मन्युः । पञ्चमस्योपमन्युः । षष्ठस्य व्याघ्रपात् । सप्तमस्य शक्तिः । अष्टमस्य कर्णश्रुत् । नवमस्य मृळीकः । दशमस्य वसुक्रः । एते सर्वे वसिष्ठगोत्राः । एवं त्रिंशदृचो गताः । अथ चतुर्दशानामृचां शक्तिपुत्रः पराशर ऋषिः । शिष्टानामाङ्गिरसः कुत्सः । तथा चानुक्रम्यते—' अस्य प्रेषाष्टापञ्चाशदाद्ये तृचे वसिष्ठोऽपश्यदुत्तरांश्च पृथक्त्रमिष्टा इन्द्रप्रमतिर्वृषगणो मन्युरुपमन्युर्व्याघ्रपाच्छक्तिः कर्णश्रुन्मृळीको वसुक्र इति चतुर्दश पराशरोऽन्त्याः कुत्सः ' इति । गतो विनियोगः ॥

अस्य प्रेषा हेमना पूयमानो देवो देवेभिः समपृक्त रसम् ।
सुतः पवित्रं पर्येति रेभन्मितेव सद्म पशुमन्ति होता ॥ १ ॥

अस्य । प्रेषा । हेमना । पूयमानः । देवः । देवेभिः । सम् । अपृक्त । रसम् ।
सुतः । पवित्रम् । परि । एति । रेभन् । मिताऽइव । सद्म । पशुऽमन्ति । होता ॥ १ ॥

अस्य सोमस्य प्रेषा । प्रेषतिर्गत्यर्थः । क्विपि रूपम् । ' सावेकाचः" इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । प्रेषा प्रेरकेण हेमना हिरण्येन पूयमानः । ' हिरण्यपाणिरभिषुणोति ' इति हिरण्यसंबन्धः । तादृशः देवः दीप्यमानांशुः रसम् आत्मीयं देवेभिः देवैः सह समपृक्त संपर्चयति संयोजयति । ' पृची

संपर्के । ततः सुतः अभिषुतः सोमः रेभन् शब्दायमानः सन् पवित्रम् ऊर्णास्तुकेन निर्मितं पर्येति परिगच्छति । कथमिव । होता देवानामाह्वाता ऋत्विक् मितेव निर्मितान् पशुमन्ति यद्रुपशून् सद्म सदनानि यज्ञगृहान् यथा पर्येति तद्वत् ॥

भद्रा वस्त्रा समन्या वसानो महान् कविर्निवचनानि शंसन् ।
आ वच्यस्व चम्वोः पूयमानो विचक्षणो जागृविर्देववीतौ ॥ २ ॥

भद्रा । वस्त्रा । सम्न्या । वसानः । महान् । कविः । निऽवचनानि । शंसन् ।
आ । वच्यस्व । चम्वोः । पूयमानः । विऽचक्षणः । जागृविः । देवऽवीतौ ॥ २ ॥

भद्रा भद्राणि कल्याणानि समन्या । 'समनम्' इति संग्रामनाम । 'तत्र साधुः' इति यत् । संग्रामयोग्यानि वस्त्रा वस्त्राण्याच्छादकानि तेजांसि वसानः आच्छादयन् महान् कविः क्रान्तदर्शी अत एव निवचनानि नितरां वक्तव्यान्यृत्विक्कृतानि स्तोत्राणि शंसन् विचक्षणः विशेषेण सर्वस्य द्रष्टा जागृविः जागरणशीलः सोमस्त्वं देववीतौ । देवानां वीतिर्भक्षणं यस्मिन् स देववीतिर्यज्ञः । तस्मिन् चम्वोः अधिषवणफलकयोः आ वच्यस्व पात्राण्याविश । वचिर्गत्यर्थः । व्यत्ययेन श्यन् । पूयमानः[1] सन्[1] ॥

समु प्रियो मृज्यते सानो अव्ये यशस्तरो यशसां क्षैतो अस्मे ।
अभि स्वर धन्वा पूयमानो यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ३ ॥

सम् । ऊँ इति । प्रियः । मृज्यते । सानौ । अव्ये । यशःऽतरः । यशसाम् । क्षैतः । अस्मे इति ।
अभि । स्वर । धन्व । पूयमानः । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥ ३ ॥

यशसां यशस्विनां मध्ये यशस्तरः अतिशयेन यशस्वी क्षैतः क्षितौ भवः प्रियः प्रीणयिता सोमः सानौ समुच्छ्रिते अव्ये अविमये पवित्रे अस्मे अस्मदर्थं सं मृज्यते ऋत्विग्भिः परिपूयते । उ अवधारणे । पूयमानः त्वं धन्व अन्तरिक्षे अभि स्वर अभितः शब्दय । यूयम् । पूजायां बहुवचनम् । हे सोम त्वं नः अस्मान् स्वस्तिभिः कल्याणतमैः पालनैः सदा सर्वदा पात रक्षत पालयत ॥

प्र गायताभ्यर्चाम देवान्त्सोमं हिनोत महते धनाय ।
स्वादुः पवाते अति वारमव्यमा सीदाति कलशं देवयुर्नः ॥ ४ ॥

प्र । गायत । अभि । अर्चाम । देवान् । सोमम् । हिनोत । महते । धनाय ।
स्वादुः । पवाते । अति । वारम् । अव्यम् । आ । सीदाति । कलशम् । देवऽयुः । नः ॥ ४ ॥

हे स्तोतारः प्र गायत । सोमं प्रकर्षेणाभिष्टुत । तथा देवान् अभ्यर्चाम अभ्यर्चत । पुरुषव्यत्ययः । यद्वा । वयं देवानभिष्टुमः यूयं सोमं स्तुतेति । किंच महते महत् प्रभूतं धनाय धनं प्राप्तुं सोमं हिनोत अभिषवार्थं प्रेरयत । 'क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः' इति धन-शब्दस्य चतुर्थी । ततः स्वादुः स्वादुकरः[2] सोमः अव्यम् अविमयं वारं वालं पवित्रम् अति

१. स-भर.६ –'पूयमानः सन्' नास्ति । २. त३-म१.२–स्वादुकारी, भ४.७–स्वादुकारि ।

अभिषूयमाणत्वेन तद्वान् । मत्वर्थीयोऽच् । तादृशः सोमः रेभन् शब्दं कुर्वन् पदा पदानि स्थानानि पात्राणि अभ्येति अभिगच्छति । यद्वा । यथा कश्चन वराहः पदा पादेन भूमिं विक्रममाणः शब्दं करोति तद्वत् ॥

प्र हंसासस्तृपलं मन्युमच्छामादस्तं वृषगणा अयासुः ।
आङ्गूष्यं पवमानं सखायो दुर्मर्षं साकं प्र वदन्ति वाणम् ॥ ८ ॥

प्र । हंसासः । तृपलम् । मन्युम् । अच्छ । अमात् । अस्तम् । वृषऽगणाः । अयासुः ।
आङ्गूष्यम् । पवमानम् । सखायः । दुःऽमर्षम् । साकम् । प्र । वदन्ति । वाणम् ॥ ८ ॥

हंसासः शत्रुभिर्हन्यमाना हंसा इवाचरन्तो वा वृषगणाः गणशः ऋषयः अमात् शत्रूणां बलात् भीताः सन्तः तृपलम् । तृपलशब्दः क्षिप्रवाची । तदुक्तं यास्केन— 'तृपलप्रभर्मा क्षिप्रप्रहारी' (निरु. ५. १२) इति । क्षिप्रप्रहारिणं मन्युं शत्रूनभिमन्यमानं सोमम् अच्छ अभिलक्ष्य अस्तं यज्ञगृहं प्र अयासुः प्रायासिषुः प्रागच्छन् । ततः सखायः समानस्तोतृत्वलक्षणेन संबन्धेन सखिभूताः स्तोतारः आङ्गूष्यं सर्वैरभिगन्तव्यम् । यद्वा । घोषशब्दस्य पृषोदरादित्वात् गु इत्यादेशः । अकारोऽनुनासिकश्छान्दसः । स्तोत्रार्हं दुर्मर्षं शत्रुभिर्दुर्धरं दुःसहमेवंविधं सोमं पवमानम् उद्दिश्य वाणं वाद्यविशेषं साकं सहैव प्र वदन्ति प्रवादयन्ति । तदुपलक्षितं गानं कुर्वन्तीत्यर्थः ॥

स रंहत उरुगायस्य जूतिं वृथा क्रीळन्तं मिमते न गावः ।
परीणसं कृणुते तिग्मशृङ्गो दिवा हरिर्ददृशे नक्तमृज्रः ॥ ९ ॥

सः । रंहते । उरुऽगायस्य । जूतिम् । वृथा । क्रीळन्तम् । मिमते । न । गावः ।
परीणसम् । कृणुते । तिग्मऽशृङ्गः । दिवा । हरिः । ददृशे । नक्तम् । ऋज्रः ॥ ९ ॥

सः सोमः रंहते । अतिशीघ्रं गच्छतीत्यर्थः । उरुगायस्य बहुभिः स्तुत्यस्यात्मनः जूतिं गतिमनुस्मरन् । तं वृथा अनायासेन क्रीळन्तं विहरन्तं गच्छन्तं सोमं गावः अन्ये गन्तारः न मिमते न परिच्छिन्दन्ति । तमनुगन्तुं न शक्नुवन्तीत्यर्थः । किंच तिग्मशृङ्गः । शृणन्ति हिंसन्ति तमांसीति शृङ्गाणि तेजांसि । तीक्ष्णतेजस्कः परीणसम् । बहुनामैतत् । बहुविधं तेजः कृणुते करोति । अन्तरिक्षे वर्तमानो यः सोमः दिवा अहनि हरिः हरितवर्णः ददृशे दृश्यते । न प्रकाशत इत्यर्थः । नक्तं रात्रौ तु ऋज्रः ऋजुगामी निस्पष्टः प्रकाशयुक्तो दृश्यते । दृशेः कर्मणि लिटि रूपम्[1] ॥

इन्दुर्वाजी पवते गोन्योघा इन्द्रे सोमः सह इन्वन्मदाय ।
हन्ति रक्षो बाधते पर्यरातीर्वरिवः कृण्वन्वृजनस्य राजा ॥ १० ॥

इन्दुः । वाजी । पवते । गोऽन्योघाः । इन्द्रे । सोमः । सहः । इन्वन् । मदाय ।
हन्ति । रक्षः । बाधते । परि । अरातीः । वरिवः । कृण्वन् । वृजनस्य । राजा ॥ १० ॥

---

१. पा-सू ३.४-८४.५—रूपं । यद्वृत्तयोगादनिघातः ।

इन्दुः क्षरणशीलः वाजी बलवान् गोन्योघाः गमनशीलनीचीनाधरससंघातः इन्द्रे सहः बलकरं रसम् इन्वन् प्रेरयन् सोमः मदाय मदस्य मदार्थं पवते क्षरति[1]। किंच रक्षः रक्षःकुलं हन्ति हिनस्ति। किंच अरातीः अरातीन् शत्रून् परि बाधते परितः संहरति। कीदृशः। वरिवः वरणीयं धनं कृण्वन् स्तोतॄणां कुर्वन् वृजनस्य बलस्य राजा ईश्वरः सोम इति ॥ ॥१२॥

अध धारया मध्वा पृचानस्तिरो रोम पवते अद्रिदुग्धः।
इन्दुरिन्द्रस्य सख्यं जुषाणो देवो देवस्य मत्सरो मदाय ॥ ११ ॥

अध । धारया । मध्वा । पृचानः । तिरः । रोम । पवते । अद्रिऽदुग्धः ।
इन्दुः । इन्द्रस्य । सख्यम् । जुषाणः । देवः । देवस्य । मत्सरः । मदाय ॥ ११ ॥

अध अथानन्तरम् अद्रिदुग्धः ग्रावभिर्दुग्धोऽभिषुतः सोमः मध्वा मदकारिण्या धारया पृचानः देवान् संपर्चयन् संयोजयन् रोम अविरोमभिः कृतं पवित्रं तिरः तिरस्कृत्य व्यवधायकं कृत्वा पवते कलशेषु क्षरति। किंच इन्द्रस्य सख्यं सखिभावं कर्म वा जुषाणः सेवमानः देवः द्योतमानः मत्सरः मदकरः इन्दुः सोमः देवस्य इन्द्रस्य मदाय मदार्थं पवते ॥

अभि प्रियाणि पवते पुनानो देवो देवान्त्स्वेन रसेन पृञ्चन्।
इन्दुर्धर्माण्यृतुथा वसानो दश क्षिपो अव्यत सानो अव्ये ॥ १२ ॥

अभि । प्रियाणि । पवते । पुनानः । देवः । देवान् । स्वेन । रसेन । पृञ्चन् ।
इन्दुः । धर्माणि । ऋतुऽथा । वसानः । दश । क्षिपः । अव्यत । सानौ । अव्ये ॥ १२ ॥

प्रियाणि प्रीतिजनकानि धर्माणि धारकाणि तेजांसि ऋतुथा काले काले वसानः आच्छादयन् इन्दुः सोमः पुनानः पूयमानः सन् अभि पवते कलशानभिलक्ष्य क्षरति। कीदृशः। देवः संक्रीडनशीलः स्वेन आत्मीयेन रसेन देवान् इन्द्रादीन् पृञ्चन् संपर्चयन् संयोजयन्। तमिमं दश दशसंख्याकाः क्षिपः। अङ्गुलिनामैतत्। कर्मार्थं प्रेर्यन्त इति। तत्संख्याका अङ्गुलयः सानौ समुच्छ्रिते अव्ये अविमये पवित्रे अव्यत गमयन्ति। यद्वा। तत्र पवित्रे पूयमानं सोमम् अव्यत गच्छन्ति। वी गत्यादिषु। लङि व्यत्ययेनात्मनेपदम् ॥

वृषा शोणो अभिकनिक्रदद्गा नदयन्नेति पृथिवीमुत द्याम्।
इन्द्रस्येव वग्नुरा शृण्व आजौ प्रचेतयन्नर्षति वाचमेमाम् ॥ १३ ॥

वृषा । शोणः । अभिऽकनिक्रदत् । गाः । नदयन् । एति । पृथिवीम् । उत । द्याम् ।
इन्द्रस्यऽइव । वग्नुः । आ । शृण्वे । आजौ । प्रऽचेतयन् । अर्षति । वाचम् । आ । इमाम् ॥ १३ ॥

शोणः शोणवर्णः वृषा कश्चिद्वृषभः गाः पशून् अभिकनिक्रदत् अभिलक्ष्य शब्दं करोति। एवं गाः स्तुतीर्विश्रयणार्थं पयसो दोग्ध्रीर्धेनूर्वा अभिकनिक्रदद्भिशब्दायमानः। तदेवाह। नदयन् शब्दमुत्पादयन् सोमः पृथिवीमुत अपि च द्याम् एतौ लोकौ एति गच्छति। किंच वग्नुः। वाङ्नामैतत्। तस्य वाक् शब्दः आजौ संग्रामे इन्द्रस्येव इन्द्रस्य शब्द इव आ शृण्वे सर्वैः

१. म-ल१.३.६.७-म—'क्षरति' नास्ति।

श्रूयते। ततः अभ्येनयन् अस्मानं सर्वेषां प्रज्ञापयन् इमां वाचम् अर्षति समन्तात् गच्छति। उच्चैः शब्दायन इत्यर्थः॥

रसाय्यः पयसा पिन्वमान ईरयन्नेषि मधुमन्तमंशुम्।
पवमानः संतनिमेषि कृण्वन्निन्द्राय सोम परिषिच्यमानः॥ १४॥

रसाय्यः। पयसा। पिन्वमानः। ईरयन्। एषि। मधुऽमन्तम्। अंशुम्।
पवमानः। सम्ऽतनिम्। एषि। कृण्वन्। इन्द्राय। सोम। परिऽसिच्यमानः॥ १४॥

हे सोम रसाय्यः। रसेरौणादिक आय्यप्रत्ययः। आस्वाद्यः पयसा[1] पिन्वमानः क्षरंस्त्वम् ईरयन् शब्दं प्रेरयन् मधुमन्तं माधुर्योपेतम् अंशुं रसभावम्[2] एषि प्राप्नोषि[3]। 'अंशुः शमष्टमात्रो भवति' (निरु. २.५) इति यास्कः। अनेन सोमरसोऽभिधीयते। किंच हे सोम परिषिच्यमानः अद्भिः परिषिक्तस्त्वं पवमानः पवित्रे पूयमानः सन् संतनिम्। 'तनु विस्तारे'। इप्रत्ययः। संततां धारां कृण्वन् कुर्वन् इन्द्राय इन्द्रार्थम् एषि गच्छसि॥

एवा पवस्व मदिरो मदायोदग्राभस्य नमयन्वधस्नैः।
परि वर्णं भरमाणो रुशन्तं गव्युर्नो अर्ष परि सोम सिक्तः॥ १५॥

एव। पवस्व। मदिरः। मदाय। उद्ऽग्राभस्य। नमयन्। वधऽस्नैः।
परि। वर्णम्। भरमाणः। रुशन्तम्। गव्युः। नः। अर्ष। परि। सोम। सिक्तः॥ १५॥

हे सोम मदिरः मदकरस्त्वम् उदग्राभस्य। 'क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्' (पा. सू. १.४.३२.१) इति कर्मणः संप्रदानसंज्ञा। 'चतुर्थ्यर्थे बहुलम्' (पा. सू. २.३.६२) इति षष्ठी। उदग्राभमुदकग्राहिणं मेघं वधस्नैः हननसाधनैरायुधैः नमयन् वृष्ट्यर्थं प्रह्वीकुर्वन् मदाय मदार्थम् एव पवस्व। एवं पात्रेषु क्षर। किंच रुशन्तम् आरोचमानं श्वेतं वर्णं परि भरमाणः परितो बिभ्रत् सिक्तः पवित्रे सिच्यमानस्त्वं गव्युः नः[4] अस्माकं गा इच्छन् परि अर्ष परिगच्छ॥ ॥ १३॥

जुष्ट्वी न इन्दो सुपथा सुगान्युरौ पवस्व वरिवांसि कृण्वन्।
घनेव विष्वग्दुरितानि विघ्नन्नधि ष्णुना धन्व सानो अव्ये॥ १६॥

जुष्ट्वी। नः। इन्दो इति। सुऽपथा। सुऽगानि। उरौ। पवस्व। वरिवांसि। कृण्वन्।
घनाऽइव। विष्वक्। दुःऽइतानि। विऽघ्नन्। अधि। स्नुना। धन्व। सानौ। अव्ये॥ १६॥

हे इन्दो दीप्त पवमान जुष्ट्वी। 'स्नात्व्यादयश्च' इति निपातितः। स्तुतिभिः प्रीतः[5] सन् नः अस्माकं सुपथानि शोभनमार्गान् तथा वरिवांसि वरणीयानि धनानि सुगा सुगमनानि सुप्रापाणि कृण्वन् कुर्वन् उरौ विस्तीर्णे द्रोणकलशे पवस्व क्षर। किंच घनेव घनीभूतेन लोहमयेनायुधेनेव विष्वक् सर्वतः दुरितानि दुःखाख्यानि रक्षांसि विघ्नन् हिंसन् सानौ समुच्छ्रिते[6] अव्ये अविमये स्नुना स्रवता धारामयेन अधि धन्व अधिगच्छ। धन्वतिर्गत्यर्थः॥

१. त१.७-मु पयसा युक्तः। २. त-भगं। ३. त१.२.३.८.५-प्राप्नोति। ४. गन्त-भ१.२.४.६-'नः' नास्ति। ५. भ६-प्रीतस्त्वं। ६. त१०-मु-समुच्छ्रित देशे।

वृष्टिं नो अर्ष दिव्यां जिगत्नुमिळावतीं शंगयीं जीरदानुम् ।
स्तुकेव वीता धन्वा विचिन्वन्बन्धूँरिमाँ अवराँ इन्दो वायून् ॥ १७ ॥

वृष्टिम् । नः । अर्ष । दिव्याम् । जिगत्नुम् । इळाऽवतीम् । शम्ऽगयीम् । जीरऽदानुम् ।
स्तुकाऽइव । वीता । धन्व । विऽचिन्वन् । बन्धून् । इमान् । अवरान् । इन्दो इति । वायून् ॥ १७ ॥

हे सोम ^नः अस्माकं ^वृष्टिम् ^अर्ष गमय । कीदृशीम् । ^दिव्यां दिवि भवां ^जिगत्नुं गमनशीलाम् ^इळावतीम् अन्नवतीं ^शंगयीं सुखस्य निवासभूतां ^जीरदानुं क्षिप्रदानोपेताम् । किंच हे ^इन्दो त्वं ^स्तुकेव ^वीता कान्तानि । स्तुकाशब्दोऽपत्यवचनः । अपत्यानि यथा विचिनोषि तद्वत् ^बन्धून् स्तुत्यस्तोतृत्वेन बन्धुभूतान् ^अवरान् अवरदेशे स्थितान् पार्थिवान् ^वायून् गन्तॄनभिगच्छतः ^इमान् अस्मान् ^विचिन्वन् धनादिप्रदानार्थं गवेषमाणः सन् ^धन्व गच्छ ॥

ग्रन्थिं न वि ष्य ग्रथितं पुनान ऋजुं च गातुं वृजिनं च सोम ।
अत्यो न क्रदो हरिरा सृजानो मर्यो देव धन्व पस्त्यावान् ॥ १८ ॥

ग्रन्थिम् । न । वि । स्य । ग्रथितम् । पुनानः । ऋजुम् । च । गातुम् । वृजिनम् । च । सोम ।
अत्यः । न । क्रदः । हरिः । आ । सृजानः । मर्यः । देव । धन्व । पस्त्यऽवान् ॥ १८ ॥

^पुनानः पूयमानस्त्वं ^ग्रथितं पापैर्बद्धं मां ^वि ^ष्य मुञ्च[1] । पापेभ्यो विश्लेषय । कथमिव । ^ग्रन्थिं ^न यथा कश्चित् ग्रन्थिं विश्लेषयति । 'षो अन्तकर्मणि' इत्यस्य लोटि रूपम् । किंच हे ^सोम त्वम् ^ऋजुम् अवक्रं ^गातुं मार्गं ^च ^वृजिनं बलं ^च मह्यं देहि । ^हरिः हरितवर्णस्त्वम् ^आ ^सृजानः पात्रेष्वासृज्यमानः सन् ^अत्यो ^न अतनशीलोऽश्व इव ^क्रदः क्रन्दसि शब्दयसि । किंच हे ^देव ^मर्यः मनुष्यहितो मारको हिंसको वा शत्रूणां ^पस्त्यवान् । पस्त्यं गृहम् । तद्वांस्त्वं ^धन्व मामभिगच्छ कलशान् वा ॥

जुष्टो मदाय देवतात इन्दो परि ष्णुना धन्व सानो अव्ये ।
सहस्रधारः सुरभिरदब्धः परि स्रव वाजसातौ नृषह्ये ॥ १९ ॥

जुष्टः । मदाय । देवऽताते । इन्दो इति । परि । स्नुना । धन्व । सानौ । अव्ये ।
सहस्रऽधारः । सुरभिः । अदब्धः । परि । स्रव । वाजऽसातौ । नृऽसह्ये ॥ १९ ॥

हे ^इन्दो ^मदाय ^जुष्टः पर्याप्तस्त्वं ^देवताते देवैस्तते यज्ञे ^सानौ समुच्छ्रिते ^अव्ये अविमये[2] पवित्रे[3] ^स्नुना स्रवणशीलेन[4] धारासंघेन सह ^परि ^धन्व परिगच्छ । ^सहस्रधारः बहुविधधारोपेतः ^सुरभिः सुगन्धिस्त्वम् ^अदब्धः न कैश्चिद्धिंसितः सन् ^वाजसातौ अन्नलाभनिमित्ते[5] ^नृषह्ये नृभिः सोढव्ये युद्धे ^परि ^स्रव परितो गच्छ ॥

अरश्मानो येऽरथा अयुक्ता अत्यासो न ससृजानास आजौ ।
एते शुक्रासो धन्वन्ति सोमा देवासस्ताँ उप याता पिबध्यै ॥ २० ॥

---

१. त२-क४.५—विमुञ्च । २. ग-दी१-भ१.४.७—'अविमये' नास्ति । ३. त१.७-भर-मु—'पवित्रे' नास्ति । ४. त१-भ६-मु—श्रवण° । ५. ग—अन्नलाभे धननिमित्ते, त१.३.४.५.६.७-भर-मु—अन्नलाभाय निमित्ते; भ१.४—अन्नलाभाय निमित्तो ।

अरश्मानः । ये । अरथाः । अयुक्ताः । अत्यासः । न । ससृजानासः । आजौ ।
एते । शुक्रासः । धन्वन्ति । सोमाः । देवासः । तान् । उप । यात । पिबध्यै ॥ २० ॥

अरश्मानः रश्मिवर्जिताः । रज्जुरहिताः[1] इति यावत् । अरथाः रथवर्जिताः अयुक्ताः कुत्रापि न नियुक्ताः । अबद्धा इत्यर्थः । एतादृशाः ये आजौ युद्धे ससृजानासः सृज्यमानाः अत्यासः न अश्वा यथा त्वरया लक्ष्यं गच्छन्ति तद्वदाजौ । अजन्ति कर्मकरणार्थमृत्विजोऽत्र इत्याजिर्यज्ञः । तस्मिन् सृज्यमानाः शुक्राः[2] दीप्यमानाः एते सोमाः धन्वन्ति क्षिप्रं कलशानभिगच्छन्ति । अथ प्रत्यक्षः । हे देवासः देवाः तान् आगच्छतः सोमान् पिबध्यै पानाय उप यात उपगच्छत ॥ ॥ १४ ॥

एवा न इन्दो अभि देववीतिं परि स्रव नभो अर्णश्चमूषु ।
सोमो अस्मभ्यं काम्यं बृहन्तं रयिं ददातु वीरवन्तमुग्रम् ॥ २१ ॥

एव । नः । इन्दो इति । अभि । देवऽवीतिम् । परि । स्रव । नभः । अर्णः । चमूषु ।
सोमः । अस्मभ्यम् । काम्यम् । बृहन्तम् । रयिम् । ददातु । वीरऽवन्तम् । उग्रम् ॥ २१ ॥

हे इन्दो सोम नः अस्मदीयम् एव देववीतिम् । देवानां वीतिर्भक्षणं गमनं वा यस्मिन् स देववीतिर्यज्ञः । तमभिलक्ष्य नभः नभसो द्युलोकात् अर्णः उदकम् । अनेन पवित्रादागतः सोमरसोऽभिधीयते । तं रसं चमूषु चमसेषु परि स्रव परितः क्षर । ततः सोमः काम्यं काम्यमानं बृहन्तं प्रवृद्धं वीरवन्तं पुत्रयुक्तम् उग्रम् उद्गूर्णबलं रयिं धनम् अस्मभ्यं ददातु प्रयच्छतु ॥

तक्षद्यदी मनसो वेनतो वाग्ज्येष्ठस्य वा धर्मणि क्षोरनीके ।
आदीमायन्वरमा वावशाना जुष्टं पतिं कलशे गाव इन्दुम् ॥ २२ ॥

तक्षत् । यदि । मनसः । वेनतः । वाक् । ज्येष्ठस्य । वा । धर्मणि । क्षोः । अनीके ।
आत् । ईम् । आयन् । वरम् । आ । वावशानाः । जुष्टम् । पतिम् । कलशे । गावः । इन्दुम् ॥ २२ ॥

वेनतः । 'वेनो वेनतेः कान्तिकर्मणः' (निरु. १०. ३८) इति यास्कः । कामयमानस्य मनसः । मन्यतेः स्तुतिकर्मणः । स्तोतुः वाक् स्तुतिलक्षणा यदि एनं तक्षत् संस्करोति । वाशब्द उपमार्थे । यथा धर्मणि । 'निमित्तात्कर्मसंयोगे[3]' (पा. सू. २. ३. ३६. ६) इति सप्तमी । धारके योगक्षेमविषयं कर्मोद्दिश्य[4] क्षोः शब्दायमानस्य अनीके मुखे तत्र स्थितस्य ज्ञानपदिकस्य वाक् ज्येष्ठस्य । द्वितीयार्थे षष्ठी । प्रशस्यतमं राजानं यथा स्तौति तथा स्तोतुर्वाक् सोमं स्तौतीत्यर्थः । आत् अनन्तरमेव वरं वरणीयं जुष्टं देवानां प्रियं पर्याप्तं पतिं सर्वस्य पालकं कलशे स्थितम् इन्दुम् ईम् एनं सोमं वावशानाः कामयमानाः गावः आ आयन् । पयसा स्वीयेन मिश्रयितुमागच्छन्ति ॥

१. त-मु-रज्जुवर्जिताः; भ२-रज्जुताः । २. भ३(२)-शुक्रासः शुक्राः । ३. त-भ६-निमित्तात् कर्मसंयोग; भ१.२-निमित्तात् कर्मसंयोगः; भ४-निमित्तात् कर्मयोगः । ४. त-भ३.६-कर्मोद्दिश्य ।

प्र दानुदो दिव्यो दानुपिन्व ऋतमृताय पवते सुमेधाः ।
धर्मा भुवद्वृजन्यस्य राजा प्र रश्मिभिर्दशभिर्भारि भूम ॥ २३ ॥

प्र । दानुऽदः । दिव्यः । दानुऽपिन्वः । ऋतम् । ऋताय । पवते । सुऽमेधाः ।
धर्मा । भुवत् । वृजन्यस्य । राजा । प्र । रश्मिऽभिः । दशऽभिः । भारि । भूम ॥ २३ ॥

दिव्यः दिवि भवः दानुदः दातृभ्यो धनादीनां दाता । तदेवाह । दानुपिन्वः । 'पिवि सेचने' । 'कर्मण्यण्' (पा. सू. ३. २. १) इत्यण् । दातृभ्यः कामानां क्षारयिता सुमेधाः शोभनप्रज्ञः सोमः ऋताय सत्यभूतायेन्द्राय ऋतं सत्यभूतमात्मीयं रसं प्र पवते प्रकर्षेण क्षरति । राजा दीप्यमानः सोमः वृजन्यस्य साधुबलस्य धर्मा धारयिता भुवत् भवति । किंच दशभिः एतत्संख्याकाभिः रश्मिभिः कर्मकरणार्थमश्नुवानाभिरङ्गुलिभिः भूम प्रभूतं प्र भारि प्रधार्यते । णिचि रूपम् ॥

पवित्रेभिः पवमानो नृचक्षा राजा देवानामुत मर्त्यानाम् ।
द्विता भुवद्रयिपती रयीणामृतं भरत्सुभृतं चार्विन्दुः ॥ २४ ॥

पवित्रेभिः । पवमानः । नृऽचक्षाः । राजा । देवानाम् । उत । मर्त्यानाम् ।
द्विता । भुवत् । रयिऽपतिः । रयीणाम् । ऋतम् । भरत् । सुऽभृतम् । चारु । इन्दुः ॥ २४ ॥

पवित्रेभिः पवित्रैः पवमानः पूयमानः नृचक्षाः नृणां कृताकृतयोर्द्रष्टा तथा[1] देवानाम् इन्द्रादीनाम् उत अपि च मर्त्यानां मनुष्याणामित्युभयेषां जनानां राजा रयिपतिः धनस्य पतिः न स्वल्पस्य पतिः किंतु रयीणां बहूनां धनानां स्वामी । षष्ठीबहुवचनाभ्यां स्वामित्वं बाहुल्यं च विवक्ष्यते । ईदृशः सोमः द्विता द्विधा देवेष्वपि च मनुष्येषु भुवत् भवति । सोऽयम् इन्दुः सोमः सुभृतं सुष्ठु संभृतं चारु कल्याणम् ऋतम् उदकं भरत् बिभर्ति ॥

अर्वाँइव श्रवसे सातिमच्छेन्द्रस्य वायोरभि वीतिमर्ष ।
स नः सहस्रा बृहतीरिषो दा भवा सोम द्रविणोवित्पुनानः ॥ २५ ॥

अर्वान्ऽइव । श्रवसे । सातिम् । अच्छ । इन्द्रस्य । वायोः । अभि । वीतिम् । अर्ष ।
सः । नः । सहस्रा । बृहतीः । इषः । दाः । भव । सोम । द्रविणःऽवित् । पुनानः ॥ २५ ॥

हे सोम अन्नार्थं युद्धे अर्वानिव अश्वो यथा गच्छति तद्वत् त्वं श्रवसे अस्मत्कमन्नार्थं तथा सातिम् अच्छ धनलाभं प्रति इन्द्रस्य वायोः च वीतिं पानम् अभि अर्ष अभिगच्छ । ऐन्द्रवायवग्रहे हीन्द्रवायू सह सोमं पिबत इत्यत्र सहोपादानम् । सः त्वं सहस्रा सहस्राणि बहुविधानि बृहतीः बृंहितानि प्रवृद्धानि इषः अन्नानि नः अस्मभ्यं दाः प्रयच्छ । हे सोम पुनानः पूयमानस्त्वं नोऽस्मभ्यं द्रविणोवित् धनस्य[2] लम्भयिता भव । द्रविणशब्दात् 'सर्वप्रातिपदिकेभ्यो लालसायां सुग्वक्तव्यः' (का. ७. १. ५१. ३) इति सुगागमः ॥ ॥ २५ ॥

१. त१.२.७–अथा; त३.४.५.६-म१.२.४.७–'तथा' नास्ति; म६–यथा; मु–अथ ।
२. त–धनस्य ।

देवाव्यो॑ नः परिषि॒च्यमा॑नाः॒ क्षयं॑ सु॒वीरं॑ धन्वन्तु॒ सोमाः॑ ।
आ॒य॒ज्यवः॑ सुम॒तिं वि॒श्ववा॑रा॒ होता॑रो॒ न दि॑वि॒यजो॑ म॒न्द्रत॑माः ॥ २६ ॥

दे॒व॒ऽअव्यः॑ । नः॒ । प॒रि॒ऽसि॒च्यमा॑नाः । क्षय॑म् । सु॒ऽवीर॑म् । ध॒न्व॒न्तु॒ । सोमाः॑ ।
आ॒ऽय॒ज्यवः॑ । सु॒ऽम॒तिम् । वि॒श्वऽवा॑राः । होता॑रः । न । दि॒वि॒ऽयजः॑ । म॒न्द्रऽत॑माः ॥ २६ ॥

देवाव्यः। अवतेस्तर्पणार्थस्य ‘अवितृस्तृतन्त्रिभ्य ईः’ इतीप्रत्ययः। ‘उदात्तस्वरितयोर्यणः’ इति जसः स्वरितत्वम्। देवानां तर्पयितारः परिषिच्यमानाः परितः पात्रेषु सिच्यमानाः सोमाः नः अस्माकं सुवीरं शोभनपुत्रं क्षयं गृहं धन्वन्तु प्रेरयन्तु। तथा आयज्यवः आभिमुख्येन यष्टव्या आभिमुख्येन प्रयच्छन्तो वा अत एव विश्ववाराः सर्वैर्वरणीयाः सुमतिम् अनुग्रहबुद्धिं च प्रेरयन्तु। कीदृशाः। होतारो न होतारो यथा देवानिन्द्रादीन् स्तुवन्ति एवं दिवियजः दिवि द्युलोके[1] स्थितानिन्द्रादीन् देवान् यजन्तः। दिविशब्दे ‘तत्पुरुषे कृति बहुलम्’ इति सप्तम्या अलुक्। मन्द्रतमाः अत्यन्तं मदकराः ॥

ए॒वा दे॑व दे॒वता॑ते पवस्व म॒हे सो॑म॒ प्सर॑से देव॒पानः॑ ।
म॒हश्चि॒द्धि ष्मसि॑ हि॒ताः स॑म॒र्ये कृ॒धि सु॑ष्था॒ने रोद॑सी पुना॒नः ॥ २७ ॥

ए॒व । दे॒व॒ । दे॒वऽता॑ते । प॒व॒स्व॒ । म॒हे । सो॒म॒ । प्सर॑से । दे॒वऽपानः॑ ।
म॒हः । चि॒त् । हि । स्मसि॑ । हि॒ताः । स॒ऽम॒र्ये ।
कृ॒धि । सु॒स्था॒ने इति॑ सु॒ऽस्था॒ने । रोद॑सी॒ इति॑ । पु॒ना॒नः ॥ २७ ॥

हे देव द्योतमान स्तोतव्य वा हे सोम देवपानः देवैः पातव्यस्त्वं देवताते देवैस्तते विस्तृते यज्ञे महे महते प्सरसे भक्षणाय देवानां पानाय एव एवं पवस्व क्षर। ततो वयं हिताः त्वया प्रेरिताः सन्तः समर्ये मरणधर्मसहिते संग्रामे महश्चित् महतो बलाधिकानपि शत्रून् स्मसि हि अभिभवेम खलु। किंच पुनानः पूयमानस्त्वं रोदसी द्यावापृथिव्यौ सुष्ठाने अस्माकं शोभनावासस्थाने सत्यौ कृधि कुरु ॥

अश्वो॒ न क्र॑दो॒ वृष॑भि॒र्युजा॒नः सिं॒हो न भी॒मो मन॑सो॒ जवी॑यान् ।
अ॒र्वा॒चीनैः॑ प॒थिभि॒र्ये रजि॑ष्ठा॒ आ प॑वस्व सौमन॒सं न॑ इन्दो ॥ २८ ॥

अश्वः॑ । न । क्र॒दः॒ । वृष॑ऽभिः । यु॒जा॒नः । सिं॒हः । न । भी॒मः । मन॑सः । जवी॑यान् ।
अ॒र्वा॒चीनैः॑ । प॒थिऽभिः॑ । ये । रजि॑ष्ठाः । आ । प॒व॒स्व॒ । सौ॒म॒न॒सम् । नः॒ । इ॒न्दो॒ इति॑ ॥ २८ ॥

हे सोम वृषभिः ऋत्विग्भिः सोममभिषुण्वद्भिः युजानः योज्यमानस्त्वम् अश्वो न अश्व इव क्रदः क्रन्दसि शब्दायसे। कीदृशः। सिंहो न सिंह इव भीमः शत्रूणां भयंकरः तथा मनसः अपि जवीयान् वेगवत्तरः। अर्वाचीनैः अभिमुखैः पथिभिः मार्गैः ये मार्गाः रजिष्ठाः अत्यन्तमृजवो भवन्ति। ‘विभाषर्जोश्छन्दसि’ इत्यृकारस्य रादेशः। हे इन्दो दीप्यमान सोम तैर्मार्गैः नः अस्माकं सौमनसं सौमनस्यम् आ पवस्व आगमय ॥

1. न-भ६-मु-द्युलोके’ ।

शतं धारा देवजाता असृग्रन्त्सहस्रमेनाः कवयो मृजन्ति ।
इन्दो सनित्रं दिव आ पवस्व पुरएतासि महतो धनस्य ॥ २९ ॥

शतम् । धाराः । देवऽजाताः । असृग्रन् । सहस्रम् । एनाः । कवयः । मृजन्ति ।
इन्दो इति । सनित्रम् । दिवः । आ । पवस्व । पुरःऽएता । असि । महतः । धनस्य ॥ २९ ॥

हे सोम देवजाताः देवार्थं प्रादुर्भूताः शतं शतसंख्याकास्त्वदीयाः धाराः असृग्रन् सृज्यन्ते । ततः कवयः क्रान्तदर्शिन ऋत्विजः सहस्रं बहुविधाः एनाः त्वदीया धाराः मृजन्ति अलंकुर्वन्ति । यद्वा । सहस्रमनेकधा मृजन्ति शोधयन्ति । हे इन्दो सनित्रं भजनसाधनं धनं दिवः द्युलोकादस्माकं पुत्रादीनां च आ पवस्व आप्रापय । कुतोऽस्य धनमिति चेत् तत्राह । महतः प्रभूतस्य[1] धनस्य पुरएता पुरतो गन्ता असि भवसि । तस्मादिहेति ॥

दिवो न सर्गा असससृग्रमह्नां राजा न मित्रं प्र मिनाति धीरः ।
पितुर्न पुत्रः क्रतुभिर्यतान आ पवस्व विशे अस्या अजीतिम् ॥ ३० ॥

दिवः । न । सर्गाः । अससृग्रम् । अह्नाम् । राजा । न । मित्रम् । प्र । मिनाति । धीरः ।
पितुः । न । पुत्रः । क्रतुऽभिः । यतानः । आ । पवस्व । विशे । अस्यै । अजीतिम् ॥ ३० ॥

दिवो न यथा दिवो द्योतमानस्यादित्यस्य[2] अह्नां संबन्धिनः सर्गाः रश्मयः अससृग्रं विसृज्यन्ते तद्वत् सोमस्य सर्गाः । सृज्यन्त इति सर्गा धाराः । विसृज्यन्ते । सृजेर्व्यत्ययेन कर्मणि लङि ‘ बहुलं छन्दसि ’ इति रुडागमः । धीरः प्राज्ञः राजा अयं सोमः मित्रं सखायं न प्र मिनाति न हिनस्ति । क्रतुभिः कर्मभिः यतानः यतमानः पुत्रः पितुर्न पितुर्यथापराभवं[3] करोति तद्वत् कर्मभिर्यतमानस्त्वम् अस्यै विशे प्रजायै अजीतिम्* अपराभवम् आ पवस्व आप्रापय । यथा न पराजिता भवन्ति तथा कुर्वित्यर्थः[3] ॥ ॥ १६ ॥

प्र ते धारा मधुमतीरसृग्रन्वारान्यत्पूतो अत्येष्यव्यान् ।
पवमान पवसे धाम गोनां जज्ञानः सूर्यमपिन्वो अर्कैः ॥ ३१ ॥

प्र । ते । धाराः । मधुऽमतीः । असृग्रन् । वारान् । यत् । पूतः । अतिऽएषि । अव्यान् ।
पवमान । पवसे । धाम । गोनाम् । जज्ञानः । सूर्यम् । अपिन्वः । अर्कैः ॥ ३१ ॥

ते तव स्वभूताः मधुमतीः मधुमत्यः धाराः प्र असृग्रन् सदा प्रसृज्यन्ते यत् यदा पूतः पवित्रैरभिषुतस्त्वम् अव्यान् अविमयान् वारान् वालान् पवित्राणि अत्येषि अतीत्य गच्छसि । किंच हे पवमान धाम धारकं गोनां गवां पयो लक्षीकृत्य पवसे । ततः जज्ञानः जायमानस्त्वम् अर्कैः अर्चनीयैः स्वतेजोभिः सूर्यम् आदित्यम् अपिन्वः पूरयसि ॥

---

१. त-भ१ मु-प्रभूत° । २. त-म६-द्योतमानस्यमादित्यस्य । ३. म-पितुर्यथा पुत्रः पराभवं न करोति तथा अस्यै विशे यथा न पराजयो भवति तथा त्वमापवस्व रक्षणं कुर्वितीत्यर्थः । *त-म१.२.४.५-मु-अजीतिमपराजितिं ।

कनिक्रदुदनु पन्थामृतस्य शुक्रो वि भास्यमृतस्य धाम ।
स इन्द्राय पवसे मत्सरवान्हिन्वानो वाचं मतिभिः कवीनाम् ॥ ३२ ॥

कनिक्रदत् । अनु । पन्थाम् । ऋतस्य । शुक्रः । वि । भासि । अमृतस्य । धाम ।
सः । इन्द्राय । पवसे । मत्सरऽवान् । हिन्वानः । वाचम् । मतिऽभिः । कवीनाम् ॥ ३२ ॥

अभिषूयमाणः स सोमः ऋतस्य सत्यभूतस्य यज्ञस्य पन्थानं मार्गमभि कनिक्रदत् पुनः-पुनः शब्दायते । अथ प्रत्यक्षः । अमृतस्य अमरणधर्मस्य धाम स्थानभूतः । मरणरहित इत्यर्थः । तादृशः शुक्रः शुक्लवर्णस्त्वं वि भासि विशेषेण राजसि । मत्सरवान् मदकररसयुक्तः सः त्वम् इन्द्राय इन्द्रार्थं पवसे क्षरसि । कीदृशः । कवीनां स्तोतॄणां मतिभिः[1] सह वाचं शब्दं हिन्वानः प्रेरयन् पवसे ॥

दिव्यः सुपर्णोऽव चक्षि सोम पिन्वन्धाराः कर्मणा देववीतौ ।
एन्दो विश कलशं सोमधानं क्रन्दन्निहि सूर्यस्योप रश्मिम् ॥ ३३ ॥

दिव्यः । सुऽपर्णः । अव । चक्षि । सोम । पिन्वन् । धाराः । कर्मणा । देवऽवीतौ ।
आ । इन्दो इति । विश । कलशम् । सोमऽधानम् । क्रन्दन् । इहि । सूर्यस्य । उप । रश्मिम् ॥ ३३ ॥

हे सोम दिव्यः दिवि भवः सुपर्णः सुपतनस्त्वम् अव चक्षि अवस्तात् पश्य[2] । चष्टेर्लेटि सिपि व्यत्ययेन परस्मैपदम् । किं कुर्वन् । देववीतौ देवानां हविर्भक्षणस्थाने यज्ञे कर्मणा धाराः पिन्वन् क्षरन् । किंच हे इन्दो सोमधानं कलशम् आ विश । क्रन्दन् शब्दायमानस्त्वं सूर्यस्य[3] प्रेरकस्यादित्यस्य रश्मिं कान्तिम् उप इहि उपगच्छ ॥

तिस्रो वाच ईरयति प्र वह्निर्ऋतस्य धीतिं ब्रह्मणो मनीषाम् ।
गावो यन्ति गोपतिं पृच्छमानाः सोमं यन्ति मतयो वावशानाः ॥ ३४ ॥

तिस्रः । वाचः । ईरयति । प्र । वह्निः । ऋतस्य । धीतिम् । ब्रह्मणः । मनीषाम् ।
गावः । यन्ति । गोऽपतिम् । पृच्छमानाः । सोमम् । यन्ति । मतयः । वावशानाः ॥ ३४ ॥

वह्निः वोढा यजमानः तिस्रो वाचः ऋग्यजुःसामात्मिकाः स्तुतीः प्रेरयति । तथा ऋतस्य यज्ञस्य धीतिं धारयित्रीं ब्रह्मणः परिवृढस्य सोमस्य मनीषां मनस ईशित्रीं कल्याणीं वाचं च प्रेरयति । किंच गोपतिं वृषभं यथा गावोऽभिगच्छन्ति तद्वद्गवां स्वामिनं सोमं गावः पृच्छमानाः पृच्छन्त्यः सत्यः यन्ति । स्वपयसा मिश्रयितुमभिगच्छन्ति । तथा वावशानाः कामयमानाः मतयः स्तोतारः सोमं यन्ति स्तोतुमभिगच्छन्ति ॥

सोमं गावो धेनवो वावशानाः सोमं विप्रा मतिभिः पृच्छमानाः ।
सोमः सुतः पूयते अज्यमानः सोमे अर्कास्त्रिष्टुभः सं नवन्ते ॥ ३५ ॥

सोमम् । गावः । धेनवः । वावशानाः । सोमम् । विप्राः । मतिऽभिः । पृच्छमानाः ।
सोमः । सुतः । पूयते । अज्यमानः । सोमे । अर्काः । त्रिऽस्तुभः । सम् । नवन्ते ॥ ३५ ॥

---

१. भ१(२)-मतिभिः स्तुतिभिः । २. द-भ६-मु-पश्य च । ३. ग-ता१-भ५-सूर्यस्य सर्वस्य ।

धेनवः प्रीणयित्र्यः गावः सोमं वावशानाः कामयमाना भवन्ति। विप्राः मेधाविनः स्तोतारः मतिभिः[1] पृच्छमानाः पृच्छन्तो भवन्ति। अज्यमानः गोभिः सिच्यमानः सुतः अभिषुतः सोमः ऋत्विग्भिः परिपूयते। तथा त्रिष्टुभः त्रिष्टुप्छन्दस्काः अर्काः अस्माभिः क्रियमाणा एते मन्त्राः सोमे सं नवन्ते संगच्छन्ते ॥ ॥ १७ ॥

एवा नः सोम परिषिच्यमान आ पवस्व पूयमानः स्वस्ति ।
इन्द्रमा विश बृहता रवेण वर्धया वाचं जनया पुरंधिम् ॥ ३६ ॥

एव । नः । सोम । परिऽसिच्यमानः । आ । पवस्व । पूयमानः । स्वस्ति ।
इन्द्रम् । आ । विश । बृहता । रवेण । वर्धय । वाचम् । जनय । पुरम्ऽधिम् ॥ ३६ ॥

हे सोम परिषिच्यमानः परितः पात्रेषु सिच्यमानः पूयमानः त्वं नः अस्माकम् एव स्वस्ति अविनाशम् आ पवस्व आप्रापय। किंच बृहता महता रवेण शब्देन सह इन्द्रम् आ विश प्रविश। तथा[2] वाचं स्तुतिलक्षणां वर्धय। किंच पुरंधिं बहुधियं प्रज्ञां जनय अस्मभ्यमुत्पादय। वाक्यभेदादनिघातः ॥

आ जागृविर्विप्र ऋता मतीनां सोमः पुनानो असदच्चमूषु ।
सपन्ति यं मिथुनासो निकामा अध्वर्यवो रथिरासः सुहस्ताः ॥ ३७ ॥

आ । जागृविः । विप्रः । ऋता । मतीनाम् । सोमः । पुनानः । असदत् । चमूषु ।
सपन्ति । यम् । मिथुनासः । निऽकामाः । अध्वर्यवः । रथिरासः । सुऽहस्ताः ॥ ३७ ॥

जागृविः जागरणशीलः ऋता। 'सुपां सुलुक्' इति षष्ठ्या आकारः। ऋतानां सत्यानां मतीनां स्तुतीनां विप्रः ज्ञाता सः सोमः पुनानः पूयमानः सन् चमूषु चमसेषु आ असदत् आसीददिति। मिथुनासः परस्परं संगताः निकामाः नितरां कामयमानाः रथिरासः यज्ञस्य नेतारः सुहस्ताः कल्याणपाणयः अध्वर्यवः पवित्रे यं सोमं सपन्ति स्पृशन्ति। 'षप समवाये'। 'सपतिः स्पृशतिकर्मा' (निरु. ५.१६) इति नैरुक्ताः ॥

स पुनान उप सूरे न धातोभे अप्रा रोदसी वि ष आवः ।
प्रिया चिद्यस्य प्रियसास ऊती स तू धनं कारिणे न प्र यंसत् ॥ ३८ ॥

सः । पुनानः । उप । सूरे । न । धाता ।
आ । उभे इति । अप्राः । रोदसी इति । वि । सः । आवरित्यावः ।
प्रियाः । चित् । यस्य । प्रियसासः । ऊती । सः । तु । धनम् । कारिणे । न । प्र । यंसत् ॥ ३८ ॥

पुनानः पूयमानः सः सोमः इन्द्रम् उप गच्छति। तत्र दृष्टान्तः। सूरे न यथा सूर्यं धाता संवत्सरः उपगच्छति। 'संवत्सरो वै धाता संवत्सरेणैवास्मै प्रजाः प्रजनयति' (तै. ब्रा. १.७.२.१) इत्याम्नानात्। किंच उभे रोदसी द्यावापृथिव्यौ आ अप्राः स्वमहिम्ना आपूरयति। तथा सः सोमः वि आवः स्वतेजसा तमांसि विवृणोति। वृणोतेः 'मन्त्रे घस' इति

१. म१(२)—मतिभिः स्तुतिभिः। २. ग-त३.४.६-म१.६.७—तथा वर्धया; त१.२.७-अ१—तथा वर्धय।

च्छेर्लुङ् । 'छन्दस्यपि दृश्यते' इत्याडागमः[1] । 'पूर्वपदात्' इति स इत्यस्य सांहितिकं षत्वम् । °प्रिया । सहृया आकारः । प्रियस्य °यस्य सोमस्य यद्वा[2] प्रिया प्रियाणि प्रयच्छतो यस्य सोमस्य[2] °प्रियसासः अत्यन्तं प्रियतमा धाराः °ऊती ऊत्यै रक्षणाय भवन्ति । °सः °नु क्षिप्रमस्मभ्यं °धनं °प्र °यंसत् प्रयच्छतु । यच्छतेर्लेटि सिप्यडागमः । तत्र दृष्टान्तः । °कारिणे °न भुतकाय स्तुतिं यथा प्रयच्छन्ति तद्वत् ॥

स वर्धिता वर्धनः पूयमानः सोमो मीढ्वाँ अभि नो ज्योतिषावीत् ।
येना नः पूर्वे पितरः पदज्ञाः स्वर्विदो अभि गा अद्रिमुष्णन् ॥ ३९ ॥

सः । वर्धिता । वर्धनः । पूयमानः । सोमः । मीढ्वान् । अभि । नः । ज्योतिषा । आवीत् ।
येन । नः । पूर्वे । पितरः । पदऽज्ञाः । स्वःऽविदः । अभि । गाः । अद्रिम् । उष्णन् ॥ ३९ ॥

°वर्धिता देवानां स्वकलाप्रदानेन वर्धयिता °वर्धनः स्वयं वर्धमानः °पवित्रेण °पूयमानः °मीढ्वान् कामानां सेक्ता °सः °सोमः °नः अस्मान् °ज्योतिषा स्वतेजसा °अभि °आवीत् अभिरक्षतु । °येन सोमेन °पदज्ञाः पणिभिरपहृतानां गवां पदानि जानन्तः °स्वर्विदः सर्वज्ञाः[3] सूर्यं जानन्तो वा[3] °नः अस्माकं °पूर्वे चिरंतनाः °पितरः अङ्गिरसः °गाः पशूनभिलक्ष्य °अद्रिमुष्णन् शिलोच्चयमुष्णन् । सोमतेजसान्धकारावृतं शिलोच्चयं गत्वा पशूनाहरन्नित्यर्थः । उषिरिह मुष्णातिसमानकर्मा । यद्वा । मुष्णातेर्लङि वर्णलोपः ॥

अक्रान्त्समुद्रः प्रथमे विधर्मञ्जनयन्प्रजा भुवनस्य राजा ।
वृषा पवित्रे अधि सानो अव्ये बृहत्सोमो वावृधे सुवान इन्दुः ॥ ४० ॥

अक्रान् । समुद्रः । प्रथमे । विऽधर्मन् । जनयन् । प्रऽजाः । भुवनस्य । राजा ।
वृषा । पवित्रे । अधि । सानौ । अव्ये । बृहत् । सोमः । ववृधे । सुवानः । इन्दुः ॥ ४० ॥

°समुद्रः । यस्मादापः[4] समुद्द्रवन्ति स समुद्रः । अपां वर्षकः[4] °राजा सोमः °प्रथमे विस्तृते °भुवनस्य उदकस्य °विधर्मन् विधारकेऽन्तरिक्षे °प्रजाः °जनयन् उत्पादयन् °अक्रान् सर्वमतिक्रामति । क्रमतेर्लुङि तिपीडभावे वृद्धौ च कृतायां सिच्लोपे मकारस्य 'मो नो धातोः' इति नकारे रूपम् । °वृषा कामानां वर्षिता °सुवानः अभिषूयमाणः °इन्दुः दीप्तः सः °सोमः °अधि आधिक्ये °सानौ समुच्छ्रिते °अव्ये अविमये[5] °पवित्रे °बृहत् प्रभूतं °ववृधे वर्धते ॥ ॥ १८ ॥

महत्तत्सोमो महिषश्चकारापां यद्गर्भोऽवृणीत देवान् ।
अदधादिन्द्रे पवमान ओजोऽजनयत्सूर्ये ज्योतिरिन्दुः ॥ ४१ ॥

महत् । तत् । सोमः । महिषः । चकार । अपाम् । यत् । गर्भः । अवृणीत । देवान् ।
अदधात् । इन्द्रे । पवमानः । ओजः । अजनयत् । सूर्ये । ज्योतिः । इन्दुः ॥ ४१ ॥

---

१. त-भ६-मु-इत्यडागमः । २. त१.२.५.६.७-'यद्वा ...सोमस्य' नास्ति । ३. त-सर्वं जानतो वा; भ६-सर्वं जानतो । ४. ग-समुद्रवत्यस्मादाप इति । ५. त१.२.५.६.७-अविमये; त७-अविमये ।

महिषः महान् पूज्यो वा सोमः महत् प्रभूतं तत् कर्म चकार अकरोत्। किं तत्। अपां गर्भः उदकानां गर्भभूतो जलाभिवृद्धिहेतुत्वात् स सोमः देवान् अवृणीत समभजतेति यत् तत् कृतवानिति। किञ्च पवमानः पूयमानः सोमः ओजः सोमपानेन[1] जन्यं बलम् इन्द्रे अदधात् व्यदधात्। तथा इन्दुः सोमः सूर्ये ज्योतिः तेजः अजनयत्॥

मत्सि वायुमिष्टये राधसे च मत्सि मित्रावरुणा पूयमानः।
मत्सि शर्धो मारुतं मत्सि देवान्मत्सि द्यावापृथिवी देव सोम॥ ४२॥

मत्सि। वायुम्। इष्टये। राधसे। च। मत्सि। मित्रावरुणा। पूयमानः।
मत्सि। शर्धः। मारुतम्। मत्सि। देवान्। मत्सि। द्यावापृथिवी इति। देव। सोम॥ ४२॥

हे सोम त्वं वायुं मत्सि मादय[2]। किमर्थम्। इष्टये अस्माकमेषणायाभाय[3] राधसे धनाय च। तथा पूयमानः पवित्रेण त्वं मित्रावरुणा मित्रावरुणौ च मत्सि तर्पयसि। किञ्च मारुतं मरुतां स्वभूतं शर्धः बलं च मत्सि। तथा देवान् इन्द्रादीन् मत्सि हर्षयसि। हे देव स्तोतव्य[4] हे सोम द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ च मत्सि मादय। एतान् हर्षयुक्तान् कृत्वास्मभ्यं धनं प्रयच्छेत्यर्थः॥

ऋजुः पवस्व वृजिनस्य हन्तापामीवां बाधमानो मृधश्च।
अभिश्रीणन्पयः पयसाभि गोनामिन्द्रस्य त्वं तव वयं सखायः॥ ४३॥

ऋजुः। पवस्व। वृजिनस्य। हन्ता। अप। अमीवाम्। बाधमानः। मृधः। च।
अभिऽश्रीणन्। पयः। पयसा। अभि। गोनाम्। इन्द्रस्य। त्वम्। तव। वयम्। सखायः॥ ४३॥

हे सोम ऋजुः ऋजुगमनः[5] सन् पवस्व क्षर। किं कुर्वन्। वृजिनस्य उपद्रवस्य हन्ता। अमीवां रोगरूपं राक्षसम् अप बाधमानः। तथा अस्मदीयान् मृधः हिंसकान् शत्रून् च बाधमानः सन् पवस्व। ततः पयः क्षीरमयं रसं गोनां गवां पयसा क्षीरेण अभिश्रीणन् अभि-संयोजयन् पात्राणि अभि गच्छसि। अपि च त्वम् इन्द्रस्य सखासि हे सोम तव वयं सखायः स्तुत्यस्तोतृत्वमधुपाहर्यत्वलक्षणेन सखिभूताः स्मः॥

मध्वः सूदं पवस्व वस्व उत्सं वीरं च न आ पवस्वा भगं च।
स्वदस्वेन्द्राय पवमान इन्दो रयिं च न आ पवस्वा समुद्रात्॥ ४४॥

मध्वः। सूदम्। पवस्व। वस्वः। उत्सम्। वीरम्। च। नः। आ। पवस्व। भगम्। च।
स्वदस्व। इन्द्राय। पवमान। इन्दो इति। रयिम्। च। नः। आ। पवस्व। समुद्रात्॥ ४४॥

हे सोम मध्वः माधुर्यस्य सूदं क्षारयितारं घनीभूतं वा वस्वः वसुनो धनस्य उत्सम् उत्सवत्कं रसं पवस्व। किञ्च नः अस्मभ्यं वीरं पुत्रम् आ पवस्व आमावय। तथा भगं भजनीयं धनं च देहि। हे इन्दो पवमानः पूयमानः सन् इन्द्राय स्वदस्व रुचितो भव।

---

१. म६—सोमपान*। २. म१(२) मादयसि। ३. म१(२)—*मैषणीयायाभाय। ४. म—द्योतमान। ५. त४—ऋजुगमनः।

महत्त्वं नः अस्मभ्यं समुद्रात् अन्तरिक्षात् रयिं धनं पुत्रं वा। राति ददाति क्षीरमिति रयिर्गौर्वा। गौ[1] वा आ[1] पवस्व देहि ॥

सोमः सुतो धारयात्यो न हित्वा सिन्धुर्न निम्नमभि वाज्यक्षाः ।
आ योनिं वन्यमसदत्पुनानः समिन्दुर्गोभिरसरत्समद्भिः ॥ ४५ ॥

सोमः । सुतः । धारया । अत्यः । न । हित्वा । सिन्धुः । न । निम्नम् । अभि । वाजी । अक्षारिति ।
आ । योनिम् । वन्यम् । असदत् । पुनानः । सम् । इन्दुः । गोभिः । असरत् । सम् । अत्ऽभिः ॥ ४५ ॥

सुतः अभिषुतः सोमः धारया स्वीयया अत्यो न अतनशीलोऽश्व इव हित्वा गत्वा। हिनोतेः क्त्विचि[2] रूपम्। किंच वाजी बलवान् सोमः सिन्धुर्न यथा सिन्धुः स्यन्दमाना नदी निम्नं प्रदेशमभिगच्छति तद्वन्निम्नमधरभाविनं कलशम् अभि अक्षाः अभिक्षरति। ततः पुनानः पूयमानः सोमः वन्यं वृक्षमयं योनिं स्थानं कलशम् आ असदत् आसीददिति। सोऽयम् इन्दुः सोमः गोभिः गोविकारैः क्षीरादिभिः श्रयणैः सम् असरत संसरति। तथा अद्भिः वसतीवरीभिश्च संगच्छते ॥ ॥ १९ ॥

एष स्य ते पवत इन्द्र सोमश्चमूषु धीर उशते तवस्वान् ।
स्वर्चक्षा रथिरः सत्यशुष्मः कामो न यो देवयतामसर्जि ॥ ४६ ॥

एषः । स्यः । ते । पवते । इन्द्र । सोमः । चमूषु । धीरः । उशते । तवस्वान् ।
स्वःऽचक्षाः । रथिरः । सत्यऽशुष्मः । कामः । न । यः । देवऽयताम् । असर्जि ॥ ४६ ॥

हे इन्द्र उशते कामयमानाय ते तुभ्यं त्वदर्थं धीरः प्राज्ञः तवस्वान् वेगवान् स्यः सः एषः सोमः चमूषु चमसेषु पवते क्षरति। स्वर्चक्षाः सर्वदर्शनः रथिरः रथवान् सत्यशुष्मः यथार्थबलः यः सोमः देवयतां देवानिच्छतां यजमानानां कामो न काम इव असर्जि असृज्यत। अभीप्सितेत्यर्थः ॥

एष प्रत्नेन वयसा पुनानस्तिरो वर्पांसि दुहितुर्दधानः ।
वसानः शर्म त्रिवरूथमप्सु होतेव याति समनेषु रेभन् ॥ ४७ ॥

एषः । प्रत्नेन । वयसा । पुनानः । तिरः । वर्पांसि । दुहितुः । दधानः ।
वसानः । शर्म । त्रिऽवरूथम् । अप्ऽसु । होताऽइव । याति । समनेषु । रेभन् ॥ ४७ ॥

प्रत्नेन पूर्वकालीनेन वयसा अन्नेन पुनानः पूयमानः। अन्तरिक्षया धारया क्षरन्नित्यर्थः। तादृशः दुहितुः सर्वस्य दोग्ध्र्याः पृथिव्याः वर्पांसि। वर्प इति रूपनाम वृणोति शरीरमिति। रूपाणि तिरः दधानः स्वतेजसा तिरस्कुर्वन्नाच्छादयन् तथा त्रिवरूथं त्रिभूमिकोपेतम्। यद्वा। त्रयः शीतातपवर्षाः। तेषां निवारकम्। शर्म यज्ञगृहं वसानः आच्छादयन् अप्सु वसतीवरीषु स्थितः एषः सोमः होतेव यथा होता स्तुतिशब्दं कुर्वन् यज्ञेषु याति तद्वत् रेभन् शब्दायमानः सन् समनेषु। सम्यगनित कर्माणि एषु प्रगल्भा भवन्तीति समना यज्ञाः। तेषु याति गच्छति ॥

---

१. त१.२.३ ५.६.७-मर.६-नी आ; त४—नौ आ। २. त१.२.५.६.७-म६—क्विपि; त४—क्विमिपि।

नू नुस्त्वं रथिरो देव सोम परि स्रव चुम्वोः पूयमानः ।
अप्सु स्वादिष्ठो मधुमाँ ऋतावा देवो न यः सविता सत्यमन्मा ॥ ४८ ॥

नु । नः । त्वम् । रथिरः । देव । सोम । परि । स्रव । चम्वोः । पूयमानः ।
अप्ऽसु । स्वादिष्ठः । मधुऽमान् । ऋतऽवा । देवः । न । यः । सविता । सत्यऽमन्मा ॥ ४८ ॥

हे देव काम्यमान हे सोम रथिरः रथवान् त्वं नः अस्माकं स्वभूते यज्ञे चम्वोः अधिषवणफलकयोः पूयमानः सन् अप्सु वसतीवरीषु नु क्षिप्रं परि स्रव परितः क्षर। स्वादिष्ठः स्वादुतमोऽत एव मधुमान् माधुर्ययुक्तः ऋतावा यज्ञवान् सविता सर्वस्य प्रेरकः यः त्वं देवो न देव इव सत्यमन्मा सत्यस्तुतिको भवसि स त्वं परिस्रवेति ॥

अभि वायुं वीत्यर्षा गृणानोऽभि मित्रावरुणा पूयमानः ।
अभी नरं धीजवनं रथेष्ठामभीन्द्रं वृषणं वज्रबाहुम् ॥ ४९ ॥

अभि । वायुम् । वीती । अर्ष । गृणानः । अभि । मित्रावरुणा । पूयमानः ।
अभि । नरम् । धीऽजवनम् । रथेऽस्थाम् । अभि । इन्द्रम् । वृषणम् । वज्रऽबाहुम् ॥ ४९ ॥

हे सोम गृणानः स्तूयमानस्त्वं वीती। 'सुपां सुलुक्' इति चतुर्थ्याः पूर्वसवर्णदीर्घः। वीत्यै पानाय वायुम् अभि अर्ष अभिगच्छ। तथा पवित्रेण[1] पूयमानः त्वं मित्रावरुणा मित्रावरुणौ च पानायाभिगच्छ। किंच नरं सर्वस्य नेतारं धीजवनं बुद्ध्या समं वेगं कुर्वाणं रथेष्ठां रथेस्थां रथे तिष्ठन्तम्। अनेनाश्विनावभिधीयेते। एकवचनं प्रत्येकविवक्षया समुदायविवक्षया[2] वा। एतादृशावश्विनौ च अभि गच्छ। तथा वृषणं कामानां वर्षकं वज्रबाहुं वज्रयुक्तबाहुम् इन्द्रं च त्वं पानाय अभि गच्छ ॥

अभि वस्त्रा सुवसनान्यर्षाभि धेनूः सुदुघाः पूयमानः ।
अभि चन्द्रा भर्तवे नो हिरण्याभ्यश्वान्रथिनो देव सोम ॥ ५० ॥

अभि । वस्त्रा । सुऽवसनानि । अर्ष । अभि । धेनूः । सुऽदुघाः । पूयमानः ।
अभि । चन्द्रा । भर्तवे । नः । हिरण्या । अभि । अश्वान् । रथिनः । देव । सोम ॥ ५० ॥

हे सोम त्वमस्माकं[3] सुवसनानि सुपरिधानानि वस्त्रा वस्त्राणि अभि अर्ष अभिगमय। यद्वा। सुवसनानि शोभनवसनसहितानि वस्त्रा आच्छादकानि धनान्यभिगमय। किंच पूयमानः पवित्रेण त्वं सुदुघाः सुष्ठु पयसो दोग्ध्रीः धेनूः नवप्रसूतिका गाः अभि प्रापय। अपि च चन्द्रा चन्द्राण्याह्लादकानि हिरण्या हिरण्यानि भर्तवे भरणाय पोषणाय नः अस्माकम् अभि गमय। तथा हे देव स्तोतव्य हे सोम रथिनः रथवतः अश्वान् अस्माकम् अभि प्रापय ॥ ॥ २० ॥

अभी नो अर्ष दिव्या वसून्यभि विश्वा पार्थिवा पूयमानः ।
अभि येन द्रविणमश्नवामाभ्यार्षेयं जमदग्निवन्नः ॥ ५१ ॥

१. त-म६-पवित्रे । २. त-'समुदायविवक्षया' नास्ति । ३. ग-त-म१ २.४.६-अस्माकं ।

अभि । नः । अर्ष । दिव्या । वसूनि । अभि । विश्वा । पार्थिवा । पूयमानः ।
अभि । येन । द्रविणम् । अश्नवाम । अभि । आर्षेयम् । जमदग्निऽवत् । नः ॥ ५१ ॥

हे सोम पवित्रेण पूयमानः त्वं दिव्या दिव्यानि दिवि भवानि वसूनि धनानि नः अस्माकम् अभि अर्ष अभिगमय । तथा पार्थिवा पार्थिवानि पृथिव्यां भवानि विश्वा सर्वाणि धनानि अभि गमय । तथा येन त्वदीयेन सामर्थ्येन द्रविणं धनं वयम् अभि अश्नवाम अभिव्याप्नुयाम तत् सामर्थ्यमभिगमय । किंच आर्षेयम् आर्षाणामृषिपुत्राणां योग्यं धनं जमदग्निवत् जमदग्नेर्यथा त्वं प्रापयः एवं नः अस्माकमपि अभि अर्ष । यद्वा । आर्षेयमार्षाणां योग्यं सम्भं जमदग्नेः स्वभूतं सम्भं यथा स्वादुतममकार्षीः एवमस्माकं तादृशं सम्भं स्वादुतमं कुर्विति कुत्सो नामर्षिः प्रार्थयते ॥

अया पवा पवस्वैना वसूनि माँश्चत्व इन्दो सरसि प्र धन्व ।
ब्रध्नश्चिदत्र वातो न जूतः पुरुमेधश्चित्तकवे नरं दात् ॥ ५२ ॥

अया । पवा । पवस्व । एना । वसूनि । माँश्चत्वे । इन्दो इति । सरसि । प्र । धन्व ।
ब्रध्नः । चित् । अत्र । वातः । न । जूतः । पुरुऽमेधः । चित् । तकवे । नरम् । दात् ॥ ५२ ॥

हे सोम अया अनया पवा पवमानया धारया सह एना एनानि वसूनि धनानि पवस्व क्षर । पवा । ' पूङ् पवने ' । ' अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते ' इति क्विप्प्रत्ययः । आर्धधातुकलक्षणो गुणः । ' सावेकाचः० ' इति तृतीयाया उदात्तत्वम् । तथा हे इन्दो त्वं माँश्चत्वे मन्यमानानां चातके सरसि उदके वसतीवरीलक्षणे प्र धन्व प्रगच्छ । ततः अत्र अस्मिन् सोमे पूयमाने सति ब्रध्नश्चित् सर्वेषां प्रज्ञापको मूलभूतो आदित्योऽपि वातो न वात इव जूतः वेगितः सन् किंच पुरुमेधश्चित् बहुविधयज्ञ इन्द्रश्चिदिन्द्रोऽपि तकवे । तकतिर्गतिकर्मसु पठितः । आस्माकायाध्वर्यवे गम्यमानाय । सोममभिगच्छते स्तुतिभिर्मह्यं नरं कर्मनेतारं पुत्रं दात प्रयच्छतु । हे सोम त्वया तर्पितौ सन्ताविन्द्रादित्यौ* मह्यं पुत्रं प्रयच्छतामित्यर्थः[३] ॥

उत न एना पवया पवस्वाधि श्रुते श्रवाय्यस्य तीर्थे ।
षष्टिं सहस्रा नैगुतो वसूनि वृक्षं न पक्वं धूनवद्रणाय ॥ ५३ ॥

उत । नः । एना । पवया । पवस्व । अधि । श्रुते । श्रवाय्यस्य । तीर्थे ।
षष्टिम् । सहस्रा । नैगुतः । वसूनि । वृक्षम् । न । पक्वम् । धूनवत् । रणाय ॥ ५३ ॥

हे सोम उत अपि च श्रवाय्यस्य सर्वैः श्रवणीयस्य सोमस्य तव श्रुते प्रसिद्धे । यद्वा । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । श्रुतस्य[४] शब्दस्य तीर्थे स्थाने नः अस्माकं स्वभूते यज्ञे एना अनया पवया पूयमानया धारया अधि[५] अधिकं पवस्व क्षर । नैगुतः । नीचीनं गच्छन्ति[६] शत्रवो यस्मा इति निगुतः शत्रवः । तेषां हन्तृत्वेन संबन्धी सोऽयं सोमः षष्टिं सहस्रा षष्टिसंख्याकानि सहस्राणि

१. भ७–सर्वाणि वसूनि । २. त-भ६–वर्तमानानां । ३. ग-त१-म१.५.७–' हे...*मित्यर्थः ' नास्ति । * त–संतौ चंद्रादित्यौ । ४. ग-त-भ-मु–श्रुतः । ५. ग-त-भ–' अधि ' नास्ति । ६. त१.२.४.५–गंतारा; त६–यंता; त७–गच्छन्; म६–गच्छंते ।

वसूनि धनानि रणाय शत्रूणां जयार्थं धूनुहि अस्माकमकम्पयत्। प्राप्यच्छदिति यावत्। कम्पमिव। वृक्षं न पक्वं फलं वृक्षे यथा कम्पयति फलार्थी तद्वत् ॥

मही इमे अस्य वृषनाम शूषे मांश्चत्वे वा पृशने वा वधत्रे ।
अस्वापयन्निगुतः स्नेहयच्चापामित्राँ अपाचितो अचेतः ॥ ५४ ॥

महि । इमे इति । अस्य । वृषनाम । शूषे इति । मांश्चत्वे । वा । पृशने । वा । वधत्रे इति ।
अस्वापयत् । निऽगुतः । स्नेहयत् । च । अप । अमित्रान् । अप । अचितः । अच । इतः ॥ ५४ ॥

महि महती[1] प्रभूते वृषनाम। 'सुपां सुलुक्' इति सुपो लुक्। वृषनामनी वर्षणनमने। सवनानां वर्षणं शत्रूणां नमनम्। इमे एते द्वे कर्मणी अस्य सोमस्य शूषे सुखकरे भवतः। ये च कर्मणी मांश्चत्वे। अश्वनामैतत्, मक्षु चरतीति। अश्वैः क्रियमाणे युद्धे। [illegible]मिह गृह्यते। वा अपि वा पृशने स्पर्शनसाध्ये बाहुयुद्धे वधत्रे शत्रूणां हिंसनशीले भवतः। सोऽयं निगुतः नीचैः शब्दायमानान् शत्रून् अस्वापयत् सम्यगसूषुपत्। अवधीदित्यर्थः। किंच स्नेहयत् प्राद्रावयत् संग्रामात्। अथ प्रत्यक्षकृतः। हे सोम स त्वम् अमित्रान् शत्रून् अप अच अपगमय। तथा अचितः अग्निचयनमकुर्वतो नास्तिकांश्च इतः अस्मत्सकाशात् अप अच अपगमय। अचतिर्गतिकर्मा ॥

सं त्री पवित्रा वितातान्येष्यन्वेकं धावसि पूयमानः ।
असि भगो असि दात्रस्य दातासि मघवा मघवद्भ्य इन्दो ॥ ५५ ॥

सम् । त्री । पवित्रा । विऽततानि । एषि । अनु । एकम् । धावसि । पूयमानः ।
असि । भगः । असि । दात्रस्य । दाता । असि । मघऽवा । मघवत्ऽभ्यः । इन्दो इति ॥ ५५ ॥

हे सोम विततानि विस्तृतानि त्री त्रीणि पवित्राणि[2] अग्निवायुसूर्यात्मकानि पवित्राणि सम् एषि सम्यक् प्राप्नोषि। किंच पूयमानः त्वम् एकम् अविवालकृतं पवित्रम् अनु धावसि अनुगच्छसि। किंच त्वं भगः भजनीयः असि। तथा दात्रस्य देयस्य धनस्य दाता असि। कथमस्य[3] धनदत्वमिति[4] चेत् तदुच्यते। हे इन्दो सोम[3] मघवद्भ्यः धनवद्भ्योऽन्येभ्योऽपि त्वं मघवा असि अतिशयेन धनवान् भवसि ॥   ॥ ३१ ॥

एष विश्ववित्पवते मनीषी सोमो विश्वस्य भुवनस्य राजा ।
द्रप्साँ ईरयन्विदथेष्विन्दुर्वि वारमव्यं समयाति याति ॥ ५६ ॥

एषः । विश्वऽवित् । पवते । मनीषी । सोमः । विश्वस्य । भुवनस्य । राजा ।
द्रप्सान् । ईरयन् । विदथेषु । इन्दुः । वि । वारम् । अव्यम् । समया । अति । याति ॥ ५६ ॥

विश्ववित् सर्वस्य वेत्ता अत एव मनीषी मेधावी विश्वस्य भुवनस्य सर्वस्य लोकस्य राजा स्वामी एषः सोमः पवते क्षरति। एतदेव विवृणोति। विदथेषु। विदन्ति आगच्छन्त

१. त-म-महते। २. भ१(२)-पवित्रा पवित्राणि; मु-पवित्रा। ३. ग-भवति; किंच। ४. त१ भ१.४-धनत्वमिति; त२.३.४.५.६.७ भ२.५.६-धनदत्वमिति।

वेषाणीति यज्ञा विशन्ति लभन्त इति विवधा यज्ञाः । तेषु द्रप्सान् रसकणान् ईरयन् प्रेरयन् इन्दुः सोमः अव्ययम् अविमयं वारं वालं पवित्रं समया उभयतः वि अति याति व्यतीत्य गच्छति ॥

इन्दुं रिहन्ति महिषा अदब्धाः पदे रेभन्ति कवयो न गृध्राः ।
हिन्वन्ति धीरा दशभिः क्षिपाभिः समञ्जते रूपमपां रसेन ॥ ५७ ॥

इन्दुम् । रिहन्ति । महिषाः । अदब्धाः । पदे । रेभन्ति । कवयः । न । गृध्राः ।
हिन्वन्ति । धीराः । दशऽभिः । क्षिपाभिः । सम् । अञ्जते । रूपम् । अपाम् । रसेन ॥ ५७ ॥

महिषाः महान्तः पूज्या वा अत एव अदब्धाः कैश्चिदप्यहिंसिता देवाः इन्दुं सोमं रिहन्ति लिहन्ति आस्वादयन्ति । किंच देवाः सोममुशन्तः सन्तः पदे तस्यास्य सोमस्य धारास्थाने रेभन्ति शब्दायन्ते । तत्र दृष्टान्तः । कवयो न गृध्राः । धनमभिकाङ्क्षमाणाः कवयः स्तोतारो यथा स्तुवन्तः शब्दायन्ते[1] तद्वत् । धीराः कर्मणि कुशला ऋत्विजः दशभिः एतत्संख्याकाभिः क्षिपाभिः अङ्गुलीभिस्तमिमं सोमं हिन्वन्ति अभिषवार्थं प्रेरयन्ति । अपि च रूपं सोमस्य[2] रूपम्[2] अंशुम् अपां वसतीवर्याख्यानां रसेन समञ्जते सम्यक् सेचयन्ति ॥

त्वया वयं पवमानेन सोम भरे कृतं वि चिनुयाम शश्वत् ।
तन्नो मित्रो वरुणो मामहन्तामदितिः सिन्धुः पृथिवी उत द्यौः ॥ ५८ ॥

त्वया । वयम् । पवमानेन । सोम । भरे । कृतम् । वि । चिनुयाम । शश्वत् ।
तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहन्ताम् । अदितिः । सिन्धुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ ५८ ॥

हे सोम पवमानेन पवित्रेण पूयमानेन त्वया सहायेन भरे । संग्रामनाम । संग्रामे शश्वत् बहु कृतं कर्तव्यं वयं वि चिनुयाम विशेषेण कुर्याम । यस्मात्तव साहाय्येन कर्माणि कुर्मः तत् तस्मात् नः अस्मान् मित्रः वरुणः अदितिः एतन्नामिका सिन्धुः एतदभिधाना च पृथिवी उत अपि च द्यौः एते मित्रादयो ऽस्मान् मामहन्तां पूजयन्तु धनादिदानेन ॥ ॥ २२ ॥

'अभि नः' इति द्वादशर्चं द्वितीयं सूक्तम् । वृषागिरो राज्ञः पुत्रोऽम्बरीषो भरद्वाजपुत्र ऋजिश्वोभौ सहितावस्यर्षी । इदमुत्तराणि च त्रीण्यानुष्टुभानि । अत्र त्वेकादशी बृहती । पवमानः सोमो देवता । तथा चानुक्रम्यते—'अभि नो द्वादशाम्बरीष ऋजिश्वा चानुष्टुभं तु बृहत्युपान्त्या' इति । गतो विनियोगः ॥

अभि नो वाजसातमं रयिमर्ष पुरुस्पृहम् ।
इन्दो सहस्रभर्णसं तुविद्युम्नं विभ्वासहम् ॥ १ ॥

अभि । नः । वाजऽसातमम् । रयिम् । अर्ष । पुरुऽस्पृहम् ।
इन्दो इति । सहस्रऽभर्णसम् । तुविऽद्युम्नम् । विभ्वऽसहम् ॥ १ ॥

हे इन्दो दीप्त[3] वाजसातमम् अत्यन्तं बलप्रदमन्नप्रदं वा रयिं धनं पुत्रं वा नः अस्माकम् अभि अर्ष अभिगमय । कीदृशम् । पुरुस्पृहं बहुभिः स्पृहणीयं सहस्रभर्णसं

१. त–शब्दायति; म६–शब्दयति । २. न१.२.५.६.७–'सोमस्य रूपं' नास्ति; म६–सोमस्य ।
३. ग–त३–म१.२.६.७–'दीप्त' नास्ति ।

बहुविधभरणम् । अनेकपोषणयुक्तमित्यर्थः । तुविद्युम्नम् । 'द्युम्नं द्योततेर्यशो वान्नं वा' (निरु. ५.५) इति यास्कः । बहुलं बहुयशोयुक्तं वा विभ्वसहम् । विभ्व इति महन्नाम । महतोऽभिभवितारम् ॥

परि ष्य सुवानो अव्ययं रथे न वर्माव्यत ।
इन्दुरभि द्रुणा हितो हियानो धाराभिरक्षाः ॥ २ ॥

परि । स्य । सुवानः । अव्ययम् । रथे । न । वर्म । अव्यत ।
इन्दुः । अभि । द्रुणा । हितः । हियानः । धाराभिः । अक्षारिति ॥ २ ॥

सुवानः सूयमानः[1] स्यः स सोमः अव्ययम् अविमयं पवित्रं परि पवते । तत्र दृष्टान्तः । रथे न यथा रथे स्थितः[2] पुरुषः वर्म कवचम् अव्यत परिव्ययति । व्ययतेर्लुङि वर्णलोपश्छान्दसः । अभि हितः अभितः प्रेरितः यद्वा स्तोतृभिरभिष्टुतः सः इन्दुः सोमः द्रुणा द्रुममयेन द्रोणकलशेन हियानः । 'हि गतौ वृद्धौ च' । तेन पूर्यमाणः सन् धाराभिः अक्षाः क्षरति । क्षरतेर्लुङि रूपम् ॥

परि ष्य सुवानो अक्षा इन्दुरव्ये मदच्युतः ।
धारा य ऊर्ध्वो अध्वरे भ्राजा नैति गव्ययुः ॥ ३ ॥

परि । स्यः । सुवानः । अक्षारिति । इन्दुः । अव्ये । मदऽच्युतः ।
धारा । यः । ऊर्ध्वः । अध्वरे । भ्राजा । न । एति । गव्यऽयुः ॥ ३ ॥

सुवानः सूयमानः स्यः सः इन्दुः सोमः मदच्युतः मदार्थं देवैः प्रेरितः सन् अव्ये अविमये पवित्रे परि अक्षाः परितः क्षरति । अध्वरे ऊर्ध्वः समुच्छ्रितः सर्वेषां मुख्यः यः सोमः गव्ययुः गोकामः यद्वा क्षीरादिकं कामयमानः सन् धारा धारया सह एति गच्छति । भ्राजा न भ्राजमानया दीप्त्या यथान्तरिक्षे गच्छति तद्वत् ॥

स हि त्वं देव शश्वते वसु मर्ताय दाशुषे ।
इन्दो सहस्रिणं रयिं शतात्मानं विवाससि ॥ ४ ॥

सः । हि । त्वम् । देव । शश्वते । वसु । मर्ताय । दाशुषे ।
इन्दो इति । सहस्रिणम् । रयिम् । शतऽआत्मानम् । विवाससि ॥ ४ ॥

हे देव सोम सः त्वं शश्वते पुत्रादिरूपत्वेन बहवे मर्ताय मनुष्याय दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय वसु धनं[3] मह्यं च विवाससि प्रेरयसि । एकवाक्यतापक्षे हि तिङन्तस्य हियोगादनिघातः स्यात् ॥

वयं ते अस्य वृत्रहन्वसो वस्वः पुरुस्पृहः ।
नि नेदिष्ठतमा इषः स्याम सुम्नस्याध्रिगो ॥ ५ ॥

१. त१.२.५–पूयमानः; त४–पूयमानः । २. म१.२.४–अवस्थितः । ३. म–धनं प्रयच्छति तथा मति हे इंदो सहस्रसंख्याकं बहुरूपं धनं ।

वयम् । ते । अस्य । वृत्रऽहन् । वसो इति । वस्वः । पुरुऽस्पृहः ।
नि । नेदिष्ठऽतमाः । इषः । स्याम । सुम्नस्य । अध्रिगो इत्यध्रिऽगो ॥ ५ ॥

हे वृत्रहन् शत्रूणां हन्तः सोम अस्य पूतावस्थस्य ते तव स्वभूताः वयं स्मः । ततो हे वसो वासयितः पुरुस्पृहः बहुभिः स्पृहणीयस्य वस्वः वसुनः धनस्य त्वया दीयमानस्य वयं नि नितरां नेदिष्ठतमाः अत्यन्तमन्तिकतमाः स्याम । तथा इषः अन्नस्य किंच हे अध्रिगो अधृतगमन सोम सुम्नस्य सुखस्य वयमन्तिकतमाः स्याम भवेम ॥

द्विर्यं पञ्च स्वयशसं स्वसारो अद्रिसंहतम् ।
प्रियमिन्द्रस्य काम्यं प्रस्नापयन्त्यूर्मिणम् ॥ ६ ॥

द्विः । यम् । पञ्च । स्वऽयशसम् । स्वसारः । अद्रिऽसंहतम् ।
प्रियम् । इन्द्रस्य । काम्यम् । प्रऽस्नापयन्ति । ऊर्मिणम् ॥ ६ ॥

द्विः पञ्च दशसंख्याकाः स्वसारः कर्मकरणार्थमितस्ततो गच्छन्त्योऽङ्गुलयः स्वयशसं स्वभूतयशस्कम् अद्रिसंहतं ग्रावभिरभिषुतम् इन्द्रस्य प्रियं काम्यं सर्वैः काम्यमानम् ऊर्मिणं धाराभिस्तद्वन्तं यं सोमं प्रस्नापयन्ति वसतीवरीभिः प्रकर्षेण लेपयन्ति यजमानाः तं पुनन्तीत्युत्तरत्र संबन्धः ॥ ॥ २३ ॥

परि त्यं हर्यतं हरिं बभ्रुं पुनन्ति वारेण ।
यो देवान्विश्वाँ इत्परि मदेन सह गच्छति ॥ ७ ॥

परि । त्यम् । हर्यतम् । हरिम् । बभ्रुम् । पुनन्ति । वारेण ।
यः । देवान् । विश्वान् । इत् । परि । मदेन । सह । गच्छति ॥ ७ ॥

हर्यतं सर्वैः स्पृहणीयं हरिं हरितवर्णं बभ्रुं बभ्रुवर्णं च त्यं तं सोमं वारेण वालेन पवित्रेण परि पुनन्ति परिशोधयन्ति । यः सोमः विश्वान् सर्वानिन्द्रादीन् देवान् इत् देवानेव मदेन मादकेन रसेन सह परि गच्छति ॥

अस्य वो ह्यवसा पान्तो दक्षसाधनम् । यः सूरिषु श्रवो बृहद्दधे स्वर्ण हर्यतः ॥ ८ ॥

अस्य । वः । हि । अवसा । पान्तः । दक्षऽसाधनम् ।
यः । सूरिषु । श्रवः । बृहत् । दधे । स्वः । न । हर्यतः ॥ ८ ॥

वः । छान्दसो वचनव्यत्ययः । हिरवधारणे । यो यूयम् अस्य सोमस्य अवसा रक्षणेन दक्षसाधनं बलस्य साधनं रसं पान्तः पिबन्तो भवथ । स्वर्ण आदित्य इव हर्यतः सर्वैः काम्यमानः यः अयं सोमः सूरिषु स्तोत्राणि प्रेरयत्सु स्तोतृषु बृहत् महत् प्रभूतं श्रवः अन्नं दधे विदधे । स्थापयतीति यावत् ॥

स वां यज्ञेषु मानवी इन्दुर्जनिष्ट रोदसी ।
देवो देवी गिरिष्ठा अस्रेधन्तं तुविष्वणि ॥ ९ ॥

सः । वाम् । यज्ञेषु । मानवी इति । इन्दुः । जनिष्ट । रोदसी इति ।
देवः । देवी इति । गिरिऽस्थाः । अस्रेधन् । तम् । तुविऽस्वनि ॥ ९ ॥

हे मानवी मानव्यौ मनोः स्वभूते हे देवी द्योतमाने हे रोदसी द्यावापृथिव्यौ वां युवयोः यज्ञेषु सः इन्दुः सोमः अजनिष्ट अजनि अन्तरिक्षे देवः स्वतेजसा सर्वं प्रकाशयन् पृथिव्यां गिरिष्ठाः ग्रावसु स्थितः । तं जातं सोमं तुविष्वणि बहुस्वने उपरे यज्ञे वा अस्रेधन् ऋत्विजो ग्रावभिरघ्नन् । अभ्यषुण्वन्निति यावत् ॥

इन्द्राय सोम पातवे वृत्रघ्ने परि षिच्यसे ।
नरे च दक्षिणावते देवाय सदनासदे ॥ १० ॥

इन्द्राय । सोम । पातवे । वृत्रऽघ्ने । परि । सिच्यसे ।
नरे । च । दक्षिणाऽवते । देवाय । सदनऽसदे ॥ १० ॥

हे सोम वृत्रघ्ने वृत्रस्य हन्त्रे इन्द्राय । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । इन्द्रस्य पातवे पानार्थं परि षिच्यसे ऋत्विग्भिः पात्रेषु सिच्यसे । दशापवित्राभिर्वा । किंच दक्षिणावते ऋत्विग्भ्यो दक्षिणाप्रदानेन तद्वते देवाय देवार्थं हवींषि ददते सदनासदे यज्ञगृहे सीदते नरे मनुष्याय यजमानाय सर्वं फलप्रदानार्थं परिषिच्यसे ॥

ते प्रत्नासो व्युष्टिषु सोमाः पवित्रे अक्षरन् ।
अपप्रोथन्तः सनुतर्हुरश्चितः प्रातस्ताँ अप्रचेतसः ॥ ११ ॥

ते । प्रत्नासः । विऽउष्टिषु । सोमाः । पवित्रे । अक्षरन् ।
अपऽप्रोथन्तः । सनुतः । हुरःऽचितः । प्रातः । तान् । अप्रऽचेतसः ॥ ११ ॥

व्युष्टिषु उषसां व्युच्छनेषु प्रकाशनेषु प्रत्नासः प्रत्नाः ते सोमाः पवित्रे अक्षरन् क्षरन्ति । ये सोमाः सनुतः अन्तर्हितान् अप्रचेतसः प्रज्ञानरहितान्[1] हुरश्चितः । स्तेननामैतत् । कौटिल्येन चिन्वन्तीति । तान् मायाविनः स्तेनान् प्रातः प्रातःकाल एव अपप्रोथन्तः । अपप्रोथनं व्यापप्रेरणम् । अपप्रेरयन्तः स्थानात् निराकुर्वन्तो भवन्ति । ते क्षरन्तीति सम्बन्धः ॥

तं सखायः पुरोरुचं यूयं वयं च सूरयः ।
अश्याम वाजगन्ध्यं सनेम वाजपस्त्यम् ॥ १२ ॥

तम् । सखायः । पुरःऽरुचम् । यूयम् । वयम् । च । सूरयः ।
अश्याम । वाजऽगन्ध्यम् । सनेम । वाजऽपस्त्यम् ॥ १२ ॥

हे सखायः स्तोतारः सूरयः प्राज्ञाः यूयं वयं च यजमानाः पुरोरुचं पुरतो रोचमानं वाजगन्ध्यं बलकरसाधुगन्धोपेतं सोमम् अश्याम अश्नीयाम पिबेम । किंच वाजपस्त्यम् अन्नयुक्तगृहसहितं यद्वा बलकरं सोमं सनेम संभजेमहि । सोमेन बलान्नगृहादीनि भवन्तीत्यर्थः ॥ ॥२५॥

१. स-भ६-मु-प्रज्ञारहितान् ।

'आ हर्यताय' इत्यष्टर्चं तृतीयं सूक्तम् । कश्यपगोत्रौ रेभसूनू एतत्संज्ञौ ऋषी । आद्या बृहती सतोबृहत्यः । पवमानसोमो देवता । तथा चानुक्रान्तम्—'आ हर्यतायाष्टौ रेभसूनू काश्यपौ बृहत्याद्या' इति । गतो विनियोगः ॥

आ हर्यताय धृष्णवे धनुस्तन्वन्ति पौंस्यम् ।
शुक्रां वयन्त्यसुराय निर्णिजं विपामग्रे महीयुवः ॥ १ ॥

आ । हर्यताय । धृष्णवे । धनुः । तन्वन्ति । पौंस्यम् ।
शुक्राम् । वयन्ति । असुराय । निःऽनिजम् । विपाम् । अग्रे । महीयुवः ॥ १ ॥

हर्यताय सर्वैः स्पृहणीयाय धृष्णवे शत्रूणां धर्षणशीलाय सोमाय पौंस्यं पुंस्त्वस्याभिव्यञ्जकं धनुः आ तन्वन्ति । धनुषि ज्यां कुर्वन्तीति । सोमस्य धाराविसर्गार्थं वितायमानं पवित्रमभिधीयते । तदेव[1] विवृणोति[2] । महीयुवः पूजाकामा ऋत्विजः विपां मेधाविनां देवानाम् अग्रे पुरस्तात् शुक्रां शुक्लवर्णां निर्णिजं यया सोमो निर्णिज्यते ताम् असुराय बलवते[3] वयन्ति वितन्वन्ति । दशापवित्रं विस्तारयन्तीत्यर्थः । वयतिर्गतिकर्मा ॥

अध क्षपा परिष्कृतो वाजाँ अभि प्र गाहते ।
यदी विवस्वतो धियो हरिं हिन्वन्ति यातवे ॥ २ ॥

अध । क्षपा । परिऽकृतः । वाजान् । अभि । प्र । गाहते ।
यदि । विवस्वतः । धियः । हरिम् । हिन्वन्ति । यातवे ॥ २ ॥

क्षपा । 'सुपां सुलुक्' इति पञ्चम्या आकारः । क्षपायाः रात्रेः अध अनन्तरं प्रातःकाले परिष्कृतः । भूषणार्थे 'संपर्युपेभ्यः' इति करोतेः सुडागमः । अद्भिरलंकृतः । यद्वा । क्षपयित्र्यां सेनायामलंकृतः । सोमः[4] वाजान् अन्नानि बलानि वाभिलक्ष्य प्र गाहते प्रगच्छति । विवस्वतः परिचरणवतो यजमानस्य धियः कर्मसाधनभूता अङ्गुलयः हरिं हरितवर्णमेतमंशुं यातवे पात्राण्यभिगमनाय यदि हिन्वन्ति प्रेरयन्ति तर्हि भवनानि गच्छतीति ॥

तमस्य मर्जयामसि मदो य इन्द्रपातमः ।
यं गाव आसभिर्दधुः पुरा नूनं च सूरयः ॥ ३ ॥

तम् । अस्य । मर्जयामसि । मदः । यः । इन्द्रऽपातमः ।
यम् । गावः । आसऽभिः । दधुः । पुरा । नूनम् । च । सूरयः ॥ ३ ॥

अस्य सोमस्य तं रसं मर्जयामसि मर्जयामः शोधयामः । अलंकुर्मो वा । यः मदः मदकरो रसः इन्द्रपातमः इन्द्रेणात्यन्तं पातव्यो भवति । किंच गावः गन्तारः सूरयः स्तोतारः पुरा च नूनम् इदानीं च यं सोमरसम् आसभिः आस्यैः दधुः धारयन्ति । पिबन्तीति यावत् । यद्वा । गावो धेनवो यं सोमं तृणाद्यवस्थितमाभिरास्यैर्दधुर्धारयन्ति तृणरूपेण भक्षयन्ति ॥

१. त१.२–तादृश च; त४-भ६–तादृक् । २. त१.२.३.४.५.६-भ१.२.४.६–विवृणोतीति । ३. भ-त३-भ५.६–बलवते सोमाय । ४. ग–तदनंतरं प्रातःसवने ।

तं गाथया पुराण्या पुनानमभ्यनूषत ।
उतो कृपन्त धीतयो देवानां नाम बिभ्रतीः ॥ ४ ॥

तम् । गाथया । पुराण्या । पुनानम् । अभि । अनूषत ।
उतो इति । कृपन्त । धीतयः । देवानाम् । नाम । बिभ्रतीः ॥ ४ ॥

पुनानं पूयमानं तं सोमं पुराण्या पुरा कृतया गाथया स्तुत्या अभ्यनूषत स्तोतारः अभिष्टुवन्ति । 'णू स्तवने' । लुङि रूपम् । उतो अपि च नाम कर्मार्थं नमनं बिभ्रतीः बिभ्राणाः धीतयः अङ्गुलयः देवानां सोमरूपहविष्प्रदानाय कृपन्त कल्पयन्ति समर्था भवन्ति । 'कृपू सामर्थ्ये' ॥

तमुक्षमाणमव्यये वारे पुनन्ति धर्णसिम् ।
दूतं न पूर्वचित्तय आ शासते मनीषिणः ॥ ५ ॥

तम् । उक्षमाणम् । अव्यये । वारे । पुनन्ति । धर्णसिम् ।
दूतम् । न । पूर्वऽचित्तये । आ । शासते । मनीषिणः ॥ ५ ॥

उक्षमाणम् अद्भिः सिच्यमानं धर्णसिं सर्वस्य धारकं तं सोमम् अव्यये अविमये वारे वाले पवित्रे पुनन्ति शोधयन्ति । ततः मनीषिणः मेधाविनो यजमानाः तमिमं सोमं दूतं न दूतमिव पूर्वचित्तये देवानां पूर्वमेव प्रज्ञापनाय आ शासते प्रार्थयन्ते ॥   ॥ २५ ॥

स पुनानो मदिन्तमः सोमश्चमूषु सीदति ।
पशौ न रेत आदधत्पतिर्वचस्यते धियः ॥ ६ ॥

सः । पुनानः । मदिन्ऽतमः । सोमः । चमूषु । सीदति ।
पशौ । न । रेतः । आऽदधत् । पतिः । वचस्यते । धियः ॥ ६ ॥

मदिन्तमः अत्यन्तं मादयिता[1] सः सोमः पुनानः पूयमानः सन् चमूषु चमसेषु सीदति । ततः पशौ न यथा पशौ कश्चिद्वृषभो रेत आदधाति तद्वच्चमसादिषु रेतः स्वीयं रसम् आदधत् आदधानः धियः कर्मणः पतिः पालयितायं सोमः वचस्यते अभिष्टूयते[2] ॥

स मृज्यते सुकर्मभिर्देवो देवेभ्यः सुतः ।
विदे यदासु संददिर्महीरपो वि गाहते ॥ ७ ॥

सः । मृज्यते । सुकर्मऽभिः । देवः । देवेभ्यः । सुतः ।
विदे । यत् । आसु । सम्ऽददिः । महीः । अपः । वि । गाहते ॥ ७ ॥

देवेभ्यः देवार्थं सुतः अभिषुतः देवः द्योतमानः स्तोतव्यो वा सः सोमः सुकर्मभिः ऋत्विग्भिः मृज्यते परिमृज्यते । यत् यदायं सोमः आसु प्रजासु संददिः सम्यग्धनदानशील इति विदे ज्ञायते तदानीं महीः महतीः अपः वसतीवरीः वि गाहते विशेषेणाभिगच्छति । यदा सोममभिषुण्वन्ति तदा तेभ्यो धनं प्रयच्छतीत्यर्थः ॥

---

१. स१.२.३.४.५.६-म–मदयिता । २. स-म२.४.६-मु–अभिषूयते; म१.७–अभिष्यूयते ।

सुत इन्दो पवित्र आ नृभिर्यतो वि नीयसे ।
इन्द्राय मत्सरिन्तमश्चमूष्वा नि षीदसि ॥ ८ ॥

सुतः । इन्दो इति । पवित्रे । आ । नृऽभिः । यतः । वि । नीयसे ।
इन्द्राय । मत्सरिन्ऽतमः । चमूषु । आ । नि । सीदसि ॥ ८ ॥

हे इन्दो सुतः अभिषुतः यतः आयतः सर्वतो विस्तृतस्त्वं नृभिः कर्मनेतृभिर्ऋत्विग्भिः पवित्रे वि नीयसे विशेषेण नीयमानो भवसि । ततः मत्सरिन्तमः अतिशयेन मादयिता त्वम् इन्द्राय इन्द्रार्थं चमूषु चमसेषु आ नि षीदसि[1] ॥ ॥ २६ ॥

'अभी नवन्ते' इति नवर्चं चतुर्थं सूक्तम् । पूर्ववदृषिदेवते । सर्वा अनुष्टुभः । तथा चानुक्रम्यते— 'अभी नवन्ते नव' इति । गतो विनियोगः ॥

अभी नवन्ते अद्रुहः प्रियमिन्द्रस्य काम्यम् ।
वत्सं न पूर्व आयुनि जातं रिहन्ति मातरः ॥ १ ॥

अभि । नवन्ते । अद्रुहः । प्रियम् । इन्द्रस्य । काम्यम् ।
वत्सम् । न । पूर्वे । आयुनि । जातम् । रिहन्ति । मातरः ॥ १ ॥

यथा मातरः गावः पूर्वे प्रथमे आयुनि वयसि जातं वत्सं रिहन्ति लिहन्ति तथा अद्रुहः अद्रोग्ध्र्यो वसतीवर्याख्या आपः इन्द्रस्य प्रियं काम्यं सर्वैः काम्यमानं सोमम् अभि नवन्ते अभिगच्छन्ति ॥

पुनान इन्दवा भर सोम द्विबर्हसं रयिम् ।
त्वं वसूनि पुष्यसि विश्वानि दाशुषो गृहे ॥ २ ॥

पुनानः । इन्दो इति । आ । भर । सोम । द्विऽबर्हसम् । रयिम् ।
त्वम् । वसूनि । पुष्यसि । विश्वानि । दाशुषः । गृहे ॥ २ ॥

हे इन्दो दीप्यमान हे सोम पुनानः पूयमानस्त्वं द्विबर्हसं द्वयोः स्थानयोः परिबृंहणशीलं रयिं धनमस्मभ्यम् आ भर आहर देहि । त्वं हि दाशुषः हविर्दत्तवतो यजमानस्य गृहे स्थित्वा विश्वानि सर्वाणि वसूनि धनानि पुष्यसि पोषयसि ॥

त्वं धियं मनोयुजं सृजा वृष्टिं न तन्यतुः ।
त्वं वसूनि पार्थिवा दिव्या च सोम पुष्यसि ॥ ३ ॥

त्वम् । धियम् । मनःऽयुजम् । सृज । वृष्टिम् । न । तन्यतुः ।
त्वम् । वसूनि । पार्थिवा । दिव्या । च । सोम । पुष्यसि ॥ ३ ॥

हे सोम त्वं मनोयुजं मनसा युज्यमानां मनोवेगां धियं ध्यातव्यां धारां सृज पात्रेषु विसृज । अत्र दृष्टान्तः । वृष्टिं न तन्यतुः । 'तनु विस्तारे' । 'ऋतन्यञ्जि॰' इत्यादिना यतुच्प्रत्ययः । तनोति विस्तारयतीति तन्यतुर्मेघः । यथा मेघो वृष्टिं सृजति तद्वत् । ततो हे सोम त्वं

१. मै १ २.५—षीदति ।

पार्थिवा पृथिव्यां भवानि भूमिं धनानि तथा दिव्यानि दिवि भवानि धनानि च पुष्यसि अस्मभ्यं पोषयसि । प्रयच्छसीत्यर्थः ॥

परि ते जिग्युषो यथा धारा सुतस्य धावति ।
रंहमाणा व्य१व्ययं वारं वाजीव सानसिः ॥ ४ ॥

परि । ते । जिग्युषः । यथा । धारा । सुतस्य । धावति ।
रंहमाणा । वि । अव्ययम् । वारम् । वाजीऽइव । सानसिः ॥ ४ ॥

सुतस्य ते त्वदीया सानसिः संभजनशीला यद्वा स्तोतृभिः संभजनीया रंहमाणा वेगं कुर्वाणा धारा अव्ययम् अविमयं वारं वालं पवित्रं वि परि धावति विशेषेण परितो गच्छति । तत्र दृष्टान्तः । जिग्युषः शत्रूणां जेतुर्वीरस्य वाजीव अश्वो यथा युद्धं परितो धावति तद्वत् । जयतेः क्वसौ ‘ सन्लिटोर्जेः ’ इति कुत्वम् । यथा इति पूरकः ॥

क्रत्वे दक्षाय नः कवे पवस्व सोम धारया ।
इन्द्राय पातवे सुतो मित्राय वरुणाय च ॥ ५ ॥

क्रत्वे । दक्षाय । नः । कवे । पवस्व । सोम । धारया ।
इन्द्राय । पातवे । सुतः । मित्राय । वरुणाय । च ॥ ५ ॥

हे कवे क्रान्तदर्शिन् हे सोम नः अस्माकं क्रत्वे प्रज्ञानाय दक्षाय बलाय च त्वं धारया पवस्व क्षर । कीदृशः । इन्द्राय पातवे पानार्थं तथा मित्राय वरुणाय च सुतः अभिषुतः खलु ॥ ॥ २७ ॥

पवस्व वाजसातमः पवित्रे धारया सुतः ।
इन्द्राय सोम विष्णवे देवेभ्यो मधुमत्तमः ॥ ६ ॥

पवस्व । वाजऽसातमः । पवित्रे । धारया । सुतः ।
इन्द्राय । सोम । विष्णवे । देवेभ्यः । मधुमत्ऽतमः ॥ ६ ॥

हे सोम वाजसातमः अतिशयेनान्नस्य दाता सुतः अभिषुतस्त्वं पवित्रे धारया सह[1] पवस्व क्षर । ततो हे सोम त्वम् इन्द्राय विष्णवे चान्येभ्यो मित्रादिभ्यः देवेभ्यः च मधुमत्तमः अतिशयेन माधुर्योपेतो भव ॥

त्वां रिहन्ति मातरो हरिं पवित्रे अद्रुहः ।
वत्सं जातं न धेनवः पवमान विधर्मणि ॥ ७ ॥

त्वाम् । रिहन्ति । मातरः । हरिम् । पवित्रे । अद्रुहः ।
वत्सम् । जातम् । न । धेनवः । पवमान । विऽधर्मणि ॥ ७ ॥

1. ग-त्वसंस्था ।

हे पवमान सोम विधर्मणि विविधं हविषां धारके यज्ञे अद्रुहः द्रोहवर्जिताः मातरः मातृभूता वसतीवर्यः हरिं हरितवर्णं त्वां पवित्रे[1] स्थितं रिहन्ति लिहन्ति आस्वादयन्ति। कथमिव। यथा धेनवः जातं वत्सं लिहन्ति तथा॥

पव॑मान म॒हि श्रव॑श्चि॒त्रेभि॑र्यासि र॒श्मिभिः॑।
शर्ध॒न् तमां॑सि जिघ्नसे॒ विश्वा॑नि दा॒शुषो॑ गृ॒हे॥ ८॥

पव॑मान। म॒हि। श्रवः॑। चि॒त्रेभिः॑। या॒सि॒। र॒श्मिऽभिः॑।
शर्ध॑न्। तमां॑सि। जि॒घ्न॒से॒। विश्वा॑नि। दा॒शुषः॑। गृ॒हे॥ ८॥

हे पवमान महि महत् श्रवः श्रवणीयमन्तरिक्षं चित्रेभिः चित्रैर्नानाविधैश्चायनीयैर्वा रश्मिभिः परि यासि परिगच्छसि। तथा शर्धन् वेगं कुर्वंस्त्वं दाशुषः हविर्दत्तवतो यजमानस्य गृहे स्थित्वा विश्वानि सर्वाणि तमांसि तमोरूपाणि रक्षांसि जिघ्नसे हंसि। एवं द्यावापृथिव्योः वर्तसे इत्यर्थः॥

त्वं द्यां च॑ महिव्रत पृ॒थि॒वीं चाति॑ जभ्रिषे।
प्रति॑ द्रा॒पिम॑मुञ्चथाः॒ पव॑मान महित्व॒ना॥ ९॥

त्वम्। द्याम्। च॒। म॒हि॒ऽव्र॒त॒। पृ॒थि॒वीम्। च॒। अति॑। ज॒भ्रि॒षे॒।
प्रति॑। द्रा॒पिम्। अ॒मु॒ञ्च॒थाः॒। पव॑मान। म॒हि॒ऽत्व॒ना॥ ९॥

हे महिव्रत महाकर्मन् बहुविधकर्मन् सोम त्वं द्यां द्युलोकं च पृथिवीं च अति अभिषे अत्यन्तं बिभर्षि। ‘डुभृञ् धारणपोषणयोः’। तस्य छान्दसे लिटि सर्वविधीनां छन्दसि विकल्पितत्वादिडागमः। अन्तरिक्षे सोमात्मनेति पृथिव्यां लतारूपेणेत्येवं लोकद्वयवर्तित्वम्। हे पवमान क्षरन् सोम त्वं महित्वना महत्त्वेन युक्तः सन् द्रापिं कवचं प्रति अमुञ्चथाः प्रतिमुञ्चसि संवृणोषि॥ ॥ २८ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन्। पुमर्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपाल-
साम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये
वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये सप्तमाष्टके
चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः॥

---

१. ता१.२.५.७-मं६-एतापवित्रे

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥
विज्ञातवेदगाम्भीर्यस्तुर्यं व्याख्याय सत्तमे ।
सायणार्यस्ततोऽध्यायं पञ्चमं व्याचिकीर्षति ॥

तत्र ' पुरोजिती वः ' इति षोडशर्चमनुवाकापेक्षया पञ्चमं सूक्तम् । आद्यस्य तृचस्य श्यावाश्वपुत्रोऽन्धीगुर्नामर्षिः । द्वितीयस्य नहुषस्य राज्ञः पुत्रो ययातिर्नाम । तृतीयस्य मनोः पुत्रो नहुषो नाम राजर्षिः । चतुर्थस्य संवरणाख्यस्य राज्ञः पुत्रो मनुः । एवं द्वादश गताः । शिष्टस्य चतुर्ऋचस्य वाचः पुत्रो वैश्वामित्रो वा प्रजापतिर्ऋषिः । द्वितीयातृतीये गायत्र्यौ शिष्टा अनुष्टुभः । तथा चानुक्रम्यते– ' पुरोजिती षोळश श्यावाश्विरन्धीगुर्ययातिर्नाहुषो नहुषो' मानवो मनुः सांवरण इति तृचाः शेषे प्रजापतिर्वाच्यो गायत्र्यौ ' इति । गतः सूक्तविनियोगः ॥

पुरोजिती वो अन्धसः सुताय मादयित्नवे ।
अप श्वानं श्नथिष्टन सखायो दीर्घजिह्व्यम् ॥ १ ॥
पुरःऽजिती । वः । अन्धसः । सुताय । मादयित्नवे ।
अप । श्वानम् । श्नथिष्टन । सखायः । दीर्घऽजिह्व्यम् ॥ १ ॥

हे सखायः सखिभूताः समानख्याना वा हे स्तोतारः वः यूयं पुरोजिती । षष्ठ्याः पूर्वसवर्णदीर्घः । पुरःस्थितजयस्य अन्धसः अदनीयस्य सोमस्य स्वभूताय सुताय अभिषुताय मादयित्नवे अत्यन्तं मदकराय रसाय दीर्घजिह्व्यम् । दीर्घा जिह्वा यस्य[2] सः । 'दीर्घजिह्वी च च्छन्दसि ' (पा. सू. ४. १. ५९) इति ङीबन्तत्वेन निपातितः । तादृशं श्वानम्[3] अप श्नथिष्टन अपश्नथयत अपघातयत । यथा श्वा राक्षसा वा सुतं सोमं न लिहन्ति तथा कुरुतेत्यर्थः ॥

पवित्रेष्टौ द्वितीयस्याज्यभागस्य ' यो धारया ' इत्येषानुवाक्या । सूत्रितं च—' पावकवन्तावाज्यभागावग्नी रक्षांसि सेधति यो धारया पावकया ' (आश्व. श्रौ. २. १२) इति ॥

यो धारया पावकया परिप्रस्यन्दते सुतः । इन्दुरश्वो न कृत्व्यः ॥ २ ॥
यः । धारया । पावकया । परिऽप्रस्यन्दते । सुतः । इन्दुः । अश्वः । न । कृत्व्यः ॥ २ ॥

सुतः अभिषुतः कृत्व्यः । कृत्वीति कर्मनाम । कर्मणि साधुः यः इन्दुः सोमः पावकया पापानां शोधयित्र्या[4] धारया परिप्रस्यन्दते परितः प्रक्षरति । कथमिव । अश्वो न अश्वो यथा वेगेन प्रगच्छति तद्वत् ॥

तं दुरोषमभी नरः सोमं विश्वाच्या धिया । यज्ञं हिन्वन्त्यद्रिभिः ॥ ३ ॥
तम् । दुरोषम् । अभि । नरः । सोमम् । विश्वाच्या । धिया । यज्ञम् । हिन्वन्ति । अद्रिऽभिः ॥ ३ ॥

नरः कर्मनेतार ऋत्विजः दुरोषम् । रोषतेर्हिंसार्थस्य रेफलोपे दीर्घाभाव ओषतेर्दाहार्थस्य[5] वा सति[5] रूपमिति संदेहादनवग्रहः । तं दुर्दहं दुर्वधं वा यज्ञं यष्टव्यं तं[6] सोमं विश्वाच्या

---

१. त१.२.४.५-मु-नहुषो नाम । २. त-अ१.४.५.६-अस्य । ३. त१.२.४.५.७-अ६-मु-श्वानं च ।
५. ग-अषतेर्वा दुष्पूर्वस्य वा णत्सुलि । ६. त१.२.४.५.७-अ६-मु-तं वा ।

सर्वान् कामानश्नुवाना ³धिया सुक्ता ⁴अद्रिभिः ग्रावभिः ⁵अभि ⁶हिन्वन्ति अभिप्रेरयन्ति । अभिषुण्वन्तीति यावत् ॥

पृष्ठ्यस्य षष्ठेऽहनि माध्यंदिने ' सुतासः ' इति तिस्रः । सूत्रितं च– ' इतिकाण्वोऽकारिषमित्यनुष्टुप् सुतासो मधुमत्तमा इति च तिस्रः ' (आश्व. श्रौ. ८. ३) इति ॥

सुतासो मधुमत्तमाः सोमा इन्द्राय मन्दिनः ।
पवित्रवन्तो अक्षरन्देवान्गच्छन्तु वो मदाः ॥ ४ ॥

सुतासः । मधुमत्ऽतमाः । सोमाः । इन्द्राय । मन्दिनः ।
पवित्रऽवन्तः । अक्षरन् । देवान् । गच्छन्तु । वः । मदाः ॥ ४ ॥

²मधुमत्तमाः अतिशयेन माधुर्योपेता अत एव ⁵मन्दिनः मदकराः ¹सुतासः अभिषुताः ³सोमाः ⁶पवित्रवन्तः पवित्रे वर्तमानाः सन्तः ⁴इन्द्राय इन्द्रार्थम् ⁷अक्षरन् पात्रेषु क्षरन्ति । अथ प्रत्यक्षकृतः । ¹¹वः युष्माकं ¹²मदाः मदहेतवो¹ रसाः ⁹देवान् इन्द्रादीन् ¹⁰गच्छन्तु ॥

इन्दुरिन्द्राय पवत इति देवासो अब्रुवन् ।
वाचस्पतिर्मखस्यते विश्वस्येशान ओजसा ॥ ५ ॥

इन्दुः । इन्द्राय । पवते । इति । देवासः । अब्रुवन् ।
वाचः । पतिः । मखस्यते । विश्वस्य । ईशानः । ओजसा ॥ ५ ॥

¹इन्दुः सोमः ²इन्द्राय इन्द्रार्थं ³पवते कलशे क्षरति ⁴इति ⁵देवासः स्तुतिकारिणः स्तोतारः ⁶अब्रुवन् वदन्ति । यदा स्तोतार एवं वदन्ति तदानीं ⁷वाचः स्तुतेः ⁸पतिः पालयिता । यद्वा । शब्दस्य स्वामी अत्यन्तं शब्दायमान इत्यर्थः । तादृशः सोमः ⁹मखस्यते स्तुतिभिः पूजामिच्छति । लालसायां सुगागमः । कीदृशः । ¹²ओजसा बलेन² ¹⁰विश्वस्य सर्वस्य ¹¹ईशानः प्रभुः ॥ ॥ १ ॥

सहस्रधारः पवते समुद्रो वाचमीङ्खयः ।
सोमः पती रयीणां सखेन्द्रस्य दिवेदिवे ॥ ६ ॥

सहस्रऽधारः । पवते । समुद्रः । वाचमऽईङ्खयः ।
सोमः । पतिः । रयीणाम् । सखा । इन्द्रस्य । दिवेऽदिवे ॥ ६ ॥

¹सहस्रधारः बहुविधधाराभिः ⁵सोमः ²पवते क्षरति । कीदृशः । ³समुद्रः । यस्मात्समुद्रवन्ति रसाः । मदःस्थानीयः³ ⁴वाचमीङ्खयः । ईङ्खतेर्ण्यन्तस्य सुप्युपपदे खश्प्रत्ययः । स्तुतीनां प्रेरयिता ⁷रयीणां धनानां ⁶पतिः प्रभुः । यद्वा । रयीणां हविषो दातॄणां यजमानानां पतिः पालयिता । ¹⁰दिवेदिवे प्रत्यहम् ⁹इन्द्रस्य ⁸सखा मित्रभूतः सोमः पवते ॥

अयं पूषा रयिर्भगः सोमः पुनानो अर्षति ।
पतिर्विश्वस्य भूमनो व्यख्यद्रोदसी उभे ॥ ७ ॥

१. त१.२.४.५.७-म६-मु–मदकराः । २. म-त३-म२.४–स्वबलेन; त६-म७–स्वबलात् ; म१–स्वबलात् । ३. म-त३.६-म-मु–रसस्थानीयः; त१.२.४.५–मरस्थानीयः ।

अयम् । पूषा । रयिः । भगः । सोमः । पुनानः । अर्षति ।

पतिः । विश्वस्य । भूमनः । वि । अख्यत् । रोदसी इति । उभे इति ॥ ७ ॥

पूषा पोषकः सर्वेषां भगः भजनीयः रयिः धनहेतुः अयं सोमः पुनानः पवित्रेण पूयमानः सन् अर्षति कलशमभिगच्छति[1] । तथा विश्वस्य सर्वस्य भूमनः भूतजातस्य पतिः पालयिता सोमः उभे रोदसी द्यावापृथिव्यौ व्यख्यत् स्वतेजसा प्रकाशयति । अनेन लोकद्वयवर्तित्वं सूचितम् ॥

समु प्रिया अनूषत गावो मदाय घृष्वयः ।

सोमासः कृण्वते पथः पवमानास इन्दवः ॥ ८ ॥

सम् । ऊँ इति । प्रियाः । अनूषत । गावः । मदाय । घृष्वयः ।

सोमासः । कृण्वते । पथः । पवमानासः । इन्दवः ॥ ८ ॥

प्रियाः प्रियतमाः घृष्वयः अन्योन्यं घर्षिताः । यद्वा । अहं प्रथमतः स्तौमि अहं पुरस्तात् स्तौमीति परस्परं स्पर्धमानाः । गावः स्तुतिलक्षणा वाचः सोमस्य मदार्थं सम् अनूषत संस्तुवन्ति । उः प्रसिद्धौ । यद्वा । गावो धेनवः सोमस्य मदाय शब्दायन्ते । ततः पवमानासः पूयमानाः इन्दवः दीप्ताः सोमासः सोमाः पथः मार्गान् कृण्वते क्षरणार्थं कुर्वन्ति ॥

य ओजिष्ठस्तमा भर पवमान श्रवाय्यम् ।

यः पञ्च चर्षणीरभि रयिं येन वनामहे ॥ ९ ॥

यः । ओजिष्ठः । तम् । आ । भर । पवमान । श्रवाय्यम् ।

यः । पञ्च । चर्षणीः । अभि । रयिम् । येन । वनामहे ॥ ९ ॥

हे पवमान पूयमान सोम ओजिष्ठः ओजस्वितमः यः त्वदीयो रसोऽस्ति तं श्रवाय्यं श्रवणीयं रसम् आ भर अस्मभ्यमाहर । किंच यः रसः पञ्च चर्षणीः पञ्च जनान् निषादपञ्चमांश्चतुरो वर्णान् अभि तिष्ठति[2] । अपि च येन रसेन वयं रयिं धनं च वनामहे संभजामहे । यद्वा । येन त्वां रयिं याचामहे तमा भर ॥

सोमाः पवन्त इन्दवोऽस्मभ्यं गातुवित्तमाः ।

मित्राः सुवाना अरेपसः स्वाध्यः स्वर्विदः ॥ १० ॥

सोमाः । पवन्ते । इन्दवः । अस्मभ्यम् । गातुवित्ऽतमाः ।

मित्राः । सुवानाः । अरेपसः । सुऽआध्यः । स्वःऽविदः ॥ १० ॥

गातुवित्तमाः अतिशयेन मार्गस्य लम्भकाः इन्दवः दीप्ताः सोमाः पवन्ते अस्मभ्यम् अस्मदर्थं क्षरन्त्यागच्छन्ति वा । कीदृशाः । मित्राः देवानां सखिभूताः सुवानाः अभिषूयमाणाः अरेपसः पापरहिताः अत एव स्वाध्यः शोभनध्यानाः[3][4] स्वर्विदः सर्वज्ञाः स्वर्गप्रापका वा ॥ ॥२॥

१. त१ २.४.७–कलशैभि°; त२–कलशमभि°; मै६–कलशानभि° । २. ग–गच्छति । ३. ग–त३. ४–शोभनाध्यानाः ।

सुष्वाणासो व्यद्रिभिश्चिताना गोरधि त्वचि ।
इषमस्मभ्यमभितः समस्वरन्वसुविदः ॥ ११ ॥

सुस्वानासः । वि । अद्रिऽभिः । चिताना । गोः । अधि । त्वचि ।
इषम् । अस्मभ्यम् । अभितः । सम् । अस्वरन् । वसुऽविदः ॥ ११ ॥

गोः अनडुहः अधि त्वचि अधिषवणचर्मणि चिताना ज्ञायमानाः अद्रिभिः ग्रावभिर्विविधं सुष्वाणासः सूयमानाः वसुविदः वसुनो लम्भका एते सोमाः अस्मभ्यम् इषम् अन्नम् अभितः समस्वरन् सम्यक् शब्दयन्ति । प्रयच्छन्तीति यावत् ॥

एते पूता विपश्चितः सोमासो दध्याशिरः ।
सूर्यासो न दर्शतासो जिगत्नवो ध्रुवा घृते ॥ १२ ॥

एते । पूताः । विपःऽचितः । सोमासः । दधिऽआशिरः ।
सूर्यासः । न । दर्शतासः । जिगत्नवः । ध्रुवाः । घृते ॥ १२ ॥

पूताः पवित्रेण परिपूताः विपश्चितः मेधाविनः दध्याशिरः दध्यामिश्रणाः घृते वसतीवर्याख्ये उदके जिगत्नवः गमनशीलाः ध्रुवाः नित्यं स्थैर्येण वर्तमानाः एते सोमासः सोमाः सूर्यासो न सूर्या इव दर्शतासः पात्रेषु सर्वैर्दर्शनीया भवन्ति ॥

प्र सुन्वानस्यान्धसो मर्तो न वृत तद्वचः ।
अप श्वानमराधसं हता मखं न भृगवः ॥ १३ ॥

प्र । सुन्वानस्य । अन्धसः । मर्तः । न । वृत । तत् । वचः ।
अप । श्वानम् । अराधसम् । हत । मखम् । न । भृगवः ॥ १३ ॥

सुन्वानस्य अभिषूयमाणस्य अन्धसः अदनीयस्य सोमस्य तत् प्रसिद्धं वचः वचनं घोषं मर्तः मारकः कर्मविघ्नकारी श्वा न प्र वृत न भजताम् । न शृणोत्विति यावत् । तथा हे स्तोतारः अराधसं संसाधककर्मरहितं तं श्वानम् अप हत । तत्र दृष्टान्तः । मखं न । यथा पुरापराद्धं मखसंज्ञितमात्मानं भृगवः अपहतवन्तः तथापहतेत्यर्थः ॥

आ जामिरत्के अव्यत भुजे न पुत्र ओण्योः ।
सरज्जारो न योषणां वरो न योनिमासदम् ॥ १४ ॥

आ । जामिः । अत्के । अव्यत । भुजे । न । पुत्रः । ओण्योः ।
सरत् । जारः । न । योषणाम् । वरः । न । योनिम् । आऽसदम् ॥ १४ ॥

जामिः बन्धुभूतो[1] देवानां[1] सोमः अत्के आच्छादके पवित्रे आ अव्यत आवृणोति । संवृतो भवति । तत्र दृष्टान्तः । भुजे न यथा ओण्योः रक्षकयोर्मातापित्रोः भुजे पुत्रः आवृणोति तद्वत् । ततः सोऽयं सोमः योनिं स्वस्थानभूतं कलशम् आसदम् आसत्तुं सरत् सरति ।

१. ग—बन्धुर्यजमानानां ।

तत्र दृष्टान्तद्वयम् । जारो न यथा जारः योषणाम् असतीं स्त्रियं प्राप्तुं सरति । यथा वा वरः कन्यां प्राप्तुं गच्छति तद्वत् ॥

स वीरो दक्षसाधनो वि यस्तस्तम्भ रोदसी ।
हरिः पवित्रे अव्यत वेधा न योनिमासदम् ॥ १५ ॥

सः । वीरः । दक्षऽसाधनः । वि । यः । तस्तम्भ । रोदसी इति ।
हरिः । पवित्रे । अव्यत । वेधाः । न । योनिम् । आऽसदम् ॥ १५ ॥

दक्षसाधनः बलसाधनः सः सोमः वीरः समर्थो भवति । यः सोमः रोदसी द्यावापृथिव्यौ वि तस्तम्भ स्वतेजसा व्यस्तभ्नात् । आच्छादयतीत्यर्थः । किंच हरिः हरितवर्णः सोमः वेधा न विधाता यजमानो यथा स्वगृहमासीदति तद्वत् योनिं स्वस्थानं कलशम् आसदम् आसत्तुं पवित्रे अव्यत आवृणोति । संबद्धो भवति ॥

अव्यो वारेभिः पवते सोमो गव्ये अधि त्वचि ।
कनिक्रदद्वृषा हरिरिन्द्रस्याभ्येति निष्कृतम् ॥ १६ ॥

अव्यः । वारेभिः । पवते । सोमः । गव्ये । अधि । त्वचि ।
कनिक्रदत् । वृषा । हरिः । इन्द्रस्य । अभि । एति । निःऽकृतम् ॥ १६ ॥

अयं सोमः अव्यः अवेः वारेभिः वालैः पवित्रैः तेभ्यः पवते कलशं प्रति क्षरति । किंच गव्ये आनडुहे अधि त्वचि चर्मणि कनिक्रदत् शब्दायमानः वृषा कामानां वर्षकः हरिः हरितवर्णः सोमः इन्द्रस्य स्वभूतं निष्कृतं संस्कृतं स्थानम् अभ्येति अभिगच्छति ॥ ॥ ३ ॥

' क्राणा शिशुः ' इत्यष्टर्चं षष्ठं सूक्तमाप्त्यस्य त्रितस्यार्षम् । इदमुत्तराणि चत्वारि सूक्तान्यौष्णिहानि । पवमानः सोमो देवता । तथा चानुक्रम्यते—' क्राणाष्टौ त्रित औष्णिहं त्वे ' इति । गतो विनियोगः ॥

क्राणा शिशुर्महीनां हिन्वन्नृतस्य दीधितिम् । विश्वा परि प्रिया भुवदध द्विता ॥ १ ॥

क्राणा । शिशुः । महीनाम् । हिन्वन् । ऋतस्य । दीधितिम् ।
विश्वा । परि । प्रिया । भुवत् । अध । द्विता ॥ १ ॥

क्राणा । करोतेः शानचि ' बहुलं छन्दसि ' इति विकरणस्य लुक् । ' सुपां सुलुक् ' इति सुप आकारादेशः । यज्ञं कुर्वाणः महीनां महतीनां मंहनीयानां वा अपां शिशुः पुत्रस्थानीयः सोमः ऋतस्य यज्ञस्य दीधितिं प्रकाशकं धारकं वा स्वीयं रसं हिन्वन् प्रेरयन् विश्वा सर्वाणि प्रिया प्रियाणि हवींषि परि भुवत् परिभवति व्याप्नोति । अध अपि च द्विता द्विधा भवति । दिवि च पृथिव्यां च वर्तत इत्यर्थः ॥

उप त्रितस्य पाष्योरभक्त यद्गुहा पदम् । यज्ञस्य सप्त धामभिरध प्रियम् ॥ २ ॥

उप । त्रितस्य । पाष्योः । अभक्त । यत् । गुहा । पदम् ।
यज्ञस्य । सप्त । धामऽभिः । अध । प्रियम् ॥ २ ॥

त्रितस्य मम यज्ञे गुहा गुहायां हविर्धाने वर्तमानयोः पाष्योः पाषाणवदृढयोरधिषवणफलकयोः पदं स्थानं सोमः यत् यदा उप अभक्त समभजत अध अनन्तरं यज्ञस्य धामभिः धारकैः सप्त सप्तभिश्छन्दोभिर्गायत्र्यादिभिः प्रियं प्रीणयितारं सोममभिष्टुवन्ति ऋत्विजः[1]। अपि वा। सप्त सर्पणशीलैर्वसतीवर्यादिभिरुदकैः सोममभिपुण्वन्ति॥

त्रीणि त्रितस्य धारया पृष्ठेष्वेरया रयिम्। मिमीते अस्य योजना वि सुक्रतुः॥३॥

त्रीणि। त्रितस्य। धारया। पृष्ठेषु। आ। ईरय। रयिम्।

मिमीते। अस्य। योजना। वि। सुऽक्रतुः॥३॥

हे सोम त्रितस्य मम यज्ञस्य स्वभूतानि त्रीणि सवनानि धारया आत्मीयया विधारय। किंच पृष्ठेषु सामसु रयिं दातारमिन्द्रम् आ ईरय आगमय। सुक्रतुः सुप्रज्ञः स्तोता अस्य इन्द्रस्य योजना योजनानि योजनकारीणि[2] स्तोत्राणि वि मिमीते करोति। यस्मादेवं तस्मादिन्द्रं सामसु प्रेरयेत्यर्थः॥

जज्ञानं सप्त मातरो वेधामशासत श्रिये। अयं ध्रुवो रयीणां चिकेत यत्॥४॥

जज्ञानम्। सप्त। मातरः। वेधाम्। अशासत। श्रिये। अयम्। ध्रुवः। रयीणाम्। चिकेत। यत्॥४॥

जज्ञानं प्रादुर्भूतं वेधां कर्मणो विधातारं सोमं सप्त सप्तसंख्याकाः मातरः गङ्गाद्या नद्यः सप्त छन्दांसि वा श्रिये यजमानानामैश्वर्यार्थम् अशासत अनुशासति अनुशासनं कुर्वन्ति। शास्तेर्लङि व्यत्ययेनात्मनेपदम्। यत् यस्मात् ध्रुवः अयं सोमः[3] रयीणां धनानि चिकेत जानाति तस्मादस्यानुशासने कृते यजमानानां धनादिसमृद्धिर्भवति॥

अस्य व्रते सजोषसो विश्वे देवासो अद्रुहः। स्पार्हा भवन्ति रन्तयो जुषन्त यत्॥५॥

अस्य। व्रते। सऽजोषसः। विश्वे। देवासः। अद्रुहः। स्पार्हाः। भवन्ति। रन्तयः। जुषन्त। यत्॥५॥

अद्रुहः द्रोहवर्जिताः विश्वे सर्वे देवासः देवाः अस्य सोमस्य व्रते कर्मणि सजोषसः संगताः सन्तः स्पार्हाः स्पृहणीयाः भवन्ति। रन्तयः रमणशीला देवाः सुतमेनं सोमं यत् यदि जुषन्त सेवन्ते तर्हि स्पृहणीया भवन्ति॥ ॥५॥

यमी गर्भमृतावृधो दृशे चारुमजीजनन्। कविं मंहिष्ठमध्वरे पुरुस्पृहम्॥६॥

यम्। ईम्। इति। गर्भम्। ऋतऽवृधः। दृशे। चारुम्। अजीजनन्।

कविम्। मंहिष्ठम्। अध्वरे। पुरुऽस्पृहम्॥६॥

ऋतावृधः यज्ञस्य वर्धयित्र्यो वसतीवर्याख्या आपः गर्भं गर्भस्थानीयम् ईम् एनं यं सोमम् अध्वरे यज्ञे दृशे दर्शनाय अजीजनन् उदपादयन्। कीदृशम्। चारुं सर्वेषां कल्याणरूपं कविं क्रान्तप्रज्ञं मंहिष्ठं पूज्यतमं दातृतमं वा अत एव पुरुस्पृहं बहुभिः स्पृहणीयं सोमं देवाः सेवन्त इति पूर्वेण समन्वयः॥

१. ग-स१.६-म१.२.७—'ऋत्विजः' नास्ति। २. ग-स३-म४.५—'संयोजन'। ३. ग-स१.२.१.४.५.७-म१.२.४.६—सोमं सोमः।

समीचीने अभि त्मना यह्वी ऋतस्य मातरा । तन्वाना यज्ञमानुषग्यदञ्जते ॥७॥

समीचीने इति सम्ऽईचीने । अभि । त्मना । यह्वी इति । ऋतस्य । मातरा ।

तन्वानाः । यज्ञम् । आनुषक् । यत् । अञ्जते ॥ ७ ॥

स सोमः समीचीने परस्परं संगते यह्वी महत्यौ ऋतस्य यज्ञस्य मातरा निर्मात्र्यौ द्यावापृथिव्यौ त्मना आत्मना स्वयमेव तदा अभि गच्छति । यत् यदा यज्ञं तन्वानाः अध्वर्यवः आनुषक् अनुषक्तं[1] वसतीवरीभिः अञ्जते सोमं मिश्रयन्ति तदा स्वयमभिगच्छति ॥

क्रत्वा शुक्रेभिरक्षभिर्ऋणोरप व्रजं दिवः । हिन्वन्नृतस्य दीधितिं प्राध्वरे ॥ ८ ॥

क्रत्वा । शुक्रेभिः । अक्षऽभिः । ऋणोः । अप । व्रजम् । दिवः ।

हिन्वन् । ऋतस्य । दीधितिम् । प्र । अध्वरे ॥ ८ ॥

हे सोम त्वं क्रत्वा कर्मणा ज्ञानेन वा शुक्रेभिः शुक्रैर्दीप्यमानैः अक्षभिः अक्षैरिन्द्रियैरिवाभुवानैः स्वतेजोभिः व्रजम् अन्धकारसमूहं दिवः अन्तरिक्षात् अप ऋणोः अपगमय विनाशय । 'ऋणु गतौ' । तानादिकः । किं कुर्वन् । अध्वरे हिंसारहिते यज्ञे ऋतस्य यज्ञस्य दीधितिं धारकं स्वीयं रसं प्र हिन्वन् प्रेरयन्[2] । अनेन लोकद्वयवर्तित्वमभिहितम् ॥ ॥ ५ ॥

'प्र पुनानाय' इति षड़्चं सप्तमं सूक्तमाप्त्यस्य द्वितस्यार्षम् । पूर्ववच्छन्दोदेवते । तथा चानुक्रम्यते—'प्र पुनानाय षड् द्वित आप्त्यः' इति । गतो विनियोगः ॥

प्र पुनानाय वेधसे सोमाय वच उद्यतम् । भृतिं न भरा मतिभिर्जुजोषते ॥ १ ॥

प्र । पुनानाय । वेधसे । सोमाय । वचः । उत्ऽयतम् ।

भृतिम् । न । भर । मतिऽभिः । जुजोषते ॥ १ ॥

द्वितो नामर्षिः स्वात्मानं प्रत्याह । पुनानाय पवित्रेण पूयमानाय वेधसे कर्मणो विधात्रे मतिभिः स्तुतिभिः जुजोषते प्रीयमाणाय । यद्वा मतिभिः स्तोतृभिः सह जुजोषते प्रीणयित्रे । सोमाय उद्यतम् उद्युक्तं वचः प्र भर प्रकर्षेण संपादय । अभिष्टुहीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । भृतिं न । यथा भृतका भृतिं संपादयन्ति तद्वत् ॥

परि वाराण्यव्यया गोभिरञ्जानो अर्षति । त्री षधस्था पुनानः कृणुते हरिः ॥२॥

परि । वाराणि । अव्यया । गोभिः । अञ्जानः । अर्षति ।

त्री । सधऽस्था । पुनानः । कृणुते । हरिः ॥ २ ॥

गोभिः गोविकारैः क्षीरादिभिः अञ्जानः अज्यमानः सोमः अव्यया अविमयानि वाराणि वालानि पवित्राणि परि अर्षति परिगच्छति । अपि च हरिः हरितवर्णः सोमः पुनानः पूयमानः सन् त्री त्रीणि सधस्था । सह तिष्ठन्त्यत्रेति सधस्थं स्थानम् । द्रोणकलशाधवनीयपूतभृदात्मकानि त्रीणि स्थानानि कृणुते करोति ॥

१. त१.२.४.५.७-मद-मु—अनुषक्तं च । २. ग-त६-म१ ४.७—प्रेरयन् अपगमयन्; त१.२.३.४.५.७-म२.६—प्रेरयन् अपगमय ।

परि कोशं मधुश्चुतमव्यये वारे अर्षति । अभि वाणीरृषीणां सप्त नूषत ॥ ३ ॥

परि । कोशम् । मधुऽश्चुतम् । अव्यये । वारे । अर्षति ।
अभि । वाणीः । ऋषीणाम् । सप्त । नूषत ॥ ३ ॥

स सोमः अव्यये अविमये वारे वाले पवित्रे मधुश्चुतं मधुररसस्य च्यावयितारं[1] द्रोणकलशं प्रत्यग्नीयं रसं परि अर्षति गमयति । तमिमं सोमं ऋषीणां सप्त वाणीः छन्दांसि अभि नूषत अभिष्टुवन्ति । 'नू स्तवने' । कुटादिः ॥

परि णेता मतीनां विश्वदेवो अदाभ्यः । सोमः पुनानश्चम्वोर्विशद्धरिः ॥ ४ ॥

परि । नेता । मतीनाम् । विश्वऽदेवः । अदाभ्यः । सोमः । पुनानः । चम्वोः । विशत् । हरिः ॥ ४ ॥

हरिः हरितवर्णः सः सोमः पुनानः पूयमानः सन् चम्वोः अधिषवणफलकयोः परि विशत् परिविशति । कीदृशः । मतीनां स्तुतीनां नेता यद्वा मतीनां स्तोतॄणां स्वकर्मण्युपनेता विश्वदेवः सर्वदेवः । सोमेऽभिपूयमाणे सतीन्द्रादयः सर्वे देवाः सोमं प्रत्यागच्छन्ति खलु । तस्मात् सर्वदेवोपेतः अत एव अदाभ्यः अहिंसितः कैश्चिदपि ॥

परि दैवीरनु स्वधा इन्द्रेण याहि सरथम् । पुनानो वाघद्वाघद्भिरमर्त्यः ॥ ५ ॥

परि । दैवीः । अनु । स्वधाः । इन्द्रेण । याहि । सऽरथम् । पुनानः । वाघत् । वाघत्ऽभिः । अमर्त्यः ॥ ५ ॥

हे सोम त्वम् इन्द्रेण सरथं समानं रथमारुह्य दैवीः देवानां संबन्धीनि[2] स्वधाः अन्नानि अनु देवसेनाः परि याहि परिगच्छ । कीदृशः । पुनानः पूयमानः वाघद्भिः । वाघत इति ऋत्विङ्नाम । हविषां प्रेरकैर्ऋत्विग्भिः वाघत् उह्यमानः अमर्त्यः मनुष्यधर्मरहितः । यद्वा । वाघद्भिर्ऋत्विग्भिः पुनानः पूयमानो वाघत् स्तोतॄभ्यो यष्टॄणां धनादीनि प्रापयन् परिगच्छ ॥

परि सप्तिर्न वाजयुर्देवो देवेभ्यः सुतः । व्यानशिः पवमानो वि धावति ॥ ६ ॥

परि । सप्तिः । न । वाजऽयुः । देवः । देवेभ्यः । सुतः । विऽआनशिः । पवमानः । वि । धावति ॥ ६ ॥

सप्तिर्न अश्व इव वाजयुः युद्धमिच्छन् देवः दीप्यमानः देवेभ्यः देवार्थं सुतः अभिषुतः व्यानशिः पात्रेषु व्यापी पवमानः पवित्रेण पूयमानः एतादृशः सोमः परि धावति परितः पात्राण्यभिगच्छति ॥ व्यानशिः । 'अशू व्याप्तौ' । 'आदृगमहन०' इत्यत्र 'तत्सर्वेभ्यश्छन्दसि सदादिभ्यो दर्शनात्' इति किप्रत्ययः । 'अश्नोतेश्च' इति नुडागमः ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ५ ॥

सप्तमेऽनुवाके एकादश सूक्तानि । तत्र 'सखायः' इति षळृचं प्रथमं सूक्तम् । काण्वौ पर्वत-नारदावृषी । अथवा कश्यपस्य पुत्र्यौ शिखण्डिन्याख्ये द्वे अप्सरसावस्य सूक्तस्य द्रष्ट्र्यौ । पूर्ववच्छन्दो-देवते । तथा चानुक्रम्यते—'सखायः पर्वतनारदौ काश्यप्यौ द्वे शिखण्डिन्यौ वाप्सरसौ' इति । गतः सूक्तविनियोगः ॥

सखाय आ नि षीदत पुनानाय प्र गायत । शिशुं न यज्ञैः परि भूषत श्रिये ॥ १ ॥

सखायः । आ । नि । सीदत । पुनानाय । प्र । गायत ।
शिशुम् । न । यज्ञैः । परि । भूषत । श्रिये ॥ १ ॥

---

१. अ-ल-३.६-अ१.२.४.७—च्यावयितारं । २. ग—संबंधिनीः ।

हे सखायः सखिभूताः स्तोतार ऋत्विजः आ नि षीदत स्तोतुमुपविशत। अथ पुनानाय पूयमानाय सोमाय प्र गायत प्रकर्षेण गायत। तमभिष्टुत। ततोऽभिषुते सोमे यज्ञैः यजनीयैः हविर्भिः मिश्रणैश्च श्रिये शोभार्थं परि भूषत परितोऽलंकुरुत। तत्र दृष्टान्तः। शिशुं न यथा शिशुं बालं पुत्रं पितर आभरणैरलंकुर्वन्ति तद्वत्॥

प्रवर्ग्येऽभिष्टवे 'समी वत्सम्' इत्येका। सूत्रितं च—'समी वत्सं न मातृभिः सं वत्स इव मातृभिः' (आश्व. श्रौ. ४. ७) इति॥

समीं वत्सं न मातृभिः सृजता गयसाधनम्। देवाव्यं मदमभि द्विशवसम्॥२॥

सम्। ईमिति। वत्सम्। न। मातृऽभिः। सृजत। गयऽसाधनम्।
देवऽअव्यम्। मदम्। अभि। द्विऽशवसम्॥ २ ॥

हे ऋत्विजः गयसाधनं गृहस्य साधनम् ईम् एनं सोमं मातृभिः[1] मातृभूताभिर्वसतीवरीभिः सं सृजत संमिश्रयत। कथमिव। वत्सं न यथा वत्सं मातृभिः गोभिः संयोजयन्ति तद्वत्। कीदृशम्। देवाव्यं देवानां रक्षकं मदं मदकरम् द्विशवसं द्विगुणेनातिशयितबलं वा। यद्वा द्वयोर्लोकयोस्तत्र स्थिता देवमनुष्या इत्यर्थः। तेषां हविर्धनप्रदानेन वर्धयितारम्। तं सोमम् अभि सं सृजत॥

पुनाता दक्षसाधनं यथा शर्धाय वीतये। यथा मित्राय वरुणाय शंतमः॥ ३ ॥

पुनात। दक्षऽसाधनम्। यथा। शर्धाय। वीतये। यथा। मित्राय। वरुणाय। शम्ऽतमः॥३॥

दक्षसाधनं बलस्य साधनं धनादिप्रदेर्वा साधकं सोमं पुनात पवित्रेण पुनीत॥ 'पूञ् पवने' क्र्यादिः। तस्माल्लोटि 'तप्तनप्तनथनाश्च' इति तस्य तबादेशः। पित्त्वाद्ध्रस्वाभावः। असौ सोमः शर्धाय वेगार्थं वीतये देवानां पानार्थं यथा भवति यथा वा मित्राय वरुणाय च शंतमः अतिशयेन सुखं करोति तथा पुनीतेत्यर्थः॥

अस्मभ्यं त्वा वसुविदमभि वाणीरनूषत। गोभिष्टे वर्णमभि वासयामसि॥ ४ ॥

अस्मभ्यम्। त्वा। वसुऽविदम्। अभि। वाणीः। अनूषत।
गोभिः। ते। वर्णम्। अभि। वासयामसि॥ ४ ॥

हे सोम वसुविदं धनस्य दातारं त्वा त्वाम् अस्मभ्यं धनादिप्रदानार्थं वाणीः अस्मदीया वाचः अभि अनूषत अभिष्टुवन्ति। 'णु स्तवने'। वयं ते तव वर्णम् आवरकं रसं गोभिः गोविकारैः क्षीरादिभिः अभि वासयामसि अभिवासयामः। अभित आच्छादयामः॥

स नो मदानां पत इन्दो देवप्सरा असि। सखेव सख्ये गातुवित्तमो भव॥५॥

सः। नः। मदानाम्। पते। इन्दो इति। देवऽप्सराः। असि।
सखाऽइव। सख्ये। गातुवित्ऽतमः। भव॥ ५ ॥

१. ग-स-भ—'मातृभिः' नास्ति।

नः अस्मदीयानां मद्वानां[1] मदकानां पते स्वामिन् हे इन्दो सोम सः त्वं देवप्सराः असि। प्सर इति रूपनाम। दीप्तरूपो भवसि। स त्वं सखेव यथा सखा सुहृत् सख्ये मित्राय सत्यं मार्गं ज्ञापयति तद्वदस्माकमपि गातुवित्तमः अत्यन्तं मार्गस्य लम्भकः भव ज्ञापको भव॥

सनेमि कृध्य१स्मदा रक्षसं कं चिदत्रिणम्। अपादेवं द्वयुमंहो युयोधि नः ॥६॥

सनेमि। कृधि। अस्मत्। आ। रक्षसम्। कम्। चित्। अत्रिणम्।
अप। अदेवम्। द्वयुम्। अंहः। युयोधि। नः॥ ६॥

हे सोम अस्मत् अस्मासु सनेमि। पुराणनामैतत्। पुराणं सख्यं कृधि कुरु। आ अपि च अत्रिणम् अदनशीलं कं चित् रक्षसम् अप युध्यस्व। कीदृशम्। अदेवम् अदेवनशीलं द्वयुं द्वयवन्तं सत्यानृतयुक्तं बाह्याभ्यन्तरमायायुक्तं वा। किंच नः अस्माकम् अंहः पापं पाप युयोधि संग्रहर। युध्यतेः 'बहुलं छन्दसि' इति शपः श्लुः। 'वा छन्दसि' इति हेर्ङित्वाभावाद्गुणः[2]। धलोपश्छान्दसः। यौतेर्वा श्लौ पूर्ववद्रूपम्॥ ॥७॥

'तं वः' इति षडृचं द्वितीयं सूक्तं पर्वतनारदयोरार्षम्। अन्यत् पूर्ववत्। 'तं वः' इत्यनुक्रान्तम्। गतः सूक्तविनियोगः॥

तं वः सखायो मदाय पुनानमभि गायत। शिशुं न यज्ञैः स्वदयन्त गूर्तिभिः ॥१॥

तम्। वः। सखायः। मदाय। पुनानम्। अभि। गायत।
शिशुम्। न। यज्ञैः। स्वदयन्त। गूर्तिऽभिः॥ १॥

हे सखायः ऋत्विजः वः यूयं मदाय देवानां मदार्थं पुनानं पूयमानं तं सोमम् अभि गायत अभिष्टुत। तमिमं सोमं शिशुं न शिशुमिवालंकारैः क्षीरादिभिश्च यथा[3] स्वादूकुर्वन्ति तद्वत् यज्ञैः हविर्भिर्मिश्रणैः गूर्तिभिः स्तुतिभिश्च स्वदयन्त स्वादूकुर्वन्ति॥

प्रवर्ग्येऽभिष्टवे 'सं वत्स इव मातृभिः' इत्येका[4]। सूत्रं च 'सखी वत्सम्' इत्यनया सहैकम्॥

सं वत्स इव मातृभिरिन्दुर्हिन्वानो अज्यते। देवावीर्मदो मतिभिः परिष्कृतः ॥२॥

सम्। वत्सःऽइव। मातृऽभिः। इन्दुः। हिन्वानः। अज्यते।
देवऽअवीः। मदः। मतिऽभिः। परिऽकृतः॥ २॥

हिन्वानः प्रेर्यमाणः इन्दुः सोमो वसतीवरीभिः सम् अज्यते। सम्यक् सिक्तो भवति। तत्र दृष्टान्तः। वत्सइव वत्सो यथा मातृभिः गोभिः समक्तो भवति तद्वत्। कीदृशः। देवावीः देवानां रक्षकः मदः मदकरः मतिभिः स्तुतिभिः परिष्कृतः अलंकृतः। भूषणार्थे 'संपर्युपेभ्यः०' इति सुडागमः। 'परिनिविभ्यः०' (पा. सू. ८. ३. ७०) इति सुटः षत्वम्॥

अयं दक्षाय साधनोऽयं शर्धाय वीतये। अयं देवेभ्यो मधुमत्तमः सुतः ॥ ३॥

अयम्। दक्षाय। साधनः। अयम्। शर्धाय। वीतये। अयम्। देवेभ्यः। मधुमत्ऽतमः। सुतः॥३॥

१. अ६–मादकानां; अ७–मदानां। २. त१.२.३.४.५.७–भ१.२.४.५.६–सु–हेर्ङित्वाद्गुणः। ३. त–भ–'यथा' नास्ति। ४. अ६–इत्येषा। ५. अ६–अर्को।

अयं सोमः दक्षाय बलाय वर्धनाय वा साधनः साधयिता भवति । तथा अयं सोमः शर्धाय वेगार्थं वीतये देवानां भक्षणार्थं च भवति । सुतः अभिषुतः अयं सोमः देवेभ्यः इन्द्रादिभ्यः मधुमत्तमः अतिशयेन माधुर्ययुक्तो भवति । अत्यन्तं मदकरो भवतीति वा ॥

गोमन्न इन्दो अश्ववत्सुतः सुदक्ष धन्व । शुचिं ते वर्णमधि गोषु दीधरम् ॥४॥

गोऽमत् । नः । इन्दो इति । अश्वऽवत् । सुतः । सुऽदक्ष । धन्व ।
शुचिम् । ते । वर्णम् । अधि । गोषु । दीधरम् ॥ ४ ॥

हे सुदक्ष सुबल हे इन्दो सोम सुतः अभिषुतस्त्वं नः अस्माकं गोमत् बहुसाधन-गोयुक्तम् अश्ववत् अश्वयुक्तं धनं धन्व गमय । धविर्गत्यर्थो भ्वादिः । ततोऽहं शुचिं शुभ्रं दीप्यमानं वा ते तव वर्णं रसं गोषु गव्येषु क्षीरादिषु अधि दीधरम् अधिधारयामि मिश्रयामि ॥

स नो हरीणां पत इन्दो देवप्सरस्तमः । सखेव सख्ये नर्यो रुचे भव ॥ ५ ॥

सः । नः । हरीणाम् । पते । इन्दो इति । देवप्सरःऽतमः ।
सखाऽइव । सख्ये । नर्यः । रुचे । भव ॥ ५ ॥

हे हरीणां पते नः अस्मदीयानां हरितवर्णानां पशूनां[1] स्वामिन् हे इन्दो सोम देवप्सरस्तमः अतिशयेन दीप्तरूपोपेतः सः त्वं नर्यः कर्मनेतृभ्य ऋत्विग्भ्यो हितः स त्वं नः अस्माकं रुचे भव दीप्तिकरो भव । किमिव । सखेव यथा सखा सख्ये मित्राय दीप्तिकरो भवति तद्वत् ॥

सनेमि त्वमस्मदाँ अदेवं कं चिदत्रिणम् । साह्वाँ इन्दो परि बाधो अप द्वयुम् ॥६॥

सनेमि । त्वम् । अस्मत् । आ । अदेवम् । कम् । चित् । अत्रिणम् ।
सह्वान् । इन्दो इति । परि । बाधः । अप । द्वयुम् ॥ ६ ॥

हे सोम त्वं सनेमि पुराणं सख्यम् अस्मत् अस्मासु कुरु । आ अपि च अदेवम् अदेवनशीलं कं चित् अपि अत्रिणम् अदनशीलं राक्षसमस्मदस्मत्तोऽपगमय । किंच हे इन्दो साह्वान् शत्रूनभिभवन् बाधः बाधमानान् परि जहि । तथा द्वयुं द्वयवन्तं सत्यानृतयुक्तं बाह्याभ्यन्तरमायाद्वयोपेतं वा राक्षसमस्मत्तोऽपगमय ॥ ॥ ८ ॥

'इन्द्रमच्छ' इति चतुर्दशर्चं तृतीयं सूक्तमौष्णिहं पवमानसोमदेवताकम् । प्रथमस्य तृचस्य चाक्षुराप्सवपुत्रोऽग्निर्ऋषिः । द्वितीयस्य मनुपुत्रश्चक्षुर्नाम । अप्सुनामकः पुत्रो मनुस्तृतीयस्य । एवं नवर्चो गताः । शिष्टानामपि पञ्चानां चाक्षुषोऽग्निः । तथा चानुक्रम्यते—'इन्द्रमच्छ पञ्चोनाग्निश्चाक्षुषश्चक्षु-र्मानवो मनुराप्सवश्च इति तृचाः पञ्चाग्निः' इति । गतो विनियोगः ॥

इन्द्रमच्छ सुता इमे वृषणं यन्तु हरयः । श्रुष्टी जातास इन्दवः स्वर्विदः ॥ १ ॥

इन्द्रम् । अच्छ । सुताः । इमे । वृषणम् । यन्तु । हरयः ।
श्रुष्टी । जातासः । इन्दवः । स्वःऽविदः ॥ १ ॥

श्रुष्टी । श्रुष्टीति क्षिप्रनाम । क्षिप्रं जातासः जाताः इन्दवः पात्रेषु क्षरन्तः स्वर्विदः सर्वज्ञाः हरयः हरितवर्णाः सुताः अभिषुताः इमे सोमाः वृषणं कामानां सेक्तारम् इन्द्रमच्छ यन्तु अभिगच्छन्तु ॥

१. ट६-म७—पते पशूनां; म६—पशूनां पते ।

अयं भराय सानसिरिन्द्राय पवते सुतः । सोमो जैत्रस्य चेतति यथा विदे ॥२॥

अयम् । भराय । सानसिः । इन्द्राय । पवते । सुतः । सोमः । जैत्रस्य । चेतति । यथा । विदे ॥२॥

भराय संग्रामाय तदर्थं सानसिः भजनीयः सुतः अभिषुतः अयं सोमः इन्द्राय इन्द्रार्थं पवते ग्रहादिषु क्षरति । ततः सोमः जैत्रस्य । 'क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्' इति कर्मणः संप्रदानसंज्ञा । 'चतुर्थ्यर्थे बहुलम्०' इति षष्ठी । जयशीलमिन्द्रं चेतति जानाति । यथा इन्द्रः विदे लोकैर्ज्ञायते तथा जानाति ॥

अस्येदिन्द्रो मदेष्वा ग्राभं गृभ्णीत सानसिम् । वज्रं च वृषणं भरत्समप्सुजित् ॥३॥

अस्य । इत् । इन्द्रः । मदेषु । आ । ग्राभम् । गृभ्णीत । सानसिम् ।

वज्रम् । च । वृषणम् । भरत् । सम् । अप्सुऽजित् ॥ ३ ॥

आ अनन्तरम् इन्द्रः अस्येत् अस्य सोमस्यैव मदेषु संजातेषु सानसिं सर्वैः संभजनीयं ग्राभं ग्राहं ग्रहीतव्यं धनुः गृभ्णीत गृह्णाति । 'हृग्रहोर्भः०' इति भत्वम् । किंच अप्सुजित् उदकार्थं वृत्रस्य जेता । यद्वा आप इत्यन्तरिक्षनाम । अन्तरिक्षेऽहिनामकस्य जेता । इन्द्रः वृषणं वर्षितारं वज्रं च सं भरत् संबिभर्तु । बिभर्तेर्लिङ्यडागमः ॥

प्र धन्वा सोम जागृविरिन्द्रायेन्दो परि स्रव । द्युमन्तं शुष्ममा भरा स्वर्विदम् ॥४॥

प्र । धन्व । सोम । जागृविः । इन्द्राय । इन्दो इति । परि । स्रव ।

द्युऽमन्तम् । शुष्मम् । आ । भर । स्वःऽविदम् ॥ ४ ॥

हे सोम जागृविः जागरणशीलस्त्वं प्र धन्व प्रक्षर । हे इन्दो सोम इन्द्राय परि स्रव परितः पात्रेषु क्षर । किंच द्युमन्तं दीप्तियुक्तं स्वर्विदं सर्वस्य लम्भकं शुष्मं शत्रूणां शोषकं बलम् आ भर आहर ॥

इन्द्राय वृषणं मदं पवस्व विश्वदर्शतः । सहस्रयामा पथिकृद्विचक्षणः ॥ ५ ॥

इन्द्राय । वृषणम् । मदम् । पवस्व । विश्वऽदर्शतः । सहस्रऽयामा । पथिऽकृत् । विऽचक्षणः ॥५॥

हे सोम त्वं वृषणं वर्षितारं मदं मदहेतुं रसम् इन्द्राय इन्द्रार्थं पवस्व क्षर । कीदृशः । विश्वदर्शतः सर्वदर्शनीयः सहस्रयामा बहुमार्गः पथिकृत् यजमानानां सन्मार्गकरणशीलः विचक्षणः सर्वस्य विद्रष्टा ॥ ॥ १ ॥

अस्मभ्यं गातुवित्तमो देवेभ्यो मधुमत्तमः । सहस्रं याहि पथिभिः कनिक्रदत् ॥६॥

अस्मभ्यम् । गातुवित्ऽतमः । देवेभ्यः । मधुमत्ऽतमः ।

सहस्रम् । याहि । पथिऽभिः । कनिक्रदत् ॥ ६ ॥

हे सोम अस्मभ्यं गातुवित्तमः अत्यन्तं मार्गस्य लम्भकः तथा देवेभ्यः च मधुमत्तमः अत्यन्तं स्वादुकारी त्वं कनिक्रदत् शब्दं कुर्वन् सहस्रं पथिभिः बहुभिर्मार्गैः याहि कलशमागच्छ ॥

पवस्व देववीतय इन्दो धाराभिरोजसा । आ कलशं मधुमान्त्सोम नः सदः ॥७॥

पव॑स्व । दे॒व॒ऽवी॑तये । इन्दो॒ इति॑ । धारा॑भिः । ओज॑सा ।

आ । क॒लश॑म् । मधु॑ऽमान् । सो॒म॒ । नः॒ । स॒दः॒ ॥ ७ ॥

हे इन्दो सोम देववीतये देवानां भक्षणाय ओजसा बलेन धाराभिः आत्मीयाभिः पवस्व क्षर। हे सोम मधुमान् मदकररसवांस्त्वं नः अस्मदीयं कलशं द्रोणाभिधानम् आ सदः। सदेर्लुङि रूपम्। आसीद॥

तव॑ द्र॒प्सा उ॑द॒प्रुत॒ इन्द्रं॒ मदा॑य वावृधुः । त्वां दे॒वासो॑ अ॒मृता॑य॒ कं प॑पुः ॥ ८ ॥

तव॑ । द्र॒प्साः । उ॒द॒ऽप्रुतः॑ । इन्द्र॑म् । मदा॑य । वा॒वृ॒धुः॒ । त्वाम् । दे॒वासः॑ । अ॒मृता॑य । कम् । प॒पुः॒ ॥ ८ ॥

उदप्रुतः वसतीवर्याख्यमुदकं प्रति गच्छन्तः। यद्वा। उदकस्य निर्गमयितारः। तव स्वभूताः द्रप्साः द्रुतगामिनो रसाः मदाय मदार्थम् इन्द्रं वावृधुः वर्धयन्ति। ततः देवासः देवा इन्द्रादयः कं सुखकरं त्वाम् अमृताय अमरणार्थं पपुः पिबन्ति॥

आ नः॑ सुतास इन्दवः पुना॒ना धा॑वता र॒यिम् । वृ॒ष्टिद्या॑वो रीत्यापः स्व॒र्विदः॑ ॥ ९ ॥

आ । नः॒ । सु॒तासः॑ । इ॒न्द॒वः॒ । पु॒ना॒नाः । धा॒व॒त॒ । र॒यिम् ।

वृ॒ष्टिऽद्या॑वः । री॒ति॒ऽआ॒पः॒ । स्वः॒ऽविदः॑ ॥ ९ ॥

हे सुतासः अभिषूयमाणा हे इन्दवः दीप्ताः पात्रेषु क्षरन्तो वा हे रीत्यापः रीः पृथिवीं प्रति गमनशीला आपः कृताः यैस्ते तादृशा हे सोमाः पुनानाः पूयमाना यूयं नः अस्मभ्यं रयिम् आ धावत आगमयत। कीदृशाः। वृष्टिद्यावः। वृष्टिमभि द्यौर्यैः क्रियते। वृष्ट्यभिमुखद्युलोकवन्तः स्वर्विदः सर्वस्य लम्भकाः॥

सोमः॑ पुना॒न ऊ॒र्मिणाव्यो॒ वारं॒ वि धा॑वति । अग्रे॑ वा॒चः पव॑मानः॒ कनि॑क्रदत् ॥ १० ॥

सोमः॑ । पु॒ना॒नः । ऊ॒र्मिणा॑ । अव्यः॑ । वार॑म् । वि । धा॒व॒ति॒ ।

अग्रे॑ । वा॒चः । पव॑मानः । कनि॑क्रदत् ॥ १० ॥

पुनानः पूयमानः सोमः ऊर्मिणा स्वकीयया धारया अव्यः अवेः वारं वालं पवित्रं वि धावति विविधं गच्छति। कीदृशः सोमः[1]। पवमानः पूतः वाचः स्तोत्रस्य अग्रे कनिक्रदत् पुनःपुनः शब्दं कुर्वन् वि धावति॥ ॥ १० ॥

धी॒भिर्हि॑न्वन्ति वा॒जिनं॒ वने॒ क्रीळ॑न्त॒मत्य॑विम् ।

अ॒भि त्रि॑पृ॒ष्ठं म॒तयः॒ सम॑स्वरन् ॥ ११ ॥

धी॒भिः । हि॒न्व॒न्ति॒ । वा॒जिन॑म् । वने॑ । क्रीळ॑न्तम् । अति॑ऽअविम् ।

अ॒भि । त्रि॒ऽपृ॒ष्ठम् । म॒तयः॑ । सम् । अ॒स्व॒र॒न् ॥ ११ ॥

वाजिनं बलवन्तं वने वननीये वसतीवर्याख्ये उदके क्रीळन्तं संक्रीडमानम् अत्यविम्। अविशब्देन तद्रोमकृतं पवित्रमभिधीयते। अतिक्रान्तपवित्रं सोमम् ऋत्विजः धीभिः स्तुतिभिः

१. स१.२.३.४.५.७भ२.६-मु-'सोमः' नास्ति।

हिन्वन्ति वर्धयन्ति। यद्वा। धीभिः। वर्णलोपश्छान्दसः। धीतिभिरङ्गुलीभिर्हिन्वन्ति प्रेरयन्ति। 'हि गतौ वृद्धौ च' स्वादिः। किंच त्रिपृष्ठम्। त्रीणि पवित्राणि द्रोणकलशाधवनीयपूतभृदाख्यानि¹ पृष्ठानि स्थानानीति त्रीणि सवनानि वा स्थानानीति स तथोक्तः। तं सोमं मतयः स्तुतयः अभि समस्वरन् अभितः संस्तुवन्ति॥

असर्जि कुलशाँ अभि मीळ्हे सप्तिर्न वाजयुः। पुनानो वाचं जनयन्नसिष्यदत् ॥१२॥

असर्जि। कलशान्। अभि। मीळ्हे। सप्तिः। न। वाजऽयुः।

पुनानः। वाचम्। जनयन्। असिस्यदत् ॥ १२ ॥

वाजयुः यजमानानामन्नमिच्छन् स सोमः कलशान् अभिलक्ष्य कलशेषु असर्जि सृज्यते। तत्र दृष्टान्तः। सप्तिर्न यथाश्वः मीळ्हे। संग्रामनामैतत्। संग्रामे सृज्यते तद्वत्। ततः पुनानः पूयमानः सोमः वाचं शब्दं जनयन् उत्पादयन् असिष्यदत् पात्रेषु स्यन्दते॥

पवते हर्यतो हरिरति ह्वरांसि रंह्या। अभ्यर्षन्स्तोतृभ्यो वीरवद्यशः ॥ १३ ॥

पवते। हर्यतः। हरिः। अति। ह्वरांसि। रंह्या। अभिऽअर्षन्। स्तोतृऽभ्यः। वीरऽवत्। यशः ॥ १३ ॥

हर्यतः स्पृहणीयः हरिः हरितवर्णः सोमः रंह्या। तृतीयार्थ आकारः। साधुवेगेन ह्वरांसि कुटिलान्यूर्णानि पवित्राणि अति पवते अतीत्य गच्छति। किं कुर्वन्। स्तोतृभ्यो वीरवत् पुत्रयुक्तं यशः अभ्यर्षन् अभिगमयन् पवते॥

अया पवस्व देवयुर्मधोर्धारा असृक्षत। रेभन्पवित्रं पर्येषि विश्वतः ॥ १४ ॥

अया। पवस्व। देवऽयुः। मधोः। धाराः। असृक्षत। रेभन्। पवित्रम्। परि। एषि। विश्वतः ॥ १४ ॥

हे सोम देवयुः देवान् कामयमानस्त्वम् अया अनया धारया पवस्व क्षर। ततः मधोः मदकरस्य तव धाराः आत्मीयाः असृक्षत सृज्यन्ते। अनन्तरं रेभन् शब्दायमानः पवित्रं विश्वतः पर्येषि सर्वतः परिगच्छसि॥ ॥ ११ ॥

'परीतः' इति षड्विंशत्यृचं चतुर्थं सूक्तम्। 'त्वं सोमासि' (ऋ. सं. ९. ६७) इत्यत्रोक्ता भरद्वाजकश्यपाद्याः सप्तर्षयः। आद्या बृहती द्वितीया सतोबृहती। अथैकः प्रगाथः। 'परि सुवानः' इत्येषा तृतीयैकविंशत्यक्षरा भुरिग्विराड् द्विपदा। 'नृभिर्येमाणः' इति षोडशी विंशत्यक्षरा द्विपदा विराट्। चतुर्थ्यादिद्वौ प्रगाथौ। पञ्चम्यादित्रयः सप्तदश्यादिपञ्च प्रगाथाः। पवमानः सोमो देवता। तथा चानुक्रम्यते— 'परीतः षड्विंशतिः सप्तर्षयः प्रगाथं तृतीयाषोडश्यौ द्विपदे अष्टम्याद्ये बृहत्यौ' इति। गतः सूक्तविनियोगः॥

परीतो षिञ्चता सुतं सोमो य उत्तमं हविः।
दधन्वाँ यो नर्यो अप्स्व१न्तरा सुषाव सोममद्रिभिः ॥ १ ॥

परि। इतः। सिञ्चत। सुतम्। सोमः। यः। उत्ऽतमम्। हविः।
दधन्वान्। यः। नर्यः। अप्ऽसु। अन्तः। आ। सुसाव। सोमम्। अद्रिऽभिः ॥ १ ॥

१. स-१.२.३.४.५.७-भ१.२.४.६—°पूतभृदाख्यानि।

हे ऋत्विजः सुतम् अभिषुतं सोमम् इतः अस्मात् कर्मण ऊर्ध्वमध्वान्तात्प्रदेशादूर्ध्वं परि षिञ्चत वसतीवरीभिः ॥ 'इतो षिञ्चत' इत्यत्र संहितायां 'छन्दसि' इति दीर्घत्वम्। 'आदेशप्रत्यययोः' इति षत्वम् ॥ यः सोमः देवानाम् उत्तमं प्रशस्यं हविः भवति यः अपि च नर्यः मनुष्यहितः यः च सोमः अप्सु वसतीवरीष्वन्तरिक्षे वा अन्तः मध्ये गच्छन् भवति तं सोममद्रिभिः ग्रावभिरध्वर्युः सुषाव अभिषुतं चकार। तं परि षिञ्चतेति समन्वयः ॥

नूनं पुनानोऽविभिः परि स्रवादब्धः सुरभिंतरः ।
सुते चित्त्वाप्सु मदामो अन्धसा श्रीणन्तो गोभिरुत्तरम् ॥ २ ॥

नूनम् । पुनानः । अविऽभिः । परि । स्रव । अदब्धः । सुरभिम्ऽतरः ।
सुते । चित् । त्वा । अप्ऽसु । मदामः । अन्धसा । श्रीणन्तः । गोभिः । उत्ऽतरम् ॥ २ ॥

हे सोम अदब्धः कैश्चिदप्यहिंसितः सुरभिंतरः अत्यन्तं सुगन्धिस्त्वं नूनम् इदानीं पुनानः पूयमानः सन् अविभिः अविवालकृतैः पवित्रैस्तेभ्यः परि स्रव परितः क्षर। सुते चित् अभिषुते सति अन्धसा सक्तुलक्षणेनान्नेन गोभिः गोविकारैः क्षीरैः क्षीरादिभिः श्रीणन्तः मिश्रयन्तो वयम् उत्तरम् उद्गततरम् अप्सु वसतीवरीषु संस्थितं त्वां मदामः मन्दामहे स्तुमः ॥

परि सुवानश्चक्षसे देवमादनः क्रतुरिन्दुर्विचक्षणः ॥ ३ ॥

परि । सुवानः । चक्षसे । देवऽमादनः । क्रतुः । इन्दुः । विऽचक्षणः ॥ ३ ॥

सुवानः अभिषूयमाणः सोमः चक्षसे सर्वेषां दर्शनाय परि स्रवति। कीदृशः। देवमादनः देवानां तर्पयिता क्रतुः कर्ता इन्दुः पात्रेषु क्षरन्दीप्तो दीप्तो वा विचक्षणः सर्वस्य विद्रष्टा ॥

पुनानः सोम धारयापो वसानो अर्षसि ।
आ रत्नधा योनिमृतस्य सीदस्युत्सो देव हिरण्ययः ॥ ४ ॥

पुनानः । सोम । धारया । अपः । वसानः । अर्षसि ।
आ । रत्नऽधाः । योनिम् । ऋतस्य । सीदसि । उत्सः । देव । हिरण्ययः ॥ ४ ॥

हे सोम पुनानः पूयमानस्त्वम् अपः उदकानि वसतीवर्याख्यानि वसानः आच्छादयन् धारया अर्षसि पवित्रं गच्छसि। ततः रत्नधाः रत्नानां दाता त्वम् ऋतस्य सत्यभूतस्य यज्ञस्य योनिं स्थानम् आ सीदसि। हे देव द्योतमान सोम उत्सः प्रस्यन्दनशीलस्त्वं हिरण्ययः हिरण्मयो हिरण्यस्योत्पत्तिस्थानं खलु। यद्वा देवानां हितरमणीयो भवसि ॥

दुहान ऊधर्दिव्यं मधु प्रियं प्रत्नं सधस्थमासदत् ।
आपृच्छ्यं धरुणं वाज्यर्षति नृभिर्धूतो विचक्षणः ॥ ५ ॥

दुहानः । ऊधः । दिव्यम् । मधु । प्रियम् । प्रत्नम् । सधऽस्थम् । आ । असदत् ।
आऽपृच्छ्यम् । धरुणम् । वाजी । अर्षति । नृऽभिः । धूतः । विऽचक्षणः ॥ ५ ॥

---

१. तै१.६–भा१.२.४.७–छांदसं।

ᵛमधु मदकरं ᵛप्रियं प्रीतिकारि ᵛदिव्यं दिवि भवम् ᵛऊधः सोमवल्लीलक्षणं[1] ᵛदुदुहानः सोमः ᵛप्रत्नं पुरातनं ᵛसधस्थम्। सह तिष्ठन्त्यत्रेति सधस्थं स्थानम्। अन्तरिक्षम् ᵛआसदत् आसीददिति। सदेर्लुङि रूपम्। ततः ᵛआपृच्छ्यं कर्मभ्य आप्रष्टव्यं ᵛधरुणं कर्मणो धारयितारं यज्ञमार्गं ᵛवाजी अन्नवान् सोमः ᵛअर्षति। तस्मा अन्नं दातुमभिगच्छति। कीदृशः। ᵛनृभिः कर्मनेतृभिर्ऋत्विग्भिः ᵛधूतः अवाभ्यगृहे परिशोधितः। 'हैरिकं चतुरामूनोति पञ्चहृत्यः सप्तहृत्यो वा' इत्यापस्तम्बेन सूत्रितम्। ᵛविचक्षणः सर्वस्य विद्रष्टा॥ ॥ १२ ॥

पुनानः सोम जागृविरव्यो वारे परि प्रियः।
त्वं विप्रो अभवोऽङ्गिरस्तमो मध्वा यज्ञं मिमिक्ष नः॥ ६॥

पुनानः। सोम। जागृविः। अव्यः। वारे। परि। प्रियः।
त्वम्। विप्रः। अभवः। अङ्गिरःऽतमः। मध्वा। यज्ञम्। मिमिक्ष। नः॥ ६॥

हे ᵛसोम ᵛजागृविः जागरणशीलः ᵛप्रियः प्रीणयिता त्वं ᵛपुनानः पूयमानः सन् ᵛअव्यः अवेः ᵛवारे वाले पवित्रे ᵛपरि क्षरसि। किंच ᵛविप्रः मेधावी ᵛत्वम् ᵛअङ्गिरस्तमः अङ्गिरसां वरिष्ठः पितॄणां नेता ᵛअभवः[2] भवसि। स त्वं ᵛनः अस्मदीयं ᵛयज्ञं ᵛमध्वा मधुनात्मीयेन रसेन ᵛमिमिक्ष सिञ्च। मिहेः सेचनार्थस्य सनि रूपम्॥

सोमो मीढ्वान्पवते गातुवित्तम ऋषिर्विप्रो विचक्षणः।
त्वं कविरभवो देववीतम आ सूर्यं रोहयो दिवि॥ ७॥

सोमः। मीढ्वान्। पवते। गातुवित्ऽतमः। ऋषिः। विप्रः। विऽचक्षणः।
त्वम्। कविः। अभवः। देवऽवीतमः। आ। सूर्यम्। रोहयः। दिवि॥ ७॥

ᵛमीढ्वान् कामानां सेक्ता ᵛसोमः ᵛपवते क्षरति। कीदृशः। ᵛगातुवित्तमः अत्यन्तं मार्गस्य लम्भकः ᵛऋषिः सर्वस्य प्रदर्शकः ᵛविप्रः मेधावी ᵛविचक्षणः विद्रष्टा। किंच ᵛकविः क्रान्तप्रज्ञः ᵛत्वं ᵛदेववीतमः अत्यन्तं देवकामः ᵛअभवः भवसि। अपि च ᵛदिवि द्युलोके ᵛसूर्यम् ᵛआ ᵛरोहयः प्रादुर्भावयसि॥

सोम उ षुवाणः सोतृभिरधि ष्णुभिरवीनाम्।
अश्वयेव हरिता याति धारया मन्द्रया याति धारया॥ ८॥

सोमः। ऊँ इति। सुवानः। सोतृऽभिः। अधि। स्नुऽभिः। अवीनाम्।
अश्वयाऽइव। हरिता। याति। धारया। मन्द्रया। याति। धारया॥ ८॥

ᵛसोतृभिः अभिषवकर्तृभिर्ऋत्विग्भिः ᵛसुवानः अभिषूयमाणः ᵛसोमः ᵛअवीनां ᵛस्नुभिः। 'मांसपृत्स्नूनामुपसंख्यानम्' (पा. सू. ६. १. ६३. १) इति सानुशब्दस्य स्नुभावः। सानुभिरूर्णा-वालैः पवित्रैः ᵛअधि ᵛयाति अधिकं गच्छति। ᵛउ इति प्रसिद्धौ। ᵛअश्वयेव वडवयेव ᵛहरिता हरितवर्णया ᵛधारया ᵛयाति। ᵛमन्द्रया मदकारिण्या ᵛधारया प्रीणयितव्यमभिगच्छति[3]॥

---

१. ग-त३.६-म१.७—सोमलक्षणं। २. ट६-म१.२.७—वा। ३. ट१.२.३-४.५.७-म२.६-मु-*मभिगच्छति।

अनूपे गोमान्गोभिरक्षाः सोमो दुग्धाभिरक्षाः ।
समुद्रं न संवरणान्यग्मन्मन्दी मदाय तोशते ॥ ९ ॥

अनूपे । गोऽमान् । गोभिः । अक्षारिति । सोमः । दुग्धाभिः । अक्षारिति ।
समुद्रम् । न । सम्ऽवरणानि । अग्मन् । मन्दी । मदाय । तोशते ॥ ९ ॥

गोमान् गोयुक्तः सोमः अनूपे सिक्ते देशे कलशे गोभिः गोविकारैः क्षीरादिभिः सह अक्षाः क्षरति । तदेवोच्यते । सः सोमः आत्मनो मिश्रणार्थं दुग्धाभिः गोभिः सह अक्षाः क्षरति । क्षरतेर्लुङि रूपम् । किंच समुद्रं न यथा समुद्रमुदकानि गच्छन्ति तद्वत् संवरणानि संभजनीयानि रसरूपाण्यन्नानि द्रोणकलशम् अग्मन् गच्छन्ति । गमेर्लुङि च्लेर्लुकि रूपम् । किंच मन्दी मदकरः सोमः मदाय मदार्थं तोशते हन्यतेऽभिषूयते । तोशतिर्वधकर्मा ॥

आ सोम सुवानो अद्रिभिस्तिरो वाराण्यव्यया ।
जनो न पुरि चम्वोर्विशद्धरिः सदो वनेषु दधिषे ॥ १० ॥

आ । सोम । सुवानः । अद्रिऽभिः । तिरः । वाराणि । अव्यया ।
जनः । न । पुरि । चम्वोः । विशत् । हरिः । सदः । वनेषु । दधिषे ॥ १० ॥

हे सोम अद्रिभिः ग्रावभिः सुवानः अभिषूयमाणस्त्वम् अव्यया अविमयानि वाराणि वालानि पवित्राणि तिरः कुर्वन् व्यवधायकानि कुर्वाणः सन् आ पवस्व[1] इति शेषः । हरिः हरितवर्णः स सोमः चम्वोः अधिषवणफलकयोः उपरि[2] स्थिते कलशे[2] विशत् प्रविशति । तत्र दृष्टान्तः । जनो न यथा जनः पुरि पुरे प्रविशति । स त्वं वनेषु काष्ठनिर्मितेषु पात्रेषु सदः स्थानं दधिषे करोषि ॥ ॥ १३ ॥

स मामृजे तिरो अण्वानि मेष्यो मीळ्हे सप्तिर्न वाजयुः ।
अनुमाद्यः पवमानो मनीषिभिः सोमो विप्रेभिर्ऋक्वभिः ॥ ११ ॥

सः । ममृजे । तिरः । अण्वानि । मेष्यः । मीळ्हे । सप्तिः । न । वाजऽयुः ।
अनुऽमाद्यः । पवमानः । मनीषिऽभिः । सोमः । विप्रेभिः । ऋक्वऽभिः ॥ ११ ॥

वाजयुः अन्नकामः अण्वानि अणूनि सूक्ष्माणि मेष्यः मेष्या अवे रोमाणि पवित्राणि तिरः कुर्वन् सः सोमः मामृजे परिशोध्यते । अलंक्रियते वा । तत्र दृष्टान्तः । सप्तिर्न यथा जयकामैरश्वो मीळ्हे संग्रामेऽलंक्रियते तद्वत् । कीदृशः । अनुमाद्यः अनुमोदनीयः सर्वैः पवमानो मनीषिभिः ऋत्विग्भिः पूयमानः तथा ऋक्वभिः । 'छन्दसीवनिपौ' इति वनिप् । स्तुतिमद्भिर्विप्रैर्मेधाविभिः अभिष्टुतो स्तूयते ॥

प्र सोम देववीतये सिन्धुर्न पिप्ये अर्णसा ।
अंशोः पयसा मदिरो न जागृविरच्छा कोशं मधुश्चुतम् ॥ १२ ॥

१. ख६-भ१.७—पवस्व । २. ग-ख३.६-भ१.७—'उपरि स्थिते कलशे' नास्ति ।

उताहं नक्तमुत सोम ते दिवा सख्याय बभ्र ऊधनि ।
घृणा तपन्तमति सूर्यं परः शकुनाइव पप्तिम ॥ २० ॥

उत । अहम् । नक्तम् । उत । सोम । ते । दिवा । सख्याय । बभ्रो इति । ऊधनि ।
घृणा । तपन्तम् । अति । सूर्यम् । परः । शकुनाःऽइव । पप्तिम ॥ २० ॥

हे बभ्रो बभ्रुवर्ण हे सोम उत अपि च नक्तम् उत अपि च दिवा अहोरात्रयोः सख्याय सख्यार्थं तव ऊधनि समीपे अहं रम इति[1] शेषः[1] । ते वयं घृणा दीप्त्या तपन्तं ज्वलन्तं परः परमस्थानस्थितं[2] सूर्यं तदात्मकं त्वाम् अति पप्तिम । तत्र स्थितं त्वां प्राप्नुमति-पेतिम[3] । कथमिव । शकुनाइव । यथा सुपर्णादयः पक्षिणः सूर्यमतिगच्छन्ति तद्वत् ॥ 'पत्लृ गतौ' । अस्माच्छान्दसे लिटि 'तनिपत्योश्छन्दसि' इत्युपधालोपः ॥ ॥ १५ ॥

प्रातस्तोत्रेऽभिरूपकरणे सोमे मृज्यमान इत्यूचः । तत्र 'मृज्यमानः' इत्येषा तृतीया । सूत्रितं च—'मृज्यमानः सुहस्त्या दशभिर्दिवस्वतः' (आश्व. श्रौ. ५. १२) इति ॥

मृज्यमानः सुहस्त्य समुद्रे वाचमिन्वसि ।
रयिं पिशङ्गं बहुलं पुरुस्पृहं पवमानाभ्यर्षसि ॥ २१ ॥

मृज्यमानः । सुऽहस्त्य । समुद्रे । वाचम् । इन्वसि ।
रयिम् । पिशङ्गम् । बहुलम् । पुरुऽस्पृहम् । पवमान । अभि । अर्षसि ॥ २१ ॥

हे सुहस्त्य । हस्ते भवा हस्त्या अङ्गुलयः । शोभनाङ्गुलिक सोम मृज्यमानः शोध्यमानस्त्वं समुद्रे अन्तरिक्षे कलशे वा वाचं शब्दम् इन्वसि प्रेरयसि । किंच हे पवमान पूयमान सोम पिशङ्गं हिरण्यैः पिशङ्गवर्णं बहुलं प्रभूतं पुरुस्पृहं बहुभिः स्पृहणीयं रयिं धनम् अभ्यर्षसि स्तोतॄणामभिक्षरसि प्रयच्छसि ॥

मृजानो वारे पवमानो अव्यये वृषाव चक्रदो वने ।
देवानां सोम पवमान निष्कृतं गोभिरञ्जानो अर्षसि ॥ २२ ॥

मृजानः । वारे । पवमानः । अव्यये । वृषा । अव । चक्रदः । वने ।
देवानाम् । सोम । पवमान । निःऽकृतम् । गोभिः । अञ्जानः । अर्षसि ॥ २२ ॥

हे सोम वृषा वर्षिता त्वं मृजानः वसतीवरीभिर्मृज्यमानोऽलंक्रियमाणः अव्यये अविमये वारे वाले पवित्रे पवमानः पूयमानः सन् वने वननीये उदके काष्ठे कलशे वा अव चक्रदः अवक्रन्दसि शब्दायसे । ततो हे सोम हे पवमान त्वं गोभिः गव्यैः क्षीरादिभिः अञ्जानः अज्यमानः सन् निष्कृतं संस्कृतं देवानां स्थानम् अर्षसि गच्छसि ॥

पवस्व वाजसातयेऽभि विश्वानि काव्या ।
त्वं समुद्रं प्रथमो वि धारयो देवेभ्यः सोम मत्सरः ॥ २३ ॥

१. ग-त३.६-म१.७–' इति शेषः ' नास्ति । २. त-भ१–परस्थान° । ३. त६–°मतिपेतिम अतिगच्छेम; म१.२–°मतिपेतिम इति शेषः ।

पर्वस्व । वाजऽसातये । अभि । विश्वानि । काव्या ।

त्वम् । समुद्रम् । प्रथमः । वि । धारयः । देवेभ्यः । सोम । मत्सरः ॥ २३ ॥

हे सोम विश्वानि सर्वाणि काव्या कविकर्माणि स्तोत्राण्यभिलक्ष्य वाजसातये अन्नलाभाय पवस्व क्षर । हे सोम देवेभ्यः देवानां मत्सरः मदकरः प्रथमः सर्वदेवानां मुख्यः त्वं समुद्रम् अन्तरिक्षं कलशं वा वि धारयः विशेषेण धारयसि ॥

स तू पवस्व परि पार्थिवं रजो दिव्या च सोम धर्मभिः ।

त्वां विप्रासो मतिभिर्विचक्षण शुभ्रं हिन्वन्ति धीतिभिः ॥ २४ ॥

सः । तु । पवस्व । परि । पार्थिवम् । रजः । दिव्या । च । सोम । धर्मऽभिः ।

त्वाम् । विप्रासः । मतिऽभिः । विऽचक्षण । शुभ्रम् । हिन्वन्ति । धीतिऽभिः ॥ २४ ॥

हे सोम सः तादृशस्त्वं पार्थिवं रजः लोकं प्रति दिव्यानि च रजांसि[6] प्रति धर्मभिः धारकैः[7] सह तु क्षिप्रं परि पवस्व परितः क्षर । हे विचक्षण विद्रष्टः सोम विप्रासः विप्रा मेधाविनः मतिभिः स्तुतिभिः धीतिभिः अङ्गुलीभिश्च शुभ्रं श्वेतवर्णं त्वां हिन्वन्ति प्रेरयन्ति ॥

पर्वमाना असृक्षत पवित्रमति धारया ।

मरुत्वन्तो मत्सरा इन्द्रिया हया मेधामभि प्रयांसि च ॥ २५ ॥

पवमानाः । असृक्षत । पवित्रम् । अति । धारया ।

मरुत्वन्तः । मत्सराः । इन्द्रियाः । हयाः । मेधाम् । अभि । प्रयांसि । च ॥ २५ ॥

पवमानाः पूयमानाः सोमाः धारया आत्मीयया पवित्रम् अतीत्य असृक्षत सृज्यन्ते । कीदृशाः । मरुत्वन्तः मरुद्भिर्युक्ताः मत्सराः मदकराः इन्द्रियाः इन्द्रयुक्ताः । मेधां स्तुतिं प्रयांसि अन्नानि च अभिलक्ष्य स्तोतृभ्यः अभयं[8] कर्तुं वा हयाः गन्तारः एते सृज्यन्ते ॥

अपो वसानः परि कोशमर्षतीन्दुर्हियानः सोतृभिः ।

जनयञ्ज्योतिर्मन्दना अवीवशद्गाः कृण्वानो न निर्णिजम् ॥ २६ ॥

अपः । वसानः । परि । कोशम् । अर्षति । इन्दुः । हियानः । सोतृऽभिः ।

जनयन् । ज्योतिः । मन्दनाः । अवीवशत् । गाः । कृण्वानः । न । निःऽनिजम् ॥ २६ ॥

अपः वसतीवरीः वसानः आच्छादयन् सोतृभिः अभिषुण्वद्भिः हियानः प्रेर्यमाणः इन्दुः सोमः कोशं कलशं परि अर्षति प्रति गच्छति । किंच ज्योतिः दीप्तिं जनयन् उत्पादयन् गाः गव्यानि क्षीरादीनि निर्णिजम् आत्मनो रूपं कृण्वानः कुर्वन् मिश्रयन् सोऽयं सोमः । नः संप्रत्यर्थे । इदानीं मन्दनाः स्तुतीः अवीवशत् कामयते । 'वश कान्तौ' । लुङि चङि रूपम् ॥ ॥१६॥

'पवस्व' इति षोडशर्चं पञ्चमं सूक्तम् । आद्यतृचस्य गौरिवीतिर्नाम शक्तिपुत्र ऋषिः । तृतीयायाः शक्तिर्नाम वासिष्ठः । ततः पञ्चानां द्व्यानामुरुर्नामाङ्गिरस ऋजिश्वा नाम आरद्वाज

---

६. त-म-मु—रजांसि । ७. म-रा३-म५.६—धारकैस्तकैः । ८. भ६—अभयं ।

ऊर्ध्वसद्मा नामाङ्गिरसः कृतयशा नाम कश्चित् सोऽप्याङ्गिरस ऋणंचयो नाम राजर्षिरित्येते क्रमेणर्षयः। एवं त्रयोदश गताः। ततस्तिसृणां वासिष्ठः शक्तिः। प्रथमातृतीयाद्या अयुजः ककुभः। द्वितीयाचतुर्थ्याद्या युजः सतोबृहत्यः। 'स सुन्वे यो वसूनाम्' इत्येषा तु यवमध्या गायत्री। पवमानः सोमो देवता। तथा चानुक्रम्यते—'पवस्व षोळश गौरिवीतिर्द्वे शक्तिरेकामूरुर्ऋजिश्वोर्ध्वसद्मा कृतयशा ऋणंचय इत्यृषयो द्व्यृचास्तिस्रः शक्तिः काकुभाः प्रगाथाः स सुन्वे गायत्री यवमध्या' इति। गतो विनियोगः॥

पव॑स्व॒ मधु॑मत्तम॒ इन्द्रा॑य सोम क्रतु॒वित्त॑मो॒ मदः॑। महि॑ द्यु॒क्षत॑मो॒ मदः॑॥ १॥

पव॑स्व। मधु॑मत्ऽतमः। इन्द्रा॑य। सोम॒। क्र॒तु॒वित्ऽत॑मः। मदः॑। महि॑। द्यु॒क्षऽत॑मः। मदः॑॥ १॥

हे सोम मधुमत्तमः अतिशयेन माधुर्योपेतस्त्वम् इन्द्राय इन्द्रार्थं मदः मदकरः सन् पवस्व क्षर। कीदृशः। क्रतुवित्तमः अत्यन्तं प्रज्ञायाः कर्मणो वा लम्भकः महि महान् मंहनीयो वा द्युक्षतमः अत्यन्तं दीप्तः मदः मदहेतुः॥

यस्य॑ ते पी॒त्वा वृ॑ष॒भो वृ॑षा॒यते॒ऽस्य पी॒ता स्व॒र्विदः॑।
स सु॒प्रके॑तो अ॒भ्य॑क्रमी॒दिषो॒ऽच्छा॒ वाजं॒ नैत॑शः॥ २॥

यस्य॑। ते॒। पी॒त्वा। वृ॒ष॒भः। वृ॒ष॒ऽयते॑। अ॒स्य। पी॒ता। स्वः॒ऽविदः॑।
सः। सु॒ऽप्रके॑तः। अ॒भि। अ॒क्र॒मी॒त्। इषः॑। अच्छ॑। वाज॑म्। न। एत॑शः॥ २॥

वृषभः कामानां वर्षक इन्द्रः यस्य यं ते त्वां पीत्वा वृषायते वृषभ इवाचरति। किंच स्वर्विदः सर्वस्य दर्शकस्य अस्य ते तव पीता पाने सति सुप्रकेतः सुप्रज्ञः सः इन्द्रः इषः शत्रूणामन्नानि अभ्यक्रमीत् अभिक्रामति। तत्र दृष्टान्तः। वाजं[1] नैतशः। एतश इत्यश्वनाम। यथाश्वो वाजं संग्राममभिगच्छति तद्वत्॥

त्वं ह्य१ङ्ग दैव्या॒ पव॑मान॒ जनि॑मानि द्यु॒मत्त॑मः। अ॒मृ॒त॒त्वाय॑ घो॒षयः॑॥ ३॥

त्वम्। हि। अ॒ङ्ग। दैव्या॑। पव॑मान। जनि॑मानि। द्यु॒मत्ऽत॑मः। अ॒मृ॒त॒ऽत्वाय॑। घो॒षयः॑॥ ३॥

हे पवमान पूयमान सोम द्युमत्तमः अतिशयेन दीप्तिमान् त्वं हि त्वमेव दैव्या देवसंबन्धीनि जनिमानि जन्मानि। देवानित्यर्थः[2]। तानभिलक्ष्य अमृतत्वाय तेषाममरणाय अङ्ग क्षिप्रं घोषयः शब्दायसे॥ 'घुषिर् विशब्दने'। ण्यन्तस्य लेटि रूपम्। हिचेत्यादिना निघातः॥

येना॒ नव॑ग्वो द॒ध्यङ्ङ॑पोर्णु॒ते येन॒ विप्रा॑स आपि॒रे।
दे॒वानां॑ सु॒म्ने अ॒मृत॑स्य॒ चारु॑णो॒ येन॒ श्रवां॑स्यान॒शुः॥ ४॥

येन॑। नव॑ऽग्वः। द॒ध्यङ्। अ॒प॒ऽऊ॒र्णु॒ते। येन॑। विप्रा॑सः। आ॒पि॒रे।
दे॒वाना॑म्। सु॒म्ने। अ॒मृत॑स्य। चारु॑णः। येन॑। श्रवां॑सि। आ॒न॒शुः॥ ४॥

नवग्वः नवनीयगतिः यद्वा नवभिर्मासैः सत्रस्यानुष्ठाता दध्यङ् एतन्नामकोऽङ्गिराः येन सोमेन पणिभिरपहृतानां गवां द्वारम् अपोर्णुते अपाच्छादयति विवृतमकार्षीत्। विप्रासः स्तुवन्तः

---

1. ख-ग-'वाजं' नास्ति। २. छ१.२.४.५.७-ग२.६–देवानित्यर्थः जानासीत्यर्थः।

सर्वे मेधाविनोऽङ्गिरसः येन च[1] सोमेन आपिरे पणिभिरपहृता गा आप्नुवन् । किंच देवानाम् इन्द्रादीनां सुम्ने सुखे यज्ञेन संजाते सति चारुणः कल्याणस्य अमृतस्य उदकस्य संबन्धीनि श्रवांसि अन्नानि येन च सोमेन यजमानाः आनशुः व्याप्नुवन् अलभन्त । स त्वं देवानाममृतत्वाय शब्दायस इति पूर्वेण समन्वयः ॥

एष स्य धारया सुतोऽव्यो वारेभिः पवते मदिन्तमः । क्रीळन्नूर्मिरपामिव ॥५॥

एषः । स्यः । धारया । सुतः । अव्यः । वारेभिः । पवते । मदिन्ऽतमः ।
क्रीळन् । ऊर्मिः । अपाम्ऽइव ॥ ५ ॥

स्यः सः एषः सुतः अभिषुतः सोमः अव्यः अवेः वारेभिः वालेभ्यः पवित्रेभ्यः धारया आत्मीयया पवते कलशमभिलक्ष्य क्षरति । कीदृशः । मदिन्तमः मादयितृतमः अपामिव उदकानाम् ऊर्मिः संघात इव क्रीळन् इतस्ततः संक्रीडमानः पवते ॥　　॥ १० ॥

य उस्रिया अप्या अन्तरश्मनो निर्गा अकृन्तदोजसा ।
अभि व्रजं तत्निषे गव्यमश्व्यं वर्मीव धृष्णवा रुज ॥ ६ ॥

यः । उस्रियाः । अप्याः । अन्तः । अश्मनः । निः । गाः । अकृन्तत् । ओजसा ।
अभि । व्रजम् । तत्निषे । गव्यम् । अश्व्यम् । वर्मीऽइव । धृष्णो इति । आ । रुज ॥ ६ ॥

यः सोमः उस्रियाः उत्सरणशीलाः अप्याः । अप इत्यन्तरिक्षनाम । तस्मात् 'भवे छन्दसि' इति यत् । अन्तरिक्षस्था अहिप्रभृतिभिरसुरैरपहृत्य निहिताः गाः अपः अश्मनः । मेघनामैतत् । मेघात् अन्तः ओजसा बलेन निः अकृन्तत् निरच्छिनत् निरगमयत् । अन्तरिक्षात् वृष्टिमकार्षीदित्यर्थः । स त्वमसुरैरपहृतं गव्यं गोसंबन्धिनम् अश्व्यम् अश्वेषु भवं व्रजं समूहम् अभि तत्निषे अभितो व्याप्नोषि ॥ 'तनु विस्तारे' । छान्दसे लिटि 'तनिपत्योश्छन्दसि' इत्युपधालोपः । किंच हे धृष्णो शत्रुधर्षणशील सोम स त्वं वर्मीव कवचीव शूरः आ रुज असुरानाजहि ॥

आ सोता परि षिञ्चताश्वं न स्तोममप्तुरं रजस्तुरम् । वनक्रक्षमुदप्रुतम् ॥ ७ ॥

आ । सोत । परि । सिञ्चत । अश्वम् । न । स्तोमम् । अप्ऽतुरम् । रजःऽतुरम् ।
वनऽक्रक्षम् । उदऽप्रुतम् ॥ ७ ॥

हे ऋत्विजः आ सोत सोममभिषुणुत ॥ 'षुञ् अभिषवे' । लोटि छान्दसो विकरणस्य लुक् । 'तप्तनप्तनथनाश्च' इति तस्य तबादेशः ॥ किंच परि षिञ्चत परितस्तं वसतीवर्यादिभिः सिञ्चत । कीदृशम् । अश्वं न अश्वमिव वेगिनं स्तोमं स्तोतव्यम् अप्तुरम् अन्तरिक्षस्थितानामुदकानां प्रेरकं रजस्तुरं तेजसां च प्रेरकम् । वनक्रक्षम् उदकानां कर्षकम् । यद्वा । काष्ठेषु पात्रेषु विप्रकीर्णम् । उदप्रुतम् उदके गच्छन्तं प्लवमानं सोममभिषुणुताभिषिञ्चत च[2] ॥

सहस्रधारं वृषभं पयोवृधं प्रियं देवाय जन्मने ।
ऋतेन य ऋतजातो विवावृधे राजा देव ऋतं बृहत् ॥ ८ ॥

१. त१.२.४.५.७-अ६-सु-वा । २. त१.२.३.६.७-अ२.६.७-'च' नास्ति ।

सहस्रऽधारम्। वृषभम्। पयःऽवृधम्। प्रियम्। देवाय। जन्मने।
ऋतेन। यः। ऋतऽजातः। विऽववृधे। राजा। देवः। ऋतम्। बृहत्॥ ८॥

सहस्रधारं बहुधारोपेतं वृषभं कामानां वर्षकं पयोवृधम् उदकानां वर्धकं प्रियं प्रीतिविषयं तं सोमं देवाय देवसंबन्धिने जन्मने देवेभ्यस्तदर्थमभिषुणुत। ऋतजातः उदकाज्जातः यः राजा सोमः ऋतेन सततगामिना वसतीवर्याख्येनोदकेन विवावृधे विशेषेण वर्धते। कीदृशः। देवः द्योतमानः स्तोतव्यो वा[1] ऋतं सत्यभूतः सन् बृहत् महान्। तमासुनुतेति पूर्वेण समन्वयः॥

अभि द्युम्नं बृहद्यश इषस्पते दिदीहि देव देवयुः। वि कोशं मध्यमं युव॥ ९॥

अभि। द्युम्नम्। बृहत्। यशः। इषः। पते। दिदीहि। देव। देवऽयुः।
वि। कोशम्। मध्यमम्। युव॥ ९॥

हे इषस्पते अन्नस्य पते हे देव स्तोतव्य सोम देवयुः देवकामस्त्वं द्युम्नं द्योतमानं बृहत् प्रभूतं यशः अन्नमस्मभ्यम् अभि दिदीहि आभिमुख्येन प्रकाशय। प्रयच्छेत्यर्थः। आमन्त्रितस्याविद्यमानवत्त्वेन[2] पादादित्वादनिघातः। किंच मध्यमम् अन्तरिक्षस्थितं कोशं मेघं वि युव वृष्ट्यर्थं विगमय विश्लेषय॥

आ वच्यस्व सुदक्ष चम्वोः सुतो विशां वह्निर्न विश्पतिः।
वृष्टिं दिवः पवस्व रीतिमपां जिन्वा गविष्टये धियः॥ १०॥

आ। वच्यस्व। सुऽदक्ष। चम्वोः। सुतः। विशाम्। वह्निः। न। विश्पतिः।
वृष्टिम्। दिवः। पवस्व। रीतिम्। अपाम्। जिन्व। गोऽइष्टये। धियः॥ १०॥

हे सुदक्ष सुबल सोम चम्वोः अधिषवणफलकयोः सुतः अभिषुतः विशां प्रजानां वह्निर्न वोढा विश्पतिः राजेव सर्वासां प्रजानां वोढा त्वम् आ वच्यस्व आगच्छ। कलशमापवस्व। वचेर्गत्यर्थस्य व्यत्ययेन श्यनि रूपम्। किंच त्वं वृष्टिं वृष्यमाणाम् अपाम् उदकानां रीतिं गतिं दिवः द्युलोकात् पवस्व कुरु। त्वमः गविष्टये गामात्मन इच्छते यजमानाय धियः कर्माणि जिन्व आपूरय[3]॥ ॥ १८ ॥

एतमु त्यं मदच्युतं सहस्रधारं वृषभं दिवो दुहुः। विश्वा वसूनि बिभ्रतम्॥ ११॥

एतम्। ऊँ इति। त्यम्। मदऽच्युतम्। सहस्रऽधारम्। वृषभम्। दिवः। दुहुः।
विश्वा। वसूनि। बिभ्रतम्॥ ११॥

दिवः देवान् कामयमाना ऋत्विजः एतम् त्यं तमिमं सोममेव दुहुः दुदुहुः दुहन्ति। 'ब्राह्मणो वत्सः ऋत्विजो दुहन्ति' (तै. सं. ६. २ ११. ४) इति तैत्तिरीयकब्राह्मणम्। कीदृशं सोमम्। मदच्युतं मदस्य प्रेरकं सहस्रधारं बहुधारं वृषभं कामानां वर्षकं विश्वा सर्वाणि वसूनि धनानि बिभ्रतं धारयन्तं सोमं दुहन्ति॥

१. त१.२.४.५.७-म६–'वा' नास्ति। २. त१.२.३.४.५.७-अ-मु–'विद्यमानत्वेन। ३. त१.२.४.५.७-म६–पूरय।

वृषा वि जज्ञे जनयन्नमर्त्यः प्रतपञ्ज्योतिषा तमः ।
स सुष्टुतः कविभिर्निर्णिजं दधे त्रिधात्वस्य दंससा ॥ १२ ॥

वृषा । वि । जज्ञे । जनयन् । अमर्त्यः । प्रऽतपन् । ज्योतिषा । तमः ।
सः । सुऽस्तुतः । कविऽभिः । निःऽनिजम् । दधे । त्रिऽधातु । अस्य । दंससा ॥ १२ ॥

वृषा कामानां वर्षकः अमर्त्यः मनुष्यधर्मरहितः सोमः वि जज्ञे विजायते । किं कुर्वन् । जनयन् सर्वं ज्योतिर्वोत्पादयन् ज्योतिषा स्वीयेन तमः प्रतपन् प्रत्यक्षयन् विनाशयन् प्रादुर्भवति । ततः कविभिः मेधाविभिः स्तोतृभिः सुष्टुतः सः सोमः निर्णिजं निर्णेजनहेतुं मिश्रणं गव्यं दधे धारयति । अथ त्रिधातु त्रिषु सवनेषु देवानां पोषकम् । यद्वा । त्रयः सोमधारका द्रोणकलशादयो यस्मिन् । तदग्रशार्थं कर्म अस्य सोमस्य दंससा कर्मणा क्रियते खलु ॥

स सुन्वे यो वसूनां यो रायामानेता य इळानाम् । सोमो यः सुक्षितीनाम् ॥ १३ ॥

सः । सुन्वे । यः । वसूनाम् । यः । रायाम् । आऽनेता । यः । इळानाम् ।
सोमः । यः । सुऽक्षितीनाम् ॥ १३ ॥

सः सोमः सुन्वे अभिषुतः[1] ऋत्विग्भिः । यः सोमः वसूनां धनानाम् आनेता यः च रायाम् । रान्ति प्रयच्छन्ति क्षीरादिकमिति रायो गावः । तेषामानेता यः च इळानाम् अन्नानां च यः च सोमः सुक्षितीनां सुनिवासानां शोभनमनुष्ययुक्तानां गृहाणामानेता विद्यते सोऽभिषुतोऽभूदिति ॥

यस्य न इन्द्रः पिबाद्यस्य मरुतो यस्य वार्यमणा भगः ।
आ येन मित्रावरुणा करामह एन्द्रमवसे महे ॥ १४ ॥

यस्य । नः । इन्द्रः । पिबात् । यस्य । मरुतः । यस्य । वा । अर्यमणा । भगः ।
आ । येन । मित्रावरुणा । करामहे । आ । इन्द्रम् । अवसे । महे ॥ १४ ॥

नः अस्मदीयं यस्य यं सोमम् इन्द्रः पिबात् पिबति । 'पा पाने' । लेट्याडागमः । यं च सोमं मरुतः पिबन्ति वा अपि च अर्यमणा एतन्नामकेन देवेन सह भगः देवः यं सोमं पिबति येन सोमेन मित्रावरुणा मित्रावरुणौ वयम् आ करामहे अभिमुखीकुर्महे तथा महे महते अवसे रक्षणाय येन च सोमेन इन्द्रम् अभिमुखीकुर्महे स सोमोऽभिषूयते[2] ॥

इन्द्राय सोम पातवे नृभिर्यतः स्वायुधो मदिन्तमः । पवस्व मधुमत्तमः ॥ १५ ॥

इन्द्राय । सोम । पातवे । नृऽभिः । यतः । सुऽआयुधः । मदिन्ऽतमः ।
पवस्व । मधुमत्ऽतमः ॥ १५ ॥

हे सोम मधुमत्तमः अतिशयेन माधुर्योपेतस्त्वम् इन्द्राय पातवे पानार्थं पवस्व क्षर । कीदृशः । नृभिः कर्मनेतृभिर्ऋत्विग्भिः यतः संयतः स्वायुधः शोभनस्वकपालाद्यायुधोपेतः मदिन्तमः मादयितृतमः ॥

१. ग–अभिषूयते । २. ग–सोमोऽभिषुतः ।

इन्द्र॑स्य॒ हार्दि॑ सोम॒धान॒मा वि॑श समु॒द्रमि॑व॒ सिन्ध॑वः ।
जुष्टो॑ मि॒त्राय॒ वरु॑णाय वा॒यवे॑ दि॒वो वि॑ष्ट॒म्भ उ॑त्त॒मः ॥ १६ ॥

इन्द्र॑स्य । हार्दि॑ । सो॒म॒ऽधान॑म् । आ । वि॒श॒ । स॒मु॒द्रम्ऽइ॑व । सिन्ध॑वः ।
जुष्टः॑ । मि॒त्राय॑ । वरु॑णाय । वा॒यवे॑ । दि॒वः । वि॒ष्ट॒म्भः । उ॒त्ऽत॒मः ॥ १६ ॥

हे सोम त्वम् इन्द्रस्य हार्दि हृदयंगमं हृदयभूतं वा सोमधानम्। सोमो निधीयते अस्मिन्निति[1] सोमधानः कलशः। तम् आ विश प्रविश[2]। तत्र दृष्टान्तः। समुद्रमिव यथा समुद्रं सिन्धवः नद्यः प्रविशन्ति तद्वत्। कीदृशस्त्वम्। मित्राय वरुणाय वायवे एतेभ्यः जुष्टः पर्याप्तः दिवः द्युलोकस्य विष्टम्भः विष्टम्भयिता स्थापयिता उत्तमः सर्वेषामुत्कृष्टतमस्त्वं कलशमाविश ॥ ॥ १९ ॥

'परि प्र' इति द्वाविंशत्यृचं द्वैपदं षष्ठं सूक्तम्। षष्ठे सहस्रवत्सरीयसत्रहोत्रीयादिधिष्ण्योपेता अग्नयो धामेश्वरपुत्रा ऋषयः। विंशतिका द्विपदा विराजः। पवमानः सोमो देवता। तथा चानुक्रान्तं- 'परि प्र अधिकाग्नयो धिष्ण्या ऐश्वरा द्वैपदम्' इति। गतो विनियोगः ॥

परि॒ प्र ध॒न्वेन्द्रा॑य सोम स्वा॒दुर्मि॒त्राय॑ पू॒ष्णे भगा॑य ॥ १ ॥

परि॑ । प्र । ध॒न्व॒ । इन्द्रा॑य । सो॒म॒ । स्वा॒दुः । मि॒त्राय॑ । पू॒ष्णे । भगा॑य ॥ १ ॥

हे सोम स्वादुः स्वादुरसस्त्वम् इन्द्राय मित्राय पूष्णे भगाय एतेभ्यो देवेभ्यः परि प्र धन्व परितः पात्रेषु प्रक्षर[3] ॥

इन्द्र॑स्ते सोम सु॒तस्य॑ पेयाः॒ क्रत्वे॒ दक्षा॑य॒ विश्वे॑ च दे॒वाः ॥ २ ॥

इन्द्रः॑ । ते॒ । सो॒म॒ । सु॒तस्य॑ । पे॒याः॒ । क्रत्वे॑ । दक्षा॑य । विश्वे॑ । च॒ । दे॒वाः ॥ २ ॥

हे सोम सुतस्य अभिषुतस्य ते तव रसं भागम् इन्द्रः पेयाः पेयात् पिबतु ॥ पातेराशीर्लिङि रूपम्। पुरुषव्यत्ययः ॥ किमर्थम्। क्रत्वे क्रतवे प्रज्ञानाय दक्षाय बलाय च। किंच अमी विश्वे सर्वे देवाः च त्वदीयमंशं पिबन्तु ॥

ए॒वामृता॑य म॒हे क्षया॑य॒ स शु॒क्रो अ॑र्ष दि॒व्यः पी॒यूषः॑ ॥ ३ ॥

ए॒व । अ॒मृता॑य । म॒हे । क्षया॑य । सः । शु॒क्रः । अ॒र्ष॒ । दि॒व्यः । पी॒यूषः॑ ॥ ३ ॥

हे सोम शुक्रः दीप्तः दिव्यः दिवि भवः पीयूषः देवैः पातव्यः सः त्वम् अमृताय अमरणाय महे महते क्षयाय निवासाय च एव अर्ष एवं पवस्व क्षर ॥

पव॑स्व सोम म॒हान्त्स॑मु॒द्रः पि॒ता दे॒वानां॒ विश्वा॒भि धाम॑ ॥ ४ ॥

पव॑स्व । सो॒म॒ । म॒हान् । स॒मु॒द्रः । पि॒ता । दे॒वाना॑म् । विश्वा॑ । अ॒भि । धाम॑ ॥ ४ ॥

हे सोम महान् देवेभ्यो दीयमानत्वेन महत्त्वयुक्तः समुद्रः समुन्दनः। यस्मात् समुद्रवन्ति रसास्तादृशः। पिता सर्वेषां पालयिता त्वं देवानां विश्वा विश्वानि सर्वाणि धाम धामानि शरीराण्यभिलक्ष्य पवस्व ॥

१. ग-त३.६.म१.२.४.७—निधीय अत्रेति। २. ग—प्रविशेति; त१.२.४.५—प्रविशते। ३. म-त३.४.७-म१.४.७—क्षर।

शुक्रः पवस्व देवेभ्यः सोम दिवे पृथिव्यै शं च प्रजायै ॥ ५ ॥

शुक्रः । पवस्व । देवेभ्यः । सोम । दिवे । पृथिव्यै । शम् । च । प्रऽजायै ॥ ५ ॥

हे सोम शुक्रः दीप्तस्त्वं देवेभ्यः देवार्थं पवस्व क्षर । किंच दिवे पृथिव्यै च द्यावापृथिवीभ्यां च ततः प्रजायै प्रजाभ्यश्च शं सुखं च कुरु ॥

दिवो धर्तासि शुक्रः पीयूषः सत्ये विधर्मन्वाजी पवस्व ॥ ६ ॥

दिवः । धर्ता । असि । शुक्रः । पीयूषः । सत्ये । विऽधर्मन् । वाजी । पवस्व ॥ ६ ॥

हे सोम शुक्रः दीप्तः पीयूषः पानव्यस्त्वं दिवः द्युलोकस्य धर्ता धारकः असि । वाजी बलवान् स त्वं सत्ये सत्यभूते विधर्मन् विधर्मणि । विविधकर्माणो[1] ऋत्विजो यस्मिन् । यद्वा । विविधसोमादिहविषां धारके । अस्मिन् यज्ञे पवस्व क्षर ॥

पवस्व सोम द्युम्नी सुधारो महामवीनामनु पूर्व्यः ॥ ७ ॥

पवस्व । सोम । द्युम्नी । सुऽधारः । महाम् । अवीनाम् । अनु । पूर्व्यः ॥ ७ ॥

हे सोम द्युम्नी । ‘ द्युम्नं द्योततेर्यशो वान्नं वा ’ इति यास्कः । अन्नवान् यशस्वी वा सुधारः शोभनधारायुक्तः पूर्व्यः पुरातनस्त्वं महां महताम् अवीनां रोम्णां रोमभ्यः[2] सकाशादनुक्रमेण पवस्व क्षर ॥

नृभिर्येमानो जज्ञानः पूतः क्षरद्विश्वानि मन्द्रः स्वर्वित् ॥ ८ ॥

नृऽभिः । येमानः । जज्ञानः । पूतः । क्षरत् । विश्वानि । मन्द्रः । स्वःऽवित् ॥ ८ ॥

नृभिः कर्मनेतृभिर्ऋत्विग्भिः येमानः नियम्यमानः जज्ञानः जायमानः पूतः पवित्रेण शोधितः मन्द्रः मोदमानः स्वर्वित् सर्वज्ञः एतादृशः सोमः विश्वानि सर्वाणि धनान्यस्मभ्यं क्षरत् क्षरतु ददातु ॥

इन्दुः पुनानः प्रजामुराणः करद्विश्वानि द्रविणानि नः ॥ ९ ॥

इन्दुः । पुनानः । प्रऽजाम् । उराणः । करत् । विश्वानि । द्रविणानि । नः ॥ ९ ॥

पुनानः पूयमानः उराणः । ‘ उराण उरु कुर्वाणः ’ (निरु. ६. १७) इति यास्कः । देवान् बहु कुर्वाणः इन्दुः सोमः नः अस्माकं प्रजाम् अपत्यादिकां विश्वानि व्याप्तानि द्रविणानि धनानि च करत् करोतु । करोतेर्लेटि रूपम् ॥

पवस्व सोम क्रत्वे दक्षायाश्वो न निक्तो वाजी धनाय ॥ १० ॥

पवस्व । सोम । क्रत्वे । दक्षाय । अश्वः । न । निक्तः । वाजी । धनाय ॥ १० ॥

हे सोम अश्वः न अश्व इव निक्तः वसतीवरीभिरद्भिर्निक्तः[3] वाजी वेगवांस्त्वं क्रत्वे क्रतवे प्रज्ञानाय दक्षाय बलाय धनाय धनार्थं च पवस्व क्षर ॥　　॥ २० ॥

तं ते सोतारो रसं मदाय पुनन्ति सोमं महे द्युम्नाय ॥ ११ ॥

तम् । ते । सोतारः । रसम् । मदाय । पुनन्ति । सोमम् । महे । द्युम्नाय ॥ ११ ॥

---

१. त१.२.३.४.५-अ२—विविधाः कर्मण; त६-अ७—विधाः कर्म; त७—विविधः कर्मणा; अ६ विविधकर्माणो । २. मन्त२.६-अ१.७—‘ रोमभ्यः ’ नास्ति । ३. मन्त१—°र्निर्निक्तः ।

सोतारः अभिषोतार ऋत्विजो हे सोम ते तव स्वभूतं रसं मदाय मदार्थं पुनन्ति । तद्देवोच्यते । महे महते श्रवाय । ' श्रवं श्रोतनेर्यशो वान्नं वा ' । अन्नाय यशसे वा सोमं पुनन्ति शोधयन्ति । यद्वा । सोममभिषूयमाणं तं रसं पुनन्तीत्येकवाक्यतया योजनीयम् ॥

शिशुं जज्ञानं हरिं मृजन्ति पवित्रे सोमं देवेभ्य इन्दुम् ॥ १२ ॥

शिशुम् । जज्ञानम् । हरिम् । मृजन्ति । पवित्रे । सोमम् । देवेभ्यः । इन्दुम् ॥ १२ ॥

शिशुम् भवो पुत्रभूतं जज्ञानं जायमानं हरिं हरितवर्णम् इन्दुं दीप्तं सोमं देवेभ्यः देवार्थं पवित्रे मृजन्ति ऋत्विजो मार्जयन्ति ॥

इन्दुः पविष्ट चारुर्मदायापामुपस्थे कविर्भगाय ॥ १३ ॥

इन्दुः । पविष्ट । चारुः । मदाय । अपाम् । उपऽस्थे । कविः । भगाय ॥ १३ ॥

चारुः कल्याणरूपः कविः क्रान्तप्रज्ञः इन्दुः सोमः अपाम् उदकानाम् उपस्थे उपस्थानेऽन्तरिक्षे पवित्रे वा मदाय मदार्थं भगाय भजनीयधनार्थं च पविष्ट पवते ॥

बिभर्ति चार्विन्द्रस्य नाम येन विश्वानि वृत्रा जघान ॥ १४ ॥

बिभर्ति । चारु । इन्द्रस्य । नाम । येन । विश्वानि । वृत्रा । जघान ॥ १४ ॥

स सोमः चारु कल्याणम् इन्द्रस्य नाम शरीरं बिभर्ति धारयति पोषयति । येन शरीरेणेन्द्रः विश्वानि सर्वाणि वृत्राणि पापरूपाणि रक्षांसि जघान हतवान् ॥

पिबन्त्यस्य विश्वे देवासो गोभिः श्रीतस्य नृभिः सुतस्य ॥ १५ ॥

पिबन्ति । अस्य । विश्वे । देवासः । गोभिः । श्रीतस्य । नृऽभिः । सुतस्य ॥ १५ ॥

विश्वे सर्वे देवासः देवाः गोभिः गोविकारैः श्रीतस्य मिश्रितं नृभिः कर्मनेतृभिर्ऋत्विग्भिः सुतस्य अभिषुतम् अस्य अमुं सोमं पिबन्ति । द्वितीयार्थे षष्ठ्यः[1] ॥

प्र सुवानो अक्षाः सहस्रधारस्तिरः पवित्रं वि वारमव्यम् ॥ १६ ॥

प्र । सुवानः । अक्षाः इति । सहस्रऽधारः । तिरः । पवित्रम् । वि । वारम् । अव्यम् ॥ १६ ॥

सुवानः अभिषूयमाणः अत एव सहस्रधारः बहुधारायुक्तः सोमः अव्यम् अविमयं वारं वालं पवित्रं तिरः व्यवधायकं कुर्वन् प्र अक्षाः विविध प्रक्षरति । क्षरतेर्लुङि रूपम् ॥

स वाज्यक्षाः सहस्ररेता अद्भिर्मृजानो गोभिः श्रीणानः ॥ १७ ॥

सः । वाजी । अक्षाः इति । सहस्रऽरेताः । अत्ऽभिः । मृजानः । गोभिः । श्रीणानः ॥ १७ ॥

वाजी वेगवान् बलवान् वा सः सोमः अक्षाः क्षरति । कीदृशः । सहस्ररेताः बहुरेतस्को बहूदकः अद्भिः वसतीवरीभिः मृजानः मृज्यमानः गोभिः गोविकारैः क्षीरादिभिः श्रीणानः श्रीयमाणः ॥

प्र सोम याहीन्द्रस्य कुक्षा नृभिर्येमानो अद्रिभिः सुतः ॥ १८ ॥

प्र । सोम । याहि । इन्द्रस्य । कुक्षा । नृऽभिः । येमानः । अद्रिऽभिः । सुतः ॥ १८ ॥

---
१. पा.२.३.६३-षष्ठी ।

हे सोम नृभिः ऋत्विग्भिः येमानः[1] नियम्यमानः अद्रिभिः ग्रावभिः सुतः अभिषुतः त्वम् इन्द्रस्य कुक्षा॥ सप्तम्या आदेशः॥ कुक्षावुदरभूते कलशे वा प्र याहि प्रकर्षेण गच्छ॥

असर्जि वाजी तिरः पवित्रमिन्द्राय सोमः सहस्रधारः॥ १९॥

असर्जि। वाजी। तिरः। पवित्रम्। इन्द्राय। सोमः। सहस्रऽधारः॥ १९॥

वाजी बलवान् वेगवान् वा पवित्रं तिरस्कुर्वन् सहस्रधारः बहुधारः सोमः इन्द्राय इन्द्रार्थम् असर्जि सृज्यते॥

अञ्जन्त्येनं मध्वो रसेनेन्द्राय वृष्ण इन्दुं मदाय॥ २०॥

अञ्जन्ति। एनम्। मध्वः। रसेन। इन्द्राय। वृष्णे। इन्दुम्। मदाय॥ २०॥

वृष्णे कामानां वर्षित्रे इन्द्राय इन्द्रस्य मदाय मदार्थं मध्वः मधुनः रसेन गव्येन एनम् इन्दुं सोमम् ऋत्विजः अञ्जन्ति संयोजयन्ति॥

देवेभ्यस्त्वा वृथा पाजसेऽपो वसानं हरिं मृजन्ति॥ २१॥

देवेभ्यः। त्वा। वृथा। पाजसे। अपः। वसानम्। हरिम्। मृजन्ति॥ २१॥

हे सोम अपः उदकानि वसानम् आच्छादयन्तं हरिं हरितवर्णं त्वा त्वां वृथा अनायासेन ऋत्विजः मृजन्ति शोधयन्ति। किमर्थम्। देवेभ्यः देवानां पानार्थं पाजसे तेषां बलार्थम्॥

इन्दुरिन्द्राय तोशते नि तोशते श्रीणन्नुग्रो रिणन्नपः॥ २२॥

इन्दुः। इन्द्राय। तोशते। नि। तोशते। श्रीणन्। उग्रः। रिणन्। अपः॥ २२॥

इन्दुः सोमः इन्द्राय इन्द्रार्थं तोशते हन्यते अभिषूयते। नि तोशते नितरामभिषूयते। तोशतिर्वधकर्मा। कीदृशः। श्रीणन् गव्यैः क्षीरादिभिः श्रीयमाणः तानि मिश्रयन् वा उग्रः उद्गूर्णबलः अपः उदकानि वसतीवरीः रिणन् प्रेरयन् सोमोऽभिषूयते॥ ॥ २१॥

'पर्यू षु' इति द्वादशर्चं सप्तमं सूक्तम्। त्र्यरुणत्रसदस्यू राजर्षी अस्य सूक्तस्य द्रष्टारौ।[2] आदितस्तिस्रः पिपीलिकमध्या अनुष्टुभो द्वादशकाष्टकद्वादशकवत्यः। ततः ऊर्ध्वबृहत्यो द्वादशकत्रयवत्यः। अथ दशम्याद्यास्तिस्रो विराजः। पवमानः सोमो देवता। तथा चानुक्रान्तं—'पर्यू षु द्वादश त्र्यरुणत्रसदस्यू[2] तिस्रोऽनुष्टुभः पिपीलिकमध्याः ऊर्ध्वबृहत्यस्तिस्रश्च विराजः' इति। गतो विनियोगः॥

पर्यू षु प्र धन्व वाजसातये परि वृत्राणि सक्षणिः।
द्विषस्तरध्या ऋणया न ईयसे॥ १॥

परि। ऊँ इति। सु। प्र। धन्व। वाजऽसातये। परि। वृत्राणि। सक्षणिः।

द्विषः। तरध्यै। ऋणऽयाः। नः। ईयसे॥ १॥

हे सोम सु[3] सुष्ठु वाजसातये अन्नस्य संभजनायैव परि प्र धन्व परितः प्रगच्छ। यद्वा। वाजसातयेऽन्नलाभाय संग्रामं प्रगच्छ। किंच सक्षणिः सहनशीलस्त्वं वृत्राणि शत्रून् परि

१. त१.२.४.५.७-म६—यममानो। २. त७-म६-अनु.—'त्रसदस्यू राजानौ'। ३. त—'सु' नास्ति।

गच्छ । तद्वेवोच्यते । नः अस्माकम् ऋणयाः ऋणानां यापयिता विनाशयिता त्वं द्विषः शत्रून् सत्र्यं नरांनु हन्तुम् ईयसे परिगच्छसि[1] ॥

अनु हि त्वा सुतं सोम मदामसि महे समर्यराज्ये ।
वाजाँ अभि पवमान प्र गाहसे ॥ २ ॥

अनु । हि । त्वा । सुतम् । सोम । मदामसि । महे । समर्यऽराज्ये ।
वाजान् । अभि । पवमान । प्र । गाहसे ॥ २ ॥

हे सोम सुतम् अभिषुतं त्वा त्वां वयम् अनु मदामसि हि अनुमदामः । अनुक्रमेणाभिष्टुमः खलु । हे पवमान सोम स त्वं महे महति समर्यराज्ये महत् समनुष्यं स्वर्गीयं राज्यमनुपालयितुं वाजान् शत्रुबलान्यभिलक्ष्य[2] प्र गाहसे प्रगच्छसि ॥

अजीजनो हि पवमान सूर्यं विधारे शक्मना पयः ।
गोजीरया रंहमाणः पुरंध्या ॥ ३ ॥

अजीजनः । हि । पवमान । सूर्यम् । विऽधारे । शक्मना । पयः ।
गोऽजीरया । रंहमाणः । पुरम्ऽध्या ॥ ३ ॥

हे पवमान सोम त्वं पयः पयसः उदकस्य विधारे विधारकेऽन्तरिक्षे शक्मना समर्थेन बलेन सूर्यम् अजीजनो हि उत्पादितवान् भवसि खलु । कीदृशः । गोजीरया स्तोतृभ्यो गवां प्रेरकेण । स्तोतृणां प्रेरितपशुकेनेत्यर्थः । तादृशेन पुरंध्या बहुविधप्रज्ञानेन युक्तः रंहमाणः वेगं कुर्वाणस्त्वं सूर्यमजीजनः ॥

अजीजनो अमृत मर्त्येष्वाँ ऋतस्य धर्मन्नमृतस्य चारुणः ।
सदासरो वाजमच्छा सनिष्यदत् ॥ ४ ॥

अजीजनः । अमृत । मर्त्येषु । आ । ऋतस्य । धर्मन् । अमृतस्य । चारुणः ।
सदा । असरः । वाजम् । अच्छ । सनिस्यदत् ॥ ४ ॥

हे अमृत मरणधर्मरहित सोम त्वम् ऋतस्य सत्यभूतस्य चारुणः कल्याणस्य अमृतस्य उदकस्य धर्मन् धारकेऽन्तरिक्षे सूर्यम् अजीजनः । किमर्थम् । मर्त्येषु मनुष्येष्वभिमुखीभवनाय । किंच सनिष्यदत् संभजन् स त्वं वाजमच्छ संग्राममभिलक्ष्य सदा असरः सरसि गच्छसि ॥

अभ्यभि हि श्रवसा ततर्दिथोत्सं न कं चिज्जनपानमक्षितम् ।
शर्याभिर्न भरमाणो गभस्त्योः ॥ ५ ॥

अभिऽअभि । हि । श्रवसा । ततर्दिथ । उत्सम् । न । कम् । चित् । जनऽपानम् । अक्षितम् ।
शर्याभिः । न । भरमाणः । गभस्त्योः ॥ ५ ॥

१. मूक–परिगच्छ । २. त१.२.५.७-मूक–शत्रुबलान्य°; त६–बलान्य° ।

हे सोम त्वं श्रवसा अन्नेन हेतुना अभ्यर्षसि तातृदानः पवित्रमभिगच्छन्नासि छिन्नमासि । तत्र दृष्टान्तद्वयम्[1] । उत्सं न यथा कश्चित् जनपानम् । अस्मिन् जना उदकं पिबन्ति । तम् अक्षितम् अक्षीणं कं चित् कंचन उत्समुत्स्रवणशीलं प्राप्यादिकमभिमृशन्ति । अथवा कश्चित् गभस्त्योः बाह्वोः शर्याभिः अङ्गुलीभिः भरमाणः उदकं संभरन् कंचिदभिमृशति तद्वत् ॥

आदीं के चित्पश्यमानास आप्यं वसुरुचो दिव्या अभ्यनूषत ।
वारं न देवः सविता व्यूर्णुते ॥ ६ ॥

आत् । ईम् । के । चित् । पश्यमानासः । आप्यम् । वसुऽरुचः । दिव्याः । अभि । अनूषत ।
वारम् । न । देवः । सविता । वि । ऊर्णुते ॥ ६ ॥

आत् अनन्तरं पश्यमानासः एनं पश्यन्तः दिव्याः दिवि भवाः वसुरुचः नाम के चित् आप्यं बन्धुं साधुम् ईम् एनं सोमम् अभ्यनूषत अभ्यस्तुवन् । कस्मादनन्तरमिति उच्यते । देवः द्योतमानः सविता सर्वस्य प्रेरकः सूर्यः वारम् आवरकमन्धकारं न व्यूर्णुते नापगमयति तदैनमस्तुवन् । सूर्योदयात् प्रागेव हि सोमं स्तुवन्ति खलु ॥ ॥ २२ ॥

त्वे सोम प्रथमा वृक्तबर्हिषो महे वाजाय श्रवसे धियं दधुः ।
स त्वं नो वीर वीर्याय चोदय ॥ ७ ॥

त्वे इति । सोम । प्रथमाः । वृक्तऽबर्हिषः । महे । वाजाय । श्रवसे । धियम् । दधुः ।
सः । त्वम् । नः । वीर । वीर्याय । चोदय ॥ ७ ॥

हे सोम प्रथमाः पुरातनाः । यद्वा । मुख्यत्वेन सर्वेषां जनानां मुख्याः । वृक्तबर्हिषः । वृक्तं छिन्नं बर्हिर्यैर्यज्ञार्थमिति वृक्तबर्हिषो यजमानाः । महे महते वाजाय बलाय[2] श्रवसे अन्नाय च धियं बुद्धिं त्वे त्वयि दधुः निहितवन्तः । तस्मात् हे वीर समर्थ सोम सः तादृशः त्वं नः अस्मानपि संग्रामे वीर्याय सामर्थ्याय चोदय प्रेरय । यद्वा । वीर्याय वीरे पुत्रे भवाय सुखायास्मान् प्रेरय ॥

दिवः पीयूषं पूर्व्यं यदुक्थ्यं महो गाहाद्दिव आ निरधुक्षत ।
इन्द्रमभि जायमानं समस्वरन् ॥ ८ ॥

दिवः । पीयूषम् । पूर्व्यम् । यत् । उक्थ्यम् । महः । गाहात् । दिवः । आ । निः । अधुक्षत ।
इन्द्रम् । अभि । जायमानम् । सम् । अस्वरन् ॥ ८ ॥

दिवः द्युलोकात् तत्र स्थितैर्देवैः पीयूषं पातव्यं पूर्व्यं मुख्यं यत् सोमरूपमन्नम् उक्थ्यं प्रशस्यमस्ति तं सोमं महः महतः गाहात् गहनात् दिवः द्युलोकात् निरधुक्षत आभिमुख्येन[4] निर्दुहन्ति[5] । ततो दुग्धम् इन्द्रम् अभिलक्ष्य जायमानं तं सोमं समस्वरन् स्तोतारः संस्तुवन्ति ॥

1. त१.६-म१.२.४.७-दृष्टान्तः । २. ग-अन्नाय । ३. ग-कीर्त्यै । ४. ग-धारया आभिमुख्येन, त१-म५-वायव आभिमुख्येन; म६-धारया आभिमुख्येन । ५. त१.२.४.५- हविर्दुहन्ति; म१-हविर्निर्दुहन्ति ।

अध यदिमे पवमान रोदसी इमा च विश्वा भुवनाभि मज्मना ।
यूथे न निःष्ठा वृषभो वि तिष्ठसे ॥ ९ ॥

अध । यत् । इमे इति । पवमान । रोदसी इति । इमा । च । विश्वा । भुवना । अभि । मज्मना ।
यूथे । न । निःऽस्थाः । वृषभः । वि । तिष्ठसे ॥ ९ ॥

हे पवमान सोम अध अनन्तरं यत् यथा इमे रोदसी द्यावापृथिव्यौ इमा इमानि विश्वा विश्वानि भुवना भूतजातानि च मज्मना बलेन अभि तिष्ठसि स त्वं तथा कुर्वन् भुवनेषु वि तिष्ठसे । तत्र दृष्टान्तः । यूथे न यथा कश्चित् वृषभः गवां[1] यूथे[1] वृन्दे निःष्ठाः निःस्थितो वर्तते तद्वद्युष्मदस्मदीयेषु भूतजातेषु निःस्थितो भवसि ॥

सोमः पुनानो अव्यये वारे शिशुर्न क्रीळन्पवमानो अक्षाः ।
सहस्रधारः शतवाज इन्दुः ॥ १० ॥

सोमः । पुनानः । अव्यये । वारे । शिशुः । न । क्रीळन् । पवमानः । अक्षारिति ।
सहस्रऽधारः । शतऽवाजः । इन्दुः ॥ १० ॥

पुनानः पूयमानः पवमानः पूतः सोमः अव्यये अविमये वारे वाले पवित्रे शिशुर्न शिशुरिव क्रीळन् इतस्ततः संक्रीडमानः सन् अक्षाः क्षरति । कीदृशः । सहस्रधारः बहुधारायुक्तः शतवाजः बहुबलः इन्दुः दीप्तः ॥

एष पुनानो मधुमाँ ऋतावेन्द्रायेन्दुः पवते स्वादुरूर्मिः ।
वाजसनिर्वरिवोविद्वयोधाः ॥ ११ ॥

एषः । पुनानः । मधुऽमान् । ऋतऽवा । इन्द्राय । इन्दुः । पवते । स्वादुः । ऊर्मिः ।
वाजऽसनिः । वरिवःऽवित् । वयःऽधाः ॥ ११ ॥

पुनानः पूयमानः मधुमान् माधुर्योपेतः ऋतावा[2] ऋतवान् यज्ञवान्[3] इन्दुः क्षरणशीलः स्वादुः स्वादुकरः ऊर्मिः एषः रसधारासंघः इन्द्राय इन्द्रार्थं पवते क्षरति । कीदृशः । वाजसनिः अन्नस्य दाता वरिवोवित् धनस्य लम्भकः वयोधाः आयुषो दाता ॥

स पवस्व सहमानः पृतन्यून्त्सेधन्रक्षांस्यप दुर्गहाणि ।
स्वायुधः सासह्वान्त्सोम शत्रून् ॥ १२ ॥

सः । पवस्व । सहमानः । पृतन्यून् । सेधन् । रक्षांसि । अप । दुःऽगहानि ।
सुऽआयुधः । ससह्वान् । सोम । शत्रून् ॥ १२ ॥

हे सोम सः तादृशस्त्वं पवस्व । किं कुर्वन् । पृतन्यून् ॥ 'कव्यध्वरपृतनस्यर्चि लोपः' इति क्यचि परतोऽकारलोपः ॥ संग्रामकामान् शत्रून् सहमानः अभिभवन् तथा दुर्गहाणि

१. ग-त१.६-अ१.२.४.७—यूथे गवां; त१.२.४.५-भ६—गवां यूथेन । २. भ२.६—ऋतावा । ३. त-भ—यजमानः ।

केचिदपि दुर्गमाणि रक्षांसि अप सेधन् अपगमयन् हिंसन् । किंच स्वायुधः शोभनायुधः सन् सत्वा सासह्वान् अभिभवन्नभिमतम् पवस्व ॥　　॥ २३ ॥

'अया रुचा' इति नवमर्चं सूक्तं परुच्छेपपुत्रस्यानानतस्यार्षमत्यष्टिच्छन्दस्कं पवमानसोमदेवताकम् । तथा चानुक्रम्यते—'अया रुचा तृचमनानतः पारुच्छेपिरात्यष्टम्' इति । गतो विनियोगः ॥

अया रुचा हरिण्या पुनानो विश्वा द्वेषांसि तरति स्वयुग्वभिः सूरो न स्वयुग्वभिः ।
धारा सुतस्य रोचते पुनानो अरुषो हरिः ।
विश्वा यद्रूपा परियात्यृक्वभिः सप्तास्येभिर्ऋक्वभिः ॥ १ ॥

अया । रुचा । हरिण्या । पुनानः । विश्वा । द्वेषांसि । तरति । स्वयुग्वऽभिः । सूरः । न । स्वयुग्वऽभिः ।
धारा । सुतस्य । रोचते । पुनानः । अरुषः । हरिः ।
विश्वा । यत् । रूपा । परिऽयाति । ऋक्वऽभिः । सप्तऽआस्येभिः । ऋक्वऽभिः ॥ १ ॥

पुनानः पूयमानः सोमः हरिण्या हरितवर्णया अया अनया रुचा रोचमानया धारया विश्वा सर्वाणि द्वेषांसि द्वेष्टॄणि रक्षांसि तरति विनाशयति । अत्र दृष्टान्तः । सूरो न यथा सूर्यः स्वयुग्वभिः स्वयं युक्तैः रश्मिभिस्तमांसि हिनस्ति तद्वत् । स्वयुग्वभिः इति द्विरुक्तिरादरार्था । यद्वा । धारया युक्तः सोमः स्वीयैर्युक्तैस्तेजोभी रक्षांसि तरति । तस्य सुतस्य[1] अभिषुतस्य सोमस्य धारा[2] रोचते दीप्यते । पुनानः पूयमानः हरिः हरितवर्णः सोमः अरुषः आरोचमानो भवति । यत्[3] यः[3] सोमः सप्तास्येभिः रसहरणशीलैरास्यैः ऋक्वभिः स्तुतिमद्भिः ऋक्वभिः तेजोभिः विश्वा विश्वानि स्थानानि रूपा रूपाणि नक्षत्राणि परियाति गच्छति व्याप्नोति ॥

त्वं त्यत्पणीनां विदो वसु सं मातृभिर्मर्जयसि स्व आ दम ऋतस्य धीतिभिर्दमे ।
परावतो न साम तद्यत्रा रणन्ति धीतयः ।
त्रिधातुभिररुषीभिर्वयो दधे रोचमानो वयो दधे ॥ २ ॥

त्वम् । त्यत् । पणीनाम् । विदः । वसु । सम् । मातृऽभिः । मर्जयसि । स्वे । आ । दमे ।
ऋतस्य । धीतिऽभिः । दमे । पराऽवतः । न । साम । तत् । यत्र । रणन्ति । धीतयः ।
त्रिधातुऽभिः । अरुषीभिः । वयः । दधे । रोचमानः । वयः । दधे ॥ २ ॥

हे सोम त्वं त्यत् पणीनां वसु पणिभिरपहृतं गवात्मकं धनं विदः अलभथाः । अत्र अपि च ऋतस्य यज्ञस्य धीतिभिः धात्रीभिः मातृभिः वसतीवरीभिः स्वे आत्मीये दमे गृहभूते दमे यज्ञे सं मर्जयसि सम्यक् शुद्धो भवसि । परावतो न दूरस्थाद्देशाद्यथा साम सामध्वनिः श्रूयते तथा तव तत् सामध्वनिः सर्वैः श्रूयते । असौ सोमाभिषवाभिप्रायेणोक्तः । यत्र यस्मिन् शब्दे धीतयः कर्मणो धर्तारो यजमानाः रणन्ति रमन्ते । रोचमानः सोमः त्रिधातुभिः त्रयाणां लोकानां धारयित्रीभिर्मातृभिर्वसतीवरीभिः अरुषीभिः आरोचमानाभिर्दीप्तिभिः वयः अन्नं दधे स्तोतृभ्यः प्रयच्छति । पुनः वयो दधे इत्यादरार्थम् ॥

१. त४.५—तेसुतस्य; म६—तत्सुतस्य । २. त५-म२.६—धारा पवंति । ३. त१.२.४.७—यतयः, म६—यतः यः ।

पूर्वामनु प्रदिशं याति चेकितत्सं रश्मिभिर्यतते दर्शतो रथो दैव्यो दर्शतो रथः।
अग्मन्नुक्थानि पौंस्येन्द्रं जैत्राय हर्षयन्।
वज्रश्च यद्भवथो अनपच्युता समत्स्वनपच्युता ॥ ३ ॥

पूर्वाम्। अनु। प्रऽदिशम्। याति। चेकितत्। सम्। रश्मिऽभिः। यतते। दर्शतः। रथः।
दैव्यः। दर्शतः। रथः। अग्मन्। उक्थानि। पौंस्या। इन्द्रम्। जैत्राय। हर्षयन्।
वज्रः। च। यत्। भवथः। अनपऽच्युता। समत्ऽसु। अनपऽच्युता ॥ ३ ॥

चेकितत् जानानः सोमः पूर्वां प्राचीं प्रदिशं प्रकृष्टां दिशम् अनु याति अनुगच्छति। किंच दर्शनः सर्वैर्दर्शनीयः दैव्यः देवेषु भवस्तस्य रथः सूर्यरश्मिभिः सं यतते संगच्छते। पुनः दर्शतो रथः इत्यादरार्थम्। ततः पौंस्या पुंस्त्वावहानि उक्थानि स्तोत्राणि अग्मन् इन्द्रं गच्छन्ति। तथा जैत्राय जयार्थं तानि स्तोत्राणि इन्द्रं हर्षयन् हर्षयन्ति। तथा तस्य वज्रश्च तमिन्द्रं गच्छति। यत् यदा समत्सु संग्रामेषु अनपच्युता अनपच्युतौ शत्रुभिरपराजितौ सोम त्वं इन्द्रश्च युवां[1] सह भवथः तदा स्तोत्रागमनादीनि भवन्ति। पुनः अनपच्युता इत्यादरार्थम् ॥ ॥ २७ ॥

‘नानानम्’ इति चतुर्ऋचं नवमं सूक्तमाङ्गिरसस्य शिशुनाम्न आर्षम्। पञ्चपदा पङ्क्तिश्छन्दः। पवमानः सोमो देवता। तथा चानुक्रान्तं—‘नानानं चतुष्कं शिशुः पाङ्क्तं हि’ इति। गतो विनियोगः ॥

नानानं वा उ नो धियो वि व्रतानि जनानाम्।
तक्षा रिष्टं रुतं भिषग्ब्रह्मा सुन्वन्तमिच्छतीन्द्रायेन्दो परि स्रव ॥ १ ॥

नानानम्। वै। ऊँ इति। नः। धियः। वि। व्रतानि। जनानाम्।
तक्षा। रिष्टम्। रुतम्। भिषक्। ब्रह्मा। सुन्वन्तम्। इच्छति। इन्द्राय। इन्दो इति। परि। स्रव ॥ १ ॥

ऋषिरेतदादिभिस्त्रिभिः सूक्तैः अपरिस्रवतः[2] सोमस्याजामित्वाय मनसो निर्वेदं कुर्वन्नाह। हे सोम नः अस्माकं धियः कर्माणि नानानं नानाजातीयकानि बहूनि भवन्ति। वैशब्दः प्रसिद्ध्यर्थसंस्मरणार्थः। उ इति पूरणः। तथान्येषामपि जनानां व्रतानि कर्माणि विविधानि भवन्ति। तक्षा त्वष्टा रिष्टं दारुतक्षणम् इच्छति। तथा भिषक् वैद्यश्चिकित्सकः रुतं रोगमिच्छति। ब्रह्मा ब्राह्मणः सुन्वन्तं सोमाभिषवं कुर्वन्तं यजमानमिच्छति। तथाहं त्वत्परिस्रवणमिच्छामि। तस्मात् इन्दो सोम इन्द्राय इन्द्रार्थं परि स्रव परितः स्रव ॥

जरतीभिरोषधीभिः पर्णेभिः शकुनानाम्।
कार्मारो अश्मभिर्द्युभिर्हिरण्यवन्तमिच्छतीन्द्रायेन्दो परि स्रव ॥ २ ॥

जरतीभिः। ओषधीभिः। पर्णेभिः। शकुनानाम्।
कार्मारः। अश्मऽभिः। द्युऽभिः। हिरण्यऽवन्तम्। इच्छति। इन्द्राय। इन्दो इति। परि। स्रव ॥ २ ॥

१. ग-त-भ—युवां रणत्सु संग्रामेषु। २. ग-त३—परिस्रवतः; म२—आपरिस्रवतः।

जरतीभिः जीर्णाभिः[1] ओषधीभिः इषवः क्रियन्ते। तथा शकुनानां पर्णेभिः इषूणां पक्षभूतैः पर्णैश्च क्रियन्ते। तथा द्युभिः दीप्ताभिरिषूणां तेजनार्थाभिः[2] अश्मभिः[3] शिलाभिश्च क्रियन्ते। एतैः कार्मारः शरकारः हिरण्यवन्तम् आढ्यं पुरुषम् इच्छति। तथाहं त्वत्परिचरणमिच्छामि। तस्मात् इन्दो इन्द्राय परि स्रव॥

कारुरहं ततो भिषगुपलप्रक्षिणी नना।
नानाधियो वसूयवोऽनु गाइव तस्थिमेन्द्रायेन्दो परि स्रव॥ ३॥

कारुः। अहम्। ततः। भिषक्। उपलऽप्रक्षिणी। नना।
नानाऽधियः। वसुऽयवः। अनु। गाःऽइव। तस्थिम। इन्द्राय। इन्दो इति। परि। स्रव॥३॥

ऋषिः प्रभूतसोमभागः सन् दशापवित्रात् सोमे क्षरति प्रतिबन्धकपापापनुत्तये पुत्रपित्रादिकीर्तनपुरःसरमध्येषणां चकार। तावत् अहं कारुः स्तोत्राणां कर्तास्मि। ततः इति संतानाम। तन्यतेऽस्मादिति ततः पिता। तन्यतेऽसाविति वा ततः पुत्रः। भिषक् भेषजकृत्। यज्ञस्य भेषजकर्ता। 'सर्वं[4] वा एतया भिषज्यति' इति श्रुतेः। तथा उपलप्रक्षिणी। उपलेषु वालुकासु[5] प्रक्षिणोति यवान् हिनस्ति भृज्जतीति। यद्वा। दृषदादिषूपलेषु भृष्टान् यवान् हिनस्ति चूर्णयतीति। अथवा धानासक्तुकरम्भादीनां कारिका वा। असौ नना माता दुहिता वा। नमनक्रियायोग्यत्वात्। माता खल्वपत्यं प्रति स्तनपानादिना नमनशीला भवति। दुहिता वा शुश्रूषार्थम्। एवं सर्वेषां परिचरणेन नानाधियः नानाकर्माणः वसूयवः धनकामा वयम् अनु तस्थिम लोकमन्वास्थिताः स्मः। तत्र दृष्टान्तः। गाइव। छान्दसो जसः शसादेशः। गावो यथा गोष्ठमनुतिष्ठन्ति स्वपयःप्रदानेन परिचरन्ति वा एवं वयमपि परिचरामः। एतज्ज्ञात्वा हे इन्दो सोम इन्द्राय परि स्रव दशापवित्रात् क्षर। एवमेषाध्येषणा सत्कारपूर्विका व्यापारणा। अत्र निरुक्तम्—'उपलप्रक्षिण्युपलेषु प्रक्षिणात्युपलप्रक्षेपिणी[5] वा। कारुरहमस्मि कर्ता स्तोमानां ततो भिषक्। तत इति संतानाम पितुर्वा पुत्रस्य वा। उपलप्रक्षिणी[6] सक्तुकारिका नना नमतेर्माता वा[7] दुहिता वा। नानाधियो नानाकर्माणो वसूयवो वसुकामा अन्वास्थिताः स्मो गाव इव लोकम्' (निरु. ६. ५-६) इति॥

अश्वो वोळ्हा सुखं रथं हसनामुपमन्त्रिणः।
शेपो रोमण्वन्तौ भेदौ वारिन्मण्डूक इच्छतीन्द्रायेन्दो परि स्रव॥ ४॥

अश्वः। वोळ्हा। सुऽखम्। रथम्। हसनाम्। उपऽमन्त्रिणः।
शेपः। रोमण्ऽवन्तौ। भेदौ। वाः। इत्। मण्डूकः। इच्छति। इन्द्राय। इन्दो इति। परि। स्रव॥४॥

वोळ्हा सर्वं[8] देशं[8] प्रापयन् अश्वः सुखं कल्याणं रथम् इच्छति। उपमन्त्रिणः उपमन्त्रयन्तो नर्मसचिवाः हसनाम् उपहसनं वाञ्छन्ति। तथा शेपः। 'शेपो वैतस इति पुंस्प्रजननस्य' (निरु. ३.२१) इति यास्कः। यथा शेपः रोमण्वन्तौ भेदौ इच्छति। मण्डूकः

१. त१.२.३.४.५.७-म६—जीर्णाभिर्याभिः। २. त-म२.६—तेजनार्थाभि रश्मिभिः। ३. त्रु१.३.७-म९—स च। ४. म६—उदूखलासु। ५. त—प्रक्षिणोत्युपलेषु प्रक्षेपणा; म१.७—प्रक्षिणात्यपलेषु प्रक्षिणा, म९—प्रक्षिणात्युपलेषु प्रक्षेपणि; म६—प्रक्षिणोत्युपलेषु प्रक्षपणा। ६. त१.२.४.५.७-म२.६.७—भिषगुपलप्रक्षेपिणी; त३—भिषगुपलमक्षिणी। ७. त१.३.४.५-म६—च। ८. ग—रथं स्वदेशं, त१.२.४.५.७—सर्वं देशं; त३-म१.९.४—स्वर्गं देशं; म६—रथं देशं; मु—सर्वं देशं।

आशिरः[1] । इत्यवधारणे[2] । उदकमेवेच्छति । तथाहं स्वत्परिस्रवणमिच्छामि । तस्मात् इन्द्रायेन्दो परि स्रव इति ॥ ॥ २५ ॥

'शर्यणावति' इत्येकादशर्चं दशमं सूक्तं मारीचस्य कश्यपस्यार्षम् । पूर्वत्र 'हि' इत्युक्तत्वादिदमुत्तरं च पाङ्क्तम् । पवमानसोमदेवताकम् । तथा चानुक्रम्यते—'शर्यणावत्येकादश कश्यपः' इति । गतो विनियोगः ॥

शर्यणावति सोममिन्द्रः पिबतु वृत्रहा ।
बलं दधान आत्मनि करिष्यन्वीर्यं महदिन्द्रायेन्दो परि स्रव ॥ १ ॥

शर्यणाऽवति । सोमम् । इन्द्रः । पिबतु । वृत्रऽहा ।
बलम् । दधानः । आत्मनि । करिष्यन् । वीर्यम् । महत् । इन्द्राय । इन्दो इति । परि । स्रव ॥ १ ॥

शर्यणावति । शर्यणावन्नाम कुरुक्षेत्रस्य जघनार्धे सरः । तत्र स्थितं सोमं वृत्रहा इन्द्रः पिबतु । कीदृशः । आत्मनि बलं दधानः बलं निदधानः अत एव महत् वीर्यं करिष्यन् शत्रून् प्रति । तस्मात् इन्द्रायेन्दो परि स्रव ॥

आ पवस्व दिशां पत आर्जीकात्सोम मीढ्वः ।
ऋतवाकेन सत्येन श्रद्धया तपसा सुत इन्द्रायेन्दो परि स्रव ॥ २ ॥

आ । पवस्व । दिशाम् । पते । आर्जीकात् । सोम । मीढ्वः ।
ऋतऽवाकेन । सत्येन । श्रद्धया । तपसा । सुतः । इन्द्राय । इन्दो इति । परि । स्रव ॥ २ ॥

हे दिशां पते प्राच्यादीनां दिशां प्रकाशकत्वेन स्वामिन् हे मीढ्वः कामानां सेक्तः सोम आर्जीकात् । ऋजीकानामदूरभवः आर्जीको जनपदः । तस्मात् आ पवस्व अस्मद्यज्ञं प्रत्यागच्छ । यद्वा । आर्जीकादृजीरकुटिलात् पवित्रात् क्षर । कीदृशः । ऋतवाकेन ऋतस्य वचनेन सत्येन । सत्यर्तयोरल्पो भेदो द्रष्टव्यः । श्रद्धया तपसा सुकृतैर्दीक्षितैः सुतः अभिषुतस्त्वं पवस्व ॥

पर्जन्यवृद्धं महिषं तं सूर्यस्य दुहिताभरत् ।
तं गन्धर्वाः प्रत्यगृभ्णन्तं सोमे रसमादधुरिन्द्रायेन्दो परि स्रव ॥ ३ ॥

पर्जन्यऽवृद्धम् । महिषम् । तम् । सूर्यस्य । दुहिता । आ । अभरत् ।
तम् । गन्धर्वाः । प्रति । अगृभ्णन् । तम् । सोमे । रसम् । आ । अदधुः ।
इन्द्राय । इन्दो इति । परि । स्रव ॥ ३ ॥

सूर्यस्य दुहिता श्रद्धा नाम । 'श्रद्धा वै सूर्यस्य दुहिता' (श. ब्रा. १२. ७. ३. ११) इति वाजसनेयकम् । सा पर्जन्यवृद्धं पर्जन्यवत् समर्थम् । यद्वा । पर्जन्येन तत्कार्येणोदकेन प्रवृद्धम् । महिषं महान्तं पूज्यं वा तं सोमम् आभरत् आहरत् । द्युलोकादाहृतवती । तम् आह्रियमाणं सोमं गन्धर्वाः विश्वावसुप्रभृतयः प्रत्यगृभ्णन् प्रत्यगृह्णन् । प्रतिगृहीतवन्तः । ग्रहोर्भः । ततो गन्धर्वाः प्रतिगृहीतं रसं सोमे प्रत्यक्षम् आदधुः । इत्यर्थः । तस्मात् परि स्रव ॥

---

1. त४.५.७—शरि; त३.६-म१.२.४.७—शाः; म६—शाशिर । 2. त२-म६—इव धारणे ।

ऋतं वद॑न्नृतद्युम्न स॒त्यं वद॑न्त्सत्यकर्मन् ।
श्र॒द्धां वद॑न्त्सोम राजन्धा॒त्रा सो॑म॒ परि॑ष्कृत॒ इन्द्रा॑येन्दो॒ परि॑ स्रव ॥ ४ ॥

ऋ॒तम् । वद॑न् । ऋ॒त॒ऽद्यु॒म्न॒ । स॒त्यम् । वद॑न् । स॒त्य॒ऽक॒र्म॒न् ।
श्र॒द्धाम् । वद॑न् । सो॒म॒ । रा॒ज॒न् । धा॒त्रा । सो॒म॒ । परि॑ऽकृतः । इन्द्रा॑य । इ॒न्दो॒ इति॑ । परि॑ । स्र॒व॒ ॥ ४ ॥

हे ऋतद्युम्न ऋतेन द्योतमान सत्ययशस्क वा सत्यकर्मन् यथार्थकर्मन्[1] हे सोम अभिषूयमाण राजन् सर्वेषां यज्ञनिष्पादकत्वेन स्वामिन् हे सोम ऋतं यज्ञं वदन् सत्यं वदन् उच्चारयन् श्रद्धां यजमानानामात्मनोपेक्षितां वदन् धात्रा कर्मणां धारकेण देवानां पोषकेण वा यजमानेन परिष्कृतः अलंकृतस्त्वम् इन्द्राय परि स्रव। 'संपर्युपेभ्यः' इति भूषणार्थे करोतेः सुट् ॥

स॒त्यमु॑ग्रस्य बृह॒तः सं स्र॑वन्ति संस्र॒वाः ।
सं य॑न्ति र॒सिनो॒ रसाः॑ पुना॒नो ब्रह्म॑णा हर॒ इन्द्रा॑येन्दो॒ परि॑ स्रव ॥ ५ ॥

स॒त्यम्ऽउ॑ग्रस्य । बृ॒ह॒तः । सम् । स्र॒व॒न्ति॒ । स॒म्ऽस्र॒वाः ।
सम् । य॒न्ति॒ । र॒सिनः॑ । रसाः॑ । पु॒ना॒नः । ब्रह्म॑णा । ह॒रे॒ । इन्द्रा॑य । इ॒न्दो॒ इति॑ । परि॑ । स्र॒व॒ ॥ ५ ॥

सत्यमुग्रस्य संग्रामे सत्येन शत्रूणामुद्गूरयितुः। यद्वा उद्गूर्णसत्यस्य। यद्वा। यथार्थभूतमुद्गूर्णं बलं यस्य तस्य। पृषोदरादित्वाद्रूपसिद्धिः। बृहतः महतः सोमस्य तव संस्रवाः सम्यक्स्रवणशीला[2] धाराः सं स्रवन्ति सम्यक् गच्छन्ति। किंच रसिनः रसवतस्तव स्वभूताः रसाः सं यन्ति संगच्छन्ते। तस्मात् हरे हरितवर्ण सोम ब्रह्मणा ब्राह्मणेन मन्त्रेण वा पुनानः पूयमानः स त्वमिन्द्रार्थं परि स्रव ॥   ॥ २६ ॥

यत्र॑ ब्र॒ह्मा प॑वमान छन्द॒स्यां॒३॑ वाचं॒ वद॑न् ।
ग्राव्णा॒ सोमे॑ मही॒यते॒ सोमे॑नान॒न्दं ज॒नय॒न्निन्द्रा॑येन्दो॒ परि॑ स्रव ॥ ६ ॥

यत्र॑ । ब्र॒ह्मा । प॒व॒मा॒न॒ । छ॒न्द॒स्याम् । वाच॑म् । वद॑न् ।
ग्राव्णा॑ । सोमे॑ । म॒ही॒यते॑ । सोमे॑न । आ॒ऽन॒न्दम् । ज॒नय॑न् । इन्द्रा॑य । इन्दो॒ इति॑ । परि॑ । स्र॒व॒ ॥ ६ ॥

हे पवमान पूयमान सोम छन्दस्यां छन्दोभिः कृतां तेषु भवां वाचं स्तुतिं वदन् उच्चारयन् सोमे सोमाभिषवार्थं ग्राव्णा अभिषवं कुर्वता युक्तस्तेनाभिषुतेन सोमेन देवानाम् आनन्दं संतोषं जनयन् उत्पादयन् ब्रह्मा ब्राह्मणः यत्र यस्मिन् देशे महीयते देवैः पूज्यते तत्र हे सोम त्वं परि स्रव ॥

यत्र॒ ज्योति॒रज॑स्रं॒ यस्मि॑ँल्लो॒के स्व॑र्हि॒तम् ।
तस्मि॒न्मां धे॑हि पवमाना॒मृते॑ लो॒के अक्षि॑त॒ इन्द्रा॑येन्दो॒ परि॑ स्रव ॥ ७ ॥

यत्र॑ । ज्योतिः॑ । अज॑स्रम् । यस्मि॑न् । लो॒के । स्वः॑ । हि॒तम् ।
तस्मि॑न् । माम् । धे॒हि॒ । प॒व॒मा॒न॒ । अ॒मृते॑ । लो॒के । अक्षि॑ते । इन्द्रा॑य । इ॒न्दो॒ इति॑ । परि॑ । स्र॒व॒ ॥ ७ ॥

१. क-ख–' यथार्थकर्मन् ' नास्ति। २. ख१.२.४.५.७-म६- °स्रवणशीला।

हे पवमान यत्र यस्मिँल्लोके ज्योतिः सर्वं तेजः अजस्रं सर्वदाविनश्वरं वर्तते । यस्मिन् च लोके स्वः आदित्याख्यं ज्योतिः हितं निहितमस्ति । तस्मिन् अमृते मरणधर्मरहिते अत एव अक्षिते अक्षीणे लोके मां सोमाभिषवं कुर्वन्तं धेहि निधेहि[1] । तस्मात् मामुत्तमलोकं प्रापयितुं त्वम् इन्द्राय परि स्रव ॥

यत्र राजा वैवस्वतो यत्रावरोधनं दिवः ।
यत्रामूर्यह्वतीरापस्तत्र माममृतं कृधीन्द्रायेन्दो परि स्रव ॥ ८ ॥

यत्र । राजा । वैवस्वतः । यत्र । अवऽरोधनम् । दिवः ।
यत्र । अमूः । यह्वतीः । आपः । तत्र । माम् । अमृतम् । कृधि । इन्द्राय । इन्दो इति । परि । स्रव ॥ ८ ॥

यत्र यस्मिँल्लोके वैवस्वतः विवस्वत्पुत्रः राजा भवति । यत्र च लोके दिवः आदित्यस्य अवरोधनं भूतानां प्रवेशनम् । किंच यत्र लोके यह्वतीः महत्यः अमूः इमा गङ्गाद्याः आपः तिष्ठन्ति । तत्र तादृशे लोके माममृतं मरणधर्मरहितं कृधि कुरु । अत्र देवत्वं प्राप्येत्यर्थः । ततः कारणात्[2] परि स्रव ॥

यत्रानुकामं चरणं त्रिनाके त्रिदिवे दिवः ।
लोका यत्र ज्योतिष्मन्तस्तत्र माममृतं कृधीन्द्रायेन्दो परि स्रव ॥ ९ ॥

यत्र । अनुऽकामम् । चरणम् । त्रिऽनाके । त्रिऽदिवे । दिवः ।
लोकाः । यत्र । ज्योतिष्मन्तः । तत्र । माम् । अमृतम् । कृधि । इन्द्राय । इन्दो इति । परि । स्रव ॥ ९ ॥

यत्र त्रिदिवे तृतीयस्यां दिवि द्युलोके त्रिनाके । तत्राधममध्यमोत्तमभावेन त्रीणि स्थानानि सन्ति । तत्र तृतीये नाके उत्तमे स्थाने दिवः आदित्यस्य अनुकामं कामानुगुणं चरणम् अस्ति । किंच यत्र यस्मिँल्लोके लोकाः ज्योतिष्मन्तः ज्योतिर्युक्तास्तिष्ठन्ति । तत्र तादृशे लोके माममृतं कृधि । यथा ममोत्तमलोको भवति तथा त्वम् इन्द्राय परि स्रव ॥

यत्र कामा निकामाश्च यत्र ब्रध्नस्य विष्टपम् ।
स्वधा च यत्र तृप्तिश्च तत्र माममृतं कृधीन्द्रायेन्दो परि स्रव ॥ १० ॥

यत्र । कामाः । निऽकामाः । च । यत्र । ब्रध्नस्य । विष्टपम् ।
स्वधा । च । यत्र । तृप्तिः । च । तत्र । माम् । अमृतम् । कृधि । इन्द्राय । इन्दो इति । परि । स्रव ॥ १० ॥

यत्र यस्मिँल्लोके कामाः काम्यमाना देवाः निकामाः नितरामवश्यं प्रार्थ्यमाना इन्द्रादयः च विद्यन्ते । यद्वा कामा निकामा अभिलाषा निकामाश्च यत्र विद्यन्ते । यत्र लोके ब्रध्नस्य सर्वेषां प्रबन्धकस्य । यद्वा । सूर्येण विना कर्माणि[3] न घटन्ते[4] इति सर्वेषां कर्मणां मूलभूतस्यादित्यस्य विष्टपं सहस्थानं यत्र विद्यते तत्र लोके । स्वधा अन्नं स्वधाकारेण वा दत्तमन्नं तृप्तिः तर्पणं हर्षणं हर्षः च यत्र विद्यते तत्र लोके माममृतं कृधि ॥

१. त३.४-विधेहि । २. ग-त३-४५-कारणात्त्वं । ३. ग-कर्माणि न प्रवर्तते ।

यत्रानन्दाश्च मोदाश्च मुदः प्रमुद आसते।
कामस्य यत्राप्ताः कामास्तत्र माममृतं कृधीन्द्रायेन्दो परि स्रव ॥ ११ ॥

यत्र। आऽनन्दाः। च। मोदाः। च। मुदः। प्रऽमुदः। आसते।
कामस्य। यत्र। आप्ताः। कामाः। तत्र। माम्। अमृतम्। कृधि।
इन्द्राय। इन्दो इति। परि। स्रव ॥ ११ ॥

˚यत्र यस्मिँल्लोके आनन्दादयः ˚आसते। तेषामल्पो भेदो द्रष्टव्यः। ˚यत्र च लोके ˚कामस्य काम्यमानस्य देवस्य सर्वे ˚कामाः ˚आप्ताः प्राप्ता भवन्ति ˚तत्र ˚माममृतं ˚कृधि। एतत्तु त्वया विना न घटत इति हे सोम त्वं ˚परि ˚स्रव ॥ ॥ २६ ॥

'य इन्दोः' इति चतुर्ऋचमेकादशं सूक्तम्। ऋष्याद्याः पूर्ववत्। तथा चानुक्रम्यते—'य इन्दोश्चतुष्कम्' इति। गतः सूक्तविनियोगः॥

य इन्दोः पवमानस्यानु धामान्यक्रमीत्।
तमाहुः सुप्रजा इति यस्ते सोमाविधन्मन इन्द्रायेन्दो परि स्रव ॥ १ ॥

यः। इन्दोः। पवमानस्य। अनु। धामानि। अक्रमीत्। तम्। आहुः। सुऽप्रजाः।
इति। यः। ते। सोम। अविधत्। मनः। इन्द्राय। इन्दो इति। परि। स्रव ॥ १ ॥

˚पवमानस्य पूयमानस्य ˚इन्दोः सोमस्य ˚धामानि स्थानानि द्रोणकलशादीनि यद्वा धामानि तेजांसि ˚यः ब्राह्मणः ˚अनु ˚अक्रमीत् अनुक्रामति अनुगच्छति ˚तं जनं ˚सुप्रजाः शोभनप्रजननः[1] कल्याणपुत्रादिप्रजायुक्त इत्याहुः। 'नित्यमसिच् प्रजामेधयोः' इत्यसिच् समासान्तः। यः सोममभिषुणोति स पुत्रादियुक्तो भवतीत्यर्थः। किंच हे ˚सोम ˚यः मनुष्यः ˚ते त्वदर्थं ˚मनः ˚अविधत् करोति। यद्वा। ते त्वदीयं मनोऽविधत् परिचरति। विधतिः परिचरणकर्मा। तमपि कल्याणजननमित्याहुः[2]। तस्मात्त्वं ˚परि ˚स्रव॥

ऋषे मन्त्रकृतां स्तोमैः कश्यपोद्वर्धयन्गिरः।
सोमं नमस्य राजानं यो जज्ञे वीरुधां पतिरिन्द्रायेन्दो परि स्रव ॥ २ ॥

ऋषे। मन्त्रऽकृताम्। स्तोमैः। कश्यप। उत्ऽवर्धयन्। गिरः।
सोमम्। नमस्य। राजानम्। यः। जज्ञे। वीरुधाम्। पतिः।
इन्द्राय। इन्दो इति। परि। स्रव ॥ २ ॥

ऋषिः स्वात्मानं प्रत्याह। हे ˚ऋषे सूक्तद्रष्टः ˚कश्यप आत्मन् त्वं ˚मन्त्रकृतां ऋषीणां ˚स्तोमैः स्तोत्रैः ˚गिरः स्तुतिरूपा वाचः ˚उद्वर्धयन् उपर्युपरि वर्धयन् ˚राजानं सर्वेषां स्वामिनं तं ˚सोमं ˚नमस्य पूजय[3]। नमसः पूजायां 'नमोवरिव°' इति क्यच्। ˚यः सोमः ˚वीरुधां वनस्पतीनां ˚पतिः पालकः ˚जज्ञे जातः तं नमस्य। हे सोम यथात्मना स्तुतो भवसि तथा ˚परि ˚स्रव॥

---

१. ल-भ२—°प्रजनः। २. त२.३-भ४—°जनमित्याहुः; भ१.२—°जनयित्याहुः; भ६—°जनमित्यर्थ। ३. त१.२.५.६.७-भ६-मु—मनसा पूजय; भ७—नमसा पूजय।

सप्त दिशो नानासूर्याः सप्त होतार ऋत्विजः ।
देवा आदित्या ये सप्त तेभिः सोमाभि रक्ष न इन्द्रायेन्दो परि स्रव ॥ ३ ॥

सप्त । दिशः । नानाऽसूर्याः । सप्त । होतारः । ऋत्विजः ।
देवाः । आदित्याः । ये । सप्त । तेभिः । सोम । अभि । रक्ष । नः ।
इन्द्राय । इन्दो इति । परि । स्रव ॥ ३ ॥

सप्त दिशः । सोमो यस्यां दिशि वर्तते तद्व्यतिरिक्ताः सप्त भवन्ति । नानासूर्याः नानाविधैः सूर्यैरधिष्ठिता ऋतवो भवन्ति । 'नानालिङ्गत्वादृतूनां नानासूर्यत्वम्' (तै. आ. १.७) इत्याम्नानात् । यद्वा । नानासूर्या इति दिग्विशेषणम् । तथा होतारः वषट्कर्तारो होत्रादयः सप्त ऋत्विजः भवन्ति । किंच आदित्याः अदितेः पुत्रा धात्रादयो मार्ताण्डवर्जिताः ये सप्त देवाः सन्ति । एतत्तु 'अष्टौ पुत्रासो अदितेः' (ऋ. सं. १०. ७२. ८) इत्यत्र प्रपञ्चयिष्यते । हे सोम तेभिः तैर्दिगादिभिः सर्वैः नः अस्मान् अभि रक्ष । एतत्तु त्वया विना न घटत इति तस्मात् इन्द्राय इन्दो परि स्रव ॥

उपाकरणोत्सर्जनयोर्मण्डलाद्यन्तहोमे 'यत्ते राजन्' इत्येषा । सूत्रितं च— 'यत्ते राजञ्छृतं[1] हविरिति[1] द्वाभ्यां समानी व आकूतिरित्येका' (आश्व. गृ. ३. ५. ७-८) इति ॥

यत्ते राजञ्छृतं हविस्तेन सोमाभि रक्ष नः ।
अरातीवा मा नस्तारीन्मो च नः किं चनाममदिन्द्रायेन्दो परि स्रव ॥ ४ ॥

यत् । ते । राजन् । शृतम् । हविः । तेन । सोम । अभि । रक्ष । नः ।
अरातिऽवा । मा । नः । तारीत् । मो इति । च । नः । किम् । चन । आममत् ।
इन्द्राय । इन्दो इति । परि । स्रव ॥ ४ ॥

हे राजन् सर्वेषां कर्मसाधनत्वेन स्वामिन् हे सोम ते त्वदर्थं शृतं पक्वं यत् हविः अस्ति । 'शृतं[2] पाके' (पा. सू. ६. १. २७) इति निष्ठायां निपातितः । तेन हविषा नः अस्मान् अभि रक्ष । अभिपालय । तस्मात्त्वदभिरक्षितानस्मान् अरातीवा अरातित्ववान्शत्रुः नः अस्मान् मा तारीत् मा वधीत् । किंच नः अस्माकं किं चन किंचिदपि धनादिकं शत्रुः मो आममत् मा हिंसीत् । यथैतदेतैः सूक्तमुक्तं तथास्माकं भवति तथा हे इन्दो इन्द्राय परि स्रव । एवं 'स्वादिष्ठया' इत्यादिभिरेतदन्तैः सूक्तैर्बहुविधं सोममाहात्म्यमभ्यधायि तस्मादैहिकामुष्मिकफलसिद्धये सोमयागः कर्तव्य इत्युक्तं भवति ॥ ॥ २८ ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे दाशतय्या नवमे मण्डले
सप्तमोऽनुवाकः समाप्तं च नवमं मण्डलम् ॥

१. त-भ-मु—राजञ्छृतमिति । २. ती१.२.४.५.७—शृतं श्रतं ।

॥ श्रीः ॥

॥ अथ दशमं मण्डलम् ॥

दशमे मण्डले द्वादशानुवाकाः। तत्र प्रथमानुवाके षोडश सूक्तानि। तत्र 'अग्ने बृहन्' इति सप्तर्चं प्रथमं सूक्तमाप्त्यस्य त्रितस्यार्षम्। अनादेशपरिभाषया त्रिष्टुप्। मण्डलादिपरिभाषयाग्निर्देवता। तथा चानुक्रम्यते—'अग्ने सप्त त्रितः' इति। प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोराग्नेये क्रतौ त्रैष्टुभे छन्दसीदमादीन्यष्ट सूक्तान्यष्टमस्यान्त्यास्तिस्रो वर्जयित्वा। सूत्र्यते हि—'अग्ने नयाग्ने बृहन्निति चाष्टानामुत्तमामुत्तमास्तिस्र[1] उद्धरेदिति त्रैष्टुभम्' (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति। 'प्रातरनुवाकन्यायेन तस्यैव समाम्नायस्य सहस्रमनोदितः शंसेत्' (आश्व. श्रौ. ६. ५) इति च। होमार्थं प्रणीत आहवनीये प्राग्घोमादुपस्थाने ज्योतिष्मद्गुणकाग्निदेवताका काचिदिष्टिः। तस्याः याज्या। सूत्रितं च—'हविरग्निर्ज्योतिष्मान् वरुण उदग्ने शुचयस्तवाग्ने बृहन्नुषसामूर्ध्वो अस्थात्' (आश्व. श्रौ. ३. १२) इति। उपाकरणोत्सर्जनयोर्मण्डलादिहोमेऽप्येषा। सूत्रमुदाहृतम्॥

अग्ने बृहन्नुषसामूर्ध्वो अस्थान्निर्जगन्वान्तमसो ज्योतिषागात्।

अग्निर्भानुना रुशता स्वङ्ग आ जातो विश्वा सद्मान्यप्राः॥ १॥

अग्ने। बृहन्। उषसाम्। ऊर्ध्वः। अस्थात्।

निःऽजगन्वान्। तमसः। ज्योतिषा। आ। अगात्। अग्निः। भानुना। रुशता। सुऽअङ्गः।

आ। जातः। विश्वा। सद्मानि। अप्राः॥ १॥

बृहन् महानेषोऽग्निः उषसाम् अग्रे उषसामुपर्युषःकाले ऊर्ध्वः प्रज्वलितः सन् ज्वालारूपेण अस्थात् तिष्ठति। सः तमसः। रात्रिनामैतत्। रात्रेः निर्जगन्वान् निर्गतः॥ गमेः क्वसाविडभावे रूपम्॥ निर्गतो निष्क्रान्तवान् सोऽग्निः ज्योतिषा स्वीयेन तेजसा लक्षितः सन् आगात्। गार्हपत्यादुद्ध्रियमाण आहवनीयं प्रत्यागच्छति। अनन्तरं स्वङ्गः शोभनज्वालावयवः[2] जातः कर्मार्थं समुत्पन्न एषः अग्निः रुशता। रोचतेऽर्चतिकर्मण इदं रूपम्। आरोचमानेन। यद्वा। रुशतिर्हिंसार्थः। तमसो हिंसकेन। भानुना तेजसा विश्वा सद्मानि सर्वांल्लोकान् यद्वा सदनानि यज्ञगृहाणि आ अप्राः आपूरयति। 'प्रा पूरणे'। 'तिङां तिङो भवन्ति' इति तिपः सिबादेशः। अत्र वाजसनेयकम्—'अग्ने बृहन्नुषसामूर्ध्वो अस्थादित्यग्ने ह्येष बृहन्नुषसामूर्ध्वस्तिष्ठति। निर्जगन्वान्तमसो ज्योतिषागादिति निर्जगन्वान् रात्रेस्तमसो ज्योतिषैति। अग्निर्भानुना रुशता स्वङ्ग इत्यग्निर्वा एष भानुना रुशता स्वङ्ग आ जातो विश्वा सद्मान्यप्रा इतीमे वै लोका विश्वा सद्मानि तानेष जात आपूरयति' (श. ब्रा. ६. ७. ३. १०) इति॥

स जातो गर्भो असि रोदस्योरग्ने चारुर्विभृत ओषधीषु।

चित्रः शिशुः परि तमांस्यक्तून्प्र मातृभ्यो अधि कनिक्रदद्गाः॥ २॥

१. ग-त६-भ१.७-'मुत्तमास्तिस्र; त१.२.३.४.५-अ२.४.६-'मुत्तमोत्तमास्तिस्र। २. ग-शोभमानावयवः।

सः । जातः । गर्भः । असि । रोदस्योः । अग्ने । चारुः । विऽभृतः । ओषधीषु ।
चित्रः । शिशुः । परि । तमांसि । अक्तून् । प्र । मातृऽभ्यः । अधि । कनिक्रदत् । गाः ॥२॥

हे अग्ने जातः उत्पन्नः चारुः कल्याणरूपः ओषधीषु ओषधिविकारेष्वरणीषु विभृतः विशेषेण मथितो यद्वा विभृतः आहवनीयाद्यात्मना विविधं ह्रियमाण ओषधीषु वर्तमानः सः त्वं रोदस्योः द्यावापृथिव्योः गर्भोऽसि गर्भो भवसि। अग्निरूप आदित्यरूपश्चेति। किंच चित्रः चित्रवर्णः 'काली कराली च मनोजवा' (मु. उ. १. २. ४) इत्यादिसप्तजिह्वाभिः[1] नानारूपः यद्वा चित्रश्चायनीयः शिशुः ओषधीनां शिशुरसि तमांसि अक्तून् रात्रिवत् कृष्णानि सर्वाणि परि भवसि। स्वतेजसाभिभवसि। स त्वं मातृभ्यः मातृभूताभ्य ओषधीभ्यः। अधिः पञ्चम्यर्थद्योतकः। गाम्यः कनिक्रदत् पुनःपुनः शब्दं कुर्वन् प्र गाः प्रगच्छसि प्रजायसे॥

विष्णुरित्था परममस्य विद्वाञ्जातो बृहन्नभि पाति तृतीयम्।
आसा यदस्य पयो अक्रत स्वं सचेतसो अभ्यर्चन्त्यत्र॥ ३॥

विष्णुः । इत्था । परमम् । अस्य । विद्वान् । जातः । बृहन् । अभि । पाति । तृतीयम् ।
आसा । यत् । अस्य । पयः । अक्रत । स्वम् । सऽचेतसः । अभि । अर्चन्ति । अत्र ॥ ३ ॥

विद्वान् जानानः जातः प्रादुर्भूतः बृहन् महान् विष्णुः[2] इत्था इत्थमनेन प्रकारेण विष्णुः व्यापनशीलो ज्ञानादिगुणयुक्तोऽग्निः अस्य इमं तृतीयं त्रयाणां पूरकं स्थितं धाम अभि पाति अभिरक्षतु। 'एकतो द्वितस्त्रित इति त्रयो बभूवुः' (निरु. ४. ६) इति यास्केनोक्तम्। किंच अस्य अग्नेः स्वम् आत्मीयं पयः उदकम् आसा आस्येन यत् यदा अक्रत कुर्वन्ति यजमाना याचन्ते तदानीम् अत्र अस्मिंल्लोके स्थिताः स्तोतारः सचेतसः समानमनस्का भूत्वैनम् अभ्यर्चन्ति अभिष्टुवन्ति॥

अत उ त्वा पितुभृतो जनित्रीरन्नावृधं प्रति चरन्त्यन्नैः।
ता ईं प्रत्येषि पुनरन्यरूपा असि त्वं विक्षु मानुषीषु होता॥ ४॥

अतः । ऊँ इति । त्वा । पितुऽभृतः । जनित्रीः । अन्नऽवृधम् । प्रति । चरन्ति । अन्नैः ।
ताः । ईम् । प्रति । एषि । पुनः । अन्यऽरूपाः । असि । त्वम् । विक्षु । मानुषीषु । होता ॥४॥

हे अग्ने अतः। उ इत्यवधारणे। अस्मादेव कारणात्[3] पितुभृतः पितुनान्नेन सर्वस्य जगतो धारयित्र्यः पोषयित्र्यो वा जनित्रीः जनयित्र्य ओषधयः अन्नावृधम् अन्नस्य वर्धकं त्वा त्वाम् अन्नैः हेतुभिः प्रति चरन्ति परिचरन्ति अभिगच्छन्ति। ततस्त्वम् ईम् एनाः ताः ओषधीः प्रत्येषि प्रतिगच्छसि। पुनरपि अन्यरूपाः जीर्णा ओषधीर्दावभूतस्त्वं गच्छसि। किंच मानुषीषु मनुष्यजातिषु विक्षु प्रजासु। यद्वा। विक्षु अग्निहोत्रादिक्रियास्वभिनिविशन्तीषु मानुषीषु मनुष्यजातिषु। होता देवानामाह्वाता होमनिष्पादको वा असि भवसि। मनुष्येषु स्थित इत्यर्थे ब्राह्मणं— 'देवो ह्येष मर्त्येषु' (तै. सं. ६. १. ४. ६-७) इति॥

१. त१.९.५.७-अ६—°जिह्वादिभिः। २. ग-त३-अ५.६—विष्णुः इत्था अमुष्य लोके स्थितस्याग्नेः स्वभूतं परममुत्तमं तृतीयं दिविस्थमंशं अभिपाति अभिरक्षति यद्वा। ३. त१.२.५.७—कारात्।

आतिथ्यायां स्विष्टकृतोऽनुवाक्या 'होतारम्' इत्येषा। सूत्रितं च—'होतारं चित्ररथमध्वरस्य प्रप्रायमग्निर्भरतस्य शृण्वे इति संयाज्ये' (आश्व. श्रौ. ४. ५) इति॥

होतारं चित्ररथमध्वरस्य यज्ञस्ययज्ञस्य केतुं रुशन्तम्।
प्रत्यर्धिं देवस्यदेवस्य मह्ना श्रिया न्वग्निमतिथिं जनानाम्॥ ५॥

होतारम्। चित्रऽरथम्। अध्वरस्य। यज्ञस्यऽयज्ञस्य। केतुम्। रुशन्तम्।
प्रतिऽअर्धिम्। देवस्यऽदेवस्य। मह्ना। श्रिया। नु। अग्निम्। अतिथिम्। जनानाम्॥ ५॥

अध्वरस्य यज्ञस्य होतारम् एतन्नामानमृत्विजं यद्वा होतारं देवानामाह्वातारं चित्ररथं नानारूपरथमध्वरस्य रक्षोभिरहिंसितस्य यज्ञस्य सर्वस्य यज्ञस्य केतुं प्रज्ञापकं पताकास्थानीयं वा रुशन्तं श्वेतवर्णं मह्ना महत्त्वेन देवस्यदेवस्य[1] सर्वेषां देवानाम् अर्धिम् इन्द्रं प्रति समर्धयन्तम्। 'यत्सर्वेषामर्धमिन्द्रः प्रति' इति ब्राह्मणम्। तादृशं जनानां यजमानानाम् अतिथिम् अतिथिवत् पूज्यम् अग्निं नु क्षिप्रं श्रिया श्रियोऽर्थं[2] वयं स्तुमः॥

स तु वस्त्राण्यध पेशनानि वसानो अग्निर्नाभा पृथिव्याः।
अरुषो जातः पद इळायाः पुरोहितो राजन्यक्षीह देवान्॥ ६॥

सः। तु। वस्त्राणि। अध। पेशनानि। वसानः। अग्निः। नाभा। पृथिव्याः।
अरुषः। जातः। पदे। इळायाः। पुरःऽहितः। राजन्। यक्षि। इह। देवान्॥ ६॥

हे राजन् दीप्यमानाग्ने वस्त्राणि आच्छादकानि तेजांसि अध अपि च पेशनानि तेषां तेजसां कार्ष्ण्यशौक्ल्यादीनि[3] रूपाणि। यद्वा। अथानन्तरं पेशनानि। पेश इति हिरण्यनाम। हिरण्यवत् हिरण्यसदृशानि भास्वराणि तेजांसि। वसानः आच्छादयन् पृथिव्याः नाभा नाभौ नाभिस्थानीये इळायाः पदे उत्तरवेद्याम्। 'एतद्वा इळायास्पदं यदुत्तरवेदीनाभिः' (ऐ. ब्रा. १. २८) इत्याम्नानात्। तस्यां जातः समुत्पन्नः अरुषः आरोचमानो यः अग्निः एवंविधोऽसि स त्वं पुरोहितः पुरतो निहितः पूर्वस्यां दिशि आहवनीयायतने[4] स्थापितः सन् इह अस्मिन् यज्ञे देवान् इन्द्रादीन् यक्षि यज पूजय॥

आ हि द्यावापृथिवी अग्न उभे सदा पुत्रो न मातरा ततन्थ।
प्र याह्यच्छोशतो यविष्ठाथा वह सहस्येह देवान्॥ ७॥

आ। हि। द्यावापृथिवी इति। अग्ने। उभे इति। सदा। पुत्रः। न। मातरा। ततन्थ।
प्र। याहि। अच्छ। उशतः। यविष्ठ। अथ। आ। वह। सहस्य। इह। देवान्॥ ७॥

हे अग्ने त्वम् उभे द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ सदा सर्वदा आ ततन्थ आतेनिथ। स्वतेजोभिर्विस्तारयसि खलु॥ 'बभूथा ततन्थ' इति थलि निपातितः॥ तत्र दृष्टान्तः। पुत्रो न यथा पुत्रः मातरा मातापितरौ कर्मभिः स्वैस्तनोति तद्वत्। किंच हे यविष्ठ युवतम स[5] त्वम्

1. त-म२.४.६—देवस्य। 2. त-म१.४.६.७—श्रियेथं। 3. त१.२.३.५.७-म१—°शौक्ल्यादीनि, त४—°शौक्तादीनि; म२—°शौल्कादीनि। 4. ग-त१.२.३.७-म१.२.४—आहवनीयायतना; त४—आहवनीयायतनो; त५—आहवनीयातने। 5. ग—स तादृश; त१.२.४.५.७—तत्त्वं; मु—त्वं।

ᵛउशतः कामयमानान् ᵛअच्छ अभिलक्ष्य ᵛआ ᵛयाहि प्रकर्षेणागच्छ[1] । ᵛअथ अनन्तरं हे ᵛसहस्य सहसो बलस्य पुत्र हे अग्ने त्वम् ᵛइह अस्मदीये यज्ञे ᵛदेवान् इन्द्रादीन् ᵛआ ᵛवह प्रापय ॥ ॥२९॥

'पिप्रीहि' इति सप्तर्चं द्वितीयं सूक्तम् । ऋष्याद्याः पूर्ववत् । 'पिप्रीहि' इत्यनुक्रान्तम् । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरुक्तः सूक्तविनियोगः । दर्शपूर्णमासयोराद्या स्विष्टकृतोऽनुवाक्या । सूत्रितं च—'अथ स्विष्टकृतः पिप्रीहि देवाँ उशतो यविष्ठेत्यनुवाक्या' (आश्व. श्रौ. १. ६) इति ॥

पि॒प्री॒हि दे॒वाँ उ॑श॒तो य॑विष्ठ वि॒द्वाँ ऋ॒तूँरृ॑तुपते यजे॒ह ।
ये दैव्या॑ ऋ॒त्विज॒स्तेभि॑रग्ने॒ त्वं होतॄ॑णाम॒स्याय॑जिष्ठः ॥ १ ॥

पि॒प्री॒हि । दे॒वान् । उ॒श॒तः । य॒वि॒ष्ठ॒ । वि॒द्वान् । ऋ॒तून् । ऋ॒तु॒ऽप॒ते॒ । य॒ज॒ । इ॒ह ।
ये । दैव्याः॑ । ऋ॒त्विजः॑ । तेभिः॑ । अ॒ग्ने॒ । त्वम् । होतॄ॑णाम् । अ॒सि॒ । आऽय॑जिष्ठः ॥ १ ॥

हे ᵛयविष्ठ युवतमाग्ने ᵛउशतः स्तुतीः श्रोतुं[2] कामयमानान् ᵛदेवान् ᵛपिप्रीहि हविर्भिः प्रीणय । हे ᵛऋतुपते ऋतूनां देवयागकालानां स्वामिन्नग्ने ᵛऋतून् यागकालान् ᵛविद्वान् जानानस्त्वम् ᵛइह अस्मिन्[3] यज्ञे तान् ᵛयज पूजय । किंच हे ᵛअग्ने ᵛदैव्याः देवेषु भवाः 'अग्निर्होताश्विनावध्वर्यू त्वष्टाग्नीन्मित्र उपवक्ता' (तै. आ. ३. ५) इत्यत्रोक्ताः ᵛये ᵛऋत्विजः सन्ति ᵛतेभिः तैः सह देवान् यज । यद्वा । दैव्या देवेषु भवा ऋत्विज आश्वलायनेनोक्ताः 'चन्द्रमा ब्रह्मादित्योऽध्वर्युः पर्जन्य उद्गाता' (आश्व. गृ. १. २३. ८-९) इति । तैः सह यज । यस्मात् ᵛत्वं ᵛहोतॄणां मध्ये ᵛआयजिष्ठः आभिमुख्येन देवानां यष्टृतमः ᵛअसि भवसि ॥

वेषि॑ हो॒त्रमु॒त पो॒त्रं जना॑नां मन्धा॒तासि॑ द्रविणो॒दा ऋ॒ताव॑ा ।
स्वाहा॑ व॒यं कृ॒णवा॑मा ह॒वींषि॑ दे॒वो दे॒वान्य॑जत्व॒ग्निरर्ह॑न् ॥ २ ॥

वेषि॑ । हो॒त्रम् । उ॒त । पो॒त्रम् । जना॑नाम् । म॒न्धा॒ता । अ॒सि॒ । द्र॒वि॒णः॒ऽदाः । ऋ॒तऽवा॑ ।
स्वाहा॑ । व॒यम् । कृ॒णवा॑म । ह॒वींषि॑ । दे॒वः । दे॒वान् । य॒ज॒तु॒ । अ॒ग्निः । अर्ह॑न् ॥ २ ॥

हे अग्ने ᵛजनानां यजमानानां ᵛहोत्रं होतुः कर्म तेन क्रियमाणं स्तोत्रं ᵛवेषि कामयसे । ᵛउत अपि च ᵛपोत्रं पोतुः कर्म तेन क्रियमाणां स्तुतिं कामयसे । किंच ᵛमन्धाता मेधावी ᵛऋतावा[4] सत्यवांस्त्वं ᵛद्रविणोदाः ᵛअसि धनस्य प्रदाता भवसि । अथ परोक्षकृता । ᵛवयं देवेभ्यः ᵛहवींषि ᵛस्वाहा ᵛकृणवाम स्वाहा करवाम । प्रयच्छाम । ततः ᵛदेवः दीप्यमानः ᵛअर्हन् प्रशस्यो[5] यजमान-योग्यो वा ᵛअग्निः ᵛदेवान् ᵛयजतु । तैर्हविर्भिः पूजयतु ॥

दर्शपूर्णमासातिपत्त्यादौ निमित्ते पथिकृतीष्टिः कर्तव्या । तत्र 'आ देवानाम्' इत्येषा याज्या । सूत्रितं च—'वेत्था हि वेधो अध्वन आ देवानामपि पन्थामगन्म' (आश्व. श्रौ. ३. १०) इति । प्रायणीयायामाग्नेयस्यैव याज्योदयनीयायां सैवानुवाक्या । सूत्रितं च—'अग्ने नय सुपथा राये अस्मान् आ देवानामपि पन्थामगन्म' (आश्व. श्रौ. ४. ३) इति । विपरीतास्य याज्यानुवाक्या इति ॥

१. ग-त१.२.४.५-भ६—प्रकर्षेण गच्छ । २. ग-त३-भ१.४.५.६.७—श्रोतुं हवींषि चात्तुं । ३. ग-त३-भ२.४.७—अस्मदीये । ४. ग-ऋतावा; त१.२.४.५.७-भ६—ऋतवान् । ५. ग—नमस्यो; त-भ४.६-मु—प्रशस्यो ।

आ देवानामपि पन्थामगन्म यच्छक्नवाम तदनु प्रवोळ्हुम्।
अग्निर्विद्वान्त्स यजात्सेदु होता सो अध्वरान्त्स ऋतून्कल्पयाति ॥ ३ ॥

आ। देवानाम्। अपि। पन्थाम्। अगन्म। यत्। शक्नवाम। तत्। अनु। प्रऽवोळ्हुम्।
अग्निः। विद्वान्। सः। यजात्। सः। इत्। ऊँ इति। होता।
सः। अध्वरान्। सः। ऋतून्। कल्पयाति ॥ ३ ॥

देवानां देवलोकादिगमनसाधनं देवानां स्वभूतं पन्थां पन्थानं तम् अपि वैदिकमार्गं वयम् आ अगन्म आगतवन्तो भवेम येन देवान् प्राप्नुमः। तथा वयं यत् कर्म अनुष्ठातुं शक्नवाम शक्नुमः समर्था भवामः तत्[1] कर्म अनुक्रमेण प्रवोळ्हुं प्रकर्षेण वोढुं समाप्तिं प्रापयितुं समर्था भवेम[2]। अनन्तरं विद्वान् तं पन्थानं जानानः सः अग्निः यजात् देवान् यजतु। सेदु स एव खलु होता मनुष्याणां होमनिष्पादकः। ततः सः एवाग्निः अध्वरान् यज्ञान् किंच ऋतून् कालान्[3] कल्पयाति कल्पयतु करोतु॥

व्रतातिपत्तौ व्रतपतीष्टिः कर्तव्या। तत्र 'यद्वो वयम्' इत्येषा याज्या। सूत्रितं च—'त्वमग्ने व्रतपा असि यद्वो वयं प्रमिनाम व्रतानि' (आश्व. श्रौ. ३. १३) इति॥

यद्वो वयं प्रमिनाम व्रतानि विदुषां देवा अविदुष्टरासः।
अग्निष्टद्विश्वमा पृणाति विद्वान्येभिर्देवाँ ऋतुभिः कल्पयाति ॥ ४ ॥

यत्। वः। वयम्। प्रऽमिनाम। व्रतानि। विदुषाम्। देवाः। अविदुःऽतरासः।
अग्निः। तत्। विश्वम्। आ। पृणाति। विद्वान्। येभिः। देवान्। ऋतुऽभिः। कल्पयाति ॥४॥

हे देवाः अविदुष्टरासः अविद्वत्तरा अत्यन्तमजानन्तः वयं वः युष्माकं यत् यत्किंचित् व्रतानि कर्माणि विदुषां भवतां जानतामेव प्रमिनाम प्रहिंसितवन्तः। भवत्सु जानत्सु नित्यनैमित्तिककर्माणि विलोपितवन्त इत्यर्थः। विद्वान् एतत् सर्वं जानानः अग्निः स्विष्टकृत् तत् एतत् विश्वं सर्वं कर्मजातम् आ पृणाति आपूरयतु। फलसहितं करोत्वित्यर्थः। केनापूरयतु तदाह। येभिः ऋतुभिः यागयोग्यैः कालैः देवान् कल्पयाति कल्पयति कर्माङ्गभावाय[4] समर्थयति तैरापूरयतु॥

यत्पाकत्रा मनसा दीनदक्षा न यज्ञस्य मन्वते मर्त्यासः।
अग्निष्टद्धोता क्रतुविद्विजानन्यजिष्ठो देवाँ ऋतुशो यजाति ॥ ५ ॥

यत्। पाकऽत्रा। मनसा। दीनऽदक्षाः। न। यज्ञस्य। मन्वते। मर्त्यासः।
अग्निः। तत्। होता। क्रतुऽवित्। विऽजानन्। यजिष्ठः। देवान्। ऋतुऽशः। यजाति ॥५॥

दीनदक्षाः ज्ञातृत्वाभावेन दीनबला दीनोत्साहा वा मर्त्यासः मर्त्या मनुष्या ऋत्विजः पाकत्रा पाकेन। बहुलग्रहणादस्मादपि तृतीयार्थे त्राप्रत्ययः। पाकेन पक्तव्येन[5] विशिष्टज्ञानरहिते-

१. ख-भ६—यत्। २. ग-त५.६-मु—भवामः; त१.२.३.४.७-भ१.२.४.६—भवाम। ३. ग-स१-भ५—यज्ञकालान्। ४. त१.२.४.५.७-भ६—कर्माङ्गभावेन। ५. ख-भ६—पोषकेन।

मानसेन वा मनसा शुक्रः सम्यो यज्ञसंयमिव यत् कर्म न मन्यते न जानाति तत् कर्म विजानन् होता देवानामाह्वाता होमनिष्पादको वा ऋतुवित् कर्मवित् यजिष्ठः देवानामतिशयेन यष्टा सः अग्निः स्विष्टकृत् ऋतुशः ऋतावृत्तौ स्वे स्वे यागयोग्ये काले देवान् यजाति यजतु हविर्भिः पूजयतु ॥

विश्वे॑षां ह्य॑ध्व॒राणा॒मनी॑कं चि॒त्रं के॒तुं जनि॑ता त्वा ज॒जान॑ ।
स आ य॑जस्व नृ॒वती॒रनु॒ क्षाः स्पा॒र्हा इषः॑ क्षु॒मती॑र्वि॒श्वज॑न्याः ॥ ६ ॥

विश्वे॑षाम् । हि । अ॒ध्व॒राणा॑म् । अनी॑कम् । चि॒त्रम् । के॒तुम् । जनि॑ता । त्वा॒ । ज॒जान॑ ।
सः । आ । य॒ज॒स्व॒ । नृ॒ऽवतीः॑ । अनु॑ । क्षाः । स्पा॒र्हाः । इषः॑ । क्षु॒ऽमतीः॑ । वि॒श्वऽज॑न्याः ॥ ६ ॥

हे अग्ने विश्वेषां सर्वेषाम् अध्वराणां यज्ञानाम् अनीकं मुखं[1] प्रधानं चित्रं चायनीयं नानारूपं वा केतुं प्रज्ञापकं त्वा त्वां जनिता जनयिता प्रजापतिर्यजमानो वा जजान जनयामास । उत्पादितः सः त्वं नृवतीः ऋत्विगादियुक्ताः क्षाः । पृथिवीनामैतत् । क्षियन्त्यस्यामिति क्षा[2] भूमिः । अनु क्षा यजस्व अनुप्रयच्छ । यद्वा । नृवतीर्नृभिः संस्कृतानि क्षा अनु पृथिवीं वेदिलक्षणामनुगतानि वेद्यामासादितानि स्पार्हाः स्पृहणीयानि क्षुमतीः स्तुतिमन्त्रलक्षणशब्दवन्ति विश्वजन्याः सर्वजनहितानि पुष्ट्यादिहेतुत्वात् तानि इषः अन्नानि हविर्लक्षणानि यजस्व[3] देवेभ्यः प्रयच्छ ॥

यं त्वा॒ द्यावा॑पृथि॒वी यं त्वाप॒स्त्वष्टा॒ यं त्वा॑ सु॒जनि॑मा ज॒जान॑ ।
पन्था॒मनु॑ प्रवि॒द्वान्पि॑तृ॒याणं॑ द्यु॒मद॑ग्ने समिधा॒नो वि भा॑हि ॥ ७ ॥

यम् । त्वा॒ । द्यावा॑पृथि॒वी इति॑ । यम् । त्वा॒ । आपः॑ । त्वष्टा॑ । यम् । त्वा॒ । सु॒ऽजनि॑मा । ज॒जान॑ ।
पन्था॑म् । अनु॑ । प्र॒ऽवि॒द्वान् । पि॒तृ॒ऽयान॑म् । द्यु॒ऽमत् । अ॒ग्ने॒ । स॒म्ऽइ॒धा॒नः । वि । भा॒हि॒ ॥ ७ ॥

हे अग्ने यं त्वा त्वां द्यावापृथिवी जनितवत्यौ आदित्यात्मनाग्न्यात्मना वा[4] । तथा यं त्वाम् आपः मेघोदरगताः विद्युदात्मना स्थितं जनितवत्यः । यद्वा । आप इत्यन्तरिक्षनाम । द्यावा- पृथिवी अन्तरिक्षं चेमे त्रयो लोका यं त्वामजीजनन् । किंच सुजनिमा शोभनजननः त्वष्टा प्रजापतिः यं त्वां जजान जनयामास हे अग्ने पितृयाणं पितरो येन मार्गेण गच्छन्ति तं पन्थां हविर्वहन- मार्गम् अनु प्रविद्वान् प्रजानंस्त्वं समिधानः समिध्यमानः सन् द्युमत् दीप्तियुक्तं यथा भवति तथा वि भाहि विशेषेण दीप्यस्व ॥ ॥ १० ॥

'इनो राजन्' इति सप्तर्चं तृतीयं सूक्तम् । ऋष्याद्याः पूर्ववत् । 'इनः' इत्यनुक्रान्तम् । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरुक्तो विनियोगः ॥

इ॒नो रा॑जन्नर॒तिः समि॑द्धो॒ रौद्रो॒ दक्षा॑य सुषु॒माँ अ॑दर्शि ।
चि॒कि॒द्वि भा॑ति भा॒सा बृ॑ह॒तासि॑क्नीमेति॒ रुश॑तीम॒पाज॑न् ॥ १ ॥

इ॒नः । रा॒ज॒न् । अ॒र॒तिः । सम्ऽइ॑द्धः । रौद्रः॑ । दक्षा॑य । सु॒सु॒ऽमान् । अ॒द॒र्शि॒ ।
चि॒कि॒त् । वि । भा॒ति॒ । भा॒सा । बृ॒ह॒ता । असि॑क्नीम् । ए॒ति॒ । रुश॑तीम् । अ॒प॒ऽअज॑न् ॥ १ ॥

१. त१.२.४.५-म४.६—मुखं; त६-म७—मुख्यं । २. न१.२.४.५-म१.४.६—ता भूमीः; त३. ७—ता भूमिः । ३. त१.१.७—आयजस्व । ४. त-म-मु- च ।

हे राजन् दीप्यमानाग्ने त्वम् इनः ईश्वरः सर्वस्य भवसि। अथ परोक्षः। अरतिः हवि-र्वहनाय देवान् प्रति गन्ता[1] समिद्धः संदीप्तः रौद्रः शत्रूणां भयंकरः सुषुमान्। ओषध्यात्मना स्थितोऽग्निः[2] सुषु सूयत इति सुषुः सोमः। तेन तद्वान् सोमसमस्तो वा सोऽग्निः दक्षाय यज-मानानां धनादिवृद्ध्यर्थम्[3] अदर्शि सर्वैर्दृश्यते। किंच चिकित् सर्वं जानानोऽग्निः वि भाति विशेषेण दीप्यते। तथा बृहता महता भासा तेजसा ज्वालालक्षणेन असिक्नीं रात्रिम् एति। सायंहोमसिद्ध्यर्थमेव[4] गच्छति। किं कुर्वन्। रुशतीं श्वेतवर्णां दीप्तिम् अपाजन् अपगमयन्[5] रात्रिं गच्छति। सामर्थ्याद्रात्रिं परित्यजन्नुषसं प्रातर्होमसिद्ध्यर्थं गच्छतीत्यर्थो लभ्यते॥

कृष्णां यदेनीमभि वर्पसा भूज्जनयन्योषां बृहतः पितुर्जाम्।
ऊर्ध्वं भानुं सूर्यस्य स्तभायन्दिवो वसुभिररतिर्वि भाति॥ २॥

कृष्णाम्। यत्। एनीम्। अभि। वर्पसा। भूत्। जनयन्। योषाम्। बृहतः। पितुः। जाम्।
ऊर्ध्वम्। भानुम्। सूर्यस्य। स्तभायन्। दिवः। वसुऽभिः। अरतिः। वि। भाति॥ २॥

योऽग्निः यत् यदा कृष्णां कृष्णवर्णाम् एनीं गच्छन्तीं रात्रिं वर्पसा आत्मीयेन ज्वाला-लक्षणेन रूपेण अभि भूत् अभिभवति। किं कुर्वन्। बृहतः महतः पितुः सर्वस्य जगतः पालयितुः पितृभूतादादित्यात् जां जायमानां योषाम् उषसं जनयन् अभिव्यञ्जयन्[6]। तदानीम् अरतिः गमनशीलोऽग्निः दिवः द्युलोकस्य वसुभिः वासयितृभिराच्छादकैः संस्तम्भनसमर्थैरात्मीयै-स्तेजोभिः सूर्यस्य भानुं दीप्तिम् ऊर्ध्वम् उपरिष्टात् स्तभायन् स्तम्भयन् वि भाति विशेषेण दीप्यते॥

भद्रो भद्रया सचमान आगात्स्वसारं जारो अभ्येति पश्चात्।
सुप्रकेतैर्द्युभिरग्निर्वितिष्ठन्रुशद्भिर्वर्णैरभि राममस्थात्॥ ३॥

भद्रः। भद्रया। सचमानः। आ। अगात्। स्वसारम्। जारः। अभि। एति। पश्चात्।
सुऽप्रकेतैः। द्युऽभिः। अग्निः। विऽतिष्ठन्। रुशत्ऽभिः। वर्णैः। अभि। रामम्। अस्थात्॥ ३॥

भद्रः भजनीयः कल्याणः भद्रया भजनीयया दीप्त्योषसा वा सचमानः सेव्यमानः संगच्छमानो वाग्निः आगात् आजगाम। गार्हपत्यादाहवनीयमागच्छति। ततः पश्चात् जारः जरयिता शत्रूणां सः अग्निः स्वसारं स्वयंसारिणीं भगिनीं वा, आगतामुषसम्[7] अभ्येति अभि-गच्छति। तथा सुप्रकेतैः सुप्रज्ञानैः द्युभिः दीप्तैस्तेजोभिः सह वितिष्ठन् सर्वतो वर्तमानः सः अग्निः रुशद्भिः श्वेतैः[8] वर्णैः[8] वारकैरात्मीयैस्तेजोभिः रामं कृष्णं शार्वरं तमः अभि अस्थात् सायंहोमकालेऽभिभूय तिष्ठति॥

१. त४.५–हन्ता; त६.७–गतः। २. त-भ१.२.६.७–स्थितेरंशुः। ३. ग-त३-भ२.५.६–'वृद्ध्यर्थं कर्मवृद्ध्यर्थं वा; त-मु–°वृद्ध्यर्थं वा। ४. त-भ१.२ ४.६-मु–°सिद्ध्यर्थमेति; त३–°सिद्ध्यर्थं येन। ५. ग-त१-भ–अपगमयन् सर्वतो विकिरन् यद्वा रुशतीं दीप्तामुषसं अपाजन् अपक्षिपन् परित्यजन् (भ–'परित्यजन्' नास्ति); त–अपागमयन्। ६. ग-त-भ-मु–अभिव्यञ्जयन् रात्रिमभ्यभूत्। ७. त४-अगात्य उषसं; त५–अगात्यमुषसं; त७–आ अगात् आगतामुषसं; भ६–आगात् स्वमुषसं। ८. त-भ६-मु–श्वेतवर्णैः।

अस्य यामासो बृहतो न वग्नूनिन्धाना अग्नेः सख्युः शिवस्य ।
ईड्यस्य वृष्णो बृहतः स्वासो भामासो यामन्नक्तवश्चिकित्रे ॥ ४ ॥

अस्य । यामासः । बृहतः । न । वग्नून् । इन्धानाः । अग्नेः । सख्युः । शिवस्य ।
ईड्यस्य । वृष्णः । बृहतः । सुऽआसः । भामासः । यामन् । अक्तवः । चिकित्रे ॥ ४ ॥

बृहतः महतः अस्य अग्नेः संबन्धिनः इन्धानाः दीप्यमानाः यामासः । यान्ति गच्छन्तीति यामा रश्मयः । वग्नून् स्तुतिकारिणो जनान् न बाधन्ते । किंच सख्युः समानख्यानस्य हविःप्रदानसमर्थत्वलक्षणेन सख्येन सखिभूतस्य शिवस्य कल्याणस्य भक्तानां सुखकरस्य ईड्यस्य स्तोतव्यस्य वृष्णः कामानां वर्षितुः बृहतः महतः स्वासः शोभनास्यस्य अस्याग्नेः स्वभूताः अक्तवः सर्वांस्तमसोऽपगमयन्त आहुतिभिः संगता वा भामासः । 'भाम क्रोधे' । तीक्ष्णा अमसहा रश्मयः यामन् । याति देवान् प्रति तर्पणाय यान्ति वा देवा एतं प्रत्यक्षभावायेति यामा यज्ञः । तस्मिन् चिकित्रे सर्वतो ज्ञायन्ते । प्रथिता अभूवन् ॥

स्वना न यस्य भामासः पवन्ते रोचमानस्य बृहतः सुदिवः ।
ज्येष्ठेभिर्यस्तेजिष्ठैः क्रीळुमद्भिर्वर्षिष्ठेभिर्भानुभिर्नक्षति द्याम् ॥ ५ ॥

स्वनाः । न । यस्य । भामासः । पवन्ते । रोचमानस्य । बृहतः । सुऽदिवः ।
ज्येष्ठेभिः । यः । तेजिष्ठैः । क्रीळुमत्ऽभिः । वर्षिष्ठेभिः । भानुऽभिः । नक्षति । द्याम् ॥ ५ ॥

रोचमानस्य दीप्यमानस्य बृहतः महतः सुदिवः शोभनदीप्तेर्वा[1] यस्य अग्नेः स्वभूताः भामासः । 'भा दीप्तौ' । दीप्ता रश्मयः स्वनाः न स्वनन्तो मरुत इव पवन्ते सर्वतः शब्दं कुर्वन्तो गच्छन्ति । किंच यः अग्निः ज्येष्ठेभिः अत्यन्तं प्रशस्तैः तेजिष्ठैः तेजस्वितमैः क्रीळुमद्भिः क्रीडनवद्भिः वर्षिष्ठेभिः वृद्धतमैः भानुभिः[2] आत्मीयैस्तेजोभिः द्यां द्युलोकं नक्षति व्याप्नोतीति । स एवं देवानावहत्वित्युत्तरेण संबन्धः ॥

अस्य शुष्मासो ददृशानपवेर्जेहमानस्य स्वनयन्नियुद्भिः ।
प्रत्नेभिर्यो रुशद्भिर्देवतमो वि रेभद्भिररतिर्भाति विभ्वा ॥ ६ ॥

अस्य । शुष्मासः । ददृशानऽपवेः । जेहमानस्य । स्वनयन् । नियुत्ऽभिः ।
प्रत्नेभिः । यः । रुशत्ऽभिः । देवऽतमः । वि । रेभत्ऽभिः । अरतिः । भाति । विऽभ्वा ॥ ६ ॥

ददृशानपवेः दर्शनीयज्वालाग्रेः । यद्वा । पविर्वज्रं आयुधम् । दृश्यमानायुधस्य । जेहमानस्य । जेहतिर्गतिकर्मा । हविरादाय देवान् प्रति गच्छतः अस्य अग्नेः स्वभूताः शुष्मासः शोषकाः नियुद्भिः । 'नियुतो वायोः' इति वायोरश्वा नियुतः । तद्युक्तैः वायुभिः[3] संयुक्ता रश्मयः स्वनयन् शब्दायन्ते । किंच देवतमः देवानां मुख्यः अरतिः गन्ता विभ्वा विभववत्तीको महान् यः[4] अग्निः[4] प्रत्नेभिः पुराणैः रुशद्भिः श्वेतवर्णैः रेभद्भिः शब्दायमानैस्तेजोभिः वि भाति विविधं दीप्यते ॥

१. ग—शोभनदीप्तेः । २. त-म-मु—भानुमद्भिः । ३. ग-मर—वा नियुद्भिः; त३-म१—वायुद्भिः । त-म६—वा द्युभिः । ४. त१.२.५—स्वाभिः; त४—शोभिः ।

स आ व॑क्षि॒ महि॑ न॒ आ च॑ सत्सि दि॒वस्पृ॑थि॒व्योर॑र॒तिर्यु॑व॒त्योः ।
अ॒ग्निः सु॒तुकः॑ सु॒तुके॑भि॒रश्वै॒ रभ॑स्वद्भी॒ रभ॑स्वाँ॒ एह ग॑म्याः ॥ ७ ॥

सः । आ । व॒क्षि॒ । महि॑ । नः॒ । आ । च॒ । स॒त्सि॒ । दि॒वःपृ॑थि॒व्योः । अ॒र॒तिः । यु॒व॒त्योः ।
अ॒ग्निः । सु॒ऽतुकः॑ । सु॒ऽतुके॑भिः । अश्वैः॑ । रभ॑स्वत्ऽभिः । रभ॑स्वान् । आ । इ॒ह । ग॒म्याः॒ ॥७॥

हे अग्ने सः तादृशस्त्वं नः अस्मदीये यज्ञे महि महान्तं[1] देवान् आ वक्षि आवह प्रापय। किंच युवत्योः परस्परं मिश्रितयोः तरुण्योर्वा[2] दिवस्पृथिव्योः द्यावापृथिव्योर्मध्ये अरतिः अग्निः सूर्यात्मना गन्ता त्वम् आ[3] सत्सि अस्माकं यज्ञमासीद। तथा सुतुकः। तुकिर्गत्यर्थः। सुगमः स्तोतृभिः यष्टृभिश्च सुखेन प्राप्तव्यः रभस्वान् वेगवान् अग्निः अङ्कनादिगुणयुक्तस्त्वं सुतुकेभिः सुगमैः रभस्वद्भिः वेगवद्भिः अश्वैः रोहिदाख्यैः सह इह अस्मदीये यज्ञे आ गम्याः आगच्छ ॥　　॥ ३१ ॥

'प्र ते' इति सप्तर्चं चतुर्थं सूक्तम्। ऋष्याद्याः पूर्ववत्। 'प्र ते' इत्यनुक्रान्तम्। प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरुक्तो विनियोगः ॥

प्र ते॑ यक्षि॒ प्र त॑ इयर्मि॒ मन्म॒ भुवो॒ यथा॒ वन्द्यो॑ नो॒ हवे॑षु ।
धन्व॑न्निव प्र॒पा अ॑सि॒ त्वम॑ग्न इय॒क्षवे॑ पू॒रवे॑ प्रत्न राजन् ॥ १ ॥

प्र । ते॒ । य॒क्षि॒ । प्र । ते॒ । इ॒य॒र्मि॒ । मन्म॑ । भुवः॑ । यथा॑ । वन्द्यः॑ । नः॒ । हवे॑षु ।
धन्व॑न्ऽइव । प्र॒ऽपा । अ॒सि॒ । त्वम् । अ॒ग्ने॒ । इ॒य॒क्षवे॑ । पू॒रवे॑ । प्र॒त्न॒ । रा॒ज॒न् ॥ १ ॥

हे अग्ने ते तुभ्यं हविः प्र यक्षि प्रयच्छामि। यजिर्दानार्थः। तथा मन्म मननीयां स्तुतिं ते त्वदर्थं प्र इयर्मि प्रेरयामि प्रोच्चारयामि। वन्द्यः सर्वैर्वन्दनीयस्त्वं नः अस्मदीयेषु हवेषु देवाह्वानेषु यथा[4] त्वं संनिहितः भुवः भवसि तथा हविः प्रयच्छामि स्तौमि च। हे प्रत्न पुराण राजन् सर्वस्य जगतः स्वामिन् हे अग्ने सः त्वम् इयक्षवे यष्टुमिच्छते पूरवे। पूरुरिति मनुष्यनाम[5]। मनुष्याय यजमानाय हविर्भिर्देवान् पूरयित्रे जनाय धन्वन्निव प्रपा असि। यथा धन्वन् धन्वनि मरौ निरुदकप्रदेशे प्रपा। प्रपिबन्त्यस्यामिति प्रपा। सा यथोदकप्रदानेन जनेभ्यः सुखदा भवति एवं त्वं फलप्रदानेन तस्मै सुखदाता भवसि ॥

यं त्वा॒ जना॑सो अ॒भि सं॒चर॑न्ति॒ गाव॑ उ॒ष्णमि॑व व्र॒जं य॑विष्ठ ।
दू॒तो दे॒वाना॑मसि॒ मर्त्या॑नाम॒न्तर्म॒हाँश्च॑रसि रोच॒नेन॑ ॥ २ ॥

यम् । त्वा॒ । जना॑सः । अ॒भि । स॒म्ऽचर॑न्ति । गावः॑ । उ॒ष्णम्ऽइ॑व । व्र॒जम् । य॒वि॒ष्ठ॒ ।
दू॒तः । दे॒वाना॑म् । अ॒सि॒ । मर्त्या॑नाम् । अ॒न्तः । म॒हान् । च॒र॒सि॒ । रो॒च॒नेन॑ ॥ २ ॥

हे यविष्ठ युवतम अग्ने यं[6] त्वा त्वां जनासः जना यजमानाः फलप्राप्त्यर्थम् अभि संचरन्ति अभितः[7] परिचरन्ति[7] सेवन्ते। तत्र दृष्टान्तः। गावः उष्णमिव यथा गावः शीतार्ता उष्णं शीतजनितदुःखापनोदनार्थमुष्णं व्रजं गोष्ठमभिगच्छन्ति तद्वत्[8]। स त्वं देवानाम् इन्द्रादीनां

---

१. म२.६-ष-महतो। २. त-तरुण्योर्वा। ३. त४-आ च। ४. त-म६-तथा। ५. त-'मनुष्यनाम' नास्ति। ६. त-'यं' नास्ति। ७. त-'अभितः परिचरन्ति' नास्ति। ८. त-म६-मु-'तद्वत्' नास्ति।

मर्त्यानां मनुष्याणां च दूतः असि हविष्प्रापणद्वारा। ततः महान् त्वम् अन्तः द्यावापृथिव्यो-र्मध्ये हविर्दानाय रोचनेन अन्तरिक्षेण लोकेन चरसि गच्छसि। तं त्वां स्तुम इति शेषः॥

शिशुं न त्वा जेन्यं वर्धयन्ती माता बिभर्ति सचनस्यमाना।
धनोरधि प्रवता यासि हर्यञ्जिगीषसे पशुरिवावसृष्टः॥ ३॥

शिशुम्। न। त्वा। जेन्यम्। वर्धयन्ती। माता। बिभर्ति। सचनस्यमाना।
धनोः। अधि। प्रऽवता। यासि। हर्यन्। जिगीषसे। पशुःऽइव। अवऽसृष्टः॥ ३॥

हे अग्ने जेन्यं जयशीलं त्वा त्वां शिशुं न पुत्रमिव वर्धयन्ती[1] पोषयन्ती माता पृथिवी सचनस्यमाना संपर्कमिच्छन्ती सती बिभर्ति धारयति। स त्वं हर्यन् कामयमानः[2] सन्नस्मिँल्लोके धनोरधि। अधिः सप्तम्यर्थद्योतकः। अन्तरिक्षात् प्रवता प्रवणेन मार्गेण यासि यज्ञं प्रत्यागच्छसि। किंच त्वम् अवसृष्टः ऋत्विग्भिर्हविर्दानाय जिगीषसे देवान् प्रति गन्तुमिच्छसि। कथमिव। पशुरिव। यथा विमुक्तः पशुर्गोष्ठं प्रत्यागच्छति तद्वत्॥

मूरा अमूर न वयं चिकित्वो महित्वमग्ने त्वमङ्ग वित्से।
शये वव्रिश्चरति जिह्वयादन्रेरिह्यते युवतिं विश्पतिः सन्॥ ४॥

मूराः। अमूर। न। वयम्। चिकित्वः। महिऽत्वम्। अग्ने। त्वम्। अङ्ग। वित्से।
शये। वव्रिः। चरति। जिह्वया। अदन्। रेरिह्यते। युवतिम्। विश्पतिः। सन्॥ ४॥

हे अमूर अमूढ अत एव चिकित्वः चेतनवन् हे अग्ने मूराः मूढाः वयं तव माहात्म्यं न जानीमः। किंतु हे अग्ने त्वमङ्ग। अङ्गेति निपात एवार्थे। त्वमेव तव महित्वं माहात्म्यं वित्से जानासि। त्वत्तः कोऽन्यो वेदितुमर्हति। किंच वव्रिः जीर्णः ओषधीसङ्घः शये शेते तिष्ठति। यद्वा। वव्रिरिति रूपनाम सामर्थ्याद्वान्तर्णीतमत्वर्थं द्रष्टव्यम्। आहवनीयाख्येन रूपेण रूपवान् शये चरति। अथ जिह्वया[3] ज्वालारूपया अदन् हवींषि भक्षयन् चरति। वाक्यभेदा-द्द्विर्निघातः। किंच विश्पतिः विशां स्वामी सन् अग्निः युवतिम् आत्मनो मिश्रयित्रीमाहुतिं दीर्घ-प्रसृतया[4] ज्वालया जिह्वया रेरिह्यते अत्यर्थं लेढि आस्वादयति॥ 'लिह आस्वादने'। यङि रूपम्। यद्वा। सोऽग्निर्युवतिं तरुणीं जीर्णौषधिकां[5] पृथिवीमास्वादयति॥

कूचिज्जायते सनयासु नव्यो वने तस्थौ पलितो धूमकेतुः।
अस्नातापो वृषभो न प्र वेति सचेतसो यं प्रणयन्त मर्ताः॥ ५॥

कूऽचित्। जायते। सनयासु। नव्यः। वने। तस्थौ। पलितः। धूमऽकेतुः।
अस्नाता। आपः। वृषभः। न। प्र। वेति। सऽचेतसः। यम्। प्रऽनयन्त। मर्ताः॥५॥

नव्यः नवतरः स्तुत्यो वाग्निः कूचित् कस्मिंश्चित् प्रदेशे जायते। कुत्र। सनयासु पुराणीषु जीर्णास्वोषधीष्वरण्योः। तथा पलितः पालयिता श्वेतवर्णः धूमकेतुः धूमप्रज्ञानोऽग्निः वने सर्व-

---

१. त-अ६—'वर्धयंती' नास्ति। २. त-अ६—कामानान्। ३. त१.४.५-अ६—जिह्वा; त२.४.७-मु—जिह्वया जिह्वा। ४. त—°प्रसृतया। ५. त१.२.६.७-अ६—जीर्णास्वधिकां; त४.५—जीर्णौस्वाधिकां

स्मिन्नरण्ये तस्थौ तिष्ठति। यद्वा। मम उदके मेघगते विद्युद्रूपस्तथा तिष्ठति च। अस्नाता स्नान-मकुर्वन्ननपेक्षितस्नानः सर्वदा शुद्धः सोऽग्निः आपः। शुद्धप्रत्ययवः। अप उदकानि स्वार्थं प्र वेति प्रगच्छति। तत्र दृष्टान्तः। वृषभो न। यथा वृषभस्तृष्णोपशमनार्थमरण्यमध्यस्थान्युदकानि प्रगच्छति तद्वत्। मर्ताः मनुष्या ऋत्विजः सचेतसः समानमनस्काः समानप्रज्ञाना: सन्तः ईम् अग्निं शमयन्त हविर्भिः प्रीणयन्ति॥

तनूत्यजेव तस्करा वनर्गू रशनाभिर्दशभिरभ्यधीताम्।
इयं ते अग्ने नव्यसी मनीषा युक्ष्वा रथं न शुचयद्भिरङ्गैः॥ ६॥

तनूत्यजाऽइव। तस्करा। वनर्गू इति। रशनाभिः। दशऽभिः। अभि। अधीताम्।
इयम्। ते। अग्ने। नव्यसी। मनीषा। युक्ष्व। रथम्। न। शुचयत्ऽभिः। अङ्गैः॥ ६॥

हे अग्ने वनर्गू वनगामिनौ तनूत्यजा[1] धनार्थं मर्तुं कृतनिश्चयौ एतौ तस्करा तस्करौ यथा पथिकं मोषणार्थं रज्ज्वा बद्ध्वाकृष्य च क्वचित् प्रदेशे स्थापयतः तद्वत्[2]। तथा यास्कः—'तनूत्यजा तनूत्यक्तारौ वनर्गू वनगामिनावग्निमन्थनौ बाहू तस्कराभ्यामुपमिमीते' (निरु. ३. १४) इत्यादि[3]। अधीताम्॥ दधातेर्लुङि सिचो लुकि 'छन्दस्युभयथा' इति तस्य आर्धधातुकत्वेन ङित्वात् 'घुमास्था॰' इतीकारः। ततो हे अग्ने ते त्वदर्थं नव्यसी नवतरा इयं मनीषा स्तुतिर्मया क्रियते। एतज्ज्ञात्वा शुचयद्भिः सर्वं प्रकाशयद्भिरात्मीयैः अङ्गैः तेजोभिः आत्मानं मदीयं यज्ञं प्रति युक्ष्व योजय। कथमिव। रथं न। यथा[4] रथमश्वैः संयोजयन्ति तद्वत्॥

उक्तासंसरणेष्टावग्नेर्मन्त्रहतो याज्या 'ब्रह्म च ते' इत्येषा। सूत्रितं च—'ब्रह्म च ते जातवेदो नमश्च पुरूण्यग्ने पुरुधा त्वाया' (आश्व. श्रौ. ४. १) इति॥

ब्रह्म च ते जातवेदो नमश्चेयं च गीः सदमिद्वर्धनी भूत्।
रक्षा णो अग्ने तनयानि तोका रक्षोत नस्तन्वो अप्रयुच्छन्॥ ७॥

ब्रह्म। च। ते। जातऽवेदः। नमः। च। इयम्। च। गीः। सदम्। इत्। वर्धनी। भूत्।
रक्ष। नः। अग्ने। तनयानि। तोका। रक्ष। उत। नः। तन्वः। अप्रऽयुच्छन्॥ ७॥

हे जातवेदः जातप्रज्ञाग्ने ते त्वदर्थं ब्रह्म अस्माभिर्दीयमानं हवीरूपमन्नं[5] वर्धनी वर्धकं भूत् भवतु। तथा नमः नमस्कारश्च। किंच इयम् इदानीं क्रियमाणैषा स्तुतिः सदमित् सर्वदैव वर्धनी वर्धयित्री भूत् भवतु। तस्माद्धे अग्ने नः अस्माकं तनयानि पुत्रान् तोका पौत्रांश्च रक्ष पालय। उत अपि च अप्रयुच्छन् अप्रमाद्यंस्त्वं नः अस्माकं तन्वः अङ्गानि रक्ष॥ ॥ ३२॥

'एकः समुद्रः' इति सप्तर्चं पञ्चमं सूक्तम्। अन्याद्याः पूर्ववत्। विनियोगश्च। 'एकः' इत्यनुक्रान्तम्॥

१. त१.२.६–तनूत्यजेव; म६–तनूत्यजे। २. ग–तद्वत् अंगुलिभिर्दशभिः मम बाहू त्वामभ्यधीतां। ३. त१.२.६.७-मु–इत्यादि रशनाभिर्दशभिरंगुलिभिः कृत्वा रज्जुभिः अभ्यधीतां अभ्यधानि। ४. त१.२.६.७–यथा रथिकः रथं अश्वैर्योजयति तद्वत् यज्ञं प्रति त्वं योजय। कथमिव रथं न यथा। ५. त१.२.७-म६–हवीरूपमन्नलक्षणं।

एकः समुद्रो धरुणो रयीणामस्मद्धृदो भूरिजन्मा वि चष्टे ।
सिषक्त्यूधर्निण्योरुपस्थ उत्सस्य मध्ये निहितं पदं वेः ॥ १ ॥

एकः । समुद्रः । धरुणः । रयीणाम् । अस्मत् । हृदः । भूरिऽजन्मा । वि । चष्टे ।
सिसक्ति । ऊधः । निण्योः । उपऽस्थे । उत्सस्य । मध्ये । निऽहितम् । पदम् । वेरिति वेः ॥ १ ॥

समुद्रः यस्मात्समुद्द्रवन्त्युदकानि स समुद्रयन्तीति वा रयीणां धनानां धरुणः धारयिता एकः असहायः भूरिजन्मा बहुविधजन्मा गार्हपत्याहवनीयादिभावेन बहुजन्मा सोऽग्निः अस्मत्। 'सुपां सुलुक्' इति षष्ठ्या लुक्। अस्माकं हृदः हृदयान्यभिलषितानि वि चष्टे विपश्यति[1] आजानाति। उक्तं च—'मनो वै देवा मनुष्यस्य आजानन्ति[2]' इति। किंच निण्योः। अन्तर्हितनामैतत्। अन्तर्हितयोर्ज्योतिस्तमोभ्यामाच्छादितयोः प्रातःसायंकालयोः उपस्थे उपस्थाने समीपे वर्तमानम् ऊधः रात्रिं सिषक्ति सेवते उपजीवति। यद्वा। निण्योरन्तर्हितस्यान्तरिक्षस्य समीपे वर्तमानमूधो मेघं सेवते। अथ प्रत्यक्षः। हे अग्ने उत्सस्य उदकधारकस्य[3] लोकस्य मध्ये पदम् अपां स्थानं निहितम्। तत् माध्यमिकं स्थानं वेः गच्छ। यद्वा। उत्सस्य मेघस्य मध्ये निहितं पदं विद्युदाख्यं तत् स्वात्मतया[4] गच्छ ॥ वेः। वी गत्यादिषु। लङि सिपि रूपम्। [illegible] ॥

समानं नीळं वृषणो वसानाः सं जग्मिरे महिषा अर्वतीभिः ।
ऋतस्य पदं कवयो नि पान्ति गुहा नामानि दधिरे पराणि ॥ २ ॥

समानम् । नीळम् । वृषणः । वसानाः । सम् । जग्मिरे । महिषाः । अर्वतीभिः ।
ऋतस्य । पदम् । कवयः । नि । पान्ति । गुहा । नामानि । दधिरे । पराणि ॥ २ ॥

वृषणः आहुतीनां सेक्तारः समानम् एकं नीळं स्थानमग्निं वसानाः सम्यक् आच्छादयन्तः महिषाः महान्तो यजमानाः अर्वतीभिः वडवाभिः सं जग्मिरे समगच्छन्त। धनवन्तोऽभूवन्। यद्वा। अग्निमेवाभीप्सन्तो मरुतः प्रत्यागन्तुं रोहिदाख्याभिर्वडवाभिः संयोजितवन्तः। तथा कवयः मेधाविनः ऋतस्य उदकस्य पदम् आवासस्थानमग्निं नि पान्ति नितरां रक्षन्ति। हविर्भिः स्तुतिभिश्च आराधयन्तीत्यर्थः[5]। ततः गुहा गुहायामन्तरिक्षे स्थितानि विश्वानि नामानि उदकानि दधिरे धारयन्ति। यद्वा। गुहा गुहे संवृते हृदये पराणि प्रधानान्यग्निर्जातवेदा वैश्वानर इत्यादीनि नामानि दधिरे कुर्वन्ति। स्तुवन्तीत्यर्थः ॥

ऋतायिनी मायिनी सं दधाते मित्वा शिशुं जज्ञतुर्वर्धयन्ती ।
विश्वस्य नाभिं चरतो ध्रुवस्य कवेश्चित्तन्तुं मनसा वियन्तः ॥ ३ ॥

ऋतयिनी इत्यृतऽयिनी । मायिनी इति । सम् । दधाते इति ।
मित्वा । शिशुम् । जज्ञतुः । वर्धयन्ती इति ।
विश्वस्य । नाभिम् । चरतः । ध्रुवस्य । कवेः । चित् । तन्तुम् । मनसा । विऽयन्तः ॥ ३ ॥

---

१. त–विपश्यति। २. त–मर–आजानाति। ३. त३–मर–उदकधारस्य; म१.४.७–उदकाधारस्य लोकधारस्य; म६–उदकाधारकस्य। ४. ग–स्वात्मनोप; त१.२.५.७–स्वान्यतया; त४–स्वात्मतया; म२–स्वात्मन्यतया। ५. त–म१.४.६–रोधयन्तीत्यर्थः।

ऋतायिनी ऋतवत्यौ सत्यवत्यौ अत एव मायिनी प्रज्ञावत्यौ कर्मयुक्ते वा[1] द्यावापृथिव्यौ यज्ञसाधनभूते[2] अरणी वा इममग्निं सं दधाते सम्यक् धारयतः । अग्निसूर्यात्मना केवलाग्न्यात्मना वा संदधाते । मित्वा कालपरिमाणं कृत्वा यद्वा संपरिच्छिद्य शिशुं शंसनीयं बालमग्निं जज्ञतुः जनयतः । वर्धयन्ती वर्धयन्त्यौ द्यावापृथिव्यौ लोके यथा परिच्छेदाय पुत्रं पितरौ जनयतस्तद्वत् । ततः विश्वस्य सर्वस्य चरतः जङ्गमस्य ध्रुवस्य स्थावरस्य च जगतः नाभिं नाभिभूतं मध्यं प्रधानभूतं वा कवेः मेधाविनोऽग्नेः तन्तुं तनितारं वैश्वानराख्यमेवाग्निं मनसा वियन्तः विविधं गच्छन्तो मनुष्याः सुखेन पूजयन्त इति शेषः । तं वयं यजाम इति[3] ॥

ऋतस्य हि वर्तनयः सुजातमिषो वाजाय प्रदिवः सचन्ते ।
अधीवासं रोदसी वावसाने घृतैरन्नैर्वावृधाते मधूनाम् ॥ ४ ॥

ऋतस्य । हि । वर्तनयः । सुऽजातम् । इषः । वाजाय । प्रऽदिवः । सचन्ते ।
अधीवासम् । रोदसी इति । वावसाने इति । घृतैः । अन्नैः । ववृधाते इति । मधूनाम् ॥ ४ ॥

ऋतस्य यज्ञस्य वर्तनयः प्रवर्तकाः[4] इषः अभिलषितान्यन्नानि प्रदिवः पुरातना ऋत्विग्यजमानाः सुजातम् आधानकाले सुष्ठूत्पन्नमग्निं वाजाय बलार्थमन्नार्थं वा सचन्ते हि सेवन्ते खलु । अपि च वावसाने सर्वस्य जगत आच्छादयित्र्यौ रोदसी द्यावापृथिव्यौ अधीवासम् ओषधिवनस्पत्यात्मना निवसन्तम् । यद्वा । अधिरुपर्यर्थे । उपर्यपि लोकानामुपर्यग्निं विद्युदादित्यात्मना निवसन्तम् । अग्निं मधूनाम् उदकानां सम्बन्धेन संबन्धिभिः घृतैरन्नैः पुरोडाशादिभिश्च वावृधाते वर्धयां चक्रतुः । वर्धयतः । तस्माद्वयमपि तमग्निमिडुम इत्यभिप्रायः ॥

सप्त स्वसॄररुषीर्वावशानो विद्वान्मध्व उज्जभारा दृशे कम् ।
अन्तर्येमे अन्तरिक्षे पुराजा इच्छन्वव्रिमविदत्पूषणस्य ॥ ५ ॥

सप्त । स्वसॄः । अरुषीः । वावशानः । विद्वान् । मध्वः । उत् । जभार । दृशे । कम् ।
अन्तरिति । येमे । अन्तरिक्षे । पुराऽजाः । इच्छन् । वव्रिम् । अविदत् । पूषणस्य ॥ ५ ॥

वावशानः कामयमानो वाश्यमानः[5] स्तोतृभिः स्तूयमानो वा विद्वान् सर्वं जानानः सोऽग्निः अरुषीः आरोचमानाः सप्त सप्तसंख्याकाः स्वसॄः स्वयंसारिणीः 'काली कराली च' (मु. उ. १. २. ४) इत्यादिकाः सप्त जिह्वाः मध्वः मदकरात् यज्ञात् उज्जभार उज्जहार । ऊर्ध्वं हृतवान् । यज्ञे स्वतेजसा प्रादुर्भूत इत्यर्थः । किमर्थम् । कं सुखेन दृशे सर्वेषामेव पदार्थानां दर्शनार्थम् । किंच पुराजाः पुरातनः सोऽग्निर्द्यावापृथिव्योः अन्तः मध्ये अन्तरिक्षे स्थितः[6] ता जिह्वाः येमे नियमितवान् । सर्वत्र तेजोयुक्तो वर्तत इत्यर्थः । अपि च इच्छन् यजमानात् कामयमानोऽग्निः पूषणस्य । पूषेति पृथिवीनाम । पार्थिवस्य लोकस्य वव्रिं रूपं शुभ्रवर्णम् अविदत् प्राप्नोत् । यद्वा । 'मूर्धा भुवो भवति नक्तमग्निस्ततः सूर्यो जायते प्रातरुद्यन्' (ऋ. सं. १०.८८.६) इति मन्त्रान्तरे दर्शनादादित्यात्मनाग्निः स्तूयते । कामयमानः सूर्यात्मनाग्निः सप्तसंख्याकान् स्वसॄः रश्मीन् मध्वः समुद्रोदकादुज्जहार । ततोऽन्तरिक्षे विद्युदात्मना स्थित्वा वृष्टिलक्षणं रूपं पृथिव्याः प्राप्नुवदिति ॥

१. त-अ६-'वा' नास्ति । २. त-°भूतौ । ३. त-म१.२.४-६-मु-इति वा । ४. त-म२. ४.६-प्रवर्तकाः । ५. म-शाम्यमानः; त-अ३.६-मु-वास्यमानः वेष्टयमानः; अ५-शाम्यमानः । ६. त-म२. ६-मु-तस्मिन्; म१.४-यस्मिन्; म७-न स्थितः ।

स॒प्त म॒र्यादाः॑ क॒वय॑स्ततक्षु॒स्तासा॒मेका॒मिद॒भ्यं॑हु॒रो गा॑त् ।
आ॒योर्ह॑ स्क॒म्भ उ॑प॒मस्य॑ नी॒ळे प॒थां वि॑स॒र्गे ध॒रुणे॑षु तस्थौ ॥ ६ ॥

स॒प्त । म॒र्यादाः॑ । क॒वयः॑ । त॒त॒क्षुः॒ । तासा॑म् । एका॑म् । इत् । अ॒भि । अं॒हु॒रः । गा॒त् ।
आ॒योः । ह॒ । स्क॒म्भः । उ॒प॒ऽमस्य॑ । नी॒ळे । प॒थाम् । वि॒ऽस॒र्गे । ध॒रुणे॑षु । त॒स्थौ॒ ॥ ६ ॥

कवयः मेधाविन ऋषयः सप्त मर्यादाः । कामजेभ्यः क्रोधजेभ्यश्चोद्धृताः पानमक्षाः स्त्रियो मृगया दण्डः पारुष्यमन्यदूषणमिति सप्त मर्यादाः । यद्वा । 'स्तेयं गुरुतल्पारोहणं ब्रह्महत्यां सुरापानं दुष्कृतकर्मणः पुनःपुनः सेवां पातकेऽनृतोद्यम्' (निरु. ६. २७) इति निरुक्ते निर्दिष्टाः सप्त मर्यादाः । अवस्थिताः ततक्षुः । तक्षतिः करोतिकर्मा । सुष्ठु तक्षणीया अकुः । त्यक्तवन्त इत्यर्थः । तासां मर्यादानाम् एकामित् एकामेव अंहुरः पापवान् पुरुषः अभि गात् अभिगच्छति । यस्त्वेवं करोति स पापवान् भवतीत्यर्थः । किंच आयोः तस्य मनुष्यस्य स्कम्भः स्कम्भयिता निरोधकोऽग्निः उपमस्य समीपभूतस्यायोः नीळे स्थाने पथाम् आदित्यरूपस्य स्वस्य रश्मीनां विसर्गे विसर्जनस्थानेऽन्तरिक्षमध्ये वर्तमानेषु धरुणेषु उदकेषु तस्थौ विद्युदात्मना तिष्ठति । अनेन लोकत्रयवर्तित्वमिति ॥

अस॑च्च॒ सच्च॑ पर॒मे व्यो॑म॒न्दक्ष॑स्य॒ जन्म॒न्नदि॑तेरु॒पस्थे॑ ।
अ॒ग्निर्ह॑ नः प्रथम॒जा ऋ॒तस्य॒ पूर्व॒ आयु॑नि वृष॒भश्च॑ धे॒नुः ॥ ७ ॥

अस॑त् । च॒ । सत् । च॒ । प॒र॒मे । विऽओ॑मन् । दक्ष॑स्य । जन्म॑न् । अदि॑तेः । उ॒पऽस्थे॑ ।
अ॒ग्निः । ह॒ । नः॒ । प्र॒थ॒म॒ऽजाः । ऋ॒तस्य॑ । पूर्वे॑ । आयु॑नि । वृ॒ष॒भः । च॒ । धे॒नुः ॥ ७ ॥

असत् अव्याकृतं सच्च व्याकृतम् । 'असदेवेदमग्र आसीत् तत्सदासीत् तत्समभवत्' (छा. उ. ३. १९. १) इति श्रुतेः । सदसदात्मकं जगत् सर्वं परमे उत्तमे ज्ञानसहिते व्योमन् व्योमनि कारणात्मनि जातमभूत् सदा । अदितेः पृथिव्याः उपस्थे उपस्थाने समीपे दक्षस्य प्रजापतेः । यद्वा दक्षस्य । 'स त्रेधात्मानं व्यभजतादित्यं तृतीयं वायुं तृतीयम्' (श. ब्रा. १०. ६. ५. ३) इति श्रुतेः तृतीयस्य द्युलोकस्याधिष्ठातृत्वादादित्यस्य । जन्मन् जन्मनि । तत्र एवं सति मनुष्यस्य सृष्टिक्रमात् पूर्वम् अग्निः अग्निरेव ऋतस्य[1] कर्मफलस्य भोक्तृणां नः अस्माकं प्रथमजाः प्रथममेव जातः समुत्पन्नः । 'तेजो रसो निरवर्ततासिः' (श. ब्रा. १०. ६. ५. २, बृ. उ. १. २. २) इति श्रवणात् । पश्चात् तत्प्रकरणे 'ततो मनुष्या अजायन्त' इति प्रथमत एव मनुष्यसृष्टेरभिहितत्वात् अनन्तरं पूर्वे उत्तरसृष्टिमपेक्ष्य पूर्वस्मिन् आयुनि कालेऽयमग्निरेव वृषभश्च आसीत् । धेनुः च अभवत् । स्त्रीपुंसवत् स्त्रीपुंसात्मकोऽभवदित्यर्थः ॥ ॥ ३३ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपाल-
साम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये
वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये सप्तमाष्टके पञ्चमोऽध्यायः ॥

---

१. ग–ऋतस्य सत्यभूतस्य; त१–ऋतस्य भूतस्य ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥
सप्तमस्याष्टकस्यैवं व्याकार्षीत् पञ्चमं सुधीः ।
सायणाचार्यः षष्ठमध्यायं व्याचिकीर्षति ॥

दशमे मण्डले प्रथमेऽनुवाके षोडश सूक्तानि । तत्र 'अयं स यस्य' इति सप्तर्चं षष्ठं सूक्तमाप्त्यस्य त्रितस्यार्षं त्रैष्टुभमाग्नेयम् । 'अयम्' इत्यनुक्रान्तम् । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरुक्तो विनियोगः ॥

अ॒यं स यस्य॒ शर्म॒न्नवो॑भिर॒ग्नेरेध॑ते जरि॒ताभि॑ष्टौ ।
ज्येष्ठे॑भि॒र्यो भा॒नुभि॑रृषू॒णां प॒र्येति॒ परि॑वीतो वि॒भावा॑ ॥ १ ॥

अ॒यम् । सः । यस्य॑ । शर्म॑न् । अवः॑ऽभिः । अ॒ग्नेः । एध॑ते । ज॒रि॒ता । अ॒भिष्टौ॑ ।
ज्येष्ठे॑भिः । यः । भा॒नुऽभिः॑ । ऋ॒षू॒णाम् । प॒रि॒ऽएति॑ । परि॑ऽवीतः । वि॒भाऽवा॑ ॥ १ ॥

जरिता स्तोता अभिष्टौ यागे कृते[1] यस्य अग्नेः अवोभिः पालनैः[2] शर्मन् शर्मणि स्वगृहे एधते वर्धते सः अयम् अग्निर्यागार्थमस्माभिराहूत इति शेषः । विभावा दीप्तिमान् यः अग्निः ऋषूणां सूर्यरश्मीनां ज्येष्ठेभिः प्रशस्तैः भानुभिः तेजोभिः परिवीतः परिवृतः पर्येति सर्वतो गच्छति । यत्र यत्र गन्तव्यं तत्र तत्राप्रतिहतगतिर्गच्छतीत्यर्थः ॥

यो भा॒नुभि॑र्वि॒भावा॑ वि॒भात्य॒ग्निर्दे॒वेभि॑रृ॒तावाज॑स्रः ।
आ यो वि॒वाय॑ स॒ख्या सखि॑भ्योऽपरिह्वृ॒तो अत्यो॒ न सप्तिः॑ ॥ २ ॥

यः । भा॒नुऽभिः॑ । वि॒भाऽवा॑ । वि॒ऽभाति॑ । अ॒ग्निः । दे॒वेभिः॑ । ऋ॒तऽवा॑ । अज॑स्रः ।
आ । यः । वि॒वाय॑ । स॒ख्या । सखि॑ऽभ्यः । अप॑रिऽह्वृतः । अत्यः॑ । न । सप्तिः॑ ॥ २ ॥

ऋतवा सत्यवाक्यवान्[3] यज्ञवान् वा अजस्रः अनुपक्षीणोऽहिंसितो वा । केनचिदनभिभूत इत्यर्थः । विभावा दीप्तिमान् यः अग्निर्देवेभिः देवैर्द्योतमानैः भानुभिः तेजोभिः विभाति विविधं दीप्यते किंच यः अग्निः सख्या सख्यानि सखिभिः कर्तव्यानि कर्माणि हविरादीनि । कर्तुमिति शेषः । सखिभ्यः सखिभूतानां यजमानानामर्थाय अपरिह्वृतः अपरिहिंसितः । अपरिश्रान्त इत्यर्थः । आ विवाय आभिमुख्येन गच्छति । तत्र दृष्टान्तः । सप्तिः । सदासर्पण[4] इत्यर्थः । अत्यः न यथा सततगमनसमर्थोऽश्वोऽपरिश्रान्तो गच्छति तद्वत् । सोऽयमग्निरस्माभि-र्यागार्थमाहूत इति पूर्वेणान्वयः ॥

ईशे॒ यो विश्व॑स्या दे॒ववी॑ते॒रीशे॑ वि॒श्वायु॑रु॒षसो॒ व्यु॑ष्टौ ।
आ यस्मि॑न्म॒ना ह॒वींष्य॒ग्नावरि॑ष्टरथः स्क॒भ्नाति॑ शू॒षैः ॥ ३ ॥

1. ग-त३भ-कृते सति । 2. त-पालकैः । 3. त१.२.५.६-भ६-सत्यवाकवान्; त४-सत्य-वाक्यवान्; त७-सत्यवाकवान्; मु-सत्यवान् । 4. ग-सदासर्पणशील; त२.४.६.७-सदासर्पण; त५-सदासर्पण; भ१.४-सदासर्पण ।

ईशे । यः । विश्वस्याः । देवऽवीतेः । ईशे । विश्वऽआयुः । उषसः । विऽउष्टौ ।
आ । यस्मिन् । मना । हवींषि । अग्नौ । अरिष्टऽरथः । स्कम्नाति । शूषैः ॥ ३ ॥

यः अग्निः विश्वस्याः देववीतेः सर्वस्य यज्ञस्य ईशे ईष्टे । अपि च विश्वायुः सर्वत्रा-प्रतिहतगमनः उषसो व्युष्टौ विवासने उदयकाले[1] होमार्थं यजमानानाम् ईशे ईष्टे । शूषैः सुखकरैः अरिष्टरथः अहिंसितमहारथः सर्व एव यजमानः यस्मिन् अग्नौ मना मननीयानि हवींषि आ स्कम्नाति आदरेण प्रतिबध्नाति प्रक्षिपति । सोऽयमग्निरस्माभिर्यागार्थमाहूत इत्यर्थः ॥

शूषेभिर्वृधो जुषाणो अर्कैर्देवाँ अच्छा रघुपत्वा जिगाति ।
मन्द्रो होता स जुह्वा३ यजिष्ठः संमिश्लो अग्निरा जिघर्ति देवान् ॥ ४ ॥

शूषेभिः । वृधः । जुषाणः । अर्कैः । देवान् । अच्छ । रघुऽपत्वा । जिगाति ।
मन्द्रः । होता । सः । जुह्वा । यजिष्ठः । सम्ऽमिश्लः । अग्निः । आ । जिघर्ति । देवान् ॥ ४ ॥

वृधः वर्धितोऽग्निः[2] शूषेभिः हविर्लक्षणैर्बलैः[3] । बलनिमित्तैर्हविर्भिरित्यर्थः । अर्कैः स्तोत्रैश्च जुषाणः सेव्यमानः सन् देवान् इन्द्रादीन् अच्छ आप्तुं रघुपत्वा लघुपतनः शीघ्रगामी जिगाति गच्छति[4] । गत्वा च मन्द्रः स्तुत्यः होता देवानामाह्वाता[5] होमनिष्पादको वा यजिष्ठः यष्टृतमः संमिश्लः स्वगुणैर्देवैर्वा संप्रयुक्तः सः अग्निः देवान् प्रति हविः आ जिघर्ति आहारयति । देवेभ्यो हविर्ददातीत्यर्थः[1] ॥

तमुस्रामिन्द्रं न रेजमानमग्निं गीर्भिर्नमोभिरा कृणुध्वम् ।
आ यं विप्रासो मतिभिर्गृणन्ति जातवेदसं जुह्वं सहानाम् ॥ ५ ॥

तम् । उस्राम् । इन्द्रम् । न । रेजमानम् । अग्निम् । गीःऽभिः । नमःऽभिः । आ । कृणुध्वम् ।
आ । यम् । विप्रासः । मतिऽभिः । गृणन्ति । जातऽवेदसम् । जुह्वम् । सहानाम् ॥ ५ ॥

हे ऋत्विजो यूयम् उस्रां भोगानामुत्स्राविणं दातारं रेजमानं ज्वालात्मना कम्पमानं तम् अग्निम् इन्द्रं न इन्द्रमिव गीर्भिः स्तुतिभिः नमोभिः हविर्भिश्च आ कृणुध्वम् । अस्मदभि-मुखं कुरुत[6] । विप्रासः मेधाविनः स्तोतारः सहानां शत्रुबलानामभिभवितॄणां देवानां जुह्वम् आह्वातारं जातवेदसं जातधनं जातप्रज्ञं वा यम् अग्निम् आ गृणन्ति आदरेण स्तुवन्ति । तमा कृणुध्वमिति पूर्वेण संबन्धः ॥

सं यस्मिन्विश्वा वसूनि जग्मुर्वाजे नाश्वाः सप्तीवन्त एवैः ।
अस्मे ऊतीरिन्द्रवाततमा अर्वाचीना अग्न आ कृणुष्व ॥ ६ ॥

सम् । यस्मिन् । विश्वा । वसूनि । जग्मुः । वाजे । न । अश्वाः । सप्तिऽवन्तः । एवैः ।
अस्मे इति । ऊतीः । इन्द्रवातऽतमाः । अर्वाचीनाः । अग्ने । आ । कृणुष्व ॥ ६ ॥

१. भ२–उषःकाले । २. त-भ२.६–वर्धितोऽग्निः; भ१–पिच्छितोऽग्निः । ३. त-भ१–हविर्युक्तैर्बलैः ।
४. त-मु–'गच्छति' नास्ति । ५. ग–यष्टृतमः होमसाधनज्वालया संगतः अग्निः देवानिन्द्रादीनाजुहोति ।
६. त-भ६–कुरुध्वं ।

हे अग्ने यस्मिन् त्वयि विश्वानि[1] वसूनि धनानि सं जग्मुः स्वत्वेन संगतानि भवन्ति। तत्र दृष्टान्तः। एवैः[2] गमनैः सप्तीवन्तः सर्पणवन्तः शीघ्रगमनसमर्थाः[3] अश्वाः वाजे न यथा संग्रामे संगतास्तद्वत्। हे अग्ने स त्वम् इन्द्रवाततमाः इन्द्रेणाभिगताः ऊतीः रक्षाः अस्मे अस्मासु अर्वाचीनाः अभिमुखीः आ कृणुष्व आदरेण कुरु॥

अधा ह्यग्ने मह्ना निषद्या सद्यो जज्ञानो हव्यो बभूथ।
तं ते देवासो अनु केतमायन्नधावर्धन्त प्रथमास ऊमाः॥ ७॥

अध। हि। अग्ने। मह्ना। निऽसद्य। सद्यः। जज्ञानः। हव्यः। बभूथ।
तम्। ते। देवासः। अनु। केतम्। आयन्। अध। अवर्धन्त। प्रथमासः। ऊमाः॥ ७॥

अध[4] अनन्तरं हि यस्माद्धे अग्ने त्वं मह्ना महत्त्वेन जज्ञानः जायमानो ज्वलन् निषद्य उपविश्य सद्यः तस्मिन् प्रजननकाल एव हव्यः हवनार्ह आहुतिप्रक्षेपार्हः बभूथ भवसि तस्मात् कारणात् देवासः हविषो दातारः ऋत्विग्यजमानाः ते तव स्वभूतं तं तादृशं केतं प्रज्ञानलक्षणम् अनु आयन् अनुगच्छन्ति। दीप्ते त्वयि हवींषि जुह्वतीत्यर्थः। अध[5] अनन्तरमृत्विगादयः प्रथमासः क्रियाभिजनविद्यागुणैरुत्कृष्टाः ऊमाः त्वया रक्षिताः सन्तः अवर्धन्त वर्धन्ते॥ ॥१॥

'स्वस्ति नः' इति सप्तर्चं सप्तमं सूक्तम्। ऋष्याद्याः पूर्ववत्। 'स्वस्ति' इत्यनुक्रान्तम्। उक्तः सूक्तविनियोगः। स्वस्त्ययन्यां प्रधानस्य 'स्वस्ति नः' इत्येषानुवाक्या। सूत्रितं च— 'अग्निः स्वस्तिमान् स्वस्ति नो दिवो अग्ने पृथिव्याः' (आश्व. श्रौ. २. १०) इति॥

स्वस्ति नो दिवो अग्ने पृथिव्या विश्वायुर्धेहि यजथाय देव।
सचेमहि तव दस्म प्रकेतैरुरुष्या ण उरुभिर्देव शंसैः॥ १॥

स्वस्ति। नः। दिवः। अग्ने। पृथिव्याः। विश्वऽआयुः। धेहि। यजथाय। देव।
सचेमहि। तव। दस्म। प्रऽकेतैः। उरुष्य। नः। उरुऽभिः। देव। शंसैः॥ १॥

हे देव दानादिगुणविशिष्ट अग्ने त्वं दिवः पृथिव्याः द्यावापृथिव्योः सकाशात् नः अस्मभ्यं विश्वायुः सर्वायुः स्वस्ति पुत्रादि[6] यजथाय देवयागार्थं धेहि प्रयच्छ। सर्वोपद्रवरहिताः सर्वायुपुत्रयुक्ताश्च[7] सन्तो वयं यथा यजमाना भवेम तथास्मान् कुर्विति वाक्यशेषः। अपि च वयं सचेमहि[8]। हे दस्म दर्शनीय देव अग्ने उरुभिः बहुभिः शंसैः शंसनीयैः तव संबन्धिभिः प्रकेतैः पालनोपायप्रज्ञानैः नः अस्मान् उरुष्य रक्ष॥

इमा अग्ने मतयस्तुभ्यं जाता गोभिरश्वैरभि गृणन्ति राधः।
यदा ते मर्तो अनु भोगमानड्वसो दधानो मतिभिः सुजात॥ २॥

१. ग-त३.७-म५.६-मु—विश्वा विश्वानि; त१—विश्वा। २. त—एतैः। ३. त-म६-मु—शीघ्रगमनशीलाः समर्थाः। ४. त२—अथ; म१.४.७—अधाय; म६—अधा। ५. त१.२.५.७-म६—अथ; त३-म१.२.४.७—अधाय। ६. ग—पुत्राद्यविनाशाय; त—पुत्रा; त२-म५.६—पुत्राद्यविनाशं। ७. त-म२.६—सर्वायुर्युक्ताश्च; त२-म१.४.७—सर्वायुपुत्राश्च। ८. म५-सचेमहि त्वां सेवेमहि।

इमाः । अग्ने । मतयः । तुभ्यम् । जाताः । गोभिः । अश्वैः । अभि । गृणन्ति । राधः ।
यदा । ते । मर्तः । अनु । भोगम् । आनट् । वसो इति । दधानः । मतिऽभिः । सुऽजात ॥ २ ॥

हे अग्ने इमाः इदानीं मतयः स्तुतयः तुभ्यं त्वदर्थं जाताः अस्मदादिस्तोतृमुखादुत्पन्नाः[1] । उच्चारिता इत्यर्थः । गोभिरश्वैः च सहितं राधः त्वया दीयमानं हिरण्यादिकं धनम् अभि गृणन्ति अभिष्टुवन्ति । अस्मत्स्तुत्यनुरूपाणामस्मभ्यं त्वया दत्तमिति प्रशंसन्ति । यदा मर्तः अस्मदादिको मनुष्यः ते त्वया दीयमानं भोगं भोगार्हं धनम् अनु आनट् प्राप्नोति लभते तदा हे वसो प्रशस्यमभूमन् । यद्वा । स्वेन तेजसा सर्वस्याच्छादयितः । हे सुजात शोभनकर्मार्थमुत्पन्नाग्ने[2] त्वं दधानः अस्मभ्यं धनं प्रयच्छन् मतिभिः अस्मदीयाभिः स्तूयस इति शेषः ॥

अग्निं मन्ये पितरमग्निमापिमग्निं भ्रातरं सदमित्सखायम् ।
अग्नेरनीकं बृहतः सपर्यं दिवि शुक्रं यजतं सूर्यस्य ॥ ३ ॥

अग्निम् । मन्ये । पितरम् । अग्निम् । आपिम् । अग्निम् । भ्रातरम् । सदम् । इत् । सखायम् ।
अग्नेः । अनीकम् । बृहतः । सपर्यम् । दिवि । शुक्रम् । यजतम् । सूर्यस्य ॥ ३ ॥

अहं स्तोता पितरम् अग्निम् एव मन्ये जाने । आपिं बन्धुम् अग्निम् एव मन्ये । भ्रातरम् अग्निम् एव मन्ये । सदमित् सर्वदाविशेषाद्विनं सखायम् अग्निमेव जानामि । बृहतः महतः अग्नेः अनीकम् आहवनीयाख्यं मुखं सपर्यं परिचरामि । तत्र लुप्तोपममेतत् । दिवि द्युलोके स्थितं यजतं यष्टव्यं पूजनीयं सूर्यस्य संबन्धि शुक्रं दीप्तिमत् मण्डलं यथा कश्चिदभिप्रेतार्थसिद्धये आराधयति तद्वत् ॥

सिध्रा अग्ने धियो अस्मे सनुत्रीर्यं त्रायसे दम आ नित्यहोता ।
ऋतावा स रोहिदश्वः पुरुक्षुर्द्युभिरस्मा अहभिर्वाममस्तु ॥ ४ ॥

सिध्राः । अग्ने । धियः । अस्मे इति । सनुत्रीः । यम् । त्रायसे । दमे । आ । नित्यऽहोता ।
ऋतऽवा । सः । रोहित्ऽअश्वः । पुरुऽक्षुः । द्युऽभिः । अस्मै । अहऽभिः । वामम् । अस्तु ॥ ४ ॥

हे अग्ने सनुत्रीः संभक्त्र्यः अस्मे अस्माकं संबन्धिन्यः धियः स्तुतयः सिध्राः सिद्धा निष्पन्नाः । त्वदर्थमस्माभिः कृता इत्यर्थः । दमे आ अस्मदीयगृहे मर्यादयावस्थितस्त्वं नित्यहोता सततं होमनिष्पादको देवानामाह्वाता वा सन् यं मां त्रायसे कर्मवैगुण्यात् रक्षसि सः अहं त्वत्प्रसादात् त्वत्सायुज्यं गतः सन् ऋतवा यज्ञवान् सत्यवान् वा स्यामिति शेषः । रोहिदश्वः रोहित्संज्ञकाश्वः पुरुक्षुः बह्वन्नश्च स्याम् । किंच अस्मै ईदृग्भूताय तुभ्यं द्युभिः दीप्तेषु अहभिः अहःसु दिवसेषु वामं वननीयं हविः अस्तु ॥

१. त१.२.४.५—'स्तोत्रमुखोपदुत्पन्नाः; म२—'स्तोत्रे मुखादुत्पन्नाः; त६-७—'स्तोत्रमुखादुत्पन्नाः; म६—'स्तोत्रमयोऽस्मन्मुखादुत्पन्नाः । २. ग—'कर्मणोत्पन्नाग्ने; त२.४.५—'कर्मार्थमुत्पन्नाग्ने; त३.७-म—'कर्मार्थमुत्पन्नाग्ने; त६—'कर्मोत्पन्नाग्ने ।

शुभिर्हितं मित्रमिव प्रयोगं प्रत्नमृत्विजमध्वरस्य जारम्।
बाहुभ्यामग्निमायवोऽजनन्त विक्षु होतारं न्यसादयन्त ॥ ५ ॥

शुऽभिः। हितम्। मित्रम्ऽइव। प्रऽयोगम्। प्रत्नम्। ऋत्विजम्। अध्वरस्य। जारम्।
बाहुऽभ्याम्। अग्निम्। आयवः। अजनन्त। विक्षु। होतारम्। नि। असादयन्त ॥ ५ ॥

शुभिर्हितं दीप्तिभिर्हितं मित्रमिव स्निग्धमिव प्रयोगं प्रयोक्तव्यं प्रत्नं पुराणम् ऋत्विजं होतृसंज्ञकम्। 'अग्निर्वै देवानां होतासीत्' (ऐ. ब्रा. २. ७; ३. १४) इति श्रुतेः। अध्वरस्य यज्ञस्य जारं समापयितारम् एवंभूतम् अग्निमायवः यजमाना मनुष्याः बाहुभ्याम् अजनन्त जनितवन्तः। किंच विक्षु मनुष्येषु[1]। तदाकारेषु वेदिष्वित्यर्थः। होतारम् आह्वातारं न्यसादयन्त नियमेन सादितवन्तः। देवानां यागार्थं निरूपितवन्त इत्यर्थः॥

स्वयं यजस्व दिवि देव देवान् किं ते पाकः कृणवदप्रचेताः।
यथायज ऋतुभिर्देव देवानेवा यजस्व तन्वं सुजात ॥ ६ ॥

स्वयम्। यजस्व। दिवि। देव। देवान्। किम्। ते। पाकः। कृणवत्। अप्रऽचेताः।
यथा। अयजः। ऋतुऽभिः। देव। देवान्। एव। यजस्व। तन्वम्। सुऽजात ॥ ६ ॥

हे देव द्योतमानाग्ने त्वं दिवि द्युलोके स्थितान् देवान् इन्द्रादीन् स्वयम् आत्मनैव यजस्व। पाकः पक्तव्यप्रज्ञः अप्रचेताः अप्रकृष्टज्ञानो[2] मनुष्यः ते तव किं कृणवत् किं करोति। त्वयानधिष्ठितः[3] किंचिदपि न जानातीत्यर्थः। किंच हे देव त्वम् ऋतुभिः कालविशेषैः देवान् यथायजः इष्टवानसि एव एवं हे सुजात शोभनजन्मन्नग्ने तन्वम् आत्मानमपि यजस्व॥

भवा नो अग्नेऽवितोत गोपा भवा वयस्कृदुत नो वयोधाः।
रास्वा च नः सुमहो हव्यदातिं त्रास्वोत नस्तन्वो अप्रयुच्छन् ॥ ७ ॥

भव। नः। अग्ने। अविता। उत। गोपाः। भव। वयःऽकृत्। उत। नः। वयःऽधाः।
रास्व। च। नः। सुऽमहः। हव्यऽदातिम्। त्रास्व। उत। नः। तन्वः। अप्रऽयुच्छन् ॥ ७ ॥

हे अग्ने त्वं नः अस्माकम् अविता दृष्टभयेभ्यो रक्षकः भव भूयाः। उत अपि च गोपाः अदृष्टभयेभ्यो गोप्ता रक्षको भव। उत अपि च वयस्कृत् अन्नस्य कर्ता भव। वयोधाः अन्नस्य दाता भव। हे सुमहः सुष्ठु पूजनीयाग्ने त्वं स्वभूतां हव्यदातिं हविषो दातिं नः अस्मभ्यं रास्व च प्रयच्छ। उत अपि च नः अस्माकं स्वभूता तन्वः शरीराणि अप्रयुच्छन् अप्रमाद्यन् त्रास्व पालय॥ ॥२॥

'प्र केतुना' इति नवर्चमष्टमं सूक्तं त्रैष्टुभम्। त्वष्टुपुत्रस्त्रिशिरा नामर्षिः। आदितः षडाग्नेय्यस्ततस्तिस्र ऐन्द्र्यः। तथा चानुक्रान्तं—'प्र केतुना नव त्रिशिरास्त्वाष्ट्रस्तृचोऽन्त्य ऐन्द्रः' इति। आदितः षण्णां प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोराग्नेयक्रतावुक्तो विनियोगः॥

१. ग-त३-भ२.५-मु–विशो मनुष्याः; त१.२.६-अ१.४–विशो मनु, त७-भ७–विशो मनुः; भ६–विशेषो मनुष्याः। २. त–प्रकृष्टज्ञानो। ३. ग-त३-भ–°धिष्ठितः सन्।

प्र केतुना बृहता यात्यग्निरा रोदसी वृषभो रोरवीति ।
दिवश्चिदन्ताँ उपमाँ उदानळपामुपस्थे महिषो ववर्ध ॥ १ ॥

प्र । केतुना । बृहता । याति । अग्निः । आ । रोदसी इति । वृषभः । रोरवीति ।
दिवः । चित् । अन्तान् । उपऽमान् । उत् । आनट् । अपाम् । उपऽस्थे । महिषः । ववर्ध ॥ १ ॥

अग्निः बृहता महता केतुना प्रज्ञानेन युक्तः सन् आ इदानीं रोदसी द्यावापृथिव्यौ प्र याति प्रकर्षेण गच्छति । किंच देवानामाह्वानकाले वृषभः इव रोरवीति अत्यर्थं शब्दं करोति । दिवश्चित् द्युलोकस्यापि अन्तान् अवसानान् उपमान् समीपांश्च प्रदेशान् ज्वलनात्मनादित्यात्मना वा स्थितः उदानट् ऊर्ध्वं व्याप्नोति । अपां वृष्टिलक्षणानामुदकानाम् उपस्थे उपस्थानेऽन्तरिक्षे वैद्युतात्मना महिषः महान् ववर्ध वर्धते ॥

मुमोद गर्भो वृषभः ककुद्मानस्रेमा वत्सः शिमीवाँ अरावीत् ।
स देवतात्युद्यतानि कृण्वन्स्वेषु क्षयेषु प्रथमो जिगाति ॥ २ ॥

मुमोद । गर्भः । वृषभः । ककुत्ऽमान् । अस्रेमा । वत्सः । शिमीऽवान् । अरावीत् ।
सः । देवऽताति । उत्ऽयतानि । कृण्वन् । स्वेषु । क्षयेषु । प्रथमः । जिगाति ॥ २ ॥

गर्भः द्यावापृथिव्योरन्तर्गतः वृषभः कामानां वर्षिताग्निः ककुद्मान् उन्नततेजस्कः मुमोद मोदते । किंच अस्रेमा । प्रशस्यनामैतत् । प्रशस्तः वत्सः दम्पत्योर्वत्सभूतः सायंप्रातराहुत्युपजीवनात् शिमीवान्[1] हविर्वहनदेवाह्वानादिकर्मवानग्निः[1] अरावीत् देवाह्वानादिशब्दं करोति । सः अग्निः देवताति यज्ञे उद्यतानि उद्यमान्युत्साहकर्माणि कृण्वन् कुर्वन् स्वेषु क्षयेषु आत्मीयेष्वाहवनीयादिस्थानेषु स्थितः प्रथमः देवानां स्थानेषु मुख्यः जिगाति गच्छति ॥

आ यो मूर्धानं पित्रोररब्ध न्यध्वरे दधिरे सूरो अर्णः ।
अस्य पत्मन्नरुषीरश्वबुध्ना ऋतस्य योनौ तन्वो जुषन्त ॥ ३ ॥

आ । यः । मूर्धानम् । पित्रोः । अरब्ध । नि । अध्वरे । दधिरे । सूरः । अर्णः ।
अस्य । पत्मन् । अरुषीः । अश्वऽबुध्नाः । ऋतस्य । योनौ । तन्वः । जुषन्त ॥ ३ ॥

यः अग्निः पित्रोः मातापितृभूतयोर्द्यावापृथिव्योः मूर्धानम् आ अरब्ध स्वतेजोभिरारभते । यद्वा । मातापितृभूतयोररण्योर्मूर्धानं शिरोवत् प्रधानभूतं मन्थनप्रदेशम् । आङीषदर्थे । आरब्ध ईषत्स्पृशति । निर्मन्थनकालेऽपि दाहेन दग्धुं समर्थः । सूरः सुवीर्यस्याग्नेः अर्णः गमनशीलं तेजः अध्वरे यज्ञे नि दधिरे । स्तोतारो नियमेन धारयन्ति । अस्य अग्नेः पत्मन् पतने अरुषीः आरोचमानाः ऋतस्य यज्ञस्य योनौ स्थाने अश्वबुध्नाः व्याप्तमूला अश्वनिबन्धना वा । हविराहाराश्रिता इत्यर्थः । तन्वः तदीयास्तनूः जुषन्त ऋत्विजः सेवन्ते ॥

उषउषो हि वसो अग्रमेषि त्वं यमयोरभवो विभावा ।
ऋताय सप्त दधिषे पदानि जनयन्मित्रं तन्वे३ स्वायै ॥ ४ ॥

१. ग-हविर्वहनात् देवानां आह्वानादिकर्मवेगत्वात् शिमीवानग्निः ।

उषःऽउषः । हि । वसो इति । अग्रम् । एषि । त्वम् । यमयोः । अभवः । विभाऽवा ।
ऋताय । सप्त । दधिषे । पदानि । जनयन् । मित्रम् । तन्वे । स्वायै ॥ ४ ॥

हे वसो स्वेन तेजसा सर्वस्याच्छादयितर्वसुमन् वा प्रशस्य वा अग्ने त्वम् उषउषः सर्वस्या उषसः अग्रं पूर्वम् एषि प्राप्नोषि । अपि च यमयोः युग्मयोः परस्परमवियुक्तयोरहोरात्रयोः विभावा दीप्तिमान् अभवः भवसि । तन्वे स्वायै आत्मीयायच्छरीराय मित्रम् आदित्यं जनयन् उत्पादयन् सप्त पदानि सप्तसंख्याकानि धिष्ण्यादिस्थानानि ऋताय यज्ञार्थं दधिषे धारयसि ॥

भुव॒श्चक्षु॑र्म॒ह ऋ॒तस्य॑ गो॒पा भुवो॒ वरु॑णो॒ यदृ॒ताय॒ वेषि॑ ।
भुवो॑ अ॒पां नपा॑ज्जातवेदो॒ भुवो॑ दू॒तो यस्य॑ ह॒व्यं जुजो॑षः ॥ ५ ॥

भुवः । चक्षुः । महः । ऋतस्य । गोपाः । भुवः । वरुणः । यत् । ऋताय । वेषि ।
भुवः । अपाम् । नपात् । जातऽवेदः । भुवः । दूतः । यस्य । हव्यम् । जुजोषः ॥ ५ ॥

महः महतः ऋतस्य यज्ञस्य हे अग्ने त्वं चक्षुः इव प्रकाशकः भुवः भवसि । गोपाः यज्ञस्य रक्षकस्त्वमेव भवसि । यत् यदा ऋताय सोमरसलक्षणस्योदकस्यादानार्थं वरुणः आदित्यः वेषि गच्छसि तदा त्वमेव भुवः भवसि । हे जातवेदः जातप्रज्ञाग्ने अपां वृष्टिलक्षणानामुदकानां नपात् पौत्रस्त्वमेव भुवः भवसि । अग्नेर्हि मेघो जायते मेघादग्निर्विद्युद्रूपो जायत इत्यपां पौत्रत्वमुच्यते । यस्य[1] यजमानस्य हव्यं हविः जुजोषः सेवसे तस्य दूतः भुवः भवसि ॥ ॥ २५ ॥

दर्शपूर्णमासयोराग्नेयस्य याज्या ‘ भुवो यज्ञस्य ’ इत्येषा । सूत्रितं च — ‘ सतो याज्यानुवाक्या अग्निर्मूर्धा भुवो यज्ञस्य ’ (आश्व. श्रौ. १.६) इति । आग्नेयी काचित् काम्येष्टिः । तस्यामेषैव याज्या । सूत्रितं च—‘ आग्नेय्या उत्तरे निर्य्ये मूर्धन्वतः ’ (आश्व. श्रौ. २. १०) इति ॥

भुवो॑ य॒ज्ञस्य॒ रज॑सश्च ने॒ता यत्रा॑ नि॒युद्भिः॒ सच॑से शि॒वाभिः॑ ।
दि॒वि मू॒र्धानं॑ दधिषे स्व॒र्षां जि॒ह्वाम॑ग्ने चकृषे हव्य॒वाह॑म् ॥ ६ ॥

भुवः । यज्ञस्य । रजसः । च । नेता । यत्र । नियुत्ऽभिः । सचसे । शिवाभिः ।
दिवि । मूर्धानम् । दधिषे । स्वःऽसाम् । जिह्वाम् । अग्ने । चकृषे । हव्यऽवाहम् ॥ ६ ॥

हे अग्ने त्वं यत्र यस्मिन्नन्तरिक्षे शिवाभिः कल्याणीभिः नियुद्भिः नियुत्संज्ञकाभिरश्वजातिभिः संयतं वायुं सचसे संगच्छसे तस्मिन्नन्तरिक्षे यज्ञस्य रजसश्च उदकस्य च नेता प्रापयिता भुवः भवसि । ‘ अग्निर्वा इतो वृष्टिं समीरयति[2] ’ (निरु. ७. २४) इति श्रुतेः । किंच दिवि द्युलोके मूर्धानं शिरोवत्प्रधानभूतं स्वर्षां सर्वस्य संभक्तारमादित्यं दधिषे हविर्वहनद्वारेण धारयसि । हे अग्ने त्वं जिह्वां ज्वालां हव्यवाहं हविषां वोढ्रीं चकृषे करोषि ॥

अ॒स्य त्रि॒तः क्रतु॑ना व॒व्रे अ॒न्तरि॒च्छन्धी॒तिं पि॒तुरेवैः॒ पर॑स्य ।
स॒च॒स्यमा॑नः पि॒त्रोरु॒पस्थे॑ जा॒मि ब्रु॑वा॒ण आयु॑धानि वेति ॥ ७ ॥

१. ग–यज्ञस्य । २. ग-मुद्रितै.सं.२.४.१०.२; का. सं. ११. १०–उदीरयति, मै.सं.२.४.८ द्रष्टव्यम् ।

अस्य । त्रितः । क्रतुना । वव्रे । अन्तः । इच्छन् । धीतिम् । पितुः । एवैः । परस्य ।
सचस्यमानः । पित्रोः । उपऽस्थे । जामि । ब्रुवाणः । आयुधानि । वेति ॥ ७॥

अस्मिन्नृच इममर्थं ब्रवीति । हे त्रित सर्वेषामायुधानि वेत्ता त्वं त्वष्टृपुत्रस्य त्रिशिरसो वधार्थं मम साहाय्यं कुर्वितीन्द्रेणैवं प्रार्थितः स्ववीर्यवृद्ध्यर्थं यज्ञभागं वव्रे । स चेन्द्रस्तस्मै पाणिप्रक्षालनार्थं च जले यज्ञभागं च दत्तवान् । अनेन यज्ञभागेन वृद्धवीर्यः त्रितः एतत्संज्ञक ऋषिः एवैः आत्मनो रक्षणैर्युक्तः अन्तः यज्ञस्य मध्ये धीतिं भागम् इच्छन् परस्य उत्कृष्टस्य पितुः सर्वस्य जगतः पालयितुः अस्य इन्द्रस्य क्रतुना त्रिशिरसो मम वधार्थं साहाय्यभूतेन कर्मणा निमित्तेन वव्रे सखायं वृतवान् । किंच पित्रोः मातापितृभूतयोर्द्यावापृथिव्योः उपस्थे समीपस्थे यज्ञे सचस्यमानः ऋत्विग्भिः सेव्यमानस्त्रितः जामि योग्यमिन्द्रस्यानुरूपं स्तोत्रं ब्रुवाणः इन्द्रस्य बलवृद्ध्यर्थमुच्चारयन् आयुधानि स्वभूतानि वेति । त्वष्टृपुत्रस्य मम वधार्थमागच्छति ॥

स पित्र्याण्यायुधानि विद्वानिन्द्रेषित आप्त्यो अभ्ययुध्यत् ।
त्रिशीर्षाणं सप्तरश्मिं जघन्वान्त्वाष्ट्रस्य चिन्निः ससृजे त्रितो गाः ॥ ८ ॥

सः । पित्र्याणि । आयुधानि । विद्वान् । इन्द्रऽइषितः । आप्त्यः । अभि । अयुध्यत् ।
त्रिऽशीर्षाणम् । सप्तऽरश्मिम् । जघन्वान् । त्वाष्ट्रस्य । चित् । निः । ससृजे । त्रितः । गाः ॥८॥

आप्त्यः आप्त्यस्य पुत्रोऽपां पुत्रो वा । तकारोपजनश्छान्दसः । सः त्रितः पित्र्याणि स्वपितृसंबन्धीनि आयुधानि विद्वान् जानन् इन्द्रेषितः त्रिशिरसा मया सह युद्धार्थमिन्द्रेण प्रेषितः सन् अभ्ययुध्यत् आभिमुख्येन युद्धवान् । तदनन्तरं सप्तरश्मिं शत्रुनियमनार्थं सप्तप्रग्रहहस्तम् । यद्वा । सप्तरश्मिरादित्यः । तत्सदृशम् । त्रिशीर्षाणं त्रिशिरस्कं मां जघन्वान् हतवान् । मूर्छितं कृतवानित्यर्थः । किंच त्रितः त्वाष्ट्रस्य चित् त्वष्टृपुत्रस्य ममापि गाः पशून् निः ससृजे विसृष्टवान् । अपहृतवानित्यर्थः ॥

भूरीदिन्द्र उदिनक्षन्तमोजोऽवाभिनत् सत्पतिर्मन्यमानम् ।
त्वाष्ट्रस्य चिद्विश्वरूपस्य गोनामाचक्राणस्त्रीणि शीर्षा परा वर्क् ॥ ९ ॥

भूरि । इत् । इन्द्रः । उत्ऽइनक्षन्तम् । ओजः । अव । अभिनत् । सत्ऽपतिः । मन्यमानम् ।
त्वाष्ट्रस्य । चित् । विश्वऽरूपस्य । गोनाम् ।
आऽचक्राणः । त्रीणि । शीर्षा । परा । वर्गिति वर्क् ॥ ९ ॥

सत्पतिः सतां पालकः इन्द्रः भूरीत् बह्वेव पूर्वतुल्यमतिरिक्तं वा ओजः बलम् उदिनक्षन्तं व्याप्नुवन्तं मन्यमानं शूरमित्यात्मानं चिन्तयन्तम् । यद्वा । मन्यतिर्दीप्तिकर्मा क्रोधकर्मा वा । दीप्यमानं क्रुध्यन्तं वा । त्वष्टृपुत्रं माम् अवाभिनत् वज्रेण विदारितवान् । विदार्य त्वाष्ट्रस्य चित् त्वष्टृपुत्रस्यापि गोनां गवाम् । स्वामिन इति शेषः । विश्वरूपस्य मम त्रीणि शीर्षा शीर्षाणि आचक्राणः आ समन्ताच्छब्दं कुर्वन् परा वर्क् पराङ्मुखस्य वृक्णवान्[1] छिन्नवानित्यर्थः । ईदृशं मामपि वस्तु विश्वरूपः स्वभ्रान्तोऽनेन वृत्तेन दृष्टवान् ॥ ॥ ४ ॥

१. त-म—वृणीतवान् ।

‘आपो हि’ इति नवर्चं नवमं सूक्तम्। अम्बरीषस्य राज्ञः पुत्रः सिन्धुद्वीप ऋषिस्त्वष्टृपुत्रस्त्रिशिरा वा। ‘इदमापः’ इत्यादिके द्वे अनुष्टुभौ। ‘ईशाना[1]’ इति वर्धमाना। ‘आपः पृणीत’ इति प्रतिष्ठा[1]। शिष्टा गायत्र्यः। आपो देवता। तथा चानुक्रान्तम्— ‘आपो हि सिन्धुद्वीप आम्बरीष आपं गायत्रं ह्यनुष्टुबन्ते पञ्चमी[2] वर्धमाना सप्तमी प्रतिष्ठा’ इति[2]। गतः सूक्तविनियोगः। आग्निमारुते ‘आपो हि ष्ठा’ इत्याद्यास्तिस्रः। सूत्रितं च— ‘आपो हि ष्ठेति तिस्रो विच्छन्दा उपस्पृशन्’ (आश्व. श्रौ. ५. २०) इति॥

आपो॒ हि ष्ठा म॑यो॒भुव॒स्ता न॑ ऊ॒र्जे द॑धातन। म॒हे रणा॑य॒ चक्ष॑से॥ १॥

आपः॑। हि। स्थ। म॒यः॒ऽभुवः॑। ताः। नः॒। ऊ॒र्जे। द॒धा॒त॒न॒। म॒हे। रणा॑य। चक्ष॑से॥१॥

हि यस्मात् कारणात् आपः या यूयं मयोभुवः सुखस्य भावयित्र्यः स्थ भवथ ताः तादृश्यो यूयं नः अस्मान् ऊर्जे अन्नाय दधातन धत्त। अन्नप्राप्तियोग्यानस्मान् कुरुत। अन्नमस्मभ्यं दत्तेत्यर्थः। महे महते रणाय रमणीयाय[3] चक्षसे दर्शनाय सम्यग्ज्ञानाय च धत्त। अस्मान् सम्यग्ज्ञानं प्रति योग्यान् कुरुतेत्यर्थः॥

यो वः॑ शि॒वत॑मो॒ रस॒स्तस्य॑ भाजयते॒ह नः॑। उ॒श॒तीरि॑व मा॒तरः॑॥ २॥

यः। वः॒। शि॒वऽत॑मः। रसः॑। तस्य॑। भा॒ज॒य॒त॒। इ॒ह। नः॒। उ॒श॒तीःऽइ॑व। मा॒तरः॑॥२॥

हे आपः वः युष्माकं स्वभूतः यः रसः शिवतमः सुखतमः इह अस्मिँल्लोके तस्य तं रसं नः अस्मान् भाजयत सेवयत। उपभोजयतेत्यर्थः। तत्र दृष्टान्तः। उशतीरिव उशत्य इव पुत्रसमृद्धिं कामयमानाः मातरः स्तन्यरसं यथा भाजयन्ति प्रापयन्ति तद्वत्।

तस्मा॒ अरं॑ गमाम वो॒ यस्य॒ क्षया॑य॒ जिन्व॑थ। आपो॑ ज॒नय॑था च नः॥ ३॥

तस्मै॑। अर॑म्। ग॒मा॒म॒। वः॒। यस्य॑। क्षया॑य। जिन्व॑थ। आपः॑। ज॒नय॑थ। च॒। नः॒॥३॥

हे आपः यूयं यस्य पापस्य क्षयाय विनाशाय अस्मान् जिन्वथ प्रीणयथ तस्मै तादृशाय पापक्षयाय अरं क्षिप्रं वः युष्मान् गमाम गमयाम। वयं शिरसि प्रक्षिपामेत्यर्थः। यद्वा। यस्यान्नस्य क्षयाय निवासार्थं यूयमोषधीर्जिन्वथ तर्पयथ तस्मै तदन्नमुद्दिश्य अरमलं पर्याप्तं यथा भवति तथा वो युष्मान् गमाम गच्छाम। किंच हे आपः नः अस्मान् जनयथ च। पुत्रपौत्रादिरूपेण प्रजनयतेत्यर्थः॥

शं नो॑ दे॒वीर॒भिष्ट॑य॒ आपो॑ भवन्तु पी॒तये॑। शं योर॒भि स्र॑वन्तु नः॥ ४॥

शम्। नः॒। दे॒वीः। अ॒भिष्ट॑ये। आपः॑। भ॒व॒न्तु॒। पी॒तये॑। शम्। योः। अ॒भि। स्र॒व॒न्तु॒। नः॒॥४॥

नः अस्माकं पापापनोदद्वारेण शं सुखं भवन्तु देवीः देव्यः आपः[4]। अभिष्टये अस्मद्यज्ञाय भवन्तु। यज्ञाङ्गस्नानाय च भवन्त्वित्यर्थः। पीतये पानाय च भवन्तु। तथा शम् उत्पन्नानां रोगाणां शमनं योः भयानामनुत्पन्नानां पृथक्करणं च कुर्वन्तु। अपि च नः अस्माकम् अभि उपरि स्रवन्तु सुखार्थं सिञ्चन्तु॥

१. ग-ता-म—‘ईशाना...प्रतिष्ठा’ नास्ति।　२. म-ता१.२.३.४.५.६-म१.४.६.७—‘पञ्चमी... प्रतिष्ठेति’ नास्ति।　३. ग—संभजनाय।　४. ता—‘आपः’ नास्ति।

ईशा॑ना॒ वार्या॑णां॒ क्षय॑न्तीश्चर्षणी॒नाम् । अ॒पो या॑चामि भेष॒जम् ॥ ५ ॥

ईशा॑नाः । वार्या॑णाम् । क्षय॑न्तीः । च॒र्ष॒णी॒नाम् । अ॒पः । या॒चा॒मि॒ । भे॒ष॒जम् ॥ ५ ॥

वार्याणां वारिप्रभवानां व्रीहियवादीनां यद्वा वरणीयानां धनानाम् ईशानाः ईश्वराः चर्षणीनां मनुष्याणां क्षयन्तीः निवासयित्रीः अपः उदकानि भेषजम्। सुखनामैतत्। पापापनोदनं[1] सुखं याचामि अहं प्रार्थये ॥

अ॒प्सु मे॒ सोमो॑ अब्रवीद॒न्तर्विश्वा॑नि भेष॒जा । अ॒ग्निं च॑ वि॒श्वश॑म्भुवम् ॥ ६ ॥

अ॒प्ऽसु । मे॒ । सोमः॑ । अ॒ब्र॒वी॒त् । अ॒न्तः । विश्वा॑नि । भे॒ष॒जा । अ॒ग्निम् । च॒ । वि॒श्वऽश॑म्भुवम् ॥ ६ ॥

आपः॑ पृणी॒त भे॑ष॒जं वरू॑थं त॒न्वे॒३॒॑ मम॑ । ज्योक् च॒ सूर्यं॑ दृ॒शे ॥ ७ ॥

आपः॑ । पृ॒णी॒त । भे॒ष॒जम् । वरू॑थम् । त॒न्वे॑ । मम॑ । ज्योक् । च॒ । सूर्य॑म् । दृ॒शे ॥ ७ ॥

इ॒दमा॑पः॒ प्र व॑हत॒ यत्किं च॑ दुरि॒तं मयि॑ । यद्वा॒हम॑भिदु॒द्रोह॒ यद्वा॑ शे॒प उ॒तानृ॑तम् ॥ ८ ॥

इ॒दम् । आ॒पः॒ । प्र । व॒ह॒त॒ । यत् । किम् । च॒ । दुः॒ऽइ॒तम् । मयि॑ ।

यत् । वा॒ । अ॒हम् । अ॒भि॒ऽदु॒द्रोह॑ । यत् । वा॒ । शे॒पे । उ॒त । अनृ॑तम् ॥ ८ ॥

आपो॑ अ॒द्यान्व॑चारिषं॒ रसे॑न॒ सम॑गस्महि ।
पय॑स्वानग्न॒ आ ग॑हि॒ तं मा॒ सं सृ॑ज॒ वर्च॑सा ॥ ९ ॥

आपः॑ । अ॒द्य । अनु॑ । अ॒चा॒रि॒ष॒म् । रसे॑न । सम् । अ॒ग॒स्म॒हि॒ ।

पय॑स्वान् । अ॒ग्ने॒ । आ । ग॒हि॒ । तम् । मा॒ । सम् । सृ॒ज॒ । वर्च॑सा ॥ ९ ॥

'अप्सु मे सोमो अब्रवीत्' इत्यादिकाश्चतस्र ऋचः प्रथमाष्टके द्वितीयाध्याये विनियोगपुरःसरं व्याख्याताः (ऋ. सं. १. २३. २०–२३)[2] ॥ ॥ ५ ॥

'ओ चित्' इति चतुर्दशर्चं दशमं सूक्तम्। अत्रानुक्रम्यते—'ओ चित् पञ्चोना वैवस्वतयोर्यमयम्योः संवादः षड्युग्भिर्यमी मिथुनार्थं यमं प्रोवाच स तां नवमीयुग्भिरनिच्छन् प्रत्याचष्टे' इति। अतः षष्ठ्यां प्रथमातृतीयाद्ययुक्षु विवस्वतः पुत्री यम्यृषिर्यमो देवता। 'यस्य वाक्यं स ऋषिर्या तेनोच्यते सा देवता' इति न्यायात्। तथा नवम्यां द्वितीयाचतुर्थीप्रभृतिषु युक्षु वैवस्वतो यम ऋषिर्यमी देवता। अनादेशपरिभाषया त्रिष्टुप्। गतो विनियोगः ॥

ओ चि॒त्सखा॑यं स॒ख्या व॑वृत्यां ति॒रः पु॒रू चि॑दर्ण॒वं ज॑ग॒न्वान् ।
पि॒तुर्नपा॑त॒मा द॑धीत वे॒धा अधि॒ क्षमि॑ प्रत॒रं दीध्या॑नः ॥ १ ॥

ओ इति॑ । चि॒त् । सखा॑यम् । स॒ख्या । व॒वृ॒त्या॒म् । ति॒रः । पु॒रु । चि॒त् । अ॒र्ण॒वम् । ज॒ग॒न्वान् ।

पि॒तुः । नपा॑तम् । आ । द॒धी॒त॒ । वे॒धाः । अधि॑ । क्षमि॑ । प्र॒ऽत॒रम् । दीध्या॑नः ॥ १ ॥

१. ग–पापापनोदनात्मकं; भ–पापापनोदकं। २. त७–पुस्तके ऋ. सं. १.२१.२०–२३ मन्त्राणां भाष्यं व्याकरणप्रक्रियां वर्जयित्वा षष्ठसप्तमाष्टमनवममन्त्रभाष्यत्वेनोद्धृतम्। उद्गीथाचार्येणापि स्वकीय ऋग्भाष्ये एते मन्त्रा न व्याख्याताः।

अत्रास्मिन् सूक्ते वैवस्वतयोर्यमयम्योः संवाद उच्यते। अस्यामृचि यमं प्रति यमी प्रोवाच। तिरः अन्तर्हितमप्रकाशमानम्। निर्जनप्रदेशमित्यर्थः। पुरु चित् बह्वपि विस्तीर्णं च अर्णवं समुद्रैकदेशमवान्तरद्वीपं आ जगन्वान् गतवती यमी। चित् इति पूजार्थे। पूजितमिदम्। श्रेष्ठमित्यर्थः। सखायं गर्भवासादारभ्य सखीभूतं यमं सख्या सख्याय स्त्रीपुरुषसंपर्कजनितमित्रत्वाय ओ ववृत्याम् आवर्तयामि। आभिमुख्येन स्थित्वा लज्जां परित्यज्य रहःसंभोगं करोमीत्यर्थः। 'कामस्य त्वरिता गतिः' इति न्यायेन कामस्य त्वरितत्वात्। अपि च पितुः आवयोर्भविष्यतः पुत्रस्य पितृभूतस्य तवार्थाय अधि क्षमि अधि पृथिव्याम्। पृथिवीस्थानीये ममोदर इत्यर्थः। प्रतरं प्रकृष्टम्। सर्वगुणोपेतमित्यर्थः। नपातं गर्भलक्षणमपत्यं वेधाः विधाता प्रजापतिः दीध्यानः आवयोरनुरूपस्य पुत्रस्य जननार्थमावां ध्यायन् आ दधीत[1]। 'प्रजापतिर्धाता गर्भं दधातु ते' (ऋ. सं. १०. १८४. १) इत्युक्तत्वात्॥

न ते॒ सखा॑ स॒ख्यं व॑ष्ट्ये॒तत्सल॑क्ष्मा॒ यद्विषु॑रूपा॒ भवा॑ति ।
म॒हस्पु॒त्रासो॒ असु॑रस्य वी॒रा दि॒वो ध॒र्तार॑ उर्वि॒या परि॑ ख्यन् ॥ २ ॥

न । ते॒ । सखा॑ । स॒ख्यम् । व॒ष्टि॒ । ए॒तत् । सऽल॑क्ष्मा । यत् । विषु॑ऽरूपा । भवा॑ति ।
म॒हः । पु॒त्रासः॑ । असु॑रस्य । वी॒राः । दि॒वः । ध॒र्तारः॑ । उ॒र्वि॒या । परि॑ । ख्य॒न् ॥ २ ॥

यम आत्मानं परोक्षीकृत्य यमीं प्रत्युवाच। हे यमि ते तव सखा गर्भवासलक्षणेन सखिभूतो यमः एतत् ईदृशं त्वयोक्तं स्त्रीपुरुषलक्षणं सख्यं न वष्टि न कामयते। यत् यस्मात् कारणात् यमी सलक्ष्मा समानयोनित्वलक्षणा विषुरूपा भगिनीत्वाद्विषमरूपा भवाति भवति। तस्मान्न वष्टीत्यर्थः। इदानीं 'तिरः पुरु चिदर्णवं जगन्वान्' इत्यस्य प्रतिवचनमुच्यते। महः महतः असुरस्य प्राणवतः प्रज्ञावतो वा प्रजापतेः पुत्रासः पुत्रभूताः वीराः। 'वीरो वीरयत्यमित्रान् वेतेर्वा स्याद्गतिकर्मणो वीरयतेर्वा' (निरु. १. ७) इति निरुक्तम्। शत्रूणां विविधमीरयितारः[2] धर्तारः धारयितारः[2] दिवः द्युलोकस्य। प्रदर्शनमेतत्। द्युप्रभृतीनां लोकानामित्यर्थः[3]। — — —॥

उ॒शन्ति॑ घा॒ ते अ॒मृता॑स ए॒तदेक॑स्य चित्त्य॒जसं॒ मर्त्य॑स्य ।
नि ते॒ मनो॒ मन॑सि धाय्य॒स्मे जन्युः॒ पति॑स्त॒न्व१॒॑मा वि॑विश्याः ॥ ३ ॥

उ॒शन्ति॑ । घ॒ । ते । अ॒मृता॑सः । ए॒तत् । एक॑स्य । चि॒त् । त्य॒जस॑म् । मर्त्य॑स्य ।
नि । ते॒ । मनः॑ । मन॑सि । धा॒यि॒ । अ॒स्मे इति॑ । जन्युः॑ । पतिः॑ । त॒न्व॑म् । आ । वि॒वि॒श्याः॒ ॥ ३ ॥

पुनरपि यमी यमं प्रत्युवाच। घ इति निपातोऽप्यर्थे। हे यम ते प्रसिद्धाः अमृतासः प्रजापत्यादयो[4] देवा अपि एतत् ईदृशं शास्त्रेणागम्यत्वेनोक्तं त्यजसम्। त्यज्यते परस्मै प्रदीयत इति त्यजसं दुहितृभगिन्यादिकं जातम्। उशन्ति कामयन्ते। एकस्य चित् सर्वस्य जगतः मुख्यस्यापि प्रजापत्यादेः स्वदुहितृभगिन्यादिभिः संबन्धोऽस्तीति शेषः। अतः कारणात् ते तव मनः चित्तम्

---

१. ग–दधीत आदधातु; त-म६–दधीत आदधाव; म१.२–दधीत अदधात; म४–दधीत आदधात। २. त१–विविधारयितारो; त२.४.५.६.७–विविधमाधारयितारो; म–विविधमीरयितारो। ३. ग–०मित्यर्थः धर्तारः उर्विया उरवः मां परिचक्षते न कर्तव्यमिति वदंति। ४. त-म६–प्राजापत्यादयो।

अस्मे अस्माकम्। ममेत्यर्थः। मनांसि चित्ते नि धायि निधीयताम्। अहं त्वां कामये त्वं मामपि कामयस्वेत्यर्थः। अपि च। जन्युः इति लुप्तोपममेतत्। जन्युरिव यथा जनयिता प्रजापतिः पतिः भर्ता भूत्वा स्वदुहितुः शरीरं संभोगेनाविशत्तथा त्वमपि मम पतिर्भूत्वा तन्वं मदीयं शरीरम् आ विविश्याः संभोगेनाविश। स्त्री प्रजननप्रक्षेपोपगूहनचुम्बनादिना मां संभुङ्क्ष्वेत्यर्थः॥

न यत्पुरा चकृमा कद्ध नूनमृता वदन्तो अनृतं रपेम।
गन्धर्वो अप्स्वप्या च योषा सा नो नाभिः परमं जामि तन्नौ॥ ४॥

न। यत्। पुरा। चकृम। कत्। ह। नूनम्। ऋता। वदन्तः। अनृतम्। रपेम।
गन्धर्वः। अप्ऽसु। अप्या। च। योषा। सा। नः। नाभिः। परमम्। जामि। तत्। नौ॥४॥

यमो यमीं पुनराह। पुरा पूर्वं प्रजापतिः यत् अगम्यागमनमपरिमितसामर्थ्योपेतत्वात् कृतवान् तथा वयं न चकृम नाकुर्म। वयम् ऋता ऋतानि सत्यानि वदन्तः ब्रुवन्तः अनृतम् असत्यं कद्ध कदा खलु नूनं[1] निश्चितं रपेम वदेम। न कदाचिदपीत्यर्थः। अगम्यागमनं न कुर्म इति भावः। अपि च अप्सु। अन्तरिक्षनामैतत्। अन्तरिक्षे स्थितः गन्धर्वः[2] गवां रश्मीनामुदकानां वा धारयिता[3] आदित्यः अप्या अन्तरिक्षस्था सा प्रसिद्धा योषा आदित्यस्य भार्या सरण्यूः च नः आवयोः नाभिः उत्पत्तिस्थानम्। मातापितरावित्यर्थः। तत् तस्मात् कारणात् नौ आवयोः जामि बान्धवमुत्कृष्टम्[4]। एवं सत्यावयोरगम्यागमनरूपत्वात् कर्तुमयुक्तं तस्मादेतन्न करोमीत्यभिप्रायः॥

गर्भे नु नौ जनिता दंपती कर्देवस्त्वष्टा सविता विश्वरूपः।
नकिरस्य प्र मिनन्ति व्रतानि वेद नावस्य पृथिवी उत द्यौः॥ ५॥

गर्भे। नु। नौ। जनिता। दंपती इति दम्ऽपती। कः। देवः। त्वष्टा। सविता। विश्वऽरूपः।
नकिः। अस्य। प्र। मिनन्ति। व्रतानि। वेद। नौ। अस्य। पृथिवी। उत। द्यौः॥५॥

त्वष्टा रूपाणां कर्ता सविता सर्वेषां शुभाशुभस्य प्रेरकः विश्वरूपः सर्वात्मकः देवः दानादिगुणयुक्तः जनिता जनयिता प्रजापतिः गर्भे नु गर्भावस्थायामेव नौ आवां दंपती जायापती कः कृतवान् एकोदरे सहवासित्वात्। अस्य प्रजापतेः व्रतानि कर्माणि नकिः प्र मिनन्ति न केचन प्रहिंसन्ति। न लोपयन्तीत्यर्थः। अतः कारणाद्गर्भावस्थायामेवावयोः प्रजापतिकृते दंपतित्वे सति संभोगं कुर्वित्यर्थः। अपि च नौ आवयोः अस्य इदं मातुरुदरे सहवासजनितं दंपतित्वं पृथिवी भूमिः वेद जानाति। उत अपि च द्यौः द्युलोकोऽपि जानाति॥ ॥ ६॥

को अस्य वेद प्रथमस्याह्नः क ईं ददर्श क इह प्र वोचत्।
बृहन्मित्रस्य वरुणस्य धाम कदु ब्रव आहनो वीच्या नॄन्॥ ६॥

कः। अस्य। वेद। प्रथमस्य। अह्नः। कः। ईम्। ददर्श। कः। इह। प्र। वोचत्।
बृहत्। मित्रस्य। वरुणस्य। धाम। कत्। ऊँ इति। ब्रवः। आहनः। वीच्या। नॄन्॥६॥

१. ग-त-भ-'नूनं' नास्ति। २. त-भ१.२.४.६-'गन्धर्वः' नास्ति। ३. त-भ६-धारयिता गौर्णः। ४. ग-बांधवं परमसुत्कृष्टं।

प्रथमस्याह्नः संबन्धि अस्य युवयोरन्योन्यसंगमनं कः वेद जानाति । प्रथमेऽहनि यत्क्रियते तदनुमानमाश्रित्य न कश्चिदपि ज्ञातुं शक्नोतीत्यर्थः । इह अस्मिन् प्रदेशे प्रत्यक्षतः कः ईम् इदं संगमनं ददर्श पश्यति कः प्र वोचत् प्रख्यापयति । न कोऽपीत्यर्थः । मित्रस्य वरुणस्य मित्रावरुणयोः बृहत् महत् धाम स्थानमहोरात्रं भवति तत्र नॄन्[1] मनुष्यान् वीच्या नरकेण हे आहनः आहन्तर्मर्यादया हिंसितः । स्वकृतशुभाशुभकर्मापेक्षया मनुष्यादिप्राणिनां नरकपातेन स्वर्गप्रापणेन निग्रहानुग्रहयोः कर्तेरित्यर्थः । एवंभूत हे यम त्वं कत् उ ब्रवः किं वा ब्रवीषि ॥

य॒मस्य॑ मा य॒म्यं१॒॑ काम॒ आग॑न्त्समा॒ने योनौ॑ सह॒शेय्या॑य ।
जा॒येव॒ पत्ये॑ त॒न्वं॑ रिरिच्यां॒ वि चि॑द्वृहेव॒ रथ्ये॑व च॒क्रा ॥ ७ ॥

य॒मस्य॑ । मा॒ । य॒म्य॑म् । काम॑ः । आ । अ॒ग॒न् । स॒मा॒ने । योनौ॑ । स॒ह॒ऽशेय्या॑य ।
जा॒याऽइ॑व । पत्ये॑ । त॒न्व॑म् । रि॒रि॒च्या॒म् । वि । चि॒त् । वृ॒हे॒व॒ । रथ्या॑ऽइव । च॒क्रा ॥ ७ ॥

यमस्य तव कामः अभिलाषः यम्यं यमीं मा मां प्रति आगन् आगच्छतु । ममोपरि तव यमस्य संभोगेच्छा जायतामित्यर्थः । किमर्थम् । समाने योनौ एकस्मिन् स्थाने शय्याख्ये सहशेय्याय सहशयनार्थम् । तदनन्तरं पूर्णमनोरथा सती जायेव पत्ये यथा भार्या पत्युरर्थाय तस्मै प्रीत्या विश्वस्ता सती रतिकामा स्वशरीरं प्रकाशयति एवं तन्वम् आत्मीयं शरीरं रिरिच्यां विविच्याम् । त्वदर्थं प्रकाशयेयमित्यर्थः । किंच । चित् इति पूरणः । वि वृहेव । 'वृहू उद्यमने' । धर्मार्थकामान् विविधमुद्यच्छाव । तत्र दृष्टान्तः । रथ्येव चक्रा । रथस्यावयवभूते चक्रे यथा रथमुद्यच्छतस्तद्वत्[2] ॥

न ति॑ष्ठन्ति॒ न नि मि॑षन्त्ये॒ते दे॒वानां॒ स्पश॑ इ॒ह ये चर॑न्ति ।
अ॒न्येन॒ मदा॑हनो याहि॒ तूयं॒ तेन॒ वि वृ॑ह॒ रथ्ये॑व च॒क्रा ॥ ८ ॥

न । ति॒ष्ठ॒न्ति॒ । न । नि । मि॒ष॒न्ति॒ । ए॒ते । दे॒वाना॑म् । स्पश॑ः । इ॒ह । ये । चर॑न्ति ।
अ॒न्येन॑ । मत् । आ॒ह॒न॒ । या॒हि॒ । तूय॑म् । तेन॑ । वि । वृ॒ह॒ । रथ्या॑ऽइव । च॒क्रा ॥ ८ ॥

यम्या प्रत्युक्तो यमः पुनराह । इह अस्मिँल्लोके देवानां संबन्धिनः ये स्पशः अहोरात्रा-ख्यचाराः चरन्ति सर्वेषां शुभाशुभकर्तृणां कर्मप्रत्यवेक्षणार्थं परिभ्रमन्ति[2] एते चाराः क्षणमात्रमपि चलनव्यापाररहिताः न तिष्ठन्ति । न नि मिषन्ति निमेषं[3] न कुर्वन्ति । शुभमशुभं वा यः करोति तं निरीक्षन्ते चेत्यर्थः । हे आहनः ममापहन्त्रि बलवद्भाषणेन दुःखयित्रि त्वं मत् मत्तः अन्येन स्वसदृशेन सह तूयं क्षिप्रं याहि संगच्छ । गत्वा च तेन वि वृह धर्मार्थकामानुद्यच्छ । तत्र दृष्टान्तः । रथ्येव चक्रा । यथा रथावयवभूते चक्रे रथमुद्यच्छतस्तद्वत् ॥

रात्री॑भिरस्मा॒ अह॑भिर्दशस्ये॒त्सूर्य॑स्य॒ चक्षु॒र्मुहु॒रुन्मि॑मीयात् ।
दि॒वा पृ॑थि॒व्या मि॑थु॒ना सब॑न्धू य॒मीर्य॒मस्य॑ बिभृया॒दजा॑मि ॥ ९ ॥

रात्री॑भिः । अ॒स्मै॒ । अह॑ऽभिः । द॒श॒स्ये॒त् । सूर्य॑स्य । चक्षु॑ः । मुहु॑ः । उत् । मि॒मी॒या॒त् ।
दि॒वा । पृ॒थि॒व्या । मि॒थु॒ना । सब॑न्धू॒ इति॒ सऽब॑न्धू । य॒मीः । य॒मस्य॑ । बि॒भृ॒या॒त् । अजा॑मि ॥ ९ ॥

१. ग-नव-नॄन् । २. ग-म६-°मुद्यतस्तद्वत् । ३. ग-ख४-म६-निमेषणं ।

रात्रिभिः अहभिः अहोरात्रयोः अस्मै यमाय कल्पितं भागं सर्वो यजमानः दशस्येत् प्रयच्छतु । सूर्यस्य संबन्धि चक्षुः तेजः मुहुः मुहुः अस्मै यमाय उन्मिमीयात् उदेतु । दिवा पृथिव्या द्यावापृथिवीभ्यां सह मिथुना मिथुनौ सबन्धू समानबन्धू अहोरात्रे अस्मै यमाय[1] । एतज्ज्ञात्वा इयं यमीः यमस्य अजामि अभ्रातरं बिभृयात् धारयतु । यत्नेन परिगृह्णात्वित्यर्थः ॥

आ घा ता गच्छानुत्तरा युगानि यत्र जामयः कृणवन्नजामि ।
उप बर्बृहि वृषभाय बाहुमन्यमिच्छस्व सुभगे पतिं मत् ॥ १० ॥

आ । घ । ता । गच्छान् । उत्ऽतरा । युगानि । यत्र । जामयः । कृणवन् । अजामि ।
उप । बर्बृहि । वृषभाय । बाहुम् । अन्यम् । इच्छस्व । सुऽभगे । पतिम् । मत् ॥ १० ॥

यत्र येषु कालेषु जामयः भगिन्यः अजामि अभ्रातरं पतिं कृणवन् करिष्यन्ति ता तानि उत्तरा उत्तराणि युगानि कालविशेषाः आ गच्छान् आगमिष्यन्ति । घ इति पूरणः । यस्मादेवं तस्मात्हे सुभगे त्वमिदानीं मत् मत्तः अन्यं पतिं भर्तारम् इच्छस्व कामयस्व । तदनन्तरं वृषभाय तव योनौ रेतः सेक्त्रे पुरुषाय आत्मीयं बाहुम् उप बर्बृहि । शयनकाल उपबर्हणं कुरु ॥ ॥ ७ ॥

किं भ्रातासद्यदनाथं भवाति किमु स्वसा यन्निर्ऋतिर्निगच्छात् ।
काममूता बह्वेतद्रपामि तन्वा मे तन्वं सं पिपृग्धि ॥ ११ ॥

किम् । भ्राता । असत् । यत् । अनाथम् । भवाति ।
किम् । ऊँ इति । स्वसा । यत् । निःऽऋतिः । निऽगच्छात् ।
कामऽमूता । बहु । एतत् । रपामि । तन्वा । मे । तन्वम् । सम् । पिपृग्धि ॥ ११ ॥

यमी यमेन प्रत्याख्याता पुनराह । यत् यस्मिन् भ्रातरि सति स्वस्रादिकम् अनाथं नाथरहितं भवति सः भ्राता किम् असत् किं भवति । न भवतीत्यर्थः । किंच यस्यां भगिन्यां सत्यां भ्रातरं निर्ऋतिः दुःखं निगच्छात् नियमेन गच्छति प्राप्नोति सा स्वसा किमु किं वा भवति । भ्रातृभगिन्योश्च परस्परं प्रीतिर्येन केनचिदुपायेनावश्यं कार्येत्यभिप्रायः । साहं काममूता कामेन मूर्छिता सती बहु नानाप्रकारम् एतत् ईदृशमुक्तं वक्ष्यमाणं च रपामि प्रलपामि । एतज्ज्ञात्वा मे मम तन्वा शरीरेण तन्वं शरीरं सं पिपृग्धि संपर्चय । संभोगेन संश्लेषय । मां सम्यग्भुङ्क्ष्वेत्यर्थः ॥

न वा उ ते तन्वा तन्वं सं पपृच्यां पापमाहुर्यः स्वसारं निगच्छात् ।
अन्येन मत्प्रमुदः कल्पयस्व न ते भ्राता सुभगे वष्ट्येतत् ॥ १२ ॥

न । वै । ऊँ इति । ते । तन्वा । तन्वम् । सम् । पपृच्याम् । पापम् । आहुः । यः । स्वसारम् । निऽगच्छात् ।
अन्येन । मत् । प्रऽमुदः । कल्पयस्व । न । ते । भ्राता । सुऽभगे । वष्टि । एतत् ॥ १२ ॥

यमो यमीं प्रत्युक्तवान् । हे यमि ते तव तन्वा शरीरेण तन्वम् आत्मीयं शरीरं न वै सं पपृच्यां नैव संपर्चयामि । नैवाहं त्वां संभोक्तुमिच्छामीत्यर्थः । यः भ्राता स्वसारं भगिनीं

1. ग-ट४-म१.४—यमाय वहेतां; अ२—यमाय वहतां ।

निगच्छात् नियमेनोपगच्छति। संमुञ्चेत् इत्यर्थः। तं पापं पापकारिणम् आहुः। शिष्टा वदन्ति। एतज्ज्ञात्वा हे सुभगे सुष्ठु भजनीये हे यमि त्वं मत् मत्तः अन्येन त्वद्योग्येन पुरुषेण सह प्रमुदः संभोगलक्षणान् प्रहर्षान् कल्पयस्व समर्थय। ते तव भ्राता यमः एतत् ईदृशं त्वया सह मैथुनं कर्तुं न वष्टि न कामयते। नेच्छति॥

बतो बतासि यम नैव ते मनो हृदयं चाविदाम।
अन्या किल त्वां कक्ष्येव युक्तं परि ष्वजाते लिबुजेव वृक्षम्॥ १३॥

बतः। बत। असि। यम। न। एव। ते। मनः। हृदयम्। च। अविदाम।
अन्या। किल। त्वाम्। कक्ष्याऽइव। युक्तम्। परि। स्वजाते। लिबुजाऽइव। वृक्षम्॥ १३॥

यमी प्रत्युवाच। हे यम त्वं बतः दुर्बलः असि। बत इति निपातः खेदानुकम्पयोः। अनुकम्प्यश्चासि। ते त्वदीयं मनः मनोगतं संकल्पं हृदयं च बुद्धिगतमध्यवसायं च नैव अविदाम वयं न जानीम एव। अतः अन्या काचित् स्त्री त्वां परि ष्वजाते किल। तत्र दृष्टान्तद्वयमुच्यते। कक्ष्येव युक्तम्। यथा कक्ष्या रज्जुर्युक्तमात्मना संबद्धमश्वं परिष्वजते[1] तद्वत्। लिबुजेव वृक्षम्। यथा लिबुजा वल्लिर्गाढं वृक्षं परिष्वजते तद्वत्। अन्यस्यां स्त्रियामासक्तत्वं मां परिष्वक्तुं[2] नेच्छसीत्यर्थः॥

अन्यमू षु त्वं यम्यन्य उ त्वां परि ष्वजाते लिबुजेव वृक्षम्।
तस्य वा त्वं मन इच्छा स वा तवाधा कृणुष्व संविदं सुभद्राम्॥ १४॥

अन्यम्। ऊँ इति। सु। त्वम्। यमि। अन्यः। ऊँ इति। त्वाम्। परि। स्वजाते। लिबुजाऽइव। वृक्षम्।
तस्य। वा। त्वम्। मनः। इच्छ। सः। वा। तव। अध। कृणुष्व। सम्ऽविदम्। सुऽभद्राम्॥ १४॥

यमः पुनरप्याह। हे यमि त्वम् अन्यमु अन्यं पुरुषमेव सु सुष्ठु परिष्वज। अन्य उ अन्योऽपि पुरुषः त्वां परि ष्वजाते। तत्र दृष्टान्तः। लिबुजेव वृक्षम्। यथा वल्ली गाढं वृक्षं परिष्वजते तद्वत्। तथा सति। वाशब्दः समुच्चये। त्वं तस्य च पुरुषस्य मनः इच्छ कामय। तस्य त्वं वशवर्तिनी भवेत्यर्थः। सः च पुरुषः तव मन इच्छतु। अध अथ परस्परवशवर्तित्वानन्तरं त्वं तेन सह सुभद्रां सुकल्याणीं संविदं परस्परसंभोगसुखसंवित्तिं कृणुष्व कुरुष्व॥ ॥८॥

'वृषा' इति नवर्चमेकादशं सूक्तमाङ्गिर्हविर्धानस्यार्षमाग्नेयम्[3]। सप्तम्याद्यास्तिस्रस्त्रिष्टुभः शिष्टा जगत्यः। तथा चानुक्रान्तं— 'वृषा नवाङ्गिर्हविर्धान आग्नेयं तु त्रिष्टुबन्तम्' इति। गतः सूक्तविनियोगः॥

वृषा वृष्णे दुदुहे दोहसा दिवः पयांसि यह्वो अदितेरदाभ्यः।
विश्वं स वेद वरुणो यथा धिया स यज्ञियो यजतु यज्ञियाँ ऋतून्॥ १॥

वृषा। वृष्णे। दुदुहे। दोहसा। दिवः। पयांसि। यह्वः। अदितेः। अदाभ्यः।
विश्वम्। सः। वेद। वरुणः। यथा। धिया। सः। यज्ञियः। यजतु। यज्ञियान्। ऋतून्॥ १॥

१. ग-परिष्वजाते। २. ग-म-मु-परिष्वक्तुं। ३. ग-ख-अ-सूक्तमाङ्गिर्हविर्धान'।

वृषा आहुतिद्वारेण वृष्टेर्वर्षिता[1] यह्वः महान् अदाभ्यः केनाप्यहिंस्योऽग्निः अदितेः अक्षीणयागक्रियस्य वृष्णः यज्ञद्वारेण स्तुतीनां हविषां वा वर्षितुर्यजमानस्यार्थाय दोहसा दोहनेन महता प्रकारेण दिवः सकाशात् पयांसि वृष्टिलक्षणान्युदकानि दुदुहे दोग्धि प्रक्षारयति । किंच यथा वरुणः आदित्यः धिया आत्मानुरूपया प्रज्ञया विश्वं सर्वं वेद जानाति तथा सः अयमग्निः जानातीत्यर्थः । यज्ञियः यज्ञार्हः सः अग्निः यज्ञियान् यज्ञार्हान् ऋतून् यजतु पूजयतु ॥

रपद्गन्धर्वीरप्या च योषणा नदस्य नादे परि पातु मे मनः ।
इष्टस्य मध्ये अदितिर्नि धातु नो भ्राता नो ज्येष्ठः प्रथमो वि वोचति ॥२॥

रपत् । गन्धर्वीः । अप्या । च । योषणा । नदस्य । नादे । परि । पातु । मे । मनः ।
इष्टस्य । मध्ये । अदितिः । नि । धातु । नः । भ्राता । नः । ज्येष्ठः । प्रथमः । वि । वोचति ॥२॥

रपत् रपितवत्यग्निगुणाननुकथती गन्धर्वीः गन्धर्वस्य स्त्री अप्या अद्भिः संस्कृता योषणा आहुतिलक्षणा स्त्री च । अग्निं तर्पितवतीति शेषः । नदस्य । स्तोतृनामैतत् । स्तोतुः मे मम स्वभूतं मनः नादे स्तुतिलक्षणे शब्दे परि पातु अग्निः सम्यग्रक्षतु । अहं समाहितमना भूत्वा सम्यक् स्तुतिं करोमीत्यर्थः । किंच अदितिः अखण्डनीयोऽग्निः नः अस्मान् इष्टस्य यागस्य मध्ये नि धातु निदधातु नितरां स्थापयतु । प्रथमः सर्वेषां यजमानानां मुख्यः नः अस्माकं ज्येष्ठः भ्राता वि वोचति विशेषेण ब्रवीति । स्तौतीत्यर्थः । नाहमेव केवलो यजनशीलः किंतु सर्वं एवास्मत्कुलीनो देवयागमिव इत्यर्थः ॥

सो चिन्नु भद्रा क्षुमती यशस्वत्युषा उवास मनवे स्वर्वती ।
यदीमुशन्तमुशतामनु क्रतुमग्निं होतारं विदथाय जीजनन् ॥ ३ ॥

सो इति । चित् । नु । भद्रा । क्षुऽमती । यशस्वती । उषाः । उवास । मनवे । स्वःऽवती ।
यत् । ईम् । उशन्तम् । उशताम् । अनु । क्रतुम् । अग्निम् । होतारम् । विदथाय । जीजनन् ॥३॥

भद्रा भजनीया क्षुमती शब्दवती यशस्वती अन्नवती कीर्तिमती वा सो चित् सैव प्रसिद्धा उषाः मनवे मनुष्याय यजमानाय स्वर्वती आदित्यवती सती नु क्षिप्रम् उवास उषितवती[2] । उदितवतीत्यर्थः । कदोदितवती इत्युच्यते । यत् यदा उशन्तं स्तुतिं इच्छन्तं काम्यमानम् उशतां यष्टुं[3] कामयमानानां[4] संबन्धिनं होतारं देवानामाह्वातारं होमनिष्पादकं वा ईम् एनम् अग्निम् अनु क्रतुं स्तुतिकर्मणः पश्चात् विदथाय यजनीयाय यज्ञार्थं जीजनन्[5] । ऋत्विग्यजमाना जनयन्तीत्यर्थः । तदोदितवतीति संबन्धः ॥

अध त्यं द्रप्सं विभ्वं विचक्षणं विराभरदिषितः श्येनो अध्वरे ।
यदी विशो वृणते दस्ममार्या अग्निं होतारमध धीरजायत ॥ ४ ॥

अध । त्यम् । द्रप्सम् । विऽभ्वम् । विऽचक्षणम् । विः । आ । अभरत् । इषितः । श्येनः । अध्वरे ।
यदि । विशः । वृणते । दस्मम् । आर्याः । अग्निम् । होतारम् । अध । धीः । अजायत ॥४॥

---

१. त-म६-वर्षिता । २. त-म६-उषितवतीत्यर्थः । ३. त-म६-शब्दं । ४. त१-म१.५-कामयमानानां यजमानानां । ५. ग-त३-म५-जीजनत् अजीजनन् ।

अध अनन्तरं श्येनः शंसनीयगमनः वीः[1] पक्षी अध्वरे यागे इषितः अभिप्रेषितः विभ्वं महान्तं विचक्षणं सर्वस्य विशेषेण द्रष्टारं यं तं प्रसिद्धं द्रप्सं नास्यन्तं नातिबहुलं सोमम् आभरत् आहृतवान्। अपि च यदि यदा आर्याः अभिगमनीयं तं भजन्तः विशः यजमाना मनुष्याः दस्मं दर्शनीयं शत्रूणामुपक्षपयितारं वा होतारम् अग्निं वृणते प्रार्थयन्ते अध तदा धीः यागादिक्रिया अजायत। यज्वभिः प्रतायत इत्यर्थः॥

सदासि रण्वो यवसेव पुष्यते होत्राभिरग्ने मनुषः स्वध्वरः।

विप्रस्य वा यच्छशमान उक्थ्यं१ वाजं ससवाँ उपयासि भूरिभिः॥ ५॥

सदा। असि। रण्वः। यवसाऽइव। पुष्यते। होत्राभिः। अग्ने। मनुषः। सुऽअध्वरः।
विप्रस्य। वा। यत्। शशमानः। उक्थ्यम्। वाजम्। ससऽवान्। उपऽयासि। भूरिऽभिः॥५॥

हे अग्ने त्वं[2] सदा सततं रण्वः असि रमणीयो भवसि[3]। तत्र दृष्टान्तः। यवसेव पुष्यते। यथा यवसानि तृणानि स्वपुष्टिं कुर्वते इच्छते गोमहिष्यादिचतुष्पदाय सर्वदा रमणीयानि भवन्ति तद्वत्। अपि च हे अग्ने मनुषः मनुष्यस्य स्वभूतैः होत्राभिः। होत्रेति यज्ञनामैतत्। यज्ञैः स्वध्वरः शोभनयज्ञो भवेति शेषः। विप्रस्य वा स्तोतुर्वा यत् यस्य यजमानस्य वा स्वभूतम् उक्थ्यं स्तोत्रं शशमानः प्रशंसन् वाजं हविर्लक्षणमन्नं ससवान् संभजमानश्च भूरिभिः[4] बहुभिर्देवैः सह उपयासि उपगच्छसि॥ ॥ ९ ॥

उदीरय पितरा जार आ भगमियक्षति हर्यतो हृत्त इष्यति।

विवक्ति वह्निः स्वपस्यते मखस्तविष्यते असुरो वेपते मती॥ ६॥

उत्। ईरय। पितरा। जारः। आ। भगम्। इयक्षति। हर्यतः। हृत्तः। इष्यति।
विवक्ति। वह्निः। सुऽअपस्यते। मखः। तविष्यते। असुरः। वेपते। मती॥ ६॥

हे अग्ने स्वकीयं ज्योतिः पितरा पितरौ सर्वप्राणिनां मातापितृभूते द्यावापृथिव्यौ प्रति उदीरय उद्गमय। तत्र दृष्टान्तः। आकार उपमार्थे। रात्रेर्नक्षत्रादिदीप्तीनां च जरयितृत्वात् जारः आदित्यः। स यथा द्यावापृथिव्यौ प्रति भगं भजनीयं स्वीयं ज्योतिरुद्गमयति तद्वत्। हर्यतः यागं कामयमानान् प्रति इयक्षति यजमानो यष्टुमिच्छति। हृत्तः हृदयेन[5] च इष्यति। इषिरयं गत्यर्थः शुद्धोऽप्युपसर्गपूर्वो द्रष्टव्यः। अधीष्यति देवान् यष्टुमधिगच्छति। विवक्ति विवक्षति। शास्त्रलक्षणाः स्तुतीर्वक्तुमिच्छति च। वह्निः वोढा स्तुतीनां देवान् प्रति प्रापयिता होता च स्वपस्यते शोभनमात्मीयं कर्म कर्तुमिच्छति। मखः। यज्ञनामैतत्। अत्र तत्संयोगादध्वर्युरुच्यते। स च तविष्यते। तविषिर्वृद्ध्यर्थः। स धातुरन्तर्णीतसन्नर्थश्च द्रष्टव्यः। तुतुविषसि स्तोत्रलक्षणाः स्तुतीर्वर्धयितुमिच्छतीत्यर्थः। असुरः प्राणवान् प्रज्ञावान् वा। भवेति शेषः। मती मत्या बुद्ध्या वेपते। कर्मवैगुण्यात् बिभ्यत् कम्पते। हे अग्ने यतो यजमानः सर्वर्त्विग्युक्ताश्च स्वस्वकर्म[6] कर्तुं त्वामागच्छन्ति अतस्त्वं शीघ्रमुद्गमयेत्यर्थः॥

यस्ते अग्ने सुमतिं मर्तो अक्षत्सहसः सूनो अति स प्र शृण्वे।

इषं दधानो वहमानो अश्वैरा स द्युमाँ अमवान्भूषति द्यून्॥ ७॥

१. ग–कश्चित्। २. त-भ६–'त्वं' नास्ति। ३. त-भ६–असि। ४. ग–त्वं भूरिभिः। ५. त-भ६-गु–हृदयेनेव। ६. त-गु–स्वकर्म।

यः । ते । अग्ने । सुऽमतिम् । मर्तः । अक्षत् । सहसः । सूनो इति । अति । सः । प्र । शृण्वे । इषम् । दधानः । वहमानः । अश्वैः । आ । सः । द्युऽमान् । अमऽवान् । भूषति । द्यून् ॥७॥

हे सहसः सूनो बलस्य पुत्र अग्ने ते त्वदीयां सुमतिं शोभनामनुग्राहिकां बुद्धिं यः[1] मर्तः मनुष्यो यजमानः अक्षत् अश्नुते । अनुग्रहशीलं त्वां स्तुतिभिर्हविर्भिश्च परिचरतीत्यर्थः । सः यजमानः अति प्र शृण्वे सर्वांल्लोकानतीत्य प्रकर्षेण श्रूयते । प्रख्यातो भवतीत्यर्थः । कीदृशः । इषम् अन्नं दधानः अर्थिभ्यः प्रयच्छन् अश्वैः वहमानः[2] । किंच सः एव द्युमान् दीप्तिमान् शारीरपतनानन्तरं द्युस्थानवान् वा अमवान् बलवान् आ द्यून् । द्युरित्यहर्नाम । 'कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे' इत्येषा द्वितीया । आदित्यकर्तृकाण्यहानि । आकल्पकमित्यर्थः । भूषति भवति ॥

महाव्रते संस्थिते मरुत्वतीये 'यदग्न एषा' इत्यनया चतुर्गृहीतमाज्यं जुहुयात् । तथैव पञ्चमारण्यके[3] सूत्रितं—'यदग्न एषा समितिर्भवाति' (ऐ. आ. ५. १. १) इति[3] ॥

यदग्न एषा समितिर्भवाति देवी देवेषु यजता यजत्र ।
रत्ना च यद्विभजासि स्वधावो भागं नो अत्र वसुमन्तं वीतात् ॥ ८ ॥

यत् । अग्ने । एषा । सम्ऽइतिः । भवाति । देवी । देवेषु । यजता । यजत्र ।
रत्ना । च । यत् । विऽभजासि । स्वधाऽवः । भागम् । नः । अत्र । वसुंऽमन्तम् । वीतात् ॥८॥

हे यजत्र यष्टव्य अग्ने यत् यदा एषा समितिः अस्मत्कर्तृका स्तुतिसंहतिः[4] यजता यजतेषु यष्टव्येषु देवेषु मध्ये देवी द्योतमाना भवाति । यष्टव्या देवा अस्माभिः स्तूयन्त इज्यन्ते चेत्यर्थः । हे स्वधावः हविर्लक्षणान्नवन्नग्ने त्वं यत् यदा रत्ना च रत्नानि रमणीयानि धनानि स्तोतृभ्यो यष्टृभ्यश्च विभजासि विभजसि अत्र तदानीं तथा नः अस्मान् प्रति वसुमन्तं धनवन्तं नानाधनावयवभूतं भागम् अंशं वीतात् । वी[5] गत्यादिषु[5] । 'तुह्योस्तातङाशिष्यन्यतरस्याम्' (पा. सू. ७. १. ३५) इति हेः स्थाने तातङ् । अन्तर्णीतण्यर्थश्चात्र द्रष्टव्यः । गमय आगमय । अस्मभ्यं प्रयच्छेत्यर्थः ॥

श्रुधी नो अग्ने सदने सधस्थे युक्ष्वा रथममृतस्य द्रवित्नुम् ।
आ नो वह रोदसी देवपुत्रे माकिर्देवानामप भूरिह स्याः ॥ ९ ॥

श्रुधि । नः । अग्ने । सदने । सधऽस्थे । युक्ष्व । रथम् । अमृतस्य । द्रवित्नुम् ।
आ । नः । वह । रोदसी इति । देवपुत्रे इति देवऽपुत्रे । माकिः । देवानाम् । अप । भूः । इह । स्याः ॥९॥

हे अग्ने सधस्थे सहस्थाने सर्वदेवतासाधारणे[6] सदने यज्ञगृहे स्थितः सन् नः अस्मदीयं वचनं श्रुधि शृणु । किं तद्वचनम् उच्यते । अमृतस्य देवपानस्य मधुनः द्रवित्नुं द्रावकं रथम् आत्मीयं युक्ष्व । आह्वानार्थं देवान् प्रति गमनाय अश्वैः संयुङ्क्ष्व । संयुक्तेन रथेन गत्वा नः अस्माकं

१. त-भ-मु—'यः' नास्ति । २. ग-त३-भ५—वहमानः उह्यमानः । ३. त-म१.२.४—पंचमारण्यके; म६—पंचमारण्यके यदग्न एषा समितिर्भवातीत्यत्र विभज्याथ वीथेति । ४. त—स्तुतिसंहतिश्च; म१.२.४—स्तुतिसंहितत्वे, म६—स्तुतिसंहतिश्च; मु—स्तुतिः संहतिश्च । ५. त१.२.६-म१—'वी गत्यादिषु' नास्ति; त३.४.५-म२.४-पुस्तकेषु 'वी गत्यादिषु' इत्यस्य स्थाने किंचिदवकाशो विद्यते; म६—भक्षयतु । ६. त—सर्वदेवतासाधारणे ।

यज्ञे सति देवपुत्रे देवस्य प्रजापतेर्दुहितरौ। यद्वा[1] देवाः पुत्रा ययोस्ते। रोदसी[2] द्यावापृथिव्यौ आ वह प्रापय। देवानां मध्ये कश्चिद्देवः अप भूः अपभविता अस्मद्यज्ञादपगन्ता माकिः स्यात्। त्वं च इह अस्मिन् यज्ञे स्वाः संनिहितो भव॥   ॥ १० ॥

'द्यावा' इति नवर्चं द्वादशं सूक्तमाङ्गिरसस्य हविर्धानस्यार्षं[3] त्रैष्टुभमाग्नेयम्। 'द्यावा' इत्यनुक्रान्तम्। गतो विनियोगः॥

द्यावा॑ ह॒ क्षामा॑ प्रथ॒मे ऋ॒तेना॑भिश्रा॒वे भ॑वतः स॒त्यवा॑चा।
दे॒वो यन्मर्ता॑न्य॒जथा॑य कृ॒ण्वन्त्सीद॒द्धोता॑ प्र॒त्यङ् स्वमसुं॒ यन्॥ १॥

द्यावा॑। ह॒। क्षामा॑। प्र॒थ॒मे इति॑। ऋ॒तेन॑। अ॒भि॒ऽश्रा॒वे। भ॒व॒तः॒। स॒त्य॒ऽवा॑चा।
दे॒वः। यत्। मर्ता॑न्। य॒जथा॑य। कृ॒ण्वन्। सीद॑त्। होता॑। प्र॒त्यङ्। स्वम्। असु॑म्। यन्॥ १॥

सत्यवाचा सत्यवाचौ सत्यवादिन्यौ प्रथमे प्रधानभूते द्यावा क्षामा द्युक्षामे द्यावापृथिव्यौ ऋतेन सत्यभूतेन देवयजनेन सह अभिश्रावे। आभिमुख्येन श्रूयत इत्यभिश्राव आह्वानम्। तस्मिन् अस्मद्यज्ञनिमित्तेऽग्नेः संबन्धिन्याह्वाने भवतः। लोडर्थे लट्। भवताम्। यत् यदा देवः द्योतमानोऽग्निः यजथाय यज्ञाय मर्तान् मनुष्यान् कृण्वन् प्रेरयन् प्रत्यङ् आह्वानार्थं देवानां प्रत्यञ्चिता स्वम् असुम् आत्मीयं ज्वालालक्षणं प्राणं यन् प्राप्नुवन् होता देवानामाह्वाता सीदत् वेद्यां निषीदति। तदानीमयागकाले द्यावापृथिवी प्रमुखोऽग्नि[4] आह्वयत्वित्यर्थः॥

दे॒वो दे॒वान्प॑रि॒भूरृ॒तेन॒ वहा॑ नो ह॒व्यं प्र॑थ॒मश्चि॑कि॒त्वान्।
धू॒मके॑तुः स॒मिधा॒ भाऋ॑जीको म॒न्द्रो होता॒ नित्यो॑ वा॒चा यजी॑यान्॥ २॥

दे॒वः। दे॒वान्। प॒रि॒ऽभूः। ऋ॒तेन॑। वह॑। नः॒। ह॒व्यम्। प्र॒थ॒मः। चि॒कि॒त्वान्।
धू॒मऽके॑तुः। स॒म्ऽइधा॑। भाऽऋ॑जीकः। म॒न्द्रः। होता॑। नित्यः॑। वा॒चा। यजी॑यान्॥ २॥

देवः द्योतमानोऽग्निस्त्वं देवान् इन्द्रादीन् परिभूः आह्वानहविर्वहनद्वारेण परिभूः परिगृह्णन्[5] ऋतेन यज्ञेन सह नः अस्माकं हव्यं हविः वह प्रापय। कीदृशस्त्वम्। प्रथमः देवानां मुख्यः चिकित्वान् सर्वं जानन् धूमकेतुः धूमस्य कर्ता वा धूमध्वजो वा धूमप्रज्ञापको वा समिधा समिन्धनेन संदीपनेन भाऋजीकः ऋजुदीप्तिः। ऊर्ध्वंज्वलन इत्यर्थः। मन्द्रः स्तुत्यः होता आह्वाता नित्यः ध्रुवः वाचा यजीयान् अतिशयेन यष्टा च॥

स्वावृ॑ग्दे॒वस्या॒मृतं॒ यदी॒ गोरतो॑ जा॒तासो॑ धारयन्त उ॒र्वी।
विश्वे॑ दे॒वा अनु॒ तत्ते॒ यजु॑र्गुर्दु॒हे यदेनी॑ दि॒व्यं घृ॒तं वाः॥ ३॥

स्वावृ॑क्। दे॒वस्य॑। अ॒मृत॑म्। यदि॑। गोः। अतः॑। जा॒तासः॑। धा॒रय॒न्ते॒। उ॒र्वी इति॑।
विश्वे॑। दे॒वाः। अनु॑। तत्। ते॒। यजुः॑। गुः॒। दु॒हे। यत्। एनी॑। दि॒व्यम्। घृ॒तम्। वारि॑ति॒ वाः॥ ३॥

१. त–'यद्वा' नास्ति। २. त–'रोदसी' नास्ति। ३. क-त-भ–सूक्तमाङ्गिरसस्य हवि°। ४. भ१–प्रमुखोऽग्निः; भ४.६–प्रमुखानग्निः; भ७–प्रमुखाग्नि। ५. त-भ२.६–परिगृह्णन्; भ१.४–परिगृ, भ७–परिभूः।

देवस्य अग्नेः स्वावृक् स्वावर्जनात् अमृतम् उदकं स्वतेजसः सकाशात् यदि यदोत्पद्यते तदा अतः अस्मात् यतः उदकात् आतासः उत्पन्ना ओषधयः उर्वी द्यावापृथिव्यौ धारयन्ति। विश्वे देवाः सर्वे स्तोतारः ते तव संबन्धि तत् वपुः उदकस्य तदात्मकम् अनु गुः अनुगायन्ति। एनी श्वेता दीप्तिः दिव्यं दिवि भवं घृतं क्षरत्[1] यत् वाः वृष्टिलक्षणं मधूदकं दुहे दोग्धि॥

अर्चामि वां वर्धायापो घृतस्नू द्यावाभूमी शृणुतं रोदसी मे।

अहा यद् द्यावोऽसुनीतिमयन्मध्वा नो अत्र पितरा शिशीताम्॥ ४॥

अर्चामि। वाम्। वर्धाय। अपः। घृतस्नू इति घृतऽस्नू। द्यावाभूमी इति। शृणुतम्। रोदसी इति। मे।

अहा। यत्। द्यावः। असुऽनीतिम्। अयन्। मध्वा। नः। अत्र। पितरा। शिशीताम्॥ ४॥

हे अग्ने त्वम् अपः मदीयं यज्ञरूपं कर्म वर्धाय। प्रोत्सर्पिते सति हे घृतस्नू घृतस्य उदकस्य प्रस्राविण्यौ हे द्यावाभूमी द्यावापृथिव्यौ वां युवाम् अर्चामि। 'अर्च स्तुतौ'। स्तौमि। हे रोदसी द्यावापृथिव्यौ युवां मे मदीयं स्तोत्रं शृणुतम्। यत् यस्मिन् अहा। अहःशब्दसामर्थ्यादहोरात्रसाध्यं कर्मोच्यते। 'सुपां सुलुक्' इति सप्तम्येकवचनस्याजादेशः। अहनि अहोरात्रसाध्यकर्मणि द्यावः स्तोतारः असुनीतिम्। असुः प्रज्ञा। तया नीयत इत्यसुनीतिः स्तुतिः। ताम् अयन् गच्छन्ति अत्र अस्मिन् कर्मणि पितरा सर्वस्य मातापितृभूते द्यावापृथिव्यौ नः अस्मान् मधूदकेन शिशीताम्। स्नानपानादिना संस्कुरुताम्॥

किं स्विन्नो राजा जगृहे कदस्याति व्रतं चकृमा को वि वेद।

मित्रश्चिद्धि ष्मा जुहुराणो देवाञ्छ्लोको न यातामपि वाजो अस्ति॥ ५॥

किम्। स्वित्। नः। राजा। जगृहे। कत्। अस्य। अति। व्रतम्। चकृम। कः। वि। वेद।

मित्रः। चित्। हि। स्म। जुहुराणः। देवान्। श्लोकः। न। याताम्। अपि। वाजः। अस्ति॥ ५॥

किंस्विच्छब्दो वितर्कार्थः। किंवा[2] राजा दीप्यमानोऽग्निः नः अस्माकं स्वभूतानि हवींषि स्तुतीश्च जगृहे परिगृह्णीयात् किंवा अस्य अग्नेः अति व्रतम् अतिपूजितं परिचरणात्मकं कर्म चकृम वयं क्रियास्म। कर्मवैगुण्यादीनस्य पूर्वार्धं एतद्वचनमुक्तम्। उत्तरार्धं इदानीं तदभिधीयते। हि स्म इत्येतौ पूरणौ। चित् इत्युपमार्थे। जुहुराणः क्लिष्टेनाहूयमानः मित्रः क्लिष्टो यथागच्छेत् तथा। न इति संप्रत्यर्थे। श्लोकः अस्मदीया स्तुतिलक्षणा वाक् देवान् इन्द्रादीन् याताम् गच्छतु। अपि वाजः हविरात्मकं यदन्नं यत् अस्ति तदपि देवान् प्रति गच्छतु। देवाः स्तुतिं हविश्च प्रतिगृह्णन्त्वित्यर्थः॥ ॥ ११ ॥

दुर्मन्त्वत्रामृतस्य नाम सलक्ष्मा यद्विषुरूपा भवाति।

यमस्य यो मनवते सुमन्त्वग्ने तमृष्व पाह्यप्रयुच्छन्॥ ६॥

दुःऽमन्तु। अत्र। अमृतस्य। नाम। सऽलक्ष्मा। यत्। विषुऽरूपा। भवाति।

यमस्य। यः। मनवते। सुऽमन्तु। अग्ने। तम्। ऋष्व। पाहि। अप्रऽयुच्छन्॥ ६॥*

१. त१.२.४.५.६ भ१.६.७–जग्मन्; त३.७–भ२.४–अयन्। २ ग–कत् किंवा। * ग–अत्रास्मिन् कर्मणि

यस्मिन्देवा विदथे मादयन्ते विवस्वतः सदने धारयन्ते ।
सूर्ये ज्योतिरदधुर्मास्यक्तून्परि द्योतनिं चरतो अजस्रा ॥ ७ ॥

यस्मिन् । देवाः । विदथे । मादयन्ते । विवस्वतः । सदने । धारयन्ते ।
सूर्ये । ज्योतिः । अदधुः । मासि । अक्तून् । परि । द्योतनिम् । चरतः । अजस्रा ॥ ७ ॥

ᵛयस्मिन् अग्नौ यज्ञस्य प्रधानभूते सति ᵛदेवाः इन्द्रादयः ᵛविदथे यज्ञे ᵛमादयन्ते हविषा आत्मानं तर्पयन्ति तृप्यन्ति वा । अपि च ᵛविवस्वतः मनुष्यस्य यजमानस्य स्वभूते ᵛसदने वेद्याख्ये स्थाने ᵛधारयन्ते आत्मानं स्थापयन्ति च । किंच ᵛसूर्ये ᵛज्योतिः अहरात्मकं तेजः ᵛअदधुः स्थापितवन्तः । ᵛमासि चन्द्रमसि ᵛअक्तून् रात्रीः स्थापितवन्तः । तदनन्तरम् ᵛअजस्रा अनुपक्षीणौ सूर्याचन्द्रमसौ ᵛद्योतनिं दीप्तिं ᵛपरि ᵛचरतः परिगच्छतः । सर्वत्र प्लुतः ॥

यस्मिन्देवा मन्मनि संचरन्त्यपीच्ये न वयमस्य विद्म ।
मित्रो नो अत्रादितिरनागान्सविता देवो वरुणाय वोचत् ॥ ८ ॥

यस्मिन् । देवाः । मन्मनि । सम्ऽचरन्ति । अपीच्ये । न । वयम् । अस्य । विद्म ।
मित्रः । नः । अत्र । अदितिः । अनागान् । सविता । देवः । वरुणाय । वोचत् ॥ ८ ॥

ᵛदेवाः इन्द्रादयः ᵛयस्मिन् अग्नौ ᵛमन्मनि ज्ञानभूते ज्ञानवत्सर्वप्रकाशके सति ᵛसंचरन्ति स्वाधिकारे संप्रवर्तन्ते¹ ᵛअपीच्ये अन्तर्हिते स्थितस्यास्य स्वरूपं ᵛवयं ᵛन ᵛविद्म तत्त्वतो न जानीमः । ᵛअत्र अस्मिन् यज्ञेऽग्रभागाय वर्तमानः ᵛमित्रः ᵛवरुणाय सर्वेषां पापानां निवारयित्रेऽग्नये ᵛनः अस्मान् ᵛअनागान् अपापान् ᵛवोचत् ब्रवीतु । तथा ᵛअदितिः देवमाता ᵛसविता सर्वस्य प्रेरकः ᵛदेवः च ब्रवीतु ॥

श्रुधी नो अग्ने सदने सधस्थे युक्ष्वा रथममृतस्य द्रवित्नुम् ।
आ नो वह रोदसी देवपुत्रे माकिर्देवानामप भूरिह स्याः ॥ ९ ॥

श्रुधि । नः । अग्ने । सदने । सधऽस्थे । युक्ष्व । रथम् । अमृतस्य । द्रवित्नुम् ।
आ । नः । वह । रोदसी इति । देवपुत्रे इति देवऽपुत्रे ।
माकिः । देवानाम् । अप । भूः । इह । स्याः ॥ ९ ॥

ऋतेऽमृतस्य यमस्य नाम दुर्मंतु दुर्वचनं भवति । यदस्मै सलक्ष्मा विषमरूपा भगिनी भार्या भवति । तत्तु न तथा इति यमं यः स्तौति सुवचनमस्य नामेति तं स्तोतारं दर्शनाभावे अप्रयुच्छन् अप्रमाद्यन् रक्ष; त०-मु-चस्य अमृतस्य मरणधर्मरहितस्य सूर्यस्य । अस्य मरणधर्मराहित्यं तु सूर्यं विषमा सवर्णामीत्यस्यां ऋचि प्रसिद्धं । तादृशस्य संबंधि नाम नामकमुदकं अत्र अस्यां पृथिव्यां विषुरूपा नानारूपं भवाति भवति । उदकस्य नानारूपत्वे या आपो दिव्या इति मंत्रे स्फुटमुक्तं । कीदृशं तत् । दुर्मंतु निरपराधं मतुस्वभावत्वात् । पुनः कीदृशं । सलक्ष्मा मधुररसरूपलक्षणोपेतं (मु "रसल- क्षणोपेतं) । किंच यः पूर्वः यमस्य संयमिनीपतेः दुर्मंतु मृतानामपराधं मातृताडनरूपं मनवते अवबुध्यते सर्वज्ञत्वात् (मु-'सर्वज्ञत्वात्'-नास्ति) । यद्वा मातृनामनेकार्थत्वात् अमत इत्यर्थः । तं तादृशं अस्मत्कं सर्वेस्य समानजितं सूर्यं हे अग्ने महत्त्वे अप्रयुच्छन् अप्रमाद्यन् त्वं पाहि । आहुतिप्रदानेन रक्षणद्वारा तस्य रक्षणं प्रार्थयते ऋषिः । १. त-संवर्तते ।

ऋ. ४-१०

14

'श्रुधी नः' इत्येषा नवमी पूर्वसूक्ते व्याख्याता॥ ॥ १२ ॥

'युजे वाम्' इति पञ्चर्चं त्रयोदशं सूक्तमदितेः पुत्रस्य विवस्वत आर्षम्। हविर्धानाख्ये द्वे शकटे तद्देवत्यमिदम्। अन्त्या जगती शिष्टास्त्रिष्टुभः। तथा चानुक्रान्तं—'युजे पञ्च विवस्वानादित्यो हविर्धाने[1] जगत्यन्तम्' इति। गतः सूक्तविनियोगः। हविर्धानप्रवर्तने 'युजे वाम्' इत्येका। सूत्रितं च—'अन्तरा वर्त्मं पादयोर्युजे वां ब्रह्म पूर्व्यं नमोभिः' (आश्व. श्रौ. ४. ९) इति॥

युजे वां ब्रह्म पूर्व्यं नमोभिर्वि श्लोक एतु पथ्येव सूरेः।
शृण्वन्तु विश्वे अमृतस्य पुत्रा आ ये धामानि दिव्यानि तस्थुः॥ १॥

युजे। वाम्। ब्रह्म। पूर्व्यम्। नमःऽभिः। वि। श्लोकः। एतु। पथ्याऽइव। सूरेः।
शृण्वन्तु। विश्वे। अमृतस्य। पुत्राः। आ। ये। धामानि। दिव्यानि। तस्थुः॥ १॥

हे हविर्धानशकटे वां युवाभ्यां पूर्व्यं पूर्वस्मिन् काले भवम्। अनादिकालप्रवृत्तमित्यर्थः। एवंभूतं ब्रह्म मन्त्रम्। उच्चार्यत इति शेषः। नमोभिः सोमादिहविर्लक्षणैरन्नैः युजे युनज्मि। युवयोरुपरि सोमादिकमारोप्य पत्नीशालान्तो हविर्धानं प्रति युवां नयामीत्यर्थः। एवंभूतयोर्युवयोः श्लोकः शब्दः वि एतु विश्वान् देवान् प्रति विविधं गच्छतु। तत्र दृष्टान्तः। पथ्येव सूरेः। यथा स्तोतुः स्वभूता पथ्या परिणामसुखावहा[2] आहुतिः[2] विश्वान् देवान् प्रति विविधं गच्छति तद्वत्। अमृतस्य अमरणधर्मणः प्रजापतेः पुत्राः विश्वे देवाः एवंभूतं शब्दं शृण्वन्तु ये देवाः दिव्यानि दिवि भवानि धामानि स्थानानि आ तस्थुः अधिष्ठितवन्तः[3]। ते शृण्वन्त्वित्यर्थः॥

अत्रैव हविर्धानप्रवर्तने[4] 'यमेइव' इत्येषा। सूत्रितं च—'यमेइव यतमाने यदैतमभि द्युयोरक्षधा उक्थ्यं वच इत्यर्धर्चे आरमेत्' (आश्व. श्रौ. ४. ९) इति॥

यमेइव यतमाने यदैतं प्र वां भरन्मानुषा देवयन्तः।
आ सीदतं स्वमु लोकं विदाने स्वासस्थे भवतमिन्दवे नः॥ २॥

यमे इवेति यमेऽइव। यतमाने इति। यत्। ऐतम्। प्र। वाम्। भरन्। मानुषाः। देवऽयन्तः।
आ। सीदतम्। स्वम्। ऊँ इति। लोकम्। विदाने इति।
स्वासस्थे इति सुऽआसस्थे। भवतम्। इन्दवे। नः॥ २॥

यमेइव यथा सहोत्पन्ने अपत्ये संचरतः तथा यतमाने गमनादिविषयादिस्वाधिकारकर्मणि प्रवर्तमाने हविर्धानशकटे युवां[5] यत्[6] यदा ऐतं[6] हविर्धानस्थानं प्रतिगच्छथः तदा देवयन्तः देवकामाः मानुषाः यजमानाः वां युवां प्र भरन् प्रभरन्ति। किंच युवां स्वमु लोकम् आत्मीयमेव हविर्धानाख्यं स्थानं विदाने जानती आ सीदतम्[7]। ततः नः अस्माकम् इन्दवे सोमाय स्वासस्थे शोभननिवासस्थाने भवतम्[8]॥

१. त-म१.२.४.६-मु—हविर्धाने। २. त२.५.६—°स्तुस्वाहुतिवान्, त४-म६—°सुखावहा आहुतिर्वान्; त३-म१.४.७—°सुखावहा आहुतिर्वा; म२—°सुखावहा आहुतीर्वा। ३. त१.२.४.५.६-म१.२.४.६—अधितिष्ठितवंतः। ४. त-म—हविर्धाने। ५. त-म६—युवयोः। ६. त१.२.३.६.७-म१.२.६—यदा एतं; त४.५—यदा एत, म४—यदा एवं; म७—यदा येतं। ७. म-त३.४-म५.६—सीदतं निषीदतं। ८. त-म४.६—भवतां।

पञ्च पदानि रुपो अन्वरोहं चतुष्पदीमन्वेमि व्रतेन ।
अक्षरेण प्रति मिम एतामृतस्य नाभावधि सं पुनामि ॥ ३ ॥

पञ्च । पदानि । रुपः । अनु । अरोहम् । चतुःऽपदीम् । अनु । एमि । व्रतेन ।
अक्षरेण । प्रति । मिमे । एताम् । ऋतस्य । नाभौ । अधि । सम् । पुनामि ॥ ३ ॥

˅रुपः यज्ञं स्वर्गमारोपयितुर्यज्ञस्याङ्गत्वेन संबन्धीनि पञ्चसंख्याकानि धानासोमपशुपुरोडाशाज्यात्मकानि[1] ˅पदानि पदितॄणि होतृत्वेन देवान् प्रति गन्तॄणि हवींषि ˅अन्वरोहम् अनुरोहामि । शकटे युग्ययोः स्थापनवहनानन्तरं करणं करोमीत्यर्थः । किंच ˅चतुष्पदीं चतुर्भिः पादैर्युक्तां[2] त्रिष्टुबादिच्छन्दस्कां क्रियां[3] ˅व्रतेन प्रयोगकर्मणा ˅अन्वेमि अनुगच्छामि । यथाकालं प्रयुनज्मीत्यर्थः । ˅अक्षरेण प्रणवाख्येन ˅एताम् उपस्थितां प्रतिगरक्रियां ˅प्रति ˅मिमे निर्ममे । अपि च ˅ऋतस्य यज्ञस्य । ˅अधि इति सप्तम्यर्थानुवादी । ˅नाभौ नाभिभूते वेद्याख्ये स्थाने ˅सं ˅पुनामि संशोधयामि । दशापवित्रेण सोमं संस्करोमीत्यर्थः ॥

देवेभ्यः कमवृणीत मृत्युं प्रजायै कममृतं नावृणीत ।
बृहस्पतिं यज्ञमकृण्वत ऋषिं प्रियां यमस्तन्वं१ प्रारिरेचीत् ॥ ४ ॥

देवेभ्यः । कम् । अवृणीत । मृत्युम् । प्रऽजायै । कम् । अमृतम् । न । अवृणीत ।
बृहस्पतिम् । यज्ञम् । अकृण्वत । ऋषिम् । प्रियाम् । यमः । तन्वम् । प्र । अरिरेचीत् ॥ ४ ॥

˅देवेभ्यः देवानां ˅मृत्युं मारयितारं ˅कं[4] स्वपुरुषम् ˅अवृणीत प्रार्थयते प्रयुङ्क्ते । किंच ˅प्रजायै देवव्यतिरिक्ताया मनुष्यादिकायाः प्रजायाः ˅अमृतम् अमारकमविनाशकं[5] ˅कं वा स्वपुरुषं ˅नावृणीत न प्रयुङ्क्ते । हविर्धानाख्यक्रियायां प्रवृत्तायां सत्यां पूर्वोक्तानां सर्वेषां स्थितेरवश्यंभावित्वान्न कंचिदपि विनाशकं स्वपुरुषं यमो निरूपयतीत्यर्थः[6] । अपि च ˅बृहस्पतिं बृहतां देवानां हविर्धानस्य पालकं बृहतां मन्त्राणां स्वामिनं वा ˅ऋषिं सर्वस्य दृष्टादृष्टफलस्य द्रष्टारं ˅यज्ञम् ˅अकृण्वत ऋत्विग्यजमानाः कुर्वन्ति । अपि च ˅यमः ˅प्रियां ˅तन्वम् अस्मदीयमिदं शरीरं ˅प्रारिरेचीत् । धातूनामनेकार्थत्वात् रिचिरत्र[7] परिहारार्थे वर्तते । प्ररेचयति । मृत्योः सकाशात् परिहरति । कर्मवैगुण्यजनितदोषाभावादस्माकं जीवितं नापहरतीत्यर्थः ॥

सप्त क्षरन्ति शिशवे मरुत्वते पित्रे पुत्रासो अप्यवीवतन्नृतम् ।
उभे इदस्योभयस्य राजत उभे यतेते उभयस्य पुष्यतः ॥ ५ ॥

सप्त । क्षरन्ति । शिशवे । मरुत्वते । पित्रे । पुत्रासः । अपि । अवीवतन् । ऋतम् ।
उभे इति । इत् । अस्य । उभयस्य । राजतः । उभे इति । यतेते इति । उभयस्य । पुष्यतः ॥ ५ ॥

˅मरुत्वते । मरुतः स्तोतारः । स्तुतिद्वारेण तद्वते ˅पित्रे ऋत्विजां पितृभूताय ˅शिशवे शंसनीयाय हविर्धानशकटयोः सुखासीनभूताय सोमाय ˅सप्त छन्दांसि ˅क्षरन्ति स्तुतित्वेन गच्छन्ति । अपि च

१. त-भ४-धाना' । २. त-मु-पदैर्युक्तां । ३. त-भ-मु-'क्रिया' नास्ति । ४. तैर.३.७-भ१.२.४.६-यं कं । ५. त-भ-अमारकं विनाशकं । ६. भ-निवारयति । प्रजायै मनुष्येभ्यो अमृतं अमारणीन कमपि न वारयतीत्यर्थः; त-निरूपयति, भ१.२.४-न रूपयति । ७. त-रिरिचेरत्र; भ-रिरिचिरत्र ।

पुत्रासः अपि सोमस्य पुत्रभूता ऋत्विजोऽपि ऋतं सत्यभूतं स्तोत्रम् अवीवशन् संगमयन्ति। समृद्धप्राप्तिकरीं स्तुतिं कुर्वन्तीत्यर्थः। उभे इत् उ एव हविर्धानशकटे अस्य उभयस्य देवजातस्य मनुष्यजातस्य च राजतः ईशाते। उभे एव शकटे यतेते कर्मानुष्ठाने प्रयत्नं कुरुतः। उभयस्य देवजातस्य मनुष्यजातस्य च पुष्यतः। हविर्धारणद्वारेण पुष्टिं कुरुत इत्यर्थः॥ ॥ १३ ॥

'परेयिवांसम्' इति षोळशर्चं चतुर्दशं सूक्तं विवस्वतः पुत्रस्य यमस्यार्षम्। 'अङ्गिरसो नः पितरो नवग्वाः' इति षष्ठ्या अङ्गिरःपित्रथर्वभृगुलक्षणा लिङ्गोक्ता देवताः। 'प्रेहि' इत्याद्यास्तिस्रो लिङ्गोक्तदेवताकाः पितृदेवताका वा। 'अति द्रव सारमेयौ' इत्यादिकस्तृचः सरमापुत्रौ यौ श्वानौ परलोकमार्गमभितः स्थितौ तद्देवताकः। शिष्टा यमदेवत्याः। 'यमाय सोमम्' इति त्रयोदश्याद्या अनुष्टुभः। 'यमाय मधुमत्तमम्' इत्येषा बृहती। आदितो द्वादश त्रिष्टुभः। तथा चानुक्रान्तं— 'परेयिवांसं षोळश यमो यामं षष्ठी लिङ्गोक्तदेवता पराश्च तिस्रः पित्र्या वा तृचः श्वभ्यां परा अनुष्टुभो बृहत्युपान्त्या' इति। गतः सूक्तविनियोगः। महापितृयज्ञे यमयजनाख्या याज्या। सूत्रितं च— 'इमं यम प्रस्तरमा हि सीदेति द्वे परेयिवांसं प्रवतो महीरनु' (आश्व. श्रौ. २. १९) इति॥

परेयिवांसं प्रवतो महीरनु बहुभ्यः पन्थामनुपस्पशानम्।
वैवस्वतं संगमनं जनानां यमं राजानं हविषा दुवस्य॥ १॥

परेयिऽवांसम्। प्रऽवतः। महीः। अनु। बहुऽभ्यः। पन्थाम्। अनुऽपस्पशानम्।
वैवस्वतम्। सम्ऽगमनम्। जनानाम्। यमम्। राजानम्। हविषा। दुवस्य॥ १॥

हे मदीयान्तरात्मन् यजमान वा त्वं राजानं पितॄणां स्वामिनं यमं हविषा पुरोडाशादिना दुवस्य परिचर। कीदृशम्। प्रवतः प्रकृष्टकर्मवतो भूलोकवर्तिभोगसाधनं पुण्यमनुष्ठितवतः पुरुषान् महीः तत्तद्भोगोचितभूप्रदेशविशेषान् अनु परेयिवांसं क्रमेण मरणादूर्ध्वं प्रापितवन्तं तथा बहुभ्यः स्वर्गार्थिभ्यः पुण्यकृद्भ्यः पुण्यकृतामर्थे पन्थां स्वर्गस्योचितं मार्गम् अनुपस्पशानम् अबाधमानम्। पापिन एव पुरुषान् स्वर्गमार्गबाधेन नरकं प्रापयति[1] न तु पुण्यकृत इत्यर्थः। वैवस्वतं विवस्वतः सूर्यस्य पुत्रं जनानां पापिनां संगमनं गन्तव्यस्थानरूपम्॥

यमो नो गातुं प्रथमो विवेद नैषा गव्यूतिरपभर्तवा उ।
यत्रा नः पूर्वे पितरः परेयुरेना जज्ञानाः पथ्या अनु स्वाः॥ २॥

यमः। नः। गातुम्। प्रथमः। विवेद। न। एषा। गव्यूतिः। अपऽभर्तवै। ऊँ इति।
यत्र। नः। पूर्वे। पितरः। पराऽईयुः। एना। जज्ञानाः। पथ्याः। अनु। स्वाः॥ २॥

प्रथमः सर्वेषां मुख्यः यमः नः अस्माकं प्रजानां गातुं शुभाशुभमिश्रमेतत् विवेद[2] जानाति। एषा गव्यूतिः न अपभर्तवा उ। अतिशयज्ञानयोगात् यमस्य न केनचिदपहर्तुमपनेतुं शक्यत इत्यर्थः। यत्र यस्मिन् मार्गे नः अस्माकं पूर्वे[3] पितरः परेयुः[4] एना अनेन मार्गेण गच्छन्तः[5] जज्ञानाः जाताः सर्वे स्वाः स्वभूताः पथ्याः स्वकर्ममार्गभूता गतीः अनु गच्छन्ति॥

१. त-भ-मु-प्रापयति। २. त१.४.५.७-भ१.२.४.६-मा विवेद; त२.६—मां विवेद। ३. त-भ६-'पूर्वे' नास्ति। ४. त३-भ१-पुस्तकयोः 'परेयुः' इत्यस्यानन्तरं किंचिदवकाशो विद्यते; भ१-परेयुः पित्रादयो गताः। ५. भ१-पुस्तके 'गच्छन्तः' इत्यस्यानन्तरं किंचिदवकाशः।

आग्निमारुते 'मातली कव्यैः' इत्येषा धाय्या। सूत्रितं च—'इमं यम प्रस्तरमा हि सीद मातली कव्यैर्यमो अङ्गिरोभिर्ब्रह्मणस्पत इत्युत्तरास्तः' (आश्व. श्रौ. ५. २०) इति ॥

मातली कव्यैर्यमो अङ्गिरोभिर्बृहस्पतिर्ऋक्वभिर्वावृधानः ।
यांश्च देवा वावृधुर्ये च देवान्त्स्वाहान्ये स्वधयान्ये मदन्ति ॥ ३ ॥

मातली । कव्यैः । यमः । अङ्गिरःऽभिः । बृहस्पतिः । ऋक्वऽभिः । वावृधानः ।
यान् । च । देवाः । वावृधुः । ये । च । देवान् । स्वाहा । अन्ये । स्वधया । अन्ये । मदन्ति ॥ ३ ॥

मातली। मातलिरिन्द्रस्य सारथिः। तद्वानिन्द्रो मातली। स च कव्यैः कव्यभाग्भिः[1] पितृभिः सह वावृधानः वर्धमानो भवति। यमः[2] च अङ्गिरोभिः पितृविशेषैः सह वर्धमानो भवति। — — —। तत्र देवाः इन्द्रादयः यांश्च कव्यभागादीन् पितॄन् वावृधुः वर्धयन्ति ये च कव्यभागादयः पितरः देवान् इन्द्रादीन् वर्धयन्ति तेषां मध्ये अन्ये इन्द्रादयः स्वाहा मदन्ति स्वाहाकारेण तृप्यन्ति। अन्ये पितरः स्वधया स्वधाकारेण तृप्यन्ति ॥

महापितृयज्ञे यमस्य 'इमं यम' इत्यादिके द्वे अनुवाक्ये। 'इमं यम प्रस्तरमा[3] हि सीदेति द्वे' (आश्व. श्रौ. २. १९) इति हि सूत्रितम्। सैषाग्निमारुतेऽपि[3] धाय्या। सूत्रं पूर्वमेवोदाहृतम् ॥

इमं यम प्रस्तरमा हि सीदाङ्गिरोभिः पितृभिः संविदानः ।
आ त्वा मन्त्राः कविशस्ता वहन्त्वेना राजन् हविषो मादयस्व ॥ ४ ॥

इमम् । यम । प्रऽस्तरम् । आ । हि । सीद । अङ्गिरःऽभिः । पितृऽभिः । सम्ऽविदानः ।
आ । त्वा । मन्त्राः । कविऽशस्ताः । वहन्तु । एना । राजन् । हविषा । मादयस्व ॥ ४ ॥

हे यम अङ्गिरोभिः एतन्नामकैः पितृभिः संविदानः ऐकमत्यं गतस्त्वम् इमं प्रस्तरं विस्तीर्णं यज्ञविशेषम् आ सीद आगत्योपविश। हि यस्मादेवं तस्मात् कविशस्ताः विद्वद्भिर्ऋत्विग्भिः प्रयुक्ताः मन्त्राः त्वा त्वाम् आ वहन्तु। हे राजन् एना एतेन हविषा तुष्टः मादयस्व यजमानं हर्षय ॥

अङ्गिरोभिरा गहि यज्ञियेभिर्यम वैरूपैरिह मादयस्व ।
विवस्वन्तं हुवे यः पिता तेऽस्मिन् यज्ञे बर्हिष्या निषद्य ॥ ५ ॥

अङ्गिरःऽभिः । आ । गहि । यज्ञियेभिः । यम । वैरूपैः । इह । मादयस्व ।
विवस्वन्तम् । हुवे । यः । पिता । ते । अस्मिन् । यज्ञे । बर्हिषि । आ । निऽसद्य ॥ ५ ॥

हे यम वैरूपैः विविधरूपयुक्तैर्वैरूपसामप्रियैर्वा यज्ञियेभिः यज्ञयोग्यैः अङ्गिरोभिः सह आ गहि आगच्छ। आगत्य च इह अस्मिन् यज्ञे मादयस्व यजमानं हर्षय। यः विवस्वान् ते तव पिता अस्ति अस्मिन् यज्ञे तं विवस्वन्तं हुवे आह्वयामि। स चास्तीर्णे बर्हिषि आ निषद्य उपविश्य यजमानं हर्षयतु ॥   ॥ १४ ॥

---

१. ग१-उद्गीथ-कव्यनामभिः। २. त-म-यम। ३. ग-त-भ-मु-प्रस्तरमित्येषाग्निमारुतेऽपि।

अङ्गिरसो नः पितरो नवग्वा अथर्वाणो भृगवः सोम्यासः ।
तेषां वयं सुमतौ यज्ञियानामपि भद्रे सौमनसे स्याम ॥ ६ ॥

अङ्गिरसः । नः । पितरः । नवऽग्वाः । अथर्वाणः । भृगवः । सोम्यासः ।
तेषाम् । वयम् । सुऽमतौ । यज्ञियानाम् । अपि । भद्रे । सौमनसे । स्याम ॥ ६ ॥

अङ्गिरसः अङ्गिरोनामकाः अथर्वाणः अथर्वनामकाः भृगवः भृगुनामकाश्च नः अस्माकं पितरः नवग्वाः अभिनवगमनयुक्ताः । सदा[1] नूतनगतिजनका इत्यर्थः । ते च सोम्यासः । सोममर्हन्तीति सोम्याः । यज्ञियानां यज्ञार्हाणां तेषां सुमतौ अनुग्रहयुक्तायां बुद्धौ वयं स्याम सर्वदा तिष्ठेम । अपि च सौमनसे भद्रे सौमनसस्य कारणे कल्याणे फले स्याम सर्वदा तिष्ठेम ॥

सत्रमध्ये दीक्षितमरणे 'प्रेहि' इत्याद्याः पञ्चर्चस्तृतीयावर्जिता होत्रा शंसनीयाः । सूत्रितं च— 'प्रेहि प्रेहि पथिभिः पूर्व्येभिरिति पञ्चानां तृतीयामुद्धरेत्' (आश्व. श्रौ. ६. १०) इति ॥

प्रेहि प्रेहि पथिभिः पूर्व्येभिर्यत्रा नः पूर्वे पितरः परेयुः ।
उभा राजाना स्वधया मदन्ता यमं पश्यासि वरुणं च देवम् ॥ ७ ॥

प्र । इहि । प्र । इहि । पथिऽभिः । पूर्व्येभिः । यत्र । नः । पूर्वे । पितरः । पराऽईयुः ।
उभा । राजाना । स्वधया । मदन्ता । यमम् । पश्यासि । वरुणम् । च । देवम् ॥ ७ ॥

यत्र यस्मिन् स्थाने नः अस्माकं पूर्वे पुरातनाः पितरः पितामहादयः परेयुः[2] पूर्व्येभिः पूर्वस्मिन् काले भवैः । अनादिकालप्रवृत्तैरित्यर्थः । पथिभिः मार्गैः हे मत्पितः तत्स्थानं प्रेहि प्रगच्छ शीघ्रं गच्छ । गत्वा[3] च स्वधया अमृतान्नेन मदन्ता मदन्तौ तृप्यन्तौ राजाना राजानौ उभा उभौ यमं देवं द्योतमानं वरुणं च पश्यासि पश्य ॥

सं गच्छस्व पितृभिः सं यमेनेष्टापूर्तेन परमे व्योमन् ।
हित्वायावद्यं पुनरस्तमेहि सं गच्छस्व तन्वा सुवर्चाः ॥ ८ ॥

सम् । गच्छस्व । पितृऽभिः । सम् । यमेन । इष्टापूर्तेन । परमे । विऽओमन् ।
हित्वाय । अवद्यम् । पुनः । अस्तम् । आ । इहि । सम् । गच्छस्व । तन्वा । सुऽवर्चाः ॥८॥

हे मदीय पितः तत्र त्वं[4] परमे उत्कृष्टे व्योमन् व्योमनि स्वर्गाख्ये स्थाने एवंभूतैः पितृभिः सह सं गच्छस्व । इष्टापूर्तेन श्रौतस्मार्तदानफलेन सं गच्छस्व । तत इष्टापूर्तेन सहागम्य अवद्यं पापं हित्वा परित्यज्य अस्तं निवसनाख्यं गृहम् एहि आगच्छ । ततः सुवर्चाः[5] । तृतीयार्थे प्रथमा । सुवर्चसा शोभनदीप्तियुक्तेन तन्वा स्वशरीरेण सं गच्छस्व ॥

पैतृमेधिके कर्मणि श्मशानायतनं प्रोक्षति 'अपेत वीत' इति । सूत्रितं च— 'गर्तोदकेन शमीशाखया[6] त्रिः प्रसव्यमायतनं परिव्रजन् प्रोक्षन्नपेत वीत वि च सर्पतातः' (आश्व.गृ.४.२.१०) इति ॥

१. त-म१.२.४—तदा । २. ग-त३.४-म५.६—परेयुः परेताः । ३. त३.४-म१.२.४.५—तत्र गत्वा; त५—तां गत्वा । ४. म—त्वं; त-म-मु—अतस्त्वं । ५. ग-त-म—' सुवर्चाः ' नास्ति । ६. त-म —शाखया ।

अपे॑त॒ वी॑त॒ वि च॑ सर्प॒तातो॒ऽस्मा ए॒तं पि॒तरो॑ लो॒कम॑क्रन् ।
अहो॑भिर॒द्भिर॒क्तुभि॒र्व्य॑क्तं य॒मो द॑दात्यव॒सान॑मस्मै ॥ ९ ॥

अप॑ । इ॒त॒ । वि । इ॒त॒ । वि । च॒ । स॒र्प॒त॒ । अतः॑ । अ॒स्मै । ए॒तम् । पि॒तरः॑ । लो॒कम् । अ॒क्र॒न् ।
अहः॑ऽभिः । अ॒त्ऽभिः । अ॒क्तुऽभिः॑ । विऽअ॑क्तम् । य॒मः । द॒दा॒ति॒ । अ॒व॒ऽसान॑म् । अ॒स्मै॒ ॥ ९ ॥

श्मशाने पूर्वं स्थिता हे पिशाचादयः अतः अस्मात् मसृज्यमानदहनस्थानात् अपेत अपगच्छत । वीत विशेषेण गच्छत । वि सर्पत च । इदं स्थानं परित्यज्य नानाभावेन दूरतरं देशं गच्छतेत्यर्थः । पितरः अस्मै मृतयजमानस्यार्थाय एतं लोकम् इदं दहनस्थानम् अक्रन् । यमस्याज्ञयाभ्यकुर्वन् । यमः अपि अहोभिः दिवसैः अद्भिः अभ्युक्षणोदकैः अक्तुभिः रात्रिभिः व्यक्तं संगतम् । शुद्धिनिमित्तैः कालोदकादिभिः शोधितमित्यर्थः । अवसानं दहनस्थानम् अस्मै मृतयजमानस्यार्थाय ददाति दत्तवान् ॥

अनुस्तरण्या वृक्कौ पाण्योरावलकाकृती । तावुद्धृत्य प्रेतस्य हस्तयोर्निदधाति 'अति द्रव सारमेयौ' इति द्वाभ्याम् । सूत्रितं च—'वृक्कावुद्धृत्य पाण्योरादध्यादति द्रव सारमेयौ श्वानौ' (आश्व. गृ. ४. ३. २०) इति ॥

अति॑ द्रव सारमे॒यौ श्वानौ॑ चतुर॒क्षौ श॒बलौ॑ सा॒धुना॑ प॒था ।
अथा॑ पि॒तॄन्त्सु॑वि॒दत्राँ॒ उपे॑हि य॒मेन॒ ये स॑ध॒मादं॒ मद॑न्ति ॥ १० ॥

अति॑ । द्र॒व॒ । सा॒र॒मे॒यौ । श्वानौ॑ । च॒तुः॒ऽअ॒क्षौ । श॒बलौ॑ । सा॒धुना॑ । प॒था ।
अथ॑ । पि॒तॄन् । सु॒ऽवि॒दत्रा॑न् । उप॑ । इ॒हि॒ । य॒मेन॑ । ये । स॒ध॒ऽमाद॑म् । मद॑न्ति ॥ १० ॥

हे अग्ने साधुना पथा समीचीनेन मार्गेण श्वानौ उभौ अति द्रव अतिक्रम्य गच्छ । यमसंबन्धिनौ यौ श्वानौ प्रेतस्य बाधकौ तौ परित्यज्य समीचीनेन मार्गेण प्रेतं नयेत्यर्थः । कीदृशौ श्वानौ । सारमेयौ । सरमा नाम काचित् प्रसिद्धा देवशुनी । तस्याः पुत्रौ चतुरक्षौ उपरिभागे पुनरप्यक्षिद्वये पयोस्तादृशौ । अथ शोभनमार्गेण गमनानन्तरं ये पितरः यमेन सधमादं सहर्षं मदन्ति प्राप्नुवन्ति तान् सुविदत्रान् सुष्ठुभिज्ञान् पितॄन् उपेहि उपगच्छ ॥　　　॥ १५ ॥

यौ ते॒ श्वानौ॑ यम रक्षि॒तारौ॑ चतुर॒क्षौ प॑थि॒रक्षी॑ नृ॒चक्ष॑सौ ।
ताभ्या॑मेनं॒ परि॑ देहि राजन्स्व॒स्ति चा॑स्मा अनमी॒वं च॑ धेहि ॥ ११ ॥

यौ । ते॒ । श्वानौ॑ । य॒म॒ । र॒क्षि॒तारौ॑ । च॒तुः॒ऽअ॒क्षौ । प॒थि॒रक्षी॒ इति॑ प॒थि॒ऽरक्षी॑ । नृ॒ऽचक्ष॑सौ ।
ताभ्या॑म् । ए॒न॒म् । परि॑ । दे॒हि॒ । रा॒ज॒न् । स्व॒स्ति । च॒ । अ॒स्मै॒ । अ॒न॒मी॒वम् । च॒ । धे॒हि॒ ॥ ११ ॥

हे राजन् हे यम ते त्वदीयौ यौ श्वानौ विद्येते ताभ्यां श्वभ्यां हे राजन् यम एनं प्रेतं परि देहि रक्षार्थं प्रयच्छ । कीदृशौ श्वानौ । रक्षितारौ यमगृहस्य रक्षकौ चतुरक्षौ अक्षिचतुष्टययुक्तौ पथिरक्षी मार्गस्य रक्षकौ नृचक्षसौ मनुष्यैः ख्याप्यमानौ । श्रुतिस्मृतिपुराणाभिज्ञाः पुरुषास्तौ प्रख्यापयन्ति । ताभ्यां श्वभ्यां दत्त्वा अस्मै प्रेताय स्वस्ति च क्षेममपि अनमीवं च रोगाभावमपि धेहि संपादय ॥

उरूणसावसुतृपा उदुम्बलौ यमस्य दूतौ चरतो जनाँ अनु ।
तावस्मभ्यं दृशये सूर्याय पुनर्दातामसुमद्येह भद्रम् ॥ १२ ॥

उरुऽनसौ । असुऽतृपौ । उदुम्बलौ । यमस्य । दूतौ । चरतः । जनान् । अनु ।
तौ । अस्मभ्यम् । दृशये । सूर्याय । पुनः । दाताम् । असुम् । अद्य । इह । भद्रम् ॥ १२ ॥

यमस्य संबन्धिनौ दूतौ श्वानौ जनाँ अनु प्राणिनो लक्षीकृत्य सर्वत्र चरतः । कीदृशौ । उरूणसौ दीर्घनासिकायुक्तौ असुतृपौ परकीयान् प्राणान् स्वीकृत्य तैस्तृप्यन्तौ उदुम्बलौ उरुबलौ विस्तीर्णबलौ । तौ उभौ दूतौ सूर्याय दृशये सूर्यस्य दर्शनार्थम् अद्य दिने इह कर्मणि भद्रम् असुं[1] समीचीनं प्राणं पुनः अस्मभ्यं दाताम् प्रयच्छताम् ॥

यमाय सोमं सुनुत यमाय जुहुता हविः ।
यमं ह यज्ञो गच्छत्यग्निदूतो अरंकृतः ॥ १३ ॥

यमाय । सोमम् । सुनुत । यमाय । जुहुत । हविः ।
यमम् । ह । यज्ञः । गच्छति । अग्निऽदूतः । अरम्ऽकृतः ॥ १३ ॥

हे ऋत्विजः यमाय यमदेवतार्थं सोमं सुनुत । लतात्मकं सोममभिषुणुत । तथा यमार्थं हविः जुहुत । अग्निर्दूतो यस्मिन् यज्ञे सोऽयम् अग्निदूतः । अग्नेर्दूतत्वमन्यत्राम्नातम्— 'अग्निर्देवानां दूत आसीत्' (तै. सं. २. ५. ८. ५) इति । अरंकृतः बहुभिर्द्रव्यैरलंकाररूपैर्युक्तः तादृशः यज्ञः यमं ह यममेव गच्छति ॥

यमाय घृतवद्धविर्जुहोत प्र च तिष्ठत ।
स नो देवेष्वा यमद्दीर्घमायुः प्र जीवसे ॥ १४ ॥

यमाय । घृतऽवत् । हविः । जुहोत । प्र । च । तिष्ठत ।
सः । नः । देवेषु । आ । यमत् । दीर्घम् । आयुः । प्र । जीवसे ॥ १४ ॥

हे ऋत्विजः यूयं यमाय घृतवत् आज्येन संयुक्तं हविः पुरोडाशादिकं जुहोत जुहुत । प्र तिष्ठत च यमं यूयमुपतिष्ठध्वं च । देवेषु मध्ये सः यमो देवः प्र जीवसे प्रकृष्टजीवनार्थं नः अस्माकं दीर्घमायुः आ यमत् प्रयच्छतु ॥

यमाय मधुमत्तमं राज्ञे हव्यं जुहोतन ।
इदं नम ऋषिभ्यः पूर्वजेभ्यः पूर्वेभ्यः पथिकृद्भ्यः ॥ १५ ॥

यमाय । मधुमत्ऽतमम् । राज्ञे । हव्यम् । जुहोतन ।
इदम् । नमः । ऋषिऽभ्यः । पूर्वऽजेभ्यः । पूर्वेभ्यः । पथिकृत्ऽभ्यः ॥ १५ ॥

हे ऋत्विजः यमाय राज्ञे मधुमत्तमम् अतिशयेन मधुरं हव्यं पुरोडाशादिकं हविः जुहोतन जुहुत । पूर्वजेभ्यः सृष्ट्यादावुत्पन्नेभ्यः अत एव पूर्वेभ्यः[2] अस्मत्तः पूर्वभाविभ्यः पथिकृद्भ्यः शोभनमार्गकारिभ्यः[3] ऋषिभ्यः इदं[4] प्रत्यक्षं यथा भवति तथा नमः अस्तु ॥

---

१. त-अ२.६—असुं । २. त-अ१.२.४—पूर्वजेभ्यः । ३. ल-अ—शोभनमार्गपथिकारिभ्यः । ४. त-अ१. १.४.६-मु—प इदं ।

त्रिकद्रुकेभिः पतति षळुर्वीरेकमिद्बृहत् ।
त्रिष्टुब्गायत्री छन्दांसि सर्वा ता यम आहिता ॥ १६ ॥
त्रिऽकद्रुकेभिः । पतति । षट् । उर्वीः । एकम् । इत् । बृहत् ।
त्रिऽस्तुप् । गायत्री । छन्दांसि । सर्वा । ता । यमे । आऽहिता ॥ १६ ॥

त्रिकद्रुकेभिः । द्वितीयार्थे तृतीयैषा । त्रिकद्रुकान् । ज्योतिर्गौरायुरिति त्रयो यागविशेषास्त्रिकद्रुका[1] उच्यन्ते । तान् प्रत्यक्षभावाय संरक्षणार्थं च पतति । समन्तात् प्राप्नोति । षट्संख्याकाः उर्वीः भूमीः कृताकृतप्रत्यवेक्षणाय प्राप्नोति । तासां चार्थः शाखान्तरमन्त्रे[2] समाम्नातः—'षण्मोर्वीरंहसस्पान्तु द्यौश्च पृथिवी चापश्चौषधयश्चोर्क् च सूनृता च' इति । एकमित् एकमेव बृहत् महत् जगत् यमश्च प्रतिपालनीयः प्राप्नोति । किंच यानि त्रिष्टुब्गायत्र्यादीनि छन्दांसि सन्ति सर्वा ता सर्वाणि तानि छन्दांसि यमे आहिता आहितानि ऋत्विग्भिः स्तुतित्वेनावस्थितानि ॥ १६ ॥

'उदीरताम्' इति चतुर्दशर्चं पञ्चदशं सूक्तम् । अत्रानुक्रम्यते—'उदीरतां चतुर्दश शङ्खः पित्र्यं जगत्येकादशी' इति । 'यामायनाः परे पञ्च' (अनु.) इति यामायनपुत्रः शङ्खोऽस्य ऋषिः । 'अग्निष्वात्ताः' इत्येषा जगती शिष्टास्त्रिष्टुभः । पितरो देवता । गतः सूक्तविनियोगः । अष्टकायाम् 'उदीरतामवरे' इत्याद्या अष्टावृचो होमार्थाः । सूत्रितं च—'उदीरतामवर उत्परास इत्यष्टाभिर्हुत्वा' (आश्व. गृ. २. ४. १) इति । महापितृयज्ञे 'पितरः सोमवन्तः' इत्यस्यानुवाक्या 'उदीरताम्' इत्येषा । सूत्रितं च— 'पितरोऽग्निष्वात्ता यम उदीरतामवर उत्परासः' (आश्व. श्रौ. २. १९) इति । आग्निमारुतेऽप्येषा धाय्या । सूत्रितं च—'मातली कव्यैर्यमो अङ्गिरोभिरुदीरतामवर उत्परासः' (आ. श्रौ. ५. २०) इति ॥

उदीरतामवर उत्परास उन्मध्यमाः पितरः सोम्यासः ।
असुं य ईयुरवृका ऋतज्ञास्ते नोऽवन्तु पितरो हवेषु ॥ १ ॥
उत् । ईरताम् । अवरे । उत् । परासः । उत् । मध्यमाः । पितरः । सोम्यासः ।
असुम् । ये । ईयुः । अवृकाः । ऋतऽज्ञाः । ते । नः । अवन्तु । पितरः । हवेषु ॥ १ ॥

त्रिविधाः पितर उत्तमा मध्यमा अधमाश्चेति । यथाविधि श्रौतं कर्मानुष्ठाय पितृत्वं प्राप्ता उत्तमाः । स्मार्तकर्ममात्रपरा मध्यमाः । अत्रापि केचित्संस्कारैर्विकला अधमाः । एतदेवाभिप्रेत्य 'ये अग्निदग्धा ये अनग्निदग्धाः' इत्यादिमन्त्रः समाम्नातः । तेषु अवरे निकृष्टाः उदीरताम् उत्तमं हविः प्राप्नुवन्तु । परासः उत्तमाः पितरः उत् ईरताम् । मध्यमाः पितरश्च उत् ईरताम् । ते सर्वेऽप्यस्मद्विषये सोम्यासः सोम्या अनुग्रहपराः सन्तु । ये पितरः अवृकाः वृकवदरण्यश्ववदस्मासु हिंसामकुर्वन्तः ऋतज्ञाः अस्मदनुष्ठितं यज्ञं जानन्तः असुम् अस्मत्प्राणम् ईयुः रक्षितुं प्राप्ताः ते पितरः हवेषु अस्मदीयेष्वाह्वानेषु नः अस्मान् अवन्तु रक्षन्तु ॥

महापितृयज्ञे 'पितरो बर्हिषदः' इत्यस्य 'इदं पितृभ्यः' इति द्वितीयानुवाक्या । सूत्रं तु पूर्वमेवोदाहृतम् (आश्व. श्रौ. २. १९) । आग्निमारुते 'इदं पितृभ्यः' इत्येषा धाय्या । सूत्रितं च—'आहं पितॄन्सुविदत्राँ अवित्सीदं पितृभ्यो नमो अस्त्वद्य स्वादुष्किलायमिति चतस्रः' (आश्व. श्रौ. ५. २०) इति ॥

---

१. ख-ग४—यागविशेषा । २. श. ब्रा. १.५.३.२२; ऋ. सं. ६,४७.१ आदौ द्रष्टव्यम् ।

इदं पितृभ्यो नमो अस्त्वद्य ये पूर्वासो य उपरास ईयुः ।
ये पार्थिवे रजस्या निषत्ता ये वा नूनं सुवृजनासु विक्षु ॥ २ ॥

इदम् । पितृऽभ्यः । नमः । अस्तु । अद्य । ये । पूर्वासः । ये । उपरासः । ईयुः ।
ये । पार्थिवे । रजसि । आ । निऽसत्ताः । ये । वा । नूनम् । सुऽवृजनासु । विक्षु ॥ २ ॥

पूर्वासः यजमानोत्पत्तेः पूर्वमुत्पन्नाः ज्येष्ठभ्रातृपितामहादयः ये ईयुः पितृलोकं प्राप्ताः। ये चान्ये उपरासः यजमानजन्मन उपरि उत्पन्नाः कनिष्ठभ्रातृस्वपुत्रादय ईयुः पितृलोकं प्राप्ताः। ये चान्ये पार्थिवे पृथिवीसंबन्धिनि रजसि रजोगुणकार्येऽस्मिन् कर्मणि आ निषत्ताः हविः स्वीकर्तुमागत्योपविष्टाः। ये वा केचिदन्ये बन्धुवर्गरूपाः पितरः विक्षु बन्धुरूपासु प्रजासु आ निषत्ताः श्राद्धादिस्वीकारायागत्योपविष्टाः। कीदृशीषु विक्षु। सुवृजनासु। वृज्यते परित्यज्यते दारिद्र्यमनेनेति वृजनं धनम्। शोभनं वृजनं यासां ताः सुवृजनाः। तादृशीषु। धनसमृद्ध्या श्राद्धादिकर्मपरास्वित्यर्थः। सर्वेभ्य एतेभ्यः पितृभ्यः[1] अद्य अस्मिन् कर्मणि इदं नमः अस्तु। अयमाहुतिश्रद्धापूर्वको नमस्कारो भवतु॥

आहं पितॄन्त्सुविदत्राँ अवित्सि नपातं च विक्रमणं च विष्णोः ।
बर्हिषदो ये स्वधया सुतस्य भजन्त पित्वस्त इहागमिष्ठाः ॥ ३ ॥

आ । अहम् । पितॄन् । सुऽविदत्रान् । अवित्सि । नपातम् । च । विऽक्रमणम् । च । विष्णोः ।
बर्हिऽसदः । ये । स्वधया । सुतस्य । भजन्त । पित्वः । ते । इह । आऽगमिष्ठाः ॥ ३ ॥

अहं यजमानः सुविदत्रान् मदीयां भक्तिं सुष्ठु जानतः पितॄन् आवित्सि आभिमुख्येन लब्धवानस्मि। विष्णोः व्यापिनो यज्ञस्य नपातं च विनाशाभावं च विक्रमणं च विशेषेण प्रवृत्तिं च लब्धवानस्मि। ये पितरः बर्हिषदः बर्हिषि सीदन्ति[2] ते इह अस्मिन् कर्मणि आगमिष्ठाः अतिशयेनागताः। आदरपूर्वं समागत्य स्वधया पुरोडाशाद्यन्नेन सह सुतस्य अभिषुतस्य सोमलक्षणस्य पित्वः पितोरन्नस्य भागं भजन्त सेवन्ते उपयुञ्जते॥

बर्हिषदः पितर ऊत्य१र्वागिमा वो हव्या चकृमा जुषध्वम् ।
त आ गतावसा शंतमेनाथा नः शं योररपो दधात ॥ ४ ॥

बर्हिऽसदः । पितरः । ऊती । अर्वाक् । इमा । वः । हव्या । चकृम । जुषध्वम् ।
ते । आ । गत । अवसा । शम्ऽतमेन । अथ । नः । शम् । योः । अरपः । दधात ॥ ४ ॥

हे बर्हिषदः। बर्हिषि सीदन्तीति बर्हिषदः। अत्रापि 'ये वै यज्वानस्ते पितरो बर्हिषदः' (तै.ब्रा.१.६.९) इत्यत्र श्रुतत्वाद्यागं कृत्वा प्रेत्य पितृलोकं प्राप्ता बर्हिषदः। तादृशा हे पितरः अर्वाक् अर्वाचीनानामस्माकम् ऊती रक्षा भवद्भिः कर्तव्येति शेषः। वः युष्मदर्थम् इमा हव्या एतानि हवींषि चकृम अतस्तानि जुषध्वम्[3]। ते हविर्जुषन्तो यूयं शंतमेन सुखतमेन अवसा रक्षणेन

१. त–'पितृभ्यः' नास्ति। २. त-अप१–सति। ३. म-रा१.४-म५–जुषध्वं सेवध्वं।

[illegible] 'आ' 'गत' आभिमुख्येनास्मान् प्रत्युत। 'अथ' अनन्तरं 'नः' अस्मभ्यं 'शं' सुखं 'योः' दुःखवियोगम् 'अरपः' पापरहितं च 'दधात' दत्त ॥

महापितृयज्ञे 'पितरः सोमवन्तः' इत्यस्य याज्या 'उपहूताः पितरः' इत्येषा। सूत्रितं च— 'उपहूताः पितरः सोम्यासस्त्वं सोम प्र चिकितो मनीषा' (आश्व. श्रौ. २. १९) इति ॥

उप॑हूताः पि॒तरः॑ सो॒म्यासो॑ ब॒र्हि॒ष्ये॑षु नि॒धिषु॑ प्रि॒येषु॑।
त आ ग॑मन्तु॒ त इ॒ह श्रु॑व॒न्त्वधि॑ ब्रुवन्तु॒ ते॑ऽवन्त्व॒स्मान् ॥ ५ ॥

उप॑ऽहूताः। पि॒तरः॑। सो॒म्यासः॑। ब॒र्हि॒ष्ये॑षु। नि॒ऽधिषु॑। प्रि॒येषु॑।
ते। आ। ग॒म॒न्तु॒। ते। इ॒ह। श्रु॒व॒न्तु॒। अधि॑। ब्रु॒व॒न्तु॒। ते। अ॒व॒न्तु॒। अ॒स्मान् ॥ ५ ॥

'सोम्यासः' सोम्याः सोमसम्पादिनो वा 'पितरः' 'बर्हिष्येषु' बर्हिर्योग्येषु 'प्रियेषु' तृप्तिकरेषु 'निधिषु' निधिवन्नयेषु हविःषु निमित्तभूतेषु सत्सु 'उपहूताः' अस्माभिराहूताः 'ते' पितरः 'आ' 'गमन्तु' आगच्छन्तु। आगत्य च 'इह' अस्मिन् कर्मणि अस्माभिः प्रयुक्ताः स्तुतीः 'श्रुवन्तु' शृण्वन्तु। श्रुत्वा च 'अधि' 'ब्रुवन्तु'। साधुत्वं यजमान इत्यादरेण कथयन्तु। 'ते' तादृशाः पितरः 'अस्मान्' 'अवन्तु' रक्षन्तु ॥ ॥ १७ ॥

आच्या॒ जानु॑ दक्षिण॒तो नि॒षद्ये॒मं य॒ज्ञम॒भि गृ॑णीत॒ विश्वे॑।
मा हिं॑सिष्ट पितरः॒ केन॑ चिन्नो॒ यद्व॒ आगः॑ पुरु॒षता॒ करा॑म ॥ ६ ॥

आ॒ऽअच्य॑। जानु॑। द॒क्षि॒ण॒तः। नि॒ऽसद्य॑। इ॒मम्। य॒ज्ञम्। अ॒भि। गृ॒णी॒त॒। विश्वे॑।
मा। हिं॒सि॒ष्ट॒। पि॒त॒रः॒। केन॑। चि॒त्। नः॒। यत्। वः॒। आगः॑। पु॒रु॒षता॑। करा॑म ॥ ६ ॥

पितृणामयं स्वाभाविको धर्मः 'अथैनं पितरः प्राचीनावीतिनः सव्यं जान्वाच्य' (श. ब्रा. २. ४. २. २) इति वचनात्। हे पितरः 'विश्वे' सर्वे यूयं 'जानु' 'आच्य' भूमौ निपात्य 'दक्षिणतः' दक्षिणपार्श्वे 'निषद्य' उपविश्य 'इमम्' अस्मदीयं 'यज्ञमभि' 'गृणीत' अभिष्टुत। विविधस्तुतियोगात् परया प्रीत्या सगुणोऽयं यज्ञ इति प्रशंसतेत्यर्थः। अपि च 'वः' युष्माकं 'यत्' किंचित् कर्मवैगुण्यजनितम् 'आगः' अपराधं 'पुरुषता' मनुष्यत्वेन हेतुना 'कराम' वयं कृतवन्तः हे 'पितरः' तेन 'केन' 'चित्' अपराधेन 'नः' अस्मान् 'मा' 'हिंसिष्ट' ॥

आसी॑नासो अरु॒णीना॑मु॒पस्थे॑ र॒यिं ध॑त्त दा॒शुषे॒ मर्त्या॑य।
पु॒त्रेभ्यः॑ पितर॒स्तस्य॒ वस्वः॒ प्र य॑च्छत॒ त इ॒होर्जं॑ दधात ॥ ७ ॥

आसी॑नासः। अ॒रु॒णीना॑म्। उ॒पऽस्थे॑। र॒यिम्। ध॒त्त॒। दा॒शुषे॑। मर्त्या॑य।
पु॒त्रेभ्यः॑। पि॒त॒रः॒। तस्य॑। वस्वः॑। प्र। य॒च्छ॒त॒। ते। इ॒ह। ऊर्ज॑म्। द॒धा॒त॒ ॥ ७ ॥

'अरुणीनाम्' आरोचमानानां ज्वालानां वा देवतानां वा 'उपस्थे' समीपस्थाने वेद्याख्ये 'आसीनासः' उपविष्टाः पितरो यूयं 'दाशुषे' हविर्दत्तवते 'मर्त्याय' मनुष्याय यजमानाय 'रयिं'

१. स–आगती; भ१.४–आगतान्; भ६–आगता। २. स–प्रापय।

धनं धत्त दत्त। हे पितरः यूयं अस्य यजमानस्य पुत्रेभ्यः वस्वः वसु धनं प्र यच्छत। ते तादृशा यूयम् इह अस्मिन् अस्मदीये कर्मणि ऊर्जं धनं दधात निधत्त॥

ये नः पूर्वे पितरः सोम्यासोऽनूहिरे सोमपीथं वसिष्ठाः।
तेभिर्यमः संरराणो हवींष्युशन्नुशद्भिः प्रतिकाममत्तु॥ ८॥

ये। नः। पूर्वे। पितरः। सोम्यासः। अनुऽऊहिरे। सोमऽपीथम्। वसिष्ठाः।
तेभिः। यमः। सम्ऽरराणः। हवींषि। उशन्। उशत्ऽभिः। प्रतिऽकामम्। अत्तु॥ ८॥

सोम्यासः सोमसंपादिनः वसिष्ठाः। वस्तृतमाः कुलाच्छादका अतिशयेन वसुमत्तमा वा नः अस्माकं ये पूर्वे पितरः सोमपीथं सोमपानम् अनूहिरे आनुपूर्व्येण देवेभ्यश्च पितृभ्यश्च प्राप्नुवन्तः। वहन्त इत्यर्थः। उशन् पितृभिः सह संभोगं कामयमानः यमः पितृपतिः उशद्भिः यमेन सह संभोगं कामयमानैः तेभिः तैः संरराणैः पितृभिः सह संरराणः रममाणः हवींषि अस्माभिर्दत्तानि प्रतिकामं कामंकामं[1] प्रति अत्तु। यानि यानि हवींषि कामयते तानि तानि भक्षयत्वित्यर्थः॥

महापितृयज्ञे अग्नेः कव्यवाहनस्य 'ये तातृषुः' इत्येषा प्रथमानुवाक्या। सूत्रितं च— 'ये तातृषुर्देवत्रा जेहमानास्त्वदग्ने काव्या त्वन्मनीषाः' (आश्व. श्रौ. २. १९) इति॥

ये तातृषुर्देवत्रा जेहमाना होत्राविदः स्तोमतष्टासो अर्कैः।
आग्ने याहि सुविदत्रेभिरर्वाङ् सत्यैः कव्यैः पितृभिर्घर्मसद्भिः॥ ९॥

ये। ततृषुः। देवऽत्रा। जेहमानाः। होत्राऽविदः। स्तोमऽतष्टासः। अर्कैः।
आ। अग्ने। याहि। सुऽविदत्रेभिः। अर्वाङ्। सत्यैः। कव्यैः। पितृऽभिः। घर्मसत्ऽभिः॥ ९॥

देवत्रा देवान् जेहमानाः क्रमेण गच्छन्तः। क्रमेण देवत्वं प्राप्ता इत्यर्थः। होत्राविदः यज्ञान् सम्यक् कर्तुं वेदितारः अर्कैः अर्चनीयैः स्तोत्रैः स्तोमतष्टासः स्तोमानां च सम्यक्कर्तारः ये पितरः तातृषुः तृष्यन्ति हे अग्ने त्वं तैः पितृभिः अर्वाङ्[2] अस्मदभिमुखः आ याहि आगच्छ। कीदृशैः। सुविदत्रेभिः सुविदत्रैः सत्यैः अविसंवादिभिः कव्यैः। कव्यं नाम पितृदेवत्यं हविः। तत्संबन्धिभिः। यद्वा कव्यैः कविभिर्मेधाविभिः। स्वार्थिको यत्। घर्मसद्भिः यज्ञसादिभिः॥

ये सत्यासो हविरदो हविष्पा इन्द्रेण देवैः सरथं दधानाः।
आग्ने याहि सहस्रं देववन्दैः परैः पूर्वैः पितृभिर्घर्मसद्भिः॥ १०॥

ये। सत्यासः। हविःऽअदः। हविःऽपाः। इन्द्रेण। देवैः। सऽरथम्। दधानाः।
आ। अग्ने। याहि। सहस्रम्। देवऽवन्दैः। परैः। पूर्वैः। पितृऽभिः। घर्मसत्ऽभिः॥ १०॥

सत्यासः सत्याः ये पितरः हविरदः भक्षणयोग्यस्य हविषोऽत्तारो भक्षयितारः हविष्पाः पानयोग्यस्य हविषः पातारः इन्द्रेण देवैः सरथं समानमेकं तुल्यं वा रथं दधानाः। कर्मणि सानट्। समानाय सदा धारयन्ति हे अग्ने तैः पितृभिः सह आ याहि आगच्छ। कीदृशैः। सहस्रम्। तृतीयार्थे प्रथमा। सहस्रेण। बहुभिरित्यर्थः। देववन्दैः देवसंबन्धिभिः स्तोत्रैर्युक्तैः परैः परकालीनैः पूर्वैः पूर्वकालीनैः घर्मसद्भिः यज्ञादिभिर्महावीरसादिभिरादित्यसादिभिर्वा॥ ॥१८॥

---

१. त-म-मु—कामं। २. त-म१ १.४-मु-आ अर्वाङ्।

महापितृयज्ञे 'पितरोऽग्निष्वात्ताः' इत्यस्य 'अग्निष्वात्ताः पितरः' इत्येषा प्रथमानुवाक्या । सूत्रितं च—'अग्निष्वात्ताः पितर एह गच्छत ये चेह पितरो ये च नेह' (आश्व. श्रौ. २.१९) इति ॥

अग्निष्वात्ताः पितर एह गच्छत सदःसदः सदत सुप्रणीतयः ।
अत्ता हवींषि प्रयतानि बर्हिष्यथा रयिं सर्ववीरं दधातन ॥ ११ ॥

अग्निऽस्वात्ताः । पितरः । आ । इह । गच्छत । सदःऽसदः । सदत । सुऽप्रनीतयः ।
अत्त । हवींषि । प्रऽयतानि । बर्हिषि । अथ । रयिम् । सर्वऽवीरम् । दधातन ॥ ११ ॥

अग्निष्वात्ताः[1] अग्निना स्वादिताः पुतखामकाः पितरः यूयम् इह अस्मिन् पितृकर्मणि आ गच्छत । आगत्य च हे सुप्रणीतयः अभिपूजितप्रणयनाः यूयं सदःसदः तत्तत्स्थानं[2] सदत सीदत । तत्र तत्र स्थाने यथेष्टमुपविशतेत्यर्थः । उपविश्य च बर्हिषि आसादितानि प्रयतानि शुचीनि हवींषि अत्त भक्षयत । अथ अनन्तरं सर्ववीरं सर्वैर्वीरैः पुत्रपौत्रैरुपेतं रयिं धनं दधातन अस्मभ्यं दत्त ॥

महापितृयज्ञे वषट्कारक्रियायां 'त्वमग्न ईळितः' इत्येषा स्विष्टकृतो याज्या । सूत्रितं च—'सोऽग्निः कव्यवाहनस्त्वमग्न ईळितो जातवेद इति संयाज्ये' (आश्व. श्रौ. २. १९) इति ॥

त्वमग्न ईळितो जातवेदोऽवाड्ढव्यानि सुरभीणि कृत्वी ।
प्रादाः पितृभ्यः स्वधया ते अक्षन्नद्धि त्वं देव प्रयता हवींषि ॥ १२ ॥

त्वम् । अग्ने । ईळितः । जातऽवेदः । अवाट् । हव्यानि । सुरभीणि । कृत्वी ।
प्र । अदाः । पितृऽभ्यः । स्वधया । ते । अक्षन् । अद्धि । त्वम् । देव । प्रऽयता । हवींषि ॥ १२ ॥

हे जातवेदः । जातं सर्वं जगद्वेत्तीति जातवेदाः । तथाविध हे अग्ने ईळितः अस्माभिः स्तुतः त्वं हव्यानि अस्मदीयानि हवींषि सुरभीणि सुगन्धीनि कृत्वी कृत्वा अवाट् वहनं कृतवानसि । दत्त्वा च पितृभ्यः प्रादाः । ते च पितरः स्वधया स्वधाकारेण दत्तं हविः अक्षन् अदन्तु । हे देव त्वम् अपि प्रयता प्रयत्नसंपादितानि हवींषि अद्धि भक्षय ॥

महापितृयज्ञे 'ये चेह' इति द्वितीयानुवाक्या । सूत्रमुक्तम् ॥

ये चेह पितरो ये च नेह याँश्च विद्म याँ उ च न प्रविद्म ।
त्वं वेत्थ यति ते जातवेदः स्वधाभिर्यज्ञं सुकृतं जुषस्व ॥ १३ ॥

ये । च । इह । पितरः । ये । च । न । इह । यान् । च । विद्म । यान् । ऊँ इति ।
च । न । प्रऽविद्म ॥ त्वम् । वेत्थ । यति । ते । जातऽवेदः ।
स्वधाभिः । यज्ञम् । सुऽकृतम् । जुषस्व ॥ १३ ॥

१. त–'अग्निष्वात्ताः' नास्ति । २. न–स्वतःस्थानं; त३-भ१ २,४–ममस्थानं; भ३–स्वस्थानं; मु–स्वलस्थानं ।

ये च पितरः इह अस्मत्समीपे वर्तन्ते ये च इह न सन्ति। यांश्च पितॄन् विद्म संनिहितत्वाज्जानीमः यान्[1] उ च न अपि[2] च न प्रविद्म विप्रकृष्टत्वादयं न विजानीमः। यति ये यावन्तस्ते[3] भवन्ति तान् सर्वान् यथोक्तान् हे जातवेदः उत्पन्नसर्ववस्तुविषयज्ञानाग्ने त्वं वेत्थ जानासि[4]। स्वधाभिः हविर्लक्षणैरन्नैः सुकृतं साधु कृतं यज्ञं जुषस्व प्रीत्या गृहाण ॥

पूर्वोक्त एव यागे ' ये अग्निदग्धाः ' इत्येषा याज्या। सूत्रितं च— ' ये अग्निदग्धा ये अनग्निदग्धा इमं यम प्रस्तरमा हि सीदेति द्वे ' (आश्व. श्रौ. २. १९) इति ॥

ये अ॒ग्नि॒द॒ग्धा ये अन॑ग्निदग्धा॒ मध्ये॑ दि॒वः स्व॒धया॑ मा॒दय॑न्ते ।
तेभि॑ः स्व॒राळसु॑नीतिमे॒तां य॑थाव॒शं त॒न्वं॑ कल्पयस्व ॥ १४ ॥

ये । अ॒ग्नि॒ऽद॒ग्धाः । ये । अन॑ग्निऽदग्धाः । मध्ये॑ । दि॒वः । स्व॒धया॑ । मा॒दय॑न्ते ।
तेभि॑ः । स्व॒ऽराट् । असु॑ऽनीतिम् । ए॒ताम् । य॒था॒ऽव॒शम् । त॒न्व॑म् । क॒ल्प॒य॒स्व॒ ॥ १४ ॥

ये पितरः अग्निदग्धाः अग्निना भस्मीकृताः। श्मशानं प्राप्ता इत्यर्थः। ये च पितरः अनग्निदग्धाः श्मशानकर्म न प्राप्ताः मध्ये दिवः द्युलोकस्य मध्ये स्वधया हविर्लक्षणेनान्नेन मादयन्ते तृप्यन्ति[5] हे अग्ने स्वराट् स्वकर्मोपभोगेन दीप्यमानः तेभिः तैः पितृभिः सहितः सन् असुनीतिं प्राणानां विषयेषु नेतारमस्मत्पितृसम्बन्धिनमात्मानम् एतां तन्वम् एतदेवतच्छरीरं यथावशं यथाकामं कल्पयस्व समर्थयस्व। प्रापयेत्यर्थः[6] ॥ १९ ॥

' मैनम् ' इति चतुर्दशर्चं षोडशं सूक्तं यमपुत्रस्य दमनस्यार्षम्। आदितो दश त्रिष्टुभः ततश्चतस्रोऽनुष्टुभः। अग्निर्देवता। तथा चानुक्रान्तं— ' मैनं दमन आग्नेयं चतुरनुष्टुबन्तम् ' इति। दीक्षितमरण आद्याः पञ्चर्चः शंसनीयाः। सूत्रितं च— ' मैनमग्ने वि दहो माभि शोच इति षट् पूषा त्वेतश्च्यावयतु प्र विद्वान् ' (आश्व. श्रौ. ६. १०) इति। दक्षिणाग्नेस्य प्रेतस्योपस्थानेऽप्येताः शंसनीयाः ॥

मैन॑मग्ने॒ वि द॑हो॒ माभि शो॑चो॒ मास्य॒ त्वचं॑ चिक्षिपो॒ मा शरी॑रम् ।
य॒दा शृ॒तं कृ॒णवो॑ जातवे॒दोऽथे॑मेनं॒ प्र हि॑णुतात्पि॒तृभ्य॑ः ॥ १ ॥

मा । ए॒न॒म् । अ॒ग्ने॒ । वि । द॒हः॒ । मा । अ॒भि । शो॒चः॒ । मा । अ॒स्य॒ । त्वच॑म् । चि॒क्षि॒पः॒ । मा । शरी॑रम् ।
य॒दा । शृ॒तम् । कृ॒णवः॑ । जा॒त॒ऽवे॒दः॒ । अथ॑ । ई॒म् । ए॒न॒म् । प्र । हि॒णु॒ता॒त् । पि॒तृऽभ्य॑ः ॥ १ ॥

हे अग्ने एनं प्रेतं मा वि दहः। विशेषेण दग्धं भस्मीभूतं मा कुरु। माभि शोचः अभितः शोकेन संतापेन युक्तं मा कुरु। अस्य त्वचं मा चिक्षिपः इतस्ततो विक्षिप्तां मा[7] कुरु[7]। शरीरम् अपि विक्षिप्तं मा कुरु। हे जातवेदः अग्ने यदा[8] यदा[8] शृतं पक्वं सुदग्धं कृणवः करिष्यसि अथ तदानीम् ईमेनं प्रेतं पितृभ्यः प्र हिणुतात् पितृसमीपे प्रेरय ॥

शृ॒तं य॒दा कर॑सि जातवे॒दोऽथे॑मेनं॒ परि॑ दत्तात्पि॒तृभ्य॑ः ।
य॒दा गच्छा॒त्यसु॑नीतिमे॒तामथा॑ दे॒वानां॑ वश॒नीर्भ॑वाति ॥ २ ॥

१. त-भ६-एषां; त३-भ१.२.४-तां। २. उङ्ख-वानपि। ३. त-भ६-यावन्तस्ते। ४. त-जानामि। ५. ग-तृप्ते तृप्यंतु; त-भ तृप्यंतु। ६. त-भ६-प्रापयेत्यर्थः; उङ्ख-गमयेत्यर्थः। ७. त१.२. ७-भ-' मा कुरु ' नास्ति। ८. ग-भ-त्वं यदा।

शृतम्। यदा। करसि। जातऽवेदः। अथ। ईम्। एनम्। परि। दत्तात्। पितृऽभ्यः।
यदा। गच्छाति। असुऽनीतिम्। एताम्। अथ। देवानाम्। वशऽनीः। भवाति ॥ २ ॥

हे जातवेदः यदा प्रेतशरीरं शृतं पक्वं करसि करिष्यसि अथ ईम् तदानीमेव एनं प्रेतं पितृभ्यः परि दत्तात् प्रयच्छ। यदा अयं प्रेतः एताम् अग्निना कृताम् असुनीतिं प्राणस्य नयनं प्राणप्रेरणं गच्छाति[1] प्राप्नोति अथ तदानीमेव देवानां वशनीः देवानां वशं प्रापितो भवति[2] ॥

सूर्यं चक्षुर्गच्छतु वातमात्मा द्यां च गच्छ पृथिवीं च धर्मणा।
अपो वा गच्छ यदि तत्र ते हितमोषधीषु प्रति तिष्ठा शरीरैः ॥ ३ ॥

सूर्यम्। चक्षुः। गच्छतु। वातम्। आत्मा। द्याम्। च। गच्छ। पृथिवीम्। च। धर्मणा।
अपः। वा। गच्छ। यदि। तत्र। ते। हितम्। ओषधीषु। प्रति। तिष्ठ। शरीरैः ॥ ३ ॥

हे प्रेत त्वदीयं चक्षुः इन्द्रियं सूर्यं गच्छतु प्राप्नोतु। आत्मा प्राणः वातं बाह्यं वायुं गच्छतु। अपि च त्वमपि धर्मणा सुकृतेन तत्फलं भोक्तुं द्यां च। अत्र चशब्दो विकल्पार्थः। द्युलोकं वा पृथिवीं च पृथिवीं वा गच्छ प्राप्नुहि[3]। अपो वा अन्तरिक्षलोकं गच्छ प्राप्नुहि। तत्र अन्तरिक्षे हितं स्थापितं ते तव कर्मफलम्। ओषधीषु शरीरैः शरीरावयवैः प्रति तिष्ठ ॥

अजो भागस्तपसा तं तपस्व तं ते शोचिस्तपतु तं ते अर्चिः।
यास्ते शिवास्तन्वो जातवेदस्ताभिर्वहैनं सुकृतामु लोकम् ॥ ४ ॥

अजः। भागः। तपसा। तम्। तपस्व। तम्। ते। शोचिः। तपतु। तम्। ते। अर्चिः।
याः। ते। शिवाः। तन्वः। जातऽवेदः।
ताभिः। वह। एनम्। सुऽकृताम्। ऊँ इति। लोकम् ॥ ४ ॥

अजः जननरहितः शरीरेन्द्रियादिभागव्यतिरिक्तोऽन्तरपुरुषलक्षणो यः भागः अस्ति हे अग्ने ते त्वदीयेन तपसा तापनेन तं तादृशं भागं तपस्व तप्तं[4] कुरु। तथा ते तव शोचिः शोकहेतुः[5] ज्वालाविशेषः तं भागं तपतु संस्करोतु। अपि[6] च ते तव अर्चिः भासको ज्वालाविशेषः तं भागं तपतु संस्करोतु[6]। तपःशोचिरर्चिःशब्दानां संतापनतारतम्येन भेदः। हे जातवेदः ते तव याः तन्वः मूर्तयः शिवाः सुखहेतवो न तु तापप्रदाः ताभिः एनं तनूभिः प्रेतं सुकृतां शोभनकर्मकारिणां लोकं स्थानं वह प्रापय। उशब्दः पूरणः ॥

अव सृज पुनरग्ने पितृभ्यो यस्त आहुतश्चरति स्वधाभिः।
आयुर्वसान उप वेतु शेषः सं गच्छतां तन्वा जातवेदः ॥ ५ ॥

अव। सृज। पुनः। अग्ने। पितृऽभ्यः। यः। ते। आऽहुतः। चरति। स्वधाभिः।
आयुः। वसानः। उप। वेतु। शेषः। सम्। गच्छताम्। तन्वा। जातऽवेदः ॥ ५ ॥

१. ग-त-भ६.७—गच्छाति, भ१.२ ४—गच्छति; मु—गच्छानि गच्छति। २. मु—भवानि। ३. त-भ६—प्राप्नुहि याहि। ४. त-भ—तपनं। ५. त४—शोकहेतुत्वात्; त५.६.७—शोकहेतु। ६. त—'अपि च ... ... संस्करोतु' नास्ति।

हे अग्ने यः प्रेतः पुमान् आहुतः चितौ मन्त्रेण समर्पितः सन् स्वधाभिः स्वधाकारसमर्पितैः उदकादिभिः सह चरति तं प्रेतं पितृभ्यः पितृप्राप्त्यर्थं पुनः अव सृज[1] भूयः प्रेरय । अयं प्रेतः आयुः जीवनं वसानः आच्छादयन् । आयुषा युक्त इत्यर्थः । शेषः शिष्यमाणमस्थिलक्षणं पञ्चभौतिकं शरीरम् उप एतु उपगच्छतु । हे जातवेदः तव प्रसादात् तन्वा शरीरेण सं गच्छतां संगतो भवतु ॥ ॥ १० ॥

यत्ते कृष्णः शकुन आतुतोद पिपीलः सर्प उत वा श्वापदः ।
अग्निष्टद्विश्वादगदं कृणोतु सोमश्च यो ब्राह्मणाँ आविवेश ॥ ६ ॥

यत् । ते । कृष्णः । शकुनः । आऽतुतोद । पिपीलः । सर्पः । उत । वा । श्वापदः ।
अग्निः । तत् । विश्वऽअत् । अगदम् । कृणोतु । सोमः । च । यः । ब्राह्मणान् । आऽविवेश ॥ ६ ॥

हे मृतशरीर ते तव संबन्धि यत् अङ्गं कृष्णः शकुनः काकाख्यः आतुतोद । आङ् ईषदर्थे । ईषत्तुतवान् । तथा पिपीलः पिपीलिका वा सर्पः वा उत वा अपि वा श्वापदः श्वसृगालादिः । एतेषामन्यतमो यदि तुतवानित्यर्थः । विश्वात् सर्वस्मात् अग्निः तत् तादृशमङ्गम् अगदं कृणोतु दोषरहितं करोतु । संस्करोत्वित्यर्थः । तथा सोमश्च[2] देवतारूप ओषधिरूपो वा संस्करोतु । यः सोमः ब्राह्मणान् ऋत्विगादीन् आविवेश प्रविष्टवान् ॥

अनुस्तरण्या वपया प्रेतस्य मुखम् 'अग्नेर्वर्म' इत्यनया प्रोर्णुयात् । सूत्रितं च—'अनुस्तरण्या[3] वपामुत्खिद्य शिरोमुखं प्रच्छादयेदग्नेर्वर्म परि गोभिर्व्ययस्वेति' (आश्व. गृ. ४. ३. १९) इति[3] ॥

अग्नेर्वर्म परि गोभिर्व्ययस्व सं प्रोर्णुष्व पीवसा मेदसा च ।
नेत्त्वा धृष्णुर्हरसा जर्हृषाणो दधृग्विधक्ष्यन्पर्यङ्खयाते ॥ ७ ॥

अग्नेः । वर्म । परि । गोभिः । व्ययस्व । सम् । प्र । ऊर्णुष्व । पीवसा । मेदसा । च ।
न । इत् । त्वा । धृष्णुः । हरसा । जर्हृषाणः । दधृक् । विऽधक्ष्यन् । परिऽअङ्खयाते ॥ ७ ॥

हे प्रेत अग्नेः स्वभूतं वर्म ज्वालालक्षणं कवचं गोभिः अनुस्तरणीगोचर्मणा परि व्ययस्व परितः संवृणु । किंच पीवसा स्थूलेन मेदसा च सं सम्यक् प्रोर्णुष्व आच्छादय । एवं कृते सति हरसा तेजसा धृष्णुः धर्षणशीलः जर्हृषाणः अत्यर्थं हृष्यन् दधृक् दृढः प्रगल्भः । 'ऋत्विक्' इत्यादिना दधृक्शब्दो निपातितः । विधक्ष्यन् विविधं भस्मीकरिष्यन् एवंभूतोऽग्निः त्वा त्वां न इत् पर्यङ्खयाते नैव सर्वतः विस्तारयति । अङ्खेर्लेट्याडागमः ॥

'इममग्ने चमसम्' इत्यनया प्रणीताप्रणयनमनुमन्त्रयेत । सूत्रितं च—'इममग्ने[4] चमसं मा वि जिह्वर इति प्रणीताप्रणयनमनुमन्त्रयते' (आश्व. गृ. ४. ३. २४) इति[4] ॥

इममग्ने चमसं मा वि जिह्वरः प्रियो देवानामुत सोम्यानाम् ।
एष यश्चमसो देवपानस्तस्मिन्देवा अमृता मादयन्ते ॥ ८ ॥

१. स-म६–पुनरवासृजः; स३-म१.२.६.७–पुनरवासृज । २. स–सोम अथ । ३. ग-ङ-म१.२.४.५–'अनुस्तरण्या......इति' नास्ति; म६–अग्नेर्वर्म परि गोभिर्व्ययस्वेतीति । ४. ग-ङ-म१.२.४.५.७–'इममग्ने......इति' नास्ति ।

इमम् । अग्ने । चमसम् । मा । वि । जिह्वरः । प्रियः । देवानाम् । उत । सोम्यानाम् ।
एषः । यः । चमसः । देवऽपानः । तस्मिन् । देवाः । अमृताः । मादयन्ते ॥ ८ ॥

हे अग्ने इमं चमसं प्रणीताप्रणयनं मा वि जिह्वरः मा विचालीः। अयं चमसः देवानाम् इन्द्रादीनां प्रियः उत अपि च सोम्यानां सोमार्हाणां पितॄणां प्रियः। किंच यः एषः चमसः देवपानः। देवाः पिबन्त्यस्मिन्निति। देवपानस्थानीयो भवति तस्मिन्[1] चमसे अमृताः मरणवर्जिताः देवाः पितरश्च मादयन्ते हव्यैः कव्यैश्च हृष्टा भवन्ति[1] ॥

क्रव्यादमग्निं प्र हिणोमि दूरं यमराज्ञो गच्छतु रिप्रवाहः ।
इहैवायमितरो जातवेदा देवेभ्यो हव्यं वहतु प्रजानन् ॥ ९ ॥

क्रव्यऽअदम् । अग्निम् । प्र । हिनोमि । दूरम् । यमऽराज्ञः । गच्छतु । रिप्रऽवाहः ।
इह । एव । अयम् । इतरः । जातऽवेदाः । देवेभ्यः । हव्यम् । वहतु । प्रऽजानन् ॥ ९ ॥

आहिताग्निमरणे[2] एतदादिके द्वे ऋचावौपासनमोक्षणे विनियुक्ते। तत्र प्रथमया पूर्वार्धेन दक्षिणस्यां दिशि चतुष्पथादावौपासनाग्निं निरस्यति। उत्तरेण शान्तिकर्मार्थमादत्ते (आश्व. गृ. ४.६)। क्रव्यादम्। क्रव्यमामिषम्। तदत्तारं तीव्रम् अग्निं दूरं विप्रकृष्टदेशे प्र हिणोमि प्रगमयामि। 'हि गतौ' स्वादिः। रिप्रवाहः। रिप्रं पापम्। तस्य वोढा सोऽग्निः यमराज्ञः यमो राजा येषां तान् यमराजकान् अन्यप्रदेशान् गच्छतु प्राप्नोतु। अयं शान्तिकर्मार्थमुपात्तः इतरः क्रव्यादादन्यः जातवेदाः जातानां वेदिता जातधनो वा प्रजानन् सर्वैर्विज्ञायमानोऽग्निः इहैव देशे देवेभ्यः देवार्थं हव्यं हवनयोग्यं हविः वहतु प्रापयतु ॥

यो अग्निः क्रव्यात्प्रविवेश वो गृहमिमं पश्यन्नितरं जातवेदसम् ।
तं हरामि पितृयज्ञाय देवं स घर्ममिन्वात्परमे सधस्थे ॥ १० ॥

यः । अग्निः । क्रव्यऽअत् । प्रऽविवेश । वः । गृहम् । इमम् । पश्यन् । इतरम् । जातऽवेदसम् ।
तम् । हरामि । पितृऽयज्ञाय । देवम् । सः । घर्मम् । इन्वात् । परमे । सधऽस्थे ॥ १० ॥

यः क्रव्यात् अग्निः देवो युष्माकं गृहिणां गृहं प्रविवेश प्रविष्टवान् तं क्रव्यादं देवं हरामि। गृहाद्बहिर्निष्कासयामीत्यर्थः। किमर्थम्। पितृयज्ञाय तदर्थम्। किं कुर्वन्। इमम् इतरं तस्मादन्यं हव्यवाहं जातवेदसं पश्यन् पर्यालोचयन्। तथा सति क्रव्यादादितरोऽग्निः परमे उत्कृष्टे सधस्थे सहस्थाने घर्मं यज्ञम् इन्वात् प्राप्नोतु। पितृभिर्यमपैः सहेति शेषः ॥　　॥ २१ ॥

महापितृयज्ञे वषट्कारक्रियायां 'यो अग्निः कव्यवाहनः[3]' इत्येषा स्विष्टकृतो याज्या। सूत्रितं च—'यो अग्निः कव्यवाहनस्त्वमग्न[4] ईळितो जातवेद इति संयाज्ये' (आश्व. श्रौ. २. १९) इति ॥

यो अग्निः कव्यवाहनः पितॄन्यक्षदृतावृधः ।
प्रेदु हव्यानि वोचति देवेभ्यश्च पितृभ्य आ ॥ ११ ॥

१. स-'तस्मिन्...भवन्ति' नास्ति। २. स-भ६-अतिक्रमणे एतदादि; त३-अतिमरणे एतदादि; भ१.२.४-अग्निमरणे एतदादि। ३. त१.५-भ६-मु-कव्यवाहनः। ४. स२.५-भ२.६-मु-कव्यवाहन"।

यः । अग्निः । क्रव्यऽवाहनः । पितॄन् । यक्षत् । ऋतऽवृधः ।
प्र । इत् । ऊँ इति । हव्यानि । वोचति । देवेभ्यः । च । पितृऽभ्यः । आ ॥ ११ ॥

क्रव्यवाहनः[1] क्रव्यस्य[1] हविषो वोढा योऽग्निः पितॄन् ऋतावृधः ऋतस्य यज्ञस्योदकस्य वा वर्धयितॄन् सत्येन वृद्धान् वा देवान्। एतत्पितृविशेषणं वास्तु। तान् यक्षत् यजति। यजेर्लेटि सिब्बहुलमिति सिप्। सोऽग्निः हव्यानि हवींषि प्र वोचतु पितृयज्ञे प्रब्रवीतु। युष्मदर्थं मयानीतानीति। इदु पूरणौ। केभ्यः। देवेभ्यश्च पितृभ्यश्च। आकारः समुच्चये॥

महापितृयज्ञे ‘उशन्तस्त्वा’ इत्येषा सामिधेनी। सूत्र्यते हि—‘उशन्तस्त्वा नि धीमहीत्येतां त्रिरनवानं ताः सामिधेन्यः’ (आश्व. श्रौ. २. १९) इति॥

उशन्तस्त्वा नि धीमह्युशन्तः समिधीमहि।
उशन्नुशत आ वह पितॄन्हविषे अत्तवे॥ १२॥

उशन्तः । त्वा । नि । धीमहि । उशन्तः । सम् । इधीमहि ।
उशन् । उशतः । आ । वह । पितॄन् । हविषे । अत्तवे ॥ १२ ॥

हे अग्ने उशन्तः कामयमाना वयं त्वा त्वां नि धीमहि[2] कर्मार्थं स्थापितवन्तः। उशन्तः वयं समिधीमहि संदीपयामः। त्वमपि उशन् कामयमानः हविरादिकम् उशतः आगन्तुकामान् पितॄन् अस्मिन् यज्ञे आ वह। किमर्थम्। हविषे अस्माभिः दत्तं हविः अत्तवे अत्तुम्। अदेस्तुमर्थे तवेन्प्रत्ययः। ‘क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्’ इति कर्मणः संप्रदानसंज्ञा॥

यं त्वमग्ने समदहस्तमु निर्वापया पुनः।
कियाम्ब्वत्र रोहतु पाकदूर्वा व्यल्कशा॥ १३॥

यम् । त्वम् । अग्ने । सम्ऽअदहः । तम् । ऊँ इति । निः । वापय । पुनरिति ।
कियाम्बु । अत्र । रोहतु । पाकऽदूर्वा । विऽअल्कशा ॥ १३ ॥

हे अग्ने त्वं पितृदहनकाले यं देशं समदहः पुरा सम्यग्दग्धवानसि। ‘तिङि चोदात्तवति’ इति समो निघातः। तमु तमेव पुनः निर्वापय। अत्र अस्मिन् देशे कियाम्बु क्रियमाण-मुदकं यस्मिन् तत् पुष्करिण्यादिकं[3] रोहतु उत्पद्यताम्। किंच व्यल्कशा विविधशाखा पाकदूर्वा परिपक्वदूर्वा चोत्पद्यताम्॥

अस्थिसंचयने क्षीरोदकेन शमीशाखया त्रिः प्रसव्यं श्मशानमायतनं प्रोक्षति ‘शीतिके शीतिकावति’ इत्यनया। सूत्रितं च—‘क्षीरोदकेन[4] शमीशाखया त्रिः प्रसव्यं परिव्रजन् प्रोक्षति शीतिके शीतिकावतीति’ (आश्व. गृ. ४. ५. ३) इति[4]॥

शीतिके शीतिकावति ह्लादिके ह्लादिकावति।
मण्डूक्या३ सु सं गम इमं स्व१ग्निं हर्षय॥ १४॥

१. त१.२.७-मु-उद्वांश—कव्यवाहनः कव्यस्य। २. ग-त४-म१.२.८.९—धीमहि निदधीमहि; त५ धीमहि निधीमहि। ३. त१-मु—पुष्करिण्यादि। ४. ग-त-म—‘क्षीरोदकेन...इति’ नास्ति।

शीर्तिके । शीतिकाऽवति । ह्लादिके । ह्लादिकाऽवति ।

मण्डूक्या । सु । सम् । गमः । इमम् । सु । अग्निम् । हर्षय ॥ १४ ॥

हे शीतिके शैत्ययुक्ते हे शीतिकावति । शीतिकाः शैत्ययुक्ता ओषधयः । ताभिस्तद्वति हे ह्लादिके आह्लादयित्रि हे ह्लादिकावति आह्लादककाल्युक्तैर्वृक्षैस्तद्वति हे पृथिवि मण्डूक्या मण्डूकस्त्रिया वृष्टिप्रियया सु सुष्ठु सं गमः संगच्छस्व । गमेर्लुङि व्यत्ययेन परस्मैपदम् । ततः इमम् अग्निं सु सुष्ठु हर्षय ॥ ॥ २२ ॥ ॥ १ ॥

द्वितीयेऽनुवाके त्रयोदश सूक्तानि । तत्र 'त्वष्टा दुहित्रे' इत्येतच्चतुर्दशर्चं प्रथमं सूक्तम् । यमपुत्रो देवश्रवा नामर्षिः । आदितो द्वादश त्रिष्टुभः । त्रयोदशीचतुर्दश्यावनुष्टुभौ । यद्वा । त्रयोदशी पुरस्ताद्बृहती । आदितो द्वयोः सरण्यूर्देवता । 'पूषा त्वेतः' इत्याद्याश्चतस्रः पूषदेवत्याः । 'सरस्वतीं देवयन्तः' इत्याद्यास्तिस्रः सरस्वतीदेवताकाः । 'आपो अस्मान्' इत्याद्याः पञ्चर्चोऽब्देवताकाः । तत्र 'द्रप्सश्चस्कन्द' इत्याद्यास्तिस्रः सोमदेवत्या वा । तथा चानुक्रान्तं—'त्वष्टा देवश्रवा द्वे सरण्यूदेवते पौष्ण्यश्चतस्रः सारस्वत्यस्तिस्रः पञ्चाप्यो द्रप्सास्तिस्रः सौम्यो वान्त्ये अनुष्टुभावुपान्त्या पुरस्ताद्बृहती वा' इति । गतः सूक्तविनियोगः ॥ अत्रेतिहासमाचक्षते—त्वष्टृनामकस्य देवस्य सरण्यूस्त्रिशिराश्चेति स्त्रीपुंसात्मकमपत्यद्वयमभूत् । ततस्त्वष्टा सरण्यूनामिकां पुत्रीं विवस्वते प्रायच्छत् । ततस्तस्यां विवस्वतश्च सकाशात् यमयम्यौ विजज्ञाते । ततः कदाचित् आत्मसदृश्या[1] देवनिर्मितायाः स्त्रियः समीपे तदपत्यद्वयं निधाय स्वयमाश्वं रूपं कृत्वोत्तरान् कुरून् प्रतिजगाम । अथ विवस्वानेतां स्त्रियं सरण्यूमिति मत्वा तामगंसीत् । तस्यां मनुर्नाम राजर्षिरजायत । ततो विवस्वानेषा सरण्यूर्न भवतीति विज्ञाय स्वयमप्यश्वो भूत्वा तामश्वरूपिणीं प्रापासीत् । ततः संक्रीडमानयोस्तयोः स्वभूतं रेतः पृथिव्यां पपात । अथ सा गर्भकामनया तत् पतितं रेत आजघ्रौ । ततस्तस्याः सकाशान्नासत्यो दस्रश्चे-त्युभावश्विनावजायेतामिति ॥

त्वष्टा॑ दुहि॒त्रे व॑ह॒तुं कृ॑णो॒तीती॒दं विश्वं॒ भुव॑नं॒ समे॑ति ।

य॒मस्य॑ मा॒ता प॑र्यु॒ह्यमा॑ना म॒हो जा॒या विव॑स्वतो ननाश ॥ १ ॥

त्वष्टा॑ । दु॒हि॒त्रे । व॒ह॒तुम् । कृ॒णो॒ति॒ । इति॑ । इ॒दम् । विश्व॑म् । भुव॑नम् । सम् । ए॒ति॒ ।

य॒मस्य॑ । मा॒ता । प॒रि॒ऽउ॒ह्यमा॑ना । म॒हः । जा॒या । विव॑स्वतः । न॒ना॒श॒ ॥ १ ॥

त्वष्टा एतन्नामको देवः दुहित्रे । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । दुहितुः सरण्यूनामिकायाः वहतुं वहनं विवाहम् । 'वहिवक्ष्योश्चतुः' (उ. सू. १. ७९) इति वहेश्चतुप्रत्ययः । तं कृणोति करोति । इति एतेन हेतुना इदं विश्वं सर्वं भुवनं भूतजातं समेति सं विवाहं समागमत् । पर्युह्यमाना विवस्वतोढोढव्या यमस्य यम्याश्च माता महः महतः विवस्वतः जाया भार्या सरण्यूः ननाश । उत्तरान् कुरून् प्रति गता । अगच्छदित्यर्थः[2] ॥

अपा॑गूहन्न॒मृतां॒ मर्त्ये॑भ्यः कृ॒त्वी सव॑र्णामददु॒र्विव॑स्वते ।

उ॒ताश्विना॑वभर॒द्यत्तदासी॒दज॑हादु॒ द्वा मि॑थु॒ना स॑र॒ण्यूः ॥ २ ॥

अप॑ । अ॒गू॒ह॒न् । अ॒मृता॑म् । मर्त्ये॑भ्यः । कृ॒त्वी । सऽव॑र्णाम् । अ॒द॒दुः॒ । विव॑स्वते ।

उ॒त । अ॒श्विनौ॑ । अ॒भ॒र॒त् । यत् । तत् । आसी॑त् । अज॑हात् । ऊँ इति॑ । द्वा । मि॒थु॒ना । स॒र॒ण्यूः ॥ २ ॥

१. त१.२.५.६.७-म६—आत्मसदृश्या; त४—आत्मसादृश्यात् । २. त-म६—आगच्छ° ।

अमृतां मरणधर्मरहितामेतां सरण्यूं मर्त्येभ्यः मनुष्येभ्यस्तत्सकाशात् अपागूहन् अपगूहितवन्तः संवृतवन्तः । देवा उपनीतवन्त इत्यर्थः । किंच सवर्णां सरण्यूसदृशीमन्यां[1] स्त्रियं कृत्वी कृत्वा तस्मै विवस्वते देवाः अददुः प्रायच्छन् । उत अपि च साश्वरूपिणी सरण्यूस्तदा अश्विनौ अभरत् । स्वोदरे गर्भभूतौ धारितवती । यत् यदा तत् आश्वरूपाभ्यामश्वरूपस्य संभोगकाले रेतः[2] पतितम् आसीत् तदाश्विनौ जनयामासेत्यर्थः । तथा सरण्यूः सरणवत्येतन्नामिका द्वा मिथुना द्वौ मिथुनौ यमयम्यौ अजहात् त्यक्तवती । जनितवतीत्यर्थः । यद्वा । सरण्यूरेतन्नामिका मध्यमस्थाना देवता मध्यममग्निं माध्यमिकां वाचं चोत्पादितवती ॥

दीक्षितमरणे 'पूषा त्वेतः' इत्याद्यास्तिस्रः शंसनीयाः । सूत्रितं च— 'पूषा त्वेतश्च्यावयतु प्र विद्वानिति तिस्रः' (आश्व. श्रौ. ६. १०) इति ॥

पूषा त्वेतश्च्यावयतु प्र विद्वाननष्टपशुर्भुवनस्य गोपाः ।
स त्वैतेभ्यः परि ददत्पितृभ्योऽग्निर्देवेभ्यः सुविदत्रियेभ्यः ॥ ३ ॥

पूषा । त्वा । इतः । च्यवयतु । प्र । विद्वान् । अनष्टऽपशुः । भुवनस्य । गोपाः ।
सः । त्वा । एतेभ्यः । परि । ददत् । पितृऽभ्यः । अग्निः । देवेभ्यः । सुऽविदत्रियेभ्यः ॥३॥

पूषा पोषयितैतन्नामको देवः त्वा त्वाम् इतः अस्माद्देशाल्लोकात् प्र च्यावयतु प्रकर्षेणोत्तमलोकं गमयतु । कीदृशः । विद्वान् अस्मत्कृतं विजानानः अनष्टपशुः अविनश्वरपशुयुक्तः । यस्मिन्[3] सर्वे पशवस्तिष्ठन्ति न तु नश्यन्तीत्यर्थः । भुवनस्य भूतजातस्य[4] गोपाः गोपायिता । किंच प्रकृतस्य सः पूषा एतेभ्यः पितृभ्यः त्वा त्वां परि ददत् परिप्रयच्छतु । तथा अग्निः च सुविदत्रियेभ्यः । सुविदत्रं ज्ञानं धनं वा । तदर्हाः सुविदत्रियाः । छान्दसो घप्रत्ययः । शोभनज्ञानेभ्यः सुधनेभ्यो वा देवेभ्यः त्वां प्रयच्छतु । तेषां लोके स्थापयत्वित्यर्थः ॥

आयुर्विश्वायुः परि पासति त्वा पूषा त्वा पातु प्रपथे पुरस्तात् ।
यत्रासते सुकृतो यत्र ते ययुस्तत्र त्वा देवः सविता दधातु ॥ ४ ॥

आयुः । विश्वऽआयुः । परि । पासति । त्वा । पूषा । त्वा । पातु । प्रऽपथे । पुरस्तात् ।
यत्र । आसते । सुऽकृतः । यत्र । ते । ययुः । तत्र । त्वा । देवः । सविता । दधातु ॥ ४ ॥

विश्वायुः सर्वाङ्गः सर्वत्र गमनशीलो वा आयुः । वकारलोपश्छान्दसः । वायुः । यद्वा । 'छन्दसीणः'[5] इत्युण्प्रत्यये वृद्धौ च कृतायां रूपम् । गन्ता वायुः । त्वा त्वां परि पासति परिपातु । पूषानुज्ञया परितो रक्षतु । 'पा रक्षणे' । लेटि सिप्यडागमः । प्रपथे प्रकृष्टे मार्गे स्वर्गे पुरस्तात् सर्वेषां प्रथममेव[6] वर्तमानः पूषा स्वयमेव त्वा त्वां प्रमितं यजमानं पातु रक्षतु । सुकृतः पुण्यकर्माणः यत्र यस्मिन् देशे आसते तिष्ठन्ति यत्र वा ते सुकृतः ययुः प्राप्ताः तत्र[7] तस्मिन्[7] स्थाने देवः दीप्यमानः सविता सर्वस्य स्वस्वकर्मणि प्रेरक एतन्नामको देवः त्वा त्वां दधातु निदधातु ॥

एकादशिनस्य पौष्णस्य पशोर्हविषः 'पूषेमाः' इत्यनुवाक्या । 'पूषेमा आशा अनु वेद सर्वाः शुक्रं ते अन्यद्यजतं ते अन्यत्' (आश्व. श्रौ. ३. ७) इति हि सूत्रितम् ॥

१. त-भ-सु-सदृशामन्यां । २. त-भ-'रेतः' नास्ति । ३. ध-अस्मिन् । ४. त३-४-भ१-२-४-सर्वस्य भूतजातस्य । ५. त-भ६-छान्दसीणः । ६. ग-त१-२-४-प्रथमत एव; त३-प्रथम एव । ७. त-तस्मिंस्तस्मिन् ।

पूषेमा आशा अनु वेद सर्वाः सो अस्माँ अभयतमेन नेषत् ।
स्वस्तिदा आघृणिः सर्ववीरोऽप्रयुच्छन्पुर एतु प्रजानन् ॥ ५ ॥

पूषा । इमाः । आशाः । अनु । वेद । सर्वाः । सः । अस्मान् । अभयऽतमेन । नेषत् ।
स्वस्तिऽदाः । आघृणिः । सर्वऽवीरः । अप्रऽयुच्छन् । पुरः । एतु । प्रऽजानन् ॥ ५ ॥

पूषा देवः इमाः सर्वाः आशाः प्राच्याद्या दिशः अनु वेद आनुपूर्व्येण जानाति । इमाः सुखेन गन्तव्या असुखेनेति चैवमनुक्रमेण जानातीत्यर्थः । एवं सति अस्मान् प्रमिते यजमाने मर्तीति पुत्रमुखेन याजकमुखेन वा । अस्मान्[1] अभयतमेन अत्यन्तं भयरहितेन मार्गेण नेषत् नयतु । कथम् । स्वस्तिदाः कल्याणस्य दाता आघृणिः आगतदीप्तियुक्तः सर्ववीरः सर्वैर्वीरैः कर्मणि समर्थैर्ऋत्विग्भिरुपेतः अप्रयुच्छन् अप्रमाद्यन् प्रजानन् अस्माकं फलाफले विजानानः सन् पुरः एतु अस्माकं पुरस्ताद्गच्छतु । यथास्माकं भयं न[2] भवति तथा गच्छत्वित्यर्थः ॥   ॥ २३ ॥

एकादशिनस्य पौष्णस्य पशोः पुरोडाशस्य ‘ प्रपथे पथाम् ’ इति याज्या । सूत्रितं च—‘ प्रपथे पथामजनिष्ट पूषा पथस्पथः परिपतिं वचस्या ’ (आश्व. श्रौ. ३. ७) इति ॥

प्रपथे पथामजनिष्ट पूषा प्रपथे दिवः प्रपथे पृथिव्याः ।
उभे अभि प्रियतमे सधस्थे आ च परा च चरति प्रजानन् ॥ ६ ॥

प्रऽपथे । पथाम् । अजनिष्ट । पूषा । प्रऽपथे । दिवः । प्रऽपथे । पृथिव्याः ।
उभे इति । अभि । प्रियतमे इति प्रियऽतमे । सधस्थे इति सधऽस्थे ।
आ । च । परा । च । चरति । प्रऽजानन् ॥ ६ ॥

पथाम् अन्तरिक्षगमनहेतुभूतानां मार्गाणां मध्ये प्रपथे यः प्रकृष्टः पन्था अस्ति तत्र पूषा अजनिष्ट प्रादुरभूत् । पुण्यकर्मणां सुगतिप्रापणार्थमवस्थित इति भावः । तथा दिवः द्युलोकस्य च मार्गाणां मध्ये प्रपथे प्रकृष्टे मार्गे जातः । तथा पृथिव्याः प्रपथे प्रकृष्टे मार्गे मनुष्याणां तत्तत्कर्माणि प्रवर्तनार्थं प्रादुर्भूत इत्यर्थः । सोऽयं पूषा प्रियतमे सर्वस्येष्टतमे सधस्थे सर्वेषां सहावस्थानभूते उभे द्यावापृथिव्यावभिलक्ष्य आ चरति आभिमुख्येन चरति । सुकृतिनां सुकृतफलप्रदानायाभिमुख्यं चरतीत्यर्थः । तथा परा चरति । दुष्कर्मणां प्रतिकूलं गच्छति । किं कुर्वन् । प्रजानन् अनेनेदं कर्म कृतमस्य कर्मण इदं फलमित्येवंविशेषेण जानानः ॥

व्यूळ्हस्य दशरात्रस्य तृतीये छन्दोमे प्रउगशस्त्रे[3] सारस्वततृचस्य ‘सरस्वतीं देवयन्तः’ इत्येषाद्या । सूत्र्यते हि—‘ प्र क्षोदसा धायसा सस्र एषा सरस्वतीं देवयन्तो हवन्ते ’ (आश्व. श्रौ. ८. ११) इति ॥

सरस्वतीं देवयन्तो हवन्ते सरस्वतीमध्वरे तायमाने ।
सरस्वतीं सुकृतो अह्वयन्त सरस्वती दाशुषे वार्यं दात् ॥ ७ ॥

सरस्वतीम् । देवऽयन्तः । हवन्ते । सरस्वतीम् । अध्वरे । तायमाने ।
सरस्वतीम् । सुऽकृतः । अह्वयन्त । सरस्वती । दाशुषे । वार्यम् । दात् ॥ ७ ॥

---

१. ग-स१.४—अस्मान् स पूषा; म६—अस्मान् पूषा । २. त—नर्य । ३. त-म१.२.४.६-मु—मध्ये ।

देवयन्तः देवान्[1] यष्टुं स्तोतुं वा[1] कामयमाना यजमानाः सरस्वतीम् एतन्नामिकां मध्यमस्थानदेवतां हवन्ते कर्मावयवत्वाय आह्वयन्ति । तथा तायमाने स्तुतिभिर्हविर्भिश्च विस्तीर्यमाणे[2] अध्वरे यज्ञे सरस्वतीं यजन्तीति शेषः । सुकृतः पुण्यकर्माणः सरस्वतीम् अह्वयन्त फलप्रदानाय हूयन्ते । यत एवमतः कारणात् सरस्वती देवी दाशुषे हवींषि दत्तवते यजमानाय वार्यं वरणीयं कर्मफलं दात् प्रयच्छतु ॥

सरस्वति या सरथं ययाथ स्वधाभिर्देवि पितृभिर्मदन्ती ।
आसद्यास्मिन्बर्हिषि मादयस्वानमीवा इष आ धेह्यस्मे ॥ ८ ॥

सरस्वति । या । सऽरथम् । ययाथ । स्वधाभिः । देवि । पितृऽभिः । मदन्ती ।
आऽसद्य । अस्मिन् । बर्हिषि । मादयस्व । अनमीवाः । इषः । आ । धेहि । अस्मे इति ॥ ८ ॥

हे सरस्वति हे देवि या त्वं सरथं पितृभिः सह समानेन रथेन युक्तं यथा भवति तथा ययाथ । अस्मदीयं यज्ञं प्राप्तासि । किं कुर्वती[3] । पितृभिः सह स्वधाभिः हविर्लक्षणैरन्नैः मदन्ती माद्यन्ती यज्ञं गच्छसीति संबन्धः । सा त्वं बर्हिषि अस्मिन् वेदिस्तरणे यज्ञे आसद्य उपविश्य मादयस्व हविर्भिस्तृप्ता भव । आत्मानं तर्पय वा । ततस्तृप्ता सती त्वम् अनमीवाः । अमीवा रोगः । तद्वर्जितान्यारोग्यकराणि इषः अन्नानि अस्मे अस्मभ्यम् आ धेहि पर्याप्तं प्रयच्छ ॥

सरस्वतीं यां पितरो हवन्ते दक्षिणा यज्ञमभिनक्षमाणाः ।
सहस्रार्घमिळो अत्र भागं रायस्पोषं यजमानेषु धेहि ॥ ९ ॥

सरस्वतीम् । याम् । पितरः । हवन्ते । दक्षिणा । यज्ञम् । अभिऽनक्षमाणाः ।
सहस्रऽअर्घम् । इळः । अत्र । भागम् । रायः । पोषम् । यजमानेषु । धेहि ॥ ९ ॥

यां त्वां सरस्वतीं पितरो हवन्ते आह्वयन्ति । कीदृशाः । दक्षिणा । 'दक्षिणादाच्' (पा. सू. ५. ३. ३६) इत्याच्प्रत्ययः । दक्षिणत आगत्य यज्ञमभिनक्षमाणाः अभितो गच्छन्तो व्याप्नुवन्तः । अत्र अस्मिन् यज्ञे सहस्रार्घं बहुभिः पूजनीयमुपभोज्यम् इळः[4] अन्नस्य भागं रायः धनस्य पोषं पुष्टिं च यजमानेषु त्वं धेहि स्थापय ॥

अवभृथस्नाने 'आपो अस्मान्' इत्येषा । सूत्रितं[5] च— 'तत आचम्याप्लवन्त आपो अस्मान् मातरः शुन्धयन्तु' (आश्व. श्रौ. ६. १३) इति । दशमेऽहनि वपामार्जनेऽप्येषा[5] । सूत्रितं च— 'इदमापः प्र वहतेत्येतयापः स्पृष्ट्वा आपो अस्मान्मातरः शुन्धयन्तु' (आश्व. श्रौ. ८. १२) इति ॥

आपो अस्मान्मातरः शुन्धयन्तु घृतेन नो घृतप्वः पुनन्तु ।
विश्वं हि रिप्रं प्रवहन्ति देवीरुदिदाभ्यः शुचिरा पूत एमि ॥ १० ॥

आपः । अस्मान् । मातरः । शुन्धयन्तु । घृतेन । नः । घृतऽप्वः । पुनन्तु ।
विश्वम् । हि । रिप्रम् । प्रऽवहन्ति । देवीः । उत् । इत् । आभ्यः । शुचिः । आ । पूतः । एमि ॥ १० ॥

१. ग–देवानेव यष्टुं स्तोतुं वा । २. ग-त भ२.४-मु–विस्तार्यमाणे । ३. भ–कुर्वती । ४. स–इषः । ५. स-भ६–' सूत्रितं. ..प्येषा ' नास्ति ।

मातरः जगतो मातृस्थानीयाः आपः अस्मान् शुन्धयन्तु शोधनेन शोधयन्तु। तथा घृतप्वः घृतमुदकम्। तेनाप्वात् पुनन्तीति। तास्तथोक्ता आपः। यद्वा घृतप्वः। घृतं गव्यम्। तेन पुनन्ति। तथा ब्राह्मणं— 'घृतेन नो घृतप्वः पुनन्त्विति तद्धि सुपूतं यद्घृतेन पूयते' (श. ब्रा. ३.१.२.११) इति। ता आपः घृतेन प्रस्रवणोपेतेन नः अस्मान् पुनन्तु। हि यस्मात् देवीः देव्यो देवनशीला आपः विश्वं सर्वं रिप्रं पापं प्रवहन्ति[1] पुरुषसकाशात्[2] प्रणाशयन्ति। अपगमयन्तीति यावत्। अनन्तरम् आभ्यः अद्भ्यः आ पूतः आभिमुख्येन शुद्धः सन् स्तोताहम् उत् एमि उद्गच्छामि। ऊर्ध्वं स्वर्गं गच्छामीत्यर्थः॥ ॥ २४ ॥

सुत्येऽहनि 'द्रप्सश्चस्कन्द' इत्यादिके द्वे विप्रुड्ढोमार्थे। सूत्रितं च— 'द्रप्सश्चस्कन्देति द्वाभ्यां विप्रुड्ढोमौ हुत्वा' (आश्व. श्रौ. ५. २) इति। स्कन्नहविरभिमर्शनेऽपि 'द्रप्सः' इत्येषा। आहुतिर्बहिष्परिधि यदि स्कन्देत् तदानीमाग्नीध्रोऽनया जुहुयात्। स्कन्नमभिमृशेदिति प्रकृत्य सूत्रितं— 'द्रप्सश्चस्कन्देत्याहुतिश्चेद्बहिष्परिध्याग्नीध्र एनां जुहुयात्' (आश्व. श्रौ. ३. १३) इति॥

द्रप्सश्चस्कन्द प्रथमाँ अनु द्यूनिमं च योनिमनु यश्च पूर्वः।
समानं योनिमनु संचरन्तं द्रप्सं जुहोम्यनु सप्त होत्राः॥ ११ ॥

द्रप्सः। चस्कन्द। प्रथमान्। अनु। द्यून्। इमम्। च। योनिम्। अनु। यः। च। पूर्वः। समानम्। योनिम्। अनु। सम्ऽचरन्तम्। द्रप्सम्। जुहोमि। अनु। सप्त। होत्राः॥ ११ ॥

द्रप्सः अभिषूयमाणस्य सोमस्य रसः प्रथमान् पूर्वभाविनः पार्थिवाल्लोकात् द्यून् दीप्यमानान् द्युलोकांश्च अनु लक्षीकृत्य चस्कन्द स्कन्नवान् गतवान्। सर्वत्र। इमं परिदृश्यमानं योनिं स्थानभूतं लोकं च यश्च अस्मात् पूर्वः अस्ति तम् अनु गतवान्। समानं साधारणं योनिं द्यावापृथिवीलक्षणं स्थानम् अनु संचरन्तं सम्यगागच्छन्तं द्रप्सं सोमरसं विप्रुड्लक्षणं सप्त होत्राः सप्तसंख्याका विप्रुड्ढोमस्य कर्तारो होतृप्रभृतयो वयम् अनु आनुपूर्व्येण जुहोमि जुहुमः। यद्वा। होत्राः। सप्तहोतृभिः क्रियमाणा यागक्रिया होत्राः। ता अनु पश्चादध्वर्युरहं जुहोमि। यद्वा। द्रप्सः। द्रुतगामित्वाद्द्रप्स आदित्य उच्यते। स[3] आदित्यः पृथिवीं च दिवं च गच्छति समानं योनिमन्तरिक्षं लक्षीकृत्य। सञ्चरन्तं तं द्रप्समादित्यमुद्दिश्य सप्त होत्राः सप्तसंख्याका दिशः। यस्यां दिशि सूर्यो वर्तते तद्व्यतिरिक्ताः सप्तसंख्याका दिशः[4]। अनु पश्चाज्जुहोमि। यत्र यत्र वर्तते तां तां दिशं द्रप्सरूपेण प्रयच्छामि। प्रतिष्ठापयामीत्यर्थः। अत्र वाजसनेयकम्— 'असौ वा आदित्यो द्रप्सः स दिवं च पृथिवीं च स्कन्दतीमं च योनिमनु यश्च पूर्व इतीमं च लोकममुं चेत्येतत् समानं योनिमनु संचरन्तमिति समानं ह्येष एतं योनिमनु संचरति[5] द्रप्सं जुहोम्यनु सप्त होत्रा इत्यसौ वा आदित्यो द्रप्सो दिशः सप्त होत्रा अमुं तदादित्यं दिक्षु प्रतिष्ठापयति' (श. ब्रा. ७. ४. १. २०) इति॥

यस्ते द्रप्सः स्कन्दति यस्ते अंशुर्बाहुच्युतो धिषणाया उपस्थात्।
अध्वर्योर्वा परि वा यः पवित्रात्तं ते जुहोमि मनसा वषट्कृतम्॥ १२ ॥

यः। ते। द्रप्सः। स्कन्दति। यः। ते। अंशुः। बाहुऽच्युतः। धिषणायाः। उपऽस्थात्। अध्वर्योः। वा। परि। वा। यः। पवित्रात्। तम्। ते। जुहोमि। मनसा। वषट्ऽकृतम्॥ १२ ॥

---

१. त-म६—वहति। २. त-म—पुरुषसकाशात्। ३. त-अ६—'स' नास्ति। ४. त-अ६—दिशः सप्त।
५. त-म१.२.४.६—संचरति।

हे सोम ते त्वदीयः यः द्रप्सः रसः स्कन्दति अभिषवणचर्मणोऽन्यत्र गच्छति । यः च ते त्वदीयः अंशुः रसाद्भिन्नः सन् स्कन्दति । बाहुच्युतः अध्वर्योर्बाहुभ्यां प्रच्युतः सन् स्कन्दति । यद्वा । बाहुवत्साधनभूता ग्रावाणः । तैः प्रच्युतोऽभिषुतः सन् धिषणायाः । धिषणेत्यभिषवणफलकनाम । प्रत्येकविवक्षयैकवचनम् । अभिषवणफलकयोः उपस्थात् समीपस्थात् प्रदेशादन्यत्र गच्छति । यथा अध्वर्योर्वा अभिषुण्वतोऽध्वर्योर्हस्तात् स्कन्दति । यः वा अपि[1] वा[1] पवित्रात् दशापवित्रात् परि स्कन्दति । तं सर्वं द्रप्सं ते त्वदीयं रसं मनसा अन्तःकरणेन स्तोत्रेण वा सह वषट्कृतं वषट्कारेण स्वाहाकारेण कृतं जुहोमि अग्नौ प्रक्षिपामि ॥

यस्ते॑ द्र॒प्सः स्क॒न्नो यस्ते॑ अं॒शुर॒वश्च॒ यः प॒रः स्रु॒चा ।
अ॒यं दे॒वो बृह॒स्पति॒ः सं तं सि॑ञ्चतु॒ राध॑से ॥ १३ ॥

यः । ते॒ । द्र॒प्सः । स्क॒न्नः । यः । ते॒ । अं॒शुः । अवः॑ । च॒ । यः । प॒रः । स्रु॒चा ।
अ॒यम् । दे॒वः । बृह॒स्पतिः॑ । सम् । तम् । सि॒ञ्च॒तु॒ । राध॑से ॥ १३ ॥

हे सोम ते त्वदीयः यः द्रप्सः रसोऽन्यत्र स्कन्नः गतः यः च त्वदीयस्तस्य कारणभूतः अंशुः लताखण्डो रसाद्भिन्नो भवति स्रुचा पात्रविशेषेण गृहीतः सोमः अवः अवस्तात् स्कन्दते परः परस्ताद्वातिरिक्तो भवति तम् इमं सोमम् अयं बृहस्पतिः एतन्नामकः देवः सं सिञ्चतु सम्यक् प्रक्षारयतु । किमर्थम् । राधसे अस्माकं धनार्थम् । स्कन्ने हि सोमे प्रजापश्वादिकमपस्कन्नं भवति खलु ॥

पय॑स्वती॒रोष॑धय॒ः पय॑स्वन्माम॒कं वचः॑ ।
अ॒पां पय॑स्व॒दित्पय॒स्तेन॑ मा स॒ह शु॑न्धत ॥ १४ ॥

पय॑स्वतीः । ओष॑धयः । पय॑स्वत् । मा॒म॒कम् । वचः॑ ।
अ॒पाम् । पय॑स्वत् । इत् । पयः॑ । तेन॑ । मा॒ । स॒ह । शु॒न्ध॒त॒ ॥ १४ ॥

इयं प्रत्यक्षकृता । हे आपः ओषधयः पयस्वतीः पयस्वत्यो वृष्टिलक्षणेनोदकेन सारवत्यो भवन्ति । मामकं मदीयं वचः वचनं वृष्टिप्रार्थनवचनं पयस्वत् सारवत् भवति । किं बहुना । यत् इत् किंचित् अपाम् उदकानां पयः क्षीरवत् सारभूतं[2] भवति[2] तत्सर्वं पयस्वत् सारवदेव । तेन उदकसारेण सह मा मां शुन्धत यूयं शोधयत । 'आपो अद्यान्वचारिषं रसेन समगस्महि' (ऋ. सं. १. २३. २३) इति निगमान्तरम् ॥ ॥ २५ ॥

'परं मृत्यो' इति चतुर्दशर्चं द्वितीयं सूक्तं यमपुत्रस्य संकुसुकस्यार्षम् । एकादशी प्रस्तारपङ्क्तिः । आद्यौ जागतौ ततो द्वौ गायत्रौ । 'प्रस्तारपङ्क्तिः पुरतः' (पि. सू. ३. ४१) इति । त्रयोदशी जगती चतुर्दश्यनुष्टुप् । शिष्टास्त्रिष्टुभः । तत्राद्याश्चतस्रो मृत्युदेवत्याः । पञ्चमी धातृदेवताका । षष्ठी त्वष्टृदेवत्या । सप्तम्याद्याः शिष्टाः पितृमेधाभिधायिन्यः । अतस्तद्देवताकाः । अथवा लिङ्गोक्तदेवताः प्राजापत्या वा । तथा चानुक्रान्तं—'परं मृत्यो संकुसुको यामायनो मृत्युदेवताः परा धात्री परा त्वाष्ट्री पराः पितृमेधा एकादशी प्रस्तारपङ्क्तिर्जगत्युपान्त्यान्त्यानुष्टुप् प्राजापत्या वा लिङ्गोक्ता' इति ॥

१. त१.५.६.७-भ१.२.४–'अपि वा' नास्ति; त२–वा; त३.४–अपि च; स६–अथवा ।
२. ग-त-भ–सारभूतो भवति ।

परं मृत्यो अनु परेहि पन्थां यस्ते स्व इतरो देवयानात्।
चक्षुष्मते शृण्वते ते ब्रवीमि मा नः प्रजां रीरिषो मोत वीरान्॥ १॥

परम्। मृत्यो इति। अनु। परा। इहि। पन्थाम्। यः। ते। स्वः। इतरः। देवऽयानात्।
चक्षुष्मते। शृण्वते। ते। ब्रवीमि। मा। नः। प्रऽजाम्। रिरिषः। मा। उत। वीरान्॥१॥

हे मृत्यो सर्वेषां मारकैतन्नामक देव परम् अन्यं पन्थां पन्थानम् अनु आनुपूर्व्येण परेहि पराङ्मुखो गच्छ। यजमानादिति शेषः। कोऽसौ पन्थाः। यः ते तव स्वः स्वभूतः देवयानात्। देवा अनेन मार्गेण गच्छन्तीति देवयानो देवमार्गः। तस्मात् इतरः यः पन्थाः तं प्रगच्छ। न केवलमत्र परागच्छ अपि तु चक्षुष्मते दर्शनवते शृण्वते सर्वम्। अप्रतिहतसर्वेन्द्रियविज्ञानायेत्यर्थः। ते तुभ्यं ब्रवीमि कथयामि। नः अस्माकं प्रजां दुहितृदौहित्रात्मिकां मा रिरिषः मा हिंसीः। उत अपि च वीरान् पुत्रपौत्रादीन् मा हिंसीः। तत्परागमनेन रक्षेत्यर्थः॥

मृत्योः पदं योपयन्तो यदैत द्राघीय आयुः प्रतरं दधानाः।
आप्यायमानाः प्रजया धनेन शुद्धाः पूता भवत यज्ञियासः॥ २॥

मृत्योः। पदम्। योपयन्तः। यत्। ऐत। द्राघीयः। आयुः। प्रऽतरम्। दधानाः।
आऽप्यायमानाः। प्रऽजया। धनेन। शुद्धाः। पूताः। भवत। यज्ञियासः॥ २॥

हे मृतस्य ज्ञातयः मृत्योः पराङ्मुखाः तस्य पदम्। पद्यतेऽस्मिन्निति पदं पितृयाणः। तं योपयन्तः विमोहयन्तः परिवर्जयन्तः यत् यस्मात् ऐत देवयानीयपथा गतवन्तः तस्मात् द्राघीयः दीर्घतरम् आयुः जीवनं प्रतरं प्रकृष्टतरमत्यर्थं दधानाः धारयन्तो भवथ। किंच हे यज्ञियासः यज्ञार्हा यज्ञसंपादिनो यजमानाः प्रजया पुत्रपौत्रादिकया धनेन गवाश्वादिकेन च आप्यायमानाः वर्धमानाः[1] सन्तः शुद्धाः जन्मान्तरसंचितदुरितक्षयात् शुद्धा भवत। पूताः वर्तमानजन्मोपचितदुरितक्षयाच्च पूता भवत॥

पितृमेधिके कर्मणि अमात्याः 'इमे जीवा वि मृतैः' इति सव्यावृतो व्रजन्ति। सूत्रितं च— 'इमे जीवा वि मृतैरिति सव्यावृतो व्रजन्ति' (आश्व. गृ. ४. ४. ५) इति॥

इमे जीवा वि मृतैराववृत्रन्नभूद्भद्रा देवहूतिर्नो अद्य।
प्राञ्चो अगाम नृतये हसाय द्राघीय आयुः प्रतरं दधानाः॥ ३॥

इमे। जीवाः। वि। मृतैः। आ। अववृत्रन्। अभूत्। भद्रा। देवऽहूतिः। नः। अद्य।
प्राञ्चः। अगाम। नृतये। हसाय। द्राघीयः। आयुः। प्रऽतरम्। दधानाः॥ ३॥

इमे जीवाः जीवन्तः पुरुषाः मृतैः पित्रादिभिः। सेन्य इत्यर्थः। वि आ अववृत्रन् व्यावृत्ता भवन्तु। एते न म्रियन्तामिति भावः। किंच अद्य अस्मिन् दिने नः अस्माकमशौचे विसृष्टे देवहूतिः देवानामाह्वानं यत्र स देवहूतिः पितृमेधाख्यो यज्ञः भद्रा कल्याणः अभूत्

1. म-भ-प्रवर्तमानाः; त-शु-वर्तमानाः; उद्गीथ-प्रवर्धमानाः।

भवतु । तत ऊर्ध्वं वयं प्राञ्चः प्राङ्मुखाः सन्तः अगाम[1] गच्छेम । प्रव्रजाम इति भावः । नृतये नर्तनाय कर्मणि गात्रविक्षेपाय । स्वकर्मानुष्ठानायेति भावः । हसाय हसनाय पुत्रादिभिः सह क्रीडनाय । कीदृशा वयम् । द्राघीयः आयुः प्रतरं दधानाः ॥

इमं जीवेभ्यः परिधिं दधामि मैषां नु गादपरो अर्थमेतम् ।
शतं जीवन्तु शरदः पुरूचीरन्तर्मृत्युं दधतां पर्वतेन ॥ ४ ॥

इमम् । जीवेभ्यः । परिऽधिम् । दधामि । मा । एषाम् । नु । गात् । अपरः । अर्थम् । एतम् ।
शतम् । जीवन्तु । शरदः । पुरूचीः । अन्तः । मृत्युम् । दधताम् । पर्वतेन ॥ ४ ॥

अनया जीवरक्षार्थं पाषाणं परिधिरूपेण स्थापयन्ति । जीवेभ्यः जीवद्भ्यः पुत्रपौत्रादिभ्यस्तेषां रक्षणार्थमेवं परिधिं मृत्योः परिधानभूतं पाषाणं दधामि निदधामि[2] । ततः एषां जीवतां मध्ये अपरः अन्यः एतम् इमम् अर्थम् । अर्तेरिदं रूपम् । गन्तव्यं मरणाख्यं मार्गं नु क्षिप्रं मा गात् मा गच्छतु । एतदर्थं परिधिं स्थापयामीति संबन्धः । किंच पुरूचीः बहुक्षमा बहुगमनाः शतं शरदः शतसंख्याकान् वर्षान् जीवन्तु स्वस्वप्राणान् धारयन्तु । तथा पर्वतेन शिलोच्चयेन मृत्युं सर्वेषां मारकमेतन्नामकम् अन्तः दधताम् अन्तर्हितं कुर्वन्तु । यथा नागच्छति[3] तथा कुर्वतामित्यर्थः ॥

यथाहान्यनुपूर्वं भवन्ति यथ ऋतव ऋतुभिर्यन्ति साधु ।
यथा न पूर्वमपरो जहात्येवा धातरायूंषि कल्पयैषाम् ॥ ५ ॥

यथा । अहानि । अनुऽपूर्वम् । भवन्ति । यथा । ऋतवः । ऋतुऽभिः । यन्ति । साधु ।
यथा । न । पूर्वम् । अपरः । जहाति । एव । धातः । आयूंषि । कल्पय । एषाम् ॥ ५ ॥

यथा येन प्रकारेण अहानि अहोरात्रात्मकानि दिनानि अनुपूर्वं पूर्वंपूर्वमनुक्रमेण भवन्ति परिवर्तन्ते । यथा च ऋतवः वसन्तादयः ऋतुभिः सह साधु शोभनमविपर्यासेन यन्ति गच्छन्ति । यथा च पूर्वं पूर्वकालीनं पितरम् अपरः अर्वाक्कालीनः पुत्रः न जहाति न परित्यजति पूर्वंमरणेन । एव एवं[4] तेनैवोक्तप्रकारेण हे धातः सर्वेषां धारयितरेतन्नामक देव एषाम् अस्मत्कुलीनानां जीवानाम् आयूंषि जीवनानि कल्पय समर्थय । कुर्वित्यर्थः ॥ ॥ २६ ॥

आ रोहतायुर्जरसं वृणाना अनुपूर्वं यतमाना यति ष्ठ ।
इह त्वष्टा सुजनिमा सजोषा दीर्घमायुः करति जीवसे वः ॥ ६ ॥

आ । रोहत । आयुः । जरसम् । वृणानाः । अनुऽपूर्वम् । यतमानाः । यति । स्थ ।
इह । त्वष्टा । सुऽजनिमा । सऽजोषाः । दीर्घम् । आयुः । करति । जीवसे । वः ॥ ६ ॥

हे मृतस्य स्वजनाः पुत्रपौत्रादयः जरसं जरां वृणानाः संभजमाना यूयम् आयुः जीवनम् आ रोहत अधितिष्ठत । अनुपूर्वम् आनुपूर्व्येण । अव्ययीभावः । पूर्वो ज्येष्ठः । ज्येष्ठानुपूर्व्या यतमानाः प्रयत्नं कुर्वन्तो यूयं[5] यति स्थ यत्संख्याका भवथ । यच्छब्दाच्छान्दसो डतिः ।

१. त१.२.५–जनाम; त३.४-भ–जगाम, मु–अयाम । २. त१.४-भ६.७–'निदधामि' नास्ति; त२.५–दधामि; त७–स्थापयामि । ३. भ-त१.३.४.५.६-भ–गच्छति । ४. त–एवं एवमु; भ१.४–एवं एवमु । ५. त-भ–वयं ।

सुजनिमा शोभनजननः त्वष्टा एतन्नामको देवः सजोषाः अस्माभिः संगतः सन् इह अस्मिन् कर्मणि प्रवृत्तानां वः युष्माकं जीवसे जीवनाय दीर्घं प्रभूतम् आयुः करति करोतु ॥

इमा नारीरविधवाः सुपत्नीराञ्जनेन सर्पिषा सं विशन्तु ।
अनश्रवोऽनमीवाः सुरत्ना आ रोहन्तु जनयो योनिमग्रे ॥ ७ ॥

इमाः । नारीः । अविधवाः । सुऽपत्नीः । आऽअञ्जनेन । सर्पिषा । सम् । विशन्तु ।
अनश्रवः । अनमीवाः । सुऽरत्नाः । आ । रोहन्तु । जनयः । योनिम् । अग्रे ॥ ७ ॥

अविधवाः । धवः पतिः । अविगतपतिकाः । जीवद्भर्तृका इत्यर्थः । सुपत्नीः शोभनपतिकाः इमाः नारीः नार्यः आञ्जनेन सर्वतोऽञ्जनसाधनेन सर्पिषा घृतेन अक्तनेत्राः सत्यः सं विशन्तु स्वगृहान् प्रविशन्तु । तथा अनश्रवः अश्रुवर्जिता अरुदत्यः अनमीवाः । अमीवा रोगः । तद्वर्जिताः । मानसदुःखवर्जिता इत्यर्थः । सुरत्नाः शोभनधनसहिताः जनयः । जनयन्त्यपत्यमिति जनयो भार्याः । ताः अग्रे सर्वेषां प्रथमत एव योनिं गृहम् आ रोहन्तु आगच्छन्तु ॥

देवरादिकः प्रेतपत्नीम् ‘ उदीर्ष्व नारि ’ इत्यनया भर्तृसकाशादुत्थापयेत् । सूत्रितं च— ‘ तामुत्थापयेद्देवरः[1] पतिस्थानीयोऽन्तेवासी जरद्दासो वोदीर्ष्व नार्यभि जीवलोकम् ’ (आश्व. गृ. ४. २. १८) इति[1] ॥

उदीर्ष्व नार्यभि जीवलोकं गतासुमेतमुप शेष एहि ।
हस्तग्राभस्य दिधिषोस्तवेदं पत्युर्जनित्वमभि सं बभूथ ॥ ८ ॥

उत् । ईर्ष्व । नारि । अभि । जीवऽलोकम् । गतऽअसुम् । एतम् । उप । शेषे । आ । इहि ।
हस्तऽग्राभस्य । दिधिषोः । तव । इदम् । पत्युः । जनिऽत्वम् । अभि । सम् । बभूथ ॥ ८ ॥

हे नारि मृतस्य पत्नि जीवलोकं जीवानां पुत्रपौत्रादीनां[2] लोकं स्थानं गृहमभिलक्ष्य उदीर्ष्व अस्मात् स्थानादुत्तिष्ठ । ‘ ईर गतौ ’ आदादिकः । गतासुम् अपक्रान्तप्राणम्[3] एतं पतिम् उप शेषे तस्य समीपे स्वपिषि । तस्मात्त्वम् एहि आगच्छ यस्मात्त्वं हस्तग्राभस्य पाणिग्राहं कुर्वतः दिधिषोः गर्भस्य निधातुः तव अस्य पत्युः संबन्धादागतम् इदं जनित्वं जायात्वमभिलक्ष्य सं बभूथ संभूतासि अनुमरणनिश्चयमकार्षीः तस्मादागच्छ ॥

क्षत्रियस्य ‘ धनुर्हस्तात् ’ इत्यनया धनुः प्रहरेत् । सूत्रितं च—‘ धनुर्हस्तादाददानो[4] मृतस्येति धनुः ’ (आश्व. गृ. ४. २. २०) इति[4] ॥

धनुर्हस्तादाददानो मृतस्यास्मे क्षत्राय वर्चसे बलाय ।
अत्रैव त्वमिह वयं सुवीरा विश्वाः स्पृधो अभिमातीर्जयेम ॥ ९ ॥

धनुः । हस्तात् । आऽददानः । मृतस्य । अस्मे इति । क्षत्राय । वर्चसे । बलाय ।
अत्र । एव । त्वम् । इह । वयम् । सुऽवीराः । विश्वाः । स्पृधः । अभिऽमातीः । जयेम ॥ ९ ॥

१. ग-त-भ२.४.७—‘ तामुत्थापयेद्देवर. .इति ’ नास्ति; भ६—उदीर्ष्व नार्यभि जीवलोकमिति कर्ता सूक्ते जपेत् । २. छ—‘ पुत्रपौत्रादीनां ’ नास्ति । ३. ट-भ—अपक्रान्त°; उद्वीष—उत्क्रान्त° । ४. ग-त-भ१.२.४.५.७—‘ धनुर्हस्ता°...इति ’ नास्ति ।

मृतस्य क्षत्रियस्य हस्तात् धनुः आददानः । किमर्थम् । अस्मे अस्माकं क्षत्राय प्रजापालनसमर्थाय बलाय वर्चसे तेजसे बलाय सेनालक्षणाय च धनुरादददानोऽहं गच्छामीति शेषः । किमिति । त्वम् अत्रैव अस्मिन् स्थान एव भव वयं च इह अस्मिँल्लोके सुवीराः सुपुत्रयुक्ता भवन्तः विश्वाः सर्वान् अभिमातीः अभिमन्यमानान् स्पृधः संघर्षयितॄन् बाधकान् शत्रून् जयेम महेमहि ॥

दीक्षितमरणे ' उप सर्प मातरम् ' इत्याद्याश्चतस्रः शंसनीयाः । सूत्रितं च – ' उप सर्प मातरं भूमिमेतामिति चतस्रः सोम एकेभ्यः ' (आश्व. श्रौ. ६. १०) इति । ' उप सर्प ' इत्यनया संचितान्यस्थीनि गर्ते निदध्युः (आश्व. गृ. ४. ५. ५) ॥

उप॑ सर्प मा॒तरं॒ भूमि॑मे॒तामु॑रु॒व्यच॑सं पृथि॒वीं सु॒शेवा॑म् ।
ऊर्ण॑म्रदा युव॒तिर्दक्षि॑णावत ए॒षा त्वा॑ पातु॒ निर्ऋ॑तेरु॒पस्था॑त् ॥ १० ॥

उप॑ । स॒र्प॒ । मा॒तर॑म् । भूमि॑म् । ए॒ताम् । उ॒रु॒ऽव्यच॑सम् । पृ॒थि॒वीम् । सु॒ऽशेवा॑म् ।
ऊर्ण॑ऽम्रदाः । यु॒व॒तिः । दक्षि॑णाऽवते । ए॒षा । त्वा॒ । पा॒तु॒ । निः॒ऽऋ॑तेः । उ॒पऽस्था॑त् ॥ १० ॥

मातरं मातृभूतां भूमिम् अस्माभिर्भूमौ निधीयमानस्त्वम् उप सर्प उपगच्छ । अनुप्रविशेत्यर्थः । कीदृशीम् । उरुव्यचसं बहुव्याप्तिकां पृथिवीं विस्तीर्णां सुशेवां सुसुखाम् । सर्वेषां सुखदात्रीमित्यर्थः[1] । तामुपगच्छ । युवतिः यौवनान्विता स्त्रीरूपेयं भूमिः दक्षिणावते ऋत्विग्भ्यो देयत्वेन धनवते यजमानाय ऊर्णम्रदाः । ऊर्णेव ऊर्णास्तुक इव मृद्वी भवति । सुकुमारा भवसि । न बाधयित्रीत्यर्थः । सा एषा पृथिवी निर्ऋतेः मृत्युदेवतायाः उपस्थात् समीपस्थानात् त्वा त्वामस्थिरूपं यजमानं पातु रक्षतु ॥ ॥ २७ ॥

' उच्छ्वञ्चस्व ' इत्येतया पांसूनवकिरेत् । सूत्र्यते हि—' उत्तरया[3] पांसूनवकिरेत् ' (आश्व. गृ. ४. ५. ६) इति[3] ॥

उच्छ्व॑ञ्चस्व पृथिवि॒ मा नि बा॑धथाः सूपाय॒नास्मै॑ भव सूपवञ्च॒ना ।
मा॒ता पु॒त्रं यथा॑ सि॒चाभ्ये॑नं भूम ऊर्णुहि ॥ ११ ॥

उत् । श्व॒ञ्च॒स्व॒ । पृ॒थि॒वि॒ । मा । नि । बा॒ध॒थाः॒ । सु॒ऽउ॒पा॒य॒ना । अ॒स्मै॒ । भ॒व॒ । सु॒ऽउ॒प॒व॒ञ्च॒ना ।
मा॒ता । पु॒त्रम् । यथा॑ । सि॒चा । अ॒भि । ए॒न॒म् । भू॒मे॒ । ऊ॒र्णु॒हि॒ ॥ ११ ॥

हे पृथिवि उच्छ्वञ्चस्व । ऊर्ध्वंगतोच्छ्वाससमेतं कुरु । अधस्तान्मा कृथा इत्यर्थः । किंच मा नि बाधथाः मा संपीडय । तथा अस्मै यजमानार्थं सूपायना शोभनोपगमना सूपचारिका भवेत्यर्थः । सूपवञ्चना । उपवञ्चनं प्रलम्भनम् । शोभनप्रलम्भा सुप्रतिष्ठा भव । अपि च माता पुत्रम् आत्मीयं बालकं सिचा वस्त्रान्तेन यथा आच्छादयति तद्वत् भूमि एनम् अस्थिरूपं यजमानं त्वम् अभि ऊर्णुहि आभिमुख्येनाच्छादय ॥

उ॒च्छ्वञ्च॑माना पृथि॒वी सु ति॑ष्ठतु स॒हस्रं॒ मित॒ उप॒ हि श्रय॑न्ताम् ।
ते गृ॒हासो॑ घृत॒श्चुतो॑ भवन्तु वि॒श्वाहा॑स्मै शर॒णाः स॒न्त्वत्र॑ ॥ १२ ॥

---

१. ग–एतां भूमिं । २. त–सुखदायिनीमित्यर्थः । ३. ग-त-अ१.२.४.५.६–' उत्तरया... इति ' नास्ति ।

उत्ऽश्वञ्चमाना । पृथिवी । सु । तिष्ठतु । सहस्रम् । मितः । उप । हि । श्रयन्ताम् ।
ते । गृहासः । घृतऽश्चुतः । भवन्तु । विश्वाहा । अस्मै । शरणाः । सन्तु । अत्र ॥ १२ ॥

पांसुभिः प्रच्छाद्यैनां पठन्ति । उच्छ्वञ्चमाना अस्थिकुम्भमवष्टभ्योर्ध्वं गच्छन्ती पृथिवी सु तिष्ठतु प्रतिष्ठिता भवतु । किंच सहस्रं सहस्रसंख्याकाः मितः प्रक्षिप्ताः ॥ मिनोतेरौणादिके कर्मणि क्विपि तुगागमः । ततो जस् । बहुला । सहस्रम् । तृतीयार्थे प्रथमा । मित इति निष्ठान्तं रूपम् । व्यत्ययेन बहुवचनस्यैकवचनम् । स्वरो कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वः ॥ सहस्रेण संमिता बहुसंख्याकाः । पार्थिवाः पांसवः उप श्रयन्ताम् । एनमुपसेवन्ताम् । संपरिग्रहार्थे तिष्ठन्त्वित्यर्थः । हिरवधारणे । तथा ते पांसवोऽस्मै गृहासः गृहा भवन्तः घृतश्चुतः घृतस्योदकस्य सर्पिषो वा क्षारयितारः भवन्तु । अत्र अस्मिँल्लोके विश्वाहा सर्वेष्वहःसु सर्वदा अस्मै अस्य शरणाः सन्तु आश्रयभूता भवन्तु ॥

' उत्ते स्तभ्नामि ' इति कपालेनास्थीन्यपिदध्यात् । सूत्रितं च— ' उत्ते[1] स्तभ्नामीति कपालेनापिधाय ' (आश्व. गृ. ४. ५. ८) इति[1] ॥

उत्ते स्तभ्नामि पृथिवीं त्वत्परीमं लोगं निदधन्मो अहं रिषम् ।
एतां स्थूणां पितरो धारयन्तु तेऽत्रा यमः सादना ते मिनोतु ॥ १३ ॥

उत् । ते । स्तभ्नामि । पृथिवीम् । त्वत् । परि । इमम् । लोगम् । निऽदधत् । मो इति । अहम् । रिषम् ।
एताम् । स्थूणाम् । पितरः । धारयन्तु । ते । अत्र । यमः । सदना । ते । मिनोतु ॥ १३ ॥

हे अस्थिकुम्भ त्वत्परि । परिणाऽध्ययोगे पञ्चमी । तवोपरि ते त्वदीयेन कपालेन पृथिवीम् उत् स्तभ्नामि प्रतिबध्नामि । यथा पृथिवी तवोपरि मा गच्छति तथापिदधामीत्यर्थः । इमं लोगं[2] कपाललक्षणं लोष्टं निदधत् उपरि[3] स्थापयन् अहं मो रिषं मा हिंसिषम् । किंच एतां मया निहितां स्थूणां ते त्वदीयां पृथिव्याः[4] धारयित्रीं कपाललक्षणां पितरः धारयन्तु निश्चलां कुर्वन्तु । ततः ते त्वदीये अस्मिन् स्थाने यमः पितृपतिः सदनानि स्थानानि मिनोतु परिच्छिनत्तु । करोत्वित्यर्थः ॥

प्रतीचीने मामहनीष्वाः पर्णमिवा दधुः ।
प्रतीचीं जग्रभा वाचमश्वं रशनया यथा ॥ १४ ॥

प्रतीचीने । माम् । अहनि । इष्वाः । पर्णम्ऽइव । आ । दधुः ।
प्रतीचीम् । जग्रभ । वाचम् । अश्वम् । रशनया । यथा ॥ १४ ॥* ॥ २८ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये सप्तमाष्टके षष्ठोऽध्यायः ॥

---

१. त-भ१.४–' उत्ते ..इति ' नास्ति । २. त-भ६–लोष्टं । ३. ट१.२.६–उपस्थे उपरि । ४. त-भ१.४–पृथिव्याः । * त७-मु–अनया प्रजापतिः प्रार्थ्यते । हे प्रजापते प्रतीचीने प्रतिपूज्ये अहनि तदुपलक्षिते संवत्सरात्मके मां संकुसुकमृषिं आ दधुः निहितवन्तः सर्वे देवाः । किमिव । इष्वाः बाणस्य पर्णमिव पक्षमिव । पर्णं यथा बाणस्य मूले स्थापयन्ति तद्वत्कालमूले त्वयि मां स्थापितवन्तः । अतो मदीयां प्रतीचीं प्रतिपूज्यां (मु–पूज्यां) वाचं स्तुतिरूपां जग्रभ गृहाण । कथमित्युच्यते । अश्वं आशुगामिनं हयं रशनया रज्ज्वा यथा गृह्णन्ति तद्वत्कर्माभ्यां मत्कृतां स्तुतिं गृहाणेत्यर्थः ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥
अष्टके सप्तमे षष्ठं व्याख्याय श्रुतिकोविदः ।
सायणार्यस्ततोऽध्यायं सप्तमं व्याचिकीर्षति ॥

अथ द्वादशानुवाकात्मकस्य दशममण्डलस्य द्वितीयेऽनुवाके त्रयोदश सूक्तानि । तत्र 'नि वर्तध्वम्' इत्यष्टर्चं तृतीयं सूक्तम् । अस्य यमपुत्रो मथिताख्य ऋषिर्वरुणपुत्रो भृगुर्वाथवा भार्गवश्च्यवनः । षष्ठी गायत्री शिष्टा अनुष्टुभः । इदमब्देवताकं गोदेवताकं वा । 'अग्नीषोमा पुनर्वसू' इत्यर्धर्चोऽग्नीषोमदेवताकः । तथा चानुक्रान्तं—'नि वर्तध्वमष्टौ मथितो भृगुर्वा वारुणिर्भार्गवश्च्यवनो वाप्यं गव्यं वानुष्टुभमग्नीषोमीयो द्वितीयोऽर्धर्चः षष्ठी गायत्री' इति । गतो विनियोगः ॥

नि वर्तध्वं मानु गातास्मान्त्सिषक्त रेवतीः ।
अग्नीषोमा पुनर्वसू अस्मे धारयतं रयिम् ॥ १ ॥

नि । वर्तध्वम् । मा । अनु । गात । अस्मान् । सिसक्त । रेवतीः ।
अग्नीषोमा । पुनर्वसू इति पुनःऽवसू । अस्मे इति । धारयतम् । रयिम् ॥ १ ॥

हे गावो हे आपो वा यूयं नि वर्तध्वम् अस्मान् प्रत्यागच्छत । मानु गात अस्मद्व्यतिरिक्तं यजमानं मा गच्छत । आगत्य च हे रेवतीः रेवत्यो धनवत्यो यूयम् अस्मान् सिषक्त सेवध्वम् । अस्मद्गृहसमीपे हननस्नानपानादिद्वारेण सेवध्वमित्यर्थः । हे पुनर्वसू पुनःपुनर्वसयितारौ स्तोतॄणां वसूनामाच्छादयितारौ हे अग्नीषोमा अग्नीषोमौ एतन्नामकौ देवौ युवाम् अस्मे अस्मासु रयिं गवादिलक्षणं धनं धारयतं स्थापयतम् ॥

पुनरेना नि वर्तय पुनरेना न्या कुरु ।
इन्द्र एणा नि यच्छत्वग्निरेना उपाजतु ॥ २ ॥

पुनः । एनाः । नि । वर्तय । पुनः । एनाः । नि । आ । कुरु ।
इन्द्रः । एनाः । नि । यच्छतु । अग्निः । एनाः । उपऽआजतु ॥ २ ॥

अत्र मन्त्रद्रष्टा स्वात्मानं प्रति ब्रूते । हे मदीयात्मन् त्वम् एनाः एताः अन्यतोऽभिगन्त्रीर्गा अपो वा पुनः नि वर्तय पुनःपुनरस्मदभिमुखीकुरु । तदनन्तरम् एनाः एताः पुनः भूयो भूयो न्या कुरु नियता आत्मायत्ताः कुरु । किंच इन्द्रः अपि तव सहायभूतः सन् एनाः एताः नि यच्छतु स्वायत्ताः करोतु । अग्निः च एनाः एताः गा अपो वा उपाजतु उपगमयतु उपक्षिपतु वा । उपक्षेप्याः करोत्वित्यर्थः ॥

पुनरेता नि वर्तन्तामस्मिन्पुष्यन्तु गोपतौ ।
इहैवाग्ने नि धारयेह तिष्ठतु या रयिः ॥ ३ ॥

पुनः । एताः । नि । वर्तन्ताम् । अस्मिन् । पुष्यन्तु । गोऽपतौ ।

इह । एव । अग्ने । नि । धारय । इह । तिष्ठतु । या । रयिः ॥ ३ ॥

एता एता ईदृश्यो गाव आपो वा पुनः नि वर्तन्तां भूयो भूयो मां प्रत्यागच्छन्तु । आगत्य च गोपतौ सास्नादिमतीनां धेनूनां वृष्टिलक्षणानामपां पालके[1] अस्मिन् ईदृशे मयि पुष्यन्तु आत्माधत्तत्वेन स्थित्वा पुष्टा भवन्तु । पुष्टाः सतीस्ता हे अग्ने त्वम् इहैव अस्मिन्नेव मयि नि धारय नियमेन स्थापय । या रयिः यदपि व्रीह्यादिकं धनमस्ति तदपि धनं गोसहितम् इह अस्मिन्नेव गोपतौ मयि तिष्ठतु निवसतु ॥

यन्नियानं न्ययनं संज्ञानं यत्परायणम् ।
आवर्तनं निवर्तनं यो गोपा अपि तं हुवे ॥ ४ ॥

यत् । निऽयानम् । निऽअयनम् । सम्ऽज्ञानम् । यत् । पराऽअयनम् ।

आऽवर्तनम् । निऽवर्तनम् । यः । गोपाः । अपि । तम् । हुवे ॥ ४ ॥

नियानम् । अधिकरणे ल्युट् । नियमेन यान्त्यागच्छन्ति गावोऽत्रेति नियानं गोष्ठाख्यं स्थानम् । यत् अस्तीति शेषः । यच्छब्दयोगात्तच्छब्दोऽध्याहर्तव्यः । हुव इति क्रियापदं सर्वत्रानुषज्यते । तत्स्थानं हुवे आह्वयामि । आह्वानमभिमुखीकरणं तेन चात्र तत्पूर्विका प्रार्थना लक्ष्यते । गोसहितं गोष्ठं प्रार्थय इत्यर्थः । न्ययनम् । भावे ल्युट् । नियमेन गृहं प्रति प्राप्तिलक्षणं गमनं यदस्ति तदपि प्रार्थये[2] । निवर्तनं वने चरित्वा गृहं प्रति यदागमनमस्ति तदपि प्रार्थये । यः अपि गोपाः गवां पालकोऽस्ति तम् अपि हुवे प्रार्थये । सर्वगुणोपेता गाः प्रार्थय इत्यर्थः ॥

य उदानड् व्ययनं य उदानट् परायणम् ।
आवर्तनं निवर्तनमपि गोपा नि वर्तताम् ॥ ५ ॥

यः । उत्ऽआनट् । विऽअयनम् । यः । उत्ऽआनट् । पराऽअयनम् ।

आऽवर्तनम् । निऽवर्तनम् । अपि । गोपाः । नि । वर्तताम् ॥ ५ ॥

यः गोपाः गोपालः व्ययनं नष्टानां गवामन्वेषणार्थं विविधं गमनम् उदानट् व्याप्नोति अनुभवति । यः परायणं परागमनम् उदानट् व्याप्नोति । वनं प्रति गवां चरणाय गमनमित्यर्थः । यश्च आवर्तनं वनचारिणीभिर्गोभिः सह प्रवर्तनमनुभवति । यः अपि गोपाः निवर्तनं गोभिः सह वनाद्गृहं प्रति निर्गमनमनुभवति । सोऽपि गोपालः नि वर्ततां गोभिः सह वनाद्गृहं प्रति क्षेमेणागच्छतु ॥

आ निवर्त नि वर्तय पुनर्न इन्द्र गा देहि । जीवाभिर्भुनजामहै ॥ ६ ॥

आ । निऽवर्त । नि । वर्तय । पुनः । नः । इन्द्र । गाः । देहि । जीवाभिः । भुनजामहै ॥ ६ ॥

१. त१.२.३.७-म-मु- च पालके । २. म–प्रार्थये । यत्र सेवन्ते इतरेतरं जानतस्तत् संज्ञानं । अथ ततश्चरणार्थं पराचीना यत्र यंति तत्परायणं । चरित्वाथ आवर्तते तदावर्तनं; मु-प्रार्थये । संज्ञानं गोभिः सह ऐकमत्यं यदस्ति तदपि प्रार्थये । परायणं परागमनं वनं प्रति गवां चरणाय गमनं यदस्ति तदपि प्रार्थये । आवर्तनं वनचारिणीभिर्गोभिः सह प्रवर्तनं यदस्ति तदपि प्रार्थये ।

हे इन्द्र त्वम् आ निवर्त आनिवर्तस्व अस्मदभिमुखो भव। ततोऽन्यतो गच्छन्तीर्गाः नि वर्तय अस्मदभिमुखीः कुरु। एवं कृत्वा च हे इन्द्र त्वं पुनः पश्चात् नः अस्मभ्यं गाः देहि प्रयच्छ। त्वया दत्ताभिः जीवाभिः चिरं जीवन्तीभिः सर्वस्य जीवयित्रीभिर्वा गोभिः भुनजामहै वयं भुञ्जीमहि। यद्वा। भुजिरत्रान्तर्भावितण्यर्थः। देवपितॄन्[1] संभोजयेमहि॥

परि॑ वो वि॒श्वतो॑ दध ऊ॒र्जा घृ॒तेन॒ पय॑सा।

ये दे॒वाः के च॑ य॒ज्ञिया॒स्ते र॒य्या सं सृ॑जन्तु नः॥ ७॥

परि॑। व॒। वि॒श्वतः॑। द॒धे॒। ऊ॒र्जा। घृ॒तेन॑। पय॑सा।

ये। दे॒वाः। के। च॒। य॒ज्ञियाः॑। ते। र॒य्या। सम्। सृ॒ज॒न्तु॒। नः॒॥ ७॥

हे देवाः विश्वतः सर्वतः स्थितान् वः युष्मान् ऊर्जा गोसंबन्धिना हविर्लक्षणेनान्नेन घृतेन आज्येन[2] पयसा क्षीरेण च परि दधे संधारयामि। युष्मभ्यं हविर्द्वारेण प्रयच्छामि। न केवलमात्मानं पुष्णामीत्यर्थः। एतज्ज्ञात्वा ये के च देवाः यज्ञियाः यज्ञार्हाः सन्ति ते देवाः नः अस्मान् रय्या गोलक्षणेन धनेन सं सृजन्तु संयोजयन्तु॥

आ नि॑वर्तन वर्तय॒ नि नि॑वर्तन वर्तय।

भूम्या॒श्चत॑स्रः प्र॒दिश॒स्ताभ्य॑ एना॒ नि व॑र्तय॥ ८॥

आ। नि॒ऽव॒र्त॒न॒। व॒र्त॒य॒। नि। नि॒ऽव॒र्त॒न॒। व॒र्त॒य॒।

भूम्याः॑। चत॑स्रः। प्र॒ऽदिशः॑। ताभ्यः॑। ए॒नाः॒। नि। व॒र्त॒य॒॥ ८॥

मन्त्रद्रष्टर्षिः स्वात्मानं गाश्च संबोध्याह। हे मदीयात्मन् त्वं गाः आ वर्तय। आकारोऽन्येनापि संबध्यते। मदभिमुखीः[3] कुरु। स्तुत्या यज्ञेन च ताः प्रसादोपनमयेत्यर्थः। हे गावः यूयमपि प्रसाद्यमानाः आ निवर्तन आनिवर्तध्वम्। आभिमुख्येनागच्छत। पुनरप्याह। हे मदीयात्मन् त्वं नि वर्तय गोसंचरणस्थानादपगच्छन्तीर्गा इतोऽभिगामिनीः कुरु। यूयमपि हे गावो निवर्त्यमानाः सत्यः निवर्तन निवर्तध्वम्। इदानीं स्वात्मा गावश्चापि प्रति ब्रूयते। हे ऋषे अहं कुतो गा निवर्तयामीति कुतो वयं निवर्तयामहे इत्यात्मना गोभिश्च पृष्टः सन्नाह। भूम्याः पृथिव्याः चतस्रः प्रदिशः चतुःसंख्यायुक्ताः प्रकृष्टा या दिशः सन्ति ताभ्यः दिग्भ्यः एनाः गाः नि वर्तय हे आत्मन् मदभिमुखीः कुरु। हे गावो यूयमपि ताभ्यो दिग्भ्यो निवर्तध्वमिति सामर्थ्याल्लभ्यम्। यद्वा। अग्निदैवतपक्षेऽपि सूक्तार्थो यथा घटते तथा योजना कर्तव्या॥ ॥ १॥

'अग्नम्' इति दशर्चं चतुर्थं सूक्तम्। आद्यैकपदा दशाक्षरा विराट्। 'अग्निमीळे भुजाम्' इत्येषानुष्टुप्। नवमी विराट् दशमी त्रिष्टुप् मध्ये षड् गायत्र्यः। इदमादीनां सप्तसूक्तानामिन्द्रपुत्रः प्रजापतिपुत्रो वा विमद ऋषिर्वसुक्रपुत्रो वसुकृदाख्यो वा। इदमुत्तरं चाग्नेयम्। तथा चानुक्रान्तं— 'सप्तोत्तराण्यैन्द्रो विमदः प्राजापत्यो वा वासुक्रो वसुकृद्वा भद्रं दशाग्नेयं तु गायत्रमाद्यैकपदा पाद एव वा शान्त्यर्थः परानुष्टुबन्त्ये विराट्त्रिष्टुभौ' इति। गतो विनियोगः॥

---

१. ग-त३-भ५.६—देवपितृसंघान्। २. ल-भ-मु—आज्येन च। ३. त१.२.६.७-भ२.६-मदभिमुखी; त४.५-मु—मदभिमुखी; ग-त३-भ१.४.५—मदभिमुखं।

भुद्रं नो॒ अपि॑ वातय॒ मनः॑ ॥ १ ॥

भुद्रं नो॒ अपि॑ वातय॒ मनः॑ ॥ १ ॥

हे अग्ने त्वं नः अस्माकं मनः भद्रं शुभयुक्तम् अपि वातय। अपिरत्र धात्वर्थानुवादी। गमय। त्वत्संबन्धिस्तोत्रकरणे प्रेरयेत्यर्थः ॥

अ॒ग्निमी॑ळे भु॒जां यवि॑ष्ठं शा॒सा मि॒त्रं दु॒र्धरी॑तुम् ।

यस्य॒ धर्म॒न्त्स्व१॒॑रेनीः॑ सप॒र्यन्ति॑ मा॒तुरूधः॑ ॥ २ ॥

अ॒ग्निम् । ई॒ळे॒ । भु॒जाम् । यवि॑ष्ठम् । शा॒सा । मि॒त्रम् । दुः॒ऽधरी॑तुम् ।

यस्य॑ । धर्म॑न् । स्वः॑ । एनीः॑ । स॒पर्य॑न्ति । मा॒तुः । ऊधः॑ ॥ २ ॥

भुजां हविर्भुजां देवानां मध्ये यविष्ठम् अहन्यहन्यग्निहोत्रादिकर्मार्थं जायमानत्वादतिशयेन युवानं शासा अनुशासनेन मित्रम्। यस्मादिदं कर्तव्यमिदं न[1] कर्तव्यमिति[1] सर्वमनुशास्ति तस्मात्सर्वस्य मित्रभूतमित्यर्थः। दुर्धरीतुं दुर्धरणीयं संग्रामे शत्रुभिर्दुर्निवारणीयमेवंभूतम् अग्निम् ईळे स्तौमि। अपि च यस्य अग्नेः धर्मन् धर्मण्यग्निहोत्रादिके कर्मणि स्वः द्युलोकमाश्रित्यं सर्वं देवजातं वा एनीः एन्यः प्रतिगन्त्र्य आहुतयः स्तुतयश्च सपर्यन्ति परिचरन्ति सेवन्ते। यद्वा। स्वः सपर्यन्तीत्यनयोः सामानाधिकरण्यम्। अत्र स्वरित्ययं सर्वशब्दो निपातः। स्वः सर्वे देवाः एनीरागता प्रतिगन्त्रीराहुतीः स्तुतीश्च सपर्यन्ति सेवन्ते। उपजीवन्तीत्यर्थः। तत्र दृष्टान्तः। लुप्तोपममेतत्। मातुः गोः ऊधः क्षीरोपलेहारस्थानं प्रति यथा वत्सा उपजीवन्ति तद्वत्। तमग्निमीळ इति पूर्वेण संबन्धः ॥

यमा॒सा कृ॒पनी॑ळं भा॒साके॑तुं व॒र्धय॑न्ति । भ्राज॑ते॒ श्रेणि॑दन् ॥ ३ ॥

यम् । आ॒सा । कृ॒पऽनी॑ळम् । भा॒साऽके॑तुम् । व॒र्धय॑न्ति । भ्राज॑ते । श्रेणि॑ऽदन् ॥ ३ ॥

स्तोतारो यष्टारश्च आसा स्तुतिहविर्लक्षणेनोपासनेन यम् अग्निं वर्धयन्ति। कीदृशम्। कृपनीळं कर्मस्थानम्। कर्माधारमित्यर्थः। भासाकेतुं ज्वालालक्षणज्ञापकं दीप्तेः कर्तारं वा। यच्छब्दश्रुतेस्तच्छब्दोऽध्याहार्यः। सोऽग्निः श्रेणिदन् स्तोतृभ्यो यष्टृभ्योऽभीष्टफलसमूहप्रदः शत्रुभ्यो ज्वालापङ्क्तिप्रदो वा एवंभूतः सन् भ्राजते भासते ॥

अ॒र्यो वि॒शां गा॒तुरे॑ति॒ प्र यदान॑ड् दि॒वो अन्ता॑न् । क॒विर॒भ्रं दीद्या॑नः ॥ ४ ॥

अ॒र्यः । वि॒शाम् । गा॒तुः । ए॒ति॒ । प्र । यत् । आन॑ट् । दि॒वः । अन्ता॑न् ।

क॒विः । अ॒भ्रम् । दीद्या॑नः ॥ ४ ॥

विशां यजमानमनुष्याणाम् अर्यः गन्तव्यः गातुः गमयिताग्निः सोऽग्निः दीद्यानः दीप्यमानः यत् यदा एति ऊर्ध्वं गच्छति तदा दिवः द्युलोकस्य अन्तान् पर्यन्तान् कविः मेधावी सोऽग्निः प्र आनट् प्रकर्षेण व्याप्नोति। अभ्रं मेघोपलक्षितमन्तरिक्षं च व्याप्नोति ॥

---

1. ग-अकर्तव्यमिति; ख-कर्तव्यमिति।

जुषद्धव्या मानुषस्योर्ध्वस्तस्थावृभ्वा यज्ञे। मिन्वन्त्सद्म पुर एति ॥ ५ ॥

जुषत्। हव्या। मानुषस्य। ऊर्ध्वः। तस्थौ। ऋभ्वा। यज्ञे। मिन्वन्। सद्म। पुरः। एति ॥५॥

मानुषस्य यजमानस्य यज्ञे यजनीये यागे हव्या हव्यानि हवींषि जुषत् सेवमानोऽग्निः[1] ऋभ्वा उरुभूतो बहुज्वालोपेतः ऊर्ध्वस्तस्थौ उत्तिष्ठति। ऊर्ध्वं ज्वलतीत्यर्थः। अपि चायमग्निः प्राग्वंशादारभ्य सद्म सदनं सौमिकीं वेदिं मिन्वन् परिच्छिन्दन् पुरः पुरस्तादुत्तरवेदिशालामुखीयात् प्रणीयमानः सन् एति गच्छति ॥

स हि क्षेमो हविर्यज्ञः श्रुष्टीदस्य गातुरेति। अग्निं देवा वाशीमन्तम् ॥ ६ ॥

सः। हि। क्षेमः। हविः। यज्ञः। श्रुष्टी। इत्। अस्य। गातुः। एति।
अग्निम्। देवाः। वाशीऽमन्तम् ॥ ६ ॥

स उक्तगुणविशिष्टोऽग्निः। हि इत्येतदवधारणे। सः एवाग्निः क्षेमः कुशलहेतुः। सर्वस्य परिपालनहेतुरित्यर्थः। हविः पुरोडाशादिकं च स एव हविषस्तन्निमित्तत्वात्। यज्ञः यागोऽपि स एव तस्यापि तद्धेतुत्वात्। किंच श्रुष्टी क्षिप्रमेव अस्य अग्नेः गातुः गमनशीलोऽधिष्ठात्रात्मा एति देवानामाह्वानार्थं गच्छति। गत्वा च प्रत्यागच्छन्तं वाशीमन्तं स्तुतिलक्षणया वाचोपेतम् अग्निं प्रति देवाः अपि गच्छन्तीति[2] शेषः ॥ ॥ २ ॥

यज्ञासाहं दुव इषेऽग्निं पूर्वस्य शेवस्य। अद्रेः सूनुमायुमाहुः ॥ ७ ॥

यज्ञऽसहम्। दुवः। इषे। अग्निम्। पूर्वस्य। शेवस्य। अद्रेः। सूनुम्। आयुम्। आहुः ॥७॥

अत्रैकवाक्यतायै यच्छब्दतच्छब्दावध्याहार्यौ। अपरार्धर्चः पूर्वं व्याख्येयः। आयुं देवानामाह्वानार्थं सूक्तेन गन्तारं यम् अग्निम् अद्रेः सूनुम् अश्मनः पुत्रम् आहुः 'त्वमद्भ्यस्त्वमश्मनस्परि' (ऋ. सं. २. १. १) इत्येवमादयो मन्त्रा वदन्ति। यज्ञसाहं यागस्य सोढारम्। धारयितारमित्यर्थः। तमग्निमभिलक्ष्य दुवः परिचरणम् इषे इच्छामि। किमर्थम्। पूर्वस्य। अत्र पूर्वशब्द उत्कृष्टवाची। उत्कृष्टस्य शेवस्य स्वर्गापवर्गलक्षणसुखस्य प्राप्त्यर्थमिति शेषः ॥

नरो ये के चास्मदा विश्वेत्ते वाम आ स्युः। अग्निं हविषा वर्धन्तः ॥ ८ ॥

नरः। ये। के। च। अस्मत्। आ। विश्वा। इत्। ते। वामे। आ। स्युरिति स्युः।
अग्निम्। हविषा। वर्धन्तः ॥ ८ ॥

नरः नेतारः ये के च ये केचित् पुत्रपौत्रादयः अस्मत् अस्माकं सन्ति। आकारः पूरकः। ते पुत्रपौत्रादयः वामे वननीये संभजनीये विश्वेत् विश्वस्मिन्नेव यज्ञादिफले आ स्युः आ समन्तात्सन्तु। उपविशेयुरित्याशास्महे। किं कुर्वन्तः। अग्निम् प्रज्ञानादिगुणविशिष्टं देवं हविषा पुरोडाशादिकेन वर्धन्तः[3] वर्धयन्तः ॥

कृष्णः श्वेतोऽरुषो यामो अस्य ब्रध्न ऋज्र उत शोणो यशस्वान्।
हिरण्यरूपं जनिता जजान ॥ ९ ॥

---

१. स–यजमानोऽग्निः। २. ग-स३-भ५.६–आगच्छन्तीति। ३. स१.२.३.४.५.६-भ–'वर्धन्तः' नास्ति।

कृष्णः । श्वेतः । अरुषः । यामः । अस्य । ब्रध्नः । ऋज्रः । उत । शोणः । यशस्वान् ।
हिरण्यऽरूपम् । जनिता । जजान ॥ ९ ॥

अत्र यच्छब्दमध्याहृत्य योज्यम्। यामः। याति गच्छत्यस्मिन्निति यामो रथः प्रजापतिना निर्मितः। कीदृशः। कृष्णः असितवर्णः श्वेतः सितवर्णः अरुषः आरोचमानः ब्रध्नः महान् ऋज्रः ऋजुगामी उत अपि च शोणः एकवर्णः यशस्वान् कीर्तिमान्। यद्वा। यश इति धननाम। हविर्लक्षणेन धनेन युक्तः। हिरण्यरूपं सुवर्णसदृशं तं रथम् अस्य अग्नेरर्थाय जनिता सर्वस्य जगतो जनयिता प्रजापतिः जजान जनयामास। अस्मै दत्तवानित्यर्थः। कथमेकस्यैव रथस्य कृष्णादिनानारूपत्वं संभवतीति चेत् अग्नेः सामर्थ्यातिशयेन संभवतीत्यर्थः। यद्वा। हिरण्यरूपमिति रथवाचिना शब्देन सह सामानाधिकरण्यात् कृष्णादिशब्दा द्वितीयान्तत्वेन योज्याः। अत्र सर्वगुणोपेतरथवत्त्वाग्निः स्तूयत इत्यर्थः॥

एवा ते अग्ने विमदो मनीषामूर्जो नपादमृतेभिः सजोषाः ।
गिर आ वक्षत्सुमतीरियान इषमूर्जं सुक्षितिं विश्वमाभाः ॥ १० ॥

एव । ते । अग्ने । विऽमदः । मनीषाम् । ऊर्जः । नपात् । अमृतेभिः । सऽजोषाः ।
गिरः । आ । वक्षत् । सुऽमतीः । इयानः ।
इषम् । ऊर्जम् । सुऽक्षितिम् । विश्वम् । आ । अभाः ॥ १० ॥

एवमुक्तप्रकारेण हे ऊर्जो नपात् अपांधिवनस्पतिनिमित्तभूतस्यान्नस्य पौत्र हे अग्ने अमृतेभिः अमृतैर्हविर्लक्षणैरन्नैः सजोषाः संगतः विमदः नामर्षिः मनीषां प्रकृष्टां बुद्धिं कामयमानः सन् ते तुभ्यं गिरः स्तुतिलक्षणा वाचः आ वक्षत् आभिमुख्येनोक्तवान्। वचेश्छन्दसि लेटि रूपम्। ततस्त्वमेतज्ज्ञात्वा सुमतीरियानः शोभनलक्षणा बुद्धीः[1] संगमयन्[1] इषम् अन्नम् ऊर्जं क्षीरादिकं रसं च सुक्षितिं शोभननिवासम्। यद्वा। क्षितयो मनुष्याः। शोभनपुत्रपौत्रादिकं यत्किंचित् देयमस्ति तत् विश्वं सर्वं च आभाः तस्मै विमदायाहर देहि॥   ॥ ३ ॥

'अग्निं न' इत्यष्टर्चं पञ्चमं सूक्तमास्तारपङ्क्तिच्छन्दस्कम्। आद्यौ गायत्रौ पादौ ततो द्वौ जागतौ सा आस्तारपङ्क्तिः। ऋषिर्देवते पूर्ववत्। तथा चानुक्रान्तम् —'अग्निं नाष्टावास्तारपाङ्क्तम्' इति। पृष्ठ्यस्य चतुर्थेऽहनि 'अग्निं न स्ववृक्तिभिरित्याज्यम्' (आश्व. श्रौ. ७. ११) इति। महाव्रते आग्निमारुते यावतीष्वृक्ष्विवकान्दं साम स्तुवीरन् तदानीमाग्निमारुतस्यावाप ऋचोऽनुरूपार्थाः। सूत्रितं च—'यदिकामयेत भूयसीषु चेत् स्तुवीरन्नग्निं न स्ववृक्तिभिरिति तावतीरनुरूपः' (ऐ. आ. ५. ३. २) इति॥

अग्निं न स्ववृक्तिभिर्होतारं त्वा वृणीमहे ।
यज्ञाय स्तीर्णबर्हिषे वि वो मदे शीरं पावकशोचिषं विवक्षसे ॥ १ ॥

आ । अग्निम् । न । स्ववृक्तिऽभिः । होतारम् । त्वा । वृणीमहे ।
यज्ञाय । स्तीर्णऽबर्हिषे । वि । वः । मदे । शीरम् । पावकऽशोचिषम् । विवक्षसे ॥ १ ॥

१. त१.२-बुद्धीः स्तागमयन्; त३-बुद्धोस्तीगमन; त५-बुद्धीः स्तगमयन्; त७-बुद्धीः स्तागमयन्; म१.२.४.७-बुद्धीस्ताः गमयन्; म६-बुद्धिः अगमयत्।

हे अग्ने वः[1] तव स्वभूते विमदे एतदाख्य ऋषौ मदीयं स्तुतिः प्रवृत्तास्ति । व इति संप्रत्यर्थे । अतो वयमिदानीं स्ववृक्तिभिः स्वयंकृताभिर्दोषवर्जिताभिः स्तुतिभिः होतारं देवानामाह्वातारं होमनिष्पादकं वा अग्निं त्वा त्वाम् आ वृणीमहे आभिमुख्येन संभजामहे । किमर्थम् । स्तीर्णबर्हिषे यज्ञाय । तादर्थ्ये चतुर्थी । यज्ञार्थम् । कीदृशम् । पीवम् ओषध्यादिषु सर्वत्रानुगामिनं पावकशोचिषं शोधकदीप्तिम् । विवक्षसे । व्याख्यातमेतत्[2] । हे अग्ने त्वमपि महान् भवसि । यद्वा । विमदे यज्ञस्य संबन्धिनः सोमस्य पानजन्यविविधमदार्थं त्वामावृणीमह इति योज्यम् ॥

त्वामु ते स्वाभुवः शुम्भन्त्यश्वराधसः ।
वेति त्वामुपसेचनी वि वो मद ऋजीतिरग्न आहुतिर्विवक्षसे ॥ २ ॥

त्वाम् । ऊँ इति । ते । सुऽआभुवः । शुम्भन्ति । अश्वऽराधसः ।
वेति । त्वाम् । उपऽसेचनी । वि । वः । मदे । ऋजीतिः । अग्ने । आऽहुतिः । विवक्षसे ॥ २ ॥

स्वाभुवः स्वप्रकाशेन दीप्यमानाः अश्वराधसः व्याप्तधनाः[3] ते यजमानाः हे अग्ने त्वामु त्वामेव शुम्भन्ति शोभयन्ति । यज्ञे हविर्भिर्दीपयन्तीत्यर्थः । किंच उपसेचनी तवोपरि क्षरणशीला ऋजीतिः ऋजुगामिनी हूयमाना आहुतिः हे अग्ने त्वां वेति गच्छति । किमर्थम् । वः तव मदे मदनिमित्तं । तृप्त्यर्थमित्यर्थः । किंच त्वमपि विवक्षसे महान् भवसि ॥

त्वे धर्माण आसते जुहूभिः सिञ्चतीरिव ।
कृष्णा रूपाण्यर्जुना वि वो मदे विश्वा अधि श्रियो धिषे विवक्षसे ॥ ३ ॥

त्वे इति । धर्माणः । आसते । जुहूभिः । सिञ्चतीःऽइव ।
कृष्णा । रूपाणि । अर्जुना । वि । वः । मदे । विश्वाः । अधि । श्रियः । धिषे । विवक्षसे ॥ ३ ॥

धर्माणः यज्ञस्य धारयितार ऋत्विजः जुहूभिः संपूर्णाहुतिभिर्होमपात्रैः त्वे त्वामेव आसते उपासते सेवन्ते । तत्र दृष्टान्तः । सिञ्चतीरिव । वृष्टिलक्षणाः पृथिवीं सिञ्चन्त्य[5] आपोऽग्निं[6] यथा स्वपितृत्वेन सेवन्ते तद्वत् । 'अग्नेरापः' (तै. आ. ८.१) इति श्रुतेस्तस्यापां पितृत्वम् । यद्वा । जुहूभिः सिञ्चतीरिव सिच्यमाना आहुतय इव धर्माणस्त्वया धार्यमाणा रश्मयस्त्वे त्वय्यासते निवसन्ति । हे अग्ने त्वं कृष्णा कृष्णवर्णानि अर्जुना अर्जुनानि श्वेतवर्णानि ज्वालालक्षणानि रूपाणि च विश्वाः सर्वाः श्रियः शोभा अधि धिषे अधिकं यथा भवति तथा धारयसि । किमर्थम् । वः युष्माकं सर्वेषां देवानां विमदे विविधसोमपानजन्यमदार्थम् । अत एवमतः विवक्षसे त्वं महान् भवसि ॥

यमग्ने मन्यसे रयिं सहसावन्नमर्त्य ।
तमा नो वाजसातये वि वो मदे यज्ञेषु चित्रमा भरा विवक्षसे ॥ ४ ॥

यम् । अग्ने । मन्यसे । रयिम् । सहसाऽवन् । अमर्त्य ।
तम् । आ । नः । वाजऽसातये । वि । वः । मदे । यज्ञेषु । चित्रम् । आ । भर । विवक्षसे ॥ ४ ॥

१. त- 'वः ' नास्ति । २. त१.२.४.५–विवक्षते । ३. त–अग्नेरामैतत् । ४. त.म–दीप्तधनाः । ५. त–सिंचति । ६. त३.४.५.म१.२–आपः अग्नीन् ; त१.२.६.७–आप इष्टयुक्तं पृथिवीं अग्नीन् ; म७–आप इव अग्नीन् ।

हे अमर्त्य अमरणधर्मन् सहसावन् बलवन् एवंभूत हे अग्ने त्वं यं रयिं मन्यसे सर्वेषु धनेषु यद्धनं वरिष्ठमिति जानासि चित्रं चायनीयं तं रयिं नः अस्माकं वाजसातये अन्नलाभाय आ भर आहर प्रयच्छ। किमर्थम्। वः युष्माकं सर्वेषां देवानां यज्ञेषु विमदे विविधसोमादिहविर्जन्यमदनिमित्ते। यागेषु नानाप्रकारैर्हविर्भिर्युष्माकं तर्पणायेत्यर्थः। त्वमपि विवक्षसे महान् भवसि॥

अ॒ग्निर्जा॒तो अथ॑र्वणा वि॒दद्विश्वा॑नि॒ काव्या॑।

भुव॑द्दू॒तो वि॒वस्व॑तो॒ वि वो॒ मदे॑ प्रि॒यो य॒मस्य॒ काम्यो॒ विव॑क्षसे ॥ ५ ॥

अ॒ग्निः। जा॒तः। अथ॑र्वणा। वि॒दत्। विश्वा॑नि। काव्या॑।

भुव॑त्। दू॒तः। वि॒वस्व॑तः। वि। वः॒। मदे॑। प्रि॒यः। य॒मस्य॑। काम्यः॑। विव॑क्षसे ॥ ५ ॥

अथर्वणा एतन्नामकर्षिणा जातः जनितः अग्निः। कथमवगम्यते। 'त्वामग्ने पुष्कराद्ध्यथर्वा निरमन्थत' (ऋ. सं. ६. १६. १३) इति मन्त्रान्तरात्। विश्वानि समस्तानि काव्या काव्यानि स्तोतृकर्माणि विदत् वेत्ति। विवस्वतः यजमानस्य दूतः देवानामाह्वानार्थं भुवत् भवति। किंच यमस्य संयन्तुर्यजमानस्य प्रियः इष्टः सन् काम्यः कमनीयः प्रार्थनीयो भवतीत्यर्थः। शिष्टं स्पष्टम्॥ ॥ ७ ॥

त्वां य॒ज्ञेष्वी॑ळ॒तेऽग्ने॑ प्रय॒त्य॑ध्व॒रे।

त्वं वसू॑नि॒ काम्या॒ वि वो॒ मदे॒ विश्वा॑ दधासि दा॒शुषे॒ विव॑क्षसे ॥ ६ ॥

त्वाम्। य॒ज्ञेषु॑। ईळ॑ते। अग्ने॑। प्र॒ऽय॒ति। अ॒ध्व॒रे।

त्वम्। वसू॑नि। काम्या॑। वि। वः॒। मदे॑। विश्वा॑। द॒धा॒सि॒। दा॒शुषे॑। विव॑क्षसे ॥ ६ ॥

हे अग्ने त्वां प्रयति प्रकर्षेण गच्छति प्रवर्तमाने अध्वरे यागे यज्ञेषु यजनीयेषु हविःप्रदानेषु सत्सु ईळते ऋत्विग्यजमानाः स्तुवन्ति। अपि च हे अग्ने त्वं विश्वा विश्वानि काम्या काम्यानि कमनीयानि वसूनि धनानि दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय विमदे सोमादिहविर्जन्यतृप्तौ सत्यां दधासि प्रयच्छसि। अतः कारणात् विवक्षसे त्वं महान् भवसि॥

त्वां य॒ज्ञेष्वृ॒त्विज॒ं चारु॑मग्ने॒ नि षे॑दिरे।

घृ॒तप्र॑तीकं॒ मनु॑षो॒ वि वो॒ मदे॑ शु॒क्रं चेति॑ष्ठम॒क्षभि॒र्विव॑क्षसे ॥ ७ ॥

त्वाम्। य॒ज्ञेषु॑। ऋ॒त्विज॑म्। चारु॑म्। अ॒ग्ने॒। नि। से॒दि॒रे॒।

घृ॒तऽप्र॑तीकम्। मनु॑षः। वि। वः॒। मदे॑। शु॒क्रम्। चेति॑ष्ठम्। अ॒क्षऽभिः॑। विव॑क्षसे ॥ ७ ॥

हे अग्ने त्वां मनुष्या यजमानाः यज्ञेषु यागेषु नि षेदिरे नियमेन स्थापयन्ति। कीदृशम्। ऋत्विजं होतृनामकं[1] चारुं रमणीयं घृतप्रतीकम् आज्याहुतिपूर्णमुखं शुक्रं ज्वलन्तम् अक्षभिः व्याप्तैस्तेजोभिः चेतिष्ठम् अतिशयेन ज्ञातारम्। किमर्थम्। वि वो मदे तव सोमादिहविर्जन्यविविधतृप्त्यर्थम्। यस्मादेवं तस्मात् विवक्षसे महान्[2] भवसि[3]॥

१. त-होम॰। २. ग-स१.७-म-त्वं महान्। ३. त-भवति।

अग्ने॑ शु॒क्रेण॑ शो॒चिषो॒रु प्र॑थयसे बृ॒हत् ।
अ॒भि॒क्रन्द॑न्वृषायसे॒ वि वो॒ मदे॒ गर्भं॑ दधासि जा॒मिषु॒ विव॑क्षसे ॥ ८ ॥

अग्ने॑ । शु॒क्रेण॑ । शो॒चिषा॑ । उ॒रु । प्र॒थ॒य॒से॒ । बृ॒हत् ।
अ॒भि॒ऽक्रन्द॑न् । वृ॒ष॒ऽय॒से॒ । वि । वः॒ । मदे॑ । गर्भ॑म् । द॒धा॒सि॒ । जा॒मिषु॑ । विव॑क्षसे ॥ ८ ॥

हे अग्ने बृहत् महांस्त्वं शुक्रेण दीप्तेन शोचिषा तेजसा उरु प्रथयसे विस्तीर्णं यथा भवति तथा प्रख्यातो भवसि । किंच अभिक्रन्दन् आभिमुख्येन युद्धार्थं शत्रूनाह्वयन् वृषायसे वृष इवाचरसि । युद्धकाले दर्पितवृष इव रोरूयमाणस्त्वमित्यर्थः । एवं[1] माध्यमिकः सन् जामिषु भगिनीभूतास्वोषधीषु गर्भं बीजलक्षणं दधासि वृष्टिद्वारेण धारयसि । एकस्मात् प्रजापतेः सकाशा-दुद्भूतत्वादस्माकमोषध्योर्जामित्वमुपपद्यते । कस्मिन् सति । वि वो मदे तव विविधसोमादिहवि-र्जन्यमदे संजाते सति । यस्मादेवं कृतवानसि तस्मात्त्वं विवक्षसे महान् भवसि । विवक्षस इति महन्नाम वक्षेर्वा वहतेर्वा सनन्तस्य रूपमिति ॥ ॥ ५ ॥

' कुह ' इति पञ्चदशर्चं षष्ठं सूक्तमैन्द्रम् । पञ्चदशी त्रिष्टुप् पञ्चमीसप्तमीवर्जम्‌य्वशिष्टा अनुष्टुभः शिष्टाः पुरस्ताद्बृहत्यः । आद्यन्द्वादशाकृत्यएकादशी पुरस्ताद्बृहती । पूर्ववदृषिः । तथा चानुक्रान्तं— ' कुह पञ्चोना पुरस्ताद्बार्हतं त्रिष्टुबन्तं त्वं त्या चिदश्वस्यं नोऽनुष्टुभः ' इति । चतुर्थेऽहनि निष्केवल्य एतत्सूक्तम् । सूत्रितं च— ' कुह श्रुत इन्द्रो युध्मस्य त इति निष्केवल्यम् ' (आश्व. श्रौ. ७. ११) इति ॥

कुह॑ श्रु॒त इन्द्रः॒ कस्मि॑न्न॒द्य जने॑ मि॒त्रो न श्रू॑यते ।
ऋषी॑णां वा॒ यः क्षये॒ गुहा॑ वा॒ चर्कृ॑षे॒ गि॒रा ॥ १ ॥

कुह॑ । श्रु॒तः । इन्द्रः॑ । कस्मि॑न् । अ॒द्य । जने॑ । मि॒त्रः । न । श्रू॒यते॑ ।
ऋषी॑णाम् । वा॒ । यः । क्षये॑ । गुहा॑ । वा॒ । चर्कृ॑षे । गि॒रा ॥ १ ॥

अद्य अस्मिन् दिने इन्द्रः कुह कुत्र स्थाने श्रुतः विश्रुतः प्रख्यातः । कस्मिन् जने यजमाने इज्यत्वेन स्तुत्यत्वेनावस्थितः श्रूयते प्रख्याप्यते । तत्र दृष्टान्तः । मित्रो न सूर्य इव सखेव वा महत् । यः इन्द्रः ऋषीणां भृग्वादीनां क्षये निवास आश्रमे गुहा वा गुहायामरण्ये वा गिरा स्तुतिलक्षणया वाचा चर्कृषे अत्यर्थमाकृष्यते । अत्यर्थं स्तूयत इत्यर्थः । स इन्द्रः कुह श्रुत इति पूर्वेण संबन्धः ॥

इ॒ह श्रु॒त इन्द्रो॑ अ॒स्मे अ॒द्य स्तवे॑ व॒ज्र्यृची॑षमः ।
मि॒त्रो न यो जने॒ष्वा यश॑श्च॒क्रे असा॒म्या ॥ २ ॥

इ॒ह । श्रु॒तः । इन्द्रः॑ । अ॒स्मे इति॑ । अ॒द्य । स्तवे॑ । व॒ज्री । ऋची॑षमः ।
मि॒त्रः । न । यः । जने॑षु । आ । यशः॑ । च॒क्रे । असा॑मि । आ ॥ २ ॥

इह अस्मिन् यज्ञे इन्द्रः श्रुतः प्रख्यातः । अद्य अस्मिन्दिवसे अस्मे अस्माभिः स्तवे स्तूयते । कीदृशः । वज्री वज्रवान् ऋचीषमः । ' यदूचाय इन्द्र ते सतं सतं भूमीरुत स्युः न त्वा

1. त—त्वं माध्यमिकः ।

वज्रिन्' (ऋ. सं. ८. ७०. ५) इत्यादिकया स्तुत्या समानगुण इत्यर्थः । यः इन्द्रः मित्रो न सूर्य इव स्निग्ध इव वा जनेषु स्तोतृजनेषु श्रवः अन्नं कीर्तिं वा धाके करोति । कीदृशम् । असामि असाधारणम् । स इन्द्रोऽस्माभिः स्तूयत इति पूर्वेण संबन्धः ॥

महो यस्पतिः शवसो असाम्या महो नृम्णस्य तूतुजिः ।
भर्ता वज्रस्य धृष्णोः पिता पुत्रमिव प्रियम् ॥ ३ ॥

महः । यः । पतिः । शवसः । असामि । आ । महः । नृम्णस्य । तूतुजिः ।
भर्ता । वज्रस्य । धृष्णोः । पिता । पुत्रम्ऽइव । प्रियम् ॥ ३ ॥

यः इन्द्रः महः महतः शवसः बलस्य पतिः ईश्वरः असाम्या । आङ् मर्यादायाम् । आ समाप्तेः । अनन्तगुण इत्यर्थः । महः महतः नृम्णस्य धनस्य च तूतुजिः स्तोतृभ्यः प्रेरकः । किंच धृष्णोः शत्रूणां धर्षकस्य वज्रस्य स्वकीयस्यायुधस्य भर्ता य इन्द्रो धारयिता । स इन्द्रोऽस्मान् पालयत्विति शेषः। तत्र दृष्टान्तः । पिता पुत्रमिव प्रियम् । यथा पितेप्सितं सुतं पाति तद्वत् ॥

युजानो अश्वा वातस्य धुनी देवो देवस्य वज्रिवः ।
स्यन्ता पथा विरुक्मता सृजानः स्तोष्यध्वनः ॥ ४ ॥

युजानः । अश्वा । वातस्य । धुनी इति । देवः । देवस्य । वज्रिऽवः ।
स्यन्ता । पथा । विरुक्मता । सृजानः । स्तोषि । अध्वनः ॥ ४ ॥

हे वज्रिवः वज्रवन्निन्द्र । एको मत्वर्थीयोऽनुवादकः । देव द्योतमानस्त्वं देवस्य द्योतमानस्य वातस्य वायोः धुनी प्रेरकौ । वायोरपि शीघ्रगामिनावित्यर्थः । अश्वा अश्वौ त्वदीयौ हरिनामकौ युजानः स्वरथे संयोजयन् । कीदृशौ । विरुक्मता विरोचनवता पथा मार्गेण स्यन्ता स्यन्तौ गच्छन्तौ । अध्वनः युद्धे गमनमार्गान् सृजानः उत्पादयन् स्तोषि सतत स्तूयसे ॥

त्वं त्या चिद्वातस्याश्वागा ऋज्रा त्मना वहध्यै ।
ययोर्देवो न मर्त्यो यन्ता नकिर्विदाय्यः ॥ ५ ॥

त्वम् । त्या । चित् । वातस्य । अश्वा । आ । अगाः । ऋज्रा । त्मना । वहध्यै ।
ययोः । देवः । न । मर्त्यः । यन्ता । नकिः । विदाय्यः ॥ ५ ॥

पश्चार्धसंबन्धादुत्तरोऽर्धर्चः पूर्वं व्याख्यायते । ययोः त्वदीययोः यन्ता नियन्ता निवारयिता देवो न देवानां मध्ये कश्चिदपि देवो नास्ति मर्त्यः मनुष्याणां मध्ये कश्चिदपि नास्ति नकिः न कश्चिदपि विदाय्यः वेत्ता । जवस्य बलस्येति वा शेषः । हे इन्द्र त्वं वातस्य वायोर्वेगेन जवेन च युक्तौ ऋज्रा ऋजुगामिनौ त्या चित् तावपि अश्वा त्वदीयावश्वौ त्मना आत्मनैव । सारथि-निरपेक्षेणेत्यर्थः । वहध्यै वहनार्थम् । अभिमतदेशप्रापणायेत्यर्थः । आ अगाः आभिमुख्येन गच्छसि[1] ॥ ॥ ६ ॥

१. त-म६—गच्छति ।

अध॒ ग्मन्तो॒शना॑ पृच्छते वां॒ कद॑र्था न॒ आ गृ॒हम्।
आ ज॑ग्मथुः परा॒काद्दि॒वश्च॒ ग्मश्च॒ मर्त्य॑म् ॥ ६ ॥

अध॑। ग्मन्ता॑। उ॒शना॑। पृ॒च्छ॒ते॒। वा॒म्। कत्ऽअ॑र्था। न॒। आ। गृ॒हम्।
आ। ज॒ग्म॒थुः॒। प॒रा॒कात्। दि॒वः। च॒। ग्मः। च॒। मर्त्य॑म् ॥ ६ ॥

अध अथ यज्ञसमाप्त्यनन्तरम् उशना भार्गव ऋषिः हे इन्द्राग्नी ग्मन्ता स्वस्थानं प्रति गच्छन्तौ वां युवां पृच्छते पृच्छति स्म। यद्वा। उशनेति विभक्तिव्यत्ययः। उशनसमिन्द्रस्य सखिभूतं भार्गवमिन्द्रं च युवां सर्वो यजमानः पृच्छति। किं पृष्टवानिति उच्यते। युवां कदर्था कदर्थौ किंप्रयोजनवन्तौ सन्तौ नः अस्मदीयम्। आकारः प्रतीत्यस्यार्थे। गृहं प्रति पराकात्। दूरनामैतत्। दूरात् आ जग्मथुः आगतवन्तौ स्थः। तदेवोक्तम्। दिवश्च द्युलोकाच्च ग्मश्च भूलोकाच्च मर्त्यं मनुष्यं मां प्रत्यागतवन्तौ। युवयोः कृतार्थत्वाद्यागमनमस्मदनुग्रहार्थमेव न स्वार्थमिति युवमनुग्रहतीत्यर्थः ॥

आ न॑ इन्द्र पृक्षसे॒ऽस्माकं॒ ब्रह्मोद्य॑तम्।
तत्त्वा॑ याचामहे॒ऽवः शुष्णं॒ यद्धन्नमा॑नुषम् ॥ ७ ॥

आ। न॒। इन्द्र॑। पृ॒क्ष॒से॒। अ॒स्माक॑म्। ब्रह्म॑। उत्ऽय॑तम्।
तत्। त्वा॒। या॒चा॒म॒हे॒। अवः॑। शुष्ण॑म्। यत्। हन्। अमा॑नुषम् ॥ ७ ॥

हे इन्द्र त्वम्। न इति तृतीयार्थे षष्ठी। नः अस्माभिः उद्यतम् उत्क्षिप्तम्। दत्तमित्यर्थः। अस्माकम् अस्मदीयं ब्रह्म हविर्लक्षणमन्नम्। आङ् मर्यादायाम्। आ तृप्तेरित्यर्थः। पृक्षसे आत्मना संपर्चय। 'पृची संपर्के' इति धातो रूपम्। आभक्षयेत्यर्थः। किंच वयमपि त्वा एवंभूतं त्वां[1] तत्[1]। यदुत्कृष्टमस्तीति शेषः। तत्तादृशमन्नम् अवः तद्रक्षणं च याचामहे प्रार्थयामहे। तथा यत् शुष्णं बलम् अमानुषं मनुष्यादन्यं राक्षसादिकं हन् हन्ति तदुत्कृष्टं बलं च याचामहे। यद्वा। हे इन्द्र त्वं शुष्णमेतन्नामानममानुषं मनुष्यव्यतिरिक्तमसुरं हन् हतवानसि। हत्वा च यथेन रक्षणेन त्रैलोक्यं पालितवानसि तथैव पालनमस्माकमपि भवेदिति त्वां याचामह इति वाक्यार्थः ॥

अ॒क॒र्मा दस्यु॑र॒भि नो॑ अम॒न्तुर॒न्यव्र॑तो॒ अमा॑नुषः।
त्वं तस्या॑मित्रह॒न्वध॑र्दा॒सस्य॑ दम्भय ॥ ८ ॥

अ॒क॒र्मा। दस्युः॑। अ॒भि। नः॒। अ॒म॒न्तुः। अ॒न्यऽव्र॑तः। अमा॑नुषः।
त्वम्। तस्य॑। अ॒मि॒त्र॒ऽह॒न्। वधः॑। दा॒सस्य॑। द॒म्भ॒य॒ ॥ ८ ॥

अकर्मा अविद्यमानयागादिकर्मा दस्युः उपक्षपयिता अभि आभिमुख्येन स्वरूपतः नः अस्मान् अमन्तुः अज्ञाता। यद्वा। अत्र अवेरुपसर्गस्य अकारलोपो द्रष्टव्यः। अवमन्तुरवमन्ताभिभविता। अन्यव्रतः श्रुतिस्मृतिव्यतिरिक्तकर्मा अमानुषः मनुष्यसंव्यवहाराद्बाह्यः। असुरप्रकृतिरित्यर्थः। य[2] एवंभूतोऽस्ति हे अमित्रहन् शत्रूणां हन्तरिन्द्र त्वं दासस्य उपक्षपयितव्यस्य वधः हन्ता सन् दम्भय तं शत्रुं हिन्धि ॥

---

१. त-म१.२.४.७-त्वा मां; म६-त्वां। २. त-म६-'य' नास्ति।

त्वं न इन्द्र शूर शूरैरुत त्वोतासो बर्हणा ।
पुरुत्रा ते वि पूर्तयो नवन्त क्षोणयो यथा ॥ ९ ॥

त्वम् । नः । इन्द्र । शूर । शूरैः । उत । त्वाऽऊतासः । बर्हणा ।
पुरुऽत्रा । ते । वि । पूर्तयः । नवन्त । क्षोणयः । यथा ॥ ९ ॥

हे शूर विक्रान्त इन्द्र त्वं शूरैः भटैः मरुद्भिः सहितः सन् नः अस्मान् पाहीति शेषः । उत अपि च त्वोतासः त्वया रक्षिता वयं बर्हणा परिवर्हणायां शत्रूणां हिंसायां समर्था भवेम । किंच ते त्वदीयाः पूर्तयः कामानां पूरणानीप्सितार्थप्रदानानि पुरुत्रा बहून् स्तोतॄन् वि नवन्त विविधं व्याप्नुवन्ति । क्षोणयः । मनुष्यनामैतत् । मनुष्याः स्वकीयं स्वामिनं सेवार्थं यथा व्याप्नुवन्ति तद्वत् ॥

त्वं तान्वृत्रहत्ये चोदयो नॄन्कार्पाणे शूर वज्रिवः ।
गुहा यदी कवीनां विशां नक्षत्रशवसाम् ॥ १० ॥

त्वम् । तान् । वृत्रऽहत्ये । चोदयः । नॄन् । कार्पाणे । शूर । वज्रिऽवः ।
गुहा । यदि । कवीनाम् । विशाम् । नक्षत्रऽशवसाम् ॥ १० ॥

हे वज्रिवः वज्रधर शूर इन्द्र त्वं कार्पाणे । असिः कृपाणः । तेन साध्यं[1] युद्धं कार्पाणम् । तस्मिन् वृत्रहत्ये शत्रुहननार्थं नॄन् नरान् तान् प्रसिद्धान् मरुद्गणान् चोदयः चोदयसि प्रेरयसि । यदि यदा त्वं कवीनां मेधाविनां नक्षत्रशवसां देवान् प्रतिगच्छद्बलानां विशां स्तोतृजनानां संबन्धीनि गुहा गूढानि गुणैः संवृतानि स्तोत्राणि शृणोषीति शेषः । तदा प्रेरयसीति पूर्वेणान्वयः ॥ ॥७॥

मक्षू ता त इन्द्र दानाप्नस आक्षाणे शूर वज्रिवः ।
यद्ध शुष्णस्य दम्भयो जातं विश्वं सयावभिः ॥ ११ ॥

मक्षु । ता । ते । इन्द्र । दानऽअप्नसः । आक्षाणे । शूर । वज्रिऽवः ।
यत् । ह । शुष्णस्य । दम्भयः । जातम् । विश्वम् । सयावऽभिः ॥ ११ ॥

हे शूर विक्रान्त वज्रिवः वज्रोपेत इन्द्र दानाप्नसः दानकर्मणः । स्तोतृभ्यः सततमभीष्टफलप्रदस्येत्यर्थः । ते तव स्वभूतानि मक्षु क्षिप्राणि अविलम्बितानि । क्षिप्रकरणयुक्तानीत्यर्थः । आक्षाणे स्तोतृभिर्व्याप्यमाने त्वय्यवस्थितानि ता तानि कर्माणि स्तोतारः स्तुवन्तीति शेषः । सयावभिः सहयातृभिर्मरुद्भिः सहितस्त्वं शुष्णस्य असुरस्य विश्वं जातं सर्वमपत्यजातं दम्भयः अदम्भयः । हिंसितवानसि । यद्ध । एवमादीनि यानि खलु कर्माणि सन्ति तानि स्तुवन्तीति पूर्वेण संबन्धः ॥

माकुध्र्यगिन्द्र शूर वस्वीरस्मे भूवन्नभिष्टयः ।
वयंवयं त आसां सुम्ने स्याम वज्रिवः ॥ १२ ॥

मा । अकुध्र्यक् । इन्द्र । शूर । वस्वीः । अस्मे इति । भुवन् । अभिष्टयः ।
वयम्ऽवयम् । ते । आसाम् । सुम्ने । स्याम । वज्रिऽवः ॥ १२ ॥

१. त-कार्यं ।

हे शूर विक्रान्त इन्द्र अस्मे अस्माकं स्वभूताः वस्वीः महत्यः अभिष्टयः आभिमुख्येनैष्टव्या इच्छाः । यद्वा । आभिमुख्येच्छा अभीप्सितप्रार्थनाः । कुध्र्यक् कुत्सिताः । विफला इत्यर्थः । मा भूवन् । किं तर्हि हे वज्रिवः वज्रिन्निन्द्र ते तव प्रसादात् वयंवयम् केचिद्यजमानाः । द्विर्वचनमतित्वराप्रदर्शनार्थम् । आसाम् इच्छानामिच्छन्तो वा संबन्धिनि सुम्ने सुखे अवस्थिताः स्याम भवेम । वयमभिप्रियान्येन स्तोतृप्रसुखेन युक्ताः शीघ्रं भवेमेत्याशास्महे इत्यर्थः ॥

अस्मे ता त इन्द्र सन्तु सत्याहिंसन्तीरुपस्पृशः ।
विद्याम यासां भुजो धेनूनां न वज्रिवः ॥ १३ ॥

अस्मे इति । ता । ते । इन्द्र । सन्तु । सत्या । अहिंसन्तीः । उपऽस्पृशः ।
विद्याम । यासाम् । भुजः । धेनूनाम् । न । वज्रिऽवः ॥ १३ ॥

हे इन्द्र अस्मे अस्माकं स्वभूताः । ता सत्या इत्युभयत्र प्रथमाबहुवचनस्य छान्दस आकारः सम्भवति निर्देशविशेषणत्वात् । ताः तास्ता स्तुतयः उपस्पृशः । त्वामुपगम्य स्पृशन्तीत्युपस्पृशः स्तुतयः । ते तव प्रसादात् सत्या सत्याः सन्तु यथार्था भवन्तु । तव सद्गुणग्राहिण्य इत्यर्थः । अपि च अहिंसन्तीः त्वामहिंसन्त्यश्च भवन्तु । सत्स्तुतित्वादनुद्वेजयन्त्यश्च भवन्त्वित्यर्थः । हे वज्रिवः इन्द्र यासां स्तुतीनां संबन्धिनः[1] भुजः इष्टानिष्टान् भोगान् विद्याम वयं लभेमहि । तत्र दृष्टान्तः । धेनूनां न । गवां क्षीरादिभोगान् यथा गोस्वामी लभते तद्वत् । ताः सत्या भवन्त्विति पूर्वेणान्वयः ॥

अहस्ता यदपदी वर्धत क्षाः शचीभिर्वेद्यानाम् ।
शुष्णं परि प्रदक्षिणिद्विश्वायवे नि शिश्नथः ॥ १४ ॥

अहस्ता । यत् । अपदी । वर्धत । क्षाः । शचीभिः । वेद्यानाम् ।
शुष्णम् । परि । प्रऽदक्षिणित् । विश्वऽआयवे । नि । शिश्नथः ॥ १४ ॥

हे इन्द्र यत् यदा क्षाः भूमिः अहस्ता पाणिरहिता अपदी चरणवर्जिता च । अमनुष्यकर्मेत्यर्थः । वेद्यानां स्तोत्रयोग्यानां त्वत्प्रभृतीनां देवानां संबन्धिभिः शचीभिः कर्मभिः वर्धत अवर्धत । धनधान्यादिभिः समृद्धेत्यर्थः । तदा त्वं परि प्रदक्षिणित् पूर्वभूतां पृथिवीं परिवेष्ट्य प्रदक्षिणं यथा भवति तथा स्थितं शुष्णम् असुरं विश्वायवे । तादर्थ्ये[2] चतुर्थी । सर्वेषामस्तित्वशासिन एतदाख्यस्यैर्वयोस्तरासोऽर्थाय नि शिश्नथः नितरां ताडितवानसि । यद्वा । यदा शुष्णस्याच्छादनार्थं हस्तपादवर्जिता काचित्पृथिवी वेदितव्यानामसुराणां मायारूपैः कर्मभिः शुष्णमसुरं परिवेष्ट्य प्रदक्षिणं यथा भवति तथावस्थितावर्धत तदानीं तां मायोत्पादितां पृथिवीं विश्वायवे[2] सर्वव्यापकस्य मरुद्गणस्य प्रवेशनार्थं नि शिश्नथः ॥

पिबापिबेदिन्द्र शूर सोमं मा रिषण्यो वसवान वसुः सन् ।
उत त्रायस्व गृणतो मघोनो महश्च रायो रेवतस्कृधी नः ॥ १५ ॥

पिबऽपिब । इत् । इन्द्र । शूर । सोमम् । मा । रिषण्यः । वसवान । वसुः । सन् ।
उत । त्रायस्व । गृणतः । मघोनः । महः । च । रायः । रेवतः । कृधि । नः ॥ १५ ॥

१. त–भवेत । २. त–'तादर्थ्ये ... विश्वायवे' नास्ति ।

पिबपिब इति वीप्सातिशयप्रदर्शनार्था। हे शूर वीर इन्द्र त्वमभिषुतं सोमं शीघ्रं पिब। यागकालातिपत्तौ यावन्न भवति तावच्छीघ्रं सोमं पिबेत्यर्थः। इदु इति पूरणः। हे वसवान वसूनां धनानामानेतः त्वं वसुः प्रशस्तः सन् मा रिषण्यः यागकालातिक्रमजातेन दोषेणास्मान्मा हिंसीः। प्रशस्तस्य तव कर्मवैगुण्यकरणेन[1] हिंसितुमयुक्तमित्यर्थः। उत अपि च हे इन्द्र त्वं गृणतः त्वां स्तुवतः स्तोतॄन् मघोनः हविर्लक्षणधनवतो यजमानांश्च त्रायस्व प्रमादजनितकर्मवैगुण्यदोषात् पालयस्व। किंच महश्च राय इत्युभयत्र तृतीयार्थे षष्ठी। महः महता रायः धनेन च[2] नः अस्मान् रेवतः कृधि धनवतः कुरु॥ ॥ ८ ॥

'यजामहे' इति सप्तर्चं सप्तमं सूक्तम्। प्रथमासप्तम्यौ त्रिष्टुभौ। पञ्चम्यभिसारिणी। द्विरंशकत्रिर्द्वादशकवतीत्वभिसारिणीत्युच्यते। शिष्टाश्चतस्रो जगत्यः। पूर्ववदृषिदेवते। तथा चानुक्रान्तं— 'यजामहे सप्ताद्यन्त्ये त्रिष्टुभौ पञ्चम्यभिसारिणी' इति। चतुर्थेऽहनि माध्यंदिनसवने तृतीयपञ्चम्योरावर्तनेन त्रींस्तृचान् होत्रका एकैकं तृचमावपेरन्। सूत्रितं च— 'यजामह इन्द्रं वज्रदक्षिणमिति द्वितीयावेवमेव' (आश्व. श्रौ. ७. ११) इति॥

यजा॑मह॒ इन्द्रं॒ वज्र॑दक्षिणं॒ हरी॑णां र॒थ्यं१॒॑ विव्र॑तानाम्।
प्र श्मश्रु॒ दोधु॑वदू॒र्ध्वथा॑ भू॒द्वि सेना॑भि॒र्दय॑मानो॒ वि राध॑सा॥ १॥

यजा॑महे। इन्द्र॑म्। वज्र॑ऽदक्षिणम्। हरी॑णाम्। र॒थ्य॑म्। विऽव्र॑तानाम्।
प्र। श्मश्रु॑। दोधु॑वत्। ऊ॒र्ध्वऽथा॑। भू॒त्। वि। सेना॑भिः। दय॑मानः। वि। राध॑सा॥ १॥

वयम् इन्द्रं यजामहे सोमलक्षणैर्हविर्भिः पूजयामः। कीदृशम्। वज्रदक्षिणं शत्रुवधाय सततं वज्रो दक्षिणे हस्ते यस्य तं विव्रतानां रथवहनादिविविधकर्मणां हरीणाम् एतत्संज्ञकानामश्वानां रथ्यम् आनेतारम्। स इन्द्रः सोमपानानन्तरं श्मश्रु स्वकीयानि श्मश्रूणि दोधुवत् पुनःपुनः धुन्वानः सन् ऊर्ध्वथा ऊर्ध्वं प्र भूत् प्रादुरभूत्। किंच सेनाभिः मरुदादिस्वकीयैः सैन्यैः वि दयमानः विविधं शत्रून् हिंसन् राधसा। द्वितीयार्थे तृतीया। राधो धनम्। वीत्युपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः। विविधं स्तोतृभ्यो ददाति॥

हरी॒ न्व॑स्य॒ या वने॑ वि॒दे वस्विन्द्रो॑ म॒घैर्म॒घवा॑ वृत्र॒हा भु॑वत्।
ऋ॒भुर्वाज॑ ऋभु॒क्षाः प॑त्यते॒ शवोऽव॑ क्ष्णौमि॒ दास॑स्य॒ नाम॑ चि॒त्॥ २॥

हरी॒ इति॑। नु। अ॒स्य॒। या। वने॑। वि॒दे। वसु॑। इन्द्रः॑। म॒घैः। म॒घऽवा॑। वृ॒त्र॒ऽहा। भु॒व॒त्।
ऋ॒भुः। वाजः॑। ऋ॒भु॒क्षाः। प॒त्य॒ते॒। शवः॑। अव॑। क्ष्णौ॒मि॒। दास॑स्य। नाम॑। चि॒त्॥ २॥

अस्य इन्द्रस्य संबन्धिनौ या यौ हरी अश्वौ वने। वन्यन्ते संभजन्तेऽस्मिन्[3] देवा इति वनं यज्ञोऽरण्यं वा। तस्मिन् वसु ऋजीषलक्षणं[4] धनं यवसलक्षणं वा नु क्षिप्रं विदे विन्देते लभेते। यद्वा। यौ हरी अस्येन्द्रस्य वने संभजनार्थं वसु[5] वसुनो लाभाय क्षिप्रं भवत इति शेषः। ताभ्यां हरिभ्यां मघैः धनैः मघवा धनवान् इन्द्रः वृत्रहा वृत्राख्यस्यासुरस्य मेघस्य वा हन्ता भुवत् भवति। अपि च ऋभुः दीप्तः वाजः बलवान् ऋभुक्षाः महानिन्द्रः शवः शवसो

१. त–कर्मवैगुण्येन। २. त–'च' नास्ति। ३. त-भ–संभजंतेस्मिन्। ४. त-मु–ऋजीकलक्षणं।
५. त-भ१,२,४–'वसु' नास्ति।

बलस्य धनस्य वा पत्यते ईष्टे। यद्वा। शत्रूणां बलं प्रति पत्यते प्रतिपद्यते[1] गच्छति। अहमपि तस्य प्रसादात् दासस्य उपक्षपयितव्यस्य शत्रोः नाम चित्। नम्यतेऽनेनेति नाम शिरः। तदपि अव वर्णामि अव हन्मि। किमुतान्यदङ्गम्। अथवा नामधेयमपि नाशयामि किमुत शत्रुम्॥

यदा वज्रं हिरण्यमिदथा रथं हरी यमस्य वहतो वि सूरिभिः।
आ तिष्ठति मघवा सनश्रुत इन्द्रो वाजस्य दीर्घश्रवसस्पतिः॥ ३॥

यदा। वज्रम्। हिरण्यम्। इत्। अथ। रथम्। हरी इति। यम्। अस्य। वहतः। वि। सूरिऽभिः।
आ। तिष्ठति। मघऽवा। सनऽश्रुतः। इन्द्रः। वाजस्य। दीर्घऽश्रवसः। पतिः॥ ३॥

यदा इन्द्रः हिरण्यं हितरमणीयं वज्रं स्वकीयमायुधं शत्रुहननाय गृह्णातीति शेषः। इत् इति पूरणः। अथ तदानीम् अस्य इन्द्रस्य हरी अश्वौ यं रथं वहतः गन्तृप्रदेशं[2] विशेषेण प्रापयतः मघवा धनवान् इन्द्रः सूरिभिः स्तोतृभिः कुत्सादिभिः सह तं रथम् आ तिष्ठति आरोहति। कीदृशः। सनश्रुतः चिरप्रख्यातः। जगति स्वभावत एव विख्यात इत्यर्थः। दीर्घश्रवसः बहुकीर्तेः वाजस्य अन्नस्य पतिः स्वामी। एवंभूत इन्द्रस्तं रथमारोहतीत्यर्थः॥

सो चिन्नु वृष्टिर्यूथ्या स्वा सचाँ इन्द्रः श्मश्रूणि हरिताभि प्रुष्णुते।
अव वेति सुक्षयं सुते मधूदिद्धूनोति वातो यथा वनम्॥ ४॥

सो इति। चित्। नु। वृष्टिः। यूथ्या। स्वा। सचा। इन्द्रः। श्मश्रूणि। हरिता। अभि। प्रुष्णुते।
अव। वेति। सुऽक्षयम्। सुते। मधु। उत्। इत्। धूनोति। वातः। यथा। वनम्॥ ४॥

तच्छब्दश्रुतेर्यच्छब्दोऽध्याहर्तव्यः। या महती वृष्टिरस्ति सो सा वृष्टिः नु क्षिप्रम्। चित् इत्युपमार्थे। यथा सर्वं सिञ्चति तथा इन्द्रः स्वा स्वानि यूथ्या यूथानि मरुदादिगणलक्षणानि सचा सह स्थापि श्मश्रूणि च हरिता हरितवर्णेन सोमेन[3] अभि प्रुष्णुते। "प्रुष स्नेहन-सेचनपूरणेषु[4]" इति धातुः। आभिमुख्येन स्थिरया क्षिप्रं सिञ्चति। सोमं पाययति पिबति चेत्यर्थः। अपि च सुक्षयं शोभनं यज्ञगृहम् अव वेति अभिगच्छति। गत्वा च सुते सोमे अभिषुते सति मधु मधुररसोपेतं सोमं पीत्वा। मधु मध्विति शेषः। उदिद्धूनोति स्वशरीरमुत्कम्पयति। तत्र दृष्टान्तः। वातः वायुः यथा वनं वृक्षसमूहमुत्कम्पयति तद्वत्॥

यो वाचा विवाचो मृध्रवाचः पुरू सहस्राशिवा जघान।
तत्तदिदस्य पौंस्यं गृणीमसि पितेव यस्तविषीं वावृधे शवः॥ ५॥

यः। वाचा। विऽवाचः। मृध्रऽवाचः। पुरु। सहस्रा। अशिवा। जघान।
तत्ऽतत्। इत्। अस्य। पौंस्यम्। गृणीमसि। पिताऽइव। यः। तविषीम्। ववृधे। शवः॥ ५॥

यः इन्द्रः वाचा वाङ्मात्रेणैव विवाचः विविधवाचः स्वशत्रून् मृध्रवाचः हिंसितवाचः करोतीति शेषः। पुरु पुरूणि बहूनि अशिवा अशिवान्यसुखकराणि। दुःखकराणीत्यर्थः। सहस्रा शत्रूणां सहस्राणि जघान हन्ति। अपि च यः च इन्द्रः पितेव यथा पिता पुत्रस्य तविषीं

१. स-अ-सु—पद्यते। २. ग—गंतव्यप्रदेशं। ३. त-अ६—सोमेन च। ४. स-अ२—स्नेहनसेवन"।

बलप्रदानैः वर्धयति तथा वृष्टिद्वारेण सर्वस्य जगतः पाजः बलं वक्षणे वर्धयति अस्य इन्द्रस्य तत्त्वित् तत्तदेव पौंस्यं बलं गृणीमसि वयं स्तुमः । इन्द्रो येन येन बलेन शत्रून् हन्ति तस्य तत्तद्बलं वयं स्तुम इत्यर्थः ॥

स्तोमं त इन्द्र विमदा अजीजनन्नपूर्व्यं पुरुतमं सुदानवे ।
विद्मा ह्यस्य भोजनमिनस्य यदा पशुं न गोपाः करामहे ॥ ६ ॥

स्तोमम् । ते । इन्द्र । विऽमदाः । अजीजनन् । अपूर्व्यम् । पुरुऽतमम् । सुऽदानवे ।
विद्म । हि । अस्य । भोजनम् । इनस्य । यत् । आ । पशुम् । न । गोपाः । करामहे ॥६॥

हे इन्द्र ते तुभ्यं सुदानवे शोभनदानायार्थाय विमदाः विमदनामानो वयं स्तोमं स्तोत्रविशेषम् अजीजनन् जनितवन्तः । कृतवन्त इत्यर्थः । अत्र पूर्वोत्तरयोरेकवाक्यत्वात् पुरुषव्यत्ययः । कीदृशम् । अपूर्व्यम् अपूर्वमन्यैः पूर्वमकृतम् । उत्कृष्टमित्यर्थः । पुरुतमं बहुतमम् । नानाप्रकारोपेतमित्यर्थः । हि यस्मात्कारणात् हे इन्द्र इनस्य ईश्वरस्य अस्य ईदृशस्य तव यत् भोजनं धनमस्तीति विद्म वयं जानीमः तस्मात् कारणात् त्वदीयं तद्धनम् आ करामहे वयमस्मदभिमुखं कुर्महे । तत्र दृष्टान्तः । पशुं न गोपाः । यथा गोपालो धेनुमाह्वयन् स्वस्याभिमुखीं करोति तद्वत् ॥

माकिर्न एना सख्या वि यौषुस्तव चेन्द्र विमदस्य च ऋषेः ।
विद्मा हि ते प्रमतिं देव जामिवदस्मे ते सन्तु सख्या शिवानि ॥ ७ ॥

माकिः । नः । एना । सख्या । वि । यौषुः । तव । च । इन्द्र । विऽमदस्य । च । ऋषेः ।
विद्म । हि । ते । प्रऽमतिम् । देव । जामिऽवत् । अस्मे इति । ते । सन्तु । सख्या । शिवानि ॥७॥

हे इन्द्र तव च विमदस्य ऋषेः मम च नः । 'अस्मदो द्वयोश्च' (पा. सू. १. २. ५२) इति द्वयोर्बहुवचनम् । आवयोः एना एतानि सख्या[1] सख्यानि स्तुत्यस्तोतृत्वेज्ययष्टृत्वलक्षणानि सखिकर्माणि माकिः न वि यौषुः केचिदपि न विश्लथयेयुः । अपि च हि यस्मात् कारणात् हे देव द्योतमानेन्द्र ते तव प्रमतिं प्रकृष्टां मतिमनुग्राहिकां बुद्धिं विद्म वयं जानीमः । तत्र दृष्टान्तः । जामिवत् । यथा भ्राता स्वभगिन्यां स्नेहयुक्तां मतिं जानाति तद्वत् । तस्मात्कारणात् अस्मे अस्माकं ते तव च[1] सख्या सख्यानि शिवानि सन्तु मङ्गलानि भवन्तु । अनपायानीत्यर्थः ॥ ॥ ९ ॥

'इन्द्र सोमम्' इति षडृचमष्टमं सूक्तम् । चतुर्थ्याद्यास्तिस्रोऽनुष्टुभोऽश्विदेवत्याः । आद्यास्तिस्र ऐन्द्र्य आस्तारपङ्क्तिच्छन्दस्काः । आदितो द्वौ गायत्रौ ततो द्वौ जागतौ आस्तारपङ्क्तिः । ऋषिः पूर्ववत् । तथा चानुक्रान्तम्—'इन्द्र सोमं षळास्तारपङ्क्त्यन्तं त्वाश्विन्योऽन्त्यास्तिस्रोऽनुष्टुभः' इति । गतो विनियोगः ॥

इन्द्र सोममिमं पिब मधुमन्तं चमू सुतम् ।
अस्मे रयिं नि धारय वि वो मदे सहस्रिणं पुरूवसो विवक्षसे ॥ १ ॥

१. स५—' सख्या...च ' नास्ति ।

इन्द्र॑ । सोम॑म् । इ॒मम् । पि॒ब॒ । मधु॑ऽमन्तम् । च॒मू इति॑ । सु॒तम् ।

अ॒स्मे इति॑ । र॒यिम् । नि । धा॒र॒य॒ । वि । वः॒ । मदे॑ ।

स॒ह॒स्रिण॑म् । पु॒रु॒व॒सो॒ इति॑ पुरुऽवसो । वि॒व॒क्ष॒से ॥ १ ॥

हे इन्द्र त्वम् इमम् ईदृशं सोमं पिब । कीदृशम् । मधुमन्तं मधुररसोपेतं चम्वोः चम्वोः अधिषवणफलकयोः सुतम् अभिषुतम् । तदनन्तरं पुरुवसो बहुधन हे इन्द्र वः तव विमदे विशेषेण सोमजन्यमदे सति अस्मे अस्मासु रयिं धनं नि धारय नितरां स्थापय । कीदृशम् । सहस्रिणं सहस्रसंख्यायुक्तम् । प्रभूतमित्यर्थः । त्वया दत्तेन धनेन यस्माद्वयं पुनरपि त्वदर्थं यागं कुर्मः तस्मादस्मासु धनं निधेहीत्यर्थः । अतः कारणात् विवक्षसे । महन्नामैतत् । त्वं महान् भवसि ॥

त्वां य॒ज्ञेभि॑रु॒क्थैरुप॑ ह॒व्येभि॑रीमहे ।

शची॑पते शचीना॒ं वि वो॒ मदे॒ श्रेष्ठं॑ नो धेहि॒ वार्यं॒ विव॑क्षसे ॥ २ ॥

त्वाम् । य॒ज्ञेभिः॑ । उ॒क्थैः । उप॑ । ह॒व्येभिः॑ । ई॒म॒हे॒ ।

शची॑ऽपते । श॒ची॒नाम् । वि । वः॒ । मदे॑ । श्रेष्ठ॑म् । नः॒ । धे॒हि॒ । वार्य॑म् । वि॒व॒क्ष॒से ॥ २ ॥

हे इन्द्र वयं यज्ञेभिः यज्ञैः सोमयागादिभिः उक्थैः शस्त्रलक्षणैः[1] स्तोत्रैः हव्येभिः हव्यैः पुरोडाशादिभिश्च । उपेत्युपसर्गश्रुतेर्योग्यपदाध्याहारः । त्वाम् उपेत्य ईमहे अभिलषितं धनं याचामहे । अतो हे शचीपते कर्मणां पालयितः त्वं केषांचित्कर्मणां पालको न भवसीति न किंतु शचीनां सर्वेषां कर्मणां पालको भवसीत्यर्थः । एवं याचितस्त्वं नः अस्मभ्यं वार्यं वरणीयं श्रेष्ठं प्रशस्ततमं[2] पश्वादिधनं धेहि देहि । शिष्टं स्पष्टम् ॥

यस्पति॒र्वार्या॑णा॒मसि॑ र॒ध्रस्य॑ चोदि॒ता ।

इन्द्र॑ स्तोतॄ॒णाम॑वि॒ता वि वो॒ मदे॑ द्वि॒षो नः॑ पा॒ह्यंह॑सो॒ विव॑क्षसे ॥ ३ ॥

यः । पतिः॑ । वार्या॑णाम् । असि॑ । र॒ध्रस्य॑ । चो॒दि॒ता ।

इन्द्र॑ । स्तो॒तॄ॒णाम् । अ॒वि॒ता । वि । वः॒ । मदे॑ । द्वि॒षः । नः॒ । पा॒हि । अंह॑सः । वि॒व॒क्ष॒से ॥ ३ ॥

हे इन्द्र यः त्वं वार्याणां वरणीयानां धनानां पतिः असि स्वामी भवसि । रध्रस्य राधकस्य स्तोतुश्च चोदिता धनदानेन कर्मसु नियोक्ता च भवसि । किंच हे इन्द्र यस्त्वं स्तोतॄणामविता रक्षकोऽसि स त्वं वि वो मदे तव विविधे सोमजन्यमदे सति द्विषः द्वेष्टुः सकाशात् नः अस्मान् पाहि रक्ष । अंहसः पापाच्च रक्ष । कस्मादेवमुच्यसे । यस्मात्त्वं विवक्षसे महान् भवसि ॥

यु॒वं श॑क्रा मायावि॒ना स॑मी॒ची निर॑मन्थतम् ।

वि॒म॒देन॒ यदी॑ळि॒ता नास॑त्या नि॒रम॑न्थतम् ॥ ४ ॥

यु॒वम् । श॒क्रा॒ । मा॒या॒ऽवि॒ना॒ । स॒मी॒ची इति॑ स॒म्ऽई॒ची । निः । अ॒म॒न्थ॒त॒म् ।

वि॒ऽम॒देन॑ । यत् । ई॒ळि॒ता । नास॑त्या । निः॒ऽअम॑न्थतम् ॥ ४ ॥

१. स—शास्त्रलक्षणैः । २. स१.७-म६—प्रशस्यतमं; स५—प्रशस्यतमं ।

हे शक्रा शक्तौ शत्रुवधादिकर्मसु समर्थौ हे अश्विनौ मायाविना मायाविनौ प्रज्ञावन्तौ शत्रुवञ्चनकुशलौ वा युवं युवां समीची परस्परं संगतौ निरमन्थतम् अग्निं निरमथितम्। 'अश्विनावध्वर्यू' (ऐ. ब्रा. १. १८) इति ब्राह्मणोक्तत्वादग्निमन्थनमप्यश्विनोरुपपन्नमिति। कदाचिन्नौ निर्मथितवन्तौ उच्यते। यत् यदा नासत्या नासत्यौ युवां विमदेन मया ईळिता ईळितौ स्तुतौ निरमन्थतं निरमथितं तदानीं युवां परस्परं संगतौ निर्मथितवन्तौ[1] स्थ इत्यर्थः॥

विश्वे देवा अकृपन्त समीच्योर्निष्पतन्त्योः।
नासत्यावब्रुवन्देवाः पुनरा वहतादिति॥ ५॥

विश्वे। देवाः। अकृपन्त। सम्ऽईच्योः। निःऽपतन्त्योः।
नासत्यौ। अब्रुवन्। देवाः। पुनरिति। आ। वहतात्। इति॥ ५॥

हे अश्विनौ युवाभ्यामग्निमन्थनकाले[2] प्रेर्यमाणयोः समीच्योः परस्परेण संयुक्तयोररण्योः निष्पतन्त्योः विस्फुलिङ्गान् निर्गमयन्त्योः सत्योः विश्वे सर्वे इन्द्रादयो देवाः अकृपन्त युवामस्तुवन्। किंच देवाः नासत्यौ अश्विनौ युवाम् अब्रुवन् अवोचन्। किमिति। पुनरा वहतादिति। पुनःपुनरीदृशानि जगत्स्थितिहेतुभूतानि कर्माणि युवामाभिमुख्येन स्थित्वावहतम्[3]। यद्वा। युवाभ्यामुत्पाद्यमानः पुनरप्ययमग्निरस्मदीयानि[4] हवींष्यावहत्विति देवा नासत्यावब्रुवन्॥

मधुमन्मे परायणं मधुमत्पुनरायनम्।
ता नो देवा देवतया युवं मधुमतस्कृतम्॥ ६॥

मधुऽमत्। मे। पराऽअयनम्। मधुऽमत्। पुनरिति। आऽअयनम्।
ता। नः। देवा। देवतया। युवम्। मधुऽमतः। कृतम्॥ ६॥

हे अश्विनौ मे मदीयं परायणं गृहात्परागमनं मधुमत्। अत्र रसविशेषवाचिना मधुशब्देन तद्वता प्रीतिर्लक्ष्यते। युवयोः प्रसादात् प्रीतियुक्तं भवत्विति शेषः। पुनरायनं गृहं प्रत्यागमनं मधुमत् प्रीतियुक्तं भवतु। अपि च हे देवा देवौ द्योतमानौ ता तौ युवं युवां नः अस्मान् मधुमतः प्रीतियुक्तान् कृतं कुरुतम्। केनेति उच्यते। देवतया देवत्वेन। अणिमादिदेवतैश्वर्ययोगेनेत्यर्थः॥ ॥ १०॥

'भद्रम्' इत्येकादशर्चं नवमं सूक्तम्। तुह्यादिपरिभाषयेदमप्यास्तारपाङ्क्तम्। सोमदेवताकम्। 'ऋषिश्चान्यस्मात्' इति परिभाषया प्राजापत्य ऐन्द्रो वा विमदो वा वासुक्रो वसुकृदृषिः। तथा चानुक्रान्तं—'भद्रमेकादश सौम्यम्' इति। गतो विनियोगः॥

भद्रं नो अपि वातय मनो दक्षमुत क्रतुम्।
अधा ते सख्ये अन्धसो वि वो मदे रणन्गावो न यवसे विवक्षसे॥ १॥

भद्रम्। नः। अपि। वातय। मनः। दक्षम्। उत। क्रतुम्।
अध। ते। सख्ये। अन्धसः। वि। वः। मदे। रणन्। गावः। न। यवसे। विवक्षसे॥१॥

१. त-निर्मथितौ। २. त-युवाभ्यामग्नि°; म-युवामग्नि°। ३. त-मु-स्थित्वावहतं। ४. त-°मग्निरस्मदीयानि।

हे सोम त्वं नः अस्मदीयं मनः भद्रं कल्याणं वातय गमय । अस्माकं मनः शुभसंकल्पं कुर्वित्यर्थः । तथा दक्षमुत दक्षमपि । 'दक्ष वृद्धौ' । वृद्धं सर्वव्यापिनमन्तरात्मानमपि भद्रं शुभकारित्वलक्षणं[1] प्रापय । अस्माकमन्तरात्मानं शुभकारिणं कुर्वित्यर्थः । क्रतुमपि च क्रतुं प्रज्ञानं भद्रं शुभाध्यवसायलक्षणं प्रापय । शुभाध्यवसायिनं कुर्वित्यर्थः । अध अथ स्तोतारः ते तव सख्ये स्तुत्यस्तोतृत्वेऽयमुत्वलक्षणे सखिकर्मणि रणन् रमन्ताम् । तत्र दृष्टान्तः । गावो न यवसे । यथा धेनवो घासे रमन्ते प्रीतिं कुर्वन्ति तद्वत् । कस्मिन् सति । अन्धसः सोमाख्यस्यान्नस्य मदेषु वः तव विमदे विविधसोमजन्यमदनिमित्ते सति । कस्मादेवम् । यस्मात् विवक्षसे महान् भवसि ॥

हृदिस्पृशस्त आसते विश्वेषु सोम धामसु ।
अधा कामा इमे मम वि वो मदे वि तिष्ठन्ते वसूयवो विवक्षसे ॥ २ ॥

हृदिऽस्पृशः । ते । आसते । विश्वेषु । सोम । धामऽसु ।
अध । कामाः । इमे । मम । वि । वः । मदे । वि । तिष्ठन्ते । वसुऽयवः । विवक्षसे ॥ २ ॥

हे सोम ते तव हृदिस्पृशः स्तुतिभिर्हृदयं स्पृशन्त ऋत्विजो विश्वेषु धामसु सर्वेषु स्थानेषु आसते त्वां स्तुवन्तस्तिष्ठन्ति । अध अथ इमे भूताः[2] कामाः अभिलाषाः वि वो मदे तव सोमपानजन्यविविधमदनिमित्ते सति । सोमयागार्थमित्यर्थः । वसूयवः वसुकामाः धनमिच्छन्तः मम । भवन्तीति शेषः । वि तिष्ठन्ते उत्तिष्ठन्ति । कस्मादेवम् । यस्मात् विवक्षसे महान् भवसि ॥

उत व्रतानि सोम ते प्राहं मिनामि पाक्या ।
अधा पितेव सूनवे वि वो मदे मृळा नो अभि चिद्वधाद्विवक्षसे ॥ ३ ॥

उत । व्रतानि । सोम । ते । प्र । अहम् । मिनामि । पाक्या ।
अध । पिताऽइव । सूनवे । वि । वः । मदे । मृळ । नः । अभि । चित् । वधात् । विवक्षसे ॥ ३ ॥

उत अपि च हे सोम अहं ते तुभ्यं व्रतानि यागादिकर्माणि पाक्या परिपक्वया सर्वार्थदर्शिन्या प्रज्ञया । यद्वा । पाक्येति व्रतविशेषणमेतत् । पाक्यानि परिपक्वानि परिनिष्ठितानीत्यर्थः । प्र मिनामि प्रहिनस्मि । प्रकर्षेण करोमीत्यर्थः । अध अथ यागानन्तरं वि वो मदे तव विविधे मदे सति नः अस्मान् मृळ सुखय । अभि चिद्वधात् आभिमुख्येन स्थितात् शत्र्वादिवधादस्मान् पालयेति शेषः । तत्र दृष्टान्तः । पितेव सूनवे । यथा पिता पुत्रार्थं सुखयति सर्वस्मात्पुत्रमेव पालयति तद्वत् । यस्मात् सुखयमानः पालयमानश्चाहं युष्मदर्थं पुनःपुनः सोमयागं करोमि तस्मान्मां सुखय पालय चेत्यर्थः । कस्मादेवमुच्यते । यस्मात्त्वं विवक्षसे महान् भवसि । महान्तश्च भक्तान् सुखयन्ति पालयन्ति चेति भावः ॥

समु प्र यन्ति धीतयः सर्गासोऽवताँइव ।
क्रतुं नः सोम जीवसे वि वो मदे धारया चमसाँइव विवक्षसे ॥ ४ ॥

सम् । ऊँ इति । प्र । यन्ति । धीतयः । सर्गासः । अवतान्ऽइव ।
क्रतुम् । नः । सोम । जीवसे । वि । वः । मदे । धारय । चमसान्ऽइव । विवक्षसे ॥ ४ ॥

१. तं-सु-शुभकारिलक्षणं । २. ग-इमे ।

हे सोम धीतयः देवतासुखान् दधति पुष्णन्तीति धीतयः स्तुतयोऽस्मदीयाः सस्रु संभूयैव प्र यन्ति प्रकृष्टया गत्या त्वां गच्छन्ति । तत्र दृष्टान्तः । सर्गासोऽवतामिव । विसृज्यन्त उदकपानार्थमिति सर्गा गोसंघा अश्वसंघा वा । ते यथोदकपानार्थमादानार्थं वा अवतान् । कूपनामैतत् । कूपान् प्रति गच्छन्ति तद्वत् । त्वमप्येनमस्माकं क्रतुं यागादिकं कर्म प्रज्ञां वा नः अस्माकं जीवसे चिरंजीवनाय धारय महतादरेण स्थापय । तत्र दृष्टान्तः । चमसानिव । यथा नः तव विमदे विविधसोमजन्यमदे कर्तव्यत्वेन निमित्तभूते सत्यध्वर्युर्हविर्धाने महता यत्नेन चमसान् सोमपात्राणि स्थापयति तद्वत् । कस्मादेवमुच्यते । यस्मात्त्वं विवक्षसे महान्भवसि । यद्वा । धीतयः । अङ्गुलिनामैतत् । धमन्ति पिबन्त्याभिरिति धीतयोऽङ्गुलयः । हे सोम त्वां सस्रु प्र यन्ति सदैव प्रकर्षेण त्वां प्राप्नुवन्ति । किमिव । अवतानिव । जलोद्धरणार्थं विसृज्यन्त इति सर्गा रज्जवः । यथा कूपान् प्रति गच्छन्ति तद्वत् । तत्सर्वं नोऽस्माकं जीवसे चिरंजीवनाय क्रतुं कर्म धारय । यथा संपूर्णं भवति तथा पूरय । किमिव । यथा चमसान् स्वर्णं पूरयसि[1] तद्वत् ॥

तव॒ त्ये सो॑म॒ शक्ति॑भि॒र्निका॑मासो॒ व्यृ॑ण्विरे ।

गृत्स॑स्य॒ धीरा॑स्त॒वसो॒ वि वो॒ मदे॑ व्र॒जं गोम॑न्तम॒श्विनं॒ विव॑क्षसे ॥ ५ ॥

तव॑ । त्ये । सो॒म॒ । शक्ति॑ऽभिः । निऽका॑मासः । वि । ऋ॒ण्वि॒रे॒ ।

गृत्स॑स्य । धीराः॑ । त॒वसः॑ । वि । वः॒ । मदे॑ । व्र॒जम् । गोऽम॑न्तम् । अ॒श्विन॑म् । विव॑क्षसे ॥५॥

निकामासः[2] दृष्टादृष्टफले नियतकामाः एते ते प्रसिद्धाः धीराः मेधाविन ऋत्विजः शक्तिभिः यागादिकर्मभिः सह हे सोम गृत्सस्य मेधाविनः तवसः महतः तव व्यृण्विरे विविधाः स्तुतीर्गमयन्ति[3] प्राप्नुवन्ति । कुर्वन्तीत्यर्थः । अतः कारणात् वि वो मदे तव सोमपानजन्यविविधमदनिमित्तभूते सत्यस्मभ्यं गोमन्तं गोमहितम् अश्विनम् अश्वसहितं व्रजं गोष्ठम् । सामर्थ्यात् मन्दुरा लभ्यते । मन्दुरां च देहीति शेषः । कस्मादेवमुच्यते । यस्मात् विवक्षसे महान्भवसि ॥ ११ ॥

प॒शुं नः॑ सोम रक्षसि पुरु॒त्रा विष्ठि॑तं॒ जग॑त् ।

स॒माकृ॑णोषि जी॒वसे॒ वि वो॒ मदे॒ विश्वा॑ सं॒पश्य॒न्भुव॑ना॒ विव॑क्षसे ॥ ६ ॥

प॒शुम् । नः॒ । सोम॑ । र॒क्ष॒सि॒ । पु॒रु॒ऽत्रा । विऽस्थि॑तम् । जग॑त् ।

स॒म्ऽआकृ॑णोषि । जी॒वसे॑ । वि । वः॒ । मदे॑ । विश्वा॑ । स॒म्ऽपश्य॑न् । भुव॑ना । विव॑क्षसे ॥६॥

हे सोम त्वं नः अस्मदीयं पशुं देवयागार्थमुपाहृतं रक्षसि पालयसि । न केवलं पशुं किंतु पुरुत्रा बहुधा विष्ठितं सुरनरतिर्यग्योन्यादिभावेनावस्थितं जगत् च रक्षसि । किंच स त्वं समाकृणोषि जगतो वृत्तिं सम्यगाकरोषीत्यर्थः । किमर्थम् । जीवसे जीवनार्थम् । किं कुर्वन् । विश्वा भुवना विश्वानि भुवनानि भूतजातानि संपश्यन् । किमर्थमेतदादिकं सर्वं करोषि उच्यते । वि वो मदे युष्माकं सर्वेषां देवानां विविधहविर्जन्यतृप्त्यर्थम् । उक्तं हि— 'इतः प्रदानमुत देवा उप जीवन्ति अमुतः प्रदानं मनुष्या उप जीवन्ति' (तै. सं. ३. २. ९. ७) इति । अत एव त्वं विवक्षसे महान् भवसि । महतामेतत्सर्वमुचितमित्यर्थः ॥

१. स१.२.६.७–पूरयति । २. ग-भ–निकामासो निकामाः । ३. त–स्तुतीर्गमयति ।

त्वं नः सोम विश्वतो गोपा अदाभ्यो भव ।
सेध राजन्नप स्रिधो वि वो मदे मा नो दुःशंस ईशता विवक्षसे ॥ ७ ॥

त्वम् । नः । सोम । विश्वतः । गोपाः । अदाभ्यः । भव ।
सेध । राजन् । अप । स्रिधः । वि । वः । मदे । मा । नः । दुःऽशंसः । ईशत । विवक्षसे ॥७॥

हे सोम अदाभ्यः केनाप्यहिंस्यः त्वं विश्वतः सर्वतः नः अस्माकं गोपाः रक्षिता भव । अपि च हे राजन् राजमान सोम त्वं स्रिधः अस्मदुपक्षपयितॄन् अप सेध अस्मत्तोऽपगमय अपजहि वा[1] । नः अस्माकं दुःशंसः विद्यमानानामविद्यमानानां कर्मणां शंसिता प्रख्यापयिता मा ईशत ईशिता मा भूत् । तव प्रसादादस्माकमपवक्ता कश्चिदपि मा भूदित्यर्थः । किमर्थमेतत्सर्वं प्रार्थ्यसे । वि वो मदे तव विविधसोमादिहविर्भिर्मदनार्थम् । अतो विवक्षसे त्वं महान्भवसि ॥

त्वं नः सोम सुक्रतुर्वयोधेयाय जागृहि ।
क्षेत्रवित्तरो मनुषो वि वो मदे द्रुहो नः पाह्यंहसो विवक्षसे ॥ ८ ॥

त्वम् । नः । सोम । सुऽक्रतुः । वयःऽधेयाय । जागृहि ।
क्षेत्रवित्ऽतरः । मनुषः । वि । वः । मदे । द्रुहः । नः । पाहि । अंहसः । विवक्षसे ॥८॥

हे सोम सुक्रतुः शोभनप्रज्ञः क्षेत्रवित्तरः क्षेत्रस्यातिशयेन लम्भकः त्वं नः अस्माकं वयोधेयाय अन्नदानाय जागृहि । किंच द्रुहः द्रोग्धुः मनुषः मनुष्याच्छत्रोः सकाशात् नः अस्मान् पाहि रक्ष । अंहसः पापाच्च मोऽस्मान् पाहि । किमर्थम् । वि वो मदे । तव सोमादिहविर्भिर्मदनार्थमित्यर्थः । विवक्षसे त्वं महान्भवसि ॥

त्वं नो वृत्रहन्तमेन्द्रस्येन्दो शिवः सखा ।
यत्सीं हवन्ते समिथे वि वो मदे युध्यमानास्तोकसातौ विवक्षसे ॥ ९ ॥

त्वम् । नः । वृत्रहन्ऽतम । इन्द्रस्य । इन्दो इति । शिवः । सखा ।
यत् । सीम् । हवन्ते । सम्ऽइथे । वि । वः । मदे । युध्यमानाः । तोकऽसातौ । विवक्षसे ॥९॥

हे वृत्रहन्तम शत्रूणामतिशयेन हन्तर्हे इन्दो हे सोम यः त्वम् इन्द्रस्य शिवः सुखकरः सखा मित्रभूतोऽसि स त्वं नः अस्मान् पाहीति शेषः । कदेति उच्यते । तोकसातौ । तोक इत्यपत्यनाम । सातिः । 'षणु दाने' इत्यस्माद्धातोः क्तिन् । दीयतेऽस्मिन्नपत्यमिति तोकसातिः संग्रामविशेषणम् । तस्मिन् । अतिमहतीत्यर्थः । समिथे संग्रामे[1] युध्यमानाः युद्धं कुर्वाणाः शत्रुजनाः सीं सर्वतः यत्[2] यदा[2] हवन्ते युद्धार्थमस्मानाह्वयन्ति । तदास्माकं रक्षिता भवेत्यर्थः । कस्मिन् निमित्ते । वि वो मदे तव विविधहविर्भिर्मदनार्थनिमित्ते । विवक्षसे त्वं महान्भवसि । महतो हि पालनं युक्तमेवेति ॥

अयं घ स तुरो मद इन्द्रस्य वर्धत प्रियः ।
अयं कक्षीवतो महो वि वो मदे मतिं विप्रस्य वर्धयद्विवक्षसे ॥ १० ॥

१. स-भ६-ष । २. ग-क-भ-'यत् यदा' नास्ति ।

अयम् । घ । सः । तुरः । मदः । इन्द्रस्य । वर्धत । प्रियः ।

अयम् । कक्षीवतः । महः । वि । वः । मदे । मतिम् । विप्रस्य । वर्धयत् । विवक्षसे ॥ १० ॥

अयं घ इत्थं खलु सः प्रसिद्धः अस्माभिरभिषुतः सोमः तुरः सर्वकार्येषु त्वरणशील[1] मदः मदकरः प्रियः इन्द्रस्य तर्पयिता वर्धत अस्मदीयां मतिमवर्धयत् । अयं सोमः कक्षीवतः एतदाख्यस्यर्षेः । कीदृशस्य । महः महतः विप्रस्य मेधाविनः मतिं प्रज्ञां वर्धयत् अवर्धयत् । तद्वदस्माकमपि मतिं वर्धयेदित्यर्थः । शिष्टं गतम् ॥

अयं विप्राय दाशुषे वाजाँ इयर्ति गोमतः ।
अयं सप्तभ्य आ वरं वि वो मदे प्रान्धं श्रोणं च तारिषद्विवक्षसे ॥ ११ ॥

अयम् । विप्राय । दाशुषे । वाजान् । इयर्ति । गोऽमतः ।

अयम् । सप्तऽभ्यः । आ । वरम् । वि । वः । मदे ।

प्र । अन्धम् । श्रोणम् । च । तारिषत् । विवक्षसे ॥ ११ ॥

अयं सोमः विप्राय मेधाविने दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय गोमतः पशुयुक्तानि वाजान्[2] अन्नानि इयर्ति प्रेरयति । प्रयच्छतीत्यर्थः । किंच अयम् एव सोमः सप्तभ्यः होतृभ्यः वरं वरणीयं धनम् आ प्रयच्छति । अन्धं नेत्रहीनं दीर्घतमसमृषिं चक्षुष्प्रदानेन श्रोणं च पङ्गुं पराघृजमृषिं चरणप्रदानेन एवमुभावृषी प्र तारिषत् प्रकर्षेण वर्धितवान् । शिष्टं स्पष्टम् ॥ ॥१२॥

'प्र हि' इति नवर्चं दशमं सूक्तमानुष्टुभं पूषदेवताकम् । आद्यानुष्ट्यावुष्णिहौ । ऋषिः पूर्ववत् । तथा चानुक्रान्तं—'प्र हि नव पौष्णमानुष्टुभमाद्याचतुर्थ्यौ उष्णिहौ' इति । गतो विनियोगः ॥

प्र ह्यच्छा मनीषाः स्पार्हा यन्ति नियुतः ।
प्र दस्रा नियुद्रथः पूषा अविष्टु माहिनः ॥ १ ॥

प्र । हि । अच्छ । मनीषाः । स्पार्हाः । यन्ति । निऽयुतः ।

प्र । दस्रा । नियुत्ऽरथः । पूषा । अविष्टु । माहिनः ॥ १ ॥

हि यस्मात्कारणात् मनीषाः अस्मदीयाः स्तुतिलक्षणा वाचः अच्छ गुणग्रहणद्वारेण पूषण-मभिप्राप्तुं प्र यन्ति प्रकर्षेण गच्छन्ति । कीदृश्यः । स्पार्हाः सर्वगुणोपेतत्वात्स्पृहणीयाः नियुतः । नियमनाद्वा नियोजनाद्वैतद्रूपम् । अस्माभिर्नियमिता वा नियुक्ता वा । उच्चारिता इत्यर्थः । एतत् स्तोत्रोपकारस्य प्रत्युपकारं कर्तुं दस्रा दर्शनीयः नियुद्रथः गमनाय सर्वदा नियतरथो[3] नियुक्तरथो वा माहिनः महान् पूषा देवः प्राविष्टु अस्मान् प्रकर्षेण रक्षतु । यद्वा । दस्रा दंसयितारौ कर्मणा-मुपक्षपयितारौ । परिसमापयितारावित्यर्थः । एवंभूतौ पत्नीयजमानौ पूषा रक्षत्विति योज्यम् ॥

यस्य त्यन्महित्वं वाताप्यमयं जनः ।
विप्र आ वंसद्धीतिभिश्चिकेत सुष्टुतीनाम् ॥ २ ॥

१. त—त्वरणशीलः; म१.२.४—त्वरत्वरणशीलः । २. त-म६—वाजानि । ३. म६-सु—नियुतरथो ।

यस्य । त्यत् । महिऽत्वम् । वाताप्यम् । अयम् । जनः ।

विप्रः । आ । वंसत् । धीतिऽभिः । चिकेत । सुऽस्तुतीनाम् ॥ २ ॥

विप्रः मेधावी[1] अयं जनः यजमानः[2] यस्य पूष्णः संबन्धि त्यत् तत् प्रसिद्धं महित्वं महत्त्वं वाताप्यं सम्बके संभूतं परिपक्वमुदकं धीतिभिः यागादिकर्मभिः[3] आ वंसत् संभजते स देवः सुष्टुतीनां तदीयाः शोभनाः स्तुतीः चिकेत जानातु ॥

स वेद सुष्टुतीनामिन्दुर्न पूषा वृषा ।

अभि प्सुरः प्रुषायति व्रजं न आ प्रुषायति ॥ ३ ॥

सः । वेद । सुऽस्तुतीनाम् । इन्दुः । न । पूषा । वृषा ।

अभि । प्सुरः । प्रुषायति । व्रजम् । नः । आ । प्रुषायति ॥ ३ ॥

स उक्तगुणः सः पूषा सुष्टुतीनां शोभनस्तोत्राणाम् । स्वरूपमिति शेषः । वेद जानाति । अपि च इन्दुर्न सोम इव तथायं पूषा वृषा कामानां वर्षिता भवति । प्सुरः रूपवान् सः अभि अस्मानभिलक्ष्य प्रुषायति सिञ्चति । तथा नः अस्माकं व्रजं गोष्ठं च आ प्रुषायति आभिमुख्येन सिञ्चति । अस्मभ्यं हिरण्यपश्वादिकं ददातीत्यर्थः ॥

मंसीमहि त्वा वयमस्माकं देव पूषन् ।

मतीनां च साधनं विप्राणां चाधवम् ॥ ४ ॥

मंसीमहि । त्वा । वयम् । अस्माकम् । देव । पूषन् ।

मतीनाम् । च । साधनम् । विप्राणाम् । च । आऽधवम् ॥ ४ ॥

हे देव द्योतमान पूषन् वयं स्तोतारः त्वा त्वां मंसीमहि स्तुमः । कीदृशम् । अस्माकम् अस्मदीयानां मतीनां च अभिलषितानां च साधनं साधयितारं विप्राणां च मेधाविनामपि आधवं परिचर्यान्तरेण कम्पयितारम् ॥

प्रत्यर्धिर्यज्ञानामश्वहयो रथानाम् ।

ऋषिः स यो मनुर्हितो विप्रस्य यावयत्सखः ॥ ५ ॥

प्रतिऽअर्धिः । यज्ञानाम् । अश्वऽहयः । रथानाम् ।

ऋषिः । सः । यः । मनुःऽहितः । विप्रस्य । यवयत्ऽसखः ॥ ५ ॥

ऋषिः सर्वस्य द्रष्टा सः पूषा यज्ञानां प्रत्यर्धिः अर्धभाक् रथानां अश्वहयः । हयतिर्गतिकर्मा । रथानां संबन्धिभिरश्वैर्गमनशीलो भवति । अश्वयुक्तेन रथेन सदा गन्तेत्यर्थः । मनुर्हितः मनुष्यहितः यः विप्रस्य मेधाविनः स्तोतुः यावयत्सखः शत्रूणां पृथक्कर्ता सखा भवति स इति पूर्वेण संबन्धः ॥ ॥ १२ ॥

---

१. स–मेधावीयं यजमानजनः; त१-म१.२.४–मेधावी अयं यजमानः; म६-मु–मेधावी अयं यजमानजनः । २. त१.२-म७–य तत् , त३.४.५.६.७-म२-यत् ; म१.४.६–यत् तत् । ३. स-म१.२.४–यागादिकर्म ।

आधीषमाणायाः पतिः शुचायाश्च शुचस्य च ।
वासोवायोऽवीनामा वासांसि मर्मृजत् ॥ ६ ॥

आऽधीषमाणायाः । पतिः । शुचायाः । च । शुचस्य । च ।
वासःऽवायः । अवीनाम् । आ । वासांसि । मर्मृजत् ॥ ६ ॥

आधीषमाणायाः आसमन्तात् धीयमानायाः शुचायाश्च दीप्तायाः अजायाश्च पतिः स्वामी । न केवलं स्त्रीमात्रस्य किंतु शुचस्य दीप्तस्य पुंपशोः च पतिरित्यर्थः । एवंभूतः पूषा देवः अवीनाम् ऊर्णानां संबन्धिभी रोमभिः वासोवायः कृतापविशुद्धानि वस्त्राणि प्रेरयन् वासांसि रजकस्थानीयानि तानि वस्त्राणि आ मर्मृजत् आ समन्तात् प्रक्षालनाभ्यां शोधयन् भवति ॥

इनो वाजानां पतिरिनः पुष्टीनां सखा ।
प्र श्मश्रु हर्यतो दूधोद्वि वृथा यो अदाभ्यः ॥ ७ ॥

इनः । वाजानाम् । पतिः । इनः । पुष्टीनाम् । सखा ।
प्र । श्मश्रु । हर्यतः । दूधोत् । वि । वृथा । यः । अदाभ्यः ॥ ७ ॥

इनः ईश्वरः पूषा वाजानां हविरादीनां सर्वेषामन्नानां पतिः स्वामी इनः प्रभुः पुष्टीनां सर्वेषां प्राणिनां स्वभूतानां पोषणानां[1] करणं[1] सखा मित्रभूतः । सर्वस्योपकारित्वात् । किंच हर्यतः कामयमानस्य यजमानस्य स्वभूतं सोमं पिबन्निति शेषः । श्मश्रु श्मश्रूणि वृथा अनायासेनाप्रयत्नेन प्र वि अदूधोत् प्रकर्षेण विविधं कम्पयति यः पूषा अदाभ्यः शत्रुभिरहिंस्यः स इति पूर्वेण संबन्धः ॥

आ ते रथस्य पूषन्नजा धुरं ववृत्युः ।
विश्वस्यार्थिनः सखा सनोजा अनपच्युतः ॥ ८ ॥

आ । ते । रथस्य । पूषन् । अजाः । धुरम् । ववृत्युः ।
विश्वस्य । अर्थिनः । सखा । सनःऽजाः । अनपऽच्युतः ॥ ८ ॥

हे पूषन् देव ते त्वदीयस्य रथस्य धुरम् अजाः वाहनत्वेन आ ववृत्युः आवर्तयन्ति । आवहन्तीत्यर्थः । यस्त्वं विश्वस्य सर्वस्य अर्थिनः याचकस्य अभिलषितार्थप्रदानात् सखा सखिभूतः सनोजाः चिरं जातः अनपच्युतः स्वाधिकारादनपगतः[2] तस्य[2] ते रथमिति संबन्धः ॥

अस्माकमूर्जा रथं पूषा अविष्टु माहिनः ।
भुवद्वाजानां वृध इमं नः शृणवद्धवम् ॥ ९ ॥

अस्माकम् । ऊर्जा । रथम् । पूषा । अविष्टु । माहिनः ।
भुवत् । वाजानाम् । वृधः । इमम् । नः । शृणवत् । हवम् ॥ ९ ॥

माहिनः महान् पूषा अस्माकं स्वभूतं रथम्[3] ऊर्जा बलेन[3] अन्नेन वा अविष्टु अवतु रक्षतु । किंच वाजानाम् अन्नानां वृधः वर्धकः भुवत् भवतु । नः अस्मदीयम् इमम् ईदृग्भूतं हवम् आह्वानं शृणवत् शृणोतु ॥ ॥ १४ ॥

१. ग-पोषकानां रक्षणे; त-मु-पोषकाणां करणे । २. त-भर-॰दनपगतस्य; म१.२.७-॰दनपच्युतश्च तस्य । ३. त-रसं ऊर्जा बलेन; म-रसं ऊर्जा बलेन ।

'असत्सु मे' इति चतुर्विंशत्यृचमेकादशं सूक्तमिन्द्रपुत्रस्य वसुक्रस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रम्। तथा चानुक्रान्तम्—'असत्सु चतुर्विंशतिरैन्द्रो वसुक्रः' इति। महाव्रते मरुत्वतीयशस्त्र एतत्सूक्तम्। तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितं च—'असत्सु मे जरितः साभिवेगः पिबा सोममभि यमुग्र तर्दः' (ऐ. आ. ५. १. १) इति॥

असत्सु मे जरितः साभिवेगो यत्सुन्वते यजमानाय शिक्षम्।
अनाशीर्दामहमस्मि प्रहन्ता सत्यध्वृतं वृजिनायन्तमाभुम्॥ १॥

असत्। सु। मे। जरितरिति। सः। अभिऽवेगः। यत्। सुन्वते। यजमानाय। शिक्षम्।
अनाशीःऽदाम्। अहम्। अस्मि। प्रऽहन्ता। सत्यऽध्वृतम्। वृजिनऽयन्तम्। आभुम्॥ १॥

वासुक्रेषु सूक्तेषु बाहुल्येनेन्द्रः स्तूयते। इदानीमिन्द्रो वसुक्रं स्तोतुमुद्यतं पुत्रं संबोध्य स्वसामर्थ्यं कथयति येन विज्ञातदेवतारूपः सन् सुखेन स्तोष्यतीति। यद्वा। कार्यकारणयोरेकत्वोपचारात् 'आत्मा वै पुत्रनामासि' (आश्व. गृ. १.१५.११) इति वचनादिन्द्ररूपेणावस्थितो वसुक्र आत्मानं स्तौति। कश्चित् कश्चिदिन्द्र चेति। हे जरितः स्तोतः मे मम सु शोभनः सः तादृशः अभिवेगः अभिगमनं मनसां वृत्तिविशेषः असत् अस्ति विद्यते। यत् येन अभिवेगेन सुन्वते मह्यं सोमाभिषवं कुर्वते यजमानाय यज्वने शिक्षम् अभिलषितमर्थं ददामि। किंच अहम् अनाशीर्दाम्। आशीरित्यत्र प्रार्थना इह तु[1] सामर्थ्यात् प्रार्थितं[2] हविरुच्यते। तन्मह्यमददतं जनम्। यद्वा। आशीरिति सोमाश्रयणं दध्युच्यते। तस्यादातारम्। असोमयाजिनमित्यर्थः। प्रहन्ता अस्मि प्रकर्षेण हिंसिता भवामि। कीदृशम्। सत्यध्वृतं सत्यस्य हिंसकम्। अनृतवादिनं चेत्यर्थः। वृजिनायन्तं पापं कर्तुमिच्छन्तम् आभुं व्याप्नुवन्तम्॥

यदीदहं युधये संनयान्यदेवयून्तन्वा शूशुजानान्।
अमा ते तुम्रं वृषभं पचानि तीव्रं सुतं पञ्चदशं नि षिञ्चम्॥ २॥

यदि। इत्। अहम्। युधये। सम्ऽनयानि। अदेवऽयून्। तन्वा। शूशुजानान्।
अमा। ते। तुम्रम्। वृषभम्। पचानि। तीव्रम्। सुतम्। पञ्चऽदशम्। नि। सिञ्चम्॥ २॥

यत् यदा अहमित् अहमेव युधये युद्धार्थम् अदेवयून् देवान् यष्टुमनिच्छतोऽयज्वनः[3] संनयानि संगमयामि। कीदृशान्। तन्वा स्वशरीरेण शूशुजानान् आत्मंभरित्वात्पुष्टिलक्षणया दीप्त्या शुक्लान्। पुष्टानित्यर्थः। तदा हे इन्द्र अहम् अमा ऋत्विगादिभिः सहितः ते तुभ्यं तुम्रं प्रेरकं बलिनम्। पीवानमित्यर्थः। वृषभं सेचनसमर्थं पुंपशुं पचानि। किंच तीव्रं मदकरसं सुतम् अभिषुतं पञ्चदशम्। प्रतिपत्प्रभृति[4] पञ्चदशसंख्याकासु तिथिषु शुक्लपक्ष एकोत्तरवृद्ध्या पर्वाणि जायन्ते। कृष्णपक्षे तु तद्विहीयन्ते। एवंभूतपञ्चदशः सोम उच्यते। तम्। यद्वा। त्रिवृत्पञ्चदश-स्तोमोपेतं माध्यंदिनसवनकमित्यर्थः। नि षिञ्चं दशापवित्रे द्रोणकलशे चमसपात्रेऽग्नौ[5] वा[6] सिञ्चामि प्रक्षिपामीत्यर्थः॥

१. ल–'सु' नास्ति। २. त–प्रार्थ्यमानं। ३. त–*मिच्छतः अयजनः। ४. म-त३-अ१.२.४.५–*प्रभृतिषु। ५. त१.२.६ ७–चमसपात्रेणाग्नौ च; त४.५–चमसपात्रे अग्नौ च; त३-अ-मु–चमसपात्रे अग्नौ च।

नाहं तं वे॑द॒ य इति॒ ब्रवी॒त्यदे॑वयून्त्स॒मर॑णे जघ॒न्वान् ।
य॒दावाख्य॑त्स॒मर॑ण॒मृघा॑व॒दादिद्ध॑ मे वृष॒भा प्र ब्रु॑वन्ति ॥ ३ ॥

न । अ॒हम् । तम् । वे॒द॒ । यः । इति॑ । ब्रवी॑ति । अदे॑वऽयून् । स॒म्ऽअर॑णे । ज॒घ॒न्वान् ।
य॒दा । अव॑ऽअख्यत् । स॒म्ऽअर॑णम् । ऋघा॑वत् । आत् । इत् । ह॒ । मे॒ । वृ॒ष॒भाः । प्र । ब्रु॒व॒न्ति॒ ॥ ३ ॥

यः जनः अदेवयून् देवानकामयमानान्[1] देवद्विषो राक्षसादीन् समरणे संग्रामे जघन्वान् अहं हतवान् इति ब्रवीति वदति तं तादृशं मद्व्यतिरिक्तं जनम् अहं न वेद न जानामि। मत्तोऽन्यः संग्रामे शत्रूणां हन्ता नास्तीत्यर्थः। किंच यदा यस्मिन्काले समरणं संग्रामम् अवाख्यत् अवाक्तं व्यक्तकृतमहं पश्यामि। कीदृशम्। ऋघावत् ऋघावन्तं परस्परं हिंसायुक्तम्। अत्यन्तक्रूरमित्यर्थः। आत् तदानीं मे मम स्वभूतानि वृषभा वृषभकर्माणि दर्पितवृषभस्येव विक्रान्तकर्माणि प्र[2] ब्रुवन्ति[2]। विद्वज्जना इति शेषः। इत् ह इतीमौ पदपूरणौ॥

यद॒ज्ञाते॑षु वृ॒जने॒ष्वासं॒ विश्वे॑ स॒तो म॒घवा॑नो म आसन् ।
जि॒नामि॒ वेत्क्षेम॒ आ सन्त॑मा॒भुं प्र तं क्षि॑णां॒ पर्व॑ते पाद॒गृह्य॑ ॥ ४ ॥

यत् । अ॒ज्ञाते॑षु । वृ॒जने॑षु । आस॑म् । विश्वे॑ । स॒तः । म॒घऽवा॑नः । मे॒ । आ॒स॒न् ।
जि॒नामि॑ । वा॒ । इत् । क्षेमे॑ । आ । सन्त॑म् । आ॒भुम् ।
प्र । तम् । क्षि॒णा॒म् । पर्व॑ते । पा॒द॒ऽगृह्य॑ ॥ ४ ॥

यत् यदा अज्ञातेषु शरीरशस्त्रास्त्रबलादिभिरपरिज्ञातेषु वृजनेषु[3] संग्रामेषु आसम् अहं युद्धार्थमुपविशामि तदा विश्वे सर्वे मघवानः हविर्लक्षणतपोलक्षणधनवन्त ऋषयः सतः एवं वर्तमानस्य मे ममेन्द्रस्य समीपे आसन् उपविशन्ति। मम वीर्यवृत्तान्तं मां स्तुवन्तस्तिष्ठन्तीत्यर्थः। अपि च क्षेमे जगत्पालने निमित्ते आ सन्तम्। आकारोऽभिव्यस्यार्थे वर्तते। सर्वमभिभवन्तम् आभुं महान्तं शत्रुं जिनामि वा विनाशयाम्येव। नात्र विनाशे संशयः। इत् इति पूरणः। तं महान्तं शत्रुं पादगृह्य पादौ गृहीत्वा पर्वते गिरौ प्र क्षिणां प्रहिनस्मि प्रक्षिपामि॥

न वा उ॒ मां वृ॒जने॑ वारयन्ते॒ न पर्व॑तासो॒ यद॒हं म॑न॒स्ये ।
मम॑ स्व॒नात्कृ॑धु॒कर्णो॑ भयात ए॒वेदनु॒ द्यून्कि॒रणः॒ समे॑जात् ॥ ५ ॥

न । वै । ऊँ इति॑ । माम् । वृ॒जने॑ । वा॒रय॑न्ते । न । पर्व॑तासः । यत् । अ॒हम् । म॒न॒स्ये ।
मम॑ । स्व॒नात् । कृ॒धु॒ऽकर्णः॑ । भ॒या॒ते॒ । ए॒व । इत् । अनु॑ । द्यून् । कि॒रणः॑ । सम् । ए॒जा॒त् ॥ ५ ॥

वै उ इत्येवैव। वृजने संग्रामे मां युद्धार्थमुपस्थितं सन्तं न वारयन्ते केचिन्निवारयितुं समर्था न भवन्ति। अहं यत् कर्म मनस्ये मनसा कर्तुमिच्छामि पर्वतासः अवितरणक्षमा[4] हिमवदादयो गिरयस्तत्कर्म मनसा मोढुं न शक्नुवन्तीत्यर्थः। किंच मम इन्द्रस्य स्वनात् शब्दादेव कृधुकर्णः नामासुरः यद्वा कृधुकर्णो ह्रस्वकर्णो मन्दश्रवणेन्द्रियो बधिरः स्थावरपिपीलिकादिरपि

१. स-भ२-मु—देवान् कामयमानान्। २. ग-भ५—प्रकथयंति; स३-भ६—प्रब्रुवंति प्रकथयंति। ३. स—'वृजनेषु' नास्ति। ४. स-भ-मु—अवितरणक्षमा; उद्योध—अतिभाक्षमाः।

भयते बिभेति । अपि च एषेत् एवमेव कृतकर्मणस् अनु द्यून् प्रतिदिनमित्यर्थः । किरणः । अन्तर्णीतमत्वर्थमेतत् । किरणवान् रश्मिवानादित्यः समेजान् सम्यक्कम्पमानश्चलति । नियमेन भयादित्यर्थः ॥　　॥ १५ ॥

दर्शन्वत्र शृतपाँ अनिन्द्रान्बाहुक्षदः शरवे पत्यमानान् ।
घृषुं वा ये निनिदुः सखायमध्यू न्वेषु पवयो ववृत्युः ॥ ६ ॥

दर्शन् । नु । अत्र । शृतऽपान् । अनिन्द्रान् । बाहुऽक्षदः । शरवे । पत्यमानान् ।
घृषुम् । वा । ये । निऽनिदुः । सखायम् । अधि । ऊँ इति । नु । एषु । पवयः । ववृत्युः ॥ ६ ॥

अत्र अस्मिञ्जगति शृतपान् शृतानि पक्वानि सोमादिहवींष्यपहृत्य पिबतः अनिन्द्रान् इन्द्रेण मया वर्जितान् बाहुक्षदः बाहुभिर्यजमानान्क्षलीकुर्वतः शरवे हिंसार्थं पत्यमानान् अभिपततोऽसुरादीन् नु क्षिप्रं दर्शन् अहमिन्द्रः पश्यामि । एवंभूतेषु एषु अधि उपरि पवयः मदीयान्यायुधानि ववृत्युः वर्तन्ते । वाशब्दः समुच्चये । घृषुं महान्तं च सखायं सखिवत्प्रियं हितस्य कर्तारं मां ये निनिदुः निन्दन्ति । उ इति समुच्चये । एषु चोपरि मदीयान्यायुधानि क्षिप्रं वर्तन्ते ॥

अभूर्वौक्षीर्व्यु१ आयुरानड्दर्षन्नु पूर्वो अपरो नु दर्षत् ।
द्वे पवस्ते परि तं न भूतो यो अस्य पारे रजसो विवेष ॥ ७ ॥

अभूः । ऊँ इति । औक्षीः । वि । ऊँ इति । आयुः । आनट् । दर्षत् । नु । पूर्वः । अपरः । नु । दर्षत् ।
द्वे इति । पवस्ते इति । परि । तम् । न । भूतः । यः । अस्य । पारे । रजसः । विवेष ॥ ७ ॥

अत्र मध्यमपुरुषेणेन्द्रस्योन्मत्तत्वादुक्त इन्द्रं स्तौति । उ इत्यवधारणे । हे इन्द्र अभूः त्वमेव प्रादुर्भवसि । औक्षीः काले काले त्वमेव पृथिवीं सिञ्चसि नान्य इत्यर्थः । आनडित्यादौ सर्वत्र परोक्षनिर्देशे प्रत्यक्षीकरणार्थं मध्यमपुरुषेण प्रकृतत्वादेकवाक्यतायै युष्मच्छब्दसमानार्थो भवच्छब्दोऽध्याहर्तव्यः । वि इति वैविध्ये । उ इति चार्थे । आयुर्जीवितमुच्यते । इन्द्रो भवान् विविधम् आयुः च आनट् व्याप्नोति । आ[1] भूतसंप्लवाज्जीवतीत्यर्थः[1] । किंच पूर्वः पुरातनो भवानिन्द्रः नु क्षिप्रं दर्षत् । 'दॄ विदारणे' । 'सिब्बहुलं लेटि' । वज्रेण शत्रून् विदारयति । अपरः अन्यः शत्रुः नु दर्षत् । नु इति निषेधार्थे । भवन्तमिन्द्रं न विदारयति । भवानेव सर्वं शत्रुजातं हिनस्तीत्यर्थः । अपि च यः भवानिन्द्रः अस्य दृश्यमानस्य रजसः लोकस्य । त्रैलोक्यस्येत्यर्थः । पारे परतः । परमसूक्ष्मवायुरूपेण सृष्टिकारणात्मना स्थितोऽस्तीति शेषः । विवेष सर्वतो व्याप्नोति तं[2] भवन्तमिन्द्रं[2] द्वे इति सामर्थ्यात् द्यावापृथिव्यौ न परि भूतः न परिभवतः । अभिभवितुं न शक्नुत इत्यर्थः । कीदृश्यौ । पवस्ते । पवतिर्गतिकर्मा । अस्मादौणादिकोऽसन्प्रत्ययः । अतः 'अजाद्यतष्टाप्' (पा. सू. ४. १. ४) इति टापि कृते प्रथमाद्विवचने चैतद्रूपं भवति । महत्त्वेन सर्वस्याभिभवमाप गच्छन्त्यौ ।

१. ग–आभूतसंप्लवं°; त–अभूतसंप्लवा°; म१.४–आभूतसंप्ल°; म१(१)-उद्गीथ–आमहाभूतसंप्लवा°; भ२–अभूतसंपूर्ण°; भ६–अभूतसंप्लवा°; भ७–आभूतं संप्लवं° । २. त१.२.६-मु–त्वमिन्द्रं; त४–तं भद्रं ।

गावो यवं प्रयुता अर्यो अक्षन् ता अपश्यं सहगोपाश्चरन्तीः ।
हवा इदर्यो अभितः समायन्कियदासु स्वपतिश्छन्दयाते ॥ ८ ॥

गावः । यवम् । प्रऽयुताः । अर्यः । अक्षन् । ताः । अपश्यम् । सहऽगोपाः । चरन्तीः ।
हवाः । इत् । अर्यः । अभितः । सम् । आयन् । कियत् । आसु । स्वऽपतिः । छन्दयाते ॥८॥

गावः धेनवः प्रयुताः प्रकर्षेण मिश्रिताः परस्परेण सह भूताः यवं मद्दृष्टिजनितयवादिघासम् अक्षन् अदन्ति भक्षयन्ति । अर्यः सर्वस्य स्वाम्यहं ताः गाः अपश्यं पश्यामि । कीदृशीः । सहगोपाः पशुपालकेन सहिताः चरन्तीः घासं भक्षयन्तीः । एवंभूतास्ताः परया प्रीत्या पश्यामीत्यर्थः । किंच हवाः वाहनदोहनार्थमाह्वानार्हा गावः अर्यः । द्वितीयार्थे प्रथमा । अर्यं स्वामिनं प्रति अभितः सर्वतः[1] समायन् । समित्येकीभावे । एकीभूयागच्छन्ति । इदिति पूरणः । आगतासु आसु गोषु स्वपतिः स्वानां गवां स्वामी कियत् क्षीरं छन्दयाते दोग्धुं कामयते । महती दोग्धीत्यर्थः[2] । ' गाव आशिरं दुदुहे ' (ऋ. सं. ८. ६९. ६) इति वचनात् ॥

सं यद्वयं यवसादो जनानामहं यवाद उर्वज्रे अन्तः ।
अत्रा युक्तोऽवसातारमिच्छादथो अयुक्तं युनजद्ववन्वान् ॥ ९ ॥

सम् । यत् । वयम् । यवसऽअदः । जनानाम् । अहम् । यवऽअदः । उरुऽअज्रे । अन्तरिति ।
अत्र । युक्तः । अवऽसातारम् । इच्छात् । अथो इति । अयुक्तम् । युनजत् । ववन्वान् ॥ ९ ॥*

अत्रेदु मे मंससे सत्यमुक्तं द्विपाच्च यच्चतुष्पात्संसृजानि ।
स्त्रीभिर्यो अत्र वृषणं पृतन्यादयुद्धो अस्य वि भजानि वेदः ॥ १० ॥

अत्र । इत् । ऊँ इति । मे । मंससे । सत्यम् । उक्तम् । द्विऽपात् । च । यत् । चतुःऽपात् । सम्ऽसृजानि ।
स्त्रीभिः । यः । अत्र । वृषणम् । पृतन्यात् । अयुद्धः । अस्य । वि । भजानि । वेदः ॥१०॥

मे मम अत्र अस्मिन् स्तोत्रे उक्तं मया कथितं सत्यमित् यथाभूतमेव मंससे त्वं जानीहि । अर्थवादरूपेण वैलक्ष्यारोपितगुणमित्यर्थः । उ इति पूरणः । किंच द्विपाच्च मनुष्यादिकं च चतुष्पात् च पश्वादिकं च यत् स्थावरजङ्गमात्मकं जगत् संसृजानि अहमुत्पादयानीति त्वं जानीहि । अत्र अस्मिञ्जगति स्त्रीभिः स्त्रीसदृशैः बलाद्विहीनैः पुरुषैः सह यः शूरंमन्यो जनः वृषणम् अभिलषितस्य वर्षितारं माम् । परित्यज्येति शेषः । पृतन्यात् युद्धं कर्तुमिच्छति अहम् अस्य ईदृशस्य

१. त-' सर्वतः ' नास्ति । २. तृ-भ१.२.४.६-मु-दोग्ध्रीरित्यर्थः । *. त७-मु-अनया ऋषिरिन्द्रप्रसादलब्धं स्वस्य सार्वात्म्यं प्रकाशयति । जनानां लोकानां मध्ये ये यवसादः तृणस्यात्तारः पशवः ते वयमिति त्वं सम्यक् जानीहि । उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः । ये च यवादः यवोपलक्षितस्यान्नस्य अत्तारो मनुष्यास्तेपि वयमिति संजानीहि । वस्तुतस्तु उर्वज्रे विस्तीर्णे अविर्भवणे हार्दाकाशरूपे यत् अंतः अंतर्यामिरूपं ब्रह्म तदहमस्मि । अत्रास्मिन् हार्दाकाशे युक्तः समाहितो भक्तोऽयं अवसातारं आत्मनः सेवकारं इच्छात् इच्छति आत्मसाक्षात्कर्तुं । अथो अपि च अयुक्तं अयोगिनं ववन्वान् । द्वितीयार्थे प्रथमा । वन्वांतं अतिशयेन विषयान् सेवमानं पुरुषं युनजत् युनक्ति संसारे । शापानुग्रहसमर्थो भवद्रूपो-ऽहमेवास्मीति भावः ।

स्वभूतं वेदः धनम् अयुवः तेन पुरुषेणायोद्धा सन् बलादपहृत्य वि भजामि स्तोतृभ्यो यष्टृभ्यश्च ददामीत्यर्थः ॥ ॥ १६ ॥

यस्यानक्षा दुहिता जात्वास कस्तां विद्वाँ अभि मन्याते अन्धाम् ।
कतरो मेनिं प्रति तं मुचाते य ईं वहाते य ईं वा वरेयात् ॥ ११ ॥

यस्य । अनक्षा । दुहिता । जातु । आस । कः । ताम् । विद्वान् । अभि । मन्याते । अन्धाम् ।
कतरः । मेनिम् । प्रति । तम् । मुचाते । यः । ईम् । वहाते । यः । ईम् । वा । वरेऽयात् ॥ ११ ॥

यस्य दृश्यस्य मम कारणरूपेणावस्थितस्य अनक्षा अक्षिवर्जिता दर्शनहीना । अचेतनेत्यर्थः । दुहिता प्रकृत्यात्मा जातु कदाचित् आस । असतेर्गत्यर्थस्य[1] लिटि[1] रूपम् । सामर्थ्यात् महाप्रलये मय्येव लीना सती सर्वत्र वर्तते तां प्रकृतिं विद्वान् मय्येव लीनां जानन् मत्तोऽन्यो देवः कः भवति । न कोऽपीत्यर्थः । अपि च अन्धां दर्शनहीनामचेतनां ताम् अभि मन्याते आत्मन्याश्रय-प्रदानेन को देवोऽभिपूजयति । यद्वा । क्षीरोदकवत् घटाकाशवच्च मया सहैकीभूतां तामाभिमुख्येन को जानाति । अहमेव सर्वज्ञः स्वात्मन्याश्रयप्रदानेनाभिपूजयामि । मया सहैकीभूतां तां तत्त्वतोऽहमेव जानामि नान्य इति । किंच कतरः देवः मेनिं वज्रं तं प्रसिद्धं वृत्रादिशत्रुं प्रति मुचाते मुञ्चति । स्वयमेव मत्प्रमुखाध्येदानीं प्रतिमुक्ते । यः देवः ईम् एनं शत्रुं वहाते वहति । अपि वा यः ईम् एनं वरेयात् वारयितुमिच्छति[2] । स चाहमेव नान्यो मत्सदृशोऽस्तीत्यर्थः ॥

कियती योषा मर्यतो वधूयोः परिप्रीता पन्यसा वार्येण ।
भद्रा वधूर्भवति यत्सुपेशाः स्वयं सा मित्रं वनुते जने चित् ॥ १२ ॥

कियती । योषा । मर्यतः । वधूऽयोः । परिऽप्रीता । पन्यसा । वार्येण ।
भद्रा । वधूः । भवति । यत् । सुऽपेशाः । स्वयम् । सा । मित्रम् । वनुते । जने । चित् ॥ १२ ॥

कियती किंपरिमाणा योषा स्त्रीजातिः मर्यतः मनुष्यसंबन्धिनो भोगाभावरतः वधूयोः स्त्रीकामस्य सर्वात्मकस्यान्तर्यामिरूपेणावस्थितस्येन्द्रस्य परिप्रीता अनुरक्ता । वशवर्तिनीत्यर्थः । कीदृशस्य । वार्येण वरणीयेन पन्यसा स्तोत्रेण स्तुतस्य सत इति शेषः । अपि च यत् या वधूः भद्रा कल्याणी सुपेशाः शोभनरूपा च भवति सा द्रौपदीदमयन्त्यादिका वधूः स्वयम् आत्मनैव जने चित् जनसंघेऽवस्थितमिति मित्रं प्रियमर्जुननलादिकं पतिं वनुते याचते । स्वयंवरधर्मेण प्रार्थयते । स च प्रीयमाणो वरजनोऽहमेवेत्यभिप्रायः । 'रूपंरूपं प्रतिरूपो बभूव' (ऋ. सं. ६. ४७. १८) इति मन्त्रलिङ्गात्सर्वात्मकत्वादिति ॥

पत्तो जगार प्रत्यञ्चमत्ति शीर्ष्णा शिरः प्रति दधौ वरूथम् ।
आसीन ऊर्ध्वामुपसि क्षिणाति न्यङ्ङुत्तानामन्वेति भूमिम् ॥ १३ ॥

पत्तः । जगार । प्रत्यञ्चम् । अत्ति । शीर्ष्णा । शिरः । प्रति । दधौ । वरूथम् ।
आसीनः । ऊर्ध्वाम् । उपसि । क्षिणाति । न्यङ् । उत्तानाम् । अनु । एति । भूमिम् ॥ १३ ॥

१. त-म४-६–आसतेर्गत्यर्थस्य लेटि । २. त-म५,६-मु–वारयितुमिच्छति ।

अत्रादित्यात्मनेन्द्रः स्तूयते सर्वात्मत्वात्। आदित्यरूपीन्द्रः पत्सः रश्म्याख्यैः पादैः जगार वृष्टिलक्षणमुदकं गिरति[1] गृह्णाति[2] वा। गृहीत्वा च प्रत्यञ्चम् आत्मानं प्रतिगतमुदकम् अत्ति भक्षयति। मण्डलेऽवस्थापयतीत्यर्थः। तदनन्तरं वस्थं वरणीयं वृष्टिलक्षणमुदकं[3] शीर्ष्णा शिरःस्थानीयेन रश्मिजालेन शिरः सर्वस्य लोकस्य मस्तके प्रति दधौ दधाति। प्रतिक्षिपतीत्यर्थः। किंच उपसि उपस्थे स्वसमीपस्थाने मण्डले आसीनः उपविष्टः सन् ऊर्ध्वाम् उन्नतां स्वदीप्तिं क्षिणाति हिनस्ति। आलोककरणाय प्रक्षिपतीत्यर्थः। न्यङ् रश्मिसमूहरूपेण नीचैरञ्चिता गन्ता सन् उत्तानां विस्तृतां भूमिम् अन्वेति अनुगच्छति॥

बृहन्नच्छायो अपलाशो अर्वा तस्थौ माता विषितो अत्ति गर्भः।
अन्यस्या वत्सं रिहती मिमाय कया भुवा नि दधे धेनुरूधः॥ १४॥

बृहन्। अच्छायः। अपलाशः। अर्वा। तस्थौ। माता। विऽसितः। अत्ति। गर्भः।
अन्यस्याः। वत्सम्। रिहती। मिमाय। कया। भुवा। नि। दधे। धेनुः। ऊधः॥ १४॥

वसुक्रोऽनयादित्यात्मानमिन्द्रं स्तौति[3]। बृहन् महानादित्यः अच्छायः छायावर्जितः। तमोरहित इत्यर्थः। अपलाशः पर्णरहितः पराशदनधर्मितः*। विनाशरहित इत्यर्थः[3]। अर्वा सततगामी तस्थौ तिष्ठति। किंच माता वृष्टिप्रदानद्वारेण सर्वस्य जगतो निर्माता विषितः विमुक्तः। निरालम्बन इत्यर्थः। गर्भः त्रैलोक्यस्य गर्भभूत आदित्यात्मेन्द्रः अत्ति हवींषि भक्षयति। यद्वा। अनेन[4] विनाशनं[5] लक्ष्यते। पापानि नाशयति। किंच[6] अन्यस्याः अदित्याख्याया देवमातुः वत्सम् अपत्यभूतमादित्यं रिहती आस्वादयन्ती उपजीवन्ती[7] वर्धयन्ती मिमाय निर्मिमीते। पूर्वस्यां दिवसहन्यहन्युत्पादयन्तीत्यर्थः। कया भुवा केन भावेनाभिप्रायेण। अवस्था भवेन वेत्यर्थः। धेनुः द्यौरुदकस्याधारत्वात् क्षरितृत्वाच्च ऊधःस्थानीयमादित्यं[8] नि दधे स्थापयति[9]। यद्वा। धेनुर्गौरूधो यथा तद्वदादित्यं धारयति॥

सप्त वीरासो अधरादुदायन्नष्टोत्तरात्तात्समजग्मिरन् ते।
नव पश्चातात्स्थिविमन्त आयन्दश प्राक्सानु वि तिरन्त्यश्नः॥ १५॥

सप्त। वीरासः। अधरात्। उत्। आयन्। अष्ट। उत्तरात्तात्। सम्। अजग्मिरन्। ते।
नव। पश्चातात्। स्थिविऽमन्तः। आयन्। दश। प्राक्। सानु। वि। तिरन्ति। अश्नः॥ १५॥

अनयेन्द्रः प्रजापतिरूपेण स्तूयते। सप्त सप्तसंख्याकाः वीरासः प्रजापतेः पुत्रा विश्वामित्रादयः अधरात् प्रजापतेरधःकायात् उदायन् उत्पन्ना बभूवुः। अष्ट अष्टसंख्याकाः ते प्रसिद्धा वालखिल्यादयः उत्तरात्तात् उत्तरात्कायप्रदेशात् समजग्मिरन् संजज्ञिरे। स्थिविमन्तः स्थानवन्तः नव नवसंख्याका भृगवः पश्चातात् पृष्ठतः आयन् आगताः। उत्पन्ना इत्यर्थः। तथा दश दशसंख्याका अङ्गिरसः प्राक् प्रमत उत्पन्नाः सन्तः अश्नः अशनवतो द्युलोकस्य सानु उन्नतप्रदेशं

१. त–'गिरति' नास्ति; भ–जिगर्ति। २. त–'गृह्णाति...'मुदकं' नास्ति। ३. ग–सुष्टाव अयमादित्यः बृहन् महान् अच्छायः अपलाशः छायारहितपलाशरहितः। * त५–पराशदनवर्जितः; म१.४–परासदनवर्जितः; म६–पलाशदनवर्जितः। ४. उद्गीथ–अदनेन। ५. त१.२.७–विनाशं; त३-५-भ-उद्गीथ–विनाशं; मु–विनाशः। ६. त–किं। ७. म१(२)–उपजीवयंती। ८. म१(२)ऊधः ऊधःस्थानीय*। ९. म१(२)स्वोदरे स्थापयति; उद्गीथ–स्वोदरे निदधाति।

वि निरन्ति वर्धयन्ति। अपर आह। सप्तसंख्योपेता वीरा मरुतोऽधरादिन्द्रस्य दक्षिणभागादुदगमन्। अष्टसंख्याकास्ते मरुत उत्तरभागात् संगच्छन्ते। श्यामवन्तो नवसंख्याकास्ते मरुतः पृष्ठभागादागच्छन्ति। दशसंख्याकास्तेऽर्भेऽसनवन्त इन्द्रस्य प्राक्प्रदेशे स्थिताः मधुच्छिन्तमुदकं तेजो वा वि निरन्ति। मरुतः प्रतिदिशमवस्थायेन्द्रस्य साहाय्यं कुर्वन्तीत्यर्थः॥ ॥ १७ ॥

दशानामेकं कपिलं समानं तं हिन्वन्ति क्रतवे पार्याय।
गर्भं माता सुधितं वक्षणास्ववेनन्तं तुषयन्ती बिभर्ति॥ १६॥

दशानाम्। एकम्। कपिलम्। समानम्। तम्। हिन्वन्ति। क्रतवे। पार्याय।
गर्भम्। माता। सुऽधितम्। वक्षणासु। अवेनन्तम्। तुषयन्ती। बिभर्ति॥ १६॥

दशानां दशसंख्याकानां पूर्वोक्तानामेषामङ्गिरसां मध्ये एकं मुख्यं कपिलम् एतन्नामानं ऋषिं प्रसिद्धरूपिणम्। कीदृशम्। समानं सदृशम्। केन। सामर्थ्येन प्रजापतिना। हिन्वन्ति अवशिष्टा अङ्गिरसः प्रेरयन्ति। किमर्थम्। क्रतवे यज्ञादिजगत्प्रवर्तनकर्मणे। यद्वा। सम्यग्ज्ञानलक्षणप्रज्ञानाय। कीदृशाय। पार्याय[1] पश्चिमभाविपतत्वाय प्रणेतव्याय वा। यज्ञादिकर्मोपदेशनायेत्यर्थः। माता प्रकृत्याख्या च वक्षणासु। वक्षणा इति नद्य उच्यन्ते। ताभिश्चात्रापो लक्ष्यन्ते। प्रकृतिस्थासु सूक्ष्मास्वप्सु सुधितं सुहितम्। प्रजापतिना स्थापितमित्यर्थः। अवेनन्तम्। वेनतिः कान्तिकर्मा। तत्र निवासमकामयमानं तादृशं प्रजापतेः गर्भं तुषयन्ती तुष्यन्ती सम्यग्ज्ञानमनुपदेष्टुं[2] योग्योऽयमिति प्रीता सती बिभर्ति प्रजापतेर्नियोगाद्धारयति॥

पीवानं मेषमपचन्त वीरा न्युप्ता अक्षा अनु दीव आसन्।
द्वा धनुं बृहतीमप्स्व१न्तः पवित्रवन्ता चरतः पुनन्ता॥ १७॥

पीवानम्। मेषम्। अपचन्त। वीराः। निऽउप्ताः। अक्षाः। अनु। दीवे। आसन्।
द्वा। धनुम्। बृहतीम्। अप्ऽसु। अन्तः। पवित्रऽवन्ता। चरतः। पुनन्ता॥ १७॥

वीराः प्रजापतेः पुत्रा अङ्गिरसः पीवानं स्थूलम्। मेदोमांसादियुक्तमित्यर्थः। मेषम् अजम् अपचन्त प्रजापतिरूपस्येन्द्रस्यार्थाय पक्ववन्तोऽभवन्। पशुयागं कुर्वन्त इत्यर्थः। किंच। द्यूतोपममेतत्। यथा देवानाम् अक्षाः दीवे देवने रमणस्थाने न्युप्ताः निक्षिप्ताः सन्तः अनु आसन् संक्रीडमानयोर्द्वयोरेकतरस्यानुगता भवन्ति तथा सर्वेऽङ्गिरसः प्रजापतेरनुगता भवन्ति। द्वा[3] अङ्गिरसां[3] मध्ये द्वावाङ्गिरसौ धनुम्। धनुशब्दोऽत्र[4] धनुःशब्दपर्यायो धनशब्दपर्यायो वा। धनुर्यथा वधसाधनं तथाज्ञानादिविध्वंसाधनं धनवत्प्रीतिकरं वा। ज्ञानमित्यर्थः। बृहतीं प्रजापतेराज्ञया वर्धयित्रीं प्रकृतिम् अप्सु अन्तः प्रकृतिस्थानां सूक्ष्माणामुदकानां मध्ये चरतः प्रजापत्यादेशाद्धारयतः। कीदृशौ। पवित्रवन्ता पवित्रवन्तौ। मन्त्रः पवित्रमुच्यते। ध्यानसाधनप्रणवमन्त्रवन्तौ पुनन्ता शुद्धौ। प्रणवध्यानेनात्मानं संस्कुर्वन्तावित्यर्थः॥

वि क्रोशनासो विष्वञ्च आयन् पचाति नेमो नहि पक्षदर्धः।
अयं मे देवः सविता तदाह द्र्वन्न इद्वनवत्सर्पिरन्नः॥ १८॥

१. ग-ल२-अ५.६—पार्याय प्रापणीयाय। २. ग-ल-अ-मु—सम्यग्ज्ञानान्युपदेष्टुं। ३. ल-अ१.४.६.७—यद्वा अंगिरसौ। ४. ल-अ६—धनुःशब्देन।

वि । क्रोशनासः । विष्वञ्चः । आयन् । पचाति । नेमः । नहि । पक्षत् । अर्धः ।
अयम् । मे । देवः । सविता । तत् । आह । द्रुऽअन्नः । इत् । वनवत् । सर्पिःऽअन्नः ॥१८॥

वि क्रोशनासः विविधं प्रजापतिं पितरमाह्वयमानाः विष्वञ्चः नानागतयो नानापूजना वा सर्वेऽङ्गिरसः आयन् आगच्छन् । प्रजापतेः सकाशादुत्पन्ना इत्यर्थः । उत्पद्यमानः नेमः अर्धोऽङ्गिरसां मध्य एको भागः पचाति प्रजापत्यर्थं हवींषि पचति । अर्धः अपरो भागः नहि पक्षत् नाह पचति । एतत्सर्वं कथमज्ञायि इत्यत्र । अयम् ईदृशः देवः द्योतमानः सविता सर्वस्य प्रेरक आदित्यो वा प्रजापतिर्वा मे मह्यं तत् सर्वं यथोक्तम् आह । किंच सर्पिरन्नः घृतादनः द्रुअन्नः इत् काष्ठादनः अग्निरपि वनवत् हविर्द्वारेण प्रजापतिं मनसि संभजते ॥

अपश्यं ग्रामं वहमानमारादचक्रया स्वधया वर्तमानम् ।
सिषक्त्यर्यः प्र युगा जनानां सद्यः शिश्ना प्रमिनानो नवीयान् ॥ १९ ॥

अपश्यम् । ग्रामम् । वहमानम् । आरात् । अचक्रया । स्वधया । वर्तमानम् ।
सिसक्ति । अर्यः । प्र । युगा । जनानाम् । सद्यः । शिश्ना । प्रऽमिनानः । नवीयान् ॥१९॥

अपश्यं वसुक्रोऽहं प्रजापतिरूपमिन्द्रं सम्यग्ज्ञानेन दृष्टवानस्मि । कीदृशम् । ग्रामं भूतसंघं वहमानं वाहयन्तम् । सृजन्तमित्यर्थः । कुतः । आरात् दूरात् । उपादानकारणप्रकृतित इत्यर्थः । अचक्रया चक्रवर्जितया रथहीनया स्वधया स्वयमात्मानं धारयन्त्या सेनया वर्तमानम् आगच्छन्तम् । एवंभूतमपश्यमित्यर्थः । किंच अर्यः सर्वस्य स्वामीन्द्रः जनानां यजमानानां कार्यत्वेन संबन्धिनः युगा युगानि यज्ञकालविशेषान् प्र सिषक्ति प्रकर्षेण सेवते । कीदृशः । सद्यः तदानीमेव शिश्ना शिश्नानि । 'शिश्नं श्नथतेः' (निरु. ४. १९) इति निर्वचनात् अथितॄणि ताडयितॄणि राक्षसादिशत्रुभूतानि प्रमिनानः प्रकर्षेण हिंसन् नवीयान् शरीरेण च बलवीर्यपराक्रमादिभिश्च[1] नवतरः ॥

एतौ मे गावौ प्रमरस्य युक्तौ मो षु प्र सेधीर्मुहुरिन्ममन्धि ।
आपश्चिदस्य वि नशन्त्यर्थं सूरश्च मर्क उपरो बभूवान् ॥ २० ॥

एतौ । मे । गावौ । प्रऽमरस्य । युक्तौ । मो इति । सु । प्र । सेधीः । मुहुः । इत् । ममन्धि ।
आपः । चित् । अस्य । वि । नशन्ति । अर्थम् । सूरः । च । मर्कः । उपरः । बभूवान् ॥२०॥

कार्यकारणयोरभेदोपचारात् 'आत्मा वै पुत्रनामासि' (आश्व. गृ. १.१५.११) इति वचनादिन्द्ररूपेणावस्थितस्य प्रमरस्य प्रकर्षेण शत्रूणां मारयितुः मे मम स्वभूतौ एतौ एतादृशौ युक्तौ रथे नियुक्तौ सु सुष्ठु पूजितौ गावौ शत्रून् यज्ञं प्रति गन्तारौ हरी मो प्र सेधीः । स्तुत्युपसंहारकरणेनास्मद्यज्ञान्मापगमय । किं तर्हि मुहुरित् मुहुर्मुहुः ममन्धि पुनःपुनः स्तुहि अस्मानित्यर्थः । आपश्चित् वृष्टिलक्षणान्युदकान्यपि अस्य इन्द्रस्य अर्थं गतिं वि नशन्ति । विनशतिर्व्याप्तिकर्मा । व्याप्नुवन्ति । तथा सूरश्च सूर्यश्च व्याप्नोति । कीदृशः । मर्कः मार्जयिता सर्वस्य शोधयिता उपरः मेघसदृशः बभूवान् भवन् । मेघवच्छीघ्रगतिः सन्नित्यर्थः ॥   ॥ १८ ॥

१. त—बलयुध°, म१—बलायुध° ।

अयं यो वज्रः पुरुधा विवृत्तोऽवः सूर्यस्य बृहतः पुरीषात् ।
श्रव इदेना परो अन्यदस्ति तदव्यथी जरिमाणस्तरन्ति ॥ २१ ॥

अयम् । यः । वज्रः । पुरुऽधा । विऽवृत्तः । अवः । सूर्यस्य । बृहतः । पुरीषात् ।
श्रवः । इत् । एना । परः । अन्यत् । अस्ति । तत् । अव्यथी । जरिमाणः । तरन्ति ॥ २१ ॥

यः अयं वज्रः इन्द्रस्य स्वभूतः सूर्यस्य आदित्यस्य बृहतः महतः पुरीषात् पूरकात् मण्डलात् अवः अवस्तादधोभागे स्थितेषु[1] विवृत्तः वृष्ट्यर्थं प्रवृत्तः पतितः । इच्छब्दोऽप्यर्थे । तच्छब्दश्रुतेर्यच्छब्दोऽध्याहार्यः । परः परस्तादन्तरिक्षलोकस्योपरि स्थिते सूर्यमण्डले स्थितम् एना एनत् । श्रवः इत्यन्ननाम । तद्धेतुत्वादुदकं श्रव इत्युच्यते । यदप्युदकं मेघोदरगतादुदकात् अन्यत् अपि अस्ति अव्यथी व्यथारहिताः जरिमाणः स्तोतारो मरुदादयः तत् तादृशमुदकं तरन्ति अन्तरिक्षलोकं प्रत्यवतारयन्ति ॥

वृक्षेवृक्षे नियता मीमयद्गौस्ततो वयः प्र पतान्पूरुषादः ।
अथेदं विश्वं भुवनं भयात इन्द्राय सुन्वदृषये च शिक्षत् ॥ २२ ॥

वृक्षेऽवृक्षे । निऽयता । मीमयत् । गौः । ततः । वयः । प्र । पतान् । पुरुषऽअदः ।
अथ । इदम् । विश्वम् । भुवनम् । भयाते । इन्द्राय । सुन्वत् । ऋषये । च । शिक्षत् ॥ २२ ॥

वृक्षेवृक्षे सर्वस्मिन् वृक्षमये धनुषि नियता संयता गौः गोमांसग्रथिनी स्नायुमयी मौर्वी मीमयत् । मीमयतिः शब्दकर्मा । आकृष्यमाणा सती शब्दं करोति । ततः तस्माद्धनुषः पुरुषादः शत्रुजनानामत्तारः । मनुष्यविदार इत्यर्थः । वयः पक्षिसदृशा गन्तारो बाणाः प्र पतान् शत्रून् प्रति प्रपतन्ति । अथ तदानीम् इन्द्राय इन्द्रार्थं सुन्वत् सोमयागं कुर्वत्[2] ऋषये च शिक्षत् कर्मणां सह करित्रे च संपूर्णां दक्षिणां ददत् अपि इदम् इदं विश्वं समस्तं भुवनं भूतजातं भयाते इन्द्राद्बिभेति । अभ्यासिकसुनेत्यर्थः ॥

देवानां माने प्रथमा अतिष्ठन्कृन्तत्रादेषामुपरा उदायन् ।
त्रयस्तपन्ति पृथिवीमनूपा द्वा बृबूकं वहतः पुरीषम् ॥ २३ ॥

देवानाम् । माने । प्रथमाः । अतिष्ठन् । कृन्तत्रात् । एषाम् । उपराः । उत् । आयन् ।
त्रयः । तपन्ति । पृथिवीम् । अनूपाः । द्वा । बृबूकम् । वहतः । पुरीषम् ॥ २३ ॥

देवानां सर्वेषां माने निर्माणे । सृष्टिकाल इत्यर्थः । जगत्स्थितिहेतुभूतरसानुप्रदानकर्मणि साहचर्येण प्रथमाः अतिष्ठन् इन्द्रादेशादेते पूर्वं स्थिताः । के[3] एते । मेघाः । कुत एतदवगम्यते । परस्मिन् पादे तेषामनुकथनात् । उक्तं हि मेघा एव माध्यमिका देवगणा इति (निरु. ९. २१) । एषाम् एवंभूतानां मेघानां कृन्तत्रात् छेदनात् उपराः । मेघनामैतत् । तत्रस्था[4] आप उच्यन्ते । मेघस्था अतः उदायन्[5] उद्गताः । वृष्टिभावेन भूमौ निपातिता[6] इत्यर्थः । पातितास्त्वग्निवन्द्रस्याज्ञया पर्जन्यो वायुरादित्य इत्येते त्रयः देवाः पृथिवीं भूमिम् । तत्रस्था ओषधीरित्यर्थः । तपन्ति

१. ग-त३.४-भ६—स्थितेषु मेघेषु । २. त-म कुर्वन् । ३. त—एका । ४. ग—अतः तत्रस्था; त—तत्र तत्रस्था; त२-भ५—अत्र तत्रस्था । ५. त-भ६—उदास्यन् । ६. ग-त१-भ६—निपतिता ।

पृथिवीतोऽपि संतापयन्ति । पाचयन्तीत्यर्थः । कीदृशाः । अमूराः वर्षादीनामानुपूर्व्येण प्रहाराः प्रभावयितारः । प्रक्षेप्तार इत्यर्थः । द्वा द्वौ वाय्वादित्यौ पार्थिवात्स्वोषधीषु स्थितं पुरीषं सर्वस्य प्रीणयितृ पूरयितृ वा बृबूकम् उदकमादित्यमण्डलं प्रति वहतः । वायुः शोषयत्यादित्यो रश्मिभि-राददान इत्यर्थः ॥

सा ते जीवातुरुत तस्य विद्धि मा स्मैतादृगप गूहः समर्ये ।
आविः स्वः कृणुते गूहते बुसं स पादुरस्य निर्णिजो न मुच्यते ॥ २४ ॥

सा । ते । जीवातुः । उत । तस्य । विद्धि । मा । स्म । एतादृक् । अप । गूहः । सऽमर्ये ।
आविः । स्व१रिति स्वः । कृणुते । गूहते । बुसम् ।
सः । पादुः । अस्य । निःऽनिजः । न । मुच्यते ॥ २४ ॥

अत्रान्तरात्मनेन्द्रः स्तूयते । हे अन्तरात्मन् ते तव सा तादृश्यादित्यात्मिका देवता जीवातुः जीविका जीवनहेतुः । उत अपि च तस्य आदित्यस्य एतादृक् ईदृशं स्वरूपं समर्ये । संग्रामवाची समर्यशब्दोऽत्र यज्ञवाची । यज्ञे विद्धि जानीहि । स्तुत्यत्वेनेति शेषः । मा स्म अप गूहः मा स्वल्पपवृणोः । किंच निर्णिजः सर्वस्य शोधयितुरादित्यस्य सः पादुः तस्य पादनं गमनं रश्मिद्वारेण गत्वा स्वः सर्वं त्रैलोक्यम् आविः कृणुते प्रकाशीकरोति । बुसम् उदकं गूहते संवृणोति । आदत्त इत्यर्थः । अस्मै प्रयोजनरूपायादित्येन निर्वेदनारूपेण वा गमनं न मुच्यते । न कदाचित्परित्यज्यत इत्यर्थः ॥ ॥ १९ ॥

'विश्वो हि' इति द्वादशर्चं द्वादशं सूक्तं त्रैष्टुभम् । इन्द्रवसुक्रयोः पितापुत्रयोः संवादोऽत्र क्रियते । पुरा वसुक्रे यज्ञं कुर्वाणे सति इन्द्रः प्रच्छन्नरूप आजगाम । तं वसुक्रपत्नीन्द्रागमनाकाङ्क्षिणी विप्रकृष्टमिवाध्यवास्तौत् । अतस्तस्याः सर्षिः इन्द्रो देवता । अथ तस्याः प्रीत्यै वसुक्रेण सहेन्द्रः संवादमकरोत् । द्वितीयादियुजश्चतुर्थीरहिताः पञ्चर्च इन्द्रवाक्यानि । अतस्तासां स ऋषिः । यद्यप्यासु वसुक्रः संबोध्यत्वाद्देवता तथापि ता ऋच ऐन्द्रे कर्मणि विनियोक्तव्याः इन्द्रलिङ्गसद्भावात् । चतुर्थीसहिताः शिष्टास्तृतीयाद्या वसुक्रवाक्यानि । अतः स ऋषिस्तासामिन्द्रो देवता । तथा चानुक्रान्तं — 'विश्वो हि द्वादशेन्द्रवसुक्रयोः संवाद ऐन्द्रः सूक्तस्य प्रथमयेन्द्रस्य स्नुषा परोक्षवदिन्द्रमाहेन्द्रस्य युजः शेषा ऋषेश्चतुर्थी च' इति । गतो विनियोगः ॥

विश्वो ह्य१न्यो अरिराजगाम ममेदह श्वशुरो ना जगाम ।
जक्षीयाद्धाना उत सोमं पपीयात्स्वाशितः पुनरस्तं जगायात् ॥ १ ॥

विश्वः । हि । अन्यः । अरिः । आऽजगाम । मम । इत् । अह । श्वशुरः । न । आ । जगाम ।
जक्षीयात् । धानाः । उत । सोमम् । पपीयात् । सुऽआशितः । पुनः । अस्तम् । जगायात् ॥ १ ॥

अनया वसुक्रपत्नीन्द्रं स्तौति । अन्यः इन्द्रव्यतिरिक्तः अरिः अर्यः ईश्वरः विश्वो हि सर्व एव देवगणः आजगाम अस्मद्यज्ञं प्रत्यागमत् । इत् इत्यवधारणे । अह इत्यद्भुते । सर्वदेवगण आगते सति मम एव श्वशुरः इन्द्रः ना आ जगाम । स इन्द्रो यद्यागच्छेत् तर्हि धानाः भृष्टयवान् जक्षीयात् भक्षयेत् । उत अपि च सोमम् अभिषुतं पपीयात् पिबेत्[1] । ततः स्वाशितः सुष्ठु भुक्तस्तृप्तः सन् पुनः भूयः अस्तं स्वगृहं प्रति जगायात् गच्छेत् ॥

१. ट-भ६—' पिबेत् ' नास्ति ।

स रोरुवद्वृषभस्तिग्मशृङ्गो वर्ष्मन्तस्थौ वरिमन्ना पृथिव्याः ।
विश्वेष्वेनं वृजनेषु पामि यो मे कुक्षी सुतसोमः पृणाति ॥ २ ॥

सः । रोरुवत् । वृषभः । तिग्मऽशृङ्गः । वर्ष्मन् । तस्थौ । वरिमन् । आ । पृथिव्याः ।
विश्वेषु । एनम् । वृजनेषु । पामि । यः । मे । कुक्षी इति । सुतऽसोमः । पृणाति ॥ २ ॥

वृषभः कामानां वर्षिता तिग्मशृङ्गः तीक्ष्णरश्मिः सः इन्द्रोऽहं पृथिव्याः अन्तरिक्षस्य वर्ष्मन् वर्ष्मणि । वर्ष्मन्शब्द उन्नतवचनः स्थिरवचनो वा । एवंभूते वरिमन् विस्तीर्णे प्रदेशे रोरुवत् भृशं शब्दायमानः सन् आ तस्थौ आतिष्ठामि । एवंभूतोऽहं विश्वेषु सर्वेषु वृजनेषु संग्रामेषु एनम् ईदृशं वक्ष्यमाणं यजमानं पामि रक्षामि । यः यजमानः सुतसोमः अभिषुतसोमः मे मम कुक्षी उभौ पार्श्वौ पृणाति सोमरसपुरोडाशादिहविर्भिः पूरयति । ईदृशं रक्षामीति संबन्धः ॥

अद्रिणा ते मन्दिन इन्द्र तूयान्त्सुन्वन्ति सोमान्पिबसि त्वमेषाम् ।
पचन्ति ते वृषभाँ अत्सि तेषां पृक्षेण यन्मघवन्हूयमानः ॥ ३ ॥

अद्रिणा । ते । मन्दिनः । इन्द्र । तूयान् । सुन्वन्ति । सोमान् । पिबसि । त्वम् । एषाम् ।
पचन्ति । ते । वृषभान् । अत्सि । तेषाम् । पृक्षेण । यत् । मघऽवन् । हूयमानः ॥ ३ ॥

हे इन्द्र ते त्वदर्थं मन्दिनः मादयितॄन् तूयान् अविलम्बितान् सोमान्[1] अद्रिणा अभिषवग्राव्णा सुन्वन्ति यजमाना अभिषुण्वन्ति । एषाम् अस्मदादियजमानानां संबन्धिनः[2] सोमान् त्वं पिबसि । किंच त्वदर्थं[3] वृषभान् पशून् ये च यजमानाः पचन्ति तेषां संबन्धिनो[4] हविर्भूतान् पशून् अत्सि भक्षयसि । हे मघवन् धनवन्निन्द्र त्वं यदा पृक्षेण हविर्भूतेनान्नेन निमित्तेन हूयमानः यजमानैर्हूयसे तदेति पूर्वेण संबन्धः ॥

इदं सु मे जरितरा चिकिद्धि प्रतीपं शापं नद्यो वहन्ति ।
लोपाशः सिंहं प्रत्यञ्चमत्साः क्रोष्टा वराहं निरतक्त कक्षात् ॥ ४ ॥

इदम् । सु । मे । जरितः । आ । चिकिद्धि । प्रतिऽईपम् । शापम् । नद्यः । वहन्ति ।
लोपाशः । सिंहम् । प्रत्यञ्चम् । अत्साः । क्रोष्टा । वराहम् । निः । अतक्त । कक्षात् ॥ ४ ॥

हे जरितः शत्रूणां जरयितरिन्द्र त्वं मे मम सु शोभनमपि इदम् ईदृशं रूपं सामर्थ्यम् आ चिकिद्धि आ समन्ताज्जानीहि । कीदृशम् । नद्यः गङ्गाद्याः सरितः प्रतीपं प्रतिकूलं शापम् उदकं वहन्ति । अपि च लोपाशः । लुप्यमानं तृणमश्नातीति लोपाशो मृगः । मया प्रेषितः सन् प्रत्यञ्चम् आत्मानं प्रति गच्छन्तं सिंहम् अत्साः अत्सारीत् । आभिमुख्येन गच्छति । तथा क्रोष्टा शृगालः वराहं बलवन्तमपि सूकरं कक्षात् अतिगहनप्रदेशात् निरतक्त निर्गमयति । एतदपि सर्वं सामर्थ्यं त्वत्पुत्रे मयि त्वत्प्रसादाद्भवत्यपि जानीहीत्यर्थः ॥

१. त-म६—'सोमान्' नास्ति । २. त-म१.२.४.६—संबन्धान् । ३. ग-म२—ते त्वदर्थं । ४. त-म२.६—संबन्धान् ।

कुथा त एतदहमा चिकेतं गृत्सस्य पाकस्तवसो मनीषाम् ।
त्वं नो विद्वाँ ऋतुथा वि वोचो यमर्धं ते मघवन् क्षेम्या धूः ॥ ५ ॥

कुथा । ते । एतत् । अहम् । आ । चिकेतम् । गृत्सस्य । पाकः । तवसः । मनीषाम् ।
त्वम् । नः । विद्वान् । ऋतुऽथा । वि । वोचः । यम् । अर्धम् । ते । मघऽवन् । क्षेम्या । धूः ॥५॥

हे इन्द्र पाकः पक्तव्यप्रज्ञः अहं गृत्सस्य मेधाविनः तवसः वृद्धस्य ते तव मनीषां स्तुतिम् । कर्तुमिति शेषः । एतत् ईदृशं त्वदीयं सामर्थ्यं कुथा कथं केन प्रकारेण आ चिकेतम् आ समन्तात् जानामि । त्वदुपदेशं विना न जानामीत्यर्थः । तस्मात्कारणात् विद्वान् सर्वज्ञः त्वम् एव नः अस्मभ्यम् ऋतुथा कालेकाले[1] वि वोचः विशेषेण ब्रूहि । हे मघवन् धनवन्निन्द्र ते तव अर्धं यं स्तुत्यवयवं कुर्मः[2] सा स्तुतिः धूः क्षेम्या क्षेमे भवा क्लेशरहिता वोढुं शक्यास्ति । यस्मात्तव[3] स्तुत्यवयवमेव वयमक्लेशेन कर्तुं न[4] शक्नुमोऽस्माकं मन्दबुद्धित्वात् तस्मात्त्वमेवास्मभ्यं स्वसामर्थ्यं स्तुतिप्रकारं च पुनरपि कथयेत्यर्थः ॥

एवा हि मां तवसं वर्धयन्ति दिवश्चिन्मे बृहत उत्तरा धूः ।
पुरू सहस्रा नि शिशामि साकमशत्रुं हि मा जनिता जजान ॥ ६ ॥

एव । हि । माम् । तवसम् । वर्धयन्ति । दिवः । चित् । मे । बृहतः । उत्ऽतरा । धूः ।
पुरु । सहस्रा । नि । शिशामि । साकम् । अशत्रुम् । हि । मा । जनिता । जजान ॥ ६ ॥

हि यस्मात्कारणात् एव एवमुक्तप्रकारेण तवसं महान्तं मां स्तोतारः स्तुतिभिः स्तुवन्तो वीर्येण वर्धयन्ति तस्मात्कारणात् बृहतः महतः मे मम इन्द्रस्य दिवश्चित् द्युलोकादपि धूः स्तुतिः उत्तरा उद्गततराधिकतरा । किंच पुरु पुरूणि बहूनि[5] सहस्रा शत्रूणां सहस्राणि साकं युगपत् नि शिशामि तनूकरोमि । हिनस्मीत्यर्थः[6] । हि यस्मात्कारणात् जनिता सर्वस्य जनयिता प्रजापतिः मा मामिन्द्रम् अशत्रुम् अविद्यमानशत्रुं[7] जजान जनितवान् ॥　　॥ २० ॥

एवा हि मां तवसं जज्ञुरुग्रं कर्मन्कर्मन्वृषणमिन्द्र देवाः ।
वधीं वृत्रं वज्रेण मन्दसानोऽप व्रजं महिना दाशुषे वम् ॥ ७ ॥

एव । हि । माम् । तवसम् । जज्ञुः । उग्रम् । कर्मन्ऽकर्मन् । वृषणम् । इन्द्र । देवाः ।
वधीम् । वृत्रम् । वज्रेण । मन्दसानः । अप । व्रजम् । महिना । दाशुषे । वम् ॥ ७ ॥

हि यस्मात्कारणात् एव एवमनेनोक्तप्रकारेण हे इन्द्र देवाः मरुदादयः ऋत्विग्यजमाना वा तवसं महान्तं त्वत्पुत्रं स्वरूपेणावस्थितं[8] सन्तं वसुकं मां कर्मन्कर्मन् यज्ञयागाग्निहोत्रादौ सर्वस्मिन् कर्मणि उग्रं शूरमसह्यं वा वृषणं वर्षितारं हविषां दातारं जज्ञुः जानन्ति अतः मन्दसानः मोदमानोऽहं वज्रेण आयुधेन वृत्रं मेघमसुरं वा वधीं अवधिषम् । किंच दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय वृष्टिप्रदानार्थं महिना महत्त्वेन व्रजं मेघसमूहम् अप वम् अपावृणम् अपवृणोमि ॥

१. त-काले । २. त-म-वयं कुर्मः । ३. त-यस्मात्त्व; म६-यस्मादतः । ४. त-म-'न' नास्ति । ५. त१.२.६-म६-मु-बहूनि मे; त५-बहूनि से । ६. त-हिनस्तीत्यर्थः । ७. त-म६-'अविद्यमानशत्रुं' नास्ति । ८. त-म-मु-स्वरूपनिरूपणावस्थितं ।

देवास आयन्परशूँरबिभ्रन्वना वृश्चन्तो अभि विड्भिरायन् ।
नि सुद्र्वं दधतो वक्षणासु यत्रा कृपीटमनु तद्दहन्ति ॥ ८ ॥

देवासः । आयन् । परशून् । अबिभ्रन् । वना । वृश्चन्तः । अभि । विट्ऽभिः । आयन् ।
नि । सुऽद्र्वम् । दधतः । वक्षणासु । यत्र । कृपीटम् । अनु । तत् । दहन्ति ॥ ८ ॥

देवासः देवाः इन्द्रेण चोदिताः मरुतः आयन् गच्छन्ति । मेघवधार्थं परशून् वज्रान् अबिभ्रन् धारयन्ति च । तदनन्तरं विड्भिः मरुदादिप्रजाभिः सहिताः वृश्चन्तः मेघान्छिन्दन्तः वना वनानि वृष्टिलक्षणान्युदकानि अभि आयन् आभिमुख्येन गच्छन्ति । ततः सुद्र्वं शोभनद्रवणं वृष्ट्युदकं वक्षणासु नदीषु नि दधतः नियमेन स्थापयन्तः यत्र यस्मिन्मेघजाते कृपीटम् । उदकनामैतत् । निगूढमुदकं तिष्ठति तत् इमे देवाः तत् मेघजातम् अनु लक्षीकृत्य दहन्ति उदकनिर्गमनार्थं शोषयन्ति ॥

शशः क्षुरं प्रत्यञ्चं जगाराद्रिं लोगेन व्यभेदमारात् ।
बृहन्तं चिदृहते रन्धयानि वयद्वत्सो वृषभं शूशुवानः ॥ ९ ॥

शशः । क्षुरम् । प्रत्यञ्चम् । जगार । अद्रिम् । लोगेन । वि । अभेदम् । आरात् ।
बृहन्तम् । चित् । ऋहते । रन्धयानि । वयत् । वत्सः । वृषभम् । शूशुवानः ॥ ९ ॥

वसुक इन्द्रं प्रतिब्रूते । शशः एतत्संज्ञितो मया प्रेरितो मृगविशेषः प्रत्यञ्चं प्रत्यगात्मानं प्रति गच्छन्तं क्षुरं क्षुरवन्तं खरदीर्घतीक्ष्णनखं सिंहव्याघ्रादिकम् । बलवत्क्रूरमृगमित्यर्थः । जगार गिरति गृह्णाति वा । किंच लोगेन लोष्टेन अद्रिं हिमवदादिकं पर्वतम् आरात् दूरे स्थितमपि वि अभेदम् अहं भिनद्मि । बृहन्तं चित् महान्तमपि हस्त्यादिकम् ऋहते ह्रस्वकायाल्पाय शशकादिकाय रन्धयानि वशं गमयामि । शूशुवानः वीर्येण वर्धमानः वत्सः वृषभं महोक्षं वयत् युद्धाय गच्छति । हे इन्द्र एतदपि सर्वं त्वत्प्रसादादहं करोमीत्यर्थः ॥

सुपर्ण इत्था नखमा सिषायावरुद्धः परिपदं न सिंहः ।
निरुद्धश्चिन्महिषस्तर्ष्यावान्गोधा तस्मा अयथं कर्षदेतत् ॥ १० ॥

सुऽपर्णः । इत्था । नखम् । आ । सिसाय । अवऽरुद्धः । परिऽपदम् । न । सिंहः ।
निऽरुद्धः । चित् । महिषः । तर्ष्याऽवान् । गोधा । तस्मै । अयथम् । कर्षत् । एतत् ॥ १० ॥

सुपर्णः पक्षिरूपा गायत्री इत्था अमुत्र द्युलोके नखम् आत्मीयम् आ सिषाय सोमाहरणकाले इन्द्रार्थमाबबन्ध । इन्द्रस्य प्रसादादहमपि एवं न्यस्तवानित्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । अवरुद्धः पञ्जरेणावृतः परिवेष्टितः सिंहः परिपदं न यथा करस्योपरि सर्वतः पादमवबध्नाति । किंच । चित् इत्युपमार्थे । यथा केनापि बद्धपादो निरुद्धः महिषः तर्ष्यावान् उदकाभावे तृषावान्भवति एवमिन्द्रः सोमाहरणात्पूर्वं सोमाभावे तृषितवानभूदिति शेषः । तस्मै । तादर्थ्ये चतुर्थी । तादृशस्य तृषितस्येन्द्रस्यार्थं गोधा । गमयति वर्णानिति गौर्वाक् तत्र निधीयमानत्वात्[1] गायत्री[2] गोधा ।

१. अ—निधीयमानात् । २. स—गा; अ६—गो.।

यद्वा । सुपिर्निष्कर्षणार्थः । निष्कृष्य सोमाहरणाद्गोधा गायत्री । ᵛअयथम् अयत्नेन । छान्दसोऽयमर्थः । ᵛएतत् सोमजातं ᵛकर्षत् आहृतवती । दिवः सकाशादाहृतवतीत्यर्थः ॥

तेभ्यो॑ गो॒धा अ॒यथं॑ कर्षदे॒तद्ये ब्र॒ह्मणः॑ प्रति॒पीय॒न्त्यन्नैः॑ ।
सि॒म उ॒क्ष्णो॑ऽवसृ॒ष्टाँ अ॑दन्ति स्व॒यं बला॑नि त॒न्वः॑ शृणा॒नाः ॥ ११ ॥

तेभ्यः॑ । गो॒धाः । अ॒यथ॑म् । क॒र्ष॒त् । ए॒तत् । ये । ब्र॒ह्मणः॑ । प्र॒ति॒ऽपीय॑न्ति । अन्नैः॑ ।
सि॒मः । उ॒क्ष्णः॑ । अ॒व॒ऽसृ॒ष्टान् । अ॒द॒न्ति॒ । स्व॒यम् । बला॑नि । त॒न्वः॑ । शृ॒णा॒नाः ॥ ११ ॥

ᵛये मरुदादिदेवगणाः ᵛब्रह्मणः परिवृढस्येन्द्रस्य स्वभूतैः ᵛअन्नैः सोमलक्षणैः । तृप्ताः सन्त इति शेषः । ᵛप्रतिपीयन्ति । पीयतिर्हिंसाकर्मा । इन्द्रादेशाद्धिंसकान् प्रतिहिंसन्ति ᵛतेभ्यः तेषां देवगणाना- मर्थाय ᵛगोधाः पूर्वोक्ता गायत्री ᵛअयथम् अनायासेन ᵛएतत् सोमजातं ᵛकर्षत् आहृतवती । किंच ᵛसिमः सिमाच्छ्रेष्ठान् । यद्वा । सिमशब्दः सर्वशब्दपर्यायः । सर्वान् । ᵛउक्ष्णः सिञ्चतः[1] ᵛअवसृष्टान् इन्द्रेण विसृष्टाननुज्ञातान् हविर्भूतान् सोमान् यज्ञेषु ᵛअदन्ति भक्षयन्ति[2] । किं कुर्वन्तः[3] । ᵛस्वयम् आत्मनैव ᵛबलानि शत्रूणां सैन्यानि ᵛतन्वः शरीराणि च ᵛशृणानाः हिंसन्तः । गायत्री इन्द्रा- देशाद्देवेभ्यः सोममाहृतवतीत्यर्थः ॥

ए॒ते शमी॑भिः सु॒शमी॑ अभूव॒न्ये हि॑न्वि॒रे त॒न्वः१॒॑ सोम॑ उ॒क्थैः ।
नृ॒वद्वद॒न्नुप॑ नो माहि॒ वाजा॑न्दि॒वि श्रवो॑ दधिषे॒ नाम॑ वी॒रः ॥ १२ ॥

ए॒ते । शमी॑भिः । सु॒ऽशमी॑ । अ॒भू॒व॒न् । ये । हि॒न्वि॒रे । त॒न्वः॑ । सोमे॑ । उ॒क्थैः ।
नृ॒ऽवत् । वद॑न् । उप॑ । नः॒ । मा॒हि॒ । वाजा॑न् । दि॒वि । श्रवः॑ । द॒धि॒षे॒ । नाम॑ । वी॒रः ॥ १२ ॥

ᵛये देवर्ष्यादयः ᵛतन्वः शरीराणि ᵛसोमे सोमयागे ᵛउक्थैः शस्त्रैः ᵛहिन्विरे वर्धयन्ति ᵛएते देवादय इन्द्रादेशात् सोमे आहृते सति ᵛशमीभिः सोमयागकर्मभिः ᵛसुशमी सुकर्माणः ᵛअभूवन् । ᵛनृवत् मनुष्यवत् ᵛवदन् इदं युष्मभ्यं मया दत्तमिति स्वकीयं वाक्यमुच्चारयन् ᵛनः अस्मभ्यम् ᵛउप ᵛमाहि उपगम्य ᵛवाजान् अन्नानि बलानि वा हे इन्द्र त्वं देहीति शेषः । अतः कारणात् ᵛवीरः दानशूरस्त्वं ᵛदिवि द्युलोके ᵛश्रवः अन्नपतिरिति कीर्तितं ᵛनाम नामधेयं ᵛदधिषे धारयसि ॥ ॥११॥

‘ वने न वा ’ इत्यष्टर्चं त्रयोदशं सूक्तं वसुक्रस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । अनुक्रान्तं च—‘ वने नाष्टौ ’ इति । चतुर्थेऽहनि स्तोमवृद्धौ ब्राह्मणाच्छंसिन एतत्सूक्तमावापार्थम् । सूत्रितं च—‘ स्तोमे वर्धमाने को अद्य नर्यो वने न वा यः ’ (आश्व. श्रौ. ७. १२) इति । महाव्रते निष्केवल्य एतत्सूक्तम् । सूत्रितं च—‘ प्र वो महे मन्दमानायान्धस इति निविद्धानं वने न वा यो न्यधायि चाकन् ’ (ऐ. आ. ५. २. १) इति ॥

वने॒ न वा॒ यो न्य॑धायि चा॒कञ्छुचि॑र्वां॒ स्तोमो॑ भुरणावजीगः ।
यस्ये॒दिन्द्रः॑ पुरु॒दिने॑षु॒ होता॑ नृ॒णां नर्यो॒ नृत॑मः क्ष॒पावा॑न् ॥ १ ॥

वने॑ । न । वा॒ । यः । नि । अ॒धा॒यि॒ । चा॒कन् । शुचिः॑ । वा॒म् । स्तोमः॑ । भु॒र॒णौ॒ । अ॒जी॒ग॒रिति॑ ।
यस्य॑ । इत् । इन्द्रः॑ । पु॒रु॒ऽदिने॑षु । होता॑ । नृ॒णाम् । नर्यः॑ । नृऽत॑मः । क्ष॒पाऽवा॑न् ॥ १ ॥

१. ल-अ६—‘ सिञ्चतः ’ नास्ति । २. ल-अ४-मु—‘ भक्षयन्ति ’ नास्ति । ३. भ—कुर्वतः ।

वने न वा यो न्यधायीति । ᵛवने ᵛन वन इव वृक्ष इव शकुनिः स्वे नीडे चायमास्मीयं पुत्रं ᵛन्यधायि निदधाति शिशुकमजातपक्षम् । स यथा तत्र निहितः ᵛचाकन् पश्यन्[1] भक्षादिको निरीक्षमाण आसीत् । अथवा कामयमानस्तदुन्मुक्तमना आसीत् । एवमयमस्मासु पुत्रस्य नीडभूतेषु शकुनिपुत्रभूतः ᵛशुचिः व्यपगतसर्वदोषो युवयोः स्वभूतः ᵛस्तोमः हे ᵛभुरणी भर्तारावश्विनौ सोमो वा । भुरण्युरिति क्षिप्रनामेति । किंच ᵛयस्य स्तोमस्य ᵛपुरुदिनेषु बहुष्वहःसु ᵛइन्द्रः ᵛहोता इन्द्रोऽस्याह्वाता भवति ममायं स्तोमः स्यादिति । किंलक्षणः[2] पुनरिन्द्र आह्वाता । यः ᵛनृणां मनुष्याणां ᵛनृतमः मनुष्याणामपि मनुष्यतमः । शूराणामपि मध्ये शूरतम इत्यर्थः । ᵛनर्यः च नृभ्यो हितो यः ᵛअपावान् च रात्रिपर्यायेषु सोमभागः । एवंगुणयुक्तेन यः स्तोम इन्द्रेणापि प्रार्थ्यतेऽस्मासु वर्तमानः स युवां प्रति ᵛअजीगः नित्यकालमेव गच्छतीत्यर्थः । एवं तावदेनामृचमाश्विनीमिति कृत्वा व्याचक्षते । तदसाधु । ऐन्द्रं हि सूक्तं प्रथममेव भवति । तथा पुनः पृष्ठ्यस्य षष्ठेऽहनि स्तोत्रे वर्धमाने माध्यंदिने सवने ब्राह्मणाच्छंसिनः शस्त्रे विनियुज्यते । हे भुरण्यो भर्तारौ द्यावाभूमी पत्नी वा एष स्तोमोऽस्मासु निहितः शुचिर्व्यपगतदोषः शकुनिपुत्र इव वने वनावयवे वृक्षे चाकन् पश्यन्निव कामयमान इव वेन्यमास्ते । यस्य स्तोमस्य किमिति । यस्येन्द्रः पुरुदिनेषु बहुष्वहःस्वाह्वाताभूत् अपि नाम मामनेन स्तोमेन स्तुयुरिति । किंलक्षणः पुनराह्वाता । यस्येदिन्द्र इति नृणां नृतमो नर्यश्च अपावांश्च समस्तेनापूर्वेणार्थेन । यमेवमिन्द्रः प्रार्थयते स एष स्तोमस्तं प्रत्यजीगः गच्छतीत्यर्थः । अथवा स एष स्तोमोऽस्माभिरुदीर्यमाणस्तस्येन्द्रस्य गुणानुद्गृणातीति स्यात् । 'जिगर्तिर्गृणातिकर्मा' (निरु.१.८) इति युक्तम् । एवमत्र चाकन्निरवस्य चायतिनि वा कामयमान इति योगेन विपरिणामायुपपद्येते शब्दसारूप्यादर्थाविरोधाच्च । एतस्मिन्निगमे पदविभागतः कश्चिद्विचारोऽस्ति । तमाह भाष्यकारः—'वेति च य इति च चकार शाकल्यः' (निरु. ६. २८) इति । वेति च इति च पदे चकार शाकल्यः पदकारः । तदेतद्विचार्यमाणं न साधु भवति । किं कारणम् । 'उदात्तं त्वेवमाख्यातमभविष्यत्' । एवमेतस्मिन् पदद्वये सति यदेतदाख्यातं न्यधायीति तदुदात्तमभविष्यत् । यद्वृत्तात्परस्य निघाताख्यातस्य निघातो न भवतीति लक्षणविदो मन्यन्ते । न चेदमुदात्तम् । तस्माद्य इति नेदं यद्वृत्तं किं तर्हि वाय इत्येकमेव पदम् । किंच । 'असुसमाप्तश्चार्थः' । अपुष्कलः । एवमेव तस्मिन्पदद्वये सति मन्त्रस्यार्थोऽसुसमाप्तो भवति ॥[3]

प्र ते॑ अ॒स्या उ॒षसः॒ प्राप॑रस्या नृ॒तौ स्या॑म॒ नृत॑मस्य नृ॒णाम् ।
अनु॑ त्रि॒शोकः॑ श॒तमाव॑ह॒न्नॄन्कुत्से॑न॒ रथो॒ यो अस॑त्सस॒वान् ॥ २ ॥

प्र । ते॒ । अ॒स्याः । उ॒षसः॑ । प्र । अप॑रस्याः । नृ॒तौ । स्या॒म॒ । नृऽत॑मस्य । नृ॒णाम् ।
अनु॑ । त्रि॒ऽशोकः॑ । श॒तम् । आ । अ॒व॒ह॒त् । नॄन् । कुत्से॑न । रथः॑ । यः । अस॑त् । स॒स॒ऽवान् ॥ २ ॥

ᵛअस्याः वर्तमानाया इदानींतन्याः ᵛउषसः ᵛनृतौ । 'नृ नये' नयने प्रापणे । उदयकाल इत्यर्थः । ᵛनृणां नेतॄणां मध्ये ᵛनृतमस्य अतिशयेन नेतुः ᵛते तव इन्द्रस्य स्तुत्या यागेन च ᵛप्र ᵛस्याम वयं प्रकृष्टा भवेम । तथा हे इन्द्र ᵛअपरस्याः आगामिन्याश्चोषसो नृतौ प्रापणे तव स्तुत्या यागेन च वयं प्रकृष्टा भवेमेत्याशास्महे । किंच ᵛत्रिशोकः नामर्षिः हे इन्द्र त्वामाराध्य त्वत्प्रसादात् ᵛशतं बहून् ᵛअनु

१. ग१.२.६.७-मु-'पश्यन्' नास्ति । २ त-भ-किंच लक्षणः । ३. ग-पुस्तकस्थमेतन्मन्त्रभाष्यं वने न वृक्ष इव यो यः पक्षनिहितः कामयमानः शुचिः सोमः तथा स्तोमः भुरणाविदकुतौ वा युवामजीगः निर्गमयति । यस्येन् यस्यैव पातेन्द्रः पुरुदिनेषु बहुदिनेषु सनृणामाह्वाता नृणां मध्ये नृतमः श्रेष्ठः नर्यः नरहितः अपावान् शत्रुक्षपणशील'; भ१.४.७-पुस्तकेषु अस्य मन्त्रस्य भाष्यं नास्ति ।

अनुचरभूतान् नॄन् मनुष्यान् आवहत् प्रापितवान् । रक्षितवानित्यर्थः । तथा तव कुत्सस्य च ससवान्[1] सनिता युगपदेव संभक्ता यः रथः असत् अस्ति स रथः कुत्सेन कुत्सो रक्षितवानिति शेषः । तथा च मन्त्रान्तरे श्रूयते—' यासि कुत्सेन सरथमवस्युः ' (ऋ. सं. ४. १६. ११) इति । यस्मादेवं तस्मात्त्वत्प्रसादादहमपि प्रकृष्टा भवेमेत्यर्थः ॥

कस्ते मद॑ इन्द्र॒ रन्त्यो॑ भूद्दुरो॒ गिरो॑ अ॒भ्यु१॒॑ग्रो वि धा॑व ।

कद्वाहो॑ अ॒र्वागुप॑ मा मनी॒षा आ त्वा॑ शक्यामुप॒मं राधो॒ अन्नैः॑ ॥ ३ ॥

कः । ते॒ । मदः॑ । इ॒न्द्र॒ । रन्त्यः॑ । भू॒त् । दुरः॑ । गिरः॑ । अ॒भि । उ॒ग्रः । वि । धा॒व॒ ।

कत् । वाहः॑ । अ॒र्वाक् । उप॑ । मा॒ । म॒नी॒षा । आ । त्वा॒ । श॒क्या॒म् । उ॒प॒ऽमम् । राधः॑ । अन्नैः॑ ॥ ३ ॥

हे इन्द्र ते तवेषत्प्रमध्यमोत्तमानां सोमजन्यानां मदानां मध्ये कः मदः रन्त्यः रमयिता प्रीतिकरः भूत् भवति । स्वकीयनिकरमदयोग्यसोमदानाभिप्रायेणायं प्रश्नः । उग्रः ओजस्वी त्वं दुरः यज्ञगृहद्वाराणि गिरः स्तुतिलक्षणा वाचश्च अभि वि धाव अभ्यागच्छ । किंच कत् कदा वाहः । इन्द्रं प्रत्युह्यत इति वाहः सोम उच्यते । एवंभूतः[2] अर्वाक् त्वत्प्रसादात्फलदानायास्मदभिमुखो भविष्यतीति शेषः । अपि[3] च कदा मनीषा सर्वार्थदर्शिनी प्रज्ञा सर्वगुणग्राहिणी स्तुतिर्वा मा मां त्वत्प्रसादात् उप गमिष्यतीति शेषः[3] । कदा हे इन्द्र त्वा त्वाम् । आ इत्युपसर्गश्रुतेर्योग्यपदाध्याहारः । आराध्य वयम् अन्नैः सह राधः धनम् उपमं सन्निकर्षं शक्याम् । शकिरत्र गत्यर्थोऽस्माभिरितिण्यर्थः । संगमयेयम् ॥

कदु॑ द्यु॒म्नमि॑न्द्र॒ त्वाव॑तो॒ नॄन्कया॑ धि॒या क॑रसे॒ कन्न॒ आग॑न् ।

मि॒त्रो न स॒त्य उ॑रुगाय भृ॒त्या अन्ने॑ सम॒स्य यदस॑न्मनी॒षाः ॥ ४ ॥

कत् । ऊँ इति॑ । द्यु॒म्नम् । इ॒न्द्र॒ । त्वाऽव॑तः । नॄन् । कया॑ । धि॒या । क॒र॒से॒ । कत् । नः॒ । आ । अ॒ग॒न् ।

मि॒त्रः । न । स॒त्यः । उ॒रु॒ऽगा॒य॒ । भृ॒त्यै । अन्ने॑ । स॒म॒स्य । यत् । अस॑न् । म॒नी॒षाः ॥ ४ ॥

हे इन्द्र त्वं कदु कदा वा द्युम्नं हविर्लक्षणमस्मदीयमन्नं भुङ्क्ष्वेति शेषः । कया धिया केन कर्मणा नॄन् नेतॄनस्मान् त्वावतः त्वत्सदृशान् करसे करिष्यसि । कत् कदा नः अस्मान् प्रति आगन् आगमिष्यसि । सत्यः अनघस्त्व इत्यर्थः । मित्रो न सखेव तथा । हे उरुगाय बहुकीर्ते इन्द्र त्वं भृत्यै भरणाय पोषणाय भवसीति शेषः । यत् यदा समस्य अस्मदादिकस्य सर्वस्य जगतः अन्ने जगत्स्थितिनिमित्त आहारे मनीषाः अन्नाभिलक्षणा बुद्धयः असन् भवेयुः । तदा सर्वस्य पोषणाय त्वं भवसीत्यर्थः ॥

प्रेर॑य॒ सूरो॒ अर्थं॒ न पा॒रं ये अ॑स्य॒ कामं॑ जनि॒धाइ॑व॒ ग्मन् ।

गिर॑श्च॒ ये ते॑ तुविजात पू॒र्वीर्नर॑ इन्द्र प्रति॒शिक्ष॒न्त्यन्नैः॑ ॥ ५ ॥

प्र । ई॒र॒य॒ । सूरः॑ । अर्थ॑म् । न । पा॒रम् । ये । अ॒स्य॒ । काम॑म् । ज॒नि॒धाःऽइ॑व । ग्मन् ।

गिरः॑ । च॒ । ये । ते॒ । तु॒वि॒ऽजा॒त॒ । पू॒र्वीः । नरः॑ । इ॒न्द्र॒ । प्र॒ति॒ऽशिक्ष॑न्ति । अन्नैः॑ ॥ ५ ॥

---

१. त-म—' ससवान् ' नास्ति ।　२. ग-म१.२.४.७—एवंभूतः सोमः; त१.२.४.५.६—एवंभूतः ।
३. त-म६—' अपि च ... शेषः ' नास्ति ।

सूरः सूर्यः अर्यं न यथा तारं गन्तारं योगिनमनुगृह्णन् पारं संसारस्यान्तमपवर्गं गमयति तथा हे इन्द्र त्वं यजमानान् संसारस्यान्तं प्रेरय गमय। ये अस्मदादयो यजमानाः अस्य तवेन्द्रस्य कामं सोमपानेच्छां गमन्। गमिरत्र विपूर्वोऽन्तर्भावितण्यर्थश्च द्रष्टव्यः। विगमयन्ति महता सोमपानेनापनयन्ति। तत्र दृष्टान्तः। जनिधा इव। जनीनां जायानां संभोगकाले गर्भस्य धारयितारः पतयो यथा प्रभूतसंभोगप्रदानेन मैथुनेच्छामपनयन्ति तद्वत्। किंच नरः नेतारोऽस्मदादयः ये यजमानाः हे तुविजात बहुरूप। 'रूपंरूपं प्रतिरूपो बभूव' (ऋ. सं. ६.४७.१८) इति वचनात्। तथाविधम् इन्द्र ते तुभ्यं पूर्वीः अनादिकालप्रवृत्ताः गिरश्च स्तुतिलक्षणा वाचश्च अश्वैः पुरोडाशादिहविर्भिः सह प्रतिशिक्षन्ति प्रतिकालं प्रयच्छन्ति तानस्मदीयान् यजमानान् पारं गमयेति पूर्वेण संबन्धः॥ ॥२२॥

मात्रे नु ते सुमिते इन्द्र पूर्वी द्यौर्मज्मना पृथिवी काव्येन।
वराय ते घृतवन्तः सुतासः स्वाद्मन्भवन्तु पीतये मधूनि॥६॥

मात्रे इति। नु। ते। सुमिते इति सुऽमिते। इन्द्र। पूर्वी इति। द्यौः। मज्मना। पृथिवी। काव्येन। वराय। ते। घृतऽवन्तः। सुतासः। स्वाद्मन्। भवन्तु। पीतये। मधूनि॥६॥

हे इन्द्र ते तव स्वभूतेन मज्मना बलेन महत्त्वेन काव्येन कर्मणा द्यौः पृथिवी द्यावापृथिव्यौ नु क्षिप्रं सुमिते निर्मिते। कीदृश्यौ। मात्रे निर्मात्र्यौ पूर्वी पूर्व्यौ महत्यौ। अस्मादीदृशेन महत्त्वेन युक्तः तस्मात् घृतवन्तः अग्निमुखत्वात् रसं क्षरन्तो दीप्तिमन्तो वा सुसंस्कृतत्वात् घृताज्यसंयुक्ताः सुतासः अभिषुताः सोमाः वराय श्रेष्ठाय तुभ्यमिन्द्राय स्वाद्मन् भवन्तु। अस्माभिर्दत्ताः सन्तु। किमर्थम्। पीतये पानाय। मधूनि मधुररसात्मकानि पुरोडाशादीन्यन्नानि हवींषि भक्षणार्थं दत्तानि भवन्तु॥

आ मध्वो अस्मा असिचन्नमत्रमिन्द्राय पूर्णं स हि सत्यराधाः।
स वावृधे वरिमन्ना पृथिव्या अभि क्रत्वा नर्यः पौंस्यैश्च॥७॥

आ। मध्वः। अस्मै। असिचन्। अमत्रम्। इन्द्राय। पूर्णम्। सः। हि। सत्यऽराधाः। सः। ववृधे। वरिमन्। आ। पृथिव्याः। अभि। क्रत्वा। नर्यः। पौंस्यैः। च॥७॥

अस्मै इन्द्राय अस्येन्द्रस्यार्थे मध्वः मधुररसस्य सोमस्य पूर्णम् अमत्रं चमसादिकं पात्रम् आ असिचन् आभिमुख्येन सिक्तवन्तः परया श्रद्धयास्मदीया ऋत्विजः सिक्तवन्तः अग्नौ प्रक्षिप्तवन्तः। हि यस्मात्कारणात् सः इन्द्रः सत्यराधाः सत्यधनः। यजमानेभ्यो दातव्यत्वेनाविसंवादिधन[1] इत्यर्थः। तस्मादसिञ्चन्निति[2] संबन्धः। अथाप्यासिक्तेन तेन पानेन तृप्तः सः इन्द्रः पृथिव्याः अन्तरिक्षस्य वरिमन् अतिशयेन विस्तीर्णे स्थाने आसमन्तात् अभि ववृधे अभिवर्धते। कीदृश इन्द्रः। नर्यः नृभ्यो हितः। क्रत्वा वृत्रवधादिकर्मणा प्रज्ञानेन वा पौंस्यैश्च[3] युक्त इति शेषः॥

व्यानळिन्द्रः पृतनाः स्वोजा आस्मै यतन्ते सख्याय पूर्वीः।
आ स्मा रथं न पृतनासु तिष्ठ यं भद्रया सुमत्या चोदयासे॥८॥

---

१. त-म-मु-दातव्येना°। २. त-म१.२.४.६-मु-तस्मादसिंचन्निति। ३. ग-र४-पौंस्यैश्च वीर्यैश्च।

वि । आनट् । इन्द्रः । पृतनाः । सुऽओजाः । आ । अस्मै । यतन्ते । सख्याय । पूर्वीः ।
आ । स्म । रथम् । न । पृतनासु । तिष्ठ । यम् । भद्रया । सुऽमत्या । चोदयासे ॥ ८ ॥

स्वोजाः शोभनबलः इन्द्रः पृतनाः शत्रुसेनाः व्यानट् व्याप्नोति । इन्द्रः संग्रामेषु केनाप्यप्रतिहन्यमानः सन् शत्रून् जयतीत्यर्थः । किंच पूर्वीः । अत्र पूर्वशब्द उत्कृष्टवाची । उत्कृष्टाः शत्रुसेना अप्रभवन्त्यः सत्यः अस्मै अस्येन्द्रस्य सख्याय संधिलक्षणाय[1] सखित्वाय आ यतन्ते । संधिं कर्तुमिच्छन्तीत्यर्थः । अपरोऽर्धर्चः प्रत्यक्षकृतः । आत्मिने वाक्यम् । हे इन्द्र त्वं यं स्वीयं रथं भद्रया कल्याण्या सुमत्या शोभनया परानुग्रहया बुद्ध्या चोदयासे यज्ञान् प्रति प्रेरयसि तं रथम् अस्मदयज्ञं प्रत्यागन्तुं महतादरेण आ तिष्ठ आरोह । तत्र दृष्टान्तः । पृतनासु संग्रामेषु रथं न यथा[2] स्वरथं महतादरेणातिष्ठसि[3] तद्वत् । स्म इति पदपूरणः ॥ ॥२३॥ ॥२॥

तृतीयेऽनुवाके त्रयोदश सूक्तानि । तत्र 'प्र देवत्रा' इति पञ्चदशर्चं प्रथमं सूक्तम् । इलूष-पुत्रस्य कवषस्यार्षं त्रैष्टुभमब्देवत्यमपोनपाद्देवताकं वा । तथा चानुक्रान्तं—'प्र देवत्रा पञ्चोना कवष ऐलूष आपमपोनप्त्रीयं वा' इति । 'अप इष्य होतः' इत्युक्तः सन् होता 'प्र देवत्रा' इत्याद्या नवर्चोऽनुब्रूयात् । सूत्रितं च—'प्र देवत्रा ब्रह्मणे गातुरेत्विति नव हिनोता नो अध्वरं देवयज्येति दशमीम्' (आश्व. श्रौ. ५. १) इति ॥

प्र दे॒व॒त्रा ब्रह्म॑णे गा॒तुरे॑त्व॒पो अच्छा॒ मन॑सो॒ न प्रयु॑क्ति ।
म॒हीं मि॒त्रस्य॒ वरु॑णस्य धा॒सिं पृ॑थु॒ज्रय॑से रीरधा सुवृ॒क्तिम् ॥ १ ॥

प्र । दे॒व॒ऽत्रा । ब्रह्म॑णे । गा॒तुः । ए॒तु॒ । अ॒पः । अच्छ॑ । मन॑सः । न । प्रऽयु॑क्ति ।
म॒हीम् । मि॒त्रस्य॑ । वरु॑णस्य । धा॒सिम् । पृ॒थु॒ऽज्रय॑से । री॒र॒ध॒ । सु॒ऽवृ॒क्तिम् ॥ १ ॥

ब्रह्मणे । तृतीयार्थे चतुर्थी । ब्रह्मणा स्तोत्रेण । स्तूयमान इति शेषः । गातुः देवान्गन्ता वा प्रतिगमनशीलः सोमः देवत्रा देवीर्द्योतमानाः अपः वसतीवरीरेकधनालक्षणान्युदकानि अच्छ अभि प्र एतु प्रकर्षेण गच्छतु । तत्र दृष्टान्तः । मनसो न प्रयुक्ति । यथा मनसः प्रयुक्तिः प्रयोग उद्योगः क्षिप्रं गच्छति तद्वत् । एवं सोमेऽपः प्रतिगते सति हे मदीयात्मन् अध्वर्यो वा महीं धासिं महत्सोम-लक्षणमन्नं मित्रस्य वरुणस्य चार्थाय पृथुज्रयसे विस्तीर्णवेगाय । महागतेरिन्द्रस्य[4] चार्था-येत्यर्थः[5] । रीरध संसाधय संस्कुरु । दानयोग्यं कुरु । सुवृक्तिं सुष्ठु दोषैर्वर्जितां स्तुतिं च कुरु ॥

अध्व॑र्यवो ह॒विष्म॑न्तो॒ हि भू॒ताच्छा॒प इ॑तोश॒तीरु॑शन्तः ।
अव॒ याश्चष्टे॑ अरु॒णः सु॑प॒र्णस्तमास्य॑ध्वमू॒र्मिम॒द्या सु॑हस्ताः ॥ २ ॥

अध्व॑र्यवः । ह॒विष्म॑न्तः । हि । भू॒त । अच्छ॑ । अ॒पः । इ॒त॒ । उ॒श॒तीः । उ॒श॒न्तः ।
अव॑ । याः । चष्टे॑ । अ॒रु॒णः । सु॒ऽप॒र्णः । तम् । आ । अ॒स्य॒ध्व॒म् । ऊ॒र्मिम् । अ॒द्य । सु॒ऽह॒स्ताः ॥ २ ॥

हे अध्वर्यवः यूयं हविष्मन्तो हि अभिषोतव्येन सोमलक्षणेन हविषा युक्ताः खलु भूत भवत । किंच हे उशन्तः सोमाभिषवं कर्तुं कामयमाना अध्वर्यवो यूयम् उशतीः सोमाभिषवा-

१. ग–सखित्वलक्षणाय; ठ-म२.६-मु–संबंधित्वलक्षणाय ; उद्गीथ–सख्याय सखिभावाय सखित्व-लक्षणाय । २. ग–यथा रथी । ३. ग–महतादरेणातिष्ठति । ४. त-म६–महतेरिंद्रस्य । ५. त–चार्थायेत्यर्थः; म६–वीर्यायेत्यर्थः ।

कृष्णायसमिश्रपल्वलैकवनालक्षणाः अपः अच्छ आभिमुख्येन इत गच्छत । अरुणः रक्तवर्णः सुपर्णः सुपतनः सोमः अव अधस्तात् अन्तरिक्षे याः मेघोदरगता अपः पश्यति हे सुहस्ताः सोमाभिषवादिशोभनकर्मकारित्वात् सुवर्णमयपवित्राद्यलंकृताः । यद्वा सोमग्रहस्ताः । एतेऽध्वर्यवः यूयम् अद्य इदानीं तं तादृशम् ऊर्मिं सोमसंघातं ताभिरद्भिः सह अस्यध्वम् आभिमुख्येन स्थित्वा महताद्रेण दशापवित्रे शोधनार्थं प्रक्षिपत ॥

अध्वर्यवोऽप इता समुद्रमपां नपातं हविषा यजध्वम् ।
स वो ददद्रूर्मिमद्या सुपूतं तस्मै सोमं मधुमन्तं सुनोत ॥ ३ ॥

अध्वर्यवः । अपः । इत । समुद्रम् । अपाम् । नपातम् । हविषा । यजध्वम् ।
सः । वः । ददत् । ऊर्मिम् । अद्य । सुऽपूतम् । तस्मै । सोमम् । मधुऽमन्तम् । सुनोत ॥ ३ ॥

हे अध्वर्यवः यूयम् अपः एकधनालक्षणान्युदकानि । आहर्तुमिति शेषः । समुद्रम् उदधिस्थानीयं जलाशयम् इत गच्छत । इदानीमुत्तरोऽर्धर्चो व्याख्यायते पश्चात् द्वितीयः पादः । आर्थिकोऽयं क्रमः । अद्य इदानीं सः अपां नपात् वः जलार्थं प्रतिगतेभ्यो युष्मभ्यं सुपूतं सुष्ठुतम् ऊर्मिं जलसमूहं ददत् ददातु । यूयमपि तेन समूहेन तस्मै अपां नपात्रे मधुमन्तं मधुरस्वादूपेतं सोमं सुनोत अभिषुणुत । अभिषुतेन सोमरूपेण हविषा अपां नपातं वृष्टिकर्मण्यधिकृतं[1] देवं यजध्वम् ॥

यो अनिध्मो दीदयदप्स्वन्तर्यं विप्रास ईळते अध्वरेषु ।
अपां नपान्मधुमतीरपो दा याभिरिन्द्रो वावृधे वीर्याय ॥ ४ ॥

यः । अनिध्मः । दीदयत् । अप्ऽसु । अन्तः । यम् । विप्रासः । ईळते । अध्वरेषु ।
अपाम् । नपात् । मधुऽमतीः । अपः । दाः । याभिः । इन्द्रः । वावृधे । वीर्याय ॥ ४ ॥

उत्तरार्धस्य प्रत्यक्षकृतत्वादेकवाक्यतायै युष्मच्छब्देन समानार्थो भवच्छब्दः प्रथमार्धेऽध्याहार्यः । यः भवान् अपां नपात् अप्सु अन्तः अपां मध्ये मेघस्थाने अनिध्मः काष्ठवर्जितः सन् दीदयत् दीप्यते । विप्रासः मेधाविन ऋत्विग्यजमानाः अध्वरेषु यागेषु यं भवन्तम् ईळते स्तुवन्ति हे अपां नपात् स त्वं मधुमतीः मधुररसयुक्ताः अपः वृष्टिलक्षणाः दाः अस्मभ्यं देहि । याभिः वसतीवर्येकधनाख्याभिः सोमेन मिश्रिताभिरद्भिः[2] इन्द्रः वीर्याय वृत्रवधादिवीरकर्मणे वावृधे वर्धते ता अपो देहीति संबन्धः ॥

याभिः सोमो मोदते हर्षते च कल्याणीभिर्युवतिभिर्न मर्यः ।
ता अध्वर्यो अपो अच्छा परेहि यदासिञ्चा ओषधीभिः पुनीतात् ॥ ५ ॥

याभिः । सोमः । मोदते । हर्षते । च । कल्याणीभिः । युवतिऽभिः । न । मर्यः ।
ताः । अध्वर्यो इति । अपः । अच्छ । परा । इहि । यत् । आऽसिञ्चाः । ओषधीभिः । पुनीतात् ॥ ५ ॥

अभिषुतः सोमः याभिः वसतीवर्येकधनाख्याभिरद्भिः सह मोदते मुदितो भवति हर्षते च । पुनरुक्तिरादरार्था । अत्यर्थं हृष्यतीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । कल्याणीभिः कमनीयाभिः युवतिभिः तरुणीभिः स्त्रीभिः[3] सह मर्यः न यथा मनुष्यो मोदते तद्वत् । हे अध्वर्यो त्वं ताः तादृशीः अपः

1. त-वृष्टिकर्मणाधिकृतं । 2. त-गु-रसाभिरद्भिः । 3. त-म१-'स्त्रीभिः' नास्ति ।

अच्छ अभिप्राप्तुं परेहि जलाशयं प्रतिगच्छ । किंच यत् यदा आहुताभिस्ताभिरद्भिः[1] आसिक्ताः आ समन्तात्सोमाशासिक्तासि तदा ओषधीभिः सोमैः सहापस्त्वं पुनीतात् दशापवित्रेण पुनीहि ॥ ५ ॥

एवेद्यूने युवतयो नमन्त यदीमुशन्नुशतीरेत्यच्छ ।

सं जानते मनसा सं चिकित्रेऽध्वर्यवो धिषणापश्च देवीः ॥ ६ ॥

एव । इत् । यूने । युवतयः । नमन्त । यत् । ईम् । उशन् । उशतीः । एति । अच्छ ।

सम् । जानते । मनसा । सम् । चिकित्रे । अध्वर्यवः । धिषणा । आपः । च । देवीः ॥ ६ ॥

युवतयः तरुण्यः स्त्रियः यूने तरुणाय नमन्त यथा प्रह्वीभवन्ति एव[2] एवं वसतीवर्येक-धनाख्या आपः सोमाय प्रह्वीभवन्ति[2] । यद्वा । युवतयः सोमेन सह मिश्रयिष्य आपो यूने अभिष-वादिकर्मणामागमना सह मिश्रयित्रे कर्मेऽध्वर्यवे नमन्त प्रह्वीभवन्त्येव । इत् इति पूरणः । कदा । यत् यदा उशन् अभिषवार्थं वसतीवरीः कामयमानः सोमः सोमाभिषवं कर्तुं कामयमानः अध्वर्युर्वा उशतीः सोमेन सह मिश्रीभावमभिषवादिकर्माङ्गभावं च कामयमानाः ईम् एना अपः अच्छ प्राप्तुम् एति गच्छति तदोपनमन्ते । अध्वर्यवो धिषणा तदीया स्तुतिलक्षणा वाक् च देवीः देव्यः आपश्च मनसा विशिष्टया बुद्ध्या सं जानते सम्यग्जानन्ति सं चिकित्रे स्वं स्वमधिकारं परस्परोपकारं च चक्षुषा सम्यक् पश्यन्ति ॥

यो वो वृताभ्यो अकृणोदु लोकं यो वो मह्या अभिशस्तेरमुञ्चत् ।

तस्मा इन्द्राय मधुमन्तमूर्मिं देवमादनं प्र हिणोतनापः ॥ ७ ॥

यः । वः । वृताभ्यः । अकृणोत् । ऊँ इति । लोकम् । यः । वः । मह्याः । अभिऽशस्तेः । अमुञ्चत् ।

तस्मै । इन्द्राय । मधुऽमन्तम् । ऊर्मिम् । देवऽमादनम् । प्र । हिनोतन । आपः ॥ ७ ॥

यः इन्द्रः वृताभ्यः मेघेनावृताभ्यः परिवेष्टिताभ्यः वः युष्मभ्यमप्सुयः लोकं मेघोदराभि-र्निर्गममार्गम् अकृणोत् अकरोत् । उ इति पूरणः । किंच यो वः युष्मानपः मह्याः महत्याः अभिशस्तेः मेघपरिवेष्टनाभिहिंसनात् अमुञ्चत् मोचितवान् । हे आपः यूयं तस्मै तादृशाय इन्द्राय मधुमन्तं मधुरस्वादुयुक्तं देवमादनम् इन्द्रादिदेवानां सोमेन सह मिश्रीभूय तर्पयितारम् ऊर्मिम् अप्संघातं प्र हिणोतन अस्मद्यज्ञं प्रति गमयत । सोमाभिषवकर्माङ्गभावाय प्रस्थापयत ॥

प्रास्मै हिनोत मधुमन्तमूर्मिं गर्भो यो वः सिन्धवो मध्व उत्सः ।

घृतपृष्ठमीड्यमध्वरेष्वापो रेवतीः शृणुता हवं मे ॥ ८ ॥

प्र । अस्मै । हिनोत । मधुऽमन्तम् । ऊर्मिम् । गर्भः । यः । वः । सिन्धवः । मध्वः । उत्सः ।

घृतऽपृष्ठम् । ईड्यम् । अध्वरेषु । आपः । रेवतीः । शृणुत । हवम् । मे ॥ ८ ॥

अत्र यच्छब्दसंबन्धाद्द्वितीयः पादः[3] पूर्वं व्याख्येयः । हे सिन्धवः स्यन्दनशीला आपः वः युष्माकं यः गर्भः मध्वः मधुररसस्य उत्सः उत्पत्स्यन्दनः प्रस्रवणः । यच्छब्दयोगात्तच्छब्दोऽ-ध्याहार्यः । तं मधुमन्तं मधुररसोपेतम् ऊर्मिम् अप्संघातम् । सारमित्यर्थः । अस्मै अस्येन्द्रस्यार्थाय

1. त—आहुताभिस्ताभिः । 2. त—' एव...प्रह्वीभवन्ति ' नास्ति । 3. त—' पादः ' नास्ति ।

प्र हिनोत प्रहिणुत। प्रगमयत। कीदृशम्। अध्वरेषु यज्ञेषु घृतपृष्ठं घृतमाज्यं पृष्ठे यस्य तम्। पश्चाद्घृतपातिनमित्यर्थः। ईड्यं स्तुत्यम्। किंच हे आपः यूयं रेवतीः रेवत्यः अस्मभ्यं यानि धनानि दातव्यानि तैर्धनवत्यः मे मदीयं हवम् आह्वानं शृणुत॥

तं सिन्ध॑वो मत्स॒रमि॑न्द्र॒पान॑मू॒र्मिं प्र हे॑त॒ य उ॒भे इय॑र्ति ।
म॒द॒च्युत॑मौशा॒नं न॑भो॒जां परि॑ त्रि॒तन्तुं॑ वि॒चर॑न्त॒मुत्स॑म् ॥ ९ ॥

तम्। सि॒न्ध॒वः॒। म॒त्स॒रम्। इ॒न्द्र॒ऽपान॑म्। ऊ॒र्मिम्। प्र। हे॒त॒। यः। उ॒भे इति॑। इय॑र्ति।
म॒द॒ऽच्युत॑म्। औ॒शा॒नम्। न॒भः॒ऽजाम्। परि॑। त्रि॒ऽत॒न्तुम्। वि॒ऽचर॑न्तम्। उत्स॑म् ॥ ९ ॥

हे सिन्धवः स्यन्दनशीला आपः यः युष्मदीयः सारभूतः समूहः उभे अस्मभ्यं इहलोकपरलोके दाता सन् इयर्ति कर्माङ्गभावं प्रतिपद्यते मत्सरं मादयितारमिन्द्रादिदेवानां तर्पयितारम् इन्द्रपानं देवानां प्रमुखेनेन्द्रेण पानीयं तं तादृशम् ऊर्मिम् उदकसमूहं प्र हेत प्रगमयत अस्मद्यज्ञं प्रति प्रेरयत। कीदृशम्। मदच्युतं मदस्य च्यावकम् औशानं सोमेन सह मिश्रीभावं कामयमानं नभोजां नभस्यन्तरिक्षे वृष्टिरूपेण[1] जातं परि सर्वतः त्रितन्तुं त्रयाणां लोकानां तनितारं विस्तारयितारं[2] विचरन्तं यज्ञपात्रेषु गच्छन्तम् उत्सम् उत्स्यन्दनम्। तर्पयितारं देवान् प्रत्यूर्ध्वं गन्तारमित्यर्थः॥

अपोनप्त्रीये एकधनास्वावृत्तासु 'आवर्वृततीः' इत्येषा। सूत्रितं च—'आवर्वृततीरध नु द्विधारा इत्यावृत्तास्वेकधनासु' (आश्व. श्रौ. ५. १) इति। तत्रैव 'हिनोता नः' इत्येषा। सूत्रं पूर्वमुदाहृतम्॥

आ॒व॒र्वृत॑ती॒रध॒ नु द्वि॒धारा॑ गोषु॒युधो॒ न नि॑य॒वं चर॑न्तीः ।
ऋषे॒ जनि॑त्री॒र्भुव॑नस्य॒ पत्नी॑र॒पो व॑न्दस्व स॒वृधः॒ सयो॑नीः ॥ १० ॥

आ॒ऽव॒र्वृत॑तीः। अध॑। नु। द्वि॒ऽधाराः॑। गो॒षु॒ऽयुधः॑। न। नि॒ऽय॒वम्। चर॑न्तीः।
ऋषे॑। जनि॑त्रीः। भुव॑नस्य। पत्नीः॑। अ॒पः। व॒न्द॒स्व॒। स॒ऽवृधः॑। स॒ऽयो॑नीः ॥ १० ॥

अध अथानन्तरं गोषुयुधो न। गोष्वप्सु निमित्तभूतासु मेघैः सह युध्यत इति गोषुयुदिन्द्रः। तस्य यथा वृष्टिलक्षणा अपः द्विधाराः। द्विशब्दोऽत्रानेकत्ववाची[3]। अनेकधाराः। अपर्यन्तधारा इत्यर्थः। अस्माकमप्येवंविधाः आवर्वृततीः आवृत्ताः नियवं सोमं प्रति निश्चयेन मिश्रीभावं चरन्तीः गच्छन्तीः भुवनस्य लोकस्य जनित्रीः जनयित्रीः पत्नीः पालयित्रीः सवृधः सह सोमस्य वर्धयित्रीः सयोनीः सोमेन सह समानस्थानाः हे ऋषे मदीयान्तरात्मन् अध्वर्यो वा स्वमेवंभूताः अपः नु क्षिप्रं वन्दस्व स्तुहीत्यर्थः॥ ॥ २५ ॥

हि॒नोता॑ नो अध्व॒रं दे॑वय॒ज्या हि॒नोत॒ ब्रह्म॑ स॒नये॒ धना॑नाम् ।
ऋ॒तस्य॒ योगे॒ वि ष्य॑ध्व॒मूधः॑ श्रु॒ष्टी॒वरी॑र्भूतना॒स्मभ्य॑मापः ॥ ११ ॥

हि॒नोत॑। नः॒। अ॒ध्व॒रम्। दे॒व॒ऽय॒ज्या। हि॒नोत॑। ब्रह्म॑। स॒नये॑। धना॑नाम्।
ऋ॒तस्य॑। योगे॑। वि। स्य॒ध्व॒म्। ऊधः॑। श्रु॒ष्टी॒ऽवरीः॑। भू॒त॒न॒। अ॒स्मभ्य॑म्। आ॒पः॒ ॥ ११ ॥

---

१. त१.२.५.७–विग्रहरूपेण। २. त१.२.७–तारयितारं विस्तारयितारं। ३. त–म६–द्विशब्दो-नेकत्ववाची।

हे ऋत्विजः हिनोत प्रहिणुत गमयत प्रोत्सर्पयतेत्यर्थः नः अध्वरं यज्ञं देवयज्या[1] देवयज्यायै देवयजनार्थम्। किंच प्रहिणुत ब्रह्म स्तुत्यात्मकं यथाशास्त्रक्रमेण सनये लब्धये नः अस्माकं धनानाम्। किंच ऋतस्य यज्ञस्य योगे संयोगे यदेतदूधरिव सोमपूर्णमधिषवणचर्म वर्तते। अथवा योगसंबन्धाच्छकटं योगः। तद्धि[2] तत्रैव[2] युज्यते। तेनाधिषवणचर्मणा ऊधसोऽधस्तादवस्थितेनेति मन्यमानो निरुक्तकारो ब्रवीति[3]—'यागे शकट इति[3] वा' (निरु. ६. २२) इति। यदेतद्यज्ञशकटस्याधस्तादुपरि चाधिषवणचर्म एतत् वि ष्यध्वं विमुञ्चध्वम्। अधिषवणचर्मस्थानीयेषु यो निषेकः सोमस्यैतद्विमोचनमधिषवणचर्मोधसः। तद्धि सोमं उत्सिच्यमाने क्षुधीभवति यथैतदूधोरूधो दुह्यमानानां गवि। एषस्तृत्विज उदकधारेण सोमसंमिश्रा अपो नयति। यूयमपि हे आपः एभिः ऋत्विग्भिरुत्सिच्यमानाः श्रुष्टीवरीः सुखवत्यः भूतन भवत अस्मभ्यम्। एवमत्र प्रकाशेनार्थस्य सुतरां प्रकटता भवतीति भाष्यकारेण प्रशब्दोऽध्याहृतः। प्रहिणुतेति। अध्वरमित्यनेन संबन्धाद्धिनोतेः गत्यर्थत्वमुपपद्यते। एतस्या ऋचो व्याख्यानं निरुक्तटीकाया उद्धृतम्॥[4]

प्रातरनुवाकस्य 'आपो रेवतीः' इत्येषा प्रतिपत्। सूत्रितं च—'आपो रेवतीः क्षयथा हि वस्व उप प्रयन्त इति सूक्ते' (आश्व. श्रौ. ४. ११) इति॥

आपो॑ रे॒वतीः॒ क्षय॑था॒ हि वस्वः॒ क्रतुं॑ च भ॒द्रं बि॑भृ॒थामृतं॑ च।
रा॒यश्च॒ स्थ स्व॑प॒त्यस्य॒ पत्नीः॒ सर॑स्वती॒ तद्गृ॑ण॒ते वयो॑ धात्॥ १२॥

आपः॑। रे॒वतीः॑। क्षय॑थ। हि। वस्वः॑। क्रतु॑म्। च। भ॒द्रम्। बि॒भृ॒थ। अ॒मृत॑म्। च।
रा॒यः॑। च। स्थ। सु॒ऽअ॒प॒त्यस्य॑। पत्नीः॑। सर॑स्वती। तत्। गृ॒ण॒ते। वयः॑। धा॒त्॥ १२॥

हे आपो रेवतीः रेवत्यो धनवत्यः यूयं वस्वः वसुनः धनस्य क्षयथ हि ईशिध्वे खलु। किंच भद्रं भजनीयं क्रतुं च सोमयागादिलक्षणं कर्म च अमृतं च अमरणरूपं तज्जन्यफलं च बिभृथ धारयथ। पुष्णीथ वा। तथा रायश्च धनस्य च स्वपत्यस्य शोभनपुत्रस्य च पत्नीः पत्न्यः पालयित्र्यः स्थ भवथ। तथा सरस्वती तदभिमानिनी देवता गृणते स्तुवते मह्यं तत् इदं सर्वं वयः अन्नलक्षणं धनं धात् दधातु[5]॥

अपोनप्त्रीये 'प्रति यदापः' इत्येषा। सूत्रितं च—'प्रति यदापो अदृश्रमायतीरिति प्रतिदृश्यमानासु' (आश्व. श्रौ. ५. १) इति॥

प्रति॒ यदापो॒ अदृ॑श्रमाय॒तीर्घृ॒तं पयां॑सि॒ बिभ्र॑ती॒र्मधू॑नि।
अ॒ध्व॒र्युभि॒र्मन॑सा संविदा॒ना इन्द्रा॑य॒ सोमं॒ सुषु॑तं॒ भर॑न्तीः॥ १३॥

प्रति॑। यत्। आपः॑। अदृ॑श्रम्। आ॒ऽय॒तीः। घृ॒तम्। पयां॑सि। बिभ्र॑तीः। मधू॑नि।
अ॒ध्व॒र्युऽभिः॑। मन॑सा। स॒म्ऽवि॒दा॒नाः। इन्द्रा॑य। सोम॑म्। सुऽसु॑तम्। भर॑न्तीः॥ १३॥

हे आपः आयतीः अस्मद्यज्ञं प्रत्यागच्छन्तीः यत्। 'सुपां सुलुक्' इति विभक्तेर्लुक्। याः युष्मान् प्रति अदृश्रं प्रतिपश्यामि घृतं सोमसंसृष्टमाज्यं मधूनि मधुरस्वादूनि सुष्ठुरसानि

1. त-भ-'देवयज्या' नास्ति। 2. स—तद्धि तर्हि; भ-मु—तद्धि तर्हि। 3. त-भ—ब्रवीति शकट इति। 4. ग-पुस्तकस्थमेकादशमन्त्रभाष्यं—नोऽस्माकं अध्वरं यज्ञं देवयागार्थं हिनोत प्रेरयत। अप्सु हि यज्ञाश्रितः ब्रह्मकर्मधनानां लाभाय हिनोत यज्ञस्य योगार्थं ऊधः आत्मीयं वि ष्यध्वं विमुक्तं कुरुत। हे आपः यूयं श्रुष्टीवरीः सुखवत्यो भूतन भवतास्मभ्यं। 5. त-भ६—दधातु।

ᵛपयांसि उदकानि च¹ संभृत्य ᵛबिभ्रतीः यागकाले धारयन्तीः तथा² ᵛअध्वर्युभिः ᵛमनसा अन्तःकरणेन ᵛसंविदानाः संभाष्यमाणाः किंच ᵛइन्द्राय इन्द्रार्थं ᵛसुषुतं सुष्ठु सुतं ᵛसोमं ᵛभरन्तीः धारयन्तीः* एवंभूतास्ता युष्मान्सोमीरिति शेषः³ ॥

अपोनप्त्रीये ' एमा अग्मन् ' इति द्वे । सूत्रितं च—' एमा अग्मन्रेवतीर्जीवधन्या इति द्वे सखासूतरया परिधाय ' (आश्व. श्रौ. ५ · १) इति ॥

एमा अ॑ग्मन्रे॒वती॑र्जी॒वध॑न्या॒ अध्व॑र्यवः सा॒दय॑ता सखायः ।
नि ब॒र्हिषि॑ धत्तन सो॒म्यासो॒ऽपां नप्त्रा॑ संविदा॒नास॑ एनाः ॥ १४ ॥

आ । इ॒माः । अ॒ग्म॒न् । रे॒वतीः॑ । जी॒वऽध॑न्याः । अध्व॑र्यवः । सा॒दय॑त । स॒खा॒यः॒ ।
नि । ब॒र्हिषि॑ । ध॒त्त॒न॒ । सो॒म्या॒सः॒ । अ॒पाम् । नप्त्रा॑ । स॒म्ऽवि॒दा॒नासः॑ । ए॒नाः॒ ॥ १४ ॥

ᵛरेवतीः रेवत्यः धनवत्यः ᵛजीवधन्याः जीवानां पालयित्र्यः³ प्रीणयित्र्यो वा ᵛइमाः ईदृग्भूता आपः ᵛआ ᵛअग्मन् अस्मद्यज्ञं प्रत्यागच्छन् । एतज्ज्ञात्वा हे ᵛसखायः सखिभूता हे ᵛअध्वर्यवः यूयम् ᵛअपां ᵛनप्त्रा वृष्टिकर्मस्वधिकृतेन⁴ देवेन सह ᵛसंविदानाः संमन्त्रयमाणाः ᵛएनाः एता अपः ᵛसादयत स्थापयत । कुत्र सादयाम इति उच्यते । ᵛसोम्यासः सोमसंपादिनोऽध्वर्यवः यूयं ᵛबर्हिषि वेद्यामास्तीर्णे कुशमये ᵛनि ᵛधत्तन नियमेन स्थापयत ॥

आग्म॒न्नाप॑ उश॒तीर्ब॒र्हिरेदं न्य॑ध्व॒रे अ॑सदन्देव॒यन्तीः॑ ।
अध्व॑र्यवः सुनु॒तेन्द्रा॑य॒ सोम॒मभू॑दु वः सु॒शका॑ देवय॒ज्या ॥ १५ ॥

आ । अ॒ग्म॒न् । आपः॑ । उ॒श॒तीः । ब॒र्हिः । आ । इ॒दम् । नि । अ॒ध्व॒रे । अ॒स॒द॒न् । दे॒व॒ऽयन्तीः॑ ।
अध्व॑र्यवः । सु॒नु॒त । इन्द्रा॑य । सोम॑म् । अभू॑त् । ऊँ॒ इति॑ । वः॒ । सु॒ऽशका॑ । दे॒व॒ऽय॒ज्या ॥ १५ ॥

ᵛआपः वसतीवर्येकधनाख्याः ᵛइदम् ईदृशं ᵛबर्हिः वेदिस्तरणम् ᵛउशतीः उशत्यः कामयमानाः ᵛआग्मन्⁵ आगच्छन् । अस्मद्यज्ञं प्रति ᵛआ आगत्य च ᵛअध्वरे अस्मदीये यज्ञे ᵛदेवयन्तीः देवान् कामयमानाः । तर्पयितुमिच्छन्त्य इत्यर्थः । ᵛनि ᵛअसदन् न्यसीदन्⁶ । एतज्ज्ञात्वा हे ᵛअध्वर्यवः यूयम् ᵛइन्द्राय इन्द्रार्थं ᵛसोमं ᵛसुनुत अभिषुणुत । इदानीमपां प्रसादात् ᵛवः युष्माकं ᵛदेवयज्या देवानिन्द्रादीनुद्दिश्य क्रियमाणा यागक्रिया ᵛसुशका सुष्ठु कर्तुं शक्या ᵛअभूदु आसीदेव ॥ ॥ २६ ॥

' आ नः ' इत्येकादशर्चं द्वितीयं सूक्तं कवषस्यार्षं त्रैष्टुभं वैश्वदेवम् । अनुक्रान्तं च—' आ न एकादश वैश्वदेवम् ' इति । गतः सूक्तविनियोगः । एकादशिनस्य वैश्वदेवस्य पशोः पुरोडाशस्य ' आ नः ' इत्येषानुवाक्या । सूत्रितं च—' विश्वे अद्य मरुतो विश्व ऊत्या नो देवानामुप वेतु शंसः ' (आश्व. श्रौ. ३. ७) इति ॥

१. त-' च ' नास्ति । २. ग-एतद्धि सर्वं सरस्वत्या विद्यते । तदुक्तं घृतं पयो दुदुहे नाहुषायेति । तथा अध्वर्युभिः मनसा ऐकमत्यं गता इन्द्रार्थं सुष्ठुभिषुतं सोमं भरंतीः । एवंभूताः मत्स्यपस्यमिति संबंधः । *. त-अ६-' धारयन्तीः ' नास्ति । ३. त१.२.३.४.५.६-भ६-मु-पालयित्र्यः; अ१.४-पायित्र्यः; उद्गीथ-सर्वयित्र्यः । ४. ग-भ५.६-वृष्टिकर्मण्यधिकृतेन । ५. त५.७-भ-उद्गीथ-अग्मन् । ६. ग-न्यषीदन्; त-अ-मु-निषीदन् ।

आ नो देवानामुप वेतु शंसो विश्वेभिस्तुरैरवसे यजत्रः ।
तेभिर्वयं सुषखायो भवेम तरन्तो विश्वा दुरिता स्याम ॥ १ ॥

आ । नः । देवानाम् । उप । वेतु । शंसः । विश्वेभिः । तुरैः । अवसे । यजत्रः ।
तेभिः । वयम् । सुऽसखायः । भवेम । तरन्तः । विश्वा । दुःऽइता । स्याम ॥ १ ॥

देवानां स्तोतॄणां नः अस्माकं शंसः स्तोतव्यः यजत्रः यष्टव्यः एवंभूत इन्द्रः तुरैः त्वरणशीलैः विश्वेभिः सर्वैः मरुद्भिः सह अवसे अस्मदादिरक्षणार्थम् आ उप वेतु उपागच्छतु । वयम् अपि तेभिः तैः सह सुसखायः शोभनसखायः भवेम स्याम । किंच विश्वा दुरिता[1] विश्वानि[2] दुरितानि पापानि तरन्तः स्याम ॥

परि चिन्मर्तो द्रविणं ममन्यादृतस्य पथा नमसा विवासेत् ।
उत स्वेन क्रतुना सं वदेत श्रेयांसं दक्षं मनसा जगृभ्यात् ॥ २ ॥

परि । चित् । मर्तः । द्रविणम् । ममन्यात् । ऋतस्य । पथा । नमसा । आ । विवासेत् ।
उत । स्वेन । क्रतुना । सम् । वदेत । श्रेयांसम् । दक्षम् । मनसा । जगृभ्यात् ॥ २ ॥

मर्तः मनुष्यः यजमानः परि चित् सर्वतः द्रविणं विश्वेषां देवानां यागार्थं धनं ममन्यात् । मन्यतिः कान्तिकर्मा । कामयेत लब्धुमिच्छेत् । धनं लब्ध्वा च ऋतस्य यज्ञस्य पथा मार्गेण नमसा हविरादिलक्षणेनान्नेन आ विवासेत् परिचरेत् । उत अपि च स्वेन आत्मीयेन क्रतुना[3] प्रज्ञानेन[3] । मनसेत्यर्थः । सं वदेत । संवादोऽत्र समाध्यानमुच्यते । हविर्गृहीत्वा वषट्करिष्यन् विश्वान् देवान् मनसाध्यायेदित्यर्थः । विश्वेषां देवानां यागानन्तरं च तत्प्रसादात् श्रेयांसम् अतिशयेन प्रशस्यमात्मानं दक्षं[4] प्रवृद्धं सर्वव्यापिनं मनसा ध्यानसाधनेनान्तःकरणेन जगृभ्यात् गृह्णीयात् ॥

अधायि धीतिरससृग्रमंशास्तीर्थे न दस्ममुप यन्त्यूमाः ।
अभ्यानश्म सुवितस्य शूषं नवेदसो अमृतानामभूम ॥ ३ ॥

अधायि । धीतिः । अससृग्रम् । अंशाः । तीर्थे । न । दस्मम् । उप । यन्ति । ऊमाः ।
अभि । आनश्म । सुवितस्य । शूषम् । नवेदसः । अमृतानाम् । अभूम ॥ ३ ॥

धीतिः देवयागक्रिया अधायि निहिता स्थापिता । अस्माभिः प्रवर्तितेत्यर्थः । तदनन्तरम् ऊमाः अवितारस्तर्पयितारः अंशाः अस्माभिर्दत्ता हविर्भागाः दस्मं दर्शनीयं शत्रूणामुपक्षपयितारं वा अससृग्रम् असमानसृष्टिम् । उत्कृष्टजन्मानमित्यर्थः[5] । एवंभूतं देवसंघम् उप यन्ति उपगच्छन्ति । तत्र दृष्टान्तः । तीर्थे न । यथा गङ्गादितीर्थे तर्पणमुखे विसृष्टा अपामंशाः देवसंघमुपगच्छन्ति तद्वत् । तदनन्तरं वयं सुवितस्य सु इतस्य सुष्ठु प्राप्तस्य स्वर्गादिकस्य शूषं सुखम् अभ्यानश्म अभिप्राप्नवाम । किंच वयम् अमृतानां देवानां नवेदसः । न वेदेत्येतस्मिन्नर्थे नवेदः-

१. त–दुरितानि । २. भ–'विश्वानि' नास्ति । ३. त–'क्रतुना प्रज्ञानेन' नास्ति । ४. त–'दक्षं' नास्ति । ५. त सु–उग्रजन्मान' ।

शब्दो "मव्यात्स्वपाश्रवेदा" इति निपातितः । व च वेताराे वेतार एव । स्वरूपतो ज्ञातार एकैकर्थे । ᵛअभूम भवेमेत्याशास्महे ॥

निरयश्चाकन्यात्स्वपतिर्दमूना यस्मा उ देवः सविता जजान ।
भगो वा गोभिरर्यमेमनज्यात्सो अस्मै चारुश्छदयदुत स्यात् ॥ ४ ॥

निः । च । आकन्यात् । स्वऽपतिः । दमूनाः । यस्मै । ऊँ इति । देवः । सविता । जजान ।
भगः । वा । गोभिः । अर्यमा । ईम् । अनज्यात् । सः । अस्मै । चारुः । छदयत् । उत । स्यात् ॥ ४ ॥

ᵛनिश्च कल्पावस्थायी प्रजापतिः ᵛचाकन्यात् । तस्मै दृष्टादृष्टफलं दातुं कामयताम् । कीदृशः । ᵛस्वपतिः स्वीयानां प्रजानां स्वामी धनपतिर्वा ᵛदमूनाः दानमनाः । कस्मै कामयतामिति उच्यते । ᵛउ उत अपि च ᵛयस्मै यजमानाय मह्यं ᵛसविता सर्वस्य प्रेरको ᵛदेवः ᵛजजान जनितवान् । दृष्टादृष्टफलं दत्तवानित्यर्थः । वाशब्दः समुच्चये । तथा ᵛभगः देवश्च ᵛगोभिः अस्मदीयाभिः स्तुतिरूपाभिः वाग्भिः स्तुतः ᵛअर्यमा देवश्च ᵛईम् इदमभुं दृष्टादृष्टफलम् ᵛअनज्यात् व्यक्तीकुर्यात् । दद्यादित्यर्थः । ᵛउत अपि च ᵛस्यात् अन्योऽपि ᵛयो देवगणोऽस्ति ᵛचारुः रमणीयः ᵛसः अपि देवगणः ᵛअस्मै यजमानाय मह्यं ᵛछदयत् दृष्टादृष्टफलं दातुं कामयतामित्येतदाशास्महे ॥

इयं सा भूया उषसामिव क्षा यद्ध क्षुमन्तः शवसा समायन् ।
अस्य स्तुतिं जरितुर्भिक्षमाणा आ नः शग्मास उप यन्तु वाजाः ॥ ५ ॥

इयम् । सा । भूयाः । उषसाम्ऽइव । क्षाः । यत् । ह । क्षुऽमन्तः । शवसा । सम्ऽआयन् ।
अस्य । स्तुतिम् । जरितुः । भिक्षमाणाः । आ । नः । शग्मासः । उप । यन्तु । वाजाः ॥ ५ ॥

ᵛक्षुमन्तः । क्षुशब्दोऽन्नवाची शब्दवाची वा । अन्नवन्तः स्तुतिमन्तः कीर्तिमन्तो वेत्यर्थः । एवंभूता देवाः ᵛशवसा बलेन ᵛयत् यामस्मदीयां स्तुतिं प्रति ᵛसमायन् समागच्छन् संप्राप्ताः ᵛसा ᵛइयं स्तुतिर्देवानां प्राप्त्या ᵛभूयाः भूयात् भवतु । ᵛउषसामिव ᵛक्षाः । यथा पृथिवी उषसां व्याप्त्या सर्वेषां प्राप्या भवति तद्वत् । किंच ᵛजरितुः स्तोतुः ᵛअस्य मम ᵛस्तुतिं ᵛभिक्षमाणाः याचमानाः ᵛशग्मासः । शग्ममिति सुखनाम । सुखाः सुखकराः ᵛवाजाः सुधन्वनः पुत्राश्चयोऽप्यृभुर्विभ्वा वाज इत्येते ᵛनः अस्मानाभिमुख्येन ᵛउप ᵛयन्तु उपगच्छन्तु ॥ ॥ २७ ॥

अस्येदेषा सुमतिः पप्रथानाभवत्पूर्व्या भूमना गौः ।
अस्य सनीळा असुरस्य योनौ समान आ भरणे बिभ्रमाणाः ॥ ६ ॥

अस्य । इत् । एषा । सुऽमतिः । पप्रथाना । अभवत् । पूर्व्या । भूमना । गौः ।
अस्य । सऽनीळाः । असुरस्य । योनौ । समाने । आ । भरणे । बिभ्रमाणाः ॥ ६ ॥

ᵛइत् इदानीम् ᵛअस्य देवगणसंबन्धिनी ᵛएषा ᵛसुमतिः सुष्टुतिः ᵛपप्रथानाभवत् विस्तीर्यमाणाभूत् । अस्माभिः क्रियमाणेत्यर्थः । कीदृशी । ᵛपूर्व्या पूर्वकालीना ᵛभूमना भूम्ना बहुत्वेन युक्तेति शेषः । सर्वदेवसंबन्धित्वाद्बहुत्वं जातेत्यर्थः । ᵛगौः देवान्प्रति गन्त्री । एतज्ज्ञात्वा सर्वे देवाः ᵛअसुरस्य प्रज्ञारूपबलवतः ᵛअस्य मम संबन्धिनि ᵛसमाने सर्वदेवसाधारणे ᵛभरणे सर्वेषां देवानां पुष्टिकरे ᵛयोनौ यज्ञाख्ये स्थाने ᵛसनीळाः समानस्थानाः ᵛबिभ्रमाणाः अस्मभ्यं दृष्टादृष्टफलं धारयन्तः ᵛआ गच्छन्त्विति शेषः ॥

किं स्विद्वनं क उ स वृक्ष आस यतो द्यावापृथिवी निष्टतक्षुः।
संतस्थाने अजरे इतऊती अहानि पूर्वीरुषसो जरन्त ॥ ७ ॥

किम्। स्वित्। वनम्। कः। ऊँ इति। सः। वृक्षः। आस। यतः। द्यावापृथिवी इति। निःऽततक्षुः ॥ संतस्थाने इति सम्ऽतस्थाने। अजरे इति। इतऊती इतीतःऽऊती। अहानि। पूर्वीः। उषसः। जरन्त ॥ ७ ॥

यतः यस्माद्वृक्षात् द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ निष्टतक्षुः देवाः निःशेषेण कृतवन्तः सः तादृशः वृक्षः क उ आस कीदृग्वा बभूव। तदुत्पादकं वनम् अरण्यं किं स्वित्। संतस्थाने सम्यक्स्थितवत्यौ अजरे जरावर्जिते इतऊती इत एतेभ्यो देवेभ्यो रक्षणं ययोस्ते। किंच अहानि सर्वाणि दिनानि पूर्वीः बह्वीः उषसः च देवा निष्टतक्षुः। पूर्वभूतान् देवान् जरन्त स्तोतारः स्तुवन्ति ॥

नैतावदेना परो अन्यदस्त्युक्षा स द्यावापृथिवी बिभर्ति।
त्वचं पवित्रं कृणुत स्वधावान्यदीं सूर्यं न हरितो वहन्ति ॥ ८ ॥

न। एतावत्। एना। परः। अन्यत्। अस्ति। उक्षा। सः। द्यावापृथिवी इति। बिभर्ति। त्वचम्। पवित्रम्। कृणुत। स्वधाऽवान्। यत्। ईम्। सूर्यम्। न। हरितः। वहन्ति ॥ ८ ॥

द्यावापृथिव्योर्निर्माणरूपम् एतावत् देवजातं सामर्थ्येन युक्तमिति न अपि तु एना एतेभ्यो देवेभ्यः परः उत्कृष्टः अन्यत् अन्यो हिरण्यगर्भः अस्ति। उक्षा सेक्ता। प्रजानां स्रष्टेत्यर्थः। हिरण्यगर्भः परमसूक्ष्मो वायुरूपो लिङ्गात्मा अपः प्रविश्य द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ बिभर्ति धारयति। किंच स्वधावान् बलवानन्नवान् वा स हिरण्यगर्भः पवित्रं पवित्रमयं त्वचम् आत्मीयं शरीरं दीप्तं मन्त्रं वा कृणुत करोति। कदेति उच्यते। यत् यदा ईम् इमां त्वचं हरितः अश्वाः सूर्यं न वहन्ति न प्रापयन्ति तदेति। सृष्टेः प्रागित्यर्थः ॥

स्तेगो न क्षामत्येति पृथ्वीं मिहं न वातो वि ह वाति भूम।
मित्रो यत्र वरुणो अज्यमानोऽग्निर्वने न व्यसृष्ट शोकम् ॥ ९ ॥

स्तेगः। न। क्षाम्। अति। एति। पृथ्वीम्। मिहम्। न। वातः। वि। ह। वाति। भूम। मित्रः। यत्र। वरुणः। अज्यमानः। अग्निः। वने। न। वि। असृष्ट। शोकम् ॥ ९ ॥

स्तेगः। 'स्त्यै ष्ट्यै शब्दसंघातयोः'। रश्मिसंघात आदित्यः पृथ्वीं विस्तीर्णां क्षां भूमिं तेजसा न अत्येति नातिगच्छति। मर्यादया स्थितस्येवमादित्यः स्तूयते। वातः वायुरपि खलु भूम भूमिं मिहं वृष्टिं न वि वाति समर्थोऽपि सन् विविधं न गमयति। भूमिं प्रति स्वा-सेच्छयैव वर्षयतीति[1] वातः स्तूयते। यत्र यस्मिन् प्रजापतौ मित्रः देवः अज्यमानः व्यज्यमानः व्यक्तीभवन्। उत्पाद्यमान[2] इत्यर्थः। शोकं स्वीयां दीप्तिं व्यसृष्ट विसृजति सर्वतो विक्षिपति तथा वरुणः च व्यक्तीभवन्[2] स्वदीप्तिं विक्षिपति। तत्र दृष्टान्तः। अग्निः देवः वने न यथा वृक्षसंघाते स्वदीप्तिं सर्वतो विसृजति तद्वत्। तादृशं प्रजापतिं स्तौमीति शेषः ॥

---

१. त१.२.६.७—न वर्षतीति; त२.४.५-म१-मु-उद्दीप—वर्षन्तीति; म१.२.४—वर्षमति। २. त—'उत्पाद्यमान...व्यक्तीभवन्' नास्ति।

स्तरीर्यत्सूत सद्यो अज्यमाना व्यथिरव्यथीः कृणुत स्वगोपा ।
पुत्रो यत्पूर्वः पित्रोर्जनिष्ट शम्यां गौर्जगार यद्ध पृच्छान् ॥ १० ॥

स्तरीः । यत् । सूत । सद्यः । अज्यमाना । व्यथिः । अव्यथीः । कृणुत । स्वऽगोपा ।
पुत्रः । यत् । पूर्वः । पित्रोः । जनिष्ट । शम्याम् । गौः । जगार । यत् । ह । पृच्छान् ॥ १० ॥

अरण्योः कारणभूतां शमीं गोत्वेन रूपयति । स्तरीः निवृत्तप्रसवा गौः सद्यः क्षिप्रम् अज्यमाना निर्मथ्यमानारणिरूपा सती यत् यदा सूत वत्सं प्रसूते तदा व्यथिः दुःखानां व्यथयित्री स्वगोपा स्वात्मनो गोपायित्री स्वभूतरक्षणा वा सती सा गौः अव्यथीः व्यथारहिताः प्रजाः कृणुत करोति । यदा शमी पुत्रस्थानीयमश्वत्थं प्रसूते तदानीमरण्याहरणाय तादृशमश्वत्थमन्विष्यतामृत्विग्गणस्य जनयित्री शमी सुखहेतुर्भवतीत्यर्थः । शमीगर्भादश्वत्थादरणी आहर्तव्ये । श्रूयते हि—'शमीगर्भादग्निं मन्थन्ति' (तै. ब्रा. १.१.९) इति । अपि च पूर्वः पुरातनः पुत्रः । पुन्नाम्नो नरकात् त्राता । यद्वा । पुत्रस्थानीयोऽग्निः । पित्रोः जनयित्र्योररण्योः सकाशात् यत् यदा अजनिष्ट मथनेन प्रादुर्भवति तदानीं गौः पृथिवी तयोररण्योर्मातृभूतां शम्याम् अश्वत्थगर्भां तां शमीम् । 'सुपां सुलुक्' इति सुपो ड्यादेशः । जगार उद्गिरति । यद्ध यां खलु शमीं पृच्छान् ऋत्विजः पृच्छन्ति ईप्सन्ति गवेषयन्ति ॥

उत कण्वं नृषदः पुत्रमाहुरुत श्यावो धनमादत्त वाजी ।
प्र कृष्णाय रुशदपिन्वतोधर्ऋतमत्र नकिरस्मा अपीपेत् ॥ ११ ॥

उत । कण्वम् । नृऽसदः । पुत्रम् । आहुः । उत । श्यावः । धनम् । आ । अदत्त । वाजी ।
प्र । कृष्णाय । रुशत् । अपिन्वत । ऊधः । ऋतम् । अत्र । नकिः । अस्मै । अपीपेत् ॥ ११ ॥

उत अपि च कण्वम् ऋषिं नृषदः पुत्रमाहुः वेदवादिनो वदन्ति । उत अपि च वाजी हविर्लक्षणान्नवान् कण्वः श्यावः श्यामवर्णः सन् समस्ताग्नेः सकाशात् धनमादत्त अगृह्णात् । कृष्णाय श्यामवर्णाय नार्षदाय कण्वायाग्नेः ऊधः रुशत् रोचमानरूपं प्र अपिन्वत प्रासिञ्चत् । अत्र इत्थमग्निव्यतिरिक्तः कश्चिदपि देवः अस्मै कण्वाय ऋतं यज्ञं नकिः अपीपेत् नावर्धयत् । 'युवं श्यावाय रुशतीमदत्तम्' (ऋ. सं. १. ११७. ८) इत्युक्तम् ॥ ॥ २८ ॥

'प्र सु ग्मन्ता' इति नवर्चं तृतीयं सूक्तम् । आदितः पञ्च जगत्यः । अथ चतस्रस्त्रिष्टुभः । पूर्ववदृषिदेवते । तथा च नुक्रान्तं—'प्र सु ग्मन्ता नव पञ्चाद्या जगत्यः' इति । गतो विनियोगः ॥

प्र सु ग्मन्ता धियसानस्य सक्षणि वरेभिर्वराँ अभि षु प्रसीदतः ।
अस्माकमिन्द्र उभयं जुजोषति यत्सोम्यस्यान्धसो बुबोधति ॥ १ ॥

प्र । सु । ग्मन्ता । धियसानस्य । सक्षणि । वरेभिः । वरान् । अभि । सु । प्रऽसीदतः ।
अस्माकम् । इन्द्रः । उभयम् । जुजोषति । यत् । सोम्यस्य । अन्धसः । बुबोधति ॥ १ ॥

इन्द्रः स्वभूतौ हरी धियसानस्य इन्द्रागमनं चिन्तयतो यजमानस्य मम संबन्धिनि सक्षणि सेवायां सद्गुणके[1] सेव्ये यज्ञे निमित्ते ग्मन्ता आगच्छन्तौ सु सुष्ठु प्रेरयति । ततः स इन्द्रः

१. त-भ१-मु—महुणके; त१—सहुणके ।

चरेभिः चरणीयैर्मार्गैः प्रसीदतः हविरासादयतो यजमानस्य परात् उत्कृष्टात् हविर्विशेषात् स्तुतिविशेषाच्च अभि लक्षीकृत्य सु[1] सुष्ठु आगच्छतु । इन्द्रः आगतः सन् अस्माकं स्वभूतम् अभयं हविश्च स्तुतिश्चेत्येतद्द्वयं जुजोषति सेवताम् । अक्षयतु शृणोतु चेत्यर्थः । यत् यदा सोम्यस्य सोमसंपादिनो मम अन्धसः अन्नरूपस्य सोमस्य । रसमिति शेषः । जुजोषति जुष्यते जिह्वया जिघ्रति । सोमं पिबतीत्यर्थः । तदा जुजोषतीति पूर्वेण संबन्धः ॥

वीन्द्र यासि दिव्यानि रोचना वि पार्थिवानि रजसा पुरुष्टुत ।
ये त्वा वहन्ति मुहुरध्वराँ उप ते सु वन्वन्तु वग्वनाँ अराधसः ॥ २ ॥

वि । इन्द्र । यासि । दिव्यानि । रोचना । वि । पार्थिवानि । रजसा । पुरुऽस्तुत ।
ये । त्वा । वहन्ति । मुहुः । अध्वरान् । उप । ते । सु । वन्वन्तु । वग्वनान् । अराधसः ॥ २ ॥

हे इन्द्र दिव्यानि दिवि भवानि रोचना रोचनानि दीप्तिस्वभावकानि ज्योतींषि यद्वा दिव्याँल्लोकान् वि यासि व्याप्नोषि । हे पुरुष्टुत बहुभिः स्तुतेन्द्र पार्थिवानि पृथिव्यां भवानि रजसा सामीप्येन ज्योतिषा विद्युल्लक्षणेन । यद्वा । रजःशब्दश्छद्म आकारः । पार्थिवाँल्लोकान् । व्याप्नोषि । ये त्वदीया अश्वाः मुहुः पुनःपुनः अध्वरान् अस्मदीयान् यज्ञान् प्रति त्वा त्वाम् उप[2] वहन्ति समीपे प्रापयन्ति ते अश्वाः वग्वनान् वचनेन स्तुत्या संभक्तॄन् अराधसः धनरहितानस्मान् सु[3] सुष्ठु वन्वन्तु धनप्रदानार्थं संभजन्ताम् ॥

तदिन्मे छन्त्सद्वपुषो वपुष्टरं पुत्रो यज्जानं पित्रोरधीयति ।
जाया पतिं वहति वग्नुना सुमत्पुंस इद्भद्रो वहतुः परिष्कृतः ॥ ३ ॥

तत् । इत् । मे । छन्त्सत् । वपुषः । वपुःऽतरम् । पुत्रः । यत् । जानम् । पित्रोः । अधिऽइयति ।
जाया । पतिम् । वहति । वग्नुना । सुऽमत् । पुंसः । इत् । भद्रः । वहतुः । परिऽकृतः ॥ ३ ॥

वपुषः । वपुः रूपम् । तद्वल्लिक्ष्यते । वपुष्मतोऽपि वपुष्टरं रूपवत्तरमत्यन्तं सुरूपं तत् यज्ञकर्म मे मह्यं छन्त्सत् इन्द्रः कामयताम् । यत् यदा पुत्रः जानं जन्म आत्मन उत्पत्तिं पित्रोः मातापित्रोः सकाशात् अधीयति संकीर्तनद्वारेणाधिगच्छति । सुयज्ञस्याह्वानकालेऽमुकसगोत्रः पुत्रो यजत इत्यात्मनो जन्म संकीर्तयति । यद्वा । यजमानाद्यागतं धनं पित्रोः सकाशात्पुत्रोऽधिगच्छति तदेव मह्यमिच्छतु । जाया पत्नी पतिं यजमानं सुमत् कल्याणेन वग्नुना वाग्रूपेण शब्देन वहति आत्मसमीपं प्रापयति । भद्रः भजनीयः परिष्कृतः सुसंस्कृतः[4] पुंसः इत्[5] । पत्युरेवेत्यर्थः । वहतुः जायायै प्रदातव्यः । तदुक्तं—'सुभद्रमर्थं भोजनं बिभर्षि' (ऋ. सं. ८. १. ३४) इति । यद्वा । पुंसोऽतिशूरस्येन्द्रस्यार्थाय भद्रो भजनीयो वहतुर्वहनशीलो देवान् प्रति स सोमः परिष्कृतः संस्कृतो भवति । तदेन्द्रः कामयतामित्यर्थः ॥

तदित्सधस्थमभि चारु दीधय गावो यच्छासन्वहतुं न धेनवः ।
माता यन्मन्तुर्यूथस्य पूर्व्याभि वाणस्य सप्तधातुरिज्जनः ॥ ४ ॥

1. ख-म१.२.४-मु-'सु' नास्ति । 2. ख-म-मु-उपा । 3. ख-म१.२.४-मु-'सु' नास्ति ।
4. ग-ख-म२.५.६-मु-संस्कृतः । 5. ग ख-म१.२.४.७-मु-इत् पुंसः ।

तत् । इत् । सधऽस्थम् । अभि । चारु । दीधय । गावः । यत् । शासन् । वहतुम् । न । धेनवः ।
माता । यत् । मन्तुः । यूथस्य । पूर्व्या । अभि । वाणस्य । सप्तऽधातुः । इत् । जनः ॥ ४ ॥

°तदित् तदेव °सधस्थम् । सह तिष्ठन्त्यत्रेति सधस्थं स्थानं यज्ञाख्यम् । °चारु शोभनम् °अभि °दीधय हे इन्द्र अभितो दीप्यस्व । °यत् यत्र °गावः स्तुतिलक्षणा वाचः इमम् आगच्छ इहेव आगच्छ इत्येवमाद्याः °शासन् अस्मद्यज्ञं प्रति त्वदागमनमाशासते । तत्र दृष्टान्तः । °वहतुं °न °धेनवः[1] । यथा धेनवो नवप्रसूता गावः प्रापणसाधनं गृहमाशासते तद्वत् । यत आगत्य प्रकाशयेत्यत्र कारणमाह । °यत् यस्मात् °मन्तुः । मन्यतिरर्चतिकर्मा । अर्चकस्य मम स्वभूता[2] °माता देवतागुणानां[2] निर्मात्री स्तुतिः °यूथस्य महतो गणस्य °पूर्व्या प्रथमभाविनी खलु । यस्माच्च °सप्तधातुः । धार्यन्ते क्रियन्ते कर्माण्येभिरिति धातवश्छन्दांसि ऋत्विजो वा । सप्तच्छन्दस्कः सप्तर्त्विक्को होत्रात्मको वाचो °जनः °वाणस्य स्तुतिशब्दस्य °अभि कर्ता खलु । तस्मात्क्षिप्रमागच्छेति भावः । यद्वा । यत्कल्याणं[3] तदेव स्थानमस्माकमभिधारय प्रयच्छ । यस्मिन् स्थाने धेनवः पयःप्रदानेन प्रीणयित्र्यो गावो वहतुम् । उह्यते पुरुषोऽनेनेति वहतुरन्नम् । पयोभूतामन्नमाशासति । न संप्रत्यर्थे । इदानीं प्रयच्छन्ति । तथा यस्मिन् मन्तुर्मन्तव्या पूजनीया पुत्रसमूहस्य माताभिगच्छति वाणस्य शब्दस्य सप्तधातुर्निषादादिसप्तस्वरोपेतो जनोऽभिगच्छति तद्गुणोपेतं प्रयच्छेति[4] भावः ॥

प्र वोऽच्छा रिरिचे देवयुष्पदमेको रुद्रेभिर्याति तुर्वणिः ।
जरा वा येष्वमृतेषु दावने परि व ऊमेभ्यः सिञ्चता मधु ॥ ५ ॥

प्र । वः । अच्छ । रिरिचे । देवऽयुः । पदम् । एकः । रुद्रेभिः । याति । तुर्वणिः ।
जरा । वा । येषु । अमृतेषु । दावने । परि । वः । ऊमेभ्यः । सिञ्चत । मधु ॥ ५ ॥

हे यजमानाः °देवयुः देवान् कामयमानो होता °वः युष्माकं °पदम् °अच्छ स्थानं प्रति °प्र °रिरिचे प्ररिक्तोऽभूत् । अथ[5] होतृभ्यः[6] सकाशात् °एकः मुख्य इन्द्रः °रुद्रेभिः रुद्रपुत्रैः मरुद्भिः सह °तुर्वणिः क्षिप्रगामी सन् °याति गच्छति युष्मदीयं यज्ञम् । °जरा °वा । वाशब्दोऽप्यर्थे । स्तुतिरपि °येष्वमृतेषु मरणधर्मरहितेषु देवेषु °दावने धनप्रदानाय समर्था भवति । तस्मात् °वः यूयम् । छान्दसो वर्णव्यत्ययः । °ऊमेभ्यः रक्षितृभ्यो देवेभ्यः °मधु मदकरं सोममद्भिः °परि °षिञ्चत ॥ ॥ २९ ॥

निधीयमानमपगूळ्हमप्सु प्र मे देवानां व्रतपा उवाच ।
इन्द्रो विद्वाँ अनु हि त्वा चचक्ष तेनाहमग्ने अनुशिष्ट आगाम् ॥ ६ ॥

निऽधीयमानम् । अपऽगूळ्हम् । अप्ऽसु । प्र । मे । देवानाम् । व्रतऽपाः । उवाच ।
इन्द्रः । विद्वान् । अनु । हि । त्वा । चचक्ष । तेन । अहम् । अग्ने । अनुऽशिष्टः । आ । अगाम् ॥ ६ ॥

१. ग-त-भ-मु–'धेनवः' नास्ति । २. ग–स्वभूतानां माता देवतागुणानां; त१.२.५.६.७-भ६–स्वभूता नानादेवतागणानां; त३.४–स्वभूता नानादेवतागुणानां; भ१.२.४.७–स्वभूतानां देवतागुणानां । ३. त-भ१.२.४.६–कल्याणं । ४. ग-त३-भ५.६–गृहं प्रयच्छेति । ५. त–प्रतिरिक्तोऽभूत् । ६. त-भ३.४.६–अन्यहोतृभ्यः; भ१.४–अन्यहोतृभ्यः ।

कुरुश्रवणस्य यज्ञे विधीयमानोऽग्निरभिधीयते । निधीयमानम् अध्वर्युणाहवनीयेऽग्नौ अप्सु मातृभूतासु अपगूळ्हम् अन्तर्हितं त्वां देवानां व्रतपाः कर्मणो रक्षक इन्द्रः मे मह्यं प्र उवाच । प्रावादीत् । हे अग्ने विद्वान् जानानः इन्द्रः त्वाविष्कारमस्मत्कृतो वा एमि त्वाम् अनु हि चचक्ष अनुगतः पश्चाद्दर्श । तेन इन्द्रेण अनुशिष्टः अहम् अनेन पथा त्वया स्वर्गो गन्तव्य इत्येवमुपदिष्टः सन् आगाम् आभिमुख्येन स्वर्गं[1] गच्छेयम् ॥

अक्षेत्रवित्क्षेत्रविदं ह्यप्राट् स प्रैति क्षेत्रविदानुशिष्टः ।
एतद्वै भद्रमनुशासनस्योत स्रुतिं विन्दत्यञ्जसीनाम् ॥ ७ ॥

अक्षेत्रऽवित् । क्षेत्रऽविदम् । हि । अप्राट् । सः । प्र । एति । क्षेत्रऽविदा । अनुऽशिष्टः ।
एतत् । वै । भद्रम् । अनुऽशासनस्य । उत । स्रुतिम् । विन्दति । अञ्जसीनाम् ॥ ७ ॥

सेयमनुशासनस्तुतिः प्रासङ्गिकी । अक्षेत्रवित् । 'क्षि निवासगत्योः' । क्षीयते गम्यतेऽनेनेति क्षेत्रं पन्थाः । पन्थानमजानन् पुरुषः क्षेत्रविदं क्षेत्रज्ञं[2] पुरुषम् अप्राट् पृष्टवान् । सः[2] क्षेत्रविदा पथिज्ञेन तेन अनुशिष्टः प्रदर्शितमार्गः सन् प्रैति स्वाभिलषितं देशं गच्छति । अनुशासनस्य मार्गोपदेशरूपस्य[3] एतद्वै एतत्खलु भद्रं भजनीयं कल्याणकरम् । किं तत् । उत अपि च अञ्जसीनाम् ऋजुना मार्गेण गन्तव्यामागम्यां स्रुतिं मार्गं पिपासितः सन् विन्दति लभते । यद्वा । अञ्जसीनामिति स्रुतेर्विशेषणम् । ऋजुमकुटिलमप्रयासेन गन्तव्यं मार्गं लभते खलु ॥

अद्येदु प्राणीदममन्निमाहापीवृतो अधयन्मातुरूधः ।
एमेनमाप जरिमा युवानमहेळन्वसुः सुमना बभूव ॥ ८ ॥

अद्य । इत् । ऊँ इति । प्र । आनीत् । अममन् । इमा । अहा । अपिऽवृतः । अधयत् । मातुः । ऊधः ।
आ । ईम् । एनम् । आप । जरिमा । युवानम् । अहेळन् । वसुः । सुऽमनाः । बभूव ॥ ८ ॥

अयमग्निः अद्येत् अद्यैवारण्यामेव प्राणीत् मथनेन संहितोऽभवत् । 'अन प्राणने भन च' इति धातुः । तदानीमेव इमा इमानि अहा अहानि सौमिकानि अममन् केतुमसम्बन्धन । 'मन ज्ञाने' । व्यत्ययेन लुङ् । तिङ् उत्तरत्वादनिघातः । अपि च अपीवृतः तेजोभिः परिवृतः सन् मातुः पृथिव्याः ऊधः सारभूतं सोमादिकं हविः अधयत् पिबति । तथा युवानं मिश्रयितारं देवानां हविषा मिश्रयन्तं वा एनम् अग्निं जरिमा । जरतिः स्तुतिकर्मा । तस्मादौणादिक इमनिच् । स्तोतृभिः क्रियमाणा स्तुतिः आप आभिमुख्येन व्याप्नोति । ईम् इति पूरणः । ततः अहेळन् अक्रुध्यन् स्तोतृभ्यति वसुः वासयिता सर्वेषां धनप्रापणेनाच्छादयिता तेजोभिः शत्रूणां वा वसुमान् वासिभिः सुमनाः शोभनमनस्को बभूव ॥

१. त–'स्वर्गं' नास्ति । २. ग–पथिज्ञं हि यस्मात् अप्राट् पृच्छति । प्रच्छ ज्ञीप्सायां । स च पृष्टोऽभिगंतव्यमनेन मार्गेणेति वदति ततः पुरुषः, त–क्षेत्रज्ञं पुरुषमप्राट् पृष्टवान् ; त३-म५.६–पथिज्ञं हि यस्मात् अप्राट् पृच्छति । प्रच्छ ज्ञीप्सायां । स च कदाभिगंतव्यमनेन मार्गेण इति ततः स पुरुषः; म१.२.४.७–'क्षेत्रज्ञं...सः' नास्ति । ३. त–सर्गोपदेशरूपस्य ।

एतानि भद्रा कलश क्रियाम कुरुश्रवण ददतो मघानि।
दान इद्वो मघवानः सो अस्त्वयं च सोमो हृदि यं बिभर्मि॥९॥

एतानि। भद्रा। कलश। क्रियाम। कुरुऽश्रवण। ददतः। मघानि।
दानः। इत्। वः। मघऽवानः। सः। अस्तु। अयम्। च। सोमः। हृदि। यम्। बिभर्मि॥९॥

हे कलश कलावन् सर्वकलापरिपूर्ण। यद्वा। लुप्तमत्वर्थीयः। द्रोणकलशवन् हे कुरुश्रवण। कुरव ऋत्विजः। तेषां स्वभूतानां स्तुतीनां श्रोतर्हे इन्द्र मघानि धनानि स्तोतृभ्यो यष्टृभ्यश्च ददतः प्रयच्छतस्तवेन्द्रस्यार्थम् एतानि भद्रा भजनीयानि हवींषि स्तोत्राणि च क्रियाम विधेयास्म। करोतेराशीर्लिङि 'रिङ् शयग्लिङ्क्षु' (पा. सू. ७. ४. २८) इति रिङादेशः। अथ स्तोतॄन्प्रत्याह। हे मघवानः महनीयस्तोत्ररूपधनवन्तः वः युष्माकं सः इन्द्रः दान इत् धनादेर्दातैव अस्तु भवतु। अयं च यज्ञे स्थितः सोमः दातास्तु हृदय आत्मीये यं पीतं सोमं बिभर्मि धारयामि। 'डुभृञ् धारणपोषणयोः'। जौहोत्यादिकः। 'भृञामित्' इत्यभ्यासस्येत्वम्। यद्वा। हे कलश कुलजात हे कुरुश्रवणेतन्नामक त्रसदस्योः पुत्र राजन् ऋत्विग्भ्यो धनानि प्रयच्छतः तवार्थं वयं कर्माणि क्रियाम। मघवानः[1] कुरुश्रवणाः। पूजायां बहुवचनम्। एवं यागकर्म कुर्वाणस्य तवेन्द्रो दाता भवतु। अयं सोमश्च धनानि प्रयच्छतु॥ ॥ १० ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन्। पुमर्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः॥
इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये सप्तमाष्टके सप्तमोऽध्यायः॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत्।
निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम्॥

अथाष्टमोऽध्याय आरभ्यते। तत्र 'प्र मा' इति नवर्चं चतुर्थं सूक्तमैलूषस्य कवषस्यार्षम्। आद्या त्रिष्टुप् सा च वैश्वदेवी। द्वितीयातृतीये बृहतीसतोबृहत्यौ ऐन्द्र्यौ। पराः षड्गायत्र्यः। 'कुरुश्रवणमावृणि' इति द्वाभ्यां त्रसदस्युपुत्रस्य कुरुश्रवणनाम्नो राज्ञो दानं तुष्टाव। अतस्तद्देवताके। अथ 'यस्य मस्यादसः' इत्यादिभिश्चतसृभिर्मित्रातिथिनाम्नि राज्ञि परलोकं गते शोकाभिभूतं तस्य पुत्रमुपमश्रवोनामानं कवष ऋषिः स्नेहवशादभिगम्य विगतशोकमकरोत्। अतस्तासां तद्देवतात्वम्। तथा चानुक्रान्तं—'प्र माद्या वैश्वदेव्यैन्द्रः प्रगाथः परा गायत्र्यो द्वे कुरुश्रवणस्य त्रासदस्यवस्य दानस्तुतिः पराभिर्मृते मित्रातिथौ राज्ञि तत्स्नेहादृषिरुपमश्रवसं पुत्रमस्य व्यशोकयत्' इति। गतो विनियोगः॥

प्र मा युयुज्रे प्रयुजो जनानां वहामि स्म पूषणमन्तरेण।
विश्वे देवासो अध मामरक्षन् दुःशासुरागादिति घोष आसीत्॥१॥

१. ख–'मघवानः' नास्ति।

प्र । मा । युयुज्रे । प्रऽयुजः । जनानाम् । वहामि । स्म । पूषणम् । अन्तरेण ।
विश्वे । देवासः । अध । माम् । अरक्षन् । दुःऽशासुः । आ । अगात् । इति । घोषः । आसीत् ॥ १ ॥

जनानां यजमानानां प्रयुजः प्रयोक्तारो देवाः मा मां कवषमृषिं प्र युयुज्रे कुरुश्रवणं प्रति युक्तवन्तः । अन्तरेण मार्गे पूषणं देवम् अध्वनां पतिं सखायमहं वहामि स्म वहन्नस्मि । तथा श्रूयते— 'ऐन्द्राग्नमेकादशकपालं निर्वपेज्जनमाप्स्यन्' इत्युपक्रम्य 'पौष्णं चरुमनु निर्वपेत्' (तै. सं. २.२.१.४) इति । अध[1] अथ मार्गे विश्वे देवाः मां कवषम् अरक्षन् रक्षितवन्तः । दुःशासुः केनापि दुःशासनोऽयमृषिः आगात् आगच्छति इति घोषः शब्दश्च मार्गे आसीत् अभूत् ॥

सं मा॑ तपन्त्य॒भितः॑ स॒पत्नी॑रिव॒ पर्श॑वः ।
नि बा॑धते॒ अम॑तिर्न॒ग्नता॒ जसु॒र्वेर्न वे॑वीयते म॒तिः ॥ २ ॥

सम् । मा । तपन्ति । अभितः । सपत्नीःऽइव । पर्शवः ।
नि । बाधते । अमतिः । नग्नता । जसुः । वेः । न । वेवीयते । मतिः ॥ २ ॥

मा मां देवताप्रसादरहितं कवषं पर्शवः पार्श्वास्थीनि अन्नाभावादीर्ष्यात् कुशायमानाः[2] सपत्नीरिव यथा सपत्न्यस्तद्वत् अभितः उभयतः सं तपन्ति दुःखयन्तीत्यर्थः । किंच अमतिः दारिद्र्यादागता दुर्मतिः सर्वार्थविषया सा[3] मां[3] नि बाधते मां पीडयति । वस्त्राभावादागता नग्नता च मां नि बाधते । जसु अशनाभावादागत उपक्षयोऽपि मां नि बाधते । किंच वेर्न यथा पक्षिणः मतिः शाकुनिकव्याधभयात्[4] कम्पयते तथा मे मतिः मनः वेवीयते भृशं कम्पयते ॥

मूषो॒ न शि॒श्ना व्य॑दन्ति मा॒ध्यः॑ स्तो॒तारं॑ ते शतक्रतो ।
स॒कृत्सु नो॑ मघवन्निन्द्र मृळ॒याधा॑ पि॒तेव॑ नो भव ॥ ३ ॥

मूषः । न । शिश्ना । वि । अदन्ति । मा । आऽध्यः । स्तोतारम् । ते । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ।
सकृत् । सु । नः । मघऽवन् । इन्द्र । मृळय । अध । पिताऽइव । नः । भव ॥ ३ ॥

हे शतक्रतो बहुकर्मन् मघवन् धनवन्[5] इन्द्र ते तव स्तोतारं मा मां कवषम् आध्यः आधयः मूषो न यथा मूषिकाः शिश्ना आस्नातानि सूत्राणि भक्षयन्ति तथा व्यदन्ति विविधमदन्ति । तथा च यास्कः—'संतपन्ति मामभितः सपत्न्य इवेमाः पर्शवः कूपपर्शवो मूषिका इवास्नातानि सूत्राणि भक्षयन्ति । स्वाङ्गाभिधानं वा[6] स्याच्छिश्नानि व्यदन्तीति[7] । संतपन्ति आध्यः कामाः' (निरु. ४. ६) इति । तथा च सति नः अस्मान् सकृत् सु मृळय अभीष्टप्रदानेन सम्यक् सुखय । अध अथ नः अस्माकं पितेव यथा पिता तद्वद्रक्षिता भव ॥

कु॒रु॒श्रव॑णमावृणि॒ राजा॑नं॒ त्रास॑दस्यवम् । मंहि॑ष्ठं वा॒घता॒मृषिः॑ ॥ ४ ॥

कुरुऽश्रवणम् । अवृणि । राजानम् । त्रासदस्यवम् । मंहिष्ठम् । वाघताम् । ऋषिः ॥ ४ ॥

१. त-म६–' अध ' नास्ति । २. उद्गीथ–कुशायमानाः । ३. त-म६–रसा; म१.१.७–सं मा; म२–सरसा । ४. त१.२.५.६.७–'व्याधि'; उद्गीथ–'व्याधादि' । ५. त–' धनवन् ' नास्ति; म१.४.६–धनवन् । ६. त–' वा ' नास्ति । ७. त-म–व्यदन्तीति वा ।

ऋषिः अतिथिग्वपुत्रः कवषोऽहं त्रासदस्यवं त्रसदस्योः पुत्रं मंहिष्ठं धनानामतिशयेन दातारं कुरुश्रवणम्। कुरव ऋत्विजः। तदीयानां स्तुतीनां श्रोतारं कुरुश्रवणं मन्नामकं राजानं वाघताम् ऋत्विजामर्थाय ऋभूणि धनानि प्रार्थये ॥

यस्य॑ मा हु॒रितो॒ रथे॑ ति॒स्रो वह॑न्ति साधु॒या। स्तवै॑ स॒हस्र॑दक्षिणे ॥ ५ ॥

यस्य॑। मा॒। ह॒रित॑ः। रथे॑। ति॒स्रः। वह॑न्ति। सा॒धु॒ऽया। स्तवै॑। स॒हस्र॑ऽदक्षिणे ॥ ५ ॥

यस्य कुरुश्रवणाख्यस्य राज्ञः स्वभूताः तिस्रः हरितः त्रयोऽश्वाः रथे अवस्थिताः मा मां कवषं साधुया साधु वहन्ति कुरुश्रवणं राजानमहं सहस्रदक्षिणे अस्मिन् यागे स्तवै स्तौमि। प्रष्टिवाहिनं रथं परिगृह्य ऋषिरास्ते ॥　　॥ १ ॥

अतः परं ' यस्य ' इत्यादिकेन सूक्तशेषेण मित्रातिथौ राज्ञि मृते तत्पुत्रस्योपमश्रवसः[1] समीपमागत्य कवषः स्नेहाच्छोकं निवारयति ॥

यस्य॑ प्र॒स्वाद॑सो॒ गिर॑ उप॒मश्र॑वसः पि॒तुः। क्षेत्रं॒ न र॒ण्वमू॒चुषे॑ ॥ ६ ॥

यस्य॑। प्र॒ऽस्वाद॑सः। गिर॑ः। उ॒प॒मऽश्र॑वसः। पि॒तुः। क्षेत्र॑म्। न। र॒ण्वम्। ऊ॒चुषे॑ ॥ ६ ॥

हे राजन् उपमश्रवसः[2] तव पितुः यस्य मित्रातिथेः गिरः वाचः प्रस्वादसः प्रकर्षेण स्वादयित्र्यः। तत्र दृष्टान्तः। ऊचुषे सेवमानाय दरिद्राय दानार्थं प्रकल्पितं रण्वं रमणीयं क्षेत्रं न यथा क्षेत्रं स्वादयितृ[3] तद्वदित्यर्थः। अस्तीत्यत्र संबन्धः ॥

अधि॑ पु॒त्रोप॑मश्रवो॒ नपा॑न्मित्रातिथेरिहि। पि॒तुष्टे॑ अस्मि वन्दि॒ता ॥ ७ ॥

अधि॑। पु॒त्र॒। उ॒प॒म॒ऽश्र॒वः॒। नपा॑त्। मि॒त्र॒ऽअ॒ति॒थेः॒। इ॒हि॒। पि॒तुः। ते॒। अ॒स्मि॒। व॒न्दि॒ता ॥ ७ ॥

हे पुत्र उपमश्रवः मित्रातिथेः नपात् पुत्र त्वम् अधि इहि मत्समीपमागच्छ। ते तव पितुः तस्य मित्रातिथेरहं वन्दिता स्तोता अस्मि। एतज्ज्ञात्वा शोकं मा कुरु। यद्येवं मृग्यमस्ति तत्सर्वं मह्यं देहि ॥

यदीशी॑या॒मृता॑नामु॒त वा॒ मर्त्या॑नाम्। जीवे॒दिन्म॒घवा॒ मम॑ ॥ ८ ॥

यत्। ईशी॑य। अ॒मृता॑नाम्। उ॒त। वा॒। मर्त्या॑नाम्। जीवे॑त्। इत्। म॒घऽवा॑। मम॑ ॥ ८ ॥

उत अपि च यत् यदि अमृतानां देवानां मर्त्यानां मनुष्याणां वा मरणहेतूनाम् ईशीय अहमीश्वरः स्यां तर्हि[4] मम कवषस्य याज्यः मघवा धनवान् मित्रातिथिर्नाम राजा जीवेत् प्राणान् धारयेत्। तथा च नाहं मरणहेतोरीश्वरः तस्मात्त्वं राजा मृत इत्यर्थः ॥

न दे॒वाना॒मति॑ व्र॒तं श॒तात्मा॑ च॒न जी॑वति। तथा॑ यु॒जा वि वा॑वृते ॥ ९ ॥

न। दे॒वाना॑म्। अति॑। व्र॒तम्। श॒तऽआ॑त्मा। च॒न। जी॒व॒ति॒। तथा॑। यु॒जा। वि। व॒वृ॒ते॒ ॥ ९ ॥

देवानां महतामपि व्रतं मर्यादालक्षणं कर्म अति[5] अतिक्रम्य शतात्मा चन शतसंवत्सरः कश्चन न जीवति। तथा युजा सहायादिना वि ववृते विवर्तते वियुक्तो भवतीति ज्ञात्वा शोकं मा कुर्वित्यर्थः ॥　　॥ २ ॥

---

१. ल-अ६-°स्योपश्रवसः। २. ल-उपश्रवसः। ३. ल-मु-स्वदयितृ। ४. ल-तह्य। ५. ल-अ६-मु-' अति ' नास्ति।

'प्रावेपाः' इति चतुर्दशर्चं पञ्चमं सूक्तमैलूषस्य कवषस्यार्षं मौजवतः पुत्रस्याक्षाख्यस्य वा। सप्तमी जगती शिष्टास्त्रयोदश त्रिष्टुभः। अत्र द्वादशी अक्षान् स्तौति नवम्याद्या च सप्तमी। अतस्ता अक्षदेवत्याः। त्रयोदशी कृषिं स्तौति। अतस्तस्याः सा देवता। एवं पञ्च गताः। शिष्टाभिर्नवभिः कितवोऽक्षाश्च निन्द्यन्ते। अतस्ता अपि तद्देवत्याः। तथा चानुक्रान्तं—'प्रावेपाः पञ्चोना मौजवानक्षोऽक्षकृषिप्रशंसा चाक्षकितवनिन्दा च सप्तमी जगती' इति। गतो विनियोगः॥

प्रा॒वे॒पा मा॑ बृह॒तो मा॑दयन्ति प्रवाते॒जा इरि॑णे॒ वर्वृ॑तानाः।
सोम॑स्येव मौजव॒तस्य॑ भ॒क्षो वि॒भीद॑को॒ जागृ॑वि॒र्मह्य॑मच्छान्॥ १॥

प्रा॒वे॒पाः। मा॒। बृ॒ह॒तः। मा॒द॒य॒न्ति॒। प्र॒वा॒ते॒ऽजाः। इरि॑णे। वर्वृ॑तानाः।
सोम॑स्यऽइव। मौ॒ज॒ऽव॒तस्य॑। भ॒क्षः। वि॒ऽभीद॑कः। जागृ॑विः। मह्य॑म्। अ॒च्छा॒न्॥ १॥

बृहतः महतो विभीतकस्य फलत्वेन संबन्धिनः प्रवातेजाः प्रवणे देशे जाताः इरिणे आस्फारे वर्वृतानाः प्रवर्तमानाः प्रावेपाः प्रवेपिणः कम्पनशीला अक्षाः मा मां मादयन्ति हर्षयन्ति। किंच जागृविः जयपराजययोर्हर्षशोकाभ्यां कितवानां जागरणस्य कर्ता विभीदकः विभीतकविकारोऽक्षो मह्यं माम् अच्छान् अचच्छदत् अत्यर्थं मादयति। तत्र दृष्टान्तः। सोमस्येव यथा सोमस्य मौजवतस्य। मुजवति पर्वते जातो मौजवतः। तस्य। तत्र ह्युत्तमः सोमो जायते। भक्षः पानं यजमानान् देवांश्च मादयति तद्वदित्यर्थः। तथा च यास्कः—'प्रवेपिणो मा महतो विभीतकस्य फलानि मादयन्ति। प्रवातेजाः प्रवणेजा इरिणे वर्तमाना इरिणं निर्ऋणमृणातेरपार्णं भवत्यपरता अस्मादोषधय इति वा। सोमस्येव मौजवतस्य भक्षो मौजवतो मुजवति जातो मुजवान् पर्वतो मुञ्जवान् मुञ्जो विमुच्यत[1] इषीकयेषीकेषतेर्गतिकर्मण[1] इयमपीतरेषीकैतस्मादेव विभीतको विभेदनाज्जागृविर्जागरणान्मह्यमचच्छदत्' (निरु. ९. ८) इति॥

न मा॑ मिमेथ॒ न जि॑हीळ ए॒षा शि॒वा सखि॑भ्य उ॒त मह्य॑मासीत्।
अ॒क्षस्या॒हमे॑कप॒रस्य॑ हे॒तोरनु॑व्रता॒मप॑ जा॒याम॑रोधम्॥ २॥

न। मा॒। मि॒मे॒थ॒। न। जि॒ही॒ळे॒। ए॒षा। शि॒वा। सखि॑ऽभ्यः। उ॒त। मह्य॑म्। आ॒सी॒त्।
अ॒क्षस्य॑। अ॒हम्। ए॒क॒ऽप॒रस्य॑। हे॒तोः। अनु॑ऽव्रताम्। अप॑। जा॒याम्। अ॒रो॒ध॒म्॥ २॥

एषा अस्मदीया जाया[2] मा मां कितवं न मिमेथ न च चुक्रोध न जिहीळे न च लज्जितवती। सखिभ्यः अस्मदीयेभ्यः कितवेभ्यः शिवा सुखकरी आसीत् अभूत्। उत अपि च मह्यं शिवासीत्। इत्थम् अनुव्रताम् अनुकूलां जायाम् एकपरस्य एकः परः प्रधानं यस्य तस्य अक्षस्य हेतोः कारणात् अहम् अप अरोधं परित्यक्तवानस्मीत्यर्थः॥

द्वेष्टि॑ श्व॒श्रूरप॑ जा॒या रु॑णद्धि॒ न ना॑थि॒तो वि॑न्दते मर्डि॒तार॑म्।
अश्व॑स्येव॒ जर॑तो॒ वस्न्य॑स्य॒ नाहं वि॑न्दामि कित॒वस्य॒ भोग॑म्॥ ३॥

द्वेष्टि॑। श्व॒श्रूः। अप॑। जा॒या। रु॒ण॒द्धि॒। न। ना॒थि॒तः। वि॒न्द॒ते॒। म॒र्डि॒तार॑म्।
अश्व॑स्यऽइव। जर॑तः। वस्न्य॑स्य। न। अ॒हम्। वि॒न्दा॒मि॒। कि॒त॒वस्य॑। भोग॑म्॥ ३॥

१. ह-मु—विमुञ्चतीषीकामिषीकेषते*; भ—विमुच्यतेषीकयेषीकेषते*। २. ह—'जाया' नास्ति।

श्वश्रूः जायाया माता गृहगतं कितवं द्वेष्टि निन्दतीत्यर्थः । किंच जाया भार्या अप रुणद्धि निरुणद्धि । अपि च नाथितः याचमानः कितवो[1] धनं मर्डितारं धनदानेन सुखयितारं न विन्दते न लभते । इत्थं पुनरपि जरतः वृद्धस्य वस्न्यस्य । वस्नं मूल्यम् । तदर्हस्य अश्वस्येव कितवस्य भोगं न विन्दामि न लभे ॥

अन्ये जायां परि मृशन्त्यस्य यस्यागृधद्वेदने वाज्य१क्षः ।
पिता माता भ्रातर एनमाहुर्न जानीमो नयता बद्धमेतम् ॥ ४ ॥

अन्ये । जायाम् । परि । मृशन्ति । अस्य । यस्य । अगृधत् । वेदने । वाजी । अक्षः ।
पिता । माता । भ्रातरः । एनम् । आहुः । न । जानीमः । नयत । बद्धम् । एतम् ॥ ४ ॥

यस्य कितवस्य वेदने धने वाजी बलवान् अक्षः देवः अगृधत् अभिकाङ्क्षां करोति तस्य अस्य कितवस्य जायां भार्याम् अन्ये प्रतिकितवाः परि मृशन्ति[2] वस्त्रकेशाद्याकर्षणेन संस्पृशन्ति । किंच पिता[3] जननी च भ्रातरः सहोदराश्च एनं कितवम् आहुः वदन्ति । न वयमस्मदीयमेनं जानीमः । रज्ज्वा बद्धमेतं कितवं हे कितवाः यूयं नयत यथेष्टदेशं प्रापयतेति ॥

यदादीध्ये न दविषाण्येभिः परायद्भ्योऽव हीये सखिभ्यः ।
न्युप्ताश्च बभ्रवो वाचमक्रतँ एमीदेषां निष्कृतं जारिणीव ॥ ५ ॥

यत् । आऽदीध्ये । न । दविषाणि । एभिः । परायत्ऽभ्यः । अव । हीये । सखिऽभ्यः ।
निऽउप्ताः । च । बभ्रवः । वाचम् । अक्रत । एमि । इत् । एषाम् । निःऽकृतम् । जारिणीऽइव ॥५॥

यत् यदा अहम् आदीध्ये ध्यायामि तदानीम् एभिः अक्षैः न दविषाणि न दूये न परितपामि । यद्वा । न दविषाणि न देविष्यामीत्यर्थः । परायद्भ्यः स्वयमेव परागच्छद्भ्यः सखिभ्यः[4] सखिभूतेभ्यः कितवेभ्यः अव हीये अवहितो भवामि । नाहं प्रथममक्षान् विसृजामीति । किंच बभ्रवः बभ्रुवर्णा अक्षाः न्युप्ताः कितवैरवक्षिप्ताः सन्तः वाचम् अक्रत शब्दं कुर्वन्ति । तदा संकल्पं परित्यज्य अक्षव्यसनेनाभिभूयमानोऽहम् एषाम् अक्षाणां निष्कृतं स्थानं जारिणीव यथा कामव्यसनेनाभिभूयमाना स्वैरिणी संकेतस्थानं याति तद्वत् एमीत् गच्छाम्येव ॥ ॥ ३ ॥

सभामेति कितवः पृच्छमानो जेष्यामीति तन्वा३ शूशुजानः ।
अक्षासो अस्य वि तिरन्ति कामं प्रतिदीव्ने दधत आ कृतानि ॥ ६ ॥

सभाम् । एति । कितवः । पृच्छमानः । जेष्यामि । इति । तन्वा । शूशुजानः ।
अक्षासः । अस्य । वि । तिरन्ति । कामम् । प्रतिऽदीव्ने । दधतः । आ । कृतानि ॥ ६ ॥

तन्वा शरीरेण शूशुजानः शोशुचानो दीप्यमानः कितवः कोऽत्रास्ति धनिकस्तं जेष्यामीति पृच्छमानः पृच्छन् सभां कितवसंबन्धिनीम् एति गच्छति । तत्र प्रतिदीव्ने प्रतिदेविने कितवाय कृतानि देवनोपयुक्तानि कर्माणि आ दधतः जयार्थमाभिमुख्येन मर्यादया वा दधतः अस्य कितवस्य कामम् इच्छाम् अक्षासः अक्षाः वि तिरन्ति वर्धयन्ति ॥

---

१. ग-त-भ–' कितवो ' नास्ति । २. त-भ६–मृशंति । ३. ग–पिता जनको माता । ४. त-भ६–' सखिभ्यः ' नास्ति ।

अक्षास इदंङ्कुशिनो निनोदिनो निकृत्वानस्तपनास्तापयिष्णवः।
कुमारदेष्णा जयतः पुनर्हणो मध्वा संपृक्ताः कितवस्य बर्हणा ॥ ७ ॥

अक्षासः । इत् । अङ्कुशिनः । निऽनोदिनः । निऽकृत्वानः । तपनाः । तापयिष्णवः ।
कुमारऽदेष्णाः । जयतः । पुनःऽहनः । मध्वा । सम्ऽपृक्ताः । कितवस्य । बर्हणा ॥ ७ ॥

अक्षास इत् अक्षा एव अङ्कुशिनः अङ्कुशवन्तः निनोदिनः निनोदितवन्तश्च निकृत्वानः पराजये निकर्तनशीलाश्छेत्तारो वा तपनाः पराजये कितवस्य संतापकाः तापयिष्णवः सर्वस्वहारकत्वेन कुटुम्बस्य संतापनशीलाश्च भवन्ति । किंच जयतः कितवस्य कुमारदेष्णाः धनदानेन धान्यतो लम्भयन्तः कुमाराणां दातारो भवन्ति । अपि च मध्वा मधुना संपृक्ताः प्रतिकितवेन बर्हणा परिबृढेन सर्वस्वहरणेन कितवस्य पुनर्हणः पुनर्हन्तारो भवन्ति ॥

त्रिपञ्चाशः क्रीळति व्रात एषां देवइव सविता सत्यधर्मा ।
उग्रस्य चिन्मन्यवे ना नमन्ते राजा चिदेभ्यो नम इत्कृणोति ॥ ८ ॥

त्रिऽपञ्चाशः । क्रीळति । व्रातः । एषाम् । देवःऽइव । सविता । सत्यऽधर्मा ।
उग्रस्य । चित् । मन्यवे । न । नमन्ते । राजा । चित् । एभ्यः । नमः । इत् । कृणोति ॥ ८ ॥

एषाम् अक्षाणां त्रिपञ्चाशः त्र्यधिकपञ्चाशत्संख्याकः व्रातः संघः[1] क्रीळति आस्फारे विहरति । आक्षिकाः प्रायेण सार्धत्रिपञ्चाशदीव्यन्ति हि । तत्र दृष्टान्तः । सत्यधर्मा सविता सर्वस्य जगतः प्रेरकः सूर्यो देवइव । यथा सविता देवो जगति विहरति तद्वदक्षाणां संघ आस्फारे विहरतीत्यर्थः । किंच उग्रस्य चित् क्रूरस्यापि मन्यवे क्रोधाय एते अक्षाः न नमन्ते न प्रह्वीभवन्ति । न वशे वर्तन्ते । तं[2] नमयन्तीत्यर्थः[3] । राजा चित् जगत ईश्वरोऽपि एभ्यः[3] नम इत् नमस्कारमेव देवनवेलायां कृणोति[4] । नावज्ञां करोतीत्यर्थः ॥

नीचा वर्तन्त उपरि स्फुरन्त्यहस्तासो हस्तवन्तं सहन्ते ।
दिव्या अङ्गारा इरिणे न्युप्ताः शीताः सन्तो हृदयं निर्दहन्ति ॥ ९ ॥

नीचा । वर्तन्ते । उपरि । स्फुरन्ति । अहस्तासः । हस्तऽवन्तम् । सहन्ते ।
दिव्याः । अङ्गाराः । इरिणे । निऽउप्ताः । शीताः । सन्तः । हृदयम् । निः । दहन्ति ॥ ९ ॥

अपि चैतेऽक्षाः नीचा नीचीनस्थले वर्तन्ते । तथापि उपरि पराजयात् भीतानां द्यूतकराणां कितवानां हृदयस्योपरि स्फुरन्ति । अहस्तासः हस्तरहिता अप्यक्षाः हस्तवन्तं द्यूतकरं कितवं सहन्ते पराजयकरणेनाभिभवन्ति । दिव्याः दिवि भवा अपकृताः अङ्गाराः अङ्गारसदृशा अक्षाः इरिणे इन्धनरहिते आस्फारे न्युप्ताः शीताः शीतस्पर्शाः सन्तः अपि हृदयं कितवानामन्तःकरणं निर्दहन्ति पराजयजनितसंतापेन भस्मीकुर्वन्ति ॥

१. स–' संघः ' नास्ति । २. ग–तमपि वर्ततीत्यर्थः; ट१.२.५.६–तमयंतीत्यर्थः; स७–म१.२.४.७–तमपि यंतीत्यर्थः; त७–न नमयंतीत्यर्थः; भ६–नमयंतीत्यर्थः । ३. ग–ठ७–म२.४–एभ्यः अक्षेभ्यः । ४. ग–म२.४–कृणोति करोति ।

जाया तप्यते कितवस्य हीना माता पुत्रस्य चरतः क्व स्वित्।
ऋणावा बिभ्यद्धनमिच्छमानोऽन्येषामस्तमुप नक्तमेति ॥ १० ॥

जाया । तप्यते । कितवस्य । हीना । माता । पुत्रस्य । चरतः । क्व । स्वित् ।
ऋणऽवा । बिभ्यत् । धनम् । इच्छमानः । अन्येषाम् । अस्तम् । उप । नक्तम् । एति ॥ १० ॥

क्व स्वित् क्वापि चरतः निर्वेदाद्गच्छतः कितवस्य जाया भार्या हीना परित्यक्ता सती तप्यते वियोगजसंतापेन[1] संतप्ता भवति। माता जनन्यपि पुत्रस्य[2] क्वापि चरतः कितवस्य संबन्धाद्धीना[3] तप्यते। पुत्रशोकेन संतप्ता भवति। ऋणावा अक्षपराजयकारणवान् कितवः सर्वतो बिभ्यद्धनं स्तेयजनितम् इच्छमानः कामयमानः अन्येषां ब्राह्मणादीनाम् अस्तं गृहम्। 'अस्तं पस्त्यम्' इति गृहनामसु पाठात्। नक्तं रात्रौ उप एति चौर्यार्थमुपगच्छति ॥ ॥ ४ ॥

स्त्रियं दृष्ट्वाय कितवं ततापान्येषां जायां सुकृतं च योनिम्।
पूर्वाह्णे अश्वान्युयुजे हि बभ्रून्त्सो अग्नेरन्ते वृषलः पपाद ॥ ११ ॥

स्त्रियम् । दृष्ट्वाय । कितवम् । ततापृ । अन्येषाम् । जायाम् । सुऽकृतम् । च । योनिम् ।
पूर्वाह्णे । अश्वान् । युयुजे । हि । बभ्रून् । सः । अग्नेः । अन्ते । वृषलः । पपाद ॥ ११ ॥

कितवं कितवः। विभक्तिव्यत्ययः। अन्येषां स्वव्यतिरिक्तानां पुरुषाणां जायां जायाभूतां स्त्रियं नारीं सुखेन वर्तमानां सुकृतं सुष्ठु कृतं योनिं गृहं च[4] दृष्ट्वाय मजाया दुःखिता गृहं चासंस्कृतमिति ज्ञात्वा ततापं तप्यते। पुनः[5] पूर्वाह्णे प्रातःकाले बभ्रून् बभ्रुवर्णान् अश्वान् व्यापकानक्षान् युयुजे युनक्ति। पुनश्च वृषलः वृषलकर्मा सः कितवो रात्रौ अग्नेरन्ते समीपे पपाद शीतार्तः सन् शेते ॥

यो वः सेनानीर्महतो गणस्य राजा व्रातस्य प्रथमो बभूव।
तस्मै कृणोमि न धना रुणध्मि दशाहं प्राचीस्तदृतं वदामि ॥ १२ ॥

यः । वः । सेनाऽनीः । महतः । गणस्य । राजा । व्रातस्य । प्रथमः । बभूव ।
तस्मै । कृणोमि । न । धना । रुणध्मि । दश । अहम् । प्राचीः । तत् । ऋतम् । वदामि ॥ १२ ॥

हे अक्षाः वः युष्माकं महतो गणस्य संघस्य यः अक्षः सेनानीः नेता बभूव भवति व्रातस्य च। गणव्रातयोरल्पो भेदः। राजा ईश्वरः प्रथमः मुख्यो बभूव तस्मै अक्षाय कृणोमि अहमञ्जलिं करोमि। अतः परं धना धनानि अक्षार्थमहं न रुणध्मि न संपादयामीत्यर्थः। एतदेव दर्शयति। अहं दश दशसंख्याका अङ्गुलीः प्राचीः प्राङ्मुखीः करोमि। तत् एतत् अहम् ऋतं सत्यमेव वदामि। नानृतं मयोक्तमित्यर्थः ॥

अक्षैर्मा दीव्यः कृषिमित्कृषस्व वित्ते रमस्व बहु मन्यमानः।
तत्र गावः कितव तत्र जाया तन्मे वि चष्टे सवितायमर्यः ॥ १३ ॥

१. त-म६-मु—वियोगसंतापेन। २. त-म-मु—पुत्रस्यापि। ३. ण-त—संबंधिनी; म—संबंधीनी।
४. त-अ६-मु—'च' नास्ति। ५. त१.२.५.६.७—तिः; त४-म६—ततः।

अक्षैः । मा । दीव्यः । कृषिम् । इत् । कृषस्व । वित्ते । रमस्व । बहु । मन्यमानः ।
तत्र । गावः । कितव । तत्र । जाया । तत् । मे । वि । चष्टे । सविता । अयम् । अर्यः ॥ १३ ॥

हे कितव बहु मन्यमानः मद्वचने विश्वासं कुर्वंस्त्वम् अक्षैर्मा दीव्यः द्यूते मा कुरु । कृषिमित् कृषिमेव कृषस्व कुरु । वित्ते कृष्या संपादिते धने रमस्व रतिं कुरु । तत्र कृषौ गावः भवन्ति । तत्र जाया भवति । तत् एव धर्मरहस्यं श्रुतिस्मृतिकर्ता सविता सर्वस्य प्रेरकः अयं दृष्टिगोचरः अर्यः ईश्वरः वि चष्टे विविधमाख्यातवान् ॥

मित्रं कृणुध्वं खलु मूळता नो मा नो घोरेण चरताभि धृष्णु ।
नि वो नु मन्युर्विशतामरातिरन्यो बभ्रूणां प्रसितौ न्वस्तु ॥ १४ ॥

मित्रम् । कृणुध्वम् । खलु । मूळत । नः । मा । नः । घोरेण । चरत । अभि । धृष्णु ।
नि । वः । नु । मन्युः । विशताम् । अरातिः । अन्यः । बभ्रूणाम् । प्रऽसितौ । नु । अस्तु ॥ १४ ॥

हे अक्षाः यूयं मित्रं कृणुध्वम् अस्मासु मैत्रीं कुरुत । खलु इति पूरणः । नः अस्मान् मृळत सुखयत च । नः अस्मान् धृष्णु धृष्णुना । तृतीयार्थे प्रथमा । घोरेण असह्येन मा अभि[1] चरत मा गच्छत । किंच वः युष्माकं मन्युः क्रोधः अरातिः अस्माकं शत्रुः नि विशताम् अस्मच्छत्रुषु निविशतु । अन्यः[2] अस्माकं[3] शत्रुः कश्चित् बभ्रूणां बभ्रुवर्णानां युष्माकं प्रसितौ प्रबन्धने नु क्षिप्रम् अस्तु भवतु ॥ ॥ ५ ॥

'अबुध्रम्' इति चतुर्दशर्चं षष्ठं सूक्तं धानाकपुत्रस्य लुशस्यार्षम् । इदमुत्तरं च वैश्वदेवम् । त्रयोदशीचतुर्दश्यौ त्रिष्टुभौ शिष्टा द्वादश जगत्यः । तथा चानुक्रान्तम्—'अबुध्रं लुशो धानाको वैश्वदेवं तु द्वित्रिष्टुबन्तं तु' इति । गतः सूक्तविनियोगः । एकादशिनस्य वैश्वदेवस्य पशोर्वपायागस्यानुवाक्या 'विश्वे अद्य' इत्येषा । सूत्रितं च—'विश्वे अद्य मरुतो विश्व ऊत्या नो देवानामुप वेतु शंसः' (आश्व. श्रौ. ३. ७) इति ॥

अबुध्रमु त्य इन्द्रवन्तो अग्नयो ज्योतिर्भरन्त उषसो व्युष्टिषु ।
मही द्यावापृथिवी चेततामपोऽद्या देवानामव आ वृणीमहे ॥ १ ॥

अबुध्रम् । ऊँ इति । त्ये । इन्द्रऽवन्तः । अग्नयः । ज्योतिः । भरन्तः । उषसः । विऽउष्टिषु ।
मही इति । द्यावापृथिवी इति । चेतताम् । अपः । अद्य । देवानाम् । अवः । आ । वृणीमहे ॥ १ ॥

इन्द्रवन्तः बहुव्यक्तेरिन्द्रसंबन्धिनः त्ये ते अमी आहवनीयादयः[3] अग्नयः उषसो व्युष्टिषु व्युच्छनेषु तमसां विवासनकालेषु ज्योतिः तेजः भरन्तः धारयन्तः अबुध्रं प्रबुद्धा आसन् । मही महत्यौ द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ अपः कर्म । 'अपोऽप्नः' इति कर्मनामसु पाठात् । चेततां जानीताम् । अद्य अस्मिन्नहनि देवानाम् इन्द्रादीनाम् अवः रक्षणं वयम् आ वृणीमहे ॥

दिवस्पृथिव्योरव आ वृणीमहे मातॄन्त्सिन्धून्पर्वताञ्छर्यणावतः ।
अनागास्त्वं सूर्यमुषासमीमहे भद्रं सोमः सुवानो अद्या कृणोतु नः ॥ २ ॥

१. त-भ—'अभि' नास्ति । २. सं१-२-६-मु—नोऽस्माकमन्यः; सं४-५-७-भ६—नोऽस्माकं । ३. त—वाहव°।

दि॒वः॒पृ॒थि॒व्योः । अवः॑ । आ । वृ॒णी॒म॒हे॒ । मा॒तॄन् । सिन्धू॑न् । पर्व॑तान् । श॒र्य॒णा॒ऽवतः॑ ।
अ॒ना॒गाः॒ऽत्वम् । सूर्य॑म् । उ॒षस॑म् । ई॒म॒हे॒ । भ॒द्रम् । सोमः॑ । सु॒वा॒नः । अ॒द्य । कृ॒णो॒तु॒ । नः॒ ॥ २ ॥

दिवःपृथिव्योः द्यावापृथिव्योः कार्यरक्षेण[1] संबन्धि अवः रक्षणं वयम् आ वृणीमहे । किंच मातॄन् लोकस्य निर्मातॄन् सिन्धून् शर्यणावतः सरसः संबन्धिनः पर्वतान् शिलोच्चयांश्च तथा सूर्यमुषसं च अनागास्त्वं कर्मवैगुण्यजनितपापराहित्यम् ईमहे वयं याचामहे । किंच अद्य अस्मिन्नहनि नः अस्माकं सुवानः अभिषूयमाणः सोमः भद्रं कल्याणं कृणोतु करोतु ॥

द्यावा॑ नो अ॒द्य पृ॑थि॒वी अना॑गसो म॒ही त्रा॑येतां सुवि॒ताय॑ मा॒तरा॑ ।
उ॒षा उ॒च्छन्त्यप॑ बाधताम॒घं स्व॒स्त्य१॒॑ग्निं स॑मिधा॒नमी॑महे ॥ ३ ॥

द्यावा॑ । नः॒ । अ॒द्य । पृ॒थि॒वी इति॑ । अना॑गसः । म॒ही इति॑ । त्रा॒ये॒ता॒म् । सु॒वि॒ताय॑ । मा॒तरा॑ ।
उ॒षाः । उ॒च्छन्ती॑ । अप॑ । बा॒ध॒ता॒म् । अ॒घम् । स्व॒स्ति । अ॒ग्निम् । स॒म्ऽइ॒धा॒नम् । ई॒म॒हे॒ ॥ ३ ॥

मही महत्यौ मातरा मातरौ सर्वस्य मातृभूते[2] द्यावा पृथिवी द्यावापृथिव्यौ अद्य अस्मिन्नहनि अनागसः अपराधरहितान् नः अस्मान् सुविताय सुखाय त्रायेतां रक्षेताम्[3] । किंच उच्छन्ती तमांसि विवासयन्ती उषाः अस्माकम् अघं पापम् अप बाधताम् अपनयतु । अपि च समिधानं सम्यग्दीप्यमानं अग्निं स्वस्ति सर्वप्रकाराविनाशम् ईमहे वयं याचामहे ॥

इ॒यं न॑ उ॒स्रा प्र॑थ॒मा सु॑दे॒व्यं॑ रे॒वत्स॒निभ्यो॑ रे॒वती॒ व्यु॑च्छतु ।
आ॒रे म॒न्युं दु॑र्वि॒दत्र॑स्य धीमहि स्व॒स्त्य१॒॑ग्निं स॑मिधा॒नमी॑महे ॥ ४ ॥

इ॒यम् । नः॒ । उ॒स्रा । प्र॒थ॒मा । सु॒ऽदे॒व्य॑म् । रे॒वत् । स॒निऽभ्यः॑ । रे॒वती॑ । वि । उ॒च्छ॒तु॒ ।
आ॒रे । म॒न्युम् । दुः॒ऽवि॒दत्र॑स्य । धी॒म॒हि॒ । स्व॒स्ति । अ॒ग्निम् । स॒म्ऽइ॒धा॒नम् । ई॒म॒हे॒ ॥ ४ ॥

रेवती धनवती प्रथमा मुख्या इयम् उस्रा पापानामुत्सारिणी उषाः सुदेव्यं शोभनदेवार्हं रेवत् धनवत् यथा यागकालस्तं सनिभ्यः भजमानेभ्यः नः अस्मभ्यं प्रयच्छन्ती व्युच्छतु तमांसि विवासयतु । किंच दुर्विदत्रस्य दुर्धनस्य पुरुषस्य मन्युं क्रोधम् आरे दूरे धीमहि निदधीमहि । सिद्धमन्यत् ॥

प्र याः सिस्र॑ते॒ सूर्य॑स्य र॒श्मिभि॒र्ज्योति॒र्भर॑न्तीरु॒षसो॒ व्यु॑ष्टिषु ।
भ॒द्रा नो॑ अ॒द्य श्रव॑से॒ व्यु॑च्छत स्व॒स्त्य१॒॑ग्निं स॑मिधा॒नमी॑महे ॥ ५ ॥

प्र । याः । सिस्र॑ते । सूर्य॑स्य । र॒श्मिऽभिः॑ । ज्योतिः॑ । भर॑न्तीः । उ॒षसः॑ । वि॒ऽउ॑ष्टिषु ।
भ॒द्राः । नः॒ । अ॒द्य । श्रव॑से । वि । उ॒च्छ॒त॒ । स्व॒स्ति । अ॒ग्निम् । स॒म्ऽइ॒धा॒नम् । ई॒म॒हे॒ ॥ ५ ॥

याः उषसः सूर्यस्य रश्मिभिः किरणैः प्र सिस्रते संगच्छन्ते व्युष्टिषु व्युच्छनेषु तमसां[4] विवासनकालेषु ज्योतिः आत्मीयं तेजः भरन्तीः भरन्ति च ता यूयं नः अस्माकम् अद्य अस्मिन्नहनि श्रवसे अन्नाय भद्राः भजनीया भवत व्युच्छत तमांसि विवासयत च । सिद्धमन्यत् ॥ ॥६॥

1. त-बु—कार्येण । 2. त३-म—मातृभूतौ । 3. त-म६-मु—रक्षतां । 4. त—तमांसि; म६—तमस ।

अनमीवा उषस आ चरन्तु न उदग्नयो जिहतां ज्योतिषा बृहत्।
आयुक्षातामश्विना तूतुजिं रथं स्वस्त्यग्निं समिधानमीमहे ॥ ६ ॥

अनमीवाः। उषसः। आ। चरन्तु। नः। उत्। अग्नयः। जिहताम्। ज्योतिषा। बृहत्।
अयुक्षाताम्। अश्विना। तूतुजिम्। रथम्। स्वस्ति। अग्निम्। समऽइधानम्। ईमहे ॥ ६ ॥

अनमीवाः रोगरहिताः उषसः नः अस्मान् आ चरन्तु आगच्छन्तु। बृहत् बृहता महता ज्योतिषा तेजसा युक्ताः अग्नयः अपि उत् जिहताम् उद्गच्छन्तु। अश्विना अश्विनावपि तूतुजिं क्षिप्रगामिनं रथम् आयुक्षाताम्। अस्मान् प्रत्यागन्तुं रासभाभ्यां युङ्क्ताम्। 'हरित आदित्यस्य रासभावश्विनोः' (नि. १. १५. ३.४) इति पाठात्। सिद्धमन्यत्॥

श्रेष्ठं नो अद्य सवितर्वरेण्यं भागमा सुव स हि रत्नधा असि।
रायो जनित्रीं धिषणामुप ब्रुवे स्वस्त्यग्निं समिधानमीमहे ॥ ७ ॥

श्रेष्ठम्। नः। अद्य। सवितः। वरेण्यम्। भागम्। आ। सुव। सः। हि। रत्नऽधाः। असि।
रायः। जनित्रीम्। धिषणाम्। उप। ब्रुवे। स्वस्ति। अग्निम्। समऽइधानम्। ईमहे ॥ ७ ॥

हे सवितः त्वम् अद्य अस्मिन्नहनि नः अस्मभ्यं वरेण्यं वरणीयं श्रेष्ठं प्रशस्यतमं भागं भजनीयं धनम् आ सुव प्रेरय। देहीत्यर्थः। हि यस्मात् सः प्रार्थितस्त्वं रत्नधाः श्रेष्ठानां धनानां संविभक्ता असि भवसि। तथा च निगमान्तरं— 'विभक्तारं हवामहे वसोश्चित्रस्य राधसः सवितारं नृचक्षसम्' (ऋ. सं. १.२२.७) इति। रायः धनस्य जनित्रीं धिषणां सर्वदेवस्तुतिरूपां वाचम् उप ब्रुवे अहमुपब्रवीमि। यद्वा। धिषणां वेदीमुप ब्रुवे उपस्तौमीत्यर्थः। सिद्धमन्यत्॥

पिपर्तु मा तदृतस्य प्रवाचनं देवानां यन्मनुष्या३ अमन्महि।
विश्वा इदुस्राः स्पळुदेति सूर्यः स्वस्त्यग्निं समिधानमीमहे ॥ ८ ॥

पिपर्तु। मा। तत्। ऋतस्य। प्रऽवाचनम्। देवानाम्। यत्। मनुष्याः। अमन्महि।
विश्वाः। इत्। उस्राः। स्पट्। उत्। एति। सूर्यः। स्वस्ति। अग्निम्। समऽइधानम्। ईमहे ॥८॥

यत् ऋतस्य यज्ञस्य सत्यस्य वा संबन्धि देवानां प्रवाचनं प्रकर्षेण गुणानां कथनं स्तोत्रं मनुष्याः वयम् अमन्महि कर्तुं जानीमः तत् प्रवाचनं मा मां पिपर्तु पालयतु। किंच सूर्यः विश्वाः सर्वाः उस्राः उषसः स्पट् स्पृशन्नवगच्छन्[1] वा[2] उदेति। सिद्धमन्यत्॥

अद्वेषो अद्य बर्हिषः स्तरीमणि ग्राव्णां योगे मन्मनः साध ईमहे।
आदित्यानां शर्मणि स्था भुरण्यसि स्वस्त्यग्निं समिधानमीमहे ॥ ९ ॥

अद्वेषः। अद्य। बर्हिषः। स्तरीमणि। ग्राव्णाम्। योगे। मन्मनः। साधे। ईमहे।
आदित्यानाम्। शर्मणि। स्थाः। भुरण्यसि। स्वस्ति। अग्निम्। समऽइधानम्। ईमहे ॥ ९ ॥

१. स-स्पर्शयन°; अ-स्पशयन°। २. त१.२.६.७-अ६-मु-'वा' नास्ति; त४.५- सा।

अद्य अस्मिन्नहनि बर्हिषः स्तरीमणि वेद्यां स्तरणे अध्मनः सम्मीयस्यामीहस्य कलशस्य माधे साधके ग्राव्णाम् अभिषवपाषाणानां योगे सोमेन सह संयोगे च सति अद्वेषः द्वेषवर्जितानादित्यान् ईमहे धनमभीष्टं याचामहे । हे स्तोतः त्वं तेषाम् आदित्यानां देवानां शर्मणि सुखे स्थाने वा[1] स्थाः तिष्ठ । भुरण्यसि कर्तव्यानि कर्माणि बिभर्षि गच्छसि वा । सिद्धमन्यत् ॥

आ नो॑ ब॒र्हिः स॑ध॒मादे॑ बृ॒हद्दि॒वि दे॒वाँ ई॑ळे सा॒दया॑ स॒प्त होतॄ॑न् ।
इन्द्रं॑ मि॒त्रं वरु॑णं सा॒तये॒ भगं॑ स्व॒स्त्य१॒॑ग्निं स॑मिधा॒नमी॑महे ॥ १० ॥

आ । नः॒ । ब॒र्हिः । स॒ध॒ऽमादे॑ । बृ॒हत् । दि॒वि । दे॒वान् । ई॒ळे॒ । सा॒दय॑ । स॒प्त । होतॄ॑न् ।
इन्द्र॑म् । मि॒त्रम् । वरु॑णम् । सा॒तये॑ । भग॑म् । स्व॒स्ति । अ॒ग्निम् । स॒म्ऽइ॒धा॒नम् । ई॒म॒हे॒ ॥ १० ॥

नः अस्माकं बृहत् बृहति महति दिवि दीप्ते सधमादे । सह माद्यन्ति देवा यत्र तस्मिन् । बर्हिः बर्हिषि यज्ञे सप्त सप्तसंख्याकान् होतॄन् वषट्कर्तॄन् इन्द्रं मित्रं च वरुणं च भगं च देवान् इतरानपि यष्टव्यान् देवान् हे अग्ने त्वम् आ सादय । अग्नेराभिमुख्यकरणम् ' इळाय दैव्यं जनं बर्हिरा सादया वसो ' (ऋ. सं. १. ४५. ९) इत्येवमादिमन्त्रैरवगम्यते । तत्र स्थिता आम्नातिसोऽस्मिन्नहाईन् देवानहं सातये धनलाभाय ईळे स्तौमि । सिद्धमन्यत् ॥ ॥ ७ ॥

त आ॑दि॒त्या आ ग॑ता स॒र्वता॑तये वृ॒धे नो॑ य॒ज्ञम॑वता सजोषसः ।
बृह॒स्पतिं॑ पू॒षण॑म॒श्विना॒ भगं॑ स्व॒स्त्य१॒॑ग्निं स॑मिधा॒नमी॑महे ॥ ११ ॥

ते । आ॒दि॒त्याः॒ । आ । ग॒त॒ । स॒र्वऽता॑तये । वृ॒धे । नः॒ । य॒ज्ञम् । अ॒व॒त॒ । स॒ऽजो॒ष॒सः॒ ।
बृह॒स्पति॑म् । पू॒षण॑म् । अ॒श्विना॑ । भग॑म् । स्व॒स्ति । अ॒ग्निम् । स॒म्ऽइ॒धा॒नम् । ई॒म॒हे॒ ॥ ११ ॥

हे आदित्याः येऽस्माभिराहूताः ते यूयं सर्वतातये यज्ञार्थम् आ गत आगच्छत । आगत्य च हे सजोषसः संगता यूयं नः अस्माकं वृधे वर्धनाय यज्ञं प्रति अवत गच्छत । वयं च बृहस्पतिं पूषणं च अश्विना अश्विनौ च भगं भगाख्यं देवं च समिधानं सम्यग्दीप्तम् अग्निं च स्वस्ति सर्वप्रकाराविनाशम् ईमहे याचामहे ॥

तन्नो॑ देवा यच्छत सुप्रवाच॒नं छ॒र्दिरा॑दित्याः सु॒भरं॑ नृ॒पाय्य॑म् ।
पश्वे॑ तो॒काय॒ तन॑याय जी॒वसे॑ स्व॒स्त्य१॒॑ग्निं स॑मिधा॒नमी॑महे ॥ १२ ॥

तत् । नः॒ । दे॒वाः॒ । य॒च्छ॒त॒ । सु॒ऽप्र॒वा॒च॒नम् । छ॒र्दिः । आ॒दि॒त्याः॒ । सु॒ऽभर॑म् । नृ॒ऽपाय्य॑म् ।
पश्वे॑ । तो॒काय॑ । तन॑याय । जी॒वसे॑ । स्व॒स्ति । अ॒ग्निम् । स॒म्ऽइ॒धा॒नम् । ई॒म॒हे॒ ॥ १२ ॥

हे आदित्याः देवाः यूयं सुप्रवाचनम् अत्यन्तं प्रशस्तं सुभरं सुसमृद्धं नृपाय्यं नृणां रक्षकं तत् अस्मदभिलषितं छर्दिः गृहं नः अस्माकं पश्वे पशवे तोकाय[1] पुत्राय तनयाय पौत्राय च जीवसे जीवनार्थं यच्छत दत्त । सिद्धमन्यत् ॥

विश्वे॑ अ॒द्य म॒रुतो॒ विश्व॑ ऊ॒ती विश्वे॑ भवन्त्व॒ग्नयः॒ समि॑द्धाः ।
विश्वे॑ नो दे॒वा अव॒सा ग॑मन्तु॒ विश्व॑मस्तु॒ द्रवि॑णं॒ वाजो॑ अ॒स्मे ॥ १३ ॥

1. त–' तोकाय ' नास्ति ।

विश्वे । अद्य । मरुतः । विश्वे । ऊती । विश्वे । भवन्तु । अग्नयः । सम्ऽइद्धाः ।
विश्वे । नः । देवाः । अवसा । आ । गमन्तु । विश्वम् । अस्तु । द्रविणम् । वाजः । अस्मे इति ॥ १३ ॥

अद्य अस्मिन्नहनि प्रधानयागदिवसे विश्वे सर्वे मरुतः विश्वे सर्वे मरुद्भिः सहचरिता[1] रुद्रादयो देवाश्च ऊती ऊत्यै रक्षणाय भवन्तु । अपि च विश्वे सर्वे अग्नयः आहवनीयादयः समिद्धाः संदीप्ताः भवन्तु । अपि च विश्वे सर्वे इन्द्रादयः देवाः नः अस्माकम् अवसा रक्षणेन आ गमन्तु आगच्छन्तु । किंच अस्मे अस्मासु विश्वं सर्वं द्रविणं धनं वाजः अन्नं च अस्तु भवतु[2] ॥

यं देवासोऽवथ वाजसातौ यं त्रायध्वे यं पिपृथात्यंहः ।
यो वो गोपीथे न भयस्य वेद ते स्याम देववीतये तुरासः ॥ १४ ॥

यम् । देवासः । अवथ । वाजऽसातौ । यम् । त्रायध्वे । यम् । पिपृथ । अति । अंहः ।
यः । वः । गोऽपीथे । न । भयस्य । वेद । ते । स्याम । देवऽवीतये । तुरासः ॥ १४ ॥

हे तुरासः अभीष्टप्रदाने क्षिप्राः देवासः देवा यूयं वाजसातौ संग्रामे यं मनुष्यम् अवथ रक्षथ यं च त्रायध्वे शत्रोः पालयथ यं च अंहः पापम् अति अतिनीय पिपृथ कामैः पूरयथ यः चापि मनुष्यः वः युष्माकं कार्यत्वेन संबन्धिनि गोपीथे रक्षणे भयस्य भयं न वेद न जानाति ते[3] सर्वे वयं देववीतये यज्ञार्थं स्याम भवेम ॥　　॥ ८ ॥

'उषासानक्ता' इति चतुर्दशर्चं सप्तमं सूक्तं धानाकस्य लुशस्यार्षम् । आदितो द्वादश जगत्यन्त्ये द्वे त्रिष्टुभौ । विश्वे देवा देवता । पूर्वसूक्ते 'वैश्वदेवं तु द्विस्त्रिष्टुबन्तं तु' इत्युक्तत्वात् । 'उषासानक्ता' इत्यनुक्रान्तम् । आभिप्लविके षष्ठेऽहनि वैश्वदेव इदं वैश्वदेवनिविद्धानम् । सूत्रितं च— 'उत्तरा पूर्वोषासानक्तेति वैश्वदेवम्' (आश्व. श्रौ. ७. ७) इति ॥

उषासानक्ता बृहती सुपेशसा द्यावाक्षामा वरुणो मित्रो अर्यमा ।
इन्द्रं हुवे मरुतः पर्वताँ अप आदित्यान्द्यावापृथिवी अपः स्वः ॥ १ ॥

उषसानक्ता । बृहती इति । सुऽपेशसा । द्यावाक्षामा । वरुणः । मित्रः । अर्यमा ।
इन्द्रम् । हुवे । मरुतः । पर्वतान् । अपः । आदित्यान् । द्यावापृथिवी इति । अपः । स्वरिति स्वः ॥ १ ॥

बृहती बृहत्यौ महत्यौ सुपेशसा सुरूपे उषासानक्ता रात्र्युषसौ द्यावाक्षामा[4] द्यावापृथिव्यौ च वरुणो मित्रः मित्रावरुणौ च अर्यमा च येऽत्र विहिता देवाः तानेतान् इन्द्रं मरुतः च पर्वतान् च अपः[5] उदकानि च आदित्यान् च द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ च । पुनर्द्यावापृथिव्योर्ग्रहणमादरार्थम् । अपः अन्तरिक्षं च स्वः सर्वं च यष्टव्यं देवजातं हुवे ह्वयामि ॥

द्यौश्च नः पृथिवी च प्रचेतस ऋतावरी रक्षतामंहसो रिषः ।
मा दुर्विदत्रा निर्ऋतिर्न ईशत तद्देवानामवो अद्या वृणीमहे ॥ २ ॥

---

१. ग—'सहचरा । २. त—भवतु । ३. त—'ते' नास्ति । ४. त—'द्यावाक्षामा' नास्ति ।
५. ग-त३.४-अ—नोऽस्माकमपः ।

द्यौः । च । नः । पृथिवी । च । प्रऽचैतसा । ऋतवरी इत्यृतऽवरी । रक्षताम् । अंहसः । रिषः ।
मा । दुःऽविदत्रा । निःऽऋतिः । नः । ईशत । तत् । देवानाम् । अवः । अद्य । वृणीमहे ॥ २ ॥

प्रचेतसा सुबुद्धी ऋतावरी यज्ञवन्तौ सत्यवन्तौ[1] द्यौश्च पृथिवी च द्यावापृथिव्यावुभे नः अस्मान् रिषः हिंसकात्[2] अंहसः पापाच्च[3] रक्षताम् । किंच दुर्विदत्रा कुत्सितज्ञाना निर्ऋतिः मृत्युदेवता नः अस्माकं मा ईशत ईश्वरी मा भूत् । किंच वयं देवानां संबन्धि तत् असाधारणम् अवः रक्षणम् अद्य अस्मिन्नहनि प्रधानयागदिवसे वृणीमहे प्रार्थयामहे ॥

विश्वस्मान्नो अदितिः पात्वंहसो माता मित्रस्य वरुणस्य रेवतः ।
स्वर्वज्ज्योतिरवृकं नशीमहि तद्देवानामवो अद्या वृणीमहे ॥ ३ ॥

विश्वस्मात् । नः । अदितिः । पातु । अंहसः । माता । मित्रस्य । वरुणस्य । रेवतः ।
स्वः ऽवत् । ज्योतिः । अवृकम् । नशीमहि । तत् । देवानाम् । अवः । अद्य । वृणीमहे ॥ ३ ॥

रेवतः धनवतः मित्रस्य वरुणस्य च धनवतोर्मित्रावरुणयोः माता जननी अदितिः देवी नः अस्मान् विश्वस्मात् सर्वस्मात् अंहसः पापात् पातु रक्षतु । किंच वयम् अवृकं बाधकरहितं स्वर्वत् सर्वं ज्योतिः तेजः नशीमहि । नशिः पलायनकर्मा । पलायनं च शीघ्रगमनम् । शीघ्रं प्राप्नुम इत्यर्थः । सिद्धमन्यत् ॥

ग्रावा वदन्नप रक्षांसि सेधतु दुःष्वप्न्यं निर्ऋतिं विश्वमत्रिणम् ।
आदित्यं शर्म मरुतामशीमहि तद्देवानामवो अद्या वृणीमहे ॥ ४ ॥

ग्रावा । वदन् । अप । रक्षांसि । सेधतु । दुःऽस्वप्न्यम् । निःऽऋतिम् । विश्वम् । अत्रिणम् ।
आदित्यम् । शर्म । मरुताम् । अशीमहि । तत् । देवानाम् । अवः । अद्य । वृणीमहे ॥ ४ ॥

ग्रावा अभिषवपाषाणः वदन् अभिषववेलायां शब्दं कुर्वन् रक्षांसि यागविघ्नकारीणि अप सेधतु विनिवारयतु । दुःष्वप्न्यं दुःस्वप्नप्रभवमस्मदीयमनिष्टं चाप सेधतु । निर्ऋतिं मृत्युदेवतां चाप सेधतु । अत्रिणम् अदनशीलं विश्वं सर्वं पिशाचादिकं चाप सेधतु । एवं निर्विघ्नत्वेन[4] निष्पन्ने यागे वयम् आदित्यम् आदित्यानां संबन्धि मरुतां च संबन्धि शर्म सुखम् अशीमहि प्राप्नुयाम । सिद्धमन्यत् ॥

एन्द्रो बर्हिः सीदतु पिन्वतामिळा बृहस्पतिः सामभिर्ऋक्वो अर्चतु ।
सुप्रकेतं जीवसे मन्म धीमहि तद्देवानामवो अद्या वृणीमहे ॥ ५ ॥

आ । इन्द्रः । बर्हिः । सीदतु । पिन्वताम् । इळा । बृहस्पतिः । सामऽभिः । ऋक्वः । अर्चतु ।
सुऽप्रकेतम् । जीवसे । मन्म । धीमहि । तत् । देवानाम् । अवः । अद्य । वृणीमहे ॥ ५ ॥

इन्द्रः बर्हिः आ सीदतु । इळा माध्यमिका स्तनयित्नुलक्षणा वागपि पिन्वतां सिञ्चतु । सामभिः गीयमानः[5] ऋक्वा स्तुतिमान् बृहस्पतिः अपि अर्चतु अस्मान् पूजयतु ।

१. त-भ-मु—सत्यवन्तौ च । २. त२.६—हिंसकमकात्; त५—हिंसकसकाशात् । ३. ग-त३-भ—पापात् ।
४. ग—चाविघ्नेन; त-भ-मु—निर्विघ्नेन । ५. त१.२.३.४.५.७-भ—गीयमाने; त६-मु—गायमाने ।

किंच वयं सुश्रवसे सुयशसे भक्ष्य मध्यमीयं धनं स्तोत्रं वा धीमहि निदधीमहि धीयते जीवनाय । सिद्धमन्यत् ॥ ॥ ९ ॥

दिविस्पृशं यज्ञमस्माकमश्विना जीराध्वरं कृणुतं सुम्नमिष्टये ।
प्राचीनरश्मिमाहुतं घृतेन तद्देवानामवो अद्या वृणीमहे ॥ ६ ॥

दिविऽस्पृशम् । यज्ञम् । अस्माकम् । अश्विना । जीरऽअध्वरम् । कृणुतम् । सुम्नम् । इष्टये ।
प्राचीनऽरश्मिम् । आऽहुतम् । घृतेन । तत् । देवानाम् । अवः । अद्य । वृणीमहे ॥ ६ ॥

हे अश्विनौ युवां नोऽस्माकं यज्ञं दिविस्पृशं दिवि स्प्रष्टारं गन्तारं कृणुतं कुरुतम्[1] । तथा जीराध्वरं क्षिप्रं हिंसारहितं च यज्ञमस्माकं कृणुतं कुरुतम् । इष्टये अभिलषितसिद्ध्यर्थं सुम्नं सुखं च कुरुतम् । किंच घृतेन आज्येन आहुतम् अग्निं प्राचीनरश्मिं देवाभिमुखं कुरुतमित्यर्थः । सिद्धमन्यत् ॥

उप ह्वये सुहवं मारुतं गणं पावकमृष्वं सख्याय शंभुवम् ।
रायस्पोषं सौश्रवसाय धीमहि तद्देवानामवो अद्या वृणीमहे ॥ ७ ॥

उप । ह्वये । सुऽहवम् । मारुतम् । गणम् । पावकम् । ऋष्वम् । सख्याय । शम्ऽभुवम् ।
रायः । पोषम् । सौश्रवसाय । धीमहि । तत् । देवानाम् । अवः । अद्य । वृणीमहे ॥ ७ ॥

सुहवं स्वाह्वानं पावकं शोधकम् ऋष्वं दर्शनीयं शंभुवं सुखस्य भावयितारं रायः धनस्य पोषं पोषकं मारुतं मरुतां संबन्धिनं गणं संघं सख्याय सखित्वाय उप ह्वये उपगम्य ह्वयामि । अपि च सौश्रवसाय शोभनान्नत्वाय सुयशस्त्वाय[2] वा वयं धीमहि सुखं निदधीमहि । सिद्धमन्यत् ॥

अपां पेरुं जीवधन्यं भरामहे देवाव्यं सुहवमध्वरश्रियम् ।
सुरश्मिं सोममिन्द्रियं यमीमहि तद्देवानामवो अद्या वृणीमहे ॥ ८ ॥

अपाम् । पेरुम् । जीवऽधन्यम् । भरामहे । देवऽअव्यम् । सुऽहवम् । अध्वरऽश्रियम् ।
सुऽरश्मिम् । सोमम् । इन्द्रियम् । यमीमहि । तत् । देवानाम् । अवः । अद्य । वृणीमहे ॥८॥

अपाम् उदकानां पेरुं पालकं जीवधन्यम् । धन्या जीवा यस्मिन्नसौ जीवधन्यः । तं देवाव्यं देवानां तर्पकं सुहवं शोभनाह्वानं शोभनस्तुतिं वा अध्वरश्रियं सुरश्मिं शोभनांशुं सोमं भरामहे धारयामः । पत्नीशालातो हविर्धानं प्रति प्रापयामो वा । सुतं तं सोमम् इन्द्रियं वीर्यं[3] यमीमहि वयं याचामहे । सिद्धमन्यत् ॥

सनेम तत्सुसनिता सनित्वभिर्वयं जीवा जीवपुत्रा अनागसः ।
ब्रह्मद्विषो विष्वगेनो भरेरत तद्देवानामवो अद्या वृणीमहे ॥ ९ ॥

सनेम । तत् । सुऽसनिता । सनित्वऽभिः । वयम् । जीवाः । जीवऽपुत्राः । अनागसः ।
ब्रह्मऽद्विषः । विष्वक् । एनः । भरेरत । तत् । देवानाम् । अवः । अद्य । वृणीमहे ॥ ९ ॥

१. त-भ६ मु-' कुरुतं ' नास्ति । २. त-शास्त्वाय । ३. त१.२.६.७-वीर्यं सत् ।

जीवाः जीवन्तः जीवपुत्राः जीवनवत्पुत्राश्च[1] अनागसः अपराधवर्जिताश्च वयं यजमानाः सुताः सनिरथभिः संभक्तृभिः पुत्रपौत्रादिभिः सह सुम्नमिता शोभनेन भजनेन तत् देवानां सचेम। स्तुत्या हविष्प्रदानेन च संभजेमहि। किंच ब्रह्मद्विषः ब्राह्मणानामस्माकं द्वेष्टारः विष्वक्[2] नानागच्छत् एनः अस्मदीयं पापं भरेरत आत्मनि धारयन्तु। पोषयन्तु। सिद्धमन्यत्॥

ये स्था मनो॑र्य॒ज्ञिया॒स्ते शृ॑णोतन॒ यद्वो॑ देवा॒ ईम॑हे॒ तद्द॑दातन ।
जै॒त्रं क्रतुं॑ र॒यिम॑द्वी॒रव॒द्यश॒स्तद्दे॒वाना॒मवो॑ अ॒द्या वृ॑णीमहे ॥ १० ॥

ये । स्थ । मनोः॑ । य॒ज्ञियाः॑ । ते । शृ॒णो॒त॒न॒ । यत् । वः॒ । दे॒वाः॒ । ईम॑हे । तत् । द॒दा॒त॒न॒ ।
जैत्र॑म् । क्रतु॑म् । र॒यिऽम॑त् । वी॒रऽव॑त् । यशः॑ । तत् । दे॒वाना॑म् । अवः॑ । अ॒द्य । वृ॒णी॒म॒हे॒ ॥ १० ॥

हे देवाः ये यूयं मनोः मनुष्यस्य यज्ञियाः यज्ञार्हाः स्थ भवथ ते यूयं शृणोतन अस्मदीयां स्तुतिं शृणुत। किंच हे देवाः वः युष्मत् यत् अभीष्टम् ईमहे याचामहे तत् जैत्रं जयशीलं क्रतुं प्रज्ञानं रयिमत् धनवत् वीरवत्[3] पुत्राद्युपेतं यशः च ददातन योऽस्मभ्यं प्रयच्छत। सिद्धमन्यत्॥ ॥ १० ॥

म॒हद॒द्य म॑ह॒तामा वृ॑णीम॒हेऽवो॑ दे॒वानां॑ बृह॒ताम॑न॒र्वणा॑म् ।
यथा॒ वसु॑ वी॒रजा॑तं॒ नशा॑महै॒ तद्दे॒वाना॒मवो॑ अ॒द्या वृ॑णीमहे ॥ ११ ॥

म॒हत् । अ॒द्य । म॒ह॒ताम् । आ । वृ॒णी॒म॒हे॒ । अवः॑ । दे॒वाना॑म् । बृ॒ह॒ताम् । अ॒न॒र्वणा॑म् ।
यथा॑ । वसु॑ । वी॒रऽजा॑तम् । नशा॑महै । तत् । दे॒वाना॑म् । अवः॑ । अ॒द्य । वृ॒णी॒म॒हे॒ ॥ ११ ॥

अद्य अस्मिन्नहनि महतां श्रेष्ठानां बृहतां वृद्धानाम् अनर्वणाम् अप्रतिगतानां देवानाम् इन्द्रादीनां संबन्धि महत् अधिकम् अवः रक्षणम् आ वृणीमहे प्रार्थयामहे। किंच वयं यथा वसु धनं वीरजातम् अपत्यजातं च नशामहै प्राप्नुयाम तथा ते देवाः कुर्वन्त्विति शेषः। सिद्धमन्यत्॥

म॒हो अ॒ग्नेः स॑मिधा॒नस्य॒ शर्म॒ण्यना॑गा मि॒त्रे वरु॑णे स्व॒स्तये॑ ।
श्रेष्ठे॑ स्याम सवि॒तुः सवी॑मनि॒ तद्दे॒वाना॒मवो॑ अ॒द्या वृ॑णीमहे ॥ १२ ॥

म॒हः । अ॒ग्नेः । स॒म्ऽइ॒धा॒नस्य॑ । शर्म॑णि । अना॑गाः । मि॒त्रे । वरु॑णे । स्व॒स्तये॑ ।
श्रेष्ठे॑ । स्या॒म॒ । स॒वि॒तुः । सवी॑मनि । तत् । दे॒वाना॑म् । अवः॑ । अ॒द्य । वृ॒णी॒म॒हे॒ ॥ १२ ॥

समिधानस्य समिध्यमानस्य महः महतः अग्नेः शर्मणि सुखे वयं स्याम भवेम। किंच वयम् अनागाः अनागसः। वचनव्यत्ययः। स्याम। अपि च मित्रे वरुणे मित्रावरुणयोः। तादर्थ्ये सप्तमी। सवितुः च सवीमनि प्रसवे स्वस्तये सर्वप्रकाराविनाशाय स्याम। सिद्धमन्यत्॥

ये स॑वि॒तुः स॒त्यस॑वस्य॒ विश्वे॑ मि॒त्रस्य॑ व्र॒ते वरु॑णस्य दे॒वाः ।
ते सौभ॑गं वी॒रव॒द्गोम॒दप्नो॒ दधा॑तन॒ द्रवि॑णं चि॒त्रम॒स्मे ॥ १३ ॥

१. ग–जीवत्पुत्राश्च। २. त७–नानारूपं। ३. त–'वीरवत्' नास्ति।

ये । सवितुः । सत्यऽसवस्य । विश्वे । मित्रस्य । व्रते । वरुणस्य । देवाः ।

ते । सौभगम् । वीरऽवत् । गोऽमत् । अप्नः । दधातन । द्रविणम् । चित्रम् । अस्मे इति ॥ १३ ॥

ये विश्वे देवाः सत्यसवस्य सत्यप्रसवस्य सवितुः मित्रस्य वरुणस्य मित्रावरुणयोश्च व्रते प्रसवाख्ये कर्मणि भवन्ति ते यूयं सौभगं सौभाग्यं वीरवत् पुत्राद्युपेतं गोमत् गोयुक्तं चित्रं पूजनीयं द्रविणं धनं च अप्नः कर्म च अस्मे अस्मभ्यं दधातन प्रयच्छत ॥

सविता पश्चातात्सविता पुरस्तात्सवितोत्तरात्तात्सविताधरात्तात् ।
सविता नः सुवतु सर्वतातिं सविता नो रासतां दीर्घमायुः ॥ १४ ॥

सविता । पश्चातात् । सविता । पुरस्तात् । सविता । उत्तरात्तात् । सविता । अधरात्तात् ।

सविता । नः । सुवतु । सर्वऽतातिम् । सविता । नः । रासताम् । दीर्घम् । आयुः ॥ १४ ॥

पश्चातात् पश्चिमतः स्थितः सविता पुरस्तात् पूर्वतश्च स्थितः सविता उत्तरात्तात् उत्तरतः स्थितश्च सविता[1] नः अस्माकं सर्वतातिं सर्वमभिलषितं धनादिकं सुवतु प्रेरयतु । किंच सविता एव नः अस्मभ्यं दीर्घं बहुकालीनम् आयुः रासतां ददातु । बहुधा सवितृपदग्रहणमत्यन्तादरार्थम् ॥ ॥ ११ ॥

'नमो मित्रस्य' इति द्वादशर्चमष्टमं सूक्तम् । अभितपा नाम सूर्यपुत्र ऋषिः । इदमादीनि पञ्च सूक्तानि आगतानि । अस्य सूक्तस्य दशमी त्रिष्टुप् । सूर्यो देवता । तथा चानुक्रान्तं—'नमो द्वादश सौर्योऽभितपाः सौर्यं जागतं वै त्रिष्टुब्दशमी' इति । आश्विनशस्त्रे सूर्योदयादूर्ध्वं सौर्यकाण्ड एतत्सूक्तम् । सूत्रितं च—'चित्रं देवानां नमो मित्रस्य' (आश्व. श्रौ ६. ५) इति । विषुवति निष्केवल्यस्य आभरतृचोऽनुरूपः । सूत्रितं च—'विभ्राड्बृहत्पिबतु सोम्यं मधु नमो मित्रस्य वरुणस्य चक्षस इति स्तोत्रियानुरूपौ' (आश्व. श्रौ. ८. ६) इति । स्वपन्तमभ्यस्तमये सति रात्रिशेषं स्थित्वा प्रातः 'येन सूर्य ज्योतिषा' इत्यादिभिः पञ्चभिः सूर्य उपस्थेयः । सूत्रितं च—'अभ्यस्तमितं चेत्स्वपन्तमादित्योऽभ्यस्तमियाद्वाग्यतोऽनुपविशन् रात्रिशेषं भूत्वा येन सूर्य ज्योतिषा बाधसे तम इति पञ्चभिरादित्यमुपतिष्ठेत' (आश्व. गृ. ३.७.१) । स्वपन्तमभ्युदिते 'यस्य ते विश्वा' इत्यादिभिश्चतसृभिः सूर्य उपस्थेयः । सूत्रितं च—'अभ्युदियाच्चेदकर्मश्रान्तमनभिरूपेण कर्मणा वाग्यत इति समानमुत्तराभिश्चतसृभिरुपस्थानम्' (आश्व. गृ. ३. ७. २) इति । एकादशिनस्य सौर्यस्य पशोर्हविषो याज्या । सूत्रितं च—'शं नो भव चक्षसा शं नो अह्ना वायो भूष शुचिपाः' (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति । होत्रकाणां सवनाख्याने 'यज्ञो देवाः' इत्येषा (आश्व. श्रौ. ६. १२) । विवाहे कन्यारोदनीये 'जीवं रुदन्ति' इत्येषा जप्या (आश्व. गृ. १. ८. ४) ॥

नमो मित्रस्य वरुणस्य चक्षसे महो देवाय तदृतं सपर्यत ।
दूरेदृशे देवजाताय केतवे दिवस्पुत्राय सूर्याय शंसत ॥ १ ॥

नमः । मित्रस्य । वरुणस्य । चक्षसे । महः । देवाय । तत् । ऋतम् । सपर्यत ।

दूरेऽदृशे । देवऽजाताय । केतवे । दिवः । पुत्राय । सूर्याय । शंसत ॥ १ ॥

१. ग–सविता एवमुपरिष्टात् दक्षिणतश्च स्थितः सविता; त३-म–सविता अधरात्तात् अधरतश्च स्थितः सविता एवमुपरिष्टात् दक्षिणतश्च स्थितः सविता; त४–एवमुपरिष्टात् दक्षिणतः स्थितः सविता ।

हे ऋत्विजः यूयं मित्रस्य वरुणस्य मित्रावरुणयोः चक्षसे द्रष्ट्रे महः महते देवाय द्योतमानाय दूरेदृशे दूरे सन्तमपि पश्यते देवजाताय देवेषु जाताय केतवे विश्वस्य प्रज्ञापकाय दिवः पुत्राय पुत्रभूताय। दिवि जायमानत्वात् तत्पुत्रत्वव्यपदेशः। सूर्याय सूर्यार्थं नमः कृत्वा ऋतं विहितम् ऋतं यागादिलक्षणं कर्म सपर्यत पूजयत। शंसत स्तुतिमपि कुरुत॥

मा मां सत्योक्तिः परि पातु विश्वतो द्यावा च यत्र ततनन्नहानि च।
विश्वमन्यन्नि विशते यदेजति विश्वाहापो विश्वाहोदेति सूर्यः॥ २॥

सा। मा। सत्यऽउक्तिः। परि। पातु। विश्वतः। द्यावा। च। यत्र। ततनन्। अहानि। च।
विश्वम्। अन्यत्। नि। विशते। यत्। एजति।
विश्वाहा। आपः। विश्वाहा। उत्। एति। सूर्यः॥ २॥

सा सत्योक्तिः तत्सत्यवचनं मा मां विश्वतः सर्वतः परि पातु परिरक्षतु। यया सत्योक्त्या यत्र यस्मिन् देशे द्यावा च द्यावापृथिव्यौ अहानि रात्रयः च ततनन् अतन्वन् तत्र विश्वं सर्वम् अन्यत् भूतजातं नि विशते विश्राम्यति। यत् एतद्भूतजातम् एजति कम्पते विश्वाहा सर्वदा आपः च स्यन्दन्ते विश्वाहा सर्वदा सूर्यः च उदेति। सा सत्योक्तिर्मां परिपात्वित्यर्थः॥

न ते अदेवः प्रदिवो नि वासते यदेतशेभिः पतरै रथर्यसि।
प्राचीनमन्यदनु वर्तते रज उदन्येन ज्योतिषा यासि सूर्य॥ ३॥

न। ते। अदेवः। प्रऽदिवः। नि। वासते। यत्। एतशेभिः। पतरैः। रथर्यसि।
प्राचीनम्। अन्यत्। अनु। वर्तते। रजः। उत्। अन्येन। ज्योतिषा। यासि। सूर्य॥ ३॥

हे सूर्य ते तव समीपे प्रदिवः प्रत्नः पुरातनः कश्चित् अदेवः असुरो राक्षसो वा न नि वासते न निवसति। कदेत्यत आह। यत् यदा त्वं पतरैः गमनशीलैः एतशेभिः अश्वैः रथर्यसि रथं कामयसे योक्तुम्। किंच प्राचीनमन्यत् रश्म्यैर्यं ज्योतिः रजः उदकम् अनु वर्तते। अन्येन तेन ज्योतिषा[1] उत् यासि उदेषि। यद्वा। प्राचीनमन्यत् रजश्चन्द्राख्यं ज्योतिस्त्वामनु वर्तते ततस्त्वमन्येन ज्योतिषा सहोदेषीत्यर्थः॥

येन सूर्य ज्योतिषा बाधसे तमो जगच्च विश्वमुदियर्षि भानुना।
तेनास्मद्विश्वामनिरामनाहुतिमपामीवामप दुःष्वप्न्यं सुव॥ ४॥

येन। सूर्य। ज्योतिषा। बाधसे। तमः। जगत्। च। विश्वम्। उत्ऽइयर्षि। भानुना।
तेन। अस्मत्। विश्वाम्। अनिराम्। अनाहुतिम्।
अप। अमीवाम्। अप। दुःऽस्वप्न्यम्। सुव॥ ४॥

हे सूर्य त्वं येन ज्योतिषा तेजसा तमः अन्धकारं बाधसे निवारयसि येन च भानुना तेजसा विश्वं सर्वं जगत् जङ्गमम् उदियर्षि उद्गमयसि तेन ज्योतिषा अस्मत् अस्मत्तः

1. ग–ज्योतिषा तेजसा।

अनिराम् अन्नाभावम् अनाहुतिम् अहोमं च अमीवां रोगजातं च अप सुव अपगमय। दुःष्वप्न्यं दुःस्वप्नभवमनिष्टं च अप सुव ॥

विश्वस्य हि प्रेषितो रक्षसि व्रतमहेळयन्नुच्चरसि स्वधा अनु ।
यदद्य त्वा सूर्योपब्रवामहै तं नो देवा अनु मंसीरत क्रतुम् ॥ ५ ॥

विश्वस्य । हि । प्रऽइषितः । रक्षसि । व्रतम् । अहेळयन् । उत्ऽचरसि । स्वधाः । अनु ।
यत् । अद्य । त्वा । सूर्य । उपऽब्रवामहै । तम् । नः । देवाः । अनु । मंसीरत । क्रतुम् ॥ ५ ॥

हे सूर्य प्रेषितः प्रेरितस्त्वम्[1] अहेळयन् अक्रुध्यन् विश्वस्य सर्वस्य यजमानस्य व्रतं कर्म रक्षसि हि। यज्ञविध्वंसकेभ्यो राक्षसेभ्यः पालयसि। स्वधाः हवींषि अनु उच्चरसि उद्गच्छसि च। प्रातर्होमे निवृत्ते सति पश्चादुद्गच्छसीत्यर्थः। तथा च यत् यदा अद्य अस्मिन्नहनि त्वा त्वाम् उपब्रवामहै उपब्रूमः तदा नः[2] अस्माकं तं क्रतुं तत्कर्म देवाः इन्द्रादयः अनु मंसीरत अनुमन्यन्ताम् ॥

तं नो द्यावापृथिवी तन्न आप इन्द्रः शृण्वन्तु मरुतो हवं वचः ।
मा शूने भूम सूर्यस्य संदृशि भद्रं जीवन्तो जरणामशीमहि ॥ ६ ॥

तम् । नः । द्यावापृथिवी इति । तत् । नः । आपः । इन्द्रः । शृण्वन्तु । मरुतः । हवम् । वचः ।
मा । शूने । भूम । सूर्यस्य । सम्ऽदृशि । भद्रम् । जीवन्तः । जरणाम् । अशीमहि ॥ ६ ॥

द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ आपः च इन्द्रः च मरुतः च नः अस्माकं तं हवम् आह्वानं नः अस्माकं तत् वचः स्तुतिरूपं वाक्यं च। न इति द्विरुक्तिरादरार्था। शृण्वन्तु। किंच वयं सूर्यस्य संदृशि संदर्शने शूने प्रवृद्धाय दुःखाय मा भूम मैव भवेम। किंतु जीवन्तः चिरं प्राणान् धारयन्तो वयं भद्रं कल्याणं जरणां वृद्धत्वमवस्थां च अशीमहि प्राप्नुयाम ॥ ॥ १२ ॥

विश्वाहा त्वा सुमनसः सुचक्षसः प्रजावन्तो अनमीवा अनागसः ।
उद्यन्तं त्वा मित्रमहो दिवेदिवे ज्योग्जीवाः प्रति पश्येम सूर्य ॥ ७ ॥

विश्वाहा । त्वा । सुऽमनसः । सुऽचक्षसः । प्रजाऽवन्तः । अनमीवाः । अनागसः ।
उत्ऽयन्तम् । त्वा । मित्रऽमहः । दिवेऽदिवे । ज्योक् । जीवाः । प्रति । पश्येम । सूर्य ॥ ७ ॥

हे सूर्य त्वा त्वां सुमनसः प्रीतियुक्तमनस्काः सुचक्षसः सुदर्शनाः प्रजावन्तः पुत्राद्युपेताः अनमीवाः रोगैर्रहिताः अनागसः अपराधवर्जिताश्च वयं विश्वाहा सर्वदा यजेमेति शेषः। किंच हे मित्रमहः मित्राणां पूजयितः सूर्य दिवेदिवे प्रतिदिनम् उद्यन्तम् उदयं प्राप्नुवन्तं त्वा त्वां ज्योक् चिरं जीवाः जीवन्तो वयं प्रति पश्येम ॥

महि ज्योतिर्बिभ्रतं त्वा विचक्षण भास्वन्तं चक्षुषेचक्षुषे मयः ।
आरोहन्तं बृहतः पाजसस्परि वयं जीवाः प्रति पश्येम सूर्य ॥ ८ ॥

---

१. ग-ङ-ञ५.६—स्तुतिभिः प्रेरितस्त्वं । २. ङ-ञ१.२.४.७—'नः' नास्ति ।

महि । ज्योतिः । बिभ्रतम् । त्वा । विऽचक्षण । भास्वन्तम् । चक्षुषेऽचक्षुषे । मयः ।
आऽरोहन्तम् । बृहतः । पाजसः । परि । वयम् । जीवाः । प्रति । पश्येम । सूर्य ॥ ८ ॥

हे विचक्षण विद्रष्टः सूर्य महि महत् ज्योतिः तेजः बिभ्रतं धारयन्तं भास्वन्तं दीप्तिमन्तं चक्षुषेचक्षुषे सर्वेषां द्रष्टॄणां चक्षुषे मयः सुखकरं बृहतः महतः पाजसः बलवतः परि । महतो बलवतः समुद्रस्योदकस्योपरीत्यर्थः । आरोहन्तं एवं त्वां जीवाः चिरं जीवन्तः वयं प्रति प्रतिदिनं पश्येम ॥

यस्य ते विश्वा भुवनानि केतुना प्र चेरते नि च विशन्ते अक्तुभिः ।
अनागास्त्वेन हरिकेश सूर्याह्नाह्ना नो वस्यसावस्यसोदिहि ॥ ९ ॥

यस्य । ते । विश्वा । भुवनानि । केतुना । प्र । च । ईरते । नि । च । विशन्ते । अक्तुऽभिः ।
अनागाःऽत्वेन । हरिऽकेश । सूर्य । अह्नाऽअह्ना । नः । वस्यसाऽवस्यसा । उत् । इहि ॥ ९ ॥

हे हरिकेश हरितवर्णकेश सूर्य यस्य ते तव केतुना प्रज्ञानेन विश्वा विश्वानि भुवनानि भूतजातानि प्र च ईरते प्रकर्षेण गच्छन्ति अक्तुभिः रात्रिभिः नि विशन्ते च विश्राम्यन्ति च । स्वपन्तीत्यर्थः । स त्वं नः अस्माकम् अनागास्त्वेन अपराधवर्जितत्वेन वस्यसावस्यसा अत्यन्तश्रेयस्करेण वसुमत्तरेण वा अह्नाह्ना तेन तेन दिवसेन उदिहि उद्गच्छ ॥

शं नो भव चक्षसा शं नो अह्ना शं भानुना शं हिमा शं घृणेन ।
यथा शमध्वञ्छमसद्दुरोणे तत्सूर्य द्रविणं धेहि चित्रम् ॥ १० ॥

शम् । नः । भव । चक्षसा । शम् । नः । अह्ना । शम् । भानुना । शम् । हिमा । शम् । घृणेन ।
यथा । शम् । अध्वन् । शम् । असत् । दुरोणे । तत् । सूर्य । द्रविणम् । धेहि । चित्रम् ॥ १० ॥

हे सूर्य त्वं चक्षसा तेजसा नः अस्माकं शं सुखकरः भव । अह्ना दिवसेन च शं सुखकरः नः अस्माकं भव । भानुना रश्मिना च शं भव अस्माकं सुखकरो भव । हिमा शैत्येन च शं भव । घृणेन औष्ण्येन च शंकरो भव । यथा येन नः अस्माकम् अध्वन् अध्वनि मार्गे शं भवति दुरोणे गृहे च शं सुखम् असत् भवति तत् चित्रं पूजनीयं द्रविणं धनं धेहि अस्मभ्यं प्रयच्छ ॥

अस्माकं देवा उभयाय जन्मने शर्म यच्छत द्विपदे चतुष्पदे ।
अदत्पिबदूर्जयमानमाशितं तदस्मे शं योररपो दधातन ॥ ११ ॥

अस्माकम् । देवाः । उभयाय । जन्मने । शर्म । यच्छत । द्विऽपदे । चतुःऽपदे ।
अदत् । पिबत् । ऊर्जयमानम् । आशितम् । तत् । अस्मे इति । शम् । योः । अरपः । दधातन ॥ ११ ॥

हे देवाः सूर्येणाभ्यनुज्ञाता यूयम् अस्माकं द्विपदे मनुष्यात्मकाय चतुष्पदे पश्वात्मकाय च उभयाय उभयविधाय जन्मने भूतजाताय शर्म सुखं यच्छत दत्त । किंच यथास्मत्पुत्रादिकम् अदत् भक्षणीयं भक्षयत् पिबत् पानीयं पिबत् ऊर्जयमानं बलवन्तमिवात्मानमाचरत् आशितं

सुहितं च भवति तथा शं रोगशान्तिनिमित्तकं सुखं योः विषयभोगजनितं सुखं च अरपः अपापं च दधातन प्रयच्छत ॥

यद्वो देवाश्चकृम जिह्वया गुरु मनसो वा प्रयुती देवहेळनम् ।
अरावा यो नो अभि दुच्छुनायते तस्मिन्तदेनो वसवो नि धेतन ॥ १२ ॥

यत् । वः । देवाः । चकृम । जिह्वया । गुरु । मनसः । वा । प्रऽयुती । देवऽहेळनम् ।
अरावा । यः । नः । अभि । दुच्छुनऽयते । तस्मिन् । तत् । एनः । वसवः । नि । धेतन ॥ १२ ॥

हे वसवः वासयितारः देवाः वः युष्माकं यत् जिह्वया वाचा मनसः प्रयुती प्रयुत्या प्रयोगेण गुरु महत् देवहेळनं देवक्रोधनं च यत् एनः चकृम अकार्ष्म यः अस्मच्छत्रुः नः अस्मान् अभि प्रति अरावा गमनवान् भूत्वा दुच्छुनायते पापमाचरति अस्मानुद्वेजयति वा तस्मिन् अस्मच्छत्रौ तत् एनः अस्माभिः कृतं पापं नि धेतन सूर्यस्याज्ञया निधत्त । स्थापयतेत्यर्थः ॥ ॥ १२ ॥

'अस्मिन्नः' इति पञ्चर्चं नवमं सूक्तं जागतमैन्द्रम् । मुष्कविशिष्ट इन्द्राख्य ऋषिः । तथा चानुक्रान्तम्—'अस्मिन्नः पञ्च मुष्कवानिन्द्रः' इति । गतो विनियोगः । अपरे तु ताण्ड्यशाखाध्यायिनः अस्य सूक्तस्य मुष्कवानिन्द्रो देवता लुश ऋषिरिति वर्णयन्ति ॥

अस्मिन्न इन्द्र पृत्सुतौ यशस्वति शिमीवति क्रन्दसि प्राव सातये ।
यत्र गोषाता धृषितेषु खादिषु विष्वक्पतन्ति दिद्यवो नृषाह्ये ॥ १ ॥

अस्मिन् । नः । इन्द्र । पृत्सुतौ । यशस्वति । शिमीऽवति । क्रन्दसि । प्र । अव । सातये ।
यत्र । गोऽसाता । धृषितेषु । खादिषु । विष्वक् । पतन्ति । दिद्यवः । नृऽसह्ये ॥ १ ॥

हे इन्द्र त्वं यशस्वति कीर्तिमति शिमीवति परस्परप्रहारलक्षणकर्मवति[1] अस्मिन् उपस्थिते पृत्सुतौ संग्रामे क्रन्दसि सिंहनादं करोषि । सातये धनलाभाय प्राव नः अस्मान् प्ररक्षसि च । कस्मिन्नित्यत्राह । यत्र यस्मिन् गोषाता गोसातौ लब्धपशुके नृषाह्ये नृणामभिभावुके च संग्रामे खादिषु परस्परखादकेषु च योद्धृषु धृषितेषु धृष्टेषु सत्सु दिद्यवः आयुधानि विष्वक् सर्वतः पतन्ति ॥

स नः क्षुमन्तं सदने व्यूर्णुहि गोअर्णसं रयिमिन्द्र श्रवाय्यम् ।
स्याम ते जयतः शक्र मेदिनो यथा वयमुश्मसि तद्वसो कृधि ॥ २ ॥

सः । नः । क्षुऽमन्तम् । सदने । वि । ऊर्णुहि । गोऽअर्णसम् । रयिम् । इन्द्र । श्रवाय्यम् ।
स्याम । ते । जयतः । शक्र । मेदिनः । यथा । वयम् । उश्मसि । तत् । वसो इति । कृधि ॥ २ ॥

हे इन्द्र सः सर्वानुग्राहकत्वेन प्रसिद्धस्त्वं नः अस्माकं सदने गृहे क्षुमन्तम् अन्नवन्तं शब्दवन्तं वा गोअर्णसम् । गावोऽर्ण उदकमिव प्रभूता यस्मिन् । तं श्रवाय्यं श्रवणीयं रयिं धनं व्यूर्णुहि विविधमाच्छादय । किंच हे वसो वासक शक्र इन्द्र जयतः शत्रून् ते तव प्रसादाद्वयं मेदिनः मेदसा युक्ता बलवन्तः स्याम भवेम । किं बहुनोक्त्वा । यथा यत् वयमुश्मसि कामयामहे तत् सर्वं कृधि कुरु ॥

---

१. ग-ग३-अ१. प. ब—'लक्षणवति ।

यो नो दास आर्यो वा पुरुष्टुतादेव इन्द्र युधये चिकेतति ।
अस्माभिष्टे सुषहाः सन्तु शत्रवस्त्वया वयं तान्वनुयाम संगमे ॥ ३ ॥

यः । नः । दासः । आर्यः । वा । पुरुऽस्तुत । अदेवः । इन्द्र । युधये । चिकेतति ।
अस्माभिः । ते । सुऽसहाः । सन्तु । शत्रवः । त्वया । वयम् । तान् । वनुयाम । सम्ऽगमे ॥ ३ ॥

हे पुरुष्टुत बहुस्तुत इन्द्र यः दासः कर्मकरः शूद्रः आर्यः त्रैवर्णिको वा अदेवः देवार-ण्योऽसुरो वा नः अस्मान् युधये युद्धाय चिकेतति जानाति ते सर्वे शत्रवः अस्मदरयः ते तव प्रसादात् अस्माभिः सुसहाः स्वभिभवाः सन्तु भवन्तु । किंच वयं त्वया सहायेन तान् शत्रून् संगमे संग्रामे वनुयाम हन्याम ॥

यो दभ्रेभिर्हव्यो यश्च भूरिभिर्यो अभीके वरिवोविन्नृषाह्ये ।
तं विखादे सस्निमद्य श्रुतं नरमर्वाञ्चमिन्द्रमवसे करामहे ॥ ४ ॥

यः । दभ्रेभिः । हव्यः । यः । च । भूरिऽभिः । यः । अभीके । वरिवःऽवित् । नृऽसह्ये ।
तम् । विऽखादे । सस्निम् । अद्य । श्रुतम् । नरम् । अर्वाञ्चम् । इन्द्रम् । अवसे । करामहे ॥ ४ ॥

नृषाह्ये नृणामभिभावुके विखादे विशेषेण भक्षके अभीके[1] संग्रामे वरिवोवित् धनस्य लम्भकः यः इन्द्रः दभ्रेभिः स्वल्पैः हव्यः ह्वातव्यः यश्च भूरिभिः बहुभिः ह्वव्यः तं सस्निं शुचिं श्रुतं सर्वत्र विख्यातं नरं नेतारम् इन्द्रम् अद्य अस्मिन्नहनि अवसे अस्मद्रक्षणाय अर्वाञ्चम् अस्मदभिमुखं करामहे कुर्मः ॥

स्ववृजं हि त्वामहमिन्द्र शुश्रवानानुदं वृषभ रध्रचोदनम् ।
प्र मुञ्चस्व परि कुत्सादिहा गहि किमु त्वावान्मुष्कयोर्बद्ध आसते ॥ ५ ॥

स्वऽवृजम् । हि । त्वाम् । अहम् । इन्द्र । शुश्रव । अनानुऽदम् । वृषभ । रध्रऽचोदनम् ।
प्र । मुञ्चस्व । परि । कुत्सात् । इह । आ । गहि ।
किम् । ऊँ इति । त्वाऽवान् । मुष्कयोः । बद्धः । आसते ॥ ५ ॥

हे वृषभ कामानां वर्षक इन्द्र स्ववृजं स्वयमेव छेत्तारम् अनानुदम् अनपेक्षितबलानुप्रदानं रध्रचोदनं राधकस्य चोदकं प्रेरकं त्वाम्[2] अहं लुशः शुश्रव अशौषं हि यस्मात् तस्मात् प्र मुञ्चस्व । कुत्सेन वार्ध्रीशतेनाण्डयोर्बद्धमात्मानं बन्धनाद्विमुञ्च । अथ परि सर्वतः परिवृतस्त्वं कुत्सात् कुत्साख्यादृषेः इह अस्मद्यागे आ गहि आगच्छ । किमु त्वावान् त्वत्सदृशोऽन्यः कश्चित् मुष्कयोर्बद्ध आसते । न कोऽप्येतादृशो निर्लज्जस्त्वत्तोऽन्योऽस्तीत्यभिप्रायः । तत्र शाट्यायनकम्— 'कुत्सश्च लुशश्चेन्द्रम्[3] व्यह्वयेतां स कुत्सस्याहवमागच्छत् तं शतेन वार्ध्रीभिरण्डयोरबध्नात् तं लुशोऽभ्यवदत् स्ववृजं हि त्वामहमिन्द्र शुश्रवानानुदं वृषभ रध्रचोदनं प्र मुञ्चस्व परि कुत्सादिहा गहि किमु त्वावान्मुष्कयोर्बद्ध आसत इति ताः सर्वाः संलुप्य लुशमभि प्राद्रवत्' इति । ताण्ड्यब्राह्मणेऽपि— 'कुत्सश्च लुशश्च युगपदिन्द्रमाहूतवन्तौ स्वं स्वं यज्ञं प्रत्यङ्गमायाय तत्किम्पादिन्द्रः कुत्सं प्रति जगाम तं तु गतं वशित्वात्कुत्सो वार्ध्रीशतेनाण्डयोरबध्नात्[4]' इति ॥ ॥ १७ ॥

१. त-'अभीके' नास्ति । २. त१.२.३.६.७-म—त्वा त्वां । ३. त३.७-म-लुशश्चेंद्र । ४. त-म-मु—वभिवातेना° । ता. ब्रा. ९.२.२२ द्रष्टव्यम् ।

'यो वाम्' इति चतुर्दशर्चं दशमं सूक्तम्। कक्षीवतो दुहिता घोषा नाम ब्रह्मवादिन्यृषिः। अन्त्या त्रिष्टुप्। शिष्टा जगत्यः। अश्विनौ देवता। तथा चानुक्रान्तं—'यो वां चतुर्दश काक्षीवती घोषाश्विनं हि त्रिष्टुबन्तम्' इति। प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोर्जागते छन्दसीदमादीनि त्रीणि सूक्तानि। सूत्रितं च—'यो वां परिज्मेति त्रीणि त्रिंशिशो अथ' (आश्व. श्रौ. ४. १५) इति॥

यो वां परिज्मा सुवृदश्विना रथो दोषामुषासो हव्यो हविष्मता।
शश्वत्तमासस्तमु वामिदं वयं पितुर्न नाम सुहवं हवामहे॥ १॥

यः। वाम्। परिऽज्मा। सुऽवृत्। अश्विना। रथः। दोषाम्। उषसः। हव्यः। हविष्मता।
शश्वत्ऽतमासः। तम्। ऊँ इति। वाम्। इदम्। वयम्।
पितुः। न। नाम। सुऽहवम्। हवामहे॥ १॥

हे अश्विना अश्विनौ वां युवयोः परिज्मा परितो गन्ता सुवृत् सुष्ठु वर्तमानः यः रथः दोषां रात्रिम् उषसः च। अहोरात्रयोरित्यर्थः। हविष्मता यजमानेन हव्यः ह्वातव्यः वां युवयोः स्वभूतं सुहवं शोभनाह्वानं तमु तमेव रथं शश्वत्तमासः अतिशयेन चिरंतना वयं पितुर्न यथा पितुः इदं नाम तथा हवामहे ह्वयामः॥

चोदयतं सूनृताः पिन्वतं धिय उत्पुरंधीरीरयतं तदुश्मसि।
यशसं भागं कृणुतं नो अश्विना सोमं न चारुं मघवत्सु नस्कृतम्॥ २॥

चोदयतम्। सूनृताः। पिन्वतम्। धियः। उत्। पुरम्ऽधीः। ईरयतम्। तत्। उश्मसि।
यशसम्। भागम्। कृणुतम्। नः। अश्विना। सोमम्। न। चारुम्। मघवत्ऽसु। नः। कृतम्॥ २॥

हे अश्विना अश्विनौ युवां सूनृताः वाच उषसो वा चोदयतं प्रेरयतम्। अस्माकं धियः कर्माणि च पिन्वतं पूरयतम्। पुरंधीः बह्वीः प्रज्ञाश्च उत् ईरयतम् ऊर्ध्वमुखं प्रेरयतम्। उत्पादयतमित्यर्थः। तत् एतत्त्रयम् उश्मसि वयं कामयामहे। किंच नः अस्माकं यशसं यशस्विनं भागं भजनीयं धनादिकं कृणुतं कुरुतम्। चारुं कल्याणं सोमं न सोममिव नः अस्मान् मघवत्सु धनवत्सु[1] कृतं कुरुतम्॥

अमाजुरश्चिद्भवथो युवं भगोऽनाशोश्चिदवितारापमस्य चित्।
अन्धस्य चिन्नासत्या कृशस्य चिद्युवामिदाहुर्भिषजा रुतस्य चित्॥ ३॥

अमाऽजुरः। चित्। भवथः। युवम्। भगः। अनाशोः। चित्। अवितारा। अपमस्य। चित्।
अन्धस्य। चित्। नासत्या। कृशस्य। चित्।
युवाम्। इत्। आहुः। भिषजा। रुतस्य। चित्॥ ३॥

हे नासत्या नासत्यौ युवं युवाम् अमाजुरश्चित् पितृगृहे जूर्यन्त्या[2] अपि[1] दुर्भगाया घोषायाः भगः भवथः। सोमकस्येवात्मार्थे परिणयस्य पतिं दत्तवन्तौ स्थ इत्यर्थः। तथा च निगमान्तरं—

---

१. त–'धनवत्सु' नास्ति। २. त१.२.५.६.७–जूर्यतामिति; त४–जूर्वतामिति।

'घोषायै चित्पितृषदे दुरोणे पतिं जूर्यन्त्या अश्विनावदत्तम्' (ऋ. सं. १. ११७. ७) इति । अनाशोश्चित् अनशानस्यापि अवितारा रक्षितारौ युवां भवथः । अपमस्य चित् आत्यातिनिकृष्टस्यापि[1] रक्षितारौ भवथः । अन्धस्य चित् चक्षुर्विकलस्यापि रक्षितारौ भवथः । कृशस्य चित् दुर्बलस्यापि रक्षितारौ भवथः । किंच युवामित् युवामेव ऋतस्य चित् यज्ञस्यापि[2] भिषजौ वैद्यौ आहुः विद्वांसः ॥

युवं च्यवानं सनयं यथा रथं पुनर्युवानं चरथाय तक्षथुः ।
निष्टौग्र्यमूहथुरद्भ्यस्परि विश्वेत्ता वां सवनेषु प्रवाच्या ॥ ४ ॥

युवम् । च्यवानम् । सनयम् । यथा । रथम् । पुनः । युवानम् । चरथाय । तक्षथुः ।
निः । तौग्र्यम् । ऊहथुः । अत्ऽभ्यः । परि । विश्वा । इत् । ता । वाम् । सवनेषु । प्रऽवाच्या ॥४॥

हे अश्विनौ युवं युवां सनयं पुराणं च्यवानम् ऋषिं यथा रथं जीर्णं रथमिव पुनर्युवानं तरुणं चरथाय चरणार्थं तक्षथुः ततक्षथुः । अकुरुतमित्यर्थः । तथा च यास्कः—'युवं च्यवानं सनयं पुराणं यथा रथं पुनर्युवानं चरणाय ततक्षथुर्युवा प्रयौति कर्माणि तक्षतिः करोतिकर्मा' (निरु. ४. १९) इति । किंच युवां तौग्र्यं तुग्रपुत्रं भुज्युम् अद्भ्यः परि समुद्रस्योपरि निः ऊहथुः । किंच वां युवयोः विश्वा विश्वानि ता तानि कर्माणि सवनेषु यज्ञेषु प्रवाच्या प्रवाच्यानि प्रकर्षेण वक्तव्यानि ॥

पुराणा वां वीर्या३ प्र ब्रवा जनेऽथो हासथुर्भिषजा मयोभुवा ।
ता वां नु नव्यावसे करामहेऽयं नासत्या श्रदरिर्यथा दधत् ॥ ५ ॥

पुराणा । वाम् । वीर्या । प्र । ब्रव । जने । अथो इति । ह । आसथुः । भिषजा । मयःऽभुवा ।
ता । वाम् । नु । नव्यौ । अवसे । करामहे । अयम् । नासत्या । श्रत् । अरिः । यथा । दधत् ॥५॥

हे अश्विनौ वां युवयोः पुराणा पुराणानि वीर्याणि जने लोके प्र[3] ब्रव[3] प्रब्रवीमि । अथो अपि च हे नासत्या नासत्यौ युवां मयोभुवा सुखस्य भावयितारौ भिषजा भिषजौ वैद्यौ आसथुः अभूतथुः । ता[4] तौ[4] युवाम् अवसे रक्षणाय नव्यौ स्तुत्यौ करामहे कुर्मः । अयम् अरिः गन्ता यतिर्यजमानः[5] यथा श्रत् दधत् श्रद्दध्यादिति ॥ ॥ १५ ॥

इयं वामह्वे शृणुतं मे अश्विना पुत्रायेव पितरा मह्यं शिक्षतम् ।
अनापिरज्ञा असजात्यामतिः पुरा तस्या अभिशस्तेरव स्पृतम् ॥ ६ ॥

इयम् । वाम् । अह्वे । शृणुतम् । मे । अश्विना । पुत्रायऽइव । पितरा । मह्यम् । शिक्षतम् ।
अनापिः । अज्ञाः । असजात्या । अमतिः । पुरा । तस्याः । अभिऽशस्तेः । अव । स्पृतम् ॥६॥

हे अश्विना अश्विनौ वां युवाम् इयं घोषा अहम् अह्वे आह्वयामि । मे मम संबन्धिनम् इममाह्वानं शृणुतम् । श्रुत्वा चाह्वानं मह्यं पुत्रायेव यथा पुत्राय पितरा मातापितरौ तद्वत्

१. त–आत्या निकृष्टस्यापि; त म६-मु–आत्यादिनिकृष्टस्यापि; त३-अ१.२.४–आत्यादिकृष्टस्यापि; अ७–आत्यादिकृष्टस्यापि । २. त७–यज्ञस्यापि । ३. त-अ–'प्र ब्रव' नास्ति । ४. त–तावौ । ५. म–एष यजमानः ।

स्थितस्य धर्मं धृतवत्। अनापिः अबन्धुः अज्ञा अज्ञातृका असजात्यामतिः असजात्येषा जामितिः मामागच्छति। तस्या अभिशस्तेः पुरा प्रागेव अव स्पृतं सामर्थ्यप्रापयतम्॥

युवं रथेन विमदाय शुन्ध्युवं न्यूहथुः पुरुमित्रस्य योषणाम्।
युवं हवं वध्रिमत्या अगच्छतं युवं सुषुतिं चक्रथुः पुरंधये॥ ७॥

युवम्। रथेन। विऽमदाय। शुन्ध्युवम्। नि। ऊहथुः। पुरुऽमित्रस्य। योषणाम्।
युवम्। हवम्। वध्रिऽमत्याः। अगच्छतम्। युवम्। सुऽसुतिम्। चक्रथुः। पुरम्ऽधये॥ ७॥

हे अश्विनौ युवं युवां पुरुमित्रस्य पुरुमित्रनामधेयस्य योषणां दुहितरं शुन्ध्युवं नाम जायां विमदाय विमदनामधेयाय ऋषये रथेन स्वकीयेनापरिवृतेन रथेन न्यूहथुः प्रापयतम्। विमदस्य गृहं नीतवन्तौ स्थ इत्यर्थः। तथा च निगमान्तरं— 'यावर्भगाय विमदाय जायां सेनाजुवा न्यूहतू रथेन' (ऋ. सं. १. ११६. १) इति। किंच युवं युवां वध्रिमत्याः संग्रामे शत्रुभिश्छिन्नहस्तायाः हवम् आह्वानम् अगच्छतम्। आगत्य च[1] तस्यै[2] हिरण्मयं हस्तं प्रायच्छतम्[3]। तथा च निगमान्तरम्— 'अजोहवीन्नासत्या करा वां महे यामन् पुरुभुजा पुरंधिः। श्रुतं तच्छासुरिव वध्रिमत्या हिरण्यहस्तमश्विनावदत्तम्' (ऋ. सं. १. ११६. १३) इति। किंच युवं युवां पुरंधये बहुप्रज्ञाय वध्रिमत्यै सुषुतिं सुप्रसवं शोभनमैश्वर्यं वा चक्रथुः कृतवन्तौ स्थः॥

युवं विप्रस्य जरणामुपेयुषः पुनः कलेरकृणुतं युवद्वयः।
युवं वन्दनमृश्यदादुदूपथुर्युवं सद्यो विश्पलामेतवे कृथः॥ ८॥

युवम्। विप्रस्य। जरणाम्। उपऽईयुषः। पुनरिति। कलेः। अकृणुतम्। युवत्। वयः।
युवम्। वन्दनम्। ऋश्यऽदात्। उत्। ऊपथुः। युवम्। सद्यः। विश्पलाम्। एतवे। कृथः॥ ८॥

हे अश्विनौ युवं युवां विप्रस्य मेधाविनः जरणां जराम् उपेयुषः उपगतवतः कलेः कलिनामधेयस्य ऋषेः वयः पुनः पुनरपि युवत् युवत्वयुक्तम् अकृणुतम् अकुरुतम्। तथा च निगमान्तरं— 'कलिं याभिर्वित्तजानिं दुवस्यथः' (ऋ. सं. १. ११२. १५) इति। किंच युवं युवां वन्दनं भार्यावियोगसंतापेन कूपपतितं वन्दनाख्यमृषिम् ऋश्यदात् कूपात् उदूपथुः उदैरयतम्। तथा निगमान्तरम्— 'उद्वन्दनमैरयतं स्वर्दृशे' (ऋ. सं. १. ११२. ५) इति। किंच युवं युवां विश्पलाम्। खेलस्य राज्ञः सेनायां योद्ध्री विश्पला नाम काचित् स्त्री। तां संग्रामे शत्रुभिश्छिन्नजङ्घां सद्यः तदैव एतवे गमनाय कृथः अकुरुतम्। तथा च निगमान्तरं— 'चरित्रं हि वेरिवाच्छेदि पर्णमाजा खेलस्य परितक्म्यायाम्। सद्यो जङ्घामायसीं विश्पलायै धने हिते सर्तवे प्रत्यधत्तम्' (ऋ. सं. १. ११६. १५) इति॥

युवं ह रेभं वृषणा गुहा हितमुदैरयतं ममृवांसमश्विना।
युवमृबीसमुत तप्तमत्रय ओमन्वन्तं चक्रथुः सप्तवध्रये॥ ९॥

युवम्। ह। रेभम्। वृषणा। गुहा। हितम्। उत्। ऐरयतम्। ममृऽवांसम्। अश्विना।
युवम्। ऋबीसम्। उत। तप्तम्। अत्रये। ओमन्ऽवन्तम्। चक्रथुः। सप्तऽवध्रये॥ ९॥

---

१. त-अ६-भु-'च' नास्ति। २. त-अ६-भु-तस्मै। ३. त-अ६-भु-प्रयच्छतं; त३-अ१.४-अप्रायच्छतं; अ२-अप्रायच्छतं।

हे वृषणा वर्षितारौ अश्विना अश्विनौ युवं युवां गुहा गुहायां हितम् असुरैर्निहितं ममृवांसं म्रियमाणं रेभं रेभाख्यमृषिम् उदैरयतम् उत्तारितवन्तौ स्थः । तथा च निगमान्तरं— 'दश रात्रीरशिवेना नव द्यूनवनद्धं श्नथितमप्स्वन्तः । विप्रुतं रेभमुदनि प्रवृक्तमुन्निन्यथुः सोममिव स्रुवेण' (ऋ. सं. १. ११६. २४) इति । उत किंच युवं युवां तप्तम् ऋबीसम् अग्निकुण्डम् अत्रये अत्रेरर्थाय ओमन्वन्तम् अवनवन्तं चक्रथुः । सुखया निवासस्य शीतं कृतवन्तौ स्थ इत्यर्थः । तथा च निगमान्तरं—'हिमेनाग्निं घ्रंसमवारयेथां पितुमतीमूर्जमस्मा अधत्तम् । ऋबीसे अत्रिमश्विनावनीतमुन्निन्यथुः सर्वगणं स्वस्ति' (ऋ. सं. १. ११६. ८) इति । किंच युवां सप्तवध्रये अश्वमेधेन राज्ञा केनचिदपराधेन काष्ठमयमञ्जूषायां निहितस्य सप्तवध्रिनामधेयस्य ऋषेरर्थाय चक्रथुः । मञ्जूषोद्घाटनं कृतवन्तौ स्थ इत्यर्थः । तथा च निगमान्तरं—'वि जिहीष्व वनस्पते योनिः सूष्यन्त्या इव । श्रुतं मे अश्विना हवं सप्तवध्रिं च मुञ्चतम्' (ऋ. सं. ५. ७८. ५) इति ॥

युवं श्वेतं पेदवेऽश्विनाश्वं नवभिर्वाजैर्नवती च वाजिनम् ।
चर्कृत्यं ददथुर्द्रावयत्सखं भगं न नृभ्यो हव्यं मयोभुवम् ॥ १० ॥

युवम् । श्वेतम् । पेदवे । अश्विना । अश्वम् । नवऽभिः । वाजैः । नवती । च । वाजिनम् । चर्कृत्यम् । ददथुः । द्रवयत्ऽसखम् । भगम् । न । नृऽभ्यः । हव्यम् । मयःऽभुवम् ॥ १० ॥

हे अश्विना अश्विनौ युवं युवां पेदवे पेदुनामधेयाय राज्ञे श्वेतं श्वेतवर्णं वाजिनं बलिनं नवभिः नवती नवत्यार्थैः सहितं चर्कृत्यं संग्रामाणामत्यर्थं कर्तारं शत्रूणां जेतारं वा द्रवयत्सखं शत्रुमर्त्तानां[1] द्रावयितारं[2] हव्य ह्वातव्यं मयोभुवं सुखस्य भावयितारम् अश्वं नृभ्यः मनुष्येभ्यः भगं न भजनीयं धनमिव ददथुः प्रायच्छतम्[3] ॥ ॥ १६ ॥

न तं राजानावदिते कुतश्चन नांहो अश्नोति दुरितं नकिर्भयम् ।
यमश्विना सुहवा रुद्रवर्तनी पुरोरथं कृणुथः पत्न्या सह ॥ ११ ॥

न । तम् । राजानौ । अदिते । कुतः । चन । न । अंहः । अश्नोति । दुःऽइतम् । नकिः । भयम् । यम् । अश्विना । सुऽहवा । रुद्रवर्तनी इति रुद्रऽवर्तनी । पुरःऽरथम् । कृणुथः । पत्न्या । सह ॥ ११ ॥

हे राजानौ ईश्वरौ अदिते अदीनौ सुहवा स्वाह्वानौ रुद्रवर्तनी स्तोतृस्तुत्यमार्गौ हे अश्विना अश्विनौ युवां यं जनं पुरोरथम् अग्रतोरथं पत्न्या सह स्वयंवरे कृणुथः कुरुथः तं जनं कुतश्चन कुतोऽपि अंहः पापं न अश्नोति न व्याप्नोति । दुरितं दुर्गतिरपि न अश्नोति । नकिः न च भयं संसारभयं न प्राप्नोति ॥

आ तेन यातं मनसो जवीयसा रथं यं वामृभवश्चक्रुरश्विना ।
यस्य योगे दुहिता जायते दिव उभे अहनी सुदिने विवस्वतः ॥ १२ ॥

आ । तेन । यातम् । मनसः । जवीयसा । रथम् । यम् । वाम् । ऋभवः । चक्रुः । अश्विना ।
यस्य । योगे । दुहिता । जायते । दिवः ।
उभे इति । अहनी इति । सुदिने इति सुऽदिने । विवस्वतः ॥ १२ ॥

१. त-मु—'सखानां । २. ग-त१.२.६-म१.४.७—अभिद्रावयितारं; म५—अभिमावयितारकं । ३. त-म—अप्रयच्छतं ।

हे अश्विना अश्विनौ वां युवयोः यं रथम् ऋभवः अकार्षुः यस्य रथस्य योगे संबन्धे सति दिवः दुहिता उषाः जायते प्रादुर्भवति यस्य च योगे विवस्वतः भास्करात् उभे अहनी अहोरात्रे सुदिने शोभने जायेते तेन रथेन मनसः अपि जवीयसा वेगवत्तरेण आ यातं युवामागच्छतम्[1] ॥

ता वर्तिर्यातं जयुषा वि पर्वतमपिन्वतं शयवे धेनुमश्विना ।
वृकस्य चिद्वर्तिकामन्तरास्याद्युवं शचीभिर्ग्रसिताममुञ्चतम् ॥ १३ ॥

ता । वर्तिः । यातम् । जयुषा । वि । पर्वतम् । अपिन्वतम् । शयवे । धेनुम् । अश्विना ।
वृकस्य । चित् । वर्तिकाम् । अन्तः । आस्यात् । युवम् । शचीभिः । ग्रसिताम् । अमुञ्चतम् ॥ १३ ॥

हे अश्विना अश्विनौ ता तौ युवां जयुषा जयशीलेन रथेन पर्वतम् अद्रिं प्रति वर्तिः मार्गं वि यातं विविधं गच्छथः । तथा च निगमान्तरे— 'वि जयुषा रथ्या यातमद्रिं श्रुतं हवं वृषणा वध्रिमत्याः' (ऋ. सं. १. ६२. ७) इति । किंच युवां शयवे शयोरर्थाय धेनुम् अपिन्वतम् । निवृत्तप्रसवां वृद्धां गां प्रभूतस्य पयसो दोग्ध्रीं कृतवन्तौ स्थ इत्यर्थः । तथा च निगमान्तरे— 'युवं धेनुं शयवे नाधितायापिन्वतमश्विना पूर्व्याय' (ऋ. सं. १. ११८. ८) इति । किंच युवं युवां वृकस्य अन्तः अनुप्रविष्टां ग्रसितां वृकेण ग्रस्तां वर्तिकाम् । वर्तिका नाम चटका । ताम् आस्यात् वृकस्य मुखात् शचीभिः प्रज्ञाभिः कर्मभिर्वा अमुञ्चतम् अमोचयतम् । तथा च निगमान्तरम्— 'अजोहवीदश्विना वर्तिका वामास्नो यत्सीममुञ्चतं वृकस्य' (ऋ. सं. १ ११७.१६) इति ॥

एतं वां स्तोममश्विनावकर्मातक्षाम भृगवो न रथम् ।
न्यमृक्षाम योषणां न मर्ये नित्यं न सूनुं तनयं दधानाः ॥ १४ ॥

एतम् । वाम् । स्तोमम् । अश्विनौ । अकर्म । अतक्षाम । भृगवः । न । रथम् ।
नि । अमृक्षाम । योषणाम् । न । मर्ये । नित्यम् । न । सूनुम् । तनयम् । दधानाः ॥ १४ ॥

हे अश्विना अश्विनौ वां युवयोः एतं यथोक्तं स्तोमं स्तोत्रम् अकर्म अकुर्म । तदेवाह । भृगवः न भृगव इव रथम् अतक्षाम वयं स्तोत्रं संस्कृतवन्तः । कर्मयोगाद्रथकारो भृगव उच्यन्ते । अथवा रथकारा भृगवः । किंच वयं नित्यं शाश्वतं तनयं यागादीनां कर्मणां तनितारं सूनुं न औरसं पुत्रमिव स्तोमं दधानाः धारयन्तः मर्ये मनुष्ये न्यमृक्षाम । युवयोः स्तुतिं नितरां संस्कृतवन्तः । तत्र दृष्टान्तः । योषणां न । यथा जायां तद्वदित्यर्थः ॥ ॥ १७ ॥

'रथं यान्तम्' इति चतुर्दशर्चमेकादशं सूक्तं काक्षीवत्या घोषाया आर्षं जागतमाश्विनम् । 'रथं यान्तम्' इत्यनुक्रान्तम् । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरुक्तो विनियोगः ॥

रथं यान्तं कुह को ह वां नरा प्रति द्युमन्तं सुविताय भूषति ।
प्रातर्यावाणं विभ्वं विशेविशे वस्तोर्वस्तोर्वहमानं धिया शमि ॥ १ ॥

रथम् । यान्तम् । कुह । कः । ह । वाम् । नरा । प्रति । द्युऽमन्तम् । सुविताय । भूषति ।
प्रातःऽयावानम् । विऽभ्वम् । विशेऽविशे । वस्तोःऽवस्तोः । वहमानम् । धिया । शमि ॥ १ ॥

१. त-म२.६-मु-°मागच्छतमस्मान् ।

हे नरा कर्मणां नेतारावश्विनौ वां युवयोः संबन्धिनं द्युमन्तं दीप्तिमन्तं प्रातर्यावाणं यज्ञं प्रति[1] प्रातःकाले गन्तारं विभ्वं विभुं व्यापिनं विशेविशे सर्वेषु मनुष्येषु वस्तोर्वस्तोः अन्वहं वहमानं धनं प्रापयन्तं यान्तं गच्छन्तं रथं कुह कस्मिन् देशे को ह कः खलु यजमानः धियां यज्ञरूपे कर्मणि धिया स्तुतिरूपेण कर्मणा सुविताय अभ्युदयार्थं प्रति भूषति[2] अलंकरोति। कस्मिन् देशे यज्ञे कोऽन्यो यजमानो युवां स्तुतिभिर्हविर्भिश्च पूजितवान् येनास्मद्यज्ञं प्रति विलम्बेनागतवन्तौ स्थ इत्यभिप्रायः ॥

कुह स्विद्दोषा कुह वस्तोरश्विना कुहाभिपित्वं करतः कुहोषतुः ।
को वां शयुत्रा विधवेव देवरं मर्यं न योषा कृणुते सधस्थ आ ॥ २ ॥

कुह । स्वित् । दोषा । कुह । वस्तोः । अश्विना । कुह । अभिऽपित्वम् । करतः । कुह । ऊषतुः ।
कः । वाम् । शयुऽत्रा । विधवाऽइव । देवरम् । मर्यम् । न । योषा । कृणुते । सधऽस्थे । आ ॥ २ ॥

हे अश्विना अश्विनौ कुह स्वित् क्व स्वित् दोषा रात्रौ भवथ इति शेषः। कुह वस्तोः क्व वा दिवा भवथः। कुह क्व वा अभिपित्वम् अभिप्राप्तिं करतः कुरुथः। कुह क्व वा ऊषतुः वसथः। किंच वां युवां कः यजमानः सधस्थे सहस्थाने वेद्याख्ये आ कृणुते आकुरुते[3]। परिचरणार्थमात्माभिमुखीकरोति। तत्र दृष्टान्तौ दर्शयति। शयुत्रा शयने विधवेव यथा मृतभर्तृका नारी देवरं भर्तृभ्रातरमभिमुखीकरोति। मर्यं न यथा च सर्वं मनुष्यं योषा सर्वा नारी संभोगकालेऽभिमुखीकरोति तद्वदित्यर्थः। तथा च यास्कः—'क्व स्विद्रात्रौ भवथः क्व दिवा क्वाभिप्राप्तिं कुरुथः क्व वसथः को वां शयने विधवेव देवरम्। देवरः कस्माद्द्वितीयो वर उच्यते। विधवा विधातृका भवति विधवनाद्वा विधावनाद्वेति चर्मशिरा अपि वा धव इति मनुष्यनाम तद्वियोगाद्विधवा। देवरो दीव्यतिकर्मा। मर्यो मनुष्यो मरणधर्मा। योषा यौतेराकुरुते सधस्थाने' (निरु. ३. १५) इति ॥

प्रातर्जरेथे जरणेव कापया वस्तोर्वस्तोर्यजता गच्छथो गृहम् ।
कस्य ध्वस्रा भवथः कस्य वा नरा राजपुत्रेव सवनाव गच्छथः ॥ ३ ॥

प्रातः । जरेथे इति । जरणाऽइव । कापया । वस्तोःऽवस्तोः । यजता । गच्छथः । गृहम् ।
कस्य । ध्वस्रा । भवथः । कस्य । वा । नरा ।
राजपुत्राऽइव । सवना । अव । गच्छथः ॥ ३ ॥

हे नरा नेतारावश्विनौ युवां प्रातः प्रातःकाले जरेथे स्तोतृभिः स्तूयेथे। तत्र दृष्टान्तः। जरणेव। यथा जरणौ ऐश्वर्येण वृद्धौ राजानौ कापया। प्रातःप्रबोधकस्य वन्दिनो वाणी कापा। तथा स्तूयेते। तद्वदित्यर्थः। किंच वस्तोर्वस्तोः अन्वहं यजता यष्टव्यौ युवां गृहं यजमानस्य मन्दिरं गच्छथः प्राप्नुथः। तौ युवां कस्य यजमानसंबन्धिनो दोषस्य ध्वस्रा ध्वंसकौ विनाशयितारौ भवथः। कस्य यजमानस्य सवना सवनानि राजपुत्रेव राजकुमाराविव[4] युवाम् अव गच्छथः प्राप्नुथः ॥

१. स-मु–प्रति विलम्बेनग । २. त-भर–भूषति । ३. त–' आकुरुते ' नास्ति । ४. त–राजकुमाराविव ।

युवां मृगेव वारणा मृगण्यवो दोषा वस्तोर्हविषा नि ह्वयामहे ।
युवं होत्रामृतुथा जुह्वते नरेषं जनाय वहथः शुभस्पती ॥ ४ ॥

युवाम् । मृगाऽइव । वारणा । मृगण्यवः । दोषा । वस्तोः । हविषा । नि । ह्वयामहे ।
युवम् । होत्राम् । ऋतुऽथा । जुह्वते । नरा । इषम् । जनाय । वहथः । शुभः । पती इति ॥४॥

हे अश्विनौ युवां वारणा वारणौ मृगेव यथा शार्दूलौ मृगण्यवः मृगयवः तद्वद्वयं दोषा रात्रौ वस्तोः अहनि च हविषा नि ह्वयामहे नियमेन ह्वयामः । किंच हे नरा नेतारावश्विनौ युवं युवाभ्याम् ऋतुथा काले काले होत्राम् आहुतिं जुह्वते जुह्वति । यजमाना इति शेषः । किंच युवां शुभः शुभस्य शुभ्रुदकस्य पती स्वामिनौ सन्तौ जनाय जनार्थम् इषम् अन्नं वहथः प्रापयथः ॥

युवां ह घोषा पर्यश्विना यती राज्ञ ऊचे दुहिता पृच्छे वां नरा ।
भूतं मे अह्न उत भूतमक्तवेऽश्वावते रथिने शक्तमर्वते ॥ ५ ॥

युवाम् । ह । घोषा । परि । अश्विना । यती । राज्ञः । ऊचे । दुहिता । पृच्छे । वाम् । नरा ।
भूतम् । मे । अह्ने । उत । भूतम् । अक्तवे । अश्वऽवते । रथिने । शक्तम् । अर्वते ॥ ५ ॥

हे नरा नेतारावश्विनौ युवां खलु परि परितो यती गच्छन्ती राज्ञः दीप्तस्य कक्षीवतः दुहिता पुत्री घोषा घोषाख्या अहम् ऊचे संनिहितेभ्यो वृद्धेभ्य उक्तवत्यस्मि । किंच वां युवां पृच्छे वृद्धान् संनिहितान् कीदृशावश्विनाविति पृच्छामि । तथा सति मे मम अह्ने दिवसाय दिवसनिर्वर्त्यकर्मणे भूतं भवतम् । उत अपि च अक्तवे रात्र्यै रात्रिनिर्वर्त्यकर्मणे भूतं भवतम् । तथा अश्वावते अश्वयुक्ताय रथिने रथवते च अर्वते भ्रातृव्याय शक्तं निरसने शक्तौ भवतम् ॥ ॥१८॥

युवं कवी ष्ठः पर्यश्विना रथं विशो न कुत्सो जरितुर्नशायथः ।
युवोर्ह मक्षा पर्यश्विना मध्वासा भरत निष्कृतं न योषणा ॥ ६ ॥

युवम् । कवी इति । स्थः । परि । अश्विना । रथम् । विशः । न । कुत्सः । जरितुः । नशायथः ।
युवोः । ह । मक्षा । परि । अश्विना । मधु । आसा । भरत । निःऽकृतम् । न । योषणा ॥ ६ ॥

हे अश्विना अश्विनौ कवी मेधाविनौ युवं युवां रथं परि स्थः परितो[1] भवथः[1] । अथ जरितुः स्तोतुर्वशं प्रति गमनाय नशायथः रथं[1] प्राप्नुथः[2] । तत्र दृष्टान्तः । कुत्सः न । यथा कुत्सश्चेन्द्रस्य रथमधितिष्ठति । तथा च मन्त्रान्तरे—' यासि कुत्सेन सरथमवस्युस्तोदो वातस्य हर्योरीशानः ' (ऋ. सं ४. १६. ११) इति । किंच हे अश्विना अश्विनौ युवोर्ह युवयोः खलु स्वभूतं मधु मक्षा मक्षिका आसा आस्येन परि भरत बिभर्ति । तत्र दृष्टान्तः । निष्कृतं न यथा निष्कृतं संस्कृतं मधु योषणा नारी तद्वदित्यर्थः । तथा च मन्त्रान्तरम्—' उत स्या वां मधुमन्मक्षिकारपन्मदे सोमस्यौशिजो हुवन्यति ' (ऋ. सं. १. ११९. ९) इति ॥

युवं ह भुज्युं युवमश्विना वशं युवं शिञ्जारमुशनामुपारथुः ।
युवो ररावा परि सख्यमासते युवोरहमवसा सुम्नमा चके ॥ ७ ॥

१. ग-त३-भ१.४.७-परितः स्थ· ।   २. त-प्राप्नुथः ।

युवम् । ह । भुज्युम् । युवम् । अश्विना । वशम् । युवम् । शिञ्जारम् । उशनाम् । उप । आरथुः ॥
युवोः । ररावा । परि । सख्यम् । आसते । युवोः । अहम् । अवसा । सुम्नम् । आ । चके ॥७॥

हे अश्विना अश्विनौ युवं ह युवां खलु भुज्युं समुद्रमध्ये विपन्नावं तुग्रपुत्रं भुज्युम् उपारथुः उत्तारयितुमुपगतवन्तौ भवथः । किंच युवं युवां वशं हस्तिबलेन शत्रुभिः पराजीयमानं वशनामधेयं राजानं रक्षणाय उपारथुः । किंच युवं युवां शिञ्जारम् अत्रिमग्निकुण्डादुत्तारयितुम् उशनां कमनीयां स्तुतिं च श्रोतुमुपारथुः । तथा च मन्त्रान्तरम्—'अत्रिं शिञ्जारमश्विना' (ऋ. सं. ८. ५. २५) इति । किंच युवोः युवयोः सख्यं मित्रत्वं ररावा हविषां प्रदाता यजमानः परि आसते पर्यासते । वचनव्यत्ययः । किंच युवोः युवयोः अवसा रक्षणेन अहं घोषा सुम्नं सुखम् आ चके कामये ॥

युवं ह कृशं युवमश्विना शयुं युवं विधन्तं विधवामुरुष्यथः ।
युवं सनिभ्यः स्तनयन्तमश्विनाप व्रजमूर्णुथः सप्तास्यम् ॥ ८ ॥

युवम् । ह । कृशम् । युवम् । अश्विना । शयुम् । युवम् । विधन्तम् । विधवाम् । उरुष्यथः ।
युवम् । सनिऽभ्यः । स्तनयन्तम् । अश्विना । अप । व्रजम् । ऊर्णुथः । सप्तऽआस्यम् ॥ ८ ॥

हे अश्विना अश्विनौ युवं ह युवां खलु कृशं दुर्बलं कृशनामधेयं वा उरुष्यथः रक्षथः । किंच युवं युवां शयुं शयुनामानमृषिमुरुष्यथः । किंच युवं युवां विधन्तं परिचरन्तं मनुष्यं विधवां च अपतिकां वध्रिमतीं घोषां स्त्रियं च उरुष्यथः । किंच हे अश्विना अश्विनौ युवं युवां स्तनयन्तं शब्दं कुर्वन्तं सप्तास्यं सर्पणशीलद्वारं व्रजं मेघम् । 'व्रजः' इति मेघनामसु पाठात् । सनिभ्यः हविषां दातृभ्यः अप ऊर्णुथः विवृतद्वारं कृतवन्तौ स्थ इत्यर्थः ॥

जनिष्ट योषा पतयत्कनीनको वि चारुहन्वीरुधो दंसना अनु ।
आस्मै रीयन्ते निवनेव सिन्धवोऽस्मा अह्ने भवति तत्पतित्वनम् ॥ ९ ॥

जनिष्ट । योषा । पतयत् । कनीनकः । वि । च । अरुहन् । वीरुधः । दंसनाः । अनु ।
आ । अस्मै । रीयन्ते । निवनाऽइव । सिन्धवः । अस्मै । अह्ने । भवति । तत् । पतिऽत्वनम् ॥९॥

हे अश्विनौ युवयोः प्रसादादियं घोषा योषा स्त्रीगुणोपेता सुभगा जनिष्ट जाता । अस्याः समीपे कनीनकः कन्याकामः पतिः पतयत् पततु । अस्मै कनीनकाय युवयोः दंसनाः अनु वृष्टिलक्षणानि कर्माणि लक्षीकृत्य वीरुधः ओषधयः वि अरुहन् विरोहन्तु प्रादुर्भवन्तु । अस्मै कनीनकाय निवनेव प्रवणेनेव सिन्धवः उदकानि आ रीयन्ते । ता वीरुधोऽभिगच्छन्तु । किंच अह्ने केनाप्यहन्तव्याय अस्मै कनीनकाय तत् संभोगसमर्थं पतित्वनं यौवनं भवति भवतु ॥

जीवं रुदन्ति वि मयन्ते अध्वरे दीर्घामनु प्रसितिं दीधियुर्नरः ।
वामं पितृभ्यो य इदं समेरिरे मयः पतिभ्यो जनयः परिष्वजे ॥ १० ॥

जीवम् । रुदन्ति । वि । मयन्ते । अध्वरे । दीर्घाम् । अनु । प्रऽसितिम् । दीधियुः । नरः ।
वामम् । पितृऽभ्यः । ये । इदम् । सम्ऽएरिरे । मयः । पतिऽभ्यः । जनयः । परिऽस्वजे ॥१०॥

हे अश्विनौ युवयोरनुग्रहात् ये नरः पतयो जायानां जीवं जीवनमुद्दिश्य रुदन्ति। रोदनेनापि जायानां जीवनमेवाशासत इत्यर्थः। ता जायाः अध्वरे यज्ञे वि मयन्ते नियोजयन्ति च। किंच तासु दीर्घां महतीं प्रसितिं भुजयोः प्रबन्धनम् अनु दीधियुः अनुदधति। इदं वामं वननीयमपत्यं पितृभ्यः समेरिरे संप्रेरयन्ति च[1]। तेभ्यः पतिभ्यः जनयः जायाः परिष्वजे परिष्वङ्गार्थं मयः सुखं कुर्वन्तीति शेषः॥ ॥ १९ ॥

न तस्य विद्म तदु षु प्र वोचत युवा ह यद्युवत्याः क्षेति योनिषु।
प्रियोस्रियस्य वृषभस्य रेतिनो गृहं गमेमाश्विना तदुश्मसि॥ ११॥

न। तस्य। विद्म। तत्। ऊँ इति। सु। प्र। वोचत। युवा। ह। यत्। युवत्याः। क्षेति। योनिषु।
प्रियऽउस्रियस्य। वृषभस्य। रेतिनः। गृहम्। गमेम। अश्विना। तत्। उश्मसि॥ ११॥

हे अश्विना अश्विनौ तस्य तत् सुखं वयं न[1] विद्म न जानीमः। तत्सुखं यूयं[2] सु[3] सुष्ठु प्र वोचत। बहुवचनं पूजार्थम्। युवा ह तरुणः खलु मत्पतिः युवत्याः यौवनान्वितायाः मम योनिषु गृहेषु यत् क्षेति निवसतीति। किंच प्रियोस्रियस्य प्रिययुवतेः वृषभस्य सेक्तुः रेतिनः रेतस्विनो मत्पतेः गृहं गमेम गच्छेम। वयं तत् गृहम् उश्मसि कामयामहे॥

आ वामगन्त्सुमतिर्वाजिनीवसू न्यश्विना हृत्सु कामा अयंसत।
अभूतं गोपा मिथुना शुभस्पती प्रिया अर्यम्णो दुर्याँ अशीमहि॥ १२॥

आ। वाम्। अगन्। सुऽमतिः। वाजिनीवसू इति वाजिनीऽवसू।
नि। अश्विना। हृत्ऽसु। कामाः। अयंसत।
अभूतम्। गोपा। मिथुना। शुभः। पती इति। प्रियाः। अर्यम्णः। दुर्यान्। अशीमहि॥ १२॥

हे वाजिनीवसू अन्नधनौ शुभस्पती उदकस्य स्वामिनौ हे अश्विना अश्विनौ मिथुना मिथुनौ परस्परं सहितौ वां युवां सुमतिः आ अगन् आगच्छतु। हृत्सु अस्मदीयेषु हृदयेषु कामाः अभिलाषाः नि अयंसत नियच्छन्ताम्। किंच युवां गोपा मम गोपायितारौ अभूतं भवतम्। अपि च प्रियाः सन्तो वयम् अर्यम्णः पत्युः दुर्यान् गृहान् अशीमहि प्राप्नुयाम[4]॥

ता मन्दसाना मनुषो दुरोण आ धत्तं रयिं सहवीरं वचस्यवे।
कृतं तीर्थं सुप्रपाणं शुभस्पती स्थाणुं पथेष्ठामप दुर्मतिं हतम्॥ १३॥

ता। मन्दसाना। मनुषः। दुरोणे। आ। धत्तम्। रयिम्। सहऽवीरम्। वचस्यवे।
कृतम्। तीर्थम्। सुऽप्रपानम्। शुभः। पती इति।
स्थाणुम्। पथेऽस्थाम्। अप। दुःऽमतिम्। हतम्॥ १३॥

हे अश्विनौ मन्दसाना मन्दसानौ ता तौ युवां मनुषः मनुष्यस्य मत्पतेः दुरोणे गृहे वचस्यवे युष्मत्स्तुतिकामायै मह्यं सहवीरं पुत्रादिसहितं रयिं धनम् आ धत्तं स्थापयतम्।

१. त-म६-मु-'च' नास्ति। २. ग-युवां। ३. त-म-'सु' नास्ति। ४. त-म-प्राप्नुयामः।

किंच हे अश्विनौ शुभस्पती उदकस्य स्वामिनौ युवां पतिगृहं गच्छन्त्या मम वीर्यं धामाय सुगमं कृतं कुरुतम् । किंच युवां पथेष्ठा मार्गस्थे स्थाणुं वृक्षं दुर्मतिं दुर्बुद्धिं परिपन्थिनं च अप हतम् अपगमयतम् ॥

क स्विदद्य कतमास्वश्विना विक्षु दस्रा मादयेते शुभस्पती ।
क ईं नि येमे कतमस्य जग्मतुर्विप्रस्य वा यजमानस्य वा गृहम् ॥ १४ ॥

क । स्वित् । अद्य । कतमासु । अश्विना । विक्षु । दस्रा । मादयेते इति । शुभः । पती इति ।
कः । ईम् । नि । येमे । कतमस्य । जग्मतुः । विप्रस्य । वा । यजमानस्य । वा । गृहम् ॥ १४ ॥

हे अश्विना अश्विनौ दस्रा दर्शनीयौ शुभस्पती उदकस्य पती स्वामिनौ भवन्तौ क स्वित् क स्थितौ[1] जनपदे अद्य अस्मिन्नहनि कतमासु कासु विक्षु प्रजासु मादयेते आत्मानं तर्पयतः । किंच कः यजमानः ईम् एतौ नि येमे नियच्छति । किंच भवन्तौ कतमस्य विप्रस्य मेधाविनः स्तोतुः[2] यजमानस्य गृहं वा[2] जग्मतुः गतवन्तौ ॥ ॥ २० ॥

' समानम् ' इति तृचं द्वादशं सूक्तं घोषायाः पुत्रस्य सुहस्त्यस्यार्षं जागतमाश्विनम् । अनुक्रान्तं च—' समानं तृचं सुहस्त्यो घौषेयः ' इति । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरुक्तो विनियोगः ॥

समानमु त्यं पुरुहूतमुक्थ्यं१ रथं त्रिचक्रं सवना गनिग्मतम् ।
परिज्मानं विदथ्यं सुवृक्तिभिर्वयं व्युष्टा उषसो हवामहे ॥ १ ॥

समानम् । ऊँ इति । त्यम् । पुरुऽहूतम् । उक्थ्यम् । रथम् । त्रिऽचक्रम् । सवना । गनिग्मतम् ।
परिऽज्मानम् । विदथ्यम् । सुवृक्तिऽभिः । वयम् । विऽउष्टौ । उषसः । हवामहे ॥ १ ॥

हे अश्विनौ युवयोः समानमु साधारणमेव त्यं तं पुरुहूतं बहुभिराहूतम् उक्थ्यं प्रशस्यं त्रिचक्रं सवना सवनानि यज्ञान् गनिग्मतं प्रतिगच्छन्तं परिज्मानं परितो गन्तारं विदथ्यं यज्ञार्हं रथम् उषसः व्युष्टौ सुवृक्तिभिः सुष्ठु दोषवर्जिताभिः स्तुतिभिः वयं हवामहे आह्वयामः ॥

प्रातर्युजं नासत्याधि तिष्ठथः प्रातर्यावाणं मधुवाहनं रथम् ।
विशो येन गच्छथो यज्वरीर्नरा कीरेश्चिद्यज्ञं होतृमन्तमश्विना ॥ २ ॥

प्रातःऽयुजम् । नासत्या । अधि । तिष्ठथः । प्रातःऽयावानम् । मधुऽवाहनम् । रथम् ।
विशः । येन । गच्छथः । यज्वरीः । नरा । कीरेः । चित् । यज्ञम् । होतृऽमन्तम् । अश्विना ॥ २ ॥

हे नासत्या नासत्यभूतौ[3] सत्यस्य प्रणेतारौ वा नरा नेतारावश्विनौ युवां प्रातर्युजं प्रातःकालेऽश्वैर्युज्यमानं प्रातर्यावाणं प्रातर्गन्तारं मधुवाहनं मधुनोऽमृतस्य वाहकं तं रथम् अधि तिष्ठथः[4] । आरोहतमित्यर्थः । यज्वरीः यजनशीलाः विशः प्रजाः येन रथेन गच्छथः । येन च कीरेश्चित् स्तोतुरपि होतृमन्तम् ऋत्विग्युक्तं यज्ञं गच्छथः ॥

1. ग-न३-स्थितौ; भ१.४.७-स्थिता । 2. भ-मु-स्तोतुर्वा यजमानस्य वा गृहं । 3. ग-न३-भ६-सत्यभूतौ । 4. ग-न३-भ-तिष्ठथः अधितिष्ठतं ।

अध्वर्युं वा मधुपाणिं सुहस्त्यमग्निधं वा धृतदक्षं दमूनसम् ।
विप्रस्य वा यत्सवनानि गच्छथोऽत आ यातं मधुपेयमश्विना ॥ ३ ॥

अध्वर्युम् । वा । मधुऽपाणिम् । सुऽहस्त्यम् । अग्निधम् । वा । धृतऽदक्षम् । दमूनसम् ।
विप्रस्य । वा । यत् । सवनानि । गच्छथः । अतः । आ । यातम् । मधुऽपेयम् । अश्विना ॥ ३ ॥

हे अश्विनौ युवां मधुपाणिं सोमपाणिम् अध्वर्युं वा सुहस्त्यं सुहस्त्यनामानमृषिं वा धृतदक्षं धृतबलं दमूनसं दानमनसम् अग्निधं वा ऋत्विग्विशेषं समायातम्[1]। तदेव दर्शयति। यत् यद्यपि विप्रस्य अन्यस्य मेधाविनः सवनानि यज्ञान् गच्छथः तथापि अतः तेभ्यो यज्ञेभ्यः मधुपेयम् अस्माकं सोमात्मकं पेयम् आ यातम् अभ्यागच्छतम् ॥ ॥ २१ ॥

'अस्तेव' इत्येकादशर्चं त्रयोदशं सूक्तमाङ्गिरसस्य कृष्णाख्यस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रम्। अनुक्रान्तं च— 'अस्तेवैकादश कृष्णः' इति। आभिप्लविकेषूक्थ्येषु स्तोमवृद्धावेतद् सूक्तं ब्राह्मणाच्छंसिन आवापार्थम्। सूत्रितं च— 'यज्ञे दिव इति सूक्ते अस्तेव सु प्रतरम्' (आश्व. श्रौ. ७. ९) इति ॥

अस्तेव सु प्रतरं लायमस्यन्भूषन्निव प्र भरा स्तोममस्मै ।
वाचा विप्रास्तरत वाचमर्यो नि रामय जरितः सोम इन्द्रम् ॥ १ ॥

अस्ताऽइव । सु । प्रऽतरम् । लायम् । अस्यन् । भूषन्ऽइव । प्र । भर । स्तोमम् । अस्मै ।
वाचा । विप्राः । तरत । वाचम् । अर्यः । नि । रमय । जरितरिति । सोमे । इन्द्रम् ॥ १ ॥

प्रतरं प्रकृष्टतरं लायं संश्लेषणं हृदयवेधिनं शरं सु सुष्ठु अस्यन् क्षिपन् अस्तेव यथा क्षेप्ता धानुष्कः भूषन्निव यथा च अलंकारमलंकुर्वन् अलंकर्ता भद्रम्, स्तोमम् अस्मै इन्द्राय प्र भर प्रापय। हे अन्तरात्मन् त्वमिति शेषः। किंच हे विप्राः मेधाविनः यूयं वाचा स्तुत्या अर्यः अरेः शत्रोः वाचं तरत नितरां[2] तरत[2]। तिरस्कुरुतेत्यर्थः[3]। हे जरितः स्तोतः त्वं सोमे सोमयागे इन्द्रं नि रमय क्रीडय ॥

दोहेन गामुप शिक्षा सखायं प्र बोधय जरितर्जारमिन्द्रम् ।
कोशं न पूर्णं वसुना न्यृष्टमा च्यावय मघदेयाय शूरम् ॥ २ ॥

दोहेन । गाम् । उप । शिक्ष । सखायम् । प्र । बोधय । जरितः । जारम् । इन्द्रम् ।
कोशम् । न । पूर्णम् । वसुना । निऽऋष्टम् । आ । च्यवय । मघऽदेयाय । शूरम् ॥ २ ॥

हे जरितः त्वं दोहेन कामानां दोहनार्थं गां गोरूपं सखायं प्रियम् इन्द्रम् उप शिक्ष वशं नय। किंच जारं स्तुतानां जरयितारमिन्द्रं प्र बोधय स्तुतिभिः प्रबुद्धं कुरु। किंच पूर्णम् उदकेन पूरितं कोशं न पात्रमिव[4] वसुना हिरण्यादिना धनेन न्यृष्टं नीचैर्गतं शूरं वीरमिन्द्रं मघदेयाय धनदानाय आ च्यावय। अभिमुखं कुर्वित्यर्थः ॥

१. ग–मायागतं, त–समायातं। २. ग-त-भ–'नितरां तरत' नास्ति। ३. त१-२.६.७–नितरां कुरुतेत्यर्थः। ४. ग–पात्रमिव वीतिभिः, त-भ२–पात्रमिव वारिभिः; त३-भ१.४.६.७–पात्रमिव वीचीभिः; भ५–पात्रमिव वीधिभिः; मु–पात्रमिव वारिभिः।

किमुङ्ग त्वा मघवन्भोजमाहुः शिशीहि मा शिशयं त्वा शृणोमि ।
अप्नस्वती मम धीरस्तु शक्र वसुविदं भगमिन्द्रा भरा नः ॥ ३ ॥

किम् । अङ्ग । त्वा । मघऽवन् । भोजम् । आहुः । शिशीहि । मा । शिशयम् । त्वा । शृणोमि ।
अप्नस्वती । मम । धीः । अस्तु । शक्र । वसुऽविदम् । भगम् । इन्द्र । आ । भर । नः ॥ ३ ॥

अङ्गेति सामान्याह्वानम् । अङ्ग हे मघवन् धनवन् शक्र इन्द्र त्वा त्वां किं[1] किमर्थं भोजं स्तोतॄणां भोजकमभीष्टम् आहुः सर्वे विद्वांसः । यदि न वक्ष्यतीत्यध्याहारः । तस्मादद्यास्यैव स्तोतृभ्यो धनानीत्यर्थः । तथा सति मा[2] स्तोतारं शिशीहि धनदानेन तीक्ष्णीकुरु । त्वा त्वां शिशयं स्तोतॄणां संस्कर्तारं शृणोमि । किंच मम धीः बुद्धिः अप्नस्वती कर्मवती अस्तु भवतु । किंच नः अस्माकं वसुविदं धनस्य लम्भकं भगं भाग्यम् आ भर आहर ॥

त्वां जना ममसत्येष्विन्द्र संतस्थाना वि ह्वयन्ते समीके ।
अत्रा युजं कृणुते यो हविष्मान्नासुन्वता सख्यं वष्टि शूरः ॥ ४ ॥

त्वाम् । जनाः । ममऽसत्येषु । इन्द्र । सम्ऽतस्थानाः । वि । ह्वयन्ते । सम्ऽईके ।
अत्र । युजम् । कृणुते । यः । हविष्मान् । न । असुन्वता । सख्यम् । वष्टि । शूरः ॥ ४ ॥

हे इन्द्र त्वां जनाः ममसत्येषु संग्रामेषु वि ह्वयन्ते विविधमाह्वयन्ति साहाय्यार्थम् । एतदेव दर्शयति । समीके युद्धे संतस्थानाः सह तिष्ठन्तो जना वि ह्वयन्त इति । अत्र अस्मिन्नाह्वाने सः शूरः वीर इन्द्रः तं[3] युजं सखायं कृणुते कुरुते यो[4] हविष्मान् भवति । असुन्वता सोमाभिषवमकुर्वता पुरुषेण सह सख्यं सखित्वं न वष्टि न कामयते ॥

धनं न स्पन्द्रं बहुलं यो अस्मै तीव्रान्त्सोमाँ आसुनोति प्रयस्वान् ।
तस्मै शत्रून्त्सुतुकान्प्रातरह्नो नि स्वष्ट्रान्युवति हन्ति वृत्रम् ॥ ५ ॥

धनम् । न । स्पन्द्रम् । बहुलम् । यः । अस्मै । तीव्रान् । सोमान् । आऽसुनोति । प्रयस्वान् ।
तस्मै । शत्रून् । सुऽतुकान् । प्रातः । अह्नः । नि । सुऽअष्ट्रान् । युवति । हन्ति । वृत्रम् ॥ ५ ॥

प्रयस्वान् हविष्मान् यः यजमानः स्पन्द्रं स्पन्दनशीलं गवाश्वादिकं बहुलं प्रभूतं धनं न यथा धनं दरिद्राय पात्रभूताय दातुं संस्करोति तद्वत् अस्मै इन्द्राय तीव्रान् तीव्ररसान् सोमान् आसुनोति अभिषुणोति । अभिषवाख्येन संस्कारेण संस्करोतीत्यर्थः । तस्मै यजमानाय प्रातरह्नः पूर्वाह्णे सुतुकान् सुप्रेरणान् शोभनपुत्रसहितान्[5] वा[5] स्वष्ट्रान् शोभनायुधान्[6] शत्रून् नि युवति स इन्द्रः पृथक्करोति । किंच वृत्रं सर्वीयमुपद्रवं हन्ति हिनस्ति ॥ ॥ २२ ॥

१. त-भ६ 'किं' नास्ति । २. ग-भ७—मां; भ६—मा मां । ३. त-भ१.२.४.७-तं; भ६—'तं' नास्ति । ४. त—'यो' नास्ति । ५. ग-शोभनपुत्रान्; त—शोभनसहिताः पुत्रान् वा; त३—शोभनसहितपुत्रान् वा; भ१.४-शोभनरहितपुत्रान् वा; भ२—शोभनसहिता पुत्रान् वा; भ६—शोभनरहितान् पुत्रान् वा, मु-शोभनपुत्रान् वा । ६. त-भ२-शनायुधान्, त३ भ१.४-शोभायुधान् ।

यस्मिन्वयं दधिमा शंसमिन्द्रे यः शिश्राय मघवा काममस्मे ।
आराच्चित्सन्भयतामस्य शत्रुर्न्यस्मै द्युम्ना जन्या नमन्ताम् ॥ ६ ॥

यस्मिन् । वयम् । दधिम । शंसम् । इन्द्रे । यः । शिश्राय । मघऽवा । कामम् । अस्मे इति ।
आरात् । चित् । सन् । भयताम् । अस्य । शत्रुः । नि । अस्मै । द्युम्ना । जन्या । नमन्ताम् ॥ ६ ॥

यस्मिन् इन्द्रे वयं योधियाः सुहस्त्याः शंसं स्तुतिं दधिम निदध्मः[1] । यः च मघवा धनवानिन्द्रः अस्मे अस्मासु कामम् अभिलाषं शिश्राय आश्रयति । अस्य इन्द्रस्य शत्रुः आरात् दूर एव सन् चित् सन्नपि भयतां बिभेतु । किंच अस्मै इन्द्राय जन्या जन्यानि शत्रुजनपदभवानि द्युम्ना द्युम्नान्यन्नानि नि नमन्तां प्रह्वीभवन्तु । भोजनीयानि भवन्त्वित्यर्थः ॥

आराच्छत्रुमप बाधस्व दूरमुग्रो यः शम्बः पुरुहूत तेन ।
अस्मे धेहि यवमद्गोमदिन्द्र कृधी धियं जरित्रे वाजरत्नाम् ॥ ७ ॥

आरात् । शत्रुम् । अप । बाधस्व । दूरम् । उग्रः । यः । शम्बः । पुरुऽहूत । तेन ।
अस्मे इति । धेहि । यवऽमत् । गोऽमत् । इन्द्र । कृधि । धियम् । जरित्रे । वाजऽरत्नाम् ॥ ७ ॥

हे पुरुहूत बहुभिराहूत इन्द्र तव यः उग्रः उद्गूर्णः शम्बः वज्रः । तथा च यास्कः— 'शम्ब इति वज्रनाम शमयतेर्वा शातयतेर्वा' (निरु. ५. २४) इति । तेन वज्रेण शत्रुम् अस्मदरिम् आरात् अस्मत्समीपात् दूरम् अप बाधस्व दूरमपगमय । किंच अस्मे[2] अस्मासु यवमत् यवयुक्तं गोमत् गोयुक्तं च धनं धेहि निधेहि । किंच जरित्रे स्तोत्रे मह्यं वाजरत्नां रमणीयान्नां धियं कर्म कृधि कुरु ॥

प्र यमन्तर्वृषसवासो अग्मन् तीव्राः सोमा बहुलान्तास इन्द्रम् ।
नाह दामानं मघवा नि यंसन्नि सुन्वते वहति भूरि वामम् ॥ ८ ॥

प्र । यम् । अन्तः । वृषऽसवासः । अग्मन् । तीव्राः । सोमाः । बहुलऽअन्तासः । इन्द्रम् ।
न । अह । दामानम् । मघऽवा । नि । यंसत् । नि । सुन्वते । वहति । भूरि । वामम् ॥ ८ ॥

अन्तः जठरे यम् इन्द्रं वृषसवासः वृषसवा अयं सोमस्य वर्षितृभिरध्वर्युभिरभिषुताः तीव्राः तीव्ररसाः बहुलान्तासः बहुलमत्यधिकमन्तो येभ्यस्ते बहुलान्ताः सोमाः प्र अग्मन् प्रगच्छन्ति स मघवा धनवानिन्द्रः दामानं दातारं यजमानं नाह नैव नि यंसत् नियच्छति । किंतु सुन्वते सोमाभिषवं कुर्वते यजमानाय भूरि अधिकं वामं वननीयं धनं नि वहति नितरां प्रापयति ॥

उत प्रहामतिदीव्या जयाति कृतं यच्छ्वघ्नी विचिनोति काले ।
यो देवकामो न धना रुणद्धि समित्तं राया सृजति स्वधावान् ॥ ९ ॥

उत । प्रऽहाम् । अतिऽदीव्य । जयाति । कृतम् । यत् । श्वऽघ्नी । विऽचिनोति । काले ।
यः । देवऽकामः । न । धना । रुणद्धि । सम् । इत् । तम् । राया । सृजति । स्वधाऽवान् ॥ ९ ॥

१. ग–निदध्मः; ङ-म-मु–निदधीमः । २. ङ-म–'अस्मे' नास्ति ।

उत अपि चेन्द्रः महां महत्तरम् अतिदीव्य । अतिरभिपूजितार्थे वर्तते । दीव्यतिर्गत्यर्थः । अभिपूजितं गमयित्वा अर्याणि जयति । किंच यत् यथा । अत्र प्रकारवचनप्रत्ययस्य लोपो द्रष्टव्यः । श्वघ्नी कितवः कृतं कृतमयं प्रतिकितवं कितवानां मध्ये विचिनोति परीक्ष्य गृह्णाति तद्वदिन्द्रः काले युद्धकाले बलवन्तं शत्रुं परीक्ष्य यथार्थं गृह्णातीत्यर्थः । किंच यः मनुष्यः देवकामः देवान् यष्टुं स्तोतुं वा अभिलाषवान् भवति तस्यार्थाय धना धनानि न रुणद्धि नावृणोति । नाच्छादयतीत्यर्थः । किंतु स्वधावान् बलवानिन्द्रः तं देवकामं राया धनेन सं सृजति संयोजयत्येव ॥

गोभिष्टरेमामतिं दुरेवां यवेन क्षुधं पुरुहूत विश्वाम् ।
वयं राजभिः प्रथमा धनान्यस्माकेन वृजनेना जयेम ॥ १० ॥

गोभिः । तरेम । अमतिम् । दुःऽएवाम् । यवेन । क्षुधम् । पुरुऽहूत । विश्वाम् ।
वयम् । राजऽभिः । प्रथमा । धनानि । अस्माकेन । वृजनेन । जयेम ॥ १० ॥

हे पुरुहूत बहुभिराहूतेन्द्र तव प्रसादात् दुरेवां दुष्टागमनां दारिद्र्यादागताम् अमतिं दुर्बुद्धिं वयं ध्यायेयाः सुहस्त्याः गोभिः पशुभिः तरेम निस्तरेम । किंच यवेन विश्वां व्याप्तां क्षुधं तरेम । किंच प्रथमाः मुख्यानि धनानि राजभिः धनानामधिपैः लभेमहीति शेषः । यद्वा । प्रथमा वयमिति संबन्धः । किंच अस्माकेन अस्मदीयेन वृजनेन बलेन जयेम । शत्रूनिति शेषः ॥

बृहस्पतिर्नः परि पातु पश्चादुतोत्तरस्मादधरादघायोः ।
इन्द्रः पुरस्तादुत मध्यतो नः सखा सखिभ्यो वरिवः कृणोतु ॥ ११ ॥

बृहस्पतिः । नः । परि । पातु । पश्चात् । उत । उत्ऽतरस्मात् । अधरात् । अघऽयोः ।
इन्द्रः । पुरस्तात् । उत । मध्यतः । नः । सखा । सखिऽभ्यः । वरिवः । कृणोतु ॥ ११ ॥

पश्चात् पश्चिमतो योऽघायुरागच्छति तस्मात् अघायोः पापकाङ्क्षिणः नः अस्मान् बृहस्पतिः परि[1] पातु रक्षतु । उत अपि च उत्तरस्मात् उत्तरतः अधरात् अधस्ताच्च योऽघायुरागच्छति तस्मादघायोः नोऽस्मान्[1] परि[2] पातु[2] । उत अपि च इन्द्रः पुरस्तात् पूर्वतः मध्यतः च योऽघायुरागच्छति तस्मादघायोः नः अस्मान् परि पातु । किंच सखा सखिभूतेन्द्रः सखिभ्यः मित्रेभ्योऽस्मभ्यं वरिवः धनं कृणोतु करोतु ॥ ॥ २३ ॥ ॥ ३ ॥

चतुर्थेऽनुवाकेऽष्टादश सूक्तानि । तत्र ‘अच्छा म’ इत्येकादशर्चं प्रथमं सूक्तम् । दशम्येकादश्यौ त्रिष्टुभौ । शिष्टा जगत्यः । पूर्ववदृषिदेवते । तथा चानुक्रान्तम्—‘अच्छा म द्वित्रिष्टुबन्तम्’ इति । उक्थ्ये ब्राह्मणाच्छंसिनस्तृतीयसवने एतत्सूक्तम् । सूत्रितं च—‘अच्छा म इन्द्रं बृहस्पते युवमिन्द्रश्च वस्व इति याज्ये’ (आश्व. श्रौ. ६. १) इति । षोडशिन्यप्येतत्सूक्तम् । सूत्रितं च—‘अच्छा म इन्द्रमिति शिल्पमैकाहिकम्’ (आश्व. श्रौ. ८. ३) इति ॥

अच्छा म इन्द्रं मतयः स्वर्विदः सध्रीचीर्विश्वा उशतीरनूषत ।
परि ष्वजन्ते जनयो यथा पतिं मर्यं न शुन्ध्युं मघवानमूतये ॥ १ ॥

---

१. ख-अ६—‘परि...नोऽस्मान्’ नास्ति । २. ख१-म१.२.४—बृहस्पतिः परिपातु ।

अच्छ। मे। इन्द्रम्। मतयः। स्वःऽविदः। सध्रीचीः। विश्वाः। उशतीः। अनूषत।
परि। स्वजन्ते। जनयः। यथा। पतिम्। मर्यम्। न। शुन्ध्युम्। मघऽवानम्। ऊतये॥ १॥

आङ्गिरसस्य[1] कृष्णस्य मे मम स्वर्विदः सर्वस्य लम्भयित्र्यः सध्रीचीः संगताः विश्वाः व्याप्ताः उशतीः कामयमानाः मतयः स्तुतयः इन्द्रम् अच्छ अनूषत अभिष्टुवन्ति। किंच जनयः जायाः यथा पतिं भर्तारं मर्यं न यथा च मनुष्यं शुन्ध्युं शुद्धं दोषरहितं मघवानं धनवन्तम् ऊतये रक्षणार्थं परि ष्वजन्ते आलिङ्गन्ति तद्वदिन्द्रं मे स्तुतयः परि ष्वजन्ते॥

न घा त्वद्रिगप वेति मे मनस्त्वे इत्कामं पुरुहूत शिश्रय।
राजेव दस्म नि षदोऽधि बर्हिष्यस्मिन्त्सु सोमेऽवपानमस्तु ते॥ २॥

न। घ। त्वद्रिक्। अप। वेति। मे। मनः। त्वे इति। इत्। कामम्। पुरुऽहूत। शिश्रय।
राजाऽइव। दस्म। नि। सदः। अधि। बर्हिषि। अस्मिन्। सु। सोमे। अवऽपानम्। अस्तु। ते॥२॥

हे पुरुहूत बहुभिराहूत दस्म दर्शनीयेन्द्र त्वद्रिक् त्वदभिमुखं मे मदीयं मनः न घ न खलु अप वेति त्वत्तोऽपगच्छति। किंच त्वे इत् त्वय्येव कामम् अभिलाषं शिश्रय स्थापयामि। किंच राजेव ईश्वर इव बर्हिषि अधि नि षदः निषीद। किंच ते तव अस्मिन् सोमे अवपानमस्तु भवतु॥

विषूवृदिन्द्रो अमतेरुत क्षुधः स इद्रायो मघवा वस्व ईशते।
तस्येदिमे प्रवणे सप्त सिन्धवो वयो वर्धन्ति वृषभस्य शुष्मिणः॥ ३॥

विषुऽवृत्। इन्द्रः। अमतेः। उत। क्षुधः। सः। इत्। रायः। मघऽवा। वस्वः। ईशते।
तस्य। इत्। इमे। प्रवणे। सप्त। सिन्धवः। वयः। वर्धन्ति। वृषभस्य। शुष्मिणः॥ ३॥

इन्द्रः अमतेः अस्माकं दुर्बुद्धेः प्रज्ञापहारिण्याः पिपासाया वा विषूवृत् विपरावर्तको भवतु। उत अपि च क्षुधः बुभुक्षायाः विषूवृत् भवतु। किंच सः इत् स एव मघवा धनवानिन्द्रः वस्वः वासयितुः रायः धनस्य ईशते ईष्टे। किंच वृषभस्य वर्षितुः तस्येत् इन्द्रस्यैव इमे प्रसिद्धाः सप्त सप्तसंख्याकाः सिन्धवः नद्यः प्रवणे देशे वयः अन्नं वर्धन्ति वर्धयन्ति॥

वयो न वृक्षं सुपलाशमासदन्त्सोमास इन्द्रं मन्दिनश्चमूषदः।
प्रैषामनीकं शवसा दविद्युतद्विदत्स्वर्मनवे ज्योतिरार्यम्॥ ४॥

वयः। न। वृक्षम्। सुऽपलाशम्। आ। असदन्। सोमासः। इन्द्रम्। मन्दिनः। चमूऽसदः।
प्र। एषाम्। अनीकम्। शवसा। दविद्युतत्। विदत्। स्वः। मनवे। ज्योतिः। आर्यम्॥४॥

वयो न यथा पक्षिणः सुपलाशं शोभनपर्णं वृक्षम् आसीदन्ति[2] तद्वत् मन्दिनः मदकराः चमूषदः चमसपात्रेषु स्थातारः सोमासः सोमाः इन्द्रम् आ असदन् आसीदन्ति। अधिसिहन्ती-स्पर्धः। एषाम् इन्द्रमधितिष्ठतां सोमानां शवसा वेगेन युक्तम् अनीकम् अग्रं प्र दविद्युतत्

१. ग–हे इंद्र यस्य सुहस्त्यस; त३–मै१.४.५.७–हे सोमे यस्य सुहस्त्यस्य। २. त१.२.६.७–आसदन् आसीदेति।

प्रद्योतते । किंचायमिन्द्रः स्वः स्वात्मना आर्यं श्रेष्ठं ज्योतिः आदित्याख्यं तेजः मनवे मनुष्येभ्यः विदत् प्रयच्छतु ॥

कृतं न श्वघ्नी वि चिनोति देवने संवर्गं यन्मघवा सूर्यं जयत् ।
न तत्ते अन्यो अनु वीर्यं शकन्न पुराणो मघवन्नोत नूतनः ॥ ५ ॥

कृतम् । न । श्वऽघ्नी । वि । चिनोति । देवने । सम्ऽवर्गम् । यत् । मघऽवा । सूर्यम् । जयत् ।
न । तत् । ते । अन्यः । अनु । वीर्यम् । शकत् । न । पुराणः । मघऽवन् । न । उत । नूतनः ॥ ५ ॥

श्वघ्नी परस्वानां हन्ता कितवः देवने द्यूते कृतं न यथा कृतं वि चिनोति तद्वदिन्द्रः सूर्यं मृगयते । कदेत्यत आह । यत् यदा मघवा धनवानिन्द्रः संवर्गं सम्यग्वृक्तं वर्जयितारं सूर्यम् आदित्यं जयत् तदीयरथापहरणद्वारेण जयति । अथ प्रत्यक्षस्तुतिः । हे मघवन् धनवन्निन्द्र ते[1] तव तत्[1] सूर्यजयलक्षणं वीर्यं वीरत्वम् अन्यः त्वत्तोऽन्यो भविष्यत्कालीनः पुमान् अनु अनुकर्तुं न शकत् न शक्नोति । पुराणः पूर्वोऽपि त्वद्वीर्यमनुकर्तुं न[2] शकत्[2] न शक्नोति[3] । उत अपि च नूतनः वर्तमानकालीनोऽपि त्वदीयं वीर्यमनुकर्तुं न शक्नोति ॥ ॥ २५ ॥

विशंविशं मघवा पर्यशायत जनानां धेना अवचाकशद्वृषा ।
यस्याह शक्रः सवनेषु रण्यति स तीव्रैः सोमैः सहते पृतन्यतः ॥ ६ ॥

विशम्ऽविशम् । मघऽवा । परि । अशायत । जनानाम् । धेनाः । अवऽचाकशत् । वृषा ।
यस्य । अह । शक्रः । सवनेषु । रण्यति । सः । तीव्रैः । सोमैः । सहते । पृतन्यतः ॥ ६ ॥

वृषा कामानां वर्षिता मघवा धनवानिन्द्रः विशंविशं सर्वान् मनुष्यान् पर्यशायत परिशेते । किंच जनानां स्तोतॄजनानां धेनाः स्तुतीः अवचाकशत् अभिपश्यति । किंच शक्रः इन्द्रः यस्याह यस्यैव यजमानस्य सवनेषु रण्यति रमते सः यजमानः तीव्रैः तीव्रकरैः प्रवीय-माणैः सोमैः पृतन्यतः संग्राममिच्छतः शत्रून् सहते अभिभवति ॥

आपो न सिन्धुमभि यत्समक्षरन्त्सोमास इन्द्रं कुल्याइव ह्रदम् ।
वर्धन्ति विप्रा महो अस्य सादने यवं न वृष्टिर्दिव्येन दानुना ॥ ७ ॥

आपः । न । सिन्धुम् । अभि । यत् । सम्ऽअक्षरन् । सोमासः । इन्द्रम् । कुल्याःऽइव । ह्रदम् ।
वर्धन्ति । विप्राः । महः । अस्य । सदने । यवम् । न । वृष्टिः । दिव्येन । दानुना ॥ ७ ॥

यत् यदा सोमासः सोमाः इन्द्रम् अभि समक्षरन् अभिक्षरन्ति । अभिगच्छन्तीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तौ दर्शयति । आपो न यथा आपः सिन्धुं समुद्रमभिसंक्षरन्ति । कुल्याइव यथा च कुल्याः ह्रदम् अभिसंक्षरन्ति तद्वदित्यर्थः । तदानीम् अस्य इन्द्रस्य महः महत्त्वं सदने यज्ञगृहे[4] विप्राः मेधाविनः वर्धन्ति । तत्र दृष्टान्तमाह । यवं न यथा यवं यवसस्यं वृष्टिः । कर्तरि क्तिन् । वर्षिता पर्जन्यः दिव्येन दिवि भवेन दानुना दानेन वर्षणेन वर्धयति[5] तद्वदित्यर्थः ॥

१. ग-त्वमकृतं; त-भ-हे तव । २. त-'न शकत्' नास्ति । ३. त-भ२-शक्नोति कर्त् । ४. त-भ-गृहे । ५. त-भ-वर्धयति ।

वृषा न क्रुद्धः पतयद्रजःस्वा यो अर्यपत्नीरकृणोदिमा अपः ।
स सुन्वते मघवा जीरदानवेऽविन्दज्ज्योतिर्मनवे हविष्मते ॥ ८ ॥

वृषा । न । क्रुद्धः । पतयत् । रजःऽसु । आ । यः । अर्यऽपत्नीः । अकृणोत् । इमाः । अपः ।
सः । सुन्वते । मघऽवा । जीरऽदानवे । अविन्दत् । ज्योतिः । मनवे । हविष्मते ॥ ८ ॥

रजःसु लोकेषु वृषा न यथा वृषभः क्रुद्धः सन् प्रतिवृषभवधाय पतयत् गच्छति तद्वत् यः इन्द्रः क्रुद्धः सन् मेघवधाय पतयति हत्वा च मेघम् अर्यपत्नीः सर्वस्य जगतः स्वामिन इन्द्रस्य पालयितव्याः इमाः प्रसिद्धाः अपः वृष्ट्युदकानि आ अकृणोत् आकृणोति अस्मदभिमुखं करोति सः मघवा[1] धनवानिन्द्रः[1] सुन्वते सोमाभिषवं कुर्वते जीरदानवे क्षिप्रदानाय हविष्मते मनवे मनुष्याय । यजमानायेत्यर्थः । ज्योतिः तेजः अविन्दत् प्रायच्छत् ॥

उज्जायतां परशुर्ज्योतिषा सह भूया ऋतस्य सुदुघा पुराणवत् ।
वि रोचतामरुषो भानुना शुचिः स्वर्ण शुक्रं शुशुचीत सत्पतिः ॥ ९ ॥

उत् । जायताम् । परशुः । ज्योतिषा । सह । भूयाः । ऋतस्य । सुऽदुघा । पुराणऽवत् ।
वि । रोचताम् । अरुषः । भानुना । शुचिः । स्वः । न । शुक्रम् । शुशुचीत । सत्ऽपतिः ॥ ९ ॥

परशुः इन्द्रस्य वज्रः ज्योतिषा तेजसा सह उज्जायताम् । अस्मच्छत्रुवधे मेघवधे च व्याप्रियतामित्यर्थः । किंच ऋतस्य सत्यस्य सुदुघा माध्यमिका वाक् पुराणवत् प्रत्नवत् काले भूयाः भूयात् । पुरुषव्यत्ययः । किंच इन्द्रः अरुषः आरोचमानः भानुना दीप्त्या शुचिः ज्वलन् वि रोचतां प्रकाशताम् । किंच सत्पतिः सतां पतिरिन्द्रः स्वर्न आदित्य इव शुक्रं ज्वलन् शुशुचीत अत्यन्तं दीप्यताम् ॥

गोभिष्टरेमामतिं दुरेवां यवेन क्षुधं पुरुहूत विश्वाम् ।
वयं राजभिः प्रथमा धनान्यस्माकेन वृजनेना जयेम ॥ १० ॥

गोभिः । तरेम । अमतिम् । दुःऽएवाम् । यवेन । क्षुधम् । पुरुऽहूत । विश्वाम् ।
वयम् । राजऽभिः । प्रथमाः । धनानि । अस्माकेन । वृजनेन । जयेम ॥ १० ॥

बृहस्पतिर्नः परि पातु पश्चादुतोत्तरस्मादधरादघायोः ।
इन्द्रः पुरस्तादुत मध्यतो नः सखा सखिभ्यो वरिवः कृणोतु ॥ ११ ॥

बृहस्पतिः । नः । परि । पातु । पश्चात् । उत । उत्ऽतरस्मात् । अधरात् । अघऽयोः ।
इन्द्रः । पुरस्तात् । उत । मध्यतः । नः । सखा । सखिऽभ्यः । वरिवः । कृणोतु ॥ ११ ॥

एतदृग्द्वयं प्रागेव व्याख्यातम् ॥ ॥ २५ ॥

'आ यातु' इत्येकादशर्चं द्वितीयं सूक्तमाङ्गिरसस्य कृष्णस्यार्षमैन्द्रम् । आदितस्तिस्रस्त्रिष्टुभः । ततः षड् जगत्यः । ततो द्वे त्रिष्टुभौ । तथा चानुक्रान्तम्—'आ यातु त्रिस्त्रिष्टुबादि' इति । आभि-

१. तं—मघवानिन्द्रः ।

प्रथमिके पृष्ठ्ये ब्राह्मणाच्छंसिनः स्तोमवृद्धाविदमावापार्थम् । सूत्रितं च—' आ यात्विन्द्रः स्वपतिरिमां धियमिति ब्राह्मणाच्छंसी ' (आश्व. श्रौ. ७. ९) इति ॥

आ या॒त्विन्द्र॒ः स्वप॑ति॒र्मदा॑य॒ यो धर्म॑णा तूतुजा॒नस्तुवि॑ष्मान् ।
प्र॒त्व॒क्षा॒णो अति॒ विश्वा॒ सहां॑स्यपा॒रेण॑ मह॒ता वृष्ण्ये॑न ॥ १ ॥

आ । या॒तु॒ । इन्द्रः॑ । स्वऽप॑तिः । मदा॑य । यः । धर्म॑णा । तू॒तु॒जा॒नः । तुवि॑ष्मान् ।
प्र॒ऽत्व॒क्षा॒णः । अति॑ । विश्वा॑ । सहां॑सि । अ॒पा॒रेण॑ । म॒ह॒ता । वृष्ण्ये॑न ॥ १ ॥

यः इन्द्रः तूतुजानः त्वरमाणः तुविष्मान् वृद्धिमान् विश्वा विश्वानि सहांसि शत्रुबलानि अपारेण महता अधिकेन वृष्ण्येन बलेन प्रत्वक्षाणः प्रकर्षेण तनूकुर्वन् अति गच्छतीति शेषः । स्वपतिः धनपतिः इन्द्रः मदाय मदार्थं धर्मणा धारकेण रथेन आ यातु अस्मदभिमुखं प्रत्यागच्छतु ॥

सु॒ष्ठामा॒ रथ॑ः सु॒यमा॒ हरी॑ ते मि॒म्यक्ष॒ वज्रो॑ नृपते॒ गभ॑स्तौ ।
शीभं॑ राजन्त्सु॒पथा या॑ह्य॒र्वाङ् वर्धा॑म ते प॒पुषो॒ वृष्ण्या॑नि ॥ २ ॥

सु॒ऽस्थामा॑ । रथ॑ः । सु॒ऽयमा॑ । हरी॒ इति॑ । ते॒ । मि॒म्यक्ष॑ । वज्र॑ः । नृ॒ऽप॒ते॒ । गभ॑स्तौ ।
शीभ॑म् । रा॒ज॒न् । सु॒ऽपथा॑ । आ । या॒हि॒ । अ॒र्वाङ् । वर्धा॑म । ते॒ । प॒पुष॑ः । वृष्ण्या॑नि ॥ २ ॥

हे नृपते नृणां पालकेन्द्र ते तव रथः सुष्ठामा शोभनावस्थानः हरी अश्वावपि सुयमा सुयमौ । सुयन्तव्यावित्यर्थः । किंच तव गभस्तौ बाहौ वज्रः मिम्यक्ष संहतो भवति । तथा सति हे राजन् सर्वस्येश्वरेन्द्र शीभं[1] शीघ्रं सुपथा शोभनेन मार्गेण अर्वाङ् अस्मदभिमुखम् आ याहि आगच्छ । आगत्य पपुषः सोमं पीतवतः ते तव वृष्ण्यानि बलानि वर्धाम वयं वर्धयामः ॥

एन्द्र॑वाहो नृ॒पतिं॒ वज्र॑बाहुमु॒ग्रमु॒ग्रास॑स्तवि॒षास॑ एनम् ।
प्रत्व॑क्षसं वृष॒भं स॒त्यशु॑ष्मम॒मेम॑स्म॒त्रा स॑ध॒मादो॑ वहन्तु ॥ ३ ॥

आ । इ॒न्द्र॒ऽवाहः॑ । नृ॒ऽपति॑म् । वज्र॑ऽबाहुम् । उ॒ग्रम् । उ॒ग्रासः॑ । त॒वि॒षासः॑ । ए॒न॒म् ।
प्रऽत्व॑क्षसम् । वृ॒ष॒भम् । स॒त्यऽशु॑ष्मम् । आ । ई॒म् । अ॒स्म॒ऽत्रा । स॒ध॒ऽमादः॑ । व॒ह॒न्तु॒ ॥ ३ ॥

नृपतिं नृणां पालकं वज्रबाहुं वज्रहस्तम् उग्रम् उद्गूर्णं प्रत्वक्षसं शत्रुबलानां प्रकर्षेण तनूकर्तारं वृषभं कामानां वर्षितारं सत्यशुष्मम् अविसंवादिबलम् एनम् इन्द्रम् । आ, ईम् इति पूरणौ । उग्रासः उद्गूर्णाः तविषासः प्रवृद्धाः सधमादः सह माद्यन्तः इन्द्रवाहः इन्द्रस्य वोढारः अस्मत्रा अस्मासु आ वहन्तु ॥

ए॒वा पतिं॑ द्रोण॒साचं॒ सचे॑तसमू॒र्जः स्क॒म्भं ध॒रुण॒ आ वृ॑षायसे ।
ओजः॑ कृष्व॒ सं गृ॑भाय॒ त्वे अप्यसो॒ यथा॑ केनि॒पाना॑मि॒नो वृ॒धे ॥ ४ ॥

१. ख-अ१.७—' शीभं ' नास्ति ।

एव। पतिम्। द्रोणऽसाचम्। सऽचेतसम्। ऊर्जः। स्कम्भम्। धरुणे। आ। वृषऽयसे।
ओजः। कृष्व। सम्। गृभाय। त्वे इति। अपि। असः। यथा। केऽनिपानाम्। इनः। वृधे॥ ४॥

हे इन्द्र त्वम् एव एवं पतिं पालकं द्रोणसाचं द्रोणकलशस्य सेवितारं सचेतसं समज्ञानम् ऊर्जः स्कम्भं बलस्य धारकं सोमं धरुणे धारके जठरे आ वृषायसे आसिञ्चसे। धारयसीत्यर्थः। किंच मह्यम् ओजः बलं कृष्व कुरुष्व। त्वे त्वयि अस्मान् अपि सं गृभाय संगृहाण च। किंच केनिपानां मेधाविनामस्माकम्। 'केनिप ऋत्विजः' इति मेधाविनामसु पाठात्। वृधे वर्धनाय यथा यथावत् सर्वथा[1] इनः स्वामी असः भवसि॥

गमन्नस्मे वसून्या हि शंसिषं स्वाशिषं भरमा याहि सोमिनः।
त्वमीशिषे सास्मिन्ना सत्सि बर्हिष्यनाधृष्या तव पात्राणि धर्मणा॥ ५॥

गमन्। अस्मे इति। वसूनि। आ। हि। शंसिषम्। सुऽआशिषम्। भरम्। आ। याहि। सोमिनः।
त्वम्। ईशिषे। सः। अस्मिन्। आ। सत्सि। बर्हिषि।
अनाधृष्या। तव। पात्राणि। धर्मणा॥ ५॥

हे इन्द्र वसूनि त्वद्देयानि धनानि अस्मे मयि[2] आ[3] गमन् आगच्छन्तु। हि यस्मात् त्वामहं शंसिषं स्तौमि। किंच सोमिनः सोमवतो मम स्वाशिषं शोभना आशिषो यस्मिंस्तं भरं यज्ञम् आ याहि त्वमागच्छ। किंच त्वम् ईशिषे धनस्येश्वरोऽसि। एवंविधः सः त्वम् अस्मिन् अस्मदीये वेद्यास्तृते बर्हिषि आ सत्सि आसीद। किंच तव सोमपात्राणि धर्मणा राक्षसानां कर्मणा अनाधृष्याणि धर्षयितुमशक्यानि[3]॥   ॥ २६ ॥

पृथक् प्रायन् प्रथमा देवहूतयोऽकृण्वत श्रवस्यानि दुष्टरा।
न ये शेकुर्यज्ञियां नावमारुहमीर्मैव ते न्यविशन्त केपयः॥ ६॥

पृथक्। प्र। आयन्। प्रथमाः। देवऽहूतयः। अकृण्वत। श्रवस्यानि। दुस्तरा।
न। ये। शेकुः। यज्ञियाम्। नावम्। आऽरुहम्। ईर्मा। एव। ते। नि। अविशन्त। केपयः॥ ६॥

हे इन्द्र तव प्रसादात् ते पृथक् प्र आयन् देवलोकान् पृथग्गच्छन्ति ये प्रथमाः पूर्वे मुख्या वा देवहूतयः देवानामाह्वातारः। कर्तरि क्तिन्। किंच दुष्टरा अन्यैर्दुस्तराणि श्रवस्यानि श्रवणीयानि यशांसि अकृण्वत[4] अकुर्वत। किंच ये त्वत्प्रसादरहिता जनाः यज्ञियां यज्ञसंबन्धिनीम्। यज्ञमयीमित्यर्थः। नावम् आरुहम् आरोढुं न शेकुः न शक्नुवन्ति ते केपयः कुत्सितपूयकर्माणः पापकर्माणो जनाः ईर्मा एव ऋणेनैव न्यविशन्त नीचैरविशन्त। अधोगतिं प्राप्ता इत्यर्थः। तथा च यास्कः—'पृथक् प्रायन् पृथक् प्रथतेः प्रथमा देवहूतयो ये देवानाह्वयन्ताकुर्वत श्रवणीयानि यशांसि दुरनुकराण्यन्यैर्येऽशक्नुवन्यज्ञियां नावमारोढुमथ ये नाशक्नुवन्यज्ञियां नावमारोढुमीर्मैव ते न्यविशन्त ऋणेनैव ते न्यविशन्तास्मिन्नेव लोक इति वा' (निरु. ५. २५) इति॥

---

१. स-'सर्वथा' नास्ति। २. B1.2.6.7–अस्मासु। ३. B1.2.6.7–असक्यानि भवति शेषः।
४. स–कृण्वत।

एवैवापागपरे सन्तु दूढ्योऽश्वा येषां दुर्युज आयुयुज्रे ।
इत्था ये प्रागुपरे सन्ति दावने पुरूणि यत्र वयुनानि भोजना ॥ ७ ॥

एव । एव । अपाक् । अपरे । सन्तु । दुःऽध्यः । अश्वाः । येषाम् । दुःऽयुजः । आऽयुयुज्रे ।
इत्था । ये । प्राक् । उपरे । सन्ति । दावने । पुरूणि । यत्र । वयुनानि । भोजना ॥ ७ ॥

एवैव एवमेव दूढ्यः दुर्बुद्धयः अपरे अन्ये । अयज्वान इत्यर्थः । अपाक् अपाचीना अधोगन्तारः सन्तु भवन्तु येषां यज्ञमकुर्वताम्[1] अश्वाः दुर्युजः दुर्योजाः प्रबलाः अश्वाः आयुयुज्रे रथेषु युज्यन्ते । ये सत्यपि सामर्थ्ये न यजन्ति ते नरकं गच्छन्तीति भावः । किंच इत्था इत्थं ते स्वर्गगामिनो भवन्ति[2] ये उपरे यजमानाः प्राक् मरणात्पूर्वमेव दावने देवानां हविर्दानाय सन्ति[3] भवन्ति[3] । यत्र येषु च यज्ञकारिषु वयुनानि प्रज्ञानानि कान्तानि वा भोजना भोग्यानि धनानि पुरूणि बहूनि देवेभ्यो दानाय सन्ति ॥

गिरीँरज्रान्रेजमानाँ अधारयद्द्यौः क्रन्ददन्तरिक्षाणि कोपयत् ।
समीचीने धिषणे वि ष्कभायति वृष्णः पीत्वा मद उक्थानि शंसति ॥८॥

गिरीन् । अज्रान् । रेजमानान् । अधारयत् । द्यौः । क्रन्दत् । अन्तरिक्षाणि । कोपयत् ।
समीचीने इति सम्ऽईचीने । धिषणे इति । वि । स्कभायति ।
वृष्णः । पीत्वा । मदे । उक्थानि । शंसति ॥ ८ ॥

गिरीन् मेघान् अज्रान् गमनशीलान् रेजमानान् कम्पमानान् अधारयत् इन्द्रो[4] धारितवान्[4] । निश्चलान्[5] कृतवानित्यर्थः । किंच द्यौः द्युलोकस्तन्निवासी वा जनोऽसुरराक्षसेभ्यो भीतः सन् क्रन्दत् क्रन्दति । इन्द्रमाह्वयत्यात्मनः परित्राणार्थम् । किंचेन्द्रः अन्तरिक्षाणि कोपयत् कोपयति । संक्षोभयतीत्यर्थः । किंचेन्द्रः समीचीने परस्परं संगते धिषणे द्यावापृथिव्यौ वि ष्कभायति अन्तरिक्षेण स्तभ्नाति । स्तम्भयतीत्यर्थः । किंचेन्द्रः वृष्णः स्वोदरस्यासेक्तॄन् सोमान् पीत्वा मदे सति उक्थानि प्रशस्यानि वचनानि शंसति प्रब्रवीति ॥

इमं बिभर्मि सुकृतं ते अङ्कुशं येनारुजासि मघवञ्छफारुजः ।
अस्मिन्त्सु ते सवने अस्त्वोक्यं सुत इष्टौ मघवन्बोध्याभगः ॥ ९ ॥

इमम् । बिभर्मि । सुऽकृतम् । ते । अङ्कुशम् । येन । आऽरुजासि । मघऽवन् । शफऽआरुजः ।
अस्मिन् । सु । ते । सवने । अस्तु । ओक्यम् । सुते । इष्टौ । मघऽवन् । बोधि । आऽभगः ॥९॥

हे मघवन् धनवन्निन्द्र ते तव सुकृतं संस्कृतम् इमम् अङ्कुशं बिभर्मि धारयामि । अत्राङ्कुशशब्देन प्रेरकत्वगुणयोगात् स्तुतिरुच्यते । स्तुतिं धारयामीत्यर्थः । येन स्तुतिलक्षणा-ङ्कुशेन[6] ,स्तुतः सन् त्वं शफारुजः आभिमुख्येन परबलानां हन्तॄनैरावतादीन् गजान् आरुजासि

१. त१.२.६.७-म१.२.४–यज्ञकुर्वतां; त४.५–यज्ञं कुर्वतां । २. त–'भवन्ति' नास्ति । ३. त-म६– संस्कर्ता । ४. त–'इन्द्रो धारितवान्' नास्ति । ५. त-म६–निश्चितान् । ६. ग-स३-म१.४.५.७– स्तुतिरूपेणाङ्कुशेन ।

आभिमुख्येन रक्षसि । पीडयसीत्यर्थः । किंच ते तव अस्मिन् अस्मदीये सवने ओक्यम् ओको निवासः अस्तु भवतु । किंच हे मघवन् धनवन्निन्द्र आगमः आभजनीयस्त्वं सुते सुतसोमे यज्ञे बोधि अस्मदीयाः स्तुतीर्बुध्यस्व ॥

गोभिष्टरेमामतिं दुरेवां यवेन क्षुधं पुरुहूत विश्वाम् ।
वयं राजभिः प्रथमा धनान्यस्माकेन वृजनेना जयेम ॥ १० ॥

गोभिः । तरेम । अमतिम् । दुःऽएवाम् । यवेन । क्षुधम् । पुरुऽहूत । विश्वाम् ।
वयम् । राजऽभिः । प्रथमाः । धनानि । अस्माकेन । वृजनेन । जयेम ॥ १० ॥

बृहस्पतिर्नः परि पातु पश्चादुतोत्तरस्मादधरादघायोः ।
इन्द्रः पुरस्तादुत मध्यतो नः सखा सखिभ्यो वरिवः कृणोतु ॥ ११ ॥

बृहस्पतिः । नः । परि । पातु । पश्चात् । उत । उत्ऽतरस्मात् । अधरात् । अघऽयोः ।
इन्द्रः । पुरस्तात् । उत । मध्यतः । नः । सखा । सखिऽभ्यः । वरिवः । कृणोतु ॥ ११ ॥

इदमृग्द्वयं व्याख्यातचरम् ॥ ॥ २७ ॥

'दिवस्परि' इति द्वादशर्चं तृतीयं सूक्तं भालन्दनस्य वत्सप्रेरार्षं त्रैष्टुभमाग्नेयम् । तथा चानुक्रान्तं —'दिवस्परि द्वादश वत्सप्रिराग्नेयं नु' इति । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरिदमादिके द्वे सूक्ते अस्य सूक्तस्यान्त्यां वर्जयित्वा । सूत्रितं च—'दिवस्परीति सूक्तयोः पूर्वस्योत्तमामुद्धरेत्' (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति । क्षामवत्याम् 'अक्रन्ददग्निः' इत्येषा याज्या । सूत्रितं च—'अग्ने त्वमस्मद्युयोध्यमीवा अक्रन्ददग्निः स्तनयन्निव द्यौः' (आश्व. श्रौ. ३. १३) इति ॥

दिवस्परि प्रथमं जज्ञे अग्निरस्मद्द्वितीयं परि जातवेदाः ।
तृतीयमप्सु नृमणा अजस्रमिन्धान एनं जरते स्वाधीः ॥ १ ॥

दिवः । परि । प्रथमम् । जज्ञे । अग्निः । अस्मत् । द्वितीयम् । परि । जातऽवेदाः ।
तृतीयम् । अप्ऽसु । नृऽमनाः । अजस्रम् । इन्धानः । एनम् । जरते । सुऽआधीः ॥ १ ॥

अग्निः प्रथमं पूर्वं दिवः द्युलोकस्य परि उपरि आदित्यात्मना जज्ञे जातः । जातवेदाः जातप्रज्ञो जातधनो वाग्निः द्वितीयम् अस्मत् अस्माकं परि उपरि पार्थिवात्मना जज्ञे । नृमणाः नृषु मनुष्येष्वनुग्राहकतयासक्तचित्तोऽग्निः तृतीयमप्सु अन्तरिक्षे वैद्युतात्मना जज्ञे । एवंविधम् एनम् अग्निं स्वाधीः सुप्रज्ञाता[1] अजस्रम् अनवरतम् इन्धानः दीपयन् जरते स्तौति । यद्वा । वाजसनेयकोक्तप्रकारेणास्य मन्त्रस्यार्थो द्रष्टव्यः । तथा—'दिवस्परि प्रथमं जज्ञे अग्निरिति । प्राणो वै द्यौः प्राणाद्वा एष प्रथममजायतास्मद्द्वितीयं परि जातवेदा इति यदेनमदो द्वितीयं पुरुषविधोऽजनयत्तृतीयमप्स्विति यदेनमदस्तृतीयमद्भ्योऽजनयन्नृमणा अजस्रमिति प्रजापतिर्वै नृमणा अग्निरजस्रमिन्धान एनं जरते स्वाधीरिति यो[2] वा एनमिन्धे स एनं जनयते स्वाधीः' (श. ब्रा. ६. ७. ४. ३) इति[2] ॥

विद्मा ते अग्ने त्रेधा त्रयाणि विद्मा ते धाम विभृता पुरुत्रा ।
विद्मा ते नाम परमं गुहा यद्विद्मा तमुत्सं यत आजगन्थ ॥ २ ॥

१. त-भ६-मु-सुप्रज्ञो नेता; म१.२.४.७-सुप्रज्ञो नेता । २. त–'यो वा...इति' नास्ति ।

विद्म । ते । अग्ने । त्रेधा । त्रयाणि । विद्म । ते । धाम । विऽभृता । पुरुऽत्रा ।
विद्म । ते । नाम । परमम् । गुहा । यत् । विद्म । तम् । उत्सम् । यतः । आऽजगन्थ ॥२॥

हे अग्ने ते तव त्रेधा त्रिषु स्थानेषु पृथिव्यन्तरिक्षद्युलोकेषु स्थितानि त्रयाणि अग्निवाय्वादित्याख्यानि त्रीणि रूपाणि विद्म वयं जानीमः । किंच हे अग्ने ते तव धाम[1] धामानि स्थानानि विभृता विसृतानि पुरुत्रा बहुधा बहूनि वा गार्हपत्याहवनीयान्वाहार्यपचनादीनि विद्म । किंच ते तव गुहा गूढम् अवेदविद्भिरविज्ञातं[2] परमम् उत्कृष्टं वेदे प्रसिद्धं यत् नाम अस्ति तत् विद्म वेदविदो वयं विजानीमः । किंच त्वं यतः यस्मात् आजगन्थ आगतवानसि । उत्पन्नवानित्यर्थः । तम् उत्सम् उत्स्यन्दयितारमुत्पादयितारं कारणात्मानं विद्म जानीमः ॥

समुद्रे त्वा नृमणा अप्स्व१न्तर्नृचक्षा ईधे दिवो अग्न ऊधन् ।
तृतीये त्वा रजसि तस्थिवांसमपामुपस्थे महिषा अवर्धन् ॥ ३ ॥

समुद्रे । त्वा । नृऽमनाः । अप्ऽसु । अन्तः । नृऽचक्षाः । ईधे । दिवः । अग्ने । ऊधन् ।
तृतीये । त्वा । रजसि । तस्थिऽवांसम् । अपाम् । उपऽस्थे । महिषाः । अवर्धन् ॥ ३ ॥

हे अग्ने समुद्रे महोदधौ जायमानम् अप्स्वन्तः अपां मध्ये वडवात्मना स्थितं त्वा त्वां नृमणाः नृषु मनुष्येष्वनुग्राहकतयासक्तचित्तो वरुणः ईधे संदीपितवान् । किंच नृचक्षाः नृणां प्रत्यक्षेण द्रष्टादित्यः दिवः द्युलोकस्य संबन्धिनि ऊधन् ऊधसि ऊधःस्थानीय आदित्यमण्डले पक्षे वा ईधे संदीपितवान् । किंच तृतीये अधमानां पूरके अपां वृष्ट्युदकानाम् उपस्थे स्थाने रजसि अन्तरिक्षलोके तस्थिवांसं विद्युद्रूपेणावस्थितं त्वा त्वां महिषाः महान्तो माध्यमिका देवगणा मरुदादयः स्तोतारः अवर्धन् स्तुतिभिरवर्धयन् । यद्वा । वाजसनेयकोक्तप्रकारेणार्थो द्रष्टव्यः । तद्यथा—'[1] समुद्रे त्वा नृमणा अप्स्वन्तरिति । प्रजापतिर्वै नृमणा अप्सु त्वा[2] प्रजापतिरित्येतन्नृचक्षा ईधे दिवो अग्न ऊधन्निति प्रजापतिर्वै नृचक्षा आपो[4] दिव[5] ऊधस्तृतीये त्वा रजसि तस्थिवांसमिति द्यौर्वै तृतीयं रजोऽपामुपस्थे[1] महिषा अवर्धन्निति प्राणा वै महिषा दिवि त्वा प्राणा अवर्धन्नित्येतत्' (श. ब्रा. ६. ७. ४. ५) इति ॥

अक्रन्ददग्निः स्तनयन्निव द्यौः क्षामा रेरिहद्वीरुधः समञ्जन् ।
सद्यो जज्ञानो वि हीमिद्धो अख्यदा रोदसी भानुना भात्यन्तः ॥ ४ ॥

अक्रन्दत् । अग्निः । स्तनयन्ऽइव । द्यौः । क्षाम । रेरिहत् । वीरुधः । सम्ऽअञ्जन् ।
सद्यः । जज्ञानः । वि । हि । ईम् । इद्धः । अख्यत् ।
आ । रोदसी इति । भानुना । भाति । अन्तरिति ॥ ४ ॥

दावरूपोऽग्निः स्तूयते[6] । अग्निः दावाग्निः स्तनयन्निव द्यौः यथा दीप्तो विद्युद्रूपः पर्जन्यो महान्तं शब्दं करोति तद्वत् अक्रन्दत् महान्तं शब्दं करोति । किं कुर्वन्नित्यत आह । क्षाम क्षामां

१. ता१-अ-सप । २. त-भ-मु—अवेदविद्भिः* । ३. त-भ-मु—तदा । ४. त-भ-मु—आप इव ।
५. ता१.३.७-भ२—रजो द्यामुपस्थे । ६. ग-ता३-भ५.६—अत्र स्तूयते ।

पृथिवीं रेरिहत् आस्वादयन् वीरुधः ओषधीश्च समञ्जन् व्यञ्जयन् । संतापयन्नित्यर्थः । किंच सद्यः तत्क्षणे[1] समाने काले जज्ञानः जायमानः इद्धः दीप्तः ईम् इदं स्वेन प्रकाशेन सर्वं वस्तुजातं वि अख्यत् विविधं पश्यति । हि इति पादपूरणः । किंच रोदसी द्यावापृथिव्यौ अन्तः अन्तरेण भानुना स्वदीप्त्या भाति प्रकाशते । यद्वा । वाजसनेयकोक्तार्थो द्रष्टव्यः । तथथा—' अक्रन्ददग्निः स्तनयन्निव द्यौरिति । क्रन्दतीव हि पर्जन्यः स्तनयन्[2] क्षामा[2] रेरिहद्वीरुधः समञ्जन्निति क्षामा वै रेरिह्यमाणो वीरुधः समनक्ति[3] सद्यो जज्ञानो वि हीमिद्धो अख्यदिति सद्यो वा[4] एष जज्ञान इदं सर्वं विख्यापयत्या[5] रोदसी भानुना भात्यन्तरितीमे वै द्यावापृथिवी रोदसी ते एष भानुना भात्यन्तः ' (श. ब्रा. ६. ७. ३. २) इति वैद्युतस्य स्तुतिः[6] । यद्वा । इयं[6] दावाग्नेः स्तुतिरिति ॥

श्रीणामु॑दा॒रो ध॒रुणो॑ र॒यी॒णां म॑नी॒षाणां॒ प्रार्प॑णः॒ सोम॑गोपाः ।
वसुः॑ सू॒नुः सह॑सो अ॒प्सु राजा॒ वि भा॒त्यग्र॑ उ॒षसा॑मिधा॒नः ॥ ५ ॥

श्रीणाम् । उ॒त्ऽआ॒रः । ध॒रुणः॑ । र॒यी॒णाम् । म॒नी॒षाणा॑म् । प्र॒ऽअर्प॑णः । सोम॑ऽगोपाः ।
वसुः॑ । सू॒नुः । सह॑सः । अ॒प्ऽसु । राजा॑ । वि । भा॒ति॒ । अग्रे॑ । उ॒षसा॑म् । इ॒धा॒नः ॥ ५ ॥

श्रीणां विभूतीनाम् उदारः उद्गमयिता दाता रयीणां धनानां धरुणः धारकः मनीषाणाम् ईप्सितार्थानां प्रार्पणः प्रापयिता सोमगोपाः सोमस्य गोपा वसुः सर्वस्य लोकस्य वासकः सहसः बलस्य सूनुः अप्सु उदकेषु स्थितः राजा सर्वस्येश्वरः[7] उषसाम् अग्रे प्रभातकाले इधानः अग्निहोत्रार्थं समिध्यमानोऽग्निः वि भाति प्रकाशते ॥

विश्व॑स्य के॒तुर्भुव॑नस्य॒ गर्भ॒ आ रोद॑सी अपृणा॒ज्जाय॑मानः ।
वी॒ळुं चि॒दद्रि॑मभिनत्परा॒यञ्जना॒ यद॒ग्निमय॑जन्त॒ पञ्च॑ ॥ ६ ॥

विश्व॑स्य । के॒तुः । भुव॑नस्य । गर्भः॑ । आ । रोद॑सी॒ इति॑ । अ॒पृ॒णा॒त् । जाय॑मानः ।
वी॒ळुम् । चि॒त् । अद्रि॑म् । अ॒भि॒न॒त् । प॒रा॒ऽयन् । जनाः॑ । यत् । अ॒ग्निम् । अय॑जन्त । पञ्च॑ ॥ ६ ॥

विश्वस्य सर्वस्य केतुः प्रज्ञापकः भुवनस्य उदकस्य गर्भः गर्भभूतोऽग्निः जायमानः प्रादुर्भवन्नेव रोदसी द्यावापृथिव्यौ आ अपृणात् आपूरयति । परायन् परागच्छन् वीळुं चित् दृढमपि अद्रिं मेघम् अभिनत् भिनत्ति च । कदेत्यत्राह । यत् यदा पञ्च जनाः मनुष्याः अग्निम् अयजन्त अयजन्त ॥   ॥ २८ ॥

उ॒शिक्पा॑व॒को अ॑र॒तिः सु॑मे॒धा मर्ते॑ष्व॒ग्निर॒मृतो॒ नि धा॑यि ।
इय॑र्ति धू॒मम॑रु॒षं भरि॑भ्र॒दुच्छु॒क्रेण॑ शो॒चिषा॒ द्यामिन॑क्षन् ॥ ७ ॥

उ॒शिक् । पा॒व॒कः । अ॒र॒तिः । सु॒ऽमे॒धाः । मर्ते॑षु । अ॒ग्निः । अ॒मृतः॑ । नि । धा॒यि॒ ।
इय॑र्ति । धू॒मम् । अ॒रु॒षम् । भरि॑भ्रत् । उत् । शु॒क्रेण॑ । शो॒चिषा॑ । द्याम् । इन॑क्षन् ॥ ७ ॥

१. ग-स-भ१.२.४.५.६–ईक्षणेन; भ७–तत्क्षणेन । २. त-भ-मु–स्तनयन्निव द्यौः क्षामा । ३. ग–शब्दंतत्कथा; त-भ–शम्यं व्यनक्ति; मु–सम्यग्व्यनक्ति । ४. त–इषा; भ–इवा । ५. त-भ–विज्ञापयत्या । ६. त-भ२.६–स्तुतिभिर्येद्वेयं; भ१.४.७–स्तुतिमिरिति यद्वा यद्वयं । ७. त–सर्वस्येश्वरस्य ।

उशिक् हवींषि कामयमानः पावकः सर्वस्य लोकस्य शोधकः अरतिः गन्ता भूतानामीरयिता[1] वा सुमेधाः सुमनाः अमृतः मरणधर्मरहितः अग्निः मर्तेषु मनुष्येषु नि धायि निहितः । सोऽयमग्निः धूमम् इयर्ति प्रेरयति । किंच अरुषम् आरोचमानं रूपं भरिभ्रत् धारयन् शुक्रेण शुक्लेन शोचिषा रोचिषा द्याम् दिवम् इनक्षन् व्याप्नुवन् गच्छतीति शेषः ॥

दृशानो रुक्म उर्विया व्यद्यौद्दुर्मर्षमायुः श्रिये रुचानः ।
अग्निरमृतो अभवद्वयोभिर्यदेनं द्यौर्जनयत्सुरेताः ॥ ८ ॥

दृशानः । रुक्मः । उर्विया । वि । अद्यौत् । दुःऽमर्षम् । आयुः । श्रिये । रुचानः ।
अग्निः । अमृतः । अभवत् । वयःऽभिः । यत् । एनम् । द्यौः । जनयत् । सुऽरेताः ॥८॥

दृशानः प्रत्यक्षेण दृश्यमानः रुक्मः रोचमानोऽग्निः उर्विया उरु अत्यन्तं व्यद्यौत् विद्योतते । किंच आयुः गन्ता स सर्वतोऽयमग्निः श्रिये विभूत्यै दुर्मर्षं दुरभिभवं यथा भवति तथा रुचानः रोचमानो भवति । सोऽयम् अग्निः वयोभिः अन्नैर्वनस्पतिभिः अमृतः मरणरहितः अभवत् । यत् यस्मात् कारणात् एनम् अग्निं सुरेताः शोभनरेतस्कः द्यौः प्राण आदित्यो वा जनयत् जनयति ॥

यस्ते अद्य कृणवद्भद्रशोचेऽपूपं देव घृतवन्तमग्ने ।
प्र तं नय प्रतरं वस्यो अच्छाभि सुम्नं देवभक्तं यविष्ठ ॥ ९ ॥

यः । ते । अद्य । कृणवत् । भद्रऽशोचे । अपूपम् । देव । घृतऽवन्तम् । अग्ने ।
प्र । तम् । नय । प्रऽतरम् । वस्यः । अच्छ । अभि । सुम्नम् । देवऽभक्तम् । यविष्ठ ॥ ९ ॥

हे भद्रशोचे कल्याणदीप्ते हे देव द्योतमान यविष्ठ युवतम अग्ने ते तुभ्यं यः यजमानः अद्य अस्मिन्नहनि घृतवन्तं घृतेन युक्तम् अपूपं पुरोडाशं कृणवत् करोति प्रतरं प्रकृष्टतरं यजमानं वस्यः वसीयः अच्छ प्रति प्र नय अत्यर्थं प्रापय । तथा देवभक्तं स्तुतिभिर्हविर्भिश्च देवानां संभक्तारं सेवितारं तं यजमानं सुम्नं सुखम् अभि प्रति प्र नय ॥

आ तं भज सौश्रवसेष्वग्न उक्थउक्थ आ भज शस्यमाने ।
प्रियः सूर्ये प्रियो अग्ना भवात्युज्जातेन भिनददुज्जनित्वैः ॥ १० ॥

आ । तम् । भज । सौश्रवसेषु । अग्ने । उक्थेऽउक्थे । आ । भज । शस्यमाने ।
प्रियः । सूर्ये । प्रियः । अग्ना । भवाति । उत् । जातेन । भिनदत् । उत् । जनिऽत्वैः ॥१०॥

हे अग्ने त्वं सौश्रवसेषु । शोभनानि श्रवांसि अन्नानि हवींषि येषु कर्मसु तानि सौश्रवसानि । तेषु क्रियमाणेषु तं यजमानं स्तोतारं वा आ भज अभीष्टफलप्रदानेन[2] सेवस्व । किंच उक्थे[3] शस्त्रे[3] शस्यमाने पठ्यमाने सति तम् आ भज अभीष्टफलप्रदानेनैव सेवस्व । सोऽयं यजमानः स्तोता

१. ग-भूतानामीरयिता; त१.२.६-म१.४.७—भूतानां मारयिता । २. त-म१.२.४—अभीष्टप्रदानेन । ३. ग-त३—उक्थे उक्थे शस्त्रे शस्त्रे; त१.२.६-म६—उक्थे उक्थे शस्त्रे; म२—उक्थे शस्त्रे शस्त्रे ।

या सूर्ये प्रियो भवाति भवतु। तथा अश्मा अश्मावपि प्रियो भवाति[1]। किंच सोऽयं जातेन उत्पन्नेन पुत्रेण वत् अभिभवन् शत्रून् विदारयतु। तथा जनित्वैः जनिष्यमाणैश्च पुत्रैः शत्रून् उत् भिनत्तु॥

त्वाम॑ग्ने॒ यज॑माना॒ अनु॒ द्यून्विश्वा॒ वसु॑ दधिरे॒ वार्या॑णि।
त्वया॑ स॒ह द्रवि॑णमि॒च्छमा॑ना व्र॒जं गोम॑न्तमु॒शिजो॒ वि व॑व्रुः॥ ११॥

त्वाम्। अ॒ग्ने॒। यज॑मानाः। अनु॑। द्यून्। विश्वा॑। वसु॑। द॒धि॒रे॒। वार्या॑णि।
त्वया॑। स॒ह। द्रवि॑णम्। इ॒च्छमा॑नाः। व्र॒जम्। गोऽम॑न्तम्। उ॒शिजः॑। वि। व॒व्रुः॥ ११॥

हे अग्ने त्वां प्रति यजमानाः अनु द्यून् प्रत्यहं विश्वा विश्वानि वार्याणि वरणीयानि वसु वसूनि धनानि दधिरे धारयन्ति। किंच त्वया सह द्रविणम् असुरैरपहृतं गोरूपं धनम् इच्छमानाः कामयमानाः उशिजः मेधाविनो देवाः गोमन्तं पशुमन्तं व्रजं वि वव्रुः विवृत-द्वारं कृतवन्तः॥

अस्ता॑व्य॒ग्निर्न॒रां सु॒शेवो॑ वैश्वान॒र ऋषि॑भिः॒ सोम॑गोपाः।
अ॒द्वे॒षे द्यावा॑पृथि॒वी हु॑वेम॒ देवा॑ ध॒त्त र॒यिम॒स्मे सु॒वीर॑म्॥ १२॥

अस्ता॑वि। अ॒ग्निः। न॒राम्। सु॒ऽशेवः॑। वै॒श्वा॒न॒रः। ऋषि॑ऽभिः। सोम॑ऽगोपाः।
अ॒द्वे॒षे इति॑। द्यावा॑पृथि॒वी इति॑। हु॒वे॒म॒। देवाः॑। ध॒त्त। र॒यिम्। अ॒स्मे इति॑। सु॒ऽवीर॑म्॥ १२॥

अद्वेषे द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ हुवेम वयं ह्वयेम। किंच हे देवाः यूयं सुवीरं शोभनपुत्राद्युपेतं रयिं धनम् अस्मे अस्मासु धत्त धारयत[2]॥　　　॥ २९॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन्। पुमर्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये सप्तमाष्टकेऽष्टमोऽध्यायः समाप्तः॥

१. तर.३.४.६-भ१ २.८.७—भवति। २. ग. अग्निरस्तावि स्तुतः ऋषिभिरस्माभिः। कीदृशः। नरां मनुष्याणां सुशेवः सुसुखः वैश्वानरः विश्वनरहितः सोमगोपाः सोमेनारक्ष्यमाणः। अद्वेषे द्वेषरहिते द्यावा-पृथिवी हुवेमाह्वयामः। देवा यूयं सुवीरं शोभनपुत्रयुतं रयिं धनमस्मासु धत्त धारयत इत्येतदर्थः; त७—ऋषिभिर्मन्त्रैः अग्निर्दानादिगुणयुक्तो देवः अस्तावि स्तुतः। कीदृशोऽग्निः। नरां नृणां सुशेवः सुतरां सुखरूपः। शेवमिति सुखनाम शेवं शिवमिति तन्नामसु पाठात्। पुनः कीदृशः। वैश्वानरः विश्वेषु सर्वेषु नरेषु वर्तमानः। अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रित इति स्मृतः। पुनः के भूतः। सोमगोपाः सोमस्य रक्षकः। अतः अद्वेषे द्वेषरहिते द्यावापृथिवी अन्याधारभूते द्यावापृथिव्यौ हुवेम आह्वयेम। तयोरन्याधारभूतत्वं तु द्यावापृथिवीभ्यामेतं जातं देवा इत्यस्मिन् ब्राह्मणवाक्ये स्फुटमुक्तं। हे देवा अग्निप्रमुखा यूयं सर्वे सुवीरं शोभनपुत्राद्युपेतं रयिं धनं अस्मे अस्मासु स्तोतृषु धत्तं धारयतं; मु—नरां कर्मनेतॄणां पुंसां सुशेवः सुखसेव्यो वैश्वानरोऽग्निः ऋषिभिः मन्त्रैः अस्तावि स्तुतः। कीदृशः। सोमगोपाः सोमस्य गोप्ता रक्षिता अद्वेषे द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ हुवेम वयं ह्वयेम। किंच हे देवाः यूयं सुवीरं शोभनपुत्राद्युपेतं रयिं धनमस्मे अस्मासु धत्त धारयत।

ॐ

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥
सप्तमेऽष्टममध्यायं व्याख्यायाचार्यवंशजः ।
अष्टमे सायणाचार्य आदिमं व्याकरोत्यथ ॥

'अच्छा म' इति चतुर्थेऽनुवाकेऽष्टादश सूक्तानि । तत्र 'प्र होता' इति दशर्चं चतुर्थं सूक्तम् । 'प्र होता दश' इत्यनुक्रान्तम् । अनुवर्तनाद्भालन्दनस्य वत्सप्रेरार्षम् । अनादेशपरिभाषया त्रैष्टुभमाग्नेयम्[1] । पूर्वसूक्तेन सहोक्तो विनियोगः ॥

प्र होता॑ जा॒तो म॒हान्न॑भो॒विन्नृ॒षद्वा॑ सीददु॒पामु॒पस्थे॑ ।
दधि॒र्यो धायि॒ स ते॒ वयां॑सि य॒न्ता वसू॑नि विध॒ते त॑नू॒पाः ॥ १ ॥

प्र । होता॑ । जा॒तः । म॒हान् । न॒भः॒ऽवित् । नृ॒ऽसद्वा॑ । सीद॑त् । अ॒पाम् । उ॒पऽस्थे॑ ।
दधिः॑ । यः । धायि॑ । सः । ते॒ । वयां॑सि । य॒न्ता । वसू॑नि । वि॒ध॒ते । त॒नू॒ऽपाः ॥ १ ॥

यः नृषद्वा अग्निः अपाम् । अन्तरिक्षनामैतत् । अन्तरिक्षस्य उपस्थे उत्सङ्गे वैद्युतरूपेण निषण्णोऽभूत् स इदानीं होता यजमानानां होमनिष्पादकः जातः प्रादुर्भूतः महान् गुणैः पूज्यः नभोवित् अन्तरिक्षस्य वेत्ता । यतस्तत्रोत्पन्नः अतस्तस्य ज्ञाता । नृषद्वा नृषु सीदन् । सदेः क्वनिप् कृत्स्वरः । प्र सीदत् वेद्यां प्रसीदति । 'अपामुपस्थे महिषा अगृभ्णत' (ऋ. सं. ६. ८. ४) इति हि निगमः । यद्वा । अपाम् । अपसामित्यर्थः । कर्मणामुपस्थ उपस्थाने समीपे वेद्यामुक्तलक्षणः सन् । अथवा । अपामुदकानामुपस्थे मध्ये योऽग्निर्हविर्वोढुमसहमानो निगूढः स देवैः पुनः प्रार्थितः उक्तविधः सन् वेद्यां प्रसीदति । यः अग्निः दधिः धाता यज्ञस्य धारकः सन् धायि वेद्यां निहितोऽभूत् सः अग्निः हे यजमान विधते परिचरते ते तुभ्यं वयांसि अन्नानि वसूनि धनानि च यन्ता नियमिता भवतु । किंच तनूपाः ते तन्वः पाता च भवत्विति शेषः ॥

इ॒मं वि॒धन्तो॑ अ॒पां स॒धस्थे॑ प॒शुं न न॒ष्टं प॒दैरनु॑ ग्मन् ।
गुहा॒ चत॑न्तमु॒शिजो॒ नमो॑भिरि॒च्छन्तो॒ धीरा॒ भृग॑वोऽविन्दन् ॥ २ ॥

इ॒मम् । वि॒धन्तः॑ । अ॒पाम् । स॒धऽस्थे॑ । प॒शुम् । न । न॒ष्टम् । प॒दैः । अनु॑ । ग्म॒न् ।
गुहा॑ । चत॑न्तम् । उ॒शिजः॑ । नमः॑ऽभिः । इ॒च्छन्तः॑ । धीराः॑ । भृग॑वः । अ॒वि॒न्द॒न् ॥ २ ॥

इमम् अग्निम् अपाम् उदकानां सधस्थे[2] सहस्थाने मध्ये निगूढं विधन्तः[2] परिचरन्त उपचारं वदन्तो वा ऋषयश्च पदैः पलायमानगोपदाङ्कैः नष्टं चोरादिभिरपहृतं पशुम् इव अनु ग्मन् अनुजग्मुः । गमेर्लुङि 'मन्त्रे घस॰' इति च्लेर्लुक् । तेषु मध्ये गुहा गुहायां चतन्तम् ।

---

१. ग४-त४.६.८-म१.२.४.५.६—°माग्नेयं त्रिष्टुप्त्वादाग्नेयं । २. त१.२.३.७-मु—मध्ये निगूढे विधंतः; म—मध्ये निधंतः ।

पततिर्गतिकर्मा। अप्सु विलीनमित्यर्थः। उशिजः कामयमानाः नमोभिः नमस्कारैः स्तोत्रैर्वा इच्छन्तः आत्मन इच्छन्तः धीराः धीमन्तः भृगवः अविन्दन् लब्धवन्तः। अग्नेर्हविर्वोढुमसहमानस्य पलाय्यस्य प्रवेशो देवानामन्वेषणं च ' अग्नेस्त्रयो ज्यायांसः ' (तै. सं. २. ६. ६) इत्यत्र स्पष्टमाम्नातम्। अन्वेषणं कुर्वतां मध्ये भृगूणामग्निलाभः ' इमं विधन्तो अपां सधस्थे द्वितादधुर्भृगवः ' (ऋ. सं. २. ४. २) इत्यत्रोक्तम् ॥

इमं त्रितो भूर्यविन्ददिच्छन्वैभूवसो मूर्धन्यघ्न्यायाः।
स शेवृधो जात आ हर्म्येषु नाभिर्युवा भवति रोचनस्य ॥ ३ ॥

इमम्। त्रितः। भूरि। अविन्दत्। इच्छन्। वैभुऽवसः। मूर्धनि। अघ्न्यायाः।
सः। शेऽवृधः। जातः। आ। हर्म्येषु। नाभिः। युवा। भवति। रोचनस्य ॥ ३ ॥

इमं भूरि महान्तमग्निं वैभूवसः विभूवसोः[1] पुत्रः त्रितः ऋषिः इच्छन् लब्धुमिच्छन् अघ्न्यायाः। अघ्न्याः[2] भूमिः। तस्याः[3] भूम्याः[3] मूर्धनि[4]। भूम्यामित्यर्थः। तत्र अविन्दत् लब्धवान्[4]। सः अग्निः शेवृधः सुखस्य[5] वर्धयिता सन्[6] हर्म्येषु यजमानगृहेषु आ सर्वतः जातः प्रादुर्भूतः सन्[6] रोचनस्य[7] रोचमानस्य स्वर्गाख्यस्य फलस्योपलक्षणस्य यज्ञस्य आदित्यस्य[8] वा नाभिः बन्धकः भवति ॥

मन्द्रं होतारमुशिजो नमोभिः प्राञ्चं यज्ञं नेतारमध्वराणाम्।
विशामकृण्वन्नरतिं पावकं हव्यवाहं दधतो मानुषेषु ॥ ४ ॥

मन्द्रम्। होतारम्। उशिजः। नमःऽभिः। प्राञ्चम्। यज्ञम्। नेतारम्। अध्वराणाम्।
विशाम्। अकृण्वन्। अरतिम्। पावकम्। हव्यऽवाहम्। दधतः। मानुषेषु ॥ ४ ॥

उशिजः कामयमाना ऋत्विजः मन्द्रं मादनीयं होतारं होमनिष्पादकं प्राञ्चं गार्हपत्यादाहवनीयं प्रति प्रागञ्चन्तं[9] यज्ञं यजनीयम् अध्वराणां यागानां नेतारं प्रापयितारम् अरतिं गन्तारं सर्वदा यागगृहे वर्तमानं पावकं शोधकं हव्यवाहं हविषो वोढारं मानुषेषु मनुष्येषु मध्ये दधतः दधाना ऋत्विजः विशां यजमानानामर्थाय। यद्वा। विशां प्रजानामरतिमधिपम्। स्वामिनमित्यर्थः। नमोभिः नमस्कारैः। स्तुतिभिरित्यर्थः। अकृण्वन् अकुर्वन्। सुप्रीतं कृतवन्तः ॥

प्र भूर्जयन्तं महां विपोधां मूरा अमूरं पुरां दर्माणम्।
नयन्तो गर्भं वनां धियं धुर्हिरिश्मश्रुं नार्वाणं धनर्चम् ॥ ५ ॥

प्र। भूः। जयन्तम्। महाम्। विपःऽधाम्। मूराः। अमूरम्। पुराम्। दर्माणम्।
नयन्तः। गर्भम्। वनाम्। धियम्। धुः। हिरिऽश्मश्रुम्। न। अर्वाणम्। धनऽअर्चम् ॥ ५ ॥

हे स्तोतः[10] त्वं जयन्तं जेतव्यान्शत्रूञ्जयन्तं महां महान्तं विपोधां मेधाविनो धर्तारमग्निं प्र भूः प्रभव समर्थो भव। स्तोतुमिति शेषः। उद्गीथस्तु भूर्जयन्तमित्येकपदं मत्वा भूरादींल्लोका-

---

१. त-मु-विभुवस्य। २. ग-म२.८-अगन्त्याः; त१.२.३-अंत्या; त७ मु-अहंतव्याया। ३. म१.४.७-नामूर्धनि। ४. म१.६.७-प्राप ततः। ५. म१.४.७-सुखरूपः। ६. त-म-स च। ७. ग-त४-युवा तेजसा मिश्रयिता अग्निः रोचनस्य। ८. म-आदित्यस्य यज्ञस्य। ९. ग-कामंतो। १०. म-होतः।

अयमस्मिन्निति व्याचकार । न केवलं त्वमेक एव अपि तु मूराः मूढाः सर्वेऽपि[1] पुरुषाः अमूरम् अमूढं पुरो दर्माणं दारकम् । औणादिको मनिः । प्रत्ययस्वरः । गर्भम् अरण्योर्गर्भभूतं वग्नुं कमनीयम् । 'वा छन्दसि' (पा. सू. ६. १. १०६, १०७) इति वचनादमि पूर्वाभावः । हरिश्मश्रुं श्यावांणम् । नैस्तुपमार्थीयः । श्मश्रुशब्दोऽत्र रोमसामान्यवचनः । हरिभिरोमोपेतमर्वाणमरणशीलमश्वमिव । उज्वलक्षणाद्यवन्दुरितकेशस्थानीयज्वालोपेतं अमर्वं प्रीत्यभस्तुतिम् । शकन्ध्वादित्वात् पररूपस्वरः । ईदृशमग्निं अयन्तः हविर्भिः प्रापयन्तः[2] धियं कर्म स्तोत्रं वा पुः प्रापयन्ति । 'गातिस्था॰' इति सिचो लुक् ॥ ॥ १ ॥

नि प॒स्त्या॑सु त्रि॒तः स्त॑भू॒यन्परि॑वीतो॒ योनौ॑ सीद॒दन्तः॑ ।
अतः॑ सं॒गृभ्या॑ वि॒शां दमू॑ना॒ विध॑र्मणाय॒न्त्रैरी॑यते॒ नॄन् ॥ ६ ॥

नि । प॒स्त्या॑सु । त्रि॒तः । स्त॒भु॒ऽयन् । परि॑ऽवीतः । योनौ॑ । सी॒द॒त् । अ॒न्तरिति॑ ।
अतः॑ । स॒म्ऽगृभ्य॑ । वि॒शाम् । दमू॑नाः । विऽध॑र्मणा । अ॒य॒न्त्रैः । ई॒य॒ते॒ । नॄन् ॥ ६ ॥

त्रितः त्रिषु स्थानेषु गार्हपत्यादिषु वर्तमानः स्तभूयन् यजमानगृहान् स्तम्भयितुमिच्छन् । इच्छार्थे क्यचि तदन्ताच्छतरि रूपम् । परिवीतः परितो ज्वालाभिर्व्याप्तः सन् पस्त्यासु यागगृहेषु योनौ अन्तः स्वीये वेद्यात्मके स्थाने नि षीदत् निषीदति । अतः अस्मात्स्थानात् विशां प्रजानां संबन्धीनि हवींषि संगृभ्य[3] संगृह्य इन्द्रादीनुद्दिश्य प्रत्तानि[4] चरुपुरोडाशादीनि स्वीकृत्य दमूनाः देवेभ्यो दानमनाः यजमानेभ्यो वाभिमतप्रदानमनाः[5] विधर्मणा तासां विविधेन कर्मणा[6] निमित्तेन दानमना देवेभ्यो दानपक्षे विविधगमनरूपेण कर्मणा अयन्त्रैः शत्रूणां नियमनैः सह नॄन्[7] देवान् ईयते गच्छति ॥

अ॒स्याजरा॑सो द॒माम॒रित्रा॑ अ॒र्चद्धू॑मासो अ॒ग्नयः॑ पाव॒काः ।
श्वि॒ती॒चयः॑ श्वा॒त्रासो॑ भुर॒ण्यवो॑ वन॒र्षदो॑ वा॒यवो॒ न सोमाः॑ ॥ ७ ॥

अ॒स्य । अ॒जरा॑सः । द॒माम् । अ॒रित्राः॑ । अ॒र्चत्ऽधू॑मासः । अ॒ग्नयः॑ । पा॒व॒काः ।
श्वि॒ती॒चयः॑ । श्वा॒त्रासः॑ । भु॒र॒ण्यवः॑ । व॒न॒ऽसदः॑ । वा॒यवः॑ । न । सोमाः॑ ॥ ७ ॥

अत्र बहुत्वेन स्तूयते । अस्य[8] यजमानस्य संबन्धिनः अजरासः जरारहिताः दमां दमनीयानां रक्षःप्रभृतीनाम् । दमेः क्विपि 'सावेकाचः' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । तेषाम् अरित्राः तारकाः अर्चद्धूमासः अर्चनः अर्चनीया धूमाः धूमोपलक्षिता ज्वाला वा येषां ते तथोक्ताः पावकाः शोधकाः श्वितीचयः श्वेतिमानमञ्चन्तः । श्वितिः श्वेतम् । औणादिक इः । श्वात्रासः । क्षिप्रनामैतत् । क्षिप्रकर्माणः भुरण्यवः भरणशीलाः वनर्षदः वनेषु सीदन्तः । संहितायां छान्दसं रूपम् । वायवो न सोमाः गन्तारः सोमा इव । हविर्दानुर्यजमानस्य क्षीप्रा भवन्तीति ॥

1. ग-भ—पूर्वेपि । 2. भ१.४.७—पुष्टिं प्रापयंतः । 3. ग-भ—'संगृभ्य' नास्ति । 4. भ२. ५.६.८—प्रत्ता प्रत्तानि । 5. स६—वाभिमतफल' । 6. भ२—कर्मणा अकारोऽभिवाचकः तेनायमर्थः आवां शत्रूणां यंत्राः नियमनानि तैः सह शत्रुनिग्रहं कुर्वन् इत्यर्थः । 7. ग-भ१.६.८-मु—नृन नेतॄन् ; त—नेतॄन् ; भ१—नृणां नेतॄन् । 8. भ—यस्य ।

प्र जि॒ह्वया॑ भरते॒ वेपो॑ अ॒ग्निः प्र व॒युना॑नि॒ चेत॑सा पृथि॒व्याः ।
तमा॒यवः॑ शु॒चय॑न्तं पाव॒कं म॒न्द्रं होता॑रं दधिरे॒ यजि॑ष्ठम् ॥ ८ ॥

प्र । जि॒ह्वया॑ । भ॒र॒ते॒ । वेपः॑ । अ॒ग्निः । प्र । व॒युना॑नि । चेत॑सा । पृ॒थि॒व्याः ।
तम् । आ॒यवः॑ । शु॒चय॑न्तम् । पा॒व॒कम् । म॒न्द्रम् । होता॑रम् । द॒धि॒रे॒ । यजि॑ष्ठम् ॥ ८ ॥

यः अग्निः जिह्वया ज्वालया वेपः । कर्मनामैतत् । कर्म प्र भरते तथा योऽग्निः वयुनानि प्रज्ञानानि स्तोत्राणि पृथिव्याः रक्षणाय चेतसा अनुग्रहयुक्तेन मनसा प्र भरते तम् अग्निम् आयवः गन्तारो मनुष्याः शुचयन्तं दीप्यमानं पावकं शोधकं मन्द्रं स्तुत्यं[1] होतारम् आह्वातारं होमनिष्पादकं वा यजिष्ठम् अतिशयेन यष्टव्यं[1] यष्टृतमं वा[1] दधिरे धारयन्ति ॥

द्यावा॒ यम॒ग्निं पृ॑थि॒वी जनि॑ष्टा॒मापु॒स्त्वष्टा॒ भृग॑वो॒ यं सहो॑भिः ।
ई॒ळेन्यं॑ प्रथ॒मं मा॑त॒रिश्वा॑ दे॒वास्त॑तक्षु॒र्मन॑वे॒ यज॑त्रम् ॥ ९ ॥

द्यावा॑ । यम् । अ॒ग्निम् । पृ॒थि॒वी इति॑ । जनि॑ष्टाम् । आपः॑ । त्वष्टा॑ । भृग॑वः । यम् । सहः॑ऽभिः ।
ई॒ळेन्य॑म् । प्र॒थ॒मम् । मा॒त॒रिश्वा॑ । दे॒वाः । त॒त॒क्षुः॒ । मन॑वे । यज॑त्रम् ॥ ९ ॥

यमग्निं द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ अजनिष्टाम् अजनयताम् । जनेर्लुङि व्यत्ययेन परस्मैपदम् । आपः च यम् उदपादयन् वैद्युतरूपेण त्वष्टा च यमजनयत् भृगवः च यं सहोभिः बलैः स्तोत्रादिसाधनैर्जनयन्तः । 'भृगवोऽविन्दन्' (ऋ. सं. १०. ४६. २) इति ह्युक्तम् । किंच ईळेन्यं स्तुत्यं यं प्रथमं मातरिश्वा वायुरुदपादयत् अन्ये देवाः च मनवे राज्ञे मनोरथाय यजत्रं यष्टव्यं यमग्निं ततक्षुः निष्पादितवन्तः ॥

यं त्वा॑ दे॒वा द॑धि॒रे ह॑व्य॒वाहं॑ पुरु॒स्पृहो॒ मानु॑षासो॒ यज॑त्रम् ।
स याम॑न्नग्ने स्तुव॒ते वयो॑ धाः॒ प्र दे॑व॒यन् य॒शसः॒ सं हि पू॒र्वीः ॥ १० ॥

यम् । त्वा॒ । दे॒वाः । द॒धि॒रे । ह॒व्य॒ऽवाह॑म् । पु॒रु॒ऽस्पृहः॑ । मानु॑षासः । यज॑त्रम् ।
सः । याम॑न् । अ॒ग्ने॒ । स्तु॒व॒ते । वयः॑ । धाः॒ । प्र । दे॒व॒ऽयन् । य॒शसः॑ । सम् । हि । पू॒र्वीः ॥ १० ॥

हे अग्ने हव्यवाहं यं त्वा त्वां देवा दधिरे धारितवन्तः मानुषासः मनुष्याश्च पुरुस्पृहः बहुकामान् स्पृहयन्तः यजत्रं यष्टव्यं दधिरे धारितवन्तः हे अग्ने सः त्वं यामन् यामनि यज्ञे स्तुवते मह्यं वयः अन्नं धाः देहि । हे अग्ने त्वत्तः देवयन् देवकामो यजमानः पूर्वीः बह्वीः बहूनि यशसः यशांसि । सं हि इत्युपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः । संप्राप्नोति खलु ॥ ॥ २ ॥

'जगृभ्मा ते' इत्येकादशर्चं पञ्चमं सूक्तमाङ्गिरसस्य सप्तगुनाम्न आर्षं त्रैष्टुभम् । विकुण्ठा नाम असुरस्त्री । सा चेन्द्रसदृशं पुत्रं कामयमाना कृच्छ्रचान्द्रायणादिकं तपस्तेपे । मत्सदृशोऽन्यः कश्चिन्मा जनिष्टेति बुद्ध्येन्द्र एव तस्याः पुत्रोऽजायत[2] । तादृशो वैकुण्ठ इन्द्रो देवता । तथा चानुक्रान्तं— 'जगृभ्माष्टौ सप्तगुर्वैकुण्ठमिन्द्रं तुष्टाव' इत्यादि । गतो विनियोगः ॥

---

1. भ१.४.७–मादनीयं । 2. स–यष्टव्यं यजमाना धातुमिषा । 3. स–पुत्रो जातः ।

जगृम्भा ते दक्षिणमिन्द्र हस्तं वसूयवो वसुपते वसूनाम्।
विद्मा हि त्वा गोपतिं शूर गोनामस्मभ्यं चित्रं वृषणं रयिं दाः ॥ १ ॥

जगृम्भ। ते। दक्षिणम्। इन्द्र। हस्तम्। वसुऽयवः। वसुऽपते। वसूनाम्।
विद्म। हि। त्वा। गोऽपतिम्। शूर। गोनाम्। अस्मभ्यम्। चित्रम्। वृषणम्। रयिम्। दाः ॥१॥

वसूनां वसुपते बहूनां धनानां[1] स्वामिन् हे इन्द्र ते तव दक्षिणं हस्तं वसूयवः वसुकामा वयं जगृम्भ गृहीमः। यथा बहुप्रदस्यार्थिनो[2] मामदत्त्वा न गन्तव्यमिति हस्तं गृह्णन्ति तद्वत्। हे शूर विक्रान्तेन्द्र त्वा त्वां गोनां गोपतिम्। अत्र शब्दवृत्तिभ्यां स्वामित्वं बहुत्वं च प्रतिपाद्यते। बहूनां गवां गोपतिं विद्म जानीमः। अतः अस्मभ्यं चित्रं चायनीयं वृषणं वर्षकं रयिं धनं दाः देहि॥

स्वायुधं स्ववसं सुनीथं चतुःसमुद्रं धरुणं रयीणाम्।
चर्कृत्यं शंस्यं भूरिवारमस्मभ्यं चित्रं वृषणं रयिं दाः ॥ २ ॥

सुऽआयुधम्। सुऽअवसम्। सुऽनीथम्। चतुःऽसमुद्रम्। धरुणम्। रयीणाम्।
चर्कृत्यम्। शंस्यम्। भूरिऽवारम्। अस्मभ्यम्। चित्रम्। वृषणम्। रयिम्। दाः ॥ २ ॥

स्वायुधं शोभनवज्राद्यायुधं स्ववसं शोभनरक्षणं सुगमनं वा सुनीथं सुनयनं चतुःसमुद्रं चतुरः[3] समुद्रान्[3] यो यशसा व्याप्नोति तं धरुणं धारकम्। केषाम्[4]। रयीणां धनानाम्। चर्कृत्यं पुनःपुनः कर्तव्यं शंस्यं स्तुत्यं भूरिवारं भूरीणां दुःखानां वारकं बहुभिर्वरणीयं वा त्वां विद्मेति शेषः। तादृशोऽस्मभ्यमित्यादि[5] पूर्ववत्। यद्वा। हे इन्द्र उक्तगुणविशिष्टं पुत्राख्यं रयिं दाः देहि॥

सुब्रह्माणं देववन्तं बृहन्तमुरुं गभीरं पृथुबुध्नमिन्द्र।
श्रुतऋषिमुग्रमभिमातिषाहमस्मभ्यं चित्रं वृषणं रयिं दाः ॥ ३ ॥

सुऽब्रह्माणम्। देवऽवन्तम्। बृहन्तम्। उरुम्। गभीरम्। पृथुऽबुध्नम्। इन्द्र।
श्रुतऽऋषिम्। उग्रम्। अभिमातिऽसहम्। अस्मभ्यम्। चित्रम्। वृषणम्। रयिम्। दाः ॥ ३ ॥

हे इन्द्र त्वं सुब्रह्माणम्। ब्रह्म परिवृढं स्तुतिलक्षणं कर्म। शोभनस्तुतिकमित्यर्थः। देववन्तं बृहन्तं महान्तम् उरुं विस्तीर्णं गभीरम् असुरादिभिरगम्यं पृथुबुध्नं विस्तृतमूलं[6] श्रुतऋषिं श्रुता ऋषयो येन तादृशमृषीणां श्रावयितारं प्रथितऋषिं वा उग्रम् उद्गूर्णबलमत एव अभिमातिषाहम् अभिमातीनां शत्रूणामभिभवितारं हन्तारम् अस्मभ्यं चित्रं पूज्यं वृषणं वर्षकं पुत्रं रयिं धनं च दाः देहि[7]। अथवा विशेषणविशेष्यभावः। उक्तलक्षणं पुत्राख्यं रयिं दाः॥

---

१. त२.८–धनानां पते। २. त१.२.३–बहुवेदयमर्थितो; त७–बहुवदान्यस्यार्थिनो; भ१.२.४.८–बहुपदस्यार्थिनो; भ६.७–बहुप्रदमर्थिनो। ३. ग-भ–चतुःसमुद्रान्। ४. त-मु–तेषां। ५. ग-त४–तादृशात्वमस्मभ्य°; भ–तादृशायास्मभ्य°। ६. त-मु–विततमूलं। ७. ग-त१.२.३-भ–'देहि' नास्ति।

सनद्वाजं विप्रवीरं तरुत्रं धनस्पृतं शूशुवांसं सुदक्षम् ।
दस्युहनं पूर्भिदमिन्द्र सत्यमस्मभ्यं चित्रं वृषणं रयिं दाः ॥ ४ ॥

सनत्ऽवाजम् । विप्रऽवीरम् । तरुत्रम् । धनऽस्पृतम् । शूशुऽवांसम् । सुऽदक्षम् ।
दस्युऽहनम् । पूःऽभिदम् । इन्द्र । सत्यम् । अस्मभ्यम् । चित्रम् । वृषणम् । रयिम् । दाः ॥४॥

सनद्वाजं[1] लब्धान्नं विप्रवीरं मेधाविनं पुत्रं तरुत्रं तारकं धनस्पृतं धनानां पूरकं स्पर्शकं वा । स्पृणातेः स्पृशतेर्वा [illegible] । शूशुवांसं वर्धमानं सुदक्षं शोभनबलं दस्युहनं शत्रूणां हन्तारं पूर्भिदं शत्रूणां पुरां भेत्तारं सत्यं सत्यकर्माणम् । शिष्टमुक्तम् ॥

अश्वावन्तं रथिनं वीरवन्तं सहस्रिणं शतिनं वाजमिन्द्र ।
भद्रव्रातं विप्रवीरं स्वर्षामस्मभ्यं चित्रं वृषणं रयिं दाः ॥ ५ ॥

अश्वऽवन्तम् । रथिनम् । वीरऽवन्तम् । सहस्रिणम् । शतिनम् । वाजम् । इन्द्र ।
भद्रऽव्रातम् । विप्रऽवीरम् । स्वःऽसाम् । अस्मभ्यम् । चित्रम् । वृषणम् । रयिम् । दाः ॥ ५ ॥

अश्वावन्तं बहुभिरश्वैरुपेतं रथिनं रथवन्तं वीरवन्तं वीरैः पुत्रैरुपेतं सहस्रिणं सहस्रवन्तं शतिनं शतवन्तम्[2] । असंख्यातगवादियुक्तमित्यर्थः । भद्रव्रातं भद्रगणं कल्याणसेवकैः परिवृतं विप्रवीरं विप्रैर्वीरैश्चोपेतं स्वर्षां सर्वस्य संभक्तारं वाजं बलवन्तं हे इन्द्र[3] । शिष्टमुक्तम् ॥ ॥४॥

प्र सप्तगुमृतधीतिं सुमेधां बृहस्पतिं मतिरच्छा जिगाति ।
य आङ्गिरसो नमसोपसद्योऽस्मभ्यं चित्रं वृषणं रयिं दाः ॥ ६ ॥

प्र । सप्तऽगुम् । ऋतऽधीतिम् । सुऽमेधाम् । बृहस्पतिम् । मतिः । अच्छ । जिगाति ।
यः । आङ्गिरसः । नमसा । उपऽसद्यः । अस्मभ्यम् । चित्रम् । वृषणम् । रयिम् । दाः ॥ ६ ॥

सप्तगुं मां मतिः स्तुतिर्देवविषया अच्छा जिगाति अभिगच्छति । कीदृशं सप्तगुम् । ऋतधीतिं सत्यकर्माणं सुमेधां शोभनप्रज्ञं बृहस्पतिं बृहतो मन्त्रस्य स्वामिनम् । यः सप्तगुः आङ्गिरसः अङ्गिरोगोत्रोत्पन्नोऽहं नमसा नमस्कारेण देवान् उपसद्यः उपगन्ता[4] । यद्वा । नमसा स्तोत्रेण उपसदनीयः । देवैरनुग्राह्य इत्यर्थः । तादृशाय अस्मभ्यं मह्यं चित्रं वृषणं रयिं दाः ॥

वनीवानो मम दूतास इन्द्रं स्तोमाश्चरन्ति सुमतीरियानाः ।
हृदिस्पृशो मनसा वच्यमाना अस्मभ्यं चित्रं वृषणं रयिं दाः ॥ ७ ॥

वनीवानः । मम । दूतासः । इन्द्रम् । स्तोमाः । चरन्ति । सुऽमतीः । इयानाः ।
हृदिऽस्पृशः । मनसा । वच्यमानाः । अस्मभ्यम् । चित्रम् । वृषणम् । रयिम् । दाः ॥ ७ ॥

१. ग-त-भ-मु—हे इंद्र सनद्वाजं । २. भ—'शतिनं शतवन्तं' नास्ति । ३. ग४-त३-मु—'वाजं... हे इन्द्र' नास्ति । ४. त१.२.३.७—उपगंतव्यः ।

वनीवानः वननवन्तः[1]। 'छन्दसीवनिपौ' इति मत्वर्थीयो वनिप्। मम सखायः सुतासः सुतलक्षणा कृता यथा भर्तुरभिमतार्थं प्रापणीयं प्रापयन्ति तद्वत्तत्तुल्यान् गुणान्[2] प्रापयन्तः स्तोमाः स्तवाः सुमतीः तस्येन्द्रस्यास्मद्विषया अनुकूला बुद्धीः इयानाः याचमानाः इन्द्रं यन्ति प्राप्नुवन्ति। पुनश्च त एव विशेष्यन्ते। हृदिस्पृशः हृदये स्पृशन्तः। तत्तुल्यस्य प्रियभूता इत्यर्थः। 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' इति सप्तम्या अलुक्। मनसा सत्त्वोद्रिक्तेन वच्यमानाः उच्यमानाः। अस्मभ्यमित्यादि गतम्॥

यत्त्वा यामि दद्धि तन्न इन्द्र बृहन्तं क्षयमसमं जनानाम्।
अभि तद्द्यावापृथिवी गृणीतामस्मभ्यं चित्रं वृषणं रयिं दाः॥ ८॥

यत्। त्वा। यामि। दद्धि। तत्। नः। इन्द्र। बृहन्तम्। क्षयम्। असमम्। जनानाम्।
अभि। तत्। द्यावापृथिवी इति। गृणीताम्। अस्मभ्यम्। चित्रम्। वृषणम्। रयिम्। दाः॥८॥

हे इन्द्र त्वा त्वां यत् वक्ष्यमाणं यामि याचामि। वर्णलोपश्छान्दसः। याच्यमानं तत् दद्धि देहि। 'ददु दाने'। लोटि व्यत्ययेन परस्मैपदम्। 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुक्। तदिति सामान्येन निर्दिष्टं विशेषयति। बृहन्तं महान्तं क्षयं निवासं जनानाम् अन्येषाम् असमम् असाधारणं देहि। तथा दातव्यं द्यावापृथिवी अभि गृणीताम्। अस्मभ्यमित्यादि[3] गतम्[4]॥४॥

'अहं भुवम्' इत्येकादशर्चं षष्ठं सूक्तम्। पूर्वसूक्तेन सप्तगुना स्तुतो इन्द्रः सप्तिवदात्मानमस्तौत्। तस्माद्वैकुण्ठस्येन्द्रस्य वाक्यत्वात् 'यस्य वाक्यं स ऋषिः' इति परिभाषया इन्द्र ऋषिः। वैकुण्ठस्येन्द्रस्य[5] च स्तूयमानत्वात् 'या तेनोच्यते सा[6] देवता' इति परिभाषया इन्द्र एव देवता। दशम्येकादश्यौ त्रिष्टुभौ। शिष्टास्त्रिष्टुबन्तपरिभाषया जगत्यः। तथा चानुक्रान्तं—'स[7] सप्तगुस्तुतिमेहत्य आत्मानमुत्तराभिरस्तुष्टाचाहं भुवमेकादशान्त्ये त्रिष्टुभौ सप्तमी च' इति। अतिरात्रे द्वितीयपर्याये होतुः शस्त्र एतत्सूक्तम्। सूत्रितं च—'अहं भुवमपाः पूर्वेषामो मद्यामिति याज्या' (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति। समूळहस्य दशरात्रस्य तृतीये छन्दोमे निष्केवल्येऽप्येतत्सूक्तम्। 'अहं भुवं नव इन्द्रियमिति निष्केवल्यम्' (आश्व. श्रौ. ८.७) इति हि सूत्रितम्॥

अहं भुवं वसुनः पूर्व्यस्पतिरहं धनानि सं जयामि शश्वतः।
मां हवन्ते पितरं न जन्तवोऽहं दाशुषे वि भजामि भोजनम्॥ १॥

अहम्। भुवम्। वसुनः। पूर्व्यः। पतिः। अहम्। धनानि। सम्। जयामि। शश्वतः।
माम्। हवन्ते। पितरम्। न। जन्तवः। अहम्। दाशुषे। वि। भजामि। भोजनम्॥ १॥

अहम् इन्द्रः वसुनः धनस्य पूर्व्यः मुख्योऽसाधारणः पतिः स्वामी भुवम् अभवम्। भवतेर्लङि 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुक्। 'अचि श्नुधातुभ्रुवाम्' इत्यादिना उवङादेशः। अडभावश्छान्दसः। तथा अहं शश्वतः। बहुनामैतत्। बहोः शत्रोः संबन्धीनि धनानि। सम्

1. ग-म४—वननवंतः वननं वनिः; त१.२.३.५—वननवंतः वननं वनिः; भ१.२.८—वननवंतः वननं विः; भ७—वननवंतः वनतेश्छंदसि क्वनिब्वनिपाविति। 2. त-मु—गुणेन। 3. ग-न१.२.३.६.७.८-भ-मु—अभिमन्येतां; त४—अनुमन्येतां। 4. त-मु—वैकुण्ठाख्यस्येन्द्रस्य। 5. ग-त-भ—'सा देवता' नास्ति। 6. ग-त-मु—'स' नास्ति।

इत्येकीभावे । मह जयामि । किंच मामेव जन्तवः प्राणिनो यजमानाः हवन्ते आह्वयन्ति । पितरं न पितरमिव पुत्राः । अहं दाशुषे हविषो दात्रे यजमानाय भोजनम् अन्नं वि भजामि ददामि ॥

अहमिन्द्रो रोधो वक्षो अथर्वणस्त्रिताय गा अजनयमहेरधि ।
अहं दस्युभ्यः परि नृम्णमा ददे गोत्रा शिक्षन्दधीचे मातरिश्वने ॥ २ ॥

अहम् । इन्द्रः । रोधः । वक्षः । अथर्वणः । त्रिताय । गाः । अजनयम् । अहेः । अधि ।
अहम् । दस्युऽभ्यः । परि । नृम्णम् । आ । ददे । गोत्रा । शिक्षन् । दधीचे । मातरिश्वने ॥ २ ॥

अत्रेतिहासमाहुः । आथर्वणं दध्यञ्चं मधुविद्यावन्तमिन्द्र आगत्य मधुविद्यां कस्यचिन्मा ब्रूया इति नियमितवान् । यदि ब्रूयास्ते शिरो हरामीत्युक्तवान् । स आथर्वणोऽश्विभ्यामुवाच । ‘इदं वै तन्मधु दध्यङ्ङाथर्वणोऽश्विभ्यामुवाच’ (श. ब्रा. १४.१.५.१६) ‘अश्वस्य शीर्ष्णा प्र यदीमुवाच’ (ऋ. सं. १. ११६. १२) इति हि श्रुतिः । स चेन्द्र आगत्य दधीचः शिरोऽहरदिति तदत्रोच्यते । इन्द्रः अहम् अथर्वणः अथर्वणः पुत्रस्य दधीचः वक्षः । तदुपलक्षितं शिर इत्यर्थः । तस्य रोधः रोधको हर्तास्मि । तथा त्रिताय एतन्नामकायाप्त्याय कूपपतिताय तदुद्धरणार्थम्[1] अहेः मेघस्य अधि उपरि गाः उदकानि अजनयम् उदपादयम् । त्रितस्य कूपपतितस्येन्द्रं प्रत्युद्धरणप्रार्थनं ‘सं मा तपन्त्यभितः’ (ऋ. सं. १०.३३.२) इत्यत्र प्रतिपादितम् । तथा अहं दस्युभ्यः उपक्षपयितृभ्यः[2] शत्रुभ्यः सकाशात् नृम्णं धनम् आ ददे आहृतवानस्मि । किं कुर्वन् । गोत्रा गवामुदकानां रक्षकान् मेघान् शिक्षन् विनयन् । किमर्थम् । मातरिश्वने मातरिश्वनः पुत्राय दधीचे एतन्नामकायर्षये वर्षकामाय प्रवर्षयितुमिच्छन् ॥

मह्यं त्वष्टा वज्रमतक्षदायसं मयि देवासोऽवृजन्नपि क्रतुम् ।
ममानीकं सूर्यस्येव दुष्टरं मामार्यन्ति कृतेन कर्त्वेन च ॥ ३ ॥

मह्यम् । त्वष्टा । वज्रम् । अतक्षत् । आयसम् । मयि । देवासः । अवृजन् । अपि । क्रतुम् ।
मम । अनीकम् । सूर्यस्यऽइव । दुस्तरम् । माम् । आर्यन्ति । कृतेन । कर्त्वेन । च ॥ ३ ॥

मह्यं मदर्थं त्वष्टा देवः आयसम् अयोमयं वज्रम् आयुधम् अतक्षत्[3] संपादितवान्[4] । देवाः मयि विषये क्रतुं स्वविरोधिहननरूपं कर्म अपि अवृजन् समपादयन् । मम अनीकं सेनासमूहं सूर्यानीकमिव दुष्टरम् अन्येन तरीतुमशक्यम् । माम् एव कृतेन कर्मणा कर्त्वेन इतः परं कर्तव्येन वृत्रवधादिरूपेण[4] आर्यन्ति[5] गच्छन्ति । आर्यन्तिर्गतिकर्मा । यद्वा । अर्चन्तीमिमं कुर्वन्ति ॥

१. ग-स-सु—कूपपतिताय तदुद्धरणार्थं । २. ग-म—उपक्षयितृभ्यः; त—उपलक्षयितृभ्यः । ३. ग-त१. २.४.६.७.८-म—अतक्षत् साधु । ४. त२.३.५-संपादितवान् । देवा मयि विषये कर्तुं यज्ञं कुर्वंति । मम अनीकं अश्वादि सूर्यस्य रवेरिव दुस्तरं दुरवगाहं वृत्रादिवधादिरूपेण; त७—संपादितवान् । अवृजन् कुर्वंति । मम अनीकं अश्वादि सूर्यस्येव रवेरिव दुष्टरं दुरवगाहं वृत्रादिवधादिरूपेण; म७—संपादितवान् । उतापि च देवासो देवाः मयि विषये क्रतुं यज्ञं अवृजन् कुर्वंति । मम अनीकं अश्वादि च सूर्यस्येव रवेरिव दुष्टरं दुरवगाहं वृत्रादिशत्रूणां दारयितेति निरुक्तं । ईदृशं मां वर्जितं वृत्रादिवधादिरूपेण; ग-त४—वृत्रवधाय मयि देवासो देवाः क्रतुं स्वविरोधिहननरूपं कर्मापिवृजन् मम तेजसानीकं सेनासमूहं वा सूर्यस्येव सूर्यानीकमिव दुष्टरमन्येन तरीतुमशक्यं मामेव कृतेन कर्मणा परं कर्तव्येन वृत्रवधादिरूपेण ५. त-म—कर्मणा आर्यंति ।

अहमेतं गव्ययमश्व्यं पशुं पुरीषिणं सायकेना हिरण्ययम्।
पुरू सहस्रा नि शिशामि दाशुषे यन्मा सोमास उक्थिनो अमन्दिषुः ॥४॥

अहम्। एतम्। गव्ययम्। अश्व्यम्। पशुम्। पुरीषिणम्। सायकेन। हिरण्ययम्।
पुरु। सहस्रा। नि। शिशामि। दाशुषे। यत्। मा। सोमासः। उक्थिनः। अमन्दिषुः॥४॥

अहमेतं गव्ययं गोमयम् अश्व्यम् अश्वमयं[1] हिरण्ययं[2] हिरण्यालंकारोपेतं पुरीषिणम्। पुरीषमुदकं क्षीररूपम्। तद्वन्तं पशुं पशुसंबन्धिनम्। जात्येकवचनम्। पशुसंघमित्यर्थः। तं सायकेन आयुधेन अजयम्। तथा पुरु पुरूणि सहस्रा सहस्राणि शस्त्राणि नि शिशामि संस्करोमि दाशुषे हविर्दत्तवते[3] यजमानाय। वैरिविनाशायेत्यर्थः। कदेति उच्यते। यत् यदा मा मां सोमासः सोमाः उक्थिनः शस्त्रोपेताः सन्तः अथवा[4] सोमेन शस्त्रैश्चोपेता यजमानाः अमन्दिषुः तर्पयन्ति॥

अहमिन्द्रो न परा जिग्य इद्धनं न मृत्यवेऽव तस्थे कदा चन।
सोममिन्मा सुन्वन्तो याचता वसु न मे पूरवः सख्ये रिषाथन ॥ ५ ॥

अहम्। इन्द्रः। न। परा। जिग्ये। इत्। धनम्। न। मृत्यवे। अव। तस्थे। कदा। चन।
सोमम्। इत्। मा। सुन्वन्तः। याचत। वसु। न। मे। पूरवः। सख्ये। रिषाथन॥ ५ ॥

इन्द्रः सर्वस्य धनस्य स्वामी अहं धनम् आत्मीयं न परा जिग्य इत् नैव पराभावयामि। मदीयं धनं न पराभूयत इत्यर्थः। किंचाहं मृत्यवे सर्वेषां मारकाय कदा चन कदापि न अव तस्थे नावस्थितो भवामि। इन्द्रभक्ता न मृत्युभाजो भवन्ति किल किंतु वक्तव्यमिन्द्रस्य मृत्युविरहं। यस्मादेवं तस्मात् सोमं सुन्वन्तः हे यजमानाः वसु युष्मदपेक्षितं धनं मा इत् मामेव याचत। हे पूरवः मनुष्याः मे सख्ये न रिषाथन मा रिष्टा भवथ। मत्सख्यं मा विनाशयत॥ ॥ ५ ॥

अहमेताञ्छाश्वसतो द्वाद्वेन्द्रं ये वज्रं युधयेऽकृण्वत।
आह्वयमानाँ अव हन्मनाहनं दृळ्हा वदन्ननमस्युर्नमस्विनः ॥ ६ ॥

अहम्। एतान्। शाश्वसतः। द्वाऽद्वा। इन्द्रम्। ये। वज्रम्। युधये। अकृण्वत।
आऽह्वयमानान्। अव। हन्मना। अहनम्। दृळ्हा। वदन्। अनमस्युः। नमस्विनः॥ ६ ॥

अहम् इन्द्रः एतान् वक्ष्यमाणान् शाश्वसतः भृशं प्राणतः[5] प्रवृद्धबलान् शत्रून् द्वाद्वा द्वौ द्वौ। युग्मभूतानित्यर्थः[6]। तानहमसिति[7] संबन्धः। एतानित्युक्तं कानित्याह। ये शत्रवः इन्द्रं शत्रूणां दारकम्। इन्द्रः शत्रूणां दारयिता इति निरुक्तम् (निरु. १०. ८)। ईदृशं वज्रं वलिनं वज्रवन्तं[8] युधये युद्धाय अकृण्वत अकुर्वत तानेतानित्यर्थः। पुनः कीदृशान्। आह्वयमानान् एहि

१. स–एतद्रोलक्षणकर्मायमश्वमयं। २. त६.८-म४.५.६–हिरण्ययं हिरण्मयं। ३. त–दत्तवते। ४. स–महामथवा। ५. त-म१.४.६.७–प्रीणतः। ६. स–युग्मभूतानित्यर्थः। ७. त–तानेतानिति। ८. ग–वज्रवंतं मां।

युध्यस्वेत्याह्वयतः शत्रून् नमस्विनः नमनवतो बलात्कारिणः अनमस्युः अप्रणतिशीलः सन् एका दृढानि भयजनकानि स्थिराणि वचनानि वदन् अहम् हतवानस्मि ॥

अभीऽ३दमेकमेको अस्मि निष्षाळभी द्वा किमु त्रयः करन्ति ।
खले न पर्षान् प्रति हन्मि भूरि किं मा निन्दन्ति शत्रवोऽनिन्द्राः ॥ ७ ॥

अभि । इदम् । एकम् । एकः । अस्मि । निष्षाट् । अभि । द्वा । किम् । ऊँ इति । त्रयः । करन्ति ।
खले । न । पर्षान् । प्रति । हन्मि । भूरि । किम् । मा । निन्दन्ति । शत्रवः । अनिन्द्राः ॥ ७ ॥

अहम् इदम् इदानीम् एकं शत्रुम् एकः असहाय एव सन् अभि अस्मि अभिभवामि । किंच निष्षाट्[1] सपत्नानां सहमानोऽहं द्वा द्वावप्यसहायौ शत्रू अभि अस्मि । किमु किं वा त्रयः शत्रवः करन्ति कुर्वन्ति । तानप्यभिभवामीत्यर्थः । किं बहुना । खले न खलनिष्पादने यथा जीर्णशीर्णादिरनल्पानल्पायासेन प्रतिहन्ति कर्षकः तद्वत् पर्षान् निष्ठुरान् भूरि बहून् शत्रून् प्रति हन्मि । मा माम् अनिन्द्राः इन्द्ररहिता इन्द्रमजानन्त इन्द्रविरोधिनः शत्रवः मामिन्द्रं किं निन्दन्ति । निन्दितुमशक्ता इत्यर्थः । अत्र 'अभिभवामि' (निरु. ३. १०) इत्यादि निरुक्तं द्रष्टव्यम् ॥

अहं गुङ्गुभ्यो अतिथिग्वमिष्करमिषं न वृत्रतुरं विक्षु धारयम् ।
यत्पर्णयघ्न उत वा करञ्जहे प्राहं महे वृत्रहत्ये अशुश्रवि ॥ ८ ॥

अहम् । गुङ्गुऽभ्यः । अतिथिऽग्वम् । इष्करम् । इषम् । न । वृत्रऽतुरम् । विक्षु । धारयम् ।
यत् । पर्णयऽघ्ने । उत । वा । करञ्जऽहे । प्र । अहम् । महे । वृत्रऽहत्ये । अशुश्रवि ॥ ८ ॥

अहम् इन्द्रः गुङ्गुभ्यः एतन्नामकेभ्यो जनपदेभ्यो रक्षणाय अतिथिग्वम् अतिथिगोः पुत्रं दिवोदासनृपतिम् इष्करं निष्कर्तारं वृत्रतुरं शत्रूणां हिंसकं विक्षु प्रजासु मध्ये इषं न अन्नमिव तासामेवं यथा भोगाय भवति तद्वत्तस्यानीय धारयं धारितवानस्मि । कदेति उच्यते । यत् यदा पर्णयघ्ने पर्णयनामकस्यासुरस्य हननवति उत वा अपि च करञ्जहे एतन्नामकस्य हननोपेते महे महति वृत्रहत्ये संग्रामे अशुश्रवि श्रुतोऽभवम्[2] ॥

प्र मे नमी साप्य इषे भुजे भूद्गवामेषे सख्या कृणुत द्विता ।
दिद्युं यदस्य समिथेषु मंहयमादिदेनं शंस्यमुक्थ्यं करम् ॥ ९ ॥

प्र । मे । नमी । साप्यः । इषे । भुजे । भूत् । गवाम् । एषे । सख्या । कृणुत । द्विता ।
दिद्युम् । यत् । अस्य । सम्ऽइथेषु । मंहयम् । आत् । इत् । एनम् । शंस्यम् । उक्थ्यम् । करम् ॥ ९ ॥

मे मम मत्संबन्धी नमी । नामकस्तवनमः स्तोत्रम् । तदस्यास्तीति नमी स्तोता साप्यः सर्वैराश्रयणीयः सन् इषे अन्नाय भुजे भोगाय प्र भूत् प्रभवति । तं मत्स्तोतारं मनुष्याः गवामेषे अन्वेषणाय सख्या सख्याय च द्विता द्विविधं द्विप्रकाराय कृणुत कुर्वन्ति । गवां

1. त-भ-स निष्षाट् । 2. ग१-त-भ१.४.६.७-विश्रुतोभवं ।

दातारं[1] सखायं च[1] कुर्वन्तीत्यर्थः । यद्वा । गवामेव पृष्ठे स्थिता ऐधाय सख्याय शारीराय[2] लैङ्गिकाय च सख्याय कुर्वन्ति । कवेति उच्यते । ^यत् यदा ^अस्य मत्संबन्धिनः स्तोतुर्लब्धार्थं ^समिथेषु संग्रामेषु ^दिद्युम् आयुधं ^भरिय स्वीकुर्यामित्यर्थः । ^आदित् अनन्तरमेव ^नूनं स्तोतारं ^शंस्यं स्तुत्यम् ^उक्थ्यम् उक्थार्हं ^करम् प्रकर्षं करोमि ॥

प्र नेमस्मिन्ददृशे सोमो अन्तर्गोपा नेममाविरस्था कृणोति ।

स तिग्मशृङ्गं वृषभं युयुत्सन्द्रुहस्तस्थौ बहुले बद्धो अन्तः ॥ १० ॥

प्र । नेमस्मिन् । ददृशे । सोमः । अन्तः । गोपाः । नेमम् । आविः । अस्था । कृणोति ।

सः । तिग्मऽशृङ्गम् । वृषभम् । युयुत्सन् । द्रुहः । तस्थौ । बहुले । बद्धः । अन्तरिति ॥ १० ॥

^नेमस्मिन् । नेमशब्दोऽर्धपर्यायः[3] । यष्टा अयष्टा च द्वौ पुरुषौ युध्यन्तौ । तयोरेकस्मिन् यष्टरीत्यर्थः । तस्मिन् ^अन्तः ^सोमः ^ददृशे दृश्यते । तं ^नेमम् अर्धमेकं[4] ^गोपाः गोपायितेन्द्रः ^अस्था क्षेपणसाधनेन वज्रेण ^आविः ^कृणोति प्रकटयति । शत्रुभिरनभिभूतं करोतीत्यर्थः । ^सः यत्र सोमो न दृश्यते सः ^तिग्मशृङ्ग तीक्ष्णायुधे ^वृषभं बाणान् वर्षयन्तमिन्द्रेणानुगृहीतं प्रति ^युयुत्सन् योद्धुमिच्छन् ^द्रुहः द्रोग्धा ^बद्धः सन् ^बहुले अन्धकारे ^अन्तः तस्य मध्ये ^तस्थौ तिष्ठति । यद्वा एवं व्याख्येयम् । नेमस्मिन्निन्द्रभक्तेऽन्तः सोमो ददृशे । नेममन्यं गोपा स्वभक्तरक्षक इन्द्रोऽस्था अस्त्रा वज्रेणाविष्कृणोति । आविष्करोति । वज्रेण पीडयतीत्यर्थः । स नेमो द्रुहस्तिग्मशृङ्गं वृषभमिन्द्रं युयुत्सन् । शिष्टं समानम् ॥

आदित्यानां वसूनां रुद्रियाणां देवो देवानां न मिनामि धाम ।

ते मा भद्राय शवसे ततक्षुरपराजितमस्तृतमषाळ्हम् ॥ ११ ॥

आदित्यानाम् । वसूनाम् । रुद्रियाणाम् । देवः । देवानाम् । न । मिनामि । धाम ।

ते । मा । भद्राय । शवसे । ततक्षुः । अपराऽजितम् । अस्तृतम् । अषाळ्हम् ॥ ११ ॥

^आदित्यानां ^वसूनां ^रुद्रियाणां रुद्राणां यद्वा रुद्रपुत्राणां मरुतां च ^देवानां ^धाम स्थानं ^देवः इन्द्रः ^न ^मिनाति न हिनस्ति । ^ते[5] आदित्यादयः ^मा मां ^भद्राय ^शवसे ^ततक्षुः अनुगृह्णन्तु । ^अपराजितमस्तृतम् अहिंसितम् ^अषाळ्हम् अनभिभूतम् ॥ ॥ ६ ॥

'अहं दाम्' इत्येकादशर्चं सप्तमं सूक्तम् । वैकुण्ठ[6] ऋषिर्देवता च । द्वितीयैकादश्यौ[7] त्रिष्टुभौ । शिष्टा जगत्यः । अनुक्रान्तं च—'अहं दामन्त्योपान्त्ये च' इति । द्वितीये[8] रात्रिपर्याये[8] मैत्रावरुणस्येदं सूक्तम् । सूत्रितं च—'अहं दां पाता सुतमिन्द्रो अस्तु सोमम्' (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति ॥

अहं दां गृणते पूर्व्यं वस्वहं ब्रह्म कृणवं मह्यं वर्धनम् ।

अहं भुवं यजमानस्य चोदितायज्वनः साक्षि विश्वस्मिन्भरे ॥ १ ॥

---

१. त-म—दातारः सखायश्च । २. ग-त-म-मु—शरीराय । ३. म—नेमशब्दोऽर्धशब्दपर्यायः । ४. ग—अर्धमेव; त१.२.७.८-म—अर्धमेकः । ५. त—'ते' नास्ति । ६. ग-त१.२.६.७.८-म—वैकुण्ठ इन्द्र । ७. ग-त-म—तृतीयैकादश्यौ । ८. ग—अतिरात्रे द्वितीयपर्याये; त-मु—द्वितीये पर्याये; म—द्वितीये ।

अहम्। दाम्। गृणते। पूर्व्यम्। वसु। अहम्। ब्रह्म। कृणवम्। मह्यम्। वर्धनम्।
अहम्। भुवम्। यजमानस्य। चोदिता। अयज्वनः। साक्षि। विश्वस्मिन्। भरे॥ १॥

अहम् इन्द्रः गृणते स्तुवते पूर्व्यं मुख्यं वसु धनं दाम् अदाम्। अहम् एव ब्रह्म परिवृढं कर्म स्तुतिलक्षणं मह्यं वर्धनं कृणवं करोमि। स्तोतुः संबन्धि स्तोत्रं तस्मै धनं प्रयच्छन् मह्यमेव वर्धनं करोमीत्यर्थः। तथा अहं यजमानस्य मामुद्दिश्य यष्टुर्धनस्य चोदिता प्रेरकः भुवं भवामि। अयज्वनः अयष्टुः। अयष्टारमित्यर्थः। तं विश्वस्मिन् भरे सर्वस्मिन्नपि संग्रामे साक्षि अभिभवामि॥

मां धुरिन्द्रं नाम देवता दिवश्च ग्मश्चापां च जन्तवः।
अहं हरी वृषणा विव्रता रघू अहं वज्रं शवसे धृष्ण्वा ददे॥ २॥

माम्। धुः। इन्द्रम्। नाम। देवता। दिवः। च। ग्मः। च। अपाम्। च। जन्तवः।
अहम्। हरी इति। वृषणा। विऽव्रता। रघू इति। अहम्। वज्रम्। शवसे। धृष्णु। आ। ददे॥२॥

इन्द्रं नाम इन्द्रनामानं मां देवता देवानां मध्ये दिवः द्युलोकस्य। ग्मः पृथिव्या अपोऽन्तरिक्षम्। एतेषु लोकेषु जन्तवः जाताः मा मामेव धुः दधुः[1] धारयन्ति हविर्भिः स्तुतिभिश्च। अहं यज्ञगमनाय संग्रामगमनाय वा हरी हरितवर्णौ वृषणा पुंस्त्वोपेतौ विव्रता विविधकर्माणौ रघू लघू शीघ्रगामी अश्वौ नियोजयामि रथे। तथा अहं धृष्णु धर्षकं वज्रम् आयुधं शवसे बलाय आ ददे स्वीकरोमि[2]॥

अहमत्कं कवये शिश्नथं हथैरहं कुत्समावमाभिरूतिभिः।
अहं शुष्णस्य श्नथिता वधर्यमं न यो रर आर्यं नाम दस्यवे॥ ३॥

अहम्। अत्कम्। कवये। शिश्नथम्। हथैः। अहम्। कुत्सम्। आवम्। आभिः। ऊतिऽभिः।
अहम्। शुष्णस्य। श्नथिता। वधः। यमम्। न। यः। ररे। आर्यम्। नाम। दस्यवे॥३॥

अहम् इन्द्रः अत्कम् आच्छादकं शत्रुपुत्रं कवये उशनसः ऋषये तस्य सुखवासाय हथैः बहुप्रकारैः प्रहारैः[3] तस्याधनैरायुधैर्वा शिश्नथं ताडितवानस्मि। अथातिर्वधकर्मा। किंच अहं कुत्सम् एतन्नामकमृषिम् आभिः ऊतिभिः वधादिरूपैः[4]। 'कुत्साय शुष्णमशुषं नि बर्हीः' (ऋ. सं. ४. १६. १२) इत्यादि मन्त्रान्तरम्। रक्षणैः आवम् अरक्षम्। एवमेव कृतान्यपि रक्षणानीदानीमिव कृतानीत्यनुवदति। कुत्सार्थं शुष्णस्य एतन्नामकस्यासुरस्य श्नथिता हिंसिता। तस्य हननायेत्यर्थः। वधः वज्रं यमं प्रहरणाय नियमितवानस्मि। अपि च[5] अहम् आर्यम् आर्यसंबन्धि। आर्याणां देयमित्यर्थः। तादृशं नाम। उदकनामैतत्। नामकमुदकं दस्यवे शत्रवे उपक्षपयित्रे न ररे न दत्तवानस्मि। यद्वा। आर्यं पूज्यमित्यसाधारणं नाम दस्यवे न दत्तवानस्मि। अत्रेन्द्रस्यात्मस्तुतौ कुत्सरक्षणशुष्णवधादिकम् 'आवः कुत्समिन्द्र यस्मिञ्चाकन्' (ऋ. सं. १. ३३. १४) 'शुष्णं पिप्रुं कुयवं वृत्रमिन्द्र' (ऋ. सं. १. १०३. ८) इत्यादिषु बहुधा प्रपञ्चितम्। अतोऽत्र ग्रन्थविस्तरभयान्न वक्ष्यते॥

१. ग-त-भ५.६.८-मु–अधुः; भ१.२.४.७–'दधुः' नास्ति। २. भ१.२.७–स्वीकरिष्ये। ३. ग-भ४.६.७–'प्रहारैः' नास्ति। ४. ग-त-भ–कुत्सवधादिरूपैः। ५. त-भ२.८–'अपि च' नास्ति।

अहं पितेव वेतसूँरभिष्टये तुग्रं कुत्साय स्मदिभं च रन्धयम्।
अहं भुवं यजमानस्य राजनि प्र यद्भरे तुजये न प्रियाधृषे ॥ ४ ॥

अहम्। पिताऽइव। वेतसून्। अभिष्टये। तुग्रम्। कुत्साय। स्मत्ऽइभम्। च। रन्धयम्।
अहम्। भुवम्। यजमानस्य। राजनि। प्र। यत्। भरे। तुजये। न। प्रिया। आऽधृषे ॥ ४ ॥

अहम् इन्द्रः पितेव पिता पुत्रायेव स यथा तस्मै निर्वोढा धनमभिमतं देयं प्रयच्छति तद्वत् वेतसून् एतन्नामकान् जनपदान्[1] अभिष्टये अभीप्सते कुत्साय महर्षये तुग्रं स्मदिभं च रन्धयं वशमनयम्। अहं यजमानस्य राजनि राजनार्थं भुवम् अभवम्। समर्थ इति शेषः। यत् यस्मात् तुजये न पुत्रायेव पिता तस्मै यजमानाय आधृषे शत्रूणां धर्षणाय प्रिया प्रियाणि प्र भरे प्रभरामि[2] तस्माद्यजमानस्य राजनि भुवमिति संबन्धः ॥

अहं रन्धयं मृगयं श्रुतर्वणे यन्माजिहीत वयुना चनानुषक्।
अहं वेशं नम्रमायवेऽकरमहं सव्याय पड्गृभिमरन्धयम् ॥ ५ ॥

अहम्। रन्धयम्। मृगयम्। श्रुतर्वणे। यत्। मा। अजिहीत। वयुना। चन। आनुषक्।
अहम्। वेशम्। नम्रम्। आयवे। अकरम्। अहम्। सव्याय। पड्गृभिम्। अरन्धयम् ॥ ५ ॥

अहम् इन्द्रः मृगयम् एतन्नामकमसुरं श्रुतर्वणे एतन्नामकाय महर्षये रन्धयम्। रध्यतिर्वशगमने। वशमनयम्। यत् यस्मात् श्रुतर्वा मा माम् अजिहीत। 'ओहाङ् गतौ'। आगच्छत्। तद्वोच्यते। वयुना प्रज्ञानेन स्तोत्रेण आनुषक् अनुषक्तोऽभूत्। चन इति पूरणः। अहं वेशम् एतन्नामानं नम्रं प्रह्वं अकरम्[3] अकार्षम्। करोतेर्लुङि 'कृमृदृरुहिभ्यः' इति च्लेरङ्। अडभावश्छान्दसः। अहं सव्याय एतन्नामकाय पड्गृभिम् एतन्नामकम् अरन्धयं वशमनयम् ॥ ॥ ७ ॥

अहं स यो नववास्त्वं बृहद्रथं सं वृत्रेव दासं वृत्रहारुजम्।
यद्वर्धयन्तं प्रथयन्तमानुषग्दूरे पारे रजसो रोचनाकरम् ॥ ६ ॥

अहम्। सः। यः। नवऽवास्त्वम्। बृहत्ऽरथम्। सम्। वृत्राऽइव। दासम्। वृत्रऽहा। अरुजम्।
यत्। वर्धयन्तम्। प्रथयन्तम्। आनुषक्। दूरे। पारे। रजसः। रोचना। अकरम् ॥ ६ ॥

अहम् इन्द्रः सः[4] अस्मि[4] यः अहं नववास्त्वं बृहद्रथं च वृत्रेव वृत्रमिव दासम् उपक्षपयितारमिव नववास्त्वं बृहद्रथं च अरुजम् अहं भग्नमकरवम्। 'रुजो भङ्गे'। यत् यदा वर्धयन्तं वर्धमानं प्रथयन्तं प्रथमानं चोभौ शत्रू आनुषक् अनुषक्तः सन् रोचना रोचनस्य रजसः लोकस्य दूरे पारे अकरं कृतवानस्मि ॥

अहं सूर्यस्य परि याम्याशुभिः प्रैतशेभिर्वहमान ओजसा।
यन्मा सावो मनुष आह निर्णिज ऋधक्कृषे दासं कृत्व्यं हथैः ॥ ७ ॥

१. भ–'जनपदान्' नास्ति। २. भ–प्रभराणि। ३. त-भ१.४–अकरं। ४. त१.२.७-भ–'सः अस्मि' नास्ति।

अहम् । सूर्यस्य । परि । यामि । आशुऽभिः । प्र । एतशेभिः । वहमानः । ओजसा ।
यत् । मा । सावः । मनुषः । आह । निःऽनिजे । ऋधक् । कृषे । दासम् । कृत्व्यम् । हथैः ॥७॥

अहं सूर्यस्य देवस्य आशुभिः शीघ्रगामिभिः एतशेभिः[1] एतशवर्णैरश्वैः वहमानः उह्यमानः ओजसा आत्मीयेन बलेन प्रकर्षेण परि यामि परिगच्छामि सूर्यात्मना । किंच यत् यदा मा मां मनुषः मनुष्यस्य सावः सोमाभिषवः आह ब्रूते । आह्वयतीत्यर्थः । किमर्थमाह । निर्णिजे । निर्णिगिति रूपनाम । यज्ञस्वरूपायेत्यर्थः । तदानीं कृत्व्यं कर्तव्यम् । हन्तव्यमित्यर्थः । दासम् उपक्षपयितारं शत्रुं हथैः हननसाधनैः[2] ऋधक्कृषे पृथक्करोमि । ऋधगित्ययं पृथग्भावे ॥

अहं सप्तहा नहुषो नहुष्टरः प्राश्रावयं शवसा तुर्वशं यदुम् ।
अहं न्य१न्यं सहसा सहस्करं नव व्राधतो नवतिं च वक्षयम् ॥ ८ ॥

अहम् । सप्तऽहा । नहुषः । नहुःऽतरः । प्र । अश्रवयम् । शवसा । तुर्वशम् । यदुम् ।
अहम् । नि । अन्यम् । सहसा । सहः । करम् । नव । व्राधतः । नवतिम् । च । वक्षयम् ॥८॥

अहं सप्तहा सप्तसंख्याकानां शत्रुपुरां हन्ता । 'सप्त यत्पुरः शर्म शारदीः' (ऋ. सं. १. १७४. २) इत्युक्तम् । यद्वा । सप्त नमुच्यादीन् हतवान् । किंच नहुषः बन्धकस्यापि नहुष्टरः बन्धकतरोऽहं शवसा बलेन तुर्वशं यदुं च प्राश्रावयं शत्रुसंबन्धिविजयादिप्रदानेन प्रख्यापितवानस्मि । तौ यथा लोके श्रुतौ भवतः तथाकार्षमित्यर्थः । किंच अहम् अन्यं चास्मत्स्तोतारं सहसा बलेन सहः बलिनं करम् अकार्षम् । करोतेर्लुङि 'कृमृदृरुहिभ्यः' इति च्लेरङ् । अडभावः । किंच नव नवसंख्याकाः नवतिं च नवतिसंख्याकाश्च । नवोत्तरनवतिमित्यर्थः । कथंभूताः । व्राधतः वर्धमानाः वक्षयम् अवाहम् । व्यनाशयमित्यर्थः ॥

अहं सप्त स्रवतो धारयं वृषा द्रवित्न्वः पृथिव्यां सीरा अधि ।
अहमर्णांसि वि तिरामि सुक्रतुर्युधा विदं मनवे गातुमिष्टये ॥ ९ ॥

अहम् । सप्त । स्रवतः । धारयम् । वृषा । द्रवित्न्वः । पृथिव्याम् । सीराः । अधि ।
अहम् । अर्णांसि । वि । तिरामि । सुऽक्रतुः । युधा । विदम् । मनवे । गातुम् । इष्टये ॥ ९ ॥

वृषा वर्षकः अहं सप्त स्रवतः स्रवन्तीर्नदीः धारयम् अधारयम् । [illegible] । द्रवित्न्वः द्रवणशीलाः । 'वा छन्दसि' इति पूर्वसवर्णदीर्घाभावः । सीराः सरणशीलाः । कुत्र । पृथिव्याम् । सुक्रतुः शोभनकर्मा अहम् अर्णांसि उदकानि वि तिरामि प्रयच्छामि । किंच मनवे मनुष्याय इष्टये तस्य गमनाय गातुं मार्गं युधा संप्रहारेण । निरोधपरिहारेणेत्यर्थः । विदम् अलम्भयम् । प्रापयमित्यर्थः । विदेर्लाभार्थस्य 'पुषादि' (पा. सू. ३. १. ५५) इत्यादिना च्लेरङ् ॥

अहं तदासु धारयं यदासु न देवश्चन त्वष्टाधारयद्रुशत् ।
स्पार्हं गवामूधःसु वक्षणास्वा मधोर्मधु श्वात्र्यं सोममाशिरम् ॥ १० ॥

अहम् । तत् । आसु । धारयम् । यत् । आसु । न । देवः । चन । त्वष्टा । अधारयत् । रुशत् ।
स्पार्हम् । गवाम् । ऊधःऽसु । वक्षणासु । आ । मधोः । मधु । श्वात्र्यम् । सोमम् । आऽशिरम् ॥१०॥

१. त१.२.३-म-प्रैतशेभिः । २. त२.४.६.७-म-हननैः ।

अहं तत् प्रसिद्धं पयः आसु गोषु धारयं कृतवानस्मि । 'धृञ्[1] धारणे' । अस्यैतद् रूपम् । यत् पयः आसु गोषु देवः त्वष्टा देवशिल्पी सूर्यो वा देवः न नकिः धारयत् धर्तुं नाशकोत् । कीदृक् पयोऽधारयमिति चेत् उच्यते । ईड्यात् ईड्यं स्पार्हं स्पृहणीयम् । केषु प्रदेशेष्विति उच्यते । गवामूधःसु उन्नततरेषु गवां पयोधारणप्रदेशेषु । किंच मधु[2] उदकं वक्षणासु । नदीनामैतत् । वहनशीलासु नदीषु धारयामित्यनुषज्यते । नद्युदकधारणस्याप्यधिकृत्यते । आ अग्नेः आ उदकोत्पत्तेः । आगामिवर्षासमयपर्यन्तमित्यर्थः । कीदृशं मधिवासि तदुच्यते । आश्यम् । आश्वमिति क्षिप्रनाम । क्षिप्रगमनार्हम् । यद्वा । आश्यमित्युत्तरत्र संबध्यते । आश्यं सुखावहं सोमं प्रति आशिरं धारयम् ॥

एवा देवाँ इन्द्रो विव्ये नॄन् प्र च्यौत्नेन मघवा सत्यराधाः ।
विश्वेत्ता ते हरिवः शचीवोऽभि तुरासः स्वयशो गृणन्ति ॥ ११ ॥

एव । देवान् । इन्द्रः । विव्ये । नॄन् । प्र । च्यौत्नेन । मघऽवा । सत्यऽराधाः ।
विश्वा । इत् । ता । ते । हरिऽवः । शचीऽवः । अभि । तुरासः । स्वऽयशः । गृणन्ति ॥ ११ ॥

अथान्त्येन्द्र इन्द्रभावं परित्यज्य ऋषिभावेनाह । एव एवमुक्तप्रकारेण देवान् नॄन् च इन्द्रः देवः प्र विव्ये प्रकर्षेण गमयति । 'तस्मात्पराचीः प्रजाः प्र वीयन्ते प्रतीचीर्जायन्ते' (तै. सं. २. ३. १. ४) इति ब्राह्मणम् । किमन्यसहायेन नेत्याह । च्यौत्नेन स्वकीयेन बलेन । कीदृश इन्द्रः । मघवा धनवान् सत्यराधाः सत्यधनः । अथ प्रत्यक्षेणाह । हे हरिवः हरिभ्यां तद्वन् शचीवः कर्मवन् हे स्वयशः स्वायत्तकीर्तेऽसवन् चेन्द्र ता तानि विश्वा सर्वाणि कर्माणि ते तव संबन्धीनि येषु कर्मसु तुरासः त्वरमाणा ऋत्विजः अभि गृणन्ति अभिष्टुवन्ति ॥ ॥ ८ ॥

'प्र वो महे' इति सप्तर्चमष्टमं सूक्तम् । आदितो द्वे जगत्यौ । 'कं ते नरः' इत्यादिके द्वे अभिसारिण्यौ । आदितो द्वौ दशाक्षरौ ततो द्वौ द्वादशकौ साभिसारिणी । तदुक्तं—'वैराजौ जागतौ चाभिसारिणी' (अनु ९. ४) इति । ततस्त्रिष्टुबेका । ततो द्वे जगत्यौ । पूर्ववदनुवर्तते । तथा चानुक्रान्तं—'प्र वो महे सप्त द्विजगत्याद्यन्ते कं तेऽभिसारिण्यौ' इति । महाव्रते निष्केवल्य एतत्सूक्तं निविद्धानम् । सूत्रितं च—'प्र वो महे मन्दमानायान्धस इति निविद्धानम्' (ऐ. आ. ५. ३. १) इति ॥

प्र वो महे मन्दमानायान्धसोऽर्चा विश्वानराय विश्वाभुवे ।
इन्द्रस्य यस्य सुमखं सहो महि श्रवो नृम्णं च रोदसी सपर्यतः ॥ १ ॥

प्र । वः । महे । मन्दमानाय । अन्धसः । अर्च । विश्वानराय । विश्वऽभुवे ।
इन्द्रस्य । यस्य । सुऽमखम् । सहः । महि । श्रवः । नृम्णम् । च । रोदसी इति । सपर्यतः ॥ १ ॥

हे स्तोतः वः त्वम्[3] । पूजार्थं बहुवचनम् । महे महते अन्धसः । अन्धसेत्यर्थः । सोमेन मन्दमानाय मोदमानाय विश्वानराय सर्वस्य नेत्रे[4] । 'नरे संज्ञायाम्' इति सांहितिको दीर्घः । विश्वाभुवे सर्वस्य भावयित्रे मह्यमिन्द्राय प्र अर्च । अर्चतिः स्तुतिकर्मा । प्रोच्चारय । यस्य मम

१. ग-त-भ-मु-धृ । २. ग-मधुरसं; त-भ-मधु मधुरं । ३. त-भ१ मु-त्वमित्यर्थः; भ१.४-त्वर्थः; भ२-त्वदर्थः । ४. त१.२.३-भ-नेत्रे विश्वाभुवे ।

इन्द्रस्य द्युम्नं सुष्ठु मंहनीयं सहः बलं महि महत् श्रवः अन्नं नृम्णं सुखं[1] च रोदसी द्यावापृथिव्यौ सपर्यतः पूजयतः । तस्मा इन्द्राय प्रार्चेति समन्वयः ॥

सो चिन्नु सख्या नर्य इनः स्तुतश्चर्कृत्य इन्द्रो मावते नरे ।
विश्वासु धूर्षु वाजकृत्येषु सत्पते वृत्रे वाप्स्व१भि शूर मन्दसे ॥ २ ॥

सः । चित् । नु । सख्या । नर्यः । इनः । स्तुतः । चर्कृत्यः । इन्द्रः । माऽवते । नरे ।
विश्वासु । धूःऽसु । वाजऽकृत्येषु । सत्ऽपते । वृत्रे । वा । अप्ऽसु । अभि । शूर । मन्दसे ॥ २ ॥

सो चिन्नु स खलु इन्द्रः सख्या सखिभूतेन निमित्तेन नर्यः नृभ्यो हितः इनः सर्वस्येश्वरः स्तुतः सर्वैरभिष्टुतः । सख्या स्तुत इति वा संबन्धः । मावते मत्सदृशाय नरे नराय[2] चर्कृत्यः[3] पुनःपुनः कर्तव्यः । परिचरणीय इत्यर्थः । अथ प्रत्यक्षवादः । हे सत्पते सतां पालकेन्द्र स त्वं विश्वासु सर्वासु धूर्षु वोढव्येषु[4] कार्यभारेषु वाजकृत्येषु च बलकृत्येषु च वृत्रे वाप्सु मेघे वर्तमानेषूदकेषु च निमित्तेषु हे शूर त्वम् अभि मन्दसे अभिष्टूयसे ॥

के ते नर इन्द्र ये त इषे ये ते सुम्नं सधन्य१मियक्षान् ।
के ते वाजायासुर्याय हिन्विरे के अप्सु स्वासूर्वरासु पौंस्ये ॥ ३ ॥

के । ते । नरः । इन्द्र । ये । ते । इषे । ये । ते । सुम्नम् । सऽधन्यम् । इयक्षान् ।
के । ते । वाजाय । असुर्याय । हिन्विरे । के । अप्ऽसु । स्वासु । उर्वरासु । पौंस्ये ॥ ३ ॥

हे इन्द्र ते के नरः के मनुष्या इति प्रश्नः । ते महान्तो मया ज्ञातव्या इत्यभिप्रायः । प्रष्टव्यानाह । ये नराः ते तव इषे अन्नाय प्रभवन्तीति शेषः । ये च ते सुम्नं सुखं त्वदीयं सधन्यं धनयुक्तम् इयक्षान् गच्छन्ति । इयक्षतिर्गतिकर्मा । त्वदीयमर्थं सुखं धनं च ये लभन्ते ते के महात्मान इति । किंच के[5] ते तव असुर्याय असुरसंबन्धिने तेषां वधनिमित्ताय वाजाय बलाय हिन्विरे[6] प्रेरयन्ति सोमादि हविः । के वा अप्सु स्वासु स्वापेक्षितेषूदकेषु उर्वरासु सर्वसस्याढ्यासु भूमिषु पौंस्ये पुंस्त्वे चेति तेषु[7] निमित्तभूतेषु हविः प्रेरयन्तीत्यनुवर्तते । उक्तविधा महान्तो दुर्लभा इति भावः ॥

'भुवस्त्वमिन्द्र' इति दर्शपूर्णमासयोर्माहेन्द्रस्य हविषो याज्या । सूत्रितं च—'महाँ इन्द्रो य ओजसा भुवस्त्वमिन्द्र ब्रह्मणा महान्' (आश्व. श्रौ. १. ६) इति । देवसुवां हविःष्विन्द्रस्य ज्येष्ठस्यैषैव[8] याज्या । 'भुवस्त्वमिन्द्र ब्रह्मणा महाननमीवास इळया' (आश्व. श्रौ. ४. ११) इति हि सूत्रितम् । एषैव भूताख्येकाहे निष्केवल्ये सूक्तमुखीया । सूत्रितं च—'शास्यमुक्थं बृहस्पतिसवेन त्वं भुवः प्रतिमानं पृथिव्या भुवस्त्वमिन्द्र ब्रह्मणा महान्' (आश्व. श्रौ. ९. ५) इति ॥

भुवस्त्वमिन्द्र ब्रह्मणा महान्भुवो विश्वेषु सवनेषु यज्ञियः ।
भुवो नॄँश्च्यौत्नो विश्वस्मिन्भरे ज्येष्ठश्च मन्त्रो विश्वचर्षणे ॥ ४ ॥

१. त-अ—'सुखं' नास्ति, मु—धनं । २. ग—अंकमाय; त-अ-मु—नराय । ३. ग-त-अ२.५.६.८-मु—चर्कृत्यः कर्तव्यः । ४. त-अ—वोढव्येषु । ५. ग-त-अ-मु—'के' नास्ति । ६. ग-त-अ—के हिन्विरे । ७. ग-त४.६.अ६-मु- च एतेषु; त१.२.३.७-अ४.८—चेतिषु । ८ ग-त१.२-अ—ज्येष्ठस्यैवमेव ।

भुवः । त्वम् । इन्द्र । ब्रह्मणा । महान् । भुवः । विश्वेषु । सवनेषु । यज्ञियः ।
भुवः । नॄन् । च्यौत्नः । विश्वस्मिन् । भरे । ज्येष्ठः । च । मन्त्रः । विश्वऽचर्षणे ॥ ४ ॥

हे इन्द्र त्वं ब्रह्मणा अस्मत्कृतेन परिवृढेन स्तोत्रेण महान् भुवः अभवः । भवतेर्लेटि 'भूसुवोस्तिङि' इति गुणप्रतिषेधे उवङादेशः । तथा विश्वेषु सर्वेषु सवनेषु यज्ञियः यज्ञार्हः भुवः अभवः । तथा विश्वस्मिन् सर्वस्मिन् भरे संग्रामे नॄन् नेतॄणां शत्रूणां च्यौत्नः च्यावयिता भुवः । हे विश्वचर्षणे सर्वस्य द्रष्टरिन्द्र मन्त्रः मन्त्रयितव्यस्त्वं ज्येष्ठश्च अभवः सर्वेषां मध्ये ॥

अवा नु कं ज्यायान्यज्ञवनसो महीं त ओमात्रां कृष्टयो विदुः ।
असो नु कमजरो वर्धाश्च विश्वेदेता सवना तूतुमा कृषे ॥ ५ ॥

अव । नु । कम् । ज्यायान् । यज्ञऽवनसः । महीम् । ते । ओमात्राम् । कृष्टयः । विदुः ।
असः । नु । कम् । अजरः । वर्धाः । च । विश्वा । इत् । एता । सवना । तूतुमा । कृषे ॥ ५ ॥

हे इन्द्र त्वं ज्यायान् प्रशस्यतरस्त्वं यज्ञवनसः संभक्तयज्ञान् स्तोतॄन् नु कं क्षिप्रम् अव रक्ष । अध्येतारो नु कमिति पदद्वयं कुर्वन्ति तथापि हिकं नुकमित्यादीनि नवोत्तराणि पदान्युक्त-वान् यास्काचार्यः (नि. ३. १२)। अतः केवलानां हिकं[1] नुकमित्येवमादीनां[2] यावानर्थः स एव[3] विशिष्टानामपि । तैत्तिरीया (तै. सं. १.२.१३ २) अप्येकमेव पदं कुर्वन्ति । भवेद्युक्तम् । इन्द्रस्या-वनप्रसिद्धिं दर्शयति । हे इन्द्र ते तव ओमात्रां[3] रक्षणं महीं महत् विदुः कृष्टयः मनुष्या ऋषयः । ओमात्राम् । अम गत्यादिषु । औणादिक आत्रन्प्रत्ययः । छान्दस उमादेशः । किंच त्वम् अजरः जरारहितः असः भव । नु कं क्षिप्रं वर्धाश्च वर्धस्व च हविराज्यादिना[4] । किंच विश्वेत् सर्वाण्यपि एता एतानि सवना सवनानि तूतुमा तूर्णानि कृषे करोषि ॥ कृषे । छान्दसे लिटि 'छन्दसि वा' इति द्विर्वचनाभावः ॥

एता विश्वा सवना तूतुमा कृषे स्वयं सूनो सहसो यानि दधिषे ।
वराय ते पात्रं धर्मणे तना यज्ञो मन्त्रो ब्रह्मोद्यतं वचः ॥ ६ ॥

एता । विश्वा । सवना । तूतुमा । कृषे । स्वयम् । सूनो इति । सहसः । यानि । दधिषे ।
वराय । ते । पात्रम् । धर्मणे । तना । यज्ञः । मन्त्रः । ब्रह्म । उत्ऽयतम् । वचः ॥ ६ ॥

हे इन्द्र एता एतानि विश्वा सर्वाणि सवना[5] सवनानि तूतुमा तूर्णानि कृषे करोषि । एतानीत्युक्तं कानीति तत्राह । हे सहसः बलस्य सूनो पुत्र । बलवन्नित्यर्थः । स्वयं यानि[6] दधिषे धारयसि । हे इन्द्र ते तव वराय शत्रूणां वारकाय ते तव स्वभूतं पात्रं रक्षणं भवत्व-स्माकम् । किंच धर्मणे धारणाय तना धनं भवत्विति शेषः । किंच तुभ्यं[7] यज्ञो मन्त्रः । इज्यते-ऽनेनेति यज्ञकरणसाधनभूतो मन्त्रः । यजुरित्यर्थः । ब्रह्म परिवृढम् । शस्त्रमित्यर्थः । तदुभयात्मकं वचः उद्यतं भवतीति शेषः ॥

१. त-भ४.६.८–हितुसु इत्येवमादीनां । २. त३.४.५.६-भ–च । ३. ग-त-भ१.२.४.६.८– 'ओमात्रां' नास्ति । ४. ग–°राज्यादिना । वृधु वृद्धौ । लेटिरूपं; त३-भ१.२-पुस्तकेषु '°राज्यादिना' इत्यस्यानंतरं कियांश्चिदवकाशोऽस्ति । ५. ग-भ–'सवना' नास्ति । ६. त-भ-मु–यानि सवनानि । ७. त१.२.६.८-भ१.२.६.७.८–'तुभ्यं' नास्ति ।

ये ते विप्र ब्रह्मकृतः सुते सचा वसूनां च वसुनश्च दावने ।
प्र ते सुम्नस्य मनसा पथा भुवन्मदे सुतस्य सोम्यस्यान्धसः ॥ ७ ॥

ये । ते । विप्र । ब्रह्मऽकृतः । सुते । सचा । वसूनाम् । च । वसुनः । च । दावने ।
प्र । ते । सुम्नस्य । मनसा । पथा । भुवन् । मदे । सुतस्य । सोम्यस्य । अन्धसः ॥ ७ ॥

हे विप्र मेधाविन्निन्द्र ते तुभ्यं ये ब्रह्मकृतः स्तोत्रकर्तारो हविष्कर्तारो वा स्तोतारः सचा संघीभूताः सुते सोमेऽभिषुते वसूनां बहूनां धनानां वसुनश्च एकस्य निवासयोग्यस्य धनस्य च दावने दानाय परिचरन्तीति शेषः । अत्र वसूनामिति बहुवचनेन ऐहिकभोगसाधनानि[1] धनानि[2] अभिप्रेतानि । एकवचनान्तेन च निवासयोग्यं स्वर्गाख्यं धनमभिप्रेतमित्यवगन्तव्यम् । ते अनुष्ठातारः सुम्नस्य सुखस्य लाभाय मनसा पथा मनोमार्गेण । स्तोत्रकर्मणेत्यर्थः । प्र भुवन् प्रभवन्तु । उक्तसुखलाभाय योग्या भवन्त्वित्यर्थः । कदेति उच्यते । सुतस्य अभिषुतस्य सोम्यस्य सोमसंबन्धिनः अन्धसः अन्नस्य मदे सति ॥ ॥ ९ ॥

‘ महत्तत् ’ इति नवर्चं नवमं सूक्तम् । वज्रभूतेन वषट्कारेण देवानां हविर्वहनेन च हतेषु भ्रातृषु कनिष्ठः सौचीको नामाग्निर्वषट्कारहविर्वहनाभ्यां भीतो देवेभ्यो निर्गत्यापः प्राविशत् । स च मत्स्यैः प्रदर्शितः सन्नन्वेष्टुमागतैर्देवैः सहेदमादिसूक्तत्रयेण संवादं कृतवान् । अस्य सूक्तस्य द्वितीयादियुग्मतस्तो ‘ विश्वे देवाः शास्तन ’ इति षडृचमुत्तरसूक्तं चेति दशर्चोऽग्निवाक्यम् । अयुजः प्रथमाद्याः पञ्चर्चो ‘ यमैच्छाम मनसा ’ इत्येकादशर्चमुत्तरसूक्तं च देवानां वाक्यम् । तत्र ‘ तदस्य चक्षुः प्रथमं मसीय ’ इति द्व्यृचमग्नेर्वाक्यम् । अतोऽग्निवाक्येषु देवा देवताग्निर्ऋषिः । देवोक्तिष्वग्निर्देवता देवा ऋषयः । अनादेशपरिभाषयेदमुत्तरे च द्वे त्रैष्टुभे विशेषानभिधानात्[3] । तथा चानुक्रान्तं—‘ वषट्कारेण वृक्णेषु भ्रातृषु सौचीकोऽग्निरपः प्रविश्य देवैः समवदत्तुत्तरैस्त्रिभिर्महत्सवाद तत्र[4] युजोऽग्निवाक्यं विश्व इत्युत्तरं षट्कमयुजः देवानां यमैच्छामेत्युत्तरं चैकादशकं तदन्तेन तु द्व्यृचोऽग्नेः[5] ’ इति । गतो विनियोगः । सूक्तत्रयोक्तार्थे तैत्तिरीयब्राह्मणम्—‘ अग्नेस्त्रयो ज्यायांसो भ्रातर आसन् ते देवेभ्यो हव्यं वहन्तः प्रामीयन्त सोऽग्निरबिभेदित्थं वाव स्य आर्तिमारिष्यतीति स निलायत सोऽपः प्राविशत् देवताः[6] प्रैषमैच्छन् ’ (तै. सं. २. ६. ६) इत्यादि । तत्राग्निं देवा अभिमाहुः ॥

महत्तदुल्बं स्थविरं तदासीद्येनाविष्टितः प्रविवेशिथापः ।
विश्वा अपश्यद्बहुधा ते अग्ने जातवेदस्तन्वो देव एकः ॥ १ ॥

महत् । तत् । उल्बम् । स्थविरम् । तत् । आसीत् । येन । आऽविष्टितः । प्रऽविवेशिथ । अपः ।
विश्वाः । अपश्यत् । बहुधा । ते । अग्ने । जातऽवेद । तन्वः । देवः । एकः ॥ १ ॥

तत् उल्बं वक्ष्यमाणं तत् प्रावरणं महत् स्थविरम् अत्यन्तं स्थूलं च तत् तत् आसीत् येन उल्बेन आविष्टितः आवेष्टितः सन् हे अग्ने प्रविवेशिथापः उदकानि प्रविष्टवानसि । हे अग्ने

१. ग-त१.२.३.६.७.८-म१.२.४ ७–भोगसाधनधनानि; त४.५-म६ भोगसाधनानि । २. ग-त-म-मु–स्तोत्रेण कर्मणेत्यर्थः । ३. ग–°भिधानात् उत्तरसूक्त अष्टमीवर्जं चतस्रः पञ्चमी जगत्यः । ४. ग-त७-अनु–अत्र । ५. ग–द्व्यृचोऽग्नेस्तत्तुमाद्य जगत्याष्टमीवर्जं; अनु–द्व्यृचोऽग्नेस्तत्तुमाद्या जगत्योऽष्टमीवर्जम् । ६. त१.२.३.७-म१.२.४.८–देवा ।

जातवेदः जातप्रज्ञ ते विश्वाः सर्वाः तन्वः तनूः सर्वाण्यङ्गानि बहुधा बहुप्रकारम् एकः देवः अपश्यत् दृष्टवान् ॥

को मा ददर्श कतमः स देवो यो मे तन्वो बहुधा पर्यपश्यत् ।
क्वाह मित्रावरुणा क्षियन्त्यग्नेर्विश्वाः समिधो देवयानीः ॥ २ ॥

कः । मा । ददर्श । कतमः । सः । देवः । यः । मे । तन्वः । बहुधा । परिऽअपश्यत् ।
क्व । अह । मित्रावरुणा । क्षियन्ति । अग्नेः । विश्वाः । सम्ऽइधः । देवऽयानीः ॥ २ ॥

इदमग्नेर्वाक्यम् । एको देवोऽपश्यदित्युक्ते पृच्छति । को मा मां ददर्श दृष्टवान् । स देवः कतमः यो मे मम तन्वः तनूः बहुधा बहुप्रकारं स्थिताः पर्यपश्यत् परिदृष्टवान् । हे मित्रावरुणा मित्रावरुणौ अग्नेः मम विश्वाः सर्वाः समिधः दीप्ताः देवयानीः देवयानसाधनभूताः तन्वो दृष्टा इत्युक्तं यदि दृष्टास्तर्हि क्व क्षियन्ति क निवसन्तीत्येवं देवानां पुरतो वर्तमानौ मित्रावरुणावाहाग्निः ॥

ऐच्छाम त्वा बहुधा जातवेदः प्रविष्टमग्ने अप्स्वोषधीषु ।
तं त्वा यमो अचिकेच्चित्रभानो दशान्तरुष्यादतिरोचमानम् ॥ ३ ॥

ऐच्छाम । त्वा । बहुधा । जातऽवेदः । प्रऽविष्टम् । अग्ने । अप्ऽसु । ओषधीषु ।
तम् । त्वा । यमः । अचिकेत् । चित्रभानो इति चित्रऽभानो ।
दशऽअन्तरुष्यात् । अतिऽरोचमानम् ॥ ३ ॥

एवमग्निना पृष्टा देवा अग्निं ब्रुवन्ति । हे जातवेदः जातप्रज्ञ अग्ने त्वा त्वाम् अनु ऐच्छाम । कीदृशं त्वाम् अप्सु उदकेषु ओषधीषु च बहुधा प्रविष्टम् । अन्विष्य च तं तादृशमप्सुविष्टं त्वा त्वां यमः देवः अचिकेत् ज्ञातवान् हे चित्रभानो चायनीयरश्मे । कुत्र स्थितं ज्ञातवानिति तदुच्यते । दशान्तरुष्यात् । अन्तरुष्यं गूढमन्तर्वासस्थानं तच्च स्थानं दशसंख्योपेतम् । तादृशं स्थानम् अतिरोचमानम् अतीव प्रकाशमानम् । अग्नेर्हि गूढानि दश स्थानानि भवन्ति । पृथिव्यादयस्त्रयो लोका अग्निवाय्वादित्यात्मको देवा आप ओषधयो वनस्पतयः प्राणिशरीरमिति दश स्थानानि ॥

होत्रादहं वरुण बिभ्यदायं नेदेव मा युनजन्नत्र देवाः ।
तस्य मे तन्वो बहुधा निविष्टा एतमर्थं न चिकेताहमग्निः ॥ ४ ॥

होत्रात् । अहम् । वरुण । बिभ्यत् । आयम् । न । इत् । एव । मा । युनजन् । अत्र । देवाः ।
तस्य । मे । तन्वः । बहुधा । निऽविष्टाः । एतम् । अर्थम् । न । चिकेत । अहम् । अग्निः ॥ ४ ॥

अथवा देवा मां ज्ञातवन्त इति निश्चित्य गूहनस्य प्रयोजनमाह । हे वरुण देव अहं होत्रात् होतृत्वात्[1] । हविर्वहनादित्यर्थः । तस्मात् बिभ्यत् आयम् आगतवानस्मि । अतः मा माम् एव एवं पूर्वप्रकारेण अत्र अस्मिन् हविर्वहने नेत् युनजन् नैव योजयन्तु देवाः । तस्य

१. तन.५,६.८–भ४.५,६.८—इत्यात् ।

ताभ्यामस्य बिभ्यतः मे तन्वो बहुधा निविष्टाः अप्सु । एतमर्थम् एतद्धविर्वहनकार्यम् अग्निः अहं न चिकेत न बुध्ये नाङ्गीकरोमि ॥

एहि मनुर्देवयुर्यज्ञकामोऽरंकृत्या तमसि क्षेष्यग्ने ।
सुगान्पथः कृणुहि देवयानान् वह हव्यानि सुमनस्यमानः ॥ ५ ॥

आ । इहि । मनुः । देवऽयुः । यज्ञऽकामः । अरम्ऽकृत्य । तमसि । क्षेषि । अग्ने ।
सुऽगान् । पथः । कृणुहि । देवऽयानान् । वह । हव्यानि । सुऽमनस्यमानः ॥ ५ ॥

अग्निनैवमुक्ता देवाः पुनरग्निमाह्वयन्ति । हे अग्ने एहि आगच्छ । मनुः मनुष्यो यष्टा मननीयो मनु राजा वा देवयुः देवान् यष्टुमिच्छन् यज्ञकामश्च भवति । अत एहि । किं कुर्वन् यज्ञकामो भवतीति चेदुच्यते । अरंकृत्य केवलं तेजःपुञ्जमेवालंकुर्वन् । यद्वेदमुत्तरत्र संबध्यते । त्वं तु अलंकृत्यात्मानमलंकुर्वन् तमसि अन्यैर्ज्ञातुमशक्येऽन्धकारे क्षेषि निवससि । हे अग्ने आगत्य च देवयानान् देवान् प्रति यैर्मनुष्या गच्छन्ति तान् पथः मार्गान् सुगान् कृणुहि कुरु । 'कृवि हिंसाकरणयोश्च' । 'धिन्विकृण्व्योरच' इत्युप्रत्ययः । संमत्या नो यज्ञनिष्पत्तेर्देवयानाः सुपथा भवन्ति । वह च हव्यानि अस्मदीयानि सुमनस्यमानः सौमनस्यमाचरंस्त्वम् ॥ ॥ १० ॥

अग्नेः पूर्वे भ्रातरो अर्थमेतं रथीवाध्वानमन्वावरीवुः ।
तस्माद्भिया वरुण दूरमायं गौरो न क्षेप्नोरविजे ज्यायाः ॥ ६ ॥

अग्नेः । पूर्वे । भ्रातरः । अर्थम् । एतम् । रथीऽइव । अध्वानम् । अनु । आ । अवरीवुरिति ।
तस्मात् । भिया । वरुण । दूरम् । आयम् । गौरः । न । क्षेप्नोः । अविजे । ज्यायाः ॥ ६ ॥

अनयाग्निः स्वपलायननिमित्तमाह । हे देवाः अग्नेः मम पूर्वे पूर्वमुत्पन्नाः भ्रातरः भूपति-र्भुवनपतिर्भूतानां पतिरिति त्रयोऽग्रजाः एतम् अर्थं हविर्वहनाख्यमर्थम् अन्वावरीवुः अनुक्रमेण वृतवन्तः[1] । तत्र वृणोतेर्यङ्लुगन्ताल्लुङि च्लेश्छान्दसो लुक् । 'बहुलं छन्दसि' इत्युत्वम् । आवरणे दृष्टान्तः । रथीवाध्वानम् । अध्वानं यथा रथी वृणोति तद्वत् । ते भ्रातरस्तथा कुर्वन्तो हताः । तस्मात् मरणात् भिया भीत्या हे वरुण दूरं देशम् आयम् । किंच क्षेप्नोः इषुक्षेप्तुः धनुषः ज्यायाः सकाशात् गौरो न गौरमृग इव स यथा बिभेति चलति वा तद्वत् अविजे अकम्पे । 'ओविजी भयचलनयोः' । अनुदात्तेत्तौदादिकः । तस्य लङ्युत्तमे रूपम् ॥

कुर्मस्त आयुरजरं यदग्ने यथा युक्तो जातवेदो न रिष्याः ।
अथा वहासि सुमनस्यमानो भागं देवेभ्यो हविषः सुजात ॥ ७ ॥

कुर्मः । ते । आयुः । अजरम् । यत् । अग्ने । यथा । युक्तः । जातऽवेदः । न । रिष्याः ।
अथ । वहासि । सुऽमनस्यमानः । भागम् । देवेभ्यः । हविषः । सुऽजात ॥ ७ ॥

इदं देवानां वाक्यम् । हे अग्ने यत् आयुः आयुष्यम् अजरं जरारहितमस्ति तत् ते कुर्मः । युक्तः तेनायुषा संयुक्तस्त्वं हे जातवेदः जातप्रज्ञ यथा न रिष्याः न हिंससे तथा

१. तै१.५.१.७–आहुतयः, तै४.६.८–अ४.५.८–आहुतयः ।

एतत्सूक्तं दृष्टमाग्नेयम् । हे विश्वे देवाः यूयं मा मां शास्तन अनुशास्तं कुरुत । यथेह यज्ञे होता देवानामाहूता सन् पुनः होतृत्वेन वृतोऽहं मनवै स्तौमि मथतः । यत् यस्मात् निषद्य स्तौमि तस्माच्छास्तन । मे मम भागधेयं प्र ब्रूत यथा वः यूयं भागं कल्पितवन्तः तथा[1] तं भागं प्र ब्रूत । येन च पथा वः हव्यमा वहानि वहनं करोमि ॥

अहं होता न्यसीदं यजीयान् विश्वे देवा मरुतो मा जुनन्ति ।
अहरहरश्विनाध्वर्यवं वां ब्रह्मा समिद्भवति साहुतिर्वाम् ॥ २ ॥

अहम् । होता । नि । असीदम् । यजीयान् । विश्वे । देवाः । मरुतः । मा । जुनन्ति ।
अहःऽअहः । अश्विना । आध्वर्यवम् । वाम् ।
ब्रह्मा । सम्ऽइत् । भवति । सा । आऽहुतिः । वाम् ॥ २ ॥

यजीयान् यष्टृतमः अहं होता सन् न्यसीदं निषण्णोऽस्मि । निषद्ने तं निषण्णं विश्वे व्यापकाः मरुतः देवाः जुनन्ति प्रेरयन्ति हविर्वहनाय । हे अश्विना[2] वां युवयोः आध्वर्यवम् अहरहः प्रतिदिनं कर्तव्यमिति शेषः । आध्वर्यवं भवद्भ्यामनुज्ञातव्यमित्यर्थः । ब्रह्मा भवति भवतु । कः । समित् समिद्धश्चन्द्रमाः । चन्द्रमा ब्रह्मा भवतु । किंच सा[3] । सः[3] इत्यर्थः । स च समित् समिद्धश्चन्द्रमाः वां युवयोर्होमार्थं वां[4] युवाभ्यां क्रियमाणायाध्वर्यवकर्मणे आहुतिः भवति भवत्वित्यर्थः । सोमात्मको हि चन्द्रमा दृश्यते । ‘ एष वै सोमो राजा ’ इत्युपक्रम्य ‘ तदन्नोमयं भवति ’ इति हि छन्दोगब्राह्मणम् । अथवैवं योजना । याहुतिराध्वर्यवमनुष्ठितवद्भ्यां होतव्या सा वां युवयोः युवाभ्यां भवति भवतु । आध्वर्यवं वामित्यस्यैव विवरणमेतत् ॥

अयं यो होता किरु स यमस्य कमप्यूहे यत्समञ्जन्ति देवाः ।
अहरहर्जायते मासिमास्यथा देवा दधिरे हव्यवाहम् ॥ ३ ॥

अयम् । यः । होता । किः । ऊँ इति । सः । यमस्य ।
कम् । अपि । ऊहे । यत् । सम्ऽअञ्जन्ति । देवाः ।
अहःऽअहः । जायते । मासिऽमासि । अथ । देवाः । दधिरे । हव्यऽवाहम् ॥ ३ ॥

यः अयं होता सः किः को भवसि । कीदृशो भवति । तस्य को व्यापार इत्यर्थः । तस्योत्तरमुच्यते । यमस्य मृत्योः[5] भीतः सन्निति शेषः । कमपि हुतम् ऊहे वहति । यद्वा सर्वं भूतजातं नियमयतीति यमो यजमानः । तस्य कमपि हुतमूहे वहति देवान्प्रति । यत् समञ्जन्ति यद्भिः प्राप्नुवन्ति देवाः । किंचाग्निः अहरहः प्रतिदिनमग्निहोत्रार्थं[6] जायते प्रादुर्भवति । तथा मासिमासि प्रतिमासं जायते पितृयज्ञार्थम्[7] । एतत्कालद्वयमृतुलक्षणं पक्षचातुर्मास्यषण्माससंवत्सरादीनाम् । अपरे पुनरेवमाहुः । अहरहः[8] सूर्यात्मना जायते मासिमासि चन्द्रात्मनेति । अथ तमिममग्निं देवाः[9] दधिरे हव्यवाहं हविषां वोढारम् । एवमग्निः स्वात्मानं स्वयमेवोक्तवान् ॥

---

१. ग-त-भ—‘ तथा ’ नास्ति । २. त१.१.७-मु—अश्विनाश्विनौ । ३. ग१-भ६—सोम; ग४-त१.२.३.७—साम; मु—सा स सोम । ४. त१.२.३ ६.७.८-भ१.२.६.८—‘ वां ’ नास्ति । ५. ग-त-भ-मु—मृतेः । ६. ग-त४.५-भ४—°होत्रार्थं । ७. ग-त४.५-भ४—°यज्ञार्थं । ८. त१.२.३.७-भ—‘अहरहः’ नास्ति । ९. त-भ—‘ देवा ’ नास्ति ।

मां देवा दधिरे हव्यवाहमपम्लुक्तं बहु कृच्छ्रा चरन्तम्।
अग्निर्विद्वान्यज्ञं नः कल्पयाति पञ्चयामं त्रिवृतं सप्ततन्तुम्॥ ४॥

माम्। देवाः। दधिरे। हव्यऽवाहम्। अपऽम्लुक्तम्। बहु। कृच्छ्रा। चरन्तम्।
अग्निः। विद्वान्। यज्ञम्। नः। कल्पयाति। पञ्चऽयामम्। त्रिऽवृतम्। सप्तऽतन्तुम्॥४॥

माम् अग्निं देवाः हव्यवाहं हविर्वोढारं दधिरे कृतवन्तः। कीदृशं माम्। अपम्लुक्तम् अपक्रम्यागतं बहु कृच्छ्रा बहूनि कृच्छ्राणि दुःखकराणि चरन्तं गच्छन्तम्। कया मनीषया दधिर इत्युच्यते। अयम् अग्निर्विद्वान् सर्वं जानन् नः अस्माकं यज्ञं कल्पयाति कल्पयति। कीदृशं यज्ञम्। पञ्चयामं पञ्चविधगमनम्। पाङ्क्तो हि यज्ञः। त्रिवृतं सवनत्रयभेदेन त्रिप्रकारं सप्ततन्तुं सप्तभिश्छन्दोमयैः स्तुतिभिर्विस्तृतम्॥

आ वो यक्ष्यमृतत्वं सुवीरं यथा वो देवा वरिवः कराणि।
आ बाह्वोर्वज्रमिन्द्रस्य धेयामथेमा विश्वाः पृतना जयाति॥ ५॥

आ। वः। यक्षि। अमृतऽत्वम्। सुऽवीरम्। यथा। वः। देवाः। वरिवः। कराणि।
आ। बाह्वोः। वज्रम्। इन्द्रस्य। धेयाम्। अथ। इमाः। विश्वाः। पृतनाः। जयाति॥५॥

हे देवाः वः युष्मान् आ यक्षि आयाजे। किम्। अमृतत्वम् अविनाशित्वं सुवीरं सुपुत्रं च। हे देवाः वः युष्माकं वरिवः परिचर्यां हवीरूपं धनं वा यथा कराणि करवाणि तदर्थमित्यर्थः। किंच इन्द्रस्य बाह्वोः वज्रम् आ धेयाम्। प्रापयामीत्यर्थः। अग्नेर्होत्राभावे इन्द्रस्य सोमाद्यभावाद्दुर्बलत्वेन वज्रधारणं नोपपद्यते। अतस्तत्कृत्वा वज्रं प्रापयामीत्यर्थः। अथ एवं सति इमाः विश्वाः सर्वाः पृतनाः शत्रुसेनाः जयाति जयति। जयतु वा॥

त्रीणि शता त्री सहस्राण्यग्निं त्रिंशच्च देवा नव चासपर्यन्।
औक्षन्घृतैरस्तृणन्बर्हिरस्मा आदिद्धोतारं न्यसादयन्त॥ ६॥

त्रीणि। शता। त्री। सहस्राणि। अग्निम्। त्रिंशत्। च। देवाः। नव। च। असपर्यन्।
औक्षन्। घृतैः। अस्तृणन्। बर्हिः। अस्मै। आत्। इत्। होतारम्। नि। असादयन्त॥६॥

त्रीणि शता शतानि त्रीणि सहस्राणि त्रिंशच्च नव च एतत्संख्याकाः देवाः अग्निं माम् असपर्यन् पर्यचरन्। परिचर्याप्रकार[1] उच्यते। घृतैः क्षरद्भिराज्यैः औक्षन् सिक्तवन्तः। अस्मै अग्नये मह्यं बर्हिः अस्तृणन् आस्तृतवन्तः। आदित् आस्तरणानन्तरं होतारम् आह्वातारं न्यसादयन्त नियमेनासादितवन्तः॥ ॥ १२ ॥

'यमैच्छाम' इत्येकादशर्चमेकादशं सूक्तम्। देवानां वाक्यत्वाद्देवा ऋषयः। 'तदद्य' इति द्वयस्य सौचीकोऽग्निर्ऋषिः। 'तन्तुं तन्वन्' इत्याद्या अष्टमीवर्जिता जगत्यः। अष्टमी शिष्टाश्च त्रिष्टुभः। तथा चानुक्रान्तं—'तन्त्वाद्या जगत्योऽष्टमीवर्जम्' इति। सिद्धमुक्तम्। गतः सूक्तविनियोगः॥

१. ग–ग१.२.३.७.८–म१.२.५.६.७.८–मु–परिस्कार°; म४–परिचरण°।

यमैच्छाम मनसा सो३॒॑ऽयमागाद्य॒ज्ञस्य॑ वि॒द्वान्प॑रु॒षश्चि॑कि॒त्वान् ।
स नो॑ यक्षद्दे॒वता॑ता॒ यजी॑यान्नि॒ हि षत्स॒दन्त॑रः॒ पूर्वो॑ अ॒स्मत् ॥ १ ॥

यम् । ऐच्छा॑म । मन॑सा । सः । अ॒यम् । आ । अ॒गा॒त् । य॒ज्ञस्य॑ । वि॒द्वान् । परु॑षः । चि॒कि॒त्वान् ।
सः । नः॒ । य॒क्ष॒त् । दे॒वऽता॑ता । यजी॑यान् । नि । हि । सत्स॑त् । अन्त॑रः । पूर्वः॑ । अ॒स्मत् ॥ १ ॥

यम् अग्निम् ऐच्छाम अन्विष्यन्तो वयं मनसा हविष्प्रापणबुद्ध्या सर्वं हविः प्रापयत्विति बुद्ध्येत्यर्थः । सोऽयम् अग्निः आगात् आजगाम । कीदृशोऽग्निः । यज्ञस्य सर्वं विद्वान् जानंस्तथा परुषः पर्वाणि संधानस्थानान्यङ्गानि चिकित्वान् अभिगच्छन् । सः अग्निः यजीयान् यष्टृतमः नः अस्माकं देवताता देवतातौ यज्ञे यक्षत् यजतु । नि सत्सत् हि न्यषीदत् खलु वेद्यामिति शेषः । कीदृशः सन् । अन्तरः ऋत्विजां यष्टव्यानां देवानां च मध्ये संचरन् अस्मत् पूर्वः अस्मत्तो देवेभ्यः पूर्वभावी सन् । अग्निं समिध्य पश्चाद्धि देवा आहूयन्ते ॥

दर्शपूर्णमासयोः पुरा ‘ अराधि ’ इत्येषा जप्या । सूत्रमुदाहृतम् ॥

अरा॑धि॒ होता॑ नि॒षदा॒ यजी॑यान॒भि प्रयां॑सि॒ सुधि॑तानि॒ हि ख्यत् ।
यजा॑महै य॒ज्ञिया॒न्हन्त॑ दे॒वाँ ईळा॑महा॒ ईड्याँ॒ आज्ये॑न ॥ २ ॥

अरा॑धि । होता॑ । नि॒ऽसदा॑ । यजी॑यान् । अ॒भि । प्रयां॑सि । सुऽधि॑तानि । हि । ख्यत् ।
यजा॑महै । य॒ज्ञिया॑न् । हन्त॑ । दे॒वान् । ईळा॑महै । ईड्या॑न् । आज्ये॑न ॥ २ ॥

अयमग्निः होता होमनिष्पादकः यजीयान् यष्टृतमश्च सन् निषदा वेद्यां निषदनेन अराधि सिद्धोऽभूत् । आहुतियोग्योऽभूदित्यर्थः । तथाभूतोऽयं सुधितानि सुष्ठु निहितानि प्रयांसि चरुपुरोडाशात्मकानि अभि हि ख्यत् अभिख्यति सर्वतः पश्यति । हीति पूरणः । त्वरा कुर्मेति । यज्ञियान् यष्टव्यान् आहुतिभाजः देवान् हन्त क्षिप्रम् आज्येन यजामहै[1] तथा ईड्यान् स्तुतिभाजो देवान् स्तुत्या ईळामहै इति कुर्मेति शेषः ॥

यस्मिन्यजमाने जीवति मृतशब्दो जायते तस्य सुरभिमतीष्टिः कर्तव्या । ‘ साध्वीमकः ’ इत्येषा तत्र याज्या । सूत्रितं च—‘ अग्निर्होता न्यसीदद्यजीयान् साध्वीमकर्देववीतिं नो अद्य ’ (आश्व. श्रौ. ३. १३) इति ॥

सा॒ध्वीम॑कर्दे॒ववी॑तिं नो अ॒द्य य॒ज्ञस्य॑ जि॒ह्वाम॑विदाम॒ गुह्या॑म् ।
स आयु॒रागा॑त्सुर॒भिर्वसा॑नो भ॒द्राम॑कर्दे॒वहू॑तिं नो अ॒द्य ॥ ३ ॥

सा॒ध्वीम् । अ॒क॒रिति॑ । दे॒वऽवी॑तिम् । नः॒ । अ॒द्य । य॒ज्ञस्य॑ । जि॒ह्वाम् । अ॒वि॒दा॒म॒ । गुह्या॑म् ।
सः । आयुः॑ । आ । अ॒गा॒त् । सु॒र॒भिः । वसा॑नः । भ॒द्राम् । अ॒कः॒ । दे॒वऽहू॑तिम् । नः॒ । अ॒द्य ॥ ३ ॥

अयमग्निः अद्य नः अस्माकं देववीतिं देवानामागमनवन्तं देवानां हविर्भक्षणोपेतं वा यज्ञं साध्वीमकः साधुमकार्षीत् । वयं च यज्ञस्य गुह्यां गूढतरां जिह्वामविदाम लब्धवन्तः स्म । अग्निर्हि यज्ञस्य जिह्वा तेन देवानां पानाज्जिह्वात्वेनोपचारः । सः शाश्वतोऽग्निः सुरभिः सुगन्धः

1. ग-ख१.२.३.६.७.८-अ-मु—यजामहै इति ।

आयुः देवैः दत्तमायुष्यं वसानः आच्छादयन् आगात् आगच्छति । आगत्य च नः अस्मदर्थं देवहूतिं देवानामाह्वानवन्तं[1] यज्ञं मद्रामकः कल्याणं कृतवान् अद्य इदानीम् ॥

दर्शपूर्णमासयोः सामिधेन्यर्थं प्रेषितेन होत्रा 'तदद्य वाचः' इत्येषा जप्या । सुगावापनात् पूर्वमपि[2] जप्या । सूत्रितं च—'तदद्य वाचः प्रथमं मसीयेति समाप्य' (आश्व.श्रौ. १.२) इति ॥

> तद॒द्य वा॒चः प्र॑थ॒मं म॑सीय॒ येनासु॑राँ अ॒भि दे॒वा असा॑म ।
> ऊर्जा॑द उ॒त य॑ज्ञियास॒ः पञ्च॑ जना॒ मम॑ हो॒त्रं जु॑षध्वम् ॥ ४ ॥

तत् । अ॒द्य । वा॒चः । प्र॒थ॒मम् । म॒सी॒य॒ । येन॑ । असु॑रान् । अ॒भि । दे॒वाः । असा॑म ।
ऊर्ज॑ऽअद । उ॒त । य॒ज्ञि॒या॒सः॒ । पञ्च॑ । जनाः॑ । मम॑ । हो॒त्रम् । जु॒ष॒ध्व॒म् ॥ ४ ॥

इदमुत्तरं वाक्यमित्युक्तम् । अद्य इदानीं प्रथमम् । मुख्यनामैतत् । वाचो मुख्यं तत् वाचः वचः वचनं मसीय मंसीय उच्चारयामि । येन वचसा अहं देवाः च वयम् असुरान् अभि असाम अभिभवेम । किं तत् प्रथमं वचनमिति उच्यते । ऊर्जादः हे अन्नादः उत अपि च यज्ञियासः यज्ञार्हा हे पञ्च जनाः देवमनुष्यादयः यूयं मम होत्रं जुषध्वं सेवध्वमिति । एवं बहूच्यमानेऽग्निमनुगम्य सर्वे देवा इत्यभिप्रायः । अत्र 'तदद्य वाचः' (निरु. ३. ८) इत्यादि निरुक्तं द्रष्टव्यम् ॥

> पञ्च॒ जना॒ मम॑ हो॒त्रं जु॑षन्तां॒ गोजा॑ता उ॒त ये य॒ज्ञिया॑सः ।
> पृ॒थि॒वी नः॒ पार्थि॑वात्पा॒त्वंह॑सो॒ऽन्तरि॑क्षं दि॒व्यात्पा॑त्व॒स्मान् ॥ ५ ॥

पञ्च॑ । जनाः॑ । मम॑ । हो॒त्रम् । जु॒ष॒न्ता॒म् । गोऽजा॑ताः । उ॒त । ये । य॒ज्ञिया॑सः ।
पृ॒थि॒वी । नः॒ । पार्थि॑वात् । पा॒तु॒ । अंह॑सः । अ॒न्तरि॑क्षम् । दि॒व्यात् । पा॒तु॒ । अ॒स्मान् ॥ ५ ॥

पञ्च जनाः देवादयः मम होत्रं हवमाह्वानं जुषन्तां सेवन्ताम् । अपि च गोजाताः भूम्यामुत्पन्नाः । बहूत । गोशब्देन तत्र पय आदिकमुच्यते । हविरर्थं प्रादुर्भूता इत्यर्थः । तादृशा ये सन्ति । उत अपि च ये यज्ञियासः यज्ञार्हाः[3] सन्ति ते मम होत्रं[4] जुषन्ताम्[4] । किंच पृथिवी पृथिवीदेवता पार्थिवात् पृथिवीसंबन्धात् नः अस्मान् अंहसः पापात् पातु रक्षतु । तथा अन्तरिक्षम् अन्तरिक्षदेवता दिव्यात् आन्तरिक्षादंहसः पापसकाशात्[5] अस्मान् पातु ॥ ॥१३॥

गार्हपत्यादारभ्याहवनीयाद्वेदि वेदतृणैरास्तृणाति 'तन्तुम्' इत्यनया । सूत्रितं च—'अविच्छिन्दन् संततं स्तृणन् सव्येन गार्हपत्यादाहवनीयमेति तन्तुं तन्वन्रजसो भानुमन्विहि' (आश्व. श्रौ. १. ११) इति । अग्निहोत्रहोमेऽप्यनयोदकधारा आनयनीया । सूत्रितं च—'गार्हपत्यादविच्छिन्नामुदकधारां हरेत्तन्तुं तन्वन्रजसो भानुमन्विहि' (आश्व. श्रौ. २. २) इति । अनन्वस्तरणे वातिक्रमणेऽप्यरा गार्हपत्याहवनीययोर्मध्यमुदकेन भस्मना च पूरयेत् । सूत्रितं च—'गार्हपत्याहवनीययोरन्तरं भस्मराज्योदकराज्या च संतनुयात्' (आश्व. श्रौ. ३.१०) इति । आग्रिमारुतेऽप्येषा शंस्या । सूत्रितं च—'तन्तुं तन्वन्रजसो भानुमन्विह्येवा न इन्द्रो मघवा विरप्शी' (आश्व. श्रौ.५.२०) इति ॥

१ म-स१.२.८-भ६—देवानां हवनवंतं, भ७—देवानां आह्वातारं । २ ग४—पूर्वमेव । ३. ग-त-भ४. मु—यज्ञार्हा देवाः । ४. त३-भ८—होत्रं हवमाह्वानं जुषंतां सेवंतां । ५. ग-त४.५-भ४—सकाशात्; त१.२.६.७.८-भ१.६.७-मु—पापात् सकाशात् ।

तन्तुं तन्वन्रजसो भानुमन्विहि ज्योतिष्मतः पथो रक्ष धिया कृतान् ।
अनुल्बणं वयत जोगुवामपो मनुर्भव जनया दैव्यं जनम् ॥ ६ ॥

तन्तुम् । तन्वन् । रजसः । भानुम् । अनु । इहि । ज्योतिष्मतः । पथः । रक्ष । धिया । कृतान् ।
अनुल्बणम् । वयत । जोगुवाम् । अपः । मनुः । भव । जनय । दैव्यम् । जनम् ॥ ६ ॥

हे अग्ने तन्तुं यज्ञं तन्वन् विस्तारयन् रजसः रञ्जनात्मकस्य लोकस्य भानुं भासकमादित्यम् अन्विहि अनुगच्छ। रश्मिद्वारा सूर्यमण्डलं प्रविशेत्यर्थः। किंच ज्योतिष्मतः प्रकाशवतो यज्ञस्य पथः गमनमार्गान्। अथवा ज्योतिष्मतो दीप्तिमतः स्वर्गस्य पथो मार्गान् देवयानान्। रक्ष पालय। कीदृशान्मार्गान्। धिया कर्मणा कृतान् संपादितान्। किंच सोऽग्निः जोगुवां स्तोतॄणाम् अपः। कर्मनामैतत्। क्रियया व्याप्यं कर्म अनुल्बणम् अनतिरिक्तं वयत करोतु। 'यदेव यज्ञ उल्बणं क्रियते तस्यैवैषा शान्तिः' (तै. सं. ३. ४. ३. ७) इति हि ब्राह्मणम्। स त्वं मनुर्भव मननवान् भव। स्तुत्यो भवेत्यर्थः। किंच दैव्यं जनं देवसंघं जनय उत्पादय। यज्ञाभिगमनवन्तं कुर्वित्यर्थः॥

अक्षानहो नह्यतनोत सोम्या इष्कृणुध्वं रशना ओत पिंशत ।
अष्टावन्धुरं वहताभितो रथं येन देवासो अनयन्नभि प्रियम् ॥ ७ ॥

अक्षऽनहः । नह्यतन । उत । सोम्याः । इष्कृणुध्वम् । रशनाः । आ । उत । पिंशत ।
अष्टाऽवन्धुरम् । वहत । अभितः । रथम् । येन । देवासः । अनयन् । अभि । प्रियम् ॥ ७ ॥

अत्र यज्ञजिगमिषवो देवाः परस्परं ब्रुवते। हे सोम्याः सोमार्हा देवाः यूयम् अक्षानहः अक्षेषु नद्धान् बन्धनीयानश्वान् नह्यतन नह्यत बध्नीत[1] रथे। उत अपि च रशनाः अश्वबन्धनप्रग्रहान् इष्कृणुध्वं निष्कुरुत सम्यक् संस्कुरुत। नकारलोपश्छान्दसः। उत अपि च आ पिंशत। 'पिश अवयवे'। अश्वानलंकुरुतेत्यर्थः। अष्टावन्धुरम्। वन्धुरं सारथिनिवासस्थानम्। अष्टसंख्याकबन्धुरोपेतं रथं सूर्यसंबन्धिनम् अभितः सर्वतः वहत। सूर्यरथेन साकं युष्मदीयान्रथान् यज्ञं प्रति गमयतेत्यर्थः। येन देवासः देवाः प्रियम् अस्मान्[2] अनयन् अभिगमयन्ति तं रथमभितो वहतेति संबन्धः। यद्वा। तं यज्ञं प्रति वहतेति योज्यम्॥

वैवाहिके प्रयाणे यदि नावा तार्या नदी स्यात् तदानीम् 'अश्मन्वती' इत्यर्धर्चेन वधूं नावमारोहयेत्। उत्तरेणार्धर्चेन नदीमुत्क्रमयेत्। सूत्रितं च— 'अश्मन्वती रीयते सं रभध्वमित्यर्धर्चेन नावमारोहयेदुत्तरेणोत्क्रमयेत्' (आश्व. गृ. १. ८. २-३) इति॥

अश्मन्वती रीयते सं रभध्वमुत्तिष्ठत प्र तरता सखायः ।
अत्रा जहाम ये असन्नशेवाः शिवान्वयमुत्तरेमाभि वाजान् ॥ ८ ॥

अश्मन्ऽवती । रीयते । सम् । रभध्वम् । उत् । तिष्ठत । प्र । तरत । सखायः ।
अत्र । जहाम । ये । असन् । अशेवाः । शिवान् । वयम् । उत् । तरेम । अभि । वाजान् ॥ ८ ॥

---

१. त-अ-म-मु—बध्नीत। २. म-त-अ-मु—आत्मानं।

अत्रापि देवा यज्ञनिर्गमविषयं परस्परं ब्रुवते। अश्मन्वती नाम नदी रीयते गच्छति। 'री गतिरेषणयोः'। तां यज्ञगमनायोत्तरितुम् उत्तिष्ठत उद्युक्ता भवत। तथा कृत्वा प्र तरत तां नदीमुल्लङ्घयत। हे सखायः यजमानस्य सखिभूता इति देवानां संबोधनम्। अत्र अस्यां नद्यां जहाम परित्यजाम। कानिति उच्यते। ये अशेवाः। शेवमिति सुखनाम। येऽसुखभूताः असन् अभवन् अस्मानाश्रित्य वर्तन्ते तान् जहाम। तथा कृत्वा शिवान् सुखकराणि[1] वाजान् अन्नानि हवींषि अभि प्राप्तुम् उत्तरेम॥

त्वष्टा माया वेदपसामपस्तमो बिभ्रत्पात्रा देवपानानि शंतमा।
शिशीते नूनं परशुं स्वायसं येन वृश्चादेतशो ब्रह्मणस्पतिः॥ ९॥

त्वष्टा। मायाः। वेत्। अपसाम्। अपःऽतमः। बिभ्रत्। पात्रा। देवऽपानानि। शम्ऽतमा।
शिशीते। नूनम्। परशुम्। सुऽआयसम्। येन। वृश्चात्। एतशः। ब्रह्मणः। पतिः॥९॥

अयं त्वष्टा देवशिल्पी मायाः। कर्मनामैतत्। कर्माणि पात्रनिर्माणविषयाणि वेत् वेत्ति जानाति। स च[2] त्वष्टा अपसां शोभनकर्मवतां मध्ये अपस्तमः अतिशयेन शोभनकर्मा देवपानानि देवाः पिबन्ति येषु तानि पात्रा सोमपात्राणि बिभ्रत् धारयन् वर्तत इति शेषः। स च त्वष्टा नूनम् इदानीमग्नौ हविर्वहनायाङ्गीकृते सति स्वायसं शोभनायःसारभूतं परशुं शिशीते तीक्ष्णयति। त्वष्टा पात्रसंपादनार्थं येन परशुना एतशः एतवर्णः ब्रह्मणस्पतिः ब्रह्मणो मन्त्रस्य पाता पात्रादिसंपादनरूपस्य कर्मणः स्वामी वा वृश्चात् वृश्चति[3]॥

सतो नूनं कवयः सं शिशीत वाशीभिर्याभिरमृताय तक्षथ।
विद्वांसः पदा गुह्यानि कर्तन येन देवासो अमृतत्वमानशुः॥ १०॥

सतः। नूनम्। कवयः। सम्। शिशीत। वाशीभिः। याभिः। अमृताय। तक्षथ।
विद्वांसः। पदा। गुह्यानि। कर्तन। येन। देवासः। अमृतऽत्वम्। आनशुः॥ १०॥

हे कवयः मेधाविनस्त्वष्टुर्मम शिष्या ऋभवः सतः। सन्त इत्यर्थः। प्रशस्ता यूयं नूनम् इदानीं सं शिशीत अत्यर्थं तीक्ष्णीकुरुत वाशीः[4]। याभिः[5] वाशीभिः पात्राणि अमृताय सोमाय। तत्पानायेत्यर्थः। यद्वा युष्माकममृतत्वाय। तदर्थं तक्षथ संपादयथ। हे कवयः विद्वांसः यूयं गुह्यानि गोपनीयानि पदा पदानि निवासस्थानानि कर्तन कुरुत। येन स्थानकरणेन देवासः देवा यूयम् अमृतत्वमानशुः प्राप्ता यूयम्। एवं स्वशिष्यानाह॥

गर्भे योषामदधुर्वत्समासन्यपीच्येन मनसोत जिह्वया।
स विश्वाहा सुमना योग्या अभि सिषासनिर्वनते कार इज्जितिम्॥ ११॥

गर्भे। योषाम्। अदधुः। वत्सम्। आसनि। अपीच्येन। मनसा। उत। जिह्वया।
सः। विश्वाहा। सुऽमनाः। योग्याः। अभि। सिसासनिः। वनते। कारः। इत्। जितिम्॥ ११॥

१. क-त-भ-मु—सुखकरान्। २. ग-त-भ-मु—'च' नास्ति। ३. ग-त-भ४-मु—वृश्चति पात्राणि। ४. त१.२.६.७.८-भ—'वाशीः' नास्ति। ५. त१.२.६.७.८-भ१.२.६.७.८-वाशीभिर्याभिः।

ते[1] मरुतः[1] गर्भे सूतायाः गोर्मध्ये प्राहके वर्णान्ति सूतायाः गोः संबन्धिनि योषां काञ्चिद्गाम् अदधुः धारितवन्तः । 'निश्चर्मणो गामरिणीत धीतिभिः (ऋ. सं. १. १६१. ७) इत्युक्तम् । तथा आसनि सूताया आस्ये वत्सम् अदधुः । केन साधनेन अपीच्येन[2] मनसा देवत्वमाकाङ्क्षता उत अपि च जिह्वया । साहचर्यप्रधानोऽयं निर्देशः । जिह्वावद्वाचमया वाचेत्यर्थः । यद्वा[3] । जिह्वया युक्तां योषामिति संबन्धः । सिषासनिः संभजनशीलः सः ऋभुसंघः विश्वाहा सर्वेष्वहःसु[4] सर्वदा योग्याः स्तोत्रोचिताः सुमनसः[5] स्तुतीः अभि वनते । स च संघः जितिं शत्रुजयं कामं कारः इत् कर्तेव शत्रुजयकर्तेव ॥ ॥ १४ ॥

'तां सु ते' इति षडृचं द्वादशं सूक्तं वामदेवगोत्रस्य बृहदुक्थस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । तथा चानुक्रान्तं—'तां सु षड् बृहदुक्थो वामदेव्यः' इति । समूळ्हस्य दशरात्रस्य द्वितीये छन्दोम एतत्सूक्तम् । सूत्रितं च—'अपूर्व्या पुरुतमानि तां सु ते कीर्तिं त्वं महाँ इन्द्र' (आश्व. श्रौ. ८. ७) इति । महाव्रते निष्केवल्य एतत्सूक्तम् । सूत्रितं च—'तां सु ते कीर्तिं मघवन्महित्वा भूय इद्वावृधे वीर्याय' (ऐ. आ. ५. १. ६) इति ॥

तां सु ते॑ कीर्तिं म॑घवन्महि॒त्वा यत्त्वा॑ भी॒ते रोद॑सी॒ अह्व॑येताम् ।
प्रावो॑ दे॒वाँ आति॑रो॒ दास॒मोजः॑ प्र॒जायै॑ त्व॒स्यै॒ यदशि॑क्ष इन्द्र ॥ १ ॥

ताम् । सु । ते । की॒र्तिम् । म॒घ॒ऽव॒न् । म॒हि॒ऽत्वा । यत् । त्वा॒ । भी॒ते इति॑ । रोद॑सी॒ इति॑ । अह्व॑येताम् ।
प्र । आवः॑ । दे॒वान् । आ । अ॒ति॒रः॒ । दास॑म् । ओजः॑ ।
प्र॒ऽजायै॑ । त्व॒स्यै॒ । यत् । अशि॑क्षः । इ॒न्द्र॒ ॥ १ ॥

हे इन्द्र मघवन् धनवन् ते तव संबन्धिनीं महित्वा महत्त्वेनागतां कीर्तिं सु सुष्ठु कीर्तयामीति शेषः । किंच यत् यदा त्वा त्वां प्रति भीते असुरैर्भयं प्राप्ते रोदसी द्यावापृथिव्यौ अह्वयेतां अवेत्यभूतां[6] तदानीं देवान् प्र आवः प्रारक्षः । तथा दासं देवानामुपक्षयकर्तारमसुरम् आ अतिरः अवसादयः । असुरान् हत्वा देवानां रक्षणेन द्यावापृथिव्योः भीतिं[7] पर्यहर इति यदस्ति किंच त्वस्यै एकस्यै प्रजायै यजमानरूपायै यत्[8] बलम्[8] अशिक्षः प्रायच्छः । तां कीर्तिं कीर्तयामीत्यर्थः ॥

यदच॑रस्त॒न्वा॑ वावृधा॒नो बला॑नीन्द्र प्रब्रुवा॒णो जने॑षु ।
मा॒येत्सा ते॒ यानि॑ यु॒द्धान्या॒हुर्नाद्य शत्रुं॒ न॒नु पु॒रा वि॑वि॒त्से ॥ २ ॥

यत् । अच॑रः । त॒न्वा॑ । व॒वृ॒धा॒नः । बला॑नि । इ॒न्द्र॒ । प्र॒ऽब्रु॒वा॒णः । जने॑षु ।
मा॒या । इत् । सा । ते॒ । यानि॑ । यु॒द्धानि॑ । आ॒हुः । न । अ॒द्य । शत्रु॑म् । न॒नु । पु॒रा । वि॒वि॒त्से॒ ॥ २ ॥

हे इन्द्र तन्वा शरीरेण स्तोत्रेण वा वावृधानः वर्धमानः जनेषु प्राणिषु बलानि प्रब्रुवाणः वृत्रवधादिरूपाणि सामर्थ्यानि प्रकर्षेण कथयन् अचरः इति यत् संचारं कृतवानिति वदन्ति ते तव सा गतिः माया इत् मायैव । वृथेत्यर्थः[9] । किंच यानि युद्धानि शत्रुविषयाणि आहुः कुर्वते

१. ग-त—सोमी मरुतो । २. ग-त-अ२—'अपीच्येन' नास्ति । ३. त-अ४.५.६.८—यद्वा अपि च । ४. त१.१.३.७-मु—सर्वेष्वप्यहःसु । ५. त१.२.३.७—सुमनाः सम्भजमाना । ६. ग-त४.५—रक्षेत्यभूतां; त१.२.३.८-अ२.४.६.८—अहेत्यभूतां । ७. त१.२.३.७-मु—भारं । ८. त१.२.७-अ—तद्बलं; त३—तदनं । ९. त-मु—मृषेत्यर्थः ।

पुराविद[1] ऋषयः तान्यपि मायैव । कुत इति आह । अद्य इदानीं शत्रुं हन्तव्यं न विविदसे न लभसे । अद्य मा भूत् पूर्वं हतवानस्मीति यत्[2] ब्रूषे तदपि नेत्याह । ननु इति प्रश्ने । किं पुरा शत्रुमलभथाः । तदपि नेत्यर्थः ॥

क उ नु ते महिमनः समस्यास्मत्पूर्व ऋषयोऽन्तमापुः ।
यन्मातरं च पितरं च साकमजनयथास्तन्वः स्वायाः ॥ ३ ॥

के । ऊँ इति । नु । ते । महिमनः । समस्य । अस्मत् । पूर्वे । ऋषयः । अन्तम् । आपुः ।
यत् । मातरम् । च । पितरम् । च । साकम् । अजनयथाः । तन्वः । स्वायाः ॥ ३ ॥

हे इन्द्र ते तव महिमनः महिम्नः समस्य सर्वस्यापि अन्तं पारम् अस्मत्[3] अस्मत्तः पूर्वे ऋषयः[4] के[5] आपुः प्राप्नुवन् । न केऽपीत्यर्थः । यद्यपि महत्त्वं प्रख्यापयन्ति तथापि न कार्त्स्न्येनेति । तत्र कारणमाह । यत् यस्मात् मातरं च पितरं च । 'द्यौः पिता पृथिवी माता' (तै. ब्रा. ३.७.५.४-५) इति हि श्रुतम् । अतो द्यावापृथिव्यावित्यर्थः । ते उभे अपि साकं सहैव स्वायाः तन्वः स्वकीयाच्छरीरात् अजनयथाः उदपादयः । अतो नापुरिति संबन्धः ॥

चत्वारि ते असुर्याणि नामादाभ्यानि महिषस्य सन्ति ।
त्वमङ्ग तानि विश्वानि वित्से येभिः कर्माणि मघवञ्चकर्थ ॥ ४ ॥

चत्वारि । ते । असुर्याणि । नाम । अदाभ्यानि । महिषस्य । सन्ति ।
त्वम् । अङ्ग । तानि । विश्वानि । वित्से । येभिः । कर्माणि । मघऽवन् । चकर्थ ॥ ४ ॥

हे इन्द्र महिषस्य महतः पूज्यस्य ते तव चत्वारि असुर्याणि असुरविघातीनि अदाभ्यानि अन्यैरहिंस्यानि उत्तरसूक्ते उपान्त्यवर्जिते 'दूरे तन्नाम' इत्यादिषु प्रतिपादितानि यानि नाम नामकानि शरीराणि सन्ति अङ्ग सखे त्वं तानि विश्वानि सर्वाणि वित्से वेत्सि जानासि । येभिः यैः नामभिः कर्माणि वृत्रवधादिरूपाणि चकर्थ कुरुषे हे मघवन् तानि वेत्सीति ॥

त्वं विश्वा दधिषे केवलानि यान्याविर्या च गुहा वसूनि ।
काममिन्मे मघवन्मा वि तारीस्त्वमाज्ञाता त्वमिन्द्रासि दाता ॥ ५ ॥

त्वम् । विश्वा । दधिषे । केवलानि । यानि । आविः । या । च । गुहा । वसूनि ।
कामम् । इत् । मे । मघऽवन् । मा । वि । तारीः ।
त्वम् । आऽज्ञाता । त्वम् । इन्द्र । असि । दाता ॥ ५ ॥

हे इन्द्र त्वं विश्वा सर्वाणि केवलानि अन्येषामसाधारणानि वसूनि धनानि दधिषे धारयसि । विश्वानीत्युक्तं कथं विश्वत्वमित्यत आह । यानि आविः आविर्भूतानि[5] सर्वैः प्रसिद्धानि वसूनि वासयोग्यानि[6] धनानि सन्ति या च गुहा गुहायां निगूढे प्रदेशे वर्तमानानि वसूनि

१. त१.२.६.७.८-अ-सु—पुराणविदः । २. त-अ-सु—'यत्' नास्ति । ३. ग—अस्मद् । ४. ग२-अ१.२.४.६—के ऋषयः; ग४-स-अ७—ऋषयः । ५. त२.६.७.८-अ२.५.६—आविर्भूतानि तानि । ६. ग-स-सु—निवास° ।

सन्ति तानि विश्वानि वृधिष इति । यस्मादेवं तस्मात् मे मम कामं काङ्क्षितं हे मघवन् धनव-न्निन्द्र मा वि तारीः मा हिंसीः । इत् इति पूरणः । वर्धयेति शेषः । हे इन्द्र त्वमाज्ञाता असि प्रायच्छितासि[1] अभिलषितं धनम् । तथा हे इन्द्र त्वं दाता असि ॥

यो अदधाज्ज्योतिषि ज्योतिरन्तर्यो असृजन्मधुना सं मधूनि ।
अध प्रियं शूषमिन्द्राय मन्म ब्रह्मकृतो बृहदुक्थादवाचि ॥ ६ ॥

यः । अदधात् । ज्योतिषि । ज्योतिः । अन्तः । यः । असृजत् । मधुना । सम् । मधूनि ।
अध । प्रियम् । शूषम् । इन्द्राय । मन्म । ब्रह्मऽकृतः । बृहत्ऽउक्थात् । अवाचि ॥ ६ ॥

यः इन्द्रः ज्योतिषि द्योतमाने आदित्याग्निके तेजसि अन्तः ज्योतिः तेजः अदधात् धारितवान् । यदादित्याग्न्यादिषु तेजोऽस्ति तदिन्द्रकृतमित्यर्थः । यः च मधुना मधुरेण रसेन[2] मधूनि सोमादिमधुरद्रव्याणि सम् असृजत् समयोजयत् । यद्वा । मधुना । अत्र मधु-शब्देन सर्वैः सेव्यमान आदित्य उच्यते । तेन सह मधूनि उदकानि समसृजत् । अध संप्रति तस्मै इन्द्राय प्रियं प्रीतिजनकं[3] शूषं बलं शत्रूणां शोषकत्वात्सुखकरं मन्म मननीयं स्तोत्रं ब्रह्मकृतः मन्त्रकृतः बृहदुक्थात् प्रभूतशस्त्रयुक्तादेतन्नामकादृषेः सकाशात् अवाचि उक्तमभूत् ॥ ॥ १५ ॥

'दूरे तत्' इत्यष्टर्चं त्रयोदशं सूक्तम् । ऋष्याद्याः पूर्ववत् । 'दूरे' इत्यनुक्रान्तम् । गतः सूक्तविनियोगः ॥

दूरे तन्नाम गुह्यं पराचैर्यत्त्वा भीते अह्वयेतां वयोधै ।
उदस्तभ्नाः पृथिवीं द्यामभीके भ्रातुः पुत्रान्मघवन्तित्विषाणः ॥ १ ॥

दूरे । तत् । नाम । गुह्यम् । पराचैः । यत् । त्वा । भीते इति । अह्वयेताम् । वयःऽधै ।
उत् । अस्तभ्नाः । पृथिवीम् । द्याम् । अभीके । भ्रातुः । पुत्रान् । मघऽवन् । तित्विषाणः ॥ १ ॥

अनया 'चत्वारि ते असुर्याणि[4] नाम' इत्युक्तस्य माहात्म्यं नाम स्तूयते । हे इन्द्र ते तव तत् वक्ष्यमाणं नाम सर्वेषां नामकं शरीरं पराचैः पराङ्मुखैर्मनुष्यैः । मनुष्याणामित्यर्थः । गुह्यं गोपनीयमप्रकाशितं सत् दूरे इतो विप्रकृष्टे दूरदेशे वर्तत इति शेषः । यत् यदा त्वा त्वां रोदसी द्यावापृथिव्यौ भीते सती अह्वयेताम् अकेवयताम् । किमर्थम् । वयोधै अन्नस्य निधानार्थम् । जगतोऽन्नस्य साधनायेत्यर्थः । तदानीं तेन शरीरेण अभीके । अन्तिकनामैतत् । एव समीप एव पृथिवीं द्यां च उत् ऊर्ध्वं परस्परवियुक्तं यथा भवति तथा अस्तभ्नाः स्तम्भितवानसि । किं कुर्वन् । हे मघवन् इन्द्र भ्रातुः पर्जन्यस्य पुत्रान् पुत्रस्थानीयानुदकसंस्त्यायान् तित्विषाणः दीपयन्[5] ॥

महत्तन्नाम गुह्यं पुरुस्पृग्येन भूतं जनयो येन भव्यम् ।
प्रत्नं जातं ज्योतिर्यदस्य प्रियं प्रियाः समविशन्त पञ्च ॥ २ ॥

१. द६.८-भ-नियमितासि । २. ग-त-मु-रसेन निमित्तेन । ३. ग-त-भ-मु-प्रियजनकं । ४. ग-त-भ-'असुर्याणि' नास्ति । ५. ग-त१.२.३.७-मु-दीपयन्निति (त७-भूवन्निति) विद्युद्रूपमिन्द्रमाह । विद्युदेवन्द्र (त१.२.७-मु-विद्युद्रूपेन्द्र) इति च वाजसनेयकं । यद्वा पर्जन्यरूपमाह । तदानीं वायुरस्येन्द्रस्य भ्राताभिप्रेतः ।

महत् । तत् । नाम॑ । गुह्य॑म् । पुरुऽस्पृक् । येन॑ । भूतम् । जनय॑: । येन॑ । भव्य॑म् ।
प्रत्नम् । जातम् । ज्योति॑: । यत् । अस्य । प्रियम् । प्रियाः । सम् । अविशन्त । पञ्च॑ ॥२॥

हे इन्द्र तव तत् गुह्यं गोपनीयमन्यैरविज्ञातं पुरुस्पृक् बहुभिर्बहुधर्मिभिः स्पृहणीयमाकाशात्मकं नाम शरीरं महत् अत्यन्तं प्रवृद्धं येन नाम्ना भूतं भव्यं च पूर्वं जनयः उत्पादितवानसि । भूतभव्योभयात्मकत्वाच्च येनेत्यस्यावृत्तिः[1] स्यात् । आकाशात्मकाद्धि परमेश्वरस्वरूपात् भूतभव्यात्मकं जगदुत्पद्यते । 'आकाशाद्वायुः' (तै. आ. ८. १) इत्यादिश्रुतेः । किंच प्रत्नं पुराणं पूर्वकालीनं यत् ज्योतिः लोकसाधनमादित्याख्यमुदकाख्यं वा अस्य इन्द्रस्य प्रियं प्रियभूतं तत्त्वं जातम् उत्पन्नं[2] प्रियाः प्रीयमाणाः पञ्च । पञ्च जना इति शेषः । भीमसेनो भीम इतिवदेकदेशलक्षणा । निषादपञ्चमाश्चत्वारो वर्णाः समविशन्त संविशन्ते । स्वनिर्वाहार्थं भजन्त इत्यर्थः ॥

आ रोद॑सी अपृणा॒दोत मध्यं॒ पञ्च॑ दे॒वाँ ऋ॑तु॒शः स॒प्तस॑प्त ।
चतु॑स्त्रिंशता पुरु॒धा वि च॑ष्टे॒ सरू॑पेण॒ ज्योति॑षा॒ विव्र॑तेन ॥ ३ ॥

आ । रोद॑सी इति॑ । अ॒पृणा॒त् । आ । उ॒त । मध्य॑म् । पञ्च॑ । दे॒वान् । ऋ॒तु॒ऽशः । स॒प्तऽस॑प्त ।
चतु॑:ऽत्रिंशता । पु॒रु॒धा । वि । च॒ष्टे॒ । सऽरू॑पेण । ज्योति॑षा । विऽव्र॑तेन ॥ ३ ॥

अयमिन्द्र आत्मीयेन शारीरेण तेजसा वा रोदसी द्यावापृथिव्यौ आ सर्वतः अपृणात् पूरयति । उत अपि च मध्यं द्युभूम्यपेक्षया मध्यभूतमन्तरिक्षमापृणादिति[3] वर्तते । तदपि स्वशरीरेण तेजसा वा पूरयति । किंच पञ्च देवान् देवमनुष्यपितृसुररक्षःसंज्ञकान् तथा[4] सप्तसप्त । द्विरुक्त्या सप्तसंख्याकानि तत्त्वानि लोके यानि सन्ति तानि परिगृह्यन्ते । कानि तानीति । सप्त मरुद्गणान् सप्तादित्यरश्मीन् सप्तचेन्द्रियाणि सप्त लोकानन्यानपि सप्तसंख्योपेतान् ऋतुशः काले काले चतुस्त्रिंशता चतुस्त्रिंशत्संख्याकेन[5] देवगणेन[5] सह पुरुधा बहुप्रकारं वि चष्टे विपश्यति सर्वदेक्षते । अष्टौ वसव एकादश रुद्रा द्वादशादित्याः प्रजापतिश्च वषट्कारश्च विराट् चेति चतुस्त्रिंशत्संख्या देवानाम् । केनेति तदुच्यते । सरूपेण समानरूपेण ज्योतिषा प्रकाशकेन विव्रतेन विविधेन कर्मणा ॥

यदु॑ष॒ औच्छः॑ प्रथ॒मा वि॒भाना॒मज॑नयो॒ येन॑ पु॒ष्टस्य॑ पु॒ष्टम् ।
यत्ते॑ जामि॒त्वमव॑रं॒ पर॑स्या म॒हन्म॑ह॒त्या अ॑सुर॒त्वमेक॑म् ॥ ४ ॥

यत् । उ॒षः॒ । औच्छ॑: । प्र॒थ॒मा । वि॒ऽभाना॑म् । अज॑नयः । येन॑ । पु॒ष्टस्य॑ । पु॒ष्टम् ।
यत् । ते॒ । जा॒मि॒ऽत्वम् । अव॑रम् । पर॑स्याः । म॒हत् । म॒ह॒त्याः । अ॒सु॒र॒ऽत्वम् । एक॑म् ॥४॥

अत्र प्रसङ्गात्सूर्यात्मकेन्द्रसंबन्धिन्युषाः स्तूयते । हे उषः उषोदेवते विभानां विभासकानां ग्रहनक्षत्रादीनां प्रथमा प्रथमभूता सती औच्छः विभासनमकरोः[6] । अग्रे ह्युषसः प्रादुर्भवन्ति पश्चादन्यानि तेजांसि । येन च तेजसा पुष्टस्य पोषयुक्तस्यापि पदार्थस्य पुष्टम् अतिशयेन पोषयुक्तमादित्यम् अजनयः उदपादयः । यत् यच्च ते तव जामित्वं बान्धवम् अवरम् अर्वाङ्मुखम् । अस्मदभिमुखमित्यर्थः । कीदृश्यास्तवेति उच्यते । परस्याः । उपरि स्थितायाः इत्यर्थः ।

---

१. त१.८-अ—येनेत्यर्थस्यावृत्तिः । २. ग-ड-भ२.५.६.८—उत्पन्नं तत्त्वं; मु—उत्पन्नं तत् तत्त्वं । ३. ग-स-अ-मु—मध्यमभूत° । ४. त-भ१ २.४.६.८—ते तथा । ५. त-भ-मु—°संख्याकेनैवगणेन । ६. ग—विभासनमकरोः; त-मु—विभातमकरोः ।

तदिदं ^V^महत्वाः तव ^V^महत् अतिप्रवृद्धम् ^V^एकम् असाधारणमेकमेव वा ^V^असुरत्वं महद्बलवत्त्वम् । तच्च बलेन कृतमित्यर्थः ॥

महाव्रते निष्केवल्ये ' विधुं दद्राणम् ' इत्येषा । सूत्रितं च—' आ शाक्मना शाको विधुं दद्राणम् ' (ऐ. आ. ५. ३. १) इति ॥

वि॒धुं द॒द्रा॒णं सम॑ने ब॒हू॒नां युवा॑नं॒ सन्तं॑ पलि॒तो ज॑गार ।

दे॒वस्य॑ पश्य॒ काव्यं॑ महि॒त्वाद्या म॒मार॒ स ह्यः समा॑न ॥ ५ ॥

वि॒ऽधुम् । द॒द्रा॒णम् । सम॑ने । ब॒हू॒नाम् । युवा॑नम् । सन्त॑म् । प॒लि॒तः । ज॒गा॒र॒ ।

दे॒वस्य॑ । प॒श्य॒ । काव्य॑म् । म॒हि॒ऽत्वा । अ॒द्य । म॒मार॑ । सः । ह्यः । सम् । आ॒न॒ ॥ ५ ॥

अनया कालात्मक इन्द्रः स्तूयते । ^V^विधुं विधातारं सर्वस्य युद्धादेः कर्तारम् । विधूर्विधातेः[1] करोत्यर्थे । तथा ^V^समने । अननमनः प्राणनम् । सम्यगननोपेते संग्रामे ^V^बहूनां शत्रूणां ^V^दद्राणं प्रत्येकं द्वैरूप्यमभ्योपेतं ^V^युवानं ^V^सन्तं पुरुषं ^V^पलितः जरा[2] ^V^जगार निगिरतीत्याश्चर्यम् । एवंभूतलक्षणं वक्ष्यमाणलक्षणं च ^V^देवस्य कालात्मकस्येन्द्रस्य ^V^महित्वा महत्त्वेनोपेतं ^V^काव्यं सामर्थ्यं ^V^पश्य पश्यत हे जनाः । तथा जरसा प्राप्तः ^V^अद्य ^V^ममार म्रियते । ^V^स ^V^ह्यः परेद्युः ^V^समान सम्यक् चेष्टते । पुनर्जन्मान्तरे प्रादुर्भवतीत्यर्थः । तदेवं त्वत्कारि कामानि शरीराण्युक्तानि ॥ ॥ १६ ॥

शा॒क्मना॑ शा॒को अ॑रु॒णः सु॑प॒र्ण आ यो म॒हः शूरः॑ स॒नादनी॑ळः ।

यच्चि॒केत॑ स॒त्यमित्तन्न मोघं॒ वसु॑ स्पा॒र्हमु॒त जेतो॒त दाता॑ ॥ ६ ॥

शा॒क्मना॑ । शा॒कः । अ॒रु॒णः । सु॒ऽप॒र्णः । आ । यः । म॒हः । शूरः॑ । स॒नात् । अनी॑ळः ।

यत् । चि॒केत॑ । स॒त्यम् । इत् । तत् । न । मोघ॑म् । वसु॑ । स्पा॒र्हम् । उ॒त । जेता॑ । उ॒त । दाता॑ ॥ ६ ॥

^V^शाक्मना । शक्मैव शाक्म । शाक्मना बलेन ^V^शाकः शक्तः । ' शक्लृ[3] शक्तौ[3] ' । स्वशक्त्यैव सर्वं कर्तुं शक्तः इत्यर्थः । न हीन्द्रस्य सहायान्तरापेक्षास्तीन्द्रत्वादेव । ^V^अरुणः अरुणवर्णः ^V^सुपर्णः कश्चिच्छोभनपर्णः पक्षी ^V^आ गच्छतीत्यध्याहारः । उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः । ^V^यः ^V^महः महान् ^V^शूरः विक्रान्तः ^V^सनात् पुराणः ^V^अनीळः अनीडो नीडस्याकर्ता । तद्वदिन्द्रोऽप्यविद्यत् क्वचिदपि गृहे निकेतनं करोति । एवं सुपर्णरूपकेणेन्द्रमाह । स पक्षीन्द्रः ^V^यच्चिकेत कर्तव्यत्वेन जानाति ^V^तत् ^V^सत्यमित् सत्यमेव । ^V^न तु ^V^मोघं व्यर्थं भवति । यः ^V^स्पार्हं स्पृहणीयं ^V^वसु ^V^उत[4] ^V^जेता जयति शत्रुभ्यः सकाशात् ^V^उत अपि[5] ^V^दाता प्रयच्छति च स्तोतृभ्यः । ' न लोकाव्यय ' इत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधः ॥

ऐभि॑र्ददे॒ वृष्ण्या॒ पौंस्या॑नि॒ येभि॒रौक्ष॑द्वृत्र॒हत्या॑य व॒ज्री ।

ये कर्म॑णः क्रि॒यमा॑णस्य म॒ह्न ऋ॑तेक॒र्ममु॒दजा॑यन्त दे॒वाः ॥ ७ ॥

आ । ए॒भिः॒ । द॒दे॒ । वृष्ण्या॑ । पौंस्या॑नि । येभिः॑ । औक्ष॑त् । वृ॒त्र॒ऽहत्या॑य । व॒ज्री ।

ये । कर्म॑णः । क्रि॒यमा॑णस्य । म॒ह्ना । ऋ॒ते॒ऽक॒र्मम् । उ॒त्ऽअजा॑यन्त । दे॒वाः ॥ ७ ॥

१. म–विदधातिः । २. ग-भ–' जरा ' नास्ति । ३. त-भ-मु–' शक्लृ शक्तौ ' नास्ति । ४. ग-त-भ–' उत ' नास्ति । ५. ग-त-भ-मु–अपि च ।

स्वस्मिन्सूर्ये संविश्य चारुरेधि कल्याणो भव । कीदृशस्त्वम् । प्रियः तेन सह प्रीयमाणः । कीदृशे तस्मिन् । देवानां परमे उत्तमे जनित्रे जनके । 'देवानां ह्येतत्परमं जनित्रं यत्सूर्यः' इति हि श्रुतिः ॥

तनूष्टे वाजिन्तन्वं१ नयन्ती वाममस्मभ्यं धातु शर्म तुभ्यम् ।
अह्रुतो महो धरुणाय देवान्दिवीव ज्योतिः स्वमा मिमीयाः ॥ २ ॥

तनूः । ते । वाजिन् । तन्वम् । नयन्ती । वामम् । अस्मभ्यम् । धातु । शर्म । तुभ्यम् ।
अह्रुतः । महः । धरुणाय । देवान् । दिविऽइव । ज्योतिः । स्वम् । आ । मिमीयाः ॥ २ ॥

हे वाजिन् गतवामक पुत्र ते तव तन्वं शरीरं नयन्ती स्वशरीरं प्रापयन्ती तनूः इयं पृथिवी । उभयोरपि पार्थिवत्वात्तव शरीरस्य पृथिवीप्राप्ती मत्या तस्यास्तव शरीरनयनं सुकरम् । तादृशी पृथिवी वामं वननीयं धनम् अस्मभ्यं धातु दधातु शर्म च सुखं तुभ्यं धातु दधातु । स त्वम् अह्रुतः अनवपतितः सन् महः महतः देवान् तव कारणभूतान् दिवीव ज्योतिः द्युलोके वर्तमानं सूर्यं च । इवशब्दश्चार्थे निपातानामनेकार्थत्वात् । तं च स्वं तव स्वभूतम् आ मिमीयाः आश्रिय ॥

वाज्यसि वाजिनेना सुवेनीः सुवितः स्तोमं सुवितो दिवं गाः ।
सुवितो धर्म प्रथमानु सत्या सुवितो देवान्सुवितोऽनु पत्म ॥ ३ ॥

वाजी । असि । वाजिनेन । सुऽवेनीः । सुवितः । स्तोमम् । सुवितः । दिवम् । गाः ।
सुवितः । धर्म । प्रथमा । अनु । सत्या । सुवितः । देवान् । सुवितः । अनु । पत्म ॥ ३ ॥

हे पुत्र त्वं वाजिनेन अन्नरसेन बलेन वा वाज्यसि तद्वान् भवसि । कीदृशस्त्वम् । सुवेनीः सुष्ठु काम्यः । वी गत्यादिषु । तादृशस्त्वं सुवितः सुष्ठु प्रेरितस्त्वं स्तोमं पूर्वं त्वया कृतं स्तोत्रं तदभिमानिदेवम् अनु गाः अन्वगाः अनुगच्छ[1] । तथा सुवितो दिवं गाः । तथा सुवितो धर्म त्वया संपादितानि धर्माण्यनुगच्छ[2] । कीदृशानि । प्रथमा मुख्यानि सत्या सत्यफलानि । तथा सुवितो देवान् इन्द्रादीन् । तथा सुवितः पत्म पतज्ज्योतिरादित्याख्यम् अनु गाः ॥

महिम्न एषां पितरश्चनेशिरे देवा देवेष्वदधुरपि क्रतुम् ।
समविव्यचुरुत यान्यत्विषुरैषां तनूषु नि विविशुः पुनः ॥ ४ ॥

महिम्नः । एषाम् । पितरः । चन । ईशिरे । देवाः । देवेषु । अदधुः । अपि । क्रतुम् ।
सम् । अविव्यचुः । उत । यानि । अत्विषुः ।
आ । एषाम् । तनूषु । नि । विविशुः । पुनरिति ॥ ४ ॥

पितरश्चन अस्मत्पितरोऽप्यङ्गिरसः एषां देवानां महिम्नः महत्त्वस्य ईशिरे ईश्वरा अभवन् । ते देवाः अपि देवत्वं प्राप्ता अङ्गिरसः देवेषु इन्द्रादिषु क्रतुं संकल्पम् अदधुः धृतवन्तः । उत अपि च यानि तेजांसि अत्विषुः दीप्यन्ते तानि समविव्यचुः संगता आसन् । एषां देवानां तनूषु शरीरेषु[3] नि विविशुः निविशन्ति पितरोऽङ्गिरसः । अस्मत्पुत्रमपि तथा कुर्वित्यर्थः ॥

1. त-भ-मु गच्छ । 2. त भ-°गच्छन् । 3. ग-त४.५-मु-शरीरेषु पुनः; त३.७-शरीरेषु न ।

सहोभिर्विश्वं परि चक्रमू रजः पूर्वा धामान्यमिता मिमानाः ।
तनूषु विश्वा भुवना नि येमिरे प्रासारयन्त पुरुध प्रजा अनु ॥ ५ ॥

सहःऽभिः । विश्वम् । परि । चक्रमुः । रजः । पूर्वा । धामानि । अमिता । मिमानाः ।
तनूषु । विश्वा । भुवना । नि । येमिरे । प्र । असारयन्त । पुरुध । प्रऽजाः । अनु ॥ ५ ॥

मदीयाः पितरः सहोभिः बलैः स्वीयैः विश्वं सर्वं रजः लोकम् । 'लोका रजांस्युच्यन्ते' इति निरुक्तम् । पूर्वा पूर्वाणि धामानि स्थानानि अमिता अन्यैरमितानि मिमानाः परिच्छिन्दन्तः परि चक्रमुः पर्यक्रामन् । किंच तथा कुर्वन्तः विश्वा सर्वाणि भुवना भूतजातानि नि येमिरे नियमितवन्तः । किंच पुरुध पुरुधा बहुप्रकारं प्रजाः अनु ज्योतींष्युदकानि वा प्रासारयन्त प्रसारितवन्तः । अस्मत्पितरः पूर्वेऽङ्गिरसः स्वबलेनैव सर्वं लोकं व्याप्य पुरातनानि महनक्षत्रादीनि परिच्छिद्य सर्वभूतानि नियम्य प्रजा अनूदकानि तेजांसि वा प्रसारितवन्त इत्यर्थः । अतस्त्वमप्येवं कुर्विति भावः ॥

द्विधा सूनवोऽसुरं स्वर्विदमास्थापयन्त तृतीयेन कर्मणा ।
स्वां प्रजां पितरः पित्र्यं सह आवरेष्वदधुस्तन्तुमाततम् ॥ ६ ॥

द्विधा । सूनवः । असुरम् । स्वःऽविदम् । आ । अस्थापयन्त । तृतीयेन । कर्मणा ।
स्वाम् । प्रऽजाम् । पितरः । पित्र्यम् । सहः । आ । अवरेषु । अदधुः । तन्तुम् । आऽततम् ॥ ६ ॥

सूनवः आदित्यस्य पुत्रा देवा अङ्गिरसः । 'देवानां क्षेत्रमपरमं ज्योतिर्यत्सूर्यः' इति प्रदर्शितत्वादादित्यस्य[1] सूनव इति गम्यते । असुरं बलवन्तं स्वर्विदं सर्वज्ञं स्वर्गस्य लम्भकं वादित्यं तृतीयेन कर्मणा प्रजोत्पादनलक्षणेन । 'ब्रह्मचर्येणर्षिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्यः' (तै. सं. ६. ३. १०. ५) इति श्रुतेः प्रजोत्पादनस्य तृतीयकर्मत्वम् । तेन आदित्यं द्विधा आस्थापयन्त द्विप्रकारमास्थापयन्ति । उदितं चास्तमितं च कुर्वन्ति । 'उद्ग्राभं च निग्राभं च ब्रह्म देवा अवीवृधन्' (तै. सं. १. १. १३. १) इति मन्त्रस्य ब्राह्मणे 'असौ वा आदित्य उद्ग्राभ एष निग्राभः' (तै. सं. ५. ४. ६. ६) इति श्रुतत्वाद्देवानामादित्यस्य द्विःस्थापनमुदयास्तमयकरणमिति गम्यते । किंच पितरः मदीया अङ्गिरसः स्वां प्रजाम् । उत्पाद्येति[2] शेषः । पित्र्यं सहः पितुरादित्यस्य संबन्धिनमपराभिभवक्षमं बलम् अवरेषु आ अदधुः निकृष्टेषु स्वप्रजाभूतेषु[3] मनुष्येषु स्थापितवन्तः । यथा पिता धनं सम्यक् परिरक्ष्य स्वपुत्रेभ्यः प्रयच्छति तद्वत्पितुरादित्यस्य प्रकाशादिबलं मनुष्येषु न्यदधुरित्यर्थः । किंच तन्तुं प्रजाम् आततं विततं कृतवन्त इति शेषः । पुत्रपौत्रादिरूपेणानवच्छिन्नां प्रजामित्यर्थः । 'अथ आततन्तुर्मत्प्रजाः' इति ब्राह्मणं 'प्रजातन्तुं मा व्यवच्छेत्सीः' (तै. आ. ७. ११. १) इति च । 'तन्तुं तन्वन्' (ऋ. सं. १०. ५३. ६) इत्यस्य ब्राह्मणं 'प्रजा वै तन्तुः' (ऐ. ब्रा. ३. ३८) इति ॥

नावा न क्षोदः प्रदिशः पृथिव्याः स्वस्तिभिरति दुर्गाणि विश्वा ।
स्वां प्रजां बृहदुक्थो महित्वावरेष्वदधादा परेषु ॥ ७ ॥

१. त१.२.३.६.७.८-म-मु—°दादित्यसूनव । २. त१.२.३.७-म४.६.८—उत्पाद्येति । ३. त-म—स्वप्रजाभूतासु ।

नावा । न । क्षोदः । प्रऽदिशः । पृथिव्याः । स्वस्तिऽभिः । अति । दुःऽगानि । विश्वा ।
स्वाम् । प्रऽजाम् । बृहत्ऽउक्थः । महिऽत्वा । आ । अवरेषु । अदधात् । आ । परेषु ॥ ७ ॥

ᵛनावा ᵛन उदकोत्तरणसाधनेनेव ᵛक्षोदः उदकं यथा मनुष्या नावोदकमतितरन्ति यथा वा ᵛस्वस्तिभिः क्षेमैः ᵛविश्वा सर्वाणि ᵛदुर्गाणि दुःखेन गन्तव्यान्यतितरन्ति तद्वत् ᵛबृहदुक्थः ᵛस्वां ᵛप्रजां वाजिनं सूनुं पुत्रं ᵛमहित्वा स्वमहत्त्वेन ᵛअवरेषु अस्मदादिषु ᵛआ ᵛअदधात् कृतवान्। तथा ᵛपरेषु दिव्येषु सूर्यादिष्वादधात्। एवमृषिर्मृते स्वपुत्रमेव वा स्वात्मानं परोक्षेणाह ॥ ॥ १८ ॥

' मा प्र गाम ' इति षडृचं पञ्चदशं सूक्तं गायत्रं वैश्वदेवम्। ऐक्ष्वाकोऽसमातिर्नाम राजा। तस्य बन्धुः सुबन्धुः श्रुतबन्धुर्विप्रबन्धुश्चेति चत्वारः पुरोहिता आसन्। ते च गौपायनाः। स च राजा तांस्त्यक्त्वान्यौ मायाविनावृत्तमौ पुरोहितत्वेनावृणीत। ततो बन्ध्वादयः क्रुद्धाः सन्त इमं राजानमभिचरितवन्तः। एतज्ज्ञात्वा मायाविनौ पुरोहितावेषामन्यतमं सुबन्धुं प्राणैर्वियोजितवन्तौ। मृतस्यास्य भ्रातरो बन्धुः श्रुतबन्धुर्विप्रबन्धुरित्येतेऽविनाशाय शिवभूतमिदं¹ दृष्ट्वा जपन्ति स्म। अतस्तेऽस्य सूक्तस्यर्षयः। प्रतिपाद्यमानार्थसंबन्धं मनो देवता। तथा चानुक्रान्तम्—' अथ हैक्ष्वाको राजासमातिर्गौपायनान्बन्ध्वादीन्पुरोहितांस्त्यक्त्वान्यौ मायाविनौ श्रेष्ठतमौ मत्वा पुरोदधे। तमितरे क्रुद्धा अभिचेरुः। अथ तौ मायाविनौ सुबन्धोः प्राणानाचिक्षिपतुस्तस्य हास्य भ्रातरस्त्रयः। मा प्र गामेति षड्कं गायत्रं स्वस्त्ययनं जप्त्वा ' इति। अभिमर्शमपादिशाम्बरगमनसमय इदं सूक्तं जप्यम्। सूत्रितं च—' प्रस्त्रेदनपेक्षमाणो मा प्र गामेति सूक्तं जपन् ' (आश्व. श्रौ. २. ५) इति। महापितृयज्ञेऽप्येतदस्त्विभिमर्शनम्। सूत्रितं च—' मा प्र गामत्रो त्वं न इति जपन्तः ' (आश्व. श्रौ. २. १९) इति। निविद् स्थानातिपत्तावपीदं सूक्तं शस्त्वा सूक्तान्तरे निविद्धक्षेतव्या। सूत्रितं च—' स्थानं चेन्निविद्धोऽतिहरेन्मा प्र गामेति पुरस्तात्सूक्तं शस्त्वा ' (आश्व. श्रौ. ६. ६) इति ॥

मा प्र गाम पथो वयं मा यज्ञादिन्द्र सोमिनः। मान्तः स्थुर्नो अरातयः ॥ १ ॥

मा । प्र । गाम । पथः । वयम् । मा । यज्ञात् । इन्द्र । सोमिनः ।
मा । अन्तः । स्थुः । नः । अरातयः ॥ १ ॥

अत्रोत्पाख्याने शाट्यायनकम्—' असमातिं राथप्रौष्ठं गौपायना अभ्यगमंस्ते खाण्डवे सत्रमासत। अथ हासमाती राथप्रौष्ठौ किलाताकुली असुरमायाविनौ तं ह स्माजग्मतुः निधायौदनं पचतोऽग्नौ मांसमथासुराश्च दम्भेष्वाकव्यः परावभूवुः। समसमातिं राथप्रौष्ठं गौपायना नामाहुतयोऽभ्यतपन् सोऽब्रवीदिमौ किलाताकुली इमा वै मा गौपायनानामाहुतयोऽभितपन्तीति तावब्रूतां तस्य वा आवामेव भिषजौ स्व आवां प्रायश्चित्तिरावां तथा करिष्यावो यथा नैता नाभितपस्यन्तीति। तौ परेत्य सुबन्धोर्गौपायनस्य स्वपतः प्रमत्तस्यासुमसुरयान्तःपरिधि न्यधत्ताम् ' इत्यादि। तं सुबन्धोरसुमावर्तुं खाण्डवादसमातिं प्रतिगच्छन्तो गौपायना वदन्ति। हे ᵛइन्द्र ᵛवयं गौपायनाः ᵛपथः समीचीनान्मार्गात् ᵛमा ᵛप्र ᵛगाम मा परागच्छाम। असमातिगृहमेव गच्छाम। ᵛमा च ᵛसोमिनः असमातेः ᵛयज्ञात् मा प्र गाम। ᵛमा ᵛस्थुः मा तिष्ठन्तु ᵛनः अस्माकम् ᵛअन्तः मार्गमध्ये ᵛअरातयः शत्रवः। यद्वा। सोमिनः सोमवतो यागान्मा प्र गाम ॥

यो यज्ञस्य प्रसाधनस्तन्तुर्देवेष्वाततः। तमाहुतं नशीमहि ॥ २ ॥

यः । यज्ञस्य । प्रऽसाधनः । तन्तुः । देवेषु । आऽततः । तम् । आऽहुतम् । नशीमहि ॥ २ ॥

1. तऐ-म—'भूतमिमं।

यः अयमस्मत्प्रयुक्तः तन्तुः आहवनीयादिरूपेण विस्तृतः यज्ञस्य प्रसाधनः प्रकर्षेण साधयिता देवेष्वाततः देवैः स्तोतृभिर्ऋत्विग्भिर्विस्तारितो वर्तते तेषां तमाहुतं सर्वतो हूयमानं नशीमहि प्राप्नुयाम[1] । नशतिर्व्याप्तिकर्मा ॥

पिण्डपितृयज्ञे 'मनो न्वा हुवामहे' इति तृचेन पिण्डाभिमानिनः पितर उपस्थेयाः । सूत्रितं च—'मनो न्वा हुवामह इति च तिसृभिरपैनानप्याह्वयेत्' (आश्व. श्रौ. २. ७) इति ॥

मनो॒ न्वा हु॑वामहे नाराशं॒सेन॒ सोमे॑न । पि॒तॄ॒णां च॒ मन्म॑भिः ॥ ३ ॥

मनः॑ । नु । आ । हु॒वा॒म॒हे॒ । ना॒रा॒शं॒सेन॑ । सोमे॑न । पि॒तॄ॒णाम् । च॒ । मन्म॑ऽभिः ॥ ३ ॥

वयं बन्धुश्रुतबन्ध्वादयः मनः सुबन्धोः मनश्च मायाविभिरपहृतं नु क्षिप्रम् आ हुवामहे आह्वयामहे । केन साधनेनेति तदुच्यते । नाराशंसेन नराशंसपात्रगतेन सोमेन । नरैः शस्यन्त इति नराशंसाः पितरः । तेषां चमसानां कल्पनमेव होमः । तथाविधेन सोमेन पितॄणाम् अङ्गिरसां मन्मभिः च मननीयैः स्तोत्रैश्च ॥

आ त॑ एतु॒ मनः॒ पुनः॒ क्रत्वे॒ दक्षा॑य जी॒वसे॑ । ज्योक् च॒ सूर्यं॑ दृ॒शे ॥ ४ ॥

आ । ते॒ । ए॒तु॒ । मनः॑ । पुन॒रिति॑ । क्रत्वे॑ । दक्षा॑य । जी॒वसे॑ । ज्योक् । च॒ । सूर्य॑म् । दृ॒शे ॥ ४ ॥

हे सुबन्धो ते मनः पुनः आ एतु अभिचरतः सकाशात् पुनरागच्छतु । किमर्थमिति तदुच्यते । क्रत्वे कर्मणे लौकिकवैदिककर्मार्थाय दक्षाय बलाय च । यद्वा । क्रत्वे अपानाय दक्षाय प्राणाय । 'प्राणो वै दक्षोऽपानः क्रतुः' इति हि श्रुतिः । जीवसे जीवनाय च ज्योक् चिरकालं सूर्यं च दृशे सूर्यं द्रष्टुम् । अत्यन्तं चिरजीवनायेत्यर्थः ॥

पुन॑र्नः पि॒तरो॒ मनो॒ ददा॑तु॒ दैव्यो॒ जनः॑ । जी॒वं व्रातं॑ सचेमहि ॥ ५ ॥

पुनः॑ । नः॒ । पि॒तरः॑ । मनः॑ । ददा॑तु । दैव्यः॑ । जनः॑ । जी॒वम् । व्रात॑म् । स॒चे॒म॒हि॒ ॥ ५ ॥

नः अस्माकं पितरः पितृभूता अङ्गिरसः जनः । तेषां संघ इत्यर्थः । स च जीवं व्रातं प्राणादीन्द्रियसंघातं पुनः ददातु । तथा दैव्यो जनः । जनशब्दः संघवचनः । देवानां संघोऽपि जीवं व्रातं च ददातु । वयं च तदुभयं सचेमहि प्राप्नुयाम[1] ॥

व॒यं सो॑म व्र॒ते तव॒ मन॑स्त॒नूषु॒ बिभ्र॑तः । प्र॒जाव॑न्तः सचेमहि ॥ ६ ॥

व॒यम् । सो॒म॒ । व्र॒ते । तव॑ । मनः॑ । त॒नूषु॑ । बिभ्र॑तः । प्र॒जाऽव॑न्तः । स॒चे॒म॒हि॒ ॥ ६ ॥

हे सोम देव वयं बन्ध्वादयः तव व्रते त्वदीये कर्मणि । व्रतमिति कर्मनाम । तव तनूषु त्वदीयेष्वङ्गेषु च मनः[2] बिभ्रतः तात्पर्ययुक्तां बुद्धिं धारयन्तः प्रजावन्तः प्रजाभिः पुत्रपौत्रादिभिर्युक्ताः सन्तः सचेमहि संगच्छेमहि । जीवं व्रातं चेति शेषः ॥   ॥ १९ ॥

'यत्ते यमम्' इति द्वादशर्चं षोडशं सूक्तमानुष्टुभम् । बन्ध्वादय ऋषयः[3] सुबन्धुदेहान्निर्गतस्येन्द्रियवर्गसहितस्य मनसः पुनस्तस्मिन्प्रवेशनार्थमिदं सूक्तं दृष्ट्वाजपन्[4] । अतस्तेऽस्यर्षयः । प्रतिपाद्यत्वादावर्तमानं मन[5] एव देवता । तथा चानुक्रान्तं—'यत्त इति द्वादशर्चमानुष्टुभं मनआवर्तनं जेपुः' इति । गतो विनियोगः ॥

---

१. ग-त१.२.३.४.५.७.८-म१.२.४.६.८—प्राप्नुमः; त६—प्राप्नुयाः; म७-मु—प्राप्नुयामः । २. त-म-मु—मनः मनो । ३. म—'ऋषयः' नास्ति । ४. म—दृष्ट्वा जपेत् । ५. त-म—मनो ।

यत्ते॑ य॒मं वै॑वस्व॒तं मनो॑ ज॒गाम॑ दूर॒कम् । तत्त॒ आ व॑र्तयामसी॒ह क्षया॑य जी॒वसे॑ ॥१॥

यत् । ते॒ । य॒मम् । वै॒व॒स्व॒तम् । मनः॑ । ज॒गाम॑ । दू॒र॒कम् ।

तत् । ते॒ । आ । व॒र्त॒या॒म॒सि॒ । इ॒ह । क्षया॑य । जी॒वसे॑ ॥ १ ॥

पुरुषस्य म्रियमाणस्य मनो नाम महद्भूतं बहुधा विशीर्णं भवति[1] । तस्य पुनःसंभरणमत्रोच्यते । हे म्रियमाण पुरुष यत्[2] ते तव मनः वैवस्वतं विवस्वतः पुत्रं यमं दूरकम् अत्यन्तं दूरं यथा भवति तथा जगाम ते तव तत् मनः आ वर्तयामसि आवर्तयामः । किमर्थम् । इह क्षयाय इह लोके निवासाय जीवसे चिरकालजीवनाय ॥

यत्ते॒ दिवं॒ यत्पृ॑थि॒वीं मनो॑ ज॒गाम॑ दूर॒कम् । तत्त॒ आ व॑र्तयामसी॒ह क्षया॑य जी॒वसे॑ ॥२॥

यत् । ते॒ । दिव॑म् । यत् । पृ॒थि॒वीम् । मनः॑ । ज॒गाम॑ । दू॒र॒कम् ।

तत् । ते॒ । आ । व॒र्त॒या॒म॒सि॒ । इ॒ह । क्षया॑य । जी॒वसे॑ ॥ २ ॥

हे सुबन्धो यत् मनः दिवं जगाम यत् च पृथिवीं दूरकम् । दूरकमिति क्रियाविशेषणम् । तत् इह निवासाय जीवनाय चावर्तयामः ॥

यत्ते॒ भूमिं॒ चतु॑र्भृष्टिं॒ मनो॑ ज॒गाम॑ दूर॒कम् ।
तत्त॒ आ व॑र्तयामसी॒ह क्षया॑य जी॒वसे॑ ॥ ३ ॥

यत् । ते॒ । भूमि॑म् । चतुः॑ऽभृष्टिम् । मनः॑ । ज॒गाम॑ । दू॒र॒कम् ।

तत् । ते॒ । आ । व॒र्त॒या॒म॒सि॒ । इ॒ह । क्षया॑य । जी॒वसे॑ ॥ ३ ॥

हे सुबन्धो यत् मनः भूमिं चतुर्भृष्टिम् । चतुर्दिक्षु भ्रंशो यस्याः सा । तां जगाम तत् आवर्तयामः ॥

यत्ते॒ चत॑स्रः प्र॒दिशो॒ मनो॑ ज॒गाम॑ दूर॒कम् ।
तत्त॒ आ व॑र्तयामसी॒ह क्षया॑य जी॒वसे॑ ॥ ४ ॥

यत् । ते॒ । चत॑स्रः । प्र॒ऽदिशः॑ । मनः॑ । ज॒गाम॑ । दू॒र॒कम् ।

तत् । ते॒ । आ । व॒र्त॒या॒म॒सि॒ । इ॒ह । क्षया॑य । जी॒वसे॑ ॥ ४ ॥

हे सुबन्धो यत्ते मनः प्रदिशः प्रकृष्टा महादिशः चतस्रः जगाम तत् आवर्तयामः ॥

यत्ते॑ समु॒द्रम॑र्ण॒वं मनो॑ ज॒गाम॑ दूर॒कम् ।
तत्त॒ आ व॑र्तयामसी॒ह क्षया॑य जी॒वसे॑ ॥ ५ ॥

यत् । ते॒ । स॒मु॒द्रम् । अ॒र्ण॒वम् । मनः॑ । ज॒गाम॑ । दू॒र॒कम् ।

तत् । ते॒ । आ । व॒र्त॒या॒म॒सि॒ । इ॒ह । क्षया॑य । जी॒वसे॑ ॥ ५ ॥

---

१. त१.२.३.७-अ-भवतः । २. ग-स-भ४.६.८-मु-' यत् ' नास्ति ।

हे सुबन्धो यत्ते मनः अर्णवम्[1] अर्णांस्युदकानि[1] तद्वन्तं समुद्रं मेघं वा जगाम तत् इति गतम् ॥

यत्ते मरीचीः प्रवतो मनो जगाम दूरकम् ।
तत्त आ वर्तयामसीह क्षयाय जीवसे ॥ ६ ॥

यत् । ते । मरीचीः । प्रऽवतः । मनः । जगाम । दूरकम् ।
तत् । ते । आ । वर्तयामसि । इह । क्षयाय । जीवसे ॥ ६ ॥

हे सुबन्धो यत्ते मनः प्रवतः प्रगच्छन्तीः[2] मरीचीः दीप्तीः जगाम तत् इति गतम् ॥　　॥ २० ॥

यत्ते अपो यदोषधीर्मनो जगाम दूरकम् ।
तत्त आ वर्तयामसीह क्षयाय जीवसे ॥ ७ ॥

यत् । ते । अपः । यत् । ओषधीः । मनः । जगाम । दूरकम् ।
तत् । ते । आ । वर्तयामसि । इह । क्षयाय । जीवसे ॥ ७ ॥

यत्ते सूर्यं यदुषसं मनो जगाम दूरकम् ।
तत्त आ वर्तयामसीह क्षयाय जीवसे ॥ ८ ॥

यत् । ते । सूर्यम् । यत् । उषसम् । मनः । जगाम । दूरकम् ।
तत् । ते । आ । वर्तयामसि । इह । क्षयाय । जीवसे ॥ ८ ॥

यत्ते पर्वतान्बृहतो मनो जगाम दूरकम् ।
तत्त आ वर्तयामसीह क्षयाय जीवसे ॥ ९ ॥

यत् । ते । पर्वतान् । बृहतः । मनः । जगाम । दूरकम् ।
तत् । ते । आ । वर्तयामसि । इह । क्षयाय । जीवसे ॥ ९ ॥

यत्ते विश्वमिदं जगन्मनो जगाम दूरकम् ।
तत्त आ वर्तयामसीह क्षयाय जीवसे ॥ १० ॥

यत् । ते । विश्वम् । इदम् । जगत् । मनः । जगाम । दूरकम् ।
तत् । ते । आ । वर्तयामसि । इह । क्षयाय । जीवसे ॥ १० ॥

चतस्र ऋचो निगदसिद्धाः ॥

यत्ते पराः परावतो मनो जगाम दूरकम् ।
तत्त आ वर्तयामसीह क्षयाय जीवसे ॥ ११ ॥

---

१. पाठ-म१.७-मु—अर्णवमुदकं, स-भ२.४.१.८—अर्णवः उदकं । २. ग-स-भ—प्रगच्छन्त्यौ ।

यत् । ते॒ । परा॑ः । प॒रा॒ऽवतः॑ । मनः॑ । ज॒गाम॑ । दू॒र॒कम् ।
तत् । ते॒ । आ । व॒र्त॒या॒म॒सि॒ । इ॒ह । क्षया॑य । जी॒वसे॑ ॥ ११ ॥

हे सुबन्धो यत्ते मनः पराः परावतः अत्यन्तं दूरदेशान् जगाम तत् इति गतम् ॥

यत्ते॑ भू॒तं च॒ भव्यं॑ च॒ मनो॑ ज॒गाम॑ दूर॒कम् ।
तत्त॒ आ व॑र्तयामसी॒ह क्षया॑य जी॒वसे॑ ॥ १२ ॥

यत् । ते॒ । भू॒तम् । च॒ । भव्य॑म् । च॒ । मनः॑ । ज॒गाम॑ । दू॒र॒कम् ।
तत् । ते॒ । आ । व॒र्त॒या॒म॒सि॒ । इ॒ह । क्षया॑य । जी॒वसे॑ ॥ १२ ॥

हे सुबन्धो यत्ते मनः भूतं च भव्यं च इत्यनेन भूतभव्यात्मककालव्यतिरेकेण कस्यचिद-भावात्तन्मात्रस्य पृथगेवाभिधानात्[1] कृत्स्नं प्रपञ्चमुक्तं भवति। तत्र सर्वत्र गतं मनो जीवनाय निवासाय चावर्तयामः ॥ ॥ २१ ॥

'प्र तारि' इति दशर्चं षष्ठं सूक्तं बन्ध्वादीनां चतुर्णां गौपायनानामार्षम्। आद्याः सप्त त्रिष्टुभः। अष्टमी पञ्चाष्टका पङ्क्तिः। नवमी षडष्टका महापङ्क्तिः। दशमी पङ्क्त्युत्तरा। 'आर्षी दशकावष्टकाश्च' (अनु. ९. ११) इत्युक्तलक्षणसद्भावात्[2]। एकाक्षराधिक्याद्भुरिग्विशेषणेयं वेदितव्या। सूक्तस्यादितश्चतस्रो देवताप्राधान्येन निर्ऋतिमभिलक्ष्य निर्ऋतेर्निवृत्त्यर्थं बन्ध्वादयोऽजपन्। 'मो षु णः सोम' इति चतुर्थ्यामेव मृत्युनिवृत्त्यर्थं सोममस्तुवन्। अतश्चतसृणां निर्ऋतिर्देवता चतुर्थ्याः सोमश्च। 'असुनीते मनः' इति द्वाभ्यामसुनीतिनाम्नीं देवीमस्तुवन् अतस्तयोः सा देवता। 'पुनर्नो असुम्' इत्यस्याः पृथिव्यादयो लिङ्गोक्ता[3] देवताः[3]। ततस्तिसृभिः त्रिष्टाभिः[4] पङ्क्तिमहापङ्क्तिपङ्क्त्युत्तराभिर्द्यावापृथिव्याविति द्यावापृथिव्यौ देवते। 'समिन्द्र' इत्यर्धर्चस्येन्द्रो देवता। तथा चानुक्रान्तं—'प्र तारीति दशर्चे चत्वारो निर्ऋत्यपनोदनार्थं जेपुश्चतुर्थ्यां सोमं चास्तुवन्मृत्योरपगमायोत्तराभ्यां दैवीमसुनीतिं सप्तम्या लिङ्गोक्तदेवताः त्रिष्टाभिः पङ्क्तिमहापङ्क्तिपङ्क्त्युत्तराभिर्द्यावापृथिव्यौ समिन्द्रेतीन्द्रं चार्धर्चेन' इति। गतो विनियोगः ॥

प्र ता॒र्यायुः॑ प्र॒त॒रं नवी॑यः॒ स्थाता॑रेव॒ क्रतु॑मता॒ रथ॑स्य ।
अध॒ च्यवा॑न॒ उत्त॑वी॒त्यर्थं॑ परात॒रं सु निर्ऋ॑तिर्जिहीताम् ॥ १ ॥

प्र । ता॒रि॒ । आयुः॑ । प्र॒ऽत॒रम् । नवी॑यः । स्थाता॑राऽइव । क्रतु॑ऽमता । रथ॑स्य ।
अध॑ । च्यवा॑नः । उत् । त॒वी॒ति॒ । अर्थ॑म् । प॒रा॒ऽत॒रम् । सु । निःऽऋ॑तिः । जि॒ही॒ता॒म् ॥ १ ॥

सुबन्धोः आयुः आयुष्यं प्र तारि प्रवर्धताम्। प्रपूर्वस्तिरतिर्वर्धनार्थः। कथं प्रवर्धतामिति उच्यते। प्रतरं प्रकृष्टतरं नवीयः नवतरम्। जीवनोपेतमित्यर्थः। निर्ऋत्यनुग्रहादेवमायुर्वर्धताम्। तत्र दृष्टान्तः। क्रतुमता कर्मवता सारथिना रथस्य स्थातारेव रथे स्थितानिव[5] वर्धते[5] तद्वत्। अध अथ च्यवानः जीवितात्प्रच्यवमानः अर्थं स्वाभिलषितमायुर्लक्षणम् उत्तवीति वर्धयति। सुबन्धुप्राणापहर्त्री[6] निर्ऋतिः पापदेवता परातरम् अत्यन्तं दूरतरं जिहीतां[7] परित्यज्य गच्छतु ॥

---

१. म–पृथगभिधानादेव। २. त१.२.३.७-म१.१.४.६.८–इत्युक्तसद्भावात्। ३. त-म-मु–लिङ्गोक्तदेवताः। ४. ग-त-म–द्यावापृथिव्यौ अष्टाभिः। ५. ग४-त१.२.३.७–स्थिता वर्धते; म–स्थिता वर्धते; मु–स्थिता यथा वर्धते। ६. म–°प्राणापहर्त्री। ७. त१.२.३.६.७.८-म–परिजिहीतां।

सामन्नु राये निधिमन्न्वन्नं करामहे सु पुरुध श्रवांसि ।
ता नो विश्वानि जरिता ममत्तु परातरं सु निर्ऋतिर्जिहीताम् ॥ २ ॥

सामन् । नु । राये । निधिऽमत् । नु । अन्नम् । करामहे । सु । पुरुध । श्रवांसि ।
ता । नः । विश्वानि । जरिता । ममत्तु । पराऽतरम् । सु । निःऽऋतिः । जिहीताम् ॥ २ ॥

सामन्नु साम्नि गीयमाने सति । नु चार्थे । राये जीवायुरूपधनार्थं निधिमत् निधानवत् अन्नं हविश्च करामहे कुर्मः । अत्रापि नु इति चार्थे । निर्ऋत्यै[1] स्तुतिं हविश्चोभयं कुर्म इत्यर्थः[2] । तदेवाह । सु सुष्ठु पुरुध पुरुधा बहुप्रकारं श्रवांसि अन्नानि हवींषि करामहे । ता तानि हवींषि नः अस्माकं संबन्धीनि विश्वानि सर्वाणि जरिता जीर्णा स्तुता वा । 'जरा स्तुतिः' (निरु. १०.८) । ममत्तु स्वदताम् । आस्वाद्य च निर्ऋतिः परातरम् अत्यर्थं दूरदेशं जिहीतां गच्छतु ॥

अभी ष्व१र्यः पौंस्यैर्भवेम द्यौर्न भूमिं गिरयो नाज्रान् ।
ता नो विश्वानि जरिता चिकेत परातरं सु निर्ऋतिर्जिहीताम् ॥ ३ ॥

अभि । सु । अर्यः । पौंस्यैः । भवेम । द्यौः । न । भूमिम् । गिरयः । न । अज्रान् ।
ता । नः । विश्वानि । जरिता । चिकेत । पराऽतरम् । सु । निःऽऋतिः । जिहीताम् ॥ ३ ॥

वयम् अर्यः अरीन् शत्रून् पौंस्यैः पुंस्त्वैः बलैः सु सुष्ठु अभि भवेम । द्यौर्न भूमिं सूर्यो यथा स्वरश्मिभिर्भूमिमभिभवति तद्वत् । गिरयो नाज्रान् । गिरिर्मेघः । ते यथा अज्रान्[3] अजनशीलान् मेघानभिभवन्ति तद्वत् । ता तानि यानि नः अस्माभिः कृतानि स्तोत्राणि तानि विश्वानि सर्वाणि जरिता स्तुता सती निर्ऋतिः चिकेत जानाति । शिष्टमुक्तम् ॥

मो षु णः सोम मृत्यवे परा दाः पश्येम नु सूर्यमुच्चरन्तम् ।
द्युभिर्हितो जरिमा सू नो अस्तु परातरं सु निर्ऋतिर्जिहीताम् ॥ ४ ॥

मो इति । सु । नः । सोम । मृत्यवे । परा । दाः । पश्येम । नु । सूर्यम् । उत्ऽचरन्तम् ।
द्युऽभिः । हितः । जरिमा । सु । नः । अस्तु । पराऽतरम् । सु । निःऽऋतिः । जिहीताम् ॥ ४ ॥

हे सोम नः अस्मान् सु सुष्ठु मृत्यवे मो परा दाः मैव परादानं कुरु । मृत्य्वधीनान् मा कार्षीः । किंतु नु इदानीम् उच्चरन्तम् ऊर्ध्वं गच्छन्तमुदयन्तं सूर्यं पश्येम[4] । चिरकालं जीवेमेत्यर्थः । जीवाभावे सूर्यदर्शनासंभवादित्यभिप्रायः । किंच द्युभिः । अहर्नामैतत् । अहोभिः दिवसैः हितः प्रेरितः जरिमा जराभावः नः अस्माकं सु सुखकरः अस्तु । शिष्टमुक्तम् ॥

असुनीते मनो अस्मासु धारय जीवातवे सु प्र तिरा न आयुः ।
रारन्धि नः सूर्यस्य संदृशि घृतेन त्वं तन्वं वर्धयस्व ॥ ५ ॥

असुऽनीते । मनः । अस्मासु । धारय । जीवातवे । सु । प्र । तिर । नः । आयुः ।
ररन्धि । नः । सूर्यस्य । सम्ऽदृशि । घृतेन । त्वम् । तन्वम् । वर्धयस्व ॥ ५ ॥

१. त-म—'निर्ऋत्यै' नास्ति । २. त-भ-मु—निर्ऋत्यै इत्यर्थः । ३. ग-त-भ-मु—'अज्रान्' नास्ति ।
४. त-भ-मु—पश्येम पश्यामः ।

हे असुनीते मनुष्याणामसूनां नेत्रि देवि अस्मासु मनः पुनः धारय। किंच जीवातवे जीवितुं नु प्र तिर सुष्ठु वर्धय नः अस्माकम् आयुः। किंच रन्धि स्थापय नः अस्मान् सूर्यस्य संदृशि चिरसंदर्शने। त्वं च घृतेन अस्मदभिदत्तेन तन्वं शरीरं[1] वर्धयस्व वर्धय ॥२२॥

असुनीते पुनरस्मासु चक्षुः पुनः प्राणमिह नो धेहि भोगम्।
ज्योक् पश्येम सूर्यमुच्चरन्तमनुमते मृळया नः स्वस्ति ॥ ६ ॥

असुऽनीते। पुनः। अस्मासु। चक्षुः। पुनरिति। प्राणम्। इह। नः। धेहि। भोगम्।
ज्योक्। पश्येम। सूर्यम्। उत्ऽचरन्तम्। अनुऽमते। मृळय। नः। स्वस्ति ॥ ६ ॥

हे असुनीते प्राणदायिनि[2] देवि अस्मासु। अस्मदीये सुखमधावित्यर्थः। पुनः चक्षुः प्रकाशकं नयनम्। ईक्षणसामर्थ्यमित्यर्थः। किंच प्राणं पुनः अस्मासु धेहि स्थापय। वयं च ज्योक् चिरम् उच्चरन्तम् उद्गच्छन्तं सूर्यं[3] पश्येम। हे अनुमते देवि स्वस्ति अविनाशं यथा स्यात्तथा[4] नः अस्मान् मृळय सुखय ॥

पुनर्नो असुं पृथिवी ददातु पुनर्द्यौर्देवी पुनरन्तरिक्षम्।
पुनर्नः सोमस्तन्वं ददातु पुनः पूषा पथ्यां३ या स्वस्तिः ॥ ७ ॥

पुनः। नः। असुम्। पृथिवी। ददातु। पुनः। द्यौः। देवी। पुनः। अन्तरिक्षम्।
पुनः। नः। सोमः। तन्वम्। ददातु। पुनरिति। पूषा। पथ्याम्। या। स्वस्तिः ॥ ७ ॥

पृथिवी देवी नः अस्मभ्यम् असुं प्राणं ददातु। पुनः द्यौः देवता असुं ददातु। तथा अन्तरिक्षम् अन्तरिक्षदेवता असुं ददातु। तथा सोमः नः तन्वं शरीरं पुनः ददातु[5]। तथा पूषा पोषाभिमानिनी[6] देवता[7] पथ्याम्। 'पन्था अन्तरिक्षम्' (निरु. ११.४५)। तत्र भवां वाचम्। वागात्मकः शब्दो ह्याकाशादुत्पद्यते। तां पुनः ददातु। किंच[8] या स्वस्तिः या लोके वेदे च स्वस्तिरुच्यते तामपि पूषा प्रयच्छतु[8]। यद्वा। पूषा वाचं प्रयच्छतु। या स्वस्तिर्वागात्मिका देव्यस्ति सा पथ्यां वाचं प्रयच्छतु। 'वाग्वै पथ्या स्वस्तिः' (श. ब्रा. ३. २. ३. ८) इति ब्राह्मणम् ॥

शं रोदसी सुबन्धवे यह्वी ऋतस्य मातरा।
भरतामप यद्रपो द्यौः पृथिवि क्षमा रपो मो षु ते किं चनाममत् ॥ ८ ॥

शम्। रोदसी इति। सुऽबन्धवे। यह्वी इति। ऋतस्य। मातरा।
भरताम्। अप। यत्। रपः। द्यौः। पृथिवि। क्षमा। रपः।
मो इति। सु। ते। किम्। चन। आममत् ॥ ८ ॥

१. ग४-स१.२.३.७-स्वशरीरं। २. ग-स१ २.३.७.८-भ-मु-प्राणप्रदायिनि। ३. ग-स-भ५.६.८-मु-सूर्यं देवं। ४. ग-स-भ-मु-तथा। ५. भ-ददातु किंच या स्वस्तिर्या लोके वेदे च स्वस्तिरुच्यते तामपि पूषा प्रयच्छतु। ६. स१.२.३.७-भ४.६.८-पोषाभिमानि। ७. स-भ-देवता वा। ८. भ-'किंच..... प्रयच्छतु' नास्ति।

इत्यादिभिस्तिसृभिः[1] द्यावापृथिव्योः स्तुतिः। रोदसी द्यावापृथिव्यौ सुबन्धवे नां सुखं प्रयच्छताम्। कीदृश्यौ ते। यह्वी महत्यौ ऋतस्य यज्ञस्योदकस्य वा मातरा निर्मात्र्यौ। यद्रपः पापं कृच्छ्रमस्ति[2] तत् अप भरताम् अपहरताम् अपनयताम्। हे द्यौः हे पृथिवि हे द्यावा-पृथिव्यौ क्षमा क्षमायां सत्याम्। यद्वा क्षमा पृथगप्युच्यते। क्षमाप्यपहरतु[3]। एवमुक्त्वा सुबन्धुं बन्ध्वादयो ब्रुवते। हे सुबन्धो ते त्वां मो षु मैव सुष्ठु किं चन रपः कृच्छ्रम् आममत् हिनस्तु॥

अवे द्वके अवं त्रिका दिवश्चरन्ति भेषजा।
क्षमा चरिष्ण्वेककं भरतामप यद्रपो
द्यौः पृथिवि क्षमा रपो मो षु ते किं चनाममत्॥ ९॥

अव। द्वके इति। अव। त्रिका। दिवः। चरन्ति। भेषजा।
क्षमा। चरिष्णु। एककम्। भरताम्। अप। यत्। रपः।
द्यौः। पृथिवि। क्षमा। रपः। मो इति। सु। ते। किम्। चन। आममत्॥ ९॥

दिवः द्युलोकात् भेषजा भेषजानि द्वके द्विकं त्रिका त्रिकं च अव चरन्ति। अत्राश्विनौ[4] द्विकमवचरतः। इळा सरस्वती भारती त्रिकमवचरन्ति। क्षमा क्षमायां चरिष्णु चरति एककम् एकं भेषजमित्यभिप्रायमाह। तानि सर्वाणि सुबन्धोः प्राणं परिरक्षन्त्विति शेषः॥

समिन्द्रेरय गामनड्वाहं य आवहदुशीनराण्या अनः।
भरतामप यद्रपो द्यौः पृथिवि क्षमा रपो मो षु ते किं चनाममत्॥ १०॥

सम्। इन्द्र। ईरय। गाम्। अनड्वाहम्। यः। आ। अवहत्। उशीनराण्याः। अनः।
भरताम्। अप। यत्। रपः। द्यौः। पृथिवि। क्षमा। रपः।
मो इति। सु। ते। किम्। चन। आममत्॥ १०॥

हे इन्द्र सम् ईरय संप्रेरय। किम्। गां गन्तारम् अनड्वाहम् अनोवहनसमर्थम्[5]। यः अनड्वान् आवहत् आवहत्यस्मान्प्रति। किम्। अनः शकटम्। कस्य। उशीनराण्याः एतन्नामिकाया ओषधेः। यथार्तमनुलिम्पन्ति सौशीनराणी। भरतामित्यादि गतम्॥   ॥ २३ ॥

'आ जनम्' इति द्वादशर्चमष्टादशं सूक्तम्। गौपायना बन्ध्वादय ऋषयः। चतुर्थ्यादिकस्यास्य स्वसैषां मातर्षिका। आदितः पञ्च गायत्र्यः। अष्टमीनवम्यौ पङ्क्ती। शिष्टा अनुष्टुभः। आदितः सप्तर्चामसमातिनाम्नो राज्ञः स्तूयमानत्वात् स एव देवता। पञ्चम्या इन्द्रः। षष्ठ्या अप्यसमातिः। ततः पञ्चानां सुबन्धोर्जीवितावाह्वानरूपोऽर्थो देवता। 'अयं मे हस्तः' इत्यस्याः लब्धसंज्ञस्य सुबन्धोः स्पर्शनहेतुभूतो देवता। तथा चानुक्रमणिका—'आ जनमिति द्वादशार्चमागुष्टुभं चतसृभिरसमाति-मस्तुवन्पञ्चम्यैन्द्री षष्ठ्यागस्त्यस्य स्वसा मातैषां राजानमसमातिं पराभिः सुबन्धोर्जीवमाह्वयंस्तमन्त्यया लब्धसंज्ञमस्तुवन् पञ्चाद्या गायत्र्योऽष्टम्याद्ये पङ्क्ती' इति॥

१. त-मु—इदमादिभिस्त्रिभिः। २. त-म२.४.८-मु—कृच्छ्रं चास्ति। ३. म१.७—धीरप्यपहरतु। ४. त१.२.३.६.७.८ म-मु—तत्राश्विनौ। ५. त-म२.८-मु—°समर्थं गां।

आ जनं॑ त्वे॒षसं॑दृशं॒ माही॑नाना॒मुप॑स्तुतम् । अग॑न्म॒ बिभ्र॑तो॒ नमः॑ ॥ १ ॥

आ । जन॑म् । त्वे॒षऽसं॑दृशम् । माही॑नानाम् । उप॑ऽस्तुतम् । अग॑न्म । बिभ्र॑तः । नमः॑ ॥ १ ॥

इदमादिभिर्निभिरमुं राजानं स्तुवन्ति । वयं बन्ध्वादयः जनं जनपदमसमातिमित्येवंभूतम्[1] आ अगन्म अभिगताः । गमेर्लुङि 'मन्त्रे घस॰' इति च्लेर्लुक् । 'म्वोश्च' इति मकारस्य नकारः । कीदृशं जनम् । त्वेषसंदृशं दीप्तदर्शनं माहीनानां महताम् उपस्तुतम् उपगतस्तुतिम् । 'तादौ च॰' इति गतेः प्रकृतिस्वरः । कीदृशा वयम् । नमः नमस्कारं बिभ्रतः धारयन्तः[2] । कुर्वन्त इत्यर्थः । यद्वा । जनमसमातिमित्यर्थः । किंच समानम् । नमो[3] बिभ्रत[4] इति राजकृते नमस्कारं धारयन्त इत्यर्थः ॥

अस॑माति॒ नि॒तोश॑नं त्वे॒षं नि॒य॒यिनं॒ रथ॑म् । भ॒जेर॑थस्य॒ सत्प॑तिम् ॥ २ ॥

अस॑मातिम् । नि॒ऽतोश॑नम् । त्वे॒षम् । नि॒ऽय॒यिन॑म् । रथ॑म् । भ॒जेऽर॑थस्य । सत्ऽप॑तिम् ॥ २ ॥

असमातिं राजानं नितोशनं शत्रूणां हन्तारम् । नितोशतिर्वधकर्मा । त्वेषं दीप्तम् । निययिनं रथम् इत्युपमाप्रधानो निर्देशः । रथवत् सर्वाभिमतप्राप्तिसाधनं भजेरथस्य एतन्नामकस्य राज्ञो वंशे जातम् । यद्वा । एतन्नामा कश्चिदस्य शत्रुः । तस्य[2] निययिनम् । 'हलदन्तात्॰' (पा. सू. ६. ३. ९) इति सप्तम्या अलुक् । सत्पतिं सतां पालकम् ॥

यो जना॑न्म॒हि॒षाँ इ॑वाति॒त॒स्थौ पवी॑रवान् । उ॒ताप॑वीरवान्यु॒धा ॥ ३ ॥

यः । जना॑न् । म॒हि॒षान्ऽइ॑व । अ॒ति॒ऽत॒स्थौ । पवी॑रवान् । उ॒त । अप॑वीरवान् । यु॒धा ॥ ३ ॥

यः असमातिः जनान् स्वविरोधिभूतान् अतितस्थौ अतिक्रम्य तिष्ठति । पराभावयतीत्यर्थः[5] । क[5] इव[5] । महिषान् सिंह इव । कीदृशः सन् । पवीरवान् । पवीरः पविः । स्तनवान् । उत अपि च अपवीरवान् अपगतवज्रः सन् । शक्रसाहाय्यमपि कदाचिन्नापेक्षत इत्यर्थः । किं कुर्वन् । युधा योधनेन । युद्धेनेत्यर्थः ॥

यस्ये॑क्ष्वा॒कुरुप॑ व्र॒ते रे॒वान्म॑रा॒य्येध॑ते । दि॒वीव॒ पञ्च॑ कृ॒ष्टयः॑ ॥ ४ ॥

यस्य॑ । इ॒क्ष्वा॒कुः । उप॑ । व्र॒ते । रे॒वान् । म॒रा॒यी । एध॑ते । दि॒विऽइ॑व । पञ्च॑ । कृ॒ष्टयः॑ ॥ ४ ॥

यस्य जनपदस्य इक्ष्वाकुः राजा व्रते कर्मणि रक्षणरूपे उप एधते प्रवर्धते । कीदृशः सन् । रेवान् रयिवान् मरायी शत्रूणां मारकश्च सन् । विशेषणद्वयेन जनानां दास्यादिरूपेण धनत्वमः पराजोपद्रुतापत्तिश्चोक्ता भवति । एवं सति तद्विषयस्था पञ्च कृष्टयः निषादपञ्चमाश्चत्वारो वर्णाः दिवीव द्युलोके यथा संकल्पसिद्धाः सन्तः सुखिनो भवन्ति तद्वत्सुखिनो भवन्तीति शेषः ॥

इन्द्र॑ क्ष॒त्रास॑मातिषु॒ रथ॑प्रोष्ठेषु धारय । दि॒वीव॒ सूर्यं॑ दृ॒शे ॥ ५ ॥

इन्द्र॑ । क्ष॒त्रा । अस॑मातिषु । रथ॑ऽप्रोष्ठेषु । धा॒रय॒ । दि॒विऽइ॑व । सूर्य॑म् । दृ॒शे ॥ ५ ॥

अनयेन्द्रमाह्वयतेऽसमात्यर्थम् । हे इन्द्र क्षत्रा क्षत्राणि बलानि रथप्रोष्ठेषु असमातिषु । एकस्मिन् बहुवचनं पूजार्थम् । रथप्रोष्ठेऽसमातौ धारय । दिवीव सूर्यं दिवि यथा सूर्यं दृशे सर्वेषां दर्शनाय स्थापितवानसि तद्वदत्र बलं धारय ॥

१. त१.२.३.७-म१ २.४.७–'ममुनीति असुनीतिस्वभूते । २. त-म१.२.४.६ ८–धारयनः । ३. त१.२.३.६ ७.८-म–आबिभ्रत । ४. त२ ३.७-म–'तस्य' नास्ति । ५ ग-त-मु–पराभवतीत्यर्थः; म–पराभवेत्यर्थः । ६. ग-त-म-मु–किमिव ।

अगस्त्यस्य नद्भ्यः सप्ती युनक्षि रोहिता ।
पणीन्न्यक्रमीरभि विश्वान्राजन्नराधसः ॥ ६ ॥

अगस्त्यस्य । नत्ऽभ्यः । सप्ती इति । युनक्षि । रोहिता ।
पणीन् । नि । अक्रमीः । अभि । विश्वान् । राजन् । अराधसः ॥ ६ ॥

अनयागस्त्यस्य स्वसा बन्ध्वादीनां माता राजानं स्तौति । हे राजन् असमाते त्वम् अगस्त्यस्य ऋषेः नद्भ्यः नह्यतिभ्यो बन्ध्वादिभ्यो निमित्तभूतेभ्यस्तेषां धनप्राप्त्यै सप्ती सर्पणस्वभावावश्वौ रोहिता रोहितवर्णौ युनक्षि योजय रथे । तथा कृत्वा विश्वान् सर्वान् अराधसः अदातॄनयजमानान् पणीन् वणिजः लुब्धकान् नि निकृष्टं नितरां वा अभि अक्रमीः अभिभव ॥ ॥ २४ ॥

अयं मातायं पितायं जीवातुरागमत् । इदं तव प्रसर्पणं सुबन्धवेहि निरिहि ॥७॥

अयम् । माता । अयम् । पिता । अयम् । जीवातुः । आ । अगमत् ।
इदम् । तव । प्रऽसर्पणम् । सुबन्धो इति सुऽबन्धो । आ । इहि । निः । इहि ॥ ७ ॥

अत्र शेषे शाट्यायनकम्—' अथाग्निं द्वैपदेन सूक्तेनास्तुवन् । अग्निः स्तुत आजगाम । आगत्य चाह किंकामा आगच्छतेति । सुबन्धोरेवासुं पुनर्वेन्नयामेत्यब्रुवन् । एषामन्तःपरिधिरित्यब्रवीत्समावक्षु-मिति । तमिराह[1] । अयं[2] मातायं पिता ' इति । शौनकश्च ' स्तुतः स राजा सुप्रीतस्तस्थौ गौपायनान्-अभि ॥ सूक्तेन तेऽस्तुवन्नग्निं द्वैपदेन यथाविधि । अथाग्निरब्रवीदेतानयमन्तःपरिध्यसुः ॥ सुबन्धोरस्य चैक्ष्वाकोर्मया गुप्तो हितार्थिना । सुबन्धवे प्रदायासुं लोकेभ्युक्त्वा च पावकः ॥ स्तुतो गौपायनैः प्रीतो जगाम त्रिदिवं प्रति । अयं मातेति हृष्टास्ते सुबन्धोरसुमाह्वयन् ॥ शरीरमभिनिर्दिश्य सुबन्धोः पतितं भुवि । सूक्तशेषं जगुश्चास्य चेतसो धारणाय ते ' (बृहद्दे. ७ ९७, १०१) इति ॥ अयम् अग्निः माता । अयम् एव पिता । अयं जीवातुः जीवयिता आगमत् आजगाम । अतो हे सुबन्धो जीवपरिधौ वर्तमान[2] इदं तव शरीरं तव प्रसर्पणं प्रकर्षेण सर्पणसाधनम् । अत इदं प्रति एहि आगच्छ । निरिहि निर्गच्छ परिधेः सकाशात् । अन्य एवं व्याचक्षते । हे निर्गतप्राण सुबन्धो अयम् । विभक्तिव्यत्ययः । इयं मातायं पितायं जीवातुर्जीवनफलभूतः पुत्रश्चागमदिति मेत्यच्यते । सर्वे त्वामागता दुःखिताः सन्तः । शिष्टं समानम् ॥

यथा युगं वरत्रया नह्यन्ति धरुणाय कम् ।
एवा दाधार ते मनो जीवातवे न मृत्यवेऽथो अरिष्टतातये ॥ ८ ॥

यथा । युगम् । वरत्रया । नह्यन्ति । धरुणाय । कम् ।
एव । दाधार । ते । मनः । जीवातवे । न । मृत्यवे । अथो इति । अरिष्टऽतातये ॥ ८ ॥

यथा युगं वरत्रया पाशेन नह्यन्ति बध्नन्ति धरुणाय रथादिधारणाय । कम् इति पादपूरणः । एव एवं ते मनः दाधार परिधारयामि । किमर्थम् । जीवातवे जीवनाय न मृत्यवे मरणाय च अथो अपि च अरिष्टतातये अविनाशाय । स्वार्थिकस्तातिः ॥

---

१. त१.२.३.७-म१.८-तमिराहुरयं; म४-तमिराहुरयं; म७-तमिराहयं; मु-तं निराहुरयं ।
२. त-म१.२.७-वर्तमाने ।

यथेयं पृथिवी मही दाधारेमान्वनस्पतीन् ।
एवा दाधार ते मनो जीवातवे न मृत्यवेऽथो अरिष्टतातये ॥ ९ ॥

यथा । इयम् । पृथिवी । मही । दाधार । इमान् । वनस्पतीन् ।
एव । दाधार । ते । मनः । जीवातवे । न । मृत्यवे । अथो इति । अरिष्टऽतातये ॥ ९ ॥

यथेयं पृथिवी मही[1] इमान् वनस्पतीन् वृक्षादीन् दाधार । शिष्टं सुगमम् ॥

यमादहं वैवस्वतात्सुबन्धोर्मन आभरम् ।
जीवातवे न मृत्यवेऽथो अरिष्टतातये ॥ १० ॥

यमात् । अहम् । वैवस्वतात् । सुऽबन्धोः । मनः । आ । अभरम् ।
जीवातवे । न । मृत्यवे । अथो इति । अरिष्टऽतातये ॥ १० ॥

इदं निगदसिद्धम् ॥

न्यग्वातोऽव वाति न्यक्तपति सूर्यः ।
नीचीनमघ्न्या दुहे न्यग्भवतु ते रपः ॥ ११ ॥

न्यक् । वातः । अव । वाति । न्यक् । तपति । सूर्यः ।
नीचीनम् । अघ्न्या । दुहे । न्यक् । भवतु । ते । रपः ॥ ११ ॥

वातः वायुर्द्युलोकात् न्यक् नीचीनम् अव वाति गच्छति । सूर्यः च न्यक् तपति । अघ्न्या अहननीया गौः नीचीनं दुहे दुग्धे । एवं ते रपः पापं न्यक् नीचीनं भवतु ॥

अयं मे हस्तो भगवानयं मे भगवत्तरः ।
अयं मे विश्वभेषजोऽयं शिवाभिमर्शनः ॥ १२ ॥

अयम् । मे । हस्तः । भगऽवान् । अयम् । मे । भगवत्ऽतरः ।
अयम् । मे । विश्वऽभेषजः । अयम् । शिवऽअभिमर्शनः ॥ १२ ॥

अनया बन्ध्वादयो लब्धजीवं सुबन्धुं पाणिभिरस्पृशन् । अयं मे हस्तो भगवान्[2] यस्मात् सजीवं[3] सुबन्धुं स्पृशति तस्मात् । तथा अयं मे हस्तः भगवत्तरः अतिशयेन भगवान् । तथा अयं मे हस्तः विश्वभेषजः जीवचिकित्सासाधनसर्वौषधवान् तत्स्थानीयो वा । अयं शिवाभिमर्शनः मङ्गलस्पर्शनः । यतो जीवन्तं स्पृष्टवान् इत्यर्थः ॥　　　॥ २५ ॥　　　॥ ४ ॥

पञ्चमेऽनुवाकेऽष्टौ सूक्तानि । तत्र 'इदमित्था' इति सप्तविंशत्यृचं प्रथमं सूक्तं मानवस्य नाभानेदिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभम् । इदमादीनि षट् सूक्तानि वैश्वदेवानि । तथा चानुक्रम्यते — 'इदमित्था सप्ताधिका नाभानेदिष्ठो मानवो वैश्वदेवं तत्' इति । पृष्ठ्यस्य षष्ठेऽहनि वैश्वदेवशस्त्र आभिप्लविकाति-

१. ग-त४.५–मही महती; त१.२.३.७–महती । २. ग-त-मु–भगवान् भाग्यवान् । ३. त-म१.६.८–सजीवः; म६–सजीवं ।

वैशमासस्य उपासनात्मका इत्येतस्य स्थाने इदं सूक्तम् । सूत्रितं च—'उद्धृत्य'[1] चोत्तमं[2] सूक्तं शंसेदिदमित्था रौद्रमिति ' (आश्व. श्रौ ८. १) इति[3] । ऐतरेयब्राह्मणं—' नाभानेदिष्ठं वै मानवं ब्रह्मचर्यं वसन्तं भ्रातरो निरभजन्सोऽब्रवीदेत्य किं मह्यमभाक्तेत्येतमेव निष्ठावमववदितारमित्यब्रुवन् ' (ऐ. ब्रा. ५. १४) इत्यादि । तत्र नाभानेदिष्ठो भ्रातृभिर्भागे निराकृतः पितृसामीप्यमागम्य किं मह्यं भागं न कल्पितवानसीत्यपृच्छत् । स च किमनेन भागेन । अङ्गिरसः स्वर्गार्थं सत्रमासीनाः षष्ठाहःपर्यन्तमनुष्ठाय मुह्यन्ति । तान् ' इदमित्था ' इति सूक्ते शंसय ते स्वर्गं यन्तो यदिमा गाः[3] सहस्रसंख्याकाः दास्यन्तीति पित्रा प्रेरितोऽङ्गिरसो समीपमागम्य तेभ्यः सत्रपरिवेषणं गोसहस्रमुत्कोचं परिकल्प्य तानेते सूक्ते षष्ठेऽहन्यशंसयत् । ते च तत्सूक्तमाहात्म्यात्सत्रं पारं प्राप्य स्वर्गं गमिष्यन्तोऽस्मै गोसहस्रं प्रादुः । तं च तद्गोसहस्रं स्वीकुर्वाणं कश्चन कृष्णशवासी पुरुष उत्तरत उत्थाय ब्राह्मण मदीयं[4] वास्तोष्पभागं मा स्वीकुर्वित्यब्रवीत् । स च मह्यमङ्गिरसः प्रादुरिति प्रत्यब्रवीत् । तर्हि ब्राह्मण तव पितरमेव पृच्छ कस्यैष भागः प्राप्नुयादित्युक्तः पितृसमीपमागत्य पित्रा तद्दायस्थं तवास्य इति तेनोक्तस्तवैवायं भाग इति मम पिताप्यवोचदिति प्रत्युवाच । ततो यथार्थकथनेन तुष्टः पुरुषो नाभानेदिष्ठायैव स्वं भागं प्रादादित्युक्तम् । तथा च तैत्तिरीयब्राह्मणेऽपि ' मनुः पुत्रेभ्यो दायं व्यभजत् स नाभानेदिष्ठं[5] ' (तै. सं. ३. १. ९. ४) इत्यादिनायमर्थ उक्तः । तत्सर्वमत्रानुसंधेयम् ॥

इदमित्था रौद्रं गूर्तवचा ब्रह्म क्रत्वा शच्यामन्तराजौ ।
क्राणा यदस्य पितरा मंहनेष्ठाः पर्षत्पक्थे अहन्ना सप्त होतॄन् ॥ १ ॥

इदम् । इत्था । रौद्रम् । गूर्तऽवचाः । ब्रह्म । क्रत्वा । शच्याम् । अन्तः । आजौ ।
क्राणा । यत् । अस्य । पितरा । मंहनेऽस्थाः । पर्षत् । पक्थे । अहन् । आ । सप्त । होतॄन् ॥ १ ॥

गूर्तवचाः उद्यतवचनो नाभानेदिष्ठः इदं अस्य स्तोत्रं रौद्रं रुद्रदेवताकम्[6] इत्था इत्थम् इदानीं क्रियमाणप्रकारं क्रत्वा प्रज्ञानेन निष्पाद्यं स्तोत्रं शच्याम् अन्तः कर्मणि सत्रमध्ये आजौ अङ्गिरसां संघे करोतीति शेषः । यत् स्तोत्रं क्राणा भागं कुर्वाणौ भागं कुर्वाणौ अस्य पितरा पितरौ मातापितरावन्ये च मंहनेष्ठाः भागप्रदाने वर्तमाना[7] आगत्य गोदानसमर्थनत्वेनाकल्पयन्निति[8] शेषः । तेन नाभानेदिष्ठः पक्थे पक्तव्ये अहन् अहनि । षष्ठेऽहनीत्यर्थः । ' ते षष्ठंषष्ठमेवाहरागत्य[9] मुह्यन्ति[10] तानेते[10] सूक्ते षष्ठेऽहनि शंसय ' (ऐ. ब्रा. ५.१४) इत्युक्तत्वात् । सप्त होतॄन् होतृप्रशास्तृब्राह्मणाच्छंसिप्रभृतीन् आ पर्षत् समर्थोऽपूरयत् । इदमित्थेति सूक्ताभ्यां यज्ञं पारं प्रापयामासेत्यर्थः ॥

स इद्दानाय दभ्याय वन्वञ्च्यवानः सूदैरमिमीत वेदिम् ।
तूर्वयाणो गूर्तवचस्तमः क्षोदो न रेत इतऊति सिञ्चत् ॥ २ ॥

सः । इत् । दानाय । दभ्याय । वन्वन् । च्यवानः । सूदैः । अमिमीत । वेदिम् ।
तूर्वयाणः । गूर्तवचःऽतमः । क्षोदः । न । रेतः । इतःऽऊति । सिञ्चत् ॥ २ ॥

सः इत् स कृष्णशवासी पुरुषो रुद्रात्मकः दानाय स्तोतृणां धनप्रदानाय दभ्याय शत्रूणां वधाय च वन्वन् स्तोतॄन् संभजन् सूदैः सूदकैर्हिंसकैः[11] शस्त्रैः च्यवानः रक्षांसि च्यावयन् वेदिम्

१ त-भ—उद्धृत्ये । २. त-भ-मु—' इति ' नास्ति । ३. त-भ—' गाः ' नास्ति । ४. ग-त६.८-भ४.६-मु—भस्मदीयं; त१.२.३-भ२.८—मस्मदीयं । ५. ग-त-भ१.२.४.६.८-नाभानेदिष्ठं वै मानवं । ६. ग-त-मु—क्षुभ्यमाणं । ७. भ-प्रवर्तमाना । ८. भ—त्पलाभ° । ९. त-भ-मु—षष्ठमेवा° । १०. त-भ—मुह्यन्ते । ११. ग-त-भ४.६.८—हिंसकैः; भ१.२.७—सूदकैः ।

असिञ्चत परिषिक्तवान्। यज्ञवास्त्वधितिष्ठन्नित्यर्थः। 'तं कृष्णशवास्युत्तरत' उपोत्थायाभ्यब्रवीत्[1] मम वा इदं मम वै वास्तुहमिति' (ऐ. ब्रा. ५. १४) इति ब्राह्मणम्। तदेवाह। तूर्वयाणः तूर्णगमनः गूर्तवचस्तमः अत्यन्तमुद्यतवचाः[2] रुद्रः क्षोदो न उदकमिव। उदकं यथा घनः सिञ्चति महत् एतैः स्वसामर्थ्यम् इतऊति इतोगमनं यथा भवति तथा सिञ्चत् प्रेरितवानित्यर्थः। यद्वा। अनेनोत्तरार्धेनोत्तराभ्यां च प्रासङ्गिक्यश्विनोः स्तुतिः क्रियते। तूर्वयाणस्तूर्णगमनोऽतिशयेनोद्यतवचनो रुद्रः क्षोदो न उदकमिव ऐत उत्पादनमःसत्त्वोपेतं ऐत इतऊति सिञ्चत् अवधारयामासाश्विनौ। अन्यत्रैतऊतिरिपश्विनोरभिधानादन्यत्र तथा रुद्रपुत्रत्वासिद्धेश्चायमर्थो लभ्यते ॥

मनो॒ न येषु॒ हव॑नेषु ति॒ग्मं विपः॒ शच्या॑ वनु॒थो द्रव॑न्ता ।
आ यः शर्या॑भिस्तुविनृ॒म्णो अ॒स्याश्री॑णीता॒दिशं॒ गभ॑स्तौ ॥ ३ ॥

मनः॑ । न । येषु॑ । हव॑नेषु । ति॒ग्मम् । विपः॑ । शच्या॑ । व॒नु॒थः । द्रव॑न्ता ।
आ । यः । शर्या॑भिः । तु॒वि॒ऽनृ॒म्णः । अ॒स्य । अश्री॑णीत । आ॒ऽदिश॑म् । गभ॑स्तौ ॥ ३ ॥

हे अश्विनौ युवां मनो न मन इव यथा मनः तिग्मं तीक्ष्णमाशु धावति आगच्छति[3] एवं येषु हवनेषु आह्वानेषु विपः स्तोतुः शच्या प्रज्ञानेन गन्तव्यमिति बुद्ध्या द्रवन्ता द्रवन्तौ गच्छन्तौ वनुथः संभजथः[4]। यः अध्वर्युः आ आभिमुख्येन तुविनृम्णः प्रभूतहविर्लक्षणधनः सन् अस्य कर्मणि प्रवृत्तस्य मम संबन्धी शर्याभिः अङ्गुलीभिः अश्रीणीत श्रीणाति। किं कृत्वा। गभस्तौ हस्ते धृत्वा आदिशम् आदिश्य। इदमभिश्रयामीति निर्दिश्येत्यर्थः। तादृशं मदीयमध्वर्युं येषु हवनेषु वनुथः संभजथः[5] तौ युवां हुव इत्युत्तरत्र संबन्धः ॥

कृ॒ष्णा यद्गोष्व॑रु॒णीषु॒ सीद॑द्दि॒वो नपा॑ताश्विना हुवे वाम् ।
वी॒तं मे॑ य॒ज्ञमा ग॑तं मे॒ अन्नं॑ वव॒न्वांसा॒ नेष॒मस्मृ॑तध्रू ॥ ४ ॥

कृ॒ष्णा । यत् । गोषु॑ । अ॒रु॒णीषु॑ । सीद॑त् । दि॒वः । नपा॑ता । अ॒श्वि॒ना॒ । हु॒वे । वा॒म् ।
वी॒तम् । मे॒ । य॒ज्ञम् । आ । ग॒त॒म् । मे॒ । अन्न॑म् । व॒व॒न्वांसा॑ । न । इष॑म् । अस्मृ॑तध्रू॒ इत्यस्मृ॑तऽध्रू ॥ ४ ॥

कृष्णा रात्रिः यत् यदा अरुणीषु अरुणवर्णासु गोषु सीदत् निवसति। उषा विभासनाय[6] रथमधितिष्ठतीत्यर्थः। 'अरुण्यो गाव उषसाम्' इति निरुक्तम्। उषःकाले हे दिवो नपाता दीप्यमानस्य स्वर्गस्य प्रकाशात्मकस्य यागस्य[7] वा न पातयितारौ हे अश्विनौ वां हुवे आह्वये। वीतं कामयेथां मे अन्नं हविर्लक्षणम्। तदर्थं मे यज्ञम् आ गतम् आगच्छतम्। इषम् अन्नं ववन्वांसा न संभजमानाविव। मद्यागतम्। कीदृशौ युवाम्। अस्मृतध्रू अस्मृतद्रोहौ सपि द्रोहमस्मरन्तौ ॥

प्र॒थि॒ष्ट यस्य॑ वी॒रक॑र्ममि॒ष्णदनु॑ष्ठितं॒ नु नर्यो॒ अपौ॑हत् ।
पुन॒स्तदा वृ॑हति॒ यत्क॒नाया॑ दुहि॒तुरा अनु॑भृतमन॒र्वा ॥ ५ ॥

१. त-भ—कृष्णशवास्युपोत्थाया* । २. भ१.२—अत्यंत गूर्तवचा; भ५—अत्यंतं गूर्तवचा । ३. ग४-त-मु—'आगच्छति' नास्ति, भ१.४.८—एजति, भ२ एजति । ४. ग-त-भ३.४.८—'संभजथः' नास्ति । ५. ग-त-भ६-मु—'संभजथः' नास्ति । ६. ग-त-भ१.२.४.६.८-मु—विभानाय । ७. त१.२.३.७-मु—'यागस्य' नास्ति; भ१.२.४.७.८—स्वर्गस्य ।

प्रथिष्ट । यस्य । वीरऽकर्मम् । इष्णत् । अनुऽस्थितम् । नु । नर्यः । अप । औहत् ।
पुनरिति । तत् । आ । वृहति । यत् । कनायाः । दुहितुः । आः । अनुऽभृतम् । अनर्वा ॥५॥

यथा स्वाधीन भगवान् रुद्रः प्रजापतिर्वास्तोष्पतिं रुद्रमसृजत् तमेनदादिभिस्त्तुमभिवदति । यस्य प्रजापतेः इष्णत् गच्छत् वीरकर्मम् । लिङ्गव्यत्ययः । वीरकर्म[1] । रेत इत्यर्थः[2] । येन रेतस्यो-त्पन्ना वीरा भवन्ति तादृशेनः प्रथिष्ट प्रथितमासीत् तद्रेतः अनुष्ठितं प्रजापतिनापत्यार्थं निषिक्तं नर्यः नरेभ्यो हितो यद्वा मनुष्येभ्यो देवेभ्यो हितो रुद्रः अपौहत् अपोहति । तदेवाह । पुनस्तत् रेतः आ वृहति सर्वत उत्क्षिपति उद्गमयति पुरुषाकारेण स्वयमुत्पन्नः सन् । कीदृशं रेतः । यत् रेतः कनायाः कान्तायाः दुहितुः स्वदुहितुः तस्यामित्यर्थः । तत्र प्रजापतिना अनुभृतम् आः आसीत् । मस्तेः सिपि 　　। कीदृशो रुद्रः । अनर्वा अन्यस्मिन्नप्रत्युतः । 'प्रजापतिर्वै स्वां दुहितरमभ्य-ध्यायद्दिवमित्यन्य आहुरुषसमित्यन्ये' (ऐ. ब्रा. ३. ३३) इति ब्राह्मणम् ॥ 　　॥ २६ ॥

मध्या यत्कर्त्वमभवदभीके कामं कृण्वाने पितरि युवत्याम् ।
मनानग्रेतो जहतुर्वियन्ता सानौ निषिक्तं सुकृतस्य योनौ ॥ ६ ॥

मध्या । यत् । कर्त्वम् । अभवत् । अभीके । कामम् । कृण्वाने । पितरि । युवत्याम् ।
मनानक् । रेतः । जहतुः । विऽयन्ता । सानौ । निऽसिक्तम् । सुऽकृतस्य । योनौ ॥ ६ ॥

कामं यथेच्छं कृण्वाने कुर्वाणे पितरि प्रजापतौ युवत्यां दुहितर्युषसि दिवि वा । 'दिव-मित्यन्ये' इति हि ब्राह्मणं प्रदर्शितम् । मध्या तयोर्मध्येऽन्तरिक्षमध्ये वा अभीके समीपे[3] यत् कर्त्वं कर्म अभवत् मिथुनीभावाख्यं तदानीं मनानक् अल्पं[4] रेतः जहतु त्यक्तवन्तौ । किं कुर्वाणाविति तत्राह । वियन्ता परस्परमभिगच्छन्तौ । प्रजापतिना सानौ समुच्छ्रिते स्थाने सुकृतस्य यज्ञस्य योनौ निषिक्तम् आसीदित्यर्थः । ततो रुद्र उत्पन्न इत्यर्थः ॥

पिता यत्स्वां दुहितरमधिष्कन्क्ष्मया रेतः संजग्मानो नि षिञ्चत् ।
स्वाध्योऽजनयन्ब्रह्म देवा वास्तोष्पतिं व्रतपां निरतक्षन् ॥ ७ ॥

पिता । यत् । स्वाम् । दुहितरम् । अधिऽस्कन् । क्ष्मया । रेतः । सम्ऽजग्मानः । नि । सिञ्चत् ।
सुऽआध्यः । अजनयन् । ब्रह्म । देवाः । वास्तोः । पतिम् । व्रतऽपाम् । निः । अतक्षन् ॥७॥

पिता प्रजापतिः यत् यदा स्वां दुहितरं दिवमुषसं वा अधिष्कन् अभ्यस्कन्दत तदानी-मेव क्ष्मया पृथिव्या सह संजग्मानः संगच्छमानः प्रजापतिरस्मिँल्लोके रोहितं भूतामृश्यो भूत्वा रेतः नि षिञ्चत् निषेकमकरोत् । 'तामृश्यो भूत्वा रोहितं भूतामभ्यैत्' (ऐ. ब्रा. ३. ३३) इति ब्राह्मणम् । तदानीं स्वाध्यः सुध्यानाः सुकर्माणो वा देवाः ब्रह्म अजनयन् उत्पादयन्[5] । किं तद्ब्रह्मेति तदाह । वास्तोष्पतिं यज्ञवास्तुस्वामिनं व्रतपां व्रतस्य कर्मणः रक्षःप्रभृतिभ्यः पालकं निरतक्षन् समुदपादयन्[6] । यज्ञवास्तुस्वामित्वं यस्मात् कर्मरक्षकत्वेन निर्मितवन्त इत्यर्थः ॥

१. म–'वीरकर्म...इत्यर्थः' नास्ति । २. त अ–ते पितरि । ३. त१.२.६.७.८-अ४.८–प्रत्ये समीपे, त४.५–पत्ये समीपे; अ१.७–प्रेत्य समीपे; अ२–मत्य समीपे; अ६–पत्ये समीपे; मु–पाते समीपे । ४. त-अ–अलं । ५. ग-त-अ–उत्पादयन् । ६. ग–संपादयन्; त-अ४.६.८-मु–समपादयन्; अ१.२.७–समुत्पादयन् ।

स ईं वृषा न फेनमस्यदाजौ स्मदा परैदप दभ्रचेताः ।
सरत्पदा न दक्षिणा परावृङ् न ता नु मे पृशन्यो जगृभ्रे ॥ ८ ॥

सः । ईम् । वृषा । न । फेनम् । अस्यत् । आजौ । स्मत् । आ । परा । ऐत् । अप । दभ्रऽचेताः ।
सरत् । पदा । न । दक्षिणा । पराऽवृक् । न । ताः । नु । मे । पृशन्यः । जगृभ्रे ॥ ८ ॥

अङ्गिरसो यज्ञान्ते नाभानेदिष्ठो गोभिरागच्छन्तं वास्तोष्पतिं पुरतः पश्यन् वदति । स ईम् सोऽयं वृषा न वर्षक इन्द्र इव न यथा वसुभिर्धनम् आजौ संग्रामे फेनमस्यत् क्षिप्तवान् तद्वत्क्षेपमना वास्तोष्पतिरिदानीं त्वेन वास्तुभागो युक्त इति यथार्थकथनानन्तरं स्मत् अस्मत्तः आ अप परैत् अपपरागच्छति । दभ्रचेताः अल्पमनस्को यः कश्चित् दक्षिणा दक्षिणार्थानां गवां परावृक् परावर्जयिता सन् पदा पदानि न सरत् न सरति अस्मदभिमुखमागच्छति । मे मम संबन्धिन्यः ताः गाः अङ्गिरोभिर्दत्ताः पृशन्यः पशिकानामभिस्पर्शनकुशलो रुद्रः न जगृभ्रे न गृह्णातीत्येवमाशास्ते ॥

मक्षू न वह्निः प्रजाया उपब्दिरग्निं न नग्न उप सीददूधः ।
सनितेध्मं सनितोत वाजं स धर्ता जज्ञे सहसा यवीयुत् ॥ ९ ॥

मक्षु । न । वह्निः । प्रऽजायाः । उपब्दिः । अग्निम् । न । नग्नः । उप । सीदत् । ऊधः ।
सनिता । इध्मम् । सनिता । उत । वाजम् । सः । धर्ता । जज्ञे । सहसा । यविऽयुत् ॥ ९ ॥

वास्तोष्पतिना रुद्रेण गोष्वसक्तेऽस्मिन् यज्ञे वह्निः वह्निवद्दाहको राक्षसादिः मक्षु[1] न शीघ्रं न उप सीदत् नागच्छति[2] । यो वह्निः प्रजायाः उपब्दिः उपपीडको भवति । यज्ञविघातार्थमागच्छति । महिषादिरूपायाः प्रजाया न पीडां करोत्यहनि । तथा ऊधः । रात्रिनामैतत् । रात्रावपि अग्निं ज्वलन्तं नग्नः विवसनो राक्षसादिः न उप सीदत् । एवं रुद्रे रक्षितरि सति सः अग्निः इध्मं सनिता जज्ञे उत्पन्नः । उत अपि च वाजम् अन्नं हविः सनिता जज्ञे । सः धर्ता यज्ञस्य फलस्य वा धारक उत्पन्नः सोऽग्निः सहसा बलेन[3] यवीयुत् यज्ञविघ्नकर्तॄणां रक्षःप्रभृतीनां योक्ता जज्ञे ॥

मक्षू कनायाः सख्यं नवग्वा ऋतं वदन्त ऋतयुक्तिमग्मन् ।
द्विबर्हसो य उप गोपमागुरदक्षिणासो अच्युता दुदुक्षन् ॥ १० ॥

मक्षु । कनायाः । सख्यम् । नवऽग्वाः । ऋतम् । वदन्तः । ऋतऽयुक्तिम् । अग्मन् ।
द्विऽबर्हसः । ये । उप । गोपम् । आ । अगुः । अदक्षिणासः । अच्युता । दुधुक्षन् ॥ १० ॥

नवग्वाः अङ्गिरसः । गवामयनाख्यं सत्रमनुतिष्ठतामङ्गिरसां मध्ये ये नवसु मासेषु लब्धगावः सन्त उत्थितास्ते नवग्वाः । ते ऋतं वदन्तः मक्षु शीघ्रं कनायाः कमनीयायाः स्तुतेर्नाभानेदिष्ठप्रेरितायाः सकाशात् ऋतयुक्तिम् उदकयोगपरिसमाप्तिम् अग्मन् प्राप्ताः । यद्वा । ऋतयुक्तिं यज्ञयोगोपेतमृतं सत्यं स्तुतिं वदन्तोऽङ्गिरसः कनायाः पुत्र्याः सख्यमगमन्निति योजना । द्विबर्हसः

1 ङ-भ-'मक्षु' नास्ति । 2 'न नागच्छति' नास्ति; भ- न गच्छति । 3. ग-यस्य बलेन; ग१. २.३.६.७.८-भ२ ४.५.६.८-यज्ञस्य बलेन; त४.५-जीवस्य बलेन ।

द्युवोः स्थानयोर्द्यावापृथिव्योः परिवृताः ये अङ्गिरसः गोपं गोपायितारं नाभानेदिष्ठमिन्द्रं वा उप आगुः उपगताः ते अदक्षिणासः दक्षिणारहिताः । 'अदक्षिणानि सत्राणीत्याहुः' इति हि वचनं 'ये यजमानास्त ऋत्विजः' इति । ते च अच्युता उदकान्यक्षीणानि फलानि वा दुदुह्रन् ॥ ॥ २० ॥

मक्षू कनायाः सख्यं नवीयो राधो न रेत ऋतमित्तुरण्यन् ।
शुचि यत्ते रेक्ण आयजन्त सबर्दुघायाः पय उस्रियायाः ॥ ११ ॥

मक्षु । कनायाः । सख्यम् । नवीयः । राधः । न । रेतः । ऋतम् । इत । तुरण्यन् ।
शुचि । यत् । ते । रेक्णः । आ । अयजन्त । सबःऽदुघायाः । पयः । उस्रियायाः ॥ ११ ॥

मक्षु क्षिप्रं कनायाः कमनीयायाः[1] घर्मदोग्ध्र्याः नवीयः नवतरं सख्यम् । प्राप्नोति शेषः । अथवा नवीय इति राधोविशेषणम् । नवतरं राधः धनमिव रेतः सिच्यमानम् ऋतम् उदकं तुरण्यन् दिवः सकाशात्प्रेरितवन्तः । हे इन्द्र ते तुभ्यं यत्[2] यदा[3] रेक्णः पायोलक्षणं धनम् आ अभिमुख्येन अयजन्त अपूजयन् । कीदृशं रेक्णः । सबर्दुघायाः । सबरिति अमृतनाम । अमृतदोग्ध्र्याः उस्रियायाः गोः पयः पानयोग्यं रसम्[3] । तस्योदकं तुरण्यन्निति । अत्राध्वर्युब्राह्मणम्—'अङ्गिरसो वै सत्रमासत तेषां पृश्निर्घर्मधुगासीत् सर्जीषेणाजीवस् तेऽब्रुवन् कस्मै नु सत्रमास्महे येऽस्या ओषधीर्न जनयाम इति ते दिवो वृष्टिमसृजन्त' (तै. ब्रा. २. १. १. १) इति ॥

पश्वा यत्पश्चा वियुता बुधन्तेति ब्रवीति वक्तरी रराणः ।
वसोर्वसुत्वा कारवोऽनेहा विश्वं विवेष्टि द्रविणमुप क्षु ॥ १२ ॥

पश्वा । यत् । पश्चा । विऽयुता । बुधन्त । इति । ब्रवीति । वक्तरि । रराणः ।
वसोः । वसुऽत्वा । कारवः । अनेहा । विश्वम् । विवेष्टि । द्रविणम् । उप । क्षु ॥ १२ ॥

यत् यदा स्तोतारः पश्वा पशुना । गोसमूहेनेत्यर्थः । तेन वियुता वियुक्तानि स्वकीयानि गोस्थानानि पश्चा पश्चात् बुधन्त अजानन् । तदानीं कारवः । कारुरित्यर्थः । स्तोता इति ब्रवीति इत्थं ब्रूते । किमिति । वक्तरि स्तोतरि रराणः रममाणः वसोः वासकात् वसुत्वा अतिशयेन वासयिता । यद्वा । वसुत्वेति समूहार्थे त्वा[4] नामकरणः । गोरूपधनस्यातिशयेन गोसमूहवानित्यर्थः । अनेहा अपाप इन्द्रः विश्वं सर्वं[5] द्रविणं गोरूपं पणिभिरपहृतं धनं क्षु । भक्षित्यर्थः । क्षीप्रम् उप विवेष्टि उपव्याप्नोति पुनरादातुम् । अयमर्थः । यदेन्द्रस्य स्तोतारोऽसुरैरपहृतमस्मदीयं गोधनं जानन्ति[6] ततः प्रागेवागत्येन्द्रस्तं न्यरुणदिति[7] ॥

तदिन्न्वस्य परिषद्वानो अग्मन्पुरू सदन्तो नार्षदं बिभित्सन् ।
वि शुष्णस्य संग्रथितमनर्वा विदत्पुरुप्रजातस्य गुहा यत् ॥ १३ ॥

तत् । इत् । नु । अस्य । परिऽसद्वानः । अग्मन् । पुरु । सदन्तः । नार्सदम् । बिभित्सन् ।
वि । शुष्णस्य । सम्ऽग्रथितम् । अनर्वा । विदत् । पुरुऽप्रजातस्य । गुहा । यत् ॥ १३ ॥

१. ग-त-मु—कमनीयायाः पृश्न्याः । २. त-भ—यदा । ३. ग-भ-मु—रसमवर्षत । ४. त-भ-मु—त्वो । ५. ग४-त-भ२,६,८—'सर्वं' नास्ति । ६. ग-त१,२,३,६,७,८-भ१,२,४,६-मु—न जानीते । ७. ग४—निरुध्यति; त-भ—निरुध्यदिति ।

तदित् सद्यैव क्षु क्षिप्रम् अस्य इन्द्रस्य परिषद्वानः परितो वर्तमानाः परिचारका रश्मयः अग्मन् प्रकाशनार्थमगच्छन्। पुरु पुरूणि कृत्रिमाणि सदन्तः सीदन्तोऽसुराः नार्षदं नृषदः पुत्रं विभित्सन् भेत्तुमैच्छन्। किंचायं शुष्णस्य एतन्नामकस्यासुरस्य पुरुप्रजातस्य बहुधाप्रादुर्भावस्य संग्रथितं मर्म भिनत् वेत्ति। अथमिन्द्रः यत् असुरस्य दुर्ज्ञेयं मर्म गुहा गुहायां गोपितं तदभिनत्॥

भर्गो ह नामोत यस्य देवाः स्व१र्ण ये त्रिषधस्थे निषेदुः।
अग्निर्ह नामोत जातवेदाः श्रुधी नो होतर्ऋतस्य होताध्रुक्॥ १४॥

भर्गः। ह। नाम। उत। यस्य। देवाः। स्वः। न। ये। त्रिऽसधस्थे। निऽसेदुः।
अग्निः। ह। नाम। उत। जातऽवेदाः। श्रुधि। नः। होतः। ऋतस्य। होता। अध्रुक्॥ १४॥

उत अपि च भर्गो ह नाम तत्तेजः किल प्रसिद्धं यस्य तेजस आत्मभूतस्य संबन्धिनि त्रिषधस्थे बर्हिषि ये देवाः सन्ति ते सर्वे स्वर्ण स्वर्गे यथा तथैव निषेदुः निषीदन्ति। उत अपि च तत्तेजः अग्निर्ह नाम अग्निः किल नाम। उतापि च जातवेदाः जातप्रज्ञो जातानां वेदिता एतदपि तस्य तेजसो नाम। अतो भर्गो ह्यग्निरिति जातवेदा इति च त्रीणि नामानीत्यर्थः। अथ प्रत्यक्षकृतः। हे होतः होमनिष्पादकोक्तनामाग्ने ऋतस्य होता यज्ञस्य संबन्धिनां देवानामाह्वाता अध्रुक् द्रोहरहितस्त्वं नः अस्माकमाह्वानं श्रुधि शृणु॥

उत त्या मे रौद्रावर्चिमन्ता नासत्याविन्द्र गूर्तये यजध्यै।
मनुष्वद्वृक्तबर्हिषे रराणा मन्दू हितप्रयसा विक्षु यज्यू॥ १५॥

उत। त्या। मे। रौद्रौ। अर्चिऽमन्ता। नासत्या। इन्द्र। गूर्तये। यजध्यै।
मनुष्वत्। वृक्तऽबर्हिषे। रराणा। मन्दू इति। हितऽप्रयसा। विक्षु। यज्यू इति॥ १५॥

उत अपि च हे इन्द्र त्या तौ प्रसिद्धौ रौद्रौ[1] रुद्रपुत्रौ। 'क्षोदो न रेत इतऊति सिञ्चत्' (ऋ. सं. १०. ६१. २) इति हि रुद्रपुत्रत्वमुक्तम्। अर्चिमन्ता दीप्तिमन्तौ नासत्यौ अश्विनौ मे गूर्तये स्तुतये यजध्यै यागाय[2] च भवेतामिति शेषः। किंच मनुष्वत् मम पितुर्मनोरिव तस्य यज्ञे यथा तथैव वृक्तबर्हिषे स्तीर्णबर्हिषे मह्यं रराणा रममाणौ मन्दू मदिष्णू हितप्रयसा प्रेरितधनौ विक्षु ऋत्विक्ष्वस्मदीयेषु तथा[3] यज्यू यष्टव्यौ भवतामिति शेषः॥ ॥ २८ ॥

अयं स्तुतो राजा वन्दि वेधा अपश्च विप्रस्तरति स्वसेतुः।
स कक्षीवन्तं रेजयत्सो अग्निं नेमिं न चक्रमर्वतो रघुद्रु॥ १६॥

अयम्। स्तुतः। राजा। वन्दि। वेधाः। अपः। च। विप्रः। तरति। स्वऽसेतुः।
सः। कक्षीवन्तम्। रेजयत्। सः। अग्निम्। नेमिम्। न। चक्रम्। अर्वतः। रघुऽद्रु॥ १६॥

अयं वेधाः सर्वस्य विधाता राजा सोमः स्तुतः सर्वैः वन्दि स्तूयतेऽस्माभिः। किंच विप्रः विशेषेण पूरको विप्रवच्छुद्धो वा स्वसेतुः यस्य स्वभूता रश्मयो जगद्बन्धकाः सन्ति स सोमः अपश्च अन्तरिक्षं च तरति व्याप्नोति प्रतिदिनम्। सः सोमः कक्षीवन्तम् ऋषिं पर्वतमध्ये

१. ख-भ–'रौद्री' नास्ति। २. ग१.२.३.७-भ२.४.६.८–योगाय। ३. ग-भ१.२.४.६.८–तो।

सोमार्थं गतं रेजयत् अकम्पयत्। सः स एव आग्निः हविर्भोढुमवाप्तं सन्तं पक्षाभ्यामप्सु मथितं रेजयत्। कम्पने छान्दसः। नेमिं[1] गमनशीलं रघुद्रु[2] लघुगमनं अक्रम् अर्वतः अर्वन्तोऽश्वा इव ते यथा तथा रेजयत्। जुमभावश्छान्दसः ॥

स द्विबन्धुर्वैतरणो यष्टा सबर्धुं धेनुमस्वं दुहध्यै ।
सं यन्मित्रावरुणा वृञ्ज उक्थैर्ज्येष्ठेभिरर्यमणं वरूथैः ॥ १७ ॥

सः । द्विऽबन्धुः । वैतरणः । यष्टा । सबःऽधुम् । धेनुम् । अस्वम् । दुहध्यै ।
सम् । यत् । मित्रावरुणा । वृञ्जे । उक्थैः । ज्येष्ठेभिः । अर्यमणम् । वरूथैः ॥ १७ ॥

सः अग्निः द्विबन्धुः द्वयोर्लोकयोर्बन्धुभूतः वैतरणः सर्वस्य विशेषेण तारयिता । यष्टा । वितरणार्हो हविष्प्रदानार्हः । यष्टा देवानां याजकोऽग्निः सबर्धुम् अमृतोपमपयोदोग्ध्रीं धेनुम् अस्वम् अप्रसूतां निवृत्तप्रसवां स्वयं दुहध्यै दोहायाकरोत् । यत् यदा स वायुः मित्रावरुणौ अर्यमणं च ज्येष्ठेभिः ज्येष्ठैः प्रशस्तैः वरूथैः वरणीयैः उक्थैः शस्त्रैः सं वृञ्जे सम्यक्स्तौति । यदा स वायुर्मित्रावरुणयोर्यमणां स्तुतिं करोति तदा तेषामाज्ञयाग्निर्निवृत्तप्रसवां पयोदोग्ध्रीमकरोदिति ॥

तद्बन्धुः सूरिर्दिवि ते धियंधा नाभानेदिष्ठो रपति प्र वेनन् ।
सा नो नाभिः परमास्य वा घाहं तत्पश्चा कतिथश्चिदास ॥ १८ ॥

तत्ऽबन्धुः । सूरिः । दिवि । ते । धियम्ऽधाः । नाभानेदिष्ठः । रपति । प्र । वेनन् ।
सा । नः । नाभिः । परमा । अस्य । वा । घ ।
अहम् । तत् । पश्चा । कतिथः । चित् । आस ॥ १८ ॥

तद्बन्धुः । सैव पृथिवी बन्धुकोऽस्यस्वधिष्ठानत्वेन[3] यस्यासौ तद्बन्धुः । तन्मातृक इत्यर्थः । सूरिः स्तुतेः प्रेरकः दिवि वर्तमानस्य ते तव स्वभूत इति शेषः । त्वदपत्यभूत इति यावत् । पर्वतासार्ध्यान्संबन्धमात्रमात्यं प्रतीयते । तथादित्यपुत्रो मनुर्मनोः पुत्रो नाभानेदिष्ठ इत्येवं सूर्यापत्यत्वेऽपि पर्यवस्यति । सूर्यनाभानेदिष्ठयोः संबन्धप्रकारमपाद उत्तरमन्त्रे च वक्ष्यते । स च धियंधाः कर्मणां धारको नाभानेदिष्ठः वेनन् अङ्गिरोभ्यो गोसहस्रं वेनन् कामयन् प्र रपति प्रकथति । स्तौतीत्यर्थः । वा अपि चेत्यर्थः । सा द्यौः नः अस्माकं परमा उत्कृष्टा नाभिः बन्धिका च अस्य आदित्यस्य अधिष्ठानभूतास्ति । घ इति पूरणः । अहं तत् तस्यादित्यस्य पश्चा[4] पश्चादनन्तरं कतिथः कतिपयानां पूरणः आस अभवम् । अनेन ममादित्येन जन्यजनकभावः संबन्धः संनिकृष्ट इत्युक्तं भवति ॥

इयं मे नाभिरिह मे सधस्थमिमे मे देवा अयमस्मि सर्वः ।
द्विजा अह प्रथमजा ऋतस्येदं धेनुरदुहज्जायमाना ॥ १९ ॥

इयम् । मे । नाभिः । इह । मे । सधऽस्थम् । इमे । मे । देवाः । अयम् । अस्मि । सर्वः ।
द्विऽजाः । अह । प्रथमऽजाः । ऋतस्य । इदम् । धेनुः । अदुहत् । जायमाना ॥ १९ ॥

---

१. ग-त४.५.६-म—नेमिं न । २. त-म१.८—रघुद्रु रघुद्रु । ३. ग-त१ २-३.६.७.८-म-मु—अधिकोऽस्य । ४. अ—'पश्चा' नास्ति ।

इयं माध्यमिका वाक् मे नाभिः संनाहिनी। आदित्यस्य तस्याश्चाभेदाद्रूपसाम्याद्वा माध्यमिका[1] वागसन्धिका भवति। तथा च ब्राह्मणम्—'सा या वाक्सौ स आदित्यः' (श. ब्रा. १०.५.१.४) इति ब्राह्मणम्। इह अस्मिन्मण्डले मे मम सधस्थं स्थानम्। इमे मे देवाः द्योतमाना रश्मयः मे मम स्वभूताः। प्रथमः अहम् अस्मि सर्वः। सूर्यस्य स्वस्यैकेन प्रकारेणाभेदात्तद्द्वारा सर्वात्मकत्वम्। अह किंचार्थः। द्विजाः विप्राः ऋतस्य प्रथमजाः सत्यस्य प्रथमजाः सत्यभूतस्य ब्रह्मणः प्रथमापत्याः। धेनुः प्रीणयित्री माध्यमिका वाक् जायमाना इदं सर्वम् अदुहत् दुदोह। उदकादर्थादित्यर्थः ॥

अधासु मन्द्रो अरतिर्विभावाव स्यति द्विवर्तनिर्वनेषाट्।
ऊर्ध्वा यच्छ्रेणिर्न शिशुर्दन्मक्षू स्थिरं शेवृधं सूत माता ॥ २० ॥

अध। आसु। मन्द्रः। अरतिः। विभाऽवा। अव। स्यति। द्विऽवर्तनिः। वनेषाट्।
ऊर्ध्वा। यत्। श्रेणिः। न। शिशुः। दन्। मक्षु। स्थिरम्। शेऽवृधम्। सूत। माता ॥ २० ॥

अध अथ आसु यजमानेषु दिक्षु मन्द्रः मोदमानः अरतिः गन्ता विभावा दीप्तिमान् द्विवर्तनिः द्वयोः लोकयोः गन्ता वनेषाट् वने काष्ठजातमभिभवितानिः अव स्यति अवसक्तो भवति यागार्थम्। यत् च योऽग्निः ऊर्ध्वा उन्मुखा श्रेणिर्न शिशुः शंसनीयः सेनेव मक्षु क्षिप्रं[2] दन् शत्रून् दमयति तमिमं स्थिरं स्थिरात्मके शेवृधं सुखस्य वर्धकं माता अरणिः सूत सूते जनयामास ॥ ॥ २१ ॥

अधा गाव उपमातिं कनाया अनु श्वान्तस्य कस्य चित्परेयुः।
श्रुधि त्वं सुद्रविणो नस्त्वं याळाश्वघ्नस्य वावृधे सूनृताभिः ॥ २१ ॥

अध। गावः। उपऽमातिम्। कनायाः। अनु। श्वान्तस्य। कस्य। चित्। परा। ईयुः।
श्रुधि। त्वम्। सुऽद्रविण। नः। त्वम्। याट्। आश्वऽघ्नस्य। ववृधे। सूनृताभिः ॥ २१ ॥

अध संप्रति कस्य चित् श्वान्तस्य प्रवृद्धस्य श्वान्तस्य वा[3]। आत्मनो निर्देशः। इन्द्रस्य नाभानेदिष्ठस्य कनायाः कमनीयायाः स्तुतेः गावः वाचः। यद्वा। वाचः स्तुतयः कनायाः कमनीयायाः स्तुतेः उपमातिम् उपमानभूतमिन्द्रम् अनु परेयुः अनु परागच्छन्ति। हे सुद्रविणः सुधनाग्ने त्वं श्रुधि शृणु। नः अस्माकमिममिन्द्रं याट् अयाट् यज। त्वं च आश्वघ्नस्य अश्वघ्नोऽश्वमेधयाजी मनुः तस्य पुत्रस्य मम सूनृताभिः स्तुतिभिः ववृधे वर्धसे। पुरुषव्यत्ययः। प्रथमार्थं वर्धन इति परोक्षेण निर्देशः ॥

अध त्वमिन्द्र विद्ध्यस्मान्महो राये नृपते वज्रबाहुः।
रक्षा च नो मघोनः पाहि सूरीननेहसस्ते हरिवो अभिष्टौ ॥ २२ ॥

अध। त्वम्। इन्द्र। विद्धि। अस्मान्। महः। राये। नृऽपते। वज्रऽबाहुः।
रक्ष। च। नः। मघोनः। पाहि। सूरीन्। अनेहसः। ते। हरिऽवः। अभिष्टौ ॥ २२ ॥

१. म-त-म१.२.४.६.८-°माध्यमिको। २. ग-त-मु-क्षिप्रं। ३. ग-त४ ५-मु-वेति; त१.२.३.७.८-म६.८-वे।

हे[1] इन्द्र[1] अध अधुना वज्रबाहुः त्वम् अस्मान् महः महते राये धनाय चिद्धि आनीहि । हे इन्द्र मघोनः हविष्मतः सूरीन् स्तुतिप्रेरकान् नः अस्मान् रक्ष च । हे हरिवः हरिभ्यां तद्वन्निन्द्र ते तव अभिष्टौ अभिगमने अनेहसः अपापाः स्यामेति शेषः ॥

अध॒ यद्रा॑जाना॒ गवि॑ष्टौ॒ सर॑त्सर॒ण्युः का॒रवे॑ जर॒ण्युः ।
विप्रः॒ प्रेष्ठः॒ स ह्ये॑षां ब॒भूव॒ परा॑ च॒ वक्ष॑दु॒त प॑र्ष॑देना॒न् ॥ २३ ॥

अध॑ । यत् । रा॒जा॒ना॒ । गोऽइ॑ष्टौ । सर॑त् । स॒र॒ण्युः । का॒रवे॑ । ज॒र॒ण्युः ।
विप्रः॑ । प्रेष्ठः॑ । सः । हि । ए॒षा॒म् । ब॒भूव॑ । परा॑ । च॒ । वक्ष॑त् । उ॒त । प॒र्ष॑त् । ए॒ना॒न् ॥ २३ ॥

हे राजाना राजमानौ मित्रावरुणौ अध अधुना सत्रसमाप्तौ यत् यस्मात् गविष्टौ गवामेषणायां सत्यां सरण्युः सरणशीलो मनुः सरत् गच्छति कारवे कर्माणि[2] कुर्वतेऽङ्गिरसां गणाय । लिप्सिच्छन् । जरण्युः तस्मा अङ्गिरसो गणाय स्तुतिमिच्छन्[3] । तस्मात् सः विप्रः नाभानेदिष्ठः एषाम् अङ्गिरसां प्रेष्ठः प्रियतमः बभूव भवतु । हि इति पूरणः । तेषां कर्तव्यं परा च वक्षत् पराबहतु । उत अपि च एनान् अङ्गिरसः पर्षत् पारयतु[4] इत्यात्मन[5] एवाशास्ते[6] ॥

अधा॒ न्व॑स्य॒ जेन्य॑स्य पु॒ष्टौ वृथा॒ रेभ॑न्त ईमहे॒ तदू॒ नु ।
स॒र॒ण्युर॑स्य सू॒नुरश्वो॒ विप्र॑श्चासि॒ श्रव॑सश्च सा॒तौ ॥ २४ ॥

अध॑ । नु । अ॒स्य॒ । जेन्य॑स्य । पु॒ष्टौ । वृथा॑ । रेभ॑न्तः । ई॒म॒हे॒ । तत् । ऊँ इति॑ । नु ।
स॒र॒ण्युः । अ॒स्य॒ । सू॒नुः । अश्वः॑ । विप्रः॑ । च॒ । अ॒सि॒ । श्रव॑सः । च॒ । सा॒तौ ॥ २४ ॥

अनया वरुणं पृथक् स्तौति । अध अथ नु क्षिप्रम् अस्य जेन्यस्य जयशीलस्य स्तुत्या जेतव्यस्य वा तत् स्वभूतं गवादिधनं पुष्टौ पोषे निमित्ते सति तस्य पुष्ट्यर्थं वा वृथा अनायासेन रेभन्तः स्तुवन्तः नु क्षिप्रम् ईमहे याचामहे । सरण्युः शीघ्रमरणशीलः अश्वः अस्य वरुणस्य सूनुः पुत्रः । वरुणाद्ध्यश्व उत्पन्नः । अथ प्रत्यक्षकृतः । हे वरुण त्वं विप्रश्चासि विप्रवत्पूज्यः सुखी वा भवसि । श्रवसश्च अन्नस्य सातौ लाभे अस्माकमन्नलाभाय प्रवृत्तश्च भवसि[6] ॥

यु॒वोर्यदि॑ स॒ख्याया॒स्मे शर्धा॑य॒ स्तोमं॑ जुजु॒षे नम॑स्वान् ।
वि॒श्वत्र॒ यस्मि॒न्ना गिरः॑ समी॒चीः पू॒र्वीव॑ गा॒तुर्दाश॑त्सू॒नृता॑यै ॥ २५ ॥

यु॒वोः । यदि॑ । स॒ख्याय॑ । अ॒स्मे इति॑ । शर्धा॑य । स्तोम॑म् । जु॒जु॒षे । नम॑स्वान् ।
वि॒श्वत्र॑ । यस्मि॑न् । आ । गिरः॑ । स॒म्ऽई॒चीः । पू॒र्वीऽइ॑व । गा॒तुः । दाश॑त् । सू॒नृता॑यै ॥ २५ ॥

हे मित्रावरुणौ युवोः युवयोः शर्धाय बलवते अस्मे अस्माकं सख्याय । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । युवयोः सख्याय अस्मे अस्माकं शर्धाय बलाय च । यदि नमस्वान् अन्नवानध्वर्युः स्तोमवान् होता वा स्तोमं जुजुषे सेवते । यस्मिन् सख्ये सिद्धे सति विश्वत्र विश्वस्मिञ्जनपदे गिरः अङ्गिरसां

१. ग४—हे नृपते नृणां पालक इंद्र । २. ग-त-म२.४.६.८-मु—कर्म । ३. त१.२.४.५.६.७.८-म—स्तुतिमिच्छन् जरण्युः । ४. ग४—प्रापयतु; त-भ-मु—पारयति । ५. ग-त४.५—इत्यात्मानमेवाशास्ते; त१.२.३-६.७ ८-म१—इत्यात्मान एवाशास्ते । ६. त-म—भवति ।

संबन्धिन्यः[१] समीचीः सम्यञ्चः आ गच्छन्तीति शेषः । उदाहरणं[२] गृह इदं गृहाण इदं गृहाणेत्येवंरूपाः शृण्वन्त इत्यर्थः । यद्वा । यागानुष्ठातृणां स्तुतिगिर आगच्छन्तीति । पूर्वीव गातुः प्राची दिगिव सा यथा गच्छतो सुखं प्रयच्छति तद्वत्[३] । यद्वा । पूर्वी[४] पुरा[५] प्रसिद्धा पुरातनीव गातुः सरणिरिव सा यथा गच्छतो सुखं प्रयच्छति तद्वत् । सूनृताये प्रियसत्यरूपायै स्तुतिवाचे दाशत्[५] प्रयच्छतु[५] ॥

स गृ॒णा॒नो अ॒द्भिर्दे॒ववा॒निति॑ सु॒बन्धु॒र्नम॑सा सू॒क्तैः ।
वर्ध॑दु॒क्थैर्वचो॑भि॒रा हि नू॒नं व्यध्वैति॒ पय॑स उ॒स्रिया॑याः ॥ २६ ॥

सः । गृ॒णा॒नः । अ॒त्ऽभिः । दे॒वऽवा॑न् । इति॑ । सु॒ऽबन्धुः॑ । नम॑सा । सु॒ऽउ॒क्तैः ।
वर्ध॑त् । उ॒क्थैः । वचः॑ऽभिः । आ । हि । नू॒नम् । वि । अध्वा॑ । एति॑ । पय॑सः । उ॒स्रिया॑याः ॥ २६ ॥

अद्भिः देवताभिः देववान् सुबन्धुः शोभनबन्धनः सः वरुणः इति इत्थंकृतप्रकारेण नमसा नमस्कारेण सूक्तैः च गृणानः स्तूयमानः सन् वर्धत् वर्धताम् । उक्थैर्वचोभिः उच्यमानैः प्रशस्तैर्वा स्तुतिवचोभिः नूनम् इदानीम् आ गच्छत्विति शेषः । हि इति पूरणः । तस्य यागार्थम् उस्रियायाः गोः पयसः अध्वा मार्गः वि एति । स्तनाग्राणि क्षरन्तीत्यर्थः ॥

त ऊ॒ षु णो॑ म॒हो य॑जत्रा भू॒त दे॑वास ऊ॒तये॑ स॒जोषाः॑ ।
ये वाजाँ॒ अन॑यता वि॒यन्तो॒ ये स्था नि॑चे॒तारो॒ अमू॑राः ॥ २७ ॥

ते । ऊं॒ इति॑ । सु । नः॒ । म॒हः । य॒ज॒त्राः॒ । भू॒त । दे॒वा॒सः॒ । ऊ॒तये॑ । स॒ऽजोषाः॑ ।
ये । वाजा॑न् । अन॑यत । वि॒ऽयन्तः॑ । ये । स्थ । नि॒ऽचे॒तारः॑ । अमू॑राः ॥ २७ ॥

अनयाङ्गिरस आचाष्टे । हे यजत्राः यष्टव्याः देवासः देवाः ते यूयम् । उ इति पूरणः । महः महते नः अस्माकम् ऊतये रक्षणाय सजोषाः संगताः भूत भवत । ये च यूयम् अङ्गिरसो मह्यं वाजान् अन्नानि अनयत प्रापयथ वियन्तः सततसुखाय[६] विविधं गच्छन्तः सन्तः । ये च यूयम् अमूराः अमूढाः । पदाहःप्रयोगमौढ्यरहिता इत्यर्थः । सादृशाः निचेतारः सर्वां चिकित्सारः स्थ भवथ । ते सजोषा भूतेति समन्वयः ॥ ॥ ३० ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्य-
धुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऋक्संहिताभाष्येऽष्टमाष्टके प्रथमोऽध्यायः ॥

१. गचे-त२.३.७-म१.२.६.८—संबंधिनि । २. त—उदाहरणं । ३. ग-त-म१.२.४.६.८—'तद्वत्' नास्ति । ४. ग-म-म—पुरा पूर्वी । ५. ग-त-म२.४.६.८—'दाशत् प्रयच्छतु' नास्ति; म७—दाशत; मु—दाशत् सुखं प्रयच्छतु । ६. ग७—सततसुखाय; त१.२.३-म१.२.४.६.८—सा तत्याय । म१—सतत तत्याय ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत्।
निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम्॥
व्याख्याय प्रथमे विद्वानष्टमस्याष्टकस्य यः।
अध्यायं सायणामात्यो[1] द्वितीयं व्याचिकीर्षति॥

तत्र 'ये यज्ञेन' इत्येकादशर्चमनुवाकापेक्षया द्वितीयं सूक्तं मानवस्य नाभानेदिष्ठस्यार्षम्। आदितश्चतस्रो जगत्यः। पञ्चम्यनुष्टुप्। षष्ठी बृहती। सप्तमी सतोबृहती। अष्टमीनवम्यावनुष्टुभौ। दशमी गायत्री। एकादशी त्रिष्टुप्। आदितः षळ्णां विश्वे देवा अङ्गिरसो वा देवता। सप्तमी वैश्वदेवी। अष्टम्याद्यासु चतसृषु सावर्णेर्महाराजस्य धर्मः स्तूयते। अतस्तास्तद्देवताकाः। तथा चानुक्रम्यते— 'ये यज्ञेनैकादशाद्याः षळङ्गिरसां स्तुतिर्वान्त्या त्रिष्टुब्जगत्यनुष्टुब्बृहती सतोबृहत्यनुष्टुभौ गायत्री चतस्रोऽन्त्याः सावर्णेर्दानस्तुतिः' इति। षष्ठेऽहनि वैश्वदेवशस्त्र इदं सूक्तम्। सूत्रितं च— 'इदमित्था रौद्रमिति प्रागुपोत्तमाया ये यज्ञेनेत्यावपते' (आश्व. श्रौ. ८. १) इति॥

ये यज्ञेन दक्षिणया समक्ता इन्द्रस्य सख्यममृतत्वमानश।
तेभ्यो भद्रमङ्गिरसो वो अस्तु प्रति गृभ्णीत मानवं सुमेधसः॥ १ ॥

ये। यज्ञेन। दक्षिणया। सम्ऽअक्ताः। इन्द्रस्य। सख्यम्। अमृतऽत्वम्। आनश।
तेभ्यः। भद्रम्। अङ्गिरसः। वः। अस्तु। प्रति। गृभ्णीत। मानवम्। सुऽमेधसः॥ १ ॥

नाभानेदिष्ठः स्वपित्रा मनुनाभ्यनुज्ञातः सत्रमासीनानङ्गिरसोऽभ्येत्य मां प्रतिगृह्णीत युष्मभ्यं यज्ञं प्रज्ञापयामीति यदुक्तवान् तदुच्यते। इतिहासस्तु इदमित्थेति पूर्वसूक्ते 'नाभानेदिष्ठं शंसति नाभानेदिष्ठं वै मानवम्' (ऐ. ब्रा. ५. १४) इति ब्राह्मणानुसारेण 'मनुः पुत्रेभ्यो दायं व्यभजत्' (तै. सं. ३. १. ९. ४) इति तैत्तिरीयब्राह्मणानुसारेण च सम्यगभिहितः। तथा चास्या ऋचोऽयमर्थः। यज्ञेन यजनीयेन हविषा दक्षिणया ऋत्विग्भ्यो देयया समक्ताः संगताः ये अहीनैकाहसत्राणि[2] कुर्वन्तो यूयम् इन्द्रस्य सख्यं सखिकर्म अत एव अमृतत्वम् अमरणधर्म देवत्वम् आनश आनशिध्वे प्राप्ताः स्थ। अश्नोतेर्लिटि मध्यमे व्यत्ययेन बहुवचनम्। 'अश्नोतेश्च' इति नुडागमः। यद्वृत्तयोगादनिघातः। हे अङ्गिरसः तेभ्यः वः युष्मभ्यं भद्रं कल्याणं कर्म अस्तु। हे सुमेधसः सुप्रज्ञा हे अङ्गिरसः ते यूयमिदानीमागतं मानवं मनोः पुत्रं मां प्रति गृभ्णीत प्रतिगृह्णीत। मयि प्रतिगृहीते सति यज्ञं साधु करिष्यामीति तदर्थं प्रतिगृह्णीत॥

य उदाजन् पितरो गोमयं वस्वृतेनाभिन्दन् परिवत्सरे वलम्।
दीर्घायुत्वमङ्गिरसो वो अस्तु प्रति गृभ्णीत मानवं सुमेधसः॥ २ ॥

ये। उत्ऽआजन्। पितरः। गोऽमयम्। वसु। ऋतेन। अभिन्दन्। परिऽवत्सरे। वलम्।
दीर्घायुऽत्वम्। अङ्गिरसः। वः। अस्तु। प्रति। गृभ्णीत। मानवम्। सुऽमेधसः॥ २ ॥

१. म–सायणाचार्यो। २. ग४-ट१.२.७-म१–अहर्नैकाहसहस्राणि; ट३–अहीनैकाहसहस्राणि; म२–अहीनैकाहादिसहस्राणि, म४.६.७.८-मु–अहीनैकाहसहस्राणि।

हे अङ्गिरसः पितरः अस्माकं पूर्वजत्वेन पितृभूताः ये यूयं गोमयं गवात्मकं पणिभिरपहृतं वसु धनम् उदाजन् तैरधिष्ठितात्पर्वतादुदगमयत । किंच ऋतेन सत्यभूतेन यज्ञेन परिवत्सरे पर्यागते वत्सरे संपूर्णे । सत्रान्त इत्यर्थः । तत्र वलं बलनामानं गवामपहर्तारमसुरम् अभिन्दत अनाशयत तेभ्यः वः युष्मभ्यं दीर्घायुत्वं प्रभूतजीवनम् अस्तु । शेषं पूर्ववत् ॥

य ऋतेन सूर्यमारोहयन्दिव्यप्रथयन्पृथिवीं मातरं वि ।
सुप्रजास्त्वमङ्गिरसो वो अस्तु प्रति गृभ्णीत मानवं सुमेधसः ॥ ३ ॥

ये । ऋतेन । सूर्यम् । आ । अरोहयन् । दिवि । अप्रथयन् । पृथिवीम् । मातरम् । वि ।
सुप्रजाःऽत्वम् । अङ्गिरसः । वः । अस्तु । प्रति । गृभ्णीत । मानवम् । सुऽमेधसः ॥ ३ ॥

हे अङ्गिरसः ये भवन्तः ऋतेन सत्यभूतेन यज्ञेन दिवि द्युलोके सूर्यं सुष्ठु सर्वस्य प्रेरकमादित्यम् आरोहयन् अस्थापयन् किंच मातरं सर्वेषां निर्मात्रीं पृथिवीं वि अप्रथयन् प्रसिद्धामकुर्वन् सत्रादिकर्मकरणेन तेभ्यः युष्मभ्यं सुप्रजास्त्वं सुपुत्रत्वम् अस्तु ॥ 'नित्यमसिच् प्रजामेधयोः' इत्यसिच् समासान्तः । तस्मात्त्वप्रत्ययः ॥

अयं नाभा वदति वल्गु वो गृहे देवपुत्रा ऋषयस्तच्छृणोतन ।
सुब्रह्मण्यमङ्गिरसो वो अस्तु प्रति गृभ्णीत मानवं सुमेधसः ॥ ४ ॥

अयम् । नाभा । वदति । वल्गु । वः । गृहे । देवऽपुत्राः । ऋषयः । तत् । शृणोतन ।
सुऽब्रह्मण्यम् । अङ्गिरसः । वः । अस्तु । प्रति । गृभ्णीत । मानवम् । सुऽमेधसः ॥ ४ ॥

हे देवपुत्राः देवानां पुत्रा अग्नेः पुत्राः ऋषयः अतीन्द्रियार्थस्य द्रष्टारो हे अङ्गिरसः अयं नाभा नाभानेदिष्ठः पुरोवर्ती जनः वः युष्माकं गृहे गृहभूते यज्ञे वल्गु कल्याणं वचः वदति । तत् वाक्यं यूयं शृणोतन सहनादरेण शृणुत । 'श्रु श्रवणे' । 'तप्तनप्तनथनाश्च' इति तनबादेशः । तेभ्यो युष्मभ्यं सुब्रह्मण्यं शोभनं ब्रह्मवर्चसम् अस्तु । इदानीमागतं मानवं मां प्रति गृभ्णीत प्रतिगृह्णीत ॥

विरूपास इदृषयस्त इद्गम्भीरवेपसः ।
ते अङ्गिरसः सूनवस्ते अग्नेः परि जज्ञिरे ॥ ५ ॥

विऽरूपासः । इत् । ऋषयः । ते । इत् । गम्भीरऽवेपसः ।
ते । अङ्गिरसः । सूनवः । ते । अग्नेः । परि । जज्ञिरे ॥ ५ ॥

परोक्षकृतमर्धर्चमाह । ऋषयः कर्मणां द्रष्टार एत ऋषयः विरूपासः इत् अन्योन्यं वर्णतो रूपतश्च नानारूपा भवन्ति । ते इत् त एवासौ अङ्गिरसः गम्भीरवेपसः । वेप इति कर्मनाम । गम्भीरकर्माणो भवन्ति । ते इमे अङ्गिरसः सूनवः पुत्राः खलु । तदेवाह । ते इमे अङ्गिरसः अग्नेः परि जज्ञिरे सर्वतो जाताः प्रादुर्भूताः । 'येऽङ्गारा आसंस्तेऽङ्गिरसोऽभवन्' (ऐ. ब्रा. ३. ३४) इति ब्राह्मणम् । अत्र निरुक्तं च द्रष्टव्यम् (निरु. ३. १७) ॥ ॥ १ ॥

१. ग-त-म-'नाभा' नास्ति । २. ग-त-म-मु-'प्रति गृभ्णीत' नास्ति । ३. ग-त४.५-प्रमाणतो; त१.२.६.७.८-म१.२.४.६.८-प्रणतो । ४. त१.२.३.-म२.६.८-ते न इमे ।

ये अग्नेः परि जज्ञिरे विरूपासो दिवस्परि ।
नवग्वो नु दशग्वो अङ्गिरस्तमः सचा देवेषु मंहते ॥ ६ ॥

ये । अग्नेः । परि । जज्ञिरे । विऽरूपासः । दिवः । परि ।
नवऽग्वः । नु । दशऽग्वः । अङ्गिरःऽतमः । सचा । देवेषु । मंहते ॥ ६ ॥

विरूपासः विविधरूपाः ये अङ्गिरसः दिवस्परि द्युलोकात् अग्नेः परि जज्ञिरे परितो जाताः । यद्वा । दिवस्परि । परिः पञ्चम्यर्थद्योतकः । स्वतेजसा दीप्यमानादग्नेर्जाताः । तेषां[1] मध्ये नवग्वः दशग्वः च अङ्गिरस्तमः अङ्गिरसां वरिष्ठः । सत्रमासीनानामङ्गिरसां मध्ये कश्चन नवसु मासेषु कर्म कृत्वोदतिष्ठत् केचन दशसु मासेष्वित्येवमाङ्गिरसामयनमुक्तम् । तेषामग्निर्नवग्वश्च दशग्वश्चोक्तः । तादृशः देवेषु सचा सहावस्थितः[2] सोऽङ्गिराः मंहते मह्यं धनं प्रयच्छति । मंहतिर्दानकर्मा ॥

इन्द्रेण युजा निः सृजन्त वाघतो व्रजं गोमन्तमश्विनम् ।
सहस्रं मे ददतो अष्टकर्ण्यः श्रवो देवेष्वक्रत ॥ ७ ॥

इन्द्रेण । युजा । निः । सृजन्त । वाघतः । व्रजम् । गोऽमन्तम् । अश्विनम् ।
सहस्रम् । मे । ददतः । अष्टऽकर्ण्यः । श्रवः । देवेषु । अक्रत ॥ ७ ॥

वाघतः कर्मणां वोढारो विश्वे देवा अङ्गिरसो वा इन्द्रेण युजा सहायेन निः सृजन्त निरगमयन् । किम् । गोमन्तं गोयुक्तम् अश्विनम् अश्ववन्तं पणिभिरपहृतं व्रजम् । ते मे मां प्रति सहस्रं सहस्रसंख्याकं धनं ददतः प्रयच्छन्तः अष्टकर्ण्यः । अष्ट इति 'अशू व्याप्तौ' निष्ठायां रूपम् । विस्तृतकर्णाः । उपलक्षणमेतत् । व्याप्तसर्वावयवा गावः । 'सहस्रं मह्यं प्रयच्छन्तः' देवेषु इन्द्रादिषु श्रवः हविर्लक्षणमन्नं कीर्तिं वा अक्रत अकुर्वत । करोतेर्लुङि 'मन्त्रे घस' इति च्लेर्लुक् । एवं नाभानेदिष्ठेनाङ्गिरसः स्तुतास्तस्मै धनं प्रादुः । तदुक्तं शौनकेन—'कृतयोऽङ्गिरसस्तुष्टा सहदुर्मानवाय तु । तत्पुण्याय च कर्माणि ये यज्ञेनैव कीर्तयन्[3]' ॥

उत्तराभिश्चतसृभिरस्मै सावर्ण्यस्य सावर्णिना महत्त्वं तत्राशास्यते । तदप्युक्तं शौनकेन— 'सावर्णिना च यद्दत्तं मानवाय महद्वसु । तदुक्तं सूक्तशेषेण प्र नूनं जायतामिति' ॥

प्र नूनं जायतामयं मनुस्तोक्मेव रोहतु ।
यः सहस्रं शताश्वं सद्यो दानाय मंहते ॥ ८ ॥

प्र । नूनम् । जायताम् । अयम् । मनुः । तोक्मऽइव । रोहतु ।
यः । सहस्रम् । शतऽअश्वम् । सद्यः । दानाय । मंहते ॥ ८ ॥

अयं सावर्णिः मनुः नूनं क्षिप्रं प्र जायतां प्रजातो भवतु । धनादिभिः पुत्रादिभिश्च रोहतु प्रादुर्भवतु । तत्र दृष्टान्तः । तोक्मेव । यथा जलक्लिन्नं बीजं प्रादुर्भवति एवं कर्मफलसंयुक्तः स मनुः पुत्रादिभिः रोहतु । यः अयं मनुः शताश्वं बहुश्वसंयुक्तं सहस्रं गवां सद्यः तत्कालमेव दानाय मंहते अस्मा ऋषये दातुं प्रेरयति ॥

१. ग-ग१.२.३-म१.२.४.६—तेषामेषां; ग६.८-म७—तेषां येषां । २. त-म—सह स्थितः । ३. त-ग१.६.८—यज्ञेनेति कीर्तयन्; म२.७-मु—यज्ञेनेति कीर्तयत् ।

न तमश्नोति कश्चन दिवइव सान्वारभम्।
सावर्ण्यस्य दक्षिणा वि सिन्धुरिव पप्रथे॥ ९॥

न। तम्। अश्नोति। कः। चन। दिवःऽइव। सानु। आऽरभम्।
सावर्ण्यस्य। दक्षिणा। वि। सिन्धुःऽइव। पप्रथे॥ ९॥

तं सावर्णिं मनुं कश्चन कश्चिदपि आरभम् आरब्धुं स्वकर्मणा न अश्नोति न व्याप्नोति। यथा मनुः प्रयच्छति तथान्यो दातुं न शक्नोतीत्यर्थः। कथंस्थितम्। दिवइव द्युलोकस्य सानु समुच्छ्रितं तेजसा केनचिदप्यप्रधृष्यमादित्यमिव स्थितम्। आरभम्। 'शकि णमुल्कमुलौ' (पा. सू. ३. ४. १२) इति कमुल्। तस्य सावर्ण्यस्य मनोरियं गवादिदक्षिणा सिन्धुरिव स्यन्दमाना नदीव पृथिव्यां पप्रथे विप्रथते। विस्तीर्णा भवति॥

उत दासा परिविषे स्मद्दिष्टी गोपरीणसा। यदुस्तुर्वश्च मामहे॥ १०॥

उत। दासा। परिऽविषे। स्मद्दिष्टी इति स्मत्ऽदिष्टी। गोऽपरीणसा।
यदुः। तुर्वः। च। ममहे॥ १०॥

उत अपि च स्मद्दिष्टी कल्याणादर्शिनौ गोपरीणसा गोपरीणसौ गोभिः परिवृतौ बहुगवादियुक्तौ दासा दासवत् प्रेष्यवत् स्थितौ तेनाधिष्ठितौ यदुः च तुर्वश्च एतन्नामकौ राजानौ परिविषे अस्य सावर्णेर्मनोर्भोजनाय ममहे पशून्प्रयच्छतः। प्रत्येकमन्वयादेकवचनम्॥

सहस्रदा ग्रामणीर्मा रिषन्मनुः सूर्येणास्य यतमानैतु दक्षिणा।
सावर्णेर्देवाः प्र तिरन्त्वायुर्यस्मिन्नश्रान्ता असनाम वाजम्॥ ११॥

सहस्रऽदाः। ग्रामऽनीः। मा। रिषत्। मनुः। सूर्येण। अस्य। यतमाना। एतु। दक्षिणा।
सावर्णेः। देवाः। प्र। तिरन्तु। आयुः। यस्मिन्। अश्रान्ताः। असनाम। वाजम्॥ ११॥

सहस्रदाः[1] गवादीनां सहस्रस्य दाता ग्रामणीः ग्रामाणां नेता कर्ता जनपदानामयं मनुः मा रिषत् न केनचिदपि रिष्टो हिंसितो भवतु। यद्वा। कर्मनेतृनस्मान्मा हिनस्तु किंतु धनादिदानेन पूजयतु। अस्य यतमाना गच्छन्ती दक्षिणा सूर्येण सह एतु संगच्छताम्। त्रिषु लोकेषु प्रसिद्धा भवत्वित्यर्थः। तस्यास्य सावर्णेः सवर्णपुत्रस्य मनोः देवाः इन्द्रादयः आयुः जीवनं प्र तिरन्तु प्रवर्धयन्तु। अश्रान्ताः कर्मसु[2] अनलसाः[3] सर्वं कर्म कुर्वन्तो वयं यस्मिन्[4] मनौ वाजं गोलक्षणमन्नम् असनाम संभजेमहि। नाभानेदिष्ठोऽहमलभ इत्याशास्ते॥ ॥ २॥

'परावतो ये' इति सप्तदशर्चं तृतीयं सूक्तं प्लतेः पुत्रस्य गयस्यार्षम्। षोडशीसप्तदश्यौ त्रिष्टुभौ। पञ्चदशी त्रिष्टुब्जगती वा। शिष्टाश्चतुर्दश जगत्यः। 'स्वस्ति नः पथ्यासु' इति द्वे पथ्यास्वस्तिदेवताके। शिष्टा वैश्वदेव्यः। तथा चानुक्रान्तं—'परावतस्यूना गयः प्लातो द्विस्त्रिष्टुबन्त्ये द्वे स्वस्ति नस्त्रिष्टुब्वा सह चोत्तरया पथ्यास्वस्तिदेवत्या' इति। पृष्ठ्याभिप्लवषडहयोस्तृतीयेऽहनि

1. ग न-भ-सु—'सहस्रदाः' नास्ति। 2. ग-ता-भ—कर्मसु कर्मणि। 3. ग-त२.३.४.५.६-भ—अनलसमानाः। 4. त-भ६.८-सु—अस्मिन्।

वैश्वदेवशस्त्र एतत्सूक्तं वैश्वदेवनिविद्धानम् । सूत्रितं च—'अयमश्वो जातः परावतो य इति वैश्वदेवम्' (आश्व. श्रौ. ७. ७) इति ॥

परावतो ये दिधिषन्त आप्यं मनुप्रीतासो जनिमा विवस्वतः ।
ययातेर्ये नहुष्यस्य बर्हिषि देवा आसते ते अधि ब्रुवन्तु नः ॥ १ ॥

पराऽवतः । ये । दिधिषन्ते । आप्यम् । मनुऽप्रीतासः । जनिम । विवस्वतः ।
ययातेः । ये । नहुष्यस्य । बर्हिषि । देवाः । आसते । ते । अधि । ब्रुवन्तु । नः ॥ १ ॥

ये देवाः परावतः दूरदेशादागत्य आप्यं ज्ञातेयं मनुष्यैः सह बन्धुत्वं दिधिषन्ते धारयन्ति । यद्वा । हविषां प्रदातृभिर्मनुष्यैः सह सख्यं कुर्म इति परस्परं सन्दधते । 'धिष शब्दे' जौहोत्यादिकः । छान्दसो झस्यान्तादेशः । 'धिष धारणे' इति केचिदभ्युपगम्यते । उक्तार्थमेव विशिनष्टि । मनुप्रीतासः मनुष्यैः प्रीता देवाः विवस्वतः विवस्वत्पुत्रस्य मनोः जनिम जन्मानि मनुष्यान् धारयन्ति । किंच ये देवाः नहुष्यस्य[1] नहुषपुत्रस्य ययातेः एतन्नामकस्य राजर्षेः बर्हिषि यज्ञे आसते उपविशन्ति ते देवाः नः अस्मान् अधि ब्रुवन्तु धनादिप्रदानेनास्मानधिकं वदन्तु । पूजयन्त्वित्यर्थः ॥

विश्वा हि वो नमस्यानि वन्द्या नामानि देवा उत यज्ञियानि वः ।
ये स्थ जाता अदितेरद्भ्यस्परि ये पृथिव्यास्ते म इह श्रुता हवम् ॥ २ ॥

विश्वा । हि । वः । नमस्यानि । वन्द्या । नामानि । देवाः । उत । यज्ञियानि । वः ।
ये । स्थ । जाताः । अदितेः । अत्ऽभ्यः । परि । ये । पृथिव्याः । ते । मे । इह । श्रुत । हवम् ॥ २ ॥

हे देवाः इन्द्रादयः । हिरवधारणे । वः युष्माकमेव नामानि नमनीयानि विश्वा सर्वाणि शरीराणि नमस्यानि नमस्कारार्हाणि भवन्ति वन्द्या वन्द्यानि स्तोतव्यानि च भवन्ति । उत अपि च वः युष्माकं तानि शरीराणि यज्ञियानि यज्ञार्हाणि भवन्ति । ये[2] यूयम् अदितेः अदीनात् द्युलोकात् अद्भ्यः । अन्तरिक्षनामैतत् । अन्तरिक्षात् । परि पञ्चम्यर्थद्योतकः । पृथिव्याः च जाताः प्रादुर्भूताः स्थ भवथ ते यूयम् इह अस्मिन्यज्ञे आगत्य मे मदीयं हवम् आह्वानं श्रुत शृणुत ॥

अग्निष्टोमे वैश्वदेवशस्त्रे 'येभ्यो माता' इत्येषा धाय्या । सूत्रितं च—'अयं वेनश्चोदयत्पृश्निगर्भा येभ्यो माता मधुमत्' (आश्व. श्रौ. ५. १८) इति ॥

येभ्यो माता मधुमत्पिन्वते पयः पीयूषं द्यौरदितिरद्रिबर्हाः ।
उक्थशुष्मान् वृषभरान्त्स्वप्नसस्ताँ आदित्याँ अनु मदा स्वस्तये ॥ ३ ॥

येभ्यः । माता । मधुऽमत् । पिन्वते । पयः । पीयूषम् । द्यौः । अदितिः । अद्रिऽबर्हाः ।
उक्थऽशुष्मान् । वृषऽभरान् । सुऽअप्नसः । तान् । आदित्यान् । अनु । मद । स्वस्तये ॥ ३ ॥

माता सर्वस्य निर्मात्री पृथिवी येभ्यः देवेभ्यो देवार्थं मधुमत् माधुर्योपेतं पयः सारभूतं क्षीरं पिन्वते क्षरति । तथा अदितिः अदीना अद्रिबर्हाः मेघैः परिवृढा महती परिवृढमेघा[3] वा

१. म–'नहुष्यस्य' नास्ति । २. म–ते । ३. म-ख-भ–परिवृढमेघा ।

द्यौः च पीयूषं पिन्वते । द्यावापृथिव्यौ हविष्मदाप्यायत इत्यर्थः । ऋषिरात्मानं संबोध्याह । उक्थशुष्मान् स्तुतिबलान् वृषभरान् वृष्टेराहर्तॄन् । 'हृग्रहोर्भः' इति भः । स्वप्नसः सुकर्मणः तान् आदित्यान् अदितेः पुत्रान् देवान् स्वस्तये अविनाशाय अनु मद अनुस्तुहि । माद्यतेर्लोटि व्यत्ययेन शप् । मन्त्रेऽस्य स्तुत्यर्थस्य[1] 'अनित्यमागमशासनम्' इति नुमभावः ॥

नृचक्षसो अनिमिषन्तो अर्हणा बृहद्देवासो अमृतत्वमानशुः ।
ज्योतीरथा अहिमाया अनागसो दिवो वर्ष्माणं वसते स्वस्तये ॥ ४ ॥

नृऽचक्षसः । अनिऽमिषन्तः । अर्हणा । बृहत् । देवासः । अमृतऽत्वम् । आनशुः ।
ज्योतिःऽरथाः । अहिऽमायाः । अनागसः । दिवः । वर्ष्माणम् । वसते । स्वस्तये ॥ ४ ॥

नृचक्षसः कर्मनेतॄणां मनुष्याणां द्रष्टारः अत एव अनिमिषन्तः निमेषमकुर्वाणाः सर्वदा जागरूकाः देवासः देवाः अर्हणा लोकस्य परिचरणार्थं स्तोमयत्वात् बृहत् वृद्धिमत् अमृतत्वम् अमरणधर्मत्वम् आनशुः प्राप्ताः । देवाः खलु मनुष्यैः पूज्याः । तस्मात्पूजार्हत्वं देवत्वमानशिरे । अत एव ज्योतीरथाः दीप्यमानरथोपेताः अहिमायाः कैश्चिदप्यहन्तव्यप्रज्ञाः अनागसः पापरहिता आदित्याः दिवः द्युलोकस्य वर्ष्माणं नाभिस्थानं समुच्छ्रितं देशं स्वस्तये अविनाशाय लोकस्य क्षेमकरणार्थं वसते अधिवसन्ति । यद्वा स्वतेजसाऽऽच्छादयन्ति ॥

सम्राजो ये सुवृधो यज्ञमाययुरपरिह्वृता दधिरे दिवि क्षयम् ।
ताँ आ विवास नमसा सुवृक्तिभिर्महो आदित्याँ अदितिं स्वस्तये ॥ ५ ॥

सम्ऽराजः । ये । सुऽवृधः । यज्ञम् । आऽययुः । अपरिऽह्वृताः । दधिरे । दिवि । क्षयम् ।
तान् । आ । विवास । नमसा । सुवृक्तिऽभिः । महः । आदित्यान् । अदितिम् । स्वस्तये ॥५॥

सम्राजः सर्वेषां राजानः स्वतेजोभिः सम्यग्राजमानाः सुवृधः सुवृद्धाः ये देवाः यज्ञम् आययुः आयान्ति सोमादिहविर्भक्षणार्थम् । ततः अपरिह्वृताः कैश्चिदप्यहिंसिता ये देवाः दिवि द्युलोके क्षयं निवासं दधिरे विदधति कुर्वन्ति । ऋषिरात्मानमाह । महः महतो गुणाधिक्येन आदित्यान् अदितेः पुत्रान् तान् प्रसिद्धान् देवान् अदितिं देवानां मातरमेतत्स्वामिकां च स्वस्तये अविनाशाय नमसा हविर्लक्षणेनान्नेन सुवृक्तिभिः शोभनाभिः स्तुतिभिश्च आ विवास आभिमुख्येन परिचर । विवासतिः परिचरणकर्मा ॥ ॥ ३ ॥

को वः स्तोमं राधति यं जुजोषथ विश्वे देवासो मनुषो यति ष्ठन ।
को वोऽध्वरं तुविजाता अरं करद्यो नः पर्षदत्यंहः स्वस्तये ॥ ६ ॥

कः । वः । स्तोमम् । राधति । यम् । जुजोषथ । विश्वे । देवासः । मनुषः । यति । स्थन ।
कः । वः । अध्वरम् । तुविऽजाताः । अरम् । करत् । यः । नः । पर्षत् । अति । अंहः । स्वस्तये ॥६॥

ऋषिर्देवान् प्रति बहुधा वितर्कयति । हे देवाः वः युष्माकं कः स्तोता स्तोमं त्रिवृत्पञ्चदशादिलक्षणं राधति संसाधयति । न कश्चिदस्तीत्यर्थः । यद्वा । मदन्यः को वो युष्मभ्यं स्तोमं करोति ।

१. ग०-त०—स्तुत्यर्थस्य व्यत्ययेन परस्मैपदं ।

यूयं वः स्तोतारं जुजोषथ सेवध्वे । ' जुषी प्रीतिसेवनयोः ' । लेटि सपः श्लुः । अडागमः । किंच हे मनुषः मनुष्यस्तोत्रार्हा हे विश्वे देवासः देवा यूयं यति यत्संख्याः स्थन भवथ । यच्छब्दादपि छान्दसो डतिप्रत्ययः । हे तुविजाताः बहुजन्मानः हे देवा युष्मदर्थं कः वा यजमानः अध्वरं यज्ञम् अरं करत् अलंकरोति स्तुतिभिर्हविर्भिश्च । मद्न्यो नास्तीत्यर्थः । यः यज्ञः नः अस्मान् स्वस्तये अविनाशाय अंहः पापरूपं मार्गमवैदिकम् अति पर्षत् अति-पारयति तं यज्ञं को नालंकरोतीति ॥

येभ्यो होत्रां प्रथमामायेजे मनुः समिद्धाग्निर्मनसा सप्त होतृभिः ।

त आदित्या अभयं शर्म यच्छत सुगा नः कर्त सुपथा स्वस्तये ॥ ७ ॥

येभ्यः । होत्राम् । प्रथमाम् । आऽयेजे । मनुः । समिद्धऽअग्निः । मनसा । सप्त । होतृऽभिः ।
ते । आदित्याः । अभयम् । शर्म । यच्छत । सुऽगा । नः । कर्त । सुऽपथा । स्वस्तये ॥७॥

समिद्धाग्निः हविर्भिः सम्यग्दीप्ताग्निः मनुः वैवस्वतो मनुष्याणां प्रथमभावी श्रद्धायेन मनसा सप्त सप्तसंख्याकैः होतृभिः वषट्कर्तृभिर्ऋत्विग्भिश्च सह येभ्यः युष्मभ्यं प्रथमां प्रथमं मुख्यं यद्वा सर्वेषां मनुष्याणामग्रे क्रियमाणत्वादाद्यां होत्राम् । हूयन्ते हवींष्यत्रेति होत्रा यज्ञः । तम् । यद्वा । आहूयन्ते देवा स्तुतिभिरत्रेति । तं यज्ञम् आयेजे आभिमुख्येनेष्टवान् । यजेर्लिटि रूपम् । यद्वा । लङि ' लोपश्च आत्मनेपदेषु ' इति तलोपः । ' यजिवप्योरुक्तिलेऽयं वक्तव्यम् ' (का. ६. १. १२०. ४) इति वचनादेकारः । हे आदित्याः अदितेः पुत्रा हे देवाः ते यूयं नोऽस्मभ्यम् अभयं शर्म च सुखं प्रयच्छत । किंच नः अस्माकं स्वस्तये क्षेमाय सुपथा सुपथानि शोभनान् वैदिकमार्गान् सुगा सुखेन गन्तव्यान् कर्त कुरुत । करोतेर्लोटि ' बहुलं छन्दसि ' इति विकरणस्य लुक् । तबादेशः ॥

य ईशिरे भुवनस्य प्रचेतसो विश्वस्य स्थातुर्जगतश्च मन्तवः ।

ते नः कृतादकृतादेनसस्पर्यद्या देवासः पिपृता स्वस्तये ॥ ८ ॥

ये । ईशिरे । भुवनस्य । प्रऽचेतसः । विश्वस्य । स्थातुः । जगतः । च । मन्तवः ।
ते । नः । कृतात् । अकृतात् । एनसः । परि । अद्य । देवासः । पिपृत । स्वस्तये ॥ ८ ॥

प्रचेतसः प्रकृष्टज्ञानाः मन्तवः सर्वस्य बोद्धारः ये देवाः स्थातुः स्थावरस्य जगतः जङ्गमस्य विश्वस्य सर्वस्य भुवनस्य लोकस्य ईशिरे ईश्वरा भवन्ति । अत्र प्रत्यक्षकृतः । हे देवासः देवा एवं उक्तगुणाः ते यूयं नः अस्मान् कृतात् कायिकात्पापात् अकृतात् करचरणादिभिरकृतात् एनसः किंतु मानसात्पापाच्च अद्य अस्मिन्दिने स्वस्तये अविनाशायायुषोऽभिवृद्धये पिपृत पारयत । पापरहितान् कुरुतेत्यर्थः ॥

भरेष्विन्द्रं सुहवं हवामहेंऽहोमुचं सुकृतं दैव्यं जनम् ।

अग्निं मित्रं वरुणं सातये भगं द्यावापृथिवी मरुतः स्वस्तये ॥ ९ ॥

भरेषु । इन्द्रम् । सुऽहवम् । हवामहे । अंहःऽमुचम् । सुऽकृतम् । दैव्यम् । जनम् ।
अग्निम् । मित्रम् । वरुणम् । सातये । भगम् । द्यावापृथिवी इति । मरुतः । स्वस्तये ॥ ९ ॥

१. त-भ-'वः' नास्ति । २. भ-त-तस्य तबादेशः ।

ᵛअंहोमुचम् अंहसः पापस्य मोचकं ᵛसुहवं शोभनाह्वानम् ᵛइन्द्रं ᵛभरेषु। भृणन्ति भर्त्सयन्ति विनाशयन्ति शत्रूनत्रेति भराः संग्रामाः। तेषु ᵛहवामहे रक्षणायाह्वयामः। किंच ᵛसुकृतं सुकर्माणं ᵛदैव्यं देवसंबन्धिनमन्यं ᵛजनं चाह्वयामहे। तं जनमुद्दिशामि। ᵛअग्निं ᵛमित्रं ᵛवरुणं ᵛभगं भजनीयमेतन्नामानं देवं ᵛद्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ ᵛमरुतः च ᵛसातये अन्नलाभाय ᵛस्वस्तये अविनाशाय रक्षणायाह्वयामहे॥

अदितिदेवताकस्य पशोः 'सुत्रामाणम्' इत्येषा वपायागस्य याज्या। सूत्रितं च—'अदिति-र्जनिष्ट सुत्रामाणं पृथिवीं द्यामनेहसम्' (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति। प्रायणीयेष्टावादित्यस्य हविष एषैवानुवाक्या। सैषोदयनीयायां याज्या। सूत्रितं च 'सुत्रामाणं पृथिवीं द्यामनेहसं महीमू षु मातरं सुव्रतानाम्' (आश्व. श्रौ. ४. ३) इति। प्रयाणेऽनयर्चा नावमारोहेत्। सूत्रितं च—'सुत्रामाणं पृथिवीं द्यामनेहसमिति नावम्[1]' (आश्व. गृ. २. ६. ८) इति॥

सुत्रामाणं पृथिवीं द्यामनेहसं सुशर्माणमदितिं सुप्रणीतिम्।
दैवीं नावं स्वरित्रामनागसमस्रवन्तीमा रुहेमा स्वस्तये॥ १०॥

सुऽत्रामाणम्। पृथिवीम्। द्याम्। अनेहसम्। सुऽशर्माणम्। अदितिम्। सुऽप्रनीतिम्।
दैवीम्। नावम्। सुऽअरित्राम्। अनागसम्। अस्रवन्तीम्। आ। रुहेम। स्वस्तये॥१०॥

द्युलोको नौरूपकतया स्तूयते। ᵛसुत्रामाणं सुष्ठु त्रायन्तीं ᵛपृथिवीं विस्तृताम् ᵛअनेहसं पापरहितां ᵛसुशर्माणं शोभनसुखयुक्ताम् ᵛअदितिम् अदीनां ᵛसुप्रणीतिं सुप्रणयनां सुष्ठु प्रणेत्रीं ᵛदैवीं देवसंबन्धिनीं ᵛस्वरित्रां शोभनारित्रां जलाहरणशीलनाराद्युक्ताम्[2] ᵛअनागसं पापरहिताम् ᵛअस्रवन्तीम् अगच्छन्तीमविनश्वरीं ᵛनावं नावमिव स्थितां ᵛद्यां ᵛस्वस्तये अविनाशाय देवत्वप्राप्तये ᵛआ ᵛरुहेम समारोहेम। रोहतेर्लिङि 'लिङ्याशिष्यङ्' इत्यङ्प्रत्ययः॥ ॥४॥

विश्वे यजत्रा अधि वोचतोतये त्रायध्वं नो दुरेवाया अभिह्रुतः।
सत्यया वो देवहूत्या हुवेम शृण्वतो देवा अवसे स्वस्तये॥ ११॥

विश्वे। यजत्राः। अधि। वोचत। ऊतये। त्रायध्वम्। नः। दुःऽएवायाः। अभिऽह्रुतः।
सत्यया। वः। देवऽहूत्या। हुवेम। शृण्वतः। देवाः। अवसे। स्वस्तये॥ ११॥

हे ᵛयजत्राः यजनीयाः हे ᵛविश्वे सर्वे देवाः यूयम् ᵛऊतये रक्षणार्थम् ᵛअधि ᵛवोचत अस्मानधिब्रूत। आभाष्य च ᵛअभिह्रुतः अभिहिंसित्र्याः ᵛदुरेवायाः दुर्गतेः ᵛनः अस्मान् ᵛत्रायध्वम्। यद्येवं कुरुथ तर्हि हे ᵛदेवाः ᵛशृण्वतः स्तोत्राण्यस्माभिरुक्तानि तादृशान् ᵛवः युष्मान् ᵛसत्यया यथार्थभूतया ᵛदेवहूत्या। देवा हूयन्तेऽनयेति[3] देवहूतिः स्तुतिः। तया वयं ᵛहुवेम आह्वयेम। किमर्थम्। ᵛअवसे रक्षणाय शत्रुभ्यः ᵛस्वस्तये क्षेमाय जीवनाभिवृद्धये च॥

१. ग-त१.२.३.७-भ६.७—नावं नवरथेनेति; त४.६.८-भ१.४.५-नावं न रथेनेति; त५-नावमारुहेमेति; भ२ नावं रथेनेति; भ८—नावं न रथेति। २. ग४—अलाक्षरणशील°; त६.८—जलहेलाहरणशील°; भ१.८—जलाहल्याहरणशील°; भ२—जला[illegible]लीहरणशील°; भ५—जलहेलाहरणशील°। ३. ग-त—आहूयते°।

अपामीवामप विश्वामनाहुतिमपारातिं दुर्विदत्रामघायतः ।
आरे देवा द्वेषो अस्मद्युयोतनोरु णः शर्म यच्छता स्वस्तये ॥ १२ ॥

अप । अमीवाम् । अप । विश्वाम् । अनाहुतिम् । अप । अरातिम् । दुःऽविदत्राम् । अघऽयतः ।
आरे । देवाः । द्वेषः । अस्मत् । युयोतन । उरु । नः । शर्म । यच्छत । स्वस्तये ॥ १२ ॥

हे देवाः अमीवां रोगादिकं यद्वा रोगवद्बाधकं शत्रुमस्मत्तो दूरे अप कुरुत पृथक्कुरुत । तथा विश्वां सर्वाम् अनाहुतिं देवानामनाह्वानबुद्धिं यद्वा देवानां महाशत्रुं पृथक्कुरुत । किंच अरातिम् अदानं लोभबुद्धिं यद्वा देवेभ्यो हविषामदातारं शत्रुम् अप गमयत । अपि च अघायतः पापमिच्छतः शत्रोः दुर्विदत्रां दुर्ज्ञानं दुष्टां बुद्धिम् इत्थं च द्वेषः द्वेष्टॄन् सर्वाञ्छत्रून् अस्मत् अस्मत्तः आरे दूरे युयोतन पृथक्कुरुत । एवं सति यूयं नः अस्मभ्यम् उरु विस्तीर्णं शर्म सुखं स्वस्तये कल्याणाय प्रयच्छत ॥

अरिष्टः स मर्तो विश्व एधते प्र प्रजाभिर्जायते धर्मणस्परि ।
यमादित्यासो नयथा सुनीतिभिरति विश्वानि दुरिता स्वस्तये ॥ १३ ॥

अरिष्टः । स । मर्तः । विश्वः । एधते । प्र । प्रऽजाभिः । जायते । धर्मणः । परि ।
यम् । आदित्यासः । नयथ । सुनीतिऽभिः । अति । विश्वानि । दुःऽइता । स्वस्तये ॥ १३ ॥

हे देवाः विश्वः सर्वः मर्तः स मनुष्यः अरिष्टः कैश्चिदप्यहिंसितः सन् एधते पश्वादिभिर्वर्धते । तथा धर्मणस्परि धारकात्कर्मणोऽनन्तरं स मनुष्यः प्रजाभिः पुत्रादिभिः प्र जायते प्रकर्षेणाभिवृद्धो भवति । हे आदित्यासः आदित्या देवाः यं मनुष्यं सुनीतिभिः सुनयनैः विश्वानि सर्वाणि दुरिता दुरितानि पापानि तदुपलक्षणानि स्वस्तये क्षेमाय अति नयथ अतीत्य सन्मार्गं नयथ । स वर्धते इति समन्वयः ॥

यं देवासोऽवथ वाजसातौ यं शूरसाता मरुतो हिते धने ।
प्रातर्यावाणं रथमिन्द्र सानसिमरिष्यन्तमा रुहेमा स्वस्तये ॥ १४ ॥

यम् । देवासः । अवथ । वाजऽसातौ । यम् । शूरऽसाता । मरुतः । हिते । धने ।
प्रातःऽयावानम् । रथम् । इन्द्र । सानसिम् । अरिष्यन्तम् । आ । रुहेम । स्वस्तये ॥ १४ ॥

हे देवासः देवाः वाजसातौ अन्नभजनेऽन्नलाभे वा यं रथम् अवथ रक्षथ हे मरुतः शूरसाता । संग्रामनामैतत् । शूराः स्वस्मिन् म्रियन्तेऽत्रेति[1] शूराः सीयन्ते विनाश्यन्ते वाऽत्रेति[2] । तस्मिन्युद्धे यं रथं हिते निहिते धने धनमुद्दिश्य । 'निमित्तात्कर्मसंयोगे' (पा. सू. २. ३. ३६. ५) इति सप्तमी । तदुद्दिश्य रक्षथ । सर्वेषां देवानां मुख्यत्वादिन्द्रमेवाभिलक्ष्य वक्त्युत्तरार्धेन[3] । हे इन्द्र सर्वेषां मुख्य प्रातर्यावाणं प्रातरेव युद्धं प्रति गन्तारं सानसिं संभजनीयम् अरिष्यन्तं कैश्चिदप्यहिंसितम् । यद्वा । इन्द्रसहायानां मरुतामबाधकम् । तं रथं स्वस्तये अस्माकं रक्षणाय वयम् आ रुहेम आरोहेम ॥

---

१. ग—म्रियतेऽत्रेति, त-भ—म्रियंतेऽत्रेति । २. भ-त-भ—°रत्येति । ३. त-भ—वदत्युत्तरार्धेन ।

प्रायणीयेष्टौ पथ्यास्वस्तेर्यागस्य ' स्वस्ति नः पथ्यासु ' इत्येषानुवाक्या । उत्तरा याज्या । सूत्रितं च—' स्वस्ति नः पथ्यासु धन्वस्विति द्वे अग्ने नय सुपथा राये अस्मान् ' (आश्व. श्रौ. ४. ३) इति । उदयनीयायामेते एव विपर्यस्ते याज्यानुवाक्ये । सूत्रितं च—' विपरीताश्च याज्यानुवाक्याः ' इति ॥

स्वस्ति नः पथ्यासु धन्वसु स्वस्त्य१प्सु वृजने स्वर्वति ।
स्वस्ति नः पुत्रकृथेषु योनिषु स्वस्ति राये मरुतो दधातन ॥ १५ ॥

स्वस्ति । नः । पथ्यासु । धन्वऽसु । स्वस्ति । अप्ऽसु । वृजने । स्वःऽवति ।
स्वस्ति । नः । पुत्रऽकृथेषु । योनिषु । स्वस्ति । राये । मरुतः । दधातन ॥ १५ ॥

हे मरुतः मितराविणो देवाः नः अस्माकं पथ्यासु पथियोग्येषु मार्गकेषु देशेषु[1] स्वस्ति कल्याणं कुरुत । तथा धन्वसु निरुदकेषु देशेषु[2] स्वस्ति कल्याणमुदकजननलक्षणं कुरुत । तथा अप्सु उदकेषु स्वस्ति । तथा स्वर्वति सर्वैरायुधैर्युक्ते सेनालक्षणे वृजने शत्रूणामावर्जके बले च कल्याणं कुरुत । नः अस्माकं पुत्रकृथेषु पुत्राणां कर्तृषूत्पादकेषु स्त्रीणां योनिषु स्वस्ति कल्याणं यथा गर्भा न पतन्ति तथा क्षेमं कुरुत । किंच नोऽस्माकं राये धनाय गवादिलक्षणाय स्वस्ति क्षेमं दधातन धत्त कुरुत ॥

स्वस्तिरिद्धि प्रपथे श्रेष्ठा रेक्णस्वत्यभि या वाममेति ।
सा नो अमा सो अरणे नि पातु स्वावेशा भवतु देवगोपा ॥ १६ ॥

स्वस्तिः । इत् । हि । प्रऽपथे । श्रेष्ठा । रेक्णस्वती । अभि । या । वामम् । एति ।
सा । नः । अमा । सो इति । अरणे । नि । पातु । सुऽआवेशा । भवतु । देवऽगोपा ॥ १६ ॥

या पृथिवी गन्तुमुद्युक्तानां प्रपथे प्रकृष्टाय मार्गाय स्वस्तिरित् क्षेमकारिण्येव भवति[3] श्रेष्ठा प्रशस्यतमा रेक्णस्वती धनवती या पृथिवी वामं वननीयं यज्ञम् अभि एति उत्तरवेद्यात्मना वाभिप्राप्नोति सा पृथिवी नः अस्माकम्[4] अमा । गृहनामैतत् । गृहं[5] रक्षतु । तथा सो सा उ सैव अरणे गन्तव्ये देशेऽरणेऽरमणेऽरण्यादिके देशे वा नोऽस्मान् नि पातु नितरां रक्षतु । तथा देवगोपा देवा गोपायितारो यस्याः सति सा पृथिव्यस्माकं स्वावेशा शोभननिवासा भवतु ॥

एवा प्लतेः सूनुरवीवृधद्वो विश्व आदित्या अदिते मनीषी ।
ईशानासो नरो अमर्त्येनास्तावि जनो दिव्यो गयेन ॥ १७ ॥

एव । प्लतेः । सूनुः । अवीवृधत् । वः । विश्वे । आदित्याः । अदिते । मनीषी ।
ईशानासः । नरः । अमर्त्येन । अस्तावि । जनः । दिव्यः । गयेन ॥ १७ ॥

हे विश्वे आदित्याः सर्वे देवाः हे अदिते देवानां मातरेतन्नामिके[6] देवि वः युष्मान् मनीषी प्राज्ञः स्तोता प्लतेः एतन्नामकस्यर्षेः सूनुः पुत्रो गयो नाम एव एवमुक्तरीत्या अवीवृधत्

१. ग-त१.२.३.७—देशेषु न । २. ग-त-भ१.२.६.७.८—तथा नोऽस्माकं । ३. ग-त-भ भवतु । ४. ग-त-भ—अस्मान् । ५. त-गृहे । ६. ग-त१.२.३.६.७.८ भ—मातृभूते एतन्नामिके ।

स्तुतिभिरवर्धयत् । वर्धतेर्ण्यन्तस्य लुङि रूपम् । असर्त्येन मनुष्यधर्मरहितेन स्तुतेन येन देवजनेन नरः मनुष्याः ईशानासः धनस्येश्वराः स्वामिनो भवन्ति सः विश्वः विश्वे सर्वः जनः देवगणः गयेन एतन्नामकेन मया अस्तावि अभिष्टुतोऽभूत् । स्तौतेः कर्मणि लुङि चिणि रूपम् ॥　　॥ ५ ॥

'कथा' इति सप्तदशर्चं चतुर्थं सूक्तं प्लातस्य गयस्यार्षं वैश्वदेवम् । 'यां मे धियम्' इत्येषा द्वादशी षोडशीसप्तदश्यौ च त्रिष्टुभः शेषा जगत्यः । तथा चानुक्रान्तं- 'कथा यां मे त्रिष्टुप्' इति । गतो विनियोगः ॥

कथा देवानां कतमस्य यामनि सुमन्तु नाम शृण्वतां मनामहे ।
को मृळाति कतमो नो मयस्करत्कतम ऊती अभ्या ववर्तति ॥ १ ॥

कथा । देवानाम् । कतमस्य । यामनि । सुऽमन्तु । नाम । शृण्वताम् । मनामहे ।
कः । मृळाति । कतमः । नः । मयः । करत् । कतमः । ऊती । अभि । आ । ववर्तति ॥ १ ॥

ऋषिर्बहुधारमानं वितर्कयति । यामनि । यान्ति गच्छन्त्यत्रेति यामा यज्ञः । तस्मिन् शृण्वताम् अस्माभिरुक्तानि स्तोत्राणि देवानां मध्ये कतमस्य देवस्य सुमन्तु सुष्ठु मननीयं स्तोतव्यं नाम कथा कथं मनामहे उच्चारयामः । अस्मान् कः वा मृळाति । 'मृळतिस्पृत्यदयाकर्मा' (निरु. १०. १५) इति यास्कः । कृपां करोति । कतमः वा नः अस्माकं मयः सुखं करत् करोति । कतमः वा ऊती । चतुर्थ्याः पूर्वसवर्णदीर्घः । ऊत्यै अस्माकं रक्षणाय अभ्या ववर्तति अभ्यागच्छतीत्यर्थः ॥

क्रतूयन्ति क्रतवो हृत्सु धीतयो वेनन्ति वेनाः पतयन्त्या दिशः ।
न मर्डिता विद्यते अन्य एभ्यो देवेषु मे अधि कामा अयंसत ॥ २ ॥

क्रतुऽयन्ति । क्रतवः । हृत्ऽसु । धीतयः । वेनन्ति । वेनाः । पतयन्ति । आ । दिशः ।
न । मर्डिता । विद्यते । अन्यः । एभ्यः । देवेषु । मे । अधि । कामाः । अयंसत ॥ २ ॥

हृत्सु हृदयेषु[2] धीतयः निधातव्याः निहिताः क्रतवः प्रज्ञाः क्रतूयन्ति अग्निहोत्रादिकर्म कर्तुमिच्छन्ति । तदेवाह । वेनाः कान्ताः प्रज्ञाः वेनन्ति देवान् कामयन्ते । 'वेनो वेनतेः कान्तिकर्मणः' (निरु. १०. ३८) इति यास्कः । तथा दिशः अस्माभिर्निर्दिश्यमानाः प्रेर्यमाणाः कामाः आ पतयन्ति देवान् फलाभासय आगच्छन्ति । यतः एभ्यः देवेभ्यः अन्यः देवः एषां कामानां मर्डिता सुखयिता न विद्यते । किं बहुना । देवेषु अधि । अधिशब्दः सप्तम्यर्थद्योतकः । इन्द्रादिषु देवेषु मे मदीयाः कामाः अयंसत नियम्यन्ते । यच्छतेः कर्मणि लुङि रूपम् ॥

नरा वा शंसं पूषणमगोह्यमग्निं देवेद्धमभ्यर्चसे गिरा ।
सूर्यामासा चन्द्रमसा यमं दिवि त्रितं वातमुषसमक्तुमश्विना ॥ ३ ॥

नराशंसम् । वा । पूषणम् । अगोह्यम् । अग्निम् । देवऽइद्धम् । अभि । अर्चसे । गिरा ।
सूर्यामासा । चन्द्रमसा । यमम् । दिवि । त्रितम् । वातम् । उषसम् । अक्तुम् । अश्विना ॥ ३ ॥

१. ग-ख-भ-'शेषा जगत्यः' नास्ति । २. ग-त-अस्माकं हृदयेषु ।

ऋषिः स्वात्मानं संबोध्याह । नराशंसम् । 'उभे वनस्पत्यादिषु युगपत्' इत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वम् । संहितायां विप्रकर्षश्छान्दसः । नरैः शंसनीयमेतन्नामानं पूषणं स्तोतॄणां धनदानेन पोषकमेतन्नामानं तथा अगोह्यम् अगूहितमप्रतिगतमप्रकाश्यं देवेद्धं वामदेवादिभिर्ऋषिभिर्दीपितम् अग्निं च गिरा स्तुत्या अभ्यर्चसे अभिष्टुहि । तथा सूर्यामासा चन्द्रमसा[1] । मा इति[1] चन्द्रमसो विशेषणम् । मानि पक्षमिति माश्चन्द्रमाः । तौ सूर्याचन्द्रमसौ दिवि द्युलोके स्थितौ यमं च त्रितं त्रिषु लोकेषु ततं स्वमहिम्ना विस्तृतं त्रिस्थानं वा तमिन्द्रं वातं वायुम् उषसम् उषःकालम् अक्तुं रात्रिम् अश्विना अश्विनौ चैतान्सर्वान् नराशंसादीन् स्तोत्रैरभिष्टुहि ॥

कथा कविस्तुवीरवान् कया गिरा बृहस्पतिर्वावृधते सुवृक्तिभिः ।
अज एकपात्सुहवेभिर्ऋक्वभिरहिः शृणोतु बुध्न्यो हवीमनि ॥ ४ ॥

कथा । कविः । तुविऽरवान् । कया । गिरा । बृहस्पतिः । ववृधते । सुवृक्तिऽभिः ।
अजः । एकऽपात् । सुऽहवेभिः । ऋक्वऽभिः । अहिः । शृणोतु । बुध्न्यः । हवीमनि ॥ ४ ॥

कविः क्रान्तप्रज्ञोऽग्निः कथा कथं केन प्रकारेण तुवीरवान् बहुस्तोतृयुक्तो भवति ॥ मत्वर्थीयप्रत्ययात्पूर्वस्य । यद्वा । तुविरवशब्दस्य रो मत्वर्थीयः । बाहुलकयुक्तस्वर्यः स्वरितो भवति ॥ कया वा गिरा स्तुत्या बहुमान् भवति । बृहस्पतिः[2] एतन्नामको देव सुवृक्तिभिः शोभनाभिः स्तुतिभिस्तथा वावृधते[3] । तथा एकपात् । एकोऽसहाय एव पततीति गच्छतीत्येकपात् । तादृशो दिवो धारयिता अजः एतन्नामको देवश्च सुहवेभिः शोभनाह्वानैः ऋक्वभिः मन्त्रवद्भिः स्तोत्रैः वावृधते एते सर्वे देवा वर्धन्ते । क्रियापेक्षया बहुवचनम् । 'वृधु वृद्धौ' । व्यत्ययेन शपः श्लुः । अहिर्बुध्न्यश्च एतन्नामको देवश्च हवीमनि आह्वाने अस्मान् शृणोतु ॥

दक्षस्य वादिते जन्मनि व्रते राजाना मित्रावरुणा विवाससि ।
अतूर्तपन्थाः पुरुरथो अर्यमा सप्तहोता विषुरूपेषु जन्मसु ॥ ५ ॥

दक्षस्य । वा । अदिते । जन्मनि । व्रते । राजाना । मित्रावरुणा । आ । विवाससि ।
अतूर्तऽपन्थाः । पुरुऽरथः । अर्यमा । सप्तऽहोता । विषुऽरूपेषु । जन्मऽसु ॥ ५ ॥

हे अदिते पृथिवि दक्षस्य सूर्यस्य जन्मनि उदयप्रभाते व्रते तस्य यज्ञकर्मणि राजाना राजमानौ[4] मित्रावरुणौ[5] विवाससि । वाशब्द उपमार्थः । यथा त्वं वेदिभूता सती तौ परिचरसि एवमिदानीमप्यस्मद्यज्ञे कुर्विति पृथिवीमाशास्ते । सः अर्यमा अरीणां तमसां यन्ता नियन्ता सूर्यः विषुरूपेषु नानारूपेषु[6] जन्मसु कर्मसु[7] अस्मदनुग्रहन् सप्तहोता । सप्त रश्मयो यस्मिन् रसान् जुह्वति प्रक्षिपन्ति स एतादृशो भवति । अतूर्तपन्थाः अतूर्तः सर्वत्ररहितः पन्था यस्य सः । नियतगतित्वात् त्वरमाणो ह्यनियतगतिर्भवति । पुरुरथः । रथो रंहतेः । प्रवृद्धं भुक्तिभेदाद्बहुरंहणो भवति । यद्वा । हे अदिते प्रातःसवनि संध्ये दक्षस्यादित्यस्य जन्मन्युदयाख्ये जन्मनि कर्मणि । उदयस्यादित्य इत्यर्थः । वाशब्दः श्रुतिसाम्यार्थो दक्षस्य वा जन्मनि स्वतन्त्रस्य वा जन्मनि यज्ञादिति । राजाना[8] दीप्यमानौ

१. ग-त२.४.५.७—चंद्रमसा मासेति; त१.२.८-भ—चंद्रमसेति । २. त—बृहस्पतिर्वा बृहस्पतिः; भ१.६.७—बृहस्पतिः बृहस्पतिर्वा । ३. ग-त-भ२.६.८—वावृधते वर्धते । ४. त३-भ१.२.७—राजानौ । ५. ग-त४—मित्रावरुणा मित्रावरुणौ । ६. भ—'नानारूपेषु' नास्ति । ७. ग-त-भ—'कर्मसु' नास्ति । ८. ग-त-भ—तत्र राजाना ।

मित्रावरुणा । 'अहर्वै मित्रो रात्रिर्वरुणः' (ऐ. ब्रा. ४.१०) इति श्रुतेरहोरात्रौ मित्रावरुणावुच्येते । तौ चिकित्सन्ति परिचरन्ति । कथम् । तदनुप्रवेशेन । अयं हि संध्यायां रात्रिमनुप्रविशत्यर्यमाहरिति । उत्तरार्धः पूर्ववत् । सप्तहोता । क्रतोरर्थेनिकर्मण इदं रूपम् । सप्तसंख्याका वषट्कर्तारो होतारः स्तोतारः सन्तीति । अथवा सप्तहोता । सलिलेन्दुवाङ्सर्पातिसहिताः सप्तसंख्या यस्य होतारो भवन्ति तादृशः । अत्र निरुक्तं — 'वसूनां वा वाजिने जन्मनि कर्मणि[1] अते[2] राजानौ' (निरु. ११ २३) इत्यादि ॥ ५ ॥

ते नो अर्वन्तो हवनश्रुतो हवं विश्वे शृण्वन्तु वाजिनो मितद्रवः ।
सहस्रसा मेधसाताविव त्मना महो ये धनं समिथेषु जभ्रिरे ॥ ६ ॥

ते । नः । अर्वन्तः । हवनऽश्रुतः । हवम् । विश्वे । शृण्वन्तु । वाजिनः । मितऽद्रवः ।
सहस्रऽसाः । मेधसाताऽइव । त्मना । महः । ये । धनम् । सम्ऽइथेषु । जभ्रिरे ॥ ६ ॥

हवनश्रुतः आह्वानं शृण्वन्तः वाजिनः बलवन्तः मितद्रवः मितमार्गगमनाः परिच्छिन्नद्रवणाः विश्वे सर्वे प्रसिद्धाः अर्वन्तः अश्वा इन्द्रादीनां वाहनभूता हर्यादयः नः अस्माकं हवम् आह्वानं शृण्वन्तु । कीदृशाः । मेधसाताविव । मेधाः स्तुतयः सायन्ते संभज्यन्तेऽत्रेति मेधसातिर्यज्ञः । तस्मिन्निव त्मना आत्मनैव सहस्रसाः सहस्रसंख्याकधनस्य दातारः ते शृण्वन्तु ये अश्वाः समिथेषु । संग्रामनामैतत् । संगच्छन्ते योद्धारोऽत्रेति । तेषु संग्रामेषु महः महत् धनं जभ्रिरे शत्रुभ्य आहरन्ति । हृञ् हरणे ॥

प्र वो वायुं रथयुजं पुरंधिं स्तोमैः कृणुध्वं सख्याय पूषणम् ।
ते हि देवस्य सवितुः सवीमनि क्रतुं सचन्ते सचितः सचेतसः ॥ ७ ॥

प्र । वः । वायुम् । रथऽयुजम् । पुरम्ऽधिम् । स्तोमैः । कृणुध्वम् । सख्याय । पूषणम् ।
ते । हि । देवस्य । सवितुः । सवीमनि । क्रतुम् । सचन्ते । सऽचितः । सऽचेतसः ॥ ७ ॥

हे स्तोतारः वः यूयं वायुं रथयुजं रथस्य योक्तारं पुरंधिम् बहुकर्माणमिन्द्रं पूषणम् एतन्नामानं च स्तोमैः त्रिवृत्पञ्चदशादिलक्षणैः सख्याय सखिकर्मणे प्र कृणुध्वं प्रकुरुध्वम् । यथा तेऽस्माकं धनादिप्रदानेन सखायो भवन्ति तथा कुरुत । हि यस्मात् सचितः ज्ञानयुक्ताः ते देवाः सचेतसः परस्परं समानबुद्धयः सन्तः सवितुः सर्वस्य प्रेरकस्य देवस्य आदित्यस्य सवीमनि प्रसवेऽह्नि क्रतुं यज्ञं सचन्ते सेवन्ते तस्मात् प्रकुरुध्वम् ॥

त्रिः सप्त सस्रा नद्यो महीरपो वनस्पतीन्पर्वताँ अग्निमूतये ।
कृशानुमस्तॄन्तिष्यं सधस्थ आ रुद्रं रुद्रेषु रुद्रियं हवामहे ॥ ८ ॥

त्रिः । सप्त । सस्राः । नद्यः । महीः । अपः । वनस्पतीन् । पर्वतान् । अग्निम् । ऊतये ।
कृशानुम् । अस्तॄन् । तिष्यम् । सधऽस्थे । आ । रुद्रम् । रुद्रेषु । रुद्रियम् । हवामहे ॥ ८ ॥

त्रिः सप्त एकविंशतिसंख्याकाः सस्राः सरन्तीः नद्यः नदीः । सरस्वती सरयुः सिन्धुरिति त्रयाणां गणानां प्रधानभूताः । तादृशीः नदीः महीः महतीः अपः तासामुदकानि सोमाभिषेकार्थं

१. तन्मु—मते कर्माणि । २. ऋ४.५.६.८-मं७—मनुद्वा ।

अभ्यर्तान् दास्यतोऽस्मदादीन् अर्वतान् सोमाभिषवार्थं ग्रावाणः अग्निं होमनिष्पादकं कृशानुं सोमपालमेतन्नामानं गन्धर्वम् असृन् इषूणां क्षेप्तॄंस्तदनुचरान् गन्धर्वान् ऊतये सोमरक्षणाय तिष्यं नक्षत्रं च रुद्रियं रुद्रस्तोमार्हे[1] रुद्रं हविर्भागिनं रुद्रमेतन्नामानं यद्वा यज्ञपरिशिष्टस्वामिनं रुद्रं च एतान् सर्वान् सबाधः। सह निघ्नन्त्यत्रेति सबाधो यज्ञः। तस्मिन् रुद्रेषु स्तोत्रकारिषु तदर्थं हवामहे स्तुत्यर्थमाह्वयामहे ॥

सरस्वती सरयुः सिन्धुरूर्मिभिर्महो महीरवसा यन्तु वक्षणीः ।
देवीरापो मातरः सूदयित्न्वो घृतवत्पयो मधुमन्नो अर्चत ॥ ९ ॥

सरस्वती । सरयुः । सिन्धुः । ऊर्मिऽभिः । महः । महीः । अवसा । आ । यन्तु । वक्षणीः ।
देवीः । आपः । मातरः । सूदयित्न्वः । घृतऽवत् । पयः । मधुऽमत् । नः । अर्चत ॥ ९ ॥

महः महतोऽपि महीः महत्योऽत्यन्तं महत्यः ऊर्मिभिः सहिताः सरस्वती सरयुः सिन्धुः एतन्नाम्न्य एकविंशतिर्नद्याख्याः वक्षणीः इमा नद्यः अवसा रक्षणेन हेतुना आ यन्तु अस्मदीयं यज्ञं प्रत्यागच्छन्तु। ततः देवीः देवनशीलाः मातरः मातृभूताः सूदयित्न्वः प्रेरयित्र्यः नाराभ् आपः घृतवत् घृतयुक्तं मधुमत् मधुसहितमग्नीयं पयः नः अस्मभ्यम् अर्चत प्रयच्छन्तु ॥

उत माता बृहद्दिवा शृणोतु नस्त्वष्टा देवेभिर्जनिभिः पिता वचः ।
ऋभुक्षा वाजो रथस्पतिर्भगो रण्वः शंसः शशमानस्य पातु नः ॥ १० ॥

उत । माता । बृहत्ऽदिवा । शृणोतु । नः । त्वष्टा । देवेभिः । जनिऽभिः । पिता । वचः ।
ऋभुक्षाः । वाजः । रथःऽपतिः । भगः । रण्वः । शंसः । शशमानस्य । पातु । नः ॥ १० ॥

उत अपि च बृहद्दिवा। 'महद्दिवा' (निरु. ११, ४९) इति यास्कः। महती दिवा दीप्तिर्यस्याः सा माता देवमाता नः अस्माकमाह्वानं शृणोतु। तथा देवेभिः देवैरग्न्यादिभिः जनिभिः देवपत्नीभिश्च पिता सर्वेषां त्वष्टा एतन्नामकोऽस्मदीयं वचः शृणोतु। तथा ऋभुक्षा इन्द्रः वाजः तत्सहायो वाजो नाम सौधन्वनः कनीयान् रथस्पतिः रथस्य पतिः भगः च तथा रण्वः रमणीयः शंसः स्तुत्यो मरुद्गणश्च ततः शशमानस्य शंसमानस्य स्तोतुः नः अस्मान् पातु रक्षतु ॥ ॥ ७ ॥

रण्वः संदृष्टौ पितुमाँइव क्षयो भद्रा रुद्राणां मरुतामुपस्तुतिः ।
गोभिः ष्याम यशसो जनेष्वा सदा देवास इळया सचेमहि ॥ ११ ॥

रण्वः । सम्ऽदृष्टौ । पितुमान्ऽइव । क्षयः । भद्रा । रुद्राणाम् । मरुताम् । उपऽस्तुतिः ।
गोभिः । स्याम । यशसः । जनेषु । आ । सदा । देवासः । इळया । सचेमहि ॥ ११ ॥

संदृष्टौ संदर्शने रण्वः रमणीयो मरुद्गणः पितुमानिव अन्नवानिव क्षयः निवासः स्तोतॄणां भवति। रुद्राणां रुद्रपुत्राणां तेषां मरुताम् उपस्तुतिः अनुग्रहबुद्धिः भद्रा कल्याणी भवति।

१. ग–रुद्राणां स्तोमार्हं, त२.६.७.८–म१.२.६–रुद्राः स्तोमार्हं।

तस्मात् जनेषु जनानां मध्ये वयं गोभिः गवादिभिः यशसः यशस्विनः स्याम भवेम । अथ अनन्तरं हे देवासः देवा युष्मान् सदा सर्वदा इळया अन्नेन हविर्लक्षणेन सचेमहि सचेम[1] संगच्छेम[1] ॥

यां मे धियं मरुत इन्द्र देवा अददात वरुण मित्र यूयम् ।
तां पीपयत पयसेव धेनुं कुविद्गिरो अधि रथे वहाथ ॥ १२ ॥

याम् । मे । धियम् । मरुतः । इन्द्र । देवाः । अददात । वरुण । मित्र । यूयम् ।
ताम् । पीपयत । पयसाऽइव । धेनुम् । कुवित् । गिरः । अधि । रथे । वहाथ ॥ १२ ॥

हे मरुतः हे इन्द्र देवाः हे वरुण हे मित्र यूयं यां धियं यत्कर्म मे मह्यम् अददात दत्तवन्तः स्थ । मरुत इत्यत्र वाक्यभेदादनिघातः । पूर्वपूर्वस्याविद्यमानवत्त्वाभावादाद्युदात्तत्वम् । तां धियं पीपयत फलेनाप्याययत । तत्र दृष्टान्तः । पयसेव[2] धेनुम् । नवप्रसूतिकां गां क्षीरेण यथाप्याययन्ति तद्वत् । किंच गिरः अस्मदीयाः स्तुतीः अधि[3] रथे[3] आत्मीये रथे कुवित् बहुवारं वहाथ प्राप्ताः[4] स्थ[4] । स्तुतेषु सत्सु यज्ञं प्रत्यागमनाय रथारूढा भवथ ॥

कुविदङ्ग प्रति यथा चिदस्य नः सजात्यस्य मरुतो बुबोधथ ।
नाभा यत्र प्रथमं संनसामहे तत्र जामित्वमदितिर्दधातु नः ॥ १३ ॥

कुवित् । अङ्ग । प्रति । यथा । चित् । अस्य । नः । सऽजात्यस्य । मरुतः । बुबोधथ ।
नाभा । यत्र । प्रथमम् । सम्ऽनसामहे । तत्र । जामिऽत्वम् । अदितिः । दधातु । नः ॥ १३ ॥

अङ्ग इति संबुद्धौ । हे मरुतः यूयं नोऽस्मान् कुवित् बहुवारं प्रति बुबोधथ तथा प्रतिबुध्यध्वम् । कुविद्योगादनिघातः । यथा नः अस्मान् सजात्यस्य अस्य बान्धवस्य चित्तमुपलभ्य[?] कुरुथ तथा जानीथ । ततः नाभा पृथिव्या नाभिस्थाने यत्र यस्मिन्नुत्तरवेदिलक्षणे देशे प्रथमम् एव संनसामहे हविषा यत्र संगच्छेमहि तत्र एव देशे अदितिः देवानां माता नः अस्माकं जामित्वं मनुष्यैः सह बान्धवं दधातु विदधातु ॥

ते हि द्यावापृथिवी मातरा मही देवी देवाञ्जन्मना यज्ञिये इतः ।
उभे बिभृत उभयं भरीमभिः पुरू रेतांसि पितृभिश्च सिञ्चतः ॥ १४ ॥

ते इति । हि । द्यावापृथिवी इति । मातरा । मही इति ।
देवी इति । देवान् । जन्मना । यज्ञिये इति । इतः ।
उभे इति । बिभृतः । उभयम् । भरीमऽभिः । पुरु । रेतांसि । पितृऽभिः । च । सिञ्चतः ॥ १४ ॥

मातरा सर्वस्य जगतो निर्मात्र्यौ अत एव मही महत्यौ देवी देवनशीले यज्ञिये यज्ञार्हे ते द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ देवान् इन्द्रादीन् जन्मना एव इतः हि प्राप्नुतः खलु ।

---

१. ग-त१.३.७-म१.२.४.६.७.८—समचेमः संगच्छामः; त२.६.८-म५—सचेमः संगच्छामः; त४.५—सचेम संगच्छेमः । २. ग-त-भ—पयसेव यथा । ३. त-म-मु—रथेऽधिरथे । ४. त१.२.३.६.७.८-म१.२.६.८—प्राप्ता; त४.५—प्रापयथ; म७—प्राप्त स्तुत ।

'इषु गतौ' । लटि रूपम् । किंच उभे द्यावापृथिव्यौ शचीभिः आत्मीयाभिर्विधैः ऋतस्यं जलं देवान्मनुष्यांश्च बिभ्रतः धारयन्तः पोषयतः । तथा पितृभिः पालकैर्देवैः मंहते ते पुरु पुरूणि भूयांसि रेतांसि उदकानि भिक्षन्तः क्षरन्तः । प्रत्यक्षेण धारयन्तः ॥

वि षा होत्रा विश्वमश्नोति वार्यं बृहस्पतिररमतिः पनीयसी ।

ग्रावा यत्र मधुषुदुच्यते बृहदवीवशन्त मतिभिर्मनीषिणः ॥ १५ ॥

वि । सा । होत्रा । विश्वम् । अश्नोति । वार्यम् । बृहस्पतिः । अरमतिः । पनीयसी ।

ग्रावा । यत्र । मधुऽसुत् । उच्यते । बृहत् । अवीवशन्त । मतिऽभिः । मनीषिणः ॥ १५ ॥

होत्रा । वाङ्नामैतत् । आहूयन्तेऽनया देवा इति । सा वाक् वार्यं वरणीयं विश्वं सर्वं पश्वादिसहितं धनं वि अश्नोति विविधं व्याप्नुते । कीदृशी । बृहस्पतिः बृहतां महतां पालयित्री अरमतिः पर्याप्तस्तुतिः यद्वा कुत्राप्यनुपरता पनीयसी अत्यन्तं देवानां स्तोत्रकारिणी । यत्र यस्यां होत्रायां मधुषुत् सोममभिषुण्वन् बृहत् महान् ग्रावा उच्यते अभिधीयते । स्तूयत इत्यर्थः । तं स्तुतिमन्तं यज्ञं मनीषिणः देवाः मतिभिः स्तुतिभिः सह अवीवशन्त कामयन्ते । वशेर्ण्यन्तस्य लुङि रूपम् । यद्वा । मनीषिणः स्तोतारः स्तुतिभिर्देवानभ्यक्तं कामयमानान् कुर्वन्ति ॥

एवा कविस्तुविरवाँ ऋतज्ञा द्रविणस्युर्द्रविणसश्चकानः ।

उक्थेभिरत्र मतिभिश्च विप्रोऽपीपयद्गयो दिव्यानि जन्म ॥ १६ ॥

एव । कविः । तुविऽरवान् । ऋतऽज्ञाः । द्रविणस्युः । द्रविणसः । चकानः ।

उक्थेभिः । अत्र । मतिऽभिः । च । विप्रः । अपीपयत् । गयः । दिव्यानि । जन्म ॥ १६ ॥

कविः क्रान्तप्रज्ञः तुविरवान् । मत्वर्थीयप्रत्ययश्छान्दसः । बहुस्तुतियुक्तः ऋतज्ञाः यज्ञस्य वेदिता द्रविणस्युः धनकामः । 'सर्वप्रातिपदिकेभ्यो लालसायाम्' इति सुगागमः । तस्यैव विवरणवचनं द्रविणसश्चकानः इति । पश्वादिधनं कामयमान इत्यर्थः । विप्रः मेधावी गयः नामर्षिः एवमुक्तप्रकारेण अत्र सूक्ते उक्थेभिः शस्त्रैः मतिभिः स्तुतिभिः च दिव्यानि दिवि जातानि जन्म जननानि देवान् अपीपयत् अवर्धयत्[1] । अस्तावीदित्यर्थः ॥

एवा प्लतेः सूनुरवीवृधद्वो विश्व आदित्या अदिते मनीषी ।

ईशानासो नरो अमर्त्येनास्तावि जनो दिव्यो गयेन ॥ १७ ॥

एव । प्लतेः । सूनुः । अवीवृधत् । वः । विश्वे । आदित्याः । अदिते । मनीषी ।

ईशानासः । नरः । अमर्त्येन । अस्तावि । जनः । दिव्यः । गयेन ॥ १७ ॥

इयं व्याख्याता ॥ ॥ ८ ॥

'अग्निरिन्द्रः' इति पञ्चदशर्चं षष्ठं सूक्तं वसुक्रपुत्रस्य वसुकर्णस्यार्षं वैश्वदेवम् । पञ्चदशी त्रिष्टुप् शिष्टा जगत्यः । तथा चानुक्रम्यते—'अग्निरिन्द्रः पञ्चोना वासुक्रो वसुकर्णस्त्रिष्टुबन्तं तु' इति ॥

१. म—'अवर्धयत्' नास्ति ।

अग्निरिन्द्रो वरुणो मित्रो अर्यमा वायुः पूषा सरस्वती सजोषसः ।
आदित्या विष्णुर्मरुतः स्वर्बृहत्सोमो रुद्रो अदितिर्ब्रह्मणस्पतिः ॥ १ ॥

अग्निः । इन्द्रः । वरुणः । मित्रः । अर्यमा । वायुः । पूषा । सरस्वती । सऽजोषसः ।
आदित्याः । विष्णुः । मरुतः । स्वः । बृहत् । सोमः । रुद्रः । अदितिः । ब्रह्मणः । पतिः ॥ १ ॥

अग्न्यादय आदित्यादयः बृहत् बृहती स्वः द्यौश्च सोमादय एते देवाः सजोषसः संगताः सन्तोऽन्तरिक्षं स्वमहिम्नापूरयन्तीत्युत्तरेण संबन्धः ॥

इन्द्राग्नी वृत्रहत्येषु सत्पती मिथो हिन्वाना तन्वा समोकसा ।
अन्तरिक्षं मह्या पप्रुरोजसा सोमो घृतश्रीर्महिमानमीरयन् ॥ २ ॥

इन्द्राग्नी इति । वृत्रऽहत्येषु । सत्पती इति सत्ऽपती । मिथः । हिन्वाना । तन्वा । समऽओकसा ।
अन्तरिक्षम् । महि । आ । पप्रुः । ओजसा । सोमः । घृतऽश्रीः । महिमानम् । ईरयन् ॥ २ ॥

वृत्रहत्येषु वृत्रहननेषु युद्धेषु । महा । कर्मणि छान्दसः क्यप् । वृत्राणि शत्रवो हन्यन्तेऽत्रेति वृत्रहत्या युद्धानि । तेषु मिथः परस्परं तन्वा शरीरेण तत्रस्थेन बलेन शत्रून् हिन्वाना प्रेरयन्तौ सत्पती सतां पती समोकसा समानस्थानौ इन्द्राग्नी घृतश्रीः उदकं वसतीवर्याख्यं श्रयमाणः महिमानम् आत्मीयम् ईरयन् सर्वत्रोदीरयन्नुद्गमयन् सोमः च एते सर्वे च महि महत् अन्तरिक्षम् ओजसा स्वबलेन आ पप्रुः आपूरयन्ति । 'प्रा पूरणे' ॥

तेषां हि मह्ना महतामनर्वणां स्तोमाँ इयर्म्यृतज्ञा ऋतावृधाम् ।
ये अप्सवमर्णवं चित्रराधसस्ते नो रासन्तां महये सुमित्र्याः ॥ ३ ॥

तेषाम् । हि । मह्ना । महताम् । अनर्वणाम् । स्तोमान् । इयर्मि । ऋतऽज्ञाः । ऋतऽवृधाम् ।
ये । अप्सवम् । अर्णवम् । चित्रऽराधसः । ते । नः । रासन्ताम् । महये । सुऽमित्र्याः ॥ ३ ॥

मह्ना स्वमहत्त्वेन महताम् अनर्वणाम् अन्यस्मिन्नप्रत्यृतानां शत्रुभिरनभिगन्तव्यानाम्[1] ऋतावृधां सत्यभूतेन यज्ञेन वृद्धानां तेषाम् अग्न्यादीनां देवानामेव ऋतज्ञाः यज्ञस्य ज्ञाताहं स्तोमान् इयर्मि प्रेरयामि । 'ऋ गतिप्रापणयोः' । जौहोत्यादिकः । चित्रराधसः चायनीयधनोपेता यद्वा पश्वादिलक्षणबहुधनाः ये देवाः अप्सवम् । अप्स इति रूपनाम । रूपवन्तम् अर्णवम् । 'अर्णसः सलोपश्च' (पा. ५. २. १०९. ३) इति मत्वर्थीयो वप्रत्ययः । उदकवन्तं मेघं वर्षन्ति ते सुमित्र्याः शोभनसखिकर्माणः ते देवाः नः अस्मभ्यं महये जनेषु मध्ये पूजार्थं धनं रासन्तां प्रयच्छन्तु । 'रासृ दाने' ॥

स्वर्णरमन्तरिक्षाणि रोचना द्यावाभूमी पृथिवीं स्कम्भुरोजसा ।
पृक्षाइव महयन्तः सुरातयो देवाः स्तवन्ते मनुषाय सूरयः ॥ ४ ॥

स्वःऽनरम् । अन्तरिक्षाणि । रोचना । द्यावाभूमी इति । पृथिवीम् । स्कम्भुः । ओजसा ।
पृक्षाःऽइव । महयन्तः । सुऽरातयः । देवाः । स्तवन्ते । मनुषाय । सूरयः ॥ ४ ॥

१. ग-स१.२.३.७.८-मनु—°रभिगतव्यानां; त४-५—°र्गतानां; त६—°र्गतव्यानां ।

स्वर्णरं सर्वस्य स्वर्गकर्माणि नेतारमादित्यम् अन्तरिक्षाणि। द्यावापृथिव्योरन्तरा मध्ये क्षियन्ति निवसन्तीत्यन्तरिक्षाणि। मध्यस्थितानि रोचना आरोचमानानि तेजांसि द्यावाभूमी द्यावापृथिव्यौ पृथिवीं विस्तीर्णमन्तरिक्षं च एतानादित्यादीन् ओजसा स्वबलेनैव देवाः स्कम्भुः धारयन्ति। स्कम्भु इति सौत्रो धातुः। लिटि रूपम्। किंच पुष्टा इव दरिद्रेषु धनानि सेपर्जयन्त इव अत एव महयन्तः स्तोतॄन् धनादिभिः पूजयन्तः सुदानवः सुदानाः मनुषाय मनुष्याय सूरयः धनानां प्रेरका एते देवाः स्तवन्ते अस्मिन्यज्ञे स्तूयन्ते ॥

मित्राय शिक्ष वरुणाय दाशुषे या सम्राजा मनसा न प्रयुच्छतः।
ययोर्धाम धर्मणा रोचते बृहद्ययोरुभे रोदसी नाधसी वृतौ ॥ ५ ॥

मित्राय। शिक्ष। वरुणाय। दाशुषे। या। सम्ऽराजा। मनसा। न। प्रऽयुच्छतः।
ययोः। धाम। धर्मणा। रोचते। बृहत्।
ययोः। उभे इति। रोदसी इति। नाधसी इति। वृतौ ॥ ५ ॥

दाशुषे धनानि स्तोतृभ्यः प्रयच्छते मित्राय वरुणाय च शिक्ष हवींषि प्रयच्छ। शिक्षतिर्दानकर्मा। सम्राजा सम्राजौ सर्वस्य या यौ मित्रावरुणौ मनसा अन्तःकरणेनापि न प्रयुच्छतः न प्रमाद्यतः किमुत बाह्येन व्यापारेण। 'युच्छ प्रमादे'। भौवादिकः। ययोः मित्रावरुणयोः बृहत् महत् धाम शरीरं धर्मणा आत्मीयेन लोकप्रकाशनादिलक्षणेन कर्मणा रोचते सम्यग्दीप्यते। ययोः च नाधसी। 'णाधृ याच्ञोपतापैश्वर्याशीःषु'। याचमाने उभे रोदसी द्यावापृथिव्यौ वृतौ वर्तमाने भवतः। यद्वा। नाधसी देवमनुष्यैः सम्भजे द्यावापृथिव्यौ[1] तयोर्वृतौ वर्तमाने भवतः। तदधीने भवत इत्यर्थः ॥ ॥ ९ ॥

या गौर्वर्तनिं पर्येति निष्कृतं पयो दुहाना व्रतनीरवारतः।
सा प्रब्रुवाणा वरुणाय दाशुषे देवेभ्यो दाशद्धविषा विवस्वते ॥ ६ ॥

या। गौः। वर्तनिम्। परिऽएति। निःऽकृतम्। पयः। दुहाना। व्रतऽनीः। अवारतः।
सा। प्रऽब्रुवाणा। वरुणाय। दाशुषे। देवेभ्यः। दाशत्। हविषा। विवस्वते ॥ ६ ॥

या पूर्वं मदीया पयः क्षीरादिकं दुहाना व्रतनीः आश्रयणपयःप्रदानेन कर्मणो नेत्री गौः निष्कृतं संस्कृतं वर्तनिम् आवासस्थानं यज्ञम् अवारतः अवरणेन अप्रार्थनेनैव पर्येति परिगच्छति स्वयमेवागच्छति प्रब्रुवाणा मया प्रस्तूयमाना सा गौः दाशुषे हविर्दत्तवते वरुणाय देवेभ्यः अन्येभ्य इन्द्रादिभ्यश्च हविषा अन्नेन विवस्वते देवान् परिचरते मह्यं मां रक्षितुं दाशत् पयः प्रयच्छतु। 'दाश्रृ दाने'। लेट्यडागमः। यद्वा। गौरिति माध्यमिका वाक्। या पय ऊर्जं दुहाना 'सा नो मन्द्रेषमूर्जं दुहाना' (ऋ सं. ८. १००. ११) इत्यादिषु दर्शनात्। तत्परतया पूर्ववद्योज्यम् ॥

दिवक्षसो अग्निजिह्वा ऋतावृध ऋतस्य योनिं विमृशन्त आसते।
द्यां स्कभित्व्यप आ चक्रुरोजसा यज्ञं जनित्वी तन्वी३ नि मामृजुः ॥ ७ ॥

1. क-ग१.२.३.६.७.८-म—द्यावापृथिवी।

दिवऽक्षसः । अग्निऽजिह्वाः । ऋतऽवृधः । ऋतस्य । योनिम् । विऽमृशन्तः । आसते ।
द्याम् । स्कभित्वी । अपः । आ । चक्रुः । ओजसा । यज्ञम् । जनित्वी । तन्वि । नि । ममृजुः ॥७॥

दिवक्षसः स्वतेजसा दिवं[1] व्याप्नुवन्तः[1]। 'अक्षू व्याप्तौ'। असुनि रूपम्। यद्वा दिवो वोढारः। अग्निजिह्वाः अग्न्यास्याः। अग्निना हवींषि लिहन्त्यास्वादयन्तीति तन्मुखाः। ऋतावृधः यज्ञवृधः यज्ञस्य वर्धयितारो ये देवाः ऋतस्य सत्यभूतस्य यज्ञस्य योनिं स्थाने विमृशन्तः विचारयन्तः प्रतीक्षमाणाः सन्तः आसते सर्वत्र तिष्ठन्ति। त इमे द्यां द्युलोकं स्कभित्वी स्कभित्वा तां धारयित्वा ओजसा स्वबलेन अपः अपेक्षितान्युदकानि आ चक्रुः आकुर्वन्ति। ततः यज्ञं यजनीयं हविश्च जनित्वी जनयित्वा तन्वि स्वशरीरे नि ममृजुः निमृजन्ति नितरामलंकुर्वन्ति। हविर्भक्षयन्तीत्यर्थः[2] ॥

परिक्षिता पितरा पूर्वजावरी ऋतस्य योना क्षयतः समोकसा ।
द्यावापृथिवी वरुणाय सव्रते घृतवत्पयो महिषाय पिन्वतः ॥ ८ ॥

परिऽक्षिता । पितरा । पूर्वजावरी इति पूर्वऽजावरी । ऋतस्य । योना । क्षयतः । समऽओकसा ।
द्यावापृथिवी इति । वरुणाय । सव्रते इति सऽव्रते । घृतऽवत् । पयः । महिषाय । पिन्वतः ॥८॥

परिक्षिता परितो निवसन्त्यौ सर्वत्र व्याप्तिन्यौ पितरा सर्वेषां मातापितृभूते अत एव पूर्वजावरी पूर्वं जाते समोकसा समाननिवासस्थाने एते द्यावापृथिव्यौ ऋतस्य यज्ञस्य योना योनौ स्थाने क्षयतः आहुत्यधिकरणत्वेन निवसतः। हविर्धानरूपे वा क्षियतः। किंच सव्रते समानकर्मणी ते महिषाय महते पूज्याय वा वरुणाय ते घृतम्। उपलक्षणमेतत्। अन्यान् देवानपि घृतवत् क्षरणवत्[3] पयः उदकं पिन्वतः सिञ्चतः। उदकेन सर्वं जायते ॥

पर्जन्यावाता वृषभा पुरीषिणेन्द्रवायू वरुणो मित्रो अर्यमा ।
देवाँ आदित्याँ अदितिं हवामहे ये पार्थिवासो दिव्यासो अप्सु ये ॥ ९ ॥

पर्जन्यावाता । वृषभा । पुरीषिणा । इन्द्रवायू इति । वरुणः । मित्रः । अर्यमा ।
देवान् । आदित्यान् । अदितिम् । हवामहे । ये । पार्थिवासः । दिव्यासः । अप्ऽसु । ये ॥९॥

पर्जन्यावाता पर्जन्यवातौ[4] पर्जन्यवायू[5] वृषभा वृषभौ[6] कामानां सेक्तारौ पुरीषिणा पुरीषिणौ। पुरीषमुदकम्। कर्तृत्वेन तद्वन्तौ तौ इन्द्रवायू वरुणादयश्च एते स्वमहिम्ना सर्वत्र वर्तन्ते। वायोः पर्जन्येनेन्द्रेण च तत्कार्यापेक्षया सहोपादानम्। एतान् आदित्यान् देवान् अदितिं तेषां मातरं च हवामहे अस्मिन् यज्ञे वयमाह्वयामः। किंच ये देवाः पार्थिवासः पार्थिवाः पृथिव्यां भवा ये च दिव्या दिवि जाताः ये च अप्सु अन्तरिक्षे समुत्पन्नाः तानाह्वयामहे[7] ॥

१. त–यं व्याप्नुतः, म१.२.४.६.८–इव व्याप्नुतः; भ७–दिवं व्याप्नुत । २. त-म१.९.६.६.८ हविर्भजयंतीत्यर्थः; भ७–हविर्भजंत इत्यर्थः । ३. त-भ लक्षणवत् । ४. ग-स-भ-' पर्जन्यावाती ' नास्ति । ५. म–वायूपर्जन्या । ६. त१.२.३.६.७ ८-भ–' वृषभौ ' नास्ति । ७ ग-त१.२.३.७–तामप्याह्वयामहे; भ–ते तथाह्वयामहे ।

त्वष्टा॑रं वा॒युमृ॒भवो॒ य ओह॑ते॒ दैव्या॒ होता॑रा उ॒षसं॑ स्व॒स्तये॑ ।
बृह॒स्पतिं॑ वृत्रखा॒दं सु॒मेध॑समिन्द्रि॒यं सोमं॑ धन॒सा उ॑ ईमहे ॥ १० ॥

त्वष्टा॑रम् । वा॒युम् । ऋ॒भ॒वः॒ । यः । ओह॑ते । दैव्या॑ । होता॑रा । उ॒षस॑म् । स्व॒स्तये॑ ।
बृह॒स्पति॑म् । वृ॒त्र॒ऽखा॒दम् । सु॒ऽमेध॑सम् । इ॒न्द्रि॒यम् । सोम॑म् । ध॒न॒ऽसाः । ऊँ इति॑ । ई॒म॒हे॒ ॥ १० ॥

हे ऋभवः । ऋतेन सत्येन भान्तीत्यृभवः । उरु प्रभूतं स्वतेजसा भान्तीति वा । हे मेधाविनः यः सोमः स्वस्तये कल्याणाय युष्माकं मदाय त्वष्टृप्रभृतीन् ओहते । ओहतिर्गत्यर्थः । भौवादिकः । आवहति प्राप्नोति । तथा[1] बृहस्पतिं सुमेधसं सुप्रज्ञं वृत्रखादं वृत्रस्यासुरस्य खादितारमिन्द्रं च प्राप्नोति धनसाः धनं संभजमाना वयम् इन्द्रियम् इन्द्रजुष्टं तं सोमम् ईमहे धनं याचामहे । ईमहे इति याच्ञाकर्मा । ' ईङ् गतौ ' । दैवादिकः । ' बहुलं छन्दसि ' इति विकरणस्य लुक् ॥ ॥ १० ॥

ब्रह्म॒ गामश्वं॑ ज॒नय॑न्त॒ ओष॑धी॒र्वन॒स्पती॑न्पृथि॒वीं पर्व॑ताँ अ॒पः ।
सूर्यं॑ दि॒वि रो॒हय॑न्तः सु॒दान॑व॒ आर्या॑ व्र॒ता वि॑सृ॒जन्तो॒ अधि॒ क्षमि॑ ॥ ११ ॥

ब्रह्म॑ । गाम् । अश्व॑म् । ज॒नय॑न्तः । ओष॑धीः । वन॒स्पती॑न् । पृ॒थि॒वीम् । पर्व॑तान् । अ॒पः ।
सूर्य॑म् । दि॒वि । रो॒हय॑न्तः । सु॒ऽदान॑वः । आर्या॑ । व्र॒ता । वि॒ऽसृ॒जन्तः॑ । अधि॑ । क्षमि॑ ॥ ११ ॥

ब्रह्म वर्धनसाधनमन्नम् । अन्नेन हि सर्वाः प्रजा वर्धन्ते । गामश्वम् एतत्प्रभृतीन् पशून् तथा ओषधीर्वनस्पतीन् च तथा पृथिवीं विस्तीर्णां भूमिं पर्वतान् शिलोच्चयान् वृष्ट्या जगदापूरकान् मेघान्वा अपः उदकानि अन्तरिक्षं वा एतान् जनयन्त, उत्पादयन्तः किंच दिवि द्युलोके सूर्यम् आदित्यं रोहयन्तः सुदानवः शोभनदानास्तेऽमी देवाः अधि क्षमि । आत इति योगविभागात् (पा सू. ६. ४. १४०) आकारलोपः । क्षमायां पृथिव्याम् आर्या श्रेष्ठानि कल्याणानि व्रता व्रतानि कर्माणि यागादीनि विसृजन्तः प्रचारयन्तः सर्वत्र वर्तन्ते । तान् वयं धनं याचामहे इति शेषः ॥

भु॒ज्युमंह॑सः पिपृथो॒ निर॑श्विना॒ श्यावं॑ पु॒त्रं व॑ध्रिम॒त्या अ॑जिन्वतम् ।
क॒म॒द्युवं॑ वि॒मदा॑योहथुर्यु॒वं वि॑ष्णा॒प्वं१॒॑ विश्व॑का॒याव॑ सृजथः ॥ १२ ॥

भु॒ज्युम् । अंह॑सः । पि॒पृ॒थः॒ । निः । अ॒श्वि॒ना॒ । श्याव॑म् । पु॒त्रम् । व॒ध्रि॒ऽम॒त्याः । अ॒जि॒न्व॒त॒म् ।
क॒म॒ऽद्युव॑म् । वि॒ऽम॒दाय॑ । ऊ॒ह॒थुः॒ । यु॒वम् । वि॒ष्णा॒प्व॑म् । विश्व॑काय । अव॑ । सृ॒ज॒थः॒ ॥ १२ ॥

हे अश्विना अश्ववन्तौ सर्वं व्याप्नुवन्तौ वैतन्नामकौ हे देवौ अंहसः उपद्रवकारिणः समुद्रात् भुज्युं तुग्रपुत्रमेतन्नामानं निः पिपृथः निष्पारयथः नितरां रक्षथः । ' पॄ पालनपूरणयोः ' । जौहोत्यादिकः[2] । ' निरौह्य पारयथः समुद्रात् ' (ऋ. सं. १. ११८. ६) इति निगमः । तथा श्यावं[3] हिरण्यहस्तनामानं पुत्रं वध्रिमत्याः एतन्नामिकायाः अजिन्वतम् अप्रीणयतम् अदत्तम् । ' हिरण्यहस्तमश्विना रराणा ' (ऋ. सं. १. ११७. २४) इत्यादिनिगमः । तथा

१. ग—यथा; त१.२.३.६.७.८-भ—यथा; त४.५—यदा । २. ग-त१.२.३.७-भ—' जौहोत्यादिकः ' नास्ति । ३. ग-त५—श्यावं श्यामं; त१.२.३.६.७.८-भ१.२.४.८—श्यावं दया ।

कमद्युवं कामस्य दीपनीं वेनपुत्रीं जायां विमदाय ऋषये शुन्ध्युवम्[1] ऊहथुः प्रापयथः। 'युवं रथेन विमदाय' (ऋ. सं. १०. ३९. ७) इति निगमः। तथा विष्णाप्वम् एतन्नामानं विनष्टं पुत्रं विश्वकाय ऋषये आनीय अव असृजथः अददतम्। 'पशुं न नष्टमिव दर्शनाय' (ऋ. सं. १. ११६. २३) इति निगमः॥

पावीरवी तन्यतुरेकपादजो दिवो धर्ता सिन्धुरापः समुद्रियः।
विश्वे देवासः शृणवन्वचांसि मे सरस्वती सह धीभिः पुरंध्या॥ १३ ॥

पावीरवी। तन्यतुः। एकऽपात्। अजः। दिवः। धर्ता। सिन्धुः। आपः। समुद्रियः।
विश्वे। देवासः। शृणवन्। वचांसि। मे। सरस्वती। सह। धीभिः। पुरम्ऽध्या॥ १३ ॥

पावीरवी आयुधवती तन्यतुः स्तनयित्री वाग्माध्यमिका तथा दिवः द्युलोकस्य धर्ता धारयिता अजः एकपात् एक एव पद्यते गच्छतीति न जायत इत्येतत्संज्ञको देवः सिन्धुः च समुद्रियः। समुद्रमन्तरिक्षम्। तत्र भवाः आपः च। 'समुद्राभ्राद्घः' इति भवार्थे घप्रत्ययः। विश्वे देवाश्च धीभिः कर्मभिर्युक्ताः पुरंध्या बहुविधया प्रज्ञया सहिता सरस्वती च मे मदीयानि वचांसि वचनरूपाणि स्तोत्राणि शृणवन् शृण्वन्तु। 'पविः शल्यो भवति यद्विपुनाति कायम्' (निरु. १२.३०) इत्यादि निरुक्तमनुसंधेयम्॥

विश्वे देवाः सह धीभिः पुरंध्या मनोर्यजत्रा अमृता ऋतज्ञाः।
रातिषाचो अभिषाचः स्वर्विदः स्वर्गिरो ब्रह्म सूक्तं जुषेरत॥ १४ ॥

विश्वे। देवाः। सह। धीभिः। पुरम्ऽध्या। मनोः। यजत्राः। अमृताः। ऋतऽज्ञाः।
रातिऽसाचः। अभिऽसाचः। स्वःऽविदः। स्वः। गिरः। ब्रह्म। सुऽउक्तम्। जुषेरत॥ १४ ॥

धीभिः कर्मभिः सहिताः पुरंध्या प्रज्ञानेन युक्ताः मनोः मनुष्यस्य यज्ञे यजत्राः यष्टव्याः अमृताः मरणधर्मरहिताः ऋतज्ञाः सत्यविदः रातिषाचः दीयमाने हविः सेवमानाः अभिषाचः आभिमुख्येन यज्ञे समवयन्तः संगच्छन्तः स्वर्विदः सर्वस्य लम्भकाः विश्वे सर्वे इन्द्रादयः देवाः स्वः सर्वाः गिरः अस्मदीयाः स्तुतीः ब्रह्म मन्त्ररूपं सूक्तं सुष्ठु वक्तव्यं स्तोत्रं यद्वा सुष्ठु मन्त्रेण सह दत्तमन्नं जुषेरत सेवन्ताम्। 'जुषी प्रीतिसेवनयोः'। तौदादिकः। अनुदात्तेत्। लिङि[2] झस्य रनादेशाभावश्छान्दसः। 'बहुलं छन्दसि' इति रुडागमः॥

देवान्वसिष्ठो अमृतान्ववन्दे ये विश्वा भुवनाभि प्रतस्थुः।
ते नो रासन्तामुरुगायमद्य यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः॥ १५ ॥

देवान्। वसिष्ठः। अमृतान्। ववन्दे। ये। विश्वा। भुवना। अभि। प्रऽतस्थुः।
ते। नः। रासन्ताम्। उरुऽगायम्। अद्य। यूयम्। पात। स्वस्तिऽभिः। सदा। नः॥ १५ ॥

वसिष्ठः वसिष्ठकुलजोऽयमृषिः अमृतान् मरणरहितान् देवान् ववन्दे एवमस्तावीत्। ये देवाः विश्वा[3] विश्वानि भुवनानि[4] लोकान् अभि प्रतस्थुः स्वतेजसाभिभवन्ति। अभितः

१. ग-त-म-युवा। २. त-म-लिटि। ३. त-म-'विश्वा' नास्ति। ४. ग-म१.२.३-भुवना भुवनानि।

प्रतिष्ठन्तीति वा । प्रपूर्वात्तिष्ठतेर्लिटि रूपम् । समासस्वरः । ते देवाः अद्य अस्मिन्दिने नः अस्मभ्यम् उरुगायं प्रभूतयशस्कमन्नं रासन्त प्रयच्छन्तु । हे देवाः यूयं स्वस्तिभिः कल्याणीभिरूतिभिः नः अस्मान् सदा सर्वदा पात रक्षत ॥ ॥ ११ ॥

' देवान् हुवे ' इति पञ्चदशर्चं षष्ठं सूक्तम् । ऋष्याद्याः पूर्ववत् । ' देवान् हुवे ' इत्यनुक्रान्तम् । पृष्ठ्याभिप्लवषडहयोः पञ्चमेऽहनीदं वैश्वदेवनिविद्धानम् । सूत्रितं च—' इहेह व इति चतस्रो देवान् हुव इति वैश्वदेवम् ' (आश्व. श्रौ. ७. ५) इति ॥

देवान्हु॑वे बृ॒हच्छ्र॑वसः स्व॒स्तये॑ ज्यो॒ति॒ष्कृतो॑ अध्व॒रस्य॒ प्रचे॑तसः ।
ये वा॑वृ॒धुः प्र॑त॒रं वि॒श्ववे॑दस॒ इन्द्र॑ज्येष्ठासो अ॒मृता॑ ऋ॒ता॒वृधः॑ ॥ १ ॥

दे॒वान् । हु॒वे॒ । बृ॒हत्ऽश्र॑वसः । स्व॒स्तये॑ । ज्यो॒तिः॒ऽकृतः॑ । अ॒ध्व॒रस्य॑ । प्रऽचे॑तसः ।
ये । व॒वृ॒धुः । प्र॒ऽत॒रम् । वि॒श्वऽवे॑दसः । इन्द्र॑ऽज्येष्ठासः । अ॒मृताः॑ । ऋ॒त॒ऽवृधः॑ ॥ १ ॥

बृहच्छ्रवसः प्रभूतान्नान् ज्योतिष्कृतः आदित्याख्यस्य तेजसः कर्तॄन् प्रचेतसः प्रकृष्टज्ञानोपेतान् देवान् अध्वरस्य अस्य यज्ञस्य स्वस्तये अविनाशाय निर्विघ्नेन यज्ञपरिसमाप्तये हुवे आह्वयामि । विश्ववेदसः सर्वधनाः इन्द्रज्येष्ठासः इन्द्रो ज्येष्ठः प्रधानो येषाम् । इन्द्रप्रमुखा इत्यर्थः । अमृताः मरणधर्मरहिताः ऋतावृधः यज्ञेन प्रवृद्धाः ये[1] देवाः[1] प्रतरम् अत्यर्थं ववृधुः वर्धन्ते ॥

इन्द्र॑प्रसूता॒ वरु॑णप्रशिष्टा॒ ये सूर्य॑स्य॒ ज्योति॑षो भा॒गमा॑न॒शुः ।
म॒रुद्ग॑णे वृ॒जने॒ मन्म॑ धीमहि॒ माघो॑ने य॒ज्ञं ज॑नयन्त सू॒रयः॑ ॥ २ ॥

इन्द्र॑ऽप्रसूताः । वरु॑णऽप्रशिष्टाः । ये । सूर्य॑स्य । ज्योति॑षः । भा॒गम् । आ॒न॒शुः ।
म॒रुत्ऽग॑णे । वृ॒जने॑ । मन्म॑ । धी॒म॒हि॒ । माघो॑ने । य॒ज्ञम् । ज॒न॒य॒न्त॒ । सू॒रयः॑ ॥ २ ॥

इन्द्रप्रसूताः इन्द्रेण स्वस्वकार्येषु प्रेरिताः वरुणप्रशिष्टाः वरुणेनानुशिष्टाः अनुमोदिताः ये मरुतः ज्योतिषः द्योतमानस्य सूर्यस्य स्वस्वकर्मणि सर्वस्य प्रेरकस्यामुष्यादित्यस्य भागं भजनीयं लोकम् आनशुः आनशिरे व्याप्तवन्तः । सूर्यमधिष्ठाय वर्तन्त इत्यर्थः । वृजने शत्रूणां वर्जके माघोने मघवत इन्द्रस्य संबन्धिनि मरुद्गणे तेषां मरुतां गणे मन्म मननीयं स्तोत्रं धीमहि दध्मः । कुर्मः । किंच सूरयः प्राज्ञा यजमानास्तन्निमित्तमेव यज्ञं जनयन्त जनयन्ति । तेषां हविष्प्रदानाय कुर्वन्ति ॥

इन्द्रो॒ वसु॑भिः॒ परि॑ पातु नो॒ गय॑मादि॒त्यैर्नो॒ अदि॑तिः॒ शर्म॑ यच्छतु ।
रु॒द्रो रु॒द्रेभि॑र्दे॒वो मृ॑ळयाति न॒स्त्वष्टा॑ नो॒ ग्नाभिः॑ सुवि॒ताय॑ जिन्वतु ॥ ३ ॥

इन्द्रः॑ । वसु॑ऽभिः । परि॑ । पा॒तु॒ । नः॒ । गय॑म् । आ॒दि॒त्यैः । नः॒ । अदि॑तिः । शर्म॑ । य॒च्छ॒तु॒ ।
रु॒द्रः । रु॒द्रेभिः॑ । दे॒वः । मृ॒ळ॒या॒ति॒ । नः॒ । त्वष्टा॑ । नः॒ । ग्नाभिः॑ । सु॒वि॒ताय॑ । जि॒न्व॒तु॒ ॥ ३ ॥

वसुभिः एतन्नामकैरष्टभिर्देवैः सहितः इन्द्रः नः अस्मदीयं गयम् । गृहनामैतत् । प्राणरूपं गम्यते वाक्यतेऽत्रेति वा गयं गृहम् । परि पातु परिरक्षतु । तथा अदितिः देवमाता आदित्यैः

1. सं६.८-अ—देवा ये ।

देवैः सह नः अस्मभ्यं शर्म सुखं प्रयच्छतु । किंच देवः दीप्यमानः रुद्रः रुद्रेभिः स्वपुत्रैः मरुद्भिः सह नः अस्मान् मृळयाति सुखयतु । 'मृड सुखने' । लेटयाडागमः । अपि च त्वष्टा प्रजापतिः ग्नाभिः देवपत्नीभिश्छन्दोभिः सुविताय सुष्ठु प्रातव्यायाभ्युदयाय नः अस्मान् जिन्वतु प्रीणयतु ॥

अदि॑ति॒र्द्यावा॑पृथि॒वी ऋ॒तं म॒हदिन्द्रा॒विष्णू॑ म॒रुतः॒ स्व॑र्बृ॒हत् ।
दे॒वाँ आ॑दि॒त्याँ अव॑से हवामहे॒ वसू॑न्रु॒द्रान्त्स॑वि॒तारं॑ सु॒दंस॑सम् ॥ ४ ॥

अदि॑तिः । द्यावा॑पृथि॒वी इति॑ । ऋ॒तम् । म॒हत् । इन्द्रा॒विष्णू॒ इति॑ । म॒रुतः॑ । स्वः॑ । बृ॒हत् ।
दे॒वान् । आ॒दि॒त्यान् । अव॑से । ह॒वा॒म॒हे॒ । वसू॑न् । रु॒द्रान् । स॒वि॒तार॑म् । सु॒ऽदंस॑सम् ॥ ४ ॥

अदितिर्द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ महत् महान् ऋतं सत्यभूतोऽग्निः इन्द्राविष्णू मरुतः च बृहत् परिवृढः स्वः आदित्यः एते देवाः सर्वत्र स्वमहिम्ना वर्तन्ते । एतान् देवान् आदित्यादीन् सुदंससं सुकर्माणं सवितारम् एतन्नामानं च अवसे रक्षणाय हवामहे वयमाह्वयामहे ॥

सर॑स्वान्धी॒भिर्वरु॑णो धृ॒तव्र॑तः पू॒षा विष्णु॑र्महि॒मा वा॒युर॒श्विना॑ ।
ब्र॒ह्म॒कृतो॑ अ॒मृता॑ वि॒श्ववे॑दसः॒ शर्म॑ नो यंसन्त्रि॒वरू॑थ॒मंह॑सः ॥ ५ ॥

सर॑स्वान् । धी॒भिः । वरु॑णः । धृ॒तऽव्र॑तः । पू॒षा । विष्णुः॑ । म॒हि॒मा । वा॒युः । अ॒श्विना॑ ।
ब्र॒ह्म॒ऽकृतः॑ । अ॒मृताः॑ । वि॒श्वऽवे॑दसः । शर्म॑ । नः॒ । यं॒स॒न् । त्रि॒ऽवरू॑थम् । अंह॑सः ॥ ५ ॥

धीभिः प्रज्ञाभिर्युक्तः सरस्वान् एतन्नामा धृतव्रतः धृतकर्मा वरुणः च पूषा महिमा महत्त्वेन युक्तः विष्णुः च वायुः अश्विना अश्विनौ ब्रह्मकृतः कर्मकृतः स्तोत्राणामुत्पादयितारो वा विश्ववेदसः सर्वधना व्याप्तज्ञाना वा अंहसः पापरूपाणां शत्रूणां हन्तारः अमृताः एते देवाः नः अस्मभ्यं त्रिवरूथं त्रिष्कर्म[1] त्रिकक्ष्यं[2] शर्म गृहम् । यद्वा । त्रिवरूथम् । द्रोणाधवनीयपूतभृत्संज्ञकानि त्रीणि पात्राणि यत्र स्रियन्ते संभज्यन्ते तादृशमाधने गृहम् । यंसन् प्रयच्छन्तु । यच्छतेर्लेटि सिब्बहुलमागमः ॥ ॥ १२ ॥

वृषा॑ य॒ज्ञो वृष॑णः सन्तु य॒ज्ञिया॒ वृष॑णो दे॒वा वृष॑णो हवि॒ष्कृतः॑ ।
वृष॑णा॒ द्यावा॑पृथि॒वी ऋ॒ताव॑री॒ वृषा॑ प॒र्जन्यो॒ वृष॑णो वृष॒स्तुभः॑ ॥ ६ ॥

वृषा॑ । य॒ज्ञः । वृष॑णः । स॒न्तु॒ । य॒ज्ञियाः॑ । वृष॑णः । दे॒वाः । वृष॑णः । ह॒विः॒ऽकृतः॑ ।
वृष॑णा । द्यावा॑पृथि॒वी इति॑ । ऋ॒ताव॑री॒ इत्यृ॒तऽव॑री । वृषा॑ । प॒र्जन्यः॑ । वृष॑णः । वृ॒ष॒ऽस्तुभः॑ ॥ ६ ॥

यज्ञः एषोऽस्मदीयः वृषा कामानां वर्षितास्तु । तथा यज्ञियाः यज्ञार्हा देवाश्च वृषणः सन्तु । किंच देवाः स्तुतिकारिण ऋत्विजः वृषणः धनवर्षणे कारणानि सन्तु साधुस्तुतिकरणेन । तथा हविष्कृतः हविषां कर्तारोऽध्वर्य्वादयः वृषणः सम्यक्तया मन्त्रसाहित्येन च हविष्प्रदानेन । अपि च ऋतावरी यज्ञवत्यौ द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ वृषणा हविरुत्पादनेन कामानां वर्षयित्र्यौ

१. ग–त्रिःधूमं; त१.२.३.६.७.८-भ–त्रिःकर्म । २. त१.२.३.७-मु–त्रिकक्षं; त४.५–त्रिकक्षं ।

भवताम् । तथा °पर्जन्यः इन्द्रः °वृषा अपां वर्षिता भवतु । °वृषस्तुभः वर्षणशीलस्तुतिभिर्देवान् स्तुवन्तः सर्वे ऋत्विजः °वृषणः भवन्तु ॥

अग्नीषोमा वृषणा वाजसातये पुरुप्रशस्ता वृषणा उप ब्रुवे ।
यावीजिरे वृषणो देवयज्यया ता नः शर्म त्रिवरूथं वि यंसतः ॥ ७ ॥

अग्नीषोमा । वृषणा । वाजऽसातये । पुरुऽप्रशस्ता । वृषणा । उप । ब्रुवे ।
यौ । ईजिरे । वृषणः । देवऽयज्यया । ता । नः । शर्म । त्रिऽवरूथम् । वि । यंसतः ॥ ७ ॥

°वृषणा वर्षणशीलौ °पुरुप्रशस्ता बहुभिः प्रशस्तौ[1] °अग्नीषोमा अग्नीषोमौ °वाजसातये अन्नलाभाय °उप °ब्रुवे अहमुपस्तौमि । पुनः °वृषणौ इति आदरार्थम् । °यौ देवौ °वृषणः ऋत्विजः °देवयज्यया । देवा इज्यन्तेऽनेनेति देवयज्या यज्ञः । ' छन्दसि निष्टर्क्य° ' इति निपातितः । तेन °ईजिरे यजन्ते हविर्भिः पूजयन्ति °ता तौ प्रसिद्धौ °नः अस्मभ्यं °त्रिवरूथं त्रिच्छदनं[2] °शर्म गृहं °वि °यंसतः विशेषेण प्रयच्छताम् ॥

धृतव्रताः क्षत्रिया यज्ञनिष्कृतो बृहद्दिवा अध्वराणामभिश्रियः ।
अग्निहोतार ऋतसापो अद्रुहोऽपो असृजन्ननु वृत्रतूर्ये ॥ ८ ॥

धृतऽव्रताः । क्षत्रियाः । यज्ञनिःऽकृतः । बृहत्ऽदिवाः । अध्वराणाम् । अभिऽश्रियः ।
अग्निऽहोतारः । ऋतऽसापः । अद्रुहः । अपः । असृजन् । अनु । वृत्रऽतूर्ये ॥ ८ ॥

°धृतव्रताः धृतकर्माणो आप्या °क्षत्रियाः । यद्वा । क्षत्रं बलं तदर्हाः । °यज्ञनिष्कृतः । यज्ञं प्रति निर्गमनं यज्ञनिः । तस्य कर्तारः °बृहद्दिवाः महत्तेजस्काः °अध्वराणां रक्षोभिरहिंसितानां यज्ञानाम् °अभिश्रियः अभिसेवकाः °अग्निहोतारः अग्निर्होता आह्वाता येषां तादृशाः °ऋतसापः । ' षप समवाये ' । सत्यभाजः अत एव °अद्रुहः केषांचिदप्यद्रोग्धारः । यद्वा । द्रुहः कर्मण्यौणादिकः क्विप् । कैश्चिदप्यहिंस्याः । एवंप्रभावा देवाः °वृत्रतूर्ये । वृत्रस्तूर्यते हिंस्यतेऽत्रेति वृत्रतूर्यः संग्रामः । तस्मिन् अपामावरकशत्रुवधे °अपः उदकानि °अन्वसृजन् अन्वसारयन् ॥

द्यावापृथिवी जनयन्नभि व्रताप ओषधीर्वनिनानि यज्ञिया ।
अन्तरिक्षं स्वरा पप्रुरूतये वशं देवासस्तन्वी३ नि मामृजुः ॥ ९ ॥

द्यावापृथिवी इति । जनयन् । अभि । व्रता । आपः । ओषधीः । वनिनानि । यज्ञिया ।
अन्तरिक्षम् । स्वः । आ । पप्रुः । ऊतये । वशम् । देवासः । तन्वि । नि । ममृजुः ॥ ९ ॥

°देवासः देवा इन्द्रादयः °द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ °अभि[3] अभिलक्ष्य °व्रता व्रतेन स्वेन कर्मणा °आपः । सुब्व्यत्ययः । अप उदकानि °ओषधीः च तथा °यज्ञिया यज्ञार्हान् °वनिनानि वने भवान् पलाशादीन् वृक्षान् °जनयन् उदपादयन् । किंच ते देवाः °स्वः सर्वम् °अन्तरिक्षम् °आ °पप्रुः तेजसापूरयन्ति । किमर्थम् । °ऊतये रक्षणाय शत्रुभ्यो बाधाभावाय । अपि च °वशं काम्य-

१. त-म-मु-प्रस्तुतौ । २. ग-त्रिच्छदिर्दृढं, त१.२.३.६.७.८-म-त्रिच्छदं; त४-त्रिष्ठुर्भं । ३. ग-त-भ-मु-' अभि ' नास्ति ।

मानम्। 'वशिरण्योरुपसंख्यानम्' (पा. सू. ३. ३. ५८. १) इत्यकर्तरि कारकेऽप्। तं वर्म तन्वि स्वशरीरे अधि अस्तुः नितरां शुभ्रमलंकृतं चक्रुः ॥

धर्तारो दिव ऋभवः सुहस्ता वातापर्जन्या महिषस्य तन्यतोः ।
आप ओषधीः प्र तिरन्तु नो गिरो भगो रातिर्वाजिनो यन्तु मे हवम् ॥१०॥

धर्तारः । दिवः । ऋभवः । सुऽहस्ताः । वातापर्जन्या । महिषस्य । तन्यतोः ।
आपः । ओषधीः । प्र । तिरन्तु । नः । गिरः । भगः । रातिः । वाजिनः । यन्तु । मे । हवम् ॥१०॥

दिवः द्युलोकस्य धर्तारः धारयितारः ऋभवः सत्येन भासमानाः सुहस्ताः शोभनकर्मायुधयुक्तहस्ता देवास्तथा महिषस्य महतः तन्यतोः शब्दस्य। 'तनु विस्तारे'। 'ऋतन्यञ्जि'' इति यतुच्प्रत्ययः। शब्दस्य कर्तारौ वातापर्जन्या वातश्च[1] पर्जन्यश्च[1] सत्कार्यौ। आपः ओषधीः ओषधयश्च नः अस्माकं गिरः स्तुतीः प्र तिरन्तु प्रवर्धयन्तु। प्रपूर्वस्तिरतिर्वृद्ध्यर्थः। तथा रातिः दाता भगः भजनीयोऽर्यमा च वाजिनः। 'अग्निर्वायुः सूर्यस्ते वै वाजिनः' (तै. ब्रा. १. ६. ३. ९) इति तैत्तिरीयब्राह्मणम्। एते देवाश्च मे मदीयं हवम् आह्वानं यन्तु अभिगच्छन्तु ॥ ॥ १३ ॥

समुद्रः सिन्धू रजो अन्तरिक्षमज एकपात्तनयित्नुरर्णवः ।
अहिर्बुध्न्यः शृणवद्वचांसि मे विश्वे देवास उत सूरयो मम ॥ ११ ॥

समुद्रः । सिन्धुः । रजः । अन्तरिक्षम् । अजः । एकऽपात् । तनयित्नुः । अर्णवः ।
अहिः । बुध्न्यः । शृणवत् । वचांसि । मे । विश्वे । देवासः । उत । सूरयः । मम ॥ ११ ॥

समुद्रः समुन्दनशीलः स्यन्दमानोदकः सिन्धुः एतन्नामकः अन्तरिक्षं द्यावापृथिव्योरन्तरा मध्ये क्षितमुषितं रजः मध्यमलोकम् अजः एकपात्। अजायमान एक एव पद्यते। एतत्संज्ञको देवः अर्णवः उदकवान् तनयित्नुः स्तनयित्नुर्मेघः बुध्न्यः अन्तरिक्षे भवः अहिः एतत्संज्ञक एते देवाः मे मम वचांसि वक्तव्यानि स्तोत्राणि शृणवत् प्रत्येकं शृणोतु। उत अपि च सूरयः प्राज्ञाः विश्वे देवासः देवाः मम स्तोत्राणि शृण्वन्तु ॥

स्याम वो मनवो देववीतये प्राञ्चं नो यज्ञं प्र णयत साधुया ।
आदित्या रुद्रा वसवः सुदानव इमा ब्रह्म शस्यमानानि जिन्वत ॥ १२ ॥

स्याम । वः । मनवः । देवऽवीतये । प्राञ्चम् । नः । यज्ञम् । प्र । नयत । साधुऽया ।
आदित्याः । रुद्राः । वसवः । सुऽदानवः । इमा । ब्रह्म । शस्यमानानि । जिन्वत ॥ १२ ॥

हे देवाः मनवः मनुष्या वयं वः युष्मदीयाय देववीतये। देवानां वीतिर्भक्षणं यस्मिन् स यज्ञः। तस्मै यज्ञाय स्याम यज्ञकर्तारो भवेम। ततः नः अस्मदीयं यज्ञं साधुया। सुपो याजादेशः। साधु कल्याणं प्राञ्चं प्राचीनं प्र णयत प्रकर्षेण नयनं कुरुत। हे आदित्याः हे रुद्राः रुद्रपुत्रा मरुतः हे सुदानवः शोभनदाना हे वसवः इमा इमानि शस्यमानानि ब्रह्म ब्रह्माणि स्तोत्राणि जिन्वत प्रीणयत ॥

---

१. ग-ग२.३.६.७.८-ग-पर्जन्यवायू च।

आप्तोर्यामेऽच्छावाकातिरिक्तोक्थस्य ' दैव्या होतारा ' इत्येषा परिधानीया । सूत्रितं च—' उभा उ नूनं दैव्या होतारा प्रथमा पुरोहितेति परिधानीया ' (आश्व. श्रौ. ९. ११) इति ॥

दैव्या॒ होता॑रा प्रथ॒मा पु॒रोहि॑त ऋ॒तस्य॒ पन्था॒मन्वे॑मि साधु॒या ।
क्षेत्र॑स्य॒ पति॑ प्रति॑वेशमीमहे॒ विश्वा॑न्दे॒वाँ अ॒मृताँ॒ अप्र॑युच्छतः ॥ १३ ॥

दैव्या॑ । होता॑रा । प्र॒थ॒मा । पु॒रःऽहि॑ता । ऋ॒तस्य॑ । पन्था॑म् । अनु॑ । ए॒मि॒ । सा॒धु॒ऽया ।
क्षेत्र॑स्य । पति॑म् । प्रति॑ऽवेशम् । ई॒म॒हे॒ । विश्वा॑न् । दे॒वान् । अ॒मृता॑न् । अप्र॑ऽयुच्छतः ॥ १३ ॥

"प्रथमा"[1] मुख्यौ "पुरोहिता पुरोहितौ पुरतो निहितौ "दैव्या देवसंबन्धिनौ "होतारा होतारावेतन्नामानौ अग्न्यादित्यौ "अन्वेमि"[2] हविर्भिरनुगच्छामि । ततः "ऋतस्य यज्ञस्य "पन्थां पन्थानं "साधुया कल्याणं विघ्नराहित्येन "अन्वेमि अनुगच्छामि । अनन्तरं "प्रतिवेशं समीपे वर्तमानं "क्षेत्रस्य "पतिं पालयितारमेतन्नामानम् "अमृतान् मरणधर्मरहितान् "अप्रयुच्छतः अप्रमाद्यतः "विश्वान् सर्वान् "देवान् च "ईमहे धनं याचामहे ॥

वसि॑ष्ठासः पितृ॒वद्वाच॑मक्रत दे॒वाँ ईळा॑ना ऋषि॒वत्स्व॒स्तये॑ ।
प्री॒ताइ॑व ज्ञा॒तयः॒ काम॒मेत्या॒स्मे दे॑वा॒सोऽव॑ धूनुता॒ वसु॑ ॥ १४ ॥

वसि॑ष्ठासः । पि॒तृ॒ऽवत् । वाच॑म् । अ॒क्र॒त॒ । दे॒वान् । ईळा॑नाः । ऋ॒षि॒ऽवत् । स्व॒स्तये॑ ।
प्री॒ताःऽइ॑व । ज्ञा॒तयः॑ । काम॑म् । आ॒ऽइत्य॑ । अ॒स्मे इति॑ । दे॒वा॒सः॒ । अव॑ । धू॒नु॒त॒ । वसु॑ ॥ १४ ॥

"ऋषिवत् पूर्वे ऋषय इव "देवान् "ईळानाः स्तुवन्तः "वसिष्ठासः वसिष्ठकुलजाता ऋषयः "पितृवत् वसिष्ठवत् "स्वस्तये अविनाशाय "वाचं स्तोत्रम् "अक्रत कुर्वन्ति । करोतेर्लुङि ' मन्त्रे घस' ' इति च्लेर्लुक् । हे "देवासः देवाः यूयं "कामम् अस्मदभिलाषम् "एत्य आगत्य "अस्मे अस्मासु "वसु गवादिलक्षणं धनम् "अव "धूनुत अभिमुखं प्रेरयत । तत्र दृष्टान्तः । "प्रीताइव यथा प्रीताः संहृष्टाः "ज्ञातयः बन्धवः स्वजनस्य धनं प्रेरयन्ति तद्वद्भविर्दानेन स्तुतिकरणेन च यूयमस्मासु धनं प्रेरयतेति भावः ॥

दे॒वान्वसि॑ष्ठो अ॒मृता॑न्ववन्दे॒ ये विश्वा॒ भुव॑नाभि प्र॑त॒स्थुः ।
ते नो॑ रासन्तामुरुगा॒यम॒द्य यू॒यं पा॑त स्व॒स्तिभिः॒ सदा॑ नः ॥ १५ ॥

दे॒वान् । वसि॑ष्ठः । अ॒मृता॑न् । व॒व॒न्दे॒ । ये । विश्वा॑ । भुव॑ना । अ॒भि । प्र॒ऽत॒स्थुः ।
ते । नः॒ । रा॒स॒न्ता॒म् । उ॒रु॒ऽगा॒यम् । अ॒द्य । यू॒यम् । पा॒त॒ । स्व॒स्तिऽभिः॑ । सदा॑ । नः॒ ॥ १५ ॥

एषा ऋक् पूर्वमेव व्याख्याता ॥ ॥ १५ ॥

' इमां धियम् ' इति द्वादशर्चं सप्तमं सूक्तमाङ्गिरसस्यायास्यस्यार्षं त्रैष्टुभम् । इदमुत्तरं च बृहस्पतिदेवताकम् । तथा चानुक्रान्तम्—' इमां धियं द्वादशायास्यो बार्हस्पत्यं तु ' इति । आभि-

1. त1.2.3.4.5.6.8-म1.2.6.7.8—प्रथमौ; त७-मु—प्रथमा प्रथमौ । 2. ग४-त1.2.3.6.7.8-म—' अन्वेमि ' नास्ति ।

ऋत्विक्पूक्थ्येषु स्तोमवृद्धौ ब्राह्मणाच्छंसिन इदं सूक्तमावापार्थम्। सूत्रितं च—'इमां धियमिति ब्राह्मणाच्छंसी विष्णोर्नु कमिति सूक्ते' (आश्व. श्रौ. ७. ९) इति ॥

इमां धियं सप्तशीर्ष्णीं पिता न ऋतप्रजातां बृहतीमविन्दत् ।
तुरीयं स्विज्जनयद्विश्वजन्योऽयास्य उक्थमिन्द्राय शंसन् ॥ १ ॥

इमाम् । धियम् । सप्तऽशीर्ष्णीम् । पिता । नः । ऋतऽप्रजाताम् । बृहतीम् । अविन्दत् ।
तुरीयम् । स्वित् । जनयत् । विश्वऽजन्यः । अयास्यः । उक्थम् । इन्द्राय । शंसन् ॥ १ ॥

अत्रेतिहासमाचक्षते । पुरा किलाङ्गिरा नामर्षिर्बृहस्पतिं पुत्रमलभत । स तु देवानां हितोपदेशनायेन्द्रस्य पुरोहितोऽभवत् । कदाचिदस्य गावः पणिनामकैरसुरैरपहृत्य बलपुरं प्राप्य त्रिषु स्थानेषु तमसावृतेषु स्थापिता आसन् । अथ तासामन्वेषणायेन्द्रेण[1] प्रेरितो बृहस्पतिर्मरुद्भिः सह तत्रागत्य गवां गुहास्थितानां दर्शनाय सूर्यं जनयित्वा बलनामानमसुरं तदनुचरान् पणींश्च हत्वा गा आजहारेति । तदत्र दर्शयिष्यते । तथा चास्या ऋचोऽयमर्थः । धियं कर्मणां धात्रीं सप्तशीर्ष्णीं सप्तशिरस्कां सप्तभिः शिरःस्थानीयैरनुष्टुप्प्रधानभूतैर्मरुद्गणैरुपेताम् । यद्वा सप्तच्छन्दोमयशिरस्काम् । ऋतप्रजातां यज्ञार्थमुत्पन्नां बृहतीं महतीम् इमां तनुं नः अस्माकं पिता अङ्गिराः अविन्दत् लब्धवान् । कर्मणां धातारं बृहस्पतिं पुत्रमलभतेत्यर्थः । 'येऽङ्गारा आसंस्तेऽङ्गिरसोऽभवन् यदङ्गाराः पुनरवशान्ता उददीप्यन्त तद्बृहस्पतिरभवत्' (ऐ. ब्रा. ३. ३४) इति ब्राह्मणम् । तथा तुरीयं स्वित्[2] महान्तमपि अजनयत् अजनयत्[3] विश्वजन्यः सर्वजनहितः इन्द्राय ईश्वराय बृहस्पतय इन्द्राय वा उक्थं स्तोत्रं शंसन् अयम् अयास्यः नामर्षिः । पूर्वमेव नोऽस्माकं पिताकार्षीदित्याह ॥

ऋतं शंसन्त ऋजु दीध्याना दिवस्पुत्रासो असुरस्य वीराः ।
विप्रं पदमङ्गिरसो दधाना यज्ञस्य धाम प्रथमं मनन्त ॥ २ ॥

ऋतम् । शंसन्तः । ऋजु । दीध्यानाः । दिवः । पुत्रासः । असुरस्य । वीराः ।
विप्रम् । पदम् । अङ्गिरसः । दधानाः । यज्ञस्य । धाम । प्रथमम् । मनन्त ॥ २ ॥

ऋतं सत्यभूतं स्तोत्रं शंसन्तः स्तुवन्तः ऋजु कल्याणं दीध्यानाः कर्माणि ध्यायन्तः दिवः दीप्तस्य असुरस्य प्रज्ञावतः अग्नेः अङ्गिरसः पुत्राः[4] । अङ्गिरसो ह्यङ्गारेभ्यो जाता इत्युक्तम् । 'अङ्गारेष्वङ्गिराः' (निरु. ३. १७) इति । वीराः विक्रान्तप्रज्ञा एतेऽङ्गिरसः विप्रं प्रज्ञापकं यज्ञस्य धाम धारकं[5] पदं बृहस्पत्याख्यं दधानाः कर्मणा धारयन्तः सन्तः प्रथमम् आदित एव मनन्त स्तुवन्ति । प्रज्ञापकं ह्येतत्स्थानं यद्बृहस्पतिरिति ॥

देवसुवां हविःषु बृहस्पतये वाचस्पतय इत्यस्य याज्या 'हंसैरिव' इत्येषा । सूत्रितं च— 'बृहस्पते प्रथमं वाचो अग्रं हंसैरिव सखिभिर्वावदद्भिः' (आश्व. श्रौ. ४. ११) इति ॥

हंसैरिव सखिभिर्वावदद्भिरश्मन्मयानि नहना व्यस्यन् ।
बृहस्पतिरभिकनिक्रदद्गा उत प्रास्तौदुच्च विद्वाँ अगायत् ॥ ३ ॥

---

१. ख-ग-तेषामन्वेष॰ । २. ग-त-अ-'स्वित्' नास्ति । ३. ग-त-अ२.४.१.८-अजनयदिति; अ१.७-इति । ४. ग४-पुत्रासः । ५. त-अ-कारकं ।

हंसैःऽइव। सखिऽभिः। वावदत्ऽभिः। अश्मन्ऽमयानि। नहना। विऽअस्यन्।
बृहस्पतिः। अभिऽकनिक्रदत्। गाः। उत। प्र। अस्तौत्। उत्। च। विद्वान्। अगायत्॥३॥

हंसैरिव मधुरवाग्भिः सखिभिः सखिभूतैः वावदद्भिः अत्यन्तं शब्दायमानैर्मरुद्भिः अश्मन्मयानि अश्ममयानि[1] नहना गवां बन्धकान्यावरकाण्यसुराणां स्थानानि व्यस्यन् विक्षिपन् शिथिलयन् अभिकनिक्रदत् आभिमुख्येन शब्दयन् गाः पणिभिरपहृतान् पशूनाजिहीर्षुः सः बृहस्पतिः वर्तते। यद्वा। वावदद्भिरत्यन्तं स्तुवद्भिः स्तोतृभिः सह गाः स्तोत्रलक्षणा वाचोऽभिकनिक्रदत् आभिमुख्येनोच्चारयत्। उत अपि च प्रास्तौत्। कर्मणि प्रवृत्तो यज्ञस्य सखिभिः सहासीनः साम गातुं प्रस्तौति। विद्वान् सर्वं जानानः स उद्गाता भूत्वा उत् अगायत् देवान् उद्गायति अभिष्टौति॥

अवो द्वाभ्यां पर एकया गा गुहा तिष्ठन्तीरनृतस्य सेतौ।
बृहस्पतिस्तमसि ज्योतिरिच्छन्नुदुस्रा आकर्वि हि तिस्र आवः॥४॥

अवः। द्वाभ्याम्। परः। एकया। गाः। गुहा। तिष्ठन्तीः। अनृतस्य। सेतौ।
बृहस्पतिः। तमसि। ज्योतिः। इच्छन्।
उत्। उस्राः। आ। अकः। वि। हि। तिस्रः। आवरित्यावः॥४॥

पणयो गा आहृत्य त्रिषु स्थानेषु निदधुः। अवः अवस्तात्स्थिताः अनृतस्य तमसः सेतौ स्थाने गुहा गुहायां तिष्ठन्तीः गाः द्वाभ्यां स्थानाभ्यामुदाजत। ततः परः परस्तादवस्थिता गाः एकया एकेन स्थानेन उदगमयत्। तदेवाह। बृहस्पतिः तस्मिन् तमसि ज्योतिः कर्तुम् इच्छन् तत्र स्थिताः उस्राः गाः उत् आकः उदकार्षीत्। प्रादुर्भूता अकार्षीत्। इत्थमसौ तिस्रः असुराणां द्वारः वि आवः विवृतवान् खलु। कृणोतेर्लुङि 'मन्त्रे घस' इति च्लेर्लुक्। 'बहुलं छन्दसि' इत्यडागमः॥

विभिद्या पुरं शयथेमपाचीं निस्त्रीणि साकमुदधेरकृन्तत्।
बृहस्पतिरुषसं सूर्यं गामर्कं विवेद स्तनयन्निव द्यौः॥५॥

विऽभिद्य। पुरम्। शयथा। ईम्। अपाचीम्। निः। त्रीणि। साकम्। उदऽधेः। अकृन्तत्।
बृहस्पतिः। उषसम्। सूर्यम्। गाम्। अर्कम्। विवेद। स्तनयन्ऽइव। द्यौः॥५॥

सः बृहस्पतिः शयथा उपशयेन[2] स्थित्वा[2] अपाचीं पराङ्मुखीम् ईम् इमाम् असुरपुरीं विभिद्य विदार्य उदधेः जलात् मेघरूपादसुरात् साकं सह युगपत् त्रीणि उषसं सूर्यं गाम् एतानि त्रीणि निः अकृन्तत् निर्गतमकार्षीत्। तमसावृतेषु स्थानेषूषःकालं ततः पश्चात्सवितारं सूर्यं च प्रकाशयित्वा पशून्निरगमयदित्यर्थः। सोऽयम् अर्कम् अर्चनीयं मन्त्रं सूर्यं विवेद प्रज्ञापयति। कथमिव। यथा स्तनयन् शब्दं कुर्वन् द्यौः इव स्थितः॥

---

१. त१.२.३.६.७.८-म—'अश्ममयानि' नास्ति। २. ग-त—उपशयनेन स्थित्वा; म—उप उपशयनेन स्थित्वा; सु—उपशयनेन स्थित्वा।

इन्द्रो वलं रक्षितारं दुघानां करेणेव वि चकर्ता रवेण ।
स्वेदाञ्जिभिराशिरमिच्छमानोऽरोदयत्पणिमा गा अमुष्णात् ॥ ६ ॥

इन्द्रः । वलम् । रक्षितारम् । दुघानाम् । करेणऽइव । वि । चकर्त । रवेण ।
स्वेदाञ्जिऽभिः । आऽशिरम् । इच्छमानः । अरोदयत् । पणिम् । आ । गाः । अमुष्णात् ॥ ६ ॥

इन्द्रः ईश्वरो बृहस्पतिः दुघानां क्षीरस्य दोग्ध्रीणां गवां रक्षितारं वलम् असुरं करेणेव सायुधकरेण[1] इव भिन्नेन रवेण शब्देन वलं वि चकर्त विचिच्छेद । किंच स्वेदाञ्जिभिः[2] । स्वेदाञ्जयो मरुतः स्वेदाभरणाः । तैः सह आशिरम् आश्रयणं संयोगम् इच्छमानः कामयमानः सः पणिं वलस्यानुचरमेतन्नामानमसुरम् अरोदयत् रोदनमकारयत् । तत्सेनापहृताः गाः अमुष्णात् आजहार ॥ ॥ १५ ॥

स ईं सत्येभिः सखिभिः शुचद्भिर्गोधायसं वि धनसैरदर्दः ।
ब्रह्मणस्पतिर्वृषभिर्वराहैर्घर्मस्वेदेभिर्द्रविणं व्यानट् ॥ ७ ॥

सः । ईम् । सत्येभिः । सखिऽभिः । शुचत्ऽभिः । गोऽधायसम् । वि । धनऽसैः । अदर्दरित्यदर्दः ।
ब्रह्मणः । पतिः । वृषऽभिः । वराहैः । घर्मऽस्वेदेभिः । द्रविणम् । वि । आनट् ॥ ७ ॥

सः बृहस्पतिः सत्येभिः यथार्थबलैः सखिभिः सखिभूतैः शुचद्भिः दीप्यमानैः धनसैः धनस्य संभक्तृभिर्मरुद्भिः सह गोधायसं गवां धारकम् ईम् एनं वलं वि अदर्दः व्यदारयत् । ततः ब्रह्मणः ऋग्यजुःसामलक्षणस्य स्तोत्रस्य पतिः अधिपतिः सः वृषभिः वर्षितृभिः वराहैः वराहारैर्वरस्य वरणीयस्योदकस्याहर्तृभिः घर्मस्वेदेभिः दीप्तागमनैः । यद्वा क्षरदुदकैः । अथवा घर्मो यज्ञः । तं प्रति गन्तृभिः मरुद्भिः द्रविणं गोलक्षणं धनं व्यानट् व्याप्नोत् ॥

ते सत्येन मनसा गोपतिं गा इयानास इषणयन्त धीभिः ।
बृहस्पतिर्मिथोअवद्यपेभिरुदुस्रिया असृजत स्वयुग्भिः ॥ ८ ॥

ते । सत्येन । मनसा । गोऽपतिम् । गाः । इयानासः । इषणयन्त । धीभिः ।
बृहस्पतिः । मिथःऽअवद्यपेभिः । उत् । उस्रियाः । असृजत । स्वयुक्ऽभिः ॥ ८ ॥

गाः पणिभिरपहृतान् पशून् इयानासः अभिगच्छन्तः सत्येन यथार्थभूतेन मनसा युक्ताः ते मरुतः धीभिः आत्मीयैः कर्मभिरेतं बृहस्पतिं गोपतिं तदाहरणेन गवां स्वामिनं कुर्म इति इषणयन्त ऐच्छन् । बृहस्पतिः च मिथोअवद्यपेभिः । पातेः कर्मण्यौणादिकः कप्रत्ययः । अवद्यस्मादसुराद्रक्षितव्या गावो येषु मरुत्सु परस्परं संगच्छन्त इति ते तथोक्ताः । तैः स्वयुग्भिः स्वयमेव युक्तैर्मरुद्भिः उस्रियाः गाः उत् असृजत पर्वतान्निरगमयत ॥

सं वर्धयन्तो मतिभिः शिवाभिः सिंहमिव नानदतं सधस्थे ।
बृहस्पतिं वृषणं शूरसातौ भरेभरे अनु मदेम जिष्णुम् ॥ ९ ॥

१. त-भ-साधुकर । २. ग-स१.२.३.६.७.८-भ- 'स्वेदाञ्जिभिः' नास्ति ।

तम् । वर्धयन्तः । मतिऽभिः । शिवाभिः । सिंहम्ऽइव । नानदतम् । सधऽस्थे ।
बृहस्पतिम् । वृषणम् । शूरऽसातौ । भरेऽभरे । अनु । मदेम । जिष्णुम् ॥ ९ ॥

सधस्थे । सह तिष्ठन्त्यत्र देवा इति सधस्थमन्तरिक्षम् । तस्मिन् सिंहमिव नानदतं पुनःपुनः शब्दायमानं वृषणं कामानां वर्षितारं जिष्णुं जयशीलं तं बृहस्पतिं वर्धयन्तः मरुतो वयं शूरसातौ शूरैः संभजनीये भरेभरे संग्रामे शिवाभिः कल्याणीभिः स्तुतिभिः अनु मदेम अनुष्टुमः । स्तोतृपरत्वेन वा योजनीयम् ॥

यदा वाजमसनद्विश्वरूपमा द्यामरुक्षदुत्तराणि सद्म ।
बृहस्पतिं वृषणं वर्धयन्तो नाना सन्तो बिभ्रतो ज्योतिरासा ॥ १० ॥

यदा । वाजम् । असनत् । विश्वऽरूपम् । आ । द्याम् । अरुक्षत् । उत्ऽतराणि । सद्म ।
बृहस्पतिम् । वृषणम् । वर्धयन्तः । नाना । सन्तः । बिभ्रतः । ज्योतिः । आसा ॥ १० ॥

स बृहस्पतिः यदा यस्मिन् काले विश्वरूपं नानारूपं वाजं गोलक्षणमन्नम् असनत् भजते यदा वाहनपशुकः सन् द्यां द्युलोकम् अरुक्षत् आरोहति अथवा उत्तराणि वा सद्म स्थानान्यारोहति । रुहेर्लुङि च्लेः ‘शल इगुपधादनिटः क्सः’ (पा. सू. ३. १. ४५) । तदानीं वृषणं वर्षितारं बृहस्पतिम् आसा आस्येन देवाः वर्धयन्तः भवन्ति । तथा नाना दिक्षु सन्तः भवन्तः ज्योतिः बिभ्रतः धारयन्तो देवाश्च स्तुवन्ति ॥

सत्यामाशिषं कृणुता वयोधै कीरिं चिद्ध्यवथ स्वेभिरेवैः ।
पश्चा मृधो अप भवन्तु विश्वास्तद्रोदसी शृणुतं विश्वमिन्वे ॥ ११ ॥

सत्याम् । आऽशिषम् । कृणुत । वयःऽधै । कीरिम् । चित् । हि । अवथ । स्वेभिः । एवैः ।
पश्चा । मृधः । अप । भवन्तु । विश्वाः ।
तत् । रोदसी इति । शृणुतम् । विश्वमिन्वे इति विश्वम्ऽइन्वे ॥ ११ ॥

हे बृहस्पतिप्रभृतयो देवाः वयोधै अन्नस्य निधानायास्मदीयाम् आशिषं स्तुतिं सत्यां यथार्थां कृणुत कुरुत । तथा यूयं स्वेभिः आत्मीयैः एवैः गमनैः कीरिं स्तोतारं माम् अवथ रक्षथ । हिरवधारणे । पश्चा[1] । ‘पश्चा च च्छन्दसि’ (पा. सू. ५. ३. ३३) इति निपातितः । पश्चात् विश्वाः सर्वाः मृधः हिंसित्र्यः अप भवन्तु नश्यन्तु । तत् इदमस्माभिरुक्तं वचनं हे विश्वमिन्वे विश्वस्य प्रीणयित्र्यौ हे रोदसी द्यावापृथिव्यौ शृणुतम् ॥

इन्द्रो मह्ना महतो अर्णवस्य वि मूर्धानमभिनदर्बुदस्य ।
अहन्नहिमरिणात्सप्त सिन्धून्देवैर्द्यावापृथिवी प्रावतं नः ॥ १२ ॥

इन्द्रः । मह्ना । महतः । अर्णवस्य । वि । मूर्धानम् । अभिनत् । अर्बुदस्य ।
अहन् । अहिम् । अरिणात् । सप्त । सिन्धून् । देवैः । द्यावापृथिवी इति । प्र । अवतम् । नः ॥ १२ ॥

---

१. त१.१.३.६.७.८-भ१.२,४.७-मु—पश्च ।

इन्द्रः ईश्वरः मह्ना महत्त्वेन युक्तो बृहस्पतिः महतो अर्णवस्य उदकवतः अर्बुदस्य अम्बुदस्य मेघस्य मूर्धानं शिरः वि अभिनत् व्यच्छिनत्। तदुच्यते। अहिम् अहन्तव्यमपामावरकं शत्रुम् अहन् अवधीत्। ततः सप्त सर्पणशीलाः सिन्धून् स्यन्दमाना अपः। यद्वा। सप्तसंख्याका गङ्गाद्या नदीः। अरिणात् समुद्रं प्रत्यगमयत्। अस्रावयद्वा। अथ प्रत्यक्षकृतः। हे द्यावापृथिव्यौ देवैः सह नः अस्मान् प्रावतं ररक्षतम्॥ ॥ १६ ॥

'उदप्रुतः' इति द्वादशर्चमष्टमं सूक्तम्। ऋष्याद्याः पूर्ववत्। 'उदप्रुतः' इत्यनुक्रान्तम्। उक्थे ब्राह्मणाच्छंसिन एतत्सूक्तम्। सूत्रितं च—'प्र मंहिष्ठायोदप्रुतोऽच्छा म इन्द्रम्' (आश्व.श्रौ.६.१) इति॥

उदप्रुतो न वयो रक्षमाणा वावदतो अभ्रियस्येव घोषाः।
गिरिभ्रजो नोर्मयो मदन्तो बृहस्पतिमभ्यर्का अनावन्॥ १॥

उदऽप्रुतः। न। वयः। रक्षमाणाः। वावदतः। अभ्रियस्यऽइव। घोषाः।
गिरिऽभ्रजः। न। ऊर्मयः। मदन्तः। बृहस्पतिम्। अभि। अर्काः। अनावन्॥ १॥

उदप्रुतः उदकस्योद्गमयितारः वयः पक्षिभ्यः पक्वात्सस्यात् रक्षमाणाः कृषीवलाः। न उपमार्थे। यथा शब्दायन्ते। यथा च वावदतः पुनःपुनः शब्दायमानस्य अभ्रियस्येव अभ्रसमूहस्य घोषाः शब्दा यथा भवन्ति। किंच गिरिभ्रजः गिरिभ्यो मेघेभ्यो भ्रष्टा निर्गता ऊर्मयः अप्समूहा यथा मदन्तः शब्दायमाना भवन्ति। तथा अर्काः अर्चकाः स्तोतारः बृहस्पतिम् अभि अनावन् अभिष्टुवन्ति। 'णु स्तवने'॥

सं गोभिराङ्गिरसो नक्षमाणो भग इवेदर्यमणं निनाय।
जने मित्रो न दंपती अनक्ति बृहस्पते वाजयाशूँरिवाजौ॥ २॥

सम्। गोभिः। आङ्गिरसः। नक्षमाणः। भगःऽइव। इत्। अर्यमणम्। निनाय।
जने। मित्रः। न। दंपती इति दम्ऽपती। अनक्ति।
बृहस्पते। वाजय। आशून्ऽइव। आजौ॥ २॥

आङ्गिरसः अङ्गिरसः पुत्रः नक्षमाणः स्वतेजसा व्याप्नुवन् भग इवेत्[1] भगो देव इव स्थितो बृहस्पतिरेव अर्यमणं स्तुतेः प्रेरकं स्तोतारं गोभिः सह सं-निनाय संनयति संयोजयति। मित्रो न मित्रो यथा जने जनपदे स्वरश्मीन् संयोजयति तद्वत् दंपती जायापती अनक्ति संगमयति। स्वसामर्थ्येन तत्र स्थापयतीत्यर्थः। हे बृहस्पते आशून् व्याप्तान् स्वरश्मीन् वाजय तव स्तोतृषु गमय स्थापय। आशूनिव[2] व्याप्तानश्वान् आजौ संग्रामे योद्धारो यथा संगमयन्ति तद्वत्॥

साध्वर्या अतिथिनीरिषिराः स्पार्हाः सुवर्णा अनवद्यरूपाः।
बृहस्पतिः पर्वतेभ्यो वितूर्या निर्गा ऊपे यवमिव स्थिविभ्यः॥ ३॥

साधुऽअर्याः। अतिथिनीः। इषिराः। स्पार्हाः। सुऽवर्णाः। अनवद्यऽरूपाः।
बृहस्पतिः। पर्वतेभ्यः। विऽतूर्य। निः। गाः। ऊपे। यवम्ऽइव। स्थिविऽभ्यः॥ ३॥

१. ग-त-म-मु—भगइव। २. ग-त-म-मु—यथा आशूनिव।

साध्वर्याः साधूनां कल्याणानां पयसां नेत्रीः अतिथिनीः सततं गच्छन्तीः इषिराः एषणीयाः स्पार्हाः[1] स्पृहणीयाः[1] सुवर्णाः शोभनशुक्लादिवर्णोपेताः अनवद्यरूपाः प्रशस्तरूपा एताः गाः पर्वतेभ्यः बलसंबन्धिभ्यः वितूर्य निर्गमय्य ऊपे देवसमीपे निर्वपति प्रापयति। तत्र दृष्टान्तः। यवमिव। यथा यवं स्थिविभ्यः कुसूलेभ्य आदाय निर्वपति। 'डुवप् बीजसंताने'। किंच रूपम्। यद्वा। साध्वर्यादिगुणयुक्ता गा अपः पर्वतेभ्यो मेघेभ्य आहृत्य सर्वत्र वर्षति॥

आप्रुषायन्मधुन ऋतस्य योनिमवक्षिपन्नर्क उल्कामिव द्योः।
बृहस्पतिरुद्धरन्नश्मनो गा भूम्या उद्नेव वि त्वचं बिभेद ॥ ४ ॥

आऽप्रुषायन्। मधुना। ऋतस्य। योनिम्। अवऽक्षिपन्। अर्कः। उल्काम्ऽइव। द्योः।
बृहस्पतिः। उत्ऽहरन्। अश्मनः। गाः। भूम्याः। उद्नाऽइव। वि। त्वचम्। बिभेद ॥४॥

मधुना[2] उदकेन आप्रुषायन् पृथिवीमभिमुख्येन सिञ्चन्। 'प्रुष प्लुष स्नेहनसेचनपूरणेषु'। व्यत्ययेन विकरणस्य शायजादेशः। ऋतस्य उदकस्य योनिं मेघम् अवक्षिपन् वृष्ट्यर्थमवाकिरन् अर्कः अर्चनीयः बृहस्पतिः द्योः द्युलोकात् उल्कामिव उल्कां यथोद्धरति तद्वत् अश्मनः शिलोच्चयाद्वलेनाधिष्ठितात् गाः पणिभिरपहृताः पशून् उद्धरन् ऊर्ध्वं गमयन् भूम्याः त्वचं तैषां शफैः वि बिभेद विभिन्नामकार्षीत्। सर्वत्र गाः विचरता अकार्षीदित्यर्थः। तत्र दृष्टान्तः। उद्नेव। यथा वृष्ट्युदकेन पर्जन्यो भूमित्वचं विभिनत्ति तद्वत्॥

अप ज्योतिषा तमो अन्तरिक्षादुद्नः शीपालमिव वात आजत्।
बृहस्पतिरनुमृश्या वलस्याभ्रमिव वात आ चक्र आ गाः ॥ ५ ॥

अप। ज्योतिषा। तमः। अन्तरिक्षात्। उद्नः। शीपालम्ऽइव। वातः। आजत्।
बृहस्पतिः। अनुऽमृश्य। वलस्य। अभ्रम्ऽइव। वातः। आ। चक्रे। आ। गाः ॥ ५ ॥

सः बृहस्पतिः ज्योतिषा तमसावृते पर्वतविवरे कृतेन सूर्येण अन्तरिक्षात् तमः अप आजत् अपागमयत्। तत्र दृष्टान्तः। उद्नः शीपालमिव। यथोदकात् वातः वायुः शीपालं शैवालमपगमयति तद्वत्। ततः सोऽयम् अनुमृश्य अत्र गावस्तिष्ठन्तीति विचार्य विभिद्य वलस्य स्वभूतस्य पर्वतस्यान्तर्गताः गाः आ आ चक्रे समन्तादचकर्षीत्। कथमिव। अभ्रमिव। यथा वायुरन्तरिक्षस्थितमभ्रं मेघमाकिरति तद्वत्।

यदा वलस्य पीयतो जसुं भेद्बृहस्पतिरग्नितपोभिरर्कैः।
दद्भिर्न जिह्वा परिविष्टमाददाविर्निधीँरकृणोदुस्रियाणाम् ॥ ६ ॥

यदा। वलस्य। पीयतः। जसुम्। भेत्। बृहस्पतिः। अग्नितपःऽभिः। अर्कैः।
दत्ऽभिः। न। जिह्वा। परिऽविष्टम्। आदत्।
आविः। निऽधीन्। अकृणोत्। उस्रियाणाम् ॥ ६ ॥

---

१. गभ-तभ-मासच्या अत एव स्पार्हाः (तभ-अस्पार्हाः) सर्वैः स्पृहणीयाः; हस्तलिखितपुस्तकेषु 'स्पार्हाः स्पृहणीयाः' नास्ति। २. गभ-त-म१.२.४.६.८—अधुना।

पीयतः। पीयतिर्हिंसाकर्मा। हिंसकस्य वलस्य जसुम् आयुधं यदा यस्मिन्काले भेत् भिनत्ति। केन साधनेन। अग्नितपोभिः अग्निवत्तपनशीलैः अर्कैः अर्चनीयैः रश्मिभिः अपि वा मन्त्रैर्भिनत्ति। किंच दद्भिः। 'पद्दन्नोमास्' इत्यादिना दन्तशब्दस्य दद्भावः। यथा दन्तैः परिविष्टं भक्ष्यं जिह्वा भक्षयति तद्वत् सः परिविष्टं पर्वते पणिभिः परिवृतं वलनामानं यदा आवत् अभक्षयत् अवधीत् तदानीं तैरपहृतानाम् उस्रियाणां गवां निधीन् आविः अकृणोत् आविर्भूतमकरोत्॥ ॥ १७ ॥

बृहस्पतिरमत हि त्यदासां नाम स्वरीणां सदने गुहा यत्।
आण्डेव भित्त्वा शकुनस्य गर्भमुदुस्रियाः पर्वतस्य त्मनाजत्॥ ७॥

बृहस्पतिः। अमत। हि। त्यत्। आसाम्। नाम। स्वरीणाम्। सदने। गुहा। यत्।
आण्डाऽइव। भित्त्वा। शकुनस्य। गर्भम्। उत्। उस्रियाः। पर्वतस्य। त्मना। आजत्॥७॥

बृहस्पतिः गुहा गुहायां सदने स्थाने स्वरीणां शब्दायमानानाम् आसां गवां त्यत् तत् प्रसिद्धं नाम नामधेयं यत् यदा अमत हि ज्ञातवान् खलु। 'मनु अवबोधने'। लुङि 'तनादिभ्यस्तथासोः' (पा. सू. २. ४. ७९) इति सिचो लुक्। तदानीं पर्वतस्य[1] अन्तःस्थिताः[1] उस्रियाः गाः त्मना आत्मनैवासहायेन पर्वतं भित्त्वा उत् आजत् उदगमयत्। तत्र दृष्टान्तः। आण्डेव यथा शकुनस्य पक्षिणः आण्डानि भित्त्वा तत्र स्थितं गर्भम् उद्गमयति तद्वत्॥

अश्नापिनद्धं मधु पर्यपश्यन्मत्स्यं न दीन उदनि क्षियन्तम्।
निष्टज्जभार चमसं न वृक्षाद्बृहस्पतिर्विरवेणा विकृत्य॥ ८॥

अश्ना। अपिऽनद्धम्। मधु। परि। अपश्यत्। मत्स्यम्। न। दीने। उदनि। क्षियन्तम्।
निः। तत्। जभार। चमसम्। न। वृक्षात्। बृहस्पतिः। विऽरवेण। विऽकृत्य॥ ८॥

बृहस्पतिः अश्ना अश्मना व्याप्तया शिलया अपिनद्धं पिहितं मधु गोलक्षणं पर्यपश्यत् परितोऽद्राक्षीत्। तत्र दृष्टान्तः। मत्स्यं न यथा दीने क्षुद्रके उदनि। उदकशब्दस्योदन्नादेशः। उदके क्षियन्तं निवसन्तं मत्स्यं यथा पश्यति तद्वत्। दृष्ट्वा च तत् गोलक्षणं मधु विरवेण विविधेन शब्देन विकृत्य बलं छित्त्वा निः जभार पर्वतान्निर्जहार। कथमिव। चमसं न। चमन्ति भक्षयन्त्यत्रेति चमसः सोमपात्रम्। तं यथा वृक्षात् निर्हरति तद्वत्। हरतेर्लिटि रूपम्। हृग्रहोर्भः॥

सोषामविन्दत्स स्व१: सो अग्निं सो अर्केण वि बबाधे तमांसि।
बृहस्पतिर्गोवपुषो वलस्य निर्मज्जानं न पर्वणो जभार॥ ९॥

सः। उषाम्। अविन्दत्। सः। स्व१रिति स्वः। सः। अग्निम्।
सः। अर्केण। वि। बबाधे। तमांसि।
बृहस्पतिः। गोऽवपुषः। वलस्य। निः। मज्जानम्। न। पर्वणः। जभार॥ ९॥

१. अ–पर्वतस्थिताः।

सः बृहस्पतिः तत्र पर्वतविवरे गवां दर्शनाय उषां उषसम् अविन्दत् अलभत। सः एव स्वः आदित्यं सः अग्निं लब्ध्वा अर्केण अर्चनीयेन तेजसा तमांसि वि बबाधे अत्यर्थं बाधितवान्। ततः सः गोवपुषः गोरूपशरीरस्य पशुभिः परिवृतस्य वलस्य पर्वणः पर्वतात् ता गाः निः जभार बलेन निर्जहार। तत्राहरणे दृष्टान्तः। मज्जानं न पर्वणः[1]। अस्थ्नो मज्जानं यथा अतिकुशलेन निर्हरन्ति तद्वत्॥

हिमेव पर्णा मुषिता वनानि बृहस्पतिनाकृपयद्वलो गाः।
अनानुकृत्यमपुनश्चकार यात्सूर्यामासा मिथ उच्चरातः॥ १०॥

हिमाऽइव । पर्णा । मुषिता । वनानि । बृहस्पतिना । अकृपयत् । वलः । गाः ।
अननुऽकृत्यम् । अपुनरिति । चकार । यात् । सूर्यामासा । मिथः । उत्ऽचरातः ॥ १०॥

हिमेव यथा हिमेन पर्णा पर्णानि पद्मपत्राणि मुषिता मुषितानि भवन्ति तद्वद्वलेन वनानि वननीयानि गोधनानि मुषितान्यभूवन्। अथ गवामन्वेषणाय बृहस्पतिना आगतेन हेतुना वलः अकृपयत् अस्मै ता मुषिताः गाः प्रायच्छत्। तत्र अननुकृत्यम् अननुकरणीयम् अपुनः कर्तव्यं च तत्कर्म चकार। यथा तत्पश्चात्करणीयं न भवति यथा पुनस्करणीयं तथाकार्षीदित्यर्थः। किं तदिति आह। सूर्यामासा सूर्याचन्द्रमसौ मिथः परस्परमहोरात्रयोः उच्चरातः उच्चरत इति यात्[2] तच्चकार। यादिति दीर्घश्छान्दसः॥

अभि श्यावं न कृशनेभिरश्वं नक्षत्रेभिः पितरो द्यामपिंशन्।
रात्र्यां तमो अदधुर्ज्योतिरहन्बृहस्पतिर्भिनदद्रिं विदद्गाः॥ ११॥

अभि । श्यावम् । न । कृशनेभिः । अश्वम् । नक्षत्रेभिः । पितरः । द्याम् । अपिंशन् ।
रात्र्याम् । तमः । अदधुः । ज्योतिः । अहन् । बृहस्पतिः । भिनत् । अद्रिम् । विदत् । गाः ॥ ११॥

पितरः पालयितारो देवाः द्यां द्युलोकं नक्षत्रेभिः अश्विन्यादिभिः[3] अभि अपिंशन् अभितोऽदीपयन्। 'पिश अवयवे'। अयं दीपनायां वर्तते। तत्र दृष्टान्तः। श्यावं न यथा श्यावर्णम् अश्वं कृशनेभिः सौवर्णैराभरणैरलंकुर्वन्ति तद्वत्। तथा रात्र्यां तमः निहितवन्तः। किंच अहन् अह्नि ज्योतिः आदित्याख्यम् अदधुः। अदधुरित्युत्तरवाक्येन संबन्धः करणीयः। अन्यथा स्वरो न घटेत[4]। अत्र तु वाक्यभेदादनिघातः। यदा बृहस्पतिः अद्रिं वलेनाधिष्ठितं शिलोच्चयं भिनत् अभिनत् विभिद्य च तत्र स्थितान् गाः पशून् विदत् अविदत् अलभत। विदेर्लुङि लृदित्वादङ्। तदा देवा एवमकार्षुरित्यर्थः॥

इदमकर्म नमो अभ्रियाय यः पूर्वीरन्वानोनवीति।
बृहस्पतिः स हि गोभिः सो अश्वैः स वीरेभिः स नृभिर्नो वयो धात्॥१२॥

इदम् । अकर्म । नमः । अभ्रियाय । यः । पूर्वीः । अनु । आऽनोनवीति ।
बृहस्पतिः । सः । हि । गोभिः । सः । अश्वैः ।
सः । वीरेभिः । सः । नृऽभिः । नः । वयः । धात् ॥ १२॥

---

१. म-त-भ—यथा पर्वणः। २. ग४-भ७—यत्; त-भ१.२.४.६.८-मु—यात्। ३. प४-त१.१.२.७—आदित्यादिभिः; भ—आदिभिः। ४. म-त-भ-मु—घटते।

अग्नियाय अग्रेषु भवायान्तरिक्षाय मध्यमाय बृहस्पतये इदम् उक्थं नमः स्तोत्रम् अकर्म वयमकार्ष्म । यः बृहस्पतिः पूर्वीः बह्वीर्ऋचः अनु अनुक्रमेण आनोनवीति आवर्तयामि शब्देन भवतीति सः बृहस्पतिः एव गोभिः अश्वैः च युक्तं वीरेभिः पुत्रैः नृभिः भृत्यादिभिश्च सहितं वयः अन्नं नः अस्मभ्यं स्तोतृभ्यः धात् दधातु प्रयच्छतु । तच्छब्दस्यानुवृत्तिः आदरार्था ॥　　॥ १८ ॥　　॥ ५ ॥

षष्ठेऽनुवाके षोडश सूक्तानि । 'भद्राः' इति द्वादशर्चं प्रथमं सूक्तं वध्र्यश्वपुत्रस्य सुमित्रस्यार्षम् । आदितो द्वे जगत्यावथ दश त्रिष्टुभः । अग्निर्देवता । तथा चानुक्रम्यते — 'भद्राः सुमित्रो वाध्र्यश्व आग्नेयं द्विजगत्यादि' इति । गतो विनियोगः ॥

भद्रा अग्नेर्वध्र्यश्वस्य संदृशो वामी प्रणीतिः सुरणा उपेतयः ।
यदीं सुमित्रा विशो अग्र इन्धते घृतेनाहुतो जरते दविद्युतत् ॥ १ ॥

भद्राः । अग्नेः । वध्रिऽअश्वस्य । सम्ऽदृशः । वामी । प्रऽनीतिः । सुऽरणाः । उपऽइतयः ।
यत् । ईम् । सुऽमित्राः । विशः । अग्रे । इन्धते । घृतेन । आऽहुतः । जरते । दविद्युतत् ॥ १ ॥

अग्नेः वक्ष्यमाणगुणस्य संदृशः संदर्शनानि वध्र्यश्वस्य एतन्नामकस्य मम पितुः भद्राः कल्याणकारिण्यो भवन्तु । यद्वा । वध्र्यश्वस्य वध्र्यश्वकुले जातस्याग्नेः संदर्शनानि भजनीयानि भवन्तु[1] । प्रणीतिः तस्य प्रणयनं वामी कल्याणं[2] च भवतु । तथा उपेतयः यज्ञं प्रत्युपगतयः सुरणाः शोभनरमणा भवन्तु[3] । सुमित्राः एतन्नामधेयाः विशः अमी मनुष्याः ईम् एनमग्निम् अग्रे प्रथमं यत् यदा इन्धते हविर्भिर्दीपयन्ति तदा घृतेनाहुतः हविर्भिश्च दविद्युतत् भृशं द्योतमानः । 'दाधर्ति दर्धर्षि' इत्यादिना निपातितः । सोऽग्निः जरते अस्माभिः स्तूयते ॥

घृतमग्नेर्वध्र्यश्वस्य वर्धनं घृतमन्नं घृतम्वस्य मेदनम् ।
घृतेनाहुत उर्विया वि पप्रथे सूर्य इव रोचते सर्पिरासुतिः ॥ २ ॥

घृतम् । अग्नेः । वध्रिऽअश्वस्य । वर्धनम् । घृतम् । अन्नम् । घृतम् । ऊँ इति । अस्य । मेदनम् ।
घृतेन । आऽहुतः । उर्विया । वि । पप्रथे । सूर्यःऽइव । रोचते । सर्पिःऽआसुतिः ॥ २ ॥

वध्र्यश्वस्य संबन्धिनः अग्नेः घृतं दीयमानं हविः वर्धनं भवतु । तथा घृतमन्नम् अदनीयं भवतु । तथा अस्य अग्नेः घृतमु घृतमेव मेदनं पुष्टिकरं भवतु । येनाग्निः पुष्टो भवति तन्मेदनम् । तेन घृतेनाहुतः अग्निः उर्विया उर्व्यत्यन्तं वि पप्रथे स्वतेजसा विप्रथितो भवति । तथा सर्पिरासुतिः सर्पिरासूयते यस्मिन्निति सोऽग्निः सूर्य इव रोचते दीप्यते ॥

यत्ते मनुर्यदनीकं सुमित्रः समीधे अग्ने तदिदं नवीयः ।
स रेवच्छोच स गिरो जुषस्व स वाजं दर्षि स इह श्रवो धाः ॥ ३ ॥

यत् । ते । मनुः । यत् । अनीकम् । सुऽमित्रः । सम्ऽईधे । अग्ने । तत् । इदम् । नवीयः ।
सः । रेवत् । शोच । सः । गिरः । जुषस्व । सः । वाजम् । दर्षि । सः । इह । श्रवः । धाः ॥ ३ ॥

१. ग–भर्वती; त१ २.३.७-म–भवंति; त४.५.६–भवतु । २. ग-त-म-सु–कल्याणां । ३. ग–भवंती; त१.२.३.७-म-मु–भवंति; त४.५.६–भवतु ।

हे अग्ने ते त्वदीयं यत् अनीकं रश्मिसंघं मनुः एतन्नामकः यथा समीधे हविर्भिः सम्यगदीपयत् सुमित्रः एतन्नामकोऽहं समीधे सम्यगदीपयामि । ' ञिइन्धी दीप्तौ ' । लिटि ' इन्धिभवतिभ्यां च ' इति किद्वावाल्लोपः । तदिदं सोऽयं रश्मिसंघः नवीयः नवतरो भवतु । सः त्वं रेवत् धनयुक्तं यथा भवति तथा शोच प्रज्वल । सः एव त्वं गिरः अस्मदीयाः स्तुतीः जुषस्व सेवस्व । सः त्वं वाजं शत्रुबलं दर्षि विदारय । तथा इह मयि श्रवः अन्नं धाः धेहि ॥

यं त्वा पूर्वमीळितो वध्र्यश्वः समीधे अग्ने स इदं जुषस्व ।
स नः स्तिपा उत भवा तनूपा दात्रं रक्षस्व यदिदं ते अस्मे ॥ ४ ॥

यम् । त्वा । पूर्वम् । ईळितः । वध्रिऽअश्वः । सम्ऽईधे । अग्ने । सः । इदम् । जुषस्व ।
सः । नः । स्तिऽपाः । उत । भव । तनूऽपाः ।
दात्रम् । रक्षस्व । यत् । इदम् । ते । अस्मे इति ॥ ४ ॥

ईळितः । व्यत्ययेन कर्तरि क्तः । स्तोता वध्र्यश्वः मम पिता पूर्वं पूर्वस्मिन्काले संजाते यं त्वा त्वां समीधे हविर्भिः सम्यगदीपयत्[1] सः त्वमिदानीं मया क्रियमाणम् इदं स्तोत्रं जुषस्व सेवस्व । यद्वा । वध्र्यश्वस्य पुत्रोऽहं सम्यग्दीपितवानस्मि । सः त्वं नः अस्माकं स्तिपाः । पृषोदरादिः । स्त्यं गृहम् । तस्य रक्षकः भव । यद्वा । उपस्थितान् ज्योतिष्टोमादीन्यागान् पालयतीति स्तिपाः । अस्मदीयानां यज्ञानां पालयिता भव । उत अपि च तनूपाः स्वाङ्गानां रक्षको भव । किंच दात्रं नवनं रक्षस्व यदिदं धनं ते तव स्वभूतेषु अस्मे अस्मासु तिष्ठति ॥

भवा द्युम्नी वाध्र्यश्वोत गोपा मा त्वा तारीदभिमातिर्जनानाम् ।
शूरइव धृष्णुश्च्यवनः सुमित्रः प्र नु वोचं वाध्र्यश्वस्य नाम ॥ ५ ॥

भव । द्युम्नी । वाध्रिऽअश्व । उत । गोपाः । मा । त्वा । तारीत् । अभिऽमातिः । जनानाम् ।
शूरःऽइव । धृष्णुः । च्यवनः । सुऽमित्रः । प्र । नु । वोचम् । वाध्रिऽअश्वस्य । नाम ॥ ५ ॥

हे वाध्र्यश्व वध्र्यश्वकुले जाताग्ने द्युम्नी । ' द्युम्नं द्योततेर्यशो वान्नं वा ' । तद्वान् भव । उत अपि च गोपाः गोपायिता भव । किंच त्वा त्वाम् कश्चिदपि मा तारीत् मा हिंसतु । यतः जनानां शत्रूणाम् अभिमातिः अभिभवनशीलत्वाभियुक्तोऽभिभवितार[2] भवसि । किंच शूरइव बलवानिव धृष्णुः धृष्र्षणशीलः तस्मात् च्यवनः तेषां च्यावयिता भवसि । अथ वाध्र्यश्वस्य अग्नेस्तव नाम अग्निर्जातवेदा वैश्वानर इत्यादीनि नामानि नु क्षिप्रं सुमित्रः अहं प्र वोचं प्रब्रवीमि । तस्मात्स्तोऽस्मादियुक्तो भव ॥

समज्र्या पर्वत्या वसूनि दासा वृत्राण्यार्या जिगेथ ।
शूरइव धृष्णुश्च्यवनो जनानां त्वमग्ने पृतनायूँरभि ष्याः ॥ ६ ॥

सम् । अज्र्या । पर्वत्या । वसूनि । दासा । वृत्राणि । आर्या । जिगेथ ।
शूरःऽइव । धृष्णुः । च्यवनः । जनानाम् । त्वम् । अग्ने । पृतनाऽयून् । अभि । स्याः ॥ ६ ॥

१. ग४-त१.२.६.७.८-भ४.६.७-सम्यगदीपयत, त४.५-सम्यगदीपयन्, भ१-सम्यग्दीपति ।
२. ग-शीलमनोयुक्तो° ।

पितेव पुत्रमबिभरुपस्थे त्वामग्ने वध्र्यश्वः सपर्यन् ।
जुषाणो अस्य समिधं यविष्ठोत पूर्वाँ अवनोर्व्राधतश्चित् ॥ १० ॥

पिताऽइव । पुत्रम् । अबिभः । उपऽस्थे । त्वाम् । अग्ने । वध्रिऽअश्वः । सपर्यन् ।
जुषाणः । अस्य । सम्ऽइधम् । यविष्ठ । उत । पूर्वान् । अवनोः । व्राधतः । चित् ॥ १० ॥

हे अग्ने त्वाम् उपस्थे पृथिव्या उपस्थाने उत्तरवेद्यां सपर्यन् । परिचर्याकर्मा । परिचरन् वध्र्यश्वः मम पिता अबिभः धृतवान् हविर्भिः पोषितवानस्मि । कथमिव । पितेव यथा पिता स्वमपि पुत्रं स्थापयति पोषयति वा । 'डुभृञ् धारणपोषणयोः' । लङि[1] तिपि गुणे कृते हल्ङ्यादिना तिपो लोपः । हे यविष्ठ युवतमाग्ने उत अपि च अस्य वध्र्यश्वस्य पितुर्वा मम वा समिधं जुषाणः सेवमानः सन् पूर्वान् प्रत्नान् व्राधतश्चित् बाधकानपि शत्रून् अवनोः अवधीः । वनतिर्हिंसायां भौवादिकः । व्यत्ययेनोप्रत्ययः ॥

शश्वदग्निर्वध्र्यश्वस्य शत्रून्नृभिर्जिगाय सुतसोमवद्भिः ।
समनं चिददहश्चित्रभानोऽव व्राधन्तमभिनद्वृधश्चित् ॥ ११ ॥

शश्वत् । अग्निः । वध्रिऽअश्वस्य । शत्रून् । नृऽभिः । जिगाय । सुतसोमवत्ऽभिः ।
समनम् । चित् । अदहः । चित्रभानो इति चित्रऽभानो ।
अव । व्राधन्तम् । अभिनत् । वृधः । चित् ॥ ११ ॥

सः अग्निः वध्र्यश्वस्य सुतसोमवद्भिः अभिषुतसोमैः । अनुवादकौ मत्वर्थीयः । तैः नृभिः ऋत्विग्भिः शश्वत् सर्वदा शत्रून् जिगाय जितवान् । अथ प्रत्यक्षः । हे चित्रभानो नानातेजस्क चायनीयदीप्तिमन् वाग्ने त्वं समनं चित् । समनमिति संग्रामनाम । तमपि अदहः स्वतेजोभिः । अथ तव स्तोता वध्र्यश्वः वृधश्चित् स्वयं वृद्धो भवन् व्राधन्तं वर्धमानं हिंसकं वा अव अभिनत् अवाङ्मुखं कृत्वा अच्छिनत् । यद्वा त्वमेव तमवाभिनत् । अवाङ्मुखं कृत्वाभिनः अच्छिनः । प्रथममध्यमयोः समानमेतद्रूपम् ॥

अयमग्निर्वध्र्यश्वस्य वृत्रहा सनकात्प्रेद्धो नमसोपवाक्यः ।
स नो अजामीँरुत वा विजामीनभि तिष्ठ शर्धतो वाध्र्यश्व ॥ १२ ॥

अयम् । अग्निः । वध्रिऽअश्वस्य । वृत्रऽहा । सनकात् । प्रऽइद्धः । नमसा । उपऽवाक्यः ।
सः । नः । अजामीन् । उत । वा । विऽजामीन् । अभि । तिष्ठ । शर्धतः । वाध्रिऽअश्व ॥ १२ ॥

वृत्रहा शत्रूणां हन्ता अयमग्निः सनकात् चिरादारभ्य वध्र्यश्वस्य हविषा प्रेद्धः प्रकर्षेण दीपितो भवति । तथा तस्य नमसा नमस्कारेण सह उपवाक्यः उपस्तोतव्यो भवति । हे वाध्र्यश्व वध्र्यश्वकुले मथनेन समुत्पन्नाग्ने सः त्वं नः अस्माकम् अजामीन् अज्ञातीन् शत्रून् उत वा अपि वा शर्धतः हिंसतः विजामीन् विविधान् ज्ञातीनपि अभि तिष्ठ अभिभव ॥ ॥ २० ॥

1. म४-ता-म१.४.६.७.८-सु-लिङि ।

'इमां मे' इत्येकादशर्चं द्वितीयं सूक्तं वाध्र्यश्वस्य सुमित्रस्यार्षं त्रैष्टुभम्। तनूनपाद्वर्जिताः सनराशंसाः समिदादय आप्र्यः प्रत्यृचं देवताः। तथा चानुक्रान्तम्—'इमां म एकादशाप्रम्' इति। वाध्र्यश्वगोत्राणां पशाविदमाप्रीसूक्तम्। सूत्रितं च—'समिद्धो अग्नेति सर्वेषां यथर्षि वा' (आश्व. श्रौ. ३. २) इति ॥

इमां मे अग्ने समिधं जुषस्वेळस्पदे प्रति हर्या घृताचीम् ।
वर्ष्मन्पृथिव्याः सुदिनत्वे अह्नामूर्ध्वो भव सुक्रतो देवयज्या ॥ १ ॥

इमाम् । मे । अग्ने । सम्ऽइधम् । जुषस्व । इळः । पदे । प्रति । हर्य । घृताचीम् ।
वर्ष्मन् । पृथिव्याः । सुदिनऽत्वे । अह्नाम् । ऊर्ध्वः । भव । सुक्रतो इति सुऽक्रतो । देवऽयज्या ॥ १ ॥

हे अग्ने इळस्पदे इळायास्पदे। 'एतद्वा इळायास्पदं यदुत्तरवेदीनाभिः' (ऐ. ब्रा. १. २८) इति ब्राह्मणम्। उत्तरवेद्याम् इमां मे मदीयां समिधं जुषस्व सेवस्व। तथा घृताचीं घृतमञ्चन्तीं स्रुचं प्रति हर्य प्रतिकामयस्व। किंच हे सुक्रतो सुप्रज्ञ पृथिव्याः वर्ष्मन् वर्ष्मणि समुच्छ्रिते पूर्वोक्ते देशे अह्नां सुदिनत्वे तन्निमित्तं देवयज्या देवयागेन हेतुना ऊर्ध्वः ज्वालाभिरुन्नतः भव ॥

आ देवानामग्रयावेह यातु नराशंसो विश्वरूपेभिरश्वैः ।
ऋतस्य पथा नमसा मियेधो देवेभ्यो देवतमः सुषूदत् ॥ २ ॥

आ । देवानाम् । अग्रऽयावा । इह । यातु । नराशंसः । विश्वऽरूपेभिः । अश्वैः ।
ऋतस्य । पथा । नमसा । मियेधः । देवेभ्यः । देवऽतमः । सुसूदत् ॥ २ ॥

देवानामग्रयावा अग्रे गन्ता नराशंसः। 'उभे वनस्पत्यादिषु युगपत्' इति पूर्वोत्तरपदयोः युगपत्प्रकृतिस्वरत्वम्। नरैः शंसनीय एतन्नामकोऽग्निः विश्वरूपेभिः नानारूपैः अश्वैः रोहिदाख्यैः सह इह अस्मिन् यज्ञे आ यातु। आगत्य च मियेधः मेध्यो यज्ञार्हः स्तुतियोग्यो वा देवतमः देवानां मुख्यः सोऽग्निः हविर्वहनयोग्येन ऋतस्य यज्ञस्य पथा मार्गेण नमसा स्तोत्रेण सह देवेभ्यः इन्द्रादिभ्यः सुषूदत् हविः प्रेरयतु ॥

शश्वत्तममीळते दूत्याय हविष्मन्तो मनुष्यासो अग्निम् ।
वहिष्ठैरश्वैः सुवृता रथेना देवान्वक्षि नि षदेह होता ॥ ३ ॥

शश्वत्ऽतमम् । ईळते । दूत्याय । हविष्मन्तः । मनुष्यासः । अग्निम् ।
। अश्वैः । सुऽवृता । रथेन । आ । देवान् । वक्षि । नि । सद । इह । होता ॥ ३ ॥

शश्वत्तमम् अत्यन्तं नित्यम् अग्निं हविष्मन्तः संभृतहविष्काः मनुष्यासः मनुष्याः यजमानाः दूत्याय। 'दूतस्य भागकर्मणी' इति यत्प्रत्ययः। दूतकर्मणे हविर्वहनलक्षणाय तन्निमित्तम् ईळते स्तुवन्ति। स त्वमेवं स्तुतः वहिष्ठैः वोढृतमैः अश्वैः सुवृता सुवर्तनेन रथेन च सह देवान् इन्द्रादीन् आ वक्षि अस्मदीयं यज्ञं प्रत्यावह प्रापय। ततस्त्वं होता सन् इह अस्मिन् यज्ञे नि षद निषीद ॥

वि प्रथतां देवजुष्टं तिरश्चा दीर्घं द्राघ्मा सुरभि भूत्वस्मे ।
अहेळता मनसा देव बर्हिरिन्द्रज्येष्ठाँ उशतो यक्षि देवान् ॥ ४ ॥

वि । प्रथताम् । देवऽजुष्टम् । तिरश्चा । दीर्घम् । द्राघ्मा । सुरभि । भूतु । अस्मे इति ।
अहेळता । मनसा । देव । बर्हिः । इन्द्रऽज्येष्ठान् । उशतः । यक्षि । देवान् ॥ ४ ॥

हे बर्हिर्नामकाग्ने देवजुष्टं देवैः सेवितं तिरश्चा तिर्यग्भावेन तिर्यगासनसिद्धं बर्हिः वि प्रथतां विशेषेण विस्तृतं भवतु । तथा दीर्घं चेदं द्राघ्मा द्राघिष्ठम् । दीर्घशब्दस्येमनिचि 'प्रियस्थिर' इत्यादिना द्राघिरादेशः[1] । अकारस्याकारो धर्मव्यत्ययेन । पश्चाद्विलोपः । द्राघिष्ठं पृथु भवतु । अस्मे अस्मदीयं बर्हिः सुरभि सोमादिहविर्निधानेन सुगन्धं भूतु भवतु । हे देव द्योतमान हे बर्हिः एतन्नामकाग्ने अहेळता । हेळ इति क्रोधनाम । अक्रुध्यता मनसा उशतः हवींषि कामयमानान् इन्द्रज्येष्ठान् इन्द्रप्रधानान् देवान् यक्षि यज पूजय ॥

दिवो वा सानु स्पृशता वरीयः पृथिव्या वा मात्रया वि श्रयध्वम् ।
उशतीर्द्वारो महिना महद्भिर्देवं रथं रथयुर्धारयध्वम् ॥ ५ ॥

दिवः । वा । सानु । स्पृशत । वरीयः । पृथिव्या । वा । मात्रया । वि । श्रयध्वम् ।
उशतीः । द्वारः । महिना । महत्ऽभिः । देवम् । रथम् । रथऽयुः । धारयध्वम् ॥ ५ ॥

हे द्वारः एतन्नामधेया देव्यः यूयं दिवो वा[2] । वाशब्दश्चार्थे । दिवश्च सानु समुच्छ्रितं वरीयः उरुतरं स्थानं स्पृशत उन्नता भवतेत्यर्थः । 'यद्वृत्तयोगे प्रथमा' इति न निघातः । पृथिव्याः[3] च[2] यावती मात्रास्ति तावत्या मात्रया वि श्रयध्वं विस्तृता भवत । उशतीः देवान् कामयमाना यूयं रथयुः । 'सुपां सुलुक्' इति जसः सुः । रथकामाः सत्यः महिना महिम्ना महद्भिः देवैरधिष्ठितम् अत एव देवं द्योतमानं रथं रमणसाधनं धारयध्वं धारयत ॥ ॥२१॥

देवी दिवो दुहितरा सुशिल्पे उषासानक्ता सदतां नि योनौ ।
आ वां देवास उशती उशन्त उरौ सीदन्तु सुभगे उपस्थे ॥ ६ ॥

देवी इति । दिवः । दुहितरा । सुशिल्पे इति सुऽशिल्पे । उषसानक्ता । सदताम् । नि । योनौ ।
आ । वाम् । देवासः । उशती इति । उशन्तः । उरौ । सीदन्तु । सुभगे इति सुऽभगे । उपऽस्थे ॥ ६ ॥

देवी द्योतमाने दिवः द्युलोकस्य दुहितरा दुहितरौ सुशिल्पे शोभनरूपे उषासानक्ता उषाश्च नक्तं चाहोरात्रौ योनौ यज्ञस्य स्थाने नि सदताम् निषीदताम् । हे उशती उशत्यौ कामयमाने हे सुभगे शोभनधने हे देव्यौ वां युवयोः उरौ विस्तीर्णे उपस्थे समीपस्थे स्थाने उशन्तः हवींषि कामयमानाः देवासः देवाः आ सीदन्तु उपविशन्तु ॥

ऊर्ध्वो ग्रावा बृहदग्निः समिद्धः प्रिया धामान्यदितेरुपस्थे ।
पुरोहितावृत्विजा यज्ञे अस्मिन् विदुष्टरा द्रविणमा यजेथाम् ॥ ७ ॥

---

१. ग-त-द्राघि इत्यादेशः । २. भ-'वा' नास्ति । ३. ग-त-मु-किंच पृथिव्याश्च ।

ऊर्ध्वः । ग्रावा । बृहत् । अग्निः । सम्ऽइद्धः । प्रिया । धामानि । अदितेः । उपऽस्थे ।
पुरःऽहितौ । ऋत्विजा । यज्ञे । अस्मिन् । विदुःऽतरा । द्रविणम् । आ । यजेथाम् ॥ ७ ॥

ग्रावा सोमाभिषवाय यदा ऊर्ध्वः उन्नतो भवति यदा च बृहत् महान् अग्निः समिद्धः हविर्भिः सम्यग्दीप्तो भवति तथा प्रियाणि देवानां सोमादिहविष्प्रदानेन प्रीणयितॄणि धामानि हविषां धारकाणि यज्ञपात्राणि अदितेः पृथिव्याः उपस्थे यज्ञसदने यदासादितानि भवन्ति तदानीं हे ऋत्विजौ दैव्यौ पुरोहितौ[1] होतारौ पुरतो निहितौ विदुष्टरा । छान्दसं संप्रसारणम् । विद्वत्तमौ युवाम् अस्मिन् यज्ञे द्रविणं धनम् आ यजेथाम् । यजिर्दानार्थः । अस्मभ्यमाभिमुख्येन प्रयच्छतम् ॥

तिस्रो देवीर्बर्हिरिदं वरीय आ सीदत चकृमा वः स्योनम् ।
मनुष्वद्यज्ञं सुधिता हवींषीळा देवी घृतपदी जुषन्त ॥ ८ ॥

तिस्रः । देवीः । बर्हिः । इदम् । वरीयः । आ । सीदत । चकृम । वः । स्योनम् ।
मनुष्वत् । यज्ञम् । सुऽधिता । हवींषि । इळा । देवी । घृतऽपदी । जुषन्त ॥ ८ ॥

हे तिस्रो देवीः इळाद्यात्मिका देव्यः वरीयः उरुतरम् इदं बर्हिः आ सीदत । 'कालाध्वनोः०' इति द्वितीया । अत्यन्तं तस्मिन्निषीदत । कुत एतत् तत्राह । वः युष्मदर्थं स्योनं निर्मितमिदं चकृम वयं कृतवन्तः । वाक्यभेदादनिघातः । इळा एतन्नामिका देवी द्योतमाना सरस्वती घृतपदी दीप्तपदोपेता भारती च एताः मनुष्वत् मनोर्यज्ञे यथा हवींष्यसेवन्त तद्वदस्मदीयं यज्ञं सुधिता सुष्ठु निहितानि हवींषि च जुषन्त सेवन्ताम् ॥

त्वाष्ट्रस्य पशोर्वपायागस्य 'देव त्वष्टः' इति याज्या । सूत्रितं च—'देव त्वष्टर्यद्ध चारुत्व मानट् पिशङ्गरूपः सुभरो वयोधाः' (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति ॥

देव त्वष्टर्यद्ध चारुत्वमानड्यदङ्गिरसामभवः सचाभूः ।
स देवानां पाथ उप प्र विद्वानुशन्यक्षि द्रविणोदः सुरत्नः ॥ ९ ॥

देव । त्वष्टः । यत् । ह । चारुऽत्वम् । आनट् । यत् । अङ्गिरसाम् । अभवः । सचाऽभूः ।
सः । देवानाम् । पाथः । उप । प्र । विद्वान् । उशन् । यक्षि । द्रविणःऽदः । सुऽरत्नः ॥ ९ ॥

हे देव त्वष्टः एतन्नामक त्वं यत् चारुत्वं हविर्भिः कल्याणरूपत्वम् आनट् प्राप्तवानसि । अश्नोतेर्लिङि तत्प्रत्ययस्य लुक् । यत् च त्वम् अङ्गिरसाम् अस्माकं सचाभूः सहभावी सहायः अभवः । हे द्रविणोदः धनस्य दातः अत एव सुरत्न सुधनः सः त्वम् उशन् हवींषि कामयमानः सन् विद्वान् अस्येदमस्येदमिति प्रजानन् देवानां पाथः अन्नम् उप यक्षि उपयज । तेभ्यः प्रयच्छ ॥

वनस्पतिस्तोमे निष्केवल्ये 'वनस्पते रशनया' इत्येषा सूक्तमुखीया । सूत्रितं च—'देवेभ्यो वनस्पते हवींषि वनस्पते रशनया नियूयेति सूक्तमुखीयाः' (आश्व. श्रौ. ९. ५) इति ॥

१. ग-त-प्र–होतारौ पुरोहितौ ।

वन॑स्पते रश॒नया॑ नि॒यूया॑ दे॒वानां॒ पाथ॒ उप॑ वक्षि वि॒द्वान् ।
स्वदा॑ति दे॒वः कृ॒णव॑द्ध॒वींष्यव॑तां॒ द्यावा॑पृथि॒वी हवं॑ मे ॥ १० ॥

वन॑स्पते । र॒श॒नया॑ । नि॒ऽयूय॑ । दे॒वाना॑म् । पाथ॑ः । उप॑ । व॒क्षि॒ । वि॒द्वान् ।
स्वदा॑ति । दे॒वः । कृ॒णव॑त् । ह॒वींषि॑ । अव॑ताम् । द्यावा॑पृथि॒वी इति॑ । हव॑म् । मे॒ ॥ १० ॥

हे वनस्पते वनस्पतिविकार यूप विद्वान् जानानस्त्वं रशनया रज्ज्वा नियूय बद्ध्वा परिव्याय पाथः अन्नं देवानाम् इन्द्रादीनाम् उप वक्षि उपवह प्रापय । ततः देवः वनस्पतिः स्वदाति हविष्प्रापणेन स्वदयतु । तथा हवींषि अस्माभिर्दत्तानि कृणवत् देवानां करोतु । तथा मे मदीयं हवं देवविषयाह्वानं द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ अवतां रक्षताम् ॥

आग्ने॑ वह॒ वरु॑णमि॒ष्टये॑ न॒ इन्द्रं॑ दि॒वो म॒रुतो॑ अ॒न्तरि॑क्षात् ।
सीद॑न्तु ब॒र्हिर्विश्व॒ आ यज॑त्राः॒ स्वाहा॑ दे॒वा अ॒मृता॑ मादयन्ताम् ॥ ११ ॥

आ । अ॒ग्ने॒ । व॒ह॒ । वरु॑णम् । इ॒ष्टये॑ । नः॒ । इन्द्र॑म् । दि॒वः । म॒रुतः॑ । अ॒न्तरि॑क्षात् ।
सीद॑न्तु । ब॒र्हिः । विश्वे॑ । आ । यज॑त्राः । स्वाहा॑ । दे॒वाः । अ॒मृताः॑ । मा॒द॒य॒न्ता॒म् ॥ ११ ॥

हे अग्ने त्वं नः अस्माकम् इष्टये यागाय इन्द्रं वरुणं च मरुतः च दिवः द्युलोकात् अन्तरिक्षात् च अस्मदीयं यज्ञम् आ वह प्रापय । आगमास्ते यजत्राः यष्टव्याः विश्वे सर्वे देवाः बर्हिः आ सीदन्तु तत्रासीना भवन्तु । ततः अमृताः मरणधर्मरहिताः देवाः स्वाहा स्वाहाकारेण दत्तैर्हविर्भिः मादयन्ताम् आत्मानं मादयन्तु ॥ ॥ २२ ॥

'बृहस्पते' इत्येकादशर्चं तृतीयं सूक्तम् आङ्गिरसस्य बृहस्पतेरार्षम् । नवमी जगती शिष्टा दश त्रिष्टुभः । अनेन सूक्तेनर्षिः परमपुरुषार्थसाधनं परमब्रह्मज्ञानं स्तुतवान् । अतस्तद्देवत्यमिदम् । उक्तं हि बृहद्देवतायां— 'सुज्योतिः परमं ब्रह्म यद्योगात्समुपाश्नुते । तज्ज्ञानमभितुष्टाव सूक्तेनाथ बृहस्पतिः' (बृहद्दे. ७. १०९) इति । अनुक्रान्तं च— 'बृहस्पते बृहस्पतिर्ज्ञानं तुष्टाव नवमी जगती' इति । सूक्तविनियोगो गतः । दैवसुवां हविःषु बृहस्पतिर्वाचस्पतिरित्यस्य प्रथमानुवाक्या । सूत्रितं च— 'बृहस्पते प्रथमं वाचो अग्रं हंसैरिव सखिभिर्वावदद्भिः' (आश्व. श्रौ. ४. ११) इति ॥

बृह॑स्पते प्रथ॒मं वा॒चो अग्रं॒ यत्प्रैर॑त नाम॒धेयं॒ दधा॑नाः ।
यदे॑षां॒ श्रेष्ठं॒ यद॑रि॒प्रमासी॑त्प्रे॒णा तदे॑षां॒ निहि॑तं॒ गुहा॒विः ॥ १ ॥

बृह॑स्पते । प्र॒थ॒मम् । वा॒चः । अग्र॑म् । यत् । प्र । ऐर॑त । ना॒म॒ऽधेय॑म् । दधा॑नाः ।
यत् । ए॒षा॒म् । श्रेष्ठ॑म् । यत् । अ॒रि॒प्रम् । आसी॑त् ।
प्रे॒णा । तत् । ए॒षा॒म् । नि॒ऽहि॑तम् । गुहा॑ । आ॒विः ॥ १ ॥

बृहस्पतिरनेन सूक्तेन विदितवेदार्थान् बालान् दृष्ट्वा स्मयमानः[1] स्वात्मानं संबोध्याह । हे बृहस्पते अन्तरात्मन् प्रथमम् उत्पत्त्यनन्तरमितरवागुच्चारणात्प्रागेव नामधेयं नाम दधानाः

1. ग-टी-मु-विस्मयमानः ।

पदार्थेषु निदधाना बालाः ᵛयत् ᵛप्रैरत प्रेरितवन्तः तत् ᵛवाचोऽग्रं भवति । यद्यत नामधेयादिकं वाक्यं पूर्वमभिधाय पश्चात्तया वाचो वदिष्यन्ति खलु तस्मात्तद्वाचोऽग्रम् । अस्यां दशायामवस्थितान् बालान् पश्य । तथेदानीम् ᵛएषां ᵛश्रेष्ठं प्रशस्यतमं ᵛयत् यच्च ᵛअरिप्रं पापरहितं वेदार्थज्ञानम् ᵛआसीत् ᵛएषां तज्ज्ञानं ᵛगुहा गुहायां ᵛनिहितं गोप्यं ᵛतत् ᵛप्रेणा । मकारलोपश्छान्दसः । प्रेम्णाविर्भवति । वेदाभ्यासकाले सरस्वती स्वार्थमेभ्यः प्रकाशयतीत्यर्थः । एवं विस्मये ' बृहस्पते प्रथमं वाचो अग्रम् ' (ऐ. आ. १. ३. ४) इत्यादिकमारण्यकमनुसंधेयम् ॥

सक्तु॑मिव॒ तित॑उना पु॒नन्तो॒ यत्र॒ धीरा॒ मन॑सा॒ वाच॒मक्र॑त ।
अत्रा॒ सखा॑यः स॒ख्यानि॑ जानते भ॒द्रैषां॑ ल॒क्ष्मीर्निहि॒ताधि॑ वा॒चि ॥ २ ॥

सक्तु॑म्ऽइव । तित॑उना । पु॒नन्त॑ । यत्र॑ । धीराः॑ । मन॑सा । वाच॑म् । अक्र॑त ।
अत्र॑ । सखा॑यः । स॒ख्यानि॑ । जा॒न॒ते॒ । भ॒द्रा । ए॒षा॒म् । ल॒क्ष्मीः॑ । निऽहि॑ता । अधि॑ । वा॒चि ॥ २ ॥

ᵛतितउना । परिपूयतेऽनेनेति । यद्वा । तता विस्तृता तुन्नवती अस्तीति तितउः । ' तनोतेर्डउः सन्वच्च ' (उ. सू. ५. २२) इति डउप्रत्ययः । सन्वद्भावादित्वम् । उक्तनिर्वचनेन सूर्पेण ᵛसक्तुमिव यथा कश्चित्सक्तुं दुर्धावं पुनाति तद्वत् प्रकृतिनः प्रत्ययतश्च शब्दाञ्जुन्पुनन्तः ᵛधीराः धीमन्तो विद्वांसः ᵛयत्र यस्मिन् काले विद्वत्संघे वा ᵛमनसा प्रज्ञायुक्तेन ᵛवाचमक्रत अकृषत कुर्वन्ति । करोतेर्लुङि रूपम् । ᵛअत्र तत्र काले ᵛसखायः समानख्यानाः शास्त्रादिविषयज्ञानास्ते ᵛसख्यानि तेषु भवानि ज्ञानानि ᵛजानते जानन्ति । यद्वा । सखायो वाचा सहभूतास्ते तस्यास्तस्या वाचः सख्यानि जानन्ति । वाक्यसुक्तानभ्युदयांल्लभन्त इत्यर्थः । तस्मात् ᵛएषां ᵛवाचि ᵛभद्रा कल्याणी ᵛनिहिता ᵛलक्ष्मीः भवति । अधिः सप्तम्यर्थद्योतकः । अर्थज्ञानं वाचि पश्याम इत्यर्थः । ' तितउ परिपवनं भवति ततवद्वा तुन्नवद्वा तिलमात्रतुन्नमिति वा सक्तुमिव तितउना ' (निरु. ४. १०) इत्यादि निरुक्तमनुसंधेयम् ॥

वाग्देवत्यपशोर्वपापुरोडाशयोः ' यज्ञेन वाचः ' इत्यादिके द्वे क्रमेण याज्ये । सूत्रितं च—' यज्ञेन वाचः पदवीयमायन्निति द्वे देवीं वाचमजनयन्त देवाः ' (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति ॥

य॒ज्ञेन॑ वा॒चः प॑द॒वीय॑मायन् तामन्व॑विन्द॒न्नृषि॑षु॒ प्रवि॑ष्टाम् ।
तामा॒भृत्या॒ व्य॑दधुः पुरु॒त्रा तां स॒प्त रे॒भा अ॒भि सं न॑वन्ते ॥ ३ ॥

य॒ज्ञेन॑ । वा॒चः । प॒द॒ऽवीय॑म् । आ॒य॒न् । ताम् । अनु॑ । अ॒वि॒न्द॒न् । ऋषि॑षु । प्रऽवि॑ष्टाम् ।
ताम् । आ॒ऽभृत्य॑ । वि । अ॒द॒धुः॒ । पु॒रु॒ऽत्रा । ताम् । स॒प्त । रे॒भाः । अ॒भि । सम् । न॒व॒न्ते॒ ॥ ३ ॥

विदितार्था धीराः ᵛपदवीयम् । वेतेः ' अचो यत् ' । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वाद्गुणाभावः । पदेन गन्तव्यः पन्थाः पदवीयः । ते ᵛवाचः मार्गं ᵛयज्ञेन ᵛआयन् प्राप्तवन्तः । ᵛऋषिषु अतीन्द्रियार्थदर्शिषु ᵛप्रविष्टां ᵛतां वाचम् ᵛअन्वविन्दन् अलभन्त । अनन्तरं ᵛतां वाचम् ᵛआभृत्य आहृत्य ᵛपुरुत्रा बहुषु देशेषु ᵛव्यदधुः व्यकार्षुः । सर्वान् मनुष्यानध्यापयामासुरित्यर्थः । एतादृशीं वाचं[1] ᵛरेभाः शब्दायमानाः पक्षिणः पक्षिरूपाणि गायत्र्यादीनि ᵛसप्त छन्दांसि ᵛअभि ᵛसं ᵛनवन्ते अभितः संगच्छन्ते ॥

---

१. मत्र४.५–तौ वाचं; त१.२.३.७–तौ सप्त ।

उत त्वः पश्यन्न ददर्श वाचमुत त्वः शृण्वन्न शृणोत्येनाम् ।
उतो त्वस्मै तन्वं वि सस्रे जायेव पत्य उशती सुवासाः ॥ ४ ॥

उत । त्वः । पश्यन् । न । ददर्श । वाचम् । उत । त्वः । शृण्वन् । न । शृणोति । एनाम् ।
उतो इति । त्वस्मै । तन्वम् । वि । सस्रे । जायाऽइव । पत्ये । उशती । सुऽवासाः ॥ ४ ॥

त्वशब्द एकवाची । एकः । उतशब्दोऽप्यर्थे । पश्यन् अपि मनसा पर्यालोचयन्नपि वाचं न ददर्श दर्शनफलाभावान्न पश्यति । त्वः एकः शृण्वन् अपि एनां वाचं न शृणोति श्रवणफलाभावात् । इत्यर्धेनार्धेन अविद्वानभिहितः । तृतीयपादेन विदितवेदार्थमाह । त्वस्मै एकस्मै अपि तन्वम् आत्मीयं शरीरं वि सस्रे स्वयं वाग्विविधं गमयति । आत्मानं विवृणुते प्रकाशयतीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । जायेव यथा उशती संभोगं कामयमाना सुवासाः शोभनवसना जाया पत्ये भर्त्रे ऋतुकाले संभोगार्थं स्वयमात्मानं विवृणुते । तद्वदेनां पश्यति शृणोति चेति विदितवेदार्थस्य प्रशंसा । ‘अप्येकः पश्यन्न पश्यति वाचम्’ (निरु. १. १९) इत्यादि निरुक्तमत्र द्रष्टव्यम् ॥

उत त्वं सख्ये स्थिरपीतमाहुर्नैनं हिन्वन्त्यपि वाजिनेषु ।
अधेन्वा चरति माययैष वाचं शुश्रुवाँ अफलामपुष्पाम् ॥ ५ ॥

उत । त्वम् । सख्ये । स्थिरऽपीतम् । आहुः । न । एनम् । हिन्वन्ति । अपि । वाजिनेषु ।
अधेन्वा । चरति । मायया । एषः । वाचम् । शुश्रुऽवान् । अफलाम् । अपुष्पाम् ॥ ५ ॥

त्वम् उत एकमपि सख्ये विदुषां संसदि । या मत्कथा सा सखिकर्मत्वात्सख्यमित्युच्यते । सा च वाचा क्रियते । अतो वाक्संबन्धाद्वाक्सख्ये स्थिरपीतम् । मधु यस्य हृदये स्थिरं भवति । यद्वा स्थिरपीतं[1] स्थिरप्राप्तिम् । आहुः । यद्वा । तस्मिन्ज्ञातार्थमाहुः । लोके यथा ज्ञातार्थं पुरुषं पीतार्थमिति वदन्ति । किंच एनं विज्ञातार्थं पुरुषं वाजिनेषु । वाक् इना ईश्वरा येषां[2] ते वाजिनाः अर्थाः वाच आयत्ताः खलु । वाज्ञेयेष्वर्थेषु न अपि हिन्वन्ति । अपिशब्दोऽप्यर्थे । केचिदपि नानुगच्छन्ति । अयमेवातिशयेन विद्वानित्यर्थः । यद्वा । वाजिनेषु सारभूतेषु निरूपणीयेष्वर्थेष्वेनं न हिन्वन्ति न बहिः कुर्वन्ति । एनं पुरस्कृत्यैव सर्वं वेदार्थं विचारयन्तीत्यर्थः । इत्यर्धर्चेन[3] प्रशस्तः । अनन्तरमुत्तरार्धेन केवलपाठको निन्द्यते । एषः अविज्ञातार्थः पुरुषः अधेन्वा धेनुत्वविवर्जितया कामानामदोग्ध्र्या देवमनुष्यस्थानेषु वाक्प्रतिरूपया मायया चरति । किं कुर्वन् । अफलाम् अपुष्पाम् । वाचोऽर्थः पुष्पफलम् । अर्थवर्जिताम् । यद्वा । वाचोऽर्थौ याज्ञदैवते । यज्ञे भवं ज्ञानं याज्ञं देवतासु भवं ज्ञानं दैवतम् । तद्वर्जितां कर्मादिविषयज्ञानवर्जितां वाचं शुश्रुवान् । केवलं पाठमात्रेणैव श्रुतवान् स चरति । यथा वन्ध्या पीना गौः किं प्रोणमात्रं क्षीरं दोग्धीति मायामुत्पादयन्ती चरति यथा वन्ध्यो वृक्षोऽकाले पल्लवादियुक्तः सन् पुष्प्यति फलतीति भ्रान्तिमुत्पादयंस्तिष्ठति तथा पाठं ब्रुवाणः चरतीत्यर्थः । ‘अप्येकं वाक्सख्ये स्थिरपीतम्’ (निरु. १.२०) इत्यादि निरुक्तमत्रानुसंधेयम् ॥ ॥२३॥

यस्तित्याज सचिविदं सखायं न तस्य वाच्यपि भागो अस्ति ।
यदीं शृणोत्यलकं शृणोति नहि प्रवेद सुकृतस्य पन्थाम् ॥ ६ ॥

१. ता३-मु–स्थिरपीतं पीतं । २ भ–येषामर्थानां । ३. ता४.५.६.८–अ१.१.६.८–इत्यर्थः ।

यः । तित्याज । सचिऽविदम् । सखायम् । न । तस्य । वाचि । अपि । भागः । अस्ति ।
यत् । ईम् । शृणोति । अलकम् । शृणोति । नहि । प्रऽवेद । सुऽकृतस्य । पन्थाम् ॥ ६ ॥

सचिविदम् । सचिशब्दः सखिवाची । सखिविदम् । योऽध्येता स वेदस्य सखा संप्रदायोच्छेदनिवारकत्वेन वेदं प्रत्युपकारित्वात् । तादृशमुपकारिणमध्येतारं वेत्तीति सचिवित् । तमभिज्ञं सखायम् अध्येतॄणां पुरुषाणां स्वार्थबोधनेनोपकारित्वात्सखिभूतं वेदं यः पुमान् तित्याज तत्याज परार्थविनियोगेन परित्यजति । त्यजतेर्लिटि 'अपस्पृधेथामानृचुः' इत्यादिना निपातितः । तस्य पुरुषस्य वाचि सर्वस्यां लौकिक्यां शास्त्रीयायां वाच्यपि भागः भजनीयः कश्चिदर्थः न अस्ति । ईम् अयं पुरुषः यत् वेदव्यतिरिक्तं शृणोति तत् अलकम् अलीकं व्यर्थमेव शृणोति । हि यस्मात्कारणात् सुकृतस्य पन्थां पन्थानं न प्रवेद अध्ययनराहित्यादनुष्ठानमार्गं न जानाति । तस्मात्तदीयश्रवणमपि निष्फलमित्यर्थः । द्वितीयचतुर्थपादयोरभिप्राय आरण्यके दर्शितः 'न तस्य वाच्यपि भागोऽस्ति' (ऐ. आ. ३. २. ४) इत्यादिना । तथा 'तं योऽनूचानमभ्यागो वाचि भवत्यभागो नाके तदेषाऽभ्युक्ता' (तै. आ. २. १५. ५) इत्यध्वर्युभिश्च ॥

अक्षण्वन्तः कर्णवन्तः सखायो मनोजवेष्वसमा बभूवुः ।
आदघ्नास उपकक्षास उ त्वे ह्रदाइव स्नात्वा उ त्वे ददृश्रे ॥ ७ ॥

अक्षण्ऽवन्तः । कर्णऽवन्तः । सखायः । मनःऽजवेषु । असमाः । बभूवुः ।
आदघ्नासः । उपऽकक्षासः । उँ इति । त्वे । ह्रदाःऽइव । स्नात्वाः । उँ इति । त्वे । ददृश्रे ॥ ७ ॥

अक्षण्वन्तः अक्षिमन्तः । 'छन्दस्यपि दृश्यते' इत्यक्षिशब्दादनङ् । 'अनो नुट्' इति नुट् । अनेन दृश्यते सर्वमित्यक्षि । यद्वा । तैजसत्वात् अन्येभ्योऽङ्गेभ्यो[1] व्यक्ततरम् । तथा च श्रूयते—'तस्मादेते व्यक्ततरे इव' इति । तादृशाक्षियुक्ताः कर्णवन्तः । कर्णौ निकृन्तद्वारः । गर्भावस्थायामेव केनापि निर्मितबिल इत्यर्थः । यद्वा शरीरस्य विस्तीर्णौ वोर्ध्वं गते उर्ध्वं स्थिते । कर्णविलक्षणाकाशवन्तः । तथा चाम्नायते—'अवक्रान्ती इव वै उदगन्ताम्' इति । तादृशाः सखायः । समानं ख्यानं ज्ञानं येषामिति सखायः । तेषु बाह्येषु बाह्येन्द्रियेषु समानज्ञाना इत्यर्थः । ते मनोजवेषु । मनसा गम्यन्ते ज्ञायन्त इति मनोजवाः प्रज्ञायाः । तेषु असमाः अतुल्याः बभूवुः भवन्ति । तेषु मध्ये केचित् आदघ्नासः । आस्यशब्दस्य पृषोदरादित्वादाकारादेशः । आस्यदघ्ना आस्यप्रमाणोदका ह्रदा इवेति मध्यमप्रज्ञानाह । अथ त्वे एके । मर्यादायामाङ् । असः सौभावः । उपकक्षासः । कक्षसमीपप्रमाणोदका ह्रदा इव । अल्पोदका इत्यर्थः । अनेनाल्पप्रज्ञानाह । तथा त्वे एके स्नात्वाः । स्नातेः कृत्यार्थे त्वन्प्रत्ययः (पा. सू. ३.४.१४) । स च 'अर्हे कृत्यतृचश्च' (पा. सू. ३.३.१६९) इत्यर्हार्थे च भवति । स्नानार्हाः अगाधोदकाः ह्रदाइव ददृश्रे दृश्यन्ते । अनेन महाप्रज्ञानाह । उः पूरणः । 'अक्षिमन्तः कर्णवन्तः सखायोऽक्षि चष्टेः' (निरु. १. ९) इत्यादिकं निरुक्तमत्र द्रष्टव्यम् ॥

हृदा तष्टेषु मनसो जवेषु यद्ब्राह्मणाः संयजन्ते सखायः ।
अत्राह त्वं वि जहुर्वेद्याभिरोहब्रह्माणो वि चरन्त्यु त्वे ॥ ८ ॥

हृदा । तष्टेषु । मनसः । जवेषु । यत् । ब्राह्मणाः । सम्ऽयजन्ते । सखायः ।
अत्र । अह । त्वम् । वि । जहुः । वेद्याभिः । ओहऽब्रह्माणः । वि । चरन्ति । उँ इति । त्वे ॥ ८ ॥

१. ग–अन्येभ्यो द्वारेभ्यो ।

सखायः समानख्यानाः ब्राह्मणाः हृदा बुद्धिमतां हृदयेन तष्टेषु निश्चितेषु परिकल्पितेषु मनसो जवेषु गन्तव्येषु वेदार्थेषु गुणदोषनिरूपणाः यत्[1] यदा[1] संयजन्ते संगच्छन्ते । यजिरत्र संगतिकरणवाची[2] । अत्र अस्मिन् ब्राह्मणसंघे त्वम् अविज्ञातार्थमेकं पुरुषं वेद्याभिः वेदितव्याभिः विद्याभिः प्रवृत्तिभिर्वा वि जहुः विशेषेण परित्यजन्ति । अह इति विनिश्चये । ओहब्रह्माणः । ऊहमानं यत्र विद्याश्रुतिमतिबुद्धिलक्षणं येषां ते तथोक्ताः । तादृशास्त एके विद्वांसः वि चरन्ति यथाकामं वेदार्थेषु निश्चयार्थं प्रवर्तन्ते । उः प्रसिद्धौ । 'हृदा तष्टेषु मनसो प्रजवेषु' (निरु. १३. १३) इत्यादिकं निरुक्तं द्रष्टव्यम् ॥

इमे ये नार्वाङ् न परश्चरन्ति न ब्राह्मणासो न सुतेकरासः ।
त एते वाचमभिपद्य पापया सिरीस्तन्त्रं तन्वते अप्रजज्ञयः ॥ ९ ॥

इमे । ये । न । अर्वाक् । न । परः । चरन्ति । न । ब्राह्मणासः । न । सुतेऽकरासः ।
ते । एते । वाचम् । अभिऽपद्य । पापया । सिरीः । तन्त्रम् । तन्वते । अप्रऽजज्ञयः ॥ ९ ॥

अनया वेदार्थानभिज्ञा निन्द्यन्ते । इमे ये अविद्वांसः अर्वाक् अर्वाचीनमधोभागेऽस्मिँल्लोके ब्राह्मणैः सह न चरन्ति ये परः परस्तात् देवैः सह न चरन्ति ते ब्राह्मणासः ब्राह्मणाः वेदार्थतत्पराः न भवन्ति । तथा सुतेकरासः । सोमं सुतमभिषुतं कुर्वन्तीति सुतेकरा ऋत्विजः । तेऽपि न भवन्ति । अप्रजज्ञयः । जानातेः[3] 'आदृगमहनः[4]' इति किप्रत्ययः । अविद्वांसः त एते मनुष्याः वाचं लौकिकीम् अभिपद्य प्राप्य तया पापया पापकारिण्या वाचा युक्तास्ते सिरीः । 'छन्दसीवनिपौ' इतीप्रत्ययः । 'सुपां सुलुक्' इति जसः सुः । सीरिणो भूत्वा तन्त्रं कृषिलक्षणं तन्वते विस्तारयन्ति । कुर्वन्तीत्यर्थः । सर्वथा वेदार्थो ज्ञेय इत्यभिप्रायः ॥

सोमप्रवहणे[4] 'सर्वे नन्दन्ति' इत्येषा । सूत्रितं च—'सोम यास्ते मयोभुव इति तिस्रः सर्वे नन्दन्ति यशसागतेन' (आश्व. श्रौ. ५. ४) इति ॥

सर्वे नन्दन्ति यशसागतेन सभासाहेन सख्या सखायः ।
किल्बिषस्पृत्पितुषणिर्ह्येषामरं हितो भवति वाजिनाय ॥ १० ॥

सर्वे । नन्दन्ति । यशसा । आऽगतेन । सभाऽसहेन । सख्या । सखायः ।
किल्बिषऽस्पृत् । पितुऽसनिः । हि । एषाम् । अरम् । हितः । भवति । वाजिनाय ॥ १० ॥

सखायः समानख्यानाः समानज्ञाना सर्वे सभ्या मनुष्याः सभासहेन[5] सभां सोढुं समर्थेन सख्या ऋत्विजां सखिभूतेन यज्ञं प्रति आगतेन यशसा यशस्विना सोमेन हेतुना नन्दन्ति हृष्टा भवन्ति । स हि स एव सोमः एषां जनानां किल्बिषस्पृत् । यः स्वसकाशादन्यः पुरुषः श्रेष्ठतामश्नुते[6] स किल्बिषं भवति बाध्यत्वेन । यथा पापं सदाचारैः बाधितव्यं[7] भवति तद्वत् । पापरूपस्य शत्रोर्बाधकः । यद्वा । यज्ञे सोऽध्वनुप्रवचनाकरणेन यत्किल्बिषमेषां जायते तथो[8] बाधते स किल्बिषस्पृत् । तथा त्वं पितुषणिः । पितुरित्यन्ननाम दक्षिणा वा । तमन्नेन सोमेन

१. त-म-सु—यथा । २. ग-म-सु—संगतकरणवाची । ३. ग४-त१.२.४.६.८—ज्ञातेः । ४. ग४-त१.२.३.६.७.८-म-सु—सोमप्रवणे; त४—सोमप्रवाहणे; त५—सोमप्रवाहा । ५. ग४-त-म२.६.८-सु—सभासाहेन । ६. ग४—यः श्रेष्ठत्वमश्नुते, त-म—यः श्रेष्ठतामश्नुते । ७. ग—बाधितं । ८. ग-त-म—तं यो ।

सखीति यजमानः संभवत इति तात्पर्यः । तेषामयदक्षिणादातेत्यर्थः । किंच हितः पात्रेषु निहितः सोमः वाजिनाय । इन्द्रियं वीर्यं वाजिनम् । तेषां वीर्याय तत्कर्तुम् अरम् अलं पर्याप्तः समर्थो भवति । 'सर्वे नन्दन्ति यशसागतेनेत्यन्वाह यशो वै सोमो राजा' इत्यादिकम् 'इन्द्रियं वै वीर्यं वाजिनमाजरसं हास्मै वाजिनं नापच्छिद्यते' इत्यन्तं ब्राह्मणमत्रानुसंधेयम् (ऐ. ब्रा. १. १३) ॥

ऋचां त्वः पोषमास्ते पुपुष्वान् गायत्रं त्वो गायति शक्वरीषु ।
ब्रह्मा त्वो वदति जातविद्यां यज्ञस्य मात्रां वि मिमीत उ त्वः ॥ ११ ॥

ऋचाम् । त्वः । पोषम् । आस्ते । पुपुष्वान् । गायत्रम् । त्वः । गायति । शक्वरीषु ।
ब्रह्मा । त्वः । वदति । जातऽविद्याम् । यज्ञस्य । मात्राम् । वि । मिमीते । ऊँ इति । त्वः ॥ ११ ॥

अनया होत्रादृत्विक्कर्मणां विनियोगमाचष्टे । त्वः एको होता ऋचां पोषं यथाविधि कर्मणि प्रयोगं पुपुष्वान् । एको धातुरनुवादार्थः । बह्वीर्ऋचः पुष्यन् शंसन् आस्ते । त्वः एक उद्गाता शक्वरीषु । शक्वर्य ऋचः । आभिर्ऋग्भिर्वृत्रं हन्तुमिन्द्रः समर्थोऽभूदिति शक्वर्यः[1] । तासु गायत्रं साम गायति । त्वः एकः ब्रह्मा च जातविद्यां जाते जाते कर्तव्ये प्रायश्चित्तादौ वेदविद्यां यथार्थं वदति । ब्रह्मा हि सर्वं वेदितुं योग्यो भवति खलु । 'वादिलोपे विभाषा' इति न नियतः । त्वः एकोऽध्वर्युश्च यज्ञस्य मात्रां यज्ञो यया मीयतेऽभिषवग्रहणादिकया क्रियया तां मात्रां यज्ञशरीरं वि मिमीते अत्यर्थं निर्मिमीते । 'ऋचामेकः पोषमास्ते पुपुष्वान् होतर्गर्चनी' (निरु. १. ८) इत्यादिनिरुक्तानुसारेणार्थोऽभ्यधायि । एवं बृहस्पतिर्विदितवेदार्थे[2] सुहृद ॥ ॥ २४ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरसायणाचार्य-
विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्येऽष्टमाष्टके द्वितीयोऽध्यायः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥
प्राज्ञः श्रीसायणाचार्यो व्याख्याय परमेऽष्टके ।
स्फुटं द्वितीयमध्यायं तृतीयं व्यनुगुणतः ॥

तत्र 'देवानाम्' इति नवर्चमनुवाकापेक्षया चतुर्थं सूक्तमानुष्टुभं वैश्वदेवत्यम् । लोकनामकः पुत्रो बृहस्पतिराङ्गिरस एव वा बृहस्पतिर्ऋषिः । अथवा दक्षस्य दुहिताऽदितिर्ऋषिः । तथा चानुक्रान्तं— 'देवानां नव लौक्यो वा बृहस्पतिराङ्गिरसो वा दाक्षायण्यदितिर्वा देवमानुष्टुभम्' इति । गतः सूक्तविनियोगः ॥

देवानां नु वयं जाना प्र वोचाम विपन्यया ।
उक्थेषु शस्यमानेषु यः पश्यादुत्तरे युगे ॥ १ ॥

---
१. ग-ख-त-मु-शक्वर्य ऋचः । २. ग-त-मु-वेदार्थज्ञान

देवानाम् । नु । वयम् । जाना । प्र । वोचाम । विपन्यया ।
उक्थेषु । शस्यमानेषु । यः । पश्यात् । उत्ऽतरे । युगे ॥ १ ॥

अदितिर्दाक्षायण्यनेन सूक्तेन स्वयं यथाविभागमात्मानमस्तावीदिति । बृहस्पतिपक्षे स ऋषिः अदितेः सकाशाद्देवानामुत्पत्तिप्रकारमाह । ᵛवयं ᵛदेवानाम् आदित्यानां ᵛजाना जन्मानि ᵛप्र ᵛवोचाम प्रकथयाम । ᵛविपन्यया विस्पष्टया वाचा । वयमिति वोचामेति चोभयत्र पूजार्थं बहुवचनम् । अथैकवचनमाह । ᵛयः देवानां गणः पूर्वे युगे उत्पन्नोऽपि ᵛउक्थेषु ᵛशस्यमानेषु यागे शस्त्रेष्वनुष्ठीयमानेषु ᵛउत्तरे ᵛयुगे वर्तमानं स्तुवन्तं स्तोतारं ᵛपश्यात् पश्यति । अनेकेष्वपि युगेषु गतेषु कर्मसु स्तूयमानो[1] वर्तत इत्यर्थः ॥

ब्रह्मणस्पतिरेता सं कर्मारइवाधमत् । देवानां पूर्व्ये युगेऽसतः सदजायत ॥ २ ॥

ब्रह्मणः । पतिः । एता । सम् । कर्मारःऽइव । अधमत् ।
देवानाम् । पूर्व्ये । युगे । असतः । सत् । अजायत ॥ २ ॥

ᵛब्रह्मणः अन्नस्य ᵛपतिः अदितिः ᵛएता एतानि देवानां जन्मानि ᵛकर्मारइव स यथा भस्त्रयाग्निमुपधमति प्रज्वलनार्थमेवं ᵛसम्[2] ᵛअधमत्[2] उदपादयदित्यर्थः । ᵛदेवानां ᵛपूर्व्ये ᵛयुगे । आदिसृष्टावित्यर्थः । तेषामुपादानकारणात्[3] ᵛअसतः नामरूपवर्जितत्वेनासत्समानाद् ब्रह्मणः सकाशात् ᵛसत् नामरूपविशिष्टं देवादिकम् ᵛअजायत प्रादुरभूत् । 'असद्वा इदमग्र आसीत्ततो वै सदजायत' (तै. उ. २. ७) इति हि श्रुतिः । न सदात्मकस्य प्रपञ्चस्यासत्कारणत्वं युक्तमिति वाच्यं, छन्दोगैः 'कथमसतः सज्जायेत' इति असत्कारणत्वमाक्षिप्य 'सदेव सोम्येदमग्र आसीत्' (छा. उ. ६. २. २) इत्यवधारितत्वात् । तर्ह्यसत्कारणप्रतिपादकवाक्यस्य का गतिरिति चेत् तेषामव्याकृतत्वाभिप्रायत्वात् 'तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्' (श. ब्रा. १४. ४. २. १५) इति श्रुतेः । यद्येवं सर्वमदितेः सकाशात्कथं देवाद्युत्पत्तिः । 'वायोरग्निः' (तै. आ. ८. १) इत्यादिवत् अधिष्ठानसकाशादुत्पत्तेः । यद्वा देवानां कारणभूतं सत् असतो ब्रह्मणः सकाशादुत्पन्नमिति योऽयमनुक्रमोऽस्मिन्पक्षेऽपि समान एव ॥

देवानां युगे प्रथमेऽसतः सदजायत ।
तदाशा अन्वजायन्त तदुत्तानपदस्परि ॥ ३ ॥

देवानाम् । युगे । प्रथमे । असतः । सत् । अजायत ।
तत् । आशाः । अनु । अजायन्त । तत् । उत्तानऽपदः । परि ॥ ३ ॥

पूर्वार्धमुक्तम् । ᵛतत् ᵛअनु ᵛआशाः दिशः ᵛअजायन्त ᵛतत् ᵛपरि तदनन्तरमित्यर्थः । ᵛउत्तानपदः । उत्तानमूर्ध्वंतानं पद्यन्त इत्युत्तानपदो वृक्षाः । ते अजायन्त प्रादुरभवन् ॥

भूर्जज्ञ उत्तानपदो भुव आशा अजायन्त ।
अदितेर्दक्षो अजायत दक्षाद्वदितिः परि ॥ ४ ॥

भूः । जज्ञे । उत्तानऽपदः । भुवः । आशाः । अजायन्त ।
अदितेः । दक्षः । अजायत । दक्षात् । ऊँ इति । अदितिः । परि ॥ ४ ॥

---

१. त-म२.३.७.८—मयमानो; अ४-५—स्तूयमानो । २. त-म—समधमत् । ३. त४.५.६-अ५.७—एषामु° ।

भूः[1] उत्तानपदः[1] वृक्षात् जज्ञे । तथा भुवः सकाशात् आशाः अजायन्त । तथा अदितेः दक्षः अजायत उत्पन्नः । दक्षात् उ दक्षादपि अदितिः परि अजायत । न च स्वोत्पन्नं कार्यं स्वस्यैव कारणमपि भवतीति विप्रतिषिद्धमिति वाच्यम् । यास्काचार्य इदमेव[2] वाक्यमुदाहृत्य विरोधमाशङ्क्य पर्यहरत् । तथा हि—' अदितेर्दक्षो अजायत दक्षाद्वदितिः परीति च । तत्कथमुपपद्येत समानजन्मानौ[3] स्यातामित्यपि वा देवधर्मेणेतरेतरजन्मानौ स्यातामितरेतरप्रकृती ' (निरु. ११. २३) इति ॥

अदितिदेवताके पशौ ' अदितिर्ह्यजनिष्ट ' इत्येषा हविषोऽनुवाक्या । सूत्रितं च— ' अदितिर्ह्यजनिष्ट सुत्रामाणं पृथिवीं द्यामनेहसम् ' (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति ॥

अदि॑ति॒र्ह्यज॑निष्ट॒ दक्ष॒ या दु॑हि॒ता तव॑ ।
तां दे॒वा अन्व॑जायन्त भ॒द्रा अ॒मृत॑बन्धवः ॥ ५ ॥

अदि॑तिः । हि । अज॑निष्ट । दक्ष॑ । या । दु॒हि॒ता । तव॑ ।
ताम् । दे॒वाः । अनु॑ । अ॒जा॒य॒न्त॒ । भ॒द्राः । अ॒मृत॑ऽबन्धवः ॥ ५ ॥

हे दक्ष तव[4] या[4] दुहिता अभूत् सा अदितिः अजनिष्ट हि पुत्रानजनयदित्यर्थः । तदेवाह । तां देवाः अन्वजायन्त भद्राः स्तुत्या भजनीयाः अमृतबन्धवः अमरणबन्धनाः ॥ ॥ १ ॥

यद्दे॑वा अ॒दः स॑लि॒ले सुसं॑रब्धा॒ अति॑ष्ठत ।
अत्रा॑ वो॒ नृत्य॑तामिव ती॒व्रो रे॒णुरपा॑यत ॥ ६ ॥

यत् । दे॒वाः । अ॒दः । स॒लि॒ले । सु॒ऽसं॑रब्धाः । अति॑ष्ठत ।
अत्र॑ । वः॒ । नृत्य॑ताम्ऽइव । ती॒व्रः । रे॒णुः । अप॑ । आ॒य॒त॒ ॥ ६ ॥

अनयोत्तरेण चादित्याः स्तूयन्ते । यत् यदा हे देवाः अदः अमुष्मिन् सलिले पूर्वं सुसंरब्धाः सुष्ठु लब्धात्मानः अतिष्ठत स्थितवन्तः । ' आपो वा इदं सर्वम् ' (तै. आ. १०. २२) ' अप एव ससर्जादौ ' (मनु. १. ८) इति श्रुतिस्मृती । अत्र अस्मिन् सलिले नृत्यतामिव वः युष्माकं संबन्धी तीव्रः दुःसहः रेणुः अंशभूत एकः अपायत अपागच्छत् । दिवं प्रति गत इति सूर्याभिप्रायम् । ' परा मार्ताण्डमास्यत् ' इति वक्ष्यति ॥

यद्दे॑वा॒ यत॑यो यथा॒ भुव॑ना॒न्यपि॑न्वत ।
अत्रा॑ समु॒द्र आ गू॒ळ्हमा सूर्य॑मजभर्तन ॥ ७ ॥

यत् । दे॒वाः॒ । यत॑यः । य॒था॒ । भुव॑नानि । अपि॑न्वत ।
अत्र॑ । स॒मु॒द्रे । आ । गू॒ळ्हम् । आ । सूर्य॑म् । अ॒ज॒भ॒र्त॒न॒ ॥ ७ ॥

१. त-भ—भूरिति उत्तानपदो । २. ग१—सामेव; ग२-त१.२.३.६.७.८-भ—असुमेव । ३. ग-त-भ२. ४.६.८—समानधर्माणौ । ४. ग-त-सु—या तव ।

यत् यदा हे देवाः यतयो यथा । वृष्ट्या विश्वमप्रीणयतेति वा सर्वमेव[1] व्याप्नुवन्तीति वा यतयो मेघाः । ते यथोदकैः भुवनानि[2] लोकं पूरयन्ति तद्वत्स्वतेजोभिः अपिन्वत पूरितवन्तः । अत्र समुद्रे अप्सु आ गूळ्हं निगूढं सूर्यं प्रातरुदयाय आ अजभर्तन आहृतवन्तः ॥

अष्टौ पुत्रासो अदितेर्ये जातास्तन्व१स्परि ।
देवाँ उप प्रैत्सप्तभिः परा मार्ताण्डमास्यत् ॥ ८ ॥

अष्टौ । पुत्रासः । अदितेः । ये । जाताः । तन्वः । परि ।
देवान् । उप । प्र । ऐत् । सप्तऽभिः । परा । मार्ताण्डम् । आस्यत् ॥ ८ ॥

अष्टौ पुत्रासः पुत्रा मित्रादयः अदितेः भवन्ति ये अदितेः तन्वस्परि शरीरात् जाताः उत्पन्नाः । अदितेरष्टौ पुत्रा अध्वर्युब्राह्मणे परिगणिताः । तथा हि— 'तानुक्रमिष्यामो मित्रश्च वरुणश्च धाता चार्यमा चांशश्च भगश्च विवस्वानादित्यश्च' (तै. आ. १. १३. ३) इति । तथा तत्रैव प्रदेशान्तरेऽदितिं प्रस्तुत्याम्नातं— 'तस्या उच्छेषणमददुस्तत्प्राश्नात्[3] सा रेतोऽधत्त तस्यै चत्वार आदित्या अजायन्त सा द्वितीयमपचत्' इत्यादिनाष्टानामदितिपुत्राणामुत्पत्तिर्वर्णिता (तै. सं. ६. ५. ६. १) । साऽदितिः सप्तभिः पुत्रैः देवानुप प्रैत् उपागच्छत् । अष्टमं पुत्रं मार्ताण्डं सूर्यं परा आस्यत् उपरि प्राक्षिपदित्यर्थः ॥

सप्तभिः पुत्रैरदितिरुप प्रैत्पूर्व्यं युगम् ।
प्रजायै मृत्यवे त्वत्पुनर्मार्ताण्डमाभरत् ॥ ९ ॥

सप्तऽभिः । पुत्रैः । अदितिः । उप । प्र । ऐत् । पूर्व्यम् । युगम् ।
प्रऽजायै । मृत्यवे । त्वत् । पुनः । मार्ताण्डम् । आ । अभरत् ॥ ९ ॥

पूर्वमन्त्रोक्त एवार्थः पुनरप्योच्यते । सप्तभिः मार्ताण्डव्यतिरिक्तैर्मित्रादिभिः अदितिः पूर्व्यं पुराणं युगम् उप प्रैत् उपगता । अथ प्रजायै प्राणिनामुत्पत्तये मृत्यवे तेषां मरणाय मार्ताण्डं[4] मृतात् अण्डादभिजातं मार्ताण्डनामानं सूर्यं[5] पुनः आभरत् आहरत् । द्युलोकेऽधारयत् । प्राणिमरणजननयोश्चास्य सूर्योदयास्तमयायत्तता स्फुटा । 'तस्यै व्यृद्धमाण्डमजायत' (तै. सं. ६. ५. ६. १) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥ ॥ २ ॥

'जनिष्ठाः' इत्येकादशर्चं पञ्चमं सूक्तं शक्तिपुत्रस्य गौरिवीतेरार्षं मारुत्वं त्रैष्टुभम् । तथा चानुक्रान्तं— 'जनिष्ठा एकादश गौरिवीतिः' इति । अग्निष्टोमे मरुत्वतीयशस्त्र इदं सूक्तं विनियुक्तम् । सूत्रितं च— 'जनिष्ठा उग्र इत्येकभूयसीः शस्त्वा मरुत्वतीयां निविदं दध्यात्' (आश्व. श्रौ. ५. १४) इति । सौमिकचातुर्मास्येषु वैश्वदेवेऽप्येतन्मरुत्वतीये विनियुक्तम् । सूत्रितं च— 'जनिष्ठा उग्र उग्रो जज्ञ इति माध्यंदिनः' (आश्व. श्रौ. ९. २) इति । महाव्रतेऽपि निष्केवल्य एतत्सूक्तम् । तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितं— 'जनिष्ठा उग्रः सहसे तुरायेति निविद्धानम्' (ऐ. आ. ५. १. १) इति ॥

१. ग-अथर्वेण; त-म-मु-अथर्वणेन । २. ग-त-म-'भुवनानि' नास्ति । ३. ग४-त१.२.३.७-म२.४.६-°मददुस्तत् प्राश्नात् । ४. त-म४.७-मार्तण्ड । ५. ग१-आ सूर्यं; त२-म६.८-आ सूर्यं; ग७-त७-आ सूर्यं ।

जनिष्ठा उग्रः सहसे तुराय मन्द्र ओजिष्ठो बहुलाभिमानः ।
अवर्धन्निन्द्रं मरुतश्चिदत्र माता यद्वीरं दधनद्धनिष्ठा ॥ १ ॥

जनिष्ठाः । उग्रः । सहसे । तुराय । मन्द्रः । ओजिष्ठः । बहुलऽअभिमानः ।
अवर्धन् । इन्द्रम् । मरुतः । चित् । अत्र । माता । यत् । वीरम् । दधनत् । धनिष्ठा ॥ १ ॥

हे इन्द्र सहसे बलाय तुराय शत्रूणां हिंसनाय त्वम् उग्रः उद्गूर्णबलः जनिष्ठाः अजायथाः । कीदृशस्त्वम् । मन्द्रः स्तुत्यः ओजिष्ठः । ओजः शारीरबलम्[1] । अतिशयेन तद्वान् । बहुलाभिमानः भूयिष्ठाभिमानी । ईदृशं महानुभावम् इन्द्रम् अत्र वृत्रवधे मरुतश्चित् मरुतोऽपि अवर्धन् स्तुत्या साहाय्येन वा वर्धितवन्तः । यत् यदा धनिष्ठा धारयित्र्यस्य माता[2] वीरं दधनत् अधारयत् ॥

द्रुहो निषत्ता पृशनी चिदेवैः पुरू शंसेन वावृधुष्ट इन्द्रम् ।
अभीवृतेव ता महापदेन ध्वान्तात्प्रपित्वादुदरन्त गर्भाः ॥ २ ॥

द्रुहः । निऽसत्ता । पृशनी । चित् । एवैः । पुरु । शंसेन । ववृधुः । ते । इन्द्रम् ।
अभिवृताऽइव । ता । महाऽपदेन । ध्वान्तात् । प्रऽपित्वात् । उत् । अरन्त । गर्भाः ॥ २ ॥

द्रुहः द्रोग्धुरिन्द्रस्य पृशनी चित् सेनापि निषत्ता तत्संनिधौ निषण्णाभूत् । एवैः गन्तृभिर्मरुद्भिः सहितमिन्द्रं निषण्णेति संबन्धः । ते अपि मरुतः पुरु प्रभूतेन शंसेन स्तोत्रेण इन्द्रं वावृधुः अवर्धयन् वृत्रं जिघांसन्तम् । अथ महापदेन महता बलेन अभीवृतेव परिवृतानीव गवादीनि तानि यथावरणापगमे निर्गच्छन्ति तद्वत् तान्युदकानि[3] ध्वान्तात् अन्धकाररूपात् प्रपित्वात् आसन्नात्प्राप्ताद्वृत्रात् गर्भाः गर्भभूतान्युदकानि उदरन्त उदगच्छन् ॥

ऋष्वा ते पादा प्र यज्जिगास्यवर्धन्वाजा उत ये चिदत्र ।
त्वमिन्द्र सालावृकान्त्सहस्रमासन्दधिषे अश्विना ववृत्याः ॥ ३ ॥

ऋष्वा । ते । पादा । प्र । यत् । जिगासि । अवर्धन् । वाजाः । उत । ये । चित् । अत्र ।
त्वम् । इन्द्र । सालावृकान् । सहस्रम् । आसन् । दधिषे । अश्विना । आ । ववृत्याः ॥ ३ ॥

हे इन्द्र ते पादा पादौ ऋष्वा महान्तौ । तादृशस्त्वं यत् यदा जिगासि गच्छसि तदानीं वाजाः ऋभवः अवर्धन् अवर्धयन् । उत अपि च ये चित् ये केचन देवाः सन्ति तेऽप्यवर्धयन् । हे इन्द्र त्वं सहस्रं सालावृकान् आसन् आस्ये दधिषे धारयसि । तदानीम् अश्विना अश्विनावपि आ ववृत्याः आवर्तयेः[4] ॥

समना तूर्णिरुप यासि यज्ञमा नासत्या सख्याय वक्षि ।
वसाव्यामिन्द्र धारयः सहस्राश्विना शूर ददतुर्मघानि ॥ ४ ॥

---

१. ग-त२.१-अ२-सु-शारीर° । २. ग४-°माता तं । ३. ग४-सा तान्युदकानि । ४. ग-आवर्तय; त४.५-अवर्तयः ।

समना । तूर्णिः । उप । यासि । यज्ञम् । आ । नासत्या । सख्याय । वक्षि ।
वसाव्याम् । इन्द्र । धारयः । सहस्रा । अश्विना । शूर । ददतुः । मघानि ॥ ४ ॥

हे इन्द्र समना संग्रामे तूर्णिः त्वरमाणोऽपि यज्ञम् उप यासि उपगच्छसि । तथा नासत्या अश्विनौ सख्याय वक्षि वहसि । हे इन्द्र वसव्यां वसुसमूहं सहस्रा सहस्रं[1] बहुसंख्यं धारयः धारयस्वास्माकमर्थाय । हे शूर अश्विना अश्विनावपि तवानुचरौ मघानि धनानि ददतुः अस्मभ्यं प्रयच्छतः ॥

मन्दमान ऋतादधि प्रजायै सखिभिरिन्द्र इषिरेभिरर्थम् ।
आभिर्हि माया उप दस्युमागान्मिहः प्र तम्रा अवपत्तमांसि ॥ ५ ॥

मन्दमानः । ऋतात् । अधि । प्रऽजायै । सखिऽभिः । इन्द्रः । इषिरेभिः । अर्थम् ।
आ । आभिः । हि । मायाः । उप । दस्युम् । आ । अगात् ।
मिहः । प्र । तम्राः । अवपत् । तमांसि ॥ ५ ॥

इन्द्रः[2] ऋतात् यज्ञात् अधि इषिरेभिः गमनशीलैः सखिभिः मरुद्भिः सह मन्दमानः माद्यन् प्रजायै यजमानाय अर्थं धनं प्रयच्छति । स चेन्द्रः आभिः प्रज्ञाभिर्निमित्तभूताभिः मायाः दस्युसंबन्धिनीर्विनाशयितुं दस्युम् उप आगात् । स दस्युः तम्राः अवर्षणेन ग्लापयित्रीः मिहः वृष्टीः प्र अवपत् ... । तमांसि ॥ ॥ २ ॥

सनामाना चिद्ध्वसयो न्यस्मा अवाहन्निन्द्र उषसो यथानः ।
ऋष्वैरगच्छः सखिभिर्निकामैः साकं प्रतिष्ठा हृद्या जघन्थ ॥ ६ ॥

सऽनामाना । चित् । ध्वसयः । नि । अस्मै । अव । अहन् । इन्द्रः । उषसः । यथा । अनः ।
ऋष्वैः । अगच्छः । सखिऽभिः । निऽकामैः । साकम् । प्रतिऽस्था । हृद्या । जघन्थ ॥ ६ ॥

अयमिन्द्रो वृत्रं हन्तुं सनामाना चित् समाननामानौ नि ध्वसयः न्यगमयत् । अथ इन्द्रः तं वृत्रम् अवाहन् अवहतवान् । यथा उषसः अनः शकटमवनाशितवान् तद्वत् । अथ प्रत्यक्षेणोच्यते । हे इन्द्र त्वम् ऋष्वैः दीप्तैः महद्भिर्वा निकामैः नितरां वृत्रवधं कामयमानैः सखिभिः मरुद्भिः साकं वृत्रं हन्तुम् अगच्छः । आगत्य च प्रतिष्ठा प्रतिष्ठानानि शरीराणि हृद्या हृद्यानि रमणीयानि जघन्थ हतवानसि । हन्तेर्लिटि ‘ उपदेशेऽत्वतः ’ इतीट्प्रतिषेधः ॥

त्वं जघन्थ नमुचिं मखस्युं दासं कृण्वान ऋषये विमायम् ।
त्वं चकर्थ मनवे स्योनान्पथो देवत्राञ्जसेव यानान् ॥ ७ ॥

त्वम् । जघन्थ । नमुचिम् । मखस्युम् । दासम् । कृण्वानः । ऋषये । विऽमायम् ।
त्वम् । चकर्थ । मनवे । स्योनान् । पथः । देवऽत्रा । अञ्जसाऽइव । यानान् ॥ ७ ॥

हे इन्द्र त्वं नमुचिम् एतत्संज्ञकमसुरं जघन्थ हतवानसि । कीदृशम् । मखस्युम् ऋषेर्यज्ञं विघातुमिच्छन्तं[3] यद्वा त्वदीयं यज्ञमिच्छन्तम् । किं कुर्वन् । दासम् उपक्षपयितारं नमुचिमसुरम्

१. त-भ–सहस्रं । २. ग-त-भ–हे इंद्र । ३. ग४-रा१.२.३.६.७.८-भ१.४–विधातुमिच्छंतं; त४.५–विहातुमिच्छंतं ।

^१^अह्न्ये गमने ^१^विमार्यं विगतमार्गं ^१^कृण्वानः कुर्वन् । ^१^किंच त्वं ^१^देवत्रा देवेषु मध्ये ^१^मनवे मनवे सामान्येन मनुष्याय वा ^१^पथः मार्गान् ^१^ज्योनात् ^१^चकर्थ कृतवानसि । अथवा ^१^देवत्रा देवेषु मध्ये गन्तव्यान् मार्गानिति वा संबन्धः । ज्योनांश्चकर्थेत्युक्तमेव विवृणोति । ^१^अञ्जसेव ^१^यानान् इति । इवेत्येवकारार्थे । अञ्जसैवाकुटिलेनैव यानान् गन्तॄन् मार्गानकरोः अथवा मार्गेणाकुटिलेनैव गन्तॄंश्चकर्थ । यथा लोकेऽयं गतो मार्गः काशीं गतो मार्ग इति मार्गस्य गन्तृत्वोपचारः तद्वदत्रापि यातृत्वं द्रष्टव्यम् ॥

त्वमेतानि पप्रिषे वि नामेशान इन्द्र दधिषे गभस्तौ ।
अनु त्वा देवाः शवसा मदन्त्युपरिबुध्नान्वनिनश्चकर्थ ॥ ८ ॥

त्वम् । एतानि । पप्रिषे । वि । नाम । ईशानः । इन्द्र । दधिषे । गभस्तौ ।
अनु । त्वा । देवाः । शवसा । मदन्ति । उपरिऽबुध्नान् । वनिनः । चकर्थ ॥ ८ ॥

हे इन्द्र ^१^एतान्येतानि ^१^नाम नामानि नामकान्युदकानि ^१^वि ^१^पप्रिषे विपूरयसि । हे ^१^इन्द्र ^१^ईशानः सर्वस्येश्वरस्त्वं ^१^गभस्तौ हस्ते ^१^दधिषे धारयसि वज्रं धनं वा । किंच ^१^त्वा त्वां ^१^शवसा बलेनोपेतं ^१^देवाः सर्वे ^१^अनु ^१^मदन्ति अनुष्टुवन्ति । स त्वं ^१^वनिनः उदकवतो मेघान् रश्मीन्वा ^१^उपरिबुध्नान् उपरिमूलान् अधोमुखान् ^१^चकर्थ कृतवानसि ॥

चक्रं यदस्याप्स्वा निषत्तमुतो तदस्मै मध्विच्चच्छद्यात् ।
पृथिव्यामतिषितं यदूधः पयो गोष्वदधा ओषधीषु ॥ ९ ॥

चक्रम् । यत् । अस्य । अप्ऽसु । आ । निऽसत्तम् । उतो इति । तत् । अस्मै । मधु । इत् ।
चच्छद्यात् । पृथिव्याम् । अतिऽसितम् । यत् । ऊधः । पयः । गोषु । अदधाः । ओषधीषु ॥ ९ ॥*

अश्वादियायेति यद्वदन्त्योजसो जातमुत मन्य एनम् ।
मन्योरियाय हर्म्येषु तस्थौ यतः प्रजज्ञ इन्द्रो अस्य वेद ॥ १० ॥

* ग१.२–अस्येंद्रस्य चक्रमायुधं यदप्सु अंतरिक्षे निषण्णं उतो अपि च तदायुधमस्मा इंद्राय मधु चच्छद्यात् वशं नयति । ' यत् पृथिव्यामतिषितं निमित्तं ऊधः ऊधसो मेघात् तदुदकं पयः गोष्वोषधीषु चादधाः स्थापितवानसि; ग४– – – – – पृथिव्यामतिषितं विमुक्तं यदूधः उदकमस्ति तत् त्वया गोष्वोषधीषु चादधा इति; त१ २-मु–पराभासित्वे हननार्थं उतो चित् अपि वा अस्मा इंद्राय मध्वित् (मध्विनत्-मु) उदकमपि चच्छद्यात् वरान् प्रति (' वरान्प्रति ' नास्ति-मु) पृथिव्यामतिषितं विमुक्तं यदूधर्मस्ति (यदूधर्मस्ति-मु) उदकमस्ति तत्पयो गोष्वादिषु चादधा इति; त७–हे इंद्र अस्य सूर्यरूपस्य तव यत् चक्र रश्मिवृंदं अप्सूदकेषु आ निषत्तं आ समंतात् निषण्णं भवति रात्रौ उतो अनंतरं तत् रश्मिवृंदं अस्मै तुभ्यं मधु बलं चच्छद्यात् समर्पयसि किंच यच्चकं ऊधः रात्रिरूपं सत् पृथिव्यां अतिषितं अतिशयेन बद्धं भवति तेन चक्रेण गोषु ओषधीषु च पयः क्षीरं अंबु च अदधाः धृतवानसि । अयमर्थः कृष्णं नियानं (ऋ. सं. १. १६४. ४७) इति मंत्रे व्यक्तीकृतः । इदिति पूरणः ॥ सामवेदसंहितासायणभाष्ये (१. ४.१.४.९) अस्य मन्त्रस्य भाष्यमुपलभ्यते तद्यथा–अस्येन्द्रस्य चक्रमायुधमप्स्वन्तरिक्ष आ सर्वतो निषत्तं निषण्णमासीन्मेघहननार्थमुतो तदपि चास्मा इन्द्राय मध्विदुदकमपि चच्छद्यात् वशं नयति । पृथिव्यामतिषितं विमुक्तं यदूधरुदकमस्ति तत्पयो गोष्वोषधीषु चादधाः आदधाति ॥

अश्वात् । इयाय । इति । यत् । वदन्ति । ओजसः । जातम् । उत । मन्ये । एनम् ।
मन्योः । इयाय । हर्म्येषु । तस्थौ । यतः । प्रऽजज्ञे । इन्द्रः । अस्य । वेद ॥ १० ॥

इन्द्रसामर्थ्यं दृष्ट्वा केचिदेनम् अश्वात् आदित्यात् इयाय उदितवान् इति वदन्ति यत्[1] यद्यपि उत तथापि अहम् एनं ओजसः बलात् जातं मन्ये जानामि । अस्य तेजस्वित्वं दृष्ट्वा सूर्यादुत्पन्न[2] इति तेषां मतिः । अहं त्वोजःपदार्थाज्जात इति मन्ये यतोऽयं वृत्रादीन् हतवानिति । अथवायं मन्योः क्रोधात् इयाय उदितवान् । अतः हर्म्येषु शत्रुसंबन्धिषु गृहेषु हर्म्येष्वेव वा तस्थौ तिष्ठति । यतः अयं प्रजज्ञे उत्पन्न इति इन्द्रः एव अस्य । स्वस्येत्यर्थः । सामर्थ्यं वेद जानाति न अन्यो ज्ञातुमीष्टे ॥

वयः सुपर्णा उप सेदुरिन्द्रं प्रियमेधा ऋषयो नाधमानाः ।
अप ध्वान्तमूर्णुहि पूर्धि चक्षुर्मुमुग्ध्यस्मान्निधयेव बद्धान् ॥ ११ ॥

वयः । सुऽपर्णाः । उप । सेदुः । इन्द्रम् । प्रियऽमेधाः । ऋषयः । नाधमानाः ।
अप । ध्वान्तम् । ऊर्णुहि । पूर्धि । चक्षुः । मुमुग्धि । अस्मान् । निधयाऽइव । बद्धान् ॥ ११ ॥

वयः गन्तारः सुपर्णाः सुपतना आदित्यरश्मयः इन्द्रम् उप सेदुः उपसन्ना अभवन् । कीदृशाः । प्रियमेधाः प्रिययज्ञाः ऋषयः द्रष्टारः नाधमानाः भृशं याचमानाः । याचन-प्रकार उच्यते । हे इन्द्र ध्वान्तम् अन्धकारम् अप ऊर्णुहि परिहर पूर्धि पूरय च चक्षुः तेजः । मुमुग्धि मोचय च अस्मान् निधयेव बद्धान् । निधा पाश्या भवति । पाश्या पाशसमूहः । पाशसमूहेन बद्धान् यथा मुञ्चन्ति तद्वत् । अत्र 'वयो वेर्बहुवचनम्' (निरु. ४. ३) इत्यादि निरुक्तं द्रष्टव्यम् ॥ ॥ ४ ॥

'वसूनाम्' इति षळृचं षष्ठं सूक्तम् । ऋष्याद्याः पूर्ववत् । 'वसूनां षट्' इत्यनुक्रान्तम् । गतो विनियोगः ॥

वसूनां वा चर्कृष इयक्षन्धिया वा यज्ञैर्वा रोदस्योः ।
अर्वन्तो वा ये रयिमन्तः सातौ वनुं वा ये सुश्रुणं सुश्रुतो धुः ॥ १ ॥

वसूनाम् । वा । चर्कृषे । इयक्षन् । धिया । वा । यज्ञैः । वा । रोदस्योः ।
अर्वन्तः । वा । ये । रयिऽमन्तः । सातौ ।
वनुम् । वा । ये । सुऽश्रुणम् । सुऽश्रुतः । धुरिति धुः ॥ १ ॥

इयक्षन् धनानि दातुमिच्छन्निन्द्रः वसूनां धनानां लाभाय वा चर्कृषे अपकृष्यते । धिया वा । धीः कर्म धार्यमाणत्वात् । युद्धादिकर्मणा वा निमित्तेनाकृष्यते । यज्ञैर्वा निमित्तभूतैः कृष्यते । कैरिति उच्यते । रोदस्योः द्यावापृथिव्योः मध्यस्थितैर्देवैः मनुष्यैश्चेत्यर्थः । सातौ संग्रामे जेतव्ये सति ये अर्वन्तो वा गच्छन्तः रयिमन्तः भवन्ति तैरप्याकृष्यते । ये वनुं वा हिंसां वा सुश्रुणं सुप्रसिद्धामरयस्तदुर्जयविषयां सुश्रुतः सुश्रवस- प्रसिद्धाः कुर्वन्ति तैरपीन्द्र आकृष्यत इति ॥

१. त-म१.६.७.८—'यत्' नास्ति । २. म-त-म—सूर्य उत्पन्न ।

हवं एषामसुरो नक्षत द्यां श्रवस्यता मनसा निंसत क्षाम् ।
चक्षाणा यत्र सुविताय देवा द्यौर्न वारेभिः कृणवन्त स्वैः ॥ २ ॥

हवः । एषाम् । असुरः । नक्षत । द्याम् । श्रवस्यता । मनसा । निंसत । क्षाम् ।
चक्षाणाः । यत्र । सुविताय । देवाः । द्यौः । न । वारेभिः । कृणवन्त । स्वैः ॥ २ ॥

एषाम् अनुष्ठातॄणामङ्गिरसां हवः आह्वानशब्दः असुरः इन्द्रस्य प्रेरकः द्यां दिवं नक्षत व्याप्नोत् । तत्रत्या इन्द्रसंबन्धिनो देवाः श्रवस्यता अन्नमिच्छता मनसा क्षां पृथिवीं निंसत भासयन्तः । यत्र यस्यां पृथिव्यां चक्षाणाः पणिभिरपहृता गाः पश्यन्तः देवाः सुविताय सुष्ठु हिताय स्वात्मनोऽभ्युदयाय द्यौर्न आदित्य इव वारेभिः वरणीयैः स्वैः तेजोभिः कृणवन्त प्रकाशमकुर्वन् । गवां प्रदानायान्धकारमपनेतुमिति शेषः । अथवा । एषां यजिनामपहृतानां गवां हवोऽसुर इन्द्रस्य प्रेरयिता समनक्षत । इन्द्रप्रेरिता अङ्गिरसः श्रवस्यता अन्नं कीर्तिं वेच्छता मनसा क्षां भूमिं निंसत । अनुष्ठातॄणां गाः प्रदर्शयितुमित्यर्थः । इतरत्समानम् ॥

इयमेषाममृतानां गीः सर्वताता ये कृपणन्त रत्नम् ।
धियं च यज्ञं च साधन्तस्ते नो धान्तु वसव्यमसामि ॥ ३ ॥

इयम् । एषाम् । अमृतानाम् । गीः । सर्वऽताता । ये । कृपणन्त । रत्नम् ।
धियम् । च । यज्ञम् । च । साधन्तः । ते । नः । धान्तु । वसव्यम् । असामि ॥ ३ ॥

इयमेषाममृतानां मरणरहितानां देवानां गीः स्तुतिः क्रियत इति शेषः । ये देवाः सर्वताता सर्वताती यज्ञे कृपणन्त प्रयच्छन्ति[1] याच्यन्ते वा रत्नं रमणीयं धनम् । धियं च अस्मदीयां स्तुतिं च यज्ञं च साधन्तः साधयन्तः ते नः अस्मभ्यं वसव्यं वसुसमूहम् असामि अनल्पमसाधारणं वा धान्तु प्रयच्छन्तु ॥

आ तत्त इन्द्रायवः पनन्ताभि य ऊर्वं गोमन्तं तितृत्सान् ।
सकृत्स्वं ये पुरुपुत्रां महीं सहस्रधारां बृहतीं दुदुक्षन् ॥ ४ ॥

आ । तत् । ते । इन्द्र । आयवः । पनन्त । अभि । ये । ऊर्वम् । गोऽमन्तम् । तितृत्सान् ।
सकृत्ऽस्वम् । ये । पुरुऽपुत्राम् । महीम् । सहस्रऽधाराम् । बृहतीम् । दुदुक्षन् ॥ ४ ॥

हे इन्द्र ते तव आयवः मनुष्या अङ्गिरसः तत् तदा पनन्त आ सर्वतः पनन्त स्तुवन्ति । ये[2] अङ्गिरसः गोमन्तम् ऊर्वं संघं पणिभिरपहृतं प्रासं तितृत्सान् हिंसितुमैच्छन् । तृदेर्हिंसार्थस्य सन्नन्तस्य लेट्याडागमः । यद्योगादनिघातः । अभ्यस्तस्वरः । ये चाङ्गिरसः सकृत्स्वम् । या सकृत्सूते सा सकृत्सूः । तां सकृत्प्रजातां पुरुपुत्रां बह्वोषधिवनस्पतिरूपपुत्रां[3] सहस्रधारां बहुलकामानामुत्पादयित्रीं बृहतीं विस्तृतां महीं भूमिम् । यद्वा । पुरुपुत्रां बह्वोषधिवनस्पतिरूपपुत्रां सहस्रधारां बहुकामवर्षित्रीं महीं महतीं पूज्यां वा बृहतीं परिमाणरहितां दिवं दुदुक्षन् दुदुहुः । ते पनन्तेति संबन्धः । 'सकृद्ध द्यौरजायत' (ऋ. सं. ६. ४८. २२) इत्याद्युक्तम् ॥

१. त१-२.३.७—मिर्यंति, म—मर्यंति । २. ग-त-म-मु—'ये' नास्ति । ३. ग-म२—वृष्टिलक्षण-बहुपुत्रोपेतां ।

शचीव इन्द्रमवसे कृणुध्वमनानतं दमयन्तं पृतन्यून् ।
ऋभुक्षणं मघवानं सुवृक्तिं भर्ता यो वज्रं नर्यं पुरुक्षुः ॥ ५ ॥

शचीऽव॒ः । इन्द्र॑म् । अव॑से । कृ॒णु॒ध्व॒म् । अना॑नतम् । द॒मय॑न्तम् । पृ॒त॒न्यून् ।
ऋ॒भु॒क्षण॑म् । म॒घऽवा॑नम् । सु॒ऽवृ॒क्तिम् । भर्ता॑ । यः । वज्र॑म् । नर्य॑म् । पु॒रु॒ऽक्षुः ॥ ५ ॥

हे शचीवः कर्मवन्तो यजमानाः । व्यत्ययेनैकवचनम् । इन्द्रं देवम् अवसे रक्षणाय कृणुध्वं कुरुध्वम् । कीदृशमिन्द्रम् । अनानतं कदाचिदपि परेषामनवनतं पृतन्यून् पृतना इच्छतः शत्रून् दमयन्तं वशं प्रापयन्तं ऋभुक्षणं महान्तं मघवानं धनवन्तं सुवृक्तिं सुष्टुतिम् । यः पुरुक्षुः बहुधान्य इन्द्रः नर्यं नरेभ्यो हितम् । असुरविघातित्वात्[1] । तादृशं वज्रं भर्ता बिभर्ति तमिन्द्रमवसे कृणुध्वमिति ॥

निष्केवल्ये ‘ यद्वावान ’ इत्येषा धाय्या । सूत्रितं च— ‘ यद्वावानेति धाय्या पिबा सुतस्य रसिन इति साममगाथः ’ (आश्व. श्रौ. ५. १५) इति । महाव्रतेऽप्येषा । तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितं च— ‘ यद्वावानेति धाय्या सूददोहाः ’ (ऐ. आ. ५. २. २) इति ॥

यद्वावान पुरुतमं पुराषाळा वृत्रहेन्द्रो नामान्यप्राः ।
अचेति प्रासहस्पतिस्तुविष्मान् यदीमुश्मसि कर्तवे करत्तत् ॥ ६ ॥

यत् । व॒वान॑ । पु॒रु॒ऽतम॑म् । पु॒रा॒षाट् । आ । वृ॒त्र॒ऽहा । इन्द्रः॑ । नामा॑नि । अ॒प्राः॒ ।
अचे॑ति । प्र॒ऽसहः॑ । पतिः॑ । तु॒विष्मा॑न् । यत् । ई॒म् । उ॒श्मसि॑ । कर्त॑वे । कर॑त् । तत् ॥ ६ ॥

यत् यदा पुरुतमम् अत्यन्तं प्रवृद्धतमं वृत्रं ववान हन्ति पुराषाट् शत्रुपुराणामभिभविता इन्द्रः तदानीम् आ अनन्तरमेव वृत्रहेन्द्रः नामानि उदकानि अप्राः[2] पूरयति । व्यत्ययेन मध्यमः । सोऽयमिन्द्रः प्रासहः शत्रूणां प्रकर्षेणाभिभविता पतिः सर्वस्य स्वामी तुविष्मान् । तुवीति बहुनाम तस्मान्मत्वर्थीयं परिगृह्यते । बहुधन इत्यर्थः । ईदृशः सन् अचेति सर्वैः प्रज्ञातः[3] । स महानिन्द्रः यत् ईं यदेतत्कर्म उश्मसि वयं कामयामहे तत् करत् करोत्येव । इदं भवत्विदं भवत्विति यत्कामयामहे तत्तदानीमेव करोत्येव नोदास्त इत्यर्थः । ‘ तेनैव प्रत्यपद्यत यद्वावान पुरुतमं पुराषाट् ’ (ऐ. ब्रा. ३. २२) इत्यादिकं ब्राह्मणमत्र द्रष्टव्यम् ॥ ६ ॥ ५ ॥

‘ प्र सु वः ’ इति नवर्चं सप्तमं सूक्तं प्रियमेधपुत्रस्य सिन्धुक्षित आर्षं जागतं नदीदेवताकम् । तथा चानुक्रान्तं— ‘ प्र सु नव सिन्धुक्षित्प्रैयमेधो नदीस्तुतिर्जागतं तु ’ इति । गतो विनियोगः ॥

प्र सु व आपो महिमानमुत्तमं कारुर्वोचाति सदने विवस्वतः ।
प्र सप्तसप्त त्रेधा हि चक्रमुः प्र सृत्वरीणामति सिन्धुरोजसा ॥ १ ॥

प्र । सु । वः॒ । आ॒पः॒ । म॒हि॒मान॑म् । उ॒त्ऽत॒मम् । का॒रुः । वो॒चा॒ति॒ । सद॑ने । वि॒वस्व॑तः ।
प्र । स॒प्तऽस॑प्त । त्रे॒धा । हि । च॒क्र॒मुः । प्र । सृ॒त्व॑रीणाम् । अति॑ । सिन्धुः॑ । ओज॑सा ॥ १ ॥

१. ग४-रा१.२.३ म१-सु—असुरविघातकत्वात्; भ१.४.६.८—असुरविघातत्वात् । २. ग-रा७—आप्राः । ३. ग—अज्ञायि ।

हे ^आपः[1] ^वः युष्माकं ^महिमानं महत्त्वं स्तोमम् ^उत्तमम् उत्कृष्टतमं ^कारुः स्तोता सिन्धुक्षिदहं ^विवस्वतः परिचरणवतो यजमानस्य ^सदने यज्ञगृहे ^सु[2] सुष्ठु ^प्र ^वोचाति प्रब्रवीमि। ता नद्यः ^सप्तसप्त भूत्वा ^त्रेधा पृथिव्यामन्तरिक्षे दिवि चेति ^त्रेधा त्रिप्रकारं ^चक्रमुः प्राक्रमन्। ^सृत्वरीणाम् आसां मध्ये ^सिन्धुः एतन्नामिका नदी ^ओजसा स्वबलेन ^अति सर्वा अपि नदीरतिक्रम्य ^प्र वहतीति शेषः ॥

प्र तेऽरदद्वरुणो यातवे पथः सिन्धो यद्वाजाँ अभ्यद्रवस्त्वम् ।
भूम्या अधि प्रवता यासि सानुना यदेषामग्रं जगतामिरज्यसि ॥ २ ॥

प्र । ते । अरदत् । वरुणः । यातवे । पथः । सिन्धो इति । यत् । वाजान् । अभि । अद्रवः । त्वम् ।
भूम्याः । अधि । प्रऽवता । यासि । सानुना । यत् । एषाम् । अग्रम् । जगताम् । इरज्यसि ॥२॥

हे ^सिन्धो देवि ^ते तव ^यातवे गमनाय ^वरुणः देवः ^पथः मार्गान् ^प्र ^अरदत् प्राचीनं व्यलिखत्। सा हि प्राक् प्रवहति। अथवा प्रकृष्टमितरनदीभ्योऽप्यत्यन्तं विस्तृतं व्यदारयत्। ^यत् यस्मात् हे सिन्धो ^वाजान्[3] अन्नान्यभिलक्ष्य ^त्वम् ^अभ्यद्रवः अभ्यगच्छः[4]। किंच त्वं ^भूम्याः ^अधि उपरि ^सानुना समुच्छ्रितेन ^प्रवता मार्गेण[5] ^यासि गच्छसि। सिन्धुः खलु पर्वतान्निर्भिद्य गता। ^यत् येन समुच्छ्रितेन मार्गेण गच्छन्ती त्वम् ^एषां सर्वेषां ^जगतां जङ्गमानां प्राणिनाम् ^अग्रं प्रत्यक्षम् ^इरज्यसि ईशिषे ॥

दिवि स्वनो यतते भूम्योपर्यनन्तं शुष्ममुदियर्ति भानुना ।
अभ्रादिव प्र स्तनयन्ति वृष्टयः सिन्धुर्यदेति वृषभो न रोरुवत् ॥ ३ ॥

दिवि । स्वनः । यतते । भूम्या । उपरि । अनन्तम् । शुष्मम् । उत् । इयर्ति । भानुना ।
अभ्रात्ऽइव । प्र । स्तनयन्ति । वृष्टयः । सिन्धुः । यत् । एति । वृषभः । न । रोरुवत् ॥३॥

^भूम्योपरि भूमेरुपरि प्रवर्तमानः ^स्वनः ^दिवि ^यतते गच्छति। दिवं व्याप्नोति। सेयं सिन्धुः ^अनन्तम् अपर्यन्तं ^शुष्मं वेगं ^भानुना दीप्तेनोर्मिणा ^उदियर्ति उद्गमयति। ^अभ्रादिव अन्तरिक्षाद्यथा ^वृष्टयः ^प्र ^स्तनयन्ति तद्वदस्याः[6] शब्दाः प्रादुर्भवन्ति। ^यत् यदा ^सिन्धुः इयं ^रोरुवत् भृशं शब्दयन्[7] ^वृषभो ^न वृषभ इव ^एति गच्छति तदेवं भवति ॥

अभि त्वा सिन्धो शिशुमिन्न मातरो वाश्रा अर्षन्ति पयसेव धेनवः ।
राजेव युध्वा नयसि त्वमित्सिचौ यदासामग्रं प्रवतामिनक्षसि ॥ ४ ॥

अभि । त्वा । सिन्धो इति । शिशुम् । इत् । न । मातरः । वाश्राः । अर्षन्ति । पयसाऽइव । धेनवः ।
राजाऽइव । युध्वा । नयसि । त्वम् । इत् । सिचौ ।
यत् । आसाम् । अग्रम् । प्रऽवताम् । इनक्षसि ॥ ४ ॥

१. ग—आपः महानद्यः । २. त-म—'सु' नास्ति । ३. त-म-मु—वाजानभि । ४. ग—अभ्यगच्छः । महानद्यस्तत्र सप्त वरुणं गंतुमुद्यताः । पन्थार्थं वरुणो मार्गमकरोत् सरितां पतिरिति स्मृतेः । ५. ग-त-म—'मार्गेण' नास्ति । ६. त-म—तद्वदस्या । ७. ग—शब्दायमानः ।

हे सिन्धो त्वा त्वां शिशुमिव मातरः मातरः पुत्रमिव वाश्राः शब्दयन्त्य इतरा नद्यः अभि अर्षन्ति अभिगच्छन्ति। पयसेव धेनवः पयसा युक्ता नवप्रसूतिका गाव इव। किंच युध्वा युद्धकृत् राजेव त्वमित् त्वमेव सिचौ सिच्यमानौ तटौ नयसि उदकपूर्णं यत् यदा आसां प्रवतां त्वया सह गच्छन्तीनाम् अग्रम् अग्रे इनक्षसि व्याप्नोषि। सर्वासां पुरतो गच्छसि॥

इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति शुतुद्रि स्तोमं सचता परुष्ण्या।
असिक्न्या मरुद्वृधे वितस्तयार्जीकीये शृणुह्या सुषोमया॥ ५॥

इमम्। मे। गङ्गे। यमुने। सरस्वति। शुतुद्रि। स्तोमम्। सचत। परुष्णि। आ।
असिक्न्या। मरुत्ऽवृधे। वितस्तया। आर्जीकीये। शृणुहि। आ। सुऽसोमया॥ ५॥

अत्र प्रधानभूताः सप्त नद्यस्तदवयवभूता नद्यस्तिस्रः[1] स्तूयन्ते। हे गङ्गे हे यमुने हे सरस्वति हे शुतुद्रि हे परुष्णि। हे असिक्न्या अवयवभूतया सहिते मरुद्वृधे हे वितस्तया सुषोमया च सहिते आर्जीकीये त्वं च यूयं सप्त नद्यो यूयं मे स्तोमं स्तोत्रमस्मदीयम् आ सचत आसेवध्वम्। शृणुहि शृणुत च। आर्जीकीयायाः वितस्तया सुषोमया च साहित्यं निरुक्त उक्तं—'वितस्तया चार्जीकीय आ शृणुहि सुषोमया च' इति। अत्र 'गङ्गा गमनात्' (निरु. ९.२६) इत्यादि निरुक्तं द्रष्टव्यम्॥ ॥ ६ ॥

तृष्टामया प्रथमं यातवे सजूः सुसर्त्वा रसया श्वेत्या त्या।
त्वं सिन्धो कुभया गोमतीं क्रुमुं मेहत्न्वा सरथं याभिरीयसे॥ ६॥

तृष्टऽअमया। प्रथमम्। यातवे। सऽजूः। सुऽसर्त्वा। रसया। श्वेत्या। त्या।
त्वम्। सिन्धो इति। कुभया। गोऽमतीम्। क्रुमुम्। मेहत्न्वा। सऽरथम्। याभिः। ईयसे॥ ६॥

हे सिन्धो त्वं क्रुमुं क्रमणशीलां गोमतीं नदीं यातवे[2] प्रतियातुं पर्वतादवरूढा प्रथमं तृष्टामया नद्या सजूः संगतासि। पश्चात् सुसर्त्वा रसया श्वेत्या त्या कुभया मेहत्न्वा च सह सजूर्भव याभिः त्वं सरथं समानं रथमारुह्य ईयसे गच्छसि॥

ऋजीत्येनी रुशती महित्वा परि ज्रयांसि भरते रजांसि।
अदब्धा सिन्धुरपसामपस्तमाश्वा न चित्रा वपुषीव दर्शता॥ ७॥

ऋजीती। एनी। रुशती। महिऽत्वा। परि। ज्रयांसि। भरते। रजांसि।
अदब्धा। सिन्धुः। अपसाम्। अपःऽतमा। अश्वा। न। चित्रा। वपुषीऽइव। दर्शता॥ ७॥

ऋजीती ऋजुगामिनी एनी श्वेतवर्णा रुशती दीप्यमाना सिन्धुः ज्रयांसि वेगवन्ति रजांसि उदकानि परि भरते प्रभरति। तादृशी अदब्धा अहिंसिता सिन्धुः अपसां कर्मवतीनां मध्ये अपस्तमा वेगाख्यकर्मवती भवति। अश्वा न वडवेव चित्रा चायनीया वपुषी वपुष्मती योषित् इव दर्शता दर्शनीया भवति॥

---

१. त-मु—तिस्रः। २. त-भ—'यातवे' नास्ति।

स्वश्वा सिन्धुः सुरथा सुवासा हिरण्ययी सुकृता वाजिनीवती।
ऊर्णावती युवतिः सीलमावत्युताधि वस्ते सुभगा मधुवृधम्॥ ८॥

सुऽअश्वा। सिन्धुः। सुऽरथा। सुऽवासाः। हिरण्ययी। सुऽकृता। वाजिनीऽवती।
ऊर्णाऽवती। युवतिः। सीलमाऽवती। उत। अधि। वस्ते। सुऽभगा। मधुऽवृधम्॥ ८॥

सेयं सिन्धुः स्वश्वा शोभनाश्वोपेता सुरथा शोभनरथा सुवासाः शोभनवसना हिरण्ययी हिरण्मयाभरणा सुकृता वाजिनीवती अन्नवती ऊर्णावती। तस्याः समीपे देशे हि सन्त्यूर्णाः यासां रोमभिः कम्बलाः क्रियन्ते। युवतिः नित्यतरुणी सर्वदा हीनोदका सीलमावती[1]। सीराणि यया पथ्या रज्जुभूतया बध्यन्ते सा सीलमेति निगद्यते कृषीवलैः। तादृगोषध्युपेता। उत अपि च सुभगा सिन्धुः मधुवृधं मधुवर्धकं निर्गुण्ड्यादिकम् अधि वस्ते आच्छादयति। तस्यास्तीरे निर्गुण्ड्यादीनि बहूनि सन्ति॥

सुखं रथं युयुजे सिन्धुरश्विनं तेन वाजं सनिषदस्मिन्नाजौ।
महान्ह्यस्य महिमा पनस्यतेऽदब्धस्य स्वयशसो विरप्शिनः॥ ९॥

सुऽखम्। रथम्। युयुजे। सिन्धुः। अश्विनम्। तेन। वाजम्। सनिषत्। अस्मिन्। आजौ।
महान्। हि। अस्य। महिमा। पनस्यते। अदब्धस्य। स्वऽयशसः। विऽरप्शिनः॥ ९॥

सिन्धुः देवता सुखं सुखकरं शोभनद्वारं वा अश्विनम् अश्ववन्तं रथं युयुजे युनक्ति। तेन रथेन वाजम् अन्नं सनिषत् प्रयच्छतु। अस्मिन्नाजौ संग्रामे यज्ञे वा अस्य सिन्धुरथस्य महिमा महान् हि पनस्यते स्तूयते। कीदृशस्यास्य। अदब्धस्य अन्यैरहिंसितस्य स्वयशसः स्वायत्तकीर्तेः विरप्शिनः। महन्नामैतत्। महतः॥ ॥ ७ ॥

'आ वः' इत्यष्टर्चमष्टमं सूक्तम्। इरावतः पुत्रस्य सर्पजातेर्जरत्कर्णनाम्न आर्षं जागतम्। सोमाभिषवार्था ये ग्रावाणस्तद्देवत्यम्। तथा चानुक्रान्तम्—'आ वोऽष्टौ सर्प ऐरावतो जरत्कर्णो ग्राव्णोऽस्तौत्' इति। ग्रावस्तोत्र एतत्सूक्तम्। सूत्रितं च—'आ व ऋञ्जसे प्र वो ग्रावाण इति सूक्तयोरन्तरोपरिष्टात्पुरस्ताद्वा' (आश्व. श्रौ. ५. १२) इति॥

आ व ऋञ्जस ऊर्जां व्युष्टिष्विन्द्रं मरुतो रोदसी अनक्तन।
उभे यथा नो अहनी सचाभुवा सदःसदो वरिवस्यात उद्भिदा॥ १॥

आ। वः। ऋञ्जसे। ऊर्जाम्। विऽउष्टिषु। इन्द्रम्। मरुतः। रोदसी इति। अनक्तन।
उभे इति। यथा। नः। अहनी इति। सचाऽभुवा। सदःऽसदः। वरिवस्यातः। उत्ऽभिदा॥ १॥

हे ग्रावाणः वः युष्मान् ऊर्जां सारभूतानामन्नादीनां सोमानां व्युष्टिषु विभातेषु[2] सत्सु आ ऋञ्जसे आप्रसाधयामि। यूयं सोमेन इन्द्रं मरुतो रोदसी द्यावापृथिव्यौ च अनक्तन व्यञ्जयत। नः अस्मान् उभे सचाभुवा सहोत्पन्ने[3] अहनी द्यावापृथिव्यौ सदःसदः सर्वेषु यागगृहेषु वरिवस्यातः परिचरतः। उद्भिदा उद्भेदकेन धनेन पूरयतामिति[4]॥

---

१. त-अ१.२.४.६.८-मु—सीरमावती। २. गअ—विभावेषु, त-अ१.२.४.६.८-मु—विभातेषु। ३. गअ-त-अ—सहोत्पन्नेन। ४. त-अ-मु—पूरयतमिति।

तदु श्रेष्ठं सवनं सुनोतनात्यो न हस्तयतो अद्रिः सोतरि ।
विदद्ध्य१र्यो अभिभूति पौंस्यं महो राये चित्तरुते यदर्वतः ॥ २ ॥

तत् । ऊँ इति । श्रेष्ठम् । सवनम् । सुनोतन । अत्यः । न । हस्तऽयतः । अद्रिः । सोतरि ।
विदत् । हि । अर्यः । अभिऽभूति । पौंस्यम् । महः । राये । चित् । तरुते । यत् । अर्वतः ॥२॥

हे ग्रावाणः यूयं तदु तमेव[1] श्रेष्ठं प्रशस्यं सवनं सोमं सुनोतन अभिषुणुत । अथैकवद्वाह । अद्रिः अभिषवग्रावा हस्तयतः हस्ताभ्यां गृहीतः सन् अत्यो न अश्व इव भवति सोतरि अभिषवकर्तर्यध्वर्यौ । स यथा हस्ताभ्यां दृढं गृहीतोऽपि चलति तद्वत् । अर्यः ग्राव्णामभिषवाय प्रेरको यजमानः अभिभूति शत्रूणामभिभावुकं पौंस्यं बलं विदद्धि लभते खलु देवेभ्यः । यद्वा । अभिषवायाध्वर्य्वादिः[2] प्रेरितो[3] ग्रावाभिभूति पौंस्यं विदद्धसमानार्थम् । किंच महे महते राये चित् धनायापि यत् यो ग्रावा अर्वतः अश्वान् तरुते तनुते प्रयच्छति ॥

तदिद्ध्यस्य सवनं विवेरपो यथा पुरा मनवे गातुमश्रेत् ।
गोअर्णसि त्वाष्ट्रे अश्वनिर्णिजि प्रेमध्वरेष्वध्वराँ अशिश्रयुः ॥ ३ ॥

तत् । इत् । हि । अस्य । सवनम् । विवेः । अपः । यथा । पुरा । मनवे । गातुम् । अश्रेत् ।
गोऽअर्णसि । त्वाष्ट्रे । अश्वऽनिर्निजि । प्र । ईम् । अध्वरेषु । अध्वरान् । अशिश्रयुः ॥ ३ ॥

इत् इति पूरणः । अस्य ग्राव्णः तत् सवनम् अभिषवोपेतमस्मदीयं सोमयागाख्यम् अपः कर्म विवेः व्याप्नोतु । विपूर्वस्य वेतेर्लङ्यद्भावश्छान्दसो लुक् । वेतेर्विपूर्वस्य वा छान्दसे श्नौ चापरूपमिति संदेहादनवग्रहः । समासस्वरः । यथा पुरा मनवे राज्ञे गातुं गमनम् अश्रेत् आजगाम तद्वत्[4] व्याप्नोतु । किंच गोअर्णसि गोरूपे अपहृतैर्गोभिः परिवृते तथा अश्वनिर्णिजि । निर्णिगिति रूपनाम । अश्वरूपे । अपहृतैरश्वैर्युक्त इत्यर्थः । ईदृशे त्वाष्ट्रे त्वष्टुः पुत्रे हन्तव्ये सतीति शेषः । ईम् एतान् अध्वरान् असुरैरहिंस्यानध्वरसाधकान् चोपलान् अध्वरेषु अशिश्रयुः आश्रयन्ति पूर्वे यजमानाः ॥

अप हत रक्षसो भङ्गुरावतः स्कभायत निर्ऋतिं सेधतामतिम् ।
आ नो रयिं सर्ववीरं सुनोतन देवाव्यं भरत श्लोकमद्रयः ॥ ४ ॥

अप । हत । रक्षसः । भङ्गुरऽवतः । स्कभायत । निःऽऋतिम् । सेधत । अमतिम् ।
आ । नः । रयिम् । सर्वऽवीरम् । सुनोतन । देवऽअव्यम् । भरत । श्लोकम् । अद्रयः ॥४॥

हे अद्रयः यूयम् अप हत विनाशयत रक्षसः राक्षसान् । कीदृशान् । भङ्गुरावतः भञ्जकेन कर्मणा तद्वतः । तथा स्कभायत दूरे परिहरत निर्ऋतिं पापदेवताम् । यथास्मान् यज्ञं नागच्छति तथा । किंच[5] सेधत निषेधत अमतिं हिंसामतिं रक्षःप्रभृतिम्[5] । किंच नः अस्माकं सर्ववीरं बहुपुत्राद्युपेतं रयिं धनम् आ सुनोतन । अभिषवेण पुत्रपश्वादीनां लाभादेवमुक्तम् । किंच देवाव्यं देवप्रीणनं श्लोकं[6] भरत संपादयत ॥

---

१. त–तदेव । २. भ–अभिषवस्याध्वर्य्वादयः । ३. म–त१.२.३.४.५.७–भ२–प्रेरिताः; त६.८–भ१.४.६–प्रेरिता । ४. त–भ–तत् । ५. त६.८–भ–' किंच ...... रक्षःप्रभृति ' नास्ति । ६. ग–श्लोक शब्द है स्पष्ट। ।

दिवश्चिदा वोऽमवत्तरेभ्यो विभ्वना चिदाश्वपस्तरेभ्यः ।
वायोश्चिदा सोमरभस्तरेभ्योऽग्नेश्चिदर्च पितुकृत्तरेभ्यः ॥ ५ ॥

दिवः । चित् । आ । वः । अमवत्ऽतरेभ्यः । विऽभ्वना । चित् । आशुअपःऽतरेभ्यः ।
वायोः । चित् । आ । सोमरभःऽतरेभ्यः । अग्नेः । चित् । अर्च । पितुकृत्ऽतरेभ्यः ॥ ५ ॥

दिवश्चित् आदित्यादपि अमवत्तरेभ्यः अत्यन्तं बलवद्भ्यः वः युष्मभ्यम् आ अर्च अस्तौदध्वर्युः । यद्वा । हे अध्वर्य्वादयः वो यूयमुच्यमानलक्षणेभ्यो ग्रावभ्य आ सर्वतोऽर्च अर्चतेत्येवं प्रतिवाक्यं योज्यम् । विभ्वना चित् । विभ्वा सुधन्वनः पुत्रः । तेनापि आशुअपस्तरेभ्यः शीघ्रकर्मभ्य इत्यर्थः । विभ्वादीनां त्रयाणां चमसादिनिर्माणकर्म प्रसिद्धम् । वायोश्चित् वायोरपि सोमरभस्तरेभ्यः सोमाभिषवार्थेनात्यन्तं वेगेन युक्तेभ्यः । वायोरपि ग्रावाणो वेगवन्तो भवन्ति सोमाभिषवार्थम् । अग्नेश्चित् अग्नेरपि पितुकृत्तरेभ्यः अत्यन्तमन्नसाधकेभ्यः । ईदृशेभ्यो ग्रावभ्यः प्रीणनाय यूयमर्चतेति ॥ ५ ॥

भुरन्तु नो यशसः सोत्वन्धसो ग्रावाणो वाचा दिविता दिवित्मता ।
नरो यत्र दुहते काम्यं मध्वाघोषयन्तो अभितो मिथस्तुरः ॥ ६ ॥

भुरन्तु । नः । यशसः । सोतु । अन्धसः । ग्रावाणः । वाचा । दिविता । दिवित्मता ।
नरः । यत्र । दुहते । काम्यम् । मधु । आऽघोषयन्तः । अभितः । मिथःऽतुरः ॥ ६ ॥

यशसः यशस्विनः ग्रावाणः नः अस्मभ्यं सोतु सुतम् अन्धसः सोमस्य रसं भुरन्तु भरन्तु संपादयन्तु । उकारश्छान्दसः । किंच दिवित्मता दीप्तिमत्या । लिङ्गव्यत्ययः । वाचा स्तुतिवाचा दिविता दिवितायां दीप्तिमत्यां वा अस्मान् कुर्वन्तु । सोमयागे स्थापयन्त्वित्यर्थः । कैषा[1] दीप्तिमतीति उच्यते । नरः नेतार ऋत्विजः यत्र यागे काम्यं कमनीयं मधु सोमरसं दुहते । किं कुर्वन्तः । आघोषयन्तः सर्वतोऽभिषवशब्दं स्तोत्रशस्त्रादिरूपं वा शब्दं कुर्वन्तः । अभितः सर्वतः मिथस्तुरः त्वरमाणाः । सा दीप्तिमतीति ॥

सुन्वन्ति सोमं रथिरासो अद्रयो निरस्य रसं गविषो दुहन्ति ते ।
दुहन्त्यूधरुपसेचनाय कं नरो हव्या न मर्जयन्त आसभिः ॥ ७ ॥

सुन्वन्ति । सोमम् । रथिरासः । अद्रयः । निः । अस्य । रसम् । गोऽइषः । दुहन्ति । ते ।
दुहन्ति । ऊधः । उपऽसेचनाय । कम् । नरः । हव्या । न । मर्जयन्ते । आसऽभिः ॥ ७ ॥

रथिरासः रयवन्तो[2] वेगवन्तः अद्रयः ग्रावाणः सोमं सुन्वन्ति । ग्रावाणः अस्य सोमस्य रसं निः दुहन्ति निःशेषेण दुहन्ति । गविषः स्तुतिवाचमिच्छन्तः सन्तः । ते दुहन्ति ऊधः रसं सोमसंबन्धिनम् । किमर्थम् । उपसेचनाय अग्नेः । कम् इति पादपूरणः । नरः नेतारोऽभिषवकर्तार ऋत्विजः हव्या न हवींषि यान्युपसेचनानन्तरम् आसभिः स्वास्यैः मर्जयन्ते शोधयन्ति । शेषभक्षणेन शुद्धीकुर्वन्ति । यद्वा । अमी होतुर्यथापवित्रास्पुरास्तभिरास्योपलक्षितैः स्तोत्रैर्मर्जयन्ते ॥

---

१. ग-त१.२.३.७.८-म-मु—कैषा; त६—कैषा । २. म-त१.२.३.६.७.८-भ—'रयवन्तो' नास्ति ।

एते नरः स्वपसो अभूतन य इन्द्राय सुनुथ सोममद्रयः ।
वामंवामं वो दिव्याय धाम्ने वसुवसु वः पार्थिवाय सुन्वते ॥ ८ ॥

एते । नरः । सुऽअपसः । अभूतन । ये । इन्द्राय । सुनुथ । सोमम् । अद्रयः ।
वामम्ऽवामम् । वः । दिव्याय । धाम्ने । वसुऽवसु । वः । पार्थिवाय । सुन्वते ॥ ८ ॥

हे नरः नेतारः हे अद्रयः एते यूयं स्वपसोऽभूतन शोभनाभिषवकर्माणो भवत । ये यूयम् इन्द्राय सोमं सुनुथ वः यूयं वामंवामं यद्यद्वननीयं धनमस्ति तत्तत् दिव्याय धाम्ने तेजसे कुरुत । तथा वसुवसु यद्यद्वासयोग्यं धनमस्ति तत् वः यूयं पार्थिवाय सुन्वते यजमानाय कुरुत ॥ ॥ ९ ॥

'अभ्रप्रुषः' इत्यष्टर्चं नवमं सूक्तं भृगुगोत्रस्य स्यूमरश्मेरार्षं मरुद्देवताकम् । पञ्चमी जगती शिष्टाः सप्त त्रिष्टुभः । तथा चानुक्रान्तम्—' अभ्रप्रुषः स्यूमरश्मिर्भार्गवो मारुतं तु पञ्चमी जगती ' इति । गतो विनियोगः ॥

अभ्रप्रुषो न वाचा प्रुषा वसु हविष्मन्तो न यज्ञा विजानुषः ।
सुमारुतं न ब्रह्माणमर्हसे गणमस्तोष्येषां न शोभसे ॥ १ ॥

अभ्रऽप्रुषः । न । वाचा । प्रुष । वसु । हविष्मन्तः । न । यज्ञाः । विऽजानुषः ।
सुऽमारुतम् । न । ब्रह्माणम् । अर्हसे । गणम् । अस्तोषि । एषाम् । न । शोभसे ॥ १ ॥

अभ्रप्रुषो न मेघान्निर्गच्छन्त उदकबिन्दव इव वाचा स्तुत्या प्रीता मरुतः वसु धनं प्रुष सिञ्चन्ति । व्यत्ययेन बहुवचनम् । किंच हविष्मन्तो न यज्ञाः हविर्भिर्युक्ता यागा इव विजानुषः जगतो विजनयितारो भवन्ति । अथ समुदायेनाह । तेषाम् एषां सुमारुतं[1] शोभनानां मरुतां ब्रह्माणं महान्तं गणम् अर्हसे पूजार्थं न अस्तोषि नास्तौषम् । न स्तुतवानस्मीतः पूर्वम् । तथा शोभसे शोभार्थमपि मारुतं गणं न अस्तोषि । अत इदानीं नूतनेन स्तोत्रेण स्तौमीत्यर्थः ॥

श्रिये मर्यासो अञ्जीँरकृण्वत सुमारुतं न पूर्वीरति क्षपः ।
दिवस्पुत्रास एता न येतिर आदित्यासस्ते अक्रा न वावृधुः ॥ २ ॥

श्रिये । मर्यासः । अञ्जीन् । अकृण्वत । सुऽमारुतम् । न । पूर्वीः । अति । क्षपः ।
दिवः । पुत्रासः । एताः । न । येतिरे । आदित्यासः । ते । अक्राः । न । ववृधुः ॥ २ ॥

श्रिये शोभार्थं[2] मर्यासः मारका मनुष्यरूपा वा मरुतः । पूर्वं मनुष्याः सन्तः पञ्चमसुकृतविशेषेण अमरा आसन् । ते अञ्जीन् अञ्जकान्याभरणानि अकृण्वत कुर्वन्ति । किमर्थम् । श्रिये स्वशरीरशोभनार्थम्[3] । सुमारुतं[4] शोभनानां मरुतां गणं पूर्वीः बह्वयः क्षपः क्षपयित्र्यः सेनाः न अति न पराभावयन्तीति शेषः । किंच दिवः द्युदेवतायाः पुत्रासः पुत्राः एताः गन्तारः न येतिरे निर्गच्छन्ति । ते आदित्यासः अदितेः पुत्राः अक्राः आक्रमणशीला मरुतः न वावृधुः न वर्धन्ते । यतोऽस्माभिर्न स्तुता अत इति भावः ॥

1. ग-त-भ—सुमारुतं न । 2. ग-त४.५—शोभनार्थं । 3. ग४—'शोभार्थं । 4. त-भ—तं सुमारुतं ।

प्र ये दिवः पृथिव्या न बर्हणा त्मना रिरिच्रे अभ्रान्न सूर्यः ।
पाजस्वन्तो न वीराः पनस्यवो रिशादसो न मर्या अभिद्यवः ॥ ३ ॥

प्र । ये । दिवः । पृथिव्याः । न । बर्हणा । त्मना । रिरिच्रे । अभ्रात् । न । सूर्यः ।
पाजस्वन्तः । न । वीराः । पनस्यवः । रिशादसः । न । मर्याः । अभिऽद्यवः ॥ ३ ॥

ये मरुतः दिवः पृथिव्याः न पृथिव्याश्च । नेति चार्थे । बर्हणा महत्त्वेन त्मना आत्मनैव रिरिच्रे रिरिचिरे अतिरिक्ता अभवन् स्वशरीरेण अभ्रात्[1] अभ्रादिव[2] सूर्यः[2] । किंच पाजस्वन्तो न वीराः बलवन्तो वीरा इव पनस्यवः स्तुतिकामा भवन्ति । किंच रिशादसो न मर्याः हिंसकानामसितारो मनुष्या इव अभिद्यवः अभिगतदीप्तयो भवन्ति ॥

युष्माकं बुध्ने अपां न यामनि विथुर्यति न मही श्रथर्यति ।
विश्वप्सुर्यज्ञो अर्वागयं सु वः प्रयस्वन्तो न सत्राच आ गत ॥ ४ ॥

युष्माकम् । बुध्ने । अपाम् । न । यामनि । विथुर्यति । न । मही । श्रथर्यति ।
विश्वऽप्सुः । यज्ञः । अर्वाक् । अयम् । सु । वः । प्रयस्वन्तः । न । सत्राचः । आ । गत ॥ ४ ॥

हे मरुतः युष्माकं बुध्ने परस्परसंघाते अपां न यामनि प्रवृद्धानामुदकानां गमन इव मही महती भूः न विथुर्यति न व्यथते । नापि श्रथर्यति न विशीर्णा भवति । शीघ्रगतयोऽपि यूयमेनां न पीडयथेत्यर्थः । विश्वप्सुः विश्वरूपः अयं यज्ञः यागसाधनं हविः वः युष्माकम् अर्वाक् अभिमुखं सु सुष्ठु गच्छति । प्रयस्वन्तो न अन्नवन्तः परिष्कर्तार इव सुखप्रदाः सन्तः सत्राचः सहाञ्चनाः आ गत आगच्छत । संघाकारेणागच्छतेत्यर्थः । 'सप्तगणा वै मरुतः' (तै. सं. २. २. ५. ७) इति श्रुतेः ॥

यूयं धूर्षु प्रयुजो न रश्मिभिर्ज्योतिष्मन्तो न भासा व्युष्टिषु ।
श्येनासो न स्वयशसो रिशादसः प्रवासो न प्रसितासः परिप्रुषः ॥ ५ ॥

यूयम् । धूःऽसु । प्रऽयुजः । न । रश्मिऽभिः । ज्योतिष्मन्तः । न । भासा । विऽउष्टिषु ।
श्येनासः । न । स्वऽयशसः । रिशादसः । प्रवासः । न । प्रऽसितासः । परिऽप्रुषः ॥ ५ ॥

हे मरुतः यूयं धूर्षु रथसंबन्धिनीषु रश्मिभिः योक्त्रैः प्रयुजः प्रयुक्ताः बद्धा अश्वा इव परिप्रुषः परितो गन्तारः स्थ । तथा ज्योतिष्मन्तो न तेजस्वन्त आदित्यादय इव भासा युक्ता भवथ व्युष्टिषु उषःसूदितासु । किंच श्येनासो न श्येना इव[3] स्वयशसः स्वायत्तयशसः ते यथा रिशादसः हिंसकानामसितारस्तद्वद्रिशादसः स्वायत्तयशसश्च । किंच प्रवासो न प्रवासिन इव पथिका इव प्रसितासः प्रसिद्धयानाः । उक्तरूपा मरुतः परिप्रुषः परितो गन्तारो भवथ ॥ १० ॥

प्र यद्वहध्वे मरुतः पराकाद्यूयं महः संवरणस्य वस्वः ।
विदानासो वसवो राध्यस्याराच्चिद्द्वेषः सनुतर्युयोत ॥ ६ ॥

१. ग-ल-म—अभ्राश्च सूर्यः । २. म- 'अभ्रादिव सूर्यः' नास्ति । ३. त-भ-मु—इव किंच ।

प्र। यत्। वहध्वे। मरुतः। पराकात्। यूयम्। महः। सम्ऽवरणस्य। वस्वः।
विदानासः। वसवः। राध्यस्य। आरात्। चित्। द्वेषः। सनुतः। युयोत॥ ६॥

हे मरुतः यूयं यत् यदा पराकात् अत्यन्तं दूरदेशात् प्र वहध्वे[1] आगच्छथ तदानीं[2] महः महत् संवरणस्य संवरणीयं राध्यस्य संराधनीयं वस्वः वसु धनं विदानासः प्रयच्छन्तो हे वसवः यूयम् आराच्चित् दूरादेव युयोत पृथक्कुरुत। कानिति उच्यते। द्वेषः द्वेष्टॄन्। कीदृशान्। सनुतः अन्तर्हितान्। निगूढानित्यर्थः। सनुतरित्यन्तर्हितनाम॥

य उदृचि यज्ञे अध्वरेष्ठा मरुद्भ्यो न मानुषो ददाशत्।
रेवत्स वयो दधते सुवीरं स देवानामपि गोपीथे अस्तु॥ ७॥

यः। उत्ऽऋचि। यज्ञे। अध्वरेऽस्थाः। मरुत्ऽभ्यः। न। मानुषः। ददाशत्।
रेवत्। सः। वयः। दधते। सुऽवीरम्। सः। देवानाम्। अपि। गोऽपीथे। अस्तु॥७॥

अध्वरेष्ठाः यागे सीदन् मानुषः यः[3] यजमानः यज्ञे उदृचि सति। ऋक्शब्देन स्तोत्रमुपलक्ष्यते। यज्ञे समाप्तस्तुतिके सति संपूर्णे सति मरुद्भ्यो न मरुद्भ्यश्च इन्द्राग्न्यादिभ्योऽध्वर्युभ्य[4] ऋत्विगादिभ्यः ददाशत् दद्यात्। यद्वा यत्र उदृच्युपक्रान्त इत्यर्थः। तस्मिन् यज्ञे मरुद्भ्य इन्द्राग्न्यस्मै इन्द्राय ददाशत् ददाति। सः यजमानः रेवत् धनवत्[5] सुवीरं शोभनपुत्राद्युपेतं वयः अन्नं दधते धारयति। व्यत्ययेनैकवचनम्। स देवानाम् इन्द्रादीनाम् अपि गोपीथे सोमपाने अस्तु भवतु॥

ते हि यज्ञेषु यज्ञियास ऊमा आदित्येन नाम्ना शंभविष्ठाः।
ते नोऽवन्तु रथतूर्मनीषां महश्च यामन्नध्वरे चकानाः॥ ८॥

ते। हि। यज्ञेषु। यज्ञियासः। ऊमाः। आदित्येन। नाम्ना। शम्ऽभविष्ठाः।
ते। नः। अवन्तु। रथऽतूः। मनीषाम्। महः। च। यामन्। अध्वरे। चकानाः॥ ८॥

ते हि ते खलु यज्ञेषु यागेषु यज्ञियासः यज्ञार्हाः यष्टव्याः ऊमाः अवितारः आदित्येन नाम्ना आदित्यसंबन्धिनोदकेन शंभविष्ठाः सुखस्य भावयितारः। यद्वा। आदित्याख्येन नाम्नादित्यनामकेन देवेन सह शंभविष्ठाः। ते मरुतः नः अस्मान् अवन्तु। रथतूः रथतुरो रथस्य यज्ञगमनसाधनस्य त्वरयितारः सन्तः मनीषां स्तुतिमवन्तु रक्षन्तु। कीदृशास्ते। अध्वरे यामन् यागगमने महः महद्धविः चकानाः कामयमानाः॥ ॥ १॥

'विप्रासः' इत्यष्टर्चं दशमं सूक्तम्। पञ्चम्याद्यास्तिस्रो द्वितीया चेति चतस्रो जगत्यः। शिष्टाश्चतस्रस्त्रिष्टुभः। पूर्ववदृषिदेवते। तथा चानुक्रान्तं—'विप्रासो द्वितीया पञ्चम्याद्याश्च तिस्रो जगत्यः' इति। गतो विनियोगः॥

विप्रासो न मन्मभिः स्वाध्यो देवाव्यो न यज्ञैः स्वप्नसः।
राजानो न चित्राः सुसंदृशः क्षितीनां न मर्या अरेपसः॥ १॥

१. ग—प्रवहध्वे। २. ग-त४.५—तथानीं यूयं; त१.२.३.६.७.८-अ१.२.४.६.८—तदानीं यूयं। ३. त-अ-मु—'यः' नास्ति। ४. त-मु—'मध्वर्युप्रभृतिभ्यः'। ५. त१.२.३.७-मु—रयिमत्; म—'धनवत्' नास्ति।

विप्रासः । न । मन्मऽभिः । सुऽआध्यः । देवऽअव्यः । न । यज्ञैः । सुऽअप्नसः ।
राजानः । न । चित्राः । सुऽसंदृशः । क्षितीनाम् । न । मर्याः । अरेपसः ॥ १ ॥

विप्रासो न विप्रा ब्राह्मणा इव ते यथा मन्मभिः स्तुतिभिः स्वाध्यः शोभनाध्याना भवन्ति एवं¹ मरुतोऽप्यस्मदीयैर्मननीयैः स्तोत्रैः स्वाध्यः सुमनसो भवन्ति । अथवा । मन्मभिः स्तोत्रैर्युक्ता विप्रासो न मेधाविनः स्तोतार इव स्वाध्यो यज्ञे यजमाने वा सुध्याना इत्यर्थः । तथा यज्ञैः यागैः देवाव्यो न देवानां तर्पयितारो यजमाना इव स्वप्नसः । अप्न इति कर्मनाम । शोभनकर्माणः । ते यथा कर्मसु व्यापृता भवन्ति तद्वद्वृष्टिप्रदानादिकर्मसु व्यापृता इत्यर्थः । राजानो न मूर्धाभिषिक्ताः क्षितिपतय इव चित्राः चायनीयाः पूजनीयाः । यद्वा चित्राभरणाः । तथा सुसंदृशः सुष्ठु दर्शनीयाः । तथा क्षितीनां निवासानां स्वामिनः मर्याः न मनुष्या इव अरेपसः अपापाः । यथा प्रतिग्रहयाजनमन्यत्रापन्ना स्वगृह एवानुतिष्ठन्तो निर्दोषा भवन्ति तादृशा इत्यर्थः । ईदृशाः शोभन्त इत्यर्थः ॥

अग्निर्न ये भ्राजसा रुक्मवक्षसो वातासो न स्वयुजः सद्यऊतयः ।
प्रज्ञातारो न ज्येष्ठाः सुनीतयः सुशर्माणो न सोमा ऋतं यते ॥ २ ॥

अग्निः । न । ये । भ्राजसा । रुक्मऽवक्षसः । वातासः । न । स्वऽयुजः । सद्यःऽऊतयः ।
प्रऽज्ञातारः । न । ज्येष्ठाः । सुऽनीतयः । सुऽशर्माणः । न । सोमाः । ऋतम् । यते ॥ २ ॥

हे मरुतः अग्निर्न अग्निरिव स² यथा³ भ्राजसा तेजसा शोभते तद्वद्भ्राजसा युक्ताः किंच रुक्मवक्षसः रुक्मालंकृतवक्षस्काः वातासो न प्रत्यक्षवाता इव स्वयुजः स्वयं⁴ युज्यमानाः सद्यऊतयः सद्योगमनाः प्रज्ञातारो न प्रकर्षेण ज्ञातारो ज्ञानिन इव ज्येष्ठाः पूज्याः सुनीतयः सुनयनाः सुशर्माणो न सोमाः सुसुखाः सोमा इव ते यूयम् ऋतं यते यज्ञं गच्छते यजमानाय गच्छतेति ॥

वातासो न ये धुनयो जिगत्नवोऽग्नीनां न जिह्वा विरोकिणः ।
वर्मण्वन्तो न योधाः शिमीवन्तः पितॄणां न शंसाः सुरातयः ॥ ३ ॥

वातासः । न । ये । धुनयः । जिगत्नवः । अग्नीनाम् । न । जिह्वाः । विऽरोकिणः ।
वर्मण्ऽवन्तः । न । योधाः । शिमीऽवन्तः । पितॄणाम् । न । शंसाः । सुऽरातयः ॥ ३ ॥

ये मरुतः वातासो न वायव इव धुनयः शत्रूणां कम्पयितारः जिगत्नवः गमनशीलाः । अत्र मारुते सूक्ते मरुतामेव दृष्टान्तकथने संचरणस्वभाववायुपदार्थतदभिमानिदेवताभेदेनाविरुद्धम् । तथा अग्नीनां न जिह्वाः अग्नीनां ज्वाला इव विरोकिणः विरोचनशीलमुखाः । तथा वर्मण्वन्तो न योधाः कवचिनो योद्धार इव शिमीवन्तः शौर्यकर्मवन्तः । तथा पितॄणां न शंसाः पितॄणां जनकानां शंसा वाच इव सुरातयः सुदानाः । एवंमहानुभावा एते मरुतोऽस्मद्यज्ञमागच्छन्तु ॥

१. त-मु-एवमेते । २. ग-त-अ-' स ' नास्ति । ३. त४.५.७-' यथा ' नास्ति । ४. त-अ१. १.४.६.८-स्वयुज्यमानाः ।

रथानां न येऽराः सनाभयो जिगीवांसो न शूरा अभिद्यवः ।
वरेयवो न मर्या घृतप्रुषोऽभिस्वर्तारो अर्कं न सुष्टुभः ॥ ४ ॥

रथानाम् । न । ये । अराः । सऽनाभयः । जिगीवांसः । न । शूराः । अभिऽद्यवः ।
वरेऽयवः । न । मर्याः । घृतऽप्रुषः । अभिऽस्वर्तारः । अर्कम् । न । सुऽस्तुभः ॥ ४ ॥

रथानां न रथचक्राणामिव अराः ते यथा बहवोऽपि सनाभयः समाननाभयो भवन्ति तद्वत् ये परस्परं सनाभयः समानबन्धना एकस्मिन्नेवान्तरिक्षे वर्तमानाः । परस्परं बन्धुभूता इत्यर्थः । जिगीवांसो न शूराः जयशीलाः शूरा इव अभिद्यवः अभिगतदीप्तयः किंच वरेयवो न मर्याः वृतं वरं परस्मै प्रदातुमिच्छन्तो मनुष्या इव घृतप्रुषः उदकसेक्तारः । उदकपूर्वं हि वराणि वसूनि दीयन्ते नियमेन । वृष्ट्युदकप्रदा इत्यर्थः । किंच अभिस्वर्तारः अर्कं न अर्कमर्चनीयं स्तोत्रमभिस्वर्तारोऽभितः शब्दयितारो वन्दिन इव सुष्टुभः सुशब्दाः ॥

अश्वासो न ये ज्येष्ठास आशवो दिधिषवो न रथ्यः सुदानवः ।
आपो न निम्नैरुदभिर्जिगत्नवो विश्वरूपा अङ्गिरसो न सामभिः ॥ ५ ॥

अश्वासः । न । ये । ज्येष्ठासः । आशवः । दिधिषवः । न । रथ्यः । सुऽदानवः ।
आपः । न । निम्नैः । उदऽभिः । जिगत्नवः । विश्वऽरूपाः । अङ्गिरसः । न । सामऽभिः ॥ ५ ॥

ये मरुतः अश्वासो न अश्वा इव ज्येष्ठासः ज्येष्ठाः प्रशस्यतमाः आशवः शीघ्रगमनाः । तथा दिधिषवो न वसूनां धारका इव रथ्यः रथस्वामिनः सुदानवः सुदानाः । तथा आपो न आप इव निम्नैः प्रवणैः उदभिः उदकैः सह जिगत्नवः गमनशीलाः । तथा विश्वरूपाः नानारूपाः सामभिः युक्ताः अङ्गिरसो न अङ्गिरस इव । सर्वदा सामगा इत्यर्थः ॥ ॥ १२ ॥

ग्रावाणो न सूरयः सिन्धुमातर आदर्दिरासो अद्रयो न विश्वहा ।
शिशूला न क्रीळयः सुमातरो महाग्रामो न यामन्नुत त्विषा ॥ ६ ॥

ग्रावाणः । न । सूरयः । सिन्धुऽमातरः । आऽदर्दिरासः । अद्रयः । न । विश्वहा ।
शिशूलाः । न । क्रीळयः । सुऽमातरः । महाऽग्रामः । न । यामन् । उत । त्विषा ॥ ६ ॥

सूरयः उदकस्य प्रेरकाः ग्रावाणो न मेघा इव सिन्धुमातरः नदीनिर्मातारः । आदर्दिरासः आदरणशीलानि अद्रयो न वज्रायायुधानीव विश्वहा सर्वदा शत्रूणां हन्तार इत्यर्थः । यद्वा । सर्वदा अद्रयो न वज्रा इव शत्रूणामादर्दिरास आदरणशीलाः । सुमातरः शोभनमातृकाः शिशूला न शिशव इव क्रीळयः विहर्तारः । उत अपि च महाग्रामो न महाजनसंघ इव यामन् यामनि गमने त्विषा दीप्त्या युक्ता भवन्ति । तेऽस्मद्यज्ञमागच्छन्तु ॥

उषसां न केतवोऽध्वरश्रियः शुभंयवो नाञ्जिभिर्व्यश्वितन् ।
सिन्धवो न ययियो भ्राजदृष्टयः परावतो न योजनानि ममिरे ॥ ७ ॥

उषसाम् । न । केतवः । अध्वरऽश्रियः । शुभम्ऽयवः । न । अञ्जिऽभिः । वि । अश्वितन् ।
सिन्धवः । न । ययियः । भ्राजत्ऽऋष्टयः । पराऽवतः । न । योजनानि । ममिरे ॥ ७ ॥

ये मरुतः उषसां न केतवः उषसां रश्मय इव अध्वरश्रियः यज्ञस्याश्रयितारो[1] भवन्ति । तथा शुभंयवो न कल्याणकामा वरा इव अञ्जिभिः आभरणैः व्यश्वितन् दीप्यन्ते । 'श्विता वर्णे' । लङि रूपम् । तथा सिन्धवो न नद्य इव ययियः गमनशीलाः भ्राजदृष्टयः दीप्यमानायुधाः परावतो न दूराध्वगामिनो यद्वा इव योजनानि दूरदेशान् ममिरे परिच्छिन्दन्ति । तेऽस्मद्यज्ञमागच्छन्त्विति ॥

सुभागान्नो देवाः कृणुता सुरत्नानस्मान्स्तोतॄन्मरुतो वावृधानाः ।
अधि स्तोत्रस्य सख्यस्य गात सनाद्धि वो रत्नधेयानि सन्ति ॥ ८ ॥

सुऽभागान् । नः । देवाः । कृणुत । सुऽरत्नान् । अस्मान् । स्तोतॄन् । मरुतः । ववृधानाः ।
अधि । स्तोत्रस्य । सख्यस्य । गात । सनात् । हि । वः । रत्नऽधेयानि । सन्ति ॥ ८ ॥

अनया स्तुतिमुपसंहरति । हे मरुतः देवाः वावृधानाः स्तुत्या वर्धमाना यूयं स्तोतॄन् नः अस्मान् सुभागान् सुधनान् कृणुत कुरुत । तथा सुरत्नान् शोभनरत्नान् कृणुत । यद्वा । सुरत्नान् शोभनरमणीयस्तोत्रानस्मानिति संबन्धनीयम् । किंच यूयं सख्यस्य स्तोत्रस्य सखिभूतं स्तोत्रम् अधि गात अधिगच्छत । वः युष्माकं रत्नधेयानि रत्नदानानि अस्मद्विषयाणि सनाद्धि चिरकालादारभ्य खलु सन्ति ॥   ॥ १२ ॥

'अपश्यम्' इति सप्तर्चमेकादशं सूक्तमाग्नेयं त्रैष्टुभम् । सौचीकगुणोऽग्निर्वैश्वानरगुणो वाथवा सप्तिर्नाम वाजंभरपुत्र । तथा चानुक्रान्तम्—'अपश्यं सप्त सौचीकोऽग्निर्वैश्वानरो वा सप्तिर्वा वाजंभर आग्नेयं तु' इति । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोस्त्रैष्टुभे छन्दस्याग्नेये क्रतौ विनियुक्ते ... सूत्रितं च—'अपश्यमस्य महत इति सूक्ते' (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति ॥

अपश्यमस्य महतो महित्वममर्त्यस्य मर्त्यासु विक्षु ।
नाना हनू विभृते सं भरेते असिन्वती बप्सती भूर्यत्तः ॥ १ ॥

अपश्यम् । अस्य । महतः । महिऽत्वम् । अमर्त्यस्य । मर्त्यासु । विक्षु ।
नाना । हनू इति । विभृते इति विऽभृते । सम् । भरेते इति ।
असिन्वती इति । बप्सती इति । भूरि । अत्तः ॥ १ ॥

अस्य अग्नेः महतः मंहनीयस्य महित्वं महत्त्वम् अपश्यं पश्यामि । कीदृशस्यास्य । मर्त्यासु विक्षु मनुष्यरूपासु प्रजासु तासां हृदये अमर्त्यस्य अमरणस्वभावस्य वैश्वानररूपेण वर्तमानस्य । यद्वा । मर्त्यासु विक्षु ऋत्विग्यजमानरूपासु प्रजास्वमर्त्यस्य सर्वदा जागरितस्य । अथ दावाग्निरूपोऽग्निरुच्यते । अस्याग्नेः हनू शिप्रे नाना विभृते विभिन्ने सं भरेते संभरतो दन्तैः । तथा कृत्वा असिन्वती असंखादन्त्यौ स्तोतारं बप्सती भक्षयन्त्यौ भूरि प्रभूतं काष्ठमरण्ये वर्तमानम् अत्तः भक्षयतः ॥

गुहा शिरो निहितमृधगक्षी असिन्वन्नत्ति जिह्वया वनानि ।
अत्राण्यस्मै पड्भिः सं भरन्त्युत्तानहस्ता नमसाधि विक्षु ॥ २ ॥

१. ग-स-भ१.२.४.६.८—यज्ञस्य सेवितारो ।

गुहा । शिरः । निऽहितम् । ऋधक् । अक्षी इति । असिन्वन् । अत्ति । जिह्वया । वनानि ।
अत्राणि । अस्मै । पड्ऽभिः । सम् । भरन्ति । उत्तानऽहस्ताः । नमसा । अधि । विक्षु ॥ २ ॥

अस्याग्नेः शिरः मूर्धा गुहा गुहायां निहितं मनुष्योदरेषु वर्तते । अस्य अक्षी अक्षिणी ऋधक् पृथङ्निहिते निहिते चन्द्रसूर्यात्मना । तावेवाक्षिणी इत्यर्थः । ईदृशो योऽग्निः असिन्वन् वल्लीरसंखादन् जिह्वया वनानि अत्ति काष्ठानि भक्षयति दाहभूतः अस्मै अग्नयेऽध्वर्य्वादयः पड्भिः पादैरभिगम्य अत्राणि[1] सं भरन्ति संपादयन्ति हवींषि । कथंभूताः । उत्तानहस्ताः पात्रधारणार्थमुत्तानकराः नमसा नमस्कारेण युक्ताः । कुत्र । अधि विक्षु प्रजास्वृत्विक्षु मध्ये ॥

प्र मातुः प्रतरं गुह्यमिच्छन् कुमारो न वीरुधः सर्पदुर्वीः ।
ससं न पक्वमविदच्छुचन्तं रिरिह्वांसं रिप उपस्थे अन्तः ॥ ३ ॥

प्र । मातुः । प्रऽतरम् । गुह्यम् । इच्छन् । कुमारः । न । वीरुधः । सर्पत् । उर्वीः ।
ससम् । न । पक्वम् । अविदत् । शुचन्तम् । रिरिह्वांसम् । रिपः । उपऽस्थे । अन्तरिति ॥ ३ ॥

अयमग्निः मातुः पृथिव्याः संबन्धिनीः उर्वीः बह्वीः वीरुधः लताः इच्छन् तथा प्रतरं प्रकृष्टतरं गुह्यं गोप्यं तासां वीरुधां मूलमपीच्छन् कामयमानः प्र सर्पत् प्रसर्पति प्रसरति । किमिव । कुमारो न कुमार इव । स यथा स्तन्यं पातुं जानुभ्यां सर्पति तद्वत् । ससं न पक्वं पक्वमन्नमिव शुचन्तं दीप्यमानं नीरसं वृक्षं रिपः पृथिव्याः उपस्थे अन्तः उत्सङ्गेऽन्तः अविदत् विन्दति । पुनः कीदृशम् । रिरिह्वांसम् आकाशमास्वादयन्तम् । यद्वा । मूलैर्मातरं पृथिवीं रिरिह्वांसम् ॥

तद्वामृतं रोदसी प्र ब्रवीमि जायमानो मातरा गर्भो अत्ति ।
नाहं देवस्य मर्त्यश्चिकेताग्निरङ्ग विचेताः स प्रचेताः ॥ ४ ॥

तत् । वाम् । ऋतम् । रोदसी इति । प्र । ब्रवीमि । जायमानः । मातरा । गर्भः । अत्ति ।
न । अहम् । देवस्य । मर्त्यः । चिकेत । अग्निः । अङ्ग । विऽचेताः । सः । प्रऽचेताः ॥ ४ ॥

हे रोदसी द्यावापृथिव्यौ वां युवां तत् ऋतं सत्यं प्र ब्रवीमि यदरणिभ्यां जायमानः उत्पन्नः गर्भः गर्भस्थानीयोऽग्निः मातरा अरणी अत्ति भक्षयति । देवस्य द्योतनादिगुणस्याग्नेः[2] वर्तनं मर्त्यः मनुष्यः अहं न चिकेत न जानामि । हे अङ्ग वैश्वानर अग्निः अरणिभ्यामुत्पन्नः विचेताः विविधज्ञानवान् स प्रचेताः[3] प्रकृष्टज्ञानः[4] । अतो न जानामीत्यर्थः । अथवाग्नेरन्यात्मानमेव संबोध्य ब्रवीमि । अग्निरेव विचेताः बहुधा जानाति स प्रचेताः[4] स एव जानाति । स्वमहिमानं नाहं स्तोतुं प्रभवामीत्यर्थः ॥

यो अस्मा अन्नं तृष्वा१दधात्याज्यैर्घृतैर्जुहोति पुष्यति ।
तस्मै सहस्रमक्षभिर्वि चक्षेऽग्ने विश्वतः प्रत्यङ्ङसि त्वम् ॥ ५ ॥

१. ग-त-म—' अत्राणि ' नास्ति । २. त१.२.३.६.७.८-म४.६.८-सु—द्योतमानादिगुणस्याग्नेः; त४.५—द्योतमानस्याग्नेः; म१.२ ७—दानादिगुणस्याग्नेः । ३. ग-त—प्रचेताः स एव । ४. म—' प्रकृष्टज्ञानः ... प्रचेताः ' नास्ति ।

यः । अस्मै । अन्नम् । तृषु । आऽदधाति । आज्यैः । घृतैः । जुहोति । पुष्यति ।
तस्मै । सहस्रम् । अक्षऽभिः । वि । चक्षे । अग्ने । विश्वतः । प्रत्यङ् । असि । त्वम् ॥ ५ ॥

यः यजमानः अस्मै अग्नये तृषु क्षिप्रम् अन्नम् आदधाति करोति आज्यैर्घृतैः क्षरद्रूपैः[1] दीप्तैर्वा सोमरसैः जुहोति पुष्यति पुष्णाति चैनं काष्ठैः तस्मै । तमित्यर्थः । तं सहस्रं सहस्रसंख्याकैः अक्षभिः अक्षिस्थानीयाभिरपरिमिताभिर्ज्वालाभिः वि चक्षे विचष्टे[2] विपश्यति[2] । अथ प्रत्यक्षकृतः । हे अग्ने त्वं विश्वतः सर्वतः प्रत्यङ्ङसि प्रत्यगञ्चनो भवसि । भक्तानुकूल्येन प्रवर्तमानो[3] भवसि ॥

किं देवेषु त्यज एनश्चकर्थाग्ने पृच्छामि नु त्वामविद्वान् ।
अक्रीळन् क्रीळन् हरिरत्तवेऽदन्वि पर्वशश्चकर्त गामिवासिः ॥ ६ ॥

किम् । देवेषु । त्यजः । एनः । चकर्थ । अग्ने । पृच्छामि । नु । त्वाम् । अविद्वान् ।
अक्रीळन् । क्रीळन् । हरिः । अत्तवे । अदन् ।
वि । पर्वऽशः । चकर्त । गाम्ऽइव । असिः ॥ ६ ॥

हे अग्ने त्वां नु क्षिप्रं देवेषु किं त्यजः क्रोधम् एनः पापं च[4] चकर्थ कृतवानसीति अविद्वान् अहं पृच्छामि । सावज्ञं हसन्तमपि पृच्छामि । किंच अक्रीळन् कश्चिद्देवोऽविहरन् क्रीळन् कश्चिद्देवो विनोदयन्लीलया दहन् हरिः हरितवर्णः सन् अत्तवे अत्तव्यम् अदन् भक्षकाष्ठादिकं पर्वशः संधौ संधौ वि चकर्त विविधं करोषि । गामिवासिः गां यथा असिः स्वधितिः पर्वशश्छिनत्ति तद्वत् ॥

विषूचो अश्वान्युयुजे वनेजा ऋजीतिभी रशनाभिर्गृभीतान् ।
चक्षदे मित्रो वसुभिः सुजातः समानृधे पर्वभिर्वावृधानः ॥ ७ ॥

विषूचः । अश्वान् । युयुजे । वनेऽजाः । ऋजीतिऽभिः । रशनाभिः । गृभीतान् ।
चक्षदे । मित्रः । वसुऽभिः । सुऽजातः । सम् । आनृधे । पर्वऽभिः । ववृधानः ॥ ७ ॥

अयमग्निः विषूचः विष्वगञ्चनान् अश्वान् व्यापकान् महतो वृक्षान् सर्वतो गन्तृनश्वानेव वा युयुजे युङ्क्ते वनेजाः वने प्रवृद्धः संपन्नः सन् । कीदृशानश्वान् । ऋजीतिभिः ऋजुगामिनीभिः रशनाभिः रशनास्थानीयाभिर्लताभिः गृभीतान्[5] परिगृहीतान् वेष्टितान् । साक्षादश्वपक्षे ऋजुगतिभिः[6] प्रसिद्धाभी रशनाभिर्गृभीतान् गृहीतान् स्वकीयानश्वान् शीघ्रवाहाय रथे योजितवानित्यर्थः । तादृशोऽग्निः चक्षदे चक्षाद्[7] व्यक्तीकरोति वसूनि मित्रः अस्माकं मित्रभूतः वसुभिः वासकैः रश्मिभिः सुजातः सुष्ठु प्रवृद्धः सन् । किंच समानृधे सम्यग्वर्धते पर्वभिः काष्ठखण्डैः वावृधानः वर्धमानः ॥ ॥ १४ ॥

---

१. त-म—अक्षरद्रूपैः । २. त१.२—विचक्षे विपश्यति; त३.६.८-भ६.८—विचष्टे विपश्यति; त४ ५—विचष्टे; भ१.२.४.७—विचष्टे पश्यति । ३. त२.३.६.७.८-भ४.६.८—प्रवर्तनो । ४. ग-त-भ—' च ' नास्ति । ५. त-भ -'गृभीतान्' नास्ति । ६. ग—ऋजुगत्रीभिः; त१.२.३-भ—ऋजुगतिर्नीभिः । ७. ग-त-भ—' चक्षाद् ' नास्ति ।

'अग्निः सप्तिम्' इति सप्तमं द्वादशर्चं सूक्तं सौचीकस्य वैश्वानरस्याग्नेरार्षं त्रैष्टुभमाग्नेयम्। 'अग्निः सप्तिम्' इत्यनुक्रान्तम्। प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरुक्तो विनियोगः ॥

अ॒ग्निः सप्तिं॑ वाज॒भरं॑ ददात्य॒ग्निर्वी॒रं श्रुत्यं॑ कर्म॒निःष्ठाम्।
अ॒ग्नी रोद॑सी॒ वि च॑रत्सम॒ञ्जन्न॒ग्निर्नारीं॑ वी॒रकु॑क्षिं॒ पुरं॑धिम् ॥ १ ॥

अ॒ग्निः। सप्ति॑म्। वा॒ज॒म्ऽभ॒रम्। द॒दा॒ति॒। अ॒ग्निः। वी॒रम्। श्रुत्य॑म्। क॒र्म॒निःऽस्था॑म्।
अ॒ग्निः। रोद॑सी॒ इति॑। वि। च॒र॒त्। स॒म्ऽअ॒ञ्जन्।
अ॒ग्निः। नारी॑म्। वी॒रऽकु॑क्षिम्। पुर॑म्ऽधिम् ॥ १ ॥

अयम् अग्निः सप्तिं सर्पणस्वभावमश्वं वाजंभरं युद्धे शत्रून् जित्वान्नसंपादकं ददाति स्तोतृभ्यः। तथा अग्निर्वीरं वीर्यवन्तं पुत्रं श्रुत्यं पितृव्यपदेशकं कर्मनिःष्ठां यागेऽनन्यचित्तं ददाति। अग्नी रोदसी द्यावापृथिव्यौ समञ्जन् सम्यगञ्जयन् वि चरत् विविधं चरति। अयम् अग्निर्नारीं योषितं वीरकुक्षिं वीरप्रसवकुक्षिं पुरंधिं च करोति ॥

अ॒ग्नेरप्न॑सः स॒मिद॑स्तु भ॒द्राग्निर्म॒ही रोद॑सी॒ आ वि॑वेश।
अ॒ग्निरेकं॑ चोदयत्स॒मत्स्व॒ग्निर्वृ॒त्राणि॑ दयते पु॒रूणि॑ ॥ २ ॥

अ॒ग्नेः। अप्न॑सः। स॒म्ऽइत्। अ॒स्तु॒। भ॒द्रा। अ॒ग्निः। म॒ही इति॑। रोद॑सी॒ इति॑। आ। वि॒वे॒श॒।
अ॒ग्निः। एक॑म्। चो॒द॒य॒त्। स॒मत्ऽसु॑। अ॒ग्निः। वृ॒त्राणि॑। द॒य॒ते॒। पु॒रूणि॑ ॥ २ ॥

अप्नसः कर्मवतः अग्नेः समित् भद्रा अस्तु। अयम् अग्निः मही महत्यौ[1] रोदसी द्यावापृथिव्यौ आ विवेश आविष्टवान् स्वतेजसा। तथायम् अग्निरेकम् असहायमेव चोदयत् चोदयति प्रेरयति समत्सु संग्रामेषु[2]। युद्धे स्वभक्तं स्वयं सहायः सन् जयिनं करोतीत्यर्थः। तथा अग्निर्वृत्राणि पुरूणि बहून् शत्रून् दयते हन्ति ॥

अ॒ग्निर्ह॒ त्यं जर॑तः॒ कर्ण॑मावा॒ग्निर॒द्भ्यो निर॑दह॒ज्जरू॑थम्।
अ॒ग्निरत्रिं॑ घ॒र्म उ॑रुष्यद॒न्तर॒ग्निर्नृ॒मेधं॑ प्र॒जया॑सृज॒त्सम् ॥ ३ ॥

अ॒ग्निः। ह॒। त्यम्। जर॑तः। कर्ण॑म्। आ॒व॒। अ॒ग्निः। अ॒त्ऽभ्यः। निः। अ॒द॒ह॒त्। जरू॑थम्।
अ॒ग्निः। अत्रि॑म्। घ॒र्मे। उ॒रु॒ष्य॒त्। अ॒न्तः। अ॒ग्निः। नृ॒ऽमेध॑म्। प्र॒ऽजया॑। अ॒सृ॒ज॒त्। सम् ॥ ३ ॥

अग्निर्ह अयमग्निः खलु त्यं तं प्रसिद्धं जरतः कर्णं जरत्कर्णनामानमृषिम् आव ररक्ष। तथायम् अग्निः अद्भ्यः जरूथम् एतन्नामानमसुरम् निरदहत् निर्दग्धवान्। तथा अग्निरत्रिं महर्षिं घर्मे अन्तः कर्षीसेऽवस्थितम् उरुष्यत् ररक्ष। तथायम् अग्निर्नृमेधम् एतन्नामकमृषिं प्रजया पुत्रादिलक्षणया सम् असृजत् संयुयोज[3] ॥

अ॒ग्निर्दा॒द्द्रवि॑णं वी॒रपे॑शा अ॒ग्निरृषिं॒ यः स॒हस्रा॑ स॒नोति॑।
अ॒ग्निर्दि॒वि ह॒व्यमा त॑ताना॒ग्नेर्धामा॑नि॒ विभृ॑ता पुरु॒त्रा ॥ ४ ॥

१. ग-ल-भ-महत्यौ। २. ल१.२.३-भ-संग्रामे। ३. ग-समयोजयत्।

अग्निः । दात् । द्रविणम् । वीरऽपेशाः । अग्निः । ऋषिम् । यः । सहस्रा । सनोति ।
अग्निः । दिवि । हव्यम् । आ । ततान । अग्नेः । धामानि । विऽभृता । पुरुऽत्रा ॥ ४ ॥

अयम् अग्निः वीरपेशाः प्रेरकज्वालारूपः द्रविणं धनं दात् ददाति । तथा अग्निर्ऋषिं मन्त्रद्रष्टारं पुत्रं प्रयच्छतीति शेषः । ऋषिः[1] विशेष्यते । यः ऋषिः सहस्रा गवां सहस्राणि सनोति भजते दक्षिणात्वेन तमृषिं ददातीति । तथा अग्निः दिवि द्युलोके हव्यं यजमानैर्हुतम् आ ततान देवेषु विस्तारयति । तथा अग्नेर्धामानि शरीराणि विभृता विभृतानि संभृतानि पुरुत्रा बहुषु स्थानेष्वाहवनीयधिष्ण्यादिषु क्षित्यादिषु वा ॥

अग्निमुक्थैर्ऋषयो वि ह्वयन्तेऽग्निं नरो यामनि बाधितासः ।
अग्निं वयो अन्तरिक्षे पतन्तोऽग्निः सहस्रा परि याति गोनाम् ॥ ५ ॥

अग्निम् । उक्थैः । ऋषयः । वि । ह्वयन्ते । अग्निम् । नरः । यामनि । बाधितासः ।
अग्निम् । वयः । अन्तरिक्षे । पतन्तः । अग्निः । सहस्रा । परि । याति । गोनाम् ॥ ५ ॥

अग्निमुक्थैः शस्त्रैः ऋषयः पूर्वे वि ह्वयन्ते विविधमाह्वयन्ति यज्ञे स्तवीये । अग्निं नरः मनुष्याः यामनि संग्रामे । यातिर्वधकर्मसु पठितः । बाधितासः शत्रुभ्यो बाधिताः आह्वयन्ति जयार्थम् । तथा अग्निं वयः पक्षिणः अन्तरिक्षे पतन्तः पश्यन्ति रात्रिषु । 'तस्मादिमा वयांसि नक्तं नाध्यासते' (तै. सं. ५. ६. ४. ४) इति ब्राह्मणम् । यद्वा हव्यभूतमग्निमन्तरिक्षगाः वयः पतन्ति । तथा अग्निः गोनां गवां सहस्रा सहस्राणि परि परितः याति गच्छति ॥

अग्निं विश ईळते मानुषीर्या अग्निं मनुषो नहुषो वि जाताः ।
अग्निर्गान्धर्वीं पथ्यामृतस्याग्नेर्गव्यूतिर्घृत आ निषत्ता ॥ ६ ॥

अग्निम् । विशः । ईळते । मानुषीः । याः । अग्निम् । मनुषः । नहुषः । वि । जाताः ।
अग्निः । गान्धर्वीम् । पथ्याम् । ऋतस्य । अग्नेः । गव्यूतिः । घृते । आ । निऽसत्ता ॥ ६ ॥

अग्निं विशः प्रजा ऋत्विग्यजमानलक्षणाः ईळते स्तुवन्ति । याः मानुषीः मानुष्यो मनुष्याज्जाताः ता ईळते । तथा अग्निं मनुषः मनुष्याः नहुषः राज्ञः सकाशात् जाताः प्रजा विविधं स्तुवन्तीति । अग्निर्गान्धर्वीम् । वाङ्नामैतत् । वाचं शृणोति । कीदृशीं गान्धर्वीम् । ऋतस्य यज्ञस्य पथ्यां पथि हिताम् । अग्नेः महात्मनः गव्यूतिः मार्गः घृते आज्ये[2] आ निषत्ता सर्वतो निषण्णो भवति ॥

अग्नये ब्रह्म ऋभवस्ततक्षुरग्निं महामवोचामा सुवृक्तिम् ।
अग्ने प्राव जरितारं यविष्ठाग्ने महि द्रविणमा यजस्व ॥ ७ ॥

अग्नये । ब्रह्म । ऋभवः । ततक्षुः । अग्निम् । महाम् । अवोचाम । सुऽवृक्तिम् ।
अग्ने । प्र । अव । जरितारम् । यविष्ठ । अग्ने । महि । द्रविणम् । आ । यजस्व ॥ ७ ॥

---

१. त४.५–ऊ ऋषिः ।   २. त-म—आज्येन ।

अग्नये इदं स्तोत्रम् ऋत्विजः मेधाविनः ततक्षुः अकुर्वन्। वयं च मही महान्तम् अग्निं प्रति सुवृक्तिं स्तुतिम् अवोचाम। हे यविष्ठ युवतम अग्ने जरितारं स्तोतारं प्राव प्ररक्ष। हे अग्ने महि महत् द्रविणं धनम् आ यजस्व प्रयच्छेत्यर्थः। अत्र प्रतिवाक्यमग्न्यभिधानं तस्य स्तुत्यत्वप्रदर्शनार्थम्॥ ॥ १५ ॥

'य इमा' इति सप्तर्चं त्रयोदशं सूक्तं भुवनपुत्रस्य विश्वकर्मण आर्षं त्रैष्टुभं विश्वकर्मदेवत्यम्। तथा चानुक्रान्तं—'य इमा विश्वकर्मा भौवनो वैश्वकर्मणं तु' इति। गतः सूक्तविनियोगः। अत्र वाजसनेयकं—'ब्रह्म वै स्वयंभु तपोऽतप्यत। तदैक्षत न वै तपस्यानन्त्यमस्ति हन्ताहं भूतेष्वात्मानं जुहवानि भूतानि चात्मनीति तत्सर्वेषु भूतेष्वात्मानं हुत्वा' (श. ब्रा. १३. ७. १) इत्यादि॥

य इमा विश्वा भुवनानि जुह्वदृषिर्होता न्यसीददिपता नः।

स आशिषा द्रविणमिच्छमानः प्रथमच्छदवराँ आ विवेश॥ १॥

यः। इमा। विश्वा। भुवनानि। जुह्वत्। ऋषिः। होता। नि। असीदत्। पिता। नः।

सः। आऽशिषा। द्रविणम्। इच्छमानः। प्रथमऽछत्। अवरान्। आ। विवेश॥ १॥

अत्र निरुक्तं—'विश्वकर्मा सर्वमेधे सर्वाणि भूतानि जुहवांचकार स आत्मानमप्यन्ततो जुहवांचकार। तदभिवादिन्येषर्ग्भवति य इमा विश्वा भुवनानि जुह्वदिति' (निरु. १०.२६) इति। यः विश्वकर्मैतन्नामकः ऋषिः भुवनपुत्रः होता होमनिष्पादकः सन् विश्वा सर्वाणि भुवनानि जुह्वत् होमं कुर्वन्। प्रथमं सर्वं जगज्जुह्वदित्यर्थः। पश्चादसौ न्यसीदत्। पिता जनकः। आत्मकृतेन कर्मणा देहोत्पत्तेः। न चैकस्य जन्यजनकभावो विरुध्यते तपोबलेन शरीरद्वयस्वीकारात्। 'स एकधा भवति' (छा. उ. ७. २६. २) इत्यादिश्रुतेः। सः ऋषिः आशिषा आशीःप्रतिपादकेन सूक्तवाकादिना द्रविणं धनं स्वर्गाख्यम् इच्छमानः कामयमानः प्रथमच्छत् प्रथमसर्वभुवनाच्छादयिता अवरान् निकृष्टान् भूतान् स्वात्मनाहुतान् आ विवेश आविष्टवान्। अग्निमित्युक्तार्थ एव पुनर्विशेषेणोक्तः। एवमुक्तस्याधियज्ञपरतया योज्यम्। अथाध्यात्मपरतयोच्यते। यो विश्वकर्मा परमेश्वर इमा विश्वा भुवनानि जुह्वत् प्रलयकाले पृथिव्यादीनिमान् सप्त लोकान् स्वात्मन्याहुतिप्रक्षेपवत्संहरन् परितोऽवस्थितः ऋषिः द्रष्टा सर्वज्ञो होता संहाररूपस्य होमस्य कर्ता सोऽस्माकं पिता जनको न्यसीदत् स्वयं स्थितवान्। अयमर्थः। प्रलयकाले प्राप्ते सति सर्वाँल्लोकान् संहृत्यास्माकमपि संहर्ता पुनः स्रष्टा च सन् सर्वज्ञो यः परमेश्वरः स्वयमेक एवासीत्। तथा हि श्रुतयः—'आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्' (ऐ. आ. २. ४. १) 'सदेव सोम्येदमग्र आसीत्' (छा. उ. ६. २. १) इत्यादिकाः। स तादृशः परमेश्वर आशिषा 'बहु स्यां प्रजायेय' इत्येवरूपया पुनःपुनः सिसृक्षया द्रविणमिच्छमानः धनोपलक्षितं जगद्भोगमाकाङ्क्षमाणः प्रथमच्छत् प्रथमं मुख्यं निष्प्रपञ्चं पारमार्थिकं रूपमावृण्वन् अवरान् स्वसृष्टान् प्राणिहृदयप्रदेशान् आ विवेश आविष्टवान् जीवरूपेण। तथा च श्रूयते—'सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेयेति स तपोऽतप्यत स तपस्तप्त्वेदं सर्वमसृजत यदिदं किंच तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्' (तै. आ. ८. ६) इति। एवमन्या अप्युपनिषद उदाहार्याः॥

वैश्वदेवस्य पशोर्वपाया अनुवाक्या 'किं स्वित्' इत्येषा। सूत्रितं च—'किं स्विदासीदधिष्ठानं यो नः पिता जनिता' (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति॥

१. त-भ-अन्वा। २. त-विभक्ता। ३. त१,२,३ भ५,७-प्रथमकाले। ४. ग-त४,५,६,७-बहु।

किं स्विदासीदधिष्ठानमारम्भणं कतमत्स्वित्कथासीत् ।
यतो भूमिं जनयन्विश्वकर्मा वि द्यामौर्णोन्महिना विश्वचक्षाः ॥ २ ॥

किम् । स्वित् । आसीत् । अधिऽस्थानम् । आऽरम्भणम् । कतमत् । स्वित् । कथा । आसीत् ।
यतः । भूमिम् । जनयन् । विश्वऽकर्मा । वि । द्याम् । और्णोत् । महिना । विश्वऽचक्षाः ॥ २ ॥

पूर्वमन्त्रे जगत्प्रलयकाले संहृत्य पश्चात्सिसृक्षायां सर्वं सृष्ट्वा तत्र प्रविष्ट इत्युक्तम् । अत्र तस्य द्वितीयस्याधिष्ठानजगदुपादानकारणयोरसंभवात्सृष्टिरनुपपन्नेत्याक्षिपति । लोके हि घटं चिकीर्षुः कुलालो गृहादिकं किंचित्स्थानमधिष्ठाय मृद्रूपेणारम्भद्रव्येण[1] चक्रादिभिरुपकरणैर्घटं निष्पादयति । तद्वदीश्वरस्य जगदात्मकद्यावापृथिव्योरुत्पादनवेलायाम् अधिष्ठानं किं स्विदासीत् किं नामाभूत् । न किंचिदित्यर्थः । तथा तयोः आरम्भणं कतमत्स्वित्[2] । आरभ्यतेऽनेनेत्यारम्भणमुपादानकारणम् । तदपि कतमत्स्यात् । तदपि नेत्यर्थः । यद्यपि संभवेदारम्भणं[3] कथासीत् कथमभूत् । किं रूपं सदस्य भवेदित्यर्थः । उभयमपि नोपपद्यते । सर्वस्याद्वैतत्वादसत्त्वात् । असत्त्वेन मृदात्मकयोर्द्यावापृथिव्योरुपादानानर्हत्वात् 'नान्यत्किंचन मिषत्' (ऐ. आ. २. ४. १) इति श्रुतेश्चेत्यभिप्रायः । यतः यस्मादधिष्ठानादारम्भणाच्च विश्वचक्षाः[4] सर्वद्रष्टा विश्वकर्मा परमेश्वरः भूमिं जनयन् वर्तते तथा द्यां दिवं वि और्णोत् व्यवृणोत् सृष्टवान् महिना स्वमहत्त्वेन[5] । किं स्विदासीदिति[5] ॥

विश्वतश्चक्षुरुत विश्वतोमुखो विश्वतोबाहुरुत विश्वतस्पात् ।
सं बाहुभ्यां धमति सं पतत्रैर्द्यावाभूमी जनयन्देव एकः ॥ ३ ॥

विश्वतःऽचक्षुः । उत । विश्वतःऽमुखः । विश्वतःऽबाहुः । उत । विश्वतःऽपात् ।
सम् । बाहुऽभ्याम् । धमति । सम् । पतत्रैः । द्यावाभूमी इति । जनयन् । देवः । एकः ॥ ३ ॥

अनया सर्वात्मकत्वेन कुलालादिविलक्षणत्वादधिष्ठानाद्यभावेऽपि स्रष्टुं शक्नोतीत्याह । विश्वतश्चक्षुः सर्वतो व्याप्तचक्षुः । उत अपि च विश्वतोमुखः । तथा[6] विश्वतोबाहुः । उत अपि च विश्वतस्पात् । स एवंविधः परमेश्वरः स्वस्मिंस्त्रैलोक्यमुत्पादयतीत्यर्थः । कथमिति उच्यते । बाहुभ्यां दिवं सं धमति । धमतिर्गतिकर्मा । सम्यक्प्रेरयति । तथा पतत्रैः गमनशीलैः पादैः पृथिवीं सं धमतीति । उभयोरेव श्रवणं प्राधान्याभिप्रायम् । एवं द्यावाभूमी[7] जनयन् दिवं च पृथिवीं चोत्पादयन् देवः द्योतमानः स्वयंप्रकाशः परमेश्वरः एकः असहाय एव वर्तते ॥

किं स्विद्वनं क उ स वृक्ष आस यतो द्यावापृथिवी निष्टतक्षुः ।
मनीषिणो मनसा पृच्छतेदु तद्यदध्यतिष्ठद्भुवनानि धारयन् ॥ ४ ॥

किम् । स्वित् । वनम् । कः । ऊँ इति । सः । वृक्षः । आस ।
यतः । द्यावापृथिवी इति । निःऽततक्षुः । मनीषिणः । मनसा । पृच्छत । इत् । ऊँ इति । तत् ।
यत् । अधिऽअतिष्ठत् । भुवनानि । धारयन् ॥ ४ ॥

१. ग-त—°मारम्भद्रव्येण । २. ग-त-म२.६—कतमस्विदासीत् । ३. ग-त-म२.६.८—संभवदा-रम्भणं । ४. ग-त-म—भूमिं विश्वचक्षाः । ५. म७—स्वमहत्त्वेन स्वरूपेण किं पदार्थ रूपोऽभूदिति प्रश्नार्थः । न किंचिदासीदिति । ६. ग-त१.२.३.६.७.८-म—स तथा । ७. ग-त६.८—द्यावापृथिवी; त-म२.४.५—द्यां पृथिवीं, म७—द्यावापृथिवी ।

पूर्वस्याप्युत्तरं तदेव भूम्यादिकारणमिति । तदेवानया प्रश्नकथनव्याजेनोच्यते । लोके हि प्रौढं प्रासादं निर्मिमाणः कस्मिंश्चित्प्रौढे वने कंचित्[1] महान्तं वृक्षं छित्त्वा[2] तक्षणादिना स्तम्भादिकं संपादयति । इह तु परमेश्वरप्रेरिता जगत्स्रष्टारः यतः यस्माद्वनाद्यं वृक्षमाश्रित्य द्यावापृथिवी निष्टतक्षुः तक्षणेन द्यावापृथिव्यौ निष्पादितवन्तः तत् वनं किं स्वित् किं नाम स्यात् । तथा क उ स वृक्ष आस कस्तादृशो महान् वृक्षोऽभूत् । हे मनीषिणः मननशीला ईश्वराः तदुभयं मनसा जिज्ञासायुक्तेन पृच्छतेदु पृच्छतैव । किंच ईश्वरः भुवनानि धारयन् यत् स्थानम् अध्यतिष्ठत् तत् अपि पृच्छत । एतस्य सर्वस्याप्युत्तरं 'ब्रह्म[3] स वृक्ष आसीत्' इत्यादिकमुत्तरम् ॥

साकमेधेषु वैश्वकर्मण एककपालस्य 'या ते धामानि' इत्येषा याज्या । सूत्रितं च—'विश्वकर्मन् हविषा वावृधानो या ते धामानि परमाणि यावमा' (आश्व. श्रौ. २. १८) इति । पूर्वोक्तस्य पशोर्हविष एषैव याज्या । सूत्रितं च—'या ते धामानि परमाणि यावमा य इमे द्यावापृथिवी जनित्री' (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति ॥

या ते धामानि परमाणि यावमा या मध्यमा विश्वकर्मन्नुतेमा ।
शिक्षा सखिभ्यो हविषि स्वधावः स्वयं यजस्व तन्वं वृधानः ॥ ५ ॥

या । ते । धामानि । परमाणि । या । अवमा । या । मध्यमा । विश्वऽकर्मन् । उत । इमा ।
शिक्ष । सखिऽभ्यः । हविषि । स्वधाऽवः । स्वयम् । यजस्व । तन्वम् । वृधानः ॥ ५ ॥

अनया भौवनो विश्वकर्मा जगत्कारणं विश्वकर्मदेवं स्तौति । हे विश्वकर्मन् या यानि ते तव परमाणि धामानि शरीराणि सन्ति या यानि च मध्यमा मध्यमानि शरीराणि सन्ति उत अपि च या यानि अवमा अवमानि शरीराणि सन्ति इमानि च तानीमानि सर्वाणि शरीराणि सखिभ्यः अस्मभ्यं यष्टुं हविषि मयि हविर्भूते सति शिक्ष देहि । हे स्वधावः हविर्लक्षणान्नवन् स्वयम् एव त्वं तन्वं स्वकीयं पूर्वोक्तं त्रिविधं शरीरं वृधानः हविषा वर्धमानः सन् । अनेन धामत्रैविध्योपन्यासेनोत्कृष्टभूतानि देवादिशरीराणि मध्यमभूतानि मनुष्यादिशरीराणि निकृष्टभूतानि कृमिकीटादिशरीराणि च परिगृहीतानि । किं बहुना सर्वं जगदुपात्तं भवति । उक्तव्यतिरेकेण निरवयवस्य परमेश्वरस्य विग्रहाभावात् 'तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेय' (छा. उ. ६. २. ३) इत्यादिश्रुतिभ्यः परमेश्वरस्यैव देवादिभेदेन बहुभावावगमात् ॥

तस्मिन्नेव वैश्वकर्मणपशौ वपापुरोडाशयोः 'विश्वकर्मन् हविषा' इति क्रमेण[4] द्वे[4] अनुवाक्ये । सूत्रितं च—'विश्वकर्मन् हविषा वावृधान इति द्वे विश्वकर्मा विमना आद्विहायाः' (आश्व. श्रौ. ३.८) इति । साकमेधेषु वैश्वकर्मणस्य 'विश्वकर्मन् हविषा' इत्येषैवानुवाक्या । सूत्रं तु पूर्वमुदाहृतम् ॥

विश्वकर्मन् हविषा वावृधानः स्वयं यजस्व पृथिवीमुत द्याम् ।
मुह्यन्त्वन्ये अभितो जनास इहास्माकं मघवा सूरिरस्तु ॥ ६ ॥

विश्वऽकर्मन् । हविषा । ववृधानः । स्वयम् । यजस्व । पृथिवीम् । उत । द्याम् ।
मुह्यन्तु । अन्ये । अभितः । जनासः । इह । अस्माकम् । मघऽवा । सूरिः । अस्तु ॥ ६ ॥

हे विश्वकर्मन् विश्वविषयकर्मोपेतात्मक परमेश्वर हविषा हविर्भूतेन मया विश्वकर्मणा मया दत्तेन वा हविषा वावृधानः वर्धमानः । 'विश्वकर्मा सर्वाणि भूतानि जुहवांचकार स आत्मा-

१. ग–किंचित् । २. ग–छित्त्वा । ३. ग-ङ-अ२.५.६–ब्रह्मवनं ब्रह्म । ४. ग-ङ–द्वे क्रमेण ।

समभ्यनक्तो सुहवोचकार’ इति हि निरुक्तं पूर्वमुदाहृतम्। स्वयम् एव पृथिवीम् उत अपि च द्यां दिवं च स्वसृष्टे द्यावापृथिव्यौ स्वयं यज्ञः सन् यजस्व पूजय। अन्ये सपत्नोऽन्ये अभितः जनाः यष्टारोऽस्मद्यागविरोधिनो वा मुह्यन्तु मुग्धा भवन्तु अभितः सर्वतः। अथ परोक्षकृतः। इह अस्मिन्यागे अस्माकं मघवा अस्मत्प्रत्तेन हविर्लक्षणेन धनेन धनवान् सः सूरिः स्वर्गादिफलस्य प्रेरकः अस्तु भवतु। अत्र ‘विश्वकर्मन् हविषा वर्धमानः’ (निरु. १०. २७) इत्यादि निरुक्तमनुसंधेयम्॥

वाचस्पतिं विश्वकर्माणमूतये मनोजुवं वाजे अद्या हुवेम।
स नो विश्वानि हवनानि जोषद्विश्वशंभूरवसे साधुकर्मा॥७॥

वाचः। पतिम्। विश्वऽकर्माणम्। ऊतये। मनःऽजुवम्। वाजे। अद्य। हुवेम।
सः। नः। विश्वानि। हवनानि। जोषत्। विश्वऽशंभूः। अवसे। साधुऽकर्मा॥७॥

वाचस्पतिं मन्त्रात्मकस्य वचसः स्वामिनं विश्वकर्माणं विश्वकर्तारं मनोजुवं मनोवेगगमनं देवं वाजे यज्ञे अद्य अस्मिन्दिने ऊतये तर्पणाय हुवेम आह्वयाम। सः देवः नः अस्माकं विश्वानि सर्वाणि हवनानि जोषत् सेवताम्। किमर्थम्। अवसे अस्माकं रक्षणाय। स विशेष्यते। विश्वशंभूः विश्वस्य सुखस्योत्पादकः साधुकर्मा च॥ ॥१६॥

‘चक्षुषः’ इति सप्तर्चं चतुर्दशं सूक्तम्। ऋष्याद्याः पूर्ववत्। ‘चक्षुषः’ इत्यनुक्रान्तम्। गतः सूक्तविनियोगः॥

चक्षुषः पिता मनसा हि धीरो घृतमेने अजनन्नम्नमाने।
यदेदन्ता अददृहन्त पूर्व आदिद्द्यावापृथिवी अप्रथेताम्॥१॥

चक्षुषः। पिता। मनसा। हि। धीरः। घृतम्। एने इति। अजनत्। नम्नमाने इति।
यदा। इत्। अन्ताः। अददृहन्त। पूर्वे। आत्। इत्। द्यावापृथिवी इति। अप्रथेताम्॥१॥

चक्षुषः चक्षुरुपलक्षितस्येन्द्रियसंघात्मकस्य शरीरस्य पिता उत्पादयिता। यद्वा। चक्षुः प्रकाशकं तेजः। तस्योत्पादयिता। मनसा न हि मत्समोऽस्ति कश्चिदिति बुद्ध्या हि[1] खलु धीरः धृष्टो विश्वकर्मा प्रथमं घृतम् उदकम् अजनत् अजनयत्। ‘आपो वा इदमग्रे’ (तै. सं. ७. १. ५. १) ‘अप एव ससर्जादौ’ (मनु. १. ८) इत्यादिश्रुतिस्मृती स्याताम्। पश्चात् एने द्यावापृथिव्यौ नम्नमाने तस्मिन्नुदके इतस्ततश्चलन्त्यौ योऽजनयत्[2]। अथ यदेत् यदैव अन्ताः पर्यन्तप्रदेशाः पूर्वे पुराणा द्यावापृथिव्योः संबन्धिनः अददृहन्त दृढा अभवन्। विश्वकर्मणा दृढाः संपादिता इत्यर्थः। आदित् अनन्तरमेव द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ अप्रथेतां यथाकामं प्रथिते अभूताम्॥

वैश्वकर्मणस्य पशोर्हविष एषानुवाक्या। ‘विश्वकर्मा विमना आद्विहायाः किं स्विदासीदधिष्ठानम्’ (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति सूत्रितम्॥

विश्वकर्मा विमना आद्विहाया धाता विधाता परमोत संदृक्।
तेषामिष्टानि समिषा मदन्ति यत्रा सप्तऋषीन्पर एकमाहुः॥२॥

---

१. ख-अ–‘ हि ’ नास्ति। २. ग-ख-मध–यौ या अजनत् अजनयत्; मध.७.८–यौ या अजनयत्।

विश्वऽकर्मा । विऽमनाः । आत् । विऽहायाः । धाता । विऽधाता । परमा । उत । सम्ऽदृक् ।
तेषाम् । इष्टानि । सम् । इषा । मदन्ति । यत्र । सप्तऽऋषीन् । परः । एकम् । आहुः ॥ २ ॥

अयं मन्त्रोऽधियज्ञाध्यात्मयोर्भेदेन द्विधा व्याख्येयः । तत्र प्रथमं दैवतमधिकृत्योच्यते । विश्वकर्मा बहुविधप्रकाशवृष्टिप्रदानादिकर्मणां कर्तादित्यः स च विमनाः विभूतमनाः । आत् इत्यनर्थकः सर्वत इत्यर्थे वा । विहायाः विविधमाता । महानित्यर्थः । धाता वृष्ट्यादिकर्ता च विधाता जगतः कर्ता च परमा परमः संदृक् संद्रष्टा च भूतानाम् । तेषां सप्तर्षीणाम्[1] । ज्योतिषां रश्मीनामित्यर्थः । परमपदे वक्ष्यमाणत्वात्[2] । इष्टानि स्थानानि शरीराणि वा इषा उदकेन सं मदन्ति संमोदन्ते यत्र यस्मिन्नादित्ये तं देवं सप्तर्षीन् । सप्तर्षिभ्य इत्यर्थः । तेभ्यः परः परस्तात् एकम् एव आदित्यम् आहुः मन्त्रविदः । अध्यात्मपक्ष उच्यते । विश्वकर्मा च परमात्मा प्राणप्रकाशाभ्यामुपेतः सन् बहुकर्मा भवति । स च विमना विभूतमना विहाया वस्तुतो महान् विशेषेण सुकृतदुष्कृतफलस्याधाता धाता विधाता च परमोत संदृक् परमश्च सद्रष्टेन्द्रियाणाम् । तेषां सप्तर्षीणां चक्षुरादीनामिन्द्रियाणामिष्टानि स्वरूपाण्यन्नेन सह सं मदन्ति संमोदन्ते यत्र यस्मिन्नात्मनि तमात्मानं सप्तर्षीन् सप्तसंख्याकेभ्यः सर्पणस्वभावेभ्यो वा परः परस्ताद्वर्तमानमिन्द्रियाद्यतीतमेकं परमात्मानमाहुस्तत्त्वविदः । अत्र 'विश्वकर्मा विभूतमना व्याप्ता' (निरु. १०. २६) इत्यादि निरुक्तमनुसंधेयम् ॥

पूर्वोक्त एव पशौ पुरोडाशस्य 'यो नः पिता' इत्येषा याज्या । सूत्रितं च—'यो नः पिता जनिता यो विधाता या ते धामानि परमाणि यावमा' (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति ॥

यो नः पिता जनिता यो विधाता धामानि वेद भुवनानि विश्वा ।
यो देवानां नामधा एक एव तं संप्रश्नं भुवना यन्त्यन्या ॥ ३ ॥

यः । नः । पिता । जनिता । यः । विऽधाता । धामानि । वेद । भुवनानि । विश्वा ।
यः । देवानाम् । नामऽधाः । एकः । एव । तम् । सम्ऽप्रश्नम् । भुवना । यन्ति । अन्या ॥ ३ ॥

यः विश्वकर्मा नः अस्माकं पिता पालयिता । न केवलं पालकः किंतु जनिता उत्पादकः । किमनेनास्माकमुत्पादक इति संकोचेन । यो विधाता सर्वस्य जगत उत्पादको यो विश्वकर्मा नोऽस्माकमुत्पन्नानि धामानि देवानां तेजःस्थानानि वेद वेत्ति । किं बहुना । विश्वा विश्वानि भुवना भूतजातानि तेन वेत्ति । यः च देवानाम् अग्निवाय्वादीनां नामधाः नाम्नां धाता इन्द्रादीन्निर्माय तेषामिन्द्रादि नाम कृत्वा तत्तत्पदेषु स्थापयिता एक एव । तं देवम् अन्या अन्यानि भुवना भूतजातानि संप्रश्नं कः परमेश्वर इति पृच्छन्तो यन्ति प्राप्नुवन्ति ॥

त आयजन्त द्रविणं समस्मा ऋषयः पूर्वे जरितारो न भूना ।
असूर्ते सूर्ते रजसि निषत्ते ये भूतानि समकृण्वन्निमानि ॥ ४ ॥

ते । आ । अयजन्त । द्रविणम् । सम् । अस्मै । ऋषयः । पूर्वे । जरितारः । न । भूना ।
असूर्ते । सूर्ते । रजसि । निऽसत्ते । ये । भूतानि । सम्ऽअकृण्वन् । इमानि ॥ ४ ॥

1. त–सप्तर्षीणां सप्तप्राणां । 2. ग४-त-म२.४.८–व्याचक्षमाणत्वात्; म७–व्याख्यानत्वात् ।

ते पूर्वे ऋषयः अस्मै विश्वकर्मणे द्रविणं चरुपुरोडाशादिलक्षणं[1] धनं सं सम्यक् आयजन्त सर्वतो यजन्ते। जरितारो न भूना स्तोतारो यथा भूम्ना महता स्तोत्रेण[2] यजन्ति तद्वत्। ये महर्षयः असूर्ते सरणवर्जिते सूर्ते सरणसहिते स्थावरजङ्गमात्मके रजसि लोके निषत्ते निषण्णे निश्चलमवस्थिते भूतानि भूतानि भुवनानि। प्राणिन इत्यर्थः। समकृण्वन् सम्यग्धारितान्यकुर्वन्। अथवायमर्थः। ये स्थावरजङ्गमात्मके जगति वर्तमानानेतान् प्राणिनस्तेजसा समकृण्वन् ते[3] पूर्वे ऋषयो द्रष्टारो रश्मयोऽस्मा आदित्यात्मकाय विश्वकर्मणे द्रविणं तेज आयजन्त ॥

परो दिवा पर एना पृथिव्या परो देवेभिरसुरैर्यदस्ति ।
कं स्विद्गर्भं प्रथमं दध्र आपो यत्र देवाः समपश्यन्त विश्वे ॥ ५ ॥

परः । दिवा । परः । एना । पृथिव्या । परः । देवेभिः । असुरैः । यत् । अस्ति ।
कम् । स्वित् । गर्भम् । प्रथमम् । दध्रे । आपः । यत्र । देवाः । सम्ऽअपश्यन्त । विश्वे ॥५॥

यद्वाक्षरतत्त्वं दिवा परः द्युलोकादपि परस्ताद्वर्तमानं तथा एना अस्याः पृथिव्याः परः परस्ताद्वर्तमानं तथा देवेभिः देवैः[4] परस्ताद्वर्तमानम् असुरैः परस्ताद्वर्तमानं[4] च यदस्ति तद्गुहायामवस्थितं कं स्विद्गर्भं गर्भवत्सर्वस्य ग्राहकं तत्त्वम् आपः प्रथमं दध्रे धृतवत्यः। यत्र यस्मिन् गर्भे देवाः इन्द्रादयः विश्वे सर्वेऽपि समपश्यन्त संगताः परस्परं पश्यन्ति। एवं जानन्नेव कश्चित्तत्त्वविन्प्रश्नं करोति ॥

तमिद्गर्भं प्रथमं दध्र आपो यत्र देवाः समगच्छन्त विश्वे ।
अजस्य नाभावध्येकमर्पितं यस्मिन्विश्वानि भुवनानि तस्थुः ॥ ६ ॥

तम् । इत् । गर्भम् । प्रथमम् । दध्रे । आपः । यत्र । देवाः । सम्ऽअगच्छन्त । विश्वे ।
अजस्य । नाभौ । अधि । एकम् । अर्पितम् । यस्मिन् । विश्वानि । भुवनानि । तस्थुः ॥ ६ ॥

अनया पूर्वमन्त्रोक्तस्य प्रश्नस्योत्तरमभिधीयते। तमित् तमेव विश्वकर्माणं गर्भं गर्भस्थानीयं प्रथमम् इतरसृष्टेः पूर्वम् आपः दध्रे धृतवत्यः। यत्र गर्भे विश्वे सर्वे देवाः इन्द्रादयः समगच्छन्त[5] संगता भवन्ति। तस्य अजस्य नाभौ अधि नाभौ। अधीति सप्तम्यर्थानुवादी। एकमर्पितम् इत्यण्डाभिप्रायेणोक्तम्। अण्डं हि प्राक्सर्गान्नाभिस्थाने तिष्ठति। यस्मिन् अण्डे विश्वानि भुवनानि सर्वाणि भूतजातानि तस्थुः तिष्ठन्ति। अथवा। अजस्य जन्मरहितस्य ब्रह्मणः स्वसृष्टे जले शयानस्य नाभौ सर्वजगद्धेतुके उदके एकं ब्रह्माण्डमर्पितं स्थापितम्। सिद्धं समानम्। अथास्मिन्नर्थे स्मृतिः—'अप एव ससर्जादौ तासु वीर्यमवाकिरत्। तदण्डमभवद्धैमं सूर्यकोटिसमप्रभम्' (मनु. १.८-९) इति ॥

न तं विदाथ य इमा जजानान्यद्युष्माकमन्तरं बभूव ।
नीहारेण प्रावृता जल्प्या चासुतृप उक्थशासश्चरन्ति ॥ ७ ॥

न । तम् । विदाथ । यः । इमा । जजान । अन्यत् । युष्माकम् । अन्तरम् । बभूव ।
नीहारेण । प्रऽआवृताः । जल्प्या । च । असुऽतृपः । उक्थऽशासः । चरन्ति ॥ ७ ॥

---

१. गश-त-भ१.८—चरुपुरोडाशा° । २. त-भ—स्तोत्रेण यथा । ३. त-भ—'ते' नास्ति । ४. त-भ—देवैरसुरैश्च अपरः परस्ताद्वर्तमानं । ५. त-भ—समगच्छति ।

हे नराः तं विश्वकर्माणं न विदाथ न जानीथ य इमा इमानि भूतानि जजान उत्पादितवान्। देवदत्तोऽहं यज्ञदत्तोऽहमिति व्यवह्रियमाणं विश्वकर्माणं जानीम इति यद्युच्येत तदसत् न अहंप्रत्ययगम्यं जीवरूपं विश्वकर्मणः परमेश्वरस्य तत्त्वं किंतु युष्माकम् अहंप्रत्ययगम्यानां जीवानाम् अन्तरम् अन्यत् अहंप्रत्ययगम्याद्व्यतिरिक्तं सर्वकारणं ब्रह्माख्यं परमेश्वरतत्त्वं बभूव भवति विद्यते। जीवरूपं तत्त्वमपि कुतो न विद्म इति चेत् श्रूयताम्। नीहारेण प्रावृताः यूयं नीहारसदृशेनाज्ञानेनाच्छन्नाः अतो न जानीथ। यथा नीहारो नात्यन्तमसन् दृष्टेरावरकत्वात् नाप्यत्यन्तं सत् काष्ठपाषाणादिरूपान्तरेण संबन्धुमयोग्यत्वात् एवमज्ञानमपि नात्यन्तमसदीश्वरतत्त्वावरकत्वात् नापि सत् बोधमात्रनिवर्त्यत्वात्। ईदृशेनाज्ञानेन भवन्तः सर्वे जीवाः प्रावृताः। न केवलं प्रावृतत्वं किंतु जल्प्या च देवोऽहं मनुष्योऽहमित्याद्यनृतजल्पनेन प्रावृताः। किंच असुतृपः केनाप्युपायेन असून् प्राणांस्तृप्यन्तः। उदरंभरा इत्यर्थः। न तु पारमेश्वरं तत्त्वं विचारितवन्तः। न केवलमिहलोकभोगमात्रतृप्ताः उक्थशासः नानाविधेषु यज्ञेषु उक्थं प्रउगनिष्केवल्यादिकं शंसन्तः चरन्ति पृथिव्यां वर्तन्ते। केवलमैहिकामुष्मिकभोगपरा वर्तध्वेऽतो विश्वकर्माणं देवं न जानीथेत्यर्थः॥ ॥ १७ ॥

‘यस्ते मन्यो’ इति सप्तर्चं पञ्चदशं सूक्तम्। मन्युर्नाम तपसः पुत्र ऋषिः। आद्या जगती शिष्टास्त्रिष्टुभः। इदमुत्तरं च मन्युदेवत्यम्। तथा चानुक्रान्तं—‘यस्ते मन्यो मन्युस्तापसो मान्यवं तु जगत्यादि’ इति। आभिचारिकेऽभिचारसाधने यज्ञ एतत्सूक्तं विनियुक्तम्। सूत्रितं च—‘त्वया मन्यो यस्ते मन्यो’ (आश्व. श्रौ. ९. ७) इति॥

यस्ते॑ म॒न्योऽवि॑धद्वज्र सायक॒ सह॒ ओजः॑ पुष्यति॒ विश्व॑मानु॒षक्।
सा॒ह्याम॒ दास॒मार्यं॒ त्वया॑ यु॒जा सह॑स्कृतेन॒ सह॑सा॒ सह॑स्वता॥ १ ॥

यः। ते॒। म॒न्यो॒ इति॑। अवि॑धत्। व॒ज्र॒। सा॒य॒क॒। सहः॑। ओजः॑। पु॒ष्य॒ति॒। विश्व॑म्। आ॒नु॒षक्। स॒ह्याम॑। दास॑म्। आर्य॑म्। त्वया॑। यु॒जा। सहः॑ऽकृतेन। सह॑सा। सह॑स्वता॥ १ ॥

हे मन्यो क्रोधाभिमानिन् देव। ‘मन्युर्मन्यतेर्दीप्तिकर्मणः क्रोधकर्मणो वधकर्मणो वा’ (निरु. १०. २९) इति निरुक्तम्। यः यजमानः ते तुभ्यम् अविधत् परिचरति हे वज्र वज्रवत्सारभूत सायक सायकवच्छत्रूणां हिंसक स मनुष्यः सहः बलं बाह्यम् ओजः शारीरं बलं च आनुषक् आनुषक्तं पुष्यति त्वदनुग्रहात्संग्रामे। वयमपीदृशास्त्वत्प्रसादात् दासम् उपक्षयकर्तारम् आर्यम् अस्मत्तोऽधिकं पोषयितारं शत्रुं साह्याम अभिभवेम। केन साधनेनेति तदुच्यते। त्वया युजा त्वया सहायेन। सहायो विशेष्यते। सहस्कृतेन बलोत्पादितेन सहसा सहमानेन परान् सहस्वता बलवता। ईदृशेन त्वया[1] सहायेनेत्यर्थः[2]॥

म॒न्युरिन्द्रो॑ म॒न्युरे॒वास॑ दे॒वो म॒न्युर्होता॒ वरु॑णो जा॒तवे॑दाः।
म॒न्युं विश॑ ईळते॒ मानु॑षी॒र्याः पा॒हि नो॑ मन्यो॒ तप॑सा स॒जोषाः॑॥ २ ॥

म॒न्युः। इन्द्रः॑। म॒न्युः। ए॒व। आ॒स॒। दे॒वः। म॒न्युः। होता॑। वरु॑णः। जा॒तऽवे॑दाः। म॒न्युम्। विशः॑। ई॒ळ॒ते॒। मानु॑षीः। याः। पा॒हि। नः॒। म॒न्यो॒ इति॑। तप॑सा। स॒ऽजोषाः॑॥२॥

अयं मन्युरिन्द्रः मन्युरेव देवः सर्वोऽपि मन्युरेव आस अभवत्। मन्युः एव होता होमनिष्पादकोऽग्निः। तथा मन्युः वरुणः अपि जातवेदाः जातप्रज्ञो वरुणः। सर्वेष्वपि तेजस्विषु

१. मं४-स-म२.६—महता त्वया; म१.४.८—सता त्वया। २. ग-स-म२.६—सहायेनाभिभवेमेत्यर्थः।

मन्युसद्भावात्। याः मानुषीः मनुष्योऽपत्यभूताः विशः प्रजाः सन्ति ताः मन्युमेव देवम् ईळते स्तुवन्ति। हे मन्यो तपसा एतन्नामकेनास्मत्पित्रा सजोषाः समानप्रीतिस्त्वं पाहि रक्ष॥

अभीहि मन्यो तवसस्तवीयान् तपसा युजा वि जहि शत्रून्।
अमित्रहा वृत्रहा दस्युहा च विश्वा वसून्या भरा त्वं नः॥ ३॥

अभि। इहि। मन्यो इति। तवसः। तवीयान्। तपसा। युजा। वि। जहि। शत्रून्।
अमित्रऽहा। वृत्रऽहा। दस्युऽहा। च। विश्वा। वसूनि। आ। भर। त्वम्। नः॥ ३॥

हे मन्यो त्वम् अभीहि अभिगच्छास्मच्छत्रून्। कीदृशस्त्वम्। तवसः बलवतोऽपि तवीयान् अत्यन्तं बलवान्। स त्वं तपसा अस्मत्पित्रा युजा सहायेन शत्रून् वि जहि। किंच अमित्रहा अमित्राणां हन्ता। अमित्रोऽस्निग्धः। तथा वृत्रहा आवरकाणां शत्रूणां हन्ता तथा दस्युहा च। दस्युरुपक्षयकारी शत्रुः। तादृश मन्युदेव त्वं विश्वा सर्वाणि वसूनि धनानि नः अस्मभ्यम् आ भर आहर॥

त्वं हि मन्यो अभिभूत्योजाः स्वयंभूर्भामो अभिमातिषाहः।
विश्वचर्षणिः सहुरिः सहावानस्मास्वोजः पृतनासु धेहि॥ ४॥

त्वम्। हि। मन्यो इति। अभिभूतिऽओजाः। स्वयम्ऽभूः। भामः। अभिमातिऽसहः।
विश्वऽचर्षणिः। सहुरिः। सहावान्। अस्मासु। ओजः। पृतनासु। धेहि॥ ४॥

हे मन्यो त्वम् अभिभूत्योजाः परेषामभिभावुकबलः स्वयंभूः स्वयमेवोत्पन्नः भामः क्रुद्धः अभिमातिषाहः। अभिमतो हिंसन्तीत्यभिमातयः शत्रवः। तेषामभिभविता। विश्वचर्षणिः सर्वेषां द्रष्टा सहुरिः सहनशीलः सहावान् सहनवान् ईदृशस्त्वम् अस्मासु पृतनासु संग्रामेषु ओजः बलं धेहि देहि॥

अभागः सन्नप परेतो अस्मि तव क्रत्वा तविषस्य प्रचेतः।
तं त्वा मन्यो अक्रतुर्जिहीळाहं स्वा तनूर्बलदेयाय मेहि॥ ५॥

अभागः। सन्। अप। पराऽइतः। अस्मि। तव। क्रत्वा। तविषस्य। प्रचेत इति प्रऽचेतः।
तम्। त्वा। मन्यो इति। अक्रतुः। जिहीळ।
अहम्। स्वा। तनूः। बलऽदेयाय। मा। आ। इहि॥ ५॥

हे प्रचेतः प्रकृष्टज्ञान मन्यो तविषस्य महतः तव क्रत्वा कर्मणा अभागः भागरहितः सन्। त्वां यज्ञेऽयाजकः सन्नित्यर्थः। त्वदनुग्रहरहितोऽहम् अप परेतोऽस्मि युद्धे शत्रुभिरभिभूतः सन् दूरं गतोऽस्मि। तं तादृशं भागरहितं त्वा त्वां हे मन्यो अक्रतुः कर्मरहितः अहं जिहीळ क्रुद्धं कृतवानित्यर्थः। यद्वा अहमेव त्वत्सहायत्वेन क्रोधितवान्। अथेदानीं स्वा तनूः मम शरीरभूतस्त्वं बलदेयाय बलदानाय मा इहि मां आगच्छ॥

अयं ते॑ अस्म्युप॒ मेह्य॒र्वाङ् प्र॑तीची॒नः स॑हुरे विश्वधायः ।
मन्यो॑ वज्रिन्न॒भि मामा व॑वृत्स्व॒ हना॑व॒ दस्यूँ॑रु॒त बो॑ध्या॒पेः ॥ ६ ॥

अयम् । ते॒ । अ॒स्मि॒ । उप॑ । मा॒ । आ । इ॒हि॒ । अ॒र्वाङ् । प्र॒ती॒ची॒नः । स॒हु॒रे॒ । वि॒श्व॒ऽधा॒यः॒ ।
मन्यो॒ इति॑ । व॒ज्रि॒न् । अ॒भि । माम् । आ । व॒वृ॒त्स्व॒ । हना॑व । दस्यू॑न् । उ॒त । बो॒धि॒ । आ॒पेः ॥ ६ ॥

हे सहुरे शत्रूणां सहनशील विश्वधायः विश्वस्य धर्तर्मन्यो अयं जनोऽहं ते तव अस्मि कर्मकृत् । यत एवमतः प्रतीचीनः प्रतिगन्ता अर्वाङ् अस्मदभिमुखं मा मां उप इहि उपागच्छ । हे मन्यो वज्रिन् माम् अभि आ ववृत्स्व अभ्यावर्तस्व । किमर्थमभ्यागमनमिति चेदुच्यते । हनाव आवां दस्यून् शत्रून् । उत अपि च आपेः बन्धुं बोधि बुध्यस्व ॥

अ॒भि प्रेहि॑ दक्षिण॒तो भ॑वा॒ मेऽधा॑ वृ॒त्राणि॑ जङ्घनाव॒ भूरि॑ ।
जु॒होमि॑ ते ध॒रुणं॒ मध्वो॒ अग्र॑मु॒भा उ॑पां॒शु प्र॑थ॒मा पि॑बाव ॥ ७ ॥

अ॒भि । प्र । इ॒हि॒ । द॒क्षि॒ण॒तः । भ॒व॒ । मे॒ । अध॑ । वृ॒त्राणि॑ । ज॒ङ्घ॒ना॒व॒ । भूरि॑ ।
जु॒होमि॑ । ते॒ । ध॒रुण॑म् । मध्वः॑ । अग्र॑म् । उ॒भौ । उ॒प॒ऽअं॒शु । प्र॒थ॒मा । पि॒बा॒व॒ ॥ ७ ॥

हे मन्यो अभि प्रेहि अभिगच्छ । मम युद्धं गत्वा च मे मम दक्षिणतो भव । अध अथ आवां वृत्राणि शत्रून् भूरि प्रभूतं जङ्घनाव हनाव । ते तुभ्यम् अग्रं श्रेष्ठं मध्वः मधु सोमरसं जुहोमि । उभौ त्वं चाहं च उपांशु अप्रकाशं प्रथमा प्रथमौ सन्तौ पिबाव ॥ ॥ १८ ॥

'त्वया मन्यो' इति सप्तर्चं षोडशं सूक्तम् । आदितस्तिस्रस्त्रिष्टुभस्ततश्चतस्रो जगत्यः । पूर्वमृषिदेवते । तथा चानुक्रान्तं—'त्वया मन्यो चतुर्जगत्यन्तम्' इति । अभिप्लवाख्येकाह इदं सूक्तं मरुत्वतीयशस्त्रे निविद्धानम् । सूत्रं पूर्वसूक्त एवोदाहृतम् । विश्वजिदभिभूतिषु चतुर्ष्वेकाहेष्वेते सूक्ते मरुत्वतीयनिष्केवल्ययोः शस्ये । सूत्रितं च—'विश्वजिदभिभूत्योरिषुवज्रयोश्च मन्युसूक्ते[1]' (आश्व. श्रौ. ९. ८) इति ॥

त्वया॑ मन्यो स॒रथ॑मारु॒जन्तो॒ हर्ष॑माणासो धृषि॒ता म॑रुत्वः ।
ति॒ग्मेष॑व॒ आयु॑धा सं॒शिशा॑ना अ॒भि प्र य॑न्तु॒ नरो॑ अ॒ग्निरू॑पाः ॥ १ ॥

त्वया॑ । म॒न्यो॒ इति॑ । स॒ऽरथ॑म् । आ॒ऽरु॒जन्तः॑ । हर्ष॑माणासः । धृ॒षि॒ताः । म॒रु॒त्वः॒ ।
ति॒ग्मऽइ॑षवः । आयु॑धा । स॒म्ऽशिशा॑नाः । अ॒भि । प्र । य॒न्तु॒ । नरः॑ । अ॒ग्निऽरू॑पाः ॥ १ ॥

हे मन्यो हे मरुत्वः त्वया सरथं समानमेकमेव रथमारुह्येति शेषः । आरुजन्तः[2] गच्छन्तः हर्षमाणासः हृष्टाः धृषिताः धृष्टाः तिग्मेषवः तीक्ष्णबाणाः आयुधा आयुधानि संशिशानाः सम्यक्तीक्ष्णयन्तः नरः युद्धस्य नेतार इन्द्रादयो देवास्मदनुचरा वा अग्निरूपाः अग्निवत्तीक्ष्णदाहादिकर्माणो यद्वा संनद्धाः कवचिनः अभि प्र यन्तु युद्धे सहायार्थम् । अत्र 'त्वया मन्यो सरथमारुजन्तः' (निरु. १०. ३०) इत्यादि निरुक्तमनुसंधेयम् ॥

---

1. ग-त१.२.३.६.७.८-भ-मन्युसूक्तौ । 2. छ-भ९-रुजन्तो ।

अ॒ग्निरि॑व मन्यो त्विषि॒तः स॑हस्व सेना॒नीर्नः॑ सहुरे हू॒त ए॑धि ।
ह॒त्वाय॒ शत्रू॒न्वि भ॑जस्व॒ वेद॒ ओजो॒ मिमा॑नो॒ वि मृधो॑ नुदस्व ॥ २ ॥

अ॒ग्निःऽइ॑व । म॒न्यो॒ इति॑ । त्वि॒षि॒तः । स॒ह॒स्व॒ । से॒ना॒ऽनीः । नः॒ । स॒हु॒रे॒ । हू॒तः । ए॒धि॒ ।
ह॒त्वाय॑ । शत्रू॑न् । वि । भ॒ज॒स्व॒ । वेदः॑ । ओजः॑ । मिमा॑नः । वि । मृधः॑ । नु॒द॒स्व॒ ॥ २ ॥

हे मन्यो अग्निरिव त्विषितः ज्वलितः सहस्व अभिभव शत्रून् । हे सहुरे सहनशील सेनानीः एधि भव नः अस्माकं संग्रामे हूतः सन् । किंच हत्वाय हत्वा शत्रून्वि भजस्व प्रयच्छास्माकं वेदः धनं शत्रुसंबन्धि । किंच ओजो मिमानः अस्माकं बलं कुर्वन् मृधः शत्रून् वि नुदस्व घातयेत्यर्थः ॥

सह॑स्व मन्यो अ॒भिमा॑तिम॒स्मे रु॒जन्मृ॒णन्प्र॑मृ॒णन्प्रेहि॒ शत्रू॑न् ।
उ॒ग्रं ते॒ पाजो॑ न॒न्वा रु॑रु॒ध्रे व॒शी वशं॑ नयस एकज॒ त्वम् ॥ ३ ॥

सह॑स्व । म॒न्यो॒ इति॑ । अ॒भिऽमा॑तिम् । अ॒स्मे इति॑ ।
रु॒जन् । मृ॒णन् । प्र॒ऽमृ॒णन् । प्र । इ॒हि॒ । शत्रू॑न् ।
उ॒ग्रम् । ते॒ । पाजः॑ । न॒नु । आ । रु॒रु॒ध्रे॒ । व॒शी । वश॑म् । न॒य॒से॒ । ए॒क॒ऽज॒ । त्वम् ॥ ३ ॥

हे मन्यो अस्मे अस्माकम् अभिमातिम् अभिमन्तारं शत्रुं सहस्व अभिभव । रुजन् हिंसन्[1] मृणन्[1] प्रमृणन् प्रकर्षेण हिंसन् यथा पुनर्न जीवेत्तथा कुर्वस्त्वं[2] शत्रून् प्रति प्रेहि । ते तव पाजः बलम् उग्रम् उद्गूर्णं कं ननु आ रुरुध्रे आरुन्धन्ति । न तथा संभवति हे एकज त्वम् असहायः वशी त्वं वशं नयसे प्रापयसि शत्रुम् ॥

एको॑ ब॒हूना॑मसि मन्यवीळि॒तो विशं॑विशं यु॒धये॒ सं शि॑शाधि ।
अकृ॑त्तरु॒क्त्वया॑ यु॒जा व॒यं द्यु॒मन्तं॒ घोषं॑ विज॒याय॑ कृण्महे ॥ ४ ॥

एकः॑ । ब॒हूना॑म् । अ॒सि॒ । म॒न्यो॒ इति॑ । ई॒ळि॒तः । विश॑म्ऽविशम् । यु॒धये॑ । सम् । शि॒शा॒धि॒ ।
अकृ॑त्तऽरुक् । त्वया॑ । यु॒जा । व॒यम् । द्यु॒ऽमन्त॑म् । घोष॑म् । वि॒ऽज॒याय॑ । कृ॒ण्म॒हे॒ ॥ ४ ॥

हे मन्यो ईळितः स्तुतस्त्वम् एकः एव असहाय एव बहूनां शत्रूणाम् असि भवसि पर्याप्तो हन्तुम् । अतः विशंविशं तां तामस्मद्विरोधिनीं प्रजां युधये युद्धाय सं शिशाधि सम्यक् तीक्ष्णीकुरु । किंच हे अकृत्तरुक् अच्छिन्नदीप्ते त्वया युजा सहायेन वयं द्युमन्तं दीप्तिमन्तं घोषं सिंहनादलक्षणं विजयाय विशिष्टजयार्थं[2] कृण्महे कुर्मः[3] ॥

वि॒जे॒ष॒कृदिन्द्र॑ इवानवब्र॒वो॒३॑ऽस्माकं॑ मन्यो अधि॒पा भ॑वे॒ह ।
प्रि॒यं ते॒ नाम॑ सहुरे गृणीमसि वि॒द्मा तमुत्सं॒ यत॑ आब॒भूथ॑ ॥ ५ ॥

१. त–मृणन् हिंसन् ; भ–हिंसन् । २ ग–त–म१.२.४.६.८–कुर्वन् । ३. स१.२.३.६.७.८–भ–कृण्महे ।

विजेषऽकृत् । इन्द्रःऽइव । अनवऽब्रवः । अस्माकम् । मन्यो इति । अधिऽपाः । भव । इह । प्रियम् । ते । नाम । सहुरे । गृणीमसि । विद्म । तम् । उत्सम् । यतः । आऽबभूथ ॥५॥

हे मन्यो इन्द्र इव विजेषकृत् विजयकर्ता । तथा अनवब्रवः अनिन्दितवचनः । 'अनवब्रवोऽनवक्षिप्तवचनः' (निरु. ६. २९) इति यास्कः । ईदृशस्त्वम् अस्माकम् अधिपाः अधिकं पाता रक्षिता भव इह अस्मिन्युद्धे । हे सहुरे शत्रूणां सहनशील ते प्रियं नाम स्तोत्रं गृणीमसि गृणीमः स्तुमः । यतः यस्मात् स्थानात् त्वम् आबभूथ आभवसि प्रवृद्धो भवसि तम् उत्सं बलस्योद्भवितारं विद्म जानीमः ॥

आभूत्या सहजा वज्र सायक सहो बिभर्ष्यभिभूत उत्तरम् ।
क्रत्वा नो मन्यो सह मेद्येधि महाधनस्य पुरुहूत संसृजि ॥ ६ ॥

आऽभूत्या । सहऽजाः । वज्र । सायक । सहः । बिभर्षि । अभिऽभूते । उतऽतरम् ।
क्रत्वा । नः । मन्यो इति । सह । मेदी । एधि । महाऽधनस्य । पुरुऽहूत । सम्ऽसृजि ॥६॥

हे वज्र वज्रवत्सारभूत हे सायक शत्रूणामन्तकर अभिभूते शत्रूणामभिभावुक मन्यो आभूत्या । आभूतिरभिभवः । तेन सहजाः सहैवोत्पन्नस्त्वं उत्तरम् उत्कृष्टतरं सहः बलं बिभर्षि धारयसि । हे मन्यो क्रत्वा कर्मणा सह नः अस्माकं मेदी एधि स्निग्धो भव । कुत्रेति तदुच्यते । महाधनस्य । संग्रामनामैतत् । संग्रामस्य संसृजि सर्गे । हे पुरुहूत बहुभिराहूतेति मन्युसंबोधनम् ॥

संसृष्टं धनमुभयं समाकृतमस्मभ्यं दत्तां वरुणश्च मन्युः ।
भियं दधाना हृदयेषु शत्रवः पराजितासो अप नि लयन्ताम् ॥ ७ ॥

सम्ऽसृष्टम् । धनम् । उभयम् । सम्ऽआकृतम् । अस्मभ्यम् । दत्ताम् । वरुणः । च । मन्युः ।
भियम् । दधानाः । हृदयेषु । शत्रवः । पराऽजितासः । अप । नि । लयन्ताम् ॥ ७ ॥

संसृष्टम् अविभागमापन्नम् उभयम् उभयविधं धनं समाकृतं सम्यगानीतम् अस्मभ्यं दत्ताम् । कः[1] । वरुणश्च देवः मन्युः च । भियं भयं हृदयेषु दधानाः शत्रवः अस्मद्विरोधिनः पराजितासः पराजिताः अप नि लयन्तां अपनिर्लीना भवन्तु ॥ ॥ १९ ॥ ॥ ६ ॥

सप्तमेऽनुवाके षट् सूक्तानि । तत्र 'सत्येन' इति सप्तचत्वारिंशदृचं प्रथमं सूक्तं सवितृसुतायाः सूर्याया आर्षम् । 'मनोऽनः' इति तिस्रः 'अनृक्षराः' इति द्वे 'गृभ्णामि' इति द्वे 'यदश्विना पृच्छमानौ' इत्येका 'पूषा त्वेतो नयतु' इत्येका 'अघोरचक्षुः' इति चैवमेता दशानुष्टुभः । 'तृष्टमेतत्' इत्येषोरोबृहती [illegible] । 'पूर्वापरं चरतः' 'इह प्रियं प्रजया' 'आ नः प्रजां जनयतु' इत्येतास्तिस्रो जगत्यः । शिष्टास्त्रिष्टुभः । आदितः पञ्चानामृचां सोमो देवता । तत एकादशभिः सूर्या स्वविवाहं स्तुतवती । अतस्तत्र योऽर्थः प्रतिपाद्यते स एव देवतात्वेन विज्ञेयः । 'या तेनोच्यते सा देवता' इति न्यायात् । सप्तदश्या देवा देवता । अष्टादश्याः सोमार्कौ । एकोनविंश्याश्चन्द्रमाः । 'सुकिंशुकम्' इत्याद्या नवर्चो विवाहमन्त्रा आशिषः प्रतिपादकाः । अतस्तत्र तत्र प्रतिपाद्योऽर्थो देवता । 'परा देहि' 'अश्लीला तनूः' इति द्वे वध्वा विवाहकाले परिहितस्य वाससः

1. तरु.३.१७-म१.५-की ।

संस्पर्शनिन्दाविन्दी । 'पे वध्वमग्रहम्' इति दंपत्योः क्षयरोगस्य नाशिनी । अतस्तद्देवताका[1] । परिशिष्टानां षोडशानां सूर्या देवता । तथा चानुक्रान्तं— 'सत्येन सप्तचत्वारिंशत्' सर्वमनुक्रान्तम्[2] । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः ॥

सत्येनोत्तभिता भूमिः सूर्येणोत्तभिता द्यौः ।
ऋतेनादित्यास्तिष्ठन्ति दिवि सोमो अधि श्रितः ॥ १ ॥

सत्येन । उत्तभिता । भूमिः । सूर्येण । उत्तभिता । द्यौः ।
ऋतेन । आदित्याः । तिष्ठन्ति । दिवि । सोमः । अधि । श्रितः ॥ १ ॥

सत्येन ब्रह्मणानन्तात्मना । ब्रह्म खलु देवानां मध्ये सत्यभूतः । तेनाधःस्थितेन भूमिः उत्तभिता उपरि स्तम्भिता[3] । यथाधो न पतेत्तथा कृता । यद्वा । सत्येन अनृतप्रतियोगिना धर्मेण भूमिरुत्तभितोन्नता फलिता भवतीत्यर्थः । असति सत्ये भूम्यां सस्यादयो न फलन्ति । तथा सूर्येण देवेन द्यौः उत्तभिता । सूर्यो हि द्युस्थानत्वाद्दिवं दधार । ऋतेन यज्ञेन आदित्याः अदितेः पुत्रा देवाः तिष्ठन्ति । यज्ञे यजमानदत्तेन स्वस्वभागेन तृप्ता देवा उपजीवन्ति । दिवि द्युलोके सोमः देवानामाप्यायनकारी[4] वल्लीरूपो देवतारूपश्च अधि श्रितः अधितिष्ठति । इति स्वपतिं सोमं सूर्या स्तौति ॥

सोमेनादित्या बलिनः सोमेन पृथिवी मही ।
अथो नक्षत्राणामेषामुपस्थे सोम आहितः ॥ २ ॥

सोमेन । आदित्याः । बलिनः । सोमेन । पृथिवी । मही ।
अथो इति । नक्षत्राणाम् । एषाम् । उपऽस्थे । सोमः । आऽहितः ॥ २ ॥

सोमेनादित्याः अदितेः पुत्रा इन्द्रादयः बलिनः भवन्ति । ऐन्द्रवायवादिग्रहपरिग्रहादिति[5] भावः । तथा सोमेन आहुत्यात्मनाग्नौ हुतेन पृथिवी भूमिः मही महती भवति । आहुत्या वृष्टिद्वारेण सस्यादिसंपत्तेः । अथो अपि चायं सोमः नक्षत्राणामेषाम् । न क्षं क्षयन्त इति नक्षत्रा ग्रहचमसादयः । तेषामेषाम् उपस्थे सोमः रसात्मकः आहितः । यद्वा । प्रसिद्धानामेव नक्षत्राणामुपस्थ उपस्थाने द्युलोके सोम आहितः । 'तृतीयस्यामितो दिवि सोम आसीत्तं गायत्र्याहरत्' (तै. ब्रा. ३. २. १. १) इत्यादिश्रुतेः । देवतारूपसोमपक्षे । सोमेनादित्या देवा बलिनो बलवन्तो भवन्ति तस्यैकैककलास्वादनात् । 'प्रथमां पिबते वह्निर्द्वितीयां पिबते रविः' इत्यादिस्मृतेः । सोमेन पृथिवी मही । अमृतसेकेनौषध्याद्यभिवृद्धया[6] पृथिव्या बलवत्त्वम् । चन्द्रस्य नक्षत्राणामुपस्थे स्थितिः प्रसिद्धा ॥

सोमं मन्यते पपिवान्यत्संपिंषन्त्योषधिम् ।
सोमं यं ब्रह्माणो विदुर्न तस्याश्नाति कश्चन ॥ ३ ॥

सोमम् । मन्यते । पपिऽवान् । यत् । सम्ऽपिंषन्ति । ओषधिम् ।
सोमम् । यम् । ब्रह्माणः । विदुः । न । तस्य । अश्नाति । कः । चन ॥ ३ ॥

१. त-भ—अतस्तद्देवताकाः । २. ग४-त१.२.७—पुस्तकेषु संपूर्णः पाठो दत्तः । ३. त-भं—स्तभिता । ४. त-भ१.४.६.७.८—देवतानामा° । ५. ग१.९—°ग्रहपानादिति; ग४—°ग्रहभक्षणादिति; त-भ१.२.४.६.८—°ग्रहपरादिति । ६. त-भ१.२.४.६.८—°भिवृद्धये ।

रक्षिता। यथा न क्षुप्यति तथा। वायुः सोमस्य प्रसिद्धो लोके। किंच मासः। 'मसी परिमाणे'। मस्यते परिमीयत इति मासः सोमः। स च समानां संवत्सराणाम् आकृतिः आकर्ता व्यवच्छेदको भवति। संवत्सरे संवत्सरे[1] वसन्तादिकालेष्वनुष्ठीयमानत्वात् 'वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेत' इति श्रुतेः। यद्वा। सोमाधारवनस्पतिविकारग्रहद्वारेण वायुः सोमरसस्य[2] रक्षिता भवति। 'वायुगोपा वनस्पतयः' इति श्रुतेः। एवं वल्लीरूपसोमपक्षे योजना। चन्द्रपक्षे तु। हे देव सोम यद्यदा त्वा त्वां प्रपिबन्ति रश्मयोऽपरपक्षे ततोऽनन्तरमेव पूर्वपक्षे पुनराप्यायसे। वायुश्च सोमस्य तव रक्षिता। वाय्वधीनत्वाच्चन्द्रगतेः। किंच समानां संवत्सराणां मासः। पञ्चम्येकवचनमेतत्। मासस्याकृतिश्च कर्ता त्वं भासि। एकैककलाह्रासवृद्धिभ्यां हि मासः पूर्यते तैः संवत्सर इति॥ ॥ १० ॥

रैभ्यासीदनुदेयी नाराशंसी न्योचनी।
सूर्याया भद्रमिद्वासो गाथयैति परिष्कृतम्॥ ६ ॥

रैभी। आसीत्। अनुऽदेयी। नाराशंसी। निऽओचनी।
सूर्यायाः। भद्रम्। इत्। वासः। गाथया। एति। परिऽकृतम्॥ ६ ॥

आभिः सूर्या स्वविवाहमकरोदित्युक्तम्। सूर्या सावित्री सुते। रैभी। रैभ्यः काश्चनर्चः। 'रैभीः शंसति रेभन्तो वै देवाश्चर्षयश्च स्वर्गं लोकमायन्' (ऐ. ब्रा. ६. ३२) इत्यादिब्राह्मणविहिता रैभ्यः[3]। सा[4] रैभी अनुदेयी आसीत्। नीयमानवधूविनोदनायानुदीयमाना सख्यासीत्। तथा नाराशंसी। 'प्राता रत्नम्' (ऋ. सं. १. १२५. १) इत्यादिका मनुष्याणां स्तुतयो नाराशंस्यः। सा नाराशंसी न्योचनी। उचतिः सेवाकर्मा। सा वधूशुश्रूषार्थं दीयमाना दास्यभवत्। सूर्यायाः मम भद्रं वासः विचित्रं दुकूलादिकमाच्छादनयोग्यं वस्त्रं गाथया परिष्कृतम् अलंकृतम् एति। 'गाथा गीयते' इत्यादिब्राह्मणोक्ता गाथा। तया गाथया यत्परिष्कृतमस्ति तद्वासोऽभवदिति॥

चित्तिरा उपबर्हणं चक्षुरा अभ्यञ्जनम्।
द्यौर्भूमिः कोश आसीद्यदयात्सूर्या पतिम्॥ ७ ॥

चित्तिः। आः। उपऽबर्हणम्। चक्षुः। आः। अभिऽअञ्जनम्।
द्यौः। भूमिः। कोशः। आसीत्। यत्। अयात्। सूर्या। पतिम्॥ ७ ॥

चित्तिः देवता उपबर्हणम् आः आसीत्। चक्षुः अभ्यञ्जनम् आः आसीत्। तथा हि। वृत्रस्य कनीनिका परापतत्त्रिककुदाम पर्वते। तेन त्रैककुदेनाञ्जनसजातीयेन चक्षुषी आञ्जते। तच्चक्षुरेवाञ्जनमासीदिति। द्यौः च भूमिः च कोशः आसीत्[5]। कोशस्थानीये[1] अभूताम्। यत् यदा सूर्या पतिं स्वकीयं नवभर्तारं सोमम् अयात् अगच्छत् तदैवमुपकरणान्यासन्॥

स्तोमा आसन्प्रतिधयः कुरीरं छन्द ओपशः।
सूर्याया अश्विना वराग्निरासीत्पुरोगवः॥ ८ ॥

१. त१.२ ३.६.७.८-भ-'संवत्सरे' नास्ति। २. ग-त-भ-सोमस्य। ३. त१.२.३.६.८-भ४. ६८-रैभ्यासीः; त७-भ२-रैभ्यासीत्; भ१.७-रैभ्यासिः। ४. ग-त-भ-'आसीत्' नास्ति। ५. ग२-कोशस्थानीयौ; ग४-कोशस्थानीय; त-भ-कोशस्थानीया।

स्तोमाः । आसन् । प्रतिऽधयः । कुरीरम् । छन्दः । ओपशः ।
सूर्यायाः । अश्विना । वरा । अग्निः । आसीत् । पुरःऽगवः ॥ ८ ॥

सूर्यायाः रथस्य स्तोमाः त्रिवृदादयः प्रतिधयः आसन्। प्रतिधीयन्त इति प्रतिधय ईषा-तिर्यग्गतकाष्ठादयः। तथा कुरीरं छन्दः कुरीरनामकं छन्दोऽनसः ओपशः अभवत्। येनोपशेरते स ओपशः। तादृशायाः सूर्यायाः अश्विना अश्विनौ वरा वरावास्तामिति शेषः। तस्या विवाहे पुरोगवः पुरोगन्ता पुरतो गन्ता[1] यः पूर्वमेव प्रस्तावार्थं गच्छति तादृशोऽग्निः अग्निरासीत्। 'प्रजापतिर्वै[2] सोमाय राज्ञे दुहितरं प्रायच्छत्सूर्यां सावित्रीं तस्यै सर्वे देवा वरा आगच्छन्' (ऐ. ब्रा. ४.७) इत्यादि हि ब्राह्मणम्। अत्रायमभिप्रायः। प्रजापतिः सविता स्वदुहितरं सोमाय[3] प्रायच्छत्[3]। सोमाय दास्यामीति मनीषामकरोत्। तस्मिन् समये पुष्या उपचारार्थं प्रदानान्युत्काम्यभवन्। तथा च सत्यश्विनौ प्रबलौ[4] सम्यगाजिं पुरतो गत्वा तामलभेतामिति। उत्तरत्रापि 'सोमो वधूयुरभवत्' इत्यादिनायमेवार्थः स्पष्टो भविष्यति। 'ओपावृणीत जेन्या' (ऋ.सं.१.११९.५) इत्यादिकमुक्तम्॥

सोमो वधूयुरभवदश्विनास्तामुभा वरा ।
सूर्यां यत्पत्ये शंसन्तीं मनसा सविताददात् ॥ ९ ॥

सोमः । वधूऽयुः । अभवत् । अश्विना । आस्ताम् । उभा । वरा ।
सूर्याम् । यत् । पत्ये । शंसन्तीम् । मनसा । सविता । अददात् ॥ ९ ॥

सोमो वधूयुः वधूकामो वरः अभवत्। तस्मिन् समये अश्विना अश्विनौ उभा उभौ वरा वरौ आस्ताम् अभूताम्। यत् यदा सूर्यां पत्ये शंसन्तीं पतिं कामयमानाम्। पर्याप्तयौवना-मित्यर्थः। सूर्यां मनसा सहिताम्[5] सोमाय वराय सविता तत्पिता अददात् प्रादात् स्वीकृतां चकार ॥

मनो अस्या अन आसीद् द्यौरासीदुत च्छदिः ।
शुक्रावनड्वाहावास्तां यदयात्सूर्या गृहम् ॥ १० ॥

मनः । अस्याः । अनः । आसीत् । द्यौः । आसीत् । उत । छदिः ।
शुक्रौ । अनड्वाहौ । आस्ताम् । यत् । अयात् । सूर्या । गृहम् ॥ १० ॥

अस्याः सूर्यायाः पतिगृहं गच्छन्त्याः अनः रथः मनः आसीत्। या पतिगृहं त्वरया गच्छेयमिति मतिरस्ति सा एव आसीत्। उत अपि च तस्याः अनसः द्यौः द्युलोकः छदिः उपर्यपिधानम् आसीत्। शुक्रौ दीप्तौ सूर्याचन्द्रमसौ अनड्वाहौ रथस्य वोढारौ आस्ताम् अभवताम्। यत् यदा सूर्या गृहं सोमस्य अयात् अगात्॥ ॥ २१ ॥

ऋक्सामाभ्यामभिहितौ गावौ ते सामनावितः ।
श्रोत्रं ते चक्रे आस्तां दिवि पन्थाश्चराचरः ॥ ११ ॥

ऋक्ऽसामाभ्याम् । अभिऽहितौ । गावौ । ते । सामनौ । इतः ।
श्रोत्रम् । ते । चक्रे इति । आस्ताम् । दिवि । पन्थाः । चराचरः ॥ ११ ॥

१. ग-त-भ—गंतासीत्। २. त-भ—प्रजापतिः। ३. त-भ—'सोमाय प्रायच्छत्' नास्ति। ४. त१.५.६.७.८-भ१.२.४.६.८—प्रबलौ सबलौ। ५. त४.५—सहिता।

हे सूर्ये देवि ते तव ऋक्सामाभ्याम् अभिधानीयाभ्याम् अभिहितौ गावौ[1] गोस्थानीयौ सूर्याचन्द्रमसौ सामनौ सामानौ[2] सन्तौ इतः गच्छतः । अनोवाहौ[3] पत्युर्गृहं प्रति गच्छतः । ते तव श्रोत्रम् । श्रोत्रे इत्यर्थः । वरस्य गुणग्राहिणी श्रोत्रे एव चक्रे आस्ताम् । मनोरूपस्य रथस्य श्रोत्रे चक्रे अभवतामित्यर्थः । दिवि पन्थाश्चराचरः चलाचलोऽत्यन्तं गमनसाधनभूतो मार्गोऽभूत् । रथसंचारप्रदेशो द्युलोक आसीत् ॥

शुची ते चक्रे यात्या व्यानो अक्ष आहतः ।
अनो मनस्मयं सूर्यारोहत्प्रयती पतिम् ॥ १२ ॥

शुची इति । ते । चक्रे इति । यात्याः । विऽआनः । अक्षः । आऽहतः ।
अनः । मनस्मयम् । सूर्या । आ । अरोहत् । प्रऽयती । पतिम् ॥ १२ ॥

यात्याः गच्छन्त्याः ते तव अनसः चक्रे चङ्क्रमणशीले रथाङ्गे शुची श्रोत्रे आस्ताम् । व्यानः तव व्यानो वायुः अक्षः । उभयरथचक्रच्छिद्रगामिनी या काष्ठा सा च रथस्य सर्वं भारं वहति । सोऽक्षो व्यानोऽभूत् । मनस्मयं मनोमयम् अनः शकटं सूर्या[4] पतिं[4] सोमं प्रति प्रयती प्रकर्षेण गच्छन्ती आरोहत् आरूढवती । पतिं प्रति जिगमिषोर्मनोरूपस्य रथस्य पत्युर्गुणभाषिणी श्रोत्रे एव चक्रे अभूतां व्यानो धारको वायुश्रेष्ठकोऽक्षोऽभूदित्यर्थः[5] ॥

सूर्याया वहतुः प्रागात्सविता यमवासृजत् ।
अघासु हन्यन्ते गावोऽर्जुन्योः पर्युह्यते ॥ १३ ॥

सूर्यायाः । वहतुः । प्र । अगात् । सविता । यम् । अवऽअसृजत् ।
अघासु । हन्यन्ते । गावः । अर्जुन्योः । परि । उह्यते ॥ १३ ॥

सोमाय प्रदित्सितायाः सूर्यायाः वहतुः । कन्याप्रियार्थं दातव्यो गवादिपदार्थो वहतुः । स च प्रागात् तस्या अपि पूर्वमगच्छत् । यं वहतुं सविता अस्याः पिता अवासृजत् अवसृष्टवान् । प्रादादित्यर्थः । कदा सागच्छत् कदा वहतुरित्युभयोः काल उच्यते । अघासु । मघास्वित्यर्थः । मघानक्षत्रेषु गावः सवित्रा दत्ता गावः सोमगृहं प्रति हन्यन्ते दण्डैस्ताड्यन्ते प्रेरणार्थम् । अर्जुन्योः । फल्गुन्योरित्यर्थः । तयोर्नक्षत्रयोः सवितुः सकाशात् परि सोमगृहं प्रति उह्यते नीयते रथेन[6] ॥

यदश्विना पृच्छमानावयातं त्रिचक्रेण वहतुं सूर्यायाः ।
विश्वे देवा अनु तद्वामजानन्पुत्रः पितराववृणीत पूषा ॥ १४ ॥

यत् । अश्विना । पृच्छमानौ । अयातम् । त्रिऽचक्रेण । वहतुम् । सूर्यायाः ।
विश्वे । देवाः । अनु । तत् । वाम् । अजानन् । पुत्रः । पितरौ । अवृणीत । पूषा ॥ १४ ॥

१. ग४–नियमितौ गावौ । २. ग–त१.२.३.४.५.७–भ७–'सामानौ' नास्ति । ३. ग–त१.२.३.६.७–भ२.८–अनोवोढा; त४.५–अनोवोग्रा; भ४.६.७–अनोवोढा । ४. त–भ–सूर्या मति । ५. ग–त–भ१.२.४.६.८–वायुश्रेष्ठको° । ६. ग१.२–रथेन प्राप्यते मघाभिर्गाव इत्यादि दृष्टं; ग४–त४.५–भ१.२.६–पुस्तकेषु 'रथेन' इत्यस्यानन्तरं किंचिदवकाशो विद्यते ।

हे अश्विना अश्विनौ यत् यदा पृच्छमानौ सवितारं प्रष्टुम् अयातम् अगच्छतम्। केन साधनेनायातं तदुच्यते। त्रिचक्रेण चक्रत्रययुक्तेन रथेन। किं पृच्छमानौ। सूर्यायाः वहतुम्। विवाहमित्यर्थः। तत् तदानीं वां युवां सवितारं प्रति गच्छन्तौ विश्वे सर्वे देवाः अनु अजानन् अनुज्ञातवन्तः। तथा पितरौ पुत्रः अश्विनोः पुत्रः पूषा अवृणीत वृतवान् ॥

यदयातं शुभस्पती वरेयं सूर्यामुप ।
क्वैकं चक्रं वामासीत्क्व देष्ट्राय तस्थथुः ॥ १५ ॥

यत् । अयातम् । शुभः । पती इति । वरेऽयम् । सूर्याम् । उप ।
क्व । एकम् । चक्रम् । वाम् । आसीत् । क्व । देष्ट्राय । तस्थथुः ॥ १५ ॥

हे शुभस्पती उदकस्य स्वामिनौ यत् यौ अयातम् अगच्छतम्। कं प्रति। वरेयं वरणीयायाः सूर्यायाः संबन्धिनं वरयोग्यमित्यर्थं वा। सवितारमित्यर्थः। किमर्थम्। सूर्यामुप गन्तुम्। वां भवतोः संप्रति दृश्यमानमिदम् एकं चक्रं क्व आसीत् पुरा। क्व वां युवां देष्ट्राय दानाय प्रवृत्तौ तस्थथुः इत्यश्विनोर्निवासं पृच्छति ॥ ॥ २२ ॥

द्वे ते चक्रे सूर्ये ब्रह्माण ऋतुथा विदुः ।
अथैकं चक्रं यद्गुहा तदद्धातय इद्विदुः ॥ १६ ॥

द्वे इति । ते । चक्रे इति । सूर्ये । ब्रह्माणः । ऋतुऽथा । विदुः ।
अथ । एकम् । चक्रम् । यत् । गुहा । तत् । अद्धातयः । इत् । विदुः ॥ १६ ॥

अथ स्वयमेव स्वात्मानं प्रति सूर्या वदति। हे सूर्ये ते तव द्वे चक्रे प्रकाशे पुरः स्थे द्वे एव चन्द्रसूर्यात्मके ऋतुथा ऋतुषु विनिर्दिष्टे चक्रे ब्रह्माणः ब्राह्मणाः विदुः। अथैकं चक्रं तृतीयं संवत्सरात्मकं गुहा गुहायां निहितं यत् अस्ति तदद्धातय इत्। एतन्मेधाविनामसु पठितम् (नि. ३. १५. २१)। मेधाविन एव विदुः जानन्ति ॥

सूर्यायै देवेभ्यो मित्राय वरुणाय च ।
ये भूतस्य प्रचेतस इदं तेभ्योऽकरं नमः ॥ १७ ॥

सूर्यायै । देवेभ्यः । मित्राय । वरुणाय । च ।
ये । भूतस्य । प्रऽचेतसः । इदम् । तेभ्यः । अकरम् । नमः ॥ १७ ॥

सूर्यायै सूर्यस्य पत्न्यै देवेभ्यः अग्न्यादिभ्यः मित्राय वरुणाय च ये च भूतस्य भूतजातस्य प्रचेतसः सुमतयोऽभिमतप्रदा भवन्ति तेभ्यः सर्वेभ्यः इदं नमः नमस्कारम् अकरं करोमि ॥

पूर्वापरं चरतो माययैतौ शिशू क्रीळन्तौ परि यातो अध्वरम् ।
विश्वान्यन्यो भुवनाभिचष्ट ऋतूँरन्यो विदधज्जायते पुनः ॥ १८ ॥

पूर्वऽअपरम् । चरतः । मायया । एतौ । शिशू इति । क्रीळन्तौ । परि । यातः । अध्वरम् ।
विश्वानि । अन्यः । भुवना । अभिऽचष्टे । ऋतून् । अन्यः । विऽदधत् । जायते । पुनः इति ॥ १८ ॥

कश्चित्पूर्वं गच्छति सूर्यः । अन्यस्तमनुचरति चन्द्रमाः । एवं पूर्वापरं पौर्वापर्येण मायया स्वप्रज्ञानेन एतौ आदित्यचन्द्रमसौ चरतः गच्छतो दिवि । तौ शिशू । शिशुवत्क्रमणात्मकत्वाद्वा शिशू इत्युच्येते । शिशू सन्तौ क्रीळन्तौ अन्तरिक्षे विहरन्तौ अध्वरं परि यातः यज्ञं प्रतिगच्छतः । तयोः अन्यः आदित्यः विश्वानि भुवना भुवनानि अभिचष्टे अभिपश्यति । ऋतून् वसन्तादीन् अन्यः चन्द्रमाः विदधत् कुर्वन् मासानर्धमासांश्च कुर्वन् पुनः जायते । यद्यप्युभयोरपि पुनर्जनिरस्ति तथापि सूर्यस्य सर्वदा प्रवृद्धेरवयवो नाभिप्रेतः । चन्द्रस्य तु ह्रासवृद्धिसद्भावात्पुनःपुनर्जायत इत्युक्तिर्युक्ता । ' चन्द्रमा वै जायते पुनः ' (तै. ब्रा. ३. ९. ५. ४) इत्यादिश्रुतेः[1] ॥

अतिमूर्तिनाम्न्येकाहे शुक्लपक्षे चान्द्रमसेष्टिः । तत्र ' नवोनवः ' इत्येषा याज्या । सूत्रितं च— ' नवोनवो भवति जायमानस्तरणिर्विश्वदर्शतः ' (आश्व. श्रौ. ९. ८) इति ॥

नवोनवो भवति जायमानोऽह्नां केतुरुषसामेत्यग्रम् ।

भागं देवेभ्यो वि दधात्यायन् प्र चन्द्रमास्तिरते दीर्घमायुः ॥ १९ ॥

नवःऽनवः । भवति । जायमानः । अह्नाम् । केतुः । उषसाम् । एति । अग्रम् ।

भागम् । देवेभ्यः । वि । दधाति । आऽयन् । प्र । चन्द्रमाः । तिरते । दीर्घम् । आयुः ॥ १९ ॥

अयं चन्द्रमाः जायमानः प्रतिदिनं जायमानः एकैककलाभिवृद्ध्योत्पद्यमानः सन् नवोनवो भवति प्रतिदिनं नूतन एव भवति । एतत्पूर्वपक्षाभिप्रायम् । तथा अह्नां दिवसानां केतुः प्रज्ञापकः प्रतिपदादीनां तिथीनां चन्द्रकलाह्रासवृद्ध्यधीनत्वात् । तादृशश्चन्द्रमाः उषसां प्रभातानाम्[2] अग्रम् एति । एतत्कृष्णपक्षान्ताभिप्रायम् । केचनैनं पादमादित्यदेवत्यमाहुः[3] । तस्मिन् पक्षेऽह्नां केतुत्वमुषसामग्रगतिश्च प्रसिद्धे । देवेभ्यः भागं हविर्भागं वि दधाति करोति उभयपक्षान्ते । किं कुर्वन् । आयन् प्रतिदिनं ह्रासवृद्ध्या पक्षान्तमभिगच्छन् । एतदर्धमासाभिप्रायम् । चन्द्रमाः उक्तलक्षणो देवः दीर्घमायुः तिरते वर्धयति ॥

सुकिंशुकं शल्मलिं विश्वरूपं हिरण्यवर्णं सुवृतं सुचक्रम् ।

आ रोह सूर्ये अमृतस्य लोकं स्योनं पत्ये वहतुं कृणुष्व ॥ २० ॥

सुऽकिंशुकम् । शल्मलिम् । विश्वऽरूपम् । हिरण्यऽवर्णम् । सुऽवृतम् । सुऽचक्रम् ।

आ । रोह । सूर्ये । अमृतस्य । लोकम् । स्योनम् । पत्ये । वहतुम् । कृणुष्व ॥ २० ॥

सुकिंशुकं शोभनकिंशुकवृक्षनिर्मितं तथा शल्मलिं शाल्मलिवृक्षनिर्मितं विश्वरूपं नानारूपं हिरण्यवर्णं हितरमणीयवर्णं हिरण्यालंकारयुक्तं वा सुवृतं सुष्ठुवर्तनं सुचक्रं शोभनचक्रोपेतं रथं हे सूर्ये आ रोह । अमृतस्य लोकं स्थानं स्योनं सुखकरं पत्ये सोमाय वहतुं वहनसाधनं प्रापणं कृणुष्व कुरुष्व । अत्र निरुक्तं (१२. ८) द्रष्टव्यम् ॥ ॥ २३ ॥

उदीर्ष्वातः पतिवती ह्ये३षा विश्वावसुं नमसा गीर्भिरीळे ।

अन्यामिच्छ पितृषदं व्यक्तां स ते भागो जनुषा तस्य विद्धि ॥ २१ ॥

१. ग-त-°श्रुतेश्च । २. ग-ता-भ१.२.४.६.८–प्रभातानां । ३. ग-°देवत्वमाहुः ।

उत् । ईर्ष्व । अतः । पतिऽवती । हि । एषा । विश्वऽवसुम् । नमसा । गीःऽभिः । ईळे ।
अन्याम् । इच्छ । पितृऽसदम् । विऽअक्ताम् । सः । ते । भागः । जनुषा । तस्य । विद्धि ॥ २१ ॥

आभिर्नूर्णां विवाहः स्तूयते । हे विश्वावसो अतः स्थानात् कन्यासमीपात् उदीर्ष्व उत्तिष्ठ । यतः एषा कन्या पतिवती हि संजाता अतः उदीर्ष्वेति वा अतःशब्दो योज्यः । विश्वावसुम् एतन्नामानं गन्धर्वं नमसा नमस्कारेण गीर्भिः स्तुतिभिश्च ईळे स्तौमि । तदेनां विहाय कां स्वीकरोमीति यदि ब्रूषे तर्हि अन्यां पितृषदं पितृकुले स्थितां व्यक्ताम् अनूढां परिस्फुटां विगताञ्जनां वा । स्तनोद्गमादिरहितत्वेनाप्रौढामित्यर्थः । सः तादृशः पदार्थः ते तव भागः कल्पितः । तस्य मे[1] भागं विद्धि जानीहि जनुषा जन्मना । लभस्वेत्यर्थः ॥

उदीर्ष्वातो विश्वावसो नमसेळामहे त्वा ।
अन्यामिच्छ प्रफर्व्यं सं जायां पत्या सृज ॥ २२ ॥

उत् । ईर्ष्व । अतः । विश्वावसो इति विश्वऽवसो । नमसा । ईळामहे । त्वा ।
अन्याम् । इच्छ । प्रऽफर्व्यम् । सम् । जायाम् । पत्या । सृज ॥ २२ ॥

अतः अस्मात्स्थानात् हे विश्वावसो कन्याकामिन् गन्धर्व उदीर्ष्व उद्गच्छ । 'ईर गतौ' । आदादिकः । अनुदात्तेत् । तस्य लोटि रूपम् । 'विश्वावसुर्नाम गन्धर्वः कन्यानामधिपतिर्वतः । लभामि तेन कन्याम्' इति हि मन्त्रः । तादृशं देव त्वां नमसा नमस्कारेण ईळामहे स्तुमः । स त्वम् अन्यां प्रफर्व्यं बृहन्नितम्बां[2] कन्याम् इच्छ । जायां मां पत्या सह पुनः सं सृज ॥

अनृक्षरा ऋजवः सन्तु पन्था येभिः सखायो यन्ति नो वरेयम् ।
समर्यमा सं भगो नो निनीयात्सं जास्पत्यं सुयममस्तु देवाः ॥ २३ ॥

अनृक्षराः । ऋजवः । सन्तु । पन्थाः । येभिः । सखायः । यन्ति । नः । वरेऽयम् ।
सम् । अर्यमा । सम् । भगः । नः । निनीयात् ।
सम् । जाःऽपत्यम् । सुऽयमम् । अस्तु । देवाः ॥ २३ ॥

हे देवाः पन्थाः पन्थानो मार्गाः अनृक्षराः । ऋक्षरः कण्टक उच्यते । कण्टकरहिताः ऋजवः अकुटिलाश्च सन्तु येभिः यैः पथिभिः नः अस्माकं सखायः वरप्रेषिताः वरेयं वरैर्याचितव्यं पितरं प्रति यन्ति गच्छन्ति ते पन्था इति । किंच अर्यमा देवः[3] नः अस्मान्[1] सं निनीयात् सम्यक् प्रापयेत् । तथा भगः देवः सं निनीयात् । हे देवाः आर्यमणमस्तु पतिकुलमिति शेषः । तथैव जास्पत्यं जायापत्योर्युगलं सुयमम् अस्तु सुमिथुनमस्तु ॥

पत्न्या योक्त्रविमोचने 'प्र त्वा मुञ्चामि' इत्येषा । सूत्रितं च — 'अथास्या योक्त्रं विचृतेत्प्र त्वा मुञ्चामि वरुणस्य पाशात्' (आश्व. श्रौ. १. ११) इति ॥

प्र त्वा मुञ्चामि वरुणस्य पाशाद्येन त्वाबध्नात्सविता सुशेवः ।
ऋतस्य योनौ सुकृतस्य लोकेऽरिष्टां त्वा सह पत्या दधामि ॥ २४ ॥

१. ल-म-ते । २. म-ल१,२,३ ६.५.८.म-'बृहन्नितम्बां' नास्ति । ३. ल-म-देवोऽर्यमा ।

प्र । त्वा । मुञ्चामि । वरुणस्य । पाशात् । येन । त्वा । अबध्नात् । सविता । सुऽशेवः ।
ऋतस्य । योनौ । सुऽकृतस्य । लोके । अरिष्टाम् । त्वा । सह । पत्या । दधामि ॥ २४ ॥

बालां प्राग्भिन् सविता प्रेरितो वरुण आत्मपाशैर्बध्नाति । तस्मात् वरुणस्य पाशात् हे वधु त्वा त्वां प्र मुञ्चामि येन पाशेन त्वा त्वां सविता वरुणस्य प्रेरकः सुशेवः सुसुखः अबध्नात् बन्धनं कृतवान् । यज्ञविनियोगपक्षे पत्नीं योक्त्रेण बध्नाति । बन्धनस्य वरुणोऽभिमानी । अतो वरुणपाशाद्योक्त्रात् मुञ्चामि येन योक्त्रेण सविता कर्मणामनुज्ञाता देव ऋत्विग्द्वारेणाबध्नात्[1] । तं[2] मोचयित्वा च ऋतस्य यज्ञस्य योनौ स्थाने यागभूमौ सुकृतस्य लोके कर्मक्षेत्रे भूलोके च अरिष्टाम् अहिंसितां त्वां पुत्रार्थं पत्या सह दधामि स्थापयामि ॥

प्रेतो मुञ्चामि नामुतः सुबद्धाममुतस्करम् ।
यथेयमिन्द्र मीढ्वः सुपुत्रा सुभगासति ॥ २५ ॥

प्र । इतः । मुञ्चामि । न । अमुतः । सुऽबद्धाम् । अमुतः । करम् ।
यथा । इयम् । इन्द्र । मीढ्वः । सुऽपुत्रा । सुऽभगा । असति ॥ २५ ॥

इतः पितृकुलात् प्र मुञ्चामि त्वां न अमुतः भर्तृगृहात् प्रमुञ्चामि । अमुतः भर्तृगृहे सुबद्धां करम् । यथेयं कन्या हे इन्द्र मीढ्वः सेक्तः सुपुत्रा सुभगा सुष्ठुभाग्या वा असति भवति तथा कुरु ॥　　॥ २५ ॥

विवाहानन्तरभाविनि प्रयाणे ‘पूषा त्वेतो नयतु’ इत्यनया रथादियानमारोहयेत् । सूत्रितं च— ‘पूषा त्वेतो नयतु हस्तगृह्येति यानमारोहयेत्’ (आश्व. गृ. १. ८. १) इति ॥

पूषा त्वेतो नयतु हस्तगृह्याश्विना त्वा प्र वहतां रथेन ।
गृहान् गच्छ गृहपत्नी यथासो वशिनी त्वं विदथमा वदासि ॥ २६ ॥

पूषा । त्वा । इतः । नयतु । हस्तऽगृह्य । अश्विना । त्वा । प्र । वहताम् । रथेन ।
गृहान् । गच्छ । गृहऽपत्नी । यथा । असः । वशिनी । त्वम् । विदथम् । आ । वदासि ॥ २६ ॥

हस्तगृह्य आत्तहस्तः पूषा त्वा त्वाम् इतः नयतु प्रापयतु । अश्विना अश्विनौ त्वा त्वां रथेन प्र वहतां प्रगमयताम् । गृहान् भर्तृसंबन्धिनः गच्छ त्वं[3] गृहपत्नी यथासः भवसि स्वगृहस्वामिनी भवसि । वशिनी सर्वेषां गृहगतानां वशं प्रापयित्री पत्युर्वशे वर्तमाना वा विदथं पतिगृहम् आ वदासि आवदसि । गृहस्थितं भृत्यादिजनमाचर ॥

‘इह प्रियम्’ इत्येषा ऋक् गृहप्रवेशनी । सूत्रितं च— ‘इह प्रियं प्रजया ते समृध्यतामिति गृहं प्रवेशयेत्’ (आश्व. गृ. १. ८. ८) इति ॥

इह प्रियं प्रजया ते समृध्यतामस्मिन् गृहे गार्हपत्याय जागृहि ।
एना पत्या तन्वं१ सं सृजस्वाधा जिव्री विदथमा वदाथः ॥ २७ ॥

---

१. ग-त३—ऋत्विग्व्याजेनाबध्नात्; त१.२.३.५.६.८-म२.४.६—ऋत्विग्व्याजेनाबध्नात् । २. ग-त-म१. २.४.६.८—‘तं’ नास्ति । ३. त-म—त्वं यथा ।

इह । प्रियम् । प्रऽजया । ते । सम् । ऋध्यताम् । अस्मिन् । गृहे । गार्हऽपत्याय । जागृहि ।
एना । पत्या । तन्वम् । सम् । सृजस्व । अध । जिव्री इति । विदथम् । आ । वदाथः ॥ २७ ॥

हे वधु ते तव इह अस्मिन् पतिकुले प्रियं प्रजया सह समृध्यताम्। अस्मिन्गृहे गार्हपत्याय गृहपतित्वाय जागृहि बुध्यस्व। एना अनेन पत्या सह तन्वं स्वीयं शरीरं सं सृजस्व। संसृष्टा भव। अध अथ जिव्री जीर्णौ जायापती युवां विदथं गृहम् आ वदाथः आभिमुख्येन वदतम्[1] ॥

नीललोहितं भवति कृत्यासक्तिर्व्यज्यते ।
एधन्ते अस्या ज्ञातयः पतिर्बन्धेषु बध्यते ॥ २८ ॥

नीलऽलोहितम् । भवति । कृत्या । आसक्तिः । वि । अज्यते ।
एधन्ते । अस्याः । ज्ञातयः । पतिः । बन्धेषु । बध्यते ॥ २८ ॥

कृत्या अभिचाराभिमानिनी देवता नीललोहितं भवति। नीलं च लोहितं च तस्या रूपं भवतीत्यर्थः। सा कृत्या आसक्तिः आसक्तादयो संबद्धा व्यज्यते। त्यज्यत इत्यर्थः। तस्यां कृत्यायामपगतायाम् अस्याः वध्वाः ज्ञातयः एधन्ते वर्धन्ते। पतिः च बन्धेषु सांसारिकेषु बध्यते ॥

परा देहि शामुल्यं ब्रह्मभ्यो वि भजा वसु ।
कृत्यैषा पद्वती भूत्वी जाया विशते पतिम् ॥ २९ ॥

परा । देहि । शामुल्यम् । ब्रह्मऽभ्यः । वि । भज । वसु ।
कृत्या । एषा । पत्ऽवती । भूत्वी । आ । जाया । विशते । पतिम् ॥ २९ ॥

शामुल्यम्। शामलमित्यर्थः। शमलं शारीरं मलम्। शरीरावच्छन्नस्य[2] मलस्य धारकं वस्त्रं परा देहि परात्यज। तत्पापनिवृत्त्यर्थं ब्रह्मभ्यः ब्राह्मणेभ्यः वसु धनं वि भज प्रयच्छेत्यर्थः। किमर्थं वधूवासःपरित्याग इति चेत् उच्यते। एषा कृत्या पद्वती पादवती सती जाया भूत्वी[3] भूत्वा पतिं विशते। कृत्यारूपवासःप्रवेशात् कृत्या जाया भूत्वा विशत इत्युपचर्यते। तत्परित्यागे कृत्यैव त्यक्ता भवतीत्यर्थः। यदि वधूवासः स्वयं निधत्ते तदैवं भवतीति वधूवासःसंस्पर्शनं निन्दायुक्तम् ॥

अश्रीरा तनूर्भवति रुशती पापयामुया ।
पतिर्यद्वध्वो वाससा स्वमङ्गमभिधित्सते ॥ ३० ॥

अश्रीरा । तनूः । भवति । रुशती । पापया । अमुया ।
पतिः । यत् । वध्वः । वाससा । स्वम् । अङ्गम् । अभिऽधित्सते ॥ ३० ॥

१. ग४-त४.५–वदथः; त१.२.३.६.८-म–वदतः। २. ग-त१.२.३.७–शरीराच्छन्नस्य; त४.५–शरीरोच्छन्नस्य; त६-७–शरीरामरीछन्नस्य; त८–शरीरामषीछन्नस्य; म१.४.७.८–छिन्नस्य। ३. ग-त-म–‘भूत्वी’ नास्ति।

अत्रापि वधूवासःसंस्पर्शनिन्दोच्यते । तनूः वरस्य संबन्धिनी अश्लीरा अश्लीका भवति । कथं स्यादिति उच्यते । रुशती । रुशदिति वर्णनाम । दीप्तया अमुया अनया पापया पापरूपया कृत्यया[1] युक्ता चेत्तनूः । तदेवाह । पतिर्यत् यदि वध्वो वाससा स्वमङ्गमभिधित्सते परिधातुमिच्छति ॥　　॥ २५ ॥

ये वध्वश्चन्द्रं वहतुं यक्ष्मा यन्ति जनादनु ।
पुनस्तान् यज्ञिया देवा नयन्तु यत आगताः ॥ ३१ ॥

ये । वध्वः । चन्द्रम् । वहतुम् । यक्ष्माः । यन्ति । जनात् । अनु ।
पुनरिति । तान् । यज्ञियाः । देवाः । नयन्तु । यतः । आऽगताः ॥ ३१ ॥

वध्वश्चन्द्रं[2] हिरण्यरूपं वहतुं ये यक्ष्माः व्याधयः अनु यन्ति प्राप्नुवन्ति जनात् अस्मद्विरोधिनः सकाशात् । यद्वा । जनाय्यमानाद्यस्मात् । तान्[3] पुनः नयन्तु प्रापयन्तु यज्ञियाः यज्ञार्हाः देवाः इन्द्रादयः । यत आगताः यस्मात् यक्ष्मा आगतास्तत्र नाशयन्तु ॥

वध्वाः प्रयाणे 'मा विदन्' इत्येषा जप्या । सूत्रितं च—'कल्याणेषु देवकुलचतुष्पथेषु मा विदन् परिपन्थिन इति जपेत्' (आश्व. गृ. १. ८. ६) इति ॥

मा विदन् परिपन्थिनो य आसीदन्ति दंपती ।
सुगेभिर्दुर्गमतीतामप द्रान्त्वरातयः ॥ ३२ ॥

मा । विदन् । परिऽपन्थिनः । ये । आऽसीदन्ति । दंपती इति दम्ऽपती ।
सुऽगेभिः । दुःऽगम् । अति । इताम् । अप । द्रान्तु । अरातयः ॥ ३२ ॥

परिपन्थिनः पर्यवस्थातारः शत्रवः मा विदन् मा प्रापयन् ये परिपन्थिनः दंपती आसीदन्ति अभिगच्छन्ति । सुगेभिः सुगमैर्मार्गैः दुर्गं दुःखेन गन्तुं शक्यं दुर्गमं देशम् अतीतां अतिगच्छताम् । अरातयः अदातारः शत्रवः अप द्रान्तु अपगच्छन्तु[4] ॥

सुमङ्गलीरियं वधूरिमां समेत पश्यत ।
सौभाग्यमस्यै दत्त्वायाथास्तं वि परेतन ॥ ३३ ॥

सुऽमङ्गलीः । इयम् । वधूः । इमाम् । सम्ऽएत । पश्यत ।
सौभाग्यम् । अस्यै । दत्त्वाय । अथ । अस्तम् । वि । परा । इतन ॥ ३३ ॥

इयं वधूः सुमङ्गलीः शोभनमङ्गला । अतः इमां सर्वे आशीःकर्तारः समेत संगच्छत । तां पश्यत च । तां संगताश्च दृष्ट्वा अस्यै वध्वै सौभाग्यं दत्त्वाय दत्त्वा अथ अस्तम् । गृहनामैतत् । स्वस्वसंबन्धिनं वि परेतन विविधं परागच्छत ॥

---

१. ग-त-स-कृत्यया यदि । २. त-अ-ये वध्वश्चंद्रं । ३. ग-त-तान् यक्ष्मान् । ४. ग४-अपगच्छंतु । विधिवासदेशे वध्वा निविक्षमाणतान् मनुष्यान् सुमंगलीरियमनया ईक्षते । तथा च सूत्रितं-वासे वासे सुमंगलीरियं वधूरितीक्षकानीक्षेत (आश्व. गृ. १.८.७) इति ।

तृष्टमेतत्कटुकमेतदपाष्ठवद्विषवन्नैतदत्तवे ।
सूर्यां यो ब्रह्मा विद्यात्स इद्वाधूयमर्हति ॥ ३४ ॥

तृष्टम् । एतत् । कटुकम् । एतत् । अपाष्ठऽवत् । विषऽवत् । न । एतत् । अत्तवे ।
सूर्याम् । यः । ब्रह्मा । विद्यात् । सः । इत् । वाधूऽयम् । अर्हति ॥ ३४ ॥

अनयापि वधूवस्त्रपरित्यागः प्रतिपाद्यते । एतत् वस्त्रं तृष्टं दाहजनकम् । तथा एतत् कटुकम् । तथा अपाष्ठवत् । अपाष्ठमपरिस्थितमृजीषम् । तद्वत् । तथा विषवत् । नैतत् वस्त्रम् अत्तवे अत्तव्यम् । अनुपयोग्यम् । यो ब्रह्मा ब्राह्मणः सूर्याम् इमानीं प्रस्तुतां देवीं विद्यात् सम्यग्जानीयात् स इत् स एव वाधूयं वधूवस्त्रम् अर्हति[1] ॥

आशसनं विशसनमथो अधिविकर्तनम् ।
सूर्यायाः पश्य रूपाणि तानि ब्रह्मा तु शुन्धति ॥ ३५ ॥

आऽशसनम् । विऽशसनम् । अथो इति । अधिऽविकर्तनम् ।
सूर्यायाः । पश्य । रूपाणि । तानि । ब्रह्मा । तु । शुन्धति ॥ ३५ ॥

आशसनं सूत्रधानम् । तदान्यवर्णं भवति । विशसनं शिरसि निधीयमानम् । तादृशं दशान्ते निधीयमानम् अधिविकर्तनं यत्त्रिधा वासो विकृन्तन्ति । तान्याशसनादीनि वासांस्यव-स्थितानि सूर्यायाः रूपाणि भवन्ति । तानि पश्य । एवंभूतान्याशसनादीनि पुरा सूर्यास्वशरीरे स्थितान्यमङ्गलानि वासांसि विधत्ते । तानि रूपाणि सूर्याविद् ब्रह्मा तु ब्राह्मण एव तस्माद्वाससः सकाशात् शुन्धति अपनयति ॥ ॥ २६ ॥

विवाहे कन्याहस्तग्रहणे 'गृभ्णामि' इत्येषा । सूत्रितं च—'गृभ्णामि ते सौभगत्वाय हस्तमि-त्यङ्गुष्ठमेव गृह्णीयात्' (आश्व. गृ. १. ७. ३) इति ॥

गृभ्णामि ते सौभगत्वाय हस्तं मया पत्या जरदष्टिर्यथासः ।
भगो अर्यमा सविता पुरंधिर्मह्यं त्वादुर्गार्हपत्याय देवाः ॥ ३६ ॥

गृभ्णामि । ते । सौभगऽत्वाय । हस्तम् । मया । पत्या । जरत्ऽअष्टिः । यथा । असः ।
भगः । अर्यमा । सविता । पुरम्ऽधिः । मह्यम् । त्वा । अदुः । गार्हऽपत्याय । देवाः ॥ ३६ ॥

हे वधु ते तव हस्तम् अहं गृभ्णामि गृह्णामि । किमर्थम् । सौभगत्वाय सौभाग्याय । मया पत्या त्वं यथा जरदष्टिः प्राप्तवार्धक्या असः भवसि । भगो अर्यमा सविता पुरंधिः पूषा एते[2] देवाः त्वा त्वां मह्यम् अदुः दत्तवन्तः । किमर्थम् । गार्हपत्याय । यथाहं गृहपतिः स्यामिति ॥

तां पूषञ्छिवतमामेरयस्व यस्यां बीजं मनुष्या३ वपन्ति ।
या न ऊरू उशती विश्रयाते यस्यामुशन्तः प्रहराम शेपम् ॥ ३७ ॥

१. ग—अर्हति । अन्यस्तु प्रतिगृह्णानः प्रत्यर्थं धारितवतः सूर्याविदे वधूवस्त्रं दद्यादिति । २. त-म—स्वेते

ताम् । पूषन् । शिवऽतमाम् । आ । ईरयस्व । यस्याम् । बीजम् । मनुष्याः । वपन्ति ।
या । नः । ऊरू इति । उशती । विऽश्रयाते । यस्याम् । उशन्तः । प्रऽहराम । शेपम् ॥३७॥

हे पूषन् पोषकैतन्नामक देव शिवतमाम् अत्यन्तमङ्गलभूतां ताम्[1] एरयस्व आ ईरय सर्वतः प्रेरय । यस्याम् ऊरौ बीजं रेतोलक्षणं मनुष्या वपन्ति आदधते । या नः अस्माकम् ऊरू उशती कामयमाना विश्रयाते । यस्याम् ऊरौ उशन्तः कामयमाना वयं शेपं स्पर्शनशीलं पुंस्प्रजननं प्रहराम । ऊरौ व्यञ्जनसंबन्धं करवामेत्यर्थः ॥

तुभ्यमग्रे पर्यवहन्त्सूर्यां वहतुना सह ।
पुनः पतिभ्यो जायां दा अग्ने प्रजया सह ॥ ३८ ॥

तुभ्यम् । अग्रे । परि । अवहन् । सूर्याम् । वहतुना । सह ।
पुनरिति । पतिऽभ्यः । जायाम् । दाः । अग्ने । प्रऽजया । सह ॥ ३८ ॥

गन्धर्वा हे अग्ने तुभ्यमग्रे पर्यवहन् । प्रायच्छन्नित्यर्थः । काम् । सूर्याम् । केन सह । वहतुना सह । त्वं च तां सूर्यां वहतुना सह सोमाय प्रायच्छः । तद्वदिदानीमपि हे अग्ने पुनः पतिभ्यः स्वभर्त्रे जायां प्रजया सह दाः देहि ॥

पुनः पत्नीमग्निरदादायुषा सह वर्चसा ।
दीर्घायुरस्या यः पतिर्जीवाति शरदः शतम् ॥ ३९ ॥

पुनरिति । पत्नीम् । अग्निः । अदात् । आयुषा । सह । वर्चसा ।
दीर्घऽआयुः । अस्याः । यः । पतिः । जीवाति । शरदः । शतम् ॥ ३९ ॥

पुनः स्वगृहीतां पत्नीम् अग्निः आयुषा[2] सह वर्चसा सह[2] अदात् प्रायच्छत् । अस्याः अग्निदत्तायाः यः पतिः पुमान् सः दीर्घायुः सन् शरदः शतं शतसंवत्सरं जीवाति जीवतु ॥

सोमः प्रथमो विविदे गन्धर्वो विविद उत्तरः ।
तृतीयो अग्निष्टे पतिस्तुरीयस्ते मनुष्यजाः ॥ ४० ॥

सोमः । प्रथमः । विविदे । गन्धर्वः । विविदे । उत्ऽतरः ।
तृतीयः । अग्निः । ते । पतिः । तुरीयः । ते । मनुष्यऽजाः ॥ ४० ॥

जातां कन्यां सोमः प्रथमभावी सन् विविदे लब्धवान् । गन्धर्वः उत्तरः सन् विविदे लब्धवान् । अग्निः तृतीयः पतिः ते तव । पश्चात् मनुष्यजाः पतिः तुरीयः चतुर्थः ॥ ॥२०॥

सोमो ददद्गन्धर्वाय गन्धर्वो ददग्नये ।
रयिं च पुत्रांश्चादादग्निर्मह्यमथो इमाम् ॥ ४१ ॥

---

१. ख-ग-तां ऊरू । २. ग-त-मु—आयुषा वर्चसा च सह; भ—आयुषा सह वर्चसा च ।

सोमः । द॒द॒त् । ग॒न्ध॒र्वाय॑ । ग॒न्ध॒र्वः । द॒द॒त् । अ॒ग्नये॑ ।
र॒यिम् । च॒ । पु॒त्रान् । च॒ । अ॒दा॒त् । अ॒ग्निः । मह्य॑म् । अथो॒ इति॑ । इ॒माम् ॥ ४१ ॥

सोमः गान्धर्वाय प्रथमं ददत् प्रादात् । गान्धर्वः अग्नये प्रादात् । अथो अपि च अग्निः इमां कन्यां रयिं धनं पुत्रांश्च मह्यम् अदात् ॥

इ॒हैव स्तं॒ मा वि यौ॑ष्टं॒ विश्व॒मायु॒र्व्य॑श्नुतम् ।
क्रीळ॑न्तौ पु॒त्रैर्नप्तृ॑भि॒र्मोद॑मानौ॒ स्वे गृ॒हे ॥ ४२ ॥

इ॒ह । ए॒व । स्त॒म् । मा । वि । यौ॒ष्ट॒म् । विश्व॑म् । आयुः॑ । वि । अ॒श्नु॒त॒म् ।
क्रीळ॑न्तौ । पु॒त्रैः । नप्तृ॑ऽभिः । मोद॑मानौ । स्वे । गृ॒हे ॥ ४२ ॥

इहैव स्तम् इहैवास्मिँल्लोके स्तं भवतम् । मा वियौष्टं मा पृथग्भूतम् । विश्वमायुर्व्यश्नुतं प्राप्नुतम् । किंच पुत्रैर्नप्तृभिः पौत्रैः सह स्वे गृहे मोदमानौ भवतमिति शेषः ॥

गृहप्रवेशे ' आ नः प्रजां जनयतु ' इत्याद्याश्चतस्रो होमार्थाः । सूत्रितं च— ' आ नः प्रजां जनयतु प्रजापतिरिति चतसृभिः प्रत्यृचं हुत्वा ' (आश्व. गृ. १. ८. ९) इति ॥

आ नः॑ प्र॒जां ज॑नयतु प्र॒जाप॑तिराजर॒साय॒ सम॑नक्त्वर्य॒मा ।
अदु॑र्मङ्गलीः पतिलो॒कमा वि॑श॒ शं नो॑ भव द्वि॒पदे॒ शं चतु॑ष्पदे ॥ ४३ ॥

आ । नः॒ । प्र॒ऽजाम् । ज॒न॒य॒तु॒ । प्र॒जाऽप॑तिः । आ॒ऽज॒र॒साय॑ । सम् । अ॒न॒क्तु॒ । अ॒र्य॒मा ।
अदुः॑ऽमङ्गलीः । प॒ति॒ऽलो॒कम् । आ । वि॒श॒ । शम् । नः॒ । भ॒व॒ । द्वि॒ऽपदे॑ । शम् । चतुः॑ऽपदे ॥ ४३ ॥

प्रजापतिः देवः नः अस्माकं प्रजाम् आ जनयतु । अर्यमा च आजरसाय जरापर्यन्तं जीवनाय समनक्तु संगमयतु । सा त्वम् अदुर्मङ्गलीः दुर्मङ्गलरहिता सुमङ्गली । यद्वा । या मङ्गलाचारान् दूषयति सा दुर्मङ्गली । ततोऽन्या अदुर्मङ्गली । तादृशी सती पतिलोकं पतिसमीपम् आ विश प्राप्नुहि । नः अस्माकं द्विपदे शं भव । तथा च शं चतुष्पदे भव ॥

अघो॑रचक्षु॒रप॑तिघ्न्येधि शि॒वा प॒शुभ्यः॑ सु॒मनाः॑ सु॒वर्चाः॑ ।
वी॒र॒सूर्दे॒वका॑मा स्यो॒ना शं नो॑ भव द्वि॒पदे॒ शं चतु॑ष्पदे ॥ ४४ ॥

अघो॑रऽचक्षुः । अप॑तिऽघ्नी । ए॒धि॒ । शि॒वा । प॒शुऽभ्यः॑ । सु॒ऽमनाः॑ । सु॒ऽवर्चाः॑ ।
वी॒र॒ऽसूः । दे॒वऽका॑मा । स्यो॒ना । शम् । नः॒ । भ॒व॒ । द्वि॒ऽपदे॑ । शम् । चतुः॑ऽपदे ॥ ४४ ॥

हे वधु[2] त्वम् अघोरचक्षुः क्रोधरहभयंकरचक्षुः[3] एधि भव । तथा अपतिघ्नी भव । तथा पशुभ्यः शिवा हितकरी भव सुमनाः सुवर्चाः च भव । वीरसूः पुत्राणामेव प्रसवित्री देवकामा स्योना सुखकरा च भव ॥

१. गर–किंच क्रीळंतौ । २. गन्ता-भ–वधूः । ३. त-भ–क्रोधाद्भयंकरचक्षुः ।

इ॒मां त्वमि॑न्द्र मीढ्वः सुपु॒त्रां सु॒भगां॑ कृणु ।
दशा॑स्यां पु॒त्राना धे॑हि॒ पति॑मेकाद॒शं कृ॑धि ॥ ४५ ॥

इ॒माम् । त्वम् । इ॒न्द्र॒ । मी॒ढ्वः॒ । सु॒ऽपु॒त्राम् । सु॒ऽभगा॑म् । कृ॒णु॒ ।
दश॑ । अ॒स्या॒म् । पु॒त्रान् । आ । धे॒हि॒ । पति॑म् । ए॒का॒द॒शम् । कृ॒धि॒ ॥ ४५ ॥

हे इन्द्र त्वम् इमां वधूं सुपुत्रां सुभगां च कृणु कुरु। अस्यां वध्वां दश पुत्रान् आ धेहि। पतिमेकादशं कृधि। दश पुत्राः पतिरेकादशो यथा स्यात्तथा कुरु॥

स॒म्राज्ञी॒ श्वशु॑रे भव स॒म्राज्ञी॑ श्व॒श्र्वां भ॑व ।
नना॑न्दरि स॒म्राज्ञी॑ भव स॒म्राज्ञी॒ अधि॑ दे॒वृषु॑ ॥ ४६ ॥

स॒म्ऽरा॒ज्ञी॒ । श्वशु॑रे । भ॒व॒ । स॒म्ऽरा॒ज्ञी॒ । श्व॒श्र्वाम् । भ॒व॒ ।
नना॑न्दरि । स॒म्ऽरा॒ज्ञी॒ । भ॒व॒ । स॒म्ऽरा॒ज्ञी॒ । अधि॑ । दे॒वृषु॑ ॥ ४६ ॥

हे वधु श्वशुरादिषु त्वं सम्राज्ञी भव। देवृषु। देवरेष्वित्यर्थः॥

'समञ्जन्तु' इत्येषा वरस्य दधिप्राशने वधूवरयोर्हृदयस्पर्शने वा विनियुक्ता। तथा च सूत्रितं —'समञ्जन्तु विश्वे देवा इति दध्नः[1] प्राश्य प्रतिप्रयच्छेदाज्यशेषेण वानक्ति हृदये' (आश्व. गृ. १. ८. ९) इति॥

सम॑ञ्जन्तु॒ विश्वे॑ दे॒वाः समापो॒ हृद॑यानि नौ ।
सं मा॑त॒रिश्वा॒ सं धा॒ता समु॒ देष्ट्री॑ दधातु नौ ॥ ४७ ॥

सम् । अ॒ञ्ज॒न्तु॒ । विश्वे॑ । दे॒वाः । सम् । आपः॑ । हृद॑यानि । नौ॒ ।
सम् । मा॒त॒रिश्वा॑ । सम् । धा॒ता । सम् । ऊँ इति॑ । देष्ट्री॑ । द॒धा॒तु॒ । नौ॒ ॥ ४७ ॥

विश्वे देवाः सर्वे देवाः नौ हृदयानि मानसानि समञ्जन्तु सम्यगञ्जन्तु। अपगतदुःखादि-क्लेशानि कृत्वा लौकिकवैदिकविषयेषु प्रकाशयुक्तानि कुर्वन्त्वित्यर्थः। आपः च सम् अञ्जन्तु। तथा मातरिश्वा नौ हृदयानि सं दधातु। आवयोर्बुद्धीः परस्परानुकूलाः करोत्वित्यर्थः। धाता च सं दधातु। देष्ट्री दात्री फलानाम्। सरस्वतीत्यर्थः। सा च सं दधातु संधानं करोतु॥ ॥२८॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन्। पुमर्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्य-
धुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऋक्संहिताभाष्येऽष्टमाष्टके तृतीयोऽध्यायः॥

१. ग१.२-स-म१.२.४.७.८-दधि।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत्।
निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम्॥

अथ सप्तमाष्टकस्य चतुर्थोऽध्याय आरभ्यते। तत्र 'वि हि' इति त्रयोविंशत्यृचं द्वितीयं सूक्तम्। वृषाकपिर्नामेन्द्रस्य पुत्रः। स चेन्द्राणीन्द्रश्चैते त्रयः संभूय संवादं कृतवन्तः। तत्र 'वि हि सोतोरसृक्षत' 'किं सुबाहो स्वङ्गुरे' 'इन्द्राणीमासु नारिषु' इति द्वे 'उक्ष्णो हि मे' 'अयमेमि' इति षण्णां तृचानां इत्येता नवर्च इन्द्रवाक्यानि। अतस्तासामिन्द्र[1] ऋषिः। 'परा हीन्द्र' इति पञ्च 'अवीराम्' इति द्वे 'वृषभो न तिग्मशृङ्गः' इत्याद्याश्चतस्र इत्येकादशर्च इन्द्राण्या वाक्यानि। अतस्तासामिन्द्राण्यृषिः। 'उवे अम्ब' 'वृषाकपायि रेवति' 'पर्शुर्ह नाम' इति तिस्रो वृषाकपेर्वाक्यानि। अतस्तासां वृषाकपिर्ऋषिः। सर्वं सूक्तमैन्द्रं पञ्चपदापङ्क्तिच्छन्दस्कम्। तथा चानुक्रान्तं—'वि हि त्र्यधिकैन्द्री वृषाकपिरिन्द्राणीन्द्रश्च समूदिरे पाङ्क्तम्' इति। षष्ठेऽहनि ब्राह्मणाच्छंसिन उक्थ्यशस्त्रे[2] एतत्सूक्तम्। सूत्रितं च—'अथ वृषाकपिं शंसेद्यथा होताज्यायां चतुर्थे' (आश्व. श्रौ. ८. ३) इति। यदि षष्ठेऽहन्युक्थ्यस्तोत्राणि द्विपदासु न स्तुवीरन् मासका यदि वेदमहरग्निष्टोमः स्यात्तदानीं ब्राह्मणाच्छंसी माध्यंदिने सवने आरम्भणीयाया[3] ऊर्ध्वमेतत्सूक्तं शंसेद्विश्वजित्यपि। तथा च सूत्रितं—'सुकीर्तिं ब्राह्मणाच्छंसी वृषाकपिं च पङ्क्तिशंसम्' (आश्व. श्रौ. ८. ४) इति॥

वि हि सोतोरसृक्षत नेन्द्रं देवममंसत।
यत्रामदद्वृषाकपिरर्यः पुष्टेषु मत्सखा विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः॥ १॥

वि। हि। सोतोः। असृक्षत। न। इन्द्रम्। देवम्। अमंसत।
यत्र। अमदत्। वृषाकपिः। अर्यः। पुष्टेषु। मत्ऽसखा। विश्वस्मात्। इन्द्रः। उत्ऽतरः॥ १॥

सोतोः सोमाभिषवं कर्तुं वि असृक्षत। यागं प्रति मया विसृष्टा अनुज्ञाताः स्तोतारो वृषाकपेर्यष्टारः। हि इति पूरणः। तत्र देवं द्योतमानम् इन्द्रं मां न अमंसत। मया प्रेरिताः सन्तोऽपि ते स्तोतारो न स्तुतवन्तः। किंतु मम पुत्रं वृषाकपिमेव स्तुतवन्तः। यत्र येषु पुष्टेषु सोमेन प्रवृद्धेषु यागेषु अर्यः स्वामी वृषाकपिः मम पुत्रः मत्सखा मम सखिभूतः सन् अमदत् सोमपानेन हृष्टोऽभूत्। यद्यप्येवं तथापि[4] इन्द्रः अहं विश्वस्मात् सर्वस्माज्जगतः उत्तरः उत्कृष्टतरः। माधवभट्टास्तु वि हि सोतोरित्येषर्गिन्द्राण्या वाक्यमिति मन्यन्ते। तथा च तद्वचनम्। इन्द्राण्यै कल्पितं हविः कश्चिन्मृगोऽदूदुषदिन्द्रपुत्रस्य वृषाकपेर्विषये वर्तमानः। तत्रेन्द्रमिन्द्राणी वदति। तस्मिन्पक्षे त्वस्या ऋचोऽयमर्थः। सोतोः सोमाभिषवं कर्तुं वि व्यसृक्षन्। उपरतसोमाभिषवा आसन् यजमाना इत्यर्थः। किंच मम पतिमिन्द्रं देवं नामंसत स्तोतारो न स्तुवन्ति। कुत्रेति चेदाह। यत्र यस्मिन् जनपदे पुष्टेषु प्रवृद्धेषु धनेष्वर्यः स्वामी वृषाकपिरमदत्। मत्सखा मत्प्रियश्चेन्द्रो विश्वस्मात् सर्वस्माज्जगत उत्तरः उत्कृष्टतरः॥

परा हीन्द्र धावसि वृषाकपेरति व्यथिः।
नो अह प्र विन्दस्यन्यत्र सोमपीतये विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः॥ २॥

१. त४.५.८-भ–अत आसामिंद्र। २. त१.२.३–उक्थिशस्त्रे; त७-भ–उक्थशस्त्रे। ३. त-भ–आरम्भणीयाया। ४. त-भ–तथा हि।

परा॑ । हि । इ॒न्द्र॒ । धाव॑सि । वृ॒षाक॑पेः । अति॑ । व्यथिः॑ ।
नो इति॑ । अह॑ । प्र । वि॒न्द॒सि॒ । अ॒न्यत्र॑ । सोम॑ऽपीतये । विश्व॑स्मात् । इन्द्रः॑ । उत्ऽत॑रः ॥२॥

हे इन्द्र त्वम् अति अत्यन्तं व्यथिः चलितः वृषाकपेः वृषाकपिं परा धावसि प्रतिगच्छसि । अन्यत्र सोमपीतये सोमपानाय नो अह नैव च प्र विन्दसि प्रगच्छसीत्यर्थः । सोऽयम् इन्द्रः विश्वस्मात् उत्तरः ॥

किम॒यं त्वां वृ॒षाक॑पिश्च॒कार॒ हरि॑तो मृ॒गः ।
यस्मा॑ इर॒स्यसीदु॒ न्व१॒॑र्यो वा॑ पुष्टि॒मद्वसु॒ विश्व॑स्मा॒दिन्द्र॒ उत्त॑रः ॥ ३ ॥

किम् । अ॒यम् । त्वाम् । वृ॒षाक॑पिः । च॒कार॑ । हरि॑तः । मृ॒गः ।
यस्मै॑ । इ॒र॒स्यसि॑ । इत् । ऊँ इति॑ । नु । अ॒र्यः । वा॒ । पु॒ष्टि॒ऽमत् । वसु॑ ।
विश्व॑स्मात् । इन्द्रः॑ । उत्ऽत॑रः ॥ ३ ॥

हे इन्द्र त्वां प्रति हरितः हरितवर्णः मृगः मृगभूतः अयं वृषाकपिः । मृगजातिर्हि वृषाकपिः । किं प्रियं चकार अकार्षीत् । यस्मै[2] वृषाकपये पुष्टिमत् पोषयुक्तं वसु धनम् अर्यो वा उदार इव स त्वं नु क्षिप्रम् इरस्यसीत् प्रयच्छस्येव । यः इन्द्रः विश्वस्मात् उत्तरः ॥

यमि॒मं त्वं वृ॒षाक॑पिं प्रि॒यमि॑न्द्राभि॒रक्ष॑सि ।
श्वा न्व॑स्य जम्भिष॒दपि॒ कर्णे॑ वराह॒युर्विश्व॑स्मा॒दिन्द्र॒ उत्त॑रः ॥ ४ ॥

यम् । इ॒मम् । त्वम् । वृ॒षाक॑पिम् । प्रि॒यम् । इ॒न्द्र॒ । अ॒भि॒ऽरक्ष॑सि ।
श्वा । नु । अ॒स्य॒ । ज॒म्भि॒ष॒त् । अपि॑ । कर्णे॑ । व॒रा॒ह॒ऽयुः । विश्व॑स्मात् । इन्द्रः॑ । उत्ऽत॑रः ॥४॥

हे इन्द्र त्वं प्रियम् इष्टं पुत्रं यमिमं वृषाकपिम् अभिरक्षसि परिपालयसि अस्य एनं वृषाकपिम् । द्वितीयार्थे षष्ठी । वराहयुः वराहमिच्छन् श्वा नु क्षिप्रं जम्भिषत् भक्षयतु । अपि च कर्णे गृह्णात्विति शेषः । श्वानो हि वराहमिच्छन्ति । सिद्धमन्यत् ॥

प्रि॒या त॒ष्टानि॑ मे क॒पिर्व्य॑क्ता॒ व्य॑दूदुषत् ।
शिरो॒ न्व॑स्य रावि॒षं न सु॒गं दु॒ष्कृते॑ भुवं॒ विश्व॑स्मा॒दिन्द्र॒ उत्त॑रः ॥ ५ ॥

प्रि॒या । त॒ष्टानि॑ । मे॒ । क॒पिः । विऽअ॑क्ता । वि । अ॒दू॒दु॒ष॒त् ।
शिरः॑ । नु । अ॒स्य॒ । रा॒वि॒ष॒म् । न । सु॒ऽगम् । दुः॒ऽकृते॑ । भु॒व॒म् । विश्व॑स्मात् । इन्द्रः॑ । उत्ऽत॑रः ॥५॥

मे मह्यमिन्द्राण्यै तष्टानि यजमानैः कल्पितानि प्रिया प्रियाणि व्यक्ता व्यक्तान्याज्यैर्विशेषेणाक्तानि हवींषि कश्चित् वृषाकपेर्विषये वर्तमानः कपिः व्यदूदुषत् दूषयामास । ततोऽहम् अस्य तत्कपिस्वामिनो वृषाकपेः शिरो नु क्षिप्रं राविषं लुनीयाम् । दुष्कृते दुष्टस्य कर्मणः कर्त्रे वृषाकपयेऽस्मै सुगं सुखं न भुवम् अहं न भवेयम् । अस्मै सुखप्रदात्री न भवामीत्यर्थः । अस्या[3] मम पतिः इन्द्रः विश्वस्मात् उत्तरः ॥ ॥ १ ॥

---

१. त-म–' अति ' नास्ति । २. त–तस्मै । ३. ग–ट१,२,३,६,७,८–म–यस्याः ।

न मत्स्त्री सुभसत्तरा न सुयाशुतरा भुवत् ।
न मत्प्रतिच्यवीयसी न सक्थ्युद्यमीयसी विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ ६ ॥

न । मत् । स्त्री । सुभसत्ऽतरा । न । सुयाशुऽतरा । भुवत् ।
न । मत् । प्रतिऽच्यवीयसी । न । सक्थि । उत्ऽयमीयसी । विश्वस्मात् । इन्द्रः । उत्ऽतरः ॥ ६ ॥

मत् मत्तोऽन्या स्त्री नारी सुभसत्तरा अतिशयेन सुभगा न भुवत् न भवति । नास्तीत्यर्थः । किंच मत्तोऽन्या स्त्री सुयाशुतरा अतिशयेन सुसुखातिशयेन सुपुत्रा वा न भवति । तथा च मन्त्रान्तरं— ‘ ददाति मह्यं यादुरी याशूनां भोज्या शता ’ (ऋ. सं. १. १२६. ६) इति । किंच मत् मत्तोऽन्या[1] प्रतिच्यवीयसी पुमांसं प्रति शरीरस्यात्यन्तं च्यावयित्री न अस्ति । किंच मत्तोऽन्या स्त्री सक्थ्युद्यमीयसी संभोगेऽत्यन्तसुखेप्सी न अस्ति । न मत्तोऽन्या काचिदपि नारी मैथुनेऽनुगुणं सक्थ्युद्यच्छतीत्यर्थः । मम पतिः इन्द्रः विश्वस्मात् उत्तरः उत्कृष्टः ॥

उवे अम्ब सुलाभिके यथेवाङ्ग भविष्यति ।
भसन्मे अम्ब सक्थि मे शिरो मे वीव हृष्यति विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ ७ ॥

उवे । अम्ब । सुऽलाभिके । यथाऽइव । अङ्ग । भविष्यति ।
भसत् । मे । अम्ब । सक्थि । मे । शिरः । मे । विऽइव । हृष्यति ।
विश्वस्मात् । इन्द्रः । उत्ऽतरः ॥ ७ ॥

एवमिन्द्राण्या शप्तो वृषाकपिर्ब्रवीति । उवे इति संबोधनार्थो निपातः । हे अम्ब मातः सुलाभिके शोभनलाभे त्वया यथैव येन प्रकारेणैवोक्तं तथैव तत् अङ्ग क्षिप्रं भविष्यति भवतु । किमनेन त्वदननुप्रीतिकारिणा मृगेण मम प्रयोजनम् । किंच मे मम पितुः त्वदीयो भसत् भग उपयुज्यताम् । किंच मम पितुस्त्वदीयं सक्थि चोपयुज्यताम् । किंच मे मम पितरमिन्द्रं त्वदीयं शिरः च प्रियालापेन वीव यथा कोकिलादिः पक्षी तद्वत् हृष्यति हर्षयतु । मम पिता इन्द्रः विश्वस्मात् उत्तरः ॥

किं सुबाहो स्वङ्गुरे पृथुष्टो पृथुजाघने ।
किं शूरपत्नि नस्त्वमभ्यमीषि वृषाकपिं विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ ८ ॥

किम् । सुबाहो इति सुऽबाहो । सुऽअङ्गुरे । पृथुस्तो इति पृथुऽस्तो । पृथुऽजघने ।
किम् । शूरऽपत्नि । नः । त्वम् । अभि । अमीषि । वृषाकपिम् । विश्वस्मात् । इन्द्रः । उत्ऽतरः ॥ ८ ॥

क्रुद्धामिन्द्र[2] उपशमयति । हे सुबाहो हे शोभनबाहो स्वङ्गुरे शोभनाङ्गुलिके पृथुष्टो पृथुकेशसंघाते पृथुजघने विस्तीर्णजघने शूरपत्नि वीरभार्ये हे इन्द्राणि त्वं नः अस्मदीयं वृषाकपिं किं किमर्थम् अभ्यमीषि अभिक्रुध्यसि । एकः किंशब्दः पूरणः । यस्य पिता इन्द्रः अहं विश्वस्मात् उत्तरः ॥

---

१. ग४—मत्तोन्या स्त्री । २. ग.त४—क्रुद्धामिद्राणीमिद्र, त२.५.६.७—क्रुद्धामिन्द्राणीं ।

अवीरामिव मामयं शराररभि मन्यते ।
उताहमस्मि वीरिणीन्द्रपत्नी मरुत्सखा विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ ९ ॥

अवीराम्ऽइव । माम् । अयम् । शरारुः । अभि । मन्यते ।
उत । अहम् । अस्मि । वीरिणी । इन्द्रऽपत्नी । मरुत्ऽसखा । विश्वस्मात् । इन्द्रः । उत्ऽतरः ॥ ९ ॥

पुनरिन्द्रमिन्द्राणी[1] ब्रवीति[2] । शरारुः घातुको[2] मृगः अयं वृषाकपिः माम् इन्द्राणीम् अवीरामिव अभि मन्यते विजानाति । उत अपि च इन्द्रपत्नी इन्द्रस्य भार्या अहम् इन्द्राणी वीरिणी पुत्रवती मरुत्सखा मरुद्भिर्युक्ता च अस्मि भवामि । यस्या मम पतिः इन्द्रः विश्वस्मात् उत्तरः ॥

संहोत्रं स्म पुरा नारी समनं वाव गच्छति ।
वेधा ऋतस्य वीरिणीन्द्रपत्नी महीयते विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ १० ॥

सम्ऽहोत्रम् । स्म । पुरा । नारी । समनम् । वा । अव । गच्छति ।
वेधाः । ऋतस्य । वीरिणी । इन्द्रऽपत्नी । महीयते । विश्वस्मात् । इन्द्रः । उत्ऽतरः ॥ १० ॥

नारी स्त्री ऋतस्य सत्यस्य वेधाः विधात्री वीरिणी पुत्रवती इन्द्रपत्नी इन्द्रस्य भार्येन्द्राणी संहोत्रं स्म समीचीनं यज्ञं खलु समनं संग्रामं वा । 'समिथे समनम्' इति संग्रामनामसु पाठात् । अव प्रति पुरा गच्छति । महीयते स्तोतृभिः स्तूयते च । तस्याः मम पतिः इन्द्रः विश्वस्मात् उत्तरः ॥   ॥ २ ॥

इन्द्राणीमासु नारिषु सुभगामहमश्रवम् ।
नह्यस्या अपरं चन जरसा मरते पतिर्विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ ११ ॥

इन्द्राणीम् । आसु । नारिषु । सुऽभगाम् । अहम् । अश्रवम् ।
नहि । अस्याः । अपरम् । चन । जरसा । मरते । पतिः । विश्वस्मात् । इन्द्रः । उत्ऽतरः ॥ ११ ॥

अथेन्द्राणीमिन्द्रः स्तौति । आसु सौभाग्यवत्तया प्रसिद्धासु नारिषु स्त्रीषु[3] स्त्रीणां मध्ये इन्द्राणीं सुभगां सौभाग्यवतीम् अहम् इन्द्रः अश्रवम् अश्रौषम् । किंच अस्याः इन्द्राण्याः पतिः पालकः विश्वस्मात् उत्तरः उत्कृष्टतरः[4] इन्द्रः अपरं चन अन्यज्जनजातमिव जरसा वयोहान्या नहि मरते न खलु म्रियते । यद्वा । इदं वृषाकपेर्वाक्यम् । तस्मिन्[5] पक्षे त्वहमिति शब्दो वृषाकपिपरतया योज्यः । अन्यत्समानम् ॥

नाहमिन्द्राणि रारण सख्युर्वृषाकपेरृते ।
यस्येदमप्यं हविः प्रियं देवेषु गच्छति विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ १२ ॥

न । अहम् । इन्द्राणि । ररण । सख्युः । वृषाकपेः । ऋते ।
यस्य । इदम् । अप्यम् । हविः । प्रियम् । देवेषु । गच्छति । विश्वस्मात् । इन्द्रः । उत्ऽतरः ॥ १२ ॥

१. त—पुनरिन्द्राणी ब्रूते । २ ग-त-भ—'घातुको' नास्ति । ३. त-भ१.२.४—'स्त्रीषु' नास्ति ।
४. त-भ—उत्कृष्टः । ५. त-भ१.२.४.६.८—यस्मिन् ।

हे इन्द्राणि अहम् इन्द्रः सख्युः मम सखिभूतात् वृषाकपेः ऋते विना वृषाकपिं विना न रणे न रमे । अस्य यस्य वृषाकपेः अप्सु जलेषु संस्कृतं प्रियं प्रीतिकरम् इदम् उपस्थितं हविः देवेषु देवानां मध्ये यस्य ममेन्द्रस्य[1] सकाशं गच्छति । यस्मादहम् इन्द्रः सर्वस्मात् उत्तरः । यद्वा । अयमर्थः । हे इन्द्राणि वृषाकपेः सख्युरिन्द्रादृतेऽहं वृषाकपिर्न रणे न रमे । अन्यत्समानम् ॥

वृषाकपायि रेवति सुपुत्र आदु सुस्नुषे ।
घसत्त इन्द्र उक्षणः प्रियं काचित्करं हविर्विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ १३ ॥

वृषाकपायि । रेवति । सुऽपुत्रे । आत् । ऊं इति । सुऽस्नुषे ।
घसत् । ते । इन्द्रः । उक्षणः । प्रियम् । काचित्ऽकरम् । हविः । विश्वस्मात् । इन्द्रः । उत्ऽतरः ॥ १३ ॥

हे वृषाकपायि । कामानां वर्षकत्वाद्भीषयितृत्वाद्वा कपिर्वृषाकपिः । तस्य पत्नि । यद्वा । वृषाकपेर्माता मातरित्यर्थः । रेवति धनवति सुपुत्रे शोभनपुत्रे सुस्नुषे शोभनस्नुषे हे इन्द्राणि ते तवायम् इन्द्रः उक्षणः सेचनसमर्थान् आदु अनन्तरमेव । शीघ्रमेवेत्यर्थः । पशून् घसत् ग्रसतु । किंच[2] काचित्करम् । कं सुखम् । तस्यापि चित् संघः । तत्करं हविः प्रियम् इष्टं कुर्विति शेषः । किंच ते पतिः इन्द्रः विश्वस्मात् उत्तरः । तथा च यास्कः—'वृषाकपायि रेवति सुपुत्रे मध्यमेन सुस्नुषे माध्यमिकया वाचा । स्नुषा साधुसादिनीति[3] वा साधुसानिनीति वा । प्रियं कुरुष्व सुखाचयकरं हविः सर्वस्माद्य इन्द्र उत्तरः' (निरु. १२. ९) इति ॥

उक्ष्णो हि मे पञ्चदश साकं पचन्ति विंशतिम् ।
उताहमद्मि पीव इदुभा कुक्षी पृणन्ति मे विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ १४ ॥

उक्ष्णः । हि । मे । पञ्चऽदश । साकम् । पचन्ति । विंशतिम् ।
उत । अहम् । अद्मि । पीवः । इत् । उभा । कुक्षी इति । पृणन्ति । मे ।
विश्वस्मात् । इन्द्रः । उत्ऽतरः ॥ १४ ॥

अथेन्द्रो ब्रवीति । मे मदर्थं पञ्चदश पञ्चदशसंख्याकान् विंशतिं विंशतिसंख्याकांश्च उक्ष्णः वृषभान् साकं सह मम भार्ययेन्द्राण्या प्रेरिता यष्टारः पचन्ति । उत अपि च अहमपि तान् भक्षयामि । अदन्वा चाहं पीव इत् स्थूल एव भवामीति शेषः । किंच मे मम उभा उभौ[4] कुक्षी पृणन्ति सोमेन पूरयन्ति यष्टारः । सोऽहम् इन्द्रः सर्वस्मात् उत्तरः ॥

वृषभो न तिग्मशृङ्गोऽन्तर्यूथेषु रोरुवत् ।
मन्थस्त इन्द्र शं हृदे यं ते सुनोति भावयुर्विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ १५ ॥

वृषभः । न । तिग्मऽशृङ्गः । अन्तः । यूथेषु । रोरुवत् ।
मन्थः । ते । इन्द्र । शम् । हृदे । यम् । ते । सुनोति । भावयुः । विश्वस्मात् । इन्द्रः । उत्ऽतरः ॥ १५ ॥

अथेन्द्राणी ब्रवीति । तिग्मशृङ्गः तीक्ष्णशृङ्गः वृषभो न यथा वृषभः यूथेषु गोसंघेषु अन्तः मध्ये रोरुवत् शब्दं कुर्वन् गा अभिरमयति तथा हे इन्द्र त्वं मामभिरमयेति शेषः । किंच

1. त-भ-महेन्द्रस्य । 2. त-किंच त्वं । 3. त१.१.३.१-साधुवादिनीति । 4. त-उभौ च ।

हे इन्द्र ते तव हृदे हृदयाय मन्थः एषो मथनवेलायां शब्दं कुर्वन् शं[1] सुखकरो भवत्विति शेषः। किंच ते तुभ्यं यं सोमं भावयुः भावमिच्छन्तीन्द्राणी सुनोति अभिषुणोति सोऽपि शंकरो भवत्वित्यर्थः। मम पतिः इन्द्रः विश्वस्मात् उत्तरः॥ ॥ ३॥

न सेशे यस्य रम्बतेऽन्तरा सक्थ्या३ कपृत्।
सेदीशे यस्य रोमशं निषेदुषो विजृम्भते विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः॥ १६॥

न। सः। ईशे। यस्य। रम्बते। अन्तरा। सक्थ्या। कपृत्।
सः। इत्। ईशे। यस्य। रोमशम्। निऽसेदुषः। विऽजृम्भते।
विश्वस्मात्। इन्द्रः। उत्ऽतरः॥ १६॥

हे इन्द्र सः जनः न ईशे मैथुनं कर्तुं नेष्टे न शक्नोति यस्य जनस्य कपृत् शेपः[2] सक्थ्या सक्थिनी अन्तरा रम्बते लम्बते। सेत् स एव स्त्रीजने ईशे मैथुनं कर्तुं शक्नोति यस्य जनस्य निषेदुषः शयानस्य रोमशम् उपस्थं विजृम्भते विवृतं भवति। यस्य च पतिः इन्द्रः विश्वस्मात् उत्तरः॥

न सेशे यस्य रोमशं निषेदुषो विजृम्भते।
सेदीशे यस्य रम्बतेऽन्तरा सक्थ्या३ कपृद्विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः॥ १७॥

न। सः। ईशे। यस्य। रोमशम्। निऽसेदुषः। विऽजृम्भते।
सः। इत्। ईशे। यस्य। रम्बते। अन्तरा। सक्थ्या। कपृत्। विश्वस्मात्। इन्द्रः। उत्ऽतरः॥ १७॥

सः जनः न ईशे मैथुनं कर्तुं नेष्टे यस्य जनस्य निषेदुषः शयानस्य रोमशम् उपस्थं विजृम्भते विवृतं भवति। सेत् स एव जनः ईशे इष्टे मैथुनं कर्तुं शक्नोति यस्य जनस्य कपृत् प्रजननं सक्थ्या सक्थिनी अन्तरा रम्बते लम्बते। सिद्धमन्यत्। पूर्वोक्तव्यतिरेकोऽत्र द्रष्टव्यः। एवंरूपास्वपि विपत्स्विन्द्राणीन्द्रे वदति। अत्र त्वविपत्स्विन्द्र इन्द्राण्यौ वदतीत्यविरोधः॥

अयमिन्द्र वृषाकपिः परस्वन्तं हतं विदत्।
असिं सूनां नवं चरुमादेधस्यान आचितं विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः॥ १८॥

अयम्। इन्द्र। वृषाकपिः। परस्वन्तम्। हतम्। विदत्।
असिम्। सूनाम्। नवम्। चरुम्। आत्। एधस्य। अनः। आऽचितम्।
विश्वस्मात्। इन्द्रः। उत्ऽतरः॥ १८॥

हे इन्द्र अयं वृषाकपिः परस्वन्तं परस्वमात्मनो विषयेऽवर्तमानं हतं हिंसितं विदत् विन्दतु। तथा हतस्य[3] विशसनाय असिं खड्गं सूनाम् उद्धाने पाकार्थं नवं अपवं चरुं भाण्डम्[4] आत् अनन्तरम् एधस्य काष्ठस्य आचितं पूर्णम् अनः शकटं च विन्दतु। मम पतिः इन्द्रः विश्वस्मात् उत्तरः॥

१. ग-त-म—'शं' नास्ति। २. त—शेपः प्रजननं। ३. त-म १ २.४.६.८—हतस्य तस्य। ४. त—भाण्डं च।

अयमेमि विचाकशद्विचिन्वन्दासमार्यम् ।
पिबामि पाकसुत्वनोऽभि धीरमचाकशं विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ १९ ॥

अयम् । एमि । विऽचाकशत् । विऽचिन्वन् । दासम् । आर्यम् ।
पिबामि । पाकऽसुत्वनः । अभि । धीरम् । अचाकशम् । विश्वस्मात् । इन्द्रः । उत्ऽतरः ॥ १९ ॥

अथेन्द्रो ब्रवीति । विचाकशत् पश्यन् यजमानान् दासम् उपक्षपयितारमसुरम् आर्यम् अपि च विचिन्वन् पृथक्कुर्वन् अयम् अहमिन्द्रः एमि यज्ञं प्रति गच्छामि[1] । यज्ञं गत्वा च पाकसुत्वनः । पचतीति पाकः । सुनोतीति सुत्वा । हविषां पक्तुः सोमस्याभिषोतुर्यजमानस्य पाकेन विपक्वेन मनसा सोमस्याभिषोतुर्वा यजमानस्य संबन्धिनं सोमं पिबामि । तथा धीरं धीमन्तं यजमानम् अभि अचाकशम् अभिपश्यामि । सोऽहम् इन्द्रः विश्वस्मात् उत्तरः ॥

धन्व च यत्कृन्तत्रं च कति स्वित्ता वि योजना ।
नेदीयसो वृषाकपेऽस्तमेहि गृहाँ उप विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ २० ॥

धन्व । च । यत् । कृन्तत्रम् । च । कति । स्वित् । ता । वि । योजना ।
नेदीयसः । वृषाकपे । अस्तम् । आ । इहि । गृहान् । उप । विश्वस्मात् । इन्द्रः । उत्ऽतरः ॥ २० ॥

धन्व निरुदकोऽरण्यरहितो देशः । कृन्तत्रं कर्तनीयमरण्यम् । यत् यत् च धन्व च कृन्तत्रं च भवति[2] । धन्वोऽङ्गारमरण्यमेवंविधं भवति न स्वल्पमिति विपिनम् । तस्य शत्रुनिलयस्यास्मदीयगृहस्य च मध्ये कति स्वित् ता तानि योजना योजनानि स्थितानि । नात्यन्तदूरे तत्सवतीत्यर्थः । अतः नेदीयसः अतिशयेन समीपस्थाच्छत्रुनिलयात् हे वृषाकपे त्वम् अस्तम् अस्माकं गृहं वि इहि विशेषेणागच्छ । आगत्य च गृहान् यज्ञगृहान् उप गच्छ । यतोऽहम् इन्द्रः सर्वस्मादुत्कृष्टः ॥

पुनरेहि वृषाकपे सुविता कल्पयावहै ।
य एष स्वप्ननंशनोऽस्तमेषि पथा पुनर्विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ २१ ॥

पुनः । आ । इहि । वृषाकपे । सुविता । कल्पयावहै ।
यः । एषः । स्वप्नऽनंशनः । अस्तम् । एषि । पथा । पुनः । विश्वस्मात् । इन्द्रः । उत्ऽतरः ॥ २१ ॥

आगत्य प्रतिगतं वृषाकपिमिन्द्रो ब्रवीति । हे वृषाकपे त्वं पुनरेहि अस्मान् प्रत्यागच्छ । आगते च त्वयि सुविता सुवितानि कल्याणानि त्वत्प्रीतिकराणि[3] कर्माणि कल्पयावहै कुर्यावहै च आवामुभौ पर्यालोच्य कुर्याव । किंच यः स्वप्ननंशनः उदयेन सर्वस्य प्राणिनः स्वप्नानां नाशयिता आदित्यः सः एषः त्वं पथा मार्गेण अस्तम् आत्मीयमावासं पुनः एषि गच्छसि । यतोऽहम् इन्द्रः विश्वस्मात् उत्तरः । तथा च यास्कः—' सुप्रसूतानि वः कर्माणि कल्पयावहै य एष स्वप्ननंशनः स्वप्नान्नाशयत्यादित्य उदयेन सोऽस्तमेषि पथा पुनः ' (निरु. १२. २८) इति ॥

१. ल—' यज्ञं प्रति गच्छामि ' नास्ति । २. त१.२ ४.५.६-अ२.४.६—भवत; त३-म८—भवतः । ३. म—°प्रीतिकरणानि ।

यदुदञ्चो वृषाकपे गृहमिन्द्राजगन्तन ।
क्व१ स्य पुल्वघो मृगः कमगञ्जनयोपनो विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ २२ ॥

यत् । उदञ्चः । वृषाकपे । गृहम् । इन्द्र । अजगन्तन ।
क्व । स्यः । पुल्वघः । मृगः । कम् । अगन् । जनऽयोपनः । विश्वस्मात् । इन्द्रः । उत्ऽतरः ॥ २२ ॥

गत्वा पुनरागतं वृषाकपिमिन्द्रः पृच्छति । हे इन्द्र परमैश्वर्यवन् हे वृषाकपे यूयम् उदञ्चः उद्गामिनः सन्तो मद्गृहम् अजगन्तन आगच्छत[1] । एकस्यापि बहुवचनं पूजार्थम् । तत्र भवतः संबन्धी पुल्वघः बहूनां भीमरसानामत्ता स्यः सः मृगः क्व अभूत् जनयोपनः जनानां मोहयिता मृगः कं वा देशम् अगन् अगच्छत् । सोऽहम् इन्द्रः विश्वस्मात् उत्तरः । यद्वा इन्द्राणीवाक्यमिदम् । अत्र यास्कः—‘ यदुदञ्चो वृषाकपे गृहमिन्द्राजगमत क स्य पुल्वघो मृगः क स बह्वादी मृगः । मृगो मार्ष्टेर्गतिकर्मणः । कमगमद्देशं जनयोपनः ’ (निरु. १३. ३) इति ॥

पर्शुर्ह नाम मानवी साकं ससूव विंशतिम् ।
भद्रं भल त्यस्या अभूद्यस्या उदरमामयद्विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ २३ ॥

पर्शुः । ह । नाम । मानवी । साकम् । ससूव । विंशतिम् ।
भद्रम् । भल । त्यस्यै । अभूत् । यस्याः । उदरम् । आमयत् । विश्वस्मात् । इन्द्रः । उत्ऽतरः ॥ २३ ॥

इन्द्रविसृज्यमानमनेन[2] मन्त्रेण वृषाकपिराशास्ते । हे भल इन्द्रेण विसृज्यमान वर । भलतिर्भेदनकर्मा । पर्शुः नाम मृगी । ह इति पूरणः । मानवी मनोर्दुहितेयं विंशतिं विंशतिसंख्याकान् पुत्रान् साकं सह ससूव अजीजनत् । त्यस्यै तस्यै भद्रं भजनीयं कल्याणम् अभूत् भवतु । लोडर्थे लुङ् । यस्याः उदरम् आमयत् गर्भस्थैर्विंशतिभिः पुत्रैः पुष्टमासीत् । मम पिता इन्द्रः विश्वस्मात् उत्तरः ॥ ॥ ५ ॥

‘ रक्षोहणम् ’ इति पञ्चविंशत्यृचं तृतीयं सूक्तम् । पायुर्नाम भारद्वाज ऋषिः । द्वाविंशाद्याश्चतस्रोऽनुष्टुभः । शिष्टा एकविंशतिस्त्रिष्टुभः । रक्षोहाग्निर्देवता । तथा चानुक्रान्तं—‘ रक्षोहणं पञ्चाधिका पायुराग्नेयं राक्षोघ्नं चतुरनुष्टुबन्तम् ’ इति । गतः सूक्तविनियोगः । अङ्गारविहरणे ‘ परि त्वाग्ने ’ इत्येषा जप्या । सूत्रितं च—‘ धिष्ण्यावताम्[3] ’ इत्यादिना ‘ परि त्वाग्ने पुरं वयम् ’ (आश्व. श्रौ. ५. १३) इत्यन्तेन ॥

रक्षोहणं वाजिनमा जिघर्मि मित्रं प्रथिष्ठमुप यामि शर्म ।
शिशानो अग्निः क्रतुभिः समिद्धः स नो दिवा स रिषः पातु नक्तम् ॥ १ ॥

रक्षःऽहनम् । वाजिनम् । आ । जिघर्मि । मित्रम् । प्रथिष्ठम् । उप । यामि । शर्म ।
शिशानः । अग्निः । क्रतुऽभिः । सम्ऽइद्धः । सः । नः । दिवा । सः । रिषः । पातु । नक्तम् ॥ १ ॥

रक्षोहणं रक्षसां हन्तारं वाजिनं बलवन्तमन्नवन्तं वाग्निम् आ जिघर्मि घृतेनाजुहोमि । किंच मित्रं यजमानानां सखायं प्रथिष्ठं पृथुतमं शर्म गृहम्[4] उप यामि उपगच्छामि । सोऽयम्

१. गर–आगच्छत । २. ग४–इंद्रेण विज्यमानं शरमनेन मंत्रेण; त–हे इंद्र विसृज्यमानं अनंतरमंत्रेण; भ–हे इंद्र विसृज्यमानमनेन मंत्रेण । ३. त–धिष्ण्यावतां; आश्व श्रौ.–धिष्ण्यवतां । ४. भ–शरणं ।

अग्निः शिशानः ज्वालास्तीक्ष्णीकुर्वन् क्रतुभिः कर्मपरैः पुरुषैः समिद्धः[1] प्रज्वालितो भवति । किंच सः अग्निः नः अस्मान् दिवा अहनि रिषः हिंसकाद्राक्षसः पातु रक्षतु । सः अग्निः नक्तं रात्रौ चास्मान्राक्षसः पातु ॥

अयोदंष्ट्रो अर्चिषा यातुधानानुप स्पृश जातवेदः समिद्धः ।
आ जिह्वया मूरदेवान् रभस्व क्रव्यादो वृक्त्व्यपि धत्स्वासन् ॥ २ ॥

अयःऽदंष्ट्रः । अर्चिषा । यातुऽधानान् । उप । स्पृश । जातऽवेदः । सम्ऽइद्धः ।
आ । जिह्वया । मूरऽदेवान् । रभस्व । क्रव्यऽअदः । वृक्त्वी । अपि । धत्स्व । आसन् ॥ २ ॥

हे जातवेदः जातधन जातप्रज्ञ वा त्वं समिद्धः अस्माभिर्दीप्तः अयोदंष्ट्रः अयोमयदंष्ट्रः । तीक्ष्णदंष्ट्र[2] इत्यर्थः । यातुधानान् राक्षसान् अर्चिषा ज्वालया उप स्पृश । संदहेत्यर्थः । किंच त्वं मूरदेवान् मूढदेवान् मारकव्यापारान् राक्षसान् जिह्वया ज्वालया आ रभस्व मारयेत्यर्थः । मारयित्वा च क्रव्यादः मांसभक्षकान् राक्षसान् वृक्त्वी छित्त्वा आसन् आस्ये अपि धत्स्व अपिधेहि । आच्छादयेत्यर्थः ॥

उभोभयाविन्नुप धेहि दंष्ट्रा हिंस्रः शिशानोऽवरं परं च ।
उतान्तरिक्षे परि याहि राजञ्जम्भैः सं धेह्यभि यातुधानान् ॥ ३ ॥

उभा । उभयाविन् । उप । धेहि । दंष्ट्रा । हिंस्रः । शिशानः । अवरम् । परम् । च ।
उत । अन्तरिक्षे । परि । याहि । राजन् । जम्भैः । सम् । धेहि । अभि । यातुऽधानान् ॥ ३ ॥

हे उभयाविन् उभाभ्यां दंष्ट्राभ्यां युक्ताग्ने त्वं हिंस्रः राक्षसानां हिंसकः सन् उभा उभे दंष्ट्रा दंष्ट्रे शिशानः तीक्ष्णीकुर्वन् उप धेहि यथार्हेषु राक्षसेषु प्रतिष्ठापय । किंच अवरं परं च अज्ञातं रक्ष । उत अपि च हे राजन् दीप्ताग्ने त्वम् अन्तरिक्षे स्थितान् राक्षसान् परि याहि परिगच्छ । परिगत्य च तान् यातुधानान् राक्षसान् जम्भैः भक्षणसाधनभूताभिः दंष्ट्राभिः[3] अभि सं धेहि संयोजय । भक्षयेत्यर्थः ॥

यज्ञैरिषूः संनममानो अग्ने वाचा शल्याँ अशनिभिर्दिहानः ।
ताभिर्विध्य हृदये यातुधानान् प्रतीचो बाहून् प्रति भङ्ग्ध्येषाम् ॥ ४ ॥

यज्ञैः । इषूः । सम्ऽनममानः । अग्ने । वाचा । शल्यान् । अशनिऽभिः । दिहानः ।
ताभिः । विध्य । हृदये । यातुऽधानान् । प्रतीचः । बाहून् । प्रति । भङ्ग्धि । एषाम् ॥ ४ ॥

हे अग्ने त्वं यज्ञैः अस्मदीयैर्बलकरैर्यागैः वाचा अस्मदीयया स्तुत्या च इषूः बाणान् संनममानः संनमयन् शल्यान् तेषां शल्यान् अशनिभिः दीप्तिभिः दिहानः[4] तीक्ष्णीकुर्वन् ताभिः इषुभिः यातुधानान् राक्षसान् हृदये विध्य । ततः एषां यातुधानानां संबन्धिनः प्रतीचः युद्धाय त्वां[5] प्रतिगतान् बाहून् प्रति भङ्ग्धि प्रत्यामर्दय ॥

१. भ–'समिद्धः' नास्ति । २. त-भ१.४.७–'तीक्ष्णदंष्ट्रः' नास्ति । ३. त१.२.३.६.७.८-भ–'दंष्ट्राभिः' नास्ति । ४. त१.२.३.६.७.८–भ–संदिहानः । ५. त-भ–'त्वां' नास्ति ।

अग्ने त्वचं यातुधानस्य भिन्धि हिंस्राशनिर्हरसा हन्त्वेनम् ।
प्र पर्वाणि जातवेदः शृणीहि क्रव्यात्क्रविष्णुर्वि चिनोतु वृक्णम् ॥ ५ ॥

अग्ने । त्वचम् । यातुऽधानस्य । भिन्धि । हिंस्रा । अशनिः । हरसा । हन्तु । एनम् ।
प्र । पर्वाणि । जातऽवेदः । शृणीहि । क्रव्यऽअत् । क्रविष्णुः । वि । चिनोतु । वृक्णम् ॥५॥

हे जातवेदः जातधन जातप्रज्ञ वा अग्ने त्वं यातुधानस्य राक्षसस्य त्वचं भिन्धि दारय[1]। एनं भिन्नत्वचं यातुधानं हिंस्रा हिंसनशीला[2] तव अशनिः वज्रं हरसा तापेन हन्तु हिनस्तु। हतस्य राक्षसस्य पर्वाणि शरीरपर्वाणि च प्र शृणीहि छिन्धीत्यर्थः। छिन्नेषु च शरीरसंधिषु सत्सु वृक्णं छिन्नसंधिमेनं यातुधानं क्रविष्णुः मांसमिच्छन्[3] क्रव्यात्[3] मांसभक्षको वृकादिः वि चिनोतु। भक्षयत्वित्यर्थः ॥ ॥ ५ ॥

यत्रेदानीं पश्यसि जातवेदस्तिष्ठन्तमग्न उत वा चरन्तम् ।
यद्वान्तरिक्षे पथिभिः पतन्तं तमस्ता विध्य शर्वा शिशानः ॥ ६ ॥

यत्र । इदानीम् । पश्यसि । जातऽवेदः । तिष्ठन्तम् । अग्ने । उत । वा । चरन्तम् ।
यत् । वा । अन्तरिक्षे । पथिऽभिः । पतन्तम् । तम् । अस्ता । विध्य । शर्वा । शिशानः ॥६॥

हे जातवेदः उत्पन्नप्रज्ञ अग्ने त्वं यत्र पृथिव्यां तिष्ठन्तम् उत अपि च चरन्तं यद्वान्तरिक्षे पथिभिः आकाशमार्गैः[4] पतन्तं गच्छन्तं यातुधानम् इदानीं संप्रति पश्यसि तं यातुधानम् अस्ता शराणां क्षेप्ता त्वं शिशानः शरांस्तीक्ष्णीकुर्वन् शर्वा शरेण विध्य ॥

उतालब्धं स्पृणुहि जातवेद आलेभानादृष्टिभिर्यातुधानात् ।
अग्ने पूर्वो नि जहि शोशुचान आमादः क्ष्विङ्कास्तमदन्त्वेनीः ॥ ७ ॥

उत । आऽलब्धम् । स्पृणुहि । जातऽवेदः । आऽलेभानात् । ऋष्टिऽभिः । यातुऽधानात् ।
अग्ने । पूर्वः । नि । जहि । शोशुचानः । आमऽअदः । क्ष्विङ्काः । तम् । अदन्तु । एनीः ॥७॥

उत अपि च हे जातवेदः अग्ने त्वम् आलब्धं हन्तुं हस्ताभ्यामारब्धं स्तोतारं यष्टारं वा आलेभानात् आलभमानात् यातुधानात् राक्षसात् ऋष्टिभिः आत्मीयैरायुधविशेषैः स्पृणुहि पालय। रक्षेत्यर्थः। किंच पूर्वः मुख्यस्त्वं शोशुचानः प्रज्वलन् नि जहि तं हन्तुमुद्युक्तं यातुधानं मारय। किंच तं यातुधानम् आमादः अपक्वस्य मांसस्य भक्षकाः क्ष्विङ्काः शब्दकारिण्यः। '[illegible] शब्दे'। यद्वा। क्ष्विङ्का नाम पक्षिविशेषाः। एनीः गन्त्र्यः[5] अदन्तु भक्षयन्तु ॥

इह प्र ब्रूहि यतमः सो अग्ने यो यातुधानो य इदं कृणोति ।
तमा रभस्व समिधा यविष्ठ नृचक्षसश्चक्षुषे रन्धयैनम् ॥ ८ ॥

इह । प्र । ब्रूहि । यतमः । सः । अग्ने । यः । यातुऽधानः । यः । इदम् । कृणोति ।
तम् । आ । रभस्व । सम्ऽइधा । यविष्ठ । नृऽचक्षसः । चक्षुषे । रन्धय । एनम् ॥ ८ ॥

---

१. ह–विदारय। २. ग-त-भ–हिंसनशीला। ३. ह-भ–'मांसमिच्छन् क्रव्यात्' नास्ति।
४. ह-भ–आकाशमार्गैः। ५. ग१,२–गन्त्र्यः श्वेता वा।

हे यविष्ठ युवतम अग्ने यः यातुधानः राक्षसोऽस्मद्यज्ञविघ्नकारी यः अन्योऽपि पिशाचादिः इदं यज्ञदूषणादि करोति सः अतमः । तमवधारणार्थम् । इह अस्मिन्सर्वाहुतिप्रय-यागकर्मणि वर्तमानाय मह्यं प्र ब्रूहि । तं पापकारिणं समिधा स्वकीयेन तेजसा आ रभस्व हन्तुं प्रारभस्व । ततः एनं पापिष्ठं नृचक्षसः नृणां द्रष्टुस्तव चक्षुषे तेजसे रन्धय वशं नय । तेजसा संदहेत्यर्थः ॥

तीक्ष्णेनाग्ने चक्षुषा रक्ष यज्ञं प्राञ्चं वसुभ्यः प्र णय प्रचेतः ।
हिंस्रं रक्षांस्यभि शोशुचानं मा त्वा दभन्यातुधाना नृचक्षः ॥ ९ ॥

तीक्ष्णेन । अग्ने । चक्षुषा । रक्ष । यज्ञम् । प्राञ्चम् । वसुऽभ्यः । प्र । नय । प्रचेत इति प्रऽचेतः ।
हिंस्रम् । रक्षांसि । अभि । शोशुचानम् । मा । त्वा । दभन् । यातुऽधानाः । नृऽचक्षः ॥ ९ ॥

हे अग्ने त्वं तीक्ष्णेन तिग्मेन चक्षुषा तेजसा यज्ञम् अस्मदीयं यागं रक्ष पालय । किंच हे प्रचेतः प्रकृष्टज्ञानाग्ने प्राञ्चं प्राञ्चितारं यज्ञं वसुभ्यः वसूनामर्थाय प्र णय प्रकर्षेण नय । किंच हे नृचक्षः नृणां द्रष्टरग्ने रक्षांसि हिंस्रं हिंसनशीलम् अभि शोशुचानम् अभिप्रदीप्तं त्वा त्वां यातुधानाः राक्षसाः मा दभन् मा हिंसिषुः ॥

नृचक्षा रक्षः परि पश्य विक्षु तस्य त्रीणि प्रति शृणीह्यग्रा ।
तस्याग्ने पृष्टीर्हरसा शृणीहि त्रेधा मूलं यातुधानस्य वृश्च ॥ १० ॥

नृऽचक्षाः । रक्षः । परि । पश्य । विक्षु । तस्य । त्रीणि । प्रति । शृणीहि । अग्रा ।
तस्य । अग्ने । पृष्टीः । हरसा । शृणीहि । त्रेधा । मूलम् । यातुऽधानस्य । वृश्च ॥ १० ॥

हे अग्ने नृचक्षाः नृणां द्रष्टा त्वं विक्षु मनुष्येषु हिंसकत्वेन वर्तमानं रक्षः राक्षसं परि पश्य सर्वतोऽवलोकय । अवलोक्य च तस्य रक्षसः त्रीणि अग्रा[1] अग्राणि शिरांसि प्रति शृणीहि छिन्द्धीत्यर्थः । ततः तस्य रक्षसः पृष्टीः पार्श्वस्थान् राक्षसानपि हरसा स्वकीयेन तेजसा शृणीहि मारय । एवं त्रेधा यातुधानस्य तस्य राक्षसस्य मूलं पादं वृश्च छिन्द्धि ॥ ॥ ७ ॥

त्रिर्यातुधानः प्रसितिं त एत्वृतं यो अग्ने अनृतेन हन्ति ।
तमर्चिषा स्फूर्जयञ्जातवेदः समक्षमेनं गृणते नि वृङ्धि ॥ ११ ॥

त्रिः । यातुऽधानः । प्रऽसितिम् । ते । एतु । ऋतम् । यः । अग्ने । अनृतेन । हन्ति ।
तम् । अर्चिषा । स्फूर्जयन् । जातऽवेदः । समऽअक्षम् । एनम् । गृणते । नि । वृङ्धि ॥ ११ ॥

हे जातवेदः जातप्रज्ञ अग्ने ते त्वदीयां[2] प्रसितिं ज्वालाप्रबन्धनं यातुधानः राक्षसः त्रिः त्रीन्वारान् एतु गच्छतु । त्रिर्बद्धं यत्तत्सुबद्धं भवति हि । किंच यः यातुधानः राक्षसः ऋतं सत्यम् अनृतेन असत्येन हन्ति हिनस्ति तं यातुधानम् अर्चिषा स्वकीयेन तेजसा स्फूर्जयन् निष्पिषन् । स्फूर्जतिरत्र निष्पेषणकर्मा । एनं यातुधानं गृणते स्तोत्रं कुर्वते मह्यं समक्षं प्रत्यक्षं[3] नि वृङ्धि । निगृह्य वर्जय वृकेण ॥

१. ल-भ–' अग्रा ' नास्ति । २. ल-भ–त्वदीयां । ३. ल१.३.६.७.८-भ–' समक्षं ' नास्ति ।

तद॑ग्ने॒ चक्षु॒: प्रति॑ धेहि रे॒भे श॑फा॒रुजं॒ येन॒ पश्य॑सि यातु॒धान॑म् ।
अ॒थ॒र्व॒वज्ज्योति॑षा॒ दैव्ये॑न स॒त्यं धूर्व॑न्तम॒चितं॒ न्यो॑ष ॥ १२ ॥

तत् । अ॒ग्ने॒ । चक्षु॑: । प्रति॑ । धे॒हि॒ । रे॒भे । श॒फ॒ऽआ॒रुज॑म् । येन॑ । पश्य॑सि । या॒तु॒ऽधान॑म् ।
अ॒थ॒र्व॒ऽवत् । ज्योति॑षा । दैव्ये॑न । स॒त्यम् । धूर्व॑न्तम् । अ॒चित॑म् । नि । ओ॒ष॒ ॥ १२ ॥

हे अग्ने त्वं रेभे शब्दायमाने राक्षसे तत् चक्षुः तेजः प्रति धेहि प्रक्षिप येन चक्षुषा शफारुजं शफाभ्यामारुजन्तं शफसदृशैर्नखैः मानुषानभिमुख्येन भञ्जकं यातुधानं राक्षसं पश्यसि । किंच सत्यं धूर्वन्तम् अमत्येन हिंसन्तम् अचितम् अज्ञानं दैव्येन दिवि भवेन ज्योतिषा तेजसा अथर्ववत् न्योष नितरां दह । दध्यङ्ङाथर्वणो[1] रक्षांसि हन्तीति प्रसिद्धम् ॥

यद॑ग्ने अ॒द्य मि॑थु॒ना शपा॑तो॒ यद्वा॒चस्तृ॒ष्टं ज॒नय॑न्त रे॒भाः ।
म॒न्योर्मन॑सः शर॒व्या॒३॒॑ जाय॑ते॒ या तया॑ विध्य॒ हृद॑ये यातु॒धाना॑न् ॥ १३ ॥

यत् । अ॒ग्ने॒ । अ॒द्य । मि॒थु॒ना । शपा॑तः । यत् । वा॒चः । तृ॒ष्टम् । ज॒नय॑न्त । रे॒भाः ।
म॒न्योः । मन॑सः । श॒र॒व्या॑ । जाय॑ते । या । तया॑ । वि॒ध्य॒ । हृद॑ये । या॒तु॒ऽधाना॑न् ॥ १३ ॥

हे अग्ने यत् यदा अद्य अस्मिन्नहनि[2] मिथुना स्त्रीपुंसौ शपातः परस्परमाक्रोशतः यत् यदा रेभाः स्तोतारः वाचः संबन्धि तृष्टं कटुकं परस्पराक्रोशनलक्षणमक्षरं वा जनयन्त । परस्परमाक्रोशन्तीत्यर्थः । तदा मन्योः दीप्तस्य क्रुद्धस्य वा तत्र । तथा च यास्कः—‘ मन्युर्मन्यतेर्दीप्तिकर्मणः क्रोधकर्मणो वधकर्मणो वा ’ (निरु. १०. २९) इति । मनसः प्रकाशात् या शरव्या इषुः जायते तया शरव्यया यातुधानान् राक्षसान् हृदये विध्य ताडय । मारयेत्यर्थः ॥

परा॑ शृणीहि॒ तप॑सा यातु॒धाना॒न्परा॑ग्ने॒ रक्षो॒ हर॑सा शृणीहि ।
परा॒र्चिषा॒ मूर॑देवाञ्छृणीहि॒ परा॑सु॒तृपो॑ अ॒भि शोशु॑चानः ॥ १४ ॥

परा॑ । शृ॒णी॒हि॒ । तप॑सा । या॒तु॒ऽधाना॑न् । परा॑ । अ॒ग्ने॒ । रक्षः॑ । हर॑सा । शृ॒णी॒हि॒ ।
परा॑ । अ॒र्चिषा॑ । मूर॑ऽदेवान् । शृ॒णी॒हि॒ । परा॑ । अ॒सु॒ऽतृप॑: । अ॒भि । शोशु॑चानः ॥ १४ ॥

हे अग्ने यातुधानान्[3] तपसा तापेन परा शृणीहि मारय । किंच रक्षो हरसा स्वकीयेनौष्ण्येन परा शृणीहि । किंच मूरदेवान् मारकव्यापारान् राक्षसान् अर्चिषा स्वकीयेन तेजसा परा शृणीहि । अपि च असुतृपः मनुष्याणामसुभिस्तृप्ता ये तानपि परा शृणीहीत्यर्थः ॥

परा॒द्य दे॒वा वृ॑जि॒नं शृ॑णन्तु प्र॒त्यगे॑नं श॒पथा॑ यन्तु तृ॒ष्टाः ।
वा॒चास्ते॒नं शर॑व ऋच्छन्तु॒ मर्म॒न्विश्व॑स्यैतु॒ प्रसि॑तिं यातु॒धानः॑ ॥ १५ ॥

परा॑ । अ॒द्य । दे॒वाः । वृ॒जि॒नम् । शृ॒ण॒न्तु॒ । प्र॒त्यक् । ए॒न॒म् । श॒पथाः॑ । य॒न्तु॒ । तृ॒ष्टाः ।
वा॒चाऽस्ते॒नम् । शर॑वः । ऋ॒च्छ॒न्तु॒ । मर्म॑न् । विश्व॑स्य । ए॒तु॒ । प्रऽसि॑तिम् । या॒तु॒ऽधानः॑ ॥ १५ ॥

१. त-भ—आथर्वणो दध्यङ्ङथर्वा । २. त१.२.३.६ ७.८-म-मु—अद्यास्मिन्नहनि; त४—यद्यस्मिन्नहनि; त५—यद्यास्मिन्नहनि । ३. ग-त१.२.३.६.७.८-म—‘ यातुधानान् ’ नास्ति ।

अद्य अस्मिन्नहनि देवाः अग्निपुरोगाः सर्वे देवाः वृजिनं प्राणिनां प्राणैर्वर्जिततरं यातुधानं परा शृणन्तु[1]। अथ एनम् आयान्तं राक्षसं जुष्टाः कटुका अस्माभिरुक्ताः शपथाः प्रत्यक् यन्तु। किंच वाचास्तेनम् अनृतवचनमेनं यातुधानं शरवः शराः मर्मन् मर्मणि ऋच्छन्तु गच्छन्तु। विश्वस्य[3] व्याप्तस्याग्नेः प्रसितिं जालम्। तथा च यास्कः—'प्रसितिः प्रसयनात्तन्तुर्वा[4] जालं वा' (निरु. ६. १२) इति। जाले यातुधानः राक्षसः एतु गच्छतु ॥ ॥ ७ ॥

यः पौरु॑षेयेण क्र॒विषा॑ समङ्क्ते॒ यो अश्व्ये॑न प॒शुना॑ यातु॒धानः॑ ।
यो अ॒घ्न्याया॒ भर॑ति क्षी॒रम॑ग्ने॒ तेषां॑ शी॒र्षाणि॒ हर॒साऽपि॑ वृश्च ॥ १६ ॥

यः । पौरु॑षेयेण । क्र॒विषा॑ । स॒म्ऽअ॒ङ्क्ते । यः । अश्व्ये॑न । प॒शुना॑ । या॒तु॒ऽधानः॑ ।
यः । अ॒घ्न्यायाः॑ । भर॑ति । क्षी॒रम् । अ॒ग्ने॒ । तेषा॑म् । शी॒र्षाणि॑ । हर॑सा । अपि॑ । वृ॒श्च॒ ॥ १६ ॥

यः यातुधानः राक्षसः पौरुषेयेण पुरुषसंबन्धिना क्रविषा मांसेन समङ्क्ते आत्मानं संगमयति। यः च अश्व्येन अश्वसमूहेन। तदीयेन मांसेनेत्यर्थः। आत्मानं संगमयति। यो वा यातुधानोऽन्येन पशुना आत्मानं संगमयति। यः वा यातुधानः अघ्न्यायाः गोः क्षीरं भरति हरति। हे अग्ने त्वं तेषां सर्वेषामपि राक्षसानां शीर्षाणि शिरांसि हरसा त्वदीयेन तेजसा वृश्च छिन्धि ॥

सं॒व॒त्स॒रीणं॒ पय॑ उ॒स्रिया॑या॒स्तस्य॒ माशी॑द्यातु॒धानो॑ नृचक्षः ।
पी॒यूष॑मग्ने य॒त॒मस्तितृ॑प्सा॒त्तं प्र॒त्यञ्च॑म॒र्चिषा॑ विध्य॒ मर्म॑न् ॥ १७ ॥

सं॒व॒त्स॒रीण॑म् । पयः॑ । उ॒स्रिया॑याः । तस्य॑ । मा । अ॒शी॒त् । या॒तु॒ऽधानः॑ । नृ॒ऽच॒क्षः॒ ।
पी॒यूष॑म् । अ॒ग्ने॒ । य॒त॒मः । तितृ॑प्सात् । तम् । प्र॒त्यञ्च॑म् । अ॒र्चिषा॑ । वि॒ध्य॒ । मर्म॑न् ॥ १७ ॥

हे नृचक्षः नृणां द्रष्टः अग्ने उस्रियायाः अस्मदीयायाः गोः। 'उस्रिया अघ्न्या' इति गोनामसु पाठात्। संवत्सरीणं संवत्सरेण भवं यत् पयः अस्ति यातुधानः राक्षसः तस्य माशीत् तत्पयः मा भक्षयतु। किंच यतमः यो राक्षसः पीयूषं पीयूषेण। विभक्तिव्यत्ययः। अस्मदीयाया गोः पयसा तितृप्सात् आत्मानं तर्पयितुमिच्छति तं प्रत्यञ्चं युद्धायाभिमुखं प्रतिगतं राक्षसं मर्मन् मर्मणि प्राणवियोगस्थाने अर्चिषा स्वकीयेन तेजसा विध्य ताडय। मारयेत्यर्थः ॥

वि॒षं गवां॑ यातु॒धानाः॑ पिबन्त्वा वृ॑श्च्यन्ता॒मदि॑तये दु॒रेवाः॑ ।
परै॑नान्दे॒वः स॑वि॒ता द॑दातु॒ परा॑ भा॒गमोष॑धीनां जयन्ताम् ॥ १८ ॥

वि॒षम् । गवा॑म् । या॒तु॒ऽधानाः॑ । पि॒ब॒न्तु॒ । आ । वृ॒श्च्य॒न्ता॒म् । अदि॑तये । दुः॒ऽएवाः॑ ।
परा॑ । ए॒नान् । दे॒वः । स॒वि॒ता । द॒दा॒तु॒ । परा॑ । भा॒गम् । ओष॑धीनाम् । ज॒य॒न्ता॒म् ॥ १८ ॥

हे अग्ने यातुधानाः राक्षसाः गवां पशूनां गृहे स्थितं विषं पिबन्तु। किंच अदितये अदित्यर्थं दुरेवाः दुस्तरा यातुधानाः आ वृश्च्यन्तां त्वदीयैरायुधैराच्छिद्यन्ताम्। किंच सविता देवः एनान् राक्षसान् परा ददातु हिंसकेभ्यः प्रयच्छतु। अपि च तेऽमी राक्षसाः ओषधीनां स्वभूतं भागं भजनीयमशं परा जयन्तां लभन्तामित्यर्थः[5] ॥

---

१. ग-त-भ१.२.४.६.८—शृणंतु पराशृण्वंतु। २. त—प्रत्यगेनमायंतु। ३. ग-त४—किंच विश्वस्य। ४. ग-त-भ—प्रसहनात्तं तुर्वा। ५. ग४—न लभंतामित्यर्थः।

सनादग्ने मृणसि यातुधानान्न त्वा रक्षांसि पृतनासु जिग्युः ।
अनु दह सहमूरान् क्रव्यादो मा ते हेत्या मुक्षत दैव्यायाः ॥ १९ ॥

सनात् । अग्ने । मृणसि । यातुऽधानान् । न । त्वा । रक्षांसि । पृतनासु । जिग्युः ।
अनु । दह । सहऽमूरान् । क्रव्यऽअदः । मा । ते । हेत्याः । मुक्षत । दैव्यायाः ॥ १९ ॥

हे अग्ने त्वं सनात् चिरादेवारभ्य यातुधानान् राक्षसान् मृणसि बाधसे । तथापि त्वा त्वां पृतनासु संग्रामेषु रक्षांसि राक्षसाः न जिग्युः नाजयन् । किंच स त्वमधुना अनु अनुक्रमेण सहमूरान् मूरेन सहितान् मारकव्यापारेण युक्तान् क्रव्यादः मांसभक्षकान् राक्षसान् दह तेजसा भस्मीकुरु । किंच तव संबन्धिनः दैव्यायाः दैव्यात् हेत्याः आयुधात् ते यातुधानाः मा मुक्षत मुक्ता मा भूवन् ॥

त्वं नो अग्ने अधरादुदक्तात्त्वं पश्चादुत रक्षा पुरस्तात् ।
प्रति ते ते अजरासस्तपिष्ठा अघशंसं शोशुचतो दहन्तु ॥ २० ॥

त्वम् । नः । अग्ने । अधरात् । उदक्तात् । त्वम् । पश्चात् । उत । रक्ष । पुरस्तात् ।
प्रति । ते । ते । अजरासः । तपिष्ठाः । अघऽशंसम् । शोशुचतः । दहन्तु ॥ २० ॥

हे अग्ने त्वं नः अस्मान् अधरात् दक्षिणतः । उत्तरदिक्समभिव्याहारादधरशब्दोऽत्र दक्षिणदिक्पर इति विज्ञायते । उदक्तात् उत्तरतश्च रक्ष पाहि । उत अपि च हे अग्ने त्वं पश्चात् पश्चिमतः पुरस्तात् पूर्वतश्च नोऽस्मान् रक्ष । चतसृषु दिक्ष्ववस्थितेभ्यो राक्षसेभ्योऽस्मान् पाहीत्यर्थः । किंच ते[1] तव संबन्धिनः ते तपिष्ठाः अतिशयेन तप्यमानाः अजरासः जरावर्जिताः शोशुचतः ज्वलन्तः सन्तो रश्मयः अघशंसं पापशंसकं राक्षसं प्रति दहन्तु भस्मीकुर्वन्तु ॥ ॥ ८ ॥

पश्चात्पुरस्तादधरादुदक्तात्कविः काव्येन परि पाहि राजन् ।
सखे सखायमजरो जरिम्णेऽग्ने मर्ताँ अमर्त्यस्त्वं नः ॥ २१ ॥

पश्चात् । पुरस्तात् । अधरात् । उदक्तात् । कविः । काव्येन । परि । पाहि । राजन् ।
सखे । सखायम् । अजरः । जरिम्णे । अग्ने । मर्तान् । अमर्त्यः । त्वम् । नः ॥ २१ ॥

हे राजन् दीप्ताग्ने कविः क्रान्तदर्शनस्त्वं काव्येन कविकर्मणा पश्चात् पश्चिमतः पुरस्तात् पूर्वतः अधरात् दक्षिणतश्च उदक्तात् उत्तरतश्च अस्मान् परि पाहि परितो रक्ष । किंच हे सखे मित्रभूताग्ने अजरः जरारहितस्त्वं मां सखायं जरिम्णे जरायै कुरु । त्वत्प्रसादादहं चिरं जीवामीत्यर्थः । एतदेव दर्शयति । हे अग्ने अमर्त्यः मरणधर्मरहितः त्वं मर्तान् मरणधर्मवतः नः अस्मान् जरिम्णे जरायै[2] कुर्विति शेषः[2] ॥

परि त्वाग्ने पुरं वयं विप्रं सहस्य धीमहि ।
धृषद्वर्णं दिवेदिवे हन्तारं भङ्गुरावताम् ॥ २२ ॥

---

१. ग-घ-म-' ते ' नास्ति । २. वि१-२-३-६-७-८-म-कुर्वित्यर्थः ।

परि । त्वा । अग्ने । पुरम् । वयम् । विप्रम् । सहस्य । धीमहि ।
धृषत्ऽवर्णम् । दिवेऽदिवे । हन्तारम् । भङ्गुरऽवताम् ॥ २२ ॥

हे सहस्य सहसे हित सहसो जात वा अग्ने पुरं पूरकं विप्रं मेधाविनं धृषद्वर्णं धर्षकरूपं भङ्गुरावतां भञ्जनकर्मयुक्तानां रक्षसां दिवेदिवे प्रत्यहं हन्तारं हिंसितारं त्वा त्वां वयं पायुनामधेया भारद्वाजा रक्षसां हननाय परि धीमहि ॥

विषेण भङ्गुरावतः प्रति ष्म रक्षसो दह ।
अग्ने तिग्मेन शोचिषा तपुरग्राभिर्ऋष्टिभिः ॥ २३ ॥

विषेण । भङ्गुरऽवतः । प्रति । स्म । रक्षसः । दह ।
अग्ने । तिग्मेन । शोचिषा । तपुःऽअग्राभिः । ऋष्टिऽभिः ॥ २३ ॥

हे अग्ने त्वं भङ्गुरावतः भञ्जनकर्मयुक्तान् रक्षसः राक्षसान् विषेण व्यापकेन तिग्मेन तीक्ष्णेन शोचिषा तेजसा प्रति दह भस्मीकुरु । तथा तपुरग्राभिः तपनशीलाग्राभिः ऋष्टिभिः । ऋष्टय आयुधविशेषाः । ताभिरपि प्रति दह ॥

प्रत्यग्ने मिथुना दह यातुधाना किमीदिना ।
सं त्वा शिशामि जागृह्यदब्धं विप्र मन्मभिः ॥ २४ ॥

प्रति । अग्ने । मिथुना । दह । यातुऽधाना । किमीदिना ।
सम् । त्वा । शिशामि । जागृहि । अदब्धम् । विप्र । मन्मऽभिः ॥ २४ ॥

हे अग्ने त्वं मिथुना मिथुनभूतानि किमीदिना । किमिदानीमिति ये चरन्ति ते किमीदिनः । तान् । तथा च यास्कः—' किमीदिने किमिदानीमिति चरते किमिदं किमिदमिति वा ' (निरु. ६. ११) इति । यातुधाना यातुधानान्राक्षसान् प्रति दह । किंच हे विप्र मेधाविन्नग्ने अदब्धं केनाप्यहिंसितं त्वा त्वां मन्मभिः स्तुतिभिरहं सं शिशामि तीक्ष्णीकरोमीत्यर्थः । अतस्त्वं जागृहि निद्रां मा कुरु । बुध्यस्वेत्यर्थः ॥

प्रत्यग्ने हरसा हरः शृणीहि विश्वतः प्रति ।
यातुधानस्य रक्षसो बलं वि रुज वीर्यम् ॥ २५ ॥

प्रति । अग्ने । हरसा । हरः । शृणीहि । विश्वतः । प्रति ।
यातुऽधानस्य । रक्षसः । बलम् । वि । रुज । वीर्यम् ॥ २५ ॥

हे अग्ने त्वं हरसा त्वदीयेन तेजसा । तथा च यास्कः—' हरो हरतेर्ज्योतिर्हर उच्यते ' (निरु. ४. १९) इति । यातुधानस्य राक्षसस्य[1] हरः[2] हरणशीलं बलं प्रति शृणीहि नाशयेत्यर्थः । तथा रक्षसः राक्षसस्य वीर्यं च वि रुज भञ्जय ॥ ॥ ९ ॥

१. गा२-राक्षसस्य बलं । २. त-भ१.२.४.६.८-' हरः ' नास्ति ।

'हविष्पान्तम्' इत्येकोनविंशत्यृचं चतुर्थं सूक्तं त्रैष्टुभम्। मूर्धन्वानृषिः। स चाङ्गिरसो वाम-देव्यो वा। सूर्यो वैश्वानरगुणकोऽग्निश्च समुदितो देवता। तथा चानुक्रान्तं—'हविरेकोनाङ्गिरसो मूर्ध-न्वान्वामदेव्यो वा सौर्यवैश्वानरीयम्' इति। व्यूढस्य दशरात्रस्य पञ्चमेऽहन्याग्निमारुत एतद्वैश्वानरीय-निविद्धानम्। सूत्रितं च—'हविष्पान्तमभिहोता गृहपतिः स राजा' (आश्व. श्रौ. ८. ८) इति ॥

हविष्पान्तमजरं स्वर्विदि दिविस्पृश्याहुतं जुष्टमग्नौ।
तस्य भर्मणे भुवनाय देवा धर्मणे कं स्वधया पप्रथन्त ॥ १ ॥

हविः। पान्तम्। अजरम्। स्वःऽविदि। दिविऽस्पृशि। आऽहुतम्। जुष्टम्। अग्नौ।
तस्य। भर्मणे। भुवनाय। देवाः। धर्मणे। कम्। स्वधया। पप्रथन्त ॥ १ ॥

पान्तं पानीयं सोमात्मकम् अजरं जरारहितं जुष्टं देवानां प्रियं यत् हविः स्वर्विदि सूर्यस्य वेदितरि दिविस्पृशि दिवि स्पृशति अग्नौ आहुतम् अभिहुतं तस्य सोमात्मकस्य हविषः भर्मणे भरणाय भुवनाय भावनाय च धर्मणे धारणाय च कं सर्वस्य सुखकरमिममग्निं देवाः स्वधया अन्नेन पप्रथन्त प्रथयन्ति। तथा च यास्कः—'हविर्यत्पानीयमजरं सूर्यविदि दिविस्पृ-श्यभिहुतं जुष्टमग्नौ तस्य भरणाय च भावनाय च धारणाय चैतेभ्यः सर्वेभ्यः कर्मभ्यो देवा इममग्नि-मन्नेनाप्रथन्त' (निरु. ७. २५) इति ॥

गीर्णं भुवनं तमसापगूळ्हमाविः स्वरभवज्जाते अग्नौ।
तस्य देवाः पृथिवी द्यौरुतापोऽरणयन्नोषधीः सख्ये अस्य ॥ २ ॥

गीर्णम्। भुवनम्। तमसा। अपऽगूळ्हम्। आविः। स्वः। अभवत्। जाते। अग्नौ।
तस्य। देवाः। पृथिवी। द्यौः। उत। आपः। अरणयन्। ओषधीः। सख्ये। अस्य ॥ २ ॥

गीर्णं पूर्वं[1] निगीर्णं[1] तमसा अन्धकारेण अपगूळ्हम् आच्छादितं स्वः सर्वं भुवनम् अग्नौ यस्मिन् वैश्वानरे जाते उत्पन्ने सति आविः अभवत् आविर्भवति तस्य अस्य वैश्वानरस्याग्नेः सख्ये सखिकर्मणि देवाः इन्द्रादयः पृथिवी भूमिश्च द्यौः च आपः अन्तरिक्षं चोदकानि च ओषधीः ओषध्यश्च अरणयन् अरमन्त। प्रीतिं कुर्वन्त इत्यर्थः ॥

देवेभिर्न्विषितो यज्ञियेभिरग्निं स्तोषाण्यजरं बृहन्तम्।
यो भानुना पृथिवीं द्यामुतेमामाततान रोदसी अन्तरिक्षम् ॥ ३ ॥

देवेभिः। नु। इषितः। यज्ञियेभिः। अग्निम्। स्तोषाणि। अजरम्। बृहन्तम्।
यः। भानुना। पृथिवीम्। द्याम्। उत। इमाम्। आऽततान। रोदसी इति। अन्तरिक्षम् ॥ ३ ॥

यज्ञियेभिः यज्ञार्हैः देवेभिः देवैरिन्द्रादिभिः नु क्षिप्रम् इषितः[2] अहम् अजरं जरारहितं बृहन्तं महान्तम् अग्निं तं वैश्वानराग्निं स्तोषाणि स्तोषामि[3]। यः वैश्वानराग्निः भानुना तेजसा पृथिवीं भूमिम् उत अपि च इमां द्यां दिवं च[4] आततान[4] आतनोति। तदेव दर्शयति। रोदसी द्यावापृथिव्यौ आततान आतनोति। विस्तारयतीत्यर्थः ॥

१. त–भुवने गीर्णं; क१.२.७–पूर्णं निगीर्णं। २. ग–इषितः प्रेषितः। ३. ग-मु–स्तौमि।
४. ग-द७.५–अंतरिक्षं च; त१.२.३.६-मु–चांतरिक्षं च।

यो होतासीत्प्रथमो देवजुष्टो यं समाञ्जन्नाज्येना वृणानाः ।
स पतत्रीत्वरं स्था जगद्यच्छ्वात्रमग्निरकृणोज्जातवेदाः ॥ ४ ॥

यः । होता । आसीत् । प्रथमः । देवऽजुष्टः । यम् । सम्ऽआञ्जन् । आज्येन । वृणानाः ।
सः । पतत्रि । इत्वरम् । स्थाः । जगत् । यत् । श्वात्रम् । अग्निः । अकृणोत् । जातऽवेदाः ॥४॥

यः वैश्वानरोऽग्निः देवजुष्टः देवैः सेवितः प्रथमः मुख्यः होता आसीत् अभूत् यं च वैश्वानराग्निं यजमानाः वृणानाः आज्येन समाञ्जन् समञ्जन्ति जातवेदाः जातप्रज्ञो जातधनो वा सः वैश्वानरः अग्निः पतत्रि पतनशीलं पक्षिजातम् इत्वरं गमनशीलं सरीसृपादिकं स्थाः स्थावरं वृक्षादिरूपं च जगत् । स्थावरं जङ्गमं च जगदित्यर्थः । श्वात्रं क्षिप्रमेव अकृणोत् अजनयत् । तथा च यास्कः—'स पतत्रि चेत्वरं स्थावरं जङ्गमं च यत्तत्क्षिप्रमग्निरकरोज्जातवेदाः' (निरु. ५. ३) इति ॥

यज्जातवेदो भुवनस्य मूर्धन्नतिष्ठो अग्ने सह रोचनेन ।
तं त्वाहेम मतिभिर्गीर्भिरुक्थैः स यज्ञियो अभवो रोदसिप्राः ॥ ५ ॥

यत् । जातऽवेदः । भुवनस्य । मूर्धन् । अतिष्ठः । अग्ने । सह । रोचनेन ।
तम् । त्वा । अहेम । मतिऽभिः । गीःऽभिः । उक्थैः । सः । यज्ञियः । अभवः । रोदसिऽप्राः ॥५॥

हे जातवेदः जातप्रज्ञ अग्ने यत् यस्त्वं भुवनस्य त्रैलोक्यस्य मूर्धन् मूर्धनि रोचनेन आदित्येन सह अतिष्ठः स्थितवानसि तं वैश्वानराग्निं त्वा त्वां मतिभिः अर्चनीयाभिः गीर्भिः स्तुतिभिः उक्थैः शस्त्रैश्च अहेम प्रपद्यामहे । 'हि गतौ' इति धातुः । सः वैश्वानरस्त्वं रोदसिप्राः द्यावापृथिव्योः पूरयिता यज्ञियः यज्ञार्हश्च अभवः भवसि ॥ ॥ १० ॥

मूर्धा भुवो भवति नक्तमग्निस्ततः सूर्यो जायते प्रातरुद्यन् ।
मायामू तु यज्ञियानामेतामपो यत्तूर्णिश्चरति प्रजानन् ॥ ६ ॥

मूर्धा । भुवः । भवति । नक्तम् । अग्निः । ततः । सूर्यः । जायते । प्रातः । उत्ऽयन् ।
मायाम् । ऊँ इति । तु । यज्ञियानाम् । एताम् । अपः । यत् । तूर्णिः । चरति । प्रऽजानन् ॥६॥

अग्निः वैश्वानरोऽग्निः नक्तं रात्रौ भुवः भूतजातस्य मूर्धा शिरोवत्प्रधानभूतः भवति । रात्रौ सर्वप्राणिनामालोकस्य तदधीनत्वात् । ततः रात्रेरनन्तरं प्रातरुद्यन् सूर्यो जायते । अहनि स एव वैश्वानरोऽग्निः सूर्यो भवतीत्यर्थः । किंच यज्ञियानां यज्ञसंपादिनां देवानां मायामु प्रज्ञामेव एतां मन्यन्ते कवय इति शेषः । यत् प्रजानन् प्रज्ञायमानः सूर्यः तूर्णिः त्वरमाणः सन् अपः अन्तरिक्षं कर्म वा चरति । तथा च यास्कः—'मूर्धा मूर्तमस्मिन्धीयते मूर्धा यः सर्वेषां भूतानां भवति नक्तमग्निस्ततः सूर्यो जायते प्रातरुद्यन्स एव[1] । प्रज्ञां त्वेतां मन्यन्ते यज्ञियानां देवानां यज्ञसंपादिनामपो यत्कर्म चरति प्रजानन्सर्वाणि स्थानान्यनुसंचरति त्वरमाणः' (निरु. ७. २७) इति ॥

दृशेन्यो यो महिना समिद्धोऽरोचत दिवियोनिर्विभावा ।
तस्मिन्नग्नौ सूक्तवाकेन देवा हविर्विश्व आजुहवुस्तनूपाः ॥ ७ ॥

---

१. तभ–एव ।

हुवेऽन्यः । यः । महिना । सम्ऽइद्धः । अरोचत । दिविऽयोनिः । विभाऽवा ।
तस्मिन् । अग्नौ । सूक्तऽवाकेन । देवाः । हविः । विश्वे । आ । अजुहवुः । तनूऽपाः ॥७॥

यः वैश्वानरोऽग्निः महिना महत्त्वेन हवेन्यः सर्वैर्हवनीयः समिद्धः सम्यग्दीप्तः दिविऽयोनिः द्युस्थानः विभावा दीप्तिमांश्च सन् अरोचत दीप्यते तस्मिन् वैश्वानरे अग्नौ तनूपाः शरीराणां रक्षकाः विश्वे सर्वे देवाः सूक्तवाकेन 'इदं द्यावापृथिवी' इत्यादिवाक्येन स्तोत्राणां वचनेन वा हविः आजुहवुः आभिमुख्येन जुहुवुः¹ ॥

सूक्तवाकं प्रथममादिदग्निमादिद्धविरजनयन्त देवाः ।
स एषां यज्ञो अभवत्तनूपास्तं द्यौर्वेद तं पृथिवी तमापः ॥ ८ ॥

सूक्तऽवाकम् । प्रथमम् । आत् । इत् । अग्निम् । आत् । इत् । हविः । अजनयन्त । देवाः ।
सः । एषाम् । यज्ञः । अभवत् । तनूऽपाः । तम् । द्यौः । वेद । तम् । पृथिवी । तम् । आपः ॥८॥

प्रथमं पूर्वं सूक्तवाकम् 'इदं द्यावापृथिवी' इत्यादि वाक्यं मनसा निरूपयन्ति आदित् अनन्तरमेव अग्निं मथनेनोत्पादयन्ति । आदित् अनन्तरमेव देवाः हविरजनयन्त जनयन्ति । सः वैश्वानरोऽग्निः एषां देवानां यज्ञः यष्टव्यः अभवत् भवति । सः तनूपाः शरीराणां रक्षिता च भवति । तम् अग्निं द्यौः द्युलोकः वेद जानाति । तम् अग्निं पृथिवी भूमिरपि च जानाति । तम् अग्निम् आपः अन्तरिक्षं च जानाति ॥

यं देवासोऽजनयन्ताग्निं यस्मिन्नाजुहवुर्भुवनानि विश्वा ।
सो अर्चिषा पृथिवीं द्यामुतेमामृजूयमानो अतपन्महित्वा ॥ ९ ॥

यम् । देवासः । अजनयन्त । अग्निम् । यस्मिन् । आ । अजुहवुः । भुवनानि । विश्वा ।
सः । अर्चिषा । पृथिवीम् । द्याम् । उत । इमाम् । ऋजुऽयमानः । अतपत् । महिऽत्वा ॥९॥

यं वैश्वानरम् अग्निं देवासः देवाः अजनयन्त उत्पादितवन्तः यस्मिन् च उत्पन्ने वैश्वानरेऽग्नौ विश्वा विश्वानि भुवनानि भूतानि आजुहवुः आभिमुख्येन जुहुवुः सर्वमेधे सः वैश्वानरोऽग्निः अर्चिषा तेजसा पृथिवीम् अन्तरिक्षम् । 'आपः पृथिवी' इत्यन्तरिक्षनामसु पाठात् । द्यां दिवं च उत अपि च इमां भूमिं च ऋजूयमानः ऋजुगमनः महित्वा महत्त्वेन अतपत् सर्वं तपति ॥

स्तोमेन हि दिवि देवासो अग्निमजीजनञ्छक्तिभी रोदसिप्राम् ।
तमू अकृण्वन्त्रेधा भुवे कं स ओषधीः पचति विश्वरूपाः ॥ १० ॥

स्तोमेन । हि । दिवि । देवासः । अग्निम् । अजीजनन् । शक्तिऽभिः । रोदसिऽप्राम् ।
तम् । ऊँ इति । अकृण्वन् । त्रेधा । भुवे । कम् । सः । ओषधीः । पचति । विश्वऽरूपाः ॥१०॥

१. गघ-त१.२.५.६–आभिमुख्येनाजुहवु, त४–आभिमुख्येनाजुहुवुः; म१.४.६–आभिमुख्येन जुहुवुः; म७ आभिमुख्येन जहुवुः ।

देवासः देवाः शक्तिभिः कर्मभिः रोदसिप्राम् द्यावापृथिव्योरापूरयितारम् अग्निं सूर्यात्मकं दिवि द्युलोके स्तोमेन हि स्तुत्या खलु अजीजनन् उत्पादितवन्तः। अपि च तम् उ तमेव कं सुखकरम् अग्निं यज्ञे त्रेधा भुवे त्रेधाभावाय अकृण्वन् कुर्वन्ति। सः पृथिव्यां वर्तमानः विश्वरूपाः सर्वरूपाः ओषधीः व्रीह्याद्यास्तेन तेनोपकारेण पचति। अत्र यास्कः—'स्तोमेन यं हि[1] दिवि देवासोऽग्निमजनयञ्छक्तिभिः[2] कर्मभिर्द्यावापृथिव्योः पूरणं[3] तमकुर्वंस्त्रेधाभावाय पृथिव्यामन्तरिक्षे दिवीति शाकपूणिः। यदस्य दिवि तृतीयं तदसावादित्य इति हि ब्राह्मणम्' (निरु. ७.२८) इति ॥ ११ ॥

यदेदेनमदधुर्यज्ञियासो दिवि देवाः सूर्यमादितेयम्।
यदा चरिष्णू मिथुनावभूतामादित्प्रापश्यन्भुवनानि विश्वा ॥ ११ ॥

यदा। इत्। एनम्। अदधुः। यज्ञियासः। दिवि। देवाः। सूर्यम्। आदितेयम्।
यदा। चरिष्णू इति। मिथुनौ। अभूताम्। आत्। इत्। प्र। अपश्यन्। भुवनानि। विश्वा ॥ ११ ॥

यदेत् यदैव प्रातः आदितेयम् अदितेः पुत्रं सूर्यम् एनम् अग्निं च यज्ञियासः यज्ञार्हाः देवाः दिवि द्युलोके अदधुः धृतवन्तः। यदा चेमौ चरिष्णू चरणशीलौ सूर्यवैश्वानरौ मिथुनौ अभूतां प्रादुरभूताम्। आदित् अनन्तरमेव विश्वा विश्वानि भुवनानि भूतजातानि प्रापश्यन् तौ पश्यन्ति। अत्र यास्कः—'यदैनमदधुर्यज्ञियाः सर्वे दिवि देवाः सूर्यमदितेः[4] पुत्रं[4] यदा चरिष्णू मिथुनौ प्रादुरभूतां सर्वदा सहचारिणावुषाश्चादित्यश्च। मिथुनौ कस्मान्मिनोतिः श्रयतिकर्मा थु इति नामकरणस्थकारो वा नयतिः परो वनिर्वा समाश्रितावन्योन्यं नयतो वनुतो वा। मनुष्यमिथुनावप्येतस्मादेव मेथन्तावन्योन्यं वनुत इति वा' (निरु. ७. २९) इति ॥

विश्वस्मा अग्निं भुवनाय देवा वैश्वानरं केतुमह्नामकृण्वन्।
आ यस्ततानोषसो विभातीरपो ऊर्णोति तमो अर्चिषा यन् ॥ १२ ॥

विश्वस्मै। अग्निम्। भुवनाय। देवाः। वैश्वानरम्। केतुम्। अह्नाम्। अकृण्वन्।
आ। यः। ततान। उषसः। विऽभातीः। अपो इति। ऊर्णोति। तमः। अर्चिषा। यन् ॥ १२ ॥

देवाः इन्द्रादयः विश्वस्मै[5] भुवनाय[6] वैश्वानरं विश्वनरहितम् अग्निम् अह्नां दिवसानां केतुं प्रज्ञापकम् अकृण्वन् अकुर्वन्। यः वैश्वानरोऽग्निः उषसः विभातीः विविधं दीप्यमानाः आ ततान विस्तारयति। किंच सोऽयं यन् गच्छन् तमः अन्धकारम् अर्चिषा तेजसा अपो ऊर्णोति अपगमयति ॥

वैश्वानरं कवयो यज्ञियासोऽग्निं देवा अजनयन्नजुर्यम्।
नक्षत्रं प्रत्नममिनच्चरिष्णु यक्षस्याध्यक्षं तविषं बृहन्तम् ॥ १३ ॥

वैश्वानरम्। कवयः। यज्ञियासः। अग्निम्। देवाः। अजनयन्। अजुर्यम्।
नक्षत्रम्। प्रत्नम्। अमिनत्। चरिष्णु। यक्षस्य। अधिऽअक्षम्। तविषम्। बृहन्तम् ॥ १३ ॥

१. त१.३-भ-हि यं। २. भ-'शक्तिभिः' नास्ति। ३. त१.२.७-आपूरणं। ४. ग-त१.५-सूर्यमादितेयमदितेः पुत्रं; त१.६-सूर्यमदितेः यमदिते पुत्रं। ५. ग-त-विश्वस्मै सर्वस्मै। ६. त-भ-भुवनाय।

कवयः मेधाविनः यज्ञियासः यज्ञार्हा यज्ञसंपादिनो वा देवाः अजुर्यं जरावर्जितमहिंस्यं वा वैश्वानरं विश्वनरहितं सूर्यात्मकम् अग्निम् अजनयन् उत्पादितवन्तः । स च देवैरुत्पादितोऽग्निः नक्षत्रं कृत्तिकादि प्रत्नं पुराणं चरिष्णु चरणशीलं यक्षस्य । यक्षतिः पूजार्थः । 'प्रयक्षम्' (ऋ. सं. २. ५. १) इत्यादौ दर्शनात् । यक्षस्य पूज्यस्य देवस्य अध्यक्षं प्रत्यक्षं स्वामिनं वा तविषं वृद्धं बृहन्तं महान्तम् अमिनात् हिंसितवान् । तेजसाभिभूतवानित्यर्थः ॥

वैश्वानरं विश्वहा दीदिवांसं मन्त्रैरग्निं कविमच्छा वदामः ।
यो महिम्ना परिबभूवोर्वी उतावस्तादुत देवः परस्तात् ॥ १४ ॥

वैश्वानरम् । विश्वहा । दीदिऽवांसम् । मन्त्रैः । अग्निम् । कविम् । अच्छ । वदामः ।
यः । महिम्ना । परिऽबभूव । उर्वी इति । उत । अवस्तात् । उत । देवः । परस्तात् ॥१४॥

विश्वहा सर्वदा दीदिवांसं दीप्तं कविं क्रान्तप्रज्ञं वैश्वानरम् अग्निं मन्त्रैः अच्छ वदाम अभिष्टुमः । यः वैश्वानरोऽग्निः महिम्ना महत्त्वेन उर्वी द्यावापृथिव्यौ परिबभूव परिभवति । उत अपि च अयम् अवस्तात् अधस्तात् तपति । उत अपि चायं सूर्यात्मकः देवः परस्तात् उपरिष्टाच्च तपतीत्यर्थः[1] ॥

द्वे सृती अशृणवं पितॄणामहं देवानामुत मर्त्यानाम् ।
ताभ्यामिदं विश्वमेजत्समेति यदन्तरा पितरं मातरं च ॥ १५ ॥

द्वे इति । सृती इति । अशृणवम् । पितॄणाम् । अहम् । देवानाम् । उत । मर्त्यानाम् ।
ताभ्याम् । इदम् । विश्वम् । एजत् । सम् । एति । यत् । अन्तरा । पितरम् । मातरम् । च ॥१५॥

पितॄणां देवानां च उत अपि मर्त्यानां मनुष्याणां च द्वे सृती द्वौ मार्गौ देवयानपितृयाणाख्यौ अहम् अशृणवम् अश्रौषम् । यत् विश्वं पितरं पालकत्वेन पितृभूतां द्यां मातरं च धारकत्वेन मातृभूतां पृथिवीं च अन्तरा द्यावापृथिव्योर्मध्ये भवति तत् इदं विश्वम् अग्निना संस्कृतं सत् एजत् देवलोकं पितृलोकं च गच्छत् ताभ्यां देवयानपितृयाणाख्याभ्यां मार्गाभ्यां समेति गच्छति । तौ च मार्गौ भगवता दर्शितौ—'अग्निर्ज्योतिरहः शुक्लः षण्मासा उत्तरायणम् । तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः ॥ धूमो रात्रिस्तथा कृष्णः षण्मासा दक्षिणायनम् । तत्र चान्द्रमसं ज्योतिर्योगी प्राप्य निवर्तते ॥ शुक्लकृष्णे गती ह्येते जगतः शाश्वते मते । एकया यात्यनावृत्तिमन्ययावर्तते पुनः ॥ नैते सृती पार्थ जानन्योगी मुह्यति कश्चन' (भ.गी.८.२४-२७) इति ॥१२॥

द्वे समीची बिभृतश्चरन्तं शीर्षतो जातं मनसा विमृष्टम् ।
स प्रत्यङ् विश्वा भुवनानि तस्थावप्रयुच्छन् तरणिर्भ्राजमानः ॥ १६ ॥

द्वे इति । समीची इति सम्ऽईची । बिभृतः । चरन्तम् । शीर्षतः । जातम् । मनसा । विऽमृष्टम् ।
सः । प्रत्यङ् । विश्वा । भुवनानि । तस्थौ । अप्रऽयुच्छन् । तरणिः । भ्राजमानः ॥ १६ ॥

---

१. म-त-म१.४.६.७--अपि च ।

समीची संगते द्वे द्यावापृथिव्यौ चरन्तं गच्छन्तं शीर्षतः शिरसः जातम् उत्पन्नम्। तथा च निगमान्तरम्—'उत मन्येऽहमेनमनयोर्हि शिरस्तोऽयं प्रजायते' इति। यद्वा। सर्वशिरोभूताद्दादित्याज्जातमित्यर्थः। मनसा। मन्यतिरर्चतिकर्मा। अर्चनीयया स्तुत्या विमृष्टं शोधितं संस्कृतमग्निं बिभृतः धारयतः। सः अप्रयुच्छन् अप्रमाद्यन् तरणिः क्षिप्रकारी भ्राजमानः दीप्यमानोऽग्निः विश्वा विश्वानि भुवनानि¹ प्रत्यङ् अभिमुखः तस्थौ तिष्ठति। तथा च श्रूयते—'तस्मात्सर्व एव मन्यन्ते मां प्रत्युदगात्' (तै. सं. ६. ५. ४. १) इति॥

यत्रा वदेते अवरः परश्च यज्ञन्योः कतरो नौ वि वेद।
आ शेकुरित्सधमादं सखायो नक्षन्त यज्ञं क इदं वि वोचत्॥ १७॥

यत्र। वदेते इति। अवरः। परः। च। यज्ञऽन्योः। कतरः। नौ। वि। वेद।
आ। शेकुः। इत्। सधऽमादम्। सखायः। नक्षन्त। यज्ञम्। कः। इदम्। वि। वोचत्॥ १७॥

यत्र यस्मिन्काले अवरः पार्थिवोऽग्निर्दैव्यो होता परश्च मध्यमो वायुश्च उभौ वदेते विवादं कुर्वाते यज्ञन्योः यज्ञस्य नेत्रोः नौ आवयोर्मध्ये कतरः भूयिष्ठं यज्ञं वि वेद वेत्ति तत्र सखायः समानख्याना ऋत्विजः सधमादं यज्ञम् आ शेकुः कर्तुं शक्नुवन्ति। तथा यज्ञं नक्षन्त अभ्युपयन्ति अनुतिष्ठन्ति च ये तेषां विदुषां यज्ञमनुतिष्ठतां मध्ये कः विद्वाननुष्ठाता वा इदम् अस्य विवादस्य² निर्णयरूपं वाक्यं वि वोचत् ब्रवीति। माध्यमिकमिममग्निं ब्रवीति। तथा च यास्कः—'यत्र विवदेते दैव्यौ होतारावयं चाग्निरसौ च मध्यमः कतरो नौ यज्ञे भूयो वेदेत्याशक्नुवन्ति तत्सहमदनं समानख्याना ऋत्विजस्तेषां यज्ञं समश्नुवानानां को न इदं विवक्ष्यति' (निरु. ७. ३०) इति॥

कत्यग्नयः कति सूर्यासः कत्युषासः कत्यु स्विदापः।
नोपस्पिजं वः पितरो वदामि पृच्छामि वः कवयो विद्मने कम्॥ १८॥

कति। अग्नयः। कति। सूर्यासः। कति। उषसः। कति। ऊँ इति। स्वित्। आपः।
न। उपऽस्पिजम्। वः। पितरः। वदामि। पृच्छामि। वः। कवयः। विद्मने। कम्॥ १८॥

एवं विवदमानावग्निवायू पितॄन् प्रश्नमेतनुः। तत्र मध्यमस्तान् पृच्छति। कत्यग्नयः। अग्नयः कति कतिसंख्याकाः सूर्यासः सूर्याश्च कतिसंख्याकाः। उषासः उषसश्च कतिसंख्याकाः। आपः च कति। उ इति पूरणः। स्विच्छब्दोऽत्र विचारणार्थः। हे पितरः वः युष्माकम् उपस्पिजम्। उपस्पिजमिति स्पर्धायुक्तं वचनमुच्यते। पूर्वोक्तं प्रश्नवचनमेतत् न वदामि³। किं तर्ह्यहमजानन् हे कवयः मेधाविनः युष्मान् विद्मने विज्ञानाय कं सुखं वक्तृपर्यालोचनक्लेशमन्तरेण पृच्छामि। अत्रोत्तराणि वालखिल्यसंहितायां दर्शितानि—'एक एवाग्निर्बहुधा समिद्ध एकः सूर्यो विश्वमनु प्रभूतः। एकैवोषाः सर्वमिदं वि भात्येकं वा इदं वि बभूव सर्वम्' (ऋ. सं. ८. ५८. २) इति॥

यावन्मात्रमुषसो न प्रतीकं सुपर्ण्यो३ वसते मातरिश्वः।
तावद्दधात्युप यज्ञमायन्ब्राह्मणो होतुरवरो निषीदन्॥ १९॥

यावत्ऽमात्रम्। उषसः। न। प्रतीकम्। सुऽपर्ण्यः। वसते। मातरिश्वः।
तावत्। दधाति। उप। यज्ञम्। आऽयन्। ब्राह्मणः। होतुः। अवरः। निऽसीदन्॥ १९॥

१. ग१.२–भुवना भुवनानि। २. ग–विवादस्य। ३. ग–ख१.३.६.८–अ२.८–वदामि न वदामि।

प्रकृतस्य वैश्वानरस्य विषये यः प्रश्नस्तस्य निर्णयमनया बदन्ति। हे मातरिश्वः मातर्यन्तरिक्षे श्वसन् माध्यमिक वायो यावन्मात्रं यावदेव सुपर्ण्यः सुपतना रात्रयः उषसः प्रतीकं मुखं प्रकाशाख्यं दर्शनं वा। न इति पूरणः। वसते आच्छादयन्ति तावत् एव ब्राह्मणः होता अवरः निकृष्टः[1] होतुः अस्याग्नेर्वैश्वानरस्य दैव्यस्य होतुः[1] निषीदन्[2] हौत्रं कर्म कर्तुमुपविशन् यज्ञमावन् उपगच्छन्[3] उप दधाति। होतृकर्म स्वकृतं धारयति। तथा च यास्कः—'यावन्मात्रमुषसः प्रत्यक्तं भवति प्रतिदर्शनमिति वास्त्युपमानस्य संप्रत्यर्थे प्रयोग इहेव निधेहीति यथा सुपर्ण्यः सुपतना एता रात्रयो वसते मातरिश्वञ्ज्योतिर्वर्णस्य तावदुपदधाति यज्ञमागच्छन् ब्राह्मणो होतास्याग्ने-र्होतुरवरो निषीदन् होतृजपस्त्वग्निर्वैश्वानरीयो भवति' (निरु. ७. ३१) इति॥ ॥ १९ ॥

'इन्द्रं स्तव' इत्यष्टादशर्चं पञ्चमं सूक्तं वैश्वामित्रस्य रेणोरार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रम्। अनुक्रान्तं च—'इन्द्रं स्तव द्व्यूना रेणुः' इति। सूर्यस्तुकाम्यैकाह इदं सूक्तं निष्केवल्यनिविद्धानम्। सूत्रितं च—'सूर्यस्तुता यशस्कामः पिबा सोममभीन्द्रं स्तवेति मध्यंदिनः[4]' (आश्व. श्रौ. ९. ८) इति॥

इन्द्रं स्तवा नृतमं यस्य मह्ना विबबाधे रोचना वि ज्मो अन्तान्।

आ यः पप्रौ चर्षणीधृद्वरोभिः प्र सिन्धुभ्यो रिरिचानो महित्वा॥ १॥

इन्द्रम्। स्तव। नृऽतमम्। यस्य। मह्ना। विऽबबाधे। रोचना। वि। ज्मः। अन्तान्।

आ। यः। पप्रौ। चर्षणिऽधृत्। वरःऽभिः। प्र। सिन्धुऽभ्यः। रिरिचानः। महिऽत्वा॥ १॥

हे स्तोतः त्वं नृतमं नेतृतमम् इन्द्रं स्तव स्तुहि। यस्य इन्द्रस्य मह्ना महत्त्वम्। विभक्ति-व्यत्ययः। रोचना परेषां तेजांसि विबबाधे विबाधते। अभिभवतीत्यर्थः। वि ज्मः पृथिव्याश्च अन्तान् पर्यन्तानभिभवति। यः चेन्द्रः चर्षणीधृत् मनुष्याणां धर्ता सिन्धुभ्यः समुद्रेभ्योऽपि महित्वा महत्त्वेन प्र रिरिचानः प्रवर्धमानश्च सन् वरोभिः तमसां वारकैस्तेजोभिः आ पप्रौ द्यावापृथिव्यावापूरयति॥

स सूर्यः पर्युरू वरांस्येन्द्रो ववृत्याद्रथ्येव चक्रा।

अतिष्ठन्तमपस्यं१ न सर्गं कृष्णा तमांसि त्विष्या जघान॥ २॥

सः। सूर्यः। परि। उरु। वरांसि। आ। इन्द्रः। ववृत्यात्। रथ्याऽइव। चक्रा।

अतिष्ठन्तम्। अपस्यम्। न। सर्गम्। कृष्णा। तमांसि। त्विष्या। जघान॥ २॥

सूर्यः सुवीर्यः सः प्रसिद्धः इन्द्रः उरु बहूनि वरांसि तेजांसि परि आ ववृत्यात् पर्यावर्तयति। तत्र दृष्टान्तः। रथ्येव यथा[5] सारथी[5] रथसंबन्धीनि चक्रा चक्राणि आवर्तयति तद्वदित्यर्थः। किंच सोऽयम् अतिष्ठन्तं शीघ्रं गच्छन्तम् अपस्यं न कर्मवन्तमिव सर्गम्। सृज्यत इति सर्गोऽश्वः। तं कृष्णा कृष्णानि तमांसि त्विष्या दीप्त्या जघान हन्ति॥

१. ग-त-म—अग्नेः निकृष्टः। २. ग१.२—होतुर्वा निषीदन्; ल-भ४.८—होतुर्ज्ञाननिषीदन्, भ१—होतु-ज्ञनिदन्; भ२—होतुरवरो निषादन्; भ६-मु—होतुर्ज्ञाने निषीदन्। ३. त—उपागच्छन्। ४. ग-त-म-मु—माध्यंदिनः। ५. ग-म—यथा रथी; त—सारथी।

समानमस्मा अनपावृदर्च क्ष्मया दिवो असमं ब्रह्म नव्यम् ।
वि यः पृष्ठेव जनिमान्यर्य इन्द्रश्चिकाय न सखायमीषे ॥ ३ ॥

समानम् । अस्मै । अनपऽवृत् । अर्च । क्ष्मया । दिवः । असमम् । ब्रह्म । नव्यम् ।
वि । यः । पृष्ठाऽइव । जनिमानि । अर्यः । इन्द्रः । चिकाय । न । सखायम् । ईषे ॥ ३ ॥

हे स्तोतः त्वं समानं मया सह अनपावृत् अपगतिरहितं क्ष्मया दिवः दिवः पृथिव्याश्च असमम् असमानमतिरिक्तम्। महदित्यर्थः। नव्यं नवतरमन्यैरकृतपूर्वं ब्रह्म स्तोत्रम् अस्मै इन्द्राय अर्च उच्चारय। यः इन्द्रः जनिमानि यज्ञेषु जातानि पृष्ठेव पृष्ठसंज्ञकानि स्तोत्राणीव अर्यः अरीन् शत्रून् वि चिकाय विचिनोति सखायं च न ईषे नेच्छति ॥

इन्द्राय गिरो अनिशितसर्गा अपः प्रेरयं सगरस्य बुध्नात् ।
यो अक्षेणेव चक्रिया शचीभिर्विष्वक्तस्तम्भ पृथिवीमुत द्याम् ॥ ४ ॥

इन्द्राय । गिरः । अनिशितऽसर्गाः । अपः । प्र । ईरयम् । सगरस्य । बुध्नात् ।
यः । अक्षेणऽइव । चक्रिया । शचीभिः । विष्वक् । तस्तम्भ । पृथिवीम् । उत । द्याम् ॥ ४ ॥

इन्द्राय इन्द्रार्थम् अनिशितसर्गाः अनवकृतविसर्गा उपर्युपरि वर्तमाना याः गिरः स्तुतयः ताभिर्गीर्भिः सगरस्य अन्तरिक्षस्य[1]। 'सगरं समुद्रः' इत्यन्तरिक्षनामसु पाठात्। बुध्नात् प्रदेशात् अपः उदकानि प्रेरयं प्रेरयामि। यः[2] इन्द्रः शचीभिः कर्मभिः पृथिवीम् उत अपि च द्यां दिवं चक्रिया रथचक्राणि अक्षेणेव यथा रथाक्षेण[3] तद्वत् विष्वक् सर्वतः तस्तम्भ अस्तम्नात् ॥

आपान्तमन्युस्तृपलप्रभर्मा धुनिः शिमीवाञ्छरुमाँ ऋजीषी ।
सोमो विश्वान्यतसा वनानि नार्वागिन्द्रं प्रतिमानानि देभुः ॥ ५ ॥

आपान्तऽमन्युः । तृपलऽप्रभर्मा । धुनिः । शिमीऽवान् । शरुऽमान् । ऋजीषी ।
सोमः । विश्वानि । अतसा । वनानि । न । अर्वाक् । इन्द्रम् । प्रतिऽमानानि । देभुः ॥ ५ ॥

आपान्तमन्युः आपातितमन्युः[4] तृपलप्रभर्मा प्राणैः क्षिप्रप्रहारी धुनिः शत्रूणां कम्पयिता शिमीवान् कर्मवान् शरुमान् आयुधवान् ऋजीषी ऋजीषवान् सोमो विश्वानि सर्वाणि अतसा अतसमयानि वनानि अरण्यानि यद्वदत्तीति शेषः। प्रतिमानानि प्रतिमानभूतानि समानानि द्रव्याणीत्यर्थः। इन्द्रम् अर्वाक् न देभुः। दभ्नोतिरत्राकर्षणकर्मा। तुल्यतः क्रीयमाणा-न्यस्मदभिमुखतया नाकर्षयन्ति। लघूनि भवन्तीत्यर्थः। अन्यत्र प्रतिनिधीयमानानि[5] गुरूणि ताभ्या-स्ताभिमुखमाकर्षन्ति नैवमिन्द्रं कुर्वन्तीति। सर्वेभ्यो महानिन्द्र इत्यर्थः। त्रयः पादाः सौम्यास्तुरीय-स्त्वैन्द्रः। तथा च यास्कः—'आपातितमन्युस्तृप्रप्रहारी क्षिप्रप्रहारी[6] सोमो वेन्द्रो वा धुनिर्धूनोतेः शिमीति कर्मनाम शमयतेर्वा शक्नोतेर्वर्जीषी सोमो यत्सोमस्य पूयमानस्यातिरिच्यते तदृजीषमपार्जितं भवति तेनर्जीषी सोमोऽथाप्यैन्द्रो निगमो भवत्यृजीषी वज्रीति'। सोमः सर्वाण्यतसानि वनानि

१. त-भ—अंतरिक्षं च। २. ग१.२-न-अ-मु—'यः' नास्ति। ३. त२.७-भ—रथाक्षेणेव। ४. ग२—आपादित°। ५. त-भ—प्रतिनिधीयमानानि। ६. त१.२.७-मु क्षिप्रप्रहारी सुप्रहारी।

भार्योगिन्द्रं प्रतिमानानि दम्नुवन्ति नैवं प्रतिमिमते नैनं तानि दम्नुवन्ति' (निरु. ५. ११) इति ॥ ॥ १३ ॥

न यस्य॒ द्यावा॑पृथि॒वी न धन्व॒ नान्तरि॑क्षं॒ नाद्र॑यः॒ सोमो॑ अक्षाः ।
यद॑स्य म॒न्युर॑धिनी॒यमा॑नः शृ॒णाति॑ वी॒ळु रु॒जति॑ स्थि॒राणि॑ ॥ ६ ॥

न । यस्य॑ । द्यावा॑पृथि॒वी इति॑ । न । धन्व॑ । न । अ॒न्तरि॑क्षम् । न । अद्र॑यः । सोम॑ः । अ॒क्षा॒रिति॑ ।
यत् । अ॒स्य॒ । म॒न्युः । अ॒धि॒ऽनी॒यमा॑नः । शृ॒णाति॑ । वी॒ळु । रु॒जति॑ । स्थि॒राणि॑ ॥ ६ ॥

द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ यस्य इन्द्रस्य प्रतिमानभूते[1] न भवतः । न[2] धन्व उदकमपि प्रतिमानभूतं न भवति । नान्तरिक्षम्[3] अन्तरिक्षमपि प्रतिमानभूतं न भवति । नाद्रयः[4] पर्वताश्च प्रतिमानभूता न भवन्ति । तस्येन्द्रस्य सोमः अक्षाः क्षरति । किंच यत् यदा अस्य इन्द्रस्य मन्युः क्रोधः अधिनीयमानः शत्रूणामुपरि प्राप्यमाणो भवति तदानीमयमिन्द्रः वीळु दृढं शृणाति हिनस्ति । स्थिराणि रुजति भिनत्ति च ॥

ज॒घान॑ वृ॒त्रं स्वधि॑ति॒र्वने॑व रु॒रोज॒ पुरो॒ अर॑द॒न्न सिन्धू॑न् ।
बि॒भेद॑ गि॒रिं नव॒मिन्न कु॒म्भमा गा इन्द्रो॑ अकृणुत स्व॒युग्भिः॑ ॥ ७ ॥

ज॒घान॑ । वृ॒त्रम् । स्व॒ऽधि॑तिः । वना॑ऽइव । रु॒रोज॑ । पुरः॑ । अर॑दत् । न । सिन्धू॑न् ।
बि॒भेद॑ । गि॒रिम् । नव॑म् । इत् । न । कु॒म्भम् । आ । गाः । इन्द्रः॑ । अ॒कृ॒णु॒त॒ । स्व॒युक्ऽभिः॑ ॥ ७ ॥

इन्द्रः वृत्रम् असुरं जघान हतवान् । अपि च स्वधितिः परशुः वनेव वनानीव पुरः शत्रुनगरीः रुरोज रुजति भिनत्ति । शत्रुनगरीर्भित्त्वा च सिन्धून् नदीः अरदत् वृत्रयुद्धकेनालिखत् । न इति संप्रत्यर्थे । किंच गिरिं मेघं नवं न नवमिव कुम्भं कलशं बिभेद इत् भिनत्त्येव । किंच इन्द्रः स्वयुग्भिः स्वयं युज्यमानैर्मरुद्भिः गाः उदकानि आ अकृणुत अस्मदभिमुखं करोति ॥

त्वं ह॒ त्यदृ॑ण॒या इ॑न्द्र॒ धीरो॒ऽसिर्न पर्व॑ वृजि॒ना शृ॑णासि ।
प्र ये मि॒त्रस्य॒ वरु॑णस्य॒ धाम॑ यु॒जं न जना॑ मि॒नन्ति॑ मि॒त्रम् ॥ ८ ॥

त्वम् । ह॒ । त्यत् । ऋ॒ण॒ऽयाः । इ॒न्द्र॒ । धीरः॑ । अ॒सिः । न । पर्व॑ । वृ॒जि॒ना । शृ॒णा॒सि॒ ।
प्र । ये । मि॒त्रस्य॑ । वरु॑णस्य । धाम॑ । यु॒जम् । न । जना॑ः । मि॒नन्ति॑ । मि॒त्रम् ॥ ८ ॥

इन्द्र धीरः प्राज्ञः त्वं ह त्वं खलु त्यत् तत् ऋणयाः स्तोतृविषयाणामृणानां प्रापयितासि । किंच त्वम् असिर्न खड्ग इव पर्व पशूनां पर्वाणि वृजिना वृजिनानि स्तोतॄणामुपद्रवाणि[5] शृणासि हिंसि । किंच मित्रस्य वरुणस्य मित्रावरुणयोः धाम धारकं कर्म युजं न युक्तमिव मित्रं ये जना नृशंसाः जनाः प्र मिनन्ति प्रकर्षेण हिंसन्ति तानपि शृणासीत्यर्थः ॥

प्र ये मि॒त्रं प्रार्य॒मणं॑ दु॒रेवाः॒ प्र सं॒गिरः॒ प्र वरु॑णं मि॒नन्ति॑ ।
न्य१॒॑मित्रे॑षु व॒धमि॑न्द्र॒ तुम्रं॒ वृष॒न्वृषा॑णमरु॒षं शि॑शीहि ॥ ९ ॥

१. त–प्रतिमानभूतं न भवति; भ–प्रमाणभूते न भवतः । २. त-भ–'न' नास्ति । ३. त-भ–अंतरिक्षे । ४. त-भ–अद्रयः । ५. त-भ१.२.४.६–°मुपद्रवाणां; भ८–°मुपद्रव्याणां ।

प्र । ये । मित्रम् । प्र । अर्यमणम् । दुःऽएवाः । प्र । सम्ऽगिरः । प्र । वरुणम् । मिनन्ति ।
नि । अमित्रेषु । वधम् । इन्द्र । तुम्रम् । वृषन् । वृषाणम् । अरुषम् । शिशीहि ॥ ९ ॥

ये दुरेवाः दुष्टगमना जनाः मित्रं देवं प्र मिनन्ति प्रहिंसन्ति अर्यमणं च देवं प्र मिनन्ति संगिरः समीचीनस्तुतिमतो मरुतश्च प्र मिनन्ति वरुणं च देवं प्र मिनन्ति तेषु अमित्रेषु शत्रुषु । शत्रुष्वित्येतदर्थः। हे वृषन् कामानां वर्षक इन्द्र त्वं तुम्रं गमनशीलं वृषाणं कामानां वर्षकम् अरुषम् आरोचमानं वधं वज्रम् । ' वधः वज्रः ' इति वज्रनामसु पाठात् । नि शिशीहि तीक्ष्णीकुरु ॥

इन्द्रो दिव इन्द्र ईशे पृथिव्या इन्द्रो अपामिन्द्र इत्पर्वतानाम् ।
इन्द्रो वृधामिन्द्र इन्मेधिराणामिन्द्रः क्षेमे योगे हव्य इन्द्रः ॥ १० ॥

इन्द्रः । दिवः । इन्द्रः । ईशे । पृथिव्याः । इन्द्रः । अपाम् । इन्द्रः । इत् । पर्वतानाम् ।
इन्द्रः । वृधाम् । इन्द्रः । इत् । मेधिराणाम् । इन्द्रः । क्षेमे । योगे । हव्यः । इन्द्रः ॥ १० ॥

दिवः द्युलोकस्य इन्द्र ईशे ईष्टे पृथिव्याः भूमेरपि इन्द्रः ईशे ईश्वरो[1] भवति । अपाम् उदकानामपि इन्द्रः ईश्वरो भवति । पर्वतानां मेघानामपि इन्द्रः ईश्वरो भवति । वृधां वृद्धानामपि इन्द्रः एवेश्वरः । मेधिराणां प्राज्ञानामपि इन्द्रः एव ईश्वरो भवति । किंच इन्द्रः क्षेमे लब्धस्य धनस्य परिपालने हव्यः ह्वातव्यः योगे अलब्धस्य धनस्य लाभेऽपि इन्द्रः एव ह्वातव्यो भवति ॥ ॥ १५ ॥

प्राक्तुभ्य इन्द्रः प्र वृधो अहभ्यः प्रान्तरिक्षात्प्र समुद्रस्य धासेः ।
प्र वातस्य प्रथसः प्र ज्मो अन्तात्प्र सिन्धुभ्यो रिरिचे प्र क्षितिभ्यः ॥ ११ ॥

प्र । अक्तुऽभ्यः । इन्द्रः । प्र । वृधः । अहःऽभ्यः । प्र । अन्तरिक्षात् । प्र । समुद्रस्य । धासेः ।
प्र । वातस्य । प्रथसः । प्र । ज्मः । अन्तात् । प्र । सिन्धुऽभ्यः । रिरिचे । प्र । क्षितिऽभ्यः ॥ ११ ॥

इन्द्रः अक्तुभ्यः रात्रिभ्यः प्र वृधः प्रवृद्धः । अहभ्यः दिवसेभ्योऽपि प्र वृधः अधिकः । अन्तरिक्षात् अपि प्रवृद्धः । समुद्रस्य अब्धेः धासेः धारकस्थानादपि प्रवृद्धः । वातस्य वायोः प्रथसः प्रथिम्नोऽपि प्रवृद्धः । ज्मः पृथिव्याः अन्तात् पर्यन्तादपि प्रवृद्धः । सिन्धुभ्यः नदीभ्यश्च प्र रिरिचे अतिरिच्यते । महान् भवतीत्यर्थः । क्षितिभ्यः मनुष्येभ्योऽपि प्र रिरिचे ॥

प्र शोशुचत्या उषसो न केतुरसिन्वा ते वर्ततामिन्द्र हेतिः ।
अश्मेव विध्य दिव आ सृजानस्तपिष्ठेन हेषसा द्रोघमित्रान् ॥ १२ ॥

प्र । शोशुचत्याः । उषसः । न । केतुः । असिन्वा । ते । वर्तताम् । इन्द्र । हेतिः ।
अश्माऽइव । विध्य । दिवः । आ । सृजानः । तपिष्ठेन । हेषसा । द्रोघऽमित्रान् ॥ १२ ॥

हे इन्द्र ते तव असिन्वा भेदनरहिता[2] हेतिः वज्राख्यमायुधं शोशुचत्याः ज्वलन्त्याः उषसः न यथोषसः केतुः पताकास्थानीयो रश्मिस्तद्वज्ज्वलन्ती प्र वर्तताम् । किंच तपिष्ठेन

१. ख१.२.३.७-मु—एव ईश्वरो । २. ग४-मु—भेदनरहिता; ख-भ—भेदेन रहिता ।

अतिशयेन शत्रूणां तापयित्र्या हेत्या बाधकारिण्या हेत्या द्रोघमित्रान् । द्रुग्धानि मित्राणि येषां ते द्रोघमित्राः । तान् शत्रून् विध्य ताडय । तत्र दृष्टान्तः । दिव आ सृजानः सृज्यमानः अशनिरिव । यथाशनिः[1] वृक्षान्[2] विध्यति तद्वदित्यर्थः ॥

अन्वह मासा अन्विद्वनान्यन्वोषधीरनु पर्वतासः ।
अन्विन्द्रं रोदसी वावशाने अन्वापो अजिहत जायमानम् ॥ १३ ॥

अनु । अह । मासाः । अनु । इत् । वनानि । अनु । ओषधीः । अनु । पर्वतासः ।
अनु । इन्द्रम् । रोदसी इति । वावशाने इति । अनु । आपः । अजिहत । जायमानम् ॥ १३ ॥

जायमानं प्रादुर्भवन्तम् इन्द्रं मासाः चैत्रादयः अनु अजिहत अनुगच्छन्ति । अह इति पूरणः । वनानि अरण्यान्यपीन्द्रम् अनु अजिहत । इत् इति पूरणः । ओषधीः ओषध्योऽपि इन्द्रम् अनु गच्छन्ति । पर्वतासः पर्वता अपीन्द्रम् अनु गच्छन्ति । वावशाने कामयमाने रोदसी द्यावापृथिव्यावपि इन्द्रम् अनु गच्छतः । आपः उदकान्यपीन्द्रम् अनु गच्छन्ति । मासाद्यभिमानि- देवताः प्रादुर्भवन्तमिन्द्रमनुगच्छन्तीत्यर्थः ॥

कर्हि स्वित्सा त इन्द्र चेत्यासदघस्य यद्भिनदो रक्ष एषत् ।
मित्रक्रुवो यच्छसने न गावः पृथिव्या आपृगमुया शयन्ते ॥ १४ ॥

कर्हि । स्वित् । सा । ते । इन्द्र । चेत्या । असत् । अघस्य । यत् । भिनदः । रक्षः । आऽईषत् ।
मित्रऽक्रुवः । यत् । शसने । न । गावः । पृथिव्याः । आऽपृक् । अमुया । शयन्ते ॥ १४ ॥

हे इन्द्र ते तव सा हेतिरिषुर्वा चेत्या चेतयितव्या शत्रुषु क्षेप्तव्या कर्हि स्वित् कदा वा असत् भविष्यति । यत् यया हेत्या रक्षम् अघस्य । द्वितीयार्थे षष्ठी । अहन्तम् एषत् युद्धार्थमागच्छत् रक्षः भिनदः अभिनः । यत् यया च मित्रक्रुवः मित्राणां क्रूरस्य कर्मणः कर्तारो जनाः पृथिव्याः संबन्धिनि शसने विशसनस्थाने गावो न पशव इव आपृक् आपर्चनाहताः सन्तः अमुया अनया पृथिव्या संगता युद्धे शयन्ते शेरते ॥

शत्रूयन्तो अभि ये नस्ततस्रे महि व्राधन्त ओगणास इन्द्र ।
अन्धेनामित्रास्तमसा सचन्तां सुज्योतिषो अक्तवस्ताँ अभि ष्युः ॥ १५ ॥

शत्रुऽयन्तः । अभि । ये । नः । ततस्रे । महि । व्राधन्तः । ओगणासः । इन्द्र ।
अन्धेन । अमित्राः । तमसा । सचन्ताम् । सुऽज्योतिषः । अक्तवः । तान् । अभि । स्युरिति स्युः ॥ १५ ॥

हे इन्द्र[3] शत्रूयन्तः[4] महि महान्तो व्राधन्तः अस्मान् बाधमानाः ओगणासः संघीभूताः ये शत्रवः नः अस्मान् अभि ततस्रे निक्षिपन्ति ते अमित्राः शत्रवः अन्धेन तमसा महान्धकारेण सचन्तां संगच्छन्ताम् । किंच तान् अमित्रान् सुज्योतिषः दिवसाः अक्तवः रात्रयश्च अभि ष्युः अभिभवन्तु ॥

१. त४.५—यथास्मा । २. ग-त४.५—वृक्षादीन्; त१.२.३.६.७—वृक्षसमान् । ३. त१.२.३.६.७.८-भ—'इंद्र' नास्ति । ४. ग४—शत्रूयंतः शत्रुत्वमिच्छंतः ।

पु॒रूणि॒ हि त्वा॒ सव॑ना॒ जना॑नां॒ ब्रह्मा॑णि॒ मन्द॑न् गृ॒णता॒मृषी॑णाम् ।
इ॒मामा॒घोष॒न्नव॑सा॒ सहू॑तिं ति॒रो विश्वाँ॒ अर्च॑तो याह्य॒र्वाङ् ॥ १६ ॥

पु॒रूणि॑ । हि । त्वा॒ । सव॑ना । जना॑नाम् । ब्रह्मा॑णि । मन्द॑न् । गृ॒णता॑म् । ऋषी॑णाम् ।
इ॒माम् । आ॒ऽघोष॑न् । अव॑सा । सऽहू॑तिम् । ति॒रः । विश्वा॑न् । अर्च॑तः । या॒हि॒ । अ॒र्वाङ् ॥ १६ ॥

हे इन्द्र त्वा त्वां जनानां संबन्धीनि पुरूणि बहूनि सवना सवनानि ब्रह्माणि स्तोत्राणि च मन्दन् स्तुवन्ति मोदयन्ति वा । गृणतां स्तुवताम्[1] ऋषीणाम् इमां सहूतिं स्तुतिं एवम् आघोषन् महती शोभना चेयं स्तुतिरिति वदन् अर्चतः स्तुवतोऽन्यान् विश्वान् सर्वानपि तिरः तिरस्कृत्य अवसा रक्षणेन सह अर्वाङ् अस्मदभिमुखं याहि गच्छ[2] ॥

ए॒वा ते॑ व॒यमि॑न्द्र भु॒ञ्जती॑नां वि॒द्याम॑ सुम॒ती॒नां नवा॑नाम् ।
वि॒द्याम॒ वस्तो॒रव॑सा गृ॒णन्तो॑ वि॒श्वामि॑त्रा उ॒त त॑ इन्द्र नू॒नम् ॥ १७ ॥

ए॒व । ते॒ । व॒यम् । इ॒न्द्र॒ । भु॒ञ्जती॑नाम् । वि॒द्याम॑ । सु॒ऽम॒ती॒नाम् । नवा॑नाम् ।
वि॒द्याम॑ । वस्तोः॑ । अव॑सा । गृ॒णन्तः॑ । वि॒श्वामि॑त्राः । उ॒त । ते॒ । इ॒न्द्र॒ । नू॒नम् ॥ १७ ॥

हे इन्द्र ते तवैव भुञ्जतीनां रक्षन्तीः प्रियाः वयं विश्वामित्रपुत्रा रेणवः विद्याम लभेमहि । उत अपि च हे इन्द्र ते तव नवानां नूतनाः सुमतीनां सुमतीरनुग्रहबुद्धीः वस्तोः अहनि अवसा रक्षणार्थं गृणन्तः नूनं त्वां स्तुवन्त एव विश्वामित्राः विश्वामित्रपुत्रा वयं विद्याम लभेमहि ॥

शु॒नं हु॑वेम म॒घवा॑न॒मिन्द्र॑म॒स्मिन् भरे॒ नृत॑मं॒ वाज॑सातौ ।
शृ॒ण्वन्त॑मु॒ग्रमू॒तये॑ स॒मत्सु॒ घ्नन्तं॑ वृ॒त्राणि॑ सं॒जितं॒ धना॑नाम् ॥ १८ ॥

शु॒नम् । हु॒वेम॒ । म॒घऽवा॑नम् । इन्द्र॑म् । अ॒स्मिन् । भरे॑ । नृऽत॑मम् । वाज॑ऽसातौ ।
शृ॒ण्वन्त॑म् । उ॒ग्रम् । ऊ॒तये॑ । स॒मत्ऽसु॑ । घ्नन्त॑म् । वृ॒त्राणि॑ । स॒म्ऽजित॑म् । धना॑नाम् ॥ १८ ॥

अस्मिन्भरे संग्रामे शुनं सुखं मघवानं धनवन्तं शृण्वन्तम् अस्मदीयस्याह्वानस्य श्रोतारम् उग्रम् उद्गूर्णं समत्सु संग्रामेषु वृत्राणि शत्रून् घ्नन्तं मारयन्तं धनानां शत्रुधनानां संजितं सम्यगेव जेतारम् इन्द्रं वाजसातौ अन्नस्य लाभाय ऊतये रक्षणाय च हुवेम आह्वयेम ॥ ॥ १६ ॥

'सहस्रशीर्षा' इति षोडशर्चं षष्ठं सूक्तम् । नारायणो नामर्षिः । अन्त्या त्रिष्टुप् शिष्टा अनुष्टुभः । अव्यक्तमहदादिविलक्षणश्चेतनो यः पुरुषः 'पुरुषान्न परं किंचित्' (क. उ. ३. ११) इत्यादिश्रुतिषु प्रसिद्धः स देवता । तथा चानुक्रान्तं—'सहस्रशीर्षा षोळश नारायणः पौरुषमानुष्टुभं त्रिष्टुबन्तं तु' इति । गतो विनियोगः ॥

स॒हस्र॑शीर्षा॒ पुरु॑षः सहस्रा॒क्षः स॒हस्र॑पात् ।
स भूमिं॑ वि॒श्वतो॑ वृ॒त्वात्य॑तिष्ठद्दशाङ्गु॒लम् ॥ १ ॥

---

१. त१.२.३.६.७.८-म—'स्तुवतां' नास्ति । २. म-त४.५—आगच्छ ।

सहस्रऽशीर्षा । पुरुषः । सहस्रऽअक्षः । सहस्रऽपात् ।

सः । भूमिम् । विश्वतः । वृत्वा । अति । अतिष्ठत् । दशऽअङ्गुलम् ॥ १ ॥

सर्वप्राणिसमष्टिरूपो ब्रह्माण्डदेहो विराडाख्यो यः पुरुषः[1] सोऽयं सहस्रशीर्षा । सहस्रशब्दस्योपलक्षणत्वादनन्तैः शिरोभिर्युक्त इत्यर्थः । यानि सर्वप्राणिनां शिरांसि तानि सर्वाणि तद्देहान्तःपातित्वात्तदीयान्येवेति सहस्रशीर्षत्वम् । एवं सहस्राक्षित्वं सहस्रपात्त्वं च । सः पुरुषः भूमिं ब्रह्माण्डगोलकरूपां विश्वतः सर्वतः वृत्वा परिवेष्ट्य दशाङ्गुलं दशाङ्गुलपरिमितं देशम् अत्यतिष्ठत् अतिक्रम्य व्यवस्थितः । दशाङ्गुलमित्युपलक्षणम् । ब्रह्माण्डाद्बहिरपि सर्वतो व्याप्यावस्थित इत्यर्थः ॥

पुरुष एवेदं सर्वं यद्भूतं यच्च भव्यम् ।
उतामृतत्वस्येशानो यदन्नेनातिरोहति ॥ २ ॥

पुरुषः । एव । इदम् । सर्वम् । यत् । भूतम् । यत् । च । भव्यम् ।

उत । अमृतऽत्वस्य । ईशानः । यत् । अन्नेन । अतिऽरोहति ॥ २ ॥

यत् इदं वर्तमानं जगत् तत् सर्वं पुरुष एव । यत् च भूतम् अतीतं जगत् यच्च भव्यं भविष्यज्जगत् तदपि पुरुष एव । यथास्मिन् कल्पे वर्तमानाः प्राणिदेहाः[2] सर्वेऽपि विराट्पुरुषस्यावयवाः तथैवातीतागामिनोरपि कल्पयोर्द्रष्टव्यमित्यभिप्रायः । उत अपि च अमृतत्वस्य देवत्वस्य अयम् ईशानः स्वामी । यत् यस्मात्कारणात् अन्नेन प्राणिनां भोग्येनान्नेन[3] निमित्तभूतेन[4] अतिरोहति स्वकीयां कारणावस्थामतिक्रम्य परिदृश्यमानां जगदवस्थां प्राप्नोति तस्मात्प्राणिनां कर्मफलभोगाय जगदवस्थास्वीकारान्नेदं तस्य वस्तुत्वमित्यर्थः[5] ॥

एतावानस्य महिमातो ज्यायाँश्च पूरुषः ।
पादोऽस्य विश्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि ॥ ३ ॥

एतावान् । अस्य । महिमा । अतः । ज्यायान् । च । पुरुषः ।

पादः । अस्य । विश्वा । भूतानि । त्रिऽपात् । अस्य । अमृतम् । दिवि ॥ ३ ॥

अतीतानागतवर्तमानरूपं जगद्यावदस्ति एतावान् सर्वोऽपि अस्य पुरुषस्य महिमा स्वकीयसामर्थ्यविशेषः । न तु तस्य वास्तवस्वरूपम् । वास्तवस्तु पुरुषः अतः महिम्नोऽपि ज्यायान् अतिशयेनाधिकः । एतच्चोभयं स्पष्टीक्रियते । अस्य पुरुषस्य विश्वा सर्वाणि भूतानि कालत्रयवर्तीनि प्राणिजातानि पादः चतुर्थोंऽशः[6] । अस्य पुरुषस्य अवशिष्टं त्रिपात् स्वरूपम् अमृतं विनाशरहितं सत् दिवि द्योतनात्मके स्वप्रकाशस्वरूपे व्यवतिष्ठत इति शेषः । यद्यपि 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' (तै. आ. ८.१, तै. उ. २.१) इत्याम्नातस्य परब्रह्मण इयत्ताभावात्[7] पादचतुष्टयं निरूपयितुमशक्यं तथापि जगदिदं ब्रह्मस्वरूपापेक्षयाल्पमिति विवक्षितत्वात् पादत्वोपन्यासः ॥

---

१. त१.२.३.६.७.८-म-'पुरुषः' नास्ति । २. त१.२.३-म२.७.८-प्राणिदेहाः । ३. त-म-मु-अन्नेन भोग्येन । ४. त१.२.३.६.७.८-म-मु-निमित्तेन । ५. म-त-वस्तुतत्त्वमित्यर्थः । ६. त-म-चतुर्थोंऽशः । ७. म-त४.५-मु-इयत्ताया अभावात्; त१.३.६.७.८-म४.८-इयत्ता अभावात् ।

त्रिपादूर्ध्व उदैत्पुरुषः पादोऽस्येहाभवत्पुनः ।
ततो विष्वङ् व्यक्रामत्साशनानशने अभि ॥ ४ ॥

त्रिऽपात् । ऊर्ध्वः । उत् । ऐत् । पुरुषः । पादः । अस्य । इह । अभवत् । पुनरिति ।
ततः । विष्वङ् । वि । अक्रामत् । साशनानशने इति । अभि ॥ ४ ॥

योऽयं त्रिपात् पुरुषः संसाररहितो[1] ब्रह्मस्वरूपः[2] सोऽयम् ऊर्ध्वः उदैत् अस्मादज्ञानकार्यात्संसाराद्बहिर्भूतोऽत्रत्यैर्गुणदोषैरस्पृष्ट उत्कर्षेण स्थितवान् । तस्य[3] अस्य सोऽयं[3] पादः लेशः सोऽयम् इह मायायां पुनः अभवत् सृष्टिसंहाराभ्यां पुनःपुनरागच्छति । अस्य सर्वस्य जगतः परमात्मलेशत्वं भगवताप्युक्तं—'विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत्' (भ. गी. १०. ४२) इति । ततः मायायामागत्यानन्तरं विष्वङ् देवमनुष्यतिर्यगादिरूपेण[4] विविधः सन् व्यक्रामत् व्याप्तवान् । किं कृत्वा । साशनानशने अभिलक्ष्य । साशनं भोजनादिव्यवहारोपेतं चेतनं प्राणिजातम्[5] अनशनं तद्रहितमचेतनं गिरिनद्यादिकम् । तदुभयं यथा स्यात्तथा स्वयमेव विविधो भूत्वा व्याप्तवानित्यर्थः ॥

तस्माद्विराळजायत विराजो अधि पूरुषः ।
स जातो अत्यरिच्यत पश्चाद्भूमिमथो पुरः ॥ ५ ॥

तस्मात् । विऽराट् । अजायत । विऽराजः । अधि । पुरुषः ।
सः । जातः । अति । अरिच्यत । पश्चात् । भूमिम् । अथो इति । पुरः ॥ ५ ॥

विष्वङ् व्यक्रामदिति यदुक्तं तदेवात्र प्रपञ्च्यते । तस्मात् आदिपुरुषात् विराट् ब्रह्माण्डदेहः अजायत उत्पन्नः । विविधानि[6] राजन्ते वस्तून्यत्रेति[7] विराट् । विराजोऽधि विराड्देहस्योपरि तमेव देहमधिकरणं कृत्वा पुरुषः तद्देहाभिमानी कश्चित् पुमान् अजायत । सोऽयं सर्ववेदान्तवेद्यः परमात्मा स्वयमेव[8] स्वकीयया मायया विराड्देहं ब्रह्माण्डरूपं सृष्ट्वा तत्र जीवरूपेण प्रविश्य ब्रह्माण्डाभिमानी देवतात्मा जीवोऽभवत् । एतच्चाथर्वणिका उत्तरतापनीये विस्पष्टमामनन्ति—'स वा एष भूतानीन्द्रियाणि विराजं देवताः कोशांश्च सृष्ट्वा प्रविश्यामूढो मूढ इव व्यवहरन्नास्ते माययैव' (नृ. ता. २. १. ९) इति । स जातः विराट् पुरुषः अत्यरिच्यत अतिरिक्तोऽभूत् । विराड्व्यतिरिक्तो देवतिर्यङ्मनुष्यादिरूपोऽभूत् । पश्चात् देवादिजीवभावादूर्ध्वं भूमिं ससर्जेति शेषः । अथो भूमिसृष्टेरनन्तरं तेषां जीवानां पुरः ससर्ज । पूर्यन्ते सप्तभिर्धातुभिरिति पुरः शरीराणि ॥१७॥

यत्पुरुषेण हविषा देवा यज्ञमतन्वत ।
वसन्तो अस्यासीदाज्यं ग्रीष्म इध्मः शरद्धविः ॥ ६ ॥

यत् । पुरुषेण । हविषा । देवाः । यज्ञम् । अतन्वत ।
वसन्तः । अस्य । आसीत् । आज्यम् । ग्रीष्मः । इध्मः । शरत् । हविः ॥ ६ ॥

---

१. ग-त-अ४-मु-संसारस्पर्शरहितो । २. ग-त१.२.३.६.७.८-भ-ब्रह्मस्वरूपः । ३. ग-तस्य सोयं; त-अ४.७-तस्य सोयं । ४. त-भ-देवतिर्यगादिरूपेण । ५. त-मु-प्राणिजातं लक्ष्यते । ६. ग-त४.५-भ-विविधे । ७. त६-भ८-वस्तून्यत्रेति । ८. त-भ-स एव ।

यत् यदा पूर्वोक्तक्रमेणैव[1] शरीरेषूत्पन्नेषु[1] सत्सु देवाः उत्तरसृष्टिसिद्ध्यर्थं बाह्यद्रव्यस्यानुत्पन्नत्वेन हविरन्तरासंभवात् पुरुषस्वरूपमेव मनसा हविष्ट्वेन संकल्प्य पुरुषेण पुरुषाख्येन हविषा मानसं यज्ञम् अतन्वत अन्वतिष्ठन् तदानीम् अस्य यज्ञस्य वसन्तः वसन्तर्तुरेव आज्यम् आसीत् अभूत्। तमेवाज्यत्वेन संकल्पितवन्त इत्यर्थः। एवं ग्रीष्म इध्मः आसीत्। तमेवेध्मत्वेन संकल्पितवन्त इत्यर्थः। तथा शरद्धविः आसीत्। तामेव[2] पुरोडाशादिहविष्ट्वेन संकल्पितवन्त इत्यर्थः। पूर्वं[3] पुरुषस्य हविःसामान्यरूपत्वेन संकल्पः। अनन्तरं वसन्तादीनामाज्यादिविशेषरूपत्वेन[4] संकल्प इति द्रष्टव्यम्॥

तं यज्ञं बर्हिषि प्रौक्षन् पुरुषं जातमग्रतः।
तेन देवा अयजन्त साध्या ऋषयश्च ये॥ ७॥

तम्। यज्ञम्। बर्हिषि। प्र। औक्षन्। पुरुषम्। जातम्। अग्रतः।
तेन। देवाः। अयजन्त। साध्याः। ऋषयः। च। ये॥ ७॥

यज्ञं यज्ञसाधनभूतं तं पुरुषं पशुत्वभावनया[5] यूपे बद्धं बर्हिषि मानसे यज्ञे प्रौक्षन् प्रोक्षितवन्तः। कीदृशमित्यत्राह। अग्रतः सर्वसृष्टेः पूर्वं पुरुषं जातं पुरुषत्वेनोत्पन्नम्। एतच्च प्रागेवोक्तं 'तस्माद्विराळजायत विराजो अधि पूरुषः' इति। तेन पुरुषरूपेण पशुना देवा अयजन्त। मानसयागं निष्पादितवन्त इत्यर्थः। के ते देवा इत्यत्राह। साध्याः सृष्टिसाधनयोग्याः प्रजापतिप्रभृतयः तदनुकूलाः ऋषयः मन्त्रद्रष्टारः च ये सन्ति। ते सर्वेऽप्ययजन्तेत्यर्थः॥

तस्माद्यज्ञात् सर्वहुतः संभृतं पृषदाज्यम्।
पशून् ताँश्चक्रे वायव्यानारण्यान् ग्राम्याश्च ये॥ ८॥

तस्मात्। यज्ञात्। सर्वऽहुतः। सम्ऽभृतम्। पृषत्ऽआज्यम्।
पशून्। तान्। चक्रे। वायव्यान्। आरण्यान्। ग्राम्याः। च। ये॥ ८॥

सर्वहुतः। सर्वात्मकः पुरुषः यस्मिन् यज्ञे हूयते सोऽयं सर्वहुत्। तादृशात् तस्मात् पूर्वोक्तात् मानसात् यज्ञात् पृषदाज्यं दधिमिश्रमाज्यं संभृतं संपादितम्। दधि चाज्यं चेत्येवमादिभोग्यजातं सर्वं संपादितमित्यर्थः। तथा वायव्यान् वायुदेवताकाँल्लोकप्रसिद्धान् आरण्यान् पशून् चक्रे उत्पादितवान्। आरण्या हरिणादयः। तथा ये च ग्राम्याः गवाश्वादयः तानपि चक्रे। पशूनामन्तरिक्षद्वारा वायुदेवत्यत्वं यजुर्ब्राह्मणे समाम्नायते—'वायवः स्थेत्याह वायुर्वा अन्तरिक्षस्याध्यक्षाः। अन्तरिक्षदेवत्याः खलु वै पशवः। वायव एवैनान्परिददाति' (तै. ब्रा. ३. २. १. ३) इति॥

तस्माद्यज्ञात् सर्वहुत ऋचः सामानि जज्ञिरे।
छन्दांसि जज्ञिरे तस्माद्यजुस्तस्मादजायत॥ ९॥

तस्मात्। यज्ञात्। सर्वऽहुतः। ऋचः। सामानि। जज्ञिरे।
छन्दांसि। जज्ञिरे। तस्मात्। यजुः। तस्मात्। अजायत॥ ९॥

१. त१.२.३.४.५.६.७-म८—'क्रमेण देवशरीरे'। २. त-म—तमेव। ३. त-मु—एवं। ४. ग—°माज्यादिरूपविशेषत्वेन। ५. त—पशुत्वभागाय; म७—पशुत्वभावनाय।

सर्वहुतः तस्मात् पूर्वोक्तात् यज्ञात् ऋचः सामानि च जज्ञिरे उत्पन्नाः। तस्मात् यज्ञात् छन्दांसि गायत्र्यादीनि जज्ञिरे। तस्मात् यज्ञात् यजुः अपि अजायत॥

तस्मादश्वा अजायन्त ये के चोभयादतः।
गावो ह जज्ञिरे तस्मात् तस्माज्जाता अजावयः॥ १०॥

तस्मात्। अश्वाः। अजायन्त। ये। के। च। उभयादतः।
गावः। ह। जज्ञिरे। तस्मात्। तस्मात्। जाताः। अजावयः॥ १०॥

तस्मात् पूर्वोक्ताद्यज्ञात् अश्वा अजायन्त उत्पन्नाः। तथा ये के च अश्वव्यतिरिक्ता गर्दभा अश्वतराश्च उभयादतः ऊर्ध्वाधोभागयोरुभयोः दन्तयुक्ताः सन्ति तेऽप्यजायन्त[1]। तथा तस्मात् यज्ञात् गावः च जज्ञिरे। किंच तस्मात् यज्ञात् अजावयः च जाताः॥ ॥ १८ ॥

यत्पुरुषं व्यदधुः कतिधा व्यकल्पयन्।
मुखं किमस्य कौ बाहू का ऊरू पादा उच्येते॥ ११॥

यत्। पुरुषम्। वि। अदधुः। कतिधा। वि। अकल्पयन्।
मुखम्। किम्। अस्य। कौ। बाहू इति। कौ। ऊरू इति। पादौ। उच्येते इति॥ ११॥

प्रश्नोत्तररूपेण ब्राह्मणादिसृष्टिं वक्तुं ब्रह्मवादिनां प्रश्ना उच्यन्ते। प्रजापतेः प्राणरूपा देवाः यत् यदा पुरुषं विराड्रूपं व्यदधुः संकल्पेनोत्पादितवन्तः[2] तदानीं कतिधा कतिभिः प्रकारैः व्यकल्पयन् विविधं कल्पितवन्तः। अस्य पुरुषस्य मुखं किम्[3] आसीत्। कौ बाहू अभूताम्। का ऊरू। कौ च पादावुच्येते। प्रथमं सामान्यरूपः प्रश्नः पश्चात् मुखं[3] किमित्यादिना विशेषविषयाः प्रश्नाः॥

ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीद्बाहू राजन्यः कृतः।
ऊरू तदस्य यद्वैश्यः पद्भ्यां शूद्रो अजायत॥ १२॥

ब्राह्मणः। अस्य। मुखम्। आसीत्। बाहू इति। राजन्यः। कृतः।
ऊरू इति। तत्। अस्य। यत्। वैश्यः। पत्ऽभ्याम्। शूद्रः। अजायत॥ १२॥

इदानीं पूर्वोक्तानां प्रश्नानामुत्तराणि दर्शयति। अस्य प्रजापतेः ब्राह्मणः ब्राह्मणत्वजातिविशिष्टः पुरुषः मुखमासीत् मुखादुत्पन्न इत्यर्थः। योऽयं राजन्यः क्षत्रियत्वजातिमान्[4] पुरुषः सः बाहू कृतः बाहुत्वेन निष्पादितः। बाहुभ्यामुत्पादित इत्यर्थः। तत् तदानीम् अस्य प्रजापतेः यत् यौ ऊरू तद्रूपः वैश्यः संपन्नः। ऊरुभ्यामुत्पन्न इत्यर्थः। तथास्य पद्भ्यां पादाभ्यां शूद्रः शूद्रत्वजातिमान् पुरुषः अजायत। इयं च मुखादिभ्यो ब्राह्मणादीनामुत्पत्तिर्यजुःसंहितायां सप्तमकाण्डे 'स मुखतस्त्रिवृतं निरमिमीत' (तै. सं. ७. १. १. ४) इत्यादौ विस्पष्टमाम्नाता। अतः प्रश्नोत्तरे उभे अपि तत्परतयैव[5] योजनीये॥

१. त१.२.६.७—तस्मादप्यजायंत। २. त—कालेनोत्पादितवंतः। ३. त—'किम्...मुखं' नास्ति। ४. त-मु—क्षत्रियत्वजातिविशिष्टः। ५. ग-म२—तत्परैव; त१.३.४.५.६.८—तत्परेणैव; त७-मु—तत्परतयैव।

चन्द्रमा मनसो जातश्चक्षोः सूर्यो अजायत ।
मुखादिन्द्रश्चाग्निश्च प्राणाद्वायुरजायत ॥ १३ ॥

चन्द्रमाः । मनसः । जातः । चक्षोः । सूर्यः । अजायत ।
मुखात् । इन्द्रः । च । अग्निः । च । प्राणात् । वायुः । अजायत ॥ १३ ॥

यथा दध्याज्यादिद्रव्याणि गवादयः पशव ऋगादिवेदा ब्राह्मणादयो मनुष्याश्च तस्मादुत्पन्ना एवं चन्द्रादयो देवा अपि तस्मादेवोत्पन्ना इत्याह । प्रजापतेः मनसः सकाशात् चन्द्रमाः जातः । चक्षोः च चक्षुषः सूर्यः अपि अजायत । अस्य मुखादिन्द्रश्चाग्निश्च देवावुत्पन्नौ । अस्य प्राणाद्वायुरजायत ॥

नाभ्या आसीदन्तरिक्षं शीर्ष्णो द्यौः समवर्तत ।
पद्भ्यां भूमिर्दिशः श्रोत्रात्तथा लोकाँ अकल्पयन् ॥ १४ ॥

नाभ्याः । आसीत् । अन्तरिक्षम् । शीर्ष्णः । द्यौः । सम् । अवर्तत ।
पत्ऽभ्याम् । भूमिः । दिशः । श्रोत्रात् । तथा । लोकान् । अकल्पयन् ॥ १४ ॥

यथा चन्द्रादीन् प्रजापतेर्मनःप्रभृतिभ्योऽकल्पयन्[1] तथा अन्तरिक्षादीन् लोकान् प्रजापतेः नाभ्यादिभ्यो[2] देवाः[2] अकल्पयन् उत्पादितवन्तः । एतदेव दर्शयति । नाभ्याः प्रजापतेर्नाभेः अन्तरिक्षमासीत् । शीर्ष्णः शिरसः द्यौः समवर्तत उत्पन्ना । अस्य पद्भ्यां पादाभ्यां भूमिः उत्पन्ना । अस्य श्रोत्रात् दिशः उत्पन्नाः ॥

सप्तास्यासन् परिधयस्त्रिः सप्त समिधः कृताः ।
देवा यद्यज्ञं तन्वाना अबध्नन् पुरुषं पशुम् ॥ १५ ॥

सप्त । अस्य । आसन् । परिऽधयः । त्रिः । सप्त । सम्ऽइधः । कृताः ।
देवाः । यत् । यज्ञम् । तन्वानाः । अबध्नन् । पुरुषम् । पशुम् ॥ १५ ॥

अस्य सांकल्पिकयज्ञस्य[3] गायत्र्यादीनि सप्त छन्दांसि परिधयः आसन् । ऐष्टिकस्याहवनीयस्य त्रयः परिधय उत्तरवेदिकास्त्रय आदित्यश्च सप्तमः परिधिप्रतिनिधिरूपः । अत एवाम्नायते— 'न पुरस्तात्परि दधात्यादित्यो ह्येवोद्यन् पुरस्ताद्रक्षांस्यपहन्ति' (तै. सं. २.६.६.३) इति । तत्र एत आदित्यसहिताः सप्त परिधयोऽत्र सप्त छन्दोरूपाः । तथा समिधः त्रिः सप्त त्रिगुणीकृतसप्तसंख्याकाः एकविंशतिः कृताः । 'द्वादश मासाः पञ्चर्तवस्त्रय इमे लोका असावादित्य एकविंशः' (तै. सं. ५.१.१०.३) इति श्रुताः पदार्था एकविंशतिदारुयुक्तेध्मत्वेन भाविताः । यत् यः पुरुषो वैराजोऽस्ति तं पुरुषं देवाः प्रजापतिप्राणेन्द्रियरूपाः यज्ञं तन्वानाः मानसं यज्ञं तन्वानाः कुर्वाणाः पशुम् अबध्नन् विराट्पुरुषमेव पशुत्वेन भावितवन्तः । एतदेवाभिप्रेत्य पूर्वत्र 'यत्पुरुषेण हविषा' इत्युक्तम् ॥

---

१. स-भ२.४.६.८—प्रजापतेर्मनःप्रभृतयो°; भ७—प्रजापतेर्मनसःप्रभृतयो° । २. त१-२-६—नाभ्यादयो देवा अवयवा; त३.७—नाभ्यादयोऽवयवा; त८-भ—नाभ्यादयो देवा । ३. त—सांकल्पिकस्य यज्ञस्य ।

यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवास्तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् ।
ते ह नाकं महिमानः सचन्त यत्र पूर्वे साध्याः सन्ति देवाः ॥ १६ ॥

यज्ञेन । यज्ञम् । अयजन्त । देवाः । तानि । धर्माणि । प्रथमानि । आसन् ।
ते । ह । नाकम् । महिमानः । सचन्त । यत्र । पूर्वे । साध्याः । सन्ति । देवाः ॥ १६ ॥

पूर्वं प्रपञ्चेनोक्तमर्थं संक्षिप्यात्र दर्शयति । देवाः प्रजापतिप्राणरूपाः यज्ञेन यथोक्तेन मानसेन संकल्पेन यज्ञं यथोक्तयज्ञस्वरूपं प्रजापतिम् अयजन्त पूजितवन्तः । तस्मात्पूजनात् तानि प्रसिद्धानि धर्माणि जगद्रूपविकाराणां धारकाणि प्रथमानि मुख्यानि[1] आसन् । एतावता सृष्टिप्रतिपादकसूक्तभागार्थः संगृहीतः । अथोपासनतत्फलानुवादकभागार्थः संगृह्यते । यत्र यस्मिन् विराट्प्राप्तिरूपे नाके पूर्वे साध्याः पुरातना विराडुपास्तिसाधकाः देवाः सन्ति तिष्ठन्ति तत् नाकं विराट्प्राप्तिरूपं स्वर्गं ते महिमानः तदुपासका महात्मानः सचन्त समवयन्ति प्राप्नुवन्ति ॥
॥ १९ ॥ ॥ ७ ॥

अष्टमेऽनुवाके नव सूक्तानि । 'सं जागृवद्भिः' इति पञ्चदशर्चं प्रथमं सूक्तं वीतहव्यपुत्रस्यारुणनाम्न आर्षमाग्नेयम् । अन्त्या त्रिष्टुप् शिष्टा जगत्यः । तथा चानुक्रान्तं—'सं जागृवद्भिः पञ्चोनारुणो वैतहव्य आग्नेयम्' इति । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोर्जागते छन्दसीदं सूक्तम् । सूत्रितं च—'सं जागृवद्भिरिति इच्छिशोर्वमुं न चित्रमहस्तमिति आगतम्' (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति ॥

सं जागृवद्भिर्जरमाण इध्यते दमे दमूना इषयन्निळस्पदे ।
विश्वस्य होता हविषो वरेण्यो विभुर्विभावा सुषखा सखीयते ॥ १ ॥

सम् । जागृवत्ऽभिः । जरमाणः । इध्यते । दमे । दमूनाः । इषयन् । इळः । पदे ।
विश्वस्य । होता । हविषः । वरेण्यः । विऽभुः । विभाऽवा । सुऽसखा । सखिऽयते ॥ १ ॥

हे अग्ने जागृवद्भिः जागरणशीलैः स्तोतृभिः जरमाणः स्तूयमानः दमूनाः दममनाः दानमना दान्तमना वा इळः इळायाः पदे स्थाने उत्तरवेद्याम् इषयन् अन्नमिच्छन् विश्वस्य सर्वस्य हविषः होता वरेण्यः वरणीयः विभुः व्याप्तः विभावा दीप्तिमान् सुषखा शोभनसखा भवान् सखीयते सखित्वमिच्छते यजमानाय सम् इध्यते सम्यग्दीप्यते ॥

स दर्शतश्रीरतिथिर्गृहेगृहे वनेवने शिश्रिये तक्ववीरिव ।
जनंजनं जन्यो नाति मन्यते विश आ क्षेति विश्योर् विशंविशम् ॥ २ ॥

सः । दर्शतऽश्रीः । अतिथिः । गृहेऽगृहे । वनेऽवने । शिश्रिये । तक्ववीःऽइव ।
जनम्ऽजनम् । जन्यः । न । अति । मन्यते । विशः । आ । क्षेति । विश्यः । विशम्ऽविशम् ॥ २ ॥

दर्शतश्रीः दर्शनीयविभूतिः अतिथिः[2] अतिथिभूतः सः अग्निः गृहेगृहे यजमानानां गृहेषु वनेवने सर्वेषु वनेषु[3] च शिश्रिये श्रयति । किंच जन्यः जनहितः सोऽग्निः जनंजनं सर्वं जनं[4]

१. ख–मुख्यानि भूतानि । २. ग-त२.४.५.६-मु–'अतिथिः' नास्ति । ३. ग-त४–वृक्षेषु, त१.२-३.५.६.८-म२.४.८–वृक्षेषु । ४. ग-त-म२.४.५.८–जातं ।

तक्ष्वीरिव गच्छन्त्य आसते अस्मयते न विसृज्य गच्छन्तीत्यर्थः । तदेव दर्शयति । विशः विड्भ्यो हितः सोऽग्निः विशो मनुष्यान् आ क्षेति अभिगच्छति । किंच विशंविशं सर्वो विशः प्रजा अधितिष्ठतीति शेषः ॥

सुदक्षो दक्षैः क्रतुनासि सुक्रतुरग्ने कविः काव्येनासि विश्ववित् ।
वसुर्वसूनां क्षयसि त्वमेक इद् द्यावा च यानि पृथिवी च पुष्यतः ॥ ३ ॥

सुऽदक्षः । दक्षैः । क्रतुना । असि । सुऽक्रतुः । अग्ने । कविः । काव्येन । असि । विश्वऽवित् ।
वसुः । वसूनाम् । क्षयसि । त्वम् । एकः । इत् । द्यावा । च । यानि । पृथिवी इति । च । पुष्यतः ॥ ३ ॥

हे अग्ने त्वं दक्षैः बलैः सुदक्षः सुबलः असि भवसि । किंच क्रतुना कर्मणा सुक्रतुः शोभनकर्मासि । किंच काव्येन मेधाविकर्मणा कविः मेधावी असि । किंच विश्ववित् सर्वज्ञोऽसि । किंच वसूनां धनानां वसुः वासयितासि । किंच हे अग्ने त्वमेक इत् एक एव क्षयसि निवससि । किंच द्यावा च पृथिवी च द्यावाभूमी यानि वसूनि पुष्यतः संवर्धयतः[1] तेषां दिव्यानां पार्थिवानां च धनानामीशिषे इत्यर्थः[2] ॥

प्रजानन्नग्ने तव योनिमृत्वियमिळायास्पदे घृतवन्तमासदः ।
आ ते चिकित्र उषसामिवेतयोऽरेपसः सूर्यस्येव रश्मयः ॥ ४ ॥

प्रऽजानन् । अग्ने । तव । योनिम् । ऋत्वियम् । इळायाः । पदे । घृतऽवन्तम् । आ । असदः ।
आ । ते । चिकित्रे । उषसाम्ऽइव । एतयः । अरेपसः । सूर्यस्यऽइव । रश्मयः ॥ ४ ॥

हे अग्ने तव ऋत्वियम् ऋतौ भवं घृतवन्तं घृतेन सहितं योनिं निवासस्थानम् इळायास्पदे उत्तरवेद्यां प्रजानन् त्वम् आसदः आसीदसि । किंच ते तव रश्मयः उषसामिव यथोषसाम् एतयः गन्त्र्यः प्रकाशलक्षणा आगमयो वा निर्गता रश्मयो दृश्यन्ते तद्वत् आ चिकित्रे प्रज्ञायन्ते । सूर्यस्येव यथा सूर्यस्य अरेपसः पापरहिता निर्गताः रश्मयः दृश्यन्ते तद्वदा चिकित्रे प्रज्ञायन्ते ॥

तव श्रियो वर्ष्यस्येव विद्युतश्चित्राश्चिकित्र उषसां न केतवः ।
यदोषधीरभिसृष्टो वनानि च परि स्वयं चिनुषे अन्नमास्ये ॥ ५ ॥

तव । श्रियः । वर्ष्यस्यऽइव । विऽद्युतः । चित्राः । चिकित्रे । उषसाम् । न । केतवः ।
यत् । ओषधीः । अभिऽसृष्टः । वनानि । च । परि । स्वयम् । चिनुषे । अन्नम् । आस्ये ॥ ५ ॥

हे अग्ने तव श्रियः रश्मिलक्षणा विभूतयः चित्राः विचित्राः चिकित्रे प्रज्ञायन्ते । तत्र दृष्टान्तः । वर्ष्यस्येव यथा वर्षितुर्मेघस्य संबन्धिन्यः विद्युतः उषसां न यथा चोषसां केतवः प्रज्ञानास्तस्याः प्रकाशाः प्रज्ञायन्ते तद्वदित्यर्थः । कदेत्यत आह । यत् यदा त्वम् ओषधीः व्रीह्याद्याः[3]

१. ग-त४-५—संवर्धयतः; ख१.२.३.६.७—संवर्धयत् । २. ग-ख-मु—इति शेषः । ३. ग-ख-मु—व्रीहिय-वाद्याः; मच—व्रीह्यादया; म४.६.८—व्रीह्याद्यान्या ।

वनानि अरण्यानि च अभिसृष्टः सृष्टो दग्धुं विसृष्टः सन्[1] स्वयम्[1] आत्मना आस्ये मुखे अन्नम् अदनीयं स्थावरलक्षणं परि चिनुषे परिक्षिपसीत्यर्थः[2] ॥ ॥ २० ॥

तमोषधीर्दधिरे गर्भमृत्वियं तमापो अग्निं जनयन्त मातरः ।
तमित्समानं वनिनश्च वीरुधोऽन्तर्वतीश्च सुवते च विश्वहा ॥ ६ ॥

तम् । ओषधीः । दधिरे । गर्भम् । ऋत्वियम् । तम् । आपः । अग्निम् । जनयन्त । मातरः ।
तम् । इत् । समानम् । वनिनः । च । वीरुधः । अन्तःऽवतीः । च । सुवते । च । विश्वहा ॥ ६ ॥

ऋत्वियम् ऋतौ प्राप्तं गर्भं गर्भभूतं तं प्रकृतमग्निम् ओषधीः ओषध्यः दधिरे धारयन्ति । तम् एव अग्निं मातरः धारकत्वेन मातृस्थानीयाः आपः च जनयन्त जनयन्ति । किंच वनिनः वनस्पतयः च समानं गर्भभावेन प्रवेशात् एकतुल्यं तमित् तमेवाग्निं जनयन्ति । किंच तमेवाग्निम् अन्तर्वतीः गर्भवत्यः वीरुधः ओषधयः च विश्वहा सर्वदा सुवते जनयन्ति ॥

वातोपधूत इषितो वशाँ अनु तृषु यदन्ना वेविषद्वितिष्ठसे ।
आ ते यतन्ते रथ्यो३ यथा पृथक्छर्धांस्यग्ने अजराणि धक्षतः ॥ ७ ॥

वातऽउपधूतः । इषितः । वशान् । अनु । तृषु । यत् । अन्ना । वेविषत् । विऽतिष्ठसे ।
आ । ते । यतन्ते । रथ्यः । यथा । पृथक् । शर्धांसि । अग्ने । अजराणि । धक्षतः ॥ ७ ॥

हे अग्ने यत्[1] यदा त्वं[3] वातोपधूतः वायुना कम्पितः वशान् कान्तान् वनस्पतीन् अनु प्रति तृषु क्षिप्रम् इषितः प्रेरितश्च[4] सन् अन्ना अदनीयानि वनस्पत्यादीनि स्थावराणि वेविषत् व्याप्नुवन् वितिष्ठसे इतस्ततो गच्छसि तदानीं धक्षतः काष्ठानि दहतः ते तव अजराणि जरारहितानि शर्धांसि तेजांसि यथा रथ्यः रथिनः तद्वत् पृथक्[5] आ यतन्ते गच्छन्ति[6] ॥

मेधाकारं विदथस्य प्रसाधनमग्निं होतारं परिभूतमं मतिम् ।
तमिदर्भे हविष्या समानमित्तमिन्महे वृणते नान्यं त्वत् ॥ ८ ॥

मेधाऽकारम् । विदथस्य । प्रऽसाधनम् । अग्निम् । होतारम् । परिऽभूतमम् । मतिम् ।
तम् । इत् । अर्भे । हविषि । आ । समानम् । इत् । तम् । इत् । महे । वृणते । न । अन्यम् । त्वत् ॥ ८ ॥

मेधाकारं प्रज्ञायाः कर्तारं विदथस्य यज्ञस्य प्रसाधनं प्रकर्षेण साधकं[7] होतारं देवानामाह्वातारं परिभूतमम् अतिशयेन शत्रूणां परिभवितारं मतिं मन्तारं यं त्वाम् अग्निं वृणीमहे इति शेषः । तमित् तमेवाग्निम्[8] अर्भे अल्पे हविषि चतुरवत्तादिके हविषि समानमित् सदैव ऋत्विजः आ वृणते प्रार्थयन्ते । महे महति सोमात्मके हविष्यपि तमित् तमेवाग्निं वृणते । त्वत् त्वत्तः अन्यम् अतिरिक्तं देवं न वृणते ॥

१. ग–सतते; त-भ२.४.६.८–सन् सं । २. ग२–प्रक्षिपसीत्यर्थः; ग४-त३.४.५–प्रक्षेपसीत्यर्थः; त१.७–प्रक्षेपामीत्यर्थः; त२.६–प्रक्षेपमीत्यर्थः, त८–प्रक्षिपमीत्यर्थः; भ–पक्षिपसीत्यर्थः । ३. ग४–यथदा; त१.२.६.८-भ–त्वं यथदा त्वं; त३.४.५.७-मु–त्वं यथदा । ४. ग-त१.२.३ ६.७.८-भ–प्रेषितश्च । ५. ग-त-मु–पृथक् पृथक् । ६. त-मु–आगच्छंति । ७. त–साधकं । ८. ग-त-भ–तमेवाग्निं त्वां ।

त्वामिदत्र वृणते त्वायवो होतारमग्ने विदथेषु वेधसः ।
यद्देवयन्तो दधति प्रयांसि ते हविष्मन्तो मनवो वृक्तबर्हिषः ॥ ९ ॥

त्वाम् । इत् । अत्र । वृणते । त्वाऽयवः । होतारम् । अग्ने । विदथेषु । वेधसः ।
यत् । देवऽयन्तः । दधति । प्रयांसि । ते । हविष्मन्तः । मनवः । वृक्तऽबर्हिषः ॥ ९ ॥

हे अग्ने होतारं[1] देवानां ह्वातारमग्निं त्वामित् त्वामेव त्वायवः त्वत्कामाः वेधसः कर्मणां कर्तार ऋत्विजः अत्र अस्मिँल्लोके विदथेषु यज्ञेषु वृणते प्रार्थयन्ते । कदेत्यत्राह । यत् यदा देवयन्तः देवान्यष्टुं स्तोतुं वेच्छन्तः वृक्तबर्हिषः छिन्नबर्हिषः हविष्मन्तः संस्कृतहविष्काः मनवः मनुष्या ऋत्विजः ते तुभ्यं प्रयांसि हवींषि दधति धारयन्ति । प्रयच्छन्तीत्यर्थः ॥

तवाग्ने होत्रं तव पोत्रमृत्वियं तव नेष्ट्रं त्वमग्निदृतायतः ।
तव प्रशास्त्रं त्वमध्वरीयसि ब्रह्मा चासि गृहपतिश्च नो दमे ॥ १० ॥

तव । अग्ने । होत्रम् । तव । पोत्रम् । ऋत्वियम् । तव । नेष्ट्रम् । त्वम् । अग्नित् । ऋतऽयतः ।
तव । प्रऽशास्त्रम् । त्वम् । अध्वरिऽयसि । ब्रह्मा । च । असि । गृहऽपतिः । च । नः । दमे ॥ १० ॥

हे अग्ने तव होत्रं होतृकर्म । त्वया विना तस्याभावात् । किंच तव एव[2] ऋत्वियम् ऋतौ भवं प्राप्तानुष्ठानकालं पोत्रं पोतृकर्म । त्वया विना तस्याप्यभावात् । किंच तव एव नेष्ट्रं नेष्टृकर्म । किंच ऋतायतः ऋतं यज्ञं कर्तुमिच्छतो यजमानस्य त्वम् एव अग्नित् नान्यः कश्चित् । किंच तव एव प्रशास्त्रं प्रशास्तृकर्म । किंच हे अग्ने त्वम् एव अध्वरीयसि अध्वरं यज्ञं कर्तुमिच्छसि । तव हेतुत्वात्त्वत्कर्तृकत्वम् । किंच त्वमेव ब्रह्मा असि । त्वया विना तस्याभावात् । किंच नः अस्माकं दमे गृहे गृहपतिः यजमानोऽसि । त्वया विनास्माकं यजमानत्वाभावात् ॥ ॥ २१ ॥

यस्तुभ्यमग्ने अमृताय मर्त्यः समिधा दाशदुत वा हविष्कृति ।
तस्य होता भवसि यासि दूत्यमुप ब्रूषे यजस्यध्वरीयसि ॥ ११ ॥

यः । तुभ्यम् । अग्ने । अमृताय । मर्त्यः । सम्ऽइधा । दाशत् । उत । वा । हविःऽकृति ।
तस्य । होता । भवसि । यासि । दूत्यम् । उप । ब्रूषे । यजसि । अध्वरिऽयसि ॥ ११ ॥

हे अग्ने अमृताय मरणधर्मरहिताय तुभ्यं यः मर्त्यः मनुष्यः समिधा समिधम्[3] । द्वितीयायाः 'सुपां सुलुक्' इत्याकारः । दाशत् ददाति प्रयच्छति उत वा अपि वा हविष्कृति । हविषां कृत् करणं यस्मिन् स हविष्कृत् । तस्मिन्यज्ञे हवींषि ददातीति[4] शेषः । तस्य मनुष्यस्य होता देवानामाह्वाता भवसि । किंच त्वं दूत्यं देवान् प्रति दूतकर्म कर्तुं यासि गच्छसि । किंच त्वं ब्रह्मा भूत्वास्मिन् कर्मणि युष्मभ्यमिमानि हवींषि यजमानेन प्रहितानीति उप ब्रूषे उपकल्प्य ब्रवीषि । किंच त्वं यजसि यजमानो भूत्वा देवेभ्यो हवींषि ददासि । किंच त्वं तथा[5] पूर्वोक्तप्रकारेण[6] अध्वरीयसि अध्वर्युरिवाचरसि । अथवाध्वरं[7] यज्ञं कर्तुमिच्छसि ॥

१. त-भ-'होतारं' नास्ति । २. त-मु-'एव' नास्ति । ३. त-समिद्धः; म१.२-समिध; म४.६.८-समिधा । ४. त-मु-ददातीति संस्कृते यस्मिन् तद्यज्ञमनुतिष्ठतीति; भ-ददातीति संस्कृतिर्यस्मिन् तद्यज्ञमनुतिष्ठतीति । ५. त-यथा । ६. ग-"प्रकारेण तस्य । ७. त-मु-अन्यथा ।

इमा अस्मै मतयो वाचो अस्मदाँ ऋचो गिरः सुष्टुतयः समग्मत ।
वसूयवो वसवे जातवेदसे वृद्धासु चिद्वर्धनो यासु चाकनत् ॥ १२ ॥

इमाः । अस्मै । मतयः । वाचः । अस्मत् । आ । ऋचः । गिरः । सुऽस्तुतयः । सम् । अग्मत ।
वसुऽयवः । वसवे । जातऽवेदसे । वृद्धासु । चित् । वर्धनः । यासु । चाकनत् ॥ १२ ॥

जातवेदसे जातप्रज्ञाय वसवे वासयित्रे अस्मै अग्नये मतयः पूजयित्र्यः इमाः वाचः वसूयवः अस्मदर्थं धनकामाः सत्यः अस्मत् अस्मत्तो निर्गत्य आ समग्मत आभिमुख्येन संगच्छन्ते । तमिममग्निं प्रीणयन्त्वित्यर्थः[1] । काः पुनस्ताः । सुष्टुतयः शोभनस्तुतिरूपाः ऋचः ऋगात्मिकाः गिरः वाचः । तथा यासु वृद्धासु चित् स्वत एव वृद्धास्वपि[2] वर्धनः पुनरपि वर्धयिता सन्नग्निः चाकनत् स्तोतॄन् कामयते । इमा मतय इत्यन्वयः ॥

इमां प्रत्नाय सुष्टुतिं नवीयसीं वोचेयमस्मा उशते शृणोतु नः ।
भूया अन्तरा हृद्यस्य निस्पृशे जायेव पत्य उशती सुवासाः ॥ १३ ॥

इमाम् । प्रत्नाय । सुऽस्तुतिम् । नवीयसीम् । वोचेयम् । अस्मै । उशते । शृणोतु । नः ।
भूयाः । अन्तरा । हृदि । अस्य । निऽस्पृशे । जायाऽइव । पत्ये । उशती । सुऽवासाः ॥ १३ ॥

प्रत्नाय पुरातनाय उशते स्तोत्रं कामयमानाय अस्मै अग्नये नवीयसीं नवतरामन्यैः अकृतपूर्वां सुष्टुतिं शोभनां स्तुतिं वोचेयम् अहं वदामि । सोऽग्निरस्मदीयां स्तुतिं शृणोतु । किंचाहम् अस्य अग्नेः हृदि हृदये तत्रापि अन्तरा मध्ये निस्पृशे संस्पर्शनाय । गुणैरनुप्रवेशायेत्यर्थः । भूयाः भूयासम् । व्यत्ययेन मध्यमः । अग्नेर्हृदिस्पृगहं स्यामित्यर्थः । अथवा मम सुष्टुतेरनुप्रवेशाय[3] भवेति योज्यम् । समानमन्यत् । तत्र दृष्टान्तः । पत्ये पत्युर्हृदयस्य मध्ये सुवासाः शोभनवस्त्रादिना मण्डिता जाया उशती कामयमाना यथेष्टतमा भवति तद्वदित्यर्थः ॥

यस्मिन्नश्वास ऋषभास उक्षणो वशा मेषा अवसृष्टास आहुताः ।
कीलालपे सोमपृष्ठाय वेधसे हृदा मतिं जनये चारुमग्नये ॥ १४ ॥

यस्मिन् । अश्वासः । ऋषभासः । उक्षणः । वशाः । मेषाः । अवऽसृष्टासः । आऽहुताः ।
कीलालऽपे । सोमऽपृष्ठाय । वेधसे । हृदा । मतिम् । जनये । चारुम् । अग्नये ॥ १४ ॥

यस्मिन्[4] अग्नौ उक्षणः उक्षाणः । 'वा षपूर्वस्य निगमे' इति दीर्घविकल्पः । सेचनसमर्थाः अश्वासः अश्वाः ऋषभासः वृषभाश्च वशाः स्वभाववन्ध्याश्च[5] मेषाः च अवसृष्टासः देवतार्थम् अवसृष्टाः परित्यक्ताः सन्तोऽश्वमेधे आहुताः आभिमुख्येन हुता भवन्ति कीलालपे सौत्रामण्यां सुरां पिबते । 'कीलालम्' इत्युदकनामसु पाठात् । उदकं[6] पिबते सोमपृष्ठाय सोमयुक्तः पृष्ठ उपरिभागो यस्य तस्मै सोमपृष्ठाय वेधसे विधात्रे तस्मै अग्नये हृदा हृदयेन चारुं कल्याणीं मतिं स्तुतिं जनये जनयामि । उत्पादयामि ॥

---

१. म–पूजयन्त्वित्यर्थः । २. ठ-मु–पद्वृद्धास्वपि । ३. ग–मनसि सुष्ठु अनुप्रविष्टो । ४. त–अस्मिन् । ५. त–स्वभाववन्ध्याश्च । ६. ग-त–' उदकं ' नास्ति ।

आहाव्यग्ने हविरास्ये ते स्रुचीव घृतं चम्वीव सोमः ।
वाजसनिं रयिमस्मे सुवीरं प्रशस्तं धेहि यशसं बृहन्तम् ॥ १५ ॥

आऽहावि । अग्ने । हविः । आस्ये । ते । स्रुचिऽइव । घृतम् । चम्विऽइव । सोमः ।
वाजऽसनिम् । रयिम् । अस्मे इति । सुऽवीरम् । प्रऽशस्तम् । धेहि । यशसम् । बृहन्तम् ॥ १५ ॥

हे अग्ने ते तव आस्ये मुखे हविः पुरोडाशादिकं हविरस्माभिः आहावि समन्तं प्रक्षिप्यते । तत्र दृष्टान्तौ । घृतम् आज्यं स्रुचीव यथा स्रुचि । चम्वीव सोमः । यथा चमसे सोमः तद्वदित्यर्थः । तथा त्वं वाजसनिम् अन्नस्य दातारं सुवीरं शोभनपुत्रोपेतं प्रशस्तं सुवर्णादिकं यशसं यशस्विनं कीर्तिमन्तं बृहन्तम् अपरिमितं महान्तं वा रयिं रमणीयं धनम् अस्मे अस्मभ्यं धेहि देहि ॥　　　　॥ २२ ॥

‘यज्ञस्य’ इति पञ्चदशर्चं द्वितीयं सूक्तं मनोः पुत्रस्य शार्यातस्यार्षं जागतं बहुदेवताकम् । तथा चानुक्रान्तं—‘यज्ञस्य शार्यातो मानवो वैश्वदेवं तु जागतम्’ इति । चातुर्विंशिक आरम्भणीयेऽहनि वैश्वदेवशस्त्र इदं सूक्तं वैश्वदेवनिविद्धानम् । सूत्रितं च—‘ते हि द्यावापृथिवी यज्ञस्य वो रथ्यम्’ (आश्व. श्रौ. ७. ७) इति । पृष्ठ्याभिप्लवषडहयोर्द्वितीयेऽहन्यपीदं[1] वैश्वदेवनिविद्धानम् । ‘चातुर्विंशिकेन तृतीयसवनम्’ (आश्व. श्रौ. ७. ६) इति सूत्रकृतातिदिष्टत्वात् ॥

यज्ञस्य वो रथ्यं विश्पतिं विशां होतारमक्तोरतिथिं विभावसुम् ।
शोचञ्छुष्कासु हरिणीषु जर्भुरद्वृषा केतुर्यजतो द्यामशायत ॥ १ ॥

यज्ञस्य । वः । रथ्यम् । विश्पतिम् । विशाम् । होतारम् । अक्तोः । अतिथिम् । विभाऽवसुम् ।
शोचन् । शुष्कासु । हरिणीषु । जर्भुरत् । वृषा । केतुः । यजतः । द्याम् । अशायत ॥ १ ॥

हे देवाः वः यूयं यज्ञस्य रथ्यं नेतारं विश्पतिं मनुष्याणां पालकं स्वामिनं वा[2] विशां देवानां होतारम् आह्वातारम् अक्तोः रात्रेः अतिथिम् अतिथिभूतं विभावसुं विविधदीप्तिधनं समग्निं परिचरतेति शेषः । शुष्कासु शुष्कमूलास्वोषधीषु शोचन् ज्वलन् हरिणीषु हरितवर्णासु आर्द्रास्वोषधीषु जर्भुरत् भक्षयन् कुटिलं गच्छन् वा वृषा कामानां वर्षिता केतुः प्रज्ञापकः यजतः यष्टव्योऽग्निः द्यां दिवम् अशायत प्रतिशेते ॥

इममञ्जस्पामुभये अकृण्वत धर्माणमग्निं विदथस्य साधनम् ।
अक्तुं न यह्वमुषसः पुरोहितं तनूनपातमरुषस्य निंसते ॥ २ ॥

इमम् । अञ्जःऽपाम् । उभये । अकृण्वत । धर्माणम् । अग्निम् । विदथस्य । साधनम् ।
अक्तुम् । न । यह्वम् । उषसः । पुरःऽहितम् । तनूऽनपातम् । अरुषस्य । निंसते ॥ २ ॥

उभये देवमनुष्याः अञ्जस्पाम् अञ्जसा रक्षकं धर्माणं धारकम् इमम् अग्निं विदथस्य यज्ञस्य साधनं साधयितारम् अकृण्वत अकुर्वत । किंच अरुषस्य आरोचमानस्य वायोः तनूनपातं पुत्रं यह्वं महान्तं पुरोहितम्[3] उषसः अक्तुं न रश्मिभिरञ्जकमादित्यमिव निंसते चुम्बयन्ति । आश्रयन्त इत्यर्थः ॥

१. ख१.२.६.८-म१.२ ४.६.८—पृष्ठ्याभिप्लव°। २. ख-म—‘वा’ नास्ति। ३. ग-ख-मु—पुरोहितमिममग्निं।

बळ॑स्य नी॒था वि प॒णेश्च॑ मन्महे व॒या अ॑स्य॒ प्रहु॑ता आ॒सुरत्त॑वे ।
य॒दा घो॒रासो॑ अमृत॒त्वमाश॒तादिज्जन॑स्य॒ दैव्य॑स्य चर्किरन् ॥ ३ ॥

बट् । अ॒स्य॒ । नी॒था । वि । प॒णेः । च॒ । म॒न्म॒हे॒ । व॒याः । अ॒स्य॒ । प्रऽहु॑ताः । आ॒सुः॒ । अत्त॑वे ।
य॒दा । घो॒रासः॑ । अ॒मृ॒त॒ऽत्वम् । आश॑त । आत् । इत् । जन॑स्य । दैव्य॑स्य । च॒र्कि॒र॒न् ॥ ३ ॥

विपणेः अस्माभिर्विविधं पणितव्यस्य स्तुत्यस्याग्नेः नीथा नीथान्यस्मत्संबन्धीनि प्रज्ञानानि बट् सत्यानि स्युरिति मन्महे वयं कामयामहे । किंच अस्य अग्नेः वयाः अस्मदीया शाखाभूताः अत्तवे भक्षणाय प्रहुताः आसुः भवेयुरिति कामयामहे । किंच यदा यस्मिन् काले घोरासः घोराः[1] अग्नेर्ज्वालाः अमृतत्वम् अविनाशित्वम् आशत प्राप्नुवन्ति आदित् अनन्तरमेवास्माकमृत्विजः दैव्यस्य देवेषु भवस्य जनस्य अग्नेरर्थाय चर्किरन् किरेयुः[2] । अग्नौ हवींषि प्रक्षिपेयुरित्यर्थः ॥

ऋ॒तस्य॒ हि प्रसि॑ति॒र्द्यौरु॒रु व्यचो॒ नमो॑ म॒ह्य॑१॒॑रम॑तिः॒ पनी॑यसी ।
इन्द्रो॑ मि॒त्रो वरु॑णः॒ सं चि॑कित्रि॒रेऽथो॒ भगः॑ सवि॒ता पू॒तद॑क्षसः ॥ ४ ॥

ऋ॒तस्य॑ । हि । प्रऽसि॑तिः । द्यौः । उ॒रु । व्यचः॑ । नमः॑ । म॒ही । अर॑मतिः । पनी॑यसी ।
इन्द्रः॑ । मि॒त्रः । वरु॑णः । सम् । चि॒कि॒त्रि॒रे॒ । अथो॒ इति॑ । भगः॑ । स॒वि॒ता । पू॒तऽद॑क्षसः ॥ ४ ॥

ऋतस्य यज्ञस्य संबन्धिनमेनमग्निं प्रति प्रसितिः विस्तृता द्यौः उरु विस्तीर्णं व्यचः व्याप्तमन्तरिक्षं च पनीयसी स्तुत्यतमा अरमतिः पर्यन्तरहिता मही पृथिवी च नमः नमनं कुर्वन्तीति शेषः । अथो अपि च एनमग्निम् इन्द्रो मित्रः च वरुणः च भगः च सविता पूतदक्षसः शुद्धबला एते देवा एनमग्निं सं चिकित्रिरे ज्ञानाय संजानते ॥

प्र रु॒द्रेण॑ य॒यिना॑ यन्ति॒ सिन्ध॑वस्ति॒रो म॒हीमर॑मतिं दधन्विरे ।
येभिः॒ परि॑ज्मा परि॒यन्नु॒रु ज्रयो॒ वि रोरु॑वज्ज॒ठरे॒ विश्व॑मु॒क्षते॑ ॥ ५ ॥

प्र । रु॒द्रेण॑ । य॒यिना॑ । य॒न्ति॒ । सिन्ध॑वः । ति॒रः । म॒हीम् । अर॑मतिम् । द॒ध॒न्वि॒रे॒ ।
येभिः॑ । परि॑ऽज्मा । प॒रि॒ऽयन् । उ॒रु । ज्रयः॑ । वि । रोरु॑वत् । ज॒ठरे॑ । विश्व॑म् । उ॒क्षते॑ ॥ ५ ॥

सिन्धवः स्यन्दनशीला आपः ययिना गमनशीलेन रुद्रेण रुद्रपुत्रेण मरुद्गणेन सह प्र यन्ति[3] । अथ बहुवचनाद् । तेऽमी मरुतः अरमतिम् । रमतिर्विरामोऽवसानम् । तद्रहितामपर्यन्तां महीं पृथिवीं तिरः दधन्विरे तिरस्कुर्वन्तीत्यर्थः । परिज्मा परितो गन्तेन्द्रः परियन् परितो गच्छन् येभिः यैः मरुद्भिः सह उरु ज्रयः बहुवेगं करोतीति शेषः । किंच जठरे अन्तरिक्षे रोरुवत् शब्दं कुर्वन् पर्जन्यो यैर्मरुद्भिः सह विश्वं भुवनम् उक्षते सिञ्चति[4] ॥ ॥ २१ ॥

क्राणा रु॒द्रा म॒रुतो॑ वि॒श्वकृ॑ष्टयो दि॒वः श्ये॒नासो॒ असु॑रस्य नी॒ळयः॑ ।
तेभि॑श्चष्टे॒ वरु॑णो मि॒त्रो अ॑र्य॒मेन्द्रो॑ दे॒वेभि॑रर्व॒शेभि॒रर्व॑शः ॥ ६ ॥

१. ग-ता-मु-घोरा भयंकराः । २. ग-त-मु-प्रक्षिपेयुः । ३. ग-यंति प्रगच्छंति । ४. त-सिंचति ।

ऋाणाः । रुद्राः । मरुतः । विश्वऽकृष्टयः । दिवः । श्येनासः । असुरस्य । नीळयः ।
तेभिः । चष्टे । वरुणः । मित्रः । अर्यमा । इन्द्रः । देवेभिः । अर्वशेभिः । अर्वशः ॥ ६ ॥

ˇअसुरस्य मेघस्य ˇनीळयः आवासभूताः ˇदिवः अन्तरिक्षस्य संबन्धिनः ˇश्येनासः श्येनाः शंसनीयगतयः ˇविश्वकृष्टयः व्याप्तमनुष्याः ˇरुद्राः रुद्रपुत्रा ये ˇमरुतः ˇऋाणाः स्वाधिकारकर्माणि कुर्वाणा आसत इति शेषः । ˇतेभिः तैः ˇअर्वशेभिः अश्ववद्भिः सोमवद्भिर्वा ˇदेवेभिः देवैः सह ˇअर्वशः अश्ववान् सोमवान्वा ˇइन्द्रः ˇचष्टे पश्यति । ˇवरुणः च ˇमित्रः च ˇअर्यमा च सोमवद्भिः मरुद्भिः सह पश्यन्ति ॥

इन्द्रे भुजं शशमानास आशत सूरो दृशीके वृषणश्च पौंस्ये ।
प्र ये न्वस्यार्हणा ततक्षिरे युजं वज्रं नृषदनेषु कारवः ॥ ७ ॥

इन्द्रे । भुजम् । शशमानासः । आशत । सूरः । दृशीके । वृषणः । च । पौंस्ये ।
प्र । ये । नु । अस्य । अर्हणा । ततक्षिरे । युजम् । वज्रम् । नृऽसदनेषु । कारवः ॥ ७ ॥

ये ˇशशमानासः शशमानाः[1] स्तोतारः ˇइन्द्रे स्तुते सति ˇभुजं पालनम् ˇआशत प्राप्नुवन्ति । ˇसूरः सूर्ये स्तुते सति ˇदृशीके दर्शनं सर्वेवस्तुविषयं प्राप्नुवन्ति । ˇवृषणः वर्षितरीन्द्रे स्तुते ˇपौंस्यं बलं च प्राप्नुवन्ति । किंच ˇये ˇकारवः स्तोतारः ˇअस्य इन्द्रस्य ˇअर्हणा पूजनानि ˇनु क्षिप्रं ˇततक्षिरे प्रकृष्टानि कुर्वन्ति ते स्तोतारः ˇनृषदनेषु नरः कर्तृत्वेन येषु सीदन्ति तिष्ठन्ति तेषु यज्ञेषु ˇयुजं सहायमिन्द्रस्य ˇवज्रं प्राप्नुवन्ति ॥

सूरश्चिदा हरितो अस्य रीरमदिन्द्रादा कश्चिद्भयते तवीयसः ।
भीमस्य वृष्णो जठरादभिश्वसो दिवेदिवे सहुरिः स्तन्नबाधितः ॥ ८ ॥

सूरः । चित् । आ । हरितः । अस्य । रीरमत् । इन्द्रात् । आ । कः । चित् । भयते । तवीयसः ।
भीमस्य । वृष्णः । जठरात् । अभिऽश्वसः । दिवेऽदिवे । सहुरिः । स्तन् । अबाधितः ॥८॥

ˇसूरः सूर्योऽपि ˇअस्य इन्द्रस्य परमेश्वरस्य परमात्मन आज्ञां परिपालयितुं मन्वानः ˇहरितः अश्वान् प्रेरयतीति शेषः । प्रेरयन्नप्यति ˇआ ˇरीरमत् आभिमुख्येन रमयति । यः ˇकश्चित् देवोऽपि स्रष्टो[2] ˇभयते बिभेति स देवः ˇतवीयसः प्रवृद्धात् ˇइन्द्रात् परमात्मनो भयादेव बिभेति । तथा च तैत्तिरीये पठितं—'भीषास्माद्वातः पवते' (तै उ. २. ८) इत्यादिना । किंच ˇवृष्णः कामानां वर्षितुः ˇभीमस्य सर्वभयंकरस्य परमात्मनः परमेश्वरस्य ˇदिवेदिवे अन्वहम् ˇअभिश्वसः आभिमुख्येन श्वसतः ˇजठरात् उदरादन्तरिक्षात् ˇसहुरिः सहनशीलः[3] ˇअबाधितः बाधरहितः ˇस्तन् स्तनयति शब्दं करोति ॥

स्तोमं वो अद्य रुद्राय शिक्वसे क्षयद्वीराय नमसा दिदिष्टन ।
येभिः शिवः स्ववाँ एवयावभिर्दिवः सिषक्ति स्वयशा निकामभिः ॥ ९ ॥

१. म-ता४.५—शंसमानाः; त१.९.३.६ ७—शंसमानासः । २. म—दृष्ट; त१.२.३.६.७—दृष्टो; त४.५—दृष्टो । ३. त-मु—सहनशीलः सन् ।

स्तोमम् । वः । अद्य । रुद्राय । शिक्वसे । क्षयत्ऽवीराय । नमसा । दिदिष्टन ।
येभिः । शिवः । स्वऽवान् । एवयावऽभिः । दिवः । सिसक्ति । स्वऽयशाः । निकामऽभिः ॥ ९ ॥

एवयावभिः अश्वैरागच्छद्भिः येभिः यैर्मरुद्भिः सह[1] स्ववान् ज्ञातिमान् स्वयशाः स्वभूतकीर्तिः शिवः सुखकरः परमेश्वरः दिवः द्युलोकाद्यजमानान्[2] सिषक्ति सेवते हे ऋत्विजः यूयम् अद्य अस्मिन् यागे निकामभिः नियताभिलाषैः[3] मरुद्भिः सहिताय क्षयद्वीराय क्षितशत्रवे[4] शिक्वसे शरणे शक्ताय रुद्राय नमसा अन्नेन नमस्कारेण वा सह स्तोमं स्तोत्रं दिदिष्टन दिशत सृजत । समर्पयतेत्यर्थः ॥

ते हि प्रजाया अभरन्त वि श्रवो बृहस्पतिर्वृषभः सोमजामयः ।
यज्ञैरथर्वा प्रथमो वि धारयद्देवा दक्षैर्भृगवः सं चिकित्रिरे ॥ १० ॥

ते । हि । प्रऽजायाः । अभरन्त । वि । श्रवः । बृहस्पतिः । वृषभः । सोमऽजामयः ।
यज्ञैः । अथर्वा । प्रथमः । वि । धारयत् । देवाः । दक्षैः । भृगवः । सम् । चिकित्रिरे ॥ १० ॥

हि यस्मात्कारणात् वृषभः कामानां वर्षिता बृहस्पतिः सोमजामयः अन्ये सोमबन्धवः[5] ते विश्वे देवाः प्रजायाः अर्थाय श्रवः अन्नं वि अभरन्त विभरन्ति वृष्टिद्वारेण पोषयन्ति तस्मात्कारणात् तासां[6] प्रजानां मध्ये अथर्वा नामर्षिः प्रथमः[7] प्रथममेव[8] क्रियमाणैः[9] यज्ञैः वि धारयत् देवान् कर्ममार्गान् वा विश्लिष्टानकरोत् । अत्र निगमः—'यज्ञैरथर्वा प्रथमः पथस्तते' (ऋ. सं. १. ८३. ५) इति । अथ दक्षैः बलैः सह देवाः विश्वे भृगवः ऋषयश्च सं चिकित्रिरे अथर्वणा कृतं यज्ञं गत्वा पश्चात् संज्ञातवन्तः ॥ ॥ २४ ॥

ते हि द्यावापृथिवी भूरिरेतसा नराशंसश्चतुरङ्गो यमोऽदितिः ।
देवस्त्वष्टा द्रविणोदा ऋभुक्षणः प्र रोदसी मरुतो विष्णुरर्हिरे ॥ ११ ॥

ते इति । हि । द्यावापृथिवी इति । भूरिऽरेतसा । नराशंसः । चतुःऽअङ्गः । यमः । अदितिः ।
देवः । त्वष्टा । द्रविणःऽदाः । ऋभुक्षणः । प्र । रोदसी इति । मरुतः । विष्णुः । अर्हिरे ॥ ११ ॥

भूरिरेतसा बहूदके द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ यमः देवः अदितिः च त्वष्टा देवः च द्रविणोदाः अग्निश्च ऋभुक्षणः ऋभवश्च रोदसी रुद्रस्य पत्नी च मरुतः देवाश्च विष्णुः[10] च[10] एते विश्वे देवाः चतुरङ्गः चतुर्भिरङ्गैर्युक्तेऽस्मिन्[11] नराशंसः नराशंसनामधेये यज्ञे प्र[12] अर्हिरे अस्माभिः स्तोतृभिः पूज्यन्ते[12] ॥

उत स्य न उशिजामुर्विया कविरहिः शृणोतु बुध्न्यो हवीमनि ।
सूर्यामासा विचरन्ता दिविक्षिता धिया शमीनहुषी अस्य बोधतम् ॥ १२ ॥

१. त-म१.२.४.६.८–सहजाः । २. त-म६.८–द्युलोकान्यजमाना वा; म१.२.४.७–द्युलोकाद्यजमानो वा । ३. त-भ–नियताभिलषितैः । ४. ग४–क्षपितशत्रवे; त१.२.७-म४.६.८–रक्षितशत्रवे; त३–क्षतशत्रवे, म१ २–नाशितशत्रवे । ५. ग-भ–सोमबन्धकाः, त-मु–सोमबन्धुकाः । ६. ग-त-म१.४.५.६–तेषां । ७. ग-भ–'प्रथमः' नास्ति । ८. त–'प्रथममेव' नास्ति । ९. त–विक्रियमाणैः । १०. त–रुद्राय च । ११. त-मु–चतुर्भिर्युक्तोऽभिरस्मिन् । १२. त मु–विष्णुरस्माभिः स्तोतृभिरर्हिरे प्रपूज्यते ।

उत । स्यः । नः । उशिजाम् । उर्विया । कविः । अहिः । शृणोतु । बुध्न्यः । हवीमनि ।
सूर्यामासा । विऽचरन्ता । दिविऽक्षिता । धिया । शमीनहुषी इति । अस्य । बोधतम् ॥ १२ ॥

उत अपि च नः अस्माकम् उशिजां कामयमानानामृत्विजाम् उर्विया उर्वी महतीं स्तुतिं कविः मेधावी बुध्न्यः बुध्ने अन्तरिक्षे भवः सः अहिः देवः हवीमनि हूयन्ते यत्र देवेभ्यो हवींषि तस्मिन्यज्ञे शृणोतु । दिविक्षिता दिवि वसन्तौ विचरन्ता विशेषेण चरन्तौ सूर्यामासा सूर्याचन्द्रमसौ धिया बुद्ध्या अस्य स्तोत्रमिदं बोधतं बुध्येताम् । शमी कर्मवती पृथिवी । 'शमी' इति कर्मनामसु पाठात् । नहुषी द्यौः । अत्र वाजसनेयकं—'द्यौर्नहुषीयं वै शमी तस्या एष गर्भः' इति । हे द्यावापृथिव्यौ युवां[1] स्तोत्रं धिया स्वीयया प्रज्ञया बुध्येतमवगच्छतमित्यर्थः ॥

प्र नः पूषा चरथं विश्वदेव्योऽपां नपादवतु वायुरिष्टये ।
आत्मानं वस्यो अभि वातमर्चत तदश्विना सुहवा यामनि श्रुतम् ॥ १३ ॥

प्र । नः । पूषा । चरथम् । विश्वऽदेव्यः । अपाम् । नपात् । अवतु । वायुः । इष्टये ।
आत्मानम् । वस्यः । अभि । वातम् । अर्चत । तत् । अश्विना । सुऽहवा । यामनि । श्रुतम् ॥ १३ ॥

पूषा देवः नः अस्माकं संबन्धिनं चरथं जङ्गमं प्र अवतु प्रकर्षेण रक्षतु । किंच विश्वदेव्यः विश्वदेवहितः अपां नपात् वायुः इष्टये यज्ञस्य निष्पत्त्यर्थं प्रावतु । किंच आत्मानं सर्वेषामात्मभूतं वातं वायुं वस्यः वसीयः प्रशस्यतरमन्नं प्राप्तुम् । अस्मभ्यमन्नं कामयमानमिति शेषः । हे अश्विना अश्विनौ सुहवा स्वाह्वानौ युवां यामनि यागगमने तत् इदं स्तोत्रं श्रुतं शृणुतम् ॥

विशामासामभयानामधिक्षितं गीर्भिरु स्वयशसं गृणीमसि ।
ग्नाभिर्विश्वाभिरदितिमनर्वणमक्तोर्युवानं नृमणा अधा पतिम् ॥ १४ ॥

विशाम् । आसाम् । अभयानाम् । अधिऽक्षितम् । गीःऽभिः । ऊँ इति । स्वऽयशसम् । गृणीमसि ।
ग्नाभिः । विश्वाभिः । अदितिम् । अनर्वणम् । अक्तोः । युवानम् । नृऽमनाः । अध । पतिम् ॥ १४ ॥

अभयानां संसारभयरहितानाम् आसां विशां मनुष्याणाम् अधिक्षितम् अन्तर्निवसन्तं[2] स्वयशसं स्वयं समुपार्जितकीर्तिमेनमग्निं गीर्भिः स्तुतिभिः गृणीमसि वयं स्तुमः । किंच अनर्वणम् अप्रत्यृतां पत्युरपत्यान्तरेणाप्रतिगताम् अदितिम् अदीनां देवमातरं विश्वाभिः सर्वाभिः ग्नाभिः देवपत्नीभिः सहितां स्तुमः । किंच अक्तोः रात्रेः युवानं स्वतेजसा मिश्रयितारं चन्द्रमसं स्तुमः । किंच नृमणाः नृषु मनुष्येष्वनुग्राहकमना यः तमादित्यं स्तुमः । अध अथ पतिं सर्वस्य पालकमिन्द्रं स्तुमः ॥

रेभदत्र जनुषा पूर्वो अङ्गिरा ग्रावाण ऊर्ध्वा अभि चक्षुरध्वरम् ।
येभिर्विहाया अभवद्विचक्षणः पाथः सुमेकं स्वधितिर्वनन्वति ॥ १५ ॥

रेभत् । अत्र । जनुषा । पूर्वः । अङ्गिराः । ग्रावाणः । ऊर्ध्वाः । अभि । चक्षुः । अध्वरम् ।
येभिः । विऽहायाः । अभवत् । विऽचक्षणः । पाथः । सुऽमेकम् । स्वऽधितिः । वनन्ऽवति ॥ १५ ॥

1. त१.२.३.६.७–युवां बुद्धया; त४.५.८-म–युवां बुध्न्या । 2. त-म१.४.६.८–अंतरभिनिवसंतं ।

अङ्गिरा नामर्षिरार्त्विज्येन वृतः सन् देवान् स्तौति । अत्र अस्मिन् यज्ञे अमुया अनया पूर्वः प्रथमः अङ्गिराः नामर्षिः एभिः देवान् स्तौति । ग्रावाणः च ऊर्ध्वाः उन्नताः सन्तः अध्वरं यज्ञसाधनं सोमम् अभि चक्षुः अभिपश्यन्ति । विचक्षणः विद्वानिन्द्रः येभिः यैः ग्रावभिरभिषवसंबन्धिभिः शब्दैः विहायाः महान् अभवत् । हृष्टोऽभूदित्यर्थः । अस्येन्द्रस्य स्वधितिः वज्रः वनन्वति उदकवति मार्गे पाथः अन्नसाधनं सुमेकं शोभनमुदकं निरगमयदिति शेषः ॥ ॥२५॥

'महि' इति पञ्चदशर्चं तृतीयं सूक्तम् । तान्वो नाम पृथोः पुत्र ऋषिः । द्वितीयातृतीये त्रयोदशी चेति तिस्रोऽनुष्टुभः । नवम्यक्षरसंख्यया पङ्क्तिर्न पादैः । एकादशी न्यङ्कुसारिण्यष्टकद्वादशकाष्टकवती । पञ्चदशी पुरस्ताद्बृहत्यष्टाद्वादशकाष्टका । शिष्टा नव प्रस्तारपङ्क्तिच्छन्दस्काः । आद्यौ जागतौ[1] द्वौ[1] गायत्रौ सा प्रस्तारपङ्क्तिः । विश्वे देवा देवता । तथा चानुक्रान्तं—'महि तान्वः पार्थः प्रस्तारपाङ्क्तं पुरस्ताद्बृहत्यन्तं त्रयोदश्युपान्त्ये चानुष्टुभौ नवम्यक्षरैः पङ्क्तिरेकादशी न्यङ्कुसारिणी' इति । गतो विनियोगः ॥

महि द्यावापृथिवी भूतमुर्वी नारी यह्वी न रोदसी सदं नः ।
तेभिर्नः पातं सह्यस एभिर्नः पातं शूषणि ॥ १ ॥

महि । द्यावापृथिवी इति । भूतम् । उर्वी इति । नारी इति । यह्वी इति । न । रोदसी इति । सदम् । नः ।
तेभिः । नः । पातम् । सह्यसः । एभिः । नः । पातम् । शूषणि ॥ १ ॥

हे द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ युवां महि अत्यन्तं यथा भवति तथा उर्वी विस्तीर्णे भूतं भवतम् । किंच यह्वी महत्यौ रोदसी द्यावापृथिव्यौ नारी न स्त्रियाविव नः अस्माकं सदं सदा भवतम् । किंच युवां शूषणि नः अस्माकं शत्रुबले युष्मदीयैः एभिः पालनैः पातं रक्षतम् । किंच युष्मदीयैः तेभिः तैः पालनैः नः अस्माकं सह्यसः अतिशयेनास्मानभिभवितुः शत्रोरपि पातं रक्षतम् ॥

यज्ञेयज्ञे स मर्त्यो देवान्त्सपर्यति । यः सुम्नैर्दीर्घश्रुत्तम आविवासात्येनान् ॥ २ ॥

यज्ञेऽयज्ञे । सः । मर्त्यः । देवान् । सपर्यति ।
यः । सुम्नैः । दीर्घश्रुत्ऽतमः । आऽविवासाति । एनान् ॥ २ ॥

स मर्त्यः मनुष्यः यज्ञेयज्ञे सर्वेषु यज्ञेषु देवान्[2] सर्वान्[2] सपर्यति[4] परिचरति यः दीर्घश्रुत्तमः अतिशयेन दीर्घस्य बहोः शास्त्रस्य श्रोता यो मनुष्यः सुम्नैः सुखकरैर्हविर्भिः एनान् देवान् आविवासाति[3] परिचरति । असुखकरैर्हविर्भिः कृतमपि कर्म समर्थं न भवतीत्यर्थः ॥

विश्वेषामिरज्यवो देवानां वार्महः । विश्वे हि विश्वमहसो विश्वे यज्ञेषु यज्ञियाः ॥ ३ ॥

विश्वेषाम् । इरज्यवः । देवानाम् । वाः । महः ।
विश्वे । हि । विश्वऽमहसः । विश्वे । यज्ञेषु । यज्ञियाः ॥ ३ ॥

---

१. ग-त-मु—द्वौ आगतौ ततो द्वौ । २. त-मु—सर्वान् देवान् । ३. त-मु—आविवासति । ४. त१-२—सपर्यति सपर्यामि न; त३.८-मु—सपर्ययि; त४.५.६.७—सपर्यति सपर्यामि ।

हे विश्वे एषामित्थम् भुवनानामीश्वराः देवाः द्योतमानविगुणयुक्तानां भवतो महः महत् वाः वरणीयं धनं विभजत इति शेषः । तदस्मभ्यं दत्तेति भावः । किंच विश्वे सर्वे यूयं विश्वमहसः व्याप्ततेजस्काः । किंच विश्वे यूयं यज्ञेषु यज्ञियाः यष्टव्याः ॥

ते घा राजानो अमृतस्य मन्द्रा अर्यमा मित्रो वरुणः परिज्मा ।
कद्रुद्रो नृणां स्तुतो मरुतः पूषणो भगः ॥ ४ ॥

ते । घ । राजानः । अमृतस्य । मन्द्राः । अर्यमा । मित्रः । वरुणः । परिऽज्मा ।
कत् । रुद्रः । नृणाम् । स्तुतः । मरुतः । पूषणः । भगः ॥ ४ ॥

अर्यमा देवः मित्रः च परिज्मा सर्वतोगामी सर्वत्राप्रतिहतगतिः वरुणः[1] अन्यो देवजन-र्भिवन्द्यः स्तुतः रुद्रः च पूषणः सर्वस्य पोषयितारो मरुतः च भगः च एते[2] देवाः मन्द्राः सर्वैः स्तुत्याः सन्तः नृणां मनुष्याणां कत् सुखं प्रयच्छतेति शेषः । ते सर्वे अमृतस्य अमृत-सदृशस्य हविषः राजानः घ ईश्वराः खलु ॥

उत नो नक्तमपां वृषण्वसू सूर्यामासा सदनाय सधन्या ।
सचा यत्साद्येषामहिर्बुध्नेषु बुध्न्यः ॥ ५ ॥

उत । नः । नक्तम् । अपाम् । वृषण्वसू इति वृषण्ऽवसू । सूर्यामासा । सदनाय । सऽधन्या ।
सचा । यत् । सादि । एषाम् । अहिः । बुध्नेषु । बुध्न्यः ॥ ५ ॥

उत अपि च हे वृषण्वसू वर्षणधनसंबन्धिनौ युवाम् अपाम् उदकानां संबन्धिनौ सधन्या सधन्यौ समानधनौ सूर्यामासा सूर्याचन्द्रमसौ बुध्नेषु अन्तरिक्षेषु निवासस्थानेषु मेघेषु यत्[3] यः अहिर्बुध्न्यः देवः[4] सादि सीदति तिष्ठति एषाम् एभिः[5] सचा सह युवां नक्तं रात्रावहनि चोरुष्यतमिति[6] वक्ष्यमाणेन संबन्धः ॥ ॥ २१ ॥

उत नो देवावश्विना शुभस्पती धामभिर्मित्रावरुणा उरुष्यताम् ।
महः स राय एषतेऽति धन्वेव दुरिता ॥ ६ ॥

उत । नः । देवौ । अश्विना । शुभः । पती इति । धामऽभिः । मित्रावरुणा । उरुष्यताम् ।
महः । सः । रायः । आ । ईषते । अति । धन्वऽइव । दुःऽइता ॥ ६ ॥

उत अपि च शुभस्पती शुभस्योदकस्य[7] पती अश्विना अश्विनौ देवौ नः अस्मान् धामभिः आत्मीयैः शरीरैः[8] उरुष्यतां रक्षताम् । किंच मित्रावरुणौ आत्मीयैः शरीरैरुरुष्यतां रक्षताम् । यं यजमानं युष्मदभी देवा रक्षन्ति सः महः महान्ति रायः धनानि एषते आभि-मुख्येन गच्छति प्राप्नोति । किंच दुरिता दुरितानि शीघ्रम् अति अतिगन्तातिक्रान्ता च भवति । तत्र दृष्टान्तः । धन्वेव । यथा पथिको निरुदकान् देशानतिक्रामति तद्वदित्यर्थः ॥

---

१. त-म१.२.४.६.८—'वरुणः' नास्ति । २. त-म१.४.८—ये एते । ३. ग-त-म—'यत्' नास्ति । ४. त-म—देवो यत् । ५. ग—तेषामिति; त-म—तैरेषामिति । ६. ग-त-म—चोरुष्यतामिति । ७. त-म—उदकस्य । ८. म—'शरीरैः' नास्ति ।

उत नो रुद्रा चिन्मृळतामश्विना विश्वे देवासो रथस्पतिर्भगः।
ऋभुर्वाज ऋभुक्षणः परिज्मा विश्ववेदसः॥ ७॥

उत। नः। रुद्रा। चित्। मृळताम्। अश्विना। विश्वे। देवासः। रथःपतिः। भगः।
ऋभुः। वाजः। ऋभुक्षणः। परिऽज्मा। विश्वऽवेदसः॥ ७॥

उत चित् अपि च रुद्रा रुद्रपुत्रौ अश्विना अश्विनौ नः अस्मान् मृळतां सुखयताम्। किंच रथस्पतिः रथस्य पतिः पूषा ऋभुः वाजः अन्नवान् भगः च परिज्मा परितो गन्ता वायुश्चेति[1] विश्वे सर्वे देवासः देवाः सुखयन्तु। हे विश्ववेदसः विश्ववेदाः सर्वप्रज्ञाः सर्वधना वा हे ऋभुक्षणः महान्तो महादयो देवा यूयं सुखयत॥

ऋभुर्ऋभुक्षा ऋभुर्विधतो मद आ ते हरी जूजुवानस्य वाजिना।
दुष्टरं यस्य साम चिदृधग्यज्ञो न मानुषः॥ ८॥

ऋभुः। ऋभुक्षाः। ऋभुः। विधतः। मदः। आ। ते। हरी इति। जूजुवानस्य। वाजिना।
दुस्तरम्। यस्य। साम। चित्। ऋधक्। यज्ञः। न। मानुषः॥ ८॥

ऋभुक्षाः महानिन्द्रः ऋभुः यशसा भाति। किंच विधतः त्वां परिचरतो यजमानस्य मदः हर्षोऽपि ऋभुः यशसा भाति[2]। हे इन्द्र आ जूजुवानस्य यागं प्रति शीघ्रमागच्छतः ते तव हरी अश्वावपि वाजिना वाजिनौ बलवन्तौ। किंच यस्य इन्द्रस्य संबन्धि साम चित् गीयमानं सामापि दुस्तरं रक्षोभिरप्रापणीयम्। एषः यज्ञः मानुषः मनुष्यसाधारणः न किंच ऋधक् पृथक्। दिव्य इत्यर्थः॥

कृधी नो अह्रयो देव सवितः स च स्तुषे मघोनाम्।
सहो न इन्द्रो वह्निभिर्न्येषां चर्षणीनां चक्रं रश्मिं न योयुवे॥ ९॥

कृधि। नः। अह्रयः। देव। सवितरिति। सः। च। स्तुषे। मघोनाम्।
सहो इति। नः। इन्द्रः। वह्निऽभिः। नि। एषाम्।
चर्षणीनाम्। चक्रम्। रश्मिम्। न। योयुवे॥ ९॥

हे सवितः प्रेरक नः अस्मान् अह्रयः अलज्जनवधनाभावलज्जितान् कृधि कुरु। किंच सः त्वं मघोनां धनवतां यजमानानां संबन्धिभिर्ऋत्विग्भिः स्तुषे स्तूयसे। इन्द्रः वह्निभिः वोढृभिः मरुद्भिः सह सहः बलं चर्षणीनां मनुष्याणां नः अस्माकं नि योयुवे भृशं मिश्रयतु। तत्र दृष्टान्तः। चक्रं रथस्य चक्रं रश्मिं न। यथा रश्मिं चक्रादिकं तद्वदित्यर्थः॥

ऐषु द्यावापृथिवी धातं महदस्मे वीरेषु विश्वचर्षणि श्रवः।
पृक्षं वाजस्य सातये पृक्षं रायोत तुर्वणे॥ १०॥

---

१. क-ख-घ-वायुश्चैते; भ७-सूर्यश्चेति। २. क-भ-भवति, ख-भवति।

आ । एषु । द्यावापृथिवी इति । धातम् । महत् । अस्मे इति । वीरेषु । विश्वऽचर्षणि । श्रवः ।
पृक्षम् । वाजस्य । सातये । पृक्षम् । राया । उत । तुर्वणे ॥ १० ॥

हे द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ युवाम् अस्मे अस्माकं संबन्धिषु एषु वीरेषु पुत्रेषु विश्वचर्षणि सर्वमनुष्योपेतं महत् श्रवः यशः आ धातम् आधत्तं दत्तम् । किंच वाजस्य बलस्य सातये संभजनाय पृक्षं पाककर्मार्थं दत्तम् । उत अपि च तुर्वणे शत्रूणां तरणाय राया धनेन सह पृक्षम् अन्नं दत्तम् ॥   ॥ २७ ॥

एतं शंसमिन्द्रास्मयुष्ट्वं कूचित्सन्तं सहसावन्नभिष्टये सदा पाह्यभिष्टये ।
मेदतां वेदता वसो ॥ ११ ॥

एतम् । शंसम् । इन्द्र । अस्मऽयुः । त्वम् । कूऽचित् । सन्तम् । सहसाऽवन् । अभिष्टये ।
सदा । पाहि । अभिष्टये । मेदताम् । वेदता । वसो इति ॥ ११ ॥

हे वसो वासयितः सहसावन् बलवन् इन्द्र अस्मयुः अस्मान्कामयमानः त्वं कूचित् क्वचिदपि सन्तं स्थितम् एतम् इमं शंसं स्तोतारम् अभिष्टये अभिलषितसिद्ध्यर्थमपि च अभिष्टये यागार्थं सदा सर्वदा पाहि रक्ष । किंच वेदता त्वदीयेन प्रज्ञानेन स्तोतारं मां मेदतां पुष्यस्व ॥

एतं मे स्तोमं तना न सूर्ये द्युतद्यामानं वावृधन्त नृणाम् ।
संवननं नाश्व्यं तष्टेवानपच्युतम् ॥ १२ ॥

एतम् । मे । स्तोमम् । तना । न । सूर्ये । द्युतत्ऽयामानम् । ववृधन्त । नृणाम् ।
सम्ऽवननम् । न । अश्व्यम् । तष्टाऽइव । अनपऽच्युतम् ॥ १२ ॥

नृणां नेतॄणां देवशत्रूणां[1] संवननं न संभजनं सम्यग्हिंसनमिवावस्थितं मे मदीयम् एतम्[2] इदं स्तोमं[3] स्तोत्रं वावृधन्त ऋत्विजो वर्धयन्तु । तत्र दृष्टान्तः । सूर्ये द्युतद्यामानं दीप्तगमनं तना न विस्तृतान् रश्मीन् वर्धयन्ति तद्वदित्यर्थः । अनपच्युतं च्युतिरहितम् अश्व्यम् अश्वार्हं रथं तष्टेव यथा वर्धकी रथिष्वागतेषु संस्कृतं रथं संस्कारस्थानात्प्रेरयति तद्वदित्यर्थः ॥

वावर्त येषां राया युक्तैषां हिरण्ययी ।
नेमधिता न पौंस्या वृथेव विष्टान्ता ॥ १३ ॥

ववर्त । येषाम् । राया । युक्ता । एषाम् । हिरण्ययी ।
नेमऽधिता । न । पौंस्या । वृथाऽइव । विष्टऽअन्ता ॥ १३ ॥

येषां[4] देवानां स्वभूतेन राया अस्मभ्यं दातव्येन धनेन युक्ता स्तुतिः आवर्तते तेषां एषाम् अर्थाय हिरण्ययी हिरण्मयी हिरण्यालंकारवत् प्रीतिकरासम्मुखात्[5] पुनःपुनरावर्तते इत्यर्थः । तत्र

१. ग-त-भ-मु—देवानां शत्रूणां । २. ग-त-भ—एतमिमं । ३. ग-त—'स्तोमं' नास्ति । ४. ग१.२-त-भ१.२.४.६.८—एषां । ५. ग—प्रीतिकरसन्मुखा; भ१.२.४.६.८—प्रीतिकरासम्मुखा; भ७—प्रीतिकरी सती मुखात् ।

देहान्तः । ^(य)दीक्ष्या दीक्ष्याणि बलानि ^(ऐ)रमधिताः ^(न) नेमधितौ संग्रामे ^(वि)हाय्या स्वाहावसाना ^(सू)र्येव यथा घटिकायन्त्रमाला[1] तद्वदित्यर्थः ॥

प्र तद्दुःशीमे पृथवाने वेने प्र रामे वोचमसुरे मघवत्सु ।
ये युक्त्वाय पञ्च शतास्मयु पथा विश्राव्येषाम् ॥ १४ ॥

प्र । तत् । दुःऽशीमे । पृथवाने । वेने । प्र । रामे । वोचम् । असुरे । मघवत्ऽसु ।
ये । युक्त्वाय । पञ्च । शता । अस्मऽयु । पथा । विऽश्रावि । एषाम् ॥ १४ ॥

^(ये) देवाः ^(पञ्च) ^(शता) शतानि रथान् ^(युक्त्वाय) अश्वैर्युक्त्वा ^(अस्मयु) अस्मत्कामाः सन्तः ^(पथा) यज्ञमार्गेण गच्छन्ति तेषाम् ^(एषां) देवानां ^(विश्रावि) देवानां लोके वा विशेषेण श्रावकगुणयुक्तं[2] ^(तत्) स्तोत्रं ^(दुःशीमे) दुःशीमनाम्नि ^(पृथवाने) । पृथवानः पृथिः । तस्मिन् ^(वेने) च ^(असुरे) बलवति ^(रामे) चैतेषु राजसु ^(प्र) ^(वोचं) प्रब्रवीमि । प्रख्यापयामीत्यर्थः । ^(मघवत्सु) अन्येषु धनवत्सु च प्रख्यापयामीत्यर्थः ॥

अधीन्न्वत्र सप्ततिं च सप्त च ।
सद्यो दिदिष्ट तान्वः सद्यो दिदिष्ट पार्थ्यः सद्यो दिदिष्ट मायवः ॥ १५ ॥

अधि । इत् । नु । अत्र । सप्ततिम् । च । सप्त । च ।
सद्यः । दिदिष्ट । तान्वः । सद्यः । दिदिष्ट । पार्थ्यः । सद्यः । दिदिष्ट । मायवः ॥ १५ ॥

^(अत्र) एषु राजसु ^(तान्वः) नामर्षिः गवां ^(सप्त) ^(च) सप्ततिं ^(च) ^(नु) क्षिप्रं ^(सद्यः) ^(इत्) सद्य एव ^(अधि) ^(दिदिष्ट) । अधिपूर्वो दिशिर्याचनार्थः । याचते । किंच ^(पार्थ्यः)[3] नाम पृथुनामकस्य कुले पृथोः पुत्रः कश्चित् ^(सद्यः) एव गवां सप्तसप्ततिमधि ^(दिदिष्ट) । किंच ^(मायवः) अपि ^(सद्यः) एवाधि ^(दिदिष्ट) ॥ ॥ २८ ॥

' प्रैते ' इति चतुर्दशर्चं चतुर्थं सूक्तं कद्र्वाः पुत्रस्य सर्पस्यार्बुदस्यार्षम् । पञ्चमी सप्तमी चतुर्दशी त्रिष्टुभः शिष्टा एकादश जगत्यः । सोमाभिषवार्था ग्रावाणोऽत्र देवता । तथा चानुक्रान्तं—' प्रैते चतुर्दश सर्पोऽर्बुदः काद्रवेयो ग्राव्णोऽस्तौज्जगत्यन्त्ये त्रिष्टुभौ सप्तमी च ' इति । ग्रावस्तोत्र एतत्सूक्तम् । सूत्रितं च—' प्रैते वदन्त्विति सर्बुदं[4] ग्रावस्तुत्याः आ च त्वामेते प्र वो ग्रावाण इति सूक्तयोः ' (आश्व. श्रौ. ५. १२) इति । यद्वा । इदमेकमेव सूक्तं ग्रावस्तोत्रम् । सूत्रितं च—' अर्बुदमेवैके प्र वो ग्रावाण इत्येके ' (आश्व. श्रौ. ५. १२) इति ॥

प्रैते वदन्तु प्र वयं वदाम ग्रावभ्यो वाचं वदता वदद्भ्यः ।
यदद्रयः पर्वताः साकमाशवः श्लोकं घोषं भरथेन्द्राय सोमिनः ॥ १ ॥

प्र । एते । वदन्तु । प्र । वयम् । वदाम । ग्रावऽभ्यः । वाचम् । वदत । वदत्ऽभ्यः ।
यत् । अद्रयः । पर्वताः । साकम् । आशवः । श्लोकम् । घोषम् । भरथ । इन्द्राय । सोमिनः ॥ १ ॥

---

१. ग–घटिका यहस्य यथा माला; तअ.५–घटिकात्रयमाला; म७–घटितात्मयंत्रमाला । २. त–म१. २.४.६.८–श्रावकं गुणयुक्तं । ३. त२–मु–पार्थ्यो म१–पार्थ्यो; म७–पार्थ्यौ । ४. त–म१.७–मु–वदन्त्यर्बुदं ।

एते ग्रावाण उपलाः प्र वदन्तु अभिषवशब्दं कुर्वन्तु । वयं यजमानाः वदद्भ्यः अभिषवशब्दं कुर्वद्भ्यः ग्रावभ्यः ग्राव्णामर्थाय वाचं प्र वदाम । किंच हे ऋत्विजो यूयमपि स्तुतिलक्षणां वाचं वदत पठत । यत् यदा अद्रयः आदरणीया एते आशवः सोमाभिषवार्थे[1] क्षिप्रकारिणः पर्वताः ग्रावाणः सर्वे यूयं साकं सह इन्द्राय इन्द्रार्थं श्लोकं श्रोतव्यं घोषम् अभिषवशब्दं भरथ पोषयथ तदानीं सोमिनः सोमवन्तः सोमेन युक्ता[2] भवथ[2] ॥

एते वदन्ति शतवत्सहस्रवदभि क्रन्दन्ति हरितेभिरासभिः ।
विष्ट्वी ग्रावाणः सुकृतः सुकृत्यया होतुश्चित्पूर्वे हविरद्यमाशत ॥ २ ॥

एते । वदन्ति । शतऽवत् । सहस्रऽवत् । अभि । क्रन्दन्ति । हरितेभिः । आसऽभिः ।
विष्ट्वी । ग्रावाणः । सुऽकृतः । सुऽकृत्यया । होतुः । चित् । पूर्वे । हविःऽअद्यम् । आशत ॥ २ ॥

शतवत्सहस्रवत् यथा शतं मनुष्याः सहस्रसंख्यापरिमिता मनुष्याश्च वदन्ति तद्वत् एते ग्रावाणः[3] वदन्ति शब्दं कुर्वन्ति । किंच हरितेभिः सोमसंसर्गाद्धरितवर्णैः आसभिः आस्यैः अभि क्रन्दन्ति । सोममभिलक्ष्य देवानाह्वयन्तीत्यर्थः । किंच सुकृतः शोभनकर्माणः ग्रावाणः विष्ट्वी यज्ञं प्राप्य होतुः देवानामाह्वातुरग्नेः पूर्वे चित् पूर्वमेव अद्यं भक्षणीयं हविः आशत प्राप्नुवन्ति ॥

एते वदन्त्यविदन्नना मधु न्यूङ्खयन्ते अधि पक्व आमिषि ।
वृक्षस्य शाखामरुणस्य बप्सतस्ते सूभर्वा वृषभाः प्रेमराविषुः ॥ ३ ॥

एते । वदन्ति । अविदन् । अना । मधु । नि । ऊङ्खयन्ते । अधि । पक्वे । आमिषि ।
वृक्षस्य । शाखाम् । अरुणस्य । बप्सतः । ते । सूभर्वाः । वृषभाः । प्र । ईम् । अराविषुः ॥ ३ ॥

अरुणस्य अरुणवर्णस्य वृक्षस्य शाखां बप्सतः भक्षयन्तः ते सूभर्वाः सोमभक्षकाः वृषभाः प्रेमराविषुः शब्दयन्ति । यथा पक्वे आमिषि अधि आमिषे क्रव्यादो मांसभक्षकाश्च मांसविषये यथा न्यूङ्खयन्ते शब्दविशेषं कुर्वन्ति तद्वत् एते ग्रावाणः वदन्ति शब्दं कुर्वन्ति । किंच मधु मदकरं[4] सोमम् अना आस्येन अविदन् लभन्ते ॥

बृहद्वदन्ति मदिरेण मन्दिनेन्द्रं क्रोशन्तोऽविदन्नना मधु ।
संरभ्या धीराः स्वसृभिरनर्तिषुराघोषयन्तः पृथिवीमुपब्दिभिः ॥ ४ ॥

बृहत् । वदन्ति । मदिरेण । मन्दिना । इन्द्रम् । क्रोशन्तः । अविदन् । अना । मधु ।
सम्ऽरभ्य । धीराः । स्वसृऽभिः । अनर्तिषुः । आऽघोषयन्तः । पृथिवीम् । उपब्दिऽभिः ॥ ४ ॥

मदिरेण मदकरेण मन्दिना अभिषूयमाणेन सोमेन इन्द्रं क्रोशन्तः आह्वयन्त एते ग्रावाणः बृहत् अत्यन्तं वदन्ति शब्दायन्ते । किंच अना आस्येन मधु मदकरं सोमम् अविदन् अलभन्त । किंच संरभ्य संरब्धा भूत्वा धीराः दृढाः सन्तः उपब्दिभिः शब्दैः पृथिवीम् आघोषयन्तः पूरयन्तः स्वसृभिः अङ्गुलिभिः सह अनर्तिषुः नृत्यन्ति ॥

१. त-भ-सोममभिषवार्थे । २. ग-भ५-क्षिता भवथ; त-युता अभवन्; भ१.६.८-क्षिता भवतः; भ२-लिप्ता भवतः; भ४.७-क्षिता भवत । ३. त-'ग्रावाणः' नास्ति । ४. भ१.२.७-मधुरं ।

सुपर्णा वाचमक्रतोप द्यव्याखरे कृष्णा इषिरा अनर्तिषुः ।
न्यङ्ङि यन्त्युपरस्य निष्कृतं पुरू रेतो दधिरे सूर्यश्वितः ॥ ५ ॥

सुऽपर्णाः । वाचम् । अक्रत । उप । द्यवि । आऽखरे । कृष्णाः । इषिराः । अनर्तिषुः ।
न्यक् । नि । यन्ति । उपरस्य । निःऽकृतम् । पुरु । रेतः । दधिरे । सूर्यऽश्वितः ॥ ५ ॥

सुपर्णाः सुपतना ग्रावाणः उप उपलक्ष्य समीपे द्यवि अन्तरिक्षे वाचम् अभिषवशब्दम् अक्रत कुर्वन्ति । किंच आखरे । मृगाणां यत्र आखरः । तस्मिन् इषिराः गमनशीलाः कृष्णाः कृष्णमृगा इव सूर्यश्वितः सूर्यवच्छ्वेतवर्णा दृप्ताः अनर्तिषुः नृत्यन्ति । निष्कृतं ग्रावभिः पीडितं सन् उपरस्य उपलस्य न्यक् अधोमुखे सोमं नि यन्ति निगमयन्ति । किंच पुरु बहु रेतः सोमलक्षणमुदकं दधिरे धारयन्ति ॥ ॥ २९ ॥

उग्राइव प्रवहन्तः समायमुः साकं युक्ता वृषणो बिभ्रतो धुरः ।
यच्छ्वसन्तो जग्रसाना अराविषुः शृण्व एषां प्रोथथो अर्वतामिव ॥ ६ ॥

उग्राःऽइव । प्रऽवहन्तः । सम्ऽआयमुः । साकम् । युक्ताः । वृषणः । बिभ्रतः । धुरः ।
यत् । श्वसन्तः । जग्रसानाः । अराविषुः । शृण्वे । एषाम् । प्रोथथः । अर्वताम्ऽइव ॥ ६ ॥

वृषणः । फलं वर्षतीति वृषा यज्ञः । तस्य धुरः धुरं भारं बिभ्रतः धारयन्त एते ग्रावाणः साकं सोमेन सह युक्ताः सन्तः प्रवहन्तः रथं प्रकर्षेण वोढारः उग्राः उद्गूर्णा[1] अश्वाः इव समायमुः समायच्छन्ति । आयता भवन्तीत्यर्थः । यत् यदा श्वसन्तः अभिषवसमय उत्पतननिपतनव्यापारजनितेन वायुना श्वसन्त इव स्थिता ग्रावाणः जग्रसानाः सोमं ग्रसमानाः अराविषुः शब्दायन्ते तदानीम् एषां ग्राव्णां संबन्धी प्रोथथः मुखाच्छब्दः शृण्वे श्रूयते । तत्र दृष्टान्तः । अर्वतामिव । अश्वानां संबन्धिनो मुखाद्घोषशब्दो यथा तद्वदित्यर्थः ॥

दशावनिभ्यो दशकक्ष्येभ्यो दशयोक्त्रेभ्यो दशयोजनेभ्यः ।
दशाभीशुभ्यो अर्चताजरेभ्यो दश धुरो दश युक्ता वहद्भ्यः ॥ ७ ॥

दशावनिऽभ्यः । दशऽकक्ष्येभ्यः । दशऽयोक्त्रेभ्यः । दशऽयोजनेभ्यः ।
दशाभीशुऽभ्यः । अर्चत । अजरेभ्यः । दश । धुरः । दश । युक्ताः । वहत्ऽभ्यः ॥ ७ ॥

दशावनिभ्यः । कर्माण्यवन्ति गच्छन्तीत्यवनयः । दशावनयोऽङ्गुलयो येषां ग्राहकत्वेन संबन्धिनस्ते दशावनयः । तान् ग्राव्णः । द्वितीयार्थे चतुर्थी । दशकक्ष्येभ्यः । कक्ष्याः प्रकाशका अङ्गुलयो येषां ते दशकक्ष्याः । तान् । दशयोक्त्रेभ्यः । योक्त्रवद्बन्धनसाधनभूता दशाङ्गुलयो[2] येषां तान् । दशयोजनेभ्यः । सोमेन सह योजने साधनभूता दशाङ्गुलयो येषां तान् । दशाभीशुभ्यः । कर्माण्यभितो व्याप्नुवन्तीत्यभीशवोऽङ्गुलयो दश येषां तान् । अजरेभ्यः जरावर्जितान् दश दशभिः धुरः धूर्भिः हिंसितृभिः । तृतीयार्थे प्रथमा । युक्ताः युक्तान् । द्वितीयार्थे प्रथमा । वहद्भ्यः वहतोऽभिषवाख्ये कर्मणि व्याप्रियमाणान् अर्चत स्तुत । हे ऋत्विज इति शेषः । अत्र

1. त- उद्गूर्णवर्णा । 2. ग-त-भ- ' दशाङ्गुलयो ' नास्ति ।

यास्कः—'अवनयोऽङ्गुलयो भवन्त्यवन्ति कर्माणि। कक्ष्याः प्रकाशयन्ति कर्माणि। योक्त्राणि योजनानीति व्याख्यातमभीशवोऽभ्यश्नुवते कर्माणि। दश धुरो दश युक्ता वहत। धूर्धूर्वतेर्वधकर्मण इयमपीतरा धुरेतस्मादेव विहन्ति वहं धारयतेर्वा' (निरु. ३. ९) इति ॥

ते अद्र॒यो॑ द॒शय॑न्त्रास आ॒शव॒स्तेषा॑मा॒धानं॒ पर्ये॑ति हर्य॒तम् ।
त ऊ॑ सु॒तस्य॑ सो॒म्यस्यान्ध॑सों॒ऽशोः पी॒यूषं॑ प्रथ॒मस्य॑ भेजिरे ॥ ८ ॥

ते । अद्र॑यः । दश॑ऽयन्त्रासः । आ॒शव॑ः । तेषा॑म् । आ॒ऽधान॑म् । परि॑ । ए॒ति॒ । ह॒र्य॒तम् ।
ते । ऊं॒ इति॑ । सु॒तस्य॑ । सो॒म्यस्य॑ । अन्ध॑सः । अं॒शोः । पी॒यूष॑म् । प्र॒थ॒मस्य॑ । भे॒जि॒रे॒ ॥ ८ ॥

अद्रयः आदरणीयाः आशवः क्षिप्रकारिणः ते[1] एते प्रकृता ग्रावाणः दशयन्त्रासः दशयन्त्राः। तेषाम् एषां ग्राव्णां संबन्धि सत् आधानं प्रक्षेपणमभिषवकर्म हर्यतं स्पृहणीयं पर्येति परितो गच्छति। ते एते ग्रावाण एव सुतस्य अभिषुतस्य सोम्यस्य सोमस्य संबन्धिनः[2] अंशोः खण्डस्वरूपस्य अन्धसः अन्नस्य पीयूषम् अमृतं[3] प्रथमं[3] भेजिरे[4] ॥

ते सो॑मा॒दो॑ हरी॒ इन्द्र॑स्य निंसतें॒ऽशुं दु॒हन्तो॒ अध्या॑सते॒ गवि॑ ।
तेभि॑र्दु॒ग्धं प॑पि॒वान्त्सो॒म्यं मध्विन्द्रो॑ वर्धते॒ प्रथ॑ते वृषा॒यते॑ ॥ ९ ॥

ते । सो॒म॒ऽअद॑ः । हरी॒ इति॑ । इन्द्र॑स्य । नि॒ंस॒ते॒ । अं॒शुम् । दु॒हन्त॑ः । अधि॑ । आ॒स॒ते॒ । गवि॑ ।
तेभि॑ः । दु॒ग्धम् । प॒पि॒ऽवान् । सो॒म्यम् । मधु॑ । इन्द्र॑ः । व॒र्ध॒ते॒ । प्रथ॑ते । वृ॒ष॒ऽयते॑ ॥ ९ ॥

सोमादः सोमस्यात्तारः ते प्रकृता[5] एते[6] ग्रावाणः इन्द्रस्य हरी अश्वौ निंसते निक्षन्ति चुम्बन्ति। प्राप्नुवन्तीत्यर्थः। किंच गवि अभिषवणचर्मणि[7] अंशुं सोमं दुहन्तः आसते[8]। किंच इन्द्रः तेभिः तैः दुग्धं सोम्यं सोममयं मधु मधुरं पपिवान् पीतवान् वर्धते वृद्धशरीरो भवति। प्रथते विस्तीर्णशरीरश्च भवति। वृषायते वृषेवाचरति ॥

वृषा॑ वो अं॒शुर्न किला॑ रिषाथ॒नेळा॑वन्तः॒ सद॒मित्स्थ॑नाशि॑ताः ।
रैव॒त्येव॒ मह॑सा॒ चार॑वः स्थ॒न यस्य॒ ग्रावा॑णो॒ अजु॑षध्वमध्व॒रम् ॥ १० ॥

वृषा॑ । वः॒ । अं॒शुः । न । किल॑ । रि॒षा॒थ॒न॒ । इळा॑ऽवन्तः । सद॑म् । इत् । स्थ॒न॒ । आशि॑ताः ।
रैव॒त्याऽइ॑व । मह॑सा । चार॑वः । स्थ॒न॒ । यस्य॑ । ग्रावा॑णः । अजु॑षध्वम् । अ॒ध्व॒रम् ॥ १० ॥

अंशुः सोमः वः युष्माकं वृषा वर्षिता भविष्यति। यूयमपि न रिषाथन किल न रिष्यथ न[9] शीर्णा[9] भवथ किल। किंच इळावन्तः अन्नवन्त इव यूयं सदमित् सदैव आशिताः भोजिताः[10] स्थन भवथ। किंच रैवत्येव यथा रैवन्तस्तेजसा युक्ता भवन्ति तद्वत् महसा तेजसा युक्ताः चारवः कल्याणाः स्थन भवथ। हे ग्रावाणः यूयं यस्य यजमानस्य अध्वरं यज्ञम् अजुषध्वम् असेवध्वम् ॥ ॥ १० ॥

१. त१.२.७-भ४.६.८ ते उ ते। २. ग-त-मु—सोमसंबंधिनः। ३. म१.२.३.७-मु अमृतं प्रथमस्य; भ२—प्रथममसृतं। ४. त—भेजिरे भजंत इति। ५. भ—प्रकृता। ६. त-मु—'एते' नास्ति। ७. त-म१.२.४.६.८—अभिषवणकर्मणि। ८. भ७—अध्यासते। ९. ग—विशीर्णा; म—विस्तीर्णा। १०. त-मु—भोजयिताः।

तृदिला अतृदिलासो अद्रयोऽश्रमणा अशृथिता अमृत्यवः ।
अनातुरा अजराः स्थामविष्णवः सुपीवसो अतृषिता अतृष्णजः ॥ ११ ॥

तृदिलाः । अतृदिलासः । अद्रयः । अश्रमणाः । अशृथिताः । अमृत्यवः ।
अनातुराः । अजराः । स्थ । अमविष्णवः । सुऽपीवसः । अतृषिताः । अतृष्णऽजः ॥ ११ ॥

अश्रमणाः श्रमणवर्जिताः[1] अश्लथिताः अन्यैरशिथिलीकृताः अमृत्यवः अमारिताः अनातुराः अरोगाः अजराः जरारहिताः स्थ भवथ । किंच अमविष्णवः उत्क्षेपणावक्षेपणगत्युपेताः[2] हे ग्रावाणः तृदिलाः अन्येषां भेदकाः अतृदिलासः स्वयमन्येनाभिन्नाः[3] सुपीवसः[4] सुबलाः अतृषिताः तृष्णारहिताः अतृष्णजः निःस्पृहा भवथ ॥

ध्रुवा एव वः पितरो युगेयुगे क्षेमकामासः सदसो न युञ्जते ।
अजुर्यासो हरिषाचो हरिद्रव आ द्यां रवेण पृथिवीमशुश्रवुः ॥ १२ ॥

ध्रुवाः । एव । वः । पितरः । युगेऽयुगे । क्षेमऽकामासः । सदसः । न । युञ्जते ।
अजुर्यासः । हरिऽसाचः । हरिद्रवः । आ । द्याम् । रवेण । पृथिवीम् । अशुश्रवुः ॥ १२ ॥

हे ग्रावाणः युगेयुगे सर्वेषु युगेषु ध्रुवा एव निश्चला एव वः युष्माकं पितरः पितृभूताः पर्वताः क्षेमकामासः क्षेमकामाः[5] सदसः सदांसि[6] आत्मना न युञ्जते न संयोजयन्ति[6] । अजुर्यासः जरारहिताः हरिषाचः सोमस्य संभक्तारः हरिद्रवः सोमसंसर्गाद्धरितवर्णाः द्यां दिवं पृथिवीं च रवेण अभिषवशब्देन अशुश्रवुः श्रावयन्ति ॥

तदिद्वदन्त्यद्रयो विमोचने यामन्नञ्जस्पा इव घेदुपब्दिभिः ।
वपन्तो बीजमिव धान्याकृतः पृञ्चन्ति सोमं न मिनन्ति बप्सतः ॥ १३ ॥

तत् । इत् । वदन्ति । अद्रयः । विऽमोचने । यामन् । अञ्जःपाःऽइव । घ । इत् । उपब्दिऽभिः ।
वपन्तः । बीजम्ऽइव । धान्यऽकृतः । पृञ्चन्ति । सोमम् । न । मिनन्ति । बप्सतः ॥ १३ ॥

अद्रयः आदरणीया ग्रावाणः यामन् यामनि गमने अञ्जस्पाः । अञ्जसा यान्ति[7] रक्षन्तीत्यञ्जस्पाः[7] । तेषां रथानाम् इव उपब्दिभिः तदित् सर्वैवाभिषवकर्म विमोचने घेत्[8] तत्[8] सोमरसविमोचनवेलायामपि वदन्ति प्रकाशयन्ति । किं च बप्सतः सोमं भक्षयन्तो ग्रावाणः वपन्तः

१. ग-त-भ१.२.४.६.८-मु-श्रमवर्जिताः । २. ग१.२-उत्क्षेपणापक्षेपणाभ्यां युताः; ग४-त१.२.६-उत्क्षेपणापक्षेपणगत्या ता अतृष्णजः; त४.५-उत्क्षेपणापक्षेपणगत्यासुपीवसः; त७.८-भ१.२.४.८-उत्क्षेपणावक्षेपणगत्या ताः (भ४-'ता' नास्ति) अतृष्णजः (भ८-अतृजः); भ७-उत्क्षेपणवक्षेपणगत्यो-पेताः । ३. भ१.२.७-स्वयमन्योन्याभिन्नाः । ४. ग-त-भ१.२.४.६.८-' सुपीवसः ' नास्ति । ५. त-भ-क्षेमकामाः सदसो न कामासः । ६. ग४-भ५-सदमिथो न युञ्जते अजुर्यासो हरिषाचो हरिद्रवः आ द्यां रवेण सदांसि आत्मना न युञ्जते न संयोजयति; त-भ१.२ ४.६.७.८-'सदांस्यात्मना...संयोजयन्ति' नास्ति । ७. भ-याति गच्छती", त-भ१.२-याति गच्छती"; भ८-याति गच्छती" । ८. ग-त-अप्येतत्; भ-प्येतत् ।

शम्याकृतः कृषीवलाः बीजमिव यथा पृञ्चन्ति सहस् सोमं पृञ्चन्ति । संपर्चयन्तीत्यर्थः । न एवं मिनन्ति । न हिंसन्तीत्यर्थः ॥

सुते अध्वरे अधि वाचमक्रता क्रीळयो न मातरं तुदन्तः ।
वि षू मुञ्चा सुषुवुषो मनीषां वि वर्तन्तामद्रयश्चायमानाः ॥ १४ ॥

सुते । अध्वरे । अधि । वाचम् । अक्रत । आ । क्रीळयः । न । मातरम् । तुदन्तः ।
वि । सु । मुञ्च । सुसुऽवुषः । मनीषाम् । वि । वर्तन्ताम् । अद्रयः । चायमानाः ॥ १४ ॥

चायमानाः पूज्यमानाः अद्रयः आदरणीया ग्रावाणः अध्वरेऽधि यज्ञे सुते सोमेऽभिषुते मातरं तुदन्तः हस्तेन ताडयन्तः आ क्रीळयो न आक्रीडकाः कुमाराः शब्दं यथा कुर्वन्ति तथा वाचं शब्दम् अक्रत कुर्वन्ति । सुषुवुषः सोममभिषुतवतः ग्राव्णः मनीषां स्तुतिं वि मुञ्च विशेषेण[1] मुञ्च[1] । किंच अद्रयः वि वर्तन्ताम् अभिषवस्थानाद् विमुच्यन्तु ॥ ॥ ३१ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्येऽष्टमाष्टके चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥
अष्टकेऽष्टमकेऽध्यायश्चतुर्थः संप्रदर्शितः ।
श्रीमता सायणार्येण पञ्चमोऽथ प्रदर्श्यते ॥

तत्र 'हये जाये' इत्यष्टादशर्चं पञ्चमं सूक्तं त्रैष्टुभम् । अत्रानुक्रमणिका—'हये ऊनोर्वशीमैळः पुरूरवाः पूर्वोपितात्कामात्[2] पुनरलाभायतीमनुमैच्छत्सा ममनिच्छन्ती प्रत्याचष्टे इव इषुर्नो कदा सुदेवोऽन्तरिक्षप्रा सचेति तिस्रश्चैकान्तर्या जिता उर्वश्याः' इति । 'हये जाये' 'इषुर्न श्रिये' 'या सुजूर्णिः' 'कदा सूनुः' 'सुदेवो अद्य' 'अन्तरिक्षप्रां' 'सचा यदासु जहतीषु' इत्याद्यास्तिस्रश्चेति नवर्च ऐळस्य पुरूरवसो वाक्यानि । अतस्तासां स ऋषिः । शिष्टा नवोर्वश्या वाक्यानि । अतस्तासु सर्षिका । उभयोर्वाक्येषु योऽर्थः प्रतिपाद्यते सा देवता । गतो विनियोगः ॥

ऐळोर्वशीतिहासोऽत्र वैशद्याय[3] प्रकथ्यते । मित्रश्च वरुणश्चोभौ दीक्षितौ प्रेक्ष्य चोर्वशीम् ॥१॥
रेतः सिषिचतुः सद्यस्तत्कुम्भे न्यपतदुत्तदा । तां शपयन्तौ मनुजलोक्या भूम्यां भवेति तौ ॥२॥
अथान्तर इळो राजा मनोः पुत्रैश्च संयुतः । मृगयां संचरन् तस्थौ देवीक्रीडं विवेश ह ॥३॥
यत्र[4] देवं गिरिसुता सर्वैर्भावैरतोषयत् । अत्राविशत्पुमान्स्त्री स्यादित्युक्त्या तत्र चाविशत् ॥४॥
स्त्री भूत्वा ईडितः सोऽयाचच्छरणं शिवमञ्जसा । इळां प्रसादयतां राजन्नियुक्तः शंभुना नृपः ॥५॥
जगाम शरणं देवीमात्मनः पुंस्त्वसिद्धये । अकरोत्सा नृपं देवी षण्मासात्प्राक्पुंस्त्ववत्कम् ॥६॥
ततः कदाचित्स्त्रीकाले नृपः सौन्दर्यमोहितः । अप्सरोभ्यो विशिष्टां तामिळां संगतवान् बुधः ॥७॥

---

१. म—'विशेषेण मुञ्च' नास्ति । २. त-मं१.२.४.६.८—पूर्वोपितान् कामान् ; अनु—पूर्वोपिता कामात् । ३. त१.२.३.६.७—वैशद्यार्थं । ४. त—तत्र ।

तदेलायां सोमपुत्राज्जातो राजा पुरूरवाः । तमुर्वशी तु चकमे प्रतिष्ठानपुरे स्थितम् ॥८॥
तस्याहमत्र नग्नं त्वां दृष्ट्वा यामि यथागतम्[1] । सुता उरणकौ त्वं[2] च[3] समीपे कुरु मे सुतम् ॥९॥
इति सा समयं कृत्वा रमयामास तं नृपम् । चतुरब्दे गते रात्रौ देवैरुरणकद्वयम् ॥१०॥
हृतं तस्य ध्वनिं श्रुत्वा नग्न एव स भूपतिः । उत्थाय जिघृक्षुस्तावागच्छेत्येवं जल्पकोऽभवत्[3] ॥११॥
विद्युता दर्शितोऽस्यै[4] स[4] नग्न एव पुरूरवाः । अथ सा दृष्टनग्नं[5] तमुर्वशी तु दिवं ययौ[6] ॥१२॥
तत उन्मत्तवद्राजा दिदृक्षुस्तामितस्ततः । कुर्वन्नन्वेषणं तीरे सरसो मानसस्य ताम् ॥१३॥
विहरन्तीमप्सरोभिः सहापश्यत्पुरूरवाः । पुनः स चकमे भोक्तुमुर्वशीं च पुरूरवाः ॥१४॥
सार्धं साप्यनयदुक्ता च प्रत्याचष्टे व्रजेति तम् । इत्युर्वश्यैळसंवादमिममेषोऽभ्यसूचयत्[7] ॥१५॥ इति॥

अत्र वाजसनेयकम्—'उर्वशी हाप्सराः पुरूरवसमैडं चकमे तं ह विन्दमानोवाच त्रिः स्म माह्नो[8] वैतसेन दण्डेन हतादकामां स्म मा निपद्यासै मो स्म त्वा नग्नं दर्शमेष वै न स्त्रीणामुपचार इति । स हास्मिञ्ज्योगुवासापि हास्मादगर्भिण्यास तावज्ज्योग्घास्मिन्नुवास ततो ह गन्धर्वाः समूदिरे ज्योग्वा इयमुर्वशी मनुष्येष्ववात्सीदुपजानीत यथेयं पुनरागच्छेदिति तस्यै हाविरुरणा शयन उपबद्धास ततो ह गन्धर्वा अन्यतरमुरणं प्रमेथुः । सा होवाचावीर इव बत मेऽजन इव पुत्रं हरन्तीति द्वितीयं प्रमेथुः सा ह तथैवोवाच । अथ हायमीक्षांचक्रे कथं नु तदवीरं कथमजनं[9] स्याद्यत्राहं स्यामिति स नग्न एवानूत्पपात चिरं तन्मेने यद्वासः पर्यधास्यत ततो ह गन्धर्वा विद्युतं जनयांचक्रुस्तं यथा दिवैवं नग्नं ददर्श ततो हैवेयं तिरोबभूव पुनरैमीत्येत्तिरोभूतां स आध्या जल्पन्कुरुक्षेत्रं समया चचारान्यतःप्लक्षेति बिसवती तस्यै हाध्यन्तेन वव्राज तद्ध ता अप्सरस आतयो भूत्वा परिपुप्लुविरे । तं हेयं ज्ञात्वोवाच अयं वै स मनुष्यो यस्मिन्नहमवात्समिति ता होचुस्तस्मै व आविरसामेति तथेति तस्मै हाविरासुः । तां हायं ज्ञात्वाभिपरोवाद हये जाये मनसा' (श. ब्रा. ११. ५. १) इत्यादि ॥

हये जाये मनसा तिष्ठ घोरे वचांसि मिश्रा कृणवावहै नु ।
न नौ मन्त्रा अनुदितास एते मयस्करन्परतरे चनाहन् ॥ १ ॥

हये । जाये । मनसा । तिष्ठ । घोरे । वचांसि । मिश्रा । कृणवावहै । नु ।
न । नौ । मन्त्राः । अनुदितासः । एते । मयः । करन् । परऽतरे । चन । अहन् ॥ १ ॥

पुरूरवसो[10] वाक्यम् । जायां पश्यन् वदति । हे हये हे घोरे । अस्माकं दुःखजनकत्वात् । घोरकारिणि जाये मनसा अस्मद्विषयानुरागयुक्तेन मनसा युक्ता सती तिष्ठ क्षणमात्रं संनिधावेव निवस । हये इत्यस्य निपातस्याकच्छान्दसः । किमर्थं संस्थानमिति तत्राह । वचांसि वाक्यानि मिश्राणि[11] उक्तिप्रत्युक्तिरूपाणि नु अद्य क्षिप्रं वा कृणवावहै करवावहै । 'कृवि हिंसाकरणयोः' । 'धिन्विकृण्व्योरच' इत्युप्रत्ययः । किमर्थं वचसः करणमिति[12] चेदुच्यते । नौ आवयोः मन्त्राः रहस्यार्थाः एते विवक्षिताः अनुदितासः अव्याह्रियमाणाः[13] परस्परमनभाष्यमाणा गुप्तिकाः सन्तः परतरे चनाहन् । चनेति निपातसमुदायोऽप्यर्थे । अनेकेषु दिवसेषु परमेऽप्यहनि मयः । सुखनामैतत् । सुखं न करन् कुर्वन्ति[14] । अतः कृणवावहा इति ॥

१. त१.३.४.५.७—तथागतो, त२.६.८-अ१.२.८—तथागता । २. त१.२.३.६—त्वस्य । ३. त१.२.३.६.७—जल्पको नृपः; त४.४—जल्पको नृपा । ४. अ२—दर्शिता राज्ञो । ५. अ५—नष्टसमया । ६. अ२—गता । ७. अ५—°संवादमिमिहासोप्य° । ८. त१-अ२.८—माह्नो अथयो । ९. अ५—कथं नु तदजनं । १०. त-मु—हये जाये पुरूरवसो । ११. ग—मिश्रा मिश्राणि । १२. त१.६.७.८-अ—कारणमिति । १३. त—अव्याक्रियमाणाः । १४. ग-त४—न कुर्वन्ति ।

किमे॒ता वा॒चा कृ॑णवा॒ तवा॒हं प्राक्र॑मिषमु॒षसा॑मग्रि॒येव॑ ।
पुरू॑रवः॒ पुन॒रस्तं॒ परे॑हि दुरा॒पना॒ वात॑इ॒वाह॑मस्मि ॥ २ ॥

किम् । ए॒ता । वा॒चा । कृ॒णव॒ । तव॑ । अ॒हम् । प्र । अ॒क्र॒मि॒ष॒म् । उ॒षसा॑म् । अ॒ग्रि॒याऽइ॑व ।
पुरू॑रवः । पुन॑ः । अस्त॑म् । परा॑ । इ॒हि । दुः॒ऽआ॒प॒ना । वात॑ःऽइव । अ॒हम् । अ॒स्मि॒ ॥ २ ॥

अनया तमुर्वशी प्रत्युवाच । एता एतया वाचा केवलया पुनःसंभोगरहितया किं कृणव किं करवाव । अहं तिष्ठन्ती त्वत्सकाशात् प्राक्रमिषम् अतिक्रान्तवत्यस्मि । अतिक्रमे दृष्टान्तः । उषसामग्रियेव । बह्वीनामुषसां मध्येऽग्र्याग्रे भवा पूर्वोषाः प्राक्रमीद्यथा तथाहमपीति । यस्मादेवं तस्माद्धे पुरूरवः त्वं पुनः अस्मत्सकाशात् अस्तं गृहं परेहि परागच्छ । मा मय्यभिलापं कार्षीः । स्वस्या दुर्ग्रहत्वमाह । अहं वातइव वायुरिव दुरापना दुष्प्रापा दुरापा वा अस्मि । 'दुरापा वा अहं त्वयैतर्ह्यस्मि पुनर्गृहानिहीति हैवैनं तदुवाच ' (श. ब्रा. ११. ५. १. ७) इति वाजसनेयकम् ॥

इषु॒र्न श्रि॒य इ॑षु॒धेर॑स॒ना गो॒षाः श॑त॒सा न रंहिः॑ ।
अ॒वीरे॒ क्रतौ॒ वि द॑वि॒द्युत॒न्नोरा॒ न मा॒युं चि॑तयन्त॒ धुन॑यः ॥ ३ ॥

इषु॑ः । न । श्रि॒ये । इ॒षु॒ऽधेः । अ॒सना॑ । गो॒ऽसाः । श॒त॒ऽसाः । न । रंहि॑ः ।
अ॒वीरे॑ । क्रतौ॑ । वि । द॒वि॒द्यु॒त॒त् । न । उरा॑ । न । मा॒युम् । चि॒त॒य॒न्त॒ । धुन॑यः ॥ ३ ॥

अनया पुरूरवाः स्वस्य विरहजनितं वैक्लव्यं तां प्रति ब्रूते । इषुधेः । इषवो धीयन्तेऽस्मिन्निति इषुधिर्निषङ्गः । ततः सकाशात् इषुः असना असनाय प्रक्षेप्तुं[1] न भवति श्रिये विजयार्थम् । त्वद्विरहव्याकुलस्य युद्धाय चित्तानवधानात् । तथा रंहिः वेगवानहं शत्रुसकाशात् गोषाः तेषां शत्रूणां गवां संभक्ता न अभवम् । तथा शतसाः धनानामपरिमितानां शत्रुधनानां संभक्ता नाभवम् । किंच अवीरे वीरवर्जिते क्रतौ[2] राजकर्मणि सति न वि दविद्युतत् न विद्योतते मत्सामर्थ्यम् । किंच धुनयः कम्पयितारोऽस्मदीया भटाः उरा उरौ । 'सुपां सुलुक्' ' इति सप्तम्या डादेशः । विस्तीर्णे संग्रामे मायुम् । मीयते प्रक्षिप्यत इति मायुः शब्दः । 'कृवापाजि' ' इत्यादिनोण् । सिंहनादं न चितयन्त न बुध्यन्ते । 'चिती संज्ञाने ' । अस्माण्णिचि संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वाल्लघूपधगुणाभावः । छान्दसो लङ्[3] ॥

सा वसु॒ दध॑ती॒ श्वशु॑राय॒ वय॒ उषो॒ यदि॒ वष्ट्यन्ति॑गृहात् ।
अस्तं॑ ननक्षे॒ यस्मि॑ञ्चा॒कन्दिवा॒ नक्तं॑ श्नथि॒ता वै॑त॒सेन॑ ॥ ४ ॥

सा । वसु॑ । दध॑ती । श्वशु॑राय । वयः॑ । उषः॑ । यदि॑ । वष्टि॑ । अन्ति॑ऽगृहात् ।
अस्त॑म् । न॒न॒क्षे॒ । यस्मि॑न् । चा॒कन् । दिवा॑ । नक्त॑म् । श्न॒थि॒ता । वै॒त॒सेन॑ ॥ ४ ॥

इयमुत्तरा[4] चोर्वशीवाक्यम्[5] । आद्येन[6] पुरात्मना कृतमुपसे[6] निवेदयति । हे उषः सा इयमुर्वशी वसु वासकं वयः अन्नं श्वशुराय भर्तुः पुरूरवसः पित्रे दधती प्रयच्छन्ती तत्र गृहे

१. ग-त३.४.५-म- ' प्रक्षेप्तुं ' नास्ति; त१.२.६.७.८-प्रक्षिप्तुं । २. म- ' क्रतौ ' नास्ति । ३. त-लक्; म-लुङ् । ४. त-मु-इयमुत्तरा । ५. त-मु-चोर्वशीवाक्ये । ६. ग-अनेन परमात्मना कृतमुपसे; त-आद्येन पुरात्मना कृतमुषसे, म७-आद्येन पुरातनकृतमुषसे ।

स्थिता अपि पति वहि कामयते तदा अन्तिगृहात् । स्वकर्मभोगगृहान्तिके यत् श्वशुरस्य भोजनगृहं तदन्तिगृहम् । तस्माद्गृहादुर्वशी अस्तं पतिगृहं नक्षते व्याप्नोति । यस्मिन्[1] गृहे चाकन् कामयत उर्वशी । सा[2] चोर्वशी[2] दिवा नक्तम् अहनि रात्रौ च वैतसेन । 'शेपो वैतस इति पुंस्प्रजननस्य' (निरु. ३. २१) इति निरुक्तम् । पुंस्प्रजननेन श्नथिता ताडिता च[3] भवति । एवमुर्वश्यात्मानं परोक्षेण निर्दिदेश ॥

त्रिः स्म माह्नः श्नथयो वैतसेनोत स्म मेऽव्यत्यै पृणासि ।
पुरूरवोऽनु ते केतमायं राजा मे वीर तन्व१स्तदासीः ॥ ५ ॥

त्रिः । स्म । मा । अह्नः । श्नथयः । वैतसेन । उत । स्म । मे । अव्यत्यै । पृणासि ।
पुरूरवः । अनु । ते । केतम् । आयम् । राजा । मे । वीर । तन्वः । तत् । आसीः ॥ ५ ॥

अनेन पुरूरवसमेव संबोध्योक्तवती । हे पुरूरवः त्वं मा माम् अह्नः अहनि वैतसेन दण्डेन पुंस्प्रजननेन त्रिः त्रिवारम् । 'द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच्' (पा. सू. ५.४.१८) । श्नथयः स्म । अश्नथयः अताडयः । 'कृत्वोऽर्थप्रयोगे॰' (पा. सू. २. ३. ६४) इति कालवाचिनोऽहःशब्दादधिकरणे षष्ठी । उत अपि च । स्म इति पूरणः । अव्यत्यै । सपत्नीभिः सह पर्यायेण पतिमागच्छति सा व्यती । न तादृश्यव्यती । तस्यै मे मह्यं पृणासि पूरयसि । एवं बुद्ध्वा हे पुरूरवः ते तव केतं गृहम् अनु आयम् अन्वगमं पूर्वम् । हे वीर राजा त्वं च मे मम तन्वः शरीरस्य तत् तदा आसीः अभवः । सुखयितेति शेषः । परमप्येतेन[4] सम्भवः[4] किमिति कामतरो[5] भवसीत्युवाच ॥ ४१ ॥

या सुजूर्णिः श्रेणिः सुम्नआपिर्ह्रदेचक्षुर्न ग्रन्थिनी चरण्युः ।
ता अञ्जयोऽरुणयो न सस्रुः श्रिये गावो न धेनवोऽनवन्त ॥ ६ ॥

या । सुऽजूर्णिः । श्रेणिः । सुम्नऽआपिः । ह्रदेऽचक्षुः । न । ग्रन्थिनी । चरण्युः ।
ताः । अञ्जयः । अरुणयः । न । सस्रुः । श्रिये । गावः । न । धेनवः । अनवन्त ॥ ६ ॥

पुरूरवसो वाक्यम् । या सुजूर्णिः सुजवा पुनरागमिष्यामीति तथा या श्रेणिः या सुम्नआपिः या ह्रदेचक्षुः । नकारः समुच्चये । ताभिश्चान्याभिरालिभूताभिरप्सरोभिः सहिता ग्रन्थिनी ग्रन्थनवती मंदमंगती चरण्युः चरणशीलोर्वश्यागमत् । यद्वा । ग्रन्थिनीत्येतदप्सरोनामधेयम् । या सुजूर्णिः सुजवोर्वशी या ताभिः सह जगाम[6] । ताः अप्सरसः अञ्जयः आभरणोपेताः अरुणयः अरुणवर्णाः न सस्रुः पूर्ववन्न गच्छन्ति । श्रिये श्रवणाय धेनवः नवप्रसूताः गावो न गाव इव । आश्चर्यार्थे[7] यथा गावः अनवन्त शब्दायन्ते तथा न शब्दयन्तीति व्यतिरेके दृष्टान्तः ॥

समस्मिञ्जायमान आसत ग्ना उतेमवर्धन्नद्य१ः स्वगूर्ताः ।
महे यत्त्वा पुरूरवो रणायावर्धयन्दस्युहत्याय देवाः ॥ ७ ॥

सम् । अस्मिन् । जायमाने । आसत । ग्नाः । उत । ईम् । अवर्धन् । नद्यः । स्वऽगूर्ताः ।
महे । यत् । त्वा । पुरूरवः । रणाय । अवर्धयन् । दस्युऽहत्याय । देवाः ॥ ७ ॥

१. त-मु—तस्मिन् । २. त१.२.३.६.७—पुरूरवसो वाचं, त४.५—पुरूरवसा चोर्वशी । ३ ग-त-'च' नास्ति । ४. ग-अ—परमप्युपरतव्ये । ५. भ१—कामतरो; भ४—कामवशो; भ७—कामुकतरो । ६. ग—आजगाम । ७. ग-अ-मु—आशिरार्थे ।

अनयैताभिः सह संसर्गस्त्वयानुभूत इत्युर्वशी वदति । अस्मिन् पुरूरवसि जायमाने सति[1] ग्नाः अप्सरसो देववेश्या अपि सम् आसत संगता अभवन् । अथवा जायमाने यज्ञार्थं प्रवर्धमाने[2] सति ग्ना देवपत्न्योऽपि समासत समभवन् । उत अपि च ईम् एनं पुरूरवसं स्वगूर्तः स्वयं-गामिन्यः नद्यः तासामाश्रयभूता अवर्धयन् । किंच हे पुरूरवः यत् यस्मात् त्वा त्वां महे महते रणाय रमणीयाय संग्रामाय दस्युहत्याय दस्युहननाय[3] देवाः त्वाम् अवर्धयन् ॥

सचा यदासु जहतीष्वत्कममानुषीषु मानुषो निषेवे ।
अप स्म मत्तरसन्ती न भुज्युस्ता अत्रसन्रथस्पृशो नाश्वाः ॥ ८ ॥

सचा । यत् । आसु । जहतीषु । अत्कम् । अमानुषीषु । मानुषः । निऽसेवे ।
अप । स्म । मत् । तरसन्ती । न । भुज्युः । ताः । अत्रसन् । रथऽस्पृशः । न । अश्वाः ॥ ८ ॥

इतःप्रभृति त्रीण्यैळवाक्यानि । तत्रादितो द्वाभ्यामुर्वशीमन्याश्च सह स्तौति । यत् यदा सचा सहायभूतः पुरूरवाः अत्कं स्वकीयं रूपम् । अत्क इति रूपनाम । जहतीषु परित्यजन्तीषु अमानुषीषु देवताभूतास्वप्सरःसु मानुषः सन् निषेवे अभिमुखं गच्छति तदानीं ताः अप्सरसः मत् मत्तः अप अपसृत्य अत्रसन् । त्रसतिर्गतिकर्मा । गच्छन्ति । पलायने दृष्टान्तः । तरसन्ती भुज्युः[4] न[5] । तरसचास मृगः । तस्य स्त्री भुज्युर्भोगसाधनभूता स्त्री मृगी । सा यथा व्याधाद्भीता पलायते । किंच रथस्पृशो नाश्वाः रथे नियुक्ता अश्वा इव । यथा[5] ते[5] पलायन्ते तद्वत्पलायन्त इति । उर्वश्यानेकाभिरस्माभिः सह भोगमनुभुक्तवानसीत्युक्तः प्रत्याचष्टे ॥

यदासु मर्तो अमृतासु निस्पृक्सं क्षोणीभिः क्रतुभिर्न पृङ्क्ते ।
ता आतयो न तन्वः शुम्भत स्वा अश्वासो न क्रीळयो दन्दशानाः ॥ ९ ॥

यत् । आसु । मर्तः । अमृतासु । निऽस्पृक् । सम् । क्षोणीभिः । क्रतुऽभिः । न । पृङ्क्ते ।
ताः । आतयः । न । तन्वः । शुम्भत । स्वाः । अश्वासः । न । क्रीळयः । दन्दशानाः ॥ ९ ॥

यत् यदा आसु अमृतासु अप्सरःसु मर्तः मनुष्यः पुरूरवाः निस्पृक् निःशेषेण स्पृशन् क्षोणीभिः वाग्भिः क्रतुभिर्न कर्मभिश्च सं पृङ्क्ते संपर्कं करोति । नकारः समुच्चयार्थः । ताः अप्सरसः आतयः आतिभूतास्तदानीं स्वाः तन्वः आत्मीयानि रूपाणि न शुम्भत न प्रकाश-यन्ति । अश्वासो न अश्वा इव क्रीळयः संक्रीडमानाः दन्दशानाः दन्दशूका जिह्वाभिरात्मीयाः सृक्का भक्षयन्तः । ते यथा चापल्येन धावन्तः स्वरूपं न प्रयच्छन्ति रथिकाय तद्वदिति दुःखादूचे ॥

विद्युन्न या पतन्ती दविद्योद्भरन्ती मे अप्या काम्यानि ।
जनिष्टो अपो नर्यः सुजातः प्रोर्वशी तिरत दीर्घमायुः ॥ १० ॥

विऽद्युत् । न । या । पतन्ती । दविद्योत् । भरन्ती । मे । अप्या । काम्यानि ।
जनिष्टो इति । अपः । नर्यः । सुऽजातः । प्र । उर्वशी । तिरत । दीर्घम् । आयुः ॥ १० ॥

---

१. ग-त१.२.६.७.८-भ४.५.६.८-वर्धमाने, त३ मु-'सति' नास्ति; भ२-सति वर्धमाने । २. त१.२.३.६.७.८-भ२.६.८-प्रवृद्धमाने; त४.५-प्रवर्तमाने । ३. ग-त-दस्युहननाय च । ४. त३.७-न भुज्युः । ५. ग-त-ते यथा ।

अनयोर्वशी स्तौति । या उर्वशी विद्युन्न विद्युदिव पतन्ती गच्छन्ती दविद्योत् द्योतते । किं कुर्वती । अप्या । अप इत्यन्तरिक्षनाम । तत्संबन्धीनि व्याप्तानि[1] वा[1] काम्यानि अस्मदभिमतान्युदकानि वा मे मह्यं भरन्ती संपादयन्ती । यद्वा आगतायास्तस्याः सकाशात्[2] अपः व्याप्तः कर्मसु कर्मवान्[3] वा नर्यः[3] नरेभ्यो हितः सुजातः सुजननः पुत्रः जनिष्टो अजनिष्ट उत्पद्यते तदानीं मम[4] उर्वशी[4] दीर्घमायुः प्र तिरत प्रवर्धयति । ' प्रजामनु प्र जायसे तदु ते मर्त्यामृतम् ' (तै. ब्रा. १. ५. ५. ६) इति हि मन्त्रः ॥ ॥ २ ॥

जज्ञिष इत्था गोपीथ्याय हि दधाथ तत्पुरूरवो म ओजः ।
अशासं त्वा विदुषी सस्मिन्नहन्न म आशृणोः किमभुग्वदासि ॥ ११ ॥

जज्ञिषे । इत्था । गोऽपीथ्याय । हि । दधाथ । तत् । पुरूरवः । मे । ओजः ।
अशासम् । त्वा । विदुषी । सस्मिन् । अहन् ।
न । मे । आ । अशृणोः । किम् । अभुक् । वदासि ॥ ११ ॥

इत्था इत्थं गोपीथ्याय । गौः पृथिवी । पीथं पालनम् । स्वार्थिकस्तद्धितः । भूमेः रक्षणाय जज्ञिषे हि जातोऽसि खलु पुत्ररूपेण । ' आत्मा वै पुत्रनामा ' इति श्रुतेः । पुनस्तदेवाह । हे पुरूरवः मे ममोदरे मयि ओजः अपत्योत्पादनसामर्थ्यं दधाथ[5] मयि निहितवानसि । तत् तथास्तु । अथापि स्थातव्यमिति चेत् तत्राह । अहं विदुषी भाविकार्यं जानती[6] सस्मिन्नहन्[7] सर्वस्मिन्नहनि त्वया[8] कर्तव्यं त्वा त्वाम् अशासं शिक्षितवत्यस्मि । त्वं मे मम वचनं न आशृणोः न शृणोषि । किं त्वम् अभुक् अभोक्तापालयिता प्रतिज्ञातार्थमपालयन् वदासि[9] हये जाय इत्यादिकमपं प्रलापम् । संवत्सरान्ते आगमनाय दिवसे[10] त्रिवारं गमनस्य एकद्वयमस्माकं पुत्रत्वेन परिकल्प्य अपत्योत्पादनपर्यन्तं[11] वसामि नग्नं त्वा यदाद्राक्षं तदा गच्छामीत्येवरूपो मिथःसमयः ' उर्वशी हाप्सराः पुरूरवसमैळं चकमे तं ह विन्दमानोवाच त्रिः स्म माह्नो वैतसेन दण्डेन ' (श. ब्रा. ११. ५. १) इत्यादि वाजसनेयकमुदाहृतम् ॥

कदा सूनुः पितरं जात इच्छाच्चक्रन्नाश्रु वर्तयद्विजानन् ।
को दंपती समनसा वि यूयोदध यदग्निः श्वशुरेषु दीदयत् ॥ १२ ॥

कदा । सूनुः । पितरम् । जातः । इच्छात् । चक्रन् । न । अश्रु । वर्तयत् । विऽजानन् ।
कः । दंपती इति दम्ऽपती । सऽमनसा । वि । यूयोत् ।
अध । यत् । अग्निः । श्वशुरेषु । दीदयत् ॥ १२ ॥

१. त-आप्यानि; मु-अप्यानि । २. ग४-म५ सकाशाद्यदि, त१ २.३.६ ८-म१.४-सकाशाद्यद्वि; त४-सकाशान्दादि; त७-सकाशाद्यद्वि; म२.६.७-सकाशाद्यदि । ३. ग१.२-कृतवान्वा नर्यः; त१.२.३.६-नवान्नर्यो, न४-कर्मवान्वा नया, ग८-नवा नर्यो, न७-नव त्वो नर्या; त८ म१.२.४ ६.८-तवान्वा नर्यो; म७-भवतन्वा नर्या । ४ त-मार्वशी । ५. ग-त-मु-दधाथ निदधाथ । ६. ग-त-म-जानती त्वं । ७. ग४-त्वेनास्मिन्नहन्, त२.६-त्वस्मिन्नहन्; त३.४.५-त्वमस्मिन्नहन् । ८. त-मु-त्वया वत् । ९. ग-त४.५-म१.५-वदासि वदसि; ग८-म२.८-वदसि । १०. ग-त-म-आहनि दिवसे । ११. त१.२.३.६.७-पुत्रोत्पादनपर्यंते ।

इदं पुरूरवसो वाक्यम्। कदा कस्मिन् काले सूनुः तवोदरजातः सन् पितरं माम् इच्छात् इच्छेत्। 'इषु इच्छायाम्'। लेटि शपि 'इषुगमियमां छः' इति छादेशः। 'लेटोऽडाटौ' इत्याडागमः। कदा वा विजानन् पितरं मामधिगच्छन् चक्रन् क्रन्दमानः अश्रु वर्तयत्[1]। नेति चार्थे। किंच कः किंविधः सन् सूनुः समनसा समनसौ समनस्कौ[2] दंपती जायापती त्वां मां च वि यूयोत् विश्लेषयेत्। 'यु मिश्रणामिश्रणयोः'। यौतेश्छान्दसः शपः श्लुः। तुजादित्वादभ्यासस्य दीर्घः। अध अधुना यत् यदा अग्निः तव हृदयस्थिततेजोरूपो गर्भः श्वशुरेषु दीदयत् दीप्यते। दीदयतिर्दीप्तिकर्मेति[3] नैरुक्तो धातुः॥

प्रति ब्रवाणि वर्तयते अश्रु चक्रन्न क्रन्ददाध्ये शिवायै।
प्र तत्ते हिनवा यत्ते अस्मे परेह्यस्तं नहि मूर मापः॥ १३॥

प्रति। ब्रवाणि। वर्तयते। अश्रु। चक्रन्। न। क्रन्दत्। आऽध्ये। शिवायै।
प्र। तत्। ते। हिनव। यत्। ते। अस्मे इति।
परा। इहि। अस्तम्। नहि। मूर। मा। आपः॥ १३॥

इदमुर्वशीवाक्यम्। हे पुरूरवः त्वां प्रति ब्रवाणि प्रतिवच्मि। त्वदपत्यम्[4] अश्रु बाष्पं वर्तयते वर्तयिष्यति। आध्ये आध्याते वस्तुनि शिवायै शिवे कल्याणे समुपस्थिते सति चक्रन् रुदन्नश्रूणि विमुञ्चन् न क्रन्दत्। नकारश्चार्थे। रोदिष्यति चेत्यर्थः। तत् त्वदपत्यं ते तुभ्यं हिनव प्रहिणोमि यत् अपत्यं ते तव संबन्धि अस्मे अस्मासु निहितम्। त्वं परेहि अस्तम्। अस्तमिति गृहनाम। स्वगृहं प्रतिगच्छ। हे मूर मूढ मा मां नहि आपः न प्राप्नोषि। हिनवेत्यत्र हिनोतेः 'छन्दसि लुङ्लङ्लिटः' इति भविष्यदर्थे लङि मिपोऽमादेशः। गुणः। अन्त्यलोपश्छान्दसः। बहुलवचनादडभावः। आपः। 'आप्लृ व्याप्तौ'। लिटि 'तिङां तिङो भवन्ति' इति थलो णल्॥

सुदेवो अद्य प्रपतेदनावृत्परावतं परमां गन्तवा उ।
अधा शयीत निर्ऋतेरुपस्थेऽधैनं वृका रभसासो अद्युः॥ १४॥

सुऽदेवः। अद्य। प्रऽपतेत्। अनावृत्। पराऽवतम्। परमाम्। गन्तवै। ऊँ इति।
अध। शयीत। निःऽऋते। उपऽस्थे। अध। एनम्। वृकाः। रभसासः। अद्युः॥ १४॥

अथ परिदूनः पुरूरवा उवाच। सुदेवः त्वया सह सुक्रीडः पतिः अद्य प्रपतेत्। अत्रैव प्रपततु। अथवा अनावृत् अनावृत्तः सन् परमां परावतं दूरादपि दूरदेशं गन्तवै गन्तुं महाप्रस्थानगमनं कुर्वन्। अध अथवा यत्रकुत्रापि गन्तुमसमर्थः निर्ऋतेः पृथिव्याः उपस्थे शयीत शयनं कुर्यात्। यद्वा। निर्ऋतिः पापदेवता। तस्या उपस्थे उत्संगे संनिधौ म्रियतामित्यर्थः। अध अथवा एनं वृकाः आरण्याः श्वानः रभसासः[5] वेगवन्तः अद्युः भक्षयन्तु। अत्र वाजसनेयकं—'सुदेवोऽद्योद्बध्नीत प्र वा पतेत्तदेनं वृका वा श्वानो वाद्युरिति हैव तदुवाच' (श. ब्रा. ११. ५. १. ८) इति॥

१. ग-ग७—वर्तयत् वर्तयेत्; त१ २.६.८-म—वर्तयत् वर्तयेत। २. ग-त-भ-मु—'समनस्कौ' नास्ति। ३. त४—दीधीङ् दीप्तिदेवनयोः। अस्माच्छान्दसाल्लङि यदि रूपं दीदेतिर्दीप्तिकर्मेति। ४. ग.त१.२.३.६.७.८-म—त्वदपत्यं; त४.५—यदपत्यं। ५. त—रभसासो रभसाः।

पुरू॑रवो॒ मा मृ॑था॒ मा प्र प॑प्तो॒ मा त्वा॒ वृका॑सो॒ अशि॑वास उ क्षन् ।
न वै स्त्रैणा॑नि स॒ख्यानि॑ सन्ति सालावृ॒का॑णां॒ हृद॑यान्ये॒ता ॥ १५ ॥

पुरू॑रवः । मा । मृ॒थाः॒ । मा । प्र । प॒प्तः॒ । मा । त्वा॒ । वृका॑सः । अशि॑वासः । ऊँ इति॑ । क्ष॒न् ।
न । वै । स्त्रैणा॑नि । स॒ख्यानि॑ । स॒न्ति॒ । सा॒ला॒वृ॒काणा॑म् । हृद॑यानि । ए॒ता ॥ १५ ॥

तमित्थं प्रत्युवाच । हे पुरूरवः त्वं मा मृथाः मृतिं मा प्राप्नुहि । म्रियतेर्लुङि थासि ‘ह्रस्वादङ्गात्’ इति सिचो लोपः । तथा मा प्र पप्तः अत्रैव पतनं मा कार्षीः । पतेर्लुङि लृदित्वात् ‘पुषादि॰’ इत्यादिना च्लेरङ् । ‘पतः पुम्’ इति पुम् । तथा त्वा त्वाम् अशिवासः अशुभाः वृकासः वृकाः मा उ क्षन् । उ इत्येवकारार्थे । अक्षन् । माभ्यवहारयन्तु । किमित्यैवमसदुपक्रममिदं करोषि । मा कार्षीरित्यर्थः । अदेर्लुङि ‘लुङ्सनोर्घस्लृ’ (पा. सू. २. ४. ३७) इति घस्लादेशः । ‘मन्त्रे घस॰’ इति च्लेर्लुक् । ‘गमहन॰’ इत्यादिनोपधालोपः । ‘शासिवसि॰’ इत्यादिना षत्वम् । ‘खरि च’ इति चर्त्वम् । बाहुलकादडभावः । अथ[1] स्वस्नेहस्यासारतामाह[1] । स्त्रैणानि स्त्रीणां कृतानि सख्यानि न वै सन्ति । न सन्ति खलु । अभावे कारणमाह । एता एतानि सख्यानि सालावृकाणां हृदयानि तेषां हृदयानि यथा वत्सादीनां विश्वासघातकानि तद्वत् । अत्र वाजसनेयकं—‘मैतदादृथा न वै स्त्रैणं सख्यमस्ति पुनर्गृहानिहीति हैवैनं तदुवाच’ (श. ब्रा. ११. ५. १. ९) इति ॥ ॥ ३ ॥

यद्विरू॑पा॒चरं॒ मर्त्ये॒ष्ववसं॒ रात्रीः॑ श॒रद॒श्चत॑स्रः ।
घृ॒तस्य॑ स्तो॒कं स॒कृदह्न॑ आश्नां॒ तादे॒वेदं ता॑तृपा॒णा च॑रामि ॥ १६ ॥

यत् । विऽरू॑पा । अच॑रम् । मर्त्ये॑षु । अव॑सम् । रात्रीः॑ । श॒रदः॑ । चत॑स्रः ।
घृ॒तस्य॑ । स्तो॒कम् । स॒कृत् । अह्नः॑ । आ॒श्ना॒म् । तात् । ए॒व । इ॒दम् । त॒तृ॒पा॒णा । च॒रा॒मि॒ ॥ १६ ॥

यत् यदा विरूपा[2] मनुष्यसंपर्कादुद्गतसहजभूतवेषरूपा यथानुकूल्येन नानारूपा वा मर्त्येषु मनुष्येषु अचरं तदानीं रात्रीः प्रशस्यरात्रीः चतस्रः शरदः अवसं न्यवसम् । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । तदानीं घृतस्य स्तोकं सकृदह्न आश्नाम् । तादेव तेनैव स्तोकेनाहम् इदं संप्रति तातृपाणा तृप्ता सती चरामि ॥

अ॒न्त॒रि॒क्ष॒प्रां रज॑सो वि॒मानी॒मुप॑ शिक्षाम्यु॒र्वशीं॒ वसि॑ष्ठः ।
उप॑ त्वा रा॒तिः सु॑कृ॒तस्य॒ तिष्ठा॒न्नि व॑र्तस्व॒ हृद॑यं तप्यते मे ॥ १७ ॥

अ॒न्त॒रि॒क्ष॒ऽप्राम् । रज॑सः । वि॒ऽमानी॑म् । उप॑ । शि॒क्षा॒मि॒ । उ॒र्वशी॑म् । वसि॑ष्ठः ।
उप॑ । त्वा॒ । रा॒तिः । सु॒ऽकृ॒तस्य॑ । तिष्ठा॑त् । नि । व॒र्त॒स्व॒ । हृद॑यम् । त॒प्य॒ते॒ । मे॒ ॥ १७ ॥

अन्तरिक्षप्रां स्वतेजसान्तरिक्षस्य पूरयित्रीं तथा रजसः रञ्जकस्योदकस्य विमानीं निर्मात्रीम् उर्वशीं वसिष्ठः समानानां मध्येऽतिशयेन वासयिताहम् उप शिक्षामि वशे नयामि । सुकृतस्य शोभनकर्मणः रातिः दाता पुरूरवाः त्वा त्वाम् उप तिष्ठात् उपतिष्ठतु । मे हृदयं तप्यते[3] । अतो नि वर्तस्व । एवं राजोवाच[3] ॥

---

१. त-मु—अथात्मनः स्नेहस्या॰ । २. त-मु—विरूपा परे । ३. म—‘तप्यते...राजोवाच’ नास्ति ।

इति॑ त्वा दे॒वा इ॒म आ॑हुरैळ॒ यथे॑मे॒तद्भव॑सि मृ॒त्युब॑न्धुः ।
प्र॒जा ते॑ दे॒वान् ह॒विषा॑ यजाति स्व॒र्ग उ॒ त्वमपि॑ माद॒यासे ॥ १८ ॥

इति॑ । त्वा॒ । दे॒वाः । इ॒मे । आ॒हुः॒ । ऐळ॒ । यथा॑ । ई॒म् । ए॒तत् । भव॑सि । मृ॒त्युऽब॑न्धुः ।
प्र॒ऽजा । ते॒ । दे॒वान् । ह॒विषा॑ । य॒जा॒ति॒ । स्वः॒ऽगे । ऊँ इति॑ । त्वम् । अपि॑ । मा॒द॒यासे॒ ॥ १८ ॥

हे[1] ऐळ पुरूरवः त्वा त्वाम् इमे देवाः इति आहुः । मृत्युबन्धुः मृत्योः[1] बन्धकः मृत्योर्बन्धुभूतो वा मृत्युवशमप्राप्तुवंश्च यथं यथा एतद्भवसि[2] भविष्यसि प्रजा प्रकर्षेण जायमानस्त्वं[3] ते तव संबन्धिनो यष्टव्यान् देवान् हविषा यजाति यजसि । स्वर्ग उ स्वर्गे एव त्वमपि मादयासे मादयसेऽस्माभिः सह । एवमाहुरित्यर्थः । यस्मादेवं करोषि तस्माद्विलापं हित्वा सुखी भवेति[4] सेयं पुरूरवसं प्रत्युवाच ॥　　॥ ४ ॥

अथ 'प्र ते महे' इति त्रयोदशर्चं षष्ठं सूक्तम् । वरुणाङ्गिरस ऋषिः इन्द्रस्य पुत्रः सर्वहरिर्वा नाम । द्वादशीत्रयोदश्यौ त्रिष्टुभौ शिष्टा एकादश जगत्यः । इन्द्रस्यार्थौ हरी । तयोरत्र स्तूयमानत्वात्तद्देवताकमिदम् । तथा चानुक्रान्तं—'प्र ते त्रयोदश बरुः सर्वहरिर्वैन्द्रो हरिस्तुतिर्द्वित्रिष्टुबन्तम्[5]' इति । अतिरात्रे तृतीये पर्याये ब्राह्मणाच्छंसिन एतत्सूक्तम् । सूत्रितं च—'प्र ते महे ऽर्ता शचीवतस्तव वीर्येणेति याज्या' (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति । षोडशिशस्त्रेऽप्याद्यस्तृचः शंसनीयः । सूत्रितं च—'प्र ते महे विदथे शंसिषं हरी इति तिस्रो जगत्यः' (आश्व. श्रौ. ६. २) इति ॥

प्र ते॑ म॒हे वि॒दथे॑ शंसिषं॒ हरी॒ प्र ते॑ वन्वे व॒नुषो॑ हर्य॒तं मद॑म् ।
घृ॒तं न यो हरि॑भि॒श्चारु॒ सेच॑त॒ आ त्वा॑ विशन्तु॒ हरि॑वर्पसं॒ गिरः॑ ॥ १ ॥

प्र । ते॒ । म॒हे । वि॒दथे॑ । शं॒सि॒ष॒म् । हरी॒ इति॑ । प्र । ते॒ । व॒न्वे॒ । व॒नुषः॑ । ह॒र्य॒तम् । मद॑म् ।
घृ॒तम् । न । यः । हरि॑ऽभिः । चारु॑ । सेच॑ते । आ । त्वा॒ । वि॒श॒न्तु॒ । हरि॑ऽवर्पसम् । गिरः॑ ॥ १ ॥

हे इन्द्र ते तव हरी अश्वौ महे महति विदथे यज्ञे प्र शंसिषम् अशंसिषम् । अस्ताविषम् । तथा वनुषः । 'वनु हिंसायाम्' । हिंसकस्य ते तव हर्यतम् । 'हर्य गतिकान्त्योः' । तस्यौणादिकोऽतच् । चित्स्वरेणान्तोदात्तः । कमनीयं मदं प्र वन्वे प्रयाचेऽस्मदभिमतम् । 'वनु याचने' । यः इन्द्रः हरिभिः हरितवर्णैरश्वैः मध्याग्नो[6] गत्वा चारु चरणीयं घृतं न घृतमिव सुप्तमुदकं सेचते वर्षति तं त्वां हरिवर्पसम् । वर्प इति रूपनाम । हरितरूपं त्वा त्वाम् आ विशन्तु गिरः अस्मदीयाः स्तुतिवाचस्तव मदाय ॥

हरिं॒ हि योनि॑म॒भि ये स॒मस्व॑रन् हि॒न्वन्तो॒ हरी॑ दि॒व्यं यथा॒ सदः॑ ।
आ यं पृ॒णन्ति॒ हरि॑भि॒र्न धे॒नव॒ इन्द्रा॑य शू॒षं हरि॑वन्तमर्चत ॥ २ ॥

हरि॑म् । हि । योनि॑म् । अ॒भि । ये । स॒म्ऽअस्व॑रन् । हि॒न्वन्तः॑ । हरी॒ इति॑ । दि॒व्यम् । यथा॑ । सदः॑ ।
आ । यम् । पृ॒णन्ति॑ । हरि॑ऽभिः । न । धे॒नवः॑ । इन्द्रा॑य । शू॒षम् । हरि॑ऽवन्तम् । अ॒र्च॒त॒ ॥ २ ॥

---

१. भ-'हे ... ... मृत्योः' नास्ति । २. त-एतद्भवति । ३. त-जायमानाः । ४. त-भवसि । ५. त१.२.३.६.८-भ१.२.४.७.८-'स्तुतिस्त्रिष्टुबन्तं । ६. ग-भ१.४.५.६.८-मेघान्; त१.२.३.७-मेघाने; त६.८-मघाने; भ२-मघोन् ।

ये पूर्वे स्तोतार ऋषयः योनिम् इन्द्रस्य स्थानभूतम् हरिम् अश्वम् अभि समस्वरन्। 'स्वृ शब्दोपतापयोः'। अभिसंस्तुवन्ति। किं कुर्वन्तः। दिव्यं देवसंबन्धि सदः यागगृहं यथा प्रेरयन्त्यश्वं तथा हरी अश्वौ हिन्वन्तः प्रेरयन्तः। सोमेऽभिषुते सति स्वयमेवेन्द्रो रथेऽश्वौ प्रेरयति अतः स्तोतॄणां हरिप्रेरणत्वम्। यद्वा[1]। दिव्यं सद इन्द्रः प्राप्नुयाद्यथा[2] तथा[3] हरी[3] स्तुतिभिर्हिन्वन्तः प्रेरयन्तः। यम् इन्द्रम् धेनवः नवप्रसूताः गावो यथा पृणन्ति क्षीरादिभिः। अत्र पुरस्तादुपचाराऽपि नकार उपमार्थीयः। हरिभिः हरितवर्णैः सोमैः अत्र पृणन्ति पूरयन्ति च[4]। तथा यूयमपि इन्द्राय इन्द्रस्य हरिवन्तं शूषं बलम् अर्चत पूजयत हे स्तोतारः स्तुतिभिः॥

सो अ॑स्य॒ वज्रो॒ हरि॑तो॒ य आ॑य॒सो हरि॒र्निका॑मो॒ हरि॒रा गभ॑स्त्योः।
द्यु॒म्नी सु॑शि॒प्रो हरि॑मन्युसायक॒ इन्द्रे॒ नि रू॒पा हरि॑ता मिमिक्षिरे॥ ३॥

सः। अ॒स्य। वज्रः॑। हरि॑तः। यः। आ॒य॒सः। हरिः॑। नि॒ऽकामः॑। हरिः॑। आ। गभ॑स्त्योः।
द्यु॒म्नी। सु॒ऽशि॒प्रः। हरि॑मन्युऽसायकः। इन्द्रे॑। नि। रू॒पा। हरि॑ता। मि॒मि॒क्षि॒रे॥ ३॥

अस्य इन्द्रस्य यः[5] वज्रः हरितः हरितवर्णः यः आयसः अयःसारभूतोऽस्ति निर्मितः। स च हरिः[6] हरितवर्णो वज्रः निकामः नितरां कमनीयः। सः आ हन्ता शत्रूणाम्। तादृशो वज्रः गभस्त्योः हस्तयोर्वर्तत इति शेषः। अयमिन्द्रः द्युम्नी। द्युम्नं द्योतमानं धनम्। तद्वान् सुशिप्रः शोभनहनुः हरिमन्युसायकः। यस्य मन्युः[7] सायकः शत्रुहन्ताभिगन्ता वा भवति। यद्वा शत्रुहन्ता कोपः सायकश्च यस्य स तादृशो भवति। एवं बहुधा। इन्द्रे रूपा रूपाणि सर्वाणि हरिता हरितानि नि मिमिक्षिरे मिश्रितानि बभूवुः। मिहेः सनन्तात्कर्मणि लिटि रूपम्॥

दि॒वि न के॒तुरधि॑ धायि हर्य॒तो वि॒व्यच॒द्वज्रो॒ हरि॑तो॒ न रंह्या॑।
तु॒दद॒हिं हरि॑शिप्रो॒ य आ॑य॒सः स॒हस्र॑शोका अभवद्धरिम्भ॒रः॥ ४॥

दि॒वि। न। के॒तुः। अधि॑। धा॒यि॒। ह॒र्य॒तः। वि॒व्यच॑त्। वज्रः॑। हरि॑तः। न। रंह्या॑।
तु॒दत्। अहि॑म्। हरि॑ऽशिप्रः। यः। आ॒य॒सः। स॒हस्र॑ऽशोकाः। अभ॑वत्। ह॒रि॒म्ऽभ॒रः॥ ४॥

दिवि अन्तरिक्षे केतुः प्रकाशेन सर्वस्य प्रज्ञापक आदित्य इव स यथाधि निहित एवमयमिन्द्रः अधि धायि अध्यधायि[8] स्तोतृभिरधिनिहितः। किंचेन्द्रस्य वज्रः हर्यतः स्पृहणीयः सन् विव्यचत् व्याप्नोति[9] व्याप्तवान् शत्रुसंघम्। तत्र दृष्टान्तः। हरितो न हरितवर्णा अध्वाहर्तारो[10] वाश्वा आदित्यसंबन्धिनः। ते यथा रंह्या रंहणेन वेगेन व्याप्नुवन्ति व्याप्तव्यम्। यः अस्य वज्रः आयसः अयोविकारः अहिं वृत्रं मेघं वा तुदत् हिनस्ति। सोऽयं[11] महानुभावः हरिशिप्रः सोमपानरसेन[12] हरितवर्णतरसिकस्तद्वर्णहनुर्वा हरिम्भरः हर्योर्भर्तेन्द्रः[13] सहस्रशोकाः अभवत्। 'शुच दीप्तौ'। अपरिमितदीप्तिर्भवति॥

---

१. ग–यद्वा यथा। २. ग-त-भ–प्राप्नुयात्तथा। ३. त-भ–हरी रथाय। ४. ग–आप्रीणयंति वा; त४.५.८-भ१.२.४.६.८–वा; त१-२.३.६.७-मु–'च' नास्ति। ५. त-भ–'सः' नास्ति। ६. त-भ–'हरिः' नास्ति। ७. ग-त-भ–'मन्युः' नास्ति। ८. त१.२.३.६.७.८-भ–'अध्यधायि' नास्ति। ९. त१.२.३.६.७.८-भ२.६.८-मु–विव्याप्नोति। १०. ग-भ२.८–असाध्वाहर्तारो, त४.५–असाधा वर्तते; भ६–अस्याध्वाहर्तारो। ११. ग–सोऽयं। १२ त४.५–°रसेन। १३. ग-भ–हर्यो भर्तेन्द्रः।

त्वंत्वमहर्यथा उपस्तुतः पूर्वेभिरिन्द्र हरिकेश यज्वभिः ।
त्वं हर्यसि तव विश्वमुक्थ्य१मसामि राधो हरिजात हर्यतम् ॥ ५ ॥

त्वम्ऽत्वम् । अहर्यथाः । उपऽस्तुतः । पूर्वेभिः । इन्द्र । हरिऽकेश । यज्वऽभिः ।
त्वम् । हर्यसि । तव । विश्वम् । उक्थ्यम् । असामि । राधः । हरिऽजात । हर्यतम् ॥ ५ ॥

हे इन्द्र हे हरिकेश हरितरोमवदश्व त्वंत्वं[1] त्वमेव सर्वत्र यज्ञे अहर्यथाः अकामयथाः स्तोत्रं हवींषि । कीदृशस्त्वम् । पूर्वेभिः पूर्वतनैः यज्वभिः यजमानैः उपस्तुतः सन् । हे हरिजात हरितवर्णः सन् प्रादुर्भूत हारकप्रादुर्भाव वा । शत्रुवधार्थं प्रादुर्भूतेत्यर्थः । हे तादृशेन्द्र त्वं तव । स्वभूतमिति शेषः । विश्वं व्याप्तं सोमचरुपुरोडाशादिरूपं सर्वं वा । यद्वा । यत्र यानि यानि हवींषि दीयन्ते तत्सर्वं वा । तथा उक्थ्यं प्रशस्यम् असामि असाधारणमसमं कृत्स्नं हर्यतं कान्तं राधः अन्नं हविर्लक्षणं हर्यसि कामयसे ॥　　॥ ५ ॥

ता वज्रिणं मन्दिनं स्तोम्यं मद इन्द्रं रथे वहतो हर्यता हरी ।
पुरूण्यस्मै सवनानि हर्यत इन्द्राय सोमा हरयो दधन्विरे ॥ ६ ॥

ता । वज्रिणम् । मन्दिनम् । स्तोम्यम् । मदे । इन्द्रम् । रथे । वहतः । हर्यता । हरी इति ।
पुरूणि । अस्मै । सवनानि । हर्यते । इन्द्राय । सोमाः । हरयः । दधन्विरे ॥ ६ ॥

ता तौ प्रसिद्धौ हर्यता हर्यतौ गन्तारौ कान्तौ वा हरी हरितवर्णावश्वौ मन्दिनं मोदमानं स्तोम्यं स्तुत्यर्हं वज्रिणम् इन्द्रं मदे निमित्ते[2] रथे वहतः धारयतः[3] । यज्ञसदस्यर्दियं प्रापयतः । अस्मै हर्यते कान्ताय इन्द्राय पुरूणि बहूनि सवनानि प्रातरादीनि हरयः हरितवर्णाः सोमाः दधन्विरे निर्धीयन्ते ॥

अरं कामाय हरयो दधन्विरे स्थिराय हिन्वन् हरयो हरी तुरा ।
अर्वद्भिर्यो हरिभिर्जोषमीयते सो अस्य कामं हरिवन्तमानशे ॥ ७ ॥

अरम् । कामाय । हरयः । दधन्विरे । स्थिराय । हिन्वन् । हरयः । हरी इति । तुरा ।
अर्वत्ऽभिः । यः । हरिऽभिः । जोषम् । ईयते । सः । अस्य । कामम् । हरिऽवन्तम् । आनशे ॥ ७ ॥

अरम् अलं पर्याप्तं कामाय इन्द्रकामनाय हरयः हरितवर्णाः सोमाः दधन्विरे । ते च हरयः स्थिराय युद्धेऽपलायितायेन्द्राय तुरा तुरौ त्वरमाणौ हरी अश्वौ हिन्वन् प्रेरयन्ति । यः अर्वद्भिः सरणकुशलैः हरिभिः अश्वैः जोषं शूरैः सेव्यं संग्रामम् ईयते गच्छति सः रथः अस्य इन्द्रस्य स्वभूतं कामं कमनीयं हरिवन्तं सोमवन्तं यज्ञम् आनशे व्याप्नोति ॥

हरिश्मशारुर्हरिकेश आयसस्तुरस्पेये यो हरिपा अवर्धत ।
अर्वद्भिर्यो हरिभिर्वाजिनीवसुरति विश्वा दुरिता पारिषद्धरी ॥ ८ ॥

१. त-मु-त्वं । २. त४.५—मदनिमित्ते । ३. त४.५—मापयतः ।

हरिऽश्मशारुः । हरिऽकेशः । आयसः । तुरःऽपेये । यः । हरिऽपाः । अवर्धत ।
अर्वत्ऽभिः । यः । हरिऽभिः । वाजिनीऽवसुः ।
अति । विश्वा । दुःऽइता । पारिषत् । हरी इति ॥ ८ ॥

हरिश्मशारुः हरितवर्णश्मश्रुः हरिकेशः हरितवर्णकेशः आयसः अयोमयहृदयः[1] । शत्रूणां घातक इत्यर्थः । एतादृशः यः इन्द्रः तुरस्पेये तूर्णं पातव्ये सोमे हरिपाः हरितवर्णसोमपाः अवर्धत वर्धते यः च अर्वद्भिः गन्तृभिः हरिभिः अश्वैः सोमैर्वा वाजिनीवसुः । वाजिनमन्नं हविर्लक्षणम् । तदस्या अस्तीति वाजिनी क्रिया । सैव वसु धनं यस्य स तथोक्तः । यज्ञधन इत्यर्थः । यद्वा । वाजिनमेव वाजिनी । तदेव धनं यस्य । स एवमुक्तलक्षण इन्द्रः हरी रथे योजयित्वा विश्वा विश्वानि सर्वाणि दुरिता अस्माकं दुरितानि अति पारिषत् पारयतु[2] । पारयतेर्लेटि सिप्यडागमः ॥

स्रुवेव यस्य हरिणी विपेततुः शिप्रे वाजाय हरिणी दविध्वतः ।
प्र यत्कृते चमसे मर्मृजद्धरी पीत्वा मदस्य हर्यतस्यान्धसः ॥ ९ ॥

स्रुवाऽइव । यस्य । हरिणी इति । विऽपेततुः । शिप्रे इति । वाजाय । हरिणी इति । दविध्वतः ।
प्र । यत् । कृते । चमसे । मर्मृजत् । हरी इति । पीत्वा । मदस्य । हर्यतस्य । अन्धसः ॥ ९ ॥

यस्य इन्द्रस्य हरिणी हरितवर्णावश्वौ विपेततुः रथं इन्द्रमारोप्य विपततो यज्ञमस्मदीयम् । यद्वा । यस्य हरिणी हरितवर्णे कनीनिके विपेततुः सोमं प्रति विपततः । तत्र दृष्टान्तः । स्रुवेव । यथा स्रुवा स्रुचौ हविषा पूर्णौ पात्रविशेषौ होमार्थं विपततः तद्वत् । तथा यस्य च हरिणी हरितवर्णे शिप्रे हनू वाजाय सोमलक्षणायान्नाय दविध्वतः कम्पयतः पुरतः प्रत्तस्य[3] सोमस्य प्रीत्या[4] चलतः[4] । तथा यत् यदा कृते संस्कृते चमसे वर्तमानं मदस्य मदकरं हर्यतस्य कान्तम् अन्धसः अन्नं सोमं पीत्वा हरी अश्वौ प्र मर्मृजत प्रमार्ष्टि । तदानीं स्तुत इत्यर्थः ॥

उत स्म सद्म हर्यतस्य पस्त्यो३रत्यो न वाजं हरिवाँ अचिक्रदत् ।
मही चिद्धि धिषणाहर्यदोजसा बृहद्वयो दधिषे हर्यतश्चिदा ॥ १० ॥

उत । स्म । सद्म । हर्यतस्य । पस्त्योः । अत्यः । न । वाजम् । हरिऽवान् । अचिक्रदत् ।
मही । चित् । हि । धिषणा । अहर्यत् । ओजसा । बृहत् । वयः । दधिषे । हर्यतः । चित् । आ ॥ १० ॥

उत अपि च हर्यतस्य कमनीयस्येन्द्रस्य सद्म सदनं पस्त्योः द्यावापृथिव्योः संबन्धि । सोऽयम् अत्यो न अश्व इव वाजं संग्रामं हरिवान् अश्ववान् अचिक्रदत् गच्छति । तथा हि यस्मात् हे इन्द्र त्वां मही महती धिषणा स्तुतिः ओजसा बलेन युक्तमिन्द्रम् अहर्यत् कामयते । चित् इति पूरणः । अतो वाजमचिक्रदत् । तथा सति हे इन्द्र हर्यतः काम्यमानस्य यजमानस्य[5] बृहत् महत् वयः अन्नम् आ दधिषे धारयसि[6] । आप्रयच्छसि । चित् इति पूरणः ॥ ॥ ६ ॥

---

१. त१.२.३.६.७-मु-°हृदयोऽस्य । २. त-म-पारयति । ३. त१.२.६.७-प्रयत् प्रत्यस्य । ४. ग-प्रियां चलतः; त-प्रिया चलतः; भ१.७-प्रियचलजाः; भ२.४-प्रियचलतः; भ६-प्रियाचलतः; भ८-प्रिया-चलतः । ५. ग-त१.२.३.६.७-भ१.२.४.५.८-यजमानस्य । ६. ग-त१२३६७-भ-मु-'धारयसि' नास्ति ।

आ रोद॑सी हर्य॑माणो महि॒त्वा नव्यं॑नव्यं हर्यसि॒ मन्म॒ नु प्रि॒यम् ।
प्र प॒स्त्य॑मसुर हर्य॒तं गोरा॒विष्कृ॑धि॒ हर॑ये॒ सूर्या॑य ॥ ११ ॥

आ । रोद॑सी॒ इति॑ । हर्य॑माणः । म॒हि॒ऽत्वा । नव्य॑म्ऽनव्यम् । ह॒र्य॒सि॒ । मन्म॑ । नु । प्रि॒यम् ।
प्र । प॒स्त्य॑म् । अ॒सु॒र॒ । ह॒र्य॒तम् । गोः । आ॒विः । कृ॒धि॒ । हर॑ये । सूर्या॑य ॥ ११ ॥

हे इन्द्र हर्यमाणः कामयमानः महित्वा महत्त्वेन रोदसी द्यावापृथिव्यौ आ । पूरयसीति शेषः । तथा नव्यंनव्यं नवतरं प्रियं प्रियकरं मन्म मननीयं स्तोत्रं नु क्षिप्रं हर्यसि कामयसे । हे असुर बलवन् । असुः प्राणः । तद्वन् । मत्वर्थीयो रः । तादृशेन्द्र गोः । जात्येकवचनम् । गवां हर्यतं स्पृहणीयं पस्त्यं गृहं गोरुदकस्योत्पादकं स्थानं वा हरये उदकस्य हर्त्रे सूर्याय प्र प्रकर्षेण आविष्कृधि प्रकटीकुरु ॥

आ त्वा॑ ह॒र्यन्तं॑ प्र॒युजो॒ जना॑नां॒ रथे॑ वहन्तु॒ हरि॑शिप्रमिन्द्र ।
पिबा॒ यथा॒ प्रति॑भृतस्य॒ मध्वो॒ हर्य॑न्य॒ज्ञं स॑ध॒मादे॒ दशो॑णिम् ॥ १२ ॥

आ । त्वा॒ । ह॒र्यन्त॑म् । प्र॒ऽयुजः॑ । जना॑नाम् । रथे॑ । व॒ह॒न्तु॒ । हरि॑ऽशिप्रम् । इ॒न्द्र॒ ।
पिब॑ । यथा॑ । प्रति॑ऽभृतस्य । मध्वः॑ । हर्य॑न् । य॒ज्ञम् । स॒ध॒ऽमादे॑ । दश॑ऽओणिम् ॥ १२ ॥

हे इन्द्र हरिशिप्रं हरितवर्णशिप्रं त्वा त्वां हर्यन्तं यज्ञं कामयमानं प्रयुजः रथे प्रयुक्ता अश्वाः रथे स्थापयित्वा जनानाम् ऋत्विग्यजमानानामन्तिकं[1] वहन्तु[2] प्रापयन्तु । यथा येन प्रकारेण प्रतिभृतस्य ग्रहादिषु संभृतं मध्वः मधु सोमरसं यज्ञं यागसाधनं दशोणिम् । ओणयोऽङ्गुलयः । दशभिरङ्गुलिभिः संपादितं सोमं हर्यन् कामयमानः सन् पिब पिबसि सधमादे संग्रामे[3] जयार्थं[3] तथा वहन्त्वित्यर्थः ॥

'अपाः पूर्वेषाम्' इत्येषा षोडशिशस्त्रस्य याज्या । सूत्रितं च—'एवा हि शक्रो वशी हि शक्र इति जपित्वापाः पूर्वेषां हरिवः सुतानामिति यजति' (आश्व. श्रौ. ६. २) इति ॥

अपाः॒ पूर्वे॑षां हरिवः सु॒ताना॒मथो॑ इ॒दं सव॑नं॒ केव॑लं ते ।
म॒म॒द्धि सोमं॒ मधु॑मन्तमिन्द्र स॒त्रा वृ॑षञ्ज॒ठर॒ आ वृ॑षस्व ॥ १३ ॥

अपाः॑ । पूर्वे॑षाम् । ह॒रि॒ऽवः॒ । सु॒ताना॑म् । अथो॒ इति॑ । इ॒दम् । सव॑नम् । केव॑लम् । ते॒ ।
म॒म॒द्धि । सोम॑म् । मधु॑ऽमन्तम् । इ॒न्द्र॒ । स॒त्रा । वृ॒ष॒न् । ज॒ठरे॑ । आ । वृ॒ष॒स्व॒ ॥ १३ ॥

हे इन्द्र[4] सुतानाम् अभिषुतानां पूर्वेषां प्रातःसवनसंपादितानाम् । कर्मणि षष्ठ्यावेते । अभिषुतान् प्रातःसवनिकान् सोमानित्यर्थः । तान् अपाः अपिबः । हे हरिवः इतीन्द्रसंबोधनम् । हरिभ्यामश्वाभ्यां तद्वन् । यद्वा ऋक्सामात्मकाभ्यां हरिभ्यां युक्त । 'ऋक्सामे वा इन्द्रस्य हरी' (ऐ. ब्रा. २. २४; तै. सं. ६. ५. ९. २) । 'ताभ्यामेव हरति' इति ब्राह्मणम् । अथो अपि च इदं माध्यंदिनं सवनं केवलं ते तवैवासाधारणम् । 'माध्यंदिनं सवनं केवलं ते' (ऋ. सं.

1. स४.५–यजमाना" । 2. ग-त-भ-मु–प्रति वहन्तु । 3. स-भ–संग्रामजयार्थं । 4. ग-स-मु–इंद्र त्वं ।

४. ३५. ७) इति हि मन्त्रान्तरम्। तस्मिन् सवने हे ˇइन्द्र ˇमधुमन्तं माधुर्योपेतं ˇसोमं ˇममद्धि पिब। आस्वादयेत्यर्थः। मदिरयास्वादनकर्मा। पिबन्तु मदन्तु वियन्तु इति च मन्त्रः। ˇसत्रा ˇभूषन्। सत्राशब्दो भूयिष्ठवचनः। हे भूयिष्ठमर्पितरिन्द्र ˇअस्य ˇआ ˇवृषस्व आसिञ्चस्व ॥ ॥७॥

'या ओषधीः' इति त्रयोविंशत्यृचं सप्तमं सूक्तम्। अथर्वणः पुत्रस्य भिषङ्नाम्न आर्षम्। आनुष्टुभमोषधिदेवताकम्। तथा चानुक्रान्तं—'या ओषधीस्त्र्यधिकाथर्वणो भिषगोषधिस्तुतिरानुष्टुभम्' इति। दीक्षितानां ज्वराद्युपतापे संजातेऽनेन सूक्तेन मार्जयेत्। सूत्रितं च—'ओषधिसूक्तेन चाभ्यभ्यानुमृजेत्' (आश्व. श्रौ. ६. ९) इति ॥

या ओष॑धीः॒ पूर्वा॑ जा॒ता दे॒वेभ्य॑स्त्रियु॒गं पु॒रा।
मनै॑ नु ब॒भ्रूणा॑म॒हं श॒तं धामा॑नि स॒प्त च॑ ॥ १ ॥

याः॑। ओष॑धीः। पूर्वाः॑। जा॒ताः। दे॒वेभ्यः॑। त्रि॒ऽयु॒गम्। पु॒रा।
मनै॑। नु। ब॒भ्रूणा॑म्। अ॒हम्। श॒तम्। धामा॑नि। स॒प्त। च॒ ॥ १ ॥

ˇयाः ˇओषधीः ओषधयः ˇपूर्वाः पुरातन्यः ˇजाताः उत्पन्नाः। केभ्यः सकाशात्। ˇदेवेभ्यः जगन्निर्मातृभ्यः। यद्वा। देवाः द्योतमाना ऋतवः। तेभ्यः। कस्मिन् काले। ˇत्रियुगं त्रिषु[1] युगेषु[1]। विशेषेण[2] प्रादुर्भावापेक्षया कृतादियुगत्रयमुक्तं कलौ त्वत्यन्ताल्पत्वानुपेक्षितम्। अथवा त्रिषु युगेषु वसन्ते प्रावृषि शरदि चेत्यर्थः। ˇअहं ˇबभ्रूणां बभ्रुवर्णानां सोमाद्योषधीनां ˇशतं ˇसप्त ˇच ˇधामानि अनुलेपमार्जनाभिषेकादिरूपेणाश्रयभूतानि[3] स्थानानि ˇनु क्षिप्रं ˇमनै मन्ये। संभावयामीत्यर्थः। अत्र वाजसनेयकं—'या ओषधीः पूर्वा जाता देवेभ्यस्त्रियुगं पुरेत्यृतवो वै देवास्तेभ्य एतास्त्रिः पुरा जायन्ते वसन्ते प्रावृषि शरदि मनै नु बभ्रूणामहमिति सोमो वै बभ्रुः सौम्या ओषधयः ओषधयः पुरुषः शतं धामानीति यदिदं शतायुः शतार्थः[4] शतवीर्यः एतानि हास्य तानि* शतं धामानि सप्त चेति। य एवेमे सप्त शीर्षन्प्राणास्तानेतदाह' (श. ब्रा. ७. २. ४. २६) इति। अत्र निरुक्तं च—'या ओषधयः[4] पूर्वा जाता देवेभ्यस्त्रीणि युगानि पुरा मन्ये नु तद्बभ्रूणामहं बभ्रुवर्णानां भरणानां हरणानामिति वा शतं धामानि सप्त चेति। धामानि त्रयाणि भवन्ति स्थानानि नामानि जन्मानीति। जन्मान्यत्राभिप्रेतानि सप्तशतानि सप्त शतं पुरुषस्य मर्मणां तेष्वेना दधाति' (निरु. ९.२८) इति॥

श॒तं वो॑ अम्ब॒ धामा॑नि स॒हस्र॑मु॒त वो॒ रुहः॑।
अधा॑ शतक्रत्वो यू॒यमि॒मं मे॑ अग॒दं कृ॑त ॥ २ ॥

श॒तम्। वः॒। अ॒म्ब॒। धामा॑नि। स॒हस्र॑म्। उ॒त। वः॒। रुहः॑।
अध॑। श॒त॒ऽक्र॒त्वः॒। यू॒यम्। इ॒मम्। मे॒। अ॒ग॒दम्। कृ॒त॒ ॥ २ ॥

हे ˇअम्ब मातर ओषधयः ˇवः युष्माकं ˇधामानि स्थानानि जन्मानि वा ˇशतम् अपरिमितानि। ˇउत अपि च ˇवः युष्माकं ˇरुहः प्ररोहः प्रोद्गमः ˇसहस्रम् अपरिमितः[6]। ˇअध अपि च हे ˇशतक्रत्वः शतकर्माणः ˇयूयमिमं ˇमे मां मदीयं वा जनमामयग्रस्तम् ˇअगदम्। गदो रोगः। तद्रहितं ˇकृत कुरुत ॥

१. ग-म—त्रियुगेषु। २. त-म२.४.६.८—विशेष॰। ३. ग-त-मु—अनुलेपसंमार्जनाभिषेक॰। ४. म—'शतार्थः ... ... ओषधयः' नास्ति। * त-मु—'तानि' नास्ति। ५. त४.५—स्थानान्यत्रा॰। ६. ग-त-म-मु—अपरिमितं।

ओषधीः प्रति मोदध्वं पुष्पवतीः प्रसूवरीः ।
अश्वाइव सजित्वरीर्वीरुधः पारयिष्णवः ॥ ३ ॥

ओषधीः । प्रति । मोदध्वम् । पुष्पऽवतीः । प्रऽसूवरीः ।
अश्वाःऽइव । सऽजित्वरीः । वीरुधः । पारयिष्णवः ॥ ३ ॥

हे ओषधीः ओषधयः प्रति मोदध्वं इमं रुग्णं प्रति मुदिता हृष्टा भवत । कीदृश्यो यूयम् । पुष्पवतीः पुष्पवत्यः प्रसूवरीः । प्रकर्षेण सुवन्त उपभोगायेति प्रसवाः फलानि । तद्वत्यः । किंच अश्वाइव अश्वजाता हया इव सजित्वरीः सह रोगं जयन्त्यः वीरुधः विरोहन्त्यः पारयिष्णवः रुग्णं पुरुषं पारयन्त्यो रोगात् ॥

ओषधीरिति मातरस्तद्वो देवीरुप ब्रुवे ।
सनेयमश्वं गां वास आत्मानं तव पूरुष ॥ ४ ॥

ओषधीः । इति । मातरः । तत् । वः । देवीः । उप । ब्रुवे ।
सनेयम् । अश्वम् । गाम् । वासः । आत्मानम् । तव । पुरुष ॥ ४ ॥

हे ओषधीः ओषधयः देवीः देव्यो द्योतनादिगुणका हे मातरः जनानां मातृभूताः । मातृवद्धित-कारित्वान्मातृत्वोपचारः । अथवा मातरः आरोग्यनिर्मात्र्यः वः युष्माकं संबन्धिनं भिषजं तत् वक्ष्यमाणम् इति इत्थम् उप ब्रुवे उप ब्रवीमि । किं तदिति चेत् उच्यते । ओषध्यर्थमहम् अश्वं गां वासः अंशुकं किं बहुना आत्मानम् अपि हे पुरुष चिकित्सक तव तुभ्यं सनेयं ददामि ॥

अश्वत्थे वो निषदनं पर्णे वो वसतिष्कृता ।
गोभाज इत्किलासथ यत्सनवथ पूरुषम् ॥ ५ ॥

अश्वत्थे । वः । निऽसदनम् । पर्णे । वः । वसतिः । कृता ।
गोऽभाजः । इत् । किल । असथ । यत् । सनवथ । पुरुषम् ॥ ५ ॥

हे ओषधिदेवताः वः युष्माकम् अश्वत्थे निषदनं नितरां वर्तनम् । तथा वः युष्माकं पर्णे पलाशे वसतिः निवासः कृता । 'तृतीयस्यामितो दिवि सोम आसीत्तं गायत्र्याहरत्तस्य पर्णमच्छिद्यत तत्पर्णोऽभवत् तत्पर्णस्य पर्णत्वम्' (तै. ब्रा. १. १. ३. १०) इति ब्राह्मणात्पलाशस्य पर्णत्वप्रसिद्धिः । अश्वत्थपलाशयोर्यज्ञयोग्यत्वप्राधान्यापेक्षयोपादानम् । किंच गोभाजः इत्किल गवां भाजयित्र्य एव असथ भवथ खलु । यत् यदि सनवथ संभजध्वे पुरुषं तर्ह्येवं भवथेति । 'वन षण संभक्तौ'। लेट्यडागमः । व्यत्ययेनोप्रत्ययः । यद्वा । औत्सर्गिकः शप्येति द्विविकरणता ॥ ॥ ८ ॥

यत्रौषधीः समग्मत राजानः समिताविव ।
विप्रः स उच्यते भिषग्रक्षोहामीवचातनः ॥ ६ ॥

यत्र । ओषधीः । सम्ऽअग्मत । राजानः । समितौऽइव ।
विप्रः । सः । उच्यते । भिषक् । रक्षःऽहा । अमीवऽचातनः ॥ ६ ॥

॰यत्र यस्मिन् देशे ॰ओषधीः ओषधयः[1] ॰समग्मत संगच्छन्ते[2]। ॰राजानः ॰समिताविव संग्रामे यथा संगता भवन्ति तद्वत्। तासां नानाविधानामोषधीनां संगमनं यस्मिन् देशेऽस्ति तत्र ॰विप्रः प्राज्ञः ब्राह्मणः ॰सः ॰भिषक् ॰उच्यते ॰रक्षोहा रक्षोहन्ता। ॰अमीवचातनः। अमीवा व्याधिः। तस्य चातनश्चातयिता नाशयिता[3] च भवति तदानीम्॥

अश्वावतीं सोमावतीमूर्जयन्तीमुदोजसम्।
आवित्सि सर्वा ओषधीरस्मा अरिष्टतातये॥ ७॥

अश्वऽवतीम्। सोमऽवतीम्। ऊर्जयन्तीम्। उत्ऽओजसम्।
आ। अवित्सि। सर्वाः। ओषधीः। अस्मै। अरिष्टऽतातये॥ ७॥

अश्वावत्याद्यः प्रधानभूता ओषधयश्चतस्रः[4]। ताः ॰सर्वाः ॰ओषधीः ॰आवित्सि आजाने। लभामीत्यर्थः। ॰अस्मा ॰अरिष्टतातये[5]। अमुं रोगं विनाशयितुमित्यर्थः॥

उच्छुष्मा ओषधीनां गावो गोष्ठादिवेरते।
धनं सनिष्यन्तीनामात्मानं तव पूरुष॥ ८॥

उत्। शुष्माः। ओषधीनाम्। गावः। गोस्थात्ऽइव। ईरते।
धनम्। सनिष्यन्तीनाम्। आत्मानम्। तव। पुरुष॥ ८॥

॰ओषधीनां ॰शुष्माः बलानि ॰उत् ॰ईरते उद्गच्छन्ति। स्वयमेव स्ववीर्यं प्रोद्भवयन्तीत्यर्थः। ॰गावो ॰गोष्ठादिव। ता यथा ततः सकाशादुदीरते तद्वत्। कीदृशीनामोषधीनाम्। उच्यते। ॰धनं स्वसामर्थ्यलक्षणं ॰सनिष्यन्तीनां दातुमिच्छन्तीनाम्। कं प्रतीति उच्यते। हे ॰पूरुष पुरुष रोगग्रस्त ॰तव ॰आत्मानं शरीरं प्रति। यद्वा। प्ररोहन्तीरोषधीर्वक्ष्यति। हे पुरुष प्रियकृत्त्वादोषधिस्वामिन् तवात्मानं वर्धयितुं[6] धनं सनिष्यन्तीनां वीरुधामोषधीनां शुष्मा उदीरते॥

इष्कृतिर्नाम वो माताथो यूयं स्थ निष्कृतीः।
सीराः पतत्रिणीः स्थन यदामयति निष्कृथ॥ ९॥

इष्कृतिः। नाम। वः। माता। अथो इति। यूयम्। स्थ। निःऽकृतीः।
सीराः। पतत्रिणीः। स्थन। यत्। आमयति। निः। कृथ॥ ९॥

हे ओषधयः ॰वो ॰माता जननी ॰इष्कृतिर्नाम, सर्वेषां व्रणानां निष्कर्त्रीति प्रसिद्धा। यस्मात्सा व्रणं निष्करोति। ॰अथ अतो ॰यूयम् अपि ॰निष्कृतीः निष्कृतयः ॰स्थ भवथ। किंच यूयं ॰सीराः सरणशीलाः पतत्रिणीः ॰पतनवत्यश्च ॰स्थन भवथ। 'तप्तनप्' इति तनादेशः। किंच पुरुषः ॰यत् यदि ॰आमयति व्याधितो भवति तं ॰निष्कृथ संस्कुरुथ॥

अति विश्वाः परिष्ठाः स्तेनइव व्रजमक्रमुः।
ओषधीः प्राचुच्यवुर्यत्किं च तन्वो॑ रपः॥ १०॥

१. ग-त-भ-मु-ओषध्यः। २. गर-समगच्छन। ३. त-भ-मु-'नाशयिता' नास्ति। ४. ग-त-भ-ओषध्यश्चतस्रः। ५. त-मु-अरिष्टतातये अस्मै रोगाय। ६. तर.५-दर्शयितुं।

अति । विश्वाः । परिऽस्थाः । स्तेनःऽइव । व्रजम् । अक्रमुः ।
ओषधीः । प्र । अचुच्यवुः । यत् । किम् । च । तन्वः । रपः ॥ १० ॥

विश्वाः व्याप्ताः परिष्ठाः परितः स्थिता ओषधयः अति अक्रमुः व्याधीनतिक्रान्तवत्यः । स्तेनइव व्रजम् । यथा स्तेनो व्रजमत्यक्रमीत् तद्वत् । तथा कृत्वा ओषधीः ओषधयः प्राचुच्यवुः प्रच्यावयन्ति यत्किं च तन्वः रुग्णशरीरस्य रपः पापं व्याधिलक्षणमस्ति तदिति ॥ ॥ ९ ॥

यदिमा वाजयन्नहमोषधीर्हस्त आदधे ।
आत्मा यक्ष्मस्य नश्यति पुरा जीवगृभो यथा ॥ ११ ॥

यत् । इमाः । वाजयन् । अहम् । ओषधीः । हस्ते । आऽदधे ।
आत्मा । यक्ष्मस्य । नश्यति । पुरा । जीवऽगृभः । यथा ॥ ११ ॥

अहं यत् यदि इमाः ओषधीः हस्ते आदधे आधारयामि । किं कुर्वन् । वाजयन् रुग्णं बलिनं कुर्वन् । ततः पुरा यक्ष्मस्य रोगस्य आत्मा नश्यति नष्टो भवति जीवगृभो यथा । जीवानां शकुन्यादीनां ग्राहकाद्व्याधाद्यथा जीवा नश्यन्ति तद्वत् । यद्वा । जीवगृभो मृत्योः सकाशा-ज्जीवोऽपहियते तद्वत् ॥

यस्यौषधीः प्रसर्पथाङ्गमङ्गं परुष्परुः । ततो यक्ष्मं वि बाधध्व उग्रो मध्यमशीरिव ॥ १२ ॥

यस्य । ओषधीः । प्रऽसर्पथ । अङ्गम्ऽअङ्गम् । परुःऽपरुः ।
ततः । यक्ष्मम् । वि । बाधध्वे । उग्रः । मध्यमशीःऽइव ॥ १२ ॥

हे ओषधीः ओषधयः[1] यस्य रुग्णस्य अङ्गमङ्गं यद्यदङ्गं परुष्परुः यत्पर्व प्रसर्पथ प्रकर्षेण गच्छथ ततः अङ्गात्पर्वणश्च यक्ष्मं व्याधिं वि बाधध्वे । उग्रः उद्गूर्णबलः मध्यमशीः मध्यमस्थाने वर्तमानो राजा यथा[2] उपद्रवकारिणः समन्तान्स्थितान् शत्रून् पदे पदे विबाधते तद्वत् ॥

साकं यक्ष्म प्र पत चाषेण किकिदीविना ।
साकं वातस्य ध्राज्या साकं नश्य निहाकया ॥ १३ ॥

साकम् । यक्ष्म । प्र । पत । चाषेण । किकिदीविना ।
साकम् । वातस्य । ध्राज्या । साकम् । नश्य । निऽहाकया ॥ १३ ॥

हे अस्मदीयस्य पुरुषस्य शरीराधिष्ठायिन् यक्ष्म व्याधे त्वं साकं सहैव प्र पत प्रकर्षेण शीघ्रं गच्छ । केन साकमिति । उच्यते । चाषेण अतिशीघ्रं पतता चाषाख्येन पक्षिणा सह । तथा किकिदीविना पक्षिणा च सह । तथा वातस्य शीघ्रं गच्छतो वायोः ध्राज्या । 'ध्रज गतौ' । गत्या वेगेन सह गच्छ । तथा निहाकया गोधिकया साकं नश्य नाशं प्राप्नुहि ॥

अन्या वो अन्यामवत्वन्यान्यस्या उपावत ।
ताः सर्वाः संविदाना इदं मे प्रावता वचः ॥ १४ ॥

१. ग-त-भ—ओषध्यः । २. ग-त-भ—' यथा ' नास्ति ।

अन्या । वः । अन्याम् । अवतु । अन्या । अन्यस्याः । उप । अवत ।

ताः । सर्वाः । सम्ऽविदानाः । इदम् । मे । प्र । अवत । वचः ॥ १४ ॥

हे ओषधयः वः युष्माकं मध्ये अन्या ओषधिः अन्याम् ओषधिम् अवतु प्राप्नोतु । अवतिरत्र गत्यर्थः । तथा अन्यान्यस्याः समीपम् उपावत उपगच्छत । एवं याः सन्ति भिन्नास्मोषधयः ताः सर्वाः संविदानाः परस्परमैकमत्यं प्राप्ताः सत्यः इदं मे मदीयं वचः प्रार्थनालक्षणं वचनं प्रावत प्ररक्षत ॥

याः फलिनीर्या अफला अपुष्पा याश्च पुष्पिणीः ।
बृहस्पतिप्रसूतास्ता नो मुञ्चन्त्वंहसः ॥ १५ ॥

याः । फलिनीः । याः । अफलाः । अपुष्पाः । याः । च । पुष्पिणीः ।

बृहस्पतिऽप्रसूताः । ताः । नः । मुञ्चन्तु । अंहसः ॥ १५ ॥

याः फलिनीः फलवत्यः याः अफलाः फलवर्जिताः याः अपुष्पाः पुष्परहिताः याश्च पुष्पिणीः पुष्पवत्यः बृहस्पतिप्रसूताः । बृहस्पतिर्मन्त्राभिमानी देवः । तेनानुज्ञाताः । ताः नः अस्मान् अंहसः मुञ्चन्तु मोचयन्तु ॥ ॥ १० ॥

मुञ्चन्तु मा शपथ्या३दथो वरुण्यादुत ।
अथो यमस्य पड्बीशात् सर्वस्माद्देवकिल्बिषात् ॥ १६ ॥

मुञ्चन्तु । मा । शपथ्यात् । अथो इति । वरुण्यात् । उत ।

अथो इति । यमस्य । पड्बीशात् । सर्वस्मात् । देवऽकिल्बिषात् ॥ १६ ॥

मा माम् ओषधयः शपथ्यात् शपथसंजातादेनसः सकाशात्[1] मुञ्चन्तु । अथो अपि च वरुण्यात् वरुणसंभवात् मां मुञ्चन्तु । वरुणोऽपि स्वपाशेन जातमात्रं पुरुषं बध्नाति । उत इति पूरणः । अथो अपि च यमस्य पड्बीशात् पादबन्धनाद्निगडान्मुञ्चन्तु । न केवलं वरुणादेः पापात् किंतु सर्वस्माद्देवकिल्बिषात् देवैः कृतात्पापान्मुञ्चन्तु ॥

अवपतन्तीरवदन् दिव ओषधयस्परि ।
यं जीवमश्नवामहै न स रिष्याति पूरुषः ॥ १७ ॥

अवऽपतन्तीः । अवदन् । दिवः । ओषधयः । परि ।

यम् । जीवम् । अश्नवामहै । न । सः । रिष्याति । पुरुषः ॥ १७ ॥

दिवः द्युलोकात् अवपतन्तीः अवपतन्त्यः ओषधयः इत्थं परि अवदन् । किमिति उच्यते । यं जीवं[2] जीवन्तम्[3] अश्नवामहै व्याप्नुमः न सः पूरुषः पुरुषः रिष्याति रिष्यति विनश्यति[4] ॥

१. ग-त१.२.३.६.७.८-मञ्मु-पापात् । २. त-' जीवं ' नास्ति । ३. भ-' जीवन्तं ' नास्ति । ४. ग-त७-मु-न हिंस्यते; त१.२-म हिंस्यते; त३.६-म हिंस्येत; त८-भ-न हिंस्यात् ।

या ओषधीः सोमराज्ञीर्बह्वीः शतविचक्षणाः ।
तासां त्वमस्युत्तमारं कामाय शं हृदे ॥ १८ ॥

याः । ओषधीः । सोमऽराज्ञीः । बह्वीः । शतऽविचक्षणाः ।
तासाम् । त्वम् । असि । उत्ऽतमा । अरम् । कामाय । शम् । हृदे ॥ १८ ॥

या ओषधीः ओषधयः सोमराज्ञीः सोमो राजा स्वामी यासां तास्तथोक्ताः बह्वीः असंख्याताः शतविचक्षणाः बहुदर्शना हे सोमाख्ये ओषधे तासाम् ओषधीनां त्वम् उत्तमा असि । यस्मादेवं तस्मात् अरम् अलमत्यर्थं कामाय कान्ताय हृदे हृदयाय शं सुखकरी भवेति शेषः ॥

या ओषधीः सोमराज्ञीर्विष्ठिताः पृथिवीमनु ।
बृहस्पतिप्रसूता अस्यै सं दत्त वीर्यम् ॥ १९ ॥

याः । ओषधीः । सोमऽराज्ञीः । विऽस्थिताः । पृथिवीम् । अनु ।
बृहस्पतिऽप्रसूताः । अस्यै । सम् । दत्त । वीर्यम् ॥ १९ ॥

या ओषधीः ओषधयः[1] सोमराज्ञीः पृथिवीमनु विष्ठिताः विविधं स्थिताः दिवः सकाशादागत्य पृथिव्यां नानाभेदेन स्थिताः बृहस्पतिप्रसूताः बृहस्पतिनाभ्यनुज्ञाताः सत्यो यूयम् अस्यै रुग्णतन्वे वीर्यं सं दत्त संधत्त ॥

मा वो रिषत्खनिता यस्मै चाहं खनामि वः ।
द्विपच्चतुष्पदस्माकं सर्वमस्त्वनातुरम् ॥ २० ॥

मा । वः । रिषत् । खनिता । यस्मै । च । अहम् । खनामि । वः ।
द्विऽपत् । चतुःऽपत् । अस्माकम् । सर्वम् । अस्तु । अनातुरम् ॥ २० ॥

हे ओषधयः वः युष्मान् मा रिषत् मा हिंस्यात् । कः । खनिता भूमेः खननकर्ता । यस्मै रुग्णाय चाहं खनामि वः युष्मान् । किंच अस्माकं संबन्धि द्विपत् पुत्रभृत्यादिकं[2] चतुष्पत् गोमहिष्यादिकं च यदस्ति तत् सर्वम् अनातुरम् अरोगम् अस्तु ॥

याश्चेदमुपशृण्वन्ति याश्च दूरं परागताः ।
सर्वाः संगत्य वीरुधोऽस्यै सं दत्त वीर्यम् ॥ २१ ॥

याः । च । इदम् । उपऽशृण्वन्ति । याः । च । दूरम् । पराऽगताः ।
सर्वाः । सम्ऽगत्य । वीरुधः । अस्यै । सम् । दत्त । वीर्यम् ॥ २१ ॥

याश्च ओषधयः इदं स्तोत्रम् उपशृण्वन्ति याश्च ओषधयः दूरं परागताः सर्वाः वीरुधः संगत्य संगताः सत्यो हे वीरुधः अस्यै रुग्णतन्वे वीर्यं सं दत्त ॥

१. ग-ल-म-' ओषधयः ' नास्ति ।　२. त१.२.३.६.७.८-म-पुत्रभृत्यादिकं ।

ओषधयः सं वदन्ते सोमेन सह राज्ञा ।
यस्मै कृणोति ब्राह्मणस्तं राजन् पारयामसि ॥ २२ ॥

ओषधयः । सम् । वदन्ते । सोमेन । सह । राज्ञा ।
यस्मै । कृणोति । ब्राह्मणः । तम् । राजन् । पारयामसि ॥ २२ ॥

ओषधयः सर्वाः सोमेन राज्ञा सह सं वदन्ते संवादं कुर्वन्ति । किमिति तदुच्यते । यस्मै रुग्णाय ब्राह्मणः ओषधिमाहात्म्यज्ञो ब्राह्मणो वैद्यः कृणोति करोति चिकित्सां तं रुग्णं हे राजन् पारयामसि पारयामः ॥ इदन्तो मसिः ॥

त्वमुत्तमास्योषधे तव वृक्षा उपस्तयः ।
उपस्तिरस्तु सोऽस्माकं यो अस्माँ अभिदासति ॥ २३ ॥

त्वम् । उत्ऽतमा । असि । ओषधे । तव । वृक्षाः । उपस्तयः ।
उपस्तिः । अस्तु । सः । अस्माकम् । यः । अस्मान् । अभिऽदासति ॥ २३ ॥

हे ओषधे सोमाख्ये त्वम् ओषधीनामन्यासाम्[1] उत्तमासि । तव वृक्षाः सर्वे उपस्तयः अधःशायिन एव । तथा सति सः उपस्तिरस्तु अधःशायी भवतु योऽस्मान् अभिदासति अभिहिनस्ति भ्रातृव्य इति ॥ ॥ ११ ॥

‘बृहस्पते प्रति’ इति द्वादशर्चमष्टमं सूक्तं त्रैष्टुभं बृहस्पतिमित्रादिसर्वदेवताकम् । आर्ष्टिषेणपुत्रो देवापिर्नामर्षिः । तथा चानुक्रान्तं—‘बृहस्पते द्वादशार्ष्टिषेणो देवापिर्वृष्टिकामो देवांस्तुष्टाव’ । गतः सूक्तविनियोगः । अस्य सूक्तस्याख्यानं निरुक्तकारः प्रदर्शयति—‘देवापिश्चार्ष्टिषेणः शंतनुश्च कौरव्यौ भ्रातरौ बभूवतुः । स शंतनुः कनीयानभिषेचयांचक्रे देवापिस्तपः[2] प्रतिपेदे । ततः शंतनो राज्ये द्वादश वर्षाणि देवो न ववर्ष । तमूचुर्ब्राह्मणा अधर्मस्त्वया चरितो ज्येष्ठं भ्रातरमन्तरित्याभिषेचितं तस्मात्ते देवो न वर्षतीति । स शंतनुर्देवापिं शिशिक्ष राज्येन । तमुवाच देवापिः पुरोहितस्तेऽसानि याजयानि च त्वेति । तस्यैतद्वर्षकामसूक्तम्’ (निरु. २. १०) इति ॥

बृहस्पते प्रति मे देवतामिहि मित्रो वा यद्वरुणो वासि पूषा ।
आदित्यैर्वा यद्वसुभिर्मरुत्वान्स पर्जन्यं शंतनवे वृषाय ॥ १ ॥

बृहस्पते । प्रति । मे । देवताम् । इहि । मित्रः । वा । यत् । वरुणः । वा । असि । पूषा ।
आदित्यैः । वा । यत् । वसुऽभिः । मरुत्वान् । सः । पर्जन्यम् । शम्ऽतनवे । वृषय ॥ १ ॥

तत्र ब्रह्मण्ये प्रवृत्तो बृहस्पतिमनुधावति । हे बृहस्पते मे मम वृष्ट्यर्थं[3] प्रति देवतां प्रति इहि प्रतिगच्छ । यद्वा सर्वा देवताः प्रतिगच्छ । यदि त्वं मित्रो वा असि अथवा[4] वरुणः असि यद्वा पूषा असि अथवा[5] आदित्यैः द्वादशादित्यैरन्यैरादित्यैः वसुभिः वासकैरष्टवसुभिर्धरध्रुवादिभिः सह मरुत्वान् । मरुतो देवाः । तद्वानसि । सः त्वं पर्जन्यं तर्पयितारं मेघं शंतनवे राज्ञे वृषाय वर्षय । ‘छन्दसि शायजपि’ इति व्यत्ययेन शपोऽपि शायजादेशः ॥

---

१. ग-स-भ—ओषधीनामन्येषां । २. ग-स१.२.३ ६.८-अ४.५.८—स देवापिस्तपः । ३. त१.२.३. ६.७.८-अ१.२.४.८—वृष्ट्यर्थं । ४. त१.२.३.६.७—वा अथवा; त४.५—वा यद्वा । ५. ग४—वा अथवा ।

आ देवो दूतो अजिरश्चिकित्वान् त्वद्देवापे अभि मामगच्छत् ।
प्रतीचीनः प्रति मामा ववृत्स्व दधामि ते द्युमतीं वाचमासन् ॥ २ ॥

आ । देवः । दूतः । अजिरः । चिकित्वान् । त्वत् । देवऽआपे । अभि । माम् । अगच्छत् ।
प्रतीचीनः । प्रति । माम् । आ । ववृत्स्व । दधामि । ते । द्युऽमतीम् । वाचम् । आसन् ॥ २ ॥

देवः कश्चित् दूतः अजिरः गमनशीलः चिकित्वान् चेतनावान् हे देवापे त्वत् त्वत्सकाशात् त्वया प्रेषितः सन् माम् अभि आ अगच्छत् अभ्यागच्छतु । हे बृहस्पते प्रतीचीनः अस्मदभिमुखः मां प्रति आ ववृत्स्व मां प्रत्यागच्छ । ते तुभ्यं त्वदर्थं द्युमतीं दीप्तियुक्तां वाचं स्तुतिरूपां दधामि[1] आसन् आस्येऽस्मदीये ॥

अस्मे धेहि द्युमतीं वाचमासन् बृहस्पते अनमीवामिषिराम् ।
यया वृष्टिं शंतनवे वनाव दिवो द्रप्सो मधुमाँ आ विवेश ॥ ३ ॥

अस्मे इति । धेहि । द्युऽमतीम् । वाचम् । आसन् । बृहस्पते । अनमीवाम् । इषिराम् ।
यया । वृष्टिम् । शम्ऽतनवे । वनाव । दिवः । द्रप्सः । मधुऽमान् । आ । विवेश ॥ ३ ॥

हे बृहस्पते त्वम् अस्मे अस्मासु द्युमतीं दीप्तिमतीं वाचं स्तोत्रात्मिकाम् आसन् आस्येऽस्मदीये धेहि स्थापय । कीदृशीं वाचम् । अनमीवाम् अमीवारहिताम् । वाचोऽमीवा नाम गद्गदादिदोषः । तथा इषिरां गमनशीलाम् । यया वाचा स्तुत्यात्मिकया देवानिष्ट्वा शंतनवे वृष्टिकामाय वनाव संभजेवहि वृष्टिं त्वं चाहं च दिवः द्युलोकात् । त्वयाधिष्ठितः द्रप्सः उदकस्यन्दः मधुमान् माधुर्योपेतः आ विवेश आविशति । तां वाचमिति समन्वयः ॥

आ नो द्रप्सा मधुमन्तो विशन्त्विन्द्र देह्यधिरथं सहस्रम् ।
नि षीद होत्रमृतुथा यजस्व देवान् देवापे हविषा सपर्य ॥ ४ ॥

आ । नः । द्रप्साः । मधुऽमन्तः । विशन्तु । इन्द्र । देहि । अधिऽरथम् । सहस्रम् ।
नि । सीद । होत्रम् । ऋतुऽथा । यजस्व । देवान् । देवऽआपे । हविषा । सपर्य ॥ ४ ॥

नः अस्मान् द्रप्साः वृष्टिसंस्त्यायाः मधुमन्तः माधुर्योपेताः आ विशन्तु । हे इन्द्र परमेश्वर बृहस्पते अधिरथं रथस्याप्युपरि वर्तमानं सहस्रं सहस्रसंख्याकं धनं देहि[2] धेहि । यद्वा । रथमधिकं यस्य सहस्रस्य तादृशं गोसहस्रम् । हे देवापे नि षीद होत्रम् । आर्त्विज्ये निषीद । निषण्णश्च त्वम् ऋतुथा काले काले यजस्व यष्टव्यान् देवान् स्तुत्या हविषा च सपर्य परिचर ॥

आर्ष्टिषेणो होत्रमृषिर्निषीदन् देवापिर्देवसुमतिं चिकित्वान् ।
स उत्तरस्मादधरं समुद्रमपो दिव्या असृजद्वर्ष्या अभि ॥ ५ ॥

आर्ष्टिषेणः । होत्रम् । ऋषिः । निऽसीदन् । देवऽआपिः । देवऽसुमतिम् । चिकित्वान् ।
सः । उत्ऽतरस्मात् । अधरम् । समुद्रम् । अपः । दिव्याः । असृजत् । वर्ष्याः । अभि ॥ ५ ॥

१. ग-त्र४.५-दधामि धारयामि । २. ग-म-' देहि ' नास्ति ।

आर्ष्टिषेणः ऋष्टिषेणस्य पुत्रः देवापिः ऋषिः देवसुमतिं देवानां कल्याणीं मतिं स्तुतिं चिकित्वान् जानन् होत्रं होतृकर्म कर्तुं निषीदन् निषण्णो भवति। स उत्तरस्मात् उपरि वर्तमानादन्तरिक्षाख्यात् समुद्रात् अधरम् अधो वर्तमानं पार्थिवं समुद्रम् अभि दिव्याः दिवि भवाः वर्ष्याः वर्षभवाः अपः असृजत् सृजतु। अत्र 'आर्ष्टिषेण ऋष्टिषेणस्य पुत्रः' (निरु. २. ११) इत्यादि निरुक्तं द्रष्टव्यम् ॥

अस्मिन्त्समुद्रे अध्युत्तरस्मिन्नापो देवेभिर्निवृता अतिष्ठन्।
ता अद्रवन्नार्ष्टिषेणेन सृष्टा देवापिना प्रेषिता मृक्षिणीषु ॥ ६ ॥

अस्मिन्। समुद्रे। अधि। उत्ऽतरस्मिन्। आपः। देवेभिः। निऽवृताः। अतिष्ठन्।
ताः। अद्रवन्। आर्ष्टिषेणेन। सृष्टाः। देवऽआपिना। प्रऽइषिताः। मृक्षिणीषु ॥ ६ ॥

अस्मिन् पार्थिवे समुद्रे पूरणीये सति। अधि इति सप्तम्यर्थानुवादी। उत्तरस्मिन् समुद्रे अन्तरिक्षाख्ये आपः उदकानि देवेभिः द्योतमानैः निवृताः निरुद्धाः अतिष्ठन्। ताः आपः आर्ष्टिषेणेन ऋष्टिषेणस्य पुत्रेण देवापिना सृष्टाः प्रेषिताः प्रकर्षेणेच्छां प्राप्ताः काङ्क्षिताः मृक्षिणीषु मृष्टवतीषु परिमृष्टासु स्थलीषु अद्रवन् स्रवन्ति ॥ ॥ १२ ॥

यद्देवापिः शंतनवे पुरोहितो होत्राय वृतः कृपयन्नदीधेत्।
देवश्रुतं वृष्टिवनिं रराणो बृहस्पतिर्वाचमस्मा अयच्छत् ॥ ७ ॥

यत्। देवऽआपिः। शम्ऽतनवे। पुरःऽहितः। होत्राय। वृतः। कृपयन्। अदीधेत्।
देवऽश्रुतम्। वृष्टिऽवनिम्। रराणः। बृहस्पतिः। वाचम्। अस्मै। अयच्छत् ॥ ७ ॥

यत् यदा देवापिः आर्ष्टिषेणः शंतनवे स्वभ्रात्रे कौरव्याय पुरोहितः सन् होत्राय होत्रार्थं वृतः सन् देवश्रुतम्। देवा एनं शृण्वन्तीति देवश्रुत्। तं तथा वृष्टिवनिं वृष्टियाचिनं बृहस्पतिम् अदीधेत् अन्वध्यायत् स च रराणः रममाणः बृहस्पतिः देवः अस्मै देवापये वाचम् अयच्छत् ॥

यं त्वा देवापिः शुशुचानो अग्न आर्ष्टिषेणो मनुष्यः समीधे।
विश्वेभिर्देवैरनुमद्यमानः प्र पर्जन्यमीरया वृष्टिमन्तम् ॥ ८ ॥

यम्। त्वा। देवऽआपिः। शुशुचानः। अग्ने। आर्ष्टिषेणः। मनुष्यः। सम्ऽईधे।
विश्वेभिः। देवैः। अनुऽमद्यमानः। प्र। पर्जन्यम्। ईरय। वृष्टिऽमन्तम् ॥ ८ ॥

हे अग्ने यं त्वा त्वां शुशुचानः स्तोत्रेण ज्वलन् मनुष्यः आर्ष्टिषेणः देवापिः समीधे सम्यग्दीपयति स त्वं विश्वेभिः सर्वैः देवैः अनुमद्यमानः अनुमाद्यमानः[1] सन् पर्जन्यं मेघं वृष्टिमन्तं वर्षणवन्तं प्र ईरय गमय ॥

त्वां पूर्व ऋषयो गीर्भिरायन्त्वामध्वरेषु पुरुहूत विश्वे।
सहस्राण्यधिरथान्यस्मे आ नो यज्ञं रोहिदश्वोप याहि ॥ ९ ॥

---

1. ग-त४.५-म-अनुमोद्यमानः।

त्वाम् । पूर्वे । ऋषयः । गीःऽभिः । आयन् । त्वाम् । अध्वरेषु । पुरुऽहूत । विश्वे ।
सहस्राणि । अधिऽरथानि । अस्मे इति । आ । नः । यज्ञम् । रोहित्ऽअश्व । उप । याहि ॥९॥

हे अग्ने त्वां पूर्वे ऋषयः गीर्भिः स्तुतिभिः आयन् आगच्छन् । तथा हे पुरुहूत बहुभिराहूताग्ने विश्वे सर्वेऽपीदानींतना यजमानाः अध्वरेषु यज्ञेषु स्तुतिभिः गच्छन्तीति[1] शेषः । किंच[2] सहस्राणि सहस्रसंख्यानि गोयूथानि अधिरथानि रथाधिकानि अस्मे[*] अस्माकं शंतनुना हविष्प्रदत्वेन संकल्पितानि भवन्त्विति शेषः[3] । हे रोहिदश्व नो यज्ञम् उप याहि उपागच्छ ॥

एतान्यग्ने नवतिर्नव त्वे आहुतान्यधिरथा सहस्रा ।
तेभिर्वर्धस्व तन्वः शूर पूर्वीर्दिवो नो वृष्टिमिषितो रिरीहि ॥ १० ॥

एतानि । अग्ने । नवतिः । नव । त्वे इति । आऽहुतानि । अधिऽरथा । सहस्रा ।
तेभिः । वर्धस्व । तन्वः । शूर । पूर्वीः । दिवः । नः । वृष्टिम् । इषितः । रिरीहि ॥ १० ॥

हे अग्ने गवां नवतिः नव च तथा एतानि अधिरथानि सहस्रा सहस्राणि च रथाधिकानि गवां सहस्राणि च त्वे त्वयि आहुतानि त्वयि प्रक्षिप्तव्ये सत्याहुतानि । यद्वा । त्वे त्वयि आहुतानि[3] समर्पितानीत्यर्थः । तेभिः तैः प्रत्तैः पूर्वीः बह्वीः तन्वः तनूः शुष्मदीप्ताः वर्धस्व वर्धय । नः अस्मदर्थं दिवः द्युलोकात् वृष्टिम् इषितः प्रार्थितः सन् रिरीहि प्रयच्छ ॥

एतान्यग्ने नवतिं सहस्रा सं प्र यच्छ वृष्ण इन्द्राय भागम् ।
विद्वान् पथ ऋतुशो देवयानानप्यौलानं दिवि देवेषु धेहि ॥ ११ ॥

एतानि । अग्ने । नवतिम् । सहस्रा । सम् । प्र । यच्छ । वृष्णे । इन्द्राय । भागम् ।
विद्वान् । पथः । ऋतुऽशः । देवऽयानान् । अपि । औलानम् । दिवि । देवेषु । धेहि ॥ ११ ॥

हे अग्ने गवाम् एतानि नवतिं सहस्रा सहस्राणि च वृष्णे वर्षित्रे इन्द्राय भागं सं प्र यच्छ । तदीयत्वेनोपकल्पितमस्मै देहि । किंच देवयानान् पथः देवयानान् मार्गान् विद्वान् त्वम् ऋतुशः काले काले औलानम् अपि कुरुकुलजातमपि शान्तनवं देवेषु मध्ये धेहि निधेहि स्थापय ॥

अग्ने बाधस्व वि मृधो वि दुर्गहापामीवामप रक्षांसि सेध ।
अस्मात्समुद्राद्बृहतो दिवो नोऽपां भूमानमुप नः सृजेह ॥ १२ ॥

अग्ने । बाधस्व । वि । मृधः । वि । दुःऽगहा । अप । अमीवाम् । अप । रक्षांसि । सेध ।
अस्मात् । समुद्रात् । बृहतः । दिवः । नः । अपाम् । भूमानम् । उप । नः । सृज । इह ॥ १२ ॥

हे अग्ने[4] दुर्गहा दुर्गाहाणि दुःखेन गाहितव्यानि शत्रुपुराणि वि बाधस्व । तथा अमीवां रोगम् अप सेध । तथा रक्षांसि अप सेध अपसारय । अस्मात् समुद्रात् समुद्रवत्साधनात्[5]

१. ग–स्तुवन्तीति; त-भ– गच्छन्तीति । २. ग–स त्वमधिरथानि सहस्राणि रथोपरि वर्तमानानि धनानि सहस्रसंख्याकानि अस्मभ्यं यच्छेति शेषः । * त-भ–'अस्मे' नास्ति । ३. ग१.२–आहुतानि आहुतानि; ग४–आहुतान्याहुतानि; त९–आहुतानि आहुतानि; त६.८-भ१.४.७–आहुतानि आहुतानि । ४. भ१.२–अग्ने मृधः शत्रून् विबाधस्व तथा । ५. ग४–समुद्रतरणसाधनात्; त१.२.३.७-भ६.२.४.८–समुद्रवरणसाधनात् ।

वाजं शूरैर्गन्तव्यं संग्रामं यातां सः इन्द्रः। 'न लोकाव्यय' इति षष्ठीप्रतिषेधः। अपदुष्पदा अपगतदुष्पदत्वेन यन् गच्छन् सनिष्यन् तत्र शत्रुधनानि संभक्तुमिच्छन् परि षदत् परिषीदति। कुत्रेति उच्यते। स्वर्षाता स्वर्षातौ सर्वैराभोप्ये संग्रामे[1]। किंच अनर्वा युद्धे अप्रत्यृत[2] इन्द्रः शतदुरस्य शतद्वारस्य शत्रुपुरस्य अन्तर्निहितं यत् वेदः धनमस्ति तद्धनं वर्पसा आवरकेण बलेन अभि भूत्[2] अभिभवति। किं कुर्वन्। शिश्नदेवान् अब्रह्मचर्यान् शतद्वारेषु शत्रुपुरसंबन्धिषु वर्तमानान् घ्नन् हिंसन्॥

स यह्व्यो३ऽवनीर्गोष्वर्वा जुहोति प्रधन्यासु सस्निः।
अपादो यत्र युज्यासोऽरथा द्रोण्यश्वास ईरते घृतं वाः॥ ४॥

सः। यह्व्यः। अवनीः। गोषु। अर्वा। आ। जुहोति। प्रऽधन्यासु। सस्निः।
अपादः। यत्र। युज्यासः। अरथाः। द्रोणिऽअश्वासः। ईरते। घृतम्। वारिति वाः॥४॥

सः इन्द्रः अर्वा मेघेष्वभिगन्ता सस्निः सरणकुशलः प्रधन्यासु प्रकृष्टधननिमित्तासु गोषु भूमिषु यह्व्यः। महन्नामैतत्। महतीः अवनीः। अवनीत्युदकनाम आपः। ताः आ जुहोति आक्षिपति। यत्र यासु भूमिषु अपादः पादरहिताः अरथाः रथवर्जिताः। पादरहिताः केवलं रथेन गच्छन्ति। केनापि शून्याः द्रोण्यश्वासः द्रुतव्यापनाः युज्यासः युज्या इन्द्रस्य सख्यो नद्यः वाः वारकं घृतम् उदकम् ईरते प्रेरयन्ति तत्राजुहोति॥

स रुद्रेभिरशस्तवार ऋभ्वा हित्वी गयमारेअवद्य आगात्।
वम्रस्य मन्ये मिथुना विवव्री अन्नमभीत्यारोदयन्मुषायन्॥ ५॥

सः। रुद्रेभिः। अशस्तऽवारः। ऋभ्वा। हित्वी। गयम्। आरेऽअवद्यः। आ। अगात्।
वम्रस्य। मन्ये। मिथुना। विवव्री इति विऽवव्री। अन्नम्। अभिऽइत्य। अरोदयत्। मुषायन्॥५॥

सः इन्द्रः रुद्रेभिः रुद्रपुत्रैर्मरुद्भिः सहितः आगात् आगच्छतु। कीदृशः[3]। अशस्तवारः स्तोतृभिरप्रार्थितधनः। स्वयमेव प्रदातेत्यर्थः। तथा ऋभ्वा महान् गयं हित्वी हित्वा स्वस्थानं परित्यज्यागात् आगच्छतु[4]। तत्र संबन्धः। आरेअवद्यः दूरेगतगर्हः। किंच वम्रस्य एतन्नामकस्य ऋषेर्मम मिथुना मिथुनौ मातापितरौ विवव्री विगतवस्त्रौ मन्ये अवगच्छामि। अयमिन्द्रः अन्नं शत्रुसंबन्धि अभीत्य अभिप्राप्य मुषायन् मुष्णन् अरोदयत् रोदयति। 'छन्दसि शायजपि' इत्यत्रापि मुषेः श्नः शायजादेशः॥

स इद्दासं तुवीरवं पतिर्दन् षळक्षं त्रिशीर्षाणं दमन्यत्।
अस्य त्रितो न्वोजसा वृधानो विपा वराहमयोअग्रया हन्॥ ६॥

सः। इत्। दासम्। तुविऽरवम्। पतिः। दन्। षट्ऽअक्षम्। त्रिऽशीर्षाणम्। दमन्यत्।
अस्य। त्रितः। नु। ओजसा। वृधानः। विपा। वराहम्। अयःऽअग्रया। हन्निति हन्॥ ६॥

---

१. ख-ग–' संग्रामे ' नास्ति। २. ग–' अप्रत्यृत ..... भूत् ' नास्ति। ३. ग-ख–कीदृशः सः।
४. ग-ख-ग–आगच्छति।

स इत् स एवेन्द्रः पतिः सर्वस्य स्वामी दासम् उपक्षपयितारं तुवीरवं बहुशब्दं संग्रामे भयंकरं शब्दं कुर्वाणं वृत्रं दन् दमयन् व्यंसम् अक्षिपक्ष्मकोपेतं त्रिशीर्षाणं त्रिशिरस्कं त्वष्टुः पुत्रं विश्वरूपं दमन्यत् दमितुं प्रहर्तुमैच्छत्। अवधीदित्यर्थः। यद्वा। दमयतीति दमनः। नन्द्यादित्वात् ल्युः। स इवाचरति। 'उपमानादाचारे' (पा. सू. ३. १. १०) इति क्यच्यन्त्यलोपश्छान्दसः। ततो लङि 'बहुलं छन्दसि' इत्यडभावः। किंच त्रितः एतन्नामा महर्षिः अस्य इन्द्रस्य ओजसा बलेन वृधानः वर्धमानः विपा अङ्गुल्या। कीदृश्या। अयोअग्रया अयोवत्कठिननखया वराहं वराहारम्[1] उदकवन्तं मेघं व्यहन्[2] विहतवान्॥ ॥ १७ ॥

स दुह्वणे मनुष ऊर्ध्वसान आ साविषदर्शसानाय शरुम्।
स नृतमो नहुषोऽस्मत्सुजातः पुरोऽभिनदर्हन् दस्युहत्ये॥ ७॥

सः। दुह्वणे। मनुषे। ऊर्ध्वसानः। आ। साविषत्। अर्शसानाय। शरुम्।
सः। नृऽतमः। नहुषः। अस्मत्। सुऽजातः। पुरः। अभिनत्। अर्हन्। दस्युऽहत्ये॥ ७॥

सः इन्द्रः दुह्वणे दुह्वणाय वधं शत्रुभिर्हिंसनीयाय मनुषे मनुष्याय योद्धुं स्वभक्ताय ऊर्ध्वसानः। ऊर्ध्वं उच्छ्रितः शौर्यादिभिर्गुणैरधिकः सन्[3] स्यति शत्रूणामन्तं करोतीत्यूर्ध्वसः। स[3] इवाचरन्। ऊर्ध्वसशब्दादाचारार्थे क्विबन्ताच्छानच्[4]। अर्शसानाय शत्रूणां हिंसित्रे शरुं हिंसकमायुधम् आ साविषत् आभिमुख्येन प्रसौति यच्छति। यद्वा। दुह्वणे मनुषे द्रोग्धव्याय मनुष्याय अर्शसानाय स्वभक्तहिंसित्रे तस्य यथार्थमूर्ध्वसानः सन् शरुम् आ साविषत् वज्रं प्रेरयति। सः एवेन्द्रः नहुषः मनुष्यात् नृतमः मनुष्याणां नेतृतमः संग्रामे शूराणां गमयितृतमः। यद्वा। नृतमो नहुषो बन्धकश्च। अस्मत् अस्मदर्थं सुजातः सुष्ठु प्रादुर्भूतः अर्हन् पूज्यः सन् दस्युहत्ये। दस्यवः उपक्षपयितारः शत्रवः। तेषां हत्यं हननं यस्मिन् तादृशे[5] संग्रामे पुरः शत्रूणां शरीराणि अभिनत् भिन्नवान्॥

सो अभ्रियो न यवस उदन्यन् क्षयाय गातुं विदन्नो अस्मे।
उप यत्सीददिन्दुं शरीरैः श्येनोऽयोपाष्टिर्हन्ति दस्यून्॥ ८॥

सः। अभ्रियः। न। यवसे। उदन्यन्। क्षयाय। गातुम्। विदत्। नः। अस्मे इति।
उप। यत्। सीदत्। इन्दुम्। शरीरैः। श्येनः। अयःऽअपाष्टिः। हन्ति। दस्यून्॥ ८॥

सः इन्द्रः अभ्रियः न। न भ्राजन्तेऽपो बिभ्रतीति वाभ्राणि मेघाः। तेषां संघोऽभ्रियः[6]। स इव यवसे गवादिभक्षणसाधनाय तृणाय उदन्यन् उदकं दातुमिच्छन्। तथा क्षयाय गमनाय निवासाय वा अस्मे अस्माकं गातुं[7] मार्गं विदत् लम्भयत्। नः इति पूरणः। तादृशः सन् यत् यदा इन्दुं सोमं शरीरैः स्वशरीरावयवैरङ्गैः उप सीदत् उपगच्छति। यच्छब्दयोगादनिघातः। तदानीं श्येनः। सादृश्यप्रधानोऽयं[8] निर्देशः। श्येनसदृशः श्येनवत्प्रशंसनीयगमनः

१. त१-२-३.६.७-मु-'वराहारं' नास्ति; त४.५-वराहाकारं। २ त१.२.३ ६.७-व्यवहन्। ३. ग-त-भ-'सन् ... ... स' नास्ति। ४. त-१.२.३.७-क्विबन्तादसानच्; भ-क्विबन्तादस्तानच्। ५. त-स तादृशे; भ-सा तादृशे। ६. त४.५-संबंधी अभियः। ७. त-भ-गातुमस्माकं। ८. ग१-त-भ-सदृश°; ग४-तादृश°।

अयोपाष्टिः । अयस्मयीभिरष्टिभिर्यस्य स अद्रेतोऽपाष्टिः पार्ष्णिः । अथोमयोऽपाष्टिः पार्ष्णिर्यस्य सः । दस्यून् शत्रून् हन्ति हिनस्ति ॥

स व्राधतः शवसानेभिरस्य कुत्साय शुष्णं कृपणे परादात् ।
अयं कविमनयच्छस्यमानमत्कं यो अस्य सनितोत नृणाम् ॥ ९ ॥

सः । व्राधतः । शवसानेभिः । अस्य । कुत्साय । शुष्णम् । कृपणे । परा । अदात् ।
अयम् । कविम् । अनयत् । शस्यमानम् । अत्कम् । यः । अस्य । सनिता । उत । नृणाम् ॥ ९ ॥

सः इन्द्रः व्राधतः[1] महन्नामैतत् । महतोऽपि शत्रून् शवसानेभिः बलमाचरद्भिरायुधैः अस्य अस्यतु । 'असु क्षेपणे' । व्यत्ययेन मध्यमः । कुत्साय[2] एतन्नामकाय कृपणे स्तोत्रे । कृपतिः स्तुतिकर्मा । शुष्णं शोषकमेतन्नामकमसुरं परादात् पराभूय खण्डितवान्[3] । 'कुत्साय शुष्णमशुषं नि बर्हीः' (ऋ. सं. ४. १६. १२) इति मन्त्रान्तरम् । किंच अयम् इन्द्रः कविम् उशनसम् । कविरिति पितुर्नाम्ना पुत्रस्यापि व्यवहार उपचारात् । शास्यमानं स्तूयमानम् अनयत् धनं प्रापयत् ... तिरोहितम् । यद्वा । कविं भार्गवमेव स्तोतृभिः शास्यमानं स्वयमनयत् । यः कविः अस्य इन्द्रस्य अत्कं रूपं[4] सनिता संभक्ता भवति । 'न लोकाव्यय॰' इति षष्ठीप्रतिषेधः । उत अपि च नृणां नृत्यादिनेतॄणामिन्द्रानुचराणां मरुतां यः कविः सनिता तमनयदिति ॥

अयं दशस्यन्नर्येभिरस्य दस्मो देवेभिर्वरुणो न मायी ।
अयं कनीन ऋतुपा अवेद्यमिमीताररुं यश्चतुष्पात् ॥ १० ॥

अयम् । दशस्यन् । नर्येभिः । अस्य । दस्मः । देवेभिः । वरुणः । न । मायी ।
अयम् । कनीनः । ऋतुऽपाः । अवेदि । अमिमीत । अररुम् । यः । चतुःऽपात् ॥ १० ॥

अयम् इन्द्रः दशस्यन् स्तोतृभ्यो धनं प्रयच्छन् । दशस्यतिर्दानकर्मा । नर्येभिः[5] नर्यैर्नृहितैः मरुद्भिः अस्य अस्यति । छन्दसस्तिपो लोपः । यद्वा । व्यत्ययेन लोण्मध्यमः । तथा देवेभिः द्योतमानैः स्वतेजोभिः दस्मः दर्शनीयः वरुणो न वरुण इव । वरुणस्तमोवारक आदित्यो वरुण एव वा । स इव मायी मायावान्[6] । तथा अयं कनीनः कमनीयः ऋतुपाः ऋतौ पाता अवेदि अज्ञायि । तथा अररुम् असुरमेतन्नामानम् अमिमीत अमिनात् । यः अररुः चतुष्पात् पादचतुष्टयोपेतः । 'मीङ् हिंसायाम्' । लङि 'बहुलं छन्दसि' इति विकरणस्य श्लुः ॥

अस्य स्तोमेभिरौशिज ऋजिश्वा व्रजं दरयद्वृषभेण पिप्रोः ।
सुत्वा यद्यजतो दीदयद्गीः पुर इयानो अभि वर्पसा भूत् ॥ ११ ॥

अस्य । स्तोमेभिः । औशिजः । ऋजिश्वा । व्रजम् । दरयत् । वृषभेण । पिप्रोः ।
सुत्वा । यत् । यजतः । दीदयत् । गीः । पुरः । इयानः । अभि । वर्पसा । भूत् ॥ ११ ॥

---

१. ग१.२-त१.२.३.६.७.८-म–व्राधतो व्राधन् । २. ग–यः कुत्साय; त-अ१.२.४.८–अयः कुत्साय । ३. ग४–खंडितवान् शो (अवसं)कने लेटि रूपं । ४. ग४–आरुमीवरूपं । ५. ग१.२-त-अ१.२.४.८–स नर्येभिः । ६. ग-त१.२.३.६.७-मु–मायावान् प्रज्ञावान् ।

अस्य इन्द्रस्य स्तोमेभिः स्तोत्रैः औशिजः उशिजः पुत्रः ऋजिश्वा एतन्नामा वृषभेण[1] वर्षकेण वृषभेण वा युक्तं व्रजं गोष्ठं पिप्रोः एतन्नामकस्यासुरस्य संबन्धिनं तेनापहृत्य पालितं दरयत् अदारयत्। यत् यदा सुत्वा सोमस्य सोता। 'सुयजोर्ङ्वनिप्' इति ङ्वनिप्। 'ह्रस्वस्य पिति०' इति तुक्। यजतः यज्ञियः गीः स्तुतिवाचः दीदयत् दीपितवान्। तथा यदा इयानः[2] गच्छन् पुरः शत्रुपुराणि। यद्वा। पुरः पुर इव संघीभूतानि पापानि। अभि भूत् अभिभवति। केन साधनेन। वर्पसा। रूपनामैतत्। रूपेणेन्द्रानुगृहीतेन। यदैवमकरोत् तदा व्रजं दरयदिति संबन्धः ॥

एवा महो असुर वक्षथाय वम्रकः पड्भिरुप सर्पदिन्द्रम्।
स इयानः करति स्वस्तिमस्मा इषमूर्जं सुक्षितिं विश्वमाभाः ॥ १२ ॥

एव । महः । असुर । वक्षथाय । वम्रकः । पट्ऽभिः । उप । सर्पत् । इन्द्रम् ।
सः । इयानः । करति । स्वस्तिम् । अस्मै ।
इषम् । ऊर्जम् । सुऽक्षितिम् । विश्वम् । आ । अभाः ॥ १२ ॥

अनया स्तुतिमुपसंहृत्याभिमतं वम्रकः प्रार्थयते। हे असुर बलवन्निन्द्र त्वाम् एव एवमुक्तप्रकारेण महः महतो हविषः स्तोत्रस्य वा वक्षथाय वहनाय महतः स्वर्गादेः प्रापणाय वा पड्भिः पादैः उप सर्पत् उपागमत्। सः इयानः उपगम्यमानः[3] सन् करति करोतु स्वस्तिम् अविनाशम् अस्मै वम्रकाय। तथा इषम् अन्नम् ऊर्जं रसं सुक्षितिं सुनिवासं सम्यक् विश्वं सर्वम् आभाः आहरतु ॥ ॥ १५ ॥ ॥ ८ ॥

अष्टमेऽनुवाके त्रयोदश सूक्तानि। तत्र 'इन्द्र दृह्य' इति द्वादशर्चं प्रथमं सूक्तं वन्दनपुत्रस्य दुवस्योरार्षं वैश्वदेवम्। द्वादशी त्रिष्टुप्। शिष्टा जगत्यः। तथा चानुक्रान्तम्—'इन्द्र दुवस्युर्वान्दनो वैश्वदेवं त्वन्त्या त्रिष्टुप्' इति। गतो विनियोगः ॥

इन्द्र दृह्य मघवन्त्वावदिद्भुज इह स्तुतः सुतपा बोधि नो वृधे।
देवेभिर्नः सविता प्रावतु श्रुतमा सर्वतातिमदितिं वृणीमहे ॥ १ ॥

इन्द्र । दृह्य । मघऽवन् । त्वाऽवत् । इत् । भुजे । इह । स्तुतः । सुतऽपाः । बोधि । नः । वृधे ।
देवेभिः । नः । सविता । प्र । अवतु । श्रुतम् । आ । सर्वऽतातिम् । अदितिम् । वृणीमहे ॥ १ ॥

हे इन्द्र मघवन् धनवन् त्वं त्वावदित् त्वत्सदृशमेव शत्रुबलं दृह्य मारय। किमर्थम्। भुजे अस्माकं भोगाय[4]। तदर्थम् इह अस्मिन् यज्ञे स्तुतः सन् सुतपाः सुतस्य अभिषुतस्य सोमस्य पाता बोधि बुध्यस्व। अवेहीत्यर्थः। किमर्थम्। नः अस्माकं वृधे वर्धनाय। किंच देवेभिः देवैः सह नः अस्माकं श्रुतं विश्रुते यज्ञे सविता सर्वस्य स्वस्वकर्मसु प्रेरको देवः प्रावतु प्ररक्षतु। किंच सर्वतातिम्। स्वार्थिकस्तातिल्। सर्वां सर्वात्मिकाम्। यद्वा। सर्वे तायन्तेऽस्यामिति सर्वतातिः। छान्दसो दीर्घः। तादृशीम् अदितिम् अखण्डनीयां देवमातरम् आ वृणीमहे ॥

१. वि-स१.२.३.६.७-मु—वृषभेण वर्षकेण। २. ग.१.२-स-भ—'इयानः' नास्ति। ३. स१.२.३.४.५.६-भ१.२.४.७—उपगम्यमानः। ४. स४.५—भोगाय।

भरा॑य सु भ॑रत भा॒गमृ॒त्वियं॒ प्र वा॒यवे॑ शुचि॒पे क्र॒न्ददि॑ष्टये ।
गौ॒रस्य॒ यः पय॑सः पी॒तिमा॑न॒श आ स॒र्वता॑ति॒मदि॑तिं वृणीमहे ॥ २ ॥

भरा॑य । सु । भ॒र॒त॒ । भा॒गम् । ऋ॒त्वियम् । प्र । वा॒यवे॑ । शु॒चि॒ऽपे । क्र॒न्दत्ऽइ॑ष्टये ।
गौ॒रस्य॑ । यः । पय॑सः । पी॒तिम् । आ॒न॒शे । आ । स॒र्वऽता॑तिम् । अदि॑तिम् । वृ॒णी॒म॒हे॒ ॥२॥

भराय संग्रामकारिणे सर्वेषां पोषकाय वेन्द्राय ऋत्वियं काले कालं प्राप्तकालं भागं सु भरत सुष्ठु संपादयत हे ऋत्विजः । तथा शुचिपे शुद्धस्य सोमस्य पात्रे क्रन्ददिष्टये शब्दितगमनाय । वायोः शीघ्रगमने हि शब्दः प्रत्यक्षः । तादृशाय वायवे देवाय प्र भरत भागमिति शेषः । यः देवः गौरस्य गौरवर्णस्य पशोः पयसः पीतिं पानम् आनशे प्राप्नोति तस्मै वायवे । शिष्टमुक्तम् ॥

आ नो॑ दे॒वः स॑वि॒ता सा॑वि॒षद्वय॑ ऋजू॒यते॒ यज॑मानाय सुन्व॒ते ।
यथा॑ दे॒वान्प्र॑ति॒भूषे॑म पाक॒वदा स॒र्वता॑ति॒मदि॑तिं वृणीमहे ॥ ३ ॥

आ । नः॒ । दे॒वः । स॒वि॒ता । सा॒वि॒ष॒त् । वयः॑ । ऋ॒जु॒ऽय॒ते । यज॑मानाय । सु॒न्व॒ते ।
यथा॑ । दे॒वान् । प्र॒ति॒ऽभूषे॑म । पा॒क॒ऽव॒त् । आ । स॒र्वऽता॑तिम् । अदि॑तिम् । वृ॒णी॒म॒हे॒ ॥३॥

सविता सर्वस्य प्रेरकः सूर्यः नः अस्माकं संबन्धिने ऋजूयते ऋजुकामाय सुन्वते अभिषवं कुर्वते यजमानाय वयः अन्नं पाकवत् पाकोपेतम् । व्यवहितमप्येतदत्र संबध्यते । आ सावि॒षत् आभिमुख्येन प्रसौति[1] । सौतेर्व्यत्ययेन लेटि रूपम् । यथा येन प्रकारेण देवान् प्रतिभूषेम प्रतिभजेम । भवतेर्लिङि सिप्यार्धे । द्विविकरणता । यद्वा । ‘ भूष अलंकारे ’ । भौवादिकः । भूषयेमेत्यर्थः ॥

इन्द्रो॑ अ॒स्मे सु॒मना॑ अस्तु वि॒श्वहा॒ राजा॒ सोमः॑ सुवि॒तस्याध्ये॑तु नः ।
यथा॑यथा मि॒त्रधि॑तानि संद॒धुरा स॒र्वता॑ति॒मदि॑तिं वृणीमहे ॥ ४ ॥

इन्द्रः॑ । अ॒स्मे इति॑ । सु॒ऽमनाः॑ । अ॒स्तु॒ । वि॒श्वहा॑ । राजा॑ । सोमः॑ । सु॒वि॒तस्य॑ । अधि॑ । ए॒तु॒ । नः॒ ।
यथा॑ऽयथा । मि॒त्रऽधि॑तानि । स॒म्ऽद॒धुः । आ । स॒र्वऽता॑तिम् । अदि॑तिम् । वृ॒णी॒म॒हे॒ ॥ ४ ॥

इन्द्रः देवः अस्मे अस्माकं सुमनाः सुमनस्कः अनुग्रहचेताः अस्तु भवतु । विश्वहा सर्वेष्वप्यहःसु । राजा सोमः च नः अस्माकं सुवितस्य सुवितं स्तोत्रम् अध्येतु अधिगच्छतु । यथायथा येनयेन प्रकारेण अस्माकं मित्रधितानि मित्रनिहितानि धनानि संदधुः तथाधिगच्छतु सोमः । तथेन्द्रोऽपि सुमना अस्त्विति समन्वयः ॥

इन्द्र॑ उ॒क्थेन॒ शव॑सा॒ परु॑र्दधे॒ बृह॑स्पते प्रतरी॒तास्यायु॑षः ।
य॒ज्ञो मनुः॒ प्रम॑तिर्नः पि॒ता हि क॒मा स॒र्वता॑ति॒मदि॑तिं वृणीमहे ॥ ५ ॥

इन्द्रः॑ । उ॒क्थेन॑ । शव॑सा । परुः॑ । द॒धे॒ । बृह॑स्पते । प्र॒ऽत॒री॒ता । अ॒सि॒ । आयु॑षः ।
य॒ज्ञः । मनुः॑ । प्रऽम॑तिः । नः॒ । पि॒ता । हि । क॒म् । आ । स॒र्वऽता॑तिम् । अदि॑तिम् । वृ॒णी॒म॒हे॒ ॥५॥

1. त-म-मु-प्रसौति ।

अयम् इन्द्रः उक्थेन शवसा स्तुत्येन बलेन पर्वः यज्ञियम् अस्मदीयं वा बर्हिः धारयति। हे बृहस्पते आयुषः ममायुष्यस्य प्रतरीता प्रवर्धयिता असि भव। तथा यज्ञो मनुः मन्ता प्रमतिः प्रकृष्टा मतिर्यस्य सः नः पिता पालकः सन् शं सुखं प्रयच्छतु। यद्वा। यज्ञो मन्वो बुद्धिश्च प्रत्येकं सुखं प्रयच्छतु॥

इन्द्रस्य नु सुकृतं दैव्यं सहोऽग्निर्गृहे जरिता मेधिरः कविः।
यज्ञश्च भूद्विदथे चारुरन्तम आ सर्वतातिमदितिं वृणीमहे॥ ६॥

इन्द्रस्य। नु। सुऽकृतम्। दैव्यम्। सहः। अग्निः। गृहे। जरिता। मेधिरः। कविः।
यज्ञः। च। भूत्। विदथे। चारुः। अन्तमः। आ। सर्वऽतातिम्। अदितिम्। वृणीमहे॥ ६॥

दैव्यं देवानां हितं सहः बलं यदस्ति[1] तत् इन्द्रस्य* सुकृतं इन्द्रेण खलु सुष्ठु संपादितम्। यद्वा। यत्सुकृतं दैव्यं सहो बलं[1] मरुत्संज्ञकमस्ति तदिन्द्रस्य नु इन्द्रस्य संबन्धि खलु। अथवा। इन्द्रस्य नु[2] संबन्धि सुकृतं दैव्यं सहो देवार्हं बलम् अग्निर्गृहे अस्मदीये यागगृहे वर्तत इति शेषः। इन्द्रस्य संबन्धी सुष्ठु संपादितो देवानां बलभूतोऽग्निर्गार्हपत्यः सन् वर्तत इत्यर्थः। स चाग्निः जरिता देवानां स्तोता मेधिरः। मेधो यज्ञो हविर्वा। तद्वान् कविः क्रान्तप्रज्ञः यज्ञः यष्टव्यः च भूत् भवति। कुत्र। विदथे यज्ञे। किंच सोऽग्निः चारुः चरणीयः अन्तमः अस्माकमन्तिकतमश्च॥ ॥ १६ ॥

न वो गुहा चकृम भूरि दुष्कृतं नाविष्ट्यं वसवो देवहेळनम्।
माकिर्नो देवा अनृतस्य वर्पस आ सर्वतातिमदितिं वृणीमहे॥ ७॥

न। वः। गुहा। चकृम। भूरि। दुःऽकृतम्। न। आविःऽत्यम्। वसवः। देवऽहेळनम्।
माकिः। नः। देवाः। अनृतस्य। वर्पसः। आ। सर्वऽतातिम्। अदितिम्। वृणीमहे॥७॥

हे देवाः[3] वः युष्माकं गुहा गुहायां प्रच्छन्ने देशे भूरि प्रभूतं दुष्कृतं पापम्। द्रोहमित्यर्थः। न चकृम। तथा आविष्ट्यम् आविः संभूते देवहेळनं देवानां क्रोधने तन्निमित्तं द्रोहं न चकृम हे वसवः वासका देवाः। किंच हे देवाः नः अस्माकम् अनृतस्य वर्पसः रूपस्य माकिः माकिः मा भूत्। इतः परं मानुषं रूपं मा भूदित्यर्थः। शिष्टमुक्तम्॥

अपामीवां सविता साविषन्न्यग्वरीय इदप सेधन्त्वद्रयः।
ग्रावा यत्र मधुषुदुच्यते बृहदा सर्वतातिमदितिं वृणीमहे॥ ८॥

अप। अमीवाम्। सविता। साविषत्। न्यक्। वरीयः। इत्। अप। सेधन्तु। अद्रयः।
ग्रावा। यत्र। मधुऽसुत्। उच्यते। बृहत्। आ। सर्वऽतातिम्। अदितिम्। वृणीमहे॥ ८॥

सविता सर्वस्य प्रेरकः सवितृदेवोऽस्माकं संबन्धिनम् अमीवां रोगम् अप साविषत् अपप्रेरयतु। अपगमयत्वित्यर्थः। तथा वरीय इत् उरुतरमपि पापं न्यक् नीचीनम् अप सेध-

१. ग-भ-'यदस्ति...बलं' नास्ति। * भ७–इन्द्रस्य नु। २. ग-त४-भ७-नु–नु इन्द्रस्य: त१.२.३.७-म१.२.४.८– नु इन्द्रस्य नु। ३. त१.२.३.७-म१.२.४.८–देव।

स्वयुषः पर्वताभिमानिनो[1] देवा[1] अभिषवाश्मानो वा । एतत्सर्वं कुत्र भवतीति चेत् उच्यते । यत्र यस्मिन् प्रदेशे यस्मिन् काले वा मधुरस्य[2] सोमस्य सोता ग्रावा बृहत् प्रवृद्धम् उच्यते स्तूयते तत्र ॥

ऊर्ध्वो ग्रावा वसवोऽस्तु सोतरि विश्वा द्वेषांसि सनुतर्युयोत ।
स नो देवः सविता पायुरीड्य आ सर्वतातिमदितिं वृणीमहे ॥ ९ ॥

ऊर्ध्वः । ग्रावा । वसवः । अस्तु । सोतरि । विश्वा । द्वेषांसि । सनुतः । युयोत ।
सः । नः । देवः । सविता । पायुः । ईड्यः । आ । सर्वऽतातिम् । अदितिम् । वृणीमहे ॥ ९ ॥

हे वसवः देवाः सोतरि सोमाभिषवकर्तरि मयि ग्रावा ऊर्ध्वः उन्नतः अस्तु । तेनोच्छ्रितेन विश्वा द्वेषांसि सर्वानपि द्वेष्टॄन् सनुतः निगूढान् युयोत पृथक्कुरुत । सः सविता देवः नः अस्माकं पायुः पालयिता । ‘कृवापाजि०’ इत्यादिनोण्[3] । प्रत्ययस्वरः । सः ईड्यः स्तोतव्यश्च ॥

ऊर्जं गावो यवसे पीवो अत्तन ऋतस्य याः सदने कोशे अङ्ग्ध्वे ।
तनूरेव तन्वो अस्तु भेषजमा सर्वतातिमदितिं वृणीमहे ॥ १० ॥

ऊर्जम् । गावः । यवसे । पीवः । अत्तन । ऋतस्य । याः । सदने । कोशे । अङ्ग्ध्वे ।
तनूः । एव । तन्वः । अस्तु । भेषजम् । आ । सर्वऽतातिम् । अदितिम् । वृणीमहे ॥ १० ॥

हे गावः आशिराधाः यूयं यवसे तृणवति देशे पीवः प्रवृद्धम् ऊर्जं रसम् अत्तन अत्त । याः[4] ऋतस्य यज्ञस्य सदने गृहे कोशे गोष्ठे दोहनस्थाने अङ्ग्ध्वे व्यञ्जयथ ता अत्तन । तनूरेव । जन्ये जनकशब्दः । तनूरेव क्षीरमेव तन्वः सोमरसस्य भेषजम् अस्तु । यद्वा । पृथगेव वाक्यम् । अस्माकं तन्वो भेषजमस्तु । किंच तनूरेव पशुशरीरमेव । पशुना यागे सति स्वर्गस्य संपादयितुं शक्यत्वात् ॥

क्रतुप्रावा जरिता शश्वतामव इन्द्र इद्भद्रा प्रमतिः सुतावताम् ।
पूर्णमूधर्दिव्यं यस्य सिक्तय आ सर्वतातिमदितिं वृणीमहे ॥ ११ ॥

क्रतुऽप्रावा । जरिता । शश्वताम् । अवः । इन्द्रः । इत् । भद्रा । प्रऽमतिः । सुतऽवताम् ।
पूर्णम् । ऊधः । दिव्यम् । यस्य । सिक्तये । आ । सर्वऽतातिम् । अदितिम् । वृणीमहे ॥ ११ ॥

क्रतुप्रावा कर्मणां पूरकः । ‘प्रा पूरणे’ । ‘आतो मनिन्०’ इत्यादिना वनिप् । जरिता स्तोता । यजमाने साधु सोमः कृत इति स्तौति[5] । यद्वा । शश्वतां सर्वेषां जरयिता इन्द्रः इत् इन्द्र एव सुतावतां सोमवतां यजमानानाम् अवः रक्षकः भद्रा भद्रया स्तुत्या प्रमतिः । यस्य इन्द्रस्य सिक्तये सेकाय पानाय ऊधः उन्नततरं द्रोणकलशं पूर्णं सोमेन पूर्णं भवति स पूताशः[6] स एव प्रमतिरिति ॥

१. ग-त३-पर्वताभिमानिदेवाः; स१.२.६.७.८-भ-पर्वताभिमानिदेवताः । २. ग-मधुसुत् मधुरस्य । ३. त३.७-सु-इत्यादिना उण्प्रत्ययः । ४. ग-त-भ-या युष्मान् । ५. ग-त-भ-स्तौति अथवा स्तुत्यर्थः । ६. स-भ-एताशः ।

चित्रस्ते भानुः क्रतुप्रा अभिष्टिः सन्ति स्पृधो जरणिप्रा अधृष्टाः ।
रजिष्ठया रज्या पश्व आ गोस्तूतूर्षति पर्यग्रं दुवस्युः ॥ १२ ॥

चित्रः । ते । भानुः । क्रतुऽप्राः । अभिष्टिः । सन्ति । स्पृधः । जरणिऽप्राः । अधृष्टाः ।
रजिष्ठया । रज्या । पश्वः । आ । गोः । तूतूर्षति । परि । अग्रम् । दुवस्युः ॥ १२ ॥

हे इन्द्र ते भानुः प्रकाशः चित्रः आश्चर्यभूतश्चायनीयो वा । तथा क्रतुप्राः स भानुरस्माकं कर्मणां पूरकः अभिष्टिः अन्वेषणीयः । हे इन्द्र ते जरणिप्राः स्तोतॄणां धनस्य पूरयित्र्यः अधृष्टाः अन्यैरप्रधृष्याः स्पृधः स्पर्धाः सन्ति । यस्मादेवं तस्मात् रजिष्ठया ऋजुतमया रज्या रज्ज्वा गोः पश्वः पशोः अग्रं दुवस्युः परिचरणमिच्छन्नेतन्नामर्षिः परि तूतूर्षति अभित्वरयति ॥ ॥ १७ ॥

'उद्बुध्यध्वम्' इति द्वादशर्चं द्वितीयं सूक्तं सौम्यपुत्रस्य बुधस्यार्षम् । 'आ वो धियम्' इति नवमी 'कपृन्नरः' इत्यन्त्या च द्वे जगत्यौ । चतुर्थीषष्ठ्यौ गायत्र्यौ 'निराहावान्' इति पञ्चमी बृहती । शिष्टास्त्रिष्टुभः । विश्वे देवा देवता । ऋत्विक्स्तुतिरूपोऽर्थो वा देवता । तथा चानुक्रान्तम्— 'उद्बुध्यध्वं बुधः सौम्य ऋत्विक्स्तुतिर्वा नवम्यन्त्ये जगत्यौ गायत्र्योर्मध्ये पञ्चमी बृहती' इति । गतः सूक्तविनियोगः ॥

उद्बुध्यध्वं समनसः सखायः समग्निमिन्ध्वं बहवः सनीळाः ।
दधिक्रामग्निमुषसं च देवीमिन्द्रावतोऽवसे नि ह्वये वः ॥ १ ॥

उत् । बुध्यध्वम् । सऽमनसः । सखायः । सम् । अग्निम् । इन्ध्वम् । बहवः । सऽनीळाः ।
दधिऽक्राम् । अग्निम् । उषसम् । च । देवीम् । इन्द्रऽवतः । अवसे । नि । ह्वये । वः ॥ १ ॥

अग्निं चेष्यमाणा ऋत्विजो वदन्ति । हे सखायः सखिभूता ऋत्विजः समनसः समानमनस्काः परस्परमद्रोग्धारः । अन्योन्यं कर्मानुकूला इत्यर्थः । तादृशा यूयम् उत् उत्कर्षं बुध्यध्वं जानीध्वम् । उत्तरत्र युष्माकं कर्तव्यमेवोपदिशति । तथा अग्निं सम् इन्ध्वं सम्यग्दीपयध्वम् । 'ञिइन्धी दीप्तौ' । रौधादिकः । लोटि 'श्नसोरल्लोपः' इत्यल्लोपः । बहवः अनेके सनीळाः समाननिवासाः एकस्यामेव शालायां निवसन्तः । अहं च दधिक्राम् एतन्नामिकां देवताम् अग्निम् उषसं च देवीम् एतान् देवान् इन्द्रावतः इन्द्रेण युक्तान् वः युष्मान् अवसे अस्माकं रक्षणाय नि नितरां ह्वये आह्वयामि ॥

मन्द्रा कृणुध्वं धिय आ तनुध्वं नावमरित्रपरणीं कृणुध्वम् ।
इष्कृणुध्वमायुधारं कृणुध्वं प्राञ्चं यज्ञं प्र णयता सखायः ॥ २ ॥

मन्द्रा । कृणुध्वम् । धियः । आ । तनुध्वम् । नावम् । अरित्रऽपरणीम् । कृणुध्वम् ।
इष्कृणुध्वम् । आयुधा । अरम् । कृणुध्वम् । प्राञ्चम् । यज्ञम् । प्र । नयत । सखायः ॥ २ ॥

मन्द्रा मन्द्राणि मदकराणि स्तोत्राणि कृणुध्वं कुरुध्वं हे सखायः । 'कृवि हिंसाकरणयोः'[1] । 'धिन्विकृण्व्योरच' इत्युप्रत्ययः । अकारश्चान्तादेशः । यद्वा करोतेर्व्यत्ययेन श्नुः । तथा धियः

1. कृवि—हिंसाकरणयोश्च ।

कर्माणि वपनप्रवेशकर्षणादीनि आ तनुध्वं विस्तारयत । तथा अरित्रपरणीं कर्षणादिरूपेणारित्रेण पारयितव्यां नावं वपनाख्यां कृणुध्वं कुरुध्वम् । तथा आयुधा आयुधानि सीरयुगादीनि अरम् अलं कृणुध्वम् । हे सखायः ऋत्विजः प्राञ्चं प्रागञ्चनं यज्ञं यष्टव्यमग्निं प्र णयत प्रकर्षेण नयत । प्राचीं कर्षणं प्राञ्चं कुरुतेत्यर्थः ॥

युनक्त सीरा वि युगा तनुध्वं कृते योनौ वपतेह बीजम् ।
गिरा च श्रुष्टिः सभरा असन्नो नेदीय इत्सृण्यः पक्वमेयात् ॥ ३ ॥

युनक्त । सीरा । वि । युगा । तनुध्वम् । कृते । योनौ । वपत । इह । बीजम् ।
गिरा । च । श्रुष्टिः । सऽभराः । असत् । नः । नेदीयः । इत् । सृण्यः । पक्वम् । आ । इयात् ॥३॥

हे सखायो यूयं सीरा सीराणि युनक्त युङ्ग्ध्वमनड्भिः सह । युजेर्लोटि 'तप्तनप्तनथनाश्च' इति तबादेशः[1] । अत एव अङित्वात् 'श्नसोरल्लोपः' इत्यल्लोपाभावः । तदर्थं युगा युगानि वि तनुध्वं विस्तारयध्वम् । कृते च योनौ इह सीतायां बीजं ग्राम्यमारण्यं च वपत निवपत । तिलमाषव्रीहियवादिकं ग्राम्यसप्तकं वेणुश्यामाकनीवारादिकमारण्यबीजसप्तकं च कृष्टाकृष्टयोर्निवपतेत्यर्थः । 'सप्त ग्राम्याः कृष्टे सप्तारण्या अकृष्टे' इत्यापस्तम्बः । तथा नः अस्माकं गिरा स्तुत्या प्रशस्त्या सहास्माकं श्रुष्टिः अन्नं सभराः सभरम् असत् भवति भवतु । तथा नेदीय इत् अन्तिकमेव[2] सृण्यः । सृणिरङ्कुशः । अङ्कुशवद्वक्रो लवित्रः । पक्वं सस्यम् आ इयात् आभिमुख्येन गच्छतु[3] । श्रुष्टिः सभरा असत् सृण्यः पक्वमेयादिति चकारयोगानुवृत्तेः 'चवायोगे प्रथमा' इति प्रथमस्य निघाताभावः ॥

सीरा युञ्जन्ति कवयो युगा वि तन्वते पृथक् । धीरा देवेषु सुम्नया ॥ ४ ॥

सीरा । युञ्जन्ति । कवयः । युगा । वि । तन्वते । पृथक् । धीराः । देवेषु । सुम्नऽया ॥ ४ ॥

कवयः मेधाविन ऋत्विजः सीरा[4] सीराणि कर्षणसाधनानि युञ्जन्ति योजयन्ति । युगा युगान्यपि पृथक् परस्परं वि तन्वते भिन्नप्रदेशानि[5] कुर्वन्ति । कीदृशाः कवयः । देवेषु विषये धीराः धीमन्तः । किमर्थम् । सुम्नया । सुम्नमिति सुखनाम । सुखेच्छया । सुम्नशब्दात् क्यजन्तात् 'अ प्रत्ययात्' इत्यकारप्रत्ययः । 'सुपां सुलुक्' इति तृतीयाया आकारः । अथवा धीरा धीमन्तो देवेषु सुम्नया सुखेन । देवेषु सुखं भूयादिति । 'सुपां सुलुक्' इति विभक्तेर्याजादेशः ॥

निराहावान्कृणोतन सं वरत्रा दधातन ।
सिञ्चामहा अवतमुद्रिणं वयं सुषेकमनुपक्षितम् ॥ ५ ॥

निः । आऽहावान् । कृणोतन । सम् । वरत्राः । दधातन ।
सिञ्चामहै । अवतम् । उद्रिणम् । वयम् । सुऽसेकम् । अनुपऽक्षितम् ॥ ५ ॥

हे सखायः आहावान् । आहूयन्ते पानार्थं गावोऽस्मिन्नित्याहावा निपानानि । अग्नीत्यादिवृषिवपन-प्रवेशकर्षणार्थगोपानसाधनतृणभक्षणपानपात्राण्युच्यन्ते । तानाहावान् निः कृणोतन निष्कुरुत । आङ्पूर्वात् ह्वयतेः 'निपानमाहावः' (पा. सू. ३. ३. ७४) इति निपातितः । थाथादिस्वरः । कृणोतन ।

१. त-म—तनबादेशः । २. ग-त१.२.३.६.७.८-म-मु—अंतिक एव; त४.५—अंतरिक्ष एव । ३. ग१.२-त-म-मु—गच्छति; ग४—गच्छत । ४. त—सुसीराः । ५. त-म—भिन्नप्रदेशान् ।

व्रजं कृणुध्वं स हि वो नृपाणो वर्म सीव्यध्वं बहुला पृथूनि ।
पुरः कृणुध्वमायसीरधृष्टा मा वः सुस्रोच्चमसो दृंहता तम् ॥ ८ ॥

व्रजम् । कृणुध्वम् । सः । हि । वः । नृऽपानः । वर्म । सीव्यध्वम् । बहुला । पृथूनि ।
पुरः । कृणुध्वम् । आयसीः । अधृष्टाः । मा । वः । सुस्रोत् । चमसः । दृंहत । तम् ॥८॥

हे ऋत्विजः व्रजं कृणुध्वं व्रजं गोष्ठं कुरुध्वम् । आशिरदोहार्थं गोस्थानं कुरुत । स हि स खलु वः नृपाणः नेतॄणां देवानां पालयिता । देवपानसाधन इति । सोमाश्रयरूपेण चाशिररूपेण वा गोः पयआदिकं देवाः पिबन्ति खलु । वर्म वर्माणि सीव्यध्वम् । वर्मशब्दः प्रधानस्योभयतः आरब्धत्वसाम्यात् प्रयाजादीनि प्राप्यानि प्रतीच्यानि चाङ्गानि वर्माणि । तानि सीव्यध्वं दलयध्वम् । कुरुध्वमित्यर्थः । कीदृशानि वर्माणि । बहुला बहुलान्यनेकानि । तानि च पृथूनि विस्तीर्णानि । तथा पुरः पुराणि धिष्ण्यादीनि यष्टव्यानां देवानां वा पुरः शरीराणि आयसीः अयोमयवत्सारभूताः अधृष्टाः अन्यैः अधृष्याः । धृष्णीया भक्ता वा पुर इत्युच्यन्ते । तानुकूलस्थानान् कुरुत । वः युष्मदीयः चमसः यज्ञाङ्गो भक्षणसाधनश्चमस एव वा । चमसपक्षे सामान्येनैकवचनम् । मा सुस्रोत् मा स्रवेत् । स्रवतेर्लुङि 'बहुलं छन्दसि' इति शपः श्लुः । तं दृंहत दृढीकुरुत । यथा विकलो न भवति तथा कुरुत । 'दृह दृहि वृद्धौ' । भौवादिकः । तस्माल्लोटि इदित्वान्नुम् । ऋत्विक्स्तुतिपक्ष एवम् । वैश्वदेवपक्षे । अस्मदीया योद्धारो यूयम्[१] । नरो योद्धारः पिबन्ति प्रत्यर्थिनां प्राणानिति नृपाणः । स तादृशो युष्मदीयः खलु । गोष्ठपक्षे नराणां पानसाधनः स खलु । पातेः 'करणाधिकरणयोश्च' इति ल्युट् । वर्म वर्माणि कवचानि सीव्यध्वं बहुलानि पृथूनि च यथा भवन्ति तथा । पुरः पुरीः कृणुध्वमायसीरन्यैरधृष्टाश्च । चमसोऽन्नसाधनो मा सुस्रोत् मा स्रवेत् । तं दृंहतेति । इति देवतानुग्रहलक्षणफलो वर्तते ॥

आ वो धियं यज्ञियां वर्त ऊतये देवा देवीं यजतां यज्ञियामिह ।
सा नो दुहीयद्यवसेव गत्वी सहस्रधारा पयसा मही गौः ॥ ९ ॥

आ । वः । धियम् । यज्ञियाम् । वर्ते । ऊतये । देवाः । देवीम् । यजताम् । यज्ञियाम् । इह ।
सा । नः । दुहीयत् । यवसाऽइव । गत्वी । सहस्रऽधारा । पयसा । मही । गौः ॥ ९ ॥

हे देवाः स्तोतार ऋत्विजः वः युष्माकम् ऊतये यज्ञियां यज्ञार्हां धियं बुद्धिम् आ वर्ते आवर्तये । यद्वा । हे देवा ऋत्विजः वो यज्ञियां धियं युष्माकं कर्मण्यनेन संबन्धिनीमस्माकमूतये[२] रक्षणाय आ वर्त । अपि वा देवा एव संबोध्याः । हे देवाः वो युष्माकं धियं बुद्धिमा वर्ते आवर्तयामि । किमर्थम् । ऊतयेऽस्माकं रक्षणाय । कीदृशीं धियम् । यज्ञियां यज्ञार्हां देवीं द्योतमानां यजतां पूज्याम् । इह अस्मिन् यागे अस्यां भूमौ वा । पुनो यज्ञियामिति शब्दः पूरणः । सा धीः नः अस्माकं दुहीयत् दुह्यात् । तत्र दृष्टान्तः । यवसेव यवसानि भक्षयित्वेव गत्वी पुनर्गोष्ठं गत्वा । [illegible] । पयसा सहस्रधारा मही महती गौः यथा दुग्धे तद्वत् ॥

१. ग४–यूयं विशेषाः देवानां आनुकूल्येनैव कुरुतेति सूक्तद्रष्टा यजमानो ब्रूते । अपि व्रजं कृणुध्वं व्रजः संघातमकः स 'संग्रामः' तं कृणुध्वं । अथवा शत्रुसंघं कृणुध्वं । अवारणं कुरुध्वमित्यर्थः । यो नृपाणः । २. त-भ–संबन्धिनाम्* ।

आ तू षिञ्च हरिमीं द्रोरुपस्थे वाशीभिस्तक्षताश्मन्मयीभिः ।
परि ष्वजध्वं दश कक्ष्याभिरुभे धुरौ प्रति वह्निं युनक्त ॥ १० ॥

आ । तु । सिञ्च । हरिम् । ईम् । द्रोः । उपऽस्थे । वाशीभिः । तक्षत । अश्मन्ऽमयीभिः ।
परि । स्वजध्वम् । दश । कक्ष्याभिः । उभे इति । धुरौ । प्रति । वह्निम् । युनक्त ॥ १० ॥

हे अध्वर्यो त्वम् ईम् एनं हरिं हरितवर्णं सोमं द्रोः द्रुमविकारस्य पात्रस्य उपस्थे उपरि आ सिञ्च आसेकं कुरु । तु इति पूरणः । तदर्थं हे पात्रसंपादिनः अश्मन्मयीभिः अयःशिलासारभूताभिः वाशीभिः तक्षत पात्राणि । नकारोपजनश्छान्दसः । मयटः टित्वात् ङीप् । तानि पात्राणि सोमपूर्णानि दश दशसंख्याकानि कक्ष्याभिः प्रकारैः पर्यायेण परि ष्वजध्वं संस्कुरुध्वम् । आसादयत । यद्वा । वाशीभिरश्मन्मयीभिर्द्विविधां यज्ञाकरं तक्षत । ते च दश कक्ष्याभिर्दशसंख्याकाभिः रज्जुभिः परि ष्वजध्वम् । उभे धुरौ युगसंबन्धिन्यौ प्रति वह्नी वाहकावनड्वाहौ युनक्त[1] । अथवायं मन्त्रश्चनःशेपकर्षणसाधनहलविषयतया व्याख्येयः ॥

उभे धुरौ वह्निरापिब्दमानोऽन्तर्योनेव चरति द्विजानिः ।
वनस्पतिं वन आस्थापयध्वं नि षू दधिध्वमखनन्त उत्सम् ॥ ११ ॥

उभे इति । धुरौ । वह्निः । आऽपिब्दमानः । अन्तः । योनाऽइव । चरति । द्विऽजानिः ।
वनस्पतिम् । वने । आ । अस्थापयध्वम् । नि । सु । दधिध्वम् । अखनन्त । उत्सम् ॥ ११ ॥

हविर्धानशकटस्य उभे धुरौ आपिब्दमानः आपिशब्दमानः वह्निः हविर्धानकोऽनड्वान् योनी अन्तः इव द्विजानिः द्विजायः तयोरन्तः[2] चरति । तं वनस्पतिं वनस्पतिविकारं शकटं वने वनसंबन्धिनि वृक्षे । मेथीभूत इत्यर्थः । तत्र आस्थापयध्वम् । यद्वा । वने वननीये देश आस्थापयध्वम् । तत्पश्चात्[3] तत्रत्यं सोमं सु[4] सुष्ठु नि दधिध्वं सुखं यथा भवति तथा स्थापयतास्मद्यम् । अभिषवप्रदेशे च[5] पश्चात् उत्सं नद्दसम् अखनन्त संपादयतेत्यर्थः । अथवायमपि मन्त्रः कर्षणपरो व्याख्येयः । यस्य लाङ्गलस्योभे धुरावापिब्दमानोऽपिशब्दमानो वह्निरनड्वान् अन्तर्योनाविवेत्यादि समानम् । तादृशं वनस्पतिं वनस्पतिविकारं लाङ्गलं वने वननीये वपनार्थे[6] कर्षणप्रदेश आस्थापयध्वम् । सु सुष्ठु सर्वत्र तं लाङ्गलं नि दधिध्वम् । उत्सं सेकसाधनं गर्तं सिक्तं वा प्रदेशमखनन्त ॥

षष्ठेऽहनि ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्रे ' कपृन्नरः ' इत्येषा । ' कपृन्नरो मद्व प्राचीरजगमेति चैते ' (आश्व. श्रौ. ८. ३) इति ॥

कपृन्नरः कपृथमुद्दधातन चोदयत खुदत वाजसातये ।
निष्टिग्र्यः पुत्रमा च्यावयोतय इन्द्रं सबाध इह सोमपीतये ॥ १२ ॥

कपृत् । नरः । कपृथम् । उत् । दधातन । चोदयत । खुदत । वाजऽसातये ।
निःऽटिग्र्यः । पुत्रम् । आ । च्यावय । ऊतये । इन्द्रम् । सऽबाधः । इह । सोमऽपीतये ॥ १२ ॥

---

१. गश-त४.५–युनक्त योजयत । २. ग-त-भ–तेषामन्तः । ३. ग-त-मु–आस्थापयत पश्चात् । ४. त-भ–' सु ' नास्ति । ५. ग-त-भ-मु–वा । ६. ग-त१.२.६–वपनार्थं ।

हे नरः नेतार ऋत्विजः एष इन्द्रः कपृत्। सुखस्य पूरको मनुष्याणां स्तोतॄणां च। कमिति सुखनाम। तं कपृथं सुखस्य पूरयितारमिन्द्रं चोदयत प्रेरयत सुदत सुदेत क्रीडयत। 'सुदं क्रीडायां' औणादिकः। व्यत्ययेन शः। रेफलोपश्छान्दसः। संपिष्ट संस्कुरुतेत्यर्थः। किमर्थम्। वाजसातये अन्नस्य लाभाय। तदेवाह। हे होतः निष्टिग्र्यः पुत्रम्। निष्टिं दितिं स्वसपत्नीं गिरतीति निष्टिग्रीरदितिः। तस्याः पुत्रम् इन्द्रं सबाधः। सह बाधैः प्रयासरूपैः कर्मभिर्बाध्यन्त इति सबाध ऋत्विजः। तथाविधा यूयं सोमपीतये तस्य सोमपानाय ऊतये अस्माकं रक्षणाय वा आ च्यावय। व्यत्ययेनैकवचनम्। आच्यावयतेत्यर्थः॥ ॥ ११॥

'प्र ते रथम्' इति द्वादशर्चं तृतीयं सूक्तम्। भर्म्यश्वपुत्रो मुद्गल ऋषिः। आद्या तृतीयान्त्या चेति तिस्रो बृहत्यः। शिष्टा नव त्रिष्टुभः। द्रुघणो नाम मुद्गरः। तद्देवत्यमिदमिन्द्रदेवत्यं वा। तथा चानुक्रान्तं— 'प्र ते मुद्गलो भार्म्यश्व ऋषभेण द्रुघणेन चाजिं जिगायेति द्रौघणं वाद्या तृतीयान्त्या च बृहत्यः' इति। गतो विनियोगः। अत्राहुः— 'मुद्गलस्य हृता गावश्चोरैस्तत्कथा अब्रुवन्। स शिष्टं शकटे कृत्वा तस्यैक अनुवाहनम्। द्रुघणं युयुजेऽन्यत्र चोरमार्गानुसारकः। द्रुघणं चाग्रतः क्षिप्त्वा चोरेभ्यो जगृहे स्वगाः' इति। तथा निरुक्तेऽपीयं कथा सूचिता— 'मुद्गलो भार्म्यश्व ऋषिर्वृषभं च द्रुघणं च युक्त्वा संग्रामे व्यवहृत्याजिं जिगाय' (निरु. ९. २३) इति॥

प्र ते रथं मिथूकृतमिन्द्रोऽवतु धृष्णुया।
अस्मिन्नाजौ पुरुहूत श्रवाय्ये धनभक्षेषु नोऽव॥ १॥

प्र। ते। रथम्। मिथुऽकृतम्। इन्द्रः। अवतु। धृष्णुऽया।
अस्मिन्। आजौ। पुरुऽहूत। श्रवाय्ये। धनऽभक्षेषु। नः। अव॥ १॥

हे मुद्गल ते रथं मिथूकृतं मिथःकृतमसहायं कृतम्। अथवा मिथुरिति मिथ्यानाम। अश्वादिभिः शून्यं कृतं धृष्णुया धर्षणशीलः इन्द्रोऽवतु रक्षतु। यद्वा। धृष्णुया धर्षणशीलेन वज्रेण। उभयत्र 'सुपां सुलुक्°' इति सुपो याजादेशः। अथ प्रत्यक्षकृतः। हे पुरुहूत बहुभिराहूतेन्द्र अस्मिन्नाजौ संग्रामेऽपहृतगोभिश्चोरैः कृते संग्रामे। कीदृशे। श्रवाय्ये श्रोतव्ये। विश्रुत इत्यर्थः। 'श्रुदक्षि°' (उ. सू. ३.९६) इत्यादिना आय्यप्रत्ययः। धनभक्षेषु अस्मासु गोरूपधनभजनकामेषु सत्सु। यद्वा। गोरूपधनस्य भक्षकेषु चोरेषु जेतव्येषु सत्सु। नः[1] अस्मान्[1] अव रक्ष॥

उत्स्म वातो वहति वासो अस्या अधिरथं यदजयत्सहस्रम्।
रथीरभून्मुद्गलानी गविष्टौ भरे कृतं व्यचेदिन्द्रसेना॥ २॥

उत्। स्म। वातः। वहति। वासः। अस्याः। अधिऽरथम्। यत्। अजयत्। सहस्रम्।
रथीः। अभुत्। मुद्गलानी। गोऽइष्टौ। भरे। कृतम्। वि। अचेत्। इन्द्रऽसेना॥ २॥

अस्याः 'रथीरभून्मुद्गलानी' इति वक्ष्यमाणत्वादस्य मुद्गलस्य पत्न्याः सारथिभूतायाः वासः अंशुकं वातः वायुः उत् वहति ऊर्ध्वं प्रापयति। श्रमजनितस्वेदापनयाय। अथवा शीघ्ररथधावनजनितो वायुरंशुकं चालयतीत्यर्थः। कदेति उच्यते। यत् यदा अधिरथम् अधिकं रथमास्था सहस्रं सहस्रसंख्याकं गोसंघम् अजयत् तदा। यद्वा गोसहस्रमजयदस्या इति वा योज्यम्। गवीगाःस्तेनै

१. वि१.२.३.६.७—नोऽस्माकं।

निधानः । शविष्ठी गवामपहरणानामेषणे मुद्गलानी मुद्गलस्य स्त्री रथीरभूत् सारथिरभवत् । छान्दस ईकारलुक् । इन्द्रसेना स्तुत्या परितुष्टस्येन्द्रस्य सेना । यद्वा । इन्द्रस्य शत्रूणां दारयितुर्मुद्गलस्य सेनारूपा[1] मुद्गलानी । भरे संग्रामे कृतं संपादितं गोधनं व्यचेत् व्यचिनोत् । शत्रुभ्यः पृथक्कृतवती । चयतेर्लङि ' बहुलं छन्दसि ' इति विकरणस्य लुक् ॥

अन्तर्यच्छ जिघांसतो वज्रमिन्द्राभिदासतः ।
दासस्य वा मघवन्नार्यस्य वा सनुतर्यवया वधम् ॥ ३ ॥

अन्तः । यच्छ । जिघांसतः । वज्रम् । इन्द्र । अभिऽदासतः ।
दासस्य । वा । मघऽवन् । आर्यस्य । वा । सनुतः । यवय । वधम् ॥ ३ ॥

हे इन्द्र जिघांसतः हन्तुमिच्छतः अभिदासतः अभिद्रुह्यतः शत्रोः वज्रम् अन्तर्यच्छ अन्तर्गमय । तदेवाह । हे मघवन् धनवन्निन्द्र दासस्य वा उपक्षीणस्याल्पस्य आर्यस्य अभिगन्तव्यस्य महतो वा शत्रोः वधम् । वधनामैतत् । हननसाधनं वज्रं सनुतः । अन्तर्हितनामैतत् । अन्तर्हितं गूढं प्रयुज्यमानं यवय पृथक्कुरु ॥

उद्नो ह्रदमपिबज्जर्हृषाणः कूटं स्म तृंहदभिमातिमेति ।
प्र मुष्कभारः श्रव इच्छमानोऽजिरं बाहू अभरत्सिषासन् ॥ ४ ॥

उद्नः । ह्रदम् । अपिबत् । जर्हृषाणः । कूटम् । स्म । तृंहत् । अभिऽमातिम् । एति ।
■ । मुष्कऽभारः । श्रवः । इच्छमानः । अजिरम् । बाहू इति । अभरत् । सिसासन् ॥ ४ ॥

अत्र वृषभः स्तूयते । वृषभः उद्नः उदकस्य ह्रदम् अगाधजलाशयम् अपिबत् जर्हृषाणः अत्यन्तं हर्षितः सन् । तथा कूटं पर्वतशृङ्गं चौरर्गोपिधानार्थं निर्मितं तृंहत् स्म शृङ्गेण विहिंसितवान् । व्यदारयदित्यर्थः । तथा कृत्वा अभिमातिमेति शत्रुं गच्छति हन्तुम् । पश्चात् मुष्कभारः प्रवृद्धमुष्कः । प्रवृद्धस्य वृषभस्य हि मुष्कवृद्धिर्भवति । तथा प्रवृद्धो वृषभः श्रवः । श्रूयत इति श्रवो यशः । इच्छमानः इच्छन् अजिरं गमनशीलं शत्रुं बाहू बाहुभ्यां बाह्वोर्वा प्र अभरत् प्रहृतवान्[2] । यद्वा अजिरमिति क्षिप्रनाम । क्षिप्रं सिषासन् संभक्तुमिच्छन् बाहू प्राभरत् । प्रसारितवानित्यर्थः ॥

न्यक्रन्दयन्नुपयन्त एनममेहयन् वृषभं मध्य आजेः ।
तेन सूभर्वं शतवत्सहस्रं गवां मुद्गलः प्रधने जिगाय ॥ ५ ॥

नि । अक्रन्दयन् । उपऽयन्तः । एनम् । अमेहयन् । वृषभम् । मध्ये । आजेः ।
तेन । सुऽभर्वम् । शतऽवत् । सहस्रम् । गवाम् । मुद्गलः । प्रऽधने । जिगाय ॥ ५ ॥

मुद्गल आह । तेनेति तच्छब्दश्रुतेर्यच्छब्दाध्याहारः । यम् एनं वृषभं न्यक्रन्दयन् नितरां क्रन्दनमकुर्वन् । के । उपयन्तः समीपे गच्छन्तो नरः । यथा प्रचण्डेन क्रन्दनेन शत्रवो भीताः पलायन्ते तथाकुर्वन् । किम् । वृषभं वर्षकं सेक्तारम् आजेः संग्रामस्य मध्ये अमेहयन् मूत्रपुरीषोत्सर्गं

१. ग४–सेवारूपा; त१.२.३.६.७.८-म१.२.४.८–सेनारूपी, न४.५–सेनारूपा; म७–सेनानीरूपी ।
२. त३.७-भ-मु–प्रहृतवान् ।

विश्रामार्थं कारितवन्तः । सुभर्वम् । भर्वतिरत्तिकर्मा । शोभनयवसादिभक्षकम् । तादृशो यथा भवति तथा कुर्वेत्यर्थः । यद्वा एतद्गोसहस्रविशेषणम् । तेन उक्तरूपेण वृषभेण सुभर्वं सुष्ठु यवसादिभक्षणवत् शतोपेतं गवां सहस्रं मुद्गलः एतन्नामाहं प्रधने संग्रामे जिगाय अजैषम् ॥

कुकर्दवे वृषभो युक्त आसीदवावचीत्सारथिरस्य केशी ।
दुधेर्युक्तस्य द्रवतः सहानस ऋच्छन्ति ष्मा निष्पदो मुद्गलानीम् ॥ ६ ॥

ककर्दवे । वृषभः । युक्तः । आसीत् । अवावचीत् । सारथिः । अस्य । केशी ।
दुधेः । युक्तस्य । द्रवतः । सह । अनसा । ऋच्छन्ति । स्म । निःऽपदः । मुद्गलानीम् ॥ ६ ॥

ककर्दवे हिंसनाय शत्रूणां वृषभः वर्षिता गौः युक्तः आसीत् रथे संबद्धोऽभूत् । केशी केशवान् प्रभूतकेशवान् अस्य राज्ञः रथस्य वा सारथिः । मुद्गलानीत्यर्थः । सारथ्याभिप्रायेण केशीति पुंलिङ्गता । अवावचीत् वृषभभयजनकं शत्रुभयजनकं वाक्रोशमकरोत् । अथवा । केशी केशिनी सारथिरस्य । अमुमित्यर्थः । अमुं वृषभं शब्दमकारयत् । 'वच परिभाषणे' इत्यस्य केवलस्यान्तर्णीतण्यर्थस्य यङ्लुगन्तस्य लुङि रूपम् । अथवा । अस्य सारथिः सहायभूतः केशी प्रकृष्टकेशो वृषभोऽवावचीत् भृशमशब्दयत् । एवंभूतस्य दुधेः दुर्धरस्य अनसा सह द्रवतः शीघ्रं शत्रुमध्ये रथेन सह धावतो वृषभस्य भयंकरशब्देन निष्पदः निर्गच्छन्तो चोरादयः मुद्गलानीं मुद्गलस्य योषितं सारथिभूतां प्रति ऋच्छन्ति स्म अगच्छन्नित्यर्थः । 'पाघ्रा°' इत्यादिना ऋच्छादेशः ॥ ॥ २० ॥

उत प्रधिमुदहन्नस्य विद्वानुपायुनग्वंसगमत्र शिक्षन् ।
इन्द्र उदावत्पतिमघ्न्यानामरंहत पद्याभिः ककुद्मान् ॥ ७ ॥

उत । प्रऽधिम् । उत् । अहन् । अस्य । विद्वान् । उप । अयुनक् । वंसगम् । अत्र । शिक्षन् ।
इन्द्रः । उत् । आवत् । पतिम् । अघ्न्यानाम् । अरंहत । पद्याभिः । ककुत्ऽमान् ॥ ७ ॥

उत अपि च विद्वान् स[1] मुद्गलः अस्य रथस्य प्रधिम् । प्रधिरक्षच्छिद्रकाष्ठः प्रान्तकाष्ठः । स च रथावयवानामुपलक्षकः । रथावयवम् उदहन् उदगमयत् । रथं संनद्धं इत्यर्थः । तदनन्तरम् अत्र रथे वंसगं वननीयगमनं वृषभं शिक्षन् शिक्षयन् रज्जुषु स्थापयन् उपायुनक् रथसमीपे युगेऽयोजयत् । युजेर्लङि सिपो हल्ङ्यादिलोपः । एवं सति इन्द्रः देवः अघ्न्यानाम् अहन्तव्यानां गवां पतिम् उत् उत्कर्षम् आवत् रक्षामकरोत् । पश्चात् ककुद्मान् वृषभः पद्याभिः सरणिभिः अरंहत वेगेनागमत् । रंहिर्गत्यर्थः ॥

शुनमष्ट्राव्यचरत्कपर्दी वरत्रायां दार्वानह्यमानः ।
नृम्णानि कृण्वन्बहवे जनाय गाः पस्पशानस्तविषीरधत्त ॥ ८ ॥

शुनम् । अष्ट्राऽवी । अचरत् । कपर्दी । वरत्रायाम् । दारु । आऽनह्यमानः ।
नृम्णानि । कृण्वन् । बहवे । जनाय । गाः । पस्पशानः । तविषीः । अधत्त ॥ ८ ॥

शुनम् इति सुखनाम । सुखं यथा भवति तथा । अष्ट्रावी । अष्ट्रा प्रतोदः तद्वान् । छान्दसो विनिः । कपर्दी कपर्दवान् अचरत् संचरति । किं कुर्वन् । वरत्रायां बध्रौ दारु काष्ठं रथाङ्गभूतम्

1. क-त-म १.२.४.८-मु—'स' नास्ति ।

आक्रममाणः सर्वतो बभ्रन्। पुनः किं कुर्वन्। बहवे जनाय स्वपुत्रभृत्यादिलक्षणाय द्युम्नानि धनानि शत्रुसम्बन्धीनि सुखानि वा कृण्वन्। गाः पत्यमानाः स्पृशन्। 'स्पश बाधनस्पर्शनयोः'। छान्दसं[1] लिटि कानच्। एवं कुर्वन् तविषीः बलानि अधत्त धत्ते। जयं प्राप्नोतीत्यर्थः॥

इमं तं पश्य वृषभस्य युञ्जं काष्ठाया मध्ये द्रुघणं शयानम्।
येन जिगाय शतवत्सहस्रं गवां मुद्गलः पृतनाज्येषु॥ ९॥

इमम्। तम्। पश्य। वृषभस्य। युञ्जम्। काष्ठायाः। मध्ये। द्रुऽघनम्। शयानम्।
येन। जिगाय। शतऽवत्। सहस्रम्। गवाम्। मुद्गलः। पृतनाज्येषु॥ ९॥

कंचन सखायं सेनादिसहायाभावेन जयविषय उपहासं कुर्वाणं प्रति ब्रवीति। राजा द्रुघणेन वृषभेण चाजि[2] जिगायेत्युक्तवान्[3]। पूर्वं वृषभो वर्णितः। अत्र द्रुघणो वर्ण्यते। हे सखे तम् इमं द्रुघणं पश्य। कीदृशमित्युच्यते। 'युजेरसमासे' (पा. सू. ७. १. ७१) इति नुम्। युञ्जम्। युज्यत इति युक् सखा। वृषभस्य सखिभूतम्। वृषभो यावन्तमर्थं साधयति तावन्तमेव साधयन्तमित्यर्थः। पुनः कीदृशम्। काष्ठाया मध्ये। 'आज्यन्तोऽपि काष्ठोच्यते' (निरु. २.१५) इति निरुक्तम्। आज्यन्तस्य मध्ये संग्राम इत्यर्थः। तत्र शयानं हन्तव्यान् सर्वान् हत्वा सुखेन स्वपन्तं निर्व्यापारत्वेन वर्तमानम्। ईदृशं द्रुममयं घनं पश्येत्यर्थः। येन द्रुघणेन शतवत् शतोपेतं गवां सहस्रं पृतनाज्येषु[4] संग्रामेषु[4] जिगाय अहमजैषं तमिमं पश्येति समन्वयः। जयतेर्लिट्। 'सन्लिटोर्जेः' इत्यभ्यासादुत्तरस्य कुत्वम्। मिपो णल्॥

आरे अघा को न्वि१त्था ददर्श यं युञ्जन्ति तम्वा स्थापयन्ति।
नास्मै तृणं नोदकमा भरन्त्युत्तरो धुरो वहति प्रदेदिशत्॥ १०॥

आरे। अघा। कः। नु। इत्था। ददर्श। यम्। युञ्जन्ति। तम्। ऊँ इति। आ। स्थापयन्ति।
न। अस्मै। तृणम्। न। उदकम्। आ। भरन्ति। उत्ऽतरः। धुरः। वहति। प्रऽदेदिशत्॥ १०॥

यः आरे समीप एव अघा अघानि दुःखानि शत्रुरूपाणि करोति तं कः नरः नु इदानीम् इत्था इत्थं ददर्श पश्यति। किंच यं द्रुघणं युञ्जन्ति रथे तमु तमेव आ स्थापयन्ति आरोहयन्तीत्यर्थः[5]। अथवा। यं रथे युञ्जन्ति तमेव प्रहरणार्थमपि स्थापयन्ति। उभयविधकार्यमेकः करोतीत्यर्थः। किंच अस्मै तृणं न आ भरन्ति नाहरन्ति। तथा उदकं न आहरन्ति। 'हृग्रहोर्भः' इति भत्वम्। ईदृशो द्रुघणः उत्तरः दक्षिणस्य वृषभस्य स्थाने उत्तरः सन् धुरः रथभारस्य रथधुरं वहति प्रदेदिशत् प्रकर्षेण जयं स्वामिने प्रदिशन् शत्रूणां वा भयं प्रदिशन् वहति। 'दिश अतिसर्जने' इत्यस्माद्यङ्लुगन्ताच्छतरि रूपम्॥

परिवृक्तेव पतिविद्यमानट् पीप्याना कूचक्रेणेव सिञ्चन्।
एषैष्या चिद्रथ्या जयेम सुमङ्गलं सिनवदस्तु सातम्॥ ११॥

---

१. ग१.२,त-भ१.४.७-८—छान्दसे। २. ग-भ१.४.७.८—चाजि। ३. ग-त१.२.३.६.७-मु—*क्तवान्। ४. ग-त-भ—प्रधने संग्रामे। ५. त-भ—आरोहतीत्यर्थः।

परिवृक्ताऽइव । पतिऽविद्यम् । आनट् । पीप्याना । कूचक्रेणऽइव । सिञ्चन् ।
एषऽएष्या । चित् । रथ्या । जयेम । सुऽमङ्गलम् । सिनऽवत् । अस्तु । सातम् ॥ ११ ॥

अत्र मुद्गलानी सारथिः स्तूयते । एषा मुद्गलानी ᵛपरिवृक्तेव । 'वृजी वर्जने' । परित्यक्ता पत्या पत्या[1] वियुक्ता योषिदिव । सा यथा ᵛपतिविद्यम् । विद्यो वेद्यो लम्भनीयः । पतिश्चासौ विद्यश्च । पतिविद्यमानशे तद्वत्पतिविद्यम् ᵛआनट् । आनट् व्याप्तिकर्मा । नशेर्लुङि 'मन्त्रे घस॰' इति च्लेर्लुक् । 'छन्दस्यपि दृश्यते' (पा. सू. ६. ४. ७३) इत्यनजादीनामप्याडागमः । अश्नोतेर्वा लिटि तकारोपजनश्छान्दसः । तथा पतिसमीपं सारथित्वेनागत्य ᵛपीप्याना वर्धमाना भवति । किमिव । ᵛकूचक्रेणेव ᵛसिञ्चन् । कुः पृथिवी । तस्याश्चक्रो मण्डलः कूचक्रः । तेन वर्षणीयमेघेन निमित्तेन सिञ्चन् जलं वर्षन्मेघ इव । स यथान्तरिक्षे स्वल्पमात्रोऽपि वर्षणसमये महान्भवति तद्वदियमपि शत्रुमध्ये शरधारा वर्षन्ती वर्धत इत्यर्थः । तथा ᵛएषैष्या । एषितव्यो गोसंघ एषः । तमिच्छतीत्येषैषी । ईदृश्या तया ᵛरथ्या सारथिभूतया ᵛजयेम शत्रुभिरपहृतं गोसंघम् । तस्याः ᵛसाते दत्ते संभजने वा ᵛसुमङ्गले शोभनमङ्गलवत् ᵛसिनवत् । सिनमन्नम् । तद्वच्च ᵛअस्तु गोरूपाख्यमन्नं भवतु ॥

त्वं विश्वस्य जगतश्चक्षुरिन्द्रासि चक्षुषः ।
वृषा यदाजिं वृषणा सिषाससि चोदयन् वध्रिणा युजा ॥ १२ ॥

त्वम् । विश्वस्य । जगतः । चक्षुः । इन्द्र । असि । चक्षुषः ।
वृषा । यत् । आजिम् । वृषणा । सिसाससि । चोदयन् । वध्रिणा । युजा ॥ १२ ॥

सूक्तस्य विकल्पेनैन्द्रत्वाद्वादाशिषस्य[2] स्तुतत्वादन्तेऽपीन्द्रः स्तूयते । हे ᵛइन्द्र ᵛत्वं ᵛविश्वस्य सर्वस्य ᵛजगतः ᵛचक्षुषः चक्षुष्मतः पश्यतो वा जगतः ᵛचक्षुः ᵛअसि । प्रत्येकमुत्पत्तिविशिष्टचक्षुःसद्भावेऽपि सर्वस्य साधारणं चक्षुरसि । त्वया दृष्टा द्रष्टव्यानैहिकामुष्मिकपदार्थान् पश्यन्तीत्यर्थः । त्वामेव हि यज्ञादिना लब्ध्वा पुरुषार्थान् साधयन्ति । यद्वा । विश्वस्य जगतो यन्निजं चक्षुरस्ति तस्यापि चक्षुषस्त्वं चक्षुरसि । ᵛयत् यस्मात् ᵛवृषा अभिमतवर्षकस्त्वम् ᵛआजिं मुद्गलस्य मम संग्रामं ᵛवध्रिणा पाशेन ᵛयुजा युक्तौ युक्तौ ᵛवृषणा वृषणौ वर्षकावश्वौ रथे योजयित्वा ᵛचोदयन् शत्रुषु प्रेरयन् ᵛसिषाससि आजिं संभक्तुमिच्छसि तस्माच्चक्षुरसि ॥   ॥ २१ ॥

'आशुः शिशानः' इति त्रयोदशर्चं चतुर्थं सूक्तमिन्द्रपुत्रस्याप्रतिरथनाम्न आर्षम् । त्रयोदश्यनुष्टुप् शिष्टास्त्रिष्टुभः । 'बृहस्पते परि दीय' इत्यस्या बृहस्पतिर्देवता । 'अमीषां चित्तम्' इत्यस्या अप्वाख्या देवी देवता । शिष्टा ऐन्द्र्यः । त्रयोदशी विकल्पेन मारुती । तथा चानुक्रान्तम्—'आशुः सप्तोनैन्द्रोऽप्रतिरथश्चतुर्थी बार्हस्पत्यप्वाद्यप्वादेव्यस्यानुष्टुम्मारुती वा' इति । साग्निचित्ये क्रतौ चित्यग्निषु प्रणीयमानेषु दक्षिणतो गच्छता ब्रह्मणैतत्सूक्तं जप्यम् । तथा च सूत्रितं—'दक्षिणतश्च ब्रह्माप्रतिरथमाशुः शिशान इति सूक्तं समाप्य' (आश्व. श्रौ. ४. १२) इति । 'ब्रह्माप्रतिरथं जपित्वा' (आश्व. श्रौ. ४. ८) इति च । युद्धार्थं राज्ञः संनहनेऽनेन सूक्तेन राजेक्षितव्यः । सूत्रितं च—'अथैनमभीक्षेताप्रतिरथशाससौपर्णैः' (आश्व. गृ. ३. १२. १३) इति ॥

आशुः शिशानो वृषभो न भीमो घनाघनः क्षोभणश्चर्षणीनाम् ।
संक्रन्दनोऽनिमिष एकवीरः शतं सेना अजयत्साकमिन्द्रः ॥ १ ॥

---

१. ग-ल-'पत्या' नास्ति । २. ग-ल-भ-विकल्पेनैन्द्रत्वा° ।

आशुः । शिशानः । वृषभः । न । भीमः । घनाघनः । क्षोभणः । चर्षणीनाम् ।
सम्ऽक्रन्दनः । अनिऽमिषः । एकऽवीरः । शतम् । सेनाः । अजयत् । साकम् । इन्द्रः ॥ १ ॥

अयमिन्द्रः आशुः शीघ्रकारी व्यापको वा शिशानः निशितः । शत्रूणां भयजनक इत्यर्थः । क इव । वृषभो न भीमः । बिभेत्यस्मादिति भीमः । तादृशो वृषभ इव । स यथा तीक्ष्णाभ्यां शृङ्गाभ्यां भीमो भवति तद्वत् । अथवा शिशानस्तीक्ष्णमतिः । व्यत्ययेनात्मनेपदम् । वृषभो न भीमः वृषभो यथा शृङ्गाभ्यां भयजनकः तद्वच्छत्रूणां भयजनकश्च । घनाघनः घातकः शत्रूणाम् । हन्तेः पचाद्यचि 'हन्तेर्घश्च' (पा सू.६.१.१२.७) इति द्विर्वचनमभ्यासस्याडागमो घत्वं च धात्वभ्यासयोः । चर्षणीनाम् । चर्षणयो मनुष्याः । मनुष्याणां शत्रूणां क्षोभणः क्षोभयिता । संक्रन्दनः सम्यक् क्रन्दयिता प्राणिनामाकर्षणेन प्रकारेण वा । अनिमिषः चक्षुर्निमेषरहितः । सर्वदा स्वयत्नगमनयुद्धादिकार्येष्वनलस इत्यर्थः । एकवीरः । वीरयत्यमित्रानिति वीरः । एकश्चासौ वीरश्च । अथवा एक एव विक्रान्तः । असहायत्वेन कार्यक्षम इत्यर्थः । ईदृशोऽयम् इन्द्रः शतं सेनाः साकं सह एकोद्योगेनैव अजयत् जयति ॥

संक्रन्दनेनानिमिषेण जिष्णुना युत्कारेण दुश्च्यवनेन धृष्णुना ।
तदिन्द्रेण जयत तत्सहध्वं युधो नर इषुहस्तेन वृष्णा ॥ २ ॥

सम्ऽक्रन्दनेन । अनिऽमिषेण । जिष्णुना । युत्ऽकारेण । दुःऽच्यवनेन । धृष्णुना ।
तत् । इन्द्रेण । जयत । तत् । सहध्वम् । युधः । नरः । इषुऽहस्तेन । वृष्णा ॥ २ ॥

अस्तु नामेन्द्र उक्तविधः तथाप्यस्माकं किमिति चेत् तत्राह । संक्रन्दनेनानिमिषेण चोक्तलक्षणेन जिष्णुना जयशीलेन युत्कारेण । योधनं युत् । युद्धकारिणा । कर्मण्यण् । दुश्च्यवनेन अन्यैरविचाल्येन । 'च्युङ् च्युङ् गतौ' । 'छन्दसि गत्यर्थेभ्यः' (पा. सू. ३. ३. १२९) इति युच् । धृष्णुना धर्षकेण ईदृशेन इन्द्रेण तत् युद्धं जयत । तत् शत्रुबलं सहध्वम् अभिभवत । हे युधः योद्धारः हे नरः नेतारः । 'विभाषितं विशेषवचने बहुवचनम्' (पा. सू. ८. १. ७४) इति पूर्वस्याविद्यमानवत्त्वनिषेधादुत्तरं निहन्यते । पुनः कीदृशेनेन्द्रेणेति । इषुहस्तेन वृष्णा वर्षित्रा च ॥

स इषुहस्तैः स निषङ्गिभिर्वशी संस्रष्टा स युध इन्द्रो गणेन ।
संसृष्टजित्सोमपा बाहुशर्ध्युग्रधन्वा प्रतिहिताभिरस्ता ॥ ३ ॥

सः । इषुऽहस्तैः । सः । निषङ्गिऽभिः । वशी । सम्ऽस्रष्टा । सः । युधः । इन्द्रः । गणेन ।
संसृष्टऽजित् । सोमऽपाः । बाहुऽशर्धी । उग्रऽधन्वा । प्रतिऽहिताभिः । अस्ता ॥ ३ ॥

पूर्वमन्त्र इन्द्रेण जयत इत्युक्तम् । अत्र इन्द्रस्य जयसाधनसामर्थ्यं दर्शयति । सः इन्द्रः इषुहस्तैः शरैः शरपाणिभिः वशी वश्यस्तद्वान् । तथा निषङ्गिभिः युक्तः । निषङ्गः खड्गः । खड्गिभिः वशी । स च इन्द्रः युधः युध्यमानः सन् । इगुपधलक्षणः कः । अथवा युधो युद्धहेतोः गणेन शत्रुसंघेन सह संस्रष्टा एकीभवनशीलः । यत एवंविधोऽतः संसृष्टजित् । ये परस्परैकमत्येन युद्धाय संसृष्टा भवन्ति तेषां जेता । तथा सोमपाः सोमस्य पाता । बाहुशर्धी । शर्धो बलम् । बाह्वोर्बलं बाहुबलम् । तद्वान् । मत्वर्थीय इनिः । यद्वा । 'शृधु प्रसहने' । बाहुभ्यां शर्धयत्यभिभवतीति बाहुशर्धी । 'सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये' (पा. सू. ३. २. ७८) इति णिनिः । उग्रधन्वा उद्गत-

धन्वा प्रतिहिताभिः शत्रुषु प्रेरिताभिरिषुभिः अस्ता मारयिता । यद्वेषूनस्यतीति तस्य वृषा च भवन्तीत्यर्थः । ईदृशेनेन्द्रेण जयतेति संबन्धः ॥

बृह॑स्पते॒ परि॑ दीया॒ रथे॑न रक्षो॒हामित्राँ॑ अप॒बाध॑मानः ।
प्र॒भ॒ञ्जन्सेनाः॑ प्रमृ॒णो यु॒धा जय॑न्न॒स्माक॑मेध्यवि॒ता रथा॑नाम् ॥ ४ ॥

बृह॑स्पते । परि॑ । दी॒य॒ । रथे॑न । र॒क्षः॒ऽहा । अ॒मित्रा॑न् । अ॒प॒ऽबाध॑मानः ।
प्र॒ऽभ॒ञ्जन् । सेनाः॑ । प्र॒ऽमृ॒णः । यु॒धा । जय॑न् । अ॒स्माक॑म् । ए॒धि॒ । अ॒वि॒ता । रथा॑नाम् ॥ ४ ॥

हे बृहस्पते बृहतां पालः[1] पालयितरेव रथेन परि दीय परिगच्छ । दीयतिर्गतिकर्मा । आगत्य च रक्षोहा रक्षसां हन्ता अमित्रान् शत्रून् अपबाधमानः सर्वतो नाशयन् तथा सेनाः शत्रुसंबन्धिनीः प्रभञ्जन् प्रकर्षेण नाशयन् प्रमृणः प्रकर्षेण हिंसन् । ' मृण हिंसायाम् ' । इगुपधलक्षणः कः । केन हिंसन् । युधा युद्धेन । ' सावेकाचः ' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । जयन् एवं सर्वत्र जयं प्रतिपद्यमानः ईदृशस्त्वम् अस्माकं रथानाम् अविता[2] एधि भव ॥

ब॒ल॒वि॒ज्ञा॒यः स्थवि॑रः॒ प्रवी॑रः॒ सह॑स्वान्वा॒जी सह॑मान उ॒ग्रः ।
अ॒भिवी॑रो अ॒भिस॑त्वा सहो॒जा जैत्र॑मिन्द्र॒ रथ॒मा ति॑ष्ठ गो॒वित् ॥ ५ ॥

ब॒ल॒ऽवि॒ज्ञा॒यः । स्थवि॑रः । प्रऽवी॑रः । सह॑स्वान् । वा॒जी । सह॑मानः । उ॒ग्रः ।
अ॒भिऽवी॑रः । अ॒भिऽस॑त्वा । स॒हः॒ऽजाः । जैत्र॑म् । इ॒न्द्र॒ । रथ॑म् । आ । ति॒ष्ठ॒ । गो॒ऽवित् ॥ ५ ॥

सर्वस्य भूतस्य[3] बलं विजानातीति बलविज्ञायः । यद्वा । बलं ममायमिति सर्वैर्बलत्वेन विज्ञायत इति बलविज्ञायः । सर्वस्य बलभूत इत्यर्थः । स्थविरः महान् प्रवीरः प्रकर्षेण वीरः सहस्वान् पराभिभवसामर्थ्यवान् वाजी वेजनवानन्नवान्वा सहमानः शत्रूणामभिभविता उग्रः उद्गूर्णबलः अभिवीरः अभिगता वीरा वीर्यवन्तोऽनुचरा यस्य स तथोक्तः । अभिसत्वा अभिगतसत्वा सहोजाः सहसो बलाज्जातः एवंमहानुभावस्त्वं हे इन्द्र जैत्रं जयशीलं रथम् आ तिष्ठ अस्मत्सहाय्यार्थमारोढुमर्हसि । त्वं च गोवित् उदकस्य स्तुतीनां लब्धा वेदिता वा ॥

गो॒त्र॒भिदं॑ गो॒विदं॒ वज्र॑बाहुं॒ जय॑न्त॒मज्म॑ प्रमृ॒णन्त॒मोज॑सा ।
इ॒मं स॑जाता॒ अनु॑ वीरयध्व॒मिन्द्रं॑ सखायो॒ अनु॒ सं र॑भध्वम् ॥ ६ ॥

गो॒त्र॒ऽभिद॑म् । गो॒ऽविद॑म् । वज्र॑ऽबाहुम् । जय॑न्तम् । अज्म॑ । प्र॒ऽमृ॒णन्त॑म् । ओज॑सा ।
इ॒मम् । स॒ऽजा॒ताः॒ । अनु॑ । वी॒र॒य॒ध्व॒म् । इन्द्र॑म् । स॒खा॒यः॒ । अनु॑ । सम् । र॒भ॒ध्व॒म् ॥ ६ ॥

गोत्रभिदम् । गा उदकानि त्रायन्त इति गोत्रा मेघाः । यद्वा गौर्भूमिः । तां त्रायन्त इति गोत्राः पर्वताः । तेषां भेत्तारं गोविदम् उदकस्य लब्धारं वज्रबाहुं वज्रहस्तम् । ' प्रहरणार्थेभ्यः ' (पा. सू. २. २. ३५. ४) इति परनिपातः । जयन्तं जयनशीलम् अज्म गमनशीलं शत्रुबलम् ओजसा बलेन जयन्तं यद्वा अज्म आजिं जयन्तमोजसा बलेन प्रमृणन्तं शत्रूनभिभवन्तमीदृशं महानुभावम् इमम् इन्द्रं हे सजाताः सहोत्पन्ना यौद्धारो यूयम् अनु वीरयध्वम् । एवमग्रतः

1. ता१.२.३.६.७-मु-पते । 2. त-अविता रक्षिता । 3. त-त-म-' भूतस्य ' नास्ति ।

कृत्वासु पश्चाद्वीरयध्वं वीरकर्म युद्धं कुरुध्वम्। 'शूर वीर विक्रान्तौ'। वीरशब्दात् 'तत्करोति तदाचष्टे' इति णिच्। हे सखायः परस्परं सखिभूता यूयमिमम् इन्द्रं संरभमाणम् अनु सं रभध्वम्॥२२॥

अभि गोत्राणि सहसा गाहमानोऽदयो वीरः शतमन्युरिन्द्रः।
दुश्च्यवनः पृतनाषाळयुध्योऽस्माकं सेना अवतु प्र युत्सु ॥ ७ ॥

अभि। गोत्राणि। सहसा। गाहमानः। अदयः। वीरः। शतऽमन्युः। इन्द्रः।
दुःऽच्यवनः। पृतनाषाट्। अयुध्यः। अस्माकम्। सेनाः। अवतु। प्र। युत्ऽसु ॥ ७ ॥

अयम् इन्द्रः गोत्राणि अभ्राणि मेघान् सहसा बलेन अभि गाहमानः प्रविशन् अदयः निर्दयः वीरः विक्रान्तः शतमन्युः बहुयज्ञो बहुक्रोधो वा दुश्च्यवनः अन्यैरचाल्यः। स्वयं पृतनाषाट् शत्रुसेनानामभिभविता। 'छन्दसि सहः' इति ण्विः। 'सहेः साडः सः' इति मूर्धन्यादेशः। अयुध्यः संप्रहर्तुमशक्यः। 'युध संप्रहारे'। छान्दसः क्यप्। ईदृगिन्द्रः अस्माकं सेनाः युत्सु संग्रामेषु प्र अवतु प्रकर्षेण रक्षतु॥

इन्द्र आसां नेता बृहस्पतिर्दक्षिणा यज्ञः पुर एतु सोमः।
देवसेनानामभिभञ्जतीनां जयन्तीनां मरुतो यन्त्वग्रम् ॥ ८ ॥

इन्द्रः। आसाम्। नेता। बृहस्पतिः। दक्षिणा। यज्ञः। पुरः। एतु। सोमः।
देवऽसेनानाम्। अभिऽभञ्जतीनाम्। जयन्तीनाम्। मरुतः। यन्तु। अग्रम् ॥ ८ ॥

आसाम् अस्मत्सहायार्थमागतानाम्[1] अयम् इन्द्रः नेता नायकोऽस्तु। तथा तस्य बृहस्पतिः पुरः एतु। एवं दक्षिणा यज्ञः सोमः च पुर एत्विति प्रत्येकं संबन्धः। तथा देवसेनानामभिभञ्जतीनाम् अस्मदमित्राणामभिमुख्येन मर्दयन्तीनां जयन्तीनाम्। "छन्दसि" इति नाम उदात्तत्वं जयन्तीनामित्यत्र बहुलवचनान्न भवति (पा. सू. ६. १. १७८)। तासाम् अग्रं मरुतो यन्तु गच्छन्तु॥

इन्द्रस्य वृष्णो वरुणस्य राज्ञ आदित्यानां मरुतां शर्ध उग्रम्।
महामनसां भुवनच्यवानां घोषो देवानां जयतामुदस्थात् ॥ ९ ॥

इन्द्रस्य। वृष्णः। वरुणस्य। राज्ञः। आदित्यानाम्। मरुताम्। शर्धः। उग्रम्।
महाऽमनसाम्। भुवनऽच्यवानाम्। घोषः। देवानाम्। जयताम्। उत्। अस्थात् ॥ ९ ॥

वृष्णः वर्षकस्य इन्द्रस्य राज्ञः वरुणस्य आदित्यानां मरुतां च उग्रम् उद्गूर्णं शर्धः बलमस्माकं भवत्विति शेषः। किंच महामनसाम् उदारमनसां भुवनच्यवानां भुवनानां च्यावयितॄणां देवानां घोषः जयशब्दः उदस्थात् उत्तिष्ठति। अनूर्ध्वकर्मत्वादात्मनेपदाभावः (पा. सू. १. ३. २४)॥

उद्धर्षय मघवन्नायुधान्युत्सत्वनां मामकानां मनांसि।
उद्वृत्रहन्वाजिनां वाजिनान्युद्रथानां जयतां यन्तु घोषाः ॥ १० ॥

---

१. ग-ङ-मु-°मागतानां देवसेनानां।

उत् । हर्षय । मघऽवन् । आयुधानि । उत् । सत्वनाम् । मामकानाम् । मनांसि ।
उत् । वृत्रऽहन् । वाजिनाम् । वाजिनानि । उत् । रथानाम् । जयताम् । यन्तु । घोषाः ॥१०॥

हे मघवन् इन्द्र अस्मदीयानि आयुधानि उत् उत्कर्षेण उत्कृष्टं हर्षय । प्रहरणेषूद्युक्तानि भवन्त्वि-त्यर्थः। मामकानां मदीयानां सत्वनां प्राणिनां सैनिकानां मनांसि च उत् हर्षय । हे वृत्रहन् इन्द्र वाजिनाम् अश्वानां वाजिनानि वेगाः उत् यन्तु । तथा जयतां रथानां घोषाः उत् यन्तु ॥

अस्माकमिन्द्रः समृतेषु ध्वजेष्वस्माकं या इषवस्ता जयन्तु ।
अस्माकं वीरा उत्तरे भवन्त्वस्माँ उ देवा अवता हवेषु ॥ ११ ॥

अस्माकम् । इन्द्रः । सम्ऽऋतेषु । ध्वजेषु । अस्माकम् । याः । इषवः । ताः । जयन्तु ।
अस्माकम् । वीराः । उत्ऽतरे । भवन्तु । अस्मान् । ऊँ इति । देवाः । अवत । हवेषु ॥११॥

अस्माकं संबन्धिष्वेव समृतेषु परसेनां संप्राप्तेषु ध्वजेषु ध्वजवत्सु सैनिकेषु इन्द्रः रक्षिता भवतु । तथा अस्माकं याः इषवः सन्ति ताः एव जयन्तु शत्रून्[1] । तथा अस्माकं वीराः भटाः उत्तरे उपरि भवन्तु । हे देवाः अस्मान् उ अस्मानेव अवत रक्षत हवेषु संग्रामेषु ॥

अमीषां चित्तं प्रतिलोभयन्ती गृहाणाङ्गान्यप्वे परेहि ।
अभि प्रेहि निर्दह हृत्सु शोकैरन्धेनामित्रास्तमसा सचन्ताम् ॥ १२ ॥

अमीषाम् । चित्तम् । प्रतिऽलोभयन्ती । गृहाण । अङ्गानि । अप्वे । परा । इहि ।
अभि । प्र । इहि । निः । दह । हृत्ऽसु । शोकैः । अन्धेन । अमित्राः । तमसा । सचन्ताम् ॥१२॥

हे अप्वे पापाभिमानिनि देवते अमीषां योद्धृणां शत्रूणां चित्तं प्रतिलोभयन्ती विमोहयन्ती सती अङ्गानि तेषामवयवान् शिरआदिकान् गृहाण स्वीकुरु । अभि प्रेहि अभिगच्छ । तेषां समीपं गत्वा च हृत्सु हृदयेषु शोकैः निर्दह नितरां भस्मीकुरु । ते अमित्राः अस्मच्छत्रवः अन्धेन तमसा सचन्तां संगच्छन्ताम् ॥

प्रेता जयता नर इन्द्रो वः शर्म यच्छतु ।
उग्रा वः सन्तु बाहवोऽनाधृष्या यथासथ ॥ १३ ॥

प्र । इत । जयत । नरः । इन्द्रः । वः । शर्म । यच्छतु ।
उग्राः । वः । सन्तु । बाहवः । अनाधृष्याः । यथा । असथ ॥ १३ ॥

हे नराः नेतारः संग्रामस्य निर्वोढारो योद्धारः प्रेत प्रकर्षेण गच्छत । गत्वा च जयत तान्प्रति-भटान् । तिङः परत्वात् 'तिङ्ङतिङः' इति निघाताभावः । वः युष्माकम् इन्द्रः शर्म सुखं यच्छतु प्रयच्छतु । वः बाहवः उग्राः उद्गूर्णबलाः सन्तु भवन्तु । अनाधृष्याः अन्यैरभि-भाव्याः यथा यूयम् असथ भविष्यथ तथोग्राः सन्तु वो बाहवः ॥ ॥ २३ ॥

'असावि' इत्येकादशर्चं पञ्चमं सूक्तं वैश्वामित्रस्याष्टकस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । तथा चानु-क्रान्तम्—'असाव्येकादशाष्टको वैश्वामित्रः' इति । गतः सूक्तविनियोगः ॥

---

१. ग-त-भ—शत्रूणां ।

असावि सोमः पुरुहूत तुभ्यं हरिभ्यां यज्ञमुप याहि तूयम् ।
तुभ्यं गिरो विप्रवीरा इयाना दधन्विर इन्द्र पिबा सुतस्य ॥ १ ॥

असावि । सोमः । पुरुऽहूत । तुभ्यम् । हरिऽभ्याम् । यज्ञम् । उप । याहि । तूयम् ।
तुभ्यम् । गिरः । विप्रऽवीराः । इयानाः । दधन्विरे । इन्द्र । पिब । सुतस्य ॥ १ ॥

हे पुरुहूत बहुभिः स्तोतृभिराहूत तुभ्यं[1] त्वदर्थं सोमः असावि अभिषुतोऽभूत् । ' षुञ् अभिषवे ' इत्यस्मात्कर्मणि लुङ् । अतः हरिभ्यां हरितवर्णाभ्यामश्वाभ्यां यज्ञम् अस्मदीयं तूयं तूर्णम् उप याहि उपागच्छ । तुभ्यं त्वदर्थं गिरः अस्मदीयाः स्तुतयः विप्रवीराः । विप्रा मेधाविनो वीराः विशेषेण प्रेरयितारः प्रोक्तमयितारो यासां तास्तथोक्ताः । इयानाः गमनशीलाः दधन्विरे गम्यन्ते । अस्माभिर्युष्मत्प्रीणनाय प्राप्यन्त इत्यर्थः । ' ईङ् गतौ ' । ताच्छीलिकः चानश् । छान्दसो विकरणस्य लुक् । धविर्गत्यर्थः । इदित्त्वान्नुम् । कर्मणि छान्दसो लिट् । यत एवमतः सुतस्य अभिषुतस्यांशं सुतं सोमं वा पिब ॥

प्रथमे पर्याये ब्राह्मणाच्छंसिनाके ' अप्सु धूतस्य ' इत्येषा याज्या । सूत्रितं च—' अप्सु धूतस्य हरिवः पिबेहेति याज्या ' (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति ॥

अप्सु धूतस्य हरिवः पिबेह नृभिः सुतस्य जठरं पृणस्व ।
मिमिक्षुर्यमद्रय इन्द्र तुभ्यं तेभिर्वर्धस्व मदमुक्थवाहः ॥ २ ॥

अप्ऽसु । धूतस्य । हरिऽवः । पिब । इह । नृऽभिः । सुतस्य । जठरम् । पृणस्व ।
मिमिक्षुः । यम् । अद्रयः । इन्द्र । तुभ्यम् । तेभिः । वर्धस्व । मदम् । उक्थऽवाहः ॥ २ ॥

हे हरिवः । ' ऋक्सामे वा इन्द्रस्य हरी ' (ऐ. ब्रा. २. २४) इति श्रुतेः स्तोत्रशस्त्राधारभूताभ्यामृक्सामाभ्यां हरिभ्यां तद्वन्निन्द्र अप्सु एकधनादिषूदकेषु धूतस्य कम्पितस्य । अभिषुतस्येत्यर्थः । तथा नृभिः कर्मनेतृभिः कर्मनिर्वाहकैरध्वर्य्वादिभिः सुतस्य अभिषुतस्य । उभयत्र ' क्रियाग्रहणं कर्तव्यम् ' इति कर्मणः संप्रदानसंज्ञायां ' चतुर्थ्यर्थे बहुलं छन्दसि ' इति षष्ठी । ईदृशं सोमम् इह अस्मिन्यज्ञे पिब । पीत्वा च जठरं स्वकीयं पृणस्व पूरय च । ' चादिलोपे विभाषा ' इति प्रथमा तिङ्विभक्तिर्न निहन्यते । यं सोमम् अद्रयः अभिषवग्रावाणो हे इन्द्र तुभ्यं त्वदर्थं मिमिक्षुः सेक्तुमभिषोतुमैच्छन् । अभिषवमकुर्वन्नित्यर्थः । ' मिह सेचने ' इत्यस्य सनि लिङ्युसि रूपम् । हे उक्थवाहः उक्थैः शस्त्रैरूह्यमान तेभिः तैः मदं वर्धस्व ॥

द्वितीये पर्याये ब्राह्मणाच्छंसिनः ' प्रोग्राम् ' इत्येषा याज्या । सूत्रितं च—' अच्छावाक प्रथमः प्रोग्रां पीतिं वृष्ण इयर्मि सत्यामिति याज्या ' (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति ॥

प्रोग्रां पीतिं वृष्ण इयर्मि सत्यां प्रयै सुतस्य हर्यश्व तुभ्यम् ।
इन्द्र धेनाभिरिह मादयस्व धीभिर्विश्वाभिः शच्या गृणानः ॥ ३ ॥

प्र । उग्राम् । पीतिम् । वृष्णे । इयर्मि । सत्याम् । प्रऽयै । सुतस्य । हरिऽअश्व । तुभ्यम् ।
इन्द्र । धेनाभिः । इह । मादयस्व । धीभिः । विश्वाभिः । शच्या । गृणानः ॥ ३ ॥

---

१. स-म-ते तुभ्यं ।

हे हर्यश्व इन्द्र शूष्णे बलकराय तुभ्यम् अस्मात् उदूर्णां[1] सद्यो पीतिं सोमपानं प्र इयर्मि प्रेरयामि। किमर्थम्। प्रयै प्रगमनाय। कस्य पीतिम्। सुतस्य अभिषुतस्य। अतो हे इन्द्र शच्या शक्त्या कर्मणा वा युक्तः गृणानः स्तूयमानस्त्वं विश्वाभिः सर्वाभिः धेनाभिः स्तुतिवाग्भिः विश्वाभिः धीभिः सर्वैः कर्मभिश्च इह अस्मिन् यज्ञे मादयस्व तृप्यस्व। 'मद तृप्तियोगे'। आत्मनेपदम् ॥

तृतीये पर्याये ब्राह्मणाच्छंसिनः शस्त्रे 'ऊती शचीवः' इत्येषा याज्या। 'ऊती शचीवस्तव वीर्येणेति याज्या' (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति सूत्रितम् ॥

ऊती शचीवस्तव वीर्येण वयो दधाना उशिज ऋतज्ञाः ।
प्रजावदिन्द्र मनुषो दुरोणे तस्थुर्गृणन्तः सधमाद्यासः ॥ ४ ॥

ऊती । शचीऽवः । तव । वीर्येण । वयः । दधानाः । उशिजः । ऋतऽज्ञाः ।
प्रजाऽवत् । इन्द्र । मनुषः । दुरोणे । तस्थुः । गृणन्तः । सधऽमाद्यासः ॥ ४ ॥

हे शचीवः शक्तिमन् इन्द्र तव ऊती ऊत्या रक्षणेन तव वीर्येण वयः अन्नं प्रजावत् प्रजोपेतं दधानाः धारयन्तः उशिजः त्वामेव कामयमानाः ऋतज्ञाः ऋतं यज्ञमहर्जानन्तः। अङ्गिरसः सत्रमनुतिष्ठन्तः षष्ठेऽहनि प्रयोगमूढाः सन्तो नाभानेदिष्ठेन पारं गता यतः अतस्तेषामृतज्ञत्वम्। ईदृक्षोऽङ्गिरसः मनुषः मनुष्यस्य यजमानस्य दुरोणे यज्ञगृहे गृणन्तः त्वां स्तुवन्तः सधमाद्यासः सह माद्यन्तः तस्थुः तिष्ठन्ति। माद्यतेः 'कृत्यल्युटो बहुलम्' इति वचनात् कर्तरि 'अचो यत्' इति यत्। छान्दसः सधादेशः। अतो वयमपि तिष्ठेमेत्यर्थः ॥

प्रणीतिभिष्टे हर्यश्व सुष्टोः सुषुम्नस्य पुरुरुचो जनासः ।
मंहिष्ठामूतिं वितिरे दधानाः स्तोतार इन्द्र तव सूनृताभिः ॥ ५ ॥

प्रणीतिऽभिः । ते । हरिऽअश्व । सुऽस्तोः । सुऽसुम्नस्य । पुरुऽरुचः । जनासः ।
मंहिष्ठाम् । ऊतिम् । विऽतिरे । दधानाः । स्तोतारः । इन्द्र । तव । सूनृताभिः ॥ ५ ॥

हे हर्यश्व हरितवर्णाश्वोपेत इन्द्र सुष्टोः सुष्ठु स्तूयमानस्य सुषुम्नस्य सुसुखस्य सुधनस्य वा पुरुरुचः बहुदीप्तेः ते तव प्रणीतिभिः प्रणयनैर्धनादिप्रदानैः जनासः जनाः स्तोतारः सूनृताभिः प्रियसत्यात्मिकाभिर्वाग्भिः। एतत्प्रणीतिभिरित्यनेन समुच्चीयते। वितिरे अन्येभ्योऽर्थिभ्यो वितरणाय मंहिष्ठाम् अतिशयेन मंहनीयां तव संबन्धिनीम् ऊतिं रक्षां दधानाः आसन् इति शेषः ॥ ॥ २४ ॥

उप ब्रह्माणि हरिवो हरिभ्यां सोमस्य याहि पीतये सुतस्य ।
इन्द्र त्वा यज्ञः क्षममाणमानड् दाश्वाँ अस्यध्वरस्य प्रकेतः ॥ ६ ॥

उप । ब्रह्माणि । हरिऽवः । हरिऽभ्याम् । सोमस्य । याहि । पीतये । सुतस्य ।
इन्द्र । त्वा । यज्ञः । क्षममाणम् । आनट् । दाश्वान् । असि । अध्वरस्य । प्रऽकेतः ॥ ६ ॥

१. ग-स-म१.२.४.८-मु—उदूर्णां ।

हे ^(v)हरिवः हरिवन्निन्द्र ^(v)सुतस्य अभिषुतस्य ^(v)सोमस्य ^(v)पीतये पानाय ^(v)ब्रह्माणि परिवृढा-न्यस्मदीयानि कर्माणि स्तोत्राणि वा ^(v)उप ^(v)याहि उपागच्छ । केन साधनेनेति तदुच्यते । ^(v)हरिभ्याम् अश्वाभ्याम् । ताभ्यां युक्तेन रथेनेत्यर्थः । यद्वा । हरिभ्यां हरिव इति संबन्धनीयम् । हे ^(v)इन्द्र ^(v)क्षममाणं ^(v)त्वा त्वां ^(v)यज्ञः सोमयागः ^(v)आनट् व्याप्नोति । नशतेर्लुङि ' मन्त्रे घस० ' इति च्लेर्लुक् । ' छन्दस्यपि दृश्यते ' इत्याडागमः । अश्नोतेरेव वा लिटि छान्दसस्तत्प्रत्ययस्य लोपः । ' अश्नोतेश्च ' इति नुडागमः । ^(v)अध्वरस्य यागस्य ^(v)प्रकेतः प्रकर्षेण ज्ञानस्त्वं ^(v)दाथासि दातासि कर्मफलस्य ॥

सहस्रवाजमभिमातिषाहं सुतेरणं मघवानं सुवृक्तिम् ।
उप भूषन्ति गिरो अप्रतीतमिन्द्रं नमस्या जरितुः पनन्त ॥ ७ ॥

सहस्रऽवाजम् । अभिमातिऽसहम् । सुतेऽरणम् । मघऽवानम् । सुऽवृक्तिम् ।
उप । भूषन्ति । गिरः । अप्रतिऽइतम् । इन्द्रम् । नमस्याः । जरितुः । पनन्त ॥ ७ ॥

^(v)सहस्रवाजम् अपरिमितान्नमपरिमितबलं वा ^(v)अभिमातिषाहम् अभिमातीनां सर्वतो हिंसकानां शत्रूणामभिभवितारं ^(v)सुतेरणम् अभिषुते सोमे रममाणं ^(v)मघवानं धनवन्तं ^(v)सुवृक्तिं शोभनस्तुतिकम् ^(v)अप्रतीतं युद्धेऽन्यैरप्रतिगतम् ^(v)इन्द्रं ^(v)गिरः स्तुतिरूपा वाचः ^(v)उप ^(v)भूषन्ति अलंकुर्वन्ति । तदेवाह । ^(v)जरितुः स्तोतुः ^(v)नमस्याः स्तुतयः ^(v)पनन्त स्तुवन्ति ॥

सप्तापो देवीः सुरणा अमृक्ता याभिः सिन्धुमतर इन्द्र पूर्भित् ।
नवतिं स्रोत्या नव च स्रवन्तीर्देवेभ्यो गातुं मनुषे च विन्दः ॥ ८ ॥

सप्त । आपः । देवीः । सुऽरणाः । अमृक्ताः । याभिः । सिन्धुम् । अतरः । इन्द्र । पूःऽभित् ।
नवतिम् । स्रोत्याः । नव । च । स्रवन्तीः । देवेभ्यः । गातुम् । मनुषे । च । विन्दः ॥ ८ ॥

हे इन्द्र त्वदाज्ञया ^(v)सप्त एतत्संख्याकाः ^(v)आपः अनूपाः[1] ^(v)देवीः देव्यो गङ्गाद्याः ^(v)सुरणाः सुष्ठु रममाणाः शोभनशब्दा वा । रणिः शब्दार्थः । ' अधिकरणेऽप्यसंख्यानम् ' (पा. सू. ३.३.५८. ३) इति भावेऽप् । बहुव्रीहौ ' आद्युदात्तं द्व्यच्छन्दसि ' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । ^(v)अमृक्ताः अहिंसिताः प्रवहन्तीति शेषः । हे ^(v)इन्द्र ^(v)पूर्भित् पुरां भेत्ता त्वं ^(v)याभिः गङ्गादिभिः सप्तनदीभिः ^(v)सिन्धुं समुद्रम् ^(v)अतरः । प्रावर्धय इत्यर्थः । यद्वा । सप्त सर्पणस्वभावा उक्तलक्षणा आपो देव्यस्तथा सृष्टाः प्रवहन्ति याभिः सिन्धुं नदीमतरः । किंच त्वं[2] ^(v)नवतिं ^(v)नव ^(v)च नवोत्तरनवतिसंख्याकाः ^(v)स्रवन्तीः प्रवहन्तीः ^(v)स्रोत्याः । नदीनामैतत् । नदीः ^(v)देवेभ्यः हविरर्थं ^(v)मनुषे मनुष्याय भोगार्थं ^(v)च ^(v)गातुं गन्तव्यं तासां मार्गं च ^(v)विन्दः अलभथाः ॥

अपो महीरभिशस्तेरमुञ्चोऽजागरास्वधि देव एकः ।
इन्द्र यास्त्वं वृत्रतूर्ये चकर्थ ताभिर्विश्वायुस्तन्वं पुपुष्याः ॥ ९ ॥

अपः । महीः । अभिऽशस्तेः । अमुञ्चः । अजागः । आसु । अधि । देवः । एकः ।
इन्द्र । याः । त्वम् । वृत्रऽतूर्ये । चकर्थ । ताभिः । विश्वऽआयुः । तन्वम् । पुपुष्याः ॥ ९ ॥

१. ग अनूपा नद्यः, त१.२.३.७–अनूपा याः; त४.५.८-भ१.२.४.८–अनूपा याः । २. ग१.२-त१.२.३.६.७.८-भ–' त्वं ' नास्ति ।

हे इन्द्र महीः महतीः अपः उदकानि अभिशस्तेः अभिशंसकाद्वृत्रात् अमुञ्चः । आसु मुक्तास्वप्सु देवः त्वम् एकः एक एव असहायः सन् अधि अजागाः अप्रमत्तो भवसि । यद्वा । अधीति सप्तम्यर्थानुवादी । हे इन्द्र त्वं याः अपः वृत्रतूर्ये वृत्रहत्यायां मेघहनने चकर्थ करोषि ताभिः अद्भिः विश्वाभिः सर्वाभिः त्वं तनुं स्वकीयं शरीरं पुपुष्याः पोषयेः । 'पुष पुष्टौ' इत्यस्य व्यत्ययेन श्लुः ॥

वीरेण्यः क्रतुरिन्द्रः सुशस्तिरुतापि धेना पुरुहूतमीट्टे ।

आर्दयद्वृत्रमकृणोदु लोकं ससाहे शक्रः पृतना अभिष्टिः ॥ १० ॥

वीरेण्यः । क्रतुः । इन्द्रः । सुऽशस्तिः । उत । अपि । धेना । पुरुऽहूतम् । ईट्टे ।

आर्दयत् । वृत्रम् । अकृणोत् । ऊँ इति । लोकम् । ससहे । शक्रः । पृतनाः । अभिष्टिः ॥ १० ॥

इन्द्रः वीरेण्यः वीरेभ्यस्तेभ्योऽतिशयेन वीरो वा क्रतुः कर्मवान्[1] सुशस्तिः शोभनस्तुतिकः उत अपि च । अपि इत्यनर्थकः । अपि च धेना । वाङ्नामैतत् । प्रीणयित्री स्तुतिवाक् पुरुहूतम् इन्द्रम् ईट्टे स्तौति पूजयति वा । यत उक्तलक्षणः अतः स्तोतव्य इत्यर्थः । किंचायं वृत्रम् आवरकमेतन्नामकमसुरम् आर्दयत् हतवानित्यर्थः । उ अपि च लोकम् । लोक्यत इति लोकः प्रकाशः । तम् अकृणोत् अकरोत् । आवरकमसुरं हत्वा प्रकाशं कृतवानित्यर्थः । न केवलं तमेकमेव अपि तु शक्रः शक्त इन्द्रः अभिष्टिः शत्रूणामभिगन्ता पृतनाः शत्रुसेनाः ससाहे अभ्यभवत् ॥

शुनं हुवेम मघवानमिन्द्रमस्मिन्भरे नृतमं वाजसातौ ।

शृण्वन्तमुग्रमूतये समत्सु घ्नन्तं वृत्राणि संजितं धनानाम् ॥ ११ ॥

शुनम् । हुवेम । मघऽवानम् । इन्द्रम् । अस्मिन् । भरे । नृऽतमम् । वाजऽसातौ ।

शृण्वन्तम् । उग्रम् । ऊतये । समत्ऽसु । घ्नन्तम् । वृत्राणि । सम्ऽजितम् । धनानाम् ॥ ११ ॥

पूर्वं व्याख्याता[2] ॥ ॥ २५ ॥

'कदा' इत्येकादशर्चं षष्ठं सूक्तमैन्द्रम् । कुत्सपुत्रो नाम्ना[3] दुर्मित्रो गुणतः सुमित्रः यद्वा नाम्ना सुमित्रो गुणतो दुर्मित्रः स ऋषिः । 'हरी यस्य सुयुजा' 'वज्रे मध्वके' इति द्वे पिपीलिकमध्ये एकादशपङ्क्तैकादशके उष्णिहौ । अन्त्या त्रिष्टुप् । आद्या गायत्री वा । अक्षरव्यूहेन पक्षान्तर उष्णिक् । शिष्टाः सर्वाः सतोष्णिहः । तथा चानुक्रान्तं—'कदा कौत्सो दुर्मित्रो नाम्ना सुमित्रो गुणतः सुमित्रो वा नाम्ना दुर्मित्रो गुणत औष्णिहं हरी यस्य पिपीलिकमध्ये त्रिष्टुबन्त्याद्या गायत्री वा' इति । गतो विनियोगः ॥

1. ग४—कर्मवान् प्रज्ञावान् वा । 2. न७—इयं पूर्वं व्याख्याता । मंत्रार्थस्तु हे इंद्र वाजसातौ वाजस्यान्नस्य सातिर्लाभो यस्मिन् सोयं वाजसातिः । तस्मिन् भरे । बिभ्रति जयलक्ष्मीमनेन योद्धार इति भरः संग्रामः । तस्मिन् संग्रामे शुनमुत्साहेन प्रवृद्धं मघवानं धनवंतं अत एव इंद्रं निरतिशयैश्वर्यसंपन्नं नृतमं सर्वस्य जगतोतिशयेन नेतारं त्वां हुवेम कुशिका वयं यज्ञार्थमाह्वयाम । तथा शृण्वंति अस्माभिः क्रियमाणां स्तुतिं शृण्वंतं उग्रं शत्रूणां भयंकरं समत्सु संग्रामेषु वृत्राणि वृत्रोपलक्षितानि सर्वाणि रक्षांसि घ्नंतं हिंसंतं धनानां शत्रुसंबंधिनां संजितं सम्यग्जेतारं त्वां ऊतये रक्षणाय वयमाह्वयेम । 3. न-मु—नामतः ।

कदा वसो स्तोत्रं हर्यत आव श्मशा रुधद्वाः। दीर्घं सुतं वाताप्याय॥ १॥

कदा। वसो इति। स्तोत्रम्। हर्यते। आ। अव। श्मशा। रुधत्। वारिति वाः।
दीर्घम्। सुतम्। वाताप्याय॥ १॥

हे वसो वासयितरिन्द्र स्तोत्रम् अस्मत्कर्तृकं हर्यते कामयमानाय कामयमानं त्वाम्। 'क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्' इति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थी। कदा कस्मिन् काले अव रुधत् अवरोत्स्यति। अवरुध्य च कदा वाः वारयिष्यति। तादृशः कालः कदास्माकं संभविष्यतीत्याकाङ्क्षते। रुधेर्लुङि 'इरितो वा' इति च्लेरङादेशः। वारिति वृणोतेर्ण्यन्ताल्लङि छान्दसः शपो लुक्। 'छन्दस्युभयथा' इति तिङ आर्धधातुकत्वात् 'णेरनिटि' इति लोपे[1] 'हल्ङ्याब्भ्यः[०]' इति तिलोपः। तत्र दृष्टान्तः। अश्नुते क्षेत्रमिति श्मशा कुल्या। लुप्तोपममेतत्। यथा कुल्या तत्तत् उदकान्यवरुणद्धि अवरुध्य च वारयति तथेत्यर्थः। किमुद्दिश्यावरोध इति तदाह। दीर्घं भवनमयरूपेणायतं सुतम् अभिषुतं सोमं प्रति। किमर्थमिति तदाह। वाताप्याय। वातेनाप्यतेऽधस्तान्निपात्यत इति वाताप्यमुदकम्। तस्य प्रदानायेत्यर्थः॥

हरी यस्य सुयुजा विव्रता वेरर्वन्तानु शेपा।
उभा रजी न केशिना पतिर्दन्॥ २॥

हरी इति। यस्य। सुऽयुजा। विऽव्रता। वेः। अर्वन्ता। अनु। शेपा।
उभा। रजी इति। न। केशिना। पतिः। दन्॥ २॥

यस्य इन्द्रस्य हरी हरितवर्णावश्वौ सुयुजा[2] सुष्ठु नियोज्यौ। सुशिक्षितावित्यर्थः। विव्रता। व्रतमिति कर्मनाम। विविधकर्माणौ अर्वन्ता अरणकुशलौ शेपा शेपवन्तौ। मत्वर्थो लुप्यते। प्रशस्तपुंस्त्वावित्यर्थः। उभा उभौ रजी न रजसी द्यावापृथिव्याविव। यद्वा महान्तौ रञ्जकौ सूर्याचन्द्रमसाविव। केशिना केशिनौ प्रकाशमानौ केशवन्तौ वा ईदृशावश्वौ हे इन्द्र यस्य ते तव स्वभूतौ तयोः पतिः स्वामी त्वं दन् धनानि प्रयच्छन् अनु वेः स्तुतशस्त्रादीन्यनुकामयस्व। वेरिति वातेः लङि 'छन्दस्युभयथा' इत्यार्धधातुकत्वात् 'आतो लोप इटि च' इत्याकारलोपः। अत एव श्नमभावश्च[3]॥

अप योरिन्द्रः पापज आ मर्तो न शश्रमाणो बिभीवान्।
शुभे यद्युयुजे तविषीवान्॥ ३॥

अप। योः। इन्द्रः। पापजे। आ। मर्तः। न। शश्रमाणः। बिभीवान्।
शुभे। यत्। युयुजे। तविषीऽवान्॥ ३॥

यः इन्द्रः पापजे। आ इत्यनर्थकः। पापाज्जायत इति पापजो वृत्रः। तस्मिन् मर्तो न मनुष्य इव शश्रमाणः तेन सह युद्धे श्राम्यन् बिभीवान् बिभ्यच्च भवति। श्राम्यतेश्छन्दसि लिट्। तस्य व्यत्ययेन कानच्। स इन्द्रः यत् यदा तविषीवान् मरुद्भिर्बलैर्बलवान् युयुजे युज्यते संपद्यते शुभे शोभार्थं तदानीम् अप योः। तस्य वृत्रस्यापयोरपयोजयिता भवति॥

१. ता१.२.३.६.७-मु-णिलोपे। २. ग-त-भ-सुयुजौ। ३. त-भ-शब्भावश्च।

सचायोरिन्द्रश्चर्कृष आँ उपानसः सपर्यन् । नुदयोर्विव्रतयोः शूर इन्द्रः ॥ ४ ॥

सचा । आयोः । इन्द्रः । चर्कृषे । आ । उपानसः । सपर्यन् ।
नदयोः । विऽव्रतयोः । शूरः । इन्द्रः ॥ ४ ॥

आयोः । मनुष्यनामैतत् । मनुष्यस्य स्तोतुः चर्कृषे पुनःपुनर्विलेखनाय । धनप्रदानायेत्यर्थः । सचा सह वातव्यैर्धनैः सहितः । यद्वा । आयोः सखा सहायभूतः । उपानसः अनः उपागतवान्[1] । 'अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया' (पा. म. २. २. १८. ४) इति प्रादिसमासः । 'अनसन्तान्नपुंसकात्०' (पा. सू. ५. ४. १०३) इति समासान्तष्टच् । आरूढरथ इत्यर्थः । सपर्यन् धनैः स्तोतारं पूजयन् । यद्वा । व्यत्ययेन कर्तृप्रत्ययः[2] । स्तुतिभिर्हविर्भिश्च पूज्यमानः । उक्तगुणविशिष्टः सन् आ आगच्छति । उपसर्गश्रुतेरुचितक्रियाध्याहारः । कीदृश इन्द्रः । नदयोः हेषाशब्दं कुर्वतोः विव्रतयोः विशिष्टकर्मणोरश्वयोर्नियन्ता शूरः विक्रान्तः ॥

अधि यस्तस्थौ केशवन्ता व्यचस्वन्ता न पुष्ट्यै ।
वनोति शिप्राभ्यां शिप्रिणीवान् ॥ ५ ॥

अधि । यः । तस्थौ । केशऽवन्ता । व्यचस्वन्ता । न । पुष्ट्यै ।
वनोति । शिप्राभ्याम् । शिप्रिणीऽवान् ॥ ५ ॥

यः इन्द्रः केशवन्ता केशिनौ व्यचस्वन्ता व्यचनवन्तौ व्याप्तिमन्तौ । न* इत्यनर्थको निपातः । ईदृशावश्वौ[3] पुष्ट्यै पोषणाय यजमानस्यागमनो वा अधि तस्थौ अधितिष्ठति आरोहति । 'अधिशीङ्स्थासां कर्म' (पा. सू. १. ४. ४६) इति कर्मणोऽधिकरणसंज्ञा । यद्वा नेति चार्थे । तेन गुणौ समुच्चीयेते । प्रशस्तकेशौ व्यचस्वन्तौ चेत्यर्थः । सः शिप्राभ्यां हनुभ्यां[4] शिप्रिणीवान् शिप्रवानिन्द्रः । एको मत्वर्थीयोऽनुवादः । वनोति सोमान् याचते । 'वनु याचने' । यद्वा । वनुष्यतिर्हिंसाकर्मा । शत्रून् हिनस्ति* ॥ ॥ २६ ॥

प्रास्तौदृष्वौजा ऋष्वेभिस्ततक्ष शूरः शवसा । ऋभुर्न क्रतुभिर्मातरिश्वा ॥ ६ ॥

प्र । अस्तौत् । ऋष्वऽओजाः । ऋष्वेभिः । ततक्ष । शूरः । शवसा ।
ऋभुः । न । क्रतुऽभिः । मातरिश्वा ॥ ६ ॥

ऋष्वौजाः[5] दर्शनीयबलः व्याप्तबलो वा ऋष्वेभिः दर्शनीयैर्महद्भिः सह प्रास्तौत् प्रस्तौति । स्तुत्यादिकं सम्यक्कृतमनेनेति प्रशंसति । यद्वा । कर्मणि कर्तृप्रत्ययः । प्रकर्षेण स्तुतोऽभूत् । य इन्द्रः शूरः विक्रान्तः मातरिश्वा वृष्टेर्निर्मातर्यन्तरिक्षे श्वसन् वर्तमानः सन् शवसा बलेन क्रतुभिः

१. ग४-त२.३.७-म-मु—उपगतवान् । २. त४.५—शतृप्रत्यय । * ग१.२—न इदानीं पुष्ट्यै पुष्ट्यर्थं अधि तस्थौ अधितिष्ठति । शिप्राभ्यां शिप्रिणीवान् प्रशस्तहनुकः वनोति शत्रूनभिभवति । ३. त-म—कीदृशावश्वौ । ४. त१.२.३.९.७.८-म२.८-मु—हनूभ्यां प्रशस्ताभ्यां । ५. ग१.२-पुस्तकयोः षष्ठमन्त्रभाष्यं—ऋष्वौजा महौजा ऋष्वेभिः महद्भिः सह युद्धं प्रास्तौत् प्रस्तौति । शवसा बलेनोपेत इंद्रः शूरः ततक्ष शत्रून् तनूकरोति । सत्र दृष्टांतः । ऋभुर्न उरु भासमानो मातरिश्वा वायुर्यथा क्रतुभिः कर्मभिः बलस्य तनूकरोति तद्वदित्यर्थः ।

क्षिपमाणैः कर्मभिः । यद्वा । क्रतुरिति प्रज्ञानाम । बलेन प्रज्ञाभिश्च ततक्ष वृत्रवधादिकं चकार । तत्र दृष्टान्तः । ऋभुर्न ऋभव इव । 'सुपां सुलुक्°' इति जसः सुरादेशः । ऋभवो यथा कर्मभिः प्रज्ञाभिश्चान्यसाधारणरथचमसादिनिर्माणमकुर्वन् तद्वदित्यर्थः ॥

वज्रं यश्चक्रे सुहनाय दस्यवे हिरीमशो हिरीमान् । अरुतहनुरद्भुतं न रजः ॥७॥

वज्रम् । यः । चक्रे । सुऽहनाय । दस्यवे । हिरीमशः । हिरीमान् ।
अरुतऽहनुः । अद्भुतम् । न । रजः ॥ ७ ॥

यः इन्द्रः सुहनाय सुष्ठु हननीयाय दस्यवे उपक्षपयित्रे शत्रवे तस्य वधाय वज्रं प्रहरणसाधनमायुधं चक्रे कृतवान् स त्वं वृजिना शिशीहीत्युत्तरत्र संबन्धः । कीदृश इन्द्रः । हिरीमशः हरितश्मश्रुः । पृषोदरादिः । हिरीमान् हरिताश्वो हरितवर्णो वा अरुतहनुः अबाधितहनुः । किमिव । अद्भुतं न रजः । अद्भुतमिति महन्नाम । रज इति रञ्जकमन्तरिक्षमुच्यते । महदन्तरिक्षमिव । तद्यथान्यैरबाध्यं भवति तद्वत्[1] ॥

अव नो वृजिना शिशीह्यृचा वनेमानृचः । नाब्रह्मा यज्ञ ऋधग्जोषति त्वे ॥ ८ ॥

अव । नः । वृजिना । शिशीहि । ऋचा । वनेम । अनृचः ।
न । अब्रह्मा । यज्ञः । ऋधक् । जोषति । त्वे इति ॥ ८ ॥

हे इन्द्र नः अस्माकं वृजिना वृजिनानि वर्जनीयानि पापानि अव शिशीहि अत्यर्थं तनूकुरु । विनाशयेत्यर्थः । वयं च ऋचा स्तुत्या साधनेन अनृचः अस्तुतिकानयजमानान् वनेम हिंसाम । अब्रह्मा । ब्रह्म परिवृढं स्तोत्रम् । स्तुतिविरहितः यज्ञः ऋधक् सस्तुतिकाद्यज्ञात्पृथग्भूतः त्वे त्वयि न जोषति न सेवते त्वाम् । न प्रीणयतीत्यर्थः । 'जुषी प्रीतिसेवनयोः' । व्यत्ययेन शप् परस्मैपदं च[2] ॥

ऊर्ध्वा यत्ते त्रेतिनी भूद्यज्ञस्य धूर्षु सद्मन् । सजूर्नावं स्वयशसं सचायोः ॥ ९ ॥

ऊर्ध्वा । यत् । ते । त्रेतिनी । भूत् । यज्ञस्य । धूःऽसु । सद्मन् ।
सऽजूः । नावम् । स्वऽयशसम् । सचा । आयोः ॥ ९ ॥

हे[3] इन्द्र ते तव स्वभूता त्रेतिनी । त्रेताग्निश्रयम् । तद्वती त्रेतिनी क्रिया । सा यत् यदा ऊर्ध्वा उन्नता प्रवृत्ता भूत् अभूत् । यद्योगादनिघातः । कुत्र स्थाने इति । यज्ञस्य यागस्य सद्मन् सदने । केष्विति । धूर्षु कर्मणां वोढृष्वृत्विक्षु । तदानीं सजूः सहभावेन मरुद्भिर्वा सह

१. ग१.१–पुस्तकस्थं सप्तममन्त्रभाष्यम्–य इंद्रः सुहनाय हंतुं शक्याय दस्यवे उपक्षयित्रे शत्रवे वज्रं चक्रे करोति हंतुं । वज्रमादत्त इत्यर्थः । कीदृशः । हिरीमशः हरिश्मश्रुः हिरीमान् हरिवान् अरुतहनुः अशब्दितहंतव्यः एवंभूत इंद्रः अद्भुतं न महच्च तेजः प्राप्तवानित्यर्थः । २. ग१.२–पुस्तकस्थमष्टममन्त्रभाष्यम्–नोस्माकं वृजिना शत्रुबलानि अवशिशीहि नाशय । ऋचा मंत्रेण अनृचः अमंत्रान् वनेम हन्याम । अब्रह्मा अस्तुतिर्यज्ञः त्वे त्वयि जोषति सेव्यमाने ऋधक् वृद्धो न भवति । ३. ग१.२–पुस्तकस्थं नवममन्त्रभाष्यम्–यज्ञस्य धूर्षु धिष्ण्येषु सद्मन् स्वे स्थाने यद्यदा ते त्वदर्थं त्रेतिनी अग्नित्रेता ऊर्ध्वा उन्मुखा भूत् भवति तदानीं सजूः मरुद्भिः संगतस्त्वं आयोः यजमानस्य सहायः स्वयशसं नावं करोषि । यज्ञं पापतारणसमर्थं करोषीति यावत् ।

प्रीयमाणः सन् ᵛआयोः मनुष्यस्य यजमानस्य ᵛसचा सह तेन साकं ᵛश्रवयत्से स्वायत्तमयाख्यं यशःसाधनं ᵛनार्यं तरणसाधनं तरणिम् । आरोहसीति शेषः । एकमेव रथं[1] यजमान आरोहति स्वतरणार्थं तमेव तस्य साधकमारोहसीत्यर्थः[2] । यद्वा । नार्यं रथं स्वयशसमायोर्यजमानस्य सचा सहायभूतः सन् तेन सह प्रीयमाण आरोहेरित्यर्थः ॥

श्रि॒ये ते॒ पृश्नि॑रुप॒सेच॑नी भूच्छ्रि॒ये द॒र्वि॑रे॒पाः । यया॒ स्वे पात्रे॑ सि॒ञ्चस॒ उत् ॥ १० ॥

श्रि॒ये । ते॒ । पृश्निः॑ । उ॒प॒ऽसेच॑नी । भू॒त् । श्रि॒ये । द॒र्विः । अ॒रे॒पाः ।
यया॑ । स्वे । पात्रे॑ । सि॒ञ्चसे॑ । उत् ॥ १० ॥

हे इन्द्र ᵛते तव संबन्धिनः सोमस्य ᵛश्रिये श्रयणाय ᵛपृश्निः गौः पृश्निवर्णा ᵛउपसेचनी पयसो[3] दोग्ध्री ᵛभूत् भवतु । तथा ᵛदर्विः अपि ᵛअरेपाः अपापा सती ते ᵛश्रिये हविषः श्रयणाय ᵛभूत् भवतु । ᵛयया दर्व्या ᵛस्वे स्वकीये ᵛपात्रे पानसाधने मुखे ᵛउत् ᵛसिञ्चसे उपर्याकृष्य पिबसि सा श्रियेऽभूदिति संबन्धः[4] ॥

श॒तं वा॒ यद॑सुर्य॒ प्रति॑ त्वा सुमि॒त्र इ॒त्थास्तौ॑द्दुर्मि॒त्र इ॒त्थास्तौ॑त् ।
आवो॒ यद्द॑स्यु॒हत्ये॑ कुत्सपु॒त्रं प्रावो॒ यद्द॑स्यु॒हत्ये॑ कुत्सव॒त्सम् ॥ ११ ॥

श॒तम् । वा॒ । यत् । अ॒सु॒र्य॒ । प्रति॑ । त्वा॒ । सु॒ऽमि॒त्रः । इ॒त्था । अ॒स्तौ॒त् । दुः॒ऽमि॒त्रः । इ॒त्था । अ॒स्तौ॒त् ।
आवः॑ । यत् । द॒स्यु॒ऽहत्ये॑ । कु॒त्स॒ऽपु॒त्रम् । प्र । आवः॑ । यत् । द॒स्यु॒ऽहत्ये॑ । कु॒त्स॒ऽव॒त्सम् ॥ ११ ॥

हे ᵛअसुर्य बलवन्निन्द्र । असुर्यत्वेनासुरसेनानिघातवान्[5] । ᵛत्वा त्वां ᵛप्रति[6] ᵛशतं ᵛवा शतसंख्याकं धनम् । वाशब्देनापरिमितं धनं वा । ᵛयत् यदा कामितवानित्यर्थः । ᵛयत् यदा च ᵛदस्युहत्ये दस्युहनने शत्रुवधे ᵛकुत्सपुत्रं दुर्मित्रम् ᵛआवः रक्षितवानसि । तथा ᵛकुत्सवत्सं कुत्सपुत्रं ᵛप्रावः प्रकर्षेण रक्षितवानसि । अव रक्षणादौ । छन्दसि 'आडजादीनाम्' इत्याडागमः । यद्वाविरत्वादनिघातः । पुनरुक्तिरादरार्था । तदानीं ᵛसुमित्रः नाम्नैवम् ᵛअस्तौत् । तथा ᵛदुर्मित्रः गुणत इत्थम् ᵛअस्तौत् । तद्विपरीतं वा द्रष्टव्यम् । 'सुमित्रो नाम्ना दुर्मित्रो गुणतः' इति कात्यायनेन तथोक्तेः । स ᵛइत्था इत्थमनेन सूक्तप्रकारेणास्तौत् अस्तावीत् । इत्थास्तौदिति द्विरुक्तिः स्तुतिसमाप्त्यर्था[7] ॥   ॥ २७ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्येऽष्टमाष्टके पञ्चमोऽध्यायः ॥

१. त-मु–रथं यसे । २. त१.२.६.७–साधकेनारोहसी°; त४.५–साधकमारोहसी°; त८ साधकेन रोहसी°; म२–साधिकेन रोहसी° । ३. त-म-मु–पयसां । ४. म१ २–पुस्तकस्थं दशममन्त्रभाष्यं–ते तव श्रिये श्रयणाय पृश्निर्गौः उपसेचनी दोग्ध्री भूत् भवति । श्रिये सेवनाय दर्विः भूमिः अरेपाः अपापा भवति । यया उत्पादितं सोमं स्वकीये पानसाधने आस्ये उत्सिञ्चसे उत्क्षरसि । ५. त-म–वध्यत्वेना° । ६. त-म–'प्रति' नास्ति । ७. म१.२–पुस्तकस्थमेकादशमन्त्रभाष्यं–शतं वा शतमपि यद्भवति सोमपाने तत् हे असुर्य असुरहतः त्वां प्रति भवति । तदर्थं त्वामयं सुमित्रो गुणतः नाम्ना दुर्मित्रः इत्था इत्थमस्तौत् स्तुतवान् । यद्यस्मात् दस्युहत्ये युद्धे कुत्सपुत्रमावः अरक्षः तस्मात् युद्धे कुत्सं प्रावः प्रकर्षेणारक्षः । पुनरुक्तिरादरार्था ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥
अष्टमे पञ्चमाध्यायं व्याख्याय श्रुतिकोविदः ।
सायणार्यस्ततोऽध्यायं षष्ठं च व्याचिकीर्षति ॥

तत्र 'उभा उ नूनम्' इत्येकादशर्चमेकादशानुवाकापेक्षया सप्तमं सूक्तं त्रैष्टुभमाश्विदैवत्यम्। कश्यपपुत्रो भूतांशो नामर्षिः। तथा चानुक्रम्यते— 'उभौ भूतांशः काश्यप आश्विनम्' इति। अप्तोर्यामेऽच्छावाकातिरिक्तोक्थ्य एतत्सूक्तम्। सूत्रितं च— 'उभा उ नूनं दैव्या होतारा प्रथमा पुरोहितेति परिधानीया' (आश्व. श्रौ. ९. ११) इति ॥

उभा उ नूनं तदिदर्थयेथे वि तन्वाथे धियो वस्त्रापसेव ।
सध्रीचीना यातवे प्रेमजीगः सुदिनेव पृक्ष आ तंसयेथे ॥ १ ॥

उभा । ऊँ इति । नूनम् । तत् । इत् । अर्थयेथे इति ।
वि । तन्वाथे इति । धियः । वस्त्रा । अपसाऽइव ।
सध्रीचीना । यातवे । प्र । ईम् । अजीगरिति । सुदिनाऽइव । पृक्षः । आ । तंसयेथे इति ॥ १ ॥

हे अश्विनौ उभौ युवां नूनम् इदानीं तदित् अस्माभिर्दीयमानं हविः क्रियमाणं स्तोत्रमेव अर्थयेथे प्रार्थयथः। 'अर्थ याच्ञायाम्'। चौरादिकः। अनुदात्तेत्। उः पूरणः। संप्राप्यं च धियः कर्माणि स्तुतीर्वा वि तन्वाथे विस्तारयथः। 'तनु विस्तारे'। तानादिकः। तत्र दृष्टान्तः। अपसेव अपसा अपस्विनौ कुविन्दौ यथा वस्त्रा वस्त्राणि विस्तारयतः॥ अपःशब्दान्मत्वर्थीयो विनिः। तस्य 'बहुलं छन्दसि' इति लुक्। प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः। उभयत्र सुप आकारः॥ ईम् अयं यजमानः सध्रीचीना सध्रीचीनौ सहाञ्चनौ युवाम्॥ सहपूर्वादञ्चतेः क्विनि 'सहस्य सध्रिः' इति सध्र्यादेशः। 'विभाषाञ्चेरदिक्स्त्रियाम्' इति खः। सुप आकारादेशः॥ तौ यातवे॥ तुमर्थे तवेन्प्रत्ययः॥ अभिमतप्राप्त्यर्थं प्र अजीगः प्रकर्षेण स्तौति। यद्वा युवां प्रति स्तुतीरुद्गिरति॥ 'गॄ शब्दे'। 'गॄ निगरणे' वा। एताभ्यां लङि 'बहुलं छन्दसि' इति विकरणस्य श्लुः। 'बहुलं छन्दसि' इत्यभ्यासस्येत्वम्। दीर्घश्छान्दसः। गुणे कृते हल्ङ्यादिना तिपो लोपः॥ किंच सुदिनेव सुदिनेष्वहानि यथालंकुर्वन्ति। यद्वा। सुदिना सुदिनौ। अहोरात्रयोः प्रवर्तकत्वेन तद्रूपौ सूर्याचन्द्रमसौ स्वरश्मिभिर्यथाहान्यलंकुरुतः। तद्वद्युवां पृक्षः। अन्ननामैतत्। ओषधिभिः संपृच्यन्त इति पृक्षोऽन्नानि। आ तंसयेथे समन्तादलंकुरुथः॥ 'तसि भूष अलंकारे'। चौरादिकः[1] ॥

उष्टारेव फर्वरेषु श्रयेथे प्रायोगेव श्वात्र्या शासुरेथः ।
दूतेव हि ष्ठो यशसा जनेषु माप स्थातं महिषेवावपानात् ॥ २ ॥

उष्टाराऽइव । फर्वरेषु । श्रयेथे इति । प्रायोगाऽइव । श्वात्र्या । शासुः । आ । इथः ।
दूताऽइव । हि । स्थः । यशसा । जनेषु । मा । अप । स्यातम् । महिषाऽइव । अवऽपानात् ॥ २ ॥

१. त-म-मु—चौरादिकः।

उक्षणेव । उक्षः कामवर्षकौ गन्तव्यं देशमिच्छन्तौ प्रासङ्गस्य वोढाराविवाहाविव ॥ 'वश कान्तौ' इत्यस्मादसुनि कान्त्यर्थं संप्रसारणमिकभावश्च ॥ तौ यथा संपूर्णयासेषु संचरतः तद्वत् कर्येषु स्तुतिभिर्हविर्भिश्च पूरयितृषु जनेषु अयेथे । तत्स्वीकरणार्थमागच्छथः ॥ कर्यतिः पूरणार्थः । अस्मादौणादिको यत्प्रत्ययः ॥ भार्यमेव भावोगौ प्रयोक्तव्यावनड्वाहाविव । प्रपूर्वाद्युजेः कर्मणि घञ्युपसर्गस्य दीर्घः । थाथादिस्वरेणान्तोदात्तः ॥ तौ यथा आन्त्रा आन्त्यौ । ... क्षिप्रमतनं आन्त्रम् । तत्र साधू भवतः तद्वत् । यद्वा । युद्धार्थं प्रयोक्तव्यावश्वाविव आन्त्यौ । आन्त्रमिति धननाम । तत्र भवौ । धनस्य साधकावित्यर्थः । तौ युवां शासुः शंसितुः स्तोतुः स्तुतिं प्रति एथः आगच्छथः । 'इण् गतौ' । आदादिकः । दूतेव दूताविव यथा राज्ञः प्रियतमौ दूतौ जनपदेषु यशस्विनौ भवतः तद्वत् जनेषु स्तोतृषु यशसा यशस्विनौ स्थः हि भवथः खलु ॥ अस्तेर्लटि रूपम् । द्विर्योगान्निघातः ॥ महिषेव महिषाविव यथा श्रान्तौ महिषौ अवपानात् । पीयतेऽस्मिन्निति पानं ह्रदादि । अधिकरणे ल्युट् । पानमेवावपानम् । संनिकृष्टात् पानान्नापगच्छतः तद्वद्युवामस्मदीयाद्धविषः स्तोत्राच्च मा अप स्थातं मा अपक्रम्य स्थितम् ॥ तिष्ठतेर्लुङि 'गातिस्था' इति सिचो लुक् । 'न माङ्योगे' इत्यडभावः[1] ॥

साकंयुजा शकुनस्येव पक्षा पश्वेव चित्रा यजुरा गमिष्टम् ।
अग्निरिव देवयोर्दीदिवांसा परिज्मानेव यजथः पुरुत्रा ॥ ३ ॥

साकम्ऽयुजा । शकुनस्यऽइव । पक्षा । पश्वाऽइव । चित्रा । यजुः । आ । गमिष्टम् ।
अग्निःऽइव । देवऽयोः । दीदिऽवांसा । परिज्मानाऽइव । यजथः । पुरुऽत्रा ॥ ३ ॥

शकुनस्येव पक्षिण इव यथा पक्षिणः पक्षा पक्षौ संहत्य वर्तमानौ तद्वत् साकंयुजा साकंयुजौ सहाभियुज्य वर्तमानौ भवथः ॥ युजेः 'सत्सूद्विष॰' इत्यादिना क्विप् ॥ पश्वेव पशू इव ॥ सुप आकारः ॥ तौ यथा चायनीयौ तद्वत् चित्रा चित्रौ चायनीयौ युवां यजुः यजमानस्यदीयं आ गमिष्टम् आगच्छतम् ॥ यजेरौणादिको भावे उसिप्रत्ययः । गमिष्टम् । गमेर्लेटि 'सिब्बहुलं लेटि' इति सिप् । सिप आर्धधातुकत्वात् 'गमेरिट् परस्मैपदेषु' (पा. सू. ७. २. ५८) इतीडागमः ॥ देवयोः देवानिच्छतो यजमानस्य यज्ञे अग्निरिव[2] अग्निर्यथा हविर्भिः स्तुतिभिश्च दीप्यते तद्वत् दीदिवांसा दीदिवांसौ स्तुतिभिर्दीप्तौ भवथः ॥ दीव्यतेः क्वसौ 'सर्वेकाजात्॰' इति नियमादिडभावः । छान्दसे तुजादित्वादभ्यासस्य दीर्घः ॥ परिज्मानेव परिज्मानाविव परितो व्रजतो गच्छतः कर्मकरणार्थमिति परिज्मानावध्वर्यू इव स्थितौ युवां पुरुत्रा बहुषु देशेषु यजथः देवान् पूजयथः । 'अश्विनौ हि देवानामध्वर्यू' (ऐ. ब्रा. १. १८) इत्याम्नानात् । यद्वा । परिज्मानेव परितो गन्तारौ पुरो वा यथाग्नी तौ यथा बहुषु देशेषु यजथः संगच्छमानौ भवथः ॥ 'यज देवपूजासंगतिकरणदानेषु' । पुरुत्रा । 'देवमनुष्य॰' इत्यादिना त्राप्रत्ययः ॥

आपी वो अस्मे पितरेव पुत्रोग्रेव रुचा नृपतीव तुर्ये ।
इर्येव पुष्ट्यै किरणेव भुज्यै श्रुष्टीवानेव हवमा गमिष्टम् ॥ ४ ॥

आपी इति । वः । अस्मे इति । पितराऽइव । पुत्रा । उग्राऽइव । रुचा । नृपती इवेति नृपतीऽइव । तुर्ये ।
इर्याऽइव । पुष्ट्यै । किरणाऽइव । भुज्यै । श्रुष्टीवानाऽइव । हवम् । आ । गमिष्टम् ॥ ४ ॥

1. त-मु-इत्यडागमाभावः । 2. त-भ-'अग्निरिव' नास्ति ।

ᵛअस्मे अस्माकं ᵛवः युवाम्। पूजायां बहुवचनम्। ᵛआपी[1] प्राप्तौ[1] बन्धुभूतौ भवथः। ᵛपितरेव पितराविव यथात्र पितरौ प्रति ᵛपुत्रा पुत्रौ बन्धुभूतौ भवतः तद्वत्। यद्वा। पुत्रा। षष्ठ्या आकारः। पुत्राणां पितरौ बन्धू। तथा ᵛउग्रेव उग्राविव यथोग्रौ स्वतेजसोद्गूर्णावग्न्यादित्यौ यथा रोचमानौ[2] भवतः तद्वत् ᵛरुचा दीप्त्या युक्तौ। रोचतेर्भावे क्विप्। 'सावेकाचः' इति विभक्तेः उदात्तत्वम्। यद्वा। रुचा आरोचमानौ भवथः। रोचतेरिगुपधलक्षणः कः। सुप आकारः। ᵛनृपतीव यथा नृणां पालयितारौ राजानौ संभ्रमयुक्तायै सेनायै रक्षकत्वेन भवतः तद्वत् ᵛतुर्यै कर्मार्थं त्वरमाणायै संभ्रमवत्यै जनतायै युवामभीष्टदातृत्वेन भवथः॥ 'तुर त्वरणे'। 'इगुपधात्कित्' (उ. सू. ४. ११९) इतीन्प्रत्ययः। 'कृदिकारादक्तिनः' (पा. सू. ४. १. ४५ ग.) इति ङीष्। 'उदात्तयणो हल्पूर्वात्' इति विभक्तेरुदात्तत्वम्॥ ᵛइर्येव इर्याविव। इराम् अन्नम्। तत्र भवौ। भवार्थे यत्। अन्नवन्तावाढ्यौ स्वजनपरितोषणाय भवतः। तद्वद्युवां ᵛपुष्ट्यै धनादिवृद्ध्यैऽस्माकं परितोषणाय भवथः। ᵛकिरणेव किरणाविव यथाग्न्यादित्यकिरणौ[3] सर्वेषां प्रकाशनादिद्वारेण भोगाय भवतः तद्वत् ᵛभुज्यै स्तोतॄणां परिभोगाय भवथः। ᵛश्रुष्टीवानेव श्रुष्टिवन्ताविव। श्रुष्टीति क्षिप्रनाम। मत्वर्थीयो वनिप्। तद्वन्तावश्वौ यथा लक्ष्यं देशं प्रति क्षिप्रं गच्छतः तद्वत्। यद्वा। श्रुष्टीवानेव। श्रुष्टीति सुखनाम। तद्वन्तौ पुरुषौ यथा क्रीडार्थमागच्छतः तद्वद्युवां ᵛहवम् अस्मदीयमाह्वानं प्रति ᵛआ ᵛगमिष्टम् आगच्छतम्॥ हवम्। 'भावेऽनुपसर्गस्य' इति ह्वयतेरप् संप्रसारणं च॥

वंसगेव पूषर्या शिम्बाता मित्रेव ऋता शतरा शातपन्ता।
वाजेवोच्चा वयसा घर्म्येष्ठा मेषेवेषा सपर्या३ पुरीषा॥ ५॥

वंसगाऽइव। पूषर्या। शिम्बाता। मित्राऽइव। ऋता। शतरा। शातपन्ता।
वाजाऽइव। उच्चा। वयसा। घर्म्येऽस्था। मेषाऽइव। इषा। सपर्या। पुरीषा॥ ५॥

ᵛवंसगेव वंसगाविव वननीयगमनौ वृषभाविव तौ यथा ᵛपूषर्या पूषर्यौ पूषणे भवौ। पुष्टावयवावित्यर्थः। तद्वद्युवां स्फीताङ्गावयवौ। 'पुष पुष्टौ'। अस्मादौणादिको भावेऽन्प्रत्ययः। तद्भवात् 'भवे छन्दसि' इति यत्। तित्स्वरितम्। तथा ᵛशिम्बाता शिम्बातौ। सुखनामैतत्। शिम्बेव दुःखानां तनूकरणेन हेतुना आतं व्याप्तमिति। 'शिम्ब् निशाने'। अस्माच्छिम्बमिति बाहुलकाद्वप्रत्ययो नुमश्च निपात्यते। अततेः कर्मणि घञ्। सुप आकारादेशः। सुखकरौ भवथः। ᵛमित्रेव मित्राविव। मित्रशब्देन वरुणोऽप्युपलक्ष्यते साहचर्यात्। मित्रावरुणाविव ᵛऋता ऋतौ सत्यभूतौ तद्वत्सत्यार्थदर्शिनौ भवथः। तथा ᵛशतरा शतं शतसंख्याकानि बहूनि रायो धनानि ययोः सन्ति तौ तथोक्तौ। सुपो डादेशः। यद्वा। शतमनेकमग्निप्रियप्रसादादि राति ददातीति शतरा सुखम्। तेन तद्वन्तौ। ᵛशातपन्ता शातपन्तौ तीक्ष्णस्तुतिकौ। शातं तीक्ष्णम्। पन्तम्। पनतेर्बाहुलकात्तन् (उ. सू. ३. ८६)। यद्वा शातपन्ता। शातेन दुःखानां तनूकरणेन पन्यते स्तूयत इति शातपन्तं सुखम्। 'शो तनूकरणे'। निष्ठा। पनतेस्तन्। तेन युवां सुखवन्तौ भवथः। यद्यपि शिम्बाता शतरा शातपन्ता इति त्रीण्यपि सुखनामानि तथापि कालत्रयेऽप्यश्विनोः सुखकरत्वस्य विवक्षितत्वेन विषयभेदादपौनरुक्त्यम्। ᵛवाजेव वाजाविव यथाश्वौ घासादिनोक्षितौ संपूर्णावयवौ तद्वत् ᵛवयसा हवीरूपेणान्नेन हेतुना ᵛउच्चा उच्चैर्वर्तमानौ। पुष्टावित्यर्थः॥ उच्चा। उच्चैःशब्दस्य सुपो डादेशः। डित्त्वाट्टि-

1. त—आपूर्ण्यौ; म१.२.४.८—आपी आसन्नौ; म७—आपीन्यौ। 2. म२—रुचा रोचमानौ।
3. त-म-सु—यथाग्न्यादित्यकिरणौ।

क्षोदः ॥ पर्म्येव घर्मस्थौ । घर्मं दीप्तमन्तरिक्षम् । तत्संबन्धिनि देशे सूर्याचन्द्रमसौ रूपेणावस्थितौ भवथः । ' सूर्याचन्द्रमसौ ' (निरु. १२. १) इति यास्कः । यद्वा । घर्म्ये प्रवर्ग्ये भवं घर्म्यं हविः । तत्र देवतात्वेनावस्थितौ भवथः ॥ तिष्ठतेः ' अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते ' इति विच् । ' तत्पुरुषे कृति बहुलम् ' इति पूर्वपदस्य सप्तम्या अलुक् ॥ मेषेव मेषाविव । तौ यथा येन परिचरणीयौ तद्वद्युवाम् इषा हवीरूपेणान्नेन सपर्या सपर्यौ परिचरणीयौ भवथः । सपरशब्दः कण्ड्वादिः । सपर्यतिः परिचरणकर्मा । पुरीषा पुरीषौ धनादिदानेन स्तोतृणां पोषयितारौ यद्वा हविर्भिः पोषणीयौ भवथः । ' पुरीषं पृणातेः पोषयतेर्वा ' (निरु. २. २२) इति यास्कः ॥ ॥ ५ ॥

सृण्येव जर्भरी तुर्फरीतू नैतोशेव तुर्फरी पर्फरीका ।
उदन्यजेव जेमना मदेरू ता मे जराय्वजरं मरायु ॥ ६ ॥

सृण्याऽइव । जर्भरी इति । तुर्फरीतू इति । नैतोशाऽइव । तुर्फरी इति । पर्फरीका ।
उदन्यजाऽइव । जेमना । मदेरू इति । ता । मे । जरायु । अजरम् । मरायु ॥ ६ ॥

सृण्येव सृण्याविव । सृणिरङ्कुशः । ' तत्र साधुः ' इति यत् । अङ्कुशार्हौ मत्तगजाविव जर्भरी गात्रविनाशं कुर्वन्तौ ॥ ' जभ जृभि गात्रविनामे ' । अस्मादौणादिको रिप्रत्ययः ॥ यद्वा । सृण्येव । सृणिर्द्विविधा । मत्तगजस्यैकप्राथम्यापयित्र्येका । अपरा बाधयित्री ॥ ' सर्तेः किच्च ' (उ. सू. ४. ४९; १०४) इत्यौणादिको निप्रत्ययः । कित्त्वादगुणः । ' कृदिकारादक्तिनः ' इति ङीष् । सुपा आकारः । ' उदात्तस्वरितयोर्यण° ' इति स्वरितः ॥ तादृश्यौ सृण्याविव जर्भरी भर्तारावेकत्रैवावस्थापकौ । तथा तुर्फरीतू शत्रूणां हन्तारौ । जर्भरी । भरतेर्यङ्लुगन्तादौणादिक ईप्रत्ययः । अभ्यासस्य जकारश्छान्दसः । ' तृफ तृम्फ हिंसायाम् ' । अस्माद्यङ्लुगन्तस्य तुर्फरीतावित्यस्य पृषोदरादित्वाद्वर्णविकारः । यद्वा । अस्माद्बाहुलकादौणादिक ईतुप्रत्ययः रत्वं च । अत्र निरुक्तं— ' द्विविधा सृणिर्भवति भर्ता च हन्ता च तथाश्विनौ चापि भर्तारौ जर्भरी भर्तारावित्यर्थस्तुर्फरीतू[1] हन्तारौ' (निरु. १३. ५) इत्यादि । नैतोशेव । नितोशतिर्वधकर्मा । नितोशयतीति नितोशः । तस्यापत्यं नैतोशः । ताविव तुर्फरी शत्रूणां हन्तारौ ॥ तृफतिर्हिंसार्थः । अस्मादौणादिको रिप्रत्ययः रत्वं च ॥ पर्फरीका पर्फरीकौ शत्रूणां विदारयितारौ ॥ ' फल विशरणे ' । अस्मात् ' पर्फरीकादयश्च ' (उ. सू. ४. २०) इतीकप्रत्ययान्तो निपात्यते ॥ यद्वा । स्तोतृजनानां धनादिदानेन पूरयितारौ ॥ ' पॄ पालनपूरणयोः ' । अस्मादीकनि पूर्ववत्सर्वं निपात्यते । फर्वतेः पूरणार्थो वा ॥ उदन्यजेव उदन्यजे इव । उदके भवमुदन्यम् ॥ ' पद्दन्नो° ' (पा. सू. ६. १. ६३) इत्यादिनोदकशब्दस्योदन्नादेशः ॥ तत्र जाते रत्ने इव निर्मलौ । मणिमुक्तादिरित्यर्थः । जेमना जेमनौ जयशीलौ ॥ जयतेः ' अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते ' इति मनिन् । दीर्घाभावश्छान्दसः ॥ मदेरू बलातिशयेन मत्तौ स्तुत्यौ वा । ता तौ पूर्वोक्तगुणावश्विनौ युवां मे मदीयं जरायु[2] जरायुजम् अत एव मरायु मरणशीलं शरीरम् अजरं जरारहितं मरणधर्मरहितं कुरुतम् ॥ ' नञो जरमरमित्रमृताः ' इति नञ उत्तरस्य जरशब्दस्याद्युदात्तत्वम् ॥

पज्रेव चर्चरं जारं मरायु क्षद्मेवार्थेषु तर्तरीथ उग्रा ।
ऋभू नापत्खरमज्रा खरज्रुर्वायुर्न पर्फरत्क्षयद्रयीणाम् ॥ ७ ॥

१. त-मु–भर्तारावित्यत्र तुर्फरीतू । २. त-अ–' जरायु ' नास्ति ।

पुजाऽईव । चर्चरम् । जारम् । मरायु । क्षद्मऽइव । अर्थेषु । तर्तरीथः । उग्रा ।
ऋभू इति । न । आपत् । खरमज्रा । खरऽज्रुः । वायुः । न । पर्फरत् । क्षयत् । रयीणाम् ॥ ७ ॥

हे "उग्रा उग्रावुद्गूर्णतेजस्कावश्विनौ "पजेव पजाविव प्रार्जितबलौ वीराविव स्थितौ । यद्वा । पजेव । 'जि ज्रि अभिभवे' । धात्वन्तरमभिभवन्तौ समर्थाविव स्थितौ । युवां "चर्चरं चरणशीलं "जारं जरायुक्तम् अत एव "मरायु मरणशीलं मर्दार्थं शरीरम् "अर्थेषु गन्तव्येषु तरितव्येष्वापत्स्विषु "क्षद्मेव । उदकनामैतत् । उदकमिव "तर्तरीथः अत्यन्तं तारयथः ॥ 'तॄ प्लवनतरणयोः' । यङ्लुगन्तात् लटि 'छन्दस्युभयथा' इति थस[१] आर्धधातुकत्वेनेडागमः । 'वृतो वा' (पा. सू. ७. २. ३८) इति दीर्घः ॥ "ऋभू "न ऋभू इव । षष्ठीस्थितत्वात्तत्र द्विवचनम् । ऋभू यथा स्वनिर्मितो रथ "आपत् तद्वत् "खरमज्रा खरं तीक्ष्णं मज्जयितारौ शोधयितारौ । अत्यन्तं शुद्धबलाविरत्यर्थः ॥ 'टुमस्जो शुद्धौ' । अस्मादौणादिको रन्प्रत्ययः ॥ तादृशौ युवां "खरज्रुः तीक्ष्णगतिरतिशयेन वेगवान् ऋभुभिर्दत्तो रथो युवाम् "आपत् आप्नोत् ॥ 'आप्लृ व्याप्तौ' । लुङि लृदित्वात् च्लेरङ् ॥ स रथः "वायुर्न वायुरिव "पर्फरत् सर्वत्रापूरयन् । सर्वत्र व्याप्नुवन्नित्यर्थः ॥ 'पृ पूरणे' । अस्माल्लेटि 'बहुलं छन्दसि' इति शपः श्लुः । अभ्यासस्य रुगागमो वलोपश्च । 'लेटोऽडाटौ' इत्यडागमः ॥ ततः स रथः "रयीणां धनानां धनानि "क्षयत् शत्रुभ्य आगमयत ॥ 'क्षि निवासगत्योः' । अस्मादन्तर्भावित-ण्यर्थाल्लेट्यडागमः ॥ यद्वा । क्षयतिरैश्वर्यकर्मा । धनानामीष्टे ॥ छान्दसमनुदात्तत्वम् ॥

घर्मेव मधु जठरे सनेरू भगेविता तुर्फरी फारिवारम् ।
पतरेव चचरा चन्द्रनिर्णिङ् मनऋङ्गा मनन्या न जग्मी ॥ ८ ॥

घर्माऽइव । मधु । जठरे । सनेरू इति । भगेऽअविता । तुर्फरी इति । फारिवा । अरम् ।
पतराऽइव । चचरा । चन्द्रऽनिर्णिक् । मनःऽऋङ्गा । मनन्या । न । जग्मी इति ॥ ८ ॥

"घर्मेव घर्माविव महावीराविव "जठरे स्वोदरे "मधु मधुनः । षष्ठ्या लुक् । घृतस्य "सनेरू संभक्तारौ ॥ 'षण षण संभक्तौ' । अस्मादौणादिक एरुप्रत्ययः ॥ "भगेविता । भगो धनम् । तद्विषय-रक्षणयुक्तौ ॥ अवतेर्भावे क्तः । 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' इति बहुलवचनात् बहुव्रीहावप्यलुक् । यद्वा । अवतेस्तृजन्तस्य सुपो डादेशः । स्वरस्तु छान्दसः ॥ "अरम् अलं "तुर्फरी शत्रूणां हिंसितारौ अत एव "फारिवा । फारिरायुधम् । तद्वन्तौ भवतः । स्फुरतिर्वधकर्मा । अस्माण्णिचि 'चिस्फुरोर्णौ' (पा. सू. ६. १. ५४) इत्यात्वम् । तदन्तादिप्रत्ययः । सकारलोपश्छान्दसः । 'छन्दसीवनिपौ' इति मत्वर्थीयो वनिप् । सुपो डादेशः ॥ "पतरेव पतराविव पतनशीलौ पक्षिणाविव "चचरा संचरन्तौ "चन्द्रनिर्णिक् । निर्णिगिति रूपनाम । सुपो लुक् । चन्द्रनिर्णिजौ चन्द्रसदृशरूपयुक्तौ । यद्वा । चन्द्रमाह्लादकं रूपं ययोस्तौ वर्तेते । "मनऋङ्गा मनसा प्रसाधनं ययोस्तौ । ऋञ्जतिः प्रसाधनकर्मा । अस्माद्भावे घञ् । बहुव्रीहिस्वरः । "मनन्या "न[२] मनन्यौ यथा । मनने साधू । स्तुत्यावित्यर्थः ॥ मननशब्दात् 'तत्र साधुः' इति यत् । तित्स्वरितम् ॥ तादृशाविव "जग्मी यज्ञं प्रत्यागमनशीलौ भवतः ॥ गमेः 'आदृगमहन०' इति किन्प्रत्ययः ॥

बृहन्तेव गम्भरेषु प्रतिष्ठां पादेव गाधं तरते विदाथः ।
कर्णेव शासुरनु हि स्मराथोऽंशेव नो भजतं चित्रमप्नः ॥ ९ ॥

---

१. त१.२.३-भ१.४.८-मु-थासः; त७-भ२-थास् । २. ग-ल-भ-'न' नास्ति ।

बृहन्ताऽइव । गम्भरेषु । प्रतिऽस्थाम् । पादाऽइव । गाधम् । तरते । विदाथः ।
कर्णाऽइव । शासुः । अनु । हि । स्मराथः । अंशाऽइव । नः । भजतम् । चित्रम् । अप्नः ॥९॥

बृहन्तेव बृहन्ताविव प्रांशू पुरुषौ यथा गम्भरेषु[1] गहनेषु जलेषु प्रतिष्ठां विन्दतः तद्वत् गह्वरेषु गम्भीरेषु दुष्प्रवेशेषु स्थानेषु प्रतिष्ठाम् अवस्थितिमास्पदं युवां विदाथः[2] जानीथः। पादेव पादाविव यथा तरते। षष्ठ्यर्थे चतुर्थी। तरतः पुरुषस्य पादौ यथा गाधं जलं विन्तः तद्वद्युवां तार्येषु जलेषु गाधं विदाथः जानीथः। 'विद ज्ञाने'। लेट्याडागमः। कर्णेव यथा कर्णावुक्तं शब्दं विन्तः तद्वद्युवां शासुः शासितारं स्तुतिं कुर्वाणं जनम् अनु हि स्मराथः अनुकूलं जानीथः खलु। स्मरतेर्लेट्याडागमः। हियोगादनिघातः। 'अधीगर्थदयेशां कर्मणि' (पा. सू. २. ३. ५२) इति शासुरित्यस्य षष्ठी। अंशेव अंशाविव यथावयवौ[3] तद्वन्तं यथा भजेते तद्वद्युवां नः अस्मदीयं चित्रं चायनीयम् अप्नः कर्म भजतम् आश्रयतम्॥ अप्नः। 'आप्लृ व्याप्तौ'। अस्मादापः कर्माख्यायां 'ह्रस्वो नुट् च वा' (उ. सू. ४. २०७) इत्यसुन् तत्संनियोगेन ह्रस्वो नुडागमश्च। नित्स्वरेणाद्युदात्तः॥

आरङ्गरेव मध्वेरयेथे सारघेव गवि नीचीनबारे।
कीनारेव स्वेदमासिष्विदाना क्षामेवोर्जा सूयवसात् सचेथे॥ १०॥

आरङ्गराऽइव । मधु । आ । ईरयेथे इति । सारघाऽइव । गवि । नीचीनऽबारे ।
कीनाराऽइव । स्वेदम् । आऽसिस्विदाना । क्षामऽइव । ऊर्जा । सुयवसऽअत् । सचेथे इति ॥१०॥

आरङ्गरेव। 'गॄ शब्दे'। अस्माद्भावे ऋदोरप्। अरमलं पर्याप्तं गरः शब्दनम्। तस्य संबन्धिनौ॥ 'तस्येदम्' इत्यण्॥ शब्दयन्तौ भेकाविव यथा मधु जलं प्रेरयतः तद्वद्युवाम् एरयेथे प्रेरयथः॥ 'ईर प्रेरणे'। चौरादिकः॥ सारघेव सारघाविव। सरघा मधुमक्षिका। सरघैव सारघा। प्रज्ञादित्वादण् (पा. सू. ५. ४. ३८)। ते[4] यथा नीचीनबारे नीचीनद्वारे मधुपुटे मधु प्रेरयतः तद्वद्युवां नीचीनबारे न्यग्भूतद्वारे गवि गोरूधसि क्षीरं प्रक्षिपथः। कीनारेव कीनाराविव कुत्सितमनुष्यौ यथा स्विद्यमानौ भवतः तद्वत् स्वेदं स्विद्यमानं जलम् आसिस्विदाना आ समन्तात् स्वेदयन्तौ प्रक्षारयन्तौ भवथः॥ 'ञिष्विदा गात्रप्रक्षरणे'। अनुदात्तेत्। तस्माच्छान्दसे लिटि कानजादेशः॥ क्षामेव। 'क्षै जै षै क्षये'। अस्मादन्तो मनिन्। ह्रस्वश्छान्दसः। क्षामा क्षीणा गौः सुयवसात्। अदेः क्विप्। शोभनं यवसं घासादिकं भक्षयन्ती क्षीररूपेणान्नेन समवेता यथा भवति तद्वद्युवाम् ऊर्जा हवीरूपेणान्नेन सचेथे संगच्छेथे॥ 'षच समवाये'॥

ऋध्याम स्तोमं सनुयाम वाजमा नो मन्त्रं सरथेहोप यातम्।
यशो न पक्वं मधु गोष्वन्तरा भूतांशो अश्विनोः काममप्राः॥ ११॥

ऋध्याम । स्तोमम् । सनुयाम । वाजम् । आ । नः । मन्त्रम् । सऽरथा । इह । उप । यातम् ।
यशः । न । पक्वम् । मधु । गोषु । अन्तः । आ । भूतऽअंशः । अश्विनोः । कामम् । अप्राः ॥११॥

१. त-भ-'गम्भरेषु' नास्ति। २. ग-त-भ-'विदाथः' नास्ति। ३. ग४-त४.५-यथा वस्त्रस्यावयवौ। ४. त-भ-तथा।

हे अश्विनौ युवां स्तोमं त्रिवृत्पञ्चदशादिकम् ऋध्याम ऋध्यास्म वर्धयेम ॥ 'ऋधु वृद्धौ'। अस्मादाशीर्लिङि 'किदाशिषि' इति यासुटः कित्त्वम् ॥ वाजं हविर्लक्षणमन्नं युवाभ्यां सनुयाम प्रयच्छेम ॥ 'षणु दाने'। तनादिकः। विधिलिङ्। वाक्यभेदादनिघातः ॥ तस्माद्युवां सरथा सरथौ समानरथावेकस्मिन्नेव रथमारूढौ सन्तौ इह अस्मिन् कर्मणि नः अस्मदीयं मन्त्रं मननीयं स्तोत्रम् उप यातम् उपागच्छतम्। गोष्वन्तः। गोष्ववस्थितं पक्वं परिपक्वम् अत एव मधु मधुरं यशो न। यश इत्यन्ननाम। नञर्थे। क्षीराद्यविलक्षणं महार्घेऽश्वमीयमानमन्नं यथापेक्ष्यागच्छत-मिति संबन्धः। एवमुक्तप्रकारेण भूतांशः एतन्नामर्षिः अश्विनोः कामम् अभिलाषमाभिरीभिः स्तुतिभिः आ अप्राः आपूरयत्। संपूर्णमकार्षीदित्यर्थः ॥ 'प्रा पूरणे'। अदादिकः। व्यत्ययेन मध्यमः ॥ अत्राश्विने सूक्ते सर्वाण्यपि पदानि दुर्ज्ञेयान्यस्माभिर्दिङ्मात्रं प्रदर्शितानि। पूर्वैर्निरुक्तव्याकरणादिभिरर्थविशेषे बुद्धिमद्भिरूह्यानि ॥ ॥ २ ॥

'आविः' इत्येकादशर्चमष्टमं सूक्तम्। दिव्यो नामाङ्गिरस ऋषिः। प्रजापतेः सुता दक्षिणा सा वा ऋषिका। 'शतधारं वायुम्' इति चतुर्थी जगती शिष्टा दश त्रिष्टुभः। अनेन सूक्तेन ऋत्विग्भ्यो दीयमाना दक्षिणा तद्दातारो यजमाना वा स्तूयन्ते। अतः सैव देवता। तथा चानुक्रान्तम्—'आविर्दिव्यो दक्षिणा वा प्राजापत्या दक्षिणां तद्दातॄन्वास्तौच्चतुर्थी जगती' इति। गतो विनियोगः ॥

आविरभून्महि माघोनमेषां विश्वं जीवं तमसो निरमोचि ।
महि ज्योतिः पितृभिर्दत्तमागादुरुः पन्था दक्षिणाया अदर्शि ॥ १ ॥

आविः । अभूत् । महि । माघोनम् । एषाम् । विश्वम् । जीवम् । तमसः । निः । अमोचि ।
महि । ज्योतिः । पितृऽभिः । दत्तम् । आ । अगात् । उरुः । पन्थाः । दक्षिणायाः । अदर्शि ॥ १ ॥

इदं सूक्तं दक्षिणाया वा तद्दातॄणां वा स्तावकम्। दक्षिणा तु यागाङ्गं यागस्तु सायंकाले न क्रियते। 'न सायमस्ति देवया अजुष्टम्' (ऋ. सं. ५. ७७. २) इत्यादिश्रवणात्। तस्मात् अह्न्येव कर्तव्यः। अतश्च सूर्योदयात्प्रागवर्तीति सूक्तादौ सूर्योदयोऽभिधीयते। माघोनम्। मघवेन्द्रः[1]। इन्द्रश्च सूर्यः 'चैत्रमासे तपेदिन्द्रः' इति स्मरणात्। तस्य संबन्धि ॥ 'तस्येदम्' इत्यण्। अतद्धिते प्रत्यये संप्रसारणमभिहितम् (पा. सू. ६. ४. १३३)। सर्वविधीनां छन्दसि विकल्पितत्वादत्र तद्धितेऽपि संप्रसारणम् ॥ सूर्यात्मकस्येन्द्रस्य स्वभूतं महि महत् तेजः एषां यजमानानां यागसिद्ध्यर्थम् आविरभूत्। प्रकाशितमुद्गतमभूत्। तत्र विश्वं सर्वं जीवं स्थावर-जङ्गमात्मकं जगत् तमसः सकाशात् निरमोचि[2] निर्मुक्तमभूत्[2]। मुक्तेः[3] कर्मणि लुङि चिणि रूपम्। अथानन्तरं पितृभिः यत् पितृभिर्देवैः दत्तं नो* हविर्यागमाश्रित्य तत्[3] महि महत् ज्योतिः सूर्याख्यम् आगात् आगच्छति। पश्चात् दक्षिणायाः यागाङ्गभूतायाः उरुः महान् पन्थाः मार्गः अदर्शि सर्वैर्यजमानैर्दृष्टोऽभूत्। सर्वे यागं कृत्वा ऋत्विग्भ्यो दक्षिणां दत्तवन्त इत्यर्थः ॥

उच्चा दिवि दक्षिणावन्तो अस्थुर्ये अश्वदाः सह ते सूर्येण ।
हिरण्यदा अमृतत्वं भजन्ते वासोदाः सोम प्र तिरन्त आयुः ॥ २ ॥

१. त-म—मघोन इन्द्रः। २. म—'निरमोचि निर्मुक्तमभूत्' नास्ति; त४.५—तेन निर्मुक्तमभूत्। ३. म—'मुक्तेः...तत्' नास्ति। * त४.५—आत्मनो।

उच्चा । दिवि । दक्षिणाऽवन्तः । अस्थुः । ये । अश्वऽदाः । सह । ते । सूर्येण ।
हिरण्यऽदाः । अमृतऽत्वम् । भजन्ते । वासःऽदाः । सोम । प्र । तिरन्ते । आयुः ॥ २ ॥

दक्षिणावन्तः दक्षिणाया दातृत्वेन तद्वन्तो दक्षिणां दत्तवन्तो यजमानाः उच्चा उच्चैः स्थानैः स्थिते दिवि द्युलोके अस्थुः तिष्ठन्ति। सामान्येनोक्त्वा दातृविशेषाणां फलविशेषमाह। अश्वदाः अश्वानां दातारः ये यजमानाः ते सूर्येण सर्वस्य स्वस्वकर्मणि प्रेरकेणादित्येन सह तिष्ठन्ति। ये हिरण्यदाः[1] हिरण्यदातारः ते अमृतत्वम् अमरणधर्मत्वं देवत्वं भजन्ते। 'अमृतं वै हिरण्यम्' (तै. सं. ५.२.७.२) इत्याम्नानात्। तथा 'सौम्यं वै वासः' (तै. ब्रा. २.२.५) इति श्रवणात् सोम एव संबोध्यते। हे सोम वासोदाः त्वद्देवस्य वस्त्राणां[2] दातारो ये सन्ति ते त्वया सह तिष्ठन्तीति शेषः। एते सर्वे आयुः जीवनं प्र तिरन्ते प्रवर्धयन्ति। प्रपूर्वस्तिरतिर्वृद्ध्यर्थः ॥

दैवी पूर्तिर्दक्षिणा देवयज्या न कवारिभ्यो नहि ते पृणन्ति ।
अथा नरः प्रयतदक्षिणासोऽवद्यभिया बहवः पृणन्ति ॥ ३ ॥

दैवी । पूर्तिः । दक्षिणा । देवऽयज्या । न । कवऽअरिभ्यः । नहि । ते । पृणन्ति ।
अथ । नरः । प्रयतऽदक्षिणासः । अवद्यऽभिया । बहवः । पृणन्ति ॥ ३ ॥

दैवी देवसंबन्धिनी ॥ 'देवाद्यञञौ' (पा. सू. ४. १. ८५. ३) इत्यञ्। तादृशी पूर्तिः पालिनी तत्साध्या देवयज्या ॥ 'छन्दसि निष्टर्क्य°' (पा. सू. ३. १. १२३) इति निपातितः ॥ देवयागः। तदङ्गभूता दक्षिणा न कवारिभ्यः ॥ 'ऋ गतौ' इत्यस्य 'अच इः' (उ. सू. ४.१३८) इतीप्रत्ययः ॥ कुत्सितगन्तृभ्योऽयष्टृभ्यः। एतेभ्यो न भवति। यद्वा। देवानां स्वभूता पूर्तिः पूरयित्री स्तुतिभिर्हविर्भिश्च तादृशी देवयज्या दक्षिणा च तेभ्यो न भवतः। तत्र हेतुरुच्यते। हि यस्मात् ते कुत्सितगन्तारः नहि पृणन्ति देवान् स्तुतिभिर्हविर्भिश्च न प्रीणयन्ति। 'पृण प्रीणने'। तौदादिकः। अथ इति प्रश्ने। यष्टॄणां देवयागादि कथं भवति। उच्यते। नरः कर्मणां नेतारः अत एव प्रयतदक्षिणासः दत्तदक्षिणाः बहवः यजमानाः अवद्यभिया ॥ 'अवद्यपण्यवर्या गर्ह्य°' (पा. सू. ३. १. १०१) इति यत्प्रत्ययान्तत्वेन निपातितः ॥ पापभिया। विहितानुष्ठाने दुरितानि भवन्ति खलु। तस्मात्तद्भिया पृणन्ति देवान् प्रीणयन्ति। तस्माद्यष्टॄणां देवयागदक्षिणा भवतीत्यर्थः[3] ॥

शतधारं वायुमर्कं स्वर्विदं नृचक्षसस्ते अभि चक्षते हविः ।
ये पृणन्ति प्र च यच्छन्ति संगमे ते दक्षिणां दुहते सप्तमातरम् ॥ ४ ॥

शतऽधारम् । वायुम् । अर्कम् । स्वःऽविदम् । नृऽचक्षसः । ते । अभि । चक्षते । हविः ।
ये । पृणन्ति । प्र । च । यच्छन्ति । सम्ऽगमे । ते । दक्षिणाम् । दुहते । सप्तऽमातरम् ॥ ४ ॥

शतधारं बहुधारेणोपेतं वायुम् एतन्नामकं स्वर्विदं स्वर्गस्य लम्भकं सर्वस्य वेत्तारं वा अर्कम् अर्चनीयमादित्यं च एतौ नृचक्षसः नृणां द्रष्टॄनन्यानिन्द्रादीन् देवांश्चाभिलक्ष्य ते यजमानाः हविः चक्षते। तेभ्यो दातुं पश्यन्ति जानन्ति[4]। चष्टेर्लटि रूपम्। किंच संगमे कर्मकरणार्थम्

१. त-म–'हिरण्यदाः' नास्ति। २. त-म-मु–तद्देवस्य°। ३. त-अ१.२.४.८–भवतीत्यर्थः।
४. त-म–'जानन्ति' नास्ति।

ऋत्विजोऽत्र संगच्छन्त इति संगमः ॥ ' यदवृत्तान्नित्यम् ' इत्यभिकरणेऽप् । थाथादिस्वरः ॥ तस्मिन् यज्ञे ये यज्वानः पृणन्ति स्तुतिभिः प्रीणयन्ति । ये च तेभ्यो देवेभ्यो हवींषि प्र यच्छन्ति । उभयत्र यद्योगादनिघातः । ते सहस्रधारम् । सहस्रसंख्याका मातृभूता अग्निष्टोमादिसंस्था यस्यां भवन्ति सा । यद्वा । सहस्रसंख्याका मातरः कर्मणां निर्मातारः कर्तारो होत्रादयः सन्ति । तादृशीं दक्षिणां दुहते ऋत्विग्भ्यो दुहन्ति ॥

दक्षिणावान् प्रथमो हूत एति दक्षिणावान् ग्रामणीरग्रमेति ।
तमेव मन्ये नृपतिं जनानां यः प्रथमो दक्षिणामाविवाय ॥ ५ ॥

दक्षिणाऽवान् । प्रथमः । हूतः । एति । दक्षिणाऽवान् । ग्रामऽनीः । अग्रम् । एति ।
तम् । एव । मन्ये । नृऽपतिम् । जनानाम् । यः । प्रथमः । दक्षिणाम् । आऽविवाय ॥ ५ ॥

हूतः ऋत्विग्भिराहूतः दक्षिणावान् यजमानः प्रथमः सर्वेषां मुख्यः सन् एति सर्वत्र गच्छति । तथा ग्रामणीः ग्रामाणां नेता धनवत्त्वेन तेषां कर्ता दक्षिणावान् सः अग्रमेति । सर्वेषां प्रथममेव गच्छति । तमेव नृपतिं नराणां पालयितारमिति मन्ये ऋषिरहमवबुध्ये प्रथमः यः[1] जनानां दक्षिणाम् आविवाय आगमयति । वी गत्यादिषु । तस्य लिटि रूपम् । तं नृपतिमिति मन्ये । यद्वा । जनानामिति पूर्ववाक्यशेषः । जनानां मध्ये तमेव मनुष्याणां स्वामिनमिति मन्ये ॥ ॥ ३ ॥

तमेव ऋषिं तमु ब्रह्माणमाहुर्यज्ञन्यं सामगामुक्थशासम् ।
स शुक्रस्य तन्वो वेद तिस्रो यः प्रथमो दक्षिणया रराध ॥ ६ ॥

तम् । एव । ऋषिम् । तम् । ऊँ इति । ब्रह्माणम् । आहुः । यज्ञऽन्यम् । सामऽगाम् । उक्थऽशासम् ।
सः । शुक्रस्य । तन्वः । वेद । तिस्रः । यः । प्रथमः । दक्षिणया । रराध ॥ ६ ॥

तमेव दक्षिणाया दातारम् ऋषिम् अतीन्द्रियार्थदर्शिनं यद्वा सत्कर्मकरणेन ऋषिमित्याहुः । तथा तमु तमेव ब्रह्माणमाहुः । किंच तमेव यज्ञन्यम् ॥ ' णीञ् प्रापणे ' । क्विप् । ' उदात्तस्वरित-योर्यणः° ' इत्यतः स्वरितत्वम् ॥ यज्ञस्य नेतारमध्वर्युमित्याहुः । तमेव सामगां साम्नां गातार-मिति । तथा उक्थशासम् । ' शन्सु स्तुतौ ' । क्विप् । संहितायां दीर्घश्छान्दसः । उक्थशसं शस्त्राणां शंसितारं होतारमिति ब्रुवन्ति । दक्षिणादानेन सत्कर्मणः परिग्रहात् । सः दाता शुक्रस्य दीप्यमानस्य ज्योतिषः तिस्रः तन्वः अग्निवैद्युतादित्यात्मकानि त्रीणि शरीराणि वेद जानाति । यद्वा । शुक्रस्य दीप्तस्याग्नेराहवनीयाद्यात्मकानि[2] त्रीणि शरीराणि जानाति । प्रथमः मुख्यः यः जनः दक्षिणया रराध ऋत्विगादीनाराधयति ॥ ' राध संसिद्धौ ' । लिटि रूपम् । लित्स्वरः ॥

दक्षिणाश्वं दक्षिणा गां ददाति दक्षिणा चन्द्रमुत यद्धिरण्यम् ।
दक्षिणान्नं वनुते यो न आत्मा दक्षिणां वर्म कृणुते विजानन् ॥ ७ ॥

दक्षिणा । अश्वम् । दक्षिणा । गाम् । ददाति । दक्षिणा । चन्द्रम् । उत । यत् । हिरण्यम् ।
दक्षिणा । अन्नम् । वनुते । यः । नः । आत्मा । दक्षिणाम् । वर्म । कृणुते । विऽजानन् ॥ ७ ॥

---

१. त१.३.४.५.७.८-अ-मु-यो जनः । २. त-अं-मु-°राहवनीयात्मकानि ।

दक्षिणा स्तोतृभ्यः अश्वं ददाति। तथा गां च ददाति। तथा चन्द्रं सुवर्णं ददाति। उत अपि च यत् हिरण्यं रजतमस्ति। 'एतद्वै हिरण्यम्' (तै. सं. १.५.१.२) इत्याम्नानात्। तच्च ददाति। किंच सा अन्नं[1] वनुते ददाति। वनोतिरत्र दानार्थः। तस्मात् नः अस्माकं यः आत्मा अस्ति सः वर्म विजानन् कवचं यथा युद्धानां निवारकं तद्वदरिष्टानि वारयतीति कवचमिति विजानन् दक्षिणाम् अश्वादिदानलक्षणां कृणुते। ऋत्विग्भ्यः करोति॥

न भो॒जा म॑म्रु॒र्न न्य॑र्थमी॑यु॒र्न रि॑ष्यन्ति॒ न व्य॑थन्ते ह भो॒जाः।
इ॒दं यद्विश्वं॒ भुव॑नं॒ स्व॑श्चै॒तत्सर्वं॒ दक्षि॑णैभ्यो ददाति॥ ८॥

न। भो॒जाः। म॒म्रुः। न। नि॒ऽअ॒र्थम्। ई॒युः। न। रि॒ष्य॒न्ति॒। न। व्य॒थ॒न्ते॒। ह। भो॒जाः।
इ॒दम्। यत्। विश्व॑म्। भुव॑नम्। स्वः॑। च। ए॒तत्। सर्व॑म्। दक्षि॑णा। ए॒भ्यः। द॒दा॒ति॒॥ ८॥

भोजाः भोजयितारो धनादिदानेन दातारः न ममुः न म्रियन्ते। देवत्वं भजन्त इत्यर्थः। अत एव न्यर्थम्॥ 'ऋ गतौ'। उषिकुषिगार्तिभ्यस्थन् (उ. सू. २. ४)। समासे थाथादिस्वरः॥ निकृष्टां गतिं न ईयुः न प्राप्नुवन्ति॥ 'इण् गतौ'। लिटि 'दीर्घ इणः किति' (पा. सू. ७. ४. ६९) इति दीर्घः॥ तथा न रिष्यन्ति। केनचिदप्यहिंसिता भवन्ति। कर्मणि व्यत्ययेन परस्मैपदम्। अत एव भोजाः दातारः न व्यथन्ते। परकृतं न भीता न बाधिता वा भवन्ति। ह प्रसिद्धौ। किंच इदं परिदृश्यमानं विश्वं सर्वं भुवनं यत् भूतजातमस्ति स्वश्च स्वर्गलोकश्च एतत्सर्वं दक्षिणा स्वयम् एभ्यः सदातृभ्यः ददाति प्रयच्छति॥

भो॒जा जि॑ग्युः सुर॒भिं योनि॒मग्रे॑ भो॒जा जि॑ग्युर्व॒ध्वं१॒॑ या सु॒वासाः॑।
भो॒जा जि॑ग्युरन्तः॒पेयं॒ सुरा॑या भो॒जा जि॑ग्यु॒र्ये अहू॑ताः प्र॒यन्ति॑॥ ९॥

भो॒जाः। जि॒ग्युः॒। सु॒र॒भिम्। योनि॑म्। अग्रे॑। भो॒जाः। जि॒ग्युः॒। व॒ध्व॑म्। या। सु॒ऽवासाः॑।
भो॒जाः। जि॒ग्युः॒। अ॒न्तः॒ऽपेय॑म्। सुरा॑याः। भो॒जाः। जि॒ग्युः॒। ये। अहू॑ताः। प्र॒ऽयन्ति॑॥ ९॥

भोजाः दातारः अग्रे प्रथममेव योनिं क्षीरादेरुत्पत्तिस्थानं सुरभिं धेनुं जिग्युः। शत्रुभ्यो जितवन्तः॥ 'जि जये'। लिटि 'सन्लिटोर्जेः' इत्यभ्यासादुत्तरस्य कवर्गादेशः॥ तथा भोजाः दातारः वध्वं वधूं नवोढां स्त्रीं जिग्युः। या स्त्रीः सुवासाः शोभनवासा अस्ति तां जिग्युः। किंच भोजाः शत्रूणां सुरायाः अन्तःपेयम् अन्तःपानं जिग्युः॥ 'पा पाने'। भावे यत्। 'ईद्यति' इतीत्वम्। आर्धधातुकलक्षणो गुणः। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम्॥ ये शत्रवः अहूताः कलाधिक्येनानाहूयमानाः प्रयन्ति प्रमुखमागच्छन्ति तान् भोजाः दक्षिणाया दातारो जनाः जिग्युः जयन्ति॥

भो॒जाया॒श्वं सं मृ॑जन्त्या॒शुं भो॒जाया॑स्ते क॒न्या॒३॒॑ शुम्भ॑माना।
भो॒जस्ये॒दं पु॑ष्क॒रिणी॑व॒ वेश्म॒ परि॑ष्कृतं देवमा॒नेव॑ चि॒त्रम्॥ १०॥

भो॒जाय॑। अश्व॑म्। सम्। मृ॒ज॒न्ति॒। आ॒शुम्। भो॒जाय॑। आ॒स्ते॒। क॒न्या॑। शुम्भ॑माना।
भो॒जस्य॑। इ॒दम्। पु॒ष्क॒रिणी॑ऽइव। वेश्म॑। परि॑ऽकृतम्। दे॒व॒मा॒नाऽइ॑व। चि॒त्रम्॥ १०॥

१. त१.२-३.६.७.८-भ१.४.७-अर्धं च।

भोजाय दात्रे आशुं शीघ्रगामिनम् अश्वं सं मृजन्ति। परिचारकाः सम्यगलंकुर्वन्ति। 'मृजू शौचालंकारयोः'। तथा कन्या। कन्यात्वेनात्र संनिकृष्टादभिनवं यौवनं लक्ष्यते। अभिनवयौवना शुम्भमाना शरीरावयवविशेषशोभया वस्त्राद्यलंकारशोभया च शोभमाना स्त्री तस्मै भोजाय दात्रे आस्ते। तथा भोजस्य दातुरेव इदम् आह्लादकरं वेश्म गृहं भवति। कीदृशम्। पुष्करिणीव। पुष्कराणि पद्मानि यस्याः सन्तीति पुष्करिणी सरसी। सा यथा पद्महंसादिभिरलंकृता भवति तद्वत् परिष्कृतं चित्रादिभिरलंकृतम्॥ परिपूर्वस्य करोतेर्भूषणार्थे संहितायां सुडागमः। 'परिनिविभ्यः' इति षत्वम्। 'गतिरनन्तरः' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम्॥ तथा देवमानेव। 'सुपां सुलुक्' इति प्रथमैकवचनस्याकारः॥ देवमानमिव देवयानमिव चित्रं मनोहरं वेश्म तस्य भवति॥

भोजमश्वाः सुष्ठुवाहो वहन्ति सुवृद्रथो वर्तते दक्षिणायाः।
भोजं देवासोऽवता भरेषु भोजः शत्रून्त्समनीकेषु जेता॥ ११॥

भोजम्। अश्वाः। सुष्टुऽवाहः। वहन्ति। सुऽवृत्। रथः। वर्तते। दक्षिणायाः।
भोजम्। देवासः। अवत। भरेषु। भोजः। शत्रून्। सम्ऽअनीकेषु। जेता॥ ११॥

सुष्टुवाहः॥ 'वह प्रापणे'। 'वहश्च' इति ण्विप्रत्ययः। शोभनवहनसमर्थाः अश्वाः भोजं दातारं वहन्ति। कर्मार्थं देशं प्रापयन्ति। ततः दक्षिणायाः दातुर्यजमानस्य सुवृत् सुष्ठु चक्रादिवर्तनं यस्य सोऽयमीदृशः रथः वर्तते। अथ प्रत्यक्षः। हे देवासः हे देवा इन्द्रादयः भरेषु। ह्रियत[1] आहवनीयादिरूपेणाग्निरत्रेति भरा यज्ञाः। यद्वा। 'भृ भर्त्सने'। भृणन्ति भर्त्सयन्ति योद्धारः अत्रेति भराः संग्रामाः। तेषु भोजं दातारम् अवत रक्षत। ततो युष्माभिः पालितः भोजः धनादिदानेन जनानां भोजयिता सन् समनीकेषु संग्रामेषु शत्रून् जेता जयशीलो भवति॥ 'जि जये'। ताच्छीलिकस्तृन्। अत एव 'न लोकाव्यय०' इति षष्ठ्याः प्रतिषेधः॥ ४ ॥

'किमिच्छन्ती' इत्येकादशर्चं नवमं सूक्तं त्रैष्टुभम्। ऐन्द्रपुरोहितस्य बृहस्पतेर्गोषु बलनाम्नोऽसुरस्य भटैः पणिनामकैरसुरैरपहृत्य गुहायां निहितासु सतीषु बृहस्पतिप्रेरितेनेन्द्रेण गवामन्वेषणाय सरमा नाम देवशुनी प्रेषिता। सा च महतीं नदीमुत्तीर्य वलपुरं प्राप्य गुप्तस्थाने नीतास्ता गा ददर्श। अथ तस्मिन्नन्तरे पणय इदं वृत्तान्तमवगच्छन्त एनां मित्रीकर्तुं संवादमकुर्वन्। तत्र प्रथमातृतीयाद्या अयुजोऽन्त्यावर्जिताः पणीनां वाक्यानि। अत्र त ऋषयः सरमा देवता। द्वितीयाचतुर्थ्याद्या युज एकादशी च षट् सरमाया वाक्यानि। अतस्तासु सर्पिः पणयो देवता। तथा चानुक्रान्तं—'किमिच्छन्ती पणिभिरसुरैर्निगूळ्हा गा अन्वेष्टुं सरमां देवशुनीमिन्द्रेण प्रहितामसुरिभः पणयो मित्रीयन्तः प्रोचुः सा तान्युग्मास्याभिरनिच्छन्ती प्रत्याचष्टे' इति। गतो विनियोगः॥

किमिच्छन्ती सरमा प्रेदमानड् दूरे ह्यध्वा जगुरिः पराचैः।
कास्मेहितिः का परितक्म्यासीत्कथं रसाया अतरः पयांसि॥ १॥

किम्। इच्छन्ती। सरमा। प्र। इदम्। आनट्। दूरे। हि। अध्वा। जगुरिः। पराचैः।
का। अस्मेऽहितिः। का। परिऽतक्म्या। आसीत्। कथम्। रसायाः। अतरः। पयांसि॥ १॥

अन्यत्रागच्छन्ती सरमां दृष्ट्वा पणयो वदन्ति। सरमा सरणशीलत्वादेवंनाम्नी देवशुनी किमिच्छन्ती[2] किं प्रार्थयमाना सती इदम् अस्मदीयं स्थानं प्र आनट् प्राप्नोत्॥ आनडिति नशिः

1. ता१.२.३.६.७.८-मर२.५-ह्रियत। 2. त-म-मु-'किमिच्छन्ती' नास्ति।

व्याप्तिकर्मा । तस्य लुङि 'मन्त्रे घस०' इत्यादिना च्लेर्लुक् । छन्दस्यपि दृश्यत इत्याडागमः ॥ ᵛपरायैः पराणि पराङ्मुखत्वाद्यावृत्तिवर्जितानि यानि गमनानि तैः ᵛजगुरिः उद्गूर्णः । महता प्रयत्नेनापि गन्तुं न शक्यत इत्यर्थः ॥ 'गॄ निगरणे' । 'आदृगमहन०' इत्यादिना किन्प्रत्ययः । 'बहुलं छन्दसि' (पा. सू. ७. १. १०३) इत्युत्वम् ॥ तादृशोऽयम् ᵛअध्वा ᵛदूरे ᵛहि विप्रकृष्टः खलु । यद्वा । परायैः पराक्रमैर्जगुरिरुद्गूर्णः गन्त्री पार्ष्णिभागमनवलोकमाना मार्गमिदं कथं प्राप्नोषि । दूरेऽयमध्वा अस्मभ्यमपि गन्तुं न शक्यते । अतो वयमेतां पृच्छामः । हे सरमे ᵛका कीदृशी ᵛअस्मेहितिः । कोऽस्मास्वर्थहितिः । कोऽस्मासु त्वदपेक्षितार्थो निहितः । यद्वा । अस्मासु कोऽर्थो गतः । दधातेर्हिनोतेर्वा क्तिनि रूपम् । आगच्छन्त्यास्तव ᵛका कीदृशी ᵛपरितक्म्या रात्रिः ᵛआसीत् । यद्वा । तकतिर्गत्यर्थः । परितक्म्यं परितो गमनं भ्रमणं वा कीदृक्समासीत् । ᵛकथं च[१] ᵛरसायाः शब्दायमानाया अन्तरिक्षगताया योजनशतविस्तीर्णायाः ᵛपयांसि उदकानि ᵛअतरः तीर्णवत्यसि । एतद्ब्रूहि । अत्र 'किमिच्छन्ती सरमेदं प्रानट्' (निरु. ११. २५) इत्यादिकं निरुक्तं द्रष्टव्यम् ॥

इन्द्रस्य दूतीरिषिता चरामि मह इच्छन्ती पणयो निधीन्वः ।
अतिष्कदो भियसा तन्न आवत्तथा रसाया अतरं पयांसि ॥ २ ॥

इन्द्रस्य । दूतीः । इषिता । चरामि । महः । इच्छन्ती । पणयः । निऽधीन् । वः ।
अतिऽस्कदः । भियसा । तत् । नः । आवत् । तथा । रसायाः । अतरम् । पयांसि ॥ २ ॥

अनया तान् सरमा[२] प्रत्युवाच । हे ᵛपणयः पणनामका असुराः ᵛइन्द्रस्य ᵛदूतीः । 'सुपां सुलुक्०' इति प्रथमैकवचनस्य सुश्छान्दसः । अहम् ᵛइषिता तेनैव प्रेषिता सती ᵛचरामि । युष्मदीयं स्थानमागच्छामि । किमर्थम् । ᵛवः युष्मदीयान् युष्मदीये पर्वतेऽधिष्ठापितान् ᵛमहः महतः ᵛनिधीन् बृहस्पतेर्गोनिधीन् ᵛइच्छन्ती कामयमाना सती चरामि । किंच ᵛअतिष्कदः ॥ 'स्कन्दिर् गतिशोषणयोः' । भावे क्विप् । अतिष्कन्दनादतिक्रमणाज्जातेन ᵛभियसा भयेन ᵛतत् नदीजलं ᵛनः । पूजायां बहुवचनम् । माम् ᵛआवत् अरक्षत् । ᵛतथा तेन प्रकारेण ᵛरसायाः नद्याः ᵛपयांसि उदकानि ᵛअतरं तीर्णवत्यस्मि ॥

कीदृङ्ङिन्द्रः सरमे का दृशीका यस्येदं दूतीरसरः पराकात् ।
आ च गच्छान्मित्रमेना दधामाथा गवां गोपतिर्नो भवाति ॥ ३ ॥

कीदृङ् । इन्द्रः । सरमे । का । दृशीका । यस्य । इदम् । दूतीः । असरः । पराकात् ।
आ । च । गच्छात् । मित्रम् । एन । दधाम । अथ । गवाम् । गोऽपतिः । नः । भवाति ॥ ३ ॥

तेषां वाक्यम् । हे ᵛसरमे तव स्वामी ᵛइन्द्रः ᵛकीदृङ् । किंपराक्रमवान् । ᵛका ᵛदृशीका । तस्य कीदृशी दृष्टिः । दृष्टिरूपा सेना कियती । ᵛयस्य ᵛदूतीः दूती त्वम् ᵛइदम् अस्मदीयं स्थानं ᵛपराकात् अतिदूरात् ᵛअसरः आगमः । इति तामुक्त्वा इदानीं ते परस्परमाहुः । एषा सरमा ᵛआ ᵛगच्छात् ᵛच आगच्छतु च । लेट्याडागमः । स्वामी ᵛभवाति भवतु । न ह्येकस्या गोः किंतु बहूनां गवां स्वामी भवतु । पुनरुक्तिभ्यां स्वामित्वं बाहुल्यं च विवक्ष्यते ॥

१. ग-त-अ१.२.४.८-मु-चा । २. ग-सरमा म ऊचौ; ख-भ-मु-सरमेत्यूचे ।

नाहं तं वेद दभ्यं दभत्स यस्येदं दूतीरसरं पराकात् ।
न तं गूहन्ति स्रवतो गभीरा हता इन्द्रेण पणयः शयध्वे ॥ ४ ॥

न । अहम् । तम् । वेद । दभ्यम् । दभत् । सः । यस्य । इदम् । दूतीः । असरम् । पराकात् ।
न । तम् । गूहन्ति । स्रवतः । गभीराः । हताः । इन्द्रेण । पणयः । शयध्वे ॥ ४ ॥

सरमा वदति । हे पणयः तम् इन्द्रं दभ्यं हन्तव्यमिति न वेद न[1] जानामि । दभेः अचो यत् । कथम् । सः इन्द्रः दभत् सर्वान् जनान् दभति हिनस्त्येव ॥ दभेर्लेटि रूपम् । वाक्यभेदादनिघातः ॥ यस्य दूतीः दूती अहम् इदं युष्मदीयं स्थानं पराकात् अतिदूराद्देशात् असरं प्राप्ताभूवम् । इन्द्रो हिंसितव्यो[2] न भवतीत्यत्र युक्तिमाह । स्रवतः । स्रवणं स्रवः । तमाचरन्ति ॥ आचारार्थे क्विप् । तुगागमः । जसि रूपम् ॥ स्रवणशीलाः गभीराः गम्भीरा नद्यः तम् इन्द्रं न गूहन्ति न संवृण्वन्ति । नाच्छादयन्ति । किंत्वाविष्कुर्वन्ति । वयं यस्य महिम्ना समुद्रं प्रतितरामः । तस्मादर्हितस्य इत्येवं प्रकटीकुर्वन्ति । 'गुहू संवरणे' । भौवादिकः । तस्मात् पणयः यूयम् इन्द्रेण तादृक्पराक्रमेण हताः सन्तः शयध्वे ॥ 'शीङ् स्वप्ने' । 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुगभावः ॥

इमा गावः सरमे या ऐच्छः परि दिवो अन्तान्सुभगे पतन्ती ।
कस्त एना अव सृजादयुध्व्युतास्माकमायुधा सन्ति तिग्मा ॥ ५ ॥

इमाः । गावः । सरमे । याः । ऐच्छः । परि । दिवः । अन्तान् । सुऽभगे । पतन्ती ।
कः । ते । एनाः । अव । सृजात् । अयुध्वी । उत । अस्माकम् । आयुधा । सन्ति । तिग्मा ॥ ५ ॥

क्रुद्धाः पणयः प्रत्यूचुः । हे सुभगे शोभनसौभाग्यवति[3] हे सरमे दिवः द्युलोकस्य अन्तान् पर्यन्तान् परि पतन्ती कुत्र गावस्तिष्ठन्तीति परितो गच्छन्ती त्वम् इमाः परिदृश्यमानाः याः गावः । सुब्व्यत्ययः । गाः ऐच्छः कामयसे ताः एनाः गाः ते त्वदीयः कः अयुध्वी अयुद्ध्वा अव सृजात् । अस्मात् पर्वतादवसृजेत् । विनिर्गमयेत् । सृजेर्लेटि रूपम् । अयुध्वी । युधेः क्त्वाप्रत्यये 'स्नात्व्यादयश्च' इति निपातितः । नञ्समासत्वाल्ल्यबादेशाभावः । नञः प्रकृतिस्वरत्वम् । उत अपि च अस्माकं तिग्मा तीक्ष्णानि आयुधा आयुधानि सन्ति । तस्मादस्माभिर्युद्धमकृत्वा को वा गा आहरति[4] ॥ ॥ ५ ॥

असेन्या वः पणयो वचांस्यनिषव्यास्तन्वः सन्तु पापीः ।
अधृष्टो व एतवा अस्तु पन्था बृहस्पतिर्व उभया न मृळात् ॥ ६ ॥

असेन्या । वः । पणयः । वचांसि । अनिषव्याः । तन्वः । सन्तु । पापीः ।
अधृष्टः । वः । एतवै । अस्तु । पन्थाः । बृहस्पतिः । वः । उभया । न । मृळात् ॥ ६ ॥

सा तानित्याह । हे पणयः वः युष्माकं वचांसि पूर्वोक्तानि वचनानि असेन्या असेन्यानि । सेनार्हाणि न भवन्ति ॥ सेनाशब्दात् तदर्हतीत्यर्थे 'छन्दसि च' इति यत्प्रत्ययः । नञा समासः । 'ययतोश्चातदर्थे' (पा. सू. ६. २. १५६) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥ तथा तन्वः युष्मदीयानि

१. त-म-सु—'न' नास्ति । २. म५—हिंसितो । ३. त-सु—शोभनभाग्यवति । ४. त१—हरेदिति ।

शरीराणि अनिषव्याः इषुभिर्हिंसितुमशक्यानि च सन्तु पराक्रमराहित्येन । पूर्ववत् प्रत्ययः । 'ओर्गुणः' (पा. सू. ६. ४. १४६) इति गुणः । स्वरश्च तादृक् । यद्वा पापीः पापयुक्तानि सन्तु ॥ 'छन्दसीवनिपौ' इतीप्रत्ययः । वसः सुः । किंच वः युष्मदीयः पन्थाः मार्गः एतवै गन्तुम् अधृष्टः असमर्थः अस्तु ॥ 'इण् गतौ' इत्यस्य तुमर्थे तवैप्रत्ययः । 'तवै चान्तश्च युगपत्' (पा. सू. ६. २. ५१) इति धातोः प्रत्ययस्य च युगपदुदात्तत्वम् । तत्र हेतुमाह । वः युष्मदीयान् उभया उभयविधान् पूर्वोक्तांस्तान्वो देहान् बृहस्पतिः इन्द्रप्रेरितः न मृळात् न सुखयेत् । किंतु बाधेत ॥ 'मृड सुखने' । लेटयाडागमः ॥

अयं निधिः सरमे अद्रिबुध्नो गोभिरश्वेभिर्वसुभिर्न्यृष्टः ।
रक्षन्ति तं पणयो ये सुगोपा रेकु पदमलकमा जगन्थ ॥ ७ ॥

अयम् । निऽधिः । सरमे । अद्रिऽबुध्नः । गोभिः । अश्वेभिः । वसुऽभिः । निऽऋष्टः ।
रक्षन्ति । तम् । पणयः । ये । सुऽगोपाः । रेकु । पदम् । अलकम् । आ । जगन्थ ॥ ७ ॥

ते पुनराहुः । हे सरमे अयं निधिः अस्मदीयः कोशः अद्रिबुध्नः । 'बन्ध बन्धने' । 'बन्धेर्ब्रधिबुधी च' (उ. सू. ३. ५) इति नक्प्रत्ययो बुध इत्यादेशः । अद्रिर्बन्धको यस्य तादृशः । तथा व्याप्तैः गोभिरश्वेभिः अश्वैश्च वसुभिः आत्मनीयैर्धनैश्च न्यृष्टः नितरां प्राप्तो भवति ॥ 'ऋषी गतौ' । क्तप्रत्यये 'श्वीदितो निष्ठायाम्' इतीट्प्रतिषेधः । 'गतिरनन्तरः' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् ॥ सुगोपाः । 'गुपु रक्षणे' । आयप्रत्ययान्तात् क्विपि अतोलोपयलोपौ । सुष्ठु गोपायितारः ये पणयः तेऽसुराः तं निधिं रक्षन्ति पालयन्ति[1] । रेकु । 'रेकृ शङ्कायाम्' । औणादिक उप्रत्ययः । शङ्कितं गोभिः शब्दायमानं पदम् अस्माभिः पालितं स्थानम् अलकं व्यर्थमेव आ जगन्थ आगतवत्यसि ॥ गमेर्लिटि[2] रूपम् ॥

एह गमन्नृषयः सोमशिता अयास्यो अङ्गिरसो नवग्वाः ।
त एतमूर्वं वि भजन्त गोनामथैतद्वचः पणयो वमन्नित् ॥ ८ ॥

आ । इह । गमन् । ऋषयः । सोमऽशिताः । अयास्यः । अङ्गिरसः । नवऽग्वाः ।
ते । एतम् । ऊर्वम् । वि । भजन्त । गोनाम् । अथ । एतत् । वचः । पणयः । वमन् । इत् ॥ ८ ॥

सरमा पुनः प्रत्युवाच । हे पणयः सोमशिताः सोमेन तीक्ष्णीकृताः सोमपानेन मत्ताः ॥ 'शिञ् निशाने' । कर्मणि क्तप्रत्ययः । 'तृतीया कर्मणि' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ तादृशाः नवग्वाः नवगतयः । यद्वा । अङ्गिरसो सत्रमासीनानां मध्ये केचन नवसु मास्सूदतिष्ठन् ते नवग्वाः । अनेन दशग्वा अप्युपलक्ष्यन्ते । उभयविधास्ते अङ्गिरसः ऋषयः तेषां प्रथमः अयास्यः एतन्नामा च त एते इह युष्मदीये स्थाने आ गमन् आगच्छेयुः ॥ गमेः 'छन्दसि लुङ्लङ्लिटः' इति सार्वकालिको लुङ् । लृदित्वाच्च्लेरङ् ॥ आगत्य च ते गोनाम् ॥ 'गोः पादान्ते' इति छन्दसि नुडागमः ॥ गवाम् ऊर्वं तं समूहं वि भजन्त विभागं कुर्युः ॥ अत्रापि पूर्ववत् सार्वकालिको लुङ् ॥ अथ अनन्तरं पणयः यूयम् एतद्वचः एवं यत् व्यर्थमागतासीति यद्वाक्यमवोचत तद्वाक्यं तथा वमन्नित् वमन्तः परित्यजन्त एव भवथ ॥ 'वमु उद्गिरणे' । शतरि 'सुपां सुलुक्' इति जसो लुक् । नुमागमः । संयोगान्तस्य लोपः । यद्वा । लङि रूपम् । स्वरश्छान्दसः ॥

१. त४.५—पालयंति तस्मात्तं । २. स-मु—गमेर्लिटि ।

एवा च त्वं सरम आजगन्थ प्रबाधिता सहसा दैव्येन ।
स्वसारं त्वा कृणवै मा पुनर्गा अप ते गवां सुभगे भजाम ॥ ९ ॥

एव । च । त्वम् । सरमे । आऽजगन्थ । प्रऽबाधिता । सहसा । दैव्येन ।
स्वसारम् । त्वा । कृणवै । मा । पुनः । गाः । अप । ते । गवाम् । सुऽभगे । भजाम ॥ ९ ॥

तथैवमुक्ते सति पणयः प्रत्ययवाक्यमाहुः । हे सरमे त्वं दैव्येन देवसंबन्धिना सहसा बलेन प्रबाधिता यथा तथा बलपुरं प्राप्य तत्र स्थिता गा दृष्ट्वा पुनरागच्छेति तेन प्रपीडिता एवम् एवं[1] चेद् आजगन्थ आगतवत्यसि ॥ चशब्दश्चेदर्थे । 'निपातैर्यद्यदिहन्त०' इति तिङो निघाताभावः । गमेर्लिटि थलि रूपम् । 'सह सुपा' इत्यत्र सहेति योगविभागात् समासः । 'तिङि चोदात्तवति' इति गतेर्निघातः[2] । लित्स्वरः[3] ॥ तर्हि त्वा त्वां स्वसारं भगिनीं कृणवै करवै । समुदायापेक्षयैकवचनम् । त्वं तु पुनः मा गाः । इन्द्रादीन् मा गच्छ । अपि तर्हि हे सुभगे सरमे ते त्वदीयानां गवां समूहं पर्वतादपगमय्य भजाम । त्वं च वयं च विभजाम । विभागं करवामेत्यर्थः ॥

नाहं वेद भ्रातृत्वं नो स्वसृत्वमिन्द्रो विदुरङ्गिरसश्च घोराः ।
गोकामा मे अच्छदयन्यदायमपात इत पणयो वरीयः ॥ १० ॥

न । अहम् । वेद । भ्रातृऽत्वम् । नो इति । स्वसृऽत्वम् । इन्द्रः । विदुः । अङ्गिरसः । च । घोराः ।
गोऽकामाः । मे । अच्छदयन् । यत् । आयम् । अप । अतः । इत । पणयः । वरीयः ॥ १० ॥

सा[4] तान्[4] प्रत्याचष्टे । हे पणयः अहं भ्रातृत्वं न वेद न जानामि । तथा स्वसृत्वं च नो वेद नैव जानामि । के जानन्ति तानाह । इन्द्रः घोराः शत्रूणां भयंकराः अङ्गिरसश्च विदुः जानन्ति । किंच महत्त्वात् स्थानादहं यत् यदा आयम् इन्द्रादीन् प्राप्तवम् ॥ 'अय पय गतौ' । लङि रूपम् ॥ तदा मे मदीयाः गोकामाः युष्माभिरपहृता गाः कामयमाना इन्द्रादयः अच्छदयन् । युष्मदीयं स्थानमाच्छादयन्ति । 'छद अपवारणे' । अतः कारणाद् पणयः[5] वरीयः उरुतरं गवां स्थानं परित्यज्य अप इत अन्यत्स्थानं प्रति गच्छत । यद्वा । वरीयः प्रभूतमतिदूरं देशं गच्छत ॥ इत । 'इण् गतौ' । लोटि रूपम् । वरीयः । उरुशब्दादीयसुनि 'प्रियस्थिर०' इत्यादिना वरादेशः ॥

दूरमित पणयो वरीय उद्गावो यन्तु मिनतीरृतेन ।
बृहस्पतिर्या अविन्दन्निगूळ्हाः सोमो ग्रावाण ऋषयश्च विप्राः ॥ ११ ॥

दूरम् । इत । पणयः । वरीयः । उत् । गावः । यन्तु । मिनतीः । ऋतेन ।
बृहस्पतिः । याः । अविन्दत् । निऽगूळ्हाः । सोमः । ग्रावाणः । ऋषयः । च । विप्राः ॥ ११ ॥

हे पणयः यूयं वरीयः उरुतरं दूरं दूरदेशम्[6] इत गच्छत । युष्माभिरपहृताः गावः ऋतेन सत्येन मिनतीः मिनत्यो द्वारस्य पिधायकं पर्वतं हिंसत्यो विदारयन्त्यः उत् यन्तु

१. ग२–एवा च एवं । २. त-अ–गमेर्निघातः । ३. त१.२.३ ६.७.८-म१.४.५.७–लित्स्वरः; त४.५.म८-मु–लित्स्वरः; भ२–लित्कारेण । ४. ग–अन्यान् स तान्; त-अ–अन्यान् सा तान् । ५. घ२-त४.५–पणयो यूयं । ६. त१.२ ३.७-म१.४-मु–देशं ।

तस्मादुद्गच्छन्तु । ऋता । विनतीः । व्यत्ययेन कर्मणि कर्तृ[1] । नीयमाना गुहाभिर्मोच्यमानास्ता गावः । सुम्नयत्यः । या ऋतेन स्तुतिभिर्गन्तव्येनाङ्गिरसा सहायेन बृहस्पतेस्तस्य गच्छन्तु पर्वतादुद्गच्छन्तु । विगूळ्हाः निगूढाः स्थापिताः याः गाः बृहस्पतिः अविन्दत् लभते तथा सोमः तदभिषवकारिणः ग्रावाणः च विप्राः मेधाविनः ऋषयः अङ्गिरसः च लभन्ते॥ 'विद्लृ लाभे'। तौदादिकः । तस्मात् 'छन्दसि लुङ्लङ्लिटः' इति भविष्यदर्थे लङ् । 'शे मुचादीनाम्' इति नुमागमः ॥   ॥ ६ ॥

'तेऽवदन्' इति सप्तर्चं दशमं सूक्तम् । जुहूर्नाम ब्रह्मवादिन्यृषिः । ब्रह्मपुत्र ऊर्ध्वनाभा नाम वा । षष्ठीसप्तम्यावनुष्टुभौ । शिष्टाः पञ्च त्रिष्टुभः । विश्वे देवा देवता । तथा चानुक्रान्तं—'तेऽवदन्सप्त जुहूर्ब्रह्मजाया ब्राह्मो वोर्ध्वनाभा वैश्वदेवं अनुष्टुबन्तम्' इति । गतो विनियोगः ॥

तेऽवदन्प्रथमा ब्रह्मकिल्बिषेऽकूपारः सलिलो मातरिश्वा

वीळुहरास्तप उग्रो मयोभूरापो देवीः प्रथमजा ऋतेन ॥ १ ॥

ते । अवदन् । प्रथमाः । ब्रह्मऽकिल्बिषे । अकूपारः । सलिलः । मातरिश्वा ।
वीळुऽहराः । तपः । उग्रः । मयःऽभूः । आपः । देवीः । प्रथमऽजाः । ऋतेन ॥ १ ॥

अत्रेतिहासमाचक्षते । जुहूरिति वाङ्नाम । सा ब्रह्मणो जाया च । बृहस्पतेर्वाक्पतित्वाद्बृहस्पतेर्जुहूर्नाम भार्या बभूव । कदाचिदस्य किल्बिषमस्या दौर्भाग्यरूपेणाजायत । अत एव स एनां पर्यत्याक्षीत् । अनन्तरमादित्यादयो देवा मिथो विचार्यैनामकिल्बिषां कृत्वा पुनर्बृहस्पतये प्रादुरिति । तदत्र वर्ण्यते । प्रथमाः मुख्याः ते देवाः ब्रह्मकिल्बिषे ॥ षष्ठीसमासः । समासस्वरः ॥ ब्रह्मणो बृहस्पतेः किल्बिषे पापे जुह्वा दौर्भाग्यरूपे विषये अवदन् । निष्कृतिमुपायमवोचन् ॥ उकारपरत्वादत्र प्रकृतिभावाभावः ॥ के ते । अकूपारः । अत्र यास्कः—'आदित्योऽप्यकूपार उच्यतेऽकूपारो भवति दूरपारः' (निरु. ४. १८) इति । अकुत्सितपारो महागमिरादित्यः सलिलः अन्तरिक्षस्थः वरुणः मातरिश्वा वायुः वीळुहराः ॥ हरतेरसुनि रूपं हर इति । हरति विनाशयति तमांसीति हरस्तेजः । प्रभूततेजस्कः । तपः । तृतीयायाः सुः । तपसा तापनेन उग्रः उद्गूर्णोऽग्निः मयोभूः सुखस्य भावयिता सोमः देवीः देव्यः आपः । कीदृश्यः । ऋतेन सत्यभूतेन ब्रह्मणा प्रथमजाः आदित एवोत्पादिताः । एत उपायमुक्त्वा प्रायश्चित्तमप्यकारयन्निति भावः ॥

सोमो राजा प्रथमो ब्रह्मजायां पुनः प्रायच्छदहृणीयमानः ।

अन्वर्तिता वरुणो मित्र आसीदग्निर्होता हस्तगृह्या निनाय ॥ २ ॥

सोमः । राजा । प्रथमः । ब्रह्मऽजायाम् । पुनरिति । प्र । अयच्छत् । अहृणीयमानः ।
अनुऽअर्तिता । वरुणः । मित्रः । आसीत् । अग्निः । होता । हस्तऽगृह्य । आ । निनाय ॥ २ ॥

प्रथमः मुख्यः सोमो राजा अहृणीयमानः पापापगमनेनाक्रुध्यमानः सन् तामेतामकिल्बिषां ब्रह्मजायां पुनः बृहस्पतये प्रायच्छत् । ततः वरुणः अन्वर्तिता ॥ ऋतिः सौत्रो धातुर्घृणायां वर्तते । तस्य तृचि रूपम् ॥ सोऽयमनुमोदयिता आसीत् । सर्वथा त्वं परिगृहाणेति दयामकार्षीत् । तथा मित्रः च । अनन्तरं होता देवानामाह्वाता[2] मनुष्याणां होमनिष्पादको वा अग्निः हस्तगृह्य

---

१. ग-घ-भ-सता । २. त-भ-देवानां ।

तां हस्ते गृहीत्वा ^४आ ^४निनाय आनैषीत् । प्रापयदित्यर्थः ॥ हस्तगृह्य । ' नित्यं हस्ते पाणावुपयमने ' (पा. सू. १. ४. ७७) इति हस्तशब्दस्य गतिसंज्ञायां प्रादिना समासे ल्यप् । एकारलोपश्छान्दसः । यद्वा । हस्तशब्दात् परस्य गृहेश्छान्दसो समासल्यपौ ॥

हस्तेनैव ग्राह्य आधिरस्या ब्रह्मजायेयमिति चेदवोचन् ।
न दूताय प्रह्ये तस्थ एषा तथा राष्ट्रं गुपितं क्षत्रियस्य ॥ ३ ॥

हस्तेन । एव । ग्राह्यः । आऽधिः । अस्याः । ब्रह्मऽजाया । इयम् । इति । च । इत् । अवोचन् ।
न । दूताय । प्रऽह्ये । तस्थे । एषा । तथा । राष्ट्रम् । गुपितम् । क्षत्रियस्य ॥ ३ ॥

देवा बृहस्पतिमूचुः । हे बृहस्पते ^४अस्याः ^४आधिः । आधीयन्त आभरणान्यत्रेत्याधिः शरीरम् ॥ ' उपसर्गे घोः किः ' (पा. सू. ३. ३. ९२) इति किप्रत्ययः । अस्याः शरीरं ^४हस्तेनैव ^४ग्राह्यः ग्रहीतव्यमेव । पुनस्ते देवा इदानीम् ^४इयं ^४ब्रह्मजाया ^४इति एव ^४अवोचन् अवादिषुः ॥ चशब्दश्चेदर्थे । अत एव ' निपातैर्यद्यदिहन्त° ' इति तिङो निघाताभावः । ' ब्रूञ् व्यक्तायां वाचि ' । लुङि ब्रुवो वचिः । ' अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ् ' इति च्लेरङादेशः । ' वच उम् ' इत्युमागमः । अडागमस्वरः ॥ ^४इत् अवधारणे । ^४एषा ब्रह्मजाया पुरा ^४प्रह्ये ॥ ' हि गतौ वृद्धौ च ' । कर्मण्यौणादिकः क्विप् । तुगभावश्छान्दसः । क्विप्यपि संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वाद्गुणाभावः । ' उदात्तस्वरितयोर्यणः° ' इति सुपः स्वरितत्वम् ॥ प्रहिताय ^४त्वया भार्यान्वेषणार्थं प्रेषिताय ^४दूताय ^४तथा ^४न ^४तस्थे । स्वात्मानं न प्रकाशयति ॥ तिष्ठतेर्लिटि ' प्रकाशनस्थेयाख्ययोश्च ' (पा. सू. १. ३. २३) इत्यात्मनेपदम् । ' श्लाघह्नुङ्स्थाशपाम्° ' (पा. सू. १. ४. ३४) इति दूतस्य संप्रदानसंज्ञा ॥ तत्र दृष्टान्तः । यथा ^४क्षत्रियस्य राज्ञः ^४गुपितं रक्षितं ^४राष्ट्रं राज्यं शत्रवे यथा न प्रकाशयति तद्वदसौ शौर्यादियुक्ततया तस्मै स्वात्मानं न प्रकाशितवती । इदानीं तु सन्निहितत्वेन प्रकाशमानेयं[१] ब्रह्मजायेत्यवोचन् ॥

देवा एतस्यामवदन्त पूर्वे सप्तऋषयस्तपसे ये निषेदुः ।
भीमा जाया ब्राह्मणस्योपनीता दुर्धां दधाति परमे व्योमन् ॥ ४ ॥

देवाः । एतस्याम् । अवदन्त । पूर्वे । सप्तऽऋषयः । तपसे । ये । निऽसेदुः ।
भीमा । जाया । ब्राह्मणस्य । उपऽनीता । दुःऽधाम् । दधाति । परमे । विऽओमन् ॥ ४ ॥

^४पूर्वे चिरंतनाः ^४देवाः आदित्यादयः ^४एतस्यां विषये ^४अवदन्त[२] । इयं पापरहितेत्यवादिषुः । तथा ^४ये ^४सप्तर्षयः । समासस्वरः । सप्तसंख्याका ऋषयः ^४तपसे तपश्चरणाय ^४निषेदुः निषण्णा बभूवुः । सदेर्लिटि रूपम् । उपसर्गेण समासः । सदिरप्रतेः इति षत्वम् । तेऽप्यवादिषुः । ततः ^४भीमा शत्रुभ्यो भयानकी भयंकरी शुद्धवती एषा ^४जाया ^४ब्राह्मणस्य बृहस्पतेः ^४उपनीता । समीपे देवैः स्थापिता ॥ ' णीञ् प्रापणे ' । कर्मणि क्तः । ' गतिरनन्तरः ' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । तथा हि । तपःप्रभावः ^४दुर्धां दुर्धानामपि ^४परमे ^४व्योमन् व्योमन्युत्तमे स्थाने ^४दधाति निदधाति खलु । तस्मात् एनामपि देवतापरिग्रहरूपस्तपोमहिमा बृहस्पतेरन्तिके स्थापयति ॥

१. त-म१.२.४.८–°मानेदं । २. त४.५–अवदन् ।

ब्रह्मचारी चरति वेविषद्विषः स देवानां भवत्येकमङ्गम् ।
तेन जायामन्वविन्दद्बृहस्पतिः सोमेन नीतां जुह्वं१ न देवाः ॥ ५ ॥

ब्रह्मऽचारी । चरति । वेविषत् । विषः । सः । देवानाम् । भवति । एकम् । अङ्गम् ।
तेन । जायाम् । अनु । अविन्दत् । बृहस्पतिः । सोमेन । नीताम् । जुह्वम् । न । देवाः ॥५॥

एवं स्वपतिना परित्यक्तेति जुहूः परोक्षतया वदति । हे देवाः एषः सः ब्रह्मचारी जायाभावेन ब्रह्मचारी चरति । अत एव विषः सर्वेषु यज्ञेषु व्याप्नुवन् देवान् वेविषत् स्तुतिभिर्हविर्भिश्च व्याप्नुवन् देवानाम् एकम् अङ्गं भवति । जायापती यज्ञस्य द्वे अङ्गे खलु ॥ वेविषत् । ‘विष्लृ व्याप्तौ’ । जौहोत्यादिकः । ‘निजां त्रयाणां गुणः श्लौ’ (पा. सू. ७. ४. ७५) इत्यभ्यासस्य गुणः । शतुः ‘नाभ्यस्ताच्छतुः’ इति नुमागमप्रतिषेधः । ‘अभ्यस्तानामादिः’ इत्याद्युदात्तत्वम् ॥ तेन देवानां परिचरणेन बृहस्पतिः जायां जुहूनामिकां माम् अन्वविन्दत् । अनुगम्य अलभत[1] । नशब्द उपमार्थे । एवं यथा सोमेन नीतां ‘सोमो ददद्गन्धर्वाय’ (ऋ. सं. १०. ८५. ४१) इत्यादिक्रमेण नीतां जुह्वं जुहूं यथा लब्धवान् तद्वदिदानीमपि ॥ जुह्वम् । ‘हु दानादनयोः’ । ‘अन्येभ्योऽपि दृश्यते’ इति क्विप् । ‘जुहोतेर्दीर्घश्च’ इति द्विर्वचनं दीर्घश्च । ‘उदात्तयणो हल्पूर्वात्’ इति विभक्त्युदात्तत्वे प्राप्ते ‘नोङ्धात्वोः’ इति प्रतिषेधे ‘उदात्तस्वरितयोर्यणः०’ इति स्वरितत्वम् ॥

पुनर्वै देवा अददुः पुनर्मनुष्या उत ।
राजानः सत्यं कृण्वाना ब्रह्मजायां पुनर्ददुः ॥ ६ ॥

पुनः । वै । देवाः । अददुः । पुनः । मनुष्याः । उत ।
राजानः । सत्यम् । कृण्वानाः । ब्रह्मऽजायाम् । पुनः । ददुः ॥ ६ ॥

लाभहेतुमाह । देवाः ब्रह्मजायां जुहूं बृहस्पतये पुनः अददुः । वैशब्दः प्रसिद्धिवाची । उत अप्यर्थे । मनुष्याः अपि पुनः अददुः । एवं देवमनुष्यैः कृते दाने सत्यं यथार्थं कृण्वानाः कुर्वाणाः राजानः अपि पुनः तस्मै ददुः । एवमन्यजायापहारेऽप्यभिमिते[2] पापमपि व्यपगतमिति भावः ॥

पुनर्दाय ब्रह्मजायां कृत्वी देवैर्निकिल्बिषम् ।
ऊर्जं पृथिव्या भक्त्वायोरुगायमुपासते ॥ ७ ॥

पुनःऽदाय । ब्रह्मऽजायाम् । कृत्वी । देवैः । निःऽकिल्बिषम् ।
ऊर्जम् । पृथिव्याः । भक्त्वाय । उरुऽगायम् । उप । आसते ॥ ७ ॥

देवैः । ‘सुपां सुपो भवन्ति’ इति प्रथमायास्तृतीयादेशः ॥ देवाः निकिल्बिषम् ॥ अर्थाभावे अव्ययीभावः । समासस्वरः ॥ तस्याः किल्बिषाभावं कृत्वी ॥ ‘स्नात्व्यादयश्च’ इति निपातितः ॥ कृत्वा ब्रह्मजायां ब्रह्मणो बृहस्पतेर्भार्यां पुनर्दाय पुनर्दत्त्वा ॥ ‘पुनश्चनसौ छन्दसि गतिसंज्ञा वक्तव्या’ (पा. सू. १. ४. ६०. २) इति पुनःशब्दस्य गतिसंज्ञायां समासल्यपौ । ‘न ल्यपि’ (*पा. सू. ६.

---

१. ख१.२.३–अलभत; ग७–ब१.२.४.८–अलभत; भ७–अन्वैच्छत् । २. ग–एवं देवमनुष्या अददु* ।

५. ६९) इतीट्प्रतिषेधः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ^१पृथिव्याः ^१ऊर्जं रसभूतमन्नं हवीरूपं ^१भक्षयाय ॥ ' क्वौ यक् ' (पा. सू. ७. १. ४७) इति यगागमः ॥ भक्त्या विभज्य ^१उरुगायं बहुकीर्ति बहुभिः स्तोतव्यं वा शार्ङ्गरवं यज्ञम् ^१उपासते सेवन्ते ॥ ॥ ७ ॥

' समिद्धः ' इत्येकादशर्चमेकादशं सूक्तं त्रैष्टुभम् । भार्गवो जमदग्निर्ऋषिः । तस्य पुत्रो रामो वा यः परशुराम इति प्रख्यातः । आप्रीसूक्तमिदम् । अतः समिदादयः सतनूनपातो नराशंसवर्जिताः प्रत्यृचं देवताः । तथा चानुक्रान्तं—' समिद्ध एकादश जमदग्निर्वा भार्गवो जामदग्न्यो वा राम आप्रियः ' इति । यद्वा जामदग्न्यानामिदमाप्रीसूक्तं यद्वाविशेषेण सर्वेषाम् । सूत्रितं च—' समिद्धो अद्येति सर्वेषां यथर्षि वा ' (आश्व. श्रौ. ३. २) इति । अग्निचयनप्रकृतौ प्राजापत्ये पशौ सर्वेषां नित्यमिदमाप्रीसूक्तम् । सूत्रितं च—' प्राजापत्ये तु जामदग्न्यः सर्वेषाम् ' (आश्व. श्रौ. ३. २) इति ॥

समिद्धो अद्य मनुषो दुरोणे देवो देवान्यजसि जातवेदः ।
आ च वह मित्रमहश्चिकित्वान्त्वं दूतः कविरसि प्रचेताः ॥ १ ॥

सम्ऽइद्धः । अद्य । मनुषः । दुरोणे । देवः । देवान् । यजसि । जातऽवेदः ।
आ । च । वह । मित्रऽमहः । चिकित्वान् । त्वम् । दूतः । कविः । असि । प्रऽचेताः ॥ १ ॥

हे ^१जातवेदः जातप्रज्ञाग्ने ^१देवः स्वतेजसा दीप्यमानस्त्वं ^१मनुषः मनुष्यस्य यष्टुः ^१दुरोणे । गृहनामैतत् । दुरवने आयासेन रक्षितव्ये गृहे ^१अद्य अस्मिन् कर्मणि ^१समिद्धः सम्यक् प्रज्वलितः सन् ^१देवान् इन्द्रादीन् ^१यजसि । हविर्भिः पूजय ॥ समिद्धः । ' इन्धी दीप्तौ ' । कर्मणि क्तः । ' श्वीदितो निष्ठायाम् ' इतीट्प्रतिषेधः । ' गतिरनन्तरः ' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् ॥ हे ^१मित्रमहः सूर्यवत्तोमलक्षणत्वेन मित्रभूतानां स्तोतॄणां पूजयितः तैः पूज्यमान वाग्ने ^१चिकित्वान् तैः कृताः स्तुतीः प्रजानन् चेतनावान् वा त्वमस्मदीये यज्ञे देवान् ^१आ ^१वह ^१च । आप्रापय ॥ ' वह प्रापणे ' । लोटि रूपम् । ' चवायोगे प्रथमा ' इति न निघातः ॥ तथा ^१कविः क्रान्तप्रज्ञः अत एव ^१प्रचेताः प्रकृष्टज्ञानः ^१त्वं ^१दूतः देवानां हविष्प्रापणेन हितकारी भवसि ॥

तनूनपात्पथ ऋतस्य यानान्मध्वा समञ्जन्त्स्वदया सुजिह्व ।
मन्मानि धीभिरुत यज्ञमृन्धन्देवत्रा च कृणुह्यध्वरं नः ॥ २ ॥

तनूऽनपात् । पथः । ऋतस्य । यानान् । मध्वा । सम्ऽअञ्जन् । स्वदय । सुऽजिह्व ।
मन्मानि । धीभिः । उत । यज्ञम् । ऋन्धन् । देवऽत्रा । च । कृणुहि । अध्वरम् । नः ॥ २ ॥

हे ^१तनूनपात् । नपादित्यनन्तरापत्यनामधेयम् । गौरत्र[1] तनूरुच्यते[1] ततः अस्यां भोगाः क्षीरादय इति । तस्याः पयो आज्यं तस्मादग्निः । यद्वा । अन्तरिक्षे तता आपस्तनूः ताभ्य ओषध्यादयः तेभ्योऽग्निरिति । एवंरूप हे ^१सुजिह्व शोभनज्वाल । यद्वा जिह्वेति वाङ्नाम । शोभनवागग्ने ^१ऋतस्य यज्ञस्य ^१यानान् फलप्राप्तिहेतून् ^१पथः मार्गान् हविरादिकान् ^१मध्वा मदकरेण रसेन यद्वा माधुर्योपेतेन रसेन ^१समञ्जन् सम्यग्व्यापयन् ^१स्वदय स्वादय । स्वादूकुरु ॥ ' ष्वद आस्वादने ' । णिच्युपधावृद्ध्यभावश्छान्दसः ॥ किंच ^१मन्मानि । मन्यतेरर्चतिकर्मणः । मननीयानि अस्मदभिप्रेतानि स्तोत्राणि ^१धीभिः प्रज्ञाभिः कर्मभिर्वा ^१उत अपि च ^१यज्ञं यजनीयं हविश्च ^१ऋन्धन्

१. त१.२.३.४.५.६.८-म—गौरुच्यते ।

सहस्राणि कुर्वन् नः अस्मदीयम् अध्वरं यज्ञं देवत्रा देवेषु कृणुहि कुरु ॥ देवताच्छब्दात् 'देवमनुष्य॰' इत्यादिना सप्तम्यर्थे त्राप्रत्ययः ॥

आजुह्वान ईड्यो वन्द्यश्चा याह्यग्ने वसुभिः सजोषाः ।
त्वं देवानामसि यह्व होता स एनान्यक्षीषितो यजीयान् ॥ ३ ॥

आऽजुह्वानः । ईड्यः । वन्द्यः । च । आ । याहि । अग्ने । वसुऽभिः । सऽजोषाः ।
त्वम् । देवानाम् । असि । यह्व । होता । सः । एनान् । यक्षि । इषितः । यजीयान् ॥ ३ ॥

हे अग्ने त्वमस्मत्कर्मणि[1] आ याहि आगच्छ । कीदृशः । आजुह्वानः देवानामाह्वाता । 'हु दानादनयोः' । जौहोत्यादिकः । अभ्यस्तस्वरः । ईड्यः । ईडिरध्येषणाकर्मा । अध्येष्यः प्रार्थ्यमानः[2] वन्द्यः स्तोतव्यः वसुभिः देवैः सजोषाः सह प्रीयमाणः । आगत्य च हे यह्व । महन्नामैतत् । हे महन् सः त्वं देवानां होता आह्वाता असि । अतः यजीयान् ॥ यष्टृशब्दादीयसुनि 'तुरिष्ठेमेयःसु' इति तृचो लोपः ॥ यष्टृतरः सः त्वम् इषितः अस्माभिरध्येषितः प्रार्थितः सन् एतान् देवान् यक्षि यज । हविषा पूजय ॥

प्राचीनं बर्हिः प्रदिशा पृथिव्या वस्तोरस्या वृज्यते अग्रे अह्नाम् ।
व्यु प्रथते वितरं वरीयो देवेभ्यो अदितये स्योनम् ॥ ४ ॥

प्राचीनम् । बर्हिः । प्रऽदिशा । पृथिव्याः । वस्तोः । अस्याः । वृज्यते । अग्रे । अह्नाम् ।
वि । ऊँ इति । प्रथते । विऽतरम् । वरीयः । देवेभ्यः । अदितये । स्योनम् ॥ ४ ॥

यदिदं प्राचीनं प्रागग्रं प्राङ्मुखं बर्हिः अस्ति तदिदं पृथिव्याः वेदिलक्षणायाः वस्तोः ॥ 'वस आच्छादने' । तुन्प्रत्ययः । 'चतुर्थ्यर्थे बहुलं छन्दसि' इति षष्ठी । यद्वा । भावलक्षणे तोसुन् द्रष्टव्यः । वसनायाच्छादनार्थम् अह्नाम् अग्रे पूर्वाह्णे प्रदिशा प्रकर्षेण दिश्यमानेन मन्त्रेण अस्याः प्राच्या दिशः वृज्यते स्तृणते आह्रियते । तथा च निगमः—'स आ वहन्ति कवयः पुरस्तात्' (तै. सं. १.१.९.१) इत्यादि । तदाहृतं वरीयः उरुतरं बर्हिः वितरं विस्तीर्णतरं यथा भवति तथा वि प्रथते । विविधमेव वेद्यां प्रस्तृतं भवति । तथा देवेभ्यः अदितये[3] वेदिलक्षणायै पृथिव्यै च स्योनं सुखकरं भवति । विस्तीर्णे बर्हिषि देवाः सुखं निषीदन्ति ॥

व्यचस्वतीरुर्विया वि श्रयन्तां पतिभ्यो न जनयः शुम्भमानाः ।
देवीर्द्वारो बृहतीर्विश्वमिन्वा देवेभ्यो भवत सुप्रायणाः ॥ ५ ॥

व्यचस्वतीः । उर्विया । वि । श्रयन्ताम् । पतिऽभ्यः । न । जनयः । शुम्भमानाः ।
देवीः । द्वारः । बृहतीः । विश्वम्ऽइन्वाः । देवेभ्यः । भवत । सुप्रऽअयनाः ॥ ५ ॥

व्यचस्वतीः । व्यचो व्यापनम् । तद्वत्यः ॥ 'वा छन्दसि' इति पूर्वसवर्णदीर्घः ॥ ता द्वारदेवताः उर्विया ॥ उरुशब्दात्तृतीयैकवचने 'इयाडियाजीकाराणामुपसंख्यानम्' (पा. सू. ७. १.

---

१. ग-त-म२.८–त्वस्मिन् कर्मणि; म१–त्वमस्मि कर्मणि; म४–त्वमस्मिन्कर्मणि;, म७–त्वमस्म कर्मणि । २. त४.५–पूज्यमानः । ३. ग१.२–अदितये अदीनायै ।

१९. १) इतीयादेशः ॥ उरुत्वेन वि श्रयन्तां विशेषेणाश्रिता भवन्तु । तत्र दृष्टान्तः । पतिभ्यो न यथा पतीनामर्थाय संभोगकाले शुम्भमानाः शोभमानाः जनयः जाया विश्रयन्ति तद्वदस्मिन् कर्मणि[1] विश्रयन्ताम् । हे बृहतीः महत्यो हे विश्वमिन्वाः ॥ इविः प्रीणनार्थः । तस्मात् कर्मण्युपपदे अण् । इविरम्बाकुम् । 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' इत्यत्र बहुलवचनात् द्वितीयाया अलुक् ॥ सर्वस्य प्रीणयित्र्यो हे द्वारः देवीः द्वाराभिमानिन्यो हे देव्यः यूयं देवेभ्यः देवानामर्थाय सुप्रायणाः सुगमनाः सुविवृताः भवत ॥ ॥ ८ ॥

आ सुष्वयन्ती यजते उपाके उषासानक्ता सदतां नि योनौ ।
दिव्ये योषणे बृहती सुरुक्मे अधि श्रियं शुक्रपिशं दधाने ॥ ६ ॥

आ । सुस्वयन्ती इति । यजते इति । उपाके इति । उषसानक्ता । सदताम् । नि । योनौ ।
दिव्ये इति । योषणे इति । बृहती इति । सुरुक्मे इति सुऽरुक्मे ।
अधि । श्रियम् । शुक्रऽपिशम् । दधाने इति ॥ ६ ॥

सुस्वयन्ती । 'षम ष्टम गतौ'। धातुरुपसर्गस्य सोर्द्विर्वचनं छान्दसम् । सुष्ठु अयन्त्यौ गच्छन्त्यौ । यद्वा । स्वपेर्ण्यन्तस्य वर्णलोपः ॥ सुष्वापयन्त्यौ । यजते यष्टव्ये उपाके उपकान्ते उषासानक्ता उषाश्च नक्तं च ॥ द्वन्द्वे 'उषासोषसः' (पा. सू. ६. ३. ३१) इत्युषासादेशः[2] । 'देवताद्वन्द्वे च' इति पूर्वोत्तरपदयोर्युगपत्प्रकृतिस्वरत्वम् ॥ अहोरात्रदेव्यौ योनौ अस्मिन् यज्ञस्थाने नि[3] नितरां नियमेन वा आ सदताम् आसीदताम् । सदेर्लुङि लृदित्वाच्च्लेरङ् । कीदृश्यौ । दिव्ये दिवि भवे योषणे योषिताविव प्रीणयित्र्यौ । यद्वा । योषणे समिते[4] परस्परतोऽविमिश्रिते । बृहती गुणैर्महत्यौ सुरुक्मे शोभनदीप्ते ॥ रुक्मम् । रोचतेर्मक्प्रत्यये कुत्वे च कृते रूपम् ॥ शुक्रपिशं शोभमानरूपां[5] श्रियम् अधि दधाने अधिकं धारयन्त्यौ ॥

दैव्या होतारा प्रथमा सुवाचा मिमाना यज्ञं मनुषो यजध्यै ।
प्रचोदयन्ता विदथेषु कारू प्राचीनं ज्योतिः प्रदिशा दिशन्ता ॥ ७ ॥

दैव्या । होतारा । प्रथमा । सुऽवाचा । मिमाना । यज्ञम् । मनुषः । यजध्यै ।
प्रऽचोदयन्ता । विदथेषु । कारू इति । प्राचीनम् । ज्योतिः । प्रऽदिशा । दिशन्ता ॥ ७ ॥

दैव्या ॥ 'देवाद्यञञौ' इति यञ्प्रत्ययः[6] । देवसंबन्धिनौ होतारौ होमनिष्पादकौ होतृनामकावग्न्यादित्यावस्मिन् यज्ञे आसीदताम् । कीदृशौ । प्रथमा मनुष्यहोतुः पूर्वभाविनौ सुवाचा शोभनस्तोत्रौ मनुषः मनुष्यस्य सर्वस्य वसु यजध्यै याजनिष्पत्तये ॥ यजेस्तुमर्थे अध्यैप्रत्ययः ॥ यज्ञं मिमाना निर्मिमानावुत्पादयन्तौ विदथेषु । विदन्त्यत्रर्त्विजः स्वस्वकर्माणीति विदथा यज्ञाः । तेष्वृत्विजो यजमानांश्च प्रचोदयन्ता प्रेरयन्तौ कारू स्तुतीनां कर्तारौ प्राचीनं पूर्वस्यां दिशि यज्ञस्थलेन स्थितमाहवनीयाख्यं ज्योतिः प्रदिशा प्रकृष्टेनोपदिष्टमार्गेण यद्वा अतिदेशमार्गेण मन्त्रेण दिशन्ता निर्दिशन्तौ ॥

१. ग४.५–यज्ञकर्मणि । २. ग४.५–'देवः सुपो कादेशः । ३. त-म–'नि' नास्ति । ४. त-म–समिते । ५. ग४.५–शोभमानरूपा । ६. त-म–प्रत्ययः ।

आ नो॑ य॒ज्ञं भार॑ती॒ तूय॑मे॒त्विळा॑ मनु॒ष्वदि॒ह चे॒तय॑न्ती ।
ति॒स्रो दे॒वीर्ब॒र्हिरेदं स्यो॒नं सर॑स्वती॒ स्वप॑सः सदन्तु ॥ ८ ॥

आ । नः॒ । य॒ज्ञम् । भार॑ती । तूय॑म् । ए॒तु॒ । इळा॑ । म॒नु॒ष्वत् । इ॒ह । चे॒तय॑न्ती ।
ति॒स्रः । दे॒वीः । ब॒र्हिः । आ । इ॒दम् । स्यो॒नम् । सर॑स्वती । सु॒ऽअप॑सः । स॒द॒न्तु॒ ॥ ८ ॥

भारती । भरत आदित्यः । तस्य स्वभूता दीप्तिः ॥ 'तस्येदम्' इत्यर्थे अणादिरित्याद्युदात्तत्वम् (पा. सू. ४. १. ८६)। 'टिड्ढाणञ्' इति ङीप् । नः अस्मदीयं यज्ञं तूयं क्षिप्रम् आ एतु आगच्छतु । तथा मनुष्वत् मनुष्यो यथा इदं मया कर्तव्यमिति जानाति तद्वत् चेतयन्ती जानाना इळा देवी च इह अस्मिन् कर्मण्यागच्छतु । तथा सरस्वती च । स्वपसः सुकर्माणः । अप इति कर्मनाम ॥ आप्नोतेरसुनि आपः कर्माख्यायां ह्रस्वः । बहुव्रीहौ 'आद्युदात्तं द्व्यच्छन्दसि' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥ एताः तिस्रो देवीः देव्यः स्योनं सुखकरम् इदं बर्हिः इमं यज्ञम् आ सदन्तु आसीदन्तु प्राप्नुवन्तु ॥ सदेर्लोटि सीदादेशाभावश्छान्दसः ॥

त्वाष्ट्रस्य पशोर्वपायाः 'य इमे' इत्येषानुवाक्या । सूत्रितं च—'य इमे द्यावापृथिवी जनित्री तन्नस्तुरीपमध पोषयित्नु' (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति ॥

य इ॒मे द्यावा॑पृथि॒वी जनि॑त्री रू॒पैरपिं॑श॒द्भुव॑नानि॒ विश्वा॑ ।
तम॒द्य हो॑तरिषि॒तो यजी॑यान्दे॒वं त्वष्टा॑रमि॒ह य॑क्षि वि॒द्वान् ॥ ९ ॥

यः । इ॒मे इति॑ । द्यावा॑पृथि॒वी इति॑ । जनि॑त्री॒ इति॑ । रू॒पैः । अपिं॑शत् । भुव॑नानि । विश्वा॑ ।
तम् । अ॒द्य । हो॒त॒रिति॑ । इ॒षि॒तः । यजी॑यान् । दे॒वम् । त्वष्टा॑रम् । इ॒ह । य॒क्षि॒ । वि॒द्वान् ॥ ९ ॥

यः त्वष्टा देवः जनित्री विश्वस्य जनयित्र्यौ इमे द्यावापृथिवी ॥ द्यौश्च पृथिवी च । 'दिवो द्यावा' इति द्यावादेशः । आद्युदात्तः । पृथिवीशब्दो ङीषन्तत्वेनान्तोदात्तः । 'देवताद्वन्द्वे च' इति पूर्वोत्तरपदयोः प्रकृतिस्वरत्वम् ॥ द्यावापृथिव्यौ रूपैः देवतिर्यङ्मनुष्यादिरूपाकारैः अपिंशत् रूपवत्यावकरोत् ॥ 'पिश अवयवे' । तौदादिकः । 'शे मुचादीनाम्' इति नुमागमः ॥ तथा विश्वा सर्वाणि भुवनानि भूतजातानि रूपयुक्तान्यकरोत् । हे होतः यजीयान् यष्टृतमः विद्वान् सर्वं जानानः त्वम् इषितः अस्माभिरध्येषितः प्रार्थितः सन् इह अस्मिन् कर्मणि अद्य अस्मिन् दिने तं त्वष्टारं देवं यक्षि । स्तुतिभिर्हविर्भिश्च यज पूजय ॥

उ॒पाव॑सृज॒ त्मन्या॑ सम॒ञ्जन्दे॒वानां॒ पाथ॑ ऋतु॒था ह॒वींषि॑ ।
वन॒स्पति॑ः शमि॒ता दे॒वो अ॒ग्निः स्वद॑न्तु ह॒व्यं मधु॑ना घृ॒तेन॑ ॥ १० ॥

उ॒प॒ऽअव॑सृज । त्मन्या॑ । स॒म्ऽअ॒ञ्जन् । दे॒वाना॑म् । पाथ॑ः । ऋ॒तु॒ऽथा । ह॒वींषि॑ ।
व॒न॒स्पति॑ः । श॒मि॒ता । दे॒वः । अ॒ग्निः । स्वद॑न्तु । ह॒व्यम् । मधु॑ना । घृ॒तेन॑ ॥ १० ॥

हे वनस्पते यूप त्मन्या ॥ आत्मन्शब्दस्य तृतीयैकवचने त्मादेशः । 'मन्त्रेष्वाङ्यादेरात्मनः' इत्याकारलोपः ॥ आत्मनैव ऋतुथा काले काले प्राप्ते काले देवानाम् अर्थाय पाथः पशुलक्षण-

१. ख१-२.३.६.७.८-म-'तूयं' नास्ति । २. ख४.५-कर्माख्यायां ह्रस्वो नुट् चेति । ३. ख-म-मु-ङीषन्तत्वेनान्तोदात्तः । ४. ख४.५-युगपत्प्रकृतिस्वरत्वं ।

मधुमन्त्यानि च हवींषि समञ्जन् सम्यगक्तीकुर्वन् उपावसृज उपागमय प्रयच्छ॥ 'गतिर्गतौ' (पा. सू. ८. १. ७०) इति गतेर्निघातः॥ किंच वनस्पतिः योऽयं यूपः शमिता एतन्नामकः देवः यद्वा शामित्रः अग्निः देवो दीप्यमान आहवनीयाख्योऽग्निरिति त्रयः मधुना मधुरेण घृतेन। यद्वा मधूदकेन प्रोक्षणोपनयनादिगतेन घृतेन च। हव्यं हवनयोग्यं स्वदन्तु स्वादूकुर्वन्तु॥

सद्यो जातो व्यमिमीत यज्ञमग्निर्देवानामभवत्पुरोगाः।
अस्य होतुः प्रदिश्यृतस्य वाचि स्वाहाकृतं हविरदन्तु देवाः॥ ११॥

सद्यः। जातः। वि। अमिमीत। यज्ञम्। अग्निः। देवानाम्। अभवत्। पुरःऽगाः।
अस्य। होतुः। प्रऽदिशि। ऋतस्य। वाचि। स्वाहाऽकृतम्। हविः। अदन्तु। देवाः॥ ११॥

अयमग्निः सद्यः तदानीमेव जातः जायमान एव यज्ञं व्यमिमीत विशेषेण निर्मिमीते। उत्पादयति॥ 'माङ् माने शब्दे च'। जौहोत्यादिकः॥ अत एवायम् अग्निः देवानां पुरोगाः प्रथमगामी मुख्यः अभवत्॥ गमेर्विट्प्रत्यय आत्वे च कृते रूपम्॥ ततः प्रदिशि प्रकृष्टायां दिशि प्राच्याम् ऋतस्य आहवनीयात्मनावस्थितस्य अस्य होतुः होमनिष्पादकस्याग्नेः वाचि। अत्र वागास्य आस्यं लक्ष्यते। वाच्यास्ये स्वाहाकृतं स्वाहाकारेण प्रक्षिप्तं हविः सर्वे देवाः अदन्तु भक्षयन्तु। इदं सूक्तं यास्केन सम्यगभ्यधायि (निरु. ८.५–२१)। तदत्रानुसंधेयम्॥ ॥ १०॥

'मनीषिणः' इति दशर्चं द्वादशं सूक्तं वैरूपस्याष्ट्रादंष्ट्रस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रम्। तथा चानुक्रम्यते— 'मनीषिणो दशाष्ट्रादंष्ट्रः' इति। गतो विनियोगः॥

मनीषिणः प्र भरध्वं मनीषां यथायथा मतयः सन्ति नृणाम्।
इन्द्रं सत्यैरेरयामा कृतेभिः स हि वीरो गिर्वणस्युर्विदानः॥ १॥

मनीषिणः। प्र। भरध्वम्। मनीषाम्। यथाऽयथा। मतयः। सन्ति। नृणाम्।
इन्द्रम्। सत्यैः। आ। ईरयाम। कृतेभिः। सः। हि। वीरः। गिर्वणस्युः। विदानः॥ १॥

हे मनीषिणः स्तोतारः मनीषां मनस ईषित्रीं स्तुतिमिन्द्राय प्र भरध्वं कुरुत। नृणां कर्मनेतॄणां युष्माकं यथायथा[1] मतयः सन्ति भवन्ति तथा बुद्ध्यनुसारेण स्तुतिं कुरुध्वम्[2]। वयं च कृतेभिः कृतैः सत्यैः यथार्थभूतैः स्तोत्रैः इन्द्रम् एरयाम यज्ञं प्रत्यागमयाम॥ 'ईर गतौ'। ण्यन्तस्य लोट्॥ हि यतः विदानः जानानः समर्थः[3] स इन्द्रः गिर्वणस्युः। गीर्भिर्वननमिच्छन्ति संभजन्त[4] इति गीर्वणसः स्तोतारः॥ वनतेरसुनि रूपम्। उपपदस्य दीर्घाभावश्छान्दसः। तदन्तात् क्यच्। 'क्याच्छन्दसि' इत्युप्रत्ययः॥ स्तोतॄन् कामयमानः खलु। अतस्तमभिष्टुत॥

ऋतस्य हि सदसो धीतिरद्यौत्सं गार्ष्टेयो वृषभो गोभिरानट्।
उदतिष्ठत्तविषेणा रवेण महान्ति चित्सं विव्याचा रजांसि॥ २॥

ऋतस्य। हि। सदसः। धीतिः। अद्यौत्। सम्। गार्ष्टेयः। वृषभः। गोभिः। आनट्।
उत्। अतिष्ठत्। तविषेण। रवेण। महान्ति। चित्। सम्। विव्याच। रजांसि॥ २॥

१. त१.२.३.६.७.८-म—यथा। २. ग-त१ २.३.६.७.८-म—प्रकुरुध्वं। ३. म—वीरः समर्थः।
४. ग—संभजंति।

ऋतस्य उदकस्य सदसः स्थानस्यान्तरिक्षस्य धीतिः धारकः स इन्द्रः अद्यौत् द्योतते प्रकाशते। हि प्रसिद्धौ॥ 'द्युत दीप्तौ'। लुङि 'द्युद्भ्यो लुङि' इति परस्मैपदम्। [illegible] छान्दसः। हलन्तलक्षणा वृद्धिरपि॥ यद्वा। अद्यौत्। तापक इन्द्रो यजमानमभिगच्छति॥ 'द्यु अभिगमने[1]' आदादिकः। लङ्[2]। 'उतो वृद्धिर्लुकि हलि' इति वृद्धिः॥ गार्ष्टेयः। सकृत्प्रसूता धेनुर्गृष्टिः। तस्या अपत्यं वृषभो गोभिः सम् आनट् संव्याप्नोति। तथैवेन्द्रोऽपि सर्वं जगत् महिम्ना व्याप्नोति। तथा तविषेण। महन्नामैतत्। महता रवेण शब्देन उदतिष्ठत्। उत्थितः उद्गतोऽभवत्। अत एव महान्ति चित् महान्त्यपि रजांसि उदकानि भुवनानि वा सं विव्याच संव्याप्नोति॥

इन्द्रः किल श्रुत्या अस्य वेद स हि जिष्णुः पथिकृत्सूर्याय।
आन्मेनां कृण्वन्नच्युतो भुवद्गोः पतिर्दिवः सनजा अप्रतीतः॥ ३॥

इन्द्रः। किल। श्रुत्यै। अस्य। वेद। सः। हि। जिष्णुः। पथिऽकृत्। सूर्याय।
आत्। मेनाम्। कृण्वन्। अच्युतः। भुवत्। गोः। पतिः। दिवः। सनऽजाः। अप्रतिऽइतः॥ ३॥

अस्य अस्मदीयस्य स्तोत्रस्य श्रुत्यै श्रवणाय इन्द्रः किल इन्द्र एव वेद जानाति। स हि स एव जिष्णुः शत्रूणां जयशीलः सूर्याय पथिकृत् मार्गकर्ता भवति। किंच अच्युतः शत्रुभिरगमनीयो वृषणश्वस्य मेनाम् आत्मार्थं कृण्वन् कुर्वन् इन्द्रः आत्। आगच्छदस्मदीयं यज्ञम्। 'मेनाभवो वृषणश्वस्य सुक्रतो' (ऋ. सं. १. ५१. १३) इति मन्त्रान्तरम्॥ 'अस गतिदीप्त्यादानेषु'। भौवादिकः। ---॥ दिवः द्युलोकस्य च पतिः[3] भुवत् अभूत्॥ भवतेर्लेट्। वाक्यभेदादनिघातः॥

इन्द्रो मह्ना महतो अर्णवस्य व्रतामिनादङ्गिरोभिर्गृणानः।
पुरूणि चिन्नि तताना रजांसि दाधार यो धरुणं सत्यताता॥ ४॥

इन्द्रः। मह्ना। महतः। अर्णवस्य। व्रता। अमिनात्। अङ्गिरःऽभिः। गृणानः।
पुरूणि। चित्। नि। ततान। रजांसि। दाधार। यः। धरुणम्। सत्यऽताता॥ ४॥

इन्द्रः अङ्गिरोभिः ऋषिभिः गृणानः स्तूयमानः सन् महतो अर्णवस्य॥ 'अर्णसो लोपश्च' (पा. ५. २. १०९. ३) इति वप्रत्ययः॥ उदकवतो मेघस्य व्रता[4] व्रतानि कर्माणि मह्ना स्वमहिम्नैव अमिनात् अहिंसीत्॥ 'मीङ् हिंसायाम्'। लङि 'मीनातेर्निगमे' इति ह्रस्वः॥ ततः पुरूणि चित् बहून्येव रजांसि उदकानि नि ततान नीचीनान्यकरोत्। यः इन्द्रः सत्यताता सत्यैर्देवैस्तते। यद्वा। सत्यशब्दादपि स्वार्थिकस्तातिल् द्रष्टव्यः। सत्ये। द्युलोके धरुणं धारकं वज्रं दाधार[5] अधारयत्[5]॥

इन्द्रो दिवः प्रतिमानं पृथिव्या विश्वा वेद सवना हन्ति शुष्णम्।
मही चिद्द्यामातनोत्सूर्येण चास्कम्भ चित्कम्भनेन स्कभीयान्॥ ५॥

१. त४.५–अभिगमने। २. त-म–लङ्। ३. ग-त४.५–पतिः स्वामी। ४. त-म–'व्रता' नास्ति।
५. त-म–दाधारयत्।

इन्द्रः । दिवः । प्रतिऽमानम् । पृथिव्याः । विश्वा । वेद । सवना । हन्ति । शुष्णम् ।
महीम् । चित् । द्याम् । आ । अतनोत् । सूर्येण । चास्कम्भ । चित् । स्कम्भनेन । स्कभीयान् ॥५॥

दिवः द्युलोकस्य पृथिव्याः च प्रतिमानं महत्त्वेन प्रतिनिधिः इन्द्रः विश्वा सर्वाणि सवना सवनानि वेद सोमपानार्थं जानाति । शुष्णं सर्वस्य शोषकमेतन्नामानमसुरं हन्ति । वाक्यभेदादनिघातः । अपि च महीं चित् महतीमपि[1] द्यां सूर्येण आतनोत् । सर्वत्र प्रकाशयुक्तामकरोत् । स्कभीयान् स्कम्भयितॄणां मध्ये श्रेष्ठः सः स्कम्भनेन चित् निरोधकसाधनेन सामर्थ्येनैव चास्कम्भ । द्युलोकमवष्टब्धमकरोत् ॥ स्कभिः सौत्रो धातुः । लिटि 'तुजादीनाम्०' इति दीर्घः । चित्स्कम्भनेन इत्यत्र संहितायां सलोपः । उत्पूर्वस्य स्कम्भेः 'उदः स्थास्तम्भोः०' (पा.सू. ८. ४. ६१) इति सलोप उक्तः । चित्पूर्वस्य स्कम्भेरपि भवति छन्दोविषयत्वात् ॥ ॥ १० ॥

वज्रेण हि वृत्रहा वृत्रमस्तरदेवस्य शूशुवानस्य मायाः ।
वि धृष्णो अत्र धृषता जघन्थाथाभवो मघवन् बाह्वोजाः ॥ ६ ॥

वज्रेण । हि । वृत्रऽहा । वृत्रम् । अस्तः । अदेवस्य । शूशुवानस्य । मायाः ।
वि । धृष्णो इति । अत्र । धृषता । जघन्थ । अथ । अभवः । मघऽवन् । बाहुऽओजाः ॥६॥

हे इन्द्र वृत्रहा वृत्रस्य हन्ता वज्रेण वृत्रम् अस्तः अस्तृणाः । अवधीः ॥ स्तृणातेर्लङि 'बहुलं छन्दसि' इति विकरणस्य लुक् । सिपि गुणः । हियोगादनिघातः ॥ अनन्तरं हे धृष्णो धर्षणशील त्वम् अदेवस्य अद्योतमानस्य शूशुवानस्य स्वबलेन वर्धमानस्य तस्य मायाः धृषता समर्थेन वज्रेण अत्र अस्मिन् काले एव वि जघन्थ विनाशितवानसि ॥ हन्तेर्लिटि थलि 'अभ्यासाच्च' इति कुत्वम् ॥ अथ हे मघवन् धनवन्निन्द्र बाह्वोजाः भुजबलवान् अभवः ॥

सचन्त यदुषसः सूर्येण चित्रामस्य केतवो रामविन्दन् ।
आ यन्नक्षत्रं ददृशे दिवो न पुनर्यतो नकिरद्धा नु वेद ॥ ७ ॥

सचन्त । यत् । उषसः । सूर्येण । चित्राम् । अस्य । केतवः । राम् । अविन्दन् ।
आ । यत् । नक्षत्रम् । ददृशे । दिवः । न । पुनः । यतः । नकिः । अद्धा । नु । वेद ॥ ७ ॥

यत् यदा उषसः उषःकालाः सूर्येण सूर्यात्मकेनेन्द्रेण सचन्त संगच्छन्ते । 'षच समवाये' । भौवादिकः । तदानीम् अस्य स्वभूताः केतवः सर्वस्य प्रज्ञापका रश्मयः चित्रां नानावर्णां रां रायं धनम् अविन्दन् अलभन्त । पुनः उदयानन्तरं यत् यदा दिवः नक्षत्रं न आ ददृशे न दृश्यते ॥ दृशेः कर्मणि लिट् । यद्योगादनिघातः ॥ तदानीं यतः ॥ इणः[2] शत्रन्तस्य ङसि 'शतुरनुमो नद्यजादी' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ सर्वत्र गच्छतोऽस्य रश्मीन् नकिः न कश्चित् नु वेद जानाति । एतत् अद्धा सत्यमेव ॥

दूरं किल प्रथमा जग्मुरासामिन्द्रस्य याः प्रसवे सस्रुरापः ।
क्व स्विदग्रं क्व बुध्न आसामापो मध्यं क्व वो नूनमन्तः ॥ ८ ॥

---

१. त-म-महीमपि । २. त-म-सु-'इणः' नास्ति ।

दूरम् । किल । प्रथमाः । जग्मुः । आसाम् । इन्द्रस्य । याः । प्रऽसवे । सस्रुः । आपः ।
क्व । स्वित् । अग्रम् । क्व । बुध्नः । आसाम् । आपः । मध्यम् । क्व । वः । नूनम् । अन्तः ॥८॥

आसाम् अपां मध्ये प्रथमाः प्रथमगामिन्यस्ता आपः दूरं किल जग्मुः । दूरमेव गताः[1] । याः आपः इन्द्रस्य प्रसवे प्रेरणे ॥ 'षू प्रेरणे' । 'अपस्पृधेथामिति वक्तव्यम्' (पा. सू. ६. १. ३६. ४) इत्यपवादेऽप् । 'याथादिस्वरमविकाराम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥ तस्य आज्ञायां सस्रुः सरन्ति । गच्छन्ति खलु । अथ प्रत्यक्षकृतः । हे आपः आसां युष्माकम् अग्रं क्व स्वित् । कुत्र वर्तते । बुध्नः मूलं च क्व । तथा वः युष्माकं मध्यं च क्व नूनम् इदानीं युष्माकम् अन्तः अवसानं च क्व । सर्वगतत्वादनिर्ज्ञायमानागमना आस्थितिरित्यर्थः ॥ क्व । किंशब्दात् सप्तम्यर्थे 'किमोऽत्' इत्यत्प्रत्ययः । 'क्वाति' इति क्वादेशः । तित्स्वरितः । अन्तः । अमेर्गत्यर्थस्य 'असिहसि०' इत्यादिना तन्प्रत्ययः[2] ॥

सृजः सिन्धूँरहिना जग्रसानाँ आदिदेताः प्र विविज्रे जवेन ।
मुमुक्षमाणा उत या मुमुच्रेऽधेदेता न रमन्ते नितिक्ताः ॥ ९ ॥

सृजः । सिन्धून् । अहिना । जग्रसानान् । आत् । इत् । एताः । प्र । विविज्रे । जवेन ।
मुमुक्षमाणाः । उत । याः । मुमुच्रे । अध । इत् । एताः । न । रमन्ते । निऽतिक्ताः ॥ ९ ॥

हे इन्द्र अहिना अहन्तव्येन वृत्रेण मेघेन वा जग्रसानान् ॥ 'ग्रस अदने' । अनुदात्तेत् । छन्दसि लिटः कानच् ॥ ग्रस्ताः सिन्धून् स्यन्दमाना अपः सृजः असृजः[3] निरगमयः । आदित् । इत्यवधारणे । अनन्तरमेव एताः आपः जवेन वेगेन प्र विविज्रे । सर्वत्र अत्यर्थं चलिता बभूवुः ॥ 'ओविजी भयचलनयोः' । अनुदात्तेत् । लिटि 'इरयो रे' (पा. सू. ६.४.७६) इतीरो रेआदेशः ॥ उत अपि च मुमुक्षमाणाः इन्द्रेण मोचयितुमिष्यमाणाः याः आपः मुमुच्रे इन्द्रेण मोचिता अभूवन् ॥ मुचेः कर्मणि लिट् ॥ अध अनन्तरमेव नितिक्ताः नितरां मुक्ता आपः न रमन्ते । एकत्र न क्रीडन्ति । किंतु सर्वत्र गमनशीला इत्यर्थः ॥

सध्रीचीः सिन्धुमुशतीरिवायन्त्सनाज्जार आरितः पूर्भिदासाम् ।
अस्तमा ते पार्थिवा वसून्यस्मे जग्मुः सूनृता इन्द्र पूर्वीः ॥ १० ॥

सध्रीचीः । सिन्धुम् । उशतीःऽइव । आयन् । सनात् । जारः । आरितः । पूःऽभित् । आसाम् ।
अस्तम् । आ । ते । पार्थिवा । वसूनि । अस्मे इति । जग्मुः । सूनृताः । इन्द्र । पूर्वीः ॥ १० ॥

सध्रीचीः ॥ 'सहस्य सध्रिः' इति सध्र्यादेशः । 'अञ्चतेश्चोपसंख्यानम्' इति ङीप् । अल्लोपदीर्घौ । 'वा छन्दसि' इति पूर्वसवर्णदीर्घः ॥ सहाञ्चनाः सहगमना आपः सिन्धुं समुद्रं भर्तारम् आयन् आगच्छन् । तत्र दृष्टान्तः । उशतीरिव यथा कामयमानाः स्त्रियः स्वपतिमभिगच्छन्ति तद्वत् । जारः शत्रूणां जरयिता पूर्भित् इन्द्रः सनात् चिरादेव आसाम् अपाम् आरितः प्रेरकत्वेन स्वामी भवति । हे इन्द्र अस्मे अस्माकं स्वभूतानि पार्थिवा पार्थिवानि वसूनि धनवन्तीनि हवींषि पूर्वीः बह्व्यः सूनृताः वाचः स्तुतिलक्षणाश्च ते त्वदीयम् अस्तं

१. ख-म१.४.८-गु-दूरमेवागताः । २. ग-तन्प्रत्ययः । ३. ख-म-'असृजः' नास्ति ।

गृहम् आ जग्मुः आगच्छन्तु । यद्वा अस्मदीयाः स्तुतयस्ते गृहं गच्छन्तु । अस्माकं गृहं त्वदीयानि पार्थिवानि धनान्यभिगच्छन्तु ॥ गमेश्छन्दसि सार्वकालिको लिट् ॥ ॥ ११ ॥

‘ इन्द्र पिब ’ इति दशर्चं त्रयोदशं सूक्तं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । नभःप्रभेदनो नाम वैरूपपुत्र ऋषिः । तथा चानुक्रम्यते—‘ इन्द्र पिब नभःप्रभेदनः ’ इति । गतो विनियोगः ॥

इन्द्र पिब प्रतिकामं सुतस्य प्रातःसावस्तव हि पूर्वपीतिः ।
हर्षस्व हन्तवे शूर शत्रूनुक्थेभिष्टे वीर्या प्र ब्रवाम ॥ १ ॥

इन्द्र । पिब । प्रतिऽकामम् । सुतस्य । प्रातःऽसावः । तव । हि । पूर्वऽपीतिः ।
हर्षस्व । हन्तवे । शूर । शत्रून् । उक्थेभिः । ते । वीर्या । प्र । ब्रवाम ॥ १ ॥

हे इन्द्र त्वं प्रतिकामं ये ये कामास्तांस्तान्प्रति । अव्ययीभावसमासः । तस्य स्वरः । यथेष्टं सुतस्य अभिषुतस्य यो भागस्तुभ्यं दातव्यस्तं पिब ॥ आमन्त्रितस्याविद्यमानवत्त्वेन पादादित्वान्निघातः ॥ प्रातःसावः प्रातःसवनेऽभिषूयमाणः सोमः तव हि । तृतीयार्थे षष्ठी । त्वयैव पूर्वपीतिः प्रथमत एव पातव्यः । यद्वा । प्रातःसावः । मत्वर्थाः सुः । प्रातःसवने तवैव प्रथमपानं खलु । ऐन्द्रवायवग्रहे ह्यादित एवेन्द्रः पिबति ॥ तत्पुरुषे दासीभारादित्वात्पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । यद्वा बहुव्रीहिः ॥ ततो हे शूर समर्थ त्वं शत्रून् हन्तवे हन्तुं हर्षस्व हृष्टो भव । अथ ते त्वदीयानि वीर्या वृत्रहननादिलक्षणानि वीर्याणि उक्थेभिः उक्थैः शस्त्रैः प्र ब्रवाम प्रकर्षेण ब्रवाम ॥

यस्ते रथो मनसो जवीयानेन्द्र तेन सोमपेयाय याहि ।
तूयमा ते हरयः प्र द्रवन्तु येभिर्यासि वृषभिर्मन्दमानः ॥ २ ॥

यः । ते । रथः । मनसः । जवीयान् । आ । इन्द्र । तेन । सोमऽपेयाय । याहि ।
तूयम् । आ । ते । हरयः । प्र । द्रवन्तु । येभिः । यासि । वृषऽभिः । मन्दमानः ॥ २ ॥

हे इन्द्र मनसः अपि जवीयान् अतिशयेन[1] गन्ता ते त्वदीयः यः रथः अस्ति तेन रथेन सोमपेयाय अस्मदीयं सोमं पातुम् आ याहि आगच्छ ॥ ‘ पा पाने ’ । अचो यत् । ‘ ईद्यति ’ इतीत्वम् । आर्धधातुकलक्षणो गुणः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ तथा ते त्वदीयाः हरयः रथे संयुक्ता अश्वाः तूयं क्षिप्रम् आ आभिमुख्येन प्र द्रवन्तु प्रगच्छन्तु । वृषभिः सेक्तृभिः येभिः यैरश्वैः मन्दमानः मोदमानः सन् यासि गच्छसि । ‘ हरी इन्द्रस्य ’ (नि. १. १५. १) इति वचनादिन्द्रस्य द्वित्वेनाश्वाविति न चोदनीयम् ‘ आ त्वा सहस्रमा शतम् ’ (ऋ. सं. ८. १. २४) इत्यादिनिगमान्तरे दर्शनात् ॥

हरित्वता वर्चसा सूर्यस्य श्रेष्ठै रूपैस्तन्वं स्पर्शयस्व ।
अस्माभिरिन्द्र सखिभिर्हुवानः सध्रीचीनो मादयस्वा निषद्य ॥ ३ ॥

हरित्वता । वर्चसा । सूर्यस्य । श्रेष्ठैः । रूपैः । तन्वम् । स्पर्शयस्व ।
अस्माभिः । इन्द्र । सखिऽभिः । हुवानः । सध्रीचीनः । मादयस्व । निऽसद्य ॥ ३ ॥

१. ल-अ- ‘ अतिशयेन ’ नास्ति ।

हे इन्द्र हरित्वता ॥ हरिच्छब्दान्मतुप् 'झयः' (पा. सू. ८.२.१०) इति वत्वम् ॥ हरिद्वर्णयुक्तेन सूर्यस्य वर्चसा तेजसा सदृशैः श्रेष्ठैः प्रशस्यतमैरात्मीयैः रूपैः तन्वम् आत्मीयं शरीरं सवीर्यं वा । बाह्र । तावत इति तन्नूर्धसः । तं स्पर्शयस्व । तेजोयुक्तं कुरु । किंच सध्रीचीनः ॥ 'विभाषाञ्चेरदिक्स्त्रियाम्' इति खप्रत्ययः ॥ सहगमनस्त्वं सखिभिः सखिभूतैः अस्माभिः हुवानः आहूयमानः सन् निषद्य यज्ञे निषण्णो भूत्वा मादयस्व । सोमपानेन हृष्टो भव ॥

यस्य॒ त्यत्ते॑ महि॒मानं॒ मदे॑ष्वि॒मे म॒ही रोद॑सी॒ नावि॑विक्ताम् ।
तदोक॒ आ हरि॑भिरिन्द्र यु॒क्तैः प्रि॒येभि॑र्याहि प्रि॒यमन्न॒मच्छ॑ ॥ ४ ॥

यस्य॑ । त्यत् । ते॒ । म॒हि॒मान॑म् । मदे॑षु । इ॒मे इति॑ । म॒ही इति॑ । रोद॑सी॒ इति॑ । न । अवि॑विक्ताम् ।
तत् । ओकः॑ । आ । हरि॑ऽभिः । इ॒न्द्र॒ । यु॒क्तैः । प्रि॒येभिः॑ । या॒हि॒ । प्रि॒यम् । अन्न॑म् । अच्छ॑ ॥ ४ ॥

हे इन्द्र इमे मही महत्यौ रोदसी द्यावापृथिव्यौ यस्य ते तव सोमपानेन जनितेषु मदेषु संभूतं त्यत् तं महिमानं न अविविक्तां न पृथक्कृतवत्यौ किंतु[1] यस्य महिम्न्येव स्थिते ॥ 'विचिर् पृथग्भावे' । जौहोत्यादिकः । लङि 'संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः' इत्यभ्यासस्य गुणाभावः । यद्योगादनिघातः ॥ प्रियेभिः प्रियतमैः रथे युक्तैः हरिभिः अश्वैः प्रियं प्रीणनकरम् अन्नं सोमलक्षणम् अच्छ अभिलक्ष्य तदोकः अस्मदीयं यज्ञसदनम् आ याहि आगच्छ ॥

यस्य॒ शश्व॑त्पपि॒वाँ इ॑न्द्र॒ शत्रू॑ननानुकृ॒त्या रण्या॑ च॒कर्थ॑ ।
स ते॑ पु॒रंधिं॒ तवि॑षीमियर्ति॒ स ते॒ मदा॑य सु॒त इ॑न्द्र॒ सोमः॑ ॥ ५ ॥

यस्य॑ । शश्व॑त् । प॒पि॒ऽवान् । इ॒न्द्र॒ । शत्रू॑न् । अ॒न॒नु॒ऽकृ॒त्या । रण्या॑ । च॒कर्थ॑ ।
सः । ते॒ । पु॒र॒म्ऽधिम् । तवि॑षीम् । इ॒य॒र्ति॒ । सः । ते॒ । मदा॑य । सु॒तः । इ॒न्द्र॒ । सोमः॑ ॥ ५ ॥

हे इन्द्र पपिवान् ॥ पिबतेः[2] क्वसौ 'वस्वेकाजाद्घसाम्' इतीडागमः ॥ सोमं पीतवांस्त्वम् अननुकृत्या अनुकरणरहितेन सकृत्प्रहारेण शत्रुहननसमर्थेन रण्या सांग्रामिकेणायुधेन[3] । रणशब्दात् साध्वर्थे प्राग्घितीयो[4] यत् ॥ यस्य यजमानस्य शत्रून् शश्वत् बहुवारं चकर्थ हतवानसि ॥ 'कृञ् हिंसायाम्' । लिटि थलि यद्योगादनिघाते लित्स्वरः ॥ सः यष्टा[5] ते त्वदर्थं तविषीं महतीं पुरंधिं बह्वीं स्तुतिम् इयर्ति प्रेरयति ॥ 'ऋ गतौ' । जौहोत्यादिकः । 'अर्तिपिपर्त्योश्च' इत्यभ्यासस्येत्वम् । 'अभ्यासस्यासवर्णे' इतीयङ् ॥ हे इन्द्र सुतः अभिषुतः सः सोमः ते मदाय समर्थो भवति । यद्वा । स यष्टा सुतः सोमः । सुब्व्यत्ययः । अभिषुतं सोमं त्वन्मदाय प्रेरयति ॥   ॥ १२ ॥

इ॒दं ते॒ पात्रं॒ सन॑वित्तमिन्द्र॒ पिबा॒ सोम॑मे॒ना श॑तक्रतो ।
पू॒र्ण आ॑हा॒वो म॑दि॒रस्य॒ मध्वो॒ यं विश्व॒ इद॑भि॒हर्य॑न्ति दे॒वाः ॥ ६ ॥

इ॒दम् । ते॒ । पात्र॑म् । सन॑ऽवित्तम् । इ॒न्द्र॒ । पिब॑ । सोम॑म् । ए॒ना । श॒त॒क्र॒तो॒ इति॑ शतऽक्रतो ।
पू॒र्णः । आ॒ऽहा॒वः । म॒दि॒रस्य॑ । मध्वः॑ । यम् । विश्वे॑ । इत् । अ॒भि॒ऽहर्य॑न्ति । दे॒वाः ॥ ६ ॥

१. ग२-स्वस्य; त१.२.१.६.७.८-म१.२.४.८-मु-किंतु तस्य; म७-किंतु । २. ग-त१.२.३.६.७.८-म-मु-पातेः । ३. त-म-मु-सांयुगीनेनायुधेन । ४. त-म-प्रातघहतीयो । ५. ग-त-म-यष्टा ।

हे इन्द्र ते त्वदर्थं चारु चमसादिकं समचितम् । अस्माभिर्निरायेव कल्पम् । 'चायृ पूजानिशामनयोः' । कर्माणि निष्ठा । हे शतक्रतो बहुकर्मन्निन्द्र एना एतेन पात्रेण सोमं पिब । यतः मदिरस्य मदकरस्य मध्वः मधुनः सोमस्य आहावः पानस्थानीयपात्रविशेषः पूर्णः पूरितोऽभूत् ॥ 'ह्वेञ् स्पर्धायाम्' । 'निपानमाहावः' (पा. सू. ३. ३. ७४) इति निपातितः । स्तुतिभिराहूयमाना देवा अत्र सोमं पिबन्तीति । थाथादिस्वरः ॥ यम् उ नु यमाहावमेव विश्वे सर्वे देवाः अभिहर्यन्ति अभिकामयन्ते । 'हर्य गतिकान्त्योः' । औणादिकः । यद्योगादिकारो निपाताभावे 'तिङि चोदात्तवति' इति गतेर्निघातः ॥

वि हि त्वामि॑न्द्र पुरु॒धा जना॑सो हि॒तप्र॑यसो वृषभ॒ ह्वय॑न्ते ।
अ॒स्माकं॑ ते॒ मधु॑मत्तमानी॒मा भु॑व॒न्त्सव॑ना॒ तेषु॑ हर्य ॥ ७ ॥

वि । हि । त्वाम् । इ॒न्द्र । पु॒रु॒ऽधा । जना॑सः । हि॒तऽप्र॑यसः । वृ॒ष॒भ॒ । ह्वय॑न्ते ।
अ॒स्माक॑म् । ते॒ । मधु॑मत्ऽतमानि । इ॒मा । भु॒व॒न् । सव॑ना । तेषु॑ । ह॒र्य॒ ॥ ७ ॥

हे इन्द्र वृषभ कामानां वर्षक हितप्रयसः । प्रय इत्यन्ननाम प्रीणनकारित्वात् । संभृतहविष्काः जनासः जनाः पुरुधा बहुधा । हि त्ववधारणे । त्वाम् एव वि ह्वयन्ते विविधमाह्वयन्ति ॥ 'ह्वेञ् स्पर्धायाम्' । 'निसमुपविभ्यो ह्वः' इत्यात्मनेपदम् ॥ अस्माकं स्वभूतानि इमा इमानि सवना सवनानि ते त्वदर्थं मधुमत्तमानि अतिशयेन सोमवन्ति भुवन् अभवन् । तस्मात्त्वं तेषु सवनेषु हर्य सोमान् कामयस्व ॥

प्र ते॑ इन्द्र पू॒र्व्याणि॒ प्र नू॒नं वी॒र्या॑ वोचं प्रथ॒मा कृ॒तानि॑ ।
स॒तीन॑मन्युरश्रथा॒यो अद्रिं॑ सुवेद॒नाम॑कृणो॒र्ब्रह्म॑णे॒ गाम् ॥ ८ ॥

प्र । ते॒ । इ॒न्द्र॒ । पू॒र्व्याणि॑ । प्र । नू॒नम् । वी॒र्या॑ । वो॒च॒म् । प्र॒थ॒मा । कृ॒तानि॑ ।
स॒तीन॑ऽमन्युः । अ॒श्र॒थ॒यः॒ । अद्रि॑म् । सु॒ऽवे॒द॒नाम् । अ॒कृ॒णोः॒ । ब्रह्म॑णे । गाम् ॥ ८ ॥

हे इन्द्र ते त्वदीयानि प्रथमा आदितः कृतानि पूर्व्याणि पुरातनानि च वीर्या[1] वीर्याणि नूनम् इदानीं प्र प्र वोचं प्रकर्षेण वदामि । पुनः प्रशब्दः पूरणः ॥ वोचम् । लुङि 'ब्रुवो वचिः' । 'वच उम्' ॥ कानि तानि । सतीनमन्युः । सतीनमित्युदकनाम । उदकाभिवर्षणबुद्धियुक्तस्त्वम् अद्रिं मेघम् अश्रथयः श्लथमकरोः । ब्रह्मणे बृहस्पतये गां पणिभिरपहृतां सुवेदनां सुष्ठु ज्ञापनीयाम् अकृणोः अकरोरित्यादीनि ॥

नि षु सी॑द गणपते ग॒णेषु॒ त्वामा॑हु॒र्विप्र॑तमं कवी॒नाम् ।
न ऋ॒ते त्वत्क्रि॑यते॒ किं च॒नारे म॒हाम॒र्कं म॑घवञ्चि॒त्रम॑र्च ॥ ९ ॥

नि । सु॒ । सी॒द॒ । ग॒ण॒ऽप॒ते॒ । ग॒णेषु॑ । त्वाम् । आ॒हुः॒ । विप्र॑ऽतमम् । क॒वी॒नाम् ।
न । ऋ॒ते । त्वत् । क्रि॒य॒ते॒ । किम् । च॒न । आ॒रे । म॒हाम् । अ॒र्कम् । म॒घ॒ऽव॒न् । चि॒त्रम् । अ॒र्च॒ ॥ ९ ॥

हे गणपते त्वं गणेषु स्तोतृगणेषु सु सुष्ठु नि षीद । स्तुतिश्रवणार्थं निषण्णो भव । यतः कवीनां क्रान्तप्रज्ञानां मध्ये त्वां विप्रतमम् अतिशयेन मेधाविनमिति आहुः । किंच त्वत्

1. ख-म-स्पर्धायां शब्दे च । 2. ग-ख-ड-म-'वीर्या' नास्ति ।

क्रते ॥ 'अन्यारादितरर्ते' (पा. सू. २. ३. २९) इति पञ्चमी ॥ त्वां वर्जयित्वा किं च कर्म आरे दूरे समीपे वा न क्रियते । [illegible] । ततो हे मघवन् धनवन्निन्द्र महो महान्तम् अर्कम् अर्चनीयमस्मदीयं त्रिष्टुप्छन्दस्कादिलक्षणं स्तोत्रं चित्रं नानारूपं कृत्वा अर्च पूजय । विधेहि ॥ 'अर्च पूजायाम्' । भौवादिकः ॥

अभिख्या नो मघवन्नाधमानान्त्सखे बोधि वसुपते सखीनाम् ।
रणं कृधि रणकृत्सत्यशुष्माभक्ते चिदा भजा राये अस्मान् ॥ १० ॥

अभिऽख्या । नः । मघऽवन् । नाधमानान् । सखे । बोधि । वसुऽपते । सखीनाम् ।
रणम् । कृधि । रणऽकृत् । सत्यऽशुष्म । अभक्ते । चित् । आ । भज । राये । अस्मान् ॥ १० ॥

हे मघवन् धनवन्निन्द्र नाधमानान् ॥ 'नाधृ नाथृ याच्ञोपतापैश्वर्याशीःषु' । भौवादिकः । अनुदात्तेत् ॥ याचमानान् नः अस्मान् अभिख्या[1] अभिख्यापनेन तेजसा युक्तान् कुरु । प्रसिद्धान् वा कुरु । हे सखे धनदानेन हे वसुपते वसूनां स्वामिन् त्वं सखीनां स्तोतृत्वेन सखिभूतानामस्माकं स्वभूतानि स्तोत्राणि बोधि बुध्यस्व ॥ 'बुध अवगमने' । भौवादिकः । लोटि छान्दसः शपो लुक् । 'छन्दस्युभयथा' इति हेरार्धधातुकत्वेनाङित्त्वात् 'अङितश्च' इति हेर्धिभावः । अत एव गुणः । सार्वधातुकत्वेन ङित्वादन्तोदात्तत्वम् । वर्णलोपश्छान्दसः ॥ हे रणकृत् शत्रुभिः सह युद्धकर्तः अत एव हे सत्यशुष्म यथार्थबलोपेत त्वं रणं कृधि कुरु । शत्रून् जहि ॥ करोतेर्लोटि 'श्रुशृणुपृकृवृभ्यश्छन्दसि' इति हेर्धिः ॥ किंच अभक्ते चित् असंभजनीये स्थानेऽपि अस्मान् राये धनाय आ भज भागिनः कुरु ॥ 'द्व्यचोऽतस्तिङः' इति संहितायां दीर्घः ॥ ॥१३॥ ॥९॥

दशमेऽनुवाके षोडश सूक्तानि । तत्र 'तमस्य' इति दशर्चं प्रथमं सूक्तमैन्द्रम् । शतप्रभेदनो नाम वैरूप ऋषिः । अन्त्या त्रिष्टुप् शिष्टा जगत्यः । तथा चानुक्रान्तं—'तमस्य शतप्रभेदनस्त्रिष्टुबन्तम्'[2] इति । दशरात्रस्याष्टमेऽहनि मरुत्वतीय एतत्सूक्तम् । सूत्रितं च—'तमस्य द्यावापृथिवी महाँ इन्द्रो नृवदिति मरुत्वतीयम्' (आश्व. श्रौ. ८. ७) इति ॥

तमस्य द्यावापृथिवी सचेतसा विश्वेभिर्देवैरनु शुष्ममावताम् ।
यदैत्कृण्वानो महिमानमिन्द्रियं पीत्वी सोमस्य क्रतुमाँ अवर्धत ॥ १ ॥

तम् । अस्य । द्यावापृथिवी इति । सऽचेतसा । विश्वेभिः । देवैः । अनु । शुष्मम् । आवताम् ।
यत् । ऐत् । कृण्वानः । महिमानम् । इन्द्रियम् । पीत्वी । सोमस्य । क्रतुऽमान् । अवर्धत ॥ १ ॥

सचेतसा सह चेतयन्त्यौ द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ विश्वेभिः सर्वैः देवैः सह अस्य ॥ अन्वादेशेऽशादेशोऽनुदात्तः (पा. सू. २. ४. ३२) ॥ एतस्येन्द्रस्य तं शुष्मं शत्रूणां शोषकं बलम् अनु आवतां रक्षताम् । तस्य बलं पूर्वमस्मात् रक्षतु पश्चादेतेऽपि रक्षतामिति भावः । अवतेर्लङ् । कृण्वानः वृत्रवधादिकं कुर्वाणः सः महिमानम् इन्द्रियम् इन्द्रस्यात्मनः पर्याप्तं वीर्यं च यत् यदा ऐत् प्राप्नोत् ॥ 'इण् गतौ' । आदादिकः । 'आडजादीनाम्' इत्याडागमः ॥ तदा क्रतुमान् कर्मवान् सः सोमस्य पीत्वी सोमं पीत्वा अवर्धत ॥ 'क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्' इति कर्मणः संप्रदानसंज्ञा । 'चतुर्थ्यर्थे बहुलम्' इति षष्ठी । पीत्वी । 'स्नात्व्यादयश्च' इति निपातितः ॥

१. त-म-'अभिख्या' नास्ति । २. अनु-शतप्रभेदनोऽन्त्या त्रिष्टुप् ।

तम॑स्य॒ विष्णु॑र्महि॒मान॒मोज॑सां॒शुं द॑ध॒न्वान्मधु॑नो॒ वि र॑प्शते ।
दे॒वेभि॒रिन्द्रो॑ म॒घवा॑ स॒याव॑भिर्वृ॒त्रं ज॑घ॒न्वाँ अ॑भव॒द्वरे॑ण्यः ॥ २ ॥

तम् । अ॒स्य॒ । विष्णुः॑ । म॒हि॒मान॑म् । ओज॑सा । अं॒शुम् । द॒ध॒न्वान् । मधु॑नः । वि । र॒प्श॒ते॒ ।
दे॒वेभिः॑ । इन्द्रः॑ । म॒घऽवा॑ । स॒याव॑ऽभिः । वृ॒त्रम् । ज॒घ॒न्वान् । अ॒भ॒व॒त् । वरे॑ण्यः ॥ २ ॥

विष्णुः एतन्नामकः । व्यापको यज्ञो वा । मधुनः मदकरस्य सोमस्य अंशुं लताखण्डं दधन्वान् प्रेरयन् ॥ धवेर्गत्यर्थस्य क्वसौ इदित्वान्नुमागमे कृते वलि लोपः ॥ ओजसा स्ववीर्येण संजातम् अस्य इन्द्रस्य तं महिमानं वि रप्शते विविधं शब्दयति । स्तौति । मघवा धनवान् सयावभिः ॥ यातेः ‘ आतो मनिन्० ’ इति क्वनिप् ॥ सहगन्तृभिः देवेभिः देवैः मरुद्भिश्च वृत्रं जघन्वान् हतवान् इन्द्रः वरेण्यः सर्वैर्वरणीयः संभजनीयः अभवत् ॥

वृ॒त्रेण॒ यदहि॑ना॒ बिभ्र॒दायु॑धा स॒मस्थि॑था यु॒धये॒ शंस॑मा॒विदे॑ ।
विश्वे॑ ते॒ अत्र॑ म॒रुतः॑ स॒ह त्मनाव॑र्धन्नुग्र महि॒मान॑मिन्द्रि॒यम् ॥ ३ ॥

वृ॒त्रेण॑ । यत् । अहि॑ना । बिभ्र॑त् । आयु॑धा । स॒म्ऽअस्थि॑थाः । यु॒धये॑ । शंस॑म् । आ॒ऽविदे॑ ।
विश्वे॑ । ते॒ । अत्र॑ । म॒रुतः॑ । स॒ह । त्मना॑ । अव॑र्धन् । उ॒ग्र॒ । म॒हि॒मान॑म् । इ॒न्द्रि॒यम् ॥ ३ ॥

युधये योधनाय आयुधा आयुधानि वज्रादीनि बिभ्रत् धारयन्निन्द्र त्वं यत् यदा अहिना आहन्तव्येन वृत्रेण[1] समस्थिथाः सह स्थितः ॥ तिष्ठतेर्लुङि ‘ समवप्रविभ्यः स्थः ’ (पा. सू. १. ३. २२) इत्यात्मनेपदम् । ‘ स्थाघ्वोरिच्च ’ इति सिचः कित्त्वमिकारश्चान्तादेशः । ‘ ह्रस्वादङ्गात् ’ (पा. सू. ८. २. २७) इति सिचो लोपः । यद्योगादनिघातः । ‘ तिङि चोदात्तवति ’ इति गतेर्निघातः ॥ तत् आविदे ॥ तुमर्थे केन्प्रत्ययः ॥ तव वृत्रवधादिकं वीर्यं प्रज्ञापयितुं शंसम् प्रशंसम् । शब्दैरहं स्तौमि ॥ ‘ शन्सु स्तुतौ ’ । ल्युट् । वाक्यभेदादनिघातः ॥ किंच हे उग्र उद्गूर्णबल अत्र अस्मिन् काले एव ते त्वदीयं महिमानमिन्द्रियं वीर्यं च विश्वे सर्वे मरुतः त्मना आत्मना सह एव अवर्धन् । वर्णलोपश्छान्दसः । अवर्धयन् । मरुतो हीन्द्रस्य वीर्यं भवति ॥

ज॒ज्ञा॒न ए॒व व्य॑बाधत॒ स्पृधः॒ प्राप॑श्यद्वी॒रो अ॒भि पौंस्यं॒ रण॑म् ।
अवृ॑श्चद॒द्रिमव॑ स॒स्यदः॑ सृ॒जदस्त॑भ्ना॒न्नाकं॑ स्वप॒स्यया॑ पृ॒थुम् ॥ ४ ॥

ज॒ज्ञा॒नः । ए॒व । वि । अ॒बा॒ध॒त॒ । स्पृधः॑ । प्र । अ॒प॒श्य॒त् । वी॒रः । अ॒भि । पौंस्य॑म् । रण॑म् ।
अवृ॑श्चत् । अ॒द्रिम् । अव॑ । स॒ऽस्यदः॑ । सृ॒जत् । अस्त॑भ्नात् । नाक॑म् । सु॒ऽअ॒प॒स्यया॑ । पृ॒थुम् ॥ ४ ॥

स इन्द्रः जज्ञान एव ॥ ‘ जनी प्रादुर्भावे ’ । छान्दसस्य लिटः कानच् ॥ जायमान एव स्पृधः शत्रून् व्यबाधत अत्यर्थमपीडयत् ॥ स्पृधः । ‘ स्पर्ध संघर्षे ’ । क्विप् । ‘ अपस्पृधेथाम्० ’ इति निपातनेनैकत्र संप्रसारणदर्शनादत्रापि भवति ॥ अत एव वीरः समर्थः सः रणं संग्रामम् अभिलक्ष्य पौंस्यम् आत्मीयं बलं प्रापश्यत् । अस्यैतावद्बलमिति प्रकर्षेण पश्यति । जानाति । किंच अद्रिं मेघम् अवृश्चत् वर्षणार्थमच्छिनत्[2] । अनन्तरं सस्यदः ॥ ‘ स्यन्दू प्रस्रवणे ’ । क्विप् । धातुनलोपः । सह स्यन्दमाना अपः अव असृजत् अवाङ्मुखमसृजत् निरगमयत् । तथा सः पृथुं

---

१. त१.२.३-म—वृत्रेणाऽऽस्थितः । २. त१.२.३.६.७.८-म१.२.४.८—वर्षणार्थं॰ ।

महान्तं नाकं द्युलोकं स्वपस्यया ॥ सुप आत्मनः क्यच् । ' अ प्रत्ययात् ' (पा. सू. ३.३.१०२) इति स्त्रियामप्रत्ययः ॥ सोमनकर्मेच्छया अस्तभ्नात् । निरुद्धमकरोत् ॥ स्तम्भिः सौत्रो धातुः ॥

आदिन्द्रः॑ स॒त्रा तवि॑षीरपत्यत॒ वरी॑यो॒ द्यावा॑पृथि॒वी अ॑बाधत ।
अवा॑भरद्धृषि॒तो वज्र॑माय॒सं शेवं॑ मि॒त्राय॒ वरु॑णाय दा॒शुषे॑ ॥ ५ ॥

आत् । इन्द्रः॑ । स॒त्रा । तवि॑षीः । अ॒प॒त्य॒त॒ । वरी॑यः । द्यावा॑पृथि॒वी इति॑ । अ॒बा॒ध॒त॒ ।
अव॑ । अ॒भ॒र॒त् । धृ॒षि॒तः । वज्र॑म् । आ॒य॒सम् । शेव॑म् । मि॒त्राय॑ । वरु॑णाय । दा॒शुषे॑ ॥ ५ ॥

आत् अपि च स इन्द्रः तविषीः महतीः सेनाः सत्रा सहैव अपत्यत अगच्छत् । ' पत गतौ ' । चैवादिकः । वर्णव्यत्ययः ॥ यद्वा । पत्यत इत्यैश्वर्यकर्मा । सेनानामीष्टे[1] । तासामीश्वरोऽभवदित्यर्थः । स एव द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ वरीयः ॥ तृतीयायाः सुः ॥ उरुतरेण महिम्ना अबाधत । तयोरन्तःस्थितान् शत्रूनबाधीदित्यर्थः । धृषितः शत्रुवधे प्रगल्भः सन् आयसम् अयोमयं वज्रम् अवाभरत् अधारयत्[2] । किमर्थम् । मित्राय वरुणाय दाशुषे हविर्दत्तवते यजमाने च शेवं सुखं कर्तुम् ॥ ॥ १४ ॥

इन्द्र॑स्या॒त्र तवि॑षीभ्यो विर॒प्शिन॑ ऋघाय॒तो अ॑रंहयन्त म॒न्यवे॑ ।
वृ॒त्रं यदु॒ग्रो व्यवृ॑श्च॒दोज॑सा॒पो बिभ्र॑तं॒ तम॑सा॒ परी॑वृतम् ॥ ६ ॥

इन्द्र॑स्य । अत्र॑ । तवि॑षीभ्यः । वि॒ऽर॒प्शिनः॑ । ऋ॒घा॒य॒तः । अ॒रं॒ह॒य॒न्त॒ । म॒न्यवे॑ ।
वृ॒त्रम् । यत् । उ॒ग्रः । वि । अवृ॑श्चत् । ओज॑सा । अ॒पः । बिभ्र॑तम् । तम॑सा । परि॑ऽवृतम् ॥ ६ ॥

अत्र अस्मिन् काल एव विरप्शिनः महतो विविधं शब्दायमानस्य वा ऋघायतः शत्रून् हिंसतः इन्द्रस्य तविषीभ्यः । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । बलानां मन्यवे प्रख्यापनाय[3] अरंहयन्त । आपो निरगच्छन् । रहिर्गत्यर्थः । उग्रः उद्गूर्णः सः अपः उदकानि बिभ्रतं धारयन्तं तमसा परीवृतं परितो वेष्टितम् । वृणोतेः कर्मणि क्तः । ' गतिरनन्तरः ' इति स्वरः । संहितायाम् ' उपसर्गस्य घञि ' (पा. सू. ६. ३. १२२) इति दीर्घः ॥ तं वृत्रं यत् यस्मिन् काले ओजसा स्ववीर्येण व्यवृश्चत् अवधीत् ॥

या वी॒र्या॑णि प्रथ॒मानि॒ कर्त्वा॑ महि॒त्वेभि॒र्यत॑मानौ स॒मीय॑तुः ।
ध्वा॒न्तं तमोऽव॑ दध्वसे ह॒त इन्द्रो॑ म॒ह्ना पू॒र्वहू॑तावपत्यत ॥ ७ ॥

या । वी॒र्या॑णि । प्र॒थ॒मानि॑ । कर्त्वा॑ । म॒हि॒ऽत्वेभिः॑ । यत॑मानौ । स॒म्ऽई॒य॒तुः ।
ध्वा॒न्तम् । तमः॑ । अव॑ । द॒ध्व॒से॒ । ह॒ते । इन्द्रः॑ । म॒ह्ना । पू॒र्वऽहू॑तौ । अ॒प॒त्य॒त॒ ॥ ७ ॥

महित्वेभिः महनीयैः स्वबलैः यतमानौ युद्धाय प्रयत्नं कुर्वन्तौ इन्द्रवृत्रौ[4] प्रथमानि पूर्वभावीनि कर्त्वा । कृत्यार्थे त्वन्प्रत्ययः । कर्तव्यानि या यानि वीर्याणि समीयतुः संयोजयामासतुः ॥ ' इण् गतौ ' । किति ' दीर्घ इणः किति ' (पा. सू. ७. ४. ६९) इति दीर्घः ॥ तयोर्मध्ये

१. म१.२३.७-म१.४.७.८—सेना ईष्टे; भर—सेनामीष्टे । २. त१.२.३.६.८—म१.४—आधारयत् ।
३. स-म—अप्रख्यापनाय । ४. स—' इन्द्रवृत्रौ ' नास्ति ।

इन्द्रेण वृत्रे हते सति द्यावाभूमी अतिशिथिले तमः अव अपश्यताम् । अवस्थानं विगतमभूत् ॥ घसेर्लिट् । क्रियावचलोपः ॥ इन्द्रः तु महा स्वमहिम्ना पूर्वहूतौ प्रथमाह्वाने अपत्यत अगच्छत् । शूराणां मध्येऽयमेव प्रथममाहूयमानोऽभवदित्यर्थः ॥

विश्वे देवासो अध वृष्ण्यानि तेऽवर्धयन्त्सोमवत्या वचस्यया ।
रद्धं वृत्रमहिमिन्द्रस्य हन्मनाग्निर्न जम्भैस्तृष्वन्नमावयत् ॥ ८ ॥

विश्वे । देवासः । अध । वृष्ण्यानि । ते । अवर्धयन् । सोमऽवत्या । वचस्यया ।
रद्धम् । वृत्रम् । अहिम् । इन्द्रस्य । हन्मना । अग्निः । न । जम्भैः । तृषु । अन्नम् । आवयत् ॥ ८ ॥

हे इन्द्र अध वृत्रहननानन्तरं विश्वे देवासः देवा ऋत्विजः सोमवत्या सोमयुक्तया वचस्यया स्तुतीच्छया ते त्वदीयानि वृष्ण्यानि बलानि अवर्धयन्[1] वर्धयन्ति[1] । इन्द्रस्य हन्मना हननसाधनेन वज्रेण रद्धम् । 'रध हिंसासंराध्योः' । हिंसितम् अहिं वृत्रम् अपामावरकं मेघं तृषु क्षिप्रम् अन्नम् आवयत् अभक्षयत् । तच्छब्देनोदकेन संपादितमन्नं जनोऽभक्षयदित्यर्थः । आवयतिरत्तिकर्मा । तत्र दृष्टान्तः । अग्निर्न यथाग्निः जम्भैः आत्मीयैर्दन्तैरन्नं भक्षयति तद्वत् ॥

भूरि दक्षेभिर्वचनेभिर्ऋक्वभिः सख्येभिः सख्यानि प्र वोचत ।
इन्द्रो धुनिं च चुमुरिं च दम्भयञ्छ्रद्धामनस्या शृणुते दभीतये ॥ ९ ॥

भूरि । दक्षेभिः । वचनेभिः । ऋक्वऽभिः । सख्येभिः । सख्यानि । प्र । वोचत ।
इन्द्रः । धुनिम् । च । चुमुरिम् । च । दम्भयन् । श्रद्धाऽमनस्या । शृणुते । दभीतये ॥ ९ ॥

हे स्तोतारः दक्षेभिः वर्धनहेतुभिः ऋक्वभिः ॥ 'छन्दसीवनिपौ' इति वनिप्प्रत्ययः । अयस्मयादित्वेन भत्वाज्जश्त्वाभावः । पदत्वात् कुत्वम् (का. १. ४. २०) ॥ मन्त्रयुक्तैः सख्येभिः ॥ सख्यर्हमित्यर्थे 'छन्दसि च' इति यप्रत्ययः[2] ॥ सख्युरिन्द्रस्य योग्यैः वचनेभिः वचनैः स्तोत्रैः सख्यानि स्तुत्यस्तोतृलक्षणान्यभिलक्ष्य भूरि बहुवारम् इन्द्रं प्र वोचत प्रब्रूत अभिष्टुत । इन्द्रः तु दभीतये एतन्नामकाय राजर्षये धुनिं च चुमुरिं च एतन्नामकौ द्वावसुरौ दम्भयन् हिंसन् श्रद्धामनस्या । मनःशब्दात् क्यच् । श्रद्धायुक्तया मनस इच्छया शृणुते । युष्माभिः कृतानि स्तोत्राणि शृणोति ॥

त्वं पुरूण्या भरा स्वश्व्या येभिर्मंसै निवचनानि शंसन् ।
सुगेभिर्विश्वा दुरिता तरेम विदो षु ण उर्विया गाधमद्य ॥ १० ॥

त्वम् । पुरूणि । आ । भर । सुऽअश्व्या । येभिः । मंसै । निऽवचनानि । शंसन् ।
सुऽगेभिः । विश्वा । दुःऽइता । तरेम । विदो इति । सु । नः । उर्विया । गाधम् । अद्य ॥ १० ॥

हे इन्द्र त्वं स्वश्व्या स्वश्व्यानि शोभनाश्वयुक्तानि पुरूणि बहूनि धनानि मह्यम् आ भर आहर प्रयच्छ । निवचनानि नितरां वक्तव्यानि स्तोत्राणि शंसन् अहं येभिः धनैः मंसै ।

१. स-भ-अवर्धयंत । २. न-भ-मु-यप्रत्ययः ।

मन्यतिरर्चतिकर्मा । देवान् पूजयामि तानि देहि ॥ मन्यतेर्लोटि 'बहुलं छन्दसि' इति विकरणस्य लुक् । सिप्यडागमः । सिपः पित्त्वेनानुदात्तत्वाद्धातुस्वरः ॥ सुगेभिः सुष्ठु गन्तव्यैस्तैस्तैः स्तोत्रैर्वा विश्वा सर्वाणि दुरिता दुरितानि पापानि तरेम । हे इन्द्र अत्र अस्मिन् कर्मणि गाधं प्रध्यमानं क्रियमाणं नः अस्मदीयं स्तोत्रम् उर्विया उरुत्वेन बहुत्वेन सु सुष्ठु विद्धि । विद ज्ञाने । आर्गामिक ॥ ॥ १५ ॥

'घर्मा' इति दशर्चं द्वितीयं सूक्तं वैश्वदेवम् । सध्रिर्नाम वैरूप ऋषिः । तपसः पुत्रो घर्मो वा । चतुर्थी जगती । शिष्टास्त्रिष्टुभः । तथा चानुक्रान्तं—'घर्मा सध्रिस्तापसो वा घर्मो वैश्वदेवं चतुर्थी जगती' इति । गतो विनियोगः ॥

घुर्मा समन्ता त्रिवृतं व्यापतुस्तयोर्जुष्टिं मातुरिश्वा जगाम ।
दिवस्पयो दिधिषाणा अवेषन्विदुर्देवाः सहसामानमर्कम् ॥ १ ॥

घर्मा । समऽअन्ता । त्रिऽवृतम् । वि । आपतुः । तयोः । जुष्टिम् । मातरिश्वा । जगाम ।
दिवः । पयः । दिधिषाणाः । अवेषन् । विदुः । देवाः । सहऽसामानम् । अर्कम् ॥ १ ॥

समन्ता समन्तौ संव्याप्तदिगन्तौ घर्मा । 'घृ क्षरणदीप्त्योः' । घर्मौ दीप्यमानावग्न्यादित्यौ त्रिवृतम् । 'त्रयो वा इमे त्रिवृतो लोकाः' (ऐ. आ. १ १. २) इत्याम्नानात् । त्रैलोक्यं व्यापतुः । स्वतेजोभिर्व्याप्तवन्तौ । मातरिश्वा अन्तरिक्षे वर्तमानो वायुः तयोः अग्न्यादित्ययोः जुष्टिं प्रीतिं जगाम गतवान् । यदा सहसामानम् । सामशब्द उपलक्षकः । वेदत्रयतेजःसहितम् । 'सर्वं तेजः सामरूप्यं ह शश्वत्' (तै. ब्रा. ३. १२. ९. २) इत्याम्नानात् । ईदृशम् अर्कम् अर्चनीयं सूर्यं देवाः दीप्यमानाः स्वरश्मयः विदुः विविदुः लेभिरे प्रापुः तदा दिधिषाणाः लोकधारणशीलास्ते दिवः द्युलोकस्य संबन्धि पयः उदकम् अवेषन् व्याप्तवन्तः । अवर्षुरित्यर्थः[2] ॥ दिवस्पय इत्यत्र 'षष्ठ्याः पतिपुत्र॰' इति सत्वम् । दिधिषाणाः । 'धिष[3] धारणे' । कानच् । शपः श्लुः । यद्वा । 'धि धारणे' । समन्तस्य चानश् । 'अभ्यासस्य समि' इति दीर्घाभावश्छान्दसः । यद्वा । समन्तौ संगतौ घर्मौ स्वयं दीप्यमानौ जीवेश्वरौ त्रिवृतं सत्त्वरजस्तमोगुणात्मिकां मायां व्यापतुः । नियन्तृनियन्तव्यभावेन मातरिश्वा परमात्मा तयोर्जुष्टिं संभोक्तव्यपदार्थैः संजातां प्रीतिं जगाम । गतवान्[4] । तं परमात्मानं वेदमयमिमं सूर्यमिति देवा जानन्ति ॥

तिस्रो देष्ट्राय निर्ऋतीरुपासते दीर्घश्रुतो वि हि जानन्ति वह्नयः ।
तासां नि चिक्युः कवयो निदानं परेषु या गुह्येषु व्रतेषु ॥ २ ॥

तिस्रः । देष्ट्राय । निःऽऋतीः । उप । आसते । दीर्घऽश्रुतः । वि । हि । जानन्ति । वह्नयः ।
तासाम् । नि । चिक्युः । कवयः । निऽदानम् । परेषु । याः । गुह्येषु । व्रतेषु ॥ २ ॥

निर्ऋतीः । पृथिवीनामैतत् । अनेनेतरलोकावुपलक्ष्येते । तत्राधिष्ठिताः तिस्रः अग्न्यादिदेवताः देष्ट्राय हविषां प्रदानाय उपासते । यजमाना उपासनं कुर्वते । ततः दीर्घश्रुतः प्रभूतकीर्तयः वह्नयः जगतः प्रापिकास्ता देवताः वि जानन्ति । एतैः कृतामुपासनां जानन्त एव । यद्वा ।

1. म-ता-अ-मु—'सु' नास्ति । 2. त१.२.३.६.७.८-अ—अवर्षुः त४.५—अवर्षुरित्यर्थः । 3. ग त२. ३.६.७.८-अ—धिषु । 4. म-त१.२.३.६.७.८-म१.२.४.५.८—गमितवान् ।

निर्ऋतीः । निःशेषेण ऋच्छन्ति गच्छन्तीति निर्ऋतयः । तास्तिस्रः सृष्टिस्थितिसंहृतीः देहत्रयात्मकाः कर्मभोगदानायोपासते ते दीर्घश्रुतो दीर्घे[1] संसारे श्रूयमाणा मन्तव्यत्वज्ञानादिपदार्थं जानन्तः । मन्त्र-रहस्यादिरूपमजानन्त इत्यर्थः । अत एव बहवः संसारस्य पारं तत्ता न जानन्ति । कवयः क्रान्त-दर्शिनस्तु तासां सृष्ट्यादीनामवस्थादीनां वा निदानं मूलकारणं परमात्मानं नि चिक्युः नितरां चिन्वन्ति जानन्ति । परेषु उत्कृष्टेषु वा गुह्येषु वा गोप्येषु कर्मसु यमनियमादिषु व्रतेषु[2] याः प्रवृत्तयः सन्ति तासां निदानं नि चिक्युः जानन्ति ॥ 'चिञ् चयने' । लिटि 'विभाषा चेः' इत्यभ्यासादुत्तरस्य कवर्गादेशः[3] । यद्वा । चायतेर्लिटि 'चायः की' (पा. सू. ६. १. ३५) इति छन्दसि की इत्यादेशः ॥

चतुष्कपर्दा युवतिः सुपेशा घृतप्रतीका वयुनानि वस्ते ।
तस्यां सुपर्णा वृषणा नि षेदतुर्यत्र देवा दधिरे भागधेयम् ॥ ३ ॥

चतुःऽकपर्दा । युवतिः । सुऽपेशाः । घृतऽप्रतीका । वयुनानि । वस्ते ।
तस्याम् । सुऽपर्णा । वृषणा । नि । सेदतुः । यत्र । देवाः । दधिरे । भागऽधेयम् ॥ ३ ॥

चतुष्कपर्दा चतुष्कोणा युवतिः स्त्रीरूपा सुपेशाः शोभनालंकारा घृतप्रतीका घृतप्रमुखहविष्का घृतवती वेदिः वयुनानि ज्ञातव्यानि पदार्थजातानि कर्माणि स्तोत्राणि वा वस्ते आच्छादयति । तस्यां वेद्यां वृषणा वृषणौ हविषां वर्षितारौ सुपर्णा सुपर्णौ सुपतनौ आग्नेयौ यजमानपत्न्यौ वा नि षेदतुः निषण्णौ भवतः । यत्र यस्यां वेद्यां देवाः अग्न्यादयः भागधेयम् । स्वार्थिको धेयप्रत्ययः । स्वस्वभागं हविः दधिरे धारयन्ति । यद्वा । चतुष्कपर्दा नामाख्यातोपसर्गनिपात-प्रकाराः कपर्दस्थानीया यस्याः सा युवतिस्तरुणी नित्या घृतप्रतीका दीप्यमानवर्णावयवोपनिषदी वाक् वयुनानि ज्ञानानि वस्ते आच्छादयति । तस्यां वाचि सुपर्णा सुपर्णौ जीवपरमात्मानौ निषण्णौ भवतः । यत्र । 'इतराभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति तृतीयार्थे त्रल्प्रत्ययः । यया वाचा देवा भागं धारयन्ति ॥

एकः सुपर्णः स समुद्रमा विवेश स इदं विश्वं भुवनं वि चष्टे ।
तं पाकेन मनसापश्यमन्तितस्तं माता रेळ्हि स उ रेळ्हि मातरम् ॥ ४ ॥

एकः । सुऽपर्णः । सः । समुद्रम् । आ । विवेश । सः । इदम् । विश्वम् । भुवनम् । वि । चष्टे ।
तम् । पाकेन । मनसा । अपश्यम् । अन्तितः ।
तम् । माता । रेळ्हि । सः । ऊँ इति । रेळ्हि । मातरम् ॥ ४ ॥

एकः सर्वकार्येष्वसहायः सुपर्णः सुपतनो मध्यमस्थानो देवः समुद्रम् अन्तरिक्षम् आ विवेश आविशति । आविश्य च स इदं विश्वं सर्वं भुवनं भूतजातं वि चष्टे । अनुग्राहक-तयाभिपश्यति । तम् एवंरूपं देवं पाकेन परिपक्वेन मनसा अन्तितः समीपेऽहम् अपश्यम् अद्राक्षम् । किंच माता उदकानां निर्मात्री माध्यमिका वाक् तं रेळ्हि आस्वादयति । उपजीव्य-मात्रमत्र लक्ष्यते । स उ स खलु मातरं वाचं रेळ्हि लेढि । तामेवोपजीवति । 'लिह आस्वा-दने' । यद्वा । सुपर्णः पक्षवान् शरीराधारसंचार्येकः प्राणवायुः परमात्मा वा समुद्रम् । समुद्द्रवन्ति

१. त-म१.२.४.८—दीर्घे । २. ग-त-म—' व्रतेषु ' नास्ति । ३. त-म-मु—कवर्गादेशः । ४. त१.२.३.६.७.८-अ२.४.८—दधत ।

आपोऽस्मादियति समुद्रमन्तरिक्षम् । यद्वा । समुद्द्रवणं[1] सर्वतो[2] गमनम् । तच्छीलं प्राणवायुसमाविष्ट-वान् । 'तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्' (तै. आ ८. ६) इति श्रुतेः । वायुपक्षे[2] बाह्यवायुरूपेण[3] आ विवेश । स इदं विश्वं सर्वं लोकं वि चष्टे विशेषेण व्यापयति । सति हि प्राणे परमात्मनि वा जीवन्तः पुरुषा लोकं विख्यातं कुर्वन्ति । तं देवमुपासकोऽहं[4] पाकेन परिपक्वज्ञानेन मनसा अन्तितः ॥ अन्तिकशब्दात्तसिः । अन्तिकस्य तसि कादिलोपो बहुलमाद्युदात्तत्वं च (पा. सू. ६. ४. १७९. ८) इति कादिलोपः ॥ अन्तिके समीपे स्वहृदयेऽपश्यम् । तं प्राणं माता वाक् रेळ्हि[5] । वाक् प्राणेऽन्तर्भवतीत्यर्थः । स्वापे हि वाग्व्यापारो न दृश्यते प्राणव्यापारस्तु दृश्यत इति ॥

सुपर्णं विप्राः कवयो वचोभिरेकं सन्तं बहुधा कल्पयन्ति ।
छन्दांसि च दधतो अध्वरेषु ग्रहान्त्सोमस्य मिमते द्वादश ॥ ५ ॥

सुऽपर्णम् । विप्राः । कवयः । वचःऽभिः । एकम् । सन्तम् । बहुधा । कल्पयन्ति ।
छन्दांसि । च । दधतः । अध्वरेषु । ग्रहान् । सोमस्य । मिमते । द्वादश ॥ ५ ॥

विप्राः मेधाविनः कवयः क्रान्तप्रज्ञा मनुष्याः सुपर्णं सुपतनम् एकं सन्तं परमात्मानं वचोभिः स्तुतिलक्षणैर्वचनैः बहुधा बहुप्रकारं कल्पयन्ति कुर्वन्ति । किंच त एव कवयः अध्वरेषु यज्ञेषु छन्दांसि गायत्र्यादीनि सप्त छन्दांसि दधतः स्तोत्रशस्त्रादिना धारयन्तो द्वादश-संख्याकान्[6] सोमस्य ग्रहान् ग्रहणसाधनानि पात्राण्युपांश्वन्तर्यामादीनि मिमते निर्मिमते ॥ ग्रहान् । गृह्यन्त एभिरिति ग्रहाः । 'ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च' इति करणेऽप्प्रत्ययः । सोमस्येति कर्मणि षष्ठी । द्वादशेत्यत्र 'संख्या' (पा. सू. ६. २. ३५) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥   ॥ १६ ॥

षट्त्रिंशांश्च चतुरः कल्पयन्तश्छन्दांसि च दधत आद्वादशम् ।
यज्ञं विमाय कवयो मनीष ऋक्सामाभ्यां प्र रथं वर्तयन्ति ॥ ६ ॥

षट्ऽत्रिंशान् । च । चतुरः । कल्पयन्तः । छन्दांसि । च । दधतः । आऽद्वादशम् ।
यज्ञम् । विऽमाय । कवयः । मनीषा । ऋक्ऽसामाभ्याम् । प्र । रथम् । वर्तयन्ति ॥ ६ ॥

पूर्वं सामान्येन यज्ञग्रहानुक्त्वेदानीं सर्वग्रहादिपूर्वको यज्ञोऽभिधीयते । षट्त्रिंशान् । द्वावुपांश्व-न्तर्यामौ[7] । ऐन्द्रवायवमैत्रावरुणौ द्विदेवत्यग्रहाः । द्वौ शुक्रामन्थिनौ । आग्रयण उक्थ्यो ध्रुव इति त्रयः । ऋतुग्रहा द्वादश । ऐन्द्राग्नो वैश्वदेवश्च द्वौ । त्रयो मरुत्वतीयाः । एको माहेन्द्रः । आदित्य-सावित्रौ द्वौ । वैश्वदेवः पात्नीवतो हारियोजन इति त्रयो[8] ग्रहाः । एवं षट्त्रिंशद्भवन्ति । ज्योतिष्टोमे पूर्वं षट्त्रिंशद्ग्रहाः द्वादशाहाभ्यां दधिग्रहः षोडशीति चेति चत्वारः । एतांश्चत्वारिंशत्संख्याकान् ग्रहान् कल्पयन्तः सोमेन पूरयन्तः । किंच आद्वादशम् ॥ 'आङ् मर्यादाभिविध्योः' (पा. सू. २. १. १३) इत्यव्ययीभावसमासः । तस्य स्वरः ॥ द्वादशसंख्याकमद्रगादिसत्रसमाप्तिपर्यन्तं

1. ग–समुंद्रनं; त१.२.३.६.७.८–समंदनं, त४.५–समुंदवे; म२.४.८–मुमंदनं, म७–समुद्रनं ।
२. त१.२.३.६.७.८-म–'सर्वतो ...... वायुपक्षे' नास्ति । ३. ग–बाह्यवायुरूपेण; त१.२.३.६.७.८-म–वायुरूपेण । ४. त१.२.३.६.७.८-म२.४.८–सदेवमु° । ५. त४.५–रेळ्हि । अध्ययनकाले वाग्व्यापारो दृष्टः । सह प्राणो हि मातरं वाचं रेळ्हि । ६. ग–द्वादश द्वादशसंख्याकान् । ७. त४–षट्-त्रिंशत्संख्याकान् तांश्चतुरश्च ग्रहान् । एते तैत्तिरीयारण्यके ज्योतिष्टोमे समाम्नायते प्राणापाना-भ्यामेवोपांश्वन्तर्यामौ । ८. त-म–'त्रयो' नास्ति ।

छन्दांसि गायत्र्यादीनि दधतः स्तुतवाक्यादिरूपेण धारयन्तः कवयो मनीषा । तृतीयाया आकारः । मनीषया बुद्ध्या एवं यज्ञं विमाय निर्माय रथम् । रमन्त्यत्रेति[1] रथो यज्ञः । तं रथं यज्ञम् ऋक्सामाभ्यां प्र वर्तयन्ति प्रकर्षेण संपादयन्ति ॥ चतुर इत्यत्र 'चतुरः शसि' (पा. सू. ६. १. १६७) इत्यन्तोदात्तत्वम् ॥

चतु॑र्दशान्ये म॑हि॒मानो॑ अस्य॒ तं धीरा॑ वा॒चा प्र ण॑यन्ति स॒प्त ।
आप्ता॑नं ती॒र्थं क इ॒ह प्र वो॑च॒द्येन॑ प॒था प्र॒पिब॑न्ते सु॒तस्य॑ ॥ ७ ॥

चतुः॑ऽदश । अ॒न्ये । म॒हि॒मानः॑ । अ॒स्य॒ । तम् । धीराः॑ । वा॒चा । प्र । न॒य॒न्ति॒ । स॒प्त ।
आप्ता॑नम् । ती॒र्थम् । कः । इ॒ह । प्र । वो॒च॒त् । येन॑ । प॒था । प्र॒ऽपिब॑न्ते । सु॒तस्य॑ ॥ ७ ॥

अस्य यज्ञरूपस्य परमात्मनः अन्ये चतुर्दश[2] चतुर्दशसंख्याकाः[2] महिमानः विभूतयो भवन्ति । तं यज्ञं सप्त[3] सप्तसंख्याकाः धीराः धीमन्तो होत्रादयः वाचा मन्त्ररूपया प्र णयन्ति प्रकर्षेण नयन्ति । आप्तानम् ॥ 'आप्लृ व्याप्तौ' । तान्छीलिके चानशि व्यत्ययेन विकरणस्य व्यत्ययः[4] ॥ व्यापनशीलं तीर्थं पापोत्तारणसमर्थं ज्ञानात्मकमव्ययम् इह अस्मिन् यज्ञे कः प्र वोचत् को वक्ति । न कोऽपीत्यर्थः । येन पथा येन यज्ञमार्गेण सुतस्य अभिषुतं सोमं प्रपिबन्ते देवा अतिशयेन पिबन्ति ॥ 'पा पाने' । 'पाघ्रा०' इत्यादिना पिबादेशः । व्यत्ययेन आत्मनेपदम् । उपसर्गेण समासः । यद्योगादनिघाते 'तिङि चोदात्तवति' इति गतेर्निघातः ॥

स॒ह॒स्र॒धा प॑ञ्चद॒शान्यु॒क्था याव॒द्द्यावा॑पृथि॒वी ताव॒दित्तत् ।
स॒ह॒स्र॒धा म॑हि॒मानः॑ स॒हस्रं॒ याव॒द्ब्रह्म॒ विष्ठि॑तं॒ ताव॑ती॒ वाक् ॥ ८ ॥

स॒ह॒स्र॒ऽधा । प॒ञ्च॒ऽद॒शानि॑ । उ॒क्था । याव॑त् । द्यावा॑पृथि॒वी इति॑ । ताव॑त् । इत् । तत् ।
स॒ह॒स्र॒ऽधा । म॒हि॒मानः॑ । स॒हस्र॑म् । याव॑त् । ब्रह्म॑ । विऽस्थि॑तम् । ताव॑ती । वाक् ॥ ८ ॥

सहस्रधा सहस्रसंख्याकेषु ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तेषु देहेषु पञ्चदशानि । चक्षुः श्रोत्रं मनो वाक् प्राण इत्येतानि पञ्च । तद्धातुत्वेन मातापित्रोः सकाशादागतानि पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशरूपाणि भूतानि मिलितानि दश । एवं पञ्चदशसंख्याकानि उक्था उक्थान्युत्कृष्टान्यङ्गानि विद्यन्ते प्राणिदेहेषु[5] जातेषु । द्यावापृथिवी ॥ षष्ठीद्विवचनस्य 'सुपां सुलुक्' इति पूर्वसवर्णदीर्घः ॥ द्यावापृथिव्योः यावत् यत्परिमाणमस्ति तावदित् तत्परिमाणमेवास्माधिष्ठितं प्राणिदेहजातं भवति । यावत्तावच्छब्दयोः[6] 'यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप्' (पा. सू. ५. २. ३९) 'आ सर्वनाम्नः' (पा. सू. ६. ३. ९१) इति दीर्घः ॥ किंच सहस्रधा सहस्रसंख्याकेषु सहस्रं महिमानः सहस्रसंख्याका महान्तो व्यवहारविशेषा भवन्ति । प्रतिविषयं प्रतिक्षणं दर्शनश्रवणादिव्यवहारनिष्पत्तेः[7] । सहस्रधेत्यत्र विधार्थे धाप्रत्ययः । ब्रह्म जगत्कारणं वस्तु यावत् नानाविधप्राणिदेहरूपेण यावत्परिमाणं भूत्वा विष्ठितं विशेषेण स्थितं वाक् तावती तत्परिमाणा भवति । प्रत्येकमस्याभिधेयार्थसंपर्कैकनामापेक्षत्वात् ।

१. ग२—रमतेऽत्रेति । २. ग-त-भ—चतुर्दशलोकाः, मु—चतुर्दशसंख्याका लोकाः । ३. ग-त-भ-मु—'सप्त' नास्ति । ४. ग—धा; त१.२.३.६.७.८ भ—च; त४.५—क्षा । ५. ग२-त४.५—इत्थं प्राणिदेहेषु; त१.२.३.६.७-भ—उक्थप्राणिदेहेषु । ६. ग-त४.५—यत्तच्छब्दयोः । ७. त-भ१.४.८—°व्यवहारव्यनिष्पत्तेः; भ२—°व्यवहारत्वनिष्पत्तेः ।

अन्यत्रापि श्रूयते—'सर्वाणि रूपाणि विचित्य धीरो नामानि कृत्वाभिवदन्यदास्ते' (तै. आ. ३. १२. ७) इति । 'सहस्रधा पञ्चदशान्युक्थेति यत्र हि दृश्यतो भवन्ति' (ऐ. आ. १. ३. ८) इत्यादिकमारण्यकमत्रानुसंधेयम् ॥

कश्छन्दसां योगमा वेद धीरः को धिष्ण्यां प्रति वाचं पपाद ।
कमृत्विजामष्टमं शूरमाहुर्हरी इन्द्रस्य नि चिकाय कः स्वित् ॥ ९ ॥

कः । छन्दसाम् । योगम् । आ । वेद । धीरः । कः । धिष्ण्याम् । प्रति । वाचम् । पपाद ।
कम् । ऋत्विजाम् । अष्टमम् । शूरम् । आहुः । हरी इति । इन्द्रस्य । नि । चिकाय । कः । स्वित् ॥ ९ ॥

धीरः धीमान् कः मानुषः छन्दसां गायत्र्यादीनां योगं स्तुतशस्त्रात्मना नियोगम् आ वेद आजानाति । कः वा धिष्ण्याम् । धिष्ण्यानि होत्रादीनां सद स्थानानि[1] । तदर्हां वाचं प्रति पपाद प्रतिपादयति । करोति । किंच ऋत्विजां होत्रादीनां सप्तानाम् अष्टमम् अष्टसंख्यापूरकं शूरं स्वतन्त्रं कम् आहुः वदन्ति । कः स्वित् कः खलु इन्द्रस्य हरी ऋक्सामरूपौ द्वावश्वौ । 'ऋक्सामे वा इन्द्रस्य हरी' (तै. सं. ६.५.९.२) इत्याम्नायते । तादृशौ हरी नि चिकाय नितरां पूजयति । जानाति । वेदिता प्रतिपादयिताष्टसंख्यापूरकस्य देवस्य ज्ञाता वा परमात्मनोऽन्यो नास्तीत्यर्थः ॥

भूम्या अन्तं पर्येके चरन्ति रथस्य धूर्षु युक्तासो अस्थुः ।
श्रमस्य दायं वि भजन्त्येभ्यो यदा यमो भवति हर्म्ये हितः ॥ १० ॥

भूम्याः । अन्तम् । परि । एके । चरन्ति । रथस्य । धूःऽसु । युक्तासः । अस्थुः ।
श्रमस्य । दायम् । वि । भजन्ति । एभ्यः । यदा । यमः । भवति । हर्म्ये । हितः ॥ १० ॥

एके केचन सप्ताश्वाः भूम्याः पृथिव्याः । अनेन द्युलोकोऽप्युपलक्ष्यते । द्युलोकस्य च अन्तं पर्यन्तं परि चरन्ति । तदानीं सर्वत आगच्छन्ति । तदा च तेऽश्वाः रथस्य धूर्षु युगादिभागेषु युक्तासः युक्ताः सन्तः अस्थुः तिष्ठन्ति । एभ्यः अश्वेभ्यः श्रमस्य दायम् ॥ 'दो अवखण्डने' । घञ् । 'कर्षात्वतः' इत्यन्तोदात्तत्वम् ॥ श्रमस्य नाशकं घासादिकं वि भजन्ति देवाः प्रयच्छन्ति । यदा यस्मिन् काले यमः नियन्ता सूर्यः हर्म्ये हर्म्यस्थानीये रथे हितः निहितः भवति । तदैते भजन्तीत्यर्थः[2] ॥ ॥ १० ॥

'चित्रः' इति नवर्चं तृतीयं सूक्तमाग्नेयम् । उपस्तुतो नाम वृष्टिहव्यपुत्र ऋषिः । अष्टमी त्रिष्टुप् । नवमी शक्वरी । आदितः सप्त जगत्यः । तथा चानुक्रान्तं—'चित्र नव वार्षिहव्य उपस्तुत आग्नेयं जागतं त्रिष्टुप्शक्वर्यन्तम्' इति । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोर्जागते छन्दसीदं सूक्तम् । सूत्रितं च—'चित्र इच्छिशोर्वसुं न चित्रमहसमिति जागतम्' (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति ॥

चित्र इच्छिशोस्तरुणस्य वक्षथो न यो मातरावप्येति धातवे ।
अनूधा यदि जीजनदधा च नु ववक्ष सद्यो महि दूत्यं चरन् ॥ १ ॥

---

१. म–स्थानानि मार्जालीयश्च; त१.२.३.६.७.८–म१.२.४.८–स्थानानि मार्जेय; त४.५–स्थानानि मार्जारश्च; म७–स्थानानि मार्जयत । २. म-स-म—मर्यादीत्यर्थः ।

चित्रः । इत् । शिशोः । तरुणस्य । वक्षथः । न । यः । मातरौ । अपिऽएति । धातवे । अनूधाः । यदि । जीजनत् । अध । च । नु । ववक्ष । सद्यः । महि । दूत्यम् । चरन् ॥ १ ॥

शिशोः शिशुभूतस्य अत एव तरुणस्य नूतनस्याग्नेः वक्षथः । वहेरौणादिकोऽथप्रत्ययः[1] । हविर्वहनं चित्र इत् आश्चर्यभूतमेव । यः अग्निः मातरौ सर्वस्य निर्मात्र्यौ मातृपितृभूते द्यावापृथिव्यावरण्यौ वा धातवे न अप्येति । 'धेट् पाने'। तुमर्थे तवेन्प्रत्ययः । स्तनपानायापि न गच्छति । 'इण् गतौ'। अप्युपसर्गेण समासः । 'तिङि चोदात्तवति' इति गतेर्निघातः । अनूधाः । बहुव्रीहिः । समासान्तस्यानङो विधायकस्य स्त्रियामेवाभावात् (पा. सू. ५.४.१३१) । प्रत्येकविवक्षयैकवचनम् । ऊधोरहितोऽयं लोकोऽसौ लोकश्चेममग्निं यदि अजीजनत् अजीजनत् अजनयत् । तर्हि स्तनपानाय न गच्छतीति युक्तम् । तथा न भवति । किंतु द्यावापृथिव्यौ[2] सर्वेषां कामदुघे खलु । तथापि न याति । तस्मादस्य हविर्वहनं चित्रम्[3] । अध च उत्पत्त्यनन्तरमेव नु अद्य अस्मिन् दिने सद्यः तदानीमेव शीघ्रं महि महत् दूत्यम् । 'दूतस्य भागकर्मणी' (पा. सू. ४. ४. १२०) इति कर्मणि यत्प्रत्ययः । दूतकर्म चरन्[4] ववक्ष । देवान् प्रति हवींषि वहति ॥

अग्निर्ह नाम धायि दन्नपस्तमः सं यो वना युवते भस्मना दता ।
अभिप्रमुरा जुह्वा स्वध्वर इनो न प्रोथमानो यवसे वृषा ॥ २ ॥

अग्निः । ह । नाम । धायि । दन् । अपःऽतमः । सम् । यः । वना । युवते । भस्मना । दता । अभिऽप्रमुरा । जुह्वा । सुऽअध्वरः । इनः । न । प्रोथमानः । यवसे । वृषा ॥ २ ॥

अपस्तमः । अपःशब्दस्यान्तोदात्तत्वेन आद्युदात्तो भवति इति ज्ञायते । अन्यथा 'आपः कर्माख्यायाम्' इत्यसुनि कृते आद्युदात्तत्वमेव स्यात् । अपस्वितमः कर्मवत्तमः अग्निः नाम । तृतीयाया लुक् । नाम्ना नमयित्र्या हविषा स्तोत्रेण वा धायि यजमानैर्धार्यते खलु । यतः दन् यष्टॄणां फलदाता । 'डुदाञ् दाने'। हेतौ[5] 'छन्दस्युभयथा' इति शतुरार्धधातुकत्वेन आकारलोपः । अत एव शपोऽसंभवः । यः अग्निः भस्मना भासकेन प्रकाशकेन तेजसा दता दन्तेन च वना[6] वनान्यरण्यानि सं युवते संयुनक्ति । संदहतीति यावत् । 'यु मिश्रणामिश्रणयोः'। व्यत्ययेन शः । आत्मनेपदं च । दता । दन्तशब्दस्य 'पद्दन्' इत्यादिना दद्भावः । 'ऊडिदम्' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । किंच अभिप्रमुरा । 'मुर्छा मोहसमुच्छ्राययोः'। अस्मात् क्विपि 'राल्लोपः' इति छकारलोपः । 'मुर संवेष्टने' इत्यस्माद्वा क्विप् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अभितः समुच्छ्रितेनोद्यतेन यद्वा सर्वतो हविर्भिः संवेष्टितेन जुह्वा घृतधारकेण पात्रविशेषेण स्वध्वरः शोभनयज्ञोऽग्निः अदनीये[7] हविषि चरतीति शेषः । तत्र दृष्टान्तः । इनः ईश्वरः प्रोथमानः पर्याप्तः पुष्टाङ्गः वृषा यवसे न यथा वृषभो घासादिषु चरति ॥

तं वो विं न द्रुषदं देवमन्धस इन्दुं प्रोथन्तं प्रवपन्तमर्णवम् ।
आसा वह्निं न शोचिषा विरप्शिनं महिव्रतं न सरजन्तमध्वनः ॥ ३ ॥

१. ग–त१.२.३.६.७.८–म–यु–वहेरौणादिको° । २. ग–द्यावापृथिव्यौ हि; त१.२.३.६.७.८–म१.४.७–द्यावापृथिव्यौ तु; म२.८–द्यावापृथिव्यौ नु । ३. त-म–'चित्रं' नास्ति । ४. ग–चरन् आचरन् । ५. ग–हेतौ शतरि । ६. त-म–'वना' नास्ति । ७. ग–त१.२.३.७.८–म१.२.४.७–खादनीये; त६–म८–स्वादनीये ।

कण्वतमः ॥ कणतेः शब्दार्थात् 'अशिप्रुषि°' इत्यादिना क्वन्प्रत्ययः ॥ अतिशयेन स्तोता अत एव कण्वसखा ॥ बहुव्रीहित्वात् समासान्तोदात्ताभावः[1] ॥ कण्वाः स्तोतारः सखायो यस्य स तादृशः अर्यः ॥ 'स्वामिन्यन्तोदात्तत्वं वक्तव्यम्' (पा. सू. ३.१.१०३. १) इत्यन्तोदात्तत्वम् ॥ स्वामी सर्वस्येश्वरः स इत् स एव अग्निः परस्य विप्रकृष्टस्य बाह्यस्य अन्तरस्य अव्यवहितस्य समीपे वर्तमानस्य च शत्रोः तरुषः तारयिता विनाशयिता भवति । सः अग्निः गृणतः स्तोतॄन् अस्मान् पातु रक्षतु ॥ 'गॄ शब्दे' । क्र्यादिकः । 'शतुरनुमो नद्यजादी' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ तथा सूरीन् । 'षू प्रेरणे' । हविषां प्रेरयितॄनस्मान् रक्षतु । किंच तेषाम् एषां नः अस्माकम् भद्रः रक्षणमन्नं वा अग्निर्ददातु प्रयच्छतु[2] ॥ ॥ १८ ॥

वाजिन्तमाय सह्यसे सुपित्र्य तृषु च्यवानो अनु जातवेदसे ।
अनुद्रे चिद्यो धृषता वरं सते महिन्तमाय धन्वनेदविष्यते ॥ ६ ॥

वाजिन्ऽतमाय । सह्यसे । सुऽपित्र्य । तृषु । च्यवानः । अनु । जातऽवेदसे ।
अनुद्रे । चित् । यः । धृषता । वरम् । सते । महिन्ऽतमाय । धन्वना । इत् । अविष्यते ॥ ६ ॥

हे सुपित्र्य । पितुरागतः पित्र्यः ॥ 'पितुर्यच्च' (पा. सू. ४. ३. ७९) इति यत्प्रत्ययः ॥ शोभनपित्र्य हे अग्ने वाजिन्तमाय अतिशयेनान्नवते अत्यर्थं[3] बलवते वा ॥ 'नाद्घस्य' इति नुडागमः ॥ सह्यसे सहीयसे शत्रूणामतिशयेनाभिभवित्रे जातवेदसे जातप्रज्ञाय तुभ्यं[4] त्वां[4] स्तोतुं तृषु क्षिप्रम् अनु च्यवानः स्तुतिभिरनुगत उद्युक्तोऽस्मि ॥ 'क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि' इति जातवेदःशब्दस्य चतुर्थी । सह्यसे । सहस्विन्शब्दादीयसुनि 'विन्मतोर्लुक्' इतीयसुन ईकारलोपः छान्दसः[5] ॥ अनुद्रे चित् उदकवर्जिते स्थले । आपदीत्यर्थः । शत्रुभिः सेवासातासापदि धृषता शत्रुधर्षणसमर्थेन धन्वना इत् आत्मीयेन धनुषैव अविष्यते पालकाय सते भूयमे ॥ 'शतुरनुमः°' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ महिन्तमाय पूज्यतमाय दातृतमाय वा ईदृशायाग्नये यः अहं वरं वरणीयं हविः प्रयच्छामि सोऽहं स्तुतिमपि तस्मै करोमीत्यर्थः ॥

एवाग्निर्मर्तैः सह सूरिभिर्वसुः ष्टवे सहसः सूनरो नृभिः ।
मित्रासो न ये सुधिता ऋतायवो द्यावो न द्युम्नैरभि सन्ति मानुषान् ॥ ७ ॥

एव । अग्निः । मर्तैः । सह । सूरिऽभिः । वसुः । स्तवे । सहसः । सूनरः । नृऽभिः ।
मित्रासः । न । ये । सुऽधिताः । ऋतऽयवः । द्यावः । न । द्युम्नैः । अभि । सन्ति । मानुषान् ॥ ७ ॥

सहसः बलस्य सूनरः सुष्ठु प्रेरकः । यद्वा । सूनुरित्यस्य वर्णव्यत्ययः । सूनरः सूनुः । बलेन मथ्यमानत्वात्तस्य पुत्रः । अग्निः नृभिः कर्मनेतृभिः मर्तैः मनुष्यैः सह सूरिभिः विद्वद्भिः[6] अस्माभिः वसु धनमभिलक्ष्य एव एवं स्तवे स्तूयते । वसु इवे इत्यत्र संहितायां 'पूर्वपदात्°' इति षत्वम् ॥ मित्रासो न सुहृद इव सुधिताः सुहितास्तृप्ताः ॥ दधातेर्निष्ठायां 'सुधित-

1. त१.२.६.७—समासांतस्य टचो चोपसंभवं; त३.८-म२.५.८—समासांतस्य टचो संभवं; ग—समासांतस्य यो संभवः; म१.४—समासांतस्य यो संभवं, म७—समासांतस्य । २. त१.१.२.६.७. ८-म—रक्षतु । ३. ग-त-म—अत्यर्थं । ४. त-म—त्वां तुभ्यं । ५. ग-त४.५—छांदसः । अनुद्रे चिदनुदक-स्थलेपि धृषता धृषेन धन्वनेत् । धन्व इत्युदकनाम । उदकेनैव अविष्यते स्तोतॄणां रक्षकाय । यद्वा । ६. त-म२. ८—' विद्वद्भिः ' नास्ति ।

वसुधित०' (पा. सू. ७. ४. ७५) इति निपातिताः। 'सुधितावसुधितनेमधितधिष्व' इति काशिकापाठः॥ अस्मदीयाः ... 'न ब्रह्मसुतस्य' इति दीर्घत्वयोः प्रतिषेधः॥ ईदृशाः ये सूरयः यातो न द्योतमाना[1] इव[2] वृत्रैः। 'युतं द्योततेर्यतो वार्ध वा' (निरु. ५. ५) इति यास्कः। अभिभवन्तीर्बलैरस्मदीयैर्वशोभितानि भानुवान् बाहुबलात् जनान्[2] अभि सन्ति अभिभवन्ति॥ यद्वृत्तयोगादनिघातः॥

ऊर्जो नपात्सहसावन्निति त्वोपस्तुतस्य वन्दते वृषा वाक्।
त्वां स्तोषाम त्वया सुवीरा द्राघीय आयुः प्रतरं दधानाः॥ ८॥

ऊर्जः। नपात्। सहसाऽवन्। इति। त्वा। उपऽस्तुतस्य। वन्दते। वृषा। वाक्।
त्वाम्। स्तोषाम। त्वया। सुऽवीराः। द्राघीयः। आयुः। प्रऽतरम्। दधानाः॥ ८॥

ऊर्जो नपात्। नपादित्यपत्यनाम। अन्नस्य पुत्र। 'अन्नं वा आज्यम्' इति अन्नत्वेन प्रबुध्यमानत्वात्। बलस्य वा पुत्र॥ 'सुबामन्त्रिते पराङ्गवत्स्वरे' इत्यूर्जं इत्यस्य पराङ्गवद्भावेन आमन्त्रितत्वे 'आमन्त्रितस्य च' इति षाष्ठिकमाद्युदात्तत्वम्॥ हे सहसावन् सहस्विन्नग्ने त्वा त्वाम् इति एवम् उपस्तुतस्य एतन्नामकस्यर्षेर्यस्य वृषा हविषा वर्षयित्री तैः सहिता वाक् स्तुति वन्दते स्तौति॥ वृषा। 'इगुपधज्ञा०' इति कः। अजादित्वाट्टाप्॥ किंच वयं त्वां स्तोषाम स्तवाम। स्तौतेर्लेट्याडागमः। ततः त्वया सुवीराः शोभनपुत्राः स्याम। द्राघीयः दीर्घतमम् आयुः जीवनं प्रतरम् अत्यर्थं दधानाः धारयन्तो भवेम॥

इति त्वाग्ने वृष्टिहव्यस्य पुत्रा उपस्तुतास ऋषयोऽवोचन्।
तांश्च पाहि गृणतश्च सूरीन्वषड्वषळित्यूर्ध्वासो
अनक्षन्नमो नम इत्यूर्ध्वासो अनक्षन्॥ ९॥

इति। त्वा। अग्ने। वृष्टिऽहव्यस्य। पुत्राः। उपऽस्तुतासः। ऋषयः। अवोचन्।
तान्। च। पाहि। गृणतः। च। सूरीन्। वषट्। वषट्। इति। ऊर्ध्वासः। अनक्षन्।
नमः। नमः। इति। ऊर्ध्वासः। अनक्षन्॥ ९॥

हे अग्ने त्वा त्वाम् इति एवमुक्तप्रकारेण वृष्टिहव्यस्य एतन्नामकस्यर्षेः पुत्राः उपस्तुतासः उपस्तुता एतदभिधानाः ऋषयः सूक्तद्रष्टारः अवोचन् अस्तुवन्। तान् ऋषीन् च त्वं पाहि रक्ष॥ 'चवायोगे प्रथमा' इति न निघातः॥ तथा गृणतः स्तोतॄन् सूरीन् विदुषः च पाहि। वषट् वषडिति मन्त्रेण ऊर्ध्वासः हविष्प्रदानार्थमूर्ध्वमुखहस्ताः सन्तः अनक्षन् व्याप्नुवन्[3]। नक्षतिर्व्याप्तिकर्मा। नमो नम इति एवम् ऊर्ध्वासः स्तोतुमुद्युक्ताः अनक्षन्। य उभययुक्ताः तानुभयविधान् यष्टॄन् स्तोतॄन् पालय॥   ॥ १९॥

'पिब' इति नवर्चं चतुर्थं सूक्तं त्रैष्टुभमैन्द्रम्। स्थूरस्यापत्यं स्थौरोऽग्नियुताख्य ऋषिरग्नियूपाख्यो वा। तथा चानुक्रम्यते—'पिब स्थौरोऽग्नियुतोऽग्नियूपो वा' इति। गतो विनियोगः॥

१. ग—द्योतमाना देवाः; त१.२.३.६.७.८-म—'द्योतमानाः' नास्ति, त४.५—द्योतमाना वा।
२. त१.२.३.६.७.८-म—'इव...जनान्' नास्ति। ३. ग-म—स्वां व्याप्नुवन्।

पिबा सोमं महत इन्द्रियाय पिबा वृत्राय हन्तवे शविष्ठ ।
पिब राये शवसे हूयमानः पिब मध्वस्तृपदिन्द्रा वृषस्व ॥ १ ॥

पिब । सोमम् । महते । इन्द्रियाय । पिब । वृत्राय । हन्तवे । शविष्ठ ।
पिब । राये । शवसे । हूयमानः । पिब । मध्वः । तृपत् । इन्द्र । आ । वृषस्व ॥ १ ॥

हे इन्द्र त्वं महते प्रभूताय इन्द्रियाय इन्द्रस्यात्मनो लिङ्गाय वीर्याय सोमम् अस्माभिर्दीयमानं[1] पिब ॥ 'इन्द्रियमिन्द्रलिङ्ग°' (पा. सू. ५. २. ९३) इत्यादिनेन्द्रियशब्दो घजन्तत्वेन निपातितः ॥ हे शविष्ठ अतिशयेन प्रवृद्ध वृत्राय हन्तवे वृत्रं हन्तुं सोमं पिब ॥ 'क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्' इति वृत्रस्य संप्रदानत्वम् ॥ तथा हूयमानः अस्माभिराहूयमानस्त्वं राये धनाय ॥ 'ऊडिदम्°' इत्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ शवसे बलाय[2] । धनाबलयोः प्रदानाय सोमं पिब । मध्वः मदकरान् सर्वान् सोमान् पिब ॥ 'वा छन्दसि' इति पूर्वसवर्णदीर्घाभावः । अनन्तरं हे इन्द्र तृपत् तृप्तो भवन् आ वृषस्व । अस्मदभिलषितान्यासिञ्च[3] । वर्षस्व ॥ तृपत् । 'तृम्प तृप्तौ' । तौदादिकः । 'अनित्यमागमशासनम्' इति नुमभावः ॥

अस्य पिब क्षुमतः प्रस्थितस्येन्द्र सोमस्य वरमा सुतस्य ।
स्वस्तिदा मनसा मादयस्वार्वाचीनो रेवते सौभगाय ॥ २ ॥

अस्य । पिब । क्षुऽमतः । प्रऽस्थितस्य । इन्द्र । सोमस्य । वरम् । आ । सुतस्य ।
स्वस्तिऽदाः । मनसा । मादयस्व । अर्वाचीनः । रेवते । सौभगाय ॥ २ ॥

हे इन्द्र क्षुमतः स्तुतियुक्तस्य यद्वा हवीरूपान्नवतः प्रस्थितस्य हविर्धानादुत्तरवेदिं प्रति प्रस्थापितस्य सुतस्य अभिषुतस्य अस्य सोमस्य वरं वरणीयं त्वदीयं भागम् आ आभिमुख्येन पिब ॥ प्रस्थितस्य । तिष्ठतेः कर्मणि निष्ठा । 'गतिरनन्तरः' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ततः स्वस्तिदाः कल्याणस्य दाता त्वं मनसा अन्तःकरणेन मादयस्व हृष्टो भव । यद्वा । अस्मानपि हृष्टान् कुरु । तदेवोच्यते । रेवते धनवते सौभगाय[4] सौभाग्याय तदस्मभ्यं दातुम् अर्वाचीनः अभिमुखागमनो भव ॥ 'विभाषाञ्चेरदिक्स्त्रियाम्' इति खः । रयिशब्दात् मतुपः 'छन्दसीरः' इति वत्वम् । 'रयेर्मतौ बहुलम्' इति संप्रसारणम् । पूर्वरूपत्वे गुणः । सौभगाय । उद्गात्रादिषु सुभगमन्त्र इति पठ्यते । तस्योत्तरपदस्य 'हृद्भग°' इति वृद्धिर्नेष्यते सर्वविधीनां छन्दसि विकल्पितत्वात् । ञित्स्वरेणाद्युदात्तत्वम् ॥

ममत्तु त्वा दिव्यः सोम इन्द्र ममत्तु यः सूयते पार्थिवेषु ।
ममत्तु येन वरिवश्चकर्थ ममत्तु येन निरिणासि शत्रून् ॥ ३ ॥

ममत्तु । त्वा । दिव्यः । सोमः । इन्द्र । ममत्तु । यः । सूयते । पार्थिवेषु ।
ममत्तु । येन । वरिवः । चकर्थ । ममत्तु । येन । निःऽरिणासि । शत्रून् ॥ ३ ॥

१. त-म—अस्माभिर्दीयमानं । २. ग—अबलायास्मभ्यं । ३. त१.२.३.६.७.८-म२.८—अस्मदभिलषितानासिञ्च, त४.५—अस्मदभिमतानासिञ्च, म१.४.७—अस्मदभिलक्षितानासिञ्च । ४. त-म—'सौभगाय' नास्ति ।

हे इन्द्र त्वा त्वां दिव्यः दिवि भवः सोमः ममत्तु। आत्मीयफलप्रदानेन मादयतु। देवा अपरपक्षे सोमस्य कलां पिबन्ति॥ मदेर्लोटि व्यत्ययेन श्नुः। 'भीह्री०' (पा. सू. ६. १. १९२) इत्यादिना पितः पूर्वस्योदात्तत्वम्॥ तथा पार्थिवेषु पृथिव्यां भवेषु देवयजनेषु यः सोमोऽस्माभिः सूयते अभिषूयते सोऽप्यस्माभिर्दत्तः ममत्तु त्वां हर्षयतु। येन सोमेन वरिवः वरणीयं धनं चकर्थ कृतवानसि स च ममत्तु॥ करोतेर्लिट्। यद्योगादनिघाते लित्स्वरः॥ किंच येन शत्रून् परिरिणासि निर्गमयसि[1] सोऽपि ममत्तु त्वां मादयतु॥ रिणासि। 'री गतिरेषणयोः'। क्र्यादिः। प्वादीनां ह्रस्वत्वम्॥

आ द्विबर्हा अमिनो यात्विन्द्रो वृषा हरिभ्यां परिषिक्तमन्धः।
गव्या सुतस्य प्रभृतस्य मध्वः सत्रा खेदामरुशहा वृषस्व॥ ४॥

आ। द्विऽबर्हाः। अमिनः। यातु। इन्द्रः। वृषा। हरिऽभ्याम्। परिऽसिक्तम्। अन्धः।
गवि। आ। सुतस्य। प्रऽभृतस्य। मध्वः। सत्रा। खेदाम्। अरुशऽहा। आ। वृषस्व॥४॥

द्विबर्हाः द्वयोर्लोकयोः परिवृढः। महान्। द्वाभ्यां स्तुतशस्त्राभ्यां वर्धनीयः॥ बृहेर्वर्धनार्थस्य कर्तरि कर्मणि वा असुन्॥ अमिनः। अमतेर्गत्यर्थादौणादिक इनच्। सर्वत्र गन्ता। यद्वा। कान्त्यर्थात्। सर्वैः काम्यमानः। अत एव वृषा अभिलषितानां वर्षकः इन्द्रः परिषिक्तं वसतीवरीभिः परितः सिक्तम् अन्धः अस्मदीयं सोमलक्षणमन्नं प्रति हरिभ्याम् एतन्नामकाभ्यामश्वाभ्यां सह आ यातु आगच्छतु। अथ प्रत्यक्षः। हे इन्द्र अरुशहा। अरुशाः शत्रवः। तेषां हन्ता॥ अर्तेरौणादिक उशन्। 'बहुलं छन्दसि' इति हन्तेः क्विप्॥ सत्रा। सप्तम्या डादेशः। अस्मदीये सत्रे यज्ञे गवि आनडुहे चर्मणि सुतस्य अभिषुतस्य प्रभृतस्य पात्रेषु प्रहृतस्य। हृग्रहोर्भः। ईरितस्य मध्वः मदकरस्य सोमस्य पानेन हृष्टः सन् खेदां छिद्यमानानां शत्रूणामुच्छित्तये आभिमुख्येन वृषस्व वृष इवाचर॥ वृषशब्दादाचारार्थे क्विप्। व्यत्ययेनात्मनेपदम्। खेदाम्। 'खिद दैन्ये'। कर्मणि घञन्तस्यामि नुडभावश्छान्दसः॥

नि तिग्मानि भ्राशयन् भ्राश्यान्यव स्थिरा तनुहि यातुजूनाम्।
उग्राय ते सहो बलं ददामि प्रतीत्या शत्रून् विगदेषु वृश्च॥ ५॥

नि। तिग्मानि। भ्राशयन्। भ्राश्यानि। अव। स्थिरा। तनुहि। यातुऽजूनाम्।
उग्राय। ते। सहः। बलम्। ददामि। प्रतिऽइत्य। शत्रून्। विऽगदेषु। वृश्च॥ ५॥

हे इन्द्र भ्राश्यानि प्रकाश्यानि तिग्मानि तीक्ष्णान्यायुधानि नितरां भ्राशयन् प्रकाशयन्। 'भ्राशृ दीप्तौ'। स त्वं यातुजूनाम्। जु इति सौत्रो धातुः। 'अन्यत्रापि०' इत्यत्र जवतेर्दीर्घः (का. ३. २. १७८. १)। 'क्विप् च' इति क्विप्। दीर्घस्यामि नुडागमश्छान्दसः॥ यातुधानानां स्थिरा[2] स्थिराणि दृढान्यपि शरीराणि अव तनुहि। अवस्तादनुभूतान् पातय। उग्राय उद्गूर्णबलाय ते तुभ्यं सहः शत्रुसहनसमर्थं बलं बलहेतुकं हविः ददामि अहं प्रयच्छामि। ततः विगदेषु[3]। विविधं गदन्ति शब्दायन्ते[4]॥ गदेः 'घञर्थे कविधानम्' इत्यधिकरणे कः॥ शत्रून् प्रतीत्य प्रतिगम्य प्रतिकूलं गत्वा वृश्च तांश्छिन्धि॥ 'ओव्रश्चू छेदने'। तौदादिकस्य लोट्॥ ॥१०॥

१. ग–स्वस्थानान्निर्गमयसि। २. त-म–'स्थिरा' नास्ति। ३. ग–विगदेषु संग्रामेषु। ४. ग–शब्दायन्तेऽत्रेति।

व्य१र्य इन्द्र तनुहि श्रवांस्योजः स्थिरेव धन्वनोऽभिमातीः ।
अस्मद्र्यग्वावृधानः सहोभिरनिभृष्टस्तन्वं वावृधस्व ॥ ६ ॥

वि । अर्यः । इन्द्र । तनुहि । श्रवांसि । ओजः । स्थिराऽइव । धन्वनः । अभिऽमातीः ।
अस्मद्र्यक् । ववृधानः । सहःऽभिः । अनिऽभृष्टः । तन्वम् । ववृधस्व ॥ ६ ॥

हे इन्द्र अर्यः स्वामी त्वं श्रवांसि अन्नानि । श्रव इत्यन्ननाम । अस्मभ्यं वि तनुहि विस्तारय । प्रयच्छ ॥ तनोतेर्लोटि 'उतश्च प्रत्ययाच्छन्दसि वावचनम्' (पा. सू. ६. ४. १०६. १) इति हेर्लुगभावः ॥ तथा अभिमातीः । अभितो मातिर्मानं येषां तेऽभिमातयः शत्रवः । तान् प्रति ओजः आत्मीयं वीर्यं स्थिरेव स्थिराण्येव धन्वनः धनूंषि च विस्तारय । तैः शत्रून् जहीत्यर्थः । अपि च अस्मद्र्यक् अस्मदभिमुखागमनः ॥ 'विष्वग्देवयोश्च टेरद्र्यञ्चतौ' (पा. सू. ६. ३. ९२) इत्यद्र्यादेशः । अद्रिसध्र्योरन्तोदात्तत्वेन निपातनात् (पा. सू. ६. ३. ९५. १) 'उदात्तस्वरितयोर्यण°' इति धातोरकारस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वम् ॥ सहोभिः आत्मीयैर्बलैः वावृधानः प्रवृद्धः अत एव अनिभृष्टः शत्रुभिरपरिभवनीयस्त्वं तन्वम् आत्मीयं शरीरं वावृधस्व वर्धय[1] । यद्वा । तन्वम् । तन्यते[2] इति तनूर्यज्ञः । तं वर्धय । स्वकीयागमनेन हि यज्ञो वर्धते ॥

इदं हविर्मघवन् तुभ्यं रातं प्रति सम्राळहृणानो गृभाय ।
तुभ्यं सुतो मघवन् तुभ्यं पक्वो३ऽद्धीन्द्र पिब च प्रस्थितस्य ॥ ७ ॥

इदम् । हविः । मघऽवन् । तुभ्यम् । रातम् । प्रति । सम्ऽराट् । अहृणानः । गृभाय ।
तुभ्यम् । सुतः । मघऽवन् । तुभ्यम् । पक्वः । अद्धि । इन्द्र । पिब । च । प्रऽस्थितस्य ॥ ७ ॥

हे मघवन् धनवन् सम्राट् सम्यग्राजमान सर्वेषामीश्वरेति वा इदं सोमादिलक्षणं रातम् अस्माभिर्दत्तं हविः हे इन्द्र तुभ्यम् अहृणानः अक्रुध्यन् प्रति गृभाय प्रतिगृहाण ॥ ग्रहेर्लोटि श्नाप्रत्ययस्य 'छन्दसि शायजपि' इति शायजादेशः । हृग्रहोर्भः । संनिपातपरिभाषाया अनित्यत्वाद्धेर्लुक् ॥ हे मघवन् तुभ्यम् एव अयं सोमः सुतः ॥ 'ङयि च' (पा. सू. ६. १. २१२) इत्याद्युदात्तत्वम् ॥ तुभ्यम् एवायं पुरोडाशादिः पक्वः । हे इन्द्र तं पुरोडाशम् अद्धि भक्षय । किंच प्रस्थितस्य हविर्धानादुत्तरवेदिं प्रति प्रस्थापितं सोमं पिब ॥ वाक्यभेदादनिघातः । यद्वा । आमन्त्रितस्याविद्यमानवत्त्वेन तिङ उत्तरत्वादनिघातः ॥

अद्धीदिन्द्र प्रस्थितेमा हवींषि चनो दधिष्व पचतोत सोमम् ।
प्रयस्वन्तः प्रति हर्यामसि त्वा सत्याः सन्तु यजमानस्य कामाः ॥ ८ ॥

अद्धि । इत् । इन्द्र । प्रऽस्थिता । इमा । हवींषि । चनः । दधिष्व । पचता । उत । सोमम् ।
प्रयस्वन्तः । प्रति । हर्यामसि । त्वा । सत्याः । सन्तु । यजमानस्य । कामाः ॥ ८ ॥

हे इन्द्र प्रस्थिता प्रस्थितान्युत्तरवेदिं प्रति इमा इमानि । उभयत्र शादेशः । हवींषि अद्धीत् । इदवधारणे । भक्षयैव । चनः । चन इत्यन्ननाम । तत्[3] दधिष्व[4] धारय । उदरे प्रक्षिप ॥

---

१. ग-त-अ–प्रवर्धय । २. ग-त४.५–तायते । ३. त१.२.३.७.-अ–तस्यत । ४. त१.२.३.६.७.८–तथ दधिष्व; अ१–तथा दधिष्व, अ२–तथा दधिष्व, अ४–तथा दधिष्व; अ७–तथा दधिष्व; अ८–तथा दधिष्व ।

'रसु उपक्षये'। दैवादिकः। 'पृण दाने'। तौदादिकः। तस्य शत्रन्तस्य 'शतुरनुमो नद्यजादी' इति विभक्तेरुदात्तत्वम्॥ दानप्रसङ्गेनादातारं दूषयति। अपृणन् अप्रयच्छन् पुरुषस्तु मर्डितारम् आत्मनः सुखयितारं न विन्दते। न[1] कुत्रापि लभते। न ह्यन्नस्याप्रदातारं[2] सुखयन्ति देवा अपि हविष्प्रदानाभावात्॥

य आध्राय चकमानाय पित्वोऽन्नवान्त्सन्रफितायोपजग्मुषे।
स्थिरं मनः कृणुते सेवते पुरोतो चित्स मर्डितारं न विन्दते॥ २॥

यः। आध्राय। चकमानाय। पित्वः। अन्नऽवान्। सन्। रफिताय। उपऽजग्मुषे।
स्थिरम्। मनः। कृणुते। सेवते। पुरा। उतो इति। चित्। सः। मर्डितारम्। न। विन्दते॥२॥

यः पुरुषः स्वयम् अन्नवान् सन् अपि आध्राय। आध्रायतेऽसावित्याध्रो[3] दुर्बलः। तस्मै पित्वः पितूनन्नानि चकमानाय कामयमानाय। चकमानः कान्तिकर्मा। रफिताय। रफतिर्हिंसार्थः। दारिद्र्येण हिंसिताय उपजग्मुषे गृहं प्रत्यागताय अतिथये मनः आत्मीयमन्तःकरणम् अदाने स्थिरं कृणुते कुरुते। मनःस्थैर्यकरणेन तं क्लेशयतीत्यर्थः॥ कृणुते। 'कृवि हिंसाकरणयोः'। 'धिन्विकृण्व्योरच' इत्युप्रत्ययः। करोतेर्वा व्यत्ययेन श्नुः। 'विकरणस्वरः सतिशिष्टोऽपि लसार्वधातुकस्वरं न बाधते' (पा. म. ६. १. १५८. ११) इति लसार्वधातुकस्वरः। न केवलं क्लेशकरणम् अपि तु पुरा तस्य पुरस्तादेव सेवते भोगान्। सः अपि मर्डितारम् आत्मनः सुखयितारं न विन्दते। न कुत्रापि लभते॥

स इद्भोजो यो गृहवे ददात्यन्नकामाय चरते कृशाय।
अरमस्मै भवति यामहूता उतापरीषु कृणुते सखायम्॥ ३॥

सः। इत्। भोजः। यः। गृहवे। ददाति। अन्नऽकामाय। चरते। कृशाय।
अरम्। अस्मै। भवति। यामऽहूतौ। उत। अपरीषु। कृणुते। सखायम्॥ ३॥

अन्वयमुखेन प्रशंसति। स इत् स एव भोजः दाता खलु यो गृहवे॥ ग्रहेर्हुगभ्यासित्वात् कुप्रत्ययः (उ. सू. १. २४)॥ प्रतिग्रहीत्रे अन्नकामाय अन्नं याचमानाय चरते गृहमागताय कृशाय दारिद्र्येण कृशशरीरायातिथयेऽन्नं ददाति प्रयच्छति॥ 'अभ्यस्तानामादिः' इत्याद्युदात्तत्वम्॥ यामहूतौ। यामा गन्तारो देवाः॥ अत्र यातेः 'अर्तिस्तुसुहुसृ' (उ. सू. १. १३९) इत्यादिना मन्प्रत्ययः॥ ते आहूयन्तेऽस्मिन्निति यामहूतिर्यज्ञः। तस्मिन् अस्मै दात्रे फलम् अरम् अलं पर्याप्तं भवति। कामप्रदानं[4] भवतीत्यर्थः। उत अपि च अपरीषु॥ 'केवलमामक' (पा. सू. ४.१.३०) इति ङीप्॥ अन्यासु शात्रवीषु सेनासु सखायं कृणुते[5]। तद्वदाचरतीत्यर्थः। तस्य सर्वे सखाय एव न शत्रव इत्यर्थः॥

१. त१.२.३.७-भ१—न तेन। २. ग२—बंधुभ्योऽप्रदानात्ते न; त१.२.३.६.७—बहुभ्योदानेन न; त४—बंधवोऽप्रदानात्ते न; भ१.४.७—बंधुभ्योऽप्रदानेन न। ३. त१-मु-आध्रीयते; त२.३.७—आध्रियते। ४. ग-त४,५—कामप्रदं। ५. त४.५—कृणुते कुरुते।

न स सखा यो न ददाति सख्ये सचाभुवे सचमानाय पित्वः ।
अपास्मात्प्रेयान्न तदोको अस्ति पृणन्तमन्यमरणं चिदिच्छेत् ॥ ४ ॥

न । सः । सखा । यः । न । ददाति । सख्ये । सचाऽभुवे । सचमानाय । पित्वः ।
अप । अस्मात् । प्र । इयात् । न । तत् । ओकः । अस्ति ।
पृणन्तम् । अन्यम् । अरणम् । चित् । इच्छेत् ॥ ४ ॥

व्यतिरेकेण निन्दामाह । सः पुरुषः सखा न भवति यः पुरुषः सचाभुवे सर्वदा सहभवनशीलाय सचमानाय सेवमानायोपसर्जनीभूताय सख्ये सखिजनाय[1] पित्वः पितुरन्नानि न ददाति न प्रयच्छति । स सुहृन्न भवतीत्यर्थः । अस्मात् अदातुः सख्युः सः अप प्रेयात् अपगच्छेत् । यद्वेमं परित्यज्य गच्छेत् ॥ 'इण् गतौ' । लिङि यासुट् ॥ तर्हि तदोकः निवासः[2] सदनं[2] न अस्ति न भवति । सदनं हि बन्धुभिः परिवृतम् । स गतः पुरुषः पृणन्तम् अन्नादिकं प्रयच्छन्तम् अन्यमरणं चित् अर्थं स्वामिनमेव इच्छेत् कामयेत ॥

पृणीयादिन्नाधमानाय तव्यान्द्राघीयांसमनु पश्येत पन्थाम् ।
ओ हि वर्तन्ते रथ्येव चक्रान्यमन्यमुप तिष्ठन्त रायः ॥ ५ ॥

पृणीयात् । इत् । नाधमानाय । तव्यान् । द्राघीयांसम् । अनु । पश्येत । पन्थाम् ।
ओ इति । हि । वर्तन्ते । रथ्याऽइव । चक्रा । अन्यम्ऽअन्यम् । उप । तिष्ठन्त । रायः ॥ ५ ॥

धनवन्तं पुरुषं दाने प्रेरयति । तव्यान् तवीयान् धनैरतिशयेन प्रवृद्धः पुरुषः नाधमानाय याचमानायातिथये पृणीयादित् धनानि दद्यादेव ॥ 'पॄ पालनपूरणयोः' । क्र्यादिः । प्वादीनां ह्रस्वः ॥ यदि दद्यात् द्राघीयांसम् ॥ दीर्घशब्दादीयसुनि 'प्रियस्थिर०' इत्यादिना द्राघादेशः ॥ दीर्घतमं पन्थां पन्थानं सुकृतमार्गम् अनु पश्येत अनुपश्येत् । व्यत्ययेनात्मनेपदम् । तत्र कारणमाह । रायः धनानि ओ हि[3] । आ उ । आ वर्तन्ते एव खलु । एकत्र न तिष्ठन्तीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । रथ्येव यथा रथ्यानि ॥ 'रथाद्यत्' (पा. सू. ४. ३. १२१) इति 'तस्येदम्' इत्यर्थे यत् ॥ रथसंबन्धीनि चक्रा चक्राण्युपर्यधोभावेनावर्तन्ते तद्वदावृत्तिमेव दर्शयति । अन्यमन्यं पुरुषं धनानि उप तिष्ठन्त उपतिष्ठन्ते । समवेतानि भवन्ति[4] । 'उपाद्देवपूजासंगतिकरण०' (का. १. ३. २५. १) इत्यात्मनेपदम् ॥ तस्माद्धनानि देयानीति भावः ॥ ॥ २२ ॥

मोघमन्नं विन्दते अप्रचेताः सत्यं ब्रवीमि वध इत्स तस्य ।
नार्यमणं पुष्यति नो सखायं केवलाघो भवति केवलादी ॥ ६ ॥

मोघम् । अन्नम् । विन्दते । अप्रऽचेताः । सत्यम् । ब्रवीमि । वधः । इत् । सः । तस्य ।
न । अर्यमणम् । पुष्यति । नो इति । सखायम् । केवलऽअघः । भवति । केवलऽआदी ॥ ६ ॥

अदातारं दूषयति । अप्रचेताः अप्रकृष्टज्ञानः दाने चेतो[5] मनो यस्य न भवति सः मोघं व्यर्थमेव अन्नं विन्दते लभते ॥ 'विदॢ लाभे' । तौदादिकः । 'शे मुचादीनाम्' इति नुमागमः ॥

१. त-अ-जनाय । २. ग-त१.२.३.६.७.८-म-सद्म; त४.५-मु-निवासः । ३. त-अ-'हि' नास्ति । ४. त-भवति इत्यधिकं । ५. ग-त१.२.३.६.७.८.म-'चेतो' नास्ति ।

इदं सत्यं यथार्थमेवेति ब्रवीमि । कथमिदं ब्रवीमि । न केवलं स्वस्य किंतु तस्य पुरुषस्य सः वध इत् वध एवाशु परामृशतः ॥ तच्छब्दस्य वधसामानाधिकरण्यात् पुंलिङ्गता । यथा 'भैरवी' (पा. सू. १. ३. १७) इत्यत्र यत् कर्म स एव कर्तेति ॥ अथवा स निरर्थको वध एव यः पुरुषः अर्यमणम् । उपलक्षणमिदम् । सर्वान् देवानर्यमादीन् न पुष्यति हविष्प्रदानेन न[1] पोषयति नो नापि सखायं समानख्यानमभ्यागतमतिथिं मित्रवर्गं च न पोषयति ॥ 'पुष पुष्टौ' । दैवादिकः । यच्छब्दाध्याहारादनिघातः ॥ अत एव केवलादी ॥ अदेः 'सुप्यजातौ' (पा. सू. ३. २. ७८) इति णिनिः । अत उपधालक्षणा वृद्धिः ॥ केवलमसंविभज्यान्नं भुञ्जानः सः केवलाघो भवति । केवलपापवान् भवति । अघमेव केवलं तस्य शिष्यते । नैहिकं नामुष्मिकमिति । तस्मादयाचकायापि दातव्यमित्यभिप्रायः ॥

कृषन्नित्फाल आशितं कृणोति यन्नध्वानमप वृङ्क्ते चरित्रैः ।
वदन् ब्रह्मावदतो वनीयान् पृणन्नापिरपृणन्तमभि ष्यात् ॥ ७ ॥

कृषन् । इत् । फालः । आशितम् । कृणोति । यन् । अध्वानम् । अप । वृङ्क्ते । चरित्रैः ।
वदन् । ब्रह्मा । अवदतः । वनीयान् । पृणन् । आपिः । अपृणन्तम् । अभि । स्यात् ॥ ७ ॥

कृषन् कृषिं कुर्वन् फालः आशितं[2] कर्षकं भोक्तारं कृणोति करोति । तथा अध्वानं मार्गं यन् ॥ इणः शतरि नुमागमः ॥ गच्छन् पुरुषः चरित्रैः आत्मीयैर्गमनैः अप वृङ्क्ते । स्वामिनो धनमावर्जयति ॥ 'वृजी वर्जने' । आदादिकः । अनुदात्तेत् ॥ वदन् शास्त्रार्थं ब्रुवाणः ब्रह्मा ब्राह्मणः अवदतः शास्त्रार्थमब्रुवाणाज्जनात् वनीयान् संभक्तृतमः प्रियकरो भवति[3] ॥ वनतेस्तृजन्तादीयसुनि 'तुरिष्ठेमेयःसु' इति तृचो लोपः । ते यथा स्वकर्मणि प्रवर्तमानाः परेषामुपकारकाः तथा पृणन् दाता पुरुषः अपृणन्तम् अदातारं जनम् अभि अभिलक्ष्य आपिः स्यात् बन्धुर्भवेत् ॥

एकपाद्भूयो द्विपदो वि चक्रमे द्विपात्त्रिपादमभ्येति पश्चात् ।
चतुष्पादेति द्विपदामभिस्वरे संपश्यन् पङ्क्तीरुपतिष्ठमानः ॥ ८ ॥

एकऽपात् । भूयः । द्विऽपदः । वि । चक्रमे । द्विऽपात् । त्रिऽपादम् । अभि । एति । पश्चात् ।
चतुःऽपात् । एति । द्विऽपदाम् । अभिऽस्वरे । सम्ऽपश्यन् । पङ्क्तीः । उपऽतिष्ठमानः ॥ ८ ॥

अत्र पादशब्दो भागवचनः । एकपात् एकभागधनः पुरुषः द्विपदः द्विगुणधनस्य मार्गं भूयः । तृतीयायाः सुः । भूयसा कालेन वि चक्रमे विविधं गच्छति ॥ 'वेः पादविहरणे' (पा. सू. १. ३. ४१) इत्यात्मनेपदम् ॥ तथा द्विपात् पुरुषः त्रिपादं त्रिभागधनं पुरुषं पश्चात् अभ्येति अभिगच्छति । चतुष्पात् चतुर्भागधनस्तु द्विपदाम् । बहुवचनादेकपादादय उपलक्ष्यन्ते । एकपाद्धनादीनां पङ्क्तीः अभिस्वरे अभिगमने संपश्यन् सम्यगीक्षमाणः सन् उपतिष्ठमानः एति गच्छमानो भवति । अन्योन्यापेक्षया सर्वे उत्तमाधमाः । तस्मादहम् एवमेव धनवानिति न मन्येः[4] किंत्वतिथिभ्यो[5] धनानि दद्यादित्यर्थः ॥

---

१. ग-ल१.२.३.६.८-म-'न' नास्ति । २. ग-ल१.१.३.६.७.८-म-म आशितं । ३. ग-ल४.५-म-न भवति । ४. ग-म-मन्यस्व । ५. ल४-५-किंत्वर्थिभ्यो ।

स॒मौ चि॒द्धस्तौ॑ न स॒मं वि॑विष्टः संमा॒तरा॑ चि॒न्न स॒मं दु॑हाते ।
य॒मयो॑श्चि॒न्न स॒मा वी॒र्या॑णि ज्ञा॒ती चि॒त्सन्तौ॒ न स॒मं पृ॑णीतः ॥ ९ ॥

स॒मौ । चि॒त् । हस्तौ॑ । न । स॒मम् । वि॒वि॒ष्टः॒ । सम्ऽमा॒तरा॑ । चि॒त् । न । स॒मम् । दु॒हा॒ते॒ इति॑ ।
य॒मयोः॑ । चि॒त् । न । स॒मा । वी॒र्या॑णि । ज्ञा॒ती इति॑ । चि॒त् । सन्तौ॑ । न । स॒मम् । पृ॒णी॒तः॒ ॥ ९ ॥

ननु चिरमहं धनवानस्मि तथापि मम भ्राता दास्यतीति चेत् तत्र हेतुमाह । समौ चित् हस्तौ समावपि समं समानं न विविष्टः कार्यं न व्याप्नुतः ॥ ‘विष्लृ व्याप्तौ’ । जौहोत्यादिकः । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वादभ्यासस्य गुणाभावः ॥ तथा संमातरा[1] वत्सस्य मातरौ धेनू समे अपि समं समानं पयः न दुहाते । यमयोश्चित् सहजातयोः पुत्रयोरपि समा समानि वीर्याणि न सन्ति । तस्मात् ज्ञाती चित् एकस्मिन् कुले सन्तौ जातावपि समं न पृणीतः न प्रयच्छतः ॥ तस्माद्यस्य धनमस्ति स एव दद्यादित्यर्थः ॥ ॥ २६ ॥

‘अग्ने हंसि’ इति नवर्चं षष्ठं सूक्तमामहीयुर्गोत्रस्योरुक्षयस्यार्षं गायत्रम् । रक्षोहाग्निर्देवता । तथा चानुक्रम्यते—‘अग्ने हंस्युरुक्षय आमहीयव आग्नेयं राक्षोघ्नं गायत्रं तु’ इति । अग्न्याधानेऽप्यजायमाने इदमनुवक्तव्यम् । सूत्रितं च—‘अजायमाने त्वेतस्मिन्नेवावसानेऽग्ने हंसि न्यत्रिणमिति सूक्तमावपेत’ (आश्व. श्रौ. २. १६) इति । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरपि गायत्रे छन्दसीदं सूक्तम् । सूत्रितं च—‘अग्ने हंस्यग्निं हिन्वन्तु नः’ (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति । दशमेऽहनि धिष्ण्याङ्गाराभिविहरण आद्या अध्या । सूत्रितं च—‘परि त्वाग्ने पुरं वयमित्येतस्याः स्थानेऽग्ने हंसि न्यत्रिणम्’ (आश्व. श्रौ. ८. १२) इति ॥

अग्ने॒ हंसि॒ न्य१॒॑त्रिणं॒ दीद्य॒न् मर्त्ये॒ष्वा । स्वे क्षये॑ शुचिव्रत ॥ १ ॥

अग्ने॑ । हंसि॑ । नि । अ॒त्रिण॑म् । दीद्य॑त् । मर्त्ये॑षु । आ । स्वे । क्षये॑ । शु॒चि॒ऽव्र॒त॒ ॥ १ ॥

हे शुचिव्रत पूतकर्मन्[2] दीप्यमानतेजस्क वा हे अग्ने अत्रिणम् अत्तारं शत्रुं रक्षोरूपं नितरां हंसि विनाशय ॥ आमन्त्रितस्याविद्यमानवत्त्वेन पादादित्वादनिघातः ॥ किं कुर्वन् । मर्त्येषु मनुष्येषु यजमानेष्वाभिमुख्येन दीद्यत् कर्मसिद्ध्यर्थं प्रकाशमानः । दीदेतिर्दीप्तिकर्मा । तथा स्वे आत्मीये क्षये[3] निवासभूते आहवनीयादिस्थाने दीप्यमानः ॥ ‘क्षयो निवासे’ (पा. सू. ६. १. २०१) इत्याद्युदात्तत्वम् ॥

उत्ति॑ष्ठसि॒ स्वाहु॑तो घृ॒तानि॒ प्रति॑ मोदसे । यत्त्वा॒ स्रुचः॑ स॒मस्थि॑रन् ॥ २ ॥

उत् । ति॒ष्ठ॒सि॒ । सुऽआ॑हुतः । घृ॒तानि॑ । प्रति॑ । मो॒द॒से॒ । यत् । त्वा॒ । स्रुचः॑ । स॒म्ऽअस्थि॑रन् ॥ २ ॥

हे अग्ने स्वाहुतः अस्माभिः सुष्ठु आहूयमानः सन् उत्तिष्ठसि । अरणीभ्यामुद्गतो भव ॥ ऊर्ध्वकर्मत्वादात्मनेपदाभावः (पा. सू. १. ३. २४) ॥ उद्गत्य च घृतानि घृतसहितान्यस्माभिर्दीयमानानि हवींषि प्रति मोदसे हृष्टो भव ॥ ‘मुद हर्षे’ । भौवादिकः । अनुदात्तेत् ॥ यत् यदा त्वा त्वां स्रुचः जुह्वादीनि पात्राणि समस्थिरन् संगतान्यभवन् ॥ ‘समवप्रविभ्यः स्थः’ (पा. सू. १. ३. २२) इति लुङ्यात्मनेपदम् । ‘स्थाघ्वोरिच्च’ (पा. सू. १. २. १७) इति सिचः कित्त्वमिकारश्चान्तादेशः । ‘ह्रस्वादङ्गात्’ इति सिचो लोपः । व्यत्ययेन झस्य रन् । ‘तिङि चोदात्तवति’ इति गतेर्निघातः ॥

---

१. त-भ-मातरा । २. त४.५-सुकर्मन् । ३. त-भ-ज-‘क्षये’ नास्ति ।

स आहुतो वि रोचतेऽग्निरीळेन्यो गिरा । स्रुचा प्रतीकमज्यते ॥ ३ ॥

सः । आऽहुतः । वि । रोचते । अग्निः । ईळेन्यः । गिरा । स्रुचा । प्रतीकम् । अज्यते ॥ ३ ॥

आहुतः आभिमुख्येन हुतः ॥ ' गतिरनन्तरः ' इति गतेः प्रकृतिस्वरः ॥ गिरा स्तुतिलक्षणया वाचा ईळेन्यः स्तोतव्यः सः अग्निः वि रोचते अत्यर्थं दीप्यते । तथा प्रतीकं सर्वेषां देवानां पूर्वमेव स्रुचा घृतसहितया अज्यते सिच्यते ॥

घृतेनाग्निः समज्यते मधुप्रतीक आहुतः । रोचमानो विभावसुः ॥ ४ ॥

घृतेन । अग्निः । सम् । अज्यते । मधुऽप्रतीकः । आऽहुतः । रोचमानः । विभाऽवसुः ॥ ४ ॥

अग्निः घृतेन हविषा समज्यते सम्यक् सिक्तो भवति । कीदृशः । मधुप्रतीकः घृतमयुक्तावयवः आहुतः स्तुतिभिर्हविर्भिर्वा रोचमानः दीप्यमानः विभावसुः स्वदीप्त्या सर्वमाच्छादयन् । यद्वा । दीप्तिरेव धनं यस्य सः ॥

अप्तोर्यामे होतुरतिरिक्तोक्थ्ये ' जरमाणः समिध्यसे ' इत्यनुरूपस्तृचः । सूत्रितं च— ' अराधीव तद्विविड्ढि जरमाणः समिध्यसे ' (आश्व. श्रौ. ९. ११) इति ॥

जरमाणः समिध्यसे देवेभ्यो हव्यवाहन । तं त्वा हवन्त मर्त्याः ॥ ५ ॥

जरमाणः । सम् । इध्यसे । देवेभ्यः । हव्यऽवाहन । तम् । त्वा । हवन्त । मर्त्याः ॥ ५ ॥

हे हव्यवाहन हव्यानां प्रापयितः ॥ ' हव्येऽनन्तःपादम् ' (पा. सू. ३. २. ६६) इति ञ्युट् ॥ जरमाणः स्तोतृभिः स्तूयमानः । जरतिः स्तुतिकर्मा । स त्वं देवेभ्यः देवार्थं समिध्यसे हविर्भिः सम्यग्दीप्यसे । तं तादृशं त्वा त्वां मर्त्याः मनुष्येषु साधवो यजमानाः हवन्त आह्वयन्ति ॥ ह्वयतेर्लङि ' बहुलं छन्दसि ' इति संप्रसारणम् ॥ ॥ २५ ॥

तं मर्ता अमर्त्यं घृतेनाग्निं सपर्यत । अदाभ्यं गृहपतिम् ॥ ६ ॥

तम् । मर्ताः । अमर्त्यम् । घृतेन । अग्निम् । सपर्यत । अदाभ्यम् । गृहऽपतिम् ॥ ६ ॥

हे मर्ताः ऋत्विजः अमर्त्यं मनुष्यधर्मरहितम् अग्निं घृतेन हविषा सपर्यत परिचरत ॥ सपरशब्दः कण्ड्वादिः ॥ कीदृशम् । अदाभ्यं कैश्चिदप्यहिंस्यम् ॥ ' दभेश्चेति वक्तव्यम् ' (पा. सू. ३. १. १२४. ३) इति ण्यत् ॥ गृहपतिं गृहस्य स्वामिनं यजमानरूपम् ॥ ' पत्यावैश्वर्ये ' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥

अदाभ्येन शोचिषाग्ने रक्षस्त्वं दह । गोपा ऋतस्य दीदिहि ॥ ७ ॥

अदाभ्येन । शोचिषा । अग्ने । रक्षः । त्वम् । दह । गोपाः । ऋतस्य । दीदिहि ॥ ७ ॥

हे अग्ने त्वम् अदाभ्येन अहिंस्येन शोचिषा तेजसा रक्षः । जात्येकवचनम् । सर्वान् राक्षसान् दह विनाशय । किंच ऋतस्य यज्ञस्य[1] गोपाः[1] गोपायिता सन् दीदिहि दीप्यस्व ॥

स त्वमग्ने प्रतीकेन प्रत्योष यातुधान्यः । उरुक्षयेषु दीद्यत् ॥ ८ ॥

सः । त्वम् । अग्ने । प्रतीकेन । प्रति । ओष । यातुऽधान्यः । उरुऽक्षयेषु । दीद्यत् ॥ ८ ॥

---

१. स-म-' यज्ञस्य गोपाः ' नास्ति ।

हे अग्ने त्वं प्रतीचेन स्वमुखभूतेन तेजसा यातुधान्यः यातुधानी राक्षसीः प्रत्योष प्रतिकूलं दह ॥ 'उष दाहे'। भौवादिकः। लोटि हेर्लुक्। 'जातेरस्त्रीविषयात्' (पा. सू. ४. १. ६३) इति यातुधानशब्दस्य ङीष्[1]। 'उदात्तस्वरितयोर्यणः' इति स्वरितत्वम्॥ किं कुर्वन्। उरुक्षयेषु विस्तीर्णेषु निवासेष्वाहवनीयादिषु दीद्यत् दीप्यमानः॥

तं त्वा गीर्भिरुरुक्षया हव्यवाहं समीधिरे । यजिष्ठं मानुषे जने ॥ ९ ॥

तम् । त्वा । गीःऽभिः । उरुऽक्षयाः । हव्यऽवाहम् । सम् । ईधिरे । यजिष्ठम् । मानुषे । जने ॥९॥

हे अग्ने उरुक्षयाः बहुनिवासा यजमानाः हव्यवाहं हविषां वोढारं मानुषे मनुष्यसंबन्धिनि जने जनमध्ये यजिष्ठं यष्टृतमं तं त्वा त्वां गीर्भिः स्तुतिभिस्तत्सहितैर्हविर्भिः समीधिरे सम्यगदीदिपन्[2] ॥ इन्धेर्लिटि 'इन्धिभवतिभ्यां च[3]' (पा.सू.१.२.६) इति कित्त्वे नलोपः॥ ॥२५॥

'इति वै' इति त्रयोदशर्चं सप्तमं सूक्तं गायत्रम्। इन्द्रो लबरूपमास्थाय सोमपानं कुर्वन् तदानींस्तुतिभिः हृष्टः सन् स्वात्मानमनेन सूक्तेनास्तावीत्। अतो लबरूपाख्य इन्द्र ऋषिः। स एव देवता। तथा चानुक्रम्यते—'इति वै सप्तोनैन्द्रो लब आत्मानं तुष्टाव' इति। गतो विनियोगः॥

इति वा इति मे मनो गामश्वं सनुयामिति । कुवित्सोमस्यापामिति ॥ १ ॥

इति । वै । इति । मे । मनः । गाम् । अश्वम् । सनुयाम् । इति । कुवित् । सोमस्य । अपाम् । इति ॥१॥

इति वै इति खलु इति एवंप्रकारेण मे मदीयं मनः वर्तते। तं प्रकारं दर्शयति। गामश्वं च सनुयां स्तोतृभ्यः प्रयच्छामि इति। 'षणु दाने'। तानादिकः। इतिशब्दो हेतौ। यस्मात् कुवित् बहुवारं सोमस्य सोमम् अपां पीतवानस्मि॥ 'क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्' इति सोमस्य संप्रदानसंज्ञा। 'चतुर्थ्यर्थे बहुलम्' इति षष्ठी। 'पा पाने'। लुङि 'गातिस्था' इति सिचो लुक्। कुवित्योगादनिघातः॥

प्र वाताइव दोधत उन्मा पीता अयंसत । कुवित्सोमस्यापामिति ॥ २ ॥

प्र । वाताःऽइव । दोधतः । उत् । मा । पीताः । अयंसत । कुवित् । सोमस्य । अपाम् । इति ॥२॥

दोधतः भृशं कम्पयमानाः वाताइव वायवो यथा वृक्षादीनुद्यच्छन्ति तद्वत् पीताः सोमाः मा मां प्रकर्षेण उत् अयंसत उद्यच्छन्ति॥ यमेर्लुङि 'समुदाङ्भ्यो यमोऽग्रन्थे' (पा. सू. १. ३. ७५) इत्यात्मनेपदम्॥ यस्माद्बहुवारं सोमम् अपाम्॥

उन्मा पीता अयंसत रथमश्वाइवाशवः । कुवित्सोमस्यापामिति ॥ ३ ॥

उत् । मा । पीताः । अयंसत । रथम् । अश्वाःऽइव । आशवः । कुवित् । सोमस्य । अपाम् । इति ॥३॥

पीताः सोमाः माम् उत् अयंसत उद्यच्छन्ति। तत्र दृष्टान्तः। रथमश्वाइव यथा आशवः क्षिप्रगामिनो गमनेन व्याप्ता वाश्वा रथमुद्गमयन्ति तद्वत्॥

उप मा मतिरस्थित वाश्रा पुत्रमिव प्रियम् । कुवित्सोमस्यापामिति ॥ ४ ॥

उप । मा । मतिः । अस्थित । वाश्रा । पुत्रम्ऽइव । प्रियम् । कुवित् । सोमस्य । अपाम् । इति ॥४॥

---

१. स-भ-मु—ङीप्। २. ग—सम्यगदीपयन्। ३. ग-स-भ१.२.४.६—'च' नास्ति।

मतिः स्तोतृभिः क्रियमाणा स्तुतिः मा माम् उप अस्थित संयोजयति॥ 'उपाद्देवपूजासंगतिकरण॰' (पा. सू. १. ३. २५. १) इत्यात्मनेपदम्। कथमिव। वाश्रा पुत्रमिव यथा वाश्रा शब्दायमाना धेनुः प्रियं पुत्रं[1] वत्सं संगच्छति तद्वत्॥

अहं तष्टेव वन्धुरं पर्यचामि हृदा मतिम्। कुवित्सोमस्यापामिति॥ ५॥

अहम्। तष्टाऽइव। वन्धुरम्। परि। अचामि। हृदा। मतिम्। कुवित्। सोमस्य। अपाम्। इति॥५॥

तष्टेव तक्षा यथा वन्धुरं सारथिनिवासस्थानम्। तद्वान् रथोपलक्ष्यते। तस्यावे रथं वा साधु करोति तद्वत् अहं मतिं स्तुतिं हृदा आत्मीयेन मनसा पर्यचामि। साधुकरणाय परिगच्छामि॥

नहि मे अक्षिपच्चनाच्छान्त्सुः पञ्च कृष्टयः। कुवित्सोमस्यापामिति॥ ६॥

नहि। मे। अक्षिऽपत्। चन। अच्छान्त्सुः। पञ्च। कृष्टयः। कुवित्। सोमस्य। अपाम्। इति॥६॥

चन इति निपातसमुदायोऽप्यर्थे। पञ्च कृष्टयः अपि निषादपञ्चमाश्चत्वारो वर्णाः पञ्च जनाः। यद्वा। देवमनुष्यादयः। मे मदीयम् अक्षिपत् चक्षुःपतनं दृष्टिसंचारं नहि अच्छान्त्सुः न ह्यपवृण्वन्ति[2]। 'न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यते' (श. ब्रा. १४. ७. १. २३) इति हि श्रुतेः। 'छदि अपवारणे'। 'चुरादीनाम्' इति वा ण्यन्तत्वादत्र ण्यभावे लुङि हलन्तलक्षणा वृद्धिः (पा. सू. ७. २. ३)॥ यस्माद्बहुवारे[3] सोमम् अपाम्॥ ॥ २६॥

नहि मे रोदसी उभे अन्यं पक्षं चन प्रति। कुवित्सोमस्यापामिति॥ ७॥

नहि। मे। रोदसी इति। उभे इति। अन्यम्। पक्षम्। चन। प्रति।
कुवित्। सोमस्य। अपाम्। इति॥ ७॥

उभे रोदसी द्यावापृथिव्यौ मे मदीयम् अन्यं पक्षं चन पक्षमपि प्रति समाने न भवतः॥

अभि द्यां महिना भुवमभी३मां पृथिवीं महीम्। कुवित्सोमस्यापामिति॥८॥

अभि। द्याम्। महिना। भुवम्। अभि। इमाम्। पृथिवीम्। महीम्।
कुवित्। सोमस्य। अपाम्। इति॥ ८॥

उक्तमर्थं प्रतिपादयति। महिना महिम्नात्मीयेन द्यां द्युलोकम् अभि भुवम् अभिभवामि। तथा महीं महतीम् इमां पृथिवीं स्वमहिम्ना अभि भवामि॥ भवतेर्लङि छान्दसो विकरणस्य लुक्। 'भूसुवोस्तिङि' (पा. सू. ७. ३. ८८) इति गुणे प्रतिषिद्धे उवङादेशः॥

हन्ताहं पृथिवीमिमां नि दधानीह वेह वा। कुवित्सोमस्यापामिति॥ ९॥

हन्त। अहम्। पृथिवीम्। इमाम्। नि। दधानि। इह। वा। इह। वा।
कुवित्। सोमस्य। अपाम्। इति॥ ९॥

हन्त इति संभावनायामनुज्ञायां वा। संभावयाम्येतदनुजानामि वा। किं तत्। अहम् इमां पृथिवीम् इह वा अन्तरिक्षे नि दधामि। इह वा द्युलोके इति हस्तेन निर्दिशति॥ दधातेर्लोटि[4] मेर्निः॥

१. त४.५—पुत्रमिव। २. त१.२.३.६.७.८-म१.४.८—ह्यपवृण्वंति; त४.५—ह्यपिवृण्वंति। ३. ग-त१.२.३.४.५.६.८-म—यस्माद्बहु। ४. त-म—'दधातेर्लोटि' नास्ति।

ओषमित्पृथिवीमहं जङ्घनानीह वेह वा । कुवित्सोमस्यापामिति ॥ १० ॥

ओषम् । इत् । पृथिवीम् । अहम् । जङ्घनानि । इह । वा । इह । वा ।
कुवित् । सोमस्य । अपाम् । इति ॥ १० ॥

अहं पृथिवीम् अभिलक्ष्य ओषं स्वतेजसा तापकमादित्यम् इह वा अन्तरिक्षे इह वा द्युलोके जङ्घनानि भृशं घातयानि[1] । इत् इति पूरणः ॥ हन्तेर्गत्यर्थस्य यङ्लुगन्तस्य लोटि शपो लुगभावश्छान्दसः ॥

दिवि मे अन्यः पक्षो३ऽधो अन्यमचीकृषम् । कुवित्सोमस्यापामिति ॥ ११ ॥

दिवि । मे । अन्यः । पक्षः । अधः । अन्यम् । अचीकृषम् ।
कुवित् । सोमस्य । अपाम् । इति ॥ ११ ॥

मे मदीयः अन्यः पक्षः दिवि द्युलोके स्थापितः । अधः ॥ 'पूर्वाधरावराणामसि०' (पा. सू. ५. ३. ३९) इत्यादिनासिप्रत्ययः । प्रकृतेरधादेशश्च ॥ अधस्तात्पृथिव्याम् अन्यं पक्षम् अचीकृषम् अकार्षम् ॥ 'कृष विलेखने' । ण्यन्तस्य लुङि चङि 'नित्यं छन्दसि' (पा. सू. ७. ४. ८) इत्यृकारादेशः ॥ विलेखनं नामोत्पादनम् । उदपादयम् । आस्थापयमित्यर्थः ॥

अहमस्मि महामहोऽभिनभ्यमुदीषितः । कुवित्सोमस्यापामिति ॥ १२ ॥

अहम् । अस्मि । महाऽमहः । अभिऽनभ्यम् । उत्ऽईषितः ।
कुवित् । सोमस्य । अपाम् । इति ॥ १२ ॥

अभिनभ्यं नाभौ मध्यस्थाने भवं नभ्यमन्तरिक्षम् । 'उगवादिभ्यो यत्' (पा. सू. ५. १. २) इति यत्प्रत्ययः । तस्मिन्नेव परतो नभादेशश्च । 'लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये' (पा. सू. २. १. १४) इत्यव्ययीभावः । समासस्वरः । अन्तरिक्षमभि उदीषितः उद्गतः सूर्यात्मा अहं महामहः अस्मि । महतामपि महानस्मि । यद्वा । महत् प्रभूतं महस्तेजो यस्य । प्रभूततेजस्कोऽस्मि ॥ 'आन्महतः[*]' (पा. सू. ६. ३. ४६) इत्यात्वम् ॥

गृहो याम्यरंकृतो देवेभ्यो हव्यवाहनः । कुवित्सोमस्यापामिति ॥ १३ ॥

गृहः । यामि । अरम्ऽकृतः । देवेभ्यः । हव्यऽवाहनः । कुवित् । सोमस्य । अपाम् । इति ॥ १३ ॥

गृहः हविषां ग्रहीता अरंकृतः यजमानैरलंकृतोऽहं देवेभ्यः इन्द्रादिभ्यः[2] हव्यवाहनः हविषां वोढा प्रापयिता अग्न्यात्मा सन् यामि हवींषि प्रापयामि ॥ 'या प्रापणे' । लट् । 'हव्येऽनन्तःपादम्' इति वहेर्ञ्युट् । ञित्वादाद्युदात्तः । समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः ॥ इति यस्मात् कुवित् बहुवारं सोमस्य सोमम् अपां पीतवानस्मि । तस्मादेतान्यकार्षमितीन्द्रः स्वात्मानमेवास्तावीत् ॥ ॥ २७ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्येऽष्टमाष्टके षष्ठोऽध्यायः ॥

१. ग-ख४.५—मापयानि । २. ग—अन्येभ्यः; ख१.२.३.४.७.८-ग—अर्केभ्यः ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

अथ सप्तमो व्याख्यायते। दशममण्डलस्य दशमेऽनुवाके सूक्तसप्तकं व्याख्यातम्। 'तदित्' इति नवर्चमष्टमं सूक्तमाथर्वणस्य बृहद्दिवस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रम्। तथा चानुक्रान्तं— 'तदिन्नवाथर्वणो बृहद्दिवः' इति। चातुर्विंशिकेऽहनि निष्केवल्य इदं सूक्तम्। सूत्रितं च— 'तदिदासेति च पुरस्तात्सूक्तस्य शंसेत्' (आश्व. श्रौ. ७. ३) इति। ज्योतिर्विश्वजित्सर्वजिदादिष्वप्येकाहेष्विदमेव निष्केवल्यनिविद्धानम्। सूत्रितं च— 'एतेषां त्रयाणां कया शुभा तदिदासेति माध्यंदिनः' (आश्व. श्रौ. ९. ८) इति। रात्रिसत्रायणाख्ययोरेकाहयोरपीदं निष्केवल्यनिविद्धानम्। सूत्रितं च— 'रात्रिसत्रायणयोश्च कयाशुभीयतदिदासीये' (आश्व. श्रौ. ९. ८) इति। महाव्रते निष्केवल्येऽप्येतत्सूक्तम्। तथैव पञ्चमारण्यके शौनकेन सूत्रितं— 'तदिदास भुवनेषु ज्येष्ठं त्वां सु ते कीर्तिं मघवन् महित्वा' (ऐ. आ. ५. १. ६) इति॥

तदिदास भुवनेषु ज्येष्ठं यतो जज्ञ उग्रस्त्वेषनृम्णः ।
सद्यो जज्ञानो नि रिणाति शत्रूननु यं विश्वे मदन्त्यूमाः ॥ १ ॥

तत् । इत् । आस । भुवनेषु । ज्येष्ठम् । यतः । जज्ञे । उग्रः । त्वेषऽनृम्णः ।
सद्यः । जज्ञानः । नि । रिणाति । शत्रून् । अनु । यम् । विश्वे । मदन्ति । ऊमाः ॥ १ ॥

तत् जगत्कारणत्वेन सर्ववेदान्तप्रसिद्धम्। इदित्ययमवधारणे। भुवनेषु। 'भू सत्तायाम्'। सत्सु[1] पृथिव्यादिषु लोकेषु मध्ये जगत्कारणं ब्रह्मैव ज्येष्ठं प्रशस्ततमम् आस बभूव। तस्य परमार्थत्वात्[2] तद्व्यतिरिक्तानां व्यावहारिकत्वाच्च[3]। यद्वा। ज्येष्ठं वृद्धतमं जगत्कारणत्वेन सर्वेषामादिभूतं बभूव॥ अस्तेर्लिटि 'छन्दस्युभयथा' इति सार्वधातुकत्वात् 'अस्तेर्भूः' (पा. सू. २. ४. ५२) इति भूभावाभावः। यद्वा। भूतं तदेव ब्रह्म स्वप्रकाशतया आस दिदीपे। 'आस गतिदीप्त्यादानेषु'। अस्माल्लिटि रूपम्। यतः उपादानभूतात् यस्मात् ब्रह्मणः उग्रः उद्गूर्णः त्वेषनृम्णः प्रदीप्तबलः सूर्यात्मक इन्द्रः जज्ञे जातो बभूव। श्रूयते हि— 'चक्षोः सूर्यो अजायत' (ऋ. सं. १०. ९०. १३) इति। 'सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयत्' (ऋ. सं. १०. १९०. ३) इति च॥ 'जनिकर्तुः प्रकृतिः' (पा. सू. १. ४. ३०) इति प्रकृतेरपादानसंज्ञायां यत इति पञ्चमी। जनेर्लिटि 'गमहन*' इत्यादिना उपधालोपः। 'द्विर्वचनेऽचि' इति तस्य स्थानिवद्भावात् द्विर्वचनादि। 'यद्वृत्तान्नित्यम्' इति निघातप्रतिषेधः॥ स च जज्ञानः जायमान एव सद्यः शीघ्रं शत्रून् घातयितॄन् मन्देहादीन् राक्षसान् नि रिणाति निहिनस्ति। यद्वा उपासकानां पापरूपान् शत्रून् निहन्ति। तथा च ब्राह्मणं— 'सद्यो ह्येव जातः पाप्मानमपाहत' (ऐ. आ. १. ३. ४) इति॥ जज्ञान इति जनेर्लिटि[4] कानचि रूपमेतत्। रिणाति। 'री गतिरेषणयोः'। क्र्यादिः। 'प्वादीनां ह्रस्वः' इति ह्रस्वत्वम्॥ विश्वे सर्वे ऊमाः। अवन्ति रक्षन्तीत्यूमाः प्राणिनः। अवतेरौणादिको मन्प्रत्ययः। 'ज्वरत्वर*' इत्यादिना वकारोपधयोः स्थाने ऊठ्॥ सर्वे प्राणिनः यं सूर्यात्मकमुपास्यमिन्द्रमनुलक्ष्य मदर्थमुदगात् मदर्थमुदगादिति मदन्ति हृष्यन्ति॥ 'मदी हर्षे'। व्यत्ययेन शप्॥ तथा च

१. त-म-असत्सु। २. ग-त-म-परमार्थसत्वात्। ३. ग-म-व्यावहारिकसत्वाच्च; त-व्यावहारिकसत्वाच्च। ४. ग-त१.२.३.६.७.८-म-मु-जनेर्लिटः।

ब्राह्मणं—'भूतानि वै विश्व तस्मात्त एनमनुमदन्त्युदगादुदगादिति' (ऐ. आ. १, ३, ४) इति । तैत्तिरीयकं च—'तस्मात्सर्व एव मन्यते मां प्रत्युदगादिति' (तै. सं. ६. ५. ७. २) इति । यद्वा । यं स्तुत्यादिभिर्मोदयन्तमनु पश्चात् सर्वे प्राणिनोऽभीष्टप्राप्त्या हृष्यन्ति ॥ 'अनुर्लक्षणे' (पा. सू. १.४.८४) इत्यनोः कर्मप्रवचनीयत्वात् कर्मप्रवचनीययुक्ते इति द्वितीया ॥ स इन्द्रो अत्र इत्यन्वयः ॥

वावृधानः शवसा भूर्योजाः शत्रुर्दासाय भियसं दधाति ।
अव्यनच्च व्यनच्च सस्नि सं ते नवन्त प्रभृता मदेषु ॥ २ ॥

ववृधानः । शवसा । भूरिऽओजाः । शत्रुः । दासाय । भियसम् । दधाति ।
अविऽअनत् । च । विऽअनत् । च । सस्नि । सम् । ते । नवन्त । प्रऽभृता । मदेषु ॥ २ ॥

शवसा बलेन ववृधानः वर्धमानः अत एव भूर्योजाः बहुबलः शत्रुः शातयितेन्द्रः दासाय उपक्षयकारिणे जनाय भियसं भीतिं दधाति विदधाति । करोति । अव्यनत् । विविधमनिति श्वसितीति व्यनत्[1] प्राणवज्जङ्गमम् । तद्विलक्षणमव्यनत् स्थावरम् । तदुभयमपि सस्नि संस्नातमिन्द्रेण सम्यक् शोधितं भवति ॥ स्नातेः 'आदृगमहन०' इति व्यत्ययेन कर्मणि किन्प्रत्ययः ॥ यद्वा अन्तर्णीतण्यर्थात् कर्तर्येव किन् । वृष्ट्यादिना सम्यक् स्नापयिता शोधयिता भवति ॥ 'न लोकाव्यय०' इति कर्मणि षष्ठ्याः प्रतिषेधः ॥ द्वितीयः पादः प्रत्यक्षकृतः । हे इन्द्र ते तव मदेषु हर्षेषु हविषा स्तुत्या च जातेषु[2] सत्सु प्रभृता प्रभृतानि प्रकर्षेण भृतानि पोषितानि वा सर्वाणि भूतजातानि सं नवन्त संगच्छन्ते । स्तोतुं हवींषि च दातुं समूहीभवन्तीत्यर्थः । नवतिर्गतिकर्मा ॥ प्रभृता[3] । बिभर्तेः कर्मणि निष्ठा । 'शेश्छन्दसि बहुलम्' इति शेर्लोपः । 'गतिरनन्तरः' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् ॥

त्वे क्रतुमपि वृञ्जन्ति विश्वे द्विर्यदेते त्रिर्भवन्त्यूमाः ।
स्वादोः स्वादीयः स्वादुना सृजा समदः सु मधु मधुनाभि योधीः ॥ ३ ॥

त्वे इति । क्रतुम् । अपि । वृञ्जन्ति । विश्वे । द्विः । यत् । एते । त्रिः । भवन्ति । ऊमाः ।
स्वादोः । स्वादीयः । स्वादुना । सृज । सम् । अदः । सु । मधु । मधुना । अभि । योधीः ॥ ३ ॥

हे इन्द्र त्वे त्वयि ॥ 'सुपां सुलुक्०' इति सप्तम्येकवचनस्य शेआदेशः ॥ विश्वे सर्वे यजमानाः क्रतुम् अनुष्ठेयं कर्म वृञ्जन्ति समापयन्ति । अपिशब्दो ब्राह्मणोक्तसर्वभूतानां सर्वमनसां समुच्चयार्थः । सर्वाण्यपि पृथिव्यादीनि भूतानि सर्वेषां प्राणिनां मनांसि सर्वे यज्ञक्रतवश्च त्वय्येव यजमानैः परिसमाप्यन्त इत्यर्थः । तथा च ब्राह्मणं—'त्वयीमानि सर्वाणि भूतानि सर्वाणि मनांसि सर्वे क्रतवोऽपि वृञ्जन्तीत्येव तदाह' (ऐ. आ. १, ३, ४) इति । यत् यस्मात् एते ऊमाः तर्पकाः ॥ अवतेस्तर्पणार्थादौणादिको मन्प्रत्ययः । 'ज्वरत्वर०' इत्यादिना वकारोपधयोः ऊठ् ॥ ईदृशा यजमानाः पूर्वमेकाकिनः सन्तः पश्चात् द्विः द्विप्रकारं स्त्रीरूपेण पुंरूपेण च जाताः सन्तः पुनरपत्येन सार्धं त्रिः त्रिप्रकारं अन्नभाजः भवन्ति । एक एवात्मा स्त्रीपुंसरूपेण जायते । 'अर्धो वा एष आत्मनो यत्पत्नी' (तै. ब्रा. ३. ३. ३) इति श्रुतेः । पुत्रोऽप्यात्मैव । 'आत्मा वै पुत्रनामासि' (श. ब्रा.

---

१. त-ब—व्यनत्त । २. ग-त१.२.३.६.७.८-ब—जन्येषु । ३. त१.२.६.८-ब१.४—प्रसूतान्; त१.४.५.७-ब२—प्रभूतान् ।

१७. ९. ४. २१) इति श्रुतेः। यत एवमेतेऽभिवृद्धा भवन्ति ततोऽवगम्यते त्वय्येवानुष्ठितं सर्वं कर्म परिसमापयन्तीति। तथा च ब्राह्मणम्—'द्वौ वै सन्तौ मिथुनौ प्रजायेते प्रजात्यै' (ऐ. आ. १. ३. ४) इति। हे इन्द्र त्वं[1] स्वादोः प्रियात् गृहधनादेरपि स्वादीयः स्वादुतरं प्रियतरमपत्यं स्वादुना स्वादुभूतेन मिथुनेन मातापित्रात्मकेन सं सृज संयोजय। यद्वा। स्वादुना भावेनोत्पन्नं तदपत्यमपि संयोजय। एतदेवाह। अदः तदपत्यं मधु मधुरं मधुना मदहेतुना मिथुनान्तरेण पौत्रेण[2] वा सु[3] सुष्ठु अभि योधीः अभियोधय। अभितः क्रीडय॥ धातूनामनेकार्थत्वात् युध्यतिरत्र क्रीडार्थे वर्तते॥ 'मिथुनं वै स्वादु प्रजा स्वादु' (ऐ. आ. १.३ ४) इत्यादि ब्राह्मणमत्रानुसंधेयम्॥

इति॑ चि॒द्धि त्वा॒ धना॒ जय॑न्तं॒ मदे॑मदे अनु॒मद॑न्ति॒ विप्राः॑ ।

ओजी॑यो धृष्णो स्थि॒रमा त॑नुष्व॒ मा त्वा॑ दभन्यातु॒धाना॑ दु॒रेवाः॑ ॥ ४ ॥

इति॑ । चि॒त् । हि । त्वा॒ । धना॑ । जय॑न्तम् । मदे॑ऽमदे । अ॒नु॒ऽमद॑न्ति । विप्राः॑ ।

ओजी॑यः । धृ॒ष्णो॒ इति॑ । स्थि॒रम् । आ । त॒नु॒ष्व॒ ।

मा । त्वा॒ । द॒भ॒न् । या॒तु॒ऽधाना॑ । दुः॒ऽएवाः॑ ॥ ४ ॥

इति चिद्धि एवमेव खलु हे इन्द्र मदेमदे सोमपानजन्ये हर्षे सति धना शत्रुधनानि जयन्तं जयेन प्राप्नुवन्तं त्वाम् अनु पश्चात्। लक्षणेऽनोः कर्मप्रवचनीयत्वम्। विप्राः मेधाविनः स्तोतारः मदन्ति हृष्यन्ति। यद्वा त्वामनुमदन्ति अनुक्रमेण स्तुवन्ति। मदतिः स्तुतिकर्मा। 'हि च' इति निघातप्रतिषेधः। हे धृष्णो शत्रूणां धर्षयितरिन्द्र। 'त्रसिगृधिधृषिक्षिपेः क्नुः'। ओजीयः[4]। ओजस्विशब्दादीयसुनि 'विन्मतोर्लुक्' इति विनो लुक्। 'टेः' इति टिलोपः। बलवत्तरम् अत एव स्थिरं दृढं धनम् आ तनुष्व अभितोऽस्मदर्थं विस्तारय। त्वा त्वां च मा दभन् मा हिंसन्तु दुरेवाः दुर्गतयः यातुधानाः राक्षसाः॥

त्वया॑ व॒यं शा॑शद्महे॒ रणे॑षु प्र॒पश्य॑न्तो यु॒धेन्या॑नि॒ भूरि॑ ।

चो॒दया॑मि त॒ आयु॑धा॒ वचो॑भिः॒ सं ते॑ शिशामि॒ ब्रह्म॑णा॒ वयां॑सि ॥ ५ ॥

त्वया॑ । व॒यम् । शा॒श॒द्म॒हे॒ । रणे॑षु । प्र॒ऽपश्य॑न्तः । यु॒धेन्या॑नि । भूरि॑ ।

चो॒दया॑मि । ते॒ । आयु॑धा । वचः॑ऽभिः । सम् । ते॒ । शि॒शा॒मि॒ । ब्रह्म॑णा । वयां॑सि ॥ ५ ॥

हे इन्द्र त्वया अनुगृहीताः वयं रणेषु संग्रामेषु शाशद्महे भृशं शत्रून् शातयामः॥ 'शद्लृ शातने'। अस्माद्यङन्तात् लडि 'छन्दस्युभयथा' इति आर्धधातुकत्वाद्यतोलोपयलोपौ॥ किं कुर्वन्तः। युधेन्यानि योधनार्हाणि॥ 'कृत्यार्थे तवैकेन्केन्यत्वनः' इति युधेरर्हार्थे केन्यप्रत्ययः[5]। भूरि बहूनि बलानि॥ 'सुपां सुलुक्' इति शसो लुक्। प्रपश्यन्तः प्रकर्षेण जानन्तः। अपि च ते तव आयुधा आयुधानि आयोधनसाधनानि वज्रादीनि। 'शेश्छन्दसि बहुलम्' इति शेर्लोपः। वचोभिः स्तुतिभिः चोदयामि शत्रून् प्रति प्रेरयामि। ते त्वदर्थं ब्रह्मणा मन्त्रेण स्तुतिरूपेण सहितानि वयांसि॥ अन्ननामैतत्। हविर्लक्षणान्यन्नानि सं शिशामि सम्यक्तीक्ष्णीकरोमि। संस्करोमीत्यर्थः॥ 'शो तनूकरणे'। छान्दसो विकरणस्य श्लुः। 'बहुलं छन्दसि' इत्यभ्यासस्येत्वम्॥१॥

१. ग-त-म१.४—त्वं च। २. ग-त१.२.३.६.७.८-म—'पौत्रेण' नास्ति। ३. त-म—'सु' नास्ति।
४. ग-त४.५—ओजीयः ओजस्वितरं। ५. त-म—केन्प्रत्ययः।

स्तुषेय्यं पुरुवर्पसमृभ्वमिनतममाप्त्यमाप्त्यानाम्।
आ दर्षते शवसा सप्त दानून् प्र साक्षते प्रतिमानानि भूरि॥ ६॥

स्तुषेय्यम्। पुरुऽवर्पसम्। ऋभ्वम्। इनऽतमम्। आप्त्यम्। आप्त्यानाम्।
आ। दर्षते। शवसा। सप्त। दानून्। प्र। साक्षते। प्रतिऽमानानि। भूरि॥ ६॥

स्तुषेय्यं स्तोतव्यम्। 'स्तुवः शेय्यञ्छन्दसि' (उ. सू. ३. ९९) इत्यौणादिकः शेय्य-प्रत्ययः। पुरुवर्पसं बहुरूपम् ऋभ्वम् उरु भासमानमुरुभूतं वा इनतमम् अतिशयेनेश्वरम् आप्त्यानाम् आप्तव्यानां मध्ये आप्त्यम् आप्तव्यमेवंभूतमिन्द्रं स्तौमीति शेषः। स इन्द्रः शवसा बलेन सप्त सप्तसंख्याकान् दानून् दानवान् शुष्णनमुचिकुयवादीन् आ दर्षते आदृणाति हिनस्ति॥ 'दॄ विदारणे'। अस्माल्लेटि व्यत्ययेनात्मनेपदम्। 'लेटोऽडाटौ' इत्यडागमः[1]। 'सिब्बहुलम्' इति सिप्॥ तथा प्रतिमानानि असुराणां प्रतिरूपाणि भूरि भूरीणि बहून्यसुरबलानि प्र साक्षते च इन्द्रः प्रसहते। यद्वा बहूनि प्रतिमानान्यसुराणां स्थानानि प्र साक्षते प्राप्नोति। 'साक्षतिराप्नोतिकर्मा' (निरु. ११. २१) इति यास्कः॥ 'षह अभिभवे'। लेट्यडागमः[2]। 'सिब्बहुलम्०' इति सिप्। ढत्वकत्वषत्वानि। छान्दसो दीर्घः॥

नि तद्दधिषेऽवरं परं च यस्मिन्नाविथावसा दुरोणे।
आ मातरा स्थापयसे जिगत्नू अत इनोषि कर्वरा पुरूणि॥ ७॥

नि। तत्। दधिषे। अवरम्। परम्। च। यस्मिन्। आविथ। अवसा। दुरोणे।
आ। मातरा। स्थापयसे। जिगत्नू इति। अतः। इनोषि। कर्वरा। पुरूणि॥ ७॥

तत् तस्मिन् यजमानस्य गृहे अवरम् अवमं भौमं धनं परम् उत्कृष्टं दिवि भवं धनं च हे इन्द्र त्वं नि दधिषे निदधासि। निक्षिपसि। यस्मिन् दुरोणे गृहे अवसा। अन्ननामैतत्। तर्पकेणान्नेन हविर्लक्षणेन आविथ अवसि तृप्यसि॥ अवतेस्तृप्त्यर्थात् 'छन्दसि लुङ्लङ्लिटः' इति सार्वकालिको लिट्। 'अत आदेः' इत्यभ्यासस्यात्वम्[3]। 'यद्वृत्तान्नित्यम्' इति निघात-प्रतिषेधः॥ अपि च मातरा सकलस्य भूतजातस्य निर्मात्र्यौ द्यावापृथिव्यौ जिगत्नू गमनशीले इतस्ततः प्रचलन्त्यौ आ स्थापयसे स्वकीये स्थानेऽवस्थापयसि। नैश्चल्येन यथावतिष्ठेते तथा करोषीत्यर्थः। 'विष्वक् तस्तम्भ पृथिवीमुत द्याम्' (ऋ. सं. १०. ८९. ४) इति निगमान्तरम्। हे इन्द्र अतः कारणात् पुरूणि बहूनि कर्वरा। कर्मनामैतत्। कर्वराणि॥ 'शेश्छन्दसि बहुलम्' इति शेर्लोपः॥ कर्माणि लौकिकानि वैदिकानि च इनोषि प्राप्नोषि॥ 'इण् गतौ'। व्यत्ययेन श्नुः॥

इमा ब्रह्म बृहद्दिवो विवक्तीन्द्राय शूषमग्रियः स्वर्षाः।
महो गोत्रस्य क्षयति स्वराजो दुरश्च विश्वा अवृणोदप स्वाः॥ ८॥

इमा। ब्रह्म। बृहत्ऽदिवः। विवक्ति। इन्द्राय। शूषम्। अग्रियः। स्वःऽसाः।
महः। गोत्रस्य। क्षयति। स्वऽराजः। दुरः। च। विश्वाः। अवृणोत्। अप। स्वाः॥ ८॥

१. त-अ—इत्याडागमः। २. त-अ१.२.४.८—लेट्याडागमः। ३. त-अ—'सत्येत्वं।

बृहद्दिवः ऋषिः इमा इमानि ब्रह्म ब्रह्माणि[1] इन्द्राय शूषं सुखं यथा भवति तथा विवक्ति। प्रथमपुरुषस्यात्मन एव परोक्षनिर्देशः। 'वच परिभाषणे'। आदादिकः। छान्दसः शपः श्लुः। 'बहुलं छन्दसि' इत्यभ्यासस्येत्वम्। ऋषिर्विशेष्यते। अग्रियः अग्रेभवः। ऋषीणां प्रमुखः श्रेष्ठ इत्यर्थः॥ 'घच्छौ च' (पा. सू. ४. ४. ११७) इत्यग्रशब्दाद्भवार्थे घच्। स्वर्षाः स्वर्गस्य संभक्ता। यद्वा। स्वरादित्य इन्द्रः। 'असौ वा आदित्य इन्द्रः' (तै. सं. ५.३.१.३) इति श्रुत्यन्तरात्। तस्य संभक्ता सेवक इत्यर्थः। 'षण संभक्तौ'। जनसनखनक्रमगमो विट्। 'विड्वनोरनुनासिकस्यात्' इत्यात्वम्। 'सनोतेरनः' इति षत्वम्। स इन्द्रः महः महतः गोत्रस्य पर्वतस्य बलेनासुरेण गवां पिधानार्थं निहितस्य स्वराजः स्वयमेव राजमानस्य। 'क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्' इति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थे षष्ठी। ईदृशं पर्वतं क्षयति अपगमयति। 'क्षि क्षये'। भौवादिकः। यद्वा। गोशब्दात् समूहार्थे 'इनित्रकट्यचश्च' (पा. सू. ४. २. ५१) इति त्रप्रत्ययः। गोत्रस्य गोसमूहस्य महः महतः स्वराजः स्वयमेव राजमानस्य च इन्द्रः क्षयति ईष्टे। क्षयतिरैश्वर्यकर्मा। स्वशब्दोपपदात् राजतेः 'सत्सूद्विष॰' इति क्विप्। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम्। दुरश्च बिलद्वाराणि च विश्वाः सर्वाः स्वाः बलासुरस्य स्वभूताः अप अवृणोत् अपगतावरणा अकरोत्। उद्घाटितवानित्यर्थः। यद्वा। दुरश्चापावृणोत् विश्वाः सर्वाः स्वाः स्वभूता गा बिलमध्ये वर्तमाना अकरोदिति शेषः। एवंभूतो य इन्द्रस्तस्मा इन्द्राय विवक्तीत्यन्वयः॥

एवा महान् बृहद्दिवो अथर्वावोचत्स्वां तन्व१मिन्द्रमेव।
स्वसारो मातरिभ्वरीररिप्रा हिन्वन्ति च शवसा वर्धयन्ति च॥ ९॥

एव। महान्। बृहत्ऽदिवः। अथर्वा। अवोचत्। स्वाम्। तन्वम्। इन्द्रम्। एव।
स्वसारः। मातरिभ्वरीः। अरिप्राः। हिन्वन्ति। च। शवसा। वर्धयन्ति। च॥ ९॥

महान् गुणैरधिकः अथर्वा। उपचारादपत्ये जनकशब्दः। अथर्वणः पुत्रो बृहद्दिवाख्य[2] ऋषिर्देवेषु मध्ये इन्द्रमेव प्रति स्वाम् आत्मीयां तन्वं विस्तृतां स्तुतिम् एवम्[3] अवोचत् प्रोक्तवान्। वचेर्लुङि 'अस्यतिवक्ति॰' इत्यादिना च्लेरङादेशः। 'वच उम्' इत्युमागमः। पादादित्वान्न निहन्यते। अपि चैनमेव इन्द्रं मातरिभ्वरीः मातरि सकलस्य भूतजातस्य निर्मात्र्यां भूमौ भवन्त्यो वर्तमानाः। भवतेः 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति वनिप्। 'वनो र च' इति ङीब्रेफौ। जसि 'वा छन्दसि' इति पूर्वसवर्णदीर्घः। पृषोदरादित्वादुकारलोपः। अरिप्राः अपापाः स्वसारः स्वयमेव सरन्त्यः परस्परं भगिन्यो वा गङ्गाद्या नद्यः हिन्वन्ति यागसाधनत्वेन प्रीणयन्ति। हिविः प्रीणनार्थः। भौवादिकः। व्यत्ययेन श्नः। इदित्वान्नुम्। यद्वा। 'हि गतौ वृद्धौ च'। स्वादिभ्यः श्नुः। वृद्ध्यर्थं तमिन्द्रमुपगच्छन्ति। गत्वा च शवसा यागजन्येन बलेन तं वर्धयन्ति च॥ ॥२॥

'हिरण्यगर्भः' इति दशर्चं दशमं सूक्तं प्रजापतिपुत्रस्य हिरण्यगर्भाख्यस्यार्षं त्रैष्टुभम्। कशब्दाभिधेयः प्रजापतिर्देवता। तथा चानुक्रान्तं—'हिरण्यगर्भो दश हिरण्यगर्भः प्राजापत्यः कायम्' इति। गतः सूक्तविनियोगः। प्राजापत्यस्य पशोर्वपापुरोडाशहविषां क्रमेणादितस्तिस्रोऽनुवाक्यास्ततस्तिस्रो याज्याः। सूत्रितं च—'हिरण्यगर्भः समवर्तताग्र इति षट् प्राजापत्याः' (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति। वरुणप्रघासेषु कायस्य हविषो हिरण्यगर्भ इत्येषा याज्या। सूत्रितं च—'कया नश्चित्र आ भुवद्धिरण्यगर्भः समवर्तताग्र इति मन्थिप्रस्थाता वाजिने तृतीयः' (आश्व. श्रौ. २. १७) इति॥

---

१. ग-त४.५-ब्रह्माणि स्तोत्राणि। २. त-भ-बृहद्दिवा। ३. ग२-एवा एवं।

हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे भूतस्य जातः पतिरेक आसीत्।
स दाधार पृथिवीं द्यामुतेमां कस्मै देवाय हविषा विधेम॥ १ ॥

हिरण्यऽगर्भः। सम्। अवर्तत। अग्रे। भूतस्य। जातः। पतिः। एकः। आसीत्।
सः। दाधार। पृथिवीम्। द्याम्। उत। इमाम्। कस्मै। देवाय। हविषा। विधेम॥१॥

हिरण्यगर्भः हिरण्मयस्याण्डस्य गर्भभूतः प्रजापतिर्हिरण्यगर्भः। तथा च तैत्तिरीयकं— 'प्रजापतिर्वै हिरण्यगर्भः प्रजापतेरनुरूपत्वाय' (तै. सं. ५. ५. १. २) इति। यद्वा हिरण्मयोऽण्डो गर्भवद्यस्योदरे वर्तते सोऽसौ सूत्रात्मा हिरण्यगर्भ इत्युच्यते। अग्रे प्रपञ्चोत्पत्तेः प्राक् समवर्तत। मायाध्यक्षात् सिसृक्षोः परमात्मनः समजायत। यद्यपि परमात्मैव हिरण्यगर्भः तथापि तदुपाधिभूतानां वियदादीनां ब्रह्मण उत्पत्तेस्तदुपहितोऽप्युत्पन्न इत्युच्यते। स च जातः जातमात्र एव एकः अद्वितीयः सन् भूतस्य विकारजातस्य ब्रह्माण्डादेः सर्वस्य जगतः पतिः ईश्वरः आसीत्। न केवलं पतिरासीदेव अपि तर्हि सः हिरण्यगर्भः पृथिवीं विस्तीर्णां द्यां दिवम् उत अपि च इमाम् अस्माभिर्दृश्यमानां पुरोवर्तिनीमिमां भूमिम्। यद्वा पृथिवीत्यन्तरिक्षनाम। अन्तरिक्षं दिवं भूमिं च दाधार धारयति॥ 'छन्दसि लुङ्लङ्लिटः' इति सार्वकालिको लिट्। तुजादित्वादभ्यासदीर्घः॥ कस्मै। अत्र किंशब्दोऽनिर्ज्ञातस्वरूपत्वात् प्रजापतौ वर्तते। यद्वा। सृष्ट्यर्थं कामयत इति कः। कमेर्डप्रत्ययः। यद्वा। कं सुखम्। तद्रूपत्वात् क इत्युच्यते। अथवा इन्द्रेण पृष्टः प्रजापतिर्मदीयं महत्त्वं तुभ्यं प्रदायाहं कः कीदृशः स्यामित्युक्तवान्। स इन्द्रः प्रत्यूचे यदीदं प्रदास्यसि अहं कः स्यामिति तदेव त्वं भवेति। अतः कारणात् क इति प्रजापतिराख्यायते। 'इन्द्रो वै वृत्रं हत्वा सर्वा विजितीर्विजित्याब्रवीत्' (ऐ. ब्रा. ३.२१) इत्यादिकं ब्राह्मणमत्रानुसंधेयम्॥ यदासौ किंशब्दस्तदा सर्वनामत्वात् स्मैभावः सिद्धः। यदा तु यौगिकस्तदा व्यत्ययेनेति द्रष्टव्यम्। 'सावेकाचः°' इति प्राप्तस्य 'न गोश्वन्साववर्ण°' इति प्रतिषेधः। 'क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्' इति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थी। कं प्रजापतिं देवाय देवं दानादिगुणयुक्तं हविषा प्राजापत्यस्य पशोर्वपारूपेणैककपालात्मकेन[1] पुरोडाशेन वा विधेम वयमृत्विजः परिचरेम। विधतिः परिचरणकर्मा॥

य आत्मदा बलदा यस्य विश्व उपासते प्रशिषं यस्य देवाः।
यस्य छायामृतं यस्य मृत्युः कस्मै देवाय हविषा विधेम॥ २ ॥

यः। आत्मऽदाः। बलऽदाः। यस्य। विश्वे। उपऽआसते। प्रऽशिषम्। यस्य। देवाः।
यस्य। छाया। अमृतम्। यस्य। मृत्युः। कस्मै। देवाय। हविषा। विधेम॥ २ ॥

यः प्रजापतिः आत्मदाः[2] आत्मनां दाता। आत्मानो हि सर्वे तस्मात् परमात्मन उत्पद्यन्ते। यथाग्नेः सकाशाद्विस्फुलिङ्गा जायन्ते तद्वत्। यद्वा आत्मनां शोधयिता। 'दैप् शोधने'। 'आतो मनिन्°' इति विच्। बलदाः बलस्य च दाता शोधयिता वा। यस्य च प्रशिषं प्रकृष्टं शासनमाज्ञां विश्वे सर्वे प्राणिनः उपासते प्रार्थयन्ते सेवन्ते वा। 'शासु अनुशिष्टौ'। 'शास इत्°' (पा. सू. ६.४.३४) इत्युपधाया इत्वम्। 'शासिवसिघसीनां च' इति षत्वम्। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम्। आसेरनुदात्तेत्त्वाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः। 'तिङि चोदात्तवति' इति गतिरनुदात्ता। तथा देवाः अपि यस्य प्रशासनमुपासते। अपि च अमृतम् अमृतत्वम्। भावप्रधानो निर्देशः।

---

१. त४.५—°कपालाख्येन। २. त१.२.३.६.७.८-म—'आत्मदाः' नास्ति।

यद्यः । अमृतम् । मरणं प्राणवियोगलक्षणं सुधा । बहुव्रीहौ 'नञो जरमरमित्रमृताः' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । यदपि यस्य प्रजापतेः छाया छायेव वर्ति भवति । मृत्युः यमश्च प्राणापहारी छायेव भवति । तस्मै कस्मै देवाय इत्यादि समानं पूर्वेण हविषा पुरोडाशात्मनेति तु विशेषः ॥

यः प्राणतो निमिषतो महित्वैक इद्राजा जगतो बभूव ।
य ईशे अस्य द्विपदश्चतुष्पदः कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ ३ ॥

यः । प्राणतः । निऽमिषतः । महिऽत्वा । एकः । इत् । राजा । जगतः । बभूव ।
यः । ईशे । अस्य । द्विऽपदः । चतुःऽपदः । कस्मै । देवाय । हविषा । विधेम ॥ ३ ॥

यः हिरण्यगर्भः प्राणतः प्रश्वसतः[1] ॥ 'अन प्राणने' । अदादिकः । 'शतुरनुमः०' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ निमिषतः अक्षिपक्ष्मचलनं कुर्वतः ॥ अत्रापि पूर्ववद्विभक्तिरुदात्ता ॥ जगतः जङ्गमस्य प्राणिजातस्य महित्वा महत्त्वेन ॥ 'सुपां सुलुक्०' इति तृतीयाया आकारः ॥ माहात्म्येन एक इत् अद्वितीय एव सन् राजा बभूव ईश्वरो भवति ॥ भवतेर्णलि 'लिति' (पा. सू. ६. १. १९३) इति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् ॥ अस्य परिदृश्यमानस्य द्विपदः पादद्वययुक्तस्य मनुष्यादेः चतुष्पदः गवाश्वादेश्च यः प्रजापतिः ईशे ईष्टे ॥ 'ईश ऐश्वर्ये' । अदादिकोऽनुदात्तेत् । 'लोपस्त आत्मनेपदेषु' इति तलोपः । अनुदात्तेत्त्वाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । अस्य । 'ऊडिदम्०' इतीदमो विभक्तिरुदात्ता । द्वौ पादौ यस्य स द्विपात् । 'संख्यासुपूर्वस्य' (पा. सू. ५. ४. १४०) इति पादस्यान्त्यलोपः समासान्तः । भसंज्ञायां 'पादः पत्' (पा. सू. ६.४.१३०) इति पद्भावः । 'द्वित्रिभ्यां पाद्द०' (पा. सू. ६. २. १९७) इत्येकदेशविकृतस्यानन्यत्वादुत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । स्वरवर्जमेषैव चतुष्पद इत्यत्रापि प्रक्रिया । 'बहुव्रीहौ प्रकृत्या०' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । पूर्वपदस्य 'त्रः संख्यायाः' (फि. सू. २.५) इत्याद्युदात्तत्वम् । 'इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य' इति विसर्जनीयस्य षत्वम् ॥ ईदृशो यः प्रजापतिस्तस्मै कस्मै इत्यादि सुबोधं हविषा हव्याधार-स्नेहेनेत्यत्र विशेषः ॥

यस्येमे हिमवन्तो महित्वा यस्य समुद्रं रसया सहाहुः ।
यस्येमाः प्रदिशो यस्य बाहू कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ ४ ॥

यस्य । इमे । हिमऽवन्तः । महिऽत्वा । यस्य । समुद्रम् । रसया । सह । आहुः ।
यस्य । इमाः । प्रऽदिशः । यस्य । बाहू इति । कस्मै । देवाय । हविषा । विधेम ॥ ४ ॥

हिमा अस्मिन् सन्तीति हिमवान् । तेन[2] बहुवचनान्तेन सर्वे पर्वता लक्ष्यन्ते । यथा छत्रिणो गच्छन्तीति । हिमवन्तः हिमवदुपलक्षिताः इमे दृश्यमानाः सर्वे पर्वताः यस्य प्रजापतेः महित्वा महत्त्वं माहात्म्यमैश्वर्यमिति आहुः । तेन सृष्टत्वात्तद्रूपेणावस्थानाद्वा । तथा रसया । रसो जलम् । तद्वती रसा नदी ॥ अर्शआदित्वादच् ॥ जातावेकवचनम् । रसाभिर्नदीभिः सह समुद्रम् । पूर्ववदेकवचनम् । सर्वान् समुद्रान् यस्य महाभाग्यमिति आहुः कथयन्ति तत्त्वविज्ञाः । यस्य च इमाः प्रदिशः प्राच्याद्याः आग्नेय्याद्याः कोणदिशः ईशितव्याः । तथा बाहू । वचनव्यत्ययः । बाहवो भुजाः । भुजवत्प्राधान्ययुक्ताः प्रदिशश्च यस्य रूपभूताः । तस्मै कस्मै इत्यादि समानं पूर्वेण ॥

१. ग०—श्वसतः । २. ग-म—तेन च ।

येन द्यौरुग्रा पृथिवी च दृळ्हा येन स्वः स्तभितं येन नाकः ।
यो अन्तरिक्षे रजसो विमानः कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ ५ ॥

येन । द्यौः । उग्रा । पृथिवी । च । दृळ्हा । येन । स्व१रिति स्वः । स्तभितम् । येन । नाकः ।
यः । अन्तरिक्षे । रजसः । विऽमानः । कस्मै । देवाय । हविषा । विधेम ॥ ५ ॥

ᵛयेन प्रजापतिना ᵛद्यौः अन्तरिक्षम् ᵛउग्रा उद्गूर्णं विशेषागहनरूपं वा । ᵛपृथिवी भूमिः ᵛच ᵛदृळ्हा येन स्थिरीकृता । ᵛस्वः स्वर्गश्च ᵛयेन ᵛस्तभितं स्तब्धं कृतम् । यथाधो न पतति तथोपरि अवस्थापितमित्यर्थः ॥ 'प्रसितस्कभितस्तभित॰' इति निपात्यते ॥ तथा ᵛनाकः आदित्यश्च ᵛयेन अन्तरिक्षे स्तभितः[1] । ᵛयः च ᵛअन्तरिक्षे ᵛरजसः उदकस्य ᵛविमानः निर्माता । तस्मै ᵛकस्मै इत्यादि गतम् ॥   ॥ ३ ॥

यं क्रन्दसी अवसा तस्तभाने अभ्यैक्षेतां मनसा रेजमाने ।
यत्राधि सूर उदितो विभाति कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ ६ ॥

यम् । क्रन्दसी इति । अवसा । तस्तभाने इति । अभि । ऐक्षेताम् । मनसा । रेजमाने इति ।
यत्र । अधि । सूरः । उत्ऽइतः । विऽभाति । कस्मै । देवाय । हविषा । विधेम ॥ ६ ॥

क्रन्दितवान् रोदितवाननयोः प्रजापतिरिति ᵛक्रन्दसी द्यावापृथिव्यौ । श्रूयते हि—'यदरोदीत्तदनयो रोदस्त्वम्' (तै. ब्रा. २. २. ९. ४) इति । ते ᵛअवसा रक्षणेन हेतुना लोकस्य रक्षणार्थं ᵛतस्तभाने प्रजापतिना सृष्टे[2] स्तब्धशरीरे सत्यौ ᵛयं प्रजापतिं ᵛमनसा बुद्ध्या ᵛअभ्यैक्षेताम् आवयोर्महत्त्वमनेन इत्यभ्यपश्येताम् ॥ 'ईक्ष दर्शने' । लङि आडादित्वादाद्युदात्तः[3] ॥ कीदृश्यौ द्यावापृथिव्यौ । ᵛरेजमाने राजमाने दीप्यमाने ॥ आकारस्य[4] व्यत्ययेनैत्वम् । अनुपदेशात्सार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । यद्वा । लिटः कानच् । 'फणां च सप्तानाम्' (पा. सू. ६. ४. १२५) इत्येत्वाभ्यासलोपौ । 'छन्दस्युभयथा' इति सार्वधातुकत्वाच्छप् । अत एव 'अभ्यस्तानामादिः' इत्याद्युदात्तत्वम् ॥ ᵛयत्राधि यस्मिन्नाधारभूते प्रजापतौ ᵛसूरः सूर्यः ᵛउदितः उदयं प्राप्तः सन् ᵛविभाति प्रकाशते ॥ उत्पूर्वादेतेः कर्मणि निष्ठा । 'गतिरनन्तरः' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् ॥ तस्मै ᵛकस्मै इत्यादि सुगमम् ॥

आपो ह यद्बृहतीर्विश्वमायन् गर्भं दधाना जनयन्तीरग्निम् ।
ततो देवानां समवर्ततासुरेकः कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ ७ ॥

आपः । ह । यत् । बृहतीः । विश्वम् । आयन् । गर्भम् । दधानाः । जनयन्तीः । अग्निम् ।
ततः । देवानाम् । सम् । अवर्तत । असुः । एकः । कस्मै । देवाय । हविषा । विधेम ॥ ७ ॥

ᵛबृहतीः बृहत्यो महत्यः ॥ जसि 'वा छन्दसि' इति पूर्वसवर्णदीर्घः । 'बृहन्महतोरुपसंख्यानम्' इति ङीप उदात्तत्वम् ॥ ᵛअग्निम् । उपलक्षणमेतत् । अग्न्युपलक्षितं सर्वं वियदादि-

१. ग-ग१.२.३.६.८-मु-स्तम्भितः । २. ग-म५-स्तब्धे । ३. ग-म-अडादित्वादाद्युदात्तः । ४. ग-म-अकारस्य ।

भूतजातं ˇजनयन्तीः जनयन्त्यः तदर्थं ˇगर्भं हिरण्मयाण्डस्य गर्भभूतं प्रजापतिं ˇदधानाः धारयन्त्यः ˇआपो ˇह आप एव ˇविश्वमायन् सर्वं जगत् व्याप्नुवन् ˇयत्[1] यस्मात् ˇततः तस्माद्धेतोः ˇदेवानां देवादीनां सर्वेषां प्राणिनाम् ˇअसुः प्राणभूतः ˇएकः प्रजापतिः ˇसमवर्तत समजायत । यद्वा[1] । यत् यं गर्भं दधाना आपो विश्वात्मनावस्थिताः ततो गर्भभूतप्रजापतेर्देवादीनां प्राणात्मको वायुरजायत । अथवा । यत् । लिङ्गवचनयोर्व्यत्ययः । उक्तलक्षणा या आपो विश्वमावृत्य स्थिताः[2] ततस्ताभ्योऽप्सः सकाशादेकोऽद्वितीयोऽसुः प्राणात्मकः प्रजापतिः समवर्तत निश्चक्राम । तस्मै ˇकस्मै इत्यादि गतम् ॥

यश्चिदापो॑ महि॒ना प॒र्यप॑श्य॒द्दक्षं॒ दधा॑ना ज॒नय॑न्तीर्य॒ज्ञम् ।
यो दे॒वेष्वधि॑ दे॒व एक॒ आसी॒त्कस्मै॑ दे॒वाय॑ ह॒विषा॑ विधेम ॥ ८ ॥

यः । चित् । आपः॑ । म॒हि॒ना । प॒रि॒ऽअप॑श्यत् । दक्ष॑म् । दधा॑नाः । ज॒नय॑न्तीः । य॒ज्ञम् ।
यः । दे॒वेषु॑ । अधि॑ । दे॒वः । एकः॑ । आसी॑त् । कस्मै॑ । दे॒वाय॑ । ह॒विषा॑ । वि॒धे॒म ॥ ८ ॥

ˇयज्ञं यज्ञोपलक्षितं विकारजातं ˇजनयन्तीः उत्पादयन्तीः तदर्थं ˇदक्षं प्रपञ्चात्मना वर्धिष्णुं प्रजापतिमात्मनि ˇदधानाः धारयित्रीः ॥ दधातेर्हेतौ शानच् । 'अभ्यस्तानामादिः' इत्याद्युदात्तत्वम् ॥ ईदृशीः ˇआपः । व्यत्ययेन प्रथमा । अपः प्रलयकालीनाः ˇमहिना महिम्ना । छान्दसो मलोपः । स्वमाहात्म्येन ˇयश्चित् यश्च प्रजापतिः ˇपर्यपश्यत् परितो दृष्टवान् ˇयः च ˇदेवेष्वधि देवेषु मध्ये ˇदेवः तेषामधीश्वरः सन् ˇएकः अद्वितीयः ˇआसीत् भवति ॥ अस्तेश्छान्दसो लङ् । 'अस्तिसिचोऽपृक्ते' (पा. सू. ७. ३. ९६) इतीडागमः ॥ तस्मै ˇकस्मै इत्यादि गतम् ॥

मा नो॑ हिंसीज्जनि॒ता यः पृ॑थि॒व्या यो वा॒ दिवं॑ स॒त्यध॑र्मा ज॒जान॑ ।
यश्चा॒पश्च॒न्द्रा बृ॑ह॒तीर्ज॒जान॒ कस्मै॑ दे॒वाय॑ ह॒विषा॑ विधेम ॥ ९ ॥

मा । नः॒ । हि॒सी॒त् । ज॒नि॒ता । यः । पृ॒थि॒व्याः । यः॒ । वा॒ । दिव॑म् । स॒त्यऽध॑र्मा । ज॒जान॑ ।
यः । च॒ । अ॒पः । च॒न्द्राः । बृ॒ह॒तीः । ज॒जान॑ । कस्मै॑ । दे॒वाय॑ । ह॒विषा॑ । वि॒धे॒म ॥ ९ ॥

स प्रजापतिः ˇनः अस्मान् ˇमा ˇहिंसीत् मा बाधताम् । ˇयः ˇपृथिव्याः भूमेः ˇजनिता जनयिता स्रष्टा ॥ 'जनिता मन्त्रे' इति णिलोपो निपात्यते । 'उदात्तयणो हल्पूर्वात्' इति पृथिवीशब्दाद्विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ ˇयो ˇवा यश्च ˇसत्यधर्मा सत्यमवितथं धर्मं जगतो धारणं यस्य स तादृशः प्रजापतिः ˇदिवम् अन्तरिक्षोपलक्षितान् सर्वान् लोकान् ˇजजान जनयामास ॥ 'जनी प्रादुर्भावे'। णिचि वृद्धौ 'जनीजॄष्क्नसुरञ्जः' इति मित्त्वात् 'मितां ह्रस्वः' इति ह्रस्वत्वम् । ततो लिटि '"अमन्त्रे"' (पा. सू. ३. १. ३५) इति निषेधादाम्प्रत्ययाभावे णिलो लुकि कृते 'लिति' इति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् ॥ ˇयश्च ˇबृहतीः महतीः ˇचन्द्राः आह्लादिनीः ˇअपः उदकानि ˇजजान जनयामास ॥ 'अकिरम्"' इत्यादिना रक्प्रत्ययान्तस्य [illegible] उदात्तत्वम् ॥ तस्मै ˇकस्मै इत्यादि गतम् ॥

इत्वादशाख्य इष्टयवे प्राजापत्यस्य हविषः 'प्रजापते' इत्येषानुवाक्या । सूत्रितं च— 'प्राजापत्य इत्वादध्यः प्रजापते न त्वदेतान्यन्यः' (आश्व. श्रौ. ९. १७) इति । वैसर्जनकीटादिभिः दुष्टानि हवींष्यनयैवाप्सु प्रक्षिपेत् । सूत्रितं च—'अपोऽभ्यवहरेयुः प्रजापते न त्वदेतान्यन्यः'

१. त-भ१.४.७–' यत्...यद्वा ' नास्ति । २. त-मु–स्थितास्ताः ।

(आश्व. श्रौ. ३. १०) इति । चौलादिकर्मस्वप्येषा होमार्था । सूत्रितं च—'तेषां पुरस्ताच्चतस्र आज्याहुतीर्जुहुयादग्न आयूंषि पवस इति तिसृभिः प्रजापते न त्वदेतान्यन्य इति च' (आश्व. गृ. १. ४. ४) इति ॥

प्रजा॑पते॒ न त्वदे॒तान्य॒न्यो विश्वा॑ जा॒तानि॒ परि॒ ता ब॑भूव ।
यत्का॑मास्ते जुहु॒मस्तन्नो॑ अस्तु व॒यं स्या॑म॒ पत॑यो रयी॒णाम् ॥ १० ॥

प्रजा॑पते॒ न त्वदे॒तान्य॒न्यो विश्वा॑ जा॒तानि॒ परि॒ ता ब॑भूव ।
यत्का॑मास्ते जुहु॒मस्तन्नो॑ अस्तु व॒यं स्या॑म॒ पत॑यो रयी॒णाम् ॥ १० ॥

हे प्रजापते त्वत् त्वत्तोऽन्यः कश्चित् एतानि इदानीं वर्तमानानि विश्वा विश्वानि सर्वाणि ॥ 'शेश्छन्दसि बहुलम्' इति शेर्लोपः ॥ जातानि प्रथमविकारभाञ्जि ता तानि सर्वाणि भूतजातानि न परि बभूव न परिगृह्णाति । न व्याप्नोति । त्वमेवैतानि परिगृह्य स्रष्टुं शक्नोषीति भावः । परिपूर्वो भवतिः परिग्रहार्थः । वयं च यत्कामाः यत्फलं कामयमानाः ते तुभ्यं जुहुमः हवींषि प्रयच्छामः तत् फलं नः अस्माकम् अस्तु भवतु । तथा वयं च रयीणां धनानां पतयः ईश्वराः स्याम भवेम ॥ 'नामन्यतरस्याम्' इति नाम उदात्तत्वम् ॥ ॥ ५ ॥

'वसुं न' इत्यष्टर्चं दशमं सूक्तं वसिष्ठपुत्रस्य चित्रमहस आर्षमाग्नेयम् । आद्यापञ्चमी त्रिष्टुभौ शिष्टा जगत्यः । तथा चानुक्रान्तं—'वसुं नाष्टौ चित्रमहा वासिष्ठ आग्नेयं जागतमाद्या पञ्चमी चार्ते' इति । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोराग्नेये क्रतौ जागते छन्दसीदं सूक्तम् । सूत्रितं च—'वसुं न चित्रमहसमिति जागतम्' (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति ॥

वसुं॒ न चि॒त्रम॑हसं गृणीषे वा॒मं शेव॒मति॑थिमद्वि॒षेण्य॑म् ।
स रा॑सते शु॒रुधो॑ वि॒श्वधा॑यसो॒ऽग्निर्होता॑ गृ॒हप॑तिः सु॒वीर्य॑म् ॥ १ ॥

वसु॑म् । न । चि॒त्रऽम॑हसम् । गृ॒णी॒षे॒ । वा॒मम् । शेव॑म् । अति॑थिम् । अ॒द्वि॒षेण्य॑म् ।
सः । रा॒स॒ते॒ । शु॒रुधः॑ । वि॒श्वऽधा॑यसः । अ॒ग्निः । होता॑ । गृ॒हऽप॑तिः । सु॒ऽवीर्य॑म् ॥ १ ॥

वसुं न वासकं सूर्यमिव चित्रमहसं चायनीयतेजस्कमग्निं गृणीषे गृणे स्तौमि ॥ 'गॄ शब्दे' । क्रैयादिकः । पुरुषव्यत्ययः । प्वादित्वाद्ध्रस्वः ॥ यद्वा । चित्रमहसमिति प्रथमार्थे द्वितीया । न इति संप्रत्यर्थे । संप्रति वासकमग्निमहं चित्रमहाः स्तौमि । कीदृशम् । वामं वननीयं शेवं सुखकरम् अतिथिम् अतिथिवत्पूज्यं यद्वा हविर्वहनाय सततगामिनम् अद्विषेण्यं द्वेष्यरहितम् ॥ द्विषेः[1] 'कृत्यार्थे तवैकेन्' इति केन्यप्रत्ययः । नञा 'बहुव्रीहौ नञ्सुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥ सः अग्निः शुरुधः[2] शोकस्य रोधयित्रीर्निवारयित्रीः विश्वधायसः क्षीरप्रदानादिना विश्वं सर्वं जगद्धारयन्तीर्गाः सुवीर्यं शोभनवीर्यं च रासते यजमानेभ्यो ददाति ॥ 'रा दाने' । अस्माल्लेट्यडागमः । 'सिब्बहुलम्' इति सिप् । व्यत्ययेनात्मनेपदम् । विश्वशब्दोपपदाद्दधातेः 'वहिहाधाञ्भ्यः' इत्यसुन् । 'णित्' इत्यनुवृत्तेः 'आतो युक्चिण्कृतोः' (पा. सू. ७.३.३३) इति युक् । मन्क्तृथादित्वात् पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् ॥ कीदृशोऽग्निः । होता देवानामाह्वाता होमनिष्पादको वा गृहपतिः यजमानगृहाणा-

१. त-अ—' द्विषेः ' नास्ति । २. प-त४.५-म१—शुरुधः शुचः ।

सीध्वरः॥ 'गेहे कः' (पा. सू. ३. १. १४४) इति ग्रहेः कप्रत्ययः। 'ग्रहिज्या॰' (पा. सू. ६. १. १६) इत्यादिना संप्रसारणम्। 'पत्यावैश्वर्ये' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्। शोभनं वीर्यं यस्येति बहुव्रीहौ 'वीरवीर्यौ च' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम्॥

जुषाणो अग्ने प्रति हर्य मे वचो विश्वानि विद्वान्वयुनानि सुक्रतो।
घृतनिर्णिग्ब्रह्मणे गातुमेरय तव देवा अजनयन्ननु व्रतम्॥ २॥

जुषाणः। अग्ने। प्रति। हर्य। मे। वचः।
विश्वानि। विद्वान्। वयुनानि। सुक्रतो इति सुऽक्रतो।
घृतऽनिर्निक्। ब्रह्मणे। गातुम्। आ। ईरय। तव। देवाः। अजनयन्। अनु। व्रतम्॥२॥

हे अग्ने जुषाणः प्रीयमाणस्त्वं मे मम वचः वचनं स्तोत्रं प्रति हर्य कामयस्व। 'हर्य गतिकान्त्योः'। तथा हे सुक्रतो शोभनकर्मन् शोभनप्रज्ञ वा त्वं विश्वानि सर्वाणि वयुनानि। ज्ञाननामैतत् इह[1] ज्ञातव्ये वर्तते। ज्ञातव्यान्यर्थजातानि विद्वान् जानन् वर्तसे। हेतौ शतृप्रत्ययः। यतो जानासि ततो हेतोर्मद्वचनं कामयस्वेत्यर्थः। हे घृतनिर्णिक् घृतेनाज्येन निर्णिज्यमान शुन्ध्यमानशरीर। 'णिजिर् शौचपोषणयोः'। यद्वा। निर्णिगिति रूपनाम। दीप्तरूपाग्ने ब्रह्मणे ब्राह्मणाय यजमानाय गातुं गन्तव्यं सामर्थ्यं[2] वा यज्ञम् एरय आगमय। तव यत्नं त्वदीयं यज्ञकर्म अनु पश्चात् देवाः इन्द्रादयः सर्वे अजनयन्। यजमानाय फलानि जनयन्ति। अतस्त्वदीयं यज्ञं यजमानाय प्रापयेत्यर्थः॥ लक्षणेऽनोः कर्मप्रवचनीयत्वम्। व्रतमिति कर्मप्रवचनीययुक्ते इति द्वितीया। जनेर्ण्यन्ताच्छान्दसो लङ्। 'जनीजृष्क्नसुरञ्जोऽमन्ताश्च' इति मित्त्वात् 'मितां ह्रस्वः' इति ह्रस्वत्वम्॥

सप्त धामानि परियन्नमर्त्यो दाशद्दाशुषे सुकृते मामहस्व।
सुवीरेण रयिणाग्ने स्वाभुवा यस्त आनट् समिधा तं जुषस्व॥ ३॥

सप्त। धामानि। परिऽयन्। अमर्त्यः। दाशत्। दाशुषे। सुऽकृते। ममहस्व।
सुऽवीरेण। रयिणा। अग्ने। सुऽआभुवा। यः। ते। आनट्। सम्ऽइधा। तम्। जुषस्व॥३॥

हे अग्ने सप्त सप्तसंख्याकानि धामानि स्थानानि पृथिव्यादिलोकात्मकानि परियन् परितो गच्छन् अमर्त्यः मरणधर्मरहितस्त्वं यो यजमानः पुरोडाशादीनि[3] हवींषि दाशत् प्रयच्छति तस्मै दाशुषे दत्तवते सुकृते सुष्ठु यागं कृतवते मामहस्व। अपेक्षितं धनं ददस्व। महतिर्दानकर्मा॥ 'सुकर्मपाप॰' (पा. सू. ३. २. ८९) इत्यादिना सुपूर्वात्कृञो भूते काले क्विप्॥ यः च यजमानः समिधा समिन्धनसाधनेनैधसा हे अग्ने ते त्वाम् आनट् प्राप्नोति॥ नशतिर्व्याप्तिकर्मा। अस्माच्छान्दसो लङ्। 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुक्। 'छन्दस्यपि दृश्यते' इत्याडागमः। अश्नोतेर्वा व्यत्ययेन श्नम्॥ तं यजमानं सुवीरेण। शोभनवीराः पुत्रा यस्य॥ 'वीरवीर्यौ च' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम्॥ तादृशेन स्वाभुवा सुष्ठु आ समन्ताद्भुवा वर्धिष्णुना[4] रयिणा धनेन दातव्येन सार्धं जुषस्व[5]॥

१. ग-त४.५-म२–इह तु। २. ग-त-अ–'ज्ञातव्यं' नास्ति। ३. ग-त४.५-म२–चरुपुरोडाशादीनि। ४. त१.२.३ ६.७.८-अ–'वर्धिष्णुना' नास्ति। ५. ग-त४.५-म२–जुषस्व सेवस्व।

यज्ञस्य केतुं प्रथमं पुरोहितं हविष्मन्त ईळते सप्त वाजिनम् ।
शृण्वन्तमग्निं घृतपृष्ठमुक्षणं पृणन्तं देवं पृणते सुवीर्यम् ॥ ४ ॥

यज्ञस्य । केतुम् । प्रथमम् । पुरःऽहितम् । हविष्मन्तः । ईळते । सप्त । वाजिनम् ।
शृण्वन्तम् । अग्निम् । घृतऽपृष्ठम् । उक्षणम् । पृणन्तम् । देवम् । पृणते । सुऽवीर्यम् ॥ ४ ॥

यज्ञस्य यागस्य केतुं प्रज्ञापकं प्रथमं सर्वेषु देवेषु मुख्यं प्रथमस्थानं वा पुरोहितं पुरतो हितकारिणम् । यद्वा । पुरस्तात् पूर्वस्यां दिश्याहवनीयरूपेण निहितम् ॥ 'पूर्वाधरा०'[1] (पा. सू. ५. ३. ३९) इत्यादिना पूर्वशब्दादसिःप्रत्ययः । तत्संनियोगेन प्रकृतेः पुरादेशश्च । 'तद्धितश्चासर्वविभक्तिः' (पा. सू. १. १. ३८) इत्यव्ययसंज्ञायां 'पुरोऽव्ययम्' (पा. सू. १. ४. ६७) इति गतिसंज्ञा । धाञः कर्मणि निष्ठा । दधातेर्हिः । ततः समासे 'गतिरनन्तरः' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् ॥ वाजिनं बलवन्तमन्नवन्तं वा शृण्वन्तम् अस्मत्स्तुतीः श्रोत्रेण जानन्तं घृतपृष्ठं दीप्तपृष्ठं दीप्ताङ्गम् उक्षणं वाग्द्वारेण वृष्टेः संभक्तारं यद्वा सेचनसमर्थं युवानं पृणते हविर्भिः प्रीणयित्रे यजमानाय ॥ 'पृण प्रीणने' । तौदादिकः । 'शतुरनुमः०' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । 'क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्' इति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थी ॥ हविर्भिः प्रीणयन्तं यजमानं पृणन्तं धनैः प्रीणयन्तम् । यद्वा । पृणातिर्दानकर्मा । हवींषि ददते यजमानाय पृणन्तं धनानि प्रयच्छन्तम् । सुवीर्यं शोभनवीर्योपेतं देवं द्योतमानं दानादिगुणयुक्तं वा एवंगुणविशिष्टम् अग्निं हविष्मन्तः हविर्भिर्युक्ताः सप्त होतृप्रमुखा वषट्कर्तारः ईळते स्तुवन्ति ॥ 'ईड स्तुतौ' । आदादिकः ॥

त्वं दूतः प्रथमो वरेण्यः स हूयमानो अमृताय मत्स्व ।
त्वां मर्जयन्मरुतो दाशुषो गृहे त्वां स्तोमेभिर्भृगवो वि रुरुचुः ॥ ५ ॥

त्वम् । दूतः । प्रथमः । वरेण्यः । सः । हूयमानः । अमृताय । मत्स्व ।
त्वाम् । मर्जयन् । मरुतः । दाशुषः । गृहे । त्वाम् । स्तोमेभिः । भृगवः । वि । रुरुचुः ॥५॥

हे अग्ने त्वं दूतः देवानां दूतकर्मणि नियुक्तः प्रथमः मुख्यः प्रथितः प्रख्यातो वा वरेण्यः संभजनीयश्चासि । सः त्वम् अमृताय अमरणाय तदर्थं नोऽस्माभिः हूयमानः हविषा तर्प्यमाणो वा सन् मत्स्व तृप्यस्व ॥ 'मदी हर्षे' । छान्दसो विकरणस्य लुक् ॥ अपि च त्वां मध्यमस्थाने वैद्युतरूपेण वर्तमानं मरुतः तन्नाम्ना देवगणाः मर्जयन् मार्जयन्ति अलंकुर्वन्ति । तथा दाशुषः हवींषि दत्तवतो यजमानस्य गृहे स्तोमेभिः स्तोमैः स्तोत्रैः भृगवः भृगुगोत्रा ऋषयस्त्वां वि रुरुचुः विशेषेण दीपयन्ति ॥ भृगुशब्दादुत्पन्नस्य तद्धितस्य 'अत्रिभृगुकुत्स०' (पा. सू. २.४.६५) इत्यादिना बहुषु लुक् । रुरुचुः[1] । 'रुच दीप्तौ'[1] । अस्माच्छान्दसो लिट् ॥ ॥ ५ ॥

इषं दुहन्त्सुदुघां विश्वधायसं यज्ञप्रिये यजमानाय सुक्रतो ।
अग्ने घृतस्नुस्त्रिरृतानि दीद्यद्वर्तिर्यज्ञं परियन्त्सुक्रतूयसे ॥ ६ ॥

इषम् । दुहन् । सुऽदुघाम् । विश्वऽधायसम् । यज्ञऽप्रिये । यजमानाय । सुक्रतो इति सुऽक्रतो ।
अग्ने । घृतऽस्नुः । त्रिः । ऋतानि । दीद्यत् । वर्तिः । यज्ञम् । परिऽयन् । सुक्रतुऽयसे ॥६॥

---

१. ग-ड-भ१.२.४.८— 'रुरुचुः । रुच दीप्तौ' नास्ति ।

हे सुकृती सुकर्मन् शोभनप्रज्ञ वा अग्ने यज्ञप्रिये यज्ञैर्हविर्भिर्देवान् प्रीणयितरे यजमानाय विश्वधायसं विश्वस्य सर्वस्य धारयित्रीं सुदुघां दोग्ध्रीं सुखाकां धेनुरूपिणीं गाम् इषम् इष्यमाणं भागफलरूपं पयः दुहन् क्षारयन् तथा घृतस्नुः घृतमाज्येन प्रस्नातः ॥ स्नातेरौणादिकः कुप्रत्ययः॥ यद्वा । घृतो[1] दीप्तः[1] स्नुः सानुः समुच्छ्रितो ज्वालासमूहो यस्य स तथोक्तः ॥ 'पद्दन्नोमास्हृन्निशसन्यूषन्दोषन्यकञ्छकन्नुदन्नासञ्छस्प्रभृतिषु' 'षडादिषु सांसप्रत्नुः नागुपसंख्यानम्' (पा. सू. ६. १. ६३. १) इति सानुशब्दस्य स्नुभावः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ईडितस्त्वं त्रिः त्रिवारमावृत्तानि ऋतानि सत्यभूतानि पृथिव्यादीनि त्रीणि स्थानानि । यद्वा[2] गार्हपत्यादीनि स्थानानि[2] दीद्यत् दीपयन् वर्तिः सर्वं यज्ञगृहं सर्वमनुष्ठीयमानं यागं च परियन् परितो गच्छन् तत्तद्यज्ञगृहं तं तं यज्ञं च प्राप्नुवन् सुक्रतूयसे । शोभनं क्रतुं यज्ञमात्मन इच्छसि । यद्वा । शोभनः क्रतुर्यस्यासौ सुक्रतुर्यजमानः । स इवाचरसि । स यथा सम्यगनुष्ठाने प्रवर्तते एवं त्वमपि स्वयमेव यागस्य सम्यङ्निष्पत्त्यर्थं प्रवर्तस इत्यर्थः ॥

त्वामिद॒स्या उ॒षसो॒ व्यु॑ष्टिषु दू॒तं कृ॑ण्वा॒ना अ॑यजन्त॒ मानु॑षाः ।

त्वां दे॒वा म॑ह॒याय्या॑य वावृधु॒राज्य॑मग्ने निमृ॒जन्तो॑ अध्व॒रे ॥ ७ ॥

त्वाम् । इत् । अस्याः । उ॒षसः॑ । वि॒ऽउ॑ष्टिषु । दू॒तम् । कृ॒ण्वा॒नाः । अ॒य॒ज॒न्त॒ । मानु॑षाः ।

त्वाम् । दे॒वाः । म॒ह॒याय्या॑य । व॒वृ॒धुः॒ । आज्य॑म् । अ॒ग्ने॒ । नि॒ऽमृ॒जन्तः॑ । अ॒ध्व॒रे ॥ ७ ॥

अस्याः इदानीं दृश्यमानायाः उषसः व्युष्टिषु विवासनेषु प्रभातेषु सत्सु हे अग्ने त्वामित् त्वामेव देवानां दूतं कृण्वानाः कुर्वाणाः मानुषाः मनुष्याः अयजन्त यजन्ति । सर्वदेवात्मकं त्वामेव यजन्तीत्यर्थः । तथा देवाः अपि त्वां महयाय्याय पूजार्थं ॥ 'मह पूजायाम्' । अस्मादौणादिको भाव आय्यप्रत्ययः ॥ आत्मनः पूजार्थं वावृधुः वर्धयन्ति । किं कुर्वन्तः । अध्वरे । ध्वरो हिंसानिमित्तः प्रत्यवायः । तद्रहिते यागे आज्यम् । उपलक्षणमेतत् । आज्योपलक्षितं सर्वं हविः निमृजन्तः त्वयि निमार्जयन्तः । प्रक्षिपन्त इत्यर्थः ॥

नि त्वा॒ वसि॑ष्ठा अह्वन्त वा॒जिनं॑ गृ॒णन्तो॑ अग्ने वि॒दथे॑षु वे॒धसः॑ ।

रा॒यस्पोषं॑ यज॑मानेषु धारय यू॒यं पा॑त स्व॒स्तिभिः॒ सदा॑ नः ॥ ८ ॥

नि । त्वा॒ । वसि॑ष्ठाः । अ॒ह्व॒न्त॒ । वा॒जिन॑म् । गृ॒णन्तः॑ । अ॒ग्ने॒ । वि॒दथे॑षु । वे॒धसः॑ ।

रा॒यः । पोष॑म् । यज॑मानेषु । धा॒र॒य॒ । यू॒यम् । पा॒त॒ । स्व॒स्तिऽभिः॑ । सदा॑ । नः॒ ॥ ८ ॥

हे अग्ने विदथेषु । विदन्त्यस्मिन् यष्टव्यान् देवानिति विदथो यज्ञः । तेषु वेधसः कर्मणां विधातारः गृणन्तः स्तुवन्तः वसिष्ठाः वसिष्ठपुत्रा ऋषयः वाजिनम् अन्नवन्तं बलवन्तं वा त्वां[3] नि अह्वन्त नितरामाह्वयन् । प्रस्तावितुर्वा ॥ ह्वेञो लुङि 'निसमुपविभ्यो ह्वः' (पा. सू. १.३. ३०) इत्यात्मनेपदम् । 'आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम्' (पा. सू.३.१.५४) इति च्लेरङादेशः । वसिष्ठशब्दाद्विहितस्यापत्यार्थप्रत्ययस्य 'अत्रिभृगुकुत्स॰' (पा. सू. २. ४. ६५) इत्यादिना बहुषु लुक् ॥ स त्वं यजमानेषु अस्मासु रायः धनस्य पोषं पुष्टं धारय अवस्थापय ॥ 'छन्दसि बहुलम्॰' इत्यादिना रायस्पदात् षष्ठ्या अलुक् । 'षष्ठ्याः पतिपुत्र॰' (पा. सू. ८. ३. ५३) इति विसर्जनीयस्य सत्वम् ॥ गतमन्यत् । एकस्मिन्नप्यग्नौ पूजार्थं बहुवचनम् ॥ ॥ ६ ॥

१. ट१.२.३.६.७.८-म८-घृतदीप्तः; म१.२.७—घृतवद्दीप्तः । २. क-ख-म१.४.७.८—'यद्वा... स्थानानि' नास्ति । ३. म७—त्वा त्वां ।

'अयं वेनः' इत्यष्टर्चमेकादशं सूक्तं भार्गवस्य वेनस्यार्षं त्रैष्टुभम्। वेनो देवता। तथा चानुक्रान्तम्—'अयं वेनो वैन्यम्' इति। प्रवर्ग्येऽभिष्टव आद्यानुवक्तव्या। सूत्रितं च—'एके द्रप्सस्थायं वेनश्चोदयत्पृश्निगर्भाः' (आश्व. श्रौ. ४. ६) इति। वैश्वदेवशस्त्रेऽप्येषा धाय्या। सूत्रितं च—'तं प्रत्नथायं वेनश्चोदयत्पृश्निगर्भाः' (आश्व. श्रौ. ५. १८) इति॥

अयं वेनश्चोदयत्पृश्निगर्भा ज्योतिर्जरायू रजसो विमाने।
इममपां संगमे सूर्यस्य शिशुं न विप्रा मतिभी रिहन्ति॥ १॥

अयम्। वेनः। चोदयत्। पृश्निऽगर्भाः। ज्योतिःऽजरायुः। रजसः। विऽमाने।
इमम्। अपाम्। सम्ऽगमे। सूर्यस्य। शिशुम्। न। विप्राः। मतिऽभिः। रिहन्ति॥१॥

वेनः कान्तः एतत्संज्ञो मध्यस्थानो देवः ज्योतिर्जरायुः। ज्योतिर्द्योतमानो मेघो जरायुः। उदरे गर्भो येन वेष्टितोऽवतिष्ठते तज्जरायु। तदिव वेष्टको यस्य स तथोक्तः। मेघमध्ये गर्भवदवस्थित इत्यर्थः। विमाने। विमीयन्ते[1] निर्मीयन्ते[1] अस्मिन्नाप इति विमानमन्तरिक्षम्। रजसः उदकस्य निर्मातर्यन्तरिक्षे स्थितः सन् अयं वेनः पृश्निगर्भाः। पृश्निरादित्यः। तस्य गर्भभूताः। यद्वा। पृश्नयः सर्वोज्ज्वलवर्णाः सूर्यरश्मयः तेषां गर्भभूता अन्तरिक्षस्था अपः चोदयत्। पृथिवीं प्रति प्रेरयति। अपाम् उदकानामान्तरिक्ष्याणां सूर्यस्य च संगमे संगमनेऽन्तरिक्षे स्थितम् इमं वेनं विप्राः मेधाविनः स्तोतारः मतिभिः स्तुतिभिः रिहन्ति। रिहतिरर्चतिकर्मा। अर्चन्ति। पूजयन्ति। स्तुवन्तीत्यर्थः। शिशुं न। यथा बालं पुत्रं मातापितरौ बान्धवाः स्तुतिपदैरुपलालयन्ति तद्वत्॥

तस्मिन्नेवाभिष्टवे 'समुद्रादूर्मिम्' इत्येषा। सूत्र्यते हि—'समुद्रादूर्मिमुदियर्ति वेनो द्रप्सः समुद्रमभि यज्जिगाति' (आश्व. श्रौ. ४. ७) इति॥

समुद्रादूर्मिमुदियर्ति वेनो नभोजाः पृष्ठं हर्यतस्य दर्शि।
ऋतस्य सानावधि विष्टपि भ्राट् समानं योनिमभ्यनूषत व्राः॥ २॥

समुद्रात्। ऊर्मिम्। उत्। इयर्ति। वेनः। नभःऽजाः। पृष्ठम्। हर्यतस्य। दर्शि।
ऋतस्य। सानौ। अधि। विष्टपि। भ्राट्। समानम्। योनिम्। अभि। अनूषत। व्राः॥२॥

समुद्द्रवन्त्यस्मादाप इति समुद्रमन्तरिक्षम्। तस्मात् ऊर्मिं जलसमूहम् अयं वेनः उदियर्ति उद्गमयति। अधः पातयतीत्यर्थः। कीदृशः। नभोजाः। नभस्याकाशे … । इमं वेनमभि शब्दायन्ते॥ 'णु स्तुतौ'। कुटादिः। छान्दसो लुङ्॥

समानं पूर्वीरभि वावशानास्तिष्ठन्वत्सस्य मातरः सनीळाः।
ऋतस्य सानावधि चक्रमाणा रिहन्ति मध्वो अमृतस्य वाणीः॥ ३॥

समानम्। पूर्वीः। अभि। वावशानाः। तिष्ठन्। वत्सस्य। मातरः। सऽनीळाः।
ऋतस्य। सानौ। अधि। चक्रमाणाः। रिहन्ति। मध्वः। अमृतस्य। वाणीः॥ ३॥

१. त-अ-विमायते निर्मायते।

पूर्वीः बह्व्यः समानं वेनस्यात्मनश्च साधारणं स्थानं प्राप्य अभि वावशानाः अभितः शब्दायमानाः । यद्वा । तमेव वेनमभिकामयमानाः । वत्सस्य वत्सस्थानीयस्य वैद्युताग्नेः मातरः मातृभूताः सनीळाः समाननिलयाः एवंविधा आन्तरिक्ष्या आपः तिष्ठन् तिष्ठन्ति । अपि च ऋतस्य उदकस्य सानावधि सानौ[1] समुच्छ्रितेऽन्तरिक्षस्थाने चक्रमाणाः प्रवर्तमानाः मध्वः मधुरस्य अमृतस्य उदकस्य वाणीः वाण्यः शब्दाः रिहन्ति इमं वेनमर्चन्ति । अलंकुर्वन्तीत्यर्थः ॥

जानन्तो रूपमकृपन्त विप्रा मृगस्य घोषं महिषस्य हि ग्मन् ।
ऋतेन यन्तो अधि सिन्धुमस्थुर्विदद्गन्धर्वो अमृतानि नाम ॥ ४ ॥

जानन्तः । रूपम् । अकृपन्त । विप्राः । मृगस्य । घोषम् । महिषस्य । हि । ग्मन् ।
ऋतेन । यन्तः । अधि । सिन्धुम् । अस्थुः । विदत् । गन्धर्वः । अमृतानि । नाम ॥ ४ ॥

विप्राः मेधाविनः स्तोतारोऽस्य वेनस्य रूपं जानन्तः अकृपन्त स्तुवन्ति । कृपतिः स्तुतिकर्मा । कथमस्य रूपं जानन्तीत्यत आह । मृगस्य अन्वेषणीयस्य महिषस्य । महन्नामैतत् । महतो वेनस्य घोषं गर्जितलक्षणं मेघस्थं शब्दं हि यस्मात् ग्मन् अभिगच्छन्ति अतस्तादृशं रूपं जानन्तीत्यर्थः ॥ गमेश्छान्दसे लुङि 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुक् । 'गमहन०' इत्युपधालोपः । 'बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि' (पा. सू. ६. ४. ७५) इत्यडभावः । अपि च ऋतेन सत्यभूतेन स्तोत्रेण यज्ञेन वा यन्तः तं वेनं गच्छन्तः प्राप्नुवन्तो जनाः सिन्धुं स्यन्दनशीलं जलसमूहम् अधि अस्थुः अधितिष्ठन्ति । तेषां स वेनो वृष्टिं करोतीत्यर्थः । तत्र किं कारणमिति चेत् यतोऽयं गन्धर्वः गवामुदकानां धर्ता वेनः अमृतानि अमरणहेतुभूतानि नाम । उदकनामैतत् । अमृतशीलानि उदकानि विदत् वेद जानाति । तस्य वशे वर्तन्त इत्यर्थः । अतस्तत्सकाशात् वृष्टिः सुलभा ॥

अप्सरा जारमुपसिष्मियाणा योषा बिभर्ति परमे व्योमन् ।
चरत्प्रियस्य योनिषु प्रियः सन्त्सीदत्पक्षे हिरण्यये स वेनः ॥ ५ ॥

अप्सराः । जारम् । उपऽसिष्मियाणा । योषा । बिभर्ति । परमे । विऽओमन् ।
चरत् । प्रियस्य । योनिषु । प्रियः । सन् । सीदत् । पक्षे । हिरण्यये । सः । वेनः ॥ ५ ॥

अप्सराः अपां सारयित्र्यप्सु क्रीडार्थं सरन्ती वा उपसिष्मियाणा कान्तसमीपमुपगम्येषद्धसन्ती ॥ 'ष्मिङ् ईषद्धसने' । छान्दसो लिट् । तस्य 'लिटः कानज्वा' इति कानच् ॥ ईदृशी योषा स्त्री विद्युद्रूपा जारम् अपां जरयितारम् । यद्वा । जार उपपतिः । स इव प्रियम् । इमं वेनं परमे उत्कृष्टे व्योमन् व्योमन्यन्तरिक्षे बिभर्ति पोषयति । धारयति वा । यथा काचिद्रूपवती योषिज्जारमुपगम्येषद्धसन्ती तं निर्जने स्थले पुष्णाति तद्वदनेन वेनेन विद्युन्मत इत्यर्थः । प्रियस्य अस्य वेनस्य योनिषु स्थानेषु चरत् । विद्युद्रूपा योषिच्चरति गच्छति । अभिसारिकारूपा स्वयमेव गच्छति । सः च वेनः प्रियः अस्या अनुकूलतमः सन् हिरण्यये हिरण्मये हिरण्मयवद्भास्वरे हितरमणीयरूपे वा पक्षे आत्मनः पक्षभूते मेघे सीदत् सीदति । तया सहोपविशति ॥ ॥ ७ ॥

अभिप्लवे 'नाके सुपर्णम्' इत्येषा । सूत्रितं च—'नाके सुपर्णमुप यत्पतन्तमिति समाप्य प्रणवेनोपविशेत्' (आश्व. श्रौ. ७. ७) इति ॥

---

१. ग-त४.५-म६-'सानौ' नास्ति ।

नाके॑ सुप॒र्णमुप॒ यत्पत॑न्तं हृ॒दा वेन॑न्तो अ॒भ्यच॑क्षत त्वा ।
हिर॑ण्यपक्षं॒ वरु॑णस्य दू॒तं य॒मस्य॒ योनौ॑ शकु॒नं भु॑र॒ण्युम् ॥ ६ ॥

नाके॑ । सु॒ऽप॒र्णम् । उप॑ । यत् । पत॑न्तम् । हृ॒दा । वेन॑न्तः । अ॒भि । अच॑क्षत । त्वा॒ ।
हिर॑ण्यऽपक्षम् । वरु॑णस्य । दू॒तम् । य॒मस्य॑ । योनौ॑ । श॒कु॒नम् । भु॒र॒ण्युम् ॥ ६ ॥

हे वेन यदा त्वां हृदा हृदयेन मनसा वेनन्तः कामयमानाः स्तोतारः नाके अन्तरिक्षे यत्[1] यदा[1] अभ्यचक्षत अभिपश्यन्ति तदानीं त्वम् उप आगच्छसीति शेषः । कथंभूतम् । सुपर्णं शोभनपतनं पतन्तम् अन्तरिक्षे गच्छन्तं हिरण्यपक्षं हिरण्मयाभ्यां पक्षाभ्यामुपेतं वरुणस्य जलाभिमानिनो देवस्य दूतं चारं[2] यमस्य नियामकस्य वैद्युताग्नेः योनौ स्थानेऽन्तरिक्षे शकुनं पक्षिरूपेण वर्तमानं भुरण्युं भर्तारम् । यद्वा । वृष्टिप्रदानादिना सर्वस्य जगतः पोषकम् ॥ 'भुरण धारणपोषणयोः' । कण्ड्वादिः । अस्मादौणादिक उप्रत्ययः ॥

ऊ॒र्ध्वो ग॑न्ध॒र्वो अधि॒ नाके॑ अस्थात्प्र॒त्यङ् चि॒त्रा बिभ्र॑द॒स्यायु॑धानि ।
वसा॑नो॒ अत्कं॑ सुर॒भिं दृ॒शे कं स्व१॒॑र्ण नाम॑ जनत प्रि॒याणि॑ ॥ ७ ॥

ऊ॒र्ध्वः । ग॒न्ध॒र्वः । अधि॑ । नाके॑ । अ॒स्था॒त् । प्र॒त्यङ् । चि॒त्रा । बिभ्र॑त् । अ॒स्य॒ । आयु॑धानि ।
वसा॑नः । अत्क॑म् । सु॒र॒भिम् । दृ॒शे । कम् । स्वः॑ । न । नाम॑ । ज॒न॒त॒ । प्रि॒याणि॑ ॥ ७ ॥

ऊर्ध्वः उपरिदेशे वर्तमानः गन्धर्वः गवामुदकानां धर्ता ॥ 'गवि गम् धृञो धः' इति गोशब्दोपपदात् 'धृञ् धारणे' इत्यस्माद्धप्रत्ययः उपपदस्य गन्भावश्च ॥ ईदृशो वेनः प्रत्यङ् अस्मत्प्रत्यञ्चनोऽभिमुखः सन् नाके अधि अन्तरिक्षे अस्थात् तिष्ठति । किं कुर्वन् । अस्य आत्मनः स्वभूतानि चित्रा चित्राणि चायनीयान्याश्चर्यभूतानि वा आयुधानि बिभ्रत् धारयन् ॥ बिभर्तेः शतरि 'भृञामित्' इत्यभ्यासस्येत्त्वम् । 'नाभ्यस्ताच्छतुः' इति नुम्प्रतिषेधः । 'अभ्यस्तानामादिः' इत्याद्युदात्तत्वम् ॥ तथा सुरभिं शोभनम् अत्कम् आत्मीयं व्याप्तं रूपं वसानः सर्वमाच्छादयन् । किमर्थम् । दृशे दर्शनार्थम् ॥ 'दृशे विख्ये च' इति केप्रत्ययान्तो निपात्यते ॥ कम् इति पूरणः । तत्र दृष्टान्तः । स्वर्णं । स्वः शोभनारण आदित्यः । स यथात्मीयं रूपं दर्शनाय सर्वमाच्छादयति तद्वत् । तदनन्तरं नाम नामानि नमनशीलान्युदकानि प्रियाणि सर्वेषामनुकूलानि जनत जनयति । वृष्टिमुत्पादयतीत्यर्थः ॥

प्रवर्ग्येऽभिष्टवे 'द्रप्सः समुद्रम्' इत्येषा । सूत्रितं च— 'द्रप्सः समुद्रमभि यज्जिगाति सखे सखायमभ्या ववृत्स्व' (आश्व. श्रौ. ४. ७) इति ॥

द्र॒प्सः स॑मु॒द्रम॒भि यज्जिगा॑ति॒ पश्य॒न् गृध्र॑स्य॒ चक्ष॑सा॒ विध॑र्मन् ।
भा॒नुः शु॒क्रेण॑ शो॒चिषा॑ चका॒नस्तृ॒तीये॑ चक्रे॒ रज॑सि प्रि॒याणि॑ ॥ ८ ॥

द्र॒प्सः । स॒मु॒द्रम् । अ॒भि । यत् । जिगा॑ति । पश्य॑न् । गृध्र॑स्य । चक्ष॑सा । विऽध॑र्मन् ।
भा॒नुः । शु॒क्रेण॑ । शो॒चिषा॑ । च॒का॒नः । तृ॒तीये॑ । च॒क्रे॒ । रज॑सि । प्रि॒याणि॑ ॥ ८ ॥

१. ग-ख–' यदा ' नास्ति । २. ग–चारं; ख१.२.३.६.७.८–ग१.३.७.८–चारकं ।

ᵛविधर्मन् विधर्मणि विधारकेऽन्तरिक्षे स्थितः ᵛद्रप्सः द्रवणशीलः । यद्वा । द्रप्सः उदकबिन्दुवत् महान् ॥ अर्शआदित्वादच् । ᵛगृध्रस्य गृध्नो रसानभिकाङ्क्षतः सूर्यस्य ᵛवक्षसा तेजसा ᵛचक्षयन् प्रकाशमानो वेनः ᵛयत् यदा ᵛसमुद्रं समुन्दनशीलं मेघम् ᵛअभि ᵛजिगाति अभिगच्छति तदानीं ᵛभानुः सूर्यः ᵛशुक्रेण शुभ्रेण ᵛशोचिषा तेजसा ᵛतृतीये ᵛरजसि लोके ᵛचकानः दीप्यमानः ᵛप्रियाणि सर्वेषामभीष्टान्युदकानि ᵛचक्रे करोति ॥ ॥८॥

' इमं नो अग्ने ' इति नवर्चं द्वादशं सूक्तम् । द्वितीयाद्याभिस्तिसृभिरग्निर्ऋषिर्भूत्वा स्वात्मानं देवतारूपिणमस्तौत् । अतस्तासां स एवर्षिर्देवता च । शिष्टाभिरग्निवरुणसोमा अस्तुवन् । अतस्तासां त एव ऋषयः । आद्याग्नेयी । षष्ठ्याद्यास्तिस्र ऐन्द्र्यः । शिष्टासु चतसृषु लिङ्गोक्तदेवता । सप्तमी जगती शिष्टास्त्रिष्टुभः । तथा चानुक्रान्तम्—' इमं नो नवैन्द्रीस्तिस्र इन्द्रोऽग्निवरुणसोमानामावपरिषी तिस्र आग्नेय्यस्तिस्र शिष्टा यथानिपातं सप्तमी जगती ' इति । गतो विनियोगः ॥

इमं नो अग्न उप यज्ञमेहि पञ्चयामं त्रिवृतं सप्ततन्तुम् ।
असो हव्यवाळुत नः पुरोगा ज्योगेव दीर्घं तम आशयिष्ठाः ॥ १ ॥

इमम् । नः । अग्ने । उप । यज्ञम् । आ । इहि । पञ्चऽयामम् । त्रिऽवृतम् । सप्तऽतन्तुम् ।
असः । हव्यऽवाट् । उत । नः । पुरःऽगाः । ज्योक् । एव । दीर्घम् । तमः । आ । अशयिष्ठाः ॥ १ ॥

भ्रातृषु हविर्वहनेषु मृतेषु मरणभीत्या कृतपलायनं गुहायां निगूढमग्निमन्यायाः सूक्तद्रष्टार ऋषयोऽनयाह्वयन् । हे ᵛअग्ने ᵛनः अस्माकम् ᵛइमं ᵛयज्ञम् ᵛउप ᵛएहि उपागच्छ । प्राप्नुहि । मा पलायिष्ठाः । कीदृशम् । ᵛपञ्चयामं यजमानपञ्चमैर्ऋत्विग्भिर्नियमितम् । यद्वा । धानाकरम्भादिभिः पञ्चभिः हविर्भिः पञ्चभिः प्रयाजैर्वा प्राप्तम् । ᵛत्रिवृतं पाकयज्ञहविर्यज्ञसोमयज्ञभेदेन सवनत्रयात्मना वा त्रिगुणं ᵛसप्ततन्तुं सप्त तन्तवस्तनितारः कर्मणां विस्तारयितारो होत्रकाः सप्त वषट्कर्तारो यस्य । यद्वा । अग्निष्टोमोऽत्यग्निष्टोम उक्थ्यः षोळशी वाजपेयोऽतिरात्रोऽप्तोर्याम इति सप्तधा विस्तीर्यमाणम्[1] । ईदृशं यज्ञमुपगम्य चानन्तरं ᵛनः अस्माकं ᵛहव्यवाट् हव्यानां हविषां वोढा ᵛअसः भव ॥ अस्तेर्लेट्यडागमः ॥ ᵛउत अपि च ᵛनः अस्माकं ᵛपुरोगाः पुरतो गन्ता भव ॥ जनसनखनक्रमगमो विट् । ' विड्वनोरनुनासिकस्यात् ' इत्यात्वम् ॥ ᵛज्योक् चिरकालम् ᵛएव अस्मान् परित्यज्य ᵛदीर्घं ᵛतमः महदन्धकारं गुहायाम् ᵛआशयिष्ठाः । आस्थाय[2] शयनमकार्षीः । इत ऊर्ध्वं तस्मात् स्थानादस्मानागच्छेत्यर्थः ॥

अदेवाद्देवः प्रचता गुहा यन् प्रपश्यमानो अमृतत्वमेमि ।
शिवं यत्सन्तमशिवो जहामि स्वात्सख्यादरणीं नाभिमेमि ॥ २ ॥

अदेवात् । देवः । प्रऽचता । गुहा । यन् । प्रऽपश्यमानः । अमृतऽत्वम् । एमि ।
शिवम् । यत् । सन्तम् । अशिवः । जहामि । स्वात् । सख्यात् । अरणीम् । नाभिम् । एमि ॥ २ ॥

ᵛअदेवात् अदेवनशीलात् ᵛगुहा गुहायां वर्तमानात् ॥ ' सुपां सुलुक् ' इति सप्तम्या लुक् ॥ ᵛप्रचता देवानां प्रचायकेन हेतुना ᵛयन् निर्गच्छन् ᵛदेवः देवनशीलोऽहं ᵛप्रपश्यमानः देवैर्मह्यं कल्पितं प्रयाजानुयाजादिलक्षणं हविर्भागं प्रपश्यमानो निरीक्षमाणः सन् ᵛअमृतत्वमेमि । मरणधर्मराहित्यं देवत्वं प्राप्नोमि ॥ एतेर्लट्येवामनेपदम् ॥ हविर्वहनाद्भीतः पलायितोऽप्स्वादिषु स्थानेषु

1. प-स१.२.३.६.७.८-म१.२.४.८—विस्तार्यमाणं । 2. स१.२.३.७-म१.२.४.८—आस्थाय ।

निगूढः पुनर्देवैर्निर्वहनाय प्रार्थ्यमानस्तैर्दत्तेन हविषा अहं देवत्वं आसवानस्मीत्यर्थः । यद्यप्यहं गुहातो निर्गत्य प्रकाशमानः सन् शोभनं यज्ञं निवर्तयामि तथापि ᵛशिवं शोभनं ᵛसख्यं सखित्वं यजमानं ᵛअशिवः अशोभनरूपोऽप्रकाशमानः सन् ᵛयत् यस्मिन् समाहितकाले ᵛजहामि परित्यजामि तदानीं ᵛयामि गहनसीलो गम्भनशीलात् ᵛअरणीम् अश्वत्थमेव ᵛस्वात्सख्यात् आत्मीयात् सखित्वाच्चिर-कालमशरण्योऽहं तत्र न्यवात्समिति स्नेहवशात् ᵛएमि प्राप्नोमि ॥

पश्यन्नन्यस्या अतिथिं वयाया ऋतस्य धाम वि मिमे पुरूणि ।

शंसामि पित्रे असुराय शेवमयज्ञियाद्यज्ञियं भागमेमि ॥ ३ ॥

पश्यन् । अन्यस्याः । अतिथिम् । वयायाः । ऋतस्य । धाम । वि । मिमे । पुरूणि ।

शंसामि । पित्रे । असुराय । शेवम् । अयज्ञियात् । यज्ञियम् । भागम् । एमि ॥ ३ ॥

मम स्थानभूता या पृथिवी ततः ᵛअन्यस्याः ᵛवयायाः गन्तव्यायाः दिवः संबन्धिनम् ᵛअतिथिं सततगामिनं सूर्यं ᵛपश्यन्[1] जानन् सूर्यस्य गतिमनुसृत्य वसन्तादिकाले ᵛऋतस्य यज्ञस्य ᵛधाम धामानि शरीराणि ᵛपुरूणि बहूनि ᵛवि ᵛमिमे निर्मिमे निष्पादयामि । ततः ᵛपित्रे पितृ-भूताय द्युलोकवर्तिने देवजनाय ᵛअसुराय शत्रुक्षेपणकुशलाय ᵛशेवं सुखमुद्दिश्य होता भूत्वा अहं उक्थानि ᵛशंसामि । यत एवं तस्मात्कारणात् ᵛअयज्ञियात् यज्ञानर्हात्प्रदेशान्निर्गत्य ᵛयज्ञियं यज्ञार्हं वेदिलक्षणं भूभागं हविर्लक्षणं वा ᵛएमि प्राप्नोमि ॥ यज्ञशब्दादर्हार्थे 'यज्ञर्त्विग्भ्यां घखञौ' (पा. सू. ५. १. ७१) इति घप्रत्ययः ॥

बह्वीः समा अकरमन्तरस्मिन्निन्द्रं वृणानः पितरं जहामि ।

अग्निः सोमो वरुणस्ते च्यवन्ते पर्यावर्द्राष्ट्रं तदवाम्यायन् ॥ ४ ॥

बह्वीः । समाः । अकरम् । अन्तः । अस्मिन् । इन्द्रम् । वृणानः । पितरम् । जहामि ।

अग्निः । सोमः । वरुणः । ते । च्यवन्ते । परिऽआवर्त् । राष्ट्रम् । तत् । अवामि । आऽअयन् ॥ ४ ॥

ᵛअस्मिन् वेदिलक्षणस्थाने ᵛबह्वीः ᵛसमाः बहून् संवत्सरान् ᵛअकरम् अकार्षम् । चिरकालं न्यवात्सम् । तत्र ᵛइन्द्रं ᵛवृणानः संभजमानः ᵛपितरम् तत्पादकमरण्यात्मकं ᵛजहामि परित्यजामि । यदा त्वहं देवेभ्यो निर्गत्य गुहायां निगूढः तदा ᵛते देवाः ᵛअग्निः ᵛसोमो ᵛवरुणः च ᵛच्यवन्ते । राष्ट्रात् प्रच्युता अभवन् । एकस्याप्यग्नेर्हविर्वोढृत्वरूपेण देवतात्मना च पृथक्त्वात्परोक्षनिर्देशः । ᵛआयन्[2] पुनरागच्छन्नहं यज्ञाहूमसुरैरपहृतं ᵛपर्यावर्त् पर्यावर्तमानं मदभिमुखं पुनरावर्तमानं ᵛतत् ᵛराष्ट्रं राज्यं यज्ञभूमिम् ᵛअवामि असुरेभ्यो रक्षामि ॥ पर्यावर्त् । छान्दसत्वाद्वृतेः 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' (पा. सू. ३. २. ७५) इति क्विप् । 'रात्सस्य' (पा. सू. ८. २. २४) इति नियमात् 'संयोगान्तस्य०' (पा. सू. ८. २. २३) इति लोपाभावः ॥

निर्माया उ त्ये असुरा अभूवन्त्वं च मा वरुण कामयासे ।

ऋतेन राजन्ननृतं विविञ्चन्मम राष्ट्रस्याधिपत्यमेहि ॥ ५ ॥

---

१. ग-क१.२.३.६.७.८-अ२.४.८—पश्यन् । २. क१.३.६.७.८-अ१.३.४.५.८—आयन् पुनरागत्य ।

निःऽमायाः । ऊँ इति । त्ये । असुराः । अभूवन् । त्वम् । च । मा । वरुण । कामयासे ।
ऋतेन । राजन् । अनृतम् । विऽविञ्चन् । मम । राष्ट्रस्य । अधिऽपत्यम् । आ । इहि ॥५॥

त्ये ते असुराः मय्यागते सति निर्मायाः मायारहिताः अभूवन् । आसुर्यः सर्वा माया मया दग्धा आसन्नित्यर्थः । हे वरुण त्वं च ॥ अयं चशब्दश्चेदर्थे वर्तमानश्चाप्यसि निपाता-न्तरम् । अनेन युक्तत्वात् कामयासे इति तिङ्विभक्तेः ‘ निपातैर्यद्यदिहन्त ’ (पा. सू. ८. १. ३०) इति निघातप्रतिषेधः ॥ हे वरुण त्वं चेत् मा कामयासे मां कामयेथाः तर्हि हे राजन् ईश्वर ऋतेन सत्येनास्मदीयेन कर्मणा अनृतम् असत्यभूतं मायामयमासुरं चरित्रं विविञ्चन् पृथक्कुर्वन् अपसारयन् मम राष्ट्रस्य मया पालयितुं राज्यं तस्य आधिपत्यम् अधिपतित्वमीश्वरत्वम् एहि आगच्छ ॥ ५ ॥

इदं स्वरिदमिदास वाममयं प्रकाश उर्व१न्तरिक्षम् ।
हनाव वृत्रं निरेहि सोम हविष्ट्वा सन्तं हविषा यजाम ॥ ६ ॥

इदम् । स्वः । इदम् । इत् । आस । वामम् । अयम् । प्रऽकाशः । उरु । अन्तरिक्षम् ।
हनाव । वृत्रम् । निःऽएहि । सोम । हविः । त्वा । सन्तम् । हविषा । यजाम ॥ ६ ॥

इयमृगग्नेर्वरुणस्य वा वाक्यम् । हे सोम इदं स्वः अयं द्युलोकः यत्रायं शोभनारणः सूर्यः इदमित् इदमेव वामं वननीयम् आस बभूव । इदंशब्देन प्रकृतं स्वः परामृश्यते । अयं च प्रकाशः प्रकाशस्याधारभूतः उरु विस्तीर्णमिदम् अन्तरिक्षं हे सोम एतत्सर्वं[1] पश्य । अत एव अस्मिन्समये[2] आवां वृत्रं हनाव हिंसाव[3] । तदर्थं निरेहि निष्क्रम्यागच्छ । हविः सन्तं लतारूपेण हविर्भवन्तं देवतात्मानं त्वां हविषा चरुपुरोडाशादिना वयं यजाम ॥

कविः कवित्वा दिवि रूपमासजदप्रभूती वरुणो निरपः सृजत् ।
क्षेमं कृण्वाना जनयो न सिन्धवस्ता अस्य वर्णं शुचयो भरिभ्रति ॥ ७ ॥

कविः । कविऽत्वा । दिवि । रूपम् । आ । असजत् । अप्रऽभूती । वरुणः । निः । अपः । सृजत् ।
क्षेमम् । कृण्वानाः । जनयः । न । सिन्धवः । ताः । अस्य । वर्णम् । शुचयः । भरिभ्रति ॥ ७ ॥

कविः क्रान्तदर्शी मित्रः कवित्वा कवित्वेन ॥ ‘ सुपां सुलुक्० ’ इति तृतीयाया आकारः ॥ क्रान्तदर्शनेन दिवि द्युलोके रूपम् आत्मीयं तेजः आसजत् आसक्तं करोति ॥ ‘ षञ्ज सङ्गे ’ । अस्माल्लङि शपि ‘ दंशसञ्जस्वञ्जां शपि ’ (पा. सू. ६. ४. २५) इति नलोपः ॥ अप्रभूती अप्रभूत्या ॥ ‘ सुपां सुलुक्० ’ इति तृतीयायाः पूर्वसवर्णदीर्घः ॥ अप्रभूत्याल्पेनैव यत्नेन वरुणः मेघात् अपः निः सृजत् निरगमयत् । वरुणेन विसृष्टास्ता आपः सिन्धवः स्यन्दनशीला नद्यो भूत्वा जनयो न जाया इव यथा जायाः पत्युः क्षेमकारिण्यो भवन्ति तथा क्षेमं कुर्वाणा जगतो रक्षणं कुर्वाणाः शुचयः शुद्धा दीप्यमाना वा अस्य वरुणस्य वर्णं शुक्लं भास्वररूपं भरिभ्रति । भृशं बिभ्रति धारयन्ति ॥ दाधर्त्यादिसूत्रे (पा. सू. ७. ४. ६५) ‘ भरिभ्रत् ’ इति निपातनाद्धिभर्तेः यङ्लुक्यभ्यासस्य जश्त्वाभावः[5] ॥

---

१. त-म१.२.४.८—एतत्सोमे । २. ग-त-म१.२.८—एतस्मिन् समये; म७—एतत्समये । ३. त१.२.३.६.७.८-म१.४.७.८—हिंसाव । ४. त-म—अप्रभूत्या । ५. ग-त१.२.३.६.७.८-म१.४.७.८—जश्त्वादेशः ।

सप्त त्रिष्टुभः । तथा चानुक्रान्तम्—'अहमष्टौ वागाम्भृणी तुष्टावात्मानं द्वितीया जगती' इति। गतो विनियोगः ॥

अहं रुद्रेभिर्वसुभिश्चराम्यहमादित्यैरुत विश्वदेवैः ।
अहं मित्रावरुणोभा बिभर्म्यहमिन्द्राग्नी अहमश्विनोभा ॥ १ ॥

अहम् । रुद्रेभिः । वसुऽभिः । चरामि । अहम् । आदित्यैः । उत । विश्वऽदेवैः ।
अहम् । मित्रावरुणा । उभा । बिभर्मि । अहम् । इन्द्राग्नी इति । अहम् । अश्विना । उभा ॥ १ ॥

अहं सूक्तस्य द्रष्ट्री वागाम्भृणी यत् ब्रह्म जगत्कारणं तद्रूपा भवन्ती रुद्रेभिः रुद्रैरेकादशभिः । इत्थंभावे तृतीया । तदात्मना चरामि । एवं वसुभिः इत्यादौ तत्तदात्मना चरामीति योज्यम्[1] । तथा मित्रावरुणा मित्रं च वरुणं च ॥ 'सुपां सुलुक्०' इति द्वितीयाया आकारः ॥ उभा उभौ अहम् एव ब्रह्मीभूता बिभर्मि धारयामि । इन्द्राग्नी अपि अहम् एव धारयामि । उभा उभौ अश्विना अश्विनावपि अहम् एव धारयामि । मयि हि सर्वं जगच्छुक्तौ रजतमिवाध्यस्तं सद् दृश्यते । माया च जगदाकारेण विवर्तते । तादृश्या मायाया आधारत्वेनासङ्गस्यापि ब्रह्मण उक्तस्य सर्वस्योपपत्तिः ॥

अहं सोममाहनसं बिभर्म्यहं त्वष्टारमुत पूषणं भगम् ।
अहं दधामि द्रविणं हविष्मते सुप्राव्ये यजमानाय सुन्वते ॥ २ ॥

अहम् । सोमम् । आहनसम् । बिभर्मि । अहम् । त्वष्टारम् । उत । पूषणम् । भगम् ।
अहम् । दधामि । द्रविणम् । हविष्मते । सुप्रऽअव्ये । यजमानाय । सुन्वते ॥ २ ॥

आहनसम् आहन्तव्यमभिषोतव्यं सोमं यद्वा शत्रूणामाहन्तारं दिवि वर्तमानं देवतात्मानं सोमम् अहम् एव बिभर्मि । तथा त्वष्टारम् उत अपि च पूषणं भगं च अहम् एव बिभर्मि । तथा हविष्मते हविर्भिर्युक्ताय सुप्राव्ये शोभनं हविर्देवानां प्रापयित्रे तर्पयित्रे ॥ अवतेस्तर्पणार्थात् 'अवितृस्तृतन्त्रिभ्य ईः' (उ. सू. ३. १५८) इतीकारप्रत्ययः । चतुर्थ्येकवचने यणि 'उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य' इति सुपः स्वरितत्वम् ॥ सुन्वते सोमाभिषवं कुर्वते ॥ 'शतुरनुमः०' इति चतुर्थ्या उदात्तत्वम् ॥ ईदृशाय यजमानाय द्रविणं धनं यागफलरूपम् अहम् एव दधामि धारयामि । एतच्च ब्रह्मणः फलदातृत्वं 'फलमत उपपत्तेः' (ब्र. सू. ३. २. ३८) इत्यधिकरणे भगवता भाष्यकारेण समर्थितम् ॥

अहं राष्ट्री संगमनी वसूनां चिकितुषी प्रथमा यज्ञियानाम् ।
तां मा देवा व्यदधुः पुरुत्रा भूरिस्थात्रां भूर्यावेशयन्तीम् ॥ ३ ॥

अहम् । राष्ट्री । सम्ऽगमनी । वसूनाम् । चिकितुषी । प्रथमा । यज्ञियानाम् ।
ताम् । मा । देवाः । वि । अदधुः । पुरुऽत्रा । भूरिऽस्थात्राम् । भूरि । आऽवेशयन्तीम् ॥ ३ ॥

अहं राष्ट्री । ईश्वरनामैतत् । सर्वस्य जगत ईश्वरी । तथा वसूनां धनानां संगमनी संगमयित्र्युपासकानां प्रापयित्री । चिकितुषी यत्साक्षात्कर्तव्यं परं ब्रह्म तज्ज्ञातवती स्वात्मतया

१. त७.५—योज्यं । उतापि च आदित्यैः सह चरामि । उतापि च विश्वदेवैश्च ।

साक्षात्कृतवती। अत एव यज्ञियानां यज्ञार्हाणां प्रथमा मुख्या। ता एवंगुणविशिष्टामहं मां भूरिस्थात्रां बहुभावेन प्रपञ्चात्मनावतिष्ठमानां भूरि भूरीणि बहूनि भूतजातानि आवेशयन्तीं जीवभावेनात्मानं प्रवेशयन्तीमीदृशीं मां पुरुत्रा बहुषु देशेषु व्यदधुः देवाः विदधति कुर्वन्ति। उक्तप्रकारेण वैश्वरूप्येणावस्थानात्[1]। यत्कुर्वन्ति तत्सर्वं मामेव कुर्वन्तीत्यर्थः॥

मया सो अन्नमत्ति यो विपश्यति यः प्राणिति य ईं शृणोत्युक्तम्।
अमन्तवो मां त उप क्षियन्ति श्रुधि श्रुत श्रद्धिवं ते वदामि॥ ४ ॥

मया। सः। अन्नम्। अत्ति। यः। विऽपश्यति। यः। प्राणिति। यः। ईम्। शृणोति। उक्तम्।
अमन्तवः। माम्। ते। उप। क्षियन्ति। श्रुधि। श्रुत। श्रद्धिऽवम्। ते। वदामि॥ ४॥

यः अन्नमत्ति सः भोक्तृशक्तिरूपया मया एवान्नमत्ति। यः च विपश्यति। आलोकयतीत्यर्थः। यः च प्राणिति श्वासोच्छ्वासरूपं व्यापारं करोति सोऽपि मयैव। यश्च उक्तं शृणोति॥ 'श्रु श्रवणे'। 'श्रुवः शृ च' इति श्नुप्रत्ययः। धातोः शृभावः॥ य ईदृशीमन्तर्यामिरूपेण स्थितां मां न जानन्ति ते[2] अमन्तवः अमन्यमाना अजानन्तः उप क्षियन्ति। उपक्षीणाः संसारेण हीना भवन्ति॥ मन्यतेरौणादिकस्तुप्रत्ययः। नञ्समासे अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तत्वम्। यद्वा। भावे तुप्रत्ययः। ततो बहुव्रीहौ 'नञ्सुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम्। मननमन्तवो मतिप्रज्ञानरहिता इत्यर्थः॥ हे श्रुत विश्रुत सखे श्रुधि। मया वक्ष्यमाणं शृणु॥ छान्दसो विकरणस्य लुक्। 'श्रुशृणुपृकृवृभ्यश्छन्दसि' इति हेर्धिभावः॥ किं तच्छ्रोतव्यम्। श्रद्धिवम्। श्रद्धिः श्रद्धा। तया युक्तम्। श्रद्धायत्नेन लभ्यमित्यर्थः। मत्वन्तरोऽप्युपसर्गवद्वृत्तिरिष्यते (पा.सू. १. ४.७७.२) इति श्रच्छब्दस्योपसर्गवद्वृत्तेर्भावात् 'उपसर्गे घोः किः' इति किप्रत्ययः। मत्वर्थीयो वः॥ ईदृशं ब्रह्मात्मकं वस्तु ते तुभ्यं वदामि उपदिशामि॥

अहमेव स्वयमिदं वदामि जुष्टं देवेभिरुत मानुषेभिः।
यं कामये तंतमुग्रं कृणोमि तं ब्रह्माणं तमृषिं तं सुमेधाम्॥ ५ ॥

अहम्। एव। स्वयम्। इदम्। वदामि। जुष्टम्। देवेभिः। उत। मानुषेभिः।
यम्। कामये। तम्ऽतम्। उग्रम्। कृणोमि। तम्। ब्रह्माणम्। तम्। ऋषिम्। तम्। सुऽमेधाम्॥ ५॥

अहं स्वयम् एव इदं वस्तु ब्रह्मात्मकं वदामि उपदिशामि। देवेभिः देवैरिन्द्रादिभिरपि जुष्टं सेवितम्। उत अपि च मानुषेभिः मनुष्यैरपि जुष्टम्। ईदृगवस्थावस्थिताहं यं कामये यं पुरुषं रक्षितुमहं वाञ्छामि तंतं पुरुषम् उग्रं कृणोमि। सर्वेभ्योऽधिकं करोमि। तम् एव ब्रह्माणं स्रष्टारं करोमि। तम् एव ऋषिम् अतीन्द्रियार्थदर्शिनं करोमि। तम् एव सुमेधां शोभनप्रज्ञं च करोमि॥ ॥ ११ ॥

अहं रुद्राय धनुरा तनोमि ब्रह्मद्विषे शरवे हन्तवा उ।
अहं जनाय समदं कृणोम्यहं द्यावापृथिवी आ विवेश॥ ६ ॥

अहम्। रुद्राय। धनुः। आ। तनोमि। ब्रह्मऽद्विषे। शरवे। हन्तवै। ऊँ इति।
अहम्। जनाय। सऽमदम्। कृणोमि। अहम्। द्यावापृथिवी इति। आ। विवेश॥ ६॥

---

1. त-मु-विश्वरूपेणावस्थानात्। 2. त१.२.३.६.७-म-ते मां।

पुरा त्रिपुरविजयसमये रुद्राय रुद्रस्य । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । महादेवस्य धनुः चापम् अहम् आ तनोमि । ज्ययाततं करोमि । किमर्थम् । ब्रह्मद्विषे ब्राह्मणानां द्वेष्टारं शरवे शरुं हिंसकं त्रिपुरनिवासिनमसुरं हन्तवे हन्तुं हिंसितुम् ॥ हन्तेः 'तुमर्थे सेसेन्०' (पा. सू. ३.४.९) इति तवेन्प्रत्ययः । 'अन्तश्च तवै युगपत्' (पा. सू. ६. १. २००) इत्याद्यन्तयोर्युगपदुदात्तत्वम् । 'शॄ हिंसायाम्' इत्यस्मात् 'शॄस्वृस्निहि०' इत्यादिना उप्रत्ययः । 'क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्' इति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थी ॥ उक्तवदः स्वरः । अहम् एव समदम् । समानं माद्यन्त्यस्मिन्निति समत्संग्रामः । स्तोतृजनार्थं शत्रुभिः सह संग्राममहमेव कृणोमि करोमि । तथा द्यावापृथिवी दिवं च पृथिवीं चान्तर्यामितया अहम् एव आ विवेश प्रविष्टवती ॥

अहं सुवे पितरमस्य मूर्धन्मम योनिरप्स्वन्तः समुद्रे ।
ततो वि तिष्ठे भुवनानु विश्वोतामूं द्यां वर्ष्मणोप स्पृशामि ॥ ७ ॥

अहम् । सुवे । पितरम् । अस्य । मूर्धन् । मम । योनिः । अप्ऽसु । अन्तरिति । समुद्रे ।
ततः । वि । तिष्ठे । भुवना । अनु । विश्वा । उत । अमूम् । द्याम् । वर्ष्मणा । उप । स्पृशामि ॥७॥

'द्यौः[1] पिता' (तै. ब्रा. ३.७.५.४) इति श्रुतेः पिता द्यौः । पितरं दिवम् अहं सुवे प्रसुवे जनयामि । 'आत्मन आकाशः संभूतः' (तै. आ. ८. १) इति श्रुतेः । कुत्रेति तदाह । अस्य परमात्मनः मूर्धन् मूर्धन्युपरि[2] । कारणभूते[2] तस्मिन् हि वियदादिकार्यजातं सर्वं वर्तते तन्तुषु पट इव । मम च योनिः कारणं समुद्रे । समुद्रवन्त्यस्माद्भूतजातानीति समुद्रः परमात्मा । तस्मिन् अप्सु व्यापनशीलासु धीवृत्तिषु अन्तः मध्ये यद्ब्रह्म चैतन्यं तन्मम कारणमित्यर्थः । यत इदंभूता अहमस्मि ततः हेतोः विश्वा विश्वानि सर्वाणि भुवनानि भूतजातानि अनु प्रविश्य वि तिष्ठे । विविधं व्याप्य तिष्ठामि ॥ 'समवप्रविभ्यः स्थः' (पा. सू. १.३.२२) इत्यात्मनेपदम् ॥ उत अपि च अमूं द्यां विप्रकृष्टदेशेऽवस्थितं स्वर्गलोकम् । उपलक्षणमेतत् । एतदुपलक्षितं कृत्स्नं विकारजातं वर्ष्मणा कारणभूतेन मायात्मकेन मदीयेन देहेन उप स्पृशामि । यद्वा । अस्य भूलोकस्य[3] मूर्धन् मूर्धन्युपर्यन्तं पितरमाकाशं सुवे । समुद्रे जलधावप्सूदकेष्वन्तर्मध्ये मम योनिः कारणभूतोऽम्भृणाख्य ऋषिर्वर्तते । यद्वा । समुद्रेऽन्तरिक्षेऽप्स्वम्मयेषु देवशरीरेषु मम कारणभूतं ब्रह्म चैतन्यं वर्तते । ततोऽहं कारणात्मिका सती सर्वाणि भुवनानि व्याप्नोमि । अन्यत्समानम् ॥

अहमेव वातइव प्र वाम्यारभमाणा भुवनानि विश्वा ।
परो दिवा पर एना पृथिव्यैतावती महिना सं बभूव ॥ ८ ॥

अहम् । एव । वातःऽइव । प्र । वामि । आऽरभमाणा । भुवनानि । विश्वा ।
परः । दिवा । परः । एना । पृथिव्या । एतावती । महिना । सम् । बभूव ॥ ८ ॥

विश्वा विश्वानि सर्वाणि भुवनानि भूतजातानि कार्याणि आरभमाणा कारणरूपेणोत्पादयन्ती अहमेव परेणानधिष्ठिता स्वयमेव प्र वामि प्रवर्ते । वातइव यथा वातः परेणाप्रेरितः सन् स्वेच्छयैव प्रवाति तद्वत् । उक्तं सर्वं निगमयति । परो दिवा । पर इति सकारान्तं परस्तादित्यर्थे वर्तते यथा अध इत्यधस्तादर्थे । तद्योगे च तृतीया सर्वत्र दृश्यते । दिव आकाशस्य परस्तात् । एना

१. त०-द्यौर्मे । २. म०-मूर्धनि परमकारणभूते । ३. म०-भूतस्य ।

पृथिव्या ॥ ' द्वितीयाटौस्स्वेनः ' (पा. सू. २. ४. ३४) इतीरम एनादेशः[1] । अस्याः पृथिव्याः परः परस्तात् । द्यावापृथिव्योरुपादानमुपलक्षणम् । एतदुपलक्षितात् सर्वस्मात् विकारजातात्[2] परस्ताद्वर्तमाना सङ्गोदासीनकूटस्थब्रह्मचैतन्यरूपाहं महिना महिम्ना एतावती सं बभूव । एतच्छब्देनोक्तं सर्वं परामृश्यते । एतत्परिमाणमस्याः ॥ ' यत्तदेतेभ्यः परिमाणे° ' (पा. सू. ५. २. ३९) इति वतुप् । ' आ सर्वनाम्नः (पा.सू.६.३.९१) इत्यात्वम् ॥ सर्वजगदात्मनाहं संभूतास्मि ॥ महच्छन्दसीमनिचि ' टेः ' (पा. सू. ६. ४. १५५) इति टिलोपः । ततः तृतीयाया उदात्तनिवृत्तिस्वरेण तस्या उदात्तत्वम् । छान्दसो मलोपः ॥   ॥१२॥

' न तम् ' इत्यष्टर्चं चतुर्दशं सूक्तं शैलूषपुत्रस्य कुल्मलबर्हिषस्यार्षं वामदेवपुत्रस्यांहोमुङ्नाम्नो वा । वैश्वदेवम् । अष्टमी त्रिष्टुप् शिष्टा उपरिष्टाद्बृहत्यः । द्व्यष्टकद्वादशकक्युपरिष्टाद्बृहती । ' अन्त्ये-ऽथ्रुपरिष्टाद्बृहती ' (अनु. ७. ४) इति हि तल्लक्षणम् । तथा चानुक्रान्तं— ' न तं शैलूषः[3] कुल्मलबर्हिषो[4] वामदेव्यो वांहोमुग्वैश्वदेवमुपरिष्टाद्बार्हतमन्त्या त्रिष्टुप् ' इति । गतो विनियोगः ॥

न तमंहो न दुरितं देवासो अष्ट मर्त्यम् ।
सजोषसो यमर्यमा मित्रो नयन्ति वरुणो अति द्विषः ॥ १ ॥

न । तम् । अंहः । न । दुःऽइतम् । देवासः । अष्ट । मर्त्यम् ।
सऽजोषसः । यम् । अर्यमा । मित्रः । नयन्ति । वरुणः । अति । द्विषः ॥ १ ॥

हे देवासः देवाः ॥ आज्जसेरसुक् ॥ तं मर्त्यं मनुष्यम् अंहः पापं दुरितं नरकरूपं दुर्गमनं च न अष्ट न प्राप्नोति ॥ अशेश्छान्दसे लुङि 'मन्त्रे घस' इति च्लेर्लोपः । अडभावश्छान्दसः ॥ अरीन्नियच्छतीति अर्यमा प्रतीतिर्ज्ञापको देवः मित्रः पापान्निवारयिता देवः वरुणः । एते त्रयो देवाः सजोषसः संगताः समानं प्रीयमाणा वा भवन्तः द्विषः द्वेष्टॄन् शत्रूनतिक्रम्य यं स्तोतारं नयन्ति अभिमतं देशं प्रापयन्ति तं नाष्टेत्यन्वयः ॥

तद्धि वयं वृणीमहे वरुण मित्रार्यमन् ।
येना निरंहसो यूयं पाथ नेथा च मर्त्यमति द्विषः ॥ २ ॥

तत् । हि । वयम् । वृणीमहे । वरुण । मित्र । अर्यमन् ।
येन । निः । अंहसः । यूयम् । पाथ । नेथ । च । मर्त्यम् । अति । द्विषः ॥ २ ॥

हिरवधारणे । तद्धि तदेव रक्षणं वयं वृणीमहे प्रार्थयामहे ॥ ' सतिशिष्टोऽपि विकरणस्वरो लसार्वधातुकस्वरं न बाधते ' (पा. म. ६. १. १५८. ११) इति वचनात्तिङ एव स्वरः शिष्यते । ' हि च ' इति निघातप्रतिषेधः ॥ हे वरुण हे मित्र हे अर्यमन् येन रक्षणेन मर्त्यं स्तोतारम् अंहसः पापात् यूयं निः पाथ निःशेषेण रक्षथ ॥ ' पा रक्षणे ' । आदादिकः । 'यद्वृत्ता-न्नित्यम् ' इति निघातप्रतिषेधः ॥ येन च[5] रक्षणेन मर्त्यं मनुष्यं स्तोतारं द्विषः अति नेथ अतीत्य नयथ अभीष्टं प्रापयथ तद्वृणीमह इत्यन्वयः ॥ नयतेश्छान्दसः शपो लुक् ॥

---

१. त१.२.६.७-भर-एनादेशः । सुपां सुलुगिति तृतीयाया अजादेशः । २. त४.५-भूतजातात् । ३. त७-अनु-शैलूषिः । ४. अनु-कुल्मल° । ५. त१.१.३.६.७.८-भ-' च ' नास्ति ।

ते नूनं नोऽयमूतये वरुणो मित्रो अर्यमा ।
नयिष्ठा उ नो नेषणि पर्षिष्ठा उ नः पर्षण्यति द्विषः ॥ ३ ॥

ते । नूनम् । नः । अयम् । ऊतये । वरुणः । मित्रः । अर्यमा ।
नयिष्ठाः । ऊँ इति । नः । नेषणि । पर्षिष्ठाः । ऊँ इति । नः । पर्षणि । अति । द्विषः ॥ ३ ॥

अयं वरुणो मित्रश्च अर्यमा च देवाः नः अस्माकम् ऊतये रक्षणाय नूनम् अवश्यं भवन्तु । नेषणि नेतव्ये विषये हे वरुणादयः यूयं नः अस्मान् नयिष्ठाः नयत ॥ वचनव्यत्ययः । यद्वा । प्रत्येकाभिप्रायेणैकवचनम् । छान्दसो लुङ् ॥ उशब्दः समुच्चये पदपूरणार्थो वा । पर्षणि पारयितव्ये विषये नः अस्मान् द्विषः अति पर्षिष्ठाः अतिपारयत ॥ नयिष्ठा इतिवत्प्रक्रिया ॥

यूयं विश्वं परि पाथ वरुणो मित्रो अर्यमा ।
युष्माकं शर्मणि प्रिये स्याम सुप्रणीतयोऽति द्विषः ॥ ४ ॥

यूयम् । विश्वम् । परि । पाथ । वरुणः । मित्रः । अर्यमा ।
युष्माकम् । शर्मणि । प्रिये । स्याम । सुऽप्रनीतयः । अति । द्विषः ॥ ४ ॥

हे देवा वरुणादयः यूयं विश्वं सर्वं जगत् परि पाथ परितो रक्षथ । हे सुप्रणीतयः शोभनप्रणयना मित्रादयः युष्माकं युष्मदीये युष्माभिर्दत्ते प्रिये अनुकूले देये शर्मणि सुखे वयं स्याम भवेम । द्विषः द्वेष्टॄंश्च अति क्रामेम ॥

आदित्यासो अति स्रिधो वरुणो मित्रो अर्यमा ।
उग्रं मरुद्भी रुद्रं हुवेमेन्द्रमग्निं स्वस्तयेऽति द्विषः ॥ ५ ॥

आदित्यासः । अति । स्रिधः । वरुणः । मित्रः । अर्यमा ।
उग्रम् । मरुत्ऽभिः । रुद्रम् । हुवेम । इन्द्रम् । अग्निम् । स्वस्तये । अति । द्विषः ॥ ५ ॥

आदित्यासः अदितेः पुत्रा वरुणादयो देवाः स्रिधः हिंसकान् शत्रून् अस्मान् अति नयन्तु । मरुद्भिः पुत्रैः सहितम् उग्रम् उद्गूर्णतेजसं[1] रुद्रम् इन्द्रमग्निं च स्वस्तये क्षेमाय हुवेम आह्वयेमहि ॥ ह्वयतेराशीर्लिङि 'बहुलं छन्दसि' इति संप्रसारणम् । लिङ्याशिष्यङ् ॥ आहूतास्ते अस्मान् द्विषः द्वेष्टॄन् अति नयन्तु ॥

नेतार ऊ षु णस्तिरो वरुणो मित्रो अर्यमा ।
अति विश्वानि दुरिता राजानश्चर्षणीनामति द्विषः ॥ ६ ॥

नेतारः । ऊँ इति । सु । नः । तिरः । वरुणः । मित्रः । अर्यमा ।
अति । विश्वानि । दुःऽइता । राजानः । चर्षणीनाम् । अति । द्विषः ॥ ६ ॥

नेतारः नयनकुशलाः ॥ नयतेः साधुकारिणि तृन् ॥ वरुणादयो देवाः नः अस्माकं पापानि सु[2] सुष्ठु तिरः तिरोधानमदर्शनं नयन्तु । उ इति पूरणः । चर्षणीनां मनुष्याणां राजानः

१. ग–उद्गूर्णतेजस्कं । २. ल-भ१.२.४.८–'सु' नास्ति ।

स्वामिनो वरुणादयो देवाः विश्वानि सर्वाणि दुरिता दुरितानि दुर्गमनानि पापफलरूपाण्यस्मान् अति नयन्तु । द्विषः द्वेष्टॄन् शत्रूंश्च अति नयन्तु ॥ ‘नामन्यतरस्याम्’ इति षट्त्रिचतुर्भ्यः परस्य नाम उदात्तत्वम् ॥

शुनमस्मभ्यमूतये वरुणो मित्रो अर्यमा ।
शर्म यच्छन्तु सप्रथ आदित्यासो यदीमहे अति द्विषः ॥ ७ ॥

शुनम् । अस्मभ्यम् । ऊतये । वरुणः । मित्रः । अर्यमा ।
शर्म । यच्छन्तु । सऽप्रथः । आदित्यासः । यत् । ईमहे । अति । द्विषः ॥ ७ ॥

वरुणादयो देवाः ऊतये रक्षार्थं शुनं सुखम् अस्मभ्यं स्तोतृभ्यः प्रयच्छन्तु । तथा आदित्यासः अदितेः पुत्रास्ते सप्रथः सर्वतः पृथु विस्तीर्णं शर्म सुखं च यच्छन्तु अस्मभ्यं ददतु । यत् शर्म वयम् ईमहे याचामहे । द्विषः च अति नयन्तु ॥

यथा ह त्यद्वसवो गौर्यं चित्पदि षिताममुञ्चता यजत्राः ।
एवो ष्वस्मन्मुञ्चता व्यंहः प्र तार्यग्ने प्रतरं न आयुः ॥ ८ ॥

यथा । ह । त्यत् । वसवः । गौर्यम् । चित् । पदि । षिताम् । अमुञ्चत । यजत्राः ।
एवो इति । सु । अस्मत् । मुञ्चत । वि । अंहः । प्र । तारि । अग्ने । प्रऽतरम् । नः । आयुः ॥ ८ ॥

हे वसवः वासकाः हे यजत्राः यागार्हा मित्रादयो देवाः ॥ ‘अभिनक्षि’[1] (उ. सू. ३. १०५) इत्यादिना यजेरत्रप्रत्ययः ॥ त्यत् तां प्रसिद्धां यूयम् ॥ ‘सुपां सुलुक्’ इति विभक्तेर्लुक् ॥ यथा ह यथा खलु पदि पादे षितां बद्धाम् । ‘पद्दन्’ इत्यादिना पादशब्दस्य पदादेशः । ‘ऊडिदं-पदादि’ (पा. सू. ६. १. १७१) इत्यादिना सप्तम्या उदात्तत्वम् । ‘षिञ् बन्धने’ इत्यस्मा-न्निष्ठा ॥ ईदृशीं गौर्यं[2] गौरीं गौरवर्णां सोमक्रयणीं गाम् ॥ ‘षिद्गौरादिभ्यश्च’ (पा. सू. ४. १. ४१) इति ङीष् । ‘अमि पूर्वः’ (पा. सू. ६. १. १०७) इत्यत्र ‘वा छन्दसि’ (पा. सू. ६. १. १०६) इत्यनुवर्तनात्पूर्वरूपस्य पूर्वसवर्णदीर्घस्य चाभावे यण् । ‘उदात्तस्वरितयोर्यणः’ इति परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वम् ॥ ईदृशीं गाम् अमुञ्चत यथा खलु यूयं विश्वावसोर्गन्धर्वान्मोचितवन्तः एवो एवमेव अस्मत् अस्मत्तः अंहः पापं सुष्ठु वि मुञ्चत विश्लेषयत । हे अग्ने नः अस्माकम् आयुः जीवनं प्रतरं प्र तारि । प्रकर्षेण त्वया प्रवर्धताम् । प्रपूर्वस्तिरतिर्वर्धनार्थः ॥ प्रशब्दात्तरपि ‘अमु च छन्दसि’ (पा. सू. ५. ४. १२) इत्यमुप्रत्ययः ॥ ॥ ११ ॥

‘रात्री’ इत्यष्टर्चं पञ्चदशं सूक्तं सोभरिपुत्रस्य कुशिकस्यार्षम् । यद्वा । भारद्वाजस्य सुता रात्र्याख्या अस्य सूक्तस्यर्षिका । गायत्रं रात्रिदेवताकम् । तथा चानुक्रान्तं—‘रात्री कुशिकः सौभरो रात्रिर्वा भारद्वाजी रात्रिस्तवं गायत्रम्’ इति । दुःस्वप्नदर्शने उपोषितेन कर्त्रा पायसेन होतव्यम् । तत्रैतत्सूक्तं करणत्वेन विनियुक्तम् । तथा चारण्यके सूत्रितं—‘स यद्येतेषां किंचित्पश्येदुपोष्य पायसं स्थालीपाकं श्रपयित्वा रात्रीसूक्तेन प्रत्यृचं हुत्वा’ (ऐ. आ. ३. २. ४) इति ॥

रात्री व्यख्यदायती पुरुत्रा देव्यक्षभिः । विश्वा अधि श्रियोऽधित ॥ १ ॥

रात्री । वि । अख्यत् । आऽयती । पुरुऽत्रा । देवी । अक्षऽभिः ।
विश्वाः । अधि । श्रियः । अधित ॥ १ ॥

---

१. गघ-यूई । २. ग-त४.५-भ२-गौर्यं चित् ।

आयती आगच्छन्ती ॥ आङ्पूर्वादेतेः शतर्यदादिभ्यश्शपो लुक् । ‘ इणो यण् ’ (पा. सू. ६. ४. ८१) इति यणादेशः । ‘ उगितश्च ’ (पा. सू. ४. १ ६) इति ङीप् । ‘ शतुरनुमः ’ इति नद्या उदात्तत्वम् ॥ अक्षभिः[1] अक्षिस्थानीयैः प्रकाशमानैर्नक्षत्रैः ॥ ‘ छन्दस्यपि दृश्यते ’ इत्यक्षिशब्दस्यानङादेशः ॥ यद्वा । अक्षभिरञ्जकैः तेजोभिः[2] । पुरुत्रा बहुषु देशेषु देवी देवनशीला ॥ ‘ देवमनुष्यपुरुषपुरुमर्त्येभ्यः ’ इत्यादिना पुरुशब्दात्सप्तम्यर्थे त्राप्रत्ययः ॥ रात्री इयं रात्रिदेवता व्यख्यत् विचष्टे विशेषेण पश्यति ॥ ‘ रात्रेश्चाजसौ ’ (पा. सू. ४. १. ३१) इति ङीप् । चष्टेश्छान्दसे लुङि ‘ अस्यतिवक्ति॰ ’ इत्यादिना च्लेरङादेशः ॥ अपि चैषा विश्वाः सर्वाः श्रियः शोभाः अधि अधित अधिधारयति ॥ दधातेर्लुङि[3] ‘ स्थाघ्वोरिच्च ’ इतीत्वम् । सिचः कित्वम् । ‘ ह्रस्वादङ्गात् ’ इति सिचो लोपः ॥

ओर्व॑प्रा अम॑र्त्या नि॒वतो॑ दे॒व्यु१॒॑द्वतः॑ । ज्योति॑षा बाधते॒ तमः॑ ॥ २ ॥

आ । उ॒रु । अ॒प्राः॒ । अम॑र्त्या । नि॒ऽवतः॑ । दे॒वी । उ॒त्ऽवतः॑ । ज्योति॑षा । बा॒ध॒ते॒ । तमः॑ ॥ २ ॥

अमर्त्या मरणरहिता देवी देवनशीला रात्रिः उरु विस्तीर्णमन्तरिक्षम् आ अप्राः । प्रथमतस्तमसापूरयति ॥ ‘ प्रा पूरणे ’ । आदादिकः । लङि व्यत्ययेन मध्यमः ॥ तथा निवतः नीचीनान्गुल्मादीन् उद्वतः उच्छ्रितान् वृक्षादींश्च स्वकीयेन तेजसावृणोति[4] । तदनन्तरं तत् तमः अन्धकारं ज्योतिषा ग्रहनक्षत्रादिरूपेण तेजसा बाधते पीडयति ॥

निरु॒ स्वसा॑रमस्कृतो॒षसं॑ दे॒व्या॑य॒ती । अपेदु॑ हासते॒ तमः॑ ॥ ३ ॥

निः । ऊँ इति॑ । स्वसा॑रम् । अ॒स्कृ॒त॒ । उ॒षस॑म् । दे॒वी । आ॒ऽय॒ती ।
अप॑ । इत् । ऊँ इति॑ । हा॒स॒ते॒ । तमः॑ ॥ ३ ॥

आयती आगच्छन्ती देवी देवनशीला रात्रिः स्वसारं भगिनीम् उषसं निः अस्कृत निष्करोति । प्रकाशेन संस्करोति । निवर्तयतीत्यर्थः । तस्यामुषसि जातायां तमः अपेत् हासते अपैव गच्छति ॥ ‘ ओहाङ् गतौ ’ । लेट्यडागमः । ‘ सिब्बहुलम् ’ इति सिप् ॥

सा नो॑ अ॒द्य यस्या॑ व॒यं नि ते॒ याम॒न्नवि॑क्ष्महि । वृ॒क्षे न व॑स॒तिं वयः॑ ॥ ४ ॥

सा । नः॒ । अ॒द्य । यस्याः॑ । व॒यम् । नि । ते॒ । याम॑न् । अवि॑क्ष्महि । वृ॒क्षे । न । व॒स॒तिम् । वयः॑ ॥ ४ ॥

अद्य अस्मिन् काले नः अस्माकं सा रात्रिदेवता प्रसीदतु यस्याः रात्रेः यामन् यस्मिन् प्राप्ते सत्यां वयं नि अविक्ष्महि निविशामहे सुखेन गृह आस्महे ॥ विशेर्लुङि ‘ नेर्विशः ’ (पा. सू. १. ३. १७) इत्यात्मनेपदम् । छान्दसः शपो लुक् ॥ तत्र दृष्टान्तः । वयः पक्षिणः वृक्षे न यथा वृक्षे नीडाख्ये वसतिं रात्रौ निवासं कुर्वन्ति तथा निवसाम इत्यर्थः ॥

नि ग्रामा॑सो अविक्षत॒ नि प॒द्वन्तो॒ नि प॒क्षिणः॑ । नि श्ये॒नास॑श्चिद॒र्थिनः॑ ॥ ५ ॥

नि । ग्रामा॑सः । अ॒वि॒क्ष॒त॒ । नि । प॒त्ऽवन्तः॑ । नि । प॒क्षिणः॑ । नि । श्ये॒नासः॑ । चि॒त् । अ॒र्थिनः॑ ॥ ५ ॥

ग्रामासः ग्रामाः । अत्र ग्रामशब्दो जनसमूहे वर्तते यथा ग्राम आगत इति । सर्वे जनाः नि अविक्षत । तस्यां रात्र्यामागतायां निविशन्ते । शेरते ॥ निपूर्वाद्विशतेश्छान्दसे लुङि पूर्ववदात्मनेपदम् ।

1. त१.२.३.६.८-म–अक्षिभिः । 2. ग–तमोभिः । 3. त१.२.३.६.७.८-म–तथा दधातेर्लुङि । 4. ग–तमसावृणोति ।

'वाल इगुपधात्किदः कसः' (पा. सू. १. १. ७५), 'क्त्वस्यापि' (पा. सू. ७.३.७२) इत्यकारलोपः ॥ तथा पद्वन्तः पादयुक्ता गवाश्वादयश्च निविशन्ते । तथा पक्षिणः पक्षोपेताश्च निविशन्ते । अर्थिनः । अर्तेरर्थो गमनम् । शीघ्रगमनयुक्ताः । श्येनासश्चित् श्येना[1] अपि यस्यां रात्र्यां निविशन्ते एषा रात्रिः सर्वाणि भूतजातान्यहनि[2] संचारेण श्रान्तानि स्वयमागत्य सुखयतीत्यर्थः ॥

यावया वृक्यं१ वृकं यवय स्तेनमूर्म्ये । अथा नः सुतरा भव ॥ ६ ॥

यवय । वृक्यम् । वृकम् । यवय । स्तेनम् । ऊर्म्ये । अथ । नः । सुऽतरा । भव ॥ ६ ॥

हे ऊर्म्ये । रात्रिनामैतत् । रात्रे वृक्यं वृकस्य स्त्रियं वृकं चास्मान् हिंसन्तं यवय । अस्मत्तः पृथक्कुरु । अस्मान् बाधितुं यथा न प्राप्नोति तथा । स्तेनं तस्करं च यवय । अस्मत्तो वियोजय । अथ अनन्तरं नः अस्माकं सुतरा सुखेन तरणीया क्षेमकरी भव ॥

उप मा पेपिशत्तमः कृष्णं व्यक्तमस्थित । उष ऋणेव यातय ॥ ७ ॥

उप । मा । पेपिशत् । तमः । कृष्णम् । विऽअक्तम् । अस्थित । उषः । ऋणाऽइव । यातय ॥ ७ ॥

पेपिशत् भृशं पिंशत् सर्ववस्तून्यालिम्पत् तमः अन्धकारं कृष्णं कृष्णवर्णं व्यक्तं विशेषेण स्वभासा सर्वस्याञ्जकं स्पष्टरूपं वा ईदृशं नैशं तमो माम् उप अस्थित उपागच्छत् ॥ संगतकरणे आत्मनेपदम् ॥ हे उषः उषोदेवते त्वम् ऋणेव ऋणानीव तत्तमो यातय अपगमय । स्तोतॄणामृणानि यथा धनप्रदानेनापाकरोषि तथा तमोऽप्यपसारयेत्यर्थः ॥

उप ते गा इवाकरं वृणीष्व दुहितर्दिवः । रात्रि स्तोमं न जिग्युषे ॥ ८ ॥

उप । ते । गाःऽइव । आ । अकरम् । वृणीष्व । दुहितः । दिवः । रात्रि । स्तोमम् । न । जिग्युषे ॥ ८ ॥

हे रात्रि रात्रिदेवते ते त्वां गा इव पयसो दोग्ध्रीर्धेनूरिव उपेत्य आकरं स्तुतिभिरभिमुखीकरोमि ॥ करोतेश्छान्दसे लुङि 'कृमृदृरुहिभ्यः' इति च्लेरङादेशः ॥ दिवः दुहितः द्योतमानस्य सूर्यस्य पुत्रि यद्वा दिवसस्य तनये ॥ 'परमपि छन्दसि' (पा. सू. २. १. २. ६) इति परस्य षष्ठ्यन्तस्य पूर्वाङ्गवद्भावात् पदद्वयसमुदायस्याष्टमिकं सर्वानुदात्तत्वम् ॥ त्वत्प्रसादात् जिग्युषे शत्रून् जिग्युषो[3] मम स्तोमं न स्तोत्रमिव हविरपि वृणीष्व त्वं भजस्व ॥ जयतेर्लिटः क्वसुः । 'सन्लिटोर्जेः' इत्यभ्यासादुत्तरस्य जकारस्य कुत्वम् । 'षष्ठ्यर्थे चतुर्थी वक्तव्या' इति चतुर्थी । 'वसोः संप्रसारणम्' इति संप्रसारणम् ॥ ॥ १४ ॥

'ममाग्ने' इति नवर्चं षोडशं सूक्तमाङ्गिरसस्य विहव्यस्यार्षं वैश्वदेवम् । अन्त्या जगती शिष्टास्त्रिष्टुभः । अनुक्रम्यते हि—'ममाग्ने नव विहव्यो वैश्वदेवं जगत्यन्तम्' इति । संस्थे निविद्धानीये वैश्वदेवसूक्तस्य पुरस्तादेतत् शंस्यम् । सूत्रितं च—'ममाग्ने वर्चो इति वैश्वदेवसूक्तस्यापि चैतेष्वेव निविदो दध्यात्' (आश्व. श्रौ. ९.९) इति । समावर्तनेऽनेन सूक्तेन शिष्यासुना प्रत्यृचं समिदाधातव्या । सूत्रितं च—'ममाग्ने वर्च इति प्रत्यृचं समिधोऽभ्यादध्यात्' (आश्व. गृ.३.९.२) इति ॥

ममाग्ने वर्चो विहवेष्वस्तु वयं त्वेन्धानास्तन्वं पुषेम ।
मह्यं नमन्तां प्रदिशश्चतस्रस्त्वयाध्यक्षेण पृतना जयेम ॥ १ ॥

---

१. थ-त्र.५-अर-श्येना शुभ्राः । २. त१.२.३.६.७.८-भ-भूतान्यहनि । ३. थ-जितवतो ।

मर्म । अग्ने । वर्चः । विऽहवेषु । अस्तु । वयम् । त्वा । इन्धानाः । तन्वम् । पुषेम ।
मह्यम् । नमन्ताम् । प्रऽदिशः । चतस्रः । त्वया । अधिऽअक्षेण । पृतनाः । जयेम ॥ १ ॥

हे अग्ने । विविधमाहूयन्ते येषु शूरा इति विहवाः संग्रामाः । यद्वा । विविधं यागार्थं देवा आहूयन्त एष्विति विहवा यज्ञाः ॥ 'ह्वः संप्रसारणं च न्यभ्युपविषु' (पा. सू. ३. ३. ७२) इत्यधिकरणेऽप् संप्रसारणं च । थाथादिनोत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । संग्रामेषु यज्ञेषु वा वर्चः दीप्तिः त्वदनुग्रहात् मम अस्तु भवतु । वयं च त्वा त्वाम् इन्धानाः समिद्भिर्दीपयन्तः तन्वं तव शरीरं पुषेम हविर्भिर्वर्धयेम ॥ इन्धेः शानचि श्नसोरल्लोपः उदात्तनिवृत्तिस्वरेण शानच आद्युदात्तत्वे प्राप्ते 'विभाषा चण्विण्धातसः' (पा. सू. ६. १. २१५) इत्याद्युदात्तत्वम् ॥ तन्वं[1] पुषेम ॥ पुषेर्लिङि लिङ्याशिष्यङ् ॥ अपि च मह्यं मदर्थम् । 'ङयि च' (पा. सू. ६. १. २१२) इत्यस्मद आद्युदात्तत्वम् ॥ चतस्रः प्रदिशः प्रकृष्टा दिशः । तद्वासिनो जना इत्यर्थः । नमन्तां स्वत एव प्रह्वीभवन्तु । नमतेः कर्मकर्तरि लोटि 'न दुहस्नुनमाम्°' इति यक्प्रतिषेधः ॥ त्वया अस्माभिर्हविर्भिः प्रवर्धितेन अध्यक्षेण ईश्वरेण सता पृतनाः शत्रुसेनाः जयेम अभिभवेम ॥

मर्म देवा विहवे सन्तु सर्व इन्द्रवन्तो मरुतो विष्णुरग्निः ।
ममान्तरिक्षमुरुलोकमस्तु मह्यं वातः पवतां कामे अस्मिन् ॥ २ ॥

मर्म । देवाः । विऽहवे । सन्तु । सर्वे । इन्द्रऽवन्तः । मरुतः । विष्णुः । अग्निः ।
मर्म । अन्तरिक्षम् । उरुऽलोकम् । अस्तु । मह्यम् । वातः । पवताम् । कामे । अस्मिन् ॥ २ ॥

सर्वे देवाः विहवे संग्रामे यज्ञे वा मम सन्तु ममैव साधका भवन्तु । के पुनस्ते । इन्द्रवन्तः इन्द्रेण युक्ताः मरुतो विष्णुरग्निश्च । तथा अन्तरिक्षं मम उरुलोकं विस्तीर्णप्रकाशकम् अस्तु ॥ 'लोकृ दर्शने' । भावे घञ् । लोक आलोकः प्रकाशः । उरुर्लोको यस्येति बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ अपि च अस्मिन् कामे कामयितव्ये फले निमित्तभूते सति वातः वायुः पवताम् अनुगुणं प्रवातु ॥ 'पूङ् पवने' । भौवादिकः । 'ऊदित्स्वम्°' इत्यादिना इटः सतिश्या उदात्तत्वम् ॥

मयि देवा द्रविणमा यजन्तां मय्याशीरस्तु मयि देवहूतिः ।
दैव्या होतारो वनुषन्त पूर्वेऽरिष्टाः स्याम तन्वा सुवीराः ॥ ३ ॥

मयि । देवाः । द्रविणम् । आ । यजन्ताम् । मयि । आऽशीः । अस्तु । मयि । देवऽहूतिः ।
दैव्याः । होतारः । वनुषन्त । पूर्वे । अरिष्टाः । स्याम । तन्वा । सुऽवीराः ॥ ३ ॥

देवाः सर्वे द्रविणं धनं मयि स्तोतरि आ यजन्तां गमयन्तु । मह्यं ददत्वित्यर्थः । तथा आशीः आशंसनीयं यज्ञफलं च मयि एव अस्तु । देवानां हूतिराह्वानमस्मिन्निति देवहूतिः यज्ञः । स च मयि अस्तु । अपि च देवानामिमे दैव्याः । 'देवाद्यञञौ' इति यञ् । तादृशाः होतारः साधुहोमनिष्पादका मदीया ऋत्विजः पूर्वे अस्मदीयेभ्य ऋत्विग्भ्यः प्रथमभाविनः सन्तः वनुषन्त देवान् संभजन्ताम् ॥ वनतेर्लङ्छान्दसे लङि 'व्यत्ययो बहुलम्' इति श्यो विकरणा उभयत्र सिप्कर्षी च । अडभावश्छान्दसः ॥ वयं च तन्वा शरीरेण अरिष्टाः अहिंसिताः सुवीराः सुपुत्राश्च स्याम भवेम ॥ 'वीरवीर्यौ च' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥

---

1. त-भ-प्रार्थे ।

मह्यं यजन्तु मम यानि हव्याकूतिः सत्या मनसो मे अस्तु ।
एनो मा नि गां कतमच्चनाहं विश्वे देवासो अधि वोचता नः ॥ ४ ॥

मह्यम् । यजन्तु । मम । यानि । हव्या । आऽकूतिः । सत्या । मनसः । मे । अस्तु ।
एनः । मा । नि । गाम् । कतमत् । चन । अहम् । विश्वे । देवासः । अधि । वोचत । नः ॥ ४ ॥

मह्यं मदर्थं यजन्तु ऋत्विजो देवान् हविर्भिर्यजन्तु । यद्वा । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । मह्यं मदीया ऋत्विज इत्यर्थः । मम स्वभूतानि हव्यानि यानि हवींषि चरुपुरोडाशादीनि सन्ति तैर्यजन्त्वित्यर्थः । तथा मे मनसः आकूतिः संकल्पनमभीष्टस्य प्रार्थनं सत्या यथार्थम्[1] अस्तु । अपि च अहं कतमच्चन किमपि एनः पापं मा नि गां मा नियतं निकृष्टतरं वा गच्छेयम् । पापं मा कार्षमित्यर्थः ॥ एतेर्माङि लुङि 'इणो गा लुङि' इति गादेशः । 'गातिस्था०' इति सिचो लुक् ॥ अपि च हे विश्वे सर्वे देवासः देवाः यूयं नः अस्माकम् अधि वोचत विवादपदेषु पक्षपातेन ब्रूत ॥ वचेर्लोटि व्यत्ययेनाङ् । 'वच उम्' इत्युमागमः ॥

देवीः षळुर्वीरुरु नः कृणोत विश्वे देवास इह वीरयध्वम् ।
मा हास्महि प्रजया मा तनूभिर्मा रधाम द्विषते सोम राजन् ॥ ५ ॥

देवीः । षट् । उर्वीः । उरु । नः । कृणोत । विश्वे । देवासः । इह । वीरयध्वम् ।
मा । हास्महि । प्रऽजया । मा । तनूभिः । मा । रधाम । द्विषते । सोम । राजन् ॥ ५ ॥

हे षट् उर्वीः षट्संख्याका उर्व्यः । एताश्चान्यत्राम्नायन्ते—'षण्मोर्वीरंहसः पान्तु द्यौश्च पृथिवी चाहश्च रात्रिश्चापश्चौषधयश्च' इति । ईदृश्यो हे देवीः देव्यः ॥ जसि 'वा छन्दसि' इति पूर्वसवर्णदीर्घः । 'नामन्त्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनम्' इत्यस्याविद्यमानवत्त्वनिषेधेन षळुर्वीरित्यनयोरामन्त्रितयोः पदात्परत्वादाष्टमिकमामन्त्रितानुदात्तत्वम् ॥ ता यूयम् उरु विस्तीर्णं धनं नः अस्माकं कृणोत कुरुत ॥ 'कृवि हिंसाकरणयोश्च' । 'धिन्विकृण्व्योरच' इत्यु-प्रत्ययः । 'तप्तनप्तनथनाश्च' इति तस्य तनादेशः ॥ हे विश्वे सर्वे देवासः देवाः यूयं च इह अस्मिन् धने प्राप्तव्ये विषये वीरयध्वं विक्रामयत । यथा वयं तद्धनं लभेमहि तथा वीर्यवन्तो यूयं प्रयतध्वमित्यर्थः ॥ 'वीर विक्रान्तौ' । अपि च प्रजया पुत्रादिरूपया मा हास्महि वयं मा परित्यज्येमहि[2] । मा च तनूभिः शरीरैस्त्यज्येमहि[3] । अस्मान् कदाचिदपि पुत्रादयः शरीराणि च मा परित्याक्षुरित्यर्थः ॥ 'ओहाक् त्यागे' । अस्मात् कर्मणि लुङि चिण्वद्भावाभावे रूपमेतत् ॥ तथा हे राजन् राजमान यद्वास्माकं स्वामिन् हे सोम द्विषते अप्रीतिं कुर्वते ॥ द्विषेः शतरि अदादित्वात् शपो लुक् । 'शतुरनुमः०' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । 'षष्ठ्यर्थे चतुर्थी वक्तव्या' इति चतुर्थी ॥ द्विषतः शत्रोः मा रधाम मा वशं प्राप्नुयाम तथा त्वं कुर्वित्यर्थः । 'रध्यतिर्वशगमने' (निरु. ६. ३२) इति यास्कः । यद्वा । द्विषते शत्रवे तदर्थं मा रधाम । परिपक्वा हननार्हा मा भूम ॥ 'रध हिंसासंराद्ध्योः' । संराद्धिः पाक इति तद्वृत्तिः । माङि लुङि पुषादित्वात् च्लेरङादेशः ॥ ॥ १५ ॥

अग्ने मन्युं प्रतिनुदन्परेषामदब्धो गोपाः परि पाहि नस्त्वम् ।
प्रत्यञ्चो यन्तु निगुतः पुनस्तेऽमैषां चित्तं प्रबुधां वि नेशत् ॥ ६ ॥

१. क-ख-ग-घ-यथार्था । २. ख-ग-परित्यज्येमहि । ३. ख-ग-°त्यज्येमहि ।

अग्ने । मन्युम् । प्रतिऽनुदन् । परेषाम् । अदब्धः । गोपाः । परि । पाहि । नः । त्वम् ।
प्रत्यञ्चः । यन्तु । निऽगुतः । पुनः । ते । अमा । एषाम् । चित्तम् । प्रऽबुधाम् । वि । नेशत् ॥ ६ ॥

हे अग्ने परेषां शत्रूणां मन्युं क्रोधं प्रतिनुदन् प्रतिमुखं प्रेरयन् तिरस्कुर्वन् अदब्धः केनाप्यहिंसितो गोपाः गोपायिता ॥ 'गुपू रक्षणे' इत्यस्मात् आयप्रत्ययान्तात् क्विपि वेरपृक्तस्य लोपात् पूर्वं वलि लोपे रूपमेतत् ॥ ईदृशः त्वं नः अस्मान् परि पाहि परितः सर्वतो रक्ष । ते शत्रवः प्रत्यञ्चः प्रत्यञ्चन्तः प्रतिनिवर्तमानाः निगुतः ॥ 'गुङ् अव्यक्ते शब्दे' । अस्मात् क्विपि तुक् ॥ भयेन गद्गदरूपमव्यक्तं शब्दं नितरां कुर्वन्तः पुनः यन्तु स्वकीयं स्थानं पुनर्गच्छन्तु । अपि च प्रबुधां प्रबुध्यमानानाम् एषां[1] शत्रूणां[1] चित्तं ज्ञानसाधनं मनः अमा सह युगपदेव वि नेशत् विनश्यतु ॥ प्रत्येकाभिप्रायेणैकवचनम् । 'णश अदर्शने' इत्यस्माच्छान्दसो लुङ् । पुषादित्वात् च्लेरङादेशः । 'नशिमन्योरलिट्येत्वं वक्तव्यम्' (पा. सू. ६.४.१२०.५) इत्यकारस्यैत्वम् ॥

धाता धातृणां भुवनस्य यस्पतिर्देवं त्रातारमभिमातिषाहम् ।
इमं यज्ञमश्विनोभा बृहस्पतिर्देवाः पान्तु यजमानं न्यर्थात् ॥ ७ ॥

धाता । धातृणाम् । भुवनस्य । यः । पतिः । देवम् । त्रातारम् । अभिमातिऽसहम् ।
इमम् । यज्ञम् । अश्विना । उभा । बृहस्पतिः । देवाः । पान्तु । यजमानम् । निऽअर्थात् ॥ ७ ॥

धातृणां स्रष्टृणामपि धाता स्रष्टा भुवनस्य कृत्स्नस्य भूतजातस्य यः इन्द्रः सविता वा पतिः पालयिता तं देवं देवनशीलं त्रातारं सर्वेभ्यो भयेभ्यः पालयितारम् अभिमातिषाहम् अभिमातीनां शत्रूणां सोढारमभिभवितारम् एवंगुणविशिष्टमिन्द्रं सवितारं वा स्तौमीति शेषः ॥ 'षह अभिभवे' । 'छन्दसि सहः' इति ण्विप्रत्ययः । छान्दसं विभक्त्युदात्तत्वम् ॥ उभा उभावश्विनौ बृहस्पतिः चैतत्प्रमुखाः सर्वे देवाः इमं यज्ञम् अनुष्ठीयमानं यजमानं च न्यर्थात् निकृष्टादर्थात् पापात् । यद्वा । अर्थस्य प्रयोजनस्याभावो न्यर्थम् । तस्मात् पान्तु रक्षन्तु सफलं कुर्वन्त्वित्यर्थः ॥ 'नेरनिधाने' (पा. सू. ६. २. १९२) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥

उरुव्यचा नो महिषः शर्म यंसदस्मिन्हवे पुरुहूतः पुरुक्षुः ।
स नः प्रजायै हर्यश्व मृळयेन्द्र मा नो रीरिषो मा परा दाः ॥ ८ ॥

उरुऽव्यचाः । नः । महिषः । शर्म । यंसत् । अस्मिन् । हवे । पुरुऽहूतः । पुरुऽक्षुः ।
सः । नः । प्रऽजायै । हरिऽअश्व । मृळय । इन्द्र । मा । नः । रिरिषः । मा । परा । दाः ॥ ८ ॥

उरुव्यचाः विस्तीर्णव्यापनः महिषः महान् पूज्यो वा पुरुहूतः बहुभिर्यजमानैराहूतः पुरुक्षुः बहुनिवासः ॥ क्षियतेः 'मितद्र्वादिभ्य उपसंख्यानम्' (पा. सू. ३. २. १८०. १) इति डुप्रत्ययः ॥ यद्वा । पुरुभिर्बहुभिः शब्द्यमानः[2] स्तूयमानः ॥ पूर्ववत् डुप्रत्ययः । औणादिके कर्मणि क्विपि वा 'अनित्यमागमशासनम्' इति तुगभावः ॥ ईदृशः इन्द्रः अस्मिन् हवे यज्ञे । ह्वयन्ते अस्मिन् इन्द्रादय इति हवो यज्ञः । जुहोतेरधिकरणेऽप् ॥ यद्वा । अस्मिन् हवे त्वद्विषये आह्वाने ॥ 'भावेऽनुपसर्गस्य' इति ह्वयतेरप् संप्रसारणं च ॥ नः अस्मभ्यं शर्म सुखं यंसत् यच्छतु ददात्वित्यर्थः ॥

1. ग–अप्रमत्तानामेषां शत्रूणां; ड४.५-ग१२–आगतामेतेषां शत्रूणां । २. ड४.५–शंस्यमानः ।

यमेर्लेट्यडागमः। 'सिब्बहुलम्' इति सिप्॥ हे हर्यश्व हरी अश्वौ यस्य तादृश हे इन्द्र सः त्वं नः अस्माकं प्रजायै। द्वितीयार्थे चतुर्थी। प्रजां पुत्रपौत्रादिकां सुखय सुखय। नः अस्मान् मा रीरिषः मा हिंसीः। मा च परा दाः। पराहत्य परित्यागः। मा परित्याक्षीरित्यर्थः॥

ये नः॑ स॒पत्ना॒ अप॒ ते भ॑वन्त्विन्द्रा॒ग्निभ्या॒मव॑ बाधामहे॒ तान्।
वस॑वो रु॒द्रा आ॑दि॒त्या उ॑परि॒स्पृशं॑ मो॒ग्रं चेत्ता॑रमधिरा॒जम॑क्रन्॥ ९॥

ये। नः॒। स॒ऽपत्नाः॑। अप॑। ते। भ॒व॒न्तु॒। इ॒न्द्रा॒ग्निऽभ्या॑म्। अव॑। बा॒धा॒म॒हे॒। तान्।
वस॑वः। रु॒द्राः। आ॒दि॒त्याः। उ॒प॒रि॒ऽस्पृश॑म्। मा॒। उ॒ग्रम्। चेत्ता॑रम्। अ॒धि॒ऽरा॒जम्। अ॒क्र॒न्॥ ९॥

नः अस्माकं ये सपत्नाः शत्रवः ते अप भवन्तु अपगता भवन्तु। स्वस्थानादपगताः प्रच्युता भवन्तु। तान् सपत्नान् इन्द्राग्निभ्यां हविर्भिः स्तुत्या च प्रसन्नाभ्यामनुगृहीता वयम् अव बाधामहे निकृष्टतरं विनाशयामः। अपि च वसवो रुद्रा आदित्याश्च मा माम् उपरिस्पृशम् उपरतपदस्य संस्प्रष्टारं सर्वेभ्यः श्रेष्ठम् अक्रन् कुर्वन्तु। तथा उग्रम् उद्गूर्णबलं चेत्तारं चेतितारम्॥ छान्दस इडभावः॥ सर्वस्य ज्ञातारम् अधिराजं सर्वेषामधीश्वरं च मां कुर्वन्तु॥ करोतेश्छान्दसे लुङि 'मन्त्रे घस॰' इत्यादिना च्लेर्लुक्॥ ॥ १६ ॥ ॥ १० ॥

एकादशेऽनुवाके त्रयोविंशतिसंख्याकानि सूक्तानि। तत्र 'नासदासीत्' इति सप्तर्चं प्रथमं सूक्तं त्रैष्टुभम्। परमेष्ठी नाम प्रजापतिर्ऋषिः। वियदादिभावानां सृष्टिस्थितिप्रलयादीनामत्र प्रतिपाद्यत्वात् तेषां[१] कर्ता परमात्मा देवता। तथा चानुक्रान्तं— 'नासत्सप्त प्रजापतिः परमेष्ठी भाववृत्तं तु' इति। गतो विनियोगः॥

नास॑दासी॒न्नो सदा॑सीत्त॒दानीं॒ नासी॒द्रजो॒ नो व्यो॑मा प॒रो यत्।
किमाव॑रीवः॒ कुह॒ कस्य॒ शर्म॒न्नम्भः॒ किमा॑सी॒द्गह॑नं गभी॒रम्॥ १॥

न। अस॑त्। आ॒सी॒त्। नो इति॑। सत्। आ॒सी॒त्। त॒दानी॑म्।
न। आ॒सी॒त्। रजः॑। नो इति॑। विऽओ॑म। प॒रः। यत्।
किम्। आ। अ॒व॒री॒व॒रि॒ति॑। कुह॑। कस्य॑। शर्म॑न्। अम्भः॑। किम्। आ॒सी॒त्। गह॑नम्। ग॒भी॒रम्॥ १॥

'तपसस्तन्महिनाजायतैकम्' इत्यादिनाग्रे सृष्टिः प्रतिपादयिष्यते। अधुना ततः प्रागवस्था निरस्तसमस्तप्रपञ्चा या प्रलयावस्था सा निरूप्यते। तदानीं प्रलयदशायामवस्थितं यदस्य जगतो मूलकारणं तत् असत् शशविषाणवन्निरुपाख्यं न आसीत्। न हि तादृशात् कारणादस्य सतो जगत उत्पत्तिः संभवति। तथा नो सत् नैव सदात्मवत् सत्त्वेन निर्वाच्यम् आसीत्। यद्यपि सदसदात्मकं प्रत्येकं विलक्षणं भवति तथापि भावाभावयोः सहावस्थानमपि[२] संभवति। कुतस्तयोः तादात्म्यमिति उभयविलक्षणमनिर्वाच्यमेवासीदित्यर्थः। ननु नो सदिति पारमार्थिकसत्त्वस्य निषेधः। व्यावहारिकस्याप्यनिर्वाच्यत्वप्रसङ्गः। अथोच्येत। न[३]। आनीदवातमिति तस्य सत्त्वमग्रे वक्ष्यते परिशेषान्मायायाः पृथक् सत्त्वं निषिध्यत इति। एवमपि तदानीमिति विशेषणानर्थक्यं व्यवहारदशायामपि

१. त१.२.३.६.७.८-अ-धूर्ता। २. ग-त-अ२.५-सद्भावावस्थानमपि। ३. अ-त१.२.३.६.७.८-अ-'न' नास्ति।

सर्वेषां शीघ्रव्यापनेन[1] तस्य क्रमस्य दुर्लक्षणत्वादेतेषु त्रिषु स्थानेषु प्राथम्यं कुत्रेति विचार्यते। एवं नाम शीघ्रं सर्वतो दिक्षु सर्गो निष्पन्न इत्यर्थः। एतदेव विभजते। सृष्टेषु कार्येषु मध्ये केचित्पदार्थाः रेतोधाः रेतसो बीजभूतस्य कर्मणो विधातारः कर्तारो भोक्तारश्च जीवाः आसन्। अन्ये भावाः महिमानः। स्वार्थिक इमनिच्। महान्तो वियदादयो भोग्याः आसन्। एवं मायासहितः परमेश्वरः सर्वं जगत् सृष्ट्वा स्वयं चानुप्रविश्य भोक्तृभोग्यादिरूपेण विभागं कृतवानित्यर्थः। अयमेवार्थस्तैत्तिरीयके 'तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्' (तै. आ. ८. ६) इत्यारभ्य प्रतिपाद्यते। तत्र च भोक्तृभोग्ययोर्मध्ये स्वधा। अन्ननामैतत्। भोग्यप्रपञ्चः अवस्तात् अवरो निकृष्ट आसीत्। प्रयतिः प्रयतिता भोक्ता परस्तात् पर उत्कृष्ट आसीत्। भोग्यप्रपञ्चं भोक्तृप्रपञ्चस्य शेषभूतं कृतवानित्यर्थः। 'विभाषा परावराभ्याम्' (पा. सू. ५. ३. २९) इति प्रथमार्थे अस्तातिः। 'अस्ताति च' (पा. सू. ५. ३. ४०) इत्यवरशब्दस्यावादेशः। अवस्तादिति संहितायाम् ईषाअक्षादित्वात् प्रकृतिभावः॥

को अद्धा वेद क इह प्र वोचत्कुत आजाता कुत इयं विसृष्टिः।
अर्वाग्देवा अस्य विसर्जनेनाथा को वेद यत आबभूव॥ ६॥

कः। अद्धा। वेद। कः। इह। प्र। वोचत्। कुतः। आऽजाता। कुतः। इयम्। विऽसृष्टिः।
अर्वाक्। देवाः। अस्य। विऽसर्जनेन। अथ। कः। वेद। यतः। आऽबभूव॥ ६॥

एवं भोक्तृभोग्यरूपेण सृष्टिः संग्रहेण प्रतिपादिता। 'एतावद्वा इदमन्नं चैवान्नादश्च सोम एवान्नमग्निरन्नाद'(श. ब्रा. १.४.२.१३) इतिवत्। अथेदानीं सा सृष्टिर्दुर्विज्ञानेति न विस्तरेणाभिहितेत्याह को अद्धेति। कः पुरुषः अद्धा पारमार्थ्येन वेद जानाति। कः वा इह अस्मिंल्लोके प्र वोचत् प्रब्रूयात्। इयं दृश्यमाना विसृष्टिः विविधा भूतभौतिकभोक्तृभोग्यादिरूपेण बहुप्रकारा सृष्टिः कुतः कस्मादुपादानकारणात्। कुतः कस्माच्च निमित्तकारणात् आजाता समन्ताज्जाता प्रादुर्भूता। एतदुभयं सम्यक् को वेद को वा विस्तरेण वक्तुं शक्नुयादित्यर्थः। ननु देवाः प्रजानन्तः। सर्वज्ञास्ते ज्ञास्यन्ति वक्तुं च शक्नुवन्तीत्यत[2] आह अर्वागिति। देवाः च अस्य जगतो विसर्जनेन वियदादिभूतोत्पत्त्यनन्तरं विविधं पार्थिवं सर्जनं सृष्टिस्तेन अर्वाक् अर्वाचीनाः कृताः। भूतसृष्टेः पश्चाज्जाता इत्यर्थः। तथाविधास्ते कथं स्वोत्पत्तेः पूर्वकालीनां सृष्टिं जानीयुः। अजानन्तो वा कथं प्रब्रूयुः। उक्तं दुर्विज्ञानत्वं[3] निगमयति। अथ एवं सति देवा अपि न जानन्ति किल[4]। तद्व्यतिरिक्तः कः नाम मनुष्यादिः वेद तज्जगत्कारणं जानाति यतः कारणात् कृत्स्नं जगत् आबभूव प्रजायत[5]॥

इयं विसृष्टिर्यत आबभूव यदि वा दधे यदि वा न।
यो अस्याध्यक्षः परमे व्योमन्त्सो अङ्ग वेद यदि वा न वेद॥ ७॥

इयम्। विऽसृष्टिः। यतः। आऽबभूव। यदि। वा। दधे। यदि। वा। न।
यः। अस्य। अधिऽअक्षः। परमे। विऽओमन्। सः। अङ्ग। वेद। यदि। वा। न। वेद॥७॥

उक्तप्रकारेण यथेदं जगत्सर्जनं दुर्विज्ञानं एवं सृष्टं तज्जगत् दुर्धरमपीत्याह इयमिति। यतः[6] उपादानभूतात् परमात्मनः इयं विसृष्टिः विविधा गिरिनदीसमुद्रादिरूपेण विचित्रा सृष्टिः

१. त४.५-म७-शीघ्रव्यापने। २. ग-भ-शक्यतीत्यत। ३. ग-त१.२.३.६.७.८म-दुर्ज्ञानत्वं। ४. त१.२.३.६.७.८-म-'किल' नास्ति। ५. ग-त१.२.३.६.७.८-आजायत। ६. त-भ-'यतः' नास्ति।

तन्तुभिः तनितृभिर्विस्तारयितृभिर्विश्वदेवादिभूतैः यः सर्वात्मकः यज्ञः विश्वतः सर्वतः ततः विस्तृतः । तथा एकशतम् । एकं च शतं चैकशतम् । 'संख्या' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । एकोत्तरशतमित्यर्थः । यद्वा येषु सत्स्वेषु आग्नीध्रसंवत्सरेषु जीवति तदभिप्रायेणात्र शतसंख्या[1] । जीवता तेन प्रजापतिना सार्धमेकशतमित्युच्यते । यथा 'शतायुर्वै पुरुषः शतवीर्य आत्मैकशतः' (तै. ब्रा. १.७.६.५) इति । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । यद्वा शतसंवत्सरपर्यन्तं देवकर्मभिः देवानुद्दिश्य क्रियमाणैः कृतैः कर्मभिः आयतः दीर्घीभूतः । शतसंवत्सरावस्थायी । एवमायामविस्तारवान् यः यज्ञः सर्वात्मको यज्ञस्तं यज्ञम् इमे पितरः पालकाः प्रजापतेः प्राणभूता विश्वसृजो देवाः वयन्ति निर्मिमते । ये देवाः आययुः तदन्यं सर्वं जगत् सर्जनेन व्यापुः । अपि च प्र वय अप वयेति । प्रवानं नाम प्रकृष्टस्य केवलस्य भोक्तृप्रपञ्चस्य सर्जनम् । अपवानं नाम अपकृष्टस्य निकृष्टस्य अचेतनस्य भोग्यप्रपञ्चस्य सर्जनम् । 'वेञ् तन्तुसंताने' । 'मयुखवेऽन्यतरस्याम्' (पा. सू. १. ३. १) इति लोट् । तस्य 'लोटो हिस्वौ' इत्यनुवृत्तेर्हिरादेशः । सम्प्रसारणादेशः । 'अतो हेः' इति लुक् । प्र वयाप वयेति वदन्तः प्रवानमपवानं च कुर्वन्त इत्यर्थः । एवंभूताः सन्तस्ते विश्वसृजः तते विस्तृते सत्यलोके आसते प्राणरूपेण प्रजापतिमुपासते । यद्वा ज्योतिष्टोमादिरेव एवंरूपत्वेन पटात्मना वर्ण्यते । यो यज्ञो ज्योतिष्टोमादिस्तन्तुभिः तन्तुस्थानीयैः अग्निष्टोमात्यग्निष्टोमादिसंस्थाभेदैः सहभिन्नकर्तृभिर्वा विश्वतः सर्वतस्ततो विस्तृतः । तथैकशतम् । तृतीयार्थे प्रथमा । एकाधिकेनाग्निचयनेन[2] युक्तैः देवकर्मभिः[3] गवामयनप्रभृतिकैः विश्वसृजामयनान्तैः एकाहाहीनसत्रात्मकैर्वा आयतो दीर्घीभूत एवमायामविस्तारवान् यज्ञात्मकोऽयं पटः प्रजापतिना सृष्टः । तं पटं पितरोऽस्माकं पितृभूताः इमेऽङ्गिरसो वयन्ति । तस्य पटस्य प्राचीनतन्तुस्थानीयानि स्तुतशस्त्राणि प्र[4] वय[4] त्वं कुरु अप वय तिरश्चीनतन्तुस्थानीयानि यजूंषि त्वं कुरु इत्येवं परस्परं नियुञ्जाना आसते नियुञ्जन्ति[5] ॥ एवं विस्तृतस्य यज्ञस्य प्रजापतेः सकाशादुत्पत्तिकथनद्वारा प्रतिपाद्यते ॥

पुमाँ एनं तनुत उत्कृणत्ति पुमान्वि तत्ने अधि नाके अस्मिन् ।
इमे मयूखा उप सेदुरू सदः सामानि चक्रुस्तसराण्योतवे ॥ २ ॥

पुमान् । एनम् । तनुते । उत् । कृणत्ति । पुमान् । वि । तत्ने । अधि । नाके । अस्मिन् ।
इमे । मयूखाः । उप । सेदुः । ऊँ इति । सदः । सामानि । चक्रुः । तसराणि । ओतवे ॥ २ ॥

पुमान् पुरुष आदिपुरुषः प्रजापतिः एनं यज्ञं तनुते विस्तारयति । सृजतीत्यर्थः । तथा च ब्राह्मणे — 'स प्रजापतिर्यज्ञमतनुत तमाहरत्तेनायजत' (ऐ. ब्रा. ५.२२) इति 'प्रजापतिर्यज्ञमसृजत यज्ञं सृष्टमनु ब्रह्मक्षत्रे असृज्येताम्' (ऐ. ब्रा. ७.१९) इति च । स एव पुमान् सृष्टं तं यज्ञम् उत्कृणत्ति उद्वेष्टयति । 'कृती वेष्टने' । रौधादिकः । स एव पुमान् प्रजापतिः अस्मिन् भूलोके नाके । अकं दुःखं नास्त्यस्मिन्निति नाकः स्वर्गलोकः । 'नभ्राण्नपात्' इत्यादिना नञः प्रकृतिभावः । तत्र च वि तत्ने इमं यज्ञं विस्तारयति । अधिः सप्तम्यर्थानुवादी । तनोतेर्लिटि 'तनिपत्योश्छन्दसि' इत्युपधालोपः । तस्य स्वरनिबन्धनत्वात् द्विर्वचनम् । मयूखाः रश्मिभूतास्तस्य प्रजापतेः प्राणात्मकाः इमे विश्वसृजो देवाः सदः सदनं देवयजनस्थानम् उप सेदुः । विश्वसर्जनहेतुभूतं विश्वसृजामयनाख्यं यज्ञं कर्तुमुपसीदन्ति । उपसद्य च सामानि रथन्तरादीनि ओतवे वयनाय यज्ञाख्यं पटमोतुं[6] तसराणि तिर्यक्सराणि[7] तिरश्चीनसूत्राणि चक्रुः[8] ॥

1. म१.४.५.८-म२.४.७.८—शतपाल्यकाः । २. त१.२.३.६.७.८-म२.४.८-एकाधिकेनाग्निचयनेन । ३. ग—देवकर्मभिः देवानां कर्मभिः; त१.७—म२.८—देवकर्मभिः देवकर्मभिः । ४. त-म२.४.८—'प वय' नास्ति । ५. ग—नियोजति । ६. त-म—पटं वातुं । ७. ग-त४.५—तिर्यक्प्रसरणानि । ८. म२—चक्रुः कृतवन्तः ।

कासीत्प्रमा प्रतिमा किं निदानमाज्यं किमासीत्परिधिः क आसीत् ।
छन्दः किमासीत्प्रउगं किमुक्थं यद्देवा देवमयजन्त विश्वे ॥ ३ ॥

का । आसीत् । प्रऽमा । प्रतिऽमा । किम् । निऽदानम् ।
आज्यम् । किम् । आसीत् । परिऽधिः । कः । आसीत् ।
छन्दः । किम् । आसीत् । प्रउगम् । किम् । उक्थम् । यत् । देवाः । देवम् । अयजन्त । विश्वे ॥ ३ ॥

विश्वसर्गोपायत्वेन प्रजापतिना सृष्टे यज्ञे विश्वस्य स्रष्टारो विश्वसृजो देवा विश्वसर्जनाय तं यज्ञमन्वतिष्ठन् । तस्मिन् समये जगतोऽनुत्पत्तेर्जगदन्तःपातिनो यागोपकरणभूताः पदार्थाः कथमासन्नित्यनया प्रश्नः क्रियते । यत् यदा विश्वे सर्वे साध्याः देवाः देवं प्रजापतिम् अयजन्त तदानीं तस्य यज्ञस्य प्रमा प्रमाणम् इयत्ता का कथंभूता आसीत् । तथा प्रतिमा । हविष्प्रतियोगित्वेन मीयते निर्मीयत इति प्रतिमा देवता । सा च[1] तस्य यज्ञस्य कासीत् । तथा निदानम् आदिकारणं यागेऽप्रवृत्तस्य प्रवर्तकं फलं किम् आसीत् । तथा आज्यं घृतमेतदुपलक्षितं हविर्वा तस्य यज्ञस्य किमासीत् । तथा परिधिः । परितो धीयन्त इति व्यु. परिधयो बाहुमात्राः पलाशादिवृक्षजन्याः । परिपूर्वात् दधातेः 'उपसर्गे घोः किः' (पा. सू. ३. ३. ९२) इति किप्रत्ययः । सामान्यापेक्षमेकवचनम् । परिधयः क आसन्नित्यर्थः । तथा तस्य यज्ञस्य गायत्र्यादिकं छन्दः किमासीत् । तथा प्रउगम् उक्थम् । उपलक्षणमेतत् । आज्यप्रउगादीन्युक्थानि शस्त्राणि वा कान्यासन् । एतेषु प्रश्नेषु यथाक्रममुत्तरं सूचेनाह ॥

अग्नेर्गायत्र्यभवत् सयुग्वोष्णिहया सविता सं बभूव ।
अनुष्टुभा सोम उक्थैर्महस्वान् बृहस्पतेर्बृहती वाचमावत् ॥ ४ ॥

अग्नेः । गायत्री । अभवत् । सऽयुग्वा । उष्णिहया । सविता । सम् । बभूव ।
अनुऽस्तुभा । सोमः । उक्थैः । महस्वान् । बृहस्पतेः । बृहती । वाचम् । आवत् ॥ ४ ॥

सयुग्वा सहयुक्ता अग्नेः सहायभूता गायत्र्यभवत् । षष्ठ्यन्तात् प्रजापतेर्मुखादजायत । देवतासु मध्येऽग्निः छन्दःसु गायत्री च उभावप्यजायेतामित्यर्थः । तथा च तैत्तिरीयकम्—'प्रजापतिरकामयत प्र जायेयेति स मुखतस्त्रिवृतं निरमिमीत तमग्निर्देवतान्वसृज्यत गायत्री छन्दः' (तै. सं. ७. १. १. ४) इति । उष्णिहया[2] उष्णिक्छन्दसा सह सविता देवः सं बभूव तस्मात् प्रजापतेर्जज्ञे । 'दाबं[3] चापि[3] हलन्तानाम्' इति वचनादुष्णिहशब्दात् टाप् । तथा[4] महस्वान् तेजस्वी सोमः उक्थैः स्तुतशस्त्रैः अनुष्टुभा अनुष्टुप्छन्दसा च सार्धं तस्मादेव प्रजापतेरजायत । तथा बृहस्पतेः देवस्य वाचं वाक्यं बृहती छन्दः आवत् अरक्षत् अगच्छद्वा । बृहत्या[5] सार्धं[5] बृहस्पतिरपि तस्मात् प्रजापतेर्जज्ञ इत्यर्थः ॥

विराण्मित्रावरुणयोरभिश्रीरिन्द्रस्य त्रिष्टुबिह भागो अह्नः ।
विश्वान् देवाञ्जगत्या विवेश तेन चाकॢप्र ऋषयो मनुष्याः ॥ ५ ॥

---

१. ता-म-मु-रा । २. ग-म२—तथोष्णिहया । ३. त४.५.म७—आपे चैव । ४. त१.२.३.६.७—तथा तद् । ५. त१.२.३.६.७.८.म१.४.७.८—'बृहत्या सार्धं' नास्ति ।

ईदृशं ^१यज्ञं ^२ये ^३पूर्वे साध्या देवाः प्रजापतेः प्राणभूताः ^४अवपश्यन्त अन्वपश्यन् ^५तान् देवान् प्राणात्मना सर्वत्र वर्तमानान् ^६चक्षसा दर्शनहेतुना ^७मनसा ^८पश्यन् जानन् ^९मन्ये । तानेव विश्वसृजः[1] देवान् स्तौमि । मन्यतिरर्चतिकर्मा ॥

सहस्तौमाः सहछन्दस आवृतः सहप्रमा ऋषयः सप्त दैव्याः ।
पूर्वेषां पन्थामनुदृश्य धीरा अन्वालेभिरे रथ्यो३ न रश्मीन् ॥ ७ ॥

सहऽस्तौमाः । सहऽछन्दसः । आऽवृतः । सहऽप्रमाः । ऋषयः । सप्त । दैव्याः ।
पूर्वेषाम् । पन्थाम् । अनुऽदृश्य । धीराः । अनुऽआलेभिरे । रथ्यः । न । रश्मीन् ॥ ७ ॥

स्तोमैः त्रिवृत्पञ्चदशादिभिः सह वर्तमानाः ^१सहस्तोमाः ^२सहछन्दसः गायत्र्यादिभिः छन्दोभिः सह वर्तमानाः ^३आवृतः आवर्तमानाः ^४सहप्रमाः । प्रमितिः प्रमा यज्ञस्वरूपपरिज्ञानम् । तेन सह वर्तमानाः ^५दैव्याः देवस्य प्रजापतेः संबन्धिनः यद्वा देवानां यष्टव्यानां संबन्धिनः ^६ऋषयः मन्त्रद्रष्टारः ^७सप्त संख्याकाः शीर्षण्याः । यद्वा । मरीचिप्रमुखाः सप्त होत्रादयः सप्त वषट्कर्तारो[2] वा । एवंविधा एते ^८पूर्वेषां पूर्वपुरुषाणामङ्गिरःप्रभृतीनां विश्वसृजां देवानां वा ^९पन्थां पन्थानमनुष्ठानमार्गम् ^{१०}अनुदृश्य क्रमेण ज्ञात्वा ^{११}धीराः धीमन्तः सन्तः ^{१२}अन्वालेभिरे अनुक्रमेण आरब्धवन्तः । यागानुष्ठाने प्रवृत्ता इत्यर्थः । ^{१३}रथ्यो ^{१४}न यथा रथिनो रथेन युक्ता रथस्य नेतारः सूताः ^{१५}रश्मीन् अश्वनियोजनार्थान्[3] प्रग्रहान् सम्यग्ग्रहस्य नयनाय हस्तेनान्वारभन्ते । अन्वारभ्य च सम्यक् तं रथं प्रवर्तयन्ति एवमेतेऽप्यनुष्ठानमार्गं श्रुतितोऽवगम्य सम्यक्सम्पादितवन्त इत्यर्थः ॥ ॥१८॥

'अप प्राचः' इति सप्तर्चं तृतीयं सूक्तं कक्षीवतः पुत्रस्य सुकीर्तेरार्षम् । चतुर्थ्यनुष्टुप् शिष्टाः षट् त्रिष्टुभः । चतुर्थीपञ्चम्यावश्विदेवत्ये शिष्टा ऐन्द्र्यः । तथा चानुक्रान्तम्—'अप प्राचः सुकीर्तिः काक्षीवतो मध्येऽनुष्टुप्सोत्तरा चाश्विन्यौ' इति । षष्ठेऽहनि ब्राह्मणाच्छंसिन उक्थशस्त्र एतत्सूक्तम् । सूत्रितं च—'सुकीर्तिं ब्राह्मणाच्छंसी वृषाकपिं च पङ्क्तिशंसम्' (आश्व. श्रौ. ८. ४) इति । चातुर्विंशिकेऽहनि माध्यंदिने सवने मैत्रावरुणस्य 'अप प्राचः' इत्येषारम्भणीया ऋजुत्वप्रगाथात्पूर्वं शंसनीया । सूत्रितं च—'ऋजुनीती प्रगाथा अप प्राच इन्द्र विश्वाँ अमित्रान्' (आश्व. श्रौ. ७.४) इति । अहर्गणेष्वपि द्वितीयादिष्वहःसु तस्यैव तस्मिन्नेव काले आरम्भणीया । सूत्रितं च—'आरम्भणीयाः पर्यासान् कद्वतोऽहरहःशस्यानीति होत्रका द्वितीयादिष्वेव' (आश्व. श्रौ.७.१) इति ॥

अप प्राच इन्द्र विश्वाँ अमित्रानपापाचो अभिभूते नुदस्व ।
अपोदीचो अप शूराधराच उरौ यथा तव शर्मन् मदेम ॥ १ ॥

अप । प्राचः । इन्द्र । विश्वान् । अमित्रान् । अप । अपाचः । अभिऽभूते । नुदस्व ।
अप । उदीचः । अप । शूर । अधराचः । उरौ । यथा । तव । शर्मन् । मदेम ॥ १ ॥

हे ^१इन्द्र ^२प्राचः प्रमुखमञ्चतः प्राग्देशे वर्तमानान् । अस्मत्तः पूर्वभागे वर्तमानानित्यर्थः । प्रपूर्वादञ्चतेः 'ऋत्विक्[^]' इत्यादिना क्विन् । 'अनिदिताम्' इति नलोपः । शसि 'अचः' इत्यकारलोपे 'चौ' इति दीर्घत्वम् । 'अनिगन्तोऽञ्चतौ वप्रत्यये' (पा. सू. ६.२ ५२) इति गतेः

1. ग-त्र१.२.३.६.७.८-म-विश्वस्य सृजः । 2. त-म१.२.४.८—वषट्कारो । 3. म-त्र१.२.३.६.७.८-म-मु-रथे अश्वानियोजनार्थान् ।

प्रकृतिस्वरत्वम् । तादृशान् विश्वान् सर्वान् अमित्रान् शत्रून् अप नुदस्व अस्मत्तोऽपगमय । तथा हे अभिभूते शत्रूणामभिभवितरिन्द्र अपाचः अपमुखमञ्चतः पृष्ठभागे वर्तमानान् सर्वान् शत्रून् अप नुदस्व । अपि च उदीचः ऊर्ध्वमञ्चतः उपरि वर्तमानान् । उत्पूर्वादञ्चतेः पूर्ववत् क्विनि ‘ उद ईत् ’ इत्यञ्चतेरकारस्येकारः । पूर्ववत्स्वरः । तथाविधानपि शत्रून् अप नुदस्व । तथा हे शूर शौर्यवन्निन्द्र अधराचः अधरदेशमधोभागमञ्चतश्च अधस्तनानपि शत्रून् अप नुदस्व । अधरशब्दोपपदादञ्चतेः क्विनि पूर्ववत् प्रक्रिया । ‘ चौ ’ इति पूर्वपदस्यान्तोदात्तः । उरौ विस्तीर्णे तव संबन्धिनि त्वया दत्ते शर्मन् शर्मणि गृहे सुखे वा यथा वयं मदेम निरुपद्रवाः सन्तो हृष्येम तथा त्वं सर्वत्र वर्तमानानस्मदीयान् शत्रून् विनाशयेत्यर्थः ॥

कुविदङ्ग यवमन्तो यवं चिद्यथा दान्त्यनुपूर्वं वियूय ।
इहेहैषां कृणुहि भोजनानि ये बर्हिषो नमोवृक्तिं न जग्मुः ॥ २ ॥

कुवित् । अङ्ग । यवऽमन्तः । यवम् । चित् । यथा । दान्ति । अनुऽपूर्वम् । विऽयूय ।
इहऽइह । एषाम् । कृणुहि । भोजनानि । ये । बर्हिषः । नमःऽवृक्तिम् । न । जग्मुः ॥ २ ॥

अङ्ग हे इन्द्र यवमन्तः यवादिधान्ययुक्ताः कर्षकाः यवं चित् । उपलक्षणमेतत् । यवगोधूमादीन् अनुपूर्वं यो यो धान्यविशेषः प्रथमं पच्यते तेनानुपूर्व्येण वियूय पृथक्कृत्य यथा कुवित् बहुलं दान्ति लुनन्ति । ‘ दाप् लवने ’ । आदादिकः । विपूर्वात् यौतेर्ल्यपि ‘युप्लुवोर्दीर्घश्छन्दसि’ (पा. सू. ६.४.५८) इति दीर्घः । एवम् इहेह अस्मिन्नस्मिन् देशे सर्वस्मिन् एषां यजमानानां भोजनानि । धननामैतत् । भोगसाधनानि धनानि कृणुहि कुरु । यस्मिन्[1] यस्मिन् देशे यद्धनमपेक्षितं तदनुगुणं प्रयच्छेत्यर्थः ॥ ‘ उतश्च प्रत्ययाच्छन्दसि वावचनम् ’ (पा. सू. ६.४. १०६.१) इति हेर्लुगभावः । एषामित्युक्ते के पुनरिमे इत्यत आह । ये यजमानाः बर्हिषः यज्ञस्य नमोवृक्तिं नमसो हविर्लक्षणस्यान्नस्य नमस्कारात्मकस्य स्तोत्रस्य वा वर्जनमकरणं न जग्मुः न प्राप्नुवन्ति किंतु सर्वदा हविर्भिर्यजन्ति स्तुतिभिः स्तुवन्ति च । एषां कृणुहीत्यन्वयः ॥

नहि स्थूर्यृतुथा यातमस्ति नोत श्रवो विविदे संगमेषु ।
गव्यन्त इन्द्रं सख्याय विप्रा अश्वायन्तो वृषणं वाजयन्तः ॥ ३ ॥

नहि । स्थूरि । ऋतुऽथा । यातम् । अस्ति । न । उत । श्रवः । विविदे । सम्ऽगमेषु ।
गव्यन्तः । इन्द्रम् । सख्याय । विप्राः । अश्वऽयन्तः । वृषणम् । वाजयन्तः ॥ ३ ॥

एकेन धुर्येण युक्तमनः स्थूरि इत्युच्यते । ऋतुथा ऋतौ यस्मिन् काले प्राप्तव्यं तस्मिन्काले स्थूरि अनः यातं तं देशं प्राप्तं नहि अस्ति न हि भवति । एकेन धुर्येण युक्तः शकटः शीघ्रं गन्तव्यं न प्राप्नोतीत्यर्थः । उत अपि च संगमेषु संग्रामेषु[2] श्रवः अन्नं यशो वा न विविदे न लभते । इन्द्रस्तु तद्विलक्षणः । वृषणं वर्षितारं तम् इन्द्रं गव्यन्तः गा इच्छन्तः विप्राः मेधाविनो वयं सख्याय सखिकर्मणे आह्वयाम इति शेषः । कर्तृभूताः । अश्वायन्तः अश्वानात्मन इच्छन्तः वाजयन्तः अन्नकामाः[3] बलकामाश्च[3] ॥

सौत्रामण्यां सुराग्रहाणां पुरोनुवाक्या ‘ युवम् ’ इत्येषा । सूत्रितं च—‘ युवं सुराममश्विनेति ग्रहाणां पुरोनुवाक्या ’ (आश्व. श्रौ. ३.९) इति ॥

१. त-म१.४.८–सु–यस्य । २. त२.६.७–संगमनेषु । ३. त७–अन्नकामाश्च ।

युवं सुराममश्विना नमुचावासुरे सचा ।
विपिपाना शुभस्पती इन्द्रं कर्मस्वावतम् ॥ ४ ॥

युवम् । सुरामम् । अश्विना । नमुचौ । आसुरे । सचा ।
विऽपिपाना । शुभः । पती इति । इन्द्रम् । कर्मऽसु । आवतम् ॥ ४ ॥

हे अश्विना अश्विनौ हे शुभस्पती उदकस्य शोभनालंकारस्य वा पती पालयितारौ सुरामं सुष्ठु रमणसाधनमिदं हविः विपिपाना विशेषेण पीतवन्तौ युवं युवां सचा सह संगतौ आसुरे असुरयुद्धे नमुचौ एतत्संज्ञे असुरे हन्तव्ये सति कर्मसु बोधनकर्मसु इन्द्रम् आवतम् अरक्षतम् ॥ विपिपाना । 'पा पाने' इत्यस्मात् लिटः कानच् । 'बहुलं छन्दसि' इत्यभ्यासस्येत्वम् । शुभस्पती इति 'सुबामन्त्रिते॰' इति षष्ठ्यन्तस्य पराङ्गवद्भावात् षष्ठ्यामन्त्रितसमुदायस्याष्टमिकं सर्वानुदात्तत्वम् ॥

पूर्वोक्तानामेव ग्रहाणां 'पुत्रमिव' इति याज्या । सूत्रितं च—'पुत्रमिव पितरावश्विनोभेति याज्या' (आश्व. श्रौ. ३.९) इति ॥

पुत्रमिव पितरावश्विनोभेन्द्रावथुः काव्यैर्दंसनाभिः ।
यत्सुरामं व्यपिबः शचीभिः सरस्वती त्वा मघवन्नभिष्णक् ॥ ५ ॥

पुत्रम्ऽइव । पितरौ । अश्विना । उभा । इन्द्र । आवथुः । काव्यैः । दंसनाभिः ।
यत् । सुरामम् । वि । अपिबः । शचीभिः । सरस्वती । त्वा । मघऽवन् । अभिष्णक् ॥५॥

हे इन्द्र त्वां पितरौ मातापितरौ पुत्रमिव । 'पिता मात्रा' (पा. सू. १.२.७०) इति पितुः शेषः । उभा उभौ अश्विनौ काव्यैः प्रशस्यैः दंसनाभिः आत्मीयैः कर्मभिः आवथुः । मध्यमो व्यत्ययेन । आवतुः रक्षतुः । त्वं च सुरामं सुखेन रमणसाधनं हविः यत् यदा शचीभिः शक्तिभिः सार्धं व्यपिबः विशेषेण पीतवानसि तदा हे मघवन् धनवन्निन्द्र सरस्वती देवी त्वा त्वाम् अभिष्णक् उपासेवत । भिष्णक् उपसेवायाम् । कण्ड्वादिः । छान्दसो यगभावः । शपि 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुक् । 'हल्ङ्याब्भ्यः॰' इति लोपः ॥

इन्द्रः सुत्रामा स्ववाँ अवोभिः सुमृळीको भवतु विश्ववेदाः ।
बाधतां द्वेषो अभयं कृणोतु सुवीर्यस्य पतयः स्याम ॥ ६ ॥

इन्द्रः । सुऽत्रामा । स्वऽवान् । अवःऽभिः । सुऽमृळीकः । भवतु । विश्वऽवेदाः ।
बाधताम् । द्वेषः । अभयम् । कृणोतु । सुऽवीर्यस्य । पतयः । स्याम ॥ ६ ॥

तस्य वयं सुमतौ यज्ञियस्यापि भद्रे सौमनसे स्याम ।
स सुत्रामा स्ववाँ इन्द्रो अस्मे आराच्चिद्द्वेषः सनुतर्युयोतु ॥ ७ ॥

तस्य । वयम् । सुऽमतौ । यज्ञियस्य । अपि । भद्रे । सौमनसे । स्याम ।
सः । सुऽत्रामा । स्वऽवान् । इन्द्रः । अस्मे इति । आरात् । चित् । द्वेषः । सनुतः । युयोतु ॥७॥

'त्रातारमिन्द्रम्' इत्यस्मिन् वर्गे व्याख्याते (ऋ. सं. ६.४७.११–१३)। अक्षरार्थस्तु। सुष्ठु त्राता धनवान् सर्वस्य वेदिता इन्द्रो रक्षणैः सुष्ठु सुखयिता भवतु शत्रूंश्च हिनस्तु अभयं च करोत्वस्माकम्। अतो वयं वीर्यस्य योग्यस्य धनस्य स्वामिनो भवेमेति॥ सप्तम्यास्तु। तस्य यज्ञार्हस्य इन्द्रस्यानुग्रहबुद्धौ भजनीये सौमनस्ये च वयं विषयभूता भवेम। सुष्ठु त्राता धनवान् स इन्द्रोऽस्मत्तो दूरदेशे द्वेष्टृजनं योधयत्विति॥ ॥ १९ ॥

'ईजानम्' इति सप्तर्चं चतुर्थं सूक्तं नृमेधपुत्रस्य शकपूतस्यार्षं मित्रावरुणदेवताकम्। आद्या तु लिङ्गोक्तभूम्यादिदेवताका न्यङ्कुसारिणी द्वितीयद्वादशकन्यष्टकवती। द्वितीयाषष्ठ्यौ प्रस्तारपङ्क्ती द्विद्वादशकाष्टकवती। सप्तमी महासतोबृहती त्र्यष्टकद्विद्वादशकवती। शिष्टाश्चितस्रो विराड्रूपा एकादशिनस्त्रयोऽष्टकश्चेति लक्षणलक्षिताः। तथा चानुक्रान्तम्—'ईजानं शकपूतो नार्मेधो मैत्रावरुणं न्यङ्कुसारिण्याद्या लिङ्गोक्तदेवतान्त्या[1] महासतोबृहत्युपाद्योपान्त्ये[2] प्रस्तारपङ्क्ती शेषा विराड्रूपाः' इति। गतो विनियोगः॥

ई॒जा॒नमिद् द्यौर्गू॒र्ताव॑सुरीजा॒नं भूमि॑र॒भि प्र॑भू॒षणि॑।
ई॒जा॒नं दे॒वाव॒श्विना॑व॒भि सु॒म्नैर॑वर्धताम्॥ १॥

ई॒जा॒नम्। इत्। द्यौः। गू॒र्तऽव॑सुः। ई॒जा॒नम्। भूमिः॑। अ॒भि। प्र॒ऽभू॒षणि॑।
ई॒जा॒नम्। दे॒वौ। अ॒श्विनौ॑। अ॒भि। सु॒म्नैः। अ॒व॒र्ध॒ता॒म्॥ १॥

गूर्तवसुः। गूर्तमुद्यतं स्तोतृभ्यो दानाय हस्ते धृतं वसु धनं यस्याः सा तथोक्ता। 'गुरी उद्यमने'। निष्ठा। 'श्वीदितो निष्ठायाम्' इतीट्प्रतिषेधः। 'नसत्तनिषत्त॰' इत्यादिना निपातनान्नत्वाभावः। 'अन्येषामपि॰' इति सांहितिको दीर्घः। बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्॥ ईदृशी द्यौः द्युलोकाभिमानिनी देवता ईजानम् इत् यष्टारमित्थम्भूतमेव पुरुषमभिवर्धयति। यजेर्लिटः कानच्। 'वचिस्वपि॰' इति संप्रसारणे द्विर्वचनम्। तथा भूमिः च प्रभूषणि प्रभवने यद्वा प्रकृष्टभूषणे अलंकारे निमित्तभूते सति ईजानम् अभिवर्धयति। अपि च देवौ दानादिगुणयुक्तौ अश्विनौ ईजानम् इत्थम्भूतं पुरुषं सुम्नैः धनैः अभि अवर्धताम् अभिवर्धयतः। सुम्नैरन्तर्भावितण्यर्थात् व्यत्ययो लङ्॥

ता वां मि॒त्रावरुणा धार॒यत्क्षि॑ती सुषु॒म्नेषि॑त॒त्वता॑ यजामसि।
यु॒वोः क्रा॒णाय॑ स॒ख्यैर॒भि ष्या॑म र॒क्षसः॑॥ २॥

ता। वा॒म्। मि॒त्रावरुणा। धा॒रय॑त्क्षिती॒ इति॑ धा॒रय॑त्ऽक्षिती। सु॒ऽसु॒म्ना। इ॒षि॒त॒त्वता॑। य॒जा॒म॒सि॒।
यु॒वोः। क्रा॒णाय॑। स॒ख्यैः। अ॒भि। स्या॒म॒। र॒क्षसः॑॥ २॥

हे मित्रावरुणा मित्रावरुणौ धारयत्क्षिती ध्रियमाणमनुष्यकौ। यद्वा क्षितिरिति मनुष्यनाम। हवींषि धारयन्तः क्षितयो मनुष्या ययोः स्वभूतास्तथाविधौ। सुषुम्ना सुसुम्नौ सुधनौ[3] सुष्ठु सुखौ वा ता तौ वां युवाम् इषितत्वता इषितत्वेन। तृतीयैकवचने छान्दसस्तकारोपजनः। यद्वा। भावप्रत्ययान्तात् पुनरपि भावप्रत्ययो विकल्पश्च यद्वत्। इषितत्वतेन प्राप्यत्वेन। इतो तृतीया। यतो

1. अनु.—मैत्रावरुणमाद्या लिङ्गोक्तदेवता न्यङ्कुसारिण्यन्त्या। 2. त१.२.३.१.८-म१.४.७.८—°द्योपान्त्ये च। 3. म१-त४.५-म२—शोभनधनौ; त१.२.३.७-म१.४.७.८—'सुधनौ' नास्ति।

अस्मिन् । सु । एतत् । शकऽपूते । एनः । हिते । मित्रे । निऽगतान् । हन्ति । वीरान् ।
अवोः । वा । यत् । धात् । तनूषु । अवः । प्रियासु । यज्ञियासु । अर्वा ॥ ५ ॥

योऽयं शकपूताख्य ऋषिः ^५अस्मिन् ^५शकपूते स्थितम् ^५एतत् ^५एनः पापं शत्रूणां पापकरणमायुधं वा ^५मित्रे देवे ^५हिते हिताचरणपरेऽनुकूले सति ^५निगतान् नितान्तम्यान् हननार्थं नियमेन प्राप्तवतः ^५वीरान् शत्रोः पुत्रादीन् ^५सु[1] सुष्ठु ^५हन्ति हिनस्ति । अस्मिन्नृषौ समवेतं[2] पापार्थं तन्मित्रस्य प्रसादेन तदीयेषु तनूषु स्वकार्यं दुःखं जनयतीत्यर्थः । निगतान् । निपूर्वाद्गमेः कर्मणि निष्ठा । 'गति-रनन्तरः[2]' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । कर्देत्यत आह । ^५अवोः हविर्भिस्तर्पयितुः । अवतेरौणादिक उप्रत्ययः । तस्य यजमानस्य ^५यज्ञियासु यज्ञार्हासु क्रियासु ^५तनूषु शरीरेषु ^५अर्वा अभिगन्ता मित्रो वरुणो वा ^५यत् यदा[3] ^५अवः रक्षणं ^५धात् दधाति निदधाति स्थापयति । यदा । यदा[4] अर्वा अभिगन्ता स ऋषिः अवितुः रक्षितुर्मित्रस्य वरुणस्य वा यागार्हासु क्रियासु तनूषु शरीरेषु अवो हविर्लक्षणमन्नं धात् धारयति । तदानीं मित्रे वरुणे चानुकूले सति तद्देवो वीरान् हन्तीत्यर्थः ॥

युवोर्हि मातादितिर्विचेतसा द्यौर्न भूमिः पयसा पुपूतनि ।
अव प्रिया दिदिष्टन सूरो निनिक्त रश्मिभिः ॥ ६ ॥

युवोः । हि । माता । अदितिः । विऽचेतसा । द्यौः । न । भूमिः । पयसा । पुपूतनि ।
अव । प्रिया । दिदिष्टन । सूरः । निनिक्त । रश्मिऽभिः ॥ ६ ॥

हे ^५विचेतसा विशिष्टज्ञानौ मित्रावरुणौ ^५युवोर्हि युवयोः खलु ^५माता जननी ^५अदितिः अदीना अखण्डनीया वा भवति । सैव भूमिः । 'इयं वा अदितिः' (तै. सं. ५.२.६.१) इति श्रुतेः । ^५द्यौर्न यथा द्युलोकः ^५पयसा वृष्ट्युदकेन सर्वं जगत् पुनाति एवमेषा[5] सा ^५भूमिः पयसा आसेचनेन रसेन हवि-रात्मना परिणतेन ^५पुपूतनि परिपवने यजमानानां पापस्य शोधने हेतुर्भवतीत्यर्थः ॥ पूतेरन्त्यात्पूयतेर्वा कनिन्प्रत्ययः[6] । छान्दसं द्विर्वचनम् । तौ युवामतिविश्य पूर्वं ^५प्रिया प्रियाणि धनानि ^५अव ^५दिदिष्टन अवाङ्मुखमस्मदभिमुखं दिशत दत्त ॥ 'दिश अतिसर्जने' । अस्माल्लोटि छान्दसः शपः श्लुः । 'तप्तनप्तनथनाश्च' इति तशब्दस्य तनादेशः ॥ अपि च ^५सूरः सूर्यस्य ^५रश्मिभिः किरणैः ^५निनिक्त अस्मान् शोधयत पोषयत वा । 'णिजिर् शौचपोषणयोः' । जौहोत्यादिकः । 'संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः' इति 'णिजां त्रयाणां' (पा. सू. ७. ४. ७५) इत्यभ्यासस्य गुणो न क्रियते ॥

युवं ह्यप्नराजावसीदतं तिष्ठद्रथं न धूर्षदं वनर्षदम् ।
ता नः कणूकयन्तीर्नृमेधस्तत्रे अंहसः सुमेधस्तत्रे अंहसः ॥ ७ ॥

युवम् । हि । अप्नऽराजौ । असीदतम् । तिष्ठत् । रथम् । न । धूःऽसदम् । वनऽसदम् ।
ता । नः । कणूकऽयन्तीः । नृऽमेधः । तत्रे । अंहसः । सुऽमेधः । तत्रे । अंहसः ॥ ७ ॥

हे मित्रावरुणौ ^५युवं ^५हि युवां खलु ^५अप्नराजौ अप्नसा कर्मणा, प्रवर्तनप्रकाशनादिना राज-मानौ दीप्यमानौ सन्तौ ^५असीदतं स्वकीये स्थाने निषीदथः आसाथे ॥ अप्न इति कर्मनाम । 'आपः

१. ग-भ–'सु' नास्ति । २. ल१.२.३.६.७.८-भ१.४.५.८–'समवेतं...गतेरनन्तरः' नास्ति ।
३. ल-भ–वहा । ४. ल-भ–'यदा' नास्ति । ५. भ-ल१.२.३.६.७.८-भ–एवमेव । ६. भ-ल४.५-भ२.७–कनिन्प्रत्ययः ।

कर्मण्याप्यो ह्रस्वो नुट् च वा' (उ. सू. ४. २०७) इत्यासेतेः असुन् तस्य नुडागमो धातोर्ह्रस्वश्च। तस्मिन्नुपपदे राजतेः 'सत्सूद्विष°' इत्यादिना क्विप्। 'वीनोपधसनादीनां छन्दसि लोपो वक्तव्यः' (पा. म. ६. १. १०९. ६) इत्यप्रसः सकारलोपः ॥ तौ मित्रावरुणौ कक्षयन्तीः। कक्षतिः शब्दार्थः। कम्पनमाक्रोशरूपं शब्दमभिगच्छन्तीः ताः प्रसिद्धाः शात्रवीः प्रजा अभितिष्ठतम्। च संप्रत्यर्थे। संप्रति रथं तिष्ठत् अधितिष्ठताम्। तिष्ठतेर्लेट्यडागमः। 'इतश्च लोपः' इतीकारलोपः। प्रत्येकाभिप्रायेणैकवचनम्। कीदृशं रथम्। धूर्षदं धुर्यमध्योर्बद्धदेशे सीदन्तं वनर्षदं[1] वनेषूद्यानेषु क्रीडार्थं निषीदन्तम्[1]। यद्वा। वनमित्युदकनाम। समुद्रमध्ये हि वरुणो निवसति। वने समुद्रोदके निषीदन्तम्। उभयत्रापि पूर्ववत् क्विप्। वनसदमित्यत्र छान्दसः सांहितिको रेफोपजनः। हे मित्रावरुणौ युवाभ्यां नृमेधः मम पिता अंहसः पापात् तत्रे त्रातो रक्षितो बभूव। 'त्रैङ् पालने' इत्यस्मात् कर्मणि लिट्। यद्वा उपचाराज्जन्ये जनकशब्दः। नृमेधस्य पुत्रः शकपूतोऽहं पापात् युवाभ्यां तत्रे रक्षितोऽस्मि। सुमेधः अन्योऽपि सुप्रज्ञो यजमानः अंहसः पापात् तत्रे युवाभ्यामेवारक्ष्यत। 'भीत्रार्थानाम्' (पा. सू. १. ४. २५) इत्यंहसोऽपादानसंज्ञा ॥　　॥२०॥

'प्रो षु' इति सप्तर्चं पञ्चमं सूक्तं पिजवनपुत्रस्य सुदास आर्षमैन्द्रम्। आद्यस्तृचः शाक्वरः। षट्पञ्चाशदक्षरा शाक्वरी। द्वितीयस्तृचो महापङ्क्तिकः। षळष्टका महापङ्क्तिः। सप्तमी त्रिष्टुप्। तथा चानुक्रान्तं—'प्रो षु सुदाः पैजवनः शाक्वरमहापङ्क्त्यावाद्यौ तृचावन्त्या[2] त्रिष्टुप्' इति। षोळशिशस्त्र आद्यस्तृचः शंसनीयः। सूत्रितं च—'त्रिकद्रुकेषु महिषो यवाशिरं प्रो ष्वस्मै पुरोरथमिति तृचावतिच्छन्दसौ' (आश्व. श्रौ. ६. २) इति। महाव्रते माध्यंदिनसवने मरुत्वतीयेऽनुरूपतृचस्य 'प्रो ष्वस्मै' इत्येका। तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितं च—'प्रो ष्वस्मै पुरोरथमित्यस्योऽनुरूपः[3]' (ऐ. आ. ५. १. १) इति ॥

प्रो ष्वस्मै पुरोरथमिन्द्राय शूषमर्चत ।
अभीके चिदु लोककृत्संगे समत्सु वृत्रहास्माकं बोधि चोदिता
नभन्तामन्यकेषां ज्याका अधि धन्वसु ॥ १ ॥

प्रो इति । सु । अस्मै । पुरःऽरथम् । इन्द्राय । शूषम् । अर्चत ।
अभीके । चित् । ऊँ इति । लोकऽकृत् । सम्ऽगे । समत्ऽसु । वृत्रऽहा ।
अस्माकम् । बोधि । चोदिता । नभन्ताम् । अन्यकेषाम् । ज्याकाः । अधि । धन्वऽसु ॥१॥

अस्मै इन्द्राय। षष्ठ्यर्थे चतुर्थी। अस्येन्द्रस्य पुरोरथं रथस्य पुरः पुरस्तात्। 'पुरोऽव्ययम्' इति गतिसंज्ञायां गतिसमासः। रथस्याग्रतो वर्तमानं शूषं बलं सु प्रो अर्चत। हे स्तोतारः सुष्ठु प्रकर्षेण स्तुत। प्र उ इति निपातसमुदायः प्रो इति। 'ओत्' इति प्रगृह्यसंज्ञम्। इन्द्रो विशेष्यते। समत्सु। समानं माद्यन्त्यत्रेति समदः संग्रामाः। औणादिकोऽधिकरणे क्विप्। 'समानस्य छन्दसि°' इति सभावः। समत्सु संग्रामेषु संगे संगमने शत्रुवधके। 'डोऽन्यत्रापि दृश्यते' (पा. सू. ३. २. ४८) इति गमेर्डः। अभीके चित् अभ्यर्णेऽपि निकटे प्राप्तेऽपि केशाकेशियुद्धावस्थायामपि लोककृत् स्थितिकृत् पलायिता[4] स्थिरश्च वृत्रहा वृत्राणामावरकाणां हन्ता एवंविधः स इन्द्रः अस्माकं स्तोतॄणां चोदिता धनानां प्रेरिता सन् बोधि। अस्माभिः कृतानि परिचरणानि बुध्यताम्।

१. त१.२.३.६.७.८-म१.४.५.७.८—'वनर्षदं...निषीदन्तं' नास्ति। २. अनु.-सूची त्रिष्टुबन्त्या।
३. त१.२.३.७-म१.२.८—°मित्यनुरूपः। ४. ग१-त४.५-म७.८—पलायिता।

बुधेश्चान्यसे लुङि 'दीपजनबुध०' इत्यादिना कर्तरि च्लेश्चिणादेशः। 'बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि' इत्यडभावः। अपि च अन्यकेषां कुत्सितानामन्येषां शत्रूणाम् अधि[1] धन्वसु धनुःष्वधिरोपिता ज्याकाः कुत्सिता ज्याः नभन्तां हिंसन्त्यो नश्यन्तु। ज्याशब्दात् कुत्सायां प्रागिवात्कः (पा. सू. ५. ३. ७०; ७४)। 'णभ तुभ हिंसायाम्'। क्रैयादिकः। व्यत्ययेन शप्॥

त्वं सिन्धूँरवासृजोऽधराचो अहन्नहिम् ।
अशत्रुरिन्द्र जज्ञिषे विश्वं पुष्यसि वार्यं तं त्वा परि ष्वजामहे
नभन्तामन्यकेषां ज्याका अधि धन्वसु ॥ २॥

त्वम् । सिन्धून् । अव । असृजः । अधराचः । अहन् । अहिम् ।
अशत्रुः । इन्द्र । जज्ञिषे । विश्वम् । पुष्यसि । वार्यम् । तम् । त्वा । परि । स्वजामहे ।
नभन्ताम् । अन्यकेषाम् । ज्याकाः । अधि । धन्वऽसु ॥ २ ॥

हे इन्द्र त्वं सिन्धून् स्यन्दनशीलान् जलपूरान् अधराचः अधरमधोमुखमञ्चतो गन्तॄन् अवासृजः मेघान्निरगमयः। यतस्त्वम् अहिम् अन्तरिक्षे गतं मेघम् अहन् हतवानसि। यद्वा। अहिमागत्य हन्तारं सर्वस्य जगत आवरकं वृत्रमसुरमहन् हतवानसि। अतो हे इन्द्र त्वम् अशत्रुः शत्रुरहितः जज्ञिषे जायसे। न सन्ति शत्रवोऽस्येति बहुव्रीहौ 'नञ्सुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम्। जनेर्लिटि 'गमहन०' इत्यादिनोपधालोपः। 'द्विर्वचनेऽचि' इति स्थानिवद्भावात् द्विर्वचनम्। तथा विश्वं सर्वं वार्यं वरणीयं संभजनीयं धनं पुष्यसि पोषयसि। 'वृङ् संभक्तौ'। ऋहलोर्ण्यत्। 'ईडवन्दवृशंसदुहां ण्यतः' इत्याद्युदात्तत्वम्। तं तादृशं त्वा त्वां परि ष्वजामहे हविर्भिः स्तुतिभिश्चालिङ्गनं कुर्मः। वशीकुर्म इत्यर्थः। 'ष्वञ्ज परिष्वङ्गे'। 'दंशसञ्जस्वञ्जां शपि' (पा. सू. ६. ४. २५) इत्यनुनासिकलोपः। गतमन्यत्॥

वि षु विश्वा अरातयोऽर्यो नशन्त नो धियः ।
अस्तासि शत्रवे वधं यो न इन्द्र जिघांसति या ते रातिर्ददिर्वसु
नभन्तामन्यकेषां ज्याका अधि धन्वसु ॥ ३ ॥

वि । सु । विश्वाः । अरातयः । अर्यः । नशन्त । नः । धियः ।
अस्ता । असि । शत्रवे । वधम् । यः । नः । इन्द्र । जिघांसति । या । ते । रातिः । ददिः । वसु ।
नभन्ताम् । अन्यकेषाम् । ज्याकाः । अधि । धन्वऽसु ॥ ३ ॥

विश्वाः सर्वाः अरातयः अदातारः अर्यः अभिगन्त्र्यः नः अस्माकं शत्रुभूताः प्रजाः सु[2] सुष्ठु वि नशन्त विनश्यन्तु। हे इन्द्र त्वदर्थं धियः कर्माणि स्तुतयो वा प्रवर्तन्ताम्। हे इन्द्र यः नः अस्मान् जिघांसति हन्तुमिच्छति। हन्तेः सनि 'अज्झनगमां सनि' इति दीर्घः। 'अभ्यासाच्च' इति कुत्वम्। तस्मै शत्रवे वधं हननसाधनमायुधम् अस्तासि क्षेप्ता भवसि। 'असु क्षेपणे'। तार्च्छीलिकस्तृन्। ते तव या रातिः धनप्रदानहेतुर्हस्तः। 'रा दाने'। कस्मै किम्।

१. त-म-' अधि ' नास्ति। २. त-म-' सु ' नास्ति।

'मन्त्रे वृषेषपचमनविदभूवीरा उदात्तः' इति क्तिन उदात्तत्वम्। सा रातिः ˇवसु धनं ˇददिः अस्मभ्यं दाता भवतु। 'आदृगमहन' इति ददातेः किन्प्रत्ययः। 'न लोकाव्यय' इति वसुशब्दात् षष्ठ्यभावः। सिद्धमन्यत्॥

यो न॑ इन्द्राभितो जनो॑ वृकायुरादिदे॑शति ।
अधस्पदं तमीं॑ कृधि विबाधो अ॑सि सासहिर्नभ॑न्तामन्यकेषां॑ ज्याका अधि धन्व॑सु ॥४॥

यः । नः । इन्द्र । अभितः॑ । जनः॑ । वृकऽयुः । आऽदिदे॑शति ।
अधःऽपदम् । तम् । ईम् । कृधि । विऽबाधः । असि । ससहिः ।
नभ॑न्ताम् । अन्यकेषा॑म् । ज्याकाः । अधि॑ । धन्व॑ऽसु ॥ ४ ॥

हे ˇइन्द्र ˇयः ˇजनः ˇवृकायुः। वृको हिंसकोऽरण्यश्वा स्तेनो वा। स इवाचरन् ˇनः अस्मान् ˇअभितः सर्वतः ˇआदिदेशति अभिलक्ष्य आयुधान्यतिसृजति। दिशतेर्लेट्यडागमः। छान्दसः शपः श्लुः। 'नाभ्यस्तस्याचि पिति' इत्यत्र 'बहुलं छन्दसीति वक्तव्यम्' इति वचनात् प्रतिषेधाभावे लघूपधगुणः। 'अभ्यस्तानामादिः' इत्याद्युदात्तत्वम्। ˇतम् ईम् इमं जनम् ˇअधस्पदं पादस्याधस्ताद्वर्तमानं ˇकृधि कुरु। करोतेश्छान्दसो विकरणस्य लुक्। 'श्रुशृणुपृकृवृभ्यः' इति हेर्धिः। यतस्त्वं ˇविबाधः विशेषेण बाधिता शत्रूणां ˇसासहिः ˇअभिभविता च ˇअसि[1]। सिद्धः शेषः॥

यो न॑ इन्द्राभिदास॑ति सना॑भिर्यश्च निष्ट्यः॑ ।
अव॑ तस्य बलं॑ तिर म॒हीव॒ द्यौरध॑ त्मना॑ नभ॑न्तामन्यकेषां॑ ज्याका अधि धन्व॑सु ॥५॥

यः । नः । इन्द्र । अभिऽदास॑ति । सऽना॑भिः । यः । च । निष्ट्यः॑ ।
अव॑ । तस्य॑ । बल॑म् । तिर । मही॑ऽइव । द्यौः । अध॑ । त्मना॑ ।
नभ॑न्ताम् । अन्यकेषा॑म् । ज्याकाः । अधि॑ । धन्व॑ऽसु ॥ ५ ॥

हे ˇइन्द्र ˇयः[2] ˇसनाभिः समानजन्मा शत्रुः ˇनः अस्मान् ˇअभिदासति उपक्षयति ˇयः ˇच ˇनिष्ट्यः निकृष्टजन्मा अस्मानुपक्षयति॥ जातार्थे निकुष्टवाचिनो निःशब्दादव्ययात्त्यप् (पा. सू. ४. २. १०४)। 'ह्रस्वात्तादौ तद्धिते' (पा. सू. ८. ३. १०१) इति षत्वम्॥ ˇअध अनन्तरमेव ˇमहीव ˇद्यौः महती द्यौरिव विस्तृतं ˇतस्य शत्रोः ˇबलं ˇत्मना आत्मना। 'मन्त्रेष्वाङ्यादेरात्मनः' इत्याकारलोपः। स्वयमेव ˇअव[3] ˇतिर जहि[3]। अवतिरतिर्वधकर्मा। गतमन्यत्॥

वयमि॑न्द्र त्वायवः॑ सखित्वमा र॑भामहे ।
ऋतस्य॑ नः पथा न॑याति विश्वा॑नि दुरिता नभ॑न्तामन्यकेषां॑ ज्याका अधि धन्व॑सु ॥६॥

वयम् । इन्द्र । त्वाऽयवः॑ । सखिऽत्वम् । आ । रभामहे ॥ ऋतस्य॑ । नः । पथा । नय ।
अति॑ । विश्वा॑नि । दुःऽइता । नभ॑न्ताम् । अन्यकेषा॑म् । ज्याकाः । अधि॑ । धन्व॑ऽसु ॥ ६ ॥

हे ˇइन्द्र ˇत्वायवः त्वामात्मन इच्छन्तः ˇवयं ˇसखित्वं सखिकर्म यज्ञात्मकम् ˇआ ˇरभामहे उपक्रमामहे। ˇऋतस्य सत्यस्य यज्ञस्य ˇपथा मार्गेण। नयत छेर्लोपः। उदात्तनिवृत्तिस्वरेण तृतीयाया

१. ब—बाधि भवसि। २. त-भ—'यः' नास्ति। ३. त-भ—अवतिर जहि।

उदात्तत्वम्। विश्वानि सर्वाणि दुरिता दुरितानि दुर्गमनानि पापानि तत्फलानि च नः अस्मान् अति अव अतिपारय। गतमन्यत्॥

अस्मभ्यं सु त्वमिन्द्र तां शिक्ष या दोहते प्रति वरं जरित्रे।
अच्छिद्रोध्नी पीपयद्यथा नः सहस्रधारा पयसा मही गौः॥ ७॥

अस्मभ्यम्। सु। त्वम्। इन्द्र। ताम्। शिक्ष। या। दोहते। प्रति। वरम्। जरित्रे।
अच्छिद्रऽऊध्नी। पीपयत्। यथा। नः। सहस्रऽधारा। पयसा। मही। गौः॥ ७॥

हे इन्द्र त्वं तां गाम् अस्मभ्यं स्तोतृभ्यः सु शिक्ष प्रदेहि। शिक्षतिर्दानकर्मा। या गौः जरित्रे स्तोत्रे वरं वरणीयं पयः प्रति दोहते प्रतिदिनं नैरन्तर्येण दुग्धे॥ दुहेः 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुगभावः। अनुपदेशात् लसार्वधातुकानुदात्तत्वे शपः पित्वादनुदात्तत्वम्। धातुस्वरः शिष्यते। वरम्। 'वृञ् वरणे' इत्यस्मात् 'ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च' इति कर्मण्यप्॥ सा प्रता गौः अच्छिद्रोध्नी निश्छिद्रोधस्का अत एव सहस्रधारा बहुभिः क्षीरधाराभिरुपेता मही महती सती यथा नः अस्मान् पयसा क्षीरेण पीपयत् प्रवर्धयेत् तथा तां कुर्विति शेषः॥ 'ओप्यायी वृद्धौ'। ण्यन्ताच्छान्दसो लुङ्। व्यत्ययेन धातोः पीभावः। अडभावश्छान्दसः॥ ॥२१॥

'उभे यत्' इति सप्तर्चं षष्ठं सूक्तं युवनाश्वपुत्रस्य मान्धातुरार्षम्। 'पूर्वेण' इत्यर्धर्च-संहितायाः सप्तम्यास्तु गोधा नाम ब्रह्मवादिन्यृषिः। सप्तमी पङ्क्तिः। शिष्टाः षळष्टिका महापङ्क्त्यः। इन्द्रो देवता। तथा चानुक्रान्तम्—'उभे सप्त मान्धाता यौवनाश्वो महापाङ्क्तं पङ्क्तिरन्त्या सामध्यर्धां गोधापश्यत्' इति। गतः सूक्तविनियोगः। चातुर्विंशिकेऽहनि माध्यंदिनेऽच्छावाकस्या-सत्सूक्तो वैकल्पिकः स्तोत्रियः। सूत्रितं च—'उभे यदिन्द्र रोदसी अव यत्त्वं शतक्रतो' (आश्व. श्रौ. ७. ४) इति॥

उभे यदिन्द्र रोदसी आपप्राथोषाइव।
महान्तं त्वा महीनां सम्राजं चर्षणीनां देवी जनित्र्यजीजनद्भद्रा जनित्र्यजीजनत्॥ १॥

उभे इति। यत्। इन्द्र। रोदसी इति। आऽपप्राथ। उषाःऽइव।
महान्तम्। त्वा। महीनाम्। सम्ऽराजम्। चर्षणीनाम्।
देवी। जनित्री। अजीजनत्। भद्रा। जनित्री। अजीजनत्॥ १॥

हे इन्द्र उभे रोदसी द्यावापृथिव्यौ यत् यस्मात् आपप्राथ तेजसाप्रासि आपूरयसि। 'प्रा पूरणे'। आदादिकः। छान्दसो लिट्। उषाइव यथोषाः स्वभासा सर्वं जगदापूरयति तद्वत्। तं महीनां महतां देवानामपि महान्तम् अधिकं चर्षणीनां मनुष्याणामपि सम्राजम् ईश्वरमिन्द्रं त्वा त्वां देवी देवमहीला जनित्री साधु जनयित्री अदितिः अजीजनत् अजनयत्। जनेर्ण्यन्तात् लुङि चङि रूपमेतत्। यस्मादेषा जनित्री ईदृशं पुत्रम् अजीजनत् अतः कारणात् सा[1] भद्रा कल्याणी प्रशस्ता जाता। जनेर्ण्यन्तात् साधुकारिणि तृच्। 'जनिता मन्त्रे' इतीडादौ णिलोपो[3] निपात्यते। 'ऋन्नेभ्यः' इति ङीप्॥

---

1. ख-म१.७–भद्रत्वम्; ख-म२.४.८–भद्रत्व न। 2. म७–अस्तौ। 3. ख-म–णिलोपो।

अव स्म दुर्हणायतो मर्तस्य तनुहि स्थिरम्।
अधस्पदं तमीं कृधि यो अस्माँ आदिदेशति
देवी जनित्र्यजीजनद्भद्रा जनित्र्यजीजनत्॥ २ ॥

अव। स्म। दुःऽहनायतः। मर्तस्य। तनुहि। स्थिरम्।
अधःऽपदम्। तम्। ईम्। कृधि। यः। अस्मान्। आऽदिदेशति।
देवी। जनित्री। अजीजनत्। भद्रा। जनित्री। अजीजनत्॥ २॥

दुर्हणायतः दुःखमदं हननमाचरतः मर्तस्य मनुष्यस्य शत्रोः स्थिरं दृढं बलम् अव तनुहि। अवततं[1] नीचीनं कुरु। स्म इति पूरकः। तं शत्रुम् ईम् एनम् अधस्पदं पादयोरधस्तादवस्थानं कृधि कुरु। यः शत्रुः अस्मानादिदेशति जिघांसति। समानमन्यत्॥

अव त्या बृहतीरिषो विश्वश्चन्द्रा अमित्रहन्।
शचीभिः शक्र धूनुहीन्द्र विश्वाभिरूतिभिर्देवी
जनित्र्यजीजनद्भद्रा जनित्र्यजीजनत्॥ ३ ॥

अव। त्याः। बृहतीः। इषः। विश्वऽचन्द्राः। अमित्रऽहन्।
शचीभिः। शक्र। धूनुहि। इन्द्र। विश्वाभिः। ऊतिऽभिः।
देवी। जनित्री। अजीजनत्। भद्रा। जनित्री। अजीजनत्॥ ३॥

हे अमित्रहन् अमित्राणां शत्रूणां हन्तः शक्र इन्द्र शचीभिः आत्मीयाभिः शक्तिभिः आत्मीयैः कर्मभिर्वा त्याः ताः प्रसिद्धाः बृहतीः महतीः। 'बृहन्महतोरुपसंख्यानम्' इति ङीप उदात्तत्वम्। विश्वश्चन्द्राः। विश्वानि सर्वाणि चन्द्राणि हिरण्यानि यासां ताः। 'ह्रस्वाच्चन्द्रोत्तरपदे मन्त्रे' इति सुडागमः। 'बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम्' इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम्। एवंभूताः इषः अन्नानि विश्वाभिः सर्वाभिः ऊतिभिः रक्षाभिः सार्धम् अव धूनुहि अस्मास्ववाङ्मुखं कम्पय। अस्मदभिमुखं गमयेत्यर्थः। गतमन्यत्॥

चातुर्विंशिकेऽहनि माध्यंदिनेऽच्छावाकस्य 'अव यत्त्वम्' इति तृचो वैकल्पिकोऽनुरूपः। सूत्रं तु सूक्तादावुदाहृतम्॥

अव यत्त्वं शतक्रतविन्द्र विश्वानि धूनुषे।
रयिं न सुन्वते सचा सहस्रिणीभिरूतिभिर्देवी
जनित्र्यजीजनद्भद्रा जनित्र्यजीजनत्॥ ४ ॥

अव। यत्। त्वम्। शतक्रतो इति शतऽक्रतो। इन्द्र। विश्वानि। धूनुषे।
रयिम्। न। सुन्वते। सचा। सहस्रिणीभिः। ऊतिऽभिः।
देवी। जनित्री। अजीजनत्। भद्रा। जनित्री। अजीजनत्॥ ४॥

---

[1] ल-म-अवतं।

यद्योपयामसि योपयामः। अनलुप्तत्वेन विमोहयामः। ' युप विमोहने '। किं तर्हि ? सम्यक्त्वं मन्त्रेण स्मार्तं श्रुतौ विधिवाक्ये प्रतिपाद्यं युष्माद्विषयं कर्म तत् चरामसि आचरामः। अनुतिष्ठामः। अपि च पक्षेभिः पक्षैः पक्षस्थानीयैः स्तुतवाक्यैः अपिकक्षेभिः। अपिकक्षो नाम बाह्वोर्मध्यभागः। पक्षस्य अपिकक्षभूतैर्हविर्भिः अत्र अस्मिन् यज्ञेऽभितः सर्वतो युष्मान् सं रभामहे सम्यगालभामहे ॥ ॥ ११ ॥

' यस्मिन् ' इति सप्तर्चं सप्तमं सूक्तं यमगोत्रस्य कुमारस्यार्षमानुष्टुभं यमदेवत्यम्। तथा चानुक्रान्तं—' यस्मिन् कुमारो यामायनो याममानुष्टुभं तु ' इति ॥

यस्मि॑न्वृ॒क्षे सु॑पला॒शे दे॒वैः सं॒पिब॑ते य॒मः ।
अत्रा॑ नो वि॒श्पतिः॑ पि॒ता पु॑रा॒णाँ अनु॑ वेनति ॥ १ ॥

यस्मि॑न् । वृ॒क्षे । सु॒ऽप॒ला॒शे । दे॒वैः । स॒म्ऽपिब॑ते । य॒मः ।
अत्र॑ । नः॒ । वि॒श्पतिः॑ । पि॒ता । पु॒रा॒णान् । अनु॑ । वे॒न॒ति॒ ॥ १ ॥

वृक्षे। लुप्तोपममेतत्। वृक्षवत् सुपलाशे शोभनपलाशोपेते शोभनोद्यानसहिते। यद्वा। शोभनपर्णोपेते वृक्षे। तादृशस्य वृक्षस्य मूलं यथौष्ण्यजनितश्रमापनोदनेन सुखकरं भवति तद्वत् सुखकरे यस्मिन् स्थाने देवैः परिजनभूतैः यमः नियन्ता वैवस्वतः संपिबते सह सुकृते। पिबतिरत्यर्थः। विश्पतिः विशां प्रजानामधिपतिः पिता नः। व्यत्ययेन बहुवचनम्। मम नचिकेतसो जनको वाजश्रवसः अत्र अस्मिन् यमस्य स्थाने पुराणान् पुरातनान् अत्र चिरकालं निवसतः पितॄन् अनु तेषां पश्चात् तत्समीपे निवसत्वयमिति वेनति मां कामयते। नचिकेता नाम कुमारो वाजश्रवसेन पित्रा यमलोकं प्रस्थापितः सन् यमं दृष्ट्वा प्रसाद्य पुनरपीमं लोकमाजगाम। अयमर्थ इहमादिकैर्मन्त्रैः प्रतिपाद्यते। यद्वा। कुमारो नाम नचिकेतसोऽन्यः कश्चिदृषिः। यच्छतीति यम आदित्यः। सप्तकेन सूक्तेन तुष्टाव। सुपलाशे वृक्ष इव यस्मिन् शोभने स्थाने यम आदित्यो देवैः। दीव्यन्तीति देवा रश्मयः। तैः संपिबते संगच्छते। उपसर्गवशात् पिबतिरत्र गत्यर्थः। व्यत्ययेनात्मनेपदम्। अत्र अस्मिन् स्थाने स्थितो विश्पतिर्विशां प्रजानां प्रकाशनप्रवर्षणादिना पालयिता प्राणात्मना सर्वेषां जनकः स आदित्यः पुराणांश्चिरंतनान् पितॄन् नोऽस्मानपि वेनति अनुग्राहकत्वेन कामयते। यद्वा। अत्र स्थाने स्थिताम् नोऽस्माकं पुराणान् पूर्वपुरुषाननु वेनति अनुक्रमेण कामयते॥

पु॒रा॒णाँ अ॑नु॒वेन॑न्तं॒ चर॑न्तं पा॒पया॑मु॒या ।
अ॒सू॒यन्न॒भ्य॑चाकशं॒ तस्मा॑ अस्पृहयं॒ पुनः॑ ॥ २ ॥

पु॒रा॒णान् । अ॒नु॒ऽवेन॑न्तम् । चर॑न्तम् । पा॒पया॑ । अ॒मु॒या ।
अ॒सू॒यन् । अ॒भि । अ॒चा॒क॒श॒म् । तस्मै॑ । अ॒स्पृ॒ह॒य॒म् । पुन॒रिति॑ ॥ २ ॥

पुराणान् पुरातनान् पितॄन् अनुवेनन्तं मामनुगतं कामयमानम् अमुया अनया पापया निकृष्टया बुद्ध्या सह चरन्तं वर्तमानं पितरं वाजश्रवसम् असूयन् सुखेन जीवन्तं मां मृत्युसमीपं प्रेषितवानिति मानसेनोपतापेन युक्तः सन् प्रथमम् अभ्यचाकशम्। अयं पश्यतिकर्मा। अभ्य-

१. अनु.–हि। २. त१.२.३.६.७.८-म–' भुङ्क्ते...नचिकेतसः ' नास्ति। ३. त-म–' देवैः ' नास्ति। ४. ग-त१.२.३.६.७.८-म–' पिबतिरत्र ...... पालयिता ' नास्ति।

पश्यम् । 'असुङ् मानस उपतापे'। कण्ड्वादिः । पुनः पश्चात् तस्मा अस्पृहयं पितुराज्ञया तं मृत्युं प्राप्तुमैच्छम् । 'स्पृह ईप्सायाम्'। चुरादिरदन्तः । 'स्पृहेरीप्सितः' (पा. सू. १.४.३६) इति संप्रदानसंज्ञायां तच्छब्दाच्चतुर्थी । यद्वा । पुराणान् चिरंतनान् स्तोतॄन् पूर्वपुरुषान् पितॄन् वा अनुवेनन्तमनुक्रमेण कामयमानं चरन्तम् उदयास्तमयाभ्यां दिवि परिवर्तमानमनया पापया निकृष्टया स्तोतुमसमर्थया बुद्ध्या असूयम् । गुणेषु दोषाविष्करणमसूया । परकीयगुणेषु दोषानाविष्कुर्वन्नन्यथाकरवम् । अयमपि कश्चिदिति सामान्यरूपेणाभ्यगच्छम् । इदानीं तु पुनस्तस्यादित्यस्य माहात्म्यं जानन्[1] तस्मा अस्पृहयम् । तमेवादित्यं स्तुतिभिः परिचरणात्मकैः कर्मभिश्च प्राप्तुमैच्छम्[2] ॥

यं कुमार नवं रथमचक्रं मनसाकृणोः ।
एकेषं विश्वतः प्राञ्चमपश्यन्नधि तिष्ठसि ॥ ३ ॥

यम् । कुमार । नवम् । रथम् । अचक्रम् । मनसा । अकृणोः ।
एकऽईषम् । विश्वतः । प्राञ्चम् । अपश्यन् । अधि । तिष्ठसि ॥ ३ ॥

नचिकेतसं कुमारं यमोऽनयोत्तरया च प्रलोभयति[3] । हे कुमार नवम् अभिनवमिमं पूर्वमदृष्टम् । अभिनवत्वमेव व्यनक्ति । अचक्रं चक्ररहितं तम्[4] एकेषम्[4] एकेषा यस्य तादृशं तथापि विश्वतः सर्वतः प्राञ्चं प्रकर्षेणाञ्चन्तं गच्छन्तं यं रथं मनसाकृणोः मत्समीपं प्रतिगमनाय अध्यवसायात्मकमीदृशं यं रथमकरोः कृत्वा[5] च अपश्यन् कर्तव्याकर्तव्यविभागमजानन्[6] अधि तिष्ठसि रथमारोहसि । यद्वा । स्तोतारं कुमाराख्यमृषिमादित्यः प्रत्यक्षः सन् देहात्मनोर्विवेकं बोधयति । हे कुमार नवे चक्ररहितम् एकेषम् । एकः प्राण ईषास्थानीयो यस्य । ईदृशमभिनवं सर्वतो गच्छन्तं शारीरात्मकं यं रथं मनसान्तःकरणेन अकृणोः अकरोः । संकल्पात्मकेन मनसा हि कामो जायते[7] । तस्यां हि कामनायां पुण्यपापात्मकं कर्म[8] क्रियते । तेन च भोगप्रदानायेदं शरीरमारभ्यत इति परंपरया मनसः शरीरनिष्पादकत्वम् । तं शरीरात्मकं[8] रथमपश्यन्नजानन् । 'लक्षणहेत्वोः०' (पा. सू. ३.२.१२६) इति हेतौ शतृप्रत्ययः । तत्स्वरूपापरिज्ञानाद्धेतोरधितिष्ठसि । भोगायतनत्वेन स्वीकरोषि ॥

यं कुमार प्रावर्तयो रथं विप्रेभ्यस्परि ।
तं सामानु प्रावर्तत समितो नाव्याहितम् ॥ ४ ॥

यम् । कुमार । प्र । अवर्तयः । रथम् । विप्रेभ्यः । परि ।
तम् । साम । अनु । प्र । अवर्तत । सम् । इतः । नावि । आऽहितम् ॥ ४ ॥

हे कुमार नाचिकेतः यं पूर्वोक्तमधिष्ठितं रथं प्रावर्तयः मत्समीपं प्रत्यगमयः विप्रेभ्यः मेधाविभ्यः परि उपरि भूलोके वर्तमानानां मेधाविनां बान्धवानामुपरिष्टात् । अन्तरिक्ष इत्यर्थः । 'पञ्चम्याः परावध्यर्थे' इति विसर्जनीयस्य सत्वम् । तं रथं साम पित्रा कृतं सान्त्वनं यमसमीपं गत्वा एवमेव त्वया वक्तव्यमिति प्रत्यागमनकारणमुपायोपदेशनम् अनु प्रावर्तत । इतः अस्माल्लोकादन्वगच्छत् । कथंभूतम् । नावि नौवत्तरणसाधनायां बुद्धौ सम् आहितं सम्यक्स्थितम् । यद्वा ।

१. त४.५–जानन्नहं । २. ग-त१.२.३.६.७.८-म–आप्तुमैच्छं । ३. त४.५–प्रचोदयति । ४. त-म–'तमेकेषं' नास्ति । ५. त१.२.३.६.७.८-म१.२.४.८–कृत्वा वा । ६. त-म–कर्तव्यविभाग° । ७. त-म–जन्यते । ८. त-म–'कर्म ... ... शरीरात्मकं' नास्ति. ।

मुनयः । वातऽरशनाः । पिशङ्गाः । वसते । मला ।
वातस्य । अनु । ध्राजिम् । यन्ति । यत् । देवासः । अविक्षत ॥ २ ॥

वातरशनाः वातरशनस्य पुत्राः मुनयः अतीन्द्रियार्थदर्शिनो जूतिवातजूतिप्रभृतयः पिशङ्गा पिशङ्गानि कपिलवर्णानि मला मलिनानि वल्कलरूपाणि वासांसि वसते आच्छादयन्ति । 'वस आच्छादने' । आदादिकः । ईदृशास्ते यत् यदा देवासः देवाः तपसो महिम्ना दीप्यमानाः सन्तः अविक्षत देवतास्वरूपं प्राविशन् । विशेर्लुङि शल इगुपधादनिटः क्सः । नेर्विश इत्यात्मनेपदम् । तदा ते वातस्य वायोः ध्राजिं गतिम् अनु यन्ति अनुगच्छन्ति । प्राणोपासनया प्राणरूपिणो वायुभावं प्रपन्ना इत्यर्थः ॥

उन्मदिता मौनेयेन वाताँ आ तस्थिमा वयम् ।
शरीरेदस्माकं यूयं मर्तासो अभि पश्यथ ॥ ३ ॥

उत्ऽमदिताः । मौनेयेन । वातान् । आ । तस्थिम । वयम् ।
शरीरा । इत् । अस्माकम् । यूयम् । मर्तासः । अभि । पश्यथ ॥ ३ ॥

मौनेयेन मुनिभावेन लौकिकसर्वव्यवहारविसर्जनेन[1] उन्मदिताः उन्मत्ता उन्मत्तवदाचरन्तः । यद्वा । उत्कृष्टं मदं हर्षं प्राप्ताः । वयं वातान् वायूनस्माभिरुपास्यमानान् आ तस्थिम आस्थितवन्तः । हे मर्तासः मनुष्याः अस्माकं शरीरेत् शरीराण्येव यूयं केवलम् अभि पश्यथ । नास्मान्[2] । यतो वयं नीरूप्येण वायुना सायुज्यं प्राप्ताः ॥

अन्तरिक्षेण पतति विश्वा रूपावचाकशत् ।
मुनिर्देवस्यदेवस्य सौकृत्याय सखा हितः ॥ ४ ॥

अन्तरिक्षेण । पतति । विश्वा । रूपा । अवऽचाकशत् ।
मुनिः । देवस्यऽदेवस्य । सौकृत्याय । सखा । हितः ॥ ४ ॥

मुनिः अत्यर्थो द्रष्टा प्रकाशक ऋषिर्ज्योतिरूपतां सूर्यात्मतां वा तदुपासनया प्राप्तः सन् अन्तरिक्षेण आकाशेन पतति गच्छति । किं कुर्वन् । विश्वा विश्वानि सर्वाणि रूपाणि रूप्यमाणानि पदार्थजातानि अवचाकशत् अभिपश्यन् स्वतेजसा दर्शयन् । तथा देवस्यदेवस्य । 'नित्यवीप्सयोः' इति द्विर्वचनम् । 'अनुदात्तं च' इति परस्याम्रेडितस्यानुदात्तत्वम् । सर्वस्यापि देवस्य सखा सखिभूतः अत एव सौकृत्याय । सुष्ठु देवाननुद्दिश्य क्रियमाणं यागात्मकं कर्म सुकृतम् । तस्य भावाय सम्यगनुष्ठापनाय हितः निहितः स्थापितो भवति ॥

वातस्याश्वो वायोः सखाथो देवेषितो मुनिः ।
उभौ समुद्रावा क्षेति यश्च पूर्व उतापरः ॥ ५ ॥

वातस्य । अश्वः । वायोः । सखा । अथो इति । देवऽइषितः । मुनिः ।
उभौ । समुद्रौ । आ । क्षेति । यः । च । पूर्वः । उत । अपरः ॥ ५ ॥

---

१. त-म—लौकिकस्य सर्व° । २. त-म-गु—नास्मान् ।

वातस्य वायोर्गतिरिव अश्वः व्याप्तः । यद्वा । वायोः अश्विता भोक्ता । वायुरेव तस्याहार इत्यर्थः । अत एव वायोः सखा मित्रभूतः अथो अपि च देवेषितः देवेन द्योतमानेन वायुना सूर्येण वा इषितः प्राप्तः[1] । 'तृतीया कर्मणि' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । ईदृशो मुनिः केशिसंज्ञकः कश्चिदन्यप्रकारेण वायुरूपः सूर्यरूपो वा सन् उभौ समुद्रौ उभयौ आ क्षेति अभिगच्छति । 'क्षि निवासगत्योः' । छान्दसो विकरणस्य लुक् । कौ तौ समुद्रौ । यश्च पूर्वः समुद्रः । उतशब्दश्चार्थे । यश्च अपरः समुद्रः ॥

अप्सरसां गन्धर्वाणां मृगाणां चरणे चरन् ।
केशी केतस्य विद्वान्त्सखा स्वादुर्मदिन्तमः ॥ ६ ॥

अप्सरसाम् । गन्धर्वाणाम् । मृगाणाम् । चरणे । चरन् ।
केशी । केतस्य । विद्वान् । सखा । स्वादुः । मदिन्ऽतमः ॥ ६ ॥

अप्सरसां देवस्त्रीणां गन्धर्वाणां चरणे संचारभूते दिव्यन्तरिक्षे च तथा मृगाणां सिंहादीनां संचारस्थले पृथिव्यां चरन् व्याप्य संचरन् केशी अग्निर्वायुः सूर्यो वा केतस्य ज्ञातव्यस्य सर्वस्यार्थजातस्य विद्वान् यद्वा ज्ञातव्यस्याश्चर्यस्यैतस्य सखा विद्वान् अविशेषात् सर्वं जानन् स्वादुः स्वादयिता[2] रसयिता सर्वस्य रसस्योत्पादकः अत एव मदिन्तमः मादयितृतमो भवति । 'नाद्घस्य' इति नुडागमः ॥

वायुरस्मा उपामन्थत्पिनष्टि स्मा कुनंनमा ।
केशी विषस्य पात्रेण यद्रुद्रेणापिबत्सह ॥ ७ ॥

वायुः । अस्मै । उप । अमन्थत् । पिनष्टि । स्म । कुनंनमा ।
केशी । विषस्य । पात्रेण । यत् । रुद्रेण । अपिबत् । सह ॥ ७ ॥

केशी रश्मिभिर्युक्तः सूर्यः रुद्रेण रुद्ररूपेण मरुद्गणेन । यद्वा । 'रुद्रो वा एष यदग्निः' (तै. सं. ५.५.९.१) इति श्रवणाद्रुद्रो वैद्युताग्निः । तेन सह वर्तमानो विषस्य । उदकनामैतत् । 'क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्' इति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । विषमुदकं पात्रेण पानसाधनेन रश्मिजालेन यत् यदा[3] अपिबत् पिबति तदा अस्मै केशिने वायुः उपामन्थत् । भृशं सर्वं रसमुपमथ्नाति । यद्वा । यदापिबत् पीतवान् भवति तदा सूर्यमण्डले घनीभूतमस्य तदुदकं वायुरुपमथ्नाति । मन्थनेन वैद्युताग्निमालोडयति । तथा कुनंनमा कुत्सितमपि सुष्ठु नमयित्री स्वयं नमयितुमशक्यत्वात् स्वतन्त्रा माध्यमिका वाक् पिनष्टि स्म । यथावस्तात् पतति तथा चूर्णीकरोति । स्मेति प्रसिद्धौ । कुपूर्वान्नमयतेः पचाद्यचि 'अन्येष्वपि च' इति षष्ठ्या लुक् । बाधादिसोऽन्त्यपदान्तोदात्तत्वम् ॥ ॥ २५ ॥

'उत देवाः' इति सप्तर्चं नवमं सूक्तमानुष्टुभं वैश्वदेवं भरद्वाजकश्यपगोतमात्रिविश्वामित्रजमदग्निवसिष्ठा इति क्रमेण प्रत्यृचमृषयः । तथा चानुक्रान्तम्—'उत देवाः सप्तैकर्चा वैश्वदेवम्' इति । गतो विनियोगः ॥

उत देवा अवहितं देवा उन्नयथा पुनः । उतागश्चक्रुषं देवा देवा जीवयथा पुनः ॥ १ ॥

१. त४.५—व्याप्तः । २. म—स्वदयिता । ३. त-भ-मु—'यदा' नास्ति ।

उत । देवाः । अवऽहितम् । देवाः । उत् । नयथ । पुनरिति । उत । आगः ।
चक्रुषम् । देवाः । देवाः । जीवयथ । पुनरिति ॥ १ ॥

उत[1] अपि च हे देवाः अवहितम् उन्नयथ[1]। उत अपि च हे देवाः आगः अपराधं चक्रुषं कृतवन्तं मां तस्मादागसो रक्षत। हे देवाः रक्षितारः च पुनः पश्चात् जीवयथ चिरजीविनं कुरुत ॥

द्वाविमौ वातौ वात आ सिन्धोरा परावतः ।
दक्षं ते अन्य आ वातु परान्यो वातु यद्रपः ॥ २ ॥

द्वौ । इमौ । वातौ । वातः । आ । सिन्धोः । आ । पराऽवतः ।
दक्षम् । ते । अन्यः । आ । वातु । परा । अन्यः । वातु । यत् । रपः ॥ २ ॥

इमौ दृश्यमानौ द्वौ वातौ पुरोवातः पश्चाद्वातश्च आ सिन्धोः आ समुद्रात्। मर्यादायामाकारः। यद्वा आ परावतः समुद्रादपि यो दूरदेशः तं देशमवधीकृत्य वातः गच्छतः। 'वा गतिगन्धनयोः'। आदादिकः। तयोर्वातयोः अन्यः एको हे स्तोतः ते तव दक्षं बलम् आ वातु आगमयतु। अन्यः च त्वदीयं यद्रपः पापं तत् परा वातु परागमयतु ॥

आ वात वाहि भेषजं वि वात वाहि यद्रपः ।
त्वं हि विश्वभेषजो देवानां दूत ईयसे ॥ ३ ॥

आ । वात । वाहि । भेषजम् । वि । वात । वाहि । यत् । रपः ।
त्वम् । हि । विश्वऽभेषजः । देवानाम् । दूतः । ईयसे ॥ ३ ॥

हे वात भेषजं सुखं व्याध्युपशमनमौषधं वा आ वाहि आगमय। हे वात यद्रपः अस्मदीयं पापं तत् वि वाहि विगमय। अस्मत्तो विश्लेषय। त्वं हि खलु देवानां दूतः विश्वभेषजः। विश्वानि भेषजानि यस्मिन्। 'बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम्' इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम्। ईदृशश्च सन् ईयसे सततं गच्छसि ॥ 'ईङ् गतौ'। दैवादिकः। श्यनो नित्त्वात् 'ञ्नित्यादिर्नित्यम्' इत्याद्युदात्तत्वम्। 'हि च' इति निघातप्रतिषेधः ॥

आ त्वागमं शंतातिभिरथो अरिष्टतातिभिः ।
दक्षं ते भद्रमाभार्षं परा यक्ष्मं सुवामि ते ॥ ४ ॥

आ । त्वा । अगमम् । शंतातिऽभिः । अथो इति । अरिष्टतातिऽभिः ।
दक्षम् । ते । भद्रम् । आ । अभार्षम् । परा । यक्ष्मम् । सुवामि । ते ॥ ४ ॥

१. ग–उतापि च हे देवाः अवहितमधोनिहितं पुनरुन्नयथ दारिद्र्यपीडितमाढ्यं कुरुथ; त१.३.४.५.६.८–'उत ... ... उन्नयथ' नास्ति; त७–उतापि च हे देवा यूयं अवहितं दारिद्र्येणाधः पातितं मां पश्यतेति शेषः। हे देवाः मां रक्षत पुनः पश्चात् उन्नयथ उद्धरत उत्कृष्टं स्थानं प्रापयतेत्यर्थः; भ–उतापि च हे देवा अवहितं।

हे स्तोतः त्वा त्वां शंतातिभिः सुखकरैः अथो अपि च अरिष्टतातिभिः अहिंसाकरैश्च रक्षणैः आ अगमम् आगतवानस्मि। 'शिवशमरिष्टस्य करे' (पा. सू. ४. ४. १४३) इत्युभयत्र तातिल्प्रत्ययः। 'लिति' इति प्रत्ययात् पूर्वस्योदात्तत्वम्। अपि च भद्रं कल्याणं ते तव दक्षं बलम् आभार्षम् आहार्षं वायुसकाशादानैषम्। तथा ते तव यक्ष्मं रोगं ते[1] परा सुवामि विनाशयामि॥

त्राय॑न्तामि॒ह दे॒वास्त्राय॑तां म॒रुतां॑ ग॒णः।
त्राय॑न्तां॒ विश्वा॑ भू॒तानि॒ यथा॒यम॑र॒पा अस॑त्॥ ५॥

त्राय॑न्ताम्। इ॒ह। दे॒वाः। त्राय॑ताम्। म॒रुता॑म्। ग॒णः।
त्राय॑न्ताम्। विश्वा॑। भू॒तानि॑। यथा॑। अ॒यम्। अ॒र॒पाः। अस॑त्॥ ५॥

इह अस्मिन् देशे सर्वे देवाः त्रायन्ताम् अस्मान् पालयन्ताम्। तथा मरुतां गणः संघः स त्रायताम्। विश्वा विश्वानि सर्वाण्यन्यानि च भूतानि भूतजातानि त्रायन्ताम् अस्मान् रक्षन्तु। यथा अयम् अस्मदीयः शरीरादिः अरपाः असत् पापरहितो भवति तथेत्यर्थः। रप इति पापनाम। नञा बहुव्रीहौ 'नञ्सुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम्। अस्तेर्लेट्यडागमः। 'यावद्यथाभ्याम्' (पा. सू. ८. १. ३६) इति निघाताभावः॥

आप॒ इद्वा उ॑ भेष॒जीरापो॑ अमीव॒चात॑नीः।
आपः॒ सर्व॑स्य भेष॒जीस्तास्ते॑ कृण्वन्तु भेष॒जम्॥ ६॥

आपः॑। इत्। वै। ऊँ इति॑। भे॒ष॒जीः। आपः॑। अ॒मी॒व॒ऽचात॑नीः।
आपः॑। सर्व॑स्य। भे॒ष॒जीः। ताः। ते॒। कृ॒ण्व॒न्तु॒। भे॒ष॒जम्॥ ६॥

आपः इत् आप एव खलु भेषजीः भेषजभूताः। स्नानपानादिना सुखहेतवः। यद्वा। औषधिरूपेण परिणता रोगोपशमनहेतवो भवन्ति। 'केवलमामक०' (पा. सू. ४. १. ३०) इत्यादिना भेषजशब्दात् ङीप्। उदात्तनिवृत्तिस्वरेण ङीप उदात्तत्वम्। जसि 'वा छन्दसि' इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम्। अत एवैतस्मात् कारणात् आपः अमीवचातनीः अमीवचातन्यः रोगाणां नाशयित्र्यो भवन्ति। चातयतिर्वधकर्मा। किंच आपः सर्वस्य प्राणिजातस्य भेषजीः भेषजभूता भवन्ति न कतिपयस्य। ताः तथाविधा आपः ते तव भेषजं कृण्वन्तु कुर्वन्तु॥

हस्ता॑भ्यां॒ दश॑शाखाभ्यां जि॒ह्वा वा॒चः पु॑रोग॒वी।
अ॒ना॒म॒यि॒त्नुभ्यां॑ त्वा॒ ताभ्यां॒ त्वोप॑ स्पृशामसि॥ ७॥

हस्ता॑भ्याम्। दश॑ऽशाखाभ्याम्। जि॒ह्वा। वा॒चः। पु॒रः॒ऽग॒वी।
अ॒ना॒म॒यि॒त्नुऽभ्या॑म्। त्वा॒। ताभ्या॑म्। त्वा॒। उप॑। स्पृ॒शा॒म॒सि॒॥ ७॥

दशशाखाभ्यां दशाङ्गुलयः शाखाभूता ययोः तादृशाभ्यां प्रजापतेः हस्ताभ्यां सृज्यमाना जिह्वा रसना वाचः शब्दस्य पुरोगवी पुरतो गन्त्री जाता। यत्र यत्र शब्दस्तत्र सर्वत्र तस्य

१. ता१.२.३.६.७-म१.४—मा।

सकृदस्योच्चारणाय पुरतो व्यामिमत इत्यर्थः। ᵛअनामयित्नुभ्यां[1] सम्यगारोग्यहेतुभ्यां ᵛताभ्यां हस्ताभ्यां हे स्तोतः ᵛत्वा त्वाम् ᵛउप ᵛस्पृशामसि उपस्पृशामः। इदन्तो मसिः। ᵛत्वा इति पुनरुक्तिः पादपूरणार्था ॥ ॥ २५ ॥

'तव त्ये' इति षड्चं दशमं सूक्तमुरुस्याङ्गः पुत्रस्याङ्गाख्यस्यार्षं जागतमैन्द्रम्। तथा चानुक्रान्तं—'तव त्ये षळङ्ग औरवो जागतम्' इति। गतो विनियोगः ॥

तव॒ त्य इ॑न्द्र स॒ख्येषु॒ वह्न॑य ऋ॒तं म॑न्वा॒ना व्य॑दर्दिरुर्व॒लम्।
यत्रा॑ दश॒स्यन्नु॒षसो॑ रि॒णन्न॒पः कुत्सा॑य॒ मन्म॑न्न॒ह्य॑श्च दं॒सयः॑ ॥ १ ॥

तव॑। त्ये। इ॒न्द्र॒। स॒ख्येषु॑। वह्न॑यः। ऋ॒तम्। म॒न्वा॒नाः। वि। अ॒द॒र्दि॒रुः॒। व॒लम्।
यत्र॑। द॒श॒स्यन्। उ॒षसः॑। रि॒णन्। अ॒पः। कुत्सा॑य। मन्म॑न्। अ॒ह्यः॑। च॒। दं॒सयः॑ ॥ १ ॥

हे ᵛइन्द्र ᵛतव ᵛसख्येषु सखित्वेषु सत्सु ᵛत्ये ते प्रसिद्धाः ᵛवह्नयः वोढारो हविषां स्तुतीनां वा अत एव ᵛऋतं यज्ञं ᵛमन्वानाः अवबुध्यमानाः अङ्गिरसः ᵛवलं गवामपहर्तारमेतत्संज्ञकमसुरं ᵛव्यदर्दिरुः अत्यर्थं व्यदारयन्। 'दॄ विदारणे'। अस्मात् यङ्लुगन्तात् लुङि 'सिजभ्यस्त॰' इति झेर्जुस्। 'जुसि च' इति गुणः। व्यत्ययेनेत्वम्। अपि च ᵛयत्र यस्मिन् काले ᵛमन्मन् मननीये स्तोत्रे सति ᵛकुत्साय महर्षये ᵛउषसः उषःकालान् वृत्रेणावृतत्वात् पूर्वमसत्प्रायांस्तद्वधोद्योगेन ᵛदशस्यन् प्रयच्छन् तथा ᵛअपः वृत्रेणावृतान्युदकानि च ᵛरिणन् तस्मान्निर्गमयन् वर्तसे। 'री गतिरेषणयोः'। क्रैयादिकः। प्वादीनां ह्रस्वः। तदानीम् ᵛअह्नः महेन्द्रस्य ᵛच ᵛदंसयः कर्माणि चित्ताभ्यासन्नित्यर्थः ॥

अवा॑सृजः प्र॒स्वः॑ श्व॒ञ्चयो॑ गि॒रीनुदा॑ज उ॒स्रा अपि॑बो॒ मधु॑ प्रि॒यम्।
अव॑र्धयो व॒निनो॑ अस्य॒ दंस॑सा शु॒शोच॒ सूर्य॑ ऋ॒तजा॑तया गि॒रा ॥ २ ॥

अव॑। अ॒सृ॒जः॒। प्र॒ऽस्वः॑। श्व॒ञ्चयः॑। गि॒रीन्। उत्। आ॒जः॒। उ॒स्राः। अपि॑बः। मधु॑। प्रि॒यम्।
अव॑र्धयः। व॒निनः॑। अ॒स्य॒। दंस॑सा। शु॒शो॒च॒। सूर्यः॑। ऋ॒तऽजा॑तया। गि॒रा ॥ २ ॥

हे इन्द्र ᵛप्रस्वः। प्रसूतिर्जन्म। तद्धेतुभूता अपः ᵛअवासृजः। आधरकाम्येधावृष्टः पातित-वानसि। तथा ᵛगिरीन्-पर्वतान् बलेन गोमतो बिलस्य पिधानाय निहितान् ᵛश्वञ्चयः अगमयः। अमैरसीरित्यर्थः। 'श्वचि गतौ'। अस्माण्ण्यन्ताल्लङि 'बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि' इत्यडभावः। 'समानवाक्ये[2] निघातयुष्मदस्मदादेशा वक्तव्याः' (पा. सू. ८. १. १८. ५) इति वचनात् पूर्व-पदस्यासमानवाक्यगतत्वेनास्य 'तिङ्ङतिङः' इति निघाताभावः[2]। तथा बलासुरेण बिले निहिता ᵛउस्राः गाः पर्वतभेदनानन्तरम् ᵛउदाजः उदगमयः। ततः पयोदध्याज्यादिकं ᵛप्रियम् अनुकूलं ᵛमधु मधुरं हविः ᵛअपिबः पीतवानसि। यद्वा। अयणसाधनासु तासु गोष्वागतासु यजमानैः प्रियमभीष्टं मधु सोमात्मकमपिबः पिबसि। तथा ᵛवनिनः वनसंबद्धान् वृक्षान्। यद्वा। वननियु-क्तानाम् [ ] तद्युक्तान् समुद्रान्। ᵛअवर्धयः वृष्टिप्रदानेन वर्धयसि। ᵛऋतजातया। ऋतं यज्ञम्। तदर्थं जातं जन्म यस्याः तया ᵛगिरा वेदात्मिकया वाचा स्तूयमानस्य ᵛअस्य इन्द्रस्य ᵛदंससा कर्मणा

1. अ२–अनामयित्नुभ्यां अनामयहेतुभ्यां। 2. ट1.2.3.4.7.8-अ1.4.7.9–'समानवाक्ये ... ... निघाताभावः' नास्ति।

आवृण्वतो वृत्रादेरपि भीतस्यात्मकेन सूर्यः द्युलोके नभसि प्रदिदीपे । यद्वा । नभसा नभसेति सूर्यस्यैव विशेषणम् । वर्षोदकधारया भासा प्रदीप्यत इत्यर्थः । 'अग्निः पूर्वाह्णे दिवि देव ईयते' (तै. ब्रा. ३. १२. ९. १) इत्यादिकं तैत्तिरीयकमत्रानुसंधेयम् ॥ द्युलोकेन्द्रस्य प्रत्ययस्वरेऽपि धात्वा-दित्वादवग्रहादाविति पर्युदासस्यानुवृत्तेर्निघाताभावः ॥

वि सूर्यो मध्ये अमुचद्रथं दिवो विदद्दासाय प्रतिमानमार्यः ।
दृळ्हानि पिप्रोरसुरस्य मायिन इन्द्रो व्यास्यच्चकृवाँ ऋजिश्वना ॥ ३ ॥

वि । सूर्यः । मध्ये । अमुचत् । रथम् । दिवः । विदत् । दासाय । प्रतिऽमानम् । आर्यः ।
दृळ्हानि । पिप्रोः । असुरस्य । मायिनः । इन्द्रः । वि । आस्यत् । चकृऽवान् । ऋजिश्वना ॥ ३ ॥

दिवः द्युलोकस्य मध्ये सूर्यः आदित्यः रथं प्रस्थानाय वि अमुचत् विमुक्तवान् । मुचेर्लुङि लृदित्वात् च्लेरङादेशः । कदेति चेत् उच्यते । यदा आर्यः श्रेष्ठः इन्द्रः दासाय उप-क्षपयित्रे वृत्राद्ये प्रतिमानं प्रतिकृतिं प्रतीकारं विदत् वेत्ति जानाति । तदानीं वा । अपि च मायिनः मायाविनः ॥ मायाशब्दस्य व्रीह्यादिषु पाठात् 'व्रीह्यादिभ्यश्च' इतीनिप्रत्ययः ॥ पिप्रोः एतन्नाम्नः असुरस्य दृळ्हानि दृढानि स्थिराणि पुराणि बलानि वा ऋजिश्वना राजर्षिणा चकृवान् सख्यं कुर्वन् इन्द्रः व्यास्यत् व्यक्षिपत् । विविधमाक्षिप्तवान् । व्यनीनशदित्यर्थः । 'असु क्षेपणे' ॥

अनाधृष्टानि धृषितो व्यास्यन्निधीँरदेवाँ अमृणदयास्यः ।
मासेव सूर्यो वसु पुर्यमा ददे गृणानः शत्रूँरशृणाद्विरुक्मता ॥ ४ ॥

अनाधृष्टानि । धृषितः । वि । आस्यत् । निऽधीन् । अदेवान् । अमृणत् । अयास्यः ।
मासाऽइव । सूर्यः । वसु । पुर्यम् । आ । ददे । गृणानः । शत्रून् । अशृणात् । विरुक्मता ॥ ४ ॥

धृषितः शत्रूणां धर्षयिता प्रगल्भ इन्द्रः अनाधृष्टानि इतः पूर्वं शत्रुभिरधृष्टानि अनाधृष्या-न्यसुरबलानि व्यास्यत् व्याक्षिप्तवान् । तथा अयास्यः अयास्यनामकाङ्गिरसस्तुतः । यद्वा । अयास्योऽङ्गिराः । स्तोतृवाचिना शब्देन स्तुत्यो लक्ष्यते । अयास्येनर्षिणा स्तुत इन्द्रः निधीन् असुरैर्निहितान् धनसमूहान् । यद्वा । निधातृनितरो बलानां धारयितृन् अदेवान् देवविरोधिनोऽ-सुरान् अमृणत् अहिंसीत् । 'मृण हिंसायाम्' । तौदादिकः । अपि च सूर्यः मासेव मासेन । 'पद्दन्' इत्यादिना मासशब्दस्य मास्भावः । स यथा मासविशेषेण औषधीन् रसानाददे तथा पुर्यम् असुराणां पुरि भवम् । 'भवे छन्दसि' इति यत् । 'हलि च' इति दीर्घस्य 'न भकुर्छु-राम्' (पा. सू. ८. २. ७९) इति प्रतिषेधः । 'यतोऽनावः' इत्याद्युदात्तत्वम् । ईदृशं वसु धनम् आ ददे आददे स्म ॥ 'छन्दसि लुङ्लङ्लिटः' इति वर्तमाने लिट् । तथा गृणानः स्तोतृभिः स्तूयमानः सन् ॥ व्यत्ययेन कर्मणि कर्तृप्रत्ययः ॥ शत्रून् शातयितृनसुरान् विरुक्मता विरोचमानेन वज्रेण अशृणात् अहिंसीत् ॥

अयुद्धसेनो विभ्वा विभिन्दता दाशद्वृत्रहा तुज्यानि तेजते ।
इन्द्रस्य वज्रादबिभेदभिश्नथः प्राक्रामच्छुन्ध्यूरजहादुषा अनः ॥ ५ ॥

अयुद्धऽसेनः । विऽभ्वा । विऽभिन्दता । दाशत् । वृत्रऽहा । तुज्यानि । तेजते ।
इन्द्रस्य । वज्रात् । अबिभेत् । अभिऽश्नथः । प्र । अक्रामत् । शुन्ध्यूः । अजहात् । उषाः । अनः ॥ ५ ॥

विभ्वा विभुना व्याप्तेन विभिन्दता विदारयता पूर्वविशेषणापि परकीयबलेन अप्रहतसेनः अप्रहतसेनः। यद्वा। विभ्वा विभुर्व्याप्तो विभिन्दता शत्रुबलानि विदारयता वज्रेण। वृत्रहा वृत्रं हतवान् एवंविध इन्द्रः दाशत् ददाति। स्तोतृभ्यो धनं प्रयच्छति। 'दाशृ दाने'। लेट्यडागमः। तथा पुरूणि प्रभूतानि शत्रुबलानि तेजते तनूकरोति अल्पीकरोति। 'तिज निशाने'। यद्वा। शत्रून् प्रति प्रभूतान्यायुधानि तेजते निश्यति तीक्ष्णीकरोति। ईदृशस्य इन्द्रस्य अमिनतः अभितो हिंसकात् वज्रात् सर्वं शत्रुजातम् अबिभेत् भीतिं प्राप्नोत्। एवमसुरेष्विन्द्रेण निरस्तेषु शुन्ध्युः शोधयितादित्यः प्राक्रामत् आकाशमार्गेण गन्तुं प्रक्रान्तवान्। उषाः उषोदेवता च अनः स्वकीयं शकटं रथम् अजहात् गन्तुं पर्यत्यजत्। 'ओहाक् त्यागे'॥

एता त्या ते श्रुत्यानि केवला यदेक एकमकृणोरयज्ञम्।
मासां विधानमदधा अधि द्यवि त्वया विभिन्नं भरति प्रधिं पिता॥ ६॥

एता। त्या। ते। श्रुत्यानि। केवला। यत्। एकः। एकम्। अकृणोः। अयज्ञम्।
मासाम्। विऽधानम्। अदधाः। अधि। द्यवि। त्वया। विऽभिन्नम्। भरति। प्रऽधिम्। पिता॥६॥

हे इन्द्र त्या तानि ते तव त्वदीयानि वीर्यकर्माणि एता एतान्येव केवला केवलानि श्रुत्यानि श्रोतव्यानि स्तुत्यर्हाणि[1]। असाधारणानि। कानि पुनस्तानि। एकः असहायस्त्वम् एकं[2] प्रधानभूतम् अयज्ञं यज्ञरहितमसुरम् अकृणोः अहिंसीरिति यत् एतदेकं कर्म॥ 'कृवि हिंसाकरणयोश्च'। अत्र हिंसार्थः। इदित्त्वान्नुम्। 'धिन्विकृण्व्योरच' इत्युप्रत्ययोऽकारश्चान्तादेशश्च। तस्य[3] लोपे सति स्थानिवद्भावाल्लघूपधगुणाभावः॥ तथा मासां मासानाम्॥ 'पद्दन्' इत्यादिना मासशब्दस्य मास्भावः। 'ऊडिदम्' इत्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वम्॥ मासानां विधानं विधातारं कर्तारं सूर्यम् अधि द्यवि द्युलोक उपरि अदधाः अधारयः॥ विपूर्वात् दधातेः 'कृत्यल्युटो बहुलम्' इति कर्तरि ल्युट्॥ इदमपरं कर्म। तथा पिता पालको द्युलोकः विभिन्नं विदारितं वृत्रादिभिश्छिन्नं प्रधिं रथचक्रस्य पार्श्वम्। पार्श्वफलके प्रधी इत्युच्येते। ईदृशं सूर्यरथसंबन्धिनं प्रधिमन्यैर्धारयितुमशक्यं त्वया एव भरति धारयति। इदमपरं कर्म। एतत्प्रभृतीनि त्वया कृतानि कर्माणि परेषामसाधारणानि सर्वदा स्तोतव्यानीत्यर्थः॥ ॥ २६ ॥

'सूर्यरश्मिः' इति षडृचमेकादशं सूक्तं त्रैष्टुभम्। विश्वावसुर्नाम गन्धर्व ऋषिः। स च पूर्वेण तृचेन सवितारं स्तुतवान् उत्तरेण स्वात्मानम्। अतः प्रथमतृचस्य सविता देवता द्वितीयस्य गन्धर्वः। तथा चानुक्रान्तं—'सूर्यरश्मिर्विश्वावसुर्गन्धर्वो विश्वावसुरात्मानमस्तौत् पूर्वार्धे[4] सवितारम्' इति। गतो विनियोगः॥

सूर्यरश्मिर्हरिकेशः पुरस्तात्सविता ज्योतिरुदयाँ अजस्रम्।
तस्य पूषा प्रसवे याति विद्वान्त्सम्पश्यन्विश्वा भुवनानि गोपाः॥ १॥

सूर्यऽरश्मिः। हरिऽकेशः। पुरस्तात्। सविता। ज्योतिः। उत्। अयान्। अजस्रम्।
तस्य। पूषा। प्रऽसवे। याति। विद्वान्। सम्ऽपश्यन्। विश्वा। भुवनानि। गोपाः॥ १॥

१. ग-अ-स्तुत्यर्हाणि। २. ग-अ१.२.४.८-एवं। ३. ग-त४.५-तस्याचो लोपे; 'ग१.२.३.६.७.८-अ२.८-तस्य योगे; अ१-तस्याचोपे; अ४-तस्याचोपे। ४. अनु.—पूर्वार्धे।

विश्वावसुं सोम गन्धर्वमापो ददृशुषीस्तदृतेना व्यायन्।
तदन्ववैदिन्द्रो रारहाण आसां परि सूर्यस्य परिधीँरपश्यत्॥ ४ ॥

विश्वऽवसुम्। सोम। गन्धर्वम्। आपः। ददृशुषीः। तत्। ऋतेन। वि। आयन्।
तत्। अनुऽअवैत्। इन्द्रः। रारहाणः। आसाम्। परि। सूर्यस्य। परिऽधीन्। अपश्यत्॥ ४ ॥

हे सोम त्वया सहितं गन्धर्वं गीतरूपां गां शब्दं धारयन्तं विश्वावसुम् एतत्संज्ञं मायुं। उपरम तस्येत्यध्याहारः। यत् आपः वसतीवर्याख्याः ददृशुषीः दृष्टवत्यः॥ दृशेः क्विप् क्वसुः। 'उगितश्च' इति ङीप्। 'वसोः संप्रसारणम्' इति संप्रसारणम्। शसि 'वा छन्दसि' इति पूर्वसवर्णदीर्घः॥ तत् तदानीम् ऋतेन यज्ञेन हेतुना व्यायन् विविधमगच्छन् यद्भूत्वा। तत् गमनम् आसाम् अपां रारहाणः गमयिता इन्द्रः अन्ववैत् अन्वबुध्यत। बुद्ध्वा च कुत्र यज्ञः प्रभूत इति सूर्यस्य परिधीन् परितो धीयमानान् प्राच्यादिदिग्भागान् परि अपश्यत् परितो दृष्टवान्॥

विश्वावसुरभि तन्नो गृणातु दिव्यो गन्धर्वो रजसो विमानः।
यद्वा घा सत्यमुत यन्न विद्म धियो हिन्वानो धिय इन्नो अव्याः॥ ५ ॥

विश्वऽवसुः। अभि। तत्। नः। गृणातु। दिव्यः। गन्धर्वः। रजसः। विऽमानः।
यत्। वा। घ। सत्यम्। उत। यत्। न। विद्म।
धियः। हिन्वानः। धियः। इत्। नः। अव्याः॥ ५ ॥

विश्वावसुः गन्धर्वः नः अस्माकं तत् अभि गृणातु अभिमुखं ब्रवीतु॥ 'गॄ शब्दे'। क्रैयादिकः। प्वादित्वात् ह्रस्वः॥ कीदृशः। दिव्यः दिवि भवः तथा रजसः उदकस्य विमानः निर्माता। किं पुनस्तत्। यद्वा घ यच्च खलु सत्यम् अवितथं यथार्थफलं कर्मजातम्। उतशब्दश्चार्थे। यत् च न विद्म च जानीमः तदुभयं ब्रवीत्वित्यर्थः॥ 'अचि तुनुघ°' इत्यादिना घशब्दस्य सांहितिको दीर्घः॥ लिङः पादः प्रत्यक्षकृतः। हे विश्वावसो धियः कर्माणि हिन्वानः सोमेन प्रवर्धयन्॥ 'हि गतौ वृद्धौ च'। यद्वा। धियः स्तुतीर्हिन्वानः प्राप्नुवन् नः अस्माकं धियः इत् कर्माण्येव बुद्धीर्वा अव्याः रक्ष॥

सस्निमविन्दच्चरणे नदीनामपावृणोद्दुरो अश्मव्रजानाम्।
प्रासां गन्धर्वो अमृतानि वोचदिन्द्रो दक्षं परि जानादहीनाम्॥ ६ ॥

सस्निम्। अविन्दत्। चरणे। नदीनाम्। अप। अवृणोत्। दुरः। अश्मऽव्रजानाम्।
प्र। आसाम्। गन्धर्वः। अमृतानि। वोचत्। इन्द्रः। दक्षम्। परि। जानात्। अहीनाम्॥ ६ ॥

सस्निम् अद्भिः संस्नातं प्रकर्षेण सर्वस्य जगतः स्नापयितारं मेघम्। 'ष्णा शौचे'। 'आदृगमहन°' इति किन्प्रत्ययः। लिड्वद्भावात् द्विर्वचनम्। नदीनां[1] शब्दकारिणीनामपां चरणे संचरणस्थानेऽन्तरिक्षे अविन्दत्। इन्द्रोऽलभत। लब्ध्वा च अश्मव्रजानाम्। अश्मा व्याप्तो मेघः। तत्र भवन्तीनाम्। यद्वा। मेघो व्रजो गोष्ठं निवासस्थानं यासां तादृशीनाम्। अपां

1. ग-भ१.२.८—नदीनां नदन्तीनां; भ७—नदीनां नदमानानां।

दुरः द्वाराणि मेघानिर्गमनप्रदेशान् अपावृणोत् अपावृतवान् । यद्वा । अश्मसु शिलासु अवन्तीनां गच्छन्तीनां स्वात्मगमनानां वा नदीनां गङ्गाद्यनुभावीनां चरणे संचरणे प्रवहणे निमित्तभूते सति तदर्थमिन्द्रः सर्वं मेघमविध्यत् अभिनत् । अथवा पर्वतगतानामपां निर्गमसाधनानि मेघस्य दुरो द्वाराणि अपावृणोत् अपावृतवान् । तथा आसां नदीनाम् अमृतानि अमरणसाधनानि[1] उदकानि गन्धर्वः गोर्वाक्यस्य भर्ता विश्वावसुरूपेण वर्तमानः इन्द्रः प्र वोचत् प्रब्रवीति । प्रवोढुमनुजानाति । तथा दक्षम् । दक्षत्युदकं प्रयच्छतीति दक्षो वर्षणसमर्थो मेघः । तादृशं मेघम् अहीनां मेघानां मध्ये परि ज्ञानात् परितः सर्वतो जानाति । 'ज्ञा अवबोधने' । लेट्यडागमः । 'ज्ञाजनोर्जा' इति जादेशः ॥ ॥ २७ ॥

'अग्ने तव' इति षड्ऋचं द्वादशं सूक्तम् । पावकगुणविशिष्टोऽग्निर्ऋषिः । स एवाग्निर्देवता । आद्या विस्तारपङ्क्तिरष्टकद्विद्वादशाष्टकवती । अथ तिस्रः सतोबृहत्यः 'अयुजौ जागतौ' (अनु. ८. ४) इति लक्षणोपेताः । पञ्चम्युपरिष्टाज्ज्योतिः । षष्ठी त्रिष्टुप् । तथा चानुक्रान्तम्—'अग्ने तवाग्निः पावक आद्येयं विस्तारपङ्क्तिस्तिस्रः सतोबृहत्य उपरिष्टाज्ज्योतिः' इति । महाव्रते आग्निमारुतशस्त्र इदं सूक्तं स्तोत्रियानुरूपार्थम् । तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितम् (ऐ. आ. ५. ३. २) ॥

अग्ने तव श्रवो वयो महि भ्राजन्ते अर्चयो विभावसो ।
बृहद्भानो शवसा वाजमुक्थ्यं१ दधासि दाशुषे कवे ॥ १ ॥

अग्ने । तव । श्रवः । वयः । महि । भ्राजन्ते । अर्चयः । विभावसो इति विभाऽवसो ।
बृहद्भानो इति बृहत्ऽभानो । शवसा । वाजम् । उक्थ्यम् । दधासि । दाशुषे । कवे ॥ १ ॥

हे अग्ने तव वयः अन्नं श्रवः श्रवणीयं प्रशस्यम् । हविरात्मकस्य तस्य मन्त्रसंस्कृतत्वेन प्रशस्तत्वात् । अन्नेषु मध्ये तवैवान्नं श्रेष्ठमित्यर्थः । हे विभावसो । विशिष्टा दीप्तिर्विभा । सैव वसु धनं यस्य तादृशाग्ने अर्चयः दीप्तयः महि महत् प्रभूतं भ्राजन्ते दीप्यन्ते । 'भ्राजृ दीप्तौ' । अनुदात्तेत् । भौवादिकः । हे बृहद्भानो प्रौढदीप्ते कवे क्रान्तदर्शिन् एवंमहानुभावस्त्वं शवसा बलेनोपेतम् उक्थ्यं प्रशस्यम् । यद्वा । उक्थो यज्ञः । तद्योग्यं वाजम् अन्नं दाशुषे हवींषि दत्तवते यजमानाय दधासि ददासि प्रयच्छसि ॥

पावकवर्चाः शुक्रवर्चा अनूनवर्चा उदियर्षि भानुना ।
पुत्रो मातरा विचरन्नुपावसि पृणक्षि रोदसी उभे ॥ २ ॥

पावकऽवर्चाः । शुक्रऽवर्चाः । अनूनऽवर्चाः । उत् । इयर्षि । भानुना ।
पुत्रः । मातरा । विऽचरन् । उप । अवसि । पृणक्षि । रोदसी इति । उभे इति ॥ २ ॥

पावकवर्चाः शोधकदीप्तिः शुक्रवर्चाः निर्मलतेजस्कः अनूनवर्चाः संपूर्णतेजस्कः । हे अग्ने ईदृशस्त्वं भानुना तेजसा उदियर्षि उद्गच्छसि । 'ऋ सृ गतौ' । जौहोत्यादिकः । 'अर्तिपिपर्त्योश्च' इत्यभ्यासस्येत्वम् । स त्वं पुत्रः सन् मातरा मातृभूते[2] अरण्यौ विचरन् नानाप्रकारेण विशेषेण प्राप्नुवन् उपावसि उपगतान् यजमानान् रक्षसि । तथा उभे रोदसी द्यावापृथिव्यौ पृणक्षि संयोजयसि । हविषा द्युलोकं वृष्ट्येमं लोकं च पूरयसीत्यर्थः । 'पृची संपर्के' । रौधादिकः[2] ॥

---

१. ग-भ२-°साधनानि । २. ग—द्यावापृथिव्यौ विचरन् सन् उपावसि उपरक्षसि । उभे रोदसी द्यावापृथिव्यौ पृणक्षि तेजसा पूरयसि । भूमिमामुं लोकं पूरयति वृष्ट्येम इति वाक्यशेषः ।

ऊर्जो नपाज्जातवेदः सुशस्तिभिर्मन्दस्व धीतिभिर्हितः ।
त्वे इषः सं दधुर्भूरिवर्पसश्चित्रोतयो वामजाताः ॥ ३ ॥

ऊर्जः । नपात् । जातऽवेदः । सुशस्तिऽभिः । मन्दस्व । धीतिऽभिः । हितः ।
त्वे इति । इषः । सम् । दधुः । भूरिऽवर्पसः । चित्रऽऊतयः । वामऽजाताः ॥ ३ ॥

हे ऊर्जो नपात् ऊर्जः अन्नस्य पार्थिवस्यारण्यादेः पुत्र हे जातवेदः जातानां वेदितरग्ने सुशस्तिभिः अस्माभिः क्रियमाणैः मन्दस्व मोदस्व । तथा धीतिभिः कर्मभिरस्माभिः क्रियमाणैः अग्निहोत्रादिभिः हितः सुहितः तृप्तो भव । अपि च भूरिवर्पसः । वर्प इति रूपनाम । बहुविधरूपाः चित्रोतयः चित्रा विचित्रोतिस्तृप्तिर्येषां ताः तथोक्ताः वामजाताः वामं वननीयं जातं जन्म यासां तादृशीः इषः अन्नानि हविर्लक्षणानि त्वे त्वय्येव सं दधुः संदधति । सम्यग्जुह्वति यजमानाः । यद्वा । भूरिवर्पस इत्यादिकं कर्तृविशेषणम् । तदानीं चित्रोतय इत्यस्य विचित्ररक्षा इति योज्यम् ॥

इरज्यन्नग्ने प्रथयस्व जन्तुभिरस्मे रायो अमर्त्य ।
स दर्शतस्य वपुषो वि राजसि पृणक्षि सानसिं क्रतुम् ॥ ४ ॥

इरज्यन् । अग्ने । प्रथयस्व । जन्तुऽभिः । अस्मे इति । रायः । अमर्त्य ।
सः । दर्शतस्य । वपुषः । वि । राजसि । पृणक्षि । सानसिम् । क्रतुम् ॥ ४ ॥

हे अग्ने जन्तुभिः जातैः शत्रुभिः सह इरज्यन् ईर्ष्यन् स्पर्धां कुर्वन् । 'इरज् ईर्ष्यायाम्' । कण्ड्वादिः । यद्वा इरज्यतिरैश्वर्यकर्मा । जन्तुभिर्जायमानैरात्मीयैस्तेजोभिः इरज्यन् ईश्वरो भवन् । हे अमर्त्य मरणरहित अग्ने अस्मे अस्माकम् । 'सुपां सुलुक्' इति षष्ठ्याः शेआदेशः । रायः धनानि प्रथयस्व विस्तारय । रयिशब्दात्पञ्चम्यास्तः स्थाने व्यत्ययेन जस् । तसो वा व्यत्ययेन 'ऊडिदम्' इति विभक्त्युदात्तत्वं न क्रियते । सः एवं दर्शतस्य दर्शनीयस्य वपुषः तेजोमयस्य शरीरस्य वि राजसि । तृतीयार्थे षष्ठी वा । ईदृशेन शरीरेण विशेषेण दीप्यसे । यद्वा । राजतिरैश्वर्यकर्मा । वपुरिति च रूपनाम । दर्शनीयेन रूपेण वि राजसि विशेषेण ईशिषे । अत एव सानसिं संभजनीयं क्रतुं कर्म पृणक्षि अस्माभिः संपर्चयसि । फलेन वा संयोजयसि ॥

इष्कर्तारमध्वरस्य प्रचेतसं क्षयन्तं राधसो महः ।
रातिं वामस्य सुभगां महीमिषं दधासि सानसिं रयिम् ॥ ५ ॥

इष्कर्तारम् । अध्वरस्य । प्रऽचेतसम् । क्षयन्तम् । राधसः । महः ।
रातिम् । वामस्य । सुऽभगाम् । महीम् । इषम् । दधासि । सानसिम् । रयिम् ॥ ५ ॥

इष्कर्तारं निष्कर्तारम् । छान्दसो वर्णलोपः । अध्वरस्य यज्ञस्य निष्कर्तारं संस्कर्तारं प्रचेतसं प्रकृष्टज्ञानं महः महतः राधसः धनस्य क्षयन्तम् ईश्वरम् । क्षयतिरैश्वर्यकर्मा । वामस्य वननीयस्य धनस्य रातिं दातारम् । रातेः कर्तरि क्तिच् । ईदृशं त्वां स्तुमः इति शेषः । स त्वं सुभगां सौभाग्योपेतां महीं महतीम् इषम् अन्नं सानसिं संभजनीयं रयिं धनं च दधासि स्तोतृभ्यो ददासि ॥

ऋतावानं महिषं विश्वदर्शतमग्निं सुम्नाय दधिरे पुरो जनाः ।
श्रुत्कर्णं सप्रथस्तमं त्वा गिरा दैव्यं मानुषा युगा ॥ ६ ॥

ऋतऽवानम् । महिषम् । विश्वऽदर्शतम् । अग्निम् । सुम्नाय । दधिरे । पुरः । जनाः ।
श्रुत्ऽकर्णम् । सप्रथःऽतमम् । त्वा । गिरा । दैव्यम् । मानुषा । युगा ॥ ६ ॥

ऋतावानं सत्यवन्तं यज्ञवन्तं वा । 'छन्दसीवनिपौ' इति मत्वर्थीयो वनिप् । महिषं महान्तं पूज्यं वा विश्वदर्शतं विश्वैः सर्वैर्दर्शनीयम् । यद्वा विश्वं दर्शनं यस्य । 'बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम्' इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । ईदृशम् अग्निं सुम्नाय सुखार्थं जनाः ऋत्विग्यजमानरूपाः पुरः दधिरे पुरो दधते । सर्वकर्मभ्यः पुरस्ताद्धारयन्ति । यद्वा पुरः पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि आहवनीयत्वेन धारयन्ति । परोऽर्थैः प्रत्यक्षकृतः । अपि च हे अग्ने श्रुत्कर्णं श्रुत् स्तुतीः सम्यक् शृण्वन् कर्णः श्रोत्रेन्द्रियं यस्य तादृशं सप्रथस्तमम् अतिशयेन प्रख्यातं यद्वा सर्वतो विस्तार्यमाणं दैव्यं देवानां हविर्वोढृत्वेन संबन्धिनम् ईदृशं त्वा त्वां मानुषा मानुषाणि मनोरपत्यानि युगा युगानि युगलानि पत्नीयजमानरूपाणि गिरा स्तुत्या स्तुवन्तीति शेषः ॥ ॥ २८ ॥

'अग्ने' इति पञ्चर्चं त्रयोदशं सूक्तं तापसगुणविशिष्टस्याग्नेरार्षं वैश्वदेवमानुष्टुभम् । तथा चानुक्रान्तम्—'अग्नेऽग्निस्तापसो वैश्वदेवमानुष्टुभं हि' इति । गतो विनियोगः ॥

अग्ने अच्छा वदेह नः प्रत्यङ् नः सुमना भव ।
प्र नो यच्छ विशस्पते धनदा असि नस्त्वम् ॥ १ ॥

अग्ने । अच्छ । वद । इह । नः । प्रत्यङ् । नः । सुऽमनाः । भव ।
प्र । नः । यच्छ । विशः । पते । धनऽदाः । असि । नः । त्वम् ॥ १ ॥

हे अग्ने इह अस्मिन् देशे नः अस्मान् अच्छ वद आभिमुख्येन प्रियं ब्रूहि । तथा प्रत्यङ् नः[1] अस्मान् प्रत्यञ्चन् सुमनाः शोभनमनस्को भव । हे विशस्पते यजमानलक्षणायाः प्रजायाः पालयितः नः अस्मभ्यं प्र यच्छ धनानि प्रदेहि यतः त्वं नः अस्माकं धनदाः असि धनानां दाता भवसि ॥

प्र नो यच्छत्वर्यमा प्र भगः प्र बृहस्पतिः ।
प्र देवाः प्रोत सूनृता रायो देवी ददातु नः ॥ २ ॥

प्र । नः । यच्छतु । अर्यमा । प्र । भगः । प्र । बृहस्पतिः ।
प्र । देवाः । प्र । उत । सूनृता । रायः । देवी । ददातु । नः ॥ २ ॥

अर्यमा अरीणां नियन्ता अर्याणां नियन्ता चैतत्संज्ञो देवः नः अस्मभ्यं प्र यच्छतु धनम् । तथा भगः एतत्संज्ञको देवश्च प्र यच्छतु । बृहस्पतिः च प्र यच्छतु । सर्वे देवाः च प्र यच्छन्तु । उत अपि च सूनृता प्रियसत्यवाग्रूपा देवी देवनशीला सरस्वती रायः धनानि नः अस्मभ्यं प्र ददातु ॥ 'ऊडिदम्॰' इत्यादिना रायो विभक्तिरुदात्ता ॥

१. स-म-मु—'नः' नास्ति ।

सोमं राजानमवसेऽग्निं गीर्भिर्हवामहे ।
आदित्यान्विष्णुं सूर्यं ब्रह्माणं च बृहस्पतिम् ॥ ३ ॥

सोमम् । राजानम् । अवसे । अग्निम् । गीःऽभिः । हवामहे ।
आदित्यान् । विष्णुम् । सूर्यम् । ब्रह्माणम् । च । बृहस्पतिम् ॥ ३ ॥

राजानं राजमानमीश्वरं वा सोमम् अग्निं च गीर्भिः स्तुतिभिः अवसे रक्षणार्थं हवामहे आह्वयामहे । तथा आदित्यान् अदितेः पुत्रान् मित्रादीन् विष्णुं सूर्यं ब्रह्माणं प्रजापतिं बृहस्पतिं च रक्षणार्थमाह्वयामहे ॥

इन्द्रवायू बृहस्पतिं सुहवेह हवामहे ।
यथा नः सर्व इज्जनः संगत्यां सुमना असत् ॥ ४ ॥

इन्द्रवायू इति । बृहस्पतिम् । सुऽहवा । इह । हवामहे ।
यथा । नः । सर्वः । इत् । जनः । सम्ऽगत्याम् । सुऽमनाः । असत् ॥ ४ ॥

इन्द्रश्च वायुश्च इन्द्रवायू । 'उभयत्र वायोः प्रतिषेधो वक्तव्यः' (पा. सू. ६. ३. २६. १) इत्यानङः प्रतिषेधः । 'नोत्तरपदेऽनुदात्तादौ' इति 'देवताद्वन्द्वे च' इति प्राप्तस्योभयपदप्रकृतिस्वरस्य निषेधः । 'समासस्य' इत्यन्तोदात्तत्वम् । बृहस्पतिं बृहतां देवानां पालकम् । 'तद्बृहतोः करपत्योः०' (पा. सू. ६. १. १५७) इति सुट्तलोपौ । वनस्पत्यादित्वादुभयपदप्रकृतिस्वरत्वम् । सुहवा सुहवौ सुह्वानौ इन्द्रवायू बृहस्पतिं च इह अस्मिन् कर्मणि हवामहे आह्वयामहे । यथा नः अस्माकं सर्वः इत् सर्व एव जनः संगत्यां संगमने धनस्य प्राप्तौ सुमनाः असत् शोभनमनस्को भवेत् तथा आह्वयामह इत्यर्थः । अस्तेर्लेट्यडागमः ॥

अर्यमणं बृहस्पतिमिन्द्रं दानाय चोदय ।
वातं विष्णुं सरस्वतीं सवितारं च वाजिनम् ॥ ५ ॥

अर्यमणम् । बृहस्पतिम् । इन्द्रम् । दानाय । चोदय ।
वातम् । विष्णुम् । सरस्वतीम् । सवितारम् । च । वाजिनम् ॥ ५ ॥

हे स्तोतः अर्यमादीन् देवान् दानाय धनप्रदानाय चोदय स्तुत्या प्रेरय । तथा वातं वायुं विष्णुं सरस्वतीं वाजिनम् अन्नवन्तं बलवन्तं वा सवितारं च दानाय प्रेरय ॥

त्वं नो अग्ने अग्निभिर्ब्रह्म यज्ञं च वर्धय ।
त्वं नो देवतातये रायो दानाय चोदय ॥ ६ ॥

त्वम् । नः । अग्ने । अग्निऽभिः । ब्रह्म । यज्ञम् । च । वर्धय ।
त्वम् । नः । देवऽतातये । रायः । दानाय । चोदय ॥ ६ ॥

हे अग्ने त्वम् अग्निभिः त्वद्विभूतिभूतैरन्यैरग्निभिः सार्धं नः अस्माकं ब्रह्म स्तोत्रं यज्ञं च वर्धय । तथा त्वं नः अस्माकं देवतातये । यज्ञनामैतत् । यागार्थं रायः धनस्य दानाय प्रदानाय चोदय दातॄन् प्रेरय ॥   ॥ २९ ॥

'अयमग्ने' इत्यष्टर्चं चतुर्दशं सूक्तमाग्नेयम्। शार्ङ्गा इति पक्षिविशेषस्याख्या। शार्ङ्गजातयो जरितृप्रभृतयश्चत्वारस्तुर्णां द्व्यृचानां क्रमेण द्रष्टारः। आदितो द्वे जगत्यौ। अथ चतस्रस्त्रिष्टुभः। ततो द्वे अनुष्टुभौ। तथा चानुक्रान्तम्—'अयमष्टौ द्व्यृचाः शार्ङ्गा जरिता द्रोणः सारिसृक्वः स्तम्बमित्रश्चाग्नेयमाद्ये जगत्यौ चतस्रश्च त्रिष्टुभः' इति। गतो विनियोगः॥

अयमग्ने जरिता त्वे अभूदपि सहसः सूनो नह्य१न्यदस्त्याप्यम्।
भद्रं हि शर्म त्रिवरूथमस्ति त आरे हिंसानामप दिद्युमा कृधि॥ १॥

अयम्। अग्ने। जरिता। त्वे इति। अभूत्। अपि।
सहसः। सूनो इति। नहि। अन्यत्। अस्ति। आप्यम्।
भद्रम्। हि। शर्म। त्रिऽवरूथम्। अस्ति। ते।
आरे। हिंसानाम्। अप। दिद्युम्। आ। कृधि॥ १॥

हे अग्ने त्वे त्वयि। 'सुपां सुलुक्' इति सप्तम्याः शेआदेशः। अयम् ऋषिः जरिता स्तोता अभूदपि। अपिशब्दः संभावनायाम्। इदानीं स्तोतृत्वेन संभाव्यते। तत्र कारणमाह। हे सहसः सूनो बलस्य पुत्र त्वत्तः अन्यत् आप्यम् आप्तव्यं नहि अस्ति न खलु विद्यते। अतः प्राप्तव्यं त्वामेव स्तुत्या प्राप्नोमि। भद्रं कल्याणं त्रिवरूथं दुःखत्रयस्य निवारकं शर्म सुखं हि यस्मात् ते तव अस्ति विद्यते। अथवा शोभनं त्रिवरूथं त्रिभूमिकं गृहं तवास्ति हि। अतः हिंसानां हिंस्यमानानामस्माकम् आरे दूरे दिद्युं दीप्यमानामात्मीयां ज्वालाम् अप आ कृधि अपाकुरु निवारय। करोतेश्छान्दसो विकरणस्य लुक्। 'श्रुशृणुपृकृवृभ्यः०' इति हेर्धिभावः॥

प्रवत्ते अग्ने जनिमा पितूयतः साचीव विश्वा भुवना न्यृञ्जसे।
प्र सप्तयः प्र सनिषन्त नो धियः पुरश्चरन्ति पशुपाइव त्मना॥ २॥

प्रऽवत्। ते। अग्ने। जनिम। पितुऽयतः। साचीऽइव। विश्वा। भुवना। नि। ऋञ्जसे।
प्र। सप्तयः। प्र। सनिषन्त। नः। धियः। पुरः। चरन्ति। पशुपाःऽइव। त्मना॥ २॥

हे अग्ने पितूयतः पितुमन्नं भक्षयमिच्छतः ते तव जनिम जन्म प्रादुर्भवनं[1] प्रवत् प्रकृष्टमुत्कृष्टं भवति। 'उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे' इति वतिः। स त्वं साचीव सचिव इव विश्वा विश्वानि व्याप्तानि भुवनानि भूतजातानि न्यृञ्जसे[2] प्रसाधयसि। यद्वोक्तोऽपीत्यर्थः। सप्तयः सर्पणशीलाः नः अस्माकं धियः स्तुतयः तादृशं त्वां प्र प्र सनिषन्त प्रकर्षेण संभजन्ते। एकः प्रशब्दः पूरकः। यद्वा। सप्तयः। तुलोपमभेतत्। सर्पणशीला अश्वा यथाजिं प्रकर्षेण संभजन्ते तथा अस्मदीया धिय इत्यर्थः। अनन्तरं पुरः तव पुरस्तात् त्मना आत्मना स्वयमेव चरन्ति व्याप्य वर्तन्ते। पशुपाइव यथा पशूनां पालका गोपालाः पालयितव्यानां पुरस्तात् संचरन्ति तद्वत्॥

उत वा उ परि वृणक्षि बप्सद्बहोरग्न उलपस्य स्वधावः।
उत खिल्या उर्वराणां भवन्ति मा ते हेतिं तविषीं चुक्रुधाम॥ ३॥

---

१. त१.३.६.७.८–प्रादुर्भवेत्; त८.५–भ०–प्रादुर्भवत्; म१.२.४ ०–प्रादुर्भवत्। २. त–न्यृञ्जसे।

उत । वै । ऊँ इति । परि । वृणक्षि । बप्सत् । बहोः । अग्ने । उलपस्य । स्वधाऽवः ।
उत । खिल्याः । उर्वराणाम् । भवन्ति । मा । ते । हेतिम् । तविषीम् । चुक्रुधाम ॥ ३ ॥

हे स्वधावः दीप्तिमन् अग्ने बप्सत् दहन् । 'भस भर्त्सनदीप्त्योः' । जौहोत्यादिकः । शतरि 'घसिभसोर्हलि च' (पा. सू. ६. ४. १००) इत्युपधालोपः । 'नाभ्यस्ताच्छतुः' इति नुमः प्रतिषेधः । बहोः बहुलस्य उलपस्य तृणजातस्य । कर्मणि षष्ठी । सर्वं वनम् उत वै अपि खलु परि वृणक्षि परिवर्जयसि विनाशयसि । उ इति पूरकः । उत अपि च उर्वराणाम् । सस्याढ्या भूमय उर्वराः । तासां संबन्धिनः प्रदेशाः खिल्याः खिलाः प्राणिभिर्गन्तुं योग्याः भवन्ति । त्वया दग्धा इति शेषः । तविषीं महतीं ते तव हेतिं हननहेतुभूतां ज्वालां मा चुक्रुधाम मा क्रोधयाम । अपि तु स्तुतिभिः प्रसादयाम ॥ 'ऊतियूति॰' इत्यादिना हन्तेः क्तिनि 'हेतिः' इत्यन्तोदात्तो निपात्यते । चुक्रुधामेति क्रुधेर्ण्यन्ताल्लुङि चङि रूपम् ॥

यदुद्वतो निवतो यासि बप्सत्पृथगेषि प्रगर्धिनीव सेना ।
यदा ते वातो अनुवाति शोचिर्वप्तेव श्मश्रु वपसि प्र भूम ॥ ४ ॥

यत् । उत्ऽवतः । निऽवतः । यासि । बप्सत् । पृथक् । एषि । प्रगर्धिनीऽइव । सेना ।
यदा । ते । वातः । अनुऽवाति । शोचिः । वप्ताऽइव । श्मश्रु । वपसि । प्र । भूम ॥ ४ ॥

यत् यदा उद्वतः उन्नतान्युच्छ्रितान् निवतः नीचीनांस्तरुगुल्मादीन् हे अग्ने बप्सत् दहन् यासि प्राप्नोषि तदानीं बह्वीभिर्ज्वालाभिः पृथक् विभिन्नः[1] सन् एषि गच्छसि । तत्र दृष्टान्तः । प्रगर्धिनीव सेना । 'गृधु अभिकाङ्क्षायाम्' । परराष्ट्रं[2] गच्छन्ती राज्ञः सेना तत्रत्यं धनजातमभि-काङ्क्षमाणा इतस्ततः संचरन्ती गच्छति तद्वत् । वातः वायुश्च ते तव शोचिः दीप्तिं यदा यस्मिन् काले अनुवाति अनुगुणं प्रवर्तते तदा श्मश्रु । श्म शरीरम् । तत्र श्रितं स्थितं केशरोमादिकं वप्तेव यथा वप्ता नापितो वपति मुण्डयति तथा भूम भूमिं प्र वपसि प्रकर्षेण मुण्डयसि । सर्वं वनं निःशेषेण दहसीत्यर्थः ॥

प्रत्यस्य श्रेणयो ददृश्र एकं नियानं बहवो रथासः ।
बाहू यदग्ने अनुमर्मृजानो न्यङ्ङुत्तानामन्वेषि भूमिम् ॥ ५ ॥

प्रति । अस्य । श्रेणयः । ददृश्रे । एकम् । निऽयानम् । बहवः । रथासः ।
बाहू इति । यत् । अग्ने । अनुऽमर्मृजानः । न्यङ् । उत्तानाम् । अनुऽएषि । भूमिम् ॥ ५ ॥

अस्य अग्नेर्दहतः श्रेणयः ज्वालापङ्क्तयः प्रति ददृश्रे प्रतिदृश्यन्ते । तद्वत् । अत्र सामर्थ्यादुपमानप्रतीतिः । हे अग्ने बाहू । तृतीयार्थे प्रथमा । बाहुभ्यां बाहुस्थानीयैर्ज्वालासमूहैः अनुमर्मृजानः सर्वं वनं शुद्धं कुर्वन् । दहन्नित्यर्थः । न्यङ् न्यञ्चन् प्रह्वीभवन् उत्तानाम् ऊर्ध्वाभिमुखां भूमिं यत् यदा अन्वेषि अनुगच्छसि तदानीमस्य श्रेणयो दृश्यन्त इत्यन्वयः ॥

1. ता१.२,३.६.७.८–विभिन्नाभिः । 2. म१–यथा परराष्ट्रं ।

उत ते शुष्मा जिहतामुत ते अर्चिरुत ते अग्ने शशमानस्य वाजाः ।
उच्छ्वञ्चस्व नि नम वर्धमान आ त्वाद्य विश्वे वसवः सदन्तु ॥ ६ ॥

उत । ते । शुष्माः । जिहताम् । उत । ते । अर्चिः । उत । ते । अग्ने । शशमानस्य । वाजाः ।
उत । श्वञ्चस्व । नि । नम । वर्धमानः । आ । त्वा । अद्य । विश्वे । वसवः । सदन्तु ॥ ६ ॥

हे अग्ने ते तव शुष्माः शोषका ज्वालाः उत जिहताम् उद्गच्छन्तु । तथा ते तव अर्चिः दीप्तिश्च उद्गच्छतु । शशमानस्य स्तूयमानस्य । यद्वा । 'शश प्लुतगतौ' । अस्मात्ताच्छीलिकश्चानश् । तस्य सार्वधातुकत्वे सति लसार्वधातुकस्वराभावात् 'चितः' इत्यन्तोदात्तत्वमेव शिष्यते । शशमानस्य सर्वं वनमाक्रम्य शीघ्रं गच्छतः । तव वाजाः वेगा[1] हे अग्ने उज्जिहताम् । स त्वं वर्धमानः सन् उच्छ्वञ्चस्व च उद्गच्छस्व च ॥ 'अचि गतौ' । भौवादिकः । इदित्वान्नुम् ॥ तथा नि नम प्रह्वीभव । उन्नतं वृक्षादिकं प्राप्य उच्छ्रितो भव । अवनतं गुल्मादिकं प्राप्यावनतो भवेत्यर्थः । ईदृशं त्वा त्वाम् अद्य अस्मिन् काले विश्वे सर्वे वसवः वासयितारो रश्मयो देवा वा आ सदन्तु आसीदन्तु प्राप्नुवन्तु । सदेर्व्यत्ययेन सीदादेशाभावः । अपि प्राप्ते व्यत्ययेन अत्वा कर्तव्यः ॥

अपामिदं न्ययनं समुद्रस्य निवेशनम् ।
अन्यं कृणुष्वेतः पन्थां तेन याहि वशाँ अनु ॥ ७ ॥

अपाम् । इदम् । निऽअयनम् । समुद्रस्य । निऽवेशनम् ।
अन्यम् । कृणुष्व । इतः । पन्थाम् । तेन । याहि । वशान् । अनु ॥ ७ ॥

इत्थं खाण्डववनस्य दाहे प्रवृत्तमग्निं जरितृप्रभृतयः स्वात्मनो रक्षणकामास्तुष्टुवुः । इदानीं च[1] स्तम्बमित्रः स्वनिवासभूमेर्दहनाभावाय अग्नेरन्यत्र गमनं प्रार्थयते । इदम् अस्मदीयं निवासस्थानम् अपाम् उदकानां न्ययनम् । नियन्ति नितरां गच्छन्त्यस्मिन्निति न्ययनं ह्रदः । तथा समुद्रस्य उदधेश्च निवेशनं गृहम् । यथा ह्रदः समुद्रस्य स्थानं च यथा दग्धुं न शक्यते तथा दाहयोग्यं न भवत्वित्यर्थः । इतः अस्मादस्मदीयात् स्थानात् अन्यं[2] पन्थां[3] पन्थानं मार्गं हे अग्ने कृणुष्व कुरुष्व । तेन पथा वशाननु यथाकामं याहि गच्छ ॥

आयने ते परायणे दूर्वा रोहन्तु पुष्पिणीः ।
ह्रदाश्च पुण्डरीकाणि समुद्रस्य गृहा इमे ॥ ८ ॥

आऽअयने । ते । पराऽअयने । दूर्वाः । रोहन्तु । पुष्पिणीः ।
ह्रदाः । च । पुण्डरीकाणि । समुद्रस्य । गृहाः । इमे ॥ ८ ॥

अनयापि स्वनिवासस्य दाहानर्हता प्रतिपाद्यते । हे अग्ने ते तव आयने आगमने परायणे परागमने वा सति अस्यां[4] निवासभूमौ पुष्पिणीः पुष्पवत्यो दूर्वाः रोहन्तु प्ररोहन्तु । तथा

१. त१.२.३.६.७.८-म१.४.८—लगा । २. त१.२.३.६.७-म१.२ ८—च तु; त४.५—चतुर्थः; म२—चतुर्थं; म७—स्तु । ३. त१.२.३.७—अत्यंतः; म१.७—यं तं पंथां; म२—अन्यं तं पंथां; म४—अन्यंते; म८—अन्यंतं पंथां । ४. त१.२.३.६.७.८-म—अस्मिन् ।

ह्रदाः अन्योन्यौदका जलाशयाः *च* भवन्तु *पुण्डरीकाणि* पद्मानि च तेषु ह्रदेषु जायन्ताम्। किं बहुना। *समुद्रस्य* जलधेः *इमे* अस्मिन्निवासप्रदेशे[1] *गृहाः* आश्रयभूता भवन्तु। यथा समुद्राश्रयभूमिः कदाचिदपि न दह्यते एवं कदाचिदप्यस्मत्स्थानं न दह्यतामित्यर्थः। एतदुक्तं भवति। दूर्वाकाण्डप्ररोहणप्रार्थनेन स्थानस्य शीतत्वं ह्रदप्रार्थनेन तृष्णोपशमनकारणस्य जलस्य सत्त्वं पुण्डरीकसद्भावप्रार्थनेनोपभोग्यस्य फलादेः सत्ता समुद्रगृहत्वप्रार्थनेन दाहराहित्येन देशेनास्मत्स्थानं प्रतिपाद्यत इति ॥   ॥ ३० ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्येऽष्टमाष्टके सप्तमोऽध्यायः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

दशमे मण्डल एकादशेऽनुवाके चतुर्दश सूक्तानि व्याहृतानि। 'त्यं चित्' इति षडृचं पञ्चदशं सूक्तं सांख्यपुत्रस्यात्रेरार्षमानुष्टुभमश्विदेवताकम्[2]। तथा चानुक्रान्तं—'त्यं षट् सांख्योऽत्रिराश्विनम्' इति। प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरानुष्टुभे छन्दसीदं सूक्तम्। सूत्र्यते हि—'आ नो विश्वाभिस्त्यं चिदत्रिमित्यानुष्टुभम्' (आश्व. श्रौ. ४. १५) इति ॥

त्यं चिदत्रिमृतजुरमर्थमश्वं न यातवे ।
कक्षीवन्तं यदी पुना रथं न कृणुथो नवम् ॥ १ ॥

त्यम् । चित् । अत्रिम् । ऋतऽजुरम् । अर्थम् । अश्वम् । न । यातवे ।
कक्षीवन्तम् । यदि । पुनरिति । रथम् । न । कृणुथः । नवम् ॥ १ ॥

हे अश्विनौ शतद्वारे पीडायन्त्रगृहेऽसुरैः प्रक्षिप्तो यद्वद्धो योऽत्रिरस्ति *त्यं* *चित्* तमपि *अत्रिम्* *ऋतजुरम्*। ऋतं स्तोत्रं यज्ञो वा। तेन जीर्यन्तम्। यद्वा युवयोः परिचरणकालमित्यर्थः॥ जीर्यतेः क्विपि 'बहुलं छन्दसि' इति उत्वम् ॥ यद्वा। ऋतेन मासेनासुरकृतोपद्रवेण ज्वरितं कृशम् ॥ 'ज्वर रोगे'। 'ज्वरत्वर°' इत्यादिना वकारस्योपधायाश्च स्थाने ऊठ्। 'जुरी हिंसागत्योः' इत्यस्माद्वा क्विप्। अनयोः पक्षयोश्छान्दसो ह्रस्वः॥ ईदृशं तमत्रिम् *अर्थम्* अर्थनीयं प्राप्तव्यं *यातवे* गन्तुं युवां कृतवन्तौ। तत्र दृष्टान्तः। *अश्वं* *न*। यथाश्वो बन्धाद्विमुक्तः सन् शीघ्रं गच्छति एवमयमपि युवयोः प्रसादात् असुरकृतादुपद्रवजातात् विमुक्तगात्रो यथास्थानमगच्छदित्यर्थः॥ 'या प्रापणे' इत्यस्मात् 'तुमर्थे सेसेन्°' (पा. सू. ३. ४. ९) इति तवेन्प्रत्ययः॥ *यदि*[3]। अपि च इत्यर्थः। *कक्षीवन्तम्*। कक्ष्या रज्जुरश्वस्य। तद्वन्तम्॥ 'आसन्दीवदष्ठीवत्°' (पा. सू. ८. २. १२) इत्यादौ निपातनात् संप्रसारणम्॥ दीर्घतमसः पुत्रम् उशिक्प्रसूतमृषिं सन्ततुष्टिं सन्तं युवां *पुनः* *नवं* पुनरभिनवमङ्गं *कृणुथः* अकृणुतम् अकुरुतम्। *रथं* *न*। यथा कश्चिच्छिल्पी जीर्णं रथं पुनरभिनवं

1. ग१.२.३ भ१.२.४.८—°प्रदेशाः; ग७-भ७-°प्रदेशाः। 2. ग-भ—सांख्यपुत्रस्या°।•3. ग१.२.३.६.७.८-भ- यदि वा।

करोति तद्वत् ॥ 'कृवि हिंसाकरणयोश्च'। इविस्वात्नुम्। तदर्थे व्यत्ययेन लट्। 'धिन्विकृण्व्योरच' इत्युप्रत्ययः। सन्नियोगेनाकारान्तादेशश्च। तस्यातो लोपे सति स्थानिवद्भावाल्लघूपधगुणाभावः। 'सतिशिष्टोऽपि विकरणस्वरो लसार्वधातुकस्वरं न बाधते' (पा. म. ६. १. १५८. ११) इति वचनात् तिङ एव स्वरः शिष्यते। 'निपातैर्यद्यदिहन्त' इति निघातप्रतिषेधः ॥

त्यं चिदश्वं न वाजिनमरेणवो यमत्नत ।
दृळ्हं ग्रन्थिं न वि ष्यतमत्रिं यविष्ठमा रजः ॥ २ ॥

त्यम् । चित् । अश्वम् । न । वाजिनम् । अरेणवः । यम् । अत्नत ।
दृळ्हम् । ग्रन्थिम् । न । वि । स्यतम् । अत्रिम् । यविष्ठम् । आ । रजः ॥ २ ॥

ᵛअरेणवः अहिंस्यमानाः प्रबला असुराः ᵛवाजिनं वेगवन्तम् ᵛअश्वं ᵛन अश्वमिव ᵛयम् अत्रिम् ᵛअत्नत अतन्वत बद्धमकुर्वत ॥ तनोतेर्लुङि 'तनिपत्योश्छन्दसि' इत्युपधालोपः। ᵛत्यं ᵛचित् तं च ᵛअत्रिं ᵛयविष्ठं युवतमं स्तुतेर्मिश्रयितृतमं वा ᵛरजः। रजन्त्यस्मिन् जना इति रजो भूलोकः। रज इमं लोकम् ᵛआ अभि हे अश्विनौ ᵛवि ᵛस्यतं व्यमुञ्चतम्। दृढ स्थिरतरं ᵛग्रन्थिं ᵛन ग्रन्थिमिव। यथा कश्चित् तादृशं ग्रन्थिमयत्नेन विमुञ्चति तथा युवां तमृषिमसुरकृताद्बन्धनात् संभ्रमकृतमिव्यर्थः ॥ स्यतमिति 'षोऽन्तकर्मणि' इत्यस्माल्लोटि श्यनि 'ओतः श्यनि' इत्योकारलोपे रूपम्। छान्दसोऽडभावः ॥ यद्वा। अत्रिं मां बन्धाद्वि ष्यतं विमुञ्चतमित्यृषिः असुरैर्बद्धः सन् अश्विनौ प्रार्थयते ॥

नरा दंसिष्ठावत्रये शुभ्रा सिषासतं धियः ।
अथा हि वां दिवो नरा पुनः स्तोमो न विशसे ॥ ३ ॥

नरा । दंसिष्ठौ । अत्रये । शुभ्रा । सिसासतम् । धियः ।
अथ । हि । वाम् । दिवः । नरा । पुनःऽस्तोमः । न । विऽशसे ॥ ३ ॥

हे ᵛनरा नरौ नेतारौ ᵛदंसिष्ठौ दर्शनीयतमौ ᵛशुभ्रा शोभमानौ ईदृशौ हे अश्विनौ ᵛअत्रये ऋषये मह्यं ᵛधियः कर्माणि बुद्धीर्वा ᵛसिषासतं दातुमिच्छतम्। 'षणु दाने'। यद्वा। अत्रये इति षष्ठ्यर्थे चतुर्थी। अत्रेर्मम धियः स्तुतीः कर्माणि वा सिषासतं संभक्तुमिच्छतम्। सेवेथामित्यर्थः ॥ 'वन षण संभक्तौ'। अस्मात्सनन्तात् सनोतेर्वा सनि 'सनीवन्तर्ध' इति विकल्पनादिडभावे 'जनसनखनाम्' इत्यात्वम्। शुभ्रेत्यस्यामन्त्रितस्य 'आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत्' इत्यविद्यमानवत्त्वेन पदादपरत्वेन पादादित्वात् 'तिङ्ङतिङः' इति निघाताभावः। अनुपदेशात्सार्वधातुकानुदात्तत्वे सनो नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् ॥ ᵛअथा ᵛहि अनन्तरमेव ᵛदिवः। दीव्यतीति स्तौतीति द्यौः स्तोता। तस्य मम ᵛस्तोमो ᵛन। नकारश्चार्थे। स्तोत्रं च हे ᵛनरा नेतारावश्विनौ ᵛवां युवां ᵛपुनः ᵛविशसे। पुनरेवाद्यापि विशेषेण शंसितुं प्रभवतीति शेषः ॥

चिते तद्वां सुराधसा रातिः सुमतिरश्विना ।
आ यन्नः सदने पृथौ समने पर्षथो नरा ॥ ४ ॥

१. मू१.२.३.६.७.८ अ-तथा।

चित्ते । तत् । वाम् । सुऽराधसा । रातिः । सुऽमतिः । अश्विना ।
आ । यत् । नः । सदने । पृथौ । समने । पर्षथः । नरा ॥ ४ ॥

हे सुराधसा शोभनदानौ[1] अश्विना हे अश्विनौ सुमतिः शोभना स्तुतिरस्मदीया रातिः हविर्दानं च तत् तस्मात्कारणात् वां युवयोः चित्ते ज्ञानाय भवति ॥ ' चिती संज्ञाने ' । अस्मात् संपदादिलक्षणो भावे क्विप् । ' सावेकाचः ' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ यत् यस्मात्कारणात् सदने यज्ञगृहे[2] पृथौ विस्तीर्णे समने[2] यज्ञे नः अस्मान् हे नरा नेतारौ आ पर्षथः आपूरयथः अभितो रक्षथो[3] वा तस्माद्युवामस्मदीयं परिचरणं ज्ञानवन्तावित्यनुमिमहे ॥ ' पॄ पालनपूरणयोः ' इत्यस्माल्लेटि ' सिब्बहुलम् ' इति सिप् । ततः शप् ॥

युवं भुज्युं समुद्र आ रजसः पार ईङ्खितम् ।
यातमच्छा पतत्रिभिर्नासत्या सातये कृतम् ॥ ५ ॥

युवम् । भुज्युम् । समुद्रे । आ । रजसः । पारे । ईङ्खितम् ।
यातम् । अच्छ । पतत्रिऽभिः । नासत्या । सातये । कृतम् ॥ ५ ॥

हे अश्विनौ युवं युवां समुद्रे उदधौ निमग्नं रजसः उदकस्य पारे प्रान्ते तरङ्गसमूहे ईङ्खितं दोलायितम् एवंभूतं भुज्युं तुग्रपुत्रम् अच्छ अभि पतत्रिभिः पक्षोपेतैर्नौविशेषैः सह आ यातम् आगतवन्तौ स्थः । आगत्य च हे नासत्या सत्यस्य नेतारौ सत्यस्वभावौ वा हे अश्विनौ सातये युवयोः संभजनाय समर्थं कृतं पुनर्युवामकुरुतम् । करोतेर्लङि[4] छान्दसो विकरणस्य लुक् । अडभावश्च[5] । लुङि वा ' मन्त्रे घस ' इति च्लेर्लुक्[5] ॥

आ वां सुम्नैः शंयू इव मंहिष्ठा विश्ववेदसा ।
समस्मे भूषतं नरोत्सं न पिप्युषीरिषः ॥ ६ ॥

आ । वाम् । सुम्नैः । शंयू इवेति शंयूऽइव । मंहिष्ठा । विश्वऽवेदसा ।
सम् । अस्मे इति । भूषतम् । नरा । उत्सम् । न । पिप्युषीः । इषः ॥ ६ ॥

हे विश्ववेदसा सर्वज्ञौ सर्वधनौ वा हे नरा नेतारौ वां युवां शंयू इव सुखयितारौ राजानाविव मंहिष्ठा[6] दातृतमावतिशयेन पूज्यौ वा सन्तौ सुम्नैः अस्मभ्यं दातव्यैः सुखैः सार्धम् आ । उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः । आगच्छतम् । यद्वा । उपसर्गस्य भूषतमित्यनेन संबन्धः । मंहिष्ठेत्यपि संबोधनम् । हे मंहिष्ठा दातृतमौ उक्तगुणावश्विनौ वां युवां सुम्नैः सार्धं शंयू इव अस्मे अस्मान् सम्यक् आ भूषतम् अभिप्राप्नुतम् ॥ ' भू प्राप्तौ ' । अस्माल्लोटि व्यत्ययेन सिप्शपौ । यद्वा । ' भूष अलंकारे ' ॥ आ[7] समन्तात् सम्यक् भूषतम् अलंकुरुतम् । पिप्युषीः प्रवृद्धानि[8] इषः इष्यमाणानि पयांसि उत्सं न कोशम् इव । यथा बहुभिः पयोभिः कूपः अलंकृतः सन् दृश्यते अस्मानप्येवं बहुभिर्धनैरलंकुरुतमित्यर्थः ॥ पिप्युषीरिति प्यायतेर्लिटः क्वसुः । ' लिड्यङोश्च ' इति पीभावः । उगि

१. त४.५–शोभनधनौ । २. त१.२.३.६.७.८-म१.४.७.८–' यज्ञगृहे ... समने ' नास्ति । ३. त-म–रक्षथो । ४. त४–करोतेर्लङि । ५. त४.५–' अडभावश्च ...... च्लेर्लुक् ' नास्ति । ६. त४.५–मंहिष्ठा मंहिष्ठौ । ७. त-म–' आ ' नास्ति । ८. त-म–प्रवृद्धाः ।

' वा छन्दसि ' इति पूर्वसवर्णदीर्घः । यद्वा । उरुसः प्रवाहो यथा विप्रुषः सुतानीपोऽवाप्यवकरोति[1] तद्वत् ॥ ॥ १ ॥

' अयं हि ' इति षडृचं षोडशं सूक्तं तार्क्ष्यपुत्रस्य सुपर्णस्यार्षं यामायनस्योर्ध्वकृशनस्य वा । आद्या गायत्री द्वितीया बृहती तृतीयाचतुर्थ्यौ गायत्र्यौ पञ्चमी सतोबृहती षष्ठी विष्टारपङ्क्तिरष्टकद्विर्द्वादशाष्टकवती । अनादेशपरिभाषया इन्द्रो देवता । तथा चानुक्रान्तम्—' अयं हि तार्क्ष्यपुत्रः सुपर्णो यामायनो वोर्ध्वकृशनो गायत्री बृहती गायत्र्यौ सतोबृहती विष्टारपङ्क्ति ' इति । गतो[2] विनियोगः[2] ॥

अ॒यं हि ते॒ अम॑र्त्य॒ इन्दु॒रत्यो॒ न पत्य॑ते । दक्षो॑ वि॒श्वायु॑र्वे॒धसे॑ ॥ १ ॥

अ॒यम् । हि । ते । अम॑र्त्य । इन्दुः॑ । अत्यः॑ । न । पत्य॑ते । दक्षः॑ । वि॒श्वऽआ॑युः । वे॒धसे॑ ॥ १ ॥

हे इन्द्र वेधसे विधात्रे ते तुभ्यं त्वदर्थम् अमर्त्यः मरणरहितोऽमृतत्वप्रापकः अयं हि अयं खलु इन्दुः सोमः अत्यः न सततगमनोऽश्व इव पत्यते गच्छति । यद्वा । पत्यतिरैश्वर्यकर्मा । तव स्वभूतोऽयं सोमः वेधसे विधानाय महस्य करणायेष्टे । कीदृश इन्दुः । दक्षः प्रवृद्धो बलहेतुर्वा विश्वायुः विश्वैः सर्वैरेतव्यः प्राप्तव्यः । यद्वा । विश्वेषामायुर्जीवनहेतुः । अथवा । आयुरित्यन्नाम । सर्वैश्चरुपुरोडाशादिभिरन्नैर्हविर्भिर्युक्तः ॥

अ॒यम॒स्मासु॒ काव्य॑ ऋ॒भुर्वज्रो॒ दास्व॑ते ।
अ॒यं बि॑भर्त्यू॒र्ध्वकृ॑शनं॒ मद॑मृ॒भुर्न कृत्व्यं॒ मद॑म् ॥ २ ॥

अ॒यम् । अ॒स्मासु॑ । काव्यः॑ । ऋ॒भुः । वज्रः॑ । दास्व॑ते ।
अ॒यम् । बि॒भ॒र्ति॒ । ऊ॒र्ध्वऽकृ॑शनम् । मद॑म् । ऋ॒भुः । न । कृत्व्य॑म् । मद॑म् ॥ २ ॥

अस्मासु स्तोतृषु काव्यः स्तुत्यः अयम् इन्द्रः ऋभुः दीप्तः सन् दास्वते दानयुक्ताय यजमानाय वज्रः शत्रूणां वर्जको भवति । यद्वा । दास्वत इति षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । अस्मासु दास्वते दानवत इन्द्रस्य वज्रः कुलिशः ऋभुः उरु भासमानो भवति । अपि च अयम् ऊर्ध्वकृशनम् वज्रतैक्ष्ण्यमेतत्संज्ञं वा यामायनमृषिं मदं स्तोतारं बिभर्ति पोषयति । तथा ऋभुर्न सौधन्वनः । पुत्राणामाद्य ऋभुः । स इव कृत्व्यं कर्मणां कर्तारम् अत एव मदं मोदयितारं[3] यजमानं च बिभर्ति ॥

घृषुः॑ श्ये॒नाय॒ कृत्व॑न आ॒सु स्वासु॒ वंस॑गः । अव॑ दीधेदही॒शुवः॑ ॥ ३ ॥

घृषुः॑ । श्ये॒नाय॑ । कृत्व॑ने । आ॒सु । स्वासु॑ । वंस॑गः । अव॑ । दी॒धे॒त् । अ॒ही॒शुवः॑ ॥ ३ ॥

घृषुः घर्षयिता दीप्तो वा स्वासु स्वकीयासु आसु यजमानलक्षणासु प्रजासु वंसगः वननीयगतिः एवंभूत इन्द्रः कृत्वने कर्मणां कर्त्रे ॥ करोतेः ' अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते ' इति क्वनिप् ॥ श्येनाय सुपर्णाय तार्क्ष्यपुत्राय मह्यमृषये अहीशुवः अहीनव्यापनात् अहीनमृषीन् वा अस्मदीयान् पुत्रादीन् अव दीधेत् दीपयतु ॥ ' दीधीङ् दीप्तिदेवनयोः ' । अस्माल्लेटि व्यत्ययेन परस्मैपदम् ॥ यद्वा । हे इन्द्र त्वदीयः सोमो घृषुत्वादिगुणयुक्तः सन् दीप्यत इति योज्यम् ॥

---

१. त-मं—कृदा द्रवो° । २. त-अ१.२.४.८—' गतो विनियोगः ' नास्ति । ३. मअ.५-अ९—मादयितारं । ४. त-अ—लङि ।

यं सुपर्णः परावतः श्येनस्य पुत्र आभरत्। शतचक्रं यो३ऽह्यो वर्तनिः ॥ ४ ॥

यम्। सुऽपर्णः। पराऽवतः। श्येनस्य। पुत्रः। आ। अभरत्।
शतऽचक्रम्। यः। अह्यः। वर्तनिः ॥ ४ ॥

श्येनस्य तार्क्ष्यस्य पुत्रः तनयः सुपर्णः यं सोमं परावतः परागतात् दूरात् द्युलोकात् आभरत् आहरत्। कीदृशम्[1]। शतचक्रम्। शतमिति बहुनाम। बहुधनस्य कर्तारम्॥ मूलविभुजादित्वात् कप्रत्ययः (पा. सू. ३. २. ५. २)॥ यद्वा। शतकरणसाधनम्। बहुयागनिष्पादकमित्यर्थः॥ 'घञर्थे कविधानम्' (पा. सू. ३. ३. ५८. ४) इति कप्रत्ययः। 'कृञादीनां के' (का. ६.१.१२.१) इति द्विर्वचनम्। यः सोमः अह्यः अहेर्वृत्रस्य वर्तनिः वर्तयिता प्रेरयिता। यद्वा। 'अह गतौ'। अह्यो गन्तव्यो वर्तनिर्मार्गभूतः। एना वय इति वक्ष्यमाणेनैकवाक्यता॥

यं ते श्येनश्चारुमवृकं पदाभरदरुणं मानमन्धसः।
एना वयो वि तार्यायुर्जीवस एना जागार बन्धुता ॥ ५ ॥

यम्। ते। श्येनः। चारुम्। अवृकम्। पदा। आ। अभरत्। अरुणम्। मानम्। अन्धसः।
एना। वयः। वि। तारि। आयुः। जीवसे। एना। जागार। बन्धुता ॥ ५ ॥

हे इन्द्र ते तुभ्यं त्वदर्थं श्येनः सुपर्णः पक्षिराट् यं सोमं पदा। वचनव्यत्ययः। पद्भ्याम्[2] आभरत् द्युलोकादाहरत्। 'दिवं सुपर्णो गत्वाय सोमं वज्रिण आभरत्' (ऋ. सं. ८. १००. ८) इति निगमान्तरम्। कीदृशम्। चारुं शोभनम् अवृकं बाधकरहितम्[3] अरुणम् आरोचमानमरुणवर्णं वा अन्धसः अन्नस्य मानं यागद्वारा निर्मातारम्। एना एतेनानेन सोमेन तुभ्यं दीयमानेन वयः अन्नं जीवसे जीवनाय आयुः जीवितं च वि तारि प्रावर्धि। तथा एना एतेनैव सोमेन बन्धुना बन्धुसमूहः जागार जजागार आत्मप्रबुद्धः सन् वर्तते॥ जागर्तेर्लिटि 'छन्दसि वेति वक्तव्यम्' (पा. सू. ६. १. ८. १) इति द्विर्वचनाभावः॥

एवा तदिन्द्र इन्दुना देवेषु चिद्धारयाते महि त्यजः।
क्रत्वा वयो वि तार्यायुः सुक्रतो क्रत्वायमस्मदा सुतः ॥ ६ ॥

एव। तत्। इन्द्रः। इन्दुना। देवेषु। चित्। धारयाते। महि। त्यजः।
क्रत्वा। वयः। वि। तारि। आयुः। सुक्रतो इति सुऽक्रतो।
क्रत्वा। अयम्। अस्मत्। आ। सुतः ॥ ६ ॥

एव एवमुक्तेन[4] प्रकारेण तत् तेन इन्दुना सोमेन तृप्यन् इन्द्रः देवेषु चित् देवेष्वस्मासु च महि महत् त्यजः तेजो दुःखस्य वर्जयितृ रक्षणं वा धारयाते धारयति। सिद्धः प्रत्यक्षकृतः। हे सुक्रतो शोभनकर्मन्निन्द्र क्रत्वा क्रतुना अस्माभिरनुष्ठितेन कर्मणा प्रीतेन त्वया वयः अन्नम् आयुः जीवनं च वि तारि अस्मभ्यं प्रावर्धि। यः अयम् इन्दुः क्रत्वा कर्मणा प्रज्ञानेन

१. त१.२.३.६.७.८-म५-कीदृशं तं। २. त४.५-म२-पद्भ्यां पादाभ्यां। ३. त४.५-बाध-रहितं। ४. त१.२.३.६.७-मु-एवमनेन।

वा अस्मत् अस्माभिः आ सुतः अभिषुतः । यद्वा । अस्मत् अस्मत्सकाशादभिषुत्येन सुतः प्रेरितः । तेनेन्द्रुतेत्यन्वयः ॥ ॥ २ ॥

'इमाम्' इति षडृचं सप्तमं सूक्तमिन्द्राण्या आर्षम् । षष्ठी पङ्क्तिः शिष्टा अनुष्टुभः । अनेन सूक्तेन सपत्न्या बाधनं प्रतिपाद्यते । अत एतत्सूक्तप्रतिपाद्या सपत्न्या विनाशो भवति । अतस्तद्देवताकमिदम् । तथा चानुक्रान्तम्—'इमामिन्द्राण्युपनिषत्सपत्नीबाधनमानुष्टुभं तु पङ्क्त्यन्तम्' इति । अस्य सूक्तस्य विनियोगो भगवतापस्तम्बेन कस्मिंश्चित् सपत्नीप्रयोगविशेषे[1] दर्शितः—'त्रिःसप्तैर्यवैः पाठां परिकिरति यदि वारुण्यसि वरुणात्त्वा निष्क्रीणामि यदि सौम्यसि सोमात्त्वा निष्क्रीणामीति । श्वोभूत उत्तरयोत्थाप्योत्तराभिस्तिसृभिरभिमन्त्र्योत्तरया प्रतिच्छन्नां[2] इत्तयोरावध्य शय्याकाले बाहुभ्यां भर्तारं परिगृह्णीयादुपधानलिङ्गया । वश्यो भवति । सपत्नीबाधनं च' (आप. गृ. ९. ५. ८) इति । अयमर्थः । आद्यया पाठां नामौषधिं खनितव्या । ततस्तिसृभिरोषधेरभिमन्त्रणम् । पश्चादवहा सीपधियथा भर्तारं स्पृशति तथा तस्य भर्तुरालिङ्गनमिति ॥

इ॒मां ख॑ना॒म्योष॑धिं वी॒रुधं॒ बल॑वत्तमाम् ।

यया॑ स॒पत्नीं॒ बाध॑ते॒ यया॑ संवि॒न्दते॒ पति॑म् ॥ १ ॥

इ॒माम् । ख॒ना॒मि॒ । ओष॑धिम् । वी॒रुध॑म् । बल॑वत्ऽतमाम् ।

यया॑ । स॒ऽपत्नी॑म् । बाध॑ते । यया॑ । स॒म्ऽवि॒न्दते॑ । पति॑म् ॥ १ ॥

इमामोषधिं पाठाख्यां वीरुधं लतारूपां बलवत्तमां स्वकार्यकरणे अतिशयेन बलवतीं खनामि उन्मूलयामि । यया ओषध्या सपत्नीम् । समान एकः पतिर्यस्याः सा सपत्नी । तामेषा वधूः बाधते हिनस्ति । यया च पतिं भर्तारं संविन्दते सम्यगसाधारण्येन लभते ॥

उत्ता॑नपर्णे॒ सुभ॑गे॒ देव॑जूते॒ सह॑स्वति ।

स॒पत्नीं॑ मे॒ परा॑ धम॒ पतिं॑ मे॒ केव॑लं कुरु ॥ २ ॥

उत्ता॑नऽपर्णे । सुऽभ॑गे । देव॑ऽजूते । सह॑स्वति ।

स॒ऽपत्नी॑म् । मे॒ । परा॑ । ध॒म॒ । पति॑म् । मे॒ । केव॑लम् । कु॒रु॒ ॥ २ ॥

हे उत्तानपर्णे उत्तानान्यूर्ध्वमुखानि पर्णानि पत्राणि यस्यास्तादृशि हे सुभगे सौभाग्यहेतुभूते हे देवजूते देवेन स्रष्ट्रा प्रेरिते हे सहस्वति अभिभववति ईदृशे हे पाठे मे मम सपत्नीं स्त्रियं परा धम परागमय । अमतिर्गतिकर्मा । पतिं च मे ममैव केवलम् असाधारणं कुरु ॥

उत्त॑राहमु॑त्तर॒ उत्त॒रेदुत्त॑राभ्यः । अधा॑ स॒पत्नी॒ या ममाध॑रा॒ साध॑राभ्यः ॥ ३ ॥

उत्ऽत॑रा । अ॒हम् । उत्ऽत॒रे॒ । उत्ऽत॑रा । इत् । उत्ऽत॑राभ्यः ।

अध॑ । स॒ऽपत्नी॑ । या । मम॑ । अध॑रा । सा । अध॑राभ्यः ॥ ३ ॥

हे उत्तरे उत्कृष्टतरे पाठे अहम् उत्तरा उत्कृष्टतरा भूयासम् । उत्तराभ्यः लोके या उत्कृष्टतराः सन्ति ताभ्योऽप्यहम् उत्तरा उत्कृष्टतरैव त्वत्प्रसादाद्भवेयम् । अध अनन्तरं मम या सपत्नी सा अधराभ्यः निकृष्टाभ्योऽपि अधरा निकृष्टतरा भवतु ॥

1. ख-अ१.२.४.८-मु—सपत्नीषे प्रयोगविशेषे; अ७—सपत्नीप्रयोगविशेषे । 2. अ५—अतिच्छन्नां ।

नुह्यस्या नाम॑ गृभ्णामि॒ नो अ॒स्मिन्र॑मते॒ जने॑ ।
परा॑मे॒व प॑रा॒वतं॑ स॒पत्नीं॑ गमयामसि ॥ ४ ॥

न॒हि । अ॒स्याः । नाम॑ । गृ॒भ्णामि॑ । नो इति॑ । अ॒स्मिन् । र॒म॒ते । जने॑ ।
परा॑म् । ए॒व । प॒रा॒ऽव॑त॑म् । स॒ऽप॑त्नी॑म् । ग॒म॒या॒म॒सि॒ ॥ ४ ॥

अस्याः सपत्न्याः नाम संज्ञामपि नहि गृभ्णामि नैव गृह्णामि उच्चारयामि । नो न खलु काचित् अस्मिन् जने सपत्न्याख्ये रमते क्रीडति । अपि च तां सपत्नीं परां परावतम् एव अतिशयेन दूरदेशमेव गमयामसि गमयामः प्रापयामः । अतिशयेन भर्त्रा वियोजयाम इत्यर्थः ॥

अ॒हम॑स्मि॒ सह॑माना॒थ॒ त्वम॑सि सास॒हिः ।
उ॒भे सह॑स्वती भू॒त्वी स॒पत्नीं॑ मे सहावहै ॥ ५ ॥

अ॒हम् । अ॒स्मि॒ । सह॑माना । अथ॑ । त्वम् । अ॒सि॒ । स॒स॒हिः ।
उ॒भे इति॑ । सह॑स्वती॒ इति॑ । भू॒त्वी । स॒ऽप॑त्नी॑म् । मे॒ । स॒हा॒व॒है॒ ॥ ५ ॥

हे ओषधि अहं त्वत्प्रसादात् सहमाना अस्मि सपत्न्या अभिभवित्री भवामि । अथ अपि च त्वम् अपि सासहिः असि तस्याः अभिभवित्री भवसि । आवाम् उभे अपि सहस्वती अभिभवित्र्यौ भूत्वी भूत्वा मे मम सपत्नीं सहावहै अभिभवाव ॥

उप॑ तेऽधां॒ सह॑मानाम॒भि त्वा॑धां॒ सही॑यसा ।
माम॑नु॒ प्र ते॒ मनो॑ व॒त्सं गौरि॑व धावतु प॒था वारि॑व धावतु ॥ ६ ॥

उप॑ । ते॒ । अ॒धा॒म् । सह॑मानाम् । अ॒भि । त्वा॒ । अ॒धा॒म् । सही॑यसा ।
माम् । अनु॑ । प्र । ते॒ । मनः॑ । व॒त्सम् । गौः॒ऽइ॑व । धा॒व॒तु॒ । प॒था । वाः॒ऽइ॑व । धा॒व॒तु॒ ॥ ६ ॥

हे पते ते तव सहमानां सपत्न्या अभिभवित्रीमिमामोषधिम् उप अधाम् । शिरस उपधानं करोमि । सहीयसा अभिभवितृतरेण तेनोपधानेन त्वाम् अभि अधाम् अभितो धारयामि । ते तव भर्तुः मनः माम् अनुलक्ष्य प्र धावतु प्रकर्षेण शीघ्रं गच्छतु । तत्र निदर्शन-द्वयमुच्यते । गौरिव यथा गौः वत्सं शीघ्रं गच्छति पथा निम्नेन मार्गेण वारिव वारुदकं यथा स्वभावतो गच्छति तद्वत् । अनेन निदर्शनद्वयेनौत्सुक्यातिशयः स्वाभाविकत्वं च प्रतिपाद्यते ॥ ॥३॥

'अरण्यानि' इति षडृचमष्टादशं सूक्तमिरंमदपुत्रस्य देवमुनेरार्षम् । महदरण्यमरण्यानी । तद्देवताकम् । आनुष्टुभम् । तथा चानुक्रान्तम्—'अरण्यान्यैरंमदो देवमुनिररण्यानीं तुष्टाव' इति । गतो विनियोगः ॥

अर॑ण्या॒न्यर॑ण्यान्य॒सौ या प्रेव॒ नश्य॑सि ।
क॒था ग्रामं॒ न पृ॑च्छसि॒ न त्वा॒ भीरि॑व विन्दती३ँ ॥ १ ॥

अर॑ण्यानि । अर॑ण्यानि । अ॒सौ । या । प्रऽइ॑व । नश्य॑सि ।
क॒था । ग्राम॑म् । न । पृ॒च्छ॒सि॒ । न । त्वा॒ । भीः॒ऽइ॑व । वि॒न्द॒ती३ँ ॥ १ ॥

हे अरण्यानि । अरण्यस्य पालयित्री काचिद्भिदेवतारण्यानीति नैरुक्ताः । वैयाकरणास्तु 'हिमारण्ययोर्महत्त्वे' (पा. सू. ४. १. ४९. १) इत्यरण्यस्य महत्त्वे ङीषं स्मरन्ति । अरण्याधिदेवते अरण्यानि कान्ताराणि प्रति या असौ त्वं प्रेव नश्यसि । इवः संप्रत्यर्थे । नश्यसि: प्राप्तिकर्मा । अत्र व्यत्ययेन श्यन् । संप्रति रक्षणाय प्राप्नोषि । यद्वा निर्जने देशे वर्तमानत्वाददृष्टेव प्रतीयसे । सा त्वं कथा कथं ग्रामं न पृच्छसि । निर्जनेऽरण्ये कथं रमसे । नूनं त्वा त्वां भीः भयं न विन्दति न लभते किम् । वितर्के प्लुतः । इवः संप्रत्यर्थे परिभयार्थे वा । अत्र निरुक्तम्— 'अरण्यान्यरण्यस्य पत्न्यरण्यमपार्णं भवति ग्रामादरमणं भवतीति वा । अरण्यानीत्येनामामन्त्रयते । यासावरण्यानि वनानि पराचीव नश्यसि कथं ग्रामं न पृच्छसि न त्वा भीर्विन्दतीतीवः परिभयार्थे वा' (निरु. ९. २९-३०) इति ॥

वृषारवाय वदते यदुपावति चिच्चिकः ।
आघाटिभिरिव धावयन्नरण्यानिर्महीयते ॥ २ ॥

वृषऽरवाय । वदते । यत् । उपऽअवति । चिच्चिकः ।
आघाटिभिःऽइव । धावयन् । अरण्यानिः । महीयते ॥ २ ॥

वृषारवाय । वृषा सेचनसमर्थो रवः शब्दो यस्य सूक्ष्मजन्तुविशेषस्य झिल्ल्याख्यस्य स तथोक्तः । कटुकशब्दवानित्यर्थः । तस्मै वृषारवाख्याय वदते चीचीशब्दं कुर्वते चिच्चिकः चीची-शब्दं कुर्वन्नन्यो जन्तुः यत् यदा उपावति वृषारवोक्तस्य शब्दस्य प्रत्युत्तररूपेण चीचीशब्द-करणेनोपगच्छति । उपेत्य पालयति वा । तत्र दृष्टान्तः । आघाटिभिरिव । आघाटयो घाटलिकाः काण्डवीणाः । ताभिः धावयन् निषादादिसप्तस्वरान् शोधयन् गायक इव । तदा अरण्यानिः सा अरण्यानी[1] महीयते पूज्यते ॥ 'इन्द्रवरुण' (पा. सू. ४. १. ४९) इत्यादिना ङीष् । तत्संनियोगे-नानुगागमः । छान्दसो ह्रस्वः । अत एव हल्ङ्यादिसुलोपाभावः ॥

उत गाव इवादन्त्युत वेश्मेव दृश्यते ।
उतो अरण्यानिः सायं शकटीरिव सर्जति ॥ ३ ॥

उत । गावःऽइव । अदन्ति । उत । वेश्मऽइव । दृश्यते ।
उतो इति । अरण्यानिः । सायम् । शकटीःऽइव । सर्जति ॥ ३ ॥

उत अपि च गाव इव गवयाख्या मृगाः अस्यामरण्यान्याम् अदन्ति तृणादिकं भक्षयन्ति । उत अपि च लतागुल्मादिकं वेश्मेव गृहमिव दृश्यते । उतो अपि च अरण्यानिः इयमरण्यानी सायं सायंकाले । इवः संप्रत्यर्थे । संप्रति शकटीः शकटान्[2] दार्वाद्याहरणायागतान् सर्जति विसर्जयति । यद्वा । शकटीः सर्जतीव दृश्यते । अहनि महदरण्यं शकटीभिः प्राप्य सर्वे जना अपेक्षितं काष्ठादिकं शकटीष्वध्यारोप्य सायंकाले तस्मान्निर्गच्छन्ति । तदभिप्रायेणेदं वचनम् ॥

गामङ्गैष आ ह्वयति दार्वङ्गैषो अपावधीत् ।
वसन्नरण्यान्यां सायमक्रुक्षदिति मन्यते ॥ ४ ॥

१. त-मर.८—अरण्यानि । २. त१.२.३.६.७.—शकटानिव ।

गाम् । अङ्ग । एषः । आ । ह्वयति । दारु । अङ्ग । एषः । अप । अवधीत् ।
वसन् । अरण्यान्याम् । सायम् । अक्रुक्षत् । इति । मन्यते ॥ ४ ॥

अङ्ग हे अरण्यानि एषः त्वदधिष्ठिते महारण्ये संप्रति वर्तमानः गाम्[1] आ ह्वयति[2]। एषः[3] चान्यः दारु काष्ठम् अपावधीत् अपहन्ति[3]। तथा सायं[4] सायंकाले रात्रौ अरण्यान्यां[5] महारण्ये[5] निवसन् मनुष्यो नानाविधं पक्षिमृगादिशब्दं शृण्वन् अक्रुक्षत् कश्चित्तस्करादि-राक्रोशति इति भीतः सन् मन्यते बुध्यते ॥

न वा अरण्यानिर्हन्त्यन्यश्चेन्नाभिगच्छति ।
स्वादोः फलस्य जग्ध्वाय यथाकामं नि पद्यते ॥ ५ ॥

न । वै । अरण्यानिः । हन्ति । अन्यः । च । इत् । न । अभिऽगच्छति ।
स्वादोः । फलस्य । जग्ध्वाय । यथाऽकामम् । नि । पद्यते ॥ ५ ॥

न वै न खलु अरण्यानिः अरण्यानी हन्ति तत्र निवसन्तं हिनस्ति। यदि अन्यः व्याघ्रचौरादिः नाभिगच्छति। तर्हि स्वादोः रसवत आम्रादेः फलस्य। द्वितीयार्थे षष्ठी। फलं जग्ध्वाय भक्षयित्वा तत्र निवसन् पुरुषः यथाकामं यथेच्छं नि पद्यते निगच्छति वर्तते॥ क्त्वाप्रत्यये 'अदो जग्धिर्ल्यप्ति किति' (पा. सू. २. ४. ३६) इति जग्ध्यादेशः। 'क्त्वो यक्' (पा. सू. ७. १. ४७) इति यक्॥

आञ्जनगन्धिं सुरभिं बह्वन्नामकृषीवलाम् ।
प्राहं मृगाणां मातरमरण्यानिमशंसिषम् ॥ ६ ॥

आञ्जनऽगन्धिम् । सुरभिम् । बहुऽअन्नाम् । अकृषिऽवलाम् ।
प्र । अहम् । मृगाणाम् । मातरम् । अरण्यानिम् । अशंसिषम् ॥ ६ ॥

आञ्जनगन्धिम्। अञ्जनस्येदमाञ्जनं कस्तूर्यादि। तस्य गन्ध इव गन्धो यस्यास्तादृशीम्। 'उपमानाच्च' (पा. सू. ५. ४. १३७) इति गन्धस्येदन्तादेशः। अत एव सुरभिं सौरभ्योपेतां बह्वन्नां बहुभिरन्नैरदनीयैः फलमूलादिभिरुपेताम् अकृषीवलाम्। कृषिरेषामस्तीति कृषीवलाः कर्षकाः। 'रजःकृषि०' (पा. सू. ५. २. ११२) इत्यादिना वलच्। 'वले' (पा. सू. ६. ३. ११८) इति दीर्घः। तैर्वियुक्तां तादृशीं मृगाणां मातरं जननीम् अरण्यानिम् अरण्यानीम् अहं प्र अशंसिषम् उक्तेन प्रकारेण स्तुतवानस्मि ॥ ॥ ५ ॥

'श्रत्ते' इति पञ्चर्चमेकोनविंशं सूक्तं शिरीषपुत्रस्य सुवेदस आर्षम्। पञ्चमी त्रिष्टुप् शिष्टा जगत्यः। इन्द्रो देवता। अनुक्रम्यते हि—'श्रत्ते पञ्च सुवेदाः शैरीषिस्त्रिष्टुबन्तम्' इति। तृतीये रात्रिपर्याये प्रशास्तुः शस्त्र इदं सूक्तम्। सूत्रितं च—'श्रत्ते दधामीदं त्यत्पात्रमिन्द्रपानमिति याज्या' (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति ॥

---

१. ग-त१.२.३.६.७.८-म-त्वां। २. ग-ह्वयति नष्टां गामन्विच्छन् वेब्रूते; त४.५-ह्वयति निष्ठां गामन्विच्छन् स्वकीयं तमोऽन्वते; म९-ह्वयति नष्टां गामन्विच्छन् स्वकीयं नामोच्चैर्ब्रूते। ३. त१.२.३.६.७.८-म-'एषः......अपहन्ति' नास्ति। ४. त-म-'सायं' नास्ति। ५. त१.२.३.६.७.८-म८-अरण्ये।

श्रत्ते दधामि प्रथमाय मन्यवेऽहन्यद्वृत्रं नर्यं विवेरपः ।
उभे यत्त्वा भवतो रोदसी अनु रेजते शुष्मात्पृथिवी चिदद्रिवः ॥ १ ॥

श्रत् । ते । दधामि । प्रथमाय । मन्यवे । अहन् । यत् । वृत्रम् । नर्यम् । विवेः । अपः ।
उभे इति । यत् । त्वा । भवतः । रोदसी इति । अनु ।
रेजते । शुष्मात् । पृथिवी । चित् । अद्रिऽवः ॥ १ ॥

हे इन्द्र ते तव मन्यवे कोपाय तेजसे वा प्रथमाय मुख्याय श्रत् दधामि । श्रद्धा नामादरातिशयः । तद्विषयं करोमि । यत् येन मन्युना त्वं वृत्रम् आवरकमसुरं मेघं वा नर्यं नरहितम् अहन् अवधीः हत्वा च तेनावृताः अपः उदकानि च विवेः इमं लोकं प्रत्यागमयः । तस्मै मन्यव इत्यन्वयः । यत् यदा उभे रोदसी द्यावापृथिव्यौ त्वा त्वामनुसृत्य भवतः वर्तेते । त्वदधीने अभूतामित्यर्थः । तदानीं पृथिवी चित् । पृथिवीत्यन्तरिक्षनाम । प्रथितं विस्तीर्णमन्तरिक्षमपि हे अद्रिवः वज्रवन्निन्द्र शुष्मात् त्वदीयाद्बलात् रेजते कम्पते ॥

त्वं मायाभिरनवद्य मायिनं श्रवस्यता मनसा वृत्रमर्दयः ।
त्वामिन्नरो वृणते गविष्टिषु त्वां विश्वासु हव्यास्विष्टिषु ॥ २ ॥

त्वम् । मायाभिः । अनवद्य । मायिनम् । श्रवस्यता । मनसा । वृत्रम् । अर्दयः ।
त्वाम् । इत् । नरः । वृणते । गोऽइष्टिषु । त्वाम् । विश्वासु । हव्यासु । इष्टिषु ॥ २ ॥

हे अनवद्य अवद्यरहित प्रशस्येन्द्र त्वं मायिनं मायाविनं वृत्रं मायाभिः वञ्चनाभिर्बुद्धिविशेषैर्वा श्रवस्यता श्रवः श्रवणीयं यशोऽन्नं वेच्छता मनसा[1] अर्दयः अहिंसीः । अपि च नरः नेतारोऽङ्गिरसः त्वामित् त्वामेव गविष्टिषु गवां पणिभिरपहृतानामेषणेषु प्रापणेषु विषयभूतेषु वृणते संभजन्ते । तथा विश्वासु सर्वासु हव्यासु आह्वातव्यासु प्रार्थनीयासु इष्टिषु यागक्रियासु त्वाम् एव वृणते[2] ॥

ऐषु चाकन्धि पुरुहूत सूरिषु वृधासो ये मघवन्नानशुर्मघम् ।
अर्चन्ति तोके तनये परिष्टिषु मेधसाता वाजिनमह्रये धने ॥ ३ ॥

आ । एषु । चाकन्धि । पुरुऽहूत । सूरिषु । वृधासः । ये । मघऽवन् । आनशुः । मघम् ।
अर्चन्ति । तोके । तनये । परिष्टिषु । मेधऽसाता । वाजिनम् । अह्रये । धने ॥ ३ ॥

हे पुरुहूत बहुभिराहूतेन्द्र एषु सूरिषु स्तोतृषु आ चाकन्धि अत्यर्थमभिदीप्यस्व अभिकामयस्व वा ॥ ‘कनी[3] दीप्तिकान्तिगतिषु’ । अस्माच्चाकन्धीत्येतत् ॥ हे मघवन् धनवन्निन्द्र ये सूरयः वृधासः त्वत्प्रसादाद्वर्धमानाः सन्तः मघं धनम् आनशुः प्राप्नुवन्ति[4] । अपि च मेधसाता मेधसातौ यज्ञे वाजिनं बलवन्तमन्नवन्तं[5] वेगवन्तं वा त्वां ये अर्चन्ति पूजयन्ति तोके पुत्रे तनये तत्पुत्रे परिष्टिषु परित इष्यमाणेष्वन्येष्वपि फलेषु अह्रये अलज्जाकरे धने च । एतेषु निमित्तभूतेषु सत्सु त्वामेव स्तुत्यादिभिः पूजयन्तीत्यर्थः ॥

१. ग-ट१.२.३.६.७.८-अ—मनसा च । २. ट१.२.३.६.७—वृणुते । ३. अ१.४.७—कन । ४. ट१.२.३.६.७.८-अ५.८-मु—आप्नुवंति । ५. ट१.२.३.७-अ१.४.७.८—बलवंतं ।

स इन्नु रायः सुभृतस्य चाकनन्मदं यो अस्य रंह्यं चिकेतति ।
त्वावृधो मघवन्दाश्वध्वरो मक्षू स वाजं भरते धना नृभिः ॥ ४ ॥

सः । इत् । नु । रायः । सुऽभृतस्य । चाकनत् । मदम् । यः । अस्य । रंह्यम् । चिकेतति ।
त्वाऽवृधः । मघऽवन् । दाशुऽअध्वरः । मक्षु । सः । वाजम् । भरते । धना । नृऽभिः ॥४॥

स इत् स एव स्तोता सुभृतस्य सुष्ठु संपादितस्य रायः धनस्य । द्वितीयार्थे षष्ठी । ईदृशं धनं नु क्षिप्रं चाकनत् कामयते । लभत इत्यर्थः । रंह्यम् । रंहो वेगः । तदर्हम् अस्य इन्द्रस्य मदं सोमपानजन्यं हर्षं यः स्तोता चिकेतति स्तुतिभिर्जानाति । हे मघवन् त्वावृधः त्वया वर्धितः दाश्वध्वरः दत्तयज्ञो यजमानः नृभिः नेतृभिर्ऋत्विग्भिर्भृत्यैर्वा धना धनानि वाजम् अन्नं च मक्षु शीघ्रं भरते संपादयति ॥

त्वं शर्धाय महिना गृणान उरु कृधि मघवञ्छग्धि रायः ।
त्वं नो मित्रो वरुणो न मायी पित्वो न दस्म दयसे विभक्ता ॥ ५ ॥

त्वम् । शर्धाय । महिना । गृणानः । उरु । कृधि । मघऽवन् । शग्धि । रायः ।
त्वम् । नः । मित्रः । वरुणः । न । मायी । पित्वः । न । दस्म । दयसे । विऽभक्ता ॥५॥

हे इन्द्र त्वं महिना महता स्तोत्रेण गृणानः स्तूयमानः सन् शर्धाय शर्धं बलम् उरु कृधि विस्तीर्णं कुरु । हे मघवन् रायः धनानि च शग्धि अस्मभ्यं प्रयच्छ । हे दस्म दर्शनीयेन्द्र विभक्ता विशेषेण धनानां भाजयिता त्वं मित्रः वरुणः न मित्रवद्वरुणवच्च मायी प्रज्ञायुक्तः सन् नः अस्मभ्यम् । नः संप्रत्यर्थे । संप्रति पित्वः अन्नानि दयसे प्रयच्छसि ॥ ॥ ५ ॥

‘सुष्वाणासः’ इति पञ्चर्चं त्रिंशं सूक्तं वेनपुत्रस्य पृथोरार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । अनुक्रान्तं च— ‘सुष्वाणासः पृथुर्वैन्य’ इति । गतो विनियोगः ॥

सुष्वाणास इन्द्र स्तुमसि त्वा ससवांसश्च तुविनृम्ण वाजम् ।
आ नो भर सुवितं यस्य चाकन्त्मना तना सनुयाम त्वोताः ॥ १ ॥

सुस्वानासः । इन्द्र । स्तुमसि । त्वा । ससऽवांसः । च । तुविऽनृम्ण । वाजम् ।
आ । नः । भर । सुवितम् । यस्य । चाकन् । त्मना । तना । सनुयाम । त्वाऽऊताः ॥१॥

हे इन्द्र सुष्वाणासः सोममभिषुतवन्तो वयं त्वां स्तुमसि स्तुमः । हे तुविनृम्ण बहुबल बहुधन वा वाजं चरुपुरोडाशादिलक्षणमन्नं ससवांसः संभक्तवन्तः च वयं त्वां स्तुमः । यत एवमतो हेतोः नः अस्मभ्यं सुवितं सुष्ठु प्राप्तव्यं[1] शोभनं धनम्[2] आ भर आहर प्रयच्छ । यस्य धनस्यातिप्रियत्वेन चाकन् त्वं कामयसे तदस्मभ्यं भरेत्यर्थः । वयं च त्वोताः त्वया रक्षिताः सन्तः तना[2] । धननामैतत् । विस्तृतानि धनानि त्मना आत्मना स्वयमेवान्यनैरपेक्ष्येणैव सनुयाम तव प्रसादाल्लभेमहि ॥

१. ता१.२.३.१.८-म१.४.७.८—व्याख्यायां । २. म—‘धनं......तना’ नास्ति ।

ऋष्वस्त्वमिन्द्र शूर जातो दासीर्विशः सूर्येण सह्याः ।
गुहा हितं गुह्यं गूळ्हमप्सु बिभृमसि प्रस्रवणे न सोमम् ॥ २ ॥

ऋष्वः । त्वम् । इन्द्र । शूर । जातः । दासीः । विशः । सूर्येण । सह्याः ।
गुहा । हितम् । गुह्यम् । गूळ्हम् । अप्ऽसु । बिभृमसि । प्रऽस्रवणे । न । सोमम् ॥ २ ॥

हे ^v^शूर शौर्यवन् ^v^इन्द्र ^v^ऋष्वः महान् दर्शनीयो वा ^v^त्वं ^v^जातः जातमात्र एव ^v^दासीः । उपक्षयकारिणो दासा असुराः । तत्संबन्धिनीः ^v^विशः प्रजाः ^v^सूर्येण सूर्यात्मना ^v^सह्याः अभ्यभवः । तथा ^v^गुहा गुहायां ^v^हितं निहितमत एव ^v^गुह्यम् अदृश्यं बलाख्यमसुरम् ^v^अप्सु उदकेषु ^v^गूळ्हं निगूढं कुयवाख्यं च त्वमभिभूतवानसि । वयमपि ^v^प्रस्रवणे प्रवर्षणे सति । नः संप्रत्यर्थे । संप्रति ^v^सोमं ^v^बिभृमसि त्वदर्थं बिभृमः धारयामः ॥

अर्यो वा गिरो अभ्यर्च विद्वानृषीणां विप्रः सुमतिं चकानः ।
ते स्याम ये रणयन्त सोमैरेनोत तुभ्यं रथोळ्ह भक्षैः ॥ ३ ॥

अर्यः । वा । गिरः । अभि । अर्च । विद्वान् । ऋषीणाम् । विप्रः । सुऽमतिम् । चकानः ।
ते । स्याम । ये । रणयन्त । सोमैः । एना । उत । तुभ्यम् । रथऽओळ्ह । भक्षैः ॥ ३ ॥

^v^विप्रः मेधावी ^v^ऋषीणां मन्त्रदर्शिनां ^v^सुमतिं सुष्टुतिं[1] ^v^चकानः कामयमानः ^v^विद्वान् जानन् ^v^अर्यो ^v^वा स्वामी च भवन् हे इन्द्र ईदृशस्त्वं ^v^गिरः स्तोतॄन् स्तुतीर्वा ^v^अभ्यर्च । सम्यक्स्तुतमित्यभिपूजय । अपि च ^v^ते वयं ^v^स्याम सर्वदा भवेम ^v^ये ^v^सोमैः त्वां ^v^रणयन्त रमयन्ति । ^v^उत अपि च हे ^v^रथोळ्ह रथैरभ्युह्यमान ॥ आ ऊढ ओढः । रथेन ओढो रथोढः । 'ओमाङोश्च' (पा. सू. ६. १. ९५) इति पररूपम् ॥ ईदृशेन्द्र ^v^भक्षैः भक्षणीयैश्चरुपुरोडाशादिभिः सार्धम् ^v^एना इमानि स्तोत्राणि ^v^तुभ्यं त्वदर्थं क्रियन्ते ॥

इमा ब्रह्मेन्द्र तुभ्यं शंसि दा नृभ्यो नृणां शूर शवः ।
तेभिर्भव सक्रतुर्येषु चाकन्नुत त्रायस्व गृणत उत स्तीन् ॥ ४ ॥

इमा । ब्रह्म । इन्द्र । तुभ्यम् । शंसि । दाः । नृऽभ्यः । नृणाम् । शूर । शवः ।
तेभिः । भव । सऽक्रतुः । येषु । चाकन् । उत । त्रायस्व । गृणतः । उत । स्तीन् ॥ ४ ॥

हे ^v^इन्द्र त्वदर्थम् ^v^इमा इमानि पुरोवर्तीनि ^v^ब्रह्म[2] ब्रह्माणि परिवृढानि स्तोत्राणि ^v^शंसि अशंसिषत । शस्यन्ते । शंसेश्छान्दसे कर्मणि लुङि व्यत्ययेनैकवचनम् । हे ^v^शूर शौर्यवन्निन्द्र त्वं ^v^नृणां मनुष्याणां मध्ये ^v^नृभ्यः स्तुत्यादेः नेतृभ्यः[3] ^v^शवः बलं ^v^दाः देहि । अपि च ^v^तेभिः तैः ^v^सक्रतुः समानकर्मा समानप्रज्ञो वा ^v^भव ^v^येषु स्तोतृषु ^v^चाकन् हविरादि[4] कामयसे ॥ 'कन दीप्तिकान्तिगतिषु' । अस्माद्यङ्लुगन्ताच्छान्दसे लङि सिपि रूपमेतत् । [illegible] पूर्ववत् । सिपि 'मो नो धातोः' इति नत्वम् ॥ ^v^उत अपि च ^v^गृणतः स्तोतॄन् ^v^त्रायस्व पालय । ^v^उत अपि च ^v^स्तीन् । स्त्यायतेरेतद्रूपम् । संघीभूय स्थितान् यजमानानपि त्रायस्व ॥

१. त१.१.३.७-म१.४.७.८–'सुष्टुति' नास्ति । २. त१.१.३.७-म१.४.७.८–'ब्रह्म' नास्ति ।
३. ग-त४.५-म२–नेतृभ्यो बलेभ्यः । ४. ग-त४.५-म२–हविरादिकं ।

श्रुधी हवमिन्द्र शूर पृथ्या उत स्तवसे वेन्यस्यार्कैः ।
आ यस्ते योनिं घृतवन्तमस्वारूर्मिर्न निम्नैर्द्रवयन्त वक्वाः ॥ ५ ॥

श्रुधि । हवम् । इन्द्र । शूर । पृथ्याः । उत । स्तवसे । वेन्यस्य । अर्कैः ।
आ । यः । ते । योनिम् । घृतऽवन्तम् । अस्वाः । ऊर्मिः । न । निम्नैः । द्रवयन्त । वक्वाः ॥५॥

हे शूर इन्द्र पृथ्याः पृथोर्वैन्यस्येमम् हवम् आह्वानं श्रुधि शृणु । उत अपि च वेन्यस्य वेनपुत्रस्य मम अर्कैः मन्त्रैः स्तवसे स्तूयसे । यद्वि प्राप्तो स्तवनेन माम् । यः स्तोता घृतवन्तम् उदकवन्तं ते तव योनिं निवासभूमिम् आ अस्वाः अभ्यस्वार्षीत् अभ्यष्टौत् ॥ 'स्वृ शब्दोपतापयोः' । अस्माल्लुङि सिपि 'बहुलं छन्दसि' इतीडभावे हल्ङ्यादिलोपे च 'रात्सस्य' इति सलोपः[1] ॥ यद्वा । घृतवन्तमाज्यादिना हविषोपेतं योनिम् । गृहमाभिलक्ष्य । यज्ञगृहं प्राप्य ते त्वां योऽभिष्टौतीति तस्य वेन्यस्य अर्कैरित्यन्वयः । अपि च वक्वाः वक्तारः ॥ वचेः 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति क्वनिप् । अन्त्यविकारश्छान्दसः । जसि पृषोदरादित्वाद्वर्णलोपः ॥ अन्येऽपि सर्वे स्तोतारः निम्नैः प्रवणैर्मार्गैः ऊर्मिर्न उदकसंघ इव द्रवयन्त । स्तुतिभिस्त्वामेवाभिद्रवन्ति अभिगच्छन्ति ॥ ॥६॥

'सविता यन्त्रैः' इति पञ्चर्चमेकविंशं सूक्तं हिरण्यस्तूपपुत्रस्यार्चत आर्षं त्रैष्टुभं सवितृदेवत्यम् । अनुक्रान्तं च—'सविताऽर्चन्[2] हैरण्यस्तूप' सावित्रम्' इति । गतो विनियोगः ॥

सविता यन्त्रैः पृथिवीमरम्णादस्कम्भने सविता द्यामदृंहत् ।
अश्वमिवाधुक्षद्धुनिमन्तरिक्षमतूर्ते बद्धं सविता समुद्रम् ॥ १ ॥

सविता । यन्त्रैः । पृथिवीम् । अरम्णात् । अस्कम्भने । सविता । द्याम् । अदृंहत् ।
अश्वम्ऽइव । अधुक्षत् । धुनिम् । अन्तरिक्षम् । अतूर्ते । बद्धम् । सविता । समुद्रम् ॥ १ ॥

सविता सर्वस्य प्रसविता प्रेरको मध्यमस्थानो देवः सोऽयं यन्त्रैः यमनसाधनैर्वृष्टिप्रदानादिभिरुपायैर्वायवीयैः पाशैर्वा पृथिवीं प्रथितां भूमिम् अरम्णात् अरमयत् । सुखेनावस्थापयति । तथा स एव सविता अस्कम्भने । पतनप्रतिबन्धकमालम्बनं स्कम्भनम् । तद्रहिते स्थले द्याम् द्युलोकमपि अदृंहत् दृढीकृतवान् । यथाधो न पतति तथा वायवीयैरेव पाशैरवस्थापितवानित्यर्थः । अश्वमिव धुनिं कम्पयितव्यं कम्पयितारं वा अन्तरिक्षम् अन्तरा क्षान्तं मध्यमस्थानगतम् अतूर्ते हिंसितुमशक्ये हिंसितेऽवरमाणे वा नभसि वायवीयैः पाशैः बद्धं समुद्रं[3] मेघमप्येव[4] सविता अधुक्षत् उदकानि दोग्धि । यद्वा । अन्तरिक्षमिति सप्तम्यर्थे प्रथमा । अतूर्तेऽन्तरिक्षे बद्धं[4] समुद्रितारं धुनिं कम्पयितारं मेघमश्वमिवाधुक्षत् । सविता क्लेशयति । 'धुक्ष जिघ्र संदीपनक्लेशनजीवनेषु' । यथा शिक्षकः सादी अश्वं क्लेशयत्येवं सर्वस्याधारं मेघं क्लेशयतीत्यर्थः[5] । अत्र निरुक्तं—'सविता यन्त्रैः पृथिवीमरमयदनारम्भणेऽन्तरिक्षे सविता द्यामदृंहदश्वमिवाधुक्षद्धुनिमन्तरिक्षे मेघं बद्धमतूर्ते बद्धमतूर्णे इति वाऽत्वरमाण इति वा सविता समुदितारम्' (निरु. १०. ३२) इति ॥

१. त१.२.३.६.७.८–'सलोपः . ...वेन्यस्य' नास्ति । २. ग-त८-भ–सवितार्चतो; त४-५–सवितार्चतो । ३. त४ ५–समुदितारं । ४. त१.२.३.६.७.८-भ१.४.७.८–'मेघमप्येव...बद्धं' नास्ति । ५. ग–क्लेदयतीत्यर्थः ।

यत्रा॑ समु॒द्रः स्क॑भि॒तो व्यौन॒दपां॑ नपात्सवि॒ता तस्य॑ वेद ।
अतो॒ भूरत॒ आ उत्थि॑त॒ं रजोऽतो॒ द्यावा॑पृथि॒वी अ॑प्रथेताम् ॥ २ ॥

यत्र॑ । स॒मु॒द्रः । स्क॒भि॒तः । वि । औन॑त् । अपा॑म् । नपा॑त् । स॒वि॒ता । तस्य॑ । वे॒द ।
अत॑ । भूः । अतः॑ । आ॒ः । उत्थि॑तम् । रज॑ः । अतः॑ । द्यावा॑पृथि॒वी इति॑ । अ॒प्र॒थे॒ता॒म् ॥ २ ॥

यत्र यस्मिन्नन्तरिक्षे समुद्रः समुन्दनशीलो मेघः स्कभितः स्तम्भितो वायुपाशैर्बद्धः सन् व्यौनत् विशेषेण भूमिमुनत्ति उदकैः क्लेदयति । ‘ उन्दी क्लेदने ’ । अस्माच्छान्दसे लङि रूपमेतत् । हे अपां नपात् मध्यमस्थान वैद्युताग्ने तव संबन्धी सविता प्रेरको देवः तस्य तत्स्थानं वेद वेत्ति जानाति । अतः अस्मादेव सवितुः भूः भूमिरासीत् । अतः एव उत्थितम् ऊर्ध्वमवस्थितं रजः अन्तरिक्षं च आः आसीत् अजायत । अस्तेर्लङि ‘ बहुलं छन्दसि ’ इतीडभावः । ‘ हल्ङ्याब्भ्यः ’ इति लोपः । अतः अस्मादेव सवितुः द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ अप्रथेतां विस्तीर्णेऽप्यभूताम् ॥

प॒श्चेदम॒न्यद॑भव॒द्यज॑त्र॒मम॑र्त्यस्य॒ भुव॑नस्य भू॒ना ।
सु॒प॒र्णो अ॒ङ्ग स॑वि॒तुर्ग॒रुत्मा॒न्पूर्वो॑ जा॒तः स उ॑ अ॒स्यानु॒ धर्म॑ ॥ ३ ॥

प॒श्चा । इ॒दम् । अ॒न्यत् । अ॒भ॒व॒त् । यज॑त्रम् । अम॑र्त्यस्य । भुव॑नस्य । भू॒ना ।
सु॒ऽप॒र्णः । अ॒ङ्ग । स॒वि॒तुः । ग॒रुत्मा॑न् । पूर्वः॑ । जा॒तः । सः । ऊँ इति॑ । अ॒स्य॒ । अनु॑ । धर्म॑ ॥ ३ ॥

अन्यत् सवितृव्यतिरिक्तम् इदं देवतान्तरं पश्चा पश्चात् । ‘ पश्च पश्चा च छन्दसि ’ (पा. सू. ५. ३. ३३) इति निपात्यते । सवितृप्रेरणानन्तरमेव यजत्रं यष्टव्यम् अभवत् । केन साधनेन । अमर्त्यस्य मरणरहितस्य भुवनस्य लोकस्य[1] स्वर्गाख्यस्य संबन्धिना भूना भूतेन । स्वर्गं उत्पन्नेन सोमेनेत्यर्थः । यद्वा । अमर्त्यस्य भुवनस्य संबन्धीदं देवतान्तरं भूना भूम्ना बहुत्वेन युक्तं यष्टव्यमभवत् । कुत इत्यत आह । हे अङ्ग स्तोतः सुपर्णः शोभनपतनः गरुत्मान् सोमस्याहर्ता तार्क्ष्यः सवितुः प्रेरकादस्माद्देवात् पूर्वः प्रथमभावी सन् जातः । अतो हेतोः सुपर्णो[2] गरुत्मान् अस्य सवितुः धर्म धारणमनुसृत्य वर्तते । सवितृप्रेरणाधीनत्वात्सर्वगतीनां सोमाहरणमपि तदधीनमिति सवितृप्रेरणानन्तरमेव सर्वे सोमयागाः प्रवर्तन्त इत्यर्थः । उ इति पूरकः ॥

गाव॑इव॒ ग्रामं॒ यूयु॑धिरि॒वाश्वा॑न्वा॒श्रेव॑ व॒त्सं सु॒मना॒ दुहा॑ना ।
पति॑रिव जा॒याम॒भि नो॒ न्ये॑तु ध॒र्ता दि॒वः स॑वि॒ता वि॒श्ववा॑रः ॥ ४ ॥

गावः॑ऽइव । ग्राम॑म् । युयु॑धिःऽइव । अश्वा॑न् । वा॒श्राऽइ॑व । व॒त्सम् । सु॒ऽमनाः॑ । दुहा॑ना ।
पतिः॑ऽइव । जा॒याम् । अ॒भि । नः॒ । नि । ए॒तु॒ । ध॒र्ता । दि॒वः । स॒वि॒ता । वि॒श्वऽवा॑रः ॥ ४ ॥

गाव इव यथारण्ये संचरन्तो गावः ग्रामं सीमामभिगच्छन्ति । युयुधिरिव यथा योद्धा युद्धार्थम् अश्वान् अभिगच्छति । ‘युध संप्रहारे’ । ‘आदृगमहनजनः’ इत्यत्र ‘उत्सर्गश्छन्दसि’ (पा. सू. ३.२,१७१.२) इति वचनात् किप्रत्ययः । छान्दसं सांहितिकमभ्यासदीर्घत्वम् । सुमनाः

१. त१.३.६.७.८-म१.२.४.८—भूलोकस्य । २. ध—स सुपर्णो ।

सौम्यमनस्का दुहाना दोग्ध्री वयुषवत्सा वाश्रेव हम्भारवात्मकं शब्दं कुर्वती गौर्धेनुर्यथा वत्सम् अभिगच्छति । पतिरिव यथा भर्ता जायां स्वभार्यां शीघ्रमभिगच्छति एवमेव सविता नः अस्मान् नि अभि एतु नितरामभिगच्छतु । कीदृशः । दिवः द्युलोकस्य धर्ता धारयिता अवस्थापयिता वा अत एव विश्ववारः सर्वैर्वरणीयः ॥

हिरण्यस्तूपः सवितुर्यथा त्वाङ्गिरसो जुह्वे वाजे अस्मिन् ।
एवा त्वार्चन्नवसे वन्दमानः सोमस्येवांशुं प्रति जागराहम् ॥ ५ ॥

हिरण्यऽस्तूपः । सवितः । यथा । त्वा । आङ्गिरसः । जुह्वे । वाजे । अस्मिन् ।
एव । त्वा । अर्चन् । अवसे । वन्दमानः । सोमस्यऽइव । अंशुम् । प्रति । जागर । अहम् ॥ ५ ॥

हे सवितः प्रेरक यथा त्वाम् आङ्गिरसः अङ्गिरसः पुत्रः हिरण्यस्तूपः मम पिता अस्मिन् वाजे अन्ने निमित्तभूते सति[1] यथा जुह्वे आहूतवान् एव[2] एवम् अर्चन्[2] तत्पुत्रोऽहं त्वा त्वाम् अवसे अवनाय रक्षणार्थं वन्दमानः स्तुवन् आह्वयामीति शेषः । आहूय च सोमस्येवांशुं यथा सोमलतां प्रति यजमाना जाग्रति यागपर्यन्तं तत्रक्षणे प्रबुद्धा वर्तन्ते तथा अहं त्वत्परिचर्यां प्रति जागर जागर्मि । जागर्तेर्लट्युत्तमैकवचने रूपम् । अत्र निरुक्तं—'हिरण्यस्तूपो हिरण्मयस्तूपो[3] हिरण्मयः स्तूपोऽस्येति[3] वा[4] । स्तूपः स्त्यायतेः संघातः । सवितर्यथा त्वाङ्गिरसो जुह्वे[5] वाजेऽन्नेऽस्मिन्नेवं[6] त्वार्चन्नवनाय वन्दमानः सोमस्येवांशुं प्रतिजागर्म्यहम्' (निरु. १०. ३२) इति ॥　　॥ ७ ॥

'समिद्धः' इति पञ्चर्चं द्वाविंशं सूक्तं वसिष्ठपुत्रस्य मृळीकस्यार्षमाग्नेयम् । चतुर्थीपञ्चम्यावुपरिष्टाज्ज्योतिषी त्रिष्टुब्जगत्यावष्टकपञ्च्यौ । अक्षरव्यूहेन चतुर्थी जगती वा । शिष्टा बृहत्यः । तथा चानुक्रान्तं—'समिद्धो मृळीको[7] वासिष्ठ आग्नेयं बार्हतमन्त्ये उपरिष्टाज्ज्योतिषी जगत्युपरिष्टात्त्वा वा' इति । गतो विनियोगः ॥

समिद्धश्चित्समिध्यसे देवेभ्यो हव्यवाहन ।
आदित्यै रुद्रैर्वसुभिर्न आ गहि मृळीकाय न आ गहि ॥ १ ॥

सम्ऽइद्धः । चित् । सम् । इध्यसे । देवेभ्यः । हव्यऽवाहन ।
आदित्यैः । रुद्रैः । वसुऽभिः । नः । आ । गहि । मृळीकाय । नः । आ । गहि ॥ १ ॥

हे हव्यवाहन हव्यानां हविषां वोढरग्ने समिद्धश्चित् संदीप्तोऽपि देवेभ्यः यागार्थं समिध्यसे । पुनरप्यृत्विग्भिः समिद्भिः संदीप्यसे । स त्वम् आदित्यैः अदित्यादिभिस्त्रिभिर्गणैः सार्धं नः अस्मान् आ गहि आगच्छ । तथा नः अस्माकं मृळीकाय सुखाय मदर्थमपि आ गहि । यद्वा । मृळीकायैतत्संज्ञाय मे मह्यमृषये श्रेयांसि कर्तुमागच्छ ॥

इमं यज्ञमिदं वचो जुजुषाण उपागहि ।
मर्तासस्त्वा समिधान हवामहे मृळीकाय हवामहे ॥ २ ॥

---

१. ग-त-म—सति त्वा त्वां । २. त१.१.२.६.७.८-म—'एवमर्चन्' नास्ति । ३. त१.१.२.४.५.६.८-म—'हिरण्मयस्तूपोस्येति । ४. त१.२.३-म—'वा' नास्ति । ५. ग—जुह्वे हुवेम; त१.२.३.६.८-म—जुह्वे हुवत । ६. त-म—वाजेऽन्न एवं । ७. अनु.—वासिष्ठो मृळीकः ।

इमम् । युज्ञम् । इदम् । वचः । जुजुषाणः । उपऽआगहि ।
मर्तासः । त्वा । सम्ऽइधान । हवामहे । मृळीकाय । हवामहे ॥ २ ॥

हे अग्ने इमम् अस्माभिः क्रियमाणं पुरोवर्तिनं यज्ञमिदं वचः स्तोत्रं च जुजुषाणः सेवमानः उपागहि उपागच्छ । हे समिधान समिध्यमान मर्तासः मर्ता मनुष्याः त्वा त्वां हवामहे आह्वयामहे । मृळीकाय सुखायैतत्संज्ञाय वा ऋषये त्वामेवाह्वयामहे ॥

त्वामु जातवेदसं विश्ववारं गृणे धिया ।
अग्ने देवाँ आ वह नः प्रियव्रतान् मृळीकाय प्रियव्रतान् ॥ ३ ॥

त्वाम् । ऊँ इति । जातऽवेदसम् । विश्वऽवारम् । गृणे । धिया ।
अग्ने । देवान् । आ । वह । नः । प्रियऽव्रतान् । मृळीकाय । प्रियऽव्रतान् ॥ ३ ॥

हे अग्ने विश्ववारं विश्वैः सर्वैर्वरणीयं जातवेदसं जातानां वेदितारं जातप्रज्ञं जातधनं वा त्वामु त्वामेव धिया स्तुत्या गृणे स्तौमि । 'गॄ शब्दे' । क्रैयादिकः । प्वादित्वाद्ध्रस्वः । प्रियव्रतान् प्रियाणि व्रतानि कर्माणि येषां तादृशान् देवान् नः अस्मदर्थम् आ वह आनय । अस्मद्यज्ञं प्रापय । मृळीकाय सुखार्थमेतत्संज्ञाय वा मह्यं प्रियव्रतान् तानेवावह ॥

अग्निर्देवो देवानामभवत्पुरोहितोऽग्निं मनुष्या३ ऋषयः समीधिरे ।
अग्निं महो धनसातावहं हुवे मृळीकं धनसातये ॥ ४ ॥

अग्निः । देवः । देवानाम् । अभवत् । पुरःऽहितः । अग्निम् । मनुष्याः । ऋषयः । सम् । ईधिरे ।
अग्निम् । महः । धनऽसातौ । अहम् । हुवे । मृळीकम् । धनऽसातये ॥ ४ ॥

देवः दानादिगुणयुक्तः अग्निः देवानाम् अन्येषां पुरोहितः पुरस्तात्कृतः अभवत् । यद्वा पुरोहितवद्धितकार्यभवत् । यत एवमतः कारणात् तमेव अग्निम् ऋषयः अतीन्द्रियार्थदर्शिनो मनुष्याः मानवा यजमानाः समीधिरे संदीपयन्ति । अपि च तम् अग्निं महः महतः धनसातौ धनस्य संभजने निमित्तभूते अहं हुवे आह्वये । विशेषणसापेक्षस्यापि धनशब्दस्य छान्दसः समासः । यद्वा । महतो यागस्य कर्तारमग्निमित्यर्थः । धनसातये धनलाभार्थं मृळीकं सुखमेतत्संज्ञं वा मां सोऽग्निः करोत्वित्यर्थः ॥

अग्निरत्रिं भरद्वाजं गविष्ठिरं प्रावन्नः कण्वं त्रसदस्युमाहवे ।
अग्निं वसिष्ठो हवते पुरोहितो मृळीकाय पुरोहितः ॥ ५ ॥

अग्निः । अत्रिम् । भरत्ऽवाजम् । गविष्ठिरम् । प्र । आवत् । नः । कण्वम् । त्रसदस्युम् । आऽहवे ।
अग्निम् । वसिष्ठः । हवते । पुरःऽहितः । मृळीकाय । पुरःऽहितः ॥ ५ ॥

अत्रिं भरद्वाजं गविष्ठिरं कण्वं त्रसदस्युं च नः अस्मान् आहवे संग्रामे अयम् अग्निः प्रावत् प्ररक्षतु । पुरोहितः पुरोहितवद्धितकारी[1] मम पिता वसिष्ठः ऋषिः अग्निं हवते स्तुतिभिराह्वयति । स चाहूतः मृळीकाय सुखार्थमेतत्संज्ञाय वा मह्यं पुरोहितः पुरोधा[2] देवानां पुरःस्थापयिता भवतु ॥ ॥ ८ ॥

१. न-भ-पुरोहितकारी । २. मर-नभ.५-भर -पुरोधाता ।

'श्रद्धया' इति पञ्चर्चं दशोचितं सूक्तमानुष्टुभं श्रद्धादेवताकम्। कामगोत्रजा श्रद्धा नामर्षिका। तथा चानुक्रम्यते—'श्रद्धया श्रद्धा कामायनी श्राद्धमानुष्टुभं तु' इति। लैङ्गिको विनियोगः॥

श्र॒द्धया॒ग्निः समि॑ध्यते श्र॒द्धया॑ हूयते ह॒विः।
श्र॒द्धां भग॑स्य मू॒र्धनि॒ वच॒सा वे॑दयामसि॥ १॥

श्र॒द्धया॑। अ॒ग्निः। सम्। इ॒ध्य॒ते॒। श्र॒द्धया॑। हू॒य॒ते॒। ह॒विः।
श्र॒द्धाम्। भग॑स्य। मू॒र्धनि॑। वच॑सा। आ। वे॒द॒या॒म॒सि॒॥ १॥

पुरुषगतोऽभिलाषविशेषः श्रद्धा। तया श्रद्धया अग्निः गार्हपत्यादिः समिध्यते संदीप्यते। यदा हि[1] पुरुषे श्रद्धाग्निगोचर आदरातिशयो जायते तदैव पुरुषोऽग्नीन् प्रज्वालयति नान्यदा। श्रद्धया एव हविः पुरोडाशादिहविश्च हूयते। आहवनीये प्रक्षिप्यते। यद्वा। अस्य सूक्तस्य द्रष्ट्या श्रद्धाख्ययाग्निः समिध्यते[2]। श्रद्धाम् उक्तलक्षणायाः श्रद्धाया अभिमानिदेवतां भगस्य भजनीयस्य धनस्य मूर्धनि प्रधानभूते स्थानेऽवस्थितां वचसा वचनेन स्तोत्रेण आ वेदयामसि अभितः प्रख्यापयामः। इदन्तो मसिः॥

प्रि॒यं श्र॑द्धे॒ दद॑तः प्रि॒यं श्र॑द्धे॒ दिदा॑सतः।
प्रि॒यं भो॒जेषु॒ यज्व॑स्वि॒दं म॑ उदि॒तं कृ॑धि॥ २॥

प्रि॒यम्। श्र॒द्धे॒। दद॑तः। प्रि॒यम्। श्र॒द्धे॒। दिदा॑सतः।
प्रि॒यम्। भो॒जेषु॑। यज्व॑ऽसु। इ॒दम्। मे॒। उ॒दि॒तम्। कृ॒धि॒॥ २॥

हे श्रद्धे ददतः चरुपुरोडाशादीनि प्रयच्छतो यजमानस्य प्रियम् अभीष्टफलं कुरु। दिदासतः दातुमिच्छतश्च हे श्रद्धे प्रियं कुरु। मे मम संबन्धिषु भोजेषु भोक्तृषु भोगार्थिषु यज्वसु कृतयज्ञेषु जनेषु च इदम् उदितम् उक्तं प्रियं कृधि कुरु॥

यथा॑ दे॒वा असु॑रेषु श्र॒द्धामु॒ग्रेषु॑ चक्रि॒रे।
ए॒वं भो॒जेषु॒ यज्व॑स्व॒स्माक॑मुदि॒तं कृ॑धि॥ ३॥

यथा॑। दे॒वाः। असु॑रेषु। श्र॒द्धाम्। उ॒ग्रेषु॑। च॒क्रि॒रे।
ए॒वम्। भो॒जेषु॑। यज्व॑ऽसु। अ॒स्माक॑म्। उ॒दि॒तम्। कृ॒धि॒॥ ३॥

देवाः इन्द्रादयः असुरेषु उद्गूर्णबलेषु यथा श्रद्धां चक्रिरे अवश्यमिमे हन्तव्या इत्यादरातिशयं कृतवन्तः एवं अस्मदीयेषु भोजेषु भोक्तृषु भोगार्थिषु यज्वसु यष्टृषु अस्माकम् अस्मत्संबन्धिषु तेषु उदितं तैरुक्तं प्रार्थितं फलजातं कृधि कुरु॥

श्र॒द्धां दे॒वा यज॑माना वा॒युगो॑पा॒ उपा॑सते।
श्र॒द्धां हृ॑द॒य्य१॒॑याकू॑त्या श्र॒द्धया॑ विन्दते॒ वसु॑॥ ४॥

श्र॒द्धाम्। दे॒वाः। यज॑मानाः। वा॒युऽगो॑पाः। उप॑। आ॒स॒ते॒।
श्र॒द्धाम्। हृ॒द॒य्य॑या। आऽकू॑त्या। श्र॒द्धया॑। वि॒न्द॒ते॒। वसु॑॥ ४॥

१. ख-म१.२.४.८-च। २. ग-समिध्यते हविश्च हूयते।

देवाः यजमानाः मनुष्याश्च वायुगोपाः वायुर्गोपा रक्षिता येषां ते[1] तादृशाः सन्तः श्रद्धां देवीम् उपासते प्रार्थयन्ते । हृदय्यया । हृदये भवा हृदय्या । तथाविधया आकूत्या संकल्परूपया क्रियया श्रद्धाम् एव परिचरन्ति सर्वे जनाः । कुत इत्यत आह । यतः कारणात् श्रद्धया हेतुभूतया वसु धनं विन्दते लभते श्रद्धावाञ्जनः । तत इत्यर्थः ॥

श्रद्धां प्रातर्हवामहे श्रद्धां मध्यंदिनं परि ।
श्रद्धां सूर्यस्य निम्रुचि श्रद्धे श्रद्धापयेह नः ॥ ५ ॥

श्रद्धाम् । प्रातः । हवामहे । श्रद्धाम् । मध्यंदिनम् । परि ।
श्रद्धाम् । सूर्यस्य । निऽम्रुचि । श्रद्धे । श्रत् । धापय । इह । नः ॥ ५ ॥

श्रद्धां देवीं प्रातः पूर्वाह्णे हवामहे[2] । तथा मध्यंदिनं परि । लक्षणे परेः कर्मप्रवचनीयत्वम् । मध्यंदिनं परिलक्ष्य । मध्यंदिन इत्यर्थः । मध्याह्नेऽपि तां श्रद्धाम् आह्वयामहे । सूर्यस्य सर्वस्य प्रेरकस्यादित्यस्य निम्रुचि अस्तमयवेलायां सायंसमयेऽपि तामेव श्रद्धाम् आह्वयामहे । ईदृग्रूपे हे श्रद्धे नः अस्मान् इह[3] लोके कर्मणि वा श्रद्धापय श्रद्धावतः कुरु ॥ ॥९॥ ॥११॥

द्वादशेऽनुवाके चत्वारिंशत्सूक्तानि । तत्र ' शास इत्था ' इति पञ्चर्चं प्रथमं सूक्तं भरद्वाजपुत्रस्य शासनाम्न आर्षमानुष्टुभमैन्द्रम् । अनुक्रान्तं च—' शासः शासो भारद्वाजः ' इति । युद्धाय संनद्धं राजानमनेनैक्षेत । तथा च सूत्रितम्—' अथैनमन्वीक्षेताप्रतिरथशासस्सौपर्णैः ' (आश्व. गृ. ३. १२. १३) इति ॥

शास इत्था महाँ अस्यमित्रखादो अद्भुतः ।
न यस्य हन्यते सखा न जीयते कदा चन ॥ १ ॥

शासः । इत्था । महान् । असि । अमित्रऽखादः । अद्भुतः ।
न । यस्य । हन्यते । सखा । न । जीयते । कदा । चन ॥ १ ॥

शासः एतत्संज्ञोऽहम् इत्था इत्थमनेन वक्ष्यमाणप्रकारेणेन्द्रं स्तौमीति शेषः । हे इन्द्र त्वं महान् असि सर्वेभ्योऽधिको भवसि । अमित्रखादः अमित्राणां शत्रूणां[4] खादिता विनाशयिता अत एव अद्भुतः आश्चर्यभूतश्च भवसि । यस्य इन्द्रस्य सखा मित्रभूतः पुरुषः कदा चन कदाचिदपि न हन्यते न हिंस्यते न जीयते न च शत्रुभिः पराजितो भवति स त्वं महाँ असीत्यन्वयः ॥

स्वस्तिदा विशस्पतिर्वृत्रहा विमृधो वशी ।
वृषेन्द्रः पुर एतु नः सोमपा अभयंकरः ॥ २ ॥

स्वस्तिऽदाः । विशः । पतिः । वृत्रऽहा । विऽमृधः । वशी ।
वृषा । इन्द्रः । पुरः । एतु । नः । सोमऽपाः । अभयम्ऽकरः ॥ २ ॥

१. ग-ल-भ२.७.८—' ते ' नास्ति; भ१.४-ता । २. भ२—हवामहे आह्वयामहे । ३. ग—इहास्मिन् । ४. ग—शत्रूणां खादः ।

स्वस्तिदाः स्वस्तेरविनाशस्य दाता विशस्पतिः सर्वस्याः प्रजायाः पालयिता वृत्रहा वृत्राणां शत्रूणां हन्ता विमृधः संग्रामकारी वशी[1] वशीकर्ता वृषा वर्षिता कामानां सोमपाः सोमस्य पाता एवंविधः इन्द्रः अभयंकरः अभयस्य अपराहित्यस्य कर्ता सन् नः अस्माकं पुर एतु पुरतो गच्छतु ॥

वि रक्षो॒ वि मृधो॑ जहि॒ वि वृ॒त्रस्य॒ हनू॑ रुज ।
वि म॒न्युमि॑न्द्र वृत्रहन्न॒मित्र॑स्याभि॒दास॑तः ॥ २ ॥

वि । रक्षः॑ । वि । मृधः॑ । ज॒हि॒ । वि । वृ॒त्रस्य॑ । हनू॒ इति॑ । रु॒ज ।
वि । म॒न्युम् । इ॒न्द्र॒ । वृ॒त्र॒ऽह॒न् । अ॒मित्र॑स्य । अ॒भि॒ऽदास॑तः ॥ २ ॥

हे इन्द्र रक्षः राक्षसजातं वि जहि विनाशय । मृधः संग्रामकारिणः शत्रूंश्च वि जहि । वृत्रस्य आवरकस्यासुरस्य हनू कपोलप्रान्तौ वि रुज विशेषेण भग्नौ कुरु । हे वृत्रहन् इन्द्र अभिदासतः अस्मानुपक्षयतः अमित्रस्य शत्रोः मन्युं क्रोधमपि विनाशय ॥

‘ वि न इन्द्र ’ इति मैत्रावरुणस्य हविषोऽनुवाक्या । सूत्रितं च—‘ वि न इन्द्र मृधो जहि मृगो न भीमः कुचरो गिरिष्ठाः ’ (आश्व. श्रौ. ३. १०) इति ॥

वि न॑ इन्द्र॒ मृधो॑ जहि नी॒चा य॑च्छ पृतन्य॒तः ।
यो अ॒स्माँ अ॑भि॒दास॒त्यध॑रं गमया॒ तमः॑ ॥ ४ ॥

वि । नः॒ । इ॒न्द्र॒ । मृधः॑ । ज॒हि॒ । नी॒चा । य॒च्छ॒ । पृ॒त॒न्य॒तः ।
यः । अ॒स्मान् । अ॒भि॒ऽदास॑ति । अध॑रम् । ग॒म॒य॒ । तमः॑ ॥ ४ ॥

हे इन्द्र नः अस्माकं मृधः संग्रामकारिणः शत्रून् वि जहि विनाशय । तथा पृतन्यतः पृतनाः सेना आत्मन इच्छतो युयुत्समानानपि नीचा यच्छ । नीचीनमवाङ्मुखं यच्छ । गमय । यः शत्रुः अस्मान् अभिदासति अभित उपक्षपयति तम् अधरं निकृष्टं तमः अन्धकारं मरणलक्षणं गमय प्रापय ॥

अपे॑न्द्र द्विष॒तो मनोऽप॒ जिज्या॑सतो व॒धम् ।
वि म॒न्योः शर्म॑ यच्छ॒ वरी॑यो यवया व॒धम् ॥ ५ ॥

अप॑ । इ॒न्द्र॒ । द्वि॒ष॒तः । मनः॑ । अप॑ । जिज्या॑सतः । व॒धम् ।
वि । म॒न्योः । शर्म॑ । य॒च्छ॒ । वरी॑यः । य॒व॒य॒ । व॒धम् ॥ ५ ॥

हे इन्द्र द्विषतः द्वेष्टुः शत्रोः मनः अप जहि । जिज्यासतः[2] अस्माकं वयोहानिमिच्छतश्च वधं हननसाधनमायुधं च अप जहि । मन्योः शत्रुसंबन्धिनः क्रोधादस्मान् रक्ष[3] । वरीयः उरुतरं शर्म सुखं विशेषेण यच्छ देहि । वधं शत्रुकृतं हननं च यवय अस्मत्तः पृथक्कुरु ॥   ॥१०॥

---

१. त-म—‘ वशी ’ नास्ति । २. त४.५—अपजिज्यासतो । ३. म-त१.२.३.६.७.८-अ—रक्षन् ।

'ईङ्खयन्तीः' इति पञ्चर्चं गायत्रमैन्द्रं द्वितीयं सूक्तम्। देवानां स्वसृभूता इन्द्रमातरो नामर्षिकाः। तथा चानुक्रान्तम्—'ईङ्खयन्तीर्देवजामय इन्द्रमातरो गायत्रम्' इति। द्वितीये पर्याये अच्छावाकशस्त्र इदं सूक्तम्। सूत्रितं च—'ईङ्खयन्तीरहं द्यां पाता सुतम्' (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति। महाव्रतेऽपि प्रातःसवनिके शस्त्र एतत्सूक्तम्[1] ॥

ईङ्खयन्तीरपस्युव इन्द्रं जातमुपासते। भेजानासः सुवीर्यम् ॥ १ ॥

ईङ्खयन्तीः। अपस्युवः। इन्द्रम्। जातम्। उप। आसते। भेजानासः। सुऽवीर्यम् ॥ १ ॥

ईङ्खयन्तीः गच्छन्त्यः स्तुत्यादिभिरिन्द्रं प्राप्नुवत्यः अपस्युवः अपः कर्म आत्मन इच्छन्त्य इन्द्रमातरोऽस्य सूक्तस्य द्रष्ट्र्यः जातं प्रादुर्भूतम् इन्द्रम् उपासते परिचरन्ति। सुवीर्यं शोभनवीर्योपेतं धनं च भेजानासः। तस्मादिन्द्रात् संभजमाना भवन्ति ॥

त्वमिन्द्र बलादधि सहसो जात ओजसः। त्वं वृषन्वृषेदसि ॥ २ ॥

त्वम्। इन्द्र। बलात्। अधि। सहसः। जातः। ओजसः।

त्वम्। वृषन्। वृषा। इत्। असि ॥ २ ॥

हे इन्द्र त्वं सहसः परेषामभिभावुकात् बलात् अधि जातः असि। अधिः पञ्चम्यर्थानुवादकः। वृत्रादिवधहेतुभूताद्बलाद्धेतोस्त्वं प्रख्यातो भवसीत्यर्थः। अपि च ओजसः। ओजो नाम बलहेतु हृदयगतं धैर्यम्। तस्मादपि त्वं जातोऽसि। हे वृषन् वर्षितः त्वं वृषेदसि कामानां वर्षितैव भवसि ॥

त्वमिन्द्रासि वृत्रहा व्यन्तरिक्षमतिरः। उद् द्यामस्तभ्ना ओजसा ॥ ३ ॥

त्वम्। इन्द्र। असि। वृत्रऽहा। वि। अन्तरिक्षम्। अतिरः।

उत्। द्याम्। अस्तभ्नाः। ओजसा ॥ ३ ॥

हे इन्द्र त्वं वृत्रहा असि। शत्रूणां हन्ता भवसि। अन्तरिक्षं मध्यमस्थानं च वि अतिरः। आवरकापनोदनेन प्रावर्धयः। द्यां द्युलोकं च ओजसा बलेन उत् अस्तभ्नाः। ऊर्ध्वमस्तम्भीः। यथाधो न पतति तथोपर्यवस्थापितवानित्यर्थः ॥

त्वमिन्द्र सजोषसमर्कं बिभर्षि बाह्वोः। वज्रं शिशान ओजसा ॥ ४ ॥

त्वम्। इन्द्र। सऽजोषसम्। अर्कम्। बिभर्षि। बाह्वोः। वज्रम्। शिशानः। ओजसा ॥ ४ ॥

हे इन्द्र त्वं सजोषसं सह प्रीयमाणम् अर्कं स्तुत्यं वज्रम् आत्मीयमायुधम् ओजसा बलेन शिशानः निश्यन्तीक्ष्णीकुर्वन् बाह्वोः हस्तयोः बिभर्षि धारयसि शत्रूणां वधार्थम् ॥

त्वमिन्द्राभिभूरसि विश्वा जातान्योजसा। स विश्वा भुव आभवः ॥ ५ ॥

त्वम्। इन्द्र। अभिऽभूः। असि। विश्वा। जातानि। ओजसा।

सः। विश्वाः। भुवः। आ। अभवः ॥ ५ ॥

---

1. ग१.२—एतत्सूक्तं। सूत्रितं च ईङ्खयन्तीरपस्युव इति माध्यन्दिनस्यापेत (ऐ. आ. ५. १. १) इति; त१.२.३.६.७.८-म१.४.५.८—सूत्रितं च; त४.५-म२—एतत्सूक्तं सूत्रितं च।

हे इन्द्र त्वं विश्वा सर्वाणि जातानि जनिमन्ति भूतानि ओजसा बलेन अभिभूरसि अभिभविता भवसि । तथा सः तादृशस्त्वं विश्वा भुवः सर्वा भूमीः शासनीयानि सर्वाण्यपि स्थानानि आभवः अभितः प्राप्नोः । ' भू प्राप्तौ ' ॥ ॥११॥

' सोमः ' इति पञ्चर्चं तृतीयं सूक्तमानुष्टुभम् । विवस्वतो दुहिता यम्यृषिः । म्रियमाणानां यजमानादीनां वर्तनमत्र प्रतिपाद्यते । अतस्तद्देवताकमिदम् । तथा चानुक्रान्तं—' सोमो यमी भाववृत्तमानुष्टुभं तु ' इति । प्रेतोपस्थाने एतत्सूक्तम् । सूत्रितं च—' सोम एकेभ्य इत्यनवसायवस्तुपा उपतिष्ठते ' (आश्व. श्रौ. ६. १०) इति ॥

सोम॒ एके॑भ्यः पवते घृ॒तमेक॒ उपा॑सते ।
येभ्यो॒ मधु॑ प्र॒धाव॑ति॒ ताँश्चि॑दे॒वापि॑ गच्छतात् ॥ १ ॥

सोमः॑ । एके॑भ्यः । प॒व॒ते॒ । घृ॒तम् । एके॑ । उप॑ । आ॒स॒ते॒ ।
येभ्यः॑ । मधु॑ । प्र॒ऽधाव॑ति । तान् । चि॒त् । ए॒व । अपि॑ । ग॒च्छ॒ता॒त् ॥ १ ॥

एकेभ्यः केभ्यश्चित् पितृभ्यः सोमः पवते । उपभोगाय कुल्यारूपेण प्रवहति । एषां गोप्तारः सामानि ब्रह्मयज्ञसमयेऽधीयते । श्रूयते हि—' यत्सामानि सोम एभ्यः पवते ' (तै. आ. २. १०) इति । एके अन्ये पितरः घृतम् आज्यम् उपासते उपगच्छन्ति । उपभुञ्जत इत्यर्थः । एषां पुत्रादयो यजूंषि ब्रह्मयज्ञकालेऽधीयते । श्रुतिश्च भवति—' यद्यजूंषि घृतस्य कुल्या ' इति । येभ्यः पितृभ्यः । तादर्थ्ये चतुर्थी । उपभोगार्थं मधु क्षौद्रं प्रधावति प्रवाहरूपेण शीघ्रं गच्छति । य आथर्वणान् मन्त्रान् ब्रह्मयज्ञार्थमधीयते तेषां पितॄन् मधुकुल्या[1] प्रवहति । तथा चाम्नायते—' यदाथर्वणाङ्गिरसो मधोः कुल्या ' इति । तांश्चिदेव तान् पूर्वोक्तान् सर्वानेव हे प्रेत त्वं अपि गच्छतात् अपिगच्छ प्राप्नुहि ॥

तप॑सा॒ ये अ॑नाधृ॒ष्यास्तप॑सा॒ ये स्व॑र्य॒युः ।
तपो॒ ये च॑क्रि॒रे मह॒स्ताँश्चि॑दे॒वापि॑ गच्छतात् ॥ २ ॥

तप॑सा । ये । अ॒ना॒धृ॒ष्याः । तप॑सा । ये । स्वः॑ । य॒युः ।
तपः॑ । ये । च॒क्रि॒रे । महः॑ । तान् । चि॒त् । ए॒व । अपि॑ । ग॒च्छ॒ता॒त् ॥ २ ॥

ये जनाः तपसा कृच्छ्रचान्द्रायणादिना युक्ताः सन्तः अनाधृष्याः पापैरधृष्या भवन्ति । ये च तपसा चान्द्रायणादिरूपेण[2] साधनेन स्वर्ययुः स्वर्गं यान्ति प्राप्नुवन्ति । ये च महः महत् तपः अन्यैर्दुष्करं राजसूयाश्वमेधादिकं हिरण्यगर्भोपासनं वा चक्रिरे कुर्वन्ति एतेषु प्रवर्तन्ते[3] तेषु लोकेषु । तांश्चित् तानेव तपस्विनो हे प्रेत अपिगच्छ ॥

ये युध्य॑न्ते प्र॒धने॑षु॒ शूरा॑सो॒ ये त॑नू॒त्यजः॑ ।
ये वा॑ स॒हस्र॑दक्षिणा॒स्ताँश्चि॑दे॒वापि॑ गच्छतात् ॥ ३ ॥

ये । युध्य॑न्ते । प्र॒ऽधने॑षु । शूरा॑सः । ये । त॒नू॒ऽत्यजः॑ ।
ये । वा॒ । स॒हस्र॑ऽदक्षिणाः । तान् । चि॒त् । ए॒व । अपि॑ । ग॒च्छ॒ता॒त् ॥ ३ ॥

१. ग-त४-प्रति बहुकुल्या; मर-प्रति मधुकुल्या । २. त४-नियमादिरूपेण । ३. त४-लोकेषु वर्तते; अ-लोकेषु प्रवर्तते ।

प्रधनेषु । प्रकीर्यन्तेऽस्मिन् धनानि भवन्तीति प्रधनाः संग्रामाः । तेषु शूरासः शौर्यवन्तः ये युध्यन्ते शत्रून् संप्रहरन्ति । ये च तनूत्यजः शरीराणां तत्र त्यक्तारो भवन्ति । ये वा ये च सहस्रदक्षिणाः सहस्रदक्षिणाम् क्रतुम् अनुष्ठितवन्तः । तान् सर्वान् एव त्वमपिगच्छ । येषूत्तमेषु लोकेषु ते निवसन्ति तं लोकं प्राप्नुहीत्यर्थः ॥

ये चित्पूर्व ऋतसाप ऋतावान ऋतावृधः ।

पितॄन्तपस्वतो यम ताँश्चिदेवापि गच्छतात् ॥ ४ ॥

ये । चित् । पूर्वे । ऋतऽसापः । ऋतऽवानः । ऋतऽवृधः ।

पितॄन् । तपस्वतः । यम । तान् । चित् । एव । अपि । गच्छतात् ॥ ४ ॥

ये चित् ये च पूर्वे पूर्वपुरुषाः ऋतसापः ऋतं सत्यं यज्ञं वा स्पृष्टवन्तः अत एव ऋतावानः ऋतेन युक्ताः ऋतावृधः ऋतस्य वर्धकाश्च भवन्ति तपस्वतः तपसा युक्तान् तान्[1] एव पितॄन्[1] हे यम नियत त्वमपिगच्छ ॥

सहस्रणीथाः कवयो ये गोपायन्ति सूर्यम् ।

ऋषीन् तपस्वतो यम तपोजाँ अपि गच्छतात् ॥ ५ ॥

सहस्रऽनीथाः । कवयः । ये । गोपायन्ति । सूर्यम् ।

ऋषीन् । तपस्वतः । यम । तपःऽजान् । अपि । गच्छतात् ॥ ५ ॥

सहस्रनीथाः सहस्रनयनाः कवयः क्रान्तदर्शिनः ये सूर्यम् अमुमादित्यं गोपायन्ति रक्षन्ति तपस्वतः तपसा युक्तान् तपोजान् तपसः सकाशादुत्पन्नान् तान् ऋषीन् हे यम नियत त्वमपिगच्छ ॥ ॥ १२ ॥

'अरायि' इति पञ्चर्चं चतुर्थं सूक्तं भरद्वाजपुत्रस्य शिरिम्बिठस्यार्षमानुष्टुभम् । अपहोमाभि- भिरिदं सूक्तमलक्ष्मीनाशकरम् । तत्राद्योपान्त्ययोस्तदर्कोऽर्थ एव देवता । द्वितीयातृतीये ब्राह्मणस्पत्ये । पञ्चमी वैश्वदेवी । अनुक्रम्यते हि— 'अरायि शिरिम्बिठो भारद्वाजोऽलक्ष्मीघ्नं द्वितीयातृतीये ब्राह्मण- स्पत्ये अन्त्या वैश्वदेवी ' इति । गतो विनियोगः ॥

अरायि काणे विकटे गिरिं गच्छ सदान्वे ।

शिरिम्बिठस्य सत्वभिस्तेभिष्ट्वा चातयामसि ॥ १ ॥

अरायि । काणे । विऽकटे । गिरिम् । गच्छ । सदान्वे ।

शिरिम्बिठस्य । सत्वऽभिः । तेभिः । त्वा । चातयामसि ॥ १ ॥

हे अरायि अदायिनि दानविरोधिनि हे काणे कुत्सितशब्दकारिणि कुत्सितदर्शने वा हे विकटे विकृतगमने विकृताक्षि वा हे सदान्वे सदानोनुवे सर्वदाक्रोशकारिणि दुर्भिक्षादिदेवते गिरिं पर्वतं निर्जनं देशं गच्छ । अस्माकं मा बाधिष्ठाः । शिरिम्बिठस्य । शिठमन्तरिक्षम् । शीर्यते

1. तथ.५–तान् देवपितॄन् ।

चिठेऽन्तरिक्ष इति शिरिम्बिठो मेघः । तस्य सत्वभिः अन्तर्वर्तमानैरुदकैः तेभिः तैः त्वा त्वां चातयामसि चातयामः विनाशयामः । यद्वा । शिरिम्बिठस्यैतत्संज्ञकस्य भरद्वाजपुत्रस्य तेभिस्तैः अनुष्ठितैः सत्वभिः कर्मभिर्हे अलक्ष्मि त्वां विनाशयामः । इतस्त्वमेव सीर्भं गिरिं गच्छ ॥

> चत्तो इतश्चत्तामुतः सर्वा भ्रूणान्यारुषी ।
>
> अराय्यं ब्रह्मणस्पते तीक्ष्णशृङ्गोदृषन्निहि ॥ २ ॥

चत्तो इति । इतः । चत्ता । अमुतः । सर्वा । भ्रूणानि । आरुषी ।
अराय्यम् । ब्रह्मणः । पते । तीक्ष्णऽशृङ्ग । उत्ऽऋषन् । इहि ॥ २ ॥

याऽलक्ष्मीः इतः अस्माल्लोकात् चत्ता यद्यप्यस्माभिर्नाशितैव अमुतः अमुष्मादपि[1] लोकात् चत्ता हिंसिता भवतु । याऽलक्ष्मीः सर्वा सर्वाणि भ्रूणानि गर्भजातानि सस्यसस्योषधीनामङ्कुराणि वा दुर्भिक्षाधिदेवता आरुषी आहन्त्री भवति अराय्यम् अदात्रीं दानविरोधिनीं तां हे ब्रह्मणस्पते मन्त्रस्य पालयितर्देव हे तीक्ष्णशृङ्ग तीक्ष्णतेजस्क उदृषन् अस्मात्स्थानादुद्गमयन् इहि गच्छ ॥

> अदो यद्दारु प्लवते सिन्धोः पारे अपूरुषम् ।
>
> तदा रभस्व दुर्हणो तेन गच्छ परस्तरम् ॥ ३ ॥

अदः । यत् । दारु । प्लवते । सिन्धोः । पारे । अपुरुषम् ।
तत् । आ । रभस्व । दुर्हनो इति दुःऽहनो । तेन । गच्छ । परःऽतरम् ॥ ३ ॥

अदः विप्रकृष्टदेशे वर्तमानम् अपूरुषं निर्मात्रा पुरुषेण रहितं यद्दारु दारुमयं पुरुषोत्तमाख्यं देवताशरीरं सिन्धोः पारे समुद्रतीरे प्लवते जलस्योपरि वर्तते तत् दारु हे दुर्हणो दुःखेन हननीय केनापि हन्तुमशक्य हे स्तोतः आ रभस्व आलम्बस्व । उपास्स्वेत्यर्थः । तेन दारुमयेन देवेनोपास्यमानेन परस्तरम् अतिशयेन तरणीयमुत्कृष्टं वैष्णवं लोकं गच्छ । अपर आह । हे दुर्हणो दुःखेन हननीये दुष्टहनुयुक्ते वा हे अलक्ष्मि सिन्धोः पारे समुद्रतीरप्रान्तेऽपूरुषं पुरुषैर्जनैर्विप्रयुक्तमदोऽस्मत्तो दूरे देशे वर्तमानं यद्दारु दारुमयी नौः प्लवते तद्दारु आ रभस्व परिगृहाण । गृहीत्वा च तेन दारुणा परस्तरमतिशयेन तरणीयं ब्रह्मणस्पतिना प्रेरिता सती द्वीपान्तरं गच्छ ॥

षष्ठेऽहनि तृतीयसवने ब्रह्मशस्त्रे 'यद्ध प्राचीः' इत्येषा । सूत्रितं च—'कपृन्नरो यद्ध प्राचीरजगन्तेति वैते' (आश्व. श्रौ. ८. ३) इति ॥

> यद्ध प्राचीरजगन्तोरो मण्डूरधाणिकीः ।
>
> हता इन्द्रस्य शत्रवः सर्वे बुद्बुदयाशवः ॥ ४ ॥

यत् । ह । प्राचीः । अजगन्त । उरः । मण्डूरऽधाणिकीः ।
हताः । इन्द्रस्य । शत्रवः । सर्वे । बुद्बुदऽयाशवः ॥ ४ ॥

हे मण्डूरधाणिकीः मण्डूरवत्[2] कुत्सितशब्दकारिण्यो मन्दगस्य धनस्य धारयित्र्यो वाऽलक्ष्म्यः उरः । उर्वी हिंसार्थः । अस्माच्छिपि 'राल्लोपः' इति वलोपः । ततो जसि रूपमेतत् ॥ हिंसिन्यो

१. ख१.२.३.६.७.८–म१.४.८–अस्मादपि । २. ख५–मंडूकवत् ।

यूयं आपीः प्रकर्षेणात्यन्तं प्रकृष्टगमनाः सत्यो यत् यदा खलु अप्लवन्त आगच्छत ॥ गमेर्लङि मध्यमबहुवचने छान्दसः शपः श्लुः । ‘ तप्तनप्तनथनाश्च ’ इति तस्य तबादेशः । अत एव ङित्त्वाभावादनुनासिकलोपो न भवति ॥ तदानीमेव सर्वे इन्द्रस्य यज्वनः बृहद्दूयासयः । यान्ति गच्छन्तीति याः । अश्रुवत इत्यासयः । याश्च ता आसयश्च यासयः । बृहद्दयाकारो व्यापनशीलाश्च सन्तः हता महा आसन् ॥

परीमे गामनेषत पर्यग्निमहृषत । देवेष्वक्रत श्रवः क इमाँ आ दधर्षति ॥ ५ ॥

परि । इमे । गाम् । अनेषत । परि । अग्निम् । अहृषत ।
देवेषु । अक्रत । श्रवः । कः । इमान् । आ । दधर्षति ॥ ५ ॥

इमे विश्वे देवाः गाम् । जात्यभिप्रायमेकवचनम् । पणिभिरपहृताः सर्वा देवगवीः परि अनेषत पर्यनयन् । यद्वाङ्गिरसः परिप्रापयन् । ततः अग्निं च परि अहृषत परितो व्यहरन् । यागार्थं तत्र तत्र गार्हपत्यादिरूपेण स्थापितवन्त इत्यर्थः । एवं कृत्वा देवेषु यष्टव्येष्विन्द्रादिषु श्रवः अन्नम् अक्रत अकुर्वत । कः शत्रुरसुरादिः इमान् विश्वान् देवान् आ दधर्षति अभिभवितुं शक्नोति । न कश्चिदित्यर्थः ॥ ॥ १३ ॥

‘ अग्निं हिन्वन्तु नः ’ इति पञ्चर्चं पञ्चमं सूक्तमग्निपुत्रस्य केतुनाम्न आर्षं गायत्रमाग्नेयम् । तथा चानुक्रान्तम्—‘ अग्निं केतुराग्नेय आग्नेयं गायत्रम् ’ इति । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोर्गायत्रे छन्दस्यादं शस्यम् । सूत्रितं च—‘अग्निं हिन्वन्तु नः प्रातये वाचमिति सूक्ते ’ (आश्व.श्रौ.४.१३) इति ॥

अग्निं हिन्वन्तु नो धियः सप्तिमाशुमिवाजिषु । तेन जेष्म धनंधनम् ॥ १ ॥

अग्निम् । हिन्वन्तु । नः । धियः । सप्तिम् । आशुम्ऽइव । आजिषु ।
तेन । जेष्म । धनम्ऽधनम् ॥ १ ॥

नः अस्माकं धियः कर्माणि स्तुतयो[1] वा अग्निं हिन्वन्तु प्रेरयन्तु । यागार्थमुद्योजयन्तु वर्धयन्तु वा । ‘ हि गतौ वृद्धौ च ’ । तत्र दृष्टान्तः । आजिषु संग्रामेषु आशुमिव यथा आशुं शीघ्रगामिनं सप्तिं सर्पणशीलमश्वं योद्धारः प्रेरयन्ति तद्वत् । तेन अग्निना धनंधनं सर्वं धनं जेष्म वयं जयेम ॥

यया गा आकरामहे सेनयाग्ने तवोत्या । तां नो हिन्व मघत्तये ॥ २ ॥

यया । गाः । आऽकरामहे । सेनया । अग्ने । तव । ऊत्या । ताम् । नः । हिन्व । मघत्तये ॥ २ ॥

हे अग्ने सेनया इनेन सह वर्तमानया सेनारूपया वा यया तव ऊत्या रक्षया गाः आकरामहे आभिमुख्येन कुर्महे । लभामह इत्यर्थः । ताम् ऊतिं नः अस्मान् हिन्व गमय । किमर्थम् । मघत्तये धनस्य दानार्थम्[2] । अस्माकं धनलाभायेत्यर्थः ॥

आभिप्लविकेषूक्थ्येषु प्रशास्तुः शस्त्रे ‘ अग्ने स्थूरम् ’ इति तृचो वैकल्पिकोऽनुरूपः । सूत्रितं च—‘ आ ते वत्सो मनो यमदग्ने स्थूरं रयिं भर ’ (आश्व. श्रौ. ७. ८) इति ॥

अग्ने स्थूरं रयिं भर पृथुं गोमन्तमश्विनम् । अङ्ग्धि खं वर्तया पणिम् ॥ ३ ॥

1. तर्क-५-स्तुतयो । 2. तर्क-५-लाभार्थं ।

आ । अ॒ग्ने॒ । स्थू॒रम् । र॒यिम् । भ॒र॒ । पृ॒थुम् । गोऽम॑न्तम् । अ॒श्विन॑म् ।
अ॒ङ्ग्धि । खम् । व॒र्तय॑ । प॒णिम् ॥ ३ ॥

हे अग्ने स्थूरं स्थूलं दृढं पृथुं विस्तीर्णं गोमन्तं गोभिर्युक्तम् अश्विनम् अश्वैरुपेतं रयिं धनम् आ भर अस्मभ्यमाहर । प्रयच्छ । खम् अन्तरिक्षम् अङ्ग्धि वृष्ट्युदकैः सिञ्च । यद्वा । आत्मीयैस्तेजोभिर्व्यञ्जय प्रकाशय । पणिं वणिजमदातारमसुरं वा वर्तय इतो निर्गमय । यद्वा । दाने प्रवर्तय ॥

अग्ने॒ नक्ष॑त्रम॒जर॒मा सूर्यं॑ रोहयो दि॒वि । दध॒ज्ज्योति॒र्जने॑भ्यः ॥ ४ ॥

अग्ने॑ । नक्ष॑त्रम् । अ॒जर॑म् । आ । सूर्य॑म् । रो॒ह॒यः॒ । दि॒वि । दध॑त् । ज्योतिः॑ । जने॑भ्यः ॥ ४ ॥

हे अग्ने नक्षत्रम् । नक्षति सततं गच्छतीति नक्षत्रः । 'णक्ष गतौ' । 'अमिनक्षि०' इत्यादिनात्रन्प्रत्ययः ॥ सततं गन्तारम् अजरं जरारहितं सूर्यं सर्वस्य प्रेरकमादित्यं दिवि अन्तरिक्षे आ रोहयः उपर्यवस्थापितवानसि । यद्वा । नक्षत्रं कृत्तिकादिकं सूर्यं च दिव्यारोहयः । किं कुर्वन् । जनेभ्यः सर्वेभ्यः प्राणिभ्यो व्यवहारार्थं ज्योतिः प्रकाशं दधत् विदधत् कुर्वन् । यथा सर्वेषां प्रकाशो[1] भवति तथोन्नते देशे सूर्यमगमय इत्यर्थः ॥

अग्ने॑ के॒तुर्वि॒शाम॑सि॒ प्रेष्ठः॒ श्रेष्ठ॑ उपस्थ॒सत् । बोधा॑ स्तो॒त्रे वयो॒ दध॑त् ॥ ५ ॥

अग्ने॑ । के॒तुः । वि॒शाम् । अ॒सि॒ । प्रेष्ठः॑ । श्रेष्ठः॑ । उ॒प॒स्थ॒ऽसत् । बोध॑ । स्तो॒त्रे । वयः॑ । दध॑त् ॥ ५ ॥

हे अग्ने विशां प्रजानां यजमानानां केतुः केतयिता ज्ञापयिता असि भवसि । अत एव प्रेष्ठः प्रियतमः श्रेष्ठः प्रशस्यतमश्च भवसि । स त्वम् उपस्थसत् उपस्थाने यज्ञगृहे निषीदन् बोध अस्मदीयं स्तोत्रमवगच्छ । किं कुर्वन् । स्तोत्रे स्तुवते जनाय वयः अन्नं दधत् विदधत् कुर्वन् प्रयच्छन् ॥   ॥१४॥

'इमा नु कम्' इति पञ्चर्चं षष्ठं सूक्तमाप्त्यपुत्रस्य भुवनस्यार्षं[2] भुवनपुत्रस्य साधनसंज्ञस्य वा वैश्वदेवम् । सर्वा द्विपदास्त्रिष्टुभः । तथा चानुक्रान्तम्—'इमा नु कं भुवन आप्त्यः साधनो वा भौवनो वैश्वदेवं द्वैपदं त्रैष्टुभम्' इति । दशरात्रस्य द्वितीये छन्दोमे वैश्वदेवशस्त्रे वैश्वदेवनिविद्धानात् पूर्वमिदं शंसनीयम् । सूत्रितं च—'आ याहि वनसेमा नु कं मधुरेक इति द्विपदासूक्तानि' (आश्व. श्रौ. ८.७) इति । षष्ठेऽहनि तृतीयसवने ब्राह्मणाच्छंसिन[3] उक्थ्यशस्त्र[3] आद्यस्तृचः स्तोत्रियः । ततो द्वे अनुरूपार्थे । सूत्रितं च—'ब्राह्मणाच्छंसिन इमा नु कं भुवना सीषधामेति पञ्च' (आश्व. श्रौ. ८. ३) इति ॥

इ॒मा नु कं॒ भुव॑ना सीषधा॒मेन्द्र॑श्च॒ विश्वे॑ च दे॒वाः ॥ १ ॥

इ॒मा । नु । क॒म् । भुव॑ना । सी॒स॒धा॒म॒ । इन्द्रः॑ । च॒ । विश्वे॑ । च॒ । दे॒वाः ॥ १ ॥

इमा इमानि अस्मदपेक्षितानि भुवना भुवनानि नु क्षिप्रं सीषधाम साधयामः वशीकुर्मः । कम् इति पूरकः । यद्वा । इमानि सर्वाणि भूतजातान्यस्मभ्यं कं सुखं सीषधाम । साधयन्तु । पुरुषव्यत्ययः । इन्द्रश्च विश्वे सर्वे अन्ये देवाः च स्तुत्या प्रीता इममर्थं साधयन्तु ॥

१. त४.५—प्रकाशको । २. म-त४.५—भुवनाख्यस्यार्षं । ३. त१.२.३.६.७.८-भौ.४.८—ब्राह्मणाच्छंसिनो उक्थे (१ °क्थ्ये)।

यज्ञं च नस्तन्वं च प्रजां चादित्यैरिन्द्रः सह चीक्लृपाति ॥ २ ॥

यज्ञम् । च । नः । तन्वम् । च । प्रऽजाम् । च । आदित्यैः । इन्द्रः । सह । चीक्लृपाति ॥ २ ॥

नः अस्माकं यज्ञं ज्योतिष्टोमादिकं यागं तन्वं शरीरं च प्रजां पुत्रादिकां[1] च आदित्यैः अदितिपुत्रैरन्यैर्देवैः सह वर्तमानः इन्द्रः चीक्लृपाति कल्पयतु । यज्ञादिकं स्वस्वव्यापारसमर्थं करोतु ॥

आदित्यैरिन्द्रः सगणो मरुद्भिरस्माकं भूत्वविता तनूनाम् ॥ ३ ॥

आदित्यैः । इन्द्रः । सऽगणः । मरुत्ऽभिः । अस्माकम् । भूतु । अविता । तनूनाम् ॥ ३ ॥

आदित्यैः अदितिपुत्रैर्मित्रादिभिः मरुद्भिः च सगणः सहितः इन्द्रः अस्माकं तनूनां शरीराणां तनयानां वा अविता भूतु रक्षिता भवतु ॥

हत्वाय देवा असुरान्यदायन्देवा देवत्वमभिरक्षमाणाः ॥ ४ ॥

हत्वाय । देवाः । असुरान् । यत् । आयन् । देवाः । देवऽत्वम् । अभिऽरक्षमाणाः ॥ ४ ॥

देवाः इन्द्रादयः असुरान् क्षेप्तॄन् वृत्रादीन् हत्वाय हत्वा विनाश्य यत् यदा आयन् आगच्छन् स्वकीयं स्थानं प्राप्नुवन् तदानीं ते देवाः देवत्वम् आत्मीयममृतत्वम् अभिरक्षमाणाः अभितः सर्वतो रक्षन्तोऽभूवन् । बाधकाभावात् सर्वत्र प्रख्यापितवन्त इत्यर्थः ॥

प्रत्यञ्चमर्कमनयञ्छचीभिरादित्स्वधामिषिरां पर्यपश्यन् ॥ ५ ॥

प्रत्यञ्चम् । अर्कम् । अनयन् । शचीभिः । आत् । इत् । स्वधाम् । इषिराम् । परि । अपश्यन् ॥ ५ ॥

शचीभिः कर्मभिः परिचरणात्मकैः साधनम् अर्कम् अर्चनसाधनं स्तोत्रं प्रत्यञ्चम् इन्द्रादीन् प्रत्यञ्चत्[2] अनयन् स्तोतारः प्रापयन् । यदैवम् आदित् अनन्तरमेव इषिरां गमनशीलां[3] स्वधां वृष्ट्युदकं पर्यपश्यन् सर्वे जनाः परितः पश्यन्ति । यद्वा । इषिरामेषणीयां स्वधाम् । अन्ननामैतत् । हविर्लक्षणमन्नं सर्वे देवाः परिपश्यन्ति ॥ ॥ १५ ॥

'सूर्यः' इति पञ्चर्चं सप्तमं सूक्तं सूर्यपुत्रस्य चक्षुःसंज्ञस्यार्षं सूर्यदेवत्यं गायत्रम् । तथा चानुक्रान्तं— 'सूर्यो नश्चक्षुः सौर्यः सौर्यं गायत्रम्' इति । आश्विनशस्त्रे सूर्योदयादुत्तरकाले[4] सौर्यकाण्ड इदं सूक्तम् । सूत्रितं च— 'सूर्यो नो दिव उदु त्यं जातवेदसमिति नव' (आश्व. श्रौ. ६. ५) इति । दर्शपूर्णमासयोः कुशासादनात्पूर्वभाविनि जपे 'सूर्यो नः' इत्येषा[5] । सूत्रितं च— 'सूर्यो नो दिवस्पातु नमो महद्भ्यो नमो अर्भकेभ्यः' (आश्व. श्रौ. १. ४) इति ॥

सूर्यो नो दिवस्पातु वातो अन्तरिक्षात् । अग्निर्नः पार्थिवेभ्यः ॥ १ ॥

सूर्यः । नः । दिवः । पातु । वातः । अन्तरिक्षात् । अग्निः । नः । पार्थिवेभ्यः ॥ १ ॥

सूर्यः सर्वस्य प्रेरकः शोभनवीर्यो वा देवः दिवः द्युलोकात् द्युलोकवर्तिनो भयात् नः अस्मान् पातु रक्षतु । वातः वायुश्च अन्तरिक्षात् मध्यमस्थानगताद्बाधकाद्भयात् रक्षतु । तथा पृथिवीस्थानः अग्निः च पार्थिवेभ्यः पृथिव्यां वर्तमानेभ्यः शत्रुभ्यः नः अस्मान् रक्षतु ॥

---

१. ग-त४.५-अ४-पुत्रादिकं । २. त१.२.३.६.७.८-म१.२.४.८-प्रत्यंचत; त४-म७-प्रत्यंचंत; त५-प्रत्यंचं । ३. त-म-मु-गमनशीलां । ४. ग-म१.२.४.५.८-मु-°दुत्तरकालीने; त१.२.३.६.७.८-म७-°दुत्तरकालीनो । ५. ग-त४-म-इत्येषा जप्या ।

जोषा॑ सवित॒र्यस्य॑ ते॒ हरः॑ श॒तं स॒वाँ अर्ह॑ति । पा॒हि नो॑ दि॒द्युतः॒ पत॑न्त्याः ॥ २ ॥

जोष॑ । स॒वि॒त॒रिति॑ । यस्य॑ । ते॒ । हरः॑ । श॒तम् । स॒वान् । अर्ह॑ति ।

पा॒हि । नः॒ । दि॒द्युतः॑ । पत॑न्त्याः ॥ २ ॥

हे सवितः सर्वस्य प्रेरक सूर्य जोष अस्मत्स्तुत्यादिकं सेवस्व । यस्य ते तव हरः रसहरणशीलं[1] तेजः शतं सवान् बहून् यज्ञान् प्रति अर्हति योग्यं भवति । यद्वा । प्रकाशनादिद्वारा पूजयति । स त्वं नः अस्मान् पतन्त्याः निपतन्त्याः शत्रुभिरस्मासु क्षिप्यमाणायाः दिद्युतः । वज्रनामैतत् । द्योतमानायाः शक्तेरायुधात् पाहि रक्ष ॥

चक्षु॑र्नो दे॒वः स॑वि॒ता चक्षु॑र्न उ॒त पर्व॑तः । चक्षु॑र्धा॒ता द॑धातु नः ॥ ३ ॥

चक्षुः॑ । नः॒ । दे॒वः । स॒वि॒ता । चक्षुः॑ । नः॒ । उ॒त । पर्व॑तः । चक्षुः॑ । धा॒ता । द॒धा॒तु॒ । नः॒ ॥ ३ ॥

सविता प्रेरकः देवः नः अस्माकं चक्षुः प्रकाशकमिन्द्रियमिन्द्रियानुग्राहकं तेजो वा दधातु । उत अपि च पर्वतः इन्द्रसहचरः पर्वताख्योऽपि देवः नः अस्माकं चक्षुः विदधातु । धाता सर्वस्य विधातादित्यानामन्यतमश्च नः अस्माकं चक्षुः विदधातु ॥

चक्षु॑र्नो धेहि॒ चक्षु॑षे॒ चक्षु॑र्वि॒ख्यै त॒नूभ्यः॑ । सं चे॒दं वि च॑ पश्येम ॥ ४ ॥

चक्षुः॑ । नः॒ । धे॒हि॒ । चक्षु॑षे । चक्षुः॑ । वि॒ऽख्यै । त॒नूभ्यः॑ ।

सम् । च॒ । इ॒दम् । वि । च॒ । प॒श्ये॒म॒ ॥ ४ ॥

नः अस्माकं चक्षुषे रूपोपलब्धिकारणायेन्द्रियाय[2] चक्षुः प्रकाशकं तदनुग्राहकं तेजो हे सूर्य धेहि विधेहि कुरु । यद्वा । न इति व्यत्ययेन बहुवचनम् । चक्षुषे चक्षुःसंज्ञाय नो मह्यं चक्षुरिन्द्रियं वा तेजो वा हे सूर्य धेहि प्रयच्छ । तनूभ्यः अस्माकं शरीरेभ्यस्तनयेभ्यो वा विख्यै विख्यानाय प्रकाशनाय चक्षुः त्वदीयं प्रकाशं विधेहि । यत एवं तस्मात्कारणात् त्वदीयेन तेजसा वयं च इदं सर्वं जगत् सं पश्येम । सम्यग्द्रष्टारो भवेम । वि पश्येम च । विविधं च सविशेषं द्रष्टारो भवेम ॥

सु॒सं॒दृशं॑ त्वा व॒यं प्रति॑ पश्येम सूर्य । वि प॑श्येम नृ॒चक्ष॑सः ॥ ५ ॥

सु॒ऽसं॒दृश॑म् । त्वा॒ । व॒यम् । प्रति॑ । प॒श्ये॒म॒ । सू॒र्य॒ । वि । प॒श्ये॒म॒ । नृ॒ऽचक्ष॑सः ॥ ५ ॥

हे सूर्य सुसंदृशं सुष्ठु संद्रष्टारं त्वा त्वां वयं प्रति पश्येम प्रत्येकं द्रष्टारो भूयास्म । तथा नृचक्षसः नृभिर्मनुष्यैरस्माभिर्द्रष्टव्यान् पदार्थान् वि पश्येम विद्रष्टारो भवेम । यद्वा । नृचक्षसो नृणां शत्रुमनुष्याणां हिंसकाः सन्तो वयं विशिष्टज्ञाना भवेम ॥ ॥ १६ ॥

'उदसौ' इति षडृचमष्टमं सूक्तमानुष्टुभम् । पुलोमतनया शची स्वात्मानमस्तौत् । अतः सैवर्षिः सैव देवता । तथा चानुक्रान्तम्—'उदसौ षट् पौलोमी शच्यात्मानं तुष्टावानुष्टुभम्' इति । विनियोगो लिङ्गादवगन्तव्यः । आपस्तम्बस्तु सपत्नीनाशने सूर्योपस्थान इदं सूक्तं विनियुक्तवान् । सूत्र्यते हि—'एतेनैव कामेनोत्तरेणानुवाकेन सदादित्यमुपतिष्ठते' (आप. गृ. ९. ९) इति । अत्र एतेन इति प्रकृतं सपत्नीबाधनं परामृश्यते ॥

1. त१.२.३.६.७.८-म—हरणशीलं; त४—संहरणशीलं । 2. ग—°करणाये° ।

उद॒सौ सूर्यो॑ अगादु॒दयं॑ माम॒को भगः॑ ।
अ॒हं तद्वि॑द्व॒ला पति॑म॒भ्य॑साक्षि विषास॒हिः ॥ १ ॥

उत् । अ॒सौ । सूर्यः॑ । अ॒गा॒त् । उत् । अ॒यम् । मा॒म॒कः । भगः॑ ।
अ॒हम् । तत् । वि॒द्व॒ला । पति॑म् । अ॒भि । अ॒सा॒क्षि॒ । वि॒ऽस॒स॒हिः ॥ १ ॥

असौ द्युलोकस्थः सूर्यः उत् अगात् उदयं प्राप्तवान् । मामकः मदीयः भगः भजनीयः अयम् इन्द्रश्च सूर्योदमनोदगात् । यद्वा मामको भगो मदीयमिदं सौभाग्यमुदगात् । तत् उदयतं सूर्यस्य तेजः विद्वला ज्ञातवती यद्वा पतिं भर्तारं विद्वला लब्धवती अहं विषासहिः विशेषेणा-भिभवित्री सती अभ्यसाक्षि अभ्यभूवम् । सपत्नीरिति शेषः । सहतेरभिभवार्थस्य लुङ्येतद्रूपम् । यद्वा । विषासहिः सपत्नीनामभिभवित्री सती पतिमभ्यसाक्षि । भर्तारमप्यभ्यभूवम् । यथा मय्येव वशीकृतश्चिरं वर्तते[1] तथाकार्षमित्यर्थः ॥

अ॒हं के॒तुर॒हं मू॒र्धाह॑मु॒ग्रा वि॒वाच॑नी । ममेदनु॒ क्रतुं॒ पतिः॑ सेहा॒नाया॑ उ॒पाच॑रेत् ॥ २ ॥

अ॒हम् । के॒तुः । अ॒हम् । मू॒र्धा । अ॒हम् । उ॒ग्रा । वि॒ऽवाच॑नी ।
मम॑ । इत् । अनु॑ । क्रतु॑म् । पतिः॑ । से॒हा॒नायाः॑ । उ॒प॒ऽआच॑रेत् ॥ २ ॥

अहं केतुः केतयित्री सर्वस्य ज्ञापयित्री[2] भवामि । अहं मूर्धा सर्वेष्ववयवेषु शिर इव प्रधानभूता च भवामि । अहम् उग्रा उद्गूर्णा सती विवाचनी विशेषेण पतिं वाचयित्री भवामि । क्रोधाविष्टमपि पतिं मयि सर्वदा प्रियवचनयुक्तं करोमीत्यर्थः । सेहानायाः सपत्नीनामभिभवित्र्याः ममेत् ममैव क्रतुं कर्म बुद्धिं वा अनुलक्ष्य पतिः पालयिता भर्ता उपाचरेत् उपागच्छेत् । नान्यासां पत्नीनाम् ॥

मम॑ पु॒त्राः श॑त्रु॒हणोऽथो॑ मे दुहि॒ता वि॒राट् ।
उ॒ताहम॑स्मि संज॒या पत्यौ॑ मे॒ श्लोक॑ उत्त॒मः ॥ ३ ॥

मम॑ । पु॒त्राः । श॒त्रु॒ऽहनः॑ । अथो॒ इति॑ । मे॒ । दु॒हि॒ता । वि॒ऽराट् ।
उ॒त । अ॒हम् । अ॒स्मि॒ । स॒म्ऽज॒या । पत्यौ॑ । मे॒ । श्लोकः॑ । उ॒त्ऽत॒मः ॥ ३ ॥

मम एव पुत्राः तनयाः शत्रुहणः शत्रूणां सपत्नानां[3] हन्तारो भवन्ति । अथो अपि च मे मदीया दुहिता पुत्री विराट् विशेषेण राजमाना भवति । उत अपि च अहं संजया सम्यग्जेत्री सपत्नीनाम् अस्मि । तां[4] अभिभवामि । अतो हेतोः पत्यौ भर्तरीन्द्रे मे मम श्लोकः उपश्लोक-नीयं यशः उत्तमः उद्गततममतिशयेनोत्कृष्टं विद्यते ॥

येनेन्द्रो॑ ह॒विषा॑ कृ॒त्व्यभ॑वद्द्यु॒म्न्यु॑त्त॒मः ।
इ॒दं तद॑क्रि देवा असप॒त्ना किला॑भुवम् ॥ ४ ॥

येन॑ । इन्द्रः॑ । ह॒विषा॑ । कृ॒त्वी । अभ॑वत् । द्यु॒म्नी । उ॒त्ऽत॒मः ।
इ॒दम् । तत् । अ॒क्रि॒ । दे॒वाः॒ । अ॒स॒प॒त्ना । किल॑ । अ॒भु॒व॒म् ॥ ४ ॥

1. म२.५–वर्तेत । २. त१.२.३.६.७ ८-म–रात्री । ३. त-मु–सपत्नीनां । ४. त-म–' ता ' नास्ति ।

येन हविषा इन्द्रः मम भर्ता कृत्वी कर्मणां कर्ता अभवत् भवति । तथा द्युम्नी । द्युम्नं द्योतमानं यशोऽन्नं वा । तद्वान् उत्तमः उत्कृष्टतमश्च येन हविषा भवति । हे देवाः स्तोतारः ऋत्विजः तत् इदं हविः अकि अकारि । अस्माभिर्भवद्भिः क्रियताम् । यद्वा । हे यष्टव्या देवाः तादृशं हविरस्मदीयमपि । करोतेर्लुङि 'मन्त्रे घस०' इति च्लेर्लुक् । अत एव कारणादहम् असपत्ना किल शत्रुरहिता खलु अभुवम्[1] अभूवम् । छान्दसो ह्रस्वः ॥

अ॒स॒प॒त्ना स॑पत्न॒घ्नी जय॑न्त्यभि॒भूव॑री ।
आवृ॑क्षम॒न्यासां॒ वर्चो॒ राधो॒ अस्थे॑यसामिव ॥ ५ ॥

अ॒स॒प॒त्ना । स॒प॒त्न॒ऽघ्नी । जय॑न्ती । अ॒भि॒ऽभूव॑री ।
आ । अ॒वृ॒क्ष॒म् । अ॒न्यासा॑म् । वर्चः॑ । राधः॑ । अस्थे॑यसाम्ऽइव ॥ ५ ॥

असपत्ना अशत्रुका भवामि । कुत इत्यत आह । सपत्नघ्नी शत्रूणां हन्त्री अत एव जयन्ती जयं प्राप्नुवती[2] अभिभूवरी अभिभवित्री ॥ भवतेः 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति क्वनिप् । 'वनो र च' इति ङीब्रेफौ ॥ ईदृश्यहम् अन्यासां सपत्नीनां वर्चः तेजः राधः धनं च आवृक्षम् आ समन्तादवृक्षम् । अवृश्चयम् । अच्छिदम् ॥ व्रश्चेर्लुङि ऊदित्वादिडभावे संयोगादिलोपे छान्दसं संप्रसारणम् ॥ तत्र दृष्टान्तः । अस्थेयसामिव । अस्थिरतराणां शत्रूणां यथा धनमप्रयत्नेन[3] वृश्च्यते तथेत्यर्थः ॥ स्थिरशब्दादीयसुनि 'प्रियस्थिर०' इत्यादिना स्थादेशः ॥

सम॑जैषमि॒मा अ॒हं स॒पत्नी॑रभि॒भूव॑री ।
यथा॒हम॒स्य वी॒रस्य॑ वि॒राजा॑नि॒ जन॑स्य च ॥ ६ ॥

सम् । अ॒जै॒ष॒म् । इ॒माः । अ॒हम् । स॒ऽपत्नीः॑ । अ॒भि॒ऽभूव॑री ।
यथा॑ । अ॒हम् । अ॒स्य । वी॒रस्य॑ । वि॒ऽराजा॑नि । जन॑स्य । च॒ ॥ ६ ॥

अभिभूवरी अभिभवित्री अहम् इमाः सपत्नीः समजैषं सम्यगभ्यभूवम् । यथा येन प्रकारेण अहमस्य वीरस्य इन्द्रस्य तदीयपरिजनस्य च विराजानि विशेषेण राजमाना भवानि । तथा समजैषमित्यर्थः ॥   ॥ १७ ॥

'तीव्रस्य' इति पञ्चर्चं नवमं सूक्तं वैश्वामित्रस्य पूरणस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । तथा चानुक्रान्तं— 'तीव्रस्य पञ्च पूरणो वैश्वामित्रः' इति । तीव्रसोमाख्य एकाह इदं निष्केवल्यमिति विनियोगः । सूत्रितं च— 'क स्य वीरस्तीव्रस्याभिवयस इति मध्यंदिनः' (आश्व. श्रौ. ९. ७) इति । महाव्रतेऽपि माध्यंदिने सवने महाकाण्डेऽप्येतत्सूक्तम् । तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितं— 'तीव्रस्याभिवयसो अस्य पाहीति माध्यंदिने' (ऐ. आ. ५. १. १) इति ॥

ती॒व्रस्या॒भिव॑यसो अ॒स्य पा॑हि सर्वर॒था वि हरी॑ इ॒ह मु॑ञ्च ।
इन्द्र॒ मा त्वा॒ यज॑मानासो अ॒न्ये नि री॑रम॒न् तुभ्य॑मि॒मे सु॒तासः॑ ॥ १ ॥

१. स१.४.५.६.८–अ१.४.७–'अभुव' नास्ति । २. अ२.३.६.७–अ४.७–प्राप्नुवती । ३. स४. ५–स्थानमप्रयत्नेन ।

तीव्रस्य । अभिऽवयसः । अस्य । पाहि । सर्वऽरथा । वि । हरी इति । इह । मुञ्च ।
इन्द्र । मा । त्वा । यजमानासः । अन्ये । नि । रीरमन् । तुभ्यम् । इमे । सुतासः ॥ १ ॥

तीव्रस्य तीक्ष्णस्य क्षिप्रमदकरस्य अभिवयसः । वय इत्यन्ननाम । अभिगतं चरुपुरोडाशाद्यन्नं यस्य तादृशस्य अस्य सोमस्य । 'क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्' इति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । ईदृशं सोमं हे इन्द्र पाहि पिब । पिबतेश्छान्दसः शपो लुक् । तदर्थं सर्वरथा सरणशीलरथौ हरी अश्वौ इह अस्मिन् यज्ञगृहे वि मुञ्च रथाद्विमुञ्च । हे इन्द्र अस्मत्तः अन्ये यजमानासः यजमानाः त्वा त्वां मा नि रीरमन् नितरां मा रमयन्तु । वयमेव रमयाम इत्यर्थः । ततः तुभ्यं त्वदर्थमेव सुतासः सुता अभिषुताः इमे प्रत्यक्षेणोपलभ्यमानाः सोमा वर्तन्ते ॥

तुभ्यं सुतास्तुभ्यमु सोत्वासस्त्वां गिरः श्वात्र्या आ ह्वयन्ति ।
इन्द्रेदमद्य सवनं जुषाणो विश्वस्य विद्वाँ इह पाहि सोमम् ॥ २ ॥

तुभ्यम् । सुताः । तुभ्यम् । ऊँ इति । सोत्वासः । त्वाम् । गिरः । श्वात्र्याः । आ । ह्वयन्ति ।
इन्द्र । इदम् । अद्य । सवनम् । जुषाणः । विश्वस्य । विद्वान् । इह । पाहि । सोमम् ॥ २ ॥

हे इन्द्र तुभ्यं त्वदर्थमेव सुताः अभिषुताः सर्वे सोमाः सोत्वासः इतःपरमभिषोतव्याश्च तुभ्यमु त्वदर्थमेव । सुनोतेः 'कृत्यार्थे तवैकेन्'[1] इति त्वन्प्रत्ययः । श्वात्र्याः शु आशु शीघ्रगन्त्र्यः प्रवर्तमानाः गिरः स्तुतिरूपा वाचश्च त्वाम् एव आ ह्वयन्ति आक्रोशयन्ति । हे इन्द्र अद्य अस्मिन् काले इदं सवनं प्रातःसवनादिकं जुषाणः सेवमानः विश्वस्य सर्वस्य विद्वान् ज्ञाता त्वम् इह अस्मिन् यज्ञे सोमं पाहि पिब ॥

य उशता मनसा सोममस्मै सर्वहृदा देवकामः सुनोति ।
न गा इन्द्रस्तस्य परा ददाति प्रशस्तमिच्चारुमस्मै कृणोति ॥ ३ ॥

यः । उशता । मनसा । सोमम् । अस्मै । सर्वऽहृदा । देवऽकामः । सुनोति ।
न । गाः । इन्द्रः । तस्य । परा । ददाति । प्रऽशस्तम् । इत् । चारुम् । अस्मै । कृणोति ॥ ३ ॥

यः[1] उशता कामयमानेन सर्वहृदा । सर्वमविकलं हृदयं यस्य । यद्वा । सर्वेणापरिमितेन हृदयेन । सामर्थ्यान्मत्वर्थो लक्ष्यते । हृदयवता मनसा अस्मै इन्द्राय देवकामः देवमिन्द्रं कामयमानो यजमानः सोमं सुनोति अभिषुणोति । इन्द्रस्तस्य यजमानस्य गाः न परा ददाति । परादानं विनाशः । न विनाशयति । अस्मै यजमानाय चारुं शोभनमत एव प्रशस्तम् । इत् इत्यवधारणे । प्रशंसनीयमेव धनं कृणोति करोति ॥

अनुस्पष्टो भवत्येषो अस्य यो अस्मै रेवान्न सुनोति सोमम् ।
निररत्नौ मघवा तं दधाति ब्रह्मद्विषो हन्त्यनानुदिष्टः ॥ ४ ॥

अनुऽस्पष्टः । भवति । एषः । अस्य । यः । अस्मै । रेवान् । न । सुनोति । सोमम् ।
निः । अरत्नौ । मघऽवा । तम् । दधाति । ब्रह्मऽद्विषः । हन्ति । अननुऽदिष्टः ॥ ४ ॥

---

१. स१.२.३.७–मर.७.८–'य' नास्ति ।

ᵛअस्य यजमानस्य ᵛएषः इन्द्रः ᵛअनुस्पष्टः दृष्टिगोचरो भवति ᵛयः ᵛएषाम् मध्ये ᵛअस्मै इन्द्राय ᵛसोमं ᵛसुनोति अभिषुणोति । ᵛमघवा धनोपेत इन्द्रः ᵛतं यजमानम् ᵛअरत्नौ हस्ते ᵛबिभर्ति सम्यग्धृत्वा धारयति रक्षिता सन् हत्वा च ᵛब्रह्मद्विषः तैजसत्वेऽप्यर्थित एव सन् ᵛब्रह्मद्विषः ब्राह्मणद्वेष्टॄन् सर्वान् ᵛहन्ति हिनस्ति ॥

शुनासीरीये पर्वणि 'इन्द्राय शुनासीराय पुरोडाशं द्वादशकपालम्' इत्यस्य 'अश्वायन्तः' इत्येषा याज्या । इन्द्रो वा शुन इति नैकविधकस्यापि हविष इयमेव याज्या । सूत्रितं च—'अश्वायन्तो गव्यन्तो वाजयन्तः शुनं हुवेम मघवानमिन्द्रम्' (आश्व. श्रौ. २. २०) इति ॥

अश्वायन्तो गव्यन्तो वाजयन्तो हवामहे त्वोपगन्तवा उ ।
आभूषन्तस्ते सुमतौ नवायां वयमिन्द्र त्वा शुनं हुवेम ॥ ५ ॥

अश्वऽयन्तः । गव्यन्तः । वाजऽयन्तः । हवामहे । त्वा । उपऽगन्तवै । ऊँ इति ।
आऽभूषन्तः । ते । सुऽमतौ । नवायाम् । वयम् । इन्द्र । त्वा । शुनम् । हुवेम ॥ ५ ॥

ᵛअश्वायन्तः अश्वानात्मन इच्छन्तः ॥ क्यचि 'अश्वाघस्यात्' (पा. सू. ७. ४. ३७) इत्यात्वम् ॥ ᵛगव्यन्तः गा आत्मन इच्छन्तः ॥ 'वान्तो यि प्रत्यये' (पा. सू. ६. १. ७९) इत्यवादेशः ॥ ᵛवाजयन्तः अन्नं वाजेन शूर्पादिना प्रज्वलयन्तः ॥ 'वज गतिगन्धनयोः' । णिचि 'वो विधूनने जुक्' (पा. सू. ७. ३. ३८) इति जुगागमः । अस्माच्छतर्यदुपदेशाल्लसार्वधातुकस्वरेणाद्युदात्तत्वे[1] प्राप्ते चित्वादन्तोदात्तत्वे[2] ततो णिच एव स्वरः शिष्यते ॥ अपर आह । वाजमन्नमात्मन इच्छन्त इति । तदानीमवग्रहाभावस्वरौ[3] छान्दसौ मन्तव्यौ । एवंभूता वयं हे इन्द्र त्वाम् ᵛउपगन्तवै उपगन्तुं प्राप्तुं ᵛहवामहे आह्वयामहे ॥ गमेः 'तुमर्थे सेसेन्' इति तवैप्रत्ययः । गतिसमासे 'तवै चान्तश्च युगपत्' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वमुत्तरपदस्यान्तोदात्तत्वम् ॥ ᵛउ इति पूरकः । हे ᵛइन्द्र ᵛते तव ᵛनवायाम् अभिनवायां प्रशस्तायां ᵛसुमतौ शोभनबुद्धौ[4] ᵛआभूषन्तः आ समन्तादवस्थिता वर्तमानाः । यद्वा । आ समन्ताद्भूषयन्तोऽलंकुर्वन्तस्त्वदनुग्रहबुद्धौ वर्तमानाः ᵛवयं ᵛशुनं सुखकरं त्वां ᵛहुवेम आह्वयेम ॥ ॥१८॥

'मुञ्चामि' इति पञ्चर्चं दशमं सूक्तं प्राजापत्यस्य यक्ष्मनाशनाख्यस्यार्षम् । आन्त्यानुष्टुप् शिष्टास्त्रिष्टुभः । यक्ष्मनाशनं लिङ्गोक्ता देवता । तथा चानुक्रान्तं—'मुञ्चामि प्राजापत्यो यक्ष्मनाशनो राजयक्ष्मघ्नमन्त्यानुष्टुप्' इति । क्षयरोगप्रमुखस्य[5] व्याधिजातस्योपशमनार्थमनेन सूक्तेन होतव्यम् । सूत्र्यते हि—'व्याधितस्यातुरस्य[6] यक्ष्मगृहीतस्य वा पञ्चाहुतिभिर्मुञ्चामि त्वा हविषा जीवनाय कमित्येतेन' (आश्व. गृ. ३. ६. ४-५) इति ॥

मुञ्चामि त्वा हविषा जीवनाय कमज्ञातयक्ष्मादुत राजयक्ष्मात् ।
ग्राहिर्जग्राह यदि वैतदेनं तस्या इन्द्राग्नी प्र मुमुक्तमेनम् ॥ १ ॥

मुञ्चामि । त्वा । हविषा । जीवनाय । कम् । अज्ञातऽयक्ष्मात् । उत । राजऽयक्ष्मात् ।
ग्राहिः । जग्राह । यदि । वा । एतत् । एनम् ।
तस्याः । इन्द्राग्नी इति । प्र । मुमुक्तम् । एनम् ॥ १ ॥

---

१. त१.२.३.६.७.८-म-°न्तुदात्ते; त४.५-°न्तुदात्तं । २. त-म-मु-°दनुदात्तत्वे । ३. त-म-इदानीम° । ४. ग-म२-शोभनबुद्धौ अनुग्रहबुद्धौ । ५. ग-त४.५-क्षयरोगप्रमुखस्य । ६. त२.३.४.५.६.८-म-व्याधितस्याधितस्य ।

हे यक्ष्माभिभूत हविषा अनेन करणभूतेन साधनेन होमेन[1] त्वा त्वाम् अज्ञातयक्ष्मात्। अयमेतत्संज्ञ[2] इत्यज्ञातः शरीरगतो रोगोऽज्ञातयक्ष्मः। तस्माद्रोगात् मुञ्चामि विश्लेषयामि। किमर्थम्। जीवसे कं जीवनार्थम्। इह लोके चिरकालावस्थानार्थमित्यर्थः। कमिति पूरकः। उत अपि च राजयक्ष्मात्। यक्ष्माणां राजा यक्ष्मरोगो राजयक्ष्मः। राजदन्तादित्वादुपसर्जनस्य परनिपातः (पा. सू. २. २. ३१)। तस्मादपि त्वां मुञ्चामि। यदि वा यदि च एतत् एतस्मिन् समये एनं व्याधितं पुरुषं ग्राहिः ग्रहणशीला ग्रहरूपा देवता जग्राह गृहीतवती तस्याः देवतायाः सकाशादेनं इन्द्राग्नी एनं प्र मुमुक्तं प्रमोचयतम्॥

यदि॑ क्षि॒तायु॒र्यदि॑ वा॒ परे॑तो॒ यदि॑ मृ॒त्योर॑न्ति॒कं नी॑त ए॒व।
तमा ह॑रामि॒ निर्ऋ॑तेरु॒पस्था॒दस्पा॑र्शमेनं श॒तशा॑रदाय॥ २॥

यदि॑। क्षि॒तऽआ॑युः। यदि॑। वा॒। परा॑ऽइतः। यदि॑। मृ॒त्योः। अ॒न्ति॒कम्। निऽइ॑तः। ए॒व। तम्। आ। ह॒रा॒मि॒। निःऽऋ॑तेः। उ॒पऽस्था॑त्। अस्पा॑र्शम्। ए॒न॒म्। श॒तऽशा॑रदाय॥२॥

यदि स रोगग्रस्तः क्षितायुः क्षीणायुर्भवति यदि वा परेतः अस्माल्लोकात् परागतो भवति यदि च मृत्योः वैवस्वतस्य अन्तिकं निकटं नीतः नितरां प्राप्तः एव भवति एवंभूतमपि तं पुरुषं निर्ऋतेः पापदेवताया आयुषः[3] क्षयकारिण्याः उपस्थात् उपस्थानात्[4] आ हरामि आनयामि आवर्तयामि। आहृत्य च एनं शतशारदाय शतसंवत्सरजीवनार्थम् अस्पार्शं प्रबलं करोमि। 'स्पृ प्रीतिबलनयोः'॥

स॒ह॒स्रा॒क्षेण॑ श॒तशा॑रदेन श॒तायु॑षा ह॒विषाहा॑र्षमेनम्।
श॒तं यथे॒मं श॒रदो॒ नया॒तीन्द्रो॒ विश्व॑स्य दुरि॒तस्य॑ पा॒रम्॥ ३॥

स॒ह॒स्र॒ऽअ॒क्षेण॑। श॒तऽशा॑रदेन। श॒तऽआ॑युषा। ह॒विषा॑। आ। अ॒हा॒र्ष॒म्। ए॒न॒म्। श॒तम्। यथा॑। इ॒मम्। श॒रदः॑। नया॑ति। इन्द्रः॑। विश्व॑स्य। दुः॒ऽइ॒तस्य॑। पा॒रम्॥ ३॥

सहस्राक्षेण। सहस्रमिति बहुनाम। सहस्रमक्षीणि चक्षूंषि यस्य हविषः फलत्वेन क्रियन्ते तत् सहस्राक्षम्। 'बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः' (पा. सू. ५. ४. ११३) इति षच् समासान्तः। शरदः संबन्धी शारदः संवत्सरः। शतं शारदा यस्य तत्तथोक्तम्। बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्। अत एव शतायुषा शतसंवत्सरपरिमितमायुर्जीवनं फलभूतं यस्य तादृशेन[5] हविषा। यद्वा। सहस्राक्ष इन्द्रः। तेन शतशारदेन शरदां संवत्सराणां शतस्य दातृत्वेन संबन्धिना कर्त्रा शतायुषा हविषा करणभूतेन। एनं यक्ष्मगृहीतम् आहार्षं रोगादनैषम्[6]। यथा येन प्रकारेण इमं पुरुषं शतं शरदः संवत्सरान्। अत्यन्तसंयोगे द्वितीया। एतावन्तं कालम् इन्द्रो विश्वस्य सर्वस्य दुरितस्य दुःखस्य पारम् अवसानं दुःखराहित्यं नयाति नयेत् तथाहार्षमित्यर्थः॥

श॒तं जी॑व श॒रदो॒ वर्ध॑मानः श॒तं हे॑म॒न्ताञ्छ॒तमु॑ वस॒न्तान्।
श॒तमि॑न्द्रा॒ग्नी स॑वि॒ता बृह॒स्पतिः॑ श॒तायु॑षा ह॒विषे॒मं पुन॑र्दुः॥ ४॥

१. त-म१.२.४.८—साधनहोमेन। २. त-अ१.९.४.८—अनेन तत्संज्ञ। ३. त१.२.३.७-म१.२.४.८—मानुषः; अ७—मनुष्य। ४. ग-त४.५-म२—उपस्थानात् समीपात्। ५. ग-त१.२.३.६.७.८-म—तादृशेनानेन; त४.५—तादृशमनेन। ६. ग-म४.५-म२—रोगादानैषं, त१.२.३.६.७—रोगादानैष।

शतम् । जीव । शरदः । वर्धमानः । शतम् । हेमन्तान् । शतम् । ऊँ इति । वसन्तान् ।
शतम् । इन्द्राग्नी इति । सविता । बृहस्पतिः । शतऽआयुषा । हविषा । इमम् । पुनः । दुः ॥४॥

हे यक्ष्मगृहीमुक्त ‘वर्धमानः अहरहरभिवृद्धिं प्राप्नुवंस्त्वं ‘शतं ‘शरदः शतसंख्याकान् शरदृतून् ‘जीव प्राणान् धारय । पूर्ववदत्यन्तसंयोगे द्वितीया । ‘शतं ‘हेमन्तान् हेमन्तर्तूंश्च जीव ‘शतं ‘वसन्तान् च । उकारः समुच्चये । अपि च ‘इन्द्राग्नी इन्द्रश्चाग्निश्च ‘सविता प्रेरको देवश्च ‘बृहस्पतिः बृहतां देवानां पालयिता देवश्च ‘शतायुषा शतसंवत्सरपरिमितस्यायुषो हेतुभूतेन ‘हविषा तर्प्यमाणाः सन्तः ‘इमं जनं ‘पुनर्दुः पुनरस्मभ्यं प्रादुः ॥

आहार्षं त्वाविदं त्वा पुनरागाः पुनर्नव ।
सर्वाङ्ग सर्वं ते चक्षुः सर्वमायुश्च तेऽविदम् ॥ ५ ॥

आ । अहार्षम् । त्वा । अविदम् । त्वा । पुनः । आ । अगाः । पुनःऽनव ।
सर्वऽअङ्ग । सर्वम् । ते । चक्षुः । सर्वम् । आयुः । च । ते । अविदम् ॥ ५ ॥

हे व्याधिगृहीत ‘त्वा त्वाम् ‘आहार्षं मृत्योः सकाशादाहृतवानस्मि । अत एव ‘त्वा त्वाम् ‘अविदम् अलप्सि । हे ‘पुनर्नव पुनरभिनव[1] ‘पुनरागाः पुनरस्मत्समीपमागच्छ । हे ‘सर्वाङ्ग सर्वैरविकलैरङ्गैरुपेत ‘ते तव ‘सर्वं ‘चक्षुः । उपलक्षणमेतत् । इन्द्रियवर्गं सकलम् ‘अविदं लब्धवानस्मि । ‘ते तव ‘आयुः जीवनं ‘च ‘सर्वं संपूर्णमविदम् ॥   ॥ १९ ॥

‘ ब्रह्मणाग्निः ’ इति षड्ऋचमेकादशं सूक्तमानुष्टुभम् । ब्रह्मपुत्रो रक्षोहा नामर्षिः । अपप्रसव-समाधानरूपस्य गर्भरक्षणस्य[2] प्रतिपाद्यत्वात्तद्देवताकमिदम् । अनुक्रान्तं च— ‘ ब्रह्मणा षड् ब्राह्मो रक्षोहा गर्भसंस्रावे प्रायश्चित्तमानुष्टुभं हि ’ इति । विनियोगो लिङ्गादवगन्तव्यः ॥

ब्रह्मणाग्निः संविदानो रक्षोहा बाधतामितः ।
अमीवा यस्ते गर्भं दुर्णामा योनिमाशये ॥ १ ॥

ब्रह्मणा । अग्निः । सम्ऽविदानः । रक्षःऽहा । बाधताम् । इतः ।
अमीवा । यः । ते । गर्भम् । दुःऽनामा । योनिम् । आऽशये ॥ १ ॥

‘ब्रह्मणा मन्त्रेण सह ‘संविदानः ऐकमत्यं प्राप्तः ‘रक्षोहा रक्षसां हन्ता ‘अग्निः ‘इतः अस्मात्स्थानात् राक्षसादिकं ‘बाधतां हिनस्तु । ‘यः राक्षसः ‘अमीवा रोगरूपः सन् ‘ते तव ‘गर्भम् ‘आशये आशेते । ‘ लोपस्त आत्मनेपदेषु ’ इति तलोपः । हन्तुं प्राप्नोति । ‘दुर्णामा अर्शो-नाम्नो रोगः । तद्रूपः सन् यश्च ते तव ‘योनिं रेतस आधाने गर्भस्थानमाशेते[3] तं बाधतामित्यन्वयः ॥

यस्ते गर्भममीवा दुर्णामा योनिमाशये ।
अग्निष्टं ब्रह्मणा सह निष्क्रव्यादमनीनशत् ॥ २ ॥

यः । ते । गर्भम् । अमीवा । दुःऽनामा । योनिम् । आऽशये ।
अग्निः । तम् । ब्रह्मणा । सह । निः । क्रव्यऽअदम् । अनीनशत् ॥ २ ॥

---

१. ग-त१.६–पुनरभिनवमुत्पन्न; त२.३–पुनरभिनवमुत्पन्न; त७–पुनरभिनवमुत्पन्न; भ१.४.८–पुनर-भिनवमुत्पन्न, भ२–पुनरभिनवमुत्पन्न । २. त४.५–गर्भलक्षणस्य । ३. त४.५–गर्भस्थायतनमाशेते ।

गतः पूर्वोऽर्धर्चः । ते क्रव्यादं मांसाशिनं राक्षसादिकं ब्रह्मणा सहितः अग्निः निःशेषेण अनीनशत्[1] नाशयतु ॥

यस्ते हन्ति पतयन्तं निषत्स्नुं यः सरीसृपम् ।
जातं यस्ते जिघांसति तमितो नाशयामसि ॥ ३ ॥

यः । ते । हन्ति । पतयन्तम् । निऽसत्स्नुम् । यः । सरीसृपम् ।
जातम् । यः । ते । जिघांसति । तम् । इतः । नाशयामसि ॥ ३ ॥

हे योषित् ते तव गर्भाशये पतयन्तं पतन्तं रेतोरूपेण गच्छन्तं तदनन्तरं तत्र निषत्स्नुं निषीदन्तं च गर्भं यः राक्षसादिः हन्ति हिनस्ति ततो मासत्रयादूर्ध्वं भासमानावयवं सरीसृपं सर्पणशीलं च गर्भं यः[2] हन्ति जातं[2] दशसु मासेषूत्पन्नं ते तव शिशुं यः राक्षसादिः जिघांसति हन्तुमिच्छति तमितः स्थानात् नाशयामसि नाशयामः[3] ॥

यस्त ऊरू विहरत्यन्तरा दंपती शये ।
योनिं यो अन्तरारेळिह तमितो नाशयामसि ॥ ४ ॥

यः । ते । ऊरू इति । विऽहरति । अन्तरा । दंपती इति दम्ऽपती । शये ।
योनिम् । यः । अन्तः । आऽरेळिह । तम् । इतः । नाशयामसि ॥ ४ ॥

हे योषित् ते तव ऊरू पादमूलौ यः राक्षसादिः विहरति गर्भघाताय विश्लिष्टौ करोति दंपती अन्तरा जायापत्योर्मध्ये गर्भहननार्थं यश्च शये शेते यः च योनिम् अन्तः प्रविश्य आरेळिह निषिक्तं रेतो जिह्वया आस्वादयति ॥ भक्षयतीत्यर्थः । ‘ लिह आस्वादने ’ । अदादिकः । [illegible] ॥

यस्त्वा भ्राता पतिर्भूत्वा जारो भूत्वा निपद्यते ।
प्रजां यस्ते जिघांसति तमितो नाशयामसि ॥ ५ ॥

यः । त्वा । भ्राता । पतिः । भूत्वा । जारः । भूत्वा । निऽपद्यते ।
प्रऽजाम् । यः । ते । जिघांसति । तम् । इतः । नाशयामसि ॥ ५ ॥

हे योषित् यः राक्षसः भ्राता भ्रातृरूपो भूत्वा पतिः भर्तृरूपो वा भूत्वा त्वां निपद्यते अभिगच्छति । अथवा जारः उपपतिरूपो वा भूत्वा अभिगच्छति । एवंभूतः यः राक्षसादिः ते तव प्रजां जिघांसति हन्तुमिच्छति । समानमन्यत् ॥

यस्त्वा स्वप्नेन तमसा मोहयित्वा निपद्यते ।
प्रजां यस्ते जिघांसति तमितो नाशयामसि ॥ ६ ॥

यः । त्वा । स्वप्नेन । तमसा । मोहयित्वा । निऽपद्यते ।
प्रऽजाम् । यः । ते । जिघांसति । तम् । इतः । नाशयामसि ॥ ६ ॥

१. त-भ-अनीनशत् नाशयत् । २. त७.५-योनिजातं । ३. त-भ-नाशयाम ।

हे योषित् यः राक्षसादिः स्वप्नेन स्वप्नावस्थया[1] तमसा निद्रया[2] भूत्वा त्वां मोहयित्वा सुप्तां प्राप्य निपद्यते गर्भघाताय गच्छति । अन्यत्पूर्ववत् ॥ ॥ २० ॥

'अक्षीभ्याम्' इति षळृचं द्वादशं सूक्तमानुष्टुभम् । कश्यपगोत्रोत्पन्नो विवृहा नामर्षिः । यक्ष्मनाशनप्रतिपाद्यत्वात्तद्देवताकं कृत्स्नं सूक्तम् । अनुक्रान्तं च—'अक्षीभ्यां विवृहा काश्यपो यक्ष्मघ्नम्' इति । लैङ्गिको विनियोगः ॥

अक्षीभ्यां ते नासिकाभ्यां कर्णाभ्यां छुबुकादधि ।
यक्ष्मं शीर्षण्यं मस्तिष्काज्जिह्वाया वि वृहामि ते ॥ १ ॥

अक्षीभ्याम् । ते । नासिकाभ्याम् । कर्णाभ्याम् । छुबुकात् । अधि ।
यक्ष्मम् । शीर्षण्यम् । मस्तिष्कात् । जिह्वायाः । वि । वृहामि । ते ॥ १ ॥

हे यक्ष्मगृहीत ते तव अक्षीभ्यां चक्षुर्भ्यां यक्ष्मरोगं वि वृहामि उद्धारयामि । विश्लेषयामीत्यर्थः । 'ई च द्विवचने' (पा. सू. ७. १. ७७) इत्यक्षिशब्दस्यैकारान्तादेशः । स चोदात्तः । तथा नासिकाभ्यां घ्राणेन्द्रियाभ्यां कर्णाभ्यां श्रोत्राभ्यां च छुबुकात् चुबुकादोष्ठस्याधःप्रदेशात् । अधिरनर्थकः[3] । अपि च शीर्षण्यम् । शिरसि[4] भवो रोगः शीर्षण्यः । 'भवे छन्दसि' इति यत् । 'ये च तद्धिते' (पा. सू. ६. १. ६१) इति शिरसः शीर्षन्नादेशः । 'ये चाभावकर्मणोः' (पा. सू. ६. ४. १६८) इति प्रकृतिभावः ॥ ईदृशं यक्ष्मं रोगं ते तव मस्तिष्कात् । शिरसोऽन्तरवस्थितो मांसविशेषो मस्तिष्कः । तस्मात् जिह्वायाः रसनायाश्च सकाशाद्वि वृहामि उद्धारयामि । पृथक्करोमीत्यर्थः । 'वृहू उद्यमने' इति धातुः ॥

ग्रीवाभ्यस्त उष्णिहाभ्यः कीकसाभ्यो अनूक्यात् ।
यक्ष्मं दोषण्यमंसाभ्यां बाहुभ्यां वि वृहामि ते ॥ २ ॥

ग्रीवाभ्यः । ते । उष्णिहाभ्यः । कीकसाभ्यः । अनूक्यात् ।
यक्ष्मम् । दोषण्यम् । अंसाभ्याम् । बाहुऽभ्याम् । वि । वृहामि । ते ॥ २ ॥

हे व्याधिगृहीत उष्णिहाभ्यः ऊर्ध्वाभिमुखं स्निग्धाभ्य नरस्नासाभ्यां[5] वा स्नायुभ्यः ग्रीवाभ्यः गलगताभ्यो धमनीभ्यः ते तव यक्ष्मं वि वृहामि । तथा कीकसाभ्यः अस्थिभ्यः अनूक्यात् अस्थिसंधेश्च यक्ष्मं वि वृहामि । 'उच समवाये' । अनूच्यते समवेयत इत्यनूक्यः संधिरनूक्यः । ण्यत्प्रकरणे यत् । 'चजोः कु घिण्ण्यतोः' इति कुत्वम् । तित्स्वरितः । अपि च दोष्णोर्भवं दोषण्यम् । पूर्ववत्यति 'पद्दन्' इत्यादिना दोःशब्दस्य दोषन्नादेशः । पूर्ववत्प्रकृतिभावः । तमपि[6] यक्ष्मं रोगं ते तव अंसाभ्यां बाहुभ्यां च वि वृहामि । हस्तयोरूर्ध्वभागावंसावधोभागौ बाहू ॥

आन्त्रेभ्यस्ते गुदाभ्यो वनिष्ठोर्हृदयादधि ।
यक्ष्मं मतस्नाभ्यां यक्नः प्लाशिभ्यो वि वृहामि ते ॥ ३ ॥

1. त१.२.६.८.म१—स्वप्नावस्थाया; त४.५.७.म४.मु—स्वप्नावस्थायां । 2. त४.५—निद्रायां । 3. त.म.मु—अधिर्निरर्थकः । 4. त.म—शिरसो । 5. त४.५—उत । 6. त.म—कर्म तमपि ।

आन्त्रेभ्यः । ते । गुदाभ्यः । वनिष्ठोः । हृदयात् । अधि ।
यक्ष्मम् । मतस्नाभ्याम् । यक्नः । प्लाशिऽभ्यः । वि । वृहामि । ते ॥ ३ ॥

हे यक्ष्माभिभूत ते तव[1] आन्त्रेभ्यः । आन्त्रं पुरीतदन्नपानयोराधारभूतम्[2] । तत्संबन्धिभ्यः स्नायुभ्यः गुदाभ्यः याभिर्नाडीभिरन्नरसः समानवायुना धातुषु नीयते ताभ्यो नाडीभ्यश्च सकाशात् यक्ष्मं वि वृहामि । तथा वनिष्ठोः स्थविरान्त्रात् हृदयादधि हृदयपुण्डरीकाच्च यक्ष्मं वि वृहामि । अपि च ते तव मतस्नाभ्याम् । मतस्नौ पार्श्वयोर्वर्तमानावाम्रफलाकृती वृक्कौ । ताभ्यां यक्नः । हृदयसमीपे वर्तमानः कालमांसविशेषो यकृत् । तस्माच्च । "पद्दन्" इत्यादिना यकृच्छब्दस्य यकन्नादेशः । प्लाशिभ्यः अन्येभ्योऽपि क्लोमप्लीहादिसंज्ञेभ्यश्च मांसेभ्यश्च यक्ष्मं रोगं वि वृहामि उत्क्षिपामि ॥

ऊरुभ्यां ते अष्ठीवद्भ्यां पार्ष्णिभ्यां प्रपदाभ्याम् ।
यक्ष्मं श्रोणिभ्यां भासदाद्भंससो वि वृहामि ते ॥ ४ ॥

ऊरुऽभ्याम् । ते । अष्ठीवत्ऽभ्याम् । पार्ष्णिऽभ्याम् । प्रऽपदाभ्याम् ।
यक्ष्मम् । श्रोणिऽभ्याम् । भासदात् । भंससः । वि । वृहामि । ते ॥ ४ ॥

हे रुग्ण ते तव ऊरुभ्याम् अष्ठीवद्भ्यां जानुभ्यां च यक्ष्मं वि वृहामि । तथा पार्ष्णिभ्यां पादस्यापरभागाभ्यां प्रपदाभ्यां पादाग्राभ्यां च यक्ष्मं वि वृहामि । अपि च श्रोणिभ्यां जघनाभ्यां च यक्ष्मं वि वृहामि । तथा भासदात् । भसत् कटिप्रदेशः । तत्संबन्धात् भंससः भासमानात् पायोः ते तव यक्ष्मं वि वृहामि ॥

मेहनाद्वनंकरणाल्लोमभ्यस्ते नखेभ्यः ।
यक्ष्मं सर्वस्मादात्मनस्तमिदं वि वृहामि ते ॥ ५ ॥

मेहनात् । वनम्ऽकरणात् । लोमऽभ्यः । ते । नखेभ्यः ।
यक्ष्मम् । सर्वस्मात् । आत्मनः । तम् । इदम् । वि । वृहामि । ते ॥ ५ ॥

वनंकरणात् । वनमुदकं शारीरम्[3] । तत्क्रियते विसृज्यते येन तद्वनंकरणम् । तस्मात् मेहनात् मेढ्रात् ते तव लोमभ्यः नखेभ्यः च यक्ष्मं वि वृहामि । किं बहुना । इदम् इदानीं तं यक्ष्मं सर्वस्मादात्मनः कृत्स्नादेव ते तव शारीरात् वि वृहामि ॥

अङ्गादङ्गाल्लोम्नोलोम्नो जातं पर्वणिपर्वणि ।
यक्ष्मं सर्वस्मादात्मनस्तमिदं वि वृहामि ते ॥ ६ ॥

अङ्गात्ऽअङ्गात् । लोम्नःऽलोम्नः । जातम् । पर्वणिऽपर्वणि ।
यक्ष्मम् । सर्वस्मात् । आत्मनः । तम् । इदम् । वि । वृहामि । ते ॥ ६ ॥

अङ्गादङ्गात् सर्वेभ्योऽङ्गेभ्यः लोम्नोलोम्नः सर्वेभ्यो लोमभ्यश्च पर्वणिपर्वणि अवयवानां संधौ[4] जातम् उत्पन्नं यक्ष्मं वि वृहामि । अन्यद्गतम् ॥ ॥२१॥

---

१. त१.२.३.७-म१.२.८-तव स्वं । २. त१.२.२.६.७-°राधारभूतं । ३. त-म-मु-शारीरं । ४. मर-संधी संधौ ।

'अपेहि' इति पञ्चर्चं त्रयोदशं सूक्तमाङ्गिरसस्य प्रचेतस आर्षम्। तृतीया त्रिष्टुप् पञ्चमी पङ्क्तिः। दुःस्वप्ननाशनं देवता। तथा चानुक्रान्तम्—'अपेहि पञ्च प्रचेता दुःस्वप्नघ्नं पङ्क्त्यन्तं त्रिष्टुम्मध्यम्' इति। लैङ्गिको विनियोगः॥

अपेहि मनसस्पतेऽप क्राम परश्चर।
परो निर्ऋत्या आ चक्ष्व बहुधा जीवतो मनः॥ १॥

अप। इहि। मनसः। पते। अप। क्राम। परः। चर।
परः। निःऽऋत्यै। आ। चक्ष्व। बहुधा। जीवतः। मनः॥ १॥

हे मनसस्पते स्वप्नावस्थस्य मनसः स्वामिन् दुःस्वप्नाधिदेव अपेहि अपगच्छ। स्वप्नावस्थावतो मनसो निर्गच्छ। निर्गत्य च अप क्राम। देशान्तरं गन्तुं पादौ विक्षिप। दूरदेशं गच्छेत्यर्थः। अपक्रम्य च परः परस्ताद्विप्रकृष्टे देशे चर यथेष्टं वर्तस्व। अपि च निर्ऋत्यै पापदेवतायै परः परस्ताद्वर्तमानायै आ चक्ष्व। अयं न बाधनीय इति ब्रूहि। जीवतः मम मनः बहुधा बहुप्रकारं भवति। भोक्तव्येषु बहुषु विषयेषूत्सुकं मनः वर्तते। अतस्तद्विनाशकं दुःस्वप्नदर्शनं मा भवत्वित्यर्थः॥

भद्रं वै वरं वृणते भद्रं युञ्जन्ति दक्षिणम्।
भद्रं वैवस्वते चक्षुर्बहुत्रा जीवतो मनः॥ २॥

भद्रम्। वै। वरम्। वृणते। भद्रम्। युञ्जन्ति। दक्षिणम्।
भद्रम्। वैवस्वते। चक्षुः। बहुऽत्रा। जीवतः। मनः॥ २॥

भद्रं वै शोभनमेव वरं वरणीयं दुःस्वप्नविनाशरूपं फलं वृणते सर्वे जनाः प्रार्थयन्ते। दक्षिणं प्रवृद्धं भद्रं शोभनं सत्फलं युञ्जन्ति प्राप्नुवन्ति च। वैवस्वते विवस्वतः पुत्रे यमे विषये भद्रं शोभनमेव चक्षुः दर्शनमहं प्रार्थये। दुःस्वप्नाधिदेवो वैवस्वतोऽस्मान्मा बाधताम्। भद्रमेव दर्शनमिह लोकेऽवस्थानलक्षणं करोत्वित्यर्थः। बहुत्रा बहुषु हि विषयेषु जीवतः मम मनः वर्तते॥

यदाशसा निःशसाभिशसोपारिम जाग्रतो यत्स्वपन्तः।
अग्निर्विश्वान्यप दुष्कृतान्यजुष्टान्यारे अस्मद्दधातु॥ ३॥

यत्। आऽशसा। निःऽशसा। अभिऽशसा। उपऽआरिम। जाग्रतः। यत्। स्वपन्तः।
अग्निः। विश्वानि। अप। दुःऽकृतानि। अजुष्टानि। आरे। अस्मत्। दधातु॥ ३॥

यत् दुष्कृतम् आशसा आशंसनेनाभिलाषेण जाग्रतः जागरणावस्थायां वर्तमाना वयम् उपारिम उपगतवन्तः स्म यत् च स्वपन्तः स्वप्नावस्थां प्राप्ता उपगतवन्तः स्म। तथा निःशसा निर्शंसनेन निर्गताभिलाषेण अभिशसा अभिगताभिलाषेण च कारणेनावस्थाद्वये यद्दुष्कृतमुपागच्छेम[1]। तानि विश्वानि सर्वाणि अजुष्टानि असेव्यान्यप्रियाणि वा दुष्कृतानि दुष्कर्माणि अग्निः अस्मत् आरे अस्मत्तो दूरदेशे अप दधातु अपक्रम्य स्थापयतु॥

१. त१.२.३.७–म१.२.८–°मुपागच्छाम; म७–°मुपगच्छेम।

यदि॑न्द्र ब्रह्मणस्पतेऽभिद्रो॒हं चरा॑मसि । प्रचे॑ता न आङ्गिर॒सो द्वि॑ष॒तां पा॒त्वंह॑सः ॥४॥

यत् । इ॒न्द्र॒ । ब्र॒ह्म॒णः॒ । प॒ते॒ । अ॒भि॒ऽद्रो॒हम् । चरा॑मसि ।

प्रऽचे॑ताः । नः॒ । आ॒ङ्गि॒र॒सः । द्वि॒ष॒ताम् । पा॒तु॒ । अंह॑सः ॥ ४ ॥

हे इन्द्र हे ब्रह्मणस्पते युवयोर्विषये यत् अभिद्रोहम् अभितो द्रोहकं पापं दुःस्वप्नकारणं चरामसि आचरामः कुर्मः तस्मादभिद्रोहाद्यस्मात् रक्षतमिति शेषः । अपि च आङ्गिरसः अङ्गिरोभिः स्तोतृभिः सवाभ्यस्तः[1] प्रचेताः प्रकृष्टज्ञानो वरुणश्च द्विषतां द्वेष्टॄणाम् अंहसः तत्कर्तृकाद्दुःस्वप्नविषयात्पापात् नः अस्मान् पातु रक्षतु । यद्वा । विभक्तिव्यत्ययः । आङ्गिरसमङ्गिरोगोत्रं प्रचेतसमृषिं नः । वचनव्यत्ययः । मां द्विषतामंहसः पातु । प्रकृतत्वादिन्द्र इति गम्यते ॥

अजै॑ष्मा॒द्यास॑नाम॒ चाभू॒मानाग॑सो व॒यम् ।
जा॒ग्र॒त्स्व॒प्नः सं॑क॒ल्पः पा॒पो यं द्वि॒ष्मस्तं स ऋ॑च्छतु॒ यो नो॒ द्वेष्टि॒ तमृ॑च्छतु ॥५॥

अजै॑ष्म । अ॒द्य । अस॑नाम । च॒ । अभू॑म । अना॑गसः । व॒यम् ।

जा॒ग्र॒त्ऽस्व॒प्नः । स॒म्ऽक॒ल्पः । पा॒पः । यम् । द्वि॒ष्मः । तम् । सः । ऋ॒च्छ॒तु॒ ।

यः । नः॒ । द्वेष्टि॑ । तम् । ऋ॒च्छ॒तु॒ ॥ ५ ॥

अद्य अस्मिन् काले अजैष्म । जेतव्यानि सर्वाणि जितवन्तोऽभूम दुःस्वप्नस्य नष्टत्वात् । तदनन्तरम् असनाम च संभक्तव्यानि च समभजाम । तथा वयम् अनागसः अनपराधाश्च अभूम । जाग्रत्स्वप्नावस्थयोः संबन्धी पापः पापकस्वरूपः सः संकल्पः दुःस्वप्नाध्यवसायः यं शत्रुं वयं द्विष्मः तम् ऋच्छतु प्राप्नोतु । यः च नः अस्मान् द्वेष्टि तमृच्छतु प्राप्नोतु ॥२२॥

'देवाः' इति पञ्चर्चं चतुर्दशं सूक्तं निर्ऋतिपुत्रस्य कपोताख्यस्यार्षं त्रैष्टुभं वैश्वदेवम् । तथा चानुक्रान्तं—'देवा नैर्ऋतः कपोतः कपोतोपहतौ प्रायश्चित्तं[2] वैश्वदेवम्' इति । कपोतो यदि गृहं प्रविशेत् तदानेन सूक्तेन होतव्यम् । सूत्र्यते हि—'कपोतश्चेदगारमुपहन्यादनुपतेद्वा देवाः कपोत इति प्रत्यृचं जुहुयाज्जपेद्वा' (आश्व. गृ. ३. ७. ७) इति ॥

दे॒वाः क॒पोत॑ इषि॒तो यदि॒च्छन्दू॒तो निर्ऋ॑त्या इ॒दमा॑ज॒गाम॑ ।
तस्मा॑ अर्चाम कृ॒णवा॑म॒ निष्कृ॑तिं॒ शं नो॑ अस्तु द्वि॒पदे॒ शं चतु॑ष्पदे ॥१॥

दे॒वाः॒ । क॒पोतः॑ । इ॒षि॒तः । यत् । इ॒च्छन् । दू॒तः । निःऽऋ॑त्याः । इ॒दम् । आ॒ऽज॒गाम॑ ।

तस्मै॑ । अ॒र्चा॒म॒ । कृ॒णवा॑म । निःऽकृ॑तिम् । शम् । नः॒ । अ॒स्तु॒ । द्वि॒ऽपदे॑ । शम् । चतुः॑ऽपदे ॥ १ ॥

हे देवाः इषितः प्रेषितः निर्ऋत्याः पापदेवतायाः दूतः अनुचरः कपोतः यत् बाधकम् इच्छन् अभिलषन् इदम् अस्मदीयं गृहम् आजगाम प्राप्नोत् तस्मै बाधनाय तच्छान्तिनिमित्तमेवम् अर्चाम । युष्मान् हविषा पूजयाम । ततः निष्कृतिं कपोतप्रवेशजन्यस्य दोषस्य परिहृतिं कृणवाम । अनेन हविर्दानेन करवाम । अतः नः अस्माकं द्विपदे पुत्राय[3] शं सुखम् अस्तु चतुष्पदे गवाश्वप्रभृतये च शं सुखमस्तु ॥

---

1. ख१.२.३.७-म१.२.४.८-संबंधः; म७-संबंधनः । २. अनु.—मावश्चित्तमिदं । ३. क-ख४.५-पुत्राद्ये ।

शिवः कपोत इषितो नो अस्त्वनागा देवाः शकुनो गृहेषु ।
अग्निर्हि विप्रो जुषतां हविर्नः परि हेतिः पक्षिणी नो वृणक्तु ॥ २ ॥

शिवः । कपोतः । इषितः । नः । अस्तु । अनागाः । देवाः । शकुनः । गृहेषु ।
अग्निः । हि । विप्रः । जुषताम् । हविः । नः । परि । हेतिः । पक्षिणी । नः । वृणक्तु ॥ २ ॥

हे देवाः नः अस्माकं गृहेषु इषितः गतः कपोताख्यः शकुनः पक्षी शिवः सुखकरः अनागाः अपापहेतुश्च अस्तु । हि यस्मात् विप्रः मेधावी अग्निः नः अस्माकं हविः युष्मभ्यं परिकल्पितं जुषतां जुषते अतो युष्मत्प्रसादात् पक्षिणी पक्षोपेता हेतिः हननहेतुः कपोतः नः अस्मान् परि वृणक्तु अस्मान् परित्यजतु । मा बाधतामित्यर्थः ॥

हेतिः पक्षिणी न दभात्यस्मानाष्ट्र्यां पदं कृणुते अग्निधाने ।
शं नो गोभ्यश्च पुरुषेभ्यश्चास्तु मा नो हिंसीदिह देवाः कपोतः ॥ ३ ॥

हेतिः । पक्षिणी । न । दभाति । अस्मान् । आष्ट्र्याम् । पदम् । कृणुते । अग्निऽधाने ।
शम् । नः । गोभ्यः । च । पुरुषेभ्यः । च । अस्तु ।
मा । नः । हिंसीत् । इह । देवाः । कपोतः ॥ ३ ॥

पक्षिणी पक्षोपेता हेतिः हननहेतुः कपोतः अस्मान् न दभाति न हिनस्तु । आष्ट्र्यां व्याप्तायामरण्यान्याम् अग्निधाने अग्निर्निधीयतेऽस्मिन्नित्यग्निसहिते प्रदेशे पदं स्थानं कृणुते करोति । तत्रैव प्रदेशे निवसत्वित्यर्थः । यद्वा[1] । अश्नन्त्यस्मिन्नित्याष्ट्री पचनशाला । तस्याम् । अग्निधाने यत्र पचनार्थमग्निर्निधीयते तस्मिन् प्रदेशे पदं पादविधानं[2] कृणुते करोति । तद्धेतुको बाधो मोऽस्माकं न भवत्वित्यर्थः । अपि च नः अस्माकं गोभ्यश्च पुरुषेभ्यश्च शं सुखं संसर्जनीयानां दोषाणां शान्तिर्वा अस्तु भवतु । हे देवाः इह अस्मिन् गृहे कपोतः नः अस्मान् मा हिंसीत् । युष्मदनुग्रहात् मा बाधताम् ॥

यदुलूको वदति मोघमेतद्यत्कपोतः पदमग्नौ कृणोति ।
यस्य दूतः प्रहित एष एतत्तस्मै यमाय नमो अस्तु मृत्यवे ॥ ४ ॥

यत् । उलूकः । वदति । मोघम् । एतत् । यत् । कपोतः । पदम् । अग्नौ । कृणोति ।
यस्य । दूतः । प्रऽहितः । एषः । एतत् । तस्मै । यमाय । नमः । अस्तु । मृत्यवे ॥ ४ ॥

उलूकः घूकसंज्ञः पक्षी यत् अशोभनं वदति ब्रवीति आत्मीयेन शब्देन सूचयति एतत् मोघं निष्फलमस्तु । कपोतः च अग्नौ अग्निमति गृहमध्ये यत् पदं कृणोति करोति एतदपि मोघं निर्वीर्यमस्तु । प्रहितः प्रेषितः एषः कपोतः यस्य स्वामिनः दूतः अनुचरो भवति तस्मै[3] नाम[4] मृत्यवे मारयित्रे यमाय[5] एतत्[6] नमः प्रणामः अस्तु भवतु ॥

---

1. त-अ-' यद्वा ' नास्ति । २. त-अ-पदा निधानं । ३. त-अ-तस्य । ४. ग१-मद्राय । ५. ग-त४, ५-' यमाय ' नास्ति । ६. त१.२.३.६.७.८-अ-एतन्नामकाय; त४.५-एवं ।

ऋचा कपोतं नुदत प्रणोदमिषं मदन्तः परि गां नयध्वम् ।
संयोपयन्तो दुरितानि विश्वा हित्वा न ऊर्जं प्र पतात्पतिष्ठः ॥ ५ ॥

ऋचा । कपोतम् । नुदत । प्रऽनोदम् । इषम् । मदन्तः । परि । गाम् । नयध्वम् ।
सम्ऽयोपयन्तः । दुःऽइतानि । विश्वा । हित्वा । नः । ऊर्जम् । प्र । पतात् । पतिष्ठः ॥ ५ ॥

हे देवाः ऋचा मन्त्रेण स्तूयमानाः सन्तो यूयं प्रणोदं प्रकर्षेण नोदनीयं बहिष्कर्तव्यं कपोतं पक्षिणं नुदत अस्माद्गृहात् प्रेरयत निर्गमयत । तथा मदन्तः अस्माभिर्दत्तैर्हविर्भिर्माद्यन्तः इषम् अन्नं गां च परि णयध्वं परितोऽस्मभ्यं प्रापयत । किं कुर्वन्तः । विश्वा विश्वानि सर्वाणि दुरितानि कपोतोपद्रवनिजन्यानि दोषजातानि संयोपयन्तः अदृश्यानि कुर्वन्तः । अपि च पतिष्ठः अतिशयेन पतिता शीघ्रोत्पातकः[1] कपोतः नः अस्माकम् ऊर्जम् अन्नं हित्वा परित्यज्य प्र पतात् प्रकर्षेण पततु । पक्षाभ्यामुत्पततु ॥ ॥२३॥

'ऋषभम्' इति पञ्चर्चं पञ्चदशं सूक्तं वैराजस्य शाक्वरस्य वर्षभाख्यस्यार्षं पञ्चमी षडृचा महापङ्क्तिः[2] । सपत्नघ्नाख्योऽर्थो देवता । तथा चानुक्रान्तम्—'ऋषभमृषभो वैराजः शाक्वरो वा सपत्नघ्नमानुष्टुभं महापङ्क्त्यन्तम्' इति । प्रयाणसमये जपेत् । सूत्रितं च—'ऋषभं मा समानानामित्यभिक्रामन्' (आश्व. गृ. २. ६. १२) इति ॥

ऋषभं मा समानानां सपत्नानां विषासहिम् ।
हन्तारं शत्रूणां कृधि विराजं गोपतिं गवाम् ॥ १ ॥

ऋषभम् । मा । समानानाम् । सऽपत्नानाम् । विऽससहिम् ।
हन्तारम् । शत्रूणाम् । कृधि । विऽराजम् । गोऽपतिम् । गवाम् ॥ १ ॥

हे सपत्नबाधाभिमानिन्निन्द्र[3] मा मां समानानां सदृशानामस्मत्कुलीनानां मध्ये ऋषभम् ऋषभवत्प्रशस्तं कृधि कुरु । तथा सपत्नानां शत्रूणां विषासहिं विशेषेणाभिभवितारं कुरु । येऽस्मत्कुल एव जाता अस्मास्वकर्मैवाभिद्रुह्याचरन्ति ते सपत्नाः । अपि च शत्रूणाम् अन्येषामपि शातयितॄणां वैरिणां हन्तारं[4] हिंसितारं कृधि कुरु । तथा विराजं विशेषेण राजमानं गोपतिं गोस्वामिनं च मां कुरु । न केवलमेकस्या एव गोः पतिम् अपि तु सर्वासामित्याह गवाम् इति ॥

अहमस्मि सपत्नहेन्द्र इवारिष्टो अक्षतः ।
अधः सपत्ना मे पदोरिमे सर्वे अभिष्ठिताः ॥ २ ॥

अहम् । अस्मि । सपत्नऽहा । इन्द्रःऽइव । अरिष्टः । अक्षतः ।
अधः । सऽपत्नाः । मे । पदोः । इमे । सर्वे । अभिऽस्थिताः ॥ २ ॥

१. त-म२.४.८—शीघ्रोत्पादनः; म१—शीघ्रोत्पादकः । २. म७—महापंक्तिः । शिष्टा अनुष्टुभः । ३. त१.२.३.६.७.८-म१.४.५.८—सपत्नाभिमानिन्निति । ४. ग-त१.२.३.६.७.८-म४.५—हंतारं मां; म२.८—हंतारं मा ।

अहं सपत्नहा सपत्नानां शत्रूणां हन्ता असिम भवामि । इन्द्र इव इन्द्रो यथा केनाप्यहिंसितो भवति तथाहमपि अरिष्टः अहिंसितः अक्षतः अव्रणश्च भवामि । इमे दृश्यमानाः सर्वे सपत्नाः मे मम पद्वोः पादयोः अधः अधस्तात् अभिष्ठिताः आक्रान्ता भवन्तु ॥

अत्रैव वोऽपि नह्याम्युभे आर्त्नीइव ज्यया ।
वाचस्पते नि षेधेमान्यथा मदधरं वदान् ॥ ३ ॥

अत्र । एव । वः । अपि । नह्यामि । उभे इति । आर्त्नी इवेत्यार्त्नीऽइव । ज्यया ।
वाचः । पते । नि । सेध । इमान् । यथा । मत् । अधरम् । वदान् ॥ ३ ॥

हे सपत्नाः यत्र देशे यूयं निवसथ अत्रैव अस्मिन्नेव देशे वः युष्मान् अपि नह्यामि अपिनद्धान् पाशैर्बद्धान् करोमि ज्यया मौर्व्या उभे आर्त्नी इव । यथा हे धनुषः कोटी दृढं बध्येते तथेत्यर्थः । हे वाचस्पते वाचः वाग्देवस्य पालयितरेव इमान् सपत्नान् नि षेध प्रतिषेध । यथा येन प्रकारेण मत् मत्तः अधरं निकृष्टतरं वदान् वदन्ति तथा निरुद्धवाचः कुर्वित्यर्थः ॥

अभिभूरहमागमं विश्वकर्मेण धाम्ना ।
आ वश्चित्तमा वो व्रतमा वोऽहं समितिं ददे ॥ ४ ॥

अभिऽभूः । अहम् । आ । अगमम् । विश्वऽकर्मेण । धाम्ना ।
आ । वः । चित्तम् । आ । वः । व्रतम् । आ । वः । अहम् । सम्ऽइतिम् । ददे ॥ ४ ॥

हे सपत्नाः अभिभूः अभिभविता अहं विश्वकर्मेण सर्वकर्मक्षमेण धाम्ना धारकेण तेजसा बलेन वा सार्धम् आगमम् आगतवानस्मि । अतः वः युष्माकं चित्तं मनः आ ददे गृह्णामि । मनोगतं धैर्यं हरामीत्यर्थः । वः युष्माकं व्रतं कर्म चाहम् आ ददे । वः युष्मदीयः यः समितिः संग्रामः तं च अहम् आ ददे अपहरामि ॥

योगक्षेमं व आदायाहं भूयासमुत्तम आ वो मूर्धानमक्रमीम् ।
अधस्पदान्म उद्वदत मण्डूकाइवोदकान्मण्डूका उदकादिव ॥ ५ ॥

योगऽक्षेमम् । वः । आऽदाय । अहम् । भूयासम् । उत्ऽतमः । आ । वः । मूर्धानम् । अक्रमीम् ।
अधःऽपदात् । मे । उत् । वदत । मण्डूकाःऽइव । उदकात् । मण्डूकाः । उदकात्ऽइव ॥ ५ ॥

हे सपत्नाः वः युष्माकं योगक्षेमम् । अप्राप्तस्य धनस्य[1] प्राप्तिर्योगः । प्राप्तस्य रक्षणं क्षेमः । तदुभयम् आदाय युष्मत्तो गृहीत्वा अहम् उत्तमः श्रेष्ठः भूयासम् । ततः वः युष्माकं मूर्धानं शिरः आ अक्रमीम् आक्रमिषम् । पादेनाधितिष्ठामि ॥ क्रमेर्लुङि अमो मश् (पा. सू. ७.१.४०) । 'ह्म्यन्त' (पा. सू. ८. २. २८) इति सिचो लोपः ॥ अनन्तरं मे मम अधस्पदात् पादस्याधस्तादवर्तमाना यूयम् उद्वदत उच्चैराक्रोशत । उदकात् गृहाजलाद्यधःप्रदेशे वर्तमानाः मण्डूकाइव । यथा ते भृशमाक्रोशन्ति तथोद्वदतेत्यर्थः । मण्डूका उदकादिव इति पुनरुक्तिरादरार्था ॥　॥२७॥

---

1. सं१.२.३.६.७.८-म१.४.५-' धनस्य ' नास्ति ।

'तुभ्येदम्' इति चतुर्ऋचं षोडशं सूक्तं विश्वामित्रजमदग्न्योरार्षं जागतमैन्द्रम्। 'सोमस्य राज्ञः' इत्येषा तृतीया वरुणविधात्रनुमतिधातृसोमबृहस्पतींल्लिङ्गोक्तदेवताका। तथा चानुक्रान्तं— 'तुभ्येदं चतुष्कं विश्वामित्रजमदग्नी जागतं तृतीया लिङ्गोक्तदेवता वा[1]' इति। पक्षे इन्द्र एव देवता अन्ये तु निपातभाज इति वाशब्दस्यार्थः। गतो विनियोगः॥

तुभ्येदमिन्द्र परि षिच्यते मधु त्वं सुतस्य कलशस्य राजसि।
त्वं रयिं पुरुवीरामु नस्कृधि त्वं तपः परितप्याजयः स्वः॥ १॥

तुभ्य। इदम्। इन्द्र। परि। सिच्यते। मधु। त्वम्। सुतस्य। कलशस्य। राजसि।
त्वम्। रयिम्। पुरुऽवीराम्। ऊँ इति। नः। कृधि।
त्वम्। तपः। परिऽतप्य। अजयः। स्वरिति स्वः॥ १॥

हे इन्द्र इदं मधु सोमलक्षणं तुभ्यं त्वदर्थं परि षिच्यते आहवनीये प्रक्षिप्यते। त्वम् एव सुतस्य अभिषुतस्य कलशस्य द्रोणकलशावस्थितस्य सोमस्य राजसि ईशिषे। राजतिरैश्वर्यकर्मा। सः त्वं नः अस्माकं पुरुवीरां बहुपुत्रां[2] रयिं धनं कृधि कुरु। उशब्दः पूरकः। यद्वा अवधारणे। बहुपुत्रोपेतमेव धनं कुरु न केवलमित्यर्थः। तथा त्वं तपः सततं ध्यानात्मकमैश्वर्य परितप्य अनुष्ठाय स्वः स्वर्गम् अजयः जितवानसि॥

स्वर्जितं महि मन्दानमन्धसो हवामहे परि शक्रं सुताँ उप।
इमं नो यज्ञमिह बोध्या गहि स्पृधो जयन्तं मघवानमीमहे॥ २॥

स्वःऽजितम्। महि। मन्दानम्। अन्धसः। हवामहे। परि। शक्रम्। सुतान्। उप।
इमम्। नः। यज्ञम्। इह। बोधि। आ। गहि। स्पृधः। जयन्तम्। मघऽवानम्। ईमहे॥ २॥

स्वर्जितम् उक्तप्रकारेण स्वर्गस्य जेतारं महि महान्तम् अन्धसः अन्नस्य सोमस्य पानेन मन्दानं मोदमानं हृष्यन्तं शक्रं सर्वकार्येषु शक्तमिन्द्रं सुतानुप अभिषुतान् सोमान् प्रति परि हवामहे। परित आह्वयामहे। हे इन्द्र इत्थमाहूयमानस्त्वं नः अस्माकम् इमं यज्ञम् इह अस्मिन् देशे बोधि बुध्यस्व। बुद्ध्वा च आ गहि आगच्छ। स्पृधः स्पर्धमानाः शत्रुसेनाः जयन्तम् अभिभवन्तं मघवानं धनवन्तं त्वाम् ईमहे। अपेक्षितानि धनानि याचामहे॥

सोमस्य राज्ञो वरुणस्य धर्मणि बृहस्पतेरनुमत्या उ शर्मणि।
तवाहमद्य मघवन्नुपस्तुतौ धातर्विधातः कलशाँ अभक्षयम्॥ ३॥

सोमस्य। राज्ञः। वरुणस्य। धर्मणि। बृहस्पतेः। अनुऽमत्याः। ऊँ इति। शर्मणि।
तव। अहम्। अद्य। मघऽवन्। उपऽस्तुतौ।
धातः। विधातरिति विऽधातः। कलशान्। अभक्षयम्॥ ३॥

राज्ञः राजमानस्य सोमस्य वरुणस्य च[3] संबन्धिनि[3] धर्मणि[4] धारके यज्ञे वर्तमानस्तथा बृहस्पतेरनुमत्याः संबन्धिनि शर्मणि शरणे यज्ञगृहे वर्तमानः अहं हे मघवन् इन्द्र तव उप-

1. अनु.-'वा' नास्ति। 2. त-भ-मु-बहुपुत्रां। 3. त१.२.३.६.७.८-भ-मु-तत्संबंधिनि। 4. त१.२.३.६.७.८-भ१.४.५. ८-मु-कर्मणि।

स्तुतीः स्तौमि अत्र इदानीं प्रवृत्तोऽस्मि । हे धातः हे एतत्संज्ञक देव हे विधातः एतत्संज्ञक देव युवाभ्यामनुज्ञातः कलशात् कलशस्थात् हुतशिष्टात् सोमात् अभक्षम् भक्षितवानस्मि ॥

प्रसूतो भक्षमकरं चरावपि स्तोमं चेमं प्रथमः सूरिरुन्मृजे ।
सुते सातेन यद्यागमं वां प्रति विश्वामित्रजमदग्नी दमे ॥ ४ ॥

प्रऽसूतः । भक्षम् । अकरम् । चरौ । अपि । स्तोमम् । च । इमम् । प्रथमः । सूरिः । उत् । मृजे ।
सुते । सातेन । यदि । आ । अगमम् । वाम् । प्रति । विश्वामित्रजमदग्नी इति । दमे ॥ ४ ॥

हे इन्द्र प्रसूतः त्वया प्रेरितोऽहं चरौ चरणीये चरुणा वा युक्ते यज्ञे भक्षम् अपि भक्षणीयं चर्वादि हविश्च अकरं त्वदर्थमकार्षम् । प्रथमः मुख्यः सूरिः स्तोताहम् इमं स्तोमं स्तोत्रं च त्वदर्थम् उन्मृजे उन्मार्ज्मि संस्करोमि । उच्चारयामीत्यर्थः । इदानीमिन्द्रः अन्तरात्मरूपः सन् सूक्तस्य द्रष्टारावृषी संबोध्य ब्रूते । हे विश्वामित्रजमदग्नी वां युवां प्रति दमे यज्ञगृहे सुते अभिषुते सोमे सति सातेन संभजनीयेन धनेन सार्धं यदि यदा यस्मिन् कालेऽहम् आगमम् आगच्छामि तदा युवां स्तोत्रं कुरुतमित्यर्थः ॥　　॥ २५ ॥

'वातस्य' इति चतुर्ऋचं सप्तदशं सूक्तं वातगोत्रस्यानिलाख्यस्यार्षं त्रैष्टुभं वायुदेवताकम् । तथा चानुक्रान्तं—'वातस्यानिलो वातायनो वायव्यम्' इति । गतो विनियोगः ॥

वातस्य नु महिमानं रथस्य रुजन्नेति स्तनयन्नस्य घोषः ।
दिविस्पृग्यात्यरुणानि कृण्वन्नुतो एति पृथिव्या रेणुमस्यन् ॥ १ ॥

वातस्य । नु । महिमानम् । रथस्य । रुजन् । एति । स्तनयन् । अस्य । घोषः ।
दिविऽस्पृक् । याति । अरुणानि । कृण्वन् । उतो इति । एति । पृथिव्या । रेणुम् । अस्यन् ॥ १ ॥

वातस्य वायोः रथस्य रंहणशीलस्य महिमानं माहात्म्यं नु क्षिप्रं प्रब्रवीमि । अस्य वायोः घोषः शब्दः स्तनयन् गिरिगह्वरादिषु विविधं शब्दमुत्पादयन् रुजन् सर्वं स्थावरजङ्गमजातं भञ्जन् एति गच्छति । स च वायुः दिविस्पृक् दिवमाकाशं स्पृशन् व्याप्नुवन् अरुणानि अरुणवर्णानि विकृतरूपाणि दिगन्तराणि कृण्वन् कुर्वन् याति प्राप्नोति । उतो अपि च पृथिव्या भूमेः रेणुं पांसुम् अस्यन् गृहीत्वा सर्वत्र विक्षिपन् एति गच्छति । अत एव अरुणानि कृण्वन् इत्युक्तम् ॥

सं प्रेरते अनु वातस्य विष्ठा ऐनं गच्छन्ति समनं न योषाः ।
ताभिः सयुक्सरथं देव ईयतेऽस्य विश्वस्य भुवनस्य राजा ॥ २ ॥

सम् । प्र । ईरते । अनु । वातस्य । विऽस्थाः । आ । एनम् । गच्छन्ति । समनम् । न । योषाः ।
ताभिः । सऽयुक् । सऽरथम् । देवः । ईयते । अस्य । विश्वस्य । भुवनस्य । राजा ॥ २ ॥

विष्ठाः विशेषेणावस्थिताः पर्वताद्याः वातस्य वायोरनुगुणं सं प्रेरते संप्रगच्छन्ति । यदभिमुखो वायुर्वर्तते तदभिमुखाः प्रकम्पन्त इत्यर्थः । समनं न संग्राममिव एनं वायुं योषाः मिश्रयोषितो वडवाः आ गच्छन्ति । ताभिः वडवाभिः सयुक् स्वयमेव युज्यमानः सरथं समान-

मेकं रथमारुह्य देवः दीप्यमानः वायुः ईयते गच्छति । ‘ ईङ् गतौ ’ । अस्य विश्वस्य सर्वस्य भुवनस्य द्वितीयविकारभाजो भूतजातस्य राजा स्वामी भवति । यद्वा । समनं युद्धं युद्धं योधाः कामिन्य इव एवं वायुं तदनुकुमारिरूपाः स्त्रियोऽभिगच्छन्ति । ताभिः सरथं सहरथं देव ईयत इति ॥

अन्तरिक्षे पथिभिरीयमानो न नि विशते कतमच्चनाहः ।
अपां सखा प्रथमजा ऋतावा क्व स्विज्जातः कुत आ बभूव ॥ ३ ॥

अन्तरिक्षे । पथिऽभिः । ईयमानः । न । नि । विशते । कतमत् । चन । अहः ।
अपाम् । सखा । प्रथमऽजाः । ऋतऽवा । क्व । स्वित् । जातः । कुतः । आ । बभूव ॥ ३ ॥

अन्तरिक्षे नभसि विद्यमानैः पथिभिः मार्गैः ईयमानः गच्छन् वायुः कतमच्चनाहः एकमपि दिनं न नि विशते नोपविशति । किंतु सर्वदैव गच्छति । ‘ नेर्विशः ’ (पा. सू. १.३.१७) इत्यात्मनेपदम् । अपि च अपाम् उदकानां सखा । ‘ वायुर्वै वृष्ट्या ईशे ’ (तै. सं. २.४.९.१) इति श्रुतेः । प्रथमजाः सर्वेभ्यः प्राणिभ्यः पूर्वोत्पन्न एव ऋतावा सत्यवान् यज्ञवान् वा एवंभूतो वायुः क्व स्वित् कुत्र खलु देशे जातः उत्पन्नः कुतः कस्माच्च देशाद्विनिष्क्रम्य आ बभूव इदं सर्वं जगद्व्याप्नोत् । सर्वदा सर्वत्र वर्तमानत्वादस्योत्पत्तिर्व्याप्तिप्रकारश्च न केनापि ज्ञातुं शक्यत इत्यर्थः ॥

आत्मा देवानां भुवनस्य गर्भो यथावशं चरति देव एषः ।
घोषा इदस्य शृण्विरे न रूपं तस्मै वाताय हविषा विधेम ॥ ४ ॥

आत्मा । देवानाम् । भुवनस्य । गर्भः । यथाऽवशम् । चरति । देवः । एषः ।
घोषाः । इत् । अस्य । शृण्विरे । न । रूपम् । तस्मै । वाताय । हविषा । विधेम ॥ ४ ॥

अयं वायुः देवानाम् इन्द्रादीनामपि आत्मा जीवरूपेण तेष्ववस्थानात् भुवनस्य अपि भूतजातस्य गर्भः गर्भवत्प्राणरूपेणाभ्यन्तरे वर्तमानः एषः ईदृशः देवः यथावशं यथाकामं यथेच्छं चरति वर्तते । अनिवारितगतिः सन् कश्चिदूर्ध्वं गच्छति कश्चिन्नीचैर्गच्छति कुतश्चिच्छरीरान्निष्क्रामति अन्यच्च शरीरं प्रविशतीत्येवं यथेच्छं वर्तत इत्यर्थः । अस्य वायोरागच्छतः घोषाः इत् शब्दा एव शृण्विरे श्रूयन्ते । रूपं स्वरूपं तु न दृश्यते नीरूपत्वात् । शब्दविषयत्वेन शब्देनैवानुमीयत इत्यर्थः । तस्मै वाताय वायवे हविषा चरुपुरोडाशादिलक्षणेन विधेम परिचरेम ॥ ॥ २६ ॥

‘ मयोभूः ’ इति चतुर्ऋचमष्टादशं सूक्तं कक्षीवत्पुत्रस्य शबरस्यार्षं त्रैष्टुभं गोदेवत्यम् । अनुक्रान्तं च— ‘ मयोभूः शबरः काक्षीवतो गव्यम् ’ इति । शालाग्र वनं प्रतिष्ठमाना गा आदितो द्वाभ्यामभिमन्त्रणीयाः । सूत्रितं च— ‘ गाः प्रतिष्ठमाना अनुमन्त्रयेत मयोभूर्वातो अभि वातूस्रा इति द्वाभ्याम् ’ (आश्व. गृ. २. १०. ५) इति ॥

मयोभूर्वातो अभि वातूस्रा ऊर्जस्वतीरोषधीरा रिशन्ताम् ।
पीवस्वतीर्जीवधन्याः पिबन्त्ववसाय पद्वते रुद्र मृळ ॥ १ ॥

मयःऽभूः । वातः । अभि । वातु । उस्राः । ऊर्जस्वतीः । ओषधीः । आ । रिशन्ताम् ।
पीवस्वतीः । जीवऽधन्याः । पिबन्तु । अवसाय । पत्ऽवते । रुद्र । मृळ ॥ १ ॥

१. त१.२.३.६.७.८-म१.४.८–ईशते ।

वातः वायुः मयोभूः सुखस्य भावयिता सन् उस्राः गाः अभि वातु अभिगच्छतु। ताश्च गावः ऊर्जस्वतीः रसवतीः ओषधीः बलवन्ति[1] तृणानि आ रिशन्ताम् अभितः स्वादयन्तु। तथा पीवस्वतीः प्रवृद्धाः जीवधन्याः जीवानां प्रीणयित्रीरुदकं पिबन्तु। हे रुद्र ज्वरादिरोगस्य प्रेरकेण संहर्तर्देव पद्वते पादयुक्ताय अन्नाय भक्षाय गोरूपाय मृळ उपचर्यां कुरु। मा बाधस्वेत्यर्थः ॥

याः सरूपा विरूपा एकरूपा यासामग्निरिष्ट्या नामानि वेद ।

या अङ्गिरसस्तपसेह चक्रुस्ताभ्यः पर्जन्य महि शर्म यच्छ ॥ २ ॥

याः । सऽरूपाः । विऽरूपाः । एकऽरूपाः । यासाम् । अग्निः । इष्ट्या । नामानि । वेद ।
याः । अङ्गिरसः । तपसा । इह । चक्रुः । ताभ्यः । पर्जन्य । महि । शर्म । यच्छ ॥ २ ॥

याः गावः सरूपाः समानरूपा याश्च विरूपाः विभिन्नरूपा याश्च एकरूपाः एकेनैव वर्णेनोपेताः[2] यासां च गवां नामानि इडे रन्तेऽदित इत्यादीनि इष्ट्या यागेन हेतुना अग्निः वेद जानाति याः च गाः अङ्गिरसः ऋषयः तपसा पशुप्राप्तिसाधनेन चित्रायागादिलक्षणेन इह अस्मिँल्लोके चक्रुः कृतवन्तः ताभ्यः सर्वाभ्यो गोभ्यो हे पर्जन्य महि महत् शर्म सुखं यच्छ प्रदेहि ॥

'या देवेषु' इति द्वाभ्यां सायं गृहमागच्छन्तीर्गा अनुमन्त्रयेत[3]। सूत्र्यते हि—'या देवेषु तन्वमैरयन्तेति च सूक्तशेषम्। आगावीयमेके' (आश्व. गृ. २. १० ६-७) इति ॥

या देवेषु तन्वमैरयन्त यासां सोमो विश्वा रूपाणि वेद ।

ता अस्मभ्यं पयसा पिन्वमानाः प्रजावतीरिन्द्र गोष्ठे रिरीहि ॥ ३ ॥

याः । देवेषु । तन्वम् । ऐरयन्त । यासाम् । सोमः । विश्वा । रूपाणि । वेद ।
ताः । अस्मभ्यम् । पयसा । पिन्वमानाः । प्रजाऽवतीः । इन्द्र । गोऽस्थे । रिरीहि ॥ ३ ॥

याः गावः देवेषु यष्टव्येषु तन्वम् आत्मीयं शरीरम् ऐरयन्त हविरूपेण प्रेरयन्ति यासां च गवां विश्वा सर्वाणि रूपाणि रूप्यमाणानि क्षीरादीनि श्रयणद्रव्याणि सोमः वेद जानाति अस्मभ्यम् अस्मदर्थं पयसा क्षीरेण पिन्वमानाः वर्धमाना अत एव प्रजावतीः प्रजाभिर्वत्सैरुपेताः ताः गाः हे इन्द्र गोष्ठे अस्मदीये[4] रिरीहि गमय ॥ 'री गतिरेषणयोः'। छान्दसो विकरणस्य श्लुः ॥

प्रजापतिर्मह्यमेता रराणो विश्वैर्देवैः पितृभिः संविदानः ।

शिवाः सतीरुप नो गोष्ठमाकुस्तासां वयं प्रजया सं सदेम ॥ ४ ॥

प्रजाऽपतिः । मह्यम् । एताः । रराणः । विश्वैः । देवैः । पितृऽभिः । सम्ऽविदानः ।
शिवाः । सतीः । उप । नः । गोऽस्थम् । आ । अकरित्यकः ।
तासाम् । वयम् । प्रऽजया । सम् । सदेम ॥ ४ ॥

१. त-म—'बलवन्ति' नास्ति। २. त१.२.३.६.७.८-म—एकेनैव रूपेणोपेताः; त४.५—अनेकरूपेणोपेताः। ३. त१.२.३.६.७.८-म-मु—अनुमन्त्रयितव्याः; त४.५—अनुमन्त्रयीत। ४. त४.५-म२—अस्मदीये व्रजे।

प्रजापतिः विधाता मह्यं स्तोत्रे एताः गाः अरराणः प्रयच्छन् । रातेर्लिटि रूपम् । छान्दसः शपः श्लुः । 'अभ्यस्तानामादिः' इत्याद्युदात्तत्वम् ॥ विश्वैः सर्वैः देवैः पितृभिः च संविदानः ऐकमत्यं गतः सन् शिवाः सतीः कल्याणीर्भवन्तीर्गाः नः अस्माकं गोष्ठं गवाम् उप गोष्ठसमीपे आ अकः करोतु । तासां गवां प्रजया संतानेन वयं सं सदेम संगच्छेमहि । सदेराशिषि लिङि लिङ्याशिष्यङ् ॥ ॥ २० ॥

'विभ्राट्' इति चतुर्ऋचमेकोनविंशं सूक्तं सूर्यपुत्रस्य विभ्राण्नामकस्यार्षं सूर्यदेवत्यम् । आद्यास्तिस्रो जगत्यः । [illegible] आस्तारपङ्क्तिश्चतुर्थी । तथा चानुक्रान्तं— 'विभ्राड्विभ्राट् सौर्यः सौर्यं जागतमास्तारपङ्क्त्यन्तम्' इति । विषुवति निष्केवल्य आवपनार्थः स्तोत्रियः । सूत्रितं च— 'विभ्राड्बृहत्पिबतु सोम्यं मधु नमो मित्रस्य वरुणस्य चक्षस इति स्तोत्रियानुरूपौ' (आश्व. श्रौ. ८. ६) इति । वाजपेयेऽतिरिक्तोक्थस्य विभ्राडित्येषा याज्या । सूत्र्यते हि— 'विभ्राड्बृहत्पिबतु सोम्यं मध्विति याज्या तस्य गवां शतानाम्' (आश्व. श्रौ. ९. ९) इति ॥

विभ्राड् बृहत्पिबतु सोम्यं मध्वायुर्दधद्यज्ञपतावविह्रुतम् ।
वातजूतो यो अभिरक्षति त्मना प्रजाः पुपोष पुरुधा वि राजति ॥ १ ॥

विऽभ्राट् । बृहत् । पिबतु । सोम्यम् । मधु । आयुः । दधत् । यज्ञऽपतौ । अविऽह्रुतम् ।
वातऽजूतः । यः । अभिऽरक्षति । त्मना । प्रऽजाः । पुपोष । पुरुधा । वि । राजति ॥ १ ॥

विभ्राट् विभ्राजमानो विशेषेण दीप्यमानः सूर्यः बृहत् महत्[1] परिवृढं सोम्यं सोममयं मधु पिबतु । किं कुर्वन् । यज्ञपतौ यजमाने अविह्रुतम् अकुटिलम् आयुः दधत् कुर्वन् । यः सूर्यः वातजूतः वातेन महावायुना प्रेर्यमाणः सन् त्मना आत्मना स्वयमेव अभिरक्षति सर्वं जगदभिपश्यन् पालयति । राशिचक्रस्य वायुप्रेर्यत्वात् सूर्यस्यापि तत्प्रेर्यत्वम् । स सूर्यः प्रजाः पुपोष वृष्ट्यादिप्रदानेन पोषयति पुरुधा बहुधा वि राजति विशेषेण दीप्यते च ॥

विभ्राड् बृहत्सुभृतं वाजसातमं धर्मन्दिवो धरुणे सत्यमर्पितम् ।
अमित्रहा वृत्रहा दस्युहन्तमं ज्योतिर्जज्ञे असुरहा सपत्नहा ॥ २ ॥

विऽभ्राट् । बृहत् । सुऽभृतम् । वाजऽसातमम् । धर्मन् । दिवः । धरुणे । सत्यम् । अर्पितम् ।
अमित्रऽहा । वृत्रऽहा । दस्युहन्ऽतमम् । ज्योतिः । जज्ञे । असुरऽहा । सपत्नऽहा ॥ २ ॥

विभ्राट् विभ्राजमानं बृहत् प्रौढं सुभृतं सुपुष्टं वाजसातमं वाजस्यान्नस्य बलस्य वा दातृतमं धर्मन् धर्मणि वायुना धारयितव्ये दिवः द्युलोकस्य धरुणे धारके सूर्यमण्डले अर्पितं निक्षिप्तं सत्यम् अविनश्वरम् अमित्रहा अमित्राणामप्रियाणां हन्तृ वृत्रहा वृत्राणामावरकाणां हन्तृ दस्युहन्तमं दस्यूनामुपक्षपयितॄणां हन्तृतमम् असुरहा असुराणां क्षेप्तॄणां घातकं सपत्नहा सपत्नानां सहजशत्रूणामपि घातकमीदृग्भूतं ज्योतिः सौरं तेजः जज्ञे प्रादुर्भवति ॥

इदं श्रेष्ठं ज्योतिषां ज्योतिरुत्तमं विश्वजिद्धनजिदुच्यते बृहत् ।
विश्वभ्राड् भ्राजो महि सूर्यो दृश उरु पप्रथे सह ओजो अच्युतम् ॥ ३ ॥

१. त१.२.३.६.७.८-म-'महत्' नास्ति ।

इदम् । श्रेष्ठम् । ज्योतिषाम् । ज्योतिः । उत्ऽतमम् । विश्वऽजित् । धनऽजित् । उच्यते । बृहत् ।
विश्वऽभ्राट् । भ्राजः । महि । सूर्यः । दृशे । उरु । पप्रथे । सहः । ओजः । अच्युतम् ॥३॥

इदं सौरं तेजः श्रेष्ठं प्रशस्यतमं ज्योतिषाम् अन्येषां ग्रहनक्षत्रादीनामपि ज्योतिः प्रकाशकमत एव उत्तमम् उत्कृष्टं विश्वजित् विश्वस्य सर्वस्य जेतृ धनजित् धनस्य च जेतृ बृहत् प्रभूतम् उच्यते । एवंगुणविशिष्टमिति सर्वैरभिधीयते । अपि च विश्वभ्राड् विश्वस्य प्रकाशयिता भ्राजः भ्राजमानः महि महान् सूर्यः दृशे दर्शनाय उरु विस्तीर्णं सहः तमसोऽभिभवितृ अच्युतं च्युतिरहितमविनाशम् ओजः तेजोरूपं बलं पप्रथे विस्तारयति ॥

विभ्राजञ्ज्योतिषा स्व१रगच्छो रोचनं दिवः ।
येनेमा विश्वा भुवनान्याभृता विश्वकर्मणा विश्वदेव्यावता ॥ ४ ॥

विऽभ्राजन् । ज्योतिषा । स्वः । अगच्छः । रोचनम् । दिवः ।
येन । इमा । विश्वा । भुवनानि । आऽभृता । विश्वऽकर्मणा । विश्वदेव्यऽवता ॥ ४ ॥

हे सूर्य ज्योतिषा तेजसा स्वः सर्वं जगत् विभ्राजन् विभ्राजयन् दिवः संबन्धि रोचनं रोचमानं स्थानम् अगच्छः प्राप्नोः । विश्वकर्मणा सर्वव्यापारहेतुना विश्वदेव्यावता । विश्वेषां देवानां हितो यस्मादिति विश्वदेव्यः । तद्वता येन सौरेण तेजसा इमा इमानि परिदृश्यमानानि विश्वा सर्वाणि भुवनानि उदकानि भौमानि आभृता सर्वकाल आभृतानि भवन्ति । यद्वा । सर्वाणि भूतजातान्याभृता समन्ताद्धृतानि पोषितानि भवन्ति । तेन ज्योतिषा इत्यन्वयः ॥ ॥ २८ ॥

'त्वं त्यम्' इति चतुर्ऋचं षष्ठं सूक्तं भृगुपुत्रस्येटस्यार्षं गायत्रमैन्द्रम् । अनुक्रान्तं च— 'त्वं त्यमिटो भार्गवो गायत्रम्' इति । गतो विनियोगः ॥

त्वं त्यमि॒टतो॒ रथ॒मिन्द्र॒ प्राव॑: सु॒ताव॑तः । अशृ॑णोः सो॒मिनो॒ हव॑म् ॥१॥

त्वम् । त्यम् । इटतः । रथम् । इन्द्र । प्र । आवः । सुतऽवतः । अशृणोः । सोमिनः । हवम् ॥ १॥

हे इन्द्र सुतावतः[1] सुतेनाभिषुतेन सोमेन युक्तस्य इटतः इटस्य । 'सुपां सुलुक्' इति तसिः । एतत्संज्ञस्यर्षेः त्यं तं प्रसिद्धं रथं प्राव प्ररक्षः । सोमिनः सोमयुक्तस्य मम हवम् आह्वानम् अशृणोः शृणु ॥

त्वं म॒खस्य॒ दोध॑तः॒ शिरोऽव॑ त्व॒चो भ॑रः । अग॑च्छः सो॒मिनो॑ गृ॒हम् ॥२॥

त्वम् । मखस्य । दोधतः । शिरः । अव । त्वचः । भरः । अगच्छः । सोमिनः । गृहम् ॥ २ ॥

हे इन्द्र त्वं मखस्य यज्ञस्य दोधतः कम्पमानस्य देवेभ्यः पलायमानस्य शिरः प्रधानं रूपं त्वचः त्वगुपलक्षिताच्छरीरात् अव भरः । अवयुत्य पृथक्कृत्य हृतवानसि । देवेभ्यो निष्क्रान्तस्य पुरुषाकारस्य धन्विनो यज्ञस्य शिर इन्द्रो वम्रिरूपेण ज्याघातनद्वारा पुरा चिच्छेद । तदभिप्रायेणेदमुक्तम् । श्रूयते हि—'तस्येन्द्रो वम्रिरूपेण धनुर्ज्यामच्छिनत्तस्य स्वेन धनुरार्त्निः शिर उत्पिपेष स प्रवर्ग्योऽभवत्' (तै. आ. १. ५. २) इति । स त्वं सोमिनः सोमवतो मम गृहम् अगच्छः आगच्छ ॥

१. ग-म७—त्वं सुतावतः ।

त्वं त्यमिन्द्र मर्त्यमास्त्रबुध्नाय वेन्यम्। मुहुः श्रथ्ना मनस्यवे ॥ ३ ॥

त्वम्। त्यम्। इन्द्र। मर्त्यम्। आस्त्रऽबुध्नाय। वेन्यम्। मुहुः। श्रथ्नाः। मनस्यवे ॥ ३ ॥

हे इन्द्र त्वं त्यं तं मर्त्यं मनुष्यं वेन्यं वेनस्य पुत्रं पृथुम् आस्त्रबुध्नाय। आस्त्रबुध्नो नाम कश्चित्। तस्य पुत्राय मनस्यवे मननार्हं स्तोत्रमिच्छते मुहुः सकृत् श्रथ्नाः अहिंसीः[1]। वशमनयः[2] इत्यर्थः॥

त्वं त्यमिन्द्र सूर्यं पश्चा सन्तं पुरस्कृधि। देवानां चित्तिरो वशम् ॥४॥

त्वम्। त्यम्। इन्द्र। सूर्यम्। पश्चा। सन्तम्। पुरः। कृधि। देवानाम्। चित्। तिरः। वशम् ॥४॥

हे इन्द्र त्वं त्यं[3] सूर्यं सायंसमये पश्चा पश्चात् सन्तं भवन्तं पुरः परेद्युः प्रातःकाले पुरस्तात् कृधि करोषि। लकारव्यत्ययः। कीदृशम्। देवानां चित् देवानामपि तिरः तिरोहितं तैरपि क्व गत इति दुर्विज्ञानं वशं कान्तम्॥ ॥ २९ ॥

'आ याहि' इति चतुर्ऋचमेकविंशं सूक्तमाङ्गिरसस्य संवर्तस्यार्षमुषोदेवताकम्। चतस्रोऽपि विराजिका द्विपदा विराजः। तथा चानुक्रान्तम्—'आ याहि संवर्त उषस्यं द्वैपदम्' इति। प्रथमे छन्दोमे वैश्वदेवसूक्तात्पूर्वमिदं सूक्तम्। सूत्रितं च—'आ याहि वनसेमा नु कं यज्ञेन इति द्विपदासूक्तानि' (आश्व. श्रौ. ८. ७) इति। महाव्रतेऽपि निष्केवल्य एतत्। तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितम्—'आ याहि वनसा सहेति नव समाम्नाताः' (ऐ. आ. ५. २. २) इति॥

आ याहि वनसा सह गावः सचन्त वर्तनिं यदूधभिः ॥ १ ॥

आ। याहि। वनसा। सह। गावः। सचन्त। वर्तनिम्। यत्। ऊधऽभिः ॥ १ ॥

हे उषः वनसा वननीयेन तेजसा धनेन वा सार्धम् आ याहि आगच्छ। गावः उषसो वाहनभूताः वर्तनिं रथं सचन्त सेवन्ते। अतस्तेन रथेनायाहीत्यर्थः। यत् या गावः ऊधभिः उपलक्षिताः प्रभूताः। पीना इत्यर्थः। ता गाव इति संबन्धः॥

आ याहि वस्व्या धिया मंहिष्ठो जारयन्मखः सुदानुभिः ॥ २ ॥

आ। याहि। वस्व्या। धिया। मंहिष्ठः। जारयत्ऽमखः। सुदानुऽभिः ॥ २ ॥

हे उषः वस्व्या प्रशस्तया धिया अनुग्रहबुद्ध्या कर्मणा स्तुत्या वा सार्धम् आ याहि आगच्छ। स योऽस्माकं सुदानुभिः शोभनदानैर्दातृभिः पुरुषैः मंहिष्ठः धनानां दातृतमः अत एव जारयन्मखः समापयद्यज्ञश्च भवति॥

पितुभृतो न तन्तुमित्सुदानवः प्रति दध्मो यजामसि ॥ ३ ॥

पितुऽभृतः। न। तन्तुम्। इत्। सुऽदानवः। प्रति। दध्मः। यजामसि ॥ ३ ॥

पितुभृतो न अन्नस्य भर्तार इव सुदानवः शोभनदाना वयं तन्तुमित् तन्तुं[4] विस्तीर्णमेव[5] प्रति दध्मः। उपरमं अनुपादनरूपेण धारयामः। तेन च यज्ञेन त्वामुपक्ते यजामसि॥

१. ग-अ—अहिंसीत्। २. ग१.२.३.६.८-भ१—वशमानय। ३. ग७—त्यं तं। ४. ग-ग-भ१.४.८—तन्तुं; भ२—तं तं। ५. ग—विस्तीर्णं यज्ञमेव।

दशमेऽहनि प्रातरनुवाक उषस्ये क्रतौ 'उषो भद्रेभिः' इत्यस्याः स्थाने 'उषा अप स्वसुः' इत्येषा[1]। सूत्रितं च—'उषा अप स्वसुस्तम इति[1] पच्छो द्विपदां त्रिरुषस्ये' (आश्व. श्रौ. ८. १२) इति ॥

उषा अप स्वसुस्तमः सं वर्तयति वर्तनिं सुजातता ॥ ४ ॥

उषाः । अप । स्वसुः । तमः । सम् । वर्तयति । वर्तनिम् । सुऽजातता ॥ ४ ॥

इयम् उषाः स्वसुः भगिन्या रात्रेः संबन्धि तमः अन्धकारम् अप सं वर्तयति। आत्मीयेन तेजसापगमयति। सुजातता सुजातत्वमात्मनः सुप्रजातत्वं च वर्तनिं रथं प्रापयति ॥३०॥

'आ त्वा' इति षडृचं द्वाविंशं सूक्तमाङ्गिरसस्य ध्रुवस्यार्षमानुष्टुभम्। अभिषिक्तस्य राज्ञः स्तुतिरूपोऽर्थो देवता। तथा चानुक्रान्तम्—'आ त्वा षड् ध्रुवो राज्ञः स्तुतिरानुष्टुभं तु' इति। राज्ञो युद्धाय संनहनेऽनेन सूक्तेनाभिमन्त्रणं पुरोधसा कर्तव्यम्। सूत्रितं च—'आ त्वाहार्षमन्तरेधीति पश्चाद्रथस्यावस्थाय' (आश्व. गृ. ३. १२. २) इति ॥

आ त्वाहार्षमन्तरेधि ध्रुवस्तिष्ठाविचाचलिः ।
विशस्त्वा सर्वा वाञ्छन्तु मा त्वद्राष्ट्रमधि भ्रशत् ॥ १ ॥

आ । त्वा । अहार्षम् । अन्तः । एधि । ध्रुवः । तिष्ठ । अविऽचाचलिः ।
विशः । त्वा । सर्वाः । वाञ्छन्तु । मा । त्वत् । राष्ट्रम् । अधि । भ्रशत् ॥ १ ॥

हे राजन् त्वा त्वाम् आ अहार्षम् अस्मद्राष्ट्रस्य स्वामित्वेनानैषम्। स त्वम् अन्तः अस्मासु मध्ये एधि स्वामी भव। ध्रुवः नित्यः सन् अविचाचलिः अतिशयेन चलनरहित[2] एव[2] सन् तिष्ठ राष्ट्रमधितिष्ठ। सर्वाः च विशः प्रजाः त्वा त्वां वाञ्छन्तु। अयमेव अस्माकं[3] राजास्त्विति कामयन्तु। 'वाछि इच्छायाम्'। त्वत् त्वत्सकाशात् राष्ट्रं राज्यं मा अधि भ्रशत् मा भ्रश्यतु। मा वियुक्तं भवतु। 'भ्रन्शु अधःपतने' ॥

इहैवैधि माप च्योष्ठाः पर्वत इवाविचाचलिः ।
इन्द्र इवेह ध्रुवस्तिष्ठेह राष्ट्रमु धारय ॥ २ ॥

इह । एव । एधि । मा । अप । च्योष्ठाः । पर्वतःऽइव । अविऽचाचलिः ।
इन्द्रःऽइव । इह । ध्रुवः । तिष्ठ । इह । राष्ट्रम् । ऊँ इति । धारय ॥ २ ॥

हे राजन् इह अस्मिन् एव राज्ये[4] एधि स्वामित्वेन सर्वदा वर्तमानो भव। माप च्योष्ठाः अपच्युतो मा भूः। मापगमः[5]। पर्वतइव यथा पर्वतो नैश्चल्येनावतिष्ठते एवम् अविचाचलिः चलनरहितो भव। इन्द्रइव यथा स्वर्गे इन्द्रः एवम् इह लोके त्वं ध्रुवस्तिष्ठ स्थिरो भव। राष्ट्रम् उ राष्ट्रं च इह लोके धारय। स्वे स्वे कर्मण्यवस्थापय ॥

१. त१.२.३.६.७.८-म१.४.५.८–इति। २. ग-त१.२.३.६.७.८-म–चलनरहितश्च। ३. ग२–सर्वथास्माकं; त१.२.३.६.७.८-म१.२.४.५.८–सर्वास्माकं। ४. म७–राष्ट्रे। ५. त-म१.२.४.८–मापगमः।

इ॒मामिन्द्रो॑ अदीधरद्ध्रु॒वं ध्रु॒वेण॑ ह॒विषा॑ ।
तस्मै॒ सोमो॒ अधि॑ ब्रव॒त्तस्मा॑ उ॒ ब्रह्म॑ण॒स्पतिः॑ ॥ ३ ॥

इ॒मम् । इन्द्रः॑ । अ॒दी॒ध॒र॒त् । ध्रु॒वम् । ध्रु॒वेण॑ । ह॒विषा॑ ।
तस्मै॑ । सोमः॑ । अधि॑ । ब्र॒व॒त् । तस्मै॑ । ऊं॒ इति॑ । ब्रह्म॑णः । पतिः॑ ॥ ३ ॥

इमम् अभिषिक्तं ध्रुवेण स्थिरेण हविषा तर्प्यमाणः इन्द्रः ध्रुवं स्थिरम् अदीधरत् धारयतु । सोमः च तस्मै राज्ञे अधि ब्रवत् अधिब्रवीतु । मदीयोऽयमिति पक्षपातवचनं करोतु । तस्मा उ तस्मा एव ब्रह्मणस्पतिः मन्त्रस्य पालको देवश्चाधिब्रवीतु ॥

ध्रु॒वा द्यौर्ध्रु॒वा पृ॑थि॒वी ध्रु॒वासः॒ पर्व॑ता इ॒मे ।
ध्रु॒वं विश्व॑मि॒दं जग॑द्ध्रु॒वो राजा॑ वि॒शाम॒यम् ॥ ४ ॥

ध्रु॒वा । द्यौः । ध्रु॒वा । पृ॒थि॒वी । ध्रु॒वासः॑ । पर्व॑ताः । इ॒मे ।
ध्रु॒वम् । विश्व॑म् । इ॒दम् । जग॑त् । ध्रु॒वः । राजा॑ । वि॒शाम् । अ॒यम् ॥ ४ ॥

द्यौः ध्रुवा स्थिरा भवति । पृथिवी च ध्रुवा स्थिरा भवति । इमे दृश्यमानाः पर्वताः महीधराश्च ध्रुवासः स्थिराः । इदं विश्वं सर्वं जगत् ध्रुवं स्थिरं भवति । एवमेव अयं विशां प्रजानां राजा स्वामी सन् ध्रुवः स्थिरो भवतु ॥

ध्रु॒वं ते॒ राजा॒ वरु॑णो ध्रु॒वं दे॒वो बृह॒स्पतिः॑ ।
ध्रु॒वं त॒ इन्द्र॑श्चा॒ग्निश्च॑ रा॒ष्ट्रं धा॑रयतां ध्रु॒वम् ॥ ५ ॥

ध्रु॒वम् । ते॒ । राजा॑ । वरु॑णः । ध्रु॒वम् । दे॒वः । बृह॒स्पतिः॑ ।
ध्रु॒वम् । ते॒ । इन्द्रः॑ । च॒ । अ॒ग्निः । च॒ । रा॒ष्ट्रम् । धा॒र॒य॒ता॒म् । ध्रु॒वम् ॥ ५ ॥

हे राजन् ते तव राष्ट्रं राजा राजमानः वरुणः ध्रुवं स्थिरं धारयतु । देवः दानादिगुणयुक्तः बृहस्पतिः ध्रुवं धारयतु । इन्द्रश्च अग्निश्च उभावपि ते तव राष्ट्रं ध्रुवं स्थिरं धारयताम् । इन्द्राग्न्योरुभयोरपेक्षया ध्रुवशब्दस्य द्विः प्रयोगः ॥

ध्रु॒वं ध्रु॒वेण॑ ह॒विषा॒भि सोमं॑ मृशामसि ।
अथो॑ त॒ इन्द्रः॒ केव॑ली॒र्विशो॑ बलि॒हृत॑स्करत् ॥ ६ ॥

ध्रु॒वम् । ध्रु॒वेण॑ । ह॒विषा॑ । अ॒भि । सोम॑म् । मृ॒शा॒म॒सि॒ ।
अथो॒ इति॑ । ते॒ । इन्द्रः॑ । केव॑लीः । विशः॑ । ब॒लि॒ऽहृतः॑ । क॒र॒त् ॥ ६ ॥

ध्रुवेण स्थिरेण हविषा पुरोडाशादिना[1] युक्तं ध्रुवं स्थिरं सोमम् अभि मृशामसि अभिमृशामः । देवतामभिलक्ष्य यागार्थं वयमृत्विजः संस्पृशामः । अथो अथानन्तरमेव इन्द्रः विशः प्रजाः ते तवैव केवलीः असाधारणाः सतीः बलिहृतः करस्य[2] प्रदात्रीः करत् करोतु ॥ ३१ ॥

1. त१.२.३.६.७–चरुपुरोडाशादि, त४.५.८-म१.२.४.८–पुरोडाशादि । 2. त१.२.३.७-म१.२.४.८–कारस्य ।

'अभीवर्तेन' इति पञ्चर्चं त्रयोविंशं सूक्तमाङ्गिरसस्याभीवर्तस्यार्षमानुष्टुभम्। पूर्ववद्ब्रह्मणस्पतिर्देवता। तथा चानुक्रान्तम्—'अभीवर्तेन पञ्चाभीवर्तः' इति। पुरोहित इदं सूक्तं राजानं युद्धाय कृतसंनाहं वाचयीत। सूत्र्यते हि—'अथैनं सारथ्यमाणमुपारुह्याभीवर्तं वाचयति[1]' (आश्व. गृ. ३. १२. १२) इति॥

अभीवर्तेन हविषा येनेन्द्रो अभिवावृते।
तेनास्मान् ब्रह्मणस्पतेऽभि राष्ट्राय वर्तय॥ १॥

अभिऽवर्तेन। हविषा। येन। इन्द्रः। अभिऽववृते।
तेन। अस्मान्। ब्रह्मणः। पते। अभि। राष्ट्राय। वर्तय॥ १॥

अभीवर्तेन। अभिवर्तन्तेऽनेनेत्यभीवर्तः॥ करणे घञ्। थाथादिस्वरेणोत्तरपदान्तोदात्तत्वम्। 'उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम्' (पा. सू. ६. ३. १२२) इति दीर्घः॥ ईदृशेन येन हविषा साधनेन इन्द्रः अभिववृते सर्वमभिजगाम तेन हविषैतद्वतः अस्मान् हे ब्रह्मणस्पते राष्ट्राय राज्यं प्राप्तुम् अभि वर्तय अभिगमय॥

अभिवृत्य सपत्नानभि या नो अरातयः।
अभि पृतन्यन्तं तिष्ठाभि यो न इरस्यति॥ २॥

अभिऽवृत्य। सऽपत्नान्। अभि। याः। नः। अरातयः।
अभि। पृतन्यन्तम्। तिष्ठ। अभि। यः। नः। इरस्यति॥ २॥

हे राजन् सपत्नान् शत्रून् अभिवृत्य अभितो गत्वा स्थितान् याः अस्माकं याः अरातयः अदानशीलाः प्रजाः सन्ति ता अपि अभि तिष्ठ अभिभव। पृतन्यन्तं पृतनाः सेना आत्मन इच्छन्तं युयुत्सुं च अभि तिष्ठ॥ पृतनाशब्दात् क्यचि 'कव्यध्वरपृतनस्य[2]' इत्यन्तलोपः॥ यः च नः अस्मभ्यम् इरस्यति ईर्ष्यति। इरस् तिरस् ईर्ष्यायां कण्ड्वादिः। तमपि अभि तिष्ठ। यद्वा। प्रकृतो ब्रह्मणस्पतिरेवात्रापि संबोध्यः॥

अभि त्वा देवः सविताभि सोमो अवीवृतत्।
अभि त्वा विश्वा भूतान्यभीवर्तो यथाससि॥ ३॥

अभि। त्वा। देवः। सविता। अभि। सोमः। अवीवृतत्।
अभि। त्वा। विश्वा। भूतानि। अभिऽवर्तः। यथा। अससि॥ ३॥

हे राजन् देवः दानादिगुणयुक्तः सविता त्वा त्वाम् अभि अवीवृतत् अभिवर्तयतु। अभिगमयतु राष्ट्रम्। सोमः च अभि वर्तयतु। विश्वा विश्वानि सर्वाण्यपि भूतानि पृथिव्यादीनि त्वाम् अभि वर्तयन्तु। यथा येन प्रकारेण त्वम् अभीवर्तः अससि अभितः सर्वत्र वर्तमानो भवसि॥ असतेर्लेट्यडागमः। शपो लुगभावः॥

येनेन्द्रो हविषा कृत्व्यभवद् द्युम्न्युत्तमः।
इदं तदक्रि देवा असपत्नः किलाभुवम्॥ ४॥

१. त१.२.३.७-वाचयीत; भर.४.८-वाचयीत इति।

येनं । इन्द्रः । हविषा॑ । कृत्वी । अभ॑वत् । द्युम्नी । उत्ऽतमः ।
इदम् । तत् । अक्रि । देवाः । असपत्नः । किल॑ । अभुवम् ॥ ४ ॥

येन हविषा अस्माभिरिदानीं दत्तेन प्रीणितः इन्द्रः कृत्वी वृत्रवधादेः कर्मणः कर्ता अभवत् द्युम्नी । द्युम्नं द्योततेर्यशो वान्नं वा । तद्वान् अत एव उत्तमः उत्कृष्टतमश्चाभवत् तत् इदं हविः हे देवाः अक्रि अकारि । यद्वा । अहमकार्षम् । अत एवाहम् असपत्नः किल अभुवम् । शत्रुरहितोऽप्यभवं[1] खलु ॥

असपत्नः सपत्नहाभिराष्ट्रो विषासहिः ।
यथाहमेषां भूतानां विराजानि जनस्य च ॥ ५ ॥

असपत्नः । सपत्नऽहा । अभिऽराष्ट्रः । विऽससहिः ।
यथा । अहम् । एषाम् । भूतानाम् । विऽराजानि । जनस्य । च ॥ ५ ॥

सपत्नहा सपत्नानां शत्रूणां हन्ता अत एव असपत्नः शत्रुरहितोऽहमभूवम् । अभिराष्ट्रः अभिगतराष्ट्रः प्राप्तराज्यः सन् विषासहिः शत्रूणां विशेषेणाभिभविता चाभूवम् । यथा येन प्रकारेण अहमेषां[2] दृश्यमानानां सर्वेषां भूतानां प्राणिनां जनस्य च सेवकस्यामात्यादेश्च विराजानि ईश्वरो भवानि तथा सपत्नहा विषासहिश्चाभूवमित्यर्थः ॥ ॥ ३२ ॥

' प्र वः ' इति पञ्चर्चं चतुर्विंशं सूक्तं गायत्रम् । अर्बुदस्य सर्पस्य पुत्र ऊर्ध्वग्रावा नामर्षिः । सोमाभिषवार्था ग्रावाणो देवता । तथा चानुक्रान्तं—' प्र वः पञ्चोर्ध्वग्रावार्बुदिर्ग्राव्णोऽस्तौद्गायत्रम् ' इति । ग्रावस्तोत्र एतत्सूक्तम् । सूत्रितं च—' आ व ऋञ्जसे प्र वो ग्रावाण इति सूक्तयोः ' (आश्व. श्रौ. ५. १२) इति । यद्वा । इदमेकमेव सूक्तं ग्रावस्तोत्रम् । सूत्र्यते हि—' प्र वो ग्रावाण इत्येक उक्तं सर्पेणम् ' (आश्व. श्रौ. ५. १२) इति ॥

प्र वो॑ ग्रावाणः सवि॒ता दे॒वः सु॑वतु॒ धर्म॑णा । धू॒र्षु यु॑ज्यध्वं सुनु॒त ॥ १ ॥

प्र । वः । ग्रावाणः । स॒विता । दे॒वः । सु॒वतु । धर्म॑णा । धूः॒ऽसु । यु॒ज्यध्वम् । सु॒नु॒त ॥ १ ॥

हे ग्रावाणः सोमाभिषवार्थाः पाषाणाः वः युष्मान् सविता प्रेरकः देवः धर्मणा आत्मीयेन धारकेण कर्मणा प्र सुवतु अभिषवार्थं प्रेरयतु । ' षू प्रेरणे ' । तौदादिकः । यूयं च धूर्षु अभिषवस्थानेषु प्रात्स्वादिसवनादिषु युज्यध्वं युक्ता भवत । अनन्तरं सुनुत अभिषुणुत सोमम् ॥

ग्रावा॑णो॒ अप॑ दु॒च्छुना॒मप॑ सेधत दु॒र्मति॑म् । उ॒स्राः क॑र्तन भेष॒जम् ॥ २ ॥

ग्रावा॑णः । अप॑ । दु॒च्छुना॑म् । अप॑ । से॒ध॒त॒ । दुः॒ऽम॒तिम् । उ॒स्राः । क॒र्त॒न॒ । भे॒ष॒जम् ॥ २ ॥

हे ग्रावाणः दुच्छुनां दुःखकारिणीं शत्रुभूतां प्रजाम् अप सेधत अस्मत्तोऽपगमयत । ' षिधु गत्याम् ' । तथा दुर्मतिं दुष्टाभिसंधिं च अप सेधत । भेषजं सुखमस्माकं यथा भवति तथा उस्राः गाः कर्तन कुरुत ॥ करोतेश्छान्दसो विकरणस्य लुक् । ' तप्तनप्तनथनाश्च ' इति तनबादेशः ॥

ग्रावा॑ण॒ उप॑रे॒ष्वा म॑ही॒यन्ते॑ स॒जोष॑सः । वृष्णो॒ दध॑तो॒ वृष्ण्य॑म् ॥ ३ ॥

ग्रावा॑णः । उप॑रेषु । आ । म॒ही॒यन्ते॑ । स॒ऽजोष॑सः । वृष्णे॑ । दध॑तः । वृष्ण्य॑म् ॥ ३ ॥

1. स१.२.३.६.७.८–' शत्रुरहितोऽप्यभवं ' नास्ति । २. ल-म–एषामहं ।

ग्रावाणः दिक्ष्ववस्थिताः पाषाणाः सजोषसः सह प्रीयमाणाः संगताः सन्तो वा उपरेषु। उपरो नामाभिषवाय चतुर्णां ग्राव्णां मध्ये स्थापितो विस्तृतः पाषाणः। प्रदेशापेक्षं बहुवचनम्। उपरस्य प्रान्तेषु महीयन्ते प्रकाशन्ते। आकारः पूरणः। किं कुर्वन्तः। वृष्णो वर्षितुः सोमस्य वृष्ण्यं वीर्यं दुहन्तः प्रयच्छन्तः ॥

ग्रावा॑णः सवि॒ता नु वो॑ दे॒वः सु॑वतु॒ धर्म॑णा । यज॑मानाय सुन्व॒ते ॥ ४ ॥

ग्रावा॑णः । स॒वि॒ता । नु । वः॒ । दे॒वः । सु॒व॒तु॒ । धर्म॑णा । यज॑मानाय । सु॒न्व॒ते ॥ ४ ॥

देवः दानादिगुणयुक्तः सविता हे ग्रावाणः वः युष्मान् धर्मणा आत्मीयेन धारणेन नु क्षिप्रं सुवतु अभिषवे प्रेरयतु। किमर्थम्। सुन्वते सोमाभिषवं कुर्वते यजमानाय यजमानार्थम्। तस्य यागनिष्पत्तये इत्यर्थः ॥ ॥ ३३ ॥

'प्र सूनवः' इति चतुर्ऋचं पञ्चविंशं सूक्तम्। ऋभुपुत्रः सूनुर्नामर्षिः। द्वितीया गायत्री शिष्टास्तिस्रोऽनुष्टुभः। आद्यार्भवदेवत्या शिष्टा आग्नेय्यः। तथा चानुक्रान्तम्—'प्र सूनवः सूनुरार्भव आग्नेयमानुष्टुभं द्वितीया गायत्र्याद्यार्भवी' इति। गतो विनियोगः॥

प्र सू॒नव॑ ऋभू॒णां बृ॒हन्न॑वन्त वृ॒जना॑ ।
क्षामा॒ ये वि॒श्वधा॑यसो॒ऽश्न॑न्धे॒नुं न मा॒तर॑म् ॥ १ ॥

प्र । सू॒नवः॑ । ऋ॒भू॒णाम् । बृ॒हत् । न॒व॒न्त॒ । वृ॒जना॑ ।
क्षाम॑ । ये । वि॒श्वऽधा॑यसः । अश्न॑न् । धे॒नुम् । न । मा॒तर॑म् ॥ १ ॥

सूनवः पुत्रसंज्ञाः ऋभूणाम्। ऋभुर्विभ्वा वाज इति त्रयाणामपि प्रथमेन व्यपदेशः। तेषां पुत्राः बृहत् प्रभूतं वृजना। संग्रामनामैतत्। वृजनं संग्रामं प्र नवन्त। नवतिर्गतिकर्मा। प्रगच्छन्ति। प्रकर्षेण गच्छन्ति। प्रकृष्टगमनेन जयो लक्ष्यते। तत्र शत्रूञ्जयन्तीत्यर्थः। सूनुर्नामर्षिरात्मानमेव परोक्षेण निर्दिशन्। एकस्मिन्नपि पूजार्थं बहुवचनम्। ये ऋभवः विश्वधायसः विश्वस्य धारकाः क्षाम भूमिम् अश्नन् व्याप्नुवन्[1]। 'अशू व्याप्तौ'। व्यत्ययेन श्ना। धेनुं न। धेनुः प्रीणयित्री गौः। तामिव तेषामृभूणामित्यन्वयः। यद्वा। सूर्यरश्मयोऽप्यृभव उच्यन्ते। ये उरु भासमानाः सूर्यरश्मयो विश्वधायसो विश्वं सर्वं रसं धयन्तः[2] पिबन्तः[3]। यद्वा। वृष्ट्यादिप्रदानेन सर्वस्य धारकाः। एवंभूताः सन्तः क्षाम भूमिम् अश्नन् अभुञ्जत तदीयं सर्वं रसमपिबन्। तत्र दृष्टान्तः। मातरं जननीं धेनुं पयस्विनीं गां यथा वत्सः पिबति तथा। ते ऋभवोऽभवन् तेषामृभूणामित्यन्वयः॥

अग्निप्रणयने 'प्र देवम्' इति तृचोऽनुवक्तव्यः। सूत्रितं च—'प्रेषितोऽग्निप्रणयनीयाः प्रतिपद्यते प्र देवं देव्या धियेति तिस्रः' (आश्व. श्रौ. २. १७) इति ॥

प्र दे॒वं दे॒व्या धि॒या भर॑ता जा॒तवे॑दसम् । ह॒व्या नो॑ वक्षदानु॒षक् ॥ २ ॥

प्र । दे॒वम् । दे॒व्या । धि॒या । भर॑त । जा॒तऽवे॑दसम् । ह॒व्या । नः॒ । व॒क्ष॒त् । आ॒नु॒षक् ॥ २ ॥

हे ऋत्विग्यजमानाः देवं दानादिगुणयुक्तं जातवेदसं जातानां वेदितारं जातप्रज्ञं जातधनं वा इममग्निं प्र भरत प्रकर्षेण हरत। यद्वा। प्राञ्चं नयत। केन साधनेनेति तदाह। देव्या दीप्तया धिया प्रज्ञया कर्मणा वा। यद्वा। एषा सहयोगे तृतीया। देव्या धिया युक्तम्। किं प्रयो-

१. त१.९.३.६.७.८-भ१.४.८—'व्याप्नुवन्' नास्ति। २. त१.२.३.६.७.८-भ१.४.८—धयन्तः। ३. त६-पिबन्तः, भ७—पिबति।

जनमिति चेत्। नः अस्माकं हव्या हव्यानि हवींषि आनुषक् आनुपूर्व्यादनुक्रमेण वक्षत्। अयमग्निर्वहेत्। देवान् प्रापयेत्॥ वहेर्लेटि 'सिब्बहुलम्०' इति सिप्॥

अयमु ष्य प्र देवयुर्होता यज्ञाय नीयते।
रथो न योरभीवृतो घृणीवाञ्चेतति त्मना॥ ३॥

अयम्। ऊँ इति। स्यः। प्र। देवऽयुः। होता। यज्ञाय। नीयते।
रथः। न। योः। अभिऽवृतः। घृणिऽवान्। चेतति। त्मना॥ ३॥

अयमु अयमेव स्यः सोऽग्निः देवयुः[1] देवान् यष्टुमिच्छन् भवति॥ देवशब्दात्क्यचि 'न च्छन्दस्यपुत्रस्य०' इतीत्वदीर्घयोः प्रतिषेधः॥ अयमेव होता देवानामाह्वाता। अयमेव यज्ञाय यागार्थं प्र प्रणीयते आहवनीयदेशं प्रति प्रकर्षेण नीयते। अपि च रथः रंहणशीलः सूर्यो रथवान् वा॥ छान्दसो मत्वर्थीयस्य लोपः॥ स यथा घृणीवान् दीप्तिमान् तद्वद्दीप्तः योः मिश्रयिता हविषां देवैः संगमयिता॥ यौतेः 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति विच्॥ अभीवृतः ऋत्विग्यजमानैरावेष्टितः॥ वृणोतेः कर्मणि 'अन्येषामपि०' इति पूर्वपदस्य दीर्घः। 'गतिरनन्तरः' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम्॥ एवंभूतोऽग्निः त्मना आत्मना स्वयमेव चेतति सम्यग्देवान् यष्टुं जानाति॥ 'मन्त्रेष्वाङ्यादेरात्मनः' इत्याकारलोपः॥

अयमग्निरुरुष्यत्यमृतादिव जन्मनः। सहसश्चित् सहीयान् देवो जीवातवे कृतः॥ ४॥

अयम्। अग्निः। उरुष्यति। अमृतात्ऽइव। जन्मनः।
सहसः। चित्। सहीयान्। देवः। जीवातवे। कृतः॥ ४॥

अयमग्निः अमृतात् अमरणाद्देवाद्देवनिमित्ताद्भयादिव[2] जन्मनः जायमानात् मनुष्यात् मनुष्यनिमित्ताद्भयादपि उरुष्यति तस्माद्रक्षति॥ 'उरुष्यती रक्षाकर्मा' (निरु. ५. २३) इति यास्कः। भाववाचिनोऽमृतशब्दस्य नञा बहुव्रीहौ 'नञो जरमरमित्रमृताः' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम्। 'भीत्रार्थानाम्०' (पा. सू. १. ४. २५) इत्यपादानसंज्ञा॥ अपि चायं देवः सहसश्चित्॥ सह इति बलनाम। तस्मादुत्तरस्य मत्वर्थीयस्य 'बहुलं छन्दसि' इति लुक्॥ चिच्छब्दोऽप्यर्थे। सहस्वतो बलवतोऽपि सहीयान् बलवत्तरः॥ सहस्विशब्दादीयसुनि 'विन्मतोः०' इति विनो लुक्। 'टेः' इति टिलोपः॥ एवंभूतो देवः जीवातवे जीवनहेतवे यागाय कृतः ब्रह्मणा सृष्टः॥ ॥ ३५॥

'पतङ्गम्' इति तृचं चतुर्विंशं सूक्तं प्राजापत्यस्य पतङ्गस्यार्षम्। आद्या जगती ततस्त्रिष्टुभौ। मायाभेदस्य प्रतिपाद्यत्वात्तद्देवत्यमिदं सूक्तम्। अनुक्रान्तं च—'पतङ्गं तृचं पतङ्गः प्राजापत्यो मायाभेदं जगत्यादि' इति। प्रवर्ग्येऽभिष्टव आद्ये ऋचौ। सूत्रितं च—'पतङ्गमक्तमसुरस्य मायया यो नः सनुत्यः' (आश्व. श्रौ. ४. ६) इति॥

पतङ्गमक्तमसुरस्य मायया हृदा पश्यन्ति मनसा विपश्चितः।
समुद्रे अन्तः कवयो वि चक्षते मरीचीनां पदमिच्छन्ति वेधसः॥ १॥

पतङ्गम्। अक्तम्। असुरस्य। मायया। हृदा। पश्यन्ति। मनसा। विपःऽचितः।
समुद्रे। अन्तरिति। कवयः। वि। चक्षते। मरीचीनाम्। पदम्। इच्छन्ति। वेधसः॥ १॥

१. त१.२.३.६.७.८-म-मु—मो देवयुः। २. त-म—°द्भयादेन।

असुरस्य असमकुशलस्य[1] सर्वोपाधिविनिर्मुक्तस्य परब्रह्मणः संबन्धिन्या मायया त्रिगुणात्मिकया अक्तं व्यक्तमभिव्यक्तम्। यद्वा। मायेति प्रज्ञानाम। प्रज्ञया संवर्द्धं सर्वज्ञं पतङ्गम्। पतति गच्छतीति पतङ्गः सूर्यः। तं विपश्चितः विद्वांसः हृदा हृदयेन। तात्स्थ्यात्ताच्छब्द्यम्। हृदि स्थितेन मनसा पश्यन्ति जानन्ति। कवयः क्रान्तदर्शिनस्ते समुद्रे। समुद्द्रवन्त्यस्मादापः इति समुद्रं सूर्यमण्डलम्। तस्मिन् अन्तः मध्ये वि चक्षते विपश्यन्ति। मण्डलान्तर्वर्तिनं हिरण्मयं पुरुषमपि जानन्तीत्यर्थः। च एवं वेधसः विधातारः उक्तप्रकारेण सूर्योपासनस्य कर्तारस्ते मरीचीनां रश्मीनां पदं स्थानं सूर्यमण्डलम् इच्छन्ति अभिलषन्ति। तदुपासनया प्राप्नुवन्तीत्यर्थः। यद्वा। मायया अक्तं जीवरूपोपाधिव्यक्तमात्मानं विपश्चितो वेदान्ताभिज्ञा हृदयेनान्तर्मुखेन मनसा पतङ्गम्। पतति व्याप्नोतीति पतङ्गः परमात्मा। तं पश्यन्ति। उपाधिनिराकरणेन जीवात्मनः परमात्मना तादात्म्यं साक्षात्कुर्वन्तीत्यर्थः। अपि च ते कवयः क्रान्तदर्शिनो वेदान्ताभिज्ञाः समुद्रे। समुद्द्रवन्त्यस्माद्भूतानीति समुद्रः परमात्मा। तस्मिन्नधिष्ठानभूतेऽन्तर्मध्ये सर्वं दृश्यजातमध्यस्तत्वेन वि चक्षते विपश्यन्तीति। अतो दृश्यव्यतिरिक्तस्य सर्वस्य मिथ्यात्वाद्वेधसो विधातारस्ते मरीचीनां वृत्तिज्ञानानां पदमधिष्ठानभूतं सच्चित्सुखात्मकं यत्परं ब्रह्म तदेवेच्छन्ति। तद्भावप्राप्तिमेव कामयन्ते॥

वामदेव्ये पशौ 'पतङ्गो वाचम्' इति पुरोडाशस्यानुवाक्या। सूत्रितं च—'यद्वाग्वदन्त्यविचेतनानि पतङ्गो वाचं मनसा बिभर्ति' (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति॥

पतङ्गो वाचं मनसा बिभर्ति तां गन्धर्वोऽवदद्गर्भे अन्तः।
तां द्योतमानां स्वर्यं मनीषामृतस्य पदे कवयो नि पान्ति॥ २॥

पतङ्गः। वाचम्। मनसा। बिभर्ति। ताम्। गन्धर्वः। अवदत्। गर्भे। अन्तरिति।
ताम्। द्योतमानाम्। स्वर्यम्। मनीषाम्। ऋतस्य। पदे। कवयः। नि। पान्ति॥ २॥

पतङ्गः सूर्यः वाचं त्रयीरूपां मनसा प्रज्ञया बिभर्ति धारयति। श्रूयते हि—'ऋग्भिः पूर्वाह्णे दिवि देव ईयते यजुर्वेदे तिष्ठति मध्ये अह्नः सामवेदेनास्तमये महीयते वेदैरशून्यस्त्रिभिरेति सूर्यः' (तै. ब्रा ३.१२.९.१) इति। ताम् एव वाचं गर्भे शरीरस्य मध्ये वर्तमानः गन्धर्वः। गाः शब्दान् धारयतीति गन्धर्वः प्राणवायुः। अन्तः मध्ये अवदत् वदति प्रेरयति। 'मारुतस्तूरसि चरन्मन्द्रं जनयति स्वरम्' (पा. शि. ७) इति स्मरणात्। द्योतमानां स्वर्यं स्वर्गप्राप्तिं स्वर्गाय हितां वा मनीषां मनस ईशित्रीं तां त्रयीरूपां वाचम् ऋतस्य यज्ञस्य सत्यभूतस्य सूर्यस्य वा पदे स्थाने कवयः मेधाविन ऋषयः नि पान्ति। अध्यापनेन नितरां रक्षन्ति। यद्वा। पतङ्गः सर्वोपाधिशून्यो व्यापकः परमात्मा। स[2] सृष्ट्यादौ वाचं मनसा बिभर्ति। कानि कानि स्रष्टव्यानीति पर्यालोचनेन मनसा सकलार्थप्रतिपादकं वेदं परामृष्टवानित्यर्थः। स्मर्यते हि—'वेदशब्देभ्य एवादौ निर्ममे स महेश्वरः' इति। गर्भे हिरण्मये ब्रह्माण्डेऽन्तर्वर्तमानो गन्धर्वो हिरण्यगर्भस्तां वाचमवदत् प्रथममुच्चारितवान्। द्योतमानत्वादिगुणविशिष्टां तां वाचं कवयः क्रान्तदर्शिनो देवा ऋतस्य सत्यस्य ब्रह्मणः पदे स्थाने नि पान्ति नितरां रक्षन्ति॥

प्रवर्ग्येऽभिष्टवे 'अपश्यं गोपाम्' इत्येषा। सूत्रितं च—'अपश्यं गोपामनिपद्यमानं सके द्रप्सस्य' (आश्व. श्रौ. ४. ६) इति॥

---

१. त१.२.३ भ—असुरनकुलस्य; त७—असुरकुलस्य। २. त१.२.३.६.८—'स' नास्ति।

अपश्यं गोपामनिपद्यमानमा च परा च पथिभिश्चरन्तम्।
स सध्रीचीः स विषूचीर्वसान आ वरीवर्ति भुवनेष्वन्तः॥ ३॥

अपश्यम्। गोपाम्। अनिऽपद्यमानम्। आ। च। परा। च। पथिऽभिः। चरन्तम्।
सः। सध्रीचीः। सः। विषूचीः। वसानः। आ। वरीवर्ति। भुवनेषु। अन्तरिति॥ ३॥

व्याख्यातेयमस्यवामीयसूक्ते (ऋ. सं. १. १६४. ३१)। गोपां गोपायितारमादित्यम् अपश्यम् अज्ञासिषम्। एष हि सर्वाणि भूतजातान्युदयास्तमयादिकर्मणा गोपायति। कीदृशम्। अनिपद्यमानम् ऊर्ध्वं गच्छन्तम्। न ह्यसौ कदाचिन्नीचैः पतति। पथिभिः आकाशमार्गैः पूर्वाह्णे आ चरन्तम् अस्मानभिलक्ष्य गच्छन्तं सायंसमये परा चरन्तं पराङ्मुखं गच्छन्तम्। प्रकारद्वयसमुच्चयार्थौ चशब्दौ। सः सूर्यः सध्रीचीः सहाञ्चन्तीः विषूचीः विविधं पृथक्पृथगञ्चन्तीः स्वस्वव्यापाराय गच्छन्तीः। प्राच्याद्या महादिशः सध्रीच्यो विषूच्यः कोणदिशः। वसानः स्वभासाच्छादयन् प्रकाशयन् भुवनेषु लोकेषु अन्तः मध्ये आ वरीवर्ति। पुनःपुनरुदयन् अस्तं गच्छंश्चावर्तते। यद्वा। गोपां शरीरस्य गोपायितारमनिपद्यमानमविनाशिनमविपद्यमा[1] च परा चाभिमुखेन च पराङ्मुखेन च पथिभिर्नाडीलक्षणैर्मार्गैश्चरन्तं[2] शरीरे वर्तमानं प्राणमपश्यम्[3] अहमद्राक्षम्॥ ॥३५॥

'त्यम् षु' इति षडृचं सप्तविंशं सूक्तं तार्क्ष्यपुत्रस्यारिष्टनेमेरार्षं त्रैष्टुभं तार्क्ष्यदेवताकम्। तथा चानुक्रान्तं—'त्यम् षु अरिष्टनेमिस्तार्क्ष्यस्तार्क्ष्यम्' इति। अहर्गणेषु द्वितीयादिष्वहःसु निष्केवल्यसूक्तानां पुरस्तादिदं सूक्तं शंसनीयम्। सूत्रितं च—'त्यमू षु वाजिनं देवजूतमिति तार्क्ष्यमग्रे निष्केवल्यसूक्तानाम्' (आश्व. श्रौ. ७. १) इति। विषुवति तु निष्केवल्यसूक्तानामन्त एव तत्सूक्तम्। सूत्र्यते हि—'त्यमू ष्वितीह तार्क्ष्यमन्ततः' (आश्व. श्रौ. ८. ६) इति। महाव्रतेऽपि निष्केवल्य एतत्। तथैव पञ्चमारण्यके सूत्र्यते (ऐ. आ. ५. ३. १)॥

त्यमू षु वाजिनं देवजूतं सहावानं तरुतारं रथानाम्।
अरिष्टनेमिं पृतनाजमाशुं स्वस्तये तार्क्ष्यमिहा हुवेम॥ १॥

त्यम्। ऊँ इति। सु। वाजिनम्। देवऽजूतम्। सहऽवानम्। तरुतारम्। रथानाम्।
अरिष्टऽनेमिम्। पृतनाजम्। आशुम्। स्वस्तये। तार्क्ष्यम्। इह। हुवेम॥ १॥

त्यमु तं प्रसिद्धमेव तार्क्ष्यं तृक्षपुत्रं सुपर्णम्॥ तृक्षाद्यण्। गर्गादिः॥ स्वस्तये क्षेमाय इह अस्मिन् कर्मणि हुवेम भृशमाह्वयेमहि[4]॥ 'बहुलं छन्दसि' इति ह्वयतेः संप्रसारणम्। लिङ्याशिष्यङ्। यद्वा। प्रार्थनायां लिङि व्यत्ययेन शः॥ कीदृशम्। वाजिनं बलवन्तमन्नवन्तं वा देवजूतं देवैः सोमाहरणाय प्रेरितम्॥ जु इति गत्यर्थः सौत्रो धातुः। अस्मात् कर्मणि निष्ठा। 'तृतीया कर्मणि' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्॥ यद्वा। देवैः प्रीयमाणं तर्प्यमाणम्। यदाह[5] यास्कः—'जूतिर्गतिः प्रीतिर्वा देवजूतं देवगतं देवप्रीतं वा' (निरु. १०. २८) इति। सहावानं सहस्वन्तं बलवन्तमभिभवनवन्तं वा अत एव रथानाम् अस्मदीयानां तरुतारं संग्रामे जेतारम्[6]। यद्वा। रंहणशील

१. त१.२.३.६.७ ८-म-°विनाधिनमा। २. म७—°मार्गैरंतश्चरंतं। ३. त१.२.३.६.७ ८-म१. ४.७.८—अपश्यं। ४. त१.२.३.६.७.८-म—भृशमाह्वयेमहीति। ५. त१.२.३.७-मु—तदाह। ६. त१. २.३.६.७ ८-म७—नेतारं, त४.५—तारं; म१.२.४.५—नेतारं; म८—अतारं।

इमे लोका रथाः । तान् सोमाहरणसमये क्षिप्रं तरितारम्¹ । श्रूयते हि—‘एष इमाँल्लोकान्सद्यस्तरति’ (ऐ. ब्रा. ४. २०) इति ॥ तरतेस्तृचि ‘प्रसितस्कभित॰’ इत्यादावुडागमो निपात्यते (पा. सू. ७. २. ३४) ॥ अरिष्टनेमिम् अहिंसितरथम् । यद्वा । नेमिर्नेमनशीलमायुधम् । अहिंसितायुधम् । अथवा । उपचारात्मके अन्यशब्दः । अरिष्टनेमेर्नेमं जनकम् । पृतनाजं पृतनानां शत्रुसेनानां प्राजितारं प्रगमयितारं जेतारं वा । ‘अज गतिक्षेपणयोः’ । अस्मात्क्विप् । ‘वलादावार्धधातुके विकल्प इष्यते’ (का. २. ४. ५६. २) इति वच्यादेशाभावः । जयतेर्वा इमन्यतः । आशुं शीघ्रगामिनम् ॥

इन्द्रस्येव रातिमाजोहुवानाः स्वस्तये नावमिवा रुहेम ।
उर्वी न पृथ्वी बहुले गभीरे मा वामेतौ मा परेतौ रिषाम ॥ २ ॥

इन्द्रस्यऽइव । रातिम् । आऽजोहुवानाः । स्वस्तये । नावम्ऽइव । आ । रुहेम ।
उर्वी इति । न । पृथ्वी इति । बहुले इति । गभीरे इति ।
मा । वाम् । आऽइतौ । मा । पराऽइतौ । रिषाम ॥ २ ॥

इन्द्रस्येव तार्क्ष्यस्य रातिं दानम् आजोहुवानाः पुनःपुनराह्वयन्तो वयं स्वस्तये अविनाशाय नावमिव नौर्यथा दुरवगाहं समुद्रं तारयति तथा दुःखस्य तारयित्रीं नाम् आ रुहेम आरूढा भूयास्म ॥ रुहेराशीर्लिङि लिङ्याशिष्यङ् ॥ हे उर्वी उर्व्यौ विस्तीर्णे हे पृथ्वी पृथिवी प्रथिते विख्याते हे बहुले अनल्पे गभीरे गाम्भीर्योपेते ईदृश्यौ हे द्यावापृथिव्यौ । नशब्दः संप्रत्यर्थे । संप्रति वां युवयोः संनिधौ एतौ तार्क्ष्यस्यागमने परेतौ परागमने च वयं मा रिषाम हिंसिता मा भूम ॥ आङ्परोरभ्यामुत्तरस्येणो भावे क्तिन् । ‘तादौ च निति॰’ इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् ॥

सद्यश्चिद्यः शवसा पञ्च कृष्टीः सूर्य इव ज्योतिषापस्ततान ।
सहस्रसाः शतसा अस्य रंहिर्न स्मा वरन्ते युवतिं न शर्याम् ॥ ३ ॥

सद्यः । चित् । यः । शवसा । पञ्च । कृष्टीः । सूर्यःऽइव । ज्योतिषा । अपः । ततान ।
सहस्रऽसाः । शतऽसाः । अस्य । रंहिः । न । स्म । वरन्ते । युवतिम् । न । शर्याम् ॥ ३ ॥

यः चित् योऽपि तार्क्ष्यः सद्यः शीघ्रं शवसा आत्मीयेन बलेन अपः उदकानि अन्तरिक्षस्थानानि ततान विस्तारितवान् सूर्यइव यथा सूर्यः सर्वस्य प्रेरक आदित्यः ज्योतिषा आत्मीयेन तेजसा वर्षित्रीः अपो विस्तारयति तद्वत् । कृष्टयः मनुष्याः । पञ्च कृष्टीः पञ्चविधान् कृष्टीन् मनुष्यान् प्रति । निषादपञ्चमाश्चत्वारो वर्णा इत्यर्थः । अस्य तार्क्ष्यस्य रंहिः गतिः सहस्रसाः सहस्रसंख्यस्य धनस्य दात्री संभक्त्री वा भवति । तथा शतसाः शतस्य च दात्री संभक्त्री वा भवति ॥ सनतेः सनोतेर्वा ‘जनसनखन॰’ इति विट् । ‘विड्वनोरनुनासिकस्यात्’ इत्यात्वम् । अ स्म न खलु ईदृशीं तार्क्ष्यस्य² गतिं वरन्ते के चन वारयन्ति । तत्र दृष्टान्तः । शर्यां शरकाण्डमयीमिषुं धनुषो मुक्तां युवतिं न लक्ष्येण मिश्रीभवन्तीमिव । सा यथा दुर्निवारा तथैषा कैश्चिदपि वारयितुमशक्येत्यर्थः । अत्र निरुक्तं—‘सद्योऽपि यः शवसा बलेन तनोत्यपः सूर्य इव ज्योतिषा पञ्च मनुष्यजातानि सहस्रसानिनी शतसानिन्यस्य सा गतिर्न स्मैनां वारयन्ति प्रयुवतीमिव शरमयीमिषुम्’ (निरु. १० २९) इति ॥ ॥ ३१ ॥

१. ग२-त४.५-म१.४.७-तरितारं; त१.२.३.६.७–नेतारं । २. त-भ-मु–संबंधि ।

'उत्तिष्ठत' इति तृचमष्टाविंशं सूक्तमैन्द्रम्। आद्यानुष्टुप् शिष्टे त्रिष्टुभौ। उशीनरपुत्रः शिबिर्नाम राजा प्रथमाया ऋषिः। काशीनामाधिपतिः प्रतर्दनो नाम द्वितीयायाः। रौहिदश्वपुत्रो वसुमना नाम तृतीयायाः। तथा चानुक्रान्तम्—'उत्तिष्ठतैकर्चाः शिबिरौशीनरः काशिराजः प्रतर्दनो रौहिदश्वो वसुमना आद्यानुष्टुप्' इति। दधिघर्मे आद्या वक्तव्या। सूत्रितं च—'होतर्वदस्वेत्युक्त उत्तिष्ठताव पश्यतेत्याह' (आश्व. श्रौ. ५. १३) इति॥

उत्तिष्ठताव पश्यतेन्द्रस्य भागमृत्वियम्।
यदि श्रातो जुहोतन यद्यश्रातो ममत्तन॥ १॥

उत्। तिष्ठत। अव। पश्यत। इन्द्रस्य। भागम्। ऋत्वियम्।
यदि। श्रातः। जुहोतन। यदि। अश्रातः। ममत्तन॥ १॥

हे ऋत्विजः उत्तिष्ठत। आसनादूर्ध्वमुत्तिष्ठत। नोपविशत। ऊर्ध्वकर्मत्वादात्मनेपदाभावः (पा. सू. १. ३. २४)। उत्थाय ऋत्वियम् ऋतौ वसन्तादिकाले भवम् इन्द्रस्य भागं भजनीयं दधिघर्मं पच्यमानम् अव पश्यत निरीक्षध्वम्॥ ऋतुशब्दाद्भवार्थे छन्दसि घस्। 'सिति च' (पा. सू. १. ४. १६) इति पदसंज्ञया भसंज्ञाया बाधादोर्गुणाभावः। भजेः कर्मणि घञन्तो भागशब्दः। 'कर्षात्वतः०' इत्यन्तोदात्तत्वम्॥ यदि स भागः श्रातः पक्वस्तर्हि जुहोतन। इन्द्रार्थमग्नौ जुहुत। 'तप्तनप्तनथनाश्च' इति तस्य तनबादेशः। 'भीह्री०' (पा. सू. ६. १. १९२) इत्यादिना पिति प्रत्यये पूर्वस्योदात्तत्वम्। यद्यश्रातः अपक्वः तर्हि ममत्तन माद्यत। मद्। स्तुतिभिर्मोदयत॥ अत्र तेनैव सूत्रेण तनबादेशः॥

तस्यैव दधिघर्मस्य 'श्रातं हविः' इत्येषानुवाक्या। सूत्रितं च—'श्रातं हविरित्युक्तः श्रातं हविरित्यन्वाह' (आश्व. श्रौ. ५. १३) इति॥

श्रातं हविरो ष्विन्द्र प्र याहि जगाम सूरो अध्वनो विमध्यम्।
परि त्वासते निधिभिः सखायः कुलपा न व्राजपतिं चरन्तम्॥ २॥

श्रातम्। हविः। ओ इति। सु। इन्द्र। प्र। याहि। जगाम। सूरः। अध्वनः। विऽमध्यम्।
परि। त्वा। आसते। निधिऽभिः। सखायः। कुलऽपाः। न। व्राजऽपतिम्। चरन्तम्॥ २॥

हे इन्द्र हविः दधिघर्माख्यं त्वदीयं[1] श्रातं पक्वम्॥ 'श्रीञ् पाके' इत्यस्माण्णिजन्तात् 'श्रपस्रुधेयाम्०' इत्यादौ श्राभावो निपात्यते। ओ आ उ सु सुष्ठु प्र याहि प्रकर्षेण शीघ्रमागच्छ। सूरः सूर्यः अध्वनः गन्तव्यस्य मार्गस्य विमध्यं विकृष्टमध्यमीषदूनं मध्यभागं जगाम गतवान्। तव यागार्थं मध्याह्नो जात इत्यर्थः। सखायः समानख्याना ऋत्विजश्च निधिभिः निहितैः अभिन्यासादिभिः[2] सोमैः[2] सार्धं त्वा त्वां परि आसते पर्युपासते। तत्र दृष्टान्तः। कुलपाः न कुलस्य वंशस्य रक्षकाः पुत्रा यथा व्राजपतिम्। व्राजा गन्तव्या गृहाः। तेषां पतिं चरन्तं गच्छन्तमुपासते तद्वदित्यर्थः॥ 'व्रज गतौ'। अस्मात्कर्मणि घञ्। 'अजिव्रज्योश्च' (पा. सू. ७. ३. ६०) इति कुत्वनिषेधः। 'कर्षात्वतः०' इत्यन्तोदात्तत्वे 'पत्यावैश्वर्ये' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्॥

तस्यैव दधिघर्मस्य 'श्रातं मन्ये' इत्येषा याज्या। सूत्र्यते हि—'श्रातं मन्य ऊधनि श्रातमग्नाविति यजति' (आश्व. श्रौ. ५. १३) इति॥

१. त-भ-मु-तदीयं। २. त४.५-अभिषुत्या सहितैः।

श्रातं म॑न्य॒ ऊध॑नि श्रा॒तम॒ग्नौ सुश्रा॑तं मन्ये॒ तदृ॒तं नवी॑यः ।
माध्यं॑दिनस्य॒ सव॑नस्य द॒ध्नः पिबे॑न्द्र वज्रिन्पुरुकृज्जुषा॒णः ॥ ३ ॥

श्रातम् । म॒न्ये॒ । ऊध॑नि । श्रा॒तम् । अ॒ग्नौ । सुऽश्रा॑तम् । म॒न्ये॒ । तत् । ऋ॒तम् । नवी॑यः ।
माध्यं॑दिनस्य । सव॑नस्य । द॒ध्नः । पिब॑ । इ॒न्द्र॒ । व॒ज्रि॒न् । पु॒रु॒ऽकृ॒त् । जु॒षा॒णः ॥ ३ ॥

ऊधनि गोरूधस्येतद्धिधर्माख्यं हविः पयोरूपेण श्रातं पक्वमिति मन्ये जाने । पुनश्च दुग्धं पयः अग्नौ अपि श्रातं पक्वम् । इदानीं दध्यवस्थमप्यग्नौ पच्यते । अतः सुश्रातं सुपक्वमिति मन्ये जाने । अत एतद्धविः ऋतं सत्यभूतं नवीयः नवतरं अत्यप्रसरं भवति । हे वज्रिन् वज्रवन् हे पुरुकृत् बहुकर्मकृत् इन्द्र जुषाणः प्रीयमाणस्त्वं माध्यंदिनस्य मध्यंदिने भवस्य सवनस्य सोमस्य संबन्धिनः दध्नः । कर्मणि षष्ठी । दधिघर्माख्यं हविः पिब ॥ ३७ ॥

'प्र ससाहिषे' इति तृचमेकोनत्रिंशं सूक्तमिन्द्रपुत्रस्य जयस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । तथा चानुक्रान्तं—'प्र ससाहिषे जय ऐन्द्रः' इति । गतः सूक्तविनियोगः । दर्शे इन्द्रस्य हविषः 'प्र ससाहिषे' इत्येषा याज्या । सूत्रितं च—'प्र ससाहिषे पुरुहूत शत्रून् महाँ इन्द्रो य ओजसा' (आश्व. श्रौ. १.६) इति । एकादशिन ऐन्द्रपशौ पुरोळाशस्यैषैव याज्या । सूत्रितं च—'प्र ससाहिषे पुरुहूत शत्रून् स्वस्तये वाजिभिश्च प्रणेतः' (आश्व. श्रौ. ३.७) इति । देवसुवां हविःषु इन्द्रस्यैषैवानुवाक्या । सूत्रितं च—'प्र ससाहिषे पुरुहूत शत्रून् भुवस्त्वमिन्द्र ब्रह्मणा महान्' (आश्व. श्रौ. ४.११) इति ॥

प्र स॑सा॒हिषे पुरुहूत॒ शत्रू॒ञ्ज्येष्ठ॑स्ते॒ शुष्म॑ इ॒ह रा॒तिर॑स्तु ।
इन्द्रा भ॑र॒ दक्षि॑णेना॒ वसू॑नि॒ पतिः॒ सिन्धू॑नामसि रे॒वती॑नाम् ॥ १ ॥

प्र । स॒स॒हि॒षे॒ । पु॒रु॒ऽहू॒त॒ । शत्रू॑न् । ज्येष्ठः॑ । ते॒ । शुष्मः॑ । इ॒ह । रा॒तिः । अ॒स्तु॒ ।
इन्द्र॑ । आ । भ॒र॒ । दक्षि॑णेन । वसू॑नि । पतिः॑ । सिन्धू॑नाम् । अ॒सि॒ । रे॒वती॑नाम् ॥ १ ॥

हे पुरुहूत बहुभिराहूतेन्द्र शत्रून् वैरिणः प्र ससाहिषे प्रकर्षेणाभिभवसि । ते तव शुष्मः शोषकं बलं ज्येष्ठः प्रशस्यतमं वृद्धतमं वा भवति । इह अस्मिन् कर्मणि रातिः तव दानम् अस्तु अस्मभ्यं भवतु । तदर्थं हे इन्द्र दक्षिणेन हस्तेन वसूनि धनानि आ भर आहर आनय । त्वं रेवतीनां रयिमतीनां बहुधनानां सिन्धूनां स्यन्दनशीलानां नदीनां पतिः असि स्वामी भवसि ॥ रयिशब्दान्मतुपि 'रयेर्मतौ बहुलम्' इति संप्रसारणम् । 'छन्दसीरः' इति मतुपो वत्वम् । 'रेशब्दाच्च' (का. ६.१.१७६.१) इति तस्योदात्तत्वम् ॥

वैमृधस्य हविषः 'मृगो न' इत्येषा याज्या । सूत्रितं च—'वि न इन्द्र मृधो जहि मृगो न भीमः कुचरो गिरिष्ठाः' (आश्व. श्रौ. २.१०) इति ॥

मृ॒गो न भी॒मः कु॑च॒रो गि॑रि॒ष्ठाः प॑रा॒वत॒ आ ज॑गन्था॒ परस्याः ।
सृ॒कं सं॒शाय॑ प॒विमि॑न्द्र ति॒ग्मं वि शत्रू॑न्ताळ्हि॒ वि मृधो॑ नुदस्व ॥ २ ॥

मृ॒गः । न । भी॒मः । कु॒च॒रः । गि॒रि॒ऽस्थाः । प॒रा॒ऽवतः॑ । आ । ज॒ग॒न्थ॒ । पर॑स्याः ।
सृ॒कम् । स॒म्ऽशाय॑ । प॒विम् । इ॒न्द्र॒ । ति॒ग्मम् । वि । शत्रू॑न् । ता॒ळ्हि॒ । वि । मृधः॑ । नु॒द॒स्व॒ ॥ २ ॥

१. ख–एव हविः । २. ख१.२.३.६.७.८–अ–दधि हविः ।

ᵛकुचरः कुत्सितचरणः ᵛगिरिष्ठाः पर्वतनिवासी ᵛमृगो ᵛन सिंह इव हे इन्द्र त्वं ᵛभीमः भयंकरोऽसि । स त्वं ᵛपरस्याः ᵛपरावतः अतिशयेन दूरात् द्युलोकात् ᵛआ ᵛजगन्थ आगच्छ ॥ गमेश्छान्दसे लिटि[1] क्रादिनियमप्राप्तस्येटः ' उपदेशेऽत्वतः ' (पा. सू. ७.२.६२) इति प्रतिषेधः ॥ आगम्य च ᵛसृकं सरणशीलं ᵛतिग्मं तीक्ष्णं ᵛपविं वज्रं ᵛसंशाय सम्यक् तीक्ष्णीकृत्य ᵛशत्रून् अस्मदीयान् वैरिणो हे ᵛइन्द्र तेन वज्रेण ᵛवि ᵛताळ्हि विशेषेण ताडय । विनाशयेत्यर्थः ॥ ' तड आघाते ' । अस्माल्लोटि व्यत्ययेन शपो लुक् ॥ तथा ᵛमृधः संग्रामोद्युक्तान् युयुत्सूनन्यानपि ᵛवि ᵛनुदस्व विशेषेण[2] तिरस्कुरु ॥

इन्द्र॑ क्ष॒त्रम॒भि वा॒ममोजोऽजा॑यथा वृषभ चर्षणी॒नाम् ।
अपा॑नुदो॒ जन॑ममित्र॒यन्त॑मु॒रुं दे॒वेभ्यो॑ अकृणोरु लो॒कम् ॥ २ ॥

इन्द्र॑ । क्ष॒त्रम् । अ॒भि । वा॒मम् । ओजः॑ । अजा॑यथाः । वृ॒ष॒भ॒ । च॒र्ष॒णी॒नाम् ।
अप॑ । अ॒नु॒दः॒ । जन॑म् । अ॒मि॒त्र॒ऽयन्त॑म् । उ॒रुम् । दे॒वेभ्यः॑ । अ॒कृ॒णोः॒ । ऊँ॒ इति॑ । लो॒कम् ॥ २ ॥

हे ᵛइन्द्र ᵛक्षत्रं क्षतात्त्रायकं ᵛवामं वननीयं ᵛओजः बलमभिलक्ष्य ᵛअजायथाः उत्पन्नोऽसि । हे ᵛवृषभ कामानां वर्षितः ᵛचर्षणीनां मनुष्याणामस्माकम् ॥ ' आमन्त्रितस्य च ' इति आमन्त्रितस्याद्युदात्तत्वम् ॥ ᵛअमित्रयन्तम् । अमित्रः शत्रुः । स इवाचरन्तं ᵛजनम् ᵛअपानुदः अपागमयः । ᵛदेवेभ्यः च ᵛउरुं विस्तीर्णं ᵛलोकं स्वर्गाख्यम् ᵛअकृणोः अकार्षीः । उशब्दः समुच्चये ॥ ॥ ३८ ॥

' प्रथः ' इति तृचं त्रिंशं सूक्तं वैश्वदेवं त्रैष्टुभम् । वासिष्ठः प्रथसंज्ञ ऋषिः प्रथमायाः । भारद्वाजः सप्रथाख्य ऋषिर्द्वितीयायाः । सूर्यपुत्रो घर्म ऋषिस्तृतीयायाः । तथा चानुक्रान्तं— ' प्रथश्चैकर्चाः प्रथो वासिष्ठः सप्रथो भारद्वाजो घर्मः सौर्यो वैश्वदेवम् ' इति । अश्वमेधेऽभिप्लव एतत्सूक्तम् । सूत्रितं च— ' गणानां त्वा प्रथश्च यस्य ' (आश्व. श्रौ. ४. ६) इति ॥

प्रथ॑श्च॒ यस्य॑ स॒प्रथ॑श्च॒ नामानु॑ष्टुभस्य ह॒विषो॑ ह॒विर्यत् ।
धा॒तुर्द्युता॑नात्सवि॒तुश्च॒ विष्णो॑ रथंत॒रमा ज॑भारा॒ वसि॑ष्ठः ॥ १ ॥

प्रथः॑ । च॒ । यस्य॑ । स॒ऽप्रथः॑ । च॒ । नाम॑ । आनु॑ऽस्तुभस्य । ह॒विषः॑ । ह॒विः । यत् ।
धा॒तुः । द्युता॑नात् । स॒वि॒तुः । च॒ । विष्णोः॑ । र॒थ॒म्ऽत॒रम् । आ । ज॒भा॒र॒ । वसि॑ष्ठः ॥ १ ॥

ᵛयस्य वसिष्ठस्य ᵛप्रथः ᵛनाम पुत्रो यस्य भरद्वाजस्य ᵛसप्रथः नाम पुत्रः तयोर्मध्ये ᵛवसिष्ठः ᵛआनुष्टुभस्य अनुष्टुप्छन्दस्का युक्तस्य ᵛहविषः घर्माख्यस्य ᵛयत् ᵛहविः हविष्प्रापकं ᵛरथंतरम् । रथंतरःसाधनं साम तद्रथंतरम् । ᵛधातुः धातृसंज्ञाद्देवात् ᵛद्युतानात् द्योतमानात् ᵛसवितुश्च ᵛविष्णोः च ᵛआ ᵛजभार आजहार । हृतवान् ॥ ' हृग्रहोर्भः ' इति भत्वम् । रथशब्दोपपदात्तरतेः संज्ञायां ' भृतॄवृजि[3] ' इति खच् । ' अरुर्द्विषदजन्तस्य ' इति मुमागमः ॥

अवि॑न्दन्ते॒ अति॑हितं॒ यदासी॑द्य॒ज्ञस्य॒ धाम॑ पर॒मं गुहा॒ यत् ।
धा॒तुर्द्युता॑नात्सवि॒तुश्च॒ विष्णो॑र्भ॒रद्वा॑जो बृ॒हदा च॑क्रे अ॒ग्नेः ॥ २ ॥

अवि॑न्दन् । ते । अति॑ऽहितम् । यत् । आसी॑त् । य॒ज्ञस्य॑ । धाम॑ । प॒र॒मम् । गुहा॑ । यत् ।
धा॒तुः । द्युता॑नात् । स॒वि॒तुः । च॒ । विष्णोः॑ । भ॒रत्ऽवा॑जः । बृ॒हत् । आ । च॒क्रे॒ । अ॒ग्नेः ॥ २ ॥

1. तथ–लिटि थलि । 2. तथ.५–विशेषेण प्रेरय ।

ते धात्रादयः तत् अविन्दन् अलभन्त यत् बृहत्साम आज्यं घर्मस्य हविषः संस्कारकम् अति-हितं तिरोहितम् आसीत्। यत् च बृहत्साम यज्ञस्य ज्योतिष्टोमादेः परमम् उत्कृष्टं धाम धारकं शरीरभूतं वा गुहा गुहायामस्मदादिविषये निहितमासीत् तत्ते धात्रादयोऽलभन्त। तेभ्यः अग्नेः च सकाशात् बृहत् साम भरद्वाजः ऋषिः आ चक्रे आभिमुख्येन कृतवान्। आहृतवानित्यर्थः॥

तेऽविन्दन्मनसा दीध्याना यजुः ष्कन्नं प्रथमं देवयानम्।
धातुर्द्युतानात्सवितुश्च विष्णोरा सूर्यादभरन्घर्ममेते॥ ३॥

ते। अविन्दन्। मनसा। दीध्यानाः। यजुः। स्कन्नम्। प्रथमम्। देवऽयानम्।
धातुः। द्युतानात्। सवितुः। च। विष्णोः। आ। सूर्यात्। अभरन्। घर्मम्। एते॥ ३॥

ते धात्रादयः दीध्यानाः दीप्यमानाः सन्तः मनसा बुद्ध्या अविन्दन् अलभन्त। किं तत्। यजुः यागसाधनं स्कन्नं स्कन्दनीयमासेचनीयं प्रवृञ्जनसाधनं प्रथमं मुख्यं देवयानं देवानां प्राप्तिसाधनं घर्मम्। एवं धात्रादिभिः प्रथममुपलब्धं तं घर्मं धातुः द्योतमानात् सवितुः विष्णोः सूर्यात् च एते ऋत्विजः आ अभरन् आहरन्। आनीतवन्त इत्यर्थः॥ ॥ १९ ॥

'बृहस्पतिः' इति तृचमेकत्रिंशं सूक्तं बृहस्पतिदेवत्यं त्रैष्टुभम्। बृहस्पतिपुत्रस्तपुर्मूर्धा नामर्षिः। तथा चानुक्रान्तं—'बृहस्पतिस्तपुर्मूर्धा बार्हस्पत्यो बार्हस्पत्यम्' इति। गतो विनियोगः॥

बृहस्पतिर्नयतु दुर्गहा तिरः पुनर्नेषदघशंसाय मन्म।
क्षिपदशस्तिमप दुर्मतिं हन्नथा करद्यजमानाय शं योः॥ १॥

बृहस्पतिः। नयतु। दुःऽगहा। तिरः। पुनः। नेषत्। अघऽशंसाय। मन्म।
क्षिपत्। अशस्तिम्। अप। दुःऽमतिम्। हन्। अथ। करत्। यजमानाय। शम्। योः॥ १॥

बृहस्पतिः बृहतां देवानां पतिः पालयिता॥ 'तद्बृहतोः करपत्योश्चोरदेवतयोः सुट् तलोपश्च' (पा. म. ६. १. १५७) इति सुडागमस्तलोपश्च। 'उभे वनस्पत्यादिषु' इति पूर्वोत्तरपदयोर्युगपत्प्रकृतिस्वरत्वम्॥ दुर्गहा दुर्गमनानां हन्ता स देवः तिरः नयतु तिरस्कर्तव्यानि पापान्यपनयतु। अघशंसाय अस्माकमनर्थमाशंसमानाय पुरुषाय मन्म। मन्यतेर्दीप्तिकर्मणो मन्म। दीप्तमायुधं पुनः नेषत् नयतु। नयतेर्लेट्यडागमः। 'सिब्बहुलम्' इति सिप्। अपि च अशस्तिम् अप्रशस्तिं शत्रुं क्षिपत् क्षिपतु अस्मत्तः प्रेरयतु। दुर्मतिं दुर्बुद्धिं च अप हन् अपहन्तु। अथ अनन्तरं शं रोगाणां शमनं योः भयानां यावनं च करत्॥

नराशंसो नोऽवतु प्रयाजे शं नो अस्त्वनुयाजो हवेषु।
क्षिपदशस्तिमप दुर्मतिं हन्नथा करद्यजमानाय शं योः॥ २॥

नराशंसः। नः। अवतु। प्रऽयाजे। शम्। नः। अस्तु। अनुऽयाजः। हवेषु।
क्षिपत्। अशस्तिम्। अप। दुःऽमतिम्। हन्। अथ। करत्। यजमानाय। शम्। योः॥ २॥

पञ्चसु प्रयाजेषु द्वितीयः प्रयाजो नराशंसदेवताकः। तस्मिन् प्रयाजे देवताभूतः नराशंसः नरैः शंसनीयोऽग्निः नः अस्मान् अवतु रक्षतु। हवेषु आह्वानेषु सत्सु अनुयाजः। त्रयोऽनुयाजाः। द्वितीयोऽनुयाजो नराशंसः। तस्यानुयाजस्य देवताभूतो नराशंसोऽग्निश्च नः अस्माकं शं सुखकरः अस्तु। बृहस्पतिश्च अशस्तिं क्षिपत् इत्यादि पूर्ववत्॥

तपुर्मूर्धा तपतु रक्षसो ये ब्रह्मद्विषः शरवे हन्तवा उ ।
क्षिपदशस्तिमप दुर्मतिं हन्नथा करद्यजमानाय शं योः ॥ ३ ॥

तपुःऽमूर्धा । तपतु । रक्षसः । ये । ब्रह्मऽद्विषः । शरवे । हन्तवै । ऊँ इति ।
क्षिपत् । अशस्तिम् । अप । दुःऽमतिम् । हन् । अथ । करत् । यजमानाय । शम् । योः ॥३॥

तपुर्मूर्धा तापकशिरस्को बृहस्पतिः रक्षसः ये ब्रह्मद्विषः ब्राह्मणद्वेष्टारो राक्षसाः तान् राक्षसान् तपतु तापयतु । दहत्वित्यर्थः । किमर्थम् । शरवे शरुं हिंसकं रक्षसामधिपतिं हन्तवै हन्तुम् । अनुचरान् पूर्वं नाशयतु पश्चादेनमपि नाशयत्वित्यर्थः । 'शॄ हिंसायाम्' इत्यस्मात् 'शॄस्वृस्निहि' इत्यादिना उप्रत्ययः । 'नित्' इत्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वम् । 'क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्' इति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थी । हन्तेः 'तुमर्थे सेसेन्' इति तवैप्रत्ययः । 'अन्तश्च तवै युगपत्' इत्याद्यन्तयोर्युगपदुदात्तत्वम् । उशब्दः पूरकः ॥ ॥ ४० ॥

'अपश्यम्' इति तृचं द्वाविंशं सूक्तं त्रैष्टुभम् । प्रजापतिपुत्रः प्रजावानामर्षिः । ऋचः क्रमेण यजमानपत्नीहोतॄणामाशिषः प्रतिपादिकाः । अतस्तद्देवताकाः । तथा चानुक्रान्तम्—'अपश्यं प्रजावान् प्राजापत्योऽन्वृचं यजमानपत्नीहोत्राशिषः' इति । प्रवर्ग्येऽभिष्टव एतत्सूक्तम् । सूत्र्यते हि—'अपश्यं त्वेत्येतस्यायया यजमानमीक्षते द्वितीयया पत्नीं तृतीययात्मानम्' (आश्व. श्रौ. ४. ६) इति ॥

अपश्यं त्वा मनसा चेकितानं तपसो जातं तपसो विभूतम् ।
इह प्रजामिह रयिं रराणः प्र जायस्व प्रजया पुत्रकाम ॥ १ ॥

अपश्यम् । त्वा । मनसा । चेकितानम् । तपसः । जातम् । तपसः । विऽभूतम् ।
इह । प्रऽजाम् । इह । रयिम् । रराणः । प्र । जायस्व । प्रऽजया । पुत्रऽकाम ॥ १ ॥

हे यजमान त्वा त्वां मनसा बुद्ध्या अपश्यम् अदर्शम् । कीदृशम् । चेकितानं कर्माणि बुध्यमानं जानन्तं तपसः दीक्षारूपात्कर्मणः[1] जातं पुनरुत्पन्नं यद्वा जन्मान्तरानुष्ठितात्सुकृतादुत्पन्नं तपसः अनुष्ठीयमानाद्यज्ञाद्धेतोः विभूतं व्याप्तं सर्वत्र प्रख्यातम् । हे पुत्रकाम पुत्रान् कामयमान स त्वम् इह अस्मिँल्लोके प्रजां पुत्रपौत्रादिरूपां रराणः रमयन् रयिं धनम्[2] इह अस्मिँल्लोके रमयन् प्रजया प्रजनेन प्र जायस्व[3] पुत्रादिरूपेणोत्पद्यस्व[4] । प्रजा उत्पादयेत्यर्थः ॥

अपश्यं त्वा मनसा दीध्यानां स्वायां तनू ऋत्व्ये नाधमानाम् ।
उप मामुच्चा युवतिर्बभूयाः प्र जायस्व प्रजया पुत्रकामे ॥ २ ॥

अपश्यम् । त्वा । मनसा । दीध्यानाम् । स्वायाम् । तनू इति । ऋत्व्ये । नाधमानाम् ।
उप । माम् । उच्चा । युवतिः । बभूयाः । प्र । जायस्व । प्रऽजया । पुत्रऽकामे ॥ २ ॥

हे पत्नि[5] दीध्यानां दीप्यमानां स्वायाम् आत्मीयायां तनू तन्वां शरीरे ऋत्व्ये । ऋतुकाले भवं गर्भधारणरूपं कर्म करिष्यम् । तन्निमित्तभूते नाधमानां भर्तुरुपगमनं याचमानां त्वा त्वां मनसा अपश्यम् अज्ञासम् । हे पुत्रकामे पुत्रान् कामयमाने माम् उप मत्समीपं

१. त१.१.३.६ ७—शरवे शृ; त८—किमर्थं शरवे शृ । २. त१.१.३.६.७.८-म२.४.८—दीक्षारूपा° । ३. त४.५—धनं च । ४. त१.२.२.६.७.८-म—जायस्व प्रजा उत्पादय; त४.५—जायस्व प्रजा उत्पादयस्व । ५. त१.२.६.८-म१.४.७—°णोत्पाद्यस्व । ६. त४.५—युवति ।

प्राप्य सा त्वम् जन्या जनयित्री युवतिः तरुणी असूताः सूता । 'छन्दस्युभयथा' इत्यार्धधातुकत्वात् । तस्य छान्दसः भुट् । अविस्यापि व्यत्ययेन 'मयतेरः' (पा. सू. ७. ४. ७२) इत्यभ्यासस्यात्वम् । युवतिर्भूत्वा च प्रजया प्रजनेन प्र आयस्व पुत्रान् प्रसूष्व । 'जनी प्रादुर्भावे'। श्यनि 'ज्ञाजनोर्जा' इति जादेशः ॥

अहं गर्भमदधामोषधीष्वहं विश्वेषु भुवनेष्वन्तः ।
अहं प्रजा अजनयं पृथिव्यामहं जनिभ्यो अपरीषु पुत्रान् ॥ ३ ॥

अहम् । गर्भम् । अदधाम् । ओषधीषु । अहम् । विश्वेषु । भुवनेषु । अन्तरिति ।
अहम् । प्रऽजाः । अजनयम् । पृथिव्याम् । अहम् । जनिऽभ्यः । अपरीषु । पुत्रान् ॥ ३ ॥

अहं होता ओषधीषु शाल्यादिषु फलार्थं गर्भमदधां धारयामि । विश्वेषु सर्वेष्वन्येष्वपि भुवनेषु भूतजातेषु अन्तः मध्ये अहम् एव गर्भं धारयामि । तथा पृथिव्यां भूम्यां प्रजाः सर्वान् मनुष्यान् अहम् अजनयं जनयामि । जनिभ्यः जायाभ्यः अपरीषु अन्यास्वपि[1] स्त्रीषु पुत्रान् अहम् अजनयं जनयामि । मन्त्राभ्यासेन यागेन सर्वस्योत्पत्तेरहं सर्वजननहेतुर्भवामीत्यर्थः ॥   ॥ २१ ॥

'विष्णुः' इति तृचं सप्तदशं सूक्तमानुष्टुभम् । गर्भाणां कर्ता त्वष्टा नामर्षिः प्रजापतिपुत्रो विष्णुर्वा । लिङ्गोक्ता विष्णुत्वष्टृप्रजापतिसिनीवालीसरस्वत्यश्विन इति देवताः । तथा चानुक्रान्तं— 'विष्णुस्त्वष्टा गर्भकर्ता विष्णुर्वा प्राजापत्यो गर्भार्थाशीर्लिङ्गोक्तदेवतमानुष्टुभम्' इति । लैङ्गिको विनियोगः ॥

विष्णुर्योनिं कल्पयतु त्वष्टा रूपाणि पिंशतु ।
आ सिञ्चतु प्रजापतिर्धाता गर्भं दधातु ते ॥ १ ॥

विष्णुः । योनिम् । कल्पयतु । त्वष्टा । रूपाणि । पिंशतु ।
आ । सिञ्चतु । प्रजाऽपतिः । धाता । गर्भम् । दधातु । ते ॥ १ ॥

विष्णुः व्यापको देवः योनिं गर्भाधानस्थानं कल्पयतु करोतु । त्वष्टा तनुकर्ता एतत्संज्ञको देवश्च रूपाणि निरूपकाणि स्त्रीत्वपुंस्त्वाभिव्यञ्जकानि चिह्नानि पिंशतु अवयवीकरोतु ॥ 'पिश अवयवे'। तुदादित्वात्तुम् ॥ एवं प्रक्लृप्तायां योन्यां प्रजापतिः रेतः आ सिञ्चतु निषिञ्चतु । विसृजत्वित्यर्थः । धाता धारको देवो हे जाये ते तव गर्भं गर्भरूपेण परिणतं तद्रेतः दधातु । तवैव धारयतु । स्रावपातापत्तिर्मा भूदित्यर्थः ॥

गर्भं धेहि सिनीवालि गर्भं धेहि सरस्वति ।
गर्भं ते अश्विनौ देवावा धत्तां पुष्करस्रजा ॥ २ ॥

गर्भम् । धेहि । सिनीवालि । गर्भम् । धेहि । सरस्वति ।
गर्भम् । ते । अश्विनौ । देवौ । आ । धत्ताम् । पुष्करऽस्रजा ॥ २ ॥

हे सिनीवालि एतत्संज्ञे देवि गर्भं धेहि । निषिक्तं गर्भं धारय । हे[2] सरस्वति त्वं च निषिक्तं गर्भं धारय[2] । हे जाये पुष्करस्रजा पुष्करमालिनौ स्वर्णकमलाभरणौ अश्विनौ देवौ ते तव गर्भम् आ धत्तां प्रक्षिपताम् । कुरुतामित्यर्थः ॥

हिरण्ययी अरणी यं निर्मन्थतो अश्विना ।
तं ते गर्भं हवामहे दशमे मासि सूतवे ॥ ३ ॥

1. त४.५–अपरास्वपि । 2. त१.२.३.१.७.८-म१.४.५.८–'हे सरस्वति……धारय' नास्ति ।

हि॒र॒ण्ययी॒ इति॑ । अ॒रणी॒ इति॑ । यम् । निः॒ऽमन्थ॑तः । अ॒श्विना॑ ।
तम् । ते॒ । गर्भ॑म् । ह॒वा॒म॒हे॒ । द॒श॒मे । मा॒सि । सूत॑वे ॥ ३ ॥

हिरण्ययी हिरण्मय्यौ अरणी यं गर्भमुद्दिश्य अश्विना अश्विनौ देवौ निर्मन्थतः निर्मथितवन्तौ हे नारि ते तुभ्यं त्वदर्थं तं गर्भं हवामहे आह्वयामहे । दशमे मासि सूतवे प्रसोतुम् ॥ 'पद्दन्' इत्यादिना मासशब्दस्य मास्भावः । सूतेः 'तुमर्थे सेसेन्' इति तवेन्प्रत्ययः ॥ ॥ ४२ ॥

'महि' इति तृचं चतुर्विंशं सूक्तं वरुणपुत्रस्य सत्यधृतेरार्षं गायत्रमादित्यदेवताकम् । तथा चानुक्रान्तं— 'महि सत्यधृतिर्वारुणिरादित्यं स्वस्त्ययनं गायत्रं तु' इति । अन्तेवासिनं प्रवसन्तं शिष्यमाचार्योऽनेन सूक्तेनाभिमन्त्रयते । सूत्र्यते हि— 'महि त्रीणामित्यनुमन्त्र्यैनमतिसृजेत् न कुतश्चिद्भयं भवतीति विज्ञायते' (आश्व. गृ. ३. १०. ७-८) इति ॥

महि॑ त्री॒णामवो॑ऽस्तु द्यु॒क्षं मि॒त्रस्या॑र्य॒म्णः । दु॒रा॒धर्षं॒ वरु॑णस्य ॥ १ ॥
महि॑ । त्री॒णाम् । अवः॑ । अ॒स्तु॒ । द्यु॒क्षम् । मि॒त्रस्य॑ । अ॒र्य॒म्णः । दुः॒ऽआ॒धर्ष॑म् । वरु॑णस्य ॥ १ ॥

त्रीणां त्रयाणां मित्रस्य अर्यम्णः वरुणस्य च द्युक्षं दीप्तमत एव दुराधर्षम् अन्यै- र्धर्षितुं बाधितुमशक्यं महि महत् अवः रक्षणमस्माकम् अस्तु । 'त्रीणामित्यपि छन्दसि दृश्यते' (का. ७. १. ५३. १) इति वचनात् त्रयादेशाभावः । 'नामन्यतरस्याम्' इति नाम उदात्तत्वम् ॥

न॒हि तेषा॑म॒मा च॒न नाध्व॑सु वार॒णेषु॑ । ईशे॑ रि॒पुर॒घशं॑सः ॥ २ ॥
न॒हि । तेषा॑म् । अ॒मा । च॒न । न । अध्व॑ऽसु । वा॒र॒णेषु॑ । ईशे॑ । रि॒पुः । अ॒घऽशं॑सः ॥ २ ॥

अमेति गृहनाम । अमा चन गृहेष्वपि तेषां वरुणमित्रार्यम्णां तदनुगृहीतानां स्तोतॄणां वा अघशंसः अघमनर्थमाशंसमानः रिपुः शत्रुः नहि ईशे न खलु[1] हिंसितुमीष्टे ॥ 'लोपस्त आत्मनेपदेषु' इति तलोपः । अनुदात्तेत्वाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते[2] ॥ तथा अध्वसु मार्गेषु वारणेषु यत्र पुरुषा निवार्यन्ते तेषु च स्थानेषु शत्रुर्बाधयितुं न ईशे ॥

यस्मै॑ पु॒त्रासो॒ अदि॑तेः॒ प्र जी॒वसे॒ मर्त्या॑य । ज्योति॒र्यच्छ॒न्त्यज॑स्रम् ॥ ३ ॥
यस्मै॑ । पु॒त्रासः॑ । अदि॑तेः । प्र । जी॒वसे॑ । मर्त्या॑य । ज्योतिः॑ । यच्छ॑न्ति । अज॑स्रम् ॥ ३ ॥

अदितेः अदीनाया देवमातुः पुत्रासः पुत्रा मित्रादयः यस्मै मर्त्याय मनुष्याय स्तोत्रे अजस्रम् अविच्छिन्नं ज्योतिः तेजः जीवसे जीवितुं प्र यच्छन्ति तस्य शत्रुर्नेश्वर इत्यर्थः ॥ ॥ ४३ ॥

'वातः' इति तृचं पञ्चविंशं सूक्तं वातगोत्रस्योलस्यार्षं गायत्रं वायुदेवताकम् । तथा चानुक्रान्तं— 'वात उलो वातायनो वायव्यम्' इति । गतो विनियोगः ॥

वात॒ आ वा॑तु भेष॒जं श॒म्भु म॑यो॒भु नो॑ हृ॒दे । प्र ण॒ आयूं॑षि तारिषत् ॥ १ ॥
वातः॑ । आ । वा॒तु॒ । भे॒ष॒जम् । श॒म्ऽभु । म॒यः॒ऽभु । नः॒ । हृ॒दे ।
प्र । नः॒ । आयूं॑षि । ता॒रि॒ष॒त् ॥ १ ॥

वातः वायुः नः अस्माकं हृदे हृदयाय भेषजम् औषधमुदकं वा आ वातु आगमयतु । कीदृशमुदकम्[3] । शंभु रोगशमनस्य भावयितृ मयोभु सुखस्य च भावयितृ । अपि च नः अस्माकम् आयूंषि प्र तारिषत् प्रवर्धयतु ॥

---

१. स१.२.३.६.७.८-अ—न हि त्वा खलु । २. स१.२.३ ६.७.८-अ—'शिष्यते' नास्ति । ३. स१. २.३.६.७.८-अ-शु—ईदृशमुदकं ।

उत वात पितासि न उत भ्रातोत नः सखा। स नो जीवातवे कृधि ॥ २ ॥

उत। वात। पिता। असि। नः। उत। भ्राता। उत। नः। सखा।
सः। नः। जीवातवे। कृधि ॥ २ ॥

उत अपि च हे वात त्वं नः अस्माकं पिता असि उत्पादको भवसि। उत अपि च भ्राता भवसि[1]। उत अपि च नः अस्माकं सखा समानख्यानो मित्रभूतश्च भवसि। सः त्वं नः अस्मान् जीवातवे जीवनहेतवे आयुषे कृधि कुरु॥ करोतेश्छान्दसो विकरणस्य लुक्। 'श्रुशृणुपॄकृवृभ्यः०' इति हेर्धिः॥

यददो वात ते गृहेऽमृतस्य निधिर्हितः। ततो नो देहि जीवसे ॥ ३ ॥

यत्। अदः। वात। ते। गृहे। अमृतस्य। निऽधिः। हितः। ततः। नः। देहि। जीवसे ॥ ३ ॥

हे वात वायो ते तव गृहे स्थाने यददः योऽसौ अमृतस्य अमरणस्य निधिः निक्षेपः हितः स्थापितो वर्तते ततः तस्मान्निधेरमृतत्वं जीवसे नः अस्माकं जीवनाय देहि प्रयच्छ॥ ॥ ४४ ॥

'प्राग्नये' इति पञ्चर्चं षड्विंशं सूक्तमग्नेः पुत्रस्य वत्सस्यार्षं गायत्रमाग्नेयम्। तथा चानुक्रान्तं —'प्राग्नये पञ्चाग्नेयो वत्स आग्नेयं तु' इति। प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोर्गायत्रे छन्दस्याग्नेये क्रतौ इदमादिके द्वे सूक्ते। सूत्र्यते हि—'प्राग्नये वाचमिति सूक्ते इमां मे अग्ने समिधम्' (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति। वैश्वदेवस्य नवमेऽहन्याग्निमारुत इदं आग्नेयसूक्तं निविद्धानम्। सूत्रितं च—'मरुतो यस्य हि प्राग्नये वाचमित्याग्निमारुतम्' (आश्व. श्रौ. ८. ११) इति॥

प्राग्नये वाचमीरय वृषभाय क्षितीनाम्। सः नः पर्षदति द्विषः ॥ १ ॥

प्र। अग्नये। वाचम्। ईरय। वृषभाय। क्षितीनाम्। सः। नः। पर्षत्। अति। द्विषः ॥ १ ॥

हे स्तोतः अग्नये स्तुतिरूपां वाचं प्र ईरय उच्चारय। कथंभूताय। क्षितीनां मनुष्याणां यजमानानां वृषभाय कामानां वर्षित्रे। किं प्रयोजनमिति चेत्। सः अग्निः नः अस्मान् द्विषः द्वेष्टॄन् अति पर्षत् अतिपारयेत्॥

यः परस्याः परावतस्तिरो धन्वातिरोचते। स नः पर्षदति द्विषः ॥ २ ॥

यः। परस्याः। पराऽवतः। तिरः। धन्व। अतिऽरोचते। सः। नः। पर्षत्। अति। द्विषः ॥ २ ॥

यः अग्निः परस्याः परावतः अतिशयितादूरदेशात् तिरः। प्राप्तनामैतत्। प्राप्तसंबन्धे धन्व मरुभूमिं जलवर्जितं देशम् अतिरोचते अतिक्रम्य प्रज्वलति। यद्वा। धन्व अन्तरिक्षम्। धन्वन्यन्तरिक्षे तिरस्तिर्यगतिरोचते सूर्यो प्रकाशते। गतमन्यत्॥

यो रक्षांसि निजूर्वति वृषा शुक्रेण शोचिषा। स नः पर्षदति द्विषः ॥ ३ ॥

यः। रक्षांसि। निऽजूर्वति। वृषा। शुक्रेण। शोचिषा। सः। नः। पर्षत्। अति। द्विषः ॥ ३ ॥

वृषा वर्षिता यः अग्निः शुक्रेण निर्मलेन शुभ्रवर्णेन वा शोचिषा तेजसा रक्षांसि राक्षसादीन् शत्रून् निजूर्वति निहिनस्ति। जूर्वी हिंसार्थः। गतमन्यत्॥

यो विश्वाभि विपश्यति भुवना सं च पश्यति। स नः पर्षदति द्विषः ॥ ४ ॥

यः। विश्वा। अभि। विऽपश्यति। भुवना। सम्। च। पश्यति। सः। नः। पर्षत्। अति। द्विषः ॥ ४ ॥

---

१. भ—असि।

यः अग्निः सूर्यरूपेण विश्वा विश्वानि सर्वाणि भूतजातानि अभि अभिमुखं विपश्यति विशेषेण तेजसा प्रेक्षते । प्रकाशयतीत्यर्थः । भुवना भुवनानि भूतजातानि सं पश्यति च सम्यग्जानाति च । अन्यत्सिद्धम्[1] ॥

यो अ॒स्य पा॒रे रज॑सः शु॒क्रो अ॒ग्निरजा॑यत । स नः॑ पर्ष॒दति॒ द्विषः॑ ॥ ५ ॥

यः । अ॒स्य । पा॒रे । रज॑सः । शु॒क्रः । अ॒ग्निः । अजा॑यत । सः । नः॒ । प॒र्ष॒त् । अति॑ । द्विषः॑ ॥ ५ ॥

अस्य रजसः[2] लोकस्यान्तरिक्षस्य पारे उपरिदेशे[3] शुक्रः शुभ्रवर्णः यः अग्निः विद्युदात्मना[4] सूर्यात्मना वा अजायत प्रादुर्भवति सः नः अस्मान् द्विषः द्वेष्टॄन् अति पर्षत् अतिपारयतु ॥ ॥ ४५ ॥

'प्र नूनम्' इति तृचं नवत्रिंशं सूक्तमग्निपुत्रस्य श्येनस्यार्षं गायत्रम् । जातवेदोगुणकोऽग्निर्देवता । तथा चानुक्रान्तं—'प्र नूनं तृचमाग्नेयः श्येनो जातवेदस्यम्' इति । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरुक्तो विनियोगः ॥

प्र नू॒नं जा॒तवे॑दस॒मश्वं॑ हिनोत वा॒जिन॑म् । इ॒दं नो॑ ब॒र्हिरा॒सदे॑ ॥ १ ॥

प्र । नू॒नम् । जा॒तऽवे॑दसम् । अश्व॑म् । हि॒नो॒त॒ । वा॒जिन॑म् । इ॒दम् । नः॒ । ब॒र्हिः । आ॒ऽसदे॑ ॥ १ ॥

जातवेदसं जातानां वेदितारं जातधनादिकं वा अश्वं कर्मसिव्याप्नुवन्तं वाजिनम् अन्नवन्तं हे ऋत्विग्यजमानाः नूनम् अवश्यं प्र हिनोत प्रवर्धयत । यद्वा । अश्वमिव स्तुतिभिः प्रेरयत । 'हि गतौ वृद्धौ च' । अस्माल्लोटि तशब्दस्य 'तप्तनप्तनथनाश्च' इति तबादेशः । किमर्थम् । नः अस्माकम् इदं बर्हिः आस्तीर्णम् आसदे आसत्तुं प्राप्तुम् । बर्हिरासीदत्वित्यर्थः ॥ सदेः 'कृत्यार्थे तवैकेन्'[॰] इति केन्प्रत्ययः ॥

अ॒स्य प्र जा॒तवे॑दसो॒ विप्र॑वीरस्य मी॒ळ्हुषः॑ । म॒हीमि॑यर्मि सुष्टु॒तिम् ॥ २ ॥

अ॒स्य । प्र । जा॒तऽवे॑दसः । विप्र॑ऽवीरस्य । मी॒ळ्हुषः॑ । म॒हीम् । इ॒य॒र्मि॒ । सु॒ऽस्तु॒तिम् ॥ २ ॥

जातवेदसः जातानां वेदितुः विप्रवीरस्य । विप्रा मेधाविनो यजमाना वीराः पुत्रा यस्य । तादृशस्य मीळ्हुषः सेक्तुः अस्य अग्नेः महीं[5] महतीं सुष्टुतिं शोभनां स्तुतिं प्र इयर्मि प्रेरयामि ॥ 'ऋ गतौ' । जौहोत्यादिकः । 'अर्तिपिपर्त्योश्च' इत्यभ्यासस्येत्वम् ॥

या रुचो॑ जा॒तवे॑दसो देव॒त्रा ह॑व्य॒वाह॑नीः । ताभि॑र्नो य॒ज्ञमि॑न्वतु ॥ ३ ॥

याः । रुचः॑ । जा॒तऽवे॑दसः । दे॒व॒ऽत्रा । ह॒व्य॒ऽवाह॑नीः । ताभिः॑ । नः॒ । य॒ज्ञम् । इ॒न्व॒तु॒ ॥ ३ ॥

जातवेदसः अग्नेः याः रुचः रोचमानाः कालीकरालीप्रभृतयः सप्त जिह्वाः देवत्रा देवान् प्रति ॥ 'देवमनुष्यपुरुषपुरुमर्त्येभ्यः'" (पा.सू. ५.४.५६) इत्यादिना द्वितीयार्थे त्राप्रत्ययः ॥ हव्यवाहनीः[6] हव्यानां हविषां वोढ्र्यः प्रापयित्र्यो भवन्ति ॥ 'वा छन्दसि' इति जसि पूर्वसवर्णदीर्घः ॥ ताभिः जिह्वाभिः नः अस्माकं यज्ञं यागसाधनं हविः इन्वतु देवान्[7] प्रापयतु । 'इवि व्याप्तौ' । इदित्वान्नुम् ॥ ॥ ४६ ॥

'आयं गौः' इति तृचमशीतिर्थं सूक्तं गायत्रम् । सार्पराज्ञी नामर्षिका । सैव देवता सूर्यो वेति । तथा चानुक्रान्तम्—'आयं गौः सार्पराज्ञ्यात्मदैवतं सौर्यं वा' इति । अभिप्लाव्येऽहनि मानसग्रह

१. त१.२.३.६.७.८-म–'अन्यत्सिद्धं' नास्ति । २. त४.५–'रजसः' नास्ति । ३. त४.५–उपरिदेशे रजसः रजसो । ४. त१.२.३.६.७.८-म-मु-वैद्युतात्मना । ५. त१.२.३.७-म१.२.४.८–'महीं' नास्ति; म७–पदि । ६. त-म–'हव्यवाहनीः' नास्ति । ७. त१.२.३.६.७.८-म१.२.४.८–'देवान् प्रापयतु' नास्ति ।

एतत्सूक्तं शंसनीयम् । सूत्रितं च— 'आयं गौः पृश्निरक्रमीदित्युपांशु तिस्रः पत्नीः सस्था' (आश्व. श्रौ. ८. १३) इति ॥

आयं गौः पृश्निरक्रमीदसदन्मातरं पुरः । पितरं च प्रयन्त्स्वः ॥ १ ॥

आ । अयम् । गौः । पृश्निः । अक्रमीत् । असदत् । मातरम् । पुरः ।
पितरम् । च । प्रऽयन् । स्वरिति स्वः ॥ १ ॥

गौः गमनशीलः पृश्निः आश्चर्यः प्राप्ततेजाः अयं सूर्यः आ अक्रमीत् आक्रान्तवान् । उदयाचलं प्राप्तवानित्यर्थः । आक्रम्य च पुरः पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि मातरं सर्वस्य भूतजातस्य निर्मात्रीं पृथिवीम् असदत् आसीदति प्राप्नोति । सदेश्छान्दसो लुङ् । लृदित्वाच्च्लेरङादेशः । ततः पितरं पालकं द्युलोकं[1] चशब्दादन्तरिक्षं च प्रयन्[2] प्रकर्षेण शीघ्रं गच्छन् स्वः स्वरणः शोभनगमनो भवति । यद्वा । पितरं स्वर्गलोकं प्रयन् वर्तते ॥

अन्तश्चरति रोचनास्य प्राणादपानती । व्यख्यन्महिषो दिवम् ॥ २ ॥

अन्तरिति । चरति । रोचना । अस्य । प्राणात् । अपऽअनती ।
वि । अख्यत् । महिषः । दिवम् ॥ २ ॥

अस्य सूर्यस्य रोचना रोचमाना दीप्तिः अन्तः शरीरमध्ये मुख्यप्राणात्मना चरति वर्तते । किं कुर्वती । प्राणादपानती । मुख्यप्राणस्य प्राणापानौ पञ्च वृत्तयः । तत्र प्राणनं नाडीभिरूर्ध्वं वायोर्निर्गमनम् । तथाविधात् प्राणात् प्राणनादनन्तरमपानती । अपाननं नाडीभिरवाङ्मुखं वायोर्नयनम् । तत्कुर्वती ॥ अपपूर्वादनितेर्लटः शतृ । अदादित्वाच्छपो लुक् । 'उगितश्च' इति ङीप् । 'शतुरनुमः°' इति नद्या उदात्तत्वम् ॥ यद्वा । अन्तर्द्यावापृथिव्योर्मध्ये अस्य सूर्यस्य रोचना रोचमाना दीप्तिः चरति गच्छति ॥ 'रुच दीप्तौ' । 'अनुदात्तेतश्च हलादेः' (पा. सू. ३. २. १४९) इति युच् ॥ किं कुर्वती । प्राणात्प्राणनादुदयादनन्तरमपानती सायंसमयेऽस्तं गच्छन्ती । ईदृश्या दीप्त्या युक्तः । अत एव महिषः महान् सूर्यो दिवम् अन्तरिक्षमुदयास्तमययोर्मध्ये व्यख्यत् विचष्टे । प्रकाशयति ॥ महेः 'अविमह्योष्टिषच्' (उ. सू. १. ४६) इत्यौणादिकष्टिषच्प्रत्ययः । चक्षिङः ख्याञ् । छान्दसे लुङि 'अस्यतिवक्ति°' इत्यादिना च्लेरङादेशः ॥

त्रिंशद्धाम वि राजति वाक्पतङ्गाय धीयते । प्रति वस्तोरह द्युभिः ॥ ३ ॥

त्रिंशत् । धाम । वि । राजति । वाक् । पतङ्गाय । धीयते । प्रति । वस्तोः । अह । द्युऽभिः ॥ ३ ॥

त्रिंशद्धाम[3] धामानि स्थानानि । वचनव्यत्ययः । वस्तोः वासरस्याहोरात्रस्यावयवभूतानि । अहशब्दोऽवधारणे । द्युभिः सूर्यस्य दीप्तिभिरेव वि राजति विराजन्ते विशेषेण दीप्यन्ते । व्यत्ययेनैकवचनम् । मुहूर्तान्यत्र धामान्युच्यन्ते । पञ्चदश रात्रेः पञ्चदशाह्नः । पतङ्गाय । पतति गच्छतीति पतङ्गः सूर्यः । तस्मै[4] स्तुतिरूपा वाक् प्रति धीयते प्रतिमुखं[5] स्तोतृभ्यः[5] क्रियते[6] । यद्वा । वस्तोरहनि त्रिंशद्धामानि । घटिकाभिप्रायमेतत् । त्रिंशद्घटिकाः । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । एतावन्तं कालं द्युभिः दीप्तिभिरसौ सूर्यो वि राजति । विशेषेण दीप्यते । तस्मिन्नेव समये वाक् त्रयीरूपा तस्मै सूर्यरूपाय[7] पतङ्गाय प्रति धीयते प्रतिमुखं धार्यते । सूर्यं स्तौत इत्यर्थः । श्रूयते हि— 'ऋग्भिः

---

१. त१.२.२.६.७.८-म१.२.७.८—भूलोकं । २. त१.२.३.६.७.८—प्रयच्छति; म१.२.४.८—प्रयच्छन् । ३. त१.२.३.७-म२.४.८—त्रिंशत् । ४. त४.५—तस्मै सूर्याय । ५. त१.२.३.६.७.८-म—'प्रतिमुखं स्तोतृभ्यः' नास्ति । ६. त४.५—अभिधीयते । ७. त१.२.३.६.७.८-म—'सूर्यरूपाय' नास्ति ।

सूर्योऽहं दिवि देव ईयते यजुर्वेदे तिष्ठति मध्ये अह्नः ' (तै. ब्रा. ३. १२. ९. १) इत्यादि । यद्वा ऋषिरिदं सूक्तं सार्वात्म्यात्मस्तुतिः तथा सूर्यात्मना स्तुवत इत्यवगन्तव्यम् ॥ ॥ ४७ ॥

' ऋतम् ' इति तृचात्मकमेकोनविंशं सूक्तं माधुच्छन्दसोऽघमर्षणस्यार्षमानुष्टुभम् । सृष्ट्यादीनां भावानां सृष्ट्यादिप्रतिपादकत्वात्तादृश एवार्थो देवता । तथा चानुक्रान्तम्—' ऋतं माधुच्छन्दसोऽघमर्षणो भाववृत्तमानुष्टुभं तु ' इति । लिङ्गादिविनियोगोऽवगन्तव्यः ॥

ऋतं च सत्यं चाभीद्धात्तपसोऽध्यजायत । ततो रात्र्यजायत ततः समुद्रो अर्णवः ॥ १ ॥

ऋतं च सत्यं च अभीद्धात् तपसः अधि अजायत । ततः रात्री अजायत ततः समुद्रः अर्णवः ॥ १ ॥

ऋतमिति सत्यनाम । ऋतं मानसं यथार्थसंकल्पनं सत्यं वाचिकं यथार्थभाषणम् । एतदुभयमपि शास्त्रीयं धर्मजातं लक्ष्यते । तत्सर्वमभीद्धादभितो दीप्तात् पुरा सृष्ट्यर्थं कृतात्तपसोऽधि । अधिरुपर्यर्थे । तपस उपर्यजायत । उदपद्यत । ' तपसस्तप्त्वेदं सर्वमसृजत ' (तै. आ. ८. ६) इति श्रुतेः । तपश्चात्र स्रष्टव्यपर्यालोचनलक्षणम् । ' यस्य[1] ज्ञानमयं तपः ' (मु. उ. १. १. ९) इति श्रुत्यन्तरात् ॥ अभिपूर्वादिन्धेः कर्मणि निष्ठा । ' श्वीदितो निष्ठायाम् ' (पा. सू. ७. २. १४) इतीट्प्रतिषेधः । ' गतिरनन्तरः ' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । ' स्वरितो वानुदात्ते पदादौ ' इत्येकादेशः स्वरितः ॥ यद्वा । अभीद्धादभितः प्रकाशमानात्[2] परमात्मनो मायाधिष्ठानरूपात्तपसः ऋतं सत्यं[3] चाजायत[3] ॥ ' जनिकर्तुः प्रकृतिः ' (पा. सू. १. ४. ३०) इति प्रकृतेरपादानसंज्ञा ॥ ततस्तस्मादेवेश्वराद्रात्री । उपलक्षणमेतदहोऽपि । अहश्च रात्रिश्चाजायत ॥ ' रात्रेश्चाजसौ ' (पा. सू. ४. १. ३१) इति ङीप् । ततस्तस्मादेवेश्वरादर्णवोऽर्णसोदकेन युक्तः समुद्रश्चाजायत । समुद्रशब्दोऽन्तरिक्षोदध्योः साधारण इत्यभिमतार्थस्य प्रकाशनायार्णवशब्देन विशेष्यते । ' अर्णसः सलोपश्च ' (का. ५. २. १०९. ३) इति मत्वर्थीयो वप्रत्ययः सलोपश्च ॥

समुद्रादर्णवादधि संवत्सरो अजायत । अहोरात्राणि विदधद्विश्वस्य मिषतो वशी ॥ २ ॥

समुद्रात् अर्णवात् अधि संवत्सरः अजायत । अहोरात्राणि विदधत् विश्वस्य मिषतः वशी ॥ २ ॥

अर्णवात्समुद्रादध्यूर्ध्वं संवत्सरः संवत्सरोपलक्षितः सर्वः कालोऽजायत । श्रूयते हि— ' सर्वे निमेषा जज्ञिरे विद्युतः पुरुषादधि कला मुहूर्ताः काष्ठाश्च ' (तै. आ. १०. १. २) इति । स ईश्वरोऽहोरात्राण्येतदुपलक्षितानि सर्वाणि भूतजातानि विदधत् कुर्वन् सन् ॥ ' अन्यस्तात्वात्तादिः ' इत्याद्युदात्तत्वम् । ततः समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ मिषतो[4] निमिषादियुक्तस्य विश्वस्य सर्वस्य प्राणिजातस्य वशी स्वामी भूत्वा वर्तते[4] ॥

सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयत् । दिवं च पृथिवीं चान्तरिक्षमथो स्वः ॥ ३ ॥

सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्वम् अकल्पयत् । दिवम् च पृथिवीम् च अन्तरिक्षम् अथो इति स्वः ॥ ३ ॥

१. त१.२.३.७-म२.४.८–' यस्य ' नास्ति । २. त४.५–प्रकाशमानात् स्वप्रकाशात् । ३. त४.५–च सत्यं चाजायत । ४. त१.४.५.८-म४.५.७.८–' मिषतो ... वर्तते ' नास्ति; म२–विश्वस्य त्रैलोक्यस्य मिषतः जायमानस्य वशी स्वामी; त१.२.६.७–स तादृशो धाता परमेश्वरः सूर्यादिदेवान् पृथिव्यादिलोकांश्च यथापूर्वं अतीतसृष्टौ यस्य यादृशं रूपं तादृशमनतिक्रम्य अकल्पयत् संकल्पमात्रेण संपादितवान् । दिवं चेत्युपात्तत्वात् स्वःशब्देन भोगविशेषो विवक्षितः । अघमर्षणं कृत्वा । तत कर्म्मणपाहुर्नार्यास्तित्व मन्त्रो दर्शयति । तैत्तिरीयोपनिषदे बृहदारण्यके माधवीव्याख्याविधिः; त१.४.५.८-म४.५.८–पुस्तकेषु तृतीयमन्त्रस्य भाष्यं नास्ति ।

सूर्याचन्द्रमसौ अकल्पयत् व्यदधात्[1] दिवं च पृथिवीं चान्तरिक्षं च एवं त्रिभुवनं स्वः । स्वः-शब्दः सुखवाची । दिवो विशेषणम् । सुखरूपां दिवम् । तदेतत्सर्वं धाता विधाता यथापूर्वं पूर्वस्मिन् कल्पे अकल्पयत् सृष्टवान् तथैवागामिन्यपि कल्पे कल्पयिष्यतीत्यर्थः ॥　॥ ४८ ॥

'संसम्' इति चतुर्ऋचं चत्वारिंशं सूक्तं संवननस्यार्षम् । 'समानो मन्त्रः' इति तृतीया त्रिष्टुप् शिष्टास्तिस्रोऽनुष्टुभः । प्रथमाया अग्निर्देवता[2] । शिष्टानां संज्ञानम् । अनुक्रम्यते च—'संसं चतुष्कं संवननः संज्ञानमाद्याग्नेयी तृतीया त्रिष्टुप् तृतीया त्रिष्टुप्[3]' इति[3] । 'आनुष्टुभं तु' इति पूर्वसूक्तस्याद्यशिष्टानामनुष्टुप्त्वम् । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः ॥

संसमिद्युवसे वृषन्नग्ने विश्वान्यर्य आ । इळस्पदे समिध्यसे स नो वसून्या भर ॥ १ ॥

सम्ऽसम् । इत् । युवसे । वृषन् । अग्ने । विश्वानि । अर्यः । आ ।
इळः । पदे । सम् । इध्यसे । सः । नः । वसूनि । आ । भर ॥ १ ॥

हे वृषन् कामानां वर्षितः अग्ने अर्यः ईश्वरस्त्वम् । 'अर्यः स्वामिवैश्ययोः' (पा. सू. ३. १. १०३) इति यत्प्रत्ययान्तो निपातितः । 'अर्यः स्वाम्याख्यायाम्' (फि. सू. ३. १८) इत्यन्तोदात्तत्वम् । स त्वं विश्वानि सर्वाणि भूतजातानि संसम् । 'प्रसमुपोदः पादपूरणे' (पा. सू. ८. १. ६) इति समो द्विर्वचनम् । इत्शब्दोऽवधारणे । आ समन्तात् सं युवसे मिश्रयसि । देवेषु मध्ये त्वमेव सर्वाणि भूतजातानि वैश्वानरात्मना व्याप्नोषि[4] । नान्य इत्यर्थः । किंच इळः इडायाः पृथिव्याः पदे स्थाने उत्तरवेदिलक्षणे[5] । 'एतद्वा इळायास्पदं यदुत्तरवेदीनाभिः' (ऐ. ब्रा. १.२८) इति ब्राह्मणम् । तत्र त्वं समिध्यसे ऋत्विग्भिः संदीप्यसे । सः[6] तादृशस्त्वं नः अस्माकं वसूनि धनानि आ भर आहर ॥

सं गच्छध्वं सं वदध्वं सं वो मनांसि जानताम् ।
देवा भागं यथा पूर्वे संजानाना उपासते ॥ २ ॥

सम् । गच्छध्वम् । सम् । वदध्वम् । सम् । वः । मनांसि । जानताम् ।
देवाः । भागम् । यथा । पूर्वे । सम्ऽजानानाः । उपऽआसते ॥ २ ॥

हे स्तोतारः यूयं सं गच्छध्वम् । संगताः[7] संभूता भवत[7] ॥ 'समो गम्यृच्छि॰' इत्यादिना गमेरात्मनेपदम् ॥ तथा सं वदध्वं सह वदत । परस्परं विरोधं परित्यज्यैकविधमेव वाक्यं ब्रूतेति यावत् । 'व्यक्तवाचां समुच्चारणे' (पा. सू. १. ३. ४८) इति वदेरात्मनेपदम् । वः युष्माकं मनांसि सं जानताम् । समानमेकरूपमेवार्थमवगच्छन्तु ॥ 'संप्रतिभ्यामनाध्याने' (पा. सू. १. ३. ४६) इति जानातेरात्मनेपदम् ॥ यथा पूर्वे पुरातनाः देवाः संजानानाः ऐकमत्यं प्राप्ता हविर्भागम् उपासते यथास्वं स्वीकुर्वन्ति तथा यूयमपि वैमत्यं परित्यज्य धनं स्वीकुरुतेति शेषः ॥

समानो मन्त्रः समितिः समानी समानं मनः सह चित्तमेषाम् ।
समानं मन्त्रमभि मन्त्रये वः समानेन वो हविषा जुहोमि ॥ ३ ॥

---

१. अ२—व्यदधातौ स्यातां । २. त१.२.३.६.७.८-म—अग्निर्देवता । ३. त७—त्रिष्टुबिति तदेतत्सूक्तसहस्रं सप्तसप्ताक्षं षडधिकसूक्तभेदे पारायणपाठे शाकल्ये शैशिरीयके नमः शौनकाय नमः शौनकायेति इति सर्वानुक्रमसमाप्तिः । ४. त-म—त्वमेव व्याप्नोषि । ५. त-म—वेदिलक्षणे । ६. त१.२.३.६.७.८-म—'सः' नास्ति । ७. त१.२.३.६.७.८-म—संगता अभवन्; त४.५—संगताः संभूता भवत ।

समानः । मन्त्रः । सम्ऽइतिः । समानी । समानम् । मनः । सह । चित्तम् । एषाम् ।
समानम् । मन्त्रम् । अभि । मन्त्रये । वः । समानेन । वः । हविषा । जुहोमि ॥ ३ ॥

पूर्वोऽर्धर्चः परोक्षकृत. उत्तरः प्रत्यक्षकृतः । एषाम् एकस्मिन् कर्मणि सह प्रवृत्तानामृत्विजां स्तोतॄणां वा मन्त्रः स्तुतिः वाक्यात्मिका गुप्तभाषणं वा समानः एकविधोऽस्तु । तथा समितिः प्राप्तिरपि समानी एकरूपास्तु ॥ 'केवलमामक' इत्यादिना समानशब्दात् ङीप् । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण ङीप उदात्तत्वम् । तथा[1] मनः मननसाधनमन्तःकरणं चैषां समानम् एकविधमप्यस्तु । चित्तं विचारजं ज्ञानं तथा[2] सह सहितं परस्परस्यैकार्थ्येनैकीभूतमस्तु । अहं च वः युष्माकं समानम्[3] एकविधं मन्त्रम् अभि मन्त्रये । ऐकविध्याय संस्करोमि । तथा वः युष्माकं स्वभूतेन समानेन साधारणेन हविषा चरुपुरोडाशादिना अहं जुहोमि ॥ 'तृतीया च होश्छन्दसि' (पा. सू. २. ३. ३) इति कर्मणि कारके तृतीया ॥ वषट्कारेण हविः प्रक्षेपयामीत्यर्थः ॥

समानी व आकूतिः समाना हृदयानि वः ।
समानमस्तु वो मनो यथा वः सुसहासति ॥ ४ ॥

समानी । वः । आऽकूतिः । समाना । हृदयानि । वः ।
समानम् । अस्तु । वः । मनः । यथा । वः । सुऽसह । असति ॥ ४ ॥

हे ऋत्विग्यजमानाः वः युष्माकम् आकूतिः संकल्पोऽध्यवसायः समानी एकविधोऽस्तु । तथा वः युष्माकं हृदयानि समाना समानान्येकविधानि सन्तु । तथा वः युष्माकं मनः अन्तःकरणम् । प्रत्येकापेक्षयैकवचनम् । तदपि समानमस्तु । यथा वः युष्माकं सुसह शोभनं साहित्यम् असति भवति तथा समानमस्त्वित्यन्वयः ॥ असतेर्लेटि 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुगभावः ॥ ॥ ४९ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्येऽष्टमाष्टकेऽष्टमोऽध्यायः संपूर्णः ॥

॥ इति दशमं मण्डलं समाप्तम् ॥

॥ ऋग्वेदसंहिता समाप्ता ॥

१. त१.२.३.६.७.८-म-यथा । २. त४.५-तथा चित्तं । ३. त१.२.३.७-अ१.८-'समानं' नास्ति ।

खिलानि

(KHILĀNI)

PREFACE

Introductory:—The Ṛgveda Saṁhitā has, according to the Śākala śākhā, 1017 hymns. According to the Caraṇavyūha, the Ṛgveda Saṁhitā has come down in five[1] recensions: Śākala, Bāṣkala, Āśvalāyana, Śāṅkhāyana[2] and Māṇḍūkāyana. Of these, the Śākala recension is well known and has come down in a definite form The other recensions did not differ much from the Śākala recension except an omission or addition of certain hymns or verses within or without the Maṇḍalas and also within or without the hymns, as well as certain changes in the order of hymns or verses. No definite conclusions seem to have been drawn as to the exact nature of each of these recensions for want of decisive data. The additional hymns or verses called *Khilāni* have come down traditionally even though it has not been possible to attribute them to definite recensions and it is customary to publish them as a supplement to the Ṛgveda Saṁhitā in the Śākala recension. Thus Prof. Max Muller has published at the end of his great edition[3] of Ṛgveda Saṁhitā with the commentary of Sāyaṇācārya, 32 Khilas with or without accents which he found in certain MSS. of Ṛgveda. Prof. Theodor Aufrecht in his edition[4] of Ṛgveda Saṁhitā printed in Roman characters has published 25 Khilas some of which are different from those in Max Müller's edition. The Bombay edition[5] of Ṛgveda Saṁhitā with Sāyaṇabhāṣya edited by the two Mahamahopādhyāyas Rajaramaśastri Bodas and Śivaramaśastri Gore gives a good number of Khilas including the Nivids, Praiṣas, Puroruças, Kuntāpas etc under the title *Pariśiṣṭāni*. The Nirnayasagar edition of Ṛgveda Saṁhitā (Bombay 1891) also gave the Khilas. Prof. Peterson in his Catalogue of MSS. in the Alwar State Library has reproduced a few, though not all, Khilas with accents found in certain Saṁhitā and Pada MSS. of Ṛgveda deposited in that Library Recently Pandit S D. Satavalekar of Aundh (Dist. Satara) has published in his edition of Ṛgveda Saṁhitā (Aundh, 1940) 36 Khilas, some of which are not found in the abovementioned editions either fully or in part. Pandit Satavalekar, however, has not

1. Besides these five, many more Śākhās (21, 25 or 27) are said to have existed.

2. It is to be noted that Kauṣītaki is different from Śāṅkhāyana. A Kauṣītakī Gṛhya Sūtra as different from the Śāṅkhāyana Gṛhya has recently been published (Dr. T. R. Chintamani, Madras, 1944) and the publication of other Kauṣītaki texts is also promised.

3. Second edition, Oxford 1890-2.

4. Second edition, Bonn 1877.

5. Bombay, Śaka 1810-12.

mentioned the MSS. material on which he has based his edition of Khilas, at least the additional portion of them.[1] In all these editions the places where the particular Khilas are to be recited are also denoted, and in most cases they agree with each other.

By far the most important and extensive collection of Khilas is preserved in a MS. of Ṛgveda Saṁhitā discovered in Kashmir by Prof. G. Bühler and described for the first time in his "Detailed Report of a tour in search of Sanskrit MSS.", Bombay 1877, pp. 35–6. The MS. was procured for the library of the Deccan College, Poona, which is now transferred to the Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona, where it is deposited at present. The MS was transcribed by Dr H. Wenzel and the transcript was examined by Max Muller, Macdonell and other scholars in Europe. Macdonell made use of this transcript in his edition of Bṛhaddevatā (Harvard Oriental Series Vol. 5 & 6, 1904) and while describing in his introduction the Khila portions in the MS. he remarked that "there seems reason to believe that a satisfactory edition of the text of these Khilas could be produced from the Kashmir MS." (p. xxiii). The credit of editing the Kashmir Khilas and bringing out their critical value goes to Dr. phil. J. Scheftelowitz who prepared and published in Roman characters a critical edition of the same at Bonn in 1906 under the title "Apokryphen des Ṛgveda." Since the Kashmir MS. gives a comprehensive collection of authentic Khilas, I propose to present here all Khilas in the Kashmir MS. with a comparative study of those published in other editions and also of those available in MSS.

The Kashmir MS..—The MS. is written on birch bark and consists of 191 leaves each measuring 10¼" by 9¼". The birch bark being very thin, each leaf of the MS is made up of two sheets pasted back to back so as to make it rather thick and serviceable for writing purposes. The leaves are written on both sides and are arranged in the form of a modern book. Thirty-two lines on an average are written on each page and there are 40 letters in a line. Several leaves are much injured. Borders of the first and last few leaves have worn out. The MS. is written in Śāradā characters and the handwriting is bold, legible and correct.[2] The colophon of the MS. runs thus :—इति श्रीऋग्वेदे शाकलके शाखायां [illegible] ऋग्वेदः [illegible] संपूर्णसमाप्तं । सं ५१ भा शु ति १६ लिखितं [illegible] शुभमस्तु ॥. Thus the copyist of the MS. is the son of [illegible] and grandson of [illegible]. According to A. B.

1. He has kindly lent me two MSS. of Śāṅkhāyana Saṁhitā of Ṛgveda which he must have used. See p. 894. He has, however, obviously used some additional material. Pandit Anant Yajñeswar Dhupkar Sastri of Marcell Goa (Portuguese India) who worked for the second edition of Aundh Ṛgveda, informs me by letter that for editing the Khilas he used a MS. of his own, about 200 years old. For two Khilas inserted in the Aundh edition by conjecture, see notes to Khilas II. 1; IV. 9.

2. Cf. Catalogue of the Government Collections of Manuscripts, Deccan College, Poona 1916, MS. No. 1; Scheftelowitz, pp. 32-3.

Keith,[1] these concluding words are written by a later hand and probably denote an owner of the MS. He also adds that the same hand has here and there made some corrections in the text. According to Buhler the MS. is 400 years old. The century in the date given in the colophon is lost, but Buhler adds that [सवंते] सं ५१ corresponds to A.D. 75. According to Keith सं ५१ most probably corresponds to A.D. 1575. The only alternatives are A.D. 1475 and 1675, but he doubts whether the MS. is so old as the former or so modern as the latter of these dates.

In leaves 1-176 Ṛgveda Saṁhitā is written along with the Sarvānukramaṇī of Kātyāyana. The Adhyāya system is followed in the enumeration of the Saṁhitā, the whole Ṛgveda being divided into 64 Adhyāyas. There is also the Maṇḍala division, but the Aṣṭaka division is totally absent. At the end of each Maṇḍala there is a sentence indicating the conclusion of the last and the commencement of the next Maṇḍala. There is no division of the Anuvākas nor that of the Sūktas; the Adhyāyas are divided into Vargas, but the number of verse is not shown. This method often makes it impossible to know where a hymn begins or ends. The end of a verse or half verse is denoted either by a perpendicular stroke or by the absence of Sandhi where in fact it is expected according to the Sandhi rules. Like the Ṛgveda Saṁhitā, the Sarvānukramaṇī is also divided into Adhyāyas and the Anukramaṇī portion belonging to each Adhyāya is given at the beginning of the same. The MS. belongs to the Śākala śākhā as is clearly stated in the concluding words of Maṇḍala X and at the end of the whole MS

The Khila Portion :—The Khila portion is contained in folios 176 B—189B of the MS.[2] All Khilas are divided into five Adhyāyas, each Adhyāya again being divided into Vargas. Scheftelowitz has shown this Varga number while I have dropped it. Yet there was no clue to know where a Khila began or ended. The Khilānukramaṇī helped in this respect. At the beginning of each Adhyāya there is the Khilanukramaṇī portion belonging to it. It records the number of verses in a Khila, its author, metre and deity. Thus we are in a position to reproduce the Khilas at least as they stood in the time of the Khilānukramaṇī. The information of the Khilānukramaṇī agrees with that in the Brāhmaṇas, Ṛkprātiśākhya, Bṛhaddevatā, Ṛgvidhāna, Śrautasūtras and Gṛhyasūtras. The MS quotes at the end of each Khila the *Pratīka* of the next Ṛgvedic verse before which the particular Khila is to be recited. If a number of Khilas stand together, the *Pratīka* stands at the end of the last Khila.

The copyist of this MS did not write the Saṁhitā or the Khilas by mere memory; he probably copied from a text written in Śāradā script,

1. JRAS 1907, p. 225.

2. At the end of the Khilas there is some portion of the Aitareyāraṇyaka (folios 189B–191). It is divided into three Adhyāyas, the first two of which form the third Araṇyaka. The third Adhyāya giving *Saṁhitāraṇyam* is reproduced by Scheftelowitz in his edition.

as is clear from the several writing mistakes.[1] The text is accented throughout. The method of marking accents is peculiar. Generally in Vedic MSS. the Anudātta and Svarita are denoted by horizontal and vertical strokes respectively, while in this MS. only the Udātta and primary Svarita are marked. The Udātta is marked by a small vertical stroke. This kind of marking Udātta is also found in the Maitrāyaṇī Saṃhitā (Cf Schröder, Preface p. xxx). The primary Svarita is denoted by the sign ॅ. This sign occurs twice in the Khila portion (1. 11. 4; 12. 7). In Kāṭhaka Saṁhitā a strong curve above the line comes as a sign of the primary Svarita, while in Maitrāyaṇī Saṁhitā the curve lies below the line (Cf Schröder, ibid.). If the next syllable is accented, the primary Svarita is denoted by '३' (*Trikampa*) even though the preceding syllable is short. This '३' which stands after the Svarita syllable has either a horizontal stroke below the line or a perpendicular stroke above the line. Scheftelowitz has retained this method of accentuation in his edition; the same has been followed here too. In the case of certain supplementary hymns and verses also he has mostly marked the Udātta. I have given all of them without accents. In certain editions and MSS. these later Khilas are found accented, but the accents are not unanimous. It is to be noted that Max Müller has, in his edition, printed all such Khilas without accents

Additional Material: For the constitution of the text of the Khilas, I have also used two MSS. of Śāṅkhāyana śākha of Ṛgveda kindly lent to me by Pandit S. D. Satavalekar of Aundh. They come from Junagadh and Navanagar in Kathiawar The Junagadh MS was written in Saṁwat 1754-5 and the accents were marked in red ink in Saṁwat 1755-8. The colophon at the end of Aṣṭaka VIII runs—

संवत् १७५४ वर्षे भाद्रपद सुदि ५ बुधे श्रीसिद्धपुरनिवासीय आभ्यंतरनागरज्ञातीय पंड्या श्री ॥ गोविंदसुत् पंड्या श्री ॥ भवानीदास सुत् रघुनाथेन लिखितं ॥

सं. १७५८ वर्षे कार्तिक सुदि २ बुधे ॥ । श्री ॥ भवानीदाससुत रघुनाथेन स्व० ॥

The Navanagar MS. was written in Saṁwat 1894-5 and the accents were marked in red in Saṁwat 1898. The colophon at the end of Aṣṭaka VIII runs—

संवत् १८९४ ना मार्गशिर्ष सुदि ११ प्रारंभः सं । १८९५ ना कार्तिक शुद्ध १२ सोमे वार श्रीनवानगरवास्तव्य आभ्यंतरवृद्धनागरज्ञातीय आचार्य श्री ५ भवानसुत् गोविंदजिकेन देवजन श्री ५ जगजीवनसुत् रणछोडजीसुत् मोतिरामेन कृष्णार्पण लिखितम्......

The text in both the MSS. is divided into 64 Adhyāyas. There is no Aṣṭaka division, while the beginning and the end of a Maṇḍala are mentioned. On comparison, I find that both these MSS. are exactly identical with each other except a few scribal errors. So I have preferred to refer only to the Junagadh MS by the designation जुना, on account of its older age and its peculiarity of marking accents. The accents in the Navanagar MS. are marked in the usual manner, i. e. the Anudātta by a horizontal stroke below the letter and the Svarita by a perpendicular stroke above the letter.

1. For the orthographical peculiarities of this MS., see Scheftelowitz, pp. 47-8.

In the Junagadh MS., however, the Svarita is marked by a horizontal line through the body of the letter and the Anudātta is marked as usual.[1] This method is exactly the same as that in part of one of the Alwar MSS. of Ṛgveda Saṁhitā which are described in the Catalogue as belonging to the Śāṅkhāyana śākhā (See 'A Second Report of operations in search of Sanskrit MSS in the Bombay Circle', 1883-84 by Peter Peterson; Extra No. JBBRAS 1884). There is no direct proof in the MSS. themselves showing their Śāṅkhāyana character, just as there is none also in the Alwar MSS. One does not know what was the position of the Khilas found in these MSS. in the Śāṅkhāyana śākhā. It is to be noted that most of the Khilas are included within Varga numbers in both the Alwar and Junagadh MSS. The peculiarity of the Śāṅkhāyana redaction as denoted in the commentary on Caraṇavyūha is found in these MSS., namely that the 10th Vālakhilya hymn (VIII. 58) is absent and two of its three verses are inserted after ṚV. X. 88. 18 *as a Khila*. Whether this peculiarity exists in the Alwar MSS., is not known from Peterson's description. An exhaustive comparison of the Junagadh MS with the Alwar MSS. could not be made, since the latter were not available on loan. Arrangements to obtain the required information could not also prove successful. I have, therefore, to rely on Peterson's description of the MSS. and the text of some of the Khilas given by him.

A comparison of the Junagadh and Alwar MSS. reveals certain differences in the Khila portion :

(1) The Khila [illegible] comes in Alwar MS. after ṚV. V. 49; in the Junagadh MS. it comes after ṚV. VI. 48.

(2) The Alwar MS. does not contain Śrīsūkta (Khila II. 6) which is present in the Junagadh MS.

(3) The Śivasaṁkalpasūkta (*Yenedam* IV. 11) which seems to be absent in the Alwar MS., is found in the Junagadh MS.

(4) Khilas III 19, 20; IV. 12 are found in the Junagadh MS.; they do not exist in the Alwar MS.

(5) In three Khilas the number of verses in both the MSS. is different.

- (*a*) Khila II. 12 has two verses in the Alwar MS., 3 in the Junagadh MS.
- (*b*) In Khila II. 13 the Junagadh MS. gives 3 additional verses after the first 3 verses.
- (*c*) In Khila IV. 2 (Rātrīsūkta) the Junagadh MS. reveals two more verses than the Alwar MS., one of which is found in the Nirnayasagar edition of Ṛgveda and the other is quite a new one.

Barring these differences, the Junagadh and Alwar MSS. agree with each other. One is inclined to gather from these differences in Śāṅkhāyana MSS., that the Khilas were probably not enumerated as a part

1. It may, by the way, be noted that both these MSS. ma '[illegible]' instead of '[illegible]' in three places (Vāl. I. 3; VI. 7; VII. 1) in the Vālakhilya hymns.

of the Saṁhitā in spite of their enumeration within the Varga number. The question, however, remains, which Khilas were recognised as Khilas in the Śāṅkhāyana śākhā. Peterson has described the Alwar MSS. in comparison to Aufrecht's edition of Khilas, and one is not sure about the position of the Alwar MSS. with regard to the Khilas not found in Aufrecht. The end of the Khila portion is exactly the same in both MSS. After giving the Khila विद्म सपवद् विद्म, both the MSS. have आविर्वेद्यः विद्म सवनविदतं. The text of the Khilas in the Junagadh MS is mostly identical with that in the Alwar MSS. I have fully recorded the variants in the Junagadh MS. I have also recorded the additional verses found in it (See Khilas II. 13; IV. 2). In the Kashmir MS. the beginning portion in Khila III. 20 was broken to the extent of four syllables. This Khila has fortunately been found in the Junagadh MS. I, therefore, filled in the blank on its authority by inserting यस्य कृतं found in it and have shown it in brackets. Scheftelowitz has conjectured the lost text as वसुविदं. In two Khilas, III. 19; IV. 12 the Junagadh MS presented a better text than the Kashmir MS. to a great extent. I have, therefore, adopted it in preference to the Kashmir text

Scheftelowitz has, in his edition, also used two MSS (No. 30 and 155 Müncher Sanskrit MSS = Haug's Verzeichnis d. orient. Handschr. No. 34 & 318) which he designates as M_1 and M_2 respectively. Both these contain portions of the fifth Adhyāya. MS. No. 30 contains Nivids, Praiṣas, Puroruças and Kuntāpādhyāya. No. 155 contains only the Nivids and Praiṣas Scheftelowitz has recorded all readings from these MSS Since, however, most of these readings were found identical with those from other sources, I have not referred to them. In very rare cases where the MSS. gave peculiar readings, I have recorded them without mentioning the source.

Khila IV. 11 is the Śivasaṁkalpopaniṣad coming after ṚV. X. 166. In the Kashmir MS it consists of 13 verses The same hymn has 28 verses in a MS. of Ṛgveda Saṁhitā, No. Add 5351 in the British Museum, London. All the 13 verses in the Kashmir Khila are covered by the Khila in the British Museum MS., though in a different order. The Khila with the same 28 verses with identical text is also found in another MS., No. 2131 in the India Office Library, London. Scheftelowitz has published[1] the text of the 28-versed Khila along with notes and German translation. I have reproduced it in the notes to the shorter Khila in the Kashmir MS.[2] This larger version of Śivasaṁkalpopaniṣad is also found in the Junagadh MS. The Aundh edition also gives the same Khila of 26 verses, some of which are different from those in the British Museum MS. The order of verses in the Aundh edition as well as the variants in the same are also recorded in the notes to the same.

1. ZDMG 1921, Band 75, pp. 201-12.

2. In verse 7ª the Kashmir MS. has lost one letter; the British Museum MS. supplied it and made up the word सुहां.

Scheftelowitz has also made a text-critical and historical study[1] of Khilas V. 1–4 after the publication of his book and has recorded the variants found by him in certain MSS.[2] Out of these, only those readings have been noted by me which were different from those already recorded, without mentioning the source. For full particulars the reader may refer to the original articles. The points of historical importance contained in them are added as English notes to the Khilas concerned.

Khila II. 6 is the well known Śrīsūkta. This hymn addressed to the Goddess Śrī is often read and recited in India from old times, as is clear from a large number of MSS. of the same found in all parts of India, and a number of commentaries written on it. It is also quoted in later Vedic literature as well as in a number of books dealing with religious rites. After the publication of the Kashmir Khila edition, Scheftelowitz collated six MSS. of Śrīsūkta in the British Museum, India Office Library, London, and the Bodleian Library, Oxford and published[3] the critical apparatus along with an exegetical study of the same. Since the additional variants recorded there were found of no special significance, I have not recorded them here.

In this connection I may add that I have collated no less than 44 MSS. of Śrīsūkta from different libraries like the Tanjore Maharaja Sarfoji's Sarasvati Mahal Library, Tanjore, Government Oriental Manuscripts Library, Tirupati, Theosophical Society's Library, Adyar and other sources. Since, however, they did not disclose different readings of any significance from those already recorded from other sources, I did not think it proper to make use of the material in the notes which have already exceeded their limit. A few independent readings found in them are, however, recorded without mentioning the source. I must add that I also collated 8 MSS.[4] of the Rātrīsūkta (Khila IV. 2) with accents and a MS.[5] containing four other Khilas[6] also with accents from the Tanjore Library. Since the MSS. did not exhibit any different readings from those already recorded, I thought it unnecessary to add their variants.

The two MSS. of Āśvalāyana Mantra Saṁhitā in the India Office Library (Nos. 378 [1470] and 379 [781]) have recently been described[7] in

1. Zeitschrift für Indologie und Iranistik, Band I, 1922, pp. 50–68.

2. The *Suparṇa* hymn is found in the following MSS.—(1) Bodleian MS. Wilson 429–32, (2) Bod. Wilson 445, (3) British Museum MS. No 5351, (4) India Office MS. No. 2131. The last three MSS. also contain the *Nairhastya* hymn and the last two contain the *Prādhvaryāṇa*. The *Mahānāmnyaḥ* are contained in (1) British Museum No. 5356d Fol. 106B, (2) Br. Museum No. Add 5351, (3) India Office No 2131.

3. For the critical apparatus as well as for the study of the character of the deity and a German translation of the hymn, see ZDMG 1921, Band 75, pp. 37–50.

4. Nos. 329–36, T. M. S. S. M. Library, Tanjore.

5. No. 335.

6. Khila II. 1 supple.; II. 14 with supple., IV. 7 supple.; V. 1. 5, Comp. Catalogue of T. M. S. S. M. Library, Vol. I, p. 201

7. Annals of the Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona, 1938–39, Vol. XX, Parts III–IV, pp. 249–61.

detail by Dr. V. M. Apte, according to whom the work "gives all the Ṛgveda Mantras cited by their *Pratīkas* in the Gṛhya and Śrauta sūtras of Āśvalāyana..... An interesting aspect of this work is that its versions of certain hymns are different in many respects from those in the editions of Müller and Aufrecht or in 'Die Apokryphen des Ṛgveda' by Dr. Scheftelowitz " I have recorded in the notes to the Khilas concerned the information regarding the different versions or other peculiarities contained in this work with regard to the Khilas. I have designated the MSS. Nos. 378 and 379 by आश्वमं¹ and आश्वमं² respectively. Where the text of both is identical, I simply mention आश्वमं.

There are, in the library of the Royal Asiatic Society of Bengal two MSS. of Ṛgveda (Saṁhitā, No. 120 [6607], Pada text No. 140 [6608])[1] which deserve attention. I tried to procure these MSS for consultation but could not succeed, since they could not be lent out, being sent out of Calcutta for safety in war period I can simply record the peculiarities of these MSS. with regard to the Khilas on the basis of the information about them supplied by the compiler of the Catalogue.

MS. No. 120 [6607] contains 12 batches of leaves. Batch VIII contains portion of Aṣṭaka VII probably written in the 18th century. It contains the Khila यच्चकाथाः स्वश्चगनीः (III. 10 with supple) conforming to its extent in Max Müller's edition Batch XII comprising Aṣṭaka VIII is probably written in the 15th century. It contains the Khila अभित्वा मय वर्तामि (III. 17 with supple.). It also probably contains the Khila मेधेद् सूक्तं (IV. 11 with supple) with 28 verses as given in the British Museum MS No. Add 5351 already mentioned, since the Catalogue quotes the verse गोभिर्युङ्क्ते यवेन which is the 19th verse in the abovementioned MS., and since the Khila is extended to 5 Vargas as stated in the Catalogue. Then again, it has the following Khilas . (1) संज्ञानसूक्तम्, (2) महिम्ने मेनाद्‌र्म्, (3) आध्यानानि पर्व and (4) निवित् नमस्ते निवित्., namely Khilas V. 1 4 Here the MS. ends. MS. No. 140 [6608] comprises the Padapātha of Aṣṭaka VI written in Saṁwat 1653. The compiler says that the MS. "seems to belong to a recension of the Ṛgveda different from that published by Max Müller. For instance, in VI. 4 there is one hymn more in Max Müller's edition than in the present MS " The compiler probably meant some, perhaps the 10th, Vālakhilya hymn.

The 11 Vālakhilya hymns occur in the Kashmir collection (see Khila I. 4 . 6 : III. 1 8 , 18). They are, therefore, reproduced in the proper place even though they were printed in Maṇḍala VIII (Vol III) in accordance with the usual practice. The Kashmir MS. exhibits a number of variants in their text[2]

There is a commentary of Vidyāraṇya, among a few others, on the first 15 verses of Śrīsūkta. Max Müller has published the same along with

1. Catalogue by MM. Haraprasad Sastri, Vol II, Vedic MSS., Calcutta 1923

2. For the value of these variants cf. Scheftelowitz pp. 35–45 and Oldenberg, Noten, II. pp 116 ff.

the Śrīsūkta in his Ṛgveda edition. I have collated over a dozen MSS.[1] of Śrīsūktabhāṣya of Vidyāraṇya, as a result of which an improved text of the same is given in the footnotes to the Śrīsūkta. I did not think it essential to record the different readings in the bhāṣya, since they did not exhibit any material difference in its meaning.

Editorial Work :—Scheftelowitz has based his edition of the Khilas on the Kashmir MS. The MS has, however, certain incorrect readings which he has had to reject in preference to those either found in parallel passages in the Vedic literature or conjectured by him. In such cases, he has noted the incorrect readings in the MS. He has also consulted other editions of Khilas and has recorded their different readings. He has, moreover, made a comparative study of the Khilas with the help of the whole Vedic literature and has noted parallel constructions. While giving notes to the Khilas I have, to a certain extent, made use of the material so laboriously and skilfully collected by him. I have, however, verified each and every parallel quotation and, as a result of that, have made alterations wherever necessary. For this purpose, I have used new editions of Sanskrit works that could be available—e g the Paippalāda Atharvaveda edition of Dr Raghu Vira, Lahore, and the critical edition of the Mahābhārata being published by the Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona. The verification of all parallel passages proved advantageous in that certain inaccuracies, more or less important, that had occurred as a result either of the printing mistakes or of oversight, could be removed I have also made certain additions on the basis of the additional material already described. Certain additional verses and supplementary Khilas not recorded by Scheftelowitz have been noted[2] by me.

In a good many Khilas the Kashmir MS. gave broken text and Scheftelowitz has restored it in many places[3] on the authority of parallel Vedic passages and has put it into brackets. I have adopted it as given by him, but have dropped the brackets. There still remained certain passages where the text in the MS. was broken. In respect of some such blanks, the Aundh edition proved useful. It contains some Khilas which are not found in Max Müller, Aufrecht and also in the Bombay edition and are evidently based on certain MSS unknown to us[4] I have, therefore, adopted its text in such places and have shown it into brackets.[5] As already

1. R. A. S. Bengal No. G 5831, B. O. R. I Poona No. 3 (1872 3); Panjab Univ. Lib. No. 281; T. M. S. S. M. Tanjore No. 653-3; G. O M SS. Lib. Tirupati No. D 21, D 24, D 17501, R 1979, Adyar Lib No. IX. B 36, XXXV B 9, XIX C 54, XXX F 1, XXII H 6, XXII H 16, XXIX F 6, XXIX C 35.

2. Cf. Khila II. 1, II. 6 (2nd supple.), II. 13, IV. 2.

3. Comp Apokr. des RV, Khila I. 3. 1-2, III. 1. 8-10, III. 10. 3-6; III. 11; III 22. 5-10, IV 5 19-2., IV. 6. 1-3; IV. 7. 2; IV 11. 9; V. 1. 5.

4. See Note 1 p. 892. The different readings in all Khilas in the Aundh edition are not necessarily noted. Reference is made to additional verses, changed order of verses and important variants in certain Khilas.

5. Comp. Khila IV. 5. 7-9; 11; 12; IV. 11. 9.

stated, I have filled in the broken word in the beginning of Khila III. 20 on the authority of the Junagadh MS. There still remain a number of *lacunae*[1] in the Kashmir MS. which it is impossible to fill in for want of MSS. or other authentic material

As for the text of the Khilas, I have generally followed Scheftelowitz, though in doubtful cases I have referred to the original MS. also. In certain cases, he has retained incorrect readings, but has suggested correct readings in the Notes I have adopted some of such suggested readings in the text[2] especially in the Sauparṇa hymns In such cases where he has adopted a reading different from the Kashmir MS., I have not recorded the incorrect reading in it. I have also not referred to his notes in connection with the interpretation of the Khilas, determination of their age, emendations regarding the accents and other things not directly connected with the constitution of the text. In a few cases[3] I have adopted readings different from Scheftelowitz, not conjecturally but on the authority of some parallel quotations or MS evidence In three cases[4] I have adopted readings suggested by A. B Keith in his review[5] of Scheftelowitz's work since the printed text seemed defective.

I have given all notes in Sanskrit in accordance with our practice in all the volumes of the Ṛgveda edition. In order to attain brevity, I have used certain signs the denotations of which are given along with the list of abbreviations of Sanskrit works. Notes or references in connection with works in other languages are given in English. Abbreviations in English, being common, are not given in the list. The Sanskrit notes are given in the following order :—

(1) The Khilānukramaṇī to each Adhyāya, given at the beginning of the same, with variants,[6] if any.

(2) Place in the Ṛgveda Saṁhitā where a Khila is to be inserted Difference of opinion, if any, is recorded.

(3) Names of works (in abbreviated form) where the Khila occurs fully or in part

(4) General notes as to the occurrence of the Khila in particular works, and different order of verses, if any.

(5) Variants in the order of verses. In each case the adopted text comes first in bold type with its authority and the variants with their sources follow. When the variant has very few sources, the authority of the adopted text is not denoted, meaning that it has got substantial support.

1. Comp. Khila III. 15. 14, 22–27, 29, III. 20; IV. 9. 2; 3.
2. Comp. Khila I. 2. 3; 6, 7, 13; I. 3. 5; I. 4. 8, I. 5. 10; I. 9. 2, I. 12. 4.
3. Comp. Khila II. 13. 5; III. 3. 1; III. 13; III. 18. 1; III. 19; IV. 12; V. 3. 4; V. 4. 5; V. 22. 10 etc.
4. Comp. Khila I. 2. 4b; III. 15. 20b; III. 16. 5b.
5. JRAS 1907, pp. 224–29.
6. Macdonell in his Bṛhaddevatā Part II has sometimes quoted the Khilānukramaṇī which differs from Scheftelowitz's text in some cases. Some of his readings have been accepted by me.

(6) Supplementary verses occurring in certain editions and other works.

(7) Variants in the supplementary verses.

Scheftelowitz has, in his work as well as in his articles written after the publication of the same, discussed many problems concerning the Khilas. I think it advisable to record his main points with regard to the antiquity of the Khilas and their relation to the Ṛgveda Saṁhitā. Certain views expressed by him are not likely to be universally accepted, as is evident from the review of the work by A. B. Keith.

Antiquity of Khilas and their Relation to Ṛgveda Saṁhitā — The term *Khila* first occurs in the Anuvākānukramaṇī and Ārṣānukramaṇī attributed to Śaunaka. Khilas are those hymns or verses which are not included in the Saṁhitā and Pada text of the Ṛgveda in the Śākala recension and as such are excluded from the enumeration in Sarvānukramaṇī, Anuvākānukramaṇī etc., while their position within or without the recognised hymns of the Ṛgveda is traditionally fixed.

The Khilas belong to the Vedic period. Khila verses coming in other Vedas and Brāhmaṇas are the oldest proof for their original form and ritual application. In Brāhmaṇas themselves there are Khilas (e g *Nakulasūkta*, *Kuntāpa*, *Vālakhilya*) used in ritual where they do not suit according to their contents and their original purpose. This shows the high value and sanctity that the Khilas received already before the Brāhmaṇa period.

Individual Khilas do not belong to the same period. Many reach back to the oldest Ṛgveda period (e g *Purorucas*, *Nivids*, *Praiṣas*). Many belong to the end of the Ṛgveda period (e g *Mahānāmnī*, *Vālakhilya*, *Kuntāpa*). Many belong to the oldest Yajurveda period; some are later Vedic texts and presuppose knowledge of many Yajurveda hymns (e g *Subheṣaja* hymn). For the determination of the age of individual Khilas each one must be examined separately. The general conclusion is that all Khilas reckoned in the *Khilānukramaṇī* belonged to the Vedic period and that most of them belonged to that period in which the Yajus, Sāma and Atharva Saṁhitās were compiled, and stood in the same condition in which they are preserved today. Very few Khilas belong to the later Brāhmaṇa period. A good many must have been composed before the peculiarities of the liturgical practice of Brāhmaṇa period were established, since most of the Khilas were applied in ritual without standing in close relation to particular rites in which they are used. On the other hand, the later Khilas which originated in the Yajurveda or Brāhmaṇa period are usually composed in connection with the ritual which gradually arose in that period.[1] Thus, for example,

1 With regard to the date of the Khilas, A. B. Keith holds that "the language, style and contents of the vast bulk of the Khilas undoubtedly belong to the latest period of the Ṛgveda. It is quite possible that some verses now preserved as Khilas were parts of the Māṇḍukeya śākhā, but the probability is not great. The really significant fact is that Śākalya did not deal with Khilas in the Padapāṭha... ... It is most probable therefore that the Khilas are somewhat later in date than the Ṛgveda Saṁhitā. It is undeniably the case with a good deal of the matter and in no case is it impossible." JRAS 1907, pp. 224–29.

the *Medhāsūkta* stands in close relation to the Upanayana ceremony that comes for the first time in AV. XI. 5, the *Subheṣajasūkta* is presupposed as well known in Gopatha Br. V. 23 and the *Śrīsūkta* stands in relation to the worship of *Śrī* and *Lakṣmī* coming in Yajurveda period. The eleven *Suparṇa* hymns occurring after RV. I. 73 are, according to the *Khilānukramaṇī*, composed by the authors of the *Suparṇa* race. The text of these hymns was unknown before, even though certain sources in the old works had denoted their existence.[1] The Khilānukramaṇī describes these hymns more closely; it gives their Ṛṣis. It also says that the authors whose race is not given here, belong to the *Suparṇa* race.[2]

Sākalya, who redacted the Ṛgveda Saṁhitā lived, as Geldner has shown, in the later Vājasaneya period, he was a contemporary of Āruṇi mentioned in many Brāhmaṇas, as well as of Yājñavalkya who flourished a little later. Thus the śākala śākhā is as old as the Vājasaneyi Saṁhitā. Śākalya can therefore scarcely be placed, following Oldenberg, at the end of the Brāhmaṇa period.[3] Now most of the Khila texts existed long before the time of Śākalya and were enveloped by the halo of sanctity. Why then did Śākalya not incorporate either the new or the old apocryphal texts in his codex? And why did he not compose a Padapāṭha for them? He has treated them in the same way as the following verses in Ṛgveda. VII. 59.12, X 20.1, 121. 10, 190. But while these Khila verses, not analysed in the Padapāṭha, were incorporated into the Ṛgveda Saṁhitā, were considered as recognised texts, were later also provided with a Padapāṭha and were accordingly enumerated in all Anukramaṇīs, why did our Khilas not obtain the same treatment as those Ṛgveda verses not looked upon as of equal authority by Śākalya? In fact many Khila verses in our Khila collection are really older than those redacted by Śākalya. The only explanation seems to be that the Khila texts belonged to a recension different from that redacted by him. The fact that many old apocryphal verses did not originate independently, but were very closely related by contents to those Ṛgveda hymns to which they are annexed, makes it probable that originally many Ṛgveda hymns had been existing in several recensions, just as a hymn of the Paippalāda śākhā of Atharvaveda is distinguished from the corresponding hymn of the Śaunakīya Atharvaveda not only by its greater extent but also by a different order of verses and by different readings.

The case of Puroruças, Nivids and Praiṣas in the fifth Adhyāya of the Khila collection, to which no particular place is assigned in the Ṛgveda,

1. Ṛgvi. I 108; Bṛhad. III. 119, Āśva. Gr. III. 12. 14; Aitr. VIII. 10. 4; VI 25. 7 with Sāyaṇa.

2. For the place of Suparṇa hymns in Ṛgveda see Scheftelowitz, ZDMG 74, pp. 192–203.

3. A. B. Keith is not inclined to accept Geldner's view. He says, "Oldenberg's arguments (Hymnen des Ṛgveda, Band I, pp. 384 ff.) for the priority of the Brāhmaṇas to the adoption of the rules of *Sandhi* and the still later Padapāṭha are not adequately met." JRAS 1907, p. 226.

is rather different. They belong to the older Ṛgveda period.[1] The Nivids form the oldest prose preserved from the Ṛgvedic time. They are certainly older than certain Ṛgveda hymns.[2] Many Ṛgveda verses appear to be poetical compositions from individual Nivids. The word Nivid comes already in the Ṛgveda as the term for these prose texts. The Praiṣas were considered as an appendix to the Ṛgveda in very old time.[3] The Purorucas also belong to the same period as that of Nivids and Praiṣas.[4] According to Scheftelowitz, the character of Nivids, Purorucas and Praiṣas lends support to Hillebrandt's theory that along with the tradition which orally transmitted the treasure of hymns, a tradition relating to the ritual technique developed independently and the majority of Vedic hymns had a place in the ritual. The Saṁhitā was certainly not edited on the basis of the hymn material used in the ritual on account of the many very small ritual ingredients, on the other hand, the hymns used in the ritual did not stand in need of a redaction in the Saṁhitā in order to be inserted in the ritual.[5] Several old verses which belong to certain Ṛgveda hymns in accordance with the ritual tradition are not incorporated into the Ṛgveda Saṁhitā, but have come down as *Khilāni*. That all Khilas which have not found admission to Ṛgveda must have belonged to the so-called ritual tradition, cannot be accepted, because certain very old Khilas (i. e. Suparṇa, Vālakhilya, Kuntāpa, Nakula, Mahānāmnī) originally stand in no relation whatsoever to the ritual in view of their contents, in which they are used in the Brāhmaṇas, Śrautasūtras and Gṛhyasūtras, but are used in the ritual only secondarily. The Khilas composed in later Vedic period were composed from the first in connection with certain newly accepted ceremonies.

The examination of the Khilas leads to the conclusion that they were really admitted to some lost śākhā. This is proved by our information of the Bāṣkala śākhā. The Anuvākānukramaṇī (verses 21, 36) provides us with some peculiarities of the Bāṣkala śākhā. Thus in it the Kutsa hymns (RV. I. 94–115) stood after the Parucchepa hymns (I. 127–139), then it enumerated eight hymns more than the Śākala recension of 1017 hymns. The modern commentator of Caraṇavyūha, mentions these eight hymns: The Bāṣkala śākhā placed the first two Vālakhilya hymns at the very place where we read them today. The next five Vālakhilyas followed ṚV. VIII. 94. At the end of the whole Saṁhitā, after X. 191, followed the *Saṁjñāna* hymn of 15 verses in the Bāṣkala śākhā. That the *Saṁjñāna* hymn of the Bāṣkala

1. Comp. AV. XI. 7. 19; VS. XIX 25; TS. II 5. 9; ABr. II 3. 4; ŚB. I. 4. 2.

2. For the antiquity of Nivids and Praiṣas see Scheftelowitz, ZDMG Band 73, 1919, pp. 30-54.

3. See Bṛhaddeva. I. 57; Bṛhad. VIII. 103; Nir. VIII. 22.

4. Regarding the antiquity of Purorucas, see Scheftelowitz, ZDMG, Band 74, 1920, pp. 204–7.

5. H. Oldenberg has raised an objection to this theory of Hillebrandt (Hymnen des Ṛgveda I pp. 519 ff.). A. B. Keith also does not accept the theory; cf. JRAS 1907, p. 224. See also W. D. Whitney, Atharvaveda, p. 848.

śākhā originally consisted of 15 verses is impossible, for then the Bāṣkala śākhā should have 10 more hymns and not 8, since the so-called 15-versed *Saṁjñāna* hymn is really divided into three separate hymns. The confusion seems to have arisen from the fact that the same verse *Tacchaṁyorāvṛṇī-mahe* forms the last verse of the first as well as the third hymn. The 8 (10) regular hymns of the Bāṣkala recension were considered in the Śākala śākhā as *Khilāni* Now a good number of Khilas are as old as the Vālakhilyas and the *Saṁjñāna* hymn, and many of them are still older and are already used in the ritual of the Brāhmaṇas belonging to the Ṛgveda just like the Ṛgveda hymns. The fact that the Brāhmaṇas and Śrauta and Gṛhya sūtras treat the verses called *Khilāni* at present just like *Ṛcaḥ* and quote them by merely the beginning words just as in the case of *Ṛcaḥ*, leads to the conclusion that they had been standing in a collection related to the Ṛgveda in their time. The wholly extinct Māṇḍūkeya śākhā which is mentioned in Ṛkprāti III 14 and Aitareyāraṇyaka could have admitted all old Khilas as equally authentic texts. According to the Purāṇic tradition,[1] there were three śākhās, Śākala, Bāṣkala and Māṇḍūkeya.[2] The Khilas admitted by the other recensions existed at the time of Śākalya who fixed the present order of hymns. He seems to have excluded them only because different hymns and verses had not come down in a unanimous tradition. That many hymns in the Khila collection did not hold an undisputed position in the Ṛgveda Saṁhitā is evident from the fact that certain Khilas (e g. II 15, III 17, IV. 14) are fully quoted by Āśvalāyana and Śāṅkhāyana, while usually they cite merely the beginning words of the Ṛgveda hymns and most of the Khilas.

1. Devi Purāṇa says — शाखाश्च त्रिविधा भूप शाकला बाष्कलास्तथा , Comp. Weber, Ind Stu. III. p. 253.

2. According to the Caraṇavyūha there were five Śākhās of Ṛgveda Of these, according to Oldenberg, the Āśvalāyana and Śāṅkhāyana were looked upon as independent Śākhās only in a restricted sense. So there remained only three, which number is also referred to in the Purāṇic tradition as stated above. Of these, again, the Māṇḍūkeya remains out of consideration, because the name of Māṇḍūkeya though mentioned in the Āraṇyaka and Prātiśākhya is not at all concerned with the śākhā of the Ṛgveda. The knowledge of this Māṇḍūkeya śākhā was lost even in early period So, according to Oldenberg, the only śākhā that requires a thorough examination besides the Śākala, is the Bāṣkala śākhā (Hymnen I, pp. 490-91).

According to the commentary on Caraṇavyūha, the Āśvalāyana śākhā was formed simply by adding eleven Vālakhilya hymns. The difference in the Śāṅkhāyana was that the 10th Vālakhilya hymn (RV. VIII 58) was absent, the first two verses of which were inserted as a Khila after RV X. 88. 18. This Khila is found in the Kashmir MS. It is to be noted that the two MSS. of the Śāṅkhāyana śākhā of Ṛgveda Saṁhitā procured by Pandit Satavalekar omit the 10th Vālakhilya and give its two verses as a Khila after RV. X. 88. 18. From the statement in the Caraṇavyūhabhāṣya regarding the Śāṅkhāyana śākhā we can be allowed to surmise that that śākhā contained certain Khilas even though they were not enumerated as part of the Saṁhitā. Oldenberg says that the quotation in Śāṅkhāyana of the Sandhi-termination *Upadruta* which is peculiar to the Bāṣkalas and the allusion in Śāṅkh. Gr. IV. 5. 9 of *Tacchaṁyor* as the last verse of Ṛgveda, suggest the probability of Śāṅkhāyana being a follower of the Bāṣkala śākhā (Hymnen I, p. 517).

Scheftelowitz follows the arguments of Benfey (Sāmaveda xxviii) and Weber and holds that originally Sāmaveda arose from the same material from which the Ṛgveda was compiled. This is supported by the fact that in Sāmaveda there are 71 verses which are not in the Ṛgveda, some of which are preserved as Khilas to the Ṛgveda. It is also argued that Sāmaveda contains the Ṛgvedic verses in an older form since the variants in the Sāmaveda are generally in a more abstruse and incomprehensible form than those found in Ṛgveda in their places. Then following Hillebrandt[1] he argues that many hymns composed in the Ṛgvedic period are preserved in Atharvaveda or Yajurveda and they cannot be considered as later because they are found in Atharvaveda or Yajurveda. It is, therefore, quite natural that several Khilas are found in them. In this connection it is to be noted that Benfey's arguments regarding the older tradition of Sāmaveda are not proved Theodor Aufrecht has shown that the divergent readings of the Sāmaveda are due only to arbitrary, intentional or accidental alterations.[2]

In the codification of Ṛgveda Śākalya seems to have recognised only those hymns which had already become general property and were recognised by all as traditional national hymns, on the other hand he seems to have considered those hymns as doubtful Ṛcas (*Khilāni*) which lead an isolated life in the tradition of individual families. And in those cases in which he could not decide whether a particular verse had really come down from old with equal authority, he appears to have admitted it in his Saṁhitā, but did not analyse it in the Padapātha, like RV. VII. 59 12, X. 20 1; 120. 10, 190. On the other hand, another recension (like the Bāṣkala śākhā) recognised several hymns from the doubtful material as authorised text and incorporated them into the Saṁhitā, and again another śākhā (like the Māṇḍūkeya) might have accepted the whole old Khila portion as authorised text. However, they were considered as sacred texts by the Śākala śākhā even though it denied them equal rights with the Ṛgveda hymns, as is evident from its descendants in the Śrauta and Gṛhya sūtras as well as Śaunaka The Bāṣkala śākhā has also preserved the texts not recognised by it, for Bṛhad. VIII 85 states that the Bāṣkala śākhā considered the verb *Ādadhe* in the second verse of *Nejameṣa* hymn as third person singular perfect. This *Nejameṣa* hymn is found in the Khila collection Thus the Khilas were treated by the Bāṣkalas with the same accuracy as the Ṛgveda hymns. This alone can explain the fact that these apocryphal verses and hymns were never denoted by the term Khila in the oldest time but were always regarded as Ṛcas. Although at the time of the compilation of the Āraṇyakas all the Khilas mentioned in the Khilānukramaṇī already existed, and although many citations from them are found in the Āraṇyakas, the term *Khilāni* did

1. GGA 1899 p. 406.
2. Cf. Winternitz, History of Indian Literature, Vol. I, p. 164; A. B. Keith, JRAS 1907, p. 227.

not exist in that period, for in TĀ II. 9. 10 where all sacred texts are enumerated, *Khilāni* are not mentioned.[1]

Looking to the old works relating to the study of Vedic literature we find that the Khilas were looked upon by them as Ṛcas and the term Khila was unknown to them. Yāska in his Nirukta cites several Khila verses and denotes them as *Nigama*.[2] In Śaunaka's time the term Khila did not exist; Khilas were considered by him as Ṛcas that really belonged to the Ṛgveda but were not counted in Anuvākas. He, therefore, explains Khilas in his Prātiśākhya.[3] Bṛhaddevatā and Ṛgvidhāna also do not know the term Khila and understand by Ṛk verses also the so-called Khilas. Both these works are not composed by Śaunaka himself but by his followers. Among the Ṛgvedic deities Bṛhaddevatā mentions also those which relate only to the apocryphal hymns.[4] A good many Khilas from the Khila collection are treated in Bṛhaddevatā. There are, besides, certain citations in it which are found neither in the Ṛgveda nor in the Khila collection.[5] The Ṛgvidhāna deals with 23 Khilas in this collection.[6] From the absence of many Khilas in Ṛgvidhāna or in Bṛhaddevatā one cannot conclude that at the time of the composition of both these works these excluded Khilas were not recognised; for many Ṛgveda hymns themselves are not quoted in them. While in Ṛkprātiśākhya and in Bṛhaddevatā the Vālakhilyas and the Subheṣaja hymn are mentioned, they are not treated in the Ṛgvidhāna; on the other hand the hymn *Śaṁvatiḥ* (II 13) is not mentioned in Bṛhaddevatā while it is treated in Ṛgvidhāna. These Khilas were, however, not counted in the enumeration of Ṛgveda hymns.[7]

1. In this connection Keith observes that "it is not to be expected that so paltry a species of literature as the Khilas would find a place in such enumerations of the great literary genera." JRAS 1907, p. 227.

2. Comp. A. B. Keith, ibid. p. 226 ff. "Examination will show that all the cited texts occur in other Vedic texts, and in any case such citations could not prove that he considered the passages as belonging to the Ṛgveda Saṁhitā."

3. Comp. A. B. Keith, ibid.—"In the case of Śaunaka that he did not know the Khilas as such is still less convincing. The fact that the Khilas are included in Prātiśākhya proves nothing except what is admitted, *viz.*, that the Khilas existed in connection with the Ṛgveda at the time of the composition of the Prātiśākhya which, it may be added, is quite possibly later as we have it than Śaunaka."

4. Thus *Lākṣā* (I. 129, II. 84), *Śrī* (II. 84), *Medhā* (II. 84), *Nītnā* and *Upaniṣad* (II. 82), comp. Khila IV. 7, II. 6, IV. 8, I. 3.

5. See Bṛhad. VII. 104, I. 48, IV. 87-8, V. 147.

6. *Sauparṇa* hymns (I. 2-12), *Śrīsūkta* (II. 6), *Agnirera* (II. 11), *Śaṁvatiḥ* (II. 13), *Uttamdainam* (III. 16), *Yāṁ Kalpayanti* (IV. 5), *Āyuṣyam* (IV. 6), *Medhāṁ Mahyam* (IV. 8), *Vasurdam* (IV. 11), *Nejamesa* (IV. 13), *Saṁjñānam* (V. 1), *Nairhastyam* (V. 2), *Mahānāmnyaḥ* (V. 4).

7. "The evidence of the Bṛhaddevatā shows that Śaunaka did not include these hymns in his enumeration of the hymns of the Ṛgveda. Why he did not do so is of course open to dispute, but it is perfectly fair to argue that he may have done so because they were in his day regarded as not Ṛgvedic in the proper sense and the evidence given above is in favour of his having used the term Khila of them. That this expression does not occur in the Bṛhaddevatā or the Ṛgvidhāna is no more surprising than it does not occur in the Prātiśākhya."—A. B. Keith, ibid. pp. 227 ff.

The Anuvākānukramaṇī and Ārṣānukramaṇī are said to have been composed by Śaunaka. Since, however, they expressly use the term Khila,[1] they cannot be attributed to him. Ārṣānukramaṇī is much later than Anuvākānukramaṇī ; the composer of the former work holds the Khila collection as a unitary work composed by Gautama Vāmadeva.[2] Āśvalāyana and Śāṅkhāyana do not know the term Khila The sanctity of Khilas was much degraded in the period of Dharmaśāstra.[3] Ṣaḍguruśiṣya, the commentator of Sarvānukramaṇī who flourished at the end of the 12th century A.D., had the same ignorance about the Khilas as at present.[4] The ignorance regarding the Khilas gradually grew so far that several modern popular hymns with religious contents which originated in connection with popular cults (e g. Serpent-cult, Durgā-cult) began to be considered as *Khilāni*. These later hymns are partly added to some old Khilas without regard to their different contents, so that consequently several Khila texts were affected by modern supplements (e g II 1 , 6 , 12 , 14 , III. 10 , 12 , 17 , IV. 20). Only in a few quite modern Khila MSS. such later texts are given as independent texts. The term *Pariśiṣṭāni* is met with only in modern works like the Prayogaratna.

Acknowledgments · I have to perform the pleasant duty of acknowledging the help received by me in accomplishing this work I have already stated that I have chiefly based the text of the Khilas on that in the Kashmir MS published by Dr. Scheftelowitz in his "Apokryphen des Ṛgveda." It is, therefore, my first duty to acknowledge my indebtedness to him. I began the study of the Khilas three years ago when the dark clouds of war had suffocated the atmosphere of the whole world. Copies of Scheftelowitz's work were not easily available, and it was with the utmost efforts that I could procure one for my purpose. It is a matter of relief that the war has come to an end before the publication of this work. I must also acknowledge the help I obtained from other editions of Khilas and other Sanskrit works, and I express my thanks to their editors. To the various MSS. libraries I am indebted for allowing me to use the valuable MSS of Khilas in their possession. I have especially to thank Pandit Satavalekar of Aundh (Dist Satara) for kindly keeping at my disposal his two MSS. of Śāṅkhāyana śākhā of Ṛgveda. I have also derived help from the writings of Oldenberg, Hillebrandt, Macdonell, Keith, and others to whom my thanks are due. I must also acknowledge the help I received from certain scholars who kindly procured for me certain valuable and rare printed books. Last, but not least, I must also thank those scholars who gave me their valuable advice with regard to the preparation of this work.

C. G. KASHIKAR

1. Comp. Anuvākānu. Verses 7, 17, 36, 39.
2. Ārṣānu. X 102. For different views regarding the date and authorship of Ārṣānukramaṇī, see Macdonell, Bṛhaddevatā, Part I, Preface, p. xxiii. Festgruss an R. von Roth, p. 112 , A. B. Keith, JRAS 1907, pp. 226 ff.
3. Comp. Manu. III, 232.
4. Comp. Sarvānu. I. 99,

प्रास्ताविकम्

अद्यैतावत्पर्यन्तमृग्वेदस्य शाकलसंहितां मुद्रयन्त्यधुना खिलानि संगृह्यन्ते । चरणव्यूहमते ऋग्वेदसंहितायाः पञ्च शाखा वर्तन्ते शाकलबाष्कलाश्वलायनशाङ्खायनमाण्डूकाख्या इति । केषां-चिन्मते ऋग्वेदस्यैकविंशतिः पञ्चविंशतिः सप्तविंशतिर्वा शाखा विद्यन्ते । शाङ्खायनशाखा कौषीतकि-शाखा चेत्येकस्या एव शाखाया नामद्वयमित्येतावत्कालपर्यन्तं निर्धारितमासीत् । किंत्वधुना कौषीतकि-शाखायाः शाङ्खायनशाखाया भिन्नत्वं सिद्धम् । मद्रपुरे (मद्रासनगरे) डॉ. टी. आर् . चिन्तामणि-महोदयैः कौषीतकिगृह्यसूत्रं शाङ्खायनगृह्यसूत्राद्भिन्नमधुनैव मुद्रापितं वर्तते । कौषीतकिश्रौतसूत्रं कौषीतकिब्राह्मणं चेति ग्रन्थद्वयं शाङ्खायनश्रौतसूत्रब्राह्मणाभ्यां भिन्नमचिरादेव प्रकाशयिष्यत इत्यपि तैरुद्घोषितम् । तयोर्मुद्रणानन्तरमृग्वेदसंहितायाः कौषीतकिशाखायां को विशेष आसीदिति ज्ञातुं सुकरं भवेदित्याशास्यते ।

ऋग्वेदसंहितायाः सर्वासु शाखासु शाकलशाखैव सर्वत्र प्रसिद्धा । इतरासां शाखानां कीदृशो भेद आसीदिति निश्चितं वक्तुमशक्यप्रायम् । तथापि बहोः कालादारभ्येतरशाखागतान्यधि-कानि सूक्तानि मन्त्रा वा खिलसंज्ञया प्रसिद्धाः परंपरयागता लिखितपुस्तकेषूपलभ्यन्ते मुद्रापिताश्च । एवं मॅक्सम्यूलरमुद्रिते ऋग्वेदभाष्यपुस्तके ३१ खिलानि मुद्रापितानि । आउफ्रेक्ट्महाशयैः रोमन-लिप्यां मुद्रिते ऋग्वेदपुस्तके २५ खिलानि वर्तन्ते तेषु मध्ये कानिचित् मॅक्सम्यूलरखिलेभ्यो भिन्नानि । मुम्बापुरीमुद्रिते ऋग्वेदभाष्यपुस्तके बहूनि परिशिष्टानि निविद्प्रैषपुरोरुक्कुन्तापसहितानि मुद्रापितानि सन्ति । एवं निर्णयसागरयन्त्रालये मुद्रिते ऋग्वेदसंहितापुस्तकेऽपि खिलान्यन्तर्भा-वितानि । पीटर्सनमहाशयैः अलवरनगरस्थलिखितपुस्तकानां सूची कारिता । तत्र कानि-चित् खिलानि मुद्रापितानि वर्तन्ते । औन्धनगरे पं. सातवळेकरमहोदयैरधुनैव प्रकाशिते ऋग्वेद-संहितापुस्तके खिलसूक्तानि मुद्रापितानि तेषु कानिचित्पूर्वनिर्दिष्टपुस्तकेष्वनुपलब्धानि । खिलानां ' परिशिष्टम् ' इति संज्ञा केषुचिदर्वाचीनग्रन्थेष्वेव दृश्यते ।

काश्मीरदेशे ऋग्वेदसंहिताया एकं प्राचीनं लिखितपुस्तकं सखिलं शारदालिप्यां लिखितं बुह्लरमहाशयैः संपादितम् । तत्र प्रत्येकमण्डलान्ते सर्वाणि खिलसूक्तानि क्रमेण संगृहीतानि वर्तन्ते । पुण्यपत्तनस्थ-डेक्कन कॉलेज ग्रंथालयार्थं संपादितमेतल्लिखितपुस्तकमधुना पुण्यपत्तनस्थ-भाण्डारकर-प्राच्यविद्यासंशोधनमन्दिरे स्थापितमस्ति । एतत्काश्मीरपुस्तकगतानि खिलानि टिप्पण्यादिभिस्तथोद्-घातेन च संयोज्य शेफ्टेलोविट्झमहाशयैः १९०६ खिस्ताब्दे जार्मण्यदेशे रोमनलिप्यां मुद्रापितानि । पूर्वतनान् सर्वान् खिलसंग्रहानतीत्यायं खिलग्रन्थो वर्तते । अतस्तमेवानुसृत्यात्र खिलानां मुद्रणमु-चितं मन्ये ।

एतत्काश्मीरपुस्तकं भूर्जपत्रेषु लिखितमतीव जीर्णम् । एतत् ४०० वर्षेभ्यः प्राक् लिखितमिति बुह्लरमहाशयानां मतम् । तस्य १११ पत्राणि सन्ति । १०६ पत्रपर्यन्तं शाकलसंहिता कात्यायनीय-सर्वानुक्रमण्या सहिता लिखितास्ति । तत्र मण्डलानां गणनमस्ति नाष्टकानाम् । चतुःषष्ट्यध्यायेषु संहिता विभक्ता । अनुवाकानां सूक्तानां च परिगणनं नास्ति । अध्यायेषु वर्गाः परिगणिताः । प्रत्यध्यायं तावत्परिमाणा सर्वानुक्रमणी आदौ दत्ता । ऋग्वेदसंहितान्ते १०६–१४१ पत्रेषु खिलग्रन्थो लिखितः । स पञ्चस्वध्यायेषु विभक्तः । खिलानामृषिच्छन्दोदेवतादिप्रतिपादिकानुक्रमण्यपि वर्तते । अध्यायादौ च तस्य तत्तदध्यायस्थानुक्रमण्यंशो दत्तः । अनुक्रमण्यां प्रतिसूक्तं मन्त्रसंख्यापि दत्ता । तेन खिलस्वरूपज्ञानं सुकरं भवति । शौनकीयबृहद्देवताप्रातिशाख्यादिग्रन्थेषु खिलविषये यल्लिखितं तदनुकूलमेव खिलानुक्रमणीवचनम् । खिलान्ते महानाम्न्यस्तथा प्रैषसूक्तम् । ऋग्वेद-

संहितायां यत्र तत्खिलं निवेशनीयं पठनीयं वा तस्य तत्स्थानम्। यद्यप्येकानि खिलान्येकत्र वर्तन्ते तर्हि अन्यखिलान्ते स्वक्रमप्रतीकमुपन्यस्तम्।

एतत्पुस्तकमेकेनैव न केवलं स्वकायमेवैतल्लिपिबद्धं कृतं किंतु कस्मिंश्चित् शारदालिपिलिखिते पुस्तके दृष्ट्वा लिखितमिति तदुत्तमुद्रिकाभ्यो ज्ञायते। अस्मिन् पुस्तके संहिता खिलानि च स्वरचिह्नयुतानि। किंत्वस्य स्वरलेखनपद्धतिः सर्वथा भिन्ना वर्तते। प्रायेण लिखितपुस्तकेषु स्वरितमुपरिचिह्नाङ्कितं वर्ततेऽनुदात्तं चाधस्ताच्चिह्नाङ्कितम्। अस्मिन् पुस्तके तावदुदात्तः जात्यस्वरितश्चेति द्वावेव दर्शितौ अनुदात्त इतरस्वरितश्च वर्जितौ। उदात्तः उपरिस्थितरेखया प्रदर्शितः जात्यस्वरितश्च ॰ अनेन चिह्नेन। खिलेष्वेतच्चिह्नं द्विवारमागतम् (१.११.४;१९.७)। पदं पदमाद्युदात्तं स्वरितादि वा चेत् जात्यस्वरचिह्नमेवैव दर्शितः। स्वरितस्य ह्रस्वत्वेऽपि त्रिकम्प एव लिखितः। तस्याधस्तादनुदात्तचिह्नमुपरि वा स्वरितचिह्नं कृतम्। इयं स्वरपद्धतिः मैत्रायणीकाठकसंहितयोः स्वरपद्धत्या साम्यमावहति तस्या आधारभूता चेति शेफ्टेलोविट्ज़्महाशयानां मतम्। तैः स्वकीयपुस्तके इयमेव स्वरलेखनपद्धतिरवलम्बिता। यथाप्यत्र सैव स्वीकृता। काश्मीरखिलेभ्योऽधिकानि यानि खिलानि तैः स्वकीयपुस्तके मुद्रापितानि तेषां मध्ये केषुचित् सूक्तेष्वेतच्छ्रियैवोदात्तस्वरो दर्शितः। यथा मायदधिकानि खिलानि स्वररहितमेव मुद्रापितानि यतस्तेषां स्वरविषये मुद्रितपुस्तकानां लिखितपुस्तकानां चैकमत्यं नास्ति। मॅक्समुल्लरमहोदयैरपि स्वकीयपुस्तके खिलानि प्रायः स्वररहितान्येव मुद्रापितानि।

खिलपाठनिर्धारणविषये ये ये ग्रन्था मया समवलोकितास्तेषां मध्ये श्रीयुतगारस्य–पण्डितलालचंद्रकरमहोदयैः प्रदत्तं ऋग्वेदस्य शाङ्खायनशाखाया नागरीलिप्यां लिखितं पुस्तकद्वयं प्रथमं निर्देष्टव्यमर्हति। तयोरेकं पुस्तकं गुर्जरदेशे जीर्णदुर्गे (= जुनागढनगरे) संवत् १७५३ वर्षे लिखितमपरं च नवानगरे संवत् १८९२ वर्षे लिखितमस्ति। उभयोरप्यनुःपष्ठाध्यायेषु संहिता विभक्ता। अष्टकानि न परिगणितानि। मण्डलानामारम्भस्तत्र दर्शितः। स्वरा रक्तवर्णेनाङ्किताः। नवानगरपुस्तके अनुदात्तस्वरितौ प्रचलितरीत्यैव दर्शितौ। जुनागढपुस्तके अनुदात्तो यथापूर्वं दर्शितः स्वरितस्तु अनुदात्तवदेव किंतु अक्षरं मध्ये भित्त्वा दर्शितः। पीटर्सन्महाशयैः अलवरनगरस्थानि ऋग्वेदस्य शाङ्खायनसंहितायाः पदपाठस्य च पुस्तकानि दृष्ट्वा सूचीपत्रे तान्युपवर्णितानि। तत्रत्य एकस्मिन् संहितापुस्तके स्वरितचिह्नमेतद्रीत्या एवमिति तैर्लिखितम्। जुनागढ-नवानगरपुस्तकयोः सादृश्यात् केवलं तयोः प्राचीनतरं जुनागढपुस्तकमेवास्मिन् ग्रन्थे यथोपयुक्तं 'जुना' इति संज्ञया तत्र तत्र निर्दिष्टं च। अस्य पुस्तकस्य शाङ्खायनशाखीयत्वे लिखितं प्रमाणं नास्ति। अलवरनगरस्थानि लिखितपुस्तकान्यपि शाङ्खायनशाखानुसारीणि इति पीटर्सन्महाशयानां मतम्। तेष्वपि शाङ्खायनशाखीयत्वे लिखितं प्रमाणं नास्ति। किंतु गुर्जरदेशीया ब्राह्मणाः शाङ्खायनिन इति लोकप्रसिद्धिमाश्रित्यैतेषां पुस्तकानां शाङ्खायनशाखीयत्वमनुमन्तुमुचितम्। एतत्पुस्तकस्थानि खिलानि शाङ्खायनशाखायां संहितान्तर्गतानि खिलत्वेनैव वा तेषां मन्त्रान्तर्भाव इति वक्तुं दुष्करम्। पुस्तकेषु तावत् खिलानि अध्यायान्तर्गतान्यन्तर्भूतानि सन्तीति स्पष्टम्। चरणव्यूहभाष्ये शाङ्खायनशाखाया वैशिष्ट्यं दर्शितं तद्यथा—'यमृत्विजो' इति दशमं वालखिल्यसूक्तं (ऋ. सं. ८.५८) अपठित्वा तत्रस्थौ 'एक एवाग्निः' 'यमृत्विजो' इति द्वौ मन्त्रौ ऋ. सं. १०.८८.१८ अनन्तरं ('कत्यग्नयः कति सूर्यासः' इति मन्त्रस्यानन्तरं) खिलत्वेन पठन्त्यादिति। एतदनुसारेण जुनागढपुस्तके दशमं वालखिल्यसूक्तं वर्जयित्वा तत्स्थौ द्वौ मन्त्रौ 'कत्यग्नयः' इत्यस्यानन्तरं लिखितौ। अलवरपुस्तके इदं शाङ्खायनशाखावैशिष्ट्यं वर्तते न वा इति न ज्ञायते। पीटर्सन्महाशयानां ईदृश्यां सूच्यां तत्र दर्शितम्। भारतवर्षस्थमहाराष्ट्रमुद्रितऋग्वेदपुस्तकस्य तुलनया पीटर्सन्महाशयैः अलवरपुस्तके खिलानि दृष्टानि वर्णितानि च। जुनागढपुस्तकेऽविद्यमानानि खिलानि अलवरपुस्तके वर्तन्ते न

९१० सिलानि

वा, वर्लंन्गे येल् कीलसंस्तेषां वाक् इत्यस्मिन् विषये जिज्ञासासमशिष्यत एव। अलवरपुस्तकमपि स्वयं द्रष्टुं मे मनीषासीत् किंतु लिखितपुस्तकानि पुस्तकालयाद्बहिर्न नेयानीति पुस्तकालयाधिकारिणां नियमवशात् न द्रष्टुं पारितवान्। तत्रस्थपुस्तकानां पीटर्सन्महाशयकृतं वर्णनमनुसृत्यैव कार्यं निर्वर्तनीयम्।

अलवर-जुनागढपुस्तकयोस्तुलनया अधोलिखिता विशेषाः खिलविषये दृष्टिगोचरा भवन्ति—

(१) 'यत्सूर्णैरध्ययनम्' इति खिलं अलवरपुस्तके ऋ. सं. ५. ५१ अनन्तरं वर्तते। जुनागढपुस्तके तु ऋ. सं. ६. ४८ अनन्तरम्।

(२) श्रीसूक्तं (२. ६) अलवरपुस्तके नास्ति। जुनागढपुस्तके विद्यते।

(३) शिवसंकल्पसूक्तं (४. ११) अलवरपुस्तके नास्ति। जुनागढपुस्तके विद्यते।

(४) ३. १९, ३. २०, ४. १२ इति त्रीणि खिलानि जुनागढपुस्तके विद्यन्ते। अलवरपुस्तके तेषामभावो दृश्यते।

(५) २. १२ खिलं जुनागढपुस्तके पूर्णं अलवरपुस्तके त्रुटम्। २. १३ खिले तृतीयमन्त्रानन्तरं जुनागढपुस्तके त्रयो मन्त्रा अधिकाः। ४. २ खिले (रात्रिसूक्ते) जुनागढपुस्तके अलवरपुस्तकापेक्षया मन्त्रद्वयमधिकम्।

एतान् विशेषान् वर्जयित्वा अलवर-जुनागढपुस्तकयोरन्यत्सर्वं समानम्। एतस्मादेवानुमीयते यदेतानि खिलानि यद्यपि प्रायः वर्गगणनायामन्तर्भावितानि तथापि ऋग्वेदस्य शाङ्खायनसंहितायां न परिगणितान्यासन्निति। केषां केषां खिलानां शाङ्खायनशाखायां खिलत्वेनान्तर्भाव आसीदित्ययं तावदपरो विषयः। 'विदा मघवन् विदाः' इत्युभयोः पुस्तकयोरन्त्यं खिलम्। तदनन्तरं 'अग्निर्देवेद्धः विदा मघवन्विदो' इत्यंशोऽप्युभयोः समान एव। उभयोः पुस्तकयोः खिलपाठोऽपि प्रायः समानः। जुनागढपुस्तके ये पाठभेदा उपलभ्यन्ते ते सर्वे यथा तत्र तत्र प्रदर्शिताः। उपरिनिर्दिष्टेषु खिलेषु जुनागढपुस्तकस्य यद्वैशिष्ट्यं तदपि तत्र तत्र टिप्पणीषु दर्शितमेव।

जर्मन्यदेशे ट्युबिङ्गन्नगरस्थपुस्तकालये खिलानां लिखितपुस्तकद्वयं (३०, १५५ क्रमाङ्कयुतं) वर्तते। तयोः केवलं निविद्प्रैषकुन्तापात्मको खिलभागोऽस्ति। तस्याः पाठभेदाः शेफ्टेलोवित्स्महाशयैः स्वकीयटिप्पण्यां दत्ताः। तेषु बहूनां पाठभेदानामितरपुस्तकपाठैः साम्यात्ते नोद्धृताः। ये विशिष्टाः पाठभेदाः कतिचित्सन्ति ते मूलपुस्तकमनिर्दिश्य प्रदर्शिताः।

अस्मिन् खिलसंग्रहे त्रयोदशमन्त्रात्मिका शिवसंकल्पोपनिषद् (खिल ४. ११) विद्यते। लण्डननगरे ब्रिटिश म्युझियम्-संज्ञकसंग्रहालये वर्तमाने ऋग्वेदसंहितापुस्तके (क्रमाङ्कः Add. 5351) सैवाष्टाविंशतिमन्त्रात्मिकास्ति। शेफ्टेलोवित्स्महाशयैः पूर्वस्मिन्ग्रन्थे प्रकाशितस्तस्य पाठो यथा तस्य खिलस्य टिप्पण्यां समुद्धृतः। जुनागढपुस्तके तत्समान एव पाठः। पं. सातवलेकरमहोदयैर्मुद्रितायां ऋग्वेदसंहितायां १६ मन्त्रात्मिका शिवसंकल्पोपनिषद् कश्चिद्भिन्नपाठेन भिन्नक्रमेण च मुद्रिता।

सुविज्ञातं श्रीसूक्तमस्मिन् खिलग्रन्थे २. ६ खिलत्वेनागतम्। प्राचीनकालादारभ्यैतद् भारतवर्षे वैदिकधर्मानुयायिभिः पठ्यते। श्रुतिस्मृत्यादिग्रन्थेषु तद्गताः केचन मन्त्रा उद्धृताः सन्ति। अस्य श्रीसूक्तस्यासंख्यातानि लिखितपुस्तकानि भारतवर्षे उपलभ्यन्ते। श्रीसूक्तस्य मन्त्रसंख्याविषये मन्त्रक्रमविषये पाठविषये च बहुधः परंपरा दृश्यन्ते। शेफ्टेलोवित्स्महाशयैः इंग्लंडदेशे विद्यमानानि श्रीसूक्तस्य लिखितपुस्तकानि समवलोक्य तद्गताः पाठभेदा अन्यत्र निबन्धरूपेण संगृहीताः। तेषु विशेषवैचित्र्यस्याभावात् अत्र ते नोद्धृताः। श्रीसूक्तपाठविनिश्चयार्थं मयापि विभिन्नग्रन्थालयस्थानि श्रीसूक्तस्य ४७ लिखितपुस्तकान्यवलोकितानि। परं तेषां पाठभेदानां पूर्वसंकलितपाठैः प्रायः समानत्वात् तत्तल्लिखितपुस्तकपाठोद्धरणमनावश्यकमित्यवकल्पयामि। ये केवलं विशिष्टाः पाठ-

अपि निर्दिष्टाः । खिलानां संहितादिग्रन्थानां च यत्र रचनासाम्यं विद्यते तादृशानि स्थलानि तत्संबद्धाः पाठभेदाश्च तैः समुल्लिखिताः । ताननुसृत्य मयापि प्रतिखिलं टिप्पणी कृता किंतु न तस्य टिप्पणी यथातथमनुसृता । रचनासाम्यविषये मूलग्रन्थानवलोक्य आवश्यकतानुसारं शोधनं न्यूनपूरणं च सम्पादितम् । येऽधिकाः खिलमन्त्राः पाठभेदा वा मुद्रितपुस्तकेषु लिखितपुस्तकेषु चोपलब्धास्ते टिप्पण्यां संगृहीताः । काश्मीरपुस्तकस्थखिलपाठः शेफ्टेलोविट्स्महाशयैः यथा मुद्रितः प्रायस्तथैव मयापि स्वीकृतः । यत्र क्वचित् पाठविषये आकाङ्क्षासीत्तत्र काश्मीरपुस्तकमपि मयावलोकितम् । यत्र काश्मीरपुस्तकस्थं पाठं त्यक्त्वा शुद्धः पाठः साधारं तैः स्वीकृतः अशुद्धः पाठश्च टिप्पण्यां निर्दिष्टस्तत्र तादृशोऽशुद्धः पाठो मया न निर्दिष्टः । केषुचित्स्थलेष्वशुद्धं पाठं मूले तथैव स्थापयित्वा शुद्धः पाठः तैः टिप्पण्यां संसूचितः । एतादृशाः केचन सूचिताः पाठा विशेषतः सौपर्णसूक्तगता मया मूले विनिवेशिताः । पाठविनिश्चितौ यत्नविस्तारेऽपि केचन विपर्यासास्तेषां टिप्पणीष्वागतास्ते तत्रैव द्रष्टव्याः । क्वचित् लिखितपुस्तकस्थमशुद्धं पाठं त्यक्त्वा मुद्रितपुस्तकाधारेण लिखितपुस्तकाधारेण वा शुद्धः पाठो मयापि स्वीकृतः । ए. बी. कीथमहाशयैः काश्मीरखिलग्रन्थविमर्शसमये ये शुद्धाः पाठाः संसूचितास्तेऽत्र स्वीकृताः ।

खिलानां टिप्पण्यो मया संस्कृतभाषायामेव लिखिताः । लेखनसंक्षेपसिद्ध्यर्थं कानिचिच्चिह्नानि प्रयुक्तानि तानि संक्षेपविवरणे प्रदर्शितानि । टिप्पणीलेखने अयं क्रमः स्वीकृतः —

(१) अध्यायस्यानुक्रमणी अध्यायस्यादौ कृता । अनुक्रमणीपाठभेदा अन्यत्रैव निर्दिष्टाः ।

(२) ऋग्वेदसंहितायां खिलं यत्र पठनीयं तस्य स्थानस्य निर्देशः ।

(३) येषु येषु ग्रन्थेषु खिलं पूर्णतयांशतो वा मुद्रितं तेषां नामनिर्देशः ।

(४) येषु येषु वैदिकग्रन्थेष्वितरग्रन्थेषु च खिलं पूर्णत्वेनांशतो वा मन्त्रक्रमभेदेन पाठभेदेन वागतं तेषां नामादिनिर्देशः ।

(५) मन्त्रक्रमेण पाठभेदनिदर्शनम् । स्वीकृतपाठः स्थूलाक्षरैः प्रथमं विन्यस्तः तदाधारभूतग्रन्थनामभिः सह । अनन्तरं पाठभेदास्तत्तद्ग्रन्थनिर्देशेन कृताः । यत्र स्वीकृतपाठस्याधारो न प्रदर्शितः पाठभेदस्याधारमात्रः तत्र स्वीकृतपाठाधारस्य कश्मीरपुस्तकस्य निर्देशो न कृत इति मन्तव्यम् ।

(६) मुद्रितखिलपुस्तकेषु इतरग्रन्थेषु च विद्यमाना अधिका मन्त्राः ।

(७) अधिकानां मन्त्राणां पाठभेदाः ।

खिलसूक्तानां निर्माणकालस्तेषामृग्वेदसंहितया वाक्यकालादिसाम्यादिभिः संबन्धश्चेत्येतस्मिन् विषये शेफ्टेलोविट्स्महाशयैः जर्मनभाषायां लिखिते स्वीये पुस्तके निबन्धेषु च बहु प्रपञ्चितम् । तस्य सारोऽत्रैवाङ्ग्लभाषानिबद्धायां प्रस्तावनायामनूदितः ।

शेफ्टेलोविट्स्महाशयैर्मुद्रितं काश्मीरखिलग्रन्थमनुसृत्य मयात्र खिलानि संगृहीतानीति पूर्वमेवोक्तम् । अतस्तेभ्यः प्रथमं धन्यवादवितरणमुचितं मन्ये । इतराणि मुद्रितखिलपुस्तकानि अन्ये संस्कृतग्रन्थाश्च खिलपाठनिर्धारणे मयोपयुक्तास्तेषां कर्तारोऽपि धन्यवादार्हाः । औन्धनगरस्थाः पंडित-सातवळेकरमहोदयाः स्वसंपादितऋग्वेदाश्वलायनसंहितापुस्तकद्वयमुपयोगार्थं दत्त्वा मामुपकृतवन्तोऽतस्ते विशेषतो धन्यवादार्हाः । तथा च तञ्जौर-तिरुपती-अडयार-इत्यादिनगरस्थग्रन्थालयगतानि बहूनि लिखितखिलपुस्तकानि मया दृष्टानि । तेषामधिकृतेभ्योऽपि मया धन्यवादा वितीर्यन्ते । आङ्ग्ल-जर्मनभाषयोर्लिखिता केचन ग्रन्था निबन्धाश्च मयात्र ग्रन्थस्य रचनार्थमवलोकितास्तेषां कर्तारोऽपि धन्यवादार्हाः । अन्ते चास्मिन् खिलमुद्रणविषये वैदिकैः संशोधनेन मुद्रितपुस्तकप्रदानेनान्यप्रकारेण वा साहाय्यमाचरितं तेभ्योऽपि धन्यवादान् वितरामि

विद्वद्वशंवदः
चिं. ग. काशीकरः

खिलटिप्पणीषु निर्दिष्टानां ग्रन्थानां संक्षेपसूची

अथर्व = अथर्ववेदसंहिता

ऋग्वे = ऋग्वेदस्पर्कः (मुम्बापुरीमुद्रितः)

अल = पीटर्सनमहोदयेन प्रकाशितानि अल्वरनगरस्थलिखितपुस्तकगतानि ऋग्वेदपरिशिष्टानि[1] ।

आउ = आउफ्रेख्टमहोदयप्रकाशिता ऋग्वेदसंहिता

आचं = आह्निकचन्द्रिका

आपगृ = आपस्तम्बगृह्यसूत्रम्

आपमं = आपस्तम्बमन्त्रपाठः

आपश्रौ = आपस्तम्बश्रौतसूत्रम्

आर्षानु = आर्षानुक्रमणी (बिब्लिओथिका इंडिका सेरिज़् , कलकत्ता)

आश्वगृ = आश्वलायनगृह्यसूत्रम्

आश्वमं = आश्वलायनमन्त्रसंहिता[2]

आश्वश्रौ = आश्वलायनश्रौतसूत्रम्

आसू = आह्निकसूत्रावलिः (मुम्बापुरीमुद्रिता)

ऋवि = ऋग्विधानम् (जयपुरे पं. जगदीशशास्त्रिणा मुद्रापितम्, संवत् १९९७)

ऋप्रा = ऋग्वेदप्रातिशाख्यम् (डॉ. मंगलदेवशास्त्रिभिः संपादितम्)

ऋब्र = ऋग्वेदीयब्रह्मकर्मसमुच्चयः (मुम्बापुर्यां मुद्रितः)

ऋमं = ऋग्वेदमन्त्रपाठः (मुम्बापुर्यां निर्णयसागरयन्त्रालये १८९१ खिस्ताब्दे मुद्रितः)

ऋसं = ऋग्वेदसंहिता

ऐआ = ऐतरेयारण्यकम्

ऐब्रा = ऐतरेयब्राह्मणम्

औंध = औंधनगरे पं. सातवलेकरमहोदयैः मुद्रिता ऋग्वेदसंहिता (द्वितीयावृत्तिः)

कपिसं = कपिष्ठलकठसंहिता

का = काश्मीरदेशे शारदालिप्यां लिखितो खिलग्रन्थः[3]

कासं = काठकसंहिता

कौसू = कौशिकगृह्यसूत्रम्

क्रिप्रसं = क्रियमाणप्रयोगसंग्रहः (अहमदाबादनगरे प्रकाशितः)

खागृ = खादिरगृह्यसूत्रम्

खिलानु = खिलानुक्रमणी

गोगृ = गोभिलगृह्यसूत्रम्

गोब्रा = गोपथब्राह्मणम्

जुना = जुनागढलिखितपुस्तकम्[4]

तं = तञ्जौरग्रन्थालयस्थलिखितपुस्तकम्

तैआ = तैत्तिरीयारण्यकम्

तैब्रा = तैत्तिरीयब्राह्मणम्

तैसं = तैत्तिरीयसंहिता

तैसंध्या = तैत्तिरीयसंध्याभाष्यम् (पुण्यपत्तने १८९९ खिस्ताब्दे मुद्रितम्)

धपंशा = धनिष्ठापञ्चकशान्तिः (मुम्बापुरीमुद्रिता)

धसिं = धर्मसिन्धुः

निरु = निरुक्तं यास्काचार्यकृतं

नृताउ = नृसिंहतापनीयोपनिषत्

षंब्रा = षड्विंशब्राह्मणम्

पञ्चासू = पञ्चामृताद्यभिषेकसूत्रम् (मुम्बापुरीमुद्रितं शके १८००)

पागृ = पारस्करगृह्यसूत्रम्

पैप्प. अथर्व = पैप्पलाद-अथर्ववेदसंहिता (लवपुरे डॉ. रघुवीरेण परिष्कृता)

प्रर = प्रयोगरत्नं नारायणभट्टकृतं (मुम्बापुर्यां मुद्रितं शके १०८३)

1. A second Report of operations in search of Sanskrit MSS. in the Bombay Circle by Peter Peterson, Bombay 1884.

2. India Office Library MSS. Nos. 378 [1970] and 379 [781] as described by Dr. V. M. Apte in ABORI Vol XX, Parts III-IV, pp. 249-61, 1938-39. आश्वमसं[1] = MS. No. 378; आश्वमसं[2] = MS. No. 379.

3. Apokryphen des Ṛgveda, Dr. phil. J. Scheftelowitz, Breslau 1906.

4. See Preface p. 894.

बौधसू = बौधायनधर्मसूत्रम्
बृहदे = बृहद्देवता (हार्वर्ड ओरिएण्टल् सेरीस्)
मै = मैक्समुलरमहोदयेन प्रकाशिता सभाष्या ऋग्वेदसंहिता
मनाउ = महानारायणोपनिषद्
मंदी = मन्त्रार्थदीपिका (काश्यां प्रकाशिता)
मभा = महाभारतम् (पुण्यपत्तनस्थ-भाण्डारकर-प्राच्यविद्यासंशोधनमन्दिरमुद्रितम्)
मंब्रा = मन्त्रब्राह्मणम्
मागृ = मानवगृह्यसूत्रम्
मामंसं = माध्यंदिनमन्त्रसंहिता
माश्रौ = मानवश्रौतसूत्रम्
मु = मुम्बापुरीमुद्रिता सभाष्या ऋग्वेदसंहिता
मैसं = मैत्रायणीसंहिता
म्यु = लण्डननगरे ब्रिटिशम्युझीअमूमध्ये वर्तमानऋग्वेदसंहिताया लिखितपुस्तकम्[1]
वासं = वाजसनेयिसंहिता
विप = विवाहपद्धतिः (मुम्बापुर्यां १८८६ खिस्ताब्दे मुद्रिता)
वैसू = वैतानश्रौतसूत्रम्
शब्रा = शतपथब्राह्मणम्
शांआ = शाङ्खायनारण्यकम्
शांक = शांतिकमलाकरः
शांगृ = शाङ्खायनगृह्यसूत्रम्
शांब्रा = शाङ्खायनब्राह्मणम्
शांम = शान्तिमयूखः (मुम्बापुर्यां १८०१ शके मुद्रापितः)
शांश्रौ = शांखायनश्रौतसूत्रम्
शांसा = शांतिसारः (मुम्बापुर्यां १७८३ शके मुद्रितः)
श्वेउ = श्वेताश्वतरोपनिषद्
संकौ = संस्कारकौस्तुभः (मुम्बापुर्यां खिस्ताब्दे १८६१ मुद्रितः)
संभास = संध्याभाष्यसमुच्चयः (पुण्यपत्तने १८९९ खिस्ताब्दे मुद्रितः)
साम = सामवेदसंहिता
सामविब्रा = सामविधानब्राह्मणम्
सुप = सुपर्णाध्यायः
हिगृ = हिरण्यकेशिगृह्यसूत्रम्
हिश्रौ = हिरण्यकेशिश्रौतसूत्रम्
हिसंध्या = हिरण्यकेशित्रिकालसंध्या (मुम्बापुरीमुद्रिता)

संक्षेपचिह्नानि

=	=	समानम् [identical with]
≏	=	अंशतः समानम् [approaches or partly identical with]
→	=	द्रष्टव्यम् [Cf.]

मन्त्रसंख्याया उपरितने कोणे विद्यमाना संख्या प्रायो ऋग्मन्त्रस्य अर्धसंख्यां बोधयति।

1. No. Add 5351, Comp. Khila IV. 11.

अथ खिलानि

प्रथमोऽध्यायः

ॐ नमो विष्णवे। अथ खिलेषु सूक्तप्रतीकाद्युक्तं प्रयोजनं .... सत्यर्षादीनामभिदैवता लक्षणानि च। छन्दसां चाधिक्यं च। कृतिः प्रकृतिराकृतिर्विकृतिः संकृतिरभिकृतिरुत्कृतिरित्यशीत्य-क्षरादीनि,[1] चतुरुत्तराण्येव[2] यजूंषि, संख्यानुवर्तनादितुल्यं ऋषीणां च तुल्यनाम्नां गोत्रसमादेशो, खिलान्यन्तरं मन्त्रोक्तान्येव संख्यादीनि संभवेत् ॥

१. → खिल ४.९

२. निविद् पुरोरुचः प्रैषाः कुन्तापा इति चत्वारि यजूंषि

सं तूर्णं शश्वत् पञ्च ताक्ष्यः सुपर्णं आश्विनं यै सप्त सप्तम्याग्नेयी परा ऐन्द्री एकादशी वा नवमी लिङ्गोक्ता देवता अष्टम्यादि[1] विराड्रूपाश्चतस्रो[1] अगस्त्य उरोबृहती प्र सप्त प्राङ्गयो त्रिष्टुप्त्रिपदी द्वितीया जगती षष्ठी विराट्स्थाना ज्योतिष्मन्तं दश भारद्वाजो ज्योतिष्मती षडृचाद्या लिङ्गोक्तदेवता-मनुष्टुब्ज्यन्त्ये च कुत्सा एकादशाश्विनः कुश आद्याः षड् लिङ्गोक्तदेवता आनुष्टुभमिमानि सप्तपुन-र्दृष्टा ऐन्द्रावरुणं जगतमयं षड् रेवाणाह्वो यदा तूर्णं यामुनिः प्रमेत्रा यं पड् यज्ञवल्क्योऽयं चातुष्कं गौरीवीतिरिद्मसौ चक्षुषी आश्विनापदोपः षष्ठी जगत्यन्त्रानुक्तगोत्राः सौपर्णाः ॥

१. 'अष्टमा विराड्रूपा चतस्रो' इति साधु

१

संमैक्षिष्यो॒र्ध्वमहस आदित्येन सहीयसा। अहं यशस्विनां यशो विश्वा रूपाण्या ददे ॥ १ ॥

उर्यन्नद्य वि नो भज पिता पुत्रेभ्यो यथा। दीर्घायुत्वस्य हेशिषे तस्य नो धेहि सूर्य ॥ २ ॥

उर्यन्तं त्वा मित्रमह आरोहन्तं विचक्षण। पश्येम शरदः शतं जीवेम शरदः शतम् ॥ ३ ॥

अभि त्यं मेषं पुरुहूतमृग्मियम्० ॥ ऋ. सं. १. ५१. १

ऋसं १.५० अनन्तरं पठनीयम्।

मं१–आउ१–औध।

१. समैक्षिष्योर्ध्वमहस–का; शनैश्चित्सूर्येण–मं-आउ; शनैश्चिदद्य सूर्येण–औध. विश्वा रूपाण्या–का; विश्वारूपाण्या–मं-आउ; विश्वारूपसुपा–औध। २. = तैब्रा ३.७.६.२२; २[२] = खिल१.५.५[२]; धेहि–का; देहि–तैब्रा-मं-आउ। ३[१]. = ऋसं १.५०.११; तैब्रा ३.७.६.२२. ३[२] = ऋसं ७.६६.१६; अथर्व १९. ६७. १-२; मैसं ४.९.२०; वासं ३६.२४; तैआ ४.४२.५; मागृ १.२२. ११[२]; हिगृ १.७.१०; पागृ १.११.९; मंपा २.५.१३-१४. ४ = खिल १.५.६;→ऋसं १०.३७.७-८।

२

शंसमासत्या युवयोर्महित्वं गावो अर्चन्ति सदमित्पुरुक्षू।

यदूहथुरश्विना भुज्युमस्तमनारम्भणे अध्वनि तौग्र्यमस्तम् ॥ १ ॥

यद्दक्षं श्वेतं दधतो अभिर्द्यानासत्या भुज्यू सुमताय पेरवे।

तां वा रतिं विदथेषु विप्रा रेभन्तो दस्राव्गमन्मनस्युम् ॥ २ ॥

आ नो विपन्यू सवनं जुषेथामा वां हंसाः शुशुजो वहन्तु ।
युवां स्तोमासो जनयो न मर्या उशन्तो दस्रा वृषणा सचन्ते ॥ ३ ॥
आ नो यातं त्रिवृता सोमपेयं रथेन युक्षा सवनं मदाय ।
स्तीर्णं वां बर्हिः सुषुता मधूनि युक्ता होतारो रथिरा सुहस्ताः ॥ ४ ॥
वासात्यौ चित्रौ जगतो निधानौ द्यावाभूमी शृणुतं रोदसी मे ।
तावश्विना रासभाश्वा हवं मे शुभस्पती आगतं सूर्यया सह ॥ ५ ॥
प्रैषः सन्तु मधुनो घृतस्य तीव्रं सोमं नि वपन्तु शुष्मिणः ।
एवं तथा युवत्यश्विनौ वाहू ऊर्जं दुहतु मधुना घृतेन ॥ ६ ॥
अग्ने मन्दन्तु यतयः स्तोमाः प्र णु रथं दिवं यान्ति घर्मम् ।
चतुर्दशं त्रिदिवं युवानमोजो मिमातु द्रविणं सुमेके ॥ ७ ॥
हरिं हिनोमि दयमानो अंशुं पुरुमीळ्हं वृषभं जयान् ।
हरिवं हरितः सतोवं युक्तानेमिं त्रिनाभिं वरुणं प्रगाथः स्वस्तये ॥ ८ ॥
सोमो वैष्णवं महिमानमोजः सप्त ऋषयः सुवीरा नराः प्रीणयन्ति ।
सौधन्वनासः सुहस्ताः शमीभिस्त्वष्टमाङ्गिरसंमृभवं स्वस्तये ॥ ९ ॥
इहेह वो मघवन्नि दधामि ध्रुवं तीव्रं च तं हदियन्ते बृहस्पतिम् ।
सं ते दधामि द्रविणं हविष्मते घर्मश्चित्ततः प्रवृजे वहन्ति ॥ १० ॥
शश्वत्सौपर्णौ विषितस्तुकौ वायसे विश्वमुजः परिरक्षी नृचक्षसौ ।
इयं हि त्वा दयमाने पृथक्विमौ वायसौ दोषादयमानो अबूबुधत् ॥ ११ ॥
समेकनेमिं त्रिवृतं षोळशारं शतारं विंशति प्रत्यराभिः ।
अष्टकैः षड्भिर्विश्वरूपैकपाशं त्रिमार्गभेदं द्विनिमित्तैकमोहम् ॥ १२ ॥
सदं सद्मेकमेकं तस्थुषः पञ्चत्रिंशाददशापरम् । त्रिंशतं शिवं नवगुह्यं यज्ञमष्टषष्ठं विदत् ॥ १३ ॥
अतिष्ठदर्कं वृषणं सुवीरं दधन्वं देवं हरिमिन्द्रकेशाम् ।
आयौ इन्द्रः षोळशी शर्म यच्छतु षड्वर्मिणमेकं ध्रुवन्ति साकम् ॥ १४ ॥

एतदादीन्येकादश सौपर्णसूक्तानि । तथा चात्र बृहद्देवता (३.११८-११९)–' सम्यद्धि वामिति । दशाश्विनालोमालीति इन्द्रावरुणयोः स्तुतिः । सौपर्णेयास्तु ताः काश्चिक्षिपातस्तुतिषु स्तुताः'[1] ॥ ऋग्विधानमपि (१.१०८)–' सौपर्णानि पवित्राणि सूक्तान्येकादशाभ्यसेत् । काद्रवन् पुत्रान् पशून् त्रिरो स्वर्गमायुरनन्धताम् '[2] ॥

१. → ऋसं १.११६.५ : यदश्विना ऊहथुर्भुज्युमस्तम् । २[१]. ' सदश्वं श्वेतं दधतुरहिहत्यासत्या भुज्यू सुमताय पेदवे ' इति शुद्धं स्यात् । ३[१]. सचन्ते; सचेन्ते-का → ऋसं १.११६.६; ११७.९; ११८.९; ११९.१०; १०.३९.१०, ७.७१.५. ४. आ नो यातं → ऋसं ४.४४.५; ८.८.५. रथिराः; रथिनाः इति का–पुस्तकस्थो मुद्रितपाठोऽशुद्धः स्यात् । खिल १.३.३; १०.१ द्रष्टव्यम्[३] । ५. = तैब्रा १.१०.२. वासात्यौ–का-तैब्रा; → निरु १२.२. शृणुतं रोदसी मे–का; परन्तु सं

स्थासो—तैआ। ६. प्रेषः (= प्र + इषः); पैषः—का. ऊर्जं सुहस्तु—का; → ऋसं ८.७१.१६; १००.१०. ७. प्रमन्यन्तु; मन्यन्तु—का. ओजो मिमातु—का; 'ओजो मिमाते' इति भाव्यं → ऋसं ७.८२.१। ८. अंशु—का; अंशु ? → हरिरंशुः—ऋसं९.९२.१. हरितः—का; हरितं ? सुचक्रनेमिं—का; सुचनेमिं ? प्रगाथः इति पदं सर्वथानावश्यकम्। ९¹. प्रीणयन्ति—का; 'प्रीणन्ति' इति मूलपाठः स्यात्, ९².→ ऋसं १.६०.३: इन्द्रस्य सख्यमृभवः समानशुर्मनोर्नपातो अपसो दधन्विरे। सौधन्वनासो अमृतत्वमेरिरे विष्ट्वी शमीभिः सुकृतः सुकृत्यया; → ऋसं ७.३५.१२: शं न ऋभवः सुकृतः सुहस्ताः। १०. इहेह—का; इरेह ? धर्मविसतः प्रवृजे = ऋसं ५.३०.१५. ११². इषं 'इ' धातो रूपं;→ इयाम्—ऋसं ७.८१.४. पृषद्भिः—का; पृषद्भिः पृदद्भिः इति वा स्यात्। अवृक्षुषत्; अवुकुषत्—का; → खिल ५.११.१. १२. = मैउ १.४. षोळशारं शताधारं—का; षोडशान्तं शताधारं—मैउ → मभाआदि. १.३.१४: एकां नाभिं समसता अराः। १३¹. सद्यमेकमेकं; सदमेकमकं—का. दश°—का; 'दशं' इत्यपि संभवेत्। १४¹. वृषन्वं देवौ → ऋसं ८.११.१. १४².→ वासं २६.१०; तैसं १.४.४१: महाँ इन्द्रो वज्रबाहुः षोळशी शर्म यच्छतु।

1. Cf. Bṛhaddevatā, Part II, pp. 112–13.

2. For the Ṛgvidhāna I have used the edition in Roman characters of Rudolf Meyer (Berlin 1878) as well as the Sanskrit transliteration of the same by Pandit Jagadish Shastri (Lahore, 1940). The transliterator does not seem to have paid proper attention to the Khilas treated in the Ṛgvidhāna. By *Sauparṇāni* he means RV. I. 74–84! See also notes to Khila IV. 11.

3. Cf. A. B. Keith, JRAS 1907, p. 225

२

प्र धारा यन्तु मधुनो घृतस्य यद्विन्दतं सूरी उस्रियायाम्।
मित्रावरुणी भुवनस्य कारू ता मे अश्विना जुषतां सवना ॥ १ ॥
सुखं रथं शतयातानमाशुं प्रातर्यावाणं सुवृतं हिरण्ययम्।
आ तिष्ठथात्र दुहिता विवस्वतस्तमेवाश्विनावसे करामहे ॥ २ ॥
ये वामश्वासो रथिरा विपश्चितो वातध्राजिरः सुयुजो घृतश्चुतः।
येभिर्याथ उप सूर्यां वरेयं तेभिर्नो दस्रा वर्धतं समत्सु ॥ ३ ॥
यद्वा रेभो अश्विना पोषयित्नु यद्वा सभो वध्रिमत्यैः सुदानू।
यस्माज्जज्ञे देवकामः सुदक्षस्तदस्मै दत्तं भिषजावभिष्टु ॥ ४ ॥
येन्नासत्या भेषजं चित्रभानू येनावथुस्तोककामामु नु घोषाम्।
तदस्मै दत्तं त्रिषु पुंसु वध्र्यै येनाविन्दतु नयं सा सुहस्त्यम् ॥ ५ ॥
यक्षद् वां दस्रावस्मिन्सुते नासत्या होता कृणोतु वेधाः।
सिसक्तु नार्यृतप्रजाता वि पर्वाणि जिहतां सूतवा उ ॥ ६ ॥
एवा निषक्तोपनिषक्ता विप्रा युवां रेभत्यौ सयुजा सुपर्ण्यौ।
अकाम्यक्रतुर्विदथेषु शंसा धत्तं तयोस्तनयं तोकमग्र्यम् ॥ ७ ॥

इदं सूक्तं आश्व १.११.१४ मध्ये निर्दिष्टम्; ऐब्रा ६.२५.७; ८.१०.४ सायणभाष्ये:—'प्र धारा यन्तु मधुन इति सौपर्णसूक्तम्'।

४[२]. → ऋसं १०.३८.४ : अर्वाञ्चमिन्द्रमवसे करामहे । ५[१]. यातधाजिषः → तैआ १.११.७ : यातधाजिगति. ५[२]. याथ उप सूर्या वरेयं → ऋसं १०.८५.१५ = अथर्व १४.१.१५ : अयातं .... .वरेयं सूर्यामुप । ६[१]. = अथर्व १.११.१[१]: वषट् ते पूषन्नस्मिन्त्सूतावर्यमा होता कृणोतु वेधाः । ६[२]. = अथर्व १.११.१[२] ।

४

ज्योतिष्मन्तं केतुमन्तं त्रिचक्रं सुखं रथं सुषदं भूरिमायम् ।
चित्रामघा यस्य योगेऽधिजज्ञे तं वां हुवे अति रिक्तं पिबध्यै ॥ १ ॥
युवं देवा क्रतुना पूर्व्येण युक्ता रथेन तविषं यजत्रा ।
आ गच्छतं नासत्या शचीभिरिदं तृतीयं सवनं पिबाथः ॥ २ ॥
युवां देवास्त्रय एकादशासः सत्या सत्यस्य दधिरे पुरस्तात् ।
अस्माकं यज्ञं सवनं जुषाणा पातं सोममश्विना दीद्यग्नी ॥ ३ ॥
पनाय्यं तदश्विना कृतं वां वृषभो दिवो रजसः पृथिव्याः ।
सहस्रं शंसा उत ये गविष्ठौ सर्वाँ इत्ताँ उप यात पिबध्यै ॥ ४ ॥
अयं वां भागो निहितो यजत्रेमा गिरो नासत्योप यातम् ।
पिबत सोमं मधुमन्तमश्विना प्र दाश्वांसमवतं शचीभिः ॥ ५ ॥
ज्योतिष्मन्तं सुप्रतीकमजस्रेण भानुना दधिग्नी । शिवं प्रजानां कृणुष्व मा हिंसीः पुरुषं जगत् ॥ ६ ॥
धाता रातिः सवितेदं जुषन्तां त्वष्टा यद्दूतो अभवद्विवस्वतः ।
सं वामश्विभ्यामुषसा सजूस्तमूर्ध्वं गव्यं महि गृणान इन्द्र ॥ ७ ॥
भरद्वाजस्य सुन्वतो यविष्ठो याह्यग्ने मधुमत्तमः सुतः ।
सोमस्य मा तवसो दीप्यानो अच्छा कोशे जनयित्वाञ्चतो भुवत् ॥ ८ ॥
अग्निः पूर्युर्ब्रह्मणस्पतिः सोमो देवेभ्यो यमत् । इन्द्रस्याधिपत्ये मे बृहस्पते हवींषि ते ॥ ९ ॥
ऊर्ध्वं भाव्यं जनयन्तो देवा अग्रे यदब्रुवन् । यस्त्वेदं ब्राह्मणो विद्यात्तस्य देवा असन्वशे ॥ १० ॥

१. = ऋसं ८.५८.३ (वालखिल्य १०.३). २–५. = ऋसं ८.५७.१–४ (वालखिल्य ९). ४. = अथर्व २०.१४३.९; आश्वश्रौ ९.११. १[१]. भूरिमायं–का; भूरिवारं–ऋसं. । ३. सत्या–का; सत्याः–ऋसं. दधिरे–का; ददृशे–ऋसं । ४[१]. गविष्ठौ–का; गविष्टौ–ऋसं–अथर्व. यात–का; याता–ऋसं । ५[२]. °मश्विना–का, °मस्मे–ऋसं । ६[१]. ∸ तैसं ४.१.३.१; ५.१.४ १; मैसं २.७.२ : ज्योतिष्मन्तं त्वाग्ने सुप्रतीकमजस्रेण भानुना दीद्यानम्. ६[२]. → मैसं २.७.२; तैसं ४.१.३.१; ५.१.४.१ : शिवं प्रजाभ्योऽहिंसन्तम्. मा हिंसीः = अथर्व १८.४.३०; → मनाउ २.१० : मा नो हिंसीर्जातवेदो गामश्वं पुरुषं जगत् । ७. → वासं ८.१७; तैसं १.४.४४; अथर्व ३.८.२; मैसं १.३.३८; कासं ४.१२; ११.९; ऋसं१.५८.१ : धाता रातिः सवितेदं जुषन्तां प्रजापतिर्निधिपा देवो अग्निः । त्वष्टा मद्दूतो अभवद्विवस्वतः, अश्विभ्यामुषसा सजूः = ऋसं १.४४.१४. ऊर्ध्वं गव्यं महि गृणान इन्द्र = ऋसं ६.१७.१ । ८. मधुमत्तमः सुत = ऋसं ९.१०५.३. सोमस्य मा तवसो = ऋसं ३.१.१; मैसं ४.११.२; कासं २.१५. दीप्यानो; दीप्याना–का. अच्छा कोशं = ऋसं ९.१०७.१२ । ९. अग्निः

६

इमानि वां भागधेयानि सिस्रत इन्द्रावरुणा प्र महे सुतेषु वाम् ।
यज्ञेयज्ञे हि सवना भुरण्यथो यत्सुन्वते यजमानाय शिक्षथः ॥ १ ॥
निष्षिध्वरीरोषधीराप आस्ताामिन्द्रावरुणा महिमानमाशत ।
या तस्थत् रजसस्पारे अध्वनो ययोः शत्रुर्नकिरादेव ओहते ॥ २ ॥
सत्यं तदिन्द्रावरुणा घृतश्चुतं मध्व ऊर्मिं दुहते सप्त वाणीः ।
ताभिर्दाश्वांसमवत शुभस्पती यो वामदब्धो अभि पाति चित्तिभिः ॥ ३ ॥
घृतप्रुषः सौम्या जीरदानवः सप्त स्वसारः सदन ऋतस्य ।
या ह वामिन्द्रावरुणा घृतश्चुता ताभिर्धत्तं यजमानाय शिक्षतम् ॥ ४ ॥
अवोचाम महते सौभगाय सत्यं त्वेषाभ्यां महिमानमिन्द्रियम् ।
अस्मान्त्स्विन्द्रावरुणा घृतश्चुता त्रिभिः सप्तेभिरवतं शुभस्पती ॥ ५ ॥
इन्द्रावरुणा यदृषिभ्यो मनीषां वाचो मतिं श्रुतमधत्तमग्रे ।
तानि च्छन्दांस्यसृजन्त धीरा यज्ञं तन्वानास्तपसाभ्यपश्यन् ॥ ६ ॥
इन्द्रावरुणा सौमनसमदृप्तं रायस्पोषं यजमानेषु धत्तम् ।
प्रजां पुष्टिं रयिमस्मासु धत्तं दीर्घायुत्वाय प्र तिरतं न आयुः ॥ ७ ॥

ऋसं ८.५९ (वालखिल्य ११); ऐब्रा ६.२५ (सायणभाष्य); शांश्रौ ९.२०.१४ (भाष्य); बृहदे १.११९ एतेभ्यो ज्ञायते यदिदं सौपर्णं सूक्तमिति । आश्वश्रौ.८.२; शांश्रौ १२.११.१७ अत्रापि निर्दिष्टम् ।

१[१]. हि—का; ह—ऋसं । २. निष्षिध्वरीरोषधीराप = ऋसं ३.५५.२२. आभ्यामि°—का; आस्तामि°—ऋसं. महिमानमाशत = ऋसं १.८५.२. तस्थत् रजसस्पारे—का; सिस्रत् रजसः पारे—ऋसं । ३[१]. घृतश्चुतं—का, इरस्य वा—ऋसं । ४[२]. धत्तं—का; धत्त—ऋसं । ५[२]. घृतश्चुता त्रिभिः सप्तेभि°—का; घृतश्चुतस्त्रिभिः साप्तेभि°—ऋसं । ६. मनीषा—का; मनीषां—ऋसं. °मधत्तमग्रे—का; °मदत्तमग्रे—ऋसं. तानि च्छन्दांस्य°—का; यानि स्थानान्य°—ऋसं. °पश्यन्—का; °पश्यं—ऋसं । ७[२]. रयिमस्मासु—का; धृतिमस्मासु—ऋसं ।

७

अयं सोमः सुशमी अद्रिबुध्नः परिष्कृतो मतिभिरुक्थशस्तः ।
गोभिः श्रीतो मत्सरः सामगीतो मधु पर्वाते परि वां सुशिप्रा ॥ १ ॥
अस्य पाजसः पिबतं सुतस्य वरिष्ठाभ्याः परिपूतस्य वृष्णः ।
तावश्विना जठरमा पृणेथामथा मनो वसुधेयाय धत्तम् ॥ २ ॥
एह यातं तन्वा शाशदाना मधूनि नक्षमाणौ नु मेधा ।
वि स्वां मन्द्रां पुरुरेजमाना सुवायती हवते वां मनीषा ॥ ३ ॥
सुखं नासत्या रथमंशुमन्तं स्योनं सुवह्निमधि तिष्ठतं युवम् ।
यं वां वहन्ति हरितो वहिष्ठा शतमश्वा यदि वा सप्त देवा ॥ ४ ॥

यं वेन तागच्छतं मानवस्य शार्यातस्य शदनं शस्यमाना ।
अबीभयु सधमादं चकानेश्च्यवनो देवान्युवयोः स एषः ॥ ५ ॥
आ नो अश्विना त्रिवृता रथेनार्वाञ्चं रयिं वहतं सुवीरम् ।
शृण्वन्ता वामवसे जोहवीमि वृधे च नो भवतं वाजसातौ ॥ ६ ॥

१[१]. गोभिः श्रीतो = ऋसं ८.८२.५ । २[१]. अठरमा पृणेथां = ऋसं ६.६९.७. अथा मनो वसुधेयाय = अथर्व ३.४.४ : अधा°। ३[१]. तन्वा३शाशदाना = ऋसं १.१२४.६ । ४. = अथर्व ११.२.७ । ५[१]. → ऋसं १.११२.१६; १७; शाश्रा ४.१.५.२; ऐबा ४.३२ । ६. = ऋसं १.३४.१२.

८

यदा युञ्जाथे मघवानमाशुं पुरुस्पृहं पृतनाज्यं सुवीरम् ।
स्वश्वं दक्षा रथमा हवेषु तदा युवीयेति रसं तनूनाम् ॥ १ ॥
मन्दिष्ठा इमे कवयश्चरन्ति भरेषु न मथिता तुवीशासः ।
वाचं हिन्वाना पुरुशंसं वा हविष्मती सवने मन्दयध्यै ॥ २ ॥
श्रुतं हवं तर्पयतं मरुत्सु काममेषामो वह्यो हवींषि ।
अध स्तोतॄन् यजमानं च पातमूतिभिर्नृपती या अभीके ॥ ३ ॥

१. पुरुस्पृहं पृतनाज्यं सुवीरं = खिल १.५.८[१]. रसं तनूनां = ऋसं ७.१०४.१० । २. मथिता–का; मथिताः ? ३[१]. तर्पयतं...काममेषां = ऋसं १.५४.९ : तर्पय काममेषाम् ।

९

यं गच्छथः सुतपा देववन्तं हविष्कृतं वृषणा रातहव्यम् ।
स पुष्यत्यन्नं शतमाविरुक्थ्य३मना पिबन् प्रयतमादयिरनु ॥ १ ॥
या दंसांसि जरिता दुधरा वां या शंसन्ति जरितारः सुतेषु ।
यानीह पुष्यन्तु विश्वा जनेषु यैरश्वथो विदथे सोमपेयम् ॥ २ ॥
यद्दुशन्ता वृषणा या दधीचे शिरो भिषजा समधत्तमर्वाक् ।
तद्वां मती मधुना तं युवाना वेरट्कृतं भसथो मन्दसाना ॥ ३ ॥
मा वोच आथर्वण यद् ब्रवीमि मधु तेऽन्यैर्वीरतरैरचित्तम् ।
यदन्वशासन् मघवा दधीचं तद्वामवश्च्छिरसा हयस्य ॥ ४ ॥
यदा गच्छादीक्षितो वज्रबाहुर्धत्ते पितृभ्या मधु नो दधीचा ।
आ तिरोऽपं दुरस्तुते मा वदेति यदा वदत्सा युवयो. सुकीर्तिः ॥ ५ ॥
याभिः शचीभिर्वृषणा दधीचे याभिस्तुरं कावषेयं मखस्य ।
याभिर्धियं जिन्वथाके निपाना ताभिर्नोऽवतं विदथे गभीरा ॥ ६ ॥

२. यैरश्वथो; येरश्वो–का । ३[१]. दधीचे शिरो = ऋसं १.११७.२२ : दधीचेऽश्व्यं शिरः → ऋसं १.११६.१२; शबा १४.१.१.१८-२५ । ४[१]. → ऋसं १.११६.१२[१] मध्वाथर्वणो वामश्वस्य

सोम्यं प्र यदीमुवाच;→ऋसं १.११७.२२। ५. पितृभ्यां–का, पितृभ्यो ? दुष्श्रुते मा वदेति–का; दुःश्रुता मा वदाति ? ६. याभिः शर्चीभिर्वृषणा ≍ ऋसं १.११२.८. तुरं कावषेयं→शब्रा ९.५. २.१५; १०.६.५.९, ऐब्रा ४.२७; ७.१४; ८.२१; बृउ ६.५.४।

१०

अयं सोमो देवया वां सुमेधा हृदिस्पृग् यानि त्रिषणा मियानः ।
स्वादिष्ठो हव्यान्मधुनो घृताद्वा नूत्नो वां स्तोमो अश्विनावहमेमि ॥ १ ॥
प्र वां मही मन्दते देवकामा यद्वैरयासो वयुनानि विश्वा ।
तावश्विना पुरुभुजा सुशस्ती ऋषिहिता महतं विश्ववेनाम् ॥ २ ॥
यो वां गोमानश्ववान् सूनृतावान् पुरुश्चन्द्रः स्पार्हः स्पार्हयिष्णुः ।
यं जोहवीमि रथिरो गविष्ठी तमह्वे रयिमां विश्वरूपम् ॥ ३ ॥
सुवृद्रथो वां वृषणा सुवह्निः पुरुस्पृहो वसुविद्वो वयोधाः ।
येन वाजान् वहतं स्पार्हवीराननुक्रमयः शुरुधोऽश्वांश्च माध्वी ॥ ४ ॥

२[१]. यद्वैरयासो–का; यवेरयासो ? वयुनानि विश्वा ≍ ऋसं १.१५.१०; ७५.१४। ४[१]. सुवृद्रथो ≍ ऋसं १.१८३.२.

११

इदं देवा भागधेयं पुराणं यदाङ्गिरे हविता यज्ञियासः ।
एषं स्य घर्मः परिपूत ऋग्भिस्तं वप्सथो रथिरो विदद्वन्ता ॥ १ ॥
वृक्णं शिरो वृषणा यन्मखस्य शिरो भिषजा समधत्तमर्वाक् ।
तद्वां नरः सारं चारु चित्रं सदा गृणन्ति कवयः सुतेषु ॥ २ ॥
येन देवा अघ्नत सं रपांसि येनासहन्त पृतना अदेवीः ।
येनाभवन्नमृताः सोमधानं तमर्पयतं शिरसा हयस्य ॥ ३ ॥
पुरा त्रिशीर्ष्णो विदथेन देवा नाशाशणोरुन्धत नापि नाकम् ।
ईजाना बर्हीरु समा यदास्य शिरो दत्तं समधान्वारुहन् स्वः ॥ ४ ॥
यद्वां माता उप आतिष्ठदुग्रं सुवृद्रथानव्यथ्यं सरण्यूः ।
तत्र वां माध्वी मध्वाहितं सुनीथं प्रत्नमश्विना मयोभु ॥ ५ ॥
युवं त्रिभिश्चित्तयथोऽपि नाकं युवं पयांसि शक्करीषु धत्तम् ।
युवं वीरुद्भिः सृजतं महीमं युवं सर्तवे सृजतं त्रीं सिन्धून् ॥ ६ ॥
युवं माध्वी मधुभिः सारघेभिर्युवं भेषजा स्थो भिषजा सुपाणी ।
युवं रथेभी रथिरै स्थ उभा सुमङ्गलावमीवचातनेभिः ॥ ७ ॥
तन्मे दत्तं चक्षुरक्ष्णोर्विचक्षे पश्यामो येन स्वरिमा दिशश्च ।
येनाभिख्याय वि भवाम शाकं दुहैणावामश्विना शूरसातौ ॥ ८ ॥

३[1]. → ऋसं १०.१७१.२; खिल १.६.३[1]। ३[2]. **शिरसा हृदयस्य** ≡ खिल १.६.४[2]। ४[1]. → शबा १४.१.१.१८; १४.२.१.११; ४.१.५.१३-१८, ऋसं १.११६.१२. **वर्वीरु सभा** ≡ ऋसं १०.१२४.४। ५[1]. **सरण्यूः** ≡ ऋसं १०.१७.२; अथर्व १८.२.३३। ६[2]. **सर्तवे सृजतं वि सिन्धून्** → ऋसं १.३२.१२; २.१९.१२।

१२

आश्विना वहतं पीवरीः स्वधावतीर्दासपत्नीरिरावतीः ।
युवोर्दानासो दिवि नादितेयो युवोः पयांसि दुदुहिरे सुदुघाः ॥ १ ॥
यद्रेभं दस्रा विनिगूळ्हमप्सु युवायन्तं वाजयन्तमृबीसात् ।
उन्निन्यथुरश्विना बध्रिमाशुं तद्वां व्रतं महयन्त्युक्थशासः ॥ २ ॥
या वां नु सीरिरे या पृथिव्यां या वीरुत्सु प्रावत्सु यान्तरिक्षे ।
या वीरेषु सूरिषु यापि नाके ताभिर्नः शर्म यच्छत युवाना ॥ ३ ॥
यो वां भरित्रा सुकृतो मघानि प्रयन्त्राणि द्विषतो बर्हणानि ।
श्रात्राणि शश्वतो सातयन्ति ताभिर्नः शर्म यच्छतं युवाना ॥ ४ ॥
यो वां त्रिचक्रः सुपविः सुशस्तिस्त्रिबन्धुरः केतुमान् वातरंहाः ।
योगे यस्य वि तनोत्यभीशुं विभावरीः सद्यो यन्मयोभु ॥ ५ ॥
युवमूहथुर्विमदाय जायां युवं वशां शयवे धेनुमक्नताम् ।
युवमायुषा तारयतं प्र वन्धनमत्रिममुक्तं युवमंहसो वि ॥ ६ ॥
घ्नन्तं मेषान् वृक्ये शिवायै पिता चकार ऋषिमन्धमश्विना ।
तस्मिन्नृज्राश्वे चक्षुषी अधत्तमाविष्कृणुतं पुनरस्य लोकम् ॥ ७ ॥
यद्वां चक्षुर्दिवि यत्सुपर्णो येन पश्यथो भुवनान्यमर्त्याः ।
तन्मे दत्तं चक्षुषी देवबन्धू नमस्या विन्देय पुरुधा चकानाम् ॥ ८ ॥
उपप्रयन्तो अध्वरम्० ॥ ऋ. सं. १. ७४. १

इत्यृग्वेदे खिले प्रथमोऽध्यायः ।

'उपप्रयन्तो अध्वरम्' (ऋसं १.७४.१) इति सूक्तान्तेन ज्ञायते यद्द्वितीयादिद्वादशपर्यन्तान्येकादश सौपर्णसूक्तानि ऋसं १.७३ अन्ते पठितव्यानीति।

१[1]. **वहतं पीवरीः** ≡ ऋसं ८.५.२०. **नादितेयो**–का, नादितेया? २[1]. ≐ ऋसं १०.३९.९ युवं ह रेभं वृषणा गुहा हितमुदैरयतं......। युवमृबीसमुत तप्तमत्रय ओमन्वन्तं चक्रथुः. रेभं → ऋसं १.११६.२४; ११७.४; ११८.६। ३. **ताभिः**–का; तेभिः? ४. **यो**–का; या? **श्रात्राणि शश्वतो** ≡ खिल ४.७.२[1]। ६. **युवमूहथुर्विमदाय जायां** ≐ ऋसं १.११७.२० : युवं शचीभिर्विमदाय जायां न्यूहथुः. **शयवे धेनुं** ≡ ऋसं १०.३९.१३; ≐ ऋसं १.११८.८. **आयुषा तारयतं प्र वन्धनं** ≐ ऋसं १.११६.१० : प्र दीर्घेण वन्दनस्तार्यायुषा. **अत्रिममुक्तं युवमंहसो** ≐ ऋसं १.११७.३ : अंहसः..... अत्रिं मुञ्चथो। ७. **पिता चकार ऋषिमन्धं** ≐ ऋसं १.११६.१६ : मेषान् वृक्ये......पितान्धं चकार; मेषान् वृक्ये–ऋसं १.११७.१७. **ऋज्राश्वे चक्षुषी** ≡ ऋसं १.११७.१७[2]। ८. **सुपर्णो**–का; सुपर्णौ? **अमर्त्याः**–का; अमर्त्या? **विन्देय**–का; विन्देयं?

द्वितीयोऽध्यायः

ॐ मैका भद्रं पञ्चानुष्टुभो जातवेदसे जातवेदस्यं स्वस्त्ययनं द्वे यर्थस्तेका हिरण्य-वर्णामेकोना श्रीर्मांगंधी श्रीरलक्ष्मीश्च सैव्यमानुष्टुभं वै सकर्यन्तं हिंसाग्नेयी चतुर्थी प्रस्तारपङ्क्तिस्त्रिष्टुभौ पञ्चदस्युपरिष्टाद्बृहती श्रीः[1] पुत्राः[1] परे षट् चिक्लीतः पञ्चानन्दकर्दमौ वैश्वदेवं मयि गृह्णेयः क्षेपो जात-वेदस्यं बृहत्यादि सं स्वस्ति स्थिति संज्ञवान् वैश्वदेवं द्वितीयादि त्रिष्टुभौ आ ते सप्त प्रजापत्यम् गर्भा-र्थाशीस्तुतिः[2] प्रजापतिरैन्द्रवायव्यौ चतुर्थी बृहती पञ्चमी प्रस्तारपङ्क्तिरश्विभिः पञ्च जीवपुत्र आभिचारम-भतिजगत्यानुष्टुप्[3] त्रिष्टुबन्तं वास्तुरेकस्मस्तुतिः शंवर्तीः षट् शान्तिरानुष्टुभं पञ्चम्यादि बृहती जगत्यौ स्वंभका यस्योपानुष्टुप्[4] वालखिल्याः परेऽष्टौ[5]।

१. 'श्रीपुत्राः' इति साधु;→बृहद्दे ५.९१.
२. 'आशीःस्तुतिः' इति शुद्ध.
३. आभिचारम°–Macdonell, Bṛhad. Part II, p. 190; अभिचारम° -Scheftelowitz
४. उप (म वद) इत्यस्या ऋषिर्वसिष्ठ इति लिख. ९.७
५. 'वालखिल्याः परेऽष्टौ' इति वस्तुतस्तृतीयाध्यायं समन्वेति

।

मा बिभेर्न मरिष्यसि परि त्वा पामि सर्वतः।
घनेन हन्मि वृश्चिकमहिं दण्डेनागतम् ॥ १ ॥
त्वमग्ने द्युभिस्त्वमाशुशुक्षणिः० ॥ ऋ. सं. २. १. १

प्रथममण्डलान्ते पठनीयम्। ऋसं १.१९१.१० अन्ते पठनीयमिति सु।
मैर–सु–आउर–अल–जुला–ऋमं–ऋत्र (शान्तिपाठ) पञ्चाम्–आश्वलं–औंध।
१. मा बिभेर्न मरिष्यसि = अथर्व ५.३०.८। १². = अथर्व १०.४.९. अहिं–का–सु–अथर्व; अहं–मै–आउ–अल–ऋमं–ऋत्र–पञ्चाम्।

मै–आउ–अल–ऋमं–ऋत्र–पञ्चाम् पुस्तकेषु बहवो मन्त्रा अस्मिन्सूक्तेऽधिकत्वेनोपलभ्यन्ते पाठ-वैषम्येण। ऋमं–पाठोऽयो दीयते–

आदित्यरथवेगेन विष्णोर्बाहुबलेन च। गरुडपक्षनिपातेन भूमिं गच्छ महायशाः ॥ २ ॥
गरुडस्य जातमात्रेण त्रयो लोकाः प्रकम्पिताः। प्रकम्पिता मही सर्वा सशैलवनकानना ॥ ३ ॥
गगने पक्षवातेन ज्योतिषं न प्रकाशते।
देवता भयभीताश्च मारुतो न प्रवायति मारुतौ न प्रवायत्यां मम ॥ ४ ॥
मा सर्प भद्र भद्रं ते दूरं गच्छ महायशाः। जनमेजयस्य यज्ञान्ते आस्तीकवचनं स्मर ॥ ५ ॥
आस्तीकवचनं श्रुत्वा यः सर्पो न निवर्तते। शतधा भिद्यते मूर्ध्नि शिंशवृक्षफलं यथा ॥ ६ ॥
अगस्त्यो माधवश्चैव मुचुकुन्दो महामुनिः। कपिलो मुनिरास्तीकः पञ्चैते सुखशायिनः ॥ ७ ॥
नर्मदायै नमः प्रातर्नर्मदायै नमो निशि। नमोऽस्तु नर्मदे तुभ्यं त्राहि मां विषसर्पतः ॥ ८ ॥
यो जरत्कारुणा जातो जरत्कन्यां महायशाः। तस्य सर्पोऽपि भद्रं ते दूरं गच्छ महायशाः।
तस्य सर्पस्य सर्पत्वं तस्मै सर्प नमोऽस्तु ते ॥ ९ ॥

आउ–पुस्तके १–६ मन्त्राः। सु–पुस्तके सप्तमो मन्त्रो नास्ति। अल–पञ्चाम्–पुस्तकयोः केवलं १-४ मन्त्राः।

२. विष्णोर्बाहु°–ऋर्म–ऋम–पञ्चास्; विष्णुबाहु°–मॅ–मु–आउ–अल. निपातेन भूमौ; मातेन भूमौ–अल. महायशाः; महाविषः–अल। २-४¹ = सुप २.१-२. ३¹. आतमात्रेण–मॅ–मु–आउ–ऋर्म–ऋम–पञ्चास्; आतमात्रस्य–अल–सुप; पातमात्रेण–औध। ४¹. ज्योतिषं न प्रकाशते; न ज्योतींषि प्रकाशति–सुप। ४². अल–सुप–पाठौ भिन्नौ। अल–देवता भयवित्रस्ता मारुतो नष्टचेतनाः; सुप–देवता भयवित्रस्ता नष्टशेषश्च मारुतः. भयभीताश्च; भयवित्रस्ता–आउ। ५. गो–का; गोः–हरेषु. महायशाः; महाविष–आउ–औध. जनमेजयस्य–ऋर्म–मॅ–मु; जन्मेजयस्य–आउ–ऋम–पञ्चास्। ५-६ = मभा १. ५३. २२ (टिप्पणी)। ७. = मॅ १. अगस्त्यो माधवः–ऋम; अगस्त्यं माधवं–ऋर्म–पञ्चास्; अगस्तिर्माधवः–मॅ. मुचुकुन्दो; मुचकुंद–पञ्चास्. ७². = तै : अफलकमास्तिकं चैव पंचैतानि स्मरेन्निति पंचैतानि स्मरेन्नित्यों नमः। ८. = मॅ १०। ९. = मॅ ७. जरत्कार्वा; जरत्कार्वा–औध. सर्पोऽपि–ऋर्म–ऋम; सर्पाप–मॅ; सर्पापि–मु; स्मराभि–औध. दूरं; भूमि–मॅ. महायशा ; महाविष–औध। ९¹. (केवलं ऋर्म–मध्य एव वर्तते) ≡ खिल २. १४. ८².

अधोलिखितः मॅ ८ मन्त्रः ऋर्म–पुस्तके नास्ति—

असितिं चार्त्तिसिद्धिं च सुनीतिं चापि यः स्मरेत् ।
दिवा वा यदि वा रात्रौ नास्ति सर्पभयं हरेत् ॥

अधोलिखितं खिलसूक्तं ऋसं २. ३२ अनन्तरं पठनीयमिति औधपुस्तके—

कुहूमहं सुकृतं विद्मनापसमस्मिन्यज्ञे सुहवां जोहवीमि ।
सा नो ददातु श्रवणं पितॄणां तस्यै ते देवि हविषा विधेम ॥ १ ॥
कुहूर्देवानाममृतस्य पत्नी हव्या नो अस्य हविषः शृणोतु ।
सं दाशुषे किरतु भूरि वामं रायस्पोषं यजमाने दधातु ॥ २ ॥
अनु नोऽद्यानुमतिर्यज्ञं देवेषु मन्यताम् । अग्निश्च हव्यवाहनो भवतं दाशुषे मयः ॥ ३ ॥
अन्विदनुमते त्वं मन्यासै शं च नस्कृधि । क्रत्वे दक्षाय नो हिनु प्र ण आयूंषि तारिषत् ॥ ४ ॥
धाता दधातु नो रयिमीशानो जगतस्पतिः । स नः पूर्णेन वावनत् ॥ ५ ॥
धाता ददातु दाशुषे वसूनि प्रजाकामाय मीढुषे दुरोणे ।
तस्मै देवा अमृताः सं व्ययन्तां विश्वे देवासो अदितिः सजोषाः ॥ ६ ॥
धाता ददातु दाशुषे प्राचीं जीवातुमक्षिताम् । वयं देवस्य धीमहि सुमतिं वाजिनीवतः ॥ ७ ॥
धाता प्रजाया उत राय ईशे धातेदं विश्वं भुवनं जजान ।
धाता कृष्टीरनिमिषाभि चष्टे धात्र इद्धव्यं घृतवज्जुहोत ॥ ८ ॥

एतस्मिन् विषये बृहद्देवतावचनम् (४. ८७-८८)—'तत्पूर्वे द्वे ऋचौ कुह्वाः कुहूमहमिति स्तुते । तदुत्तरे द्वेऽनुमतेरनु नोऽन्विदिति स्तुते । धातुश्चतस्रस्तत्रादौ धाता ददातु नो रयिम् ॥' एतेनैव क्रमेण तैत्तिरीयसंहितायां (३. ३. ११) कुहूमहमित्यादिसूक्तगताः सर्वे मन्त्रा उपलभ्यन्ते। प्रथमं ०५-८ इति धातृदेवताकाश्चत्वारो मन्त्राः ५, ८, ७, ६ इति क्रमेण वर्तन्ते । अनन्तरं ३, ४ इति अनुमतिदेवताकौ मन्त्रौ तदनन्तरं ऋसं. २. ३२.४-५ एतौ राकाया मन्त्रौ वर्तेते । समनन्तरमेव १, २ इति कुहूदेवताकौ मन्त्रौ समागतौ (तैसं ३. ३. ११. ५)। किन्त्वयं सार्धश्लोकात्मकोऽसौ बृहद्देवतायाः सर्वेषु लिखितपुस्तकेषु नास्ति। अतः तस्य मूलपाठत्वं सन्देहास्पदम्[1] । काश्मीरखिलग्रन्थ इदं सूक्तं नास्ति। औधपुस्तकस्थो मन्त्राणां क्रमः तैसं क्रमाद्भिन्न एव। इदं सूक्तं ऋसं २. ३२ अनन्तरं

1. Cf. Scheftelowitz, p. 25. A. B. Keith considers the Bṛhaddevatā verses as original, Comp. JRAS 1907, p. 229.

२

भद्रं वद दक्षिणतो भद्रमुत्तरतो वद । भद्रं पुरस्तान्नो वद भद्रं पश्चात् कपिञ्जल ॥ १ ॥
भद्रं वद पुत्रैर्भद्रं वद गृहेषु च । भद्रमस्माकं वद भद्रं नो अभयं वद ॥ २ ॥
भद्रमधस्तान्नो वद भद्रमुपरिष्टान्नो वद । भद्रंभद्रं न आ वद भद्रं नः सर्वतो वद ॥ ३ ॥
असपत्नं पुरस्तान्नः शिवं दक्षिणतस्कृधि । अभयं सततं पश्चाद्भद्रमुत्तरतो गृहे ॥ ४ ॥
यौवनानि महयसि जिग्युषामिव दुन्दुभिः । शकुन्तक प्रदक्षिणं शतपत्राभि नो वद ॥ ५ ॥
आवदंस्त्वं शकुने भद्रमा वद० ॥ ऋ. सं. २. ४३. ३

ऋसं २. ४३. २ अनन्तरं पठनीयम् । मं–मु–औध-मते द्वितीयमण्डलान्ते पठनीयम् । मं–औध-पुस्तकयोः खिलान्ते ' आवदंस्त्वम् ' (ऋसं २.४३.३) इति मन्त्रः संपूर्णः पठितः । आश्वमंसं[1]–पुस्तके द्वितीयमण्डलान्ते ' भद्रं वद दक्षिणतः ' इति मन्त्रं पठित्वानन्तरं ' अथ परशिष्टम् ' (पदशिष्टं अथवा परिशिष्टं ?) इत्युक्तम् । एतद्ग्रन्थकर्तृमते प्रथमो मन्त्रः ऋसं. २. ४३ मध्ये समाविष्टः खिलसूक्तं च द्वितीयमन्त्रादारब्धम् । आश्वमंसं[2]–मध्येऽस्य सूक्तस्य चत्वारो मन्त्राः—१, २[2] + ४[1], ४[2] + ५[1], ५[2], ऋसं. २. ४३. ३.

मॅ३–मु–आउ३–ऋमं–ऋम–औध–आश्वमंसं–अल–जुना ।

१. = निरु ९. ५. कपिञ्जल; कपिंजर–ऋग्र. १. ७. ५. → कौसू ४६. ५४. । २[2]. अस्माकं; अस्माकं नो–मु–ऋम. अभयं वद; अभयं कृधि–ऋम । ३[2]. आ वद; आ भर–ऋम । ४[1]. असपत्नं; असपत्नः–मु ।

३

जागर्षि त्वं भुवने जातवेदो जागर्षि यत्र यजते हविष्मान् ।
इदं हविः श्रद्दधानो जुहोमि तेन पासि गुह्यं नाम गोनाम् ॥ १ ॥
विदा दिवो विष्यन्नद्रिमुक्थैः० ॥ ऋ. सं. ५. ४५. १

ऋसं ५.४४ अनन्तरं पठनीयम् ।

मॅ४–आउ४–मु–ऋमं–आश्वमंसं–अल–जुना ।

१[2]. **तेन पासि गुह्यं नाम गोनाम्** = ऋसं ५. ३. ३.

मॅ५–मु–अल–औध–अनुसारेण ऋसं ५. ४६ अनन्तरमधो लिखितं खिलं पठनीयम्–

सूर्याग्ने तृणाम्यसावरण्ये योऽकेऽपि वा । वस्तृणैरभ्ययनं तदधीतं स्तृणानि भव ते भव ॥ १ ॥
वार्षिकूपस्तडागानां समुद्रं गच्छ स्वाहाग्नि गच्छ स्वाहा ॥ २ ॥

पठनीयमिति यदुक्तं तदपि तैसं–पाठेन सम्यक्तया न गम्यते इति । औन्धपुस्तके इदं सूक्तं केवलमभ्यूहमात्रे-णैव स्वीकृतमिति तत्पुस्तकसंपादकैरावेदितम् । आश्वश्रौ १.१०; ४.१२; ६.१४ द्रष्टव्यम् ।

१-२. ≐ अथर्व ७. ४७. १,२. ३-४ ≐ अथर्व ७. २०. १,२; → खिल ३. १५. ३. ५, ६, ७. ≐ अथर्व ७. १७. १, ३, २; → खिल ३. १५. १.

१. **सुष्टुतं**; सुभगा–तैसं. **पितॄणां**; पितॄणां–तैसं. **तस्यै ते**; तस्यास्ते–तैसं । २. **हविषः शृणोतु**; हविषश्चिकेतु–तैसं. **यजमाने**; चिकितुषे–तैसं । ३. **अवतं**; अवता–तैसं । ४. **नस्कृधि**; नः कृधि–तैसं. **तारिषत्**; तारिषः–तैसं । ५. **दधातु**; ददातु–तैसं । ७. **वाजिने**; नो रयिं–तैसं. **वाजिनीवतः**; सत्यराधसः । ८. **प्रजानामुत**; प्रजाया उत–तैसं. तैसं–मध्ये उत्तरार्धः सर्वथा भिन्नो वर्तते–धाता पुत्रं यजमानाय दाता तस्मा उ हव्यं घृतवद्विधेम ।

ऋनुभा ५. ४९; ऋविध १. २१. १ द्रष्टव्यम् । १[१]. सूकाग्ने तृणाद्यभावरम्ये बोदके पिबेत्–अल; सूकाग्रेऽस्येतृणान्यन्नाविरिणे बोदकेऽपि वा–औंध. १[२]. वस्तूर्णे*–अल; यदस्तूर्णेरधीतं तत्तृणानि भवति सुर्वे–औंध । २. 'अग्ने गच्छ स्वाहा' मु–पुस्तके नास्ति ।

४

स्वस्त्ययनं तार्क्ष्यमरिष्टनेमिं महद्भूतं वायसं देवतानाम् ।
असुरघ्नमिन्द्रसखं समत्सु बृहद्यशो नावमिवा रुहेम ॥ १ ॥
अंहोमुचमाङ्गिरसं गयं च स्वस्त्यात्रेयं मनसा च तार्क्ष्यम् ।
प्रयतपाणिः शरणं प्र पद्ये स्वस्ति संबाधेष्वभयं नो अस्तु ॥ २ ॥

प्र श्यावाश्व धृष्णुया० ॥ ऋ. सं. ५. ५२. १

ऋसं ५. ५१ अनन्तरं पठनीयम् । आश्वगृ ३. ११. १ भाष्यमपि द्रष्टव्यम् ।

मैं६–मु–आउ५–ऋमे–ऋम (शान्तिपाठ)–औंध–आश्वमेसं–अल–जुना–सुप१०. ५-६ ।

१. **स्वस्त्ययनं तार्क्ष्यमरिष्टनेमिं**; स्वस्ति नस्तार्क्ष्यो अरिष्टनेमिः–नृताउ १. १; मर (पुण्याह)- **महद्भूतं**, महाद्भूतं–भाउ. **नावमिवा रुहेम** = ऋसं १०.१७८.२ । २[१]. **नो अस्तु**; च नो अस्तु–भाउ.

५

वर्षन्तु ते विभावरि दिवो अभ्रस्य विद्युतः । रोहन्तु सर्वबीजान्यव ब्रह्मद्विषो जहि ॥ १ ॥

प्र सम्राजे बृहदर्चा गभीरम्० ॥ ऋ. सं. ५. ८५. १

ऋसं ५. ८४ अनन्तरं पठनीयम् ।

मैं७–आउ६–मु–आश्वमेसं–औंध–अल–जुना । पञ्चाम्–पुस्तकेऽयं मन्त्रः श्रीसूक्तस्य चतुर्विंशतितममन्त्रत्वेनागतः ।

१. ∗ ऋसं ५. ८४. ३ : यत्ते अभ्रस्य विद्युतो दिवो वर्षन्ति वृष्टयः ।

६

हिरण्यवर्णां हरिणीं सुवर्णरजतस्रजाम् । चन्द्रां हिरण्मयीं लक्ष्मीं जातवेदो ममा वह ॥ १ ॥
तां म आ वह जातवेदो लक्ष्मीमनपगामिनीम् । यस्यां हिरण्यं विन्देयं गामश्वं पुरुषानहम् ॥ २ ॥

हे जातवेदः । जातानि वेद जातप्रज्ञो वा । जाते जाते विद्यत इति वा । हे अग्ने त्वं हिरण्यवर्णां हिरण्यस्य सुवर्णस्य वर्णः कान्तिस्तद्वद्वर्णो यस्यास्ताम् । हरिणीं हरितवर्णाम् । हरिणीरूपधरां वा । श्रीर्भूत्वा हरिणीरूपमरण्ये संचचार हेति देवीपुराणाच्च । सुवर्णरजतस्रजाम् । सुवर्णस्य पुष्पाणि सुवर्णानि एवं रजतस्य रजतानि तेषां स्रक् माला यस्यास्ताम् । स्रक्साहचर्यात् पुष्पाणीत्यवगम्यते । पुष्पसादृश्यात् पुष्पे फले लुक् । आर्षं चैव हलन्तानामित्याप् । यद्वा सुवर्णरजतविकृतशृङ्खलाम् । सुष्ठु वर्णो यस्य तत्सुवर्णं यद्रजतं तत्सुवर्णरजतं तद्विकृतशृङ्खलां वा । चन्द्रां चन्द्रवत्प्रकाशमानाम् । तद्रूपेणावस्थितां वा । हिरण्मयीं हिरण्यस्वरूपाम् । हिरण्यविग्रहां वा । लक्ष्मीं लक्षणवतीम् । 'लक्ष्मीर्लाभाद्वा लक्षणाद्वा' (निरु. ४. १०) इत्यादिनिरुक्तात् । एवंरूपां श्रियं मे मह्यं मदर्थमा वह । आह्वय । अग्नेर्देवहोतृत्वादाह्वाने तद्योग्यमिति भावः । 'अग्निर्वै देवानां होता' (ऐ. ब्रा. २. ७) इति श्रुतेः ॥ १ ॥

हे जातवेदः अग्ने त्वमनपगामिनीमपगमनरहिताम् । अनपायिनीमित्यर्थः । तां वक्ष्यमाणलक्षणां लक्ष्मीं मे मह्यमा वह । आह्वय । यस्यां श्रीदेव्यामावाहितायां सत्यां हिरण्यं सुवर्णं गां धेनुमश्वं वाजिनं पुरुषान् पुत्रपौत्रमित्रदासभूतानहं विन्देयं प्राप्नुयाम् ॥ २ ॥

अश्वपूर्वां रथमध्यां हस्तिनादप्रमोदिनीम् । श्रियं देवीमुप ह्वये श्रीर्मा देवी जुषताम् ॥ ३ ॥
कांसोस्मि तां हिरण्यप्राकारामार्द्रां ज्वलन्तीं तृप्तां तर्पयन्तीम् ।
पद्मेस्थितां पद्मवर्णां तामिहोप ह्वये श्रियम् ॥ ४ ॥
चन्द्रां प्रभासां यशसा ज्वलन्तीं श्रियं लोके देवजुष्टामुदाराम् ।
तां पद्मिनीमीं शरणं प्र पद्ये अलक्ष्मीर्मे नश्यतां त्वां वृणोमि ॥ ५ ॥
आदित्यवर्णे तपसोऽधि जातो वनस्पतिस्तव वृक्षोऽथ बिल्वः ।
तस्य फलानि तपसा नुदन्तु मायान्तरा याश्च बाह्या अलक्ष्मीः ॥ ६ ॥
उपैतु मां देवसखः कीर्तिश्च मणिना सह । प्रादुर्भूतोऽस्मि राष्ट्रेऽस्मिन् कीर्तिमृद्धिं ददातु मे ॥ ७ ॥

अश्वपूर्वाम् अश्वाः पूर्वे पुरोगा यस्यास्ताम् । अथवाऽश्वपूर्णामश्वैः पूर्णाम् । अश्वपूर्णामिति केचित् । रथमध्यां रथा मध्ये यस्यास्ताम् । हस्तिनादप्रबोधिनीम् । हस्तिनां गजानां नादेन बृंहितेन गजयुक्तरथ(?)-नादेन वा प्रबोधिनी प्रकर्षेण ज्ञापयित्रीम् । देवीं देवनशीलाम् । द्योतनशीलां वा । श्रियं भजनीयाम् । सेनारूपां वा । उप ह्वये समीपे प्रत्याह्वये । एतादृशी देवी श्रीर्मा मां जुषतां सेवताम् ॥ ३ ॥

कां वाङ्मनसयोरगोचरां दुर्निरूपस्वरूपामित्यर्थः । ब्रह्मरूपां वा । को ह वै नाम प्रजापतिरिति श्रुत्यन्तरात् । क इति ब्रह्मणो नामेति पुराणाच्च । सोस्मिताम् । आ ईषदुद्गते स्मिते हास्ये तद्युक्ताम् । उपाक्षरलोपश्छान्दसः । हिरण्यप्राकारां हिरण्यस्य सुवर्णस्य प्राकार आवरणं यस्यास्ताम् । हिरण्यमयः प्राकार आकृतिर्यस्यास्तामिति वा । आर्द्रां क्लिन्नां क्षीरोदधेरुत्पन्नत्वात् । करुणार्द्रां वा । सन्नशब्दोऽत्राभूर्ध्व-स्थत्वादि(?) । आर्द्रया सह इत्यादौ तथा दर्शनात् । अन्यद्यदाहुलकम् । ज्वलन्तीं प्रकाशमानाम् । तृप्तां प्रीतामपि च तर्पयन्तीं भक्तान् मनोरथैरिति शेषः । पद्मेस्थितां कमले निषण्णामासीनाम् । पद्मवर्णां कमलवर्णाम् । तामिति प्रसिद्धां श्रियमिहोप ह्वये समीपे प्रत्याह्वये ॥ ४ ॥

अत्र प्र पद्य इत्यस्यानन्तरमेकेन सन्धिप्रक्षेपः प्रामादिकः । चन्द्रां चन्द्रवत् प्रकाशमानां प्रभासाम् । प्रकृष्टा भाः कान्तिर्यस्यास्ताम् । आपं पैषेव्याप(?) । यशसा कीर्त्या ज्वलन्तीं प्रकाशमानाम् । लोके सर्वलोके देवजुष्टां देवैरिन्द्रादिभिर्जुष्टां सेविताम् । प्रीतां वा । उदारां महत्त्वां प्रगल्भां वा । पद्मिनीं पद्मलतारूपाम् । पद्माकारां वा । ईमिति निपातोऽनर्थकः । 'मिताक्षरेष्वनर्थकाः कमीमिद्विति' (निरु. १. ९) इति यास्क-वचनात् । ईकारवाच्यां वा । तां श्रियं लोक इह लोके शरणं रक्षित्रीं प्र पद्ये प्रपन्नोऽस्मि । अहमिति शेषः । अतो हे श्रीः मे ममालक्ष्मीरश्रीर्नश्यतां नाशं प्राप्नोतु । एतादृशीं त्वां वृणोमि । शरणत्वेन स्वीकुर्वे ॥ ५ ॥

वृक्षोऽथेत्यन्तःपादमपि पूर्वरूपं बाहुलकात् । आदित्यवर्णे । आदित्यस्य सूर्यस्य वर्ण इव वर्णो यस्यास्तस्याः संबोधनम् । हे श्रीः तव तपसः नियमादेतावनस्पतिः । 'अपुष्पाः फलवन्तो ये ते वनस्पतयः स्मृताः' (मनु. १. ४७) इति मानवस्मरणात् । बिल्वः बिल्वनामको वृक्षो द्रुमोऽधिजातः प्रादुर्भूतः । त्वत्करादिति शेषः । 'वामाकन्यायाः वामी जाता बिल्वो लक्ष्म्याः करेऽभवत्' इति वामनपुराणात् । अथानन्तरं तस्य बिल्वस्य फलानि पक्वशलाटुकानि तपसा त्वत्तपसा । त्वदनुग्रहेणेत्यर्थः । अन्तरा अन्तरि-न्द्रियसंबन्धिनी माया अज्ञानं तत्कार्याणि च याश्च बाह्या बहिरिन्द्रियसंबन्धिन्यो यास्ता अलक्ष्मीरश्रियो नुदन्तु अपनुदन्तु । निवारयन्त्वित्यर्थः ॥ ६ ॥

हे श्रीः देवसखः देवो महादेवस्तस्य सखा कुबेरः । कीर्तिः कीर्त्यभिमानिनी दक्षकन्या देवता । कुबेरकोशाध्यक्षा वा । सा च मणिना चिन्तामणिना मणिभद्रेण कोशाध्यक्षेण वा सह सार्धमुपैतु उप-गच्छतु । अहमस्मिन् राष्ट्रे जनपदे प्रादुर्भूतोऽस्मि । उत्पन्नोऽस्मि । स आगत्य कीर्तिं यशः कोशं वा ऋद्धिं सर्ववस्तुसमृद्धिं मे मह्यं ददातु प्रयच्छतु ॥ ७ ॥

क्षुत्पिपासामलां ज्येष्ठामलक्ष्मीं नाशयाम्यहम् । अभूतिमसमृद्धिं च सर्वां निर्णुद मे गृहात् ॥८॥
गन्धद्वारां दुराधर्षां नित्यपुष्टां करीषिणीम् । ईश्वरीं सर्वभूतानां तामिहोप ह्वये श्रियम् ॥९॥
मनसः काममाकूतिं वाचः सत्यमशीमहि । पशूनां रूपमन्नस्य मयि श्रीः श्रयतां यशः ॥१०॥
कर्दमेन प्रजा भूता मयि सं भव कर्दम । श्रियं वासय मे कुले मातरं पद्ममालिनीम् ॥११॥
आपः स्रवन्तु स्निग्धानि चिक्लीत वस मे गृहे । नि च देवीं मातरं श्रियं वासय मे कुले ॥१२॥
पद्मां पुष्करिणीं पुष्टां पिङ्गलां पद्ममालिनीम् । सूर्यां हिरण्मयीं लक्ष्मीं जातवेदो ममा वह ॥१३॥
आर्द्रां पुष्करिणीं यष्टिं सुवर्णां हेममालिनीम् । चन्द्रां हिरण्मयीं लक्ष्मीं जातवेदो ममा वह ॥१४॥
तां म आ वह जातवेदो लक्ष्मीमनपगामिनीम् ।
यस्यां हिरण्यं प्रभूतं गावो दास्यो विन्देयं पुरुषानहम् ॥ १५ ॥
यं आनन्दं समाविशदुपाधावन् विभावसुम् । श्रियः सर्वा उपासिष्व चिक्लीत वस मे गृहे ॥ १६ ॥
कर्दमेन प्रजा सृष्टा संभूतिं गमयामसि । अदधादुपगाथैषां कामान् ससृज्महे ॥ १७ ॥

क्षुत्पिपासामलामज्ञानतृष्णामलिनात्मिकां ज्येष्ठां वृद्धाम् । श्रियः प्रागुत्पन्नामित्यर्थः । अलक्ष्मीम- श्रियमहं नाशयामि नाशं प्रापयामि । हे श्रीः त्वमभूतिमसंपत्तिं तथा सर्वामसमृद्धिं च अनभिवृद्धिमपि मे मम गृहात् निर्णुद निवारय ॥ ८ ॥

गंधद्वाराम् । गंधो घ्राणग्राह्यो गुणो द्वारं लक्षणं यस्यास्ताम् । दुराधर्षां केनापि धर्षयितुमशक्यां नित्यपुष्टां नित्यं सदा सस्यादिभिः पुष्टां समृद्धां करीषिणीं करीषः शुष्कगोमयादिस्तद्वतीम् । गवाश्वादि- बहुपशुसमृद्धामिति यावत् । सर्वभूतानां सर्वप्राणिनामीश्वरीमधिष्ठात्रीम् । आधारभूतां वा । तां भूरूपां श्रियमिह लोक उप ह्वये उपाह्वये समीपं मत्याह्वये ॥ ९ ॥

हे श्रीः मनसः कामं मनोरथम् । आकूतिं संकल्पं च । वाचः वागिन्द्रियस्य सत्यं याथार्थ्यम् । पशूनां गवादीनां रूपं क्षीरादि । अन्नस्य अदनीयस्य यवव्रीह्यादे रूपं भक्ष्यादिचतुर्विधं चाशीमहि लभे- महि । श्रीः संपत् यशः कीर्तिश्च मयि श्रयताम् । आश्रयताम् ॥ १० ॥

कर्दमेन कर्दमाख्येन पुत्रेण प्रजा प्रकृष्टं जा अपत्यं यस्याः सा । सुपुत्रेत्यर्थः । 'जामपत्यम्' (निरु. ३.६) इति यास्कवचनात् । भूता अभवत् । अतः हे कर्दम श्रीपुत्र त्वं मयि मदीयगृहे सं भव संवस । पद्ममालिनीं कमलमालाधारिणीं मातरं तव जननीं श्रियं मे मम कुले वंशे वासय निवासय ॥११॥

आपः जलाभिमानिन्यो देवताः । स्निग्धानि स्नेहयुक्तानि कार्याणि स्रवन्तु उत्पादयन्तु । अपां स्नेहगुणवत्त्वादिति भावः । हे चिक्लीत चिक्लीताख्य श्रीपुत्र मे मम गृहे गेहे वस निवस । च अपि च देवीं मातरं श्रियं मे मम कुले वंशे नि वासय संवासय ॥ १२ ॥

आर्द्रामार्द्राङ्गीं पुष्करिणीमभिषेकोद्युक्तदिग्गजशुण्डाग्राम् । पुष्करशब्दो गजशुण्डाग्रवाचकः । पद्म- मालिनीं-पद्मवतीम् । पद्मलतारूपां वा । पुष्टिं पुष्ट्यभिमानिनीं पुष्टिरूपां वा । 'पुष्टिरूपेण संस्थिता' इति मार्कण्डेयवचनात् । पिङ्गलां पिङ्गलवर्णाम् । पद्ममालिनीमित्यादि सिद्धमन्यत् ॥ १३ ॥

* आर्द्रामार्द्राङ्गाम् । यःकरिणीं यष्टिकरां वेत्रहस्तामित्यर्थः । टिलोपश्छान्दसः । दण्डकारिणीं वा । दण्डकरां वा । यष्टिं दण्डरूपाम् । सुवर्णां शोभनवर्णां हेममालिनीं हेमविकृतमणिशृङ्खलादिमालावतीं सूर्यां सूर्यवत् प्रकाशमानाम् । तद्रूपां वा । सिद्धमन्यत् ॥ १४ ॥

इयं द्वितीयवा व्याख्याता । प्रभूतं भूयिष्ठम् । गावः गाः । दास्यः परिचारिकाः । उभयत्र व्यत्ययः अशू । स्यात् विशेषः ॥ १५ ॥ इति श्रीसूक्तभाष्यं समाप्तम् ॥

जातवेदः पुनीहि मा रायस्पोषं च धारय । अग्निर्मा तस्मादेनसो विश्वान्मुञ्चत्वंहसः ॥ १८ ॥
अच्छा नो मित्रमहो देव देवानग्ने वोचः सुमतिं रोदस्योः ।
वीहि स्वस्तिं सुक्षितिं दिवो नॄन् द्विषो अंहांसि दुरिता तरेम ता तरेम तवावसा तरेम ॥ १९ ॥

एतत् श्रीसूक्तं तदनुसारीणि पञ्च सूक्तानि च पञ्चममण्डलान्ते पठनीयानीति का–पुस्तकादवगम्यते । बृहद्दे ५.९१ अपि द्रष्टव्यम्[1] । आश्वमेध–अनुसारेणेदं ऋसं ९. १. १ अन्ते पठनीयम् । बहुभिर्मार्गैर्युत-मिदं बहुत्र मुद्रितं प्रायः पञ्चदशर्चम् । एतासां पञ्चदशानामृचां प्राचीनत्वं ऋविं २. १३ (= मैं-पुस्तके श्रीसूक्ते षोडशो मन्त्रः) इत्यनेन ज्ञायते । शान्तिमयूख–शान्तिकमलाकर–प्रयोगरत्नाह्निकचन्द्रिका–संस्कारकौस्तुभ–ब्रह्मकर्मसमुच्चयादय इतरेऽपि ग्रन्था अस्य सूक्तस्य पञ्चदशर्चत्वं दर्शयन्ति ।

आह्निकसूत्रावल्यां पञ्चदश मन्त्राः षोडशश्च ऋविं २. १८ । मैं–पुस्तके यद्यपि श्रीसूक्ते २९ मन्त्रा-स्तथापि भाष्यं १५ मन्त्राणामेव । ऋमं–पुस्तके २८ मन्त्राः, ऋम–आर्च–मु–पुस्तकेषु २७ मन्त्राः, क्षिपसं–आउ–जुना–पुस्तकेषु २१ एव । पञ्चामृ–पुस्तके ३० मन्त्राः येषु १-२२ = मैं१-२२; २४ = खिल २. ५; २५ = ऋमं २७; शिष्टाः ६ विभिन्ना अपठाश्च । का–पुस्तके आदितः १५ मन्त्रा इतर-पुस्तकस्थमन्त्रैः समानाः, शिष्टाश्चत्वारो विभिन्ना अज्ञातचराश्च[2] । अल–पुस्तक एतत्सूक्तं नास्ति ।

मनु ३. २३२ भाष्ये, अग्निपुराणे (७१. ८), हेमाद्रौ (१. ७३१. १५), प्रयोगरत्ने, संस्कारकौस्तुभे (मूलशान्तिः) चेदं सूक्तं निर्दिष्टम् । ३, ५, ६, ७, १०, ११ मन्त्राणां प्रतीकानि ऋविं २. १८-१९ मध्ये निर्दिष्टानि । ३ = मागृ १. १३. ६; ७[२] = मागृ १. १३. ६; ८ = तैआ १०. ६६; ९ = तैआ १०.१; मागृ २. १३. ६; मनाउ ४. ८; मामैसं; अन्त्ये, शाम; प्र; १० = वार्स ३९. ४, तैब्रा २. ४. ६. ६; १८[२] = तैसं ३. १. ४. ३; मंब्रा १. १. ११; शाश्रौ ४. १७. १२; → आपश्री २. ७; १९ = ऋसं ६. २. ११; १४. ६.

१. ऊर्जा; ऊर्जं–आउ. ममा–ऋमं–आउ–जुना–प्र–पञ्चामृ–आसू; म आ–मैं–मु–आर्च–ऋम–क्षिपसं । २. °लक्ष्मीमनघ°, °लक्ष्मीमलर°–आसू–प्र–जुना. गामश्वं; गामश्वान्–आउ । ३. अभ्य-

1. Cf Bṛhaddevatā, part II, p. 189.

2. With regard to the antiquity of the Kashmir recension, Scheftelowitz says that since according to the *Khila-anukramaṇī* the last six verses (14-19) deal with sons of Śrī as is referred to by Bṛhaddevatā V 91, it is clear that this recension preceded the Bṛhaddevatā (Apokryphen des Ṛgveda p. 75). The verse in the Bṛhaddevatā runs thus

श्रीसूक्तमाशीर्वादस्तु श्रीपुत्राणां पराणि षट् ।
तास्याद्वालक्ष्म्यपनुदमिस्तत्र निपातभाक् ॥

The second pāda of this verse Scheftelowitz translates thus "die sechs letzten Verse sind den Söhnen der Śrī geweiht". This translation does not seem to be correct. Macdonell (Bṛhaddevatā, part II, pp. 188-9) translates the same quite differently "The following six are connected with fortune and sons". To this Macdonell adds the following note :-" This must refer to the six *Khilas* which follow the Śrīsūkta in Kashmir MS. of the Khilas . . . ". This interpretation is confirmed by the next verse (92) which advises a special application of three of these six hymns, सं स्रवन्तु being charms for the prosperity of cattle (Śrī), आ ते गर्भो and अग्निरेतु for the attainment of sons (Putra) (प्रजाकामश्चावपुत्रो वा गर्भकर्मणि संस्तुती । नानारूपाः पर्यास्त्वन्यः सं स्रवन्तीति संस्तुताः). पराणि षट् means "the following six" (hymns), not "the last six" (verses). परे षट् in the खिलानुक्रमणी means the same. Compare वालखिल्याः परेऽष्टौ (End of 2nd Adhyāya, खिला-नुक्रमणी). The last six verses of Śrīsūkta in the Kashmir recension have no special connection with the sons of Śrī. This passage in the Bṛhaddevatā, therefore, cannot serve the purpose of establishing the priority of the Kashmir recension to the Bṛhaddevatā.

अश्वदायै गोदायै धनदायै महाधने । धनं मे जुषतां देवि सर्वकामांश्च देहि मे ॥ १८ ॥
पुत्रपौत्रं धनं धान्यं हस्त्यश्वादिगवे रथम् । प्रजानां भवसि माता आयुष्मन्तं करोतु मे ॥ १९ ॥
धनमग्निर्धनं वायुर्धनं सूर्यो धनं वसुः । धनमिन्द्रो बृहस्पतिर्वरुणं धनमुत्सृजे ॥ २० ॥
वैनतेय सोमं पिब सोमं पिबतु वृत्रहा । सोमं धनस्य सोमिनो मह्यं ददातु सोमिनः ॥ २१ ॥
न क्रोधो न च मात्सर्यं न लोभो नाशुभा मतिः । भवन्ति कृतपुण्यानां भक्तानां श्रीसूक्तं जपेत् ॥२२॥

सरसिजनिलये सरोजहस्ते धवलतरांशुकगन्धमाल्यशोभे ।
भगवति हरिवल्लभे मनोज्ञे त्रिभुवनभूतिकरि प्रसीद मह्यम् ॥ २३ ॥
श्रीर्वर्चस्वमायुष्यमारोग्यमाविधाच्छुभमानं महीयते ।
धान्यं धनं पशुं बहुपुत्रलाभं शतसंवत्सरं दीर्घमायुः ॥ २४ ॥
विष्णुपत्नीं क्षमां देवीं माधवीं माधवप्रियाम् ।
लक्ष्मीं प्रियसखीं देवीं नमाम्यच्युतवल्लभाम् ॥ २५ ॥
महालक्ष्मी च विद्महे विष्णुपत्नी च धीमहि । तन्नो लक्ष्मीः प्रचोदयात् ॥ २६ ॥
पद्मानने पद्मिनि पद्मपत्रे पद्मप्रिये पद्मदलायताक्षि ।
विश्वप्रिये विश्वमनोनुकूले त्वत्पादपद्मं हृदि सं नि धत्स्व ॥ २७ ॥
आनन्दः कर्दमः श्रीतश्चिक्लीत इव विश्रुतः ।
ऋषय श्रियः पुत्राश्च श्रीर्देवी देवदेवता ॥ २८ ॥

१६. यः; स–ऋविव. **सूक्तं**–क्रम–मु–आचे–क्रिमसे; श्रियः–ऋविव–आसू–पञ्चाम्–क्रम–मॅ–आउ–जुना । **१७. पद्मानने**; पद्मासने. **पद्मऊरू**–क्रम–क्रम–आउ–जुना–मु–आचे; पद्मऊरु–मॅ; पद्मरूपे–क्रिमसे. **पद्माक्षी**–क्रम–क्रम–जुना–मु–आचे; पद्माक्षि–मॅ–आउ–क्रिमसे. **तन्मे**; यन्मां–पञ्चाम्, त्वं मां. **भजसि**, भजस्व. **पद्माक्षी**–क्रम–जुना–आचे; पद्माक्षि–मॅ–आउ–मु–क्रम–क्रिमसे–पञ्चाम् । **१८. अश्वदायै गोदायै धनदायै**–क्रम–क्रम–आचे; अश्वदायी गोदायी धनदायी–मॅ–जुना; अश्वदायी गोदायी धनदायि–मु–आउ; अश्वदायि गोदायि धनदायि–क्रिमसे–पञ्चाम्. **जुषतां**; लभतां–क्रम. **देवि**–मॅ–मु–क्रम–क्रिमसे–आचे–पञ्चाम्, देवी–आउ; देवीं–क्रम–जुना. **सर्वकामांश्च देहि मे**, सर्वकामार्थसिद्धये–पञ्चाम् । **१९. पुत्रपौत्रं**–क्रम–जुना. पुत्रपौत्र–मॅ–मु–आउ–क्रम–क्रिमसे–पञ्चाम्–आचे. **°श्वादिगवे रथं**–क्रम–मॅ–मु–क्रम–पञ्चाम्–आचे; °श्वाश्वतरं रथैः–आउ–जुना–क्रिमसे; °श्वाश्वतरीरथं–ऑध; °श्वाद्याविगोरथं. **भवसि**–क्रम–जुना–क्रिमसे, भवती–मॅ–मु–आउ–क्रम–आचे; भजसि–पञ्चाम्, भवतु. **मे**; मां–आउ–पञ्चाम्–जुना । **२०. वरुणं**–मॅ–मु–क्रम–क्रम–जुना–पञ्चाम्–आचे; वरुणो–आउ–क्रिमसे. **उत्सृजे**–क्रम; अश्नुते–मॅ–पञ्चाम्; उच्यते–क्रिमसे–जुना; अस्तु मे–मु, अस्तु ते–क्रम–आचे; अश्विना–आउ । **२१. सोमिनो मह्यं**; सोमिनः मामं–क्रिमसे; सोमिनो मिह्–जुना. **सोमिनः**; सोमिनि । **२२. भक्तानां श्रीसूक्तं जपेत्**; भक्त्या श्रीसूक्तजापिनां–ऑध. **जपेत्**; जपेत् सदा । **२३. °शुकगन्ध°**–मु–क्रम–ऑध–आचे; °शुभगन्ध°–इतरेषु. **°माल्यशोभे**–क्रम–ऑध; °माल्यशुभे–मु. **°भूतिकरि**; भूतिकरी–मु । **२४. श्री°**; श्रीर्°–क्रिमसे. **°वर्चस्व**–क्रम–मॅ–मु–जुना–क्रिमसे–आचे; °वर्चस्य–इतरेषु. **°विधाच्छुभमानं**–क्रम; °विधाच्छोभमानं–मु–क्रम–आचे; °विधात्पवमानं–मॅ–आउ–जुना–क्रिमसे; °शुभाश्पवमानं पञ्चाम्. **धान्यं धनं**; धनं धान्यं–मु. **बहुपुत्र°**; पुत्र°–आउ; पशुपुत्र°–जुना । **२५. लक्ष्मीं प्रियसखीं**–क्रम–क्रम–आचे; लक्ष्मी प्रियसखी–मु, विष्णोः प्रियसखी–मॅ. **देवीं**; भूमिं–ऑध । **२६. महालक्ष्मी**–क्रम–मॅ–क्रम–आचे; महालक्ष्म्यै–मु. **विष्णुपत्नी**–क्रम–मॅ–क्रम–आचे; विष्णुपत्न्यै–मु । **२७. पद्मिनि**, पद्मनि–क्रम–आचे; पद्मनि–मु. **पद्मप्रिये**; पद्मालये. **विश्वमनो°**; विष्णुमनो°–ऑध. **हृदि**; मयि–मु–क्रम । २८.

प्रीत°–क्रम; प्राद°. विभितः–क्रम; विश्रुतः–मॅ; (इति) विश्रुताः–ऑध. श्रियः पुत्राश्च–क्रम; श्रियपुत्राश्च–मॅ. देवी देवदेवता–क्रम; देवीर्देवताः श्रिया–मॅ; श्रीर्देवीर्देवता मताः–ऑध.

क्रम–पुस्तकेऽविद्यमानो मॅ २१ मन्त्र एवमस्ति—

ऋणरोगादि दारिद्र्यं पापक्षुदपमृत्यवः । भयः शोकमनस्तापा नश्यन्तु मम सर्वदा ॥

ऑधपुस्तके–ऋणरोगादिदारिद्र्य°.... भयशोक°....

पद्मास्–पुस्तके केषुचिल्लिखितपुस्तकेषु च २३-३० मन्त्राः सर्वथा विभिन्ना अतोऽत्र लिख्यन्ते–

चन्द्राभां लक्ष्मीमीशानां सूर्याभां श्रियमीश्वरीम् । चन्द्रसूर्याग्निवर्णाभां महालक्ष्मीमुपास्महे ॥२३॥

वर्षन्तु ते विभावरि दिवो अभ्रस्य विद्युतः । रोहन्तु सर्वबीजान्यव ब्रह्मद्विषो जहि ॥ २४ ॥

पद्मप्रिये पद्मिनि पद्महस्ते पद्मालये पद्मदलायताक्षि ।
विश्वप्रिये विष्णुमनोऽनुकूले त्वत्पादपद्मं मयि सं नि धत्स्व ॥ २५ ॥

या सा पद्मासनस्था विपुलकटितटी पद्मपत्रायताक्षी ।
गम्भीरावर्तनाभिस्तनभरनमिता शुभ्रवस्त्रोत्तरीया ॥
लक्ष्मीर्दिव्यैर्गजेन्द्रैर्मणिगणखचितैः स्नापिता हेमकुम्भै-
र्नित्यं सा पद्महस्ता मम वसतु गृहे सर्वमाङ्गल्ययुक्ता ॥ २६ ॥

लक्ष्मीं क्षीरसमुद्रराजतनयां श्रीरङ्गधामेश्वरीं
दासीभूतसमस्तदेववनितां त्रैलोक्यदीपाङ्कुराम् ।
श्रीमन्मन्दकटाक्षलब्धविभवब्रह्मेन्द्रगङ्गाधरां
त्वां त्रैलोक्यकुटुम्बिनीं सरसिजां वन्दे मुकुन्दप्रियाम्[1] ॥ २७ ॥

सिद्धलक्ष्मीर्मोक्षलक्ष्मीर्जयलक्ष्मीः सरस्वती ।
श्रीर्लक्ष्मीर्वरलक्ष्मीश्च प्रसन्ना मम सर्वदा ॥ २८ ॥

वराङ्कुशौ पाशमभीतिमुद्रां करैर्वहन्तीं कमलासनस्थाम् ।
बालार्ककोटिप्रतिभां त्रिनेत्रां भजेऽहमाद्यां जगदीश्वरीं ताम् ॥ २९ ॥

सर्वमङ्गलमाङ्गल्ये शिवे सर्वार्थसाधिके । शरण्ये त्र्यंबके गौरि नारायणि नमोऽस्तु ते ॥ ३० ॥

२३. श्रियमीश्वरीं, श्रियमैश्वरी. °वर्णाभां; संकाशां; सर्वाभां. महालक्ष्मी°, श्रीमहालक्ष्मी°; श्रियं लक्ष्मी° । २४. = खिल २. ५ । २५. = क्रम २७ । २६. °नमिता, °नमिता । २८. प्रसन्ना मम सर्वदा; प्रसन्नवरदा भव । २९. वराङ्कुशा°; वराङ्कुशौ. °मभीतिमुद्रां; °मुद्रेतिमुद्रां. °प्रतिभां, °प्रतिमां. भजेऽहमाद्यां; भजे हिमाद्यां; भजेऽहमम्बां.

मॅ–पुस्तके श्रीसूक्तानन्तरं पठनीयं सूक्तद्वयं (मॅ ९, मॅ १०) दत्तं तद्यथा—

विश्वेश्वर विरूपाक्ष विश्वरूप सदाशिव । शरणं भव भूतेश करुणाकर शंकर ॥ १ ॥
हर शंभो महादेव विश्वेशामरवल्लभ । शिव शंकर सर्वात्मन् नीलकण्ठ नमोऽस्तु ते ॥ २ ॥
मृत्युंजयाय रुद्राय नीलकण्ठाय शंभवे । अमृतेशाय शर्वाय श्रीमहादेवाय ते नमः ॥ ३ ॥
एतानि शिवनामानि यः पठेन्नियतः सकृत् । नास्ति मृत्युभयं तस्य पापरोगादि किंचन ॥ ४ ॥

तथा च—

परेशाच्युत गोविन्द माधवानन्त केशव । कृष्ण विष्णो हृषीकेश वासुदेव नमोऽस्तु ते ॥ १ ॥
कृष्णाय गोपिनाथाय चक्रिणे मुरवैरिणे । अमृतेशाय गोपाय गोविन्दाय नमो नमः ॥ २ ॥
एतान्यनन्तनामानि मध्यकाले (सदा) पठेत् ॥ ३ ॥

1. Scheftelowitz does not give this verse and counts verse 26 as two (26 and 27) verses.

७

चिक्रीतो यस्य नाम तद्विश्वा नर्क च सुकृतो ।
अस्मान् दीदास युज्याय जीवसे जातवेदः पुनन्तु मा देवजनाः ॥ १ ॥
पुनन्तु मनसा धियः पुनन्तु विश्वा भूतानि । जातवेदो यदस्तुतम् ॥ २ ॥
विश्वे देवाः पुनीत मा जातवेदः पुनीहि मा । संभृता अस्माकं वीरा ध्रुवा ध्रुवेषु तिष्ठति॥३॥
ध्रुवा द्यौर्ध्रुवा पृथिवी ध्रुवा ध्रुवेषु तिष्ठति । अग्ने अच्छा यदस्तुते रायस्पोषं च धारय ॥ ४ ॥
अच्छा नो मित्रमहो देव देवानग्ने वोचः सुमतिं रोदस्योः ।
वीहि स्वस्तिं सुक्षितिं दिवो नॄन् द्विषो अंहांसि दुरिता तरेम ता तरेम तवावसा तरेम ॥५॥

१[२]-२[१] ≐ ऋसं ९. ६७. २७[१], तैब्रा. १. ४. ८. १; २. ६. ३. ४; वासं १९. ३९ । २. ≡ मंदी (पृष्ठ १७ मन्त्रः २१)। ३[१]. ≡ ऋसं ९. ६७. २७[२] । ४[१]. ≡ ऋसं १०. १७३. ४; अथर्व ६. ८८. १; तैब्रा २. ४. २. ८; आगृ १. ४. ४; गोगृ २. ३. १२; मंब्रा १. ३. ७. रायस्पोषं च धारय = खिल २. ६. १८.

८

मयि श्रेयो मा वधीः प्र सम्राजं च सुकृतो ।
अस्मान् पृणीष्व युज्याय जीवसे जातवेदः पुनीहि मा ॥ १ ॥
मर्तो यो नो दिदासत्यधिरस्था न नानशत् । दंविध्वतो विमावसो आगामृत ते धियम् ॥२॥
अनमीवा भवन्त्वप्या सु सं गर्भो वि मोचतु । अरातीर्यान्ति ये केचित्सूर्यश्चाभि मर्मणा ॥३॥
रायस्पोषं वि धारय जातवेदः पुनीहि मा । उक्षा भवन्तु नो मयो बहीगोष्ठे घृताच्यः ॥ ४ ॥
अच्छा नो मित्रमहो देव देवानग्ने वोचः सुमतिं रोदस्योः ।
वीहि स्वस्तिं सुक्षितिं दिवो नॄन् द्विषो अंहांसि दुरिता तरेम ता तरेम तवावसा तरेम॥ ५ ॥

१[२]. ≐ खिल २. ७. १[२] । २. अधिरस्था, अधरस्था ! ४[१]. → खिल २. ६. १८[१]. बही-गोष्ठे घृताच्यः → खिल ४. १२. १[२] । ५. = खिल २. ७. ५; ६. १९, ऋसं ६. २. ११; १४.६.

९

सं स्रवन्तु मरुतः संमथा. समु पूरुषाः । सं धान्यस्य या स्फातिः संस्राव्येण हविषा जुहोमि॥१॥
एह यन्ति पशवो ये परेयुर्वायुर्येषां संहचारं जुजोष ।
त्वष्टा येषां रूपधेयानि वेदास्मिंस्ताँल्लोके सविताभि रक्षतु ॥ २ ॥
इमं गोष्ठं पशवः सं स्रवन्तु बृहस्पतिरा नयतु प्रजानन् ।
सिनीवाली नयत्वग्र एषामा जग्मुषोऽनुमते नि यच्छ ॥ ३ ॥
सं सिञ्चामि गवां क्षीरं समाज्येन बलं रसम् ।
संसिक्ता अस्माकं वीरा ध्रुवा गावः सन्तु गोपतौ ॥ ४ ॥

आ हरामि गवां क्षीरमा हरामि धान्यं३ रसम् ।
आहता अस्माकं वीरा आ पत्नीरिदमस्तकम् ॥ ५ ॥

एतत् अथर्व २. २६ अनेन समानम् । १ = अथर्व ३; २ = अथर्व १, ३ = अथर्व २ एवं मन्त्राणां पौर्वापर्यभेदः । 'नानारूपाः पशस्विन्य. सं स्रवन्तीति संस्तुताः' इति बृहद्दे (५. १२) । कौशिकसूत्र (१९. १४) द्रष्टव्यम् ।

१. सं स्रवन्तु–का; सं सं स्रवन्तु–अथर्व; सं स्रवन्ति–बृहद्दे. मरुतः–का; पशवः–अथर्व । २. यन्ति–का; यन्तु–अथर्व. वेदा स्मिन्स्तांल्लोके–का; वेदास्मिन् तान् गोष्ठे–अथर्व. सविताभि रक्षतु–का; सविता नि यच्छतु–अथर्व । ३. नयत्यग्र–का; नयत्वाग्रे–अथर्व. ऽनुमते–का; अनुमते–अथर्व । ४. गावः सन्तु–का; गावो मयि–अथर्व । ५. हरामि धान्यं३–का; हार्षं धान्यं१–अथर्व ।

१०

आ ते गर्भो योनिमेतु पुमान् बाण इवेषुधिम् । आ वीरो अत्र जायतां पुत्रस्ते दशमास्यः ॥ १ ॥
करोमि ते प्राजापत्यमा गर्भो योनिमेतु ते ।
अनून. पूर्णो जायतामनन्धोऽश्रोणोऽपिशाचधीतः ॥ २ ॥
पुमांस्ते पुत्रो जायतां पुमाननु जायताम् । यानि भद्राणि बीजान्यृषभा जनयन्ति नः ॥ ३ ॥
तानि भद्राणि बीजान्यृषभा जनयन्तु ते । तैस्त्वं पुत्रं जनयेः स जायतां वीरतमः स्वानाम् ॥ ४ ॥
यो वशायां गर्भो योऽपि वेहतीन्द्रस्तं नि दधे वनस्पतौ ।
तैस्त्वं पुत्रान् विन्दस्व सा प्रसूर्धेनुका भव ॥ ५ ॥
सं वो मनांसि जानतां सं नाभिः सं तनोऽसत् ।
सं त्वा कामस्य योक्त्रेण युञ्ज्यान्यविमोचनाय ॥ ६ ॥
कामः समृध्यतां महामपराजितमेव मे । यं कामं कामये देव तं मे वायो समर्धय ॥ ७ ॥

इदं सूक्तं प्रजावत आर्षमिति खिलानुक्रमण्यामुक्तम् । 'अभिरेतु' इत्यग्रे वर्तमानेन जीवपुत्राख्य-सूक्तेन सहेदं गर्भकर्मणि विनियुक्तम् । 'प्रजावज्जीवपुत्रौ वा गर्भकर्मणि संस्तुतौ' इति बृहद्दे (५. १२) । आश्वगृ १.१३.६ द्रष्टव्यम् । एते प्रजावज्जीवपुत्राख्ये सूक्ते अनवलोभने विनियुक्ते इति मर–कम–मतम् । एतत्सूक्ते कर्म–मर–संकौ–कम–आपर्म (१. १२. ९)–पुस्तकेषु ४[२], ५[१], ६ मन्त्रान् वर्जयित्वोद्धृतम् ।

१. = अथर्व ३. २३. २; हिगृ १. २५. १; शांगृ १. १९. ६. आ ते गर्भो योनिमेतु–कर्म–आपर्म–हिगृ; आ ते योनिं गर्भ एतु–अथर्व–शांगृ; आ ते गर्भो योनिमैतु–कम–मर–संकौ. अत्र–शांगृ–हिगृ; ऽत्र–अथर्व; कर्म–कम–संकौ–मर–आपर्म–पुस्तकेषु 'अत्र' नास्ति । २. = हिगृ. १. २५. १; २[१]. = अथर्व ३. २३. ५[१]. प्राजापत्यमा; प्राजापत्यमेषा–संकौ. एतु–कर्म–अथर्व–आपर्म–हिगृ; ऐतु–कम–मर–संकौ. अनन्धोऽश्रोणोऽपिशाचधीतः–का; अनन्धोऽश्रोणोपिशाचधीरः–हिगृ; अस्रोणो-पिशाचधीतः–कर्म–कम–आपर्म–संकौ–मर । ३[१] = अथर्व ३. २३. ३[१]; शांगृ १. १९. ६. ३[२]. = शांगृ १. १९. ६; अथर्व ३. २३. ४[१]. पुमांस्ते पुत्रो जायतां–का; पुमांस्ते पुत्रो नारि तं–कर्म–आपर्म–संकौ–कम–मर. पुमांसं पुत्रं जनय तं–अथर्व–शांगृ. यानि–का–अथर्व–आपर्म–संकौ–शांगृ; तानि–कर्म–कम–मर. ऋषभा; पुरुषा–शांगृ. जनयन्ति नः–का–आपर्म–शांगृ; जनयन्ति च–अथर्व; जनयन्तु नौ–कर्म–मर–संकौ; जनयन्ति नौ–औध; जनयन्तु ते–कम । ४. = हिगृ १. २५. १. तानि–का–आपर्म; यानि–कर्म–कम–संकौ–मर–हिगृ. जनयन्तु ते–का; जनयन्तु नः–कर्म–हिगृ; जनयन्ति

नः–ऋग्म–मर–संकी; जनयन्तु नौ–आपमं. **तैस्त्वं पुमान् जनयेः**–का; तैस्त्वं गर्भिणी भव–हिर। ५. = हिर १. २५. १. ५[२] = अथर्व ३. २३. ४[२]; शांगृ १. १९. ६. **योऽपि**–का; यथ–हिर. **पुमान्**; पुत्रं–अथर्व.हिर-शांगृ-मध्ये ५[२]–पाठो विभिन्नः। हिर–तेन त्वं गर्भिणी भव सा प्रासूर्धेनुगा भव. शांगृ–तेभिष्ट्वं पुत्रं जनय सुप्रसूर्धेनुका भव। ६[१]. **सं वो मनांसि** = ऋसं १०. १९१. ३;अथर्व ६. ६४. १. ६[२] = हिर १. २४. ४.। ७. **कामः समृध्यतां**–का–ऋग्म–मर–संकी; काममसृध्यतां–आपमं. **सं मे**–ऋग्म–आपमं–संकी, तन्मे–मर.

११

अग्निरेतु प्रथमो देवतानां सोऽस्याः प्रजां मुञ्चतु मृत्युपाशात् ।
तदयं राजा वरुणोऽनुमन्यतां यथेयं स्त्री पौत्रमघं न रोदात् ॥ १ ॥
इमामग्निस्त्रायतां गार्हपत्यः प्रजामस्यै तिरतु दीर्घमायुः ।
अशून्योपस्था जीवतामस्तु माता पौत्रमानन्दमभि वि बुध्यतामियम् ॥ २ ॥
मा ते गृहे निशि घोर उत्थादन्यत्र त्वद्रुदत्यः सं विशन्तु ।
मा त्वं विकेश्युर आ वधिष्ठा जीवपुत्रा पतिलोके वि राज प्रजां पश्यन्ती सुमनस्यमाना ॥३॥
अप्रजस्यं पौत्रमर्त्यं पाप्मानमुत वाघम् । प्रजामिवोन्मुच्यस्व द्विषद्भ्य प्रति मुञ्चामि पाशान् ॥४॥
देवकृतं ब्राह्मणं कल्पमानं तेन हन्मि योनिषदः पिशाचान् ।
क्रव्यादो मृत्यूनधरान् पातयामि दीर्घमायुस्तव जीवन्तु पुत्राः ॥ ५ ॥
त्वं ह्यग्ने प्रथमो मनोता० ॥ ऋ. सं. ६. १. १

६-११ खिलसूक्तानि पञ्चममण्डलान्ते पठनीयानि। इदं सूक्तं जीवपुत्रस्यार्थमित्यनुक्रमण्यामुक्तम्। ऋग्म–मर–संकी–पुस्तकेषु 'अथ जीवपुत्राख्यं सूक्तम्' इत्युक्तमेव समुद्धृतम्। हिर मध्ये एको मन्त्रोऽन्तोऽधिकः। इदं षण्मन्त्रात्मकमिति गोगृ २. १. २४; खागृ १. ३. ११ (: अग्निरेतु प्रथम इति षड्भिश्च पाणिग्रहणे)। मंब्रा १.१.१०; आपमं १.४. ७ मध्ये केवलं पूर्वे चत्वारो मन्त्राः, तथा च आपमं-पुस्तके तृतीयचतुर्थयोर्मध्ये एको मन्त्रोऽधिकः। प्रथमद्वितीयौ मन्त्रौ पागृ १.५.११; मंद्री ५४-५५ मध्ये उपलभ्येते। 'अग्निरैत्विति सूक्तेन जुहुयादाज्यमन्वहम्' इति ऋविध २. ११०। बृहद्दे ५. ९२ द्रष्टव्यम्।

१. **एतु**–खिलानु–मंब्रा–खागृ–का; ऐतु–इतरेषु. १[१] = अथर्व ४. १४. ५। अग्ने प्रेहि प्रथमो देवतानाम्. **देवतानां**, देवताभ्यः–मंब्रा. **सोऽस्याः**; सोऽस्यै–ऋग्म–पागृ–संकी–मर–श्रौध। २. **तिरतु दीर्घमायुः**–का; नयतु दीर्घमायुः–ऋग्म–ऋग्म–संकी–पागृ–हिगृ–मर–आपमं–मंद्री; जरदष्टिं कृणोतु–मंब्रा. **जीवतामस्तु**–का, जीवतु–ऋग्म. **अभि वि**–का–मंब्रा–मंद्री–पागृ; अभि प्र–हिगृ–मर–ऋग्म–संकी–आपमं। ३. **गृहे निशि घोर**–का; गृहे निशि घोष–ऋग्म–मर–हिगृ–संकी–ऋग्म–आपमं; गृहेषु निशि घोष–मंब्रा. **उत्थाद्**; उत्थाद्–मर. **रुदत्यः**–का–ऋग्म–हिगृ–संकी–आपमं–मंब्रा; रुदन्त्यः–ऋग्म–मर. **विकेश्युर**–का–ऋग्म–हिगृ–आपमं; विकेश्युर–मर–संकी; विकेश्युरस–ऋग्म; वक्ष्युरं–मंब्रा. **जीवपुत्रा**–का; जीवपत्नी–इतरेषु. **प्रजां पश्यन्ती सुमनस्यमाना**–का; पश्यन्ती प्रजां सुमनस्यमाना–ऋग्म–ऋग्म–मर–संकी; पश्यन्ती प्रजां सुमनस्यमानां–आपमं–मंब्रा; प्रजां पश्यन्ती सुमनस्यमानां–हिगृ। ४. **अप्रजस्यं पौत्रमर्त्यं**–मंब्रा; अप्रजस्तां पौत्रमृत्युं–ऋग्म–मर–संकी–हिगृ–आपमं; अप्रजास्त्वं पुत्रमृत्युं–ऋग्म. **वाघं**; वा अघं–मंब्रा; वाधं–संकी. **प्रजामिवोन्मुच्यस्व**–का; शीर्ष्णः स्रजमिवोन्मुच्य–ऋग्म–मंब्रा–हिगृ–ऋग्म–संकी–मर–आपमं. **पाशान्**–का; पाशं–ऋग्म–ऋग्म–संकी–मर–आपमं–मंब्रा–हिगृ। ५. **पातयामि**–का–ऋग्म–मर–संकी; पादयामि–हिगृ।

१२

चक्षुश्च श्रोत्रं च मनश्च वाक्च प्राणापानौ देह इदं शरीरम् ।
द्वौ प्रत्यञ्चावनुलोमौ विसर्गाविदं तं मन्ये दशयन्त्रमुत्सम् ॥ १ ॥

यं आनयत्परावतः० ॥ ऋ. सं. ६. ४५. १

ऋसं ६. ४४ अनन्तरं पठनीयम् । बृहद्दे ५. १०८ एतदेव दर्शयति । इत्यमेकर्चं सूक्तं सायणाचार्यैः ऋसं ६.४४. २४ व्याख्याने समुद्धृतम् । मॅ(११)–मु–आउ(८)–जुना–औंध–पुस्तकेष्विदं सूक्तं सूक्तम् । अल–पुस्तक एवं दृष्टम् ।

१[१]. → तैआ २. ५. ६. ५ : प्राणापानौ चक्षुः श्रोत्रं वाचं मनसि संभृताम्; तैउ १. ७. १ : चक्षुः श्रोत्रं मनो वाक् त्वक्. १[२]. **दशयन्त्रमुत्सम्** = ऋसं ६. ४४. २४. °वेदं–का; °चेतं–मॅ–मु–आउ–औंध–जुना । उत्तरे ऋचौ–

पुरश्च पृष्ठश्च कर्णौ च बाहू जङ्घे चोरू उदरं शिरश्च ।
रोमाणि मांसं रुधिरास्थिमज्जमेतच्छरीरं जलबुद्बुदोपमम् ॥ २ ॥
भ्रुवौ ललाटे च तथा च कर्णौ हनू कपोलौ चुबुकस्तथा च ।
ओष्ठौ च दन्ताश्च तथैव जिह्वा मे तच्छरीरं सुखलक्षणकोशम् ॥ ३ ॥

२. **पुरश्च**; उरश्च, जुना–आउ, नखश्च–औंध. **पृष्ठश्च**; पृष्टिश्च–मु. **रोमाणि**; लोमानि–जुना. ३. **चुबुकः**; चिबुकः–जुना. **मे तच्छरीरं**; एतत्सुखसुखं–आउ; एतच्छरीरं–जुना.

ऋसं ६. ४८ अन्ते पठनीयमेकं खिलसूक्तं मं–औंध–जुना–पुस्तकेषु विद्यते । मॅ–पुस्तके

यस्तृणैरध्ययनं तदधीतं तृणानि भवति मम । वापीकूपतडागानां समुद्रं गच्छ स्वाहा ॥ १ ॥
सूक्तान्ते तृणान्यस्मै ॥ २ ॥

औंध–पुस्तके

सूक्तान्तेऽप्येवं तृणान्यस्माविरिमे वोदकेऽपि वा ।
यस्तृणैरधीतं तत् तृणानि भवति ध्रुवम् ॥ १ ॥
वापीकूपतडागानां समुद्रं गच्छ स्वाहा [अग्निं गच्छ स्वाहा] ॥ २ ॥

जुना(अ)–पुस्तके

यस्तृणैरध्ययनं तृणानि तृणते तृण । समुद्रं गच्छ स्वाहा भूमिं गच्छ स्वाहा ॥

खिल २. ३ टिप्पणी द्रष्टव्या ।

१३

शंवतीः पारयन्त्येतेदं पुरुहस्त वचो यथा । अभ्यारं तं समाकेत य एवेदमिति भवत् ॥ १ ॥
जायाकेतं परिस्रुतं भारती महर्वादिनी । संजानानां महीं जाता य एवेदमिति भवत् ॥ २ ॥
इन्द्रस्तं किं विभुं प्रभुं भानुना यं जुजोषति । तेन सूर्यमरोचयद्येनेमे रोदसी उभे ॥ ३ ॥
जुषस्वाग्ने अङ्गिरः काण्वं मेध्यातिथिम् । मा त्वा सोमस्य बर्बृहत् सुतस्य मधुमत्तमः ॥ ४ ॥
स्वमग्ने अङ्गिरस्तम शोचस्व देववीतमः । आ शंतम शंतमाभिरभिष्टिभिः शान्तिं स्वस्तिमकुर्वत ॥ ५ ॥
शं नः कनिक्रदद्देवः पर्जन्यो अभि वर्षतु । ओषधयः सं प्रवर्धन्ताम् ।
शं नो द्यावापृथिवी शं प्रजाभ्यः शं नो अस्तु द्विपदे शं चतुष्पदे ॥ ६ ॥

शं न इन्द्राग्नी भवतामवोभिः० ॥ ऋ. सं. ७.३५. १

ऋसं ७. ३४ अनन्तरमिदं पठनीयम् । आश्वमेसं-मतमपि तथैव । मैं-मु-औंध-अनुसारेणेदं ऋसं ७. ३५ अनन्तरं पठनीयम् ।

मैं १३-मु-आउ९-ऋमे-अल-जुना-ऋम(शान्ति)-अल । ऋग्विधानेऽपि (२. १३९)-'शंवतीः शं न इन्द्राग्नी इत्येते शतशे जपेत् । न रक्षोभ्यो न भूतेभ्यो व्याधिभ्यो वा भयं भवेत्' इति ॥

१. पतंगं पृच्छन्त्य वचो यथा-का; तं पृच्छन्ति वचो यथा-आउ-जुना; एतं छंति वचो युजा-अल; एते तं पृच्छन्ति वचो युजा- मैं मु. **अभ्यारं तं समाकेतं**-का; अभ्यायन्तं समाकन्तं-आउ; अभ्यारेतं यमाकेतं-अल; अभ्यानंतं यमाकेतं जुना, अभ्यारं तं यमाकेतुं-ऋमे-ऋम-मैं-मु. **भवत्;** भुवत्-अल; भवन्-मु-ऋम । २. **जायाकेतं**-का-जुना; जायाकेतुं-आउ, मासाकेतुं-ऋमे-मु-मैं-ऋम. **परिभुवं**-ऋमे-मु; भुवश्चं मैं-आउ-जुना. **भारती ब्रह्मवादिनी**-का; भारतीर्ब्रह्मवर्धनीः-ऋमे-ऋम मैं-मु; भारती ब्रह्मवर्धनी-आउ; भारती ब्रह्मवर्धनी-जुना. **जाता**-का; माता-ऋमे-ऋम-मैं-मु-आउ-जुना. **भवत् ,** भवन्-ऋम । ३. **इन्द्र**; इन्द्रं-अल. **किं;** यद्-आउ. भानुमा यं-अल; भानुमेयं-ऋमे-ऋम-मैं-मु-आउ; भानुमेयं-जुना. **शुभोपति**-का; सरस्वती-मैं-आउ-जुना; सरस्वती ऋमे-ऋम-मु-अल. **तेन**-का, येन-ऋमे-ऋम-मैं-मु-आउ-अल-जुना । ४. **वर्षंहरसुतस्य;** वर्षंहन्सुतासो-आउ; वर्षंहः सुतासो-अल. **मधुमत्तमः;** मधुमत्तमाः-आउ । ५. **रथं**-ऋमे-मैं-मु-आउ; स्थां-का-अल. **अङ्गिरस्तम**-अल-जुना; अङ्गिरस्तमः-आउ; अङ्गिरः-ऋमे-मैं-मु. **शंसमाभिरभिष्टिभिः;** शंसमाभिष्टिभिः-अल. **शान्ति;** शान्ति.-मु; शान्ति-अल । ६. **वर्षत्वोषधयः सं प्रवर्धन्तां**-का; वर्षत्वोषधयः प्रति धीयन्तां-आउ; अवर्षत्वोषधयः प्रतिधीयतां-अल; अभिवर्षत्वोषधयः प्रतिधीयतां-जुना; वर्षतु-ऋमे-मैं-मु. **शं नो अस्तु द्विपदे शं चतुष्पदे** = खिल ५. १. ५[१]. **नो अस्तु**-का; न एधि-मैं-मु ।

जुनापट्टलिखितपुस्तक इदं नवर्चं सूक्तम् । तृतीयमन्त्रानन्तरं लिखिता अधिका मन्त्रा अधो दीयन्ते-

शं वो भूमिः शं व आपः शं वो भवन्तु मरुतः स्वर्काः ।
शं वः प्रजाभ्यः शमयन्तु पयं शं वः पर्जन्यो अभि वर्षतु ॥
शं व इन्द्रः संताता शं वो भवन्तूषसो विभातीः ।
शं वो वसवो रुद्रा आदित्याः सदन्तु शं वो मित्रावरुणावश्विना शम् ॥
शं वो विष्णुः प्रजया संरराणोऽनु स्वधां कृणुहि लोके अस्मिन् ।
शं वो भवतु भुवनस्य पस्त्यतिः शं वो भव द्विपदे शं चतुष्पदे ॥

१४

स्वप्नः स्वप्नाधिकरणे सर्वं नि ष्वापया जनम् । आ सूर्यमन्यान् स्वापयाव्युषं जागृयामहम् ॥ १ ॥

क ईं व्यक्ता नरः सनीळा० ॥ ऋ. मं. ७. ५६. १

ऋसं ७. ५५ अनन्तरं पठनीयम् । अयं मन्त्रः अथर्व ४. ५. ७ अनेन समानः । मैं-पुस्तक एव-देकादशर्चं, पञ्जाब-पुस्तके दशर्चम् । ऋम(शान्तिपाठः)-आश्वमेस-जुना-पुस्तकेष्वष्टौ, ऋमे-आउ-मु-पुस्तकेषु नव मन्त्राः । आउ-पुस्तकस्थः षष्ठो मन्त्रो मैं-पुस्तके नास्ति । मु १-८ = ऋमे-मैं-पञ्जाब १-८; मु ९ = पञ्जाब ९ मैं १०; ऋमे ९ = आउ ६; पञ्जाब १० = मैं ९; आउ ७ = मैं ८; आउ ८ = मैं ६; आउ ९ = मैं ७. अल-पुस्तके ८-९ मन्त्रौ न स्तः । जुना-पुस्तके तृतीयो मन्त्रो नास्ति ।

१. स्वप्नाधिकरणे; स्वप्नाभिकरणेन-अथर्व. **जनं**-अथर्व-मैं-मु-आउ; जरां-पञ्जाब; जिनं-ऋमे-ऋम. **आ सूर्यं;** ओत्सूर्यं-अथर्व. → मैसं ४. २. १: आ तु सूर्यस्योदेतोर्जागृयात्. **अन्यान्**-का-आउ; अन्यान्-ऋमे-मैं-मु-अथर्व; अन्यत्-पञ्जाब. **स्वापयाव्युषं**-अथर्व; स्वापयव्युषं-जुना-आउ; स्वाप-

यद्भूतम्--ऋमं--ऋत्र--मैं--मु--पश्चाम्. आगृयाम्यहं--का, आयुयादहं--ऋमं--मैं--पश्चाम्, आभियादहं--ऋत्र--मु--आउ, आम्यादहं--जुना; आगृतान्--अथर्व.

शिष्टानां मन्त्राणां ऋमं--पुस्तकानुसारेण पाठो दीयते--

अजगरो नाम सर्पः सर्पिरविषो महान् ।
तस्मिन् हि सर्पः सुधितस्तेन त्वा स्वापयामसि ॥ २ ॥

सर्पः सर्पो अजगरः सर्पिरविषो महान् । तस्य सर्पात्सिन्धवस्तस्य गाधमशीमहि ॥ ३ ॥

कालिको नाम सर्पो नवनागसहस्रबलः । यमुनह्रदे ह सो जातो यो नारायणवाहनः ॥ ४ ॥

यदि कालिकदूतस्य यदि काः कालिकात्भयम् ।
जन्मभूमिमतिक्रान्तो निर्विषो याति कालिकः ॥ ५ ॥

आ याहीन्द्र पथिभिरीळितेभिर्यज्ञमिमं नो भागधेयं जुषस्व ।
तृप्तां जुहुर्मातुलस्येव योषा भागस्ते पैतृष्वसेयी वपामिव ॥ ६ ॥

यशस्करं बलवन्तं प्रभुत्वं तमेव राजाधिपतिर्बभूव ।
संकीर्णनागाश्वपतिर्नराणां सुमङ्गल्यं सततं दीर्घमायुः ॥ ७ ॥

कर्कोटको नाम सर्पो यो दृष्टीविष उच्यते । तस्य सर्पस्य सर्पत्वं तस्मै सर्प नमोऽस्तु ते ॥ ८ ॥

नास्ति कालिकरोगस्य विष्णुः सौम्येन भाविना । यमुनायां कालिकं ते विष्णुलोकमनु स्मरन् ॥९॥

२. तस्मिन् हि--ऋमं--मु--पञ्चाम्--ऋत्र--मैं; तस्मिन्नु--आउ--जुना । ३. तस्य--ऋमं--मु--पञ्चाम्, यस्य--मैं--आउ. सर्पात्--ऋमं--मु; शुष्कान्--मैं--आउ--पञ्चाम्. गाधमशीमहि = ऋसं ५. ४७. ७ । ४. नाम, नाग--पञ्चाम्. °बलः; °फणः--पञ्चाम्. ह सो; ऽसौ--आउ । ५. भयं--मैं--आउ--पञ्चाम्; भयात्--ऋमं--ऋत्र--मु. जन्मभूमिमतिक्रान्तो--ऋमं--ऋत्र--मैं--मु; जन्मभूमिपरिक्रान्तो--आउ--पञ्चाम्, जन्मभूमिरतिक्रान्तो--जुना । ६. = निरु १४. ३१. तृप्तां--ऋमं--ऋत्र--पञ्चाम्--मैं--मु--निरु; तृप्ता--आउ. जुहुः--मैं--आउ--निरु; जहुः--ऋमं--ऋत्र--मैं--पश्चाम्--जुना. °नागाश्वपति... सततं; °नागाश्वपति नराणां सुपर्णं तं विदतं--जुना । ८[१]. = खिल २.१. ९[१] । ९. विष्णुः सौम्येन--आउ; विष्णु सौम्येन--ऋमं. भाविना--आउ--जुना; भामिनि--ऋमं. ते--ऋमं; तेन--आउ, स्मरं--आउ; स्मरन्--ऋमं; स्वरं--जुना । मं--पुस्तके ९-११ मन्त्रा एवम्--

येऽदो रोचने दिवो ये वा सूर्यस्य रश्मिषु । तेषामप्सु सदस्कृतं तेभ्यः सर्पेभ्यो नमः ॥ ९ ॥

नमो अस्तु सर्पेभ्यो ये के च पृथिवीमनु । ये अन्तरिक्षे ये दिवि तेभ्यः सर्पेभ्यो नमः ॥ १० ॥

उग्रायुधाः प्रव्रतिनः प्रवीरा मायाविनो बलिनो भिष्कमानाः ।
ये देवा असुरान् पराभवन् सोऽस्य यज्ञेन भवथाभि वारय ॥ ११ ॥

९-१०. = तैसं ४. २. ८. ३ (व्यत्यासेन). ९. दिवो; दिवि--पश्चाम्; तेषां--मु; येषां--तैसं--पश्चाम्. सदस्कृतं--मैं; सदःकृतं--तैसं--पश्चाम् । १०. = वासं १३. ६; कासं १६. १५; मैसं २. ७. १५; शिर २. १६. ७; माश ७. ४. १. २८; ११. १०; १६. १, माश्री ६. १. ५; आपू; मैदी; सोम; मोमसं. अस्तु--मैं; स्तु--इतरेषु । ११. देवा असुरान्--देवानसुराः--औघ. औघपुस्तके एते त्रयोऽपि मन्त्राः सन्ति तथापि नवमदशमयोर्मध्येऽधो लिखितो मन्त्रोऽधिकः--

या इषवो यातुधानानां ये वा वनस्पतीननु । ये वावटेषु शेरते तेभ्यः सर्पेभ्यो नमः ॥

१५

यस्य व्रतमुपतिष्ठन्त आपो यस्य व्रते पशवो यन्ति सर्वे ।
यस्य व्रते पुष्टिपतिर्निविष्टस्तं सरस्वन्तमवसे जोहवीमि ॥ १ ॥

यस्य दिवो नृषदने पृथिव्याः० ॥ ऋ. सं. ७. ९७. १

ऋसं ७. ९६ अनन्तरं पठनीयम् । बृहद्दे ६. १९ तदेव दर्शयति । १९ दर्शपूर्णमासयोर्विनियोज्य-मिति वैसू ८ २; काम्यपशुयागे याज्यात्वेन विनियोज्यमिति शांश्रौ ६. ११. ८; आश्वश्रौ ३. ८ ।

तैसं ३. १. ११. ३; मैसं ४. १०. १; अथर्व ७. ४०. १; मॅ१५-आउ११-आश्वमंसं[१]–औध–जुना–अल एतेषु सर्वेषु ' **यस्य व्रतं पशवो यन्ति सर्वे यस्य व्रतमुपतिष्ठन्त आपः** ' इति प्रथमार्धः । **जोहवीमि**–का, हवामहे–अथर्व, हुवेम–इतरेषु ।

१६

उप॑ प्र व॑द मण्डूकि व॒र्षा व॑द ना॒दुरि । म॒ध्ये ह्र॒दस्य॑ प्लव॒स्व नि॒गृह्य॑ च॒तुरः॑ प॒दः ॥ १ ॥

इन्द्रासोमा तपतं रक्ष उब्जतम्० ॥ ऋ. सं. ७. १०४. १

इत्यृग्वेदे खिले द्वितीयोऽध्यायः ॥

ऋसं ७. १०३ अनन्तरं पठनीयम् ।

अथर्व ४. १५. १४, निरु. ९. ७; ऋमं–मॅ१६–आउ१२–मु–आश्वमंसं–औध–अल–जुना ।

उप प्र वद–का–अथर्व; उपप्रवद–ऋमं–मॅ–मु–आउ; उपप्रवत–औध. **प्लवस्व**–का–जुना–अथर्व–निरु–मॅ–आउ; प्लवस्य–ऋमं–मु. **निगृह्य** का–ऋमं–मु–मॅ, विगृह्य–अथर्व–निरु–आउ–जुना. **पदः**–का–अथर्व–निरु–मॅ–आउ–जुना; परः–ऋमं–मु ।

अथ तृतीयोऽध्यायः

अभि प्र वः प्रस्कण्वः प्रागाथं तु[१] प्र सुष्टिरुर्यथा श्रुष्टिगुर्यथा आयुरुपममहीं मेध्य एतले मातरिश्वा द्वितीयः[२] प्रागाथो वैश्वदेवो भूरि पञ्च कृशः पृषध्रस्य[३] दानस्तुतिस्तु[४] गायत्रं तु तृतीयापञ्चम्यावनुष्टुभौ प्रास्ति पृषध्रः पाकस्थाम्नः[५] सलिक्षोक्ता देवता रयमेका पावमानीः षड् वैश्वदेवमन्त्याद्ये च पावमानीस्तुतिः पञ्चमी त्रिष्टुप् इत्थेव द्वे बृहत्यौ यम तिस्रः सप्तमी रेकैहि मम प्राजिशत्प्राजापत्यो हव्यो वैश्वदेवं तु विवाहार्थाविस्त्वानुष्टुभं त्वाया त्रिष्टुप् तृतीयाविंशतिश्चाविस्यः पङ्क्त्यो दशमी पुरउष्णिग् द्वादशाद्ये आस्तारपङ्क्तिः प्रस्तारपङ्क्तिरेकोनविंशी बृहत्येकोनत्रिंशी त्रिष्टुब्जगतीवोदशौ परागवासो ध्रुव एका यको द्वे तत्रैका यथासौ द्वे प्रम यम वामदेव्यो नकुलः सौरी धर्मस्तुतिर्वाईस्यथा सावित्र्यादिर्यस्तपरा एताः सौर्यन्यान्नमसयश्च सेषा जगत्यः ॥

१. तु–का, तत्–अनु. २. द्वितीयः प्रगाथो वैश्वदेवो–का; नो विश्व इति वैश्वदेवः प्रगाथः–अनु. ३. पृषध्रस्य–का; प्रस्कण्वस्य–अनु. ४. तु–का; अनुक्रमण्यां नास्ति. ५. पाकस्थाम्नः सलिक्षोक्ता देवता–का अन्त्यामिसौरी पङ्क्तिः–अनु.

१

अ॒भि प्र वः॑ सु॒राध॑स॒मिन्द्र॑मर्च॒ यथा॑ वि॒दे । यो ज॑रि॒तृभ्यो॑ म॒घवा॑ पुरू॒वसुः॑ स॒हस्रे॑णेव॒ शिक्ष॑ति ॥ १ ॥

श॒तानी॑केव॒ प्र जि॑गाति धृष्णु॒या हन्ति॑ वृ॒त्राणि॑ दा॒शुषे॑ ।

गि॒रेरि॑व॒ प्र रसा॑ अस्य पिन्विरे॒ दत्रा॑णि पुरु॒भोज॑सः ॥ २ ॥

आ त्वा॑ सु॒तास॒ इन्द॑वो॒ मदा॒ य इ॑न्द्र गिर्वणः ।

आपो॒ न व॑ज्रि॒न्नन्वो॒क्यं१॒ सरः॑ पृ॒णन्ति॑ शूर॒ राध॑से ॥ ३ ॥

अनेहसं प्रतरणं विवक्षणं मध्वः स्वादिष्ठमीं पिब ।
आ यथा मन्दसानः किरासि नः प्र क्षुद्रेव त्मना धृषत् ॥ ४ ॥
आ नः स्तोममुप द्रवद्धियानो अश्वो न सोतृभिः ।
यं ते स्वधावन्त्स्वदयन्ति धेनव इन्द्र कण्वेषु रातयः ॥ ५ ॥
उग्रं न वीरं नमसोप सेदिम विभूतिमक्षितावसुम् ।
उद्रीव वज्रिन्नवतो न सिञ्चते क्षरन्तीन्द्र धीतयः ॥ ६ ॥
यद्ध नूनं यद्वा यज्ञे यद्वा पृथिव्यामधि । अतो नो यज्ञमाशुभिर्महेमन उग्र ऋष्वेभिरा गहि ॥७॥
अजिरासो हरयो ये त आशवो वाता इव प्रसक्षिणः ।
येभिरपत्यं मनुषः परीयसे येभिर्विश्वं स्वर्दृशे ॥ ८ ॥
एतावतस्त ईमह इन्द्र सुम्नस्य गोमतः । यथा प्रावं एतशं कृत्व्ये धने यथा वशं दशव्रजे ॥९॥
यथा कण्वे मघवन् त्रसदस्यवि यथा पक्थे दशव्रजे ।
यथा गोशर्ये असनोर्ऋजिश्वनीन्द्र गोमद्धिरण्यवत् ॥ १० ॥

ऋसं ८. ४९ वालखिल्यम् [१]। शांश्री ७. २३. ४; १२. ९. ११; १२. ६. १२ भाष्ये ऐब्रा ६. २४ भाष्ये च निर्दिष्टम्। बृहद्दे ६. ८४-८६ द्रष्टव्यम्। १. = साम १. ३. १. ५. ३; २. २. १. १३. १; अथर्व २०. ५१. १। २. = साम २.२.१.१३.२; अथर्व २०. ५१.२। ३. य–का; ये–मॅ; → ऋप्रा २. २८। ७. ऋष्वेभिः–का; उग्रेभिः–मॅ-मु। ९[१] = ऋसं ८. ५०. ९[१].

२

प्र सु श्रुतं सुराधसमर्चा शक्रमभिष्टये । यः सुन्वते स्तुवते काम्यं वसु सहस्रेणेव मंहते ॥१॥
शतानीका हेतयो अस्य दुष्टरा इन्द्रस्य समिषो महीः ।
गिरिर्न भुज्मा मघवत्सु पिन्वते यदीं सुता अमन्दिषुः ॥ २ ॥
यदीं सुतास इन्दवोऽभि प्रियममन्दिषुः ।
आपो न धायि सवनं म आ वसो दुघा इवोप दाशुषे ॥ ३ ॥
अनेहसं वो हवमानमूतये मध्वः क्षरन्ति धीतयः ।
आ त्वा वसो हवमानास इन्दव उप स्तोत्रेषु दधिरे ॥ ४ ॥
आ नः सोमे स्वध्वर इयानो अत्यो न तोशते ।
यं ते स्वधावन् स्वदयन्ति गूर्तयः पौरे छन्दयसे हवम् ॥ ५ ॥
प्र वीरमुग्रं विविचिं धनस्पृतं विभूतिं राधसो महः ।
उद्रीव वज्रिन्नवतो वसुत्वना सदा पीपेथ दाशुषे ॥ ६ ॥
यद्ध नूनं परावति यद्वा पृथिव्यां दिवि । युजान इन्द्र हरिभिर्महेमन उग्र ऋष्वेभिरा गहि ॥७॥
रथिरासो हरयो ये ते अस्रिध ओजो वातस्य पिप्रति ।
येभिर्नि दस्युं मनुषो निघोषयो येभिः स्वः परीयसे ॥ ८ ॥

एतावतस्ते वसो विद्याम शूर नव्यसः ।
यथा प्रावो मघवन् मेध्यातिथिं यथा नीपातिथिं धने ॥ ९ ॥
यथा कण्वे मघवन् मेधे अध्वरे दीर्घनीथे दमूनसि ।
यथा गोशर्ये असिषासो अद्रिवो मयि गोत्रं हरिश्रियम् ॥ १० ॥

= ऋसं ८. ५० वालखिल्यम् [२]। शाश्री ७. २३. ४; १२. ९. ११ मध्ये निर्दिष्टम्। ऐब्रा ६. २४ सायणभाष्ये द्वितीयमन्त्रस्य निर्देशः। २. शतानीका हेतयो अस्य → ऋपा २. ५०. शिशिर्न–का; गिरिर्न–मं-मु। ५. स्वधावन् स्वधयन्ति–का, स्वदावन्त्स्वदन्ति–मं-मु। ७. उभ–का; ऋभ मं मु। ९^१ = ऋसं ८. ४९. ९^१। १०. दीर्घनीथे दमूनसि → ऋपा ५. ४८

।

यथा मनौ सांवरणौ सोममिन्द्रापिबः सुतम् ।
नीपातिथौ मघवन् मेध्यातिथौ पुष्टिगौ श्रुष्टिगौ सचा ॥ १ ॥
पार्षद्वाणः प्रस्कण्वं समसादयच्छयानं जिव्रिमुद्धितम् ।
सहस्राण्यसिषासद्गवामृषिस्त्वोतो दस्यवे वृकः ॥ २ ॥
य उक्थेभिर्न विन्धते चिकिद्य ऋषिचोदनः ।
इन्द्रं तमच्छा वद नव्यस्या मत्यरिष्यन्तं न भोजसे ॥ ३ ॥
यस्मा अर्कं सप्तशीर्षाणमानृचुस्त्रिधातुमुत्तमे पदे ।
स त्विमा विश्वा भुवनानि चिक्रददादिज्जनिष्ट पौंस्यम् ॥ ४ ॥
यो नो दाता वसूनामिन्द्रं तं हूमहे वयम् । विद्मा ह्यस्य सुमतिं नवीयसीं गमेम गोमति व्रजे ॥५॥
यस्मै त्वं वसो दानाय शिक्षसि स रायस्पोषमश्नुते ।
तं त्वा वयं मघवन्निन्द्र गिर्वणः सुतावन्तो हवामहे ॥ ६ ॥
कदा चन स्तरीरसि नेन्द्र सश्चसि दाशुषे । उपोपेन्नु मघवन् भूय इन्नु ते दानं देवस्य पृच्यते॥७॥
प्र यो ननक्षे अभ्योजसा क्रिविं वधैः शुष्णं निघोषयन् ।
यदेदस्तम्भीत् प्रथयन्नमूं दिवमादिज्जनिष्ट पार्थिवः ॥ ८ ॥
यस्यायं विश्व आर्यो दासः शेवधिपा अरिः । तिरश्चिदर्ये रुशमे पवीरवि तुभ्येत्सो अज्यते रयिः ॥९॥
तुरण्यवो मधुमन्तो घृतश्चुतो विप्रासो अर्कमानृचुः ।
अस्मे रयिः पप्रथे वृष्ण्यं शवोऽस्मे सुवानास इन्दवः ॥ १० ॥

= ऋसं ८. ५१ वालखिल्यम् [३]। १. सांवरणौ–मं-मु; सांवरण–का[1]। २. असिषा-सत्–का; असिषासत्–मं-मु। ३. अरिष्यन्तं–का; अरिष्यन्त–मं-मु। १०. मधुमन्तो घृतश्चुतो–का; मधुमन्तं घृतश्चुतं–मं-मु.

1. Scheftelowitz defends the Kashmir reading (p. 38), but compare the names in the latter half of the same verse and also the parallel Khila, III. 4. 1.

४

यथा मनौ विवस्वति सोमं शक्रापिबः सुतम् ।
यथा त्रिते छन्द इन्द्र जुजोषस्यायौ मादयसे सचा ॥ १ ॥
पृषध्रे मेध्ये मातरिश्वनीन्द्र सुवाने अमन्दथाः । यथा सोमं दशशिप्रे दशोण्ये स्यूमरश्मावृजीनसि ॥ २ ॥
य उक्था केवला दधे यः सोमं धृषतापिबत् ।
यस्मै विष्णुस्त्रीणि पदा विचक्रम उप मित्रस्य धर्मभिः ॥ ३ ॥
यस्य त्वमिन्द्र स्तोमेषु चाकनो वाजे वाजिञ्छतक्रतो ।
तं त्वा वयं सुदुघामिव गोदुहे जुहूमसि श्रवःसु च ॥ ४ ॥
यो नो दाता स नः पिता महाँ उग्र ईशानकृत् ।
अयामन्नुग्रो मघवा पुरूवसुर्गोरश्वस्य प्र दाति नः ॥ ५ ॥
यस्मै त्वं वसो दानाय मंहसे स रायस्पोषमिन्वति ।
वसूयवो वसुपतिं शतक्रतुं स्तोमैरिन्द्रं हवामहे ॥ ६ ॥
कदा चन प्र युच्छस्युभे नि पासि जन्मनी । तुरीयादित्य सवनं त इन्द्रियमातस्थावमृतं दिवि ॥ ७ ॥
यस्मै त्वं मघवन्निन्द्र गिर्वणः शिक्षो शिक्षसि दाशुषे ।
अस्माकं गिर उत सुष्टुतिं वसो कण्ववच्छृणुधी हवम् ॥ ८ ॥
अस्तावि मन्म पूर्व्यं ब्रह्मेन्द्राय वोचत । पूर्वीरृतस्य बृहतीरनूषत स्तोतुर्मेधा असृक्षत ॥ ९ ॥
समिन्द्रो रायो बृहतीरधूनुत सं क्षोणी समु सूर्यम् ।
सं शुक्रासः शुचयः सं गवाशिरः सोमा इन्द्रममन्दिषुः ॥ १० ॥

= ऋसं ८. ५२ वालखिल्यम [४] । २. **दशशिप्रे दशोण्ये** → ऋपा २. ७१. °**सृजीनसि**–का; °ऋजूनसि–मै-सु । ३. **धृषतापिबत्**–का; धृषितापिबत्–मै-सु । ४^{१}. → ऋसं १. ४. १ : सुरूपकृत्नुमूतये सुदुघामिव गोदुहे जुहूमसि; → ऋसं ८. १. १० : आ त्वद्य सबर्दुघां हुवे गायत्रवेपसम् इन्द्रं धेनुं सुदुघां. **गोदुहे**–का → ऋसं १. ४. १; गोदुहो–मै-सु. **श्रवःसु च**–का → ऋसं ३. ३७. ७; श्रवस्यवः–मै-सु । ५. **दाति**–का; दातु–मै-सु । ६^{१} = ऋसं ८. ६१. १०^{२} । ७ = वासं ८. ३; तैसं १. ४. २२. **सवनं**–का; हवनं–मै-सु ।

५

उपमं त्वा मघोनां ज्येष्ठं च वृषभाणाम् । पूर्भित्तमं मघवन्निन्द्र गोविदमीशानं राय ईमहे ॥ १ ॥
य आयुं कुत्समतिथिग्वमर्दयो वावृधानो दिवेदिवे ।
तं त्वा वयं हर्यश्वं शतक्रतुं वाजयन्तो हवामहे ॥ २ ॥
आ नो विश्वेषां रसं मध्वः सिञ्चन्त्वद्रयः । ये परावति सुन्विरे जनेष्वा ये अर्वावतीन्दवः ॥ ३ ॥
विश्वा द्वेषांसि जहि चाव चा कृधि विश्वे सन्वन्त्वा वसु ।
शीष्टेषु चित्ते मदिरासो अंशवो यत्रा सोमस्य तृम्पसि ॥ ४ ॥
इन्द्र नेदीय एदिहि मितमेधाभिरूतिभिः । आ शंतम शंतमाभिरभिष्टिभिरा स्वापे स्वापिभिः ॥ ५ ॥

आजितुरं सत्पतिं विश्वचर्षणिं कृधि प्रजास्वाभगम् ।
प्र सू तिरा शचीभिर्ये त उक्थिनः क्रतुं पुनत आनुषक् ॥ ६ ॥
यस्ते साधिष्ठोऽवसे ते स्याम भरेषु ते । वीतिहोत्राभिरुत देवहूतिभिः ससवांसो विशृण्विरे ॥७॥
अहं हि ते हरिवो ब्रह्म वाजयुराजिं यामि सदोतिभिः ।
त्वामिदेव तममे समश्वयुर्गव्युरग्रे मतीनाम् ॥ ८ ॥

= ऋसं ८.५३ वालखिल्यम् [५] । ३. सिञ्चमश्व°–का; सिञ्चमश्व°–मॅ-मु । ४. सुम्बनस्या– (→ ऋसं १०. ७६.४ : आ नो रयिं सुवीतन)–का; सम्बन्त्वा–मॅ-मु. शीर्ष्टेषु–का; शीर्ष्टेषु–मॅ-मु । ६. प्र सू तिरा शचीभिर्ये त उक्थिनः → ऋपा ८. ४; ३०. । ७. वीतिहोत्राभिः–का; वयं होत्राभिः–मॅ-मु. विशृण्विरे–का, मनामहे–मॅ-मु । ८. मतीनां–का; मथीनां–मॅ-मु ।

६

एतत्त इन्द्र वीर्यं गीर्भिर्गृणन्ति कारवः । ते स्तोभन्त ऊर्जमावन् घृतश्चुतं पप्रासो नक्षन्धीतिभिः ॥१॥
नक्षन्त इन्द्रमवसे पुकृत्यया येषां सुतेषु मन्दसे ।
यथा संवर्ते अमदो यथा कृश एवास्मे इन्द्र मत्स्व ॥ २ ॥
आ नो विश्वे सजोषसो देवासो गन्तनोप नः ।
वसवो रुद्रा अवसे न आ गमञ्छृण्वन्तु मरुतो हवम् ॥ ३ ॥
पूषा विष्णुर्हवनं मे सरस्वत्यवन्तु सप्त सिन्धवः ।
आपो वातः पर्वतासो वनस्पतिः शृणोतु पृथिवी हवम् ॥ ४ ॥
यदिन्द्र राधो अस्ति ते माघोनं मघवत्तम । तेन नो बोधि सधमाद्यो वृधे भगो दानाय वृत्रहन् ॥५॥
आजिपते नृपते त्वमिद्धि नो वाज आ भक्षि सुक्रतो ।
वयं होत्राभिरुत देवहूतिभिः ससवांसो मनामहे ॥ ६ ॥
सन्ति ह्यर्य आशिष इन्द्र आयुर्जनानाम् ।
अस्मान्नक्षस्व मघवन्नुपावसे धुक्षस्व पिप्युषीमिषम् ॥ ७ ॥
वयं त इन्द्र स्तोमेभिर्विधेम त्वमस्माकं शतक्रतो ।
महि स्थूरं शशयं राधो अह्रयं प्रस्कण्वाय नि तोशय ॥ ८ ॥

= ऋसं ८. ५४ वालखिल्यम् [६] । → बृहदे ६. ८४ । १. पप्रासो–का, पौरासो–मॅ-मु । २. पुकृत्यया–का; सुकृत्यया–मॅ-मु । ६. भक्षि–का; वक्षि–मॅ-मु. वयं–का; वीती–मॅ-मु. देवहूतिभिः–का; देववीतिभिः–मॅ-मु. मनामहे–का; वि शृण्विरे–मॅ-मु ।

७

भूरीदिन्द्रस्य वीर्यं३ व्यख्यमभ्यायति । राधस्ते दस्यवे वृक ॥ १ ॥
शतं श्वेतास उक्षणो दिवि तारो न रोचन्ते । मह्ना दिवं न तस्तभुः ॥ २ ॥
शतं वेणूञ्छतं शुनः शतं चर्माणि म्लातानि । शतं मे बल्बजस्तुका अरुषीणां चतुःशतम् ॥३॥

सुदेवाः स्थ काण्वायना वयोवयो विचरन्तः । अश्वासो न चङ्क्रमत ॥ ४ ॥
आदित्साप्तस्य चर्किरन्नानूनं च महि श्रवः । श्यावीरतिध्वसन् पथश्चक्षुषा चन संनशे ॥५॥

= ऋसं ८. ५५ वालखिल्यम् [७] । १. अभ्याजति—का; अभ्यावति—मॅ-मु । ४. सुदेवाः स्थ काण्वायना → ऋमा ८. २०. काण्वायना—मॅ-मु; कण्वायना—का. चङ्क्रमत—का; चङ्क्रमत—मॅ-मु । ५. आनूनं च—का; आनूनस्य—मॅ-मु ।

८

प्रति ते दस्यवे वृक राधो अदर्श्यह्रयम् । द्यौर्न प्रथिना शवः ॥ १ ॥
दश मह्यं पौतक्रतुः सहस्रा दस्यवे वृकः । नित्याद्रायो अमंहत ॥ २ ॥
शतं मे गर्दभानां शतमूर्णावतीनाम् । शतं दासाँ अति स्रजः ॥ ३ ॥
तत्रो अपि प्राणीयत पूतक्रतायै व्यक्ता । अश्वानामिन्न यूथ्यम् ॥ ४ ॥
अचेत्यग्निश्चिकितिर्हव्यवाट् स सुमद्रथः ।
अग्निः शुक्रेण शोचिषा बृहत्सूरो अरोचत दिवि सूर्यो अरोचत ॥ ५ ॥
अग्न आ याह्यग्निभिः० ॥ ऋ. सं. ८. ६०. १

= ऋसं ८. ५६ वालखिल्यम् [८]। एतान्यष्टौ सूक्तानि (खिल ३. १–८ = ऋसं ८. ४९-५६) 'अग्न आ याह्यग्निभिः' (ऋसं ८. ६०) इति सूक्तात्पूर्वं पठनीयानि । एतानि बृहद्दे ६. ८४-८६ अत्र निर्दिष्टानि ।

१^१. = ऋसं १. ८. ५ । २. पूतक्रतुः—का, पूतक्रतः—मॅ; पौतक्रतः—मु-जुना । ३. अधि—का; अति—मॅ-मु । ४. पूतक्रतायी—का; पूतक्रतायै—मॅ-मु. यूथ्यं—का; यूथ्या-मॅ-मु । ५^१. = साम १. ५. २. ३. १. चिकितिः—का—साम; चिकितुः—मॅ-मु. ५^१. बृहत्सूरो—का—खिल ४. ९. ७; बृहत्सूरी-मॅ-मु ।

९

त्वं द्रप्सं धनुषा युध्यमानमुपातिष्ठो मघवन्नंशुमत्याः ।
प्र शूर आपः सनिता धनानीन्द्र तानि ते पुरुकृत् सहांसि ॥ १ ॥
त्वं ह त्यत्सप्तभ्यो जायमानः० ॥ ऋ. सं. ८. ९६. १६

ऋसं ८. ९६. १५ अनन्तरं पठनीयम् । सनिता धनानि = ऋसं १. १००. ९; ६. २०. १.

१०

पावमानीः स्वस्त्ययनीः सुदुघा हि घृतश्चुतः । ऋषिभिः संभृतो रसो ब्राह्मणेष्वमृतं हितम् ॥१॥
पावमानीर्दिशन्तु न इमं लोकमथो अमुम् । कामान्त्समर्धयन्तु नो देवैर्देवीः समाहृताः ॥ २ ॥
येन देवाः पवित्रेणात्मानं पुनते सदा । तेन सहस्रधारेण पावमान्यः पुनन्तु मा ॥ ३ ॥
प्राजापत्यं पवित्रं शतोद्यामं हिरण्मयम् । तेन ब्रह्मविदो वयं पूतं ब्रह्म पुनीमहे ॥ ४ ॥
इन्द्रः सुनीती सह मा पुनातु सोमः स्वस्त्या वरुणः समीच्या ।
यमो राजा प्रमृणाभिः पुनातु मा जातवेदा मोर्जयन्त्या पुनातु ॥ ५ ॥

पावमानीः स्वस्त्ययनीर्याभिर्गच्छति नान्दनम् । पुण्यांश्च भक्षान् भक्षयत्यमृतत्वं च गच्छति॥६॥
प्र देवमच्छा मधुमन्त० ॥ ऋ. सं. ९. ६८. १

ऋसं ९. ६७ अनन्तरं पठनीयम ।

ऋग -मै१७–मु–अल–जुना–आउ१६–ऋग्र–पुस्तकेष्विदं विशर्चम् । आद्याः पञ्चर्चो मै–मु–आउ–ऋग्र(पवमान)–पुस्तकेष्वादितो वर्तन्ते । षष्ठी मै–मु–आउ–अल–पुस्तकेषु पञ्चदशी । हिरण्यकेशि-शिकालसंख्यायां धर्मसिन्धौ चेदं पवृत्तम् । आउ-पुस्तके तृतीयचतुर्थमन्त्रयोर्व्यत्यासः । औधपुस्तक इत्येकविंशर्चम् । १-५ = तैब्रा १ ४. ८. ५-६. १-३, ६ = साम २. ५. २. ८. ३-६. ३ = निरु ५. ६; बौधसू २. १७. ३४.

१. → ऋसं ९. ६७. ३१[१], ३२[१] : ऋषिभिः संभृतं रसम् । **२. दिशन्तु;** वपन्तु-साम. **कामान् समर्धयन्तु,** कामाः स्पर्धयन्तु-अल. **देवैर्देवीः,** देवीर्देवैः–का–साम–धसि–तैब्रा; देवदवा-अल. **समाहृताः**—का-साम; समाहिता–ऋग्र–मै–मु–जुना–आउ; समाहिता–अल; समामृताः–तैब्रा–ऋग्र–धसि । **३. पावमान्यः पुनन्तु मा**–तैब्रा–आउ–धसि; पवमानः पुनातु मा–अल–जुना; पावमानीः पुनन्तु नः–साम; पावमान्यः पुनन्तु मां–मै-मु-ऋग्र । **४. हिरण्मयं**—तैब्रा-ऋग्र-मै-मु-धसि; हिरण्ययं–आउ; हिरत्वयं–अल. **पुनीमहे**—तैब्रा-ऋग्र-धसि-मै-मु-आउ; पुनातु मा–अल–जुना । ५. **सुनीती**—का; पुनीहो-मु; पुनीती–ऋग्र-औध. **मा**, आउ पुस्तके 'मा' नास्ति. **मोर्जयन्त्या**—तैब्रा-म-धसि, मूर्जयन्त्या–मु-ऋग्र. पञ्चमो मन्त्रः अल-जुना-पुस्तकयोर्दशमः स चैवमस्ति–'इन्द्रः सुदीति सुहवा पुनातु सोमः स्वस्त्या वरुणः समीच्या । यमो राजा प्रमृणाभिः पुनातु मा जातवेदा मूर्जयन्त्या पुनातु' । अल-पुस्तके क्वचिदशुद्धम् । ६. **स्वस्त्ययनीर्याभिः;** स्वस्त्ययनीस्ताभिः–साम । शिष्टानां चतुर्दशमन्त्राणां पाठवैविध्यं पौर्वापर्यभेदश्च । १६ = बृहद्दे ६. १४५; १७ = बृहद्दे ६. १४३, १९ = ऋविध ३. ३. २; २० = ऋविध ४. २५. १ = बृहद्दे ६.१४४. अल-जुना-पुस्तकपाठोऽप्यौ दीयते । तत्र मन्त्राणां क्रमश्चैवम् :– अल १-९ = मै-मु आउ ७-१५ (आउ पुस्तकक्रमेण); अल १० = मै-मु-आउ ५; अल ११-१४ = मै-मु-आउ १–४; अल १५-१६ = मै-मु-आउ १६-१७; अल १७ = मै-मु-आउ६; अल १८ = मै-मु-आउ १९; अल १९ = मै-मु-आउ २०, अल २० = मै-मु-आउ १८. ऋग्र- आश्वमेधे[१]–पुस्तकयोः क्रमः मॅक्समुल्लरपाठानुसारी, किंतु द्वादशो मन्त्रः ऋग्र–आश्वमेधे[१]–पुस्तकयोश्चतुर्दशत्वेनागच्छति । १७[१]–१८[१] आश्वमेधे[१] मध्ये नास्ति ।

यन्मे गर्भे वसतः पापमुग्रं यज्जायमानस्य च किं चिदन्यत् ।
जातस्य च यच्चापि च वर्धतो मे तत्पावमानीभिरहं पुनामि ॥ १ ॥
मातापित्रोर्यन्न कृतं वचो मे यत्स्थावरं जङ्गममाबभूव ।
विश्वस्य यत्प्रहृषितं वचो मे तत्पावमानीभिरहं पुनामि ॥ २ ॥
क्रयविक्रयाद्योनिदोषाद्भक्षाद्भोज्यात्प्रतिग्रहात् ।
असंभोजनाच्चापि नृशंसं तत्पावमानीभिरहं पुनामि ॥ ३ ॥
गोघ्नात्तस्कराद्स्त्रीवधाद्यच्च किल्बिषम् ।
पातकं च चर्षणिभ्यस्तत्पावमानीभिरहं पुनामि ॥ ४ ॥
ब्रह्मवधात्सुरापानात्सुवर्णस्तेयाद्वृषलीमिथुनसंगमात् ।
गुरोर्दाराभिगमनाच्च तत्पावमानीभिरहं पुनामि ॥ ५ ॥
बालघ्नान्मातृपितृवधाद्भूमितस्करात्सर्ववर्णगमनमिथुनसंगमात् ।
पापेभ्यश्च प्रतिग्रहात्सद्यः प्रहरन्ति सर्वदुष्कृतं तत्पावमानीभिरहं पुनामि ॥ ६ ॥
अमन्त्रमन्नं यत्किंचिद्धूयते च हुताशने । संवत्सरकृतं पापं तत्पावमानीभिरहं पुनामि ॥ ७ ॥

वैश्वदेवीं पुनतीं देव्यागाद्यस्यामिमा बह्व्यस्तन्वो वीतपृष्ठाः ।
तया मदन्तः सधमाद्येषु वयं स्याम पतयो रयीणाम् ॥ २ ॥

प्र तु द्रव परिकोशं नि षीद० ॥ ऋ. सं. ९. ८७. १

ऋसं ९. ८६ अनन्तरं पठनीयम् ।

मॅ१८—औंध ।

१. = अथर्व ७. २७. इळैव वां–मॅ; इडैवास्माँ–अथर्व. घृतेन–मॅ; व्रतेन–अथर्व । २[१]. तन्वो वीतपृष्ठाः = अथर्व ६. ६२. २[१]. २[२] = अथर्व ६. ६२. २[२]. मदन्तः–का–मॅ; गृणन्तः–अथर्व. सधमाद्येषु–का; सधमादेषु मॅ–अथर्व ।

१२

यत्र लोकास्तनुत्यजः श्रद्धया तपसा जिताः ।
तेजश्च यत्र ब्रह्म च तत्र मामममृतं कृधीन्द्रायेन्दो परि स्रव ॥ १ ॥
यत्र देवा महात्मनः सेन्द्राः समरुद्गणाः ।
ब्रह्मा च यत्र विष्णुश्च तत्र मामममृतं कृधीन्द्रायेन्दो परि स्रव ॥ २ ॥
यत्र तत्परमं पदं विष्णोर्लोके महीयते । देवैः सुकृतकर्मभिस्तत्र मामममृतं कृधीन्द्रायेन्दो परि स्रव ॥ ३ ॥

यत्रानन्दाश्च मोदाश्च० ॥ ऋ. सं. ९. ११३. ११

ऋसं ९. ११३. १० अनन्तरं पठनीयम् । मॅ–मु–औंध–पुस्तकेष्विदं नवममण्डलान्ते पठनीयम् । आउ–आश्वमंसं[१]–पुस्तकयोरिदं ऋसं ९. ११३ अनन्तरं पठनीयम् ।

मॅ१९–मु–आउ१४–औंध–ऋर्म–आश्वमंसं–अल–जुना ।

ऋर्म–आश्वमंसं[१]–पुस्तकयोश्चतुर्मन्त्रात्मकमिदं सूक्तम् । आश्वमंसं[२]–पुस्तके मण्डलान्तेऽस्य सूक्तस्य केवलमन्त्या ऋगस्ति । मॅ–मु–आउ–अल–जुना–पुस्तकेष्वेतत्पञ्चर्चम् । १–२ = मॅ–मु–आउ ३–४; ३ = मॅ–मु–आउ १ । औंधपुस्तके षडृचम । मॅ–मु–आउ–अनुसारेण पञ्च, ऋर्म-पुस्तके या चतुर्थी सा चात्र षष्ठी । १. लोकयाः—का; लोकाः–ऋर्म–मॅ–मु–आउ–जुना. तनुत्यजाः—का–आउ; तनूत्यजाः–ऋर्म मॅ–मु–जुना. ब्रह्म, ब्रह्मा–ऋर्म–जुना; ' तत्र मामममृतं कृधीन्द्रायेन्दो परि स्रव ' इत्यंशो ऋसं ९.११३ सूक्ते प्रतिमन्त्रं समानः । २. महात्मनः का; महात्मानः–इतरेषु. सेन्द्राः स°–का; सेन्द्राश्च–मॅ–मु–आउ; °येंद्राश्च–जुना । ऋर्म–आश्वमंसं[१]–पुस्तकयोश्चतुर्थो (औंधपुस्तके षष्ठो) मन्त्रोऽयो दीयते–

यत्र तद्विष्णुर्महीयते नराणां च नराधिपम् ।
यत्र च शङ्खचक्रगदाधरः स्मरणं मुक्तिश्च तत्र मामममृतं कृधीन्द्रायेन्दो परि स्रव ॥ इति परिशिष्टम् ॥

तद्विष्णु°; विष्णु°–आश्वमंसं. च नराधिपं; नराधिपतिं–आश्वमंसं. °गदाधरः; °गदा°–आश्वमंसं, °गदाधर°–औंध. मॅ–मु–आउ–औंध–पुस्तकस्थौ द्वितीयपञ्चममन्त्रौ—

यत्र तत्परमाव्यं भूतानामधिपतिः ।
भावभावी च यो नीलं तत्र मामममृतं कृधीन्द्रायेन्दो परि स्रव ॥
यत्र गङ्गा च यमुना यत्र प्राची सरस्वती ।
यत्र सोमेश्वरो देवस्तत्र मामममृतं कृधीन्द्रायेन्दो परि स्रव ॥

एतौ मन्त्रौ ऋर्म–पुस्तकेऽप्यन्यत्रोपलभ्येते ' यत्र तत्परमं पदम् ' इत्यनेन सह । एतौ अल–जुना–पुस्तकयोश्चतुर्थपञ्चमौ । परमाव्यं; परमाप्यं–औंध. °माधिपतिः; °मधिपति–ऋर्म–आउ–जुना–औंध;

*मधिपति–आउ. भावभावी; भावभागी–ऋर्म. च यो गीश; यो गीश–आव; च योगीश–औध; च योगी च–ऋर्म. यमुना; यमुना च–मु–जुना ।

१३

सस्रुषीस्तदपसो दिवा नक्तं च सस्रुषीः । वरेण्यक्रतुरहमा देवीरवसे हुवे ॥ १ ॥

ओं चित्सखायं सख्या ववृत्याम्० ॥ ऋ. सं. १०. १०. १

ऋसं १०. ९ अनन्तरं पठनीयम् ।

अथर्व ६. २३. १; वैसू ४. १४; कौसू ७. १४; मैं २०–आउ १५–आपमंसं–आर्च–सेभा–औध–अल–जुना ।

*क्रतु°–का–अथर्व; *क्रतू°–मैं–आउ–जुना–आर्च–सेभा. *रवसे–मैं–आउ–जुना–उद्गीथ–आर्च–सेभा; *रवसा–का. आ देवीरवसे हुवे; अपो देवीरुप ह्वये–अथर्व ।

ऋग्वेदसंहिताया दशमे मण्डले उद्गीथभाष्यमंशत उपलभ्यमस्ति । ऋसं १०. ४६. ५ सायणभाष्ये उद्धृतादुद्गीथवचनादेते उद्गीथाचार्याः सायणपूर्वकालीना इति व्यक्तं प्रतीयते । ऋसं १०. ९ भाष्यारम्भे इदं सूक्तं 'सैलिक्या सह दशर्चम्' इत्युक्त्वा 'सस्रुषीः' इत्यादिको मन्त्रस्तैरुद्धृत्य व्याख्यातः । तद्व्याख्यानं शोधयित्वात्रोद्ध्रियते–'अब्देवत्या सैलिक्येषा । सस्रुषीः स्रवणशीला निम्नानुसारिण्यः तदपसः तदेव स्रवणशीलत्वं निम्नानुसारित्वमपः कर्म यासां ताः । दिवा नक्तं च अहनि रात्रौ च सस्रुषीः । वरेण्यक्रतुः स्नानपानपावनादिवरणीयकर्मा अहं देवीरपः आ हुवे आह्वयामि अवसे आत्मनो रक्षणार्थं तर्पणार्थं वा' ।

सप्तमाष्टकेऽष्टाविंशतिवर्गानन्तरं (दशमे मण्डले अष्टादशसूक्तानन्तरं) षष्ठोऽध्यायः समाप्तः । तथा च 'भद्रं नो' इति दशर्चं विंशं सूक्तमिति सर्वानुक्रमण्यातोऽपि लभ्यते । उद्गीथकृते ऋग्वेदभाष्ये तावत् 'भद्रं नो' इत्येकर्चं विंशं सूक्तं विद्यते तदनन्तरं च सप्तमाष्टके षष्ठोऽध्यायः (= चतुष्षष्टितमोऽध्यायः) समाप्तः 'अग्निमीळे भुजाम्' इति द्वितीयेन मन्त्रेण चाग्निमेकविंशं सूक्तं प्रारभ्यते । तत्र 'जुषद्धव्या' इति पञ्चम(चतुर्थ)मन्त्रानन्तरं त्रुटितम् । अनन्तरं 'कुह श्रुत इन्द्रः' इति द्वाविंशं सूक्तमागतम् । उद्गीथभाष्यगतोऽयं गणनाभेदः किंमूल इत्यन्वेषणीयम् ।

१४

एहीन्द्र वसुमता रथेन साकं सोममपिबन्मदाय ।
हृत्सु पीत्वा मन्दसानो मरुद्भिः स्तीर्णं याहि वृत्रहत्याय वज्री ॥ १ ॥

इन्द्र सोममिमं पिब० ॥ ऋ. सं. १०. २४. १

ऋसं १०. २३ अनन्तरं पठनीयम् । हृत्सु पीत्वा → ऋसं ८. ४८. १२ : हृत्सु पीतो.

मैं २१–मु–आउ १६–अल–जुना–आपमंसं–औध–ऋर्म–पुस्तकेषु ऋसं १०. ७५. ५ अनन्तरं पठनीयमेकर्चं परिशिष्टं दृश्यमस्ति तद्यथा—

सितासिते सरिते यत्र संगथे तत्राप्लुतासो दिवमुत्पतन्ति ।
ये वै तन्वं १ वि सृजन्ति धीरास्ते जनासो अमृतत्वं भजन्ते ॥ १ ॥

संगथे–मैं–मु–औध–ऋर्म–आउ; संगते–मैक्समुलरमहाशयानां केषुचिल्लिखितपुस्तकेषु ।

१५

मम व्रते हृदयं ते दधामि मम चित्तमनु चित्तं ते अस्तु ।
मम वाचमेकव्रता जुषस्व बृहस्पतिष्ट्वा नि युनक्तु मह्यम् ॥ १ ॥
धाता त्वा मह्यमददन्मह्यं धाता दधातु त्वा । प्र धाता त्वा मह्यं प्रायच्छन्मह्यं त्वानुमतिर्ददौ ॥२॥

अनुमतेऽनु मन्यस्व स्वानुमतेऽनु मन्यस्व ।
मह्यामेनं समा कुरु वाचा चक्षुषा मनसा मयि संयतम् ।। ३ ।।
ओं हरयते हृदयं तदस्तु हृदयं मम । अथो यन्मम हृदयं तदस्तु हृदयं तव ।। ४ ।।
हृदयेन हृदयं प्राणेन प्राणमगृभम् । गृभ्णामि चक्षुषा चक्षुर्गृभ्णामि मनसा मनः ।। ५ ।।
आकूतं चित्तं चक्षुः श्रोत्रमथो बलम् । श्रियं यां देवा जग्मुस्तया बध्नामि ते मनः ।। ६ ।।
अन्नमयेन मणिना प्राणसूत्रेण पृश्निना । बध्नामि सत्यग्रन्थिना हृदयं च मनश्च ते ।। ७ ।।
आवर्तनं निवर्तनं मया संवननं तव । इन्द्राग्नी अश्विनोभा त्वष्टा धाता च चक्रतुः ।। ८ ।।
येन चित्तेन वदसि येन त्वान्योऽभि दासति । सर्वं तदग्न आ भर मह्यं दासाय राध्यः ।।९।।
अनुवनं हुवनमुद्वनं वनम् । पश्यस्य पश्य रूपाणि तेन बध्नामि ते मनः ।। १० ।।
सं मा विशन्तु पशवः सं मा विशन्त्वोषधीः । सं मा विशन्तु राजानो यथाहं कामये तथा।।११।।
अन्तरं च नेदीयश्च मनो देवा उपासते ।
अनन्तरोऽहं तुभ्यं भूयासं हृदयं मे भूयासमनन्तरम् ।। १२ ।।
सभा समासावित्तुश्चावतामुभे प्रजापतेर्दुहितारौ संचेनसौ ।
संगथेषु पदे चारु नमो वैश्वानराय अधि ।। १३ ।।
[...]थ पदेन त आ ते प्राणान् समा ददे । अथो एतत्समाददे यदन्येषु जनेषु च ।। १४ ।।
अहं ते चक्षुषा चक्षुरहं ते मनसा मनः । अहं गन्धर्वरूपेण सन आ वर्तयामि ते ।।१५।।
हतचित्तो हतमनो हतो अन्येषु ते मनः । सर्वेषु कृष्णकेशेषु हतो अन्येषु ते मनः ।। १६ ।।
सर्वासु शुद्धदन्तीषु हतो अन्यासु ते मनः । मां चैव पश्य सूर्यं च मा तृतीयं कदा चन ।।१७।।
स्मृतिरसि कामसंजननी मयि ते कामो अस्तु । यत्ते मनो वरेण्यं लोकेषु बहुधा कृतम् ।।१८।।
समुद्रमिव सरितः सर्वं त्वानुवर्तयामसि । आ दीपयामि ते हृदयमग्ना मेऽव प्र दीपयामसि ।।१९।।
एष ते हृदयेऽङ्गारो दीप्तस्ते अस्मि दह्यसे ।
मयां ते दह्यमानस्याग्निर्दीप्तेन तृप्यतु भूमिर्दीप्तेन तृप्यतु ।। २० ।।
चित्तं च ते मनश्च ते मयि धाता नि यच्छतु । मयि ते चित्तमायत्तं मनस्ते मयि सम्भृतं।।२१।।
आयुतास्ते मया प्रा

।। २२ ।।
।। २३ ।।
।। २४ ।।
।। २५ ।।

नष्टे ते कुपमन्यस्मिन्मयि ते रमतां मनः । अनु [ ] मनः ।। २६ ।।
चक्षुः श्रोत्रं चाधीतं च सर्वं ते अहमा ददे । हेष कपिरजायत दे [ ] ।।२७।।
तदेवैष्मदधुर्हृदयेष्वर्थदर्शिनम् । सर्वज्ञं सर्वदर्शिनं स नः कर्माणि साधय ।। २८ ।।

ये [ ] स्तव जातवेदः प्रविष्टा अग्नेर्हृदयस्य कर्म ।
तेषामहं भागधेयं जुहोमि ता मा देवाः सर्वैः कामैस्तर्पयन्ताम् ॥ २९ ॥
भृगूणामङ्गिरसां तपसो गृणं संवननम् । कुशिकाम्यवराणां च मन आ वर्तयामि ते ॥ ३० ॥
यत्ते मनो वरेण्यं लोकेषु बहुधा कृतम् । तत्त आ वर्तयामस्याग्निश्चाहश्च ब्राह्मणः ॥ ३१ ॥
यत्कक्षीवान् संवननं पुत्रो अङ्गिरसामवेत् । तेन नोऽद्य विश्वे देवाः सं प्रियां समवीवनन् ॥ ३२ ॥

इदमुत्तरं च ऋसं १०. ८४ अनन्तरं पठनीयम् । खिलानुक्रमण्यनुसारेणेदं हृदयसूक्तम् । ' सुहृद्भूत्वा-सुहृदयस्य देवं संवनने स्तुतम् । एकैकमभिरूपं तु हृदयसूक्तादतः पुनः ' इति ऋविध ३. २१. २-३ । बृहद्दे ७. ११७ अपि द्रष्टव्यम्[1] । १ = पागृ १. ८. ८; २. २. १६; मागृ १. १०. ११; २२. १०; आश्वगृ १. ११. ७, शांगृ २. ४. १; मंब्रा १. २. १५;→ मंदी; ऋर्म; संकौ (उपनयन); हिगृ १. ५. ११.

१. → अथर्व ६. १४. २. हृदयं ते–का–ऋर्म–शांगृ–संकौ; ते हृदयं–इतरेषु. दधामि–का–शांगृ–आश्वगृ–पागृ–संकौ–ऋर्म–मंदी; दधातु–मागृ–मंब्रा. एकव्रता–का; एकव्रतो–ऋर्म–संकौ; एकमना–इतरेषु. बृहस्पतिः–का–ऋर्म–मंब्रा–शांगृ–संकौ; प्रजापतिः–मागृ–पागृ–आश्वगृ–मंदी । ३. अनुमतेऽनु मन्यस्व→ गोगृ १. ३. २; खागृ १. २. १८; आगृ १. २. ३; हिगृ १. २. ९. ४. → मंब्रा १. ३. ९ : यदेतद्धृदयं तव तदस्तु हृदयं मम । यदिदं हृदयं मम तदस्तु हृदयं तव । ७. = मंब्रा १. ३. ८; गोगृ २. ३. २१. अश्ममयेन–का; अश्ममयेन–मंब्रा–गोगृ. हृदयं च मनश्च–का; मनश्च हृदयं च–मंब्रा । ८. → तैसं ३. ३. १०. १: आ वर्तन वर्तय नि निवर्तन वर्तयेन्द्र । ९. अश्न; अश्न ! १६[1]. = अथर्व ७. १२. १: सभा च मा समितिश्चावतां प्रजापतेर्दुहितरौ संविदाने । १८[1]. = ११[1]. २०. दासेन[2]; दासेन न–का । २९[2] = बृउ ६. ३. १. तेषां; तेभ्यो–बृउ. ता मा देवाः, ते मा तृप्ताः–बृउ. तर्पयन्तां; तर्पयन्तु–बृउ । ३०[1]. गृण–का; उग्रेण ! → बृहद्दे ६. १४१ : तपसोग्रेण; खिल ३. १०. १५ : तपसोऽग्र्यं । ३२. खिल ५. १. ३; संकौ (कन्यादान) ।

१६

उत्तुदैनं गृहपते ज्ञातेभ्यः शयनादधि । ग्रीवा गृह्णीष्वोत्तिष्ठ पादतो न विवेशय ॥ १ ॥
उत्खादुदन्तु मरुत उत्समुद्रमतो दधि । कृत्वायमग्निर्दहतु कृत्वा तपतु सूर्यः ॥ २ ॥
कामशाम्यथिऽमितसां यथा क्षिप्रं शोषयसि । एवं शोषय नोऽरातिर्दिवा नक्तं दशास्यतम् ॥ ३ ॥
इमां मे मित्रावरुणौ कृधि चित्तेन व्यस्यताम् । दत्वा पीतवीमतः कृत्वा यथास्यां देवशो वशे ॥ ४ ॥
पराक्कृणुष्व दासान् दैवीवंशानन्वायिनः । अधिष्ठाय पदा मूर्ध्नि सान्वयाञ्छवतीः समाः ॥ ५ ॥
ऋतुभिष्ट्वार्तवेभिरायुषा सह वर्चसा । संवत्सरस्य तेजसा तेन मा सह शुन्धत ॥ ६ ॥
अनेन ब्रह्मणाग्ने त्वमयं चेन्द्रो न ईळिनः । सम्राजं चाधिपत्यं च स्वानां कृणु समुत्तमम् ॥ ७ ॥
अग्ने.नि जहि संहितानिष्टून् मर्मणि मर्मणि । खादिर हृदि शङ्कुभो द्विषतो न विवेशय ॥ ८ ॥

सत्येनोत्तभिता भूमिः० ॥ ऋ. सं. १०. ८५. १

ऋसं १०. ८४ अनन्तरं पठनीयम् । इदं परागदासस्यार्षमिति खिलानुक्रमणी । ऋविध ३. ११२-११४; बृहद्दे[3] ७. ११८ मध्ये पराकदास इत्यस्यर्षेर्नाम [बृहद्दे–' पराकदास आग्नेयं कदुरित्यृचके परम् ।

1. Comp. Bṛhaddevatā, part II, p. 281
2. Cf. A. B. Keith, JRAS 1907, p. 225
3. Comp. Bṛhaddevatā, part II, p. 281

ऋसं १०. ८८. १८ अनन्तरं पठनीयम्। शांश्री १६. १३. १४ अपि तदेव दर्शयति। ऋसं १०. ८८. १८ भाष्ये 'अत्रोत्तराणि वालखिल्यसंहितायां दर्शितानि' इत्युक्त्वा 'एक एवाग्निः' इति मन्त्र उद्धृतः सायणाचार्यैः स्वकीय ऋग्वेदभाष्ये। शाङ्खायनशाखायां दशमं वालखिल्यसूक्तमपठित्वा 'एक एवाग्निः' 'यमृत्विजो' इति तत्स्थं मन्त्रद्वयं 'वायन्मात्रम्' इत्यस्मात्पूर्वं खिलत्वेन पठन्तीति चरणव्यूहभाष्ये लिखितम्। एवं जुनागढलिखितपुस्तके 'यमृत्विजो' इत्यादि वालखिल्ये नास्ति 'एक एवाग्निः' 'यमृत्विजो' इति मन्त्रौ च 'यावन्मात्रम्' इत्यस्मात्पूर्वं लिखितौ। १. = वालखिल्य १०. २ (ऋसं ८. ५८. २). प्रभूतः–मॅ–मु–आउ–जुना; प्रभूत–का. एकैवा–का–जुना; एकं वा–मॅ–मु–आउ। २. = वालखिल्य १०. १ (ऋसं ८. ५८. १). आस्ते–का; आसीत्–मॅ–मु–आउ।

१९

उ॑दप॑ताम व॒सतै॒र्वयो॒ यथा॑ रि॒णन्त्वा॒ भृग॑वो॒ मन्य॑मानाः।
पु॒रूरव॒: पुन॒रस्तं॒ परे॑ह्या मे॒ मनो॑ देव॒जना॒ अया॒न्त्स्युः॥ १॥
प्र ते॑ म॒हे वि॒दथे॑ शंसिषं॒ हरी॰ ॥ ऋ. सं. १०. ९६. १

ऋसं १०. ९५ अनन्तरं पठनीयम्। जुनागढलिखितपुस्तक इदमुपलभ्यते।

१[१] ≃ ऋसं १. १२४. १२; ६. ६४. ६ः उतो वयश्चिद्वसतेरपप्तन्. १[२]. ≃ ऋसं १०. ९५. २. उदपताम–जुना; उदपतम–का. रिणन्त्वा–का; रणंत्वा–जुना. परेह्या मे–जुना; परेहि यामे–का. अयान्त्स्युः–जुना; अयात्स्वः–का।

२०

[यच्च कृतं] यद॑कृतं॒ यदे॑नश्चकृ॒मा व॒यम्। ओष॑धय॒स्तस्मा॑त्पान्तु दुरि॒ताद॒नस॒स्परि॥ १॥
बृह॑स्पते॒ प्रति॑ मे दे॒वता॑मिहि॰ ॥ ऋ. सं. १०. ९८. १

ऋसं १०. ९७ अनन्तरं पठनीयम्। जुनागढलिखितपुस्तक इदमुपलभ्यते। यच्च कृतं–जुनागढलिखितपुस्तके। च इति स्वरितं कृ इत्यनुदात्तं च। का-पुस्तकेऽत्र त्रुटिर्वर्तते। 'यद्' इति खिलानुक्रमणीतः आद्यं पदमुद्धृत्य 'अचित्तम्' इति शेफ्टेलोवित्ज्महाशयैरभ्यूहितमासीत् (= यदचित्तं)।

यदेनश्चकृमा वयं = वासं ३. ४५; लाश्री २०. १२. १२।

२१

अ॒सौ या सेना॑ मरुत॒: परे॑षाम॒भ्यैति॑ न॒ ओज॑सा॒ स्पर्ध॑माना।
तां गू॑हत॒ तम॒साप॑व्रतेन॒ यथा॒मीषा॑म॒न्यो अ॒न्यं न जा॒नात्॥ १॥
अ॒न्धा अ॑मित्रा भवताशी॒र्षाणो॑ऽह॒य इ॑व। तेषां॑ वो अ॒ग्निद॑ग्धाना॒मिन्द्रो॑ हन्तु॒ वर॑वरम्॥ २॥

• इदमुत्तरं च ऋसं १०. १०३ अनन्तरं पठनीयम्[1]।

१. = साम २. ९. ३. ४. ३; अथर्व ३. २. ६; वासं १७. ४७; आसू; मंदी। २. = साम २. ९. ३. ८. २; अथर्व ६. ६७. २. इदमृग्द्वयं मॅ २३–मु–आउ१८–अल–जुना–ऋम(शान्तिपाठः)–ओंध–ऋअ–आश्वसं–पुस्तकेषूपलभ्यते। १[१]. अभ्यैति न ओजसा–का–वासं–ऋअ–मॅ–मु–आउ–जुना–आसू–मंदी–ऋम; अभ्येति न ओजसा–साम; अस्मानैत्यभ्योजसा–अथर्व. १[२]. ≃ ऋसं ५. ४०. ६ : गूळ्हं सूर्यं तमसापव्रतेन. गूहत–का; विध्यत–अथर्व. यथामीषां–का–मॅ–आउ–जुना; यथामीषा–

1. Cf. Bṛhaddevatā, Part II, p. 297

ऋग्वे–ऋव–मु; यथामी–वार्स–आसू–मंदी; यथैतेषां–साम; यथैषा–अथर्व. आनाम्–का–साम–अथर्व–ऋग्वे–मॅ–मु–आउ–जुना; आनन्–वार्स आसू–मंदी. २. ≐ ऋसं १०. १०६. ११[१]. अन्धा अमित्रा भवता; मूढा अमित्राश्चरता–अथर्व. °शीर्षाणोऽहय -का–साम; °शीर्षाणा अह्य–ऋग्वे–मॅ–मु–आउ–जुना–ऋव, °शीर्षाण इवाहयः–अथर्व. अग्निदग्धानां–का–जुना; अग्निमूढानां–अथर्व; अमित्रभानाममिमूढानां–ऋग्वे-मॅ-मु-आउ-ऋव; अमित्रानानां-साम. वरंवरं; वरंवरम्–ऋव ।

२२

ब्रह्म जज्ञानं प्रथमं पुरस्ताद्वि सीमतः सुरुचो वेन आवः ।
स बुध्न्या उपमा अस्य विष्ठाः सतश्च योनिमसतश्च वि वः ॥ १ ॥
इयं पित्रे राष्ट्रयेत्यग्रे प्रथमाय जनुषे भूमनेष्ठाः ।
तस्मा एतं सुरुचं ह्वारमह्यं घर्मं श्रीणन्ति प्रथमाय धास्यै ॥ २ ॥
महान्मही अस्तभायद्विजातो द्यां पिता सद्म पार्थिवं च रजः ।
स बुध्न्यादाष्ट जनुषाभ्युग्रं बृहस्पतिर्देवता तस्य सम्राट् ॥ ३ ॥
अभि त्यं देवं सवितारमोण्योः कविक्रतुमर्चामि सत्यसवं रत्नधामभि प्रियं मतिं कविम् ।
ऊर्ध्वा यस्यामतिर्भा अदिद्युतत्सवीमनि हिरण्यपाणिरमिमीत सुक्रतुः कृपा स्वः ॥ ४ ॥
ता सूर्याचन्द्रमसा गातुवित्तमा महत्तेजो वसुमद्भ्राजतो दिवि ।
सामात्मना चरतः सामचारिणा ययोर्व्रतं न वसे जातु देवयोः ॥ ५ ॥
उभावन्तौ परि यात अर्म्या दिवो न रश्मींस्तनुतो व्यर्णवे ।
उभा भुवन्ती भुवना कविक्रतू सूर्या न चन्द्रा चरतो हतामती ॥ ६ ॥
पती द्युमद्विश्वविदा उभा दिवः सूर्या उभा चन्द्रमसा विचक्षणा ।
विश्ववारा वरिवोभा वरेण्या ता नोऽवतं मतिमन्ता महिव्रता ॥ ७ ॥
विश्ववपरी प्रतरणा तरन्ता सुवर्विदा दृशये भूरिरश्मी ।
सूर्या हि चन्द्रा वसु त्वेषदर्शना मनस्विनो भानु चरतो नु सं दिवम् ॥ ८ ॥
अस्य श्रवो नद्यः सप्त बिभ्रति द्यावाक्षामा पृथिवी दर्शतं वपुः ।
अस्मे सूर्याचन्द्रमसाभिचक्षे श्रद्धे कमिन्द्र चरतो वितर्तुरम् ॥ ९ ॥
पूर्वापरं चरतो माययैतौ शिशू क्रीळन्तौ परि यातो अध्वरम् ।
विश्वान्यन्यो भुवनाभिचष्ट ऋतूँरन्यो विदधज्जायते पुनः ॥ १० ॥
असावि सोमः पुरुहूत तुभ्यम्० ॥ ऋ. सं. १०. १०४. १

इत्यृग्वेदे खिले तृतीयोऽध्यायः ॥

ऋसं १०. १०१ अनन्तरं पठनीयम् । खिलानुक्रमणीमतेनेदं वामदेव्यस्य नकुलस्यार्षम् । निरुक्तटीकाकारो दुर्गाचार्योऽपि 'वि सीमतः सुरुचो वेन आवः' (निरु १. ७) 'ऊर्ध्वा यस्यामतिर्भा अदिद्युतत्सवीमनि' (निरु ६. १२) इति मन्त्रौ नकुलस्य वामदेव्यस्य सूक्तावुक्तावेति ब्रवीति ।

नकुलसूक्तस्य चतुर्थे मन्त्रे द्वितीयः पादोऽष्टादशाक्षर इति ऋक्प्रातिशाख्ये (१७.४५) निर्दिष्टम्–' एकादशैव ब्रह्मन्निति पादा ये षोडशाक्षराः। सर्वे निवृद्युक्तयास्तु नाकुलेऽष्टादशाक्षरः '॥ तथा चात्र बृहद्देवता[1] (८. १४-१६[1])—' चतुर्थी बार्हस्पत्या स्यान्नाकुले च महानिति। द्रप्सस्तु मारुतः प्रैतेत्यैन्द्री वा ब्रह्म सत्वरम्॥ तस्मान्निरुक्तसूक्तादावृगेका सूर्यमर्चति। धर्मपराश्वतस्रस्तु सवितारमभीति या॥ सूक्तशेषस्य षड्ऋचः सूर्याचन्द्रमसौ सह '।

' असौ या सेना ' इति मरुद्देवताकं द्व्यृचं सूक्तं ऋसं १०.१०३ अनन्तरं पठनीयमिति ' द्रप्सस्तु मारुतः ' इत्यनेन सिद्धम्। तेनैव सह ' ब्रह्म जज्ञानम् ' इति सूक्तं पठनीयमिति यत् बृहद्देवतायामुक्तं तदपि खिलानुक्रमण्या संगच्छते। अस्य नकुलसूक्तस्य देवताज्ञापनविषये बृहद्देवतायाः खिलानुक्रमण्याश्च प्रायः समानत्वं दृश्यते। '...... सौरी धर्मस्तुतिर्बार्हस्पत्या सावित्र्यन्त्रिर्धर्मपरा एताः सौर्यश्चान्द्रमस्यश्च शेषा जगत्यः ' इति खिलानुक्रमणी। अस्य प्रथमानुक्तदेवताका ऋक् सूर्यं स्तौति (' तस्मान्निरुक्तसूक्तादावृगेका सूर्यमर्चति ')। अथर्ववेदानुक्रमण्यां (४. १. १) निरुक्ते (१. ७) चैषमृगादित्यं स्तौतीत्येवोक्तम्। ' ब्रह्म जज्ञानमित्यस्य नकुल ऋषिः ब्रह्मा देवता ' इति तु संकौ। द्वितीया ' इयं पित्र्ये ' इत्याद्या धर्मस्तुतिपरेति खिलानुक्रमणीवचनम्। धर्मशब्दस्य साक्षान्निर्देशोऽपि तस्यामृच्युपलभ्यते। बृहद्देवतापाठेऽस्या ऋचो देवता नोक्ता दृश्यते। ' धर्मपरा ' इत्यस्य स्थाने ' धर्मं परा ' इति बृहद्देवताया एकस्मिन् लिखितपुस्तक उपलभ्यमानः पाठः खिलानुक्रमणीवचनेन समन्वितः स्यात्। परा (= द्वितीया) धर्मं स्तौतीति तस्यार्थो भवेत्। तृतीया ' महान् ' इति बृहस्पतिं स्तौति (' नाकुले च महानिति ')। ' अभि त्यम् ' इति चतुर्थी सवितृदेवताका (' सवितारमभीति या ')। एताश्चतस्र ऋचः प्रवर्ग्ये विनियुक्ताः (' धर्मपराश्चतस्रस्तु ') → ऐब्रा १. १९; आश्वश्रौ ४. ६; शांश्रौ ५. ९। शिष्टाः षडृचः सूर्याचन्द्रमसौ स्तुवन्ति[2] (' सूक्तशेषस्य षड्ऋचः सूर्याचन्द्रमसौ सह ')।

१–४ = आश्वश्रौ ४. ६, ऐब्रा १. १९. १, २, ४ = शांश्रौ ५. ९. १–३ = अथर्व ४. १. १, २, ५. ९–१० = तैब्रा २. ८. ९. १, २

१. → मैसं २. ७. १५; कासं १६. १५; २०. ५; ३८. १४; कपिसं २५. ५; ३२. ७; तैसं ४. २. ८. २; ५. २. ७. ३; वासं १३. ३; शब्रा ७. ४. १. ३. ९; सामविब्रा १. ६. ४. ८; तैब्रा २. ८. ८ ८.; ३. १२. १. १; शांब्रा ८. ४; तैआ १. १३. ३, कौसू ९. १, १५. २; १८. २५; १९. १; २५. १५; ३८. ३३; ५१. ७; ७९. ११; १३९. १०; बौश्रस् २. १८. ७; वैसू १४. १; शांश्रौ १५. ३. ६; १८. १. २, आचे, मंदी, पश्चात्; ऋग्र(यज्ञोपवीत); प्रर; ऋमं; संकौ, शाक; मार्मसं; शांम; धर्पंशा; धस्ति। २. → शांश्रौ १५. ३. ६ भाष्य; वैसू १४. १। ३. → तैसं २. ३. १४. ६. ४. → शब्रा १. ५. २. ३. ८; मैसं १. २. ५, कासं २. ६; ३४. ५; कपिसं १. १९; ३७. ६, तैसं १. २. ३. १; ६. १. ९. ४; वासं ४. २५; अथर्व ७. १४. १-२; कौसू २४. ३; शब्रा १३. ५. १. ११; शांब्रा २३. ८; २७. २; ऋप्रा १७. ४४; वैसू १३. ७; धर्पंशा; ऋम। ९. = ऋसं १. १०२. २। १०. = ऋसं १०. ८५. १८; मैसं ४. १२. २; तैब्रा २. ७. १२. २, अथर्व ७. ८१. १; १३. २. ११; १४. १. २३.

१[१]. ~ अथर्व १९. २२. २१ : भूतानां ब्रह्मा प्रथमो ह जज्ञे। २. पित्रे–का–आश्वश्रौ–शांश्रौ–ऐब्रा; पित्र्या–अथर्व–वैसू. पत्यस्रे–का–ऐब्रा–आश्वश्रौ–शांश्रौ; एत्यस्रे–अथर्व. भुवनेष्ठाः–आश्वश्रौ–शांश्रौ; भुवनेष्ठाः–अथर्व. श्रीणन्ति–का–आश्वश्रौ–शांश्रौ; श्रीणन्तु–अथर्व. प्रथमाय–का–

1. Comp. Bṛhaddevatā part II, pp 296 ff.
2. Cf. also Oldenberg, Hymnen des Ṛgveda I, 363 ff.

अथर्व; प्रथमस्य–आश्वश्री–शांश्री. धासे–का–आश्वश्री–शांश्री; धास्यवे-अथर्व । ३. अस्तभायत्–ऐना–तैसं–आश्वश्री; अस्कभायत्–अथर्व. पिता; तैसं-मध्ये नास्ति. वृष्ण्यात्–का-अथर्व; वृष्णात्–तैसं-आश्वश्री. आहु–का; आहू-अथर्व. जनुषाभ्युग्रं–का-आश्वश्री; जनुषाभ्यग्रं–तैसं; जनुषोऽभ्यग्रं–अथर्व. तस्य–का; यस्य–तैसं । ४. क्षोण्योः; ऊर्म्योः–तैसं. कार्षि; तैसं-ऋसं-मैसं-अथर्वपुस्तकेषु नास्ति. कृपा; कृपात्–अथर्व । ५. गातुवित्तमा–का; विश्वभृत्तमा–तैब्रा. आजतो–का; राजतो–तैब्रा. सामास्मनाः–का, सामास्माना–तैब्रा. वसे–का, मणे–तैब्रा । ९. वितर्तुरं–का-ऋसं; विचर्तुरं–तैब्रा । १०. अध्वरं–का; अर्णवं–अथर्व. विश्वाभ्यन्यो–का; विश्वान्यो-अथर्व. भुवनाभिचष्ट–का-ऋसं; भुवनाभिचष्टे–तैब्रा; भुवना विचष्ट–अथर्व-मैसं. जायते पुनः–का; जायसे नवः–अथर्व ।

मैं(२४)-शु-मल-जुना-औंधपुस्तकेषु ऋसं १०.१०६ अनन्तरमधो दीयमानमेकर्चं सूक्तं पठनीयम्–

हविर्भिरेके स्वरितः सचन्ते सुन्वन्त एके सवनेषु सोमान् ।
शचीर्मदन्त उत दक्षिणाभिर्नेज्जिह्मायन्त्यो नरकं पताम ॥

निरु १. ११ मध्ये इदमुद्धृतम् । नरकं; नरके–औंध ।

अथ चतुर्थोऽध्यायः

ॐ आ यस्मिन्नेकानुष्टुभं तु तद्वा रात्रि पञ्चकमाद्या बृहत्यर्वाङ्गुमेका त्रिष्टुप्समस्तो चतुष्कमहमास्वामो वैषुतमन्त्ये त्रिष्टुभौ वा चत्वारिंशत्प्रत्यक् कृत्यागायत्र्यमाशीः पाकृत्यन्तमायुष्यं दश दाक्षायणायैकर्चाः[1] सनकः सनाकः सनातनः सनन्दनः सहसंज्ञाः शुभः शुभिः शुचाक् सर्वो हिरण्यात्मस्तुतिः पञ्चम्यष्टमीनवम्यौ त्रिष्टुभः सप्तमी शक्वरी भूमिः सह प्राजापत्या काक्षा काक्षास्तयो मेधां मम मेधा मानवी मधावी चतुर्थ्यादिर्महाबृहती पङ्क्तिर्विराड्जगती गायत्री त्रिष्टुभः स्तुः सप्ताथर्वणः सुभेषज आत्रेयं[2] प्रकृतिः कृतिराकृतिर्विकृतिः संकृतिरभिकृतिरुत्कृतिर्वेनस्तृचं वेनो भावस्तृचे तु येन सलोमा मानवः शिवसंकल्पो मानसं यासां द्वे बृहत्युष्णिगुपक्रमा नेजमेष तृचं प्राजापत्यो नेजमेषोऽनीकवत्समेका ॥

१. दाक्षायणा एकर्चाः Macdonell, Bṛhaddevatā, part II, p. 305
२. आत्रेयं Macdonell, ibid.; आत्रेयः-का.

१

आ यस्मिन् देववीतये पुत्रासो यन्तु संयतः । अनाधृष्टं विपन्यया प्रति श्रुताय वो धृषत्॥१॥
अहं रुद्रेभिर्वसुभिश्चरामि० ॥ ऋ. सं. १०. १२५. १

ऋसं १०. १२४ अनन्तरं[1] पठनीयम् ।
अनाधृष्टं विपन्यया = शांश्री १८. ३. २

२

आ रात्रि पार्थिवं रजः पितुरप्रायि धामभिः ।
दिवः सदांसि बृहती वि तिष्ठस आ त्वेषं वर्तते तमः ॥ १ ॥

---

1. Cf. Bṛhaddevatā, part II p. 304. Macdonell means to say that this and the next hymn (आ रात्रि) precede RV. X 128. In fact the present hymn (आ यस्मिन्) precedes RV. X. 125.

ये ते रात्रि नृचक्षसो युक्तासो नवतिर्नव । अशीतिः सन्त्वष्टा उतो ते सप्त सप्ततिः ॥ २ ॥
रात्रीं प्र पद्ये जननीं सर्वभूतनिवेशनीम् । भद्रां भगवतीं कृष्णां विश्वस्य जगतो निशाम् ॥ ३ ॥
संवेशनीं संयमनीं ग्रहनक्षत्रमालिनीम् । प्रपन्नोऽहं शिवां रात्रीं भद्रे पारमशीमहि ॥ ४ ॥
ममाग्ने वर्चो विहवेष्वस्तु० ॥ ऋ. सं. १०. १२८. १

ऋसं १०, १२७ अनन्तरं पठनीयम्[1] । ऋमं–मॅ२५-मु-आउ१९-औंध–ऋअ(शांतिपाठः)–आश्व-मंसं[२]-पत्राष्ट-पुस्तकेष्वस्मिन्सूक्ते दश मन्त्रा अधिकाः । जुनागढ-पुस्तक इदं सप्तदशर्चम् । अल–आश्वमंसं[२]-पुस्तकयोरिदं पञ्चदशर्चम् । तत्र १-४ = का १-४; ५ = ऋमं ९; ६ = ऋमं १०. शिष्टाः ऋमं-पाठात् सर्वथा भिन्नाः । ऋमं-पाठे ५, ६, ७, ८ मन्त्राणामन्तिमैः पादैः ऋसं १. ९९ इत्येकर्चं सूक्तं संपद्यते । चतुर्दशमन्त्रस्य पूर्वार्धः ऋसं १०. १२७ सूक्तस्य सर्वानुक्रमात् उत्तरार्धश्च ऋविध ४. २८ अस्मादुद्धृतः । द्वादशो मन्त्रः तैआ १०. १. ६५ अनेन समानः । केषुचित्पुस्तकेषु ५-८, १०, ११, १४ मन्त्रास्त्यक्ताः ।

१. = मासं ३४. ३२; अथर्व १९. ४७. १; निरु ९. २९; → पैप्प. अथर्व. ६. २०. पितुरप्रायि धामभिः; पितरः प्रायुधामभिः–मु-ऋअ; पितरः प्रयुधामभिः–पैप्प. अथर्व. बृहती वि; बृहतीव–पैप्प. अथर्व । २. = अथर्व १९. ४७. ३, → पैप्प. अथर्व ६. २०. ये ते रात्रि; एते रात्रे–पैप्प. अथर्व. युक्तासो; दृष्टारो–पैप्प. अथर्व; द्रष्टारो–अथर्व. नवतिर्नव–मॅ-मु-आउ-अल-जुना-ऋअ; नवतीर्नव–का. सन्त्वष्टा; सन्त्यष्टा–अथर्व; सन्त्वाष्टा–पैप्प. अथर्व. सप्ततिः; सप्ततीः–मु-ऋअ । ३. निशाम्–का· ऋमं-ऋअ-अल-जुना-मॅ-मु-आउ; दिशां–पत्राष्ट । ४. संवेशनीं–जुना; संवेशिनीं–अल. संयमनीं–जुना; संयमिनी–मु-अल. ग्रह°–का-ऋअ-मॅ-आउ-अल-जुना; गृह°–ऋमं-पत्राष्ट. ' भद्रे पारमशीमहीं नमः ' इत्यधिकमितरेषु पुस्तकेषु ।

ऋमं–आदिपुस्तकस्था अधिका मन्त्रा ऋअ-पाठानुसारेणाधो दीयन्ते—

स्तोष्यामि प्रयतो देवीं शरण्यां बह्वृचप्रियाम् ।
सहस्रसंमितां दुर्गां जातवेदसे सुनवाम सोमम् ॥ ५ ॥
शान्त्यर्थं तद्द्विजातीनामृषिभिः समुपाश्रिताः ।
ऋग्वेदे त्वं समुत्पन्नारातीयतो नि दहाति वेदः ॥ ६ ॥
ये त्वां देवि प्रपद्यन्ति ब्राह्मणा हव्यवाहनीम् ।
अविद्या बहुविद्या वा स नः पर्षदति दुर्गाणि विश्वा ॥ ७ ॥
ये अग्निवर्णां शुभां सौम्यां कीर्तयिष्यन्ति ये द्विजाः ।
तान् तारयति दुर्गाणि नावेव सिन्धुं दुरितात्यग्निः ॥ ८ ॥
दुर्गेषु विषमे घोरे संग्रामे रिपुसंकटे ।
अग्निचोरनिपातेषु दुष्टग्रहनिवारणि दुष्टग्रहनिवारण्यै नमः ॥ ९ ॥
दुर्गेषु विषमेषु त्वं संग्रामेषु वनेषु च ।
मोहयित्वा प्रपद्यन्ते तेषां मे अभयं कुरु तेषां मे अभयं कुर्वो नमः ॥ १० ॥
केशिनीं सर्वभूतानां पञ्चमीति च नाम च ।
सा मां समा दिशा देवी सर्वतः परिरक्षतु सर्वतः परिरक्षण्यै नमः ॥ ११ ॥
तामग्निवर्णां तपसा ज्वलन्तीं वैरोचनीं कर्मफलेषु जुष्टाम् ।
दुर्गां देवीं शरणमहं प्र पद्ये सुतरसि तरसे नमः सुतरसि तरसे नमः ॥ १२ ॥

1. Cf. Bṛhaddevatā, part II, p. 304

औंध । ९. ऋग्वेदे स्तुतया; या ऋग्वेदे स्तुता-औंध. काश्यपेन; कश्यपेन-आश्वमंसं । १०. पिशाचासुरराक्षसैः; पिशाचोरगराक्षसैः-औंध. अरातीभयमुत्पन्नं; अरातीभय उत्पन्ने-औंध । ११. राजद्वारे पथे, गजद्वारेऽपथे-औंध. गौतमी; गौतमी-जुना. दुरिते; दुरिता-जुना । १२. महद्भये; महाभये-औंध । १३. य इमं स्तवं दुर्गायाः; य इमं दुर्गास्तवं-औंध; परमं स्तव दुर्गायाः (?)-आश्वमंसं. पठन्ति च शृणोति च; शृण्वन्ति च जपन्ति च-औंध । १४. अरोगी; आरोगी-जुना. सर्वकामित्वं ददाति; ददाति कामितं सर्वं-औंध; सर्वकामभित्वं ददाति (?)-आश्वमंसं. नारायणि नमोस्तु ते कात्यायनि नमोस्तु ते कात्यायनि नमोस्तु ते-जुना. आश्वमंसं-पुस्तके ऋमं ११ मन्त्रोऽन्ते विनिवेशितः । औंध-पुस्तके च ऋसं १०.४.१२; १.११३.५ मन्त्रौ अन्ते विनिवेशितौ ।

जुनागढलिखितपुस्तके समग्रमपि रात्रिसूक्तं विद्यते । तत्रादौ का १-४ मन्त्राः । अनन्तरं

आदित्यवर्णां तपसा ज्वलन्तीं वैरोचिनीं चन्द्रसहस्रदीप्तिम् ।

देवीं कुमारीं ऋषिभिश्च पूजितां तां दुर्गमातां शरणं प्रपद्ये ॥

इति पञ्चमो मन्त्रः । तदनन्तरं ऋमं-पुस्तकस्थौ ९-१० मन्त्रौ ततः अल-पुस्तकस्थौ ७-८ मन्त्रौ ततश्च ऋमं-पुस्तकस्थ एकादशो मन्त्रोऽन्ते च ९-१५ अल-पुस्तकस्था मन्त्राः ।

३

अर्वाञ्चमिन्द्रममुतो हवामहे यो गोजिद्धनजिदश्वजिद्यः ।
इमं नो यज्ञं विहवे जुषस्वेह कुर्मो हरिवो वेदिनं त्वा ॥ १ ॥

इदमुत्तरे च द्वे सूक्ते ऋसं १०. १२८ अनन्तरं पठनीयानि[1] । तैसं ४. ७. १४. ४; तैब्रा २. ४. ३. २; अथर्व ५. ३. ११; कौसू १४०. ६, ऋमं-ऋम(सविलेस. आढ)-मैर२६-मु-आउ २०-अल-जुना-आश्वमंसं-मर (समावर्तन) ।

यज्ञं; हव्यं-औंध. जुषस्वेह-का; जुषस्वास्य-औंध; जुषस्वास्य-इतरेषु. कुर्मो-तैसं-तैब्रा; कृण्मो-ऋसं-ऋम-मु-आउ-अल-जुना-मर. वेदिनं-का; मेदिनं-इतरेषु. ' इमं नो यज्ञं विहवे शृणोत्वस्माकमभूर्हर्यश्व मेदी ' इत्यथर्वपाठः ।

४

नमस्ते अस्तु विद्युते नमस्ते स्तनयित्नवे । नमस्ते अस्त्वश्मने यो मा दूणाशो अस्यसि ॥ १ ॥
नमस्ते प्रवतो नपाद्यतस्तपः समूहसि । मृळया नस्तनूभ्योऽभयं नः पशुभ्यः ॥ २ ॥
प्रवतो नपान्नम एवास्तु तुभ्यं नमस्ते हेतये तपुषे च कृण्मः ।
विद्म ते नाम परमं गुहा यत्समुद्रे अन्तर्निहितापि नासि ॥ ३ ॥
यां त्वा देवा असृजन्त विश्व इषुं कृण्वाना असनाय धृष्णुम् ।
सा नो मृळ विदथे गृणाना तस्यै ते नमो अस्तु देवि ॥ ४ ॥

ऋसं १०. १२८ अनन्तरं पठनीयम्[2] । अथर्व १. १३ अनेनेदं समानम् । ' नमस्ते वैद्युतं सूक्तमाशीर्वादः परं तु यत् ' इति बृहद्दे ८. ४४ । अन्यत्रापि (बृहद्दे १. ५४) इदं निर्दिष्टम् ।

१[1]. = वासं ३६. २१; पैप्प. अथर्व; मैदी; कौसू १८.८. यो मा दूणाशो-का; येना दूडाशे-अथर्व । २. ऽभयं नः पशुभ्यः-का; मयस्तोकेभ्यः कृधि-अथर्व; = वासं ३६. २२; मैदी : शं नः

1. Cf. Bṛhaddevatā, part II, p. 304.
2. Ibid.

कृच प्रजाभ्योऽभयं नः पशुभ्यः । ३. विद्मा ते नाम परमं गुहा = ऋग् १०. ४५. २. नाम–का; धाम–अथर्व. °पि नासि–का; °सि नाभिः–अथर्व । ४. अजानिहु–का; अद्वाहन्त–अथर्व; ' अयमि- पत ' इति शुक्रम् । धिष्व धियं–का; विश्व इषु–अथर्व. वाजं–का; धृष्णु–अथर्व.

५

यां कल्पयन्ति नोऽरयः क्रूरां कृत्यां वधूमिव । तां ब्रह्मणा परि निज्मः प्रत्यक्कर्तारमृच्छतु ॥ १ ॥
शीर्षण्वतीं कर्णवतीं विश्वरूपां भयंकरीम् । यः प्राहिणोमि हार्थ त्वा नि तस्मै योजयाशु भि ॥ २ ॥
येन चित्तेन वदसि प्रतिकूलमयायुनि । तमेवं ते नि कृत्ये द्रु मास्मीं कण्यो अनागसः ॥ ३ ॥
अभि वर्तस्व कर्तारं निरस्तास्माभिरोजसा । आयुरस्य नि वर्तस्व प्रजां च पुरुषादिनि ॥ ४ ॥
यस्त्वा कृत्ये चकारेह तं त्वं गच्छ पुनर्नवे । अरातीः कृत्या नाशय सर्वाश्च यातुधान्यः ॥ ५ ॥
क्षिप्रं कृत्ये नि वर्तस्व कर्तुरेव गृहान्प्रति । पशूंश्चास्य नाशय वीरांश्चास्य नि बर्हय ॥ ६ ॥
यस्त्वा कृत्ये प्र जिगाति [विद्वाँ अविदुषो गृहान् । तस्यैनेतः परेत्याशु तनुं कृधि परंध्यसः ॥ ७ ॥
प्रतीचीं त्वापसेधतु ब्रह्म रोचिष्णवमित्रहा । अग्निश्च कृत्ये रक्षोहा विप्रहा चाज एकपात् ॥ ८ ॥
यथा त्वाङ्गिरसः पूर्वे भृगवश्चाप सेधिरे । अत्रयश्च वसिष्ठाश्च तथैव त्वापसेधिम ॥ ९ ॥]
यस्ते परूंषि संदधौ रथस्येव ऋभुर्धिया । तं गच्छ तत्र ते जनमज्ञातस्तेऽयं जनः ॥ १० ॥
[यो नः कश्चिद्रणस्थो वा] कश्चिद्वान्योऽभि हिंसति ।
तस्य त्वं द्यौरिवेद्धोऽग्निस्तनुः पृच्छस्व हेळिनः ॥ ११ ॥
भ [वाशर्वा देवहेळिम]स्य ते पापकृत्वने । इरस्वतीस्त्वं च कृत्ये नौष्विरस्तस्य किंचन ॥ १२ ॥
ये नो शिवासः पन्थानः परायान्ति परावतम् । तैर्देव्यरातीः कृत्या नो गमयस्त्वा नि वर्तय ॥ १३ ॥
यो नः कश्चिद्द्रुहोऽरातिर्मनसाप्यभि दासति ।
दूरस्थो वान्तिकस्थो वा तस्य हृत्वमसृक् पिब ॥ १४ ॥
येनासि कृत्ये प्रहिता दृढयैनास्मजिघांसया । तस्य व्यनक्त्वाप्यनघ हिंनस्तु शरदाशनि ॥ १५ ॥
यद्यु वेषि द्विपंचस्मान् यदि वेषि चतुष्पदी । निरस्तांतोऽनतारमाभिः कर्तुरष्टापदी गृहम् ॥ १६ ॥
यो नः शपादशपतो यश्च नः शपतः शपात् । वृक्ष इव विद्युना हत आ मूलादनु शुष्यतु ॥ १७ ॥
यं द्विष्मो यश्च नो द्वेष्टयघायुर्यश्च नः शपात् । शुने पेष्ट्रमिवावक्षामं तं प्रत्यस्यामि मृत्यवे ॥ १८ ॥
यश्च सापत्नः शपथो यश्च जाम्याः शपथः । ब्रह्मा च यन्मुद्धं शपात् सर्वं तत् कृण्वधस्पदम् ॥ १९ ॥
सबन्धुश्चासबन्धुश्च यो अस्माँ अभि दासति । तस्य त्वं भिन्ध्यधिष्ठाय पदा विष्पूर्यते शिरः ॥ २० ॥
अभि प्रेहि सहस्राक्षं युक्त्वाशुं शपथ रथम् । शत्रूँरन्विच्छती कृत्ये वृकीवाविवृतो गृहान् ॥ २१ ॥
परि णो वृङ्धि शपथान् दहन्नग्निरिव व्रजम् । शत्रूँरेवा वि नो जहि दिव्या वृक्षमिवाशनिः ॥ २२ ॥
शत्रून्मे प्रोष्ठ शपथान् कृपोश्च सुहृदो द्विषः । जिह्वाः कृष्णाश्च दुर्हृदः समिद्धं जातवेदसम् ॥ २३ ॥
असपत्नं पुरस्तान्नः शिवं दक्षिणतस्कृधि । अभयं संततं पश्चाद्भद्रमुत्तरतो गृहे ॥ २४ ॥
परेहि कृत्ये मा तिष्ठ वृद्धस्येव पदं नय । मृगस्य हि मृगारिस्त्वं तं त्वं निकर्तुमर्हसि ॥ २५ ॥

अघ्न्यास्ये घोररूपे वररूपे विनाशनि । जम्भिताः प्रत्या गृभ्णीष्व स्वयमादायाङ्कुतम् ॥ २६ ॥
त्वमिन्द्रो यमो वरुणस्त्वमापो अग्निरथानिलः । ब्रह्मा चैव रुद्रश्च त्वष्टा चैव प्रजापतिः ॥२७॥
आवर्तध्वं निवर्तध्वमृतवः परिवत्सराः । अहोरात्राश्चाब्दाश्च त्वं दिशः प्रदिशश्च मे ॥ २८ ॥
त्वमिन्द्रो यमो वरुणस्त्वमापो अग्निरथानिलः । अत्याहृत्य पशून् देवाँनुत्पातयस्वाङ्कुतम् ॥२९॥
अभ्यक्तास्तः स्वलंकृताः सर्वं नो दुरितं जहि ।
जानीयाश्चैव कृत्यानां कर्तॄन्नूनं पापचेतसः ॥ ३० ॥
यथा हन्ति पूर्वासिन तथैवेष्वाशुकृज्जनः। तथा त्वया युजा वयं तस्य निकृष्म स्थास्नु जङ्गमम् ॥ ३१ ॥
उत्तिष्ठैव परेहितोऽघ्न्यास्ये किमिहेच्छसि । ग्रीवास्ते कृत्ये पदौ चापि कर्त्स्यामि निर्दव॥३२॥
स्वायसा सन्ति नोऽसयो विद्यथैव परूंषि ते । तैः स्म निकृष्म स्यान्युग्रे यदि नो जीवयस्व इमम् ॥३३॥
मास्योच्छिन्नो द्विपदं मा च किंचिच्चतुष्पदम् । मा ज्ञातीरनुजास्त्वन्वा मा वेशी प्रतिवेशिना ॥३४॥
शत्रूयतो प्रहितामिमां येनाभि यथायथा । तेनस्त्वया त्वानुदतु योऽयमन्तमेथि श्रितः ॥३५॥
एवं त्वं निकृन्तास्माभिर्ब्रह्मणा देवि सर्वशः । यथा तमाश्रितं कर्त्वा पापधीरेवं नो जहि ॥३६॥
यो नः स्वो अरणो यश्च निष्ट्यो जिघांसति । देवास्तं सर्वे धूर्वन्तु ब्रह्म वर्म ममान्तरम् ॥३७॥
यथा विद्युद्धतो वृक्ष आ मूलादनु शुष्यति । एवं स प्रति शुष्यतु यो मे पापं चिकीर्षति ॥ ३८ ॥
यथा प्रतिहिता भूत्वा तामेव प्रति धावति । पापं तमेव धावतु यो मे पापं चिकीर्षति ॥३९॥
कुवीरं ते सुखं रुद्रं नन्दीमानं विमथ ह ।
ब्रह्म वर्म ममान्तरं शर्म वर्म ममान्तरं धर्मवर्म ममान्तरम् ॥ ४० ॥

ऋग् १०. १२८ अनन्तरं पठनीयम् । 'यां कल्पयन्ति नोऽरयः कृत्यामासममारमनः' इति बृहदे[1] ८. ४५ । 'यां कल्पयन्तीति सदा जपेत् नियतव्रतः । नैनं कृत्या निहिंसन्ति कूटाभिचरितानि च' इति ऋग्वि ४. ३० । ऋग्वि ४. ४१ अपरे कृत्यासूक्तमित्युक्तम् । अथर्व १०.१ प्रायोऽनेन समानम् । पैप्प. अथर्व; कौसू. ३९. ७ अपि द्रष्टव्यम् ।

१. ब्रह्मणा परि निकृन्मः; ब्रह्मणाप निर्णुदः–औध । २². यः प्राहिणोदिहाय त्वा वि तं त्वं योजयाशुभिः–औध । ३¹.² = तं कृत्येऽभिनिवर्तस्व मास्मानिच्छो अनागसः–अथर्व १०. १. ७. येन दिष्टेह वहसि प्रतिकूलमपायिनि । तमेवेतो निवर्तस्व मास्मान्मृच्छो अनागसः–औध । ४.वर्तस्व; कृन्तस्व–औध । ५. कृत्यो; कृत्ये–औध. नाशय सर्वांश्च यातुधान्यः = अथर्व १९. २९. ८ । ६. पशूं-श्चायास्व; पशूंश्चवास्व–औध । ७-९. 'यस्त्वा कृत्ये प्र जिगा' इत्येतावन्मात्रोऽशः का–पुस्तके वर्तते । शिष्टं त्रुटितम् । एते त्रयो मन्त्रा औधपुस्तकादुद्धृताः । उद्धृतभागेषु सर्वत्र स्वरितमुपरिष्टा-च्चिह्नाङ्कितमनुदात्तं चाधस्ताच्चिह्नाङ्कितम् । 'प्र जिगाति' अस्य स्थाने 'प्रजिघाय' इति औध । १०. = अथर्व १०. १. ८. रथस्येव ऋभुर्धिया; रथस्येव विभुर्धिया–औध. गच्छ–का; गच्छ–अथर्व–औध. ते अयं–का; तेऽयनं–अथर्व–औध । ११. प्रथमपादः का–पुस्तके त्रुटितः औध-पुस्तकादुद्धृतः । कश्चिद्वान्योऽभि–औध; कश्चिद्वा न्यभि–का । तनूः पृच्छस्व हेळितः; तनू पृच्छस्व हेळिता–औध । १२. भवा शर्वा देवहेळिमस्य ते; भवा शर्वा देवहेळिमस्त–औध, भ......स्त

1. Cf. Bṛhaddevatā, part II, pp. 304–5

ते–का, शिष्टं औंधपुस्तकानुसारेण पूरितम्। **हरस्वतीस्त्वं**; हरस्वती त्व–औंध. **मोविळुष**; मोच्छिषः–औंध. १३. = १५ औंध. **ये नो**–का; ये नः–औंध. **पराशम्भि**; पराशम्भि–औंध. **तैर्दंभराती**–का; तैर्दंभि राभ्यः–औंध. **नमयस्वा नि वर्तय**–का; नमयस्वानुकृतये–औंध। १४. = १३ औंध. **द्रुह्वाऽरातिर्मनसाभ्यभि दासति**–का; द्रुहारातिर्मनसा प्रतिभूषति–औंध। १५. = १४ औंध. **अ्यनचाश्यमच** का = ऋसं १०. १२०. २; अथर्व ५. २. १, अ्यानचाऽथानच–औंध. **हारवासनि**–का; हरसाशनिः–औंध। १६ **यद्यु**–का; यदि–औंध **निरस्तातोऽधराश्माभिः**–का; निरस्तेतो अधराश्माभिः–औंध. **गृहम्**–का; गृहान्–औंध। १७[१]. = तैब्रा ३. ७. ६. २१; तैआ २. ५. ११; आपश्रौ ४. १५. १. **यो नः**...**शपात्**–का; यो नः शपादशपतः शपतो यश्च नः शपात्–अथर्व ७. ५९.१; ६. ३७. ३. १७[२]. = अथर्व ७.५९.१. **वृक्ष इव . शुष्यतु** का; वृक्षमिव विद्युदाहतमा मूलादनु शोषय–औंध। १८[१]. ± अथर्व ११. ६. ४ : यं द्विष्मो यश्च नो द्वेष्टि तस्मा एनद्गमयामः. १८[२]. = अथर्व ६. ३०. ३[१]. **पेष्ट्रमिवावक्षाम**; पिष्टमिव क्षामं–औंध. **तं प्रत्यस्यामि मृत्यवे**; तं मृत्यस्य मृत्यवे–औंध. १९. ± अथर्व २. ७. २. **यश्च जाम्याः शपथः**; यच्च यामी शपाति नः–औंध. **ब्रह्मा** यन्मन्युतः शपात्सर्वं तन्नो अधस्पदम्–अथर्व। २०[१]. = अथर्व ६. १५. २[१]; ५४. ३[१]. °**त्वबन्धुश्च**–का; °प्यबन्धुश्च–औंध. **विष्पूर्यने शिरः**–का, विष्कृयं तच्छिरः–औंध। २१. ± अथर्व ६. ३७. १. उप प्रागात्सहस्राक्षो युक्त्वा शपथो रथम्–अथर्व. **युक्त्वाऽनु शपथ रथं**; युक्त्वा नु शपथं रथे–औंध. शप्तारमन्विच्छन्मम वृक इवाविमतो गृहम्–अथर्व. **शार्दूरभिरिच्छन्ती**–का, शत्रूनन्विच्छन्ती–औंध. **वृकीवाविमतो**–का; वृकीवाविमतो–औंध। २२. ± अथर्व ६. ३७. २. परि णो वृङ्धि शपथ ह्रदमग्निरिवा दहन्–अथर्व. **प्रजां**–का; इदं–औंध. शप्तारमत्र नो जहि दिवो वृक्षमिवाशनिः–अथर्व. **शत्रूरेवा वि नो**–का; शत्रूनेवाभितो–औंध। २३. **प्रोह**–का; प्रोथ–औंध. **सुहृदो इच्छाः**–का; सुहृदोऽसुहृद्–औंध। २४. - खिल २. २. ४. **असपत्नं पुरस्तात्** = अथर्व १९. १६. १; १७. १४. **दक्षिणतस्कृधि**–का; दक्षिणतः कृधि–औंध। २५. ± अथर्व १०. १. २९. **तिष्ठ**–का–औंध; तिष्ठो–अथर्व. **मृत्स्येव**–का; विद्धस्येव–अथर्व–औंध. मृगः स मृगयुस्त्वं न त्वा निकर्तुमर्हति–अथर्व. **मृगारिस्त्वं** ... °**मर्हसि**–का; मृगारिप्रो न त्वा नीकर्तुमर्हति–औंध। २६. ± अभ्यासेव घोररूपे विद्युद्रूपेऽविनाशिनि। कृन्त्यतः प्रति गृभ्णीष्व स्वयमादाय चाकृतम्–औंध। २७. °**मापो अग्नि**°–का; °मापोऽग्नि°–औंध. **प्रज्ञा**–का; तं प्रज्ञा–औंध. २८. **दिशः प्रदिशः** = अथर्व ९. २. २१; १९. ४५. ३। २९. ± तं वर्म वरुणे सोमं त्वमापोऽग्निमथानिलम्। अत्राहृत्य पशूंश्चैवमुत्तायवासि चाकृतम्–औंध. ३०. ± अथर्व १०. १. २५ : अभ्यक्ताक्ता स्वरंकृता सर्वं भरन्ती दुरितं परेहि। जानीहि कृत्ये कर्तारं दुहितेव पितरं स्वम्. औंधपुस्तके भिन्नो मन्त्रो विभिन्नो वर्तते स यथा–' ये मे इमे द्वाकामं शवानं खिया सहितं पुरुषं निजघ्नुः। कुम्भीपाके नरके प्रीयन्तु हुता एवं पुरुषासो यमस्य ॥' भिन्नो मन्त्रश्चैकस्मिन्नेवेनागतः। ' अभ्यक्ताक्ता स्वलंकृता सर्वं नो दुरितं दह ' इति तस्य पूर्वार्धः। ३१. ± अथर्व १०. १. २७ = ३१ औंध. **पूर्वासिनं** ... ... °**अमः**–का; पुरासीनं तर्थचेष्या सुकुमारः–औंध. **त्वया युजा वयं** = ऋसं १. ८. ४; अथर्व ४. ३१. १. **त्वस्य**; औंधपुस्तके नास्ति. **स्थास्नु**–औंध; स्थासु–का। ३२[१]. = अथर्व १० १. २०[१]. °**न्यास्ये**–का; ऽकाते–अथर्व–औंध. ३२[२]. = अथर्व १०. १. २१[१]. ३२ = ३३ औंध. **पद्धा**–का; पादौ–अथर्व औंध. **चापि**–का–अथर्व; चाभि–औंध. **मिर्ग्रय**–का–अथर्व. विद्रव–औंध। ३३[१]. ± अथर्व १०. १. २०[१] : स्वायसा असयः सन्ति नो गृहे विद्मा ते कृत्ये यतिधा परूंषि. ३३ = ३४ औंध. **स्वायसा**–का; स्वायसाः–औंध. **विद्मश्चैव**–का; विद्म चैव–औंध. **तैः स्व** ... ... **इम्**–का; तैस्ते निकृन्मस्तानुमे यदि नो जीवयत्परान्–औंध. ३४ = ३५ औंध. **मो च**–का; मोत–औंध. **ज्ञातीरनुजास्वन्या**–का; ' ज्ञातीननुजस्वान्या ' इति पाठं शेफ्टेलोविसुमहाशया अभ्यूहन्ति. ज्ञातीननुजान् पूर्वान्–औंध. **येषां प्रति**-

वेशिमा–का; वेशि प्रतिवेशिनी–औंध. ३५ = ३६ औंध. हाभूयता ... ... यथायथा–का; समूयता महिलासि दृढ्येनाभि यथाक्तः–औंध. ३६ = ३७ औंध. पर्व स्वं .. .. सर्वशः–का; यथेतमाश्रिता गत्वा पापधानिव नो जहि–औंध। ३७. = साम १. ९. ३. ८. १; ऋसं ६. ७५. १९; अथर्व १. १९. ३[१], ४[२]; आपश्रौ ३. ५. ७ = ४० औंध। ३९. प्रतिहिता–का; प्रतिशुको–औंध. तामेव–का; तमेव–औंध. तमेव–का; तमेवं–औंध। ४०. = ४२ औंध: कुबेर ते मुखं रौद्रं नन्दिमानन्दमावह। ज्वरमृत्युभयं घोरं विष नाशय मे ज्वरम्।

औंधपुस्तके केचन मन्त्रा अधिकत्वेन विद्यन्ते तेऽत्रो दीयन्ते—

यस्या मन्यन्तु स्तोमाः कृणुष्व राधो अद्रिवः। अव ब्रह्मद्विषो जहि ॥ ५३ ॥
यो मे करोति मद्गृहे यो गृहे यो निवेशने। यो मे केशमसे कुर्यादशने दन्तधावने ॥ ५३ ॥
प्रतिसर प्रतिधाव कुमारीव पितुर्गृहात्। मूर्धानमेषां स्फोटय वधमेषां कुले कृधि ॥ ५४ ॥
ये नो रयिं दुश्चरितासो अग्ने अदृमंतासो अनृते वदन्तः।
तेषां वपूंष्यर्चिषा जातवेदः शुष्कं न वृक्षमभि सं दहस्व ॥ ५५ ॥
कृष्णवर्णे महद्रूपे बृहत्कर्णे महाबले। देवि देवि महादेवि मम शत्रून् विनाशय ॥ ५६ ॥
खद् खद् जहि महाक्रूरे त्रिशूलासिसमप्रभे। अहिं सत्रूंत्रिशूलेन कुष्यस्व पिब शोणितम् ॥५७॥
ये मृत्युसंजये मह्यमसे क्रव्याधिपो दुर्मदा अश्मनासः।
सायध्येतान् शोचिषा विध्य सन्तून् वैवस्वतस्य सदनं नयस्व ॥ ५८ ॥

६

आयुष्यं वर्चस्यं रायस्पोषमौद्भिदम्। इदं हिरण्यं वर्चस्वज्जैत्रायाविशतादु माम् ॥ १ ॥
उच्चैर्वाजि पृतनाषाट् सभासाहं धनंजयम्। सर्वाः समग्रा ऋद्धयो हिरण्येऽस्मिन्समाहिताः ॥२॥
शुनमहं हिरण्यस्य पितुर्नामेव जग्रभ। तेन मां सूर्यत्वचमकरं पुरुषप्रियम् ॥ ३ ॥
सम्राजं च विराजं चाभिष्टिर्या च मे ध्रुवा। लक्ष्मी राष्ट्रस्य या मुखे तया मामिन्द्र सं सृज ॥४॥
अग्नेः प्रजातं परि यद्धिरण्यममृतं जज्ञे अधि मर्त्येषु।
य एनद्वेद स इदेनदर्हति जरामृत्युर्भवति यो बिभर्ति ॥ ५ ॥
यद्वेद राजा वरुणो यद्वु देवी सरस्वती। इन्द्रो यद्वृत्रहा वेद तन्मे वर्चस आयुषे ॥ ६ ॥
न तद्रक्षांसि न पिशाचास्तरन्ति देवानामोजः प्रथमजं ह्येतत्।
यो बिभर्ति दाक्षायणा हिरण्यं स देवेषु कृणुते दीर्घमायुः स मनुष्येषु कृणुते दीर्घमायुः ॥ ७ ॥
यदाबध्नन् दाक्षायणा हिरण्यं शतानीकाय सुमनस्यमानाः।
तन्म आ बध्नामि शतशारदायायुष्माञ्जरदष्टिर्यथासत् ॥ ८ ॥
घृतादुल्लुप्तं मधुमत् सुवर्णं धनंजयं धरुणं धारयिष्णु।
ऋणक्सपत्नानधरांश्च कृण्वदा रोह मां महते सौभगाय ॥ ९ ॥
प्रियं मा कुरु देवेषु प्रियं राजसु मा कुरु। प्रियं विश्वेषु गोप्त्रेषु मयि धेहि रुचा रुचम् ॥१०॥

नासदासीन्नो सदासीत्० ॥ ऋ. सं. १०. १२९. १

ऋसं १०. १२८ अनन्तरं पठनीयम्। अस्मिन्नेवार्थे बृहद्देवता[1] (८. ४५):–' हिरण्यस्तुतिरायुष्यं नासद् (= ऋसं १०. १२९) यत्परमेष्ठिनः ' । ऋग्विधानमपि (४.४१)–' आयुष्यमायुर्वर्चस्यं

1. Cf. Bṛhaddevatā, part II, p. 305

भूमिर्माता नभः पितार्यमा ते पितामहः । घृताची नाम वा असि सा देवानामसि स्वसा ॥ १ ॥
यस्त्वा पिबति जीवति त्रायसे पुरुषं त्वम् । त्रात्रिणी शश्वतामसि शश्वतां सम्यञ्चनी ॥ २ ॥
यद्दण्डेन यदिषुणा यद्वाऽऽरुर्हरसा कृतम् । तस्य त्वमसि निष्कृतिः सा नो निष्कृत्य ओषधीः ॥ ३ ॥
वृक्षंवृक्षं सं पतसि वृषायन्तीव कन्यना । जयन्ती प्रत्यातिष्ठन्ती संजेया नाम वा असि ॥ ४ ॥
भद्रात् प्लक्षे निस्तिष्ठास्यश्वत्थे खदिरे धवे । भद्रात्पर्णे न्यग्रोधे सा मां रौत्सीदरुन्धती ॥ ५ ॥
अश्वस्यासृक्संपतसि तत्पर्णमभि तिष्ठसि । सरत्पतत्र्यर्णसि सा मां रौत्सीदरुन्धती ॥ ६ ॥
हिरण्यपर्णे सुभगे सौक्ष्मे लोमशवक्षणे । अपामसि स्वसा लाक्षे वातो ह्यात्मा बभूव ते ॥ ७ ॥
तत्र त्यं इन्द्र सख्येषु वह्नयः० ॥ ऋ. सं. १०. १३८. १

ऋसं १०. १३७ अनन्तरं पठनीयम् । तथा चात्र बृहद्देवता[1] (८. ५१)–' भूमिर्लाक्षं परं सूक्तं तवेन्द्र सूक्तमुत्तरम् ' । इदं लाक्षादेवताकमिति खिलानुक्रमणी । बृहदे १. १२६; २. ८४ अपि द्रष्टव्यम् । अस्य सूक्तस्य सप्तमे मन्त्रे लाक्षा इति पदमागतम् । इदं अथर्व ५. ५ अनेन प्रायः समानम् । कश्चित् मन्त्राणां व्यत्यासः । पैप्प. अथर्व ६.४ अपि द्रष्टव्यम् ॥

१. ≐ अथर्व १. भूमिर्माता–का-बृहदे, रात्री माता–अथर्व. → अथर्व १२. १. १२;६२. घृताची–का; सिलाची–अथर्व । २ ≐ अथर्व २ । ३. ≐ अथर्व ४. इषुणा–का, इष्वा–अथर्व. सा नो निष्कृत्य ओषधीः–का; सेमं निष्कृधि पूरुषं-अथर्व । ४. ≐ अथर्व ३. सं पतसि वृषायन्तीव कन्यना–का; आ रोहसि वृषण्यन्तीव कन्यला–अथर्व. संजेया–का; स्परणी–अथर्व । ५. ≐ अथर्व ५ : भद्रात्प्लक्षान्निस्तिष्ठस्यश्वत्थात्खदिराद्धवात् । भद्रान्न्यग्रोधात्पर्णात्सा न एह्यरुन्धति । ६. ≐ अथर्व ६ : अश्वस्यास्नः संपतिता सा वृक्षाँ अभि सिष्यदे । सरा पतत्रिणी भूत्वा सा न एह्यरुन्धति. अर्णसि–का; ' अर्णसी ' इति स्यादिति शेफ्टेलोविट्समहाशयाः । ७. ≐ अथर्व ७. हिरण्यपर्णे–का; हिरण्यवर्णे–अथर्व. सौक्ष्मे–का; शुष्मे–अथर्व.

अथो दीयमानं ' हिमस्य त्वा ' इत्यादि सूक्तं ऋसं १०. १४२ अनन्तरं पठनीयम् । मु–मते तु ' आ रात्रि पार्थिवं ' इत्यस्यानन्तरं (ऋसं १०. १२७ अनन्तरं) पठितव्यम् । इदं मॅ२८–मु-आज२१-ऋमं–आश्वमंसं[२]-अल-जुना–औंध-नवाम्न-पुस्तकेषूपलभ्यते । प्रथममन्त्रस्य प्रथमतृतीयपादौ = अथर्व ६. १०६. ३; वासं १७. ५. तैसं ४. ६. १. १.

हिमस्य त्वा जरायुणा शाले परिव्ययामसि ।
उत ह्रदो हि नो भुवोऽग्निर्ददातु भेषजम् ।
शीतह्रदो हि नो भुवोऽग्निर्ददातु भेषजम् ॥ १ ॥

अग्नितत्समनिलसमस्तयोरः शिशुरागमत् । अजातपुत्रपक्षाया हृदयं मम दूयते ॥ २ ॥
विपुलं वनं बह्वाकाशं चर जातवेदः कामाय । मां च रक्ष पुत्रांश्च शरणमुत्तमं तव ॥ ३ ॥
पिङ्गाक्ष लोहितग्रीव कृष्णवर्ण नमोऽस्तु ते । अस्मान्मुञ्च महीन्द्रस्योर्मे सागरस्योर्मयो यथा ॥ ४ ॥
इन्द्रः क्षत्रं ददातु वरुणमभि षिञ्चतु । यज्ञो निधनं यान्तु अथ त्वं महातेजसा ॥ ५ ॥
कपिलजटी सर्वभक्षं चाग्नि प्रत्यक्षदैवतम् ।
वरुणं च यशस्यमग्ने मम पुत्रांश्च रक्षतु मम पुत्रांश्च रक्षत्वीं नमः ॥ ६ ॥

1. Cf. Bṛhaddevatā, part II, p. 307. This Khila follows आयुष्यं वर्चस्यं and not सं कल्पयन्ति as stated by Macdonalt.

मेधां देवीं मनसा रेजमानां गन्धर्वजुष्टां प्रति नो जुषस्व ।
मह्यं मेधां वद मह्यं श्रियं वद मेधावी भूयासमजिराचरिष्णुः ॥ ६ ॥
सदसस्पतिमद्भुतं प्रियमिन्द्रस्य काम्यम् । सनिं मेधामयासिषम् ॥ ७ ॥
मेधाव्यहं सुमनाः सुप्रतीकः श्रद्धामनाः सत्यमतिः सुशेवः ।
महायशा धारयिष्णुः प्रवक्ता भूयासमस्येश्वरया प्रयोगे ॥ ८ ॥
यां मेधां देवगणाः पितरश्चोपासते । तया मामद्य मेधयाग्ने मेधाविनं कुरु ॥ ९ ॥

एतदुत्तरं च ऋग्मं १०. १५१ अनन्तरं पठनीयम् । तथा चात्र बृहद्देवता (८. ५८)–' आग्नेयं श्रद्धया चाद्यं मेधासूक्तमतः परम् । आग्नेयमा सूरेषु ' इति । ऋग्विधानमपि (४. ७१-७२)–' श्रद्धासूक्तं जपेन्नित्यं श्रद्धाकामः समाहितः । सर्वत्र लभते श्रद्धां मेधासूक्तं तथैव च ' इति । पुनरप्यन्यत्र (ऋग्वि ४. ९६-९७)–' पुरा स्तनप्रदानात्तं श्रद्धासूक्तेन पाययेत् । मेधासूक्तेन चैवैनं पिष्टं मांहिम्यं परम् । मधुमिश्रं जातरूपं मेधावी तेन जायते ' इति । ऋग्मं–मैं२१–आउ२२–ऋग्न–अल–जुना–सु–आश्वमेसे–पर–आदिपुस्तकेष्विदं संपूर्णमुपलभ्यते ।

१. = आपमं २. ४. ५; अन्ये. १[२]. = वासं ३२. १५. मेधां; मेधा–सु. समर्षयो–का–ऋग्न–आपमं; सप्त ऋषयो–इतरेषु. अग्निश्च; वायुश्च–वासं–अन्ये. दधातु–का–अल; दधातु–इतरेषु. मे–का–ऋग्न–अल–आउ–अन्ये; ते–इतरेषु । २. = तैआ १०. ४०, आपमं २. १२. १; आश्वगृ १. १५. २; पागृ २. ४. ८; मंब्रा १. ५. ९; हिगृ १. ६. ४; ८. ४; गोगृ २. ७. २१; मेधां; मानवगृ. → वैसू ३२. १५; मनाउ १६. ५. मे–का–ऋग्न–वासं–तैआ–पागृ–हिगृ; ते–इतरेषु. वरुणो राजा–का–ऋग्मं–ऋग्न–अल–आउ–सु–पर–मैं; देवः सविता–वासं–आश्वगृ–पागृ–आपमं; इन्द्रो दधातु–तैआ–हिगृ. मे–का–वासं–तैआ–हिगृ–मानवगृ–आउ–अल; ते–इतरेषु. धत्तां–मैं–सु–अल–जुना–तैआ–आश्वगृ–पागृ–ऋग्न–पर–आउ–आपमं; धत्त–का. पुष्करस्रजा–का–पर–ऋग्मं–मैं–सु–अल; पुष्करस्रजौ–इतरेषु । ३. = तैआ १०. ४१; आपमं २. ४. ६; हिगृ १. ८. ४; → मनाउ १६. ६. मेधाप्सरस्सु–का–ऋग्मं; मेधा अप्सरस्सु–पर; मेधाप्सरासु–इतरेषु. तैआ–आपमं–हिगृमध्ये ' अप्सरासु च या मेधा ' इति पाठः. यन्मनः–का–तैआ–पर–मैं–सु–आउ–ऋग्मं–हिगृ; यन्मन–अल; यशसः–आपमं. दैवी या मानुषी मेधा–का; दैवी मेधा मनुष्यजा–हिगृ. मामा–का–आपमं–सु–आउ; मामा–ऋग्मं–मैं–पर–अल–जुना; मेधा–आउ. ' मां मेधा सुरभिर्जुषताम् ' इति तैआ–हिगृ–पुस्तकयोरन्तिमः पादः. इह–का–आपमं, इमां–सु–अल–जुना–मैं–ऋग्न–पर; उ मां–आउ । ४. मेऽनूके–का, मेनोके–इतरेषु. तद्वमतां–का–पर–मैं–आउ; तद्वचतां–सु–जुना; मद्वचतां–अल. शाकेयी यवनुसुवे–का, शके जन्यदनुसुवे–अल–जुना. निशामितं–का; निशामतं–ऋग्मं–पर–मैं–सु–ऋग्न–अल–जुना; निशामनं–आउ. शामये–का; शामयि–ऋग्मं–पर–सु; शामहे–मैं–ऋग्न–आउ–अल–जुना. मयि–का; महि–अल–जुना. श्रुतं–का; मतं–इतरेषु. प्रतेम भूयास ब्रह्मणा–का, प्रतेषु भूयास ब्रह्मणा–ऋग्मं–ऋग्न–पर; प्रियेण भूयासं ब्रह्मणा–सु–आउ–अल–जुना; ब्रह्मणा–मैं । ५[१]. = तैआ ७. ४. १. विचक्षणं; विचक्षणं–ऋग्मं–ऋग्न–अल–जुना–आउ–पर; विचर्षणं–तैआ. मधुमद्वदं–का; मधुमद्वदा–मैं–ऋग्मं–सु–आउ–पर; मधुमत्तमा–तैआ–पागृ; मधुमद्वदा–ऋग्न; मधुमद्वदा–अल–जुना. अपूर्वं–का; अपूर्वं–मैं–आउ–ऋग्न–ऋग्मं–सु–पर–अल–जुना. ब्रह्मण आणीः–का, ब्रह्मण आणी–पर; ब्रह्मणानी–इतरेषु. स्थ–का–मैं–आउ, स्थः–ऋग्मं–सु–अल–जुना–ऋग्न–पर. हासीः–का–पर–मैं–सु–आउ; हासीत्–जुना–अल. → वाङ्मे मनसि प्रतिष्ठिता मनो मे वाचि प्रतिष्ठितं आविरावीर्म एधि वेदस्य म आणी स्थः श्रुतं मे मा प्र हासीरनेनाधीतेन–ऐआ. । ६. देवीं; देवी–का. मनसा; समनसा–सु.

→ पार्श्वेषी मनसा—शांख १. १४. **अजिराजरिष्णुः**—का; अजिराअरिष्णुः—अल—जुना. अजराजरिष्णुः—पर—मॆं—क्रमं—आउ; अजराजरिष्णु—क्रम—मु । ७. = तैआ १०. १; वार्स ३२. ११; ऋस १.१८.६. ८.=९ मॆं—मु—आउ—पर—क्रमं—क्रम—अल—जुना—औंध. **मेधाम्यहं सुमनाः**—क्रमं—जुना—आउ—मे—क्रम—पर; मेधाम्यं सुमनः—मु; मेधाम्यहं समनाः—अल. **श्रद्धामनाः**—मॆं—मु—आउ—जुना—क्रमं—क्रम—पर; श्रद्धामयाः—अल. **सत्यमतिः**—का—मॆं—मु—क्रमं—पर; सत्यमनाः—आउ; सत्यमुपः—अल—जुना. **धारयिष्णुः**; धारयिष्णु—मु. **प्रयच्छतु**; प्रयुच्छा—क्रमं—पर; प्रविष्णा—अल—जुना. → तद्वच्चारमथ्तु—ऐका. **अस्येश्वरया**—का; अस्ये स्वधया—मु—क्रम; अस्यै स्वधया—क्रमं; अयं स्वधया—मॆं—अल—जुना; अस्य स्वधया—आउ; अये स्वधया—पर; अस्ये सरया—औंध । ९. = इतरपुस्तकेष्वष्टमी. → वार्स ३२. १४. ९[२]. = अथर्व ६. १०८. ४. **चोपासते**; चोप आसते पर. **तया मामद्य मेधयाग्ने**, तया मा मेधया मे—क्रमं—क्रम—मु. **कुरु**; कृणु—अथर्व.

मु—औंधपुस्तकयोर्दशमो मन्त्र एवमस्ति—

मायामित्री पलाशस्याश्यसी पथिकामस्तु । अथोत तस्य यक्ष्माणां वायरोगनाशिनी ॥

औंधपुस्तके उत्तरार्धो भिन्नः—अथो 'ततस्य यक्ष्माणमथापा रोगनाशिनी. औंधपुस्तके पुनरेकादशो मन्त्रो दत्तोऽस्ति स यथा—

महावृक्ष पलाशा त्वं श्रद्धां मेधां च देहि मे । वृक्षाधिप नमस्तेऽस्तु अत्र त्वं संनिधौ भव ॥

९

आ सूरेतु परावतोऽग्निर्गृहपतिः सुप्रतीको विभावसुः । अग्निर्ज्योतिर्निचाय्य. पृथिव्यामध्याभर ।
यमागत्य वाज्यध्वानं सर्वा मृधो वि धूनुते । आक्रम्या वाजिन् पृथिवीमग्निमिच्छ रुचा त्वम् ।
सैनां जिगाति सुष्टुतिं सुदीधितिर्विभावसुम् ॥ १ ॥
भुवनाग्निर्नो दूतो रोदसी हव्यवाड् देवाँ आ वक्षदध्वरे ।
विप्रो दूतः परिष्कृतो य इश्च यज्ञियः कविः ।
अग्नयानर्यदौर्नवक्रुगुवंजमदग्निवत्

॥ २ ॥

यदि ते मात्रा ... हव्यवाळग्निर्नो दूतो रोदसी
उतोत्तरेण दुहिता जुह्वाना मधुमत्तमममग्ने जातवेदसे ।
प्रजां मे यच्छ द्विपदं चतुष्पदमग्निमहिंसन्तमग्निरस्वत् ।
उदस्थादूर्ध्वं ईयते भ्रमन्तो दीप्यतो बृहच्छुक्राः शोचन्तो अर्चयः ॥ ३ ॥
महिषी नो अग्निर्धूमकेतुरुषर्बुधो वैश्वानरं उषसामग्रमख्य-
दत्यक्रमीद्द्रविणोदा वाज्यर्वाकः सु लोकं सुकृतः पृथिव्याम्
ततः खनेम सुप्रतीकमग्निं वैश्वानरं स्वो रुहाणा अधि
नाके अस्मिन्नधा पोषस्व पोषेण पुनर्नो नष्टमा कृधि पुनर्नो रयिमा कृधि ॥ ४ ॥
ते वै देवान् पीव्नरो संयतात्मा रोक्ष्यमाणः ककुभामपोदतेऽग्ने उ मन्य
त्वमग्ने मतमृच्छुचिरग्ने देवो इहा महोप यज्ञे हविषं नः ।

व्रतानि बिभ्रद्व्रतपा अदब्धो यजा नो देवाँ अजरः सुवीरः ।
दधद्रत्नानि सुमृळीको अग्ने गोपाय नो जीवसे जातवेदः ॥ ५ ॥
देवो अग्निः स्विष्टकृत् सुद्रविणा मन्द्रः कविः सत्यमन्मायजी
होता होतुर्होतुरायजीयानग्ने यान् देवानयाड् याँ अपिप्रेर्ये
ते होत्रे अमत्सत ताँ ससनुषीं होत्रां देवंगमां दिवि
देवेषु यज्ञमेरयेमं स्विष्टकृच्चाग्निर्होताभूद्वसुवने वसुधेयस्य नमोवाके वीहि ॥ ६ ॥
सर्वं वहन्तु दुष्कृतमग्निं गीर्भिर्हवामहे ।
अग्निः शुक्रेण शोचिषा बृहत्सूर्यो अरोचत दिवि सूर्यो अरोचत ।
घृतैर्हव्येभिराहुतं सुमत्सूर्यो न रोचन् तेऽग्नी हव्यानि धत्तनाग्नौ ब्रह्माणि केवलाग्ने बृहन्तमध्वरे ।
सत्पतो दाशुषो गृहमेवा त्वामग्ने सहोभिर्गीर्भिर्वत्सो अवीवृधत् ॥ ७ ॥

शास इत्था महाँ असि० ॥ १०. १५२. १

ऋसं १०. १५१ अनन्तरं पठनीयम् । एतस्मिन्नर्थे बृहद्देवता[1] (८. ५९) द्रष्टव्या । इदं सुभेषज-स्यार्थम् । अस्मिन् विषये ऋक्प्रातिशाख्य[2] (१६. ८८–९०)–' उत्तरास्तु सुभेषजे । कृतिः प्रकृतिरा-कृतिर्विकृतिः संकृतिस्तथा । षष्ठी चाभिकृतिर्नाम सप्तम्युत्कृतिरुच्यते ॥ अशीतिश्चतुरशीतिरष्टाशीतिर्द्विन-वतिः । षण्णवतिः शतं पूर्णमुत्तमा तु चतुःशतम् ' ॥ गोपथब्राह्मणे (५.२३) सौभेषजं छन्दो निर्दिष्टम् ।

१. ... मैसं २. ७. १; वासं ११. ११ : अग्नि(अग्नेः–वासं) ज्योतिर्निचाय्य पृथिव्या अध्याभरत् ; तैसं ४. १. १. ४ : तथा ज्योतिरजस्रमिदग्नि स्वाली न आ भरा. **आगत्य वाज्य°... दध्वा त्वं** = वासं ११. १८; मैसं २. ७. २; कासं १६. २, १९. ३; तैसं ४. १. २. ३; ५. १२ १. **२.** क्रियाभिद्भागः का–पुस्तके त्रुटितः । ' आमवृध्निवन् ' इत्यस्यानन्तरं ' च्यवनवत् ' इति स्यात् यत एते पर्यायाः प्रायेण समनुलिख्यन्ते; → आपश्री १४. ५. १२; आश्वश्री ११. १०. ४. **उपसामन्व-मख्यत्** = ऋसं ४. ११. १. खिर्ह वासं ११. २२; तैसं ४. १. २. ४; ५. १. ३. १; मैसं २. ७. २; कासं. १६. २ एतैः समानम् . **अत्यक्रमीत्**–का; उदक्रमीत्–इतरेषु. **अर्वाकः सु°**–वासं–मैसं; अर्वाकः स°–तैसं. **सुकृतः पृथिव्यां**–का; सुकृतं पृथिव्याः–इतरेषु. **अस्मिन्**–का; उत्तमे–वासं; उत्तमे–तैसं । ५. **ककुभामचोदते** = ऋसं ५. ४४. १. उ मन्ध; तमन्य इति शेफ्टेलोविटसमहा-शया अभ्यूहन्ति. **त्वमग्ने व्रत°...जीवसे जातवेदः** = मैसं ४. ११. ४; तैब्रा २. ४.१.११; ऐब्रा ७. ८; शाश्रौ ३. ५. ९; आपश्रौ ९. ४. १४; आश्वश्रौ ३. १२; शांगृ २. १३. **व्रतानि**–का–आश्वश्रौ–शाश्रौ–ऐब्रा; व्रता नु–तैब्रा–मैसं–आपश्रौ. **अदब्धो**–का–मैसं–आश्वश्रौ; अदाभ्यो–इतरेषु. यजा नो; भवा नो–शाश्रौ. **देवाँ**–का–तैब्रा–ऐब्रा–शाश्रौ–आपश्रौ–आश्वश्रौ; देवो–मैसं; वृतो–शांगृ. **सुमृळीको**–का–मैसं–आश्वश्रौ–शाश्रौ; सुविदानो–इतरेषु । ६. खिल ५. ७. ३१ अभावे मन्त्रः पुनरागतः । ७. **अग्निः शुक्रेण ... अरोचत** = खिल ८.५[१]. **गीर्भिर्वत्सो अवीवृधत्** = ऋसं ८. ८. १५.

आंध्रपुस्तकानुसारेण ऋसं १०. १५१ अनन्तरमयौ हीयमानमेकर्चं सूक्तं पठनीयम् । तत्पुस्तक-संपादकैरिदं केवलमभ्यूहमात्रेण स्वीकृतमित्यावेदितम् ।

1. Cf Bṛhaddevatā part II, p. 309.

2. Regarding the ignorance of this hymn on the part of Uvata, the commentator of Ṛk-prātiśākhya, Cf. Scheftelowitz, p. 125.

कण्वरेखा प्र दृहन्ते विष्णुरिमभिन्माषी अमृतं सुवेधान् ।
अश्वं दधाना उप दीर्घमायुरस्मे धत्तं पुरुभुजा पुरंधिः ॥

१०

वेनस्तत्पश्यद्भुवनस्य विद्वान् यत्र विश्वं भवत्येकनीळम् ।
इदं धेनुरदुहज्जायमाना स्वर्विदमभ्यनूषत व्राः ॥ १ ॥
प्र तद्वोचेदमृतं नु विद्वान् गन्धर्वो नाम निहितं गुहा यत् ।
त्रीणि पदानि निहिता गुहास्य यस्तानि वेद स पितुष्पितासत् ॥ २ ॥
सतो बन्धुर्जनिता स विधाता धामानि वेद भुवनानि विश्वा ।
यत्र देवा अमृतमानशानास्तृतीये धामन्नभ्यैरयन्त ॥ ३ ॥
अक्षीभ्यां ते नासिकाभ्यां० ॥ ऋ. सं. १०. १६३. १

ऋसं १०. १६२ अनन्तरं पठनीयम् । अत्र बृहद्देवता (८ ६६)-' वैन्यं तु वेनस्तत्पश्यदक्षी-भ्याम् ' इति । वाजपेयेऽतिरिक्तोक्थे इदं विनियुक्तं (→ शांश्रौ १५. ३) । विज्ञानकर्मणीदं विनियो-ज्यमिति कौसू ३७. ३ । एतत्सूक्तं अथर्व २. १. १, २, ३[१] + ५[२] अत्रोपलभ्यते । पैप्प. अथर्व २. ६ अत्रापीदं पाठभेदेनोपलभ्यते । वासं ३२.८-१०; तैआ १०.१.३; मनाउ २.३; अन्ये अत्रापीदं दृश्यते ।

१. भुवनस्य विद्वान्–का; विश्वा भुवनानि विद्वान्–तैआ; परमं गुहा यत्–अथर्व; निहितं गुहा सद्–वासं. भवत्येक°–का–अन्ये; भवत्येक°–इतरेषु °नीळं–का–वासं–अन्ये–तैआ; °रूपं–अथर्व. वासं–तैआ–अन्ये–पुस्तकेषूत्तरार्धः सर्वथा भिन्नः. °धेनुः–का; पृश्निः–अथर्व. जायमाना–का; जायमानाः–अथर्व स्वर्विदं–का; स्वर्विदो–अथर्व । २. अमृतं नु; अमृतस्य–अथर्व. नाम–का–तैआ (→ ऋसं १०.४५.२ : विद्मा ते नाम परमं गुहा यत्); धाम–इतरेषु. निहितं–का–तैआ; विभृतं–वासं. गुहा यत्–का–अथर्व; गुहा सत्–वासं–अन्ये, गुहासु–तैआ । ३. सतो–का; स नो–वासं–अथर्व–अन्ये–तैआ. बन्धुर्जनिता स विधाता–का–वासं–तैआ–अन्ये; पिता जनिता स उत बन्धुः–अथर्व. तृतीये धामन्–का–वासं–अन्ये; तृतीये धामानि–तैआ, समाने योनौ–अथर्व. अभ्यै°–का–तैआ, अध्यै°–इतरेषु ।

११

येनेदं भूतं भुवनं भविष्यत् परिगृहीतममृतेन सर्वम् ।
येन यज्ञस्तायते सप्त होता तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ १ ॥
येन कर्माण्यपसो मनीषिणो यज्ञे कृण्वन्ति विदथेषु धीराः ।
यदपूर्वं यक्षमन्तः प्रजानां तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ २ ॥
यत्प्रज्ञानमुत चेतो धृतिश्च यज्ज्योतिरन्तरमृतं प्रजासु ।
यस्मान्न ऋते किं चन कर्म क्रियते तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ ३ ॥
यज्जाग्रतो दूरमुदैति दैवं तदु सुप्तस्य तथैवैति ।
दूरंगमं ज्योतिषां ज्योतिरेकं तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ ४ ॥
यस्मिन्नृचः साम यजूंषि यस्मिन् प्रतिष्ठिता रथनाभाविवाराः ।
यस्मिंश्चित्तं सर्वमोतं प्रजानां तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ ५ ॥

सुषारथिरश्वानिव यन्मनुष्यान्नेनीयतेऽभीशुभिर्वाजिन इव ।
हृत्प्रतिष्ठं यदजिरं जविष्ठं तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ ६ ॥
यदत्र षष्ठं त्रिशतं शरीरं यज्ञस्य गुह्यं नवनाभमाद्यम् ।
दश पञ्च त्रिंशतं यत्परं च तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ ७ ॥
ये पञ्चपञ्चा दशतं शतं च सहस्रं च नियुतं न्यर्बुदं च ।
ते यज्ञचित्तेष्टकार्तं शरीरं तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ ८ ॥
वेदाहमेतं पुरुषं महान्तमादित्यवर्णं तमसः परस्तात् ।
[तस्य योनिं परिपश्यन्ति] धीरास्तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ ९ ॥
येन कर्माणि प्रचरन्ति धीरा विप्रा वाचा मनसा कर्मणा च ।
यस्याम्वितमनु सं यन्ति प्राणिनस्तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ १० ॥
ये मनो हृदयं ये च देवा ये अन्तरिक्षे बहुधा चरन्ति ।
ये श्रोत्रं चक्षुषी संचरन्ति तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ ११ ॥
येन द्यौरुग्रा पृथिवी चान्तरिक्षं ये पर्वताः प्रदिशो दिशश्च ।
येनेदं जगद्व्याप्तं प्रजानां तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ १२ ॥
येनेदं सर्वं जगतो बभूवुर्ये देवा अपि महतो जातवेदाः ।
तदेवाग्निस्तमसो ज्योतिरेकं तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ १३ ॥
तुभ्येदमिन्द्र परि षिच्यते मधु० ॥ ऋ. सं. १०. १६७. १

ऋसं १०. १६६ अनन्तरं पठनीयम् । बृहद्देवतापि[1] (८. ६९)–' ऋषभं मा (= १०. १६६) सपत्नघ्नं येनेदमिति मानसम् ' इति । ऋग्विधानं (४. १०४-१०५) च–' येनेदमिति[2] वै नित्यं जपेत नियतव्रतः । समाधिं मनसस्तेन विन्दते नैव मुह्यति ' इति । इदं शिवसंकल्पसूक्तमिति खिलानुक्रमणी । ' खिलानि श्रीसूक्तशिवसंकल्पादीनि श्राद्धे ब्राह्मणान् श्रावयेत् ' इति मेधातिथिः (मनु ३. २३२) । शिवसंकल्पसूक्तं पापहरमिति मनुः (११. २५१) । तथा चाग्निपुराणे–' शिवसंकल्पजापेन समाधिं मनसो लभेत् ' (२६०. ७४) ' येनेदमिति वै जप्त्वा समाधिं विन्दते परम् ' (२५९. ६३) ।

१-६ = वासं ३४. १-६; ऋमं; आस्; ऋम; अन्ये; मर (गर्भाधान); आश्वमेसं. का-वास-पुस्तकयोः प्रथमचतुर्थमन्त्रयोर्व्यत्यासः । का–औधपुस्तकयोस्तृतीयचतुर्थमन्त्रयोर्व्यत्यासः सप्तमो मन्त्रश्च औधपुस्तके नास्ति । २. यक्ष; ऋम°. ५. तथैवेति–का; तथैवेति-औध. ज्योतिरेकं = ऋसं १. ९३. ४ । ६. जविष्ठं–का; यविष्ठं–ऋम-जुना-मर-औध । आश्वमेसं-पुस्तके षण्णां मन्त्राणामनन्तरं ऋसं ७. ५९. १२ ऋक् लिखितास्ति । ७. नवनाभमाद्यं–का; नवनाभमाद्यं–म्यु । गुह्यं–म्यु; ' गु ' इत्यक्षरं का–पुस्तके नष्टम् । ८. पञ्चपञ्चा दशतं–का; पञ्च पञ्चाशतं-औध. न्यर्बुदं–का; चार्बुदं–औध. °ष्टकार्तं–का; °ष्टकार्ते-औध. ' °ष्टकास्तच्छरीरं ' इति शुद्धमिति शेफ्टेलोविट्स्महाशयाः । ९[1]. = वासं ३१. १८;

1. Cf. Bṛhaddevatā part II, p. 312.
2. The editor of Lahore edition of Ṛgvidhāna which is a transliteration of Meyer's edition gives the text as येने(? तुभ्ये)दमिति, while Meyer has rightly printed merely येनेदमिति The transliterator did so because he related the verse to RV. X. 167 which begins with तुभ्येदम्, not knowing the Khila येनेदम्. See also footnote to Khila 1. 2.

परात्परतरो ब्रह्मा तत्परात्परतो हरिः ।
तत्परात्परतो ह्येष तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ १८ ॥
गोभिर्जुष्टो धनेन ह्यायुषा च बलेन च ।
प्रजया पशुभिः पुष्कलार्थो तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ १९ ॥
प्रयतः प्रणवो नित्यं परमं पुरुषोत्तमम् ।
ओंकारं परमात्मानं तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ २० ॥
यो वै वेदादिषु गायत्री सर्वव्यापिमहेश्वरात् ।
तद्विरुक्तं तथादिष्टं तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ २१ ॥
यो वै देव महादेवं परमं पुरुषोत्तमम् ।
यः सर्वं यस्य चित्सर्वं तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ २२ ॥
योऽसौ सर्वेषु वेदेषु पठ्यते ह्यज ईश्वरः ।
अकायो निर्गुणोऽध्यात्मा तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ २३ ॥
कैलासशिखरे रम्ये शंकरस्य शुभे गृहे ।
देवतास्तत्र मोदन्ति तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ २४ ॥
कैलासशिखराभासा हिमवद्गिरिसंस्थिताः ।
नीलकण्ठं त्रिनेत्रं च तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ २५ ॥
आब्रह्मस्तम्बपर्यन्तं त्रैलोक्यं सचराचरम् ।
स्थापितं जगद्व्याप्तं तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ २६ ॥
य इमं शिवसंकल्पं सदा ध्यायन्ति ब्राह्मणाः ।
ते परं मोक्षं गमिष्यन्ति तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ २७ ॥
त्र्यम्बकं यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्धनम् ।
उर्वारुकमिव बन्धनान्मृत्योर्मुक्षीय माऽमृतात् तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ २८ ॥

औंध-पुस्तकस्थः मन्त्रक्रमो म्यु-पुस्तकाद्भिन्नः अतः सोऽत्र प्रदर्श्यते—म्यु १४ = औंध १३; म्यु १५ = औंध २५; म्यु १६ = औंध २६; म्यु १७ औंधमध्ये नास्ति; म्यु १८ = औंध २३; म्यु १९ = औंध १७; म्यु २० = औंध २१, २०; म्यु २१ = औंध १९; म्यु २२ = औंध २०, २१; म्यु २३ = औंध १८; म्यु २४ = औंध १४; म्यु २५, २६ औंधमध्ये न स्तः; म्यु २७ = औंध २४; म्यु २८ औंध मध्ये नास्ति । तथा च औंधपुस्तकस्थौ द्वौ मन्त्रौ म्यु-पुस्तके न स्तः तौ यथा—

आदित्यवर्णं तपसा ज्वलन्तं यत्पश्यसि गुहासु जायमानः ।
शिवरूपं शिवमुदितं शिवालयं तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ १५ ॥
ओंकारं चतुर्भुजं लोकनाथं नारायणम् ।
सर्वस्थितं सर्वगतं सर्वव्याप्तं तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ २२ ॥

• औंधपुस्तकस्थाः पाठभेदा अधुना प्रदर्श्यन्ते—

१४. ह्यचिन्त्यं-म्यु; अव्यक्तं-औंध. **च यत्**-म्यु; शिवं-औंध. **१५. विनाशयित्वा**-म्यु; नीहि शयित्वा-औंध. **तथैव**-जुना-औंध; तथैवा-म्यु. **१६. प्रयाह्नो**-औंध; प्रवाहो-म्यु. **सर्वं वा इदं गुह्यं**-म्यु; गुह्यं वा इदं सर्वं-औंध. **१७. यश्च**-जुना; यस्य-म्यु. **यत्परं**-जुना; तत्परं-म्यु. **परतो**-म्यु; परतरो-जुना. **१८. परात्परतरो**-म्यु; तत्परात्परतो-औंध. **ब्रह्मा**-औंध; ब्रह्म-म्यु. **तत्परात्परतो ह्येष**-म्यु; परात्परतरं ज्ञानं-औंध. **१९. पुष्कलार्थं**-म्यु; पुष्करार्थं-औंध. **२१. वै**-म्यु; औंधपुस्तके नास्ति. **सर्वव्यापिमहेश्वरात्**-म्यु; सर्वव्यापी महेश्वरः-औंध. **तद्विरुक्तं**

तथाह्यैश्वर्यं–जुना; यज्ञियत्वं तथाह्यैश्वर्यं–म्यु; तदुक्तं च यदा ह्येवं–औंध. **२३. पठते ह्यज**–म्यु; पठ्यतेऽनघ–औंध. **अकायो निर्गुणोऽध्यात्मा**–जुना; अकायो निर्गुणो ध्यात्मा–म्यु; अकायो निर्गुणो ह्यात्मा–औंध. २४. **शुभे गृहे देवतास्तत्र मोदन्ति**–जुना; शुभे गृहे देवतास्तत्र मोदन्ति–म्यु; गृहलग्ने देवतास्तत्प्रमोदन्ते–औंध. २५. **हिमवद्गिरि**°; हि मवद्गिरि°–म्यु. २७. **इमं**–म्यु; इदं–औंध. **सदा ध्यायन्ति**–म्यु; सदाधीयन्ति–औंध. **परं मोक्षं गमिष्यन्ति**–जुना; परमोक्षं गमिष्यन्ति–म्यु; परं मोक्षमाप्स्यन्ति–औंध. २८ = ऋसं ७. ५९. १२.

१२

यासामूधश्चतुर्बिलं मधोः पूर्णं घृतस्य च । ता नः सन्तु पयस्वतीर्बह्वीर्गोष्ठे घृताच्यः ॥ १ ॥
उपमैतु मयोभुव ऊर्जं चौजश्च बिभ्रतीः ।
दुहाना अक्षितं पयो मयि गोष्ठे निवर्तध्वं यथा भवान्युत्तमः ॥ २ ॥
विभ्राड्बृहत्पिबतु सोम्यं मधु० ॥ ऋ. सं. १०. १७०. १

ऋसं १०. १६९ अनन्तरं पठनीयम् । आश्वगृ २. १०. ६ मध्ये एतौ मन्त्रावुद्धृतौ ।

१ = आपश्रौ ७. १७. १; शांगृ ३. ९. ३. **बह्वीः**–का–आश्वगृ–शांगृ; **अस्मिन्**–आपश्रौ. **घृताच्यः**–का–आश्वगृ–शांगृ; मयोभुवः–आपश्रौ । २. **मयोभुव**–जुना–आश्वगृ; मयोभुवं–का. **बिभ्रतीः**–जुना–आश्वगृ; → शांगृ ३. ५ : ऊर्जं बिभ्रतः; पिप्रतीः–का. **अक्षितं**–जुना–आश्वगृ; अक्षितिं–का. **मयि**–जुना–आश्वगृ; मम–का. **गोष्ठे**–जुना–आश्वगृ; गोष्ठे–का. **निवर्तध्वं**–जुना; निविशध्वं–का–आश्वगृ. **भवान्युत्तमः**–जुना; भवाम्युत्तमः–का–आश्वगृ ।

१३

नेजमेष परा पत सुपुत्रः पुनरा पत । अस्यै मे पुत्रकामायै गर्भमा धेहि यः पुमान् ॥ १ ॥
यथेयं पृथिवी मह्युत्ताना गर्भमा दधे । एवं तं गर्भमा धेहि दशमे मासि सूतवे ॥ २ ॥
विष्णोः श्रैष्ठ्येन रूपेणास्यां नार्यां गवीन्याम् । पुमांसं पुत्रमा धेहि दशमे मासि सूतवे ॥ ३ ॥
महि त्रीणामवोऽस्तु० ॥ ऋ. सं. १०. १८५. १

ऋसं १०. १८४ अनन्तरं पठितव्यम् । बृहद्देवतापि[1] (८. ८२–८३)–'वह्निर्विष्णुरिति (= १०. १८४. १) सूक्तं तु वैश्वदेवं प्रचक्षते । तस्मिन्स्वदारगर्भार्थमृषिराशास्त आशिषः । परं तु नेजमेषेति गर्भार्थं वा तदुच्यते' इति । ऋविध ४. ११९; आर्षानु १०. ९६ अपि द्रष्टव्यम् । मागृ २. १८. ४; आश्वगृ १. १४. ३; शांगृ १. २२; आपमं १. १२. ७, ४, ६; संकौ; मर; ऋम; आश्वमंसं, श्रसि; मॅ ३०, आउ ९३; अल; जुना; मु; औंध एतेष्वितदुपलभ्यते ।

१[१] = बृहद्दे ८. ८४. **गर्भमा**–का–आपमं–बृहद्दे–ऋमं–मॅ–मु–आउ; पुनरा–मागृ । २[१] = अथर्व ५. २५. २[१]. **उत्ताना**–ऋमं–मॅ–मु–आउ; मह्युत्ताना–मागृ; भूतानां–अथर्व; तिष्ठन्ती–आपमं. २[२]. **तं**–का; त्वं–आपमं. **धेहि**; धत्स्व–आपमं । ३ = अथर्व ५. २५. १०, ११. **श्रैष्ठ्येन**–का; श्रेष्ठेन–इतरेषु. **नार्यां**–का–आपमं–ऋमं–मॅ–मु–आउ; नार्यां–अथर्व–मागृ. **पुत्रं**–का–अथर्व–मागृ; पुमान्–ऋमं–ऋम–मर–मॅ–मु–आउ; गर्भं–आपमं → ऋसं १०. १८४. ३ : तं ते गर्भं हवामहे दशमे मासि सूतवे; आश्वश्रौ १. ७. ३ : पुमांस एव मे पुत्रा जायेरन् ।

1. Cf. Bṛhaddevatā part II, pp 316-17.

१४

अ॒नी॒का॒वन्त॑मू॒तये॑ऽ॒ग्निं गी॒र्भिर्ह॑वामहे । स नः॑ पर्ष॒दति॒ द्विषः॑ ॥ १ ॥

प्र नू॒नं जा॒तवे॑दसं० ॥ ऋ. सं. १०. १८८. १

इत्यृग्वेदे खिले चतुर्थोऽध्यायः ॥

ऋसं १०. १८७ अनन्तरं पठनीयम् । ऋसं १०. १८८ अनन्तरं पठितव्यमिति मु-पुस्तके । साकमेधे अस्य विनियोगः । आश्वश्रौ २. १८, आश्वमंसं[२]; मं२१; आउ २४; अल; शुना; मु एतेष्विदमुपलभ्यते ।

' स नः पर्षदति द्विषः ' इति ऋसं १०. १८७ सूक्ते प्रतिमन्त्रमन्तिमः पादः ।

अथ पञ्चमोऽध्यायः

ॐ संज्ञानं पञ्च कश्यपः संज्ञानः संयुक्तमा साक्षीः शाक्वरी सर्वत्र नैर्हस्त्यं तृचं निर्हस्त्यः सपत्नघ्नं[१] सेनाहरणमानुष्टुभं बृहतीमध्यं प्र सप्त कश्यपो जमदग्निरुत्तमा संयुराद्यन्त्येवी गायत्री द्वितीयोपोत्तमासीः पाङ्क्तं[२] तृतीया अक्षरस्तुतिः सानुष्टुप् चतुर्थी सौमी पञ्चमी सौरी चित्रा दश पादाश्च पञ्च विश्वामित्र इन्द्रो वा प्रजापतिरैन्द्रं पावमानमानुष्टुभं[३] पुरीषपदान्याग्नेयवैश्वदेवैन्द्रपौष्णदैवानि वैराजानि द्वितीयापञ्चम्यावुष्णिहौ[४] चतुर्थी न्यङ्कुसारिणी सप्तमी पुरस्ताद्बृहती नवम्यन्त्ये पङ्क्ती अग्निरेकादश लिङ्गोक्तदेवतं यजूंषि वायुः सप्त प्रजगेणोक्तदैवतं गायत्रं षष्ठी शाक्वरी याजुषाणि पञ्च होता द्वादश वसिष्ठो वा[५] प्रैषसूक्तान्याद्यमाप्रियं परं लिङ्गोक्तदेवतमनिरुक्तं स्वयशोक्तदेवतमन्त्यमोक्तमजैरेकादश सप्तमीनवम्यौ त्रिष्टुभौ द्वैवे होताष्टादश होता द्वादश त्वं तृचं वसिष्ठवामदेवौ कुन्तापौ त्रिष्टुबर्धमनुष्टुब्बृहत्यस्त्वरात्वनुष्टुबन्त्ये[७] राक्षसचतुष्कमिन्द्रः पङ्क्त्यन्तं[८] यः पञ्च यः षड् सप्तम्र एता इत्यूनैतसो मुनिः षष्ठ्यष्टम्यावुष्णिहावन्त्या द्विपदा यजूंषि वा चत्वारि विततौ चत्वानुष्टुभमिर्हस्था चतुष्कं द्विपदं भुगेकपादा निषूर्धामेऽनुष्टुबादित्याः पञ्च जगती त्रिष्टुबुपरिष्टाद्बृहती पुरस्ताद्बृहती द्विपदा यजुर्वा त्वं तृचमानुष्टुभं तु यद्दन्न होतृप्रतिगरिणोः संवादो नाकमस्तु जगत्याद्या जगत्याद्या ॥

१. निर्हस्त्यः सपत्नघ्नं Macdonell, Bṛhaddevatā part II. p. 320 ; निर्हस्त्यसपत्नघ्नं का; → ऋविध ४. २४. ४

२. पाङ्क्तं ibid ; पाङ्क्त्यं–का

३. पावमानं ibid ; पावनं–का

४. अष्टम्यप्युष्णिक्

५. वाशब्दः समुच्चये । विश्वामित्रो वसिष्ठश्च प्रैषाणामृषी । पुरोरुचां निविदां प्रैषाणां च विश्वामित्र ऋषिरिति शांश्रौ ८. १५. १५ भाष्ये ।

६. मात्ये हे बृहत्याविस्पर्धा. Scheftelowitz suggests द्वितीया बृहती (?).

७. ' चत्वार्यस्य त्रिराड्नुष्टुबन्तम् ' इति शुद्धम् । Scheftelowitz suggests चत्वार्यस्त्वानु°.

८. ' उप वो नर एमसि इति चतुर्दशी सैषं पङ्क्तिः ' इति आश्वश्रौ ८. ३. १२ भाष्येऽपि ।

१

संज्ञानमुशना वदत् संज्ञानं वरुणो वदत् । संज्ञानमिन्द्रश्चाग्निश्च संज्ञानं सविता वदत् ॥ १ ॥
संज्ञानं नः स्वेभ्यः संज्ञानमरणेभ्यः । संज्ञानमश्विना युवमिहास्मासु नि यच्छताम् ॥ २ ॥
यत्कक्षीवान् संवननं पुत्रो अङ्गिरसामवेत् । तेन नोऽद्य विश्वे देवाः सं प्रियां समवीविनन् ॥३॥
सं वो मनांसि जानतां समाकूतिं मनामसि । असौ यो विमना जनस्तं समावर्तयामसि ॥४॥
तच्छंयोरा वृणीमहे गातुं यज्ञाय गातुं यज्ञपतये दैवी स्वस्तिरस्तु नः स्वस्तिर्मानुषेभ्यः ।
ऊर्ध्वं जिगातु भेषजं शं नो अस्तु द्विपदे शं चतुष्पदे ॥ ५ ॥

दशममण्डलान्ते पठनीयम्[1] । पूर्णमासे विनियोगः (शाश्रौ ३.६. ३) । ऋमं-मॅ२९-आउ२५-मु-अल-जुना-औंध-पुस्तकेष्विदमुपलभ्यते । बृहदे ८. ९३; ऋवि ४. १२६-१२७ अत्रापीदं निर्दिष्टम्। २ = अथर्व ७. ५२. १; तैआ १. ४. ४. १. संज्ञानं नः-अथर्व-तैआ-ऋमं-आउ, संज्ञानं न-अल-जुना-मु; संज्ञानं वः-मॅ-औंध. स्वेभ्यः-का-ऋमं-मॅ-आउ-अल, स्वेभिः-अथर्व, वेभ्यः-मु; स्वैः-तैआ. अरणेभ्यः-का-ऋमं-मॅ-आउ-अल-मु; अरणेभिः-अथर्व; अरणैः-तैआ. यच्छताम्-का-मु-अल; यच्छतं-इतरेषु । ३ = खिल ३. १५. १२. कक्षीवान्; कक्षीवो. संवननं-का-आउ ऋमं-मु-अल-जुना, संवननो-मॅ. अङ्गिरसामवेत्-का-आउ, अङ्गिरसामवे-मॅ-अल-जुना; अङ्गिरसा भवेत्-ऋमं-मु; अङ्गिरसां भवेत्-औंध. समवीविनन्-का; समचीचरन्-ऋमं; समजीजनन्-इतरेषु । ४[1] = अथर्व ६. ८. ५[1]. जानतां; सं मना-अथर्व. समाकूतिं-का, समाकूतिर्-मॅ-मु-ऋमं-आउ; समाकूतीर्-अथर्व-अल-जुना. मनामसि का-मु-अल-जुना-मॅ; नमामसि-अथर्व-आउ. जनः, दनः-ऋमं, नसः-मु; मनः-औंध. तं, सं-औंध; स्वं । ५ = तैसं २. ६. १०. २; तैआ १. ५. ११; तैआ १. ९. ७; शाब्रा १. ९. १. २६-२८; मैसं ४. १३. १०; शांब्रा १. ५; ३. ८; माश्रौ १. ५. ६; २. १५. ६; आश्वश्रौ १. ५. ४, शांश्रौ ४ ५. ६; १. १४. २१; माश्रौ १. १. ४. → वैसू. १२.२, निरु ४.२१ (सभाष्यं), पमाश्रु; शांम; संकौ; ऋग्म; संभा. इयं शंयुबार्हस्पत्या ऋग्वेद-संहिताया अन्त्या ऋगिति शांश्रौ २. ११. १३; ४. ५. बाष्कलानां ' तच्छंयोरा वृणीमहे ' इत्यन्त्या ऋग्भवतीति आश्वश्रौ १. ५. ९ नारायणवृत्तिः । अस्मिन्मन्त्रे प्रथमं चतुर्भिः पादैरवसानं अनन्तरं द्वाभ्यां पादाभ्यामवसानमिति ऋप्रा १८. ५६.

ऋमं-मु-औंध-पुस्तकेष्वयं मन्त्रो नास्ति ।

---

1. According to the commentary on the Caraṇavyūha *Saṃjñānam* is the last hymn of the Bāṣkalaśākhā and consists of 15 verses. But as it has only 5 verses, the commentator also counted the next two hymns and made up 15. In the British Museum MS. No. Add 5351, India Office MS. No. 2131, the Bombay edition of Ṛgvedabhāṣya and also in the Aundh edition these three hymns are given together. That these were originally not one is clear from their different contents. The fact that these three hymns were handed down together at the end of the Ṛgveda Saṃhitā and that the verse *Tacchaṃyorā* with which the Bāṣkala-śākhā ends also appears secondarily at the end of the third hymn lead the commentator to look upon the *Tacchaṃyorā* coming for the second time as the proper end of the whole. Not only the Khilānukramaṇī but the Bṛhaddevatā (VIII 93-7) also says that these three are independent hymns. Ṛgvidhāna IV. 126-7 also points to the same. Thus the conception that the *Saṃjñāna* hymn consisted of 15 verses is quite late. In the Nirṇayasāgar edition of Ṛgveda the first *Tacchaṃyorā* which originally formed the end of the *Saṃjñāna* hymn is omitted. In order to make up the number 15 a quite late verse is added. The fact that Śāṅkh. Śr. III. 6. 3 quotes mere beginning of the hymn shows that it is old, and belongs to the Vedic period. [See Scheftelowitz, Zeitschrift für Indologie und Iranistik, Vol. I, pp. 50-7, 1922].

२

नैर्हस्त्यं सेनादरणं परि वर्त्मेव यद्धविः । तेनामित्राणां बाहून् हविषा शोषयामसि ॥ १ ॥
परि वर्त्मान्येषामिन्द्रः पूषा च चक्रतुः । तेषां वो अग्निदग्धानामग्निमूळ्हानामिन्द्रो हन्तु वरंवरम् ॥ २ ॥
ऐषु नह्य विषादनं हरिणस्य धियं यथा । पराङमित्रो एषत्वर्वाची गौरुपेजतु ॥ ३ ॥

ऋग्म–अल–जुना–मु–औधपुस्तकेषूपलभ्यते । → बृहदे[1] ८. ९४ : वस्तु नैर्हस्त्यं सपत्ननिबर्हणं; ऋग्विध ४. १२४ : सेनादारणमेतत्स्यान्नैर्हस्त्यमिति शौनकः ।

१. नैर्हस्त्यं; नैर्हस्त्ये–अल. वर्मेव–का; वर्मे तु–इतरेषु. बाहून्–का–जुना; बाहुन्–अल; बाहूः. १[1] = अथर्व ६. ६६. २[2]. तेनामित्राणां–का; तेनामित्राणां–जुना. २ = अथर्व ६. ६७. १[1], २[2]. पर्या; सर्वतः–अथर्व. च चक्रतुः–का; च सस्नुः–मु–अथर्व; च सस्नुः–अल–जुना; तु यच्छतु–ऋग्म. २[2] = खिल १. २१. २[2]. अग्निदग्धानामग्निमूळ्हानां–का; अग्निमूळ्हानां ऋग्म मु–अल–अथर्व; अग्निदग्धानामग्निमूळ्हानां–जुना. ३ = अथर्व ६. ६७. ३. ऐषु–का; एषु. नह्य–का; नह्या. विषादनं–का; वृषाजिनं–इतरेषु. धियं यथा–का–मु–अल; भियं यथा–जुना; हि भियं यथा–ऋग्म; भियं कृधि–अथर्व. पराङ्–का; परा–जुना–मु; परां–औध; परा. अमित्रो–का–ऋग्म; अमित्रा–मु–जुना; अमित्रा–अल; अमित्र–अथर्व. एषत्व°; एषत्व°–अथर्व. गौरुपेजतु–का–जुना–ऋग्म; गौरपाजतु–मु; गौरुपेषतु–अथर्व; गौरुपेजतु–अल ।

३

अध्वराणां पते वसो होतर्वरेण्यक्रतो । तुभ्यं गायत्रमृच्यते ॥ १ ॥
गोकामो अन्नकामः प्रजाकामोत कश्यपः ।
भूतं भविष्यत्प्रस्तौति महद्ब्रह्मैकमक्षरं बहु ब्रह्मैकमक्षरम् ॥ २ ॥
यदक्षरं भूतकृतो विश्वे देवा उपासते । महर्षिमस्य गोप्तारं जमदग्निमकुर्वत ॥ ३ ॥
जमदग्निराप्यायते छन्दोभिश्चतुरुत्तरैः ।
राज्ञः सोमस्य भक्षेण ब्रह्मणा वीर्यावता शिवा नः प्रदिशो दिशः ॥ ४ ॥
अजो यत्तेजो ददृशे शुक्रं ज्योतिः परो गुहा ।
तदृषिः कश्यपः स्तौति सत्यं ब्रह्म चराचरं ध्रुवं ब्रह्म चराचरम् ॥ ५ ॥
त्र्यायुषं जमदग्नेः कश्यपस्य त्र्यायुषम् ।
अगस्त्यस्य त्र्यायुषं यद्देवानां त्र्यायुषं तन्नो अस्तु त्र्यायुषम् ॥ ६ ॥
तच्छंयोरा वृणीमहे गातुं यज्ञाय गातुं यज्ञपतये दैवी स्वस्तिरस्तु नः स्वस्तिर्मानुषेभ्यः ।
ऊर्ध्वं जिगातु भेषजं शं नो अस्तु द्विपदे शं चतुष्पदे ॥ ७ ॥

ऋग्म–मु–अल–औध । → बृहदे ८. ९४ : शं समिद् (= ऋग्वे १०. १९१. १) प्राध्वराणां चेत्याग्नेय्यावेव ते स्तुते ।

१. गायत्रमृच्यते = ऋग्वे ८. ३८. १०. अच्यते; ऋच्यते–अल । २. प्रजाकामोत (प्रजाकामः + उत)–का; प्रजाकाम उत–ऋग्म–मु–औध–जुना; पुत्राकाम उत–अल. भूतं भविष्यत्

1. Cf. Bṛhaddevatā, Part II, p. 320.

= अथर्व ४. ११. २; ११. ७. १७; १५. २. ६. महद्–का–कर्म; मह°–अल–जुना; महद्–मु–ओंध। ३. = तैआ १. ९. ६. भूतकृतो–का–कर्म–अल–जुना; भूतकृत–तैआ–मु–ओंध. जमदग्निमकुर्वत–का–तैआ–कर्म–अल; जमदग्निरकुर्वत–मु–ओंध। ४. = तैआ १. ९. ६; = अथर्व ८. ९. १९: सप्त छन्दांसि चतुरुत्तराणि. प्यायते–का; प्यायसे. चतुरुत्तरैः; चतुरक्षरैः–कर्म. राज्ञः–तैआ–अल–जुना, राज्ञा–का–कर्म; राजः–मु–ओंध. ऋतेन–का–अल–जुना–मु–ओंध; दक्षेण–कर्म; तृतामः–तैआ. वीर्यावता–तैआ–कर्म–ओंध जुना, वीर्यातः–अल. वीर्यावता–मु; वीर्यवता–का. कर्म–मु–अल–जुना–ओंधपुस्तकेषु 'सत्या नः प्रदिशो दिशः' इत्यधिकम्। ५. दृदशे–का–कर्म–अल–जुना; ददृशे–मु–ओंध. परोगुहा–मु–अल–जुना–ओंध, पुरोगुहा–कर्म. तदृषिः–का–कर्म–अल–जुना; यदृषिः–मु–ओंध. कश्यपः–मु–ओंध, कश्यप–का–अल–जुना–कर्म. ६. ≡ वासं १. १९; कांगृ १. २८; हिगृ १. ९. ६; लागृ २. ३. २१; मागृ १. १. २४; पागृ १. १६. ७; २. १. १५; मंत्रा १. ६. ८; कर्म; आपमं; मैदी, आलु . ६[1] = अथर्व ५. २८. ७. देवानां; देवेषु–वासं. तस्मो–का–वासं; तस्मै–कर्म–मु–आपमं–अल–ओंध. षष्ठमन्त्रस्यान्ते मु–ओंधपुस्तकयोः 'सर्वमस्तु शतायुषं बलायुषम्' इत्यधिकं कर्म–पुस्तके च 'शतायुषं बलायुषम्' इत्यधिकम्। कर्म–पुस्तके षष्ठमन्त्रानन्तरमेको मन्त्रोऽधिकः स एवं–

ॐ च मे स्वरश्च मे यज्ञोप च ते नमश्च।
यत्ते न्यूनं तस्मै त उप यत्तेऽतिरिक्तं तस्मै ते नमः॥

७. दैवीः; दैवाः–मु। अस्य मन्त्रस्यानन्तरं मु–पुस्तके 'इति परिशिष्टानि समाप्तानि' इति लिखितं निविदध्यायस्यानन्तरं मुद्रितः।

४

विद्मा मघवन् विद्मा गातुमनु शंसिषो दिशः । शिक्षा शचीनां पते पूर्वीणां पुरूवसो ॥ १ ॥
आभिष्ट्वमभिष्टिभिः प्रचेतन प्र चेतय । इन्द्र द्युम्नाय न इषे एवा हि शक्रः ॥ २ ॥
राये वाजाय वज्रिवः शविष्ठ वज्रिन्नृञ्जसे । मंहिष्ठ वज्रिन्नृञ्जस आ याहि पिब मत्स्व ॥ ३ ॥
विद्मा राये सुवीर्यं भुवो वाजानां पतिर्वशाँ अनु । मंहिष्ठ वज्रिन्नृञ्जसे यः शविष्ठः शूराणाम् ॥४॥
यो मंहिष्ठो मघोनां चिकित्वो अभि नो नय । इन्द्रो विदे तमु स्तुषे वशी हि शक्रः ॥ ५ ॥
तमूतये हवामहे जेतारमपराजितम् । स नः पर्षदति द्विषः क्रतुश्छन्द ऋतं बृहत् ॥ ६ ॥
इन्द्रं धनस्य सातये हवामहे जेतारमपराजितम् । स नः पर्षदति द्विषः स नः पर्षदति स्रिधः ॥७॥
पूर्वस्य यत्ते अद्रिवः सुम्नं आ धेहि नो वसो । पूर्तिः शविष्ठ शस्यत ईशे हि शक्रः ॥ ८ ॥
नूनं तं नव्यं मन्यसे प्रभो जनस्य वृत्रहन् ।
समन्येषु ब्रवावहै शूरो यो गोषु गच्छति सखा सुशेवो अद्वयाः ॥ ९ ॥
एवा ह्येवैवा ह्यग्ना३इ एवा ह्येवैवा हि विष्णा३उ ।
एवा ह्येवैवा हीन्द्र । एवा ह्येवैवा हि पूषन् । एवा ह्येवैवा हि देवाः ॥ १० ॥
एवा हि शक्रो वशी हि शक्रो वशाँ अनु ।
आपो मन्याय मन्यव उपो मन्याय मन्यव उपेहि विश्वथ ॥ ११ ॥

1. For the composition of Khila V. 1-2 in later Vedic period and for the German translation of Khila V. 1-3, see Scheftelowitz, Zeitschr. Ind. Irani. I.pp. 50-7.

अस्य सूक्तस्यादितो नव मन्त्राः 'महानाम्न्यः[1]' इत्युच्यन्ते (आश्वश्रौ ७. १२. १०; ऐब्रा ४. १. १ भाष्यं; शांश्रौ १०. ६. १८ भाष्यं; पब्रा ३. ११; शांब्रा २३. २ द्रष्टव्यम्)। अन्त्यौ द्वौ च 'पुरीषपदानि' इत्युच्यंते (आश्वश्रौ ७. १२. ११; ८. १४. १६; तांब्रा १२. ४.११, १३; लाट्यश्रौ ४. १०. १८ भाष्यं इत्यादि द्रष्टव्यम्) । ऐब्रा ४. १. १ मध्ये सामवेदे पूर्वार्चिकान्ते चैतदुपलभ्यते । एतत्सूक्तं 'तच्छंयोरा' इति पूर्वसूक्तस्यान्त्यं मन्त्रमनुवर्तत इति बृद्दे ८. ९८-१०२; ऋग्वि ४. ११७-१२८ एताभ्यां स्पष्टम् । अल-जुना-पुस्तकयोरेतदुपलभ्यते ।

१. शंसिषो-का; शासिषो, शसिषो । ७. *मिहिभिः; *मिहिभिः स्वाशांशुः-साम. प्रचेतन-का; प्रचेतनः-जुना । ४ रायं-का-साम-अल-जुना; रायः-ऐब्रा. भुवो; भवो-साम । ५. मघोनां; मघानां अंशुर्ब शोचिः-साम. चिकितुं-अल-जुना; चिकित्वो. तमु-का; तमुप. स्तुष वशी-का-ऐब्रा-अल-जुना; स्तुहि ईशे-साम । ६. जेतारमपराजितं = ऋसं १.११.२. स नः पर्षदति = ऋसं १०.१८७ १. पर्षद्; स्वर्षद्-साम. ऋतुश्छन्दः; ऋतुश्छन्द-अल । ७ इन्द्रं धनस्य सातये = ऋसं ८. ३. ५. पर्षद्दति; स्वर्षदति-साम. स्त्रिधः, द्विषः-साम । ८. अद्रिवः; अद्रिवोऽशुमंदाय-साम. शश्वत-का-अल, शश्वते-साम-ऐब्रा. ईशे-का-ऐब्रा-अल; वशी-साम. पूर्तिः; पूर्वि-अल । ९. मन्यसे-का; संन्यसे-साम-ऐब्रा; सन्यसे-अल-जुना; सन्यस्ये. समन्येषु ब्रवावहै = ऋसं १. ३०. ६; समर्येषु ब्रवावहै-साम; समन्येषु ब्रवावहै-अल; समन्येषु ब्रवामहै. सखा सुशेवो अद्वयाः = ऋसं १. १८७. ३. अद्वयाः-ऐब्रा-अल-जुना; अद्वयुः-साम. १०. द्वितीयः पादः साम-अल-पुस्तकयोर्नास्ति किन्तु बृद्दे ८. १०२ तत्र प्रमाणम् । जुनागढपुस्तके दशमो मन्त्र एवं वर्तते-'एवा ह्येव । एवा ह्यग्ने । एवा हीन्द्र । एवा हि पूषन् । एवा हि देवाः ।' ११. सामवेदे नास्ति. अस्य केचनांशाः पूर्वमन्त्रेभ्य उद्धृताः. एवा हि शक्रो = २[१]; वशी हि शक्रो = ५[१]; वशाँ अनु = ४[१], १०[२], ११[१]→ आश्वश्रौ ६. २. १२ : एवा ह्येवैवा हीन्द्रः; एवा हि शक्रो वशी हि शक्र. विश्वथ-का-अल; विश्वम-ऐब्रा ।

५

निविदध्याय

अग्निर्देवेद्धः । अग्निर्मन्विद्धः । अग्निः सुषमित् । होता देवबृतः । होता मनुवृतः । प्रणीर्यज्ञानाम् । रथीरध्वराणाम् । अतूर्तो होता । तूर्णिर्हव्यवाट् । आ देवो देवान् वक्षत् । यक्षदग्निर्देवो देवान् । सो अध्वरा करति जातवेदाः ॥ १ ॥

इन्द्रो मरुत्वान् सोमस्य पिबतु । मरुत्स्तोत्रो मरुद्गणः । मरुत्सखा मरुद्वृधः । हन् वृत्रा सुनदपः । मरुतामोजसा सह । य ईमेनं देवा अन्वमदन् । असूर्ये वृत्रतूर्ये । शम्बर-

1. The *Mahānāmnyaḥ* (9 verses) belong to the Vedic period, as is clear from the fact that they were known to the other Vedas and are mentioned along with old Ṛgveda hymns, Cf. VS. XXIII. 35; TS. V 2 11 1, Ms. III 12. 21; KS. V. 10. 5; AV XI. 7. 6. From AV. XI 7. 6 it appears that at the time of the composition of the other Vedas the *Mahānāmnyaḥ* were as popular as the *Pāvamānī* and *Revatī* verses of Ṛgveda. All words in them belong to RV. vocabulary. In Upākaraṇa ceremonial in Baudhāyana we find *Mahānāmnyaḥ* after the 10th Maṇḍala of Ṛgveda so mentioned as if they formed a regular part of the Saṁhitā coordinated with the Maṇḍalas. (Cf. Oldenberg, Hymnen des Ṛgveda, Band I pp. 509-10) The statement in the Khilānukramaṇī that Indra or Prajāpati composed this hymn is also referred to in AB. V. 7. 2-4. [See, Scheftelowitz, Zeit. Indo. Iran. I, 58-68].

हर्ये गविष्ठौ । अर्चन्तं गुहा पदा । परमस्यां परावति । आदीं ब्रह्माणि वर्धयन् । अना-धृष्टान्यो नसा । कृण्वन् देवेभ्यो दुवः । मरुद्भिः सखिभिः सह । इन्द्रो मरुत्वाँ इह श्रवदिह सोमस्य पिबतु । प्रेमां देवो देवहूतिमवतु देव्या धिया । प्रेदं ब्रह्म प्रेदं क्षत्रम् । प्रेमं सुन्वन्तं यजमानमवतु । चित्रश्चित्राभिरूतिभिः । श्रवद्ब्रह्माण्यावसा गमत् ।। २ ।।

इन्द्रो देवः सोमं पिबतु । एकजानां वीरतमः । भूरिजानां तवस्तमः । हर्योः स्थाता । पृश्नेः प्रेता । वज्रस्य भर्ता । पुरां भेत्ता । पुरां दर्मा । अपां स्रष्टा । अपां नेता । सत्वनां नेता । निजघ्निर्दूरेश्रवाः । उपमातिकृद्दमनावान् । इहोशन् देवो बभूवान् । इन्द्रो देव इह श्रवदिह सोमं पिबतु । प्रेमां देवो देवहूतिमवतु देव्या धिया । प्रेदं ब्रह्म प्रेदं क्षत्रम् । प्रेमं सुन्वन्तं यजमानमवतु । चित्रश्चित्राभिरूतिभिः । श्रवद्ब्रह्माण्यावसा गमत् ।। ३ ।।

सविता देवः सोमस्य पिबतु हिरण्यपाणिः सुजिह्वः । सुबाहुः स्वङ्गुरिः । त्रिरहन् सत्यसवनः । यःप्रासुवद्वसुधिती उभे जोष्ट्री सधीमनि । श्रेष्ठं सावित्रमासुवन् । दोग्ध्रीं धेनुम् । वोळ्हारमनड्वाहम् । आशुं सप्तिम् । जिष्णुं रथेष्ठाम् । पुरंधिं योषाम् । सभेयं युवानम् । परामीवां साविषत् पराघशंसम् । सविता देव इह श्रवदिह सोमस्य मत्सत् । प्रेमां देवो देवहूतिमवतु देव्या धिया । प्रेदं ब्रह्म प्रेदं क्षत्रम् । प्रेमं सुन्वन्तं यजमानमवतु । चित्रश्चित्राभिरूतिभिः । श्रवद्ब्रह्माण्यावसा गमत् ।। ४ ।।

द्यावापृथिवी सोमस्य मत्सताम् । पिता च माता च । पुत्रश्च प्रजननं च । धेनुश्च ऋषभश्च । धन्या च धिषणा च । सुरेताश्च सुदुघा च । शंभूश्च मयोभूश्च । ऊर्जस्वती च पयस्वती च । रेतोधाश्च रेतोभृच्च । द्यावापृथिवी इह श्रुतामिह सोमस्य मत्सताम् । प्रेमां देवी देवहूतिमवतां देव्या धिया । प्रेदं ब्रह्म प्रेदं क्षत्रम् । प्रेमं सुन्वन्तं यजमानमवताम् । चित्रे चित्राभिरूतिभिः । श्रुतां ब्रह्माण्यावसा गमताम् ।। ५ ।।

ऋभवो देवाः सोमस्य मत्सन् । विष्ट्वी स्वपसः । कर्मणा सुहस्ताः । धन्या धनिष्ठाः । शम्या शमिष्ठाः । शच्या शचिष्ठाः । ये धेनुं विश्वजुवं विश्वरूपामरक्षन् । अरक्षन् धेनुरभवद्विश्वरूपी । अयुञ्जत हरी । अयुर्देवाँ उप । अधुक्षन् सं कनीनामदन्तः । संवत्सरे स्वपसो यज्ञियं भागमायन् । ऋभवो देवा इह श्रवन्निह सोमस्य मत्सन् । प्रेमां देवा देवहूतिमवन्तु देव्या धिया । प्रेदं ब्रह्म प्रेदं क्षत्रम् । प्रेमं सुन्वन्तं यजमानमवन्तु । चित्राश्चित्राभिरूतिभिः । श्रवन् ब्रह्माण्यावसा गमन् ।। ६ ।।

विश्वे देवाः सोमस्य मत्सन् । विश्वे वैश्वानराः । विश्वे विश्वमहसः । महि महान्तः । तकाशा नेमधितीवानः । आस्काः पचतवाहसः । वात आत्मानो अग्निदूताः । ये द्यां च पृथिवीं चातस्थुः । अपश्च स्वश्च । ब्रह्म च क्षत्रं च । बर्हिश्च वेदिं च । यज्ञं चोरु चान्तरिक्षम् । ये स्थ त्रय एकादशाः । त्रयश्च त्रिंशच्च । त्रयश्च त्री च शता । त्रयश्च त्री च

सहस्रा । तावन्तोऽभिपाचः । तावन्तो रासिपाचः । तावतीः पत्नीः । तावतीर्ग्नाः । तावन्त उदरणे । तावन्तो निवेशने । अतो वा देवा भूयांसः स्थ । मा वो देवा अतिशसा मा परिशसा विक्षि । विश्वे देवा इह श्रवन्निह सोमस्य मत्सन् । प्रेमां देवा देवहूतिमवन्तु देव्या धिया । प्रेदं ब्रह्म प्रेदं क्षत्रम् । प्रेमं सुन्वन्तं यजमानमवन्तु । चित्राश्चित्राभिरूतिभिः । श्रवन् ब्रह्माण्यावसा गमन् ॥ ७ ॥

अग्निर्वैश्वानरः सोमस्य मत्सत् । विश्वेषां देवानां समित् । अजस्रं दैव्यं ज्योतिः । यो विड्भ्यो मानुषीभ्योऽदीदेत् । वसु पूर्वासु दिद्युतानः । अजर उपसामनीके । आ यो द्यां भात्या पृथिवीम् । उर्वन्तरिक्षम् । ज्योतिषा यज्ञाय शर्म यंसत् । अग्निर्वैश्वानर इह श्रवदिह सोमस्य मत्सत् । प्रेमां देवो देवहूतिमवतु देव्या धिया । प्रेदं ब्रह्म प्रेदं क्षत्रम् । प्रेमं सुन्वन्तं यजमानमवतु । चित्रश्चित्राभिरूतिभि. । श्रवद्ब्रह्माण्यावसा गमत् ॥ ८ ॥

मरुतो देवाः सोमस्य मत्सन् । सुष्टुभः स्वर्काः । अर्कस्तुभो बृहद्वयसः । शूरा अनाधृष्टरथाः । त्वेषासः पृश्निमातरः । शुभ्रा हिरण्यखादयः । तवसो भन्दद्दिष्टयः । नभस्या वर्षनिर्णिजः । मरुतो देवा इह श्रवन्निह सोमस्य मत्सन् । प्रेमां देवा देवहूतिमवन्तु देव्या धिया । प्रेदं ब्रह्म प्रेदं क्षत्रम् । प्रेमं सुन्वन्तं यजमानमवन्तु । चित्राश्चित्राभिरूतिभिः । श्रवन् ब्रह्माण्यावसा गमन् ॥ ९ ॥

अग्निर्जातवेदाः सोमस्य मत्सत् । स्वनीकश्चित्रभानुः । अप्रोषिवान् गृहपतिस्तिरस्तमांसि दर्शतः । घृताहवन ईड्यः । बहुलवर्त्मास्तृतयज्वा । प्रतीत्या शत्रून् जेतापराजितः । अग्ने जातवेदोऽभि द्युम्नमभि सह आयच्छस्व । तुग्रो अतुग्रः । समिद्धारं स्तोतारमंहसस्पाहि । अग्निर्जातवेदा इह श्रवदिह सोमस्य मत्सत् । प्रेमां देवो देवहूतिमवतु देव्या धिया । प्रेदं ब्रह्म प्रेदं क्षत्रम् । प्रेमं सुन्वन्तं यजमानमवतु । चित्रश्चित्राभिरूतिभिः । श्रवद्ब्रह्माण्यावसा गमत् ॥ १० ॥

अस्य मदे जरितरिन्द्रः सोमस्य मत्सत् । अस्य मदे जरितरिन्द्रोऽहिमहन् । अस्य मदे जरितरिन्द्रो वृत्रमहन् । अस्य मदे जरितरिन्द्रोऽपां वेगमैरयत् । अस्य मदे जरितरिन्द्रोऽजिन्वदजुवोऽपिन्वदजितः । अस्य मदे जरितरिन्द्र उदार्यं वर्णमतिरदव दासीद्विशो अस्तभात् । अस्य मदे जरितरिन्द्र उद्द्यामस्तभादप्रथयत् पृथिवीम् । अस्य मदे जरितरिन्द्रो दिवि सूर्यमैरयदृव्यन्तरिक्षमतिरत् । अस्य मदे जरितरिन्द्रः समुद्रान् प्रकुपितौ अरम्णात् । अस्य मदे जरितरिन्द्र ऋश्यौ इव पम्फणतः पर्वतान् प्रकुपितौ अरम्णात् । अस्य मदे जरितरिन्द्र इह श्रवदिह सोमस्य मत्सत् । प्रेमां देवो देवहूतिमवतु देव्या धिया । प्रेदं ब्रह्म प्रेदं क्षत्रम् । प्रेमं सुन्वन्तं यजमानमवतु । चित्रश्चित्राभिरूतिभिः । श्रवद्ब्रह्माण्यावसा गमत् ॥ ११ ॥

एताः ११ निविदः शु; शांश्री ७. ९. २; ८. १६-२५ अत्रोपलभ्यन्ते । तथा च १ = ऐब्रा २. ३४; सब्रा १. ४. ९. ५; तैसं १. ५. ९; आश्वश्री ५. ३; ५. ९. अस्मत्पुस्तके 'अग्निर्देवेद्धः'

काव्या राजाना क्रव्या देवस्य दुरोणे । रिशादसा सधस्थ आ ॥ ३ ॥
दैव्या अध्वर्यू आ गतं रथेन सूर्यत्वचा । मध्वा यज्ञं समञ्जाथे ॥ ४ ॥
इन्द्र उक्थेभिर्मन्दिष्ठो वाजानां च वाजपतिः । हरिवान् सुतानां सखा ॥ ५ ॥
विश्वान् देवान् हवामहेऽस्मिन् यज्ञे सुपेशसः । त इमं यज्ञमा गमन् देवासो देव्या धिया ॥
जुराणा अध्वरे सदो ये यज्ञस्य तनूकृतः । विश्व आ सोमपीतये ॥ ६ ॥
वाचा महीं देवीं वाचमस्मिन् यज्ञे सुपेशसम् । सरस्वती हवामहे ॥ ७ ॥

एताः ' पुरोरुचः ' शांखौ ७. १०. ९–१६; मु–पुस्तके चोपलभ्यन्ते । काश्चन अन्यत्राप्युपलभ्यन्ते । १ = वासं २७. ३१; शांब्रा १४. ४; आश्वश्रौ २. १२; ५. १०. ३, ४ = वासं ३३. ७२–७३. ६. शांब्रा १४. ५; आश्वश्रौ ५. १० अत्र निर्दिष्टा. खिलानुक्रमण्यनुसारेणेयं शक्वरी सा च का–मु–पुस्तकानुसारिणी । शांब्रा–शांश्रौ–पुस्तकयोरतु सा महापङ्क्तिः ' जुराणा अध्वरे सदो ' इत्यंशस्य तत्राभावात् ।

२. सुमखा–का; सुमखौ–शांश्रौ, सुमुखः–मु । ३. काव्या राजाना–का–मु; काव्ययोराजानेषु–वासं–शांश्रौ । ४. दैव्या अध्वर्यू–का; दैव्यावध्वर्यू–वासं–शांश्रौ । ६. सुपेशसः; सजोषसः–शांश्रौ । ७. ≈ अथर्व ५. ७. ४ : सरस्वती ... हवामहे । वाचं जुष्टां मधुमतीमवादिषं देवानां देवहूतिषु. वाचा महीं–का; वाचामहं–शांश्रौ; वाचमहं–मु. वाचमस्मिन्, वाचास्मिन्–मु. सुपेशसं; सुपेशसा –मु । मु–पुस्तके षष्ठो मन्त्रः षष्ठसप्तमत्वेन पठितः सप्तमश्चाष्टमत्वेन पठितः ।

७ [१]

प्रैषाध्यायः

(अ) होता यक्षदग्निं समिधा सुषमिधा समिद्धं नाभा पृथिव्याः संगथे वामस्य ।
वर्ष्मन् दिव इळस्पदे वेत्वाज्यस्य होतर्यज ॥
(आ) होता यक्षत्तनूनपातमदितेर्गर्भं भुवनस्य गोपाम् ।
मध्वाद्य देवो देवेभ्यो देवयानान् पथो अनक्तु वेत्वाज्यस्य होतर्यज ॥
(इ) होता यक्षन्नराशंसं नृशस्तं नॄः प्रणेत्रम् ।
गोभिर्वपावान् स्याद्वीरैः शक्तीवान् रथैः प्रथमयावा हिरण्यैश्चन्द्री वेत्वाज्यस्य होतर्यज ॥
(उ) होता यक्षदग्निमीळ ईळितो देवो देवाँ आ वक्षद्दूतो हव्यवाळमूरः ।
उपेमं यज्ञमुपेमां देवो देवहूतिमवतु वेत्वाज्यस्य होतर्यज ॥
(ए) होता यक्षद्बर्हिः सुष्टरीमोर्णम्रदा अस्मिन्यज्ञे वि च प्र च प्रथतां स्वासस्थं देवेभ्यः ।
एमेनदद्य वसवो रुद्रा आदित्याः सदन्तु प्रियमिन्द्रस्यास्तु वेत्वाज्यस्य होतर्यज ॥
(ऐ) होता यक्षद्दुर ऋष्वाः कवष्यो कोषधावनीरुदाताभिजिहता वि पक्षोभिः श्रयन्ताम् ।
सुप्रायणा अस्मिन् यज्ञे वि श्रयन्तामृतावृधो वियन्त्वाज्यस्य होतर्यज ॥
(ओ) होता यक्षदुषासानक्ता बृहती सुपेशसा नॄः पतिभ्यो योनिं कृण्वाने ।
संस्मयमाने इन्द्रेण देवैरेदं बर्हिः सीदतां वीतामाज्यस्य होतर्यज ॥

(औ) होता यक्षद्दैव्या होतारा मन्द्रा पोतारा कवी प्रचेतसा ।
स्विष्टमद्यान्यः करदिषा स्वभिगूर्तमन्य ऊर्जा स्वतवसेमं यज्ञं दिवि देवेषु धत्तां वीतामाज्यस्य होतर्यज ॥

(अं) होता यक्षत्तिस्रो देवीरपसामपस्तमा अच्छिद्रमद्येदमपस्तन्वताम् ।
देवेभ्यो देवीर्देवमपो व्यन्त्वाज्यस्य होतर्यज ॥

(अः) होता यक्षत्त्वष्टारमचिष्टमपाकं रेतोधां विश्रवसं यशोधाम् ।
पुरुरूपमकामकर्शनं सुपोषः पोषैः स्यात्सुवीरो वीरैर्वेत्वाज्यस्य होतर्यज ॥

(क) होता यक्षद्वनस्पतिमुपावस्रक्षद्धियो जोष्टारं शशमन्नरः ।
स्वदात्स्वधितिर्ऋतुथाद्य देवो देवेभ्यो हव्यवाड् वेत्वाज्यस्य होतर्यज ॥

(ख) होता यक्षदग्निं स्वाहाज्यस्य स्वाहा मेदसः स्वाहा स्तोकानां स्वाहा स्वाहाकृतीनां स्वाहा हव्यसूक्तीनाम् ।
स्वाहा देवा आज्यपा जुषाणा अग्न आज्यस्य व्यन्तु होतर्यज ॥

७ [२]

(अ) अजैदग्निरसनद्वाजं नि देवो देवेभ्यो हव्यवाट् । प्राञ्जोभिर्हिन्वानो धेनाभिः कल्पमानो यज्ञस्यायुः । प्रतिरन्नुपभेष होतर्हव्या देवेभ्य. ॥

(आ) होता यक्षदग्निमाज्यस्य जुषतां हविर्होतर्यज ॥

(इ) होता यक्षत्सोममाज्यस्य जुषतां हविर्होतर्यज ॥

(उ) होता यक्षदग्नीषोमौ छागस्य वपाया मेदसो जुषेतां हविर्होतर्यज ॥

(ए) होता यक्षदग्नीषोमौ पुरोळाशस्य जुषेतां हविर्होतर्यज ॥

(ऐ) होता यक्षदग्नीषोमौ छागस्य हविष आत्तामद्य मध्यतो मेद उद्भृतं पुरा द्वेषोभ्यः पुरा पौरुषेय्या गृभो घस्तां नूनं घासे अज्राणां यवसप्रथमानां सुमत्क्षराणां शतरुद्रियाणामग्निष्वात्तानां पीवोपवसनानां पार्श्वतः श्रोणितः शितामत उत्सादतोऽङ्गादङ्गादवत्तानां करत एवाग्नीषोमौ जुषेतां हविर्होतर्यज ॥

(ओ) देवेभ्यो वनस्पते हवींषि हिरण्यपर्ण प्रदिवस्ते अर्थम् ।
प्रदक्षिणिद्रशनया नियूय ऋतस्य वक्षि पथिभी रजिष्ठैः ॥

(औ) होता यक्षद्वनस्पतिमभि हि पिष्टतमया रभिष्ठया रशनयाधित । यत्राग्नेराज्यस्य हविषः प्रिया धामानि यत्र सोमस्याज्यस्य हविषः प्रिया धामानि यत्राग्नीषोमयोः छागस्य हविषः प्रिया धामानि यत्र वनस्पतेः प्रिया पाथांसि यत्र देवानामाज्यपानां प्रिया धामानि यत्राग्नेर्होतुः प्रिया धामानि तत्रैतं प्रस्तुत्येवोपस्तुत्येवोपावस्रक्षद्रभीयांसमिव कृत्वी करदेवं देवो वनस्पतिर्जुषतां हविर्होतर्यज ॥

(अं) वनस्पते रशनया नियूय पिष्टतमया वयुनानि विद्वान् ।
वहा देवत्रा दधिषो हवींषि प्र च दातारममृतेषु वोचः ॥

(अः) होता यक्षदग्निं स्विष्टकृतमयाळग्निरग्नेराज्यस्य हविषः प्रिया धामान्ययाट् सोमस्याज्यस्य हविषः प्रिया धामान्ययाळग्नीषोमयोश्छागस्य हविषः प्रिया धामान्ययाड् वनस्पतेः प्रिया पाथांस्ययाड् देवानामाज्यपानां प्रिया धामानि यक्षदग्नेर्होतुः प्रिया धामानि यक्षत्स्वं महिमानमायजतामेज्या इषः कृणोतु सो अध्वरा जातवेदा जुषतां हविर्होतर्यज ॥

(क) अग्निमद्य होतारमवृणीतायं यजमानः पचन् पक्तीः पचन् पुरोळाशं गृह्णन्नग्नय आज्यं गृह्णन् सोमायाज्यं बध्नन्नग्नीषोमाभ्यां छागं सूपस्था अद्य देवो वनस्पतिरभवदग्नय आज्येन सोमायाज्येनाग्नीषोमाभ्यां छागेनाघत्तां तं मेदस्तः प्रति पचताग्रभीष्टामवीवृधेतां पुरोळाशेन त्वामद्य ऋष आर्षेय ऋषीणां नपादवृणीतायं यजमानो बहुभ्य आ संगतेभ्य. । एष मे देवेषु वसु वार्यायक्ष्यत इति ता या देवा देवदानान्यदुस्तान्यस्मा आ च शास्स्वा च गुरस्वेषितश्च होतरसि भद्रवाच्याय प्रेषितो मानुषः सूक्तवाकाय सूक्ता ब्रूहि ॥

७ [२]

(अ) देवं बर्हिः सुदेवं देवैः स्यात्सुवीरं वीरैर्वस्तोर्वृज्येताक्तोः प्रभ्रियेतात्यन्यान् राया बर्हिष्मतो मदेम वसुवने वसुधेयस्य वेतु यज ॥

(आ) देवीर्द्वारः संघाते विड्वीर्यामञ्छिथिरा ध्रुवा देवहूतौ वत्स ईमेनास्तरुणा आमिमीयात्कुमारो वा नवजातो मैना अर्वा रेणुककाटः प्रणग्वसुवने वसुधेयस्य व्यन्तु यज ॥

(इ) देवी उषासानक्ता व्यस्मिन् यज्ञे प्रयत्यह्वेतामपि नूनं दैवीर्विशः प्रायासिष्टां सुप्रीते सुधिते वसुवने वसुधेयस्य वीतां यज ॥

(उ) देवी जोष्ट्री वसुधिती ययोरन्याघा द्वेषांसि यूयवदान्यावक्षद्वसु वार्याणि यजमानाय वसुवने वसुधेयस्य वीतां यज ॥

(ए) देवी ऊर्जाहुती इषमूर्जमन्यावक्षत्सग्धिं सपीतिमन्या नवेन पूर्वं दयमाना स्याम पुराणेन नवं तामूर्जमूर्जाहुती ऊर्जयमाने अधातां वसुवने वसुधेयस्य वीतां यज ॥

(ऐ) देवा दैव्या होतारा पोतारा नेष्टारा हताघशंसावाभरद्वसू वसुवने वसुधेयस्य वीतां यज ॥

(ओ) देवीस्तिस्रस्तिस्रो देवीरिळा सरस्वती भारती द्यां भारत्यादित्यैरस्पृक्षत्सरस्वतीमं रुद्रैर्यज्ञमावीदिहैवेळया वसुमत्या सधमादं मदेम वसुवने वसुधेयस्य व्यन्तु यज ॥

(औ) देवो नराशंसस्त्रिशीर्षा षळक्षः शतमिदेनं शितिपृष्ठा आदधति सहस्रमीं प्रवहन्ति मित्रावरुणेदस्य होत्रमर्हतो बृहस्पतिस्तोत्रमश्विनाध्वर्यवं वसुवने वसुधेयस्य वेतु यज ॥

(अं) देवो वनस्पतिर्वर्षप्रावा घृतनिर्णिग् द्यामग्रेणास्पृक्षदान्तरिक्षं मध्येनाप्राः पृथिवी-मुपरेणादृंहीद्वसुवने वसुधेयस्य वेतु यज ॥

(अः) देवं बर्हिर्वारितीनां निधेधासि प्रच्युतीनामप्रच्युतं निकामधरणं पुरुस्पार्हं यश-स्वदेना बर्हिणान्या बर्हींष्यभिष्याम वसुवने वसुधेयस्य वेतु यज ॥

(क) देवो अग्निः स्विष्टकृत्सुद्रविणा मन्द्रः कविः सत्यमन्मायजी होता होतुर्होतुराय-जीयानग्ने यान् देवानयाड् याँ अपिप्रेर्ये ते होत्रे अमत्सत । ता ससनुषीं होत्रां देवंगमां दिवि देवेषु यज्ञमेरयेमं स्विष्टकृच्चाग्ने होताभूर्वसुवने वसुधेयस्य नमोवाके वीहि यज ॥

७ [४]

(अ) होता यक्षदिन्द्रं हरिवाँ इन्द्रो धाना अत्तु पूषण्वान्करम्भं सरस्वतीवान् भारतीवान् परिवाप इन्द्रस्यापूपो मित्रावरुणयो. पयस्या प्रात.सावस्य पुरोळाशाँ इन्द्र· प्रस्थितां जुषाणो वेतु होतर्यज ॥

(आ) होता यक्षदिन्द्रं हरिवाँ इन्द्रो धाना अत्तु पूषण्वान् करम्भं सरस्वतीवान् भारतीवान् परिवाप इन्द्रस्यापूपो माध्यंदिनस्य सवनस्य पुरोळाशाँ इन्द्रः प्रस्थितां जुषाणो वेतु होतर्यज ॥

(इ) होता यक्षदिन्द्रं हरिवाँ इन्द्रो धाना अत्तु पूषण्वान् करम्भं सरस्वतीवान् भारतीवान् परिवाप इन्द्रस्यापूपस्तृतीयस्य सवनस्य पुरोळाशाँ इन्द्रः प्रस्थितां जुषाणो वेतु होतर्यज ॥

(उ) होता यक्षदग्निं पुरोळाशानां जुषतां हविर्होतर्यज ॥

(ए) होता यक्षद्वायुमग्रेगामग्रेयावानमग्रे सोमस्य पातारं करद्देवं वायुरावसा गमज्जुषतां वेतु पिबतु सोमं होतर्यज ॥

(ऐ) होता यक्षदिन्द्रवायू अर्हन्ता रिहाणा गव्याभिर्गोमन्ता श्रियन्तां वीरया शुक्रया एनयोर्नियुतो गोअग्रयाणां वीरो कशाम्पुरस्तात्तासामिह प्रयाणमास्तिकविमोचनं करत एवेन्द्रवायू जुषेतां वीतां पिबतां सोमं होतर्यज ॥

(ओ) होता यक्षन्मित्रावरुणा सुक्षत्रा रिशादसा नि षिन्मिश्रन्ता निषिरा निचय्यौ-सुकृगश्चिद्वासुचितरानुत्वणेन चक्षसा ऋतमृतमिति दीध्याना करत एवं मित्रा-वरुणा जुषेतां वीतां पिबेतां सोमं होतर्यज ॥

(औ) होता यक्षदश्विना नासत्या दीप्यमी रुद्रवर्तनी न्यन्तरेण चक्रेण च वामीरिव ऊर्जं आवहतं सुवीराः सन्तुतरेणा नरुधो बाधेतां मधुकशयेमं यज्ञं युवाना मिमिक्षतां करत एवाश्विना जुषेतां वीतां पिबेतां सोमं होतर्यज ॥

(अं) होता यक्षदिन्द्रं प्रातः प्रातःसावस्यावितो गमदा परावत ओरोरन्तरिक्षादा स्वात्सधस्थादिमे अस्मै शुक्रा मधुश्चुत. प्रस्थिता इन्द्राय सोमास्तां जुषतां वेतु पिबतु सोमं होतर्यज ॥

(अः) होता यक्षदिन्द्रं माध्यंदिनस्य सवनस्य निष्केवल्यस्य भागस्यात्तारं पातारं श्रोतारं हवमामन्तारमस्या धियोऽवितारं सुन्वतो यजमानस्य वृषभमोभा कुक्षी पृणता वार्त्रघ्नं च माघोनं चेमे अस्मै शुक्रामन्थिनः प्रस्थिता इन्द्राय सोमास्तां जुषतां वेतु पिबतु सोमं होतर्यज ॥

(क) होता यक्षदिन्द्रं तृतीयस्य सवनस्य ऋभुमतो विभुमतो वाजवतो बृहस्पतिवतो विश्वदेव्यावतः समस्य मदाः प्रातस्तनाग्मत सं माध्यंदिनाः समिद्धातनास्तेषां समुक्षितानां गौर इव प्रगाह्या वृषायस्वाभूया बाहुभ्यामुप याहि हरिभ्यां प्रमुध्या शिप्रे निपृथ्य ऋजीषिन्निमे अस्मै तीव्रा आशीर्वन्तः प्रस्थिता इन्द्राय सोमास्तां जुषतां वेतु पिबतु सोमं होतर्यज ॥

(ख) होता यक्षदिन्द्रं मरुत्वन्तमिन्द्रो मरुत्वाञ्जुषतां वेतु पिबतु सोमं होतर्यज ॥

(ग) होता यक्षदादित्यान् प्रियान् प्रियधाम्नः प्रियव्रतान् महः स्वसरस्य पतीनुरोरन्तरिक्षस्याध्यक्षान् स्वादित्यमसोचन्नदस्मै सुन्वते यजमानाय करन्नेवमादित्या जुषन्तां मन्दन्तां व्यन्तु पिबन्तु मन्दन्तु सोमं होतर्यज ॥

(घ) होता यक्षद्देवं सवितारं परामीवां साविषत् पराघशंसं सुसावित्रमसाविषत्तदस्मै सुन्वते यजमानाय करद्देवं देवः सविता जुषतां मन्दतां वेतु पिबतु सोमं होतर्यज ॥

(ङ) अग्निमद्य होतारमवृणीतायं सुन्वन् यजमानः पचन् पक्तीः पचन् पुरोळाशान् गृह्णन्नग्नय आज्यं गृह्णन् सोमायाज्यं बध्नन्नग्नये छागं सुन्वन्निन्द्राय सोमं सृजन् हरिभ्यां धानाः सूपस्था अद्य देवो वनस्पतिरभवदग्नय आज्येन सोमायाज्येनाग्नये छागेनेन्द्राय सोमेन हरिभ्यां धानाभिरघस्तं मेदस्तः प्रति पचताग्रभीदवीवृधत पुरोळाशैरपादिन्द्रः सोमं गवाशिरं यवाशिरं तीव्रान्तं बहुरमध्यमुपोत्था मदा व्यश्रोद्धिमर्दो आनळ्वीवृधताहुर्तैस्त्वामद्य ऋष आर्षेय ऋषीणां नपादवृणीतायं सुन्वन्यजमानो बहुभ्य आ संगतेभ्यः । एष मे देवेषु वसु वार्यायक्ष्यत इति ता या देवा देवदानान्यदुस्तान्यस्मा आ च शास्स्वा च गुरस्वेषितश्च होतरसि भद्रवाच्याय प्रेषितो मानुषः सूक्तवाकाय सूक्ता ब्रूहि ॥

(च) धानासोमानामिन्द्राद्धि च पिब च बभ्वा ते हरी धाना उप ऋजीषं जिघ्रतामा रथघर्षणे सिञ्चस्व यस्या पृष्ठाद्धिं पत्नीः कामीमदघा इत्यस्मिन् सुन्वति यजमाने तस्मै किमराश्चाः । सुष्टु सुवीर्यं यज्ञस्यागुर उदृचं यद्यदीकमतोसत्तथा-भूद्धोतर्यज ॥

(छ) इह मद एव मघवन्निन्द्र ते भो वसुमतो रुद्रवतो आदित्यवत ऋभुमतो विभुमतो वाजवतो बृहस्पतिवतो विश्वदेव्यावतः अस्तुत्वामग्निमिन्द्रायेन्द्राग्निभ्यां प्रब्रूहि । मित्रावरुणाभ्यां वसुभ्यो रुद्रेभ्यो आदित्येभ्यो विश्वेभ्यो देवेभ्यो ब्रह्मणेभ्यः सोम्येभ्यः सोमपेभ्यो ब्रह्मन् भागं यच्छ ॥

(ज) होता यक्षदश्विना सोमानां तिरो अह्न्यानां त्रिरा वर्तियातां त्रिरह मानयेथामुतो तुरीयं नासत्या वाजिनाय देवाः । सजूरग्नी रोहिदश्वो घृनस्नुः । सजूरुषा अरु-णेभिः । सजूः सूर्य एतशेभिः । सजोषसावश्विना दंसोभिः करत एवाश्विना शुभेतां मन्देतां वीतां पिबेतां सोमं होतर्यज ॥

७ [५]

(अ) होता यक्षदिन्द्रं होत्रात्सजूर्दिवा पृथिव्या ऋतुना सोमं पिबतु होतर्यज ॥

(आ) होता यक्षन्मरुतः पोत्रात्सुष्टुभः स्वर्का ऋतुना सोमं पिबन्तु पोतर्यज ॥

(इ) होता यक्षद्ग्नावो नेष्ट्रात्त्वष्टा सुजनिमा सजूर्देवानां पत्नीभिर्ऋतुना सोमं पिबतु नेष्टर्यज ॥

(उ) होता यक्षदग्निमाग्नीध्राद्तुना सोमं पिबत्वग्नीद्यज ॥

(ए) होता यक्षदिन्द्रं ब्रह्मणं ब्रह्मणादृतुना सोमं पिबतु ब्रह्मन् यज ॥

(ऐ) होता यक्षन्मित्रावरुणा प्रशास्तारौ प्रशास्त्रादृतुना सोमं पिबतां प्रशास्तर्यज ॥

(ओ) होता यक्षद्देवं द्रविणोदां होत्रादृतुभिः सोमं पिबतु होतर्यज ॥

(औ) होता यक्षद्देवं द्रविणोदां पोत्रादृतुभिः सोमं पिबतु पोतर्यज ॥

(अं) होता यक्षद्देवं द्रविणोदां नेष्ट्रादृतुभिः सोमं पिबतु नेष्टर्यज ॥

(अः) होता यक्षद्देवं द्रविणोदामपाद्धोत्रादपात्पोत्रादपान्नेष्ट्रात्तुरीयं पात्रममृक्तममर्त्यमिन्द्र-पानं देवो द्रविणोदाः पिबतु द्राविणोदसः । स्वयमायूयाः स्वयमभिगूर्याः स्वयम-भिगूर्तया होत्राय ऋतुभिः सोमस्य पिबत्वच्छावाक यज ॥

(क) होता यक्षदश्विनाध्वर्यू आध्वर्यवादृतुना सोमं पिबेतामध्वर्यू यजताम् ॥

(ख) होता यक्षदग्निं गृहपतिं गार्हपत्यात्सुगृहपतिस्त्वयाग्नेऽयं सुन्वन् यजमानः स्यात्सु-गृहपतिस्त्वमनेन सुन्वता यजमानेनाग्निर्गृहपतिर्गार्हपत्यादृतुना सोमं पिबतु गृह-पते यज ॥

[१] एते प्रैषा मु–पुस्तकेऽप्युपलभ्यन्ते। तथा च १ = मैसं ४. १३. २; काठसं १५. १३; तैब्रा ३. ६. २; → ऐब्रा २. ४. १–१५ सायणभाष्यं; वासं २१. २९; ३०; ३३; ३४.

अ. ≐ ऋसं ३. ५. ९; → ऋप्रा १. ५७. नाभा पृथिव्याः = ऋसं १. १४३. ४।

इ. नराशंसं नृशस्तं नॄँः प्रणेत्रं = ऋप्रा ४. ७८. नृशस्तं; नृशर्ध–मु।

ए. सचन्तु; स्वदन्तु–मैसं।

ऐ. कवष्यो कोषधावनीः = ऋप्रा २. ४१. यज्ञह्वर; यज्ञह्वर–मु. ॰ऋतावृधि॰; ॰ऋता-वृधि॰–मु. श्रयन्तां; श्रयन्तां–मु. सुप्रायणा अस्मिन्यज्ञे वि श्रयन्तां = निरु ४.१८ (नि.४.१)

ओ. नॄँः पतिभ्यो योनिं कृण्वाने = ऋप्रा ४. ७८.

औ. त्रिष्टुभमप्यायनः करत् = ऋप्रा ४. ५१. स्वरतवसेमं–काठसं; सतवसेम–का–तैब्रा–मु।

अः. अचिष्टुं–मु; अचिष्टुं–का–काठसं–तैब्रा।

क. = आश्वश्रौ ३. ४; शांश्रौ ५. १८. २. जुषाणा ... व्यन्तु ≐ ऐब्रा १. १७. ६ (सभाष्यं): जुषाणो अग्निराज्यस्य वेतु. अयं प्रैषः मु–पुस्तके ७ [२] अ अनन्तरं मुद्रितः। 'इति प्रयाजप्रैषः' इति च तत्राधिकम्।

[२] शांश्रौ ५. १६. १; मैसं ४. १३. ५. काठसं १६. २१; तैब्रा ३. ६. ५-१५; ऐब्रा २. ५. ७; मु एतेष्वेते प्रैषा उपलभ्यन्ते। 'उपप्रैषाः' इति तेषां नाम।

अ. उपप्रेष; उपप्रेष्य–तैब्रा–मु।

आ–इ. = मैसं ४. १३. ५; आश्वश्रौ ३. ४. ८ भाष्यम्।

उ. = शांश्रौ ५. १८. १०; → मैसं ४. १३. ५; तैब्रा ३. ६. ८. १. अग्नीषोमौ–मु; अग्नी–मैसं; इन्द्राग्नी–तैब्रा।

ए. = शांश्रौ ५. १९. ७; → मैसं ४. १३. ५; तैब्रा ३. ६. ८. २. अग्नीषोमौ–मु; अग्नी–मैसं; इन्द्राग्नी–तैब्रा. 'ए' इत्यस्यानन्तरं मु–पुस्तके 'होता यक्षदग्निं पुरोळाशस्य जुषतां हविर्होतर्यज' इत्यधिकम्।

ऐ. = मैसं ४. १३. ७; काठसं १८. २१; तैब्रा ३. ६. ११. १; शांश्रौ ५. १९. १५; निरु ४. ३; → वासं २१. ४३. अग्नीषोमौ–मु; अग्नी–मैसं–काठसं; इन्द्राग्नी–तैब्रा. हविषा; हविष–मु. अग्निष्वात्तानां पीवोपवसनानां = ऋप्रा २. ७३. पार्श्वतः श्रोणितः शितामतः = निरु ४. ३. उत्सादतोऽङ्गादङ्गादवत्तानां = ऋप्रा २. ४१. एवाग्नीषोमौ–मु; एवेन्द्राग्ना–इतरेषु।

ओ. = निरु ८. ९, मैसं ४. १३. ७; काठसं १८. २१; तैब्रा ३. ६. ११; शांश्रौ ५. १९.१८.

औ. = मैसं ४. १३. ७; काठसं १८. २१; तैब्रा ३. ६. ११, शांश्रौ ५. १९. १९. → वासं २१. ४९. वद्द; वद–मु. दधिषो; दिधिषो–मु.

अं. = मैसं ४. १३. ७; काठसं १८. २१; तैब्रा ३. ६. १२, निरु ८. २०; शांश्रौ ५. १९. २०, ऋप्रा ७. ९. वनस्पते रशनया नियूय = ऋसं १०. ७०. १०

अः. = मैसं ४. १३. ७; काठसं १८. २१; शांश्रौ ५. १९. २२; → वासं २१. ४७; तैब्रा ३. ६. ११. ४; शांश्रौ १. ९. २. अग्नीषोमयोश्छागस्य–मु; अग्योश्छागस्य–मैसं; अश्विनोश्छा-गस्य–काठसं; अग्निरिन्द्राग्निभ्योश्छागस्य–तैब्रा. अघस्रा; अघस्रान्–वासं. 'अः' अस्यानन्तरं 'इति पाशुकप्रैषाः। अथानुयाजप्रैषाः' इति मु–पुस्तके।

क. ≐ मैसं ४. १३. ९; तैब्रा ३. ६. १५; शांश्रौ ५. २०. ५; वासं २१. ५९-६१; २८.४६. अग्नीषोमाभ्यां–मु; इन्द्राग्निभ्यां–मैसं–तैब्रा. सूपस्थाद्य–का; सूपस्था अद्य–मु; → तैसं १. २. ९. ३ : सूपस्था देवो वनस्पतिः. छागेनाघस्तां–का; छागेनाघस्त–वासं २८. ४६; शांश्रौ ५. २०. ५ भाष्यं; छागेनाघस्तां–तैब्रा–मैसं; छागेनाघस्तं–मु. → शांश्रौ ६. १. १०;११ (सभाष्यं). लेगतेभ्यः

सेनयोभ्यः–मु. ' वसु ' मु–पुस्तके नास्ति । मु–पुस्तके ' क ' इत्यत्र प्रैषा ' सूक्तवाकप्रैषः ' इति संख्या ७ [३] अनन्तरे वर्तते ।

[३] अ. = मैसं ४.१३.८; तैब्रा ३.६.१३; शांश्रौ ५.२०. १, → वासं २१.४८; २८.१२.

आ. = मैसं ४. १३. ८; तैब्रा ३. ६. १३; → वासं २१. ४९; २८. १३. मैत्र अर्वा रेणुककाटः प्रणग् → ऋसं ८. २८. ४ : न ता अर्वा रेणुककाटो अश्नुते. प्रणग्-मैसं; पृणग-तैब्रा–मु. *स्तरणा; *स्तरण–तैब्रा–मु. नवजातौ; वनजातौ–मु ।

इ. = मैसं ४. १३. ८; तैब्रा ३. ६. १३; → वासं २१. ५०; २८. १४. स्वासिमन्–का; *वासिमन्–मैसं–तैब्रा–मु प्रायासिष्ठा, प्रायाशिष्ठा–तैब्रा ।

उ. = मैसं ४. १३. ८; तैब्रा ३. ६. १३; निघ १. ४१; → वासं २१. ५१; २८. १५. सूयवसा*; सुयवसा*–मु ।

ए. = मैसं ४. १३. ८, तैब्रा ३. ६. १३; निघ १. ४३; → वासं २१. ५२; २८. १६. दयमानाः–मैसं; दयमाना–तैब्रा–मु ।

ऐ. = मैसं ४. १३. ८, तैब्रा ३. ६. १३; → वासं २१. ५३; २८. १७. हताघशंसौ–तैब्रा–मु; हताघशंसा–मैसं ।

ओ. = मैसं ४. १३. ८; तैब्रा ३. ६. १३, → वासं २१. ५४; २८.१८.

औ. = मैसं ४. १३ ८, तैब्रा ३. ६. १६; शांश्रौ १. १३. २; → वासं २१.५५, २८. १९.

अं. = मैसं ४. १३. ८; तैब्रा ३. ६. १३; शांश्रौ ५. २०. ४; → वासं २१. ५६; २८. २०. *सुपरेणा*; *अपरेणा*–मु ।

अः. = मैसं ४. १३. ८, तैब्रा ३. ६. १३, शांश्रौ ५. २०. ४; → वासं २१ ५७, २८. २१. यशस्वदेना, यशस्विदेना–मु ।

क. = खिल ४. ९. ६, मैसं ४. १०. ३, तैब्रा ३. ५. ९. १; ३. ६. १३; ऋप्रा ४. ७३; आश्वश्रौ १. ८; शांश्रौ १. १३. ३–४; → वासं २१. ५८; २८. २२.

[४] अ. = आश्वश्रौ ५. ४; शांश्रौ ७. १. ३. मु–पुस्तके अस्मात्पूर्वं किंचिदधिकं विद्यते तद्यथा–' अथ सुत्यायां सवनीयप्रैषाः । होता यक्षदग्नि छागस्य वपाया मेदसो जुषतां हविर्होतर्यज ' । इन्द्रं हरिवाँ ... इन्द्रस्यापूपो = तैब्रा १. ३४. ५. प्रातःसावस्य; प्रातः प्रातःसावस्य–मु । मु–पुस्तके अ इति प्रैषानन्तरं उ ए ऐ ओ औ अं इति प्रैषा मुद्रिताः शिष्टाश्च ७ [५] अन्ते निवेशिताः । ७ [५] अन्ते ' होता यक्षदग्निं पुरोळाशस्य जुषतां हविर्होतर्यज ' इति प्रैषो मुद्रितः । तस्य चानन्तरं आ उ अः ख ग इति प्रैषा विनिवेशिताः तदनन्तरं किंचिधिदधिको भागो वर्तते तस्य चानन्तरं इ क घ ङ च छ ज इति प्रैषाणां स्थानम् । मध्ये वर्तमानो मु–पुस्तकस्थोऽधिको भागोऽत्र दीयते–

होता यक्षदग्निं छागस्य हविष आत्तामद्य मध्यतो मेद उद्भृतं पुरा द्वेषोभ्यः पुरा पौरुषेय्या गृभः ॥ घस्तूनं घासे अज्राणां यवसप्रथमानां सुमत्क्षराणां शतरुद्रियाणामग्निष्वात्तानां पीवोपवसनानां पार्श्वतः श्रोणितः शितामत उत्सादतोऽङ्गादङ्गादवत्तानां करदेवमग्निर्जुषतां हविर्होतर्यज [→ प्रैष ७ [१] ऐ]॥ (होता यक्षदृतस्पतिसग्नि हि पितरमपा रभिदपारसमपाधित ॥ यत्राग्नेराज्यस्य हविषः प्रिया धामानि यत्र सोमस्याज्यस्य हविषः प्रिया धामानि यत्राग्नेश्छागस्य हविषः प्रिया धामानि यत्र वनस्पतेः प्रिया पाथांसि यत्र देवानामाज्यपानां प्रिया धामानि यत्राग्नेर्होतुः प्रिया धामानि तत्रैतं प्रस्तुत्येवोपस्तुत्येवोपावस्रक्षद्रभीयांसमिव कृत्वी करदेवं देवो वनस्पतिर्जुषतां हविर्होतर्यज [= प्रैष ७ [२] ओ] ॥ होता यक्षदग्निं स्विष्टकृतमयाळग्निरग्नेराज्यस्य हविषः प्रिया धामान्ययाट् सोमस्याज्यस्य हविषः प्रिया धामान्ययाळग्नेश्छागस्य हविषः प्रिया धामान्ययाड् वनस्पतेः प्रिया पाथांस्ययाट्

देवानामाज्यपानां प्रिया धामानि यक्षदग्नेर्होतुः प्रिया धामानि यक्षत्स्वं महिमानमायजतामेज्याऽइषः कृणोतु सोऽअध्वरा जातवेदा जुषतां हविर्होतर्यज) [= मैष ७ [१] अः]

ऊ. = आश्वश्री ५. ४; शांश्री ७. १. ७

ए. = आश्वश्री ५. ५; शांश्री ७. १. २. अवसा गमत् = ऋसं ५. ४६. ६.

ऐ. = आश्वश्री ५. ५; शांश्री ७. २. ३. अर्हन्ता रिहाणा–का; अर्हन्ताहांणा–मु. गोअग्रयाणां वीरौ कशाश्वपुरस्तात्–का; गोअग्रा वीरोपशाश्वपुरस्याः–मु. आस्तिकविमोचनं–का; अस्तिवह्विमोचनं–मु ।

ओ. = शांश्री ७. २. ६; आश्वश्री ५. ५. नि चिम्मिषन्ता ... चक्षसा = ऋसं ८. २५. ९ : अक्षयिद्रानुवित्तरानुरूपेण चक्षसा । नि चिम्मिषन्ता निचिरा नि चिक्यतुः । निचिक्यांसा*–का; निचिर्यासा*–मु. चक्षसा–का; चक्षस–मु. पिबेतां–का; पिबतां–मु ।

औ. = शांश्री ७. २. ९; आश्वश्री ५. ५. च वामीः–का; वामीः–मु. ऊर्जं आवहतं–का; ऊर्जावहतं–मु. *आ मरुषो–का; *आरुषो–मु. मधुकशायेमं यज्ञं युवाना मिमिक्षतां = पंबा ११. १०. १२; काश्री १३. ३. १. पिबेतां–का; पिबतां मु.

अं. = शांश्री ७. ४. २; आश्वश्री ५. ५. ओरोरन्तरिक्षात् = ऋसं १. ४६. ६. स्वात्सधस्थात् = ऋसं ६. १७. ५.

अः. = शांश्री ७. १०. ४, आश्वश्री ५. ५. मध्विनः–का; मधुश्चुतः–मु.

क. = शांश्री ८. २. ४. प्रातस्तनागमत–का; प्रातस्तना अगमत–मु. पूषायस्वायूया यायुश्यो = ऋपा ९. ५२. प्रयुथ्या दिवि = ऋसं १. १२. १. ऊर्जापिन्–का; ऊर्जापि–मु. निष्पृथ्य–का; निष्पृथ्य–मु ।

ख. = शांश्री ७. १६. १.

ग. = शांश्री ८. १. ५; आश्वश्री ५. १७. प्रियधामनः...पर्तानुरोः = ऋपा ४. ७३. स्वादित्यमवोचत तत्–का; स्वादित्यानवोचत–मु. ‘ मन्दन्तु ’ मु–मध्ये नास्ति ।

घ. = शांश्री ८. ३. ३; आश्वश्री ५. १८. सुसाविममसाविषत् = ऋपा ५. १७. मन्वतां–का; मदतां–मु ।

ङ. = शांश्री ५. २०. ६ (भाष्य) → मैसं ४. १३. ९; तैब्रा ३. ६. १५; वासं २१. ५९; २८. २३; मैष [२] क. भूज्ञ–का; भुंजन्–मु. तीव्रान्तं वसुरमध्यं = ऐब्रा १. ३०. १५. मद्रा अश्रोत्–का; मद्ग्रीत्–मु. संगतेभ्यः–का; संगथेभ्यः–मु ।

च. = शांश्री ८. ८. २; निरु ५. १२ (सभाष्य). धानासोमानां–का–मु; धानाः सोमानां –शांश्री–निरु(भाष्य). यस्या–का–निरु; यस्ता–मु. विषं पत्नीः–का–मु; पृषत् पत्नी–निरु (भाष्य) अरातयाः–का–निरु; अरातयाः–मु. उदशं; उदुयं–निरु(भाष्य). यद्यदृषीक*–का; ययदचीक*–मु. अर्वाक्मतोसत्तथा–का; अर्वाक्मतां तत्तथा–निरु (भाष्य) ।

छ. = शांश्री १०. १. ११. मु–मध्ये एतन्नास्ति. ते अवो–का; तेभ्यो–शांश्री(भाष्य). वसुमते...विश्वदेव्यावतः = ऐब्रा २. २०. १४ . वसुमते रुद्रवत आदित्यवत ऋभुमत विभुमते वाजवते बृहस्पतिवते विश्वदेव्यावते. → मैसं ४. ९. ८; मैष [४] क.

ज. = आश्वश्री ६. ५. आ वर्तिः–का; वर्तिः–मु. वाता–का; वाते–मु. अह–का; रह–मु. मानयेथां–का; मादयेथां–मु. देवाः–का; धेनुः–मु. अरुणेभिः–का; अरुणाभिः–मु. पुतशेभिः–का; एतशेन–मु. सजोषसावश्विना–का; सजोषावश्विना–मु. मन्देतां–का; मदेतां–मु. पिबेतां–का; पिबतां–मु ।

तैब्रा ३. ६. ६. १ भाष्ये अग्निगूर्य इत्यस्य संज्ञा। ऐब्रा २. ६; कौब्रा १०. ४, आश्वश्री ३.३; शाश्री ५. १७. १-१०; मैसं ४. १३. ४; तैब्रा ३. ६. ६. १-३; कासं १६. २१; निरु ५. ११ भाष्ये एतेभिर्दं दृश्यते। → शब्रा १३. ५. २.

उदीचीनाम्; उदीचीनाँ-निरुक्तभाष्ये. **सगर्भ्योऽनु सखा सयूथ्यः**-ऋसं २. ४१. **अध्रिगो शमीध्वं सुशमि शमीध्वमध्रिगो**-निरु ५. ११. **माता मन्यतामनु पितानु भ्राता सगर्भ्योऽनु सखा सयूथ्यः**-वासं ६. ९. **आरभध्वमुत मनुष्या**-ऐब्रा-आश्वश्री; उत मनुष्या आरभध्वं इतरेषु. **मेधपतिभ्याम्**; मेधपतये-मैसं. **स्तृणीत बर्हिः** = ऋसं १. १३. ५. **अन्ववसृजतादन्तरिक्षमसुं दिशः श्रोत्रं**-ऐब्रा-आश्वश्री-शाश्री; अन्ववसृजतादिशः श्रोत्रमन्तरिक्षमसुं-तैब्रा; अन्ववसृजतादन्तरिक्षमसुं-मैसं. **वारयध्वात्**-ऐब्रा-आश्वश्री-शाश्री; वारयतात्-तैब्रा-मैसं. **रक्षध्वमितारः**-ऐब्रा-आश्वश्री-शाश्री-तैब्रा; रक्षत्-मैसं.

अन्येऽपि केचन प्रैषा आश्वश्री-मध्य उपलभ्यन्ते तेऽत्रोद्ध्रियन्ते-

आश्वश्री ३. ९; कासं १७. १९; मु-

होता यक्षदश्विना सरस्वतीमिन्द्रं सुत्रामाणं सोमानां सुराम्णां जुषन्तां व्यन्तु पिबन्तु मदन्तु सोमान् सुराम्णो होतर्यज।

आश्वश्री ३. ५; शाश्री ५. १९; मैसं ४. १२. ५; मु-

होता यक्षदग्निं पुरोळाशस्य जुषतां हविर्होतर्यज।

आश्वश्री १०. ९; शाश्री १६. ७. २; वासं २३. ६४, मु-

होता यक्षत्प्रजापतिं महिम्नो जुषतां वेतु पिबतु सोमं होतर्यज।

कुन्तापाध्यायः (८–२२)

८

इदं जना उपश्रुतं नराशंस स्तविष्यते । षष्टिं सहस्रा नवतिं च कौरव आ रुशमेषु दद्महे ॥१॥
उष्ट्रा यस्य प्रवाहिणो वधूमन्तो द्विर्दश । वर्ष्मा रथस्य नि जिहीळते दिव ईषमाणा उपस्पृशः ॥२॥
एष इषाय मामहे शतं निष्कान् दश स्रजः । त्रीणि शतान्यर्वतां सहस्रा दश गोनाम् ॥ ३ ॥

८-२२ एतानि कुन्तापसूक्तानि ऐतरेयब्राह्मणे (६. ३२-३६) निर्दिष्टानि। तत्र 'इदं जना' इत्याद्या ऋचः 'नाराशंस्यः' उच्यन्ते। अथर्व २०. १२७. १-३; शाश्री १२. १४. १-३ अत्रापि ता उपलभ्यन्ते। ऋसं १. १२६. १-३ आभिः सह प्रायः तासां समानत्वम्।

१. = आश्वश्री ८. ३. **जना उपश्रुतं**-का; जना उपश्रुत-इतरेषु **नराशंस**-का-शाश्री-आश्वश्री-मु, नाराशंस-अथर्व. **कौरव**-का-शाश्री; कौरम-इतरेषु। २. **प्रवाहिणो**; प्रवाहणो-अथर्व-मु। ३. **इषाय**-का-अथर्व-शाश्री; रुशम-मु।

९

वच्यस्व रेभ वच्यस्व वृक्षे न पक्वे शकुनः । निष्टे जिह्वा चर्चरीति क्षुरो न भुरिजोरिव ॥१॥
प्र रेभासो मनीषा वृषा गाव इवेरते । अमोतपुत्रका एषामु मोदका उपासते ॥ २ ॥
प्र रेभ धियं भरस्व गोविदं वसुविदम् । देवत्रेमां वाचं श्रीणीहीषुर्नावीरस्तारम् ॥ ३ ॥

एताः 'रैभ्यः' अथर्व २०. १२७. ४-६; शाश्री १२. १५. १; १२. १४. ४-५; मु अत्रोपलभ्यन्ते।

१. निष्टे–का; नष्टे–अथर्व–शांश्री–मु क्षुरो न क्षुरिजोरिव = ऋसं ८. ४. १६. २. मनीषया–का–मु; मनीषा–अथर्व–शांश्री. एषाम्मु मोदका उपासते–का; एषामनीत गा इवासते –अथर्व–शांश्री; अमोतका इवासते–मु । ३. धिय–का; धी–अथर्व. अश्नीहिसु–मु–शांश्री; अर्णाहोदुः– अथर्व. वीरश्स्तारं–का; वीरस्तारं–अथर्व–शांश्री; न वीरमस्तारं–मु ।

१०

राज्ञो विश्वजनीनस्य यो देवो मर्त्याँ अति । वैश्वानरस्य सुष्टुतिमा सुनोता परिक्षितः ॥ १ ॥

परिक्षिन्नः क्षेममकरत्तम आसनमा सरम् । अराय्यं कुर्वन् कौरव्यः पतिर्वदति जायया ॥२॥

कतरत्त आ हराणि दधि मन्थां उपरिस्रुतम् । जाया पतिं वि पृच्छति राष्ट्रे राज्ञः परिक्षितः ॥३॥

अभीव स्वः प्र जिहीते यवः पक्वः पथो बिलम् । जनः स भद्रमेधते राष्ट्रे राज्ञः परिक्षितः ॥४॥

एताः ' पारिक्षित्यः ' अथर्व २०. १२७. ७–१०; शांश्री १२. १७. १. १–४; मु अत्रापि दृश्यन्ते । शांश्री १२. १६. १; आश्वश्री ८. ३; ऐब्रा ६. ३२ भाष्यमपि द्रष्टव्यम् ।

१. सुनोता–का–मु–अथर्व; भ्रणोता–शांश्री. परिक्षितः–का, परिक्षितिः–मु । २.परिक्षिन्नः –का; परिक्षितः–मु; परिच्छिन्नः–अथर्व. क्षेममकरत्–का–मु; क्षेममकरत्तम–शांश्री; क्षेममकरोत्– अथर्व. तम आसनमा–का–अथर्व; तमासुनुमा–मु. सरम्–का–मु; चरन्–अथर्व–शांश्री. अराय्यं– का; मरायं–मु; कुलायं–अथर्व–शांश्री. कुर्वन्–का–मु; कृण्वन्–अथर्व–शांश्री । ३. मन्थां–मु–शांश्री; मन्थं–अथर्व. परिस्रुतं–शांश्री; परि स्रुतं–अथर्व; परिस्रुतां–मु. जाया–का; जायाः–अथर्व । ४. अभीव स्वः प्र जिहीते–का, अभीवस्व प्र जिहीते–मु. भद्रमेधते–का; भद्रमेधत्त–मु; भद्रमेधति–शांश्री ।

११

इन्द्रः कारुमबूबुधदुत्तिष्ठ वि चरा चरन् । ममेदुग्रस्य चर्कृधि सर्व इत्ते पृणादरिः ॥ १ ॥

इह गावः प्र जायध्वमिहाश्वा इह पूरुषाः । इहो सहस्रदक्षिणो वीरस्त्राता नि षीदतु ॥ २ ॥

नेमा इन्द्र गावो रिषन्मो आसां गोपती रिषत् । मासाममित्रयुर्जन इन्द्र मा स्तेन ईशत ॥३॥

उप वो नर एमसि सूक्तेन वचसा वयं भद्रेण वचसा वयम् ।

वनो दधिष्व नो गिरो न रिष्येम कदा चन ॥ ४ ॥

एताः ' कारव्यः ' अथर्व २०. १२७. ११-१४; मु अत्र दृश्यन्ते । १-३ = शांश्री १२. १५. १-४. ६ = ऐब्रा ६. ११; आपमं १. ९. १.

१. चरन्–का; चरत्–शांश्री; चरं–अथर्व–मु. चर्कृति–का; चर्कृधि–अथर्व–शांश्री–मु. सर्व इत्ते पृणादरिः–का; सर्वा इत्ते पृणादुरिः–मु । २. वीरस्त्राता–का–मु; ऽपि पूषा–अथर्व–शांश्री । षीदतु–का; षीदति–अथर्व । ३. नेमा–का–अथर्व–मु; नेमा–शांश्री. गोपती रिषत्–का–शांश्री; गोप रीरिषत्–अथर्व । ४. वो नर एमसि–का–मु; नो न रसासि–अथर्व. वनो–का; वना–अथर्व. दधिष्व नो–का; दधिध्वं नो–मु; दधिष्वनो–अथर्व. नो गिरो–का, नोऽगिरो–मु ।

१२

यः सभेयो विदथ्यः सुत्वा यज्वा च पूरुषः । सूर्यं चामू रिशादसं तद्देवाः प्रागकल्पयन् ॥१॥

यो जाम्याः अप्रथयस्तद्यत् सखायं दुधूर्षति । ज्येष्ठो यदप्रचेतास्तदाहुरधरागिति ॥ २ ॥

यद्भद्रस्य पुरुषस्य पुत्रो भवति दाधृषिः । तद्विप्रो अब्रवीदुद्गन्धर्वः काम्यं वचः ॥ ३ ॥

यश्च पणिरभुजिष्यो यश्च रेवाँ अदाशुरिः । धीराणां शश्वतामहं तदपागिति शुश्रव ॥ ४ ॥
ये च देवा अयजन्ताथो ये च पराददुः । सूर्यो दिवमिव गत्वाय मघवानो वि रप्शते ॥ ५ ॥

'दिशां क्लृप्तयः'—नामकमेतत्सूक्तं अथर्व २०. १२८. १-५; मु अत्र वर्तते । १ = शांखौ १२. २०. २. १. २ = शांखौ १२. २०. २. ३. ३ = शांखौ १२. २०. २. २. ४-५ = शांखौ १२. २०. २. ४. ऐब्रा ६. ३२ सायणभाष्यं द्रष्टव्यम् ।

१. दिशावृत्तं–का; दिशाक्लृप्तः–शांखौ–अथर्व. तद्देवाः–का; ते देवाः–मु । २. आम्याः प्रत्यमदत्–का; आम्या अप्रत्यमदत्–मु; आम्या अप्रथयत्तत्–शांखौ; आम्या अमथवः–अथर्व. यः–का –मु; यत्–अथर्व–शांखौ. निभिरसति–का–मु; मुभूर्षति–अथर्व–शांखौ. यद्यमत्रे°–का; यदि मत्रे°–मु । ३. उदृग्; उ तत्–अथर्व–शांखौ. कार्यं–का; कार्यं–मु । ४. पणिरभुजिष्यो; पणि रभुजिष्यो–अथर्व. अहं–का–अथर्व–मु, अह–शांखौ. शुश्रव–का; शुश्रुम–अथर्व–शांखौ–मु । ५. देवा; देवाँ–अथर्व. पराददुः–का; परादद्धिः–अथर्व–मु. गत्वाय–का, गत्वा–मु. मघवानो–का; मघवा नो–अथर्व ।

१३

योऽनाक्ताक्षो अनभ्यक्तो अमणिवो अहिरण्यवः । अब्रह्मा ब्रह्मणः पुत्रस्तौ ता कल्पेषु संमिता ॥ १ ॥
य आक्ताक्षः स्वभ्यक्तः सुमणिः सुहिरण्यवः । सुब्रह्मा ब्रह्मणः पुत्रस्तौ ता कल्पेषु संमिता ॥ २ ॥
अप्रपाणा च वेशन्ता रेवाँ अप्रतिदिश्ययः । अयभ्या कन्या कल्याणी त्वौ ता कल्पेषु संमिता ॥ ३ ॥
सुप्रपाणा च वेशन्ता रेवाँ सुप्रतिदिश्ययः । सुयभ्या कन्या कल्याणी त्वौ ता कल्पेषु संमिता ॥ ४ ॥
परिवृक्ता च महिषी स्वस्त्या च युधिंगमः । आशुरश्च आयामी त्वौ ता कल्पेषु संमिता ॥ ५ ॥
वावाता च महिष्यणिरस्या च युधिंगमः । अनाशुरश्च आयामी त्वौ ता कल्पेषु संमिता ॥ ६ ॥

एताः जनकल्पाभिधा ऋचः अथर्व २०.१२८.६-११; शांखौ १२. २१.२.१-६, मु अत्रापि द्रष्टव्याः ।

१. °नाक्ताक्षो–का; °नाक्ताक्षो–अथर्व–शांखौ–मु. मणिवो–का–मु; अमणिवो–अथर्व–शांखौ. °ब्रह्मणः पुत्र°–का; °ब्रह्मणस्पुत्र–मु । पुत्रस्तौ ता–का; पुत्रस्तोता–अथर्व. संमिता–का; संमितः–मु । २. आक्ताक्षः–का; आक्ताक्षः–इतरेषु. स्वभ्यक्तः–का; सुभ्यक्तः–अथर्व. ब्रह्मणः पुत्र°–का; ब्रह्मणस्पुत्र°–मु संमिता–का; संमितः–मु । ३. वेशन्ता; वेशान्ता–मु. अप्रतिदिश्ययः–का; अप्रदद्दिश यः–शांखौ–मु, अप्रतिदिश्ययः–अथर्व. अयभ्या; अयभ्रा–मु. त्वौ ता–का; तोता–अथर्व–शांखौ–मु. संमिता–का; संमितः–मु । ४. वेशान्ता, वेशन्ता–मु. सुप्रतिदिश्ययः–का; सुप्रदद्दिश यः–शांखौ–मु, सुप्रतिदिश्ययः–अथर्व. सुयभ्या; सुयभ्रा–मु. त्वौ–का; तो–अथर्व–मु–शांखौ. संमिता–का; संमितः–मु । ५. परिवृक्ता च महिषी स्वस्त्या–का–अथर्व; परिवृक्ता च महिष्यनस्त्या–शांखौ; वावाता च महिष्यनस्ता–मु. च युधिंगमः–का; चायुधिंगमः–शांखौ. आशुरश्च आयामी त्वौ–का; अनाशुरश्च आयामी–मु; अनाशुरश्चायामी तो–शांखौ; अनाशुरश्चायामी–अथर्व. संमिता–का; संमितः–मु । ६. वावाता; परिवृक्ता–मु. महिष्यणिरस्या–का; महिषी स्वस्त्या–अथर्व–शांखौ; महिषी विश्वस्त्या–मु. अनाशुरश्च आयामी–का; आशुरश्चायामी–अथर्व; आशुरश्च आयामी–मु; आशुरश्चायामी–शांखौ. त्वौ–का; तो–अथर्व–शांखौ–मु. संमिता–का; संमितः–मु ।

१४

यदिन्द्रादो दाशराज्ञेऽमानुषं विगाहथाः । विरूपः सर्वस्मा आसीत्सह यक्षाय कल्पते ॥ १ ॥
त्वं विराक्षं मघवन्नम्रं मर्याकरो रविः । त्वं रौहिणं व्यास्यस्त्वं वृत्रस्याभिनच्छिरः ॥ २ ॥

यः पर्वतान् व्यदधाद्यो अपो व्यगाहथाः । यो वृत्रं वृत्रहन्नहन् तस्मा इन्द्र नमोऽस्तु ते ॥३॥
पृष्ठं धावन्तं हर्योरौच्चैःश्रवसमब्रुवन् । स्वस्त्यश्व जैत्रायेन्द्रमा वहतो रयम् ॥ ४ ॥
ये त्वा श्वेता उच्चैःश्रवसे हर्यो युञ्जन्ति दक्षिणम् । मूर्धानमश्व देवानां बिभ्रदिन्द्र महीयते ॥५॥

एताः ' इन्द्रगाथाः ' अथर्व २०. १२८. १२-१६; मु-पुस्तके च द्रष्टव्याः । १ = शांश्री १२. १५. ५. २ = शांश्री १२. १६. १. १. ४ = शांश्री १२. १६. १. २.

१. यदिन्द्रादो–अथर्व–शांश्री; यदिन्द्रो–मु. ऽमानुषं; मानुष–अथर्व. विगाहथाः–अथर्व–शांश्री; व्यगाहथाः–मु. सवृगाक्षाय वक्षते–मु; सह वक्षाय कल्पते–अथर्व; स ह वत्साय पवते–शांश्री । २. विपाशं–मु. वृषाशुं–अथर्व–शांश्री. पर्याकरोः–मु; मर्याकरोः–शांश्री; कर्याकरो–अथर्व. अभि–का–मु, अपि–शांश्री; रवि–अथर्व. व्यास्यत्स्वं–का–मु; व्यास्यो वि–अथर्व–शांश्री । ३. यो वृत्रं वृत्रहन्नहन् ; यो वृत्रो वृत्रहन्नहन्–मु; इन्द्रो यो वृत्रहाम्महं–अथर्व. तस्मा इन्द्र–का; तस्मादिन्द्र–अथर्व । ४. पृष्ठं–का; पृष्ठं–अथर्व. अब्रुवं–का–मु, अब्रुवन्–अथर्व–शांश्री. वहतो रथं–का, वह सुस्रवं–अथर्व–शांश्री–मु । ५. यत्वा श्वेता उच्चैःश्रवसं, यत्वा श्वेतोच्चैःश्रवसे–मु; ये त्वा श्वेता अजैश्रवसो– अथर्व. हर्यो°–का–मु, हार्यो–अथर्व. मूर्धानमश्वं–का–मु, पूर्वा नमस्य–अथर्व. महीयते –का; महीयसे–मु. बिभ्रदिन्द्र–का; बिभ्रदिन्द्र–अथर्व ।

१५

एता अश्वा आ प्लवन्ते । प्रतीपं प्रातिसत्वनम् । तासामेका हरिक्निका । हरिक्निके किमिच्छसि ॥१॥
साधुं पुत्रं हिरण्ययम् । क्वाहतं परास्यः । यत्रामूस्तिस्रः शिंशपाः । परि त्रय. पृदाकवः ॥२॥
शृङ्गं धमन्त आसते । अयं महाते अत्रहि । स इच्छकं स एव कम् । स घा घ ते संघा च मे ॥ ३ ॥
गोमी च गोमिनीरभि । पुमां मूले निजिल्ससि । बल्बबंथो इति । बल्बबो अथो इति ॥४॥
अजकोऽरकोऽविकः । अश्वस्य वारो गोः शकः । केशिनी श्येनी एनीव । अनामयोपजिह्विका ॥५॥
को अम्ब हुरुमांगुनि । को अर्जुन्याः पयः । को असिक्न्याः पयः । एतं पृच्छ कुहं पृच्छ ॥६॥
कुहाकं पक्वकं पृच्छ । यं आयन्ति खमिष्कुभि । अव्जन्तः कुमार्यः । आमनको मनस्थकः ॥७॥
देवत्तः प्रतिजूयः । पिनष्टि पनिका हविः । प्र बुद्बुदो मघायति । शुङ्ग उत्पत ॥ ८ ॥
मा त्वासि संख्या नो वदत् । वशायाः पुत्रमायन् तम् । इरा चैन्द्रममन्दत । इर्धनिर्यनिति ॥९॥
अथो इयन्निति । अथो ज्यायस्तरो भुवत् । इयं यका शल्याकका । आ भिनोति नि भज्यते ॥१०॥
तस्या अनुनिर्मञ्चनम् । वरुणो याति बभ्रुभिः । शतं बभ्रोरभीशुभिः । शतं कशा हिरण्ययी ॥११॥
शतं रथा हिरण्ययाः । आहलकु. शतर्तकः । आयवनेन तेजनी । शफेन पीव ओहते ॥१२॥
वनिष्ठुनोप नृत्यति । इमं मंथमदुरिति । ते वृक्षाः सह तिष्ठन्ति । पाकबलिः शकबलिः ॥१३॥
अश्वत्थः खदिरो धवः । अरदुः परमः शये । हत इव पापरुरुयः । अदोहमित्पी पूरकम् ॥१४॥
द्वौ च हस्तिनो दनी । अध्यर्धं च परस्वतः । आदलाबुकमेककम् । अलाबुकं निखातकम् ॥ १५ ॥
कर्करिको निखातक । तद्वात उन्मथायति । कुलायं करदौ इति । उग्रं वल्यदातनम् ॥१६॥
न वल्यदेनातन्म् । क एषां कर्करिं लिखत् । क एषां दुन्दुभिं हनत् । यदी हनत्कथं हनत् ॥१७॥
दैवी हनत्कथं हनत् । पर्यागारं पुनः पुनः ॥ १८ ॥

अथर्व २०. १३२ अन्ते यदधिकं तदत्र दीयते–

श्रीण्युष्ट्रस्य नामानि । हिरण्यं इत्येके अब्रवीत् ।
द्वौ वा ये शिशवः । नीलशिखण्डवाहनः ।

१६

विततौ किरणौ द्वौ तावा पिनष्टि पूरुषः । न वै कुमारि तत्तथा यथा कुमारि मन्यसे ॥ १ ॥
मातुष्टे किरणौ द्वौ नीवीतः पुरुषादृते । न वै कुमारि तत्तथा यथा कुमारि मन्यसे ॥ २ ॥
निगृह्य कर्णकौ द्वौ निरायच्छसि मध्यमम् । न वै कुमारि तत्तथा यथा कुमारि मन्यसे ॥ ३ ॥
उत्तानायै शयानायै तिष्ठन्तेवाव गूहसि । न वै कुमारि तत्तथा यथा कुमारि मन्यसे ॥ ४ ॥
श्लक्ष्णायां श्लक्ष्णिकायां श्लक्ष्णमेवाव गूहसि । न वै कुमारि तत्तथा यथा कुमारि मन्यसे ॥५॥
अव श्लक्ष्णमवभ्रशदन्तर्लोमवति ह्रदे । न वै कुमारि तत्तथा यथा कुमारि मन्यसे ॥ ६ ॥

एताः 'प्रवह्लिकाः' अथर्व २०. १३३; शांश्रौ १२. २२; मु अत्राप्युपलभ्यन्ते। आश्वश्रौ ८. ३ अपि द्रष्टव्यम्।

२. नीवीतः (नीवी + इतः)–मु; निवृतः–अथर्व–शांश्रौ. पुरुषादृते–मु; पुरुषादृतिः–शांश्रौ; पुरुषानृते–अथर्व। ३. मध्यमं–का; मध्यमा–मु; मध्यमे–शांश्रौ–अथर्व. कर्णकौ; कर्तकौ–मु। ४. तिष्ठन्तेवाव–का; तिष्ठन्तीवाव अथर्व। ५. गूहसि–गूहति–अथर्व। ६. अवभ्रशत्–का मु; इव भ्रंसद्–अथर्व–शांश्रौ. लोमवति–का–शांश्रौ; लोमनति–अथर्व।

१७

इहेत्था प्रागपागुदगधरागराला उदभर्त्सत ॥ १ ॥
इहेत्था प्रागपागुदगधराग्वत्साः प्रुषन्त आसते ॥ २ ॥
इहेत्था प्रागपागुदगधराक्स्थालीपाको वि लीयते ॥ ३ ॥
इहेत्था प्रागपागुदगधराक् सिलीपुच्छो वि लीयते ॥ ४ ॥

एताः 'आजिज्ञासेन्याः' अथर्व २०. १३४. १-४; शांश्रौ १२. २३. १; आश्वश्रौ ८. ३; मु अत्राप्युपलभ्यन्ते। सर्वास्तु 'इहेत्था' इत्यस्य स्थाने 'इहेत्थ' इति अथर्व–शांश्रौ–आश्वश्रौ–मु पुस्तकेषु।

१. प्रागपागुदगधराक् = पाणि ५. ३९. अरालाः–का–मु; अरालाग्–अथर्व–शांश्रौ. उदभर्त्सत–शांश्रौ; उदभःर्सथ–अथर्व; उदभर्त्स्यते–मु। २. प्रुषन्त–का; पुरुषन्त–अथर्व। ३. स्थालीपाको वि लीयते–का–शांश्रौ–अथर्व; सर्वापुत्सीदिकीयमे–मु। ४. सिलीपुच्छो वि लीयते–का; स्थालीपाको वि लीयते–मु; श्लिल्लीपु श्लिल्लीयते–शांश्रौ; स वै पृथु लीयते–अथर्व।

१८

भुगित्यभिगतः । शरित्यभिष्ठितः । फलित्यपक्रान्तः ॥ १ ॥

एते त्रयः पादाः 'प्रतिराधः' उच्यन्ते ते च अथर्व २०. १३५. १; शांश्रौ १२. २४. २; आश्वश्रौ ८. ३; मु अत्रापि दृश्यन्ते।

शरिति–मु; शलिति–अथर्व–शांश्रौ. अभिष्ठितः–का–मु; अपक्रान्तः–अथर्व–शांश्रौ. अपक्रान्तः–का–मु; अभिष्ठितः–अथर्व–शांश्रौ।

१९

वीमे देवा अक्रंसताध्वर्यो: क्षिप्रं प्र चर । सुशस्तिरिद्गामस्यति प्रखिदसो महत् ॥ १ ॥

अयम् 'अतिवादः' अथर्व २०. १३५. ४; शांश्रौ १२. १३. ४; आश्वश्रौ ८. ३; मु अत्रापि द्रष्टव्यः।

अध्वर्यो:-का; अध्वर्यो-शांश्रौ-अथर्व-मु. सुशस्तिः-मु; सुमत्य-शांश्रौ-अथर्व. अस्यति प्रखिदसो महत्-का; अस्यति प्राकृखिदसो महे-मु; अस्यति प्रखुदसि-शांश्रौ-अथर्व।

२०

आदित्या ह जरितरङ्गिरोभ्यो दक्षिणामनयन् ।

तां ह जरितर्न प्रत्यायन् तामु ह जरितः प्रत्यायन् ॥ १ ॥

तां ह जरितर्न प्रत्यगृभ्णन् तामु ह जरितः प्रत्यगृभ्णन् ।

अहा नेत सन्नविचेतनानि जज्ञा नेत सन्नपुरोगवासः ॥ २ ॥

उत श्वेत आशुपत्वा उतो पद्याभिर्जविष्ठः । उतेमाशु मानं पिपर्ति ॥ ३ ॥

आदित्या रुद्रा वसवस्त्वेळते इदं राधः प्रति गृभ्णीह्यङ्गिरः ।

इदं राधो बृहत्पृथु देवा ददत्वा वरम् ॥ ४ ॥

तद्वो अस्तु सुचेतनं युष्मे अस्तु दिवे दिवे । प्रत्येव गृभायत ॥ ५ ॥

एता देवनीथाभिधा ऋचः अथर्व २०. १३५. ६-१०; ऐब्रा ६. ३५; शांश्रौ १२. १९. १-४; मु एतेपूपलभ्यन्ते। ऐब्रा-आश्वश्रौ (८. ३) मध्ये 'सप्तदश पदानि' इति तासां संज्ञा।

१. दक्षिणां; अथ दक्षिणां-शांश्रौ. जरितर्न-का; जरितः-अथर्व। २. जरितर्न-का; जरितर्नः-अथर्व. जरितः-का, जरितर्नः-अथर्व. प्रत्यगृभ्णन्-का; प्रत्यगृभ्णः-अथर्व. नेत-का; देत-शांश्रौ. जज्ञा-का, यज्ञा-शांश्रौ. नेत-का; देत-शांश्रौ. अहानेतरसं न वि चेतनानि यज्ञानेतरसं न पुरोगवासः-अथर्व। ३. जविष्ठः-का; यविष्ठः-अथर्व-शांश्रौ. आशुपत्वा उतो-का, आशुपत्वोतो-शांश्रौ. उतेमाशु-का-मु; उतो आशु-शांश्रौ। ४. त्वेळते-मु-ऐब्रा; त्वेतुत-अथर्व; त्वेळत-शांश्रौ. इदं राधो बृहत्-मु-ऐब्रा-आश्वश्रौ; इदं राधो विभु प्रभु इदं राधो बृहत्-अथर्व. ददत्वा वरं-का; ददत्वासुरं-अथर्व; ददतु वहरं-शांश्रौ. युष्मे-का, युष्माँ-अथर्व। ५. सुचेतनं-का; सचेतनं-शांश्रौ. प्रत्येव-का; प्रत्येव-शांश्रौ।

२१

त्वमिन्द्र शर्मरिणा हव्यं पारावतेभ्यः । विप्राय स्तुवते वसु ऋजुरिश्रवसे वहः ॥ १ ॥

त्वमिन्द्र कपोताय च्छिन्नपक्षाय वञ्चते । श्यामाकं पक्वं पिलु च वारस्मा अकृणोर्बहु ॥ २ ॥

आरङ्गरो वावदीति त्रेधा बद्धो वरत्रया । इरामु ह प्र शंसत्यनिरामप सेधत ॥ ३ ॥

एताः 'भूतेच्छदः' अथर्व २०.१३५. ११-१३; शांश्रौ १२.१९.४,५,६; मु अत्राप्युपलभ्यन्ते।

१. शर्मअरिणा-का; शर्मीरिणा-इतरेषु. पारावतेभ्यः-का; परावतेभ्यः-मु. वसु ऋजुरिश्रवसे वहः-का; वसूनि जुरश्रवसे महे-मु; वसुवनि दुरश्रवसे वह-अथर्व; वसु नि दूरश्रवसे वहः-शांश्रौ। २. पिलु च-का; पीलु च-मु-अथर्व-शांश्रौ. अकृणोः-अथर्व-शांश्रौ; अकृणोद्-का-मु। ३. आरङ्गरो-का-मु; अरंगरो-इतरेषु. वरत्रयाः-का; वरत्रया-इतरेषु. उ ह; अह-अथर्व. शंसत्यनिरा°-का; शंसत्यनिरा°-मु. सेधत-का; सेधति-अथर्व-शांश्रौ; बाधतां-मु।

२२

यद॑स्या अंहुभेद्याः कृधु स्थूरमुपातसत् । मुष्कावि॑दस्या एजतो गोशफे शकुलावि॑व ॥ १ ॥
यदा॑ स्थूरेण पससाणू मुष्का उपावधीत् । विष्वञ्चा वस्या व॑र्धतः सिकतास्वि॑व गर्दभौ ॥२॥
यदल्पिका स्वल्पिका कर्कन्धुकेव पच्यते । वासन्तिकमिव तेजनं यभ्यमाना वि नम्यते ॥३॥
यद्दे॑वासो ललामगुं प्र विष्टीमिनमाविषुः । सक्थ्ना ते दृश्यते नारी सत्यस्याक्षिभुवो यथा ॥४॥
महानग्न्युप ब्रूते भ्रष्टोऽथाप्यभूभुवः । यथैव ते वनस्पते पिप्पति तथैवेति ॥ ५ ॥
महानग्न्युप ब्रूते भ्रष्टोऽथाप्यभूभुवः । यथा वयो विदाह्य स्वर्गे नमेदुह्यते ॥ ६ ॥
महानग्न्युलूखलमतिक्रामन्त्यब्रवीत् । यथैव ते वनस्पते पिप्पन्ति तथैवेति ॥ ७ ॥
महानग्नी कृकवाकुं शम्यया परिधावति । इदं न विद्म तेजनं शीर्ष्णी भवति धानिका ॥८॥
महानग्नी महानग्नं धावन्तमनु धावति । इमास्तदस्य गा रक्ष यभ मामद्ध्यौदनम् ॥ ९ ॥
महान् वै भद्रो बिल्वो महान् पक्व उदुम्बरः । महाँ अभिक्त बाधते महतः साधु खोदनम् ॥१०॥
कपृन्नरः कपृथमुद्दधातन चोदयत खुदत वाजसातये ।
निष्टिग्र्यः पुत्रमा च्यावयोतय इन्द्रं सबाध इह सोमपीतये ॥ ११ ॥
यद्ध प्राचीरजगन्तोरो मण्डूरधाणिकीः । हता इन्द्रस्य शत्रवः सर्वे बुद्बुदयाशवः ॥ १२ ॥
दधिक्राव्णो अकारिषं जिष्णोरश्वस्य वाजिनः । सुरभि नो मुखा करत् प्र ण आयूंषि तारिषत् ॥ १३ ॥

इत्यृग्वेदे खिले पञ्चमोऽध्यायः ॥

इति खिलानि समाप्तानि ॥

ऐब्रा ६. ३६ अनुसारेण खिलानुक्रमण्यामपि चेदं दशर्चं सूक्तम् । वृषाकपिरात्र आहनस्यानन्तरं 'कपृन्नरः' 'यद्ध प्राची°' इति तृची 'दधिक्राव्णो' इति मन्त्रश्च पठ्यते । अतोऽत्रान्त्यास्तिस्र ऋच आहनस्याभिः सलग्नाः । शाब्रा ३०. ७-८; शांश्रौ १२.२४.२; १२.२५. १, आश्वश्रौ ८.३.→' होतृ-मतिगरित्रोः संवादः ' इति खिलानुक्रमणी । आद्या दशर्चः 'आहनस्याः' इतिसंज्ञकाः । ऐब्रा ६.३६. भाष्य; शाब्रा ३०.६; गोब्रा २. ६. १५; शांश्रौ १२. २४. १; आश्वश्रौ ८.३; वैसू ३२.३१ इत्यादयः । अश्वमेधे 'यदस्या अंहुभेद्याः' इत्यनयोद्गाता परिवृक्तां महिषीमभिमेथति → शांश्रौ १६. ४. मु-पुस्तके अष्टमी नवमी च वर्जयित्वा शिष्टा अष्टावाहनस्याः ।

१-४ = अथर्व २०. १३६. १-४. १ = वासं २३. २८; शांश्रौ १२. २४. २. २; १६. ४. ३. २ = शांश्रौ १२. २४. २. ३. ४ = वासं २३. २९; शांश्रौ १२. २४. २. १; १६. ४. ६. ५ = अथर्व २०. १३६. ९; शांश्रौ १२. २४. २. ६. ६ = अथर्व २०. १३६. ५. ७. = अथर्व २०. १३६. ६; शांश्रौ १२. २४. २. ७. ८ = अथर्व २०. १३६. १०; शांश्रौ १२. २४. २. ५. ९ = अथर्व २०. १३६. ११; शांश्रौ १२. २४. २. ४. १० = अथर्व २०. १३६. १५; शांश्रौ १२. २४. २. ८. ११ = ऋसं १०. १०१. १२; अथर्व २०. १३७. २. १२ = ऋसं १०. १५५. ४; अथर्व २०. १३७. १. १३ = ऋसं ४. ३९. ६; अथर्व २०. १३७. ३.

१. पृथु-का-मु; कृधु-अथर्व-वासं-शांश्रौ स्थूरं-का-मु, स्थूलं-अथर्व-वासं-शांश्रौ. मुष्का इदस्या-का; मुष्काविदस्य-इतरेषु. एजतो-का; एजते-मु. गोशफे → खिल ५. १५. ५[१]. २. स्थूरेण-का-मु; स्थूलेन-अथर्व-शांश्रौ. पससा अणू-का; पससा अनू-मु; पससाणौ-अथर्व-शांश्रौ.

संहितापदपाठशुद्धिपत्रम्

म.	सू.	म.		अशुद्धम्	शुद्धम्
९	१	२	प	रक्षः ऽहा	रक्षः ऽहा
,,	११	२	सं	देवाय	देवाय
,,	७७	२	सं	वेविंजान	वेविंजान
,,	७९	४	सं	त्वष्य १ प्सु	त्वष्य १ प्सु
,,	९३	४	सं	°रश्मश्र १ गा	°रश्मश्र १ गा
,,	९४	५	सं	°म्य १ र्याश्च	°म्य १ र्याश्च
,,	९७	३९	सं	नः	नः
,,	,,	५४	सं	स्नेहयच्चा०	स्नेहयच्चा०
,,	,,	,,	प	स्नेहयत्	स्नेहयत्
,,	९८	७	सं	इत्परि	इत्परि
,,	१०४	३	सं	दक्षसाधनं	दक्षसाधनं
,,	१०७	१	सं	अप्स्व १ न्तरा	अप्स्व १ न्तरा
,,	,,	२	सं	स्वादन्धः	स्वादन्धः
,,	१०८	३	सं	ह्य १ ग्न	ह्य १ ग्न
१०	२	७	सं	य	यं
,,	१०	७	सं	यम्यं १	यम्यं १
,,	,,	१२	सं	पपृथ्यां	पपृथ्यां
,,	२९	३	सं	अम्यु १ ग्रो	अम्यु १ ग्रो
,,	३४	५	प	सखिभ्यः	सखिऽभ्यः
,,	३५	११	प	सर्वतातये	सर्वऽतातये
,,	३६	१०	प	रयिमत्	रयिऽमत्
,,	४४	३	प	सत्यऽशुष्मम्	सत्यऽशुष्मम्
,,	४५	१०	सं	सौश्रवसेष्वम	सौश्रवसेष्वम
,,	८५	२६	प	त्वम्	त्वम्
,,	८८	१६	प	समऽईची	समऽईची
,,	९०	९	प	छन्दांसि	छन्दांसि
,,	१०२	७	सं	°मन्यांना०	°मन्यांना०

सं = संहितापाठे; प = पदपाठे

म.	सू.	म.		अशुद्धम्	शुद्धम्
१०	१०६	५	सं	मित्रेव	मित्रेव
,,	,,	११	सं	शो	यशो
,,	,,	,,	प	ऋध्याम	ऋध्याम
,,	१०९	४	सं	ब्रांऽग्गस्योप०	ब्राह्मणस्योप०
,,	,,	५	सं	जुहू१	जुहू१
,,	११२	५	सं	इंन्द्र	इन्द्र
,,	११३	८	सं	°सोमवत्या	°सोमवत्या
,,	११५	४	प	ऋयसानस्य	ऋयसानस्य
,,	११६	७	प	पक्तः	पक्तः
,,	,,	८	प	उत	उत
,,	,,	,,	प	पर्यस्वन्तः	प्रयस्वन्तः
,,	११७	९	प	समौ	समौ
,,	१२१	४	प	आहुः	आहुः
,,	१३०	१	प	इमे	इमे
,,	१३८	४	प	अयार्यः	अयास्यः
,,	१४२	५	सं	न्यंकुतानामन्वेति	न्यंकुतानामन्वेति
,,	१४६	१	सं	विन्दती३	विन्दती३
,,	१४९	३	सं	°यजत्र°	°यजत्र°
,,	१५७	४	सं	यदायन्	°यदायन्°
,,	१७३	६	सं	ध्रवेण	ध्रुवेण

—

पदपाठसहिता

ऋग्वेद-संहिता

सायणाचार्यकृत-भाष्यसंवलिता

सैव

हिन्दीभाषामन्त्रानुवादसमन्विता

अनुवादक

पण्डित रामगोविन्द त्रिवेदी

॥श्रीः॥

विद्याभवन प्राच्यविद्या ग्रन्थमाला

३५

पदपाठसहिता

ऋग्वेद-संहिता

सायणाचार्यकृत-भाष्यसंवलिता

सैव

हिन्दीभाषामन्त्रानुवादसमन्विता

अनुवादक

पण्डित रामगोविन्द त्रिवेदी

अष्टमोऽष्टकः

चौखम्बा विद्याभवन

वाराणसी

प्रकाशक
चौखम्बा विद्याभवन
(भारतीय संस्कृति एवं साहित्य के प्रकाशक तथा वितरक)
चौक (बैंक ऑफ बड़ोदा भवन के पीछे)
पो. बा. नं. 1069, वाराणसी 221001
दूरभाष : 2420404
ई-मेल : cvbhawan@yahoo.co.in

पुनर्मुद्रित 2007 ई०
१-९ भाग (सम्पूर्ण)
मूल्य : ३५००.००

अन्य प्राप्तिस्थान
चौखम्बा पब्लिशिंग हाउस
4697/2, भू-तल (ग्राउण्ड फ्लोर)
गली नं. 21-ए, अंसारी रोड
दरियागंज, नई दिल्ली 110002
दूरभाष : 23286537

चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान
38 यू. ए. बंगलो रोड, जवाहर नगर
पो. बा. नं. 2113
दिल्ली 110007
दूरभाष : 23856391

चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन
के. 37/117 गोपालमन्दिर लेन
पो. बा. नं. 1129, वाराणसी 221001
दूरभाष : 2335263

THE

VIDYABHAWAN PRACHYAVIDYA GRANTHAMALA

55

ṚG-VEDA-SAṀHITĀ

Together with

PADAPĀṬHA

&

SĀYAṆABHĀṢYA

Hindi Translation

by

Pt. Ram Govind Trivedi

EIGHT AṢṬAKA

CHOWKHAMBA VIDYABHAWAN

VARANASI

Publishers :
CHOWKHAMBA VIDYABHAWAN
(Oriental Publishers & Distributors)
Chowk (Behind Bank of Baroda Building)
Post Box No. 1069
Varanasi 221001
Tel. : 2420404
E-mail : cvbhawan@yahoo.co.in

Edition : 2007
Price : 3500.00

Also can be had from :
CHAUKHAMBA PUBLISHING HOUSE
4697/2, Ground Floor
Gali No. 21-A, Ansari Road
Daryaganj, New Delhi 110002
Tel. : 23286537

CHAUKHAMBA SANSKRIT PRATISHTHAN
38 U.A. Bungalow Road, Jawahar Nagar
Post Box No. 2113
Delhi 110007
Tel. : 23856391

CHAUKHAMBA SURBHARATI PRAKASHAN
K. 37/117, Gopal Mandir Lane
Post Box No. 1129
Varanasi 221001
Tel. : 2335263

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

वागीशाद्याः सुमनसः सर्वार्थानामुपक्रमे । यं नत्वा कृतकृत्याः स्युस्तं नमामि गजाननम् ॥ १ ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा योवेदेभ्योऽखिलं जगत् । निर्ममे तमहं वंदे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥२॥

सप्तमेऽष्टममध्यायं व्याख्यायाचार्यवर्यजः । अष्टमे सायणाचार्यआदिमं व्याकरोत्ययम् ॥ ३ ॥

अध्यायमइति चतुर्थेनुवाकेऽष्टादश सूक्तानि तत्र प्रहोतेति दशर्चं चतुर्थं सूक्तं । प्रहोता दशोत्यनुक्रांतं । अनुवर्तनात्त्रालंदनस्य वत्सप्रेरार्षं अनादेशपरिभाषया त्रैष्टुभं आग्नेयं पूर्वेणैव सूक्तेन सहोक्तोविनियोगः ।

ॐम् प्रहोताजातोमहान्नभोविन्नृषद्वासीददपामुपस्थे ।
दधिर्योधायिसतेवयांसियन्तावसूनिविधतेतनूपाः ॥ १ ॥

प्र । होता । जातः । महान् । नभःऽवित् । नृऽसद्वा । सीदत् ।
अपाम् । उपऽस्थे । दधिः । यः । धायि । सः । ते । वयांसि ।
यन्ता । वसूनि । विधते । तनूऽपाः ॥ १ ॥

योऽग्निर्नृषद्वा अंतरिक्षनामैतत् अंतरिक्षस्योपस्थे उत्संगे वैद्युतरूपेण सीदत् निषण्णोभूत् सइदानीं होता यजमानानां होमनिष्पादकोजातः प्रादुर्भूतः महान् गुणैः पूज्यः नभोवित् अंतरिक्षस्य वेत्ता यतस्तत्रोत्पन्नः अतस्तस्य ज्ञाता नृषद्वा नृषुसीदन् सदेः क्वनिप् कृत्स्वरः प-सीदत् । वेद्यां प्रसीदति अपामुपस्थे महिमाप्रगुणतेविनिमग्नः । अपसामित्यर्थः कर्मणामुपस्थे उपस्थाने समीपे वेद्यां उक्तलक्षणः सन् अथवा अपामुदकानामुपस्थेमध्ये ,योग्निर्हविर्वोढुमसह-मानोनिगूढः सदेवैः पुनः प्रार्थितः उक्तविधः सन् वेद्यां प्रसीदति योग्निर्दधिर्धाता यज्ञधारकः सन् धायि वेद्यां निहितोभूत् सोग्निर्हेवत्सप्रे विधते परिचरते ते तुभ्यं वयांस्यन्नानि वसूनि धनानि च यंता नियमयिता भवतु । किंच तनूनपाः ते तन्वः पाता च भवत्विति शेषः ॥ १ ॥

१. जो अग्नि मनुष्यों (या विद्युद्रूप से अन्तरिक्ष) में रहते हैं, जो जल (या कर्मों के समीप वेदी पर) में रहते हैं और जो आकाश के ज्ञानी हैं (क्योंकि आकाश में ही अग्नि का जन्म हुआ है); वे गुणों के कारण पूज्य होकर इस समय यजमानों के होता हुए हैं। अग्नि, यज्ञ-धारक होकर, वेदी पर रक्खे गये हैं। वत्सप्रि, तुम उनकी पूजा करते हो। वे तुम्हारे देह-रक्षक होकर तुम्हें अन्न और सम्पत्ति दें।

अथ द्वितीया—

इमंविधन्तोअपांसधस्थेपशुंननष्टंपदैरनुग्मन् ।
गुहाचतंतमुशिजोनमोभिरिच्छन्तोधीराभृगवोविन्दन् ॥ २ ॥

इमम् । विधन्तः । अपाम् । सधऽस्थे । पशुम् । न । नष्टम् ।
पदैः । अनु । ग्मन् । गुहा । चतन्तम् । उशिजः । नमःऽभिः ।
इच्छन्तः । धीराः । भृगवः । अविन्दन् ॥ २ ॥

इममग्निं अपामुदकानां मध्ये निगूढं विधंतः परिचरंतः उपचारं वदंतो वा कामयन्त पदैः पलायनमार्गव्यंजकैर्नष्टं चोरादिभिरपहृतं पशुमिवानुग्मन् अनुजग्मुः गमेर्लुङि मंत्रेघसेति च्लेर्लुक् तेषु मध्ये गुहायां चतंतं चतविर्गतिकर्मा अप्सु विलीनमित्यर्थः उशिजः कामयमानाः नमोभिर्नमस्कारैः स्तोत्रैर्वा इच्छंतः आत्मन इच्छंतो धीरा धीमंतो भृगवोऽविंदन् लब्धवंतः अग्नेर्हविर्वोढुमसहमानस्य पलाय्याप्सुप्रवेशाद्देवानामन्वेषणं यामेसपोऽध्यायोस इत्यत्र स्पष्टमाम्नातं। अन्वेषणं कुर्वतां मध्ये भृगूणामग्निलाभः। इमंविधंतोअपांसधस्थेद्विताद्भुर्भसदइत्यनोक्तं ॥ २ ॥

२. जल के बीच स्थित अग्नि को परिचारक ऋषियों ने, चोरों से अपहृत पशु के समान, खोजा। ऋषियों में अभिलाषी और पण्डित भृगु-वंशीयों ने स्तुति करते-करते एकान्त स्थान में स्थित अग्नि को प्राप्त किया।

इमंत्रितोभूर्यविन्ददिच्छन्वैभूवसोमूर्धन्यघ्न्यायाः ।
सशेवृधोजातआहर्म्येषुनाभिर्युवाभवतिरोचनस्य ॥ ३ ॥

इमम् । त्रितः । भूरि । अविन्दत् । इच्छन् । वैभुऽवसः ।
मूर्धनि । अघ्न्यायाः । सः । शेऽवृधः । जातः । आ । हर्म्येषु ।
नाभिः । युवा । भवति । रोचनस्य ॥ ३ ॥

इमं भूरि महांतं अग्निं वैभूवसो विभूवसः पुत्रः त्रितऋषिः इच्छन् लब्धुमिच्छन् अघ्न्यायाः अहंतव्याया भूम्या मूर्धनि भूम्यामित्यर्थः तत्राविंदत् लब्धवान् सोऽग्निः शेवृधः सुखस्य वर्धयिता सन् हर्म्येषु यजमानगृहेषु आ सर्वतो जातः प्रादुर्भूतः सन् रोचनस्य रोचमानस्य स्वर्गाख्यस्य फलस्य उक्तलक्षणस्य यज्ञस्यादित्यस्य वा नाभिर्बंधको भवति ॥ ३ ॥

३. पाने की इच्छावाले विभूवस के पुत्र त्रित ऋषि ने इन महान् अग्नि को भूमि पर पाया। सुख के वर्द्धक और यजमान-गृहों में उत्पन्न तरुण अग्नि स्वर्ग-फल के नाभि हैं।

---

१ तै० सं० २. ६. ६। २ ऋ० सं० २। ५। २४।

अथ चतुर्थी—

मन्द्रंहोतारमुशिजोनमोभिःप्राञ्चंयज्ञंनेतारमध्वराणाम् ।
विशामकृण्वन्नरतिंपावकंहव्यवाहंदधतोमानुषेषु ॥ ४ ॥

मन्द्रम् । होतारम् । उशिजः । नमःऽभिः । प्राञ्चम् । यज्ञम् ।
नेतारम् । अध्वराणाम् । विशाम् । अकृण्वन् । अरतिम् ।
पावकम् । हव्यऽवाहम् । दधतः । मानुषेषु ॥ ४ ॥

उशिजः कामयमानाः ऋत्विजोमंद्रं मादनीयं होतारं होमनिष्पादकं प्रांचं गार्हपत्यादाहवनीयं प्रति प्रागंचंतं यज्ञं यजनीयं अध्वराणां यागानां नेतारं प्रापयितारं अरतिं गन्तारं सर्वदा-यागगृहे वर्तमानं पावकं शोधकं हव्यवाहं हविषोवोढारं मानुषेषु मनुष्येषु मध्ये दधतोधारयन्तऋत्विजोविशांयजमानानामर्थाय यद्वा विशां प्रजानामरतिं अर्यं स्वामिनमित्यर्थः नमोभिर्नमस्कारैः स्तुतिभिरित्यर्थः अकृण्वन् अकुर्वन् प्रीतं कृतवंतः ॥ ४ ॥

४. अभिलाषी ऋत्विजों ने मदकर, होता, आह्वनीय, य[illegible]य, यज्ञ के प्रापक, गतिशील, शोधक, हविर्वाहक और मनुष्यों में प्र[illegible] अग्नि को स्तुतियों से प्रसन्न किया।

अथ पंचमी—

प्रभूर्जयन्तंमहांविपोधांमूराअमूरंपुरांदर्माणम् ।
नयन्तोगर्भंवनांधियंधुर्हिरिश्मश्रुंनार्वाणंधनर्चम् ॥ ५ ॥ १ ॥

प्र । भूः । जयन्तम् । महाम् । विपःऽधाम् । मूराः । अमूरम् ।
पुराम् । दर्माणम् । नयन्तः । गर्भम् । वनाम् । धियम् । धुः ।
हिरिऽश्मश्रुम् । न । अर्वाणम् । धनऽअर्चम् ॥ ५ ॥ १ ॥

हे स्तोतस्त्वं जयंतं जेतव्यान् महां महांतं विपोधां मेधाविनोधर्तारमग्निं प्रभूः प्रभवः समर्थोभव स्तोतुमितिशेषः । उद्गीथस्तु भूर्जयंतमित्येकपदंमत्वा भूरादीन् लोकान् जयंतमिति व्याचक्कारं।न केवलं त्वमेकएव अपितु मूरामूढाः सर्वेपि पुरुषाः अमूरं अमूढं पुरां दर्माणं दारकं औणादिकोमनिः प्रत्ययस्वरः गर्भं अरण्योर्गर्भभूतं वनां वननीयं वाछंदसीनिवचनादिपूर्व-

रूपाभावः हिरिश्मश्रुं नार्वाणं नेत्युपमार्थीयः श्मश्रुशब्दोत्र शोभनत्वेन लोमसामान्यवचनः हरितरोमोपेतं अर्वाणं अरणशीलं अश्वमिव वक्रलक्षणाश्ववद्धरितकेशस्थानीयज्वालोपेतं धनर्चं पीणनस्तुतिं शकंध्वादित्वात्पररूपं ईदृशमग्निं नयंतोहविर्भिः मापयंतः धियं कर्म स्तोत्रं वा धुः मापयंति गातिस्थेति सिचोलुक् ॥ ५ ॥

५. स्तोता, तुम विजयी, महान् और मेधावियों के धारक अग्नि की स्तुति करो। सभी मनुष्य शत्रु, पुरियों के ध्वंसक, अरणि-धर्म, स्तुत्य, हरित लोमवाले, ज्वाला से युक्त और प्रीति-स्तोत्र अग्नि को हवि देकर अपने कर्म पर लेते हैं।

॥ इत्यष्टमस्य प्रथमे प्रथमोवर्गः ॥१॥

निपुस्त्यासुत्रितस्तभूयन्परिवीतोयोनौसीदुदुन्तः ।
अतःसुङ्गृभ्याविशांदमूनाविर्धर्मणायुन्त्रैरीयतेनॄन् ॥ ६ ॥

नि । पुस्त्यासु । त्रितः । स्तुभुऽयन् । परिऽवीतः । योनौ ।
सीदत् । अन्तरिति । अतः । सम्ऽगृभ्य । विशाम् । दमूनाः ।
विऽधर्मणा । अयन्त्रैः । ईयते । नॄन् ॥ ६ ॥

त्रितः त्रिषुस्थानेषु गार्हपत्यादिषु वायमानः स्तभूयन् यजमानगृहान् स्तंभितुमिच्छन् इच्छार्थे क्यचि तदंताच्छतरि रूपं परिवीतः परितोज्वालाभिर्व्याप्तः सन् पस्त्यासु यागगृहेषु योनावंतः स्वीये वेद्यात्मके स्थाने निसीदत् निषीदति अतोस्मात् स्थानात् विशां यजमानरूपाणां प्रजानां संबंधीनि हवींषिसंगृभ्य संगृह्य इंद्रादीनुद्दिश्य प्रत्तानि चरुपुरोडाशादीनि स्वीकृत्य दमूनाः देवेभ्योदानमनाः यजमानाय चाभिमतप्रदानमना विधर्मणा चासां विधेयेन कर्मणा निमित्तेन दानमनाः देवेभ्योदानपक्षे विविधगमनरूपेण कर्मणा यंत्रैः शत्रूणां नियमनैः सह नॄन् नेतॄन् देवानीयते गच्छति ॥ ६ ॥

६. अग्नि की गार्हपत्य आदि तीन मूर्त्तियाँ हैं। अग्नि यजमान-गृहों को स्थिर करनेवाले और ज्वालाओंवाले हैं। वे यज्ञ-गृह में अपनी वेदी पर बैठते हैं। अग्नि प्रजा-द्वारा प्रदत्त हवि आदि लेकर यजमानों के लिए दानेच्छुक होकर तथा प्रजा के लिए शत्रुओं के दमन के साथ देवों के पास जाते हैं।

अथ सप्तमी—

अस्याजरांसोदमामुरित्राअर्चद्धूमासोअग्नयःपावकाः ।
श्वितीचयःश्वात्रासोभुरण्यवोवनर्षदोवायवोनसोमाः ॥ ७ ॥

अस्य । अजरासः । दुमाम् । अरित्राः । अर्चत्ऽधूमासः ।
अग्नयः । पावकाः । श्वितीचयः । श्वात्रासः ।
भुरण्यवः । वनुऽसदः । वायवः । न । सोमाः ॥ ७ ॥

अत्र बहुत्वेन स्तूयते अस्य यजमानस्य संबंधिनःअजरासोजरारहिताः दमां दमनीयानां रक्षःप्रभृतीनां दमेः क्विपि सावेकाचइति विभक्तेरुदात्तत्वं तेषामरित्राः तारकाः अर्चद्धूमासः अर्चतः अर्चनीयाधूमाः धूमोपलक्षिताज्वालायेषां ते यथोक्ताः पावकाः शोधकाः श्वितीचयः श्वेतिमानमंचंतः श्वितिः श्वेतं औणादिकइः श्वात्रासः क्षिप्रनामैतत् क्षिप्रधर्मकाः भुरण्यवोभरणशीलाः वनर्षदः वनेषु सीदंतः संहितायां छांदसं रुत्वं वायवोन सोमाः गंतारः सोमाइव हविर्दातुः यजमानस्य शीघ्रप्रवर्तीति ॥ ७ ॥

७. इस यजमान के पास अनेक अग्नि हैं, जो सब अजर, शत्रुओं के शासक, पूजनीय ज्वालाओंवाले, शोधक, श्वेतवर्ण, क्षिप्रधर्मा, भरणशील, वन में रहनेवाले और सोम के समान शीघ्रगामी हैं।

प्रजिह्वयाभरतेवेपोअग्निःप्रवयुनानिचेतसापृथिव्याः ।
तमायवःशुचयन्तंपावकंमन्द्रंहोतारंदधिरेयजिष्ठम् ॥८ ॥

प्र । जिह्वया । भरते । वेपः । अग्निः । प्र । वयुनानि । चेतसा ।
पृथिव्याः । तम् । आयवः । शुचयन्तम् । पावकम् । मन्द्रम् ।
होतारम् । दधिरे । यजिष्ठम् ॥ ८ ॥

योग्निर्जिह्वया ज्वालया वेपः कर्मनामैतत् कर्म प्रभरते तथा योग्निर्वयुनानि प्रज्ञानानि स्तोत्राणिपृथिव्याःरक्षणाय चेतसानुग्रहयुक्तेनमनसा प्रभरते तमग्निमायवः गंतारोमनुष्याः शुचयंतं दीप्यमानं पावकं शोधकं मंद्रं स्तुत्यं होतारं आह्वातारं होमनिष्पादकं वा यजिष्ठं अतिशयेन यष्टव्यं यष्टृतमंवा दधिरे धारयंति ॥ ८ ॥

८. जो अग्नि ज्वाला के द्वारा कर्म को धारण करते हैं और जो पृथिवी के रक्षण के लिए अनुग्रह-पूर्वक स्तोत्रों को धारण करते हैं, गति-शील मनुष्य उन दीप्त, शोधक, स्तवनीय, आह्वाता और यजनीय अग्नि को धारण करते हैं।

अथ नवमी—

द्यावायमग्निंपृथिवीजनिष्टामापस्त्वष्टाभृगवोयंसहोभिः ।
ईळेन्यंप्रथमंमातरिश्वादेवास्ततक्षुर्मनवेयजत्रम् ॥ ९ ॥

द्यावा । यम् । अग्निम् । पृथिवी इति । जनिष्टाम् । आपः ।
त्वष्टा । भृगवः । यम् । सहःऽभिः । ईळेन्यम् । प्रथमम् ।
मातरिश्वा । देवाः । ततक्षुः । मनवे । यजत्रम् ॥ ९ ॥

यमग्निं द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ जनिष्ट अजनिषातां जनेर्लुङि व्यत्ययेन परस्मैपदं आपश्च यमुदपादयन् वैद्युतरूपेण त्वष्टा च यमजनयत् भृगवश्च यं सहोभिर्बलैः स्तोत्रादिसाधनैः उदपादयन् । भृगवोविंदन्निति शेषः । किंच ईळेन्यं स्तुत्यं यं प्रथमं मातरिश्वा वायुरुदपादयत् अन्येदेवाश्च मनवे राज्ञे मनोरर्थाय यजत्रं यष्टव्यं यमग्निं ततक्षुः निष्पादितवंतः ॥ ९ ॥

९. ये वे ही अग्नि हैं, जिन्हें द्यावापृथिवी ने जन्म दिया है, जिन्हें जल, त्वष्टा और भृगुओं ने स्तोत्रादि साधनों से प्राप्त किया था, जो स्तुत्य हैं और जिन्हें मातरिश्वा (वायु) और अन्य देवों ने मनुष्यों के (वा मनु के) यज्ञ को करने के लिए बनाया है।

यंत्वादेवादधिरेहव्यवाहंपुरुस्पृहोमानुषासोयजत्रम् ।
सयामन्नग्नेस्तुवतेवयोधाःप्रदेवयन्यशसःसंहिपूर्वीः ॥ १० ॥ २ ॥

यम् । त्वा । देवाः । दधिरे । हव्यऽवाहम् । पुरुऽस्पृहः ।
मानुषासः । यजत्रम् । सः । यामन् । अग्ने । स्तुवते । वयः । धाः ।
प्र । देवऽयन् । यशसः । सम् । हि । पूर्वीः ॥ १० ॥ २ ॥

हे अग्ने हव्यवाहं यं त्वात्वां देवादधिरे धारितवंतः मानुषासोमनुष्याश्च पुरुस्पृहोबहुकामाः स्पृहयंतोयजत्रं यष्टव्यं दधिरे धारितवंतः । हे अग्ने सत्वं यामन् यामनि यज्ञे स्तुवते मह्यं त्वं वयोन्नं धाः देहि । हे अग्ने त्वत्तः देवयन् देवकामोयजमानः पूर्वीर्बह्वीः बहूनि यशांसि यशांसि संप्राप्नोति हि इति उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः संप्राप्नोति-लट् ॥ १० ॥

१०. अग्नि, तुम हविर्वाहक हो। देवों ने तुम्हें धारण किया है। अभिलाषी मनुष्यों ने यज्ञ के लिए तुम्हें धारण किया है। अग्नि, यज्ञ में मुझ स्तोता को अन्न दो। अग्नि, देव-भक्त यजमान यश प्राप्त करता है।

॥ इत्यष्टमस्य प्रथमे द्वितीयोवर्गः ॥ २ ॥

जगृभ्माते इत्यष्टर्चं पंचमं सूक्तं आंगिरसस्य सप्तगुनाम्नः आर्षं त्रैष्टुभं विकुंठानामासुरी सा चेंद्रसदृशं पुत्रं कामयमाना कृच्छ्रचांद्रायणादिकं तपस्तेपे मत्सदृशोन्यः कश्चिन्माजनिष्टेति इंद्रस्तस्याः पुत्रोजातः सोत्र वैकुंठइंद्रोदेवता । तथाचानुक्रांतं—जगृभ्माष्टौ सप्तगुर्वैकुंठमिंद्रं तुष्टावेत्यादि । पूर्ववद्विनियोगः ।

तत्र प्रथमा—

जगृभ्मा ते दक्षिणमिन्द्र हस्तं वसूयवो वसुपते वसूनाम्।
विद्मा हि त्वा गोपतिं शूर गोनामस्मभ्यं चित्रं वृषणं रयिं दाः ॥ १ ॥

जगृभ्म। ते। दक्षिणम्। इन्द्र। हस्तम्। वसुऽयवः। वसुऽपते।
वसूनाम्। विद्म। हि। त्वा। गोऽपतिम्। शूर। गोनाम्।
अस्मभ्यम्। चित्रम्। वृषणम्। रयिम्। दाः ॥ १ ॥

वसूनां वसुपते बहूनां धनानां स्वामिन् हे इंद्र ते तव दक्षिणं हस्तं वसूयवो वसुकामाः वयं जगृभ्म गृह्णीमः। यथा बहुधनस्यार्थिनोऽस्मभ्यं त्वा नगर्दम्यमिति हस्तं गृह्णंति तद्वत्। हे शूर वि-क्रांत त्वा त्वां गोनां गोपतिं अत्र स्वपतिभ्यां स्वामित्वं बहुत्वं च प्रतिपाद्यते बह्वीनां गवां पतिं विद्म जानीमः अतोऽस्मभ्यं चित्रं चायनीयं वृषणं वर्षकं रयिं धनं दाः देहि ॥ १ ॥

१. अनेक धनों के स्वामी इन्द्र, धनाभिलाषी हम तुम्हारे दाहिने हाथ को पकड़ते हैं। शूर इन्द्र, तुम्हें हम अनेक गौओं के स्वामी जानते हैं। फलतः हमें विचित्र और वर्षक धन दो।

स्वायुधं स्ववसं सुनीथं चतुःसमुद्रं धरुणं रयीणाम्।
चर्कृत्यं शंस्यं भूरिवारमस्मभ्यं चित्रं वृषणं रयिं दाः ॥ २ ॥

सुऽआयुधम्। सुऽअवसम्। सुऽनीथम्। चतुःऽसमुद्रम्।
धरुणम्। रयीणाम्। चर्कृत्यम्। शंस्यम्। भूरिऽवारम्।
अस्मभ्यम्। चित्रम्। वृषणम्। रयिम्। दाः ॥ २ ॥

स्वायुधं शोभनवज्राद्यायुधं स्ववसं शोभनरक्षणं सुगमनं वा सुनीथं सुनयनं चतुःसमुद्रं चतुरः समुद्रान् योपयसाव्याप्नोति तं धरुणं धारकं तेषां रयीणां धनानां चर्कृत्यं पुनःपुनः कर्तव्यं शंस्यं स्तुत्यं भूरिवारं भूरीणां दुःखानां वारकं बहुभिर्वरणीयं वा त्वां विद्मेति शेषः। ता-स्योऽस्मभ्यमित्यादि पूर्ववत्। यद्वा हे इंद्र ईदृग्गुणविशिष्टं पुत्राख्यं रयिं दाः देहि ॥ २ ॥

२. तुम्हें हम शोभन अस्त्र और शोभन रक्षणवाले, सुन्दर नेत्रवाले, चारों समुद्रों को जल से परिपूर्ण करनेवाले, धन-धारक, बार-बार स्तुत्य और दुःखों को निवारक जानते हैं। इन्द्र, तुम हमें विचित्र और वर्षक धन दो।

अथ तृतीया—

सुब्रह्माणंदेववन्तंबृहन्तमुरुंगभीरंपृथुबुध्नमिन्द्र ।
श्रुतऋषिमुग्रमभिमातिषाहमस्मभ्यंचित्रंवृषणंरयिंदाः ॥ ३ ॥

सुऽब्रह्माणम् । देवऽवन्तम् । बृहन्तम् । उरुम् । गभीरम् ।
पृथुऽबुध्नम् । इन्द्र । श्रुतऽऋषिम् । उग्रम् । अभिमातिऽसहम् ।
अस्मभ्यम् । चित्रम् । वृषणम् । रयिम् । दाः ॥ ३ ॥

हे इंद्र त्वं सुब्रह्माणं ब्रह्मपरिवृढं स्तुतिलक्षणं कर्म शोभनस्तुतिकमित्यर्थः देववंतं बृहंतं महांतं उरुं विस्तीर्णं गभीरं असुरादिभिरगम्यं पृथुबुध्नं विततमूलं श्रुतऋषिं श्रुताऋषयो येन तादृशं ऋषीणां ख्यापयितारं प्रथितज्ञानं वा उग्रमुद्गूर्णबलं अतएवाभिमातिषाहं अभिमातीनां शत्रूणां अभिभवितारं हंतारं अस्मभ्यं चित्रं पूज्यं वृषणं वर्षकं पुत्रं रयिं धनं च दाः देहि। अथवा विशेष्यविशेषणभावः उक्तलक्षणं पुत्राख्यं रयिं दाः ॥ ३ ॥

३. इन्द्र, तुम हमें स्तुति-परायण, देव-भक्त, महान्, विशाल-मूर्त्ति, गम्भीर, सुप्रतिष्ठित, प्रसिद्धज्ञान, तेजस्वी, शत्रु-दमन-कर्त्ता, पूज्य और वर्षक पुत्र-रूप धन दो।

सनद्वाजंविप्रवीरंतरुत्रंधनस्पृतंशूशुवांसंसुदक्षम् ।
दस्युहनंपूर्भिदमिन्द्रसत्यमस्मभ्यंचित्रंवृषणंरयिंदाः ॥ ४ ॥

सनत्ऽवाजम् । विप्रऽवीरम् । तरुत्रम् । धनऽस्पृतम् । शूशुऽवांसम् ।
सुऽदक्षम् । दस्युऽहनम् । पूःऽभिदम् । इन्द्र । सत्यम् ।
अस्मभ्यम् । चित्रम् । वृषणम् । रयिम् । दाः ॥ ४ ॥

हे इंद्र सनद्वाजं लब्धान्नं विप्रवीरं मेधाविनं पुत्रं तरुत्रं तारकं धनस्पृतं धनानां पूरकं स्पर्हारं वा स्पृणोतेः स्पृहयतेर्वोत्तरं पदं शूशुवांसं वर्धमानं सुदक्षं शोभनबलं दस्युहनं शत्रूणां हंतारं पूर्भिदं शत्रूणां पुरां भेत्तारं सत्यं सत्यकर्माणं शिष्टमुक्तं ॥ ४ ॥

४. इन्द्र, अन्न पाये हुए, मेधावी, तारक, धन-पूरक, वर्द्धमान, शोभन-बल, शत्रु-घातक, शत्रुपुरियों के भेदक, सत्यकर्मा, विचित्र और वर्षक पुत्र-स्वरूप धन हमें दो।

अथ पञ्चमी—

अश्वावन्तंरथिनंवीरवन्तंसहस्रिणंशतिनंवाजमिन्द्र ।
भद्रव्रातंविप्रवीरंस्वर्षामस्मभ्यंचित्रंवृषणंरयिंदाः ॥ ५ ॥ २ ॥

अश्वऽवन्तम् । रथिनम् । वीरऽवन्तम् । सहस्रिणम् । शतिनम् ।
वाजम् । इन्द्र । भद्रऽव्रातम् । विप्रऽवीरम् । स्वःऽसाम् ।
अस्मभ्यम् । चित्रम् । वृषणम् । रयिम् । दाः ॥ ५ ॥ २ ॥

हेइन्द्र अश्वावंतं बहुभिरश्वैरुपेतं रथिनं रथवंतं वीरवंतं वीरैः पुत्रैरुपेतं सहस्रिणं सहस्रवंतं शतिनं शतवंतं असंख्यातगवादियुक्तमित्यर्थः वाजं वाजोऽन्नं तद्वंतं अर्शआदिभ्योऽच् भद्रव्रातं भद्रगणं कल्याणसेवकैः परिवृतं विप्रवीरं विप्रैर्वीरैश्चोपेतं स्वर्षां सर्वस्य संभक्तारं शिष्टमुक्तं ॥ ५ ॥

५. इन्द्र, अश्व-युक्त, रथी, वीर-सम्पन्न, असंख्य गौओं आदि से युक्त, अन्नवान् कल्याणकारी सेवकों से युक्त, विप्रों से वेष्टित, सबके लिए सेवन, पूज्य और वर्धक पुत्र-स्वरूप धन हमें दो।

॥ इत्यष्टमस्य प्रथमे तृतीयोवर्गः ॥ ३ ॥

अथ षष्ठी—

प्रसप्तगुमृतधीतिंसुमेधांबृहस्पतिंमतिरच्छाजिगाति ।
यआङ्गिरसोनमसोपसद्योऽस्मभ्यंचित्रंवृषणंरयिंदाः ॥ ६ ॥

प्र । सप्तऽगुम् । ऋतऽधीतिम् । सुऽमेधाम् । बृहस्पतिम् । मतिः ।
अच्छ । जिगाति । यः । आङ्गिरसः । नमसा । उपऽसद्यः ।
अस्मभ्यम् । चित्रम् । वृषणम् । रयिम् । दाः ॥ ६ ॥

सप्तगुं मां मतिः स्तुतिर्देवविषया अच्छ जिगाति अभिगच्छति । कीदृशं सप्तगुं ऋतधीतिं सत्यकर्माणं सुमेधसं शोभनप्रज्ञं बृहस्पतिं बृहतो मंत्रस्य स्वामिनं यः सप्तगुरांगिरसोंगिरोगोत्रोत्पन्नोहं नमस्कारेण देवानुपसद्यः उपगंतव्यः यद्वा नमसान्नेनोपसद्यः उपसदनीयोदेवैरनुमाहइत्यर्थः तादृशाय अस्मभ्यं मह्यं चित्रं वृषणं रयिं दाः ॥ ६ ॥

६. सत्यकर्मा, शोभन-प्रज्ञ और मन्त्र-स्वामी मुझ सप्तगु के पास स्तुति जाती है। मैं अङ्गिरागोत्रोत्पन्न हूँ। नमस्कार के साथ देवों के पास जाता हूँ। हमारे लिए पूज्य और वर्धक धन दो।

अथ सप्तमी—

वनीवानोममदूतासइन्द्रंस्तोमांश्चरंतिसुमतीरियानाः ।
हृदिस्पृशोमनसावच्यमानाअस्मभ्यंचित्रंवृषणंरयिंदाः ॥ ७ ॥

वनीवानः । मर्म । दूतासः । इन्द्रम् । स्तोमाः । चरन्ति । सुऽमतीः ।
इयानाः । हृदिऽस्पृशः । मनसा । वच्यमानाः ।
अस्मभ्यम् । चित्रम् । वृषणम् । रयिम् । दाः ॥ ७ ॥

वनीवानोवननवंतः वननं संभजनं तद्वंतः वनेश्छन्दसीति वनिपोचेतिमत्वर्थीयोवनिप् मम संबंधिनः दूतासोदूतसदृशाः दूतोयथा भर्तुरभिमतार्थं प्रापणीयं प्रापयंति तद्वत्स्तुत्यान् गुणान् प्रापयंतः स्तोमाः स्तवाः सुमतीः यजमानस्यास्मद्विषयाअनुकूलाबुद्धीरियानाः याचमानाः इंद्रं चरंति प्राप्नुवंतु । पुनश्च तएव विशेष्यंते—हृदिस्पृशः हृदये स्पृशंतः स्तुत्यस्य प्रियभूताइत्यर्थः हृद्युभ्यांङेरुपसंख्यानमिति सप्तम्याअलुक् मनसा सत्वोद्रिक्तेन वच्यमानाः उच्यमानाः । अस्मभ्यमित्यादिगतं ॥ ७ ॥

७. मैं जो सब सुन्दर भावों से युक्त स्तुतियाँ तैयार करता हूँ, उनका अन्तःकरण से पाठ करता हूँ। ये स्तुतियाँ श्रोताओं के हृदय को छूती हैं। श्रोता लोग, दूत के समान, इन्द्र के निकट प्रार्थना करते हैं। हमें पूज्य और वर्षक धन दो।

यत्त्वायामिदद्धितन्नइन्द्रबृहन्तंक्षयमसमंजनानाम् ।
अभितद्यावापृथिवीगृणीतामस्मभ्यंचित्रंवृषणंरयिंदाः ॥ ८ ॥ ४ ॥

यत् । त्वा । यामि । दद्धि । तत् । नः । इन्द्र । बृहन्तम् । क्षयम् ।
असमम् । जनानाम् । अभि । तत् । द्यावापृथिवी इति । गृणीताम् ।
अस्मभ्यम् । चित्रम् । वृषणम् । रयिम् । दाः ॥ ८ ॥ ४ ॥

हे इंद्र त्वा त्वां यद्वक्ष्यमाणं यामि याचामि वर्णलोपश्छांदसः तत् याच्यमानं नोस्मभ्यं दद्धि देहि ददाने लोटि व्यत्ययेन परस्मैपदं बहुलंछंदसीति शपोलुक् । यदिति सामान्येन निर्दिष्टं विशेषयति बृहंतं महांतं क्षयं निवासं जनानां यजमानानामन्येषां असमं असाधारणं देहि । तथा दातव्यं द्यावापृथिवी अभिगृणीतां अभिमन्येतां ॥ ८ ॥

८. मैं जो तुमसे माँगता हूँ, वह मुझे दो। मुझे एक ऐसा विशाल निवास-स्थान दो, जैसा किसी के भी पास न हो। द्यावापृथिवी इस बात का अनुमोदन करें। हमें पूज्य और वर्षक धन दो।

अहंभुवमित्येकादशर्चं षष्ठं सूक्तं पूर्वसूक्तेन सप्तगुनास्तुतोऽहमिन्द्रः सन्निदमादिसूक्तत्रयेण स्वयमात्मानमस्तौत्। तस्माद्वैकुंठाख्यस्येंद्रस्य वाक्यत्वात् यस्य वाक्यं स ऋषिरिति परिभाषया इं-द्रऋषिः वैकुंठस्येंद्रस्यैव स्तूयमानत्वात् यावेनोच्यते सा देवतेति परिभाषया इंद्र एव देवता दशम्येका-दशीसप्तम्यस्त्रिष्टुभः शिष्टास्त्रिष्टुबंतपरिभाषया जगत्यः। तथाचानुक्रांतं—सप्तगुस्तुतिसंहृष्टआत्मा-नमुच्चैस्त्रिभिरस्तुताहंभुवमेकादशांत्येत्रिष्टुभौ सप्तमीचेति। अतिरात्रे द्वितीयपर्याये होतुः शस्त्रे एतत्सूक्तं। सूत्रितंच—अहंभुवमपाः पूर्वेषांसोमपायेति याज्येति। समूढस्यदशरात्रस्य तृती-येछंदोमे निष्केवल्येप्येतत्सूक्तं। अहंभुवंवचइंद्रियमितिनिष्केवल्यमिति हि सूत्रितं।

तत्र प्रथमा—

अहंभुवंवसुनःपूर्व्यस्पतिरहंधनानिसंजयामिशश्वतः।
मांहवन्तेपितरंनजन्तवोऽहंदाशुषेविभजामिभोजनम्॥ १॥

अहम्। भुवम्। वसुनः। पूर्व्यः। पतिः। अहम्। धनानि। सम्।
जयामि। शश्वतः। माम्। हवन्ते। पितरम्। न। जन्तवः।
अहम्। दाशुषे। वि। भजामि। भोजनम्॥ १॥

अहमिंद्रोवसुनोधनस्य पूर्व्यः मुख्यः असाधारणः पतिः स्वामी भुवं अभवं भवतेर्लुङि बहुलंछंदसीति शपोलुक् अचिश्नुधात्वित्यादिनोवङादेशः अडभावश्छांदसः। तथाहं शश्वतः बहुनामैतत् बहोः शत्रोः संबंधीनि धनानि समित्येकीभावे सह जयामि। किंच मामेव जंतवः प्राणिनोयजमानाहवंते आह्वयंति पितरंन पितरमिव पुत्राः अहं दाशुषे हविषोदात्रे यजमाना-य भोजनमन्नं विभजामि ददामि॥ १॥

१. मैं ही धन का मुख्य स्वामी हूँ। शत्रु-धन को जीतनेवाला भी मैं ही हूँ। मुझे ही मनुष्य बुलाते हैं। जैसे पुत्र पिता को धन देते हैं, वैसे ही मैं भी हविर्दाता यजमान को अन्न देता हूँ।

अहमिन्द्रोरोधोवक्षोअथर्वणस्त्रितायगाअजनयमहेरधि।
अहंदस्युभ्यःपरिनृम्णमाददेगोत्राशिक्षन्दधीचेमातरिश्वने॥२॥

अहम्। इन्द्रः। रोधः। वक्षः। अथर्वणः। त्रिताय। गाः।
अजनयम्। अहेः। अधि। अहम्। दस्युऽभ्यः। परि। नृम्णम्।
आ। ददे। गोत्रा। शिक्षन्। दधीचे। मातरिश्वने॥ २॥

आद्यपादस्येतिहासमाहुः आथर्वणं दध्यंचं मधुविद्यावंतं इंद्र आगत्य मधुविद्यां कस्यचिन्न ब्रूयादिति नियमितवान्। यदि ब्रूयास्ते शिरश्छेत्स्यामीत्युक्तवान् स चाथर्वणोऽश्विभ्यामुवाच इदं हैतन्मधु दध्यङ्ङाथर्वणोऽश्विभ्यामुवाच। अश्वस्य शीर्ष्णा प्र यदीमुवाचेति हि श्रुती। स चेंद्र आगत्य दधीचः शिरोऽहरदिति। तदत्रोच्यते—इंद्रोऽहं अथर्वणोऽथर्वणः पुत्रस्य दधीचो वक्षस्तदुपलक्षितं शिर इत्यर्थः अस्य रोधो रोधकोऽहवोऽस्मि तथा त्रिताय एतन्नामकाय ऋषये कूपपतिताय तदुद्धरणार्थमहेर्मेघस्याधि उपरि गा उदकानि अजनयं उदपादयं त्रितस्य कूपपतितस्येंद्रं प्रति उद्धरणप्रार्थनं। संपातं प्रत्यभिर्वेद इत्यत्र प्रतिपादितं। तथाहं दस्युभ्य उपक्षपयितृभ्यः शत्रुभ्यः सकाशान्नृम्णं धनमाददे आदत्तवानस्मि। किं कुर्वन् गोत्रा गवां उदकानां पालकान् मेघान् शिक्षन् हिंसन् किमर्थं मातरिश्वने मातरिश्वनः पुत्राय दधीचे एतन्नामकाय ऋषये वर्षकामेन या पृ-वृष्टिं वर्षितुमिच्छन्॥ २॥

२. मैंने दध्यङ् (आथर्वण) ऋषि का शिर काट डाला था (क्योंकि दध्यङ् ने इन्द्र के मना करने पर भी गोपनीय मधुविद्या को अश्विद्वय को बता दिया था)। कुएँ में गिरे त्रित के उद्धार के लिए मैंने मेघ से जल दिया था। मैंने शत्रुओं से धन लिया था। मातरिश्वा के पुत्र दधीचि के लिए बरसने की इच्छा से मैंने जल-रक्षक मेघों को मारा था।

मह्यंत्वष्टावज्रमतक्षदायसंमयिदेवासोऽवृजन्नपिक्रतुम्।
ममानीकंसूर्यस्येवदुष्टरंमामार्यन्तिकृतेनकर्त्वेनच॥ ३॥

मह्यम्। त्वष्टा। वज्रम्। अतक्षत्। आयसम्। मयि। देवासः।
अवृजन्। अपि। क्रतुम्। मम। अनीकम्। सूर्यस्यऽइव।
दुस्तरम्। माम्। आर्यन्ति। कृतेन। कर्त्वेन। च॥ २॥

मह्यं मदर्थं त्वष्टा देवः आयसमयोमयं वज्रं आयुधं अतक्षत् संपादितवान्। अपि च देवाः मयि विषये क्रतुं यज्ञं अवृजन् कुर्वंति मम अनीकं अश्वादि सूर्यस्येव रवेरिव दुस्तरं दुरवगाहं। किंच कृतेन निष्पादितेन कर्त्वेन वृत्रवधादिरूपेण कर्मणा उपलक्षितं मां सर्वे आर्यंति गच्छंति॥ ३॥

३. त्वष्टा ने मेरे लिए लोहे का वज्र बनाया था। मेरे लिए देवता लोग यज्ञ करते हैं। मेरी सेना सूर्य के ही समान दुर्गम्य है। वृत्र-वधादि कर्मों के कारण मेरे पास सब आते हैं।

अथ चतुर्थी—

अहमेतंगव्ययमश्व्यंपशुंपुरीषिणंसायकेनाहिरण्ययम् ।
पुरूसहस्रानिशिशामिदाशुषेयन्मासोमासउक्थिनोअमंदिषुः ॥ ४ ॥

अहम् । एतम् । गव्ययम् । अश्व्यम् । पशुम् । पुरीषिणम् ।
सायकेन । हिरण्ययम् । पुरु । सहस्रा । नि । शिशामि । दाशुषे ।
यत् । मा । सोमासः । उक्थिनः । अमन्दिषुः ॥ ४ ॥

अहं एतं गव्ययं गोमयं अश्व्यं अश्वमयं हिरण्ययं हिरण्मयं हिरण्यालंकारोपेतं पुरीषिणं पुरीषमुदकं क्षीररूपं तद्वंतं पशुं शत्रुसंबंधिनं जात्येकवचनं पशुसंघमित्यर्थः । तं सायकेनायुधेनाजयं । तथा पुरु पुरूणि सहस्रा सहस्राणि शस्त्राणिनिशिशामि संस्करोमि दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय वैरिविनाशायेत्यर्थः । कदेति उच्यते—यदा मा मां सोमासः सोमाः उक्थिनः शस्त्रोपेताः संतः अथवा सोमेन शस्त्रेणोपेतायजमानाअमंदिषुस्तर्पयंति ॥ ४ ॥

४. जिस समय यजमान मुझे स्तोत्र और सोम के द्वारा तृप्त करते हैं, उस समय मैं शत्रु के गौ, अश्व, हिरण्य और क्षीर आदि से युक्त पशुदल को, आयुध से, जीतता हूँ और दाता यजमान के शत्रु-विनाश के लिए अनेकानेक शस्त्रों को तेज करता हूँ।

अहमिन्द्रोनपराजिग्यइद्धनंनमृत्यवेवतस्थेकदाचन ।
सोममिन्मासुन्वन्तोयाचतावसुनमेपूरवःसख्येरिषाथन ॥ ५ ॥ ५ ॥

अहम् । इन्द्रः । न । परा । जिग्ये । इत् । धनम् । न ।
मृत्यवे । अव । तस्थे । कदा । चन । सोमम् । इत् । मा । सुन्वन्तः ।
याचत । वसु । न । मे । पूरवः । सख्ये । रिषाथन ॥ ५ ॥ ५ ॥

इंद्रः सर्वस्य धनस्य स्वाम्यहं धनं आत्मीयं न पराजिग्ये इत् नैव पराभावयामि मदीयं धनं न पराभूतमित्यर्थः । किंचाहं मृत्यवे सर्वेषां मारकाय कदाचन कदापि नावतस्थे नावस्थितोभवामि इंद्रभक्तान मृत्युभाजोभवंति किल किमु वक्तव्यंइंद्रस्य मृत्युविरहे । यस्मादेवं तस्मात्सोमं सुन्वंतोहे यजमानाः वसु युष्मदपेक्षितं धनं मेत् मामेव याचत हे पूरवः मनुष्याः मे सख्ये नरिषाथन मारिष्टाभवथ मत्सख्ये माविनाशयत ॥ ५ ॥

५. मैं सब धनों का स्वामी हूँ। मेरे धन का कोई पराभव नहीं कर सकता। मेरे भक्त कभी मृत्यु-भाज नहीं होते अथवा मैं मृत्यु के सामने कभी नीचा नहीं होता हूँ। यजमानो, मनोऽभिलषित धन मुझसे ही माँगो। पुरुओ, मनुष्य लोग मेरी मैत्री नहीं नष्ट करें।

अथ षष्ठी—

अ॒हमे॒ता॑ञ्छाश्व॑सतो॒ द्वाद्वेन्द्रं॒ ये वज्रं॑ यु॒धये॑ऽकृण्वत ।
आ॒ह्वय॑मानाँ॒ अव॒ हन्म॑ना॒हनं॑ दृ॒ळ्हा वद॒न्ननम॑स्युर्नम॒स्विनः॑ ॥ ६ ॥

अ॒हम् । ए॒तान् । शाश्व॑सतः । द्वाऽद्वा॑ । इन्द्र॑म् । ये । वज्र॑म् ।
यु॒धये॑ । अकृ॑ण्वत । आ॒ऽह्वय॑मानान् । अव॑ । हन्म॑ना । अ॒ह॒न॒म् ।
दृ॒ळ्हा । वद॑न् । अन॑मस्युः । न॒म॒स्विनः॑ ॥ ६ ॥

अहमिदेतान् वक्ष्यमाणान् शाश्वसतः भृशं प्राणतः प्रवृद्धबलान् शत्रून् द्वाद्वा द्वौद्वौ युग्मभूतानित्यर्थः तानेतानिति संबंधः। एतानित्युक्तं कानित्याह ये च इंद्रं शत्रूणां दारकं इन्द्रः शत्रूणां दारयितेति निरुक्तं। ईदृशं वज्रं वज्रिणं मद्वा वज्रवंतं युधये युद्धायाकृण्वताकुर्वन् तानेतानित्यर्थः। पुनः कीदृशान् आह्वयमानान् एहि युध्यस्वेत्याह्वयतः शत्रून् नमस्विनः नमनवतोऽवज्ञापयित्वा अनमस्युः अनमनशीलः सन् दृह्ळा दृढानि भयजनकानि स्थिराणि वचनानि वदन् हन्मना हननसाधनेन वज्रेण अवाहनं हतवानस्मि ॥ ६ ॥

६. जो प्रबल निःश्वास करके, दो-दो करके, अस्त्रधारक इन्द्र के साथ युद्ध करने को प्रस्तुत हुए थे और जो स्पर्द्धा के साथ मुझे बुलाते थे, कठोर वाक्य कहते हुए उन्हें मैंने ऐसा आघात किया कि, वे मर गये। वे नत हुए; मैं नत होने का नहीं।

अथ सप्तमी—

अ॒भी॒३॑दमेक॒मेको॑ अस्मि नि॒ष्षाळ॒भी द्वा किमु॒ त्रयः॑ करन्ति ।
ख॒ले न प॒र्षान्प्रति॑ हन्मि॒ भूरि॒ किं मा॑ निन्दन्ति॒ शत्र॑वोऽनि॒न्द्राः ॥ ७ ॥

अ॒भि । इ॒दम् । एक॑म् । एकः॑ । अ॒स्मि॒ । नि॒ष्षाट् । अ॒भि ।
द्वा । किम् । ऊँ इति॑ । त्रयः॑ । क॒र॒न्ति॒ । ख॒ले । न । प॒र्षान् ।
प्रति॑ । ह॒न्मि॒ । भूरि॑ । किम् । मा॒ । नि॒न्द॒न्ति॒ । शत्र॑वः ।
अ॒नि॒न्द्राः ॥ ७ ॥

अहं इदं इदानीमेकं शत्रुमेकोऽसहायएव सन्नप्यस्मि अभिभवामि। किंच निःषाट् सप-त्नाभिः सहमानोऽहं द्वावप्यसहान् शत्रून् अभ्यस्मि किमु किंवा त्रयः शत्रवः करंति कुर्वंति तान्-

---

१ नि० १०. ८।

भ्यभिभवामीत्यर्थः । किं बहुना सखे न सखे यथा निष्पावजीर्णनीवारादिस्तंबान् अनायासेन प्रतिहंति कर्षकः तद्वत्लप्सोन परुषान्निष्ठुरान् भूरि बहून् शत्रून् प्रतिहन्मि मा मां अनिंद्राः इंद्ररहिताः इंद्रमजानंतः इंद्रविरोधिनः शत्रवोमममेदं किं निंदंति निंदितुमशक्ताइत्यर्थः । अनाभिभवामीदमेकमेकोस्मि निःषहमाणः सपत्नानभिभवामि द्वौ किंमाश्रयः कुर्वंत्येकद्वयासंख्याद्वौ युवतरासंख्यानयस्तीर्णतमासंख्या चत्वारभटिततमासंख्येत्यादिनिरुक्तं द्रष्टव्यं ॥ ७ ॥

७. एक शत्रु आवे, तो उसे भी हरा सकता हूँ। दो आवें, तो उन्हें भी हरा सकता हूँ। यदि तीन ही आवें, तो मेरा क्या बिगाड़ सकते हैं? जैसे किसान, धान मलने के समय, अनायास ही पुराने धान्य-स्तम्भों को मल डालता है, वैसे ही निष्ठुर शत्रुओं को मैं मार डालता हूँ।

अहं गुङ्गुभ्यो अतिथिग्वमिष्करमिषं न वृत्रतुरं विक्षु धारयम्।
यत्पर्णयघ्न उत वा करञ्जहे प्राहं महे वृत्रहत्ये अशुश्रवि ॥ ८ ॥

अहम् । गुङ्गुऽभ्यः । अतिथिऽग्वम् । इष्करम् । इषम् । न । वृत्रऽतुरम् । विक्षु । धारयम् । यत् । पर्णयऽघ्ने । उत । वा । करञ्जऽहे । प्र । अहम् । महे । वृत्रऽहत्ये । अशुश्रवि ॥ ८ ॥

अहमिंद्रोगुंगुभ्यः एतन्नामकेभ्योजनपदेभ्यः रक्षणायातिथिग्वं अतिथिगोः पुत्रं दिवोदासमृषिमिष्करं निष्कर्तारं वृत्रतुरं शत्रूणां हिंसकं विक्षु प्रजासु मध्ये इषंन अन्नमिव तासामन्नं यथा भोगाय भवति तद्वत् अन्नस्थानीयं धारयं धारितवानस्मि । कदेति उच्यते यदा पर्णयघ्ने पर्णयनामकस्यासुरस्य हननवति उतवा अपिच करंजहे एतन्नामकस्य हननोपेते महे महति वृत्रहत्ये संग्रामे अहं प्र प्रकर्षेण अशुश्रवि विश्रुतोभवं ॥ ८ ॥

८. मैंने ही गुंगुओं के देश में, प्रजा के बीच, अतिथिग्व के पुत्र दिवोदास को प्रतिष्ठित किया था। यह गुंगुओं के शत्रुओं का संहार करते हैं, विपत्ति का निवारण करते हैं और अन्न के समान उनका पालन करते हैं। पर्णय और करञ्ज नाम के शत्रुओं के वध से युक्त संग्राम में मैं भली भाँति विख्यात हुआ था।

प्र मे नमी साप्य इषे भुजे भूद्गवामेषे सख्या कृणुत द्विता।
दिद्युं यदस्य समिथेषु मंहयमादिदेनं शंस्यमुक्थ्यं करम् ॥ ९ ॥

प्र । मे । नमी । साप्यः । इषे । भुजे । भूत् । गवाम् । एषे । सख्या । कृणुत । द्विता । दिद्युम् । यत् । अस्य । समत्ऽइथेषु । मंहयम् । आत् । इत् । एनम् । शंस्यम् । उक्थ्यम् । करम् ॥ ९ ॥

१ नि० ३. १० ।

मे मम मत्संबंधी नमी नामकश्चन स्तोता ... नमी स्तोता साप्यः सर्वैराश्रयणीयः सन्निषेऽन्नाय भुजे भोगाय प्रभूत् प्रभवति तं मत्स्तोतारं मनुष्या गवामेषे अन्वेषणाय सख्या सख्याय च द्विता द्विविधं द्विप्रकाराय कृणुत कृण्वंति गवां दातारं सखायं च कुर्वंतीत्यर्थः। यद्वा गवामेषे एषणे द्विता द्वेधा सख्याय शरीराय सैनिकाय च सख्याय कृण्वंति। कदेति तदुच्यते यदस्य मत्संबंधिनः स्तोतुर्जयार्थं समित्सु संग्रामेषु दिद्युं आयुधं वृणे स्वीकुर्यामित्यर्थः आदिदनंतरमेवैनं स्तोतारं शंस्यं स्तुत्यमुक्थ्यं उक्थार्हं करं अकरं करोमि ॥९॥

९. मेरे स्तोता सबके लिए आश्रयणीय, अन्नवान् और भोगदाता हैं। मेरे स्तोता को लोग गोदाता और मित्र मानते हैं। मैं अपने स्तोता की विजय के लिए, युद्ध में, आयुध ग्रहण करता हूँ। स्तोता को मैं स्तुत्य करता हूँ।

प्रनेमस्मिन्ददृशेसोमोअन्तर्गोपानेममाविरस्थाकृणोति।
सतिग्मशृङ्गंवृषभंयुयुत्सन्द्रुहस्तस्थौबहुलेबद्धोअन्तः ॥ १० ॥

प्र । नेमस्मिन् । ददृशे । सोमः । अन्तः । गोपाः । नेमम् । आविः । अस्था । कृणोति । सः । तिग्मऽशृङ्गम् । वृषभम् । युयुत्सन् । द्रुहः । तस्थौ । बहुले । बद्धः । अन्तरिति ॥ १० ॥

नेमस्मिन्नेमशब्दोऽर्धपर्यायः यथा अयज्वा च द्वौ पुरुषौ युध्यंतौ तयोरेकस्मिन्यष्टरीत्यर्थः तस्मिन्नन्तः सोमो ददृशे दृश्यते तं नेमं अर्धमेकं गोपाः गोपायितेंद्रः अस्थाक्षेपणसाधनेनेंद्रेण आविष्कृणोति प्रकटयति शत्रुभिरनभिभूतं करोतीत्यर्थः सः यत्र सोमो न दृश्यते सः तिग्मशृंगं तीक्ष्णायुधं वृषभं बाणानां वर्षितारं इंद्रेणानुगृहीतं यजमानं युयुत्सन् योद्धुमिच्छन् द्रुहो द्रोग्धा बद्धः सन् बहुले अंधकारे अंतस्तस्य मध्ये तस्थौ तिष्ठति यद्वैवं व्याख्येयं नेमस्मिन्नेकस्मिन् अंतः सोमो ददृशे नेममन्यं गोपाः स्वभक्तरक्षकः इंद्रः अस्था वज्रेणाविष्कृणोति आविष्करोति वज्रेण प्रकटयतीत्यर्थः स नेमो द्रुहस्तिग्मशृंगं वृषभमिंद्रं युयुत्सन् सिंह समानं ॥१०॥

१०. दो में से एक सोम-यज्ञ करता है। पालक इन्द्र ने उसके लिए वज्र धारण करके उसे श्री-सम्पन्न बनाया। तीक्ष्णतेजा सोम, यज्ञ-कर्ता के साथ शत्रु युद्ध करने को उद्यत हुआ; परन्तु अन्धकार के बीच बँध गया।

आदित्यानांवसूनांरुद्रियाणांदेवोदेवानांनमिनामिधाम।
तेमाभद्रायशवसेततक्षुरपराजितमस्तृतमषाळ्हम् ॥ ११ ॥ ६ ॥

आदित्यानाम् । वसूनाम् । रुद्रियाणाम् । देवः । देवानाम् ।
न । मिनामि । धाम । ते । मा । भद्राय । शवसे । ततक्षुः ।
अपराऽजितम् । अस्तृतम् । अषाळ्हम् ॥ ११ ॥ ६ ॥

आदित्यानां वसूनां रुद्रियाणां रुद्राणां यद्वा रुद्रपुत्राणां मरुतां च देवानां धाम स्थानं देवइंद्रो न मिनाति न हिनस्ति ते आदित्यादयो मां भद्राय शवसे ततक्षुः अनुगृह्णंतु अपराजितमस्तृतमहिंसितमषाळ्हं अनभिभूतं ॥ ११ ॥

११. इन्द्र आदित्यों, वसुओं और रुद्रों (या मरुतों) के स्थान को नहीं नष्ट करते। मुझ अपराजित, अहिंसित और अनभिभूत को इन देवों ने कल्याण और बल के लिए बनाया है।

॥ इत्यष्टमस्य प्रथमे षष्ठो वर्गः ॥ ६ ॥

अहंदामित्येकादशर्चं सप्तमं सूक्तं वैकुंठइंद्रएव ऋषिः देवता च । द्वितीयैकादश्यौ त्रिष्टुभौ शिष्टा जगत्यः । अनुक्रांतं च—अहंदामंत्योपाद्ये च त्रिष्टुभाविति । द्वितीये पर्याये मैत्रावरुणस्येदं सूक्तं । सूत्रितं च—अहंदांपाबाह्यस्तमिंद्रोअस्तुसोममिति ।

तत्र प्रथमा—

अहंदांगृणतेपूर्व्यंवस्वहंब्रह्मकृणवंमह्यंवर्धनम् ।
अहंभुवंयजमानस्यचोदितायज्वनःसाक्षिविश्वस्मिन्भरे ॥ १ ॥

अहम् । दाम् । गृणते । पूर्व्यम् । वसु । अहम् । ब्रह्म । कृणवम् ।
मह्यम् । वर्धनम् । अहम् । भुवम् । यजमानस्य । चोदिता ।
अयज्वनः । साक्षि । विश्वस्मिन् । भरे ॥ १ ॥

अहमिंद्रो गृणते स्तुवते पूर्व्यं मुख्यं वसु धनं दां अदां अहमेव ब्रह्म परिवृढं कर्म स्तुतिलक्षणं मह्यं वर्धनं कृणवं करोमि स्तोतुः संबंधि स्तोत्रं तस्मै धनं प्रयच्छन् मह्यमेव वर्धनं करोमीत्यर्थः । तथाहं यजमानस्य मामुद्दिश्य यष्टुर्धनस्य चोदिता प्रेरकोऽभुवं भवामि अयज्वनोऽयष्टुः अपहारमित्यर्थः तं विश्वस्मिन् भरे सर्वस्मिन्नपि संग्रामे साक्षि अभिभवामि ॥ १ ॥

१. स्तोता को मैंने मुख्य धन दिया। यज्ञानुष्ठान मेरे लिए वर्द्धक है। अपने लिए यजमान के धन का प्रेरक मैं ही हूँ। अयाज्ञिक को सारे संग्रामों में हराता हूँ।

मांधुरिन्द्रंनामदेवताद्दिवश्चग्मश्चापांचजन्तवः ।
अहंहरीवृषणाविव्रतारघूअहंवज्रंशवसेधृष्ण्वाददे ॥ २ ॥

माम् । धुः । इन्द्रम् । नाम । देवता । दिवः । च । ग्मः । च ।
अपाम् । च । जन्तवः । अहम् । हरी इति । वृषणा । विऽव्रता ।
रघू इति । अहम् । वज्रम् । शवसे । धृष्णु । आ । ददे ॥ २ ॥

इंद्रं नाम इंद्रनामानं मां देवता देवानां मध्ये दिवो द्युलोकस्य ग्मा पृथिवी आपोंतरिक्षं एतेषु लोकेषु जंतवोजाताममेव धुः अधुर्धारयंति हविर्भिः स्तुतिभिश्च अहं यज्ञगमनाय संग्रामगमनाय वा हरी हरितवर्णौ वृषणा पुंस्त्वोपेतौ विव्रता विविधकर्माणौ रघु लघुगामिनौ अश्वौ आ योजयामि रथे । तथाहं धृष्णु धर्षकं वज्रमायुधं शवसे बलायाददे स्वीकरोमि ॥ २ ॥

२. स्वर्ग के देवता, भूचर और जलचर जन्तु मेरा नाम इन्द्र रक्खे हुए हैं। युद्ध में जाने के लिए मैं हरितवर्ण, पौरुषशाली, विविधकर्मा और लघुगामी अश्वों को रथ में जोतता हूँ। धर्षक वज्र को, बल के लिए, धारण करता हूँ।

अहमत्कंकवयेशिश्नथंहथैरहंकुत्समावमाभिरूतिभिः ।
अहंशुष्णस्यश्नथिताबधर्यमंनयोररआर्यंनामदस्यवे ॥ ३ ॥

अहम् । अत्कम् । कवये । शिश्नथम् । हथैः । अहम् । कुत्सम् ।
आवम् । आभिः । ऊतिऽभिः । अहम् । शुष्णस्य । श्नथिता ।
वधः । यमम् । न । यः । ररे । आर्यम् । नाम । दस्यवे ॥ ३ ॥

अहमिन्द्रोत्कमाच्छादकं शत्रुपुरं कवये उशनसे ऋषये तस्य सुखवासाय हथैर्बहुप्रकारैः प्रहारैस्तत्साधनैरायुधैर्वा शिश्नथं ताडितवानस्मि श्नथतिर्वधकर्मा । किंचाहं कुत्समेतन्नामकं ऋषिं आभिरूतिभिः शुष्णवधादिरूपैः कुत्सायशुष्णमशुषंनिबर्हीरित्यादिमंत्रोक्तैरक्षणैराव-मरक्षं । पूर्वमेवं कृतान्यपि रक्षणानीदानीमेव कृतानीत्यनुवदति कुत्सार्थं शुष्णस्य एतन्नामकस्यासुरस्य श्नथिता हिंसिता तस्य हननायेत्यर्थः वधः वज्रं यमं प्रहरणाय नियमितवानस्मि योहं आर्यं अर्यसंबंधि आर्याणां देयमित्यर्थः तादृशं नाम उदकनामैतद् नामकमुदकं दस्यवे शत्रवे उपक्षपयित्रे न ररे नदत्तवानस्मि यद्वा आर्यं पुण्यमित्यसाधारणं नाम दस्यवे न दत्तवानस्मि अत्रेन्द्रस्यात्मस्तुतौ कुत्सरक्षणशुष्णवधादिकं आवःकुत्समिन्द्रयस्मिन्चाकन् शुष्णंपिप्रुंकुयवंवृत्रमिन्द्रेत्यादिषु बहुधा प्रपञ्चितं । अतोग्रन्थविस्तरभयान्नात्र वक्ष्यते ॥ ३ ॥

३. मैंने, उशना ऋषि के मङ्गल के लिए, अत्क नामक व्यक्ति को, प्रहार के द्वारा, ताड़ित किया था। मैंने रक्षा के उपयोगी अनेक कार्य करके कुत्स को बचाया था। शुष्ण के वध के लिए मैंने वज्र धारण किया था। दस्युजाति का नाम मैंने आर्य नहीं रक्खा।

१ ऋ० सं० ३. ५. १९. । २ ऋ० सं० १. ३. ३. । ३ ऋ० सं० १. ७. १७. ।

अथ चतुर्थी—

अहंपितेवंवेतसूँरभिष्टयेतुग्रंकुत्सायस्मदिभंचरन्धयम् ।
अहंभुवंयजमानस्यराजनिप्रयद्भरेतुजयेनप्रियाघृषे ॥ ४ ॥

अहम् । पिताऽइव । वेतसून् । अभिष्टये । तुग्रम् । कुत्साय ।
स्मत्ऽइभम् । च । रन्धयम् । अहम् । भुवम् । यजमानस्य ।
राजनि । प्र । यत् । भरे । तुजये । न । प्रिया । आऽघृषे ॥ ४ ॥

अहं इन्द्रः पितेव पिता पुत्रमिव सम्यक् तस्मै नियोहार्थं अभिमर्वदेशं प्रसाधयति तद्वत् वेतसूनेतन्नामकान् जनपदानभिष्टयेभीप्सिते कुत्साय महर्षये तुग्रं स्मदिभंच रन्धयं वशमनयं अहं यजमानस्य राजनि राजनार्थं भुवं अभवं समर्थइतिशेषः । यत् यस्मात् तुजये न पुत्रायेव पिता तस्मै यजमानाय घृषे शत्रूणांधर्षणाय प्रिया प्रियाणि प्रभरे प्रभरामि तस्माद्यजमानस्य राजनि भुवमिति संबन्धः ॥ ४ ॥

४. मैंने पिता के समान वेतसु नाम का देश कुत्स ऋषि के वश में कर दिया था। तुग्र और स्मदिभ को भी कुत्स के वश में कर दिया था। मैं यजमान को श्री-सम्पन्न कर देता हूँ। पुत्र समझकर उसे प्रिय वस्तु देता हूँ, जिससे वह दुर्धर्ष हो उठे।

अहंरन्धयंमृगयंश्रुतर्वणेयन्माजिहीतवयुनाचनानुषक् ।
अहंवेशंनम्रमायवेकरमहंसव्यायपड्गृभिमरन्धयम् ॥ ५ ॥ ७ ॥

अहम् । रन्धयम् । मृगयम् । श्रुतर्वणे । यत् । मा । अजिहीत ।
वयुना । चन । आनुषक् । अहम् । वेशम् । नम्रम् । आयवे ।
अकरम् । अहम् । सव्याय । पड्ऽगृभिम् । अरन्धयम् ॥ ५ ॥ ७ ॥

अहमिन्द्रोमृगयं एतन्नामकमसुरं श्रुतर्वणे एतन्नामकाय महर्षये रन्धयं रध्यतिर्वशगमने वशमनयं यद्यस्माच्छ्रुतर्वा मा मामजिहीत ओहाङ् गतौ अगच्छत् । तदेवोच्यते वयुना प्रज्ञानेन स्तोत्रेण आनुषक् अनुषक्तोभूत् चनेतिपूरणः । अहं वेशं एतन्नामानं नम्रं प्रह्वं आयवे एतन्नामकाय अकरं अकार्षं करोतेर्लुङि कृमृदृरुहिभ्यइतिच्लेरङ् अडभावश्छान्दसः । अहं सव्याय एतन्नामकाय पड्गृभिं एतन्नामकमरन्धयं वशमनयं ॥ ५ ॥

५. मैंने उस समय श्रुतर्वा ऋषि के वश में मृगय असुर को कर दिया था, जिस समय उन्होंने मेरी स्तुति की थी। मैंने वेश को आयु के और पड्गृभि को सव्य के वश में कर दिया था।

॥ इत्यष्टमस्य प्रथमे सप्तमोवर्गः ॥ ७ ॥

अथ षष्ठी—

अ॒हं स यो नव॑वास्त्वं बृ॒हद्र॑थं॒ सं वृ॒त्रेव॒ दासं॑ वृत्र॒हारु॑जम् ।
यद्व॒र्धय॑न्तं प्र॒थय॑न्तमानु॒षग्दू॒रे पा॒रे रज॑सो रोच॒नाक॑रम् ॥ ६ ॥

अ॒हम् । सः । यः । नव॑ऽवास्त्वम् । बृ॒हत्ऽर॑थम् । सम् । वृ॒त्राऽइ॑व ।
दास॑म् । वृ॒त्र॒ऽहा । अरु॑जम् । यत् । व॒र्धय॑न्तम् । प्र॒थय॑न्तम् ।
आ॒नु॒षक् । दू॒रे । पा॒रे । रज॑सः । रो॒च॒ना । अक॑रम् ॥ ६ ॥

सः प्रसिद्धः यः अहमिन्द्रः नववास्त्वं बृहद्रथं च वृत्रेव वृत्रमिव दासं उपक्षपयितारमिव नववास्त्वं बृहद्रथं च समरुजं सम्यक् भग्नमकरवं । रुजो भंगे । यद्यदा वर्धयन्तं वर्धमानं प्रथयन्तं प्रथमानं चोभौ शत्रू आनुषक् अनुषक्तः सन् रोचना रोचनस्य रजसो लोकस्य दूरे पारे अकरं कृतवानस्मि ॥ ६ ॥

६. वृत्रवध के समान ही मैंने नववास्त्व और बृहद्रथ का वध किया था। उस समय ये दोनों वर्द्धमान और प्रसिद्ध हो रहे थे। इन्हें मैंने उज्ज्वल संसार से बाहर निकाल दिया था।

अ॒हं सूर्य॑स्य॒ परि॑ याम्या॒शुभि॒ः प्रैत॒शेभि॒र्वह॑मान॒ ओज॑सा ।
यन्मा॑ सा॒वो मनु॑ष॒ आह॑ नि॒र्णिज॒ ऋध॑क्कृ॒षे दासं॒ कृत्व्यं॒ हथैः॑ ॥ ७ ॥

अ॒हम् । सूर्य॑स्य । परि॑ । या॒मि॒ । आ॒शुऽभिः॑ । प्र । ए॒त॒शेभिः॑ ।
वह॑मानः । ओज॑सा । यत् । मा॒ । सा॒वः । मनु॑षः । आह॑ ।
निः॒ऽनिजे॑ । ऋध॑क् । कृ॒षे॒ । दास॑म् । कृत्व्य॑म् । हथैः॑ ॥ ७ ॥

अहं सूर्यस्य देवस्य आशुभिः शीघ्रगामिभिः एतशेभिरेतशवर्णैरश्वैर्वहमानः उह्यमानः ओजसा तीयेन बलेन प्रकर्षेण परियामि परिगच्छामि सूर्यात्मना । किंच यद्यदा मा मां मनुषो मनुष्यस्य सावः सोमाभिषवः आह ब्रूते आह्वयतीत्यर्थः किमर्थमाह निर्णिजे निर्णिगिति रूपं मत्स्वरूपायेत्यर्थः तदानीं कृत्व्यं कर्तव्यं हन्तव्यमित्यर्थः दासं उपक्षपयितारं शत्रुं हथैः हननसाधनैः ऋधक्कृषे पृथक्करोमि ऋधगित्यव्ययं पृथगर्थे ॥ ७ ॥

७. शीघ्रगामी अश्वों के द्वारा ढोये जाकर मैं अपने तेज से सूर्य की चारों ओर प्रदक्षिणा करता हूँ। जिस समय यजमान के सोमाभिषव के लिए मुझे बुलाया जाता है, उस समय हथियारों से मैं मारने योग्य शत्रु को दूर करता हूँ।

अथाष्टमी—

अहं सप्तहा नहुषो नहुष्टरः प्राश्रावयं शवसा तुर्वशं यदुम्।
अहं न्य१न्यं सहसा सहस्करं नव व्राधतो नवतिं च वक्षयम्॥ ८॥

अहम्। सप्तऽहा। नहुषः। नहुःऽतरः। प्र। अश्रवयम्। शवसा।
तुर्वशम्। यदुम्। अहम्। नि। अन्यम्। सहसा। सहः। करम्।
नव। व्राधतः। नवतिम्। च। वक्षयम्॥ ८॥

अहं सप्तहा सप्तसंख्याकानां शत्रुपुरां हन्ता। सप्तपत्पुरःशर्मशारदीरित्युक्तं। यद्वा सप्त मनुष्यादीन् हतवान्। किंच नहुषो बंधकस्यापि नहुष्टरः बंधकतरोहं शवसा बलेन तुर्वशं यदुं च प्राश्रावयं शत्रुसंबंधि गवादिमदानेन श्राविभवानस्मि तौ यथा लोके श्रुतौ भवतः तथाकार्षमित्यर्थः। किंचाहं अन्यं अस्मत्स्तोतारं सहसा बलेनसहः बलिनं निकरं नितरां अकार्षं करोतेर्लुङि छन्दस्यपीति च्लेरङ् अडभावः किंच नव नवसंख्याकाः नवतिं च नवतिसंख्याकाश्च नवोत्तरनवतिमित्यर्थः कथंभूताः व्राधतोवर्धमानाः वक्षयं अवाहनमनाशयमित्यर्थः॥ ८॥

८. मैं सात शत्रु-पुरियों को ध्वस्त करनेवाला हूँ। मैं सबसे बड़ा बन्धन-कर्त्ता हूँ। बली जानकर मैंने तुर्वश और यदु को प्रसिद्ध किया है। मैंने अन्य स्तोताओं को बलिष्ठ बनाया है। मैंने निन्यानवे नगरों को नष्ट किया है।

अहं सप्त स्रवतो धारयं वृषा द्रवित्न्वः पृथिव्यां सीरा अधि।
अहमर्णांसि वि तिरामि सुक्रतुर्युधा विदं मनवे गातुमिष्टये॥ ९॥

अहम्। सप्त। स्रवतः। धारयम्। वृषा। द्रवित्न्वः। पृथिव्याम्।
सीराः। अधि। अहम्। अर्णांसि। वि। तिरामि।
सुऽक्रतुः। युधा। विदम्। मनवे। गातुम्। इष्टये॥ ९॥

वृषा वर्षकोहं सप्तस्रवतः स्रवंतीर्नदीर्धारयं अधारयं कीदृश्यस्ताः द्रवित्न्वः द्रवन्तीः वाछन्दसीति पूर्वसवर्णदीर्घाभावः सीराः सरणशीलाः। क्व पृथिव्यां सुक्रतुः शोभनकर्माहं अर्णांस्युदकानि वितिरामि प्रयच्छामि किंच मनवे मनुष्याय इष्टये तस्य गमनाय गातुं मार्गं युधा संप्रहारेण विरोधानपरिहारेणेत्यर्थः विदं अलंभयं प्रायच्छमित्यर्थः विदेर्लाभार्थस्य पुषादीत्यादिना च्लेरङ्॥ ९॥

९. मैं जल-वर्षक हूँ। जो सात सिन्धु आदि नदियाँ, प्रवरूप से, पृथिवी पर प्रवाहित हो रही हैं, उन सबको मैंने ही यथास्थान रक्खा है। मैं शोभन-कर्मा हूँ। मैं ही जल-वितरण करता हूँ। युद्ध करके मैंने यज्ञकर्त्ता के लिए मार्ग परिष्कृत कर दिया है।

अथ दशमी—

अ॒हं तदा॑सु धारयं॒ यदा॑सु॒ न दे॒वश्च॒न त्वष्टाधा॑रय॒द्रुश॑त्।
स्पा॒र्हं गवा॒मूध॑स्सु व॒क्षणा॒स्वा मधो॒र्मधु॒ श्वात्र्यं॒ सोम॑मा॒शिर॑म् ॥ १०॥

अ॒हम्। तत्। आ॒सु। धा॒र॒य॒म्। यत्। आ॒सु। न। दे॒वः। च॒न। त्वष्टा॑। अधा॑रयत्। रुश॑त्। स्पा॒र्हम्। गवा॑म्। ऊध॑ःऽसु। व॒क्षणा॑सु। आ। मधो॑ः। मधु॑। श्वात्र्य॑म्। सोम॑म्। आ॒ऽशिर॑म् ॥ १० ॥

अहं वत्सप्रियं पयः आसु गोषु धारयं धृतवानस्मि धृ धारणे ण्यंतस्यलङि रूपं यत्पयः आसु गोषु देवश्चन त्वष्टा देवशिल्पी सूर्यो वा देवो नाधारयत् धर्तुं नाशक्नोत् कीदृशं पयोधारित-मिति चेत् उच्यते रुशत् दीप्तं स्पार्हं स्पृहणीयं केषु प्रदेशेष्विति उच्यते—गवामूधःसु ऊधःस्थ-रेषु गवां पयोधारणप्रदेशेषु किंच। मधु मधुरमुदकं वक्षणासु नदीनामैतत् वहनशीलासु नदीषु धारयमित्यनुवर्त्यते नद्युदकधारणस्यावधिरुच्यते आमधोरुदकोत्पत्तेः आगामिवर्षासमयपर्यं-न्तमित्यर्थः कीदृशं मध्विति तदुच्यते श्वात्र्यं श्वात्रमिति क्षिप्रनाम क्षिप्रगमनार्हं यद्वा श्वा-त्र्यमित्युत्तरत्र संबध्यते श्वात्र्यं सुखावहं सोमं प्रति आशिरं आश्रयणार्हं धारयं ॥१०॥

१०. गायों के स्तन में मैंने ऐसा स्पृहणीय, दीप्त और मधुर दुग्ध रक्खा है, जैसा कोई भी देवता नहीं रख सकता। वह स्तन नदी के समान दूध का वहन करता है। सोम के साथ मिलाने पर दुग्ध बहुत ही सुखकर हो जाता है।

अथैकादशी—

ए॒वा दे॒वाँ इन्द्रो॑ वि॒व्ये॒ नॄन्प्र च्यौ॒त्नेन॑ म॒घवा॑ स॒त्यरा॑धाः।
विश्वेत्ता ते॑ हरिवः शचीवो॒ऽभि तु॒रासः॑ स्वयशो गृणन्ति ॥ ११ ॥ ८ ॥

ए॒व। दे॒वान्। इन्द्रः॑। वि॒व्ये॒। नॄन्। प्र। च्यौ॒त्नेन॑। म॒घऽवा॑। स॒त्यऽरा॑धाः। विश्वा॑। इत्। ता। ते॒। ह॒रि॒ऽवः॒। श॒ची॒ऽवः॒। अ॒भि। तु॒रासः॑। स्व॒ऽय॒शः॒। गृ॒ण॒न्ति॒ ॥ ११ ॥ ८ ॥

अथानयेन्द्रभावं परित्यज्य ऋषिभावेनाह एवं उक्तप्रकारेण देवान्नॄंश्चेन्द्रो देवान्विव्ये प्रकर्षेण गमयति तस्मात्तराचीः प्रजाः प्रबीयन्ते प्रतीचीर्जायन्तइति ब्राह्मणं[1]। किमन्येन सहा-येन नेत्याह च्यौत्नेन स्वीयेन बलेन कीदृशइन्द्रः मघवा धनवान् सत्यराधाः सत्यधनः अथ प्रत्यक्षेणाह हे हरिवः हरिभ्यां तद्वत् शचीवः कर्मवन् स्वयशः स्वायत्तकीर्ते इन्द्र ता तानि

[1] तै० सं० ६. ३. १.।

विश्वा सर्वाणि कर्माणि ते तव सधीचीनि येषु कर्मसु तुरासस्त्वरमाणा कवयोऽभिगृणंति अभिष्टुवंति ॥ ११ ॥

११. (ऋषि—रूप से इन्द्र की उक्ति)—इस प्रकार इन्द्र अपने प्रभाव से देवों और मनुष्यों को सौभाग्य-सम्पन्न करते हैं। इन्द्र के पास धन है; वे ही यथार्थ धनी हैं। विविध-कर्मा और अश्वयुक्त इन्द्र, तुम्हारा कार्य तुम्हारे अधीन है। अतीव व्यस्त होकर ऋत्विक् लोग तुम्हारे उन कार्यों की प्रशंसा करते हैं।

॥ इत्यष्टमस्य प्रथमेऽष्टमोवर्गः ॥ ८॥

प्रवोमहइति सप्तर्चं अष्टमं सूक्तं आदितोद्वे जगत्यौ केवनरस्त्यादिके द्वे अभिसारिण्यौ आदितोऽष्टौ दशाक्षरौ यवोद्वौ द्वादशकौ चाभिसारिणीति। तदुक्तं—वैराजौ जागतौ चाभिसारिणीति। सप्तमिष्टुबेका यवोद्वे जगत्यौ पूर्ववदृषिदेवते। तथाचानुक्रान्तं—प्रवोमहे सप्तर्षिगत्याद्यन्त्ये केतेभिसारिण्याविति। महाव्रते निष्केवल्ये एतत्सूक्तं निविद्धानं। सूत्रितंच—प्रवोमहेमंदमानायान्धसइति निविद्धानमिति।

प्रवो॑म॒हे मन्द॑माना॒यान्ध॒सोऽर्चा॑वि॒श्वान॑राय वि॒श्वा॒भुवे॑ ।
इन्द्र॑स्य॒ यस्य॑ सु॒मखं॒ सहो॒ महि॒ श्रवो॑ नृ॒म्णं च॒ रोद॑सी सप॒र्यतः॑ ॥ १ ॥

प्र। वः॒। म॒हे। मन्द॑मानाय। अन्ध॑सः। अर्च॑। वि॒श्वान॑राय।
वि॒श्व॒ऽभुवे॑। इन्द्र॑स्य। यस्य॑। सु॒ऽमख॑म्। सहः॑। महि॑। श्रवः॑।
नृ॒म्णम्। च॒। रोद॑सी॒ इति॑। स॒प॒र्यतः॑ ॥ १ ॥

हे स्तोतः वः त्वमित्यर्थः पूजार्थं बहुवचनं महे महते अन्धसः अन्धसेत्यर्थः सोमेन मंदमानाय मोदमानाय विश्वानराय सर्वस्य नेत्रे नरेसंज्ञायामिति सांहितिकोदीर्घः विश्वाभुवे सर्वस्य भावयित्रे महमिन्द्राय प्रार्च अर्चतिः स्तुतिकर्मा प्रोच्चारय यस्य मम इन्द्रस्य सुमखं सुष्ठुमंहनीयं सहोबलं महि महत् श्रवोऽन्नं नृम्णं धनं च रोदसी द्यावापृथिव्यौ सपर्यतः पूजयतः तस्माइन्द्राय प्रार्चेति समन्वयः ॥ १ ॥

१. स्तोता, तुम्हारे महान् सोम से इन्द्र प्रसन्न होते हैं। वे सबके नेता और सबके सृष्टि-कर्त्ता हैं। उनकी पूजा करो। इन्द्र की आश्चर्य-जनक शक्ति, विपुल कीर्ति और सुख-सम्पत्ति की सारा द्युलोक और मनुजलोक प्रशंसा करता है।

सोचि॒न्नुसख्या॒नर्य॑इ॒नः स्तु॒तश्च॒र्कृत्य॒इन्द्रो॒माव॑ते॒नरे॑ ।
विश्वा॑सु॒धूर्षु॑वाज॒कृत्ये॑षु सत्पते वृ॒त्रे॒वा॒प्स्व१॒॑भिशू॑रमन्दसे ॥ २ ॥

सः । चित् । नु । सख्या । नर्यः । इनः । स्तुतः । चर्कृत्यः । इन्द्रः ।
माऽवते । नरे । विश्वासु । धूःऽसु । वाजऽकृत्येषु । सत्ऽपते ।
वृत्रे । वा । अप्ऽसु । अभि । शूर । मन्दसे ॥ २ ॥

सोऽपि चिन्नु सखा त्विन्द्रः सख्या सखिभूतेन निमित्तेन नर्यो नरेभ्यो हितः इनः सर्वस्येश्वरः स्तुतः सर्वैरभिष्टुतः सख्या स्तुत इति वा संबंधः माववे मत्सदृशाय नरे जनाय चर्कृत्यः कर्तव्यैः पुनःपुनः कर्तव्यः परिचरणीय इत्यर्थः । अथ प्रत्यक्षवादः हे सत्पते सतां पालक इन्द्र त्वं विश्वासु सर्वासु धूर्षु वोढव्येषु कार्यभारेषु वाजकृत्येषु बलकृत्येषु च वृत्रे वाप्सु मेघे वर्तमानेषूदकेषु च निमित्तेषु हे शूर त्वमभिमंदसे अभिष्टूयसे ॥ २ ॥

२. इन्द्र सबके स्तुत्य और सबके प्रभु हैं। वे बन्धु के समान मनुष्य के हितैषी हैं। मेरे समान मनुष्य को उनकी सदा सेवा करनी चाहिए। वीर और साधु-पालक इन्द्र, सब प्रकार के बड़े कार्यों और बल-साध्य व्यापार के समय तथा मेघ से वृष्टि-प्राप्ति के लिए तुम्हारी स्तुति करनी चाहिए।

केतेनरइन्द्रयेतइषेयेतेसुम्नंसधन्य१मियक्षान् ।
केतेवाजायासुर्यायहिन्विरेकेअप्सुस्वासूर्वरासुपौंस्ये ॥ ३ ॥

के । ते । नरः । इन्द्र । ये । ते । इषे । ये । ते । सुम्नम् । सऽधन्यम् ।
इयक्षान् । के । ते । वाजाय । असुर्याय । हिन्विरे । के । अप्ऽसु ।
स्वासु । उर्वरासु । पौंस्ये ॥ ३ ॥

हे इन्द्र के ते नरः के मनुष्याः इति प्रश्नः ते महान्तोऽपया ज्ञातव्या इत्यभिप्रायः प्रष्टव्यानाह ये नरास्ते तव इषे अन्नाय भगवंतीविशेषः ये च ते सुम्नं सुखं त्वदीयं सधन्यं धनयुक्तमियक्षान् गच्छंति इयक्षतिर्गतिकर्मा इतियास्कः । त्वदीयमन्नं सुखं धनं च ये लभन्ते ते के महात्मान इति । किंच ते तवासुर्याय असुरसंबंधिने तेषां वधनिमित्ताय वाजाय बलाय के हिन्विरे प्रेरयन्ति सोमादिहविः के वा स्वासु अप्सु स्वापेक्षितेषूदकेषु उर्वरासु सर्वसस्याढ्यासु भूमिषु पौंस्ये पुंस्त्वे चैतेषु निमित्तेषु हविः प्रेरयंतीत्यनुवर्तते । उक्तविधा महान्तो दुर्लभा इतिभावः ॥ ३ ॥

३. इन्द्र, वे सौभाग्यशाली कौन हैं, जो तुमसे अन्न, धन और सुख-सम्पदा पाने के अधिकारी हैं। वे कौन हैं, जो तुम्हें असुर-वध-समर्थ बल पाने के लिए सोमरस प्रेरित करते हैं। वे कौन हैं, जो अपनी उर्वरा भूमि में वृष्टि-जल और पौरुष पाने के लिए सोमरस प्रदान करते हैं।

भुवस्त्वमित्येषा चतुर्थी दर्शपूर्णमासयोर्महेन्द्रस्य हविषोयाज्या । सूत्रितंच—महाँइन्द्रोयओजसा भुवस्त्वमिन्द्रब्रह्मणामहानिति। देवसुवां हविःष्विन्द्रस्य ज्येष्ठस्यैवेव याज्या । भुवस्त्वमिंद्रब्रह्मणा महाननमीवासइळयेति ही सूत्रितं। एषैव भूनाम्न्येकाहे निष्केवल्ये सूक्तमुखीया। सूत्रितंच—शस्यमुक्तं बृहस्पतिसवेन त्वंभुवःप्रतिमानंपृथिव्या भुवस्त्वमिन्द्रब्रह्मणामहानिति।

अस्याः पाठस्तु—

भुव॒स्त्वमि॑न्द्र॒ब्रह्म॑णाम॒हान्भु॒वो॒विश्वे॑षु॒सव॑नेषुय॒ज्ञियः॑ ।
भुवो॒नॄँश्च्यौ॒त्नोविश्व॑स्मि॒न्भरे॒ज्येष्ठ॑श्च॒मन्त्रो॑विश्वचर्षणे ॥ ४ ॥

भुवः॑ । त्वम् । इ॒न्द्र॒ । ब्रह्म॑णा । म॒हान् । भुवः॑ । विश्वे॑षु । सव॑नेषु । य॒ज्ञियः॑ । भुवः॑ । नॄन् । च्यौ॒त्नः । विश्व॑स्मिन् । भरे॑ । ज्येष्ठः॑ । च॒ । मन्त्रः॑ । वि॒श्व॒ऽच॒र्ष॒णे॒ ॥ ४ ॥

हे इन्द्र त्वं ब्रह्मणास्मत्कृतेन परिवृढेन स्तोत्रेण महान् भुवः अभवः। भवतेर्लेटि भूसुवोस्तिङीति गुणप्रतिषेधः उवङादेशः। तथा विश्वेषु सर्वेषु सवनेषु यज्ञियोयष्टव्योभुवः अभवः तथा विश्वस्मिन् सर्वस्मिन् भरे संग्रामे नॄन् नेतॄणां शत्रूणां च्यौत्नः च्यावयिता भुवः हे विश्वचर्षणे सर्वस्य द्रष्टरिन्द्र मन्त्रोमन्त्रयितव्यस्त्वं ज्येष्ठः अभवः सर्वेषां मध्ये ॥ ४ ॥

४. इन्द्र, यज्ञानुष्ठान के द्वारा तुम महान् हुए हो। सारे यज्ञों में तुम यज्ञ-भाग पाने के अधिकारी हो। तुम सारे ही युद्धों में प्रधान-प्रधान शत्रुओं के ध्वंसक हुए हो। अखिल-ब्रह्माण्ड-दर्शक इन्द्र, तुम सर्व-श्रेष्ठ मन्त्र-रूप हो।

अथ पंचमी—

अवा॒नुकं॒ज्याया॑न्य॒ज्ञव॑नसोम॒हींत॒ओमा॑त्रांकृ॒ष्टयो॑विदुः ।
अस्रो॒नुकंम॒जरो॒वर्धा॑श्च॒विश्वे॒देता॒सव॑नातूतु॒मा॑कृषे ॥ ५ ॥

अव॑ । नु । क॒म् । ज्यायान् । य॒ज्ञऽव॑नसः । म॒हीम् । ते॒ । ओमा॑त्राम् । कृ॒ष्टयः॑ । वि॒दुः॒ । अस॑ः । नु । क॒म् । अ॒जरः॑ । वर्धाः॑ । च॒ । विश्वा॑ । इत् । ए॒ता । सव॑ना । तू॒तु॒मा । कृ॒षे॒ ॥ ५ ॥

हे इन्द्र ज्यायान् प्रशस्यतरस्त्वं यजमानस्य संभक्तमशान् स्तोतॄन् नु क्षिप्रं अव रक्ष। अध्येतारो नु कमिति पदद्वयं कुर्वन्ति तथापि हिकं नुकमित्यादीनि नवोत्तराणि पदानीत्युक्तवान् यास्काचार्यः। अतः केवलानां हि नु सु इत्येवमादीनां यावानर्थः स एव विशिष्टानामपि। तैत्तिरीयाअप्येकमेवपदंकुर्वन्ति। अथेत्युक्तं इन्द्रस्यावनप्रसिद्धिं दर्शयति हे इन्द्र ते तव ओमासां रक्षणं महीं महत् विदुः कृष्टयोमनुष्याः जानन्ति। अवगत्यादिषु औणादिकःअसन् प्रत्ययः छांदसत्वमादेशः। किंच त्वं अजरोजराहितःअसः भव नुकं क्षिप्रं वर्धस्व वर्धस्व च हविरादिना। किंच विश्वेत् सर्वाण्यपि एता एतानि सवना सवनानि तूतुमा तूर्णानि कृषे करोषि कृषेश्छांदसेलिटि छंदसिवेति वचनाद्द्विर्वचनाभावः॥ ५॥

५. तुम सर्वश्रेष्ठ हो। यजमानों की रक्षा करो। मनुष्य जानते हैं कि, तुम्हारे पास महती रक्षा प्राप्त की जाती है। तुम अजर होओ, बढ़ो। ऐसा करो कि यह सोम-याग शीघ्र सम्पन्न हो।

एताविश्वासवनातूतुमाकृषेस्वयंसूनोसहसोयानिदधिषे।
वरायतेपात्रंधर्मणेतनायज्ञोमन्त्रोब्रह्मोद्यतंवचः॥ ६॥

एता। विश्वा। सवना। तूतुमा। कृषे। स्वयम्। सूनो इति। सहसः। यानि। दधिषे। वराय। ते। पात्रम्। धर्मणे। तना। यज्ञः। मन्त्रः। ब्रह्म। उत्ऽयतम्। वचः॥ ६॥

हे इन्द्र एता एतानि विश्वा सर्वाणि सवना सवनानि तूतुमा तूर्णानि कृषे करोषि एतानीत्युक्तं कानीति तत्राह हे सहसः बलस्य सूनो पुत्र बलवन्नित्यर्थः स्वयं यानि सवनानि दधिषे धारयसि हे इन्द्र वराय शत्रूणां वारणाय ते तव स्वभूतं पात्रं रक्षार्थं भवत्वस्माकं। किंच धर्मणे धारणाय तना धनं च भवत्विति शेषः। किंच तुभ्यं यज्ञोमंत्रः इन्यतेनेनेति यज्ञकरणसाधनभूतोमंत्रः यजुरित्यर्थः ब्रह्मपरिवृढं शास्त्रमित्यर्थः तदुभयात्मकं वचउद्यतं भवतीति शेषः॥ ६॥

६. बली इन्द्र जिन सोम-यज्ञों को तुम धारण किये रहते हो, उनको शीघ्र सम्पन्न करते हो। तुम्हारे पास आश्रय पाने के लिए यह सोमपात्र, यह सम्पत्ति, यह यज्ञ, यह मन्त्र और यह पवित्र वाक्य उद्यत हैं।

अथ सप्तमी—

येतेविप्रब्रह्मकृतःसुतेसचावसूनांचवसुनश्चदावने।
प्रतेसुम्नस्यमनसापथाभुवन्मदेसुतस्यसोम्यस्यान्धसः॥ ७॥ १॥

ये । ते । विप्र । ब्रह्मऽकृतः । सुते । सचा । वसूनाम् । च ।
वसुनः । च । दावने । प्र । ते । सुम्नस्य । मनसा । पथा । भुवन् ।
मदे । सुतस्य । सोम्यस्य । अन्धसः ॥ ७ ॥ ९ ॥

हे विप्र मेधाविन्निन्द्र ते तुभ्यं ये ब्रह्मकृतः स्तोत्रकर्तारो हविष्कर्तारो वा स्तोतारः सचा संघीभूताः सुतेषु सोमेषु अभिषुतेषु वसूनां धनानां वसुनश्चैकस्य निवासयोग्यस्य धनस्य च दावने दानाय परिचरन्तीति शेषः अत्र वसूनामिति बहुवचनेनैहिकभोगसाधनधनान्यभिप्रेतानि एकवचनान्तेन च निवासयोग्यं स्वर्गाख्यं धनमभिप्रेतमित्यवगन्तव्यं । ते अनुष्ठातारः सुम्नस्य सुखस्य लाभाय मनसा पथा मनोमार्गेण स्तोत्रेण वर्त्मनेत्यर्थः प्रभुवन् भवन्तु उक्तवसुदानाय योग्या भवन्त्वित्यर्थः । कदेत्युच्यते सुतस्याभिषुतस्य सोमस्य सोमसंबन्धिनोऽन्धसोऽन्नस्य मदे सति ॥ ७ ॥

७. मेधावी इन्द्र, स्तोत्र-निरत स्तोता लोग नाना प्रकार का धन पाने की इच्छा से एकत्र होकर तुम्हारे लिए सोम-यज्ञ करते हैं। वे, सोम-रूप अन्न प्रस्तुत होने के पश्चात् जिस समय आमोद-आह्लाद प्रारम्भ होता है, उस समय स्तुति-रूप साधन से सुख-लाभ के अधिकारी हों।

॥ इत्यष्टमस्य प्रथमे नवमो वर्गः ॥ ९ ॥

महत्तदिति नवर्चं नवमं सूक्तं वषड्कारेण वषट्कारेण देवानां हविर्वहनेन च हतेषु भ्रातृषु कनिष्ठः सौचीको नामाग्निर्वषट्कारहविर्वहनाभ्यां भीतो देवेभ्यो निर्गत्यापः प्राविशत् स च मत्स्यैः प्रदर्शितः सन् अन्वेष्टुमागतैर्देवैः सहेदमादिसूक्तत्रयेण संवादं कृतवान् अस्य सूक्तस्य द्वितीयादियुजामृचः । विश्वेदेवा आस्तनेति षडृचं उत्तरसूक्तं चेति दशर्चोऽग्निवाक्यं । अयुजः प्रथमाद्याः पंचर्चो यमैच्छामेत्येकादशर्चमुत्तरसूक्तं च देवानां वाक्यं । तत्र तदध्वाचः प्रथमं महीयेति ऋचस्त्वग्नेर्वाक्यं अतोऽग्निवाक्येषु देवा देवता अग्निर्ऋषिः देवोक्तिष्वग्निर्देवता देवा ऋषयः अनादेशपरिभाषयैवमुत्तरं चेद् त्रैष्टुभे विशेषानभिधानात् तथा चानुक्रान्तं—वषट्कारेण वृक्णेषु भ्रातृषु सौचीकोऽग्निरपः प्रविश्य देवैः समवदद्युग्भिस्त्रिभिर्महत्तदेनवानयुजोऽग्निवाक्यं विश्वइत्युत्तरं च षट्कमयुजो देवानां यमैच्छामेत्युत्तरं चैकादशकं तद्ययोति प्र त्रयोऽग्नेरिति । गतो विनियोगः । सूक्तत्रयोक्तार्थे तैत्तिरीयं ब्राह्मणं—अग्नेस्त्रयो ज्यायांसो भ्रातर आसन् । ते देवेभ्यो हव्यं वहन्तः प्रामी-यन्त । सोऽग्निरबिभेदित्थं वाव स्य आर्तिमारिष्यतीति । स निलायत । सोऽपः प्राविशत् । तं देवाः प्रै-षमैच्छन्नित्यादि । तमायन्देवा अग्निमाहुः ।

---

१ तै० सं० २, ६, ६।

तत्र प्रथमा—

महत्तदुल्बंस्थविंरंतदासीद्येनाविंष्टितःप्रविवेशिथापः ।
विश्वाअपश्यद्बहुधातेअग्नेजातवेदस्तन्वोदेवएकः ॥ १ ॥

महत् । तत् । उल्बंम् । स्थविंरम् । तत् । आसीत् । येनं ।
आऽविंष्टितः । प्रऽविवेशिथ । अपः । विश्वाः । अपश्यत् ।
बहुधा । ते । अग्ने । जातऽवेदः । तन्वः । देवः । एकः ॥ १ ॥

यदुल्बं वक्ष्यमाणं तत्प्रावरणं महत् स्थविरं अत्यन्तं स्थूलं च तत् तदासीत् येनोल्वेनाविष्टितः आवेष्टितः सन् हे अग्ने प्रविवेशिथापः उदकानि प्रविष्टवानसि हे अग्ने जातवेदः जातप्रज्ञ ते विश्वाः सर्वास्तन्वः तनूः सर्वाण्यंगानि बहुधा बहुप्रकारमेकोदेवोऽपश्यत् दृष्टवान् ॥ १ ॥

१. (अग्नि हविर्वहन-कार्य में उद्युक्त होकर जल में छिप गये थे। उन्हीं के प्रति देवों की उक्ति)—अग्नि, तुम अतीव प्रकाण्ड और स्थूल आच्छादन से वेष्टित होकर जल में पैठे थे। ज्ञात-प्रज्ञ अग्नि, तुम्हारे अनेक प्रकार के शरीर को एक देवता ने देखा।

कोमाददर्शकतमःसदेवोयोमेतन्वोबहुधापर्यपश्यत् ।
क्वाहमित्रावरुणाक्षियन्त्यग्नेर्विश्वाःसमिधोदेवयानीः ॥ २ ॥

कः । मा । ददर्श । कतमः । सः । देवः । यः । मे । तन्वः ।
बहुधा । परिऽअपश्यत् । क्व । अह । मित्रावरुणा । क्षियन्ति ।
अग्नेः । विश्वाः । सम्ऽइधः । देवऽयानीः ॥ २ ॥

इदमग्नेर्वाक्यं एकोदेवोऽपश्यत् इत्युक्ते पृच्छति कोमा मां ददर्श दृष्टवान् सदेवः कतमः योमे मम तन्वस्तनूर्बहुधा बहुप्रकारं स्थिताः पर्यपश्यत् परिदृष्टवान् हे मित्रावरुणा मित्रावरुणौ अग्नेर्मम विश्वाः सर्वाः समिधोदीप्ताः देवयानीः देवयानसाधनभूतास्तन्वः क्वाहस्त्युक्तं यदि दृष्टाश्चेत्तर्हि क्व क्षियंति क्व निवसंतीत्येवं देवानां पुरतोवर्तमानौ मित्रावरुणावाहाग्निः ॥ २ ॥

२. (अग्नि की उक्ति)—मुझे किसने देखा था? वे कौन देवता हैं, जिन्होंने मेरी नाना प्रकार की देह को देखा था? मित्र और वरुण, अग्नि की वह दीप्त और देवयान-साधन देह कहाँ है, कहो तो?

ऐच्छामत्वाबहुधाजातवेदःप्रविष्टमग्नेअप्स्वोषधीषु ।
तंत्वायमोअचिकेच्चित्रभानोदशान्तरुष्यादतिरोचमानम् ॥ ३ ॥

ऐच्छाम । त्वा । बहुधा । जातऽवेदः । प्रऽविष्टम् । अग्ने ।
अप्ऽसु । ओषधीषु । तम् । त्वा । यमः । अचिकेत् । चित्रऽभानो
इति चित्रऽभानो । दशऽअन्तरुष्यात् । अतिऽरोचमानम् ॥ ३ ॥

एवमग्निनापृष्टादेवाअग्निं ब्रुवंति हे जातवेदः जातप्रज्ञाग्ने त्वा त्वां अन्वैच्छामः कीदृशं त्वां अप्सूदकेषु ओषधीषु च बहुधा प्रविष्टं अन्विष्य च तं तादृशं प्रविष्टं त्वा त्वां यमोदेवः अचिकेत ज्ञातवान् । हे चित्रभानो चननीयरश्मे कुत्र स्थितं ज्ञातवानिति तदुच्यते दशान्तरुष्यात् अंतरुष्यं गूढमावासस्थानं तच्च दशसंख्योपेतं तादृशात्स्थानाद-तिरोचमानं अतीत्य प्रकाशमानं अग्नेर्हि गूढानि दशस्थानानि भवन्ति पृथिव्यादयस्त्रयोलो-काः अग्निवाय्वादित्यास्त्रयोदेवाः आपओषधयोवनस्पतयः प्राणिशरीरमिति दशस्थानानि ॥ ३ ॥

३. (देवों की उक्ति)—ज्ञातप्रज्ञ अग्नि, जल और ओषधियों में तुम पैठे हो। तुम्हें हम खोजते हैं। विचित्र किरणोंवाले अग्नि, यम, तुम्हें देखकर, पहचान गये। यम ने देखा कि, तुम अपने दस स्थानों (तीन भुवन, अग्नि, वायु, आदित्य, जल, ओषधि, वनस्पति और प्राणि-शरीर) से भी अधिक दीप्त हो रहे हो।

होत्रादहंवरुणबिभ्यदायन्नेदेवमायुनजन्नत्रदेवाः ।
तस्यमेतन्वोबहुधानिविष्टाएतमर्थंनचिकेताहमग्निः ॥ ४ ॥

होत्रात् । अहम् । वरुण । बिभ्यत् । आयम् । न । इत् । एव । मा ।
युनजन् । अत्र । देवाः । तस्य । मे । तन्वः । बहुधा । निऽविष्टाः ।
एतम् । अर्थम् । न । चिकेत । अहम् । अग्निः ॥ ४ ॥

अनया देवानां ज्ञातवंतइति निश्चित्य गूहनस्य प्रयोजनमाह हे वरुण देव होत्रात् होतव्यात् हविर्वहनादित्यर्थः तस्माद्बिभ्यदहमायं आगतवानस्मि अतोमा मां एवमेवं पूर्वप्रकारेणात्रास्मिन् हविर्वहनप्रयोजनेनेत् युनजन् नैव योजयन्तु देवाः यस्य तादृशस्य बिभ्यतोमे तन्वोबहुधा नि-विष्टाः अप्सु एतमर्थं एतद्धविर्वहनकार्यं अग्निरहं न चिकेत न बुध्ये नांगीकरोमि ॥ ४ ॥

४. (अग्नि की उक्ति)—वरुण, मैं होता के कार्य से भय पाकर चला आया हूँ। मैं चाहता हूँ कि देवता लोग अब होम-कार्य में नियुक्त न करें। इसी लिए मेरी देह नाना स्थानों में गई है। मैं (अग्नि) अब ऐसा कार्य नहीं करना चाहता।

एहिमनुर्देवयुर्यज्ञकामोरंकृत्यातमसिक्षेष्यग्ने ।
सुगान्पथःकृणुहिदेवयानान्वहहव्यानिसुमनस्यमानः ॥ ५ ॥ १० ॥

आ । इ॒हि । मनुः । दे॒व॒ऽयुः । य॒ज्ञऽका॑मः । अ॒रम्ऽकृत्य॑ । तम॑सि ।
क्षे॒षि॒ । अ॒ग्ने॒ । सु॒ऽगान् । प॒थः । कृ॒णु॒हि॒ । दे॒व॒ऽयाना॑न् ।
वह॑ । ह॒व्यानि॑ । सु॒ऽम॒न॒स्यमा॑नः ॥ ५ ॥ १० ॥

अग्निनैवमुक्ता देवाः पुनरग्निमाहुर्मंवि हे अग्ने एहि आगच्छ मनुर्मनुष्योयद्वा मननीयो-मनूराजा वा देवयुर्देवान्यष्टुमिच्छन् यज्ञकामश्च भवति अतएाह किंकुर्वन्यज्ञकामोभवतीति चेद् उच्यते—अरंकृत्य केवलं तेजःपुंजमेवालंकुर्वन् यद्वेदमुत्तरण संबध्यते त्वं तु अलंकृत्य आत्मानमलंकुर्वन् तमसि अन्यैर्ज्ञातुमशक्येऽन्धकारे क्षेषि निवससि हे अग्ने आगत्य च देवयानान् देवान्यति येर्मनुष्याआगच्छंति तान्पथोमार्गान् सुगान् कृणुहि कुरु । कृविर्हिंसाकरण-योश्च धिन्विकृण्व्योरचेत्युप्रत्ययः । तमित्यनोमहानिष्पत्तेर्देवयानाः सुपथाभवन्ति वह च ह-व्यान्यस्मदीयानि सुमनस्यमानः सौमनस्यमाचरंस्त्वं ॥ ५ ॥

५. (देवों की उक्ति)—अग्नि, आओ। मनुष्य यज्ञाभिलाषी हुआ है। वह यज्ञ का सारा आयोजन कर चुका है और तुम अन्धकार में हो। देवों से होमीय द्रव्य पाने की इच्छा से सरल मार्ग कर दो। प्रसन्न-चेता होकर हवि का वहन करो।

॥ इत्यष्टमस्य प्रथमे दशमोवर्गः ॥ १० ॥

अ॒ग्नेःपूर्वे॒भ्रात॑रो॒अर्थ॑मे॒तंर॒थीवाध्वा॑न॒मन्वाव॑रीवुः ।
तस्मा॑द्भि॒याव॑रुणदू॒रमा॑यंगौ॒रोनक्षे॒प्नोर॑विजे॒ज्याया॑ः ॥ ६ ॥

अ॒ग्नेः । पूर्वे॑ । भ्रात॑रः । अर्थ॑म् । ए॒तम् । र॒थीऽइ॑व । अध्वा॑नम् ।
अनु॑ । आ । अ॒व॒री॒वु॒रिति॑ । तस्मा॑त् । भि॒या । व॒रु॒ण॒ । दू॒रम् ।
आ॒य॒म् । गौ॒रः । न । क्षे॒प्नोः । अ॒वि॒जे॒ । ज्याया॑ः ॥ ६ ॥

अनयाग्निः स्वपलायननिमित्तमाह हे देवाः अग्नेर्मम पूर्वे पूर्वमुत्पन्नाभ्रातरोभूपतिर्भुवनपतिर्भूता-नांपतिरिति त्रयोऽग्नयः एतमर्थं हविर्वहनाख्यं अर्थं अन्वावरीवुः अनुक्रमेण वृतवंतः तत्र वृणोतेर्यङ्लुगंताद् लुङि चेश्छांदसोलुक् बहुलंछन्दसीत्युत्वं । आवरणे दृष्टांतः—रथीवाध्वानं अध्वानं यथा रथी वृणोति तद्वत् ते भ्रातरः तथा कुर्वंतोमृताः तस्मान्मरणाद् भिया हे वरुण दूरं देशमायं क्षेप्नोः इषुक्षेप्तुर्धनुषोज्यायाः सकाशाद् गौरोन गौरमृगइव तथथा बिभेति चलति वा तद्वदविजे अकंपे ओविजीभयचलनयोः अनुदात्तेत् तौदादिकः तस्य लङ्युत्तमेरूपं ॥ ६ ॥

६. (अग्नि की उक्ति)—देवो, जैसे रथी दूर मार्ग को जाता है, वैसे ही मेरे ज्येष्ठ तीन भ्राता (भूपति, भुवनपति और भूतपति) इस कार्य को करते हुए नष्ट हो गये। इसी डर से मैं दूर चला आया हूँ। जैसे श्वेत हरिण धनुर्द्धारी की ज्या से डरता है, वैसे ही मैं डरता हूँ।

अथ सप्तमी—

कुर्मस्तआयुरजरंयदग्नेयथायुक्तोजातवेदोनरिष्याः ।
अथावहासिसुमनस्यमानोभागंदेवेभ्योहविषःसुजात ॥ ७ ॥

कुर्मः । ते । आयुः । अजरम् । यत् । अग्ने । यथा । युक्तः ।
जातऽवेदः । न । रिष्याः । अथ । वहासि । सुऽमनस्यमानः ।
भागम् । देवेभ्यः । हविषः । सुऽजात ॥ ७ ॥

इदं देवानां वाक्यं हे अग्ने यदायुरायुष्यं अजरं जरारहितमस्ति तत्ते कुर्मः युञ्मः तेना-युषा संयुक्तस्त्वं हे जातवेदो जातप्रज्ञ यथा न रिष्याः न हिंससे तथा कुर्मः । अथ वहासि वह सुमनस्यमानः सौमनस्यं कुर्वन् वोढव्यं वहन् । तदेव दर्शयति हविषः यजमानदत्तस्य भागं केभ्यो देवेभ्यः हे सुजात शोभनजन्मन् ॥ ७ ॥

७. (देवों की उक्ति)—ज्ञातप्रज्ञ अग्नि, हम तुम्हें जरारहित आयु देते हैं। इससे तुम नहीं मरोगे। कल्याण-मूर्ति अग्नि, प्रसन्न-चित्त होकर देवों के पास यथाभाग हव्य ले जाओ।

अथाष्टमी—

प्रयाजान्मेअनुयाजांश्चकेवलानूर्जस्वन्तंहविषोदत्तभागम् ।
घृतंचापांपुरुषंचौषधीनामग्नेश्चदीर्घमायुरस्तुदेवाः ॥ ८ ॥

प्रऽयाजान् । मे । अनुऽयाजान् । च । केवलान् । ऊर्जस्वन्तम् ।
हविषः । दत्त । भागम् । घृतम् । च । अपाम् । पुरुषम् । च ।
ओषधीनाम् । अग्नेः । च । दीर्घम् । आयुः । अस्तु । देवाः ॥ ८ ॥

अनेनाग्निर्हविर्वहनेदातव्यान्युक्तोक्तानि प्रतिजानाति हे देवाः मे मह्यं प्रयाजान् प्रधानस्य प्रमुखे यष्टव्यानेतन्नामकान् हविर्भागान् तथा अनुयाजान् अनुप्रधानात् प-श्चाद्यष्टव्यान् एतन्नामकान् केवलान् असाधारणान् दत्त प्रयच्छत तथा ऊर्जस्वन्तं मर्माभि-धारणात्सारवन्तं हविषः सर्वस्यापि चरुपुरोडाशादेर्भागं स्विष्टकृदाख्यं भागं दत्त । अथवोर्ज-स्वन्तं हविषोभागं प्रयाजानुयाजाख्यं । किंच अपां सारभूतं तास्वपउत्पन्नं वा घृतं आज्यभा-

गादिसाधनं ओषधीनां ओषधीभ्यउत्पन्नं पुरुषं च भागं दत्त । किंच अग्नेर्मम दीर्घमायुरस्तु वषट्कारकृतवधभयं माभूदित्यर्थः । अनुमितिहासं प्रस्तुत्य कौषीतकिब्राह्मणं—तस्मादाग्नेयाः प्रयाजाआग्नेयाअनुयाजाआग्नेयमाज्यमाग्नेयःपुरोडाशइति । शरीरदाय्याइवाअग्नयोभवन्तीति च ब्राह्मणं । पुरुषाहुतिर्ह्यस्यप्रियतमेतीति च ॥ ८ ॥

८. (अग्नि की उक्ति)—देवो, यज्ञ का प्रथम हविर्भाग (प्रयाज) और शेष हविर्भाग (अनुयाज) तथा अतीव विपुल भाग मुझे दो। जल का सार भाग घृत, ओषधि से उत्पन्न प्रधान भाग और दीर्घ आयु दो।

तवप्रयाजाअनुयाजाश्चकेवलऊर्जस्वन्तोहविषःसन्तुभागाः ।
तवाग्नेयज्ञो३ऽयमस्तुसर्वस्तुभ्यंनमन्तांप्रदिशश्चतस्रः ॥ ९ ॥११॥

तव । प्रऽयाजाः । अनुऽयाजाः । च । केवले । ऊर्जस्वन्तः ।
हविषः । सन्तु । भागाः । तव । अग्ने । यज्ञः । अयम् । अस्तु ।
सर्वः । तुभ्यम् । नमन्ताम् । प्रऽदिशः । चतस्रः ॥ ९ ॥ ११ ॥

एवमग्निनायाच्यमानादेवाः प्रतिब्रुवते । हे अग्ने तव प्रयाजाअनुयाजाश्च केवले असाधारणाऊर्जस्वंतोबलवन्तोहविषोभागाः सन्तु । हे अग्ने अयं सर्वोयज्ञस्त्व तवास्तु तथा प्रदिशः प्रकृष्टामुख्याश्चतस्रोदिशस्तुभ्यं नमन्तां अवपहि हविर्वहेति शेषः ॥ ९ ॥

९. (देवों का कथन)—अग्नि, प्रयाज, अनुयाज, विपुल और असाधारण हविर्भाग तुम्हें मिलेगा। ये सारे यज्ञ भी तुम्हारे ही हों। चारों दिशायें तुम्हारे पास अवनत हों।

॥ इत्यष्टमस्य प्रथमे एकादशोवर्गः ॥ ११ ॥

विश्वेदेवाः षळृचं दशमं सूक्तं सौचीकस्याग्नेरार्षं वैश्वदेवं । गतः सूक्तविनियोगः । प्रमादापनात्सूर्वभागे विनियुक्ताविश्वदेवाःशास्तनेत्येषा । सूत्रितंच—विश्वेदेवाःशास्तनमायथेहाराविहोतानिषदाथचीयानिति ।

तैषा प्रथमा—

विश्वेदेवाःशास्तनमायथेहहोतावृतोमनवैयन्निषद्य ।
प्रमेब्रूतभागधेयंयथावोयेनपथाहव्यमावोवहानि ॥ १ ॥

विश्वे । देवाः । शास्तन । मा । यथा । इह । होता । वृतः ।
मनवै । यत् । निऽसद्य । प्र । मे । ब्रूत । भागऽधेयम् । यथा ।
वः । येन । पथा । हव्यम् । आ । वः । वहानि ॥ १ ॥

एतत्सूक्तमग्नेर्वाक्यं हे विश्वेदेवाः यूयं मा मां शास्तन अनुशास्त वद यथेह यज्ञे होता देवानामाह्वाता सन् वृतोऽहोतृत्वेन वृतोऽहं मनवै स्तौमि भवतः। यद्यस्मात् निषद्य स्तौमि तस्मात् शास्तन मे मम भागधेयं प्रब्रूत यथा वो यूयं भागं कल्पितवन्तः तथा तं भागं प्रब्रूत यथा येन हव्यं आवहानि वहनं करोमि ॥ १ ॥

१. विश्वदेव, तुमने मुझे होता के रूप में वरण किया है। मैं यहीं बैठकर जो मन्त्र पढ़ूँगा, उसे कह दो। मेरा भाग कौन है और तुम लोगों का भाग कौन है, यह मुझे कह दो। जिस मार्ग से तुम्हारे पास मैं होमीय द्रव्य ले जाऊँगा, वह भी कह दो।

अहंहोतान्यसीदंयजीयान्विश्वेदेवामरुतोमाजुनन्ति ।
अहरहरश्विनाध्वर्यवंवांब्रह्मासमिद्भवतिसाहुतिर्वाम् ॥ २ ॥

अहम् । होता । नि । असीदम् । यजीयान् । विश्वे । देवाः ।
मरुतः । मा । जुनन्ति । अहःऽअहः । अश्विना । आध्वर्यवम् ।
वाम् । ब्रह्मा । सम्ऽइत् । भवति । सा । आऽहुतिः । वाम् ॥ २ ॥

यजीयान् यष्टृतमोऽहं होता सन् न्यसीदं निषण्णोऽस्मि निषदने यं निषण्णं मा मां विश्वे सर्वे मरुतो देवा जुनन्ति प्रेरयन्ति हविर्वहनाय। हे अश्विना अश्विनौ वां युवयोराध्वर्यवं अहरहः प्रतिदिनं कर्तव्यमिति शेषः। आध्वर्यवं भवद्भ्यामनुष्ठातव्यमित्यर्थः। ब्रह्मा भवति भवतु कः समित् समिद्धश्चन्द्रमाः चन्द्रमा ब्रह्मा भवतु। किंच शस्यसोम इत्यर्थः तथा समित् समिद्धश्चन्द्रमाः वां युवयोर्होमार्थं वां युवाभ्यां क्रियमाणायाध्वर्यवकर्मणे आहुतिर्भवति भवत्वित्यर्थः। सोमात्मको हि चन्द्रमा हूयते। एष वै सोमो राजेत्युपक्रम्य स देवानां भक्षमिति हि च्छान्दोग्यब्राह्मणं। अथवैवं योजना या आहुतिराध्वर्यवमनुतिष्ठद्भ्यां होतव्या सा वां युवयोर्युवाभ्यां भवति भवतु आध्वर्यवं वामित्यस्यैव विवरणमेतत् ॥ २ ॥

२. होता होकर मैं यज्ञ करूँगा। इसी से बैठा हुआ हूँ। सारे देवों और मरुतों ने मुझे इस कार्य में नियुक्त किया है। अश्विद्वय, तुम्हें प्रतिदिन अध्वर्यु का कार्य करना होता है। उज्ज्वल सोम स्तोतृ-रूप हो रहे हैं। तुम दोनों सोम पीते हो।

अयंयोहोताकिरुसयमस्यकमप्यूहेयत्समञ्जन्तिदेवाः ।
अहरहर्जायतेमासिमास्यथादेवादधिरेहव्यवाहम् ॥ ३ ॥

अयम् । यः । होता । किः । ऊँ इति । सः । यमस्य । कम् ।
अपि । ऊहे । यत् । सम्ऽअञ्जन्ति । देवाः । अहःऽअहः । जायते ।
मासिऽमासि । अथ । देवाः । दधिरे । हव्यऽवाहम् ॥ ३ ॥

योयं होता सकिः कोभवति । कीदृशोभवति तस्य कोव्यापारइत्यर्थः तस्योत्तरमुच्यते यमस्य मृतेर्भीतः सन्निति शेषः कमपि हुतं ऊहे वहति यद्वा सर्वस्यत्विग्भावं नियमयतीति यमोयजमानः तस्य कमपि हुतमूहे वहति देवान् प्रति यत्समञ्जन्ति यच्छ्रुतिः प्राप्नुवंति देवाः । किंचाग्निरहरहः प्रतिदिनमग्निहोत्रार्थं जायते प्रादुर्भवति तथा मासिमासि प्रतिमासं जायते पितृयज्ञार्थं एतत्काठद्वयमुपलक्षणं पक्षचतुर्मासिषण्मासंवत्सरादीनां । अपरेतु पुनरेवमाहुः अहरहः सूर्यात्मना जायते मासिमासि चन्द्रात्मनेति । अथ तमिममग्निं देवा दधिरे हव्यवाहं हविषां वोढारं एवमग्निः स्वात्मानं स्वयमेवोक्तवान् ॥ ३ ॥

३. होता को क्या करना होता है ? होता यजमान के जिस द्रव्य का हवन करते हैं, वह देवों को मिलता है। प्रतिदिन और प्रतिमास होम होता है। इस कार्य में देवों ने अग्नि को हव्यवाहक नियुक्त किया है।

मांदेवादधिरेहव्यवाहमपम्लुकंबहुकृच्छ्राचरन्तम् ।
अग्निर्विद्वान्यज्ञंनःकल्पयातिपञ्चयामंत्रिवृतंसप्ततन्तुम् ॥ ४ ॥

माम् । देवाः । दधिरे । हव्यऽवाहम् । अपऽम्लुकम् । बहु ।
कृच्छ्रा । चरन्तम् । अग्निः । विद्वान् । यज्ञम् । नः । कल्पयाति ।
पञ्चऽयामम् । त्रिऽवृतम् । सप्तऽतन्तुम् ॥ ४ ॥

मामग्निं देवाहव्यवाहं हविर्वोढारं दधिरे । कुतस्तः कीदृशं मां अपम्लुकं अपक्रम्यागतं बहुकृच्छ्रा बहूनि कृच्छ्राणि स्थानानि चरन्तं गच्छन्तं कया मनीषया दधिरे इत्युच्यते अयमग्निर्विद्वान् सर्वं जानन् नोस्माकं यज्ञं कल्पयाति कल्पयति । कीदृशं यज्ञं पंचयामं पंचविधगमनं पांक्तोहियज्ञः त्रिवृतं सवनत्रयभेदेन त्रिप्रकारं सप्ततन्तुं सप्तभिः छंदोमयैः स्तुतिभिर्विस्तृतं ॥ ४ ॥

४. मैं (अग्नि) ने पलायन किया था। मैं अनेक प्रकार के कष्ट करता था। मुझे देवों ने हव्य-वाहन नियुक्त किया है। विद्वान् अग्नि हमारे यज्ञ का आयोजन करते हैं। यज्ञ के पाँच मार्ग हैं। उसमें तीन बार सोम का निष्पीड़न (सवन-त्रय) किया जाता है और सात छन्दों में स्तव किया जाता है।

अथ पंचमी—

आवोयक्ष्यमृतत्वंसुवीरंयथावोदेवावरिवःकराणि ।
आबाह्वोर्वज्रमिन्द्रस्यधेयामथेमाविश्वाःपृतनाजयाति ॥ ५ ॥

आ । वः । यक्षि । अमृतऽत्वम् । सुऽवीरम् । यथा । वः । देवाः ।
वरिवः । कराणि । आ । बाह्वोः । वज्रम् । इन्द्रस्य । धेयाम् ।
अथ । इमाः । विश्वाः । पृतनाः । जयाति ॥ ५ ॥

हे देवावोयुष्मानायक्षि आयाचे किं अमृतत्वं अविनाशित्वं सुवीरं सुपुत्रं च हे देवा-योयुष्माकं वरिवः परिचर्यां हवीरूपधनं वा यथा कराणि करवाणि तदर्थमित्यर्थः । किंचे-न्द्रस्य बाह्वोर्वज्रं आधेयां ग्राहयामीत्यर्थः अग्नेर्होतृत्वाङ्गत्वे इंद्रस्य सोमपानासामर्थ्यदुर्बलत्वेन व-ज्रधारणं नोपपद्यते अतस्वत्कृत्वा वज्रं ग्राहयामीत्यर्थः । अथैवं सतीमाविश्वाः सर्वाःपृतनाः शत्रुसेनाः जयाति जयति जयतु वा ॥ ५ ॥

५. देवो, मैं तुम्हारी सेवा करता हूं। इसलिए तुमसे प्रार्थना करता हूं कि मुझे अमर करो और सन्तान दो। मैं इन्द्र के दोनों हाथों में वज्र देता हूं। तभी वह इन सारी शत्रु-सेनाओं को जीतते हैं।

त्रीणिशतात्रीसहस्राण्यग्निंत्रिंशच्चदेवानवचासपर्यन् ।
औक्षन्घृतैरस्तृणन्बर्हिरस्माआदिद्धोतारंन्यसादयन्त ॥ ६॥१२॥

त्रीणि । शता । त्री । सहस्राणि । अग्निम् । त्रिंशत् । च ।
देवाः । नव । च । असपर्यन् । औक्षन् । घृतैः । अस्तृणन् ।
बर्हिः । अस्मै । आत् । इत् । होतारम् । नि । असादयन्त ॥ ६ ॥ १२ ॥

त्रीणि शता शतानि त्री सहस्रा त्रीणि सहस्राणि त्रिंशच्च नव च एतत्संख्याकादेवाअ-ग्निं मां सपर्यन् पर्यचरन् । परिचारप्रकारउच्यते—घृतैः क्षरद्भिराज्यैः औक्षन् सिक्तवंतः अस्मै अग्नये मह्यं च बर्हिरस्तृणन् आस्तृतवन्तः । आदित् आस्तरणानन्तरं होतारं आह्वातारं न्य-सादयन्त नियमेनासादितवन्तः ॥ ६ ॥

६. तीन हजार तीन सौ उनतालीस देवताओं ने अग्नि की सेवा की है। अग्नि को उन्होंने घृत से अभिषिक्त किया है, उनके लिए कुश बिछा दिया है और उन्हें होता के रूप में यज्ञ में बैठाया है।

॥ इत्यष्टमस्य प्रथमे द्वादशोवर्गः ॥ १२ ॥

यमैच्छामेत्येकादशर्चमेकादशं सूक्तं देवानां वाक्यत्वाद्देवा ऋषयः तद्देवतेति सूक्तस्य सौचीकोऽग्निर्ऋषिः तन्तुं तन्वन्नित्याद्याः अष्टमीवर्जिताश्चतस्रः अष्टमीशिष्टाश्च त्रिष्टुभः । तथाचानुक्रान्तं—तंतुमाद्यानगत्योऽष्टमीवर्जमिति । शिष्टमुक्तं । गतः सूक्तविनियोगः ।

तत्र प्रथमा—

यमैच्छाममनसासोऽयमागाद्यज्ञस्यविद्वान्परुषश्चिकित्वान् ।
सनोयक्षद्देवतातायजीयान्निहिषत्सदन्तरःपूर्वोअस्मत् ॥ १ ॥

यम् । ऐच्छाम । मनसा । सः । अयम् । आ । अगात् । यज्ञस्य ।
विद्वान् । परुषः । चिकित्वान् । सः । नः । यक्षत् । देवऽताता ।
यजीयान् । नि । हि । सत्सत् । अन्तरः । पूर्वः । अस्मत् ॥ १ ॥

यमग्निं ऐच्छाम अन्विष्टवन्तोवयं मनसा हविः प्रापणबुद्ध्या यद्वा हविः प्रापयत्विति बुद्ध्येत्यर्थः सोयमग्निरागात् आजगाम कीदृशोग्निः यज्ञस्य यज्ञं विद्वान् जानन् तथा परुषः पर्वाणि सन्धितान्यङ्गानि चिकित्वान् अभिगच्छन् सोग्निर्यजीयान् यष्टृतमः नोस्मान्देवताता देवताती यज्ञे यक्षत् यजतु निषत्सद्धि न्यसीदत् खलु वेद्यामितिशेषः । कीदृशः सन् अन्तरः ऋत्विजां यष्टव्यानां देवानां च मध्ये संचरन् अस्मत्पूर्वः अस्मत्तोदेवेभ्यः पूर्वभावी सन् अग्निं समिध्य पश्चाद्धि देवाआहूयंते ॥ १ ॥

१. मन से जिन अग्नि की हम कामना करते थे, वह आगये हैं। अग्नि यज्ञ को जानते हैं। वह अपने अङ्गों को सम्पूर्ण करते हैं। उनके समान कोई भी यज्ञकर्त्ता नहीं है। वे हमारा यजन करें। यजनीय देवों के मध्य वे वेदी पर बैठे हुए हैं।

दर्शपूर्णमासयोः पुरा अराधीत्येषा याज्या । सूत्रमुदाहृतं ।

सैषा द्वितीया—

अराधिहोतानिषदायजीयानभिप्रयांसिसुधितानिहिख्यत् ।
यजामहैयज्ञियान्हन्तदेवाँईळामहाईड्याँआज्येन ॥ २ ॥

अराधि । होता । निऽसदा । यजीयान् । अभि । प्रयांसि ।
सुऽधितानि । हि । ख्यत् । यजामहै । यज्ञियान् । हन्त ।
देवान् । ईळामहै । ईड्यान् । आज्येन ॥ २ ॥

अयमग्निः होता होमनिष्पादकोयजीयान् यष्टृतमश्च सन् निषदा वेद्यां निषदनेन अराधि सिद्धोभूत् आहुतियोग्योभूदित्यर्थः यथाभूतोयं सुधितानि सुहुनिहितानि प्रयांसि चरुपुरोडाशाद्यन्नानि अभिहित्यपद अभिचष्टे सर्वतः पश्यति होतिपूरणः कथा युध्येति यक्षियान यष्टव्यान् आहुतिभाजोदेवान् हन्त शीघ्रं आज्येन यजामहै इति तथा ईड्यांश्च स्तुतिभाजो देवान् स्तुत्याईळामहाइति युध्येविशेषः ॥ २ ॥

२. अग्नि, होता, और श्रेष्ठ यज्ञकर्ता हैं। वेदी पर बैठकर आहुति के योग्य हुए हैं। अग्नि भली भाँति रक्खे हुए चरु, पुरोडाश आदि को चारों ओर से देख रहे हैं। इसलिए कि, आहुतिपात्र देवों का शीघ्र यज्ञ किया जाय और स्तुत्य देवों की स्तुति की जाय।

यस्मिन्यजमाने जीवति सति यवरान्दोजायते तस्य सुरभिमतीष्टिः कर्तव्या साध्वीमकरित्येषा तत्रयाज्या । सूत्रितं च—अग्निर्होतान्यसीदद्यजीयान् साध्वीमकर्देववीतिंनोअद्येति ।

साध्वीमकर्देववीतिंनोअद्ययज्ञस्यजिह्वामविदामगुह्याम् ।
सआयुरागात्सुरभिर्वसानोभद्रामकर्देवहूतिंनोअद्य ॥ ३ ॥

साध्वीम् । अकः । देवऽवीतिम् । नः । अद्य । यज्ञस्य । जिह्वाम् ।
अविदाम । गुह्याम् । सः । आयुः । आ । अगात् । सुरभिः ।
वसानः । भद्राम् । अकः । देवऽहूतिम् । नः । अद्य ॥ ३ ॥

अयमग्निरद्य नोस्माकं देववीतिं देवानामागमनवन्तं देवानां हविर्भक्षणोपेतं वा यज्ञं साध्वीमकः साधुमकरोत् वयं च यज्ञस्य गुह्यां गूढतरां जिह्वां अविदाम लब्धवन्तः अग्निर्हि यज्ञस्य जिह्वा तेन देवानां पानात् जिह्वात्वोपचारः । सचाग्निः सुरभिः सुगन्धः आयुर्दैर्घ्यमायुष्यं वसानआच्छादयन् आगात् आगच्छति । आगत्य च नोस्मदर्थं देवहूतिं देवानामाह्वानवन्तं यज्ञं भद्रामकः कल्याणं कृतवान् अद्येदानीं ॥ ३ ॥

३. हम लोगों का देवागमन-रूप यज्ञ-कार्य है, उसे अग्नि सुसम्पन्न करें। यज्ञ की जो गूढ़ जिह्वा (अग्नि) है, उसे हम पा चुके हैं। अग्नि सुरभि होकर और दीर्घ आयु पाकर आये हैं। देवाह्वान-रूप यज्ञ को अग्नि ने पूर्ण किया है।

दर्शपूर्णमासयोः सामिधेन्यर्थं प्रैषविषेण होता तदद्यवाचइत्येषा जप्या स्रुगादापनात्पूर्वमपि जप्या । सूत्रितं च—तदद्यवाचःप्रथमंमसीयेति जप्त्वेति ।

सैषा चतुर्थी—

तदद्यवाचःप्रथमंमसीययेनासुराँअभिदेवाअसाम ।
ऊर्जादउतयज्ञियासःपञ्चजनाममहोत्रंजुषध्वम् ॥ ४ ॥

तत् । अद्य । वाचः । प्रथमम् । मसीय । येन । असुरान् ।
अभि । देवाः । असाम । ऊर्जऽअदः । उत । यज्ञियासः ।
पञ्च । जनाः । मम । होत्रम् । जुषध्वम् ॥ ४ ॥

इदमुत्तरं चाग्नेर्वाक्यमित्युक्तं अथेदानीं प्रथमं मुख्यनामैतद् वाचो मुख्यं तद्वाचोवचोवचनं मसीय उच्चारयामि येन वचसा अहं देवाश्च वयं असुरानस्यसाम अभिभवेम किं तद् प्रथमं वचनमित्युच्यते हे ऊर्जादः अन्नादः उतापिच यज्ञियासः यज्ञार्हाः हे पंचजनाः देवमनुष्यादयः यूयं मम होत्रं हवमाह्वानं जुषध्वं सेवध्वमिति एवंब्रुव्यमाने अग्निमनूयन्ति सर्वेदेवास्त्वग्निमायः । अत्र तदद्यवाचःपरमंमसीयेत्यादिकं निरुक्तं द्रष्टव्यं ॥ ४ ॥

४. जिस वाक्य का उच्चारण करने पर हम असुरों का पराभव कर सकें, उस सर्वश्रेष्ठ वाक्य का हम उच्चारण करें। अन्नभक्षक, यज्ञ-योग्य और पञ्चजनो (देव मनुष्यादि को), तुम लोग हमारे होम-कार्य का सेवन करो।

पञ्चजनाममहोत्रंजुषन्तांगोजाताउतयेयज्ञियासः ।
पृथिवीनःपार्थिवात्पात्वंहसोन्तरिक्षंदिव्यात्पात्वस्मान् ॥५॥१३॥

पञ्च । जनाः । मम । होत्रम् । जुषन्ताम् । गोऽजाताः । उत ।
ये । यज्ञियासः । पृथिवी । नः । पार्थिवात् । पातु । अंहसः ।
अन्तरिक्षम् । दिव्यात् । पातु । अस्मान् ॥ ५ ॥ १३ ॥

पंचजनादेवादयः मम होत्रं हवमाह्वानं जुषन्तां सेवन्तां । अपिच गोजाताः भूम्यामुत्पन्नाः यद्वा गोशब्देन तज्जं पयआदिकमुच्यते हविरर्थं प्रादुर्भूताइत्यर्थः । तादृशाये सन्ति उतापिच येयज्ञियासोयज्ञार्हादेवाः सन्ति ते मम होत्रं जुषन्तां। किंच पृथिवी देवता पार्थिवात् पृथिवीसंबन्धात् नोस्मान् अंहसः पापात्पातु रक्षतु । तथा अन्तरिक्षं अन्तरिक्षदेवता दिव्यात् आन्तरिक्षात् अंहसः पापात् सकाशात् अस्मान्पातु ॥ ५ ॥

५. पञ्चजन (देवादि) मेरे होत्र का सेवन करें। हव्य के लिए उत्पन्न और यज्ञार्ह देवता मेरे होत्र का सेवन करें। पृथिवी हमें पाप से बचावे। अन्तरिक्ष हमें पाप से बचावे।

॥ इत्यष्टमस्य प्रथमे त्रयोदशोवर्गः ॥ १३ ॥

गार्हपत्यादारभ्य आहवनीयाद्वेदिं वेदस्तैरास्तृणाति तन्तुमित्यनया । सूत्रितंच—अविच्छिन्नमन्ववस्तृणन्तस्त्येन गार्हपत्यादाहवनीयमेति तन्तुंतन्वन्रजसोभानुमन्विहीति । अग्नि-

१ नि० ३.८।

होमहोमेष्वनया उदकधारा स्रावणीया । सूत्रितं च—गार्हपत्यादविच्छिन्नामुदकधारां हरेत्तन्तुं तन्वन्रजसो भानुमन्विहीति । अग्न्यन्तराले व्यतिक्रमणे अनया गार्हपत्याहवनीययोर्मध्यं उदकेन भस्मना च पूरयेत् । सूत्रितं च—गार्हपत्याहवनीययोरन्तरं भस्मराज्योदकराज्या च सन्तनुयादिति । आग्निमारुतेष्वेषा धाय्या । सूत्रितं च—तन्तुं तन्वन्रजसो भानुमन्विहि सेवा न इन्द्रो मघवा विरप्शीति ।

अथ षष्ठी—

तन्तुं तन्वन्रजसो भानुमन्विहि ज्योतिष्मतः पथो रक्ष धिया कृतान् ।
अनुल्बणं वयत जोगुवामपो मनुर्भव जनया दैव्यं जनम् ॥ ६ ॥

तन्तुम् । तन्वन् । रजसः । भानुम् । अनु । इहि । ज्योतिष्मतः ।
पथः । रक्ष । धिया । कृतान् । अनुल्बणम् । वयत । जोगुवाम् ।
अपः । मनुः । भव । जनय । दैव्यम् । जनम् ॥ ६ ॥

हे अग्ने तन्तुं यज्ञं तन्वन् विस्तारयन् रजसः रञ्जनात्मकस्य लोकस्य भानुं भासकमादित्यं अन्विहि अनुगच्छ रश्मिद्वारा सूर्यमंडलं प्रविशेत्यर्थः किंच ज्योतिष्मतः प्रकाशवतोऽह्नस्य पथो गमनमार्गान् अथवा ज्योतिष्मतो दीप्तिमतः स्वर्गस्य पथो मार्गान् देवयानान् रक्ष पालय । कीदृशान् मार्गान् धिया कर्मणा कृतान् संपादितान् । किंच सोमिः जोगुवां स्तोतॄणां अपः कर्मनामैतत् क्रियया व्याप्यं कर्म अनुल्बणं अनतिरिक्तं वयत करोतु । देवयज्ञे उल्बणं क्रियते यस्यैवैषा शान्तिरिति ब्राह्मणं । स त्वं मनुर्भव मन्तव्यो भव स्तुत्यो भवेत्यर्थः किंच दैव्यं जनं देवसंघं जनय उत्पादय यज्ञाभिगमनवन्तं कुर्वित्यर्थः ॥ ६ ॥

६. अग्नि, यज्ञ विस्तार करते हुए इस लोक के दीप्ति-कर्त्ता सूर्य के अनुगामी बनो (सूर्यमण्डल में पैठो)। सत्कर्म-द्वारा जिन ज्योतिर्मय मार्गों (देवयानों) को प्राप्त किया जाता है, उनकी रक्षा करो । वे अग्नि स्तोताओं का कार्य निर्दोष कर दें। अग्नि, तुम स्तवनीय बनो और देवों को यज्ञाभिगामी करो।

अथ सप्तमी—

अक्षानहो नह्यतनोत सोम्या इष्कृणुध्वं रशना ओत पिंशत ।
अष्टावन्धुरं वहताभितो रथं येन देवासो अनयन्नभि प्रियम् ॥ ७ ॥

---

१ तै० सं० ५, ४, ५ ।

अक्षऽनहः । नह्यतन । उत । सोम्याः । इष्कृणुध्वम् । रशनाः ।
आ । उत । पिंशत । अष्टाऽवन्धुरम् । वहत । अभितः । रथम् ।
येन । देवासः । अनयन् । अभि । प्रियम् ॥ ७ ॥

अत्र यज्ञे जिगमिषवोदेवाः परस्परं ब्रुवते हे सोम्याः सोमार्हादेवाः यूयं अक्षानहः अक्षेषु नह्यान् बन्धनीयान् अश्वान् नह्यतन नह्यत बध्नीत रथे । उतापिच रशनाः अश्वबन्धनप्रग्रहान् इष्कृणुध्वं निष्कुरुत सम्यक् संस्कुरुत नकारलोपश्छान्दसः । उतापिच आपिंशत पिंशअवयवे अश्वानलंकुरुतेत्यर्थः । अष्टाबन्धुरं बन्धुरं सारथिनिवासस्थानं अष्टसंख्याकबंधुरोपेतं रथं सूर्यसंबन्धिनं अभितः सर्वतोवहत सूर्यरथेन साकं युष्मदीयान् रथान् यज्ञं प्रतिगमयतेत्यर्थः येन देवासोदेवाः प्रियं आत्मानं अनयन् अभिगमयन्ति तं रथमभितोवहतेति संबन्धः । यद्वा तं यज्ञं प्रति वहतेति योज्यं ॥ ७ ॥

७. (यज्ञागमनेच्छु देवता कहते हैं)—सोम-योग्य देवो, रथ में जोतने योग्य घोड़ों को रथ में जोतो। घोड़े का लगाम साफ़ करो। घोड़ों को अलंकृत करो। आठ सारथियों के बैठने योग्य रथों को, सूर्य-रथ के साथ, यज्ञ में ले जाओ। इसी रथ से देवता अपने को ले जाते हैं।

वैवाहिके प्रयाणे यदि नावा तार्या नदी स्यात् तदानीमश्मन्वतीत्यर्धर्चेन वधूं नावमारोहयेत् उत्तरेणार्धर्चेन नदीमुत्क्रामयेत् । सूत्रितंच—अश्मन्वतीरीयतेसंरभध्वमित्यर्धर्चेन नावमारोहयेदुत्तरेणोत्क्रमयेदिति ।

सैषा अष्टमी—

अश्मन्वतीरीयतेसंरभध्वमुत्तिष्ठतप्रतरतासखायः ।
अत्राजहामयेअसन्नशेवाःशिवान्वयमुत्तरेमाभिवाजान् ॥ ८ ॥

अश्मन्ऽवती । रीयते । सम् । रभध्वम् । उत् । तिष्ठत । प्र ।
तरत । सखायः । अत्र । जहाम । ये । असन् । अशेवाः ।
शिवान् । वयम् । उत् । तरेम । अभि । वाजान् ॥ ८ ॥

अनयापि देवायज्ञजिगमिषवः परस्परं ब्रुवते अश्मन्वती नाम नदी रीयते गच्छति री गतिरेषणयोः तां यज्ञगमनायोत्तरीतुं उत्तिष्ठत उद्गच्छत तथाकृत्वा प्रतरत तां नदीमुल्लंघयत हे सखायोयजमानस्य सखिभूताइन्द्रादिदेवानां संबोधनं अत्र अस्यां नद्यां जहाम परित्यजाम का-

लिति उच्यते ये अशेवाः शेवमिति सुखनाम ये असुखभूताः असन् अभूवन् अस्मानाश्रित्यव- र्तन्ते तानत्र जहाम। तथा कृत्वा शिवान् सुखकरान् वाजान् अन्नानि हवींषि अभि प्राप्तुमुत्तरेम उत्तीर्णा भवेम वयं ॥ ८ ॥

८. अश्मन्वती नाम की नदी बह रही है। प्रस्तुत होकर इसे लाँघ जाओ। मित्र देवो, जो कुछ असुख था, उसे छोड़कर और नदी पार कर हम अन्न पावेंगे।

त्वष्टामायावेदपसामपस्तमोबिभ्रत्पात्रादेवपानानिशंतमा।
शिशीतेनूनंपरशुंस्वायसंयेनवृश्चादेतशोब्रह्मणस्पतिः ॥ ९ ॥

त्वष्टा। मायाः। वेत्। अपसाम्। अपःऽतमः। बिभ्रत्। पात्रा। देवऽपानानि। शम्ऽतमा। शिशीते। नूनम्। परशुम्। सुऽआयसम्। येन। वृश्चात्। एतशः। ब्रह्मणः। पतिः ॥ ९ ॥

अयं त्वष्टा देवशिल्पी मायाः कर्मनामैतत् कर्माणि पात्रनिर्माणविषयाणि वेद वेत्ति जानाति स च त्वष्टा अपसां शोभनकर्मवतां मध्ये अपस्तमः अतिशयेन शोभनकर्मा देवपानानि देवाः पिबन्ति येषु तानि पात्रा सोमपात्राणि बिभ्रत् धारयन् वर्तते इति शेषः स त्वष्टा नूनमिदानीं अग्नौ हविर्वहनायाङ्गीकृते सति स्वायसं शोभनायःसारभूतं परशुं शिशीते तीक्ष्णयति त्वष्टा पात्रसंपादनार्थं येन परशुना एतशः एतवर्णः ब्रह्मणस्पतिः ब्रह्मणो मन्त्रस्य पात्रादिसंपादनरूपस्य कर्मणः पतिः स्वामी वृश्चात् वृश्चति पात्राणि ॥ ९ ॥

९. त्वष्टा पात्र निर्माण करना जानते हैं। उन्होंने देवों के लिए अतीव सुन्दर पान पात्र बनाये हैं। वे उत्तम लोहे से बनाये गये कुठार को तेज कर रहे हैं। उसी से ब्रह्मणस्पति पात्र बनाने के योग्य काठ को काटते हैं।

अथ दशमी—

सतोनूनंकवयःसंशिशीतवाशीभिर्याभिरमृतायतक्षथ।
विद्वांसःपदागुह्यानिकर्तनयेनदेवासोअमृतत्वमानशुः ॥ १० ॥

सतः। नूनम्। कवयः। सम्। शिशीत। वाशीभिः। याभिः। अमृताय। तक्षथ। विद्वांसः। पदा। गुह्यानि। कर्तन। येन। देवासः। अमृतऽत्वम्। आनशुः ॥ १० ॥

हे कवयोमेधाविनः त्वष्टुर्मम शिष्याः ऋभवः सवः सन्वदस्यर्थः परास्तायूयं नूनमिदानीं संशिशीत अत्यर्थं तीक्ष्णीकुरुत याशीः याभिर्वाशीभिः पात्राण्यमृताय सोमाय तत्पानायेत्यर्थः यद्वा युष्माकममृतत्वाय तदर्थं तक्षथ संपादयथ हे कवयोविद्वांसोयूयं गुह्यानि गोपनीयानि पदा पदानि वासस्थानानि कर्तन कुरुत । येन स्थानकरणेन देवासोदेवायूयममृतत्वमानशुः प्रापाः । एवं स्वशिष्यानाह ॥ १० ॥

१०. मेधावियो, जिन कुठारों से अमृत-पान के लिए (अमर होने के लिए) पात्र बनाया करते हो, उन्हें भली भाँति तेज करो। विद्वानो, तुम ऐसा गोपनीय वास-स्थान बनाओ, जिससे देव अमर हुए थे।

गर्भेयोषामदधुर्वत्समासन्यपीच्येनमनसोतजिह्वया ।
सविश्वाहासुमनायोग्याअभिसिषासनिर्वनतेकारइज्जितिम्॥११॥१४॥

गर्भे । योषाम् । अदधुः । वत्सम् । आसनि । अपीच्येन । मनसा । उत । जिह्वया । सः । विश्वाहा । सुऽमनाः । योग्याः । अभि । सिसासनिः । वनते । कारः । इत् । जितिम् ॥ ११ ॥ १४ ॥

ते ऋभवोगर्भे मृतायागोर्मध्ये ग्राहके चर्मणि वा मृतानागोः संबन्धिनि योषां काचिद्गां अदधुः धारितवन्तः । निश्चर्मणोगामरिणीतधीतिभिरित्युक्तं । तथा आसनि मृतायाआस्ये वत्समदधुः । केन साधनेन अपीच्येन मनसा देवत्वमाकांक्षया । उतापिच जिह्वया साहस्यमपामोर्थं निर्देशः जिह्वावदावयवा धारयेत्यर्थः यद्वा मनसापिच जिह्वया युक्तां योषामिति संबन्धः सिषासनिः संभजनशीलः सऋभुसन्धः विश्वाहा सर्वेष्वप्यहःसु सर्वदा योग्याः स्वोचिताः सुमनाः । स्तुतीरभिवनते आभिमुख्येन संभजते । सच संयोगिर्वि शत्रुजयं कारहम् कर्तैव शत्रुजयकर्तैव ॥ ११ ॥

११. मृत गायों में से एक गाय को ऋभुओं ने रक्खा और उसके मुख में एक बछड़ा भी रक्खा। उनकी इच्छा देवता बनने की थी। इस कार्य को सम्पन्न करने का उपाय उनका कुठार है। प्रतिदिन ऋभुगण अपने योग्य उत्तमोत्तम स्तोत्र ग्रहण करते हैं। वे अवश्य शत्रुजयकर्त्ता हैं।

॥ इत्यष्टमस्य प्रथमे चतुर्दशोवर्गः ॥ १४.॥

वांस्तुवहति षळृचं द्वादशं सूक्तं वामदेवगोत्रस्य बृहदुक्थस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रं । तथाचानुक्रान्तं—वांस्तुषट्बृहदुक्थोवामदेव्यइति । समूळ्हस्य दशरात्रस्य द्वितीये छन्दोमे एतत्सूक्तं सूत्रितंच—अपूर्व्यापुरुतमानि वांस्तुवेकीर्तिमहांइन्द्रेति । महाव्रते निष्केवल्ये एतत्सूक्तं । सूत्रितंच—वांस्तुवेकीर्तिमघवन्महित्वाभूयइद्वावृधेवीर्यायेति ।

---

१ ऋ० सं० २. ३. ५ ।

तत्र प्रथमा—

तांसुतेकीर्तिंमघवन्महित्वायत्त्वाभीतेरोदसीअह्वयेताम् ।
प्रावोदेवाँआतिरोदासमोजःप्रजायैत्वस्यैयदशिक्षइन्द्र ॥ १ ॥

ताम् । सु । ते । कीर्तिम् । मघऽवन् । महिऽत्वा । यत् । त्वा ।
भीते इति । रोदसी इति । अह्वयेताम् । प्र । आवः । देवान् ।
आ । अतिरः । दासम् । ओजः । प्रऽजायै । त्वस्यै । यत् ।
अशिक्षः । इन्द्र ॥ १ ॥

हे इन्द्र मघवन् धनवन् ते तव संबन्धिनीं महित्वा महत्त्वेनागतां कीर्तिं सुष्ठु कीर्तयामीति शेषः। किंच यद्यदा त्वा त्वां प्रति भीते असुरैर्भयं प्राप्ते रोदसी द्यावापृथिव्यौ अह्वयेतां आगच्छेत्यब्रूतां तदानीं देवान् प्रावः प्रारक्षः। तथा दासं देवानामुपक्षयकर्तारं असुरं आतिरः व्यनाशयः असुरान् हत्वा देवानां रक्षणेन द्यावापृथिव्योर्भारं पर्यहरः इति यदस्ति किंच त्वस्यै एकस्यै प्रजायै यजमानरूपायै ओजः बलं अशिक्षः प्रायच्छः तां तां कीर्तिं कीर्तयामीत्यर्थः ॥ १ ॥

१. धनी इन्द्र, तुम्हारी महती कीर्ति का मैं वर्णन करता हूँ जिस समय द्यावापृथिवी ने डरकर तुम्हें बुलाया, उस समय तुमने देवों की रक्षा की, दस्युबल का संहार किया और यजमान को बल प्रदान किया।

अथ द्वितीया—

यदचरस्तन्वावावृधानोबलानीन्द्रप्रब्रुवाणोजनेषु ।
मायेत्साते यानियुद्धान्याहुर्नाद्यशत्रुंननुपुराविवित्से ॥ २ ॥

यत् । अचरः । तन्वा । ववृधानः । बलानि । इन्द्र । प्रऽब्रुवाणः ।
जनेषु । माया । इत् । सा । ते । यानि । युद्धानि । आहुः ।
न । अद्य । शत्रुम् । ननु । पुरा । विवित्से ॥ २ ॥

हे इन्द्र तन्वा शरीरेण स्तोत्रेण वा वावृधानो वर्धमानो जनेषु प्राणिषु बलानि प्रब्रुवाणः वृत्रवधादिरूपाणि सामर्थ्यानि प्रकर्षेण कथयन् अचरः संग्रामं कृतवानिति यदस्ति ते तव

सागविः मायेव मायैव वृथेत्यर्थः। किंच यानि युद्धानि शत्रुविषयाणि आहुः ब्रुवते पुराविद ऋ-षयः तान्यपि मायैव। कुत इत्याह अद्य इदानीं शत्रुं हन्तव्यं न विवित्से न लभसे अयमाशूत्पूर्वं इत्यवानस्मीति ब्रूषे तदपि नेत्याह नन्विति पक्षे। किं पुरा शत्रुं अलभथाः तदपि नेत्यर्थः ॥२॥

२. इन्द्र, तुमने अपने शरीर को बढ़ाकर और अपने सारे कार्यों की घोषणा कर जिन सब बलसाध्य व्यापारों को सम्पन्न किया, वे सब माया मात्र हैं; तुम्हारे सारे युद्ध में माया भर है। इस समय तो तुम्हारा कोई भी शत्रु नहीं है। क्या पहले था? यह भी सम्भव नहीं।

कउनुतेमहिमनःसमस्यास्मत्पूर्वऋषयोन्तमापुः ।
यन्मातरंचपितरंचसाकमजनयथास्तन्वः१स्वायाः ॥ ३ ॥

के। ऊँ इति। नु। ते। महिमनः। समस्य। अस्मत्। पूर्वे।
ऋषयः। अन्तम्। आपुः। यत्। मातरम्। च। पितरम्।
च। साकम्। अजनयथाः। तन्वः। स्वायाः ॥ ३ ॥

हेइन्द्र ते तव महिमनः महिम्नः समस्य सर्वस्यापि अन्तं पारं अस्मत अस्मत्तः पूर्वे ऋषयः के आपुः प्राप्नुवन् न केपीत्यर्थः। यद्यपि महत्वं प्रत्यापयन्ति तथापि न कार्त्स्न्येनेति। तत्र कारणमाह—यत् यस्मात् मातरं च पितरं च। द्यौर्वः पितापृथिवीमातेतिहिश्रुतं। अतोद्यावापृथि-व्यावित्यर्थः ते उभे अपि साकं सहैवस्वायास्तन्वः स्वकीयाच्छरीरात् अजनयथाः उदपादयः अतोनापुरितिसंबन्धः ॥ ३ ॥

३. इन्द्र, हमसे पहले किसी ऋषि ने तुम्हारी अखिल महिमा का अन्त पाया था। तुमने अपने ही शरीर से अपने माता-पिता को (द्यावापृथिवी को) एक साथ उत्पन्न किया था।

अथ चतुर्थी—

चत्वारितेअसुर्याणिनामादाभ्यानिमहिषस्यसन्ति ।
त्वमङ्गतानिविश्वानिवित्सेयेभिःकर्माणिमघवञ्चकर्थ ॥ ४ ॥

चत्वारि। ते। असुर्याणि। नाम। अदाभ्यानि। महिषस्य।
सन्ति। त्वम्। अङ्ग। तानि। विश्वानि। वित्से। येभिः।
कर्माणि। मघऽवन्। चकर्थ ॥ ४ ॥

---

१ ऋ० सं० २. ५. १५।

हे इन्द्र महिषस्य महतः पूज्यस्य ते तव चत्वारि अहर्याणि असुरविघातीनि अदाभ्यानि अन्यैरहिंस्यानि उत्तरसूक्तेऽपान्त्यवर्जितेषु दूरे तन्नामेत्यादिषु चतुर्ष्वृक्षु प्रतिपादितानि यानि नाम नामकानि शरीराणि सन्ति हे अंग सखे त्वं तानि विश्वानि सर्वाणि वित्से वेत्सि जानासि येभिर्नामभिः कर्माणि वृत्रवधादिरूपाणि चकर्थ कुरुषे हे मघवन् तानि वेत्सीति ॥ ४ ॥

४. तुम महान् हो। तुम्हारे चार असुर-घातक और अहिंसनीय शरीर हैं। धनी इन्द्र, उन्हीं शरीरों से तुम अपने बड़े कार्यों को करते हो।

त्वंविश्वादधिषेकेवलानियान्याविर्याचगुहावसूनि ।
काममिन्मेमघवन्मावितारीस्त्वमाज्ञातात्वमिन्द्रासिदाता ॥ ५ ॥

त्वम् । विश्वा । दधिषे । केवलानि । यानि । आविः । या । च ।
गुहा । वसूनि । कामम् । इत् । मे । मघऽवन् । मा । वि ।
तारीः । त्वम् । आऽज्ञाता । त्वम् । इन्द्र । असि । दाता ॥ ५ ॥

हे इन्द्र त्वं विश्वा सर्वाणि केवलानि अन्येषामसाधारणानि वसूनि धनानि दधिषे धारयसि । विश्वानीत्युक्तं कथं विश्वत्वमित्यत आह यान्याविः आविर्भूतानि सर्वैः प्रसिद्धानि वसूनि निवासयोग्यानि धनानि सन्ति या च गुहा गुहायां निगूढप्रदेशे वर्तमानानि वसूनि सन्ति तानि विश्वानि दधिषइति । यस्मादेवं तस्मात् मे मम कामं कांक्षितं हे मघवन् धनवन्निन्द्र मावितारीः माहिंसीः इत् पूरणे । अपितु वर्धयेति शेषः । हे इन्द्र त्वं आज्ञातासि ज्ञापयितास्यभिलषितं धनं । तथा हे इन्द्र त्वं दातासि ॥ ५ ॥

५. प्रकट और छिपी हुई—दोनों तरह की सम्पत्तियों को तुम अधिकार में करते हो। इन्द्र, मेरी अभिलाषा पूरी करो। तुम स्वयं दान करने की आज्ञा करते हो और स्वयं दान देते हो।

अथ षष्ठी—

योअदधाज्ज्योतिषिज्योतिरन्तर्योअसृजन्मधुनासंमधूनि ।
अधप्रियंशूषमिन्द्रायमन्मब्रह्मकृतोबृहदुक्थादवाचि ॥ ६ ॥ १५॥

यः । अदधात् । ज्योतिषि । ज्योतिः । अन्तः । यः । असृजत् ।
मधुना । सम् । मधूनि । अध । प्रियम् । शूषम् । इन्द्राय ।
मन्म । ब्रह्मऽकृतः । बृहत्ऽउक्थात् । अवाचि ॥ ६ ॥ १५॥

यश्चोज्ज्योतिषि ज्योतिष्मति आदित्यादिके तेजस्यन्तः ज्योतिस्तेजः अदधाद्धारितवान् यदा-दित्यादिषु तेजोस्ति तदिन्द्रकृतमित्यर्थः यश्च मधुना मधुरेण रसेन निमित्तेन मधूनि सोमानि मधुरद्रव्याणि समसृजत् समयोजयत्। यद्वा मधुनात्र मधुशब्देन सर्वैः सेव्यमानआदित्यउच्यते तेन सह मधून्युदकानि समसृजत्। अथ संप्रति तस्मादिन्द्राय प्रियं प्रियजनकं शूषं बलं श-त्रूणां शोषकत्वात् बलकरं मन्म मननीयं स्तोत्रं ब्रह्मकृद्योमन्त्रकृतोनृहदुक्थात् प्रभूतशस्त्रयुक्ता-देवन्नामकादृषेर्मत्तोवाचि उक्तमभूत् ॥ ६ ॥

६. जिन्होंने ज्योतिर्मय पदार्थों में ज्योति स्थापित की है और जिन्होंने मधु देकर सोमरस आदि मधुर वस्तुओं की सृष्टि की है, उनके लिए बृहदुक्थ मंत्रों के कर्ता ऋषि ने प्रिय और बलकर स्तोत्र किया था।

॥ इत्यष्टमस्य प्रथमे पंचदशोवर्गः ॥ १५ ॥

दूरेतदित्यष्टर्चं सप्तदशं सूक्तं ऋष्याद्याः पूर्ववत्। दूरइत्यनुक्रान्तं। गतः सूक्तविनियोगः।

दूरे तन्नाम॑ गुह्यं॑ परा॒चैर्यत्त्वा॑ भी॒ते अह्व॑येतां वयो॒धै।
उद॑स्तभ्नाः पृथि॒वीं द्याम॒भीके॒ भ्रातुः॑ पु॒त्रान्म॑घवन्तित्विषा॒णः ॥ १ ॥

दूरे। तत्। नाम॑। गुह्य॑म्। परा॒चैः। यत्। त्वा॒। भी॒ते इति॑।
अह्व॑येताम्। व॒यः॒ऽधै। उत्। अ॒स्त॒भ्नाः॒। पृ॒थि॒वीम्। द्याम्।
अ॒भीके॑। भ्रातुः॑। पु॒त्रान्। म॒घ॒ऽव॒न्। ति॒त्वि॒षा॒णः ॥ १ ॥

अनया चत्वारिंशत्सूर्याणि नामेत्युक्तस्य आयंनाम स्तूयते हे इन्द्र ते तव तद्वक्ष्यमाणं नाम सर्वेषां नामकं शरीरं पराचैः पराङ्मुखैर्मनुष्याणामित्यर्थः गुह्यं गोपनीयं अप्रकाशितं सत् दूरे द्योविप्रकृष्टे दूरदेशे वर्तते इतिशेषः यदा त्वा त्वां रोदसी द्यावापृथिव्यौ भीते सत्यौ अह्वयेतां। किमर्थं वयोधै अन्नस्य निधानार्थं जगतोन्नसाधनायेत्यर्थः तदानीं तेन शरीरेण अभीके अन्तिकनामैतत् तव समीपएव पृथिवीं द्यां च उत् ऊर्ध्वं परस्परवियुक्तं यथा भवति तथा अस्तभ्नाः स्तंभितवानसि। किं कुर्वन् हे मघवन् इन्द्र भ्रातुः पर्जन्यस्य पुत्रान् पुत्रस्था-नीयान् उदकसंस्त्यायान् तित्विषाणः दीपयन्निति विद्युद्रूपमिन्द्रमाह विद्युद्रूपेन्द्रइतिवाजसने-यकं। यद्वा पर्जन्यरूपमाह तदानीं वायुरस्येन्द्रस्य भ्रातासंवन्धः ॥ १ ॥

१. इन्द्र, तुम्हारा शरीर दूर है। पराङ्मुख होकर मनुष्य उसको छिपाते हैं। जिस समय द्यावापृथिवी उसको अन्न के लिए बुलाते हैं, उस समय तुम अपने पास की मेघराशि को प्रदीप्त करते हो और पृथिवी से आकाश को ऊपर पकड़ रखते हो।

अथ द्वितीया—

म॒हत्तन्नाम॒ गुह्यं॑ पुरु॒स्पृग्येन॑ भू॒तं ज॒नयो॒ येन॒ भव्य॑म् ।
प्र॒त्नं जा॒तं ज्योति॒र्यद॑स्य प्रि॒यं प्रि॒याः सम॑विशन्त॒ पञ्च॑ ॥ २ ॥

म॒हत् । तत् । नाम॑ । गुह्य॑म् । पु॒रु॒ऽस्पृक् । येन॑ । भू॒तम् । ज॒नयः॑ । येन॑ । भव्य॑म् । प्र॒त्नम् । जा॒तम् । ज्योतिः॑ । यत् । अ॒स्य॒ । प्रि॒यम् । प्रि॒याः । सम् । अ॒वि॒श॒न्त॒ । पञ्च॑ ॥ २ ॥

हे इन्द्र तव तत्तुभ्यं गोपनीयं अन्यैरविज्ञातं पुरुस्पृक् बहुभिर्बृहत्यार्थिभिः स्पृहणीयं आकाशात्मकं नाम शरीरं महत् अत्यंतं प्रवृद्धं येन नाम्ना भूतं भव्यं च सर्वं जनयः उत्पादितवानसि भूतभव्योभयान्वयाय येनेत्यस्यावृत्तिः आकाशात्मकाद्धि परमेश्वरस्वरूपात् भूतभव्यात्मकं जगदुत्पद्यते । आकाशाद्वायुरित्यादिश्रुतेः । किंच प्रत्नं पुराणं पूर्वकालीनं यज्ज्योतिः द्योतमानं आदित्याख्यमुदकाख्यं वा अस्येन्द्रस्य प्रियं प्रियभूतं तत्वं जातमुत्पन्नं तत्तत्वं प्रियाः प्रीयमाणाः पञ्च पञ्चजनाइतिविशेषः भीमइति पदेकदेशलक्षणा । निषादपंचमाश्चत्वारोवर्णाः समविशन्त संविशन्ते स्वनिर्वाहार्थं भजन्तइत्यर्थः ॥ २ ॥

२. तुम्हारा विस्तृत स्थानों में व्याप्त गुह्य शरीर (अन्तरिक्ष) अत्यन्त प्रकाण्ड है। उससे तुमने भूत और भविष्य को उत्पन्न किया है। जिन ज्योतिर्मय वस्तुओं को उत्पन्न करने की इच्छा हुई, उससे सब प्राचीन वस्तुएँ उत्पन्न हुईं; उससे पञ्चजन (चारों वर्ण और निषाद) प्रसन्न हुए।

अथ तृतीया—

आ रोद॑सी अपृणा॒दोत मध्यं॒ पञ्च॑ दे॒वाँ ऋ॑तु॒शः स॒प्तस॑प्त ।
चतु॑स्त्रिंशता पुरु॒धा वि च॑ष्टे॒ सरू॑पेण॒ ज्योति॑षा॒ विव्र॑तेन ॥ ३॥

आ । रोद॑सी॒ इति॑ । अ॒पृ॒णा॒त् । आ । उ॒त । मध्य॑म् । पञ्च॑ । दे॒वान् । ऋ॒तु॒ऽशः । स॒प्तऽस॑प्त । चतुः॑ऽत्रिंशता । पु॒रु॒धा । वि । च॒ष्टे॒ । सऽरू॑पेण । ज्योति॑षा । विऽव्र॑तेन ॥ ३ ॥

अयमिन्द्रःसूर्यात्मकः आत्मीयेन शरीरेण तेजसा वा रोदसी द्यावापृथिव्यौ आ सर्वतः अपृणात् पूरयति उतापिच मध्यं लोकत्रयापेक्षया मध्यमभूतं अन्तरिक्षं आअपृणादिति यदेतदपि स्वशरीरेण तेजसा वा पूरयति । किंच पंचदेवान् देवमनुष्यपितृअसुररक्षःसंज्ञकान्

तथासप्त द्विरुक्तया सप्तसंख्याकानि तत्त्वानि लोके यानि सन्ति तानि परिपुष्यन्ते कानि तानीति सप्तमरुद्गणान् सप्तादित्यरश्मीन् सप्तलोकान् अन्यानपि सप्तसंख्योपेतान्। ऋतुशः काले-काले चतुस्त्रिंशता चतुस्त्रिंशत्संख्याकदेवगणेन पुरुधा बहुप्रकारं विचष्टे विपश्यति सर्वदेवे अष्टौवसवएकादशरुद्राद्वादशादित्याः प्रजापतिश्चवषट्कारश्च विराट्चेति चतुस्त्रिंशद्देवाः। केनेति तदुच्यते—सरूपेण समानरूपेण ज्योतिषा प्रकाशकेन विव्रतेन विविधेन कर्मणा ॥ ३ ॥

३. इन्द्र (सूर्यात्मक) ने अपने शरीर (वा तेज) से द्युलोक, भूलोक और अन्तरिक्ष को पूर्ण किया। इन्द्र, समय-समय पर पाँच जातियों (देव, मनुष्य, पितर, असुर और राक्षस) और सात तत्त्वों (सात मरुद्गण, सात सूर्य-किरण, सात लोक आदि) को, अपने प्रदीप्त नानाविध कार्यों के द्वारा, धारण करते हो। वह सब कार्य एक ही भाव से चलते हैं। इस संबंध में मेरे तीस देवता (आठ वसु, एकादश रुद्र, द्वादश आदित्य, प्रजापति, वषट्कार और विराट्) इन्द्र की सहायता करते हैं।

यदुष औच्छः प्रथमा विभानामजनयो येन पुष्टस्य पुष्टम्।
यत्ते जामित्वमवरं परस्या महन्महत्या असुरत्वमेकम् ॥ ४ ॥

यत्। उषः। औच्छः। प्रथमा। विऽभानाम्। अजनयः। येन। पुष्टस्य। पुष्टम्। यत्। ते। जामिऽत्वम्। अवरम्। परस्याः। महत्। महत्याः। असुरऽत्वम्। एकम् ॥ ४ ॥

अत्रप्रसंगात् सूर्यात्मकेन्द्रसंबन्धिनी उषाःस्तूयते हे उषः उषोदेवते विभानां विभासकानां ग्रहनक्षत्रादीनां प्रथमा प्रथमभूता सती औच्छः विभातमकरोः अमेयुष्मत्तः प्रादुर्भवन्ति पश्चात् अन्यानि तेजांसि येन च तेजसा पुष्टस्य पोषयुक्तस्यापि पदार्थस्य मध्ये पुष्टं अतिशयेन पोषयुक्तमादित्यं अजनयः उदपादयः। यत् यस्य ते तव जामित्वं बान्धवं अवरं अर्वाङ्मुखं अस्मदभिमुखमित्यर्थः कीदृश्यास्ते तवेतिपरस्याः उपरि स्थितायाइत्यर्थः तदिदं महत्यास्तव महत् अतिप्रवृद्धं एकं असाधारणं एकमेव वा असुरत्वं प्रकृष्टबलवत्वं तव बलेन कृतमित्यर्थः ॥ ४ ॥

४. उषा, नक्षत्र आदि आलोकधारी पदार्थों में तुमने सबसे पहले आलोक दिया है। जो पुष्ट है, उसको तुमने और भी पुष्ट किया है। तुम ऊपर रहती हो; किन्तु निम्नस्थ मनुष्यों के साथ तुम्हारा बन्धुत्व है। यह तुम्हारा महत्त्व और एक ही प्रकृष्ट-बलत्व है।

महाव्रते निष्केवल्ये विधुंदद्राणमित्येषा। सूत्रितंच—आयाससीहुपयन्तुरेतावेधुंदद्राणमिति।

विधुंदद्राणंसमनेबहूनांयुवानंसन्तंपलितोजगार ।
देवस्यपश्यकाव्यंमहित्वाद्याममारसह्यःसमान ॥ ५ ॥ १६ ॥
विऽधुम् । दद्राणम् । समने । बहूनाम् । युवानम् । सन्तम् ।
पलितः । जगार । देवस्य । पश्य । काव्यम् । महिऽत्वा ।
अद्य । ममार । सः । ह्यः । सम् । आन ॥ ५ ॥ १६ ॥

अनया कालात्मकइन्द्रः स्तूयते—विधुं विधातारं सर्वस्य युद्धादेः कर्तारं विपूर्वोदधातिः करोत्यर्थे । यथा समने अननमनः प्राणनं सम्यगननेनोपेतं संग्रामेबहूनां शत्रूणांदद्राणं द्रावकं ईदृक्सामर्थ्योपेतं युवानं सन्तं पुरुषं पलितोजरावशाच्छुक्लकेशः पुमान् जगार निगिरतीन्द्रात्मा एवमुक्तलक्षणं देवस्य कालात्मकस्येन्द्रस्य महित्वा महत्त्वेनोपेतं काव्यं सामर्थ्यं पश्य पश्यत हे जनाः । यथा जरसा ह्योयोममार म्रियते सद्यः परेद्युः समान सम्यक् चेष्टते पुनर्जन्मान्तरे प्रादुर्भवतीत्यर्थः । सदेवं चत्वारिनामानि शरीराण्युक्तानि ॥ ५ ॥

५. जिस समय (कालात्मक) इन्द्र युवा रहते हैं, उस समय सब कार्य करते हैं; उन द्रावक के भय से युद्ध में कितने ही शत्रु भागते हैं; परन्तु अनेक पालों का वृद्ध काल उनका ग्रास कर लेता है। उनकी महत्त्वजनक क्षमता देखिए कि, वे कल जीवित थे, आज मर गये।

॥ इत्यष्टमस्य प्रथमे षोडशोवर्गः ॥ १६ ॥

शाक्मनाशाकोअरुणःसुपर्णआयोमहःशूरःसनादनीळः ।
यच्चिकेतसत्यमित्तन्नमोघंवसुस्पार्हमुतजेतोतदाता ॥ ६ ॥
शाक्मना । शाकः । अरुणः । सुऽपर्णः । आ । यः । महः ।
शूरः । सनात् । अनीळः । यत् । चिकेत । सत्यम् । इत् । तत् ।
न । मोघम् । वसु । स्पार्हम् । उत । जेता । उत । दाता ॥ ६ ॥

शाक्मना शक्त्यैव शाक्म शाक्मना बलेन शाकः शक्तः स्वशक्त्यैव सर्वं कर्तुं शक्त इत्यर्थः महेन्द्रस्य सहायान्तरापेक्षाराहित्यादेव अरुणः अरुणवर्णः सुपर्णः कश्चित् शोभनपर्णः पक्षी आगच्छतीत्यध्याहारः उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः योमहोमहान् शूरोविक्रान्तः सनात् पुराणः अनीळः अनीडः नीडस्याकर्ता नहीन्द्रोपिवत् कुत्रचिदपि पक्षिनिकेतनं करोति एवं सुपर्णरूपकेणेन्द्रमाह सपक्षीन्द्रोयच्चिकेत कर्तव्यत्वेन जानाति तत्सत्यमित् सत्यमेव नखु मोघं व्यर्थं भवति । स्पार्हं स्पृहणीयं वसु उत जेता जयति शत्रुभ्यः सकाशात् । उतापिच दाता प्रयच्छति च स्तोतृभ्यः । नळोकाम्यपेत्यादिना षढोपविषेधः ॥ ६ ॥

६. एक सुन्दर पक्षी (इन्द्रात्मक) आ रहा है। उसका बल अद्भुत है—सर्व-समर्थ है। वह महान्, विक्रान्त, प्राचीन और विना घोंसले का है। वह जो करना चाहता है, वह अवश्य ही हो जाता है। वह अभिलषणीय सम्पत्ति को जीतता और उसे स्तोताओं को दे डालता है।

अथ सप्तमी—

ऐभिर्ददेवृष्ण्यापौंस्यानियेभिरौक्षद्वृत्रहत्यायवज्री ।
येकर्मणःक्रियमाणस्यमह्नऋतेकर्ममुदजायन्तदेवाः ॥ ७ ॥

आ । एभिः । ददे । वृष्ण्या । पौंस्यानि । येभिः । औक्षत् ।
वृत्रऽहत्याय । वज्री । ये । कर्मणः । क्रियमाणस्य ।
मह्ना । ऋतेऽकर्मम् । उत्ऽअजायन्त । देवाः ॥ ७ ॥

इन्द्रएभिर्मरुद्भिः सह वृष्ण्या वृष्ण्यानि वर्षकाणि पौंस्यानि बलानि आददे आदत्ते । येभिर्मरुद्भिः सहितोवृत्रहत्याय प्राण्युपकारकवृष्ट्यावरकत्वाद्वृत्रः पापं तस्य हत्याय हननाय मनुष्याणामुपद्रवशमनायेत्यर्थः । तदर्थं वज्री वज्रवानिन्द्रः औक्षत् वर्षति ये च मरुतोदेवाः मह्ना महतेन्द्रेण क्रियमाणस्य कर्मणः वृष्टिप्रदानलक्षणस्य साहाय्यार्थं ऋतेकर्म वृष्टिप्रदानकर्म प्रति उदजायन्त उन्मुखाजायन्ते स्वयमेव तैरेभिराददइति समन्वयः ॥ ७ ॥

७. वज्रधर इन्द्र ने मरुतों के साथ वर्षक बल को प्राप्त किया। मरुतों के साथ इन्द्र ने वृष्टि बरसाई और वृत्र का वध करके पृथिवी को अभिषिक्त किया। महान् इन्द्र, जिस समय वे कार्य करते हैं, उस समय स्वयं मरुद्गण वृष्टि की उत्पत्ति के कार्य में लग जाते हैं।

युजाकर्माणिजनयन्विश्वौजाअशस्तिहाविश्वमनास्तुराषाट् ।
पीत्वीसोमस्यदिवआवृधानःशूरोनिर्युधाधमद्दस्यून् ॥ ८ ॥ १७ ॥

युजा । कर्माणि । जनयन् । विश्वऽओजाः । अशस्तिऽहा ।
विश्वऽमनाः । तुराषाट् । पीत्वी । सोमस्य । दिवः । आ ।
वृधानः । शूरः । निः । युधा । अधमत् । दस्यून् ॥ ८ ॥ १७ ॥

सइन्द्रोयुजा मरुतां सहायेन कर्माणि प्रवर्षणादीनि जनयन् उत्पादयन् विश्वौजाः व्याप्तबलः अशस्तिहा रक्षोहा विश्वमनाव्याप्तमनाः अत्यन्तं मनस्वी तुराषाट् तूर्णमभिभविता शत्रूणां एवं महानुभावइन्द्रः दिवःद्युलोकादागत्य सोमस्य सोमं पीत्वी पीत्वा वृधानोवर्धमानः शूरः सन् युधा आयुधेन प्रहारेण वा दस्यून् शत्रून् निरधमत् निर्धमति आयुधेनासुरानपवाधतइत्यर्थः ॥ ८ ॥

८. मरुतों की सहायता से इन्द्र ये कर्म करते हैं। उनका तेज सर्वगन्ता है। वे राक्षसों को मारते हैं। उनका मन विश्व-व्यापी है। वे क्षिप्र-विजयी हैं। इन्द्र ने आकाश से आकर और सोम-पान करके अपने शरीर को बढ़ाया और आयुध से असुरों (दस्युओं) को मारा।

इदन्तइति सप्तर्चं चतुर्दशं सूक्तं वामदेवपुत्रोबृहदुक्थऋषिः चतुर्थीपंचम्यौजगत्यौ आदितस्तिस्रः सप्तमी च त्रिष्टुभः विश्वेदेवादेवता। तथाचानुक्रान्तं—इदंते सप्त वैश्वदेवं चतुर्थ्याद्यास्तिस्रोजगत्यइति। गतः सूक्तविनियोगः। आहवनीये वाय्वादिकारणेनायतनान्निष्क्रम्य शम्यापरासादर्वाचीने देशे दीप्यमाने सति तमग्निमनया पुनरायतने संवपेत्। सूत्रितंच—आहवनीयमवदीप्यमानमर्वाक् शम्यापरासादिदन्तएकंपरऊतएकमिति संवपेदिति।

तेषा सूक्ते प्रथमा—

इदंतएकंपरऊतएकंतृतीयेनज्योतिषासंविशस्व।
संवेशनेतन्व१श्चारुरेधिप्रियोदेवानांपरमेजनित्रे ॥ १ ॥

इदम्। ते। एकम्। परः। ऊँ इति। ते। एकम्। तृतीयेन।
ज्योतिषा। सम्। विशस्व। सम्ऽवेशने। तन्वः। चारुः।
एधि। प्रियः। देवानाम्। परमे। जनित्रे ॥ १ ॥

एतदादिभिः बृहदुक्थोवाजिनं नाम स्वपुत्रं मृतं वदति हे मृतपुत्र ते तव इदं उपरि ज्योतिषेतिवक्ष्यमाणत्वादत्रेदं शब्देन ज्योतिरभिधीयते इदं ज्योतिरग्न्याख्यमेकं एकोंशः अतस्तमग्निं तव देहगतात्म्यंशेन तासमग्निं संविशस्व। संगच्छस्व। तथा परउ अन्योपि ते तव एकं वाय्वंशः तं तव प्राणवाय्वाख्येनांशेन संविशस्व शरीराभिमाणवाय्वोर्बाह्याग्निवाय्वोश्चैकत्वादंशत्वमिति भावः। तथा तृतीयेन ज्योतिषा आदित्याख्येन तेजसा तवात्मना संविशस्व सूर्यगतात्मचैतन्यदेहगतात्मचैतन्ययोरभेदादंशत्वं। योहं सोसौ योसौ सोहं। सूर्यआत्माजगतइत्यादिश्रुतेरात्मनः सूर्यप्रवेशोयुक्तः तन्वः संवेशने तस्मिन् सूर्ये संविश्यचारुरेधि कल्याणोभव कीदृशस्त्वं प्रियः तेन सह प्रीयमाणः कीदृशि तस्मिन् देवानां परमे उत्तमे जनित्रे जनके। देवानां ह्येतत्परमं जनित्रं यत्सूर्यइति हि श्रुतिः ॥ १ ॥

१. (अपने मृत पुत्र वाजी से ऋषि कहते हैं)—तुम्हारा एक अंश यह अग्नि है। एक अंश यह वायु है। तुम्हारा तीसरा अंश ज्योतिर्मय आत्मा है। इन तीन अंशों के द्वारा तुम अग्नि, वायु और सूर्य में पैठो। अपने शरीर के प्रवेश के समय तुम कल्याण-मूर्त्ति धारण करो और देवों में उन सर्वश्रेष्ठ और पितृस्वरूप सूर्य के भुवन में प्रिय होओ।

---

१ ऋ० सं० १, ८, ७।

अथ द्वितीया—

तनूष्टेवाजिन्तन्वंनयन्तीवाममस्मभ्यंधातुशर्मतुभ्यम् ।
अह्रुतोमहोधरुणायदेवान्दिवीवज्योतिःस्वमामिमीयाः ॥ २ ॥

तनूः । ते । वाजिन् । तन्वम् । नयन्ती । वामम् । अस्मभ्यम् ।
धातु । शर्म । तुभ्यम् । अह्रुतः । महः । धरुणाय । देवान् ।
दिविऽइव । ज्योतिः । स्वम् । आ । मिमीयाः ॥ २ ॥

हेवाजिन् एतन्नामक पुत्र ते तव तन्वं शरीरं नयन्ती स्वशरीरे प्रापयन्ती तनूरियं पृथिवी उभयोरपिपार्थिवत्वात् त्वच्छरीरस्य पृथिवीप्राप्ती सत्यां तस्यास्तव शरीरनयनं युक्तं तादृशी पृथिवी वामं वननीयं धनं अस्मभ्यं धातु दधातु शर्म च सुखं तुभ्यं धातु दधातु त्वं अह्रुतः अनवपतितः सन् महोमहतोदेवान् तव कारणभूतान् दिवीव ज्योतिः द्युलोके वर्तमानं सूर्यं च इवशब्दोनिपातानामनेकार्थत्वात् तं च स्वं तव स्वभूतं आमिमीयाः आविश ॥ २ ॥

२. वाजी, पृथिवी तुम्हारे शरीर को ग्रहण करती है। वे हमारे लिए प्रीतिजनक हों; तुम्हारा भी कल्याण करें तुम स्थान-भ्रष्ट न होकर, ज्योति धारण करने के लिए, देवों और आकाशस्थ सूर्य के साथ अपनी आत्मा को मिला दो।

वाज्यसिवाजिनेनासुवेनीःसुवितःस्तोमंसुवितोदिवंगाः ।
सुवितोधर्मंप्रथमानुसत्यासुवितोदेवान्त्सुवितोनुपत्म ॥ ३ ॥

वाजी । असि । वाजिनेन । सुऽवेनीः । सुवितः । स्तोमम् । सुवितः ।
दिवम् । गाः । सुवितः । धर्म । प्रथमा । अनु । सत्या ।
सुवितः । देवान् । सुवितः । अनु । पत्म ॥ ३ ॥

हेपुत्र त्वं वाजिनेनान्नरसेन बलेन वा वाज्यसि तद्वान् भवसि कीदृशस्त्वं सुवेनीःसुष्ठु कान्त्यः स्त्रीगत्यादिषु । तादृशस्त्वं सुवितः सुष्ठु प्रेरितः स्तोमं पूर्वं त्वया कृतं स्तोत्रं तदभिमानि देवं अनुगाः अन्वगाः गच्छ तथासुवितोदिवंगाः तथासुवितोधर्मः त्वया संपादितानि धर्माण्यनु गच्छ । कीदृशानि प्रथमा मुख्यानि सत्या सत्यफलानि तथा सुवितोदेवान् इन्द्रादीन् तथा सुवितः पत्म पतद् ज्योरादित्याख्यमनुगाः ॥३ ॥

३. पुत्र, तुम बल से बली और सुन्दर हो। जिस प्रकार तुमने उत्तम स्तोत्र किया था, उसी प्रकार उत्तम स्वर्ग में जाओ। उत्तम धर्म का तुमने अनुष्ठान किया है; इसलिए उत्तम फल पाओ। उत्तम देवता और उत्तम सूर्य के साथ मिलो ।

अथ चतुर्थी—

महिम्नएषांपितरश्चनेशिरेदेवादेवेष्वदधुरपिक्रतुम् ।
समविव्यचुरुतयान्यत्विषुरैषांतनूषुनिविविशुःपुनः ॥ ४ ॥

महिम्नः । एषाम् । पितरः । चन । ईशिरे । देवाः । देवेषु ।
अदधुः । अपि । क्रतुम् । सम् । अविव्यचुः । उत । यानि ।
अत्विषुः । आ । एषाम् । तनूषु । नि । विविशुः । पुनरिति ॥ ४ ॥

पितरश्चन अस्मत्पितरोप्यंगिरसः एषां देवानां महिम्नोमहत्त्वस्य ईशिरे ईश्वराअभवन् ते देवाअपि देवत्वं प्राप्ताअंगिरसोदेवेष्विन्द्रादिषु क्रतुं संकल्पमदधुः धृतवन्तः उतापिच यानि तेजांसि अत्विषुः दीप्यन्ते तानि समविव्यचुः संगतान्यभासन् एषां देवानां तनूषु शरीरेषु पुनर्निविविशुः निविशन्ति पितरोंगिरसः अतस्त्वमपि तथा कुर्वित्यर्थः ॥ ४ ॥

४. हमारे पितर, देवता के समान, महिमा के अधिकारी हुए हैं। उन्होंने देवत्व प्राप्त करके देवों के साथ क्रिया-कलाप किया है। जो सब ज्योतिर्मय पदार्थ दीप्ति पाते हैं, वे उनके साथ मिल गये हैं; वे देवों के शरीर में पैठ गये हैं।

सहोभिर्विश्वंपरिचक्रमूरजःपूर्वाधामान्यमितामिमानाः ।
तनूषुविश्वाभुवनानियेमिरेप्रासारयन्तपुरुधप्रजाअनु ॥ ५ ॥

सहःऽभिः । विश्वम् । परि । चक्रमुः । रजः । पूर्वा । धामानि ।
अमिताः । मिमानाः । तनूषु । विश्वा । भुवना । नि । येमिरे ।
प्र । असारयन्त । पुरुध । प्रऽजाः । अनु ॥ ५ ॥

मदीयाः पितरः सहोभिर्बलैः स्वीयैः विश्वं सर्वं रजोलोकं लोकारणांत्सुष्यन्तइतिनिरुक्तं पूर्वा पूर्वाणि धामानि स्थानानि अमिता अन्यैरमितानि मिमानाः परिच्छिन्दन्तः परिचक्रमुः पर्यक्रामन् किं तथाकुर्वन्तोविश्वा सर्वाणि भुवना भूतजातानि येमिरे नियमितवन्तः किंच पुरुध पुरुधा बहुप्रकारं प्रजाअनुज्योतींष्युदकानि वा प्रासारयन्त प्रसारितवन्तः अस्मत्पितरः पूर्वेंगिरसः स्वसामर्थ्येन सर्वं लोकं व्याप्य पुरातनानि महनक्षत्रादीनि परिच्छिद्य सर्वभूतानि नियम्य प्रजाअनूदकानि तेजांसि वा प्रसारितवन्तइत्यर्थः अतस्त्वमप्येवं कुर्वितिभावः ॥ ५ ॥

५. अपनी शक्ति से वे पितर सारे ब्रह्माण्ड को घूम चुके हैं। जिन सब प्राचीन भुवनों में कोई नहीं जाता, वे वहां गये हैं। अपने शरीर से उन्होंने सारे भुवनों को आयत्त कर लिया है। प्रजावृन्द के प्रति नाना प्रकार से अपना प्रभाव विस्तारित किया है।

अथ षष्ठी—

द्विधासूनवोसुरंस्वर्विदमास्थापयन्ततृतीयेनकर्मणा ।
स्वांप्रजांपितरःपित्र्यंसहआवरेष्वदधुस्तन्तुमाततम् ॥ ६ ॥

द्विधा । सूनवः । असुरम् । स्वःऽविदम् । आ । अस्थापयन्त ।
तृतीयेन । कर्मणा । स्वाम् । प्रऽजाम् । पितरः । पित्र्यम् । सहः ।
आ । अवरेषु । अदधुः । तन्तुम् । आऽततम् ॥ ६ ॥

सूनवआदित्यस्य पुत्रादेवाअंगिरसः देवानां सेवत्सरमंजलिं यत्सूर्यइति प्रदर्शि-
तत्वादादित्यसूनवइति गम्यते । असुरं बलवन्तं स्वर्विदं सर्वज्ञं स्वर्गस्य लंभकं वा आ-
दित्यं तृतीयेन कर्मणा प्रजोत्पादनाख्येन । ब्रह्मचर्येणर्षिभ्योयज्ञेनदेवेभ्यःप्रजयापितृभ्यइ-
तिश्रुतेः । प्रजोत्पादनस्य तृतीयकर्मत्वं । तेनादित्यं द्विधा आस्थापयन्त द्विप्रकारमास्थापय-
न्ति उदितं चास्तमितं च कुर्वन्ति । उद्यन्तं चनिम्रोचन्तमत्तदेवाअब्रुवन्नेतिमत्स्यब्राह्मणे
असौवाआदित्यउद्यन्नुद्धाअपएतनिम्रोचन्निम्नाइतिश्रुतत्वाद्देवानामादित्यस्य द्विस्थापनमुदयास्त-
मयकरणमितिगम्यते । किंच पितरोमदीयाअंगिरसः स्वां प्रजामुत्पाद्येतिशेषः पित्र्यं सहः
पितुरादित्यस्यसंबंधिनं अपराभिभवक्षमं बलं अवरेष्वादधुः निकृष्टेषु स्वप्रजाभूतेषु मनुष्येषु
स्थापितवन्तः यथा पित्र्यं धनं सम्यक् परिरक्ष्य स्वपुत्रेभ्यः प्रयच्छन्ति तद्वत् पितुरादित्य-
स्य प्रकाशादिबलं मनुष्येष्वदधुरित्यर्थः । किंच तन्तुं प्रजां आततं विततं कुर्वन्तइ-
तिशेषः पुत्रपौत्रादिरूपेणानवच्छिन्नां प्रजामित्यर्थः अयं सावतंतन्तुर्यत्प्रजेतिब्राह्मणं । प्रजा-
तन्तुंमाव्यवच्छेत्सीरितिच । तन्तुंतन्वन्नित्यस्यब्राह्मणं प्रजावैतन्तुरि ति ॥ ६ ॥

६. सूर्य के पुत्र-रूप देवों ने तृतीय कार्य (पुत्रोत्पत्ति-रूप) के द्वारा स्वर्गज्ञाता व सर्वज्ञ और बली सूर्य को दो (प्रातः-सायं) प्रकार से स्थापित किया है। मेरे पितरों ने सन्तानोत्पत्ति करके सन्तानों के शरीर में पैतृक बल स्थापित किया। वे चिरस्थायी वंश रख गये।

अथ सप्तमी—

नावानक्षोदःप्रदिशःपृथिव्याःस्वस्तिभिरतिदुर्गाणिविश्वा ।
स्वांप्रजांबृहदुक्थोमहित्वावरेष्वदधादापरेषु ॥ ७ ॥ १९ ॥

---

१ तै० सं० ६. ३. १०. । २ तै० सं० १. १. १२. । ३ तै० सं० ५. २. ६. ।
४ शिक्षोपनिषत् । ५ ऐ० ब्रा० ३. ११. ।

नावा । न । क्षोदः । प्रऽदिशः । पृथिव्याः । स्वस्तिऽभिः । अति ।
दुःऽगानि । विश्वा । स्वाम् । प्रऽजाम् । बृहत्ऽउक्थः । महिऽत्वा ।
आ । अवरेषु । अदधात् । आ । परेषु ७ ॥ १८ ॥

नावा न उदकोत्तरणसाधनेनेव क्षोदः उदकं यथा मनुष्यानावोदकं अतितरन्ति यथा वा स्वस्तिभिःक्षेमैः विश्वा सर्वाणि दुर्गाणि दुःखेनगन्तव्यानि अतितरन्ति तद्वद्बृहदुक्थः स्वां प्रजां वाजिनं स्वं पुत्रं महित्वा स्वमहत्वेन अवरेषु अग्न्यादिषु आदधात् कृतवान् तथा परेषु दिव्येषुसूर्यादिषु आ अदधात् एवमृषिर्मृते स्वयमेव वा स्वात्मानं परोक्षेणाह ॥ ७ ॥

७. जैसे लोग नौका से जल को पार करते हैं, जैसे स्थल पर पृथिवी की भिन्न दिशा का अतिक्रम करते हैं और जैसे कल्याण के द्वारा सारी विपदाओं से उद्धार होता है, वैसे ही बृहदुक्थ ऋषि ने, अपनी शक्ति से, अपने मृत पुत्र को अग्नि आदि पार्थिव पदार्थों और सूर्य आदि दूरवर्ती पदार्थों में मिला दिया ।

॥ इत्यष्टमस्य प्रथमेऽष्टादशोवर्गः ॥ १८ ॥

माप्रगामेति षळृचं पंचदशं सूक्तं गायत्रं वैश्वदेवं ऐक्ष्वाकोऽसमातिर्नाम राजा तस्य बन्धुः सुबन्धुः श्रुतबन्धुः विप्रबन्धुश्चेति चत्वारः पुरोहितात्रासन् तेच गौपायनाः । सच राजा तांस्त्यक्त्वा अन्यौ मायाविनावृषी पुरोहितत्वेनावृणीत ततो बन्ध्वादयः क्रुद्धाः सन्तः इमं राजानमभिचरितवन्तः एवद् ज्ञात्वा मायाविनौ पुरोहितौ एषामन्यतमं सुबन्धुं प्राणैर्वियोजितवन्तौ मृतस्यास्य भ्रातरोबन्धुः श्रुतबन्धुर्विप्रबन्धुरित्येते अविनाशसाधिहेतुभूतमिदद्दृष्टा अपश्यन् । अतस्तेस्य सूक्तस्य ऋषयः प्रतिपाद्यत्वादानर्वमानं मनोदेवता । तथाचानुक्रान्तं—अथ ऐक्ष्वाकोराजाऽसमातिर्गौपायनान् बन्ध्वादीन् पुरोहितांस्त्यक्त्वान्यौ मायाविनौ श्रेष्ठतमौ मत्वा पुरोदधे तमितरे क्रुद्धाअभिचेरुस्ततौ मायाविनौ सुबन्धोः प्राणानाचिक्षिपतुस्तथाहास्य भ्रातरस्त्रयोमाप्रगामेतिषट्कं गायत्रं स्वस्त्ययनं जप्त्वेति । अग्निसमीपाद्देवान्तरगमनसमये इदं सूक्तं जप्यं । सूत्रितंच—यत्रभेदनवेक्षमाणोमाप्रगामेति सूक्तं जपन्निति । महापितृयज्ञेप्येतदतिविभिर्जप्यं । सूत्रितंच—माप्रगामाप्रेत्यंनदति जपन्त्यति । निविदः स्थानाविपत्ताविदं सूक्तं शस्त्वास्य कान्तरे निविद् प्रक्षेप्या । सूत्रितंच—स्थानं चेच्चिविदोविहरेन्माप्रगामेति पुरस्तात्सूक्तं शस्त्वेति ।

तत्र प्रथमा—

माप्रगा॑मप॒थोव॒यंमाय॒ज्ञादि॑न्द्रसो॒मिनः॑ । मांत॑स्थु॒र्नो॒अरा॑तयः ॥ १ ॥

मा । प्र । गाम । पथः । वयम् । मा । यज्ञात् । इन्द्र ।
सोमिनः । मा । अन्तरिति । स्थुः । नः । अरातयः ॥ १ ॥

अथोकाख्याने शाट्यायनकं असमातिं राथप्रौष्ठं गौपायना अभ्यमामंसे खांडवे तत्र मासताथ हासमाती राथप्रौष्ठे किलाताकुली कपटुः समायौ वं हस्यानग्नौ निवायौदनं पचतो-ग्नौ मांसमथास्तुराभर्न्ते दृग्ध्वेक्ष्वाकवः परावभूवुः तमसमातिं राथप्रौष्ठं गौपायनानामाहुवयो-ऽप्यतपन् सोऽब्रवीदिमौ किलाताकुली इमे वै मागौपायनानामाहुवयोऽभितपन्तीति तावब्रूतां तस्य नावावामेव भिषजौ स्वः आवां प्रायश्चित्तिरावां यथा करिष्यावोऽपथा नैतानाभितपन्तीति तौ परेत्य सुबन्धोर्गौपायनस्य स्वपतः प्रमत्तस्यासुमाहृत्यान्तःपरिधिन्यधत्तमित्यादि ॥ तं सुबन्धोरसुमाहर्तुं खांडवादसमातिं प्रतिगच्छन्तो गौपायना वदन्ति हे इन्द्र वयं गौपायनाः पथः समीचीनान्मार्गात् मामगाम मापरागच्छाम असमातिगृहमेव गच्छाम मा च सोमिनोऽसमातेर्यज्ञात् प्रगाम मास्थुः मा तिष्ठन्तु नोऽस्माकमन्तर्मार्गमध्ये अरातयः शत्रवः यद्वा सोमिनः सोमवतो यागान्माप्रगाम ॥ १ ॥

१. इन्द्र, हम सुपथ से कुपथ में न जायें। हम सोमवाले के गृह से दूर न जायें। हमारे बीच शत्रु न आने पायें।

योयज्ञस्यप्रसाधनस्तन्तुर्देवेष्वाततः। तमाहुतंनशीमहि ॥ २ ॥

यः । यज्ञस्य । प्रऽसाधनः । तन्तुः । देवेषु । आऽततः ।
तम् । आऽहुतम् । नशीमहि ॥ २ ॥

योऽयमग्निरस्य यज्ञस्य तन्तुराहवनीयादिरूपेण विस्तृतः यज्ञस्य प्रसाधनः प्रकर्षेण साधयिता देवेष्वाततः देवैः स्तोतृभिर्ऋत्विग्भिः विस्तारितो वर्तते येषां तमाहुतं सर्वत आहूयमानं नशीमहि व्याप्नुयाम नशतिर्व्याप्तिकर्मा ॥ २ ॥

२. जिन अग्नि से यज्ञ की सिद्धि होती है और जो, पुत्र-स्वरूप होकर, देवों के पास तक विस्तृत हैं, उन अग्नि का हवन किया जाय और हम उन्हें प्राप्त कर लें।

पिंडपितृयज्ञे मनोन्वाहुवामहे इति तृचेन पिंडाभिमानिनः पितर उपस्थेयाः। सूत्रितं च— मनोन्वाहुवामह इति च तिसृभिरथैनान्प्रवाहयेदिति ।

तैषा तृतीया—

मनोन्वाहुवामहेनाराशंसेनसोमेन । पितृणांचमन्मभिः ॥ ३ ॥

मनः । नु । आ । हुवामहे । नाराशंसेन । सोमेन ।
पितृणाम् । च । मन्मऽभिः ॥ ३ ॥

वयं बन्धुश्रुतबन्ध्वादयः मनः सुबन्धोः संबन्धि मायाविभिरपहृतं नु क्षिप्रं आहुवामहे आह्वयामहे । केन साधनेनेति तदुच्यते नाराशंसेन नराशंसचमसगतेन सोमेन नरैः शस्यन्त इति नराशंसाः पितरः तेषां चमसानां कंपनमेवाह्वानं । तथाविधेन पितृणां अंगिरसां मन्मभिश्च मननीयैः स्तोत्रैश्च ॥ ३ ॥

३. नराशंस (पितर) के सम्बन्ध के सोम के द्वारा हम मन को बुलाते हैं। पितरों के स्तोत्र के द्वारा मन को बुलाते हैं।

अथ चतुर्थी—

आतेएतुमनःपुनःक्रत्वेदक्षायजीवसे । ज्योक्चसूर्यंदृशे ॥ ४ ॥

आ । ते । एतु । मनः । पुनरिति । क्रत्वे । दक्षाय । जीवसे ।
ज्योक् । च । सूर्यम् । दृशे ॥ ४ ॥

हे सुबन्धो ते मनः पुनरेतु अभिचरतः सकाशात् पुनरागच्छतु । किमर्थमिति तदुच्यते— क्रत्वे कर्मणे लौकिकवैदिकविषयाय दक्षाय बलाय च । यद्वा क्रत्वे अपाननाय दक्षाय प्राणनाय । प्राणोवैदक्षोपानःक्रतुरितिहिश्रुतिः । जीवसे जीवनाय च ज्योक् चिरकालं सूर्यं च दृशे द्रष्टुं अत्यन्तं चिरजीवनायेत्यर्थः ॥ ४ ॥

४. (भ्राता सुबन्धु) तुम्हारा मन फिर आवे। कार्य करो, बल प्रकट करो। जीवित रहो और सूर्य के दर्शन करो।

अथ पंचमी—

पुनर्नःपितरोमनोददातुदैव्योजनः । जीवंव्रातंसचेमहि ॥ ५ ॥

---

१ तै० सं० २. ६. २.।

पुनः । नः । पितरः । मनः । ददातु । दैव्यः । जनः ।
जीवम् । व्रातम् । सचेमहि ॥ ५ ॥

नोस्माकं पितरः पितृभूताः अंगिरसोजनः तेषां संघइत्यर्थः सच जीवं व्रातं च प्राणादीन्द्रियसंघातं पुनर्ददातु तथा दैव्योजनः जनशब्दः संघवचनः देवानां संघोपि जीवं व्रातं च ददातु वयं च तदुभयं सचेमहि प्राप्नुयामः ॥ ५ ॥

५. हमारे पूर्व-पुरुष मन को फिरा दें और देवों को फिरा दें। हम प्राण और उसका सब कुछ आनुषङ्गिक प्राप्त करें।

अथ षष्ठी—

वयंसोमव्रतेतवमनस्तनूषुबिभ्रतः । प्रजावन्तःसचेमहि॥६॥१९॥

वयम् । सोम । व्रते । तव । मनः । तनूषु । बिभ्रतः ।
प्रजाऽवन्तः । सचेमहि ॥ ६ ॥ १९ ॥

हे सोम देव वयं बन्ध्वादयः तव व्रते त्वदीये कर्मणि व्रतमिति कर्मनाम तव तनूषु त्वदीयेष्वंगेषु च मनः मनोविभ्रतः तात्पर्ययुक्तां बुद्धिं धारयन्तः प्रजावन्तः प्रजाभिः पुत्रपौत्रादिभिर्युक्ताः सन्तः सचेमहि संगच्छेमहि जीवं व्रातं चेति शेषः ॥ ६ ॥

६. सोम, हम देह में मन को धारण करते हैं। हम सन्तति-युक्त होकर तुम्हारे कार्य में मिलें।

॥ इत्यष्टमस्य प्रथमे एकोनविंशोवर्गः ॥ १९ ॥

यत्तेयममिति द्वादशर्चं षोडशं सूक्तं आनुष्टुभं बन्ध्वादयऋषयः सुबन्धुदेहान्निर्गतस्येन्द्रियवर्गसहितस्य मनसःपुनस्तस्मिन्प्रवेशनार्थमिदं सूक्तं दृष्ट्वाऽजपन् अतस्तेस्य ऋषयः प्रतिपाद्यत्वादावर्तमानं मनोदेवता । तथाचानुक्रान्तं—यत्तइति द्वादशर्चंमानुष्टुभं मनआवर्तमानं जेपुरिति । गतोविनियोगः ।

तत्र प्रथमा—

यत्तेयमंवैवस्वतंमनोजगामदूरकम् ।
तत्तआवर्तयामसीहक्षयायजीवसे ॥ १ ॥

यत् । ते॒ । य॒मम् । वै॒व॒स्व॒तम् । मनः॑ । ज॒गाम॑ । दू॒र॒कम् ।
तत् । ते॒ । आ । व॒र्त॒या॒म॒सि॒ । इ॒ह । क्षया॑य । जी॒वसे॑ ॥ १ ॥

पुरुषस्य म्रियमाणस्य मनोनाम महद्भूतं बहुधा विशीर्णं भवति तस्य पुनः संभरणमनो-च्यते—हे म्रियमाणपुरुष ते तव मनो वैवस्वतं विवस्वतः पुत्रं यमं दूरकं अत्यन्तं दूरं यथा भवति तथा जगाम ते तव तन्मनआवर्तयामसि आवर्तयामः किमर्थं इह क्षयाय इह लोके निवासाय जीवसे चिरकालजीवनाय ॥ १ ॥

१. विवस्वान् के पुत्र यम के पास, दूर पर, तुम्हारा जो मन गया है, उसे हम लौटा लाते हैं। तुम इस संसार में निवास के लिए जी रहे हो।

अथ द्वितीया—

यत्ते॒दिवं॒यत्पृ॑थि॒वीं॒मनो॑ज॒गाम॑दू॒र॒कम् ।
तत्त॒आव॑र्तयामसी॒हक्षया॑यजी॒वसे॑ ॥ २ ॥

यत् । ते॒ । दिव॑म् । यत् । पृ॒थि॒वीम् । मनः॑ । ज॒गाम॑ । दू॒र॒कम् ।
तत् । ते॒ । आ । व॒र्त॒या॒म॒सि॒ । इ॒ह । क्षया॑य । जी॒वसे॑ ॥ २ ॥

हे सुबन्धो यन्मनो दिवं जगाम यच्च पृथिवीं दूरकं दूरकमितिक्रियाविशेषणं तदिह नि-वासाय जीवनाय चावर्तयामः ॥ २ ॥

२. तुम्हारा जो मन अत्यन्त दूर स्वर्ग अथवा पृथिवी पर चला गया है, उसे हम लौटा लाते हैं। तुम संसार में निवास के लिए जीते हो।

यत्ते॒भूमिं॒चतु॑र्भृष्टि॒मनो॑ज॒गाम॑दू॒र॒कम् ।
तत्त॒आव॑र्तयामसी॒हक्षया॑यजी॒वसे॑ ॥ ३ ॥

यत् । ते॒ । भूमि॑म् । चतुः॑ऽभृष्टिम् । मनः॑ । ज॒गाम॑ । दू॒र॒कम् ।
तत् । ते॒ । आ । व॒र्त॒या॒म॒सि॒ । इ॒ह । क्षया॑य । जी॒वसे॑ ॥ ३ ॥

हे सुबन्धो यन्मनो भूमिं चतुर्भृष्टिं चतुर्दिक्षु भ्रंशोपेताः सा तां जगाम तदावर्तयामः ॥३॥

३. चारों ओर लुढ़क पड़नेवाला जो तुम्हारा मन अतीव दूरवर्ती देश में गया है, उसे हम लौटाते हैं। तुम संसार में निवास के लिए जीते हो।

अथ चतुर्थी—

यत्तेचतस्रःप्रदिशोमनोजगामदूरकम् ।
तत्तआवर्तयामसीहक्षयायजीवसे ॥ ४ ॥

यत् । ते । चतस्रः । प्रऽदिशः । मनः । जगाम । दूरकम् ।
तत् । ते । आ । वर्तयामसि । इह । क्षयाय । जीवसे ॥ ४ ॥

हे सुबन्धो यत्ते मनः प्रदिशः प्रकृष्टामहादिशः चतस्रोजगाम तदावर्तयामः ॥ ४ ॥

४. तुम्हारा मन जो चारों ओर अतीव दूरस्थ प्रदेश में चला गया है, उसको हम लौटाते हैं। तुम संसार में निवास के लिए जीते हो।

अथ पञ्चमी—

यत्तेसमुद्रमर्णवंमनोजगामदूरकम् ।
तत्तआवर्तयामसीहक्षयायजीवसे ॥ ५ ॥

यत् । ते । समुद्रम् । अर्णवम् । मनः । जगाम । दूरकम् ।
तत् । ते । आ । वर्तयामसि । इह । क्षयाय । जीवसे ॥ ५ ॥

हे सुबन्धो यत्ते मनः अर्णवंउदकं वहन्तं समुद्रं मेघं वा जगाम तदिति गतं ॥ ५॥

५. तुम्हारा जो मन अतीव दूरवर्ती और जल से परिपूर्ण समुद्र में गया है, उसे हम लौटाते हैं। तुम संसार में निवास के लिए जीवित हो।

यत्तेमरीचीःप्रवतोमनोजगामदूरकम् ।
तत्तआवर्तयामसीहक्षयायजीवसे ॥ ६ ॥ २० ॥

यत् । ते । मरीचीः । प्रऽवतः । मनः । जगाम । दूरकम् ।
तत् । ते । आ । वर्तयामसि । इह । क्षयाय । जीवसे ॥ ६ ॥ २० ॥

हे सुबन्धो यत्ते मनः प्रवतः प्रगच्छन्तीर्मरीचीर्दीप्तीर्जगाम तदिति गतं ॥ ६ ॥

६. तुम्हारा जो मन चारों ओर विकीर्ण किरण-मंडल में पैठा है, उसे हम लौटाते हैं। संसार में तुम निवास के लिए वर्तमान हो।

॥ इत्यष्टमस्य प्रथमे विंशोवर्गः ॥ २० ॥

अथ सप्तमी—

यत्तेअपोयदोषधीर्मनोजगामदूरकम् ।
तत्तआवर्तयामसीहक्षयायजीवसे ॥ ७ ॥

यत् । ते । अपः । यत् । ओषधीः । मनः । जगाम । दूरकम् ।
तत् । ते । आ । वर्तयामसि । इह । क्षयाय । जीवसे ॥ ७ ॥

७. तुम्हारा जो मन दूरस्थ जल के भीतर व वृक्षलतादि के मध्य में गया है, उसे हम लौटाते हैं। संसार में निवास के लिए तुम विद्यमान हो।

अथाष्टमी—

यत्तेसूर्यंयदुषसंमनोजगामदूरकम् ।
तत्तआवर्तयामसीहक्षयायजीवसे ॥ ८ ॥

यत् । ते । सूर्यम् । यत् । उषसम् । मनः । जगाम । दूरकम् ।
तत् । ते । आ । वर्तयामसि । इह । क्षयाय । जीवसे ॥ ८

८. तुम्हारा जो मन दूरवर्ती सूर्य व उषा के बीच गया है, उसे हम लौटाते हैं। संसार में निवास के लिए तुम विद्यमान हो।

अथ नवमी—

यत्तेपर्वतान्बृहतोमनोजगामदूरकम् ।
तत्तआवर्तयामसीहक्षयायजीवसे ॥ ९ ॥

यत् । ते । पर्वतान् । बृहतः । मनः । जगाम । दूरकम् ।
तत् । ते । आ । वर्तयामसि । इह । क्षयाय । जीवसे ॥ ९ ॥

९. तुम्हारा जो मन दूरस्थ पर्वतमालाओं के ऊपर चला गया है, उसे हम लौटाते हैं। संसार में निवास के लिए तुम वर्तमान हो।

अथ दशमी—

यत्तेविश्वमिदंजगन्मनोजगामदूरकम् ।
तत्तआवर्तयामसीहक्षयायजीवसे ॥ १० ॥

यत् । ते । विश्वम् । इदम् । जगत् । मनः । जगाम । दूरकम् ।
तत् । ते । आ । वर्तयामसि । इह । क्षयाय । जीवसे ॥ १० ॥
इति चतसृऋचोनिगदसिद्धाः ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

१०. तुम्हारा जो मन इस समस्त विश्व में अतीव दूर चला गया है, उसे हम लौटाते हैं। संसार में निवास के लिए तुम हो।

अथैकादशी—

यत्तेपराःपरावतोमनोजगामदूरकम् ।
तत्तआवर्तयामसीहक्षयायजीवसे ॥ ११ ॥

यत् । ते । पराः । पराऽवतः । मनः । जगाम । दूरकम् । तत् । ते । आ । वर्तयामसि । इह । क्षयाय । जीवसे ॥ ११ ॥

हे सुबन्धो यत्ते मनः पराः परावतः अत्यन्तं दूरदेशात् जगाम तदिति गतं ॥ ११ ॥

११. तुम्हारा जो मन दूर से भी दूर, उससे दूर, किसी स्थान पर चला गया है, उसे हम लौटाते हैं। संसार में निवास के लिए तुम जीते हो।

अथ द्वादशी—

यत्तेभूतंचभव्यंचमनोजगामदूरकम् ।
तत्तआवर्तयामसीहक्षयायजीवसे ॥ १२ ॥ २१ ॥

यत् । ते । भूतम् । च । भव्यम् । च । मनः । जगाम । दूरकम् ।
तत् । ते । आ । वर्तयामसि । इह । क्षयाय । जीवसे ॥ १२॥२१॥

हे सुबन्धो यत्ते मनोभूतं च भव्यं चेत्यनेन भूतभव्यात्मकव्यतिरेकेण कस्य चिदभावाद्वर्तमानस्य पृथगेवाभिधानात् कृत्स्नंप्रपंचमुक्तं भवति तत्र सर्वत्र गतं मनोजीवनाय निवासाय चावर्तयामः ॥ १२ ॥

१२. तुम्हारा जो मन भूत व भविष्यत्—किसी दूर स्थान पर चला गया है, उसे हम लौटाते हैं। संसार में निवास के लिए तुम जीते हो।

॥ इत्यष्टमस्य प्रथमे एकविंशोवर्गः ॥ २१ ॥

प्रतारीति दशर्चं सप्तदशं सूक्तं बन्ध्वादीनां त्रयाणां गौपायनानामार्षं आदितः सप्त त्रिष्टुभः अष्टमी पंचाष्टकापंक्तिः नवमी षडष्टका महापंक्तिः दशमी पंक्त्युत्तरा आद्यौ दशकावष्टकाश्च पञ्चकलक्षणसद्भावात् एकाक्षराधिक्याद्भुरिग्विशेषणा वेदितव्या । सूक्तस्यादितश्चतसृषु देहात्प्राणानां निर्गमयित्र्या निर्ऋतेर्निवृत्त्यर्थं बन्ध्वादयोऽपश्यन् मो षु णः सोमेति चतुर्थ्यामेव मृत्युनिवृत्त्यर्थं सोममस्तुवन् अतश्चतसृणां निर्ऋतिर्देवता चतुर्थ्याः सोमश्च असुनीतिमनदिति द्वाभ्यां असुनीतिनाम्नीं देवीमस्तुवन् अतस्तयोः सा देवता पुनर्नो असुमित्यस्य पृथिव्याद्या लिंगोक्तदेवताः । ततस्तिसृभिः शिष्टाभिर्द्यावापृथिव्यौ समिन्द्रेत्यर्धर्चेनेन्द्रं च । तथा चानुक्रान्तं—प्रतारीति दशर्चं चतस्रो निर्ऋत्यपनोदार्थं अन्त्यपादे चतुर्थ्यां सोमं चास्तुवन् तत्पयोरपगमायोत्तराभ्यां देवीमसुनीतिं सप्तम्यां लिंगोक्तदेवताः शिष्टाभिः पंक्तिमहापंक्तिपंक्त्युत्तराभिः द्यावापृथिव्यौ समिन्द्रेतीन्द्रं चार्धर्चेनेति । गतो विनियोगः ।

तत्र प्रथमा—

प्रता॒र्यायुः॑प्रत॒रंनवी॑य॒ःस्थाता॑रेव॒क्रतु॑मता॒रथ॑स्य ।
अध॒च्यवा॑न॒उत्त॑वी॒त्यर्थं॑परात॒रंसुनिर्ऋ॑तिर्जिहीताम् ॥ १ ॥

प्र । ता॒रि॒ । आयुः॑ । प्र॒ऽत॒रम् । नवी॑यः । स्थाता॑राःऽइव ।
क्रतु॑ऽमता । रथ॑स्य । अध॑ । च्यवा॑नः । उत् । त॒वी॒ति॒ । अर्थ॑म् ।
प॒रा॒ऽत॒रम् । सु । निःऽऋ॑तिः । जि॒ही॒ता॒म् ॥ १ ॥

सुबन्धोरायुष्यं प्रतारि प्रवर्धतां प्रपूर्वस्तिरतिर्वर्धनार्थः कथं प्रवर्धतामित्युच्यते प्रतरं प्रवृद्धतरं नवीयो नवतरं यौवनोपेतमित्यर्थः निर्ऋत्यनुग्रहादेवमायुर्वर्धतां । तत्र दृष्टान्तः—क्रतुमता कर्मवता सारथिना रथस्य स्थातारेव रथे स्थिता यथा वर्धते तद्वत् अधाथ च्यवानो क्षीयमाणोऽपि च्यवमानः अर्थं स्वाभिलषितमायुर्लक्षणमुत्तवीति वर्धयतु सुबन्धुपाप्मापहर्त्री निर्ऋतिः पापदेवता परातरं अत्यन्तं दूरतरं जिहीतां परित्यजतु गच्छतु ॥ १ ॥

१. जैसे कर्मकुशल सारथि के होने पर रथ पर चढ़ा व्यक्ति सुख प्राप्त करता है, वैसे ही सुबन्धु की परमायु यौवन से युक्त होकर बढ़े। जिसकी आयु का ह्रास होता है, वह अपनी आयु की वृद्धि चाहता है। निर्ऋति (पापदेवता) दूर हों।

अथ द्वितीया—

साम॒न्नुरा॒येनि॑धि॒मन्व॒न्नंक॑रामहे॒सुपु॑रु॒धश्र॑वांसि ।
तानो॒विश्वा॑निजरि॒तामम॑त्तुपरात॒रंसुनिर्ऋ॑तिर्जिहीताम् ॥ २ ॥

सामन् । नु । राये । निधिऽमत् । नु । अन्नम् । करामहे ।
सु । पुरुध । श्रवांसि । ता । नः । विश्वानि । जरिता । ममत्तु ।
पराऽतरम् । सु । निःऽऋतिः । जिहीताम् ॥ २ ॥

सामन् साम्नि गीयमाने सति नुचार्थे राये जीवायूरूपधनार्थं निधिमत् निधानवदन्नं हविश्चकरामहे कुर्मः निर्ऋत्यै । अत्रापि न्विति चार्थे स्तुतिर्हविश्चोभयं कुर्म इत्यर्थः । तदेवाह सु सुष्ठु पुरुध पुरुधा बहुप्रकारं श्रवांस्यन्नानि हवींषि करामहे ता तानि नोस्माकं संबन्धीनि विश्वानि सर्वाणि जरिता जीर्णा स्तुता चरा स्तुतिः ममत्तु स्वदतां आस्वाद्य च निर्ऋतिः परावरमत्यन्तं दूरदेशं जिहीतां गच्छतु ॥ २ ॥

२. परमायुः-स्वरूप सम्पत्ति पाने के लिए, साम-गान के साथ, हम अन्न और भक्षणीय द्रव्य की राशि इकट्ठी करते हैं। हमने निर्ऋति की स्तुति की है। वे सारे अन्नों के भोजन में प्रीति प्राप्त करें और दूर देश जायें।

अभीष्वर्यः पौंस्यैर्भवेमद्यौर्नभूमिंगिरयोनाज्रान् ।
तानोविश्वानिजरिताचिकेतपरातरंसुनिर्ऋतिर्जिहीताम् ॥ ३ ॥

अभि । सु । अर्यः । पौंस्यैः । भवेम । द्यौः । न । भूमिम् ।
गिरयः । न । अज्रान् । ता । नः । विश्वानि । जरिता । चिकेत ।
पराऽतरम् । सु । निःऽऋतिः । जिहीताम् ॥ ३ ॥

वयं अर्यः अरीन् शत्रून् पौंस्यैः पुंस्त्वैर्बलैः सु सुष्ठु अभिभवेम द्यौर्न भूमिं सूर्यो यथा स्वरश्मिभिर्भूमिमभिभवति तद्वत् गिरयोनाज्रान् गिरिर्वज्रः ते यथा अजनशीलान् मेघानभिभवन्ति तद्वत् । तानि नोस्माभिः कृतानि स्तोत्राणि तानि विश्वानि सर्वाणि जरिता स्तुता सती निर्ऋतिः चिकेत जानातु । शिष्टमुक्तं ॥ ३ ॥

३. बल के द्वारा हम शत्रुओं को हरावेंगे। जैसे पृथ्वी के ऊपर आकाश रहता है, वैसे ही हम शत्रुओं के ऊपर स्थान प्राप्त करें। जैसे मेघ की गति पर्वत के द्वारा रोकी जाती है, वैसे ही हम शत्रु की गति को रोकें। हमारे स्तोत्र को निर्ऋति सुनें और दूर चले जायें।

अथ चतुर्थी—

मोषुणःसोममृत्यवेपरादाःपश्येमनुसूर्यमुच्चरन्तम् ।
द्युभिर्हितोजरिमासूनोअस्तुपरातरंसुनिर्ऋतिर्जिहीताम् ॥ ४ ॥

मो इति । सु । नः । सोम । मृत्यवे । परा । दाः । पश्येम । नु ।
सूर्यम् । उत्ऽचरन्तम् । द्युऽभिः । हितः । जरिमा । सु । नः ।
अस्तु । पराऽतरम् । सु । निःऽऋतिः । जिहीताम् ॥ ४ ॥

हे सोम नोस्मान् सु सुष्ठु मृत्यवे मो परादाः मैव परादानं कुरु मृत्यधीनान् माकार्षीः किन्तु नु इदानीं उच्चरन्तं ऊर्ध्वं गच्छन्तं उदयन्तं सूर्यं पश्येम पश्यामः चिरकालं जीवेमेत्यर्थः। जीवनाभावे सूर्यदर्शनासंभवादित्यभिप्रायः। किंच द्युभिः अहर्नामैतद् अहोभिर्दिवसैः हितः प्रेरितः जरिमा जराभावः नोस्माकं सु सुखं अस्तु करोतु ॥ ४ ॥

४. सोम, हमें मृत्यु के हाथ में नहीं देना। हम सूर्य का उदय देख सकें। हमारी वृद्धावस्था दिन दिन सुख से बीते। निर्ऋति दूर हों।

अथ पंचमी—

असुनीतेमनोअस्मासुधारयजीवातवेसुप्रतिरानआयुः ।
रारन्धिनःसूर्यस्यसंदृशिघृतेनत्वंतन्वंवर्धयस्व ॥ ५ ॥ २२ ॥

असुऽनीते । मनः । अस्मासु । धारय । जीवातवे । सु । प्र ।
तिर । नः । आयुः । ररन्धि । नः । सूर्यस्य । सम्ऽदृशि ।
घृतेन । त्वम् । तन्वम् । वर्धयस्व ॥ ५ ॥ २२ ॥

हे असुनीते मनुष्याणामसूनां नेत्रि देवि अस्मासु मनः पुनर्धारय। किंच जीवातवे जीवितुं सुप्रतिर सुष्ठु वर्धय नोस्माकमायुः। किंच ररन्धि साधय नोस्मान् सूर्यस्य संदृशि चिरसन्दर्शने। त्वं च घृतेनास्माभिर्दत्तेन तन्वं स्वशरीरं वर्धयस्व वर्धय ॥ ५ ॥

५. असुनीति (प्राण-नेत्री) देवी, हमारी ओर मन करो। हम जीवित रहें; इसलिए हमें उत्कृष्ट परमायु प्रदान करो। जहाँ तक सूर्य की दृष्टि है, वहाँ तक हमें रहने दो। हम तुम्हें घी देते हैं, उससे अपना शरीर पुष्ट करो।

॥ इत्यष्टमस्य प्रथमे द्वाविंशोवर्गः ॥ २२ ॥

अथ षष्ठी—

असुनीतेपुनरस्मासुचक्षुःपुनःप्राणमिहनोधेहिभोगम् ।
ज्योक्पश्येमसूर्यमुच्चरन्तमनुमतेमृळयानःस्वस्ति ॥ ६ ॥

असुऽनीते । पुनः । अस्मासु । चक्षुः । पुनरिति । प्राणम् ।
इह । नः । धेहि । भोगम् । ज्योक् । पश्येम । सूर्यम् ।
उत्ऽचरन्तम् । अनुऽमते । मृळय । नः । स्वस्ति ॥ ६ ॥

हे असुनीते प्राणप्रदायिनि देवि अस्मासु अस्मदीये सुबन्धावित्यर्थः पुनश्चक्षुः प्रकाशकं नयनमीक्षणसामर्थ्यमित्यर्थः । किंच प्राणं पुनरस्मासु धेहि स्थापय वयं च ज्योक् चिरं उच्चरन्तं उद्गच्छन्तं सूर्यं देवं पश्येम । हे अनुमते देवि स्वस्ति अविनाशं यथा तथा नोस्मान् मृळय सुखय ॥ ६ ॥

६. असुनीति, हमें फिर नेत्र दो। फिर हमारे प्राण को हमारे पास उपस्थित करो। हमें भोग करने दो। हम चिरकाल तक सूर्योदय देख सकें। अनुमति, जिससे हमारा विनाश न हो, इस प्रकार हमें सुखी करो।

पुनर्नोअसुंपृथिवीददातुपुनर्द्यौर्देवीपुनरन्तरिक्षम् ।
पुनर्नःसोमस्तन्वंददातुपुनःपूषापथ्यां३ यास्वस्तिः ॥ ७ ॥

पुनः । नः । असुम् । पृथिवी । ददातु । पुनः । द्यौः । देवी ।
पुनः । अन्तरिक्षम् । पुनः । नः । सोमः । तन्वम् । ददातु ।
पुनरिति । पूषा । पथ्याम् । या । स्वस्तिः ॥ ७ ॥

पुनःपृथिवी देवी नोस्मभ्यमसुं प्राणं ददातु पुनर्द्यौर्देवता असुं ददातु तथान्तरिक्षमन्तरिक्षदेवताअसुंददातु तथा सोमोनस्तन्वं शरीरं पुनर्ददातु तथा पूषा पोषाभिमानिनीदेवता पथ्यां पंथा अन्तरिक्षं तत्र भवां वाचं वागात्मकः शब्दोह्याकाशादुत्पद्यते तां पुनर्ददातु किंच या स्वस्तिः या लोके वेदे च स्वस्तिरुच्यते तामपि पूषा प्रयच्छतु यद्वा पूषा पोषं प्रयच्छतु या स्वस्तिः सकुनाभीदेव्यस्ति सा पथ्यां वाचं प्रयच्छतु वाग्वैपथ्यास्वस्तिरितिब्राह्मणं ॥ ७ ॥

७. पुनः पृथिवी हमको प्राण दान करें। फिर द्युलोक और अन्तरिक्ष हमें प्राण दें। सोम हमें फिर शरीर दें। पूषा हमें ऐसा हितकर वाक्य प्रदान करें, जिससे हमारा कल्याण हो।

अथाष्टमी—

शंरोदसीसुबन्धवेयह्वीऋतस्यमातरा ।
भरतामपयद्रपोद्यौःपृथिविक्षमारपोमोषुतेकिंचनाममत् ॥ ८ ॥

शम्। रोदसी इति। सुऽबन्धवे। युह्वी इति। ऋतस्य। मातरा।
भरताम्। अप। यत्। रपः। द्यौः। पृथिवि। क्षमा। रपः।
मो इति। सु। ते। किम्। चन। आममत् ॥ ८ ॥

इदमादिभिस्तिसृभिर्द्यावापृथिव्योः स्तुतिः रोदसी द्यावापृथिव्यौ सुबन्धवे शं सुखं प्रयच्छतां कीदृशौ ते यह्वी महत्यौ ऋतस्य यज्ञस्योदकस्य वा मातरा निर्मात्र्यौ यद्रपः पापं कुत्सितं चास्ति तदपभरतां अपहरतां अपनयतां हे द्यौः हे पृथिवि क्षमा क्षमायां सत्यां यद्वा क्षमा पृथगप्युच्यते क्षमाप्यपहरतु एवमुक्त्वा सुबन्धुं लब्ध्वादधोब्रुवते हे सुबन्धो ते त्वां मोषु मैव सुष्ठु किंचन रपः कुत्सितं आममत् हिनस्तु ॥ ८ ॥

८. महती और मातृ-स्वरूपा द्यावापृथिवी सुबन्धु का कल्याण करें। द्युलोक और विस्तृत पृथिवी सारे अमङ्गलों को दूर कर दें। सुबन्धु, वे किसी भी प्रकार तुम्हारा अनिष्ट न कर सकें।

अवद्वकेअवंत्रिकादिवश्चरन्तिभेषजा। क्षमाचरिष्ण्वेककंभर
तामपयद्रपोद्यौःपृथिविक्षमारपोमोषुतेकिंचनाममत् ॥ ९ ॥

अव। द्वके इति। अव। त्रिका। दिवः। चरन्ति। भेषजा।
क्षमा। चरिष्णु। एककम्। भरताम्। अप। यत्। रपः। द्यौः।
पृथिवि। क्षमा। रपः। मो इति। सु। ते। किम्।
चन। आममत् ॥ ९ ॥

दिवो द्युलोकात् भेषजा भेषजानि द्वके द्विकं त्रिका त्रिकं चावचरन्ति तत्राश्विनौ द्विकमवचरतः इळासरस्वतीभारतीस्त्रिकमवचरति क्षमा क्षमायां एककं चरिष्णु चरति एकमेव भेषजमित्यभिप्रायः तानि सर्वाणि सुबन्धोः प्राणं परिरक्षन्त्विति शेषः भरतामित्यादि पूर्ववत् ॥ ९ ॥

९. स्वर्ग में जो दो या तीन औषध हैं, (उनमें दो को अश्विनीकुमार और तीन को सरस्वती व्यवहार में लाती हैं,) उनमें एक पृथिवी पर विचरण करती है। (फलतः एक ही औषध है)। सो सब सुबन्धु की प्राण-रक्षा करें। द्युलोक और विस्तृत पृथिवी सारे अमंगलों को दूर कर दें। सुबन्धु, किसी भी प्रकार से तुम्हारा अनिष्ट न कर सकें।

समिन्द्रेरयगामनड्वाहंयआवहदुशीनराण्याअनः।
भरतामपयद्रपोद्यौःपृथिविक्षमारपोमोषुतेकिंचनाममत् ॥ १० ॥ २३ ॥

सम् । इ॒न्द्र॒ । ई॒र॒य॒ । गाम् । अ॒न॒ड्वाह॑म् । यः । आ । अव॑हत् । उ॒शी॒नरा॑ण्याः । अनः॑ । भर॑ताम् । अप॑ । यत् । रपः॑ । द्यौः । पृ॒थि॒वि॒ । क्ष॒मा । रपः॑ । मो इति॑ । सु । ते॒ । किम् । च॒न । आ॒म॒म॒त् ॥ १० ॥ २३ ॥

हे इन्द्र समीरय संप्रेरय किं गो गंवारं अनड्वाहं अनोवहनसमर्थंगां योनड्वानावहद् आहवति अस्मान् प्रति किं अनः शकटं कस्य उशीनराण्याः एतन्नामिकाया ओषधेः यथार्थमनुङिपन्वि सोशीनराणी । भरतामित्यादिपूर्ववत् ॥ १० ॥

१०. इन्द्र, जो वृष उशीनर की पत्नी (वा ओषधि) का शकट ले गया था, उसे प्रेरित करो। द्युलोक और विस्तृत पृथिवी सारे अमंगलों को दूर कर दें। सुबन्धु, किसी भी प्रकार से तुम्हारा अनिष्ट न कर सकें।

॥ इत्यष्टमस्य प्रथमे त्रयोविंशोवर्गः ॥ २३ ॥

आजनमिति द्वादशर्चमष्टादशं सूक्तं गौपायनाबन्ध्वादयऋषयः पङ्क्त्यास्त्वगस्त्यस्यस्वसा एषां माता ऋषिका आदितः पंच गायत्र्यः अष्टमीनवम्यौ पंक्ती शिष्टाअनुष्टुभः आदितश्चतसृणां असमातिनाम्नोराज्ञः स्तूयमानत्वात् सएव देवता पंचम्याइन्द्रः षष्ठ्याअप्यसमातिः ततः पंचानां सुबन्धोर्जीविताह्वानरूपोर्थोदेवता अयं मेहस्तइत्यस्याः लब्धसंज्ञस्यसुबन्धोः स्पर्शनहेतुभूतादेवता । तथाचानुक्रमणिका—आजनमिति द्वादशर्चमानुष्टुभं चतसृभिरसमातिमस्तुवन् पंचम्येन्द्रं षष्ठ्यागस्त्यस्वसा मातैषां राजानमस्तौत् पराभिः सुबन्धोर्जीविताह्वयन्नंत्यया लब्धसंज्ञमस्पृशन् पंचाद्यागायत्र्योष्टम्याद्येपंक्तीइति ।

आ जनं॑ त्वे॒षसं॑दृशं॒ माही॑नाना॒मुप॑स्तुतम् । अग॑न्म॒ बिभ्र॑तो॒ नमः॑ ॥ १ ॥

आ । जन॑म् । त्वे॒षऽसं॑दृशम् । माही॑नानाम् । उप॑ऽस्तुतम् । अग॑न्म । बिभ्र॑तः । नमः॑ ॥ १ ॥

इदमादिभिस्तिसृभिः राजानं स्तुवन्ति वयं बन्ध्वादयोजनं जनपदं असमातिसम्भूतं आगन्म अभिगताः गमेर्लुङि मंत्रेघसेति च्लेर्लुक् म्वोश्चेति मकारस्यनकारः कीदृशं जनं त्वेषसंदृशं दीप्तदर्शनं माहीनानां महतां उपस्तुतं उपगतस्तुतिं वादौचेति गतेः प्रकृतिस्वरः कीदृशावयं नमोनमस्कारं बिभ्रतोधारयन्तः कुर्वन्तइत्यर्थः यद्वा जनं असमातिमित्यर्थः । शिष्टं समानं नमोबिभ्रतइति राजकृतं नमस्कारं धारयन्तइत्यर्थः ॥ १ ॥

१. असमाति राजा का जनपद अतीव उज्ज्वल है। महान् लोग इस देश की प्रशंसा करते हैं। नम्र होकर हम उस देश में गये।

अथ द्वितीया—

असमातिं नितोशनं त्वेषं निययिनं रथम्। भजेरथस्य सत्पतिम् ॥२॥

असमातिम् । निऽतोशनम् । त्वेषम् । निऽययिनम् । रथम् ।
भजेऽरथस्य । सत्ऽपतिम् ॥ २ ॥

असमातिं राजानं नितोशनं शत्रूणां हन्तारं नितोशतिर्वधकर्मा त्वेषं दीप्तं निययिनं रथमित्युपमानस्यानिर्देशः रथवत्सर्वाभिमतप्राप्तिसाधनं भजेरथस्य एतन्नामकस्य राज्ञोवंशे जातं यद्वा एतन्नामा कश्चिदस्य शत्रुः तस्य निययिनं हन्तारमिति सम्बन्धाद्गृह्यते सत्पतिं सतां पालकं ॥ २ ॥

२. शत्रु-संहार करनेवाले असमाति राजा की मूर्त्ति अत्यन्त प्रदीप्त है। रथ पर चढ़ने पर जैसे अनेक अभिप्राय सिद्ध होते हैं, वैसे ही असमाति राजा के पास आने पर अनेक अभिलाष सिद्ध होते हैं। उन्होंने भजेरथ राजा के वंश में जन्म लिया है। वे शिष्ट-पालक हैं।

यो जनान्महिषाँइवातितस्थौ पवीरवान्। उतापवीरवान्युधा ॥ ३ ॥

यः । जनान् । महिषान्ऽइव । अतिऽतस्थौ । पवीरवान् ।
उत । अपवीरवान् । युधा ॥ ३ ॥

योऽसमातिर्जनान् स्वविरोधिभूतान् अतितस्थौ अतिक्रम्य तिष्ठति पराभवतीत्यर्थः किमिव महिषान् सिंहइव। कीदृशः सन् पवीरवान् पवीरः पविः तद्वान् उतापि वा अपवीरवान् अपगतवज्रः सन् शस्त्रसहायमपि कदाचिन्नापेक्षत इत्यर्थः। किंकुर्वन् युधा योधनेन युध्यत इत्यर्थः ॥ ३ ॥

३. वे हाथ में तलवार धारण करें वा न करें। उनका ऐसा बल-वीर्य है कि, जैसे सिंह भैंसों को मार गिराता है, वैसे ही वे मनुष्यों को गिरा देते हैं।

यस्येक्ष्वाकुरुप व्रते रेवान्मराय्येधते। दिवीव पञ्च कृष्टयः ॥ ४ ॥

यस्य । इक्ष्वाकुः । उप । व्रते । रेवान् । मरायी । एधते ।
दिविऽइव । पञ्च । कृष्टयः ॥ ४ ॥

यस्य जनपदस्य इक्ष्वाकूराजा व्रते कर्मणि रक्षणरूपे उपैधते प्रवर्धते कीदृशः सन् रेवान् रयिमान् मरायी शत्रूणां मारकश्च सन् विशेषणद्वयेन जनानां दानादिरूपेण धनलाभःपरस्य

गोपद्रवाभावश्चोक्तोभवति एवं सति तद्विषयस्थाः पंचकृष्टयोनिषादपंचमाश्चत्वारोवर्णादिवीव द्युलोके यथा संकल्पसिद्धाः सन्तः सुखिनोभवन्ति तद्वत् सुखिनोभवन्तीति शेषः ॥ ४ ॥

४. धनी और शत्रु-संहारक इक्ष्वाकु राजा रक्षा-कार्य में नियुक्त हैं। पञ्च (चार वर्ण और निषाद) मनुष्य स्वर्ग-सुख का भोग करें।

इन्द्र॑क्ष॒त्रास॑मातिषु॒रथ॑प्रोष्ठेषुधारय । दि॒वीव॒सूर्य॑दृ॒शे ॥ ५ ॥

इन्द्र॑ । क्ष॒त्रा । अस॑मातिषु । रथ॑ऽप्रोष्ठेषु । धा॒र॒य॒ ।
दि॒वि॒ऽइ॑व । सूर्य॑म् । दृ॒शे ॥ ५ ॥

अनयेन्द्रमाशास्ते असमात्यर्थं हेइन्द्र क्षत्रा क्षत्राणि बलानि रथप्रोष्ठेषु असमातिषु एकस्मिन्बहुवचनं पूजार्थं रथप्रोष्ठे असमातौ धारय। तत्र दृष्टान्तः—दिवीव सूर्यं दृशे सर्वेषां दर्शनाय स्थापितवानसि तद्वत् बलं धारय ॥ ५ ॥

५. इन्द्र, जैसे सबके दर्शन के लिए तुमने आकाश में सूर्य को रख दिया है, वैसे ही रथारूढ़ असमाति राजा का अनुगामी होने के लिए वीरों को नियुक्त करो।

अ॒गस्त्य॑स्य॒नद्भ्यः॒सप्ती॑युन॒क्षि॒रोहि॑ता ।
प॒णीन्न्य॑क्रमीर॒भिविश्वा॑न्राजन्नरा॒धसः॑ ॥ ६ ॥ २४ ॥

अ॒गस्त्य॑स्य । नत्ऽभ्यः॑ । सप्ती॒ इति॑ । यु॒न॒क्षि॒ । रोहि॑ता । प॒णीन् ।
नि । अ॒क्र॒मीः॒ । अ॒भि । विश्वा॑न् । रा॒ज॒न् । अ॒रा॒धसः॑ ॥ ६ ॥२४॥

अनयागस्त्यस्य स्वसा बन्ध्वादीनां माता राजानं स्तौति हेराजन्नसमाते त्वं अगस्त्यस्य स्वसेनेभ्योनंदयितृभ्योबन्ध्वादिभ्योनिमित्तभूतेभ्यः तेषां धनप्राप्तये सप्ती सर्पणस्वभावौ अश्वौ रोहिता लोहितवर्णौ युनक्षि योजय रथे तथाकृत्वा विश्वान् सर्वान् अराधसःअनाराधयतः अयजमानान् पणीन् वणिजोलुब्धकान् नि निकृष्टं नितरां वा अक्रमीः अभिभव ॥ ६ ॥

६. राजन्, अगस्त्य के दौहित्रों या आनन्दी बन्धु आदि के लिए दो लोहित घोड़ों को रथ में जोतो। जो सब व्यवसायी नितान्त कृपण हैं, कभी दान नहीं करते, उन सबको हराओ।

॥ इत्यष्टमस्य प्रथमे चतुर्विंशोवर्गः ॥ २४ ॥

अथ सप्तमी—

अ॒यंमा॒ताय॑पि॒तायंजी॒वातु॑रा॒गम॑त् ।
इ॒दंतव॑प्र॒सर्प॑णं॒सु॒बन्ध॒वेहि॒निरि॑हि ॥ ७ ॥

अयम् । माता । अयम् । पिता । अयम् । जीवातुः । आ ।
अगमत् । इदम् । तव । प्रऽसर्पणम् । सुबन्धो इति
सुऽबन्धो । आ । इहि । निः । इहि ॥ ७ ॥

अत्र सूक्तशेषे शाट्यायनकं—अथाग्निं द्विपदेन सूक्तेनास्तुवन् अग्निः स्तुत आजगाम आगत्य चाह किंकामा मामागच्छतेति सुबन्धोरेवासून् पुनर्नेतुमित्यब्रुवन् एषोऽन्तः परिधीत्यब्रवीत् तस्मादध्वमिति तं निराहरन्नयं मातायं पितेति। शौनकश्च—स्तुतः स राजा सुप्रीतस्तस्यै गौपायनानिति। सूक्तेनैतेनास्तुवंश्चाग्निं द्विपदेन यथाविधि ॥ १ ॥ अथाग्निरब्रवीद्देवानयमन्तः परिधिष्ठितः। सुबन्धोरस्य चैवात्मा कोऽर्थो मे यागुणोऽर्थिना ॥ २ ॥ सुबन्धवेऽमदाः प्राणान् जीवेत्युक्त्वा च पावकः। स्तुतो गौपायनैः प्रीतो जगाम त्रिदिवं प्रति ॥ ३ ॥ अयं मातेति दृष्टास्ते सुबन्धोरसुमाह्वयन्। शरीरमभिनिर्दिश्य सुबन्धोः पतितं भुवि ॥ ४ ॥ सूक्तशेषेण गुप्तास्य चेतसो धारणाय वै इति ॥ ५ ॥ अयमग्निर्माता अयमेव पिता अयं जीवातुर्जीवयिता आगमत् आजगाम अतो हे सुबन्धो परिधौ वर्तमान यस्मादिदं शरीरं तव प्रसर्पणं प्रकर्षेण गतिसाधनं अत इदं प्रत्येहि आगच्छ निरिहि निर्गच्छ परिधेः सकाशात्। अन्ये एवं व्याचक्षते—हे निर्गतप्राण सुबन्धोः संबन्धिन् अयं विभक्तिव्यत्ययः इयं माता अयं पिता अयं जीवातुर्जीवनफलभूतः पुत्रश्चागमदिति संबध्यते सर्वे त्वामागताः दुःखिताः सन्तः। शिष्टं समानं ॥ ७ ॥

७. जो अग्नि आये हैं, वे माता, पिता और प्राणदाता औषध हैं। सुबन्धु, तुम्हारा यही शरीर है। इसमें आकर पैठो।

यथा॒ युगं॑ व॒रत्र॑या॒ नह्य॑न्ति ध॒रुणा॑य॒ कम् ।
ए॒वा दा॑धार ते॒ मनो॑ जी॒वात॑वे॒ न मृ॒त्यवेऽथो॑ अरि॒ष्टता॑तये ॥ ८॥

यथा॑ । यु॒गम् । व॒र॒त्रया॑ । नह्य॑न्ति । ध॒रुणा॑य । कम् । ए॒व ।
दा॒धा॒र॒ । ते॒ । मनः॑ । जी॒वात॑वे । न । मृ॒त्यवे॑ ।
अथो॒ इति॑ । अ॒रि॒ष्टऽता॑तये ॥ ८ ॥

यथा युगं वरत्रया पाशेन नह्यन्ति बध्नन्ति धरुणाय रथादिधारणाय कमिति पदपूरणः एव एवं ते मनो दाधार परिधावग्निः किमर्थं जीवातवे जीवनाय मृत्यवे मरणाय न अथो अपि च अरिष्टतातये अविनाशाय स्वार्थिकस्तातिः ॥ ८ ॥

८. जैसे रथ धारण करने के लिए रज्जु (पाश) से दोनों काष्ठों को बाँधते हैं, वैसे ही अग्नि ने तुम्हारे मन को धारण कर रक्खा है, ताकि तुम जीवित और कल्याण-स्वरूप बनो और तुम्हारी मृत्यु दूर हो।

अथ नवमी—

यथेयंपृथिवीमहीदाधारेमान्वनस्पतीन् ।
एवादाधारतेमनोजीवातवेनमृत्यवेथोअरिष्टतातये ॥ ९॥

यथा । इयम् । पृथिवी । मही । दाधार । इमान् ।
वनस्पतीन् । एव । दाधार । ते । मनः । जीवातवे ।
न । मृत्यवे । अथो इति । अरिष्टऽतातये ॥ ९ ॥

यथेयं पृथिवी मही महती इमान् वनस्पतीन् वृक्षादीन् दाधार धारयति शिष्टमुक्तं॥९॥

९. जैसे यह विस्तीर्ण पृथिवी विशाल-विशाल वृक्षों को धारण किये हुए है, वैसे ही अग्नि ने तुम्हारे मन को धारण कर रक्खा है, ताकि तुम जीवित और कल्याण-स्वरूप रहो और तुम्हारी मृत्यु दूर हो।

यमादहंवैवस्वतात्सुबन्धोर्मनआभरम् ।
जीवातवेनमृत्यवेथोअरिष्टतातये ॥ १० ॥

यमात् । अहम् । वैवस्वतात् । सुऽबन्धोः । मनः । आ । अभरम् ।
जीवातवे । न । मृत्यवे । अथो इति । अरिष्टऽतातये ॥ १० ॥

इयंनिगदसिद्धा ॥ १० ॥

१०. विवस्वान् के पुत्र यमराज से मैंने सुबन्धु का मन अपहृत किया है, इससे वे जीवित और कल्याण-स्वरूप होंगे और उनकी मृत्यु दूर होगी।

न्यग्वातोववातिन्यक्तपतिसूर्यः ।
नीचीनमघ्न्यादुहेन्यग्भवतुतेरपः ॥ ११ ॥

न्यक् । वातः । अव । वाति । न्यक् । तपति । सूर्यः । नीचीनम् ।
अघ्न्या । दुहे । न्यक् । भवतु । ते । रपः ॥ ११ ॥

वातोवायुर्द्युलोकात् न्यक् नीचीनं अववाति गच्छति सूर्यश्च न्यक् तपति अघ्न्या अहननीया गौर्नीचीनं दुहे दुग्धे एवं ते रपः पापं न्यक् नीचीनं भवतु ॥ ११ ॥

११. वायु द्युलोक से नीचे के लोक में बहते हैं, सूर्य ऊपर से नीचे तपते हैं। गाय का दूध नीचे दुहा जाता है। वैसे ही हे सुबन्धु, तुम्हारा अकल्याण नीचे गमन करे।

अथ द्वादशी—

अयंमेहस्तोभगवानयंमेभगवत्तरः ।
अयंमेविश्वभेषजोयंशिवाभिमर्शनः ॥ १२ ॥ २५ ॥

अयम् । मे । हस्तः । भगऽवान् । अयम् । मे । भगवत्ऽतरः ।
अयम् । मे । विश्वऽभेषजः । अयम् । शिवऽअभिमर्शनः ॥ १२ ॥ २५ ॥

अनया बन्ध्वादयो लब्धजीवं सुबन्धुं पाणिभिरस्पृशन् अयं मे हस्तो भगवान् भाग्यवान् यस्मात् सजीवं सुबन्धुं स्पृशति तस्मात् तथाऽयं मे हस्तो भगवत्तरः अतिशयेन भगवान् त-थायं मे हस्तो विश्वभेषजः जीवचिकित्सासाधनसर्वौषधवान् तत्स्थानीयो वा अयं शिवाभिम-र्शनः मंगलस्पर्शनः यतो जीवन्तं स्पृशति अत इत्यर्थः ॥ १२ ॥

१२. मेरा हाथ क्या ही सौभाग्यशाली है! यह अत्यन्त सौभाग्य-शाली है। यह सबके लिए भेषज है; इसके स्पर्श से कल्याण होता है।

॥ इत्यष्टमस्य प्रथमे पंचविंशोवर्गः ॥ २५ ॥

॥ इति दशमे मण्डले चतुर्थोनुवाकः ॥ ४ ॥

पंचमेनुवाकेष्टौ सूक्तानि तत्रेदमित्थेति सप्तविंशत्यृचं प्रथमं सूक्तं मानवस्य नाभानेदिष्ठ-स्यार्षं त्रैष्टुभं इदमादीनि षट्सूक्तानि वैश्वदेवानि । तथाचानुक्रान्तं—इदमित्थासप्ताधिकानाभानेदिष्ठोमानवो वैश्वदेवं तदिति । पृष्ठ्यस्य षष्ठेहनि वैश्वदेवशस्त्रे आग्निमारुतिकाग्निवे-शपाशस्योपासानक्तेत्यस्य स्थाने इदं सूक्तं । सूत्रितंच—उच्चूत्ययोसमं सूक्तं श्रीणीदमित्थारौद्र-मिति । अत्रैतरेयब्राह्मणं—नाभानेदिष्ठं वै मानवं ब्रह्मचर्यं वसन्तं भ्रातरो निरभजन्सोब्रवीदेत्य किं मह्यमभाक्तेत्येतमेव निष्ठावमववदितारमित्यब्रुवन्नित्यादि । तत्रनाभानेदिष्ठो भ्रातृभिर्भागिनि राकृतःपितृसामीप्यमागम्य किं मह्यं भागं न कल्पितवानसीत्यपृच्छत् । सचकिमनेन भागेनांगिरसः स्वर्गार्थं सत्रमासीनाः षष्ठाहःसपर्यंतमनुष्ठाय मुह्यन्ति तानिदमित्थेति सूक्ते संयच्छ ते स्वर्गंयंतोवशिष्टाः सहस्रसंख्याकागादास्यन्तीति पित्राप्रेरितोंगिरसांसमीपमागत्य तेभ्यः सत्रपरिवेषणं गोसहस्रमुत्कोचं परिकल्प्य तानेते सूक्ते षष्ठेहन्यशंसयत्ते षैतत्सूक्तसाम र्थ्यात्सत्रं परं पारं प्राप्य स्वर्जिगमिषवोस्मै गोसहस्रं माददुः तं च तद्गोसहस्रं स्वीकुर्वाणं कश्चन

१ ऐ० ब्रा० ५. १४.।

कृष्णशवासीपुरुषउत्तरतउत्थाय ब्राह्मणास्मदीयं यज्ञशेषभागं मास्वीकुर्वितिप्रब्रवीत्। सच महर्षिंगिरसः मादुरिति प्रत्यब्रवीत् वर्हिब्राह्मण तव पितरमेव पृच्छ कस्मै भागः प्राप्नुयादित्युक्तः पितृसमीपमागत्यपित्रा रुद्रायायं न्याय्यइति तेनोक्तस्तवैवायं भागइति मम पिताब्रवीदितिमत्युवाच । ततोयथार्थकथनेन तुष्टः पुरुषोनाभानेदिष्ठायैव स्वभागं प्रादादित्युक्तं । तथाध्वर्युब्राह्मणेपि—मनुःपुत्रेभ्यो दायं व्यभजत्। सनाभानेदिष्ठं वैमानवमित्यादिनोयमर्थउक्तः। तत्सर्वंमनानुसन्धेयं ।

तत्र सूक्ते प्रथमा—

इदमित्थारौद्रंगूर्तवंचाब्रह्मक्रत्वाशच्यामन्तराजौ ।
क्राणायदस्यपितरामंहनेष्ठाःपर्षत्पक्थेअहन्नासप्तहोतॄन् ॥ १ ॥

इदम् । इत्था । रौद्रम् । गूर्तऽवचाः । ब्रह्म । क्रत्वा । शच्याम् ।
अन्तः । आजौ । क्राणा । यत् । अस्य । पितरा । मंहनेऽस्थाः ।
पर्षत् । पक्थे । अहन् । आ । सप्त । होतॄन् ॥ १ ॥

गूर्तवचाः उद्यतवचनोनाभानेदिष्ठइदं ब्रह्म स्तोत्रं रौद्रं रुद्रप्रीणनं इत्था इत्थमिदानीं क्रियमाणप्रकारं क्रत्वा प्रज्ञानेन निष्पाद्यं स्तोत्रं शच्यामन्तःकर्मणिमध्ये सत्रमध्ये आजौ अंगिरसां संघे करोतीतिशेषः यत्स्तोत्रं क्राणा भागं कुर्वाणौ अस्य पितरा पितरौ अन्ये च मंहनेष्ठाः भागप्रदाने वर्तमानाभ्रातरश्च गोलाभसाधनत्वेनाकल्पयन्निति शेषः तेन नाभानेदिष्ठः पक्थे पक्तव्ये अहन् अहनि षष्ठेहनीत्यर्थः ते षष्ठमेवाहरागत्य मुह्यंति तानेते सूक्ते षष्ठेहनि शंसयेत्युक्तत्वात् सप्तहोतॄन् होतृप्रशास्तृब्राह्मणाच्छंस्यादिकान् आपर्षत् सर्वतोऽपूरयत् इदमित्थेति सूक्ताभ्यां यज्ञपारं प्रापयामासेत्यर्थः ॥ १ ॥

१. नाभा नेदिष्ट के माता, पिता, भ्राता आदि, विषय-विभाग करते समय, नाभा नेदिष्ट को भाग न देकर रुद्र की स्तुति करने लगे। इससे नाभा नेदिष्ट रुद्र-स्तव करने को उद्यत होकर अङ्गिरा लोगों के यज्ञ में उपस्थित हुए और यज्ञ के छठे दिन में वे लोग जो भूल गये थे, वह सब सात होताओं से कहकर यज्ञ समाप्त किया।

अथ द्वितीया—

सइद्दानायदभ्यायवन्वञ्च्यवानःसूदैरमिमीतवेदिम् ।
तूर्वयाणोगूर्तवचस्तमःक्षोदोनरेतइतऊतिसिंचत् ॥ २ ॥

१ तै० सं० ३. १. ९.।

सः । इत् । दानाय॑ । दभ्या॑य । वन्वन् । च्यवा॑नः । सूदैः॑ ।
अमिमीत । वेदि॑म् । तूर्व॑याणः । गूर्तव॑चःऽतमः । क्षोदः॑ ।
न । रेतः॑ । इतःऽऊ॑ति । सिचत् ॥ २ ॥

सइत् सकृष्णारावासीपुरुषोरुद्रास्त्योदानाय स्तोतृणांधनप्रदानाय दम्याय शत्रूणां वधाय च वन्वन् स्तोतॄन् संभजन् सूदैः हिंसकैः शस्त्रैः च्यवानोरक्षांसि च्यावयन् वेदिममिमीत परिमितवान् यज्ञवास्त्वधिष्ठितवानित्यर्थः । यं कृष्णारावास्युत्तरतउपोत्थायाब्रवीन्मम वाइदंममवैवास्तुहमितीतिविज्ञासणं । तदेवाह—तूर्वयाणस्तूर्णंगमनोगूर्तवचस्तमः अत्यन्तमुद्यतवचाः रुद्रः क्षोदोन उदकमिव उदकं यथा घनः सिंचति तद्वद्रेतः स्वसामर्थ्यमितऊति इतोगमनवत् यथा भव तिस्तथासिंचत् प्रेरितवानित्यर्थः । यद्वा अनेनोत्तरार्धेनोत्तराभ्यां च भासंगिकी अश्विनोः स्तुतिः क्रियते । तूर्वयाणः तूर्णंगमनोविशयेनोद्यतवचनोरुद्रः क्षोदोन उदकमिव रेतः उत्पादनसामर्थ्योपेतं इतऊति सिचत् अनयामासाश्विनौ अन्यत इतऊती इत्यश्विनोरभिधानात् अन्यत तयोरुद्रपुत्रत्वप्रसिद्धेश्चायमर्थोलभ्यते ॥ २ ॥

२. रुद्रदेव स्तोताओं को धन देने के लिए और शत्रुओं को नष्ट करने के लिए उन्हें अस्त्रादि देते हुए वेदी पर जाकर बैठ गये। जैसे मेघ जल बरसाता है, वैसे ही रुद्रदेव उपस्थित होकर, वक्तृता देते हुए, चारों ओर अपनी क्षमता का प्रदर्शन करने लगे।

मनो॒नयेषु॒हव॑नेषु॒ति॒ग्मंविपः॒शच्या॑वनु॒थोद्रव॑न्ता ।
आयःशर्या॑भिस्तुविनृ॒म्णोअ॒स्याश्री॑णीता॒दिशं॒गभ॑स्तौ ॥ ३ ॥

मनः॑ । न । येषु॑ । हव॑नेषु । ति॒ग्मम् । विपः॑ । शच्या॑ ।
व॒नु॒थः । द्रव॑न्ता । आ । यः । शर्या॑भिः । तुवि॒ऽनृ॒म्णः ।
अ॒स्य । अश्री॑णीत । आ॒ऽदिश॑म् । गभ॑स्तौ ॥ ३ ॥

हे अश्विनौ युवां मनोन मनइव यथा मनस्तिग्मं तीक्ष्णमाशु धावति एवं येषु हवनेषु आह्वानेषु विपः स्तोतुः शच्या प्रज्ञानेन गन्तव्यमिति बुध्या द्रवन्ता द्रवन्तौ गच्छन्तौ वनुथः अध्वर्युं संभजथः योध्वर्युः आभाभिमुख्येन तुविनृम्णः प्रभूतहविर्लक्षणधनः सन् अस्य कर्मणि प्रवृत्तस्य मम संबन्धी शर्याभिरंगुलीभिः अश्रीणीत श्रीणाति किं कृत्वा गभस्तौ हस्ते

१ ऐ० ब्रा० ५. १४. ।

धृत्वा आदिशं आदिश्य इदमग्निष्यामिति निर्दिश्येत्यर्थः। तादृशं मदीयमध्वर्युं येषु हवनेषु वनुथः तौ युवां हुवइत्युत्तरत्र संबन्धः॥ ३॥

३. अश्विद्वय, मैं यज्ञ में प्रवृत्त हुआ हूँ। जो अध्वर्यु मेरे हाथ की अँगुलियाँ पकड़कर और विस्तृत हवि का संग्रह करके, तुम्हारा नाम लेते हुए, चरु पाक करता है, उसी स्तोता अध्वर्यु का यज्ञीय उद्योग देखकर, मन के समान द्रुत वेग से, तुम लोग यज्ञ में जाते हो।

कृष्णायद्गोर्ष्वरुणीषुसीदद्दिवोनपाताश्विनाहुवेवाम्।
वीतंमेयज्ञमागतंमेअन्नंववन्वांसानेषमस्मृतध्रू॥ ४॥

कृष्णा। यत्। गोषु। अरुणीषु। सीदत्। दिवः। नपाता।
अश्विना। हुवे। वाम्। वीतम्। मे। यज्ञम्। आ। गतम्। मे।
अन्नम्। ववन्वांसा। न। इषम्। अस्मृतध्रू इत्यस्मृतऽध्रू॥ ४॥

कृष्णा रात्रिर्यद्यदा अरुणीषु अरुणवर्णासु गोषु सीदत् निवसति उषाः विभानाय र-श्मिभिर्विष्ठतीत्यर्थः। अरुण्योगावउषसामितिनिरुक्तं। यदा उषःकाले हे दिवोनपाता दीप्यमा-नस्य स्वर्गस्य प्रकाशात्मकस्य वा न पातयितारौ हे अश्विनौ वां हुवे आह्वये वीतं कामये-थां मे अन्नं हविर्लक्षणं तदर्थं मे यज्ञमागतं आगच्छतं इषमन्नं ववन्वांसा न संभजमानावश्वा-विव यद्वदागतं। कीदृशौ युवां अस्मृतध्रू अस्मृतद्रोहौ मयिद्रोहं न स्मरन्तौ॥ ४॥

४. जिस समय रात्रि का अन्धकार नष्ट होता है और प्रातःकाल की लाल आभा दिखाई देने लगती है, उस समय, हे द्युलोक-पुत्र अश्विद्वय, तुम्हें मैं बुलाता हूँ। तुम हमारे यज्ञ में पधारो। मेरा अन्न लो। दो ग्राहक अश्वों के समान उसे खाओ। हमारा अनिष्ट नहीं करना।

प्रथिष्टयस्यवीरकर्ममिष्णदनुष्ठितंनुनर्योअपौहत्।
पुनस्तदावृहतियत्कनायादुहितुराअनुभृतमनर्वा॥ ५॥ २६॥

प्रथिष्ट। यस्य। वीरऽकर्मम्। इष्णत्। अनुऽस्थितम्। नु। नर्यः।
अप। औहत्। पुनरिति। तत्। आ। वृहति। यत्। कनायाः।
दुहितुः। आः। अनुऽभृतम्। अनर्वा॥ ५॥ २६॥

स्वशिन भगवान् रुद्रः प्रजापतिर्वास्तोष्पतिं रुद्रमसृजत् इत्येतदादिभिस्तिसृभिर्वदति य-स्य प्रजापतेः इष्णत् इषणवत् वीरकर्म डिगन्प्रत्ययः वीरकर्म रेतइत्यर्थः येन रेतसोत्पन्नाबी-रा भवन्ति तादृशेयः प्रथिष्ट प्रथितमासीत् तद्रेतोऽनुष्ठितं प्रजापतिना अपत्यार्थं निषिक्तं नर्यो-नरेभ्योदेवेभ्योहितोरुद्रः अपौहत् अपोहति। तदेवाह—पुनस्तद्रेतआवृहति सर्वतउद्यच्छति उ-

प्रभवति पुरुषाकारेण स्वयमुत्पन्नः सन्। कीदृशं रेतः यद्रेतः कन्यायाः कान्तायाः दुहितुः स्व-पुत्र्याः तस्यामित्यर्थः तत्र प्रजापतिना अनुष्ठितं आः आसीत् असेः क्षिपि रूपं। कीदृशोऽयम् अनर्वा अन्यस्मिन्नप्रत्युतः प्रजापतिर्वै स्वां दुहितरमभ्यध्यायद्दिवमित्यन्य आहुरुषसमित्यन्य इति ब्राह्मणं ॥ ५ ॥

५. जो प्रजापति का वीर्य पुत्रोत्पादन में समर्थ है, वह बढ़कर निकला। प्रजापति ने मनुष्यों के हित के लिए रेत का त्याग किया। अपनी सुन्दरी कन्या (उषा) के शरीर में ब्रह्मा वा प्रजापति ने उस शुक्र (वीर्य वा रेत) का सेक किया।

॥ इत्यष्टमस्य प्रथमे षड्विंशो वर्गः ॥ २६ ॥

मध्या यत्कर्त्वमभवदभीके कामं कृण्वाने पितरि युवत्याम्।
मनानग्रेतो जहतुर्वियन्ता सानौ निषिक्तं सुकृतस्य योनौ ॥ ६ ॥

मध्या । यत् । कर्त्वम् । अभवत् । अभीके । कामम् । कृण्वाने । पितरि । युवत्याम् । मनानक् । रेतः । जहतुः । विऽयन्ता । सानौ । निःऽसिक्तम् । सुऽकृतस्य । योनौ ॥ ६ ॥

कामं यथेच्छं कृण्वाने कुर्वाणे पितरि प्रजापतौ युवत्यां दुहितरि उषसि दिवि वा दिवमित्यन्य इतिहासेन प्रदर्शितं। मध्या द्वयोर्मध्ये अन्तरिक्षमध्ये वा अभीके प्राप्ते समीपे यत्कर्त्वं कर्माभवत् मिथुनीभावाख्यं तदानीं मनानक् अल्पं रेतो जहतुः त्यक्तवन्तौ किंकुर्वाणाविति तदाह वियन्तौ परस्परमभिगच्छन्तौ प्रजापतिना सानौ समुच्छ्रिते स्थाने सुकृतस्य यज्ञस्य योनौ निषिक्तमासीदित्यर्थः। सानावुन्नतस्थानइत्यर्थः ॥ ६ ॥

६. जिस समय पिता युवती कन्या (उषा) के ऊपर पूर्वोक्त रूप से रतिकामी हुए और दोनों का संगमन हुआ, उस समय दोनों के परस्पर-संगमन से अल्प शुक्र का सेक हुआ। सुकर्म के आधार-स्वरूप एक उन्नत स्थान में उस शुक्र का सेक हुआ।

पिता यत्स्वां दुहितरमधिष्कन्क्ष्मया रेतः संजग्मानो नि षिञ्चत्।
स्वाध्योऽजनयन्ब्रह्म देवा वास्तोष्पतिं व्रतपां निरतक्षन् ॥ ७ ॥

पिता । यत् । स्वाम् । दुहितरम् । अधिऽस्कन् । क्ष्मया । रेतः । सम्ऽजग्मानः । नि । सिञ्चत् । सुऽआध्यः । अजनयन् । ब्रह्म । देवाः । वास्तोः । पतिम् । व्रतऽपाम् । निः । अतक्षन् ॥ ७ ॥

---

१ ऐ० ब्रा० ३. ३३. ।   २ ऐ० ब्रा० ३. ३३. ।

पिता प्रजापतिर्यद्यदा स्वां दुहितरं दिवमुषसं वा अभिष्कन् अभ्यस्कंदत् तदानीमेव क्ष्मया पृथिव्या सह संजग्मानः संगच्छमानः प्रजापतिः अस्मिँल्लोके रोहितंभूत्वास्तस्योभूत्वा रेतोनिषिंचत् निषेकमकरोत् । तदृश्योभूत्वा रोहितं भूतामभ्यैदिति ब्राह्मणं । तदानीं स्वाध्यः सुध्यानाः सुकर्माणोवा देवाब्रह्माजनयन्नुदपादयन् । किं तद्ब्रह्मेति तदाह—वास्तोष्पतिं यज्ञवास्तुस्वामिनं व्रतपां व्रतस्य कर्मणोरक्षःप्रभृतिभ्यः पालकं निरतक्षन् समपादयन् यज्ञवास्तुस्वामित्वं दत्वा कर्मरक्षकत्वेन निर्मितवन्तइत्यर्थः ॥ ७ ॥

७. जिस समय पिता ने अपनी कन्या (उषा) के साथ संभोग किया उस समय पृथिवी के साथ मिलकर शुक्र का सेक किया। सुकृती देवों ने इससे व्रतरक्षक ब्रह्म (वास्तोष्पति या रुद्र) का निर्माण किया।

सईंवृषानफेनमस्यदाजौस्मदापरैदपदभ्रचेताः ।
सरत्पदानदक्षिणापरावृङ्नतानुमेपृशन्योजगृभ्रे ॥ ८ ॥

सः । ईम् । वृषा । न । फेनम् । अस्यत् । आजौ । स्मत् । आ ।
परा । ऐत् । अप । दभ्रऽचेताः । सरत् । पदा । न । दक्षिणा ।
पराऽवृक् । न । ताः । नु । मे । पृशन्यः । जगृभ्रे ॥ ८ ॥

अंगिरसां सत्रंति नाभानेदिष्ठोगोनिरोधायागच्छन्तं वास्तोष्पतिं पुरतः पश्यन् वदति स ईं सोयं वृषान वर्षकइन्द्रइव सयथा नमुचिवधार्थी आजौसंग्रामे फेनमस्यत् क्षिप्तवान् तद्वत् क्षेपमनावास्तोष्पतिः तदानीं तदैव वास्तुभागोयुक्तइति यथार्थकथनानन्तरं स्मत् अस्मत्तः आ परैत् अपपरागच्छेदिति दभ्रचेताः अल्पमनस्कः दक्षिणा दक्षिणार्थानां गवां परावृक् परावर्जयिता सरत् पदा पदानि नसरत् नसरति अस्मदभिमुखं नागच्छति मे मम संबन्धिन्यस्तागाः अंगिरोभिर्दत्ताः पृशन्यः पथिकानामभिस्पर्शनकुशलोरुद्रोन जगृभ्रे नगृह्णातीत्येवमाशास्ते ॥ ८ ॥

८. जैसे इन्द्र, नमुचि के वध-काल में, युद्ध में फेन फेंकते हुए आये थे, वैसे ही मेरे पास से वास्तोष्पति ने प्रतिगमन किया। वे जिस पैर से आये थे, उसी से लौट गये। अङ्गिरा लोगों ने मुझे दक्षिणा-स्वरूप जो गायें दी थीं, उन्हें उन्होंने दूर किया। अनायास ग्रहण-समर्थ होने पर भी उन्होंने गायों को नहीं लिया।

अथ नवमी—

मक्षूनवह्निःप्रजायाउपब्दिरग्निनन्नग्नउपसीदद्वधः ।
सनितेध्मंसनितोतवाजंसधर्तीजज्ञेसहसायवीयुत् ॥ ९ ॥

---

१ ऐ० ब्रा० ३. ३३ ।

मक्षु । न । वह्निः । प्रऽजायाः । उपब्दिः । अग्निम् । न । नग्नः ।
उप । सीदत् । ऊधः । सनिता । इध्मम् । सनिता । उत ।
वाजम् । सः । धर्ता । जज्ञे । सहसा । यविऽयुत् ॥ ९ ॥

वास्तोष्पतिनारुद्रेण गोप्यमानेस्मिन्यज्ञे वह्निर्वह्निवद्दाहकोराक्षसादिर्मक्षु शीघ्रं नोपसीदत् नागच्छति । योवह्निः प्रजायाउपब्दिः उपपीडकोभवति यज्ञविघातार्थमागच्छन् भक्तिगादिरूपायाः प्रजायाः पीडांकरोत्यहनि तथा ऊधः रात्रिनामैतत् रात्रावपि अग्निं ज्वलन्तं नग्नोविवसनः राक्षसादिर्नोपसीदत् एवं रुद्रे रक्षितरि सति सोग्निरिध्मं सनिता संभक्ता जज्ञे उत्पन्नः उतापिच वाजं हविर्लक्षणमन्नं सनिता जज्ञे धर्ता जगद्धारकश्चजज्ञे उत्पन्नः सोग्निः सहसा महतस्व बलेन यवीयुत् यज्ञमिश्रयितॄणां रक्षःप्रभृतीनां योद्धा जज्ञे ॥ ९ ॥

९. प्रजा के उत्पीड़क और नग्न अग्नि के दाहक राक्षस आदि सहसा इस यज्ञ में नहीं आ सकते; क्योंकि इस यज्ञ की रक्षा रुद्र कर रहे हैं। रात को भी नग्न राक्षस यज्ञीय अग्नि के पास नहीं आ सकते। यज्ञ के रक्षक अग्नि काष्ठों को लेते हुए और अन्न का वितरण करते हुए आविर्भूत हुए और राक्षसों के साथ युद्ध में प्रवृत्त हुए।

अथ दशमी—

मक्षूकनायाःसख्यंनवग्वाऋतंवदन्तऋतयुक्तिमग्मन् ।
द्विबर्हसोयउपगोपमागुरदक्षिणासोअच्युतादुधुक्षन् ॥१०॥२७॥

मक्षु । कनायाः । सख्यम् । नवऽग्वाः । ऋतम् । वदन्तः ।
ऋतऽयुक्तिम् । अग्मन् । द्विऽबर्हसः । ये । उप । गोपम् । आ ।
अगुः । अदक्षिणासः । अच्युता । दुधुक्षन् ॥ १० ॥ २७ ॥

नवग्वा अंगिरसः गवामयनाख्यं सत्रमनुतिष्ठतामंगिरसां मध्ये ये नवसु मासेषु लब्धगावः संतः उत्थितास्ते नवग्वाः ते ऋतं वदन्तोंगिरसः मक्षु शीघ्रं कनायाः कमनीयायाः श्रुतेः नाभानेदिष्ठेनेरितायाः सकाशात् ऋतयुक्तिंउक्तयागपरिसमाप्तिं अग्मन् प्राप्ताः । यद्वा ऋतयुक्तिं यज्ञयोगेप्येवं ऋतं शब्दं स्तुतिं वदन्तोंगिरसः कनायाः पृश्न्याः सख्यमग्मन्निति योजना । द्विबर्हसोद्वयोः स्थानयोः द्यावापृथिव्योः परिवृढायेंगिरसोगोपं गोपायितारं नाभानेदिष्ठमिन्द्रं वा उपागुरुपगतास्ते अदक्षिणासोदक्षिणारहिताः अदक्षिणानि सत्राणीत्याहुरितिहि वचनं ये प-

जमानास्समाप्तिजहति च । ते यज्ञभ्युताउदकानि अक्षीणानि फलानि वा दुधुक्षव दु-ग्धवन्तः ॥ १० ॥

१०. नौ मास तक यज्ञानुष्ठान करते-करते अङ्गिरा लोग गायें पाया करते हैं। उन्होंने कमनीय स्तुति की सहायता से, यज्ञ-वचनों को कहते-कहते, यज्ञ की समाप्ति की। इहलोक और परलोक, दोनों स्थानों में वृद्धि प्राप्त की और इन्द्र के पास गये। उन्होंने दक्षिणा-विहीन यज्ञ (सत्र नामक यज्ञ) करके अविनाशी फल प्राप्त किया।

॥ इत्यष्टमस्य प्रथमे सप्तविंशोवर्गः ॥ २७ ॥

मक्षूकनायाःसख्यंनवींयोराधोनरेतंऋतमित्तुरण्यन् ।
शुचियत्तेरेक्णआयंजन्तसबर्दुघायाःपयंउस्रियायाः ॥ ११ ॥

मक्षु । कनायाः । सख्यम् । नवीयः । ऋतम् । वदन्तः ।
ऋतऽयुक्तिम् । अग्मन् । शुचि । यत् । ते । रेक्णः । आ ।
अयजन्त । सबःऽदुघायाः । पयः । उस्रियायाः ॥ ११ ॥

मक्षु शीघ्रं कनायाः कमनीयायाः पृश्न्याः घर्मदोग्ध्र्याः नवीयोनवतरं सख्यं प्राप्येति शेषः। अथवा नवीयइति राधोविशेषणं नवतरं राधोधनमिव रेतः सिच्यमानं प्रवृद्धकं तुर-ण्यन् दिवः सकाशात् प्रेरितवन्तः। हे इन्द्र ते तुभ्यं यद्यदा रेक्णः पायोलक्षणं धनंआ अभि-मुखं अयजन्त अपूजयन। कीदृशं रेक्णः सबर्दुघायाः सबरित्यमृतनाम अमृतदोग्ध्र्या उस्रि-यायाः गोः पयः पानयोग्यं रसं अयजन्त तदोदकं तुरण्यन्निति। अत्राध्वर्युब्राह्मणं—अंगिर-सोवैसत्रमासत तेषांपृश्निर्घर्मदुघासीत् सर्जीषेणाजीवत् तेब्रुवन् कस्मैनुसत्रमास्महे येस्याओष-धीर्नंजनयामइति। तेदिवोवृष्टिमसृजन्तेति ॥ ११ ॥

११. अङ्गिरा लोगों ने जिस समय अमृत के समान दूध देनेवाली गायों के उज्ज्वल और पवित्र दूध को यज्ञ में दिया, उस समय सुन्दर स्तोत्रों के द्वारा, नई सम्पदा के समान, अभिषिक्त वृष्टि-जल प्राप्त किया।

पृश्वायत्पृश्वावियुताबुधन्तेतिब्रवीतिवक्तरीररांणः ।
वसोर्वसुत्वाकारवोनेहाविश्वंविवेष्टिद्रविणमुपक्षु ॥ १२ ॥

पृश्वा । यत् । पृक्षा । विऽयुता । बुधन्त । इति । ब्रवीति ।
वक्तरि । ररांणः । वसोः । वसुऽत्वा । कारवः । अनेहा ।
विश्वम् । विवेष्टि । द्रविणम् । उपं । क्षु ॥ १२ ॥

---

१ तै० सं० ७. १. ४.।

यद्यदा स्तोतारः पश्वा पशुना गोसमूहेनेत्यर्थः येन विपुवा विपुकानि स्वकीयानि गोस्थानानि पश्वा पश्चात् जुषन्त अजानन् तदानीं कारवः कारुरित्यर्थः इति प्रवीतीत्यं ब्रूते। किमिति यत्करि स्तोतरि रराणोरममाणोऽवसोर्वासकात्सकाशाद् यस्तुत्या अविश्रमेण वासयिता पद्वा पस्त्ये-ति समूहार्थे त्वोनामकरणः गोरूपधनवतोऽतिशयेन गोसमूहवानित्यर्थः। अनेहा अपापइन्द्रो विश्वं प्रविणं गोरूपं पणिभिरपहृतं धनं शु भक्षित्यर्थः शीघ्रं उपविवेष्टि उपव्याप्नोति पुनराददाति। अयमर्थः यदेन्द्रस्य स्तोतारोऽसुरैरपहृतमात्मीयं गोधनं नजानन्ति तदः शीघ्रमेवागत्येन्द्रः तत्प्रत्यर्पयति ॥ १२ ॥

१२. ऐसा कहा गया है कि, इन्द्र यज्ञकर्त्ता का इतना स्नेह करते हैं कि, जिसका पशु खो गया है, उसके जानते या अनजानते हो, अतीव धनी, कृपालु और निष्पाप पशु को खोज देते हैं।

तदिन्न्व॑स्य परि॒षद्वा॑नो अग्मन्पु॒रू सद॑न्तो नार्ष॒दं बि॑भित्सन्।
वि शुष्ण॑स्य॒ संग्र॑थितमन॒र्वा वि॒दत्पु॑रुप्रजा॒तस्य॒ गुहा॒ यत् ॥ १३ ॥

तत्। इत्। नु। अ॒स्य॒। प॒रि॒ऽसद्वा॑नः। अ॒ग्म॒न्। पु॒रु। सद॑न्तः।
ना॒र्स॒दम्। बि॒भि॒त्स॒न्। वि। शुष्ण॑स्य। सम्ऽग्र॑थितम्।
अ॒न॒र्वा। वि॒दत्। पु॒रु॒ऽप्र॒जा॒तस्य॑। गुहा॑। यत् ॥ १३ ॥

तदित् तदैव नु क्षिप्रमस्येन्द्रस्य परिषद्वानः परितोवर्तमानाः परिचारकास्तस्य अग्मन् प्रकाशनार्थमगच्छन् पुरु पुरूणि कर्माणि सदन्तः सीदन्तोऽसुराः नार्षदं नृषदः पुत्रं बिभित्सन् भेत्तुमैच्छन् किंचायं शुष्णस्यैतन्नामस्यासुरस्य पुरुप्रजातस्य बहुधाप्रादुर्भावस्य संग्रथितं मर्म विदत् वेत्त्ययमिन्द्रः। यदसुरस्य दुर्ज्ञेयं मर्म गुहा गुहायां गोपितं तद्विदत् ॥ १३ ॥

१३. सुस्थिर इन्द्र जिस समय बहु-विस्तारक शुष्ण के निगूढ़ मर्म को खोजकर उसे मारते हैं अथवा नृषद के पुत्र को विदीर्ण करते हैं, उस समय उनके अनुचर, नाना प्रकार से, उन्हें घेरकर उनके साथ जाते हैं।

अथ चतुर्दशी—

भर्गो॑ ह॒ नामो॒त यस्य॑ दे॒वाः स्व१॒र्ण ये त्रि॑ष॒धस्थे॑ निषे॒दुः।
अ॒ग्निर्ह॒ नामो॒त जा॒तवे॑दाः श्रु॒धी नो॑ होतर्ऋ॒तस्य॒ होता॒ध्रुक् ॥ १४ ॥

भर्गः॑। ह॒। नाम॑। उ॒त। यस्य॑। दे॒वाः। स्वः॑। न। ये। त्रि॒ऽस॒धस्थे॑।
नि॒ऽसे॒दुः। अ॒ग्निः। ह॒। नाम॑। उ॒त। जा॒तऽवे॑दाः। श्रु॒धि।
नः॒। हो॒त॒रिति॑। ऋ॒तस्य॑। होता॑। अ॒ध्रुक् ॥ १४ ॥

उतापि च भर्गो ह नाम वचेषः किल प्रसिद्धं यस्य तेजसः आग्नेयस्य संबन्धिनि त्रिषध-स्थे बर्हिषि ये देवाः सन्ति ते सर्वे स्वनं स्वर्गे यथा तथैव निषेदुः निषीदन्ति। उतापि च वचेजो-ग्निर्हनाम अग्निः किल नाम उतापि च जातवेदाः जातप्रज्ञः जातानां वेदिता एवदपि यस्य तेजसोनाम अग्नेर्भर्गइति अग्निरिति जातवेदाइति च त्रीणि नामानीत्यर्थः। अथ प्रत्यक्षकृतः हे होतर्होमनिष्पादकोकनामाग्ने ऋतस्य होता यज्ञसंबन्धिनां देवानामाह्वाता अध्रुक् द्रोहर-हितस्त्वं नोऽस्माकमाह्वानं श्रुधि शृणु ॥ १४ ॥

१४. जो देवता, स्वर्ग के समान, यज्ञ-स्थान (कुश) में बैठते हैं, वे अग्नि के तेज का नाम "भर्ग" रखते हैं। अग्नि के एक तेज का नाम "जातवेदा" है। होम-निष्पादक अग्नि, तुम्हीं यज्ञ के होता हो। तुम्हीं, अनुकूल होकर, हमारे आह्वान को सुनते हो।

उतत्यामेरौद्रावर्चिमन्तानासत्याविन्द्रगूर्तयेयजध्यै ।
मनुष्वद्वृक्तबर्हिषेरराणामन्दूहितप्रयसाविक्षुयज्यू ॥ १५ ॥ २८ ॥

उत । त्या । मे । रौद्रौ । अर्चिऽमन्ता । नासत्यौ । इन्द्र । गूर्तये ।
यजध्यै । मनुष्वत् । वृक्तऽबर्हिषे । रराणा । मन्दू इति ।
हितऽप्रयसा । विक्षु । यज्यू इति ॥ १५ ॥ २८ ॥

उतापि च हे इन्द्र त्या तौ प्रसिद्धौ रुद्रपुत्रौ। क्षोदोनरैषश्चक्रविर्सिचेदिविहि रुद्रपुत्रत्वमुक्तं। अर्चिमन्ता दीप्तिमन्तौ नासत्यावश्विनौ मे गूर्तये स्तुतये यजध्यै यागाय च भवेतामितिशेषः। किंच मनुष्वत् मम पितुर्मनोरिव यस्य यज्ञे यथा तथैव वृक्तबर्हिषे मह्यं रराणा रममाणौ मंदू मदिष्णू हितप्रयसा प्रेरितधनौ विक्षु अस्मदीयेषु पुत्रादिषु तौ यज्यू यष्टव्यौ भवेतामिति शेषः ॥ १५ ॥

१५. इन्द्र, वे दो दीप्त-मूर्त्ति और रुद्रपुत्र अश्विद्वय मेरे स्तोत्र और यज्ञ को ग्रहण करें। जैसे वे मनु के यज्ञ में प्रसन्न होते हैं, वैसे ही मेरे यज्ञ में भी प्रसन्न हों। मैंने कुश बिछाया है। प्रजा को धन दें और यज्ञ को ग्रहण करें। ॥ इत्यष्टमस्य प्रथमेऽष्टाविंशो वर्गः ॥ २८ ॥

अथ षोडशी—

अयंस्तुतोराजावन्दिवेधाअपश्चविप्रस्तरतिस्वसेतुः ।
सकक्षीवन्तंरेजयत्सोअग्निंनेमिंनचक्रमर्वतोरघुद्रु ॥ १६ ॥

अयम् । स्तुतः । राजा । वन्दि । वेधाः । अपः । च । विप्रः ।
तरति । स्वऽसेतुः । सः । कक्षीवन्तम् । रेजयत् । सः । अग्निम् ।
नेमिम् । न । चक्रम् । अर्वतः । रघुऽद्रु ॥ १६ ॥

१ ऋ० सं० ८. १. २६।

अयं मेधाः सर्वस्य विधाता राजा सोमः स्तुतः सर्वैः वन्दि स्तूयतेऽस्माभिः। किंच विप्रः विशेषेण पूरकः विप्रवचनुर्योवा स्वसेतुः यस्य स्वभुवास्तस्मोजगद्बन्धकाः सन्ति ससोमः अप-श्चान्तरिक्षं तरति लंघयति प्रतिदिनं ससोमः कक्षीवन्तमृषिं पर्वतमध्ये 'सोमार्थं गर्तं रेजयत् अकंपयत् सोमसपत्नाग्निं हविर्वोढुमशक्तं सन्तं पलाय्याप्सु प्रविष्टं रेजयत्। कंपने दृष्टान्तः—नेमिं गमनशीलं रघुद्रु लघुद्रु लघुगमनं चक्रं अर्वतोन अश्वाइव ते यथा रेजयन्ति 'तद्वत् शुष्माय-श्चान्द्रसः ॥ १६ ॥

१६. सर्वश्रेष्ठ सोम की स्तुति सब करते हैं—हम भी करते हैं। क्रिया-कुशल सोम स्वयं ही सेतु हैं। वे जल को पार करते हैं। जैसे शीघ्रगामी घोड़े चक्कों की परिधि को कँपाते हैं, वैसे ही कक्षीवान् और अग्नि को भी कँपाते हैं।

सद्विबन्धुर्वैतरणोयष्टासबर्धुधेनुमस्वंदुहध्यै।
संयन्मित्रावरुणावृञ्जउक्थैर्ज्येष्ठेभिरर्यमणंवरूथैः ॥ १७ ॥

सः। द्विऽबन्धुः। वैतरणः। यष्टा। सबःऽधुम्। धेनुम्।
अस्वम्। दुहध्यै। सम्। यत्। मित्रावरुणा। वृञ्जे।
उक्थैः। ज्येष्ठेभिः। अर्यमणम्। वरूथैः ॥ १७ ॥

सोऽग्निर्द्विबन्धुः द्वयोर्लोकयोर्बन्धुभूतः वैतरणः सर्वस्य विशेषेण तारयिता यष्टा वितरणा-र्हैः हविःप्रदानार्हैः यष्टा देवानां याजकोऽग्निः सबर्धुं अमृतोपमपयोदोग्ध्रीं धेनुं अस्वं अप्र-सूतां निवृत्तप्रसवां धायवे दुहध्यै दोहायाकरोत् यद्यदा सचायुः मित्रावरुणौ अर्यमणं च ज्ये-ष्ठेभिः ज्येष्ठैः प्रशस्तैः वरूथैः वरणीयैरुक्थैः शस्त्रैः संवृञ्जे सम्यक्स्तौति यदा वायुर्मित्रावरुणा-र्यम्णां स्तुतिं करोति तदा तेषामाज्ञयाग्निर्निवृत्तप्रसवां पयोदोग्ध्रीमकरोदिति ॥ १७ ॥

१७. अग्नि यह लोक, परलोक—दोनों स्थानों के हितैषी हैं। वे तारक और यज्ञ-कर्त्ता हैं। जब कि, अमृत के समान दूध देनेवाली गाय दूध नहीं देती, तब उसे प्रसववती करके वे दुग्धदायिनी बनाते हैं। मित्र, वरुण और अर्यमा को उत्तमोत्तम स्तोत्रों के द्वारा सन्तुष्ट किया जाता है।

तद्बन्धुःसूरिर्दिवितेधियन्धानाभानेदिष्ठोरपतिप्रवेनन्।
सानोनाभिःपरमास्यवाघाहंतत्पश्चाकतिथश्चिदास ॥ १८ ॥

तत्ऽबन्धुः। सूरिः। दिवि। ते। धियम्ऽधाः। नाभानेदिष्ठः।
रपति। प्र। वेनन्। सा। नः। नाभिः। परमा। अस्य। वा।
घ। अहम्। तत्। पश्चा। कतिथः। चित्। आस ॥ १८ ॥

यद्बन्धुः सैव पृथिवीबन्धिका उतस्यधिष्ठानत्वेन यस्यासौ यद्बन्धुः यन्माद्दकइत्यर्थः। सूरिः स्तुतेः प्रेरकः दिविवर्तमानस्य ते तव स्वभूतइतिशेषः। त्वदपत्यभूतइति यावत्। षष्ठीसामर्थ्यात् संबन्धसामान्यं प्रतीयते तच्चादित्यस्य पुत्रोपनुः मनोः पुत्रोनाभानेदिष्ठइत्येवं सूर्योपत्यत्वेपि पर्यवस्यति। सूर्यनाभानेदिष्ठयोः संबन्धमुत्तरमपादे उत्तरमर्चे च वक्ष्यते सच प्रियम्वाः कर्मणां धारकोनाभानेदिष्ठोनेनच् अंगिरोदत्तंगोसहस्रं कामयमानः सरपति मळपति स्तौतीत्यर्थः। वा अपिचेत्यर्थः सा द्यौर्नोस्माकं परमा उत्कृष्टा नाभिः बन्धिका माऽस्यादित्यस्याधिष्ठानभूतास्ति चेतिपूरणः। अहं तत्तस्यादित्यस्य पश्चा पश्चादनन्तरं कतिथः कतिपयानां पूरणः आसाभवं अनेन ममादित्येन जन्यजनकभावः संबन्धः सन्निकृष्टइत्युक्तं भवति ॥१८॥

१८. स्वर्गस्थ सूर्य, मैं तुम्हारा बन्धु नाभा नेदिष्ठ हूँ। तुम्हारी स्तुति करता हूँ। मेरी इच्छा है कि, मैं गायें प्राप्त करूँ। द्युलोक (स्वर्ग) हमारा और सूर्य का उत्तम उत्पत्ति-स्थान है। सूर्य से मेरा कितने पुरुष का अन्तर ही है?

इयं॑मे॒नाभि॑रि॒हमे॑स॒धस्थ॑मि॒मेमे॑दे॒वाअ॒यम॑स्मि॒सर्वः॑।
द्वि॒जाअह॑प्रथम॒जाऋ॒तस्ये॒दंधे॒नुर॑दुह॒ज्जाय॑माना ॥ १९ ॥

इ॒यम्। मे॒। नाभिः॑। इ॒ह। मे॒। स॒धऽस्थ॑म्। इ॒मे। मे॒।
दे॒वाः। अ॒यम्। अ॒स्मि॒। सर्वः॑। द्वि॒ऽजाः। अह॑। प्र॒थ॒म॒ऽजाः।
ऋ॒तस्य॑। इ॒दम्। धे॒नुः। अ॒दु॒ह॒त्। जाय॑माना ॥ १९ ॥

इयं माध्यमिका वाक् मे नाभिः सन्नाहनी आदित्यस्य तस्याश्चाभेदादस्यमेंमाध्यमिका वाक् बन्धिका भवति। तथाचब्राह्मणं—सायावागसौसआदित्यइति। इहास्मिन्मंडले मे मम सधस्थं स्थानं इमे देवाद्योतमानारश्मयोमे मम स्वभूताः अयमहमस्मि सर्वः सूर्यस्य स्वस्य चोकेन प्रकारेणाभेदात् तद्द्वारा सर्वात्मकत्वं अह किञ्चेत्यर्थः द्विजाब्रह्मांडजाऋतस्य सत्यभूतस्य ब्रह्मणः प्रथमोत्पन्नाधेनुः पृश्निदेवता माध्यमिका वाक् जायमानाइदं सर्वमदुहत् दुदोह उदपादयदित्यर्थः ॥ १९ ॥

१९. द्युलोक ही मेरा उत्पत्ति-स्थान है; यहीं मैं रहता हूँ। सारे देवता या किरणें मेरे अपने हैं। मैं सबका हूँ। द्विज लोग सत्यरूप ब्रह्मा से प्रथम उत्पन्न हुए हैं। यज्ञ-स्वरूपा गाय या माध्यमिकी वाक् ने उत्पन्न होकर यह सब उत्पन्न किया।

अधा॑सु॒मन्द्रो॑अर॒तिर्वि॒भावाव॑स्यतिद्विवर्त॒निर्व॑ने॒षाट्।
ऊ॒र्ध्वायच्छ्रेणि॒र्नशिशु॒र्दन्म॒क्षूस्थि॒रंशे॑वृ॒धंसू॑तमा॒ता ॥ २० ॥ २९ ॥

अध । आसु । मन्द्रः । अरतिः । विभाऽवा । अव । स्यति ।
द्विऽवर्तनिः । वनेषाट् । ऊर्ध्वा । यत् । श्रेणिः । न । शिशुः । दन् ।
मक्षु । स्थिरम् । शेऽवृधम् । सूते । माता ॥ २० ॥ २९ ॥

अधाप्यास्तु पतत्सु दिक्षु मन्द्रो मोदमानः अरतिः गन्ता विभावा दीप्तिमान् द्विवर्तनिः द्वयोर्लोकयोर्गन्ता वनेषाट् वनेकाष्ठानामभिभविताग्निरवस्यति अवसन्नो भवति यागार्थं । यस्य शोचिः ऊर्ध्वा उन्मुखा श्रेणिर्न पिपीलिकापंक्तिरिवाहि शिशुः शंसनीयः मक्षु क्षिप्रं दन् शत्रून् दमयति तमिमं स्थिरं निश्चलं शेवृधं सुखस्य वर्धकं माता अरणिः सूत यज्ञे जनयामास॥२०॥

२०. आनन्द के साथ जाकर अग्नि चारों ओर अपना स्थान ग्रहण करते हैं। यह उज्ज्वल, इस लोक और परलोक में सहायक और काठों को हरानेवाले हैं। इनकी ज्वाला ऊपर उठती है। अग्नि स्तुत्य हैं। अग्नि की माता अरणि इन सुस्थिर और सुखावह अग्नि को शीघ्र उत्पन्न करती है।

॥ इत्यष्टमस्य प्रथमे एकोनत्रिंशोवर्गः ॥२९॥

अधागावउपमातिंकनायाअनुश्वान्तस्यकस्यचित्परेयुः ।
श्रुधित्वंसुद्रविणोनस्त्वंयाळाश्वघ्नस्यवावृधेसूनृताभिः ॥ २१ ॥

अध । गावः । उपऽमातिम् । कनायाः । अनु । श्वान्तस्य ।
कस्य । चित् । परा । ईयुः । श्रुधि । त्वम् । सुऽद्रविणः । नः ।
त्वम् । याट् । आश्वऽघ्नस्य । ववृधे । सूनृताभिः ॥ २१ ॥

अथ संप्रति कस्य चित् श्वान्तस्य प्रवृद्धस्य श्रान्तस्य चेत्यात्मनो निर्देशः ईदृशस्य नाभानेदिष्ठस्य कनायाः कमनीयायाः स्तुतेर्गावो वाचः यद्वा वाचः स्तुतयः कनायाः कमनीयायाः स्तुतेरुपमातिं उपमानभूतमिन्द्रमनुपरेयुः अनुपरागच्छन्ति हे सुद्रविणः सुधनाग्ने त्वं श्रुधि शृणु नोमम संबन्धिनमिन्द्रं याट् याजय त्वं चाश्वघ्नस्याश्वघ्नोऽश्वमेधयाजी मनुः तस्य पुत्रस्य मम सूनृताभिः स्तुतिभिः ववृधे वर्धसे पुरुषव्यत्ययः अथवायं वर्धतइति परोक्षेण निर्देशः ॥२१॥

२१. उत्तमोत्तम स्तोत्र कहते-कहते मुझ नाभा नेदिष्ठ को श्रान्ति हो गई है। मेरी स्तुतियाँ इन्द्र के पास गई हैं। धनी अग्नि, सुनो। हमारे इन इन्द्र का यज्ञ करो। मैं अश्वघ्न वा अश्वमेध यज्ञ करनेवाले (मनु) का पुत्र हूँ। मेरी स्तुति से तुम बढ़ते हो।

अधत्वमिन्द्रविद्ध्य१स्मान्महोरायेनृपतेवज्रबाहुः ।
रक्षाचनोमघोनःपाहिसूरीननेहसंस्तेहरिवोअभिष्टौ ॥ २२ ॥

अध । त्वम् । इन्द्र । विद्धि । अस्मान् । महः । राये । नृऽपते ।
वज्रऽबाहुः । रक्ष । च । नः । मघोनः । पाहि । सूरीन् ।
अनेहसः । ते । हरिऽवः । अभिष्टौ ॥ २२ ॥

हे इन्द्र अध अधुना वज्रबाहुस्त्वमस्मान् महोमहते राये धनाय विद्धि जानीहि हे इन्द्र मघोनोहविष्मतोनोस्मान् रक्ष पालय शत्रुभ्यः सकाशात् । किंच सूरीन् स्तुतिभिरकानस्मान्पाहि अन्नादिदानेन रक्ष हे हरिवः हरिभ्यां तद्वन्निन्द्र ते तवाभीष्टौ अभिगमने अनेहसः अपापाः स्यामेति शेषः ॥ २२ ॥

२२. वज्रधर और नरेन्द्र इन्द्र, तुम जानो कि, हमने प्रचुर धन की कामना की है। हम तुम्हारी स्तुति करते और तुम्हें हवि देते हैं। हमारी रक्षा करो। हरि नाम के दो घोड़ोंवाले इन्द्र, तुम्हारे पास जाकर हम अपराधी न हों।

अधयद्राजानागविष्टौसरत्सरण्युःकारवेजरण्युः ।
विप्रःप्रेष्ठःसह्येषांबभूवपराचवक्षदुतपर्षदेनान् ॥ २३ ॥

अध । यत् । राजाना । गोऽइष्टौ । सरत् । सरण्युः । कारवे ।
जरण्युः । विप्रः । प्रेष्ठः । सः । हि । एषाम् । बभूव । परा । च ।
वक्षत् । उत । पर्षत् । एनान् ॥ २३ ॥

हे राजाना राजमानौ मित्रावरुणौ अध अधुना सतसमासौ यदस्मात् गविष्टौ गवामेषणायां सत्यां सरण्युः सरणशीलोयः सरत् गच्छति । किंकुर्वन् कारवे कर्म कुर्वते अंगिरसां गणाय जरण्युः स्तुतिमिच्छन् तस्मात् सविप्रोनाभानेदिष्ठः एषामंगिरसां प्रेष्ठः प्रियतमोबभूव भवतु । हीतिपूरणः तेषां कर्तव्यं पराच वक्षत् परावहतु उतापिच एनानंगिरसः पर्षत् पारयति इत्योत्सनरवमाशास्ते ॥ २३ ॥

२३. दीप्त मूर्त्तिवाले मित्र और वरुण, गाय पाने की इच्छा से अङ्गिरा लोग यज्ञ करते थे। सर्वज्ञ नाभा नेदिष्ठ स्तोत्राभिलाषी होकर उनके निकट गया। मैं (नाभा नेदिष्ठ) ने स्तोत्र किया और यज्ञ को समाप्त किया। इसी लिए मैं उनका अत्यन्त प्रिय विप्र हुआ हूँ।

अधान्वस्यजेन्यस्यपुष्टौवृथारेभन्तईमहेतदूनु ।
सरण्युरस्यसूनुरश्वोविप्रश्चासिश्रवसश्चसातौ ॥ २४ ॥

अध । नु । अस्य । जेन्यस्य । पुष्टौ । वृथा । रेभन्तः । ईमहे ।
तत् । ऊँ इति । नु । सरण्युः । अस्य । सूनुः । अश्वः । विप्रः ।
च । असि । श्रवसः । च । सातौ ॥ २४ ॥

अनया वरुणं पृथक् स्तौति अध अथ नु क्षिप्रमस्य जेन्यस्य जयशीलस्य स्तुत्या जेतव्यस्य वा स्वभूतं गवादि धनं पुष्टौ पोषनिमित्ते सति तस्य पुष्ट्यर्थं वा वृथा अनायासेन रेभन्तः स्तुवन्तोनु क्षिप्रं ईमहे याचामहे सरण्युः शीघ्रसरणशीलोऽश्वोऽस्य वरुणस्य सूनुः पुत्रः वरुणाद्ध्यश्वउत्पन्नः । अथ प्रत्यक्षकृतः हे वरुण त्वं विप्रश्चासि विप्रवत्पूज्यः शुद्धो वा भवसि श्रवसश्चान्नस्य सातौ लाभे अस्माकमन्नलाभाय प्रवृत्तश्च भवसि ॥ २४ ॥

२४. इस समय हम, गोधन पाने की इच्छा से, अनायास ही, स्तुति करते हुए जयशील वरुण के पास जाते हैं। शीघ्रगामी अश्व उन वरुण का पुत्र है। वरुण, तुम मेधावी और अन्न देनेवाले हो।

युवोर्यदिसख्यायास्मेशर्धायस्तोमंजुजुषेनमस्वान् ।
विश्वत्रयस्मिन्नागिरःसमीचीःपूर्वीवगातुर्दाशत्सूनृतायै ॥ २५ ॥

युवोः । यदि । सख्याय । अस्मे इति । शर्धाय । स्तोमम् । जुजुषे । नमस्वान् । विश्वत्र । यस्मिन् । आ । गिरः । सम्ऽईचीः । पूर्वीःऽइव । गातुः । दाशत् । सूनृतायै ॥ २५ ॥

हे मित्रावरुणौ युवोर्युवयोः शर्धाय बलवते अस्मे अस्माकं सख्याय यद्वा युवयोः सख्या य अस्मे अस्माकं शर्धाय बलाय च यदि नमस्वानन्नवान् अध्वर्युः स्तोत्रवान् होता वा स्तोमं जुजुषे सेवते यस्मिन् सख्ये सिद्धे सति विश्वत्र विश्वस्मिन् जनपदे गिरः अंगिरसां संबन्धिन्यः समीचीः समीच्य आगच्छन्तीति शेषः उदाराणां गृहे इदं गृहाणेदं गृहाणेत्येवं रूपाः श्रूयन्त इत्यर्थः । यद्वा यागानुष्ठातॄणां स्तुतिगिरः आगच्छन्ति पूर्वीरिव गातुः प्राची दिगिव सा यथा गच्छतां सुखं प्रयच्छति तद्वत् यद्वा पूर्वी प्रवृद्धा पुरातनी वा गातुः सरणिरिव सा यथा गच्छतां सुखं प्रयच्छति तद्वत् सूनृतायै प्रियसत्यरूपायै स्तुतिवाचे दाशत् सुखं प्रयच्छतु ॥ २५ ॥

२५. मित्र और वरुण, अन्नवान् पुरोहित स्तुति करते हैं। इसलिए कि, तुम हमारे प्रति अनुकूल होगे। तुम्हारा बन्धुत्व अतीव हितकर है। तुम्हारा बन्धुत्व पाने पर सारे स्थानों में स्तोत्र-वाक्य उच्चारित होंगे। जैसे चिर-परिचित पथ सुखकर होता है, वैसे ही तुम्हारा बन्धुत्व हमारी स्तुतियों को सुखकर करे।

सगृणानोअद्भिर्देववानितिसुबन्धुर्नमसासूक्तैः ।
वर्धदुक्थैर्वचोभिराहिनूनंव्यध्वैतिपयसउस्रियायाः ॥ २६ ॥

सः । गृणानः । अत्ऽभिः । देवऽवान् । इति । सुऽबन्धुः । नमसा ।
सुऽउक्तैः । वर्धत् । उक्थैः । वचःऽभिः । आ । हि । नूनम् ।
वि । अध्वा । एति । पयसः । उस्रियायाः ॥ २६ ॥

अद्भिर्देवताभिर्देववान् सुबन्धुः शोभनबन्धनः स वरुणः इतीत्थं स्तवप्रकारेण नमसा नमस्कारेण सूक्तैश्च गृणानः स्तूयमानः सन् वर्धत् वर्धतां उक्थैर्वचोभिः उच्यमानैः प्रशस्तैर्वा स्तुतिवचोभिर्नूनमिदानीं आगच्छतिविशेषः । हीतिपूरणः । तस्य यागार्थं उस्रियायाः गोः पयसः अध्वा मार्गोऽप्येति स्तनाग्राणि क्षरन्तीत्यर्थः ॥ २६ ॥

२६. परम बन्धु वरुण, देवों के साथ, उत्तमोत्तम स्तोत्र और नमस्कार प्राप्त करके प्रवृद्ध हों। गाय के दूध की धारा उनके यज्ञ के लिए बहे।

तऊषुणोमहोयजत्राभूतदेवासऊतयेसजोषाः ।
येवाजाँअनयताविय॑न्तोयेस्थानिचेतारोअमूराः ॥ २७ ॥ ३० ॥

ते । ऊँ इति । सु । नः । महः । यजत्राः । भूत । देवासः । ऊतये ।
सऽजोषाः । ये । वाजान् । अनयत । विऽयन्तः ।
ये । स्थ । निऽचेतारः । अमूराः ॥ २७ ॥ ३० ॥

अनया ऋषिरंगिरसः आशास्ते हे यजत्रा यष्टव्या देवासो देवाः ते यूयं उ इति पूरणः महो महते नोऽस्माकमूतये रक्षणाय सजोषाः संगताः भूत भवत ये च यूयं अंगिरसो मह्यं वाजानन्नानि अनयत प्रापयत वियन्तः उत्थाय विविधं गच्छन्तः सन्तः ये च यूयं अमूराः अमूढाः यद्वा हस्मयोगमौढ्यरहिता इत्यर्थः शाहशा निचेतारो गवां विवेकारः स्थ भवथ ते सजोषा भूतेति समन्वयः ॥ २७ ॥

२७. देवो, तुम्हीं यज्ञपान के अधिकारी हो। हमारी भली भाँति रक्षा के लिए, तुम सब मिलो। अङ्गिरा लोगो, उद्योगी होकर तुमने मुझे अन्न दिया है। तुम्हारा मोह विनष्ट हो गया है। इस समय तुम गोधन प्राप्त करो।

॥ इत्यष्टमस्य प्रथमे त्रिंशोवर्गः ॥ ३० ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमोहार्दं निवारयन् । पुमर्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥
इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये अष्टमाष्टके प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत्। निर्ममे तमहं वंदे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥
व्याख्याय प्रथमं विद्वानष्टमस्याष्टकस्य सः । अध्यायं सायणामात्यो द्वितीयं व्याचिकीर्षति ॥२॥

तत्र येयज्ञेनेत्येकादशर्चं अनुवाकापेक्षया द्वितीयं सूक्तं मानवस्य नाभानेदिष्ठस्यार्षं आदितश्चतस्रो जगत्यः पञ्चम्यनुष्टुप् षष्ठी बृहती सप्तमी सतोबृहती अष्टमीनवम्यावनुष्टुभौ दशमी गायत्री एकादशी त्रिष्टुप् आदितः षण्णां विश्वेदेवा अङ्गिरसो वा देवता सप्तमी वैश्वदेवी अष्टम्याद्यास्तु चतसृषु सावर्णेर्महाराजस्य दानं स्तूयते अतस्तास्तद्देवताकाः। तथा चानुक्रम्यते—येयज्ञेनैकादशाद्याः षळङ्गिरसां स्तुतिर्वान्त्या त्रिष्टुप्पञ्चम्यनुष्टुप् प्रगाथोनुष्टुभौ गायत्री चतस्रोन्त्याः सावर्णेर्दानस्तुतिरिति। षष्ठेहनि वैश्वदेवशस्त्रे एतत्सूक्तं। सूत्रितं च—इदमित्थारौद्रमिति-मागुपोत्तमाया येयज्ञेनेत्यावपतइति ।

तत्र प्रथमा—

ॐम् येयज्ञेनदक्षिणयासमक्ताइन्द्रस्यसख्यममृतत्वमानश ।
तेभ्योभद्रमङ्गिरसोवोअस्तुप्रतिगृभ्णीतमानवंसुमेधसः ॥ १ ॥

ये । यज्ञेन । दक्षिणया । सम्ऽअक्ताः । इन्द्रस्य । सख्यम् ।
अमृतऽत्वम् । आनश । तेभ्यः । भद्रम् । अङ्गिरसः । वः ।
अस्तु । प्रति । गृभ्णीत । मानवम् । सुऽमेधसः ॥ १ ॥

नाभानेदिष्ठः स्वपित्रा मनुनाभ्यनुज्ञातः सत्रमासीनानंगिरसोभ्येत्य मां मतिं गृह्णीत युष्मभ्यं यज्ञं प्रज्ञापयामीति यदुक्तवान् तदुच्यते। इतिहासस्तु इदमित्थेति पूर्वसूक्ते नाभानेदिष्ठं शंसति नाभानेदिष्ठं वै मानवमिति ब्राह्मणानुसारेण। मनुः पुत्रेभ्यो दायं व्यभजत्। इति तैत्तिरीयब्राह्मणानुसारेण च सप्रपंचमभिहितः। तथा चास्या ऋचोयमर्थः यज्ञेन यजनीयेन हविषा द-

क्षिणया ऋत्विग्भ्यो देयया समक्ताः संगताः ये अहीनैकाहसहस्राणि कुर्वन्तो यूयमिन्द्रस्य सख्यं सखिकर्म अत एवामृतत्वं अमरणधर्मं देवत्वं आनश आनशिध्वे प्राप्ताः स्थ अश्नोतेर्लिटि मध्यमे व्यत्ययेन बहुवचनत्वं अश्नोतेश्चेति नुडागमः यद्वृत्तयोगादनिघातः। हे अङ्गिरसः तेभ्यो वो-युष्मभ्यं भद्रं कल्याणं कर्मास्तु हे सुमेधसः सुप्रज्ञाः हे अङ्गिरसः ते यूयं इदानीं मानवं मनोः पुत्रं मां प्रतिगृभ्णीत प्रतिगृह्णीत मयि प्रतिगृहीते सति यज्ञं साधु करिष्यामीति तदर्थं प्रतिगृह्णीत ॥ १ ॥

१. अङ्गिरा लोगो, तुम लोग यज्ञीय द्रव्य (हवि आदि) और दक्षिणा से, एक साथ, इन्द्र का बन्धुत्व और अमरत्व प्राप्त कर चुके हो। तुम्हारा कल्याण हो। सुधी अङ्गिरोगण, इस समय तुम मुझ मनु-पुत्र को ग्रहण करो। मैं भली भाँति यज्ञ करूँगा।

यउदाजन्पितरोगोमयंवस्वृतेनाभिन्दन्परिवत्सरेवलम्।
दीर्घायुत्वमङ्गिरसोवोअस्तुप्रतिगृभ्णीतमानवंसुमेधसः ॥ २ ॥

ये। उत्ऽआजन्। पितरः। गोऽमयम्। वसु। ऋतेन। अभिन्दन्।
परिऽवत्सरे। वलम्। दीर्घायुऽत्वम्। अङ्गिरसः। वः।
अस्तु। प्रति। गृभ्णीत। मानवम्। सुऽमेधसः ॥ २ ॥

हे अङ्गिरसः पितरः अस्माकं पूर्वजत्वेन पितृभूता ये यूयं गोमयं गवात्मकं पणिभिरपहृतं वसु धनं उदाजन् तैरधिष्ठितात्पर्वतात् उदगमयन्। किंच ऋतेन सत्यभूतेन यज्ञेन परिवत्सरे पर्यागते वत्सरे संपूर्णसत्रांत इत्यर्थः वलं बलं बलनामानं गवामपहर्तारमसुरं अभिन्दन् व्यनाशयन् तेभ्यो वो युष्मभ्यं-दीर्घायुत्वं प्रभूतजीवनमस्तु। शेषं पूर्ववत् ॥ २ ॥

२. अङ्गिरोगण, तुम लोग हमारे पितृ-सदृश हो। तुम लोग अपहृत गाय को ले आये थे। तुम लोगों ने वर्ष भर यज्ञ करके "बल" नामक असुर को नष्ट किया था। तुम लोग दीर्घायु बनो। अङ्गिरोगण, इस समय तुम मुझ मनु-पुत्र (मानव) को ग्रहण करो। मैं भली भाँति यज्ञ करूँगा।

अथ तृतीया—

यऋतेनसूर्यमारोहयन्दिव्यप्रथयन्पृथिवींमातरंवि।
सुप्रजास्त्वमङ्गिरसोवोअस्तुप्रतिगृभ्णीतमानवंसुमेधसः ॥ ३ ॥

ये। ऋतेन। सूर्यम्। आ। अरोहयन्। दिवि। अप्रथयन्।
पृथिवीम्। मातरम्। वि। सुप्रजाःऽत्वम्। अङ्गिरसः। वः।
अस्तु। प्रति। गृभ्णीत। मानवम्। सुऽमेधसः ॥ ३ ॥

हे अङ्गिरसः ये भवन्तः ऋतेन सत्यभूतेन यज्ञेन दिवि द्युलोके सूर्यं सुवं सर्वस्य प्रेरकमादित्यं आरोहयन् अस्थापयन् किञ्च मातरं सर्वेषां निर्मात्रीं पृथिवीं व्यप्रथयन् प्रसिद्धामकुर्वन् सत्रादिकर्मकरणेन। तेभ्यो युष्मभ्यं सुप्रजास्त्वं सुपुत्रत्वमस्तु नित्यमसिच्प्रजामेधयोरित्यसिच् समासान्तः तस्माद्भावप्रत्ययः॥ ३॥

३. तुम लोगों ने सत्यरूप यज्ञ के द्वारा द्युलोक में सूर्य को स्थापित किया है और सबकी निर्मात्री पृथिवी को प्रसिद्ध किया है। तुम्हें सन्तति हो। अङ्गिरोगण, इस समय तुम मुझ मानव को ग्रहण करो। मैं भली भाँति यज्ञ करूँगा।

अयंनाभावदतिवल्गुवोगृहेदेवपुत्राऋषयस्तच्छृणोतन।
सुब्रह्मण्यमङ्गिरसोवोअस्तुप्रतिगृभ्णीतमानवंसुमेधसः॥ ४॥

अयम्। नाभा। वदति। वल्गु। वः। गृहे। देवऽपुत्राः। ऋषयः।
तत्। शृणोतन। सुऽब्रह्मण्यम्। अङ्गिरसः। वः।
अस्तु। प्रति। गृभ्णीत। मानवम्। सुऽमेधसः॥ ४॥

हे देवपुत्राः देवानां पुत्राः अग्नेः पुत्राः ऋषयः अतीन्द्रियार्थस्य द्रष्टारो हे अङ्गिरसः अयं नाभानेदिष्ठः पुरोवर्ती जनः वो युष्माकं गृहे गृहभूते यज्ञे वल्गु कल्याणं वचो वदति तद्वाक्यं यूयं शृणोतन महदादरेण शृणुत श्रु श्रवणे तप्तनप्तनथनाश्चेति तनबादेशः तेभ्यो युष्मभ्यं सुब्रह्मण्यं शोभनब्रह्मवर्चसं अस्तु इदानीमागतं मानवं मां प्रतिगृह्णीत॥ ४॥

४. देवपुत्र ऋषियो (अङ्गिरा लोगो), यह नाभा नेदिष्ठ तुम्हारे यज्ञ में कल्याणमय वचन कहता है। सुनो। तुम लोग शोभन ब्रह्म-तेज प्राप्त करो। अङ्गिरोगण, इस समय तुम मुझ मानव को ग्रहण करो। मैं भली भाँति यज्ञ करूँगा।

विरूपासइदृषयस्तइद्गम्भीरवेपसः।
तेअङ्गिरसःसूनवस्तेअग्नेःपरिजज्ञिरे॥ ५॥ १॥

विऽरूपासः। इत्। ऋषयः। ते। इत्। गम्भीरऽवेपसः। ते।
अङ्गिरसः। सूनवः। ते। अग्नेः। परि। जज्ञिरे॥ ५॥ १॥

परोक्षवचा ऋषिराह—ऋषयः कर्मणां द्रष्टारस्ते ऋषयः विरूपासइव अन्योन्यं वर्णतोरूपतश्च नानारूपाभवन्ति तद्वत् तएवामी अङ्गिरसः गंभीरवेपसः वेप इति कर्मनाम गंभीरकर्मा-

ग्नेरभवन्ति वह्ने अङ्गिरसः सूनवः पुत्राः खलु । तदेवाह ये वह्ने अङ्गिरसोऽग्नेः परिजज्ञिरे सर्व-तोजाताः प्रादुर्भूताः । येंगारा आसंस्तेंगिरसोऽभवन्निति ब्राह्मणं । अत्र निरुक्तं द्रष्टव्यं ॥ ५ ॥

५. ये ऋषि लोग नाना-रूप हैं। अङ्गिरा लोग गम्भीर कर्मवाले हैं। अङ्गिरा लोग अग्नि के पुत्र हैं। ये चारों ओर प्रादुर्भूत हुए हैं।

॥ इत्यष्टमस्य द्वितीये प्रथमोवर्गः ॥ १ ॥

अथ षष्ठी—

येअ॒ग्नेःपरि॑जज्ञि॒रेविरू॑पासोदि॒वस्परि॑ ।
नव॑ग्वो॒नुदश॑ग्वो॒अङ्गि॑रस्तमः॒सचा॑दे॒वेषु॒मंह॑ते ॥ ६ ॥

ये । अ॒ग्नेः । परि॑ । ज॒ज्ञि॒रे । विऽरू॑पासः । दि॒वः । परि॑ । नव॑ऽग्वः । नु । दश॑ऽग्वः । अङ्गि॑रःऽतमः । सचा॑ । दे॒वेषु॑ । मंह॑ते ॥ ६ ॥

विरूपासः विविधरूपा ये अङ्गिरसः दिवस्परि द्युलोकात् अग्नेः परि जज्ञिरे परितोजाताः यद्वा दिवस्परि परिः पञ्चम्यर्थद्योतकः स्वतेजसा दीप्यमानादग्नेर्जाताः तेषां मध्ये नवग्वो दश-ग्वश्च अङ्गिरस्तमः अङ्गिरसां वरिष्ठः सत्रमासीनानामङ्गिरसां मध्ये केचन नवसु मास्सु कर्म-कृत्वोदतिष्ठन् केचन दशसु मास्स्विति एवमङ्गिरसामयनमुक्तं तेषामग्निर्नवग्वश्चदशग्वश्चोक्तः सादयः देवेषु सचा सहावस्थितः सोऽग्निः मंहते मह्यं धनं प्रयच्छति मंहतिर्दानकर्मा ॥ ६ ॥

६. जो विविध रूप अङ्गिरा लोग अग्नि के द्वारा द्युलोक में चारों ओर प्रादुर्भूत हुए, उनमें से किसी ने नौ मास तक और किसी ने दस मास तक यज्ञ करने के पश्चात् गोधन प्राप्त किया। देवों के साथ अवस्थित अङ्गिरा लोगों में श्रेष्ठ अङ्गिरा मुझे धन देते हैं।

इन्द्रे॑णयु॒जानिःसृ॑जन्तवा॒घतो॑व्र॒जंगोम॑न्तम॒श्विन॑म् ।
स॒हस्रं॑मे॒दद॑तोअष्टक॒र्ण्यः॒श्रवो॑दे॒वेष्व॑क्रत ॥ ७ ॥

इन्द्रे॑ण । यु॒जा । निः । सृ॒ज॒न्त॒ । वा॒घतः॑ । व्र॒जम् । गोऽम॑न्तम् । अ॒श्विन॑म् । स॒हस्र॑म् । मे॒ । दद॑तः । अ॒ष्ट॒ऽक॒र्ण्यः॑ । श्रवः॑ । दे॒वेषु॑ । अ॒क्र॒त॒ ॥ ७ ॥

वाघतः कर्मणां वोढारो विश्वेदेवा अङ्गिरसो वा इन्द्रेण युजा सहायेन निःसृजन्त निरग-मयन् किं गोमन्तं गोयुक्तं अश्विनमश्ववन्तं पणिभिरवरुद्धं व्रजं ते मे मां प्रति सहस्रं सहस्रसंख्या-कंधनं सम्परिवेषणं अष्टकर्ण्यः अष्ट इति अशूव्याप्तौ निष्ठायां रूपं विस्तृतकर्णाः उपलक्षणमे-

१ ऐ० ब्रा० ३. ३४ । नि० ११. १६ ।

तद् व्याप्तसर्वावयवाः गाश्च ददतः महं मयच्छन्तः देवेषु इन्द्रादिषु श्रवोऽहविर्लक्षणमन्नं कीर्तिं वा अकृत अकुर्वत । करोतेर्लुङि मन्त्रेघसेति च्लेर्लुक् एवं नामानेदिष्ठेनाङ्गिरसः स्तुताः तस्मै धनं प्रादुः । तदुक्तं शौनकेन—कामयेऽङ्गिरसस्तुष्टाः प्रददुर्मोनवाय तु । तत्पुण्यायच कर्माणि येयज्ञेनेति कीर्त्येत ॥ १ ॥ उत्तराभिश्च वसुभिस्तस्मै मानवाय ऋषये सावर्णिना यद्दत्तं तत् प्रशस्यते । तदप्युक्तं शौनकेन—सावर्णिनाच यद्दत्तं मानवाय महद्वसु । तदुक्तं सूक्तशेषेण मनुर्नं जायतामिति ॥ ७ ॥

७. कर्मकर्ता अङ्गिरा लोगों ने इन्द्र की सहायता प्राप्त करके अश्वों और गौओं से युक्त गोष्ठ का उद्धार किया। उनके कान लम्बे-लम्बे हैं। उन्होंने एक सहस्र गायें मुझे देकर देवों के लिए यज्ञीय अन्न दिया।

प्र नूनं जायतामयं मनुस्तोक्मेव रोहतु ।
यः सहस्रं शताश्वं सद्यो दानाय मंहते ॥ ८ ॥

प्र । नूनम् । जायताम् । अयम् । मनुः । तोक्मंऽइव । रोहतु ।
यः । सहस्रम् । शतऽअश्वम् । सद्यः । दानाय । मंहते ॥ ८ ॥

अयं सावर्णिर्मनुः नूनं क्षिप्रं प्रजायतां प्रजावोऽभवतु धनादिभिः पुत्रादिभिश्च रोहतु प्रादुर्भवतु । तत्र दृष्टान्तः—तोक्मेव यथा जलक्लिन्नं बीजं प्रादुर्भवति एवं कर्मफलसंयुक्तः स मनुः पुत्रादिभी रोहतु । योयं मनुः शताश्वं बह्वश्वसंयुक्तं सहस्रं गवां सद्यस्तदानीमेव दानाय मंहते अस्मै ऋषये दातुं प्रेरयति ॥ ८ ॥

८. जल से सींचे हुए बीज के समान कर्म-फल-युक्त सावर्णि मनु बढ़ें। मनु, इसी समय, सौ अश्व और सहस्र गायें अभी देने को प्रस्तुत हैं।

न तमश्नोति कश्चन दिव इव सान्वारभम् ।
सावर्ण्यस्य दक्षिणा वि सिन्धुरिव पप्रथे ॥ ९ ॥

न । तम् । अश्नोति । कः । चन । दिवःऽइव । सानु । आऽरभम् ।
सावर्ण्यस्य । दक्षिणा । वि । सिन्धुःऽइव । पप्रथे ॥ ९ ॥

तं सावर्णिमनुं कश्चन कश्चिदप्यारभमारब्धुं स्वकर्मणा नाश्नोति न व्याप्नोति यथा मनुः प्रयच्छति तथान्यो दातुं न शक्नोतीत्यर्थः । कथं स्थितं दिवइव द्युलोकस्य सानु समुच्छ्रितं तेजसा कैश्चिदपि अप्रधृष्यं आदित्यमवस्थितं आभरं । शकिणमुल्कमुलाविति कमुल् । तस्य सावर्ण्यस्य मनोः इयं गवादिदक्षिणा सिंधुरिव स्यन्दमाना नदीव पृथिव्यां पप्रथे विप्रथते विस्तीर्णा भवति ॥ ९ ॥

९. मनु के समान कोई भी दान देने में समर्थ नहीं है। स्वर्ग के उच्च प्रदेश के समान वे उन्नत भाव से अवस्थित हैं। सावर्णि मनु का दान, नदी के समान, सर्वत्र विस्तृत है।

अथ दशमी—

उतदासापरिविषेस्मद्दिष्टीगोपरीणसा। यदुस्तुर्वश्चमामहे ॥ १० ॥

उत। दासा। परिऽविषे। स्मद्दिष्टी इति स्मत्ऽदिष्टी।
गोऽपरीणसा। यदुः। तुर्वः। च। ममहे ॥ १० ॥

उतापिच स्मद्दिष्टी कल्याणादेशिनौ गोपरीणसा गोपरिणसौ परिणद्धपशू गोभिः परिवृतौ बहुगवादियुक्तौ दासा दासवत्प्रेष्यवत्स्थितौ सेनाविहितौ यदुश्च तुर्वश्च एतन्नामकौ राजर्षी परिविषे अस्य सावर्णेर्मनोर्भोजनाय ममहे पशून्प्रयच्छतः प्रत्येकमन्वयादेकवचनं ॥ १० ॥

१०. कल्याणकारक, गौओं से युक्त और दास के समान स्थित यदु और तुर्व नामक राजर्षि मनु के भोजन के लिए पशु देते हैं।

सहस्रदाग्रामणीर्मारिषन्मनुःसूर्येणास्ययतमानैतुदक्षिणा।
सावर्णेर्देवाःप्रतिरन्त्वायुर्यस्मिन्नश्रान्ताअसनामवाजम्॥११॥२॥

सहस्रऽदाः। ग्रामऽनीः। मा। रिषत्। मनुः। सूर्येण। अस्य।
यतमाना। एतु। दक्षिणा। सावर्णेः। देवाः। प्र। तिरन्तु। आयुः।
यस्मिन्। अश्रान्ताः। असनाम। वाजम् ॥ ११ ॥ २ ॥

गवादीनां सहस्रस्य दाता ग्रामणीः ग्रामाणां नेता कर्ता जनपदानां अयं मनुः मारिषत् नकेनचिदपि रिष्टोहिंसितोभवतु यद्वा कर्मनेतृनस्मान्माहिनस्तु किंतु धनादिदानेन पूजयतु अस्य यतमाना गच्छन्ती दक्षिणा सूर्येण सह एतु संगच्छतां त्रिषुलोकेषु प्रसिद्धाभवत्वित्यर्थः। तस्यास्य सावर्णेः सवर्णपुत्रस्य मनोः देवाइन्द्रादयः आयुर्जीवनं प्रतिरंतुप्रवर्धयन्तु अश्रान्ताः कर्मस्वनलसाः सर्वकर्मकुर्वन्तः वयं अस्मिन्मनौवाजं गोलक्षणमन्नं असनाम संभजेमहि नाभानेदिष्ठोहमलभइत्याशास्ते ॥ ११ ॥

११. मनु सहस्र गौओं के दाता और मनुष्यों के नेता हैं। उनका कोई अनिष्ट नहीं कर सकता। मनु की दक्षिणा सूर्य के साथ तीनों लोकों में प्रसिद्ध हो। सावर्णि (सवर्ण-पुत्र) मनु की आयु देवता लोग बढ़ावें। सारे कर्म करनेवाले हम अन्न प्राप्त करें।

॥ इत्यष्टमस्य द्वितीये द्वितीयोवर्गः ॥ २ ॥

परावतोयइति सप्तदशर्चं तृतीयं सूक्तं प्लुतेः पुत्रस्य गयस्यार्षं षोडशीसप्तदश्यौ त्रिष्टुभौ पञ्चदशी त्रिष्टुप् जगती वा शिष्टाश्चतुर्दश जगत्यः स्वस्तिनःपथ्यास्विति द्वे पथ्यास्वस्तिदेव-

शाके शिष्टवैश्वदेव्यः । तथा चानुक्रान्तं—परावतः सप्तोना गयः प्लातो द्विस्त्रिष्टुबन्तं तु स्वस्तिनस्त्रिष्टुभा सह पञ्चोत्तरया पथ्यास्वस्तिर्देवत्येति । पृष्ठ्याभिप्लवषडहयोस्तृतीयेऽहनि वैश्वदेवशस्त्रे एतत्सूक्तं वैश्वदेवनिविद्धानं । सूत्रितं च—अनश्वोजातः परावतो यइति वैश्वदेवमिति ।

तत्र प्रथमा—

परावतोयेदिधिषन्तआप्यंमनुप्रीतासोजनिमाविवस्वतः ।
ययातेर्येनहुष्यस्यबर्हिषिदेवाआसतेतेअधिब्रुवन्तुनः ॥ १ ॥

पराऽवतः । ये । दिधिषन्ते । आप्यम् । मनुऽप्रीतासः । जनिम ।
विवस्वतः । ययातेः । ये । नहुष्यस्य । बर्हिषि । देवाः ।
आसते । ते । अधि । ब्रुवन्तु । नः ॥ १ ॥

ये देवाःपरावतोदूरदेशादागत्याप्यं ज्ञातेयं मनुष्यैः सह बंधुत्वं दिधिषन्त धारयन्ति यद्वा ए-षिषां मदादिभिः मनुष्यैः सह सख्यं कुर्मइति परस्परं शब्दायन्ते धिषशब्दे जौहोत्यादिकः छा-न्दसोऽस्यान्वोदशः धिष धारण इति केश्चिदप्युपगम्यते । उक्तार्थमेव विशिनष्टि मनुप्रीतासः मनुष्यैः प्रीतादेवाः विवस्वतः विवस्वत्पुत्रस्य मनोः जनिम जन्मानि मनुष्यान्धारयन्ति किञ्च ये देवाः नहुषस्य नहुष्यपुत्रस्य ययातेरेतन्नामकस्य राजर्षेः बर्हिषि यज्ञे आसते उपविशन्ति ते देवाः नोऽस्मानधिब्रुवन्तु धनादिप्रदानेन अस्मानधिकं वदन्तु पूजयन्त्वित्यर्थः ॥ १ ॥

१. जो सब देवता दूर देश से आकर मनुष्यों के साथ मैत्री करते हैं, जो देवता, प्रसन्न किये जाकर, विवस्वान् के पुत्र मनु की सन्तानों को धारण करते हैं और जो देवता नहुषपुत्र ययाति राजा के यज्ञ में उपविष्ट होते हैं, वे धनादि-प्रदान के द्वारा हमें सम्मान-युक्त करें।

अथ द्वितीया—

विश्वाहिवोनमस्यानिवन्द्यानामानिदेवाउतयज्ञियानिवः ।
येस्थजाताअदितेरद्भ्यस्परियेपृथिव्यास्तेमइहश्रुताहवम् ॥ २ ॥

विश्वा । हि । वः । नमस्यानि । वन्द्या । नामानि । देवाः ।
उत । यज्ञियानि । वः । ये । स्थ । जाताः । अदितेः । अत्ऽभ्यः ।
परि । ये । पृथिव्याः । ते । मे । इह । श्रुत । हवम् ॥ २ ॥

हे देवाः इन्द्रादयः हिरवधारणे वोयुष्माकमेव नामानि नमनीयानि विश्वा सर्वाणि शरीराणि नमस्यानि नमस्कारार्हाणि भवन्ति वंद्या वंद्यानि स्तोतव्यानि च भवन्ति । उतापिच वोयुष्माकं

तानि शरीराणि यज्ञियानि यज्ञार्हाणि भवन्ति ये यूयं अदितेरदीनात् द्युलोकात् अद्भ्यः अन्तरिक्षनामैतत् अन्तरिक्षात्परिः पञ्चम्यर्थद्योतकः पृथिव्याश्च जाताः प्रादुर्भूताः स्थ भवथ. ते यूयं इहास्मिन्यज्ञे आगत्य मे मदीयं हवमाह्वानं श्रुत शृणुत ॥ २ ॥

२. देवो, तुम्हारे सब नाम नमस्कार के योग्य, स्तुत्य और यज्ञ-योग्य हैं। जो देवता अदिति, जल व पृथिवी से उत्पन्न हुए हैं, वे तुम लोग मेरे आह्वान को सुनो।

अग्निष्टोमे वैश्वदेवशस्त्रे येभ्योमातेत्येषा धाय्या । सूत्रितञ्च—अयंवेनश्चोदयत्पृश्निगर्भा येभ्योमातामधुमत्पिन्वतेपयइति ।

येभ्यो॑मा॒ता मधु॑म॒त्पिन्व॑ते॒पयः॑पी॒यूषं॒द्यौरदि॑ति॒रद्रि॑बर्हाः ।
उ॒क्थशु॑ष्मान्वृषभ॒रान्त्स्वप्न॑स॒स्ताँआ॑दि॒त्याँअनु॑मदास्व॒स्तये॑ ॥ ३॥

येभ्यः॑ । मा॒ता । मधु॑ऽमत् । पिन्व॑ते । पयः॑ । पी॒यूष॑म् । द्यौः ।
अदि॑तिः । अद्रि॑ऽबर्हाः । उ॒क्थऽशु॑ष्मान् । वृ॒ष॒ऽभ॒रान् ।
सु॒ऽअप्न॑सः । तान् । आ॒दि॒त्यान् । अनु॑ । म॒द॒ । स्व॒स्तये॑ ॥ ३ ॥

माता सर्वस्य निर्मात्री पृथिवी येभ्योदेवेभ्यः देवार्थं मधुमत् माधुर्योपेतं पयः सारभूतं क्षीरं पिन्वते क्षरति तथा अदितिरदीना अद्रिबर्हाः मेघैः परिवृढा महत्या परिवृढमेघावा द्यौश्च पीयूषं पिन्वते द्यावापृथिव्यौ हविरुत्पादयतइत्यर्थः ऋषिरात्मानंसंबोध्याह उक्थशु- ष्मानतिबलान् वृषभरान् वृष्टेराहर्तॄन् इमहोर्मेदविनः स्वप्नसः सुकर्मणः तानादित्यानदितेः पुत्रान् देवान् स्वस्तये अविनाशाय अनुमद अनुस्तुहि माद्यतेर्लोटि व्यत्ययेन शप् मन्दतेर्वा स्तुत्यर्थस्य अनित्यमागमशासनमिति नुमभावः ॥ ३ ॥

३. सबको बनानेवाली पृथिवी जिन देवों के लिए मधुर दुग्ध बहाती हैं और जिनके लिए मेघवान और अविनाशी आकाश अमृत को धारण करता है, उन सब अदिति-पुत्र देवों की स्तुति करो। इससे मंगल होगा। उनकी शक्ति प्रशंसनीय है। वे वृष्टि को ले आते हैं। उनका कार्य अत्यन्त सुन्दर है।

नृ॒चक्ष॑सो॒अनि॑मिषन्तो॒अर्ह॑णा॒बृ॒हद्दे॒वासो॑अमृत॒त्वमा॑नशुः ।
ज्यो॒तीर॑था॒अहि॑माया॒अना॑गसो॒दि॒वोव॒र्ष्माणं॑वसतेस्व॒स्तये॑ ॥ ४ ॥

नृ॒ऽचक्ष॑सः । अनि॑ऽमिषन्तः । अ॒र्हणा॑ । बृ॒हत् । दे॒वासः॑ ।
अ॒मृ॒त॒ऽत्वम् । आ॒न॒शुः॒ । ज्यो॒तिःऽर॑थाः । अहि॑ऽमायाः ।
अना॑गसः । दि॒वः । व॒र्ष्माण॑म् । व॒स॒ते॒ । स्व॒स्तये॑ ॥ ४ ॥

नृचक्षसः कर्मनेतृणां मनुष्याणां द्रष्टारः अतएवानिमिषन्तः निमेषमकुर्वाणाः सर्वदा आगरूकाः देवासोदेवाः अर्हणा लोकस्य परिचरणार्थं स्तोतव्यत्वाय बृहत् बृंहितं अमृतत्वं अमरणधर्मं आनशुः प्राप्ताः देवाः खलु मनुष्यैः पुण्याः तस्मात्पुण्यहेतु देवत्वं आनशिरे अतएव ज्योतीरथाद्दीप्यमानरथोपेताः अहिमायाः कैश्चिदप्यहन्तव्यप्रज्ञाः अनागसः पापरहिताः आदित्याः दिवोद्युलोकस्य वर्ष्माणं नाभिस्थानं समुच्छ्रितं देशं स्वस्तये अविनाशाय लोकस्य क्षेमकरणार्थं वसते अधिवसन्ति यद्वा स्वतेजसाच्छादयन्ति ॥ ४ ॥

४. कर्मनिष्ठ मनुष्यों के बिना पलक गिराये द्युलोक ने देवता लोगों के सेवन के लिए व्यापक अमृत्व प्राप्त किया है। उनका रथ ज्योतिर्मय है। उनके कार्य में विघ्न नहीं है, वे निष्पाप है; लोगों के मंगल के लिए वे उन्नत देश में रहते हैं।

सम्राजोयेसुवृधोयज्ञमाययुरपरिह्वृतादधिरेदिविक्षयम् ।
ताँआविवासनमसासुवृक्तिभिर्महोआदित्याँअदितिंस्वस्तये॥५॥३॥

सम्ऽराजः । ये । सुऽवृधः । यज्ञम् । आऽययुः । अपरिऽह्वृताः ।
दधिरे । दिवि । क्षयम् । तान् । आ । विवास । नमसा । सुवृक्तिऽभिः ।
महः । आदित्यान् । अदितिम् । स्वस्तये ॥ ५ ॥ ३ ॥

सम्राजः सर्वेषां राजानः स्वतेजोभिः सम्यक् राजमानाः सुवृधः सुवृद्धाये देवाः यज्ञं आययुः आयांति सोमादिहविर्भक्षणार्थं ततः अपरिह्वृताः केश्चिदप्यहिंसितास्ये देवाः दिवि द्युलोके क्षयं निवासं दधिरे विदधति कुर्वन्ति भविरात्मानमाह महोमहतः गुणाधिक्येन आदित्यानदितेः पुत्रान् तान्यसिद्धान्देवान् अदितिं देवां मातरमेवमात्मिकां च स्वस्तये अविनाशाय नमसा हवीरूपेणान्नेन सुवृक्तिभिः शोभनाभिः स्तुतिभिश्च आविवास आभिमुख्येन परिचर विवासतिः परिचरणकर्मा ॥ ५ ॥

५. अपने तेज से विराजमान और सुप्रवृद्ध जो देवता यज्ञ में आते हैं और जो अहिंसित होकर द्युलोक में रहते हैं, उन सब महान् देवों और अदिति का कल्याण के लिए नमस्कार और शोभन स्तुतियों से सेवन करो।

॥ इत्यष्टमस्य द्वितीये तृतीयोवर्गः ॥ ३ ॥

अथ षष्ठी—

कोवःस्तोमंराधतियंजुजोषथविश्वेदेवासोमनुषोयतिष्ठन ।
कोवोध्वरंतुविजाताअरंकरद्योनःपर्षदत्यंहःस्वस्तये ॥ ६ ॥

कः । वः । स्तोमम् । राधति । यम् । जुजोषथ । विश्वे । देवासः ।
मनुषः । यति । स्थन । कः । वः । अध्वरम् । तुविऽजाताः ।
अरम् । करत् । यः । नः । पर्षत् । अति । अंहः । स्वस्तये ॥ ६ ॥

ऋषिर्देवान्प्रति बहुधा वितर्कयति हे देवाः वः युष्माकं कः स्तोता स्तोमं त्रिवृत्पञ्चदशादिलक्षणं राधति संसाधयति न कश्चिदस्तीत्यर्थः । यद्वा मदन्यः कोवा युष्मभ्यंस्तोमंकरोति यूयं यं स्तोतारं जुजोषथ सेवध्वे जुषी प्रीतिसेवनयोः लेटि शपः श्लुः अडागमः । किञ्च हे मनुषोमन्वारोह्णावारोहे विश्वेदेवासोदेवाः यूयं यति यत् संख्याः स्थन भवथ यच्छब्दादपि छान्दसोडतिर्द्रष्टव्यः । हे तुविजाताः मात्राविविभागेनबहुजननाः हेदेवाः युष्मदर्थं कोवा यजमानः अध्वरं यज्ञं अरंकरत् अलंकरोति स्तुतिभिर्हविर्भिश्च । मदन्योनास्तीत्यर्थः योयज्ञः नोस्मान् स्वस्तये अविनाशाय अंहः पापरूपं मार्गं अवैदिकं अतिपर्षत् अतिपारयति तं यज्ञं कोवालंकरोतीति ॥ ६ ॥

६. देवो, मुझे छोड़कर तुम लोगों की स्तुति कौन कर सकता है? ज्ञाता और सन्तानवाले देवो, जो यज्ञ पाप से बचाकर कल्याण देता है, मुझे छोड़कर उस यज्ञ का आयोजन कौन कर सकता है?

अथ सप्तमी—

येभ्योहोत्रांप्रथमामायेजेमनुःसमिद्धाग्निर्मनसासप्तहोतृभिः ।
तआदित्याअभयंशर्मयच्छतसुगानःकर्तसुपथास्वस्तये ॥ ७ ॥

येभ्यः । होत्राम् । प्रथमाम् । आऽयेजे । मनुः । समिद्धऽअग्निः ।
मनसा । सप्त । होतृऽभिः । ते । आदित्याः । अभयम् । शर्म ।
यच्छत । सुऽगा । नः । कर्त । सुऽपथा । स्वस्तये ॥ ७ ॥

समिद्धाग्निः हविर्भिः सम्यक् दीप्ताग्निः मनुर्वैवस्वतः मनुष्याणां प्रथमभावी श्रद्धानेन मनसा सप्त सप्तसंख्याकैर्होतृभिः वषट्कर्तृभिः ऋत्विग्भिश्च सह येभ्योयुष्मभ्यं प्रथमां प्रथमं मुख्यं यद्वा सर्वेषां मनुष्याणामग्रे क्रियमाणत्वादाद्यं होत्रां हूयन्ते हवींष्यत्रेति होत्रायज्ञः तं यद्वा आहूयन्ते देवाः स्तुतिभिरत्रेति तं यज्ञं आयेजे आभिमुख्येनेष्टवान् यजेर्लिटि रूपं । यद्वा लटि लोपस्त्वात्मनेपदेष्विति तलोपः । यजिवप्योरलिटियेत्वं एकत्वमिति विषयनादेकारः । हे आदित्याः अदितेःपुत्राः हे देवाः ते यूयं नोस्मभ्यमभयं शर्म च सुखं प्रयच्छत । किञ्च नो-

स्माकं स्वस्तये क्षेमाय सुपथा सुपथानि शोभनान्वैदिकमार्गान् सुगा सुष्ठु गंतव्यानि कर्वं कुरुत करोतेर्लोटि बहुलंछन्दसीतिविकरणस्य लुक् तस्य तबादेशः ॥ ७ ॥

७. अग्नि को प्रज्वलित करके मनु ने, श्रद्धावान् चित्त से, सात होताओं के साथ, जिन देवों को उत्तम होमीय द्रव्य दिया है, वे सब देवता हमें अभय दें, सुखी करें, हमें सर्वत्र सुभीता दें और कल्याण दें।

यईशि॑रे॒भुव॑नस्य॒प्रचे॑तसो॒विश्व॑स्यस्था॒तुर्जग॑तश्च॒मन्त॑वः ।
तेनः॑कृ॒ताद॑कृ॑ता॒देन॑स॒स्परि॒॒॒॑॑॑ध्या॒दे॑वासः॑पिपृ॒तास्व॒स्तये॑ ॥ ८ ॥

ये । ईशि॑रे । भुव॑नस्य । प्रऽचे॑तसः । विश्व॑स्य । स्था॒तुः ।
जग॑तः । च॒ । मन्त॑वः । ते । नः॒ । कृ॒तात् । अकृ॑तात् ।
एन॑सः । परि॑ । अ॒द्य । दे॒वा॒सः॒ । पि॒पृ॒त । स्व॒स्तये॑ ॥ ८ ॥

प्रचेतसः प्रकृष्टज्ञानाःमन्तवः सर्वस्य वेदितारः ये देवाः स्थातुः स्थावरस्य जगतोजंगमस्य विश्वस्य सर्वस्य भुवनस्य लोकस्य ईशिरे ईश्वराभवन्ति । अद्य प्रत्यक्षः हे देवासोदेवा ये उक्तगुणास्ते यूयं नोस्मान् कृताद् कायिकात्पापाद् अकृताद् करचरणादिभिरकृताद् एनसः किंतु मानसात्पापाच्च अद्यास्मिन्दिने स्वस्तये अविनाशाय आयुषोभिवृद्धये पिपृत परिपत पापपरहितान्कुरुतेत्यर्थः ॥ ८ ॥

८. उत्तम ज्ञानी और सबके ज्ञाता देवता स्थावर संसार और जङ्गम लोक के ईश्वर हैं। वैसे देवो, इस समय हमें अतीत और भविष्यत् पापों से बचाकर कल्याण दो।

भरे॒ष्विन्द्रं॑सु॒हवं॑हवामहेंहो॒मुचं॑सु॒कृतं॒दैव्यं॒जन॑म् ।
अ॒ग्निंमि॒त्रंवरु॑णंसा॒तये॒भगं॒द्यावा॑पृथि॒वीम॒रुतः॑स्व॒स्तये॑ ॥ ९ ॥

भरे॑षु । इन्द्र॑म् । सु॒ऽहव॑म् । ह॒वा॒म॒हे॒ । अं॒हः॒ऽमुच॑म् । सु॒ऽकृत॑म् ।
दैव्य॑म् । जन॑म् । अ॒ग्निम् । मि॒त्रम् । वरु॑णम् । सा॒तये॑ ।
भग॑म् । द्यावा॑पृथि॒वी इति॑ । म॒रुतः॑ । स्व॒स्तये॑ ॥ ९ ॥

अंहोमुचं अंहसः पापस्य मोचकं सुहवं शोभनाह्वानं इन्द्रं भरेषु भ्रणन्ति भर्त्सयन्ति विनाशयन्ति शत्रूनत्रेति भराः संग्रामाः तेषु हवामहे रक्षणायाह्वयामः । किंच सुकृतं सुकर्माणं दैव्यं देवसंबंधिनं अन्यं जनं चाह्वयामहे । तथानन्तरमाह अग्निं मित्रं वरुणं भगं भजनीयमेवमादिकं देवं द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ मरुतश्च सातये अन्नलाभाय स्वस्तये अविनाशाय रक्षणायाह्वयामहे ॥ ९ ॥

९. हम सब यज्ञों में इन्द्र को बुलाते हैं। उन्हें बुलाने में आनन्द आता है। हम देवों को बुलाते हैं। वे पाप से छुड़ाते हैं। उनका कार्य सुन्दर है। कल्याण और धन पाने की इच्छा से हम अग्नि, मित्र, वरुण, भग, द्यावा-पृथिवी और मरुतों को बुलाते हैं।

अदितिर्देववाकस्य पशोः सुत्रामाणमित्येषा वपायागस्य याज्या। सूत्रितञ्च—अदितिर्ह्यजनिष्ट सुत्रामाणं पृथिवीं द्यामनेहसमिति। प्रायणीयेष्टौ आदित्यस्य हविष एषैवानुवाक्या सैवोदयनीयायां याज्या। सूत्रितञ्च—सुत्रामाणं पृथिवीं द्यामनेहसं महीमूषु मातरं सुव्रतानामिति। प्रयाणे अनयैव नावमारोहेत्। सूत्रितञ्च—सुत्रामाणं पृथिवीं द्यामनेहसमिति नावमिति।

सैषा सूक्ते दशमी—

सुत्रामाणं पृथिवीं द्यामनेहसं सुशर्माणमदितिं सुप्रणीतिम्।
दैवीं नावं स्वरित्रामनागसमस्रवन्तीमा रुहेमा स्वस्तये ॥ १० ॥ ४ ॥

सुऽत्रामाणम्। पृथिवीम्। द्याम्। अनेहसम्। सुऽशर्माणम्।
अदितिम्। सुऽप्रनीतिम्। दैवीम्। नावम्। सुऽअरित्राम्।
अनागसम्। अस्रवन्तीम्। आ। रुहेम। स्वस्तये ॥ १० ॥ ४ ॥

द्युलोकः नौरूपकतया स्तूयते—सुत्रामाणं सुष्ठु त्रायन्तीं पृथिवीं विस्तृतां अनेहसं पापरहितां सुशर्माणं शोभनसुखयुक्तां अदितिं अदीनां सुप्रणीतिं सुप्रणयनां सुष्ठु प्रणेत्रीं दैवीं देवसंबंधिनीं स्वरित्रां शोभनारित्रां जलाहरणशीलदारुयुक्तां अनागसं पापरहितां अस्रवन्तीं अगच्छन्तीं अविनश्वरीं नावं नावमिव स्थितां द्यां स्वस्तये अविनाशाय देवत्वप्राप्तये आरुहेम वयमारोहेम रोहतेर्लिङि लिङ्याशिष्यङित्यङ्प्रत्ययः ॥ १० ॥

१०. मंगल के लिए हम द्युलोक-रूपिणी नौका पर चढ़कर देवत्व प्राप्त करें। इस नौका पर चढ़ने से रक्षण का कोई भय नहीं रहता। यह विस्तृत है। इसपर चढ़ने से सुखी हुआ जाता है। यह अक्षय है। इसका संगठन सुदृढ़ है। इसका आचरण सुन्दर है। यह निष्पाप और अविनश्वर है।

॥ इत्यष्टमस्य द्वितीये चतुर्थो वर्गः ॥ ४ ॥

अथैकादशी—

विश्वे यजत्रा अधि वोचतोतये त्रायध्वं नो दुरेवाया अभिह्रुतः।
सत्यया वो देवहूत्या हुवेम शृण्वतो देवा अवसे स्वस्तये ॥ ११ ॥

विश्वे। यजत्राः। अधि। वोचत। ऊतये। त्रायध्वम्। नः।
दुःऽएवायाः। अभिऽह्रुतः। सत्यया। वः। देवऽहूत्या।
हुवेम। शृण्वतः। देवाः। अवसे। स्वस्तये ॥ ११ ॥

हे यजत्राः यजनीयाः हे विश्वे सर्वे देवाः यूयं ऊतये रक्षणार्थं अधिवोचत अस्मान् विभूत आभाष्य च अभिह्रुतः अभिहिंसित्र्याः दुरेवायाः दुर्गतेः नोऽस्मांस्त्रायध्वं यद्येवं कुरुथ तर्हि हे देवाः शृण्वतः स्तोत्राण्यस्माभिरुक्तानि तादृशान् वो युष्मान् सत्यया यथार्थभूतया देवहूत्या देवा हूयन्ते अनयेति देवहूतिः स्तुतिः तया वयं हुवेम आह्वयेम। किमर्थं अवसे रक्षणाय शत्रुभ्यः स्वस्तये क्षेमाय जीवनादिरूपायैव ॥ ११ ॥

११. यजनीय देवो, रक्षा के लिए हमसे कहो। विनाशक दुर्गति से हमें बचाओ। सत्यरूप यज्ञ का आयोजन करके हम तुम्हें बुलाते हैं। सुनो, रक्षा करो और कल्याण दो।

अपामीवामपविश्वामनाहुतिमपारातिंदुर्विदत्रामघायतः।
आरेदेवाद्वेषोअस्मद्युयोतनोरुणःशर्मयच्छतास्वस्तये ॥ १२ ॥

अप। अमीवाम्। अप। विश्वाम्। अनाहुतिम्। अप। अरातिम्।
दुःऽविदत्राम्। अघऽयतः। आरे। देवाः। द्वेषः। अस्मत्।
युयोतन। उरु। नः। शर्म। यच्छत। स्वस्तये ॥ १२ ॥

हे देवाः अमीवां रोगादिकं यद्वा रोगवद्बाधकं शत्रुं अस्मत्तोदूरे अपकुरुत पृथक्कुरुत तथा विश्वां सर्वामनाहुतिं देवानामाह्वानबुद्धिं यद्वा देवानां महाशत्रुं पृथक्कुरुत। किञ्च अरातिं अदानं लोभबुद्धिं यद्वा देवेभ्योहविषामदातारं शत्रुमपगमयत। अपिच अघायतः पापमिच्छतः शत्रोः दुर्विदत्रां दुर्विज्ञानं दुष्टां बुद्धिं च इत्थं द्वेषो द्वेष्टॄन् सर्वान् शत्रून् अस्मदस्मत्तः आरे दूरे युयोतन पृथक्कुरुत एवं सति यूयं नोऽस्मभ्यं उरु विस्तीर्णं शर्म सुखं स्वस्तये कल्याणाय प्रयच्छत ॥ १२ ॥

१२. देवो, हमारे रोगों और सब प्रकार की पाप-बुद्धि को दूर करो। हमें दान-शून्य बुद्धि न हो। दुष्ट की दुर्बुद्धि को दूर करो। हमारे शत्रुओं को अत्यन्त दूर ले जाओ। हमें विशिष्ट सुख और कल्याण दो।

अरिष्टःसमर्तोविश्वएधतेप्रप्रजाभिर्जायतेधर्मणस्परि।
यमादित्यासोनयथासुनीतिभिरतिविश्वानिदुरितास्वस्तये ॥१३ ॥

अरिष्टः। सः। मर्तः। विश्वः। एधते। प्र। प्रऽजाभिः। जायते।
धर्मणः। परि। यम्। आदित्यासः। नयथ। सुनीतिऽभिः।
अति। विश्वानि। दुःऽइता। स्वस्तये ॥ १३ ॥

हे देवाः विश्वः सर्वः मर्तः समनुष्यः अरिष्टः कैश्चिदप्यहिंसितः सन् एधते पश्वादिभिर्वर्धते तथा धर्मणः परिचारकात्कर्मणोनंतरं समनुष्यः प्रजाभिः पुत्रादिभिः प्रजायते प्रकर्षेणाविर्भूतोभवति हे आदित्याः देवाः यं मनुष्यं सुनीतिभिः शुनयनैर्विश्वानि सर्वाणि दुरिता दुरितानि पापानि नयथ स्वस्तये क्षेमायातिनयथ अतीत्य सन्मार्गे नयथ सवर्धतइति सम न्वयः ॥ १३ ॥

१३. अदिति के पुत्र देवो, तुम जिसे उत्तम मार्ग दिखाकर और सारे पापों से पार करके कल्याण में ले जाते हो, वैसा कोई भी व्यक्ति श्री-वृद्धि-वाला होता है। उसका कोई अनिष्ट नहीं होता। वह धर्म-कर्म करता है। उसका वंश बढ़ता है।

यंदेवासोवथवाजसातौयंशूरसातामरुतोहितेधने।
प्रातर्यावाणंरथमिन्द्रसानसिमरिष्यन्तमारुहेमास्वस्तये ॥ १४ ॥

यम्। देवासः। अवथ। वाजऽसातौ। यम्। शूरऽसाता।
मरुतः। हिते। धने। प्रातःऽयावानम्। रथम्। इन्द्र।
सानसिम्। अरिष्यन्तम्। आ। रुहेम। स्वस्तये ॥ १४ ॥

हे देवासोदेवाः वाजसातौ अन्नभजने अन्नलाभे वा यं रथं अवथ रक्षथ हे मरुतः शूरसाता संग्रामनामैतत् शूराः स्यंति लियन्ते अनेति शूराः सीयन्ते विनाश्यन्ते योद्धृभिरत्रेति तस्मिन् युद्धे यं रथं हिते निहितेधने धनमुद्दिश्य निमित्तात्कर्मयोगे इति सप्तमी तदुद्दिश्य रक्षथ। सर्वेषां देवानां मुख्यत्वात् इन्द्रमेवाभिलक्ष्य वदति उत्तरार्धेन। हे इन्द्र सर्वेषां मुख्य प्रातर्यावाणं प्रातरेव युद्धं प्रतिगन्तारं सानसिं संभजनीयं अरिष्यन्तं कैश्चिदप्यहिंसितं यद्वा इन्द्रसहायानां मरुतामबाधकं तं रथं स्वस्तये अस्माकं रक्षणाय वयमारुहेम आरोहेम ॥ १४ ॥

१४. देवो, अन्न-प्राप्ति के लिए तुम लोग जिस रथ की रक्षा करते हो और मरुतो, युद्ध के समय संचित धन की प्राप्ति के लिए तुम लोग जिस रथ की रक्षा करते हो, इन्द्र, उसी प्रातःकाल युद्ध में जानेवाले रथ को प्राप्त (वा भजन) करना चाहिए। उसे कोई ध्वस्त नहीं कर सकता। उसी पर चढ़कर हम कल्याण-भाजन हों।

प्रायणीयेष्टौ पथ्यास्वस्तेर्यागस्य स्वस्तिनःपथ्यास्वित्येषानुवाक्या उत्तरायाज्या। सूत्रितं च—स्वस्तिनःपथ्यासुधन्वस्विति द्वे अग्नेनयसुपथारायेअस्मानिति। उदयनीयायामेते एव विपर्यस्ते याज्यानुवाक्ये। सूत्रितञ्च—विपरीताश्च याज्यानुवाक्याइति।

स्वस्तिनःपथ्यासुधन्वसुस्वस्त्य१प्सुवृजनेस्ववति।
स्वस्तिनःपुत्रकृथेषुयोनिषुस्वस्तिरायेमरुतोदधातन ॥ १५ ॥

स्वस्ति । नः । पथ्यासु । धन्वऽसु । स्वस्ति । अप्ऽसु । वृजने । स्वःऽवति । स्वस्ति । नः । पुत्रऽकृथेषु । योनिषु । स्वस्ति । राये । मरुतः । दधातन ॥ १५ ॥

हे मरुतोमित्रावरुणादयोदेवाः नोस्माकं पथ्यासु पथियोग्येषु सोदकेषु देशेषु स्वस्ति कल्याणं कुरुत तथा धन्वसु निरुदकेषु देशेषु च स्वस्ति कल्याणं उदकजननलक्षणं कुरुत तथा अप्सूदकेषु स्वस्ति तथा स्वर्वति सर्वैरायुधैर्युक्ते सेनालक्षणे वृजने शत्रूणामावर्जके बले च कल्याणं कुरुत तथः नोस्माकं पुत्रकृथेषु पुत्राणां कर्तृषु उत्पादकेषु स्त्रीणां योनिषु स्वस्ति कल्याणं यथा गर्भानपतन्ति तथा क्षेमं कुरुत । किञ्च नोस्माकं राये धनाय गवादिलक्षणाय स्वस्ति क्षेमं दधातन धत्त कुरुत ॥ १५ ॥

१५. सुपथ और मरुस्थल दोनों, स्थानों में हमारा कल्याण हो। जल और युद्ध, दोनों में हमारा कल्याण हो। उस सेना के बीच हमारा कल्याण हो, जहाँ अस्त्र-शस्त्र फेंके जाते हैं। पुत्रोत्पादक स्त्री-योनि में हमारा कल्याण हो (अर्थात् गर्भ न गिरने पावे)। देवो, धन-लाभ के लिए हमारा मंगल करो।

स्वस्तिरिद्धिप्रपथेश्रेष्ठारेक्णस्वत्यभियावाममेति ।
सानोअमासोअरणेनिपातुस्वावेशाभवतुदेवगोपा ॥ १६ ॥

स्वस्तिः । इत् । हि । प्रऽपथे । श्रेष्ठा । रेक्णस्वती । अभि । या । वामम् । एति । सा । नः । अमा । सो इति । अरणे । नि । पातु । सुऽआवेशा । भवतु । देवऽगोपा ॥ १६ ॥

या पृथिवी गन्तुमुपक्रान्तां प्रपथे प्रकृष्टायमार्गाय स्वस्तिरित् क्षेमकारिण्येव भवति श्रेष्ठा प्रशस्यतमा रेक्णस्वती धनवती या पृथिवी वामं वननीयं यज्ञं अभ्येति उत्तरवेद्यात्मनाभिप्राप्नोति सा पृथिवी नोस्माकं अमा गृहनामैतत् गृहं रक्षतु तथा सो साउ सैव अरणे गन्तव्ये देशे अरणे अरमणे देशेऽरण्यादिकेदेशे वा नोस्मान्निपातु नितरां रक्षतु । तथा देवगोपा-देवाः गोपायितारोयस्याः सन्ति सा पृथिवी अस्माकं स्वावेशा शोभननिवासा भवतु ॥ १६ ॥

१६. जो पृथिवी मार्ग जाने में मंगलमयी है, जो सर्वश्रेष्ठ धन से परिपूर्ण है और जो वरणीय यज्ञ-स्थान में उपस्थित है, वह गृह और अरण्य, दोनों स्थानों में हमारी रक्षा करे। उसके रक्षक देवता लोग हैं। हम सुख से पृथिवी पर निवास करें।

एवाप्लतेःसूनुरवीवृधद्वोविश्वआदित्याअदितेमनीषी ।
ईशानासोनरोअमर्त्येनास्ताविजनोदिव्योगयेन ॥ १७ ॥ ५ ॥

एव । प्लुतेः । सूनुः । अवीवृधत् । वः । विश्वे । आदित्याः ।
अदिते । मनीषी । ईशानासः । नरः । अमर्त्येन । अस्तावि ।
जनः । दिव्यः । गयेन ॥ १७ ॥ ५ ॥

हे विश्वआदित्याः सर्वे देवाः हे अदिते देवानां मातृभूते एतन्नामिके देवि वो युष्मान् मनीषी प्राज्ञः स्तोता प्लुतेः एतन्नामकस्य ऋषेः सूनुः पुत्रो गयो नाम एवमुक्तरीत्या अवीवृधत् स्तुतिभिरवर्धयत् वर्धतेर्ण्यन्तस्य लुङि रूपं अमर्त्येन मनुष्यधर्मरहितेन स्तवेन येन देवजनेन नरो मनुष्याः ईशानासः धनस्य ईश्वराः स्वामिनो भवन्ति स दिव्यो दिवि भवो जनो देवगणो गयेन एतन्नामकेन मया अस्तावि अभिष्टुतोऽभूत् स्तौतेः कर्मणि लुङि चङि रूपं ॥ १७ ॥

१७. देवो और अदिति, प्राज्ञ प्लुति-पुत्र गय ने इस प्रकार से तुम लोगों की संवर्द्धना की। देवों की प्रसन्नता से मनुष्य प्रभुत्व पाया करते हैं। गय ने देवों की स्तुति की।

॥ इत्यष्टमस्य द्वितीये पञ्चमो वर्गः ॥ ५ ॥

कथेति सप्तदशर्चं चतुर्थं सूक्तं प्लुतस्य गयस्यार्षं वैश्वदेवं यामे विप्रमित्येषा द्वादशी षोडशी सप्तदश्यौ च त्रिष्टुभः शेषा जगत्यः । तथा चानुक्रान्तम्—कथा यामे त्रिष्टुबिति । गतो विनियोगः ।

कथा देवानां कतमस्य यामनि सुमन्तु नाम शृण्वतां मनामहे ।
को मृळाति कतमो नो मयस्करत्कतम ऊती अभ्या ववर्तति ॥ १ ॥

कथा । देवानाम् । कतमस्य । यामनि । सुऽमन्तु । नाम ।
शृण्वताम् । मनामहे । कः । मृळाति । कतमः । नः । मयः ।
करत् । कतमः । ऊती । अभि । आ । ववर्तति ॥ १ ॥

ऋषिर्बहुधात्मानं वितर्कयति यामनि यान्ति गच्छन्त्यत्रेति यामा यज्ञः तस्मिन् शृण्वतां अस्माभिरुक्तानि स्तोत्राणि देवानां मध्ये कतमस्य देवस्य सुमन्तु सुष्ठु मननीयं स्तोतव्यं नाम कथा कथं मनामहे उच्चारयामः अस्मान्को वा मृळाति मृळतिरुपदयाकर्मेति यास्कः । कृपां करोति कतमो वा नोऽस्माकं मयः सुखं करत् करोति कतमो वा ऊती चतुर्थ्याः पूर्वसवर्णदीर्घः ऊत्यै अस्माकं रक्षणाय अभ्याववर्तति अभ्यागच्छतीत्यर्थः ॥ १ ॥

१. यज्ञ में देवता लोग हमारा स्तोत्र सुनें। देवों में से किस देवता का स्तोत्र, किस उपाय से, भली भाँति, हम बनावें ? कौन हमारे ऊपर कृपा करेंगे ? कौन सुख का विधान करेंगे ? हमारे रक्षण के लिए कौन हमारे पास आवेंगे ?

अथ द्वितीया—

क्रतूयन्तिक्रतवोहृत्सुधीतयोवेनन्तिवेनाःपतयन्त्यादिशः ।
नमर्डिताविद्यतेअन्यएभ्योदेवेषुमेअधिकामाअयंसत ॥ २ ॥

क्रतुऽयन्ति । क्रतवः । हृत्ऽसु । धीतयः । वेनन्ति । वेनाः ।
पतयन्ति । आ । दिशः । न । मर्डिता । विद्यते । अन्यः ।
एभ्यः । देवेषु । मे । अधि । कामाः । अयंसत ॥ २ ॥

हृत्सु अस्माकं हृदयेषु धीतयः निधातव्याः निहिताः क्रतवः प्रज्ञाः क्रतूयन्ति अग्निहोत्रादिकर्मकर्तुमिच्छन्ति तथैवाह वेनाः कान्ताः प्रज्ञाः वेनन्ति देवान्कामयन्ते वेनोवेनतेः कान्तिकर्मणइति यास्कः[1] । तथादिशोऽस्माभिर्निर्दिश्यमानाः प्रेर्यमाणाः कामाः आपतयन्ति देवान् फलायाग्रे आगच्छन्ति यतः एभ्योदेवेभ्यः अन्योदेवः एषां कामानां मर्डिता सुखयिता न विद्यते किंबहुना देवेष्वपि अधिशब्दः सप्तम्यर्थद्योतकः इन्द्रादिषु देवेषु मे मदीयाः कामाः अयंसत नियम्यन्ते यष्टव्यैः कर्मणि स्तुतिरूपं ॥ २ ॥

२. हमारे अन्तःकरण में निहित प्रज्ञा अग्निहोत्र आदि करने की इच्छा करती है। प्रज्ञा देवों की इच्छा करती है। हमारी अभिलाषायें देवों के पास आती हैं। उनके सिवा और कोई सुखदाता नहीं है। इन्द्रादि देवों में हमारी अभिलाषायें नियत हैं।

अथ तृतीया—

नराशंसंवापूषणमगोह्यमग्निंदेवेद्धमभ्यर्चसेगिरा ।
सूर्यामासाचन्द्रमसायमंदिवित्रितंवातमुषसमक्तुमश्विना ॥ ३ ॥

नराशंसम् । वा । पूषणम् । अगोह्यम् । अग्निम् । देवऽइद्धम् ।
अभि । अर्चसे । गिरा । सूर्यामासा । चन्द्रमसा । यमम् । दिवि ।
त्रितम् । वातम् । उषसम् । अक्तुम् । अश्विना ॥ ३ ॥

ऋषिः स्वात्मानं संबोध्याह नराशंसं उभेवनसत्यादिषुपूर्वपदेति उभयपदप्रकृतिस्वरत्वं संहितायां विप्रकर्षश्छान्दसः नरैः शंसनीयं एतन्नामानं पूषणं स्तोतॄणां धनदानेन पोषकमेतन्नामानं तथा अगोह्यमगूहितं अन्यैर्गन्तुमशक्यं देवेद्धं वामदेवादिभिर्ऋषिभिर्दीपितं अग्निं च

१ नि० १०. ३८.

गिरा स्तुत्या आभ्यर्चसे अभिष्टुहि । तथा सूर्यामासा चन्द्रमसा माइतिचन्द्रमसोविशेषणं माति पक्षाभेति माश्चन्द्रमाः तौ सूर्याचन्द्रमसौ दिवि द्युलोके स्थितं यमं च त्रितं त्रिषु लोकेषु वर्त स्वमहिम्ना विस्तृतं त्रिस्थानं वा तमिन्द्रं वातं वायुं उषसमुषःकालं अक्तुं रात्रिं अश्विना अश्विनौ चैवान् देवान् तल्लिङ्गैः स्तोत्रैः अभिष्टुहि ॥ ३ ॥

३. धनवान के द्वारा पोषक और दूसरों के द्वारा अगम्य पूषादेवता को, स्तुति के द्वारा, पूजा करो। देवों में प्रदीप्त अग्नि की स्तुति करो। सूर्य, चन्द्र, यम, दिव्यलोकवासी त्रित, वायु, उषा, रात्रि और अश्विद्वय का स्तोत्र करो।

कथाकविस्तुवीरवान्कयागिराबृहस्पतिर्वावृधतेसुवृक्तिभिः ।
अजएकपात्सुहवेभिर्ऋक्वभिरहिःशृणोतुबुध्न्योहवीमनि ॥ ४ ॥

कथा । कविः । तुविऽरवान् । कया । गिरा । बृहस्पतिः । ववृधते । सुवृक्तिऽभिः । अजः । एकऽपात् । सुऽहवेभिः । ऋक्वऽभिः । अहिः । शृणोतु । बुध्न्यः । हवीमनि ॥ ४ ॥

कविः क्रान्तप्रज्ञोऽग्निः कथा कथं केन प्रकारेण तुवीरवान् बहुस्तोतृयुक्तोभवति मत्वर्थीयप्रत्ययावृत्तिः यद्वा तुविशब्दस्यरोमत्वर्थीयः बाहुल्ययुक्तैर्देवैः सहितोभवति । कथा वा गिरा स्तुत्या बहुमान् भवति बृहस्पतिः एतन्नामकोदेवः सुवृक्तिभिः शोभनाभिः स्तुतिभिः तथा वावृधे वर्धते तथा एकपात् एकः असहाय एव पदति गच्छतीति एकपात् सहस्रोऽविशेषार्यविता अजः एतन्नामकोदेवश्च सुहवेभिः शोभनाह्वानैः ऋक्वभिः मन्त्रवद्भिः स्तोत्रैर्वावृधते एते त्रयोदेवावर्धन्ते त्रित्वापेक्षया बहुवचनं । वृधु वृद्धौ व्यत्ययेन शपः श्लुः अहिर्बुध्न्यश्च एतन्नामकोदेवश्च हवीमनि आह्वाने अस्माकं शृणोतु ॥ ४ ॥

४. ज्ञानी अग्नि किस प्रकार अनेक स्तोताओंवाले होते हैं और किस स्तुति से सम्मान-युक्त होते हैं? शोभन स्तुति से बृहस्पति देवता बढ़ते हैं। अज एकपात् और अहिर्बुध्न्य नाम के देवता, हमारे आह्वान-काल में, सुरचित स्तवों को सुनें।

दक्षस्यवादितेजन्मनिव्रतेराजानामित्रावरुणाविवाससि ।
अतूर्तपन्थाःपुरुरथोअर्यमासप्तहोताविषुरूपेषुजन्मसु ॥ ५ ॥ ६ ॥

दक्षस्य । वा । अदिते । जन्मनि । व्रते । राजाना । मित्रावरुणा । आ । विवाससि । अतूर्तऽपन्थाः । पुरुऽरथः । अर्यमा । सप्तऽहोता । विषुऽरूपेषु । जन्मऽसु ॥ ५ ॥ ६ ॥

हे अदिते पृथिवि दक्षस्य सूर्यस्य जन्मनि तस्मिन् जाते व्रते तस्य यज्ञकर्मणि राजाना राजानौ मित्रावरुणौ विवाससि आशब्दउपमार्थः यथा त्वं वेदिभूतासती तौ पर्यचरः एवमिदानीमपि अस्मद्यज्ञे कुर्विति पृथिवीमाशास्ते । सः अर्यमा अरीणां शत्रूणां यन्ता नियन्ता सूर्यः विषुरूपेषु नानारूपेषु जन्मसु कर्मसु अन्वहमभुवत् सप्तहोता सप्तरश्मयोयस्मिन् रसान् जुह्वति प्रक्षिपन्ति सप्तहोताभवति । अतूर्तपन्थाः अतूर्तस्त्वरारहितः पंथायस्य सनियतगतित्वात् त्व-रमाणोहि अनियतगतिर्भवति पुरुरथः रथोरंहतेः प्रत्यहं गतिभेदाद्बहुरंहणोभवति यद्वा हे अ-दिते मातस्त्वनि संध्ये दक्षस्यादित्यस्य जन्मनि उदयाख्ये जन्मनि कर्मणि उत्पत्त्यादित्यइत्यर्थः प्राग्भवः श्रुतिसामर्थ्यात् दक्षस्य वा जन्मनि त्वत्तः तव वा जन्मनि दक्षादिति राजाना दीप्य-मानौ मित्रावरुणा । अहर्वैमित्रोरात्रिर्वरुणइतिश्रुतेः । अहोरात्रौ मित्रावरुणावुच्येते तौ विवाससि परिचरसि कथं तदनुप्रवेशेन अर्धं हि संध्यायाः रात्रिमनुप्रविशति अर्धमहरिति । उत्तरार्धः पूर्ववत् । सप्तहोता ह्वयतेरर्चतेर्वा कर्मण एवं रूपं सप्तर्षयोभरद्वाजादयोहोतारः स्तोतारः संतीति अथवा सप्तहोता षडिन्द्रियांइस्सप्तसहिताः सप्तर्तवोयस्य होतारोभवन्ति तादृशः अत्र-निरुक्तं—दक्षस्यवादितेजन्मनि व्रते कर्मणि राजानौ मित्रावरुणौ परिचरसि विवासतिः परिच-र्यायां हविष्मांआविवासतीत्याशास्तेर्वातूर्तपंथा अत्वरमाणपंथा बहुरथोर्यमादित्योनुसंचेयं ॥ ५॥

५. अविनश्वर पृथिवी, सूर्य के जन्म के समय तुम मित्र और वरुण राजाओं की सेवा करती हो। विशाल रथ पर चढ़कर सूर्य धीरे-धीरे जाते हैं। उनका जन्म नाना मूर्त्तियों में होता है। उनके आह्वान-कर्त्ता सप्तर्षि हैं।

॥ इत्यष्टमस्य द्वितीये षष्ठोवर्गः ॥ ६ ॥

अथ षष्ठी–

तेनो॒अर्व॑न्तोहवन॒श्रुतो॒हवं॒विश्वे॑शृण्वन्तुवा॒जिनो॑मि॒तद्र॑वः ।
स॒ह॒स्र॒सामे॒धसा॑ताविव॒त्मना॑म॒हो येधनं॑स॒मि॒थेषु॑ज॒भ्रि॒रे ॥ ६ ॥

ते । नः॒ । अर्व॑न्तः । ह॒व॒न॒ऽश्रुतः॑ । हव॑म् । विश्वे॑ । शृ॒ण्व॒न्तु॒ । वा॒जिनः॑ । मि॒तऽद्र॑वः । स॒ह॒स्र॒ऽसाः । मे॒धसा॑तौऽइव । त्मना॑ । म॒हः । ये । धन॑म् । स॒म॒ऽइ॒थेषु॑ । ज॒भ्रि॒रे ॥ ६ ॥

हवनश्रुतः आह्वानं शृण्वन्तः वाजिनोबलवन्तः मितद्रवोमितमार्गाः अध्वानं परिच्छिन्द-न्तः विश्वे सर्वे प्रसिद्धाअर्वन्तोश्वाः इन्द्रादीनांवाहनभूताः हर्यादयः नोस्माकं हवमाह्वानं शृ

१ ऐ० ब्रा० २. १०. ।   २ नि० ११. २३. ।

ण्वन्तु। कीदृशामेवस्तावाविव मेधाः सुतयः सायति संभक्यन्ते क्वेवि मेघसातिर्यज्ञः तस्मिन्निव त्मना आत्मनैव सहस्रसाः सहस्रसंख्याकस्य धनस्य दातारः तेशृण्वन्तु येश्वाः समिथेषु संग्रामनामैतत् संगाम्यते योद्धृभिरत्रेतितेषु संग्रामेषु महोमहत्धनं जभ्रिरे शत्रुभ्यआहरंति। स्पष्टोर्थः॥ ६॥

६. इन्द्र के जो घोड़े स्वयं युद्ध के समय शत्रुओं से महान् धन ले आते हैं, जो यज्ञ के समय सदा ही सहस्र धन देते हैं और जो सुशिक्षित अश्वों के समान परिमित रूप से चरण-निक्षेप करते हैं, वे सब हमारा आह्वान सुनें। निमंत्रण ग्रहण करने में वे कभी विरत नहीं होते।

प्रवोवायुंरथयुजंपुरंधिंस्तोमैःकृणुध्वंसख्यायपूषणम्।
तेहिदेवस्यसवितुःसवीमनिक्रतुंसचन्तेसचितःसचेतसः॥ ७॥

प्र। वः। वायुम्। रथऽयुजम्। पुरम्ऽधिम्। स्तोमैः। कृणुध्वम्। सख्याय। पूषणम्। ते। हि। देवस्य। सवितुः। सवीमनि। क्रतुम्। सचन्ते। सऽचितः। सऽचेतसः॥ ७॥

हे स्तोतारोवोयूयंवायुं रथयुजं रथस्य योक्तारं पुरंधिं बहुकर्माणमिन्द्रं पूषणमेतन्नामानं चस्तोमैः त्रिवृत्पञ्चदशादिलक्षणैः सख्याय सखिकर्मणे प्रकृणुध्वं प्रकुरुध्वं यथाते अस्माकं धनादिप्रदानेन सखायोभवन्ति तथा कुरुत हि यस्मात् सचितः ज्ञानयुक्तास्ते देवाः सचेतसः परस्परं समानबुद्धयः सन्तः सवितुः सर्वस्य प्रेरकस्य देवस्यादित्यस्य सवीमनि प्रसवे अह्नि क्रतुं यज्ञं सचन्ते सेवन्ते तस्मात्प्रकुरुध्वम्॥ ७॥

७. स्तोताओ, रथ-योजक वायु, बहुकर्मकर्ता इन्द्र और पूषा की स्तुति करके अपनी मैत्री स्वीकार कराओ। वे सब एकमना और अनन्य-मना होकर प्रभात-काल में यज्ञ में उपस्थित होते हैं।

त्रिःसप्तसस्रानद्योमहीरपोवनस्पतीन्पर्वताँअग्निमूतये।
कृशानुमस्तॄन्तिष्यंसधस्थआरुद्रंरुद्रेषुरुद्रियंहवामहे॥ ८॥

त्रिः। सप्त। सस्राः। नद्यः। महीः। अपः। वनस्पतीन्। पर्वतान्। अग्निम्। ऊतये। कृशानुम्। अस्तॄन्। तिष्यम्। सधऽस्थे। आ। रुद्रम्। रुद्रेषु। रुद्रियम्। हवामहे॥ ८॥

त्रिःसप्त एकविंशतिसंख्याकाः सस्राः सरन्तीः नद्योनदीः सरस्वती सरयूः सिंधुरिति यथा गंगाद्यानां प्रधानभूताःतदाद्यानदीः महीर्महान्ति अपस्तासामुदकानि सोमाभिषवार्थं वनस्पती

च दारुमयांश्चमसादीन् पर्वतान् सोमाभिषवार्थं ग्राव्णः अग्निं होमनिष्पादकं कृशानुं सोमपालमे तन्नामानं गंधर्वं अस्तृन् इषुणां क्षेप्तृन् तदनुचरान्गंधर्वान् ऊतये सोमरक्षणाय तिष्यं नक्षत्रं च रुद्रियं रुद्रस्तोमार्हं रुद्रं हविर्भागिनं रुद्रमेतन्नामानं यद्वा यज्ञपरिग्रहस्वामिनं रुद्रं च एतान् सर्वान् सदस्ये सह तिष्ठन्त्यत्रेति सदस्योऽयज्ञः तस्मिन् रुद्रेषु स्तोत्रकारिषु यदर्थं हवामहे स्तु-स्यत्वेनाह्वयामहे ॥ ८ ॥

८. सरस्वती, सरयू, सिन्धु आदि इक्कीस प्रकाण्ड नदियाँ, वनस्पतियों, पर्वतों, अग्नि, सोम-पालक कृशानु गन्धर्व, बाण-चालक गन्धर्वों, नक्षत्र, हविःपात्र रुद्र और रुद्रों में प्रधान रुद्र को, यज्ञ में, रक्षा के लिए, हम बुलाते हैं।

सरस्वतीसरयुःसिन्धुरूर्मिभिर्महोमहीरवसायन्तुवक्षणीः।
देवीरापोमातरःसूदयित्न्वोघृतवत्पयोमधुमन्नोअर्चत ॥ ९ ॥

सरस्वती । सरयुः । सिन्धुः । ऊर्मिऽभिः । महः । महीः । अवसा । आ । यन्तु । वक्षणीः । देवीः । आपः । मातरः । सूदयित्न्वः । घृतऽवत् । पयः । मधुऽमत् । नः । अर्चत ॥ ९ ॥

महोमहतोपि महीर्महत्यः अत्यन्तं महत्यः ऊर्मिभिः सहिताः सरस्वती सरयूः सिन्धुः एवदाद्यास्त्रिंशतिसंख्याकाः वक्षणीः इमानद्यः अवसा रक्षणेन हेतुना आयन्तु अस्मदीयं यज्ञं प्रत्यागच्छन्तु ततः देवीः देवनशीलामातरोमातृभूताः सूदयित्न्वः प्रेरयित्र्यः तासामापः घृतवद् घृतयुक्तं मधुमद् मधुसहितमात्मीयं पयः नोस्मभ्यमर्चत प्रयच्छत ॥ ९ ॥

९. महती और तरङ्गशालिनी सरस्वती, सरयू, सिन्धु आदि, इक्कीस नदियाँ, रक्षण के लिए आवें। जल-प्रेरक, मातृ-भूत ये सब देवियाँ घृत और मधु के समान जल-दान करें।

अथ दशमी—

उतमाताबृहद्दिवाशृणोतुनस्त्वष्टादेवेभिर्जनिभिःपितावचः।
ऋभुक्षावाजोरथस्पतिर्भगोरण्वःशंसःशशमानस्यपातुनः॥१०॥७॥

उत । माता । बृहत्ऽदिवा । शृणोतु । नः । त्वष्टा । देवेभिः । जनिऽभिः । पिता । वचः । ऋभुक्षाः । वाजः । रथःऽपतिः । भगः । रण्वः । शंसः । शशमानस्य । पातु । नः ॥ १० ॥ ७ ॥

उतापिच बृहद्दिवा महद्दिवेति यास्कः। महती दिवा दीप्तिर्यस्याः सा माता देवमाता नोस्माकमाह्वानं शृणोतु तथा देवेभिर्देवैरिन्द्रादिभिः जनिभिर्देवपत्नीभिश्च पिता सर्वेषां त्वष्टा

एतन्नामकः अस्मदीयं वचः शृणोतु तथा ऋभुक्षाः इन्द्रः वाजः तत्सहायः वाजोनामसौधन्वनः कनीयान् रथस्पतिः रथस्य पतिः भगश्च तथा रण्वोरमणीयः शंस स्तुत्योमरुद्गणश्च वचः शशमानस्य शंसमानं स्तोतुं नोस्मान् पातु रक्षतु ॥ १० ॥

१०. महद्दीप्ति देवमाता हमारा आह्वान सुनें। देवपिता त्वष्टा, अपने पुत्र देवों और देवपत्नियों के साथ, हमारा वचन सुनें। ऋभुक्षा, इन्द्र, वाज, रथपति भग और स्तुत्य मरुद्गण, स्तुति के लिए, हमारी रक्षा करें।

॥ इत्यष्टमस्य द्वितीये सप्तमोवर्गः ॥ ७ ॥

अथैकादशी—

रण्वःसंदृष्टौपितुमाँइवक्षयोभद्रारुद्राणांमरुतामुपस्तुतिः ।
गोभिःष्यामयशसोजनेष्वासदादेवासइळयासचेमहि ॥ ११ ॥

रण्वः । सम्ऽदृष्टौ । पितुमान्ऽइव । क्षयः । भद्रा । रुद्राणाम् ।
मरुताम् । उपऽस्तुतिः । गोभिः । स्याम । यशसः । जनेषु ।
आ । सदा । देवासः । इळया । सचेमहि ॥ ११ ॥

संदृष्टौ संदर्शने रण्वोरमणीयोमरुद्गणः पितुमानिव अन्नवानिव क्षयोनिवासः स्तोतॄणां भवति रुद्राणां रुद्रपुत्राणां तेषां मरुतां उपस्तुतिः अनुग्रहबुद्धिः भद्रा कल्याणी भवति । तस्मात् जनेषु जनानां मध्ये वयं गोभिर्गवादिभिः यशसोयशस्विनः स्याम भवेम आ अनंतरं हे देवासोदेवाः युष्मान् सदा सर्वदा इळया अन्नेन हविर्लक्षणेन सचेमहि सचेम संगच्छेम ॥ ११ ॥

११. अन्न से भरे गृह के समान मरुत् लोग देखने में रमणीय हैं। रुद्र-पुत्र मरुतों की स्तुति कल्याण देनेवाली होती है। मनुष्यों में हम गोधन से धनी होकर यशस्वी हों। देवो, सदा हम अन्न से मिलें।

यांमेधियंमरुतइन्द्रदेवाअददातवरुणमित्रयूयम् ।
तांपीपयतपयसेवधेनुंकुविद्गिरोअधिरथेवहाथ ॥ १२ ॥

याम् । मे । धियम् । मरुतः । इन्द्र । देवाः । अददात । वरुण ।
मित्र । यूयम् । ताम् । पीपयत । पयसाऽइव । धेनुम् ।
कुवित् । गिरः । अधि । रथे । वहाथ ॥ १२ ॥

---

१ नि० ११. ४९ ।

हेमरुतः हेइन्द्र देवाः हे वरुण हेमित्र यूयं यां धियं यत्कर्म मे मह्यं अददात दत्तवन्तः स्थ। मरुतइत्यत्र वाक्यभेदादनिघातः पूर्वपूर्वस्याविद्यमानत्वेनाद्युदात्तत्वं। तां धियं पीपयत फलेनाप्याययत। दृष्टान्तः—पयसेव धेनुं नवसूतिकां गां क्षीरेण यथाप्याययन्ति तद्वत्। किञ्च गिरः अस्मदीयाः स्तुतीः रथेगिरथे आत्मीये रथे कुवित् बहुवारं वहाथ प्रापाः स्थ स्तुतेषु सत्सु यज्ञं मत्यागमनाय रथास्थाभवथ॥ १२॥

१२. मरुद्गण, इन्द्र, देववृन्द, वरुण और मित्र, जैसे गाय दूध से भरी रहती है, वैसे ही तुम लोगों से पाये हुए कर्म का फल सुसम्पन्न करो। हमारे स्तोत्र को सुनकर और रथ पर चढ़कर तुम लोग यज्ञ में आये हो।

कुविदङ्गप्रतियथाचिदस्यनःसजात्यस्यमरुतोबुबोधथ।
नाभायत्रप्रथमंसंनसामहेतत्रजामित्वमदितिर्दधातुनः॥ १३॥

कुवित्। अङ्ग। प्रति। यथा। चित्। अस्य। नः। सऽजात्यस्य।
मरुतः। बुबोधथ। नाभा। यत्र। प्रथमम्। सम्ऽनसामहे।
तत्र। जामिऽत्वम्। अदितिः। दधातु। नः॥ १३॥

अंगेति संबुद्धौ हे मरुतः यूयं नोस्मान् कुवित् बहुवारं प्रतिबुबोधथ यथा प्रतिबुध्यध्वं कुविद्योगादनिघातः यथानोस्मान् सजात्यस्यास्य बांधवस्य विषयभूतान् कुरुथ तथा जानीथ ततोनाभा पृथिव्यानाभिस्थाने यत्र यस्मिन्नुत्तरवेदिलक्षणे देशे प्रथममेव संनसामहे हविषा यत्र संगच्छेमहि तत्रैव देशे अदितिः देवानां माता नोस्माकं जामित्वं मनुष्यैः सह बांधवं दधातु विदधातु॥ १३॥

१३. मरुतो, तुम लोगों ने जैसे प्रथम अनेक बार हमारे बन्धुत्व की रक्षा की है, वैसे ही इस समय भी करो। हम जिस स्थान पर सर्व-प्रथम वेदी बनाते हैं, वहाँ अदिति (वा पृथिवी) मनुष्यों के साथ हमें बन्धुत्व प्रदान करें।

अथ चतुर्दशी—

तेहिद्यावापृथिवीमातरामहीदेवीदेवाजन्मनायज्ञियेइतः।
उभेबिभृतउभयंभरीमभिःपुरूरेतांसिपितृभिश्चसिञ्चतः॥ १४॥

ते इति। हि। द्यावापृथिवी इति। मातरा। मही इति। देवी इति।
देवान्। जन्मना। यज्ञिये इति। इतः। उभे इति। बिभृतः।
उभयम्। भरीमऽभिः। पुरु। रेतांसि। पितृऽभिः। च। सिञ्चतः॥ १४॥

मातरा सर्वस्य जगतो निर्मात्र्यौ अतएव मही महत्यौ देवी देवनशीले यज्ञिये यज्ञार्हे ते द्यावापृथिव्यौ देवानिन्द्रादीन् जन्मनैव इयाते हि प्राप्नुतः खलु इण् गतौ लिटि रूपं। किञ्च उभे द्यावापृथिव्यौ भरीमभिः भरणैर्नानाविधैः उभयं जनं देवान्मनुष्यांश्च बिभृतः धारयतः पोषयतः तथा पितृभिः पालकैर्देवैः संगते ते पुरु पुरूणि आत्मीयानि रेतांस्युदकानि सिञ्चतः अरतः प्रत्यक्षेण धारयतः ॥ १४ ॥

१४. सबको बनानेवाले, महान् दीप्तिशील और यज्ञ-योग्य द्यावा-पृथिवी जन्म के साथ ही इन्द्रादि को प्राप्त करते हैं। द्यावापृथिवी नाना-विध रक्षणों से देवों और मनुष्यों की रक्षा करते हैं। पालक देवों के साथ मिलकर द्यावापृथिवी जल को क्षरित करते हैं।

विषाहोत्राविश्वमश्नोतिवार्यंबृहस्पतिररमतिःपनीयसी ।
ग्रावायत्रमधुषुदुच्यतेबृहदवीवशन्तमतिभिर्मनीषिणः ॥ १५ ॥

वि । सा । होत्रा । विश्वम् । अश्नोति । वार्यम् । बृहस्पतिः ।
अरमतिः । पनीयसी । ग्रावा । यत्र । मधुऽसुत् । उच्यते ।
बृहत् । अवीवशन्त । मतिऽभिः । मनीषिणः ॥ १५ ॥

होत्रा वाङ्नामैतत् आहूयन्ते अनया देवा इति सा वाक् वार्यं वरणीयं विश्वं सर्वं पश्वादिसहितं धनं व्यश्नोति । विविधं व्याप्नुते कीदृशी बृहस्पतिः बृहतां महतां पालयित्री अरमतिः पर्याप्तस्तुतिः यद्वा कृशाप्यनुपरता पनीयसी अत्यंतं देवानां स्तोत्रकारिणी यत्र यस्यां होत्रायां मधुषुत् सोममभिषुण्वन् बृहत् महान् ग्रावा उच्यते अभिधीयते स्तूयते इत्यर्थः तं स्तुतिमन्तं यज्ञं मनीषिणो देवाः मतिभिः स्तुतिभिः सह अवीवशन्त कामयन्ते वशेर्ण्यन्तस्य लुङि रूपं यद्वा मनीषिणः स्तोतारः स्तुतिभिर्देवान् यज्ञं कामयमानान् कुर्वन्ति ॥ १५ ॥

१५. महानों की पालिका, यथेष्ट स्तुतिवाली, देवों का स्तोत्र करनेवाली और सोमाभिषव के कारण महान् कही जानेवाली वाणी (वा मंत्र) सारे स्वीकरणीय धन को व्याप्त करती है। स्तोता लोग स्तोत्रों से देवों को यज्ञकामी बनाते हैं।

एवाकविस्तुवीरवाँऋतज्ञाद्रविणस्युर्द्रविणसश्चकानः ।
उक्थेभिरत्रमतिभिश्चविप्रोऽपीपयद्गयोदिव्यानिजन्म ॥ १६ ॥

एव । कविः । तुविऽरवान् । ऋतऽज्ञाः । द्रविणस्युः ।
द्रविणसः । चकानः । उक्थेभिः । अत्र । मतिऽभिः । च ।
विप्रः । अपीपयत् । गयः । दिव्यानि । जन्म ॥ १६ ॥

कविः क्रान्तप्रज्ञः तुवीरवान् मत्वर्थीयप्रत्ययावृत्तिः बहुस्तुतियुक्तः ऋतज्ञाः यज्ञस्य वेदि-ता द्रविणस्युः धनकामः सर्वप्रातिपदिकेभ्यो लालसायामिति सुगागमः । तस्यैव विवरणं द्रविणसश्चकानइति पश्वादिधनं कामयमानइत्यर्थः । विप्रोमेधावी गयोनाम ऋषिः एवं उ-क्तप्रकारेण अत्र सूक्ते उक्थेभिः शस्त्रैः मतिभिः स्तुतिभिश्च दिव्यानि दिविभवानि जन्म ज-न्मानि देवान् अपीपयत् अवर्धयत् अस्तावीदित्यर्थः ॥ १६ ॥

१६. क्रान्तप्रज्ञ, बहुस्तुति-सम्पन्न, यज्ञ-ज्ञाता, धनेच्छु और मेधावी गय ऋषि ने प्रचुर धन-कामना करके इस प्रकार के उक्थों (मंत्र-विशेष) और स्तवों से देवों की स्तुति की।

एवाप्लतेःसूनुरवीवृधद्वोविश्वआदित्याअदितेमनीषी ।
ईशानासोनरोअमर्त्येनास्ताविजनोदिव्योगयेन ॥ १७ ॥ ८ ॥

एव । प्लतेः । सूनुः । अवीवृधत् । वः । विश्वे । आदित्याः ।
अदिते । मनीषी । ईशानासः । नरः । अमर्त्येन ।
अस्तावि । जनः । दिव्यः । गयेन ॥ १७ ॥ ८ ॥

इयं व्याख्याता ॥ १७ ॥

१७. देवो और अदिति, ज्ञानी प्लुति-पुत्र गय ने इस प्रकार से तुम लोगों की संवर्द्धना की। देवों की प्रसन्नता से मनुष्य प्रभुत्व प्राप्त करते हैं। गय ने देवों की स्तुति की।

॥ इत्यष्टमस्य द्वितीयेऽष्टमोवर्गः ॥ ८ ॥

अग्निरिन्द्रइति पञ्चदशर्चं पञ्चमं सूक्तं वसुकपुत्रस्य वसुकर्णस्यार्षं वैश्वदेवं पञ्चदशी त्रिष्टुप् शिष्टाजगत्यः । तथाचानुक्रम्यते—अग्निरिन्द्रः पञ्चोना वासुकोवसुकर्णस्त्रिष्टुबन्तेति ।

तत्र प्रथमा—

अग्निरिन्द्रोवरुणोमित्रोअर्यमावायुःपूषासरस्वतीसजोषसः ।
आदित्याविष्णुर्मरुतःस्वर्बृहत्सोमोरुद्रोअदितिर्ब्रह्मणस्पतिः ॥ १ ॥

अग्निः । इन्द्रः । वरुणः । मित्रः । अर्यमा । वायुः । पूषा ।
सरस्वती । सऽजोषसः । आदित्याः । विष्णुः । मरुतः । स्वः ।
बृहत् । सोमः । रुद्रः । अदितिः । ब्रह्मणः । पतिः ॥ १ ॥

अग्न्यादयः आदित्यादयः बृहद् बृहती स्वः द्यौश्च सोमादयएते देवाः सजोषसः संगताः संतः अन्तरिक्षं स्वमहिम्ना आपूरयन्तीत्युत्तरेण संबंधः ॥ १ ॥

१. अग्नि, इन्द्र, वरुण, मित्र, अर्यमा, वायु, पूषा, सरस्वती, आदित्य-गण, विष्णु, मरुत्, महान्, स्वर्ग, सोम, रुद्र, अदिति और ब्रह्मणस्पति मिलकर अपनी महिमा से अन्तरिक्ष को पूरित करते हैं।

इन्द्राग्नी वृत्रहत्येषु सत्पती मिथो हिन्वाना तन्वा समोकसा ।
अन्तरिक्षं मह्या पप्रुरोजसा सोमो घृतश्रीर्महिमानमीरयन् ॥ २ ॥

इन्द्राग्नी इति । वृत्रऽहत्येषु । सत्पती इति सत्ऽपती । मिथः ।
हिन्वाना । तन्वा । सम्ऽओकसा । अन्तरिक्षम् । महि । आ ।
पप्रुः । ओजसा । सोमः । घृतऽश्रीः । महिमानम् । ईरयन् ॥ २ ॥

वृत्रहत्येषु वृत्रहननेषु युद्धेषु यद्वा कर्मणि छान्दसः क्यप् वृत्राणि शत्रवोऽहन्यन्ते अत्रे-ति वृत्रहत्या युद्धानि तेषु मिथः परस्परं तन्वा शरीरेण तत्रस्थेन बलेन शत्रून् हिन्वाना प्रे-रयन्तौ सत्पती सतां पती समोकसा समानस्थानौ इन्द्राग्नी घृतश्रीः उदकं वसतीपर्यायरूपं श्र-यमाणः महिमानं आत्मीयमीरयन् सर्वत्र उदीरयन् उद्गमयन् सोमश्च एते पूर्वे च महि महद-न्तरिक्षमोजसा स्वबलेन आपप्रुः आपूरयन्ति । प्रा पूरणे ॥ २ ॥

२. इन्द्र और अग्नि शिष्टों के रक्षक हैं। ये युद्ध के समय इकट्ठे होकर अपनी शक्ति से शत्रुओं को भगा देते हैं तथा प्रकाण्ड आकाश को अपने तेज से भरते हैं। घृत-युक्त सोमरस उनके बल को बढ़ा देता है।

अथ तृतीया—

तेषां हि मह्ना महतामनर्वणां स्तोमाँ इयर्म्यृतज्ञा ऋतावृधाम् ।
ये अप्सवमर्णवं चित्रराधसस्ते नो रासन्तां महये सुमित्र्याः ॥ ३ ॥

तेषाम् । हि । मह्ना । महताम् । अनर्वणाम् । स्तोमान् । इयर्मि ।
ऋतऽज्ञाः । ऋतऽवृधाम् । ये । अप्सवम् । अर्णवम् ।
चित्रऽराधसः । ते । नः । रासन्ताम् । महये । सुऽमित्र्याः ॥ ३ ॥

मह्ना स्वमहत्त्वेन महतां अनर्वणां अन्यस्मिन्नप्रत्यृतानां शत्रुभिरभिगन्तव्यानां ऋतावृ-धां सत्यभूतेन यज्ञेन वृद्धानां तेषामग्न्यादीनां देवानामेव ऋतज्ञाः यज्ञस्य ज्ञातारः स्तोमानिय-

मि प्रेरयामि । म्न गतिप्रापणयोः औणादिकः चित्रराधसः चायनीयधनोपेताः यद्वा पश्वा-दिलक्षणबहुधनाः ये देवाः अप्सवं अप्सवति रूपनाम रूपवन्तं अर्णवं अर्णसःसलोपश्चेति मत्वर्थीयोवप्रत्ययः उदकवन्तं मेघं वर्षन्ति ते सुमिन्याः शोभनसखिकर्माणस्ते देवाः नोस्मभ्यं महये धनेषु मध्ये पूजार्थं धनं रासतां प्रयच्छन्तु । रासृ दाने ॥ ३ ॥

३. महत्तम, अविचल और यज्ञ-वर्द्धक देवता लोगों के लिए होने-वाले यज्ञ में मैं स्तुति करता हूँ। जो सुन्दर मेघों से जल बरसाते हैं, वे ही परम सखा देवता हमें धन देकर श्रेष्ठ करें।

स्वर्णरमन्तरिक्षाणिरोचनाद्यावाभूमीपृथिवींस्कम्भुरोजसा ।
पृक्षाइवमहयन्तःसुरातयोदेवास्तवन्तेमनुषायसूरयः ॥ ४ ॥

स्वः॑ऽनरम् । अन्तरिक्षाणि । रोचना । द्यावाभूमी इति । पृथिवीम् । स्कम्भुः । ओजसा । पृक्षाःऽइव । महयन्तः । सुऽरातयः । देवाः । स्तवन्ते । मनुषाय । सूरयः ॥ ४ ॥

स्वर्णरं सर्वस्य स्वस्वकर्मणि नेतारं आदित्यं अन्तरिक्षाणि द्यावापृथिव्योरन्तरा मध्ये क्षियन्ति निवसन्तीत्यन्तरिक्षाणि मध्यस्थितानि रोचना रोचमानानि तेजांसि द्यावाभूमी द्या-वापृथिव्यौ पृथिवीं विस्तीर्णमन्तरिक्षं च एतानित्यादीन् ओजसात्मबलेनैव देवाः स्कंभुः धारयन्ति स्कंभु इति सौत्रोधातुः लिटिरूपं । किञ्च पृक्षाइव दरिद्रेषु धनानि संपर्चयन्तइव अत-एव महयन्तः स्तोतॄन् धनादिभिः पूजयन्तः सुरातयः सुदानाः मनुषाय मनुष्याय सूरयः धना-नां प्रेरकाः एते देवाः स्तवन्ते अस्मिन् यज्ञे स्तूयन्ते ॥ ४ ॥

४. उन्हीं देवों ने, अपनी शक्ति से, सबके नायक सूर्य, आकाशस्थ ग्रहों, नक्षत्रों, द्युलोक, भूलोक और पृथिवी को यथास्थान नियत कर रक्खा है। धनदाताओं के समान उत्तम दान करके ये देवता मनुष्यों को श्रेष्ठ बनाते हैं। ये मनुष्यों को धन देते हैं; इसीलिए इनकी स्तुति की जाती है।

मित्रायंशिक्षवरुणायदाशुषेयासम्राजामनसानप्रयुच्छतः ।
ययोर्धामधर्मणारोचतेबृहद्ययोरुभेरोदसीनाधसीवृतौ ॥ ५ ॥ १ ॥

मित्राय । शिक्ष । वरुणाय । दाशुषे । या । सम्ऽराजा । मनसा । न । प्रऽयुच्छतः । ययोः । धाम । धर्मणा । रोचते । बृहत् । ययोः । उभे इति । रोदसी इति । नाधसी इति । वृतौ ॥ ५ ॥ १ ॥

दाशुषे धनानि स्तोतृभ्यः प्रयच्छते मित्राय वरुणाय च शिक्ष हवींषि प्रयच्छ शिक्ष-तिर्दानकर्मा सम्राजा सम्राजौ सर्वस्य यौ मित्रावरुणौ मनसा अन्तःकरणेनापि न प्रयुच्छ-तः न प्रमाद्यतः किमुत बाह्येन व्यापारेण। युच्छ प्रमादे भौवादिकः। ययोर्मित्रावरुणयोः बृ-हत् महत् धाम शरीरं धर्मणा आत्मीयेन लोकप्रकाशनादिलक्षणेन कर्मणा रोचते सम्यग्दीप्यते ययोश्च नाधसी नाधृयाच्ञोपतापैश्वर्याशीःषु याचमाने उभे रोदसी द्यावापृथिव्यौ वृत्ते वर्तमा-ने भवतः यद्वा नाधसी देवमनुष्यैः सहन्त्रे द्यावापृथिव्यौ ययोर्वृत्तौ वर्तने भवतः तदधीने भवत इत्यर्थः ॥ ५ ॥

५. मित्र और दाता वरुण को होमीय द्रव्य (हवि आदि) दो। ये दोनों राजाओं के भी राजा हैं; ये कभी असावधान नहीं होते, इनका धाम भली भाँति धृत होकर अत्यन्त प्रकाश कर रहा है। इनके पास, याचक के समान, द्यावापृथिवी अवस्थित हैं।

॥ इत्यष्टमस्य द्वितीये नवमोवर्गः ॥ ९ ॥

अथ षष्ठी—

यागौर्वर्तनिंपर्येतिनिष्कृतंपयोदुहानाव्रतनीरवारतः ।
साप्रब्रुवाणावरुणायदाशुषेदेवेभ्योदाशद्धविषाविवस्वते ॥ ६ ॥

या । गौः । वर्तनिम् । परिऽएति । निःऽकृतम् । पयः । दुहाना ।
व्रतऽनीः । अवारतः । सा । प्रऽब्रुवाणा । वरुणाय ।
दाशुषे । देवेभ्यः । दाशत् । हविषा । विवस्वते ॥ ६ ॥

येयं मदीया पयः क्षीरादिकं दुहाना व्रतनीः आग्रयणपयःप्रदानेन कर्मणोनेत्री गौः निष्कृतं संस्कृतंवर्तनिमावासस्थानं यज्ञमवारतः अपरणेन अप्रार्थनेनैव पर्येति परिगच्छति स्वयमेवागच्छति प्रब्रुवाणा मया प्रस्तूयमाना सागौर्दाशुषे हविर्दत्तवते वरुणाय देवेभ्यः अ-न्येभ्यइन्द्रादिभ्यश्च हविषा अन्नेन विवस्वते देवान् परिचरते मह्यं मां रक्षितुं दाशत् पयः प्र-यच्छतु दाशृदाने लेट्यडागमः। यद्वा गौरिति माध्यमिका वाक् या पयऊर्जं दुहाना। सानो-मन्द्रेषमूर्जंदुहानेत्यादिषु दृष्टत्वात्। वाक्यशेषा पूर्ववद्योज्यम् ॥ ६ ॥

६. जो गाय स्वयं पवित्र स्थान यज्ञ में आती है, वह दूध देते हुए यज्ञ-कर्म को सम्पन्न करती है। मेरी इच्छा है कि वह गाय दाता वरुण और अन्यान्य देवों को होमीय द्रव्य दे और मुझ देव-सेवक की रक्षा करे।

दिवक्षसोअग्निजिह्वाऋतावृधऋतस्ययोनिंविमृशन्तआसते ।
द्यांस्कभित्व्यप आचक्रुरोजसायज्ञंजनित्वीतन्वीनिमामृजुः॥७॥

१ ऋ० सं० ६, ७, ५।

दिवक्षसः । अग्निऽजिह्वाः । ऋतऽवृधः । ऋतस्य । योनिम् ।
विऽमृशन्तः । आसते । द्याम् । स्कभित्वी । अपः । आ । चक्रुः ।
ओजसा । यज्ञम् । जनित्वी । तन्वि । नि । ममृजुः ॥ ७ ॥

दिवक्षसः स्वतेजसा दिवं व्याप्नुवंतः अक्षू व्याप्तौ अस्मानि रूपं । यद्वा दिवोवोढारः अग्निजिह्वाः अग्न्यास्याः अग्निना हवींषि जिहन्ति आस्वादयन्तीति वन्मुखाः ऋतावृधः यज्ञवृधा यज्ञस्य वर्धयितारो देवा ऋतस्य सत्यभूतस्य यज्ञस्य योनिं स्थानं विमृशन्तः विचारयन्तः प्रतीक्षमाणाः सन्तः आसते सर्वत्र तिष्ठन्ति धन्मे द्यां द्युलोकं स्कभित्वी स्कभित्वा द्यां धारयित्वा ओजसा स्वबलेन अपः अपेक्षितान्युदकानि आचक्रुः आकुर्वन्ति ततः यज्ञं यजनीयं हविश्च जनित्वी जनयित्वा तन्वि स्वशरीरे निमामृजुः निदधन्ति निवरामलंकुर्वन्ति हविर्भक्षयन्तीत्यर्थः ॥ ७ ॥

७. जो देवता अपने तेज से आकाश को परिपूर्ण करते हैं, अग्नि ही जिनकी जीभ है और जो यज्ञ की वृद्धि करते हैं, वे अपना-अपना स्थान समझ कर यज्ञ में बैठते हैं। वे आकाश को धारण करके अपने बल से जल को निकालते हैं और यजनीय हवि को अपने शरीर में रख लेते हैं।

परिक्षिताापितरापूर्वजावरीऋतस्ययोनाक्षयतःसमोकसा ।
द्यावापृथिवीवरुणायसव्रतेघृतवत्पयोमहिषायपिन्वतः ॥ ८ ॥

परिऽक्षिता । पितरा । पूर्वजावरी इति पूर्वऽजावरी । ऋतस्य ।
योना । क्षयतः । समऽओकसा । द्यावापृथिवी इति । वरुणाय ।
सव्रते इति सऽव्रते । घृतऽवत् । पयः । महिषाय । पिन्वतः ॥ ८ ॥

परिक्षिता परितोनिवसन्त्यौ सर्वत्र व्यापिन्यौ पितरा सर्वेषां मातापितृभूते अतएव पूर्वजावरी पूर्वं जाते समोकसा समाननिवासस्थाने एवं द्यावापृथिव्यौ ऋतस्य यज्ञस्य योना योनौ स्थाने क्षयतः आहुत्यधिकरणत्वेन निवसतः हविर्धानरूपेवा क्षियतः । किञ्च समते समानकर्मणी ते महिषाय महते पूज्याय वा वरुणाय यं वर्षु उपलक्षणमेतत् अन्यान् देवानपि घृतवत् क्षरणवत् पयउदकं पिन्वतः सिञ्चतः उदकेनहि अन्नमायते ॥ ८ ॥

८. द्यावापृथिवी सर्व-व्यापक हैं। ये सबके माता-पिता हैं। सबसे प्रथम उत्पन्न हैं। दोनों का स्थान एक ही है। दोनों ही यज्ञ-स्थान में निवास करते हैं। दोनों ही एकमना होकर उन पूजनीय वरुण को घृत-युक्त दूध देते हैं।

पर्जन्यावातावृषभापुरीषिणेन्द्रवायूवरुणोमित्रोअर्यमा ।
देवाँआदित्याँअदितिंहवामहेयेपार्थिवासोदिव्यासोअप्सुये ॥ ९ ॥

पर्जन्यावाता । वृषभा । पुरीषिणा । इन्द्रवायू इति । वरुणः ।
मित्रः । अर्यमा । देवान् । आदित्यान् । अदितिम् । हवामहे ।
ये । पार्थिवासः । दिव्यासः । अप्ऽसु । ये ॥ ९ ॥

पर्जन्यावाता पर्जन्यावातौ पर्जन्यवायू वृषभा वृषभौ कामानां सेक्तारौ पुरीषिणा पुरीषिणौ पुरीषमुदकं कर्तृत्वेन यद्वन्तौ तौ इन्द्रवायू वरुणादयश्च एते स्वमहिम्ना सर्वत्र वर्तन्ते वायोः पर्जन्येन इन्द्रेण च तत्कार्यापेक्षया सहोपादानं । एतानादित्यान् देवान् अदितिं तेषां मातरं च हवामहे अस्मिन्यज्ञे वयमाह्वयामः । किञ्च ये देवाः पार्थिवासः पार्थिवाः पृथिव्यां भवाः ये च दिव्याः दिवि भवाः ये च अप्सु अन्तरिक्षे समुत्पन्नास्तानप्याह्वयामहे ॥ ९ ॥

९. मेघ और वायु काम-वर्षक हैं। ये जलवाले हैं। इन्द्र, वायु, वरुण, मित्र, अदितिपुत्र देवों और अदिति को हम बुलाते हैं। जो देवता द्युलोक, भूलोक और जल में उत्पन्न हुए हैं, उनको भी बुलाते हैं।

त्वष्टा॑रं वा॒युमृ॑भवो॒ य ओह॑ते॒ दैव्या॒ होता॑रा उ॒षसं॑ स्व॒स्तये॑ ।
बृह॒स्पतिं॑ वृत्रखा॒दं सु॑मे॒धस॑मिन्द्रि॒यं सोमं॑ धन॒सा उ॑ ईमहे ॥ १० ॥ १० ॥

त्वष्टा॑रम् । वा॒युम् । ऋ॒भ॒वः॒ । यः । ओह॑ते । दैव्या॑ । होता॑रा ।
उ॒षस॑म् । स्व॒स्तये॑ । बृह॒स्पति॑म् । वृ॒त्र॒ऽखा॒दम् । सु॒ऽमे॒धस॑म् ।
इ॒न्द्रि॒यम् । सोम॑म् । ध॒न॒ऽसाः । ऊँ इति॑ । ई॒म॒हे॒ ॥ १० ॥ १० ॥

हे ऋभवः ऋतेन सत्येन भांतीत्यृभवः उरु भान्तं स्वतेजसा भांतीति वा हे मेधाविनः यः सोमः स्वस्तये कल्याणाय युष्माकं मदाय त्वष्टारं वायुं दैव्या होतारा उषसं च ओहते ओहिर्गत्यर्थः भौवादिकः आवहति प्राप्नोति तथा बृहस्पतिं सुमेधसं शोभनप्रज्ञं वृत्रखादं वृत्रस्याहन्तुरस्य खादितारं इन्द्रं च प्राप्नोति धनसा धनं संभजमाना वयं इन्द्रियं इन्द्रयुक्तं तं सोमं ईमहे धनं याचामहे ईमहइति याच्ञाकर्मा । ईङ्गतौ दैवादिकः बहुलंछन्दसीतिविकरणस्य लुक् ॥ १० ॥

१०. ऋभुओ, जो सोम, तुम्हारे मंगल के लिए देवों को बुलानेवाले त्वष्टा और वायु के पास जाते हैं और जो बृहस्पति तथा ज्ञानी और वृत्रघ्न इन्द्र के पास जाते हैं, उन्हीं इन्द्र को सन्तुष्ट करनेवाले सोम से हम धन माँगते हैं।

॥ इत्यष्टमस्य द्वितीये दशमोवर्गः ॥ १० ॥

अथैकादशी—

ब्रह्म॒ गामश्वं॑ ज॒नय॑न्त॒ ओष॑धी॒र्वन॒स्पती॑न्पृथि॒वीं पर्व॑ताँ अ॒पः ।
सूर्यं॑ दि॒वि रो॒हय॑न्तः सु॒दान॑व॒ आर्या॑ व्र॒ता वि॑सृ॒जन्तो॒ अधि॒ क्षमि॑ ॥ ११ ॥

ब्रह्म । गाम् । अश्वम् । जनयन्तः । ओषधीः । वनस्पतीन् ।
पृथिवीम् । पर्वतान् । अपः । सूर्यम् । दिवि । रोहयन्तः । सुऽदानवः ।
आर्या । व्रता । विऽसृजन्तः । अधि । क्षमि ॥ ११ ॥

ब्रह्म वर्धनसाधनमन्नं अनेन हि सर्वाः प्रजा वर्धन्ते गां अश्वं एवमादीन् पशून् तथा ओषधीः वनस्पतींश्च तथा पृथिवीं विस्तीर्णां भूमिं पर्वतान् शिलोच्चयान् वृष्ट्या जलदापूरकान् मेघान् वा अपउदकानि अन्तरिक्षं वा एतान् जनयन्तः उत्पादयन्तः । किञ्च दिवि द्युलोके सूर्यमादित्यं रोहयन्तः सुदानवः शोभनदानाः ये अमी देवाः अधिक्षमि आतइति योगविभागादाकारलोपः क्षमायां पृथिव्यां आर्या श्रेष्ठानि कल्याणानि व्रतानि कर्माणि यागादीनि विसृजन्तः प्रसारयन्तः सर्वत्र वर्तन्ते तान् वयं धनं याचामहे इति शेषः ॥ ११ ॥

११. देवों ने अन्न, गौ, अश्व, वृक्ष, लता, पर्वत और पृथिवी को उत्पन्न किया है और सूर्य को आकाश में चढ़ाया है। उनका दान अतीव शोभन है; उन्होंने पृथिवी पर उत्तमोत्तम कार्य किये हैं।

भुज्युमंहसः पिपृथो निरश्विना[१] श्यावं पुत्रं[२] वध्रिमत्या अजिन्वतम् ।
कमद्युवं विमदायोहथुर्युवं विष्णाप्वं[३] विश्वकायाव सृजथः ॥ १२ ॥

भुज्युम् । अंहसः । पिपृथः । निः । अश्विना । श्यावम् । पुत्रम् ।
वध्रिऽमत्याः । अजिन्वतम् । कमऽद्युवम् । विऽमदाय । ऊहथुः ।
युवम् । विष्णाप्वम् । विश्वकाय । अव । सृजथः ॥ १२ ॥

हे अश्विना अश्ववन्तौ सर्वं व्याप्नुवन्तौ वा एवंनामकौ हे देवौ अंहसः उपद्रवकारिणः समुद्रात् भुज्युं तुग्रपुत्रं एतन्नामानं निष्पिपृथः निपारयथः नितरां रक्षथः पृ पालनपूरणयोः जौहोत्यादिकः । निष्टौग्र्यंपारयथःसमुद्रादितिनिगमः । तथा श्यावंहिरण्यहस्तनामानं पुत्रं वध्रिमत्याः एतन्नामिकायाः अजिन्वतं अप्रीणयतं अदत्तं हिरण्यहस्तमश्विनारराणेत्यादिनिगमः । तथा कमद्युवं कामस्य दीपनीं वेनपुत्रीं भार्यां विमदाय ऋषये युवामूहथुः प्रापयथः युवंरथेनवि-मदायेतिनिगमः । तथा विष्णाप्वं एतन्नामानं विनष्टं पुत्रं विश्वकाय ऋषये आनीय अवसृजथः प्रादत्तं । पशुंननष्टमिवदर्शनायेतिनिगमः ॥ १२ ॥

१२. अश्विद्वय, तुमने भुज्यु को विपत्ति से बचाया है। वध्रिमती नामक रमणी को एक पिङ्गलवर्ण पुत्र दिया था, विमद ऋषि को सुन्दरी भार्या दी थी और विश्वक ऋषि को विष्णाप्व नामक पुत्र दिया था।

---

१ ऋ० सं० १. ८. १६. । २ ऋ० सं० १. ८. १७. । ३ ऋ० सं० ७. ८. १६. ।
४ ऋ० सं० १. ८. १४. ।

अथ त्रयोदशी—

पावीरवी तन्यतुरेकपादजो दिवो धर्ता सिन्धुरापः समुद्रियः ।
विश्वे देवासः शृणवन्वचांसि मे सरस्वती सह धीभिः पुरंध्या ॥ १३ ॥

पावीरवी । तन्यतुः । एकऽपात् । अजः । दिवः । धर्ता । सिन्धुः ।
आपः । समुद्रियः । विश्वे । देवासः । शृणवन् । वचांसि । मे ।
सरस्वती । सह । धीभिः । पुरम्ऽध्या ॥ १३ ॥

पावीरवी आयुधवती तन्यतुः स्तनयित्री वाङ्माध्यमिका तथा दिवो द्युलोकस्य धर्ता धारयिता अज एकपाद् एक एव पथते गच्छतीति न जायत इति एतत्संज्ञको देवः सिंधुश्च समुद्रियः समुद्रमन्तरिक्षं तत्र भवा आपश्च समुद्रियाभाद् इति भावार्थे यप्रत्ययः विश्वे देवाश्च धीभिः कर्मभिर्युक्ताः पुरंध्या बहुविधया प्रज्ञया सहिता सरस्वती च मे मदीयानि वचांसि वक्तव्यानि स्तोत्राणि शृणवन् शृण्वन्तु । पविः शल्यो भवति यद्विपुनाति कायं तद्वत्पवीरमायुधमित्यादि निरुक्तमनुसंधेयं ॥ १३ ॥

१३. आयुधवाली और मधुरा माध्यमिकी वाक्, आकाश-धारक अज एकपात्, सिन्धु, आकाशीय जल, विश्वदेव और अनेक कर्मों तथा ज्ञानों से संयुक्त सरस्वती मेरे वचनों को सुनें ।

अथ चतुर्दशी—

विश्वे देवाः सह धीभिः पुरंध्या मनोर्यजत्रा अमृता ऋतज्ञाः ।
रातिषाचो अभिषाचः स्वर्विदः स्वर्गिरो ब्रह्म सूक्तं जुषेरत ॥ १४ ॥

विश्वे । देवाः । सह । धीभिः । पुरम्ऽध्या । मनोः । यजत्राः ।
अमृताः । ऋतऽज्ञाः । रातिऽसाचः । अभिऽसाचः स्वःऽविदः ।
स्वः । गिरः । ब्रह्म । सुऽउक्तम् । जुषेरत ॥ १४ ॥

धीभिः कर्मभिः सहिताः पुरंध्या प्रज्ञानेन युक्ताः मनोर्मनुष्यस्य यज्ञे यजत्रा यष्टव्याः अमृता मरणधर्मरहिताः ऋतज्ञाः सत्यविदः रातिषाचः दीयमानं हविः सेवमानाः अभिषाचः आभिमुख्येन यज्ञं सचमानाः संगतवन्तः स्वर्विदः सर्वस्य लंभका विश्वे सर्वे इन्द्रादयो देवाः स्वः सर्वा गिरो स्वरीयाः स्तुतीः ब्रह्म महत्वावं सूक्तं सुष्ठु वक्तव्यं स्तोमं यद्वा सुष्ठु मन्त्रेण सह

१ नि० १२. ३०.।

वृत्तमर्थं जुषेरन् सेवन्तां जुषी प्रीतिसेवनयोः तौदादिकः अनुदात्तेत्। लिङि झस्य रनादेशः छान्दसः बहुलंछन्दसीति रुडागमः ॥ १४ ॥

१४. अनेक कर्मों और ज्ञानों से युक्त, मनुष्य के यज्ञ में यजनीय, अमर, सत्यज्ञाता, हवि का ग्रहण करनेवाले, यज्ञ में मिलनेवाले और सब कुछ जाननेवाले इन्द्रादि देवता हमारी स्तुतियों और उत्तम तथा निवेदित अन्न को ग्रहण करें।

देवान्वसिष्ठोअमृतान्ववन्देयेविश्वाभुवनाभिप्रतस्थुः।
तेनोरासन्तामुरुगायमद्ययूयंपातस्वस्तिभिःसदानः ॥ १५ ॥११॥

देवान्। वसिष्ठः। अमृतान्। ववन्दे। ये। विश्वा। भुवना।
अभि। प्रऽतस्थुः। ते। नः। रासन्ताम्। उरुऽगायम्। अद्य।
यूयम्। पात। स्वस्तिऽभिः। सदा। नः ॥ १५ ॥ ११ ॥

वसिष्ठः वसिष्ठकुलजोऽयमृषिः अमृतान् मरणधर्मरहितान् देवान् ववन्दे एवमस्तावीत् ये देवा विश्वा विश्वानि भुवना भुवनानि लोकान् अभिप्रतस्थुः स्वतेजसा अभिभवन्ति अभितः प्रतिष्ठन्तीति वा प्रपूर्वात्तिष्ठतेर्लिटि रूपं समासस्वरः। ते देवाः अद्यास्मिन्दिने नोऽस्मभ्यं उरुगायं प्रभूतयशस्कमन्नं रासन्तां प्रयच्छन्तु हे देवाः यूयं स्वस्तिभिः अविनाशैः नोऽस्मान् सदा सर्वदा पात रक्षत ॥ १५ ॥

१५. वसिष्ठ-वंश में उत्पन्न इस ऋषि ने अमर देवों की स्तुति की। जो देवता सारे भुवनों में रहते हैं, वे आज हमें कीर्तिकर अन्न दें। देवो, तुम हमें कल्याण के साथ बचाओ।

॥ इत्यष्टमस्य द्वितीये एकादशो वर्गः ॥ ११ ॥

देवान्हुव इति पञ्चदशर्चं षष्ठं सूक्तं प्राग्वासाः पूर्ववत्। देवान्हुव इत्यनुक्रान्तम्। पृष्ठ्याभिप्लवषडहयोः पंचमेऽहनि वैश्वदेवनिविद्धानं। सूत्रितं च—इहेह वइति वसोर्देवान्हुव इति वैश्वदेवमिति।

तत्र प्रथमा—

देवान्हुवेबृहच्छ्रवसःस्वस्तयेज्योतिष्कृतोअध्वरस्यप्रचेतसः।
येवावृधुःप्रतरंविश्ववेदसइन्द्रज्येष्ठासोअमृताऋतावृधः ॥ १ ॥

देवान्। हुवे। बृहत्ऽश्रवसः। स्वस्तये। ज्योतिःऽकृतः।
अध्वरस्य। प्रऽचेतसः। ये। ववृधुः। प्रऽतरम्। विश्वऽवेदसः।
इन्द्रऽज्येष्ठासः। अमृताः। ऋतऽवृधः ॥ १ ॥

बृहच्छ्रवसः प्रभूतान्नान् ज्योतिष्कृतः आदित्याख्यस्य तेजसः कर्तॄन् प्रचेतसः प्रकृष्टज्ञा-नान् तान् देवान् अध्वरस्यास्य यज्ञस्य स्वस्तये अविनाशाय निर्विघ्नेन यज्ञपरिसमाप्तये हुवे आह्वयामि विश्ववेदसः सर्वधनाः इन्द्रज्येष्ठासः इन्द्रः ज्येष्ठः प्रधानो येषां इन्द्रेणैकाइत्यर्थः अमृतामरणधर्मरहिताः ऋतावृधः यज्ञेन प्रवृद्धाये देवाः प्रवरं अत्यंतंववृधुः वर्धन्ते ॥ १ ॥

१. जो देवता प्रचुर अन्नवाले, आदित्य-तेज के कर्त्ता, प्रकृष्ट-ज्ञानी, सर्वधनी, इन्द्रवाले, अमर और यज्ञ से प्रवृद्ध हैं, उनको निर्विघ्न यज्ञ-समाप्ति के लिए मैं बुलाता हूँ।

इन्द्रप्रसूतावरुणप्रशिष्टायेसूर्यस्यज्योतिषोभागमानशुः ।
मरुद्गणेवृजनेमन्मधीमहिमाघोनेयज्ञंजनयन्तसूरयः ॥ २ ॥

इन्द्रऽप्रसूताः । वरुणऽप्रशिष्टाः । ये । सूर्यस्य । ज्योतिषः ।
भागम् । आनशुः । मरुत्ऽगणे । वृजने । मन्म । धीमहि ।
माघोने । यज्ञम् । जनयन्त । सूरयः ॥ २ ॥

इन्द्रप्रसूताः इन्द्रेण तत्तत्कार्येषु प्रेरिताः वरुणप्रशिष्टाः वरुणेनानुशिष्टाअनुमोदिताः ये मरुतः ज्योतिषोद्योतमानस्य सूर्यस्य स्वस्वकर्मणि सर्वस्य प्रेरकस्य अमुष्यादित्यस्य भागं भजनीयं लोकं आनशुः आनशिरे व्याप्नुवन्तः\सूर्यमधिष्ठाय वर्तन्तइत्यर्थः। वृजने शत्रूणां छेदके माघोने मघवतइन्द्रस्य संबंधिनि मरुद्गणे तेषां मरुतां गणे मन्म मननीयं स्तोत्रं धीमहि दध्मः कुर्मः । किञ्च सूरयः प्राज्ञायजमानाः तन्निमित्तमेव यज्ञं जनयन्त जनयन्ति तेषां हविः प्रदानाय कुर्वन्ति ॥ २ ॥

२. इन्द्र के द्वारा कार्यों में प्रेरित और वरुण के द्वारा अनुमोदित होकर जिन्होंने ज्योतिर्मय सूर्य के गति-पथ को परिपूर्ण किया है, उन्हीं शत्रु-संहारक मरुतों के स्तोत्र का हम चिन्तन करते हैं। विद्वानों, इन्द्र-पुत्रों के यज्ञ का आयोजन करो।

इन्द्रोवसुभिःपरिपातुनोगयमादित्यैर्नोअदितिःशर्मयच्छतु ।
रुद्रोरुद्रेभिर्देवोमृळयातिनस्त्वष्टानोग्नाभिःसुवितायजिन्वतु ॥ ३ ॥

इन्द्रः । वसुऽभिः । परि । पातु । नः । गयम् । आदित्यैः । नः ।
अदितिः । शर्म । यच्छतु । रुद्रः । रुद्रेभिः । देवः । मृळयाति ।
नः । त्वष्टा । नः । ग्नाभिः । सुविताय । जिन्वतु ॥ ३ ॥

वसुभिः एतन्नामकैरष्टभिर्देवैः सहित इन्द्रः नोऽस्मदीयं क्षयं गृहनामैतत् क्षयन्ति निवसन्त्यत्रेति वा गृहं क्षयं परिपातु परिरक्षतु तथा अदितिर्देवमाता आदित्यैर्देवैः सह नोऽस्मभ्यं शर्म सुखं यच्छतु किञ्च देवः दीप्यमानो रुद्रः रुद्रेभिः स्वपुत्रैर्मरुद्भिः सह नोऽस्मान् मृळयाति सु-खयतु मृड सुखने लेट्याडागमः। अपि च त्वष्टा प्रजापतिः ग्नाभिः देवपत्नीभिः छन्दोभिः सु-विताय सुखप्राप्त्याय अभ्युदयाय नोऽस्मान् जिन्वतु प्रीणयतु ॥ ३ ॥

३. वसुओं के साथ इन्द्र हमारे गृह की रक्षा करें। आदित्यों के साथ अदिति हमें सुख दें। रुद्र-पुत्र मरुतों के साथ रुद्रदेव हमें सुखी करें। पत्नी-सहित त्वष्टा हमारा सुख बढ़ावें।

अदितिर्द्यावापृथिवीऋतंमहदिन्द्राविष्णूमरुतःस्वर्बृहत्।
देवाँआदित्याँअवसेहवामहेवसून्रुद्रान्त्सवितारंसुदंससम् ॥ ४ ॥

अदितिः। द्यावापृथिवी इति। ऋतम्। महत्। इन्द्राविष्णू इति। मरुतः। स्वः। बृहत्। देवान्। आदित्यान्। अवसे। हवामहे। वसून्। रुद्रान्। सवितारम्। सुऽदंससम् ॥ ४ ॥

अदितिः द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ महत् महान् ऋतं सत्यभूतोऽग्निः इन्द्राविष्णू मरुत-श्च बृहत् परिवृढः स्वरादित्यः एते देवाः सर्वत्र स्वमहिम्ना वर्तन्ते एतान् देवानादित्यादीन् सुदंससं सुकर्माणं सवितारं एतन्नामानं च अवसे रक्षणाय हवामहे वयमाह्वयामहे ॥ ४ ॥

४. अदिति, द्यावापृथिवी, महान् सत्य अग्नि, इन्द्र, विष्णु, मरुत्, विशाल स्वर्ग, आदित्यगण, वसुगण, रुद्रगण और उत्तम दाता सूर्य को हम बुला रहे हैं। ये हमारी रक्षा करें।

अथ पञ्चमी—

सरस्वान्धीभिर्वरुणोधृतव्रतःपूषाविष्णुर्महिमावायुरश्विना।
ब्रह्मकृतोअमृताविश्ववेदसःशर्मनोयंसन्त्रिवरूथमंहसः ॥ ५ ॥ १२ ॥

सरस्वान्। धीभिः। वरुणः। धृतऽव्रतः। पूषा। विष्णुः। महिमा। वायुः। अश्विना। ब्रह्मऽकृतः। अमृताः। विश्वऽवेदसः। शर्म। नः। यंसन्। त्रिऽवरूथम्। अंहसः ॥ ५ ॥ १२ ॥

धीभिः प्रज्ञाभिर्युक्तः सरस्वानेतन्नामा धृतव्रतः धृतकर्मा वरुणश्च पूषा महिमा महत्वेन युक्तो विष्णुश्च वायुरश्विनाश्विनौ ब्रह्मकृतः कर्मकृतः स्तोतृणामन्नदातारो वा विश्ववेदसः स-र्वधना व्याप्तज्ञाना वा अंहसः पापरूपाणां शत्रूणां हन्तारः अमृतास्ते देवाः नोऽस्मभ्यं त्रिवरूथं

त्रिवरूथं त्रिकक्षं शर्म गृहं यद्वा त्रिवरूथं द्रोणकलशाधवनीयपूतभृत्संज्ञकानि त्रीणि पात्राणि यत्र विद्यन्ते तादृशं यज्ञसाधनं गृहं यंसन् प्रयच्छन्तु यच्छतेर्लेटि सिप्यडागमः॥ ५॥

५. ज्ञानी समुद्र, कर्म-निष्ठ वरुण, पूषा, महिमावाले विष्णु, वायु, अश्विद्वय, स्तोताओं को अन्न देनेवाले, ज्ञानी, पापियों के नाशक और अमर देवगण तीन तल्लोंवाला गृह हमें दें।

॥ इत्यष्टमस्य द्वितीये द्वादशोवर्गः ॥ १२ ॥

अथ षष्ठी—

वृषा॑य॒ज्ञोवृष॑णः॒सन्तु॑य॒ज्ञिया॒वृष॑णोदे॒वावृष॑णोह॒वि॒ष्कृतः॑ ।
वृष॑णा॒द्यावा॑पृथि॒वीऋ॒तावरी॒वृषा॑प॒र्जन्यो॒वृष॑णोवृष॒स्तुभः॑ ॥ ६ ॥

वृषा॑ । य॒ज्ञः । वृष॑णः । स॒न्तु॒ । य॒ज्ञियाः॑ । वृष॑णः । दे॒वाः ।
वृष॑णः । ह॒वि॒ःऽकृतः॑ । वृष॑णा । द्यावा॑पृथि॒वी इति॑ ।
ऋ॒तव॑री॒ इत्यृ॒तऽव॑री । वृषा॑ । प॒र्जन्यः॑ । वृष॑णः । वृ॒ष॒ऽस्तुभः॑ ॥ ६ ॥

यज्ञोऽस्मदीयः वृषा कामानां वर्षितास्तु। तथा यज्ञियाः यज्ञार्हा देवाश्च वृषणः सन्तु। किञ्च देवाः स्तुतिकारिणः ऋत्विजो वृषणः धनवर्षणे कारणानि सन्तु साधुस्तुतिकरणेन। तथा हविष्कृतः हविषां कर्तारोऽध्वर्य्वादयः वृषणः अव्यग्रतया मन्त्रसाहित्येन च हविः प्रदाने। अपि च ऋतावरी यज्ञवत्यौ द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ वृषणा हविरुत्पादनेन कामानां वर्षयित्र्यौ भवतां। तथा पर्जन्य इन्द्रः वृषा अपां वर्षिता भवतु वृषस्तुभः वर्षणशीलस्तुतिभिः देवान् स्तुवन्तः सर्वे ऋत्विजः वृषणो भवन्तु ॥ ६ ॥

६. यज्ञ अभिलषित फल दे। यज्ञीय देवता कामना पूरी करें। देवता, हवि आदि जुटानेवाले, यज्ञाधिष्ठात्री द्यावापृथिवी, पर्जन्य और स्तोता— सभी हमारी कामना पूरी करें।

अ॒ग्नीषोमा॒वृष॑णा॒वाज॑सातयेपुरुप्रश॒स्तावृष॑णा॒उप॑ब्रुवे ।
यावी॑जि॒रेवृष॑णोदेवय॒ज्यया॒ता॒नः॒शर्म॑त्रि॒वरू॑थं॒वियं॑सतः ॥ ७ ॥

अ॒ग्नीषोमा॑ । वृष॑णा । वाज॑ऽसातये । पु॒रु॒ऽप्र॒श॒स्ता । वृष॑णौ ।
उप॑ । ब्रु॒वे॒ । यौ । ई॒जि॒रे । वृष॑णः । दे॒व॒ऽय॒ज्यया॑ । ता ।
नः॒ । शर्म॑ । त्रि॒ऽवरू॑थम् । वि । यं॒स॒तः॒ ॥ ७ ॥

वृषणा वर्षणशीलौ पुरुप्रशस्ता बहुभिः प्रस्तुतौ अग्नीषोमा अग्नीषोमौ वाजसातये अन्नलाभाय उपब्रुवे अहमुपस्तौमि पुनर्वृषणेत्यादरार्थं यौ देवौ वृषणऋत्विजः देवयज्यया देवाय-

स्यन्दे अन्तेर्विदेयव्यन्या यज्ञः छन्दसिनिष्टक्यैतिनिपातितः तेन ईजिरे यजन्ते हविर्भिः पूजयन्ति वा तौ प्रसिद्धौ नोऽस्मभ्यं त्रिवरूथं त्रिष्कंभं शर्म गृहं वियंसतः विशेषेण प्रयच्छतां ॥ ७ ॥

७. अन्न पाने के लिए अभीष्टदाता अग्नि और सोम का मैं स्तोत्र करता हूँ। सारा संसार उन्हें दाता कहकर प्रशंसित करता है। उन दोनों को ही पुरोहित लोग यज्ञ में पूजा देते हैं। वे हमें तीन तल्लोंवाला घर दें।

धृतव्र॑ताः क्ष॒त्रिया॑ यज्ञनि॒ष्कृतो॑ बृहद्दि॒वा अ॑ध्व॒राणा॑मभि॒श्रियः॑ ।
अ॒ग्निहो॑तार ऋत॒सापो॑ अ॒द्रुहो॒पो अ॑सृजन्ननु॑ वृत्र॒तूर्ये॑ ॥ ८ ॥

धृत॒ऽव्र॑ताः । क्ष॒त्रिया॑ः । य॒ज्ञ॒नि॒ःऽकृत॑ः । बृ॒ह॒त्ऽदि॒वाः ।
अ॒ध्व॒राणा॑म् । अ॒भि॒ऽश्रियः॑ । अ॒ग्निऽहो॑तारः । ऋ॒त॒ऽसाप॑ः ।
अ॒द्रुह॑ः । अ॒पः । अ॒सृ॒जन् । अनु॑ । वृ॒त्र॒ऽतूर्ये॑ ॥ ८ ॥

धृतव्रताः धृतकर्माणोऽत्यन्ता क्षत्रियाः यद्वा क्षत्रं बलं तदर्हाः यज्ञनिष्कृतः यज्ञं प्रति निर्गमनं यज्ञनिः तस्य कर्तारः बृहद्दिवा महातेजस्काः अध्वराणां रक्षोभिरहिंसितानां यज्ञानामभिश्रियः अभिसेवकाः अग्निहोतारः अग्निर्होता आह्वाता येषां तादृशाः ऋतसापः सत्यसमवायै सत्यभाजः अतएव अद्रुहः केषां चिदप्यद्रोग्धारः यद्वा द्रुहेः कर्मण्यौणादिकः क्विप् कैश्चिदप्यहिंस्याः एवंभावादेवाः वृत्रतूर्ये वृत्रस्तूर्यते हिंस्यतेऽत्रेति वृत्रतूर्यः संग्रामः तस्मिन् अपावरकरावृधये अपउदकानि अन्वसृजन् अन्वसारयन् ॥ ८ ॥

८. जो कर्त्तव्य-पालन में सदा तत्पर हैं, जो बली हैं, जो यज्ञ को अलंकृत करते हैं, जिनकी दीप्ति महान् है, जो यज्ञ में आते हैं, जिन्हें अग्नि बुलाते हैं और जो सत्यपात्र हैं, उन्हीं देवों ने, वृत्र-युद्ध के समय में, वृष्टि-जल रचा।

द्यावा॑पृथि॒वी ज॒नय॑न्न॒भि व्र॒ताप॒ ओष॑धीर्व॒निना॑नि य॒ज्ञिया॑ ।
अ॒न्तरि॑क्षं॒ स्व१॒॑रा प॑प्रुरू॒तये॒ वशं॑ दे॒वास॑स्त॒न्वी॒३॒॑ नि मा॑मृजुः ॥ ९ ॥

द्यावा॑पृथि॒वी इति॑ । ज॒नय॑न् । अ॒भि । व्र॒ता । आप॑ः । ओष॑धीः ।
व॒निना॑नि । य॒ज्ञिया॑ । अ॒न्तरि॑क्षम् । स्व॑ः । आ । प॒प्रुः॒ ।
ऊ॒तये॑ । वश॑म् । दे॒वास॑ः । त॒न्वि॑ । नि । म॒मृ॒जुः॒ ॥ ९ ॥

देवासोदेवाइन्द्रादयः द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यावभिलक्ष्य व्रता व्रतेन स्वेन कर्मणा आपः सुब्व्यत्ययः अपउदकानि ओषधीश्च तथा यज्ञियायज्ञार्हान् वनिनानि वने भवान् पलाशादीन् वृक्षान् जनयन् उदपादयन् । किञ्च ते देवाः स्वः सर्वमन्तरिक्षं आपप्रुः तेजसा

आपूरयन्ति किमर्थं ऊतये रक्षणाय शत्रुभ्योबाधाभावाय। अपिच यज्ञं काम्यमानं वपिरप्योरुपसंख्यानमिति अकर्तरि कारके अप् वं यज्ञं तन्वि स्वशरीरे निमपृचुः नितरां शुद्धं अलं कृतं चक्रुः॥ ९॥

९. अपने कार्य के द्वारा द्यावापृथिवी, जल, वनस्पति और यज्ञोपयोगी उत्तमोत्तम द्रव्य बनाकर देवों ने अपने तेज से आकाश और स्वर्ग को परिपूर्ण कर दिया। उन्होंने यज्ञ के साथ अपने को मिलाकर यज्ञ को अलंकृत किया।

धर्तारोदिवऋभवःसुहस्तावातापर्जन्यामहिषस्यतन्यतोः।
आपओषधीःप्रतिरन्तुनोगिरोभगोरातिर्वाजिनोयन्तुमेहवम्॥१०॥१३॥

धर्तारः। दिवः। ऋभवः। सुऽहस्ताः। वातापर्जन्या। महिषस्य। तन्यतोः। आपः। ओषधीः। प्र। तिरन्तु। नः। गिरः। भगः। रातिः। वाजिनः। यन्तु। मे। हवम्॥ १०॥ १३॥

दिवोद्युलोकस्य धर्तारोधारयितारः ऋभवः सत्येन भासमानाः सुहस्ताः शोभनवज्राद्यायुधयुक्तहस्ताः देवाः तथा महिषस्य महतः तन्यतोः शब्दस्य तनु विस्तारे भवन्यजीति यं-तुन् प्रत्ययः शब्दस्य कर्तारौ वातापर्जन्या पर्जन्यवायू च तत्कार्याआपःओषधीरोषधयश्च नोस्माकं गिरः स्तुतीः प्रतिरन्तु प्रवर्धयन्तु अपूर्वस्थिरतिर्वृध्यर्थः तथा रातिः दाता भगोभजनीयोर्यमा च वाजिनः अग्निर्वायुः सूर्यः। येवैवाजिनइति तैत्तिरीयकब्राह्मणं। एते देवाश्च मे मदीयं हवमाह्वानं यन्तु अभिगच्छन्तु॥ १०॥

१०. ऋभुओं का हाथ सुन्दर है; वे आकाश के धारक हैं। वायु और मेघ का शब्द महान् होता है। जल और वनस्पति हमारे स्तोत्र को बढ़ावें। धनदाता भग और अर्यमा मेरे यज्ञ में पधारें।

॥ इत्यष्टमस्य द्वितीये त्रयोदशोवर्गः॥ १३॥

अथैकादशी—

समुद्रःसिन्धूरजोअन्तरिक्षमजएकपात्तनयित्नुरर्णवः।
अहिर्बुध्न्यःशृणवद्वचांसिमेविश्वेदेवासउतसूर्योमम॥ ११॥

समुद्रः। सिन्धुः। रजः। अन्तरिक्षम्। अजः। एकऽपात्। तनयित्नुः। अर्णवः। अहिः। बुध्न्यः। शृणवत्। वचांसि। मे। विश्वे। देवासः। उत। सूरयः। मम॥ ११॥

१ तै० ब्रा० १. ६. ३।

समुद्रः समुंदनशीलः स्यन्दनशीलः स्यन्दमानोदकः सिन्धुः एतन्नामकः अन्तरिक्षं द्यावापृथिव्योरन्तरा मध्ये क्षितमुषितं रजः मध्यमलोकं अजएकपात् अजायमानः एकपात् एतत्संज्ञकोदेवः अर्णवउदकवान् स्तनयित्नुः स्तनयित्नुर्मेघः बुध्न्यः अन्तरिक्षे भवोऽहिः एतत्संज्ञकः एते देवाः मे मम वचांसि वक्तव्यानि स्तोत्राणि शृणवत् प्रत्येकं शृणोतु । उतापिच सूरयः मातासिविश्वेदेवासोदेवाः मम स्तोत्राणि शृण्वन्तु ॥ ११ ॥

११. समुद्र, नदी, धूलिमय पृथिवी, आकाश, अज एकपात्, गर्जनशील मेघ और अहिर्बुध्न्य मेरा आह्वान सुनें।

स्यामवोमनवोदेववीतयेप्राञ्चंनोयज्ञंप्रणयतसाधुया ।
आदित्यारुद्रावसवःसुदानवइमाब्रह्मशस्यमानानिजिन्वत॥१२॥

स्याम॑ । वः॒ । मन॑वः । दे॒वऽवी॑तये । प्राञ्च॑म् । नः॒ । य॒ज्ञम् ।
प्र । न॒य॒त॒ । सा॒धु॒ऽया । आदि॑त्याः । रुद्राः॑ । वस॑वः ।
सुऽदा॑नवः । इ॒मा । ब्रह्म॑ । श॒स्यमा॑नानि । जि॒न्व॒त॒ ॥ १२ ॥

हे देवाः मनवोमनुष्यावयं वोयुष्मदीयाय देववीतये देवानां वीतिर्भक्षणं यस्मिन् तस्मै यज्ञाय स्याम यज्ञकर्तारोभवेम । ततः नोस्माकं नोस्मदीयं यज्ञं साधुया सुपांसुलुगादेशः साधु कल्याणं प्राञ्चं प्राचीनं प्रणयत प्रकृष्टाञ्चनं कुरुत हे आदित्याः हे रुद्राः हे रुद्रपुत्राः मरुतः हे सुदानवः शोभनदानाः हे वसवः इमा इमानि शस्यमानानि ब्रह्म ब्रह्माणि स्तोत्राणि जिन्वत प्रीणयत ॥ १२ ॥

१२. देव, हम मनु-सन्तान हैं। तुम्हें हम यज्ञ दे सकें। हमारे सदा से प्रचलित यज्ञ को तुम भली भाँति सम्पन्न करो। आदित्यो, रुद्रो और वसुओ, तुम्हारी दान-शक्ति शोभन है। स्तोत्रों को सुनें।

अप्तोर्यामे अच्छावाकातिरिक्तोक्थस्य दैव्याहोतारेत्येषा परिधानीया । सूत्रितञ्च—उ-भाउनूनं दैव्याहोतारा प्रथमापुरोहितेति परिधानीयेति ।

सैषा सूक्ते त्रयोदशी—

दैव्याहोतारा प्रथमापुरोहितऋतस्यपन्थामन्वेमिसाधुया ।
क्षेत्रस्यपतिंप्रतिवेशमीमहेविश्वान्देवाँअमृताँअप्रयुच्छतः ॥१३॥

दैव्या॑ । होता॑रा । प्र॒थ॒मा । पु॒रःऽहि॑ता । ऋ॒तस्य॑ । पन्था॑म् ।
अनु॑ । ए॒मि॒ । सा॒धु॒ऽया । क्षेत्र॑स्य । पति॑म् । प्रति॑ऽवेशम् ।
ई॒म॒हे॒ । विश्वा॑न् । दे॒वान् । अ॒मृता॑न् । अप्र॑ऽयुच्छतः ॥ १३॥

प्रथमाप्रथमौ मुख्यौ पुरोहिता पुरोहितौ पुरतोनिहितौ दैव्या देवसंबंधिनौ होतारा होतारौ एतन्नामानौ अग्न्यादित्यावन्वेमि हविर्भिरनुगच्छामि । ततः ऋतस्य यज्ञस्य पंथां पंथानं साधुया कल्याणं विघ्नराहित्येन अन्वेमि अनुगच्छामि अनंतरं प्रतिवेशं समीपे वर्तमानं क्षेत्रस्य पतिं पालयितारमेतन्नामानं अमृतान् मरणधर्मरहितान् अप्रयुच्छतः अप्रमाद्यतः विश्वान् सर्वान् देवांश्च ईमहे धनं याचामहे ॥ १३ ॥

१३. जो दो व्यक्ति देवों को बुलानेवाले हैं और जो सर्वश्रेष्ठ पुरोहित हैं, उन अग्नि और आदित्य की हवि से सेवा करता हूँ। मैं निर्विघ्न यज्ञ-मार्ग को जा रहा हूँ। हमारे पास रहनेवाले क्षेत्रपति (देवता) और अमर देवों की, आश्रय देने के लिए, हम प्रार्थना करते हैं। प्रार्थना पूरी करने को वे सावधान रहते हैं।

वसि॑ष्ठासः पितृ॒वद्वाच॑मक्रत दे॒वाँ ईळा॑ना ऋषि॒वत्स्व॒स्तये॑ ।
प्री॒ताइ॑व ज्ञा॒तयः॒ काम॒मेत्या॒स्मे दे॑वा॒सोऽव॑ धूनुता॒ वसु॑ ॥ १४ ॥

वसि॑ष्ठासः । पि॒तृ॒ऽवत् । वाच॑म् । अ॒क्र॒त॒ । दे॒वान् । ईळा॑नाः ।
ऋ॒षि॒ऽवत् । स्व॒स्तये॑ । प्री॒ताःऽइ॑व । ज्ञा॒तयः॑ । काम॑म् ।
आ॒ऽइत्य॑ । अ॒स्मे इति॑ । दे॒वा॒सः॒ । अव॑ । धू॒नु॒त॒ । वसु॑ ॥ १४ ॥

ऋषिवत् पूर्वऋषयइव देवानीळानाः स्तुवन्तः वसिष्ठासोवसिष्ठकुलजाताऋषयः पितृवत् वसिष्ठवत् स्वस्तये अविनाशायवाचं स्तोत्रं अक्रत कुर्वन्ति करोतेर्लुङि मन्त्रेघसेति च्लेर्लुक् । हे देवासोदेवाः यूयं काममस्मदभिलाषं एत्य आगत्य अस्मे अस्मासु वसु गवादिलक्षणं धनं अवधूनुत अभिमुखं प्रेरयत । तत्र दृष्टान्तः—प्रीताइव यथा प्रीताः संहृष्टाज्ञातयोबंधवः स्वजनस्य धनं प्रेरयन्ति तद्वत् हविर्दानेन स्तुतिकरणेन च बंधुष्वस्मासु धनं प्रेरयतेति भावः ॥ १४ ॥

१४. वसिष्ठ के समान ही वसिष्ठ के वंशजों ने स्तुति की। उन्होंने मङ्गल के लिए वसिष्ठ ऋषि के समान देव-पूजा की। देवो, अपने मित्र के समान आकर, सन्तुष्ट मन से अभीष्ट फल दो।

दे॒वान्वसि॑ष्ठो अ॒मृता॑न्ववन्दे॒ ये विश्वा॒ भुव॑ना॒भि प्र॑त॒स्थुः ।
ते नो॑ रासन्तामुरुगा॒यम॒द्य यू॒यं पा॑त स्व॒स्तिभिः॒ सदा॑ नः ॥ १५ ॥ १५ ॥

देवान् । वसिष्ठः । अमृतान् । ववन्दे । ये । विश्वा । भुवना ।
अभि । प्रऽतस्थुः । ते । नः । रासन्ताम् । उरुऽगायम् । अद्य ।
यूयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥ १५ ॥ १४ ॥

एषो ऋक् पूर्वमेव व्याख्याता ॥ १५ ॥

१५. वसिष्ठ-वंशोत्पन्न इन ऋषि ने अमर देवों की स्तुति की है। जो देवता अपने तेज से सारे भुवनों में रहते हैं, वे आज हमें कीर्तिकर अन्न दें। देवो, मङ्गल के लिए तुम हमारी रक्षा करो।

॥ इत्यष्टमस्य द्वितीये चतुर्दशोवर्गः ॥ १४ ॥

इमांधियमिति द्वादशर्चं सप्तमं सूक्तं आंगिरसस्यायास्यस्यार्षं त्रैष्टुभं ब्रह्मत्तरं च बृहस्पति देवताकं तथाचानुक्रम्यते—इमांधियंद्वादशायास्योबार्हस्पत्यंत्विति । आभिप्लविकेषूक्थ्येषु स्तोम वृद्धौ ब्राह्मणाच्छंसिनइदं सूक्तमावापार्थं । सूत्रितञ्च—इमांधियमिति ब्राह्मणाच्छंसीविष्णोर्नुक-मिति सूक्ते इति ।

तत्र प्रथमा—

इमांधियंसप्तशीर्ष्णींपितानऋतप्रजातांबृहतीमविन्दत् ।
तुरीयंस्विज्जनयद्विश्वजन्योऽयास्यउक्थमिन्द्रायशंसन् ॥ १ ॥

इमाम् । धियम् । सप्तऽशीर्ष्णीम् । पिता । नः । ऋतऽप्रजाताम् ।
बृहतीम् । अविन्दत् । तुरीयम् । स्वित् । जनयत् । विश्वऽजन्यः ।
अयास्यः । उक्थम् । इन्द्राय । शंसन् ॥ १ ॥

अत्रेतिहासमाचक्षते पुरा किल अंगिरानामर्षिः—बृहस्पतिं पुत्रमलभत स तु देवानां हितो-पदेशनाय इन्द्रस्य पुरोहितोऽभूत् कदाचित्तस्य गावः पणिनामकैरसुरैरपहृत्य बलपुरं प्राप्य तिसृ स्थानेषु तमसावृतेषु स्थापिताआसन् अथ तासामन्वेषणायेन्द्रेण प्रेरितोबृहस्पतिर्मरुद्भिः सह तत्रागत्य गवां गुहास्थितानां दर्शनाय सूर्यं जनयित्वातउनामानमसुरं तदनुचरान्पणींश्च हत्वा गाआजहारेति तत्र दर्शयिष्यते । तथाच अस्यायमर्थः—धियं कर्मणां धात्रीं सप्तशी-र्ष्णीं सप्तशिरस्कां सप्तभिः शिरःस्थानीयैः सद्भूतप्रधानभूतैर्मरुद्गणैरुपेतां यद्वा सप्तछन्दोमयशिर-स्कां ऋतप्रजातांयज्ञार्थमुत्पन्नां बृहतीं महतीमिमां वन्दं नोऽस्माकं पितांगिराः अविन्दत् लब्ध-

वान् कर्मणां ध्यातारं बृहस्पतिं पुत्रमजनयेत्यर्थः । येंगारा आसंस्तेंगिरसोऽभवन्यदंगाराः पुनरव-शान्ता उददीप्यन्त तद्बृहस्पतिरभवदिति ब्राह्मणं । तथा तुरीयं स्विद् चतुर्थमपि जनयद् अजनयत् विश्वजन्यः सर्वजनहितः इन्द्राय ईश्वराय बृहस्पतये इन्द्राय वा उक्थं स्तोत्रं शंसन् अयमयास्यो नाम ऋषिः पूर्वमिदं नोऽस्माकं पिताकार्षीदित्याह ॥ १ ॥

१. हमारे पितरों (अङ्गिरा लोगों) ने सात छन्दोंवाले विशाल स्तोत्र की रचना की थी। उसकी सत्य से उत्पत्ति हुई। संसार के हितैषी अयास्य ऋषि ने इन्द्र की प्रशंसा करते हुए, एक पैर के स्तोत्र को बनाया।

ऋतंशंसन्तऋजुदीध्यानादिवस्पुत्रासोअसुरस्यवीराः ।
विप्रंपदमङ्गिरसोदधानायज्ञस्यधामप्रथमंमनन्त ॥ २ ॥

ऋतम् । शंसन्तः । ऋजु । दीध्यानाः । दिवः । पुत्रासः । असुरस्य ।
वीराः । विप्रम् । पदम् । अङ्गिरसः । दधानाः । यज्ञस्य ।
धाम । प्रथमम् । मनन्त ॥ २ ॥

ऋतं सत्यभूतं स्तोमं शंसंतः स्तुवन्तः ऋजु कल्याणं दीध्यानाः कर्मणि ध्यायन्तः दिवोदीप्तस्य असुरस्य प्रज्ञावतः अग्नेरंगिरसः पुत्रा अंगिरसोऽङ्गारेभ्यो जाता इत्युक्तं अंगारेष्वंगिरा इति । वीरा विक्रान्तप्रज्ञाः एतेऽङ्गिरसो विप्रं प्रज्ञापकं यज्ञस्य धाम धारकं पदं बृहस्पत्याख्यं दधानाः कर्मणा धारयन्तः सन्तः प्रथममादित एव मनंत स्तुवन्ति प्रज्ञापकं सेवत्स्थानं बृहस्पतिमिति ॥ २ ॥

२. अङ्गिरा लोगों ने यज्ञ के सुन्दर स्थान में जाना निश्चित किया। वे सत्यवादी हैं, उनके मन का भाव सरल है, वे स्वर्ग के पुत्र हैं, वे महाबली हैं और बुद्धिमानों के समान आचरण करते हैं।

देवसुवां हविःषु बृहस्पतये वाचस्पतय इत्यस्य याज्या हंसैरिवेत्येषा । सूत्रितश्च—बृहस्पते प्रथमं वाचो अग्रं हंसैरिवसखिभिर्वावदद्भिरिति ।

सैषा तृतीया—

हंसैरिवसखिभिर्वावदद्भिरश्मन्मयानिनहनाव्यस्यन् ।
बृहस्पतिरभिकनिक्रदद्गाउतप्रास्तौदुच्चविद्वाँअगायत् ॥ ३ ॥

हंसैःऽइव । सखिऽभिः । वावदत्ऽभिः । अश्मन्ऽमयानि । नहना ।
विऽअस्यन् । बृहस्पतिः । अभिऽकनिक्रदत् । गाः । उत ।
प्र । अस्तौत् । उत् । च । विद्वान् । अगायत् ॥ २ ॥

---

१ ऐ० ब्रा० ३. ३४.

हंसैरिव मधुरवाग्भिः सखिभिः सखिभूतैः वावदद्भिः अत्यर्थं शब्दायमानैः मरुद्भिः अश्मन्मयानि अश्ममयानि नहना नद्धानि बन्धकान्यावरकाणि असुराणां स्थानानि व्यस्यन् विक्षिपन् शिथिलयन् अभिकनिक्रदत् आभिमुख्येन शब्दयन् गाः पणिभिरपहृताः पशूनाजिहीर्षुः सन् बृहस्पतिर्ववर्ते । यद्वा वावदद्भिरत्यर्थं स्तुवद्भिः स्तोतृभिः सह गाः स्तोत्रलक्षणा वाचः अभिकनिक्रदत् आभिमुख्येन उच्चारयन् । उतापि च प्रास्तौत् कर्मणि प्रवृत्तो यज्ञस्य सखिभिः सहासीनः सामगातुं प्रस्तौति विद्वान् सर्वं जानानः उद्गाता भूत्वा उद्गायत् देवानुद्गापयति अभिष्टौति ॥ ३ ॥

३. हंसों के समान ही बृहस्पति के सहायकों ने कोलाहल करना प्रारम्भ किया। उनकी सहायता से बृहस्पति ने प्रस्तरमय द्वार को खोल दिया। भीतर रोकी गई गायें चिल्लाने लगीं। वे उत्तम रूप से स्तोत्र और उच्चैः स्वर से गान करने लगे।

अवो द्वाभ्यां पर एकया गा गुहा तिष्ठन्तीरनृतस्य सेतौ ।
बृहस्पतिस्तमसि ज्योतिरिच्छन्नुदुस्रा आकर्वि हि तिस्र आवः ॥४॥

अवः । द्वाभ्याम् । परः । एकया । गाः । गुहा । तिष्ठन्तीः । अनृतस्य ।
सेतौ । बृहस्पतिः । तमसि । ज्योतिः । इच्छन् । उत् । उस्राः ।
आ । अकः । वि । हि । तिस्रः । आवरित्यावः ॥ ४ ॥

पणयो गा आहृत्य त्रिषु स्थानेषु निदधुः अवोऽवस्तात् स्थिताः अनृतस्य तमसः सेतौ स्थाने गुहा गुहायां तिष्ठन्तीर्गाः द्वाभ्यां स्थानाभ्यां उदाजत् ततः परः परस्तादवस्थिता गाः एकया एकेन स्थानेन उदगमयत् तदेवाह बृहस्पतिस्तस्मिन् तमसि ज्योतिः कर्तुमिच्छन् उस्राः स्थिता उस्रा गाः उदाकः उदाकार्षीत् प्रादुर्भूता अकार्षीत् इत्यर्थः तिस्रः असुराणां द्वारो व्यावः विवृतवान् खलु वृणोतेर्लुङि मन्त्रे घसेति च्लेर्लुक् बहुलं छन्दसीत्यडागमः ॥ ४ ॥

४. गायें नीचे एक एक द्वार के द्वारा और ऊपर दो द्वारों के द्वारा अन्धकार या अधर्म के आलय-स्वरूप उस गुहा में छिपाई गई थीं। अन्धकार के बीच प्रकाश ले जाने की इच्छा से बृहस्पति ने तीनों द्वारों को खोलकर गायों को निकाल दिया।

विभिद्या पुरं शयथेमपाचीं निस्त्रीणि साकमुदधेरकृन्तत् ।
बृहस्पतिरुषसं सूर्यं गामर्कं विवेद स्तनयन्निव द्यौः ॥ ५ ॥

विऽभिद्य । पुरम् । शयथा । ईम् । अपाचीम् । निः । त्रीणि ।
साकम् । उदऽधेः । अकृन्तत् । बृहस्पतिः । उषसम् । सूर्यम् ।
गाम् । अर्कम् । विवेद । स्तनयन्ऽइव । द्यौः ॥ ५ ॥

स बृहस्पतिः रात्र्यां उपशयनेन स्थित्वा अपाचीं पराङ्मुखीं ईमिमामसुरपुरीं विभिद्य विदार्य उदधेर्वलात् मेघरूपादसुरात् साकं सह युगपत् त्रीणि उषसं सूर्यं गां एतानि त्रीणि निरकृन्तत् निर्गतमकार्षीत् तमसावृतेषु स्थानेषु उषःकालं ततः पश्चाद्भाविनं सूर्यं च जन यित्वा पशून्निरगमयदित्यर्थः सोयं अर्कमर्चनीयं महं सूर्यं विवेद प्रज्ञापयति कथमिव यथा स्तनयन् शब्दं कुर्वन् द्यौरिव स्थितः ॥ ५ ॥

५. रात को चुपचाप सोकर पुरी के पिछले भाग को तोड़ा और समुद्र-तुल्य उस गुहा के तीनों द्वारों को खोल दिया (अथवा उषा, सूर्य और गाय को बाहर कर दिया)। प्रातःकाल उन्होंने पूजनीय सूर्य और गाय को एक साथ देखा। उस समय वह मेघ के समान घोर-हुङ्कार करते थे।

इन्द्रो॑ व॒लं र॑क्षि॒तारं॒ दुघा॑नां क॒रेणे॑व॒ वि च॑कर्ता॒ रवे॑ण ।
स्वेदा॑ञ्जिभिरा॒शिर॑मि॒च्छमा॒नोऽरो॑दयत्प॒णिमा गा अ॑मुष्णात् ॥ ६ ॥ १५ ॥

इन्द्रः॑ । व॒लम् । र॒क्षि॒तार॑म् । दुघा॑नाम् । क॒रेण॑ऽइव । वि । च॒क॒र्त॒ ।
रवे॑ण । स्वेदा॑ञ्जिऽभिः । आ॒ऽशिर॑म् । इ॒च्छमा॑नः ।
अरो॑दयत् । प॒णिम् । आ । गाः । अ॒मु॒ष्णा॒त् ॥ ६ ॥ १५ ॥

इन्द्रः ईश्वरो बृहस्पतिः दुघानां क्षीरस्य दोग्ध्रीणां गवां रक्षितारं वलमसुरं करेणेव सायुधकरेणेव स्थितेन रवेण शब्देन वलं विचकर्त विचिच्छेद । किञ्च स्वेदाञ्जिभिः स्वेदाञ्जयो मरुतः स्वेदाभरणाः तैः सह आशिरं आश्रयणं संयोगमिच्छमानः कामयमानः सः पणिं वलस्यानुचरमेतन्नामानं असुरं अरोदयत् व्यनाशयत् ततः तेनापहृता गाः आमुष्णात् आजहार ॥ ६ ॥

६. जिस बल ने गाय को रोका था, उसे इन्द्र (वा बृहस्पति) ने अपनी हुङ्कार से ही छिन्न कर डाला—मानो अस्त्र से ही उसे मारा है। मरुतों के साथ मिलने की इच्छा से उन्होंने पणि को रुलाया और गायों को लिया।

॥ इत्यष्टमस्य द्वितीये पञ्चदशो वर्गः ॥ १५ ॥

अथ सप्तमी—

स ईं॑ स॒त्येभिः॒ सखि॑भिः शु॒चद्भि॒र्गोधा॑यसं॒ वि ध॑न॒सैर॑दर्दः ।
ब्रह्म॑ण॒स्पति॒र्वृष॑भिर्व॒राहै॑र्घ॒र्मस्वे॑देभि॒र्द्रवि॑णं॒ व्या॑नट् ॥ ७ ॥

सः । ई॒म् । स॒त्येभिः॑ । सखि॑ऽभिः । शु॒चत्ऽभिः॑ । गोऽधा॑यसम् । वि ।
ध॒न॒ऽसैः । अ॒द॒र्द॒रित्यद॑र्दः । ब्रह्म॑णः । पतिः॑ । वृष॑ऽभिः । व॒राहैः॑ ।
घ॒र्मऽस्वे॑देभिः । द्रवि॑णम् । वि । आ॒न॒ट् ॥ ७ ॥

सबृहस्पतिः सत्येभिः यथार्थवद्भिः सखिभिः सखिभूतैः शुचद्भिर्दीप्यमानैः धनैर्धन-स्य संभक्तृभिः मरुद्भिः सह गोषायसं गवां धारकं ईमेनं वलं व्यदर्दः व्यदारयत् ततः ब्रह्मणः कश्यपुःसामलक्षणस्तोत्रस्य पतिरधिपतिः सवृषभिः वर्षितृभिर्वराहैः वराहारैः वरस्य वरणी-यस्योदकस्याहर्तृभिः घर्मस्वेदेभिः दीप्तगमनैः यद्वा क्षरदुदकैः अथवा घर्मोयज्ञः वं प्रति ग-न्तृभिर्मरुद्भिः द्रविणं गोलक्षणं धनं व्यानट् व्यामोत् ॥ ७ ॥

७. अपने सत्यवादी, दीप्तिमान् और धनदाता सहायकों के साथ उन्होंने गायों को रोकनेवाले बल को विदीर्ण किया। वर्षक, जल लानेवाले और प्रदीप्त-गमन मरुतों के साथ उन सामस्तोत्र के अधिपति ने गोधन को अधिकृत किया।

तेसत्येनमनसागोपतिंगाइयानासंइषणयन्तधीभिः।
बृहस्पतिर्मिथोअवद्यपेभिरुदुस्रियाअसृजतस्वयुग्भिः ॥ ८ ॥

ते। सत्येन। मनसा। गोऽपतिम्। गाः। इयानासः।
इषणयन्त। धीभिः। बृहस्पतिः। मिथःऽअवद्यपेभिः।
उत्। उस्रियाः। असृजत। स्वयुक्ऽभिः ॥ ८ ॥

गाः पणिभिरपहृताद् पशून् इयानासोभिगच्छन्तः सत्येन यथार्थभूतेन मनसा युक्तास्ते मरुतः धीभिः आत्मीयैः कर्मभिः एतं बृहस्पतिं गोपतिं तदाहरणेन गवां स्वामिनं कुर्मइति इषणयन्त ऐच्छन् बृहस्पतिश्च मिथोवद्यपेभिः पातेः कर्मण्यौणादिकः कमत्ययः अवद्यरूपा-त्पापादक्षितव्यागावः येषु मरुत्सु परस्परं संगच्छन्त इति ते तथोक्ताः तैः स्वयुग्भिः स्वयमेव युक्तैर्मरुद्भिः उस्रियागाउदसृजत पर्वतान्निरगमयत् ॥ ८ ॥

८. मरुतों ने, सत्य-चेता होकर, अपने कर्मों से गायों को प्राप्त करते हुए, बृहस्पति को गोपति बनाने की इच्छा की। परस्पर सहायक अपने मरुतों के साथ बृहस्पति ने गायों को बाहर किया।

तंवर्धयन्तोमतिभिःशिवाभिःसिंहमिवनानदतंसधस्थे।
बृहस्पतिंवृषणंशूरसातौभरेभरेअनुमदेमजिष्णुम् ॥ ९ ॥

तम्। वर्धयन्तः। मतिऽभिः। शिवाभिः। सिंहम्ऽइव।
नानदतम्। सधऽस्थे। बृहस्पतिम्। वृषणम्। शूरऽसातौ।
भरेऽभरे। अनु। मदेम। जिष्णुम् ॥ ९ ॥

सधस्थे सहस्थितंस्थान देवाइति सधस्थमन्तरिक्षं वसिभ्द् सिंहमिव नानदतं पुनःपुनः शब्दायमानं वृषणं कामानां वर्षितारं जिष्णुं जयशीलं तं बृहस्पतिं वर्धयन्तोमरुतोवयं शूरसातौ शूरैः संभजनीये भरेभरे संग्रामे शिवाभिः कल्याणीभिः स्तुतिभिः अनुमदेम अनुष्टुमः स्तोतृपरत्वेन वा योजनीयं ॥ ९ ॥

९. अन्तरिक्ष में सिंह के समान शब्द करनेवाले, कामों के वर्षक और विजयी बृहस्पति को बढ़ानेवाले हम मरुत् वीरों के संग्राम में मङ्गलमयी स्तुतियों से उनका स्तोत्र करते हैं।

यदावाजमसंनद्विश्वरूपमाद्यामरुक्षदुत्तराणिसद्म ।
बृहस्पतिंवृषणंवर्धयन्तोनानासन्तोबिभ्रतोज्योतिरासा ॥ १० ॥

यदा । वाजम् । असनत् । विश्वऽरूपम् । आ । द्याम् । अरुक्षत् ।
उत्ऽतराणि । सद्म । बृहस्पतिम् । वृषणम् । वर्धयन्तः ।
नाना । सन्तः । बिभ्रतः । ज्योतिः । आसा ॥ १० ॥

सबृहस्पतिः यदा यस्मिन्काले विश्वरूपं नानारूपं वाजं गोलक्षणमन्नं असनत् भजते यदावा आहवयशुकः सन् द्यां द्युलोकमरुक्षत् आरोहति अथवा उत्तराणि वा सद्मस्थानानि आरोहति रुहेर्लुङि च्लेः शलइगुपधादनिटःक्सः तदानीं वृषणं वर्षितारं बृहस्पतिं आसा आस्येन देवाः वर्धयन्तोभवन्ति तथा नानादिक्षु संतोभवन्तः ज्योतिर्बिभ्रतोधारयन्तोदेवाश्च स्तुवन्ति ॥ १० ॥

१०. जिस समय यह बृहस्पति नाना रूप अन्न का सेवन करते हैं और जिस समय अन्तरिक्ष पर चढ़ते हैं, उस समय वर्षक बृहस्पति को, नाना दिशाओं में ज्योति धारण करनेवाले देवता, मुंह से, स्तुति करते हैं।

सत्यामाशिषंकृणुतावयोधैकीरिंचिद्ध्यवथस्वेभिरेवैः ।
पश्चामृधोअपभवन्तुविश्वास्तद्रोदसीशृणुतंविश्वमिन्वे ॥ ११ ॥

सत्याम् । आऽशिषम् । कृणुत । वयःऽधै । कीरिम् । चित् । हि ।
अवथ । स्वेभिः । एवैः । पश्चा । मृधः । अप । भवन्तु । विश्वाः ।
तत् । रोदसी इति । शृणुतम् । विश्वमिन्वे इति विश्वम्ऽइन्वे ॥ ११ ॥

हे बृहस्पतिप्रभृतयोदेवाः वयोधै अन्नस्य धानाय अस्मदीयामाशिषं स्तुतिं सत्यां यथार्थां कृणुत कुरुत तथा यूयं स्वेभिरात्मीयैरेवैर्गमनैः कीरिं स्तोतारं मां अवथ रक्षथ हिरवधार-

णे पथ्या पथ्यपथ्याच्छन्दसीति निपातितः पथात् विश्वाः सर्वास्तद्द्वेषोऽहिंसित्र्योऽपभवन्तु नश्यन्तु यदिदमस्माभिरुक्तं वचनं हे विश्वमिन्वे विश्वस्य प्रीणयित्र्यौ हे रोदसी द्यावापृथिव्यौ शृणुतं ॥ ११ ॥

११. देवी, अन्न-लाभ के लिए मेरी स्तुति को यथार्थ (सफल) करो। अपने आश्रय से मेरी रक्षा करो। सारे शत्रु नष्ट हों। विश्व को प्रसन्न करनेवाले द्यावापृथिवी, हमारे वचन को सुनो।

इन्द्रो॑ म॒ह्ना म॑ह॒तो अ॑र्ण॒वस्य॒ वि मू॒र्धान॑मभिनदर्बु॒दस्य॑ ।
अह॒न्नहि॒मरि॑णात्स॒प्त सिन्धू॑न्दे॒वैर्द्या॑वापृथिवी॒ प्राव॑तं नः ॥१२॥१६॥

इन्द्रः॑ । म॒ह्ना । म॒ह॒तः । अ॒र्ण॒वस्य॑ । वि । मू॒र्धान॑म् । अ॒भि॒न॒त् ।
अ॒र्बु॒दस्य॑ । अह॑न् । अहि॑म् । अरि॑णात् । स॒प्त । सिन्धू॑न् ।
दे॒वैः । द्या॒वा॒पृ॒थि॒वी॒ इति॑ । प्र । अ॒व॒त॒म् । नः॒ ॥ १२ ॥ १६ ॥

इन्द्र ईश्वरः मह्ना महत्त्वेन युक्तो बृहस्पतिः महतः अर्णवस्य उदकवतः अर्बुदस्याम्बुदस्य मेघस्य मूर्धानं शिरः व्यभिनत् व्यच्छिनत् तदुच्यते अहिमहन्तव्यं अपामावरकं शत्रुमहन् अवधीत् अतः सप्त सर्पणशीलाः सिन्धून् स्यन्दमाना अपः यद्वा सप्तसंख्याका गंगाद्या नदीः अरिणात् समुद्रं प्रत्यगमयत् अस्रावयत् । अथ प्रत्यक्षः हे द्यावापृथिव्यौ देवैः सह नोऽस्मान् प्रावतं प्ररक्षतं ॥ १२ ॥

१२. ईश्वर (स्वामी) और महिमान्वित बृहस्पति ने महान् जलवाले मेघ का मस्तक काट दिया। उन्होंने जल को रोकनेवाले शत्रु को मारा। गङ्गा आदि नदियों को समुद्र में मिलाया। द्यावापृथिवी, देवों के साथ हमारी रक्षा करो।

॥ इत्यष्टमस्य द्वितीये षोडशो वर्गः ॥ १६ ॥

उदप्रुत इति द्वादशर्चमष्टमं सूक्तं ऋष्याद्याः पूर्ववत् । उदप्रुद्द्वादशेत्यनुक्रान्तं । उक्थ्ये ब्राह्मणाच्छंसिन एतत्सूक्तं । सूत्रितञ्च—सं हि वायोदप्रुतोऽच्छा म इन्द्रमिति ।

तत्र प्रथमा—

उ॒द॒प्रुतो॒ न वयो॒ रक्ष॑माणा॒ वाव॑दतो अ॒भ्रिय॑स्येव॒ घोषाः॑ ।
गि॒रि॒भ्रजो॒ नोर्मयो॒ मद॑न्तो॒ बृह॒स्पति॑म॒भ्य१॒॑र्का अ॑नावन् ॥ १ ॥

उ॒द॒ऽप्रुतः॑ । न । वयः॑ । रक्ष॑माणाः । वाव॑दतः । अ॒भ्रिय॑स्यऽइव ।
घोषाः॑ । गि॒रि॒ऽभ्रजः॑ । न । ऊ॒र्मयः॑ । मद॑न्तः ।
बृह॒स्पति॑म् । अ॒भि । अ॒र्काः । अ॒ना॒व॒न् ॥ १ ॥

उदप्रुतः उदकस्योद्गमयितारः वयः पक्षिणः पक्षात्सस्यात् रक्षमाणाः कृषीवलाः सउप- मार्थं यथा शब्दायन्ते तथा च वावदतः पुनःपुनः शब्दायमानस्य अभ्रियस्येव अभ्रसमूहस्य घोषाः शब्दायथा भवन्ति किञ्च गिरिभ्रजः गिरिभ्योमेघेभ्योभ्रष्टानिर्गताऊर्मयः अप्समूहाः मदन्तः शब्दायमानाभवन्ति यथा अर्काः अर्चकाः स्तोतारः बृहस्पतिं अभ्यनावन् अभिष्टुव- न्ति। णु स्तवने ॥ १ ॥

१. जैसे जल-सेचक कृषक शस्य-क्षेत्र से पक्षियों को उड़ाते समय शब्द करते हैं, जैसे मेघों का गर्जन होता है अथवा जैसे पर्वत से धक्का लगने पर या मेघ से गिरने पर तरङ्गें शब्द करती हैं, वैसे ही बृहस्पति की प्रशंसा-ध्वनि होने लगी।

संगोभिरांगिरसोनक्षमाणोभगइवेदर्यमणंनिनाय।
जनेमित्रोनदंपतीअनक्तिबृहस्पतेवाजयाशूँरिवाजौ ॥ २ ॥

सम्। गोभिः। आङ्गिरसः। नक्षमाणः। भगःऽइव। इत्।
अर्यमणम्। निनाय। जने। मित्रः। न। दम्पती इति दम्ऽपती।
अनक्ति। बृहस्पते। वाजय। आशून्ऽइव। आजौ ॥ २ ॥

आङ्गिरसः अङ्गिरसः पुत्रः नक्षमाणः स्वतेजसा व्याप्नुवन् भगइव भगोदेवइव स्थितोबृ- हस्पतिरेव अर्यमणं स्तुतेः प्रेरकं स्तोतारं गोभिः सह संनिनाय संनयति संयोजयति मित्रोन मित्रोयथा जने जनपदे स्वस्मीन् संयोजयति तद्वत् दंपती जायापती अनक्ति संगमयति स्व- सामर्थ्यं तत्र स्थापयतीत्यर्थः। हे बृहस्पते आशून् व्यापान् स्वस्मीन् वाजय तव स्तोतॄन् ग- मय स्थापय यथा आशूनिव व्यापानश्वान् आजौ संग्रामे योद्धारोयथा संगमयन्ति तद्वत् ॥२॥

२. अङ्गिरा के पुत्र बृहस्पति गुहा में रहनेवाली गायों के पास सूर्य का आलोक ले आये। भग देवता के समान उनका तेज व्यापी हुआ। जैसे मित्र दम्पति (स्त्री और पुरुष) का मिलन करा देते हैं, वैसे ही उन्होंने गायों को लोगों के साथ मिला दिया। बृहस्पति, जैसे युद्ध में घोड़े को दौड़ाया जाता है, वैसे ही गायों को दौड़ाओ।

साध्वर्याअतिथिनीरिषिराःस्पार्हाःसुवर्णाअनवद्यरूपाः।
बृहस्पतिःपर्वतेभ्योवितूर्यानिर्गाऊपेयवमिवस्थिविभ्यः ॥ ३ ॥

साधुऽअर्याः। अतिथिनीः। इषिराः। स्पार्हाः। सुऽवर्णाः।
अनवद्यऽरूपाः। बृहस्पतिः। पर्वतेभ्यः। विऽतूर्य। निः।
गाः। ऊपे। यवम्ऽइव। स्थिविऽभ्यः ॥ ३ ॥

साध्वर्याः साधूनां कल्याणानां पयसां नेत्रीः अतिथिनीः सततं गच्छन्तीः इषिराः एषणीयाः स्पार्हाः स्पृहणीयाः सुवर्णाः शोभनशुक्लादिवर्णोपेताः अनवद्यरूपाः प्रशस्यरूपाः एताः गाः पर्वतेभ्यः बलसंबन्धिभ्यः वितूर्य निर्गमय्य उपेदेव समीपे निर्वपति प्रापयति। अत्र दृष्टान्तः—यवमिव यथा यवं स्थिविभ्यः कुसीदिभ्यः आदाय निर्वपति कृषक् बीजसंताने क्षितिरूपे। यद्वा साधुनयनादिगुणयुक्ता गाः अपः पर्वतेभ्यो मेघेभ्यः आहृत्य सर्वत्र वर्षति ॥ ३ ॥

३. जैसे धान की कोठी (कुशूल) से जौ (यव) बाहर किया जाता है, वैसे ही बृहस्पति ने गायों को पर्वत से शीघ्र बाहर किया। गायें मङ्गल-रूप दुग्ध देनेवाली, सतत-गमन-शीला, स्पृहणीया, वर्ण-मनोहरा और प्रशंसनीय मूर्त्ति थीं।

आप्रुषायन्मधुन ऋतस्य योनिमवक्षिपन्नर्क उल्कामिव द्योः।
बृहस्पतिरुद्धरन्नश्मनो गा भूम्या उद्नेव वि त्वचं बिभेद ॥ ४ ॥

आऽप्रुषायन्। मधुना। ऋतस्य। योनिम्। अवऽक्षिपन्।
अर्कः। उल्काम्ऽइव। द्योः। बृहस्पतिः। उत्ऽहरन्। अश्मनः।
गाः। भूम्याः। उद्नाऽइव। वि। त्वचम्। बिभेद ॥ ४ ॥

मधुना उदकेन आप्रुषायन् पृथिवीमाभिमुख्येन सिञ्चन् प्रुष प्लुष स्नेहनसेचनपूरणेषु व्यत्ययेन विकरणस्य शायजादेशः ऋतस्योदकस्य योनिं मेघमवक्षिपन् पृथक्पर्यवकिरन्नर्कः अर्चनीयो बृहस्पतिः द्योर्द्युलोकादुल्कामिव उल्कां यथा उत्सृजति तथा तद्वत् अश्मनः शिलोच्चयात् बलेनाधिष्ठितात् गाः पणिभिरपहृतान् पशूनुद्धरन् ऊर्ध्वं गमयन् भूम्यास्त्वचं तेषां खुरैर्बिभेद विभिन्नामकार्षीत् सर्वत्र गाविस्ताम्रकार्षीदित्यर्थः तत्र दृष्टान्तः—उद्नेव यथा वृष्ट्युदकेन पर्जन्यः भूमित्वचं विभिनत्ति तद्वत् ॥ ४ ॥

४. गायों का उद्धार करके बृहस्पति ने सत्कर्म के आकर-स्थान मधु-बिन्दु को सिक्त किया अर्थात् यज्ञानुष्ठान की सुविधा कर दी। बृहस्पति ऐसे दीप्ति-युक्त हुए, मानो आकाश से सूर्य उल्का को फेंक रहे हों। उन्होंने प्रस्तर के आच्छादन (ढकने) से गायों का उद्धार करके उनके खुरों से धरातल को वैसे ही विदीर्ण कराया, जैसे मेघ, वृष्टि के समय, पृथिवी को विदीर्ण करते हैं।

अप ज्योतिषा तमो अन्तरिक्षादुद्नः शीपालमिव वात आजत्।
बृहस्पतिरनुमृश्या वलस्याभ्रमिव वात आ चक्र आ गाः ॥ ५ ॥

अप। ज्योतिषा। तमः। अन्तरिक्षात्। उद्नः। शीपालम्ऽइव।
वातः। आजत्। बृहस्पतिः। अनुऽमृश्य। वलस्य। अभ्रम्ऽइव।
वातः। आ। चक्रे। आ। गाः ॥ ५ ॥

स बृहस्पतिः ज्योतिषा तमसावृते पर्वतविवरे कृतेन सूर्येण अंतरिक्षात् तमः अपाजत् अपागमयत्। तत्र दृष्टान्तः—उद्नः शीपालमिव यथा उदकाद्वातो वायुः शीपालं शैवालमपगमयति तद्वत् ततः सोयं अनुसृत्य अत्र गावस्तिष्ठन्तीति विचार्य निश्चित्य वलस्य स्वभूतस्य पर्वतस्यान्तर्गता गाः आचक्रे आसमंतादकार्षीत्। कथमिव वायुरंतरिक्षस्थितमभ्रं मेघमाकिरति तद्वत् ॥ ५ ॥

५. जैसे वायु जल से शैवाल को हटाता है, वैसे ही बृहस्पति ने आकाश से अन्धकार को दूर किया। जैसे वायु मेघों को फैलाता है, वैसे ही बृहस्पति ने विचार करके "वल" के गोपन-स्थान से गायों को निकाला।

यदावलस्यपीयतोजसुंभेद्बृहस्पतिरग्नितपोभिरर्कैः ।
दद्भिर्नजिह्वापरिविष्टमाददाविर्निधीँरकृणोदुस्रियाणाम् ॥६॥१७॥

यदा । वलस्य । पीयतः । जसुम् । भेत् । बृहस्पतिः । अग्नितपःऽभिः ।
अर्कैः । दत्ऽभिः । न । जिह्वा । परिऽविष्टम् । आदत् । आविः ।
निऽधीन् । अकृणोत् । उस्रियाणाम् ॥ ६ ॥ १७ ॥

पीयतः पीयतिर्हिंसाकर्मा हिंसकस्य वलस्य जसुमायुधं यदा यस्मिन् काले भेत् भिनत्ति केन साधनेन. अग्नितपोभिः अग्निवत्तपनशीलैः अर्कैरर्चनीयैः रश्मिभिः अपिवा मयैर्भिनत्ति किञ्च दद्भिः पद्दन्नोमासित्यादिना दंतशब्दस्य दद्भावः यथा दंतैः परिविष्टं भक्ष्यं जिह्वा भक्षयति तद्वत् सुपरिविष्टं पर्वते पणिभिः परिवृतं वलनामानं यदा आदत् अभक्षयत् अवधीत् तदानीं तैरपहृतानामुस्रियाणां गवां निधीन् आविरकृणोत् आविर्भूतमकरोत् ॥ ६ ॥

६. जिस समय हिंसक "वल" का अस्त्र, बृहस्पति के अग्नितुल्य प्रतप्त और उज्ज्वल अस्त्रों के द्वारा, तोड़ दिया गया, उस समय बृहस्पति ने गोधन पर अधिकार कर लिया। जैसे दाँतों के द्वारा मुँह में डाले गये पदार्थ का भक्षण जीभ करती है, वैसे ही पर्वत में गायें चुरानेवाले पणियों के मारने पर बृहस्पति ने गायों को प्राप्त किया।

॥ इत्यष्टमस्य द्वितीये सप्तदशोवर्गः ॥ १७ ॥

बृहस्पतिरमतहित्यदासांनामस्वरीणांसदनेगुहायत् ।
आण्डेवभित्वाशकुनस्यगर्भमुदुस्रियाःपर्वतस्यत्मनाजत् ॥ ७ ॥

बृहस्पतिः । अमत । हि । त्यत् । आसाम् । नाम । स्वरीणाम् ।
सदने । गुहा । यत् । आण्डाऽइव । भित्वा । शकुनस्य । गर्भम् ।
उत् । उस्रियाः । पर्वतस्य । त्मना । आजत् ॥ ७ ॥

बृहस्पतिः गुहा गुहायां सदने स्थाने स्वरीणां शब्दायमानानां आसां गवां त्यत् प्रसिद्धं नाम नामधेयं यद्यदा अमत हि ज्ञातवान्खलु मनु अवबोधने लुङि तनादिभ्यस्तथासोरिति सिचो लुक्। तदानीं पर्वतस्यान्तः स्थिता उस्रियागाः त्मना आत्मनैव असहायेन पर्वतं भित्त्वा उदाजत् उदगमयत्। तत्र दृष्टान्तः आण्डेव यथा शकुनस्य पक्षिणः आण्डानि भित्त्वा तत्रस्थितं गर्भमुद्गमयति तद्वत्॥ ७॥

७. जिस समय उस गुहा में गायें शब्द करती थीं, उसी समय बृहस्पति ने समझा कि, उसमें गायें बन्द हैं। जैसे पक्षी अंडा फोड़कर बच्चे को निकालता है, वैसे ही वह भी पर्वत से गायों को निकाल ले आये।

अश्नापिनद्धंमधुपर्यपश्यन्मत्स्यंनदीनउदनिक्षियन्तम्।
निष्टज्जभारचमसंनवृक्षाद्बृहस्पतिर्विरवेणाविकृत्य॥ ८॥

अश्ना। अपिऽनद्धम्। मधु। परि। अपश्यत्। मत्स्यम्। न।
दीने। उदनि। क्षियन्तम्। निः। तत्। जभार। चमसम्। न।
वृक्षात्। बृहस्पतिः। विऽरवेण। विऽकृत्य॥ ८॥

बृहस्पतिः अश्ना अश्मना व्यापनशीलया शिलया अपिनद्धं पिहितं मधु गोलक्षणं पर्यपश्यत् परितः अद्राक्षीत् तत्र दृष्टान्तः—मत्स्यं न यथा दीने शुष्कउदनि उदकशब्दस्य उदन्नादेशः उदके क्षियन्तं निवसन्तं मत्स्यं यथा पश्यति तद्वत्। दृष्ट्वा च तदोपलक्षणं मधु विरवेण विविधेन शब्देन विकृत्य बलं छित्त्वा निर्जभार पर्वतात् निर्जहार कथमिव चमसं न चमन्ति भक्षयन्त्यनेनेति चमसः सोमपात्रं तं यथा वृक्षात् निर्हरति तद्वत् हरतेर्लिटि रूपं हृग्रहोर्भः॥ ८॥

८. जैसे थोड़े जल में मत्स्य (व्याकुल) रहते हैं, वैसे ही बृहस्पति ने पर्वत के बीच बँधी और मधुर के समान अभीष्ट गायों को देखा। जैसे वृक्ष से सोमपात्र को निकाला जाता है, वैसे ही बृहस्पति ने पर्वत से गायों को निकाला।

सोषामविन्दत्सस्वः१सोअग्निंसोअर्केणविबबाधेतमांसि।
बृहस्पतिर्गोवपुषोवलस्यनिर्मज्जानंनपर्वणोजभार॥ ९॥

सः। उषाम्। अविन्दत्। सः। स्वऽरिति स्वः। सः। अग्निम्।
सः। अर्केण। वि। बबाधे। तमांसि। बृहस्पतिः। गोऽवपुषः।
वलस्य। निः। मज्जानम्। न। पर्वणः। जभार॥ ९॥

बृहस्पतिः तत्र पर्वतविवरे गवां दर्शनाय उषां उषसं अविन्दत् अलभत स एव स्वरादित्यं चाग्निं लब्ध्वा अर्केणार्चनीयेन तेजसा तमांसि विबबाधे अत्यर्थं बाधितवान् ततः सगोव-पुषः गोरूपशरीरस्य पशुभिः परिवृतस्य वलस्य पर्वणः पर्वतात् गा निर्जभार बलेन निर्जहार। तत्रोदाहरणे दृष्टान्तः—मज्जानं न पर्वणो स्थः मज्जानं यथातिकुञ्चेन निर्हरंति तद्वत् ॥ ९ ॥

९. बृहस्पति ने गायों को देखने के लिए उषा को प्राप्त किया। उन्होंने सूर्य और अग्नि को पाकर उत्तम तेज से अन्धकार को नष्ट किया। गायों से घिरे हुए "बल" के पर्वत से उन्होंने गायों का वैसे ही उद्धार किया, जैसे अस्थि से मज्जा बाहर की जाती है।

हिमेव पर्णा मुषिता वनानि बृहस्पतिनाकृपयद्वलो गाः ।
अनानुकृत्यमपुनश्चकार यात्सूर्यामासा मिथ उच्चरातः ॥ १० ॥

हिमाऽइव । पर्णा । मुषिता । वनानि । बृहस्पतिना । अकृपयत् । वलः । गाः । अननुऽकृत्यम् । अपुनरिति । चकार । यात् । सूर्यामासा । मिथः । उत्ऽचरातः ॥ १० ॥

हिमेव यथा हिमेन पर्णा पर्णानि पद्मपत्राणि मुषिता मुषितानि भवन्ति तद्वद्वलेन वनानि वननीयानि गोधनानि मुषितान्यभूवन् अथ गवामन्वेषणाय बृहस्पतिना आगतेन हेतुना वलः अकृपयत् अस्मै ताः मुषिता गाः प्रायच्छत् ततः अननुकृत्यं अननुकरणीयं अपुनःकर्तव्यं च त त्कर्म चकार यथा तत्पश्चात्करणीयं न भवति यथा पुनरकरणीयं तथाकार्षीदित्यर्थः। किंतदि त्याह—सूर्यामासा सूर्याचन्द्रमसौ मिथः परस्परं अहोरात्रयोः उच्चरातः उच्चरतः इति यावत् तच्च कार। यादिति दीर्घश्छान्दसः ॥ १० ॥

१०. जैसे हिम पद्म-पात्रों का हरण करता है, वैसे ही "बल" की सारी गायें बृहस्पति के द्वारा अपहृत हुईं। ऐसा कर्म दूसरे के लिए अकर्त्तव्य और अननुकरणीय है। इस कार्य से सूर्य और चन्द्रमा उदित होने लगे।

अभि श्यावं न कृशनेभिरश्वं नक्षत्रेभिः पितरो द्यामपिंशन् ।
रात्र्यां तमो अदधुर्ज्योतिरहन्बृहस्पतिर्भिनदद्रिं विदद्गाः ॥ ११ ॥

अभि । श्यावम् । न । कृशनेभिः । अश्वम् । नक्षत्रेभिः । पितरः । द्याम् । अपिंशन् । रात्र्याम् । तमः । अदधुः । ज्योतिः । अहन् । बृहस्पतिः । भिनत् । अद्रिम् । विदत् । गाः ॥ ११ ॥

पितरः पालयितारोदेवाः द्यां द्युलोकं नक्षत्रेभिः अश्विन्यादिभिरप्यपिंशन् अपिंशन् अदीपयन् पिश अवयवे अयं दीपनार्थो वर्तते । तत्र दृष्टान्तः—श्यावं न यथा श्यावबर्णमश्वं कृशनेभिः सौवर्णैराभरणैरलंकुर्वंति तद्वत् । तथा राम्र्यां तमोनिहितवन्तः किञ्च अहन् अह्निज्योतिरादित्याख्यमदधुः अदधुरित्युत्तरवाक्येन संबंधः करणीयः अन्यथा स्वरोन घटते अनंतु वाक्यभेदादनिघातः यदा बृहस्पतिः अद्रिं बलेनाभिहितं शिलोच्चयं भिनत् अभिनत् विभिद्य च तत्स्थितान् गाः पशून् विदत् अविदत् अलभत विदेर्लुङि लृदित्वादङ् तदादेवाश्चक्रुरित्यर्थः ॥ ११ ॥

११. पालक देवों ने द्युलोक को नक्षत्रों से वैसे ही अलंकृत किया, जैसे श्यामवर्ण घोड़े को सुवर्णाभूषणों से विभूषित किया जाता है। उन्होंने अन्धकार को रात्रि के लिए रक्खा और ज्योति दिन के लिए। पर्वत को फाड़कर बृहस्पति ने गोधन को प्राप्त किया।

इदमकर्म॒नमो॑अभ्रि॒याय॒यः॑पू॒र्वीरन्वा॒नोन॑वीति ।
बृह॒स्पति॒ःसहिगोभि॒ःसोअश्वै॒ःसवी॒रेभि॒ःसनृभि॒र्नो॒वयो॑धात् ॥ १२ ॥ १८ ॥

इदम् । अ॒कर्म॒ । नमः॑ । अ॒भ्रि॒याय॑ । यः । पू॒र्वीः । अनु॑ ।
आ॒ऽनोन॑वीति । बृह॒स्पतिः॑ । सः । हि । गोभि॑ः । सः । अश्वै॑ः ।
सः । वी॒रेभि॑ः । सः । नृऽभि॑ः । नः॒ । वयः॑ । धा॒त् ॥ १२ ॥ १८ ॥

अभ्रियाय अभ्रेषु भवाय अंतरिक्षाय मध्यमाय बृहस्पतये इदमुक्तं नमः स्तोत्रं अकर्म वयमकार्ष्म योबृहस्पतिः पूर्वीर्बह्वीः ऋचः अनुक्रमेण आनोनवीति अत्यर्थमाभिमुख्येन नवीति सबृहस्पतिरेव गोभिरश्वैश्च युक्तंवीरेभिः पुत्रैर्नृभिर्भृत्यादिभिश्च सहितं वयोन्नं नोस्मभ्यं स्तोतृभ्यः धात् दधातुमयच्छतु वच्छन्दाबुचिरादर्यो ॥ १२ ॥

१२. जिन बृहस्पति ने अनेक ऋचाओं को कहा है और जो अन्तरिक्ष-वासी हो गये हैं। उनको हमने नमस्कार किया। बृहस्पति हमें गाय, घोड़ा, सन्तान, भृत्य और अन्न दें।

॥ इत्यष्टमस्य द्वितीयेष्टादशोवर्गः ॥ १८ ॥

॥ इति दशमे मण्डले पञ्चमोनुवाकः ॥ ५ ॥

षष्ठेनुवाके षोडशसूक्तानि ममाग्न इति द्वादशर्चं प्रथमं सूक्तं वाध्र्यश्वपुत्रस्य सुमित्रस्यार्षमादितोद्वे जगत्यौ अथ दशत्रिष्टुभः अग्निर्देवता । तथाचानुक्रम्यते—ममाग्नसुमित्रोवाध्र्यश्व आग्नेयं द्विजगत्यादीति । गतोविनियोगः ।

तत्र प्रथमा—

भद्राअग्नेर्वध्र्यश्वस्यसंदृशोवामीप्रणीतिःसुरणाउपैतयः।
यदींसुमित्राविशोअग्रइन्धतेघृतेनाहुतोजरतेदविद्युतत्॥ १ ॥

भद्राः। अग्नेः। वध्रिऽअश्वस्यं। सम्ऽदृशः। वामी। प्रऽनीतिः।
सुऽरणाः। उपऽइतयः। यत्। ईम्। सुऽमित्राः। विशः। अग्रे।
इन्धते। घृतेन। आऽहुतः। जरते। दविद्युतत्॥ १ ॥

अग्नेर्वक्ष्यमाणगुणस्य संदृशः संदृष्टयः वध्र्यश्वस्य एतन्नामकस्य मम पितुः भद्राः कल्याणकारिण्योभवन्तु यद्वा वध्र्यश्वस्य वध्र्यश्वकुले जातस्य अग्नेः संदृष्टयोभजनीयाभवन्तु प्रणीतिस्तस्य प्रणयनं वामी कल्याणी च भवतु तथा उपेतयः यज्ञं प्रत्युपगतयः सुरणाः शोभनरमणाभवन्ति सुमित्राः एतन्नामधेयाः विशः अमी मनुष्याः ईमिममग्निं अग्रे प्रथमं यद्यदा इन्धते हविर्भिर्दीपयन्ति तदा घृतेन आहुतः हविर्भिश्च दविद्युतत् भृशं द्योतमानः दाधर्तिदर्धर्तीत्यादिना निपातितः सोग्निर्जरते अस्माभिः स्तूयते॥ १ ॥

१. वध्र्यश्व ने जिन अग्नि को स्थापित किया था, उनकी मूर्त्ति दर्शनीय हो, उनकी प्रसन्नता मङ्गलमयी हो और उनका यज्ञागमन शोभन हो। जिस समय हम सुमित्र लोग अग्नि को स्थापित करते हैं, उस समय अग्नि घृताहुति पाकर उद्दीप्त होते हैं और उनकी हम स्तुति करते हैं।

घृतमग्नेर्वध्र्यश्वस्यवर्धनंघृतमन्नंघृतम्वस्यमेदनम्।
घृतेनाहुतउर्वियाविपप्रथेसूर्यइवरोचतेसर्पिरासुतिः॥ २ ॥

घृतम्। अग्नेः। वध्रिऽअश्वस्यं। वर्धनम्। घृतम्। अन्नम्।
घृतम्। ऊँ इति। अस्य। मेदनम्। घृतेन। आऽहुतः। उर्विया।
वि। पप्रथे। सूर्यःऽइव। रोचते। सर्पिःऽआसुतिः॥ २ ॥

वध्र्यश्वस्य संबंधिनः अग्नेर्घृतं दीयमानं हविर्वर्धनं भवतु तथा घृतमन्नं अदनीयं भवतु तथा अस्याग्नेर्घृतमु घृतमेव मेदनं पुष्टिकरं भवतु येनाग्निः पुष्टोभवति तन्मेदनं तेन घृतेनाहुतोग्निः उर्विया उरु अत्यंतं विपप्रथे स्वतेजसा विप्रथितोभवति तथा सर्पिरासुतिः सर्पिरासूयते यस्मिन्निति सोग्निः सूर्यइव रोचते दीप्यते॥ २ ॥

२. वध्र्यश्व के अग्नि घृत के द्वारा ही बढ़ें, घृत ही उनका आहार हो और घृत ही उन्हें स्निग्ध करे या पुष्ट करे। घृताहुति पाकर अग्नि अत्यन्त विस्तृत होते हैं। घी देने पर अग्नि सूर्य के समान प्रदीप्त हो जाते हैं।

अथ तृतीया—

यत्ते॒मनु॒र्यदनी॑कंसु॒मि॒त्रःस॑मी॒धेअ॑ग्ने॒तदि॒दंनवी॑यः ।
सरे॒वच्छो॑च॒सगिरो॑जुषस्व॒सवाजं॑दर्षि॒सइ॒हश्रवो॑धाः ॥ ३ ॥

यत् । ते॒ । मनुः॑ । यत् । अनी॑कम् । सु॒ऽमि॒त्रः । स॒म्ऽई॒धे । अ॒ग्ने॒ ।
तत् । इ॒दम् । नवी॑यः । सः । रे॒वत् । शो॒च॒ । सः । गिरः॑ । जु॒ष॒स्व॒ ।
सः । वाज॑म् । द॒र्षि॒ । सः । इ॒ह । श्रवः॑ । धाः॒ ॥ ३ ॥

हे अग्ने ते त्वदीयं यदनीकं रश्मिसंघं मनुः एतन्नामकः यथा समीधे हविर्भिः सम्यग्दी- पयति सुमित्रः एतन्नामकोऽहं समीधे सम्यग्दीपयामि जिइन्धीदीप्तौ छिटि इन्धिभवतिभ्यामिति किस्वान्नलोपः तदिदं सोऽयं रश्मिसंघः नवीयः नवतरोऽभवतु सत्वं रेवद्धनयुक्तं यथा भवति तथा शोच प्रज्वल सएव त्वं गिरः अस्मदीयाः स्तुतीर्जुषस्व सेवस्व सत्वं वाजं शत्रुबलं दर्षि विदारय तथा इह मयि श्रवोऽन्नं धाः धेहि ॥ ३ ॥

३. जैसे मनु तुम्हारी मूर्त्ति (किरणों) को प्रदीप्त करते हैं, वैसे ही मैं भी तुम्हें प्रदीप्त करता हूँ। यह रश्मिसंघ नया है। तुम धनी होकर प्रदीप्त होओ। हमारे स्तोत्र को ग्रहण करो, शत्रु-सेना को विदीर्ण करो और यहाँ अन्न स्थापित करो।

यंत्वा॒पूर्व॑मीळि॒तोव॑ध्र्य॒श्वःस॑मी॒धेअ॑ग्ने॒सइ॒दंजु॑षस्व ।
सनः॑स्ति॒पाउ॒तभ॑वातनू॒पादा॒त्रंर॑क्षस्व॒यदि॒दंते॑अ॒स्मे ॥ ४ ॥

यम् । त्वा॒ । पूर्व॑म् । ई॒ळि॒तः । व॒ध्रि॒ऽअ॒श्वः । स॒म्ऽई॒धे । अ॒ग्ने॒ । सः ।
इ॒दम् । जु॒ष॒स्व॒ । सः । नः॒ । स्ति॒ऽपाः । उ॒त । भ॒व॒ । त॒नू॒ऽपाः ।
दा॒त्रम् । र॒क्ष॒स्व॒ । यत् । इ॒दम् । ते॒ । अ॒स्मे इति॑ ॥ ४ ॥

ईळितः व्यत्ययेन कर्तरि क्तः स्तोता वध्र्यश्वो मम पिता पूर्वं पूर्वस्मिन्काले हे अग्ने यं त्वा त्वां समीधे हविर्भिः सम्यगदीपयत् सत्वमिदानीं मया क्रियमाणमिदं स्तोत्रं जुषस्व सेवस्व यस्य वध्र्यश्वः तस्य पुत्रोऽहं सम्यक् दीपितवानस्मि सत्वं नोऽस्माकं स्तिपाः पृषोदरादिः यत्स्यं गृहं तस्य रक्षकोऽभव यद्वा उपस्थितवान् ज्योतिष्टोमादीन् यागान् पालयतीति स्तिपाः अस्मदी- यानां यज्ञानां पालयिता भव उतापि च तनूपाः स्वाङ्गानां रक्षकोऽभव । किञ्च दात्रं धनं र- क्षस्व यदिदं धनं ते तव स्वभूतेभ्यस्मे अस्मासु तिष्ठति ॥ ४ ॥

४. वध्र्यश्व ने प्रथम तुम्हें प्रदीप्त किया था। तुम हमारे गृह और देह की रक्षा करो। तुमने यह जो कुछ दिया है, सबकी रक्षा करो।

अथ पञ्चमी–

भवाद्युम्नीवाध्र्यश्वोतगोपामात्वातारीदभिमातिर्जनानाम् ।
शूरइवधृष्णुश्च्यवनःसुमित्रःप्रनुवोचंवाध्र्यश्वस्यनाम ॥ ५ ॥

भव । द्युम्नी । वाध्रिऽअश्व । उत । गोपा । मा । त्वा । तारीत् ।
अभिऽमातिः । जनानाम् । शूरःऽइव । धृष्णुः । च्यवनः ।
सुऽमित्रः । प्र । नु । वोचम् । वाध्रिऽअश्वस्य । नाम ॥ ५ ॥

हे वाध्र्यश्व वध्र्यश्वकुलेजाताग्ने द्युम्नी द्युम्नं द्योततेर्यशोवान्नं वा तद्वान् भव । उतापिच गोपा गोपायिता भव । किञ्च त्वा त्वां कश्चिदपि मातारीत् माहिनस्तु यतः जनानां शत्रूणामभिमातिः अभिभवनशीलमानयुक्तः अभिभविता भवसि । किञ्च शूरइव बलवानिव धृष्णुः शत्रुधर्षणशीलः तस्मात् च्यवनः तेषां च्यावयिता भवसि अथ वाध्र्यश्वस्याग्नेस्तव नाम अग्निर्जात वेदावैश्वानरइत्यादीनि नामानि नु क्षिप्रं सुमित्रोऽहं प्रवोचं प्रब्रवीमि तस्मान्मे अन्नादियुक्तो भव ॥ ५ ॥

५. बध्र्यश्व के अग्नि, प्रदीप्त होओ। रक्षक बनो। लोगों की हिंसा करनेवाला तुम्हें पराजित न करने पावे। वीर के समान शत्रु-धर्षक और शत्रु-नाशक बनो। बध्र्यश्व के अग्नि के नामों को मैं (सुमित्र) कहता हूँ।

समज्र्यापर्वत्यावसूनिदासावृत्राण्यार्याजिगेथ ।
शूरइवधृष्णुश्च्यवनोजनानांत्वमग्नेपृतनायूँरभिष्याः ॥ ६ ॥ १९ ॥

सम् । अज्र्या । पर्वत्या । वसूनि । दासा । वृत्राणि । आर्या ।
जिगेथ । शूरःऽइव । धृष्णुः । च्यवनः । जनानाम् ।
त्वम् । अग्ने । पृतनाऽयून् । अभि । स्याः ॥ ६ ॥ १९ ॥

हे अग्ने अज्र्या अजन्ति गच्छन्तीत्यज्रयोजनाः तेभ्योहितानि पर्वत्या पर्वतभवानि वसूनि गवादिलक्षणानि संजिगेथ शत्रुभ्यः संजितवानसि तथा आर्या बलवद्भिः कृतान् दासा दासैरक्षरैः कृतान् वृत्राणि उपद्रवान् संजिगेथ तान् हतवानसीत्यर्थः जिजये लिटि रूपं शूरइव धृष्णुः जनानां च्यवनस्त्वं पृतनायून् संग्रामकामान् अभिष्याः अभिभव पृतनायूनित्यत्र लोपाभावश्छान्दसः अश्वाघस्यादित्यात्वं विधीयमानं अस्मादपि व्यत्ययेन भवति ॥६॥

६. अग्नि, पर्वत पर उत्पन्न जो धन हैं, उसे तुमने दासों से जीतकर आर्यों को दिया है। तुम दुर्द्धर्ष वीर के समान शत्रुओं को मारो। जो युद्ध करने आते हैं, उनसे भिड़ो।

॥ इत्यष्टमस्य द्वितीये एकोनविंशोवर्गः ॥ १९ ॥

अथ सप्तमी—

दीर्घतन्तुर्बृहदुक्षायमग्निः सहस्रस्तरीः शतनीथ ऋभ्वा ।
द्युमान्द्युमत्सु नृभिर्मृज्यमानः सुमित्रेषु दीदयो देवयत्सु ॥ ७ ॥

दीर्घऽतन्तुः । बृहत्ऽउक्षा । अयम् । अग्निः । सहस्रऽस्तरीः ।
शतऽनीथः । ऋभ्वा । द्युऽमान् । द्युमत्ऽसु । नृऽभिः ।
मृज्यमानः । सुऽमित्रेषु । दीदयः । देवयत्ऽसु ॥ ७ ॥

दीर्घतंतुः येषेशां संतनोपि ये तंतवः स्तोत्रादयः प्रभूतस्तुतिमान् बृहदुक्षाः बक्षासेचकोर-श्मिः प्रभूतरश्मियुक्तः सहस्रस्तरीः हवीरूपमहाच्छादनः शतनीथः आहवनीयादिविहारेण बहु-विधनयनः ऋभ्वा महान् द्युमत्सु दीप्तिमत्सु मध्ये द्युमान् अतिशयेन दीप्तिमानयमग्निः नृभिः कर्मनेतृभिः ऋत्विग्भिः मृज्यमानः अलंक्रियमाणो भवति मृजू शौचालंकारयोः सत्वं देवयत्सु देवान्कामयमानेषु सुमित्रेष्वस्मासु दीदयः दीप्यस्व दीदयतिर्दीप्तिकर्मा ॥ ७ ॥

७. ये अग्नि दीर्घ-तन्तु हैं (इनका वंश विस्तृत है)। ये प्रधान दाता हैं। ये सहस्र स्थानों का आच्छादन करते हैं। शतसंख्यक मार्गों से जाते हैं। ये प्रदीप्तों में महान् प्रदीप्त हैं। प्रधान पुरोहित लोग इन्हें अलंकृत करते हैं अग्नि देव-भक्त सुमित्र-वंशीयों के गृह में प्रदीप्त होओ।

त्वे धेनुः सुदुघा जातवेदोऽसश्चतेव समना सबर्धुक् ।
त्वं नृभिर्दक्षिणावद्भिरग्ने सुमित्रेभिरिध्यसे देवयद्भिः ॥ ८ ॥

त्वे इति । धेनुः । सुऽदुघा । जातऽवेदः । असश्चताऽइव । समना ।
सबःऽधुक् । त्वम् । नृऽभिः । दक्षिणावत्ऽभिः । अग्ने ।
सुऽमित्रेभिः । इध्यसे । देवयत्ऽभिः ॥ ८ ॥

हे जातवेदः जातप्रज्ञाग्ने त्वे त्वयि सुदुघा सुष्ठु पयसोदोग्ध्री काचिद् होमसाधनभूता धे-नुरस्ति कीदृशी असश्चतेव संगवर्जितेनेव एकत्र स्थित्यभावात् कुत्रापि न संयुक्तेनादित्येन समना संगता सबर्धुक् अमृतं दुहाना गोरूपा माध्यमिका वाक् वैद्युते त्वय्यस्तीतिभावः ता-दृशस्त्वं नृभिः कर्मनेतृभिः दक्षिणावद्भिः ऋत्विग्भ्योदेयत्वेन वद्भिः देवयद्भिः देवकामैः सु-मित्रेभिः अस्माभिरिध्यसे हविर्भिर्दीप्यसे ॥ ८ ॥

८. ज्ञानी अग्नि, तुम्हारी गाय को बहुत सरलता से दूहा जाता है। उसके दोहन में कोई विघ्न-बाधा नहीं है। वह सावधान होकर अमृत-रूप दूध देती है। देव-भक्त सुमित्रवंशीय प्रधान व्यक्ति, दक्षिणा-सम्पन्न होकर, तुम्हें प्रज्वलित करते हैं।

अथ पञ्चमी—

भवांद्युम्नीवांध्र्यश्वोतगोपामात्वातारीदभिमातिर्जनानाम् ।
शूरइवधृष्णुश्च्यवनःसुमित्रःप्रनुवोचंवाध्र्यश्वस्यनाम ॥ ५ ॥

भव । द्युम्नी । वाध्रिऽअश्व । उत । गोपा । मा । त्वा । तारीत् ।
अभिऽमातिः । जनानाम् । शूरःऽइव । धृष्णुः । च्यवनः ।
सुऽमित्रः । प्र । नु । वोचम् । वाध्रिऽअश्वस्य । नाम ॥ ५ ॥

हे वाध्र्यश्व वध्र्यश्वकुलेजाताग्ने द्युम्नी द्युम्नं द्योततेर्यशोवान्नं वा तद्वान् भव । उतापिच गोपा गोपायिता भव । किञ्च त्वा त्वां कश्चिदपि मातारीत् माहिनस्तु यतः जनानां शत्रूणामभिमातिः अभिभवनशीलमानयुक्तः अभिभविता भवसि । किञ्च शूरइव बलवानिव धृष्णुः शत्रुधर्षणशीलः तस्मात् च्यवनः तेषां च्यावयिता भवसि अथ वाध्र्यश्वस्याग्नेस्तव नाम अग्निर्जातवेदावैश्वानरइत्यादीनि नामानि नु क्षिप्रं सुमित्रोहं प्रवोचं प्रब्रवीमि तस्मान्मे अन्नादियुक्तो भव ॥ ५ ॥

५. वध्र्यश्व के अग्नि, प्रदीप्त होओ। रक्षक बनो। लोगों की हिंसा करनेवाला तुम्हें पराजित न करने पावे। वीर के समान शत्रु-धर्षक और शत्रु-नाशक बनो। वध्र्यश्व के अग्नि के नामों को मैं (सुमित्र) कहता हूँ।

समज्र्यापर्वत्याइवसूनिदासावृत्राण्यार्याजिगेथ ।
शूरइवधृष्णुश्च्यवनोजनानांत्वमग्नेपृतनायूँरभिष्याः ॥ ६ ॥ १९ ॥

सम् । अज्र्या । पर्वत्या । वसूनि । दासा । वृत्राणि । आर्या ।
जिगेथ । शूरःऽइव । धृष्णुः । च्यवनः । जनानाम् ।
त्वम् । अग्ने । पृतनाऽयून् । अभि । स्याः ॥ ६ ॥ १९ ॥

हे अग्ने अज्र्या अजन्ति गच्छन्तीत्यज्रयोजनाः तेभ्योहितानि पर्वत्या पर्वतभवानि वसूनि गवादिलक्षणानि संजिगेथ शत्रुभ्यः संजितवानसि तथा आर्या बलवद्भिः कृतान् दासा दासैरसुरैः कृतान् वृत्राणि उपद्रवान् संजिगेथ तान् हतवानसीत्यर्थः जिजये लिटि रूपं शूरइव धृष्णुः जनानां च्यवनस्त्वं पृतनायून् संग्रामकामान् अभिष्याः अभिभव पृतनायूनित्यत्र लोपाभावश्छान्दसः अश्वाघस्यादित्यात्वं विधीयमानं अस्मादपि व्यत्ययेन भवति ॥६॥

६. अग्नि, पर्वत पर उत्पन्न जो धन है, उसे तुमने दासों से जीतकर आर्यों को दिया है। तुम दुर्द्धर्ष वीर के समान शत्रुओं को मारो। जो युद्ध करने आते हैं, उनसे भिड़ो।

॥ इत्यष्टमस्य द्वितीये एकोनविंशोवर्गः ॥ १९ ॥

अथ सप्तमी—

दीर्घतन्तुर्बृहदुक्षायमग्निः सहस्रस्तरीः शतनीथ ऋभ्वा ।
द्युमान्द्युमत्सु नृभिर्मृज्यमानः सुमित्रेषु दीदयो देवयत्सु ॥ ७ ॥

दीर्घऽतन्तुः । बृहत्ऽउक्षा । अयम् । अग्निः । सहस्रऽस्तरीः ।
शतऽनीथः । ऋभ्वा । द्युऽमान् । द्युमत्ऽसु । नृऽभिः ।
मृज्यमानः । सुऽमित्रेषु । दीदयः । देवयत्ऽसु ॥ ७ ॥

दीर्घतंतुः येनायं संतनोति ते तंतवः स्तोत्रादयः प्रभूतस्तुतिमान् बृहदुक्षाः बृहत्सेचकोरश्मिः प्रभूतरश्मियुक्तः सहस्रस्तरीः हवीरूपबहुाच्छादनः शतनीथः आहवनीयादिद्वारेण बहुविधनयनः ऋभ्वा महान् द्युमत्सु दीप्तिमत्सु मध्ये द्युमान् अतिशयेन दीप्तिमानयमग्निः नृभिः कर्मनेतृभिः ऋत्विग्भिः मृज्यमानः अलंक्रियमाणोभवति मृजू शौचालंकारयोः स त्वं देवयत्सु देवान्कामयमानेषु सुमित्रेष्वस्मासु दीदयः दीप्यस्व दीदयतिर्दीप्तिकर्मा ॥ ७ ॥

७. ये अग्नि दीर्घ-तन्तु हैं (इनका वंश विस्तृत है)। ये प्रधान दाता हैं। ये सहस्र स्थानों का आच्छादन करते हैं। शतसंख्यक मार्गों से जाते हैं। ये प्रदीप्तों में महान् प्रदीप्त हैं। प्रधान पुरोहित लोग इन्हें अलंकृत करते हैं अग्नि देव-भक्त सुमित्र-वंशीयों के गृह में प्रदीप्त होओ।

त्वे धेनुः सुदुघा जातवेदोऽसश्चतेव समना सबर्धुक् ।
त्वं नृभिर्दक्षिणावद्भिरग्ने सुमित्रेभिरिध्यसे देवयद्भिः ॥ ८ ॥

त्वे इति । धेनुः । सुऽदुघा । जातऽवेदः । असश्चताऽइव । समना ।
सबःऽधुक् । त्वम् । नृऽभिः । दक्षिणावत्ऽभिः । अग्ने ।
सुऽमित्रेभिः । इध्यसे । देवयत्ऽभिः ॥ ८ ॥

हे जातवेदः जातप्रज्ञाग्ने त्वे त्वयि सुदुघा सुष्ठु पयसोदोग्ध्री काचित् होमसाधनभूता धेनुरस्ति कीदृशी असश्चतेव संगवर्जितेव एकत्र स्थित्यभावात् कुत्रापि न संयुक्तेनादित्येन समना संगता सबर्धुक् अमृतं दुहाना गोरूपा माध्यमिका वाक् वैद्युते त्वय्यस्तीति भावः तादृशस्त्वं नृभिः कर्मनेतृभिः दक्षिणावद्भिः ऋत्विग्भ्योदेयत्वेन तद्वद्भिः देवयद्भिः देवकामैः सुमित्रेभिः अस्माभिरिध्यसे हविर्भिर्दीप्यसे ॥ ८ ॥

८. ज्ञानी अग्नि, तुम्हारी गाय को बहुत सरलता से दूहा जाता है। उसके दोहन में कोई विघ्न-बाधा नहीं है। वह सावधान होकर अमृत-रूप दूध देती है। देव-भक्त सुमित्रवंशीय प्रधान व्यक्ति, दक्षिणा-सम्पन्न होकर, तुम्हें प्रज्वलित करते हैं।

अथ नवमी—

देवाश्चित्तेअमृताजातवेदोमहिमानंवाध्र्यश्वप्रवोचन् ।
यत्संपृच्छंमानुषीर्विशआयन्त्वंनृभिरजयस्त्वावृधेभिः ॥ ९ ॥

देवाः । चित् । ते । अमृताः । जातऽवेदः । महिमानम् ।
वाध्रिऽअश्व । प्र । वोचन् । यत् । सम्ऽपृच्छम् । मानुषीः । विशः ।
आयन् । त्वम् । नृऽभिः । अजयः । त्वाऽवृधेभिः ॥ ९ ॥

हे जातवेदः हे वाध्र्यश्वाग्ने ते तव महिमानं अमृतादेवाश्चित् देवाअपि प्रवोचन् प्रब्रुवन्ति यद्यदा मानुषीर्मनुष्यसंबंधिन्योविशः प्रजाः संपृच्छं देवैः सह कोवाऽसुरान् हन्तीत्येवमादिकं संप्रश्नमायन् प्राप्तवन्तः तदा त्वं नृभिः सर्वस्य नेतृभिः त्वावृधेभिः त्वयावर्धितैर्देवैः सह कर्मविघ्नकारिणः तानजयः जितवानसि ॥ ९ ॥

९. वध्र्यश्व के अग्नि, अमर देवता तुम्हारी महिमा गाते हैं। जिस समय मनुष्य लोग तुम्हारी महिमा जानने के लिए गये, उस समय तुमने सबके नेता और वर्द्धित देवों के साथ कर्म विघ्नकारकों को जीत डाला।

पितेवपुत्रमबिभरुपस्थेत्वामग्नेवध्र्यश्वःसपर्यन् ।
जुषाणोअस्यसमिधंयविष्ठोतपूर्वाँअवनोर्व्राधतश्चित् ॥ १० ॥

पिताऽइव । पुत्रम् । अबिभः । उपऽस्थे । त्वाम् । अग्ने ।
वध्रिऽअश्वः । सपर्यन् । जुषाणः । अस्य । सम्ऽइधम् । यविष्ठ ।
उत । पूर्वान् । अवनोः । व्राधतः । चित् ॥ १० ॥

हे अग्ने त्वां उपस्थे पृथिव्याउपस्थाने उत्तरवेद्यां सपर्यन् परिचर्या कर्मा परिचरन् वध्र्यश्वोमम पिता अबिभः धृतवान् हविर्भिः पोषितवान् वा कथमिव पितेव यथा पिता समीपे पुत्रं स्थापयति पोषयति वा डुभृञ् धारणपोषणयोः लङि सिपि गुणेकृते हल्ङ्यादिना सिपो-लोपः हे यविष्ठ युवतमाग्ने उतापिच अस्य वध्र्यश्वस्य पितुर्वा मम वा समिधं जुषाणः सेवमानः सन् पूर्वान् प्रत्नान् व्राधतश्चित् बाधकानपिशत्रून् अवनोः अवधीः वनतिर्हिंसायाम् शौचादिकः व्यत्ययेन उपप्रत्ययः ॥ १० ॥

१०. अग्नि, जैसे पिता पुत्र को गोद में लेकर उसका लालन-पालन करता है, वैसे ही मेरे पिता ने तुम्हारी सेवा की है। युवक अग्नि, तुमने मेरे पिता से समिधा प्राप्त करके बाधक शत्रुओं को मारा था।

अथैकादशी—

शश्वदग्निर्वध्र्यश्वस्यशत्रून्नृभिर्जिगायसुतसोमवद्भिः ।
समनंचिददहश्चित्रभानोवव्राधन्तमभिनद्वृधश्चित् ॥ ११ ॥

शश्वत् । अग्निः । वध्रिऽअश्वस्य । शत्रून् । नृऽभिः । जिगाय ।
सुतसोमवत्ऽभिः । समनम् । चित् । अदहः । चित्रभानो
इति चित्रऽभानो । अव । व्राधन्तम् । अभिनत् । वृधः । चित् ॥ ११ ॥

सोऽग्निः वध्र्यश्वस्य सुतसोमवद्भिः अभिषुतसोमैः अनुवादकोमत्वर्थीयः यैर्नृभिः ऋत्विग्भिः शश्वत् सर्वदा शत्रून् जिगाय जितवान् अथ प्रत्यक्षः हे चित्रभानो नानाविधस्य चायनीयदीप्तिमन्नग्ने त्वं समनंचित् समनमिति संग्रामनाम समप्यदहः स्वतेजोभिः । अथ स च स्तोता वध्र्यश्वः वृधश्चित् स्वयं वृद्धोभवन् व्राधन्तं वर्धमानं हिंसकं वा अवाभिनत् अवाङ्मुखं कृत्वाच्छिनत् यद्वा त्वमेव अवाभिनत् अवाङ्मुखं कृत्वा अभिनः अच्छिनः प्रथममध्यमयोः समानमेतद्रूपम् ॥ ११ ॥

११. सोमरस प्रस्तुत करनेवालों के साथ बध्र्यश्व के अग्नि शत्रुओं को सदा से जीतते आते हैं। नाना तेजोंवाले अग्नि, तुमने ध्यान देकर, हिंसक को जलाया है। जो हिंसक अधिक बढ़ गये थे, उन्हें अग्नि ने मार डाला।

अयमग्निर्वध्र्यश्वस्यवृत्रहासनकात्प्रेद्धोनमसोपवाक्यः ।
सनोअजामीँरुतवाविजामीनभितिष्ठशर्धतोवाध्र्यश्व ॥ १२ ॥ २० ॥

अयम् । अग्निः । वध्रिऽअश्वस्य । वृत्रऽहा । सनकात् । प्रऽइद्धः ।
नमसा । उपऽवाक्यः । सः । नः । अजामीन् । उत । वा ।
विऽजामीन् । अभि । तिष्ठ । शर्धतः । वाध्रिऽअश्व ॥ १२ ॥ २० ॥

वृत्रहा शत्रूणां हन्तायमग्निः सनकात् चिरादारभ्य वध्र्यश्वस्य हविषा प्रेद्धः प्रकर्षेण दीपितोभवति तथा तस्य नमसा नमस्कारेण सह उपवाक्यः उपस्तोतव्योभवति हे वाध्र्यश्व वध्र्यश्वकुले भवनेन समुत्पन्नाग्ने स त्वं नोऽस्माकं अजामीन् ज्ञातीन् शत्रून् उतवा अपिवा शर्धतोहिंसतो विजामीन् विविधान् ज्ञातीनपि अभितिष्ठ अभिभव ॥ १२ ॥

१२. वध्र्यश्व के अग्नि शत्रु-हन्ता हैं। ये सदा से प्रज्वलित हैं। ये नमस्कार के योग्य हैं। वध्र्यश्व के अग्नि, हमारे विजातीय शत्रुओं और विजातीय हिंसकों को हराओ।

॥ इत्यष्टमस्य द्वितीये विंशोवर्गः ॥ २० ॥

इमांमग्नइत्येकादशर्चं द्वितीयं सूक्तं वाध्र्यश्वस्य सुमित्रस्यार्षं त्रैष्टुभं तनूनपाद्वर्जिताः सनराशंसाः समिदादयः प्रत्यृचं देवताः। तथाचानुक्रान्तम्—इमांमएकादशाप्रमिति। वाध्र्यश्वगोत्राणां पशाविदमाप्रीसूक्तं। सूत्रितञ्च—समिद्धोअग्नयेति सर्वेषां यथा ऋषीति।

तत्र प्रथमा—

इमांमेअग्नेसमिधंजुषस्वेळस्पदेप्रतिहर्याघृताचीं।
वर्ष्मन्पृथिव्याःसुदिनत्वेअह्नामूर्ध्वोभवसुक्रतोदेवयज्या ॥ १ ॥

इमाम्। मे। अग्ने। सम्ऽइधम्। जुषस्व। इळः। पदे। प्रति। हर्य। घृताचीम्। वर्ष्मन्। पृथिव्याः। सुदिनऽत्वे। अह्नाम्। ऊर्ध्वः। भव। सुक्रतो इति सुऽक्रतो। देवऽयज्या ॥ १ ॥

हे अग्ने इळस्पदे इळायास्पदे। एतद्वाइळायास्पदं यदुत्तरवेदीनाभिरिति ब्राह्मणं। उत्तरवेद्यां इमां मे मदीयां समिधं जुषस्व सेवस्व तथा घृताचीं घृतमञ्चन्तीं स्रुचं प्रतिहर्य प्रतिकामयस्व। किञ्च हे सुक्रतो सुप्रज्ञ पृथिव्यावर्ष्मन् वर्ष्मणि समुच्छ्रिते पूर्वोक्तदेशे अह्नांसुदिनत्वे सुदिनत्वनिमित्तं देवयज्या देवयागेन हेतुना ऊर्ध्वः ज्वालाभिरुन्नतो भव ॥ १ ॥

१. अग्नि, उत्तरवेदी पर की गई मेरी समिधा को ग्रहण करो और घृतशाली स्रुक् की अभिलाषा करो। सुप्रज्ञ अग्नि, पृथिवी के उन्नत प्रदेश पर सुदिन के लिए देवयज्ञ से, ज्वालाओं के साथ, ऊपर उठो।

अथ द्वितीया—

आदेवानामग्रयावेहयातुनराशंसोविश्वरूपेभिरश्वैः।
ऋतस्यपथानमसामियेधोदेवेभ्योदेवतमःसुषूदत् ॥ २ ॥

आ। देवानाम्। अग्रऽयावा। इह। यातु। नराशंसः। विश्वऽरूपेभिः। अश्वैः। ऋतस्य। पथा। नमसा। मियेधः। देवेभ्यः। देवऽतमः। सुसूदत् ॥ २ ॥

देवानामग्रयावा अग्रे गन्ता नराशंसः उभेवनस्पत्यादिषु युगपदिति पूर्वोत्तरपदयोर्युगपत्प्रकृतिस्वरत्वं नरैः शंसनीयः एतन्नामकोऽग्निः विश्वरूपेभिर्नानारूपैः अश्वैरोहिदाख्यैः सह इहास्मिन्यज्ञे आयातु आगच्छतु च मियेधः मेध्यः यज्ञार्हः स्रुवियोग्योवा देवतमः देवानां मुख्यः

---

१ ऐ० ब्रा० १.२८.।

सोमैः हविर्नयनयोग्येन ऋतस्य यज्ञस्य पथा मार्गेण नमसा स्तोत्रेण सह देवेभ्यइन्द्रादिभ्यः सुषूदत् हविः प्रेरयतु ॥ २ ॥

२. देवों के अग्रगामी और मनुष्यों के द्वारा प्रशंसनीय अग्नि नाना वर्णोंवाले अश्वों के साथ इस यज्ञ में पधारें। अत्यन्त योग्य और देवों में मुख्य अग्नि हवि ले जायें।

शश्वत्तममीळतेदूत्यायहविष्मन्तोमनुष्यासोअग्निम् ।
बर्हिष्ठैरश्वैःसुवृतारथेनादेवान्वक्षिनिषदेहहोता ॥ ३ ॥

शश्वत्ऽतमम् । ईळते । दूत्याय । हविष्मन्तः । मनुष्यासः ।
अग्निम् । बर्हिष्ठैः । अश्वैः । सुऽवृता । रथेन । आ ।
देवान् । वक्षि । नि । सद । इह । होता ॥ ३ ॥

शश्वत्तमं अत्यंतनित्यं अग्निं हविष्मंतः संभृतहविष्कामनुष्यासोमनुष्यायजमानादूत्याय दूतस्य भागकर्मणी इति यत्प्रत्ययः दूतकर्मणे हविर्वहनलक्षणाय तन्निमित्तं ईळते स्तुवन्ति सत्वं एवं स्तुतः बर्हिष्ठैर्वोढृतमैरश्वैः सुवृता सुवर्तनेन रथेन च सह देवानिन्द्रादीन् आवक्षि अस्मदीयं यज्ञं प्रत्यावह प्राप्य ततः त्वं होता भवन् इहास्मिन्यज्ञे निषद निषीद ॥ ३ ॥

३. हविर्दाता यजमान सनातन अग्नि की, दूत-कर्म के लिए, स्तुति करते हैं। वाहक अश्वों और सुन्दर रथ के साथ इन्द्रादि देवों को यज्ञ में ले आओ। होता होकर तुम इस यज्ञ में बैठो।

विप्रथतांदेवजुष्टंतिरश्चादीर्घंद्राघ्मासुरभिभूत्वस्मे ।
अहेळतामनसादेवबर्हिरिन्द्रज्येष्ठाँउशतोयक्षिदेवान् ॥ ४ ॥

वि । प्रथताम् । देवऽजुष्टम् । तिरश्चा । दीर्घम् । द्राघ्मा । सुरभि ।
भूतु । अस्मे इति । अहेळता । मनसा । देव । बर्हिः ।
इन्द्रऽज्येष्ठान् । उशतः । यक्षि । देवान् ॥ ४ ॥

हे बर्हिर्नामकाग्ने देवजुष्टं देवैः सेवितं तिरश्चा तिरश्चीनं तिर्यगञ्चनं इदं बर्हिः विप्रथतां विशेषेण विस्तृतं भवतु तथा दीर्घं वेदे द्राघ्मा द्राघिम्ना दीर्घशब्दस्येमनिचि प्रियस्थिरेत्यादिना द्राघिरादेशः अकारस्य इकारोवर्णव्यापत्त्या पश्चादल्लोपः द्राघिम्ना युक्तं भवतु अस्मे अस्मदीयं बर्हिः सुरभिसोमादिहविर्निधानैः सुगंधं भूतु भवतु हे देव द्योतमान हे बर्हिः एतन्नामकाग्ने अहेळता हेळतिः क्रोधनाम अक्रुध्यता मनसा उशतोहवींषि कामयमानान् इन्द्रज्येष्ठान् इन्द्रप्रधानान् देवान् यक्षि यज पूजय ॥ ४ ॥

४. देवों के द्वारा सेवित और टेढ़ा कुश विस्तृत हो—अत्यन्त लम्बा हो। हमारा कुश सुरभि हो। बर्हि नामक अग्नि, प्रसन्नचित्त से हवि चाहनेवाले इन्द्रादि देवों का पूजन करो।

दिवोवासानुंस्पृशतावरीयःपृथिव्यावामात्रयाविश्रयध्वम् ।
उशतीर्द्वारोमहिनामहद्भिर्देवंरथंरथयुर्धारयध्वम् ॥ ५ ॥ २१ ॥

दिवः । वा । सानु । स्पृशत । वरीयः । पृथिव्या । वा । मात्रया ।
वि । श्रयध्वम् । उशतीः । द्वारः । महिना । महत्ऽभिः ।
देवम् । रथम् । रथऽयुः । धारयध्वम् ॥ ५ ॥ २१ ॥

हे द्वारः एतन्नामधेयादेव्यः यूयं दिवोवा वाशब्दश्चार्थे दिवश्च सानु समुच्छ्रितं वरीयः उरुतरं स्थानं स्पृशत उन्नताभवतेत्यर्थः चवायोगेप्रथमेति न निघातः किञ्च । पृथिव्याश्च यावती मात्रास्ति तावत्या मात्रया विश्रयध्वं विस्तृता भवत उशतीर्देवान् कामयमानायूयं रथयुः सुपांसुलुगिति जसः सुः रथकामाः सत्यः महिना महिम्ना महद्भिर्देवैरधिष्ठितं अतएव देवं द्योतमानं रथं रमणसाधनं धारयध्वं धारयत ॥ ५ ॥

५. द्वार-देवियो, आकाश के उन्नत स्थान को छुओ वा उन्नत होओ। पृथिवी के समान विस्तृत होओ। देवाभिलाषी और रथकामी होकर तुम लोग अपनी महिमा से देवों के द्वारा अधिष्ठित और विहार-साधन रथ को धारण करो।

॥ इत्यष्टमस्य द्वितीये एकविंशोवर्गः ॥ २१ ॥

अथ षष्ठी—

देवीदिवोदुहितरांसुशिल्पेउषासानक्तासदतांनियोनौ ।
आवांदेवासउशतीउशन्तउरौसीदन्तुसुभगेउपस्थे ॥ ६ ॥

देवी इति । दिवः । दुहितरा । सुशिल्पे इति सुऽशिल्पे । उषसानक्ता । सदताम् । नि । योनौ । आ । वाम् । देवासः । उशती इति । उशन्तः । उरौ । सीदन्तु । सुभगे इति सुऽभगे । उपऽस्थे ॥ ६ ॥

देवी द्योतमानेदिवोद्युलोकस्य दुहितरा दुहितरौ सुशिल्पे शोभनरूपे उषासानक्ता उषाश्च नक्तं च अहोरात्रौ योनौ यज्ञस्थाने निषदतां निषीदतां हे उशती उशत्यौ कामयमाने हे सुभगे शोभनधने हे देव्यौ वां युवयोः उरौ विस्तीर्णे उपस्थे समीपस्थे स्थाने उशन्तः हवींषि कामयमानाः देवासोदेवाः आसीदन्तु उपविशन्तु ॥ ६ ॥

६. प्रकाशमाना, द्युलोक की पुत्री और शोभन-रूपा उषा तथा रात्रि यज्ञ-स्थान में विराजें। अभिलाषिणी और शोभन-धन देवियो, तुम्हारे विस्तृत और समीपस्थ स्थान में हवि की इच्छावाले देवता बैठें।

अथ सप्तमी—

ऊर्ध्वो ग्रावा बृहद्ग्निः समिद्धः प्रिया धामान्यदितेरुपस्थे ।
पुरोहितावृत्विजा युज्ञे अस्मिन्विदुष्टरा द्रविणमा यजेथाम् ॥ ७ ॥

ऊर्ध्वः । ग्रावा । बृहत् । अग्निः । सम्ऽइद्धः । प्रिया । धामानि ।
अदितेः । उपऽस्थे । पुरःऽहिता । ऋत्विजा । यज्ञे ।
अस्मिन् । विदुःऽतरा । द्रविणम् । आ । यजेथाम् ॥ ७ ॥

ग्रावा सोमाभिषवाय यदा ऊर्ध्वः उच्चतोभवति यदा च बृहद् महानग्निः समिद्धः हविर्भिः सम्यक् दीप्तोभवति तथा प्रियाणि देवानां सोमादिहविःप्रदानेन प्रीणयितॄणि धामानि हविषां धारकाणि यज्ञपात्राणि अदितेः पृथिव्याउपस्थे यज्ञसदने यदा आसादितानि भवन्ति तदानीं हे ऋत्विजौ दैव्यौ होतारौ पुरोहितौ पुरतोनिहितौ विदुष्टरा छान्दसं संप्रसारणं विद्वत्तरौ युवां अस्मिन्यज्ञे द्रविणं धनमायजेथां यजिर्दानार्थः अस्मभ्यमाभिमुख्येन प्रयच्छतं ॥७॥

७. जिस समय सोमाभिषव के लिए पत्थर उठाया जाता है, जिस समय महान् अग्नि समिद्ध होते हैं और जिस समय देवों के प्रिय धाम (हविर्धारक यज्ञ-पात्र) यज्ञ-स्थान में लाये जाते हैं, उस समय, हे पुरोहित, ऋत्विक् और विद्वान् दो पुरुषो, इस यज्ञ में धन दो।

तिस्रो देवीर्बर्हिरिदं वरीय आ सीदत चकृमा वः स्योनम् ।
मनुष्वद्यज्ञं सुधिता हवींषीळा देवी घृतपदी जुषन्त ॥ ८ ॥

तिस्रः । देवीः । बर्हिः । इदम् । वरीयः । आ । सीदत । चकृम ।
वः । स्योनम् । मनुष्वत् । यज्ञम् । सुऽधिता । हवींषि ।
इळा । देवी । घृतऽपदी । जुषन्त ॥ ८ ॥

हे तिस्रोदेवीः इळाद्यास्तिस्रोदेव्यः वरीयः उरुतरं इदं बर्हिरासीदत आङ्ग्ञ्ध्वनोरिति द्वितीया अत्यंतं तस्मिन्निषीदत कुतएतत्तत्राह वोयुष्मदर्थं स्योनं विस्तीर्णमिदं चकृम वयं कृतवन्तः वाक्यभेदादनिघातः। इळाएतन्नामिका देवी द्योतमाना सरस्वती घृतपदी दीप्तपदोपेता भारती च एता मनुष्वत् मनोर्यज्ञे यथा हवींष्यसेवन्त तद्वदस्मदीयं यज्ञं सुधिता सुनिहितानि हवींषि च जुषन्त सेवंतां ॥ ८ ॥

८. हे इड़ा आदि तीन देवियो, इस उन्नत कुश पर बैठो। तुम्हारे लिए इसे हमने बिछाया है। इड़ा, प्रकाशमाना सरस्वती और दीप्त पद से युक्त भारती ने जैसे मनु के यज्ञ में हवि का सेवन किया था, वैसे ही हमारे यज्ञ में भली भाँति रक्खे हुए हवि का सेवन करो।

त्वाष्ट्रस्य पशोर्वपायागस्य देवत्वष्टरिति याज्या। सूत्रितञ्च—देवत्वष्टर्यद्धचारुत्वमानट् पिशंगरूपः सुभरोवयोधाइति।

देवत्वष्टर्यद्धचारुत्वमानड्यदङ्गिरसामभवःसचाभूः।
सदेवानांपाथउपप्रविद्वानुशन्यक्षिद्रविणोदःसुरत्नः ॥ ९ ॥

देव। त्वष्टः। यत्। ह। चारुऽत्वम्। आनट्। यत्।
अङ्गिरसाम्। अभवः। सचाऽभूः। सः। देवानाम्। पाथः।
उप। प्र। विद्वान्। उशन्। यक्षि। द्रविणःऽदः। सुऽरत्नः ॥ ९ ॥

हे देव हे त्वष्टः एतन्नामक त्वं यच्चारुत्वं हविर्भिः कल्याणरूपत्वं आनट् प्राप्तवानसि अश्नोतेर्लुङि मन्त्रस्य लुक् यच्च त्वं अंगिरसामस्माकं सचाभूः सह भावी सखाभवः हे द्रविणोदः धनस्य दातः अतएव सुरत्नः सुधनः सत्वं उशन् हवींषि कामयमानः सन् विद्वान् अस्येदमस्येदमिति प्रजानन् देवानां पाथोऽन्नमुपयक्षि उपयज तेभ्यः प्रयच्छ ॥ ९ ॥

९. त्वष्टा देव, तुम मङ्गलमय रूप प्राप्त कर चुके हो। तुम अङ्गिरा लोगों के सखा होओ। हे धनदाता, तुम सुन्दर धनवाले हो। हवि की इच्छा करके तुम देवों का भाग जानकर उन्हें अन्न दो।

वनस्पति स्तोमे निष्केवल्ये वनस्पतेरशनयेत्येषा सूक्तमुखीया। सूत्रितञ्च—देवेभ्योवनस्पतेहवींषिवनस्पतेरशनयानियूयेति सूक्तमुखीयाइति।

वनस्पतेरशनयानियूयदेवानांपाथउपवक्षिविद्वान्।
स्वदातिदेवःकृणवद्धवींष्यवतांद्यावापृथिवीहवंमे ॥ १० ॥

वनस्पते। रशनया। निऽयूय। देवानाम्। पाथः। उप। वक्षि।
विद्वान्। स्वदाति। देवः। कृणवत्। हवींषि। अवताम्।
द्यावापृथिवी इति। हवम्। मे ॥ १० ॥

हे वनस्पते वनस्पतिविकार यूप विद्वान् जानानस्त्वं रशनया रज्ज्वा नियूय बध्वा परिव्याय पाथोऽन्नं देवानामिन्द्रादीनामुपवक्षि उपवह प्रापय। ततः देवोवनस्पतिः स्वदाति हविःप्रापणेन स्वदयतु तथा हवींषि अस्माभिर्दत्तानि कृणवत् देवानां करोतु तथा मे मदीयं हवं देवविषयाह्वानं द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ अवतां रक्षतां ॥ १० ॥

१०. वनस्पति से बने यूपकाष्ठ, तुम जानकार हो। तुम रज्जु के द्वारा बाँधे जाकर देवों को अन्न दो। वनस्पतिदेव हवि का स्वाद लें और हमारे दिये हुए हवि को देवों को दें। मेरे आह्वान की रक्षा द्यावापृथिवी करें।

अथैकादशी—

आग्नेवहवरुणमिष्टयेनइन्द्रंदिवोमरुतोअन्तरिक्षात् ।
सीदन्तुबर्हिर्विश्वआयजत्राःस्वाहादेवाअमृतामादयन्ताम् ॥ ११ ॥ २२ ॥

आ । अग्ने । वह । वरुणम् । इष्टये । नः । इन्द्रम् । दिवः ।
मरुतः । अन्तरिक्षात् । सीदन्तु । बर्हिः । विश्वे । आ । यजत्राः ।
स्वाहा । देवाः । अमृताः । मादयन्ताम् ॥ ११ ॥ २२ ॥

हे अग्ने त्वं नोऽस्माकमिष्टये यागाय इन्द्रं वरुणं च मरुतश्च दिवो द्युलोकादन्तरिक्षाच्चास्मदीयं यज्ञमावह प्रापय आगतास्ते यजत्रा यष्टव्या विश्वे सर्वे देवाः बर्हिरासीदन्तु यथास्थानमासीदन्तु ततः अमृता अमरणधर्मरहिता देवाः स्वाहा स्वाहाकारेण दत्तैर्हविर्भिः मादयन्तां आत्मानं मादयन्तु ॥ ११ ॥

११. अग्नि, हमारे यज्ञ के लिए द्युलोक (स्वर्ग) और अन्तरिक्ष (आकाश) से इन्द्र, वरुण और मित्र को ले आओ। यजनीय सब देवता कुश पर बैठें। अमर देवता स्वाहा शब्द से आनन्दित हों।

॥ इत्यष्टमस्य द्वितीये द्वाविंशोवर्गः ॥ २२ ॥

बृहस्पत इत्येकादशर्चं तृतीयं सूक्तं आंगिरसस्य बृहस्पतेरार्षं नवमी जगती शिष्टा दश त्रिष्टुभः अनेन सूक्तेन ऋषिः परमपुरुषार्थसाधनं परमब्रह्मज्ञानं स्तुतवान् अतस्तद्देवत्यमिदं । उक्तं हि बृहद्देवतायां—यज्ज्योतिःपरमंब्रह्मयद्योगात्समुपाश्नुते । तज्ज्ञानमभितुष्टाव सूक्तेनाथबृहस्पतिरिति ॥ १॥ अनुक्रान्तं च—बृहस्पतेर्बृहस्पतिर्ज्ञानं तुष्टाव नवमी जगतीति । सूक्तविनियोगोगतः । देवस्तुतौ हविष्षु बृहस्पतिर्वाचस्पतिरित्यस्य प्रथमानुवाकस्य । सूत्रितं च—बृहस्पते प्रथमं वाचो अग्रं सैरिव सक्तुमिव तितउनेति ।

तत्र प्रथमा—

बृहस्पतेप्रथमंवाचोअग्रंयत्प्रैरतनामधेयंदधानाः ।
यदेषांश्रेष्ठंयदरिप्रमासीत्प्रेणातदेषांनिहितंगुहाविः ॥ १ ॥

बृहस्पते । प्रथमम् । वाचः । अग्रम् । यत् । प्र । ऐरत ।
नामऽधेयम् । दधानाः । यत् । एषाम् । श्रेष्ठम् । यत् । अरिप्रम् ।
आसीत् । प्रेणा । तत् । एषाम् । निऽहितम् । गुहा । आविः ॥ १ ॥

बृहस्पतिरनेन सूक्तेन विदितवेदार्थान् बालान् दृष्ट्वा विस्मयमानः स्वात्मानं संबोध्याह हे बृहस्पते अंतरात्मन् प्रथममुत्पत्त्यनंतरं इतरवागुच्चारणात् प्रागेव नामधेयं नाम दधानाः पदार्थेषु निदधानाः बालाः यत्प्रैरत प्रेरितवन्तः तद्वाचोऽग्रं भवति यतः तातेत्यादिकं वाक्यं पूर्वमभिधाय पश्चादन्यावाचोवदिष्यन्ति खलु तस्माद्वाचोऽग्रं अस्यां दशायामवस्थितान् बालान् पश्य । यथा इदानीं एषां श्रेष्ठं प्रशस्यतमं यत् यच्चारिप्रं पापरहितं वेदार्थज्ञानमासीत् एषां तत् ज्ञानं गुहा गुहायां निहितं गोप्यं तत् प्रेणा प्रकारलोपश्छान्दसः प्रेम्णा आविर्भवति वेदाभ्यासकाले सरस्वती स्वार्थमेभ्यः प्रकाशयतीत्यर्थः । एवं विस्मये बृहस्पतेप्रथमंवाचोऽग्रमित्यादिकमारण्यकमनुसंधेयं ॥ १ ॥

१. बृहस्पति (स्वात्मन्), बालक प्रथम पदार्थों का नाम भर ("तात" आदि) रखते हैं; यह उनकी भाषा-शिक्षा का प्रथम सोपान है। इनका जो उत्कृष्ट और निर्दोष ज्ञान (वेदार्थज्ञान) गोपनीय है, वह सरस्वती के प्रेम से प्रकट होता है।

सक्तुमिव तितउना पुनन्तो यत्र धीरा मनसा वाचमक्रत ।
अत्रा सखायः सख्यानि जानते भद्रैषां लक्ष्मीर्निहिताधि वाचि ॥ २ ॥

सक्तुम्ऽइव । तितऽउना । पुनन्तः । यत्र । धीराः । मनसा । वाचम् । अक्रत । अत्र । सखायः । सख्यानि । जानते । भद्रा । एषाम् । लक्ष्मीः । निऽहिता । अधि । वाचि ॥ २ ॥

तितउना परिपूयतेनेनेति यद्वा ततविस्तृतवा भवतीति तितउः तनोतेर्डउः सन्वच्चेति सन्वद्भावाद्वित्वं उक्तनिर्वचनेन शूर्पेण सक्तुमिव यथा कश्चित्सक्तुं तुषांशं पुनाति तद्वत् प्रकवितः प्रत्यवच्च शब्दानुत्पुनंतः धीराधीमन्तः विद्वांसः यत्र यस्मिन्काले विद्वत्संघे वा मनसा प्रज्ञापुकेन वाचं अक्रत अकृषत कुर्वन्ति करोतेर्लुङि रूपं अत्र तत्र काले सखायः समानख्यानाः शास्त्रादिविषयज्ञानाः ते सख्यानि तेषु भवानि ज्ञानानि जानते जानन्ति यद्वा सखायः वाचा बद्धसख्यास्ते तस्यास्तस्यावाचः सख्यानि जानन्ति वाक्ययुक्तानभ्युदयान् लभन्तइत्यर्थः तस्मात् एषां वाचि भद्रा कल्याणीनिहितालक्ष्मीर्भवति अधिः सप्तम्यर्थद्योतकः अर्थज्ञानं वाचिपश्यामइत्यर्थः । तितउपरिपवनं भवति ततवद्वा तुन्नवद्वा तिलमात्रतुन्नमिति वा सक्तुमिव परिपवनेन पुनन्तइत्यादि निरुक्तमनुसंधेयं ॥ २ ॥

२. जैसे सूप से सत्तू को परिष्कृत किया जाता है, वैसे ही बुद्धिमान् लोग बुद्धि-बल से परिष्कृत भाषा को प्रस्तुत करते हैं। उस समय विद्वान् लोग अपने अभ्युदय को जानते हैं। इनके वचन में मङ्गलमयी लक्ष्मी निवास करती हैं।

---

१ नि० ४. १०.

वाग्देवत्यपशोर्वपापुरोडाशयोर्यज्ञेनवाच इत्यादिके द्वे क्रमेण याज्ये । सूत्रितं च—यज्ञेन वाचः पदवीयमायन्निति द्वे देवीं वाचमजनयन्त देवा इति ।

सैषा तृतीया—

यज्ञेन वाचः पदवीयमायन्तामन्वविन्दन्नृषिषु प्रविष्टाम् ।
तामाभृत्या व्यदधुः पुरुत्रा तां सप्त रेभा अभि सं नवन्ते ॥ ३ ॥

यज्ञेन । वाचः । पदऽवीयम् । आयन् । ताम् । अनु । अविन्दन् ।
ऋषिषु । प्रऽविष्टाम् । ताम् । आऽभृत्य । वि । अदधुः । पुरुऽत्रा ।
ताम् । सप्त । रेभाः । अभि । सम् । नवन्ते ॥ ३ ॥

विदितार्थो धीराः पदवीयं वेवेरचोमन् संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वाद् गुणाभावः पदेन यातव्यः पंथाः पदवीयः तं वाचो मार्गं यज्ञेन आयन् प्राप्तवन्तः ऋषिषु अतीन्द्रियार्थदर्शिषु प्रविष्टां तां वाचमविन्दन् अलभन्त अनंतरं तां वाचमाभृत्य आहृत्य पुरुत्रा बहुषु देशेषु व्यदधुः व्यकार्षुः सर्वान्मनुष्यानध्यापयामासुरित्यर्थः एतादृशीं तां वाचं सप्त रेभाः शब्दायमानाः पक्षिणः पक्षिरूपाणि गायत्र्यादीनि सप्तछन्दांसि अभिसंनवन्ते अभितः संगच्छन्ते ॥ ३ ॥

३. बुद्धिमान् लोग यज्ञ के द्वारा वचन (भाषा) का मार्ग पाते हैं। ऋषियों के अन्तःकरण में जो वाक् (भाषा) थी, उसको उन्होंने प्राप्त किया। उस वाणी (भाषा) को लेकर उन्होंने सारे मनुष्यों को पढ़ाया। सातों छन्द इसी भाषा में स्तुति करते हैं ।

अथ चतुर्थी—

उत त्वः पश्यन्न ददर्श वाचमुत त्वः शृण्वन्न शृणोत्येनाम् ।
उतो त्वस्मै तन्वं वि सस्रे जायेव पत्य उशती सुवासाः ॥ ४ ॥

उत । त्वः । पश्यन् । न । ददर्श । वाचम् । उत । त्वः । शृण्वन् ।
न । शृणोति । एनाम् । उतो इति । त्वस्मै । तन्वम् । वि । सस्रे ।
जायाऽइव । पत्ये । उशती । सुऽवासाः ॥ ४ ॥

त्वशब्द एकवाची एकः उतशब्दोऽप्यर्थे पश्यन्नपि मनसा पर्यालोचयन्नपि वाचं न ददर्श दर्शनफलाभावादपश्यति त्वः एकः शृण्वन्नपि एनां वाचं न शृणोति श्रवणफलाभावात् इत्यनेनार्धेनाविद्वानभिहितः तृतीयपादेन विदितवेदार्थमाह त्वस्मै एकस्मै अपि तन्वं आत्मीयं शरीरं विसस्रे स्वयं वाग्विवृं गमयति आत्मानं विवृणुते प्रकाशयतीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः—जायेव

यथा उशती संभोगं कामयमाना सुवासाः शोभनवासा जाया पत्ये सर्वे ऋतुकाले संभोगार्थं स्वयमात्मानं विवृणुते तद्वद् एनां पश्यति शृणोति च इति विदितवेदार्थस्य प्रशंसा। अप्येकः पश्यन्नपश्यतिवाचमित्यादिनिरुक्तमत्रद्रष्टव्यम्॥ ४॥

४. कोई-कोई समझकर वा देखकर भी भाषा को नहीं समझते वा देखते; कोई-कोई उसे सुनकर भी नहीं सुनते। किसी-किसी के पास वाग्देवी स्वयं वैसे ही प्रकट होती हैं, जैसे संभोगाभिलाषी भार्या, सुन्दर वस्त्र धारण करके, अपने स्वामी के पास अपने शरीर को प्रकाश करती है।

उ॒तत्वं॑स॒ख्येस्थि॒रपी॑तमाहु॒र्नैनं॑हिन्व॒न्त्यपि॒वाजि॑नेषु।
अधे॑न्वाचरति॒माय॒यै॒षवाचं॑शुश्रु॒वाँअ॑फ॒लाम॑पु॒ष्पाम्॥ ५॥२३॥

उ॒त। त्व॒म्। स॒ख्ये। स्थि॒रऽपी॑तम्। आ॒हुः। न। ए॒न॒म्। हि॒न्व॒न्ति॒। अपि॑। वा॒जिने॑षु। अधे॑न्वा। च॒र॒ति॒। मा॒यया॑। ए॒षः। वाच॑म्। शु॒श्रु॒ऽवान्। अ॒फ॒लाम्। अ॒पु॒ष्पाम्॥ ५॥ २३॥

त्वमुत्तरकमपि सख्ये विदुषां संसदि या सत्कथा सासखिकर्मत्वात् सख्यमित्युच्यते सा च यासा क्रियते अथोवाक्संबंधात् वाक्सख्येस्थिरपीतं पीतं मधुरस्य हृदये स्थिरं भवति यद्वा स्थिरपीतं स्थिरमाविमाहुः यद्वा यस्मिन्नज्ञातार्थमाहुः लोके यथा ज्ञातार्थं पुरुषं पीतार्थमिति वदन्ति। किञ्च एनं विज्ञातार्थं पुरुषं वाजिनेषु वाक् एना ईश्वरा येषां ते वाजिनाः अर्थाः वाचआयत्ताः खलु वाक् ज्ञेयेषु अर्थेषु नापि हिन्वन्ति अपिशब्दोऽन्वर्थे केचिदपि नानुगच्छन्ति अयमेषामतिशयेनविद्वानित्यर्थः यद्वा वाजिनेषु सारभूतेषु निरूपणीयेष्वर्थेषु एनं न हिन्वन्ति नवहिष्कुर्वन्ति एनं पुरस्कृत्यैव सर्वं वेदार्थं विचारयन्तीत्यर्थः। इत्यर्धः प्रशस्यः। अनंतरं उत्तरार्धेन केवलपाठकोनिन्द्यते एषः अविज्ञातार्थः पुरुषःअधेन्वा धेनुत्वविवर्जितया कामानामदोग्ध्र्या देवमनुष्यस्थानेषु वाक् प्रतिरूपया मायया चरति। किं कुर्वन् अफलामपुष्पां वाचोर्थः पुष्पफलं अर्थवर्जितां यद्वा वाचोर्थः याज्ञदैवते यज्ञोभवं ज्ञानं यागं देवताज्ञभवं ज्ञानं दैवतं तद्वर्जितां कर्मादिविषयज्ञानवर्जितां वाचंशुश्रुवान् केवलं पाठमात्रेणैवश्रुतवान् सः चरति यथा वंध्या पीना गौः किं द्रोणमात्रं क्षीरं दोग्धीति मायांउत्पादयन्ती चरति यथा वंध्यो-वृक्षोकाले पल्लवादियुक्तः सन् पुष्पति फलतीति भ्रांतिमुत्पादयंस्तिष्ठति तथा पाठमनुयाणश्चरतीत्यर्थः।अप्येकं वाक्सख्ये स्थिरपीतमाहुरित्यादिकं निरुक्तमत्रानुसंधेयं॥ ५॥

५. विद्वन्मण्डली में किसी-किसी की यह प्रतिष्ठा है कि, वह उत्तमभावग्राही है और उसके बिना कोई कार्य नहीं हो सकता (ऐसे लोगों के कारण ही वेदार्थ ज्ञान होता है)। कोई-कोई असार-वाक्य का अभ्यास करते हैं। वे वास्तविक धेनु नहीं हैं—काल्पनिक, माया-मात्र धेनु हैं।

अथ षष्ठी—

यस्तित्याजसचिविदंसखायंनतस्यवाच्यपिभागोअस्ति ।
यदींशृणोत्यलकंशृणोतिनहिप्रवेदसुकृतस्यपन्थाम् ॥ ६ ॥

यः । तित्याज । सचिऽविदम् । सखायम् । न । तस्य । वाचि ।
अपि । भागः । अस्ति । यत् । ईम् । शृणोति । अलकम् ।
शृणोति । नहि । प्रऽवेद । सुऽकृतस्य । पन्थाम् ॥ ६ ॥

सचिविदं सचिशब्दः सखिवाचि सखिविदं योऽध्येता स्ववेदस्य सखा संप्रदायोच्छेदनिवारकत्वेन वेदं प्रत्युपकारित्वात् तादृशमुपकारिणमध्येतारं वेत्तीति सचिविद् तथाविधं सखायमध्येतॄणां पुरुषाणां स्वार्थबोधनेनोपकारित्वात् सखिभूतं वेदं यः पुमान् तित्याज त्यक्तवान् परार्थविनियोगेन परित्यजति त्यजतेर्लिटि छन्दस्युभयथेत्यादिना निपातितः तस्य पुरुषस्य वाचि सर्वस्यां लौकिक्यां शास्त्रीयायां वाच्यपि भागो भजनीयः कश्चिदर्थो नास्ति ईमयं पुरुषः यत् वेदव्यतिरिक्तं शृणोति तत् अलकं अलीकं व्यर्थमेव शृणोति हि यस्मात्कारणात् सुकृतस्य पन्थां पन्थानं न प्रवेद श्रद्धयाहितत्यादनुष्ठानमार्गं न जानाति तस्मात्तदीयश्रवणमपि निष्फलमित्यर्थः । द्वितीयचतुर्थपादयोरभिप्रायमारण्यके[1] दर्शितः—न तस्य वाच्यपि भागोऽस्तीत्यादिना । यथा तं योऽनूत्सृजति अभागो वाचि भवत्यभागो नाके तदेषाभ्युक्तेत्यभ्युपेत्य ॥ ६ ॥

६. जो विद्वान् मित्र को छोड़ देता है, उसकी वाणी से कोई फल नहीं है। वह जो कुछ सुनता है, व्यर्थ ही सुनता है। वह सत्कर्म का मार्ग नहीं जान सकता।

अथ सप्तमी—

अक्षण्वन्तःकर्णवन्तःसखायोमनोजवेष्वसमाबभूवुः ।
आदघ्नासउपकक्षासउत्वेह्रदाइवस्नात्वाउत्वेददृश्रे ॥ ७ ॥

अक्षण्ऽवन्तः । कर्णऽवन्तः । सखायः । मनःऽजवेषु । असमाः ।
बभूवुः । आदघ्नासः । उपऽकक्षासः । ऊँ इति । त्वे ।
ह्रदाःऽइव । स्नात्वाः । ऊँ इति । त्वे । ददृश्रे ॥ ७ ॥

अक्षण्वन्तः अक्षिमन्तः छन्दस्यपि दृश्यते इति अक्षशब्दात् अनङ् अनोनुडिति नुट् मतुपो मस्य वत्वे सर्वमित्यक्षि यद्वा तैजसत्वात् अन्योन्यं गिरयोऽप्यत्र । तथा च श्रूयते—तस्मात्तेऽन्य-

1 तै० आरण्यके २. १५ ।

कवरश्वेति। तादृशाक्षियुक्ताः कर्णवन्तः कर्णौनिश्चयवारः गर्भावस्थायामेव केनापि निर्मित-बिलइत्यर्थः यद्वा शरीरस्य शिरसोवाऊर्ध्वं गते उच्चैः स्थिते कर्णबिलछक्षणाकाशवन्तः तथा-चाम्नायते—ऋच्छन्तीवखेउदगन्वामिति। तादृशाः सखायः समानं ख्यानं ज्ञानं येषामिति स-खायः तेषु वाक्येषु वाह्येष्विन्द्रियेषु समानज्ञानाइत्यर्थः ते मनोजवेषु मनसा गम्यन्ते इति मनो-जवाः प्रज्ञायाः तेषु असमाः अतुल्याः बभूवुः भवन्ति तेषु मध्ये केचित् आदघ्नासः आस्यशब्द स्य पृषोदरादित्वादाकारादेशः आस्यदघ्नाः आस्यप्रमाणोदकाह्रदाइव। मध्यमप्रज्ञानाह अयत्वे एके सर्वनामत्वाज्जसः शीभावः उपकक्षासः कक्षसमीपप्रमाणोदकाह्रदाइव अल्पोदकाइत्यर्थः। अनेनाल्पप्रज्ञानाह। तथा त्वएके स्नात्वाः स्नातेः कृत्यार्थेत्वन् प्रत्ययः सप अर्हेकरपवृचश्चेत्यर्हार्थे च भवति स्नानार्हाः अक्षोभ्योदकाह्रदाइव ददृश्रे दृश्यन्ते अनेन महाप्रज्ञानाह उः पूरणः। अक्षिमन्तः कर्णवन्तः सखायोक्षिचष्टेरित्यादिकंनिरुक्तमत्रद्रष्टव्यं ॥ ७॥

७. जिन्हें आँखें हैं, कान हैं, ऐसे सखा (समान-ज्ञानी) मन के भाव को(ज्ञान को)प्रकाश करने में असाधारण होते हैं। कोई-कोई मुख तक जलवाले पुष्कर और कोई-कोई कटिपर्यन्त जलवाले तड़ाग के समान होते हैं कोई-कोई स्नान करने के उपयुक्त गम्भीर ह्रद् के समान होते हैं।

ह्रदातष्टेषुमनसोजवेषुयद्ब्राह्मणाःसंयजन्तेसखायः।
अत्राहत्वंविजहुर्वेद्याभिरोहब्रह्माणोविचरन्त्युत्वे ॥ ८ ॥

ह्रुदा। तुष्टेषु। मनसः। जवेषु। यत्। ब्राह्मणाः। सम्ऽयजन्ते। सखायः। अत्र। अह। त्वम्। वि। जहुः। वेद्याभिः। ओहऽब्रह्माणः। वि। चरन्ति। ऊँ इति। त्वे ॥ ८ ॥

सखायः समानख्यानाब्राह्मणाः ह्रदा बुद्धिमता ह्रदयेन तष्टेषु निश्चितेषु परिकल्पितेषु मन-सः जवेषु गन्तव्येषु वेदार्थेषु गुणदोषनिरूपणाय यद्यथा संयजन्ते संगच्छन्ते यजिरत्र संगत-करणवाची अत्रास्मिन्ब्राह्मणसंघे त्वं अविज्ञातार्थमेकं पुरुषं वेद्याभिर्वेदितव्याभिर्विद्याभिः प्र-वृत्तिभिर्वा विजहुः विशेषेण परित्यजन्ति अहेतिविनिश्चये। ओहब्रह्माणः ऊह्यमानं ब्रह्मविद्या-श्रुतिमतिबुद्धिलक्षणं येषां ते तथोक्ताः तादृशास्त्वे एके विद्वांसः विचरन्ति यथाकामं वेदार्थेषु विनिश्चयार्थं प्रवर्तन्ते उः प्रसिद्धौ। ह्रदातष्टेषुमनसां प्रजवेषु इत्यादिनिरुक्तं द्रष्टव्यं ॥ ८ ॥

८. जिस समय अनेक समान-ज्ञानी ब्राह्मण हृदय से मनोगम्य वेदार्थों के गुण-दोष-परीक्षण के लिए एकत्र होते हैं, उस समय किसी-किसी व्यक्ति को कुछ ज्ञान नहीं होता। कोई-कोई स्तोत्रज्ञ (ब्राह्मण) वेदार्थ-ज्ञाता होकर विचरण करते हैं।

इमेयेनार्वाङ्नपरश्चरन्तिनब्राह्मणासोनसुतेकरासः।
तएतेवाचमभिपद्यपापयासिरीस्तन्त्रंतन्वतेअप्रजज्ञयः ॥ ९ ॥

---

१ नि० १. ९. । २ नि० १३. १३. ।

इमे । ये । न । अर्वाक् । न । परः । चरन्ति । न । ब्राह्मणासः ।
न । सुतेऽकरासः । ते । एते । वाचम् । अभिऽपद्य । पापया ।
सिरीः । तन्त्रम् । तन्वते । अप्रऽजज्ञयः ॥ ९ ॥

अनया वेदार्थानभिज्ञान्निन्दति इमे ये अविद्वांसः अर्वाक् अर्वाचीनमवरमस्मिँल्लोके ब्राह्मणैः सह न चरन्ति ये परः परस्ताद्देवैः सह न चरन्ति ते ब्राह्मणासो ब्राह्मणा वेदार्थतत्परा न भवन्ति तथा सुतेकरासः सोमं सुतमभिषुतं कुर्वन्तीति सुतेकरा ऋत्विजः तेऽपि न भवन्ति अप्रजज्ञयः अज्ञानादेरगमहन्तीति किमत्यर्थः अविद्वांसः एते मनुष्याः वाचं लौकिकीं अभिपद्य प्राप्य यथा पापया पापकारिण्या वाचा युक्तास्ते सिरीः छन्दसीवनिपाविति ईप्रत्ययः सुपांसुलुगिति विभक्तेः लुक् सीरिणो भूत्वा तन्त्रं कृषिलक्षणं तन्वते विस्तारयन्ति कुर्वन्तीत्यर्थः सर्वथा वेदार्थो ज्ञेय इत्यभिप्रायः ॥ ९ ॥

९. जो व्यक्ति इस लोक में वेदज्ञ ब्राह्मणों के और परलोकीय देवों के साथ (यज्ञादि में) कर्म नहीं करते, जो न तो स्तोता (ऋत्विक्) हैं, न सोम-यज्ञ-कर्त्ता हैं, वे पापाश्रित लौकिक भाषा की शिक्षा के द्वारा, मूर्ख व्यक्ति के समान, लाङ्गल-चालक (हल जोतनेवाले) बनकर कृषि-रूप ताना बुनते हैं।

सोमप्रवहणे सर्वेनन्दन्तीत्येषा । सूत्रितञ्च—सोमयास्तेमयोभुवइतितिस्रः सर्वेनन्दन्तियशसागतेनेति ।

सर्वे॑ नन्दन्ति य॒शसाग॑तेन सभासा॒हेन॒ सख्या॒ सखा॑यः ।
कि॒ल्बि॒ष॒स्पृत्पि॑तु॒षणि॒र्ह्ये॑षा॒मरं॑ हि॒तो भव॑ति॒ वाजि॑नाय ॥ १० ॥

सर्वे॑ । न॒न्द॒न्ति॒ । य॒शसा॑ । आऽग॑तेन । स॒भा॒ऽस॒हेन॑ । सख्या॑ ।
सखा॑यः । कि॒ल्बि॒ष॒ऽस्पृत् । पि॒तु॒ऽसनिः॑ । हि । ए॒षा॒म् ।
अर॑म् । हि॒तः । भव॑ति । वाजि॑नाय ॥ १० ॥

सखायः समानख्यानाः समानज्ञानाः सर्वे सख्याः मनुष्याः सभासाहेन सभां सोढुं शक्नुवता सख्या ऋत्विजां प्रतिभूतेन यशं प्रत्यागतेन यशसा यशस्विना सोमेन हेतुना नन्दन्ति हृष्टा भवन्ति स हि स एव सोम एषां जनानां किल्बिषस्पृत् यः स्वस्मादन्यः पुरुषः श्रेष्ठतामश्नुते स किल्बिषं भवति बाध्यत्वेन यथा पापं सदाचारैर्बाधितव्यं भवति तद्वत् पापरूपस्य शत्रोर्बाधकः यद्वा यज्ञे साध्वनुप्रवचनाकरणेन यत्किल्बिषमेषां जायते तद् योऽबाधते स किल्बिषस्पृत् तथा त्वं पितुषणिः पितुरित्यन्ननाम दक्षिणा वा तमेनेन सोमेन सनोति यजमानः

संभजतइति यद्वाएः वेषामन्दक्षिणाद्दावेत्यर्थः । किञ्च हितः पावेषु निहितःसोमः वाजिनाय इन्द्रियं वीर्यं वाजिनं तेषां वीर्याय तत्कर्तुं अरमलं पर्याप्तः समर्थोभवति । सर्वेनन्दन्तियशसाम-तेनेत्यन्वाह यशोवैसोमोराजेत्यादिकं । इन्द्रियं वैवीर्यं वाजिनमाजरसंहास्यै वाजिनं नापच्छि-यवइत्यन्नं ब्राह्मणमत्रानुसंधेयं ॥ १० ॥

१०. यश (सोम) मित्र के समान कार्य करता है, यह सभा में प्राधान्य प्रदान करता है। इसे प्राप्त कर सब प्रसन्न होते हैं; क्योंकि यश के द्वारा दुर्नाम दूर होता है, अन्न-प्राप्ति होती है, बल मिलता है, नाना प्रकार से उपकार होता है।

ऋ॒चांत्वः॒पोष॑मास्तेपुपु॒ष्वान्गा॑य॒त्रंत्वो॑गायति॒शक्व॑रीषु ।
ब्र॒ह्मात्वो॒वद॑तिजातवि॒द्यांय॒ज्ञस्य॒मात्रां॒विमि॑मीतउत्वः॥११॥२४॥

ऋ॒चाम् । त्वः॒ । पोष॑म् । आ॒स्ते॒ । पु॒पु॒ष्वान् । गा॒य॒त्रम् । त्वः॒ । गा॒य॒ति॒ । शक्व॑रीषु । ब्र॒ह्मा । त्वः॒ । वद॑ति । जा॒त॒ऽवि॒द्याम् । य॒ज्ञस्य॑ । मात्रा॑म् । वि । मि॒मी॒ते॒ । ऊँ॒ इति॑ । त्वः॒ ॥ ११ ॥ २४ ॥

अनया होत्रादिऋत्विक्कर्मणां विनियोगमाचष्टे त्वएकोहोता ऋचां पोषं यथाविधिक-र्मणि प्रयोगं पुपुष्वान् एकोध्वाचुरनुवादार्थः बह्वीऋचः पुष्यन् शंसन् आस्ते त्वः एकः उद्गाता शक्वरीषु शक्वर्यऋचः आभिर्ऋग्भिर्वृत्रं हन्तुमिन्द्रः समर्थोभूदिति शक्वर्यऋचः तासु गायत्रं सामगायति त्वः एकोब्रह्मा च जातविद्यां जातेजाते कर्तव्ये प्रायश्चित्तादौ वेदविद्यां वाचं वदति ब्रह्माहि सर्वं वेदितुं योग्योभवति खलु चादिष्टोपेविशेषेति ननिषादः त्वः एकोध्वर्युश्च यज्ञस्य मात्रां यज्ञोमया मीयते अभिषवग्रहणादिकया क्रियया तां मात्रां यज्ञशरीरं विमिमीते अ-स्पर्धं निर्मिमीते । ऋचामेकः पोषमास्तेपुपुष्वान् होतर्गर्चनीत्यादिनिरुक्तानुसारेणार्थोऽभ्यधायि एवं बृहस्पतिर्वेदितवेदार्थज्ञानं बुद्धव ॥ ११ ॥

११. एक जन अनेक ऋचाओं का स्तव करते हुए यज्ञानुष्ठान में सहायता करते हैं, दूसरे गायत्री छन्द में साम-गान करते हैं। ब्रह्मा नामक जो पुरोहित हैं, वे ज्ञात-विद्या (प्रायश्चित्त आदि) की व्याख्या करते हैं। अध्वर्यु पुरोहित यज्ञ के विभिन्न कार्य करते हैं।

॥ इत्यष्टमस्य द्वितीये चतुर्विंशोवर्गः ॥ २४ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेनतमोहार्दंनिवारयन् । पुमर्थांश्चतुरोदेयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेणसा-यणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये अष्टमाष्टके द्वितीयोध्यायः॥२॥

---

१ ऐ० ब्रा० १. १३. । २ नि १. ८. ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत्। निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम्॥१॥
प्राज्ञः श्रीसायणाचार्यो व्याख्याय परमेष्ठके। स्फुटं द्वितीयमध्यायं तृतीयं व्याकरोत्यथ॥२॥

तत्र देवानामिति नवर्चमनुवाकापेक्षया चतुर्थं सूक्तमानुष्टुभं देवदेवत्यं लौक्यो बृहस्पतिराङ्गिरसएव वा बृहस्पतिर्ऋषिः अथवा दक्षस्य दुहितादितिर्ऋषिका। तथाचानुक्रान्तं—देवानांनव लौक्यो वा बृहस्पतिर्वाङ्गिरसो दाक्षायण्यदितिर्वा दैवमानुष्टुभमिति। गतः सूक्तविनियोगः।

तत्र प्रथमा—

ॐम् देवानां नु वयं जाना प्र वोचाम विपन्यया।
उक्थेषु शस्यमानेषु यः पश्यादुत्तरे युगे॥ १ ॥

देवानाम्। नु। वयम्। जाना। प्र। वोचाम। विपन्यया।
उक्थेषु। शस्यमानेषु। यः। पश्यात्। उत्ऽतरे। युगे॥ १ ॥

अदितिर्दाक्षायण्यनेन सूक्तेन स्वयं यथादित्यानजनयत् तद्ब्रवीति बृहस्पतिर्ऋषिपक्षे स ऋषिः अदितेः सकाशात् आदित्योत्पत्तिप्रकारमाह वयं देवानामादित्यानां जाना जन्मानि प्र वोचाम प्रकर्षेण ब्रवाम विपन्यया विस्पष्टया वाचा वयमिति योजयेति चोभयत्र पूजार्थं बहुवचनं। अथैकवचनाह यो देवानां गणः पूर्वे युगे उत्पन्नोऽपि उक्थेषु शस्यमानेषु यागे शस्त्रेषूच्यमानेषु उत्तरे युगे वर्तमानं स्तुवन्तं स्तोतारं पश्यात् पश्यति अनेकेष्वपि युगेषु गतेषु कर्मसु स्तूयमानो वर्ततइत्यर्थः॥ १ ॥

१. हम देवों या आदित्यों के जन्म को स्पष्ट रूप से कहते हैं। आगे आनेवाले युग में देव-संघ, यज्ञानुष्ठान होने पर, स्तोता को देखेगा।

अथ द्वितीया—

ब्रह्मणस्पतिरेता सं कर्मार इवाधमत्। देवानां पूर्व्ये युगेऽसतः सदजायत॥२॥

ब्रह्मणः। पतिः। एता। सम्। कर्मारःऽइव। अधमत्।
देवानाम्। पूर्व्ये। युगे। असतः। सत्। अजायत॥ २ ॥

ब्रह्मणोऽस्य पतिरदितिः एतान्येतानि देवानां जन्मानि कर्मारइव तथा शक्त्या आर्मि उपधमति सन्धुक्षणार्थं एवं समधमत उदपादयदित्यर्थः। देवानां पूर्व्ये युगे आदिसृष्टावित्यर्थः देवानुपादानकारणादसतोनामरूपवर्जितत्वेनासत्समानाद्ब्रह्मणः सकाशात्सत् नामरूपविशिष्टं देवादिकं अजायत प्रादुरभूत्। असद्वाइदमग्रआसीत्ततोवैसदजायतेतिहि श्रुतिः। न सदात्मकस्य प्रपंचस्यासत्कारणत्वं युक्तमिति वाच्यं छन्दोगैः कथमसतः सज्जायेतेत्यसत्कारणत्वमाक्षिप्य सदेवसोम्येदमग्रआसीदित्यवधारितत्वात्। तर्हि असत्कारणप्रतिपादकवाक्यानां का गतिरिति चेत् तेषामव्याकृतत्वाभिप्रायत्वात् तद्धेदंतर्ह्यव्याकृतमासीदित्यादिश्रुतेः। यद्येवं तर्ह्यदितेः सकाशात्कथं देवाद्युत्पत्तिः वायोरग्निरित्यादिवत् अधिष्ठानसकाशादुत्पत्तेः यद्वा देवानां कारणभूतं सदसतोब्रह्मणः सकाशादुत्पन्नमिति योजनादुक्तन्यायोस्मिन्पक्षेपि समानएव॥ २॥

२. आदि सृष्टि में ब्रह्मणस्पति (वा अदिति) ने कर्मकार के समान देवों को उत्पन्न किया। असत् वा अविद्यमान (नाम-रूप-विहीन) से सत् (नाम-रूप आदि) उत्पन्न हुआ।

अथ तृतीया—

देवानांयुगेप्रथमेसतःसदजायत।
तदाशाअन्वजायन्ततदुत्तानपदस्परि॥ ३॥

देवानाम्। युगे। प्रथमे। असतः। सत्। अजायत। तत्।
आशाः। अनु। अजायन्त। तत्। उत्तानऽपदः। परि॥ ३॥

पूर्वार्धमुक्तं तदनुआशादिशोजायन्त तत्परि तदनन्तरमित्यर्थः उत्तानपदः उत्तानमूर्ध्वतानं पदमस्ये त्युत्तानपदोवृक्षाः ते अजायन्त प्रादुरभवन्॥ ३॥

३. देवोत्पत्ति के पूर्व समय में असत् से सत् उत्पन्न हुआ। इसके अनन्तर दिशायें उत्पन्न हुईं और दिशाओं के अनन्तर वृक्ष उत्पन्न हुए।

अथ चतुर्थी—

भूर्जज्ञउत्तानपदोभुवआशाअजायन्त।
अदितेर्दक्षोअजायतदक्षाद्वदितिःपरि॥ ४॥

भूः। जज्ञे। उत्तानऽपदः। भुवः। आशाः। अजायन्त। अदितेः।
दक्षः। अजायत। दक्षात्। ऊँ इति। अदितिः। परि॥ ४॥

भूरुत्तानपदो वृक्षात् अग्रे यथा भुवः सकाशादाशा अजायन्त तथा अदितेर्दक्षः अजायत उत्पन्नः दक्षादु दक्षादपि अदितिः पर्यजायत ननूत्पन्नं कार्यं स्वस्यैव कारणमपि भवतीति विप्रतिषिद्धमिति चोद्यं यास्काचार्यः इदमेव वाक्यमुदाहृत्य विरोधमाशंक्य परिहरति यथाहि—अदितेर्दक्षोऽजायत दक्षाद्वा अदितिः परीति च तत्कथमुपपद्येत समानजन्मानौ स्यातामित्यपि वा देवधर्मेणेतरेतरजन्मानौ स्यातामितरेतरप्रकृती इति[1] ॥ ४ ॥

४. वृक्षों से पृथ्वी उत्पन्न हुई और पृथ्वी से दिशायें उत्पन्न हुईं । अदिति से दक्ष उत्पन्न हुए और दक्ष से अदिति ।

अदितिदेवताके पशौ अदितिर्ह्यजनिष्टेत्येषा हविषोऽनुवाक्या । सूत्रितं च—अदितिर्ह्यजनिष्ट सुत्रामाणं पृथिवीं द्यामनेहसमिति ।

सैषा पंचमी—

अदि॑ति॒र्ह्यज॑निष्ट॒ दक्ष॒ या दु॑हि॒ता तव॑ ।
तां दे॒वा अन्व॑जायन्त भ॒द्रा अ॒मृत॑बन्धवः ॥ ५ ॥ १ ॥

अदि॑तिः । हि । अज॑निष्ट । दक्ष॑ । या । दु॒हि॒ता । तव॑ । ताम् ।
दे॒वाः । अनु॑ । अ॒जा॒य॒न्त॒ । भ॒द्राः । अ॒मृत॑ऽबन्धवः ॥ ५ ॥ १ ॥

हे दक्ष या तव दुहिताभूत् सा अदितिरजनिष्ट हि पुत्रानादित्यान् तदेवाह यदिमा अन्वजायन्त भद्राः स्तुत्या भजनीया अमृतबन्धवः अमरणबन्धनाः ॥ ५ ॥

५. दक्ष, तुम्हारी पुत्री अदिति ने देवों को जन्म दिया । देवता स्तुत्य और अमर हैं ।

॥ इत्यष्टमस्य तृतीये प्रथमो वर्गः ॥ १ ॥

अथ षष्ठी—

यद्दे॑वा अ॒दः स॑लि॒ले सुसं॑रब्धा॒ अति॑ष्ठत ।
अत्रा॑ वो॒ नृत्य॑तामिव ती॒व्रो रे॒णुरपा॑यत ॥ ६ ॥

यत् । दे॒वाः । अ॒दः । स॒लि॒ले । सुऽसं॑रब्धाः । अति॑ष्ठत । अत्र॑ ।
वः॒ । नृत्य॑ताम्ऽइव । ती॒व्रः । रे॒णुः । अप॑ । आय॑त ॥ ६ ॥

---

1 नि० ११, २३ ।

अनयोत्तरेण चादित्यः स्तूयते यद्यदा हे देवाः अदःअमुष्मिन्सलिले यूयं सुसंरब्धाः सुष्ठु संरब्धाः परस्परंसंलग्नाः अतिष्ठत। आपोवाइदंसर्वमग्रआसन्नित्यादाविति श्रुतिस्मृती। अत्रास्मिन् सलिलेनृत्यतामिव वोयुष्माकं संबन्धी तीव्रोदुःसहोरेणुर्धूलिरेकः अपायत अपागच्छत दिवं यदि गच्छति सूर्योनिपात्य परामार्तण्डमास्यदिति वक्ष्यति ॥ ६ ॥

६. देवता लोग इस सलिल में रहकर महोत्साह प्रकट करने लगे। वे मानो नाचने लगे। इससे दुःसह धूलि उठी।

यद्देवायतयोयथाभुवनान्यपिन्वत ।
अत्रासमुद्रआगूळ्हमासूर्यमजभर्तन ॥ ७ ॥

यत् । देवाः । यतयः । यथा । भुवनानि । अपिन्वत । अत्र ।
समुद्रे । आ । गूळ्हम् । आ । सूर्यम् । अजभर्तन ॥ ७ ॥

यद्यदा हे देवायतयोयथा वृष्ट्या नियमयन्तीति वा अवर्षणेन यातयन्तीति वा यतयोमेघाः ते यथा उदकैर्भुवनानि लोकं पूरयन्ति तद्वत् स्वतेजोभिः अपिन्वत पूरितवन्तः अत्र समुद्रेषु आगूळ्हं निगूढं सूर्यं भावरूपाय आजभर्तन आहृतवन्तः ॥ ७ ॥

७. मेघों के समान देवों ने सारे संसार को ढक लिया। आकाश में सूर्य निगूढ थे। देवों ने उन्हें प्रकाशित किया।

अष्टौपुत्रासोअदितेर्येजातास्तन्व१स्परि ।
देवाँउपप्रैत्सप्तभिःपरामार्ताण्डमास्यत् ॥ ८ ॥

अष्टौ । पुत्रासः । अदितेः । ये । जाताः । तन्वः । परि । देवान् ।
उप । प्र । ऐत् । सप्तऽभिः । परा । मार्ताण्डम् । आस्यत् ॥ ८ ॥

अष्टौ पुत्रासः पुत्राः मित्रादयः अदितेर्भवन्ति ये अदितेस्तन्वः परि शरीरात् जातास्तस्याः अदितेरष्टौ पुत्रा अध्वर्युब्राह्मणे परिगणिताः। तथाहि— तानुक्रमिष्यामो मित्रश्च वरुणश्च धाता चार्यमा चांशश्च भगश्च विवस्वानादित्यश्चेति[1]। तथाहि तत्रैव प्रदेशान्तरे अदितिं प्रस्तुत्याम्नातं—अस्या उच्छेषणमददुस्तत्प्राश्नात् सा रेतोऽधत्त तस्यै चत्वार आदित्या अजायन्त सा द्वितीयमपचदित्यादिना[2] अष्टानामादित्यानामुत्पत्तिर्वर्णिता। सादितिः सप्तभिः पुत्रैर्देवानुपप्रैत् जगाम अष्टमं पुत्रं मार्ताण्डं सूर्यं परास्यत् उपरि आक्षिपदित्यर्थः ॥ ८ ॥

८. अदिति के आठ पुत्र (मित्र, वरुण, धाता, अर्यमा, अंश, भग, विवस्वान और आदित्य) हुए, जिनमें से सात को लेकर वह देवलोक में गईं और आठवें सूर्य को आकाश में छोड़ दिया।

---

१ तै० आरण्यके। २ तै० सं० ६.५.६।

अथ नवमी—

सप्तभिः पुत्रैरदितिरुप प्रैत्पूर्व्यं युगम्।
प्रजायै मृत्यवे त्वत्पुनर्मार्ताण्डमाभरत् ॥ ९ ॥ २ ॥

सप्तऽभिः। पुत्रैः। अदितिः। उप। प्र। ऐत्। पूर्व्यम्। युगम्।
प्रऽजायै। मृत्यवे। त्वत्। पुनः। मार्ताण्डम्। आ।
अभरत् ॥ ९ ॥ २ ॥

पूर्वमृचोक्तस्यार्थः पुनरुच्यते सप्तभिर्मार्ताण्डव्यतिरिक्तैर्मित्रादिभिरदितिः पूर्व्यं पुराणमुत्तमं युगं उपप्रैत् उपगता अथ प्रजायै प्राणिनामुत्पत्तये मृत्यवे तेषां मरणाय मार्ताण्डं मृतादण्डाज्जातत्वादेवं मार्ताण्डनामानं सूर्यं पुनराभरदाहरत् द्युलोके अधारयत् प्राणिमरणजननादीनां सूर्योदयास्तमयायत्तता स्फुटा। तस्यै न्यूनमाण्डमथापयेत्यादिब्राह्मणं ॥ ९ ॥

९. उत्तम युग में सात पुत्रों को लेकर अदिति चली गई और जन्म तथा मृत्यु के लिए सूर्य को आकाश में रख दिया।

॥ इत्यष्टमस्य तृतीये द्वितीयो वर्गः ॥ २ ॥

जनिष्ठा इत्येकादशर्चं पंचमं सूक्तं शक्तिपुत्रस्य गौरिवीतेरार्षं मारुत्वतं त्रैष्टुभं। तथा चानुक्रान्तं—जनिष्ठा एकादश गौरिवीतिरिति। अग्निष्टोमे मरुत्वतीये शस्त्रे इदं सूक्तं निविद्धानं। सूत्रितं च—जनिष्ठा उग्र इत्येकभूयसीः शस्त्वा मरुत्वतीयां निविदं दध्यादिति। सौमिकचातुर्मास्येषु वैश्वदेवेऽप्येतन्मरुत्वतीये निविद्धानं। सूत्रितं च—जनिष्ठा उग्र ओजस इति माध्यन्दिन इति। महाव्रतेऽपि निष्केवल्य एतत्सूक्तं। तथैव पंचमारण्यके सूत्रितं—जनिष्ठा उग्रः सहसे तुरायेति निविद्धानमिति।

तत्र प्रथमा—

जनिष्ठा उग्रः सहसे तुराय मन्द्र ओजिष्ठो बहुलाभिमानः।
अवर्धन्निन्द्रं मरुतश्चिदत्र माता यद्वीरं दधनद्धनिष्ठा ॥ १ ॥

जनिष्ठाः। उग्रः। सहसे। तुराय। मन्द्रः। ओजिष्ठः।
बहुलऽअभिमानः। अवर्धन्। इन्द्रम्। मरुतः। चित्।
अत्र। माता। यत्। वीरम्। दधनत्। धनिष्ठा ॥ १ ॥

---

१ तै० सं० ६.५.६।

हे इन्द्र सहसे बलाय तुराय शत्रूणां हिंसनाय त्वं उग्र उद्गूर्णबलोऽजनिष्ठाः अजायथाः। कीदृशस्त्वं मन्द्रः स्तुत्यः ओजिष्ठः ओजः शारीरबलं अतिशयेन तद्वान् बहुलाभिमानः भूरि-लाभिमानी ईदृशं महानुभावं इन्द्रं अत्र वृत्रवधे मरुतश्चित् मरुतोऽप्यवर्धन् स्तुत्या साहाय्येन वा वर्धितवन्तः यद्यदा धनिष्ठाधारयित्री इन्द्रमाता वीरं दधनत् अधारयत्॥ १॥

१. इन्द्र, जिस समय गर्भ-धारयित्री इन्द्र-माता ने इन्द्र को जन्म दिया, उस समय मरुतों ने महानुभाव इन्द्र को यह कहकर प्रशंसित किया कि, तुम बल और शत्रु-विनाश के लिए जन्मे हो; तुम वीर, स्तुत्य, ओजस्वी और अतीव अभिमानी हो।

द्रुहोनिषत्तापृशनीचिदेवैःपुरूशंसेनवावृधुष्टइन्द्रम्।
अभीवृतेवतामहापदेनध्वान्तात्प्रपित्वादुदरन्तगर्भाः॥ २॥

द्रुहः। निऽसत्ता। पृशनी। चित्। एवैः। पुरु। शंसेन। ववृधुः।
ते। इन्द्रम्। अभिवृताऽइव। ता। महाऽपदेन।
ध्वान्तात्। प्रऽपित्वात्। उत्। अरन्त। गर्भाः॥ २॥

द्रुहो द्रोग्धुरिन्द्रस्य पृशनी चित् सेनापि निषत्ता तत्सन्निधौ निषण्णाभूत् एवैर्गन्तृभिर्मरुद्भिः सहितमिन्द्रं निषण्णेति संबन्धः तेपि मरुतः पुरुप्रभूतेन शंसेन स्तोत्रेण इन्द्रं ववृधुरवर्धयन् वृत्रं जिघांसन्तं अथ महापदेन महता व्रजेन अभीवृतेव परिवृतानीव गवादीनि यानि यथा आवरणापगमे निर्गच्छन्ति तद्वत् तान्युदकानि ध्वान्तादन्धकाररूपात् प्रपित्वात् आसन्नात् मायाद्गर्भाः गर्भभूतान्युदकानि उदरन्त उदगच्छन्॥ २॥

२. गमनशील मरुतों के साथ द्रोहक इन्द्र के पास सेना बैठी हुई है। मरुतों ने प्रचुर स्तोत्र के साथ इन्द्र को वर्द्धित किया। जैसे गायें विशाल गोष्ठ के बीच आच्छादित रहती हैं और आच्छादन के दूर होते ही बाहर निकलती हैं, वैसे गर्भ अर्थात् वृष्टि-जल व्यापक अन्धकार के बीच से बाहर निकला।

ऋष्वातेपादाप्रयज्जिगास्यवर्धन्वाजाउतयेचिदत्र।
त्वमिन्द्रसालावृकान्त्सहस्रमासंदधिषेअश्विनाववृत्याः॥ ३॥

ऋष्वा। ते। पादा। प्र। यत्। जिगासि। अवर्धन्। वाजाः।
उत। ये। चित्। अत्र। त्वम्। इन्द्र। सालावृकान्। सहस्रम्।
आसन्। दधिषे। अश्विना। आ। ववृत्याः॥ ३॥

हे इन्द्र ते पादौ ऋभ्वा महान्तौ तादृशस्त्वं यद्यदा जिगासि गच्छसि तदानीं वाजाश्वग-
ः अवर्धन् अवर्धयन् । उतापि च येचित् ये केचन देवाः सन्ति ते अपि अवर्धयन् हे इन्द्र
त्वं सहस्रं सालावृकान् आसन् आस्ये दधिषे धारयसि तदानीमश्विना अश्विनावपि
आववृत्याः आवर्तयेः ॥ ३ ॥

३. इन्द्र, तुम्हारे चरण महान् हैं। जिस समय तुम जाते हो, उस समय ऋभु लोग वर्द्धित होते हैं। जो देवता हैं, वो सब वर्द्धित होते हैं। इन्द्र तुम एक सहस्र वृक को मुख में धारण करते हो। अश्विद्वय को फिरा सकते हो।

समनातूर्णिरुपयासियज्ञमानासत्यासख्यायवक्षि ।
वसाव्यामिन्द्रधारयःसहस्राश्विनाशूरददतुर्मघानि ॥ ४ ॥

समना । तूर्णिः । उप । यासि । यज्ञम् । आ । नासत्या ।
सख्याय । वक्षि । वसाव्याम् । इन्द्र । धारयः । सहस्रा ।
अश्विना । शूर । ददतुः । मघानि ॥ ४ ॥

हे इन्द्र समना संग्रामे तूर्णिः त्वरमाणोऽपि यज्ञमुपयासि उपगच्छसि तदानीं नासत्या अश्विनौ सख्याय वक्षि वहसि हे इन्द्र वसाव्यां वसुसमूहं सहस्रा सहस्रां बहुसंख्यां धारयः धारयसि अस्माकमर्थाय हे शूर अश्विना अश्विनावपि तवानुचरौ मघानि धनानि ददतुः अस्मभ्यं प्रयच्छतः ॥ ४ ॥

४. इन्द्र युद्ध की शीघ्रता होने पर भी तुम यज्ञ में आते हो। उस समय तुम अश्विद्वय के साथ मैत्री करते हो। हमारे लिए तुम सहस्र धनों को धारण करते हो। अश्विद्वय भी हमें धन देते हैं।

अथ पंचमी—

मन्दमानऋतादधिप्रजायैसखिभिरिन्द्रइषिरेभिरर्थम् ।
आभिर्हिमायाउपदस्युमागान्मिहःप्रतम्राअवपत्तमांसि ॥५॥३॥

मन्दमानः । ऋतात् । अधि । प्रऽजायै । सखिऽभिः । इन्द्रः ।
इषिरेभिः । अर्थम् । आ । आभिः । हि । मायाः । उप । दस्युम् ।
आ । अगात् । मिहः । प्र । तम्राः । अवपत् । तमांसि ॥ ५ ॥ ३ ॥

इन्द्रः अस्मात् यज्ञात् अधि हर्षितैः गमनशीलैः सखिभिर्मरुद्भिः सह मन्दमानो यजमानाय धनं प्रयच्छति स इन्द्रः आभिः प्रजाभिः निमित्तभूताभिः मायाः दस्युभिर्निर्मिता विनाशयितुं दस्युमुपागात् स इन्द्रः वर्षाः अवर्षणेन व्यापयित्रीर्महोवृष्टीः प्रावपत् तमांसि च प्रावपत् व्यनाशयदित्यर्थः ॥ ५ ॥

५. यज्ञ में आह्लादित होकर इन्द्र गतिशील मरुतों के साथ यजमान को धन देते हैं। इन्द्र ने यजमान के लिए दस्यु की माया को विनष्ट किया उन्होंने वृष्टि बरसाई और अन्धकार को विनष्ट किया।

॥ इत्यष्टमस्य तृतीये तृतीयो वर्गः ॥ ३ ॥

अथ षष्ठी—

सनामानाचिद्ध्वसयोन्यस्माअवाहन्निन्द्रउषसोयथानः ।
ऋष्वैरगच्छःसखिभिर्निकामैःसाकंप्रतिष्ठाहृद्याजघन्थ ॥ ६ ॥

सऽनामाना । चित् । ध्वसयः । नि । अस्मै । अव । अहन् । इन्द्रः । उषसः । यथा । अनः । ऋष्वैः । अगच्छः । सखिऽभिः । निऽकामैः । साकम् । प्रतिऽस्था । हृद्या । जघन्थ ॥ ६ ॥

अयमिन्द्रो वृत्रं हन्तुं सनामानाचित् समाननामानौ निध्वसयः न्यगमयत् अथेन्द्रस्त्वं वृत्रमवाहन् अवहतवान् यथोषसोऽनः शकटमवनाशितवान् तद्वत् । अथ प्रत्यक्षेणोच्यते हे इन्द्र त्वं ऋष्वैर्दीप्तैर्महद्भिर्वा निकामैः नितरां वृत्रवधं कामयमानैः सखिभिर्मरुद्भिः साकं वृत्रं हन्तुं अगच्छः आगत्य च प्रतिष्ठा प्रतिष्ठानानि शरीराणि हृद्या हृद्यानि रमणीयानि जघन्थ हतवानसि हन्तेस्थलि वधादेशोऽत्वतहीह्मप्रतिषेधः ॥ ६ ॥

६. इन्द्र सब शत्रुओं को समान रूप से नष्ट करते हैं। जैसे इन्होंने उषा के शकट को नष्ट किया, वैसे ही शत्रु को विध्वस्त किया। दीप्त, महान्, वृत्र-वधाभिलाषी और मित्र मरुतों के इन्द्र वृत्र-वध के लिए गये। इन्द्र, शत्रुओं के सुन्दर-सुन्दर शरीरों को तुमने विध्वस्त किया।

त्वंजघन्थनमुचिंमखस्युंदासंकृण्वानऋषयेविमायम् ।
त्वंचकर्थमनवेस्योनान्पथोदेवत्राञ्जसेवयानान् ॥ ७ ॥

त्वम् । जघन्थ । नमुचिम् । मखस्युम् । दासम् । कृण्वानः । ऋषये । विऽमायम् । त्वम् । चकर्थ । मनवे । स्योनान् । पथः । देवऽत्रा । अञ्जसाऽइव । यानान् ॥ ७ ॥

हे इन्द्र त्वं नमुचिं एतत्संज्ञकमसुरं जघन्थ हतवानसि कीदृशं मखस्युं कर्मणेर्ष्यं विधातुमिच्छन्तं यद्वा त्वदीयं धनमिच्छन्तं किं कुर्वन् दासं उपक्षपयितारं नमुचिमसुरं ऋषये मनवे विमायं विगतमायं कृण्वानः कुर्वन् । किंच त्वं देवत्रा देवेषु मध्ये मनवे ऋषये सामान्येन मनुष्याय वा पथो मार्गान् स्योनान् चकर्थ कृतवानसि अथवा देवत्रा देवेषु मध्ये गन्तव्यान् मार्गानिति वा संबन्धः स्योनान् चकर्थेत्युक्तमेव विवृणोति अञ्जसेयानानिति इवेत्येवकारार्थे अञ्जसैव अकुटिलेनैव यानान् गन्तॄन् मार्गान् अकरोः अथवा मार्गेणाकुटिलेनैव गन्तॄन् चकर्थ यथा लोके शीघ्रं गतो मार्ग इति मार्गस्य गन्तृत्वोपचारः तद्वदत्रापि यातत्वं द्रष्टव्यं ॥ ७ ॥

७. इन्द्र, तुम्हारा धन चाहनेवाले नमुचि को तुमने मार दिया । विघातक नमुचि नामक असुर को, मनु (ऋषि) के पास, तुमने माया-शून्य कर दिया । देवों के बीच मनु (सामान्यतया मनुष्य-मात्र) के लिए तुमने पथ प्रस्तुत कर दिये हैं । वे पथ देव-लोक में जाने के लिए सरल हैं ।

त्वमेतानिपप्रिषेविनामेशानइन्द्रदधिषेगभस्तौ ।
अनुत्वादेवाःशवसामदन्त्युपरिबुध्नान्वनिनश्चकर्थ ॥ ८ ॥

त्वम् । एतानि । पप्रिषे । वि । नाम । ईशानः । इन्द्र ।
दधिषे । गभस्तौ । अनु । त्वा । देवाः । शवसा ।
मदन्ति । उपरिऽबुध्नान् । वनिनः । चकर्थ ॥ ८ ॥

हे इन्द्र त्वं एतानि नाम नामानि नामकान्युदकानि विपप्रिषे विपूरयसि हे इन्द्र ईशानः सर्वस्येश्वरस्त्वं गभस्तौ हस्ते दधिषे धारयसि वज्रं धनं वा । किंच त्वा त्वां शवसा बलेनोपेतं देवाः सर्वे अनुमदन्ति अनुष्टुवन्ति सर्वे वनिनः उदकपयोमेघान् रश्मीन्वा उपरिबुध्नान् उपरिमूलान् अधोमुखान् चकर्थ कृतवानसि ॥ ८ ॥

८. इन्द्र, तुम इसे (संसार को) जल या तेज से परिपूर्ण करते हो । इन्द्र, तुम सबके स्वामी हो । तुम हाथ में वज्र धारण करते हो । सारे देवता बलधारी तुम्हारी स्तुति करते हैं । तुमने मेघों का मुँह नीचे कर दिया है ।

अथ नवमी—

चक्रंयदस्याप्स्वानिषत्तमुतोतदस्मैमध्विच्चच्छद्यात् ।
पृथिव्यामतिषितंयदूधःपयोगोष्वदधाओषधीषु ॥ ९ ॥

चुक्रम् । यत् । अस्य । अप्ऽसु । आ । निऽसत्तम् । उतो इति । तत् ।
अस्मै । मधुं । इत् । चुच्छद्यात् । पृथिव्याम् । अतिंऽसितम् ।
यत् । ऊधः । पयः । गोषु । अदंधाः । ओषधीषु ॥ ९ ॥

परामासित्वेहननार्थं खवोचित् अपिता अस्माइन्द्राय मधितव् उदकमपि चच्छद्यात् पृथिव्यामतिसितंविमुक्तंयदवमेस्तियउदकमस्तिननापोगोष्ठादिषुवादधाइति ॥ ९ ॥

९. जल के बीच इन्द्र का चक्र स्थापित है। यह इन्द्र के लिए मधु का छेदन कर दें। इन्द्र, तुमने तृण-लता आदि में जो दूध वा जल रक्खा है, वह गायों के स्तन से अतीव शुभ्र मूर्ति में निकलता है।

अश्वादियायेतियद्वदन्त्योजसोजातमुतमन्यएनम् ।
मन्योरियायहर्म्येषुतस्थौयतःप्रजज्ञइन्द्रोअस्यवेद ॥ १० ॥

अश्वात् । इयाय । इति । यत् । वदन्ति । ओजसः । जातम् ।
उत । मन्ये । एनम् । मन्योः । इयाय । हर्म्येषु । तस्थौ ।
यतः । प्रऽजज्ञे । इन्द्रः । अस्य । वेद ॥ १० ॥

इन्द्रसामर्थ्यं दृष्ट्वा केचिदेनमश्वादादित्यादियाय उदितवानिति वदन्ति यद्यपि तथापि अहमेनमोजसोबलाज्जातं मन्ये जानामि अस्य तेजस्वित्वं दृष्ट्वा सूर्यादुत्पन्नइति तेषां मतिः अहं लोकप्रदार्थोजातइति मन्ये यतोयं वृत्रादीन् हतवान् इति अथवायं मन्योः क्रोधादियाय उदितवान् अतोहर्म्येषु शत्रुसंबन्धिषु गृहेषु हर्म्येष्वेव वा तस्थौ तिष्ठति यतोयं प्रजज्ञे उत्पन्नइतीन्द्रएवास्य स्वस्येत्यर्थः सामर्थ्यं वेद जानाति नत्वन्योज्ञातुमीष्टे ॥ १० ॥

१०. कुछ लोग कहते हैं कि, इन्द्र की उत्पत्ति अश्व वा आदित्य से हुई है। परन्तु मैं जानता हूँ कि, इन्द्र की उत्पत्ति बल से हुई है। इन्द्र क्रोध से उत्पन्न होकर शत्रुओं की अट्टालिकाओं के ऊपर चढ़ गये। इन्द्र कहाँ से उत्पन्न हुए हैं, यह बात वही जानते हैं।

वयःसुपर्णाउपसेदुरिन्द्रंप्रियमेधाऋषयोनाधमानाः ।
अपध्वान्तमूर्णुहिपूर्धिचक्षुर्मुमुग्ध्यस्मान्निधयेवबद्धान् ॥ ११ ॥ ४ ॥

वयः । सुऽपर्णाः । उप । सेदुः । इन्द्रम् । प्रियऽमेधाः । ऋषयः ।
नाधमानाः । अप । ध्वान्तम् । ऊर्णुहि । पूर्धि । चक्षुः ।
मुमुग्धि । अस्मान् । निधयाऽइव । बद्धान् ॥ ११ ॥ ४ ॥

वयोगन्तारः सुपर्णाः सुपतना आदित्यरश्मय इन्द्रमुपसेदुरुपसन्ना अभवन्। कीदृशाः प्रियमेधाः प्रिययज्ञाः ऋषयो द्रष्टारः नाधमानाः यज्ञं याचमानाः याचनप्रकार उच्यते हे इन्द्र ध्वान्तमन्धकारमपोर्णुहि परिहर पूर्धि पूरय च चक्षुस्तेजः मुमुग्धि मोचय चास्मान् निधयेव बद्धान् निधा पाश्या भवति पाश्या पाशसमूहः पाशसमूहेन बद्धान् यथा मुंचन्ति तद्वत् अत्र वयोवैवंसुपर्णमित्यादिकं निरुक्तं द्रष्टव्यं ॥ ११ ॥

११. गमनशील और भली भाँति गिरनेवाली आदित्य किरणें इन्द्र के पास गईं—यज्ञाभिलाषी ऋषि ही पक्षी हैं, जिनकी प्रार्थना इन्द्र से थी। इन्द्र, अन्धकार को दूर करो, नेत्र को आलोक से भर दो। हम पाश से बद्ध हैं, हमें उससे छुड़ाओ।

॥ इत्यष्टमस्य तृतीये चतुर्थो वर्गः ॥ ४ ॥

वसूनामिति षळृचं षष्ठं सूक्तं ऋष्याद्याः पूर्ववत्। वसूनां षळित्यनुक्रान्तं। गतो विनियोगः।

वसूनांवाचर्कृषइयक्षन्धियावायज्ञैर्वारोदस्योः।
अर्वन्तोवायेरयिमन्तःसातौवनुंवायेसुश्रुणंसुश्रुतोधुः ॥ १ ॥

वसूनाम्। वा। चर्कृषे। इयक्षन्। धिया। वा। यज्ञैः।
वा। रोदस्योः। अर्वन्तः। वा। ये। रयिऽमन्तः। सातौ।
वनुम्। वा। ये। सुऽश्रुणम्। सुऽश्रुतः। धुरितिधुः ॥ १ ॥

इयक्षन् धनानि दातुमिच्छन् इन्द्रो वसूनां धनानां लाभाय वा चर्कृषे आकृष्यते धिया या धीः कर्म धार्यमाणत्वात् यज्ञादिकर्मणा वा निमित्तेनाकृष्यते यज्ञैर्वा निमित्तभूतैः कृष्यते कैरिति उच्यते रोदस्योर्द्यावापृथिव्योः संबन्धिभिर्देवैः मनुष्यैश्चेत्यर्थः सातौ संग्रामे धनलब्धे सति ये अर्वन्तो गच्छन्तो रयिमन्तो भवन्ति तैरप्याकृष्यते ये वनुं वा हिंसां वा सुश्रुणं सुप्रसिद्धां अत्यन्तदुर्जयविषयां सुश्रुतः सुश्रवसः प्रसिद्धाः कुर्वन्ति तैरपीन्द्र आकृष्यते इति ॥ १ ॥

१. धनवान के लिए इन्द्र यज्ञ के द्वारा आकृष्ट किये जाते हैं। वे देवों और मनुष्यों के द्वारा आकृष्ट होते हैं। युद्ध में धन का उपार्जन करनेवाले घोड़े उन्हें आकृष्ट कर रहे हैं। जो यशस्वी व्यक्ति शत्रु-संहार करते हैं; वे इन्द्र को आकृष्ट कर रहे हैं।

हवंएषामसुरोनक्षतद्यांश्रवस्यतामनसानिंसतक्षाम्।
चक्षाणायत्रसुवितायदेवाद्यौर्नवारेभिःकृणवन्तस्वैः ॥ २ ॥

---

१ नि० ४।२।

इ॒र्वः । ए॒षा॒म् । असु॑रः । न॒क्ष॒त॒ । द्याम् । श्र॒व॒स्यता॑ । मन॑सा ।
निं॒स॒त॒ । क्षाम् । च॒क्षा॒णाः । यत्र॑ । सु॒वि॒ताय॑ । दे॒वाः ।
द्यौः । न । वारे॑भिः । कृ॒णव॑न्त । स्वैः ॥ २ ॥

एषामनुष्ठातॄणामंगिरसां हवआह्वानशब्दः असुरइन्द्रस्य प्रेरकोयां दिवं नक्षत व्याप्नोत् तत्रत्याइन्द्रसंबन्धिनोदेवाः श्रवस्यता अन्नमिच्छता मनसा क्षां पृथिवीं नींसत प्राप्नुवन्। यत्र यस्यां पृथिव्यां चक्षाणाः पणिभिरपहृतागाः पश्यन्तोदेवाः सुविताय सुष्ठु हिताय स्वात्मनोऽभ्युदयाय द्यौ नं आदित्यइव वारेभिः वरणीयैः स्वैःस्वेजोभिः कृणवन्त प्रकाशमकुर्वन् गवां मद्यामायान्धकारमपनेतुमिति शेषः। अथवा एषां यज्विनामपहृतानां गवां हवः असुरः इन्द्रस्य प्रेरयिता सन् नक्षत इन्द्रप्रेरिताअंगिरसः श्रवस्यता अन्नं कीर्तिं वा इच्छता मनसा क्षां भूमिं निंसत अनुष्ठातॄणां गाः प्रदर्शयितुमित्यर्थः। इतरत्समानं ॥ २ ॥

२. अंगिरा लोगों के आह्वान-निनाद ने आकाश को पूर्ण कर दिया। इन्द्र को और अन्न को चाहनेवाले देवों ने अनुष्ठाताओं को गायें दिखाने के लिए पृथिवी को प्राप्त किया। पृथिवी पर पणियों के द्वारा अपहृत गायों को देखते हुए देवों ने अपने हित के लिए, आकाश में आदित्य के समान, अपने तेज से प्रकाश किया।

इ॒यमे॑षाम॒मृता॑नां॒गीःस॒र्वता॑ता॒येकृ॒पण॑न्त॒रत्न॑म् ।
धियं॑चय॒ज्ञंच॒साध॑न्त॒स्तेनो॑धान्तुवस॒व्य१॒॑मसा॑मि ॥ ३ ॥

इ॒यम् । ए॒षा॒म् । अ॒मृता॑नाम् । गीः । स॒र्वऽता॑ता । ये ।
कृ॒पण॑न्त । रत्न॑म् । धिय॑म् । च॒ । य॒ज्ञम् । च॒ । साध॑न्तः ।
ते । नः॒ । धा॒न्तु॒ । व॒स॒व्य॑म् । असा॑मि ॥ ३ ॥

इयमेषाममृतानां मरणरहितानां देवानां गीः स्तुतिः क्रियते इति शेषः ये देवाः सर्वताता सर्वतातौ यज्ञे कृपणन्त प्रयच्छन्ति याच्यन्ते वा रत्नं रमणीयं धनं धियं चास्मदीयां स्तुतिं यज्ञं च साधन्तः साधयन्तस्तेनोऽस्मभ्यं वसव्यं वसुसमूहं असामि अनल्पं असाधारणं वा धान्तु प्रयच्छन्तु ॥ ३ ॥

३. यह अमर देवों की स्तुति की जाती है। वे यज्ञ में नाना उत्तमोत्तम वस्तुएँ देते हैं। वे हमारी स्तुति और यज्ञ को सिद्ध करते हुए असाधारण धन दें।

आ॒तत्त॑इन्द्रा॒यवः॑पनन्ता॒भिय॑ऊ॒र्वंगोम॑न्तं॒तितृ॑त्सान् ।
स॒कृ॒त्स्वं१॒॑येपु॑रुपु॒त्रांम॒हींस॒हस्र॑धारांबृह॒तींदुदु॑क्षन् ॥ ४ ॥

आ । तत् । ते । इन्द्र । आयवः । पनन्त । अभि । ये । ऊर्वम् ।
गोऽमन्तम् । तितृत्सान् । सकृत्ऽस्वम् । ये । पुरुऽपुत्राम् । महीम् ।
सहस्रऽधाराम् । बृहतीम् । दुदुक्षन् ॥ ४ ॥

हे इन्द्र ते तव आयवो मनुष्या अंगिरसस्तत्तदा आपनन्त आ सर्वतः पनन्त स्तुवन्त्यंगिरसो गोमन्तमूर्वं संघं पणिभिरपहृतं गवां तितृत्सान् हिंसितुमैच्छन् तृदेर्हिंसार्थस्य सन्नन्तस्य छेत्याद्यागमः संयोगादनिघातः व्यत्ययस्वरः । येऽगिरसः सकृत्स्वं या सकृत् सूते सा सकृत्सूः तां सकृत्प्रसवां पुरुपुत्रां बह्वोषधिवनस्पतिरूपपुत्रां सहस्रधारां बहुलकामानामुत्पादयित्रीं बृहतीं विस्तृतां महीं भूमिं यद्वा पुरुपुत्रां बह्वोषधिवनस्पतिरूपपुत्रां सहस्रधारां बहुकामवर्षित्रीं महीं महतीं पृथ्वीं या बृहतीं परिमाणरहितां दिवं दुदुक्षन् दुदुहुः ते पनन्तेति संबन्धः सकृत्पौरुणायवेत्याद्युक्तं ॥ ४ ॥

४. इन्द्र, जो लोग शत्रुओं से गोधन ले लेना चाहते हैं, वे तुम्हारी ही स्तुति करते हैं। यह विशाल पृथिवी एक बार उत्पन्न हुई है; परन्तु अनेक सन्तानें (शस्य आदि) उत्पन्न करती हैं। ये सहस्र धाराओं में सम्पत्ति-रूप दुग्ध का दान करती हैं। जो लोग इस पृथ्वी-धेनु को दुहना चाहते हैं, वे भी इन्द्र की ही स्तुति करते हैं।

शचीवइन्द्रमवसेकृणुध्वमनानतंदमयन्तंपृतन्यून् ।
ऋभुक्षणंमघवानंसुवृक्तिंभर्तायोवज्रंनर्यंपुरुक्षुः ॥ ५ ॥

शचीऽवः । इन्द्रम् । अवसे । कृणुध्वम् । अनानतम् । दमयन्तम् ।
पृतन्यून् । ऋभुक्षणम् । मघऽवानम् । सुऽवृक्तिम् । भर्ता ।
यः । वज्रम् । नर्यम् । पुरुऽक्षुः ॥ ५ ॥

हे शचीवः कर्मवन्तो यजमानाः व्यत्ययेनैकवचनं इन्द्रं देवमवसे रक्षणाय कृणुध्वं कुरुध्वं कीदृशमिन्द्रं अनानतं कदाचिदपि परेषामनवनतं पृतन्यून् पृतनाइच्छतः शत्रून् दमयन्तं वशं प्रापयन्तं ऋभुक्षणं महान्तं मघवानं धनवन्तं सुवृक्तिं सुष्टुतिं यः पुरुक्षुः बहुशब्दवन्नोन्नं नरेभ्यो हितं असुरविघातकत्वात् तादृशं वज्रं भर्ता बिभर्ति तमिन्द्रमवसे कृणुध्वमिति ॥ ५ ॥

५. कर्मनिष्ठ पुरोहितो, कभी भी अवनत न होनेवाले, शत्रुओं का दमन करनेवाले, महान् धनी, सुन्दर स्तुतिवाले और मनुष्य-हित के लिए वज्र धारण करनेवाले इन्द्र की शरण में रक्षा के लिए जाओ।

निष्केवल्ये महावानेत्येषा धाय्या । सूत्रितं च—महावानेति धाय्या पिबासुतस्य रसिनः इति साममगाथ इति । महाव्रतेऽप्येषा तथैव पंचमारण्यके सूत्रितं—महावानेति धाय्या स्वादोरित्था इति ।

---

१ ऋ० सं० ४. ८. ४ ।

सैषा षष्ठी—

यद्वावानपुरुतमंपुराषाळावृत्रहेन्द्रोनामान्यप्राः ।
अचेतिप्रासहस्पतिस्तुविष्मान्यदीमुश्मसिकर्तवेकरत्तत् ॥६॥५॥

यत् । ववान॑ । पुरुऽतमम् । पुराषाट् । आ । वृत्रऽहा । इन्द्रः॑ । नामा॑नि ।
अप्राः । अचेति । प्रऽसहः॑ । पतिः॑ । तुविष्मान् । यत् ।
ईम् । उश्मसि॑ । कर्तवे । कर॑त् । तत् ॥ ६ ॥ ५ ॥

यद्यदा पुरुतमं अत्यन्तप्रवृद्धतमं वृत्रं ववान हन्ति पुराषाट् शत्रुपुराणामभिभवितेन्द्रः तदानीं आ अनन्तरमेव वृत्रहेन्द्रो नामान्युदकानि अप्राः पूरयति व्यत्ययेन मध्यमः सोऽयमिन्द्रः प्रासहः शत्रूणां प्रकर्षेणाभिभविता पतिः सर्वस्य स्वामी तुविष्मान् तुवीति बहुनाम तत्सामर्थ्याद्धनं परिगृह्यते बहुधन इत्यर्थः ईदृशः सन् अचेति सर्वैः प्रज्ञातः समहानिन्द्रो यदीं यदेतत्कर्म उश्मसि वयं कामयामहे तत्करत् करोत्येव इदं भवत्विदं भवत्विति यत् कामयामहे तत्तदानी-मेव करोत्येव नोदास्त इत्यर्थः । सैतदेव प्रत्यपश्यत यद्वावानपुरुतमंपुराषाळित्यादिकं ब्रा-ह्मणमनुसन्धेयं ॥ ६ ॥

६. शत्रु-पुरी ध्वंसक इन्द्र ने जिस समय अत्यन्त प्रवृद्ध शत्रु का संहार किया, उस समय वृत्रघ्न होकर उन्होंने जल से पृथिवी को पूर्ण किया। उस समय सबने समझा कि, इन्द्र अत्यन्त बली और क्षमताशाली हैं। हम जो कुछ चाहते हैं, इन्द्र सबको पूर्ण करते हैं।

॥ इत्यष्टमस्य तृतीये पंचमोवर्गः ॥ ५ ॥

प्रसुवइति नवर्चं सप्तमं सूक्तं प्रियमेधपुत्रस्य सिन्धुक्षित आर्षं जागतं नदीदेवताकं । त-थाचानुक्रान्तं—प्रसु नव सिन्धुक्षित् प्रैयमेधो नदीस्तुतिर्जागतं त्विति । गतोविनियोगः ।

तत्र प्रथमा—

प्रसुवआपोमहिमानमुत्तमंकारुर्वोचातिसदनेविवस्वतः ।
प्रसप्तसप्तत्रेधाहिचक्रमुःप्रसृत्वरीणामतिसिन्धुरोजसा ॥ १ ॥

प्र । सु । वः । आपः । महिमानम् । उत्ऽतमम् । कारुः । वोचाति ।
सदने । विवस्वतः । प्र । सप्तऽसप्त । त्रेधा । हि । चक्रमुः ।
प्र । सृत्वरीणाम् । अति । सिन्धुः । ओजसा ॥ १ ॥

---

१ ऐ० ब्रा० ३. २२ ।

हे आपोवोयुष्माकं महिमानं महत्त्वं सुस्तोत्रं उत्तमं उत्कृष्टतमं कारुः स्तोतासिन्धुक्षिदहं विवस्वतः परिचरणवतोयजमानस्य सदने यज्ञगृहे प्र सु सुष्ठु प्रवोचाति प्रब्रवीमि तानपः सप्त सप्तभूता त्रेधा पृथिव्यामन्तरिक्षे दिवि चेति त्रेधा त्रिप्रकारं चक्रमुः प्राक्रमन् प्रसृत्वरीणां आसां मध्ये सिन्धुरेतन्नामिका नदी ओजसा स्वबलेन अति सर्वा अपि नदीरतिक्रम्य प्रवहती ति शेषः ॥१॥

१. जल, सेवक यजमान के गृह में तुम्हारी उत्तम महिमा को मैं कहा करता हूँ। नदियाँ, सात-सात करके तीन प्रकार (पृथिवी, आकाश और द्युलोक) से चलीं। सबसे अधिक बहनेवाली सिन्धु ही है।

प्रतेऽरद्द्वरुणोयातवेपथःसिन्धोयद्वाजाँअभ्यद्रवस्त्वम् ।
भूम्याअधिप्रवतायासिसानुनायदेषामग्रंजगतामिरज्यसि ॥२॥

प्र । ते । अरदत् । वरुणः । यातवे । पथः । सिन्धो इति । यत् ।
वाजान् । अभि । अद्रवः । त्वम् । भूम्याः । अधि । प्रऽवता ।
यासि । सानुना । यत् । एषाम् । अग्रम् । जगताम् । इरज्यसि ॥ २ ॥

हे सिन्धो देवि ते तव यातवे गमनाय वरुणोदेवः पथोमार्गान् प्रारदत् प्राचीनं व्यलिखत् प्राहि प्राक् प्रवहति अथवा प्रकृष्टं इतरनदीभ्योप्यत्यन्तं विस्तृतं व्यदारयत् यत्यस्मात् हे सिन्धो वाजानन्नान्यभि अभिलक्ष्य त्वमभ्यद्रवः अभ्यगच्छः। किंच त्वं भूम्या अधि उपरि सानुना समुच्छ्रितेन प्रवता मार्गेण यासि गच्छसि सिन्धुः खलु पर्वतान् विभिद्य प्रवाहेन समुच्छ्रितेन मार्गेण गच्छन्ती त्वमेषां सर्वेषां जगतां जंगमानां प्राणिनामग्रं प्रत्यक्षं इरज्यसि ईशिषे॥२॥

२. सिन्धु, जिस समय तुम शस्यशाली प्रदेश की ओर चलो, उस समय वरुण ने तुम्हारे गमन के लिए विस्तृत पथ बना दिया। तुम भूमि के ऊपर उत्तम मार्ग से जाती हो। तुम सब नदियों के ऊपर विराजमान हो।

दिविस्वनोयततेभूम्योपर्यनन्तंशुष्ममुदियर्तिभानुना ।
अभ्रादिवप्रस्तनयन्तिवृष्टयःसिन्धुर्यदेतिवृषभोनरोरुवत् ॥३॥

दिवि । स्वनः । यतते । भूम्या । उपरि । अनन्तम् । शुष्मम् ।
उत् । इयर्ति । भानुना । अभ्रात्ऽइव । प्र । स्तनयन्ति ।
वृष्टयः । सिन्धुः । यत् । एति । वृषभः । न । रोरुवत् ॥ ३ ॥

भूम्योपरि भूमेरुपरि प्रवर्तमानः स्वनोदिवि यतते गच्छति दिवं व्याप्नोति सेयं सिन्धु-रनन्तं अपर्यन्तं शुष्मं वेगं भानुना दीप्तेनोर्मिणा उदियर्ति उद्गमयति अभ्रादिव अन्तरिक्षा-यथा वृष्टयः प्रस्तनयन्ति तद्वत् अस्याः शब्दाः प्रादुर्भवन्ति यदा सिन्धुरियं रोरुवत् भृशं शब्दयत् वृषभोन वृषभइवेति गच्छति तदेवं भवति ॥ ३ ॥

३. पृथिवी से सिन्धु का शब्द उठकर आकाश को घहरा देता है। यह महावेग और दीप्त लहरों के साथ जाती है। जिस समय सिन्धु वृषभ के समान प्रबल शब्द करती हुई आती है, उस समय विदित होता है कि, आकाश (वा मेघ) से घोर गर्जन-तर्जन के साथ वृष्टि हो रही है।

अभित्वासिन्धोशिशुमिन्नमातरोवाश्राअर्षन्तिपयसेवधेनवः ।
राजेवयुध्वानयसित्वमित्सिचौयदासामग्रंप्रवतामिनक्षसि ॥ ४ ॥

अभि । त्वा । सिन्धो इति । शिशुम् । इत् । न । मातरः । वाश्राः ।
अर्षन्ति । पयसाऽइव । धेनवः । राजाऽइव । युध्वा । नयसि ।
त्वम् । इत् । सिचौ । यत् । आसाम् । अग्रम् । प्रऽवताम् । इनक्षसि ॥ ४ ॥

हे सिन्धो त्वा त्वां शिशुमिव मातरः मातरः पुत्रमिव वाश्राः शब्दयन्त्यइतरानद्यः अ-भ्यर्षन्ति अभिगच्छन्ति पयसेवधेनवः पयसा युक्तावत्समभिकागावइव । किंच युध्वा यु-द्धकृद्राजेव त्वमिव त्वमेव सिचौ सिच्यमानौ भटौ नयसि यद्यदा आसां प्रवतां त्वया सहगच्छन्तीनामग्रं अग्रे इनक्षसि व्याप्नोषि सर्वासां पुरतोगच्छसि ॥ ४ ॥

४. जैसे शिशु के पास माता जाती हैं और दुग्धवती गायें बछड़े के पास जाती हैं, वैसे ही शब्द करती हुई अन्य नदियाँ सिन्धु के पास जाती हैं। जैसे युद्ध-कर्त्ता राजा सेना ले जाता है, वैसे ही तुम अपनी सहगा-मिनी दो नदियों को लेकर आगे-आगे जाती हो।

इमंमेगङ्गेयमुनेसरस्वतिशुतुद्रिस्तोमंसचतापरुष्ण्या ।
असिक्न्यामरुद्वृधेवितस्तयार्जीकीयेशृणुह्यासुषोमया ॥ ५ ॥ ६ ॥

इमम् । मे । गङ्गे । यमुने । सरस्वति । शुतुद्रि । स्तोमम् । सचत ।
परुष्णि । आ । असिक्न्या । मरुत्ऽवृधे । वितस्तया ।
आर्जीकीये । शृणुहि । आ । सुऽसोमया ॥ ५ ॥ ६ ॥

अथ प्रधानभूताः सप्तनद्यः तदवयवभूतास्तिस्रः स्तूयन्ते हे गंगे हे यमुने हे सरस्वति हे शुतुद्रि हे परुष्णि हे असिक्न्या अवयवभूतया सहिते मरुद्वृधे वितस्तया सोमया च सहिते आर्जीकीये त्वं चेदं सप्त नद्योयूयं मे स्तोमं स्तोत्रं अस्मदीयं आसचत आसेवध्वं शृणुहि

शृणुत च आर्जीकीया आ वितस्तया सुषोमया च साहित्यं निरुक्ते उक्तं—वितस्तया चार्जीकीये आ शृणुहि सुषोमया चेति । अथ गंगा गमनादित्यादि निरुक्तं द्रष्टव्यं ॥ ५ ॥

५. हे गंगा यमुना, सरस्वती, शुतुद्री (सतलज), परुष्णी (रावी), असिक्नी (चिनाब) के साथ मरुद्वृधा (चिनाब और झेलम के बीच की या चिनाब की पश्चिमवाली मरुवर्दवन नाम की सहायक नदी), वितस्ता (झेलम), सुषोमा (सोहान) और आर्जीकीया (व्यास), तुम लोग मेरे इस स्तोत्र का भाग कर लो और सुनो।

तृष्टामया प्रथमं यातवे सजूः सुसर्त्वा रसया श्वेत्या त्या ।
त्वं सिन्धो कुभया गोमतीं क्रुमुं मेहत्न्वा सरथं याभिरीयसे ॥ ६ ॥

तृष्टऽअमया । प्रथमम् । यातवे । सऽजूः । सुऽसर्त्वा । रसया ।
श्वेत्या । त्या । त्वम् । सिन्धो इति । कुभया । गोऽमतीम् ।
क्रुमुम् । मेहत्न्वा । सऽरथम् । याभिः । ईयसे ॥ ६ ॥

हे सिन्धो त्वं क्रुमुं क्रमणीयां गोमतीं नदीं यातवे गन्तुं पर्वतादवरुह्य प्रथमं तृष्टामया नद्या सजूः संगतासि पश्चात् सुसर्त्वा रसया श्वेत्यात्या कुभया मेहत्न्वा च सह याभिस्त्वं सरथं समानं रथमारुह्य ईयसे गच्छसि ॥ ६ ॥

६. सिन्धु, पहले तुम तृष्टामा (सिन्धु की पश्चिमी सहायक नदी) के साथ चली। पुनः सुसर्त्तु, रसा और श्वेत्या (ये तीनों सिन्धु की पश्चिमी सहायक नदियाँ हैं) से मिलीं। तुम क्रमु (कुर्रम) और गोमती (गोमल) को, कुभा ("काबुल" नदी) और मेहत्नू (सिन्धु की पश्चिमी सहायक नदी) से मिलाती हो। इन नदियों के साथ तुम बहती हो।

ऋजीत्येनी रुशती महित्वा परि ज्रयांसि भरते रजांसि ।
अदब्धा सिन्धुरपसामपस्तमाश्वा न चित्रा वपुषीव दर्शता ॥ ७ ॥

ऋजीती । एनी । रुशती । महिऽत्वा । परि । ज्रयांसि । भरते ।
रजांसि । अदब्धा । सिन्धुः । अपसाम् । अपःऽतमा । अश्वा । न ।
चित्रा । वपुषीऽइव । दर्शता ॥ ७ ॥

ऋजीति ऋजुगामिनी एनी श्वेतवर्णा रुशती दीप्यमाना सिन्धुः ज्रयांसि वेगवन्ति रजांसि उदकानि परिभरते प्रभरति धारयति अदब्धा अहिंसिता सिन्धुरपसां कर्मवतीनां मध्ये अपस्तमा वेगात्मकर्मवती भवति अश्वा न वडवेव चित्रा चायनीया वपुषी वपुष्मती योषिदिव दर्शता दर्शनीया भवति ॥ ७ ॥

---

१ नि० ९.२६ ।

७. सिन्धु नदी सरल-गामिनी, श्वेतवर्णा और प्रदीप्ता हैं। सिन्धु का वेगशाली जल चारों ओर जाता है। नदियों में से सबसे वेगवती सिन्धु ही है। यह घोड़ी के समान अद्भुत है और मोटी स्त्री के समान दर्शनीया है।

स्वश्वासिन्धुःसुरथासुवासाहिरण्ययीसुकृतावाजिनीवती ।
ऊर्णावतीयुवतिःसीलमावत्युताधिवस्तेसुभगामधुवृधम् ॥ ८ ॥

सुऽअश्वा । सिन्धुः । सुऽरथा । सुऽवासाः । हिरण्ययी । सुऽकृता । वाजिनीऽवती । ऊर्णाऽवती । युवतिः । सीलमाऽवती । उत । अधि । वस्ते । सुऽभगा । मधुऽवृधम् ॥ ८ ॥

हेयं सिन्धुः स्वश्वा शोभनाश्वोपेता सुरथा शोभनरथा सुवासाः शोभनवसना हिरण्ययी हिरण्मयाभरणा सुकृता वाजिनीवती अन्नवती ऊर्णावती यस्याः समीपे देशे सन्त्यूर्णाः यासां रोमभिः कंबलाः क्रियन्ते युवतिर्नित्यतरुणी सर्वदा अहीनोदका सीलमावती सीराणि ययोपष्या रज्जुरूपया बध्यन्ते सा सीलमेति निगद्यते कर्षीवद्भिः तादृगोषध्युपेता उतापि च सुभगा सिन्धुर्मधुवृधं मधुवर्धकं निर्गुंड्यादिकं अधिवस्ते आच्छादयति यस्यास्तीरे निर्गुंड्यादीनि बहूनि सन्ति ॥ ८ ॥

८. सिन्धु शोभन अश्वों, सुन्दर रथ, सुन्दर वस्त्र, सुवर्णाभरण, सुन्दर सज्जा, अन्न और पशुलोमवाली है। सिन्धु नित्यतरुणी और तिनकों (सीलमा) वाली है। सौभाग्यवती सिन्धु मधुवर्द्धक पुष्पों से आच्छादित है।

सुखंरथंयुयुजेसिन्धुरश्विनंतेनवाजंसनिषदस्मिन्नाजौ ।
महान्ह्यस्यमहिमापनस्यतेदब्धस्ययशसोविरप्शिनः ॥९॥ ७॥

सुऽखम् । रथम् । युयुजे । सिन्धुः । अश्विनम् । तेन । वाजम् । सनिषत् । अस्मिन् । आजौ । महान् । हि । अस्य । महिमा । पनस्यते । अदब्धस्य । स्वऽयशसः । विऽरप्शिनः ॥ ९ ॥ ७ ॥

सिन्धुर्देवता सुखं सुखकरं शोभनद्वारं वा अश्विनमश्ववन्तं रथं युयुजे युनक्ति तेन रथेन वाजमन्नं सनिषत् प्रयच्छतु अस्मिन्नाजौ संग्रामे यज्ञे वा अस्य सिन्धुरथस्य महिमा महान् हि पनस्यते स्तूयते कीदृशस्यास्य अदब्धस्य अन्यैरहिंसितस्य स्वयशसः स्वायत्तकीर्तेः विरप्शिनः महतोऽत्यन्तमहतः ॥ ९ ॥

९. सिन्धु सुखकर और अश्ववाले रथ को जोतती है। उस रथ से वह अन्न दे। यज्ञ में सिन्धु के रथ की महिमा गाई जाती है। सिन्धु का रथ अहिंसित कीर्तिकर और महान् है।

आव ऋञ्जस इत्यष्टर्चमष्टमं सूक्तं इरावतः पुत्रस्य सर्पजातेर्जरत्कर्णनाम्न आर्षं जागतं सोमाभिषवसाधनभूता ग्रावाणः देवता। तथा चानुक्रान्तं—आवोऽष्टौ सर्प ऐरावतो जरत्कर्णो ग्राव्णोऽस्तौदिति। ग्रावस्तोत्रे एतत्सूक्तं। सूत्रितं च—आव ऋञ्जसे प्रैतो ग्रावाण इति द्वे तृचयोरन्तरोपरिष्टात्पुरस्ताद्वेति।

तत्र प्रथमा—

आवऋञ्जसऊर्जांव्युष्टिष्विन्द्रंमरुतोरोदसीअनक्तन।
उभेयथानोअहनीसचाभुवासदःसदोवरिवस्यातउद्भिदा॥ १॥

आ। वः। ऋञ्जसे। ऊर्जाम्। विऽउष्टिषु। इन्द्रम्। मरुतः।
रोदसी इति। अनक्तन। उभे इति। यथा। नः। अहनी इति।
सचाऽभुवा। सदःऽसदः। वरिवस्यातः। उत्ऽभिदा॥ १॥

हे ग्रावाणो वो युष्मान् ऊर्जां सारभूतानामन्नानां सोमानां व्युष्टिषु विभातेषु सत्सु आऋञ्जसे आप्रसाधयामि यूयं सोमेनेन्द्रं मरुतो रोदसी द्यावापृथिव्यौ चानक्तन व्यञ्जयत सोमान् उभे सचाभुवा सहोत्पन्नेऽहनी द्यावापृथिव्यौ सदःसदः सर्वेषु यागगृहेषु वरिवस्यातः परिचरतः उद्भिदा उद्भेदकेन धनेन पूरयतमिति॥ १॥

१. पत्थरो, अन्नवाली उषा के आते ही तुम्हें मैं प्रस्तुत करता हूँ। तुम सोम देकर इन्द्र, मरुत् और द्यावापृथिवी को अनुकूल करो। ये द्यावापृथिवी एक साथ हम लोगों में से प्रत्येक के गृह में सेवा ग्रहण कर गृहों को धन से पूर्ण कर दें।

अथ द्वितीया—

तदुश्रेष्ठंसवनंसुनोतनात्योनहस्तयतोअद्रिःसोतरि।
विदद्ध्य१र्योअभिभूतिपौंस्यंमहोरायेचित्तरुतेयदर्वतः॥ २॥

तत्। ऊँ इति। श्रेष्ठम्। सवनम्। सुनोतन। अत्यः। न।
हस्तऽयतः। अद्रिः। सोतरि। विदत्। हि। अर्यः। अभिऽभूति।
पौंस्यम्। महः। राये। चित्। तरुते। यत्। अर्वतः॥ २॥

हे ग्रावाणो यूयं तदु तमेव प्रशस्यं श्रेष्ठं सवनं सोमं सुनोतन अभिषुणुत। अथैकवचनम्—अद्रिरभिषवमाणो हस्तयतो हस्ताभ्यां गृहीतः सन् अत्यो न अश्व इव भवति सोतरि अभिषव-

कर्तरि अध्वर्यौ तयथा हस्ताभ्यां हर्तं गृहीतोपि भवत्यत् तद्वत् अर्थः ग्राव्णः अभिषवाय प्रेरकोभ्यज्यमानः अभिभूति शत्रूणामभिभावुकं पौंस्यं बलं विदद्धि लभते खलु देवेभ्यः । यद्वा अभिषवायाध्वर्युभिः प्रेरितो ग्रावा अभिभूति पौंस्यं विदत् यजमानार्थं । किंच महोमहते राये स्वित् धनायापि यत् योग्राग्रा अर्वतोश्वान् तरुते वनुते प्रयच्छति ॥ २ ॥

२. हाथों से पकड़े जाने पर अभिषव-प्रस्तर घोड़े के समान हो जाता है। श्रेष्ठ सोम को तुम प्रस्तुत करो। प्रस्तर से सोमाभिषव करनेवाला यजमान शत्रुओं को हटानेवाला बल प्राप्त करता है। यह अश्व देता है, जिससे यथेष्ट धन मिलता है।

तदिद्ध्यस्यसवनंविवेरपोयथापुरामनवेगातुमश्रेत् ।
गोअर्णसित्वाष्ट्रेअश्वनिर्णिजिप्रेमध्वरेष्वध्वराँअशिश्रयुः ॥ ३ ॥

तत् । इत् । हि । अस्य । सवनम् । विवेः । अपः । यथा । पुरा ।
मनवे । गातुम् । अश्रेत् । गोऽअर्णसि । त्वाष्ट्रे । अश्वऽनिर्णिजि ।
प्र । ईम् । अध्वरेषु । अध्वरान् । अशिश्रयुः ॥ ३ ॥

इदिति पूरणः अस्य ग्राव्णः तत्सवनमभिषवोपेतमस्मदीयं सोमयागाख्यं अपः कर्म विवेः व्याप्नोतु विपूर्वस्य वेतेर्लेङि अदादित्वाच्छपोलुक् वेतेर्विपूर्वस्य वा छान्दसेष्वोवा पररूपमिति सन्ध्यक्षरमध्यगः समासस्वरः । यथा पुरा मनवे राज्ञे गातुं गमनमश्रेत् आश्रयाय तद्वद्व्याप्नोतु । किंच गोअर्णसि गोरूपे अपहवैर्गोभिः परिवृते तथा अश्वनिर्णिजि निर्णिगिति रूपनाम अश्वरूपे अपहवैरश्वैर्युक्तइत्यर्थः ईदृशे त्वाष्ट्रे त्वष्टुः पुत्रे हन्तव्ये सतीति शेषः ईमिमाव् अध्वरानध्वरैर्हिंस्यान् अध्वरसाधकान् तोपहान् अध्वरेष्वशिश्रयुः आश्रयन्ति पूर्वे यजमानाः ॥ ३ ॥

३. जैसे प्राचीन समय में मनु के यज्ञ में सोमरस आया था, वैसे ही इस प्रस्तर के द्वारा निष्पीड़ित सोम जल में प्रवेश करे। गायों को जल में स्नान कराने, गृह-निर्माण-कार्य और घोड़ों को स्नान कराने के समय, यज्ञ-काल में, इस अविनश्वर सोमरस का आश्रय लिया जाता है।

अपहतरक्षसोभङ्गुरावतःस्कभायतनिर्ऋतिंसेधतामतिम् ।
आनोरयिंसर्ववीरंसुनोतनदेवाव्यंभरतश्लोकमद्रयः ॥ ४ ॥

अप । हत । रक्षसः । भङ्गुरऽवतः । स्कभायत । निःऽऋतिम् । सेधत ।
अमतिम् । आ । नः । रयिम् । सर्वऽवीरम् । सुनोतन । देवऽअव्यम् ।
भरत । श्लोकम् । अद्रयः ॥ ४ ॥

हे ग्रावाणो यूयं अपहत विनाशयत रक्षो राक्षसान् कीदृशान् भंगुरावतः भंजकेन कर्मणा युक्तान् यथास्मभ्यमापद् दूरे परिहरत निर्ऋतिं पापदेवतां यथास्मान्नागच्छति तथा । किंच सेधत निषेधत अमतिं हिंसाबुद्धिं रक्षःप्रभृतेः । किंच नोऽस्माकं सर्ववीरं बहुपुत्रादियुक्तं रयिं धनं आसुवत अभिषवेन पुत्रपश्वादीनां प्राप्तिर्देवप्रयुक्तं । किंच देवाव्यं देवप्रीणनं श्लोकं भरत संपादयत ॥ ४ ॥

४. पत्थरो, भञ्जक राक्षसों को विनष्ट करो। निर्ऋति (पाप-देवता) को दूर करो। दुर्बुद्धि को हटाओ। सन्तान-युक्त धन दो। देवों को प्रसन्न करनेवाले श्लोक का सम्पादन करो।

दिवश्चिदावोऽमवत्तरेभ्योविभ्वनाचिदाश्वपस्तरेभ्यः ।
वायोश्चिदासोमरभस्तरेभ्योऽग्नेश्चिदर्चपितुकृत्तरेभ्यः ॥ ५ ॥ ८ ॥

दिवः । चित् । आ । वः । अमवत्ऽतरेभ्यः । विऽभ्वना । चित् ।
आश्वपःऽतरेभ्यः । वायोः । चित् । आ । सोमरभःऽतरेभ्यः ।
अग्नेः । चित् । अर्च । पितुकृत्ऽतरेभ्यः ॥ ५ ॥ ८ ॥

किंच दिवश्चिदादित्यादपि अमवत्तरेभ्यः अत्यन्तं बलवद्भ्यः यो युष्माकं अर्चनस्तोत् अभ्यर्चयुः । यद्वा हे अध्वर्यो दीप्यमानलक्षणेभ्यो ग्रावभ्यः आसर्वतः अर्च अर्चतेत्येवं यदि वाक्यं योज्यं । विभ्वना चिद् विभ्वा सुधन्वनः पुत्रः तेनापि आश्वपस्तरेभ्यः शीघ्रकर्मभ्य इत्यर्थः ऋभ्वादीनां त्रयाणां चमसादिशीघ्रकर्म प्रसिद्धं वायोश्चिद् वायोरपि सोमरभस्तरेभ्यः सोमाभिषवार्थेनात्यन्तेन वेगेन युक्तेभ्यः वायोरपि ग्रावाणो वेगवत्तरा भवन्ति सोमाभिषवार्थं अग्नेश्चिद् अग्नेरपि पितुकृत्तरेभ्यः अत्यन्तमन्नसाधकेभ्यः ईदृशेभ्यो ग्रावभ्यः प्रीणनाय यूयमर्चतेति ॥ ५ ॥

५. जो आकाश से भी तेजस्वी या बली हैं, जो सुधन्वा के पुत्र विभ्वा से भी शीघ्र-कर्मा हैं, जो वायु से भी सोमाभिषव में वेगशाली हैं और जो अग्नि से भी अधिक अन्नदाता हैं, उन पत्थरों की, देवों की प्रसन्नता के लिए, पूजा करो।

॥ इत्यष्टमस्य तृतीयेऽष्टमो वर्गः ॥ ८ ॥

अथ षष्ठी—

भुरन्तुनोयशसःसोत्वन्धसोग्रावाणोवाचादिवितादिवित्मता ।
नरोयत्रदुहतेकाम्यंमध्वाघोषयन्तोअभितोमिथस्तुरः ॥ ६ ॥

भुरन्तु । नः । यशसः । सोतु । अन्धसः । ग्रावाणः । वाचा ।
दिविता । दिवित्मता । नरः । यत्र । दुहते । काम्यम् ।
मधु । आऽघोषयन्तः । अभितः । मिथःऽतुरः ॥ ६ ॥

यशसो यशस्विनो ग्रावाणो नोऽस्मदर्थं सोतु सुतं अन्धसः सोमस्य रसं भुरन्तु भरन्तु संपादयन्तु उकारश्छान्दसः । किंच ते दिवित्मता दीप्तिमत्या लिङ्गव्यत्ययः वाचा स्तुतिवाचा दिविता दिवितायां दीप्तिमत्यां अस्मान् कुर्वन्तु सोमयागे स्थापयन्त्वित्यर्थः । केयं दीप्तिमतीति उच्यते— नरो नेतार ऋत्विजो यत्र यागे काम्यं कमनीयं मधु सोमरसं दुहते किं कुर्वन्तः आघोषयन्तः सर्वतोऽभिषवशब्दं स्तोत्रशस्त्रादिरूपं वा शब्दं कुर्वन्तः अभितः सर्वतः मिथस्तुरः त्वरमाणाः सा दीप्तिमतीति ॥ ६ ॥

६. यशस्वी प्रस्तर हमारे लिए अभिषुत सोम का रस सम्पादित करें। वे स्तोत्र के साथ उज्ज्वल वाक्य के द्वारा उज्ज्वल सोम-याग में हमें स्थापित करें। नेता ऋत्विक् लोग स्तोत्र-ध्वनि और परस्पर शीघ्रता करते-करते कमनीय सोम-रस, सोम-यज्ञ में दुहते हैं।

सुन्वन्ति सोमं रथिरासो अद्रयो निरस्य रसं गविषो दुहन्ति ते ।
दुहन्त्यूधरुपसेचनाय कं नरो हव्या न मर्जयन्त आसभिः ॥ ७ ॥

सुन्वन्ति । सोमम् । रथिरासः । अद्रयः । निः । अस्य । रसम् ।
गोऽइषः । दुहन्ति । ते । दुहन्ति । ऊधः । उपऽसेचनाय ।
कम् । नरः । हव्या । न । मर्जयन्ते । आसऽभिः ॥ ७ ॥

रथिरासो रथवन्तो रंहणवन्तः अद्रयो ग्रावाणः सोमं सुन्वन्ति ते ग्रावाणोऽस्य सोमस्य रसं निर्दुहन्ति निःशेषेण दुहन्ति गविषः स्तुतिवाचमिच्छन्तः सन्तः दुहन्त्यूधो रसं सोमसंबन्धिनं । किमर्थं उपसेचनायाग्नेः । कमिति पदपूरणः । नरो नेतारोऽभिषवकर्तारः ऋत्विजो हव्या हवींषि च अग्न्युपसेचनानन्तरं आसभिः स्वास्यैः मर्जयन्ते शोधयन्ति शेषभक्षणेन शुद्धीकुर्वन्ति । यद्वासौ होतुर्देशापविभाव पुरा आसभिरास्योपलक्षितैः स्तोत्रैर्मर्जयन्ते ॥ ७ ॥

७. चालित होकर वे पत्थर सोम चुआते हैं। वे स्तोत्र की इच्छा करते हुए, अग्नि के सेचन के लिए, सोम-रस दुहते हैं। अभिषव-कारी ऋत्विक् लोग मुख से शेष सोम का पान करके शुद्धि करते हैं।

एते नरः स्वपसो अभूतन य इन्द्राय सुनुथ सोममद्रयः ।
वामंवामं वो दिव्याय धाम्ने वसुवसु वः पार्थिवाय सुन्वते ॥ ८ ॥ १ ॥

एते। नरः। सुऽअपसः। अभूतन। ये। इन्द्राय। सुनुथ।
सोमम्। अद्रयः। वामम्ऽवामम्। वः। दिव्याय। धाम्ने।
वसुऽवसु। वः। पार्थिवाय। सुन्वते ॥ ८ ॥ ९ ॥

हे नरोनेतारः हे अद्रयः एते यूयं स्वपसः अभूतन शोभनाभिषवकर्माणोभवत ये यूय-मिन्द्राय सोमं सुनुथ दोयूयं वामंवामं वननीयं धनं अस्ति तत्दिव्याय धाम्ने देवत्से कु-रुत तथा वसुवसु वासयोग्यं धनमस्ति वः यूयं पार्थिवाय सुन्वते यजमानाय कुरुत॥८॥

८. नेताओ और पत्थरो, तुम शोभन अभिषव के कर्ता होओ। इन्द्र के लिए सोमाभिषव करो। दिव्य लोक के लिए तुम लोग अद्भुत सम्पत्ति उपस्थित करो। जो कुछ निवास-योग्य धन है, उसे यजमान को दो।

॥ इत्यष्टमस्य तृतीये नवमोवर्गः ॥ ९ ॥

अभ्रप्रुषइत्यष्टर्चं नवमं सूक्तं भृगुगोत्रस्य स्यूमरश्मेरार्षं मरुद्देवताकं पंचमी जगती शिष्टाः सप्त त्रिष्टुभः। तथाचानुक्रान्तं—अभ्रप्रुषः स्यूमरश्मिर्मार्गवोमारुतं तु पंचमी जगतीति। गतोविनियोगः।

अभ्रप्रुषोनवाचाप्रुषावसुहविष्मन्तोनयज्ञाविजानुषः।
सुमारुतंनब्रह्माणमर्हसेगणमस्तोष्येषांनशोभसे ॥ १ ॥

अभ्रऽप्रुषः। न। वाचा। प्रुष। वसु। हविष्मन्तः। न। यज्ञाः।
विऽजानुषः। सुऽमारुतम्। न। ब्रह्माणम्। अर्हसे।
गणम्। अस्तोषि। एषाम्। न। शोभसे ॥ १ ॥

अभ्रप्रुषोन मेघान्निर्गच्छन्तउदकबिन्दवइव वाचा स्तुत्या प्रीतामरुतोवसु धनं प्रुष सिंचं-ति व्यत्ययेन बहुवचनं। किंच हविष्मन्तोन यज्ञाः हविर्भिर्युक्तायागाइव विजानुषः जगतोवि-जनयितारोभवन्ति। अथ समुदायेनाह तेषामेषां सुमारुतं शोभनानां मरुतां ब्रह्माणं महान्तं गणं अर्हसे पूजार्थं नास्तोषि नास्तौषं न स्तुतवानस्मि इतः पूर्वं। तथा शोभसे शोभार्थमपि मारुतं गणं नास्तोषि अतइदानीं नूतनेन स्तोत्रेण स्तौमीत्यर्थः ॥ १ ॥

१. स्तुति से प्रसन्न होकर मरुत् लोग मेघ-निर्गत वारि-बिन्दु के समान धन बरसाते हैं। हवि से युक्त यज्ञ के समान संसार की उत्पत्ति के कारण मरुत् हैं। मरुतों के महान् दल की पूजा वास्तव में मैंने नहीं की है। शोभा के लिए भी मैंने स्तोत्र नहीं किया।

अथ द्वितीया—

श्रियेमर्यासोअञ्जीँरकृण्वतसुमारुतंनपूर्वीरतिक्षपः ।
दिवस्पुत्रासएतानयेतिरआदित्यासस्तेअक्रानवावृधुः ॥ २ ॥

श्रिये । मर्यासः । अञ्जीन् । अकृण्वत । सुऽमारुतम् । न । पूर्वीः ।
अति । क्षपः । दिवः । पुत्रासः । एताः । न । येतिरे ।
आदित्यासः । ते । अक्राः । न । ववृधुः ॥ २ ॥

श्रिये शोभार्थं मर्यासोमारकाः मनुष्यरूपावा मरुतः पूर्वं मनुष्याः सन्तः पश्चात्सुकृतविशेषेण अमराआसन् ते अञ्जीनञ्जकान्याभरणानि अकृण्वत कुर्वन्ति । किमर्थं श्रिये स्वशरीरशोभनार्थं सुमारुतं शोभनानां मरुतां गणं पूर्वीः बह्वयः क्षपः क्षपयित्र्यः सेनाअपि न पराभावयन्तीति शेषः । किंच दिवोद्युदेवतायाः पुत्रासः पुत्राः एतागन्तारः नयेतिरे निर्गच्छन्ति ते आदित्यासः अदितेः पुत्राअक्रा आक्रमणशीलामरुतोन वावृधुः नवर्धन्ते यतोस्माभिर्न स्तुताभवन्निति भावः ॥ २ ॥

२. मरुत् लोग पहले मनुष्य थे, पीछे, पुण्य के द्वारा, देवता बन गये। एकत्र सेना भी मरुतों का पराभव नहीं कर सकती। हमने इनकी स्तुति नहीं की; इसलिए ये द्युलोक के मरुत् अब भी दिखाई नहीं दिये और न ये आक्रमणशील बढ़े।

प्रयेदिवःपृथिव्यानबर्हणात्मनारिरिच्रेअभ्रान्नसूर्यः ।
पाजस्वन्तोनवीराःपनस्यवोरिशादसोनमर्याअभिद्यवः ॥ ३ ॥

प्र । ये । दिवः । पृथिव्याः । न । बर्हणा । त्मना । रिरिच्रे ।
अभ्रात् । न । सूर्यः । पाजस्वन्तः । न । वीराः । पनस्यवः ।
रिशादसः । न । मर्याः । अभिऽद्यवः ॥ ३ ॥

ये मरुतोदिवः पृथिव्यान पृथिव्याश्चनेति चार्थे बर्हणा महत्त्वेन त्मना आत्मनैव रिरिच्रे रिरिचिरे अतिरिक्ताअभवन् स्वशरीरेण अभ्रान्न अभ्रादिव सूर्यः । किंच पाजस्वन्तोन वीराः बलवन्तोवीराइव पनस्यवः स्तुतिकामाभवन्ति । किंच रिशादसोन मर्याः रिपूणामत्तारो मनुष्याइव अभिद्यवोभिगतदीप्तयोभवन्ति ॥ ३ ॥

३. स्वर्ग और पृथिवी पर ये मरुत् स्वयं बढ़े हैं। जैसे सूर्य मेघ से निकलते हैं, वैसे ही मरुत् बाहर हुए। ये वीर पुरुषों के समान स्तोत्राभिलाषी होते हैं। शत्रु-घातक मनुष्यों के समान ये दीप्त होते हैं।

युष्माकँबुध्नेअपांनयामंनिविथुर्यतिनमहीश्रथर्यति ।
विश्वप्सुर्यज्ञोअर्वागयंसुवःप्रयस्वन्तोनसत्राचआगत ॥ ४ ॥

युष्माकम् । बुध्ने । अपाम् । न । यामनि । विथुर्यति । न ।
मही । श्रथर्यति । विश्वऽप्सुः । यज्ञः । अर्वाक् । अयम् ।
सु । वः । प्रयस्वन्तः । न । सत्राचः । आ । गत ॥ ४ ॥

हे मरुतो युष्माकं बुध्ने परस्परसंघाते अपां न यामनि यद्वदपामुदकानां गमनइव मही महती भूमिर्न विथुर्यति नव्यथते नापि श्रथर्यति न विशीर्णा भवति शीघ्रगतयोपि यूयमेनां न पीडयथेत्यर्थः । विश्वप्सुः विश्वरूपोयं यज्ञो यागसाधनं हविः वो युष्माकमर्वागभिमुखं सु सुष्ठु गच्छति प्रयस्वन्तोन अन्नवन्तः परिष्कर्तारइव सुखप्रदाः सन्तः सत्राचः सहाञ्चना आगत आगच्छत संघाकारेणागच्छतेत्यर्थः । सप्तगणा वै मरुत इति श्रुतेः ॥ ४ ॥

४. मरुतो, जिस समय तुम लोग परस्पर प्रतिघातक और वृष्टि-पात करते हो, उस समय पृथिवी न तो कातर होती और न दुर्बल ही होती है। तुम्हें हवि दिया गया है। तुम लोग अन्नवाले व्यक्तियों के समान एकत्र होकर आओ।

यूयंधूर्षुप्रयुजोनरश्मिभिर्ज्योतिष्मन्तोनभासाव्युष्टिषु ।
श्येनासोनस्वयशसोरिशादसःप्रवासोनप्रसितासःपरिप्रुषः ॥५॥ १०॥

यूयम् । धूःऽसु । प्रऽयुजः । न । रश्मिऽभिः । ज्योतिष्मन्तः । न ।
भासा । विऽउष्टिषु । श्येनासः । न । स्वऽयशसः । रिशादसः ।
प्रवासः । न । प्रऽसितासः । परिऽप्रुषः ॥ ५ ॥ १० ॥

हे मरुतो यूयं धूर्षु रथसंबन्धिनीषु रश्मिभिर्योक्त्रैः प्रयुजः प्रयुक्ताअश्वाइव परिप्रुषः परितोगन्तारः स्थ तथा ज्योतिष्मन्तोन तेजस्वन्तः आदित्यादयइव भासा दीप्त्या युक्ताभवथ व्युष्टिषु उषस्सु व्युदितासु किंच श्येनासोन श्येनाइव । किंच स्वयशसः स्वायत्तयशसः ते यथा रिशादसोरिशतामसितारः तद्वत् रिशादसः स्वायत्तयशसश्च । किंच प्रवासोन प्रवासिनइव पथिकाइव प्रसितासः प्रसित्वपालाः उदकरूपमरुतः परिप्रुषः परितोगन्तारोभवथ ॥ ५ ॥

५. रस्सी से रथ में जोते घोड़े के समान तुम लोग गमनशील हो। तुम लोग प्रभात-कालीन आलोक के समान प्रकाशवान् हुए हो। श्येन पक्षी के समान तुम लोग शत्रु को दूर करते हो और अपनी कीर्ति स्वयं उपार्जित करते हो। पथिकों के समान तुम लोग चारों ओर जाकर वर्षा बरसाते हो।

॥ इत्यष्टमस्य तृतीये दशमोवर्गः ॥ १० ॥

---

१ तै॰ सं॰ २.२.५ ।

अथ षष्ठी--

प्रयद्वहध्वेमरुतःपराकाद्यूयंमहःसंवरणस्यवस्वः ।
विदानासोवसवोराध्यस्याराच्चिद्द्वेषःसनुतर्युयोत ॥ ६ ॥

प्र । यत् । वहध्वे । मरुतः । पराकात् । यूयम् । महः ।
सम्ऽवरणस्य । वस्वः । विदानासः । वसवः । राध्यस्य ।
आरात् । चित् । द्वेषः । सनुतः । युयोत ॥ ६ ॥

हे मरुतो यूयं यद्यदा पराकात् अत्यन्तं दूरदेशाद्वहध्वे आगच्छथ तदानीं महो महत् संवरणस्य संवरणीयं राध्यस्य संराधनीयं वस्वो वसु धनं विदानासः प्रयच्छन्तो वसवो यूयमाराच्चिद् दूरादेव युयोत पृथक्कुरुत । कानिति उच्यते द्वेषो द्वेष्टॄन् कीदृशान् सनुतः अन्तर्हितान् निगूढानित्यर्थः । सनुतरित्यन्तर्हितनाम ॥ ६ ॥

६. मरुतो, तुम लोग बहुत दूर से यथेष्ट गुप्त धन ले आते हो। धन प्राप्त करके तुम लोग द्वेषी शत्रुओं को गुप्त रीति से दूर करते हो।

यउदृचियज्ञेअध्वरेष्ठामरुद्भ्योनमानुषोददाशत् ।
रेवत्सवयोदधतेसुवीरंसदेवानामपिगोपीथेअस्तु ॥ ७ ॥

यः । उत्ऽऋचि । यज्ञे । अध्वरेऽस्थाः । मरुत्ऽभ्यः । न ।
मानुषः । ददाशत् । रेवत् । सः । वयः । दधते । सुऽवीरम् ।
सः । देवानाम् । अपि । गोऽपीथे । अस्तु ॥ ७ ॥

अध्वरेष्ठाः यागे तिष्ठन्मानुषो यजमानो यज्ञे उदृचि सति ऋक्शब्देन स्तोत्रमुपलक्ष्यते यज्ञे समाप्तस्तुतिके सति संपूर्णे सति मरुद्भ्यो न मरुद्भ्य एवान्येषामप्युपमार्थीयः ऋत्विगादिभ्यो ददाशत् दद्यात् यद्वा उदृचि उपक्रान्ते इत्यर्थः तस्मिन्यज्ञे मरुद्भ्य एवान्यस्माइन्द्राय ददाशत् ददाति स यजमानो रेवद्धनवद्यिमत् सुवीरं शोभनपुत्राद्युपेतं वयोऽन्नं दधते धारयति अस्मयैनेत्येवं स देवानामिन्द्रादीनामपि गोपीथे सोमपाने अस्तु भवतु ॥ ७ ॥

७. जो मनुष्य यज्ञ-समाप्ति होने पर यज्ञानुष्ठान करके मरुतों को दान देता है, उसे अन्न, धन और जन की प्राप्ति होती है। वह देवों के साथ सोमपान करता है।

अथाष्टमी—

तेहियज्ञेषुयज्ञियासऊमाआदित्येननाम्नाशंभविष्ठाः ।
तेनोऽवन्तुरथतूर्मनीषांमहश्चयामन्नध्वरेचकानाः ॥ ८ ॥ ११ ॥

ते । हि । यज्ञेषु । यज्ञियासः । ऊमाः । आदित्येन । नाम्ना ।
शम्ऽभविष्ठाः । ते । नः । अवन्तु । रथऽतूः । मनीषाम् ।
महः । च । यामन् । अध्वरे । चकानाः ॥ ८ ॥ ११ ॥

ते हि ते खलु यज्ञेषु यागेषु यज्ञियासो यज्ञार्हा यज्ञव्या ऊमा अवितार आदित्येन नाम्ना आदित्यसंबन्धेनोदकेन शंभविष्ठाः सुखस्य भावयितारः यद्वा आदित्याख्येन नाम्ना आदित्यनामकेन देवेन सह शंभविष्ठाः ते मरुतो नोऽस्मान् अवन्तु रथतूः रथतुरः रथस्य यज्ञगमनसाधनस्य त्वरयितारः सन्तो मनीषां स्तुतिं अवन्तु रक्षन्तु कीदृशास्ते अध्वरे यामन् यामनि गमने महो महद्धविश्चकानाः कामयमानाः ॥ ८ ॥

८. मरुत् लोग यज्ञीय हैं। वे यज्ञ के समय रक्षक हैं। आकाश के जल से अदिति सुख देती हैं। वह क्षिप्रकारी रथ से आकर हमारी बुद्धि की रक्षा करें। यज्ञ में आकर यथेष्ट हवि का भक्षण करते हैं।

॥ इत्यष्टमस्य तृतीये एकादशो वर्गः ॥ ११ ॥

विप्रासइत्यष्टर्चं दशमं सूक्तं पंचम्याद्यास्तिस्रो द्वितीया चेति चतस्रो जगत्यः शिष्टास्त्रिष्टुभः पूर्ववदृषिदेवते । तथाचानुक्रान्तं—विप्रासो द्वितीयापंचम्याद्याश्च तिस्रो जगत्य इति । गतो विनियोगः ।

तत्र प्रथमा—

विप्रासोनमन्मभिःस्वाध्योदेवाव्योनयज्ञैःस्वप्नसः ।
राजानोनचित्राःसुसंदृशःक्षितीनांनमर्याअरेपसः ॥ १ ॥

विप्रासः । न । मन्मऽभिः । सुऽआध्यः । देवऽअव्यः । न ।
यज्ञैः । सुऽअप्नसः । राजानः । न । चित्राः । सुऽसन्दृशः ।
क्षितीनाम् । न । मर्याः । अरेपसः ॥ १ ॥

विप्रासो न विप्रा ब्राह्मणा इव ते यथा मन्मभिः स्तुतिभिः स्वाध्यः शोभनाध्याना भवन्त्येवमेव मरुतोऽप्यस्मदीयैर्मन्मभिर्मननीयैः स्तोत्रैः स्वाध्यः सुमनसो भवन्ति अथवा मन्मभिः स्तोत्रै

पुंकाविप्रासोन्मेधाविनः स्तोतारइव स्वाध्यः यज्ञे यजमाने वा स्वाध्यानाइत्यर्थः यथा यज्ञैर्यज्ञैर्देवान्योन देवानां सर्वमिज्यारोयजमानाइव स्वपसः अपइति कर्मनाम शोभनकर्माणः ते यथा कर्मसु व्यापृताभवन्ति तद्वद्वृष्टिप्रदानादिकर्मसु व्यापृताइत्यर्थः राजानोन मूर्धाभिषिक्ताः क्षितिपतयइव चित्राश्चायनीयाः पूजनीयाः यद्वा चित्राभरणाः यथा सुसन्दृशः सुदर्शनीयाः यथा क्षितीनां निवासानां स्वामिनोमर्यान मनुष्याइव अरेपसः अपापाः यथा प्रतिग्रहार्थमन्यत्रागमना स्वगृहस्वामुविन्तोनिर्दोषाभवन्ति तद्वदाइत्यर्थः ईदृशाः शोभनाइत्यर्थः ॥ १ ॥

१. स्तोत्र-परायण मेधावी स्तोताओं के समान यज्ञ में मरुत् लोग शोभन ध्यानवाले हैं। जैसे देवों के सर्वक यजमान कर्म में व्यस्त रहते हैं, वैसे ही वृष्टि-प्रदान आदि कर्मों में मरुत् लोग व्यापृत रहते हैं। मरुत् लोग राजाओं के समान पूजनीय, दर्शनीय और गृहस्वामी मनुष्यों के समान निष्पाप और शोभित हैं।

अ॒ग्निर्न ये भ्राज॑सा रु॒क्मव॑क्षसो॒ वातासो॒ न स्व॒युजः॑ स॒द्यऊ॑तयः ।
प्र॒ज्ञा॒तारो॒ न ज्येष्ठाः॑ सुनी॒तयः॑ सु॒शर्मा॑णो॒ न सोमा॑ ऋ॒तं य॒ते ॥ २ ॥

अ॒ग्निः । न । ये । भ्राज॑सा । रु॒क्मऽव॑क्षसः । वातासः । न ।
स्व॒ऽयुजः॑ । स॒द्यःऽऊ॑तयः । प्र॒ऽज्ञा॒तारः॑ । न । ज्येष्ठाः॑ ।
सु॒ऽनी॒तयः॑ । सु॒ऽशर्मा॑णः । न । सोमाः॑ । ऋ॒तम् । य॒ते ॥ २ ॥

ये मरुतोग्निर्नअग्निरिव स यथा भ्राजसा तेजसा शोभते तद्वद्भ्राजसा युक्ताः। किंच रुक्मवक्षसोरुक्मालंकृतवक्षस्काः वातासोन प्रत्यक्षवायवइव स्वयुजः स्वयं युज्यमानाः सद्यः ऊतयः सद्योगमनाः प्रज्ञातारोन प्रकर्षेण ज्ञातारोज्ञानिनइव ज्येष्ठाः पूज्याः सुनीतयः सुनयनाः सुशर्माणोन सोमाः सुमुखाः सोमाइव ते यूयं ऋतं यज्ञं गच्छते यजमानाय गच्छतेति ॥ २ ॥

२. मरुत् लोग अग्नि के समान तेज से शोभित हैं। उनके वक्षस्थल में स्वर्णालंकार शोभा पाते हैं। वे वायु के समान क्षिप्रगन्ता हैं। ज्ञाता ज्ञानियों के समान वे पूज्य हैं। सुन्दर नेत्रों और सुन्दर मुखवाले सोम समान वे यज्ञ में जाते हैं।

वातासो॒ न ये धुन॑यो जिग॒त्नवो॒ऽग्नी॒नां न जि॒ह्वा वि॑रो॒किणः॑ ।
वर्म॑ण्वन्तो॒ न यो॒धाः शिमी॑वन्तः पितॄ॒णां न शंसाः॑ सुरा॒तयः॑ ॥ ३ ॥

वातासः । न । ये । धुन॑यः । जि॒ग॒त्नवः॑ । अ॒ग्नी॒नाम् । न ।
जि॒ह्वाः । वि॒ऽरो॒किणः॑ । वर्म॑ण्ऽवन्तः । न । यो॒धाः ।
शिमी॑ऽवन्तः । पि॒तॄ॒णाम् । न । शंसाः॑ । सु॒ऽरा॒तयः॑ ॥ ३ ॥

ये मरुतो वातासोन वाता इव धुनयः शत्रूणां कंपयितारो जिगत्नवो गमनशीलाः अस्मिन्सूक्ते मरुतामेव दृष्टान्तकथनं संचरणस्वभाववायुपदार्थवदभिमानिदेवताभेदेनाविरुद्धं तथाग्नीनां न जिह्वाः अग्नीनां ज्वाला इव विरोकिणः विरोचनशीलमुखाः तथा वर्मण्वन्तोन योधाः कवचिनो योद्धार इव शिमीवन्तः शौर्यकर्मवन्तः तथा पितॄणां न शंसाः पितॄणां जनकानां शंसावाच इव सुराधसः सुदानाः एवं महानुभावाः एते मरुतोऽस्मद्यज्ञमागच्छन्तु ॥ ३ ॥

३. मरुत् लोग (वायु के अभिमानी देव) वायु के समान शत्रुओं को कँपानेवाले और गतिशील हैं। अग्नि की ज्वाला के समान शोभन मुखवाले हैं। कवचधारी योद्धाओं के समान वे शौर्य कर्मवाले हैं। पितरों के वचन के समान दानी हैं।

रथानांनयेऽराःसनाभयोजिगीवांसोनशूराअभिद्यवः।
वरेयवोनमर्याघृतप्रुषोऽभिस्वर्तारोअर्कंनसुष्टुभः ॥ ४

रथानाम् । न । ये । अराः । सऽनाभयः । जिगीवांसः । न ।
शूराः । अभिऽद्यवः । वरेऽयवः । न । मर्याः । घृतऽप्रुषः ।
अभिऽस्वर्तारः । अर्कम् । न । सुऽस्तुभः ॥ ४ ॥

रथानां न रथचक्राणामिव अराः ते यथानेकेऽपि सनाभयः समाननाभयो भवन्ति एवं ये परस्परं सनाभयः समानबन्धनाः एकस्मिन्नेवान्तरिक्षे वर्तमानाः परस्परं शुश्रूषव इत्यर्थः जिगीवांसोनशूराः जयशीलाः शूरा इव अभिद्यवः अभिगतदीप्तयः किंच वरेयवो न मर्याः पूर्वं वरं परस्मै प्रदातुमिच्छन्तो मनुष्या इव घृतप्रुषः उदकसेक्तारः उदकपूर्वं हि वराणि वस्तूनि दीयन्ते नियमेन वृष्ट्युदकप्रदा इत्यर्थः । किंच अभिस्वर्तारः अर्कंन अर्कमर्चनीयं स्तवमभिस्वर्तारः अभितः शब्दयितारो बन्दिन इव सुष्टुभः सुस्तुत्याः ॥ ४ ॥

४. मरुत् लोग रथचक्र के डंडों के समान एक नाभि (आश्रय या अन्तरिक्ष) वाले हैं। वे जयशील शूरों के समान दीप्तिवाली हैं। दानेच्छु मनुष्यों के समान वे जल-सेचक हैं। सुन्दर स्तोत्र करनेवालों के समान वे सुशब्दवाले हैं।

अश्वासोनयेज्येष्ठासआशवोदिधिषवोनरथ्यःसुदानवः।
आपोननिम्नैरुदभिर्जिगत्नवोविश्वरूपाअङ्गिरसोनसामभिः॥५॥१२॥

अश्वासः । न । ये । ज्येष्ठासः । आशवः । दिधिषवः । न ।
रथ्यः । सुऽदानवः । आपः । न । निम्नैः । उदऽभिः । जिगत्नवः ।
विश्वऽरूपाः । अङ्गिरसः । न । सामऽभिः ॥ ५ ॥ १२ ॥

ये मरुतोऽश्वासो न अश्वा इव ज्येष्ठासो ज्येष्ठाः प्रशस्यतमा आशवः शीघ्रगमनाः तथा दिधिषवो न बहूनां धारका इव रथ्यो रथस्वामिनः सुदानवः सुदानाः तथा आपो न आप इव निम्नैः प्रवणगैः उदभिरुदकैः सह जिगत्नवो गमनशीलाः तथा विश्वरूपाः नानारूपाः सामभिर्युक्ताः अंगिरसो न अंगिरस इव सर्वदा सामगा इत्यर्थः ॥ ५ ॥

५. मरुत् लोग अश्वों के समान श्रेष्ठ शीघ्र-गन्ता हैं। धनवाले रथ-स्वामियों के समान वे सुन्दर दानवाले हैं। वे नदियों के समान नीचे जल से आनेवाले हैं। वे अङ्गिरा लोगों के समान सामगाता हैं। नाना रूपधारी हैं।

॥ इत्यष्टमस्य तृतीये द्वादशो वर्गः ॥ १२ ॥

अथ षष्ठी—

ग्रावाणो न सूरयः सिन्धुमातर आदर्दिरासो अद्रयो न विश्वहा ।
शिशूला न क्रीळयः सुमातरो महाग्रामो न यामन्नुत त्विषा ॥ ६ ॥

ग्रावाणः । न । सूरयः । सिन्धुऽमातरः । आऽदर्दिरासः । अद्रयः । न । विश्वहा । शिशूलाः । न । क्रीळयः । सुऽमातरः । महाऽग्रामः । न । यामन् । उत । त्विषा ॥ ६ ॥

सूरयः उदकस्य प्रेरकाः ग्रावाणो न मेघा इव सिन्धुमातरः नदीनिर्मातारः आदर्दिरासः आदरणशीलानि अद्रयो न वज्राद्यायुधानीव विश्वहा सर्वदा शत्रूणां हन्तार इत्यर्थः यद्वा सर्वदा अद्रयो न वज्रा इव शत्रूणामादर्दिरासः आदरणशीलाः सुमातरः शोभनमातृकाः शिशूलाः न शिशव इव क्रीळयः विहर्तारः । उतापि च महाग्रामो न महान् जनसंघ इव यामन् यामनि गमने त्विषा दीप्त्या युक्ता भवन्ति तेऽस्मद्यज्ञमागच्छन्तु ॥ ६ ॥

६. वे जलवाता मेघों के समान नदी-निर्माता हैं। ध्वंसक वज्र आदि आयुधों के समान वे शत्रु-हन्ता हैं। वे वत्सल माताओं के बच्चों के समान क्रीड़ा-परायण हैं। वे महान् जनसंघ के समान गमन में दीप्तिशाली हैं।

उषसां न केतवोऽध्वरश्रियः शुभंयवो नाञ्जिभिर्व्यश्वितन् ।
सिन्धवो न ययियो भ्राजदृष्टयः परावतो न योजनानि ममिरे ॥ ७ ॥

उषसाम् । न । केतवः । अध्वरऽश्रियः । शुभम्ऽयवः । न । अञ्जिऽभिः । वि । अश्वितन् । सिन्धवः । न । ययियः । भ्राजत्ऽऋष्टयः । पराऽवतः । न । योजनानि । ममिरे ॥ ७ ॥

ये मरुतः उषसां न केतवः उषसां रश्मय इव अध्वरश्रियो यज्ञस्य श्रयितारो भवन्ति म- र्या शुभंयवो न कल्याणकामा वरा इव अञ्जिभिराभरणैः व्यश्वितन् दीप्यन्ते । श्विता वर्णे इति रूपं । तथा सिन्धवो न नद्य इव ययियो गमनशीला भ्राजदृष्टयः दीप्यमानायुधाः परावतो न दू- राध्वनीना पथिका इव योजनानि दूरदेशान्ममिरे परिच्छिन्दन्ति दूरमपगच्छन्तीति ॥ ७ ॥

७. उषा की किरणों के समान वे यज्ञाश्रयी हैं। कल्याणकामी वरों के समान वे आभरणों से सुशोभित होते हैं। नदियों के समान वे गतिशील हैं। उनके आयुध प्रदीप्त हैं। दूर मार्गवाले पथिकों के समान वे अनेक योजनाओं को अतिक्रम करते हैं।

सुभागान्नोदेवाःकृणुतासुरत्नानस्मान्स्तोतॄन्मरुतोवावृधानाः ।
अधिस्तोत्रस्यसख्यस्यगातसनाद्धिवोरत्नधेयानिसन्ति ॥८॥१३॥

सुऽभागान् । नः । देवाः । कृणुत । सुऽरत्नान् । अस्मान् । स्तोतॄन् ।
मरुतः । वावृधानाः । अधि । स्तोत्रस्य । सख्यस्य ।
गात । सनात् । हि । वः । रत्नऽधेयानि । सन्ति ॥ ८ ॥ १३ ॥

अनया स्तुतिमुपसंहरति हे मरुतो देवाः वावृधानाः स्तुत्या वर्धमाना यूयं स्तोतॄन् नोऽस्मान् सुभगान् सुधनान् कृणुत कुरुत तथा सुरत्नान् शोभनरत्नान् कृणुत यद्वा सुरत्नान् शोभन रमणीयस्तोत्रानस्मानिति संबन्धनीयं । किंच यूयं सख्यस्य स्तोत्रस्य सखिभूतं स्तोत्रमभिमत्य अधिगच्छत यो युष्माकं रत्नधेयानि रत्नदानानि अस्मद्विषयाणि सनाद्धि चिरकालादा- रभ्य खलु सन्ति ॥ ८ ॥

८. देव, मरुतो, स्तुतियों से वर्द्धित होकर तुम हम स्तोताओं को धनी और शोभन रत्नवाले बनाओ। स्तोत्र के सहकारी स्तव को ग्रहण करो। हमें तुम सदा से रत्न-दान करते आये हो।

॥ इत्यष्टमस्य तृतीये त्रयोदशोवर्गः ॥ १३ ॥

अपश्यमिति सप्तर्चमेकादशं सूक्तं आग्नेयं त्रैष्टुभं सौचीकगुणोऽग्निर्ऋषिः वैश्वानरगुणो वा अथवा सप्तिर्नाम वाजंभरपुत्रः । तथा चानुक्रान्तं—अपश्यं सप्त सौचीकोऽग्निर्वैश्वानरो वा सप्तिर्वा वाजंभर आग्नेयं त्विति । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोस्त्रैष्टुभे छन्दसि इदमादिके द्वे सूक्ते । सूत्रितं- च—अपश्यमस्य महतो महित्वमिति सूक्ते इति ।

तत्र प्रथमा—

अपश्यमस्यमहतोमहित्वममर्त्यस्यमर्त्यासुविक्षु ।
नानाहनूविभृतेसंभरतेअसिन्वतीबप्सतीभूर्यत्तः ॥ १ ॥

अपश्यम्। अस्य। महतः। महिऽत्वम्। अमर्त्यस्य। मर्त्यासु।
विक्षु। नाना। हनू इति। विभृते इति विऽभृते। सम्।
भरेते इति। असिन्वती इति। बप्सती इति। भूरि। अत्तः॥ १॥

अस्याग्नेर्महतो महनीयस्य महित्वं महत्त्वमपश्यं पश्यामि कीदृशस्यास्य मर्त्यासु विक्षु मनुष्यरूपासु प्रजासु तासां हृदये अमर्त्यस्य अमरणस्वभावस्य वैश्वानररूपेण वर्तमानस्य यद्वा मर्त्यासु विक्षु ऋत्विग्यजमानरूपासु प्रजासु अमर्त्यस्य सर्वदा जागरितस्य अथवा दा-वाग्निरूपोभिरुच्यते अस्याग्नेर्हनू शिप्रे नाना विभृते विभिन्ने संभरेते संभरतोदन्तैः यथा कृत्वा असिन्वती असंखादन्त्यौ स्वोदरं बप्सती भक्षयन्त्यौ भूरि प्रभूतं काष्ठमरण्योर्वर्तमानं अत्तः भक्षयतः॥ १॥

१. मरणशील मनुष्यों में अमर-स्वभाव अग्नि की महिमा को मैं देखता हूँ। इनके दोनों जबड़े (हनु) नाना प्रकार के और परिपूर्ण शक्ति के हैं। ये चर्वण न करके काष्ठादि पदार्थों का भक्षण करते हैं।

गुहा शिरो निहितमृधगक्षी असिन्वन्नत्ति जिह्वया वनानि।
अत्राण्यस्मै पड्भिः सं भरन्त्युत्तानहस्ता नमसाधि विक्षु॥ २॥

गुहा। शिरः। निऽहितम्। ऋधक्। अक्षी इति। असिन्वन्। अत्ति।
जिह्वया। वनानि। अत्राणि। अस्मै। पड्ऽभिः। सम्।
भरन्ति। उत्तानऽहस्ताः। नमसा। अधि। विक्षु॥ २॥

अस्याग्नेः शिरो मूर्धा गुहा गुहायां निहितं मनुष्योदरेषु वर्तते अस्याक्षी अक्षिणी ऋधक् पृथक् निहिते निहिते चन्द्रसूर्यात्मना वर्तेते अक्षिणी इत्यर्थः। ईदृशोयमग्निः असिन्वन् दन्तैरखा-दन् जिह्वया वनान्यपि काष्ठानि भक्षयति दाहयुक्तः। अस्मा अग्नये अध्वर्य्वादयः पड्भिः पादैरभिगत्य अत्राणि संभरन्ति संपादयन्ति हवींषि। कथंभूताः उत्तानहस्ताः पात्रधारणार्थं उन्नतकराः नमसा नमस्कारेण युक्ताः कुत्र अधिविक्षु प्रजासु ऋत्विक्षु मध्ये॥ २॥

२. इनका मस्तक गुप्त स्थान में है। इनके नेत्र भिन्न-भिन्न स्थानों (सूर्य और चन्द्रमा) में हैं। ये चर्वण न करके ज्वाला से काठों को खाते हैं। मनुष्यों में यजमान हाथ उठाते और नमस्कार करते हुए इनके पास जाकर उनका आहार जुटाते हैं।

प्र मातुः प्रतरं गुह्यमिच्छन्कुमारो न वीरुधः सर्पदुर्वीः।
ससं न पक्वमविदच्छुचन्तं रिरिह्वांसं रिप उपस्थे अन्तः॥ ३॥

प्र । मातुः । प्रऽतरम् । गुह्यम् । इच्छन् । कुमारः । न । वीरुधः ।
सर्पत् । उर्वीः । ससम् । न । पक्वम् । अविदत् । शुचन्तम् ।
रिरिह्वांसम् । रिपः । उपऽस्थे । अन्तरिति ॥ ३ ॥

अयमग्निर्मातुः पृथिव्याः संबन्धिनीरुर्वीर्महतीः वीरुधोऽवाइच्छन् तथा प्रतरं प्रकृष्टतरं गुह्यं गोप्यं तासां वीरुधां मूलमपि इच्छन् कामयमानः प्रसर्पत् प्रसर्पति प्रसरति । किंच कुमारेण कुमारइव सयथा स्तन्यं पातुं जानुभ्यां सर्पति तद्वत् ससं न पक्वं पक्वमन्नमिव शुचन्तं दीप्यमानं नीरसं वृक्षं रिपः पृथिव्याउपस्थे अन्तः उत्संगे अन्तरविदत् विन्दति । पुनः कीदृशं रिरिह्वांसं आकाशमास्वादयन्तं यद्वा मूलैर्भोक्तारं पृथिवीं रिरिह्वांसं ॥ ३ ॥

३. ये अग्नि-रूपी बालक अपनी माता पृथिवी के ऊपर अग्रसर चलते-चलते प्रकाण्ड-प्रकाण्ड लताओं का ग्रास करते हैं—उनके छिपे मूल तक का भक्षण करते हैं। पृथिवी पर जो आकाश को छूनेवाले वृक्ष हैं, उन्हें ये पके हुए अन्न के समान पकड़ लेते हैं। इनकी ज्वाला से वृक्ष जलते हैं।

तद्वामृतंरोदसीप्रब्रवीमिजायमानोमातरागर्भोअत्ति ।
नाहंदेवस्यमर्त्यश्चिकेताग्निरङ्गविचेताःसप्रचेताः ॥ ४ ॥

तत् । वाम् । ऋतम् । रोदसी इति । प्र । ब्रवीमि । जायमानः ।
मातरा । गर्भः । अत्ति । न । अहम् । देवस्य । मर्त्यः ।
चिकेत । अग्निः । अङ्ग । विऽचेताः । सः । प्रऽचेताः ॥ ४ ॥

हे रोदसी द्यावापृथिव्यौ वां युवां तदृतं सत्यं प्रब्रवीमि यदरणीभ्यां जायमानस्तयो-र्गर्भो गर्भस्थानीयोऽग्निर्मातरा अरणी अत्ति भक्षयति । देवस्य द्योतमानादिगुणस्याग्नेर्वेचनं मर्त्यो-मनुष्योऽहं न चिकेत न जानामि । हे अंग वैश्वानर अग्निररणीभ्यामुत्पन्नोविचेताः विविधज्ञा-नवान् सप्रचेताः सएव प्रकृष्टज्ञानः अतोऽहं न जानामीत्यर्थः अथवाङ्गेत्यात्मानमेव संबोध्य ब्र-वीमि अग्निरेव विचेताः बहुधा जानाति सप्रचेताः सएव जानाति स्वमहिमानं नाहं स्तोतुं प्रभवामीत्यर्थः ॥ ४ ॥

४. हे द्यावापृथिवी, तुमसे मैं सच्ची बात कहता हूँ कि, अरणियों से उत्पन्न यह बालकरूप अग्नि अपने माता-पिता (दोनों अरणियों व लकड़ियों) का भक्षण करते हैं। मैं मनुष्य हूँ अतः देवता अग्नि का वर्तन व विषय नहीं जानता हूँ। वैश्वानर, तुम विविध ज्ञानवाले हो व प्रकृष्ट ज्ञानवाले हो—यह मैं नहीं जान सकता।

योअस्माअन्नंतृष्वाऽदधात्याज्यैर्घृतैर्जुहोतिपुष्यति ।
तस्मैसहस्रमक्षभिर्विचक्षेऽग्नेविश्वतःप्रत्यङ्ङसित्वम् ॥ ५ ॥

यः । अस्मै । अन्नम् । तृषु । आऽदधाति । आज्यैः । घृतैः ।
जुहोति । पुष्यति । तस्मै । सहस्रम् । अक्षऽभिः । वि ।
चक्षे । अग्ने । विश्वतः । प्रत्यङ् । असि । त्वम् ॥ ५ ॥

योयजमानः अस्मै अग्नये तृषु क्षिप्रमन्नं आदधाति करोति आज्यैर्घृतैः क्षरद्भिः दधिर्वा सोमरसैर्जुहोति पुष्यति पुष्णाति चैनं काष्ठैः तस्मै तमित्यर्थः तं सहस्रं सहस्रसंख्याकैरक्षभिरक्षिस्थानीयाभिरपरिमिताभिर्ज्वालाभिः विचक्षे विचष्टे विपश्यति। अथ प्रत्यक्षस्तुतिः हे अग्ने त्वं विश्वतः सर्वतः प्रत्यङ्ङसि प्रत्यगंचनोभवसि अस्मदानुकूल्येन प्रवर्तमानोभवसि ॥ ५ ॥

५. जो यजमान अग्नि को शीघ्र अन्न देता है, गोघृत या सोमरस से अग्नि में हवन करता है और जो काष्ठ आदि से इनकी पुष्टि करता है, उसे अग्नि अपरिमित ज्वालाओं से देखते हैं। अग्नि, उसके प्रति तुम हमारे प्रति अनुकूल रहते हो।

किंदेवेषुत्यजएनश्चकर्थाग्नेपृच्छामिनुत्वामविद्वान् ।
अक्रीळन्क्रीळन्हरिरत्तवेदन्विपर्वशश्चकर्तगामिवासिः ॥ ६ ॥

किम् । देवेषु । त्यजः । एनः । चकर्थ । अग्ने । पृच्छामि । नु ।
त्वाम् । अविद्वान् । अक्रीळन् । क्रीळन् । हरिः । अत्तवे ।
अदन् । वि । पर्वऽशः । चकर्त । गाम्ऽइव । असिः ॥ ६ ॥

हे अग्ने त्वां नु क्षिप्रं देवेषु किं त्यजः क्रोधं एनः पापंच चकर्थ कृतवानसीत्यविद्वानहं पृच्छामि त्वांदवं दहन्तमग्निं पृच्छामि। किंचाक्रीळन् कचिद्देशे अविहरन् क्रीळन् कचिद्देशे विनोदयन् लीलया दहन् हरिर्हरितवर्णः सन् अत्तवे अत्तव्यमदन् अन्नकाष्ठादिकं पर्वशः सन्धौ सन्धौ विचकर्थ विविधं करोषि गामिवासिः गां यथा असिः स्वधितिः पर्वशश्छिनत्ति तद्वत् ॥ ६ ॥

६. अग्नि, क्या तुमने देवों के ऊपर क्रोध किया है? न जानकर मैं तुम दाहक से पूछता हूँ। कहीं क्रीड़ा करते हुए और क्रीड़ा न करते हुए और हरितवर्ण अग्नि अन्न, काष्ठ आदि को खाते समय उनको वैसे ही छिन्नी-छिन्नी कर डालते हैं, जैसे खड्ग से गौ को खण्ड-खण्ड किया जाता है।

विषूचोअश्वान्युयुजेवनेजाऋजीतिभीरशनाभिर्गृभीतान् ।
चक्षदेमित्रोवसुभिःसुजातःसमानृधेपर्वभिर्वावृधानः ॥७॥१४॥

विषूचः । अश्वान् । युयुजे । वनेऽजाः । ऋजीतिऽभिः ।
रशनाभिः । गृभीतान् । चक्षदे । मित्रः । वसुऽभिः । सुऽजातः ।
सम् । आनृधे । पर्वऽभिः । वावृधानः ॥ ७ ॥ १४ ॥

अयमग्निर्विपृचोविश्वगं वनानश्वान् व्याप्तान् महतोवृक्षान् सर्वतोगन्तॄन् अश्वानेव वा युयुजे युंक्ते वनेषाः वने प्रवृद्धः संयत्तः सन् कीदृशानश्वान् ऋजीतिभिः ऋजुगामिनीभिः रशनाभिः रशनास्थानीयाभिः ज्वालाभिः गृभीतान् परिगृहीतान् वेष्टितान् साक्षादश्वपक्षे ऋजुगतिभिः प्रसिद्धाभीरशनाभिःगृभीतान् गृहीतान् स्वकीयानश्वान् शीघ्रवाहाय रथे योजितवानित्यर्थः यद्वाऽग्निश्चक्षदे चक्षाद् शकलीकरोति वसूनि मित्रोऽस्माकं मित्रभूतःवसुभिर्वासकैरग्निभिः सुजातः सुष्ठु प्रवृद्धः सन् । किंच समानृधे सम्यग्वर्धते पर्वभिः काष्ठखंडैर्यावृधानोवर्धमानः ॥७॥

७. वन में प्रवृद्ध होकर अग्नि ने सरल रज्जुओं के द्वारा बांध करके कुछ द्रुतगामी घोड़ों को रथ में जोता। अग्नि काष्ठ-स्वरूप धन पाकर और प्रवृद्ध होकर सबको चूर्ण करते हैं। ये काष्ठ-खण्डों से वर्द्धित हैं।

॥ इत्यष्टमस्य तृतीये चतुर्दशोवर्गः ॥ १४ ॥

अग्निःसप्तिमिति सप्तर्चं द्वादशं सूक्तं सौचीकस्यवैश्वानरस्याग्नेरार्षं त्रैष्टुभमाग्नेयं । अग्निः सप्तिमित्यनुक्रान्तं । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरुक्तोविनियोगः ।

अ॒ग्निःसप्ति॑वाज॑भ॒रंद॑दात्य॒ग्निर्वी॒रंश्रुत्यं॑कर्म॒नि॒ष्ठाम् ।
अ॒ग्नीरोद॑सी॒विच॑रत्सम॒ञ्जन्न॒ग्निर्नारीं॑वी॒रकु॑क्षिं॒पुरं॑धिम् ॥ १ ॥

अ॒ग्निः । सप्ति॑म् । वा॒ज॒म्ऽभ॒रम् । द॒दा॒ति॒ । अ॒ग्निः । वी॒रम् ।
श्रु॒त्य॑म् । क॒र्म॒नि॒ःऽस्थाम् । अ॒ग्निः । रोद॑सी॒ इति॑ । वि । च॒र॒त् ।
स॒म्ऽअ॒ञ्जन् । अ॒ग्निः । नारी॑म् । वी॒रऽकु॑क्षिम् । पुर॑म्ऽधिम् ॥ १ ॥

अयमग्निः सप्तिं सपर्णस्वभावमश्वं वाजंभरं युद्धे शत्रूञ्जित्वा अन्नसंपादकं ददाति स्तोतृभ्यः । तथाग्निर्वीरं वीर्यवन्तं पुत्रं श्रुत्यं विश्रुतव्यपदेशकं कर्मनिष्ठां यागे अनन्यचित्तं ददाति अग्निः रोदसी द्यावापृथिव्यौ समञ्जन् सम्यगञ्जयन् विचरत् विविधं चरति अयमग्निर्नारीं योषितं वीरकुक्षिं वीरप्रसवकुक्षिं पुरन्धिं च करोति ॥ १ ॥

१. अग्नि गतिशील और युद्ध में शत्रुओं को जीतकर अन्न देनेवाला अश्व स्तोताओं को देते हैं। वे वीर और यज्ञप्रेमी पुत्र देते हैं। अग्नि, द्यावापृथिवी को शोभामय करके विचरण करते हैं। अग्नि स्त्री को वीर-प्रसविनी करते हैं।

अथ द्वितीया—

अ॒ग्नेरप्न॑सः स॒मिद॑स्तु भ॒द्राग्निर्म॒ही रोद॑सी॒ आवि॑वेश ।
अ॒ग्निरेकं॑ चोदयत्स॒मत्स्व॒ग्निर्वृ॒त्राणि॑ दयते पु॒रूणि॑ ॥ २ ॥

अग्नेः। अप्नसः। सम्ऽइत्। अस्तु। भद्रा। अग्निः। मही इति।
रोदसी इति। आ। विवेश। अग्निः। एकम्। चोदयत्।
समत्ऽसु। अग्निः। वृत्राणि। दयते। पुरूणि॥ २॥

अप्नसः कर्मवतोऽग्नेः समिद्भद्रास्तु अयमग्निर्मही महत्यौ रोदसी द्यावापृथिव्यौ आविवेश आविष्टवान् स्वतेजसा यथायमग्निरेकं असहायमेव चोदयत् चोदयति प्रेरयति समत्सु संग्रामेषु युद्धे स्तावकं स्वयं सहायः सन् जयिनं करोतीत्यर्थः। यथाग्निर्वृत्राणि पुरूणि बहून् शत्रून्दयते हन्ति॥ २॥

२. अग्नि-कार्य के लिए उपयोगी समित्काष्ठ कल्याणकर हो। अग्नि अपने तेज से द्यावापृथिवी में पैठे हैं। युद्ध में अग्नि अपने भक्त को स्वयं सहायक होकर विजयी बनाते हैं। अग्नि अनेक शत्रुओं को मारते हैं।

अग्निर्ह त्यं जरतः कर्णमावाग्निरद्भ्यो निरदहज्जरूथम्।
अग्निरत्रिं घर्म उरुष्यदन्तरग्निर्नृमेधं प्रजयासृजत्सम्॥ ३॥

अग्निः। ह। त्यम्। जरतः। कर्णम्। आव। अग्निः। अत्ऽभ्यः। निः।
अदहत्। जरूथम्। अग्निः। अत्रिम्। घर्मे। उरुष्यत्। अन्तः।
अग्निः। नृऽमेधम्। प्रऽजया। असृजत्। सम्॥ ३॥

अग्निर्ह अयमग्निः खलु त्यं तं प्रसिद्धं जरतः कर्णं जरत्कर्णनामानमृषिं आव ररक्ष यथायमग्निरद्भ्यो जरूथं एतन्नामानमसुरं निरदहत् निर्दग्धवान् यथाग्निरत्रिं महर्षिं घर्मेऽन्तः कुम्भीसेपस्थितमुरुष्यत् ररक्ष यथायमग्निर्नृमेधमेतन्नामकमृषिं प्रजया पुत्रादिलक्षणया समसृजत् संयुयोज॥ ३॥

३. अग्नि ने प्रसिद्ध जरत्कर्ण नामक ऋषि की रक्षा की। अग्नि ने जल से निकाल करके जरूथ नामक शत्रु को जलाया था। अग्नि ने प्रतप्त कुण्ड में पतित अत्रि का उद्धार किया था। अग्नि ने नृमेध ऋषि को सन्तानवान् किया था।

अग्निर्दाद्द्रविणं वीरपेशा अग्निरृषिं यः सहस्रा सनोति।
अग्निर्दिवि हव्यमा ततानाग्नेर्धामानि विभृता पुरुत्रा॥ ४॥

अग्निः। दात्। द्रविणम्। वीरऽपेशाः। अग्निः। ऋषिम्। यः।
सहस्रा। सनोति। अग्निः। दिवि। हव्यम्। आ।
ततान। अग्नेः। धामानि। विऽभृता। पुरुऽत्रा॥ ४॥

अयमग्निर्वीरपेशाः प्रेरकज्वालारूपो द्रविणं धनं दात् ददाति तथाग्निरेव ऋषिं मंत्रद्रष्टारं पुत्रं प्रयच्छतीति शेषः। ऋषिर्विशेष्यते यऋषिः सहस्रा गवां सहस्राणि सनोति भजते दक्षिणात्वेन तमृषिं ददातीति। तथा अग्निर्दिवि द्युलोके हव्यं यजमानैर्हुतं आततान देवेषु विस्तारयति तथाग्नेर्धामानि शरीराणि विभृता विभृतानि पुरुत्रा बहुषु स्थानेषु आहवनीयधिष्ण्यादिषु क्षित्यादिषु वा ॥ ४ ॥

४. अग्नि ज्वाला-रूप धन देते हैं। जो ऋषि सहस्र गायोंवाले हैं, उन्हें मन्त्रद्रष्टा पुत्र देते हैं। यजमानों का दिया हुआ हवि अग्नि द्युलोक में पहुँचाते हैं। अग्नि के पृथिवी पर बड़े-बड़े शरीर हैं।

अग्निमुक्थैरृषयोविह्वयन्तेऽग्निंनरोयामनिबाधितासः।
अग्निंवयोअन्तरिक्षेपतन्तोऽग्निःसहस्रापरियातिगोनाम् ॥ ५ ॥

अग्निम्। उक्थैः। ऋषयः। वि। ह्वयन्ते। अग्निम्। नरः।
यामनि। बाधितासः। अग्निम्। वयः। अन्तरिक्षे। पतन्तः।
अग्निः। सहस्रा। परि। याति। गोनाम् ॥ ५ ॥

अग्निमुक्थैः शस्त्रैः ऋषयः पूर्वे विह्वयन्ते विविधमाह्वयन्ति यज्ञे स्वीये अग्निं नरोमनुष्या यामनि संग्रामे यातिर्वधकर्मसु पठितः बाधितासः शत्रुभ्योबाधिताः आह्वयन्ति जयार्थं। तथाग्निं वयः पक्षिणोन्तरिक्षे पतन्तः पश्यन्ति रात्रिषु। तस्मादिमं वयांसि नक्तं नाभ्यासदन्निति ब्राह्मणं। यद्वा दावभूतमग्निं अन्तरिक्षगावयः पतन्ति तथाग्निर्गोनां गवां सहस्रा सहस्राणि परिपरितोयाति गच्छति ॥ ५ ॥

५. प्रथम ऋषि लोग मन्त्रों के द्वारा अग्नि को बुलाते हैं। मनुष्य, संग्राम में शत्रुओं से बाधित होकर, जय के लिए बुलाते हैं, आकाश में उड़ते हुए पक्षी अग्नि को बुलाते हैं। सहस्र गायों से वेष्टित होकर अग्नि जाते हैं।

अग्निंविशईळतेमानुषीर्याअग्निंमनुषोनहुषोविजाताः।
अग्निर्गान्धर्वींपथ्यामृतस्याग्नेर्गव्यूतिर्घृतआनिषत्ता ॥ ६ ॥

अग्निम्। विशः। ईळते। मानुषीः। याः। अग्निम्। मनुषः। नहुषः।
वि। जाताः। अग्निः। गान्धर्वीम्। पथ्याम्। ऋतस्य।
अग्नेः। गव्यूतिः। घृते। आ। निऽसत्ता ॥ ६ ॥

---

१ तै० सं० ५. ६. ४.

अग्निं विशः प्रजा ऋत्विग्यजमानलक्षणाः ईळते स्तुवन्ति मानुषीर्मानुष्यः मनुष्यसम्बन्धि-
न्यः नाईळते यथाग्निं मनुषोमनुष्यान्नहुषोराज्ञः सकाशाज्जाताः प्रजाविविधं स्तुवन्तीति । अग्नि-
र्गान्धर्वीं वाङ्नामैतत् वाचं शृणोति कीदृशीं गान्धर्वीं ऋतस्य यज्ञस्य पथ्यां पथि हितां अग्नेर्म-
हात्मनोगव्यूतिर्मार्गोघृते आज्ये आनिषत्ता सर्वतोनिषण्णोभवति ॥ ६ ॥

६. मानवी प्रजा अग्नि की स्तुति करती है। नहुष-वंशीय लोग अग्नि की स्तुति करते हैं। गन्धर्वों का यज्ञ-मार्ग के लिए हित-वचन अग्नि सुनते हैं। अग्नि का मार्ग घृत में बैठा है।

अग्नयेब्रह्मऋभवस्ततक्षुरग्निंमहामवोचामासुवृक्तिम्।
अग्नेप्रावजरितारंयविष्ठाग्नेमहिद्रविणमायजस्व ॥ ७ ॥ १५ ॥

अग्नये । ब्रह्म । ऋभवः । ततक्षुः । अग्निम् । महाम् ।
अवोचाम । सुऽवृक्तिम् । अग्ने । प्र । अव । जरितारम् ।
यविष्ठ । अग्ने । महि । द्रविणम् । आ । यजस्व ॥ ७ ॥ १५ ॥

अग्नये ब्रह्म स्तोत्रं ऋभवोमेधाविनस्ततक्षुः अकुर्वन् वयं च महां महान्तमग्निं प्रति सुवृक्तिं स्तुतिमवोचाम । हे यविष्ठ युवतमाग्ने जरितारं स्तोतारं प्राव प्ररक्ष हे अग्ने महि महत् द्रविणं धनमायजस्व प्रयच्छेत्यर्थः अत्र प्रतिवाक्यमग्न्यभिधानं तस्य स्तुत्यत्वप्रदर्शनार्थं ॥ ७ ॥

७. अग्नि के लिए मेधावी ऋभुओं ने स्तोत्र बनाया है। हमने भी महान् अग्नि की स्तुति की है। तरुणतम अग्नि, स्तोता की रक्षा करो। अग्नि, महान् धन दो।

॥ इत्यष्टमस्य तृतीये पञ्चदशोवर्गः ॥ १५ ॥

यइमेति सप्तर्चं त्रयोदशं सूक्तं भुवनपुत्रस्य विश्वकर्मणआर्षं त्रैष्टुभं विश्वकर्मदेवत्यं । तथाचानुक्रान्तं—यइमाविश्वकर्मा भौवनोवैश्वकर्मणं त्विति । गतः सूक्तविनियोगः । अत्र वाजसनेयकं—ब्रह्मवैस्वयंभुस्तपोतप्यत तदैक्षत नवैतपस्यानन्त्यमस्ति हन्ताहंभूतेष्वात्मानं जुहवानि भूतानिचात्मनीति । तत्सर्वेषु भूतेष्वात्मानंहुत्वेत्यादि ।

तत्र प्रथमा—

यइमाविश्वाभुवनानिजुह्वदृषिर्होतान्यसीदत्पितानः ।
सआशिषाद्रविणमिच्छमानःप्रथमच्छदवराँआविवेश ॥ १ ॥

यः । इमा । विश्वा । भुवनानि । जुह्वत् । ऋषिः । होता ।
नि । असीदत् । पिता । नः । सः । आऽशिषा । द्रविणम् ।
इच्छमानः । प्रथमऽच्छत् । अवरान् । आ । विवेश ॥ १ ॥

अत्रनिरुक्तं—विश्वकर्मासर्वमेधेसर्वाणि भूतानि जुहवांचकार सआत्मानमप्यन्ततोजुहवांचकार तदभिवादिन्येषर्ग्भवति यइमाविश्वाभुवनानिजुह्वदितीति[1]। योविश्वकर्मा एतन्नामकः ऋषिः भुवनपुत्रोहोता होमनिष्पादकः सन् विश्वा सर्वाणि भुवनानि जुह्वत् होमं कुर्वन् प्रथमं सर्वं जगद्धुत्वेत्यर्थः पश्चादग्नौ न्यसीदत् पिता जनकः आत्मकृतेन कर्मणा देहोत्पत्तेः नचैकस्य जन्यजनकभावोविरुध्यते तपोबलेन शरीरद्वयस्वीकारात् सएकधाभवतीत्यादिश्रुतेः[2]। सऋषिः आशिषा आशीःप्रतिपादकेन सूक्तवाकादिना द्रविणं धनं स्वर्गाख्यमिच्छमानः कामयमानः प्रथमच्छत् प्रथममग्नेर्भुवनैराच्छादयिता अवरान् विप्रकृष्टान् भूतान् स्वात्मना हुतान् आविवेश आविष्टवानग्निमित्युक्तार्थएव पुनर्विशेषेणोक्तः एवमुत्तरत्राधियज्ञपरतया योज्यं। अथाध्यात्मपक्षेयोज्यते—योविश्वकर्मा परमेश्वरइमा विश्वा भुवनानि जुह्वत् प्रलयकाले पृथिव्यादीनिमान्सप्तलोकान् स्वात्मन्याहुतिप्रक्षेपवत् संहरन् ऋषिरतीन्द्रियद्रष्टा सर्वज्ञोहोता संहाररूपस्य होमस्य कर्ता नोस्माकं पिता जनकोनिषसाद स्वयं स्थितवान्। अयमर्थः प्रलयकाले प्राप्ते सति सर्वान् लोकान् संहृत्यास्माकमपि संहर्ता पुनः स्रष्टा च सन् सर्वज्ञोयः परमेश्वरः स्वयमेकएवासीत्। तथाचवदन्ति हि श्रुतयः—आत्मावाइदमेकएवाग्रआसीत्। सदेवसोम्येदमग्रआसीदित्यादिकाः[3]। सतादृशःपरमेश्वरः आशिषा बहुःस्यांप्रजायेयेत्येवंरूपया पुनः पुनःसिसृक्षया द्रविणमिच्छमानः धनोपलक्षितं जगद्भोगमाकांक्षमाणः प्रथमच्छत् प्रथमं मुख्यं निष्प्रपंचं पारमार्थिकं रूपमावृण्वन् अवरान् स्वसृष्टान् प्राणिहृदयप्रदेशानाविवेश आविष्टवान् जीवरूपेण। तथाच श्रूयते—सोकामयत बहुःस्यांप्रजायेयेति। सतपोतप्यत सतपस्तप्त्वा इदंसर्वमसृजत यदिदंकिंच तत्सृष्ट्वातदेवानुप्राविशदिति[4]। एवमन्याअप्युपनिषदउदाहार्याः॥ १॥

१. हमारे पिता और होता विश्वकर्मा प्रथम सारे संसार का हवन करके स्वयं भी अग्नि में बैठ गये। स्तोत्रादि के द्वारा स्वर्ग-धन की कामना करते हुए वे प्रथम सारे जगत् में अग्नि का आच्छादन करके पश्चात् समीप के भूतों के साथ स्वयं भी हुत हो गये या अग्नि में पैठ गये।

वैश्वदेवस्यपशोर्वपायाअनुवाक्या किंस्विदासीदित्येषा। सूत्रितंच—किंस्विदासीदधिष्ठानं योनःपिताजनितेति।

---

१ नि० १०. २६। २ तै० उ०। ३. तै० उ०। ४. तै० उ०।

सैषा द्वितीया—

किंस्विदासीदधिष्ठानमारम्भणंकतमत्स्वित्कथासीत् ।
यतोभूमिंजनयन्विश्वकर्मावियामौर्णोन्महिनाविश्वचक्षाः ॥ २ ॥

किम् । स्वित् । आसीत् । अधिऽस्थानम् । आऽरम्भणम् ।
कतमत् । स्वित् । कथा । आसीत् । यतः । भूमिम् । जनयन् ।
विश्वऽकर्मा । वि । द्याम् । और्णोत् । महिना । विश्वऽचक्षाः ॥ २ ॥

पूर्वमन्त्रे जगत्प्रलयकाले संहृत्य पश्चात्सिसृक्षायां सर्वं सृष्ट्वा तत्र प्रविष्ट इत्युक्तं अत्र तस्य द्वितीयस्याधिष्ठानं जगदुपादानकारणं चासंभवात् सृष्टिरनुपपन्नेत्याक्षिपति । लोके हि घटं चिकीर्षुः कुलालो गृहादिकं किंचित्स्थानमधिष्ठाय मृद्रूपेणारंभकद्रव्येण चक्रादिरूपैरुपकरणैर्घटं निष्पादयति तद्वदीश्वरस्य जगदाश्रयद्यावापृथिव्योरुत्पादनवेलायामधिष्ठानं किं स्विदासीत् किंनामाभूत् न किंचिदित्यर्थः तथा तयोरारंभणं कतमत्स्वित् आरभ्यतेऽनेनेत्यारंभणं उपादानकारणं तदपि कतमदभूत् तदपि नेत्यर्थः । यद्यपि संभवेदारंभणं कथासीत् कथमभूत् किं स्वयं सद्रूपमसद्वेत्यर्थः उभयमपि नोपपद्यते सच्चेद्द्वैतप्रसंगः असच्चेदसदात्मकयोर्द्यावापृथिव्योरुपादानानर्हत्वात् नान्यत् किंचनमिषदित्यादिश्रुतेश्चेत्यभिप्रायः । यतोयस्मादधिष्ठानादारंभणाच्च विश्वचक्षाः सर्वद्रष्टा विश्वकर्मा परमेश्वरो भूमिंजनयन् वर्तते तथा द्यां दिवं व्यौर्णोत् व्यवृणोत् सृष्टवान् महिना स्वमहत्त्वेन किंस्विदासीदिति ॥ २ ॥

२. सृष्टि-काल में विश्वकर्मा का आश्रय क्या था ? कहाँ से और कैसे उन्होंने सृष्टि-कार्य का प्रारम्भ किया ? विश्वदर्शक देव विश्वकर्मा ने किस स्थान पर रहकर पृथिवी को बनाकर आकाश को बनाया ?

अथ तृतीया—

विश्वतंश्चक्षुरुतविश्वतोमुखोविश्वतोबाहुरुतविश्वतस्पात् ।
संबाहुभ्यांधमतिसंपतत्रैर्द्यावाभूमीजनयन्देवएकः ॥ ३ ॥

विश्वतःऽचक्षुः । उत । विश्वतःऽमुखः । विश्वतःऽबाहुः । उत ।
विश्वतःऽपात् । सम् । बाहुऽभ्याम् । धमति । सम् । पतत्रैः ।
द्यावाभूमी इति । जनयन् । देवः । एकः ॥ ३ ॥

अनया सर्वात्मकत्वेन कुलालादिविलक्षणत्वादधिष्ठानाद्यभावेपि स्रष्टुं शक्नोतीत्याह वि-श्वतश्चक्षुः सर्वतोव्याप्तचक्षुः तथापिच विश्वतोमुखः तथा विश्वतोबाहुः तथापिच विश्वतस्पात् सएवंविधः परमेश्वरः स्वस्मिन् त्रैलोक्यमुत्पादयतीत्यर्थः । कथमित्युच्यते—बाहुभ्यां दिवं सं-धमति धमतिर्गतिकर्मा सम्यक् प्रेरयति तथा पतत्रैः गमनशीलैः पादैः पृथिवीं संधमतीत्युभयो-रेवश्रवणं प्राधान्याभिप्रायं एवं द्यावाभूमी जनयन् दिवं च पृथिवींचोत्पादयन् देवोद्योतमानः स्वयंप्रकाशः परमेश्वरएकोसहायएव वर्तते ॥ ३ ॥

३. विश्वकर्मा की आँखें, मुख, बाहें और चरण सभी ओर से हैं। अपनी भुजाओं और पदों से प्रेरण करते वे दिव्य पुरुष द्यावाभूमि को उत्पन्न करते हैं। वे एक हैं।

किंस्विद्वनंकउसवृक्षआसयतोद्यावापृथिवीनिष्टतक्षुः ।
मनीषिणोमनसापृच्छतेदुतद्यदध्यतिष्ठद्भुवनानिधारयन् ॥ ४ ॥

किम् । स्वित् । वनम् । कः । ऊँ इति । सः । वृक्षः । आस । यतः ।
द्यावापृथिवी इति । निःऽततक्षुः । मनीषिणः । मनसा ।
पृच्छत । इत् । ऊँ इति । तत् । यत् । अधिऽअतिष्ठत् ।
भुवनानि । धारयन् ॥ ४ ॥

पूर्वस्यामृच्युक्तं ब्रह्मैव भूम्यादिकारणमिति तदेवानयाप्रश्नकथनव्याजेनोच्यते—लोके हि प्रौढं प्रासादं निर्मिमाणः कस्मिंश्चित्प्रौढे वने कंचिन्महान्तं वृक्षं छित्वा तक्षणादिना स्तंभा-दिकं संपादयति इह तु परमेश्वरप्रेरिताजगत्स्रष्टारोयत्तोयस्माद्वनात् यं वृक्षमादाय द्यावापृ-थिवी निष्टतक्षुः तक्षणेन द्यावापृथिव्यौ निष्पादितवन्तः तद्वनं किंस्वित् किंनाम स्यात् । यथा-कउ सवृक्षआस कस्तादृशोमहान् वृक्षोभूत् । हे मनीषिणोमनस्वीश्वरास्त्वद्रुमयं मनसा जिज्ञा-सायुक्तेन पृच्छतेदु पृच्छतैव । किंमीश्वरोभुवनानि धारयन् यत्स्थानमध्यतिष्ठदपि पृच्छत एतस्य सर्वस्याप्युत्तरं ब्रह्मवनंब्रह्मसवृक्षआसीदित्यादिकमुत्तरं ॥ ४ ॥

४. वह कौन वन और उसमें कौन-सा वृक्ष है, जिससे सृष्टि-कर्ताओं ने द्यावापृथिवी को बनाया? विद्वानो अपने मन से पूछ देखो कि, किस पदार्थ के ऊपर खड़े होकर ईश्वर सारे विश्व का धारण करते हैं।

साकमेधेषु वैश्वदेवकर्मण्येककपालस्य यातेधामानीत्येषा याज्या सूत्रितं च—विश्वकर्मन्ह-विषावावृधानो यातेधामानिपरमाणियावमेति । पूर्वोक्तस्य पशोर्हविषएषैव याज्या । सूत्रितं च—यातेधामानिपरमाणियावमा यज्ञेधावापृथिवीजनिनीवृति ।

१ तै० ब्रा० २, ८, ९।

सैषा पंचमी—

यातेधामानिपरमाणियावमायामध्यमाविश्वकर्मन्नुतेमा ।
शिक्षासखिभ्योहविषिस्वधावःस्वयंयजस्वतन्वंवृधानः ॥ ५ ॥

या । ते । धामानि । परमाणि । या । अवमा । या । मध्यमा ।
विश्वऽकर्मन् । उत । इमा । शिक्ष । सखिऽभ्यः । हविषि ।
स्वधाऽवः । स्वयम् । यजस्व । तन्वम् । वृधानः ॥ ५ ॥

अनया भौवनोविश्वकर्मा जगत्कारणं विश्वकर्मदेवं स्तौति । हे विश्वकर्मन् या यानि ते तव परमाणि धामानि शरीराणि सन्ति या यानि च मध्यमानि शरीराणि सन्ति उतापिच या यानि अवमानि धामानि शरीराणि सन्ति उतापिच यानीमानि सर्वाणि शरीराणि सखिभ्योऽस्मभ्यं यष्टुं हविषिमयि हविर्भूतेसति शिक्षदेहि । हे स्वधावोहविर्लक्षणान्नवन् स्वयमेव त्वं तन्वं स्वकीयं पूर्वोक्तं त्रिविधं शरीरं वृधानोहविषावर्धमानः सन् अनेन धामत्रैविध्योपन्यासेन उत्तमभूतानि देवादिशरीराणि मध्यमभूतानि मनुष्यादिशरीराणि निकृष्टभूतानि कृमिकीटादिशरीराणि च परिगृहीतानि किंबहुना सर्वं जगद्रूपस्त्वं भवसि उक्तव्यतिरेकेण निरवयवस्य परमेश्वरस्य विग्रहाभावात् तदैक्षत बहुःस्यांप्रजायेयेत्यादि श्रुतिभ्यः परमेश्वरस्यैव देवादिभेदेन बहुभावावगमात् ॥ ५ ॥

५. यज्ञभाग-ग्राही विश्वकर्मा यज्ञ-काल में हमें उत्तम, मध्यम और साधारण शरीरों को बता दो। अन्नयुक्त तुम स्वयं यज्ञ करके अपने शरीर पुष्ट करते हो।

तस्मिन्नेव वैश्वकर्मणपशौ पशुपुरोडाशयोर्विश्वकर्मन्हविषेति द्वे क्रमेणानुवाक्ये । सूत्रितंच— विश्व कर्मन्हविषावावृधानइति द्वे विश्वकर्माविमनाआद्विहायाइति । साकमेधेषुवैश्वकर्मणस्य विश्वकर्मन्हविषेत्येषैवानुवाक्या । सूत्रंतु पूर्वमुदाहृतं ।

सैषा षष्ठी—

विश्वकर्मन्हविषावावृधानःस्वयंयजस्वपृथिवीमुतद्याम् ।
मुह्यन्त्वन्येअभितोजनासइहास्माकंमघवासूरिरस्तु ॥ ६ ॥

विश्वऽकर्मन् । हविषा । ववृधानः । स्वयम् । यजस्व ।
पृथिवीम् । उत । द्याम् । मुह्यन्तु । अन्ये । अभितः । जनासः ।
इह । अस्माकम् । मघऽवा । सूरिः । अस्तु ॥ ६ ॥

हे विश्वकर्मन् विश्वविषयकर्मन् एतन्नामक परमेश्वर हविषा हविर्भूतेन मया विश्वकर्मणा यद्वा हुतेन वा हविषा वावृधानो वर्धमानः विश्वकर्मा सर्वाणि भूतानि जुहवांचकार सआत्मानमप्यन्ततोजुहवांचकारेति हि निरुक्तं पूर्वमुदाहृतं। स्वयमेव पृथिवीमुतापिच द्यां दिवं च स्वसृष्टे द्यावापृथिव्यौ स्वयं प्रवृद्धः सन् यजस्व पूजय अन्ये यतोन्ये जनासोजनाअयष्टारोस्मद्यागविरोधिनोवा मुह्यन्तु मुग्धासवन्तु अभितः। सर्वतः अथ परोक्षकृतः इहास्मिन्यागेस्माकं मघवास्मत्प्रदत्तेन हविर्लक्षणेन धनेन धनवान् सूरिः स्वर्गादिफलस्य प्रेरकोस्तु भवतु। अत्र विश्वकर्मन् हविषावर्धमानइत्यादिनिरुक्तंद्रष्टव्यं ॥ ६ ॥

६. विश्वकर्मा, तुम द्यावापृथिवी में स्वयं यज्ञ करके अपने को पुष्ट किया करते हो वा यज्ञीय हवि से प्रवृद्ध होकर तुम द्यावापृथिवी का पूजन करो। हमारे यज्ञ-विरोधी मूर्छित हों। इस यज्ञ में धनी विश्वकर्मा स्वर्गादि के फल-दाता हों।

वाचस्पतिंविश्वकर्माणमूतयेमनोजुवंवाजेअद्याहुवेम।
सनोविश्वानिहवनानिजोषद्विश्वशंभूरवसेसाधुकर्मा ॥ ७ ॥ १६ ॥

वाचः। पतिम्। विश्वऽकर्माणम्। ऊतये। मनःऽजुवम्।
वाजे। अद्य। हुवेम। सः। नः। विश्वानि। हवनानि। जोषत्।
विश्वऽशंभूः। अवसे। साधुऽकर्मा ॥ ७ ॥ १६ ॥

वाचस्पतिं मंत्रात्मकस्य वचसः स्वामिनं विश्वकर्माणं विश्वकर्तारं मनोजुवं मनोवेगगमनं देवं वाजे यज्ञे अद्यास्मिन्दिने ऊतये तर्पणाय हुवेम आह्वयाम सदेवोनोस्माकं विश्वानि सर्वाणि हवनानि जोषत् सेवतां। किमर्थं अवसे अस्माकं रक्षणाय सविशेष्यते विश्वशंभूः विश्वस्य सुखस्योत्पादकः साधुकर्मा च ॥ ७ ॥

७. इस यज्ञ में, आज, उन विश्वकर्मा को रक्षा के लिए हम बुलाते हैं। वे हमारे सारे हवनों का सेवन करें। वे हमारे रक्षण के लिए सुखोत्पादक और साधु कर्मवाले हैं।

॥ इत्यष्टमस्य तृतीये षोडशोवर्गः ॥ १६ ॥

चक्षुषइति सप्तर्चं चतुर्दशं सूक्तं ऋष्याद्याः पूर्ववत्। चक्षुषइत्यनुक्रान्तं गतः सूक्तविनियोगः।

तत्र प्रथमा—

चक्षुषःपितामनसाहिधीरोघृतमेनेअजनन्नम्नमाने।
यदेदन्ताअददृहन्तपूर्वआदिद्द्यावापृथिवीअप्रथेताम् ॥ १ ॥

१ नि० १०.२६। २ नि० १०.२७।

चक्षुषः । पिता । मनसा । हि । धीरः । घृतम् । एने ।
अजनत् । नम्नमाने इति । यदा । इत् । अन्ताः । अददृहन्त ।
पूर्वे । आत् । इत् । द्यावापृथिवी इति । अप्रथेताम् ॥ १ ॥

चक्षुषः चक्षुरुपलक्षितस्येन्द्रियसंघातात्मकस्य शरीरस्य पिता उत्पादयिता यद्वा चक्षुः व्यापकं तेजः तस्योत्पादयिता मनसा नहि मत्समोस्ति कश्चिदिति बुद्ध्याहि खलु धीरोधृष्टो-विश्वकर्मा प्रथमघृतमुदकमजनदजनयत् आपोवाइदमग्रे अपएवससर्जादावित्यादि श्रुतिस्तथी ख्यातां पश्चादेने द्यावापृथिव्यौ नम्नमाने तस्मिन्नुदके इतस्ततश्चलन्त्यौ यःअजनयत् अथ य-देत् यदेवान्ताः पर्यन्तप्रदेशाः पूर्वे पुराणाः द्यावापृथिव्योः संबन्धिनः अददृहन्त दृढाअभवन् विश्वकर्मणा दृढाः संपादिताइत्यर्थः आदित् अनन्तरमेव द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ अप्रथे-तां यथा कामं प्रथिते अभूतां ॥ १ ॥

१. शरीर के उत्पादयिता और अनुपम धीर विश्वकर्मा ने प्रथम जल को उत्पन्न किया। पश्चात् जल में इधर-उधर चलनेवाले द्यावापृथिवी को बनाया। द्यावापृथिवी के प्राचीन और अन्त्य प्रदेशों को विश्वकर्मा ने दृढ़ किया। तब द्यावापृथिवी प्रसिद्ध हुईं।

वैश्वकर्मणस्य पशोर्हविषपानुवाक्या विश्वकर्माविमनाआद्विहायाः किंस्विदासीदधि-ष्ठानमितिसूक्तं ।

अथ द्वितीया—

विश्वकर्माविमनाआद्विहायाधाताविधातापरमोतसंदृक् ।
तेषामिष्टानिसमिषामदन्तियत्रासप्तऋषीन्परएकमाहुः ॥ २ ॥

विश्वऽकर्मा । विऽमनाः । आत् । विऽहायाः । धाता ।
विऽधाता । परमा । उत । सम्ऽदृक् । तेषाम् । इष्टानि । सम् ।
इषा । मदन्ति । यत्र । सप्तऽऋषीन् । परः । एकम् । आहुः ॥ २ ॥

अयं मंत्रोधिपक्षाध्यात्मयोर्भेदेन द्विधा व्याख्येयः। तत्र प्रथमं दैवतमधिकृत्योच्यते—वि-श्वकर्मा बहुविधप्रकाशवृष्टिप्रदानादिकर्मणां कर्ता आदित्यः सच विमनाः विभूतमनाः आदि-त्यनर्थकः सर्वतइत्यर्थे याविहायाः विविधमाता महानित्यर्थः धाता वृष्ट्यादिकर्ता च विधाता नामधः कर्ता च परमा परमः सन्दृक् सन्द्रष्टाच भूतानां तेषां सप्तऋषीणां रश्मीना-मित्यर्थः चरमपादे वक्ष्यमाणत्वात् इष्टानि स्थानानि शरीराणि वा इषोदकेन संमदन्ति संमो-दन्ते यत्र यस्मिन्नादित्ये यं देवं सप्तर्षीन् सप्तर्षिभ्यइत्यर्थः तेभ्यः परःपरस्तात् एकमेवादित्य-

माहुर्मंत्रविदः । अथाध्यात्मपक्षे उच्यते—विश्वकर्मा यः परमात्मा प्राणप्रकाशाख्यामुपेतः सन् बहुकर्मा भवति सच विमनाः विभूतमनाः विहायाः वस्तुतोमहान् विशेषेण सुकृतदुष्कृत-फलस्याप्ता धाता विधाता च परमोतसन्दृक् परमश्च सन्द्रष्टेन्द्रियाणां । तेषांसप्तर्षीणां द्रष्टृणामि-न्द्रियाणां इष्टानि स्वरूपाणि इषान्नेन सह संमदन्ति संमोदन्ते । यत्र यस्मिन्नात्मनि तमात्मानं सप्तर्षीन् सप्तसंख्याकेभ्यः सर्पणस्वभावेभ्योवा परः परस्ताद्वर्तमानमिन्द्रियाप्रतीतमेकं परमा-त्मानमाहुस्तत्वविदः अत्र विश्वकर्मातिविभूतमनाव्याप्तेत्यादिनिरुक्तमनुसन्धेयं ॥ २ ॥

२. विश्वकर्मा का मन बृहत् है, वे स्वयं बृहत् हैं, वे निर्माण करते हैं, वे सर्वश्रेष्ठ हैं, वे सब कुछ देखते हैं, सप्तर्षियों के परवर्ती स्थानों को देखते हैं। वहाँ वे अकेले हैं। विद्वान् लोग ऐसा कहते हैं। विद्वानों की अभिलाषायें अन्न के द्वारा पूर्ण होती हैं।

पूर्वोक्तएव पशौ पुरोडाशस्य योनःपितेत्येषा याज्या । सूत्रितं च—योनःपिताजनितायो-विधाता यावेधामानिपरमाणियावमेति ।

योनः॑पि॒ताज॑नि॒तायोवि॑धा॒ताधामा॑नि॒वेद॒भुव॑नानि॒विश्वा॑ ।
योदे॒वानां॑नाम॒धाएक॑एवतंस॑म्प्र॒श्नंभुव॑नायन्त्य॒न्या ॥ ३ ॥

यः । नः॒ । पि॒ता । ज॒नि॒ता । यः । वि॒ऽधा॒ता । धामा॑नि । वेद॑ ।
भुव॑नानि । विश्वा॑ । यः । दे॒वाना॑म् । ना॒म॒ऽधाः । एकः॑ ।
एव । तम् । स॒म्ऽप्र॒श्नम् । भुव॑ना । य॒न्ति॒ । अ॒न्या ॥ ३ ॥

योविश्वकर्मा नोस्माकं पिता पालयिता न केवलं पालकः किंच जनिता उत्पादकः कि-मनेनास्माकमुत्पादकइति संकोचेन योविधाता सर्वस्य जगतउत्पादकः योविश्वकर्मा नोस्माक-मुत्पन्नानि धामानि देवानां तेजःस्थानानि वेद वेत्ति । किंबहुना विश्वा विश्वानि भुवना भूतजा-तानि वेद वेत्ति यश्च देवानामग्निवाय्वादीनां नामधाः नाम्नां धाता इन्द्रादीन्निर्माय तेषां इन्द्रा-दि नाम कृत्वा तत्पदेषु स्थापयिता एकएव तंदेवं अन्या अन्यानि भुवना भूतजातानि सर्वं कः परमेश्वरइति पृच्छां यन्ति प्राप्नुवन्ति ॥ ३ ॥

३. जो विश्वकर्मा हमारे पालक, उत्पादक, संसार के उत्पादक, जो विश्व के सारे धामों को जानते हैं या जो देवों के तेजःस्थानों को जानते हैं, जो देवों के नाम रखनेवाले और जो एक हैं, सारे प्राणी उन्हीं देव को प्राप्त करते हैं या उनके विषय के जिज्ञासु होते हैं।

तआय॑जन्त॒द्रवि॑णं॒सम॑स्मा॒ऋष॑यः॒पूर्वे॑जरि॒तारो॒नभू॒ना ।
अ॒सूर्ते॒सूर्ते॒रज॑सिनिष॒त्तेयेभू॒तानि॒सम॒कृ॑ण्वन्नि॒मानि॑ ॥ ४ ॥

१ नि० १०. २६ ।

ते । आ । अयजन्त । द्रविणम् । सम् । अस्मै । ऋषयः । पूर्वे ।
जरितारः । न । भूना । असूर्ते । सूर्ते । रजांसि । निऽसत्ते ।
ये । भूतानि । सम्ऽअकृण्वन् । इमानि ॥ ४ ॥

ते पूर्वे ऋषयोऽस्मै विश्वकर्मणे द्रविणं च पुरोडाशादिलक्षणं धनं संसम्यगायजन्त सर्वतोयजन्ते जरितारोनभूना स्तोतारोयथा भूना भूम्ना महतास्तोत्रेण यथा यजन्ति तद्वत् ये महर्षयः असूर्ते सरणवर्जिते सूर्ते सरणसहिते स्थावरजंगमात्मके रजसि लोके निषत्ते निषण्णे निश्चलमवस्थिते इमानि भूतानि भुवनानि प्राणिनइत्यर्थः समकृण्वन् सम्यक् धनादिना पूजयन् । अथवाममर्थः येस्थावरजंगमात्मके जगति वर्तमानानेवान् प्राणिनः तेजसा समकृण्वन् ते पूर्वेऋषयोद्रष्टारोस्मयोस्माआदित्यात्मकाय विश्वकर्मणे द्रविणं तेजः आयजन्त ॥ ४ ॥

४. स्थावर जंगमात्मक विश्व के होने पर जिन ऋषियों ने प्राणियों को बनाया या उनको धनादि प्रदान किया, उन्हीं प्राचीन ऋषियों ने स्तोताओं के समान, धन-व्यय करके यज्ञानुष्ठान किया ।

परोदिवापरएनापृथिव्यापरोदेवेभिरसुरैर्यदस्ति ।
कंस्विद्गर्भंप्रथमंदध्रआपोयत्रदेवाःसमपश्यन्तविश्वे ॥ ५ ॥

परः । दिवा । परः । एना । पृथिव्या । परः । देवेभिः । असुरैः ।
यत् । अस्ति । कम् । स्वित् । गर्भम् । प्रथमम् । दध्रे ।
आपः । यत्र । देवाः । सम्ऽअपश्यन्त । विश्वे ॥ ५ ॥

यदीश्वरतत्त्वं दिवा परः द्युलोकादपि परस्तात् वर्तमानं तथा एनाअस्याः पृथिव्याः परः परस्ताद्वर्तमानं तथा देवेभिर्देवैःपरस्ताद्वर्तमानंअसुरैश्च यत्परः परस्तात् वर्तमानं गुहायामवस्थितं कंस्वित् गर्भं गर्भंवत् सर्वस्य ग्राहकंतत्त्वं आपः प्रथमं दध्रे धृतवत्यः यत्र यस्मिन् गर्भे देवाइन्द्रादयोविश्वे सर्वेपि समपश्यन्त संगताः परस्परं पश्यन्ति एवं जानन्नेव कश्चित्तत्त्ववित् प्रश्नं करोति॥५॥

५. वह द्युलोक, पृथिवी, असुरों और देवों को अतिक्रम करके अवस्थित है । जल ने ऐसा कौन-सा गर्भ धारण किया है, जिसमें सभी इन्द्रादि देवता रहकर परस्पर मिलित देखते हैं ।

तमिद्गर्भंप्रथमंदध्रआपोयत्रदेवाःसमगच्छन्तविश्वे ।
अजस्यनाभावध्येकमर्पितंयस्मिन्विश्वानिभुवनानितस्थुः ॥ ६ ॥

तम् । इत् । गर्भम् । प्रथमम् । दध्रे । आपः । यत्र । देवाः ।
सम्ऽअगच्छन्त । विश्वे । अजस्य । नाभौ । अधि । एकम् ।
अर्पितम् । यस्मिन् । विश्वानि । भुवनानि । तस्थुः ॥ ६ ॥

अनया पूर्वप्रश्नस्योत्तरमभिधीयते तमित् तमेव विश्वकर्माणं गर्भं गर्भस्थानीयं प्रथमं ईश्वरसृष्टेः पूर्वं आपो दध्रे धृतवत्यः । यत्र गर्भे विश्वे सर्वे देवाः इन्द्रादयः समगच्छन्त संगता अभवन्ति तस्याजस्य नाभावधि नाभौ अधीति सप्तम्यर्थानुवादी एकमर्पितमित्यण्डाभिप्रायेणोक्तं अण्डं हि प्राक् सर्गान्नाभिस्थाने तिष्ठति यस्मिन्नण्डे विश्वानि भुवनानि सर्वाणि भूतजातानि तस्थुस्तिष्ठन्ति अथवा अजस्य जन्मरहितस्य ब्रह्मणः स्वसृष्टे जले शयानस्य नाभौ सर्वजगत्कारके उदके एकं ब्रह्माण्डमर्पितं स्थापितं शिष्टं समानं । अथास्मिन्नर्थे स्मृतिः—अप एव ससर्जादौ तासु वीर्यमवाकिरत् । तदण्डमभवद्धैमं सूर्यकोटिसमप्रभमिति ॥ ६ ॥

६. उन्हीं विश्वकर्मा को जल ने गर्भ में धारण किया है। गर्भ में सारे देवता संगत होते हैं। उस अज की नाभि में ब्रह्माण्ड है। ब्रह्माण्ड में सारे प्राणी रहते हैं।

अथ सप्तमी—

नतंविदाथयइमाजजानान्यद्युष्माकमन्तरंबभूव ।
नीहारेणप्रावृताजल्प्याचासुतृपउक्थशासश्चरन्ति ॥ ७ ॥ १७ ॥

न । तम् । विदाथ । यः । इमा । जजान । अन्यत् । युष्माकम् ।
अन्तरम् । बभूव । नीहारेण । प्रावृताः । जल्प्या ।
च । असुऽतृपः । उक्थऽशासः । चरन्ति ॥ ७ ॥ १७ ॥

हे नरास्तं विश्वकर्माणं न विदाथ न जानीथ यइमा इमानि भुवनानि जजान उत्पादितवान् देवदत्तोऽहं यज्ञदत्तोऽहमिति वयमात्मानं विश्वकर्माणं जानीमइति यदुच्येत तदसत् नह्यहंप्रत्ययगम्यं जीवरूपं विश्वकर्मणः परमेश्वरस्य तत्त्वं किंतु युष्माकमहंप्रत्ययगम्यानां जीवानामन्तरं अन्यदहं प्रत्ययगम्यादतिरिक्तं सर्वं वेदान्तवेद्यमीश्वरतत्त्वं बभूव भवति यद्येवं जीवरूपवत्तदपि कुतोनविद्मइति चेत् श्रूयतां । नीहारेण प्रावृताःपूर्वं नीहारसदृशेनाज्ञानेन आच्छन्नाः,अतोन जानीथ यथा नीहारोनात्यन्तमसद्दृष्टेरावरकत्वात् नात्यन्तंसत्काष्ठपाषाणादिवत्संबोद्धुमयोग्यत्वात् एवमज्ञानमपि नात्यन्तमसत् ईश्वरतत्त्वावरकत्वात् नापि सत् बोधमात्र-

निवर्त्यत्वात् ईदृशेनाज्ञानेन गवन्तः सर्वे जीवाः प्रावृताः। न केवलं प्रावृतत्वं किन्तु जल्प्या च देवोहं मनुष्योहमित्याद्यनृतजल्पनेन प्रावृताः। किंच असुतृपः केनाप्युपायेनासून्प्राणान् तृप्यन्तः उदरंभरा इत्यर्थः नतु पारमेश्वरं तत्त्वं विचारितवन्तः न केवलमिह लोके भोगमात्र-तृप्ताः उक्थशासः नानाविधेषु यज्ञेषु उक्थं प्रउगनिष्केवल्यादिकं शंसन्तश्चरन्ति पृथिव्यां च-रन्ति केवलमैहिकामुष्मिकभोगपरायणेभ्यो भवद्भ्यो विश्वकर्माणं देवं न जानीथेत्यर्थः ॥ ७ ॥

७. जिन विश्वकर्मा ने सारे प्राणियों को उत्पन्न किया है, उन्हें तुम लोग नहीं जानते हो। तुम्हारा अन्तस्तल उन्हें समझने की शक्ति नहीं पाये हुए हैं। हिम-रूपी अज्ञान से आच्छन्न होकर लोग नाना प्रकार की कल्पनायें करते हैं। वे अपने लिए भोजन करते और स्तुतियाँ करके स्वर्ग की प्राप्ति के लिए चेष्टा करते हैं—ईश्वर-तत्त्व का विचार नहीं करते। ॥ इत्यष्टमस्य तृतीये सप्तदशोवर्गः ॥ १७ ॥

यस्तेमन्योऽइतिसप्तर्चं पंचदशं सूक्तं मन्युर्नाम तपसः पुत्रऋषिः आद्यां जगती शिष्टास्त्रिष्टुभः इ दमुत्तरं च मन्युदेवत्यं। तथाचानुक्रान्तं—यस्तेमन्योमन्युस्तापसोमान्यवंतु जगत्यादीति। अभिचारे ऽन्यभिचारसाधने यज्ञे एतत्सूक्तं निविद्धानं सूत्रितंच—त्वयामन्यो यस्तेमन्योऽइति।

यस्ते॑म॒न्योऽवि॑धद्वज्रसायक॒सह॒ओजः॑पुष्यति॒विश्व॑मानु॒षक्।
सा॒ह्याम॒दास॒मार्यं॒त्वया॑यु॒जासह॑स्कृतेन॒सह॑सा॒सह॑स्वता ॥ १ ॥

यः। ते॒। म॒न्यो इति॑। अवि॑धत्। व॒ज्र॒। सा॒य॒क॒। सहः॑। ओजः॑।
पु॒ष्य॒ति॒। विश्व॑म्। आ॒नु॒षक्। स॒ह्याम॑। दास॑म्। आर्य॑म्।
त्वया॑। यु॒जा। सहः॑ऽकृतेन। सह॑सा। सह॑स्वता ॥ १ ॥

हे मन्यो क्रोधाभिमानिन् देव मन्युर्मन्यतेर्दीप्तिकर्मणः क्रोधकर्मणोवधकर्मणोवेति निरुक्तं[1]। योयजमानस्ते तुभ्यमविधत् परिचरति हे वज्र वज्रवत्सारभूत सायक सायकवत् शत्रूणां हिं-सक समनुष्यः सहोबलं बाह्यं ओजः शारीरं बलं चानुषक् अनुषक्तं पुष्यति त्वदनुग्रहात् संग्रामे यस्मादेवं तस्माद्वयं दासं उपक्षयकर्तारमार्यं अस्मत्तोधिकं चोभयविधं शत्रुं साह्याम अभिभ-वेम। केन साधनेनेति तदुच्यते त्वया युजा त्वया सहायेन सहायोविशेष्यते सहस्कृतेन बलो-त्पादितेन सहसा सहमानेन परान् सहस्वता बलवता ईदृशेन महता त्वया सहायेनाभिभवे-मेत्यर्थः ॥ १ ॥

१. वज्रसदृश, बाणतुल्य और क्रोधाभिमानी देव मन्यु, जो यजमान तुम्हारी पूजा करता है, वह ओज और बल—दोनों को धारण करता है। तुम्हारी सहायता पाकर हम दास और आर्य शत्रुओं को हरावें। तुम बल के कर्त्ता, बल-रूप और महान् बली हो।

---

[1] नि० १०, २९.।

मन्युरिन्द्रोमन्युरेवासदेवोमन्युर्होतावरुणोजातवेदाः ।
मन्युंविशईळतेमानुषीर्याःपाहिनोमन्योतपसासजोषाः ॥ २ ॥

मन्युः । इन्द्रः । मन्युः । एव । आस । देवः । मन्युः । होता ।
वरुणः । जातऽवेदाः । मन्युम् । विशः । ईळते । मानुषीः ।
याः । पाहि । नः । मन्यो इति । तपसा । सऽजोषाः ॥ २ ॥

अयं मन्युरिन्द्रः मन्युरेव देवः सर्वोपि मन्युरेवास बभूव मन्युरेव होता होमनिष्पादकोग्निः तथा मन्युर्वरुणोपि जातवेदाः जातप्रज्ञो वरुणश्च सर्वेष्वपि देवादिषु मन्युप्रभावात् या मानुषीर्मनुषोपत्यभूताविशः प्रजाः सन्ति ताः मन्युमेवदेवमीळते स्तुवन्ति हे मन्यो तपसा एतन्नामकेनास्मत्पित्रा सजोषाः समानप्रीतिस्त्वं पाहि रक्ष ॥ २ ॥

२. मन्यु ही इन्द्र हैं, देवता हैं, होता हैं, वरुण हैं और जातवेदा अग्नि हैं। सारी मानवी प्रजा मन्यु की स्तुति करती है। मन्यु, तुम हमारे पिता से मिलकर हमारी रक्षा करो।

अभीहिमन्योतवसस्तवीयान्तपसायुजाविजहिशत्रून् ।
अमित्रहावृत्रहादस्युहाचविश्वावसून्याभरात्वंनः ॥ ३ ॥

अभि । इहि । मन्यो इति । तवसः । तवीयान् । तपसा । युजा ।
वि । जहि । शत्रून् । अमित्रऽहा । वृत्रऽहा । दस्युऽहा । च ।
विश्वा । वसूनि । आ । भर । त्वम् । नः ॥ ३ ॥

हे मन्यो त्वमभीहि अभिगच्छास्मत्पक्षं कीदृशस्त्वं तवसो बलवतोपि तवीयानत्यन्तं बलवान् सत्वं तपसा अस्मत्पित्रा युजा सहायेन शत्रून् विजहि किंचामित्रहा अमित्राणां हन्ता अमित्रोऽमित्रः तथा वृत्रहा आवरकाणां शत्रूणां हन्ता तथा दस्युहा च दस्युरुपक्षयकारी शत्रुः तादृशमन्युरेव त्वं विश्वा सर्वाणि वसूनि धनानि नोऽस्मभ्यमाभर आहर ॥ ३ ॥

३. मन्यु, तुम महाबली हो। पधारो। मेरे पिता को सहायक बनाकर शत्रुओं को ध्वस्त करो। तुम शत्रुओं के संहारक, वृत्रघ्न और दस्युओं के के हन्ता हो। हमारे लिए समस्त धन ले आओ।

अथ चतुर्थी—

त्वंहिमन्योअभिभूत्योजाःस्वयंभूर्भामोअभिमातिषाहः ।
विश्वचर्षणिःसहुरिःसहावानस्मास्वोजःपृतनासुधेहि ॥ ४ ॥

त्वम् । हि । मन्यो इति । अभिभूतिऽओजाः । स्वयम्ऽभूः ।
भामः । अभिमातिऽसहः । विश्वऽचर्षणिः । सहुरिः । सहावान् ।
अस्मासु । ओजः । पृतनासु । धेहि ॥ ४ ॥

हे मन्यो त्वं अभिभूत्योजाः परेषामभिभावुकबलः स्वयंभूः स्वयमेवोत्पन्नः भामः क्रुद्धः अभिमातिषाहः अभिमातीन् हिंसन्तीत्यभिमातयः शत्रवः तेषामभिभविता विश्वचर्षणिः सर्वेषां द्रष्टा सहुरिः सहनशीलः सहावान् सहनवान् ईदृशस्त्वमस्मासु पृतनासु संग्रामेषु ओजोबलं धेहि देहि ॥ ४ ॥

४. मन्यु, तुम दूसरों को हरानेवाले हो। तुम स्वयम्भू, दीप्तिशील शत्रु-जयकारी, चारों ओर देखनेवाले, शत्रुओं का आक्रमण सहनेवाले और बली हो। हमारी सेनाओं को तेजस्विनी बनाओ।

अभागःसन्नपपरेतोअस्मितवक्रत्वातविषस्यप्रचेतः ।
तंत्वामन्योअक्रतुर्जिहीळाहंस्वातनूर्बलदेयायमेहि ॥ ५ ॥

अभागः । सन् । अप । पराऽइतः । अस्मि । तव । क्रत्वा ।
तविषस्य । प्रचेत इति प्रऽचेतः । तम् । त्वा । मन्यो इति ।
अक्रतुः । जिहीळ । अहम् । स्वा । तनूः । बलऽदेयाय ।
मा । आ । इहि ॥ ५ ॥

हे प्रचेतः प्रकृष्टज्ञान मन्यो तविषस्य महतस्तव क्रत्वा कर्मणा अभागोभागरहितः सन् त्वां यष्टुं अयाजकः सन्नित्यर्थः तदनुकूलरहितोहं अपपरेतः अस्मि युद्धे शत्रुभिरभिभूतः सन् दूरं गतोस्मि तं तादृशं भागरहितं त्वा त्वां हे मन्यो अक्रतुः कर्मरहितोहं जिहीळ क्रुद्धं कृतवानित्यर्थः यद्वा अहमेव त्वत्सहायमेव क्रोधितवान् अथेदानीं स्वा तनूः मम शरीरभूतस्त्वं बलदेयाय बलदानाय मेहि मां प्राप्नुहि ॥ ५ ॥

५. उत्तम ज्ञानवाले मन्यु, मैं यज्ञ भाग का आयोजन नहीं कर सका; इसलिए तुम्हें पूजा नहीं दे सका। तुम महान् हो; परन्तु तुम्हें मैं पूजा नहीं दे सका। मन्यु, इस प्रकार तुम्हारे यजन में शिथिलता करके इस समय में लज्जा का अनुभव कर रहा हूँ। अपने गुण के अनुसार, अपनी इच्छा से मुझे बल देने को पधारो।

अयंतेअस्म्युपमेह्यर्वाङ्प्रतीचीनःसहुरेविश्वधायः ।
मन्योवज्रिन्नभिमामावर्वृत्स्वहनावदस्यूँरुतबोध्यापेः ॥ ६ ॥

अयम् । ते । अस्मि । उप । मा । आ । इहि । अर्वाङ् ।
प्रतीचीनः । सहुरे । विश्वऽधायः । मन्यो इति । वज्रिन् । अभि ।
माम् । आ । ववृत्स्व । हनाव । दस्यून् । उत । बोधि । आपेः ॥ ६ ॥

हे सहुरे शत्रूणां सहनशील विश्वधायः हे विश्वस्य धर्तर्मन्यो अयं पुरोवर्ती अहं ते तवास्मि कर्मकृत् यद्वा अतः प्रतीचीनः प्रतिगन्ता अर्वाङस्मदभिमुखः सन् मां उपेहि उपागच्छ । हे मन्यो वज्रिन् मां अभ्याववृत्स्व अभ्यावर्तस्व । किमर्थमभ्यागमनमिति चेद् उच्यते—हनाव आवां दस्यून् शत्रून् उतापि च आपेर्बन्धुं बोधि बुध्यस्व ॥ ६ ॥

६. मन्यु, मैं तुम्हारे पास पहुँचा हूँ। तुम अनुकूल होकर मेरे पास आकर अवतीर्ण होओ। तुम आक्रमण को सह सकते हो। सबके धारक हो। वज्रधर मन्यु, मेरे पास वृद्धि प्राप्त होओ। मुझे आत्मीय समझो। ऐसा होने पर मैं दस्युओं का वध कर सकता हूँ।

अभिप्रेहिदक्षिणतोभवामेधावृत्राणिजंघनावभूरि ।
जुहोमितेधरुणंमध्वोअग्रमुभाउपांशुप्रथमापिबाव ॥ ७ ॥ १८ ॥

अभि । प्र । इहि । दक्षिणतः । भव । मे । अध । वृत्राणि ।
जंघनाव । भूरि । जुहोमि । ते । धरुणम् । मध्वः । अग्रम् ।
उभौ । उपऽअंशु । प्रथमा । पिबाव ॥ ७ ॥ १८ ॥

हे मन्यो अभिप्रेहि अभिगच्छ मम युद्धं गत्वा च मे मम दक्षिणतो भव अध अथ आवां वृत्राणि शत्रून् भूरि प्रभूतं जंघनाव हनाव तेतुभ्यमग्रं श्रेष्ठं मध्वो मधु सोमरसं जुहोमि उभौ त्वं चाहं चोपांश्वप्रकाशं प्रथमा प्रथमौ सन्तौ पिबाव ॥ ७ ॥

७. मेरे पास आओ। मेरे दक्षिण हाथ की ओर ठहरो। ऐसा होने पर हम दोनों वृत्रों का विनाश कर सकेंगे। तुम्हारे लिए मैं मधुर और उत्तम सोमरस का हवन करता हूँ। हम दोनों सबसे प्रथम, एकान्त स्थान में सोमपान करें।

॥ इत्यष्टमस्य तृतीयेष्टादशोवर्गः ॥ १८ ॥

त्वयामन्योइति सप्तर्चं षोडशं सूक्तं आदितस्तिस्रस्त्रिष्टुभः शिष्टाश्चतस्रोजगत्यः पूर्ववदृषिदेवते । तथाचानुक्रान्तं—त्वयामन्योचतुर्जगत्यन्तमिति । अभिजिन्नाम्न्येकाहे इदं सूक्तं मरुत्वतीयशस्त्रेनिविद्धानं सूत्रं पूर्वसूक्तएवोदाहृतं । विनुत्यभिभूतिषु चकेष्वेकाहेष्वेते सूक्ते मरुत्वतीयनिष्केवल्ययोः शस्ये । सूत्रितंच—विनुत्यभिभूत्योरिषुवज्रयोश्च मन्युसूक्तेइति ।

त्वयामन्योसरथमारुजन्तोहर्षमाणासोधृषितामरुत्वः ।
तिग्मेषवआयुधासंशिशानाअभिप्रयन्तुनरोअग्निरूपाः ॥ १ ॥

त्वया । मन्यो इति । सऽरथम् । आऽरुजन्तः । हर्षमाणासः । धृषिताः । मरुत्वः । तिग्मऽइषवः । आयुधा । सम्ऽशिशानाः । अभि । प्र । यन्तु । नरः । अग्निऽरूपाः ॥ १ ॥

हे मन्यो मरुत्वः त्वया सरथं समानामेकमेव रथमारुह्येति शेषः आरुजन्तोगच्छन्तोहर्षमाणासोहृष्टाः धृषिताः धृष्टास्तिग्मेषवः तीक्ष्णबाणाः आयुधा आयुधानि संशिशानाः सम्यङ्निश्यन्तोनरोयुद्धस्य नेतारइन्द्रादयोदेवाः त्वदनुचरावा अग्निरूपाः अग्निवत्तीक्ष्णदाहादिकर्माणः यद्वा सन्नद्धाः कवचिनोभियन्तु युद्धे सहायार्थं । अत्र त्वयामन्योसरथमारुहरुजन्तइत्यादिनिरुक्तमनुसन्धेयं ॥ १ ॥

१. मन्यु, तुम्हारे साथ एक रथ पर चढ़कर तथा हृष्ट, धृष्ट और तीक्ष्ण बाणवाले आयुधों को तेज कर और अग्नि के समान तीक्ष्ण बाहुवाले बनकर मरुत् आदि युद्ध-नेता लोग सहायता के लिए युद्ध में आयें।

अग्निरिवमन्योत्विषितःसहस्वसेनानीर्नःसहुरेहूतएधि ।
हत्वायशत्रून्विभजस्ववेदओजोमिमानोविमृधोनुदस्व ॥ २ ॥

अग्निःऽइव । मन्यो इति । त्विषितः । सहस्व । सेनाऽनीः । नः । सहुरे । हूतः । एधि । हत्वाय । शत्रून् । वि । भजस्व । वेदः । ओजः । मिमानः । वि । मृधः । नुदस्व ॥ २ ॥

हे मन्यो अग्निरिव त्विषितोज्वलितः सहस्वाभिभव शत्रून् हे सहुरे सहनशील सेनानीरेधि भव नोस्माकं संग्रामे हूतः सन् । किंच हत्वाय हत्वा शत्रून् विभजस्व प्रयच्छास्माकं वेदोधनं शत्रुसंबन्धि । किंच ओजोमिमानः अस्माकं बलं कुर्वन् मृधः शत्रून् विनुदस्व बाधस्वेत्यर्थः ॥ २ ॥

२. मन्यु, अग्नि के समान प्रज्वलित होकर शत्रुओं को हराओ। सहनशील मन्यु, तुम्हें बुलाया गया है। संग्राम में हमारे सेनापति बनो। शत्रुओं का वध करके उनका धन हमें दे दो। हमें बल देकर शत्रुओं को मारो।

अथ तृतीया—

सहस्वमन्योअभिमातिमस्मेरुजन्मृणन्प्रमृणन्प्रेहिशत्रून् ।
उग्रंतेपाजोनन्वारुरुध्रेवशीवशंनयसएकजत्वम् ॥ ३ ॥

---

१ नि० १०. ३० ।

सहस्व । मन्यो इति । अभिऽमातिम् । अस्मे इति । रुजन् । मृणन् ।
प्रऽमृणन् । प्र । इहि । शत्रून् । उग्रम् । ते । पाजः । ननु ।
आ । रुरुध्रे । वशी । वशम् । नयसे । एकऽज । त्वम् ॥ ३ ॥

हे मन्यो अस्मे अस्माकं अभिमातिं अभिगन्तारं शत्रुं सहस्व अभिभव रुजन् मृणन् हिंसन् प्रमृणन् प्रकर्षेण हिंसन् यथा पुनर्नजीवेत्तथा कुर्वन् शत्रून् प्रति प्रेहि ते तव पाजोबलं उग्रमुद्गूर्णं केनन्वारुरुध्रे आरुन्धन्ति न तथा संभवति हे एकज असहाय वशी त्वं वशं नयसे प्रापयसि शत्रुं ॥ ३ ॥

३. मन्यु, हमारा सामना करनेवाले शत्रु को हराओ। काटते-काटते और मारते-मारते शत्रुओं के सामने जाओ। तुम्हारे दुर्धर्ष बल को कौन रोक सकता है? एकाकी मन्यु, तुम शत्रुओं को वश में ले आते हो।

एकोबहूनामसिमन्यवीळितोविशंविशंयुधयेसंशिशाधि।
अकृत्तरुक्त्वयायुजावयंद्युमन्तंघोषंविजयायकृण्महे ॥ ४ ॥

एकः । बहूनाम् । असि । मन्यो इति । ईळितः । विशम्ऽविशम् ।
युधये । सम् । शिशाधि । अकृत्तऽरुक् । त्वया । युजा ।
वयम् । द्युऽमन्तम् । घोषम् । विऽजयाय । कृण्महे ॥ ४ ॥

हे मन्यो ईळितः स्तुतस्त्वं एकएवासहायएव बहूनां शत्रूणामसिभवसि पर्याप्तोहन्तुं अतोविशंविशं वा वामस्मद्विरोधिनीं प्रजां युधये युद्धाय संशिशाधि सम्यक्तीक्ष्णीकुरु। किंच हे अकृत्तरुक् अच्छिन्नदीप्ते त्वया युजा सहायेन वयं द्युमन्तं दीप्तिमन्तं घोषं सिंहनादवन्तं विजयाय विशिष्टजयार्थं कृण्महेकुर्मः ॥ ४ ॥

४. मन्यु, तुम्हारी स्तुति की जाती है। तुम अकेले हो। युद्ध के लिए प्रत्येक मनुष्य को तीक्ष्ण करो। तुम्हें सहायक पाकर हमारी दीप्ति कभी नष्ट नहीं होगी। जय-प्राप्ति के लिए हम प्रबल सिंहनाद करते हैं।

विजेषकृदिन्द्रइवानवब्रवो३ऽस्माकंमन्योअधिपाभवेह।
प्रियंतेनामसहुरेगृणीमसिविद्मातमुत्संयतआबभूथ ॥ ५ ॥

विजेषऽकृत् । इन्द्रःऽइव । अनवऽब्रवः । अस्माकम् । मन्यो इति ।
अधिऽपाः । भव । इह । प्रियम् । ते । नाम । सहुरे ।
गृणीमसि । विद्म । तम् । उत्सम् । यतः । आऽबभूथ ॥ ५ ॥

हे मन्यो इन्द्र इव विजेषकृत् विजयकर्ता सन् अनवब्रवः अनिन्दितवचनः अनवब्रवो नवक्षिप्तवचन इति यास्कः। ईदृशस्त्वमस्माकं अधिपा अधिकं पाता रक्षिता भवेहास्मिन्यज्ञे हे सहुरे शत्रूणां सहनशील ते प्रियं नाम स्तोत्रं गृणीमसि गृणीमः स्तुमः यतो नामः स्तोत्रात् त्वमा बभूथ आभवसि प्रवृद्धो भवसि तमुत्सं बलस्योद्गमयितारं विद्म जानीमः ॥ ५ ॥

५. मन्यु, तुम इन्द्र के समान विजेता हो। तुम्हारे वचन में निन्दा नहीं रहती। इस यज्ञ में तुम हमारे विशिष्ट रक्षक बनो। सहनशील मन्यु, तुम्हारा प्रिय स्तोत्र हम करते हैं। तुम स्तोत्र से प्रवृद्ध होते हो, तुम्हें हम बलोत्पादक जानते हैं।

आभूत्यासहजावज्रसायकसहोबिभर्ष्यभिभूतउत्तरम् ।
क्रत्वानोमन्योसहमेद्येधिमहाधनस्यपुरुहूतसंसृजि ॥ ६ ॥

आऽभूत्या । सहऽजाः । वज्र । सायक । सहः । बिभर्षि ।
अभिऽभूते । उतऽतरम् । क्रत्वा । नः । मन्यो इति । सह ।
मेदी । एधि । महाऽधनस्य । पुरुऽहूत । सम्ऽसृजि ॥ ६ ॥

हे वज्र वज्रवत्सारभूत हे सायक शत्रूणामन्तकर अभिभूते शत्रूणामभिभावुक मन्यो आभूत्या आभूतिरभिभवः तेन सहजाः सहैवोत्पन्नस्त्वं उत्तरमुत्कृष्टतरं सहो बलं बिभर्षि धारयसि हे मन्यो क्रत्वा कर्मणा सह नोऽस्माकं मेद्येधि स्निग्धो भव। कुत्रेति तदुच्यते महाधनस्य संग्रामनामैतत् संग्रामस्य संसृजि सर्गे हे पुरुहूत बहुभिराहूतेति मन्युसंबोधनं ॥ ६ ॥

६. वज्रतुल्य और शत्रुनाशक मन्यु, शत्रु-नाश करना तुम्हारा स्वभाव है। शत्रु-पराभवकारी मन्यु, तुम उत्कृष्ट तेज को धारण करते हो। मन्यु, कर्म के साथ तुम हमारे लिए युद्ध में स्निग्ध होओ। तुम बहुतों के द्वारा बुलाये गये हो।

अथ सप्तमी—

संसृष्टंधनमुभयंसमाकृतमस्मभ्यंदत्तांवरुणश्चमन्युः ।
भियंदधानाहृदयेषुशत्रवःपराजितासोअपनिलयन्ताम् ॥ ७ ॥ १९ ॥

सम्ऽसृष्टम् । धनम् । उभयम् । सम्ऽआकृतम् । अस्मभ्यम् । दत्ताम् ।
वरुणः । च । मन्युः । भियम् । दधानाः । हृदयेषु । शत्रवः ।
पराऽजितासः । अप । नि । लयन्ताम् ॥ ७ ॥ १९ ॥

---

२ नि० ६. २९ ।

संसृष्टमविभागमापन्नमुभयं उभयविधं धनं समाकृतं सम्यगानीतमस्मभ्यं दत्तां कः वरुणश्च देवोमन्युश्च भियं भयं हृदयेषु दधानाः शत्रवोस्मद्विरोधिनः पराजितासः पराजिताः अपनिलयन्तां अपनिलीनाभवन्तु ॥ ७ ॥

७. वरुण और मन्यु—दोनों ही हमें पाये गये और लाये गये धन को दें। शत्रु लोग भीत, पराजित और विलीन हों।

॥ इत्यष्टमस्य तृतीये एकोनविंशोवर्गः ॥१९॥

॥ इति दशमे मण्डले षष्ठोनुवाकः ॥ ६ ॥

सप्तमेनुवाके षट् सूक्तानि तत्र सत्येनेति सप्तचत्वारिंशदृचं प्रथमं सूक्तं सवितृसुतायाः सूर्याया आर्षं नवोनवइति तिस्रः अनृक्षराइति द्वे गृभ्णामीति द्वे यदश्विनापृच्छमानावित्येका पूषात्वेतोनयत्वित्येका अघोरचक्षुरितिच एवमेतादशर्चस्त्रिष्टुभः । तृष्टमेतदित्येषा उरोबृहती अष्टकद्वादशकाष्टकवती । पूर्वापरंचरतइहप्रियंप्रजया आनःप्रजांजनयत्वित्येषास्तिस्रोजगत्यः । शिष्टास्त्रयस्त्रिंशदनुष्टुभः । आदितः पञ्चानामृचां सोमोदेवता तत एकादशभिः सूर्या स्वविवाहं स्तुवती अतस्तत्रयोर्थः प्रतिपाद्यते सएव देवतात्वेन विशेषः या तेनोच्यते सा देवतेति न्यायात् सप्तदश्यादेवादेवता अष्टादश्याः सोमार्कौ एकोनविंश्याश्चन्द्रमाः सुकिंशुकमित्याद्यानवर्चोविवाहमन्त्राः आशिषःप्रतिपादकाः अतस्तत्र प्रतिपाद्योर्थोदेवता परादेहश्रीरातनूरिति द्वे वध्वाः विवाहकाले परिहितस्य वाससः संस्पर्शनिन्दयित्र्यौ येयक्ष्मश्चन्द्रमिति दंपत्योः क्षयरोगस्य नाशिनी अतस्तद्देवताका परिशिष्टानां षोडशानां सूर्या देवता । तथाचानुक्रान्तं—सत्येनसप्तचत्वारिंशत्सर्वमनुक्रान्तं । सूक्त विनियोगोलैंगिकः ।

तत्र प्रथमा—

स॒त्येनोत्त॑भिता॒भूमि॒ःसूर्ये॒णोत्त॑भिता॒द्यौः ।
ऋ॒तेना॑दि॒त्यास्ति॑ष्ठन्ति॒दि॒वि॒सोमो॒अधि॑श्रि॒तः ॥ १ ॥

स॒त्येन॑ । उत्त॑भिता । भूमि॑ः । सूर्ये॑ण । उत्त॑भिता । द्यौः । ऋ॒तेन॑ । आ॒दि॒त्याः । ति॒ष्ठ॒न्ति॒ । दि॒वि । सोम॑ः । अधि॑ । श्रि॒तः ॥ १ ॥

सत्येन ब्रह्मणा अनन्तात्मना ब्रह्मा खलु देवानां मध्ये सत्यभूतः तेनाधःस्थितेन भूमिरुत्तभिता उपरिस्तंभिता यथा अधोन पतेत्तथा कृता यद्वा सत्येनानृतप्रतियोगिना धर्मेण भूमिरुत्तभिता उच्छ्रिता फलिता भवतीत्यर्थः । असति सत्ये भूम्यां सस्यादयोन फलन्ति तथा सू-

येन देवेन द्यौरुत्तभिता सूर्यो हि द्युस्थानत्वात् दिवं दधार ऋतेन यज्ञेन आदित्याः अदितेः पुत्रा देवास्तिष्ठन्ति यज्ञेन यजमानदत्तेन सत्वाद्भुत्वा देवा उपजीवन्ति दिवि द्युलोके सोमो देव-तानामाप्यायनकारी वल्लीरूपो देवतारूपश्चाधिश्रितः अधितिष्ठति इति स्वपतिं सोमं सू-र्या स्तौति ॥ १ ॥

१. देवों में सत्यरूप ब्रह्मा ने पृथिवी को आकाश में रोक रक्खा है। सूर्य ने द्युलोक को स्तम्भित कर रक्खा है। यज्ञाहुति के द्वारा देवता रहते हैं। द्युलोक में सोम अवस्थित है।

सोमेनादित्याबलिनःसोमेनपृथिवीमही ।
अथोनक्षत्राणामेषामुपस्थेसोमआहितः ॥ २ ॥

सोमेन । आदित्याः । बलिनः । सोमेन । पृथिवी । मही । अथो इति ।
नक्षत्राणाम् । एषाम् । उपऽस्थे । सोमः । आऽहितः ॥ २ ॥

सोमेनादित्या अदितेः पुत्राः इन्द्रादयो बलिनो भवन्ति ऐन्द्रवायवादिग्रहपरिग्रहादिविभागः तथा सोमेन आहुत्यात्मनाभिहुतेन पृथिवी भूमिः मही महती भवति आहुत्या वृष्टिद्वारेण स-स्यादिसम्पत्तेः अथो अपि चायं सोमो नक्षत्राणामेषां नक्षं क्षायन्त इति नक्षत्राणि ग्रहचमसादयः ते-षामेषामुपस्थे सोमो रसात्मक आहितः यद्वा प्रसिद्धानामेव नक्षत्राणामुपस्थ उपस्थाने द्युलोके सोम आहितः । तृतीयस्यामितो दिवि सोम आसीत्तं गायत्र्याहरदित्यादिश्रुतेः[1] । देवतारूपसोमपक्षे सोमेनादित्या देवा बलिनो बलवन्तो भवन्ति तस्यैकैककलास्वादनात् । प्रथमां पिबते वह्निर्द्वितीयां पिबते रविरित्यादिस्मृतेः । सोमेन पृथिवी मही अमृतसेकेनौषध्याद्यभिवृद्धये पृथिव्या बलवत्त्वं चन्द्रस्य नक्षत्राणामुपस्थे स्थितिः प्रसिद्धा ॥ २ ॥

२. सोम से ही इन्द्रादि बली होते हैं। सोम से ही पृथिवी प्रकाण्ड हुई है। नक्षत्रों के पास सोम रक्खा गया है।

अथ तृतीया—

सोमंमन्यतेपपिवान्यत्संपिंषन्त्योषधिम् ।
सोमंयंब्रह्माणोविदुर्नतस्याश्नातिकश्चन ॥ ३ ॥

सोमम् । मन्यते । पपिऽवान् । यत् । सम्ऽपिंषन्ति । ओषधिम् ।
सोमम् । यम् । ब्रह्माणः । विदुः । न । तस्य । अश्नाति । कः । चन ॥ ३ ॥

---

१ तै० ब्रा० १.२.१ ।

तं सोमं मन्यते कः पपिवान् वैद्येन कामार्थं चिकित्सार्थं पीतः सोमो येन स तथा यत् यमित्यर्थः यं सोममोषधिं वल्लीरूपं संपिंषन्ति सामर्थ्याद्रासायनिकाः न च स साक्षात्सोमः किंतर्हि उच्यते सोमं हितं मन्यते यं ब्राह्मणः ब्रह्मशब्दो ब्राह्मणशब्दपर्यायोस्ति कुतोनुचरसि ब्रह्मन्। तस्मै ब्राह्मणानि विधाय ब्रह्मन्नित्यादि प्रयोगात्। ब्राह्मणा इत्यर्थः येन ऋत्विजो यजमानाश्च यागसाधनभूतं संस्कर्तुं विदुर्जानन्ति तं तस्यांशं यद्वा कर्मणि भक्षो यं सोमं कश्चनाश्नाति कश्चिदप्यन्यस्तेति शेषः यज्ञेनं भक्षितुमर्हति नान्य इत्यर्थः एवमोषधिपक्षे। अथ चन्द्रपक्ष उच्यते—यं सोमं मन्यते पपिवान् पीतवान् पीतसोमो यजमानः यत् यमोषधिरूपं संपिंषन्ति अभिषवग्रावभिरध्वर्य्वादयो यजमानाश्च न च स सोमः कस्तर्हि यं ब्रह्माणो ब्राह्मणा अभिज्ञा देवज्ञा विदुः कथयन्ति चन्द्रमसं। न तस्याश्नाति कश्चन देवो देवेभ्योन्यो मनुष्यादिः देवा अश्नन्त्यपरे वा यज्ञार्हसोमस्यासोमत्वं न निन्दायै अपितु इतरस्य स्तुत्या इति मन्तव्यं। अपशवो वा अन्ये गोअश्वेभ्य इत्यादिवत्। एवमत्र सोम्यास्तम्भयथा योज्याः ॥ ३ ॥

३. जिस समय वनस्पति-रूपी सोम को पीसा जाता है, उस समय लोग समझते हैं कि, उन्होंने सोम-पान कर लिया। परन्तु ब्राह्मण लोग जिसे प्रकृत सोम कहते हैं, उसका कोई अयाज्ञिक पान नहीं कर सकता।

आच्छद्विधानैर्गुपितोबार्हतैःसोमरक्षितः।
ग्राव्णामिच्छृण्वन्तिष्ठसिनतेअश्नातिपार्थिवः ॥ ४ ॥

आच्छत्ऽविधानैः। गुपितः। बार्हतैः। सोम। रक्षितः। ग्राव्णाम्। इत्। शृण्वन्। तिष्ठसि। न। ते। अश्नाति। पार्थिवः ॥ ४ ॥

हे सोम आच्छद्विधानैः आच्छादयन्ति विधानानि येषां ते आच्छद्विधानाः तैर्गुपितः तथा बार्हतैः गुपितः स्वानभ्राजांघार्यादिभिः सप्तभिः सोमपालैरक्षितस्त्वं एते वा अमुष्मिन्लोके सोममरक्षन्निति ब्राह्मणं। ग्राव्णामिच्छृण्वन् अभिषवग्राव्णां ध्वनिं शृण्वन्नेव तिष्ठसि ते त्वां पार्थिवः पार्थिवो जनः नाश्नाति नहि द्युस्थश्चन्द्ररूपः सोमो मर्त्यैः पानयोग्यो भवति। चन्द्रमा वै सोमो देवानामन्नं तं पौर्णमास्यामभिषुण्वन्तीति वाजसनेयके ॥ ४ ॥

४. सोम, स्तोता लोग छिपाने की व्यवस्था जानकर तुम्हें गुप्त रखते हैं। तुम पाषाण का शब्द सुनते हो। पृथिवी का कोई मनुष्य तुम्हारा पान नहीं कर सकता।

---

१ तै०सं० ६. १. १०।

अथ पञ्चमी—

यत्त्वादेवप्रपिबन्तिततआप्यायसेपुनः ।
वायुःसोमस्यरक्षितासमानांमासआकृतिः ॥ ५ ॥ २० ॥

यत् । त्वा । देव । प्रऽपिबन्ति । ततः । आ । प्यायसे । पुनरिति ।
वायुः । सोमस्य । रक्षिता । समानाम् । मासः । आऽकृतिः ॥५॥२०॥

हे देव सोम यद्यदा त्वा त्वां प्रपिबन्त्योषधिरूपं त्रिष्वपि सवनेषु ततोनन्तरमेव पुनराप्यायसे आप्यायस्व समिति प्रातःसवने सन्तेपयांसीत्युत्तरयोः सवनयोराप्यायसे । किंच वायुस्त्वत् सोमस्य रक्षिता यथा न शुष्यसि तथा । वायुः शोषकः प्रसिद्धो लोके । किंच मासः मस्यते परिमीयते इति मासः सोमः स च समानां संवत्सराणामाकृतिः आकर्ता व्यवच्छेदकोभवति संवत्सरे संवत्सरे वसन्तादिकालेष्वनुष्ठीयमानत्वात् वसन्तेवसन्ते ज्योतिषा यजेतेति श्रुतेः । यद्वा सोमाधारवनस्पतिविकारमहद्वारेण वायुः सोमस्य रक्षिता भवति । वायुर्गोपा वनस्पतय इति श्रुतेः । एवं वल्लीरूपसोमपक्षे योजना । चन्द्रपक्षे तु हे देव सोम यद्यदा त्वा त्वां प्रपिबन्ति रश्मयोऽपरपक्षे ततः अनन्तरमेव पूर्वपक्षे पुनराप्यायसे वायुश्च सोमस्य तव रक्षिता वाय्वधीनत्वाच्चन्द्रगतेः । किंच समानां संवत्सराणां मासः षष्ठ्येकवचनमेतत् मासस्य चाकृतिः कर्ता त्वं चास्यैकैककलाह्रासवृद्धिभ्यां हि मासः पूर्यते तैः संवत्सरइति ॥ ५ ॥

५. देव सोम, तुम्हारा पान करने से तुम्हारी वृद्धि होती है—क्षय नहीं। वायु सोम की वैसे ही रक्षा करते हैं, जैसे महीने वर्ष की रक्षा करते हैं। दोनों का स्वरूप एक-सा है।

॥ इत्यष्टमस्य तृतीये विंशो वर्गः ॥ २० ॥

अथ षष्ठी—

रैभ्यासीदनुदेयीनाराशंसीन्योचनी ।
सूर्यायाभद्रमिद्वासोगाथयैतिपरिष्कृतम् ॥ ६ ॥

रैभी । आसीत् । अनुऽदेयी । नाराशंसी । निऽओचनी । सूर्यायाः ।
भद्रम् । इत् । वासः । गाथया । एति । परिऽकृतम् ॥ ६ ॥

आभिः सूर्या स्वविवाहमस्तौदित्युक्तं सूर्यासावित्रीभूते रैभी रैभ्यः काश्चन ऋचः । रैभीः शंसति रेभन्तो वै देवाश्चर्षयश्च स्वर्गं लोकमायन्नित्यादिब्राह्मणविहिताः रैभ्यः । सा रैभीअनुदेय्यासीत् यजमानवधूविनोदनायानुबोधमाना वयस्यासीत् । तथा नाराशंसी मातारत्नपित्यादिका मनुष्याणां स्तुतयो नाराशंस्यः सा नाराशंसी न्योचनी उचति सेवाकर्मा सा वधूशुश्रूषार्थं दीयमाना दास्यभवत् । सूर्याया भद्रं वासः विचित्रदुकूलादिकमाच्छादनयोग्यं वस्त्रं गाथया परिष्कृतमलंकृतमेति । गाथा गीयते इत्यादिब्राह्मणोक्तागाथा तया गाथया परिष्कृतमस्ति तद्वासोऽभवदिति ॥ ६ ॥

६. सूर्यपुत्री के विवाह के समय "रैभी" नाम की ऋचायें उसकी सखी हुई थीं । नाराशंसी नाम की ऋचायें उसकी दासी हुई थीं । सूर्या का अत्यन्त सुन्दर वस्त्र साम-गान के द्वारा परिष्कृत हुआ था ।

चित्तिरा उपबर्हणं चक्षुरा अभ्यञ्जनम् ।
द्यौर्भूमिः कोश आसीद्यदयात्सूर्या पतिम् ॥ ७ ॥

चित्तिः । आः । उपऽबर्हणम् । चक्षुः । आः । अभिऽअञ्जनम् । द्यौः । भूमिः । कोशः । आसीत् । यत् । अयात् । सूर्या । पतिम् ॥ ७ ॥

चित्तिर्देवता उपबर्हणं आः आसीत् चक्षुरभ्यञ्जनं आः आसीत् यथाहि वृत्रस्य कनीनिका परापतत् त्रिककुन्नामपर्वतः तेनैकककुदेनाञ्जनेन सर्वावीर्येण चक्षुषी अञ्जेत तच्चक्षुरेवाञ्जनमासीत् इति द्यौश्च भूमिश्च कोशः आसीत् कोशस्थानीये अभूतां यद्वा सूर्यापतिं स्वकीयं नवभर्तारं सोमं आयात् अगच्छत् तदेयमुपकरणान्यासन् ॥ ७ ॥

७. जिस समय सूर्या पति-गृह में गई उस समय चैतन्य-स्वरूप चादर था । नेत्र ही उसका उबटन था । द्यावापृथिवी ही उसके कोश थे ।

अथाष्टमी—

स्तोमा आसन्प्रतिधयः कुरीरं छन्द ओपशः ।
सूर्याया अश्विना वराग्निरासीत्पुरोगवः ॥ ८ ॥

स्तोमाः । आसन् । प्रतिऽधयः । कुरीरम् । छन्दः । ओपशः । सूर्यायाः । अश्विना । वरा । अग्निः । आसीत् । पुरःऽगवः ॥ ८ ॥

---

१ ऐ० ब्रा० ६. ३२ ।

सूर्यायारथस्य स्तोमाः त्रिवृदादयः प्रतिधयआसन् प्रतिधीयन्त इति प्रतिधयः ईषादिर्वा गायत्र्यादयः तथा कुरीरं छन्दः कुरीरनामकं छन्दः अनसः ओपशोऽभवत् येनोपशेरते स ओपशः तादृशायाः सूर्यायाअश्विना अश्विनौ वरा वरौ आस्तामिति शेषः तस्याविवाहे पुरोगवः पुरोगन्ता पुरतोगन्ता यः पूर्वमेव प्रस्तावार्थं गच्छति तत्स्थानीयोऽग्निरासीत्। प्रजापतिर्वै सोमायराज्ञेदुहितरंप्रायच्छत् सूर्यांसावित्रीं तस्यैसर्वेदेवावराआगच्छन्नित्यादिब्राह्मणं। अत्राय मभिप्रायः प्रजापतिः सविता स्वदुहितरं सोमाय प्रायच्छत् सोमाय दास्यामीति मनीषामकरोत् तस्मिन्समये पुष्याउपचारार्थं प्रदानान्युकान्यभवन् तथाच तत्पश्विनौ प्रवलौ सन्तौ आर्थि पुरतोगत्वा तामलभेतामिति उत्तरत्रापि सोमोवधूयुरभवदित्यादिनायमेवार्थः स्पष्टोभविष्यति। सोमायवधूनीतमेन्येत्यादिकमुक्तम् ॥ ८ ॥

८. स्तोत्र ही उसके रथ-चक्र के डंडे थे। कुरीर नामक छन्द रथ का भीतरी भाग था। सूर्या के वर अश्विनीकुमार थे और अग्नि अग्रगामी दूत।

सोमो॑ वधू॒युर॑भवद॒श्विना॑स्तामु॒भा व॒रा।
सू॒र्यां यत्पत्ये॒ शंस॑न्तीं॒ मन॑सा सवि॒ताद॑दात् ॥ ९ ॥

सोमः॑। व॒धू॒ऽयुः। अ॒भ॒व॒त्। अ॒श्विना॑। आ॒स्ता॒म्। उ॒भा। व॒रा।
सू॒र्याम्। यत्। पत्ये॑। शंस॑न्तीम्। मन॑सा। स॒वि॒ता। अद॑दात् ॥ ९ ॥

सोमोवधूयुर्वधूकामोवरोऽभवत् तस्मिन् समये अश्विना अश्विनौ उभा उभौ वरा वरौ आस्तां अभूतां यद्यदा सूर्यां पत्ये शंसन्तीं पतिं कामयमानां पर्याप्तयौवनामित्यर्थः सूर्यां मनसासहिताय सोमाय वराय सविताततिपता ददात् प्रादात् दित्सांचकार ॥ ९ ॥

९. सूर्या मन ही मन पति की कामना करती थी। जिस समय सूर्य ने सूर्या को प्रदान किया, उस समय सोम उसके साथ विवाह करने के इच्छुक थे। परन्तु अश्विद्वय ही उसके वर स्वीकृत किये गये।

अथ दशमी—

मनो॑ अस्या॒ अन॑ आसी॒द्द्यौरा॑सीदु॒त च्छ॒दिः।
शु॒क्राव॑न॒ड्वाहा॑वास्तां॒ यद॑या॒त्सू॒र्या गृ॒हम् ॥ १० ॥ २१ ॥

मनः॑। अ॒स्याः॒। अनः॑। आ॒सी॒त्। द्यौः। आ॒सी॒त्। उ॒त। छ॒दिः।
शु॒क्रौ। अ॒न॒ड्वाहौ॑। आ॒स्ता॒म्। यत्। अया॑त्। सू॒र्या। गृ॒हम् ॥ १० ॥ २१ ॥

---

१ ऐ० ब्रा० ४. ७।　　　२ ऋ० सं० १, ८, २०।

अस्याः सूर्यायाः पतिगृहं गच्छन्त्याः अनोरथोमनआसीत् या पतिगृहं त्वया गच्छामीति मतिरस्ति सा अनआसीत् उतापिच तस्याअनसोद्यौर्द्युलोकः छदिः उपर्यपिधानमासीत् शुक्रौ दीप्तौ सूर्याचन्द्रमसावनड्वाहौ रथस्य वोढारौ आस्तां अभवतां यद्यदा सूर्यागृहं सोमम-यादगात् ॥ १० ॥

१०. सूर्या पति के गृह में गईं। उसका मन ही उसका शकट था। आकाश ही ओढ़ना था। सूर्य और चन्द्रमा उसके रथ-वाहक हुए।

॥ इत्यष्टमस्य तृतीये एकविंशोवर्गः ॥ २१ ॥

अथैकादशी–

ऋक्सामाभ्यामभिहितौगावौतेसामनावितः।
श्रोत्रंतेचक्रेआस्तांदिविपन्थाश्चराचरः ॥ ११ ॥

ऋक्ऽसामाभ्याम्। अभिऽहितौ। गावौ। ते। सामनौ। इतः।
श्रोत्रम्। ते। चक्रे इति। आस्ताम्। दिवि। पन्थाः। चराचरः॥११॥

हे सूर्ये देवि ते तव ऋक्सामाभ्यां अभिधानीयाभ्यां अभिहितौ गावौ गोस्थानीयौ सूर्याचन्द्रमसौ सामनौ समानौ सन्तौ इतोगच्छतः अनोवाहौ पत्युर्गृहं प्रति गच्छतः ते तव श्रोत्रं श्रोत्रे इत्यर्थः तस्य गुणग्राहिणी श्रोत्रे एव चक्रे आस्तां मनोरूपस्य रथस्य श्रोत्रे चक्रे अभवतामित्यर्थः दिवि पन्थाश्चराचरः चलाचलः अत्यन्तं गमनसाधनभूतोमार्गोऽभूत् रथसंचारप्रदेशोद्युलोकआसीत् ॥ ११ ॥

११. ऋक् और साम के द्वारा वर्णित दो वृषभ वा वृषभ-रूप सूर्य-चन्द्र उसके शकट को यहाँ से वहाँ ले जानेवाले हुए। सूर्या, दोनों कान तुम्हारे दो रथ-चक्र हुए। रथ के चलने का मार्ग हुआ आकाश।

अथ द्वादशी–

शुचीतेचक्रेयात्याव्यानोअक्षआहितः।
अनोमनस्मयंसूर्यारोहत्प्रयतीपतिम् ॥ १२ ॥

शुची इति। ते। चक्रे इति। यात्याः। विऽआनः। अक्षः। आऽहतः।
अनः। मनस्मयम्। सूर्या। आ। अरोहत्। प्रऽयती। पतिम्॥१२॥

यान्त्या–गच्छन्त्यास्ते तव अनसश्चक्रे चंक्रमणशीले रथांगे शुची श्रोत्रे आस्तां व्यान-स्तत्र व्यानोवायुः अक्षः उभयरथचक्रगामिनी या काष्ठा सा च रथस्य सर्वं भारं वहति सो-ऽसौ व्यानोभूत् मनस्मयं मनोमयं अनः शकटं सूर्या पतिं सोमं प्रति प्रयती प्रकर्षेण गच्छन्ती

आरुहत् आरूढवती पतिं प्रतिजिगमिषोर्मनोरूपस्य रथस्य परस्पुंगुणभाविनी श्रोत्रे एव चक्रे अभूतां व्यानोधारकोधायुक्षेत्यष्टकोऽक्षोऽभूदित्यर्थः ॥ १२ ॥

१२. जाने के समय तुम्हारे दोनों रथ के पहिये नेत्र हुए या अत्यन्त उज्ज्वल हुए। उस रथ में विस्तृत अक्ष (दोनों पहियों में लगा हुआ मोटा डंडा) हुआ। पति-गृह में जाने के लिए सूर्या मनोरूप शकट पर चढ़ी।

सूर्यायावहतुःप्रागात्सवितायमवासृजत् ।
अघासुहन्यन्तेगावोर्जुन्योःपर्युह्यते ॥ १३ ॥

सूर्यायाः । वहतुः । प्र । अगात् । सविता । यम् । अवऽअसृजत् ।
अघासु । हन्यन्ते । गावः । अर्जुन्योः । परि । उह्यते ॥ १३ ॥

सोमाय प्रदित्सितायाः सूर्यायाः वहतुः कन्याप्रियार्थं दातव्यो गवादिपदार्थो वहतुः स प्रागात् तस्या अपि पूर्वमगच्छत् यं वहतुं सविता अस्याः पिता अवासृजत् अवसृष्टवान् प्रादादित्यर्थः कदा प्रागच्छत् कदा वहतुरिति उभयोः काल उच्यते अघासु मघास्वित्यर्थः मघानक्षत्रेषु गावः सविता दत्ता गावः सोमगृहं प्रतिहन्यन्ते दण्डैः ताड्यन्ते प्रेरणार्थं अर्जु-न्योः फाल्गुन्योरित्यर्थः तयोर्नक्षत्रयोः सवितुः सकाशात् परि सोमगृहं प्रतिउह्यतेनीयतेर-थेन ॥ १३ ॥

१३. पति-गृह में जाते समय सूर्य ने सूर्या को जो दायज दिया था, वह आगे-आगे चला। मघा नक्षत्र के उदय-काल में दायज (उपढौकन) के अंग-स्वरूप विदाई में दी गई गायों को डंडे से हाँका जाता है और अर्जुनी अर्थात् पूर्वाफाल्गुनी और उत्तराफाल्गुनी में उस दायज को रथ से ले जाया जाता है।

यदश्विनापृच्छमानावयातंत्रिचक्रेणवहतुंसूर्यायाः ।
विश्वेदेवाअनुतद्वामजानन्पुत्रःपितरावृणीतपूषा ॥ १४ ॥

यत् । अश्विना । पृच्छमानौ । अयातम् । त्रिऽचक्रेण । वहतुम् ।
सूर्यायाः । विश्वे । देवाः । अनु । तत् । वाम् । अजानन् ।
पुत्रः । पितरौ । अवृणीत । पूषा ॥ १४ ॥

हे अश्विना अश्विनौ यद्यदा पृच्छमानौ सवितारं प्रष्टुं आयातं गच्छतं केन साधनेना-यातं तदुच्यते त्रिचक्रेण चक्रत्रययुक्तेन रथेन किं पृच्छमानौ सूर्याया वहतुं विवाहमित्यर्थः तदानीं वां युवां सवितारं प्रतिगच्छन्तौ विश्वे सर्वे देवाः अन्वजानन् अनुज्ञातवन्तः । तथा पितरौ पुत्रः अश्विनोः पुत्रः पूषा अवृणीत वृतवान् ॥ १४ ॥

१४. अश्विद्वय, जिस समय तुम लोगों ने तीन पहियोंवाले रथ पर चढ़कर और सूर्या के विवाह की बात पूछकर उससे विवाह किया था, उस समय सारे देवों ने तुम्हारे कार्य का समर्थन किया और तुम्हारे पुत्र (पूषा) ने तुम्हें वरण किया।

यदयातंशुभस्पतीवरेयंसूर्यामुप।
क्वैकंचक्रंवामासीत्क्वदेष्ट्रायतस्थथुः ॥ १५ ॥ २२ ॥

यत्। अयातम्। शुभः। पती इति। वरेऽयम्। सूर्याम्। उप।
क्व। एकम्। चक्रम्। वाम्। आसीत्। क्व। देष्ट्राय।
तस्थथुः ॥ १५ ॥ २२ ॥

हे शुभस्पती उदकस्य स्वामिनौ यत् यौ अयातं अगच्छतं कं प्रति वरेयं वरणीयायाः सूर्यायाः संबन्धिनं वरेयोचितव्यं वा सवितारमित्यर्थः। किमर्थं सूर्यामुपगन्तुं वां भवतोः संपति दृश्यमानमिदं एकं चक्रं क्वासीत् पुरा क्व वां युवां देष्ट्राय दानाय प्रवृत्तौ तस्थथुरित्यश्विनोर्निवासंपृच्छति ॥ १५ ॥

१५. अश्विद्वय, जिस समय तुम लोग वर होकर सूर्या के पास गये, उस समय तुम्हारा चक्र कहाँ था? मार्ग की जिज्ञासा करने के समय तुम लोग कहाँ खड़े थे?

॥ इत्यष्टमस्य तृतीये द्वाविंशोवर्गः ॥ २२ ॥

द्वेतेचक्रेसूर्येब्रह्माणऋतुथाविदुः।
अथैकंचक्रंयद्गुहातदद्धातयइद्विदुः ॥ १६ ॥

द्वे इति। ते। चक्रे इति। सूर्ये। ब्रह्माणः। ऋतुऽथा। विदुः।
अथ। एकम्। चक्रम्। यत्। गुहा। तत्। अद्धातयः।
इत्। विदुः ॥ १६ ॥

अथ स्वयमेव स्वात्मानं प्रति सूर्या वदति। हे सूर्ये ते तव द्वे चक्रे महावे पुरा दृष्टे द्वे एव चन्द्रसूर्यात्मके ऋतुथा ऋतुषु विनिर्दिष्टे चक्रे ब्रह्माणो ब्राह्मणा विदुः अथैकं चक्रं तृतीयं संवत्सरात्मकं गुहा गुहायां निहितं भवति तदद्धातयइत् एतन्मेधाविनामसूपठितं मेधाविनएव विदुर्जानन्ति ॥ १६ ॥

१६. ब्राह्मण लोग जानते हैं कि, समयानुसार, चलनेवाले तुम्हारे दो चक्र (सूर्य-चन्द्रात्मक) प्रख्यात हैं और एक गोपनीय चक्र (वर्ष) को विद्वान् लोग समझते हैं।

अथ सप्तदशी—

सूर्यायै॑दे॒वेभ्यो॑मि॒त्राय॒वरु॑णायच ।
येभू॒तस्य॒प्रचे॑तसइ॒दंतेभ्यो॑कर॒न्नमः॑ ॥ १७ ॥

सूर्यायै॑ । दे॒वेभ्यः॑ । मि॒त्राय॑ । वरु॑णाय । च॒ । ये । भू॒तस्य॑ । प्रऽचे॑तसः । इ॒दम् । तेभ्यः॑ । अ॒क॒र॒म् । नमः॑ ॥ १७ ॥

सूर्यायै सूर्यस्य पत्न्यै देवेभ्योऽग्न्यादिभ्योमित्राय वरुणाय च ये च भूतस्य भूतजातस्य प्रचेतसः सुमनसः अभिमतप्रदायनिनः तेभ्यः सर्वेभ्यः इदं नमः नमस्कारमकरं करोमि ॥ १७ ॥

१७. सूर्या, देवगण, मित्र और वरुण प्राणियों के शुभचिन्तक हैं। उन्हें मैं नमस्कार करता हूँ।

पूर्वा॒प॒रंच॑रतोमा॒यैयै॒तौशि॒शू॒क्रीळ॑न्तौ॒परि॑यातोअध्व॒रम् ।
विश्वा॑न्य॒न्योभुव॑नाभि॒चष्ट॑ऋ॒तूँर॒न्योवि॒दध॑ज्जायतेपु॒नः ॥ १८ ॥

पू॒र्व॒ऽअ॒प॒रम् । च॒र॒तः॒ । मा॒यया॑ । ए॒तौ । शिशू॒ इति॑ । क्रीळ॑न्तौ । परि॑ । या॒तः॒ । अ॒ध्व॒रम् । विश्वा॑नि । अ॒न्यः । भुव॑ना । अ॒भि॒ऽचष्टे॑ । ऋ॒तून् । अ॒न्यः । वि॒ऽदध॑त् । जा॒य॒ते॒ । पु॒न॒रिति॑ ॥ १८ ॥

कश्चित् पूर्वं गच्छति सूर्यः अन्यस्तमनुचरति चन्द्रमाः एवं पूर्वापरं पौर्वापर्येण मायया स्वप्रज्ञानेन एतौ आदित्यचन्द्रौ चरतो गच्छतो दिवि तौ शिशू शिशुवत्क्रमणात्क्षायमाणत्वाद्वा शिशू इत्युच्येते शिशू सन्तौ क्रीळन्तौ अन्तरिक्षे विहरन्तौ अध्वरं परियातः यज्ञं प्रति गच्छतः तयोरन्य आदित्यो विश्वानि भुवना भुवनान्यभिचष्टे अभिपश्यति ऋतून् वसन्तादीन् अन्यश्चन्द्रमाः विदधत् कुर्वन् मासानर्धमासांश्च कुर्वन् पुनःपुनर्जायते यद्यप्युभयोरपि पुनर्भवनिरस्ति तथापि सूर्यस्य सर्वदा प्रवृद्धेः उभयोर्नाभिमितः चन्द्रस्य तु ह्रासवृद्धिसद्भावात् पुनःपुनर्जायतइत्युक्तिर्युक्ता चन्द्रमाश्चैव जायते पुनरित्यादिश्रुतेश्च ॥ १८ ॥

१८. ये दोनों शिशु (सूर्य और चन्द्र) अपनी शक्ति से पूर्व-पश्चिम में विचरण करते हैं। ये क्रीड़ा करते हुए यज्ञ में जाते हैं। इनमें से एक चन्द्रमा संसार में ऋतु-व्यवस्था करते हुए सबको देखते हैं और दूसरे सूर्य ऋतु-विधान करते हुए बार-बार जन्म लेते हैं (उदय-अस्त होते हैं)।

अतिसूर्विनाम्न्येकाहे शुक्लपक्षे चान्द्रमसीष्टिः तत्र नवोनवइत्येषा याज्या । सूत्रितं च—नवोनवोभवति जायमानस्तरणिर्विश्वदर्शतइति ।

---

१ तै०सं० ७. ४. १९।

सैषा एकोनविंशी—

नवोनवोभवतिजायमानोह्नांकेतुरुषसामेत्यग्रम् ।
भागंदेवेभ्योविदधात्यायन्प्रचन्द्रमास्तिरतेदीर्घमायुः॥१९॥

नवःऽनवः । भवति । जायमानः । अह्नाम् । केतुः । उषसाम् ।
एति । अग्रम् । भागम् । देवेभ्यः । वि । दधाति । आऽयन् ।
प्र । चन्द्रमाः । तिरते । दीर्घम् । आयुः ॥ १९ ॥

अयं चन्द्रमा जायमानः प्रतिदिनं जायमान एकैककलाधिक्येनोत्पद्यमानः सन् नवोनवो भवति प्रतिदिनं नवनवएव भवति एतत्पूर्वपक्षाद्यभिप्रायं तथा अह्नां दिवसानां केतुः प्रज्ञापकः प्रतिपदादीनां तिथीनां चन्द्रकलाह्रासवृद्ध्यधीनत्वात् तादृशश्चन्द्रमा उषसां प्रभातानामग्रमेति एतत्कृष्णपक्षान्ताभिप्रायं । केचनैनं पादं आदित्यदेवत्यमाहुः तस्मिन्पक्षेऽह्नां केतुत्वं उषसामग्रमितिश्च प्रसिद्धे । योदेवेभ्योभागं हविर्भागं विदधाति करोति उभयपक्षान्ते किंकुर्वन् आयन् प्रतिदिनं ह्रासवृद्ध्या पक्षान्तमभिगच्छन् एतदर्धमासाभिप्रायं चन्द्रमा तदुक्तलक्षणोदेवोदीर्घमायुस्तिरते वर्धयति ॥ १९ ॥

१९. सूर्य दिन के सूचक हैं। प्रतिदिन नये होकर वे प्रातःकाल सामने आते हैं। आकर देवों को यज्ञ-भाग देने की व्यवस्था करते हैं। चन्द्रमा चिर-जीवन देते हैं।

अथ विंशी—

सुकिंशुकंशल्मलिंविश्वरूपंहिरण्यवर्णंसुवृतंसुचक्रम् ।
आरोहसूर्येअमृतस्यलोकंस्योनंपत्येवहतुंकृणुष्व ॥ २० ॥ २३ ॥

सुऽकिंशुकम् । शल्मलिम् । विश्वऽरूपम् । हिरण्यऽवर्णम् ।
सुऽवृतम् । सुऽचक्रम् । आ । रोह । सूर्ये । अमृतस्य । लोकम् ।
स्योनम् । पत्ये । वहतुम् । कृणुष्व ॥ २० ॥ २३ ॥

सुकिंशुकं शोभनकिंशुकवृक्षनिर्मितं तथा शल्मलिं शल्मलिवृक्षनिर्मितं विश्वरूपं नानारूपं हिरण्यवर्णं हितरमणीयवर्णं हिरण्यालंकारयुक्तंवा सुवृतं सुष्ठुवर्तनं सुचक्रं शोभनच-

क्षोपेतं रथं हे सूर्ये आरोह अमृतस्य लोकं स्थानं स्योनं सुखकरं पत्ये सोमाय वहतुं वहनमा-त्मनः प्रापणं कृणुष्व कुरुष्व । अत्र निरुक्तं द्रष्टव्यं ॥ २० ॥

२०. सूर्या, तुम अपने पतिगृह में जाते समय शोभन पलाश-वृक्ष और शाल्मली वृक्ष से निर्मित नानारूप, सुवर्ण वर्ण, उत्तम और शोभन चक्रवाले रथ पर चढ़ो । सुखकर और अमर स्थान में सोम के लिए जाओ ।

॥ इत्यष्टमस्य तृतीये चतुर्विंशोवर्गः ॥ २३ ॥

अथैकविंशी—

उदी॒र्ष्वातः॒पति॑वती॒ह्ये॒३॒॑षावि॒श्वाव॑सुं॒नम॑सागी॒र्भिरी॑ळे ।
अ॒न्यामि॑च्छपि॒तृ॒षदं॒व्य॑क्तां॒सते॑भा॒गोज॒नुषा॒तस्य॑विद्धि ॥ २१ ॥

उत् । ई॒र्ष्व॒ । अतः॑ । पति॑ऽवती । हि । ए॒षा । वि॒श्वऽव॑सुम् ।
नम॑सा । गीः॒ऽभिः । ई॒ळे॒ । अ॒न्याम् । इ॒च्छ॒ । पि॒तृ॒ऽसद॑म् ।
विऽअ॑क्ताम् । सः । ते॒ । भा॒गः । ज॒नुषा॑ । तस्य॑ । वि॒द्धि॒ ॥ २१ ॥

अग्निर्नृणां विवाहः स्तूयते—हेविश्वावसो अतःस्थानात् कन्यासमीपात् उदीर्ष्व उत्ति-ष्ठ एषा कन्या पतिवतीहि संजाता अतउदीर्ष्वेतिवा अतः शब्दोयोज्यः । विश्वावसुं एतन्नामानं गंधर्वं नमसा नमस्कारेण गीर्भिः स्तुतिभिश्च ईळे स्तौमि यद्येनां विहाय कां स्वीकरोमीति यदिब्रूषे तर्हि अन्यां पितृषदं पितृकुले स्थितां व्यक्तां अनूढेति परिस्फुटां विगताञ्जनांवा स्त-नोद्गमादिरादित्येनामौढामित्यर्थः सतादृशः पदार्थस्तेतव भागः कल्पितः तस्य तं भागं विद्धि-जानीहि जनुषा जन्मनालभस्वेत्यर्थः ॥ २१ ॥

२१. विश्वावसु, यहाँ से उठो; क्योंकि इस कन्या का विवाह हो गया । मैं नमस्कार और स्तोत्र के द्वारा विश्वावसु की स्तुति करता हूँ । यदि कोई दूसरी कन्या पितृ-गृह में विवाह के योग्य हुई हो, तो उसके पास जाओ । वही तुम्हारे भाग्य में जन्मी है । उसको बात जानो ।

उदी॒र्ष्वातो॑विश्वावसो॒नम॑सेळामहेत्वा ।
अ॒न्यामि॑च्छप्रफ॒र्व्यं१॒॑संजा॒यांपत्या॑सृज ॥ २२ ॥

उत् । ई॒र्ष्व॒ । अतः॑ । वि॒श्व॒व॒सो॒ इति॑ विश्वऽवसो । नम॑सा ।
ई॒ळा॒म॒हे॒ । त्वा॒ । अ॒न्याम् । इ॒च्छ॒ । प्र॒ऽफ॒र्व्य॑म् । सम् ।
जा॒याम् । पत्या॑ । सृ॒ज॒ ॥ २२ ॥

---

१ नि० १२. ८ ।

यतोस्मात्स्थानात् हेविश्वावसो कन्यास्वामिन् गन्धर्व उदीर्ष्व उत्तिष्ठ ईरगतौ आदादिकः अनुदात्तेत् यस्य लोटिरूपं विश्वावसुर्नामगन्धर्वः कन्यानामधिपतिर्भवः । उशामि वेनकन्यामिति हिमयः । तादृशं देव त्वां नमसा नमस्कारेण ईळामहे स्तुमः सत्यमन्यां प्रफर्व्यं बृहच्छितंबां कन्यामिच्छ जायां मां पत्यासह पुनः संसृज ॥ २२ ॥

२२. विश्वावसु, यहाँ से उठो । नमस्कार के द्वारा मैं तुम्हारी पूजा करता हूँ । किसी बृहत् नितम्बवाली कन्या के पास जाओ और उसे पत्नी बनाकर पति से मिलाओ ।

अ॒नृ॒क्ष॒रा ऋ॒जवः॑ सन्तु॒ पन्था॒ येभिः॒ सखा॑यो॒ यन्ति॑ नो वरे॒यम् ।
सम॑र्य॒मा सं भगो॑ नो निनीया॒त्सं जा॑स्प॒त्यं सु॒यम॑मस्तु देवाः ॥ २३ ॥

अ॒नृ॒क्ष॒राः । ऋ॒जवः॑ । स॒न्तु॒ । पन्थाः॑ । येभिः॑ । सखा॑यः । यन्ति॑ । नः॒ । व॒रे॒ऽयम् । सम् । अ॒र्य॒मा । सम् । भगः॑ । नः॒ । नि॒नी॒या॒त् । सम् । जाः॒ऽप॒त्यम् । सु॒ऽयम॑म् । अ॒स्तु॒ । दे॒वाः॒ ॥ २३ ॥

हे देवाः पन्थाः पन्थानोमार्गाः अनृक्षराः ऋक्षरः कण्टकउच्यते । कंटकरहिताऋजवः अकुटिलाश्च सन्तु येभिर्यैः पथिभिः नोस्माकं सखायोवरयेपितावरेयं वरैर्याचितव्यं पितरं प्रतियन्ति गच्छन्ति तेपंथाइति । किंच अर्यमादेवोनोस्मान् संनिनीयात् सम्यक्प्रापयेत् । तथा भगोदेवः संनिनीयात् । हेदेवाआसंगमस्तु पतिकुलमिति शेषः तथा इदं जास्पत्यं जायापत्योर्युगलं सुयममस्तु सुमिथुनमस्तु ॥ २३ ॥

२३. देवो, वह मार्ग सरल और कण्टक-विहीन हो, जिनसे हमारे मित्र लोग कन्या के पिता के पास जाते हैं । अर्यमा और भग देवता हमें भली भाँति ले चलें । पति-पत्नी मिलकर रहें ।

प्रत्यायोक्तविमोचने प्रत्वामुंचामीत्येषा । सूत्रितंच—अथास्यायोक्त्रं विचृतेत्प्रत्वामुंचामिवरुणस्यपाशादिति ।

सैषा चतुर्विंशी—

प्र त्वा॑ मुञ्चामि॒ वरु॑णस्य॒ पाशा॒द्येन॒ त्वाब॑ध्नात्सवि॒ता सु॒शेवः॑ ।
ऋ॒तस्य॒ योनौ॑ सुकृ॒तस्य॑ लो॒के रि॑ष्टां त्वा स॒ह पत्या॑ दधामि ॥ २४ ॥

प्र । त्वा॒ । मु॒ञ्चा॒मि॒ । वरु॑णस्य । पाशा॑त् । येन॑ । त्वा॒ । अब॑ध्नात् । स॒वि॒ता । सु॒ऽशेवः॑ । ऋ॒तस्य॑ । योनौ॑ । सु॒ऽकृ॒तस्य॑ । लो॒के । अरि॑ष्टाम् । त्वा॒ । स॒ह । पत्या॑ । द॒धा॒मि॒ ॥ २४ ॥

पायं प्राणिनं सविता प्रेरितोवरुणआत्मपाशैर्बध्नाति तस्मात् वरुणस्य पाशात् हेवधु त्वा त्वां प्रमुंचामि येनपाशेन त्वा त्वां सविता वरुणस्य प्रेरकः सुशेवः सुसुखोनबध्नात् बन्धनं कृतवान् यद्वांमपक्षे पत्नीं योक्त्रेण बध्नाति बन्धनस्य वरुणोभिमानी अतोवरुणपाशात् योक्त्रात् प्रमुंचामि येन योक्त्रेण सविता कर्मणामनुज्ञाता देवऋत्विक्पाशेनाबध्नात् तं मोचयित्वा च ऋतस्य यज्ञस्य योनौ स्थाने यागभूमौ सुकृतस्य लोके कर्मक्षेत्रे भूलोकेच अरिष्टां अहिंसितां पुत्रादर्थं पत्यासह दधामि स्थापयामि ॥ २४ ॥

२४. कन्या, सुन्दर शरीर सूर्यदेव ने जिस बन्धन से तुम्हें बाँधा था, उसी वरुण के (सूर्य-द्वारा प्रेरित होकर वरुण ही बाँधते हैं) पाश से मैं तुम्हें छुड़ाता हूँ। जो सत्य का आधार है और जो सत्कर्म का निवास है, उसी स्थान पर तुम्हें निर्विघ्न रूप से पति के साथ, स्थापित करता हूँ।

प्रेतोमुञ्चामिनामुतःसुबद्धाममुतस्करम्।
यथेयमिन्द्रमीढ्वःसुपुत्रासुभगासति ॥ २५ ॥ २४ ॥

प्र। इतः। मुञ्चामि। न। अमुतः। सुऽबद्धाम्।
अमुतः। करम्। यथा। इयम्। इन्द्र। मीढ्वः।
सुऽपुत्रा। सुऽभगा। असति ॥ २५ ॥ २४ ॥

इतः पितृकुलात्प्रमुंचामि त्वां नामुतोभर्तृगृहात्प्रमुंचामि अमुतोभर्तृगृहे सुबद्धां करं यथेयं कन्या हेइन्द्र मीढ्वः सेक्तः सुपुत्रा सुभगा सुसौभाग्यावा सति भवति तथा कुरु ॥ २५ ॥

२५. मैं कन्या को पितृ-कुल से छुड़ाता हूँ। दूसरे स्थान से नहीं। भर्तृगृह में इसे भली भाँति स्थापित करता हूँ। वर्षक इन्द्र, यह सौभाग्यवती और सुपुत्रवाली हो।

॥ इत्यष्टमस्य तृतीये चतुर्विंशोवर्गः ॥ २४ ॥

विवाहानन्तरभाविनि प्रयाणे पूषात्वेतोनयत्वित्यनया रथादियानमारोहयेत्। सूत्रितंच—पूषात्वेतोनयतुहस्तगृह्येतिविमानमारोहयेदिति।

पूषात्वेतोनयतुहस्तगृह्याश्विनात्वाप्रवहतांरथेन।
गृहान्गच्छगृहपत्नीयथासोवशिनीत्वंविदथमावदासि ॥ २६ ॥

पूषा। त्वा। इतः। नयतु। हस्तऽगृह्य। अश्विना। त्वा। प्र।
वहताम्। रथेन। गृहान्। गच्छ। गृहऽपत्नी। यथा। असः।
वशिनी। त्वम्। विदथम्। आ। वदासि ॥ २६ ॥

इतःगृहात् गृहीतहस्तां पूषा त्वा त्वामितोनयतु प्रापयतु अश्विना अश्विनौ त्वा त्वां रथेन प्रवहतां प्रगमयतां गृहान् भर्तृसंबन्धिनोगच्छ त्वं गृहपत्नीयथासः भवसि गृहस्वामिनी भवसि वशिनीसर्वेषां गृहगतानां वशं प्रापयित्री पत्युर्वशे वर्तमाना वा विदथं पतिगृहं आवदासि आवदसि गृहस्थितं भृत्यादिजनमावद ॥ २६ ॥

२६. तुम्हें हाथ में धारण करके पूषा यहाँ से ले जायें। अश्विद्वय तुम्हें रथ से ले जायें। गृह में जाकर गृहिणी बनो। पति के वश में रह-कर भृत्यादि का व्यवस्थापन करो।

इहप्रियमित्येषा वध्वागृहप्रवेशनी । सूत्रितंच—इहप्रियंप्रजयातेसमृध्यतामिति गृहं प्रवे-शयेदिति ।

इहप्रियंप्रजयातेसमृध्यतामस्मिन्गृहेगार्हपत्यायजागृहि ।
एनापत्यातन्वं संसृजस्वाधाजिव्रीविदथमावदाथः ॥ २७ ॥

इह । प्रियम् । प्रऽजया । ते । सम् । ऋध्यताम् । अस्मिन् । गृहे । गार्हऽपत्याय । जागृहि । एना । पत्या । तन्वम् । सम् । सृजस्व । अध । जिव्री इति । विदथम् । आ । वदाथः ॥ २७ ॥

हे वधु ते तव इहास्मिन् पतिकुले प्रियं प्रजयासह समृध्यतां अस्मिन् गृहे गार्हपत्याय गृहपतित्वाय जागृहि बुध्यस्व एना अनेन पत्या सह तन्वं स्वीयं शरीरं संसृजस्व संसृष्टाभव अधाथ जिव्री जीर्णौ जायापती युवां विदथं गृहमावदाथः आभिमुख्येन वदतं ॥ २७ ॥

२७. इस गृह में सन्तान उत्पन्न करके प्रसन्न होओ। यहाँ सावधान होकर कार्य करना। स्वामी के साथ अपने शरीर को सम्मिलित करो। वृद्धावस्था तक अपने गृह में प्रभुता करो।

नीललोहितंभवतिकृत्यासक्तिर्व्यज्यते ।
एधन्तेअस्याज्ञातयःपतिर्बन्धेषुबध्यते ॥ २८ ॥

नीलऽलोहितम् । भवति । कृत्या । आसक्तिः । वि । अज्यते । एधन्ते । अस्याः । ज्ञातयः । पतिः । बन्धेषु । बध्यते ॥ २८ ॥

कृत्याऽभिचाराभिमानिनी देवता नीललोहितं भवति नीलंचलोहितंच तस्यारूपं भव-तीत्यर्थः । सा कृत्यासक्तिः आसक्ता अस्यां संबद्धा व्यज्यतेत्यज्यतेइत्यर्थः तस्यां कृत्यायामप-गतायां अस्यावध्वाज्ञातयएधन्ते वर्धन्ते पतिर्बन्धेषु सांसारिकेषु बध्यते ॥ २८ ॥

२८. पाप-देवता (कृत्या) नील और लोहित वर्ण के हो रहे हैं। इस स्त्री पर संबद्ध कृत्या को छोड़ा जाता है। सब इस नारी के ज्ञातीय लोग बढ़ रहे हैं। इसका पति सांसारिक बन्धन में है।

अथैकोनत्रिंशी—

परादेहिशामुल्यंब्रह्मभ्योविभजावसु।
कृत्यैषापद्वतीभूत्व्याजायाविशतेपतिम् ॥ २९ ॥

परा। देहि। शामुल्यम्। ब्रह्मऽभ्यः। वि। भज। वसु। कृत्या।
एषा। पत्ऽवती। भूत्वी। आ। जाया। विशते। पतिम् ॥ २९ ॥

शामुल्यं शमलमित्यर्थः शमलं शारीरमलं शरीरावच्छादनस्य मलस्य धारकं वस्त्रं परादेहि परास्य दूरतः परित्यजेत्यर्थः ब्रह्मभ्यो ब्राह्मणेभ्यो वसु धनं विभज प्रयच्छेत्यर्थः। किमर्थं वधूवासःपरित्याग इति चेत् उच्यते—एषा कृत्या पद्वती पादवती सती जायाभूत्वी भूत्वा पतिं विशते कृत्यारूपवासःप्रवेशात् कृत्या जाया भूत्वा विशतीत्युपचर्यते। अतस्तत्परित्यागे कृत्यैव त्यक्ता भवतीत्यर्थः यदि वधूवासः स्वयं निधत्ते तदैवं भवतीति वधूवासः संस्पर्शने निन्द्यमुक्तं ॥ २९ ॥

२९. मलिन वस्त्र का त्याग करो। ब्राह्मणों को धन दो। कृत्या चली गई है। पत्नी पति में सम्मिलित हो रही है।

अश्रीरातनूर्भवतिरुशतीपापयामुया।
पतिर्यद्वध्वोवाससास्वमङ्गमभिधित्सते ॥ ३० ॥ २५ ॥

अश्रीरा। तनूः। भवति। रुशती। पापया। अमुया। पतिः।
यत्। वध्वः। वाससा। स्वम्। अङ्गम्। अभिऽधित्सते ॥ ३० ॥ २५ ॥

अथापि वधूवासःसंस्पर्शनिन्दोच्यते—तनूर्वरस्य संबन्धिनी अश्रीरा अश्रीका भवति। कथं स्याच्चेदिति उच्यते—रुशतीरुशदिति वर्णनाम दीप्तया अमुया अनया पापया पापरूपया कृत्यया यदि युक्ता चेत्तनूः। तदेवाह—पतिर्यद्यदि वध्वो वाससा स्वमंगमभिधित्सते परिधातुमिच्छति ॥ ३० ॥

३०. यदि पति वधू के वस्त्र से अपने शरीर को ढकने की चेष्टा करता है, तो उसपर कृत्या का आक्रमण होता है और उज्ज्वल शरीर भी श्री-भ्रष्ट हो जाता है।

॥ इत्यष्टमस्य तृतीये पंचविंशो वर्गः ॥ २५ ॥

अथेक्षिंशी—

येवुध्वंश्चन्द्रंवंहृतुंयक्ष्मायन्तिजनादनुं ।
पुनस्तान्युज्ञियादेवानयन्तुयतुआगताः ॥ ३१ ॥

ये । वुध्वंः । चन्द्रम् । वहृतुम् । यक्ष्माः । यन्ति । जनात् । अनुं ।
पुनरिति । तान् । युज्ञियाः । देवाः । नयन्तु । यतः । आऽगताः॥३१॥

वेवध्वश्चन्द्रं हिरण्मयं वहतुं ये यक्ष्मा व्याधयोनुयन्ति प्राप्नुवन्तिजनादस्मद्विरोधिनः स काशाद्वा जनात् यथास्थात् तान् यक्ष्मान् पुनर्यन्तु प्रापयन्तु यज्ञिया यज्ञार्हा देवाइन्द्रादयः। यतआगताः यस्माचे यक्ष्माआगताः तस्मात् नयन्तु ॥ ३१ ॥

३१. जो लोग वर से वधू को मिले आह्लादजनक चादर को लेने को आये थे, उन्हें यज्ञ-भाग-ग्राही देवता उनके स्थान पर लौटा दें या विफल-प्रयास कर दें।

वध्वाः प्रयाणे माविदन्नित्येषा जप्या ।सूत्रितंच—कल्याणेषु देशवृक्षचतुष्पथेषु माविदन्प रिपंथिनइति जपेदिति ।

सैषा द्वाविंशी—

माविदन्परिपुन्थिनोयआसीदंन्तिदंपंती ।
सुगेभिर्दुर्गमतीतामपंद्रान्त्वरांतयः ॥ ३२ ॥

मा । विदन् । परिऽपन्थिनः । ये । आऽसीदंन्ति । दम्पंती
इति दम्ऽपंती । सुऽगेभिः । दुःऽगम् । अति । इताम् । अपं ।
द्रान्तु । अरांतयः ॥ ३२ ॥

परिपन्थिनः पर्यवस्थातारः शत्रवोमाविदन् माप्राप्नुवन् येपरिपन्थिनोदंपती आसीद न्ति अभिगच्छन्ति सुगेभिः सुगैर्मार्गैः दुर्गं दुःखेन गन्तुं शक्यं दुर्गमं देशमतीतां अतिगच्छतां अरातयः अदातारः शत्रवोऽपद्रान्तु अपगच्छन्तु ॥ ३२ ॥

३२. जो शत्रुता के लिए इन दम्पती के पास आते हैं, वे विनष्ट हों। दम्पती सुविधा के द्वारा असुविधा को नष्ट कर दें। शत्रु लोग दूर भाग जायें।

सुमङ्गलीरियंवधूरिमांसमेतपश्यंत ।
सौभाग्यमस्यैदुत्वायाथास्तुंविपरेतन ॥ ३३ ॥

सुऽमङ्गलीः । इयम् । वधूः । इमाम् । सम्ऽएत । पश्यत ।
सौभाग्यम् । अस्यै । दत्त्वाय । अथ । अस्तम् । वि ।
परा । इतन ॥ ३३ ॥

इयं वधूः सुमंगलीः शोभनमंगला अतइमां सर्वे आशीःकर्तारः समेत संगच्छत तां पश्यत । तां संगत्य दृष्ट्वा अस्याऽवाये सौभाग्यं दत्ताय दत्त्वा अथ अस्तं गृहानेवत् स्वस्वसंबन्धिनं विपरेतन विविधं परागच्छत ॥ ३३ ॥

३३. यह वधू शोभन कल्याणवाली है। सभी आशीर्वादकर्ता आवें और इसे देखें। इसे स्वामी की प्रियपात्री बनने का आशीर्वाद देकर सब लोग अपने-अपने घर चले जायें।

तृष्टमेतत्कटुकमेतदपाष्ठवद्विषवन्नैतदत्तवे ।
सूर्यां यो ब्रह्मा विद्यात्स इद्वाधूयमर्हति ॥ ३४ ॥

तृष्टम् । एतत् । कटुकम् । एतत् । अपाष्ठऽवत् । विषऽवत् ।
न । एतत् । अत्तवे । सूर्याम् । यः । ब्रह्मा । विद्यात् ।
सः । इत् । वाधूऽयम् । अर्हति ॥ ३४ ॥

अनयापि वधूवस्त्रपरित्यागः प्रतिपाद्यते एतद्वस्त्रं तृष्टं दाहजनकं तथैव कटुकं यथा पाष्ठवत् अपाष्ठमपरिस्थितमजीर्णं तद्वत् यथा विषवत् नैतद्वस्त्रमत्तवे अत्तव्यं अनुपयोग्यं यो ब्रह्मा ब्राह्मणः सूर्यां इदानीं प्रस्तुतां देवीं विद्यात् सम्यग्जानीयात् स इत् स एव वाधूयं वधूवस्त्रमर्हति ॥ ३४ ॥

३४. यह वस्त्र दूषित, अग्राह्य, मलिन और विषयुक्त है। यह व्यवहार के योग्य नहीं है। जो ब्राह्मण सूर्या को जाने, वही यह वस्त्र पा सकता है।

अथ पंचविंशी—

आशसनं विशसनमथो अधिविकर्तनम् ।
सूर्यायाः पश्य रूपाणि तानि ब्रह्मा तु शुन्धति ॥ ३५ ॥ २६ ॥

आऽशसनम् । विऽशसनम् । अथो इति । अधिऽविकर्तनम् ।
सूर्यायाः । पश्य । रूपाणि । तानि । ब्रह्मा ।
तु । शुन्धति ॥ ३५ ॥ २६ ॥

आशसनं तृणाधानं तथान्यद्वर्णं भवति विशसनं शिरसि निधीयमानं वाधूयं वधान्ते निधीयमानं अधिविकर्तनं यद्विधावासोविकृन्तन्ति तान्याशसनादीनि वासांस्यवस्थितानि सूर्यायारूपाणि भवन्ति तानि पश्य । एवं भूतान्याशसनादीनि पुरा सूर्या स्वशरीरे स्थितानि अमंगलानि वासांसि बिभर्त्ते तानि रूपाणि सूर्याविद्ब्राह्मण एव तस्माद्वाससः सकाशात् शुन्धति अपनयति ॥ ३५॥

३५. सूर्या की मूर्त्ति कैसी है, देखो। इसका वस्त्र कहीं प्रथम फटा है। कहीं बीच में फटा है और कहीं चारों ओर फटा है। जो ब्रह्मा हैं, वे ही इसका संशोधन करते हैं।

॥ इत्यष्टमस्य तृतीये षड्विंशोवर्गः ॥ २६ ॥

विवाहे कन्याहस्तग्रहणे गृभ्णामीत्येषा । सूत्रितं च—गृभ्णामि ते सौभगत्वाय हस्तमित्यंगुष्ठमेव गृह्णीयादिति ।

सैषा षड्विंशी—

गृभ्णामिंतेसौभगत्वायहस्तंमयापत्यांजरदंष्टिर्यथासः ।
भगोअर्यमासवितापुरंन्धिर्मह्यंत्वादुर्गार्हपत्यायदेवाः ॥ ३६ ॥

गृभ्णामि । ते । सौभगऽत्वाय । हस्तम् । मया । पत्या ।
जरत्ऽअंष्टिः । यथा । असः । भगः । अर्यमा । सविता ।
पुरम्ऽधिः । मह्यम् । त्वा । अदुः । गार्हऽपत्याय । देवाः ॥ २६ ॥

हेवधूस्ते तव हस्तं गृभ्णामि गृह्णामि किमर्थं सौभगत्वाय सौभाग्याय मया पत्या त्वं यथा जरदष्टिः प्राप्तवार्धक्या असोभवसि । भगः अर्यमा सविता पुरन्धिः पूषा एतेदेवाः त्वा त्वां मह्यं अदुः दत्तवन्तः किमर्थं गार्हपत्याय यथाहं गृहपतिः स्यामिति ॥ ३६ ॥

३६. तुम्हारे सौभाग्य के लिए मैं तुम्हारा हाथ पकड़ता हूँ। मुझे पति पाकर तुम वृद्धावस्था में पहुँचना—यही मेरी प्रार्थना है। भग, अर्यमा और पूषा ने तुम्हें मुझे गृह-धर्म चलाने के लिए दिया है।

अथ सप्तविंशी—

तांपूषञ्छिवतंमामेरयस्वयस्यांबीजंमनुष्या॒वपन्ति ।
यानंऊरूउंशतीविश्रयातेयस्यामुशन्तंःप्रहरांमशेपंम् ॥ ३७ ॥

ताम् । पूषन् । शिवऽतमाम् । आ । ईरयस्व । यस्याम् ।
बीजम् । मनुष्याः । वपन्ति । या । नः । ऊरू इति ।
उशती । विऽश्रयाते । यस्याम् । उशन्तः । प्रऽहराम । शेपम् ॥ ३७ ॥

हे पूषन् पोषक एतन्नामकदेव शिवतमां अत्यन्तमंगलमूर्तां तां आईरयस्व सर्वतः प्रेरय। यस्यां ऊरौ बीजं रेतोलक्षणं मनुष्यावपन्ति आदधते यानोस्माकं ऊरू उशती कामयमाना विश्रयाते यस्यामूरौ उशन्तः कामयमानाः वयं शेपं स्वांनयोग्यं पुंस्प्रजननं प्रहराम ऊरौ व्यञ्जनसंबन्धं करवामेत्यर्थः ॥ ३७ ॥

३७. पूषा, जिस नारी के गर्भ में पुरुष बीज बोता है, उसे तुम कल्याणी बनाकर भेजो। कामिनी होकर वह अपना ऊरु-द्वय विस्तारित करेगी और हम कामवश होकर उसमें अपना इन्द्रिय प्रहार करेंगे।

अथाष्टमीं—

तुभ्यमग्रेपर्यवहन्त्सूर्यांवहतुनासह ।
पुनःपतिभ्योजायांदाअग्नेप्रजयासह ॥ ३८ ॥

तुभ्यम् । अग्रे । परि । अवहन् । सूर्याम् । वहतुना । सह ।
पुनरिति । पतिऽभ्यः । जायाम् । दाः । अग्ने । प्रऽजया । सह ॥ ३८ ॥

गन्धर्वाः हेअग्ने तुभ्यं अग्रे पर्यवहन् प्रायच्छन्नित्यर्थः कां सूर्यां केन सह वहतुनासह त्वं च तां सूर्यां वहतुनासह सोमाय प्रायच्छः तद्वदिदानीमपि हेअग्ने पुनः पतिभ्योस्मभ्यं जायां प्रजयासह दाः देहि ॥ ३८ ॥

३८. अग्नि, ओढ़नी के साथ सूर्या को पहले तुम्हारे ही पास ले जाया जाता है। तुम सन्तान-रहित वनिता को पति के हाथ सौंपते हो।

पुनःपत्नीमग्निरदादायुषासहवर्चसा ।
दीर्घायुरस्यायःपतिर्जीवातिशरदःशतम् ॥ ३९ ॥

पुनरिति । पत्नीम् । अग्निः । अदात् । आयुषा । सह ।
वर्चसा । दीर्घऽआयुः । अस्याः । यः । पतिः । जीवाति ।
शरदः । शतम् ॥ ३९ ॥

पुनः स्वगृहीतां पत्नीमग्निरायुषा वर्चसा सह अदात् प्रायच्छत् अस्याः सूर्यायाः यः पतिः पुमान् स दीर्घायुः सन् शरदः शतं संवत्सरशतं जीवाति जीवतु ॥ ३९ ॥

३९. अग्नि ने पुनः सौन्दर्य और परमायु के साथ वनिता को दिया। इसका पति दीर्घायु होकर सौ वर्ष जीवित रहेगा।

सोमःप्रथमोविविदेगन्धर्वोविविदउत्तरः ।
तृतीयोअग्निष्टेपतिस्तुरीयस्तेमनुष्यजाः ॥ ४० ॥ २७ ॥

सोमः । प्रथमः । विविदे । गन्धर्वः । विविदे । उत्ऽतरः । तृतीयः । अग्निः । ते । पतिः । तुरीयः । ते । मनुष्यऽजाः ॥ ४० ॥ २७ ॥

जायां कन्यां सोमः प्रथमआसीत्सन् विविदे लब्धवान् गंधर्वउत्तरः सन् विविदे अग्निस्तृतीयः पतिः तेऽभवत् पश्चान्मनुष्यजाः पतिः तुरीयश्चतुर्थः ॥ ४० ॥

४०. सोम ने सबसे प्रथम तुम्हें पत्नी-रूप से प्राप्त किया। तुम्हारे दूसरे पति गन्धर्व हुए और तीसरे अग्नि। मनुष्य-वंशज तुम्हारे चौथे पति हैं।

॥ इत्यष्टमस्य तृतीये सप्तविंशो वर्गः ॥२७॥

अथैकचत्वारिंशी—

सोमोददद्गन्धर्वायगन्धर्वोददद्ग्नये ।
रयिंचपुत्रांश्चादादग्निर्मह्यमथोइमाम् ॥ ४१ ॥

सोमः । ददत् । गन्धर्वाय । गन्धर्वः । ददत् । अग्नये । रयिम् । च । पुत्रान् । च । अदात् । अग्निः । मह्यम् । अथो इति । इमाम् ॥ ४१ ॥

सोमो गन्धर्वाय प्रथमं ददत् प्रादात् गन्धर्वोऽग्नये प्रादात् अथो अपि च अग्निरिमां कन्यां रयिं धनं पुत्रांश्च मह्यं अदात् ॥ ४१ ॥

४१. सोम ने उस स्त्री को गन्धर्व को दिया, गन्धर्व ने अग्नि को दिया और अग्नि ने धन-सन्तान-सहित मुझे दिया।

इहैवस्तंमावियौष्टंविश्वमायुर्व्यश्नुतम् ।
क्रीळन्तौपुत्रैर्नप्तृभिर्मोदमानौस्वेगृहे ॥ ४२ ॥

इह । एव । स्तम् । मा । वि । यौष्टम् । विश्वम् । आयुः । वि । अश्नुतम् । क्रीळन्तौ । पुत्रैः । नप्तृऽभिः । मोदमानौ । स्वे । गृहे ॥ ४२ ॥

इहैवस्तं इहैवास्मिल्लोके स्तं भवतं माविशैष्टं मापृथग्भूतं विश्वमायुर्व्यश्नुतं माभुतं। किंच पुत्रैः नप्तृभिः पौत्रैः सह स्वेगृहे मोदमानौ भवतमितिशेषः ॥ ४२ ॥

४२. वर और वधू, तुम दोनों यहीं रहो, परस्पर पृथक् नहीं होना। नाना खाद्य भक्षण करना। अपने गृह में रहकर पुत्र-पौत्रों के साथ आमोद, आह्लाद और क्रीड़ा करना।

गृहप्रवेशे आनःप्रजांजनयत्वित्याद्याश्चतस्रोहोमार्थाः। सूत्रितंच—आनःप्रजांजनयतु-प्रजापतिरितिचतसृभिः प्रत्यृचं जुहोति।

आनःप्रजांजनयतुप्रजापतिराजरसायसमनक्त्वर्यमा।
अदुर्मङ्गलीःपतिलोकमाविशशन्नोभवद्विपदेशंचतुष्पदे ॥ ४३ ॥

आ। नः। प्रऽजाम्। जनयतु। प्रजाऽपतिः। आऽजरसाय। सम्। अनक्तु। अर्यमा। अदुःऽमङ्गलीः। पतिऽलोकम्। आ। विश। शम्। नः। भव। द्विऽपदे। शम्। चतुःऽपदे ॥ ४३ ॥

प्रजापतिर्देवोनोस्माकं प्रजामाजनयतु अर्यमाचाजरसाय जरापर्यन्तजीवनाय समनक्तु संगमयतु सात्वं अदुर्मंगलीः दुर्मंगलरहिता सुमंगली भद्रा यामंगलाचारान्दूषयति सादुर्मंगली ततोन्या अदुर्मंगली तादृशी सती पतिलोकं पतिसमीपमाविश प्राप्नुहि। नोस्माकं द्विपदे शं भव तथाच शं चतुष्पदे भव ॥ ४३ ॥

४३. ब्रह्मा या प्रजापति हमें सन्तति दें और अर्यमा बुढ़ापे तक हमें साथ रक्खें। वधू, तुम मंगलमयी होकर पति-गृह में ठहरना। हमारे मनुष्यों और पशुओं के लिए कल्याणकारिणी रहना।

अघोरचक्षुरपतिघ्न्येधिशिवापशुभ्यःसुमनाःसुवर्चाः।
वीरसूर्देवकामास्योनाशन्नोभवद्विपदेशंचतुष्पदे ॥ ४४ ॥

अघोरऽचक्षुः। अपतिऽघ्नी। एधि। शिवा। पशुऽभ्यः। सुऽमनाः। सुऽवर्चाः। वीरऽसूः। देवऽकामा। स्योना। शम्। नः। भव। द्विऽपदे। शम्। चतुःऽपदे ॥ ४४ ॥

हेवधूस्त्वं अघोरचक्षुः क्रोधादभयंकरचक्षुरेधि भव तथा अपतिघ्नी भव तथा पशुभ्यः शिवा हितकरी भव सुमनाः सुवर्चाश्च भव वीरसूः पुत्राणामेव प्रसवित्री देवकामास्योना सुखकराच भव ॥ ४४ ॥

४४. तुम्हारा नेत्र निर्दोष हो। तुम पति के लिए मंगलमयी होओ। पशुओं के लिए मंगलकारिणी होओ। तुम्हारा मन प्रफुल्ल हो

और तुम्हारा सौन्दर्य शुभ हो। तुम वीर-प्रसविनी और देवों की भक्ता होओ। हमारे मनुष्यों और पशुओं के लिए कल्याणमयी होओ।

इ॒मां त्वमि॑न्द्र मीढ्वः सुपु॒त्रां सु॒भगां॑ कृणु।
दशा॑स्यां पु॒त्राना धे॑हि॒ पति॑मेकाद॒शं कृ॑धि ॥ ४५ ॥

इ॒माम्। त्वम्। इ॒न्द्र॒। मी॒ढ्वः॒। सु॒ऽपु॒त्राम्। सु॒ऽभगा॑म्। कृ॒णु॒। दश॑। अ॒स्या॒म्। पु॒त्रान्। आ। धे॒हि॒। पति॑म्। ए॒का॒द॒शम्। कृ॒धि॒॥ ४५ ॥

हे इन्द्र त्वं इमां वधूं सुपुत्रां सुभगांच कृणु कुरु अस्यां वध्वां दशपुत्रानाधेहि पतिमेकादशं कृधि। दशपुत्राः पतिरेकादशो यथा स्यात्तथा कृधि कृणु ॥ ४५ ॥

४५. वर्षक इन्द्र, इस नारी को उत्तम पुत्र और सौभाग्यवाली करो। इसके गर्भ में दस पुत्र स्थापित करो—पति को लेकर इसे ग्यारह व्यक्ति-वाली बनाओ।

स॒म्राज्ञी॒ श्वशु॑रे भव स॒म्राज्ञी॑ श्व॒श्र्वां भ॑व।
नना॑न्दरि स॒म्राज्ञी॑ भव स॒म्राज्ञी॒ अधि॑ दे॒वृषु॑ ॥ ४६ ॥

स॒म्ऽराज्ञी। श्वशु॑रे। भ॒व॒। स॒म्ऽराज्ञी। श्व॒श्र्वाम्। भ॒व॒। नना॑न्दरि। स॒म्ऽराज्ञी। भ॒व॒। स॒म्ऽराज्ञी। अधि॑। दे॒वृषु॑ ॥ ४६ ॥

हे वधूः श्वशुरादिषु त्वं सम्राज्ञी भव देवृषु देवरेष्वित्यर्थः ॥ ४६॥

४६. वधू, तुम सास, ससुर, ननद और देवरों की सम्राज्ञी (महारानी) बनो—सबके ऊपर प्रभुत्व करो।

समञ्जन्त्वित्येषा वरस्य दधिप्राशने वधूवरयोः हृदयस्पर्शनेषा विनियुक्ता। तथाच सूत्रितं—समञ्जन्तु विश्वेदेवा इति दधिप्राश्य प्रतिप्रयच्छेदाज्यशेषेणवानक्ति हृदये इति।

सैषा सप्तचत्वारिंशी—

सम॑ञ्जन्तु॒ विश्वे॑ दे॒वाः समापो॒ हृद॑यानि नौ।
सं मा॑त॒रिश्वा॒ सं धा॒ता समु॒ देष्ट्री॑ दधातु नौ ॥ ४७ ॥ २८ ॥

सम्। अ॒ञ्ज॒न्तु॒। विश्वे॑। दे॒वाः। सम्। आपः॑। हृद॑यानि। नौ॒। सम्। मा॒त॒रिश्वा॑। सम्। धा॒ता। सम्। ऊँ॒ इति॑। देष्ट्री॑। द॒धा॒तु॒। नौ॒ ॥ ४७ ॥ २८ ॥

विश्वेदेवाः सर्वेदेवानौहृदयानि मानसानि समञ्जन्तु सम्यगञ्जन्तु अपगतदुःखादिक्लेशानि कृत्वा लौकिकवैदिकविषयेषु प्रकाशयुक्तानि कुर्वन्त्वित्यर्थः। आपश्च समञ्जन्तु तथा मातरिश्वा नौ हृदयानि सन्दधातु आवयोर्बुद्धीः परस्परानुकूलाः करोत्वित्यर्थः धाताच संदधातु देष्ट्री दात्री फलानां सरस्वतीत्यर्थः साच संदधातु सन्धानं करोतु ॥ ४७ ॥

४७. सारे देवता हम दोनों के हृदयों को मिला दें। जल, वायु, धाता और सरस्वती हम दोनों को संयुक्त करें।

॥ इत्यष्टमस्य तृतीयेष्टाविंशोवर्गः ॥ २८ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमोहार्दं निवारयन्। पुमर्थांश्चतुरोदेयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरन्धरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्येऽष्टमाष्टके तृतीयोऽध्यायः ॥३॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा योवेदेभ्योखिलं जगत्। निर्ममे तमहंवन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥१॥

अष्टमाष्टकस्य चतुर्थोध्याय आरभ्यते। तत्र विहीति त्रयोविंशत्यृचं द्वितीयं सूक्तं वृषाकपिर्नामेन्द्रस्य पुत्रः तत्र इन्द्राणीन्द्रश्चैतेत्रयः संहताः संवादं कृतवन्तः तत्र विहिसोतोरसृक्षत किंसुबाहोस्वंगुरे इन्द्राणीमासुनारिष्विति द्वे उक्ष्णोहिमे अयमेमीति चतस्र इत्येतानवर्चइन्द्रवाक्यानि अतस्तासामिन्द्रऋषिः। पराहीन्द्रेति पंच अवीरामिति द्वे वृषभोनतिग्मशृंग इत्याद्याश्चतस्र इत्येकादशर्च इन्द्राण्या वाक्यानि अतस्तासामिन्द्राणीऋषिः उवेअंब वृषाकपायिरेवति पर्शुर्हनामेति तिस्रोवृषाकपेर्वाक्यानि अतस्तासां वृषाकपिर्ऋषिः। सर्वंसूक्तमैन्द्रं पंचपदापंक्तिच्छन्दस्कं। तथाचानुक्रान्तं—विहित्र्यधिकैन्द्रोवृषाकपिरिन्द्राणीन्द्रश्चसमूदिरेपांक्तमिति। षष्ठेहनि ब्राह्मणाच्छंसिन उक्थशस्त्रे एतत्सूक्तं। सूत्रितंच—अथवृषाकपिंशंसेद्यथाहोताज्यात्चतुर्थ इति। यदि षष्ठेहन्युक्थस्तोत्राणि द्विपदासुनस्तुवीरन् सामगायनिविदमहरग्निष्टोमःस्यात् तदानीं ब्राह्मणाच्छंसी माध्यन्दिनसवने आरंभणीयानन्तरमेतत्सूक्तं शंसेद्विश्वजित्यपि। तथाचसूत्रितं—सुकीर्तिं ब्राह्मणाच्छंसी वृषाकपिं च पांक्तं शंसमिति।

तत्र प्रथमा—

वि हि सोतोरसृक्षत नेन्द्रं देवममंसत।
यत्रामदद्वृषाकपिरर्यः पुष्टेषु मत्सखा विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ १ ॥

वि। हि। सोतोः। असृक्षत। न। इन्द्रम्। देवम्। अमंसत।
यत्र। अमदत्। वृषाकपिः। अर्यः। पुष्टेषु। मत्ऽसखा।
विश्वस्मात्। इन्द्रः। उत्ऽतरः ॥ १ ॥

सोतोः सोमाभिषवं कर्तुं व्यसृक्षत यागं प्रति मया विसृष्टा अनुज्ञाताः स्तोतारो वृषाकपेर्यष्टारः हीतिपूरणः तत्र देवं द्योतमानमिन्द्रं मां नामंसत मयाप्रेरिताः सन्तोपि तेस्तोतारोनस्तुतवन्तः किन्तु मम पुत्रं वृषाकपिमेव स्तुतवन्तः यत्र येषु पुष्टेषु सोमेन प्रवृद्धेषु यागेषु अर्यः स्वामी वृषाकपिर्मम पुत्रोमत्सखा ममसखिभूतः सन् अमदत् सोमपानेन हृष्टोभूत् तथाप्येवं तथापीन्द्रो-

हि विश्वस्माद् सर्वस्माद् जगतउत्तरउत्कृष्टतरः। माधवभट्टास्तु विहिसोतोरित्येषा ऋगिन्द्राण्यावा-क्यमितिमन्यन्ते। तथाच तद्वचनम् इन्द्राण्यैकल्पितं हविः कश्चिन्मृगोदूदूषत् इन्द्रपुत्रस्य वृषाक-पेर्विषये वर्तमानस्तत्रेन्द्रमिन्द्राणी वदतीति। तस्मिन्पक्षे त्वस्याऋचोयमर्थः सोतोः सोमाभिषवं कर्तुंविहिअसृक्षत उपरतसोमाभिषवाआसन् यजमानाइत्यर्थः। किंच मम पतिमिन्द्रं देवं नामं-सत स्तोतारोनस्तुवन्ति। कुत्रेत्याह—यत्र यस्मिन् देशे पुष्टेषु मत्सखेषु धनेषु अर्यः स्वामी वृषा-कपिरमदत् मत्सखामत्प्रियश्चेन्द्रोविश्वस्मात् सर्वस्मात् जगतउत्तरउत्कृष्टतरः ॥ १ ॥

१. मैं (इन्द्र) ने सोमाभिषव करने के लिए स्तोताओं को कहा था। परन्तु उन्होंने इन्द्र की स्तुति नहीं की—वृषाकपि की ही स्तुति की। सोम-प्रवृद्ध यज्ञ में स्वामी वृषाकपि (इन्द्र-पुत्र) मेरे सखा होकर सोमपान से हृष्ट हुए। तो भी मैं (इन्द्र) सबसे श्रेष्ठ हूँ।

परा॒हीन्द्र॒धाव॑सिवृ॒षाक॑पे॒रति॒व्यथि॑ः।
नोअह॒प्रवि॑न्दस्य॒न्यत्र॒सोम॑पीतये॒विश्व॑स्मा॒दिन्द्र॒उत्त॑रः ॥ २ ॥

परा॑। हि। इ॒न्द्र॒। धाव॑सि। वृ॒षाक॑पेः। अति॑। व्यथि॑ः।
नो इति॑। अह॑। प्र। वि॒न्द॒सि॒। अ॒न्यत्र॑। सोम॑ऽपीतये।
विश्व॑स्मात्। इन्द्रः॑। उत्ऽत॑रः ॥ २ ॥

हेइन्द्र त्वमत्यन्तं व्यथिश्चलितः वृषाकपेर्वृषाकपिंपराधावसि प्रतिगच्छसि अन्यत्र सोमपीतये सोमपानाय नोअह नैवच प्रविन्दसि नगच्छसीत्यर्थः सोयमिन्द्रोविश्वस्मादुत्तरः॥ २ ॥

२. इन्द्र, तुम अत्यन्त चलित होकर वृषाकपि के पास जाते हो। तुम सोमपान के लिए नहीं जाते हो। इन्द्र सर्वश्रेष्ठ हैं।

किम॒यंत्वांवृ॒षाक॑पिश्च॒कार॒हरि॑तोमृ॒गः।
यस्मा॑इर॒स्यसी॒दुन्व॒र्यो॑वापुष्टि॒मद्वसु॒विश्व॑स्मा॒दिन्द्र॒उत्त॑रः ॥ ३ ॥

किम्। अ॒यम्। त्वाम्। वृ॒षाक॑पिः। च॒कार॑। हरि॑तः। मृ॒गः।
यस्मै॑। इ॒र॒स्यसि॑। इत्। ऊँ॒ इति॑। नु। अ॒र्यः। वा॒।
पु॒ष्टि॒ऽमत्। वसु॑। विश्व॑स्मात्। इन्द्रः॑। उत्ऽत॑रः ॥ ३ ॥

हेइन्द्र त्वां प्रतिहरितोहरितवर्णोमृगोमृगभूतोयं वृषाकपिः मृगजातिर्हि वृषाकपिः किमियं चकाराकार्षित् तस्मै वृषाकपये पुष्टिमत्पोषयुक्तं वसु धनं अर्योवा उदारकस्त्वं नुक्षिप्रं इरस्यसीव् प्रयच्छस्येव यइन्द्रोविश्वस्मादुत्तरः ॥ ३ ॥

३. इन्द्र, वृषाकपि ने तुम्हारा क्या भला किया है कि, तुम उदार होकर हरितवर्ण मृग वृषाकपि को पुष्टिकर धन देते हो। इन्द्र सर्वश्रेष्ठ हैं।

अथ चतुर्थी—

यमिमंत्वंवृषाकपिंप्रियमिन्द्राभिरक्षसि ।
श्वान्वस्यजंभिषदपिकर्णेवराहयुर्विश्वस्मादिन्द्रउत्तरः ॥ ४ ॥

यम् । इमम् । त्वम् । वृषाकपिम् । प्रियम् । इन्द्र । अभिऽरक्षसि ।
श्वा । नु । अस्य । जंभिषत् । अपि । कर्णे । वराहऽयुः ।
विश्वस्मात् । इन्द्रः । उत्ऽतरः ॥ ४ ॥

हेइन्द्र त्वं प्रियमिष्टं पुत्रं यमिमं वृषाकपिं अभिरक्षसि परिपालयसि अस्यैनं वृषाकपिं द्वितीयार्थे षष्ठी । वराहयुर्वराहमिच्छन् श्वा नुक्षिप्रं जंभिषत् भक्षयेतु । अपिच कर्णे गृह्णात्विति शेषः श्वानोहि वराहमिच्छन्ति । सिद्धमन्यत् ॥ ४ ॥

४. इन्द्र, तुम जिस प्रिय वृषाकपि की रक्षा करते हो, उसके कान को वराहाभिलाषी कुक्कुर काटे। इन्द्र सर्व-श्रेष्ठ हैं।

प्रियातष्टानिमेकपिर्व्यक्ताव्यदूदुषत् ।
शिरोन्वस्यराविषंनसुगंदुष्कृतेभुवंविश्वस्मादिन्द्रउत्तरः ॥ ५ ॥ १ ॥

प्रिया । तष्टानि । मे । कपिः । विऽअक्ता । वि । अदूदुषत् ।
शिरः । नु । अस्य । राविषम् । न । सुऽगम् । दुःऽकृते ।
भुवम् । विश्वस्मात् । इन्द्रः । उत्ऽतरः ॥ ५ ॥ १ ॥

मेमह्यमिन्द्राण्यै तष्टानि यजमानैः कल्पितानि प्रिया प्रियाणि व्यक्ता व्यक्तानि आज्यैर्विशेषेणाक्तानि हवींषि कपिर्वृषाकपेर्विषये वर्तमानः कपिर्व्यदूदुषत् दूषयामास यद्येवमस्य तत् कपिस्वामिनोवृषाकपेः शिरोनुक्षिप्रं राविषं लुनीयां दुष्कृते दुष्टस्य कर्मणः कर्त्रे वृषाकपयेस्मै सुगं सुखं नभुवं नभवेयं अस्मै सुखप्रदात्री नभवामीत्यर्थः । यस्मादेवं पतिरिन्द्रोविश्वस्मादुत्तरः ॥ ५ ॥

५. (इन्द्राणी की उक्ति)—मेरे लिए यजमानों के द्वारा कल्पित, प्रिय और घृतयुक्त जो सामग्री रक्खी हुई थी, उसे वृषाकपि ने दूषित कर दिया। मेरी इच्छा है कि मैं इसका सिर काट डालूँ। मैं इस दुष्ट-कर्मा को सुख नहीं दे सकती। इन्द्र सर्वश्रेष्ठ हैं।

॥ इत्यष्टमस्य चतुर्थे प्रथमोवर्गः ॥ १ ॥

अथ षष्ठी—

नमत्स्त्रीसुभसत्तरानसुयाशुतराभुवत् ।
नमत्प्रतिच्यवीयसीनसक्थ्युद्यमीयसीविश्वस्मादिन्द्रउत्तरः ॥६॥

न । मत् । स्त्री । सुभसत्ऽतरा । न । सुयाशुऽतरा । भुवत् । न ।
मत् । प्रतिऽच्यवीयसी । न । सक्थि । उत्ऽयमीयसी ।
विश्वस्मात् । इन्द्रः । उत्ऽतरः ॥ ६ ॥

मत् मत्तोन्यास्त्री सुभसत्तरा अतिशयेन सुभगा नभवत् नभवति नास्तीत्यर्थः । किंच मत्तोन्यास्त्री सुयाशुतरा अतिशयेन सुसुखातिशयेन सुपुत्रावा नभवति । तथाचमन्त्रान्तरं—दशास्मिन्संयादुरीयाशूनांभोज्याशवेति[1] । किंच मत् मत्तोन्या प्रतिच्यवीयसी पुमांसं प्रतिशरीरस्यात्यन्तं च्यावयित्री नास्ति । किंच मत्तोन्यास्त्री सक्थि सक्थ्युद्यमीयसी संभोगेत्यन्तमुत्क्षेप्त्री नास्ति न मत्तोन्या काचिदपि नारी मैथुनेनुगुणं सक्थ्युद्यच्छतीत्यर्थः । मम पतिरिन्द्रोविश्वस्मादुत्तरउत्कृष्टः ॥ ६ ॥

६. मुझसे बढ़कर कोई स्त्री सौभाग्यवती नहीं है—सुपुत्रवाली भी नहीं है। मुझसे बढ़कर कोई भी स्त्री पुरुष (स्वामी) के पास शरीर को नहीं प्रफुल्ल कर सकती और न रति-समय में दोनों जाँघों को उठा ही सकती है।

अथ सप्तमी—

उवेअंबसुलाभिकेयथेवांगभविष्यति ।
भसन्मेअंबसक्थिमेशिरोमेवीवहृष्यतिविश्वस्मादिन्द्रउत्तरः ॥७॥

उवे । अम्ब । सुलाभिके । यथाऽइव । अङ्ग । भविष्यति ।
भसत् । मे । अम्ब । सक्थि । मे । शिरः । मे । विऽइव ।
हृष्यति । विश्वस्मात् । इन्द्रः । उत्ऽतरः ॥ ७ ॥

एवमिन्द्राण्याक्रुष्टोवृषाकपिर्ब्रवीति । उवेइति संबोधनार्थोनिपातः हे अंब मातः सुलाभिके शोभनलाभे त्वया यथैव येन प्रकारेणैवोक्तं तथैव तदंगक्षिप्रं भविष्यति भवतु किमनेन त्वदनुप्रीतिकारिणाग्रहेणममप्रयोजनं । किंच मे मम पितुस्त्वदीयोभसत् भगउपस्थ्यवा

[1] ऋ० सं० ८. १. ११.।

किंच मेमम पितरमिन्द्रं त्वदीयं सक्थिषोपपुष्यता किंच मे मम पितरमिन्द्रं त्वदीयं शिरश्च प्रियालापेन वीव यथाकोकिलादिकः पक्षी तद्वत् हृष्यति हर्षयतु ममपितेन्द्रोविश्वस्मादुत्तरः ॥७॥

७. (वृषाकपि की उक्ति)—माता (इन्द्राणी) तुमने सुन्दर काम किया है। तुम्हारा अंग, जंघा मस्तक आदि आवश्यकतानुसार हो जायँगे प्रेमालाप से कोकिलादि पक्षी के समान तुम पिता को प्रसन्न करो। इन्द्र सर्वश्रेष्ठ हैं।

किंसुबाहोस्वङ्गुरेपृथुष्टोपृथुंजाघने।
किंशूरपत्निनस्त्वमभ्यमीषिवृषाकपिंविश्वस्मादिन्द्रउत्तरः ॥ ८ ॥

किम्। सुबाहो इति सुऽबाहो। सुऽअङ्गुरे। पृथुस्तो इति पृथुऽस्तो। पृथुऽजघने। किम्। शूरऽपत्नि। नः। त्वम्। अभि। अमीषि। वृषाकपिम्। विश्वस्मात्। इन्द्रः। उत्ऽतरः ॥ ८ ॥

इन्द्राणींकुर्वाइन्द्रउपशमयति हेसुबाहो शोभनबाहो स्वंगुरे शोभनांगुलिके पृथुष्टो पृथुकेशसंघाते पृथुजघने विस्तीर्णजघने शूरपत्नि वीरभार्ये हेइन्द्राणि त्वं नोस्मदीयं वृषाकपिं किं किमर्थं अभ्यमीषि अभिक्रुध्यसि एकः किंशब्दः। यस्य पितेन्द्रोहं विश्वस्मादुत्तरः ॥ ८ ॥

८. (इन्द्र की उक्ति)—सुन्दर भुजाओं, सुन्दर अंगुलियों, लम्बे बालों और मोटी जांघोंवाली तथा वीर-पत्नी इन्द्राणी, तुम वृषाकपि पर क्यों क्रुद्ध हो रही हो ? इन्द्र सर्वश्रेष्ठ हैं।

अवीरामिवमामयंशरारुरभिमन्यते।
उताहमस्मिवीरिणीन्द्रपत्नीमरुत्सखाविश्वस्मादिन्द्रउत्तरः ॥ ९ ॥

अवीराम्ऽइव। माम्। अयम्। शरारुः। अभि। मन्यते। उत। अहम्। अस्मि। वीरिणी। इन्द्रऽपत्नी। मरुत्ऽसखा। विश्वस्मात्। इन्द्रः। उत्ऽतरः ॥ ९ ॥

पुनरिन्द्राणी ब्रूते-शरारुर्घातुकोमृगोयं वृषाकपिर्मामिन्द्राणीमवीरामिवाभिमन्यते विजानाति। उतापिच इन्द्रपत्नीन्द्रभार्या अहमिन्द्राणी वीरिणी पुत्रवती मरुत्सखा मरुद्भिर्युक्ता चास्मि भवामि यस्या मम पतिरिन्द्रोविश्वस्मादुत्तरः ॥ ९ ॥

९. (इन्द्राणी का कथन)—यह हिंसक वृषाकपि मुझे पति-पुत्र-विहीना के समान समझता है। परन्तु मैं पति-पुत्रवाली इन्द्र-पत्नी हूँ। मेरे सहायक मरुत् लोग हैं। इन्द्र सर्वश्रेष्ठ हैं।

संहोत्रंस्मपुरानारीसमनंवावगच्छति।
वेधाऋतस्यवीरिणीन्द्रपत्नीमहीयतेविश्वस्मादिन्द्रउत्तरः॥१०॥२॥

सम्ऽहोत्रम् । स्म । पुरा । नारी । समनम् । वा । अव । गच्छति ।
वेधाः । ऋतस्य । वीरिणी । इन्द्रऽपत्नी । महीयते ।
विश्वस्मात् । इन्द्रः । उत्ऽतरः ॥ १० ॥ २ ॥

नारी स्त्री ऋतस्य सत्यस्य वेधा विधात्री वीरिणी पुत्रवतीन्द्रपत्नीन्द्रस्य भार्या इन्द्राणी संहोत्रं स्म समीचीनं यज्ञं खलु समनं वा संग्रामं वा समिति समनमिति संग्रामनामसु पाठात्। अवगति पुरागच्छति महीयते स्तोतृभिः स्तूयते च। तस्या मम पतिरिन्द्रो विश्वस्मादुत्तरः ॥ १० ॥

१०. जिस समय हवन या युद्ध होता है, उस समय पति और पुत्रवाली इन्द्राणी वहाँ जाती हैं। वे यज्ञ का विधान करनेवाली हैं—उनकी पूजा सब लोग करते हैं। इन्द्र सर्वश्रेष्ठ हैं।

॥ इत्यष्टमस्य चतुर्थे द्वितीयो वर्गः ॥ २ ॥

अथैकादशी—

इन्द्राणीमासुनारिषुसुभगामहमश्रवम् ।
नह्यस्याअपरंचनजरसामरतेपतिर्विश्वस्मादिन्द्रउत्तरः ॥ ११ ॥

इन्द्राणीम् । आसु । नारिषु । सुऽभगाम् । अहम् । अश्रवम् ।
नहि । अस्याः । अपरम् । चन । जरसा । मरते । पतिः ।
विश्वस्मात् । इन्द्रः । उत्ऽतरः ॥ ११ ॥

अथेन्द्राणीमिन्द्रः स्तौति आसु सौभाग्यवत्तया प्रसिद्धासु नारिषु स्त्रीणां मध्ये इन्द्राणीं सुभगां सौभाग्यवतीमहमिन्द्रोऽश्रवमश्रौषं। किंचास्या इन्द्राण्याः पतिः पालको विश्वस्मादुत्तरः उत्कृष्टः इन्द्रोऽपरं च नान्यभूतजातमिव जरसा वयोहान्या नहि मरते न खलु म्रियते। यद्वेयं वृषाकपेर्वाक्यं तस्मिन्पक्षे इन्द्र इति शब्दो वृषाकपिपरतया योज्यः। अन्यत्समानं ॥ ११ ॥

११. (इन्द्र की उक्ति)—सब स्त्रियों में मैंने इन्द्राणी को सौभाग्य-वाली सुना है। अन्यान्य पुरुषों के समान इन्द्राणी के पति को बुढ़ापे में पड़कर नहीं मरना पड़ता। इन्द्र सर्वश्रेष्ठ हैं।

नाहमिन्द्राणिरारणसख्युर्वृषाकपेर्ऋते ।
यस्येदमप्यंहविःप्रियंदेवेषुगच्छतिविश्वस्मादिन्द्रउत्तरः ॥ १२ ॥

न । अहम् । इन्द्राणि । ररण । सख्युः । वृषाकपेः । ऋते । यस्य ।
इदम् । अप्यम् । हविः । प्रियम् । देवेषु । गच्छति ।
विश्वस्मात् । इन्द्रः । उत्ऽतरः ॥ १२ ॥

हेन्द्राणि अहमिन्द्रः सख्युर्मम सखिभूताद्वृषाकपेर्ऋते प्रियं वृषाकपिं विना नरराण न-रमे। अप्यं अप्सुभवं अद्भिर्वा संस्कृतं प्रियं प्रीतिकरमिदमुपस्थितं हविर्देवेषु देवानां मध्ये यस्य महेन्द्रस्य सकाशं गच्छति यथाहमिन्द्रः सर्वस्मादुत्कृष्टः। यद्वायमर्थः हे इन्द्राणि वृषा-कपेः सख्युरिन्द्रादृते हं वृषाकपिर्नरराण नरमे। अन्यत्समानं ॥ १२ ॥

१२. इन्द्राणी, अपने हितैषी वृषाकपि के बिना मैं नहीं प्रसन्न रहता। वृषाकपि का ही प्रीतिकर द्रव्य (हवि आदि) देवों के पास जाता है। इन्द्र सर्वश्रेष्ठ हैं।

वृषाकपायिरेवतिसुपुत्रआदुसुस्नुषे।
घसत्तइन्द्रउक्षणःप्रियंकाचित्करंहविर्विश्वस्मादिन्द्रउत्तरः ॥१३॥

वृषाकपायि। रेवति। सुऽपुत्रे। आत्। ऊँ इति। सुऽस्नुषे।
घसत्। ते। इन्द्रः। उक्षणः। प्रियम्। काचित्ऽकरम्।
हविः। विश्वस्मात्। इन्द्रः। उत्ऽतरः ॥ १३ ॥

हेवृषाकपायि कामानां वर्षकत्वाद्गृहीतदेशगमनाच्चेन्द्रो वृषाकपिस्तस्य पत्नि यद्वा वृषा-कपेर्मम भार्येत्यर्थः रेवति धनवति सुपुत्रे सुस्नुषे हेइन्द्राणि ते तवायमिन्द्र उक्षणः सेचनसम-र्थान् आत् अनन्तरमेव शीघ्रमेवेत्यर्थः पशून् घसत् भक्षयतु। किंच त्वं काचित्करं के सुखं त-स्याचित् संघः तत्करं हविः प्रियमिष्टं कुर्विति शेषः। किंच ते पतिरिन्द्रो विश्वस्मादुत्तरः। त-थाच यास्कः—वृषाकपायिरेवतिसुपुत्रेमध्यमेनसुस्नुषेमाध्यमिकयावाचास्नुषासाधुसादिनीतिवासा-धुसानिनीतिवा प्रियंकुरुष्वसुखाचयकरंहविःसर्वस्माद्यइन्द्रउत्तरइति ॥ १३ ॥

१३. वृषाकपि की स्त्री, तुम धनशालिनी, उत्तम पुत्रवाली और सुन्दरी पुत्र-वधू हो। तुम्हारे वृषों (साँड़ों) को इन्द्र खा जायें। तुम्हारे प्रिय और सुखकर हवि का वे भक्षण करें। इन्द्र सर्वश्रेष्ठ हैं।

अथ चतुर्दशी—

उक्ष्णोहिमेपञ्चदशसाकंपचन्तिविंशतिम्।
उताहमद्मिपीवइदुभाकुक्षीपृणन्तिमेविश्वस्मादिन्द्रउत्तरः ॥ १४॥

उक्ष्णः। हि। मे। पञ्चऽदश। साकम्। पचन्ति। विंशतिम्।
उत। अहम्। अद्मि। पीवः। इत्। उभा। कुक्षी इति।
पृणन्ति। मे। विश्वस्मात्। इन्द्रः। उत्ऽतरः ॥ १४ ॥

---

१ नि० १२. ९.।

अथेन्द्रोब्रवीति मे मदर्थं पञ्चदश पञ्चदशसंख्याकान् विंशतिं विंशतिसंख्याकांश्चोक्ष्णः वृषभान् साकं सहैव भार्ययेन्द्राण्याप्रेरितायष्टारः पचन्ति उतापिचाहमद्मिवान्भक्षयामि भुक्त्वा-चाहंपीवइत् स्थूलएव भवामीति शेषः।मे ममोभा उभौच कुक्षी पृणन्ति सोमेन पूरयन्ति यष्टा-रः सोऽहमिन्द्रः सर्वस्मादुत्तरः ॥ १४ ॥

१४. (इन्द्र की उक्ति)—मेरे लिए इन्द्राणी के द्वारा प्रेरित याज्ञिक लोग पंद्रह-बीस साँड़ या बैल पकाते हैं। उन्हें खाकर मैं मोटा होता हूँ। मेरी दोनों कुक्षियों को याज्ञिक लोग सोम से भरते हैं। इन्द्र सर्वश्रेष्ठ हैं।

वृषभोनतिग्मशृङ्गोऽन्तर्यूथेषुरोरुवत्।
मन्थस्तइन्द्रशंहृदेयंतेसुनोतिभावयुर्विश्वस्मादिन्द्रउत्तरः॥१५॥३॥

वृषभः। न। तिग्मऽशृङ्गः। अन्तः। यूथेषु। रोरुवत्।
मन्थः। ते। इन्द्र। शम्। हृदे। यम्। ते। सुनोति।
भावयुः। विश्वस्मात्। इन्द्रः। उत्ऽतरः॥ १५ ॥ ३ ॥

अथेन्द्राणी ब्रवीति—तिग्मशृंगः तीक्ष्णशृंगः वृषभोन यथा वृषभोयूथेषु गोसंघेष्वन्तर्मध्ये रोरुवत् शब्दं कुर्वन् गाअभिरमयति तथा हे इन्द्र त्वंमामभिरमयेतिशेषः। किंच हे इन्द्र ते तव हृदेहृदयाय मंथोदधिमंथनवेलायां शब्दंकुर्वन् शंकरोभवत्विति शेषः।किंच ते तव यंसोमं भावयुर्भावमिच्छन्तीन्द्राणी सुनोत्यभिषुणोति सोऽपिशंकरोभवत्वित्यर्थः मम पतिरिन्द्रो विश्वस्मा-दुत्तरः ॥ १५ ॥

१५. इन्द्र, जैसे तीक्ष्णशृङ्ग वृषभ गोवृन्द में गर्जन करता हुआ रमता है, वैसे ही तुम भी मेरे साथ रमण करो। तुम्हारे हृदय के लिए दधि-मन्थन, शब्द करता हुआ, कल्याणकर हो। भावाभिलाषिणी इन्द्राणी जिस सोम का अभिषव करती हैं, वह भी कल्याणकर हो। इन्द्र सर्वश्रेष्ठ हैं।

॥ इत्यष्टमस्य चतुर्थे तृतीयोवर्गः ॥ ३ ॥

अथ षोडशी—

नसेशेयस्यरम्बतेऽन्तरासक्थ्याकपृत्।
सेदीशेयस्यरोमशंनिषेदुषोविजृम्भतेविश्वस्मादिन्द्रउत्तरः॥ १६ ॥

न। सः। ईशे। यस्य। रम्बते। अन्तरा। सक्थ्या। कपृत्।
सः। इत्। ईशे। यस्य। रोमशम्। निऽसेदुषः। विऽजृम्भते।
विश्वस्मात्। इन्द्रः। उत्ऽतरः॥ १६ ॥

हे इन्द्र सजनोनेशे मैथुनं कर्तुं नेष्टे नशक्नोति यस्य जनस्य कपृत् शेपः प्रजननं स-क्थ्या सक्थिनीअन्तरा रंबते लंबते सेत् सएव जीजने ईशे मैथुनं कर्तुं शक्नोति यस्य जनस्य निषेदुषः शयानस्य रोमशमुपस्थं विजृंभते विवृतं भवति यस्यच पतिरिन्द्रो विश्वस्मादुत्तरः॥१६॥

१६. (इन्द्राणी की उक्ति)—इन्द्र, वह मनुष्य मैथुन करने में नहीं समर्थ हो सकता, जिसका पुरुषांग दोनों जघनों के बीच लम्बायमान है। वही समर्थ हो सकता है, जिसके बैठने पर लोमयुक्त पुरुषांग बल प्रकाश करता या फैलता है। इन्द्र सर्वश्रेष्ठ हैं।

नसेशेयस्यरोमशंनिषेदुषोविजृम्भते।
सेदीशेयस्यरंबतेन्तरासक्थ्याकपृद्विश्वस्मादिन्द्रउत्तरः॥ १७॥

न। सः। ईशे। यस्य। रोमशम्। निऽसेदुषः। विऽजृम्भते।
सः। इत्। ईशे। यस्य। रम्बते। अन्तरा। सक्थ्यो। कपृत्।
विश्वस्मात्। इन्द्रः। उत्ऽतरः॥ १७॥

सजनो नेशे मैथुनं कर्तुं नेष्टे यस्यनिषेदुषः शयानस्य रोमशमुपस्थं विजृंभते विवृतं भ-वति सेत् सएव जनः ईशे ईष्टे मैथुनं कर्तुं शक्नोति यस्य नरस्य कपृत् प्रजननं सक्थ्या स-क्थिनी अन्तरारंबते लंबते सितमन्यत्। पूर्वोक्तव्यतिरेकोनद्रष्टव्यः। पूर्वस्यामृचि प्रियमभ्यु-रिन्द्राणीन्द्रं वदति अत्र प्रियमभ्युरिन्द्रइन्द्राणीं वदतीत्यविरोधः॥ १७॥

१७. (इन्द्र की उक्ति)—वह मनुष्य मैथुन करने में समर्थ नहीं हो सकता, जिसके बैठने पर लोम-युक्त पुरुषांग बल प्रकाश करता है। वही समर्थ हो सकता है, जिसका पुरुषांग दोनों जघनों के बीच लम्बाय-मान है।

अथाष्टादशी—

अयमिन्द्रवृषाकपिःपरस्वन्तंहतंविदत्।
असिंसूनांनवंचरुमादेधस्यानआचितंविश्वस्मादिन्द्रउत्तरः॥१८॥

अयम्। इन्द्र। वृषाकपिः। परस्वन्तम्। हतम्। विदत्।
असिम्। सूनाम्। नवम्। चरुम्। आत्। एधस्य। अनः।
आऽचितम्। विश्वस्मात्। इन्द्रः। उत्ऽतरः॥ १८॥

हेइन्द्रायं वृषाकपिः परस्वन्तं परस्वमात्मनो विषये वर्तमानं हतं हिंसितं विदत् विंदतु वधाहृतस्य तस्य विशसनायासिं शस्त्रं सूनां उद्यानं पाकार्थं नवं प्रत्यग्रं चरुं भांडं आदन-न्तरं एधस्य काष्ठस्याचितं पूर्णं अनः शकटंच विन्दतु मम पतिरिन्द्रोविश्वस्मादुत्तरः॥१८॥

१८. इन्द्र, वृषाकपि दूसरे का धन चुरानेवाले का अपने विषय में भरा हुआ पावें। यह खड्ग, सूना (वध-स्थान), नया चरु और काठ का शकट प्राप्त करे। इन्द्र सर्वश्रेष्ठ हैं।

अयमेमिविचाकशद्विचिन्वन्दासमार्यम्।
पिबामिपाकसुत्वनोभिधीरमचाकशंविश्वस्मादिन्द्रउत्तरः ॥१९॥

अयम्। एमि। विऽचाकशत्। विऽचिन्वन्। दासम्।
आर्यम्। पिबामि। पाकऽसुत्वनः। अभि। धीरम्।
अचाकशम्। विश्वस्मात्। इन्द्रः। उत्ऽतरः ॥ १९ ॥

अयेन्द्रोऽब्रवीति विचाकशत् पश्यन्यजमानान् दासमुपक्षपयितारं असुरमार्यमभिरूपं विचि-न्वन् पृथक्कुर्वन् अयमहमिन्द्र एमि यज्ञंप्रतिगच्छामि गत्वाच पाकसुत्वनः पचतीति पाकः सुनो-तीति सुत्वा हविषां पक्तुः सोमस्याभिषोतुर्यजमानस्य पाकेन विपक्वेन मनसा सोमस्याभिषो-तुर्वा यजमानस्य संबन्धिनं सोमं पिबामि तथा धीरं धीमन्तं यजमानमभिचाकशमभिपश्यामि योऽहमिन्द्रो विश्वस्मादुत्तरः ॥ १९ ॥

१९. मैं (इन्द्र) यजमानों को देखते हुए, आर्यों का अन्वेषण करते हुए और शत्रुओं को दूर करते हुए यज्ञ में आता हूँ। सोमाभिषव करने-वाले और हवि पकानेवाले का सोम पीता हूँ। बुद्धिमान् को देखता हूँ। इन्द्र सर्वश्रेष्ठ हैं।

धन्वचयत्कृन्तत्रंचकतिंस्वित्ताविषोजना।
नेदीयसोवृषाकपेस्तमेहिगृहाँउपविश्वस्मादिन्द्रउत्तरः ॥ २० ॥

धन्व। च। यत्। कृन्तत्रम्। च। कति। स्वित्। ता। वि।
योजना। नेदीयसः। वृषाकपे। अस्तम्। आ। इहि।
गृहान्। उप। विश्वस्मात्। इन्द्रः। उत्ऽतरः ॥ २० ॥

धन्व निरुदकोऽरण्यरहितो देशः कृन्त्रत्रं कर्तनीयमरण्यं यत्र धन्वच कृन्त्रत्रंच भवति यत्रोदकमरण्यमेवंविधं भवति तत्तत्प्रान्तविपिनं तस्य शत्रुनिलयस्यास्मदीयगृहस्य मध्ये कति स्वित् तानि योजना योजनानि स्थितानि नात्यन्तदूरे तद्भवतीत्यर्थः। ततोनेदीयसोविशेषेण समीपस्थाच्छत्रुनिलयात् हे वृषाकपे त्वमस्तमस्माकं गृहं अभ्येहि विशेषेणागच्छ आगत्यच गृहान् यज्ञगृहाननुगच्छ योऽहमिन्द्रः सर्वस्मादुत्कृष्टः ॥ २० ॥

२०. जल-शून्य मरुदेश और काटने योग्य वन में कितने योजनों का अन्तर है? वृषाकपि, पास के गृह में ही आश्रय ग्रहण करो। इन्द्र सर्व-श्रेष्ठ हैं।

अथैकविंशी—

पुनरेहिवृषाकपेसुविताकल्पयावहै ।
यएषःस्वप्ननंशनोस्तमेषिपथापुनर्विश्वस्मादिन्द्रउत्तरः ॥ २१ ॥

पुनः । आ । इहि । वृषाकपे । सुविता । कल्पयावहै ।
यः । एषः । स्वप्नऽनंशनः । अस्तम् । एषि । पथा । पुनः ।
विश्वस्मात् । इन्द्रः । उत्ऽतरः ॥ २१ ॥

आगत्य प्रतिगतं वृषाकपिमिन्द्रोऽब्रवीत्—हेवृषाकपे त्वं पुनरेहि अस्मान्प्रति आगच्छ आगतेच त्वयि सुविता सुवितानि कल्याणानि त्वच्चित्तप्रीतिकराणि कर्माणि कल्पयावहै इन्द्राण्यहं चावामुभौ पर्यालोच्य कुर्याव। किंच यःस्वप्ननंशनःउदयेन सर्वस्य प्राणिनः स्वप्नानां नाशयितादित्यः सएषत्वं पथा मार्गेणास्वमालीयमावासं पुनरेषि गच्छसि । यतोऽहमिन्द्रोवि-श्वस्मादुत्तरः। तथाच यास्कः—सुप्रसूतानियः कर्माणिकल्पयावहैयएष स्वप्ननंशनः स्वप्ना-न्नाशयत्यादित्यउदयेनसोऽस्तमेषिपथापुनरिति[1] ॥ २१ ॥

२१. वृषाकपि, तुम फिर आओ। तुम्हारे लिए हम (इन्द्र और इन्द्राणी) उत्तमोत्तम कर्म करते हैं। स्वप्न-नाशक सूर्य जैसे अस्त होते हैं, वैसे ही तुम भी घर में आओ। इन्द्र सर्वश्रेष्ठ हैं।

अथ द्वाविंशी—

यदुदञ्चोवृषाकपेगृहमिन्द्राजगन्तन ।
क्व१स्यपुल्वघोमृगःकमगञ्जनयोपनोविश्वस्मादिन्द्रउत्तरः ॥२२॥

यत् । उदञ्चः । वृषाकपे । गृहम् । इन्द्र । अजगन्तन । क्व ।
स्यः । पुल्वघः । मृगः । कम् । अगन् । जनऽयोपनः ।
विश्वस्मात् । इन्द्रः । उत्ऽतरः ॥ २२ ॥

गत्वा पुनरागतं वृषाकपिमिन्द्रः पृच्छति हेइन्द्र परमैश्वर्यवन् हे वृषाकपे यूयं उदंच उद्ग-मिनः सन्तोमद्गृहमजगन्तनागच्छ एकस्यापिबहुवचनं पूजार्थं सत्रभवतः संबन्धीपुल्वघोबहूनां

१ नि० १२. २८।

सोमरसानामत्ता स्यः स मृगः क्वाभूत् जनयोपनो जनानां मोहयिता मृगः कं प्रदेशं आगत् अग-च्छत् सोऽयमिन्द्रो विश्वस्मादुत्तरः। यद्वेन्द्राणीवाक्यमिदं। अत्र यास्कः—यदुदंचो वृषाकपे-गृहमिन्द्राजगमत क्व स्य पुल्वघो मृगः क्व स बह्वादी मृगो मृगो मार्ष्टेर्गतिकर्मणः कमगमद्देशं जनयोपन इति॥ २२ ॥

२२. वृषाकपि और इन्द्र, ऊपर मुँह किये हुए तुम लोग मेरे गृह में आओ। बहुभोक्ता और जन-हर्ष-दाता मृग कहाँ गया? इन्द्र सर्वश्रेष्ठ हैं।

पर्शु॒र्ह॒ नाम॑ मान॒वी सा॒कं स॑सूव विं॒श॒तिम्।
भ॒द्रं भ॑ल॒ त्यस्या॑ अभू॒द्यस्या॑ उ॒दर॒माम॑य॒द्विश्व॑स्मा॒दिन्द्र॒ उत्त॑रः॥२३॥४॥

पर्शुः। ह॒। नाम॑। मा॒न॒वी। सा॒कम्। स॒सू॒व॒। विं॒श॒तिम्।
भ॒द्रम्। भ॒ल॒। त्यस्यै॑। अ॒भू॒त्। यस्याः॑। उ॒दर॑म्।
आम॑यत्। विश्व॑स्मात्। इन्द्रः॑। उत्ऽत॑रः॥ २३ ॥ ४ ॥

इन्द्रविसृज्यमानं अनेन मंत्रेण वृषाकपिराशास्ते हे भल इन्द्रेण विसृज्यमानशर भलति भेदनकर्मा पर्शुर्नाम मृगी हेतिपूरणः मानवी मनोर्दुहितेयं विंशतिं विंशतिसंख्याकान् पुत्रान् साकं सह ससूव अजीजनत् त्यस्यै तस्यै भद्रं भजनीयं कल्याणमभूत् भवतु लोहर्षे लुङ् यस्या उदरमामयत् गर्भस्थैर्विंशतिभिः पुत्रैः पुष्टमासीत् ममपितेन्द्रो विश्वस्मादुत्तरः॥ २३ ॥

२३. इन्द्र के द्वारा छोड़े गये बाण, मनु-पुत्री पर्शु ने बीस पुत्रों को उत्पन्न किया। जिस (पर्शु) का उदर मोटा हुआ था, उसका कल्याण हो। इन्द्र सर्वश्रेष्ठ हैं।

॥ इत्यष्टमस्य चतुर्थे चतुर्थो वर्गः ॥ ४ ॥

रक्षोहणमिति पंचविंशत्यृचं तृतीयं सूक्तं पायुर्नाम भारद्वाज ऋषिः द्वाविंशाद्यास्तस्रोऽनुष्टुभः रक्षोहाग्निर्देवता। तथा चानुक्रान्तं—रक्षोहणं पंचाधिका पायुराग्नेयं राक्षोघ्नं चतुरनुष्टुबन्तं। गतः सूक्तविनियोगः। अंगाराभिविहरणे परित्यागमित्येषा जप्या। सूत्रितं च—मंषिष्यन्वतामित्यादिना परित्यागेपुरंदयमित्यन्तेन।

तत्र प्रथमा—

र॒क्षो॒हणं॑ वा॒जिन॒मा जि॑घर्मि मि॒त्रं प्रथि॑ष्ठ॒मुप॑ यामि॒ शर्म॑।
शिशा॑नो अ॒ग्निः क्रतु॑भिः॒ समि॑द्धः॒ स नो॒ दिवा॒ स रि॒षः पा॑तु॒ नक्त॑म्॥ १ ॥

१ नि० १३. ३।

रक्षःऽहनम् । वाजिनम् । आ । जिघर्मि । मित्रम् । प्रथिष्ठम् ।
उप । यामि । शर्म । शिशानः । अग्निः । क्रतुऽभिः । सम्ऽइद्धः ।
सः । नः । दिवा । सः । रिषः । पातु । नक्तम् ॥ १ ॥

रक्षोहणं रक्षसां हन्तारं वाजिनं बलवन्तं अन्नवन्तं वाग्निमाजिघर्मि घृतेनाभिजुहोमि किंच मित्रं यजमानानां सखायं प्रथिष्ठं पृथुतमं शर्म गृहं उपयाम्युपगच्छामि सोयमग्निः शिशानः ज्वालास्तीक्ष्णीकुर्वन् क्रतुभिः कर्मपरैः पुरुषैः समिद्धः प्रज्वालितोभवति किंचसोग्निर्नोस्मान् दिवाहनि रिषोहिंसकाद्रक्षसः पातु रक्षतु सोग्निर्नक्तं रात्रौचास्मान् रक्षसः पातु ॥ १ ॥

१. राक्षस-नाशक, बली, यजमानों के मित्र और स्थूल अग्नि का घृत से हवन करता हूँ। घर को जाता हूँ। ज्वालाओं को तेज करते हुए अग्नि यजमानों के द्वारा प्रज्वलित होते हैं। अग्नि हमें हिंसक राक्षसों से दिन-रात बचावें।

अयोदंष्ट्रो अर्चिषा यातुधानानुप स्पृश जातवेदः समिद्धः ।
आ जिह्वया मूरदेवान्रभस्व क्रव्यादो वृक्त्व्यपि धत्स्वासन् ॥ २ ॥

अयःऽदंष्ट्रः । अर्चिषा । यातुऽधानान् । उप । स्पृश ।
जातऽवेदः । सम्ऽइद्धः । आ । जिह्वया । मूरऽदेवान् ।
रभस्व । क्रव्यऽअदः । वृक्त्वी । अपि । धत्स्व । आसन् ॥ २ ॥

हे जातवेदोजातधन जातप्रज्ञवा त्वं समिद्धः सम्यग्दीप्तः अयोदंष्ट्रोयोमयदंष्ट्रः तीक्ष्णदंष्ट्रः सन्नित्यर्थः यातुधानान् राक्षसान् अर्चिषा ज्वालयोपस्पृश संदहेत्यर्थः । किंच त्वं मूरदेवान् मूढदेवान् मारकव्यापारान् राक्षसान् जिह्वया ज्वालया रभस्व मारयेत्यर्थः । मारयित्वा च क्रव्यादोमांसभक्षकान् राक्षसान् वृक्त्वी छित्वाआसन्नास्ये पिधत्स्वापिधेहि आच्छादयेत्यर्थः ॥ २ ॥

२. ज्ञानी अग्नि, लौह-दन्त (तीक्ष्ण-दन्त) होकर अपनी ज्वाला से राक्षसों को जलाओ। मारक राक्षसों को ज्वाला से मारो। मांस-भक्षक राक्षसों को काट करके मुँह में रख लो।

उभोभयाविन्नुप धेहि दंष्ट्रा हिंस्रः शिशानोऽवरं परं च ।
उतान्तरिक्षे परि याहि राजञ्जम्भैः सं धेह्यभि यातुधानान् ॥ ३ ॥

उभा । उभयाविन् । उप । धेहि । दंष्ट्रा । हिंस्रः । शिशानः ।
अवरम् । परम् । च । उत । अन्तरिक्षे । परि । याहि । राजन् ।
जम्भैः । सम् । धेहि । अभि । यातुऽधानान् ॥ ३ ॥

हे उभयाविन् उभाभ्यां दंष्ट्राभ्यां युक्ताग्ने त्वं हिंस्रः राक्षसानां हिंसकः सन् उभा उभे दंष्ट्रा दंष्ट्रे शिशानः तीक्ष्णीकुर्वन् उप धेहि वधार्हेषु राक्षसेषु प्रतिष्ठापय। किंच अवरं परं च जगद्रक्ष उतापि च हे राजन् दीप्ताग्ने त्वं अन्तरिक्षस्थितान् राक्षसान् परि याहि परिगच्छ परिगत्य च तान् यातुधानान् राक्षसान् जम्भैः भक्षणसाधनभूताभिः दंष्ट्राभिः अभि सं धेहि संयोजय भक्षयेत्यर्थः ॥ ३ ॥

३. दोनों ओर के दाँतों से युक्त अग्नि, तुम राक्षसों के हिंसक हो। दोनों ओर के दाँतों को तेज करते हुए उन्हें राक्षसों में बैठा दो। शोभा-वान् अग्नि, अन्तरिक्षस्थ राक्षसों के पास जाओ और दाँतों से राक्षसों को पीस डालो।

यज्ञैरिषूःसंनममानोअग्नेवाचाशल्याँअशनिभिर्दिहानः।
ताभिर्विध्यहृदयेयातुधानान्प्रतीचोबाहून्प्रतिभङ्ध्येषाम् ॥ ४ ॥

यज्ञैः। इषूः। सम्ऽनममानः। अग्ने। वाचा। शल्यान्।
अशनिऽभिः। दिहानः। ताभिः। विध्य। हृदये। यातुऽधानान्।
प्रतीचः। बाहून्। प्रति। भङ्ग्धि। एषाम् ॥ ४ ॥

हे अग्ने त्वं यज्ञैः अस्मदीयैर्बलकरैर्यागैः वाचा अस्मदीयया स्तुत्या च इषूः बाणान् संनममानः संनमयन् शल्यान् तासां शल्यान् अशनिभिः दीप्तिभिः संदिहानः तीक्ष्णीकुर्वन् ताभिरिषुभिः यातुधानान् राक्षसान् हृदये विध्य तथैषां यातुधानानां संबन्धिनः प्रतीचः युद्धाय प्रतिगतान् बाहून् प्रति भङ्ग्धि प्रत्यामर्दय ॥ ४ ॥

४. अग्नि, तुम यज्ञ से और हमारी स्तुति से बाणों को नवाते हुए और उनके अग्र भागों को वज्र-संयुक्त करते हुए राक्षसों के हृदय को छेदो। उनकी भुजाओं को रगड़ डालो।

अथ पंचमी—

अग्नेत्वचंयातुधानस्यभिन्धिहिंस्राशनिर्हरसाहन्त्वेनम्।
प्रपर्वाणिजातवेदःशृणीहिक्रव्यात्क्रविष्णुर्विचिनोतुवृक्णम् ॥ ५ ॥ ५ ॥

अग्ने। त्वचम्। यातुऽधानस्य। भिन्धि। हिंस्रा। अशनिः।
हरसा। हन्तु। एनम्। प्र। पर्वाणि। जातऽवेदः। शृणीहि।
क्रव्यऽअत्। क्रविष्णुः। वि। चिनोतु। वृक्णम् ॥ ५ ॥ ५ ॥

हे जातवेदः आयसेन आयसमये त्वं यातुधानस्य राक्षसस्य त्वचं भित्त्वा विदार्य एवं भिन्नत्वचं यातुधानं हिंस्रा हिंसनशीला वज्राशनिर्वज्रं हरसा तापेन हन्तु हिनस्तु च इदस्य रा-क्षसस्य पर्वाणि शरीरपर्वाणि च प्रमृणीहि छिन्धीत्यर्थः। छिन्नेषु शरीरसंधिषु सत्सु वृक्णं छिन्नसन्धिमेनं यातुधानं क्रविष्णुः मांसमिच्छन् क्रव्याद् मांसभक्षकोवृकादिः विविन्नोतु भक्षयत्वित्यर्थः॥ ५॥

५. ज्ञानी अग्नि, राक्षसों के चमड़े को काट डालो। हिंसक वज्र उन्हें तेज से मारे। राक्षसों के अंगों को फाड़ो। मांस-भक्षक वृक आदि मांसाभिलाषी होकर इनका मांस खायें।

॥ इत्यष्टमस्य चतुर्थे पंचमोवर्गः॥ ५॥

यत्रेदानीं पश्यसि जातवेदस्तिष्ठन्तमग्न उत वा चरन्तम्।
यद्वान्तरिक्षे पथिभिः पतन्तं तमस्ता विध्य शर्वा शिशानः॥ ६॥

यत्र। इदानीम्। पश्यसि। जातऽवेदः। तिष्ठन्तम्। अग्ने।
उत। वा। चरन्तम्। यत्। वा। अन्तरिक्षे। पथिऽभिः।
पतन्तम्। तम्। अस्ता। विध्य। शर्वा। शिशानः॥ ६॥

हे जातवेदः उत्पन्नप्रज्ञाग्ने त्वं यत्र पृथिव्यां तिष्ठन्तं उतापि च चरन्तं यद्वान्तरिक्षे पथि-भिराकाशमार्गैः पतन्तं गच्छन्तं यातुधानमिदानीं संप्रति पश्यसि तं यातुधानमस्ता शराणां क्षे-प्ता त्वं शिशानः शरान् तीक्ष्णीकुर्वन् शर्वा शरेण विध्य॥ ६॥

६. ज्ञानी अग्नि, चाहे राक्षस खड़ा रहे, इधर-उधर घूमता रहे, आकाश में रहे अथवा मार्ग में जाय—जहाँ कहीं भी तुम उसे देखते हो, तेज बाण फेंक कर उसे छेदो।

उतालब्धं स्पृणुहि जातवेद आलेभानादृष्टिभिर्यातुधानात्।
अग्ने पूर्वो नि जहि शोशुचान आमादः क्ष्विङ्कास्तमदन्त्वेनीः॥ ७॥

उत। आऽलब्धम्। स्पृणुहि। जातऽवेदः। आऽलेभानात्।
ऋष्टिऽभिः। यातुऽधानात्। अग्ने। पूर्वः। नि। जहि। शोशुचानः।
आमऽअदः। क्ष्विङ्काः। तम्। अदन्तु। एनीः॥ ७॥

उतापि च हे जातवेदोऽग्ने त्वं आलब्धं हन्तुं हस्ताभ्यामारब्धं साधुं मां स्तोतारं यष्टारं वा आलेभानात् आलभमानात् यातुधानात् राक्षसात् ऋष्टिभिः आत्मीयैरायुधविशेषैः स्पृणुहि पालय रक्षेत्यर्थः। किंच पूर्वोमुख्यस्त्वं शोशुचानः प्रज्वलन् निजहि मोऽस्त्रमुखकं यातुधानं

मारय । किंच तं यातुधानं आमादोऽपक्वस्य मांसस्य भक्षकाः क्ष्विंकाः शब्दकारिण्यः क्ष्विदु शब्दे यद्वा क्ष्विंकानाम पक्षिविशेषः एनीः गंध्यः अदन्तु भक्षयंतु ॥ ७ ॥

७. ज्ञानी अग्नि, आक्रमणकर्त्ता राक्षस के हाथ से आक्रान्त व्यक्ति को ऋष्टि (दो धारोंवाले खड्ग) से बचाओ। अग्नि, उज्ज्वल मूर्त्ति धारण करके सबसे पहले अपक्व मांस खानेवालों को मारो। ये पक्षी उस राक्षस को खायें।

इहप्रब्रूहियतमःसोअ॑ग्ने॒योया॑तु॒धानो॒यइ॒दंकृ॒णोति॑ ।
तमार॑भस्वस॒मिधा॑यविष्ठनृ॒चक्ष॑सश्च॒क्षुषे॑रन्धयैनम् ॥ ८ ॥

इ॒ह । प्र । ब्रू॒हि । य॒त॒मः । सः । अ॒ग्ने॒ । यः । या॒तु॒ऽधानः॑ । यः ।
इ॒दम् । कृ॒णोति॑ । तम् । आ । र॒भ॒स्व॒ । स॒म्ऽइधा॑ ।
य॒वि॒ष्ठ॒ । नृ॒ऽचक्ष॑सः । चक्षु॑षे । र॒न्ध॒य॒ । ए॒न॒म् ॥ ८ ॥

हे यविष्ठ युवतमाग्ने योयातुधानः राक्षसोऽस्मद्यज्ञविघ्नकारी यश्चान्यः पिशाचादिः इदंयज्ञदूषणादि करोति स यतमः तमवधारणार्थं इहास्मिन् लक्षितयागकर्मणि वर्तमानाय मह्यं प्रब्रूहि तं पापकारिणं समिधा स्वकीयेन तेजसा रभस्व हन्तुं मारभस्व तदपनं पापिष्ठं नृचक्षसः नृणां द्रष्टुः तव चक्षुषे तेजसे रंधय तेजसा संदहेत्यर्थः ॥ ८ ॥

८. अग्नि, कहो, कौन राक्षस इस यज्ञ में विघ्न करता है। तरुणतम अग्नि, काष्ठ-द्वारा प्रज्वलित होकर तुम उस राक्षस को मारो। मनुष्यों के ऊपर तुम कृपामयी दृष्टि डालते हो। उसी दृष्टि से इस राक्षस को मारो।

ती॒क्ष्णेना॑ग्ने॒चक्षु॑षारक्षय॒ज्ञंप्राञ्चं॒वसु॑भ्यः॒प्रण॑यप्रचेतः ।
हिं॒स्रंरक्षां॑स्य॒भिशोशु॑चानं॒मात्वा॑दभन्यातु॒धाना॑नृचक्षः ॥ ९ ॥

ती॒क्ष्णेन॑ । अ॒ग्ने॒ । चक्षु॑षा । र॒क्ष॒ । य॒ज्ञम् । प्राञ्च॑म् । वसु॑ऽभ्यः । प्र ।
न॒य॒ । प्र॒चे॒त॒ इति॑ प्रऽचेतः । हिं॒स्रम् । रक्षां॑सि । अ॒भि । शोशु॑चानम् ।
मा । त्वा॒ । द॒भ॒न् । या॒तु॒ऽधानाः॑ । नृ॒ऽच॒क्षः॒ ॥ ९ ॥

हे अग्ने त्वं तीक्ष्णेन तिग्मेन चक्षुषा तेजसा यज्ञमस्मदीयं यागं रक्ष पालय किंच हे प्रचेतः प्रकृष्टज्ञानाग्ने प्रांचं प्राग्विस्तारं यज्ञं वसुभ्यो वसूनामर्थाय प्रणय प्रकर्षेण नय । किंच हे नृचक्षः नृणां द्रष्टरग्ने रक्षांसि हिंस्रं हिंसनशीलं अभिशोशुचानं अभिप्रदीप्तं त्वा त्वां यातुधानाः राक्षसाः मादभन् माहिंसिषुः ॥ ९ ॥

९. अग्नि, तुम तीक्ष्ण तेज से हमारे यज्ञ की रक्षा करो। उत्तम ज्ञानवाले अग्नि, इस यज्ञ को धन के अनुकूल करो। मनुष्यों के दर्शक अग्नि, तुम राक्षस-घातक हो। तुम्हें राक्षस न मारें।

नृचक्षा रक्षः परि पश्य विक्षु तस्य त्रीणि प्रति शृणीह्यग्रा।
तस्याग्ने पृष्टीर्हरसा शृणीहि त्रेधा मूलं यातुधानस्य वृश्च ॥ १०॥६ ॥

नृऽचक्षाः। रक्षः। परि। पश्य। विक्षु। तस्य। त्रीणि।
प्रति। शृणीहि। अग्रा। तस्य। अग्ने। पृष्टीः। हरसा।
शृणीहि। त्रेधा। मूलम्। यातुऽधानस्य। वृश्च ॥ १० ॥ ६ ॥

हे अग्ने नृचक्षाः नृणां द्रष्टा त्वं विक्षु मनुष्येषु हिंसकत्वेन वर्तमानं रक्षः राक्षसं परिपश्य सर्वतोवलोकय अवलोक्यच तस्य रक्षसः त्रीणि अग्राण्यग्राणि शिरांसि प्रतिशृणीहि छिन्धीत्यर्थः ततः तस्य रक्षसः पृष्टीः पार्श्वस्थान् राक्षसानपि हरसा स्वकीयेन तेजसा शृणीहि मारय एवं त्रेधा यातुधानस्य तस्य राक्षसस्य मूलं पादं वृश्च छिन्धि ॥ १० ॥

१०. मनुष्य-दर्शक अग्नि, मनुष्यों के हिंसक राक्षस को देखो। उसके तीन मस्तकों को काटो। उसके पास के राक्षसों को भी शीघ्र मारो। उसके पैर को तीन प्रकार से काटो वा उसके तीन पैरों को काटो।

त्रिर्यातुधानः प्रसितिं त एत्वृतं यो अग्ने अनृतेन हन्ति।
तमर्चिषा स्फूर्जयञ्जातवेदः समक्षमेनं गृणते नि वृङ्धि ॥ ११ ॥

त्रिः। यातुऽधानः। प्रऽसितिम्। ते। एतु। ऋतम्। यः। अग्ने।
अनृतेन। हन्ति। तम्। अर्चिषा। स्फूर्जयन्। जातऽवेदः।
समऽअक्षम्। एनम्। गृणते। नि। वृङ्धि ॥ ११ ॥

हे जातवेदः जातप्रज्ञाग्ने ते त्वदीयां प्रसितिं ज्वालाबन्धनं यातुधानो राक्षसः त्रिः त्रीन् वारानेतु गच्छतु। त्रिर्बद्धं यत्तत्सुबद्धं भवतिहि। किंच यातुधानः राक्षसः ऋतं सत्यं अनृतेनासत्येन हन्ति हिनस्ति तं यातुधानं अर्चिषा स्वकीयेन तेजसा स्फूर्जयन् निष्पिषन् स्फूर्जनिरसननिष्पेषणकर्मा एनं यातुधानं गृणते स्तोत्रं कुर्वते मह्यं समक्षं निवृङ्धि निगृह्य वर्जय वृकेण ॥ ११ ॥

११. ज्ञानी अग्नि, राक्षस तुम्हारी लपटों में तीन बार जाय। जो राक्षस सत्य को असत्य से मारता है, उसे अपने तेज से भस्म कर डालो। मुझ स्तोता के सामने ही इसे छिन्न-भिन्न कर डालो।

अथ द्वादशी—

तद॑ग्ने॒चक्षुः॒प्रति॑धेहिरे॒भेश॑फा॒रुजं॒येन॒पश्य॑सियातु॒धान॑म् ।
अ॒थ॒र्व॒वज्ज्योति॑षा॒दैव्ये॑नस॒त्यंधूर्व॑न्तम॒चितं॒न्यो॑ष ॥ १२ ॥

तत् । अग्ने॑ । चक्षुः॑ । प्रति॑ । धे॒हि॒ । रे॒भे । श॒फ॒ऽआ॒रुज॑म् । येन॑ ।
पश्य॑सि । या॒तु॒ऽधान॑म् । अ॒थ॒र्व॒ऽवत् । ज्योति॑षा । दैव्ये॑न ।
स॒त्यम् । धूर्व॑न्तम् । अ॒चित॑म् । नि । ओ॒ष॒ ॥ १२ ॥

हेऽग्ने त्वं रेभे शब्दायमाने राक्षसे तच्चक्षुः तेजः प्रतिधेहि प्रक्षिप येन चक्षुषा शफा-रुजं शफाभ्यामारुजंतं शफसदृशैर्नखैः साधूनामाभिमुख्येन भंजकं यातुधानं पश्यसि । किंच सत्यं धूर्वन्तं असत्येन हिंसंतं अचितं अज्ञानं दैव्येन दिविभवेन ज्योतिषा तेजसा अथर्ववत् न्योष नितरां दह दध्यङ् अथर्वा रक्षांस्यहन्निति प्रागुक्तं ॥ १२ ॥

१२. अग्नि, गरजनेवाले राक्षस पर अपना वह तेज फेंको, जिससे खुर के समान नखों से साधुओं के भंजक राक्षसों को देखते हो। सत्य को असत्य से दबानेवाले राक्षस को, दध्यङ् अथर्वा ऋषि के समान, अपने तेज से भस्म कर डालो।

यद॑ग्ने॒अ॒द्यमि॑थु॒नाशपा॑तो॒यद्वा॒चस्तृ॒ष्टंज॒नय॑न्तरे॒भाः ।
म॒न्योर्मन॑सःशर॒व्या॒३॒॑जाय॑ते॒यातया॑विध्य॒हृद॑येयातु॒धाना॑न् ॥ १३ ॥

यत् । अ॒ग्ने॒ । अ॒द्य । मि॒थु॒ना । शपा॑तः । यत् । वा॒चः ।
तृ॒ष्टम् । ज॒नय॑न्त । रे॒भाः । म॒न्योः । मन॑सः । श॒र॒व्या॑ । जाय॑ते ।
या । तया॑ । वि॒ध्य॒ । हृद॑ये । या॒तु॒ऽधाना॑न् ॥ १३

हेऽग्ने अद्यास्मिन्नहनि मिथुना स्त्रीपुंसौ शपातः परस्परमाक्रोशतः यच्च रेभाः स्तोतारः वाचः संबन्धि तृष्टं कटुकं परस्पराक्रोशलक्षणं अक्षरं वा जनयन्त परस्परमाक्रोशन्तीत्यर्थः । तदा मन्योर्दीप्तस्य क्रुद्धस्य वा तव । तथाच यास्कः—मन्युर्मन्यतेर्दीप्तिकर्मणः क्रोधकर्मणो वध-कर्मणो वेति[1] । मनसः सकाशात् या शरव्या शरव्येषु जायते तया शरव्यया यातुधानान् राक्षसान् हृदयेविध्य ताडय मारयेत्यर्थः ॥ १३ ॥

१३. अग्नि, स्त्री-पुरुष आपस में झगड़ा कर रहे हैं। स्तोता लोग आपस में कटु कथा कह रहे हैं। फलतः मन में क्रोध उत्पन्न होने पर जो बाण फेंका जाता है, उससे राक्षसों के हृदय को विद्ध करो; क्योंकि इन सब कटु कथाओं को कहनेवाले राक्षस होते हैं।

---

१ नि० १०. २९।

अथ चतुर्दशी—

परा॑ शृणीहि॒ तप॑सा यातु॒धाना॒न्परा॑ग्ने॒ रक्षो॒ हर॑सा शृणीहि ।
परा॒र्चिषा॒ मूर॑देवाञ्छृणीहि॒ परा॑सु॒तृपो॑ अ॒भि शोशु॑चानः ॥ १४ ॥

परा॑ । शृ॒णी॒हि॒ । तप॑सा । या॒तु॒ऽधाना॑न् । परा॑ । अ॒ग्ने॒ । रक्षः॑ ।
हर॑सा । शृ॒णी॒हि॒ । परा॑ । अ॒र्चिषा॑ । मूर॑ऽदेवान् । शृ॒णी॒हि॒ ।
परा॑ । अ॒सु॒ऽतृपः॑ । अ॒भि । शोशु॑चानः ॥ १४ ॥

हेऽग्ने यातुधानान् तपसा तापेन पराशृणीहि मारय । किंच रक्षः हरसा त्वदीयेनौष्ण्येन पराशृणीहि । किंच मूरदेवान् मारयितव्यान् राक्षसानर्चिषा स्वकीयेन तेजसा पराशृणीहि अपिच असुतृपः मनुष्याणामसुभिः तृप्यतः तानपि पराशृणीहीत्यर्थः ॥ १४ ॥

१४. राक्षसों को तेज से भस्म करो । राक्षस को बल के द्वारा मारो । मारने योग्य राक्षसों को अपने तेज से मारो । मनुष्यों के प्राण लेनेवाले राक्षसों को मारो ।

परा॒द्य दे॒वा वृ॑जि॒नं शृ॑णन्तु प्र॒त्यगे॑नं श॒पथा॑ यन्तु तृ॒ष्टाः ।
वा॒चास्ते॑नं॒ शर॑व ऋच्छन्तु॒ मर्म॒न्विश्व॑स्यैतु॒ प्रसि॑तिं यातु॒धानः॑ ॥ १५ ॥ ७ ॥

परा॑ । अ॒द्य । दे॒वाः । वृ॒जि॒नम् । शृ॒ण॒न्तु॒ । प्र॒त्यक् । ए॒न॒म् ।
श॒पथाः॑ । य॒न्तु॒ । तृ॒ष्टाः । वा॒चाऽस्ते॑नम् । शर॑वः । ऋ॒च्छ॒न्तु॒ ।
मर्म॑न् । विश्व॑स्य । ए॒तु॒ । प्रऽसि॑तिम् । या॒तु॒ऽधानः॑ ॥ १५ ॥ ७ ॥

अद्यास्मिन्नहनि देवाः अग्निपुरोगाः सर्वे देवाः वृजिनं प्राणिनां प्राणैर्वर्जयितारं यातुधानं पराशृणन्तु पराशृणवन्तु । अथैनं यातुधानं राक्षसं तृष्टाः कटुकाः अस्माभिः कृताः शपथाः प्रत्यक् यन्तु किंच वाचास्तेनं अनृतवचनमेनं यातुधानं शरवः शरा मर्मन् मर्माणि ऋच्छन्तु गच्छन्तु विश्वस्य व्याप्तस्याग्नेः प्रसितिं जालं । तथाच यास्कः—'प्रसितिः प्रसयनात्तन्तुर्वा जालं वेति'[1] । जालं यातुधानो राक्षस एतु गच्छतु ॥ १५ ॥

१५. आज अग्नि आदि देवता पापी राक्षस को नष्ट करें । हमारे दुर्वाक्य इस राक्षस के पास जायें । मिथ्यावादी राक्षस के मर्म के पास बाण जाय । विश्वव्यापी अग्नि के बन्धन में राक्षस गिरे ।

॥ इत्यष्टमस्य चतुर्थे सप्तमो वर्गः ॥ ७ ॥

---

[1] नि० ६. १२ ।

अथ षोडशी—

यःपौरुषेयेणक्रविषासमङ्क्तेयोअश्व्येनपशुनायातुधानः ।
योअघ्न्यायाभरतिक्षीरमग्नेतेषांशीर्षाणिहरसापिवृश्च ॥ १६ ॥

यः । पौरुषेयेण । क्रविषा । सम्ऽअङ्क्ते । यः । अश्व्येन ।
पशुना । यातुऽधानः । यः । अघ्न्यायाः । भरति । क्षीरम् ।
अग्ने । तेषाम् । शीर्षाणि । हरसा । आपि । वृश्च ॥ १६ ॥

योयातुधानोराक्षसः पौरुषेयेण पुरुषसंबन्धिना क्रविषा मांसेन समङ्क्ते आत्मानं संगमय-ति । यश्चाश्व्येन अश्वसमूहेन तदीयेन मांसेनेत्यर्थः । आत्मानं संगमयति योवा यातुधानो-न्येन पशुनात्मानं संगमयति योवा यातुधानः अघ्न्यायागोः क्षीरं भरति हरति हे अग्ने त्वं तेषां सर्वेषामपि राक्षसानां शीर्षाणि शिरांसि हरसा त्वदीयेन तेजसा वृश्च छिन्धि ॥ १६ ॥

१६. अग्नि, जो राक्षस मनुष्य के मांस का संग्रह करता है, जो अश्व आदि पशुओं के मांस का संग्रह करता है और जो अवध्य गौ का दूध चुरा ले जाता है, ऐसे राक्षसों के मस्तक को, अपने बल से, छिन्न कर डालो।

संवत्सरीणंपयउस्रियायास्तस्यमाशीद्यातुधानोनृचक्षः ।
पीयूषमग्नेयतमस्तितृप्सात्तंप्रत्यञ्चमर्चिषाविध्यमर्मन् ॥ १७ ॥

संवत्सरीणम् । पयः । उस्रियायाः । तस्य । मा । अशीत् ।
यातुऽधानः । नृऽचक्षः । पीयूषम् । अग्ने । यतमः । तितृप्सात् ।
तम् । प्रत्यञ्चम् । अर्चिषा । विध्य । मर्मन् ॥ १७ ॥

हेनृचक्षः नृणां द्रष्टरग्ने उस्रियायाः अस्मदीयायाः गोः उस्रिया अहीति गोनामसु पाठात् संवत्सरीणं संवत्सरेण भवं यत्पयोस्तियातुधानोराक्षसः तस्य माशीत्तत्पयोमाभक्षयतु । किंच यतमोयोराक्षसः पीयूषंपीयूषेण विभक्तिव्यत्ययः अस्मदीयायागोः पयसा तितृप्सात् आत्मानं तर्पयितुमिच्छति तं प्रत्यंचं युद्धायात्मानं प्रतिगतं राक्षसं मर्मन् मर्मणि प्राणवियोगस्थाने अर्चिषा स्वकीयेन तेजसा विध्य ताडय मारयेत्यर्थः ॥ १७ ॥

१७. एक वर्ष तक गाय का जो दूध संचित होता है, उस दूध का पान राक्षस न करने पावे। मनुष्य-दर्शक अग्नि, जो राक्षस उस अमृत के समान दूध को पीने की चेष्टा करता है, उसके आगे आते ही अपनी ज्वाला से उसके मर्म को छिन्न-भिन्न कर डालो।

अथाष्टादशी—

विषं गवां यातुधानाः पिबन्त्वा वृश्च्यन्तामदितये दुरेवाः।
परैनान्देवः सविता ददातु परा भागमोषधीनां जयन्ताम् ॥ १८ ॥

विषम्। गवाम्। यातुऽधानाः। पिबन्तु। आ। वृश्च्यन्ताम्।
अदितये। दुःऽएवाः। परा। एनान्। देवः। सविता। ददातु।
परा। भागम्। ओषधीनाम्। जयन्ताम् ॥ १८ ॥

हे अग्ने यातुधाना राक्षसाः गवां पशूनां गृहे स्थितं विषं पिबन्तु किंचादितये अदित्यर्थं दुरेवाः दुस्तरा यातुधाना आवृश्च्यन्तां त्वदीयैरायुधैराच्छिद्यन्ताम्। किंच सविता देवः एनान् राक्षसान् परा ददातु हिंसकेभ्यः प्रयच्छतु अपि च ते राक्षसा ओषधीनां स्वभूतं भागं भजनीयं अन्नं पराजयन्तां लभन्तामित्यर्थः ॥ १८ ॥

१८. गायों के जिस दूध को राक्षस पीते हैं, वह उनके लिए विष के समान हो जाय। उन दुष्टों को काटकर अदिति के पास उनका बलिदान कर दो। इन्हें सूर्य उच्छिन्न कर डालें। तृण, लता आदि का जो छोड़ने योग्य असार अंश है, राक्षस उसका ही ग्रहण करें।

सनादग्ने मृणसि यातुधानान्न त्वा रक्षांसि पृतनासु जिग्युः।
अनु दह सहमूरान्क्रव्यादो मा ते हेत्या मुक्षत दैव्यायाः ॥ १९ ॥

सनात्। अग्ने। मृणसि। यातुऽधानान्। न। त्वा। रक्षांसि।
पृतनासु। जिग्युः। अनु। दह। सहऽमूरान्। क्रव्यऽअदः।
मा। ते। हेत्याः। मुक्षत। दैव्यायाः ॥ १९ ॥

हे अग्ने त्वं सनाच्चिरादेवारभ्य यातुधानान् राक्षसान् मृणसि बाधसे तथापि त्वां पृतनासु संग्रामेषु रक्षांसि राक्षसा न जिग्युः नाजयन्। किंच स त्वं अधुना अन्वनुक्रमेण सहमूरान् मूलेन सहितान् मारकव्यापारेण युक्तान् क्रव्यादो मांसभक्षकान् राक्षसान् दह तेजसा भस्मीकुरु। किंच तव संबन्धिनो दैव्यायाः दैव्यात् हेत्या आयुधात् ते यातुधाना मा मुक्षत मुक्ता माभूवन् ॥ १९ ॥

१९. अग्नि, क्रमागत राक्षसों को मार डालो। राक्षस लोग युद्ध में तुम्हें जीत न सकें। कच्चा मांस खानेवाले राक्षसों को जड़ से विध्वस्त कर डालो। वे तुम्हारे दिव्य अस्त्रों से बचने न पावें।

त्वं नो अग्ने अधरादुदक्तात्त्वं पश्चादुत रक्षा पुरस्तात्।
प्रति ते ते अजरासस्तपिष्ठा अघशंसं शोशुचतो दहन्तु ॥ २० ॥ ८ ॥

त्वम् । नः । अग्ने । अधरात् । उदक्तात् । त्वम् । पश्चात् । उत ।
रक्ष । पुरस्तात् । प्रति । ते । ते । अजरासः । तपिष्ठाः ।
अघऽशंसम् । शोशुचतः । दहन्तु ॥ २० ॥ ८ ॥

हेअग्ने त्वं नोस्मान् अधरात् दक्षिणतः उत्तरादिदिक्समभिव्याहारादधरशब्दोत्र दक्षिणादिक्परइतिविज्ञायते । उदक्तात् उत्तरतश्च रक्ष पाहि उतापिच हेअग्ने त्वं पश्चात् पश्चिमतः पुरस्तात्पूर्वतश्च नोस्मान् रक्ष चतसृषु दिक्षु अवस्थितेभ्योराक्षसेभ्योस्मान् पाहीत्यर्थः। किंच तेतव संबन्धिनः ते तपिष्ठाः अतिशयेन तप्यमाना अजरासोजरावर्जिताः शोशुचतो ज्वलन्तः तन्वोरश्मयोऽघशंसं पापशंसकं राक्षसं प्रतिदहन्तु भस्मीकुर्वन्तु ॥ २० ॥

२०. अग्नि, तुम हमें पूर्व, पश्चिम, उत्तर, दक्षिण—चारों ओर से बचाओ। तुम्हारी ज्वालायें अत्यन्त उज्ज्वल, अविनाशी और उत्तप्त हैं। वे पापी राक्षसों को भस्म कर दें।

॥ इत्यष्टमस्य चतुर्थेष्टमोवर्गः ॥ ८ ॥

पश्चात्पुरस्तादधरादुदक्तात्कविःकाव्येनपरिपाहिराजन् ।
सखेसखायमजरोजरिम्णेऽग्नेमर्ताँअमर्त्यस्त्वंनः ॥ २१ ॥

पश्चात् । पुरस्तात् । अधरात् । उदक्तात् । कविः । काव्येन ।
परि । पाहि । राजन् । सखे । सखायम् । अजरः ।
जरिम्णे । अग्ने । मर्तान् । अमर्त्यः । त्वम् । नः ॥ २१ ॥

हेराजन् दीप्ताग्ने कविः क्रान्तदर्शनस्त्वं काव्येन कविकर्मणा पश्चात् पश्चिमतः पुरस्तात्पूर्वतोधराद्दक्षिणतश्चोदक्तात् उत्तरतश्चास्मान् परिपाहि परितोरक्ष किंच हेसखे मित्रभूताग्ने अजरोजरारहितस्त्वं मां सखायं जरिम्णे जरायै कुरु त्वत्प्रसादादहं चिरंजीवामीत्यर्थः। एतावदेवदर्शयति हेअग्ने अमर्त्योमरणधर्मरहितस्त्वं मर्तान्मरणधर्मवतोनोस्मान् जरिम्णेजरायै कुर्वित्यर्थः ॥ २१ ॥

२१. दीप्त अग्नि, तुम कार्य-पटु हो; इसलिए क्रिया-कौशल से हमें उत्तर, दक्षिण, पूर्व और पश्चिम से बचाओ। सखा अग्नि, मैं तुम्हारा मित्र हूँ। तुम्हारे पास बुढ़ापा नहीं आता। मुझे दीर्घ जीवन और जरा दो। तुम अमर हो। हम मरण-शील हैं। हमारी रक्षा करो।

परित्वाग्नेपुरंवयंविप्रंसहस्यधीमहि ।
धृषद्वर्णंदिवेदिवेहन्तारंभङ्गुरावताम् ॥ २२ ॥

परि । त्वा । अग्ने । पुरम् । वयम् । विप्रम् । सहस्य । धीमहि ।
धृषत्ऽवर्णम् । दिवेऽदिवे । हन्तारम् । भङ्गुरऽवताम् ॥ २२ ॥

हे सहस्य सहसे हित सहसोत्पाद्य वाग्ने पुरं पूरकं विप्रं मेधाविनं धृषद्वर्णं धर्षकरूपं भंगुरावतां भंगुरकर्मयुक्तानां रक्षसां दिवेदिवे प्रत्यहं हन्तारं हिंसितारं त्वा त्वां वयं पायुनामधेया आरक्षणाः रक्षसां हननाय परिधीमहि ॥ २२ ॥

२२. बल के पुत्र अग्नि, तुम पूरक, मेधावी, धर्षक और टेढ़े राक्षसों को अनुदिन मारनेवाले हो। तुम्हारा हम ध्यान करते हैं।

विषेण भंगुरावतः प्रति ष्म रक्षसो दह ।
अग्ने तिग्मेन शोचिषा तपुरग्राभिर्ऋष्टिभिः ॥ २३ ॥

विषेण । भङ्गुरऽवतः । प्रति । स्म । रक्षसः । दह । अग्ने । तिग्मेन ।
शोचिषा । तपुःऽअग्राभिः । ऋष्टिऽभिः ॥ २३ ॥

हेऽग्ने त्वं भंगुरावतो भंजनकर्मयुक्तान् रक्षसोराक्षसान् विषेण व्याप्तेन तिग्मेन शोचिषा तेजसा प्रतिदह भस्मीकुरु। तथा तपुरग्राभिः तपनशीलाग्राभिः ऋष्टिभिः ऋष्टयआयुधविशेषास्ताभिरपि प्रतिदह ॥ २३ ॥

२३. अग्नि, भञ्जक कर्म करनेवाले राक्षसों को तुम व्यापक तेज से जलाओ। तपते हुए खड्गों से भी उन्हें जलाओ।

प्रत्यग्ने मिथुना दह यातुधाना किमीदिना ।
सं त्वा शिशामि जागृह्यदब्धं विप्र मन्मभिः ॥ २४ ॥

प्रति । अग्ने । मिथुना । दह । यातुऽधाना । किमीदिना । सम् ।
त्वा । शिशामि । जागृहि । अदब्धम् । विप्र । मन्मऽभिः ॥ २४ ॥

हेऽग्ने त्वं मिथुना मिथुनभूतानि किमीदिना किमिदानीमिति येचरन्ति तेकिमीदिनस्तान्। तथाच यास्कः—किमीदिनेकिमिदानीमितिचरतेकिमिदंकिमिदमितिवेति[1]। यातुधानान् राक्षसान् प्रतिदह किंच हेविप्र मेधाविन्नग्ने अदब्धं केनाप्यहिंसितं त्वा त्वां मन्मभिः स्तुतिभिरहं संशिशामि स्तौमीत्यर्थः अतस्त्वं जागृहि निद्रां माकुरु बुध्यस्वेत्यर्थः ॥ २४ ॥

२४. स्त्री-पुरुष में कहाँ क्या है, इस बात को देखते हुए घूमनेवाले राक्षसों को जलाओ। मेधावी अग्नि, तुम्हें कोई मार नहीं सकता। स्तुतियों से मैं तुम्हें स्तुत करता हूँ। जागो।

---

1 नि० ६, ११।

अथ पंचविंशी–

प्रत्य॑ग्ने॒हर॑सा॒हरः॑शृणी॒हिवि॒श्वतः॒प्रति॑ ।
या॒तु॒धान॑स्यर॒क्षसो॒बलं॒विरु॑जवी॒र्य॑म् ॥ २५ ॥ ९ ॥

प्रति॑ । अ॒ग्ने॒ । हर॑सा । हरः॑ । शृ॒णी॒हि । वि॒श्वतः॑ । प्रति॑ ।
या॒तु॒ऽधान॑स्य । र॒क्षसः॑ । बल॑म् । वि । रु॒ज॒ । वी॒र्य॑म् ॥ २५ ॥ ९ ॥

हेअग्ने त्वं हरसा त्वदीयेन तेजसा तथाचयास्कः–हरोहरतेर्ज्योतिर्हरउच्यतेइतिं । यातुधानस्य राक्षसस्य हरोहरणशीलं बलं प्रतिशृणीहि नाशयेत्यर्थः । तथा रक्षसोराक्षसस्य वीर्यंच विरुज भंजय ॥ २५ ॥

२५. अग्नि, अपने तेज से राक्षसों के तेज को चारों ओर नष्ट कर दो। राक्षसों के बल-वीर्य को नष्ट कर डालो।

॥ इत्यष्टमस्य चतुर्थे नवमोवर्गः ॥ ९ ॥

हविष्पान्तमित्येकोनविंशत्यृचं चतुर्थंसूक्तं वैहूर्घं मूर्धन्वानृषिः सचांगिरसोवामदेव्योवा सूर्योवैश्वानरगुणकोग्निश्चसमुदितोदेवता तथाचानुक्रान्तं–हविरेकोनांगिरसोमूर्धन्वान्वामदेव्योवासौर्यवैश्वानरीयमिति । व्यूढस्य दशरात्रस्य पंचमे हन्याग्निमारुते एतद्वैश्वानरीयं निविद्धानं । सूत्रितंच–हविष्पान्तमग्निर्होतागृहपतिःसराजेति ।

तत्र प्रथमा–

ह॒वि॒ष्पान्त॑म॒जरं॑स्व॒र्विदि॑दिवि॒स्पृश्या॒हु॑तं॒जुष्ट॑म॒ग्नौ ।
तस्य॒भर्म॑णे॒भुव॑नायदे॒वाधर्म॑णे॒कंस्व॒धया॑पप्रथन्त ॥ १ ॥

ह॒विः । पान्त॑म् । अ॒जर॑म् । स्वः॒ऽविदि॑ । दि॒वि॒ऽस्पृशि॑ ।
आऽहु॑तम् । जुष्ट॑म् । अ॒ग्नौ । तस्य॑ । भर्म॑णे । भुव॑नाय ।
दे॒वाः । धर्म॑णे । कम् । स्व॒धया॑ । प॒प्र॒थ॒न्त॒ ॥ १ ॥

पान्तं पानीयं सोमात्मकं अजरं जरारहितं जुष्टं देवानां प्रियं यद्धविः स्वर्विदिसर्वस्यवेदितरि दिविस्पृशि दिविस्पृश्यग्नावाहुतमग्निहुतं तस्य सोमात्मकस्य हविषोभर्मणे भरणाय भुवनाय भावनायच धर्मणे धारणायच कं सर्वस्य सुखकरमिममग्निं देवाः स्व-

---

१ नि० ४.१९ ।

पथाचैनं पप्रथन्त प्रथयन्ति । तथाच यास्कः—हविर्यत्पानीयमजरंस्वर्विदिदिविस्पृश्याहु-तंजुष्टमग्नौतस्यभरणायचभावनायचधारणायचैतेभ्यःसर्वेभ्यःकर्मभ्योदेवाइममग्निमन्नेनापप्र-थन्तेति ॥ १ ॥

१. पीने के योग्य, चिर नूतन और देवों के द्वारा सेवित] सोमरस स्वर्गस्थ और आकाशस्पर्शी अग्नि में हुत किया गया है। उसी के उत्पा-दन, परिपूरण और धारण के लिए देवता लोग सुखकर अग्नि को वर्द्धित करते हैं।

गीर्णंभुवनंतमसापगूळ्हमाविःस्वरभवज्जातेअग्नौ ।
तस्यदेवाःपृथिवीद्यौरुतापोरणयन्नोषधीःसख्येअस्य ॥ २ ॥

गीर्णम् । भुवनम् । तमसा । अपऽगूळ्हम् । आविः । स्वः । अभवत् । जाते । अग्नौ । तस्य । देवाः । पृथिवी । द्यौः । उत । आपः । अरणयन् । ओषधीः । सख्ये । अस्य ॥ २ ॥

गीर्णं पूर्वंनिगीर्णं तमसान्धकारेणापगूळ्हमाच्छादितं स्वः सर्वंभुवनमसौ यस्मिन्वैश्वानरे जाते उत्पन्ने सत्याविरभवदाविर्भवति तस्यास्य वैश्वानरस्याग्नेः सख्ये सखिकर्मणि देवाइ-न्द्रादयः पृथिवीभूमिश्च द्यौश्चापोन्तरिक्षं चोदकानि चौषधीरोषध्यश्चारणयन्नरमन्त प्रीतिं कु-र्वन्नित्यर्थः ॥ २ ॥

२. अन्धकार भुवन का ग्रास करता है। उसमें भुवन अन्तर्धान होता है। अग्नि के प्रकट होने पर सब प्रसन्न होते हैं। देवता, आकाश, जल, वृक्ष आदि सभी सन्तुष्ट होते हैं।

देवेभिर्न्विषितोयज्ञियेभिरग्निंस्तोषाण्यजरंबृहन्तम् ।
योभानुनापृथिवींद्यामुतेमामाततानरोदसीअन्तरिक्षम् ॥ ३ ॥

देवेभिः । नु । इषितः । यज्ञियेभिः । अग्निम् । स्तोषाणि । अजरम् । बृहन्तम् । यः । भानुना । पृथिवीम् । द्याम् । उत । इमाम् । आऽततान । रोदसी इति । अन्तरिक्षम् ॥ ३ ॥

यज्ञियेभिर्यज्ञार्हैर्देवेभिः देवैरिन्द्रादिभिर्नुक्षिप्रमिषितोहमजरं जरारहितं बृहन्तं महा-न्तमग्निं तं वैश्वानराग्निं स्तोषाणि स्तौमि योवैश्वानराग्निर्भानुना तेजसा पृथिवींभूमिमुतापि चेमां द्यां दिवं चान्तरिक्षंचततानाततानोति यद्वेवसर्थयति रोदसी द्यावापृथिव्यौचाततानाततानोति विस्तारयतीत्यर्थः ॥ ३ ॥

३. यज्ञ-भाग-ग्राही देवों ने मुझे प्रवृत्त की है; इसलिए मैं अजर और विशाल अग्नि की स्तुति करता हूं। अग्नि ने अपने तेज से पृथिवी और आकाश के मध्यस्थ स्थान और द्यावापृथिवी को विस्तारित कर डाला।

अथ चतुर्थी—

योहोतासीत्प्रथमोदेवजुष्टोयंसमाञ्जन्नाज्येनावृणानाः ।
सपतत्रीत्वरंस्थाजगद्यच्छ्वात्रमग्निरकृणोज्जातवेदाः ॥ ४ ॥

यः । होता । आसीत् । प्रथमः । देवऽजुष्टः । यम् । सम्ऽआञ्जन् ।
आज्येन । वृणानाः । सः । पतत्रि । इत्वरम् । स्थाः । जगत् ।
यत् । श्वात्रम् । अग्निः । अकृणोत् । जातऽवेदाः ॥ ४ ॥

योवैश्वानरोग्निर्देवजुष्टोदेवैः सेवितः प्रथमोमुख्योहोतासीत् अभूत् यंच वैश्वानराग्निं यजमानावृणाना आज्येन समांजन् समंजन्ति जातवेदाः जातप्रज्ञोजातधनोवा सवैश्वानरोग्निः पतत्रि पतनशीलं पक्षिजातं इत्वरं गमनशीलं सरीसृपादिकं स्थाः स्थावरं वृक्षादिरूपं यच्चजगत् स्थावरं जंगमंच जगदित्यर्थः श्वात्रं क्षिप्रमेवाकृणोदजनयत् । तथाचयास्कः—सपतत्रिचे-त्वरंस्थावरंजंगमंचयत्तत्क्षिप्रमग्निरकरोज्जातवेदाइति[1] ॥ ४ ॥

४. जो वैश्वानर अग्नि देवों के द्वारा सेवित और मुख्य होता हुए थे और जिन्हें वर चाहनेवाले यजमान लोग घृत से युक्त करते हैं, उन्हीं अग्नि ने उड़नेवाले पक्षियों, गतिशील सर्प आदि को और स्थावर-जङ्गमात्मक जगत् को शीघ्र उत्पन्न किया।

यज्जातवेदोभुवनस्यमूर्धन्नतिष्ठोअग्नेसहरोचनेन ।
तंत्वाहेममतिभिर्गीर्भिरुक्थैःसयज्ञियोअभवोरोदसिप्राः ॥ ५ ॥ १० ॥

यत् । जातऽवेदः । भुवनस्य । मूर्धन् । अतिष्ठः । अग्ने । सह ।
रोचनेन । तम् । त्वा । अहेम । मतिऽभिः । गीःऽभिः । उक्थैः ।
सः । यज्ञियः । अभवः । रोदसिऽप्राः ॥ ५ ॥ १० ॥

हे जातवेदोजातप्रज्ञाग्ने यद्यस्त्वं भुवनस्य त्रैलोक्यस्य मूर्धन् मूर्धनि रोचनेनादित्येन सहातिष्ठः स्थितवानसि तं वैश्वानराग्निं त्वा त्वां मतिभिरर्चनीयाभिर्गीर्भिः स्तुतिभिरुक्थैः शस्त्रैः अहेम प्रपद्यामहे । हिगताविति धातुः सवैश्वानरस्त्वं रोदसिप्राः द्यावापृथिव्योः पूरयिता यज्ञियोयज्ञार्हश्च अभवः भवसि ॥ ५ ॥

५. ज्ञाता अग्नि, जो तुम त्रिलोक के सिर पर; आदित्य के साथ, रहते हो, उन तुमको हम सुन्दर स्तुतियों के द्वारा प्राप्त करते हैं। तुम द्यावापृथिवी के पूरक और यज्ञ-योग्य हो।

॥ इत्यष्टमस्य चतुर्थे दशमोवर्गः ॥ १० ॥

---

१ नि० ५. ३।

अथ षष्ठी—

मूर्धाभुवोभवतिनक्तमग्निस्ततःसूर्योजायतेप्रातरुद्यन्।
मायामूतुयज्ञियानामेतामपोयत्तूर्णिश्चरतिप्रजानन्॥ ६॥

मूर्धा। भुवः। भवति। नक्तम्। अग्निः। ततः। सूर्यः। जायते।
प्रातः। उत्ऽयन्। मायाम्। ऊँ इति। तु। यज्ञियानाम्।
एताम्। अपः। यत्। तूर्णिः। चरति। प्रऽजानन्॥ ६॥

अग्निर्वैश्वानरोऽग्निर्नक्तं रात्रौ भुवो भूतजातस्य मूर्धा शिरोवत् प्रधानभूतो भवति रात्रौ सर्वप्राणिनामालोकस्य तदधीनत्वात् ततो रात्रेरनन्तरं प्रातरुद्यन् सूर्यो जायते अहनि। स एव वैश्वानरोऽग्निः सूर्यो भवतीत्यर्थः। किंच यज्ञियानां यज्ञसंपादिनां देवानामायामु प्रज्ञामेवैतां मन्यन्ते कथयन्ति शेषः। यत्प्रजानन् प्रज्ञायमानः सूर्यः तूर्णिस्त्वरमाणः सन्नपोऽन्तरिक्षं कर्मवाचरति। तथाच यास्कः—मूर्धा मूर्तमस्मिन्धीयते मूर्धा यः सर्वेषां भूतानां भवति नक्तमग्निस्ततः सूर्यो जायते प्रातरुद्यन् स एव प्रज्ञां त्वेतां मन्यन्ते यज्ञियानां देवानां यज्ञसंपादिनामपो यत्कर्म चरति प्रजानन् सर्वाणि स्थानान्यनुसंचरति त्वरमाण इति॥ ६॥

६. रात्रि-काल में अग्नि, सारे प्राणियों के मस्तक-स्वरूप होते हैं और प्रातःकाल सूर्यरूप से उदित होते हैं। इन्हें यज्ञ-सम्पादक देवों की प्रज्ञा कहा जाता है। अग्नि विचार-पूर्वक सभी स्थानों में शीघ्र-शीघ्र विचरण करते हैं।

अथ सप्तमी—

दृशेन्योयोमहिनासमिद्धोऽरोचतदिविर्योनिर्विभावा।
तस्मिन्नग्नौसूक्तवाकेनदेवाहविर्विश्वआजुहवुस्तनूपाः॥ ७॥

दृशेन्यः। यः। महिना। सम्ऽइद्धः। अरोचत। दिविऽयोनिः।
विभाऽवा। तस्मिन्। अग्नौ। सूक्तऽवाकेन। देवाः। हविः।
विश्वे। आ। अजुहवुः। तनूऽपाः॥ ७॥

यो वैश्वानरोऽग्निः महिना महत्त्वेन दृशेन्यः सर्वदर्शनीयः समिद्धः सम्यक् दीप्तो दिवि योनिः द्युस्थानो विभावा दीप्तिमांश्च समरोचत दीप्यते तस्मिन् वैश्वानरेऽग्नौ तनूपाः शरीरपा-

---

१ नि० ७, २७।

रक्षकाः विश्वे सर्वे देवाः सूक्तवाकेनेदंद्यावापृथिवीत्यादिनावाक्येन स्तोत्राणां वचनेन वा हविराजुहवुराभिमुख्येनजुहवुः ॥ ७ ॥

७. जो अग्नि, विशेषरूप से प्रज्वलित होकर, सुन्दर मूर्ति धारण कर और आकाश में स्थान ग्रहण करके, दीप्ति के साथ, शोभा पाने लगे, उन्हीं अग्नि में शरीररक्षक सारे देवता लोगों ने, सूक्त-पाठ करते हुए, हवि प्रदान किया।

सूक्तवाकंप्रथममादिदग्निमादिद्धविरजनयन्तदेवाः।
सएषांयज्ञोअभवत्तनूपास्तंद्यौर्वेदतंपृथिवीतमापः ॥ ८ ॥

सूक्तऽवाकम्। प्रथमम्। आत्। इत्। अग्निम्। आत्। इत्।
हविः। अजनयन्त। देवाः। सः। एषाम्। यज्ञः। अभवत्।
तनूऽपाः। तम्। द्यौः। वेद। तम्। पृथिवी। तम्। आपः ॥ ८ ॥

सूक्तवाकमिति प्रथमं पूर्वं सूक्तवाकमिदंद्यावापृथिवीत्यादिवाक्यं मनसा निरूपयंति आदिदनन्तरं एवाग्निमथनेनोत्पादयंति आदिदनन्तरमेव देवाः हविरजनयन्त जनयन्ति सवैश्वानरोग्निरेषां देवानां यज्ञोयष्टव्योभवत्भवति सतनूपाः शरीराणां रक्षिताच भवति तमग्निं द्यौः द्युलोकोवेद जानाति तमग्निं पृथिवी भूमिरपिचजानाति तमग्निमपोन्तरिक्षं च जानाति ॥ ८ ॥

८. प्रथम देवता लोग "द्यावापृथिवी" आदि वाक्यों का मन से निरूपण करते हैं। पश्चात् अग्नि को उत्पन्न करते हैं—हवि को भी प्रकट करते हैं। अग्नि देवों के यजनीय हैं। वे शरीर-रक्षक हैं। उन अग्नि को द्युलोक, पृथिवी और अन्तरिक्ष जानते हैं।

यंदेवासोजनयन्ताग्निंयस्मिन्नाजुहवुर्भुवनानिविश्वा।
सोअर्चिषापृथिवींद्यामुतेमामृजूयमानोअतपन्महित्वा ॥ ९ ॥

यम्। देवासः। अजनयन्त। अग्निम्। यस्मिन्। आ। अजुहवुः।
भुवनानि। विश्वा। सः। अर्चिषा। पृथिवीम्। द्याम्। उत।
इमाम्। ऋजुऽयमानः। अतपत्। महिऽत्वा ॥ ९ ॥

यं वैश्वानरमग्निं देवासोदेवा अजनयन्त उत्पादितवन्तः यस्मिंश्चोत्पन्ने वैश्वानराग्नौ विश्वा विश्वानि भुवनानि भूतान्याजुहवुः आभिमुख्येनाजुहवुः सएषवैश्वानरोग्निरर्चिषा तेजसा पृथिवीमन्तरिक्षमपः पृथिवीत्यन्तरिक्षनामसु पाठात् द्यां दिवं चउतापिचेमां भूमिं च ऋजूयमानः ऋजुगमनो महित्वा महत्त्वेनातपत् सर्वं तपति ॥ ९ ॥

९. जिस अग्नि को देवों ने उत्पन्न किया और "सर्वमेध" नामक यज्ञ में जिसमें सारी वस्तुओं का हवन किया जाता है, वे ही अग्नि सरल-गामी होकर अपनी विशाल ज्वाला के द्वारा द्यावापृथिवी को ताप देने लगे।

स्तोमे॑न॒हिदि॒विदे॒वासो॑अ॒ग्निमजी॑जन॒ञ्छक्ति॑भीरोद॒सि॒प्राम्।
तमू॑अकृण्वन्त्रे॒धाभु॒वेकंसओष॑धीःपचतिवि॒श्वरू॑पाः ॥१०॥११॥

स्तोमे॑न। हि। दि॒वि। दे॒वासः॑। अ॒ग्निम्। अजी॑जनन्। शक्ति॑ऽभिः।
रो॒द॒सि॒ऽप्राम्। तम्। ऊँ इति॑। अ॒कृ॒ण्व॒न्। त्रे॒धा। भु॒वे। कम्।
सः। ओष॑धीः। प॒च॒ति॒। वि॒श्वऽरू॑पाः ॥ १० ॥ ११ ॥

देवासो देवाः शक्तिभिः कर्मभिः रोदसिप्रां द्यावापृथिव्योरापूरयितारं अग्निं सूर्यात्मकं दिवि द्युलोके स्तोमेन हि स्तुत्या खलु अजीजनन्नुत्पादितवन्तः अपि च तमु तमेव कं सुखकरमग्निं यज्ञे त्रेधा भुवे त्रेधाभावाय अकृण्वन् कुर्वन्ति स पृथिव्यां वर्तमानो विश्वरूपाः सर्वरूपा ओषधीर्व्रीह्याद्यास्तेन तेनोपकारेण पचति। अत्र यास्कः—स्तोमेन हि दिवि देवासो ऽग्निमजनयन् शक्तिभिः कर्मभिर्द्यावापृथिव्योरापूरणं तमकुर्वंस्त्रेधाभावाय पृथिव्यामन्तरिक्षे दिवीति शाकपूणिः यदस्य दिवि तृतीयं तदसावादित्य इति हि ब्राह्मणमिति[1] ॥ १० ॥

१०. द्यावापृथिवी को परिपूर्ण करनेवाले अग्नि को देवलोक में देवों ने अपनी शक्ति से, केवल स्तुति के द्वारा, उत्पन्न किया। उन सुखावह अग्नि को उन्होंने तीन भावों (पृथिवी, अन्तरिक्ष और द्यौ) से बनाया। वे ही अग्नि ओषधि, व्रीहि आदि सब वस्तुओं को परिणत अवस्था में ले

॥ इत्यष्टमस्य चतुर्थे एकादशो वर्गः ॥ ११ ॥

अथैकादशी—

य॒देदे॑नमद॑धुर्य॒ज्ञिया॑सोदि॒विदे॒वाःसूर्य॑मादिते॒यम्।
य॒दाच॑रि॒ष्णूमि॑थु॒नावभू॑ता॒मादित्प्राप॑श्य॒न्भुव॑नानि॒विश्वा॑ ॥ ११ ॥

य॒दा। इत्। ए॒नम्। अद॑धुः। य॒ज्ञिया॑सः। दि॒वि। दे॒वाः।
सूर्य॑म्। आ॒दि॒ते॒यम्। य॒दा। च॒रि॒ष्णू इति॑। मि॒थु॒नौ। अभू॑ताम्।
आत्। इत्। प्र। अ॒प॒श्य॒न्। भुव॑नानि। विश्वा॑ ॥ ११ ॥

यदेद्यदैव आदितेयमदितेः पुत्रं सूर्यमेनमग्निं च यज्ञियासो यज्ञार्हाः देवा दिवि द्युलोके अदधुः धृतवन्तः यदा चेमौ चरिष्णू चरणशीलौ सूर्यवैश्वानरौ मिथुनावभूतां प्रादुरभूतां आदित् अनन्तरमेव विश्वा विश्वानि भुवनानि भूतजातानि प्रापश्यन्नेतौ पश्यन्ति। अत्र यास्कः—यदैन

1 नि० ७, २८।

मद्धुर्यज्ञियाःसर्वेदिविदेवाः सूर्यमादितेयमदितेःपुत्रं यदाचरिष्णू मिथुनौ प्रादुरभूतां सर्वदा सञ्चारिणावुषाश्चादित्यश्चमिथुनौ कस्मान्मिनोतिः श्रयतिकर्मा थुइतिनामकरणस्थकारोवा न यतिः परोवनिर्वासमाश्रितावन्योन्यं नमतोऽनुवोवामनुष्यमिथुनाव्यप्येतस्मादेवमेयन्तावन्योन्यं मनुवर्ततेविवेति ॥ ११ ॥

११. यज्ञ-योग्य देवों ने जिस समय इन अग्नि और अदिति-पुत्र सूर्य को आकाश में स्थापित किया, उस समय वे दोनों युग्म-रूप होकर विच-रण करने लगे। उस समय सारे प्राणी उन्हें देख सकें।

विश्वस्मा अग्निंभुवनायदेवावैश्वानरंकेतुमह्नामकृण्वन्।
आयस्ततानोषसोविभातीरपोऊर्णोतितमोअर्चिषायन् ॥ १२ ॥

विश्वस्मै। अग्निम्। भुवनाय। देवाः। वैश्वानरम्। केतुम्। अह्नाम्। अकृण्वन्। आ। यः। ततान। उषसः। विऽभातीः। अपो इति। ऊर्णोति। तमः। अर्चिषा। यन् ॥ १२ ॥

देवाइन्द्रादयोविश्वस्मै सर्वस्मै भुवनाय वैश्वानरं विश्वनरहितं अग्निमह्नां दिवसानां केतुं प्रज्ञापकमकृण्वन् अकुर्वन् योवैश्वानराग्निरुषसोविभातीर्विविधं दीप्यमानाआततान वि-स्तारयति किंच सोयं यन् गच्छन् तमोन्धकारमर्चिषा तेजसापोऊर्णोति अपगमयति ॥ १२ ॥

१२. मनुष्य-हितैषी अग्नि को सारे संसार के लिए देवों ने दिन की पताका माना है। वे अग्नि विशिष्ट दीप्तिवाले प्रभात को विस्तृत करते हैं और जाते हुए अपनी ज्वाला से सारे अन्धकार को विनष्ट करते हैं।

अथ त्रयोदशी—

वैश्वानरंकवयोयज्ञियासोग्निंदेवाअजनयन्नजुर्यम्।
नक्षत्रंप्रत्नममिनच्चरिष्णुयक्षस्याध्यक्षंतविषंबृहन्तम् ॥ १३ ॥

वैश्वानरम्। कवयः। यज्ञियासः। अग्निम्। देवाः। अजनयन्। अजुर्यम्। नक्षत्रम्। प्रत्नम्। अमिनत्। चरिष्णु। यक्षस्य। अधिऽअक्षम्। तविषम्। बृहन्तम् ॥ १३ ॥

कवयोमेधाविनोयज्ञियासोयज्ञार्हायज्ञसंपादिनोवा देवाअजुर्यं जरावर्जितमहिंस्यं वा वैश्वानरं विश्वनरहितं सूर्यात्मकमग्निं अजनयन्नुत्पादितवन्तः। सच देवैरुत्पादितोग्निर्नक्षत्रं कृत्तिकादि प्रत्नं पुराणं चरिष्णु चरणशीलं यक्षस्य यक्षतिः पूजार्थः प्रयक्षमित्यादौ दर्शनात्

---

१ नि० ७. २९।

महतस्य पूज्यस्य देवस्याध्वर्ते मत्यर्त्तस्यामिनं वा यविनं सूर्य बृहन्तं महान्तमग्निमद हिंसितवान् तेजसाभिभूतवानित्यर्थः ॥ १३ ॥

१३. मेधावी और यज्ञ-योग्य देवों ने अजर सूर्यात्मक (वैश्वानर) अग्नि को उत्पन्न किया। जिस समय अग्नि स्थूल और विराट् होते हैं, उस समय आकाश में चिर काल से विहरण-शील नक्षत्र को देवों के सामने ही वे निष्प्रभ कर डालते हैं।

वैश्वानरंविश्वहादीदिवांसंमन्त्रैरग्निंकविमच्छावदामः।
योमहिम्नापरिबभूवोर्वीउतावस्तादुतदेवःपरस्तात् ॥ १४ ॥

वैश्वानरम्। विश्वहा। दीदिऽवांसम्। मन्त्रैः। अग्निम्। कविम्।
अच्छ। वदामः। यः। महिम्ना। परिऽबभूव। उर्वी इति।
उत। अवस्तात्। उत। देवः। परस्तात् ॥ १४ ॥

विश्वहा सर्वदा दीदिवांसं दीप्तं कविं क्रान्तप्रज्ञं वैश्वानरमग्निं मन्त्रैरच्छावदामोऽभिष्टुमः। योवैश्वानरोऽग्निर्महिम्ना महत्त्वेनोर्वी द्यावापृथिव्यौ परिबभूव परिभवति उतापिचायमवस्ताद अधस्ताद तपति उतापिचायं सर्वात्मकोदेवः परस्तादुपरिष्टाच्च तपतीति शेषः ॥ १४ ॥

१४. सर्वदा दीप्त, क्रान्तप्रज्ञ और विश्व-हितैषी अग्नि की, मन्त्रों से हम, स्तुति करते हैं। वैश्वानर अग्नि अपनी महिमा से द्यावापृथिवी को परिभूत करते हैं। अग्नि नीचे-ऊपर तपते हैं।

द्वेस्रुतीअशृणवंपितॄणामहंदेवानामुतमर्त्यानाम्।
ताभ्यामिदंविश्वमेजत्समेतियदन्तरापितरंमातरंच ॥ १५ ॥ १२ ॥

द्वे इति। स्रुती इति। अशृणवम्। पितॄणाम्। अहम्। देवानाम्।
उत। मर्त्यानाम्। ताभ्याम्। इदम्। विश्वम्। एजत्। सम्।
एति। यत्। अन्तरा। पितरम्। मातरम्। च ॥ १५ ॥ १२ ॥

पितॄणां च देवानां च उतापिच मर्त्यानांमनुष्याणां च द्वे स्रुती द्वौ मार्गौ देवयानपितृयाणाख्यौ अहमशृणवमश्रौषं यद् विश्वं पितरं पालकत्वेन पितृभूतं द्यां मातरं च धारकत्वेन मातृभूतां पृथिवीं चान्तरा द्यावापृथिव्योर्मध्ये भवति तदिदं विश्वमग्निना संस्कृतं सदेजद्देवलोकं पितृलोकं गच्छद् ताभ्यां देवयानपितृयाणरूपाभ्यां मार्गाभ्यामेति गच्छति। तौ च मार्गौ भगवद्गीतायामुक्तौ—अग्निर्ज्योतिरहःशुक्लःषण्मासाउत्तरायणम्। तत्रप्रयातागच्छन्तिब्रह्मब्रह्मविदोजनाः॥१॥ धूमोरात्रिस्तथाकृष्णःषण्मासादक्षिणायनम्। तत्रचान्द्रमसंज्योतिर्योगीप्राप्यनिवर्तते ॥ २ ॥

शुक्लकृष्णेगतीह्येतेजगतःशाश्वतेमते । एकयायात्यनावृत्तिमन्ययावर्ततेपुनः ॥ २ ॥ नैतेसृती-पार्थजानन्योगीमुह्यतिकश्चनेति[1] ॥ १५ ॥

१५. पितरों, देवों और मनुष्यों के दो मार्गों (देवयान और पितृयान) को मैंने सुना है। यह सारा संसार अग्रसर होते-होते उन्हीं मार्गों को प्राप्त करता है अर्थात् जो कोई माता-पिता के बीच जन्मा हुआ है, उसके लिए इन दोनों के अतिरिक्त कोई गति नहीं है।

॥ इत्यष्टमस्य चतुर्थे द्वादशोवर्गः ॥ १२ ॥

द्वेसमीचीबिभृतश्चरन्तंशीर्षतोजातंमनसाविमृष्टम् ।
सप्रत्यङ्विश्वाभुवनानितस्थावप्रयुच्छन्तरणिर्भ्राजमानः ॥ १६ ॥

द्वे इति । समीची इति सम्ऽईची । बिभृतः । चरन्तम् । शीर्षतः । जातम् । मनसा । विऽमृष्टम् । सः । प्रत्यङ् । विश्वा । भुवनानि । तस्थौ । अप्रऽयुच्छन् । तरणिः । भ्राजमानः ॥ १६ ॥

समीची संगते द्यावापृथिव्यौ चरन्तं गच्छन्तं शीर्षतःशिरस्तोजातमुत्पन्नं तथाचनिगमा-न्तरं—उतमन्येहमेनमनयोर्हिशिरस्तोयंमातर्जायतइति । यद्वा सर्वशिरोभूतादादित्याज्जातमित्य-र्थः । मनसा मन्यतिरर्चतिकर्मा अर्चनीयया स्तुत्या विमृष्टं शोधितं संस्कृतं अग्निं बिभ्रतोधा-रयतः सोप्रयुच्छन् अप्रमाद्यन् तरणिः क्षिप्रकारी भ्राजमानोदीप्यमानोग्निः विश्वा विश्वानि भुवनानि प्रत्यङ्ङभिमुखस्तस्थौ तिष्ठति । तथाचश्रूयते—तस्मात्सर्वएवमन्यन्तेमांप्रत्युदगा-दिति ॥ १६ ॥

१६. जो सूर्य के मस्तक से उत्पन्न हुए हैं, जिन्हें स्तुतियों से परिपुष्ट किया जाता है और जो सब विचरण करते हैं, सब उन्हें द्यावापृथिवी धारण करते हैं, वे रक्षक कभी अपने कर्म में शिथिलता नहीं करते— वे दीप्त होते-होते सारे जगत् में सुख से रहते हैं।

यत्रावदेतेअवरःपरश्चयज्ञन्योःकतरोनौविवेद ।
आशेकुरित्सधमादंसखायोनक्षन्तयज्ञंकइदंविवोचत् ॥ १७ ॥

यत्र । वदेते इति । अवरः । परः । च । यज्ञऽन्योः । कतरः । नौ । वि । वेद । आ । शेकुः । इत् । सधऽमादम् । सखायः । नक्षन्त । यज्ञम् । कः । इदम् । वि । वोचत् ॥ १७ ॥

---

१ भगवद्गीताअ० ८ ।

यत्र यस्मिन्काले अपरः पार्थिवोऽग्निर्दैव्यो होता परश्च मध्यमो वायुर्वा इमौ वदेते विवादं कुर्वाते यजन्योर्यज्ञस्य नेत्रोर्नौ आवयोर्मध्ये कतरो भूयिष्ठं यज्ञं विवेद वेत्ति तत्र सखायः समानख्यानाः ऋत्विजः सधमादं यज्ञं आरोढुः कर्तुं शक्नुवन्ति तथा यज्ञं तन्वाना अनुतिष्ठन्ति च ये तेषां विदुषां यज्ञमनुवानानां मध्ये को विद्वान् अनुष्ठाता वेदनस्य विवादस्य निर्णयरूपं वाक्यं विवोचत् ब्रवीति विवाध्यमिकमिमयग्निं ब्रवीति । तथा च यास्कः—यत्र विवदेते दैव्यौ होतारावयं चाग्निरसौ च मध्यमः कतरो नौ यज्ञे भूयो वेदेत्याशक्नुवन्ति तत्सहमदनं समानख्याना ऋत्विजस्तेषां यज्ञं समनुवानानां को न इदं विवक्ष्यतीति ॥ १७ ॥

१७. जिस समय पार्थिव अग्नि और मध्यम अग्नि वा वायु आपस में विवाद करते हैं कि, हम दोनों में यज्ञ को कौन जानता है, उस समय सब ऋत्विक् यज्ञ करते हैं। परन्तु उनमें से कोई भी इस विवाद का निर्णय नहीं कर सकता।

कत्यग्नयः कति सूर्यासः कत्युषासः कत्युस्विदापः ।
नोपस्पिजं वः पितरो वदामि पृच्छामि वः कवयो विद्मने कम् ॥ १८ ॥

कति । अग्नयः । कति । सूर्यासः । कति । उषसः । कति ।
ऊँ इति । स्वित् । आपः । न । उपऽस्पिजम् । वः । पितरः ।
वदामि । पृच्छामि । वः । कवयः । विद्मने । कम् ॥ १८ ॥

एवं विवदमानावग्निवायू पितृन् यज्ञमेयगुः तत्र मध्यमस्तान् पृच्छति कत्यग्नयः अग्नयः कति कतिसंख्याकाः सूर्यासः सूर्याश्च कतिसंख्याकाः उषासः उषसश्च कति आपश्च कति उ इति पूरणः स्विच्छब्दो विचारणार्थः । हे पितरो वो युष्माकं उपस्पिजमुपस्पिजमिति स्पर्धायुक्तं वचनमुच्यते पूर्वोक्तं प्रश्नवचनमेव न वदामि न वक्ष्यामि किं तर्हि अहमप्यज्ञानन् हे कवयो मेधाविनो युष्मान् विद्मने विज्ञानाय कं वचनमुच्यते पूर्वोक्तं सुखं स्वरूपपर्यालोचनक्लेशमन्तरेण पृच्छामि । अथोत्तराणि वालखिल्यसंहितायां पठितानि—एक एवाग्निर्बहुधा समिद्ध एकः सूर्यो विश्वमनुप्रभूतः । एकैवोषाः सर्वमिदं विभात्येकं वा इदं वि बभूव सर्वमिति ॥ ॥ १८ ॥

१८. पितरो, मैं तुम लोगों से तर्क-वितर्क की बातें नहीं करता, केवल भली भाँति जानने के लिए जिज्ञासा करता हूँ कि, अग्नि कितने हैं, सूर्य कितने हैं, उषायें कितनी हैं और जल-देवियाँ कितनी हैं।

यावन्मात्रमुषसो न प्रतीकं सुपर्ण्यो३ वसते मातरिश्वः ।
तावद्दधात्युप यज्ञमायन्ब्राह्मणो होतुरवरो निषीदन् ॥१९॥ १२॥

---

१ नि० ७. ३०।   २ ऋग्वसंहितायां षष्ठाष्टकस्य चतुर्थाध्याये त्रयोदशवर्गानन्तरं अष्टादशवर्गात्मकं वालखिल्यं पठ्यते. तत्र षोडशे वर्गे द्वितीयो मन्त्रः ।

यावत्ऽमात्रम् । उषसः । न । प्रतीकम् । सुऽपर्ण्यः । वसते ।
मातरिश्वः । तावत् । दधाति । उप । यज्ञम् । आऽयन् ।
ब्राह्मणः । होतुः । अवरः । निऽसीदन् ॥ १९ ॥ १३ ॥

प्रकृतस्य वैश्वानरस्य विषये यः प्रश्नः तस्य निर्णयं अनया वदन्ति हे मातरिश्वः मातर्यन्तरिक्षे श्वसन् माध्यमिक वायो यावन्मात्रं यावदेव सुपर्ण्यः सुपतना रात्रय उषसः प्रतीकं मुखं प्रकाशाख्यं दर्शनं वा नेति पूरणः वसते आच्छादयन्ति तावदेव ब्राह्मणो होता अवरो निकृष्टो होतुरस्याग्नेर्वैश्वानरस्य दैव्यस्य होतुः स्थाने निषीदन् हौत्रं कर्म कर्तुमुपविशन् यज्ञमायन् उपगच्छन् उपदधाति होतृकर्मस्तवुद्धौ धारयति । तथा च यास्कः—यावन्मात्रमुषसः प्रत्यक्तं भवति प्रतिदर्शनमिति वास्त्युपमानस्य संप्रत्यर्थे प्रयोग इहेव निधेहीति यथा सुपर्ण्यः सुपतना एता रात्रयो वसते मातरिश्वञ्ज्योतिर्वर्णस्य तावदुपदधाति यज्ञमागच्छन् ब्राह्मणो होतास्याग्नेर्होतुरवरो निषीदन् होतृजपस्त्वनग्निर्वैश्वानरीयो भवतीति[1] ॥ १९ ॥

१९. वायु, जब तक रातें उषा के मुँह का ढकना नहीं हटा देती हैं, तभी तक निम्नस्थ पार्थिव अग्नि आकर यज्ञ के पास स्थान ग्रहण करते हैं। वे ही होता हैं और वे ही स्तोता हैं।

॥ इत्यष्टमस्य चतुर्थे त्रयोदशो वर्गः ॥ १३ ॥

इन्द्रं स्तवेत्यष्टादशर्चं पंचमं सूक्तं वैश्वामित्रस्य रेणोरार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रं अनुक्रान्तं च—इन्द्रं स्तव भूना रेणुरिति । सूर्यस्तुत्याभ्येकाहे इदं सूक्तं निष्केवल्यनिविद्धानं । सूत्रितं च—सूर्यस्तुताप्यस्कामः पिबा सोममिन्द्रं स्तवेति माध्यंदिन इति ।

तत्र प्रथमा—

इन्द्रं स्तवा नृतमं यस्य मह्ना विबबाधे रोचना वि ज्मो अन्तान् ।
आ यः पप्रौ चर्षणीधृद्वरोभिः प्र सिन्धुभ्यो रिरिचानो महित्वा ॥ १ ॥

इन्द्रम् । स्तव । नृऽतमम् । यस्य । मह्ना । विऽबबाधे । रोचना ।
वि । ज्मः । अन्तान् । आ । यः । पप्रौ । चर्षणिऽधृत् । वरःऽभिः ।
प्र । सिन्धुऽभ्यः । रिरिचानः । महिऽत्वा ॥ १ ॥

1 नि० ७. ३१ ।

हे स्तोतस्त्वं नृतमं नेतृतममिन्द्रं स्तव स्तुहि यस्येन्द्रस्य मह्ना महत्त्वं विश्वस्मिन्नर्थः रोचना परेषां तेजांसि विबबाधे विबाधते अभिभवतीत्यर्थः विज्मः पृथिव्याश्चान्तान् पर्यन्तान-भिभवति यश्चेन्द्रश्चर्षणीधृन्मनुष्याणां धर्ता सिन्धुभ्यः समुद्रेभ्योपि महित्वा महत्त्वेन प्ररिरि-चानः प्रवर्धमानश्च सन् वरोभिस्तमसां वारकैस्तेजोभिरापप्रौ द्यावापृथिव्यावापूरयति ॥ १ ॥

१. स्तोता, नेताओं में श्रेष्ठ इन्द्र की स्तुति करो। इन्द्र की महिमा सबके तेज को अभिभूत कर देती है। वे मनुष्यों को धारण करते हैं। उनकी महिमा समुद्र से भी अधिक है—उनका तेज सारे संसार को परि-पूर्ण करता है।

ससूर्यःपर्युरुवरांस्येन्द्रोववृत्याद्रथ्येवचक्रा।
अतिष्ठन्तमपस्यंनसर्गंकृष्णातमांसित्विष्याजघान ॥ २ ॥

सः । सूर्यः । परि । उरु । वरांसि । इन्द्रः । ववृत्यात् । रथ्याऽइव ।
चक्रा । अतिष्ठन्तम् । अपस्यम् । न । सर्गम् । कृष्णा ।
तमांसि । त्विष्या । जघान ॥ २ ॥

सूर्यः सुवीर्यः सः प्रसिद्ध इन्द्रः उरु बहूनि वरांसि तेजांसि पर्याववृत्यात्पर्यावर्तयति। तत्र दृष्टान्तः—रथ्येव यथा सारथी रथसंबन्धीनि चक्रा चक्राण्यावर्तयति तद्वदित्यर्थः। किंच सोयमतिष्ठन्तं शीघ्रं गच्छन्तमपस्यं न कर्मण्यमिव सर्गं सृज्यतइति सर्गोऽश्वस्तं कृष्णा कृष्णा-नि तमांसि त्विष्या दीप्त्या जघान हन्ति ॥ २ ॥

२. वीर्यशाली इन्द्र अपने समस्त तेज को वैसे ही चारों ओर घुमाते हैं, जैसे रथी चक्र को घुमाता है। काला अन्धकार एक स्थायी और अदृश्य सृष्टि के समान है। इन्द्र अपनी ज्योति से उसे नष्ट करते हैं।

समानमस्माअनपावृदर्चक्ष्मयादिवोअसमंब्रह्मनव्यम् ।
वियःपृष्ठेवजनिमान्यर्यइन्द्रश्चिकायनसखायमीषे ॥ ३ ॥

समानम् । अस्मै । अनपऽवृत् । अर्च । क्ष्मया । दिवः ।
असमम् । ब्रह्म । नव्यम् । वि । यः । पृष्ठाऽइव । जनिमानि ।
अर्यः । इन्द्रः । चिकाय । न । सखायम् । ईषे ॥ ३ ॥

हे स्तोतस्त्वं समानं मया सहानपावृदपगतिरहितं क्ष्मया दिवोदिवः पृथिव्याश्चासमं अत्यन्तमतिरिक्तं महदित्यर्थः। नव्यं नवतरमन्यैरकृतपूर्वं ब्रह्म स्तोत्रमस्मा इन्द्रायार्चोच्चारय।

इन्द्रोजनिमानि यज्ञे यज्ञेषु जातानि पृष्ठेव पृष्ठसंज्ञकानि स्तोत्राणि पार्योरीव शत्रून् विचिकाय विचिनोति सखायं च नेषे नेच्छति ॥ ३ ॥

३. स्तोता, मेरे साथ मिलकर उन इन्द्र के लिए एक ऐसे नये स्तोत्र का उच्चारण करो, जो निकृष्ट न हो और जो द्यावापृथिवी में निरुपम हो। वे यज्ञ में उच्चारित स्तुतियों को पाने के लिए भी जैसे इच्छुक होते हैं, वैसे ही शत्रुओं को देखने के लिए भी व्यस्त होते हैं। वे अनिष्ट के लिए बन्धु को नहीं चाहते।

इन्द्रा॑य॒गिरो॒अनि॑शितसर्गा॒अ॒पः प्रेर॑यं॒सग॑रस्य॒बु॒ध्नात् ।
यो॒अक्षे॑णेव॒च॒क्रिया॒शची॑भि॒र्विष्व॑क्त॒स्तम्भ॑पृथि॒वीमु॒तद्याम् ॥ ४॥

इन्द्रा॑य । गिरः॑ । अनि॑शितऽसर्गाः । अ॒पः । प्र । ई॒र॒य॒म् ।
सग॑रस्य । बु॒ध्नात् । यः । अक्षे॑णऽइव । च॒क्रिया॑ । शची॑भिः ।
विष्व॑क् । त॒स्तम्भ॑ । पृ॒थि॒वीम् । उ॒त । द्याम् ॥ ४ ॥

इन्द्रायेन्द्रार्थं अनिशितसर्गा अतनूकृतविसर्गा उपर्युपरि वर्तमाना या गिरः स्तुतयस्ताभिर्गीर्भिः सगरस्यान्तरिक्षस्य सगरः समुद्र इत्यन्तरिक्षनामसु पाठात् बुध्नात् प्रदेशात् अप उदकानि प्रेरयं प्रेरयामि इन्द्रः शचीभिः कर्मभिः पृथिवीमुतापि च द्यां दिवं च चक्रिया रथचक्राण्यक्षेणेव यथा रथाक्षेण तद्वद्विष्वक् सर्वतस्तस्तंभास्तभ्नात् ॥ ४ ॥

४. प्रकारान्तर भाव से इन्द्र की स्तुति की गई है। आकाश के मस्तक से मैं जल लाया हूँ। जैसे धुरी के द्वारा चक्र चलता है, वैसे ही इन्द्र अपने कर्मों के द्वारा द्यावापृथिवी को रोके हुए हैं।

आपा॑न्तमन्युस्तृ॒पल॑प्रभर्मा॒धुनिः॒शिमी॑वा॒ञ्छरु॑माँऋजी॒षी ।
सोमो॒विश्वा॑न्यत॒सावना॑नि॒नार्वागिन्द्रं॑प्रति॒माना॑निदेभुः ॥५॥१४॥

आपा॑न्तऽमन्युः । तृ॒पल॑ऽप्रभर्मा । धुनिः॑ । शिमी॑ऽवान् । शरु॑ऽमान् ।
ऋ॒जी॒षी । सोमः॑ । विश्वा॑नि । अ॒त॒सा । वना॑नि । न ।
अ॒र्वाक् । इन्द्र॑म् । प्र॒ति॒ऽमाना॑नि । दे॒भुः॒ ॥ ५ ॥ १४ ॥

आपान्तमन्युरापातितमन्युः तृपलप्रभर्मा ग्रावादिभिः क्षिप्रप्रहारी धुनिः शत्रूणां कंपयिता शिमीवान् कर्मवान् शरुमानायुधवान् ऋजीषी ऋजीषवान् सोमो विश्वानि सर्वाणि अतसा अतसमयानि वनान्यरण्यानि वर्धयतीति शेषः। प्रतिमानानि प्रतिमानभूतानि समानरूपाणीत्यर्थः इन्द्रं अर्वाक् देभुः दभ्नोतिरत्राकर्षणकर्मा तुलया नीयमानानि आत्माभिमुखत-

या नाकर्षयन्ति लघूनि भवन्तीत्यर्थः। अन्यत्र प्रतिनिधीयमानानि गुरूणि तान्यात्माभिमुख-माकर्षन्ति नैवमिन्द्रं कुर्वन्तीति सर्वेभ्योमहानिन्द्रइत्यर्थः। त्रयः पादाः सौम्याः तुरीयस्त्वैन्द्रः। तथाचयास्कः। आपातितमन्युस्तृप्रप्रहारी क्षिप्रप्रहारी सृप्रप्रहारी सोमोवेन्द्रोवा धुनिर्धुनोतेः शमीति कर्मनाम शमयतेर्वा शक्नोतेर्वर्जीषी सोमोयत्सोमस्य पूयमानस्यातिरिच्यते तदृजीष-मपार्जितं भवति तेनर्जीषी सोमोथाप्यैन्द्रोनिगमोभवत्यृजीषी वज्रीतिसोमः सर्वाण्यतसानि व-नानि नार्वागिन्द्रंप्रतिमानानिदभ्नुवन्ति यैरेनं प्रतिमिमते नैनंतानि दभ्नुवन्तीति[1] ॥ ५ ॥

५. जिनका पान करने से मन में तेज उत्पन्न होता है, जो शीघ्र प्रहार करनेवाले हैं, जो वीरता के साथ शत्रुओं को कँपाते हैं और जो अस्त्र-शस्त्रधारी और गतिशील हैं, वे ही सोम वनों को बढ़ाते हैं; परन्तु बढ़े हुए वन भी इन्द्र की बराबरी नहीं कर सकते और न इन्द्र के बाद की लघुता ही कर सकते हैं।

॥ इत्यष्टमस्य चतुर्थे चतुर्दशोवर्गः ॥ १४ ॥

नयस्यद्यावापृथिवीनधन्वनान्तरिक्षन्नाद्रयःसोमोअक्षाः।
यदस्यमन्युरधिनीयमानःशृणातिवीळुरुजातिस्थिराणि ॥ ६ ॥

न। यस्य। द्यावापृथिवी इति। न। धन्व। न। अन्तरिक्षम्। न।
अद्रयः। सोमः। अक्षारिति। यत्। अस्य। मन्युः।
अधिऽनीयमानः। शृणाति। वीळु। रुजाति। स्थिराणि ॥ ६ ॥

द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ यस्येन्द्रस्य प्रतिमानभूते न भवतः नधन्वउदकमपिप्रतिमान भूतंनभवतिनान्तरिक्षं अन्तरिक्षमपिप्रतिमानभूतंनभवतिनअद्रयः पर्वताश्च प्रतिमानभूतान भव न्ति तस्येन्द्रस्य सोमोऽक्षाः क्षरति। किंच यद्यदास्येन्द्रस्य मन्युः क्रोधोधिनीयमानः शत्रूणा मुपरिप्राप्यमाणोभवति तदानीमयमिन्द्रोवीळु दृढं शृणाति हिनस्ति स्थिराणि रुजति भिन त्ति ॥ ६ ॥

६. द्यावापृथिवी, मरुस्थल, आकाश और पर्वत जिन इन्द्र की बराबरी नहीं कर सकते, उनके लिए सोमरस क्षरित होता है। जिस समय शत्रुओं के ऊपर इनका क्रोध होता है, उस समय ये दृढ़ता से मारते हैं—स्थिर पदार्थों को तोड़ डालते हैं।

जघानवृत्रंस्वधितिर्वनेवरुरोजपुरोअरदन्नसिन्धून्।
बिभेदगिरिंनवमिन्नकुम्भमागाइन्द्रोअकृणुतस्वयुग्भिः ॥ ७ ॥

---

१ नि० ५. १२।

जघान । वृत्रम् । स्वऽधितिः । वनाऽइव । रुरोज । पुरः । अरदत् ।
न । सिन्धून् । बिभेद । गिरिम् । नवम् । इत् । न । कुम्भम् ।
आ । गाः । इन्द्रः । अकृणुत । स्वयुक्ऽभिः ॥ ७ ॥

इन्द्रो वृत्रमसुरं जघान हतवान् अपि च स्वधितिः परशुर्वनेव वनानीव पुरः शत्रुनगरीः रुरोज रुजति भिनत्ति शत्रुनगरीर्भित्वा च सिन्धून् नदीररदत् वृष्ट्युदकेनालिखत् नेति संप्रत्यर्थे किंच गिरिं मेघं नवं न नवमिव कुंभं कलशं बिभेदेत् भिनत्त्येव किंचेन्द्रः स्वयुग्भिः स्वयं युज्यमानैर्मरुद्भिः गा उदकान्याकृणुत अस्मदभिमुखं करोति ॥ ७ ॥

७. जैसे फरसा वन को काटता है, वैसे ही इन्द्र ने वृत्र का वध किया, शत्रु-नगरी को ध्वस्त किया, वृष्टि-जल से नदियों को मार्ग दिया और कच्चे घड़े के समान मेघ को भंग किया। इन्द्र ने अपने सहायक मरुतों के साथ जल को हमारे सम्मुख किया।

त्वंहत्यदृणयाइन्द्रधीरोसिर्नपर्ववृजिनाशृणासि ।
प्रयेमित्रस्यवरुणस्यधामयुजंनजनामिनन्तिमित्रम् ॥ ८ ॥

त्वम् । ह । त्यत् । ऋणऽयाः । इन्द्र । धीरः । असिः । न । पर्व ।
वृजिना । शृणासि । प्र । ये । मित्रस्य । वरुणस्य । धाम ।
युजम् । न । जनाः । मिनन्ति । मित्रम् ॥ ८ ॥

हे इन्द्र धीरः प्राज्ञस्त्वं ह त्वं खलु त्यत्तदृणयाः स्तोतृविषयाणां ऋणानां यापयितासि किंच त्वमसिर्न शस्त्रमिव पर्व पशूनां पर्वाणि वृजिना वृजिनानि स्तोतृणामुपद्रवाणि शृणासि हंसि। किंच मित्रस्य वरुणस्य मित्रावरुणयोर्धाम धारकं कर्म युजंन युक्तमिव मित्रं ये अज्ञा-नृशंसा जनाः प्रमिनन्ति प्रकर्षेण हिंसन्ति तानपि शृणासीत्यर्थः ॥ ८ ॥

८. इन्द्र, तुम धीर हो। तुम स्तोताओं को ऋण-मुक्त करते हो, जैसे खड्ग गाँठों को काटता है, वैसे ही तुम स्तोताओं के उपद्रव को नष्ट करते हो। जो सब मूर्ख व्यक्ति वरुण और मित्र के बन्धु के समान धारक कर्म का विनाश करते हैं, उनका वध भी इन्द्र करते हैं।

प्रयेमित्रंप्रार्यमणंदुरेवाःप्रसंगिरःप्रवरुणंमिनन्ति ।
न्य१मित्रेषुवधमिन्द्रतुम्रंवृषन्वृषाणमरुषंशिशीहि ॥ ९ ॥

प्र । ये । मित्रम् । प्र । अर्यमणम् । दुःऽएवाः । प्र । सम्ऽगिरः ।
प्र । वरुणम् । मिनन्ति । नि । अमित्रेषु । वधम् । इन्द्र ।
तुम्रम् । वृषन् । वृषाणम् । अरुषम् । शिशीहि ॥ ९ ॥

ये दुरेवा दुष्टगमना जनाः मित्रं देवं प्रमिनन्ति हिंसन्ति अर्यमणं च देवं प्रमिनन्ति प्रसंगिरः समीचीनस्तुतिमन्तो मरुतश्च प्रमिनन्ति वरुणं च देवं प्रमिनन्ति तेष्वमित्रेषु शत्रुषु तानुद्दिश्येत्यर्थः हे वृषन् कामानां वर्षकेन्द्र त्वं तुग्मं गमनशीलं वृषणं कामानां वर्षकं अरुषमारोचमानं वधं वज्रं वधः वज्रइति वज्रनामसु पाठात् शिशीहि तीक्ष्णीकुरु ॥ ९ ॥

९. जो दुष्ट व्यक्ति मित्र, अर्यमा, वरुण और मरुतों से द्वेष करते हैं, वर्षक इन्द्र, उनका वध करने के लिए तुम गन्ता वा शब्दकर्त्ता, वर्षक और प्रदीप्त वज्र को तेज करो।

इन्द्रोदिवइन्द्रईशेपृथिव्याइन्द्रोअपामिन्द्रइत्पर्वतानाम् ।
इन्द्रोवृधामिन्द्रइन्मेधिराणामिन्द्रःक्षेमेयोगेहव्यइन्द्रः॥१०॥१५॥

इन्द्रः । दिवः । इन्द्रः । ईशे । पृथिव्याः । इन्द्रः । अपाम् । इन्द्रः ।
इत् । पर्वतानाम् । इन्द्रः । वृधाम् । इन्द्रः । इत् । मेधिराणाम् ।
इन्द्रः । क्षेमे । योगे । हव्यः । इन्द्रः ॥ १० ॥ १५ ॥

दिवो द्युलोकस्येन्द्र ईशे ईष्टे पृथिव्या भूमेरपीन्द्र ईशे ईश्वरो भवति अपामुदकानामपीन्द्र ईश्वरो भवति पर्वतानां मेघानामपीन्द्र एवेश्वरो भवति वृधां वृद्धानामपीन्द्र एवेश्वरः मेधिराणां मेधाविनामपीन्द्र एवेश्वरो भवति किंचेन्द्रः क्षेमे लब्धस्य धनस्य परिपालने हव्यो ह्वातव्यो योगे अलब्धस्य लाभेपीन्द्र एव ह्वातव्यो भवति ॥ १० ॥

१०. स्वर्ग, पृथिवी, जल, पर्वत आदि सब पर इन्द्र का आधिपत्य है। बली और बुद्धिमान् व्यक्तियों पर इन्द्र का ही आधिपत्य है। नई वस्तुएँ पाने के लिए और प्राप्त वस्तुओं की रक्षा के लिए इन्द्र की प्रार्थना करनी होती है।

॥ इत्यष्टमस्य चतुर्थे पंचदशो वर्गः ॥ १५ ॥

प्राक्तुभ्यइन्द्रःप्रवृधोअहभ्यःप्रान्तरिक्षात्प्रसमुद्रस्यधासेः ।
प्रवातस्यप्रथसःप्रज्मोअन्तात्प्रसिन्धुभ्योरिरिचेप्रक्षितिभ्यः॥ ११॥

प्र । अक्तुऽभ्यः । इन्द्रः । प्र । वृधः । अहःऽभ्यः । प्र । अन्तरिक्षात् ।
प्र । समुद्रस्य । धासेः । प्र । वातस्य । प्रथसः । प्र । ज्मः । अन्तात् ।
प्र । सिन्धुऽभ्यः । रिरिचे । प्र । क्षितिऽभ्यः ॥ ११ ॥

इन्द्रः अक्तुभ्यो रात्रिभ्यः प्रवृधः प्रवृद्धः अहभ्यो दिवसेभ्योपि प्रवृधोधिकः अन्तरिक्षादपि प्रवृधः समुद्रस्याब्धेः धासेर्धारकात् स्थानादपि प्रवृद्धः वातस्य वायोः प्रथसः प्रथिम्नो-

पि महद्‌भ्यः पृथिव्याश्चन्तात् पर्यन्तादपि महद्‌भ्यः सिन्धुभ्यः नदीभ्यश्च परिरिचे अतिरिच्यते महान्भवतीत्यर्थः क्षितिभ्योमनुष्येभ्योपि परिरिचे ॥ ११ ॥

११. रात्रि, दिन, आकाश, जलधारक सागर, विशाल वायु, पृथिवी की सीमा, नदी, मनुष्य आदि से इन्द्र बड़े हैं। इन्द्र सबका अतिक्रम किये हुए हैं।

प्रशोशुचत्याउषसोनकेतुरसिन्वातेवर्ततामिन्द्रहेतिः ।
अश्मेवविध्यदिवआरुजानस्तपिष्ठेनहेषसाद्रोघमित्रान् ॥ १२॥

प्र । शोशुचत्याः । उषसः । न । केतुः । असिन्वा । ते । वर्तताम् ।
इन्द्र । हेतिः । अश्माऽइव । विध्य । दिवः । आ । रुजानः ।
तपिष्ठेन । हेषसा । द्रोघऽमित्रान् ॥ १२ ॥

हे इन्द्र ते तव असिन्वा भेदनरहिताहेतिर्वज्राख्यमायुधं शोशुचत्याः ज्वलन्त्याः उषसोन यथा उषसः केतुः पताकस्थानीयोरश्मिः तद्वत् शत्रुषुप्रवर्तताम् । किंच तपिष्ठेन अतिशयेन शत्रूणां तापयित्र्या हेषसा शब्दकारिण्या हेत्या द्रोघमित्रान् द्रुग्धानि मित्राणि येषां ते द्रोघमित्राः तान् शत्रून् विध्य ताडय । तत्र दृष्टान्तः—दिवआरुजानः सृज्यमानोश्मेव यथा अशनिः वृक्षान् विध्यति तद्वदित्यर्थः ॥ १२ ॥

१२. इन्द्र, तुम्हारा आयुध टूटने योग्य नहीं है। ज्योतिर्मयी उषा की पताका—किरण के समान तुम्हारा आयुध शत्रुओं के ऊपर गिरे। जैसे आकाश से वज्र गिरकर वृक्षों को विध्वस्त करता है, वैसे ही तुम अनिष्टकारी शत्रुओं को, अतीव उत्तप्त और गर्जनकारी अस्त्र से, छेदो।

अन्वहमासाअन्विद्वनान्यन्वोषधीरनुपर्वतासः ।
अन्विन्द्रंरोदसीवावशानेअन्वापोअजिहतजायमानम् ॥ १३ ॥

अनु । अह । मासाः । अनु । इत् । वनानि । अनु । ओषधीः ।
अनु । पर्वतासः । अनु । इन्द्रम् । रोदसी इति । वावशाने इति ।
अनु । आपः । अजिहत । जायमानम् ॥ १३ ॥

जायमानं प्रादुर्भवन्तं इन्द्रं मासाश्चैत्रादयः अन्वजिहत अनुगच्छन्ति अहेतिपूरणः वनान्यरण्यान्यपि इन्द्रमन्वजिहत इदितिपूरणः ओषधीरोषध्योपीन्द्रमनुगच्छन्ति पर्वतासः पर्वताअपीन्द्रमनुगच्छन्ति वावशाने कामयमाने रोदसी द्यावापृथिव्यावपीन्द्रमनुगच्छतः आपः उदकान्यपि इन्द्रमनुगच्छन्ति मासाद्यधिष्ठातृदेवताः प्रादुर्भवन्तमिन्द्रमनुगच्छन्तीत्यर्थः ॥ १३ ॥

१३. उत्पन्न होने के साथ इन्द्र के पीछे-पीछे मास, वन, वनस्पति, पर्वत और परस्पर संयुक्त द्यावापृथिवी जाने लगे।

कर्हिस्वित्सातइन्द्रचेत्यासदघस्यद्भिनदोरक्षएषत् ।
मित्रक्रुवोयच्छसनेनगावःपृथिव्याआपृगमुयाशयन्ते ॥ १४ ॥

कर्हि । स्वित् । सा । ते । इन्द्र । चेत्या । असत् । अघस्य । यत् ।
भिनदः । रक्षः । आऽईषत् । मित्रऽक्रुवः । यत् । शसने । न ।
गावः । पृथिव्याः । आऽपृक् । अमुया । शयन्ते ॥ १४ ॥

हे इन्द्र ते तव सा हेतिः इषुर्वा चेत्या चेतयितव्या शत्रुषु क्षेप्तव्या कर्हिस्वित् कदावा असत् भविष्यति यया हेत्या त्वमघस्य द्विषोयार्येषतो अहतमेव मृत्यवेगमयत्वमसोभि-नदोभिनत् यया च हेत्या मित्रक्रुवः मित्राणां क्रूरस्य कर्मणः कर्तारोजनाः पृथिव्याः संबन्धिनि शसने विशसनस्थाने गावोन पशवइव आपृक् आपर्चना हताः सन्तः अमुया अनया पृथिव्यासंगतापुवेशयन्ते शेरते ॥ १४ ॥

१४. इन्द्र, जिस अस्त्र (वा बाण) को फेंक कर तुमने पापी राक्षस को काटा था, वह फेंकने योग्य कहाँ है ? जैसे गोहत्या के स्थान में गायें काटी जाती हैं, वैसे ही तुम्हारे इस अस्त्र से निहत होकर मित्रद्वेषी राक्षस लोग पृथिवी पर गिरकर (अनन्त निद्रा में) सो जाते हैं ।

शत्रूयन्तोअभियेनस्ततस्रेमहिबाधन्तओगणासइन्द्र ।
अन्धेनामित्रास्तमसासचन्तांसुज्योतिषोअक्तवस्ताँअभिष्युः॥१५॥

शत्रुऽयन्तः । अभि । ये । नः । ततस्रे । महि । बाधन्तः ।
ओगणासः । इन्द्र । अन्धेन । अमित्राः । तमसा । सचन्ताम् ।
सुऽज्योतिषः । अक्तवः । तान् । अभि । स्युरिति स्युः ॥ १५ ॥

हे इन्द्र शत्रूयन्तः महि अत्यन्तं बाधन्तोस्मान् बाधमानाओगणासः संघीभूताः ये शत्र-वोनोस्मान् अभिततस्रे निक्षिपन्ति ते अमित्राः शत्रवः अन्धेन तमसा महतान्धकारेण सचन्तां संगच्छन्तां किंच तानमित्रान् सुज्योतिषः दिवसाः अक्तवोरात्रयश्चाभिष्युः अभिभवन्तु ॥१५॥

१५. जिन राक्षसों ने शत्रुता करते-करते और अत्यन्त पीड़ा पहुँचाते-पहुँचाते हमें घेर लिया, इन्द्र, वे गूढ़ अन्धकार में गिरें, उजियाली रात भी उनके लिए अन्धकारमयी रजनी हो जाय ।

पुरूणिहित्वासवनाजनानांब्रह्माणिमन्दन्गृणतामृषीणाम् ।
इमामाघोषन्नवसासहूतिंतिरोविश्वाँअर्चतोयाह्यर्वाङ् ॥ १६ ॥

पुरूणि । हि । त्वा । सवना । जनानाम् । ब्रह्माणि । मन्दन् ।
गृणताम् । ऋषीणाम् । इमाम् । आऽघोषन् । अवसा ।
सऽहूतिम् । तिरः । विश्वान् । अर्चतः । याहि । अर्वाङ् ॥ १६ ॥

हे इन्द्र त्वा त्वां जनानां संबन्धीनि पुरूणि बहूनि सवना सवनानि ब्रह्माणि स्तोत्राणि च मन्दन् स्तुवन्ति मोदयन्ति वा गृणतां स्तुवतां ऋषीणां इमां सहूतिं स्तुतिं त्वमाघोषन् महती शब्दवती चेयं स्तुतिरितिवदन् अर्चतः स्तुवतोऽन्यान् विश्वान् सर्वानपि तिरः तिरस्कृत्य अवसा रक्षणेन सह अर्वागस्मदभिमुखं याहिगच्छ ॥ १६ ॥

१६. यजमान तुम्हारे लिए अनेक यज्ञों का अनुष्ठान करते हैं। स्तोता ऋषियों के मन्त्र तुम्हें आह्लादित करते हैं। सब मिलकर तुम्हें जो बुलाते हैं, उसे कहो। पूजकों के ऊपर प्रसन्न होकर उनके पास जाओ।

एवातेवयमिन्द्रभुञ्जतीनांविद्यामसुमतीनांनवानाम् ।
विद्यामवस्तोरवसागृणन्तोविश्वामित्राउततइन्द्रनूनम् ॥ १७ ॥

एव । ते । वयम् । इन्द्र । भुञ्जतीनाम् । विद्याम । सुऽमतीनाम् ।
नवानाम् । विद्याम । वस्तोः । अवसा । गृणन्तः ।
विश्वामित्राः । उत । ते । इन्द्र । नूनम् ॥ १७ ॥

हे इन्द्र ते तव एव एवं भुंजतीनां रक्षन्तीः स्तुतीर्वयं विश्वामित्रपुत्राः रेणवोविद्याम लभेमहि उतापिच हे इन्द्र ते तव नवानां नूतनाः सुमतीनामनुग्रहबुद्धीः वस्तोरहनि अवसा रक्षणार्थं गृणन्तः नूनं त्वां स्तुवन्तएव विश्वामित्राः विश्वामित्रपुत्राः वयं विद्याम लभेम ॥ १७ ॥

१७. इन्द्र, तुम्हारे स्तोत्र हमारी रक्षा करते हैं। हम नये-नये और उत्तम स्तोत्र प्राप्त करें। हम विश्वामित्र की सन्तति हैं। रक्षण के लिए तुम्हारी स्तुति करते हैं। हम नाना पदार्थ प्राप्त करें।

शुनंहुवेममघवानमिन्द्रमस्मिन्भरेनृतमंवाजसातौ ।
शृण्वन्तमुग्रमूतयेसमत्सुघ्नन्तंवृत्राणिसंजितंधनानाम् ॥ १८ ॥ १६ ॥

शुनम् । हुवेम । मघऽवानम् । इन्द्रम् । अस्मिन् । भरे । नृऽतमम् ।
वाजऽसातौ । शृण्वन्तम् । उग्रम् । ऊतये । समत्ऽसु । घ्नन्तम् ।
वृत्राणि । सम्ऽजितम् । धनानाम् ॥ १८ ॥ १६ ॥

अस्मिन् भरे संग्रामे शुनं वृद्धं मघवानं धनवन्तं शृण्वन्तं अस्मदीयस्याह्वानस्य श्रोतारं उग्रं उद्गूर्णं समत्सु संग्रामेषु वृत्राणि शत्रून् घ्नन्तं मारयन्तं धनानां शत्रुधनानां संजितं सम्यगेवजेतारं इन्द्रं वाजसातावन्नस्य लाभाय ऊतये रक्षणाय च हुवेमाह्वयेम ॥ १८ ॥

१८. उन स्थूल-काय और धनी इन्द्र को हम बुलाते हैं। युद्ध-समय में जिस समय अन्न आदि बाँटे जायेंगे, उस समय वही प्रधान रूप से अध्यक्षता करते हैं। युद्ध में वे अपने पक्ष की रक्षा के लिए उग्र मूर्ति धारण करके शत्रुओं को मारते हैं, वृत्रों का वध करते हैं और समस्त धन जीतते हैं।

॥ इत्यष्टमस्य चतुर्थे षोडशोवर्गः ॥ १६ ॥

सहस्रशीर्षेति षोडशर्चं षष्ठं सूक्तं नारायणोनामऋषिरंत्या त्रिष्टुप् शिष्टानुष्टुभः अव्यक्तमहदादिविलक्षणश्चेतनोयः पुरुषः पुरुषान्नापरंकिंचिदित्यादिश्रुतिषुप्रसिद्धः सदेवता। तथाचानुक्रान्तं—सहस्रशीर्षा षोळश नारायणः पौरुषमानुष्टुभं त्रिष्टुबन्तंत्विति। गतोविनियोगः।

स॒हस्र॑शीर्षा॒ पुरु॑षः सहस्रा॒क्षः स॒हस्र॑पात्।
स भूमिं॑ वि॒श्वतो॑ वृ॒त्वात्य॑तिष्ठद्दशाङ्गु॒लम् ॥ १ ॥

स॒हस्र॑ऽशीर्षा। पुरु॑षः। स॒ह॒स्र॒ऽअ॒क्षः। स॒हस्र॑ऽपात्। सः।
भूमि॑म्। वि॒श्वतः॑। वृ॒त्वा। अति॑। अ॒ति॒ष्ठ॒त्। द॒श॒ऽअ॒ङ्गु॒लम् ॥ १ ॥

सर्वप्राणिसमष्टिरूपोब्रह्माण्डदेहोविराडाख्योयःपुरुषःसोयं सहस्रशीर्षा सहस्रशब्दस्य उपलक्षणत्वादनन्तैः शिरोभिर्युक्तइत्यर्थः। यानिसर्वप्राणिनां शिरांसि तानि सर्वाणि तद्देहान्तःपातित्वात्तदीयान्येवेति सहस्रशीर्षत्वं एवं सहस्राक्षित्वं सहस्रपादत्वं च। सपुरुषोभूमिं ब्रह्माण्डगोलकरूपां विश्वतः सर्वतोवृत्वा परिवेष्ट्य दशांगुलंदशांगुलपरिमितं देशमत्यतिष्ठत् अतिक्रम्य व्यवस्थितः। दशांगुलमित्युपलक्षणं ब्रह्मांडाद्बहिरपि सर्वतोव्याप्यावस्थितइत्यर्थः ॥ १ ॥

१. विराट् पुरुष (ईश्वर) सहस्र (अनन्त) शिरों, अनन्त चक्षुओं और अनन्त चरणोंवाले हैं। वे भूमि (ब्रह्माण्ड-गोलक) को चारों ओर से व्याप्त करके और दश-अंगुलि-परिमाण अधिक होकर अर्थात् ब्रह्माण्ड से बाहर भी व्याप्त होकर अवस्थित हैं।

पुरु॑ष ए॒वेदं सर्वं॒ यद्भू॒तं यच्च॒ भव्य॑म्।
उ॒ताम्॑ृत॒त्वस्येशा॑नो॒ यदन्ने॑नाति॒रोह॑ति ॥ २ ॥

पुरु॑षः। ए॒व। इ॒दम्। सर्व॑म्। यत्। भू॒तम्। यत्। च॒। भव्य॑म्।
उ॒त। अ॒मृ॒त॒ऽत्वस्य॑। ईशा॑नः। यत्। अन्ने॑न। अ॒ति॒ऽरोह॑ति ॥ २ ॥

यदिदं वर्तमानं जगत्तत्सर्वं पुरुषएव यच्च भूतमतीतं जगत् यच्च भव्यं भविष्यज्जगत् त-दपि पुरुषएव यथास्मिन् कल्पे वर्तमानाः प्राणिदेहाः सर्वेपि विराट्पुरुषस्यावयवाः तथैवातीतागामिनोरपि कल्पयोर्द्रष्टव्यमित्यभिप्रायः। उतापिच अमृतत्वस्य देवत्वस्यायमीशानः स्वामी यद्यस्मात् कारणात् अन्नेन प्राणिनामन्नेन भोग्यने निमित्तेनातिरोहति स्वकीयां कारणावस्थामतिक्रम्य परिदृश्यमानां जगदवस्थां प्राप्नोति तस्मात् प्राणिनां कर्मफलभोगाय जगदवस्थास्वीकारान्नेदं तस्य वस्तुतत्वमित्यर्थः ॥ २ ॥

२. जो कुछ हुआ है और जो कुछ होनेवाला है, सो सब ईश्वर (पुरुष) ही हैं। वे देवत्व के स्वामी हैं; क्योंकि प्राणियों के भोग्य के निमित्त अपनी कारणावस्था को छोड़कर जगदवस्था को प्राप्त करते हैं।

एतावानस्यमहिमातोज्यायाँश्चपूरुषः।
पादोस्यविश्वाभूतानित्रिपादस्यामृतंदिवि ॥ ३ ॥

एतावान्। अस्य। महिमा। अतः। ज्यायान्। च। पुरुषः। पादः। अस्य। विश्वा। भूतानि। त्रिऽपात्। अस्य। अमृतम्। दिवि ॥ ३ ॥

अतीतानागतवर्तमानरूपं जगद्यावदस्ति एतावान् सर्वोप्यस्य पुरुषस्य महिमा स्वकीयसामर्थ्यविशेषः नतु तस्य वास्तवं स्वरूपं वास्तवस्तु पुरुषः अतोमहिम्नोपि ज्यायानतिशयेनाधिकः। एतच्चोभयं स्पष्टीक्रियते—अस्य पुरुषस्य विश्वा सर्वाणि भूतानि कालत्रयवर्तीनि प्राणिजातानि पादश्चतुर्थोंशः अस्य पुरुषस्यावशिष्टं त्रिपात्स्वरूपममृतं विनाशरहितं सत् दिवि द्योतनात्मके स्वप्रकाशस्वरूपे व्यवतिष्ठतइति शेषः। यद्यपि सत्यंज्ञानमनन्तंब्रह्मेत्याम्नातस्य तस्य परब्रह्मणइयत्ताया अभावात् पादचतुष्टयं निरूपयितुमशक्यं तथापि जगदिदं ब्रह्मस्वरूपापेक्षयाल्पमिति विवक्षितत्वात्पादत्वोपन्यासः ॥ ३ ॥

३. यह सारा ब्रह्माण्ड उनकी महिमा है—वे तो स्वयं अपनी महिमा से भी बड़े हैं। इन पुरुष का एक पाद (अंश) ही यह ब्रह्माण्ड है—इनके अविनाशी तीन पाद तो दिव्य-लोक में हैं।

त्रिपादूर्ध्वउदैत्पुरुषःपादोस्येहाभवत्पुनः।
ततोविष्वङ्व्यक्रामत्साशनानशनेअभि ॥ ४ ॥

त्रिऽपात्। ऊर्ध्वः। उत्। ऐत्। पुरुषः। पादः। अस्य। इह। अभवत्। पुनरिति। ततः। विष्वङ्। वि। अक्रामत्। साशनानशने इति। अभि ॥ ४ ॥

योऽयं त्रिपात्पुरुषः संसारस्पर्शरहितः ब्रह्मस्वरूपः सोऽयमूर्ध्वः उदैत् अस्मादज्ञानकार्यात्संसाराद्बहिर्भूतः अत्रत्यैर्गुणदोषैरस्पृष्टः उत्कर्षेण स्थितवान् तस्यास्य सोऽयं पादो लेशः सोऽयमिह मायायां पुनरभवत् सृष्टिसंहाराभ्यां पुनः पुनरागच्छति। अस्य सर्वस्य जगतः परमात्मलेशत्वं भगवताप्युक्तं—विष्टभ्याहमिदंकृत्स्नमेकांशेनस्थितोजगदिति। ततः मायायामागत्यानन्तरं विष्वङ् देवतिर्यगादिरूपेण विविधः सन् व्यक्रामत् व्याप्तवान्। किं कृत्वा साशनानशने अभिलक्ष्य साशनं भोजनादिव्यवहारोपेतं चेतनं प्राणिजातं अनशनं तद्रहितमचेतनं गिरिनद्यादिकं तदुभयं यथा स्यात् तथा स्वयमेव विविधोभूत्वा व्याप्तवानित्यर्थः ॥ ४ ॥

४. तीन पादोंवाले पुरुष ऊपर (दिव्य-धाम में) उठे और उनका एक पाद यहाँ रहा। अनन्तर वे भोजन-सहित और भोजन-रहित (चेतन और अचेतन) वस्तुओं में विविध-रूपों से व्याप्त हुए[1]।

तस्माद्विराळजायत विराजो अधि पूरुषः।
स जातो अत्यरिच्यत पश्चाद्भूमिमथो पुरः ॥ ५ ॥ १७ ॥

तस्मात्। विऽराट्। अजायत। विऽराजः। अधि।
पुरुषः। सः। जातः। अति। अरिच्यत।
पश्चात्। भूमिम्। अथो इति। पुरः ॥ ५ ॥ १७ ॥

विष्वङ्व्यक्रामदिति यदुक्तं तदेवात्र प्रपंच्यते तस्मादादिपुरुषात् विराट् ब्रह्मांडदेहः अजायत उत्पन्नः विविधानि राजन्ते वस्तून्यत्रेतिविराट्विराजोऽधि विराट् देहस्योपरि तमेव देहमधिकरणं कृत्वा पुरुषः तद्देहाभिमानी कश्चित् पुमानजायत सोऽयं सर्ववेदान्तवेद्यः परमात्मा सएव स्वकीयया मायया विराड्देहं ब्रह्मांडरूपं सृष्ट्वा तत्र जीवरूपेण प्रविश्य ब्रह्मांडाभिमानी देवतात्मा जीवोऽभवत्। एतच्चाथर्वणिकाउत्तरतापनीये विस्पष्टमामनन्ति—सवाएषभूतानीन्द्रियाणि विराजंदेवताः कोशांश्च सृष्ट्वा प्रविश्यामूढोमूढवत् व्यवहरन्नास्तेमाययेति। सजातोविराट्पुरुषःअत्यरिच्यत अतिरिक्तोऽभूत् विराड्व्यतिरिक्तोदेवतिर्यङ्मनुष्यादिरूपोऽभूत् पश्चाद्देवादिजीवभावादूर्ध्वं भूमिंससर्जेतिशेषः अथो भूमेः सृष्टेरनन्तरं तेषां जीवानां पुरः ससर्ज पूर्यन्ते सप्तभिर्धातुभिरिति पुरः शरीराणि ॥ ५ ॥

५. उन आदिपुरुष से विराट् (ब्रह्माण्ड-देह) उत्पन्न हुआ और ब्रह्माण्ड-देह का आश्रय करके जीव-रूप से पुरुष उत्पन्न हुए। वे देव-मनुष्यादि-रूप हुए। उन्होंने भूमि बनाई और जीवों के शरीर (पुरः) बनाये।

॥ इत्यष्टमस्य चतुर्थे सप्तदशोवर्गः ॥ १७ ॥

---

१ भ० गी० अ० १०।

अथ षष्ठी—

यत्पुरुषेणहविषादेवायज्ञमतन्वत ।
वसन्तोअस्यासीदाज्यंग्रीष्मइध्मःशरद्धविः ॥ ६ ॥

यत् । पुरुषेण । हविषा । देवाः । यज्ञम् । अतन्वत । वसन्तः ।
अस्य । आसीत् । आज्यम् । ग्रीष्मः । इध्मः । शरत् । हविः ॥ ६ ॥

यद्यदा पूर्वोक्तक्रमेणैव शरीरेषूत्पन्नेषु सत्सु देवा उत्तरसृष्टिसिद्ध्यर्थं बाह्यद्रव्यस्यानुत्पन्नत्वेन हविरन्तरासंभवात् पुरुषस्वरूपमेव मनसा हविष्ट्वेन संकल्प्य पुरुषेण पुरुषाख्येन हविषा मानसं यज्ञमतन्वत अतनिषत तदानीमस्य यज्ञस्य वसन्तो वसन्तर्तुरेवाज्यमासीत् अभूत् तमेवाज्यत्वेन संकल्पितवन्त इत्यर्थः एवं ग्रीष्म इध्मआसीत् तमेवेध्मत्वेन संकल्पितवन्तः तथा शरद्धविरासीत् तामेव पुरोडाशादिहविष्ट्वेन संकल्पितवन्त इत्यर्थः एवं पुरुषस्य हविःसामान्यरूपत्वेन संकल्पः अनन्तरं वसन्तादीनामाज्यादिविशेषरूपत्वेन संकल्प इति द्रष्टव्यं ॥ ६ ॥

६. जिस समय पुरुष-रूप मानस हवि से देवों ने मानसिक यज्ञ किया, उस समय यज्ञ में वसन्त-रूप घृत हुआ, ग्रीष्म-स्वरूप काष्ठ हुआ और शरद् हव्य-रूप से कल्पित हुआ।

तंयज्ञंबर्हिषिप्रौक्षन्पुरुषंजातमग्रतः ।
तेनदेवाअयजन्तसाध्याऋषयश्चये ॥ ७ ॥

तम् । यज्ञम् । बर्हिषि । प्र । औक्षन् । पुरुषम् । जातम् । अग्रतः ।
तेन । देवाः । अयजन्त । साध्याः । ऋषयः । च । ये ॥ ७ ॥

यज्ञं यज्ञसाधनभूतं तं पुरुषं पशुत्वभावनया यूपे बद्धं बर्हिषि मानसे यज्ञे प्रौक्षन् प्रोक्षितवन्तः कीदृशमित्यत्राह अग्रतः सर्वसृष्टेः पूर्वं पुरुषं जातं पुरुषत्वेनोत्पन्नं एतच्च प्रागेवोक्तं तस्माद्विराळजायत विराजो अधि पूरुष इति । तेन पुरुषरूपेण पशुना देवा अयजन्त मानसयागं निष्पादितवन्त इत्यर्थः के ते देवा इत्यत्राह साध्याः सृष्टिसाधनयोग्याः प्रजापतिप्रभृतयः तदनुकूला ऋषयो मन्त्रद्रष्टारश्च ये सन्ति ते सर्वेऽप्ययजन्त इत्यर्थः ॥ ७ ॥

७. जो सबसे प्रथम उत्पन्न हुए, उन्हीं (यज्ञ-साधक पुरुष) को यज्ञीय-पशु-रूप से मानस यज्ञ में दिया गया। उन पुरुष के द्वारा देवों, साध्यों (प्रजापति आदि) और ऋषियों ने यज्ञ किया।

अथाष्टमी—

तस्माद्यज्ञात्सर्वहुतः संभृतं पृषदाज्यम् ।
पशून्ताँश्चक्रे वायव्यानारण्यान्ग्राम्याश्च ये ॥ ८ ॥

तस्मात् । यज्ञात् । सर्वऽहुतः । सम्ऽभृतम् । पृषत्ऽआज्यम् ।
पशून् । तान् । चक्रे । वायव्यान् । आरण्यान् । ग्राम्याः । च । ये ॥ ८ ॥

सर्वहुतः सर्वात्मकः पुरुषो यस्मिन्यज्ञे हूयते सोऽयं सर्वहुत् तादृशात्तस्मात् पूर्वोक्तात् मानसाद्यज्ञात्पृषदाज्यं दधिमिश्रमाज्यं संभृतं संपादितं दधि चाज्यं चेत्येवमादिभोग्यजातं सर्वं संपादितमित्यर्थः तथा वायव्यान् वायुदेवताकान् लोकप्रसिद्धान् आरण्यान् पशूंश्चक्रे उत्पादितवान् आरण्याहरिणादयः । तथा ये च ग्राम्यागवाश्वादयस्तानपि चक्रे । पशूनामन्तरिक्षद्वारा वायुदेवत्यत्वं यजुर्ब्राह्मणेसमाम्नायते—वायवस्थेत्याह वायुर्वाअन्तरिक्षस्याध्यक्षाः अन्तरिक्षदेवत्याःखलुवैपशवः वायवएवैनान्परिददातीति[1] ॥ ८ ॥

८. जिस यज्ञ में सर्वात्मक पुरुष का हवन होता है, उस मानस यज्ञ से दधि-मिश्रित घृत आदि उत्पन्न हुए। उससे वायु देवतावाले वन्य (हरिण आदि) और ग्राम्य (कुक्कुर आदि) पशु उत्पन्न हुए।

तस्माद्यज्ञात्सर्वहुतऋचःसामानिजज्ञिरे ।
छन्दांसिजज्ञिरेतस्माद्यजुस्तस्मादजायत ॥ ९ ॥

तस्मात् । यज्ञात् । सर्वऽहुतः । ऋचः । सामानि । जज्ञिरे ।
छन्दांसि । जज्ञिरे । तस्मात् । यजुः । तस्मात् । अजायत ॥ ९ ॥

सर्वहुतस्तस्मात्पूर्वोक्ताद्यज्ञात् ऋचः सामानि च जज्ञिरे उत्पन्नाः तस्माद्यज्ञात् छन्दांसिगायत्र्यादीनि जज्ञिरे तस्माद्यज्ञात् यजुरप्यजायत ॥ ९ ॥

९. सर्वात्मक पुरुष के होम से युक्त उस यज्ञ से ऋक् और साम उत्पन्न हुए। उससे गायत्री आदि छन्द उत्पन्न हुए और उसी से यजुः की भी उत्पत्ति हुई।

तस्मादश्वाअजायन्तयेकेचोभयादतः ।
गावोहजज्ञिरेतस्मात्तस्माज्जाताअजावयः ॥ १० ॥ १८ ॥

---

[1] तै० ब्रा० ३.२.१ ।

तस्मात् । अश्वाः । अजायन्त । ये । के । च । उभयादतः । गावः ।
ह । जज्ञिरे । तस्मात् । तस्मात् । जाताः । अजावयः ॥ १० ॥१८॥

तस्मात्पूर्वोक्ताद्यज्ञात् अश्वा अजायन्त उत्पन्नाः तथा ये के चाश्वव्यतिरिक्ता गर्दभाश्वतराश्चोभयादतऊर्ध्वाधोभागयोः उभयोर्दन्तयुक्ताः सन्ति येषां तेपि तस्मादजायन्त तथा तस्माद्यज्ञात् गावश्च जज्ञिरे किंच तस्माद्यज्ञादजाअवयश्च जाताः ॥ १० ॥

१०. उस यज्ञ से अश्व और अन्य नीचे-ऊपर दाँतोंवाले पशु उत्पन्न हुए। गौ, अज और मेष भी उत्पन्न हुए।

॥ इत्यष्टमस्य चतुर्थेष्टादशोवर्गः ॥ १८ ॥

अथैकादशी—

यत्पुरुषंव्यदधुःकतिधाव्यकल्पयन् ।
मुखंकिमस्यकौबाहूकाऊरूपादाउच्येते ॥ ११ ॥

यत् । पुरुषम् । वि । अदधुः । कतिधा । वि । अकल्पयन् ।
मुखम् । किम् । अस्य । कौ । बाहू इति । कौ । ऊरू
इति । पादौ । उच्येते इति ॥ ११ ॥

प्रश्नोत्तररूपेण ब्राह्मणादिसृष्टिं वक्तुं ब्रह्मवादिनां प्रश्ना उच्यन्ते प्रजापतेः प्राणरूपा देवाः यत् यदा पुरुषं विराड्रूपं व्यदधुः संकल्पेनोत्पादितवन्तः तदानीं कतिधा कतिभिः प्रकारैः व्यकल्पयन् विविधं कल्पितवन्तः अस्य पुरुषस्य मुखं किमासीत् कौ बाहू अभूतां का ऊरू कौ च पादौ उच्येते प्रथमं सामान्यरूपप्रश्नः पश्चात् मुखंकिमित्यादिना विशेषविषयाः प्रश्नाः॥ ११॥

११. जो विराट् पुरुष उत्पन्न किये गये, वे कितने प्रकारों से उत्पन्न किये गये? इनके मुख, दो हाथ, दो ऊरु और दो चरण कौन हुए?

ब्राह्मणोऽस्यमुखमासीद्बाहूराजन्यःकृतः ।
ऊरूतदस्ययद्वैश्यःपद्भ्यांशूद्रोअजायत ॥ १२ ॥

ब्राह्मणः । अस्य । मुखम् । आसीत् । बाहू इति । राजन्यः ।
कृतः । ऊरू इति । तत् । अस्य । यत् । वैश्यः । पत्ऽभ्याम् ।
शूद्रः । अजायत ॥ १२ ॥

इदानीं पूर्वोक्तप्रश्नानामुत्तराणि दर्शयति अस्य प्रजापतेर्ब्राह्मणोब्राह्मणत्वजातिविशिष्टः पुरुषोमुखमासीत् मुखादुत्पन्नइत्यर्थः योयं राजन्यः क्षत्रियत्वजातिविशिष्टः सबाहूकृतः बाहुत्वेन निष्पादितः बाहुभ्यामुत्पादितइत्यर्थः तत्तदानीमस्य प्रजापतेः यद्यौ ऊरू तद्रूपोवैश्यः संपन्नः ऊरुभ्यामुत्पन्नइत्यर्थः तथास्य पद्भ्यां पादाभ्यां शूद्रः शूद्रत्वजातिमान् पुरुषोजायत इ-यं च मुखादिभ्योब्राह्मणादीनामुत्पत्तिः यजुःसंहितायां सप्तमकाण्डे—समुखतस्त्रिवृतंनिरमिमीतइ-त्यादौविस्पष्टमाम्नाता । अतः प्रश्नोत्तरे उभे अपि तत्परत्वेनैव योजनीये ॥ १२ ॥

१२. इनका मुख ब्राह्मण हुआ, दोनों बाहुओं से क्षत्रिय बनाया गया, दोनों ऊरुओं (जघनों) से वैश्य हुआ और पैरों से शूद्र उत्पन्न हुआ।

चन्द्रमामनसोजातश्चक्षोःसूर्योअजायत ।
मुखादिन्द्रश्चाग्निश्चप्राणाद्वायुरजायत ॥ १३ ॥

चन्द्रमाः । मनसः । जातः । चक्षोः । सूर्यः । अजायत । मुखात् ।
इन्द्रः । च । अग्निः । च । प्राणात् । वायुः । अजायत ॥ १३ ॥

यथा दध्याज्यादिद्रव्याणि गवादयः पशवः ऋगादिवेदाः ब्राह्मणादयोमनुष्याश्च तस्मा-दुत्पन्नाएवं चन्द्रादयोदेवाअपि तस्मादेवोत्पन्नाइत्याह प्रजापतेर्मनसः सकाशात् चन्द्रमा जातश्चक्षोश्चक्षुषः सूर्योप्यजायत अस्य मुखादिन्द्रश्चाग्निश्च देवावुत्पन्नौ अस्य प्राणाद्वायुर-जायत ॥ १३ ॥

१३. पुरुष के मन से चन्द्रमा, नेत्र से सूर्य, मुख से इन्द्र और अग्नि तथा प्राण से वायु उत्पन्न हुए।

अथ चतुर्दशी—

नाभ्याआसीदन्तरिक्षंशीर्ष्णोद्यौःसमवर्तत ।
पद्भ्यांभूमिर्दिशःश्रोत्रात्तथालोकाँअकल्पयन् ॥ १४ ॥

नाभ्याः । आसीत् । अन्तरिक्षम् । शीर्ष्णः । द्यौः । सम् ।
अवर्तत । पत्ऽभ्याम् । भूमिः । दिशः । श्रोत्रात् । तथा ।
लोकान् । अकल्पयन् ॥ १४ ॥

यथा चन्द्रादीन्प्रजापतेर्मनःप्रभृतिभ्योकल्पयन् तथान्तरिक्षादीन् लोकान् प्रजापतेर्ना-भ्यादिभ्योदेवाअकल्पयन् उत्पादितवन्तः एतदेवदर्शयति नाभ्याः प्रजापतेर्नाभेरन्तरिक्षमासीत्

शीर्ष्णः शिरसो द्यौः समवर्ततोत्पन्ना अस्य पद्भ्यां पादाभ्यां भूमिरुत्पन्ना अस्य श्रोत्राद्दिशउत्पन्नाइति ॥ १४ ॥

१४. पुरुष की नाभि से अन्तरिक्ष, सिर से द्यौ (स्वर्ग), चरणों से भूमि, श्रोत्र से दिशायें आदि भुवन बनाये गये।

सप्तास्यासन्परिधयस्त्रिःसप्तसमिधःकृताः ।
देवायद्यज्ञंतन्वानाअबध्नन्पुरुषंपशुम् ॥ १५ ॥

सप्त । अस्य । आसन् । परिऽधयः । त्रिः । सप्त । सम्ऽइधः ।
कृताः । देवाः । यत् । यज्ञम् । तन्वानाः । अबध्नन् । पुरुषम् । पशुम् ॥ १५ ॥

अस्य सांकल्पिकस्य यज्ञस्य गायत्र्यादीनि सप्तच्छन्दांसि परिधयआसन् ऐष्टिकस्याहवनीयस्य त्रयः परिधयः उत्तरवेदिकास्त्रयः आदित्यश्च सप्तमःपरिधिः प्रतिनिधिरूपाः अतएवाम्नायते नपुरस्तात्परिदध्यादित्यादित्योह्येवोद्यन्पुरस्ताद्रक्षांस्यपहन्तीति । ततएते आदित्यसहिताः सप्तपरिधयोत्र सप्तच्छन्दोरूपाः तथा समिधः त्रिःसप्त त्रिगुणिताः सप्तसंख्याकाएकविंशतिः कृताः । द्वादशमासाःपंचर्तवस्त्रयइमेलोकाअसावादित्यएकविंशइति[1] । एते पदार्थाः एकविंशतिदारुयुक्तेध्मत्वेन भाविताः यतः पुरुषोवैराजोस्ति तं पुरुषं देवाः प्रजापतिप्राणेन्द्रियरूपाः यज्ञं तन्वानाः मानसं यज्ञं कुर्वाणाः पशुमबध्नन् विराट्पुरुषमेव पशुत्वेन भावितवन्तः एतदेवाभिप्रेत्य पूर्वत्र पुरुषेण हविषेत्युक्तं ॥ १५ ॥

१५. प्रजापति के प्राणादि-रूप देवों ने मानसिक यज्ञ के सम्पादन-काल में जिस समय पुरुषरूप पशु को बाँधा, उस समय सात परिधियाँ (ऐष्टिक और आहवनीय की तीन और उत्तर वेदी की तीन वेदियाँ तथा एक आदित्य-वेदी आदि सात परिधियाँ या सात छन्द) बनाई गईं और इक्कीस (बारह मास, पाँच ऋतुएँ, तीन लोक और आदित्य) यज्ञीय काष्ठ या समिधायें बनाई गईं।

यज्ञेनयज्ञमयजन्तदेवास्तानिधर्माणिप्रथमान्यासन् ।
तेहनाकंमहिमानःसचन्तयत्रपूर्वेसाध्याःसन्तिदेवाः ॥ १६ ॥ १९ ॥

यज्ञेन । यज्ञम् । अयजन्त । देवाः । तानि । धर्माणि । प्रथमानि ।
आसन् । ते । ह । नाकम् । महिमानः । सचन्त । यत्र ।
पूर्वे । साध्याः । सन्ति । देवाः ॥ १६ ॥ १९ ॥

---

1 ऐ० ब्रा० १. ३०.

पूर्वं प्रपंचेनोक्तमर्थं संक्षिप्यात्र दर्शयति देवाः प्रजापतिप्राणरूपाः यज्ञेन यथोक्तेन मानसेन संकल्पेन यज्ञं यथोक्तयज्ञस्वरूपं प्रजापतिमयजन्त पूजितवन्तः तस्मात्पूजनात् तानि प्रसिद्धानि धर्माणि जगद्रूपविकाराणांधारकाणि प्रथमानि मुख्यभूतान्यासन् एतावता सृष्टिप्रतिपादितसूक्तभागार्थः संगृहीतः। अथोपासनतत्फलानुवादकभागार्थः संगृह्यते यत्र यस्मिन्विराट्प्राप्तिरूपे नाके पूर्वे साध्याः पुरातनाविराडुपास्तिसाधकादेवाः सन्ति तिष्ठन्ति तन्नाकं विराट्प्राप्तिरूपं स्वर्गं ते महिमानः तदुपासकामहात्मानः सचन्त समवयन्ति प्राप्नुवन्ति ॥ १६ ॥

१६. देवों ने यज्ञ (मानसिक संकल्प) के द्वारा जो यज्ञ किया या पुरुष का पूजन किया, उससे जगद्रूप विकारों के धारक और मुख्य धर्म हुए। जिस स्वर्ग में प्राचीन साध्य (देवजाति-विशेष) और देवता हैं, उसे उपासक महात्मा लोग पाते हैं।

॥ इत्यष्टमस्य चतुर्थे एकोनविंशोवर्गः ॥ १९ ॥

॥ इति दशमे मण्डले सप्तमोनुवाकः ॥ ७ ॥

अष्टमेनुवाके नव सूक्तानि संजागृवद्भिरिति पंचदशर्चं प्रथमं सूक्तं वीतहव्यपुत्रस्यारुणनाम्नआर्षं अग्निदेवत्यं अंत्यात्रिष्टुप् शिष्टाजगत्यः तथाचानुक्रान्तं—संजागृवद्भिः पंचोनारुणोवैतहव्यआग्नेयमिति। प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोर्जागतेछन्दसीदं सूक्तं। सूत्रितंच—संजागृवद्भिर्धिनइच्छिशोर्वद्धं नवित्रमहसमिति आगतमिति।

संजा॒गृ॒वद्भि॒र्जर॑माण इध्यते॒ दमे॒ दमू॑ना इ॒षय॑न्नि॒ळस्प॒दे।
विश्व॑स्य॒ होता॑ ह॒विषो॒ वरे॑ण्यो वि॒भुर्वि॒भावा॑ सु॒षखा॑ सखीय॒ते ॥ १ ॥

सम्। जा॒गृ॒वत्ऽभिः। जर॑माणः। इ॒ध्य॒ते॒। दमे॑। दमू॑नाः।
इ॒षय॑न्। इ॒ळः। प॒दे। विश्व॑स्य। होता॑। ह॒विषः॑। वरे॑ण्यः।
वि॒ऽभुः। वि॒भाऽवा॑। सु॒ऽसखा॑। स॒खि॒ऽय॒ते ॥ १ ॥

हे अग्ने जागृवद्भिः जागरणशीलैः स्तोतृभिर्जरमाणः स्तूयमानोदमूनाः दममनादान्तमनाः दानमनावा इळस्पदे इळायाः पदे स्थाने उत्तरवेद्यामिषयन्नन्नमिच्छन् विश्वस्य सर्वस्य हविषोहोता वरेण्योवरणीयोविभुर्व्याप्तः विभावा दीप्तिमान् सुषखा शोभनसखा भवान् सखीयते सखित्वमिच्छते यजमानाय समिध्यते सम्यग्दीप्यते ॥ १ ॥

१. अग्नि, जागरणशील स्तोता लोग तुम्हारी स्तुति करते हैं। दानमना अग्नि उत्तरवेदी पर बैठकर अन्नलाभ के लिए सारे हवि के होता होते हैं। वे वरणीय, व्यापक, दीप्तिमान् और शोभन सखा हैं। वे सख्य की अभिलाषा करते हुए भली भाँति प्रज्वलित होते हैं।

सदर्शतश्रीरतिथिर्गृहेगृहेवनेवनेशिश्रियेतक्वीरिव ।
जनंजनंजन्योनातिमन्यतेविशआक्षेतिविश्योविशंविशम् ॥ २॥

सः । दर्शतऽश्रीः । अतिथिः । गृहेऽगृहे । वनेऽवने । शिश्रिये ।
तक्वीःऽइव । जनम्ऽजनम् । जन्यः । न । अति । मन्यते ।
विशः । आ । क्षेति । विश्यः । विशम्ऽविशम् ॥ २ ॥

दर्शतश्रीर्दर्शनीयविभूतिरतिथिभूतः सोऽग्निः गृहेगृहे यजमानानां गृहेषु वनेवने सर्वेषु वनेषु च शिश्रिये श्रयति । किंच जन्यो जनहितः सोऽग्निः जनंजनं सर्वजनं तक्वीरिव गच्छन्निव नातिमन्यते नातिसृज्य गच्छतीत्यर्थः । तदेव दर्शयति विश्यो विड्भ्यो हितः सोऽग्निः विशो मनुष्यानाक्षेति अभिगच्छति । किंच विशंविशं सर्वा विशः प्रजाः अधिवसतीति शेषः ॥ २ ॥

२. अग्नि सुशोभन और अतिथि हैं। वे यजमानों के गृहों और वनों में रहते हैं। मनुष्य-हितैषी अग्नि किसी को नहीं छोड़ते। वे प्रजा-हितैषी हैं। वे मनुष्यों—सारी प्रजा के गृह में रहते हैं।

सुदक्षोदक्षैःक्रतुनासिसुक्रतुरग्नेकविःकाव्येनासिविश्ववित् ।
वसुर्वसूनांक्षयसित्वमेकइद्द्यावाचयानिपृथिवीचपुष्यतः ॥ ३ ॥

सुऽदक्षः । दक्षैः । क्रतुना । असि । सुऽक्रतुः । अग्ने । कविः ।
काव्येन । असि । विश्वऽवित् । वसुः । वसूनाम् । क्षयसि । त्वम् ।
एकः । इत् । द्यावा । च । यानि । पृथिवी इति । च । पुष्यतः ॥ ३॥

हे अग्ने त्वं दक्षैर्बलैः सुदक्षः सुबलोऽसि भवसि किंच क्रतुना कर्मणा सुक्रतुः शोभनकर्मा किंच काव्येन मेधाविकर्मणा कविर्मेधाव्यसि किंच विश्ववित् सर्वज्ञोऽसि किंच वसूनां धनानां वसुर्वासयितासि किंच हे अग्ने त्वमेक इदेक एव क्षयसि निवससि किंच द्यावा च पृथिवी च द्यावाभूमी यानि वसूनि पुष्यतः संवर्धयतः तेषां दिव्यानां पार्थिवानां च धनानामीशिष इति शेषः ॥ ३ ॥

३. अग्नि, तुम बलों से बली हो। तुम कर्म से कर्म शोभन-कर्मा और कान्त कर्म से मेधावी हो। तुम सर्वज्ञ और धनों के स्थापक हो। तुम अकेले रहते हो। द्यावापृथिवी जिन धनों का संवर्द्धन करते हैं, उनके भी तुम स्वामी हो।

प्रजानन्नग्ने तव योनिमृत्वियमिळायास्पदे घृतवन्तमासदः।
आ ते चिकित्र उषसामिवेतयोऽरेपसः सूर्यस्येव रश्मयः ॥ ४ ॥

प्रऽजानन् । अग्ने । तव । योनिम् । ऋत्वियम् । इळायाः । पदे ।
घृतऽवन्तम् । आ । असदः । आ । ते । चिकित्रे । उषसाम्ऽइव ।
एतयः । अरेपसः । सूर्यस्यऽइव । रश्मयः ॥ ४ ॥

हे अग्ने तव ऋत्वियं ऋतौ भवं घृतवन्तं घृतेन सहितं योनिं निवासस्थानं इळायास्पदे उत्तरवेद्यां प्रजानन् त्वमासदः आसीदसि किंच ते तव रश्मयः उषसामिव यथोषसामेतयः गन्त्र्यः प्रकाशलक्षणा आगतयो वा सूर्यस्येव यथा सूर्यस्यारेपसः पापरहिता निर्मला रश्मयो दृश्यन्ते तद्वदाचिकित्रे आज्ञायन्ते ॥ ४ ॥

४. यज्ञवेदी के ऊपर यथासमय घृत-युक्त निवास-स्थान बनाया जाता है। अग्नि, तुम उसे पहचान कर बैठो। तुम्हारी ज्वालायें प्रभात की आभा अथवा सूर्य की किरणों के समान विमल देखी जाती हैं।

तव श्रियो वर्ष्यस्येव विद्युतश्चित्राश्चिकित्र उषसां न केतवः।
यदोषधीरभिसृष्टो वनानि च परि स्वयं चिनुषे अन्नमास्ये ॥ ५ ॥ २० ॥

तव । श्रियः । वर्ष्यस्यऽइव । विऽद्युतः । चित्राः । चिकित्रे ।
उषसाम् । न । केतवः । यत् । ओषधीः । अभिऽसृष्टः । वनानि ।
च । परि । स्वयम् । चिनुषे । अन्नम् । आस्ये ॥ ५ ॥ २० ॥

हे अग्ने तव श्रियो रश्मिलक्षणा विभूतयश्चित्राश्चिकित्रे प्रज्ञायन्ते । तत्र दृष्टान्तः—वर्षोत्पन्नस्य वर्षितुर्मेघस्य संबन्धिन्यो विद्युत उषसां न यथा चोषसां केतवः प्रज्ञानाः तस्याः प्रकाशाः प्रज्ञायन्ते तद्वदित्यर्थः कदेत्यत्राह यद्यदा त्वं ओषधीर्व्रीहियवाद्या वनान्यरण्यानि चाभिसृष्टो दग्धुं विसृष्टः सन् स्वयमात्मनास्येऽन्नमदनीयं स्थावरलक्षणं परिचिनुषे परिक्षिपसीत्यर्थः ॥ ५ ॥

५. तुम्हारी विचित्र शिखायें जल-वर्षक मेघ से निकलीं। बिजली अथवा प्रभात की आगमन-सूचिका आभाओं के समान देखी जाती हैं। उस समय तुम मानो बन्धन से मुक्त होकर वन और काष्ठ को खोजते हो। यह सब तुम्हारे मुख का अन्न है।

॥ इति पंचमस्य चतुर्थे विंशो वर्गः ॥ २० ॥

अथ षष्ठी—

तमोषधीर्दधिरेगर्भमृत्वियंतमापोअग्निंजनयन्तमातरः।
तमित्समानंवनिनश्चवीरुधोऽन्तर्वतीश्चसुवतेचविश्वहा ॥ ६ ॥

तम् । ओषधीः । दधिरे । गर्भम् । ऋत्वियम् । तम् । आपः ।
अग्निम् । जनयन्त । मातरः । तम् । इत् । समानम् । वनिनः ।
च । वीरुधः । अन्तःऽवतीः । च । सुवते । च । विश्वहा ॥ ६ ॥

ऋत्वियं ऋतौ प्राप्तं गर्भं गर्भभूतं तं प्रकृतमग्निं ओषधीरोषध्योदधिरे धारयन्ति तमेवा-ग्निं मातरोधारकत्वेन मातृस्थानीयाआपश्च जनयन्तजनयन्ति किंच वनिनोवनस्पतयश्च समानं गर्भभावेन प्रवेशात्सदृशं तमिच्चमेवाग्निं जनयन्ति किंच तमेवाग्निमन्तर्वतीर्गर्भवत्यो वीरुधओषधयश्च विश्वहा सर्वदा सुवते जनयन्ति ॥ ६ ॥

६. ओषधियाँ अग्नि को यथासमय गर्भ-स्वरूप धारण करती हैं और माता के समान जल उन्हें जन्म देता है। वन-स्थित लतायें गर्भवती होकर बराबर उन्हें एक भाव से जन्माती हैं।

वातोपधूतइषितोवशाँअनुतृषुयदन्नावेविषद्वितिष्ठसे ।
आतेयतन्तेरथ्योयथापृथक्छर्धांस्यग्नेअजराणिधक्षतः ॥ ७ ॥

वातऽउपधूतः । इषितः । वशान् । अनु । तृषु । यत् । अन्ना ।
वेविषत् । विऽतिष्ठसे । आ । ते । यतन्ते । रथ्यः । यथा ।
पृथक् । शर्धांसि । अग्ने । अजराणि । धक्षतः ॥ ७ ॥

हे अग्ने त्वं यदा वातोपधूतोवायुना कंपितोवशान् कान्तान् वनस्पतीन् अनु प्रति तृषु क्षिप्रमिषितः प्रेरितश्च सन् अन्नाअदनीयानि वनस्पत्यादीनि स्थावराणि वेविषत् व्याप्नुवन् वितिष्ठसे प्रसरन्नागच्छसि तदानीं धक्षतः काष्ठानि दहतः ते तव अजराणि जरारहितानि शर्धांसि तेजांसि यथा रथ्योरथिनस्तद्वत् पृथक् पृथगायतन्ते आगच्छन्ति ॥ ७ ॥

७. अग्नि, तुम वायु के द्वारा कम्पित होकर संचालित होते हो एवम् सुन्दर वनस्पतियों में पैठकर रहते हो। अग्नि, जिस समय तुम जलाने को तैयार होते हो, उस समय रथारूढ योद्धाओं के समान तुम्हारी प्रबल और अक्षय शिखायें, पृथक्-पृथक् होकर, बल का प्रकाश करती हैं।

मेधाकारंविदथस्यप्रसाधनमग्निंहोतारंपरिभूतमंमतिम् ।
तमिदर्भेहविष्यासमानमित्तमिन्महेवृणतेनान्यंत्वत् ॥ ८ ॥

मेधाऽकारम्। विदथस्य। प्रऽसाधनम्। अग्निम्। होतारम्।
परिऽभूतमम्। मतिम्। तम्। इत्। अर्भे। हविषि। आ। समानम्।
इत्। तम्। इत्। महे। वृणते। न। अन्यम्। त्वत्॥ ८॥

मेधाकारं प्रज्ञायाः कर्तारं विदथस्य यज्ञस्य प्रसाधनं प्रकर्षेण साधकं होतारं देवानामा ह्वातारं परिभूतममतिशयेन शत्रूणां परिभवितारं मतिं मन्तारं यं त्वामग्निं वयं वृणीमह इति शेषः तमित्तमेवाग्निमर्भेऽल्पेऽपि हविषि चरुपुरोडाशादिके हविषि समानमित् सदैव ऋत्विजः आवृणते प्रार्थयन्ते महे महति सोमात्मके हविष्यपि तमित्तमेवाग्निं वृणते त्वत् त्वत्तोऽन्यमतिरिक्तं देवं न वृणते ॥ ८॥

८. अग्नि लोगों को मेधावी बनानेवाले, यज्ञ के सिद्धिदाता, होम-निष्पादक, अतीव विराट् और ज्ञानी हैं। हवि कम या अधिक मात्रा में दिया जाय, अग्नि को ही सदा उसे स्वीकार करना पड़ता है—अन्य किसी को भी नहीं।

त्वामिदत्रवृणतेत्वायवोहोतारमग्नेविदथेषुवेधसः।
यद्देवयन्तोदधतिप्रयांसितेहविष्मन्तोमनवोवृक्तबर्हिषः॥ ९॥

त्वाम्। इत्। अत्र। वृणते। त्वाऽयवः। होतारम्। अग्ने।
विदथेषु। वेधसः। यत्। देवऽयन्तः। दधति। प्रयांसि। ते।
हविष्मन्तः। मनवः। वृक्तऽबर्हिषः॥ ९॥

हे अग्ने होतारं देवानामाह्वातारं अग्निं त्वामित् त्वामेव त्वायवस्त्वत्कामा वेधसः कर्मणां कर्तार ऋत्विजः अत्रास्मिन् लोके विदथेषु यज्ञेषु वृणते प्रार्थयन्ति कदेत्यत आह यद्यदा देवयन्तो देवान् यष्टुमिच्छन्तो वृक्तबर्हिषः छिन्नबर्हिषो हविष्मन्तः संस्कृतहविष्काः सहविष्का मनवो मनुष्या ऋत्विजस्ते तुभ्यं प्रयांसि हवींषि दधति धारयन्ति प्रयच्छन्तीत्यर्थः ॥ ९॥

९. अग्नि, यजमान लोग, यज्ञ के समय तुम्हें पाने की अभिलाषा करके होता के रूप से तुम्हें ही वरण करते हैं। उस समय देवभक्त मनुष्य लोग कुश का छेदन करके और हवि लाकर तुम्हारे लिए हवि देते हैं।

अथ दशमी—

तवाग्नेहोत्रंतवपोत्रमृत्वियंतवनेष्ट्रंत्वमग्निदृतायतः।
तवप्रशास्त्रंत्वमध्वरीयसिब्रह्माचासिगृहपतिश्चनोदमे॥ १०॥ २१॥

तव । अग्ने । होत्रम् । तव । पोत्रम् । ऋत्वियम् । तव । नेष्ट्रम् ।
त्वम् । अग्नित् । ऋतऽयतः । तव । प्रऽशास्त्रम् । त्वम् । अध्वरिऽयसि ।
ब्रह्मा । च । असि । गृहऽपतिः । च । नः । दमे ॥ १० ॥ २१ ॥

हे अग्ने तव होत्रं होतृकर्म त्वया विना तस्याभावात् किंच तवैव ऋत्वियं ऋतौ भवं यागानुष्ठानकालं पोत्रं पोतृकर्म त्वया विना तस्याप्यभावात् किंच तवैव नेष्ट्रं नेष्टृकर्म किंच ऋतायतः ऋतं यज्ञं कर्तुमिच्छतो यजमानस्य त्वमेवाग्निर्नान्यः कश्चित्। किंच तव प्रशास्त्रं प्रशास्तृकर्म किंच हे अग्ने त्वमेवाध्वरीयसि अध्वरं यज्ञं कर्तुमिच्छसि तव हेतुत्वात्तत्कर्तृत्वं किंच त्वमेव ब्रह्मासि त्वां विना तस्याभावात् किंच नोऽस्माकं दमे गृहे गृहपतिर्यजमानोऽसि त्वया विनास्माकं यजमानत्वाभावात् ॥ १० ॥

१०. अग्नि, यथासमय तुम्हें ही होता और पोता का कार्य करना पड़ता है। यज्ञ-कर्त्ता के लिए तुम्हीं नेष्टा और अग्नि हो। तुम प्रशास्ता, अध्वर्यु और ब्रह्मा का कार्य करते हो। तुम हमारे गृह के गृहपति हो।

॥ इत्यष्टमस्य चतुर्थे एकविंशो वर्गः ॥ २१ ॥

यस्तुभ्यमग्ने अमृताय मर्त्यः समिधा दाशदुत वा हविष्कृति ।
तस्य होता भवसि यासि दूत्यमुप ब्रूषे यजस्यध्वरीयसि ॥ ११ ॥

यः । तुभ्यम् । अग्ने । अमृताय । मर्त्यः । सम्ऽइधा । दाशत् । उत ।
वा । हविःऽकृति । तस्य । होता । भवसि । यासि । दूत्यम् ।
उप । ब्रूषे । यजसि । अध्वरिऽयसि ॥ ११ ॥

हे अग्ने अमृताय मरणधर्मरहिताय तुभ्यं यो मर्त्यो मनुष्यः समिधा समिधं सुपां सुलुगि-त्याकारः दाशत् ददाति प्रयच्छति उत वा अपि वा हविष्कृति हविषां कृतकरणं यस्मिन्नहृ-निष्कृत् यस्मिन्यज्ञे हवींषि ददातीति संस्कृतं यस्मिन् तं यज्ञमनुतिष्ठतीति शेषः। अस्य मनुष्यस्य होता देवानामाह्वाता भवसि। किंच त्वं दूत्यं देवान्प्रति दूतकर्म कर्तुं यासि गच्छसि किंच त्वं ब्रह्मा भूत्वास्मिन्कर्मणि युष्मभ्यमिमानि हवींषि यजमानेन प्रहितानीत्युपब्रूषे उपक्रम्य ब्रवीषि किंच त्वं यजसि यजमानो भूत्वा देवेभ्यो हवींषि ददासि किंच त्वं यथा पूर्वोक्त प्रकारेणाध्वरीयसि अध्वर्युरिवाचरसि अन्यथा यज्ञं कर्तुमिच्छसि ॥ ११ ॥

११. अग्नि, जो मनुष्य तुम्हें अमर जानकर समिधा और हवि देता है, उसके तुम होता होते हो, उसके लिए तुम देवों के पास दूत-कर्म करते हो, देवों को निमन्त्रित करते हो, यज्ञानुष्ठान करते हो और अध्वर्यु का कार्य करते हो।

इमाअस्मैमतयोवाचोअस्मदाँऋचोगिरःसुष्टुतयःसमग्मत ।
वसूयवोवसवेजातवेदसेवृद्धासुचिद्वर्धनोयासुचाकनत् ॥ १२ ॥

इमाः । अस्मै । मतयः । वाचः । अस्मत् । आ । ऋचः । गिरः ।
सुऽस्तुतयः । सम् । अग्मत । वसुऽयवः । वसवे । जातऽवेदसे ।
वृद्धासु । चित् । वर्धनः । यासु । चाकनत् ॥ १२ ॥

जातवेदसे जातप्रज्ञाय वसवे वासयित्रेऽस्मा अग्नये मतयः पूजयित्र्यः इमावाचोवसूयवो-ऽस्मदर्थं धनकामाःसत्यः अस्मदस्मत्तोनिर्गत्यासमग्मताभिमुख्येन संगच्छन्ते तमिममग्निंप्रीणयन्त्वित्यर्थः काः पुनस्ताः सुष्टुतयः शोभनस्तुतिरूपाऋचोऋगात्मिकागिरोवाचः तथा यासु वृद्धासु चित् स्वयमेव प्रवृद्धास्वपि वर्धनः पुनरपि वर्धयिता सन् अग्निश्चाकनत् सोऽयं कामयते इमामत्यइत्यन्वयः ॥ १२ ॥

१२. अग्नि के लिए यह सारा ध्यान, वेद-वाक्य और स्तोत्र किये जाते हैं। ज्ञानी अग्नि वासक हैं। अर्थाभिलाष से ये सारे स्तोत्र उनमें जाकर मिलते हैं। श्री-वृद्धि करनेवाले अग्नि, इन स्तोत्रों की वृद्धि होने पर सन्तुष्ट होते हैं।

इमांप्रत्नायसुष्टुतिंनवीयसींवोचेयमस्माउशतेशृणोतुनः ।
भूयाअन्तराहृद्यस्यनिस्पृशेजायेवपत्यउशतीसुवासाः ॥ १३ ॥

इमाम् । प्रत्नाय । सुऽस्तुतिम् । नवीयसीम् । वोचेयम् । अस्मै ।
उशते । शृणोतु । नः । भूयाः । अन्तरा । हृदि । अस्य ।
निःऽस्पृशे । जायाऽइव । पत्ये । उशती । सुऽवासाः ॥ १३ ॥

प्रत्नाय पुराणायोशते स्तोत्रं कामयमानायास्मा अग्नये नवीयसीं नवतरामन्यैरकृतपूर्वां सुष्टुतिं वोचेयमहंवक्ष्यामि सोऽग्निरस्मदीयां स्तुतिं शृणोतु किंचाहमस्याग्नेर्हृदि हृदये यथाप्यन्तरा मध्ये निस्पृशे संस्पर्शनाय गुणैरनुरंजनायेत्यर्थः भूयाः भूयासं व्यत्ययेन मध्यमः अग्नेर्हृदिस्पृगहं स्यामित्यर्थः । अथवा मम सुष्टुतेरनुप्रवेष्टा भवेति योज्यं समानं अन्यत् । तत्र दृष्टान्तः— पत्ये पत्युर्हृदयस्य मध्ये सुवासाः शोभनवस्त्रादिना मंडिता जाया उशती कामयमाना जाया इव तथा भवति तद्वदित्यर्थः ॥ १३ ॥

१३. स्तोत्राभिलाषी उन प्राचीन अग्नि के लिए मैं अत्यन्त नूतन और सुन्दर स्तोत्र कहता हूँ। वे सुनें। जैसे प्रणय-परवशा स्त्री बढ़िया कपड़े पहनकर पति के हृदय-देश में अपनी देह को मिलाती है, वैसे ही मैं अग्नि हृदय के मध्य-स्थान को छूता हूँ।

यस्मिन्नश्वासऋषभासउक्षणोवशामेषाअवसृष्टासआहुताः ।
कीलालपेसोमपृष्ठायवेधसेहृदामतिंजनयेचारुमग्नये ॥ १४ ॥

यस्मिन् । अश्वासः । ऋषभासः । उक्षणः । वशाः । मेषाः ।
अवऽसृष्टासः । आऽहुताः । कीलालऽपे । सोमऽपृष्ठाय ।
वेधसे । हृदा । मतिम् । जनये । चारुम् । अग्नये ॥ १४ ॥

यस्मिन्नग्नावुक्षणः वाजपूर्वस्यनिगमइति दीर्घविकल्पः सेचनसमर्था अश्वासोऽश्वाः ऋषभासो वृषभाश्च वशाः स्वभाववन्ध्याश्च मेषाश्चावसृष्टासोदेवतार्थमवसृष्टाः परित्यक्ताः सन्तोऽश्वमेधेष्वाहुता आभिमुख्येन हुताभवन्ति कीलालपे सौत्रामण्यां सुरां पिबते कीलालमित्युदकनामसु पाठात् उदकं पिबते सोमपृष्ठाय सोमयुक्तः पृष्ठः उपरिभागो यस्य तस्मै सोमपृष्ठाय वेधसे विधात्रे तस्माअग्नये हृदा हृदयेन चारुं कल्याणीं मतिं स्तुतिं जनये जनयाम्युत्पादयामि ॥१४॥

१४. जिन अग्नि में घोड़ों, बली वृषों और पौरुष-हीन मेषों की, अश्वमेध-यज्ञ में, आहुति दी जाती है, जो जल पीते हैं, जिनके ऊपर सोम रहता है और जो यज्ञानुष्ठाता हैं, उन अग्नि के लिए हृदय से मैं कल्याण-करी स्तुति बनाता हूँ।

अहाव्यग्नेहविरास्येतेस्रुचीवघृतंचम्वीवसोमः ।
वाजसनिंरयिमस्मेसुवीरंप्रशस्तंधेहियशसंबृहन्तम् ॥ १५ ॥२२॥

अहावि । अग्ने । हविः । आस्ये । ते । स्रुचिऽइव । घृतम् ।
चम्विऽइव । सोमः । वाजऽसनिम् । रयिम् । अस्मे इति ।
सुऽवीरम् । प्रऽशस्तम् । धेहि । यशसम् । बृहन्तम् ॥ १५ ॥ २२ ॥

हे अग्ने देवतास्ये मुखे हविःपुरोडाशादिहविरस्माभिरहावि सततं प्रक्षिप्यते तत्रदृष्टान्तौ—घृतमाज्यं स्रुचीव यथास्रुचि । चम्वीव सोमः यथा चमसे सोमः तद्वदित्यर्थः । तथा त्वं वाजसनिं अन्नस्य दातारं सुवीरं शोभनपुत्रोपेतं प्रशस्तं सुवर्णादिकं यशसं यशस्विनं कीर्तिमन्तं बृहन्तमपरिमितं महान्तं वा रयिं रमणीयं धनमस्मास्वस्मभ्यं धेहि देहि ॥ १५ ॥

१५. जैसे स्रुक् में घी रक्खा जाता है और जैसे चमस में सोमरस रक्खा जाता है, वैसे ही अग्नि, तुम्हारे मुँह में हवि, पुरोडाश आदि का हवन किया जाता है। तुम मुझे अन्न, धन, उत्कृष्ट पुत्र, पौत्र आदि और विपुल यश दो।

॥ इत्यष्टमस्य चतुर्थे द्वाविंशोवर्गः ॥ २२ ॥

यज्ञस्येति पंचदशर्चं द्वितीयं सूक्तं मनोः पुत्रस्य शार्यातस्यार्षं जागतं बहुदेवताकं तथा चानुक्रान्तं—यज्ञस्य शार्यातो मानवो वैश्वदेवं तु जागतमिति । चातुर्विंशिके आरंभणीयेहनि वैश्वदेवशस्त्रे इदं वैश्वदेवनिविद्धानं । सूत्रितं च—ते हि द्यावापृथिवी यज्ञस्य वो रथ्यमिति । पृष्ठ्याभिप्लवषडहयोर्द्वितीयेहन्यपीदं वैश्वदेवनिविद्धानं चातुर्विंशिकेन तृतीयसवनमिति सूत्रकारोक्तत्वात् ।

तत्र प्रथमा—

यज्ञस्य॑ वो र॒थ्यं॑ वि॒श्पतिं॑ वि॒शां होता॑रम॒क्तोरति॑थिं वि॒भाव॑सुम् ।
शोच॒ञ्छुष्का॑सु॒ हरि॑णीषु॒ जर्भु॑र॒द्वृषा॑ के॒तुर्य॑ज॒तो द्याम॑शायत ॥ १ ॥

य॒ज्ञस्य॑ । वः॒ । र॒थ्य॑म् । वि॒श्पति॑म् । वि॒शाम् । होता॑रम् । अ॒क्तोः ।
अति॑थिम् । वि॒भाऽव॑सुम् । शोच॑न् । शुष्का॑सु । हरि॑णीषु ।
जर्भु॑रत् । वृषा॑ । के॒तुः । य॒ज॒तः । द्याम् । अ॒शा॒य॒त॒ ॥ १ ॥

हे देवा वो यूयं यज्ञस्य रथ्यं नेतारं विश्पतिं मनुष्याणां पालकं स्वामिनं वा विशां देवानां होतारं अक्तोरात्रेरतिथिमतिथिभूतं विभावसुं विविधदीप्तिधनमग्निं परिचरतेति शेषः शुष्कासु शुष्कभूतास्वोषधीषु शोचन् ज्वलन् हरिणीषु हरितवर्णास्वार्द्रास्वोषधीषु जर्भुरत् भक्षयन् कुटिलं गच्छन् वा वृषा कामानां वर्षिता केतुः प्रज्ञापको यजतो यष्टव्योऽग्निः द्यां दिवमशायत प्रतिशेते ॥ १ ॥

१. देवो, यज्ञ-नेता, मनुष्यों के स्वामी, होता, रात्रि के अतिथि और विविध-दीप्ति-धनवाले अग्नि की सेवा करो। शुष्क काष्ठों को जलानेवाले और हरे काठों में टेढ़े जानेवाले, कामवर्षक, यज्ञ की पताका और यजनीय अग्नि आकाश में सोते हैं।

अथ द्वितीया—

इ॒ममं॒जस्पामु॒भये॑ अकृण्वत ध॒र्माण॑म॒ग्निं वि॒दथ॑स्य॒ साध॑नम् ।
अ॒क्तुं न य॒ह्वमु॒षसः॑ पु॒रोहि॑तं॒ तनू॒नपा॑तमरु॒षस्य॑ निंसते ॥ २ ॥

इ॒मम् । अ॒ञ्जः॒ऽपाम् । उ॒भये॑ । अ॒कृ॒ण्व॒त॒ । ध॒र्माण॑म् । अ॒ग्निम् ।
वि॒दथ॑स्य । साध॑नम् । अ॒क्तुम् । न । य॒ह्वम् । उ॒षसः॑ ।
पु॒रःऽहि॑तम् । तनू॑ऽनपा॑तम् । अ॒रु॒षस्य॑ । निं॒स॒ते॒ ॥ २ ॥

उभये देवमनुष्याजंतवो अंजसारक्षकं धर्माणं धारयितारमिममग्निं विदथस्य यज्ञस्य साधनं साधयितारमकृण्वतअकुर्वत किंचाक्तुषस्यारोचमानस्य वायोस्तनूनपातं पुत्रं महं महान्तं पुरोहितमिममग्निं उषसः अर्कं न स्वरश्मिभीरंजकमादित्यमिव निंसते चुंबयन्ति आश्रयन्तीत्यर्थः ॥ २ ॥

२. रक्षक और धर्म-धारक अग्नि को देवों और मनुष्यों ने यज्ञ-साधक बनाया। वे महान् पुरोहित और शोभन वायु के पुत्र हैं। उषायें उन्हें, सूर्य के समान, चूमती हैं।

बळस्यनीथाविपणेश्चमन्महेवयाअस्यप्रहुताआसुरत्तवे ।
यदाघोरासोअमृतत्वमाशतादिज्जनस्यदैव्यस्यचर्किरन् ॥ ३ ॥

बट् । अस्य । नीथा । वि । पणेः । च । मन्महे । वयाः । अस्य ।
प्रऽहुताः । आसुः । अत्तवे । यदा । घोरासः । अमृतऽत्वम् ।
आशत । आत् । इत् । जनस्य । दैव्यस्य । चर्किरन् ॥ ३ ॥

विपणेरस्माभिर्विविधं पणितव्यस्य स्तुत्यस्याग्नेः नीथा नीथान्यस्मत्संबन्धीनि प्रज्ञानानि बट् सत्यानि स्युरिति मन्महे वयं कामयामहे । किंचास्याग्नेर्वयाअस्मदीयाअन्नाहुतयोऽत्तवे भक्षणाय प्रहुताआसुः भवेयुरिति कामयामहे किंच यदा यस्मिन्काले घोरासोघोराभयंकरा-अग्नेर्ज्वालाअमृतत्वमविनाशत्वमाशत प्राप्नुवन्ति आदिदनन्तरमेवास्माकमृत्विजोदैव्यस्य देवेषु भवस्य जनस्याग्नेरर्थाय चर्किरन् प्रकिरेयुरग्नौ हवींषि प्रक्षिपेयुरित्यर्थः ॥ ३ ॥

३. स्तुत्य अग्नि जो मार्ग दिखा देते हैं, वही प्रकृत हैं। हम जिसका हवन करते हैं, उसका वे भोजन करें। जिस समय उनको प्रबल शिखायें दीप्तिशील हुई, उस समय देवों के लिए फेंकी जाने लगीं।

अथ चतुर्थी—

ऋतस्यहिप्रसितिर्द्यौरुरुव्यचोनमोमह्य१रमतिःपनीयसी ।
इन्द्रोमित्रोवरुणःसंचिकित्रिरेथोभगःसवितापूतदक्षसः ॥ ४ ॥

ऋतस्य । हि । प्रऽसितिः । द्यौः । उरु । व्यचः । नमः । मही ।
अरमतिः । पनीयसी । इन्द्रः । मित्रः । वरुणः । सम् ।
चिकित्रिरे । अथो इति । भगः । सविता । पूतऽदक्षसः ॥ ४ ॥

कवस्य यज्ञस्य संबन्धिनमेनमग्निं प्रति प्रसितिर्विस्तृता द्यौरुरुविस्तीर्णं व्यचोव्याप्तमन्तरिक्षं च पनीयसी स्तुत्यतरा अरमतिः पर्यन्तरहिता मही पृथिवी च नमोनमनं कुर्वन्तीति शेषः अथापि च एनमग्निं इन्द्रो मित्रश्च वरुणश्च भगश्च सविता पूतदक्षसः शुद्धबला एते देवा एनमग्निं संचिकित्रिरे ज्येष्ठाय संजानते ॥ ४ ॥

४. विस्तृत द्यौ, विस्तीर्ण व्यचन, व्याप्त अन्तरिक्ष, स्तुत्य और असीम पृथिवी यज्ञीय अग्नि को नमस्कार करते हैं। इन्द्र, मित्र, वरुण, भग, सविता आदि पवित्र बलवाले देवता आविर्भूत होते हैं।

प्र रुद्रेण ययिना यन्ति सिन्धवस्तिरो महीमरमतिं दधन्विरे ।
येभिः परिज्मा परियन्नुरु ज्रयो वि रोरुवज्जठरे विश्वमुक्षते ॥५॥२३॥

प्र । रुद्रेण । ययिना । यन्ति । सिन्धवः । तिरः । महीम् ।
अरमतिम् । दधन्विरे । येभिः । परिऽज्मा । परिऽयन् । उरु ।
ज्रयः । वि । रोरुवत् । जठरे । विश्वम् । उक्षते ॥ ५ ॥ २३ ॥

सिन्धवः स्यन्दनशीला आपो ययिना गमनशीलेन रुद्रेण रुद्रपुत्रेण मरुद्गणेन सह प्रयन्ति । अथ बहुवदाह—येभी मरुतोऽरमतिं रमतिर्विरामोऽवसानं तद्रहितां अपर्यन्तां महीं पृथिवीं तिरः दधन्विरे तिरस्कुर्वन्तीत्यर्थः परिज्मा परितो गन्तेन्द्रः परियन् परितो गच्छन् येभिर्यैर्मरुद्गणैः सहोरु ज्रयो बहुवेगं करोतीति शेषः किंच जठरेऽन्तरिक्षे रोरुवत् शब्दं कुर्वन् पर्जन्यो यैर्मरुद्गणैः सह विश्वं भुवनमुक्षते सिंचते ॥ ५ ॥

५. वेगशाली मरुतों की सहायता पाकर नदियाँ बहती हैं और असीम भूमि को ढँकती हैं। सर्वत्र विचरण करनेवाले इन्द्र सर्वत्र जाकर, मरुतों की सहायता से, आकाश में गरजते हैं और महावेग से संसार में जल बरसाते हैं।

॥ इत्यष्टमस्य चतुर्थे त्रयोविंशो वर्गः ॥ २३ ॥

अथ षष्ठी—

क्राणा रुद्रा मरुतो विश्वकृष्टयो दिवः श्येनासो असुरस्य नीळयः ।
तेभिश्चष्टे वरुणो मित्रो अर्यमेन्द्रो देवेभिरर्वशेभिरर्वशः ॥ ६ ॥

क्राणाः । रुद्राः । मरुतः । विश्वऽकृष्टयः । दिवः । श्येनासः ।
असुरस्य । नीळयः । तेभिः । चष्टे । वरुणः । मित्रः ।
अर्यमा । इन्द्रः । देवेभिः । अर्वशेभिः । अर्वशः ॥ ६ ॥

अम्बुरस्य मेघस्य नीळयः आवासभूतादिवोन्तरिक्षस्य संबन्धिनः श्येनासः श्येनाः शंसनी-यमतयो विश्वरूपोव्याप्तमनुष्यारूढाश्वपृषायेमरुतः क्राणाः स्वाधिकारकर्मणि कुर्वाणा आ-सदइति शेषः तेभिस्तैरवेभिरश्ववद्भिः सोमवद्भिर्वा देवेभिर्देवैः सहार्यशोश्ववान् सोमवान् वेन्द्रः ह्येपश्यति वरुणश्च मित्रश्चार्यमाच सोमवद्भिर्मरुद्भिः सह पश्यन्ति ॥ ६ ॥

६. जिस समय मरुत् लोग कार्यारम्भ करते हैं, उस समय संसार को खींच लेते हैं। वे आकाश के श्येन पक्षी और मेघ के आश्रय हैं। वरुण, मित्र, अर्यमा और अश्वारोही इन्द्र, अश्वारूढ़ मरुतों के साथ, ये सारी बातें देखते हैं।

इन्द्रे भुजं शशमानास आशत सूरो दृशीके वृषणश्च पौंस्ये।
प्र ये न्वस्यार्हणा ततक्षिरे युजं वज्रं नृषदनेषु कारवः ॥ ७ ॥

इन्द्रे । भुजम् । शशमानासः । आशत । सूरः । दृशीके ।
वृषणः । च । पौंस्ये । प्र । ये । नु । अस्य । अर्हणा ।
ततक्षिरे । युजम् । वज्रम् । नृऽसदनेषु । कारवः ॥ ७ ॥

ये शशमानासः शशमानाः शंसमानाः स्तोतारः इन्द्रे स्तुते सति भुजं पालनमाशत प्राप्नुवन्ति सूरः सूर्ये स्तुते सति दृशीके दर्शनं सर्ववस्तुविषयं प्राप्नुवन्ति वृषणो वर्षितरीन्द्रे स्तुते पौंस्ये पौंस्यं बलं च प्राप्नुवन्ति किंच कारवः स्तोतारः अस्येन्द्रस्यार्हणा पूजनानि नु क्षिप्रं ततक्षिरे प्रकृष्टानि कुर्वन्ति ते स्तोतारो नृषदनेषु नरः कर्तृत्वेन येषु सीदन्ति तिष्ठन्ति तेषु यज्ञेषु युजं सहाय-मिन्द्रस्य वज्रं प्राप्नुवन्ति ॥ ७ ॥

७. स्तोता लोग इन्द्र से रक्षण, सूर्य से दृष्टि-शक्ति और वर्षक इन्द्र से पौरुष पाते हैं। जो स्तोता उत्कृष्ट रूप से इन्द्र की पूजा प्रस्तुत करते हैं, वे यज्ञ-काल में, इन्द्र के वज्र को सहायक पाते हैं।

अथाष्टमी—

सूरश्चिदा हरितो अस्य रीरमदिन्द्रादा कश्चिद्भयते तवीयसः।
भीमस्य वृष्णो जठरादभिश्वसो दिवेदिवे सहुरिस्तन्नबाधितः ॥ ८ ॥

सूरः । चित् । आ । हरितः । अस्य । रीरमत् । इन्द्रात् । आ ।
कः । चित् । भयते । तवीयसः । भीमस्य । वृष्णः । जठरात् ।
अभिऽश्वसः । दिवेऽदिवे । सहुरिः । स्तन् । अबाधितः ॥ ८ ॥

सूरः सूर्योऽप्यस्येन्द्रस्य परमेश्वरस्य परमात्मनः आज्ञां परिपालयितुं मन्वानोहरितोऽश्वान् प्रेरयतीति शेषः प्रेरयन्नध्वनिआरीरमत् आभिमुख्येन रमति यः कश्चिद्देवोऽपि हृष्टो भयते बि-भेति संदेशः तवीयसः प्रवृद्धात् इन्द्रात्परमात्मनोभयादेव बिभेति । तथाच तैत्तिरीयैःपठितं—भीषास्माद्वातः पवतइत्यादिना । किंच वृष्णः कामानां वर्षितुर्भीमस्य सर्वभयंकरस्य परमात्मनो-दिवेदिवेन्वहमभिस्वसः आभिमुख्येन स्वसतः जठरादुदरादन्तरिक्षात् सहुरिः सहनशीलः सन् बाधितोबाधारहितः स्तन् स्तनयति शब्दं करोति ॥ ८ ॥

८. इन्द्र के डर से सूर्य भी अपने अश्वों को चलाते और मार्ग में जाने के समय सबको प्रसन्न करते हैं। उन इन्द्र से कौन नहीं डरता ? वे भयानक और वारि-वर्षक हैं। वे आकाश में शब्द करते हैं । शत्रुओं को हरानेवाली वज्रध्वनि उन्हीं के डर से प्रतिदिन प्रकट होती रहती है।

स्तोमंवोअद्यरुद्रायशिक्वसेक्षयद्वीरायनमसादिदिष्टन ।
येभिःशिवःस्ववाँएवयावभिर्दिवःसिषक्तिस्वयशानिकामभिः ॥९॥

स्तोमम् । वः । अद्य । रुद्राय । शिक्वसे । क्षयत्ऽवीराय । नमसा । दिदिष्टन । येभिः । शिवः । स्वऽवान् । एवयावऽभिः । दिवः । सिसक्ति । स्वऽयशाः । निकामऽभिः ॥ ९ ॥

एवयावभिरश्वैरागच्छद्भिर्येभिर्यैः मरुद्भिः सह स्ववान् ज्ञातिमान् स्वयशाः स्वभूतकी-र्तिः शिवः सुखकरः परमेश्वरोदिवोद्युलोकात् यजमानान् सिषक्ति सेवते हे ऋत्विजोयूयमद्या-स्मिन्यागे निकामभिर्नितराभिलाषैः तैर्मरुद्भिः सहिताय क्षयद्वीराय क्षिपच्छत्रवे शिक्वसे रणे श-क्ताय रुद्राय नमसा नमस्कारेण वा सह स्तोमं स्तोत्रं दिदिष्टन दिशत सुष्ठु गमयतेत्यर्थः ॥९॥

९. आज उन्हीं कर्म-कुशल और रुद्र को नमस्कार तथा अनेक स्तोत्र अर्पित करो। वे शत्रुओं का विनाश करते हैं वे अश्वारूढ़ और उत्साही मरुतों की सहायता पाकर और आकाश से जल-सिंचन करके मङ्गलजनक होते हैं और अपनी कीर्त्ति का विस्तार करते हैं।

तेहिप्रजायाअभरन्तविश्रवोबृहस्पतिर्वृषभःसोमजामयः ।
यज्ञैरथर्वाप्रथमोविधारयद्देवादक्षैर्भृगवःसंचिकित्रिरे ॥१०॥२४॥

ते । हि । प्रऽजायाः । अभरन्त । वि । श्रवः । बृहस्पतिः । वृषभः । सोमऽजामयः । यज्ञैः । अथर्वा । प्रथमः । वि । धारयत् । देवाः । दक्षैः । भृगवः । सम् । चिकित्रिरे ॥ १० ॥ २४ ॥

हि यस्मात् कारणात् वृषभः कामानां वर्षिता बृहस्पतिः सोमकामयोऽन्येसोमपक्षुकास्ते विश्वे देवाः प्रजायाअर्थाय अशोन्नं व्यभरन्त विभरन्ति वृष्टिद्वारेण पोषयन्ति तस्मात्कारणा-त्तासां प्रजानां मध्ये अथर्वानाम ऋषिः प्रथमः प्रथममेव क्रियमाणैर्यज्ञैर्विधारयत् देवान् कर्मयोग्यान् विधृवान् अकरोत्। तत्रनिगमः—यज्ञैरथर्वाप्रथमःपथस्ततेइति। अथ दक्षैर्बलैः सह देवाविश्वे भृगवोऽऋषयश्च संचिकितिरे अथर्वणाकृतं यज्ञं गत्वा पशून् संज्ञातवन्तः ॥ १० ॥

१०. बृहस्पति और सोमाभिलाषी अन्य देवताओं ने प्रजावृन्द के लिए अन्न का संचय किया है। अथर्वा ऋषि ने सबसे प्रथम यज्ञ के द्वारा देवों को सन्तुष्ट किया। देवता लोग और भृगुवंशधर लोग बल प्रकट करके उस यज्ञ में गये और यज्ञ को जाना।

॥ इत्यष्टमस्य चतुर्थे चतुर्विंशोवर्गः ॥ २४ ॥

तेहिद्यावापृथिवीभूरिरेतसानराशंसश्चतुरङ्गोयमोऽदितिः।
देवस्त्वष्टाद्रविणोदाऋभुक्षणःप्ररोदसीमरुतोविष्णुरर्हिरे ॥ ११ ॥

ते इति। हि। द्यावापृथिवी इति। भूरिऽरेतसा। नराशंसः।
चतुःऽअङ्गः। यमः। अदितिः। देवः। त्वष्टा। द्रविणःऽदाः।
ऋभुक्षणः। प्र। रोदसी इति। मरुतः। विष्णुः। अर्हिरे ॥ ११ ॥

भूरिरेतसा बहूदके द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ यमोदेवः अदितिश्च त्वष्टा देवश्च द्रविणोदाग्निश्च ऋभुक्षणः ऋभवश्च रोदसी रुद्रस्य पत्नी च मरुतोदेवाश्च रुद्राश्च एते विश्वेदेवाश्चतुरंगश्चतुर्भिरग्निभिर्युक्तोग्निस्तस्मिन्नराशंसोनराशंसनामधेये यज्ञे विष्णुरस्माभिः स्तोत्रैरर्हिरे प्रपूज्यते ॥ ११ ॥

११. नराशंस नामक यज्ञ में चार अग्नि स्थापित किये गये। बहु-वृष्टि-प्रवर्त्तक द्यावापृथिवी, यम, अदिति, धनद त्वष्टा, ऋभु लोगों, रुद्र की स्त्री, मरुतों और विष्णु ने यज्ञ में स्तोत्र प्राप्त किया था।

उतस्यनउशिजामुर्वियाकविरहिःशृणोतुबुध्न्योहवीमनि।
सूर्यामासाविचरन्तादिविक्षिताधियाशमीनहुषीअस्यबोधतम्॥ १२॥

उत। स्यः। नः। उशिजाम्। उर्विया। कविः। अहिः। शृणोतु।
बुध्न्यः। हवीमनि। सूर्यामासा। विऽचरन्ता। दिविऽक्षिता।
धिया। शमीनहुषी इति। अस्य। बोधतम् ॥ १२ ॥

---

१ ऋ० सं० २. १. ११.।

उतापिच नोस्माकं उशिजो कामयमानानाश्च्छिजो उर्वीया उर्वी महीं स्तुतिं कविर्मेधावी बुध्न्योबुध्नेन्तरिक्षे भवः सोहिर्देवोहवीमनि हूयन्ते यत्र देवेभ्योहवींषि तस्मिन्यज्ञे शृणोतु दिविक्षिता दिविवसन्तौ विचरन्ता विशेषेण चरन्तौ सूर्यामासा सूर्याचन्द्रमसौ धिया बुद्ध्या स्तोत्रमिदं बोधतं बुध्येतां शमी कर्मवती पृथिवी शमीति कर्मनामसु पाठात् नहुषी द्यौः अनवायसनेमकं—द्यौर्नहुषीयमनैशमीवस्याएवगर्भंहविः । हे द्यावापृथिव्यौ युवां स्तोत्रं धिया स्वीयया प्रज्ञया बोधतंबुध्येतं अवगच्छतमित्यर्थः ॥ १२ ॥

१२. अभिलाषी होकर हम लोग जो विशाल-विशाल स्तोत्र करते हैं, यज्ञ के समय आकाशवासी अहिर्बुध्न्य वह सब सुनें। आकाश में घूमनेवाले सूर्य और चन्द्र, तुम लोग आकाश में रहकर अन्तःकरण से यही स्तोत्र सुनो।

प्रनःपूषाचरथंविश्वदेव्योपांनपादवतुवायुरिष्टये ।
आत्मानंवस्योअभिवातमर्चततदश्विनासुहवायामनिश्रुतम्॥ १३॥

प्र । नः । पूषा । चरथम् । विश्वऽदेव्यः । अपाम् । नपात् ।
अवतु । वायुः । इष्टये । आत्मानम् । वस्यः । अभि । वातम् ।
अर्चत । तत् । अश्विना । सुऽहवा । यामनि । श्रुतम् ॥ १३ ॥

पूषा देवोनोस्माकं संबन्धि चरथं जंगमं च प्रावतु प्रकर्षेण रक्षतु किंच विश्वदेव्यो विश्वदेवहितोपान्नपाद्वायुरिष्टये यज्ञस्य निष्कत्यर्थं प्रावतु किंच आत्मानं सर्वेषामात्मभूतं वातं वायुं वस्योवस्योयः प्रज्ञया बुध्येतां अवगच्छतमित्यर्थः । यद्वास्यवरमर्चं प्राप्तुमस्मत्यमर्चं कामयमानइतिशेषः हे अश्विनाश्विनौ सुहवा स्वाह्वानौ युवां यामनि मार्गगमने तदिदं स्तोत्रं श्रुतं शृणुतं ॥ १३ ॥

१३. समस्त देवों के हितैषी और जल के वंशज पूषादेव हमारे पशु इत्यादि की रक्षा करें। यज्ञ के लिए वायु भी रक्षा करें। धन के लिए आत्म-स्वरूप वायु की स्तुति करो। अश्विद्वय, तुम्हें बुलाने से कल्याण होता है। मार्ग में जाने के लिए तुम यह स्तोत्र सुनो।

विशामासामभयानामधिक्षितंगीर्भिरुस्वयशसंगृणीमसि।
ग्नाभिर्विश्वाभिरदितिमनर्वणमक्तोर्युवानंनृमणाअधापतिम्॥ १४॥

विशाम् । आसाम् । अभयानाम् । अधिऽक्षितम् । गीःऽभिः
ॐ इति । स्वऽयशसम् । गृणीमसि । ग्नाभिः । विश्वाभिः ।
अदितिम् । अनर्वणम् । अक्तोः । युवानम् । नृऽमनाः ।
अध । पतिम् ॥ १४ ॥

अभयानां संसारभयरहितानां आसां विशां मनुष्याणां अधिक्षितमन्तर्निवसन्तं स्वयशसं स्वयमुपार्जितकीर्तिमेनमग्निं गीर्भिः स्तुतिभिः गृणीमसि वयं स्तुमः किंचानर्वणमप्रत्यृतं पत्युरमन्यूनत्वेनापतिगत्वां अदितिमदीनां देवमातरं विश्वाभिः सर्वाभिः ग्नाभिर्देवपत्नीभिः सहितां स्तुमः किंचाक्तोरात्रेर्युवानं स्वतेजसा मिश्रयितारं चन्द्रमसं स्तुमः किंच नृमणाः नृषु मनुष्येषु अनुग्राहकमनाः स्वमादित्यं स्तुमः अथापपतिं सर्वस्य पालकमिन्द्रं स्तुमः ॥ १४ ॥

१४. सारी प्रजा को जो अभय देने के स्वामी हैं, जो अपनी कीर्ति का स्वयं उपार्जन करते हैं, उनकी हम स्तुति करते हैं। देवपत्नियों के साथ अविचल अदिति और रात्रि-पति चन्द्रमा की हम स्तुति करते हैं। वे मनुष्यों पर अनुग्रह करते हैं।

रेभदत्रंजनुषापूर्वोअङ्गिराग्रावाणऊर्ध्वाअभिचक्षुरध्वरम् ।
येभिर्विहायाअभवद्विचक्षणःपाथःसुमेकंस्वधितिर्वनन्वति॥१५॥२५॥

रेभत् । अत्र । जनुषा । पूर्वः । अङ्गिराः । ग्रावाणः । ऊर्ध्वाः ।
अभि । चक्षुः । अध्वरम् । येभिः । विऽहायाः । अभवत् ।
विऽचक्षणः । पाथः । सुऽमेकम् । स्वऽधितिः । वनन्ऽवति ॥१५॥२५॥

अंगिरानाम ऋषिरार्त्विज्येन वृतः सन् देवान् स्तौति अत्रास्मिन्यज्ञे जनुषा जन्मना पूर्वः प्रथमोंगिरानामऋषिः रेभत् देवान् स्तौति ग्रावाणश्चोर्ध्वा उद्यताः सन्तःअध्वरं यज्ञस्य साधनं सोमं अभिचक्षुरभिपश्यन्ति विचक्षणोविद्वानिन्द्रोयेभिर्यैर्ग्रावभिरभिषवसंबन्धिभिः शब्दैर्विहाया-महानभवत् हृष्टोभूदित्यर्थः अस्येन्द्रस्य स्वधितिर्वज्रोवनन्वति उदकवति मार्गे पाथोजलसाध-नं सुमेकं शोभनमुदकं निरगमयदिति शेषः ॥ १५ ॥

१५. ज्येष्ठ अङ्गिरा ऋषि इस यज्ञ में स्तुति करते हैं। प्रस्तर ऊपर उठकर यज्ञीय सोम को प्रस्तुत करते हैं। सोम को पीकर बुद्धिशाली इन्द्र मोटे हुए—उनका अस्त्र उत्तम वारि-वर्षण करने लगा।

॥ इत्यष्टमस्य चतुर्थे पंचविंशोवर्गः ॥ २५ ॥

महीति पंचदशर्चं तृतीयं सूक्तं तान्वोनाम पृथोः पुत्रऋषिः द्वितीया तृतीया नवमीत्रयोदशी-चेति तिस्रोनुष्टुभः नवमी अक्षरसंख्ययापंक्तिः एकादशीन्यंकुसारिणी अष्टकद्वादशकद्वयष्टक-वती पंचदशी पुरस्ताद्बृहती आद्यद्वादशकमष्टका शिष्टानव प्रस्तारपंक्तिच्छन्दस्काः आद्योद्वौ-चागतौतयोद्वौगायत्रौसाप्रस्तारपंक्तिः विश्वेदेवा देवता। तथाचानुक्रान्तं—महि तान्वः पार्थः प्रस्तारपंक्तिः पुरस्ताद्बृहत्यन्त्यं नवमीत्रयोदश्युपान्त्येचानुष्टुभोनवम्यक्षरैः पंक्तिरेकादशी न्यंकुसारिणी-ति गतोविनियोगः।

अथ प्रथमा—

महिद्यावापृथिवीभूतमुर्वीनारीयह्वीनरोदसीसदंनः।
तेभिर्नःपातंसह्यसएभिर्नःपातंशूषणि ॥ १ ॥

महि । द्यावापृथिवी इति । भूतम् । उर्वी इति । नारी इति ।
यह्वी इति । न । रोदसी इति । सदम् । नः । तेभिः । नः ।
पातम् । सह्यसः । एभिः । नः । पातम् । शूषणि ॥ १ ॥

हे द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ युवां महि अत्यन्तं यथा भवति तथा उर्वी विस्तीर्णे भूते भवतं किंच यह्वी महत्यौ रोदसी द्यावापृथिव्यौनारीव स्त्रियाविव नोस्माकं सदं सदा-भवतं किंच युवां शूषणि नोस्माकं शत्रुबलेयुष्मदीयैरेभिःपालनैः पातंरक्षतं। किंच युष्मदीयि-तेभिः तैः पालनैर्नोस्माकं सह्यसोतिशयेनाभिभवितुः शत्रोरपि पातं रक्षतं ॥ १ ॥

१. द्यावापृथिवी, तुम लोग अतीव विस्तृत होओ। विशाल-मूर्त्ति होकर तुम लोग, स्त्री के समान, हमारे गृह में आओ। इन रक्षणों से हमें शत्रु से बचाओ। इन कार्यों के द्वारा हमें शत्रु से भली भाँति बचाओ।

यज्ञेयज्ञेसमर्त्योदेवान्सपर्यति। यःसुम्नैर्दीर्घश्रुत्तमआविवासात्येनान् ॥२॥

यज्ञेऽयज्ञे । सः । मर्त्यः । देवान् । सपर्यति । यः । सुम्नैः ।
दीर्घश्रुत्ऽतमः । आऽविवासाति । एनान् ॥ २ ॥

समर्त्योमनुष्यः यज्ञेयज्ञे सर्वेषु यज्ञेषु सर्वान् देवान् सपर्यति परिचरति योदीर्घश्रुत्तमःअ-तिशयेन दीर्घस्य बहोः शास्त्रस्य श्रोतायोमनुष्यः सुम्नैः सुखकरैर्हविर्भिः एनान् देवान् आ-विवासति परिचरति अप्तुखकरैर्हविर्भिः कंवमपि कर्म सपर्यायै भवतीत्यर्थः ॥ २ ॥

२. जो मनुष्य सभी यज्ञों में देवों की सेवा करता है और जो अनेक शास्त्रों का श्रोता सुखकर हवि के द्वारा देवों की सेवा करता है, (वही प्रकृत देव-सेवक है।)

अथ तृतीया—

विश्वेषामिरज्यवोदेवानांवामहः।
विश्वेहिविश्वमहसोविश्वेयज्ञेषुयज्ञियाः ॥ ३ ॥

विश्वेषाम् । इरज्यवः । देवानाम् । वाः । महः । विश्वे । हि ।
विश्वऽमहसः । विश्वे । यज्ञेषु । यज्ञियाः ॥ ३ ॥

हे विश्वेषामिरज्यवोभुवनानामीश्वरादेवानां द्योतमानानां द्योतनादिगुणयुक्तानां भवतां महः महद् वाः वरणीयं धनं विद्यते इतिशेषः तदस्मभ्यं दत्तेतिभावः किंच सर्वे विश्वे यूयं विश्वमहसोव्याप्ततेजस्काः किंच विश्वे हि यूयं यज्ञेषु यज्ञियाः यष्टव्याः ॥ ३ ॥

३. देवता लोग सबके प्रभु हैं। उनका दान महान् है। वे सब प्रकार के बलों से बली हैं। वे सब यज्ञों के समय यज्ञ-भाग पाते हैं।

तेघाराजानोअमृतस्यमन्द्राअर्यमामित्रोवरुणःपरिज्मा।
कद्रुद्रोनृणांस्तुतोमरुतःपूषणोभगः ॥ ४ ॥

ते। घ। राजानः। अमृतस्य। मन्द्राः। अर्यमा।
मित्रः। वरुणः। परिऽज्मा। कत्। रुद्रः। नृणाम्।
स्तुतः। मरुतः। पूषणः। भगः ॥ ४ ॥

अर्यमादेवः मित्रश्च परिज्मासर्वतोगामी सर्वेषामविहतगतिर्वरुणोदेवश्च ऋत्विग्भिः स्तुतो-रुद्रश्च पूषणः सर्वस्य पोषयितारोमरुतश्च भगश्च एते देवामन्द्राः सर्वे स्तुत्याः सन्तोनृणां मनुष्याणां कत् सुखं प्रयच्छतेति शेषः ते सर्वे अमृतस्यामृतसदृशस्य हविषोराजानोघ ईश्वराः खलु॥४॥

४. जिन रुद्र-पुत्रों की स्तुति करने पर मनुष्यों को सुख मिलता है वे अर्यमा, मित्र, सर्वज्ञ वरुण और भग अमृत के राजा, स्तुत्य और पुष्टि-कर्ता हैं।

उतनोनक्तमपांवृषण्वसूसूर्यामासासदनायसधन्या।
सचायत्साद्येषामहिर्बुध्नेषुबुध्न्यः ॥ ५ ॥ २६ ॥

उत। नः। नक्तम्। अपाम्। वृषण्वसू इति। वृषण्ऽवसू।
सूर्यामासा। सदनाय। सऽधन्या। सचा। यत्। सादि।
एषाम्। अहिः। बुध्नेषु। बुध्न्यः ॥ ५ ॥ २६ ॥

उतापिच वृषण्वसू वर्षणधनावश्विनौ युवां अपामुदकानां संबन्धिनौ सधन्या सधन्यौ-समानधनौ सूर्यामासा सूर्याचन्द्रमसौ बुध्नेष्वन्तरिक्षेषु निवासस्थानेषु मेघेषु योहिर्बुध्न्योदेवोसादि सीदति तिष्ठति तैरेषामेभिः सचा सह युवां नक्तं रात्रावहनि चोरुष्यतामिति वक्ष्यमाणेन संबन्धः ॥ ५ ॥

५. जिस समय अहिर्बुध्न्य जल के साथ एकत्र होकर बैठते हैं, उस समय सूर्य और चन्द्रमा एकत्र बैठकर दिन-रात जल-स्वरूप धन का वर्षण करते हैं।

॥ इत्यष्टमस्य चतुर्थे षड्विंशोवर्गः ॥ २६ ॥

अथ षष्ठी—

उतनोदेवावश्विनाशुभस्पतीधामभिर्मित्रावरुणाउरुष्यताम् ।
महःसरायएषतेतिधन्वेवदुरिता ॥ ६ ॥

उत । नः । देवौ । अश्विना । शुभः । पती इति । धामऽभिः ।
मित्रावरुणौ । उरुष्यताम् । महः । सः । रायः । आ । ईषते ।
अति । धन्वऽइव । दुःऽइता ॥ ६ ॥

उतापि च शुभस्पती अश्विना अश्विनौ देवौ नोऽस्मान् धामभिरात्मीयैः शरीरैः उरुष्यतां रक्षतां किंच मित्रावरुणावात्मीयैः शरीरैः रक्षतां यं यजमानं पुरुषममीदेवारक्षन्ति समहोमहान्ति रायोधनान्याईषते आभिमुख्येन गच्छति प्राप्नोति । किंच दुरिता दुरितानि शीघ्रमत्यतिक्रान्ता च भवति । दृष्टान्तः—धन्वेव यथा पथिकोनिरुदकान् देशान् अतिक्रामति तद्वदित्यर्थः ॥ ६ ॥

६. कल्याण के अधिपति अश्विद्वय, मित्र और वरुण अपने शरीरों या तेज से हमारी रक्षा करें। इनके द्वारा रक्षित यजमान बहुत धन पाता है और मरुभूमि के समान दुर्गति से पार पाता है।

उतनोरुद्राचिन्मृळतामश्विनाविश्वेदेवासोरथस्पतिर्भगः ।
ऋभुर्वाजऋभुक्षणःपरिज्माविश्ववेदसः ॥ ७ ॥

उत । नः । रुद्रा । चित् । मृळताम् । अश्विना । विश्वे ।
देवासः । रथःपतिः । भगः । ऋभुः । वाजः ।
ऋभुक्षणः । परिऽज्मा । विश्वऽवेदसः ॥ ७ ॥

उतापि च रुद्रा रुद्रपुत्रा अश्विनावश्विनौ नोऽस्मान् मृळतां सुखयतां किंच रथस्पतिः रथस्य पतिः पूषा ऋभुर्वाजोऽन्नवान् भगश्च परिज्मा परितोगन्ता वायुश्चैते विश्वे सर्वे देवाः सुखयन्तु हे विश्ववेदसोविश्ववेदाः सर्वप्रज्ञाः सर्वधनावा हे ऋभुक्षणोमहान्तोमहावयोदेवायूयं सुखयत ॥७॥

७. हम स्तुति करते हैं। रुद्रपुत्र वायु, अश्विद्वय, समस्त देवता, रथारूढ पूषा, ऋभु, अन्नवान् भग, सर्वत्रगामी इन्द्र, सर्वज्ञाता ऋभुक्षण आदि हमें सुख दें।

अथाष्टमी—

ऋभुर्ऋभुक्षाऋभुर्विधतोमदआतेहरीजूजुवानस्यवाजिना ।
दुष्टरंयस्यसामचिदृधग्यज्ञोनमानुषः ॥ ८ ॥

ऋभुः । ऋभुक्षाः । ऋभुः । विधतः । मदः । आ । ते ।
हरी इति । जूजुवानस्य । वाजिना । दुस्तरम् । यस्य ।
साम । चित् । ऋधक् । यज्ञः । न । मानुषः ॥ ८ ॥

ऋभुक्षा महानिन्द्रः ऋभुर्महेन भाति किंच विधतः त्वां परिचरतोयजमानस्य मदोहर्षोपि ऋभुर्यत्तेन भाति हे इन्द्र आजूजुवानस्य प्रविशीघ्रमागच्छतस्ते तव हरी अश्वावपि वाजिना वाजिनौ बलवन्तौ किंच यस्येन्द्रस्य संबन्धि सामचिद्दीयमानं सामापि दुस्तरं रक्षोभिरपापणीयं एषयज्ञः मानुषः मनुष्यसाधारणोन किंतु ऋधक् पृथक् दिव्यइत्यर्थः ॥ ८ ॥

८. महान् इन्द्र यज्ञ के द्वारा प्रभायुक्त होते हैं। इन्द्र, जिस समय तुम वेगशाली रथ की योजना करते हो, उस समय यज्ञकर्ता भी आनन्द पाते हैं। इन्द्र के लिए जो सोम का पान होता है, वह असाधारण है। उनके लिए जो यज्ञानुष्ठान होता है, वह मनुष्य के लिए साध्य नहीं है। वह दिव्य है।

कृधीनोअह्रयोदेवसवितःसचंस्तुषेमघोनाम् ।
सहोनइन्द्रोवह्निभिर्न्येषांचर्षणीनांचक्रंरश्मिनयोयुवे ॥ ९ ॥

कृधि । नः । अह्रयः । देव । सवितरिति । सः । च । स्तुषे ।
मघोनाम् । सहो इति । नः । इन्द्रः । वह्निऽभिः । नि । एषाम् ।
चर्षणीनाम् । चक्रम् । रश्मिम् । न । योयुवे ॥ ९ ॥

हे सवितः प्रेरक नोस्मान् अहयःअनवनतवदनानलज्जितान् कृधि कुरु किंच सत्वं मघोनां धनवतां यजमानानां संबन्धिभिः ऋत्विग्भिः स्तुतः स्तुषेस्तूयसे इन्द्रोवह्निभिः वोढृभिर्मरुद्भिः सहसहो बलं चर्षणीनां मनुष्याणां नोस्माकं नियोयुवे भृशं निमिश्रयतु तत्रदृष्टान्तः—चक्रं रथस्य चक्रं रश्मिं न यथा रश्मिचक्रादिकं तद्वदित्यर्थः ॥ ९ ॥

९. प्रेरक देव, हमें अलज्जित करो। तुम धनी यजमानों के ऋत्विकों के द्वारा स्तुत होते हो। इन्द्र हमारे बल-रूप हैं। उन्होंने इन मनुष्यों के यज्ञ में आने के लिए अपने उज्ज्वल रथ-चक्र में मानो वायु को जोता—महावेग से पधारे।

ऐषुद्यावापृथिवीधातंमहदस्मेवीरेषुविश्वचर्षणिश्रवः ।
पृक्षंवाजस्यसातयेपृक्षंरायोततुर्वणे ॥ १० ॥ २७ ॥

आ । एषु । द्यावापृथिवी इति । धातम् । महत् । अस्मे इति ।
वीरेषु । विश्वऽचर्षणि । श्रवः । पृक्षम् । वाजस्य ।
सातये । पृक्षम् । राया । उत । तुर्वणे ॥ १० ॥ २७ ॥

हे द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ युवामस्मेस्माकंसंबन्धिष्येषु वीरेषु पुत्रेषु विश्वचर्षणि. स र्वमनुष्योपेतं महद् श्रवोयशः आधावयाथत्तं किंच वाजस्य बलस्य सातये संभजनाय पृक्षं पालकमन्नं दत्तं उतापिच तुर्वणे शत्रूणां वरणाय राया धनेन पृक्षं अन्नं दत्तं ॥ १० ॥

१०. द्यावापृथिवी, तुम लोग हमारे पुत्रादि को प्रभूत अन्न दो। वह अन्न लोगों के लिए यथेष्ट हो, बलकर हो, धन-लाभ और विपत्ति से परित्राण पाने के लिए उपयोगी हो।

॥ इत्यष्टमस्य चतुर्थे सप्तविंशोवर्गः ॥ २७ ॥

एतंशंसमिन्द्रास्मयुष्ट्वंकूचित्सन्तंसहसावन्नभिष्टयेसदापाह्यभिष्टये। मेदतांवेदतावसो ॥ ११ ॥

एतम्। शंसम्। इन्द्र। अस्मऽयुः। त्वम्। कूऽचित्।
सन्तम्। सहसाऽवन्। अभिष्टये। सदा। पाहि।
अभिष्टये। मेदताम्। वेदता। वसो इति ॥ ११ ॥

हे वसो वासयितः सहसावन् बलवन्निन्द्रास्मयुरस्मान्कामयमानस्त्वं कूचित् क्वचित् अ पि सन्तं स्थितं एतमिमं शंसं स्तोतारमभिष्टये अभिलषितसिध्यर्थं अपिचाभिष्टये यागार्थं सदा सर्वदा पाहि रक्ष किंच मेदतां त्वदीयेन महानेन स्तोतारं मां वेदतावुध्यस्व ॥ ११ ॥

११. इन्द्र, जिस समय तुम हमारे पास आने की इच्छा करते हो, उस समय स्तोता जहाँ कहीं भी रहे, यज्ञ करते समय उसकी रक्षा करो। हे धनद, तुम्हारी ओर स्तुति करता है, उसको जानो।

एतंमेस्तोमंतनानसूर्येद्युतद्यामानंवावृधन्तनृणाम्।
संवननंनाश्व्यंतष्टेवानपच्युतम् ॥ १२ ॥

एतम्। मे। स्तोमम्। तना। न। सूर्ये। द्युतत्ऽयामानम्।
ववृधन्त। नृणाम्। सम्ऽवननम्। न। अश्व्यम्।
तष्टाऽइव। अनपऽच्युतम् ॥ १२ ॥

. नृणां नेतॄणां देवानां शत्रूणां संवननंसंभजनं सम्यक्हिंसनमेवावस्थितं मे मदीयमेत- मिमं स्तोमं स्तोत्रं ववृधन्त कतिजोवर्धयन्तु। तत्रदृष्टान्तः सूर्येद्युतद्यामानं दीप्तगमनं तनान विस्तृतान्नरश्मीन् वर्धयन्ति यद्वदित्यर्थः अनपच्युतं च्युतिरहितं अश्व्यं अश्वार्हं रथं तष्टेव य- था वर्धकीरथिम्यागतेषु संस्कृतं रथं संस्कारस्थानात् प्रेरयति यद्वदित्यर्थः ॥ १२ ॥

१२. मेरा यह विस्तृत स्तोत्र, दीप्ति के साथ, सूर्य के लिए जाता है और मनुष्यों को भी बढ़ाता है। जैसे बढ़ई अश्व के खींचने योग्य सुदृढ़ रथ बनाता है, वैसे ही मैंने इसे बनाया है।

वावर्तुयेषांरायायुक्तैषांहिरण्ययी । नेमधितानपौंस्यावृथेवविष्टान्ता॥१३॥

ववर्त । येषाम् । राया । युक्ता । एषाम् । हिरण्ययी । नेमऽधिता ।
न । पौंस्या । वृथाऽइव । विष्टऽअन्ता ॥ १३ ॥

येषां देवानां स्वभूतेन रायास्मभ्यं दातव्येन धनेन युक्ता स्तुतिः आवर्त्यं वर्तते येषामे-
षामपि हिरण्ययी हिरण्मयी हिरण्यालंकारवत् प्रीतिकरास्मन्मुखात् पुनः पुनरावर्तत इत्यर्थः ।
अत्र दृष्टान्तः—पौंस्या पौंस्यानि बलानि नेमधिता नेमधितौ संग्रामे विष्टान्ता व्याप्तावसाना वृथेव
यथा घटिकायंत्रपालावद्‌इत्यर्थः ॥ १३ ॥

१३. जिनके पास हम धन की इच्छा करते हैं, उनके लिए हम अत्यन्त
उत्तम स्तोत्र का बार-बार पारायण करते हैं। जैसे युद्ध के सैनिक बार-
बार अग्रसर होते हैं अथवा जैसे घटीचक्र श्रेणीबद्ध होकर आगे-पीछे
चलता है, हमारे स्तोत्र भी वैसे ही हैं।

प्रतद्दुःशीमेपृथवानेवेनेप्ररामेवोचमसुरेमघवत्सु ।
येयुक्त्वायपञ्चशतास्मयुपथाविश्राव्येषाम् ॥ १४ ॥

प्र । तत् । दुःऽशीमे । पृथवाने । वेने । प्र । रामे । वोचम् ।
असुरे । मघवत्ऽसु । ये । युक्त्वाय । पञ्च । शता ।
अस्मऽयु । पथा । विऽश्रावि । एषाम् ॥ १४ ॥

ये देवाः पंच शता शतानि रथान् युक्त्वाश्वैर्युक्त्वा अस्मयुरस्मत्कामाः सन्तः पथा
यज्ञमार्गेणागच्छन्ति येषामेषां देवानां विश्राविदेवानां लोके वाग्विशेषेण श्रावकगुणयुक्तं तत्स्तो-
त्रं दुःशीमे दुःशीमनाम्नि पृथवाने पृथवानः पृथिरस्मिन् वेनेष असुरे बलवति रामे चैतेषु
राजसु प्रवोचं प्रब्रवीमि प्रख्यापयामीत्यर्थः मघवत्सु अन्येषु धनवत्सु च प्रख्यापयामीत्य-
र्थः ॥ १४ ॥

१४. जैसे सब देवता पाँच सौ रथों में घोड़े जोतकर, यज्ञ में आने
के लिए, मार्ग में जाते हैं, वैसे ही उनके प्रशंसा-युक्त स्तोत्र का पाठ मैंने
दुःशीम, पृथवान्, वेन और बली राम आदि धनपति राजाओं के पास
किया है।

अथ पञ्चदशी—

अधीन्न्वत्रसप्ततिंचसप्तच ।
सद्योदिदिष्टतान्वःसद्योदिदिष्टपार्थ्यःसद्योदिदिष्टमायवः॥१५॥२८॥

अधि । इत् । नु । अत्रे । सप्ततिम् । च । सप्त । च ।
सद्यः । दिदिष्ट । तान्वः । सद्यः । दिदिष्ट । पार्थ्यः ।
सद्यः । दिदिष्ट । मायवः ॥ १५ ॥ २८ ॥

अत्रैषुराजसु तान्वोनामऋषिः गवां सप्तसप्तर्तिं च नु क्षिप्रंसद्य इव सद्यएवाधिदिदिष्ट अ-भिपूर्वोदिशिर्याचनार्थः ययाचे किंच पार्थ्योनामयुवनाश्वनामकस्य कुले पृथेः पुत्रः कश्चित् सद्यएव गवां सप्तसप्ततिं अधिदिदिष्ट मायवोपिसद्यएवाधिदिदिष्ट ॥ १५ ॥

१५. इन राजाओं से तान्व, पार्थ्य और मायव आदि ऋषियों ने शीघ्र ही सतहत्तर गायें माँगीं।

॥ इत्यष्टमस्य चतुर्थेऽष्टाविंशोवर्गः ॥ २८ ॥

प्रैतेवदंति चतुर्दशर्चं चतुर्थं सूक्तं कद्रुःपुत्रस्य सर्पस्यार्बुदस्यार्षं पञ्चमी सप्तमी चतु-र्दशी त्रिष्टुभः शिष्टाएकादशजगत्यः सोमाभिषवार्थाग्रावाणोत्र देवताः । तथाचानुक्रांतं—प्रै-तेचतुर्दश सर्पोर्बुदः काद्रवेयोग्राव्णोस्तौत् पञ्चम्यन्त्येत्रिष्टुभौ सप्तमीचेति । ग्रावस्तोत्रे एतत्सूक्तं । सूत्रितंच—प्रैतेवदन्त्यर्बुदं प्रागुत्तमायाआवर्तंश्च सेपयोग्रावाणइति सूक्तयोरिति । षष्ठेहनेप सूक्तं ग्रावस्तोत्रं । सूत्रितंच—अर्बुदमेवेत्येके प्रतेग्रावाणइत्येके ।

तत्र प्रथमा—

प्रैतेवदन्तुप्रवयंवदामग्रावभ्योवाचंवदतावदंद्भ्यः ।
यदद्रयःपर्वताःसाकमाशवःश्लोकंघोषंभरथेन्द्रायसोमिनः ॥ १ ॥

प्र । एते । वदन्तु । प्र । वयम् । वदाम । ग्रावऽभ्यः । वाचम् ।
वदत । वदत्ऽभ्यः । यत् । अद्रयः । पर्वताः । साकम् । आशवः ।
श्लोकम् । घोषम् । भरथ । इन्द्राय । सोमिनः ॥ १ ॥

एते ग्रावाण उपलाः प्रवदन्तु अभिषवशब्दं कुर्वन्तु वयं यजमानाः वदद्भ्योभिषवशब्दं कुर्वद्भ्योग्रावभ्योग्राव्णामर्थाय वाचं प्रवदाम किंच हे ऋत्विजः स्तुतिलक्षणां वाचं वदत यद्वत् यथा अद्रयः आदरणीयादृढाः आशवः सोमाभिषवार्थं प्रकारिताः पर्वताः ग्रावाणः सर्वे यूयं साकं सहेन्द्रायेन्द्रार्थं श्लोकं श्रोतव्यं घोषं अभिषवशब्दं भरथ पोषयथ यदानीं सोमिनः सोमवन्तः सोमेन तृप्ताभवथ ॥ १ ॥

१. प्रस्तर अभिषव-शब्द करें। हम यजमान उन प्रस्तरों की स्तुति करते हैं। ऋत्विको, स्तोत्रपाठ करो। आदरणीय और दृढ़ प्रस्तर, इन्द्र के लिए सोमाभिषव का शब्द करो। सोमवालो, सोम से तृप्त होओ।

अथ द्वितीया—

एतेवदन्तिशतवत्सहस्रवदभिक्रन्दन्तिहरितेभिरासभिः ।
विष्ट्वीग्रावाणःसुकृतःसुकृत्ययाहोतुश्चित्पूर्वेहविरद्यमाशत ॥ २ ॥

एते । वदन्ति । शतऽवत् । सहस्रऽवत् । अभि । क्रन्दन्ति ।
हरितेभिः । आसऽभिः । विष्ट्वी । ग्रावाणः । सुऽकृतः । सुऽकृत्यया ।
होतुः । चित् । पूर्वे । हविःऽअद्यम् । आशत ॥ २ ॥

शतवत्सहस्रवद्यथा शतं मनुष्याःसहवदन्ति सहस्रवत्परिमिता मनुष्याश्च यद्वदेवं ग्रावाणोवदन्ति शब्दं कुर्वन्ति किंच हरितेभिः सोमसंसर्गाद्धरितवर्णैः आसभिः आस्यैरभिक्रन्दन्ति सोममभिलक्ष्य देवानाह्वयन्तीत्यर्थः किंच सुकृतः शोभनकर्माणो ग्रावाणोविष्ट्वी यज्ञंप्राप्य होतुर्देवानामाह्वातुरग्नेः पूर्वेचित् पूर्वमेवाद्यं भक्षणीयं हविराशत प्राप्नुवन्ति ॥ २ ॥

२. ये पत्थर सौ वा सहस्र व्यक्तियों के समान शब्द करते हैं। ये सोम-संसर्ग से हरित-वर्ण मुखों से देवों को बुलाते हैं। शोभनकर्मा ये पत्थर यज्ञ को पाकर देवाह्वान करनेवाले अग्नि के पूर्व ही भक्षणीय हवि को पाते हैं।

एतेवदन्त्यविदन्ननामधुन्यूङ्खयन्तेअधिपक्वआमिषि ।
वृक्षस्यशाखामरुणस्यबप्सतस्तेसूभर्वावृषभाःप्रेमराविषुः ॥ ३ ॥

एते । वदन्ति । । अविदन् । अना । मधु । नि । ऊङ्खयन्ते ।
अधि । पक्वे । आमिषि । वृक्षस्य । शाखाम् । अरुणस्य । बप्सतः ।
ते । सूभर्वाः । वृषभाः । प्र । ईम् । अराविषुः ॥ ३ ॥

अरुणस्यारुणवर्णस्य वृक्षस्य शाखां बप्सतोभक्षयन्तस्ते सूभर्वाः शोभनभक्षावृषभाः प्रेमराविषुः प्रशब्दयन्ति यथा पक्वे आमिषि अध्यामिषे क्रव्यादोमांसभक्षकाश्च मांसविषये यथा न्यूङ्खयन्ते शब्दविशेषं कुर्वन्ति किंच मधु मदकरं सोमं अना आस्येनाविदन् लभन्ते ॥ ३ ॥

३. नये वर लाल रंग की शाखा को खाते हुए शोभन भोजनवाले वृषभों के समान ये प्रस्तर शब्द करते हैं। जैसे मांस भक्षण करनेवाले मांस-पाक होने पर आनन्द-ध्वनि करते हैं, वैसे ही ये भी शब्द करते हैं।

बृहद्वदन्तिमदिरेणमन्दिनेन्द्रंक्रोशन्तोविदन्ननामधु ।
संरभ्याधीराःस्वसृभिरनर्तिषुराघोषयन्तःपृथिवीमुपब्दिभिः ॥ ४ ॥

बृहत् । वदन्ति । मदिरेण । मन्दिना । इन्द्रम् । क्रोशन्तः ।
अविदन् । अना । मधु । सम्ऽरभ्य । धीराः । स्वसृऽभिः ।
अनर्तिषुः । आऽघोषयन्तः । पृथिवीम् । उपब्दिऽभिः ॥ ४ ॥

मदिरेण मदकरेण मन्दिना अभिषूयमाणेन सोमेन इन्द्रं क्रोशन्तः आह्वयन्तः एते ग्रावाणो बृहद्वत्यन्तं वदन्ति शब्दयन्ति किंच अना आस्येन मधु मदकरं सोममविदन् अलभन्त किंच संरभ्य संरब्धाभूत्वा धीराः धृष्टाः सन्तः उपब्दिभिः शब्दैः पृथिवीमाघोषयन्तः पूरयन्तः स्वसृभिरंगुलीभिः सहानर्तिषुः नृत्यन्ति ॥ ४ ॥

४. मदकर और बुलाये जाते हुए सोम से ये प्रस्तर इन्द्र को बुलाते हुए विशाल शब्द करते हैं। इन्होंने मुख से मदकर सोम को प्राप्त किया। ये अभिषव-कार्य में लगकर और धीर होकर अपने शब्दों से पृथिवी को भरते हुए भगिनी-स्वरूप अँगुलियों के साथ नाचते हैं।

सुपर्णावाचमक्रतोपद्यव्याखरेकृष्णाइषिराअनर्तिषुः ।
न्यङ्निर्यन्त्युपरस्यनिष्कृतंपुरुरेतोदधिरेसूर्यश्वितः ॥ ५ ॥ २९ ॥

सुऽपर्णाः । वाचम् । अक्रत । उप । द्यवि । आऽखरे । कृष्णाः ।
इषिराः । अनर्तिषुः । न्यक् । नि । यन्ति । उपरस्य । निःऽकृतम् ।
पुरु । रेतः । दधिरे । सूर्यऽश्वितः ॥ ५ ॥ २९ ॥

सुपर्णाः सुपतनाः ग्रावाणः उपरपलस्य समीपे द्यव्यन्तरिक्षे वाचमभिषवशब्दं अक्रत कुर्वन्ति किंच आखरे मृगाणां वजमाखरस्तस्मिन् इषिरा गमनशीलाः कृष्णाः कृष्णमृगा इव सूर्यश्वितः सूर्यवत् श्वेतवर्णाः कृष्णाः अनर्तिषुः नृत्यन्ति निष्कृतं ग्रावभिः पीडितं सत् उपरस्योपलस्य न्यक् अधोमुखं सोमं नियन्ति निगमयन्ति किंच पुरु बहु रेतः सोमलक्षणमुदकं दधिरे धारयन्ति ॥ ५ ॥

५. प्रस्तरों का शब्द सुनकर विदित होता है कि, आकाश में पक्षी शब्द करते हैं। ये मृगों के स्थान में गमनशील कृष्ण-सार मृगों के समान गति-शील होकर नाच रहे हैं। निष्पीड़ित सोमरस को ये प्रस्तर नीचे गिराते हैं—मानो सूर्य के समान श्वेतवर्ण जल धारण करते हैं।

॥ इत्यष्टमस्य चतुर्थे एकोनत्रिंशोवर्गः ॥ २९ ॥

उग्राइवप्रवहन्तःसमायमुःसाकंयुक्तावृषणोबिभ्रतोधुरः ।
यच्छ्वसन्तोजग्रसानाअराविषुःशृण्वएषांप्रोथथोअर्वतामिव ॥ ६ ॥

उग्राःऽइव । प्रऽवहन्तः । सम्ऽआयमुः । साकम् । युक्ताः ।
वृषणः । बिभ्रतः । धुरः । यत् । श्वसन्तः । ग्रसमानाः । अराविषुः ।
शृण्वे । एषाम् । प्रोथथः । अर्वताम्ऽइव ॥ ६ ॥

वृषणः फलं वर्षतीति वृषा यज्ञः तस्य धुरः धुरं भारं बिभ्रतो धारयन्तः एते ग्रावाणः साकं सोमेन सह युक्ताः सन्तः प्रवहन्तः रथं एकधुरेण वोढार उग्रा अश्वा इव समायमुः समागच्छन्ति आयता भवन्तीत्यर्थः यद्यदा श्वसन्तोऽभिषवसमये उत्पतननिपतनव्यापारजनितेन वायुना श्वसन्त इव स्थिता ग्रावाणः ग्रसमानाः सोमं ग्रसमानाः अराविषुः शब्दायन्ते तदानीमेषां ग्राव्णां संबन्धि प्रोथयोर्मुखात् शब्दः शृण्वे श्रूयते । तत्र दृष्टान्तः—अर्वतामिव अश्वानां संबन्धिनो मुखाद्धेषाशब्दो यथा तद्वदित्यर्थः ॥ ६ ॥

६. जैसे बली अश्व परस्पर मिलकर और रथ की धुरा को धारण करके रथ ले जाते हैं और शरीर को बढ़ाते हैं, वैसे ही ये प्रस्तर भी आयत होकर सोमरस को बरसाते हैं। ये सोम का ग्रास करते-करते, श्वास के साथ, शब्द करते हैं। घोड़ों के समान इनके मुख से निकले शब्द को मैं सुनता हूँ।

दशावनिभ्योदशकक्ष्येभ्योदशयोक्त्रेभ्योदशयोजनेभ्यः ।
दशाभीशुभ्योअर्चताजरेभ्योदशधुरोदशयुक्तावहद्भ्यः ॥ ७ ॥

दशावनिऽभ्यः । दशऽकक्ष्येभ्यः । दशऽयोक्त्रेभ्यः । दशऽयोजनेभ्यः ।
दशाभीशुऽभ्यः । अर्चत । अजरेभ्यः । दश । धुरः । दश ।
युक्ताः । वहत्ऽभ्यः ॥ ७ ॥

दशावनिभ्यः कर्माण्यवन्ति गच्छन्तीत्यवनयः दशावनयोऽङ्गुलयो येषां ग्राहकत्वेन संबन्धिनः ते दशावनयः तान् ग्राव्णः द्वितीयार्थे चतुर्थी दशकक्ष्येभ्यः कक्ष्याः प्रकाशिका अंगुलयो येषां ते दशकक्ष्याः तान् दशयोक्त्रेभ्यो योक्त्रवद् बन्धने साधनभूता दशांगुलयो येषां तान् दशयोजनेभ्यः सोमेन सह योजने साधनभूता दशाङ्गुलयो येषां तान् दशाभीशुभ्यः कर्माण्यभितो व्याप्नुवन्तीत्यभीशवोऽङ्गुलयो दश येषां तान् अजरेभ्यः जरावर्जितान्दश दशभिः धुरः धूर्भिः हिंसितृभिः तृतीयार्थे प्रथमा युक्ता युक्तान् द्वितीयार्थे प्रथमा वहद्भ्यो वहतोऽभिषवाख्ये कर्मणि व्याप्रियमाणानर्चत स्तुत हे ऋत्विज इति शेषः । अत्र यास्कः—अवनयोऽङ्गुलयो भवन्त्यवन्ति कर्माणि कक्ष्याः

प्रकाशयन्तिकर्माणियोक्त्राणि योजयन्तीति व्याख्यातमभीशवोऽश्वमुखवेकर्माणि दशधुरोद-शयुक्ताश्रह्व्यः धुर्धुर्वितैर्वधकर्मणश्चरमणीयराधुरेवस्मादेवविहरन्ति वहन्ति धारयतेर्वेति[1] ॥ ७ ॥

७. इन अविनाशी प्रस्तरों का गुण-कीर्त्तन करो। सोम के अभिषव के समय, जब कि, दस अँगुलियाँ इन्हें छूती हैं, उस समय इन दस अँगु-लियों को प्रस्तर-स्वरूप घोड़ों की दस वरत्रा (कसने का रस्सा= तंग) अथवा दस योक्त्र (घोड़े के सामान), दस रथ जोतने की रस्सियाँ अथवा दस लगाम जाना जाता है। या दस रथ-धुरायें इकट्ठा होकर ढोती हैं।

तेअद्रयोदशयन्त्रासआशवस्तेषामाधानंपर्येतिहर्यतम्।
तऊंसुतस्यसोम्यस्यान्धसोंऽशोःपीयूषंप्रथमस्यभेजिरे ॥ ८ ॥

ते। अद्रयः। दशऽयन्त्रासः। आशवः। तेषाम्। आऽधानम्।
परि। एति। हर्यतम्। ते। ऊँ इति। सुतस्य। सोम्यस्य।
अन्धसः। अंशोः। पीयूषम्। प्रथमस्य। भेजिरे ॥ ८ ॥

अद्रयः आदरणीयाआशवः क्षिप्रकारिणस्ते एते प्रस्तराश्रावाणोदशयन्त्रासोदशयन्त्रास्ते षामेषां ग्राव्णां संबन्धि यदाधानमस्तेषणमभिषवकर्म हर्यतंस्पृहणीयं पर्येति परितोगच्छति इव ते ग्रावाणएव सुतस्याभिषुतस्य सोमस्य सोमसंबन्धिनःअंशोः खंडस्वरूपस्यान्धसोऽन्नस्य पीयूषममृतं प्रथमस्य भेजिरे इति ॥ ८ ॥

८. ये प्रस्तर दस अँगुलियों को बन्धन की रस्सी के समान पाकर शीघ्र-शीघ्र काम करते हैं। इनके द्वारा उत्पादित सोमरस हरित-वर्ण होकर आ रहा है। सोम के टुकड़े कूटे जाकर और अन्नरूप धारण करके अमृतरस निकालते हैं। सोम का प्रथम अंश ये ही पाते हैं।

तेसोमादोहरीइन्द्रस्यनिंसतेंऽशुंदुहन्तोअध्यासतेगवि।
तेभिर्दुग्धंपपिवान्सोम्यंमध्विन्द्रोवर्धतेप्रथतेवृषायते ॥ ९ ॥

ते। सोमऽअदः। हरी इति। इन्द्रस्य। निंसते। अंशुम्।
दुहन्तः। अधि। आसते। गवि। तेभिः। दुग्धम्। पपिऽवान्।
सोम्यम्। मधु। इन्द्रः। वर्धते। प्रथते। वृषऽयते ॥ ९ ॥

ते सोमादः सोमस्याचाराः ते प्रस्तराः ग्रावाणइन्द्रस्य हरी अश्वौ निंसतेनिक्षंति चुंबन्ति प्राप्नुवन्तीत्यर्थः किंच गवि गव्ये अभिषवणचर्मण्यंशुं सोमं दुहन्तः अध्यासते किंचेन्द्र स्तेभिस्तैर्दुग्धं सोम्यं सोममयं मधु मदकरं पपिवान् पीतवान् वर्धते वृद्धशरीरोभवति प्रथते विस्तीर्णशरीरश्च भवति वृषायते वृषेवाचरति ॥ ९ ॥

---

१ नि० ३. ९।

९. वे पत्थर सोम का भक्षण करके इन्द्र के दो घोड़ों को चूमते हैं—अर्थात् इन्द्र के रथ के पास जाते हैं। डाँठ अंशु से रस निकलकर गोचर्म के ऊपर आता है। ये पत्थर सोम से जो मधुर रस निकालते हैं, उसे पीकर इन्द्र फूलते और बढ़ते हैं—साँड़ के समान बल प्रकट करते हैं।

वृषावोअंशुर्नकिलारिषाथनेळावन्तःसदमित्स्थनाशिताः।
रैवत्येवमहसाचारवःस्थनयस्यग्रावाणोअजुषध्वमध्वरम्॥१०॥२०॥

वृषा। वः। अंशुः। न। किल। रिषाथन। इळाऽवन्तः।
सदम्। इत्। स्थन। आशिताः। रैवत्याऽइव। महसा। चारवः।
स्थन। यस्य। ग्रावाणः। अजुषध्वम्। अध्वरम्॥ १०॥ २०॥

अंशुः सोमो वो युष्माकं वृषा सेक्ता वर्षिता भविष्यति यूयमपि न रिषाथन न रिष्यथ न क्षीणा भवथ किल। किंच इळावन्तोऽन्नवन्तश्च यूयं सदमित् सदैवाशिताः भोजयिताः स्थन भवथ किंच रैवत्येव यथा रेवन्तः तेजसा युक्ता भवन्ति तद्वत् महसा तेजसा युक्ताश्चारवः कल्याणाः स्थन भवथ हे ग्रावाणो यूयं यस्य यजमानस्याध्वरं यज्ञमजुषध्वं सेवध्वं॥ १०॥

१०. प्रस्तरो, सोम का अंशु, खण्ड वा डाँठ तुम्हें रस देगा; तुम निराश नहीं होना। तुम जिनके यज्ञ में रहते हो, वे सदा अन्न और भोजनवाले होते हैं और सदा धनी लोगों के समान उज्ज्वल तेज से युक्त होते हैं।

॥ इत्यष्टमस्य चतुर्थे विंशोवर्गः॥ २०॥

तृदिलाअतृदिलासोअद्रयोश्रमणाअशृथिताअमृत्यवः।
अनातुराअजराःस्थामविष्णवःसुपीवसोअतृषिताअतृष्णजः॥११॥

तृदिलाः। अतृदिलासः। अद्रयः। अश्रमणाः। अशृथिताः।
अमृत्यवः। अनातुराः। अजराः। स्थ। अमविष्णवः।
सुऽपीवसः। अतृषिताः। अतृष्णऽजः॥ ११॥

अश्रमणाः श्रमवर्जिताः अशृथिताः अन्यैरशिथिलीकृताः अमृत्यवः अमारिताः अनातुरा अरोगाः अजरा जरारहिताः स्थ भवथ किंचामविष्णवः उत्क्षेपणापक्षेपणगत्योपेताः हे ग्रावाणस्तृदिलाः अन्येषां भेदकाः अतृदिलासः स्वयमन्येनाभिन्नाः सुपीवसः सुबलाः अतृषिताः तृष्णारहिताः अतृष्णजः निःस्पृहाः भवथ॥ ११॥

११. तुम स्वयं निराश न होकर दूसरे को निराश करनेवाले हो। तुम्हें परिश्रम, शिथिलता, मृत्यु, जरा, रोग, तृष्णा और स्पृहा नहीं है। तुम मोटे हो। तुम लोग फेंकने और बटोरने में बहुत निपुण हो।

अथ द्वादशी—

ध्रुवाएववःपितरोयुगेयुगेक्षेमंकामासःसदसोनयुञ्जते ।
अजुर्यासोहरिषाचोहरिद्रवआद्यांरवेणपृथिवीमशुश्रवुः ॥ १२ ॥

ध्रुवाः । एव । वः । पितरः । युगेऽयुगे । क्षेमंऽकामासः । सदसः ।
न । युञ्जते । अजुर्यासः । हरिऽसाचः । हरिद्रवः ।
आ । द्याम् । रवेण । पृथिवीम् । अशुश्रवुः ॥ १२ ॥

हे ग्रावाणोयुगेयुगे सर्वेषु युगेषु ध्रुवाएव वोयुष्माकं पितरः पितृभूताः पर्वताः क्षेमकामासः क्षेमकामाः सदसः सदांसि आत्मना नयुंजते न संयोजयन्ति अजुर्यासोजरारहिता हरिषाचः सोमस्य संसक्तारः हरिद्रवः सोमसंसर्गाद्धरितवर्णाः द्यां दिवं पृथिवीं च रवेणाभिषवशब्देनाशुश्रवुः श्रावयन्ति ॥ १२ ॥

१२. तुम्हारे पूर्वज पर्वत युग-युगान्तरों से स्थिर हैं, पूर्णाभिलाष हैं और किसी भी कारण से अपना स्थान नहीं छोड़ते। वे अजर और हरे वृक्ष से युक्त हैं। हरे वर्ण के होकर पक्षियों के कलरव के द्वारा द्यावापृथिवी को पूर्ण करते हैं।

तदिद्वदन्त्यद्रयोविमोचनेयामन्नञ्जस्पाइवघेदुपब्दिभिः ।
वपन्तोबीजमिवधान्याकृतःपृञ्चन्तिसोमंनमिनन्तिबप्सतः ॥ १३ ॥

तत् । इत् । वदन्ति । अद्रयः । विऽमोचने । यामन् । अञ्जःपाःऽइव ।
घ । इत् । उपब्दिऽभिः । वपन्तः । बीजम्ऽइव । धान्यऽकृतः ।
पृञ्चन्ति । सोमम् । न । मिनन्ति । बप्सतः ॥ १२ ॥

अद्रयः आदरणीयाः ग्रावाणोयामन् यामनि अंजसा अंजसा यान्ति गच्छन्तीत्यंजस्याः तेषां रथानामिवोपब्दिभिः तदित् तदेवाभिषवकर्म विमोचनेएव तत्सोमरसविमोचनवेलायामभिवदन्ति प्रकाशयन्ति । बप्सतः सोमं भक्षयन्तोग्रावाणएव वपन्तोधान्याकृतः कृषीवलाः बीजमिव यथा पृंचंति संपर्चयन्ति तद्वत्सोमंपृंचंतिसंपर्चयन्तीत्यर्थः नपनंमिनन्ति नहिंसन्तीत्यर्थः ॥ १३ ॥

१३. जैसे रथारोही लोग रथ चलाने के स्थान पर रथ चलाकर ध्वनि प्रकट करते हैं, वैसे ही ये पत्थर सोमरस को उत्पन्न करने के समय शब्द करते हैं। जैसे धान्य बोनेवाले धान्य बोते हैं, वैसे ही ये सोमरस फैलाते हैं। ये खाकर उसे नष्ट नहीं करते।

अथ चतुर्दशी—

सुतेअंध्वरेअधिवाचमक्रताक्रीळयोनमातरंतुदन्तः ।
विषूमुंञ्चासुषुवुषोंमनीषांविवर्तन्तामद्रयश्चायंमानाः॥ १४॥३१॥

सुते । अध्वरे । अधि । वाचंम् । अक्रत । आ । क्रीळयंः । न ।
मातरंम् । तुदन्तः । वि । सु । मुञ्च । सुसुऽवुषंः । मनीषाम् ।
वि । वर्तन्ताम् । अद्रंयः । चायंमानाः ॥ १४ ॥ ३१ ॥

चायमानाः पूज्यमानाः अद्रयः आदरणीयाग्रावाणः अध्वरे अधियज्ञे सुते सोमेभिषुते मातरं तुदन्तोहस्तेन ताडयन्तआक्रीळयोनाक्रीडकाः कुमाराः शब्दं यथा कुर्वन्ति तथा वाचं शब्दमक्रत कुर्वन्ति सुषुवुषः सोममभिषुतवतोग्राव्णोमनीषां स्तुतिं विमुंच विशेषेण मुंच किंच अद्रयोविवर्तन्तां अभिषवशब्दं मुंचन्तु ॥ १४ ॥

१४. सोमाभिषव होने पर पत्थर शब्द करते हैं—मानो क्रीड़ाशील बालक क्रीड़ास्थल में अपनी माता को ठेलकर शब्द करते हैं। जो पत्थर सोमरस का अभिषव कर चुके हैं, उनकी स्तुति करो। प्रस्तर, प्रस्तुत होकर, घूमें।

॥ इत्यष्टमस्य चतुर्थे एकत्रिंशोवर्गः ॥ ३१ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमोहार्दं निवारयन्। पुमर्थांश्चतुरोदेयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥
इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण साय-णाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्येऽष्टमाष्टके चतुर्थोध्यायः ॥ ४ ॥

तावज्ज्योग्घास्मिन्नुवास ततो ह गंधर्वाः समूदिरे ज्योग्वा इयमुर्वशी मनुष्येष्ववात्सीदुपजानीत य-
थेयं पुनरागच्छेदिति तस्यै हाविर्द्व्युरणा शयन उपबद्धास ततो ह गंधर्वा अन्यतरमुरणं प्रमेथुः सा-
होवाचावीर इव बतेऽजन इव पुत्रं हरन्तीति द्वितीयं प्रमेथुः सा ह तथैवोवाचाथ हायमीक्षांचक्रे क-
थं न्वदवीरं कथमजनः स्यां यत्राहं स्यामिति स नग्न एवानूत्पपात चिरं तन्मेने यद्वासः पर्यधास्यत
ततो ह गंधर्वा विद्युतं जनयांचक्रुस्तं यथा दिवैवं नग्नं ददर्श ततो हैवेयं तिरोबभूव पुनरैमीत्येव तिरो-
भूतां स आध्याजल्पन्कुरुक्षेत्रं समया चचारान्यतः प्लक्षेति बिसवती तस्यै हाध्यन्तेन वव्राज तद्ध
ता अप्सरस आतयो भूत्वा परिपुप्लुविरे तं हेयं ज्ञात्वोवाचायं वै स मनुष्यो यस्मिन्नहमवात्समिति
ता होचुस्तस्मै वा आविरसामेति तथेति तस्मै हाविरासुस्तां हायं ज्ञात्वाभिपरोवाद हये जाये मन-
सेत्यादि ।

तत्र प्रथमा—

ॐ हये जाये मनसा तिष्ठ घोरे वचांसि मिश्रा कृणवावहै नु ।
न नौ मन्त्रा अनुदितास एते मयस्करन्परतरे चनाहन् ॥ १ ॥

हये । जाये । मनसा । तिष्ठ । घोरे । वचांसि । मिश्रा । कृणवावहै ।
नु । न । नौ । मन्त्राः । अनुऽदितासः । एते । मयः । करन् ।
परऽतरे । चन । अहन् ॥ १ ॥

हयेजाये इति पुरूरवसो वाक्यं । जायां प्रत्यब्रवीत् हये हे घोरे अस्माकं दुःखजनकत्वात्
घोरकारिणि जाये मनसा अस्मद्विषयेणानुरागवता मनसा युक्ता सती तिष्ठ क्षणमात्रं संनिधावेव
तिष्ठ इयङ्गत्यस्य निघाताभावश्छान्दसः । किमर्थं संस्थानमिति तत्राह वचांसि वाक्यानि
मिश्राणि उक्तिप्रत्युक्तिरूपाणि नु अद्य क्षिप्रं वा कृणवावहै करवावहै कृवि हिंसाकरणयोश्च
धिन्विकृण्व्योरच्चेत्युप्रत्ययः । किमर्थं वचसः करणमिति चेत् उच्यते नौ आवयोः मंत्राः रह-
स्यार्थाः एते विवक्षिता अनुदितासः अव्याह्रियमाणाः परस्परमसंभाष्यमाणाः गुंफिताः सन्तः
परतरे चनाहन् चनेति निपातसमुदायश्चार्थे अनेकेषु दिवसेषु परमेष्वहनि मयः सुखमेतत्
सुखं न करन् कुर्वन्ति अतः कृणवावहा इति ॥ १ ॥

१. (पुरूरवा की उक्ति)—अयि निष्ठुर पत्नी, अनुरागी चित्त से ठहरो। हम लोग शीघ्र कथनोपकथन करें। इस समय यदि हम दोनों में बातें नहीं होंगी तो आनेवाले दिनों में सुख नहीं होगा।

अथ द्वितीया—

किमेतावाचाकृणवातवाहंप्राक्रमिषमुषसामग्रियेव ।
पुरूरवःपुनरस्तंपरेहिदुरापनावातइवाहमस्मि ॥ २ ॥

किम् । एता । वाचा । कृणव । तव । अहम् । प्र । अक्रमिषम् ।
उषसाम् । अग्रियाऽइव । पुरूरवः । पुनः । अस्तम् । परा । इहि ।
दुःऽआपना । वातःऽइव । अहम् । अस्मि ॥ २ ॥

अनया तं उर्वशी प्रत्युवाच—एता एतया वाचा केवलया पुनः संभोगरहितया किंकृणव किंकरवाव अहं तव इदानीं त्वत्सकाशात् प्राक्रमिषं अतिक्रान्तवत्यस्मि। अतिक्रमे दृष्टान्तः—उषसामग्रियेव बह्वीनामुषसां मध्ये अग्रिया अग्रेभवा पूर्वां पूर्वोषाः प्राक्रमीद्यथाहमपीति। यस्मादेवं तस्मात् हे पुरूरवः त्वं पुनरस्मत्सकाशादस्तं गृहं परेहि परागच्छ मय्यभिलाषं माकार्षीः। स्वस्यायहत्वमाह अहं वात इव वायुरिव दुरापना दुष्प्रापा दुरापा वा अस्मि। दुरापावा अहं त्वयैवाहमस्मि पुनर्गृहाणिहीति हैवैनं तदुवाचेति वाजसनेयकं ॥ २ ॥

२. (उर्वशी की उक्ति)—केवल बात-चीत से क्या होगा? प्रथम उषा के समान तुम्हारे पास से मैं चली आ रही हूँ। हे पुरूरवा, तुम अपने घर लौट जाओ। मैं वायु के समान दुष्प्राप्य हूँ।

अथ तृतीया—

इषुर्नश्रियइषुधेरसनागोषाःशतसानरंहिः ।
अवीरेक्रतौविदविद्युतन्नोरानमायुंचितयन्तधुनयः ॥ ३ ॥

इषुः । न । श्रिये । इषुऽधेः । असना । गोऽसाः । शतऽसाः । न ।
रंहिः । अवीरे । क्रतौ । वि । दविद्युतत् । न । उरा । न ।
मायुम् । चितयन्त । धुनयः ॥ ३ ॥

अनया पुरूरवाःस्वस्यविरहजनितं वैक्लव्यं तां प्रति ब्रूते—इषुधेः इषवो धीयन्ते अस्मिन्नितीषुधिर्निषङ्गः तस्मात् सकाशादिषुरसना असनाय प्रक्षेप्तुं न भवति श्रिये विजयार्थं त्वद्विरहाद्युद्धेष्वबुद्धावप्यनिधानात् तथा रंहिर्वेगवानहं शत्रुसकाशाद्गोषाः येषां शत्रूणां गवां संभक्तानाभवं तथा शतसाः शतानामपरिमितानां शत्रुधनानां संभक्ताभवं किंचावीरे वीरवर्जिते क्रतौ

राजकर्मणि सति नविदद्विद्युतत् न विद्योतते मत्सामर्थ्यं किंच पुनयः कंपयितारोस्मदीयानराः उरा उरौ सुपांसुलुगिति साम्याडादेशः विस्तीर्णेसंग्रामे मायुं मीयते प्रक्षिप्यते इतिमायुः शब्दः छ्यापाजीत्यादिना उण् सिंहनादं न चितयन्त न बुध्यन्ते। चिती संज्ञाने अस्माणिमाचि संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वाल्लघूपधगुणाभावः छान्दसोल्ङ् ॥ ३ ॥

३. (पुरुरवा का कथन)—तुम्हारे विरह के कारण मेरे तुणीर से बाण नहीं निकलता, जय-श्री नहीं मिलती और युद्ध में जाकर मैं अपरिमित गायों को नहीं ले आ सकता। राज-कार्य वीर-विहीन हो गया है। इसकी कोई शोभा नहीं है। मेरे सैनिकों ने युद्ध में सिंहनाद करने की चिन्ता छोड़ दी थी।

सावसुदधतीश्वशुरायवयउषोयदिवष्ट्यन्तिगृहात्।
अस्तंननक्षेयस्मिञ्चाकन्दिवानक्तंश्नथितावैतसेन ॥ ४ ॥

सा। वसु। दधती। श्वशुराय। वयः। उषः। यदि। वष्टि। अन्तिऽगृहात्। अस्तम्। ननक्षे। यस्मिन्। चाकन्। दिवा। नक्तम्। श्नथिता। वैतसेन ॥ ४ ॥

इयमुत्तराचोर्वशीवाक्ये—आद्येन पुरात्मना छर्वं उषसे निवेदयति हे उषः सेयमुर्वशी वसु वासकं वयोन्नं श्वशुराय भर्तुः पुरूरवसः पित्रे दधती प्रयच्छन्ती यत्र गृहे स्थिता यदि यतिं वष्टि कामयते तदान्तिगृहात् स्वभर्तृभोगगृहान्तिकं यत् श्वशुरस्य भोजनगृहं तदन्तिगृहं तस्माद्गृहात्सोर्वशी अस्तं पतिगृहं ननक्षे व्याप्नोति यस्मिन् गृहे चाकन् कामयते उर्वशी सा-चोर्वशी दिवानक्तं अहनि रात्रौ च वैतसेन शेपोवैवतसइतिपुंस्यजननस्येति निरुक्तं। पुंस्यजननेन श्नथिता ताडिता भवति। एवमुर्वशी आत्मानं परोक्षेणनिर्दिदेश ॥ ४ ॥

४. (उर्वशी का कथन)—उषा, यदि उर्वशी श्वशुर को भोजन-सामग्री देने की इच्छा करती, तो सन्निहित गृह से पति के शयन-गृह में जाती और दिन-रात स्वामी के पास रमण-सुख भोगती।

त्रिःस्ममाह्नःश्नथयोवैतसेनोतस्ममेऽव्यत्यैपृणासि।
पुरूरवोनुतेकेतमायंराजामेवीरतन्व१स्तदासीः ॥ ५ ॥ १ ॥

त्रिः। स्म। मा। अह्नः। श्नथयः। वैतसेन। उत। स्म। मे। अव्यत्यै। पृणासि। पुरूरवः। अनु। ते। केतम्। आयम्। राजा। मे। वीर। तन्वः। तत्। आसीः ॥ ५ ॥ १ ॥

१ नि० ३.२१।

अनेन पुरूरवसमेव संबोध्योक्तवती हे पुरूरवस्त्वं मा मां अह्नः अहनि वैतसेन दंडेन पुं-व्यंजनेन त्रिः त्रिवारं त्रिरिति चतुर्थ्यः सुच् श्नथयःस्म अश्नथयः अताडयः कृत्वोर्थप्रयोगे इति कालवाचिनोऽहःशब्दात् अधिकरणे षष्ठी उतापि च स्मेति पूरणः अव्यत्यै सपत्नीभिः सह प-र्यायेण पतिमागच्छति साव्यती नताहशी अव्यती तस्यै मे मह्यं पृणासि पूरयसि एवं सुभ्या हे पुरूरवः ते केतं गृहमन्वायं अन्वगमं। पूर्वं हे वीर राजा त्वं मे मम तन्वः शरीरस्य तत्तदा आसीः अभवः सुखयितेति शेषः। परमप्येवं मन्तव्यं किमिति कातरोभवसीत्युवाच ॥ ५॥

५. पुरूरवा, तुम दिन में मुझे तीन बार पुरुष-दण्ड से ताड़ित करते थे। किसी सपत्नी के साथ मेरी प्रतिद्वन्द्विता नहीं थी। मुझे ही तुम नियमित रूप से सन्तुष्ट करते थे। तुम्हारे गृह में मैं आई। तुम मेरे वीर राजा हुए। तुम मेरे सारे सुखों के विधायक हुए।

॥ इत्यष्टमस्य पञ्चमे प्रथमोवर्गः ॥ १ ॥

यासुजूर्णिःश्रेणिःसुम्नआपिर्ह्रदेचक्षुर्नग्रन्थिनीचरण्युः।
ताअञ्जयोऽरुणयोनसस्रुःश्रियेगावोनधेनवोऽनवन्त ॥ ६ ॥

या। सुऽजूर्णिः। श्रेणिः। सुम्नेऽआपिः। ह्रदेऽचक्षुः। न। ग्रन्थिनी। चरण्युः। ताः। अञ्जयः। अरुणयः। न। सस्रुः। श्रिये। गावः। न। धेनवः। अनवन्त ॥ ६ ॥

पुरूरवसोवाक्यं यासुजूर्णिः सुजवा एतन्नामिकास्ति यथा या श्रेणिः यासुम्नआपिः या ह्रदेचक्षुः नकारः समुच्चये याभिरन्यत्राभिराडिभूताभिर्मानिनीभिः सहिता ग्रंथिनी ग्रथनवती संदर्भवती चरण्युश्चरणशीला उर्वश्यागगाम यद्वा ग्रंथिनीत्येतत् तत्रिभूताप्सरोनामधेयं या सुजूर्णिः सुजवा उर्वशी सा ताभिः सह जगाम ताअप्सरसोऽञ्जयआभरणोपेताअरुणयोरुण-वर्णान सस्रुः पूर्ववन्न गच्छन्ति श्रिये श्रयणाय धेनवः नवप्रसूतागावोन गावइव आशिरार्थं यथा गावो नवन्त शब्दायन्ते यथा न शब्दयन्तीति व्यतिरेके दृष्टान्तः ॥ ६ ॥

६. (पुरूरवा की उक्ति)—सुजूर्णि, श्रेणि, सुम्न, आपि, ह्रदेचक्षु, ग्रन्थिनी, चरण्यू आदि जो महिलायें वा अप्सरायें थीं, तुम्हारे आने के बाद वे सब मेरे पास वेश-भूषा करके नहीं आती थीं। गोष्ठ में जाते समय जैसे गायें बोलती हैं, वैसे शब्द करके वे सब अब मेरे गृह में नहीं आती थीं।

समस्मिञ्जायमानआसतग्नाउतेमवर्धन्नद्यः१स्वगूर्ताः।
महेयत्त्वापुरूरवोरणायावर्धयन्दस्युहत्यायदेवाः ॥ ७ ॥

सम् । अस्मिन् । जायमाने । आसत । ग्नाः । उत । ईम् ।
अवर्धन् । नद्यः । स्वऽगूर्ताः । महे । यत् । त्वा । पुरूरवः । रणाय ।
अवर्धयन् । दस्युऽहत्याय । देवाः ॥ ७ ॥

अनयैतानि संसर्गस्यानुभूतत्वादुर्वशी वदति अस्मिन्पुरूरवसि जायमाने ग्ना अप्सरसो देववेश्याः अपि समासत संगता अभवन् अथवा जायमाने यज्ञार्थं प्रवर्धमाने सति ग्नाः देवपत्न्योपि समासत समभवन् उतापि च ईमेनं पुरूरवसं स्वगूर्ताः स्वयं गामिन्यो नद्यस्तासामाप्यायभूता अवर्धयन्। किंच हे पुरूरवो यद्यस्मात् त्वा त्वां महे महते रणाय रमणीयाय संग्रामाय दस्युहत्याय दस्युहननाय देवास्त्वामवर्धयन् ॥ ७ ॥

७. (उर्वशी की उक्ति)—जिस समय पुरुरवा ने जन्म ग्रहण किया, उस समय देव-पत्नियाँ देखने आईं। अपनी शक्ति से बहनेवाली नदियों ने भी उनकी संवर्द्धना की। पुरुरवा, तुम्हें दस्यु-वध करने को, घोर युद्ध में भेजने के लिए, देवता लोग तुम्हारी संवर्द्धना करने लगे।

सचा॒ यदा॑सु॒ जह॑ती॒ष्वत्क॒ममा॑नुषीषु॒ मानु॑षो नि॒षेवे॑ ।
अप॑ स्म॒ मत्त॒रस॑न्ती॒ न भु॒ज्युस्ता अ॑त्रसन्रथ॒स्पृशो॒ नाश्वाः॑ ॥ ८ ॥

सचा॑ । यत् । आसु॑ । जह॑तीषु । अत्क॑म् । अमा॑नुषीषु । मानु॑षः ।
नि॒ऽसेवे॑ । अप॑ । स्म॒ । मत् । त॒रस॑न्ती । न । भु॒ज्युः । ताः ।
अ॒त्र॒स॒न् । र॒थ॒ऽस्पृशः॑ । न । अश्वाः॑ ॥ ८ ॥

इदमादीनि त्रीण्यैळवाक्यानि तत्रादितो द्वाभ्यामुर्वशीमन्याश्च सह स्तौति यद्यदा सचा सहायभूतः पुरूरवः अत्कं स्वकीयं रूपं अत्कइति रूपनाम जहतीषु परित्यजन्तीषु अमानुषीषु देवताभूतास्वप्सरःसु मानुषः सन् निषेवे अभिमुखं गच्छति तदानीं ताअप्सरसो मत् मत्तः अप अपसृत्यात्रसन् त्रसिर्गतिकर्मा गच्छन्ति। पलायने दृष्टान्तः—तरसंती भुज्युर्न तरसं नाममृगः तस्य स्त्री भुज्युः भोगसाधनभूता स्त्री मृगी सा यथा व्याघ्रादीता पलायते। किंच रथस्पृशो नाश्वाः रथे नियुक्ताअश्वाइव ते यथा पलायन्ते तद्वत्पलायन्तइति उर्वश्याऽनेकाभिरप्सरोभिः सह भोगमनुभुक्तवानस्मीत्युक्तः प्रत्याचष्टे ॥ ८ ॥

८. (पुरुरवा का कथन)—जिस समय मनुष्य होकर पुरुरवा अप्सराओं की ओर अग्रसर हुए, उस समय वे अपना रूप छोड़कर अन्तर्धान हो गईं। जैसे डर के मारे हरिणी भागती है अथवा जैसे रथ में जोते हुए घोड़े भागते हैं, वैसे ही वे चली गईं।

यदा॑सु॒ मर्तो॑ अ॒मृता॑सु नि॒स्पृक्सं क्षो॒णीभिः॒ क्रतु॑भि॒र्न पृ॒ङ्क्ते ।
ता आ॒तयो॒ न त॒न्वः॑ शुम्भत॒ स्वा अश्वा॑सो॒ न क्री॒ळयो॒ दन्द॑शानाः ॥ ९ ॥

यत् । आसु । मर्तः । अमृतांसु । निऽस्पृक् । सम् । क्षोणीभिः ।
क्रतुऽभिः । न । पृङ्क्ते । ताः । आतयः । न । तन्वः । शुंभत ।
स्वाः । अश्वासः । न । क्रीळयः । दन्दशानाः ॥ ९ ॥

यद्यदा आसु अमृतास्वप्सरस्सु मर्तो मनुष्यः पुरूरवा निस्पृक् निःशेषेण स्पृशन् क्षोणीभिर्वाग्भिः क्रतुभिर्न कर्मभिश्च संपृंक्ते संपर्कं करोति नकारः समुच्चयार्थीयः । ता अप्सरसः आतयः आतिभूतास्तदानीं स्वास्तन्वः आत्मीयानि रूपाणि न शुंभत न प्रकाशयन्ति अश्वासोन अश्वा इव क्रीळयः संक्रीडमाना दंदशानाः दंदशूकाः जिह्वाभिरास्योपाः सुकाशक्षयन्तः ते यथा तदानीं स्वचापल्येन धावन्तः स्वरूपं न प्रयच्छन्ति रथिकाय तद्वदिति दुःखाद्ब्रूते ॥९॥

९. जिस समय पुरुरवा मनुष्य होकर देवलोकवासिनी अप्सराओं के साथ बातें करने और उनका शरीर छूने को आगे बढ़े, उस समय वे लुप्त हो गईं—अपने शरीर को नहीं दिखाया—क्रीड़ाशील अश्वों के समान भाग गईं।

विद्युन्नयापतन्तीदविद्योद्भरन्तीमेअप्याकाम्यांनि ।
जनिष्टोअपोनर्यःसुजातःप्रोर्वशीतिरतदीर्घमायुः ॥ १० ॥ २ ॥

विऽद्युत् । न । या । पतन्ती । दविद्योत् । भरन्ती । मे । अप्या ।
काम्यानि । जनिष्टोइति । अपः । नर्यः । सुऽजातः । प्र ।
उर्वशी । तिरत । दीर्घम् । आयुः ॥ १० ॥ २ ॥

अनयोर्वशीं स्तौति योर्वशी विद्युन्न विद्युदिव पतन्ती गच्छन्ती दविद्योत् द्योतते किं कुर्वती अप्या आप इत्यन्तरिक्षनाम तत्संबन्धीनि अप्यानि काम्यान्यस्मदभिमतानि उदकानि मे मह्यं भरन्ती संपादयन्ती यदा आगता यास्तस्याः सकाशादपोऽप्याः कर्मसु नर्यो नरेभ्यो हितः सुजातः सुजननः पुनो जनिष्टो अजनिष्ट उत्पद्यते तदानीं सम्योर्वशी दीर्घमायुः प्रतिरत प्रवर्धयति । प्रजामनुप्रजायसेतदुतेमर्त्यामृतमितिहिमंत्रः ॥ १० ॥

१०. जिस उर्वशी ने आकाश से पतनशील विद्युत् के समान शुभ्रता धारण की थी और मेरे सारे मनोरथों को पूर्ण किया था, उसके गर्भ से मनुष्य का औरस सुन्दर पुत्र जन्मा था। उर्वशी उसे दीर्घायु करे।

॥ इत्यष्टमस्य पंचमे द्वितीयोवर्गः ॥ २ ॥

---

१ तै० आ० १. ५. ५ ।

अथैकादशी—

जज्ञिषइत्थागोपीथ्यायहिदधाथतत्पुरूरवोमओजः ।
अशासन्त्वाविदुषीसस्मिन्नहन्नमआशृणोःकिमभुग्वदासि॥११॥

जज्ञिषे । इत्था । गोऽपीथ्याय । हि । दधाथ । तत् । पुरूरवः ।
मे । ओजः । अशासम् । त्वा । विदुषी । सस्मिन् । अहन् । न ।
मे । आ । अशृणोः । किम् । अभुक् । वदासि ॥ ११ ॥

इत्था इत्थं गोपीथ्याय गोः पृथिव्याः पीथं पालनं स्वार्थिकस्तद्धितः भूमेरक्षणाय जज्ञिषे हि जातोसि खलु पुत्ररूपेण आत्मावैपुत्रनामेतिश्रुतेः । पुनर्देव्याह हे पुरूरवः मे ममोदरेऽपि ओजः अपत्योत्पादनसामर्थ्यं दधाथ निदधाथ मयि निहितवानसि तत्तथास्तु अथापि स्थातव्यमिति चेत्तत्राह विदुषी भाविकार्यं जानती सस्मिन्नहन् सर्वस्मिन्नहनि त्वया यत्कर्तव्यं तत् त्वां अशासं शिक्षितवत्यस्मि त्वं मे मम वचनं नाशृणोः नाशृणोषि किं त्वं अभुक् अभोक्ता अपालयिता प्रतिज्ञातार्थमपालयन् वदासि इयेजायेइत्यादिरूपं प्रलापं । वदेर्लेट्याडागमः। अहन् अहनि दिवसे त्रिवारं मासस एडकद्वयमस्माकं पुत्रत्वेन परिकल्प्य पुत्रोत्पादनपर्यन्तं वसामि नग्नं त्वां यद्यद्राक्षं तदागच्छामीत्येवं रूपोमिथः समयः ॥ उर्वशीहाप्सराःपुरूरवसमैळं चकमे तंहविन्दमानोवाच त्रिःस्ममाह्नोवैतसेनदण्डेनेत्यादि वाजसनेयकमुदाहृतं ॥ ११ ॥

११. (उर्वशी का कथन)—पुरूरवा, पृथिवी की रक्षा के लिए तुमने पुत्र को जन्म दिया था, मेरे गर्भ में वीर्य-पात किया था, मैंने तुमसे बारबार कहा है कि, क्या होने से मैं तुम्हारे पास नहीं रहूँगी; क्योंकि मैं यह बात जानती थी। परन्तु मेरी बात नहीं सुनी। इस समय पृथिवी-पालन-कार्य को छोड़कर क्यों वृथा बात करते हो ?

अथ द्वादशी—

कदासूनुःपितरंजातइच्छाच्चक्रन्नाश्रुवर्तयद्विजानन् ।
कोदम्पतीसमनसावियूयोदधयदग्निःश्वशुरेषुदीदयत् ॥१२॥

कदा । सूनुः । पितरम् । जातः । इच्छात् । चक्रन् । न । अश्रु ।
वर्तयत् । विऽजानन् । कः । दम्पती इति दम्ऽपती । सऽमनसा ।
वि । यूयोत् । अध । यत् । अग्निः । श्वशुरेषु । दीदयत् ॥ १२ ॥

इदं पुरूरवसोवाक्यं कदा कस्मिन्काले सूनुस्तवोदरजातः सन् पितरं मामिच्छात् इच्छेत् इषु इच्छायां लेटि शपि इषुगमियमामिति छादेशः लेटोडाटाविति अडागमः कदा वा

विजानन् पितरं मामधिगच्छन् चक्रन् क्रन्दमानः अश्रु वर्तयेत् नेति वार्थे किंच कः किंविधः तव सूनुः समनसा समनसौ दंपती जायापती त्वां मां च वियूयोत् विश्लेषयेत् युमिश्रणामिश्रणयोः यौतेश्छान्दसः शपः श्लुः तुजादित्वादभ्यासदीर्घः अथाधुना यमग्निस्तव हृदयस्थितस्तेजोरूपो गर्भः श्वशुरेषु दीदयत् दीप्यते दीदयतिर्दीप्तिकर्मेति नैरुक्तो धातुः ॥ १२ ॥

१२. (पुरूरवा की उक्ति)—कब तुम्हारा पुत्र मुझे चाहेगा? यदि वह मेरे पास आवे, तो क्या वह नहीं रोवेगा? आँसू नहीं गिरावेगा? परस्पर प्रेम से सम्पन्न स्त्री-पुरुष में विच्छेद करने की किसकी इच्छा होगी? तुम्हारे श्वशुर के गृह में तेजोरूप गर्भ प्रदीप्त हो उठा।

प्रतिब्रवाणिवर्तयतेअश्रुंचक्रन्नक्रंदद्आध्येंशिवायै ।
प्रतत्तेहिनवायत्तेअस्मेपरेह्यस्तंनहिमूरमापः ॥ १३ ॥

प्रति । ब्रवाणि । वर्तयते । अश्रु । चक्रन् । न । क्रन्दत् । आऽध्ये । शिवायै । प्र । तत् । ते । हिनव । यत् । ते । अस्मे इति । परा । इहि । अस्तम् । नहि । मूर । मा । आपः ॥ १३ ॥

उर्वशीवाक्यं—हे पुरूरवस्त्वां प्रति ब्रवाणि प्रतिवच्मि त्वदपत्यं अश्रु बाष्पं वर्तयते वर्तयिष्यति आध्ये आध्याते वस्तुनि शिवायै शिवे कल्याणे उपस्थिते सति चक्रत् रुदत् अश्रूणि विमुञ्चन् न क्रन्दत् नकारश्चार्थे रोत्स्यतीत्यर्थः यत् तदपत्यं ते तुभ्यं हिनव प्रहिणोमि यदपत्यं ते तव संबन्धि अस्मे अस्मासु निहितं । त्वं परेहि अस्तमिति गृहनाम स्वगृहं प्रविगच्छ हे मूर मूढ मा मां नहि आपः न प्राप्नोषि हि नवेत्यत्र हिनोतेश्छन्दसि लुङ्लङ्लिट इति भविष्यति लङि मिप आमादेशः गुणः अन्त्यलोपश्छान्दसः बहुलवचनादडभावः । आपः आप्लृ व्याप्तौ लिटि सिब्बिजोऽभवन्तीति ठकोठेट् ॥ १३ ॥

१३. (उर्वशी का कथन)—मैं तुम्हारी बात का उत्तर देती हूँ। तुम्हारे पास पुत्र जाकर अश्रु-पात या क्रन्दन नहीं करेगा। मैं उसकी कल्याण-कामना करूँगी। तुम्हारे पुत्र को मैं तुम्हारे पास भेज दूँगी। मूढ़, अपने घर को लौट जाओ। अब मुझे नहीं पा सकोगे।

सुदेवोअद्यप्रपतेदनावृत्परावतंपरमांगन्तवाउं ।
अधाशयीतनिर्ऋतेरुपस्थेधैनंवृकारभसासोअद्युः ॥ १४ ॥

सुऽदेवः । अद्य । प्रऽपतेत् । अनावृत् । पराऽवतम् । परमाम् । गन्तवै । ऊँ इति । अध । शयीत । निःऽऋतेः । उपऽस्थे । अध । एनम् । वृकाः । रभसासः । अद्युः ॥ १४ ॥

अथ परिद्यूनः पुरूरवा उवाच सुदेवः त्वया सह सुक्रीडः पतिरद्य प्रपतेत् अत्रैव प्रपततु अथवा अनावृत् अनावृतः सन् परमां परावतं दूरादपि दूरदेशं गन्तवै गन्तुं महाप्रस्थानगमनं कुर्यात् अथाथवा यत्र कुत्रापि गन्तुं समर्थः सन् निर्ऋतेः पृथिव्या उपस्थे शयीत शयनं कुर्यात् यद्वा निर्ऋतिः पापदेवता तस्या उपस्थे उत्संगे संनिधौ म्रियतामित्यर्थः अध अथैनं वृका अरण्यश्वानो रभसासो वेगवन्तः अद्युर्भक्षयन्तु । अत्र वाजसनेयकं—सुदेवोऽद्योद्बन्धनमृच्छेत् प्रपतेद्वेदे- नं वृकाः श्वानो वाद्युरिति हैवमुवाचेति ॥ १४ ॥

१४. (पुरुरवा की उक्ति)—तुम्हारा प्रेमी पति (मैं) आज गिर पड़ा—फिर कभी नहीं उठा। वह बहुत दूर चला गया। वह निर्ऋति (दुर्गति) में मर जाय। उसे वृक आदि खा जायें।

पुरूरवोमामृथामाप्रपप्तोमात्वावृकासोअशिवासउक्षन् ।
नवैस्त्रैणानिसख्यानिसन्तिसालावृकाणांहृदयान्येता ॥ १५ ॥३॥

पुरूरवः । मा । मृथाः । मा । प्र । पप्तः । मा । त्वा । वृकासः ।
अशिवासः । ऊँ इति । क्षन् । न । वै । स्त्रैणानि । सख्यानि ।
सन्ति । सालावृकाणाम् । हृदयानि । एता ॥ १५ ॥ ३ ॥

इतरा प्रत्युवाच—हे पुरूरवः त्वं मा मृथाः मृतिं मा प्राप्नुहि म्रियतेर्लुङि थासि ह्रस्वाद- ङ्गादिति सिचो लोपः । तथा मा प्रपतः अत्रैव पतनं माकार्षीः पतेर्लुङि लृदित्वात् पुषादिद्युतादि- ना च्लेरङ् पतः पुमिति पुम् । तथा त्वा त्वां अशिवासोऽशुभा वृकासो वृका मो क्षन् उ इत्येवकारार्थः अ- क्षन् मा भक्षयन्तु किमित्येवमस्मदुपर्यायं करोषि माकार्षीरित्यर्थः अदेर्लुङि लुङ्सनोर्घस्लृ इति घस्लादेशः मन्त्रे घसेति च्लेर्लुक् गमहनेत्युपधालोपः शासिवसीत्यादिना षत्वं खरि चेति चर्त्वं बहुलं छन्दसीत्यडभावः । अथास्त्र स्नेहस्यासारतामाह स्त्रैणानि स्त्रीणां कृतानि सख्यानि नवै सन्ति न सन्ति खलु । अभावे कारणमाह एता एतानि सख्यानि सालावृकाणां हृदयानि ते- षां हृदयानि यथा वत्सादीनां विश्वासापन्नानां घातुकानि तद्वत् । अत्र वाजसनेयकं मैवदाह- धानवै स्त्रैणं सख्यमस्ति पुनर्गृहानेहीति हैवैनं तदुवाचेति ॥ १५ ॥

१५. (उर्वशी की उक्ति)—पुरुरवा, तुम मृत्यु-कामना मत करो। यहाँ मत गिरो। तुम्हें वृक (भेड़िया) आदि न खायें। स्त्रियों का प्रेम या मैत्री स्थायी नहीं होती। स्त्रियों और वृकों का हृदय एक समान होता है।

॥ इत्यष्टमस्य पंचमे तृतीयो वर्गः ॥ ३ ॥

अथ षोडशी—

यद्विरू॑पाच॑रं॒ मर्त्ये॒ष्ववसं॒ रात्रीः॑ श॒रद॒श्चत॑स्रः ।
घृ॒तस्य॑ स्तो॒कं स॒कृदह्न॑ आश्नां॒ तादे॒वेदं ता॑तृपा॒णा च॑रामि ॥ १६ ॥

यत् । विऽरू॑पा । अच॑रम् । मर्त्ये॑षु । अव॑सम् । रात्रीः॑ । श॒रदः॑ ।
चत॑स्रः । घृ॒तस्य॑ । स्तो॒कम् । स॒कृत् । अह्नः॑ । आ॒श्ना॒म् ।
तात् । ए॒व । इ॒दम् । त॒तृ॒पा॒णा । च॒रा॒मि ॥ १६ ॥

यद्यदा विरूपा परं मनुष्यस्य संपर्काद् विगतसहजभूतदेवरूपा पत्यानुकूल्येन नानारूपाया मर्त्येषु मनुष्येषु अचरं तदानीं रात्रीः पूरयित्रीश्चतस्रः शरदः अवसं न्यवसं अत्यन्तसंयोगे द्वितीया तदानीं घृतस्य स्तोकं सकृदह्न आश्नां तादेव तेनैव स्तोकेनाहमिदं संप्रति तातृपाणा तृप्ता सती चरामि ॥ १६ ॥

१६. मैं नाना रूपों में मनुष्यों में घूमी हुई हूँ। मैंने मनुष्यों में चार वर्ष रात्रि-वास किया है। दिन में एक बार कुछ घी पीकर क्षुधा-निवृत्ति करते हुए मैंने भ्रमण किया है।

अ॒न्त॒रि॒क्ष॒प्रां रज॑सो वि॒मानी॒मुप॑ शिक्षाम्यु॒र्वशीं॒ वसि॑ष्ठः ।
उप॑ त्वा रा॒तिः सु॑कृ॒तस्य॒ तिष्ठा॒न्नि व॑र्तस्व॒ हृद॑यं तप्यते मे ॥ १७ ॥

अ॒न्त॒रि॒क्ष॒ऽप्राम् । रज॑सः । वि॒ऽमानी॑म् । उप॑ । शि॒क्षा॒मि॒ ।
उ॒र्वशी॑म् । वसि॑ष्ठः । उप॑ । त्वा॒ । रा॒तिः । सु॒ऽकृ॒तस्य॑ ।
तिष्ठा॑त् । नि । व॒र्त॒स्व॒ । हृद॑यम् । त॒प्य॒ते॒ । मे॒ ॥ १७ ॥

अन्तरिक्षप्रां स्वतेजसान्तरिक्षस्य पूरयित्रीं तथा रजसोरञ्जकस्योदकस्य विमानीं निर्मात्रीं उर्वशीं वसिष्ठः समानानां मध्येऽतिशयेन वासयिताहं उपशिक्षामि वशंनयामि सुकृतस्य शोभनकर्मणोरातिर्दाता पुरूरवाः त्वा त्वां उपतिष्ठात् उपतिष्ठतु मे हृदयं तप्यते अतोनिवर्तस्व एवं राजोवाच ॥ १७ ॥

१७. (पुरूरवा का कथन)—अन्तरिक्ष को पूर्ण करनेवाली और जल को बनानेवाली उर्वशी को वसिष्ठ (अतीव वासयिता पुरूरवा) वश में ले आते हैं। शुभ-कर्म-दाता पुरूरवा तुम्हारे पास रहे। मेरा हृदय जल रहा है; इसलिए हे उर्वशी, लौटो।

अथाष्टादशी—

इतित्वादेवाइमआहुरैळयथेमेतद्भवसिमृत्युबन्धुः ।
प्रजातेदेवान्हविषायजातिस्वर्गउत्वमपिमादयासे ॥ १८ ॥ ४ ॥

इति । त्वा । देवाः । इमे । आहुः । ऐळ । यथा । ईम् । एतत् । भवसि । मृत्युऽबन्धुः । प्रऽजा । ते । देवान् । हविषा । यजाति । स्वःऽगे । ऊँ इति । त्वम् । अपि । मादयासे ॥ १८ ॥ ४ ॥

हे ऐळ पुरूरवस्त्वा त्वां इमे देवा इत्याहुः मृत्युबन्धुर्मृत्योर्बन्धको मृत्योर्बन्धुर्भूतो वा मृत्युवशगमनायार्हस्त्वं यथाई एतद्भवसि प्रजाः प्रकर्षेण जायमानस्त्वं तव संबन्धिनो यष्टव्यान् देवान् हविषा यजाति यजसि स्वर्गे च स्वर्गेएव त्वमपि मादयासे मदयसि अस्माभिः सह एवमाहुरित्यर्थः यस्मादेवं करोषि तस्मादभिलाषं हित्वा सुखी भवेति सेयं पुरूरवसं प्रत्युवाच॥१८॥

१८ (उर्वशी की उक्ति)—इला-पुत्र पुरूरवा, ये सारे देवता तुमसे कह रहे हैं कि, तुम मृत्युजयी होओगे, हवि से देवों की पूजा करोगे और स्वर्ग में जाकर आमोद-आह्लाद करोगे।

॥ इत्यष्टमस्य पञ्चमे चतुर्थो वर्गः ॥ ४ ॥

प्रतेमहइति त्रयोदशर्चं षष्ठं सूक्तं वरुर्नामांगिरस ऋषिः इन्द्रस्य पुत्रः सर्वहरिर्वा नाम द्वादशीत्रयोदश्यौ त्रिष्टुभौ शिष्टा एकादश जगत्यः इन्द्रस्याश्वौ हरी तयोश्च स्तूयमानत्वात्तद्देवताकमिदं तथाचानुक्रान्तं—प्रतेसप्तोना वरुः सर्वहरिर्वैन्द्रो हरिस्तुतिर्द्वित्रिष्टुबन्तं । अतिरात्रे तृतीये पर्याये ब्राह्मणाच्छंसिन एतत्सूक्तं सूत्रितंच—प्रतेमहऋजीषीप्राचीवस्तवध्यैयणोति प्राग्न्येति । षोडशिशस्त्रेप्याद्यस्तृचः शंसनीयः । सूत्रितंच—प्रतेमहेविदथेशंसिषंहरीइति तिस्रोजगत्यइति ।

तत्र प्रथमा—

प्रतेमहेविदथेशंसिषंहरीप्रतेवन्वेवनुषोहर्यतंमदम् ।
घृतंनयोहरिभिश्चारुसेचतआत्वाविशन्तुहरिवर्पसंगिरः ॥ १ ॥

प्र । ते । महे । विदथे । शंसिषम् । हरी इति । प्र । ते । वन्वे । वनुषः । हर्यतम् । मदम् । घृतम् । न । यः । हरिऽभिः । चारु । सेचते । आ । त्वा । विशन्तु । हरिऽवर्पसम् । गिरः ॥ १ ॥

हे इन्द्र ते तव हरी अश्वौ महे महति विदथे यज्ञे प्रशंसिषं अशंसिषं अस्ताविषं। यथा वनुषः वनु हिंसायां हिंसकस्य ते तव हर्यतं हर्य गतिकान्त्योः तस्यौणादिकः अतच् चित्स्वरेणान्तोदात्तः कमनीयं मदं मदन्ते मयाचे अस्मदभिमतं। वनु याचने यमिन्द्रो हरिभिः हरितवर्णैः अश्वैर्मयागमंगत्वा चारु चरणीयं घृतं न घृतमिव सुपूर्ण उदकं सेचयते वर्षति तं तादृशं हरितवर्णं वर्पइति रूपनाम हरितरूपं त्वा त्वां आविशन्तु गिरोऽस्मदीयाः स्तुतिवाचस्तव मदाय॥१॥

१. इन्द्र, इस महायज्ञ में तुम्हारे दोनों घोड़ों की मैंने स्तुति की। तुम शत्रु-हिंसक हो। भली भाँति मत्त होओ, मैं यही प्रार्थना करता हूँ। हरित-वर्ण अश्व से आकर घृत के समान सुन्दर जल गिराओ। तुम सुन्दर हो। तुम्हारे पास मेरे स्तोत्र जायें।

हरिं॒हियोनि॑म॒भियेस॒मस्व॑रन्हि॒न्वन्तो॒हरी॑दि॒व्यंयथा॒सदः॑।
आयंपृ॒णन्ति॒हरि॑भि॒र्नधे॒नव॒इन्द्रा॑यशू॒षंहरि॑वन्तमर्चत ॥ २ ॥

हरि॑म् । हि । योनि॑म् । अ॒भि । ये । स॒म्ऽअस्व॑रन् । हि॒न्वन्तः॑ । हरी॒ इति॑ । दि॒व्यम् । यथा॑ । सदः॑ । आ । यम् । पृ॒णन्ति॑ । हरि॑ऽभिः । न । धे॒नवः॑ । इन्द्रा॑य । शू॒षम् । हरि॑ऽवन्तम् । अ॒र्च॒त ॥ २ ॥

ये पूर्वे स्तोतारस्तयोर्योनिं इन्द्रस्य स्थानभूतं हरिं अश्वं अभिसमस्वरन् स्वृ शब्दोपतापयोः अभिसंस्तुवन्ति किंकुर्वन्तः दिव्यं देवसंबन्धि सदो यागगृहं यथा प्रेरयन्तीन्द्रं तथा हरी अश्वौ हिन्वन्तः प्रेरयन्तः सोमेऽभिषुते सति स्वयमेवेन्द्रो रथेऽश्वौ प्रेरयति अतः स्तोतॄणां हरिप्रेरणत्वं। यद्वा दिव्यं सदः इन्द्रः प्राप्नुयात्तथा हरिं रथाय स्तुतिभिर्हिन्वन्तः प्रेरयन्तः यमिन्द्रं धेनवः नवप्रसूता गावो यथा पृणन्ति क्षीरादिभिः। अत्र पुरस्तादुपचारोऽपि नकारश्चपमार्थीयः। हरिभिः हरितवर्णैः सोमैराप्रृणन्ति पूरयन्ति तथा यूयमपीन्द्रायेन्द्रस्य हरिवन्तं शूषं बलं अर्चत पूजयत हे स्तोतारः स्तुतिभिः॥ २ ॥

२. स्तोताओ, तुम लोगों ने इन्द्र को यज्ञ की ओर बुलाया है और यज्ञ-गृह की ओर इन्द्र के दोनों घोड़ों को लाये हो। घोड़ों के साथ इन्द्र के बल-वीर्य की स्तुति करो। देखो, जैसे गायें दूध देती हैं, वैसे ही इन्द्र को हरित-वर्ण सोमरस के द्वारा तृप्त करो।

सोअ॑स्य॒वज्रो॒हरि॑तो॒यआ॑य॒सोहरि॒र्निका॑मो॒हरि॒रागभ॑स्त्योः।
द्यु॒म्नीसु॑शि॒प्रोहरि॑मन्युसायक॒इन्द्रे॒निरू॒पाहरि॑तामिमिक्षिरे ॥ ३ ॥

सः । अ॒स्य । वज्रः॑ । हरि॑तः । यः । आ॒य॒सः । हरिः॑ । निऽका॑मः । हरिः॑ । आ । गभ॑स्त्योः । द्यु॒म्नी । सु॒ऽशि॒प्रः । हरि॑मन्युऽसायकः । इन्द्रे॑ । नि । रू॒पा । हरि॑ता । मि॒मि॒क्षि॒रे ॥ ३ ॥

अस्येन्द्रस्य वज्रोहरितोहरिवर्णः यआयसः अयसःसारभूतोस्ति निर्मितः सच हरिर्हरिवर्णो-वज्रोनिकामः नितरां कमनीयः सआहन्ता शत्रूणां तादृशोवज्रोगभस्त्योःहस्तयोर्वर्तते इतिशेषः। अयमिन्द्रोद्युम्नी द्युम्नं द्योतमानं धनं तद्वान् सुशिप्रः शोभनहनुः हरिमन्युसायकः यस्य मन्युः सायकः शत्रुहन्ताभिगन्तावा भवति यद्वा शत्रुहन्ता कोपः सायकश्च यस्य सतादृशोभवति। किंच बहूनां इन्द्रे रूपा रूपाणि सर्वाणि हरिता हरितानि निमिमिक्षिरे निषिक्तानि समुद्गः मिहेः सम्बन्धात्कर्मणि छिटि रूपं ॥ ३ ॥

३. इन्द्र का लोहे का जो वज्र है, वह हरित-वर्ण और सुन्दर है। वह शत्रु-नाशक है और दोनों हाथों में धारण किया जाता है। इन्द्र धनी हैं, सुगठित जबड़ोंवाले हैं और बाण के द्वारा क्रोध के साथ शत्रु-संहार करते हैं। हरित-वर्ण सोमरस के द्वारा इन्द्र को अभिषिक्त किया गया।

दि॒वि न के॒तुरधि॑ धायि हर्य॒तो वि॒व्यच॒द्वज्रो॒ हरि॑तो॒ न रंह्या॑।
तु॒दद॒हिं हरि॑शिप्रो॒ य आ॑य॒सः स॒हस्र॑शोका अभवद्धरिम्भ॒रः ॥ ४ ॥

दि॒वि। न। के॒तुः। अधि॑। धा॒यि॒। ह॒र्य॒तः। वि॒व्यच॑त्। वज्रः॑।
हरि॑तः। न। रंह्या॑। तु॒दत्। अहि॑म्। हरि॑ऽशिप्रः। यः।
आ॒य॒सः। स॒हस्र॑ऽशोकाः। अ॒भ॒व॒त्। ह॒रि॒म्ऽभ॒रः ॥ ४ ॥

दिव्यन्तरिक्षे केतुः प्रकारेन सर्वस्य प्रज्ञापकआदित्यइव सयथा अधिनिहितः एवमयमिन्द्रः अधिधायि अध्यधायि स्तोतृभिरधिनिहितः किंचेन्द्रस्य वज्रः हर्यतः स्पृहणीयः सन् विव्यचत् विव्याप्नोति व्याप्तव्यं शत्रुसंघं। तत्र दृष्टान्तः—हरितोन हरितवर्णाअश्वा इवांरो-णा अश्वाआदित्यसंबन्धिनस्ते यथा रंह्या रंहणेन वेगेन व्याप्नुवन्ति व्याप्तव्यं योस्य वज्रः आयसः अयोविकारः अहिं वृत्रं मेघंवा तुदत् हिनस्ति योयं महानुभावोहरिशिप्रः सोमपान-रसेन हरितवर्णनासिकः तद्वर्णहनुर्वा हरिंभरः हर्योर्भर्ताइन्द्रः सहस्रशोकाः अभवत् शुच दीप्तौ अपरिमितदीप्तिर्भवति ॥ ४ ॥

४. आकाश में सूर्य के समान उज्ज्वल वज्र धृत हुआ—मानो उसने अपने वेग से सारी दिशाओं को व्याप्त किया। सुगठित जबड़ों से युक्त और सोमरस पीनेवाले इन्द्र ने लौहमय वज्र के द्वारा वृत्र को मारने के समय असीम दीप्ति प्राप्त की।

त्वंत्वम॑हर्यथा॒ उप॑स्तुतः॒ पूर्वे॑भिरिन्द्र हरिकेश॒ यज्व॑भिः।
त्वं ह॑र्यसि॒ तव॒ विश्व॑मु॒क्थ्य१॒॑मसा॑मि॒ राधो॑ हरिजात हर्य॒तम् ॥ ५ ॥५॥

त्वम्ऽत्वम् । अहर्यथाः । उपऽस्तुतः । पूर्वेभिः । इन्द्र ।
हरिऽकेश । यज्वऽभिः । त्वम् । हर्यसि । तवं । विश्वम् ।
उक्थ्यम् । असामि । राधः । हरिऽजात । हर्यतम् ॥ ५ ॥५ ॥

हे इन्द्र हे हरिकेश हरितरोमवदश्व त्वं त्वमेव सर्वत्र यज्ञे अहर्यथाः अकामयथाः स्तोमं हविर्षा । कीदृशस्त्वं पूर्वेभिः पूर्वतनैर्यज्वभिर्यजमानैरुपस्तुतः सन् हे हरिजात हरितवर्णः सन् प्रादुर्भूत हारकप्रादुर्भाव वा शत्रुवधार्थं प्रादुर्भूतेत्यर्थः हे तादृशेन्द्र त्वं तव स्वभूतमिति शेषः विश्वं व्याप्तं सोमचरुपुरोडाशादिरूपं सर्वं वा यद्वा यत्र यानि यानि हवींषि दीयन्ते तत्सर्वं वा तथा उक्थ्यं प्रशस्यं असामि असाधारणं असमं कृत्स्नं हर्यतं कान्तं राधोन्नं हविर्लक्षणं हर्यसि कामयसे ॥ ५ ॥

५. हरित केशोंवाले इन्द्र, पूर्वकालीन यजमान तुम्हारी स्तुति करते थे और तुम यज्ञ में आते थे। तुम हरित होओ। इन्द्र, तुम्हारा सब प्रकार का अन्न प्रशंसा के योग्य है, निरुपम और उज्ज्वल है।

॥ इत्यष्टमस्य पञ्चमे पञ्चमोवर्गः ॥ ५ ॥

तावुज्रिणंमुन्दिनुंस्तोम्युंमद्इन्द्रंरथेवहतोहर्यताहरी ।
पुरूण्यस्मैसवंनानिहर्यतइन्द्रायुसोमाहरयोदधन्विरे ॥ ६ ॥

ता । वुज्रिणम् । मुन्दिनम् । स्तोम्यम् । मदे । इन्द्रम् । रथे ।
वहतः । हर्यता । हरी इति । पुरूणि । अस्मै । सवनानि ।
हर्यते । इन्द्राय । सोमाः । हरयः । दधन्विरे ॥ ६ ॥

ता तौ प्रसिद्धौ हर्यता हर्यतौ गन्तारौ कान्तौ वा हरी हरितवर्णौ अश्वौ मन्दिनं मोदमानं स्तोम्यं स्तुत्यर्हं वज्रिणमिन्द्रं मदे निमित्ते रथे वहतः धारयतः प्रापयतः अस्मै हर्यते कान्तायेन्द्राय पुरूणि बहूनि सवनानि प्रातरादीनि हरयो हरितवर्णाः सोमाः दधन्विरे निधीयन्ते ॥ ६ ॥

६. स्तुत्य और वज्रधर इन्द्र जिस समय सोमरस के पान के आमोद में प्रवृत्त होते हैं, उस समय वो कमनीय घोड़े रथ में जोते जाकर उन्हें ढोते हैं। कान्त इन्द्र के लिए अनेक बार सोमरस अभिषुत किया जाता है।

अथ सप्तमी—

अरंकामायुहरयोदधन्विरेस्थिरायहिन्वुन्हरयोहरीतुरा ।
अर्वद्भिर्योहरिभिर्जोषुमीयतेसोअस्यकामुंहरिवन्तमानशे ॥ ७ ॥

अरम् । कामाय । हरयः । दधन्विरे । स्थिराय । हिन्वन् । हरयः ।
हरी इति । तुरा । अर्वत्ऽभिः । यः । हरिऽभिः । जोषम् ।
ईयते । सः । अस्य । कामम् । हरिऽवन्तम् । आनशे ॥ ७ ॥

अरमलं पर्याप्तं कामायेन्द्रकामनाय हरयो हरितवर्णाः सोमा दधन्विरे ते च हरयः स्थिराय युद्धे अपालितायेन्द्राय तुरा तुरौ त्वरमाणौ हरी अश्वौ हिन्वन् प्रेरयन्ति यःअर्वद्भिररणकुशलैर्हरिभिरश्वैर्जोषं शूरैः सेव्यं संग्राममीयते गच्छति स रथोऽस्येन्द्रस्य स्वभूतं कामं कमनीयं हरिवन्तं सोमवन्तं यज्ञं आनशे व्याप्नोति ॥ ७ ॥

७. अविचल इन्द्र के लिए यथेष्ट सोमरस रक्खा गया है। वही सोमरस इन्द्र के घोड़ों को यज्ञ की ओर वेगवान् करता है। हरित-वर्ण घोड़े जिस रथ को युद्ध में ले जाते हैं, वही रथ इस रमणीय सोमयज्ञ में आकर अधिष्ठित हुआ है।

हरिश्मशारुर्हरिकेशआयसस्तुरस्पेयेयोहरिपाअवर्धत ।
अर्वद्भिर्योहरिभिर्वाजिनीवसुरतिविश्वादुरितापारिषद्धरी ॥ ८ ॥

हरिऽश्मशारुः । हरिऽकेशः । आयसः । तुरःऽपेये । यः ।
हरिऽपाः । अवर्धत । अर्वत्ऽभिः । यः । हरिऽभिः । वाजिनीऽवसुः ।
अति । विश्वा । दुःऽइता । पारिषत् । हरी इति ॥ ८ ॥

हरिश्मशारुर्हरितवर्णश्मश्रुः हरिकेशः हरितवर्णकेशः आयसः अयोमयइवयोऽस्य शत्रूणां घातकइत्यर्थः एवंभूतोयइन्द्रः तुरस्पेये तूर्णं पातव्ये सोमे हरिपाः हरितवर्णसोमपाः अवर्धत वर्धते यश्चार्वद्भिर्गन्तृभिर्हरिभिरश्वैः सोमैर्वा वाजिनीवसुः वाजिनमन्नं हविर्लक्षणं तदस्यास्तीति वाजिनी क्रिया सैव वसु धनं यस्य सतथोक्तः यज्ञधनइत्यर्थः। यद्वावाजिनमेव वाजिनी तदेव धनं यस्य सएवमुक्तलक्षणइन्द्रोहरी रथे योजयित्वा विश्वा विश्वानि सर्वाणि दुरिता अस्माकं दुरितानि पारिषत् पारयतु पारयतेर्लेटि सिप्यडागमः ॥ ८ ॥

८. इन्द्र का श्मश्रु (दाढ़ी-मूँछ) हरित या उज्ज्वल है। वे लोहे के समान दृढ़काय हैं। वे सोम पाते हैं। शीघ्र-शीघ्र सोमपान करके अपने शरीर को फुलाते हैं। उनकी सम्पत्ति यज्ञ है। हरितवर्ण के घोड़े उन्हें यज्ञ में ले जाते हैं। वे दो घोड़ों पर चढ़कर सारी दुर्गति दूर कर देते हैं।

स्रुवेवयस्यहरिणीविपेततुःशिप्रेवाजायहरिणीदविध्वतः ।
प्रयत्कृतेचमसेमर्मृजद्धरीपीत्वामदस्यहर्यतस्यान्धसः ॥ ९ ॥

सुवाऽइव । यस्यं । हरिणी इति । विऽपेततुः । शिप्रे इति ।
वाजाय । हरिणी इति । दविध्वतः । प्र । यत् । कृते । चमसे ।
मर्मृजत् । हरी इति । पीत्वा । मदस्य । हर्यतस्य । अन्धसः ॥ ९ ॥

यस्येन्द्रस्य हरिणी हरितवर्णावश्वौ विपेततुः रथे इन्द्रमारोप्य विपततोपन्नमस्मदीयं । यद्वा यस्य हरिणी हरितवर्णे कनीनिके विपेततुः सोमं प्रति विपततः तत्रदृष्टान्तः—स्रुवेव यथा स्रुचा स्रुवौ हविषा पूर्णौ पात्रविशेषौ होमार्थं विपततःतद्वत् । तथा यस्य च हरिणी हरितवर्णे शिप्रे हनू वाजाय सोमलक्षणायान्नाय दविध्वतः कंपयतः पुरतः प्रत्तस्य सोमस्य पीत्वा चलतः तथा यद्यद्वा कृते संस्कृते चमसेवर्तमानं मदस्य मदकरं हर्यतस्य कान्तं अन्धसोन्नं सोमं पीत्वा हरी अश्वौ प्रमर्मृजत् प्रमार्ष्टि तदानीं स्तुमइत्यर्थः ॥ ९ ॥

९. इन्द्र के दो हरित या उज्ज्वल नेत्र स्रुवा नामक यज्ञ-पात्र के समान यज्ञ में लगे। वे अन्न-भक्षण करने के लिए अपने दोनों हरित या उज्ज्वल जबड़े कँपाते हैं। परिष्कृत चमस के बीच जो कमनीय सोमरस था, उसे पीकर वे अपने दो घोड़ों के शरीर को परिष्कृत करते हैं।

उतस्मसद्महर्यतस्यपस्त्योरत्योनवाजंहरिवाँअचिक्रदत् ।
महीचिद्धिधिषणाहर्यदोजसाबृहद्वयोदधिषेहर्यतश्चिदा ॥ १० ॥ ६ ॥

उत । स्म । सद्म । हर्यतस्य । पस्त्योः । अत्यः । न । वाजम् ।
हरिऽवान् । अचिक्रदत् । मही । चित् । हि । धिषणा । अहर्यत् ।
ओजसा । बृहत् । वयः । दधिषे । हर्यतः । चित् । आ ॥ १० ॥ ६ ॥

उतापिच हर्यतस्य कमनीयस्येन्द्रस्य सद्म सदनं पस्त्योः द्यावापृथिव्योः संबन्धि सोमम् अत्योन अश्वइव वाजं संग्रामं हरिवान् अश्ववान् अचिक्रदत् गच्छति । तथा हि यस्मात् हे इन्द्र त्वां मही महती धिषणा स्तुतिरोजसा बलेन युक्तमिन्द्रं अहर्यत् कामयते चिदिति पूरणः अतोवाजमचिक्रदत् तथासति हे इन्द्र हर्यतः कामयमानस्य यजमानस्य बृहत् महत् वयोन्नं आदधिषे आपयच्छसि । चिदितिपूरणः ॥ १० ॥

१०. हरित या कमनीय इन्द्र का आवास-स्थान द्यावापृथिवी पर ही है। वे रथ पर चढ़कर घोड़े के समान महावेग से युद्ध में जाते हैं। अत्यन्त उत्कृष्ट स्तोत्र उनकी प्रशंसा करता है। हरितवर्ण वा उज्ज्वल इन्द्र, तुम अपनी शक्ति से प्रचुर अन्न दिया करते हो।

॥ इत्यष्टमस्य पंचमे षष्ठोवर्गः ॥ ६ ॥

आरोदसीहर्यमाणोमहित्वानव्यंनव्यंहर्यसिमन्मनुप्रियम् ।
प्रपस्त्यमसुरहर्यतंगोराविष्कृधिहरयेसूर्याय ॥ ११ ॥

आ। रोदसी इति। हर्यमाणः। महिऽत्वा। नव्यंम्ऽनव्यम्। हर्यसि।
मन्म। नु। प्रियम्। प्र। पस्त्यंम्। असुर। हर्यतम्। गोः।
आविः। कृधि। हरये। सूर्याय॥ ११॥

हे इन्द्र हर्यमाणः कामयमानो महित्वा महत्त्वेन रोदसी द्यावापृथिव्यौ आपूरयसीति शेषः। तथा नव्यंनव्यं नवतरं प्रियं प्रियकरं मन्म मननीयं स्तोत्रं नुक्षिप्रं हर्यसि कामयसे हे असुर बलवन् असुः प्राणः तद्वन् मत्वर्थीयो रः छान्दसो गोः जातावेकवचनं गवां हर्यतं स्पृहणीयं पस्त्यं गृहं गोरुदकस्योकगुणकं स्थाने वा हरये उदकस्य हर्त्रे सूर्याय प्रकर्षेण आविष्कृधि प्रकटीकुरु॥ ११॥

११. इन्द्र, तुम अपनी महिमा के द्वारा द्यावापृथिवी को व्याप्त करके नित्य नये और प्रिय स्तोत्र पाते हो। असुर (बली) इन्द्र, गायों के उत्कृष्ट स्थान को जल-हरण-कर्त्ता सूर्य के पास प्रकट करो।

आत्वांहर्यन्तंप्रयुजोजनांनांरथेवहन्तुहरिंशिप्रमिन्द्र।
पिबायथाप्रतिभृतस्यमध्वोहर्यन्यज्ञंसधमादेदशोंणिम्॥ १२॥

आ। त्वा। हर्यन्तंम्। प्रऽयुजः। जनांनाम्। रथे। वहन्तु।
हरिंऽशिप्रम्। इन्द्र। पिबं। यथा। प्रतिऽभृतस्य। मध्वः।
हर्यन्। यज्ञम्। सधऽमादे। दशंऽओणिम्॥ १२॥

हे इन्द्र हरिशिप्रं हरितवर्णशिप्रं त्वा त्वां हर्यन्तं यज्ञं कामयमानं प्रयुजोरथे प्रयुक्ताअश्वारथे स्थापयित्वा जनानां ऋत्विग्यजमानानां अन्तिके प्रति वहन्तु प्रापयन्तु यथा येन प्रकारेण प्रतिभृतस्य गृहादिषु संभृतं मध्वोमधु सोमरसं यज्ञं यागसाधनं दशोणिं ओणयोंगुल्यः दशभिरंगुलीभिः संपादितं सोमं हर्यन् कामयमानः सन् पिब पिबसि सधमादे संग्रामेजयार्थं तथा वहन्त्वित्यर्थः॥ १२॥

१२. हरित वर्ण के जबड़ोंवाले इन्द्र, तुम्हारे घोड़े रथ में जोते जाकर तुम्हें मनुष्य के यज्ञ में ले आवें। तुम्हारे लिए जो मधुर सोमरस प्रस्तुत हुआ है, उसे पियो। जो सोम दस अँगुलियों से प्रस्तुत होकर यज्ञ का उपकरण-स्वरूप हुआ, युद्ध के समय तुम उसे पीने की इच्छा करो।

अपाःपूर्वेषामित्येषा षोडशिग्रहस्य याज्या। सूत्रितंच—एवाहिशक्रोवशीहिशक्रइति अपिबापाःपूर्वेषांहरिवःसुतानामिति यजतीति।

सैषा त्रयोदशी—

अपाःपूर्वेषांहरिवःसुतानामथोइदंसवनंकेवलंते।
ममद्धिसोमंमधुमन्तमिन्द्रसत्रावृषञ्जठरआवृषस्व ॥ १३ ॥ ७ ॥

अपाः । पूर्वेषाम् । हरिऽवः । सुतानाम् । अथो इति । इदम् ।
सवनम् । केवलम् । ते । ममद्धि । सोमम् । मधुऽमन्तम् । इन्द्र ।
सत्रा । वृषन् । जठरे । आ । वृषस्व ॥ १३ ॥ ७ ॥

हे इन्द्र त्वं सुतानामभिषुतानां पूर्वेषां प्रातःसवने संपादितानां कर्मणि यष्टव्यत्वेनाभिषुतान् प्रातःसवनिकान् सोमानित्यर्थः तानपाः अपिबः हे हरिवः हरिवन्निन्द्रसंबोधनं हरिभ्यामश्वाभ्यां तद्वन् यद्वा ऋक्सामात्मकाभ्यां हरिभ्यां युक्त । ऋक्सामे वा इन्द्रस्य हरी । वाग्वा एष हरती वि ब्राह्मणे अथो अपि चेदं माध्यंदिनं सवनं केवलं ते तवैवासाधारणं । माध्यंदिनं सवनं केवलं तवेति हि ब्राह्मणे । तस्मिन् हे इन्द्र मधुमन्तं माधुर्योपेतं सोमं ममद्धि पिब आस्वादयेत्यर्थः मदिरथास्वादनकर्मा पिबन्तु मदन्तु वियंत्विति च मंत्रः । सत्रा वृषन् सत्राशब्दो भूयिष्ठवचनः हे भूयिष्ठं वर्षितरिन्द्र जठरे आवृषस्व आसिंचस्व ॥ १३ ॥

१३. अश्ववाले इन्द्र, पहले (प्रातःसवन में) जो सोम प्रस्तुत हुआ है, उसका तुमने पान किया है। इस समय (माध्यन्दिन सवन में) जो प्रस्तुत हुआ है, वह केवल तुम्हारे लिए। इन्द्र, इस मधुर सोम का आस्वादन करो। प्रचुर वृष्टि-कर्त्ता इन्द्र, अपना उदर भिगोओ।

॥ इत्यष्टमस्य पंचमे सप्तमो वर्गः ॥ ७ ॥

या ओषधीरिति त्रयोविंशत्यृचं सप्तमं सूक्तं अथर्वणपुत्रस्य भिषङ्नाम्न आर्षं आनुष्टुभमोषधिदेवताकं । तथा चानुक्रान्तं—या ओषधीरूना भिषगाथर्वणो ओषधिस्तुतिरानुष्टुभमिति । दीक्षितानां ज्वराद्युपतापे संजाते अनेन सूक्तेन मार्जयेत् । सूत्रितं च— ओषधिसूक्तेन चाज्याभ्यनुष्टयेदिति ।

तत्र प्रथमा—

याओषधीःपूर्वाजातादेवेभ्यस्त्रियुगंपुरा।
मनैनुबभ्रूणामहंशतंधामानिसप्तच ॥ १ ॥

---

१ ऐ० ब्रा० २. २४. । २ ऋ०सं० ३. ७. ६ ।

२२

याः । ओषधीः । पूर्वाः । जाताः । देवेभ्यः । त्रिऽयुगम् । पुरा ।
मनै । नु । बभ्रूणाम् । अहम् । शतम् । धामानि । सप्त । च ॥ १ ॥

या ओषधीरोषधयः पूर्वाः पुरातन्यो जाता उत्पन्नाः केभ्यः सकाशात् देवेभ्यो यज्ञनिर्मातृभ्यः यद्वा देवा द्योतमाना ऋतवः तेभ्यः कस्मिन्काले त्रियुगं त्रिषु युगेषु विशेषेणप्रादुर्भावापेक्षया कृतादियुगत्रयमुक्तं कलौ त्वल्पत्वादुपेक्षितं अथवा त्रिषु युगेषु वसन्ते प्रावृषि शरदि चेत्यर्थः। अहं बभ्रूणां बभ्रुवर्णानां सोमाद्योषधीनां शतं सप्त च धामानि अनुलेपसंमार्जनाभिषेकादिरूपेणाश्रयभूतानि स्थानानि नु क्षिप्रं मनै मन्ये संभावयामीत्यर्थः। अत्र वाजसनेयकं— या ओषधीः पूर्वा जाता देवेभ्यस्त्रियुगं पुरेति ऋतवो वै देवास्तेभ्य एतास्त्रिः पुरा जायन्ते वसन्ते प्रावृषि शरदि मनै नु बभ्रूणामहमिति सोमो वै बभ्रुः सौम्या ओषधय ओषधयः पुरुषः शतं धामानीति यदिदं शतायुः शतवीर्यः शतवीर्यस्तस्मिन्नाह शतं धामानि सप्त चेति यदेवैतत्सप्त शीर्षन्प्राणास्तानेतदाहेति। अत्र निरुक्तं च— या ओषधयः पूर्वा जाता देवेभ्यस्त्रीणि युगानि पुरा मन्ये नु तद् बभ्रूणामहं बभ्रुवर्णानां हरणानां भरणानामिति वा शतं धामानि सप्त चेति धामानि त्रयाणि भवन्ति स्थानानि नामानि जन्मानीति जन्मान्यत्राभिप्रेतानि सप्तशतानि सप्तशतं पुरुषस्य मर्मणां तेष्वेना दधातीति[1] ॥ १ ॥

१. पूर्व समय में, तीन युगों (सत्य, त्रेता और द्वापर या वसन्त, वर्षा और शरद्) में, जो ओषधियाँ प्राचीन देवों ने बनाई हैं, वे सब पिङ्गल-वर्ण ओषधियाँ एक सौ सात स्थानों में विद्यमान हैं, मैं ऐसा जानता हूँ।

अथ द्वितीया—

शतंवोअम्बधामानिसहस्रमुतवोरुहः।
अधाशतक्रत्वोयूयमिमंमेअगदंकृत ॥ २ ॥

शतम् । वः । अम्ब । धामानि । सहस्रम् । उत । वः । रुहः ।
अध । शतऽक्रत्वः । यूयम् । इमम् । मे । अगदम् । कृत ॥ २ ॥

हे अंब मातरः ओषधयो वो युष्माकं धामानि स्थानानि जन्मानि वा शतं अपरिमितानि उतापि च वो युष्माकं रुहः प्ररोहः प्रोद्गमः सहस्रं अपरिमितं अध अपि च हे शतक्रत्वः शतकर्माणो यूयमिमं मे मां मदीयं वा जनममगदं अगदं गदो रोगः तद्रहितं कृत कुरुत ॥ २ ॥

२. मातृ-रूप ओषधियो, तुम्हारे जन्म असीम हैं और तुम्हारे प्ररोहण अपरिमित हैं। तुम सौ कर्मोंवाली हो। तुम मुझे आरोग्य प्रदान करो।

1 नि० ९, २८, ।

अथ तृतीया—

ओषधीःप्रतिमोदध्वंपुष्पवतीःप्रसूवरीः ।
अश्वाइवसजित्वरीर्वीरुधःपारयिष्ण्वः ॥ ३ ॥

ओषधीः । प्रति । मोदध्वम् । पुष्पऽवतीः । प्रऽसूवरीः ।
अश्वाःऽइव । सऽजित्वरीः । वीरुधः । पारयिष्ण्वः ॥ ३ ॥

हे ओषधीरोषधयः प्रतिमोदध्वं इमं रुग्णं प्रति मुदिताहृष्टाभवत कीदृश्योयूयं पुष्पवतीः पुष्पवत्यः प्रसूवरीः प्रकर्षेण सूयन्तउपभोगायेति प्रसवाः फलानि तद्वत्यः किंचाश्वाइव अश्वानामाहर्यादिव सजित्वरीः सह रोगं जयंत्यः वीरुधोविरोहन्त्यः पारयिष्ण्वः पुरुषं पारयन्त्यो-रोगात् ॥ ३ ॥

३. ओषधियो, तुम फूल और फलवाली हो। तुम रोगी के प्रति सन्तुष्ट होओ। तुम घोड़ों के समान रोगों के लिए जयशील हो और पुरुषों को रोग से पार ले जानेवाली हो।

ओषधीरितिमातरस्तद्वोदेवीरुपब्रुवे ।
सनेयमश्वंगांवासआत्मानंतवपूरुष ॥ ४ ॥

ओषधीः । इति । मातरः । तत् । वः । देवीः । उप । ब्रुवे ।
सनेयम् । अश्वम् । गाम् । वासः । आत्मानम् । तव । पुरुष ॥ ४ ॥

हे ओषधीरोषधयः देवीर्दिव्योद्योतनादिगुणकाहे मातरोजननानां मातृभूताः ... दिवका-रित्वान्मातृत्वोपचारः अथवा मातरश्चारोग्यनिर्मात्र्योवोयुष्माकं संबन्धिनं भिषजं तद्वक्ष्यमा-णं इतीत्थं उपब्रुवे उपब्रवीमि । किंतदिति चेत् उच्यते—ओषध्यर्थं अहं अश्वं गां वासोंऽशुकं किंबहुना आत्मानमपि हेपुरुष चिकित्सक तव तुभ्यं सनेयं ददामि ॥ ४ ॥

४. दीप्तिशाली ओषधियो, तुम मातृ-रूप हो। तुम्हारे सामने मैं स्वीकार करता हूँ कि, चिकित्सक को गौ, अश्व, वस्त्र और अपने को भी देने को प्रस्तुत हूँ।

अश्वत्थेवोनिषदनंपर्णेवोवसतिष्कृता ।
गोभाजइत्किलासथयत्सनवथपूरुषम् ॥ ५ ॥ ८ ॥

अश्वत्थे । वः । निऽसदनम् । पर्णे । वः । वसतिः । कृता ।
गोऽभाजः । इत् । किल । असथ । यत् । सनवथ । पुरुषम् ॥ ५ ॥ ८ ॥

हे ओषधिदेवताः वो युष्माकमश्वत्थे निषदनं निषण्णं वसनं तथा वो युष्माकं पर्णे पलाशे वसतिर्निवासः कृता । तृतीयस्यामितो दिवि सोम आसीत्तं गायत्र्याहरत्तस्य पर्णमच्छिद्यत तत्पर्णोऽभवत्तत्पर्णस्य पर्णत्वमिति[1] ब्राह्मणात् । पलाशस्य पर्णत्वप्रसिद्धिः अश्वत्थपलाशयोर्यज्ञियत्वात् ओषधीनामाश्रयत्वमित्यपेक्षयोपादानं । किंच गोभाजइत् किल यत् यदा सनवथ खलु यदि सनवथ संभजथ पूरुषं पुरुषं यजमानं भवथेति । सनवथ सनोतेः लेट्यडागमः व्यत्ययेन उपस्यायः यद्वा औत्सर्गिकः शप्चेति विकरणत्वा ॥ ५ ॥

५. ओषधियो, तुम्हारा अश्वत्थ वृक्ष और पलाश वृक्ष पर निवास-स्थान है। जिस समय तुम लोग रोगी के ऊपर अनुग्रह करती हो, उस समय तुम्हें गायें देना उचित है—तुम विशिष्ट कृतज्ञता की पात्रा हो।

॥ इत्यष्टमस्य पंचमेऽष्टमोवर्गः ॥ ८ ॥

यत्रौषधीः सम॒ग्मत॒ राजा॑नः॒ समि॑ताविव ।
विप्रः॒ स उ॑च्यते भि॒षग्र॑क्षो॒हामी॑व॒चात॑नः ॥ ६ ॥

यत्र॑ । ओष॑धीः । स॒म्ऽअग्म॑त । राजा॑नः । समि॑तौऽइव । विप्रः॑ ।
सः । उ॒च्य॒ते॒ । भि॒षक् । र॒क्षः॒ऽहा । अ॒मी॒व॒ऽचात॑नः ॥ ६ ॥

यत्र यस्मिन्देशे ओषधीरोषध्यः समग्मत संगच्छन्ते राजानः समिताविव संग्रामे यथा तत्र यथा संगता भवन्ति तद्वत् तासां नानाविधानामोषधीनां संगमनं यस्मिन्देशेऽस्ति तत्र विप्रः प्राज्ञो ब्राह्मणः स भिषगुच्यते रक्षोहा रक्षोहन्ता अमीवचातनः अमीवा व्याधिः तस्य चातयिता च भवति तदानीम् ॥ ६ ॥

६. जैसे राजा लोग समिति में एकत्र होते हैं, वैसे ही जिसके पास ओषधियाँ हैं या जो उन्हें जानता है, उसी बुद्धिमान् भिषक् को चिकित्सक कहा जाता है। वह रोगों का विनाश-कर्त्ता है।

अ॒श्वा॒व॒तीं सो॑माव॒तीमू॒र्जय॑न्तीमु॒दो॑जसम् ।
आवि॑त्सि॒ सर्वा॒ ओष॑धीर॒स्मा अ॑रि॒ष्टता॑तये ॥ ७ ॥

अ॒श्व॒ऽव॒तीम् । सो॒म॒ऽव॒तीम् । ऊ॒र्जय॑न्तीम् । उत्ऽओ॑जसम् ।
आ । अ॒वि॒त्सि॒ । सर्वाः॑ । ओष॑धीः । अ॒स्मै । अ॒रि॒ष्टऽता॑तये ॥ ७ ॥

---

1 तै० ब्रा० १. १. ३ ।

अश्वावत्यादयः प्रधानभूताः ओषध्यस्ताः ताः सर्वा ओषधीरावित्सि आवाने स्वीकरोमी-त्यर्थः अस्मा अरिष्टतातये अस्मै रोगाय अमुं रोगं विनाशयितुमित्यर्थः ॥ ७ ॥

७. इसे नीरोग करने के लिए मैं अश्वावती, सोमवती, ऊर्जयन्ती, उदोजस आदि ओषधियों को जानता हूँ।

उच्छुष्मा ओषधीनां गावो गोष्ठादिवेरते।
धनं सनिष्यन्तीनामात्मानं तव पूरुष ॥ ८ ॥

उत्। शुष्माः। ओषधीनाम्। गावः। गोस्थात्ऽइव। ईरते।
धनम्। सनिष्यन्तीनाम्। आत्मानम्। तव। पुरुष ॥ ८ ॥

ओषधीनां शुष्माः बलानि उदीरते उद्गच्छन्ति कुर्वन्ते स्ववीर्यं मोचयन्तीत्यर्थः। गोष्ठा-दिव गा यथा ततः सकाशादुदीरते तद्वत् कीदृशानामोषधीनां उच्यते धनं स्वसामर्थ्यल-क्षणं सनिष्यन्तीनां दातुमिच्छन्तीनां किमर्थमिति उच्यते हे पूरुष पुरुष रोगग्रस्त तवात्मानं शरी-रं प्रति। यद्वा परोक्षमीरोषधीर्ददृशा वदति हे पुरुष प्रियंगवाद्योषधिस्थानमिव तव आत्मानं वर्ध-यितुं धनं सनिष्यन्तीनां व्रीह्याद्योषधीनां शुष्मा उदीरते ॥ ८ ॥

८. रोगी, जैसे गोष्ठ से गायें बाहर होती हैं, वैसे ही ओषधियों से उनका गुण बाहर होता है। ये ओषधियाँ तुम्हें स्वास्थ्य-धन देंगी।

इष्कृतिर्नाम वो माताथो यूयं स्थ निष्कृतीः।
सीराः पतत्रिणीः स्थन यदामयति निष्कृथ ॥ ९ ॥

इष्कृतिः। नाम। वः। माता। अथो इति। यूयम्। स्थ।
निःऽकृतीः। सीराः। पतत्रिणीः। स्थन। यत्।
आमयति। निः। कृथ ॥ ९ ॥

हे ओषधयो वो माता जननी इष्कृतिर्नाम सर्वेषां रुजानां निष्कर्त्रीति प्रसिद्धा यस्मा त्सा-रुजं निष्करोति अथो अतो यूयमपि निष्कृतीः निष्कृतयः स्थ भवथ किंच यूयं सीराः सरण-शीलाः पतत्रिणीः पतनवत्यश्च स्थन भवथ वमनविरेचनादिषु। किंच पुरुषो यद्यदि आमय-ति व्याधितो भवति तं निष्कृथ संस्कुरुथ ॥ ९ ॥

९. ओषधियो, तुम्हारी माता का नाम इष्कृति (नीरोग करनेवाली) है। तुम लोग भी रोगों को दूर करनेवाली हो। जो कुछ शरीर को पीड़ा देता है, उसे तुम लोग वेग से बाहर निकाल दो। तुम रोगी को नीरोग करती हो।

अथ दशमी—

अति॒विश्वाः॑परि॒ष्ठाःस्ते॒नइ॑वव्र॒जम॑क्रमुः ।
ओष॑धीः॒प्राचु॑च्यवु॒र्यत्किंच॑त॒न्वो॒३॑रपः॑ ॥ १० ॥ ९ ॥

अति॑ । विश्वाः॑ । प॒रि॒ऽस्थाः । स्ते॒नःऽइ॑व । व्र॒जम् । अ॒क्र॒मुः॒ ।
ओष॑धीः । प्र । अ॒चु॒च्य॒वुः॒ । यत् । किम् । च॒ । त॒न्वः॑ । रपः॑ ॥ १० ॥ ९ ॥

विश्वा व्याप्ताः परिष्ठाः परितः स्थिताः ओषधयः अत्यक्रमुः व्याधीन् अतिक्रान्तवत्यः स्तेनइव व्रजं यथा स्तेनो व्रजं अत्यक्रमीत् तद्वत् तथा कृत्वा ओषधीरोषधयः प्राचुच्यवुः प्रच्यावयन्ति यत्किंच तन्वो व्रणशरीरस्य रपः पापं व्याधिलक्षणमस्ति तदिति ॥ १० ॥

१०. जैसे कोई चोर गोष्ठ को लाँघकर जाता है, वैसे ही विश्वव्यापी और सर्वत्र ओषधियाँ रोगों को लाँघ जाती हैं। शरीर में जो पीड़ा होती है, उसे ओषधियाँ दूर करती हैं।

॥ इत्यष्टमस्य द्वितीये नवमो वर्गः ॥ ९ ॥

यदि॒मावा॒जय॑न्न॒हमोष॑धी॒र्हस्त॑आद॒धे ।
आ॒त्माय॒क्ष्मस्य॑नश्यतिपु॒राजी॑व॒गृभो॑यथा ॥ ११ ॥

यत् । इ॒माः । वा॒जय॑न् । अ॒हम् । ओष॑धीः । हस्ते॑ । आ॒ऽद॒धे ।
आ॒त्मा । यक्ष्म॑स्य । न॒श्य॒ति॒ । पु॒रा । जी॒व॒ऽगृभः॑ । य॒था॒ ॥ ११ ॥

अहं यदीमा ओषधीर्हस्ते आदधे आधारयामि किंकुर्वन् वाजयन् रुग्णं बलिनं कुर्वन् तदा पुरा यक्ष्मस्य रोगस्यात्मा नश्यति । जीवगृभो यथा जीवानां शकुन्यादीनां ग्राहकात् व्याधाद्यथा जीवा नश्यन्ति तद्वत् । यद्वा जीवगृभो मृत्योः सकाशात् जीवो नश्यते तद्वत् ॥ ११ ॥

११. जभी मैं इन सब ओषधियों को हाथ में ग्रहण करता हूँ और रोगी का दौर्बल्य दूर करता हूँ, तभी रोग की आत्मा वैसे ही मर जाती है, जैसे मृत्यु से जीव मर जाता है।

यस्यौ॑षधीः प्र॒सर्प॒थाङ्ग॑मङ्गं॒परु॑ष्परुः ।
ततो॒यक्ष्मं॒विबा॑धध्वउ॒ग्रोम॑ध्यम॒शीरि॑व ॥ १२ ॥

यस्य॑ । ओ॒ष॒धीः॒ । प्र॒ऽसर्प॑थ । अङ्ग॑म्ऽअङ्गम् । परुः॑ऽपरुः । ततः॑ ।
यक्ष्म॑म् । वि । बा॒ध॒ध्वे॒ । उ॒ग्रः । म॒ध्य॒म॒शीःऽइ॑व ॥ १२ ॥

हे ओषधीः ओषधयो यस्य रुग्णस्याङ्गमङ्गं यद्यदङ्गं परुःपरुः यद्यत्पर्व प्रसर्पथ प्रकर्षेणाश्रयथ ततोऽङ्गात् पर्वणश्च यक्ष्मं व्याधिं विबाधध्वे उग्रउद्गूर्णबलोमध्यमशीः मध्यमस्थाने वर्तमानोराजा यथोपद्रवकारिणः समन्तात् शत्रून् परेषेद् विबाधते तद्वत् ॥ १२ ॥

१२. ओषधियो, जैसे बली और मध्यस्थ व्यक्ति सबको अधीन करते हैं, वैसे ही, ओषधियो, तुम लोग जिसके अङ्ग-प्रत्यङ्ग और ग्रन्थि-ग्रन्थि में विचरण करती हो, उसके रोग सभी शरीरावयवों से दूर करती हो।

साकंयक्ष्मप्रपतचाषेणकिकिदीविना ।
साकंवातस्यध्राज्यासाकंनश्यनिहाकया ॥ १३ ॥

साकम् । यक्ष्म । प्र । पत । चाषेण । किकिदीविना । साकम् । वातस्य । ध्राज्या । साकम् । नश्य । निऽहाकया ॥ १३ ॥

हेऽस्मदीयस्य पुरुषस्य शरीराधिष्ठायिन् यक्ष्म व्याधे त्वं साकं सहैव प्रपत प्रकर्षेण शीघ्रं गच्छ केन साकमिति उच्यते—चाषेण अतिशीघ्रं पतता चाषाख्येन पक्षिणा सह तथा किकिदीविना पक्षिणा च सह तथा वातस्य शीघ्रं गच्छतो वायोर्ध्राज्या प्रगत्या गत्या वेगेन सह गच्छ तथा निहाकया गोधिकया साकं नश्य नाशं प्राप्नुहि ॥ १३ ॥

१३. नीलकण्ठ और किकिदीवि (श्येन ?) पक्षी जैसे द्रुत वेग से उड़ जाते हैं अथवा जैसे वायु वेग से बहता है वा जैसे गोधा (गोह) दौड़ती है, वैसे ही, रोग, तुम भी शीघ्र दूर होओ।

अथ चतुर्दशी—

अन्यावोअन्यामवत्वन्यान्यस्याउपावत ।
ताःसर्वाःसंविदानाइदंमेप्रावताचः ॥ १४ ॥

अन्या । वः । अन्याम् । अवतु । अन्या । अन्यस्याः । उप । अवत । ताः । सर्वाः । सम्ऽविदानाः । इदम् । मे । प्र । अवत । वचः ॥ १४ ॥

---

१ तैत्तिरीयशाखायां तु—साकंयक्ष्मप्रपतश्येनेनकिकिदीविना । साकंवातस्यध्राज्यासाकंनश्य-निहाकयेति । श्लेष्मावरुद्धकण्ठजन्यध्वनेरनुकरणार्थोऽयं किकिशब्दः तेन किकिना ध्वनिविशेषेण दीव्यति व्यवहरतीति रोगविशेषः स च श्लेष्मजन्यः श्येनवत्तीक्ष्णत्वात्पित्तजन्योरोगः श्येनः हे यक्ष्म राजयक्ष्मादिरोग त्वं पित्तजन्येन श्लेष्मजन्येन च रोगेण साकं प्रपत प्रकर्षेण नष्टोभव तथा वातस्य ध्राज्या वातरोगस्य गत्या व्याप्त्या साकं नष्टोभव तथा यया पीडया निहतोऽस्मि हाकष्टमिति शब्दं करोमि सा निहाका तया सह नष्टोभवेति ॥

हे ओषधयो वो युष्माकं मध्ये अन्याओषधिरन्यामोषधिमवतु प्राप्नोतु अवतिरत्र गत्यर्थः। तथान्यान्यस्याः समीपमुपावत उपगच्छत एवं याः सन्ति क्षित्यामोषधयः ताः सर्वाः संविदानाः परस्परमेकमत्यं प्राप्ताः सत्यइदं मे मदीयं वचः प्रार्थनालक्षणं वचनं प्रावत प्ररक्षत ॥१४॥

१४. ओषधियो, तुम लोगों में एक ओषधि दूसरी के पास जाय और दूसरी तीसरी के पास जाय। इस प्रकार संसार की सारी ओषधियाँ एकमत होकर मेरी प्रार्थना की रक्षा करें।

याःफलिनीर्याअफलाअपुष्पायाश्चपुष्पिणीः।
बृहस्पतिप्रसूतास्तानोमुञ्चन्त्वंहसः ॥ १५ ॥ १० ॥

याः। फलिनीः। याः। अफलाः। अपुष्पाः। याः। च। पुष्पिणीः।
बृहस्पतिऽप्रसूताः। ताः। नः। मुञ्चन्तु। अंहसः ॥ १५ ॥ १० ॥

याः फलिनीः फलवत्यः याः अफलाः फलवर्जितायाश्च अपुष्पाः पुष्परहितायाश्च पुष्पिणीः पुष्पवत्यः बृहस्पतिप्रसूताः बृहस्पतिर्मन्त्राभिमानी देवः तेनानुज्ञातास्तानोऽस्मानंहसो मुंचन्तु मोचयन्तु ॥ १५ ॥

१५. फलवती और फलशून्या तथा पुष्पवती और पुष्पशून्या ओषधियाँ, बृहस्पति के द्वारा उत्पादित होकर, हमें पाप से बचावें।

॥ इत्यष्टमस्य पंचमे दशमोवर्गः ॥ १० ॥

मुञ्चन्तुमाशपथ्या३दथोवरुण्यादुत।
अथोयमस्यपड्वीशात्सर्वस्माद्देवकिल्बिषात् ॥ १६ ॥

मुञ्चन्तु। मा। शपथ्यात्। अथो इति। वरुण्यात्। उत। अथो इति। यमस्य। पड्वीशात्। सर्वस्मात्। देवऽकिल्बिषात् ॥ १६ ॥

मा मां ओषधयः शपथ्यात् शपथसंभवादेनसः पापात् मुंचन्तु अथो अपि च वरुण्यात् वरुणसंभवात् मां मुंचन्तु वरुणोपि स्वपाशेन पातमात्रं पुरुषं बध्नाति उतेति पूरणः अथो अपि च यमस्य पड्वीशात् पादबन्धनात् निगडात् मुंचन्तु न केवलं वरुणादेः पापात् सर्वस्मात् देवकिल्बिषात् देवैः कृतात्पापात् मुंचन्तु ॥ १६ ॥

१६. शपथ से उत्पन्न पाप से मुझे ओषधियाँ बचावें। वरुण के पाश और यम की बेड़ी से भी बचावें। देवों के पाश से भी बचावें।

अथ सप्तदशी—

अवपर्तन्तीरवदन्दिवओषधयस्परि ।
यंजीवमश्नवामहैनसरिष्यातिपूरुषः ॥ १७ ॥

अवऽपर्तन्तीः । अवदन् । दिवः । ओषधयः । परि । यम् । जीवम् ।
अश्नवामहै । न । सः । रिष्याति । पुरुषः ॥ १७ ॥

दिवो द्युलोकादवपतन्तीरवपतन्त्य ओषधयस्तत्परि पर्यवदन् किमिति उच्यते यं जीवं जीवन्तमश्नवामहै व्याप्नुमोन सपूरुषः पुरुषोरिष्याति रिष्यति न हिंस्यते ॥ १७ ॥

१७. स्वर्ग से नीचे आते समय ओषधियों ने कहा था कि, हम जिस प्राणी पर अनुग्रह करती हैं, उसका कोई अनिष्ट न हो।

याओषधीःसोमराज्ञीर्बह्वीःशतविचक्षणाः ।
तासांत्वमस्युत्तमारंकामायशंहृदे ॥ १८ ॥

याः । ओषधीः । सोमऽराज्ञीः । बह्वीः । शतऽविचक्षणाः । तासाम् ।
त्वम् । असि । उत्ऽतमा । अरम् । कामाय । शम् । हृदे ॥ १८ ॥

या ओषधीरोषधयः सोमराज्ञीः सोमो राजा स्वामी यासां तास्तथोक्ताः बह्वीः असंख्याताः शतविचक्षणाः बहुदर्शनाः हे सोमाख्य ओषधे तासामोषधीनां त्वमुत्तमासि यस्मादेवं तस्मात् अरमलं पर्याप्तं कामाय कान्ताय हृदे हृदयाय शं सुखकरी भवेति शेषः ॥ १८ ॥

१८. जिन ओषधियों का राजा सोम है और जो ओषधियाँ असीम उपकार करती हैं, ओषधि, उनमें तुम श्रेष्ठ हो, तुम वासना को पूरी करने और हृदय को सुखी करने में समर्थ हो।

अथैकोनविंशी—

याओषधीःसोमराज्ञीर्विष्ठिताःपृथिवीमनु ।
बृहस्पतिप्रसूताअस्यैसंदत्तवीर्यम् ॥ १९ ॥

याः । ओषधीः । सोमऽराज्ञीः । विऽस्थिताः । पृथिवीम् । अनु ।
बृहस्पतिऽप्रसूताः । अस्यै । सम् । दत्त । वीर्यम् ॥ १९ ॥

याओषधीः सोमराज्ञीः पृथिवीमनुविष्ठिताः विविधं स्थितादिवः सकाशात् आगत्य पृ-थिव्यां नानाभेदेन स्थिताः बृहस्पतिप्रसूताबृहस्पतिनानुज्ञाताः तत्योषधयः अस्मै कृण्वते वीर्यं सन्दत्त सन्दत्त ॥ १९ ॥

१९. जिन ओषधियों का राजा सोम है और जो पृथिवी के नाना स्थानों में अविच्छिन्न हैं, वे ही बृहस्पति के द्वारा उत्पादित ओषधियाँ इस रोगी को बल दें अथवा इस उपस्थित ओषधि को वीर्यवती करें।

मावोरिषत्खनितायस्मैचाहंखनामिवः ।
द्विपच्चतुष्पदस्माकंसर्वमस्त्वनातुरम् ॥ २० ॥

मा । वः । रिषत् । खनिता । यस्मै । च । अहम् । खनामि । वः ।
द्विऽपत् । चतुःऽपत् । अस्माकम् । सर्वम् । अस्तु । अनातुरम् ॥ २० ॥

हे ओषधयोवोयुष्मान् मारिषत् माहिंस्यात् कः खनिता भूमेः खननकर्ता यस्मै कृण्वा-यथाहं खनामि सोपुष्मान् किंचास्माकं संबन्धि द्विपत् पुत्रभृत्यादिकं चतुष्पत् गोमहिष्या-दिकं यदस्ति तत्सर्वमनातुरमरोगमस्तु ॥ २० ॥

२०. ओषधियो, मैं तुम्हें खोदकर निकालनेवाला हूँ। मुझे नष्ट नहीं करना। जिसके लिए खोदता हूँ, वह भी नष्ट नहीं हो। हमारी जो द्विपद और चतुष्पद आदि सम्पत्तियाँ हैं, वे नीरोग रहें।

याश्चेदमुपशृण्वन्तियाश्चदूरंपरागताः ।
सर्वाःसंगत्यवीरुधोस्यैसंदत्तवीर्यम् ॥ २१ ॥

याः । च । इदम् । उपऽशृण्वन्ति । याः । च । दूरम् । पराऽगताः ।
सर्वाः । सम्ऽगत्य । वीरुधः । अस्यै । सम् । दत्त । वीर्यम् ॥ २१ ॥

याश्चोषधयः इदं स्तोत्रमुपशृण्वन्ति याश्चोषधयोदूरं परागताः सर्वावीरुधः संगत्य संग-ताः सत्योहे वीरुधोस्यै कृण्वते वीर्यं सन्दत्त ॥ २१ ॥

२१. जो ओषधियाँ मेरा यह स्तोत्र सुनती हैं और जो अत्यन्त दूर पर हैं (इसी लिए स्तोत्र नहीं सुना है), वे सब इकट्ठी होकर इस ओषधि को वीर्यवती करें।

ओषधयःसंवदन्तेसोमेनसहराज्ञा ।
यस्मैकृणोतिब्राह्मणस्तंराजन्पारयामसि ॥ २२ ॥

ओषधयः । सम् । वदन्ते । सोमेन । सह । राज्ञा । यस्मै । कृणोति ।
ब्राह्मणः । तम् । राजन् । पारयामसि ॥ २२ ॥

ओषधयः सर्वाः सोमेन राज्ञा सह संवदन्ते संवादं कुर्वन्ति किमिति तदुच्यते—यस्मै कृ-त्याय ब्राह्मणः ओषधिसामर्थ्यज्ञोब्राह्मणोवैद्यः कृणोति करोति चिकित्सां तं कृत्यं हे राजन् पारयामसि पारयाम इत्योषधयः ॥ २२ ॥

२२. ओषधियाँ सोम राजा के साथ यह कथोपकथन करती हैं। राजन्, जिसकी चिकित्सा स्तोता करते हैं, उसे ही हम बचाते हैं।

त्वमुत्तमास्योषधेतववृक्षाउपस्तयः ।
उपस्तिरस्तुसोऽस्माकंयोअस्माँअभिदासति॥२३॥११॥

त्वम् । उत्ऽतमा । असि । ओषधे । तव । वृक्षाः । उपस्तयः । उपस्तिः ।
अस्तु । सः । अस्माकम् । यः । अस्मान् । अभिऽदासति॥२३॥११॥

हे ओषधे सोमाख्ये त्वं ओषधीनामन्यासामुत्तमासि तव वृक्षाः सर्वे उपस्तयः अधः-शायिनएव यथासति सउपस्तिरस्तु अधःशायीभवतु योऽस्मानभिदासति अभिहिनस्ति बाध-यति ॥ २३ ॥

२३. ओषधि, तुम श्रेष्ठ हो। जितने वृक्ष हैं, सब तुमसे हीन हैं। जो हमारा अनिष्ट-चिन्तन करता है, वह हमारे पास न आय।

॥ इत्यष्टमस्य पंचमे एकादशोवर्गः ॥ ११ ॥

बृहस्पतेप्रतीति द्वादशर्चमष्टमं सूक्तं त्रैष्टुभं बृहस्पतिमित्रादिसर्वदेवताकं आर्ष्टिषेणपुत्रोदे-वापिर्नामऋषिः । तथाचानुक्रान्तं—बृहस्पतेद्वादशार्ष्टिषेणोदेवापिर्वृष्टिकामोदेवांस्तुष्टाव । गतःसू-क्तविनियोगः । अस्य सूक्तस्याख्यानं निरुक्तकारः प्रदर्शयति—देवापिश्चार्ष्टिषेणः शन्तनुश्चकौ-रव्यौ भ्रातरौ बभूवतुः सशन्तनुः कनीयानभिषेचयांचक्रे सदेवापिस्तपःप्रतिपेदे ततः शन्तनोः राज्येद्वादशवर्षाणि देवोनववर्ष तमूचुर्ब्राह्मणाअधर्मस्त्वयाचरितो ज्येष्ठंभ्रातरमन्तरित्याभिषेचितं तस्मात्तेदेवोनवर्षतीति शन्तनुर्देवापिं शिशिक्षराज्येन तमुवाचदेवापिः पुरोहितस्तेसानि याजया-नि चत्वेतितस्यैतद्वर्षकामसूक्तमिति ।

तत्र प्रथमा—

बृहस्पतेप्रतिमेदेवतामिहिमित्रोवायद्वरुणोवासिपूषा ।
आदित्यैर्वायद्वसुभिर्मरुत्वान्त्सपर्जन्यंशन्तनवेवृषाय ॥ १ ॥

---

१ नि० २. १० ।

बृह॑स्पते । प्रति॑ । मे॒ । दे॒वता॑म् । इ॒हि॒ । मि॒त्रः । वा॒ । यत् । वरु॑णः । वा॒ । असि॑ । पू॒षा । आ॒दि॒त्यैः । वा॒ । यत् । वसु॑ऽभिः । म॒रुत्वा॑न् । सः । प॒र्जन्य॑म् । शम्ऽत॑नवे । वृ॒ष॒य॒ ॥ १ ॥

हे बृहस्पते यद्वा ऋचोबृहस्पतिमनुधावति हे बृहस्पते मे मम वृष्ट्यर्थं प्रतिदेवतां प्रतीहि प्रतिगच्छ यद्वान्यादेवताः प्रतिगच्छ यदि त्वं मित्रोवासि वा अथवा वरुणोसि यद्वा पूषासि अथवा आदित्यैर्द्वादशादित्यैः अरुणादिभिर्वसुभिर्वासकैरष्टवसुभिर्धरध्रुवादिभिः सह मरुत्वान् मरुतोदेवास्तद्वानसि सत्वं पर्जन्यं वर्षयितारं मेघं शन्तनवे राज्ञे वृषाय वर्षय छन्दसि-शायजपीति व्यत्ययेन शपोपि शायजादेशः ॥ १ ॥

१. बृहस्पति, तुम मेरे लिए प्रत्येक देवता के पास जाओ। तुम मित्र, वरुण, पूषा अथवा आदित्यों और वसुओं के साथ इन्द्र (मरुत्वान्) ही हो। तुम शन्तनु (याज्ञिक) राजा के लिए मेघ से जल बरसाओ।

आ दे॒वो दू॒तो अ॑जि॒रश्चि॑कि॒त्वान्त्वद्दे॑वापे अ॒भि माम॑गच्छत् ।
प्र॒ती॒ची॒नः प्रति॒ माम॒ा व॑वृत्स्व॒ दधा॑मि ते द्यु॒मतीं॒ वाच॑मा॒सन् ॥ २ ॥

आ । दे॒वः । दू॒तः । अ॒जि॒रः । चि॒कि॒त्वान् । त्वत् । दे॒व॒ऽआ॒पे॒ । अ॒भि । माम् । अ॒ग॒च्छ॒त् । प्र॒ती॒ची॒नः । प्रति॑ । माम् । आ । व॒वृ॒त्स्व॒ । दधा॑मि । ते॒ । द्यु॒ऽमती॑म् । वाच॑म् । आ॒सन् ॥ २ ॥

देवः कश्चिद्दूतः अजिरोगमनशीलश्चिकित्वान् चेतनावान् हे देवापे त्वत् त्वत्तः सकाशात् त्वया प्रेषितः सन् मामभ्यागच्छत् अभ्यागच्छतु हे बृहस्पते प्रतीचीनोस्मदभिमुखोमां प्रत्या ववृत्स्व मां प्रत्यागच्छ तेतुभ्यं त्वदर्थं द्युमतीं दीप्तियुक्तां वाचं स्तुतिरूपां दधामि आसन्नास्ये समीपे ॥ २ ॥

२. देवापि, कोई एक ज्ञानी और शीघ्रगामी देवता दूत होकर तुम्हारे यहाँ से मेरे पास आवे। बृहस्पति, हमारे प्रति अभिमुख होकर आओ। हमारे मुँह में तुम्हारे लिए शुभ्र स्तोत्र वर्त्त है।

अथ तृतीया—

अ॒स्मे धे॑हि द्यु॒मतीं॒ वाच॑मा॒सन्बृह॑स्पते अनमी॒वामि॑षि॒राम् ।
यया॑ वृ॒ष्टिं शन्त॑नवे॒ वना॑व दि॒वो द्र॒प्सो मधु॑माँ॒ आ वि॑वेश ॥ ३ ॥

अस्मे इति । धेहि । द्युऽमतीम् । वाचम् । आसन् । बृहस्पते ।
अनमीवाम् । इषिराम् । यया । वृष्टिम् । शम्ऽतनवे ।
वनाव । दिवः । द्रप्सः । मधुऽमान् । आ । विवेश ॥ ३ ॥

हे बृहस्पते त्वं अस्मे अस्मासु द्युमतीं दीप्तिमतीं वाचं स्तोत्रात्मिकां आसन्नास्ये स्व कीये धेहि स्थापय । कीदृशीं वाचं अनमीवां अमीवारहितां वाचः अमीवानाम गद्गदादिदोषः तथा इषिरां गमनशीलां यया वाचा स्तुत्यात्मिकया देवानिष्ट्वा शन्तनवे वृष्टिकामाय वनाव संभजेवहि वृष्टिं त्वं चाहं च दिवो द्युलोकात्त्वयाधिष्ठितोद्रप्स उदकस्पन्दः मधुमान् माधुर्योपेतः आविवेश आविशति मां वाचमिति समन्वयः ॥ ॥ ३ ॥

३. बृहस्पति, हमारे मुँह में तुम एक ऐसा शुभ्र स्तोत्र डाल दो, जिसमें अस्पष्टता न हो और भली भांति स्फूर्ति हो, उसके द्वारा हम शन्तनु के लिए वृष्टि को उपस्थित करें। मधु-युक्त रस आकाश से आवे।

आनो॑द्र॒प्सामधु॑मन्तोविश॒न्त्विन्द्र॑दे॒ह्यधि॑रथंस॒हस्र॑म् ।
निषी॑दहो॒त्रमृ॑तु॒थाय॑जस्वदे॒वान्दे॑वापेह॒विषा॑सपर्य ॥ ४ ॥

आ । नः॒ । द्र॒प्साः । मधु॑ऽमन्तः । वि॒श॒न्तु॒ । इन्द्र॑ । दे॒हि ।
अधि॑ऽरथम् । स॒हस्र॑म् । नि । सी॒द॒ । हो॒त्रम् । ऋ॒तु॒ऽथा ।
य॒ज॒स्व॒ । दे॒वान् । दे॒व॒ऽआ॒पे॒ । ह॒विषा॑ । स॒प॒र्य॒ ॥ ४ ॥

नान् द्रप्साः वृष्टिसंस्त्यायाः मधुमन्तो माधुर्योपेताः आविशन्तु हे इन्द्र परमेश्वर त्वं
रथस्याप्युपरि वर्तमानं सहस्रं सहस्रसंख्याकं धनं धेहि यद्वा रथमधिकं च
ताहशं मोसहस्रं हे देवापे निषीद होत्रं आर्त्विज्ये निषीद निषण्णश्च त्वमृतुथा
कालेकाले यजस्व यष्टव्यान् देवान् स्तुत्या हविषा च सपर्य परिचर ॥ ४ ॥

४. मधु-युक्त रस (वृष्टि-वारि) हमारे लिए आवे। इन्द्र, रथ के ऊपर रखकर विस्तृत धन दो। देवापि, इस होम-कार्य में आकर बैठो। यथाकाल देवों का पूजन करो और होमीय द्रव्य देकर सन्तुष्ट करो।

अथ पंचमी—

आर्ष्टि॒षेणो॑हो॒त्रमृषि॑र्नि॒षीद॒न्देवापि॑र्देवसुम॒तिं चि॑कि॒त्वान् ।
स उत्त॑रस्मा॒दध॑रंसमु॒द्रम॒पोदि॒व्या अ॑सृजद्व॒र्ष्या अ॒भि ॥ ५ ॥

आर्ष्टिषेणः। होत्रम्। ऋषिः। निऽसीदन्। देवऽआपिः।
देवऽसुमतिम्। चिकित्वान्। सः। उत्ऽतरस्मात्। अधरम्।
समुद्रम्। अपः। दिव्याः। असृजत्। वर्ष्याः। अभि ॥ ५ ॥

आर्ष्टिषेणः ऋष्टिषेणस्य पुत्रो देवापिर्ऋषिः देवसुमतिं देवानां कल्याणीं मतिं स्तुतिं चिकित्वान् जानन् होत्रं होतृकर्म कर्तुं निषीदन् निषण्णोभवति स उत्तरस्मादुपरिवर्तमानादन्तरिक्षाख्यात् समुद्रात् अधरमधोवर्तमानं पार्थिवं समुद्रमभि दिव्या दिविभवा वर्ष्या वर्षभवा आपः असृजत् सृजतु। अत्रार्ष्टिषेणऋष्टिषेणस्यपुत्रइत्यादिनिरुक्तंद्रष्टव्यं ॥ ५ ॥

५. ऋष्टिषेण के पुत्र देवापि ऋषि तुम्हारे लिए उत्तम स्तुति करना स्थिर करके हवन करने को बैठे। उस समय वे ऊपर के समुद्र (अन्तरिक्ष) से नीचे के पार्थिव समुद्र में वृष्टि-जल ले आये।

अस्मिन्त्समुद्रेअध्युत्तरस्मिन्नापोदेवेभिर्निवृताअतिष्ठन्।
ताअद्रवन्नार्ष्टिषेणेनसृष्टादेवापिनाप्रेषितामृक्षिणीषु॥ ६ ॥ १२ ॥

अस्मिन्। समुद्रे। अधि। उत्ऽतरस्मिन्। आपः। देवेभिः।
निऽवृताः। अतिष्ठन्। ताः। अद्रवन्। आर्ष्टिषेणेन। सृष्टाः।
देवऽआपिना। प्रऽइषिताः। मृक्षिणीषु ॥ ६ ॥ १२ ॥

अस्मिन्पार्थिवे समुद्रे पूरणीये सति अधीति सप्तम्यर्थानुवादी उत्तरस्मिन् समुद्रे अन्तरिक्षाख्ये आपउदकानि देवेभिर्द्योतमानैः निवृता निरुद्धाअतिष्ठन् ताआपः आर्ष्टिषेणेन ऋष्टिषेणपुत्रेण देवापिना सृष्टाः प्रेषिताः प्रकर्षेणेच्छां प्राप्ताः कांक्षिताः मृक्षिणीषु मृष्टवतीषु परिस्पष्टासु स्थलीषु अद्रवन् स्रवन्ति ॥ ६ ॥

६. अन्तरिक्ष (समुद्र) को देवों ने आकाश में ढककर रक्खा है। ऋष्टिषेण के पुत्र देवापि ने इस जल को संचालित किया। उस समय स्वच्छ भूमि पर जल बहने लगा।

॥ इत्यष्टमस्य पंचमे द्वादशोवर्गः ॥ १२ ॥

अथ सप्तमी—

यद्देवापिःशन्तनवेपुरोहितोहोत्रायवृतःकृपयन्नदीधेत्।
देवश्रुतंवृष्टिवनिंरराणोबृहस्पतिर्वाचमस्माअयच्छत् ॥ ७ ॥

१ नि० ७. २७।

यत् । देवऽआपिः । शम्ऽतनवे । पुरःऽहितः । होत्राय । वृतः ।
कृपयन् । अदीधेत् । देवऽश्रुतम् । वृष्टिऽवनिम् । रराणः ।
बृहस्पतिः । वाचम् । अस्मै । अयच्छत् ॥ ७ ॥

यद्यदा देवापिरार्ष्टिषेणः शन्तनवे स्वभ्रात्रे कौरव्याय पुरोहितः सन् होत्राय होत्रार्थं वृतः सन् देवश्रुतं देवाएनं शृण्वन्तीति देवश्रुत् तं तथा वृष्टिवनिं वृष्टियाचनं बृहस्पतिं अदीधेत् अध्यायत् तदा रराणो रममाणो बृहस्पतिर्देवोऽस्मै देवापये वाचमयच्छत् ॥ ७ ॥

७. जिस समय शन्तनु के पुरोहित देवापि (कौरव) ने, होम करने के लिए उद्यत होकर, जलोत्पादक देव-स्तोत्र को निरूपित किया, उस समय सन्तुष्ट होकर बृहस्पति ने उनके मन में स्तोत्र का उदय कर दिया।

यंत्वादेवापिःशुशुचानोअग्नआर्ष्टिषेणोमनुष्यःसमीधे ।
विश्वेभिर्देवैरनुमद्यमानःप्रपर्जन्यमीरयावृष्टिमन्तम् ॥ ८ ॥

यम् । त्वा । देवऽआपिः । शुशुचानः । अग्ने । आर्ष्टिषेणः ।
मनुष्यः । सम्ऽईधे । विश्वेभिः । देवैः । अनुऽमद्यमानः ।
प्र । पर्जन्यम् । ईरय । वृष्टिऽमन्तम् ॥ ८ ॥

हे अग्ने यं त्वा त्वां शुशुचानः स्तोत्रेण ज्वलन् मनुष्यः आर्ष्टिषेणोदेवापिः समीधे सम्यक् दीपयति सत्वं विश्वेभिः सर्वैर्देवैरनुमद्यमानः अनुमोद्यमानः सन् पर्जन्यं मेघं वृष्टिमन्तं वर्षणवन्तं प्रेरय गमय ॥ ८ ॥

८. अग्नि, ऋष्टिषेण के पुत्र देवापि नामक मनुष्य ने कमनीय होकर तुम्हें प्रज्वलित किया। देवों का सहयोग पाकर तुम जलवर्षक मेघ को प्रज्वलित करो।

अथ नवमी—

त्वांपूर्वऋषयोगीर्भिरायन्त्वामध्वरेषुपुरुहूतविश्वे ।
सहस्राण्यधिरथान्यस्मेआनोयज्ञंरोहिदश्वोपयाहि ॥ ९ ॥

त्वाम् । पूर्वे । ऋषयः । गीःऽभिः । आयन् । त्वाम् । अध्वरेषु ।
पुरुऽहूत । विश्वे । सहस्राणि । अधिऽरथानि । अस्मे इति ।
आ । नः । यज्ञम् । रोहितऽअश्व । उप । याहि ॥ ९ ॥

हे अग्ने त्वां पूर्वे कवयो गीर्भिः स्तुतिभिरायन् आगच्छन् तथा हे पुरुहूत बहुभिराहूताग्ने विश्वे सर्वे इदानीन्तना यजमाना अध्वरेषु यज्ञेषु स्तुतिभिर्गच्छन्तीति शेषः। किंच सहस्राणि सहस्रसंख्याकानि गोयूथानि अधिरथानि रथाधिकानि अस्मे अस्माकं शन्तनुना दक्षिणात्वेन संकल्पितानि भवन्तीति शेषः। हे रोहिदश्व नोऽस्मानुपयाहि उपागच्छ ॥ ९ ॥

९. अग्नि, पूर्व के ऋषि लोग स्तुतियों के साथ तुम्हारे पास आये थे। बहुतों के द्वारा आहूत अग्नि, इस समय के सब यजमान यज्ञों में स्तुतियों के साथ तुम्हारे पास आते हैं। रथ के साथ सहस्र पदार्थ शन्तनु राजा ने दक्षिणा में दिये। रोहित नामक अश्ववाले अग्नि, पधारो।

एतान्यग्ने नवतिर्नव त्वे आहुतान्यधिरथा सहस्रा ।
तेभिर्वर्धस्व तन्वः शूर पूर्वीर्दिवो नो वृष्टिमिषितो रिरीहि ॥ १० ॥

एतानि । अग्ने । नवतिः । नव । त्वे इति । आऽहुतानि ।
अधिऽरथा । सहस्रा । तेभिः । वर्धस्व । तन्वः । शूर ।
पूर्वीः । दिवः । नः । वृष्टिम् । इषितः । रिरीहि ॥ १० ॥

हे अग्ने नवतिर्नव च तथा एतानि अधिरथानि सहस्रा सहस्राणि च रथाधिकानि नवतिः सहस्राणि च त्वे त्वयि आहुतानि त्वयि प्रीणयितव्ये सति आहुतानि यद्वा त्वे त्वय्याहुतानि समर्पितानीत्यर्थः तेभिस्तैः पशुभिः पूर्वीर्बह्वीः तन्वः तनूर्युष्मदीयाः वर्धस्व वर्धय नोऽस्मदर्थं दिवो द्युलोकात् वृष्टिमिषितः प्रार्थितः सन् रिरीहि पूरय ॥ १० ॥

१०. अग्नि, रथों के साथ ९९ सहस्र पदार्थ तुममें आहुति-रूप में दिये गये हैं। उनसे तुम अपने शरीर को मोटा करो। द्युलोक से हमारे लिए वृष्टि करो।

एतान्यग्ने नवतिं सहस्रा सं प्र यच्छ वृष्ण इन्द्राय भागम् ।
विद्वान्पथ ऋतुशो देवयानानप्यौलानं दिवि देवेषु धेहि ॥ ११ ॥

एतानि । अग्ने । नवतिम् । सहस्रा । सम् । प्र । यच्छ । वृष्णे ।
इन्द्राय । भागम् । विद्वान् । पथः । ऋतुऽशः । देवऽयानान् ।
अपि । औलानम् । दिवि । देवेषु । धेहि ॥ ११ ॥

हे अग्ने नवतिं एतानि नवतिं सहस्रा सहस्राणि च वृष्णे वर्षित्रे इन्द्राय भागं संप्रयच्छ दत्तेत्यर्थः ऋत्विग्भ्यो देहि किंच देवयानान् पथो देवयानान् मार्गान् विद्वांस्त्वं ऋतुशः कालेकाले औलानमपि कुरुकुलजातमपि शान्तनवं देवेषु मध्ये धेहि निधेहि स्थापय ॥ ११ ॥

११- अग्नि नब्बे सहस्र आहुतियों में से इन्द्र का भाग दो। सारे देवयनों को जाननेवाले तुम यथासमय कौरव शन्तनु को देवों के बीच स्थापित करना।

अग्ने॒ बाध॑स्व॒ वि मृधो॒ वि दु॒र्गहाप॒ामी॑वा॒मप॒ रक्षां॑सि सेध।
अ॒स्मात्स॑मु॒द्राद्बृ॑ह॒तो दि॒वो नो॒ऽपां भू॒मान॒मुप॑ नः सृजे॒ह ॥१२॥ १३॥

अग्ने॑। बाध॑स्व। वि। मृधः॑। वि। दुः॒ऽगहा॑। अप॑। अमी॑वाम्।
अप॑। रक्षां॑सि। से॒ध॒। अ॒स्मात्। स॒मु॒द्रात्। बृ॒ह॒तः। दि॒वः।
नः॒। अ॒पाम्। भू॒मान॑म्। उप॑। नः॒। सृ॒ज॒। इ॒ह ॥ १२ ॥ १२ ॥

हे अग्ने दुर्गहा दुर्गहाणि दुःखेन गाहितव्यानि शत्रुपुराणि विबाधस्व तथा अमीवां रोगं अपसेध तथा रक्षांस्यपसेध अपगमय अस्मात्समुद्रात् समुद्रवणसाधनात् बृहतो महतो दिवो द्युलोकादन्तरिक्षाद्वापामुदकानां भूमानं बहुभावं वृष्टिसंस्थायं इहास्मिन् लोके उपसृज प्रयच्छेत्यर्थः ॥ १२ ॥

१२- अग्नि, शत्रुओं की दुर्गम पुरियों को नष्ट करो। रोग और राक्षसों को दूर करो। इस संसार में महान् अन्तरिक्ष से असीम जल ले आओ।

॥ इत्यष्टमस्य पञ्चमे त्रयोदशोवर्गः ॥ १३ ॥

कंन इति द्वादशर्चं नवमं सूक्तं वैखानसस्य वम्रस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रं। तथाचानुक्रान्तं—कं नो वम्रो वैखानस इति। गतो विनियोगः।

तत्र प्रथमा—

कं न॑श्चि॒त्रमि॑षण्यसि चिकि॒त्वान्पृ॑थु॒ग्मानं॑ वा॒श्रं वा॑वृ॒धध्यै॑।
कत्तस्य॒ दातु॒ शव॑सो॒ व्यु॑ष्टौ॒ तक्ष॒द्वज्रं॑ वृत्र॒तुर॒मपि॑न्वत् ॥१॥

कम्। नः॒। चि॒त्रम्। इ॒ष॒ण्य॒सि॒। चि॒कि॒त्वान्। पृ॒थु॒ऽग्मान॑म्।
वा॒श्रम्। व॒वृ॒धध्यै॑। कत्। तस्य॑। दातु॑। शव॑सः। विऽउ॑ष्टौ।
तक्ष॑त्। वज्र॑म्। वृ॒त्र॒ऽतुर॑म्। अपि॑न्वत् ॥ १ ॥

हे इन्द्र नोऽस्माकं चित्रं चायनीयं कं धनविशेषं इषण्यसि प्रेरयसि चिकित्वान् सर्वेषामेरणीयमिति जानन् कीदृशं तं पृथुग्मानं पृथुगमनं प्राप्नुवन्तं वाश्रं शब्दनीयं स्तुत्यं किमर्थं

मरुत्वते अस्माकं वर्धनाय। किंच तस्येन्द्रस्य शवसोबलस्य वृधौ व्युच्छने सति कद्वासु किं-दानं अस्माकं भवतीतिशेषः येनवज्रं वृत्रतुरं वृत्रस्यावरकस्य पापस्य हिंसकं त्वष्टा तक्षत् अतक्षत् साधुसंपादितवान् अपिन्वत् असिंचच्च तस्य शवसोऽभ्युद्याविति संबन्धः। यद्वा हे इन्द्र कत् किं तस्य बलस्य दानं भवति यं वज्रमिन्द्रार्थं तक्षदिति योजनं। यद्वा त्वष्टा वज्रमतक्षदितिमंत्रान्तरं ॥१॥

१. इन्द्र, तुम जानकर हमें विचित्र सम्पत्ति देते हो। वह सम्पत्ति बढ़ती है, वह प्रशंसनीय है और वह हमें बढ़ाती है। इन्द्र के बल की वृद्धि के लिए हमें क्या देना होगा? उनके लिए वृत्र-हिंसक वज्र बनाया गया है। उन्होंने वृष्टि-वर्षण किया।

सहियुताविद्युतावेतिसामपृथुंयोनिमसुरत्वाससाद।
ससनीळेभिःप्रसहानोअस्यभ्रातुर्नऋतेसप्तथस्यमायाः ॥ २ ॥

सः। हि। द्युता। विऽद्युता। वेति। साम। पृथुम्। योनिम्।
असुरऽत्वा। ससाद। सः। सऽनीळेभिः। प्रऽसहानः।
अस्य। भ्रातुः। न। ऋते। सप्तथस्य। मायाः ॥ २ ॥

सहि सखल्विन्द्रोद्युता द्योतमानेन विद्युता एतन्नामकेनायुधेन युक्तः सन् साम स्तोत्रात्मकं यज्ञसंबन्धि वेति गच्छति तथा असुरत्वा असुरत्वेन बलेन युक्तः सन् पृथुं विस्तीर्णं योनिं फलस्योत्पादकं यज्ञं ससाद संगतोभवति सइन्द्रः सनीळेभिः नीडं स्थानं समानैर्मरुद्भिर्युक्तः सन् प्रसहानः अभिभवन् भवति तस्य सप्तथस्य आदित्यानां धात्रादीनां मध्ये सप्तमस्येन्द्रस्य भ्रातुः भागैर्भक्तव्यस्य मायाआसुरीः ऋतेयज्ञेन संभवतीति शेषः ॥ २ ॥

२. इन्द्र विद्युत् नामक आयुध से युक्त होकर यज्ञ में सामगान के प्रति जाते हैं। वे बल-पूर्वक अनेक स्थानों पर अधिकार कर डालते हैं। वे समान-स्थान में रहनेवाले मरुतों के साथ शत्रु को हराते हैं। वे आदित्यों के सप्तम भ्राता हैं। उनको त्याग करके कोई कार्य नहीं हो सकता।

सवाजंयातापदुष्पदायन्त्स्वर्षातापरिषदत्सनिष्यन्।
अनर्वायच्छतदुरस्यवेदोघ्नञ्छिश्नदेवाँअभिवर्पसाभूत् ॥ ३ ॥

सः। वाजम्। याता। अपदुःऽपदा। यन्। स्वःऽसाता। परि।
सदत्। सनिष्यन्। अनर्वा। यत्। शतऽदुरस्य। वेदः।
घ्नन्। शिश्नऽदेवान्। अभि। वर्पसा। भूत् ॥ ३ ॥

१ ऋ० सं० ८, १, ५।

सार्यं शूरैर्गन्तव्यं संग्रामं याता गच्छन् गडोकाव्ययेति गडीपविशेषः अपदुष्पदा अपगत-दुष्टपतनेन पथा गच्छन् सनिष्यन् तत्र शत्रुधनानि संभक्तुमिच्छन् परिषदः परिषीदति कुर्वेति कथ्येते स्वर्षाता स्वर्षातौ सर्वंडाशेषेते संग्रामे। किंचानर्वा युद्धे अपत्युर्वन्नः शतदुरस्य शत-द्वारस्य शत्रुपुरस्यान्तर्निहितं यद्वेदोधनमस्ति तद्धनं वर्धंता आवरकेण बलेन अभिभुवन् अ-भिभवति। किंकुर्वन् शिश्नदेवान् अब्रह्मचर्यान् शतद्वारेषु शत्रुपुरसंबन्धिषु वर्तमानान् घ्नन् हिंसन् ॥ ३ ॥

३. वे सुन्दर गति से जाकर युद्ध-क्षेत्र में अवस्थित होते हैं। वे अविचल होकर सौ दरवाजोंवाली शत्रुपुरी से धन ले आते हैं और इन्द्रिय-परायण दुरात्माओं को अपने तेज से हराते हैं।

सयह्व्योऽवनीर्गोष्वर्वाजुहोतिप्रधन्यासुसस्रिः।
अपादोयत्रयुज्यासोरथाद्रोण्यश्वासईरतेघृतंवाः ॥ ४ ॥

सः। यह्व्यः। अवनीः। गोषु। अर्वा। आ। जुहोति। प्रऽधन्यासु।
सस्रिः। अपादः। यत्र। युज्यासः। अरथाः।
द्रोणिऽअश्वासः। ईरते। घृतम्। वारिति वाः ॥ ४ ॥

सऽस्यः अर्वा मेघेषु अभिगन्ता सस्रिः सरणकुशलः प्रधन्यासु प्रकृष्टधननिमित्तासु गोषु भू-मिषु यह्वः महन्नामैतत् महतीरवनीः अवन्तीत्यवनयः आपः ता आजुहोति आक्षिपति यत्र यासु भूमिषु अपादः पादरहिताः अरथा रथवर्जिताः पादरहिताः केचन रथेन गच्छन्ति केचापि शून्याः द्रोण्यश्वासः युतव्याप्ता युज्यासो युज्याः इन्द्रस्य सख्योनद्योवाः वारकं घृतमुदकं ईरते प्रेरयन्ति तत्राजुहोति ॥ ४ ॥

४. वे मेघों की ओर जाकर और मेघ में भ्रमण करके उर्वरा भूमि पर बहुत जल गिराते हैं। उन सब जलवाले स्थानों पर अनेक छोटी-छोटी नदियाँ एकत्र होकर घृत के समान जल को बहाती हैं। उनके न चरण हैं, न रथ है और न डोंगी (द्रोणि) है।

अथ पञ्चमी—

सरुद्रेभिरशस्तवारऋभ्वाहित्वीगयमारेअवद्यआगात्।
वम्रस्यमन्येमिथुनाविवव्रीअन्नमभीत्यारोदयन्मुषायन् ॥ ५ ॥

सः। रुद्रेभिः। अशस्तऽवारः। ऋभ्वा। हित्वी। गयम्।
आरेऽअवद्यम्। आ। अगात्। वम्रस्य। मन्ये। मिथुना।
विवव्री इति विऽवव्री। अन्नम्। अभिऽइत्य। अरोदयत्। मुषायन् ॥ ५ ॥

सइन्द्रोरुद्रेभीरुद्रपुत्रैर्मरुद्भिः सहितआगात्आगच्छतु। कीदृशःअशस्तवारःस्तोतृभिरप्रार्थित-वरणः स्वयमेव प्रदातेत्यर्थः तथा ऋभ्वा महान् गयं हित्वी हित्वा स्वस्थानं परित्यज्यआगा-दागच्छतु इति संबन्धः आरे अवद्यः दूरेगतमहाः किंच वम्रस्यैतन्नामकस्य ममर्षेः मिथुनौ मातापितरौ विवव्री विगतज्वरौ मन्ये अवगच्छामि अयं वम्रः अन्नं शत्रुसंबन्धि अभीत्य अभिप्राप्य मुषायन् मुष्णन् अरोदयन् रोदयति छन्दसिशायजपीत्यहावपि मुषेः श्नः शाय-जादेशः ॥ ५ ॥

५. इन्द्र, बिना प्रार्थना के ही, मनोरथ को पूर्ण करते हैं। वे प्रकाण्ड हैं। उनके पास दुर्नाम नहीं जाता। वे अपने स्थान से रुद्र-पुत्र मरुतों के साथ यहाँ आवें। मुझ वम्र के माता-पिता का क्लेश चला गया; क्योंकि मैंने शत्रु-धन का हरण कर लिया है और शत्रुओं को रुलाया है।

सइद्दासंतुवीरवंपतिर्दन्षळक्षंत्रिशीर्षाणंदमन्यत्।
अस्यत्रितोन्वोजसावृधानोविपावराहमयोअग्रयाहन् ॥६॥१४॥

सः। इत्। दासम्। तुविऽरवम्। पतिः। दन्। षट्ऽअक्षम्।
त्रिऽशीर्षाणम्। दमन्यत्। अस्य। त्रितः। नु। ओजसा।
वृधानः। विपा। वराहम्। अयःऽअग्रया। हन् ॥ ६ ॥ १४ ॥

सएव सइन्द्रः पतिः सर्वस्य स्वामी दासं उपक्षयपितारं तुवीरवं बहुशब्दं संग्रामे भयं-करं शब्दं कुर्वाणं वृत्रं दन् दमयन् षळक्षं अक्षिषट्कोपेतं त्रिशीर्षाणं त्रिशिरस्कं त्वष्टुः पुत्रं विश्वरूपं दमन्यत् दमितुं महर्तुमैच्छत अवधीदित्यर्थः यद्वादमयतीति दमनः नन्द्यादित्वाल्ल्युः दमनइवाचरति उपमानादाचारइति क्यचि अंत्यटोपश्छान्दसः यतोलङि बहुलंछन्दसीत्यडभावः। किंच त्रितएतन्नामामहर्षिरस्येन्द्रस्योजसा बलेन वृधानोवर्धमानोविपा अंगुल्या कीदृश्या अयो-ग्रया अयोवत्कठिननखया वराहं उदकवन्तं मेघं व्यहन् विहतवान् ॥ ६ ॥

६. प्रभु इन्द्र ने कोलाहल करनेवाले दासों का शासन किया था। उन्होंने तीन कपालों और छः आँखोंवाले विश्वरूप (त्वष्टा के पुत्र) को मारा था। इन्द्र के तेज से तेजस्वी होकर त्रित ने लोहे के समान तीखे नखोंवाली अँगुलियों से वराह का वध किया था।

॥ इत्यष्टमस्य पञ्चमे चतुर्दशोवर्गः ॥ १४ ॥

अथ सप्तमी—

सद्रुह्वणेमनुषऊर्ध्वसानआसाविषदर्शसानायशरुम्।
सनृतमोनहुषोस्मत्सुजातःपुरोभिनदर्हन्दस्युहत्ये ॥ ७ ॥

सः । द्रुह्वणे । मनुषे । ऊर्ध्वऽसानः । आ । साविषत् ।
अर्शसानाय । शरुम् । सः । नृऽतमः । नहुषः । अस्मत् ।
सुऽजातः । पुरः । अभिनत् । अर्हन् । दस्युऽहत्ये ॥ ७ ॥

स इन्द्रो द्रुह्वणे द्रुहणाय इदं शत्रुजिघांसव्याय मनुषे मनुष्याय योद्धे स्वभक्ताय ऊर्ध्वसा-
नः ऊर्ध्वमुच्छ्रितः शौर्यादिभिर्गुणैरधिकः सन् स्वयि शत्रूणामन्तं करोतीत्यूर्ध्वसा सहवाचरत्
ऊर्ध्वशब्दाद्वाचारार्थे क्विबन्तादसानच् अर्शसानाय शत्रूणां हिंसित्रे स्वरुं हिंसकमायुधमासाविषत्
आभिमुख्येन प्रसौति प्रयच्छति । यद्वा द्रुह्वणे मनुषे द्रोग्धव्याय मनुष्यायार्शसानाय स्वभक्त-
हिंसित्रे तस्य यथार्थं ऊर्ध्वसानः सन् शरुमासाविषत् वज्रं प्रेरयति स एवेन्द्रो नहुषो मनुष्यान् नृ-
तमः मनुष्याणां नेतृतमः संग्रामे शूराणां गमयितृतमः यद्वा नृषमो नहुषो बन्धकः अस्मत् अ-
स्मदर्थं सुजातः सुष्ठुप्रादुर्भूतः अर्हन् पूज्यः सन् दस्युहत्ये दस्यवउपक्षपयितारः शत्रवः तेषां हत्यं
हननं यस्मिन् तथाविधे संग्रामे पुरः शत्रूणां शरीराण्यभिनत् भिन्नवान् ॥ ७ ॥

७. उनके किसी भक्त को यदि शत्रु लोग युद्ध के लिए बुलाते हैं, तो वे दर्प के साथ शरीर को फुलाकर शत्रु-वध करने के लिए उत्तम अस्त्र प्रदान करते हैं। वे मनुष्यों के सर्व श्रेष्ठ नेता हैं। दस्यु-विनाश के समय मान्य इन्द्र ने अनेक शत्रु-पुरियों को ध्वस्त किया था।

सोअभ्रियोनयवसउदन्यन्क्षयायगातुंविदन्नोअस्मे ।
उपयत्सीददिन्दुंशरीरैःश्येनोयोपाष्टिर्हन्तिदस्यून् ॥ ८ ॥

सः । अभ्रियः । न । यवसे । उदन्यन् । क्षयाय । गातुम् ।
विदत् । नः । अस्मे इति । उप । यत् । सीदत् । इन्दुम् ।
शरीरैः । श्येनः । अयःऽअपाष्टिः । हन्ति । दस्यून् ॥ ८ ॥

स इन्द्रः अभ्रियोन अभ्राणन्ते अपो बिभर्तीति वा अभ्राणि मेघाः तेषां संघोऽभ्रियः स इव यवसे गवादिभक्षणसाधनाय तृणाय उदन्यन् उदकं दातुमिच्छन् तथा क्षयाय गमनाय निवा-
साय वा अस्मे अस्माकं गातुं मार्गं विदत् अलभत नः इति पूरणः तादृशः सन् यद्यदा इन्दुं सोमं
शरीरैः स्वशरीरावयवैः अंगैरुपसीदत् उपगच्छति यच्छद्वयोमादनिघातः तदानीं श्येनः सादृ-
श्यप्रधानोऽयं निर्देशः श्येनसदृशः श्येनवच्छंसनीयगमनः अयोपाष्टिः अयमयहिन्याश्रिर्यस्य सम्दे-
शः अपाष्टिः पार्ष्णिः अयोमयः अपाष्टिः पार्ष्णिर्यस्य सः दस्यून् शत्रून् हन्ति हिनस्ति ॥ ८ ॥

८. वे मेघ-समुदाय के समान तृणमयी भूमि पर जल गिराते हैं। उन्होंने हमारे निवास का मार्ग बताया है। वे अपने शरीर के सारे अंगों में सोम गिराकर, श्येन पक्षी के समान, लोहे के सदृश तीक्ष्ण और दृ-पृष्ठ से दस्युओं का वध करते हैं।

अथ नवमी—

सवाधतःशवसानेभिरस्यकुत्सायशुष्णंकृपणेपरादात् ।
अयंकविमनयच्छस्यमानमत्कंयोअस्यसनितोतनृणाम् ॥ ९ ॥

सः । वाधतः । शवसानेभिः । अस्य । कुत्साय । शुष्णम् ।
कृपणे । परा । अदात् । अयम् । कविम् । अनयत् । शस्यमानम् ।
अत्कम् । यः । अस्य । सनिता । उत । नृणाम् ॥ ९ ॥

सइन्द्रोवाधतः महतामेवत् महतोपि शत्रून् शवसानेभिः बलमाचरद्भिः आयुधैरस्य अस्यतु असुक्षेपणे व्यत्ययेन मध्यमः कुत्साय एतन्नामकाय कृपणे स्तोत्रे कृपतिः स्तुतिकर्मा शुष्णं शोषकमेतन्नामकमसुरं परादात् पराभूय खंडितवान् । कुत्सायशुष्णमशुषंनिबर्हीरिति मंत्रा न्तरं । किंचायमिन्द्रः कविमुशनसं कविरिति पितृनाम्नापुत्रस्यापि व्यवहारः उपचारात् शस्यमा नं स्तूयमानं अनयत् वशंप्रापयत् तस्यविरोधिनं यद्वा कविंभार्गवमेव स्तोतृभिः शस्यमानं स्वव शमनयत् यः कविरस्येन्द्रस्य अत्कं रूपं सनिता संभक्ता भवति नलोकाम्नयेति षष्ठीपविशेषः उतापिच नृणां वृत्रवधादिनेतॄणां इन्द्रानुचराणां मरुतां यः कविः सनिता तमनयदिति ॥ ९ ॥

९. ये पराक्रमी शत्रुओं को दृढ़ अस्त्र के द्वारा भगा देते हैं। उन्होंने कुत्स नामक व्यक्ति का स्तोत्र सुनकर शुष्ण नामक असुर को छेदा था। उन्होंने स्तोता और कवि उशना के विरोधियों को वश में किया था। ये उशना और दूसरों को दान देते हैं।

अयंदशस्यन्नर्येभिरस्यदस्मोदेवेभिर्वरुणोनमायी ।
अयंकनीनऋतुपाअवेद्यमिमीताररुंयश्चतुष्पात् ॥ १० ॥

अयम् । दशस्यन् । नर्येभिः । अस्य । दस्मः । देवेभिः । वरुणः ।
न । मायी । अयम् । कनीनः । ऋतुऽपाः । अवेदि ।
अमिमीत । अररुम् । यः । चतुःऽपात् ॥ १० ॥

अयमिन्द्रोदशस्यन् स्तोतृभ्योधनं प्रयच्छन् दशस्यतिर्दानकर्मा सनर्येभिर्नर्यैः गृहीते मरुद्भिः अस्य अस्यति छान्दसस्तिलोपः यद्वा व्यत्ययेन लोण्मध्यमः तथा देवेभिर्द्योतमानैः स्तवेभोभिर्दस्मोदर्शनीयः वरुणोन वरुणइव वरुणस्तमोवारकआदित्योवरुणएव वा सइव

१ ऋ० सं० १.५.१९ ।

मायी मायावान् प्रज्ञावान् सधार्थं कनीनः कमनीयः कतीपाका ऋतुपा अवेदि अज्ञायि यथा अररुमसुरं एतन्नामानं अभिमीत अभिनात् घोररूपत्वात् पादचतुष्टयोपेतः । मीङ् हिंसायां लङि बहुलंछन्दसीति विकरणस्य श्लुः ॥ १० ॥

१०. मनुष्य-हितैषी मरुतों के साथ धनेच्छु होकर इन्द्र ने धन भेजा था। वे वरुण के समान अपने तेज से सुन्दर और शक्तिमान् हैं। वे रमणीय मूर्त्ति हैं। उन्हें सभी यथासमय रक्षक जानते हैं। उन्होंने चार पैरोंवाले शत्रु को मार डाला।

अस्यस्तोमेभिरौशिजऋजिश्वाव्रजंदरयद्वृषभेणपिप्रोः ।
सुत्वायद्यजतोदीदयद्गीःपुरइयानोअभिवर्पसाभूत् ॥ ११ ॥

अस्य । स्तोमेभिः । औशिजः । ऋजिश्वा । व्रजम् । दरयत् ।
वृषभेण । पिप्रोः । सुत्वा । यत् । यजतः । दीदयत् । गीः ।
पुरः । इयानः । अभि । वर्पसा । भूत् ॥ ११ ॥

अस्येन्द्रस्य स्तोमेभिः स्तोत्रैः औशिजः उशिजः पुत्रऋजिश्वा एतन्नामा वृषभेण वज्रेण वृषभेणवा युक्तं व्रजं गोष्ठं पिप्रोः एतन्नामकस्यासुरस्य संबन्धिनं तेनापहृत्य धारितं दरयत् अदारयत् यद्यदा सुत्वा सोमस्य सोता सुपयोऽर्हनिर् हविर्वनिप् इत्यस्त्यपितीति वृक्त् यजतो यजनीयोगीः स्तुतिवाचोदीदयत् दीपितवान् तदा यजदेवानोऽगच्छन् पुरः शत्रुपुराणि यद्वा पुरः पुरइव संघीभूतानि पापानि अभिभूत् अभिभवति केन साधनेन वर्पसा रूपनामैतत् रूपेण इन्द्रानुगृहीतेन यदेवमकरोत्तदा व्रजं दरयदिति संबन्धः ॥ ११ ॥

११. उशिज् के पुत्र ऋजिश्वा ने इन्द्र की स्तुति करके वज्र के द्वारा पिप्रु के गोष्ठ को विदीर्ण किया। जिस समय ऋजिश्वा ने सोम को प्रस्तुत करके यज्ञ में स्तोत्र किया, उस समय आकर इन्द्र ने शत्रु-पुरियों को विनष्ट किया।

एवामहोअसुरवक्षथायवम्रकःपड्भिरुपसर्पदिन्द्रम् ।
सइयानःकरतिस्वस्तिमस्माइषमूर्जंसुक्षितिंविश्वमाभाः॥१२॥१५॥

एव । महः । असुर । वक्षथाय । वम्रकः । पड्ऽभिः । उप ।
सर्पत् । इन्द्रम् । सः । इयानः । करति । स्वस्तिम् । अस्मै । इषम् ।
ऊर्जम् । सुऽक्षितिम् । विश्वम् । आ । अभारित्यभाः ॥ १२ ॥ १५ ॥

अनया स्तुतिमुपसंहृत्याभिमतं वम्रकः प्रार्थयते हे असुर बलवन्निन्द्र त्वां एव एवमुक्तप्रकारेण महोमहतोऽर्हविषः स्तोमस्य वावक्षथाय वहनाय महतः स्वमदिः शपथाय वा पड्भि

पादैः उपसर्पत् उपागमत् सदयानः उपगम्यमानः सन् करति करोतु स्वस्ति अविनाशं अस्मै वम्रकाय तथा इषमन्नं ऊर्जं रसं सुक्षितिं सुनिवासं सम्यक् विश्वं सर्वमाभाः आहरतु ॥१२॥

१२. बली (असुर) इन्द्र, मैं वम्र तुम्हें प्रकृत हवि देने की इच्छा से पैदल चलकर तुम्हारे पास आया हूँ। तुम मेरा मंगल करो। अन्न, बल और उत्तम गृह आदि सारी वस्तुएँ प्रदान करो।

॥ इत्यष्टमस्य द्वितीये पञ्चदशोवर्गः ॥ १५ ॥

॥ इति दशमे मण्डलेऽष्टमोऽनुवाकः ॥८॥

नवमेऽनुवाके त्रयोदशसूक्तानि तत्रेन्द्रदृह्येति द्वादशर्चं प्रथमं सूक्तं वन्दनपुत्रस्य दुवस्यो-रार्षं वैश्वदेवं द्वादशी त्रिष्टुप् शिष्टाजगत्यः। तथाचानुक्रान्तं—इन्द्रदुवस्युर्वान्दनोवैश्वदेवं त्व-न्त्यात्रिष्टुबिति। गतोविनियोगः।

इन्द्रदृह्यंमघवन्त्वावदिद्भुजइहस्तुतःसुतपाबोधिनोवृधे।
देवेभिर्नःसवितापावतुश्रुतमासर्वतातिमदितिंवृणीमहे ॥ १ ॥

इन्द्र। दृह्य। मघऽवन्। त्वाऽवत्। इत्। भुजे। इह। स्तुतः।
सुतऽपाः। बोधि। नः। वृधे। देवेभिः। नः। सविता। प्र।
अवतु। श्रुतम्। आ। सर्वऽतातिम्। अदितिम्। वृणीमहे ॥ १ ॥

हे इन्द्र मघवन् धनवन् त्वं त्वावदित् त्वत्सदृशमेव शत्रुबलं दृह्य मारय किमर्थं भुजे अ-स्माकं भोगाय तदर्थमिहास्मिन्यज्ञे स्तुतः सन् सुतपाः सुतस्याभिषुतस्य सोमस्य पाता बो-धि बुध्यस्व भवेत्यर्थः किमर्थं नोऽस्माकं वृधे वर्धनाय किंच देवेभिर्देवैः सह नोऽस्माकं श्रुतं विश्रुतं यज्ञं सविता सर्वस्य स्वस्वकर्मसु प्रेरकोदेवः प्रावतु प्ररक्षतु। किंच सर्वतातिं स्वार्थिक-स्तातिल् सर्वां सर्वात्मिकां यद्वा सर्वैर्वायन्ते अस्यामिति सर्वतातिः तां छान्दसोदीर्घः तादृशी-मदितिं अखंडनीयां देवमातरमावृणीमहे ॥ १ ॥

१. धनी इन्द्र, अपने समान बली शत्रु-सैन्य का वध करो। स्तोत्र को ग्रहण कर और सोम को पीकर हमारी रक्षा के लिए प्रस्तुत रहो। हमारी श्रीवृद्धि करो। अन्य देवों के साथ सविता देव हमारे विख्यात यज्ञ की रक्षा करें। हम सर्वग्राहिणी अदिति की प्रार्थना करते हैं।

अथ द्वितीया—

भरायसुभरतभागमृत्वियंप्रवायवेशुचिपेक्रन्ददिष्टये।
गौरस्ययःपयसःपीतिमानशआसर्वतातिमदितिंवृणीमहे ॥ २ ॥

भराय। सु। भरत। भागम्। ऋत्वियम्। प्र। वायवे।
शुचिऽपे। क्रन्दत्ऽइष्टये। गौरस्य। यः। पयसः। पीतिम्।
आनशे। आ। सर्वऽतातिम्। अदितिम्। वृणीमहे ॥ २ ॥

भराय संग्रामकारिणे सर्वेषां पोषकाय वा इन्द्राय ऋत्वियं कालजातं प्राप्तकालं भागं सुभरत सुष्ठु संपादयत हे ऋत्विजः तथा शुचिपे शुद्धस्य सोमस्य पात्रे क्रन्ददिष्टये शब्दितगमनाय वायोः शीघ्रगमने हि शब्दः प्रत्यक्षः तादृशाय वायवे देवाय प्रभरत भागमिति विशेषः योदेवोगौरस्य गौरवर्णस्य पयसः पयसः पीतिं पानमानशे प्राप्नोति तस्मै वायवे इत्युक्तं ॥ २॥

२. युद्ध के लिए उपस्थित ऋतु के अनुकूल यज्ञ-भाग वायु को दो। वे विशुद्ध सोम का पान करते हैं। उनके जाने के समय शब्द होता है। वे शुभ्र दुग्ध के पीने में लगे हैं। हम सर्वग्राहिणी अदितिदेवी की प्रार्थना करते हैं।

आनोदेवःसविितासाविषद्वयऋजूयतेयजमानायसुन्वते।
यथादेवान्प्रतिभूषेमपाकवदासर्वतातिमदितिंवृणीमहे ॥ ३ ॥

आ। नः। देवः। सविता। साविषत्। वयः। ऋजुऽयते।
यजमानाय। सुन्वते। यथा। देवान्। प्रतिऽभूषेम।
पाकऽवत्। आ। सर्वऽतातिम्। अदितिम्। वृणीमहे ॥ २ ॥

सविता सर्वस्य प्रेरकः सूर्यो नोऽस्माकं संबन्धिने ऋजूयते ऋजुकामाय सुन्वतेऽभिषवं कुर्वते यजमानाय वयोऽन्नं पाकवत् पाकोऽपेर्व्यवहितमप्येतदत्रसंबध्यते आसाविषत् आभिमुख्येन प्रसौति सौतेर्ण्यन्ताल्लुङि रूपं यथा येन प्रकारेण देवान् प्रतिभूषेम प्रतिसेवेम भवतेर्लिङि सिप्शपौ द्विविकरणता यद्वा भूष अलंकारे भौवादिकः भूषयेमेत्यर्थः ॥ ३ ॥

३. हमारे सरलता चाहनेवाले और अभिषव-कर्त्ता यजमान को सवितादेवता अन्न दें, ताकि उस परिपक्व अन्न से देवों की पूजा की जा सके। सर्व ग्राहिणी अदितिदेवी की हम प्रार्थना करते हैं।

इन्द्रोअस्मेसुमनाअस्तुविश्वहाराजासोमःसुवितस्याध्येतुनः।
यथायथामित्रधितानिसंदधुरासर्वतातिमदितिंवृणीमहे ॥ ४ ॥

इन्द्रः। अस्मे इति। सुऽमनाः। अस्तु। विश्वहा। राजा। सोमः।
सुवितस्य। अधि। एतु। नः। यथाऽयथा। मित्रऽधितानि।
सम्ऽदधुः। आ। सर्वऽतातिम्। अदितिम्। वृणीमहे ॥ ४ ॥

इन्द्रोदेवोस्मे अस्माकं सुमनाः सुमनस्कोनुग्रहचेताअस्तु भवतु विश्वहा सर्वेष्वप्यहस्सु राजा सोमश्च नोस्माकं सुवितस्य सुवितं स्तोत्रं अध्येतु अधिगच्छतु यथायथा येनयेनप्रकारेणास्माकं मित्रधितानि मित्रनिहितानि धनानि सन्दधुः तथाधिगच्छतु सोमः यथेन्द्रोपि सुमनाअस्त्विति समन्वयः ॥ ४ ॥

४. इन्द्र प्रतिदिन हमारे प्रति प्रसन्न रहें। हमारे यज्ञ में सोम राजा अधिष्ठान करें। बन्धुओं के आयोजन के अनुसार उक्त कर्म सम्पन्न हो। सर्वग्राहिणी अदिति की हम प्रार्थना करते हैं।

इन्द्रउक्थेनशवसापरुर्दधेबृहस्पतेप्रतरीतास्यायुषः।
यज्ञोमनुःप्रमतिर्नःपिताहिकमासर्वतातिमदितिंवृणीमहे ॥ ५ ॥

इन्द्रः। उक्थेन। शवसा। परुः। दधे। बृहस्पते। प्रऽतरीता।
असि। आयुषः। यज्ञः। मनुः। प्रऽमतिः। नः। पिता। हि। कम्।
आ। सर्वऽतातिम्। अदितिम्। वृणीमहे ॥ ५ ॥

अयमिन्द्रउक्थेन शवसा स्तुत्येन बलेन परुः पर्व यज्ञियमस्मदीयं वा दधे धारयति हे बृहस्पते आयुषोस्माकमायुष्यस्य प्रतरीता प्रवर्धयितासि भव तथा यज्ञोमनुर्मन्ता प्रमतिः प्रकृष्टमतिर्यस्य सः नः पिता पालकः सन् कं सुखं प्रयच्छतु यद्वा यज्ञोमनोर्मनुरिव प्रत्येकं सुखं प्रयच्छतु ॥ ५ ॥

५. इन्द्र स्तुत्य बल से हमारे यज्ञ की रक्षा करते हैं। बृहस्पति, तुम परमायु प्रदान किया करते हो। यज्ञ ही हमारी गति, मति, रक्षक और सुख है। सर्वग्राहिणी अदिति की हम प्रार्थना करते हैं।

इन्द्रस्यनुसुकृतंदैव्यंसहोग्निर्गृहेजरितामेधिरःकविः।
यज्ञश्चभूद्विदथेचारुरन्तमआसर्वतातिमदितिंवृणीमहे ॥६॥१६॥

इन्द्रस्य। नु। सुऽकृतम्। दैव्यम्। सहः। अग्निः। गृहे। जरिता।
मेधिरः। कविः। यज्ञः। च। भूत्। विदथे। चारुः। अन्तमः।
आ। सर्वऽतातिम्। अदितिम्। वृणीमहे ॥ ६ ॥ १६ ॥

दैव्यं देवानां हितं सहोबलं यदस्ति तदिन्द्रस्य नु सुकृतं इन्द्रेण खलु सुष्ठु संपादितं यद्वा यत्सुकृतं दैव्यं सहोबलं मरुत्संज्ञकमस्ति तदिन्द्रस्य नु इन्द्रसंबन्धि खलु अथवा इन्द्रस्य नु इन्द्रस्य संबन्धि सुकृतं दैव्यं सहोदेवार्हं बलमग्निर्गृहे अस्मदीये यागगृहे वर्तते हविर्विशेषः इन्द्र-

स्य संबन्धि सुष्ठु संपादितोदेवानां बलभूतोऽग्निर्गार्हपत्यः सन् वर्तते इत्यर्थः सचाग्निर्जरिताऽदेवानां स्तोतापेधिरः मेधोयज्ञोऽहविर्वा सद्वान् कविः क्रान्तप्रज्ञो यज्ञोयष्टव्यश्च भूत् भवति कुत्र विदथे यज्ञे । किंच सोग्निश्चारुश्चरणीयः अन्तमः अस्माकमन्तिकतमश्च ॥ ६ ॥

६. देवों का बल इन्द्र ने ही बनाया है। गृहस्थित अग्नि देवों की स्तुति करते, यज्ञ करते और कार्य-निर्वाह करते हैं। वे यज्ञ के समय पूज्य और रमणीय तथा हम लोगों के अपने हैं। सर्व-ग्राहिणी अदिति की हम प्रार्थना करते हैं।

नवोगुहाचकृमभूरिदुष्कृतंनाविष्ट्यंवसवोदेवहेळनम् ।
माकिर्नोदेवाअनृतस्यवर्पसआसर्वतातिमदितिंवृणीमहे ॥ ७ ॥

न । वः । गुहा । चकृम । भूरि । दुःऽकृतम् । न । आविःऽत्यम् । वसवः । देवऽहेळनम् । माकिः । नः । देवाः । अनृतस्य । वर्पसः । आ । सर्वऽतातिम् । अदितिम् । वृणीमहे ॥ ७ ॥

हे देवाः युष्माकं गुहा गुहायां प्रच्छन्ने देशे भूरि प्रभूतं दुष्कृतं पापं द्रोहमित्यर्थः न चकृम तथा आविष्ट्यं आविः संभूतं देवहेळनं देवानां क्रोधनं तन्निमित्तं द्रोहं नचकृम हे वसवो वासकादेवाः । किंच हे देवानोस्माकं अनृतस्य वर्पसोरूपस्य प्राप्तिर्माकिर्माभूत् इतः परं मानुषं रूपं माभूदित्यर्थः शिष्टमुक्तं ॥ ७ ॥

७. वसुओ, तुम्हारे परोक्ष में हमने कोई विशेष अपराध नहीं किया है। तुम्हारे सामने भी हमने ऐसा कोई कार्य नहीं किया है, जो देवों के क्रोध का कारण बने। देवो, हमें मिथ्या नहीं करना। सर्वग्राहिणी अदिति की हम प्रार्थना करते हैं।

अपामीवांसवितासाविषन्न्य१ग्वरीयइदपसेधन्त्वद्रयः ।
ग्रावायत्रमधुषुदुच्यतेबृहदासर्वतातिमदितिंवृणीमहे ॥ ८ ॥

अप । अमीवाम् । सविता । साविषत् । न्यक् । वरीयः । इत् । अप । सेधन्तु । अद्रयः । ग्रावा । यत्र । मधुऽसुत् । उच्यते । बृहत् । आ । सर्वऽतातिम् । अदितिम् । वृणीमहे ॥ ८ ॥

सविता सर्वस्य प्रेरकः सवितृदेवोनोस्माकं संबन्धिनममीवां रोगं अपसाविषत् अपप्रेरयतु अपगमयत्वित्यर्थः । तथावरीयइत् उरुतरमपि पापं न्यक् नीचीनमपसेधन्त्वद्रयः पर्वताभिमानिनोदेवाः अभिषवग्राव्णोवा एतत्सर्वं कुत्र भवत्विति चेत् उच्यते यत्र यस्मिन्प्रदेशे यस्मिन्यागे वा मधुरस्य सोमस्य सोता ग्रावा बृहत्प्रवृद्धमुच्यते स्तूयते तत्र ॥ ८ ॥

८. जहाँ मधु के समान सोमरस प्रस्तुत किया जाता और अनन्तर अभिषव-प्रस्तर को भली भाँति स्तुत किया जाता है, वहाँ का रोग सविता हटाते हैं और पर्वत वहाँ का गुरुतर अनर्थ दूर करते हैं। सर्वग्राहिणी अदिति की हम प्रार्थना करते हैं।

ऊर्ध्वोग्रावावसवोस्तुसोतरिविश्वाद्वेषांसिसनुतर्युयोत ।
सनोदेवःसवितापायुरीड्यआसर्वतातिमदितिंवृणीमहे ॥ ९ ॥

ऊर्ध्वः । ग्रावा । वसवः । अस्तु । सोतरि । विश्वा । द्वेषांसि ।
सनुतः । युयोत । सः । नः । देवः । सविता । पायुः । ईड्यः ।
आ । सर्वऽतातिम् । अदितिम् । वृणीमहे ॥ ९ ॥

हे वसवो देवाः सोतरि सोमाभिषवकर्तरि मयि ग्रावा ऊर्ध्वः उन्नतोऽस्तु तेनोच्छ्रितेन विश्वा द्वेषांसि सर्वानपि द्वेष्टॄन् सनुतः निगूढान् युयोत पृथक्कुरुत स सविता देवो नोऽस्माकं पायुः पालयिता कृवापाजीत्यादिनाउण् प्रत्ययः स ईड्यः स्तोतव्यश्च ॥ ९ ॥

९. वसुओ, सोम को प्रस्तुत करने का प्रस्तर ऊपर उठे। तब तक तुम लोग शत्रुओं को अव्यक्त भाव से अलग-अलग करो। सविता रक्षा करनेवाले हैं। उनका स्तोत्र करना चाहिए। सर्वग्राहिणी अदिति की हम प्रार्थना करते हैं।

ऊर्जंगावोयवसेपीवोअत्तनऋतस्ययाःसदनेकोशेअङ्ग्ध्वे ।
तनूरेवतन्वोअस्तुभेषजमासर्वतातिमदितिंवृणीमहे ॥ १० ॥

ऊर्जम् । गावः । यवसे । पीवः । अत्तन । ऋतस्य । याः । सदने ।
कोशे । अङ्ग्ध्वे । तनूः । एव । तन्वः । अस्तु । भेषजम् ।
आ । सर्वऽतातिम् । अदितिम् । वृणीमहे ॥ १० ॥

हे गावः आशिरार्थं यूयं यवसे तृणवति देशे पीवः प्रवृद्धं ऊर्जं रसं अत्तन अत्त ऋत-स्य यज्ञस्य सदने गृहे कोशे गोष्ठे दोहनस्थाने अङ्ग्ध्वे अंचयथ ता अत्तन तनूरेव तन्वे ज-नकशब्दः तनूरेव शरीरमेव तन्वः सोमरसस्य भेषजमस्तु यद्वा पृथगेव वाक्यं अस्माकं तन्वो भे-षजमस्तु किंच तनूरेव पशुशरीरमेव पशुना यागे सति स्वर्गस्य संपादयितुं शक्यत्वात् ॥ १० ॥

१०. गायो, तुम लोग गोचर-भूमि पर विचरण करके मोटी बनो। यज्ञ में तुम लोग दुग्ध-पात्र में दूध देती हो। तुम्हारा दूध सोमरस के औषध के समान हो। सर्वग्राहिणी अदिति की हम प्रार्थना करते हैं।

क्रतुप्रावाजरिताशश्वतामवइन्द्रइद्भद्राप्रमतिःसुतावताम् ।
पूर्णमूधर्दिव्यंयस्यसिक्तयआसर्वतातिमदितिंवृणीमहे ॥ ११ ॥

क्रतुऽप्रावा । जरिता । शश्वताम् । अवः । इन्द्रः । इत् । भद्रा ।
प्रऽमतिः । सुतऽवताम् । पूर्णम् । ऊधः । दिव्यम् । यस्य ।
सिक्तये । आ । सर्वऽतातिम् । अदितिम् । वृणीमहे ॥ ११ ॥

क्रतुप्रावा कर्मणां पूरकः प्रापूरणे आतोमनिन्नित्यादिना वनिप् जरिता स्तोता यजमानं साधु सोमः करोति स्तौति यद्वा शश्वतां सर्वेषां जरयिता इन्द्रइत् इन्द्रएव सुतावतां सोमवतां यजमानानां अघोरक्षको भद्रा भद्रया स्तुत्या प्रमतिः यस्येन्द्रस्य सिक्तये सेकाय पानाय ऊधः उद्भवनं द्रोणकलशं पूर्णं सोमेनपूर्णं भवति सएवाश्वः सएव प्रमतिरिति ॥ ११ ॥

११. इन्द्र यज्ञ को पूर्ण करते हैं, सबको जरा-युक्त करते हैं। वे युवक और सोम-यज्ञ-कर्त्ता की रक्षा करते हैं और उत्तम स्तोत्र पाकर अनुकूल होते हैं। उनके पान के लिए उद्धत द्रोण-कलश सोम से परिपूर्ण है। सर्वग्राहिणी अदितिदेवी की हम प्रार्थना करते हैं।

चित्रस्तेभानुःक्रतुप्राअभिष्टिःसन्तिस्पृधोजरणिप्राअधृष्टाः ।
रजिष्ठयारज्यापश्वआगोस्तूतूर्षतिपर्यग्रंदुवस्युः ॥ १२ ॥ १७ ॥

चित्रः । ते । भानुः । क्रतुऽप्राः । अभिष्टिः । सन्ति । स्पृधः ।
जरणिऽप्राः । अधृष्टाः । रजिष्ठया । रज्या । पश्वः । आ ।
गोः । तूतुर्षति । परि । अग्रम् । दुवस्युः ॥ १२ ॥ १७ ॥

हे इन्द्र ते भानुः प्रकाशश्चित्रः आश्चर्यभूतः चायनीयोवा तथा क्रतुप्राः समानुरस्माकं कर्मणां पूरकः अभ्यष्टिरन्वेषणीयः हे इन्द्र ते जरणिप्राः स्तोतॄणां धनस्य पूरयितारः अधृष्टाः अन्यैरप्रधृष्याः स्पृधः स्पर्धाः सन्ति यस्मादेवं तस्मात् रजिष्ठया ऋजुतमया रज्या रज्ज्वा गोः पश्वः पशोः अग्रं दुवस्युः परिचरणमिच्छन् एतन्नामा ऋषिः परितूतूर्षति अभित्वरयति ॥ १२ ॥

१२. इन्द्र, तुम्हारा प्रकाश आश्चर्यजनक है। वह प्रकाश कर्म-पूरक है। उसकी प्रार्थना करनी चाहिए। तुम्हारा दुर्द्धर्ष कार्य सारे स्तोताओं की मनःकामना पूर्ण करता है। इसी लिए दुवस्यु ऋषि अतीव सरल रज्जु के द्वारा गाय का अग्रभाग शीघ्र खींचते हैं।

॥ इत्यष्टमस्य पञ्चमे सप्तदशोवर्गः ॥ १७ ॥

उद्बुध्यध्वमिति द्वादशर्चं द्वितीयं सूक्तं सोमपुत्रस्य बुधस्यार्षं आद्योधिपदवि नवमी कष्-भरस्स्यंता च द्वे जगत्यौ चतुर्थीषष्ठ्यौ गायत्र्यौ निराद्यावानिति पञ्चमी बृहती शिष्टास्त्रिष्टुभः विश्वेदेवादेवता ऋत्विक्स्तुतिर्वासोमोवा देवता। तथाचानुक्रान्तं—उद्बुध्यध्वं बुधः सौम्यऋत्विक्स्तुतिर्वा नवम्यन्त्येजगत्यौ गायत्र्योर्मध्ये पञ्चमी बृहती। गतः सूक्तविनियोगः।

तत्र प्रथमा—

उद्बुध्यध्वंसमनसःसखायःसमग्निमिन्ध्वंबहवःसनीळाः ।
दधिक्रामग्निमुषसंचदेवीमिन्द्रावतोऽवसेनिह्वयेवः ॥ १ ॥

उत् । बुध्यध्वम् । सऽमनसः । सखायः । सम् । अग्निम् ।
इन्ध्वम् । बहवः । सऽनीळाः । दधिऽक्राम् । अग्निम् । उषसम् ।
च । देवीम् । इन्द्रऽवतः । अवसे । नि । ह्वये । वः ॥ १ ॥

अग्निं चेध्यमाणमृत्विजो वदन्ति हे सखायः सखिभूता ऋत्विजः समनसः समानमनस्काः परस्परमद्रोग्धारः अन्योन्यं कर्मानुकूला इत्यर्थः तादृशा यूयं उत् उत्कृष्टं बुध्यध्वं जानीध्वं उपरतं युष्माकं कर्तव्यमेषोपदिशति तथाग्निं समिन्ध्वं सम्यग् दीपयध्वं इन्धी दीप्तौ रौधादिकः लोटि श्नसोरल्लोप इत्यल्लोपः बहवोऽनेके सनीळाः समाननिवासाः एकस्यामेव शालायां निवसन्तः अहं च दधिक्रां एतन्नामिकां देवतां अग्निमुषसं च देवीं द्योतमानां देवानिन्द्रावतः इन्द्रेण युक्तान् वो युष्मानवसे अस्माकं रक्षणाय नि नितरां ह्वये आह्वयामि ॥ १ ॥

१. मित्र ऋत्विको, समान-मना होकर जागो। अनेक लोग एक स्थानवासी होकर अग्नि को प्रज्वलित करो। मैं दधिक्रा, उषा, अग्नि और इन्द्र को, रक्षण के लिए, बुलाता हूँ।

मन्द्राकृणुध्वंधियआतनुध्वंनावमरित्रपरणींकृणुध्वम् ।
इष्कृणुध्वमायुधारंकृणुध्वंप्राञ्चंयज्ञंप्रणयतासखायः ॥ २ ॥

मन्द्रा । कृणुध्वम् । धियः । आ । तनुध्वम् । नावम् ।
अरित्रऽपरणीम् । कृणुध्वम् । इष्कृणुध्वम् । आयुधा । अरम् ।
कृणुध्वम् । प्राञ्चम् । यज्ञम् । प्र । नयत । सखायः ॥ २ ॥

मन्द्रा मन्द्राणि मदकराणि स्तोत्राणि कृणुध्वं कुरुध्वं हे सखायः कृवि हिंसाकरणयोश्च धिन्विकृण्व्योरच्चेत्युप्रत्ययः अकारश्चान्तादेशः यद्वा करोतेर्व्यत्ययेन श्नुः तथा धियः कर्माणि वपनप्रदेशकर्षणादीनि आतनुध्वं विस्तारयत तथा अरित्रपरणीं कर्षणादिरूपेणारित्रेण पारयित्र्यां नावं वपनाख्यां कृणुध्वं कुरुध्वं तथा आयुधा आयुधानि सीरयुगादीनि अरं अलं कृणुध्वं हे सखायः ऋत्विजः प्राञ्चं प्रागञ्चनं यज्ञं यष्टव्यं अग्निं प्रणयत प्रकर्षेण नयत यद्वा कर्षणं प्राञ्चं कुरुतेत्यर्थः ॥ २ ॥

२. मित्रो, मदकर स्तोत्र करो। कर्षण (जोताई) आदि कर्मों का विस्तार करो। हल वपन-रूपिणी और पार लगानेवाली नौका प्रस्तुत करो। हल के फल या फाल को तेज और सुशोभित करो। मित्रो, उत्तम यज्ञ का अनुष्ठान करो।

अथ तृतीया—

युनक्त सीरा वि युगा तनुध्वं कृते योनौ वपतेह बीजम् ।
गिरा च श्रुष्टिः सभरा असन्नो नेदीय इत्सृण्यः पक्वमेयात् ॥ ३ ॥

युनक्त । सीरा । वि । युगा । तनुध्वम् । कृते । योनौ । वपत ।
इह । बीजम् । गिरा । च । श्रुष्टिः । सऽभराः । असत् । नः ।
नेदीयः । इत् । सृण्यः । पक्वम् । आ । इयात् ॥ ३ ॥

हे सखायो यूयं सीरा सीराणि युनक्त युङ्ध्वं अनडुद्भिः सह युजेर्लोटि मध्यमबहुवचने तप्तनप्तनथनाश्चेति तनबादेशः अवयवाक्तित्वाच्छसोरल्लोपश्च्यल्लोपाभावः तदर्थं युगा युगानि वितनुध्वं विस्तारयध्वं कृते च योनौ इह सीतायां बीजं ग्राम्यमारण्यं च वपत निक्षिपत तिलमाषव्रीह्यादिकं ग्राम्यसप्तकं वेणुश्यामाकनीवारादिकं आरण्यबीजसप्तकं चाकृष्टाकृष्टयोर्निवपतेत्यर्थः । सग्राम्याः कृष्टे सहारण्या अकृष्टे इत्यापस्तंबः । तथा नोऽस्माकं गिरा स्तुत्या भवत्स्वाम्या सहास्माकं श्रुष्टिरन्नं सभराः सभरं असत भवति भवतु तथा नेदीय इत् अन्तिकमेव सृण्यः सृणिरं कुशः अंकुशवद्वक्रोऽलवित्रः पक्वं सस्यमेषाव आभिमुख्येन गच्छति श्रुष्टिः सभराऽसत् सृण्यः पक्वमेयादिति यच्छानुवृत्तेस्तत्प्रयोगेऽप्यपरेति प्रथमस्य निघातस्याभावः ॥ ३ ॥

३. ऋत्विको, हल योजित करो। युगों (जुआठों) को विस्तृत करो। यहाँ जो क्षेत्र प्रस्तुत किया गया है, उसमें बीज बोओ। हमारी स्तुतियों के साथ हमारा अन्न परिपूर्ण हो। हँसुए (सृणि) पास के पके धान्य में गिरे।

सीरा युञ्जन्ति कवयो युगा वि तन्वते पृथक् । धीरा देवेषु सुम्नया ॥ ४ ॥

सीरा । युञ्जन्ति । कवयः । युगा । वि । तन्वते ।
पृथक् । धीराः । देवेषु । सुम्नऽया ॥ ४ ॥

कवयो मेधाविन ऋत्विजः सीरा सीराणि कर्षणसाधनानि नियुञ्जन्ति योजयन्ति युगा युगान्यपि पृथक् परस्परं वितन्वते भिन्नप्रदेशानि कुर्वन्ति कीदृशाः कवयः देवेषु विषये धीराः धीमन्तः किमर्थं सुम्नया सुखमिति सुम्ननाम सुखेच्छया सुम्नयाञ्चाल्लक्यन्तात्स्त्रियामप्रत्ययादित्यकारप्रत्ययः सुपांसुलुगिति तृतीयाया आकारः अथवा धीरा धीमन्तः देवेषु सुम्नया सुम्नेन देवेषु सुखं भूयादिति सुपांसुलुगित्यादिना विभक्तेर्याजादेशः ॥ ४ ॥

४. लाङ्गल (हल) जोते जाते हैं। कर्म-कर्ता लोग जुआठों (युगों) को अलग करते हैं और बुद्धिमान् लोग सुन्दर स्तोत्र पढ़ रहे हैं।

अथ पंचमी—

निराहावान्कृणोतन सं वरत्रा दधातन ।
सिञ्चामहा अवतमुद्रिणं वयं सुषेकमनुपक्षितम् ॥ ५ ॥

निः । आऽहावान् । कृणोतन । सम् । वरत्राः । दधातन ।
सिञ्चामहै । अवतम् । उद्रिणम् । वयम् ।
सुऽसेकम् । अनुपऽक्षितम् ॥ ५ ॥

हे ऋत्विजः आहावान् आहूयन्ते पानार्थं गावोऽत्रेत्याहावा निपानानि अश्वोचित्यादवि-क्षणनप्रदेशकर्षणार्थं गोपानसाधनद्रुममयपानपात्राण्युच्यते तानाहावान्निष्कृणोतन निष्कुरुत आङ्पूर्वाद्ध्वयतेर्निपानमाहाव इति निपातितः थाथादिस्वरः कृणोतन तप्तनप्तनथनाश्चेत्यादिना तनप् तेना-ङित्वाद्गुणः आत्मत्वयोरात इत्याकारलोपः । किमर्थमाहावकरणं वरत्रस्थापनं चेति अत्रोच्य-ते वयं अवतमवटं सिंचामहे कीदृशमवटं उद्रिणं उदकवन्तं सुषेकं सुष्ठु सेक्तुं शक्यं अनुपक्षितं मनुपक्षीणं कदाचिदप्युदकोपक्षयरहितं ॥ ५ ॥

५. पशुओं के जलपान-स्थान को बनाओ। वरत्रा (चर्म-रज्जु) को योजित करो। अधिक, अक्षय और सेचन-समर्थ गढ्ढे से जल लेकर हम सींचते हैं।

इष्कृताहावमवतं सुवरत्रं सुषेचनम् । उद्रिणं सिञ्चे अक्षितम् ॥ ६ ॥ १८ ॥

इष्कृतऽआहावम् । अवतम् । सुऽवरत्रम् । सुऽसेचनम् ।
उद्रिणम् । सिञ्चे । अक्षितम् ॥ ६ ॥ १८ ॥

इष्कृताहावं संस्कृताहावं अवतं अवटं द्रोणं सिंचे सेचयामि पुनः कीदृशमवटं सुवरत्रं शोभनवरत्रोपेतं सुषेचनं शोभनोदकसेकोपेतं उद्रिणं उदकवन्तं अक्षितमक्षीणं ॥ ६ ॥

६. पशुओं का जलपान-स्थान प्रस्तुत हुआ है। अधिक, अक्षय और जल-पूर्ण गढ्ढे में सुन्दर चर्म-रज्जु है। बड़ी सरलता से जल-सेचन किया जाता है। इससे जल लेकर सेचन करो।

॥ इत्यष्टमस्य पंचमेऽष्टादशो वर्गः ॥ १८ ॥

अथ सप्तमी—

प्रीणीताश्वान्हितं जयाथ स्वस्तिवाहं रथमित्कृणुध्वम् ।
द्रोणाहावमवतमश्मचक्रमंसत्रकोशं सिञ्चता नृपाणम् ॥ ७ ॥

अथाष्टमी--

व्रजंकृणुध्वंसहिवोनृपाणोवर्मसीव्यध्वंबहुलापृथूनि ।
पुरःकृणुध्वमायसीरधृष्टामावःसुस्रोच्चमसोदृंहतातम् ॥ ८ ॥

व्रजम् । कृणुध्वम् । सः । हि । वः । नृऽपानः । वर्म । सीव्यध्वम् ।
बहुला । पृथूनि । पुरः । कृणुध्वम् । आयसीः । अधृष्टाः ।
मा । वः । सुस्रोत् । चमसः । दृंहत । तम् ॥ ८ ॥

हे ऋत्विजो व्रजं कृणुध्वं व्रजं गोष्ठं कुरुध्वं आशिरदोहार्थं गोस्थानं कुरुत सहि सखलु वो नृपाणः नेतॄणां देवानां पानस्य देवपानसाधनमिति सान्नाय्यरूपेण वा आशिररूपेण वा गोः पयआदिकं देवाः पिबन्ति खलु वर्म वर्माणि सीव्यध्वं वर्मवत् पयानस्योभयतआच्छादकत्वात् चमसादीनि पात्राणि सदीव्यानि चोगानि वर्माणि तानि सीव्यध्वं दृढयध्वं कुरुध्वमित्यर्थः । कीदृशानि वर्माणि बहुला बहुलानि अनेकानि तानि च पृथूनि विस्तीर्णानि तथा पुरः पुराणि धिष्ण्यादीनि यज्ञस्थानां देवानां वा पुरः शरीराणि आयसीः अयोमयवत् सारभूताः अधृष्टाः अन्यैरधृष्याः पूरणीयामहावा पुरस्त्युष्यन्ते तानुकल्क्षणात् कुरुत वो युष्मदीयश्चमसो यज्ञा-ख्यो भक्षणसाधनश्चमसस्य वा चमसपक्षे सामान्येनैकवचनं मा सुस्रोत् मा स्रवेत् स्रवतेर्लुङि ब-हुलंछन्दसीति चापःश्लुः तं दृंहत दृढीकुरुत यथाविकलोन भवति तथा कुरुत दृह दृहि वृद्धौ भौवादिकः तस्माल्लोटि इदित्वान्नुम् ऋत्विक्स्तुतिपक्षे एवं । वैश्वदेवपक्षे अस्मदीयायोव्रजारो-प्यं नरोयोव्रजः पिबन्ति मत्यार्थिनां प्राणानिति नृपाणः सताददृशो युष्मदीयः खलु गोष्ठपक्षे न-राणां पानसाधनः स खलु पाद्यैः करणाधिकरणयोश्चेति ल्युट् वर्म वर्माणि कवचानि सीव्यध्वं बहुलानिपृथूनिच यथाभवन्ति तथा पुरः पुरीः कृणुध्वमायसीरन्यैरधृष्टाश्च चमसः जलग-साधनपात्रं मासुस्रोत् मा स्रवेत् तं दृंहतेतिदेवतानुग्रहलब्धफलोपदति ॥ ८ ॥

८. गोष्ठ प्रस्तुत करो। वह स्थान ही मनुष्यों के जलपान के लिए उपयुक्त है। अनेक स्थूल कवच सी कर प्रस्तुत करो, दृढ़तर लौहमय पात्र प्रस्तुत करो और चमस को दृढ़ करो, ताकि इससे जल न चू सके।

अथ नवमी--

आवोधियंयज्ञियांवर्तऊतयेदेवादेवींयजतांयज्ञियामिह ।
सानोदुहीयद्यवसेवगत्वीसहस्रधारापयसामहीगौः ॥ ९ ॥

आ । नः । धियम् । यज्ञियाम् । वर्ते । ऊतये । देवाः । देवीम् ।
यजताम् । यज्ञियाम् । इह । सा । नः । दुहीयत् । यवसाऽइव ।
गत्वी । सहस्रऽधारा । पयसा । मही । गौः ॥ ९ ॥

हे देवाः स्तोतारऋत्विजोयोयुष्माकमूतये यज्ञियां यज्ञार्हां धियं बुद्धिं आवर्ते प्रवर्तये य द्वा हे देवाऋत्विजोयोयज्ञियां धियं युष्माकं कर्तव्यत्वेन संबन्धिनोऽस्माकं ऊतये रक्षणायावर्ते अथवा देवाएव संबोध्याः हे देवावोयुष्माकं धियं बुद्धिं आवर्ते आवर्तयामि किमर्थं ऊतयेऽस्माकं रक्षणाय कीदृशीं धियं यज्ञियां यज्ञार्हां देवीं द्योतमानां यजतां पूज्यां इहास्मिन्यागेऽस्यां भूमौ वा एकोयज्ञियामितिशब्दः पूरणः सा धीर्नोऽस्माकं दुहीयत् दुह्यात् । दृष्टान्तः— यवसेवा यवसानि भक्षयित्वेव गत्वी पुनर्गोष्ठं गत्वा पीत्वेतिवत् पयसा सहस्रधारा मही महती गौर्यथा दुग्धे तद्वत् ॥ ९ ॥

९. देवो वा ऋत्विको, मैं तुम्हारे ध्यान को प्रवृत्त करता हूं, ताकि तुम रक्षा करो। वह ध्यान यज्ञोपयोगी है, वही तुम्हें यज्ञ-भाग देता है। जैसे घास खाकर गायें सहस्र धाराओं से दूध देती हैं, वैसे ही वह ध्यान हमारी अभिलाषा पूर्ण करे।

आ तू षिञ्च हरिमीं द्रोरुपस्थे वाशीभिस्तक्षताश्मन्मयीभिः ।
परि ष्वजध्वं दश कक्ष्याभिरुभे धुरौ प्रति वह्निं युनक्त ॥ १० ॥

आ । तु । सिञ्च । हरिम् । ईम् । द्रोः । उपऽस्थे । वाशीभिः ।
तक्षत । अश्मन्ऽमयीभिः । परि । स्वजध्वम् । दश । कक्ष्याभिः ।
उभे इति । धुरौ । प्रति । वह्निम् । युनक्त ॥ १० ॥

हे अध्वर्यो त्वं एनं हरिं हरितवर्णं सोमं द्रोः द्रुमविकारस्य पात्रस्योपस्थउपरि आसिञ्च आसेकं कुरु तुइति पूरणः। तदर्थं हे पात्रसंपादिनः अश्मन्मयीभिः अयःशिलासारभूताभिः वाशीभिस्तक्षत पात्राणि । नकारोपजनश्छान्दसः मयटः टित्वात् ङीप् । तानि पात्राणि सोमपूर्णानि एवं दशसंख्याकानि कक्ष्याभिः प्रकारैः पर्यायेण परिष्वजध्वं संस्कुरुध्वं आसादयत यद्वा वाशीभिरश्मन्मयीभिर्हविर्धानशकटे तक्षत तेन दशकक्ष्याभिर्दशसंख्याकाभीरज्जुभिः परिष्वजध्वं उभे धुरौ युगसंबन्धिन्यौ वह्निं वाहकावनड्वाहौ युनक्त अथवायं मंथप्रयनसेचकर्षणसाधनहलविषयत्वयाप्याख्येयः ॥ १० ॥

१०. काठ के पात्र में रक्खे हुए हरित-वर्ण सोम को सिंचित करो। प्रस्तरमय कुठारों से पात्र प्रस्तुत करो। दस अंगुलियों के द्वारा पात्र को वेष्टन करके धारण करो। वाहक पशुओं को रथ की दोनों धुराओं में योजित करो।

अथैकादशी—

उभे धुरौ वह्निरापिब्दमानोऽन्तर्योनेव चरति द्विजानिः।
वनस्पतिं वन आस्थापयध्वं नि षू दधिध्वमखनन्त उत्सम्॥ ११॥

उभे इति। धुरौ। वह्निः। आऽपिब्दमानः। अन्तः। योनाऽइव। चरति। द्विऽजानिः। वनस्पतिम्। वने। आ। अस्थापयध्वम्। नि। सु। दधिध्वम्। अखनन्तः। उत्सम्॥ ११॥

हविर्धानशकटस्योभे धुरौ आपिब्दमानः आशब्दयमानो वह्निर्वाहकोऽनड्वान् योनावन्तरिव द्विजानिः द्विजायः यथोऽन्तश्चरति तं वनस्पतिं वनस्पतिविकारं शकटं वने वनसंबन्धिनि वृक्षे मेथीमूले इत्यर्थः तत्रास्थापयध्वं यद्वा वने वननीये देशे आस्थापयध्वं आस्थापयत पश्चात्तदर्थं सोमं सु सुष्ठु निदधिध्वं सुखं यथा भवति तथा स्थापयतासंयां अभिषवप्रदेशे वा पश्चादुत्सं तद्रसं अखनन्त संपादयतेत्यर्थः। अथवायमपि मंत्रः कर्षणपरोऽव्याख्येयः। यस्य लांगलस्योभे धुरावपिब्दमानः शब्दयमानो वह्निरनड्वान् अन्तर्योनाविवेत्यादि समानं तादृशं वनस्पतिं वनस्पतिविकारं लांगलं वने वननीये वपनार्थकर्षणप्रदेशे आस्थापयध्वं सु सुष्ठु सर्वत्र तं लांगलं निदधिध्वं उत्सं सेकसाधनं गर्तं सिक्त्वा प्रदेशं अखनन्तः॥ ११॥

११. रथ की दोनों धुराओं को शब्दायमान करके रथ-वाहक पशु वैसे ही विचरण करता है, जैसे दो स्त्रियों का स्वामी रति-क्रीड़ा करता है। काठ के शकट को काठ के आधार पर रक्खो, भली भाँति संस्थापित करो—ताकि शकट आधार-शून्य न होने पावे।

छोहनिमाक्षणाच्छंसिशस्त्रे कपृन्नर इत्येषा—कपृन्नरोऽयक्षमाचीरजगन्वेति सूत्रितं हि।

सैषा द्वादशी—

कपृन्नरः कपृथमुद्दधातन चोदयत खुदत वाजसातये।
निष्टिग्र्यः पुत्रमा च्यावयोतय इन्द्रं सबाध इह सोमपीतये॥ १२॥ १९॥

कपृत्। नरः। कपृथम्। उत्। दधातन। चोदयत। खुदत। वाजऽसातये। निष्टिग्र्यः। पुत्रम्। आ। च्यवय। ऊतये। इन्द्रम्। सऽबाधः। इह। सोमऽपीतये॥ १२॥ १९॥

हे नरो नेतारऋत्विजः एष इन्द्रः कपृत् सुखस्य पूरको महतां स्तोतॄणां च कमिति सुखनाम कपृथं सुखस्य पूरयितारमिन्द्रं चोदयत प्रेरयत खुदत खुदं क्रीडमत खुदं क्रीडायां भौवादिकः व्यत्ययेन शः रेफलोपश्छान्दसः संपिष्ट संस्कुरुतेत्यर्थः किमर्थं वाजसातये अन्नस्य

कामाय यदेवाह—हे होतः निष्टिग्र्यः पुत्रं निष्टिं दितिं स्वसपत्नीं गिरतीति निष्टिग्रीरदितिः तस्याः पुत्रमिन्द्रं सबाधः सहबाधैः भयासत्त्वैः कर्मभिर्बाध्यन्त इति सबाधऋत्विजः यथाविधापूर्वं सोमपीतये तस्य सोमपानायोतयेऽस्माकं रक्षणाय वा च्यवय व्यत्ययेनैकवचनं आच्यावयतेत्यर्थः ॥ १२ ॥

१२. कर्माध्यक्षो, इन्द्र सुख के दाता हैं। इन्हें सुखमय सोम दो। अन्न देने के लिए इन्हें प्रेरित करो, अनुरुद्ध करो। इन्द्र अदिति के पुत्र हैं। तुम सब लोगों को पीड़ा का डर है। फलतः रक्षण के लिए उन्हें यहाँ बुलाओ, ताकि सोमपान करें।

॥ इत्यष्टमस्य पञ्चमे एकोनविंशो वर्गः ॥ १९ ॥

प्र ते रथमिति द्वादशर्चं षष्ठं सूक्तं भार्म्यश्वपुत्रो मुद्गलऋषिः आद्या तृतीया अन्त्या चेति तिस्रो बृहत्यः शिष्टानव त्रिष्टुभः द्रुघणो नाम मुद्गरः देवत्यमिदं इन्द्रदेवत्यं वा । तथा चानुक्रान्तं—प्र ते मुद्गलो भार्म्यश्वो द्रुघणेन वृषभेण चाजिं जिगायेति द्रौघणं वाद्यातृतीयोत्त्याश्च बृहत्य इति । गतो विनियोगः । अत्राहुः—मुद्गलस्य हृता गावश्चोरैस्त्वेका गरद्गवं । तमिष्टं शकटे कृत्वा गलैकमगुराद्गवं ॥ १ ॥ द्रुघणं युयुजे तत्र चौरमार्गानुसारकः । द्रुघणं चाग्रतः क्षिप्त्वा चौरेभ्यो गाः पुनः स्वगा इति ॥ २ ॥ तथा निरुक्तेऽपीयं कथा सूचिता—मुद्गलो भार्म्यश्व ऋषिर्वृषभं च द्रुघणं च युक्त्वा संग्रामे व्यवहृत्याजिं जिगायेति ।

प्रतेरथंमिथूकृतमिन्द्रोऽवतुधृष्णुया ।
अस्मिन्नाजौपुरुहूतश्रवाय्येधनभक्षेषुनोऽव ॥ १ ॥

प्र । ते । रथम् । मिथुऽकृतम् । इन्द्रः । अवतु । धृष्णुऽया ।
अस्मिन् । आजौ । पुरुऽहूत । श्रवाय्ये । धनऽभक्षेषु । नः । अव ॥ १ ॥

हे मुद्गल ते रथं मिथूकृतं मिथःकृतं असहायं कृतं अथवा मिथुरिति मिथ्यानाम अश्वादिभिः शून्यं कृतं धृष्णुया धर्षणशील इन्द्रः अवतु रक्षतु यद्वा धृष्णुया धर्षणशीलेन वज्रेण उभयत्र सुपां सुलुगिति सुपो याजादेशः । अथ प्रत्यक्षकृतः हे पुरुहूत बहुभिराहूतेन्द्र अस्मिन्नाजौ संग्रामे अपहृतगोभिश्चोरैः कृते संग्रामे कीदृशे श्रवाय्ये श्रोतव्ये विश्रुत इत्यर्थः श्रुदक्षीत्यादिना आय्यप्रत्ययः धनभक्षेषु अस्मासु गोरूपधनभजनकामेषु सत्सु यद्वा गोरूपधनस्य भक्षकेषु चौरेषु जेतव्येषु सत्सु नोऽस्मानवरक्ष ॥ १ ॥

१. मुद्गल, युद्ध में जिस समय तुम्हारा रथ असहाय होता है, उस समय दुर्द्धर्ष इन्द्र उसकी रक्षा करें। इन्द्र, इस प्रसिद्ध युद्ध में, धनोपार्जन के समय, तुम हमारी रक्षा करना।

---

१ नि० ९. २३ ।

अथ द्वितीया—

उत्स्म॒वातो॑वहति॒वासो॑अस्या॒अधि॑रथं॒यदज॑यत्स॒हस्र॑म् ।
र॒थीर॑भून्मुद्ग॒लानी॒गवि॑ष्टौ॒भरे॑कृ॒तंव्य॑चेदिन्द्रसे॒ना ॥ २ ॥

उत् । स्म॒ । वातः॑ । व॒ह॒ति॒ । वासः॑ । अ॒स्याः॒ । अधि॑ऽरथम् ।
यत् । अज॑यत् । स॒हस्र॑म् । र॒थीः । अ॒भू॒त् । मु॒द्ग॒लानी॑ । गोऽइ॑ष्टौ ।
भरे॑ । कृ॒तम् । वि । अ॒चे॒त् । इ॒न्द्र॒ऽसे॒ना ॥ २ ॥

अस्याः रथीरभून्मुद्गलानीति वक्ष्यमाणत्वादस्य मुद्गलस्य पत्न्याः सारथिभूतायाः वासोंऽशुकं वातो वायुरुद्वहति ऊर्ध्वं प्रापयति श्रमजनितस्वेदापनयाय अथवा शीघ्ररथधावनजनितो वायुरंशुकं चालयतीत्यर्थः। कदेत्युच्यते—यद्यदाधिरथं अधिकं रथमारूढा सहस्रं सहस्रसंख्याकं गोसंघमजयत्तदा यद् वा गोसहस्रमजयत् अस्या इति वा योज्यं यद्योगाज्जयतेर्नैनिघातः गविष्टौ गवामन्वेषणे मुद्गलानी मुद्गलस्य पत्नी रथीरभूत् सारथिरभवत् छान्दसमानुक् इन्द्रसेनाख्या परिवृढस्येन्द्रस्य सेनानी यद्वा इन्द्रस्य शत्रूणां दारयितुः मुद्गलस्य सेनानीरूपा मुद्गलानी भरे संग्रामे कृतं संपादितं गोसंघं व्यचेत् व्यचिनोत् शत्रुभ्यः पृथक्कृतवती चयतेर्लङि बहुलं छन्दसीति विकरणस्य लुक् ॥ २ ॥

२. जिस समय रथ पर चढ़कर मुद्गल की पत्नी (मुद्गलानी) सहस्र गायों को जीतनेवाली हुई, उस समय उनके वस्त्र का संचालन वायु ने किया। गायों के जीतने के समय मुद्गल-पत्नी रथी हुई। इन्द्र-सेना नाम की वह मुद्गलानी युद्ध के समय शत्रुओं के हाथ से गायों को ले आई।

अ॒न्तर्य॑च्छ॒जिघां॑सतो॒वज्र॑मिन्द्राभि॒दास॑तः ।
दास॑स्यवामघव॒न्नार्य॑स्यवास॒नुत॒र्यव॑यावधम् ॥ ३ ॥

अ॒न्तः । य॒च्छ॒ । जिघां॑सतः । वज्र॑म् । इ॒न्द्र॒ । अ॒भि॒ऽदास॑तः ।
दास॑स्य । वा॒ । म॒घ॒ऽव॒न् । आर्य॑स्य । वा॒ । स॒नु॒तः । य॒व॒य॒ । व॒धम् ॥ ३ ॥

हेन्द्र जिघांसतो हन्तुमिच्छतः अभिदासतः अभिद्रवतः शत्रोर्वज्रमन्तर्यच्छ अन्तर्गमय। किंचाह—हे मघवन् धनवन्निन्द्र दासस्य वा उपक्षीणस्याल्पस्य आर्यस्याभिगन्तव्यस्य महतो वा शत्रोः वधं वधनायैव हननसाधनं वज्रं सनुतः अन्तर्हितनामैतत् अन्तर्हितं गूढं युध्यमानं यवय पृथक्कुरु ॥ ३ ॥

३. इन्द्र, अनिष्टकर्त्ता और मारने को तैयार शत्रुओं के ऊपर वज्र-पात करो। दासजातीय हो या आर्यजातीय हो, शत्रु का, गूढ़ रूप से, वध करो।

अथ चतुर्थी—

उन्नोह्रदमपिबज्जर्हृषाणःकूटंस्मतृंहदभिमातिमेति।
प्रमुष्कभारःश्रवइच्छमानोजिरंबाहूअभरत्सिषासन्॥ ४॥

उन्नः। ह्रदम्। अपिबत्। जर्हृषाणः। कूटम्। स्म। तृंहत्।
अभिऽमातिम्। एति। प्र। मुष्कऽभारः। श्रवः। इच्छमानः।
अजिरम्। बाहू इति। अभरत्। सिसासन्॥ ४॥

अत्र वृषभः स्तूयते वृषभः उन्नः उदकस्य ह्रदं अगाधजलाशयमपिबत् जर्हृषाणः अत्यन्तं हृषितः सन् तथा कूटं पर्वतशृंगं चोरैर्गोपिधानार्थं निहितं तृंहत् स्म शृंगेण विहिंसितवान् व्यदारयदित्यर्थः। तथा कृत्वा अभिमातिमेति शत्रुं गच्छति हन्तुं पश्चान्मुष्कभारः महामुष्कः प्रवृद्धस्य वृषभस्य हि मुष्कवृद्धिर्भवति तथा प्रवृद्धो वृषभः श्रवः सूयतइति श्रवो यशः इच्छमानः इच्छन् अजिरे गमनशीलं शत्रुं बाहू बाहुभ्यां बाह्वोर्वा प्राभरत् प्रहृतवान् यद्वा अजिरमिति क्षिप्रनाम क्षिप्रं सिषासन् संभक्तुमिच्छन् बाहू प्राभरत् प्रसारितवानित्यर्थः॥ ४॥

४. यह वृषभ महानन्द के साथ जल पी चुका। अपनी सींग से मिट्टी के ढेर को खोदकर वह शत्रु की ओर दौड़ा। उसका अण्डकोष लम्बायमान है। आहार की इच्छा से वह दोनों सींगों को तेज करके शीघ्र आ रहा है।

अथ पंचमी—

न्यक्रन्दयन्नुपयन्तएनममेहयन्वृषभंमध्यआजेः।
तेनसूभर्वंशतवत्सहस्रंगवांमुद्गलःप्रधनेजिगाय॥ ५॥

नि। अक्रन्दयन्। उपऽयन्तः। एनम्। अमेहयन्। वृषभम्।
मध्ये। आजेः। तेन। सुऽभर्वम्। शतऽवत्। सहस्रम्।
गवाम्। मुद्गलः। प्रऽधने। जिगाय॥ ५॥

मुद्गलमाह तेनेति पञ्चम्यर्धर्चस्य मध्यमाध्याहारः यमेनं वृषभं न्यक्रन्दयन् नितरां क्रन्दनमकुर्वन् के उपयन्तः समीपे गच्छन्तो नराः यथा महता क्रन्दनेन शत्रवो भीताः पलायन्ते तथा कुर्वन् किं वृषभं वर्षकं सेक्तारं आजेः संग्रामस्य मध्ये अमेहयन् मूत्रपुरीषोत्सर्गं विश्रामार्थं कारितवन्तः सुभर्वं सर्वैर्विरचितकर्मा शोभनपणकादिभक्षकं [illegible]

यथा स्यात्तेत्यर्थः । यद्वैवं दोसहस्रविशेषणं येन ककुद्रूपेण वृषभेण सुगवं सुष्ठु गमनशीलत्वादि शोभनपृष्ठवीर्यमेवं गवां सहस्रं मुद्गलप्रतनामाहं प्रधने संग्रामे जिगाय अजैषं ॥ ५ ॥

५. मनुष्यों ने इस वृषभ के पास जाकर उसे गरजाया और युद्ध के बीच उससे मूत्र-त्याग कराया। इससे मुद्गल ने उत्तम और आहार-पटु सैकड़ों-सहस्रों गायों को जीता।

ककर्दवे वृषभो युक्त आसीदवावचीत्सारथिरस्य केशी ।
दुधेर्युक्तस्य द्रवतः सहानस ऋच्छन्ति ष्मा निष्पदो मुद्गलानीम् ॥ ६ ॥ २० ॥

ककर्दवे । वृषभः । युक्तः । आसीत् । अवावचीत् । सारथिः ।
अस्य । केशी । दुधेः । युक्तस्य । द्रवतः । सह । अनसा ।
ऋच्छन्ति । स्म । निःऽपदः । मुद्गलानीम् ॥ ६ ॥ २० ॥

ककर्दवे हिंसनाय शत्रूणां वृषभो वर्षिता गोभिर्युक्त आसीत् रथे संबद्धोऽभूत् केशी केशवान् प्रग्रहवान् अस्य राज्ञो रथस्य वा सारथिर्मुद्गलानीत्यर्थः सारथ्यभिप्रायेण केशीति पुंलिङ्गता अवावचीत् वृषभभयजनकं शत्रुभयजनकं वा क्रोशं अकरोत् अथवा केशी केशिनी सारथिरस्य अमुमित्यर्थः अमुं वृषभं शब्दमकारयत् वच परिभाषणे इत्यस्य केवलस्य अन्तर्णीतण्यर्थस्य यङ्लुगन्तस्य लङि रूपं अथवा अस्य सारथिः सहायभूतः केशी प्रकृष्टकेशो वृषभः अवावचीत् भृशमशब्दयत् । एवंभूतस्य दुधेः दुर्धरस्य अनसा सह द्रवतः शीघ्रं शत्रुमध्ये रथेन सह धावतो वृषभस्य भयंकरशब्देन निष्पदो निर्गच्छन्त्यो योद्धारो मुद्गलानीं मुद्गलस्य योषितं सारथिभूतां पत्नीं ऋच्छन्ति स्म अगच्छन्नित्यर्थः पाघ्रेत्यादिना ऋच्छादेशः ॥ ६ ॥

६. शत्रु-हिंसा के लिए वृषभ योजित किया गया। उसकी रस्सी को धारण करनेवाली सारथि मुद्गलानी गरजने लगीं। रथ में जोते गये उस वृष को पकड़कर रखा नहीं गया। वह शकट लेकर दौड़ा। सेनायें मुद्गलानी के पीछे-पीछे चलीं।

॥ इत्यष्टमस्य पंचमे विंशोवर्गः ॥ २० ॥

अथ सप्तमी—

उत प्रधिमुदहन्नस्य विद्वानुपायुनग्वंसगमत्र शिक्षन् ।
इन्द्र उदावत्पतिमघ्न्यानामरंहत पद्याभिः ककुद्मान् ॥ ७ ॥

उत । प्रऽधिम् । उत् । अहन् । अस्य । विद्वान् । उप । अयुनक् ।
वंसगम् । अत्र । शिक्षन् । इन्द्रः । उत् । आवत् । पतिम् ।
अघ्न्यानाम् । अरंहत । पद्याभिः । ककुत्ऽमान् ॥ ७ ॥

उतापि च विद्वान् मुद्गलोऽस्य रथस्य प्रधिं प्रधिरपच्छिन्नकाष्ठपात्रकादः सन् रथावयवा-नामुपलक्षकः रथावयवमुदहन् उदगमयत् रथं समनह्यदित्यर्थः। तदनन्तरमत्र रथे वंसगं वन-नीयगमनं वृषभं शिक्षन् शिक्षयन् रज्जुषु स्थापयन् उपायुनक् रथसमीपे युगे अयोजयत् यु-जेर्लङि सिपो हल्ङ्यादिलोपः एवंसति इन्द्रोदेवः अघ्न्यानां अहन्तव्यानां गवां पतिं उदवत् उत्क-र्षेणावत् रक्षामकरोत् पश्चात्ककुद्मान् वृषभः पद्याभिः सरणिभिः अरंहत वेगेनागमदरंहिष्टेत्य-र्थः ॥ ७ ॥

७. विद्वान् मुद्गल ने रथ-चक्र को चारों ओर बाँध दिया। बड़ी निपुणता से उन्होंने रथ में बैल को जोता। गायों के पति उस वृष को इन्द्र ने बचाया। वह वृष बड़े वेग से मार्ग पर चला।

शुनमष्ट्राव्यचरत्कपर्दी वरत्रायां दार्वानह्यमानः।
नृम्णानि कृण्वन्बहवे जनाय गाः पस्पशानस्तविषीरधत्त ॥ ८ ॥

शुनम् । अष्ट्राऽवी । अचरत् । कपर्दी । वरत्रायाम् ।
दारु । आऽनह्यमानः । नृम्णानि । कृण्वन् । बहवे ।
जनाय । गाः । पस्पशानः । तविषीः । अधत्त ॥ ८ ॥

शुनमिति सुखनाम सुखं यथाभवति तथा अष्ट्रावी अष्ट्राप्रतोदः तद्वान् छान्दसोविनिः कपर्दी कपर्दवान् अचरत् संचरति। किंकुर्वन् वरत्रायां वध्रौ दारुकाष्ठं रथाङ्गभूतमानह्यमानः सर्वतोबध्नन् पुनः किंकुर्वन् बहवे जनाय स्वपुत्रभृत्यादिलक्षणाय नृम्णानि धनानि शत्रुसंब-न्धीनि सुखानिवा कृण्वन् गाः पस्पशानः स्पृशन् स्पशबाधनस्पर्शनयोः छान्दसोलिटि कानच् एवंकुर्वन् तविषीर्बलानि अधत्त धत्ते धनंप्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ८ ॥

८. चाबुक और रस्सीवाला या डोल (कपर्द) वाला चर्मरज्जु (वरत्रा) के द्वारा रथाङ्ग को बाँधते हुए भली भाँति विचरण करने लगा। अनेक लोगों के धन का उद्धार करने लगा। अनेकानेक गायों को घर लाया।

अथ नवमी—

इमं तं पश्य वृषभस्य युञ्जं काष्ठाया मध्ये द्रुघणं शयानम्।
येन जिगाय शतवत्सहस्रं गवां मुद्गलः पृतनाज्येषु ॥ ९ ॥

इमम् । तम् । पश्य । वृषभस्य । युञ्जम् । काष्ठायाः । मध्ये ।
द्रुऽघनम् । शयानम् । येन । जिगाय । शतऽवत् ।
सहस्रम् । गवाम् । मुद्गलः । पृतनाऽज्येषु ॥ ९ ॥

कंचनसहायं सेनादिसहायाभावेन जयविषये उपहासं कुर्वाणं पविष्यतीति राजानु-षणेन वृषभेण पार्ष्णिं जिगायेत्युक्तत्वात् पूर्वं वृषभोवर्णितः अत्रद्रुघणोवर्ण्यते हेसखे इमिमं द्रुघणं पश्य कीदृशमिममिति उच्यते युजेरसमासेइति नुम् युञ्जं युज्यते इति युक् सखायुज-भस्य सखिभूतं वृषभोपायंसमर्थं साधयति तावन्तमेव साधयन्तमित्यर्थः। पुनः कीदृशं काष्ठा-यामध्ये। आज्यन्तोपिकाष्ठाउच्यते इतिनिरुक्तं। आज्यं तस्य मध्ये संग्रामइत्यर्थः। तत्र श-यानं हन्तव्यान् सर्वान् हत्वा सुखेन स्वपन्तं निर्व्यापारत्वेन वर्तमानं ईदृशं द्रुममयं घनं पश्येत्य-र्थः येन द्रुघणेन शतवत् शतोपेतं गवां सहस्रं पृतनाज्येषु संग्रामे जिगाय अहमजैषं तमिमं पश्येति समन्वयः जयतेर्लिट् सन्लिटोर्जेरित्यभ्यासादुत्तरस्य कुत्वं मिथोणाद्द ॥ ९ ॥

९. युद्ध-सीमा में जो मुद्गल गिरा हुआ है, उसने उस वृष का साथ दिया था। इसके द्वारा मुद्गल ने सैकड़ों और सहस्रों गायों को जीता था।

आरेअघाकोन्वी३त्थाददर्शयंयुञ्जन्तितम्वास्थापयन्ति ।
नास्मैतृणंनोदकमाभरन्त्युत्तरोधुरोवहतिप्रदेदिशत् ॥ १० ॥

आरे । अघा । कः । नु । इत्था । ददर्श । यम् । युञ्जन्ति । तम् । ऊँ इति । आ । स्थापयन्ति । न । अस्मै । तृणम् । न । उदकम् । आ । भरन्ति । उत्ऽतरः । धुरः । वहति । प्रऽदेदिशत् ॥ १० ॥

यआरे समीपएव अघा अघानि दुःखानि शत्रुरूपाणि करोति तं कोनामनु इदानीं इत्था इत्थं ददर्श पश्यति। किंच यं द्रुघणं युञ्जन्ति रथे तमु तमेवास्थापयन्ति आरोहयन्तीत्यर्थः। अथवा यं रथे युञ्जन्ति तमेव प्रहरणार्थमास्थापयन्ति उभयविधकार्यमेकः करोतीत्यर्थः। कि-चास्मै तृणं नाभरन्ति नाहरन्ति तथोदकं नाहरन्ति हग्रहोर्भइति भत्वं ईदृशोद्रुघण उत्तरोदक्षि-णस्य वृषभस्य सख्युत्तरः सन् धुरोरथभारस्य रथधुरं वहति प्रदेदिशत् प्रकर्षेण जयं स्वामिने प्रदिशन् शत्रूणां वा भयंप्रदिशन् वहति दिशअतिसर्जने इत्यस्माद्यङ्लुगन्ताच्छतरिरूपं ॥ १० ॥

१०. किसी ने अत्यन्त दूर देश में वा समीप में कभी ऐसा देखा है ? जो रथ में योजित किया जाता है, वही उसपर प्रहरण के लिए बैठाया जाता है। इसे घास और जल नहीं दिया गया है; तो भी यह रथ-धुरा का भार ढो रहा है। यह प्रभु को विजयी भी करता है।

अथैकादशी—

परिवृक्तेवपतिविद्यमानट्पीप्यानाकूचक्रेणेवसिञ्चन् ।
एषैष्याचिद्रथ्याजयेमसुमङ्गलंसिनवदस्तुसातम् ॥ ११ ॥

---

१ नि० २. १५।

परिवृक्ताऽइव । पतिऽविद्यम् । आनट् । पीप्याना ।
कूचक्रेणऽइव । सिञ्चन् । एषऽएष्या । चित् । रथ्या ।
जयेम । सुऽमङ्गलम् । सिनऽवत् । अस्तु । सातम् ॥ ११ ॥

अथ मुद्गलानी सारथिः स्तूयते—एषा मुद्गलानी परिवृक्तेव वृषीवर्जने परित्यक्ता पत्या पत्याविमुक्ता योषिदिव सा यथा पतिविधं विधोविधोऽभिलषणीयः पतिरसौ विद्यमपतिविद्यमानये पशुरूपविविधं आनट् आनड्व्याप्तिकर्मा नशेर्लुङि मंत्रेघसेति चुर्लुक् छन्दस्यपि दृश्यतइत्यन- जादीनामप्याडागमः अस्तोर्वेर्वा ढिटि नलोपश्छान्दसः तथा पतिसमीपं सारथित्वेनागत्य पी- प्याना वर्धमाना भवति किमिव कूचक्रेणेव सिंचन् कुः पृथिवी तस्याश्चकोपलयः कूचकः येन वर्षणीयत्वेन निमित्तेन सिंचन् जलंवर्षन् मेघइव सयथा अन्तरिक्षे स्वल्पमात्रोपि वर्षणसमये महान् भवति तद्वदियमपि शत्रुमध्ये शरधारावर्षन्ती वर्धतइत्यर्थः । तथा एषैष्या एषितव्यो- गोसंघः एषः तमिच्छतीत्येषैषी ईदृश्या तयारथ्या सारथिभूतया जयेम शत्रुभिरपहृतं गोसंघं तस्याः सातं दत्तं संभक्तं वा सुमंगलं शोभनमंगलवत् सिनवत् सिनमन्नं तद्वदस्तु गोरूप- मन्नवत् भवतु ॥ ११ ॥

११. पति-वियुक्ता स्त्री के समान मुद्गलानी ने वर्धित प्रदर्शित करके पति के धन का ग्रहण किया—उन्होंने मानो मेघ के समान बाण-वर्षण किया। ऐसे सारथि के द्वारा हम जय प्राप्त करें। हमें अन्न आदि मिले।

अथ द्वादशी—

त्वंविश्व॑स्य॒जग॑तश्चक्षु॑रिन्द्रासि॒चक्षु॑षः ।
वृषा॒यदा॒जिंवृष॑णा॒सिषा॑ससि॒चो॒दय॒न्वध्रि॑णायु॒जा ॥ १२ ॥ २१ ॥

त्वम् । विश्वस्य । जगतः । चक्षुः । इन्द्र । असि । चक्षुषः ।
वृषा । यत् । आजिम् । वृषणा । सिसाससि । चोदयन् ।
वध्रिणा । युजा ॥ १२ ॥ २१ ॥

सूक्तस्य विकल्पेनैन्द्रत्वात् आर्षविन्द्रस्य स्तुतत्वादन्त्येपि इन्द्रः स्तूयते । हेइन्द्र त्वं विश्व- स्य सर्वस्यजगतः चक्षुः चक्षुष्मतः पश्यतोवाजगतः चक्षुरसि प्रत्येकमुत्पत्तिविशिष्टचक्षुःस- त्त्वेपि सर्वस्य साधारणं चक्षुरसि त्वया सृष्टत्वानैहिकामुष्मिकपदार्थान्पश्यन्तीत्यर्थः त्वामेव हि यज्ञादिना लब्ध्वा पुरुषार्थान् साधयन्ति यद्वा विश्वस्य जगतोपरिमितं चक्षुरसि तस्यापि

चक्षुषस्त्वं चक्षुरसि यद्यस्मात् वृषा अभिमतवर्षकस्त्वं आजिं मुद्गलस्य मम संग्रामं वध्रिणा पाशेन युजा युजौ युक्तौ वृषणा वृषणौ वर्षकावश्वौ रथे योजयित्वा चोदयत् शत्रुषु प्रेरयत् सिषाससि आजिं संभक्तुमिच्छसि तस्माच्चक्षुरसि ॥ १२ ॥

१२. इन्द्र, तुम सारे संसार के नेत्र-रूप हो। जिन्हें नेत्र हैं, उनके भी तुम नेत्र हो। तुम जल-वर्षक हो। दो अश्वों को रज्जु के द्वारा एकत्र बाँध करके चलाते और धन देते हो।

॥ इत्यष्टमस्य पञ्चमे एकविंशोवर्गः ॥ २१ ॥

आशुःशिशानइति त्रयोदशर्चं चतुर्थं सूक्तं इन्द्रपुत्रस्य अप्रतिरथनाम्नआर्षं त्रयोदश्यनुष्टुप् शिष्टास्त्रिष्टुभः बृहस्पतेपरिदीयेत्यस्या बृहस्पतिर्देवता अमीषां चित्तमित्यस्या अप्वाख्या देवी देवता शिष्टाऐन्द्र्यः त्रयोदशी विकल्पेन मारुती तथाचानुक्रान्तं—आशुः सप्तोनैन्द्रोप्रतिरथश्चतुर्थीं बार्हस्पत्योपान्त्याप्वादेव्यन्त्यानुष्टुम्मारुतीवेति । साग्निचित्येकतौ चित्याग्निषु प्रणीयमानेषु दक्षिणतोवजता ब्रह्मणैतत्सूक्तं जप्यं । तथाचसूत्रितं—दक्षिणतश्चव्रजं जपत्याशुःशिशानइतिसूक्तं समाप्येति । ब्रह्मप्रतिरथंजपित्वेतिच । युद्धार्थं राज्ञः सन्नहनेअनेन सूक्तेन राजा ईक्षितव्यः । सूत्रितं अथैनमन्वीक्षेताप्रतिरथे शासनसौपर्णैरिति ।

तत्र प्रथमा—

आशुःशिशानोवृषभोनभीमोघनाघनःक्षोभणश्चर्षणीनाम् ।
संक्रन्दनोनिमिषएकवीरःशतंसेनाअजयत्साकमिन्द्रः ॥ १ ॥

आशुः । शिशानः । वृषभः । न । भीमः । घनाघनः ।
क्षोभणः । चर्षणीनाम् । सम्ऽक्रन्दनः । अनिऽमिषः । एकऽवीरः ।
शतम् । सेनाः । अजयत् । साकम् । इन्द्रः ॥ १ ॥

अयमिन्द्रः आशुः शीघ्रकारी व्यापकोवा शिशानः निशितः शत्रूणां भयजनकत्वेनेत्यर्थः कइव वृषभोनभीमः बिभेत्यस्मादिति भीमः तादृशोवृषभइव सयथा तीक्ष्णाभ्यां शृंगाभ्यां भीमोभवति तद्वत् अथवा शिशानः तीक्ष्णमतिः व्यत्ययेनात्मनेपदं वृषभोनभीमः वृषभो यथा शृंगाभ्यां भयजनकस्तद्वच्छत्रूणां भयजनकश्च घनाघनः घातकः शत्रूणां हन्तेः पंचाधचि इन्तेर्घंश्चेतिद्विर्वचनं अभ्यासस्याडागमः घत्वंच घात्वभ्यासयोः । चर्षणीनां चर्षणयोमनुष्याः मनुष्याणां द्वेष्याणां क्षोभणः क्षोभयिता संक्रन्दनः सम्यक्क्रन्दयिता प्राणिनां आकर्षणेन

प्रहारेणवा अनिमिषः चक्षुर्निमेषरहितः सर्वदा स्वपरगमनयुद्धादिकार्येष्ववहितइत्यर्थः एकवीरः वीरयत्यमित्रानितिवीरः एकश्चासौ वीरश्च एकवीरः अथवा एकएव विक्रान्तः असहायेन कार्यक्षमइत्यर्थः । ईदृशोयमिन्द्रः शतं सेनाः साकं सह एकोद्योगेनैव अजयत् जयति ॥ १ ॥

१. इन्द्र सर्वव्यापी शत्रुओं के लिए तीक्ष्ण, वृषभ के समान भयंकर, शत्रुहन्ता तथा मनुष्यों को विचलित करनेवाले हैं। मनुष्य त्रस्त होते हैं। वे शत्रुओं को रुलाते और सदा चारों ओर दृष्टि रखनेवाले हैं। उन्होंने एकत्र विराट् सेना को जीता है।

संक्रन्दनेनानिमिषेणजिष्णुनायुत्कारेणदुश्च्यवनेनधृष्णुना ।
तदिन्द्रेणजयतत्सहध्वंयुधोनरइषुंहस्तेनवृष्णा ॥ २ ॥

सम्ऽक्रन्दनेन । अनिऽमिषेण । जिष्णुना । युत्ऽकारेण ।
दुःऽच्यवनेन । धृष्णुना । तत् । इन्द्रेण । जयत । तत् ।
सहध्वम् । युधः । नरः । इषुऽहस्तेन । वृष्णा ॥ २ ॥

अस्तुनामेन्द्र उक्तविधस्तथाप्यस्माकं किमिति चेत्तत्राह संक्रन्दनेन अनिमिषेण चोक्तलक्षणेन जिष्णुना जयशीलेन युत्कारेण योधनं युत् युद्धकारिणा कर्मण्यण् दुश्च्यवनेन अन्यैरविचाल्येन च्युङ्च्युङ् गतौ छन्दसि गत्यर्थेभ्यइति युच् धृष्णुना धर्षकेण ईदृशेनेन्द्रेण युधं जयत तत् शत्रुबलं सहध्वं अभिभवत । हेयुधोयोद्धारो हेनरोनेतारः विभाषितं विशेषवचने बहुवचनमिति विशेषवचनं बहुवचनमिति पूर्वस्याविद्यमानत्वनिषेधादुत्तरं निहन्यते । पुनः कीदृशेनेन्द्रेणेति इषुहस्तेन वृष्णा वर्षित्राच ॥ २ ॥

२. योद्धा मनुष्यो, इन्द्र को सहायक पाकर विजयी बनो। विपक्ष को पराजित करो। वे शत्रुओं को रुलाते और सदा चारों ओर दृष्टि रखते हैं। वे युद्ध करके विजयी बनते हैं। उन्हें कोई भी स्थान-भ्रष्ट नहीं कर सकता। वे दुर्द्धर्ष हैं। उनके हाथों में बाण है। वे जल बरसाते हैं।

सइषुहस्तैःसनिषङ्गिभिर्वशीसंस्रष्टासयुधइन्द्रोगणेन ।
संसृष्टजित्सोमपाबाहुशर्ध्युग्रधन्वाप्रतिहिताभिरस्ता ॥ ३ ॥

सः । इषुऽहस्तैः । सः । निषङ्गिऽभिः । वशी । सम्ऽस्रष्टा । सः ।
युधः । इन्द्रः । गणेन । संसृष्टऽजित् । सोमऽपाः । बाहुऽशर्धी ।
उग्रऽधन्वा । प्रतिऽहिताभिः । अस्ता ॥ ३ ॥

पूर्वमंत्रे इन्द्रेण जयतेत्युक्तं अत्रेन्द्रस्य जयसाधनसमर्थत्वं प्रतिपादयति सइन्द्रइषुहस्तैः भटैः मरुदादिभिर्वशीनरैस्त्वत्प्राप्तं, तथानिषङ्गिभिर्युक्तः निषङ्गः खड्गः तद्वद्भिर्वशी सचेन्द्रायुधो

युध्यमानः सन् इगुपधलक्षणः कः अथवा युधो युद्धे योगंणेन शत्रुसंघेन सह संस्रष्टा एकीभावशीलः स एवंविधः अतः संसृष्टजित् ये परस्परैकमत्येन युद्धाय संसृष्टा भवन्ति तेषां जेता तथा सोमपाः सोमस्य पाता बाहुशर्धी शर्धो बलं तद्वान् मत्वर्थीय इनिः यद्वा शृधु प्रसहने बाहुभ्यां शर्धयतीत्यभिभवतीति बाहुशर्धी सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये इति णिनिः उग्रधन्वा उद्यतधन्वा प्रतिहिताभिः शत्रुषु प्रेरिताभिरिषुभिः अस्ता मारयिता यश्शत्रून्मुंचति तथ धन्वानभवन्तीत्यर्थः ईदृशेनेन्द्रेण जयतेति संबन्धः ॥ ३ ॥

३. बाण और तुणीरवाले उनके संग में रहते हैं। वे सबको वश में करते हैं। युद्धकाल में वे विशाल शत्रुओं के साथ युद्ध करते हैं। जो उनके सामने आता है, उसे वे जीत लेते हैं। वे सोमपान करते हैं। उनका भुजबल विलक्षण है और धनु भयावह है। उसी धनुष से बाण छोड़कर वे शत्रु को गिराते हैं।

बृहस्पतेपरिदीयारथेनरक्षोहामित्राँअपबाधमानः ।
प्रभञ्जन्त्सेनाःप्रमृणोयुधाजयन्नस्माकमेध्यविता रथानाम् ॥ ४ ॥

बृहस्पते । परि । दीय । रथेन । रक्षःऽहा । अमित्रान् ।
अपऽबाधमानः । प्रऽभञ्जन् । सेनाः । प्रऽमृणः । युधा । जयन् ।
अस्माकम् । एधि । अविता । रथानाम् ॥ ४ ॥

हे बृहस्पते बृहतां पते पालयितर्देव रथेन परीदीय परिगच्छ दीयतिर्गतिकर्मा आगत्य च रक्षोहा रक्षसां हन्ता अमित्रान् शत्रून् अपबाधमानः सर्वतोनाशयन् तथा सेनाः शत्रुसंबन्धिनीः प्रभंजन् प्रकर्षेण नाशयन् प्रमृणः प्रकर्षेण हिंसन् मृण हिंसायां इगुपधलक्षणः कः केन हिंसन् युधा युद्धेन सावेकाचइति विभक्तेरुदात्तत्वं जयन् एवं सर्वत्र जयं प्रतिपद्यमानः ईदृशस्त्वं अस्माकं रथानामविता रक्षिता एधि भव ॥ ४ ॥

४. बृहस्पति, राक्षसों का वध कर, शत्रुओं को दुःख पहुंचाकर और रथ पर चढ़कर पधारो। शत्रु-सेना को ध्वस्त करो, विपक्ष के योद्धाओं को मार डालो, विजयी बनो और हमारे रथों की रक्षा करो।

बलविज्ञायःस्थविरःप्रवीरःसहस्वान्वाजीसहमानउग्रः ।
अभिवीरोअभिसत्वासहोजाजैत्रमिन्द्ररथमातिष्ठगोवित् ॥ ५ ॥

बलऽविज्ञायः । स्थविरः । प्रऽवीरः । सहस्वान् । वाजी ।
सहमानः । उग्रः । अभिऽवीरः । अभिऽसत्वा । सहःऽजाः ।
जैत्रम् । इन्द्र । रथम् । आ । तिष्ठ । गोऽवित् ॥ ५ ॥

सर्वस्य भूतस्य बलं विजानातीति बलविज्ञायः यद्वा बलं ममायमिति सर्वैर्बलत्वेन विज्ञायतइति बलविज्ञायः सर्वस्य बलभूतइत्यर्थः स्थविरोमहान् प्रवीरः प्रकर्षेणवीरः सहस्वान् पराभिभवसामर्थ्यवान् वाजी वेगनवान् अन्नवान्वा सहमानः शत्रूणामभिभविता उग्रः उद्गूर्णबलः अभिवीरः अभिगताबीरावीर्यवन्तोनुचरायस्य सतथोक्तः अभिसत्वा अभिगतसत्वा सहोजाः सहसोबलाज्जातः एवं महानुभावस्त्वं हेइन्द्र जैत्रं जयशीलं रथं आतिष्ठ अस्मत्सहायार्थं आरोढुमर्हसि त्वंच गोवित् उदकस्य लब्धा वेदितावा ॥ ५ ॥

५. इन्द्र, तुम शत्रु-बल-ज्ञाता, अनन्त काल के प्राचीन, उत्कृष्ट वीर, तेजस्वी, वेगशाली, भयंकर और विपक्ष-विजयी हो। वीरों के प्रति दौड़ो और प्राणियों के प्रति दौड़ो। तुम बल के पुत्र-स्वरूप हो। तुम गायों को जीतने के लिए जयशील रथ पर चढ़ो।

गोत्रभिदंगोविदंवज्रबाहुंजयन्तमज्मप्रमृणन्तमोजसा ।
इमंसजाताअनुवीरयध्वमिन्द्रंसखायोअनुसंरभध्वम् ॥ ६ ॥२२॥

गोत्रऽभिदम् । गोऽविदम् । वज्रऽबाहुम् । जयन्तम् । अज्म ।
प्रऽमृणन्तम् । ओजसा । इमम् । सऽजाताः । अनु । वीरयध्वम् ।
इन्द्रम् । सखायः । अनु । सम् । रभध्वम् ॥ ६ ॥ २२ ॥

गोत्रभिदं गाउदकानि त्रायन्तइति गोत्रामेघाः यद्वा गौर्भूमिः तां त्रायन्तइति गोत्राः पर्वताः तेषां भेत्तारं गोविदं उदकस्य लब्धारं वज्रबाहुं वज्रहस्तं प्रहरणार्थमुद्यतइति परनिपातः जयन्तं जयनशीलं अज्म गमनशीलं शत्रुबलं ओजसा बलेन जयन्तं यद्वा अज्म आजिं जयन्तं ओजसा बलेन प्रमृणन्तं शत्रूनभिभवन्तं ईदृशं महानुभावमिममिन्द्रं हे सजाताः सहोत्पन्नाः योद्धारोयूयं अनुवीरयध्वं एनमग्रतः कृत्वा अनुपश्चाद्वीरयध्वं वीरकर्मयुद्धं कुरुध्वं शूरवीरविक्रान्तौ वीरशब्दात्तत्करोति तदाचष्टइति णिच् हेसखायः परस्परं सखिभूताः यूयमिममिन्द्रं संरभमाणमनुसंरभध्वं ॥ ६ ॥

६. इन्द्र मेघों को फाड़नेवाले और गायों को प्राप्त करनेवाले हैं। उनके हाथों में वज्र है। वे अस्थिर शत्रु-सैन्य को अपने तेज से जीतते और मारते हैं। हे अपने वीरो, इन्हें आगे करके वीरता दिखाओ। सखा लोगो, इनके अनुकूल होकर पराक्रम प्रदर्शित करो।

॥ इत्यष्टमस्य पंचमे द्वाविंशोवर्गः ॥ २२ ॥

अभिगोत्राणिसहसागाहमानोदयोवीरःशतमन्युरिन्द्रः
दुश्च्यवनःपृतनाषाळयुध्योऽस्माकंसेनाअवतुप्रयुत्सु ॥ ७ ॥

अभि। गोत्राणि। सहसा। गाहमानः। अदयः। वीरः।
शतऽमन्युः। इन्द्रः। दुःऽच्यवनः। पृतनाषाट्। अयुध्यः।
अस्माकम्। सेनाः। अवतु। प्र। युत्ऽसु॥ ७॥

अयमिन्द्रो गोत्राणि मेघान् सहसा बलेन अभिगाहमानः प्रविशन् अदयः निर्दयः वीरः विक्रान्तः शतमन्युः बहुयज्ञः बहुक्रोधो वा दुश्च्यवनः अन्यैरचाल्यः स्वयं पृतनाषाट् शत्रुसेनानामभिभविता छन्दसि सहः इति ण्विः सहेः साडः सः इति मूर्धन्यादेशः अयुध्यः संप्रहर्तुमशक्यः युधसंप्रहारे छान्दसः क्यप् ईदृश इन्द्रोऽस्माकं सेनाः युत्सु संग्रामेषु प्रावतु प्रकर्षेण रक्षतु॥ ७॥

७. सौ यज्ञ करनेवाले और वीर इन्द्र मेघों की ओर दौड़ते हैं। वे निर्दय बली हैं। वे कभी स्थान-भ्रष्ट नहीं होते। वे शत्रुओं की सेना को हराते हैं। उनके साथ कोई युद्ध नहीं कर सकता। युद्धस्थल में वे हमारी सेनाओं को बचावें।

इन्द्रआसांनेताबृहस्पतिर्दक्षिणायज्ञःपुरएतुसोमः।
देवसेनानामभिभञ्जतीनांजयन्तीनांमरुतोयन्त्वग्रम्॥ ८॥

इन्द्रः। आसाम्। नेता। बृहस्पतिः। दक्षिणा। यज्ञः। पुरः।
एतु। सोमः। देवऽसेनानाम्। अभिऽभञ्जतीनाम्। जयन्तीनाम्।
मरुतः। यन्तु। अग्रम्॥ ८॥

आसां अस्मत्सहायार्थमागतानां देवसेनानां अयमिन्द्रो नेता नायकोऽस्तु तथा बृहस्पतिः पुर एतु एवं दक्षिणा यज्ञः सोमश्च पुर एत्विति प्रत्येकं संबन्धः। तथा देवसेनानां अभिभञ्जतीनां अस्मदमित्रानाभिमुख्येन मर्दयन्तीनां जयन्तीनां छन्दसीति नामदुदात्तत्वं जयन्तीनामित्यत्र बहुलवचनान्न भवति आसामग्रं मरुतोऽपि गच्छन्तु॥ ८॥

८. इन्द्र उन सब सेनाओं के सेनापति हैं। बृहस्पति उन सेनाओं की दाहिनी ओर रहें। यज्ञोपयोगी सोम उनके आगे रहें। मरुद्गण शत्रु-भयकर्त्री और विजयिनी देव-सेनाओं के आगे-आगे जायें।

इन्द्रस्यवृष्णोवरुणस्यराज्ञआदित्यानांमरुतांशर्धउग्रम्।
महामनसांभुवनच्यवानांघोषोदेवानांजयतामुदस्थात्॥ ९॥

इन्द्रस्य। वृष्णः। वरुणस्य। राज्ञः। आदित्यानाम्। मरुताम्।
शर्धः। उग्रम्। महाऽमनसाम्। भुवनऽच्यवानाम्। घोषः।
देवानाम्। जयताम्। उत्। अस्थात्॥ ९॥

वृष्णोवर्षकस्येन्द्रस्य राज्ञोवरुणस्य आदित्यानां मरुतांच उग्रं उद्गूर्णं शर्धोबलं अस्माकं भवत्विति शेषः। किंच महामनसां उदारमनसां भुवनच्यवानां भुवनानां च्यावयितॄणां देवानां घोषः अयं शब्दः उदस्थात् उत्तिष्ठति अनूर्ध्वकर्मत्वादात्मनेपदाभावः॥ ९ ॥

९. वारि-वर्षक इन्द्र, राजा वरुण, आदित्यगण और मरुद्गण की शक्ति अत्यन्त भयानक है। महानुभाव देवता लोग जिस समय भुवन को कँपाकर विजयी होने लगे, उस समय कोलाहल उपस्थित हुआ।

उद्धर्षयमघवन्नायुधान्युत्सत्वनांमामकानांमनांसि।
उद्वृत्रहन्वाजिनांवाजिनान्युद्रथानांजयतांयन्तुघोषाः॥ १० ॥

उत्। हर्षय। मघऽवन्। आयुधानि। उत्। सत्वनाम्।
मामकानाम्। मनांसि। उत्। वृत्रऽहन्। वाजिनाम्। वाजिनानि।
उत्। रथानाम्। जयताम्। यन्तु। घोषाः॥ १० ॥

हेमघवन्निन्द्रास्मदीयान्यायुधानि उद्धर्षय उत्कृष्टं हर्षय महरणेषूत्सुकानि भवन्त्वित्यर्थः। मामकानां मदीयानां सत्वनां प्राणिनां सैनिकानां मनांसि चोद्धर्षय हेवृत्रहन्निन्द्र वाजिनां अश्वानां वाजिनानि वेगाः उद्यन्तु तथा जयतां रथानां घोषाउद्यन्तु॥ १० ॥

१०. इन्द्र, अस्त्र-शस्त्र प्रस्तुत करो। हमारे अनुचरों के मन को उत्साहित करो। वृत्रघ्न इन्द्र, घोड़ों का बल बढ़े। जयशील रथ की निर्घोष ध्वनि उठे।

अस्माकमिन्द्रःसमृतेषुध्वजेष्वस्माकंयाइषवस्ताजयन्तु।
अस्माकंवीराउत्तरेभवन्त्वस्माँउदेवाअवताहवेषु॥ ११॥

अस्माकम्। इन्द्रः। समऽऋतेषु। ध्वजेषु। अस्माकम्। याः
इषवः। ताः। जयन्तु। अस्माकम्। वीराः। उत्ऽतरे। भवन्तु।
अस्मान्। ऊँ इति। देवाः। अवत। हवेषु॥ ११॥

अस्माकं संबन्धिष्वेव समृतेषु परसेनां संप्राप्तेषु ध्वजेषु ध्वजवत्सु सैनिकेषु इन्द्रोरक्षिता भवतु तथा अस्माकं याइषवः सन्ति ताएव जयन्तु शत्रून्। तथास्माकं वीराभटाउत्तरे उपरिभवन्तु हेदेवाअस्माँउ अस्मानेव अवत रक्षत हवेषु संग्रामेषु॥ ११ ॥

११. जिस समय पताका फहराई जाती है, उस समय इन्द्र हमारी ही ओर रहते हैं। हमारे बाण विजयी हों। हमारे वीर श्रेष्ठ हों, देवो, युद्ध में हमारी रक्षा करो।

अथ द्वादशी—

अमीषांचित्तंप्रतिलोभयन्तीगृहाणाङ्गान्यप्वेपरेहि ।
अभिप्रेहिनिर्दहहृत्सुशोकैरन्धेनामित्रास्तमसासचन्ताम् ॥ १२ ॥

अमीषाम् । चित्तम् । प्रतिऽलोभयन्ती । गृहाण । अङ्गानि ।
अप्वे । परा । इहि । अभि । प्र । इहि । निः । दह । हृत्ऽसु ।
शोकैः । अन्धेन । अमित्राः । तमसा । सचन्ताम् ॥ १२ ॥

हे अप्वे पापाभिमानिनि देवते अमीषां योद्धॄणां शत्रूणां चित्तं प्रतिलोभयन्ती विमोहयन्ती सती अंगानि तेषामवयवान् शिरआदिकान् गृहाण स्वीकुरु अभिप्रेहि अभिगच्छ तेषां समीपं गत्वा च हृत्सु हृदयेषु शोकैर्निर्दह नितरां भस्मी कुरु । ते अमित्रा अस्मच्छत्रवोऽन्धेन तमसा सचन्तां संगच्छन्तां ॥ १२ ॥

१२. हे पापाभिमानी देवता (अप्वा), तुम चले जाओ और उन शत्रुओं के मन को प्रलुब्ध करो। उनके शरीरों में पैठो। उनकी ओर जाओ। शोक के द्वारा उनके हृदय में दाह उत्पन्न करो। शत्रु लोग अन्धकारमयी रजनी में एकत्र हों।

प्रेताजयतानरइन्द्रोवःशर्मयच्छतु ।
उग्रावःसन्तुबाहवोनाधृष्यायथासथ ॥ १३ ॥ २३ ॥

प्र । इत । जयत । नरः । इन्द्रः । वः । शर्म । यच्छतु । उग्राः ।
वः । सन्तु । बाहवः । अनाधृष्याः । यथा । असथ ॥ १३ ॥ २३ ॥

हे नरो नेतारः संग्रामस्य निर्वोढारो योद्धारः प्रेत प्रकर्षेण गच्छत गत्वा च जयत तान् प्रतिभटान् । तिङः परत्वात्तिङ्ङतिङ इति निघाताभावः । वो युष्माकमिन्द्रः शर्म सुखं यच्छतु प्रयच्छतु वो बाहव उग्रा उद्गूर्णबलाः सन्तु भवन्तु अनाधृष्या अन्यैरनभिभव्याः यूयमसथ भविष्यथ तथा उग्राः सन्तु वो बाहवः ॥ १३ ॥

१३. मनुष्यो, अग्रसर होओ। जयी होओ। इन्द्र तुम्हें सुखी करें। तुम लोग जैसे दुर्द्धर्ष हो, वैसी ही भयंकर तुम्हारी बाहें हों।

॥ इत्यष्टमस्य पंचमे त्रयोविंशो वर्गः ॥ २३ ॥

असावीत्येकादशर्चं पञ्चमं सूक्तं वैश्वामित्रस्याष्टकस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रं । तथा चानुक्रान्तम्— असाव्येकादशाष्टको वैश्वामित्र इति । गतः सूक्तविनियोगः ।

तत्र प्रथमा—

असाविसोमःपुरुहूततुभ्यंहरिभ्यांयज्ञमुपयाहितूयम् ।
तुभ्यंगिरोविप्रवीराइयानादधन्विरइन्द्रपिबासुतस्य ॥ १ ॥

असावि । सोमः । पुरुऽहूत । तुभ्यम् । हरिऽभ्याम् । यज्ञम् ।
उप । याहि । तूयम् । तुभ्यम् । गिरः । विप्रऽवीराः ।
इयानाः । दधन्विरे । इन्द्र । पिब । सुतस्य ॥ १ ॥

हे पुरुहूत बहुभिः स्तोतृभिराहूत तुभ्यं त्वदर्थं सोमः असावि अभिषुतोऽभूत् षुञ् अभिषवे इत्यस्मात् कर्मणि लुङ् अतोहरिभ्यां हरितवर्णाभ्यामश्वाभ्यां यज्ञमस्मदीयं तूयं तूर्णं उपयाहि उपागच्छ तुभ्यं त्वदर्थं गिरोऽस्मदीयाः स्तुतयोविप्रवीराः विप्रामेधाविनोवीराविशेषेण प्रेरयितारः प्रोत्साहयितारोयासां तास्तथोक्ताः इयानागमनशीला दधन्विरे गम्यन्तेऽस्माभिः युष्मत्प्रीणनाय प्राप्यन्त इत्यर्थः । इङ् गतौ ताच्छीलिकश्चानश् छान्दसोविकरणस्य लुक् धविर्गत्यर्थः इदित्वान्नुम् कर्मणिछान्दसोलिट् । यतएवमतः सुतस्याभिषुतस्यांशं सुतं सोमं वा पिब ॥ १ ॥

१. बहुतों के द्वारा आहूत इन्द्र, तुम्हारे लिए सोम अभिषुत हुआ है। दोनों घोड़ों के द्वारा शीघ्र ही यज्ञ में पधारो। प्रधान-प्रधान स्तोताओं ने, तुम्हारे लिए, स्तोत्र पाठ करके यह सोम दिया है। इन्द्र, सोम-पान करो।

प्रथमेपर्यायि ब्राह्मणाच्छंसि शस्त्रे अप्सुधूतस्येत्येषा याज्या । सूत्रितंच—अप्सुधूतस्यहरिवः पिबेहेति याज्येति ।

सैषा सूक्ते द्वितीया—

अप्सुधूतस्यहरिवःपिबेहनृभिःसुतस्यजठरंपृणस्व ।
मिमिक्षुर्यमद्रयइन्द्रतुभ्यंतेभिर्वर्धस्वमदमुक्थवाहः ॥ २ ॥

अप्ऽसु । धूतस्य । हरिऽवः । पिब । इह । नृऽभिः । सुतस्य ।
जठरम् । पृणस्व । मिमिक्षुः । यम् । अद्रयः । इन्द्र । तुभ्यम् ।
तेभिः । वर्धस्व । मदम् । उक्थऽवाहः ॥ २ ॥

हेहरिवः ऋक्सामेवा इन्द्रस्य हरी इति श्रुतेः । स्तोत्रशस्त्राधारभूताभ्यामृक्सामाभ्यां हरिभ्यां तद्वन्निन्द्र अप्सु एकधनादिषूदकेषु धूतस्य कंपितस्य अभिषुतस्येत्यर्थः तथानृभिः कर्मनेतृभिः कर्म

१ ऐ० ब्रा० २. २४.

निर्वाहकैः अध्वर्य्वादिभिः सुतस्याभिषुतस्य उभयथाक्रियामहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदान संज्ञायां चतुर्थ्यर्थे बहुलंछन्दसीति षष्ठी । ईदृशं सोममिहास्मिन्यज्ञे पिब पीत्वा च जठरं स्वकीयं पृणस्व पूरयस्व चादिलोपे विभाषेति प्रथमातिङ्विभक्तिर्न निहन्यते । यं सोमं अद्रयोऽभिषवग्रावाणः हे इन्द्र तुभ्यं त्वदर्थं सिषिक्षुः सेक्तुमभिषोतुमैच्छन् अभिषवमकुर्वन्नित्यर्थः मिहसेचनस्य सनि लिङ्युसि रूपं । हे उक्थवाहः उक्थैः शस्त्रैः उह्यमानस्तेभिस्तैर्मदं वर्धस्व ॥ २ ॥

२. हरि नामक घोड़ों के स्वामी इन्द्र, कर्मकर्त्ता जिसे प्रस्तुत और जल में परिष्कृत करके ले आये हैं, उसी सोम का पान करो। उदर भरो। तुम्हारे लिए पत्थरों ने जो सेचन किया है, उसके द्वारा मत्त होओ और अपनी स्तुतियों को ग्रहण करो।

द्वितीयपर्याये ब्राह्मणाच्छंसिनः प्रोग्रामित्येषा याज्या । सूत्रितं च—अश्वावतिप्रथमः प्रोग्रां पीतिं वृष्ण इयर्मि सत्यामिति याज्येति ।

प्रोग्रांपीतिंवृष्णइयर्मिसत्यांप्रयैसुतस्यहर्यश्वतुभ्यम् ।
इन्द्रधेनाभिरिहमादयस्वधीभिर्विश्वाभिःशच्यागृणानः ॥ ३ ॥

प्र । उग्राम् । पीतिम् । वृष्णे । इयर्मि । सत्याम् । प्रऽयै ।
सुतस्य । हरिऽअश्व । तुभ्यम् । इन्द्र । धेनाभिः ।
इह । मादयस्व । धीभिः । विश्वाभिः । शच्या । गृणानः ॥ ३ ॥

हे हर्यश्व वृष्णे वर्षकाय तुभ्यं उग्रां उद्गूर्णां सत्यां पीतिं सोमपानं प्रेयर्मि प्रेरयामि किमर्थं प्रयै प्रगमनाय । कस्य पीतिं सुतस्याभिषुतस्य । अथो हे इन्द्र शच्या शक्त्या कर्मणा वा गृणानः स्तूयमानस्त्वं विश्वाभिः सर्वाभिः धेनाभिः स्तुतिवाग्भिः विश्वाभिर्धीभिः सर्वैः कर्मभिश्चेहास्मिन् यज्ञे मादयस्व तृप्यस्व मदतृप्तियोगे आत्मनेपदं ॥ ३ ॥

३. हरि नामक घोड़ों के प्रभु इन्द्र, सोम अभिषुत (प्रस्तुत) हुआ है। तुम वर्षक हो। तुम्हारे यज्ञागमन की सम्भावना देखकर तुम्हारे पान के लिए सोम प्रेरित करता हूं। इन्द्र, उत्तमोत्तम स्तोत्र पाकर आमोद करो। विविध कार्य करो। नाना प्रकार से तुम्हारा स्तोत्र हो।

तृतीये पर्याये ब्राह्मणाच्छंसिनः शस्त्रे ऊतीशचीवइत्येषा याज्या । सूत्रितं च—ऊतीशचीवस्तव वीर्येणेति याज्येति ।

ऊतीशचीवस्तववीर्येणवयोदधानाउशिजऋतज्ञाः ।
प्रजावदिन्द्रमनुषोदुरोणेतस्थुर्गृणन्तःसधमाद्यासः ॥ ४ ॥

ऊती । शची॒ऽवः॒ । तव॑ । वी॒र्येण । वयः॑ । दधा॑नाः । उ॒शिजः॑ ।
ऋ॒त॒ऽज्ञाः । प्र॒जाऽव॑त् । इ॒न्द्र॒ । मनु॑षः । दु॒रो॒णे । त॒स्थुः ।
गृ॒णन्तः॑ । स॒ध॒ऽमाद्या॑सः ॥ ४ ॥

हे शचीवः शक्तिमन्निन्द्र तव ऊती ऊत्या रक्षणेन तव वीर्येण वयोऽन्नं प्रजावत्प्रजोपेतं द-धानाः धारयन्तः उशिजस्त्वामेव कामयमानाः ऋतज्ञाः ऋतं यज्ञमर्हा जानन्तोऽङ्गिरसः सप्त-गुविदन्वः षष्ठेऽहनि प्रयोगमूढाः सन्तो नाभानेदिष्ठेन पारंगताः यद्वा अतस्तेषामृतज्ञत्वं ईदृशोऽङ्गि-रसो मनुषो मनुष्यस्य यजमानस्य दुरोणे यज्ञगृहे गृणन्तस्त्वां स्तुवन्तः सधमाद्यासः सहमाद्यन्तः तस्थुः तिष्ठन्ति मादयतेः कृत्यल्युटो बहुलमिति वचनात्कर्तरि अचो यदिति यत् छान्दसः सधादे-शः प्रयोगमपि तिष्ठेमेत्यर्थः ॥ ४ ॥

४. क्षमताशाली इन्द्र, उशिज् वंशवाले यज्ञ करना जानते हैं। जो लोग तुम्हारा आश्रय पाकर, तुम्हारे प्रभाव से अन्न लाभ करके और सन्तान-प्राप्ति करके यजमान के घर में रह गये, वे सब आनन्द-निमग्न होकर तुम्हारी स्तुति करने लगे।

प्रणी॑तिभिष्टे हर्यश्व सु॒ष्टोः सु॑षु॒म्नस्य॑ पुरु॒रुचो॒ जना॑सः ।
मंहि॑ष्ठामू॒तिं वि॒तिरे॒ दधा॑नाः स्तो॒तार॑ इन्द्र॒ तव॑ सू॒नृता॑भिः ॥ ५ ॥ २४ ॥

प्रणी॑तिऽभिः । ते॒ । ह॒रि॒ऽअ॒श्व॒ । सु॒ऽस्तोः । सु॒ऽसु॒म्नस्य॑ ।
पु॒रु॒ऽरुचः॑ । जना॑सः । मंहि॑ष्ठाम् । ऊ॒तिम् । वि॒ऽति॑रे । दधा॑नाः ।
स्तो॒तार॑म् । इ॒न्द्र॒ । तव॑ । सू॒नृता॑भिः ॥ ५ ॥ २४ ॥

हे हर्यश्व हरितवर्णाश्वोपेतेन्द्र सुष्टोः सुष्टु स्तूयमानस्य सुषुम्नस्य सु सुखस्य सुधनस्य वा पुरुरुचो बहुदीप्तेस्ते तव प्रणीतिभिः प्रणयनैर्धनादिप्रदानैर्जनासो जनाः स्तोतारः सूनृताभिः प्रि-यसत्यात्मिकाभिर्वाग्भिः एतत् प्रणीतिभिरित्यनेन समुच्चीयते वितिरे अन्योन्यार्थिभ्यो वितर-णाय मंहिष्ठां अतिशयेन मंहनीयां तव संबन्धिनीं ऊतिं रक्षां दधाना आसत इति शेषः ॥ ५ ॥

५. हरि नामक घोड़ों के स्वामी इन्द्र, तुम्हारा स्तोत्र सुन्दर है। तुम्हारा धन आश्चर्यजनक है और तुम्हारी उज्ज्वलता अत्यन्त है। तुम जो कुछ सुन्दर और यथार्थ स्तोत्र बना चुके हो अथवा धनादि प्रदान कर चुके हो, उनसे तुम्हारी स्तुति करके अनेकों ने आत्म-रक्षा की है और दूसरों की भी रक्षा की है।

उप॒ ब्रह्मा॑णि हरिवो॒ हरि॑भ्यां॒ सोम॑स्य याहि पी॒तये॑ सु॒तस्य॑ ।
इन्द्र॑ त्वा य॒ज्ञः क्षम॑माणमान॒ड्दा॒श्वाँ अ॑स्यध्व॒रस्य॑ प्र॒के॒तः ॥ ६ ॥

उप । ब्रह्माणि । हरिऽवः । हरिऽभ्याम् । सोमस्य । याहि ।
पीतये । सुतस्य । इन्द्र । त्वा । यज्ञः । क्षममाणम् । आनट् ।
दाश्वान् । असि । अध्वरस्य । प्रऽकेतः ॥ ६ ॥

हेहरिवोहरिवन्निन्द्र सुतस्याभिषुतस्य सोमस्य पीतये पानाय ब्रह्माणि परिवृढानि अस्मदीयानि कर्माणि स्तोत्राणि वा उपयाहि उपागच्छ केन साधनेनेति तदुच्यते—हरिभ्यामश्वाभ्यां ताभ्यां युक्तेन रथेनेत्यर्थः यद्वा हरिभ्यां हरिवइति संबन्धनीयं। हेइन्द्र क्षममाणं त्वा त्वां यज्ञः सोमयाग आनट् व्याप्नोति नशतेर्लुङि मंत्रेघसेति च्लेर्लुक् छन्दस्यपि दृश्यते इति आडागमः अश्नोतेर्वा लिटिछान्दसस्तत्प्रत्ययस्यलोपः अश्नोतेश्चेति नुडागमः अध्वरस्य यागस्य प्रकेतः प्रकर्षेण ज्ञातास्त्वं दाश्वानसि दातासि कर्मफलस्य ॥ ६॥

६. हरियों के प्रभु इन्द्र, जो सोम अभिषुत किया गया है, उसे पीने के लिए हरि नाम के दोनों घोड़ों के द्वारा सारे यज्ञों में जाया करते हो। तुम शक्तिशाली हो। तुम्हें ही यज्ञ प्राप्त करते हैं। यज्ञीय विषय को समझ करके तुम दान करते हो।

सहस्रवाजमभिमातिषाहंसुतेरणंमघवानंसुवृक्तिम् ।
उपभूषन्तिगिरोअप्रतीतमिन्द्रंनमस्याजरितुःपनन्त ॥ ७ ॥

सहस्रऽवाजम् । अभिमातिऽसहम् । सुतेऽरणम् । मघऽवानम् ।
सुऽवृक्तिम् । उप । भूषन्ति । गिरः । अप्रतिऽइतम् । इन्द्रम् ।
नमस्याः । जरितुः । पनन्त ॥ ७ ॥

सहस्रवाजं अपरिमितान्नं अपरिमितबलं वा अभिमातिषाहं अभिमातीनां सर्वतोहिंसकानां शत्रूणामभिभवितारं सुतेरणं अभिषुते सोमे रममाणं मघवानं धनवन्तं सुवृक्तिं शोभनस्तुतिकं अप्रतीतं युद्धे अन्यैरप्रतिगतमिन्द्रं गिरः स्तुतिरूपावाचः उपभूषन्ति अलंकुर्वन्ति तदेवाह जरितुः स्तोतुः नमस्याः स्तुतयः पनन्त स्तुवन्ति ॥ ७ ॥

७. जिनके पास असीम अन्न है, जो शत्रुओं को पराजित करते हैं, जो सोम से प्रसन्न होते हैं, जिनका स्तोत्र करने पर आनन्द मिलता है और जिनके विपक्ष में कोई नहीं जा सकता, उन्हें स्तोत्र विभूषित करते हैं और स्तोताओं के प्रणाम उनकी पूजा करते हैं।

सप्तापोदेवीःसुरणाअमृक्तायाभिःसिन्धुमतरइन्द्रपूर्भित् ।
नवतिंस्रोत्यानवचस्रवन्तीर्देवेभ्योगातुंमनुषेचविन्दः ॥ ८ ॥

सप्त । आपः । देवीः । सुऽरणाः । अमृक्ताः । याभिः । सिन्धुम् ।
अतरः । इन्द्र । पूःऽभित् । नवतिम् । स्रोत्याः । नव । च ।
स्रवन्तीः । देवेभ्यः । गातुम् । मनुषे । च । विन्दः ॥ ८ ॥

हेइन्द्र त्वदाज्ञया सप्त सप्तसंख्याका आपः अपूपादेवीः देव्योगंगाद्याः सुरणाः सुष्ठुरम-माणाः शोभमानाः शोभनशब्दा वा । रणिः शब्दार्थः बहिरण्योरुपसंख्यानमिति भावेअप् बहु-व्रीहावाद्युदात्तं प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वं । अमृक्ता अहिंसिताः प्रवहन्तीविशेषः हेइ-न्द्र पूर्भित् पुरां भेत्ता त्वं याभिर्गंगादिभिः सप्तनदीभिः सिंधुं समुद्रमतरः मार्गमदाइत्यर्थः । यद्वा सप्तसर्पणस्वभावाः उक्तलक्षणाः आपोदेव्यः त्वयासृष्टाः प्रवहन्ति याभिः सिन्धुं नदीमा-तरः । किंच त्वं नवतिं नवच नवोत्तरं नवतिसंख्याकाः स्रवन्तीः प्रवहन्तीः स्रोत्याः नदीनामैतत् नदीर्देवेभ्योहविर्थं मनुषे मनुष्याय भोगार्थंच गातुं गन्तव्यं तासां मार्गंच विन्दः अलभ-थाः ॥ ८ ॥

८. इन्द्र, रमणीय और अमित गतिवाली गङ्गा आदि सात नदियों के द्वारा तुमने शत्रु पुरियों को नष्ट करके सिन्धु को (सागर को) बढ़ाया। तुमने देवों और मनुष्यों के उपकार के लिए निन्यानबे नदियों का मार्ग परिष्कृत किया है।

अपोमहीरभिशस्तेरमुञ्चोजागरास्वधिदेवएकः ।
इन्द्रयास्त्वंवृत्रतूर्येचकर्थताभिर्विश्वायुस्तन्वंपुपुष्याः ॥ ९ ॥

अपः । महीः । अभिऽशस्तेः । अमुञ्चः । अजागः । आसु ।
अधि । देवः । एकः । इन्द्र । याः । त्वम् । वृत्रऽतूर्ये । चकर्थ ।
ताभिः । विश्वऽआयुः । तन्वम् । पुपुष्याः ॥ ९ ॥

हेइन्द्र महीर्महतीरपउदकानि अभिशस्तेः अभिशंसकाद्वृत्रादमुंचः आसु मुक्तास्वप्सु देव-स्त्वमेकः एकएवासहायः सन् अध्यजागः अप्रमत्तोभवसि यद्वा अधीति सप्तम्यर्थानुवादी हेइ-न्द्र त्वं याअपोवृत्रतूर्ये वृत्रहत्यायां चकर्थ करोषि ताभिरद्भिर्विश्वाभिः सर्वाभिस्त्वं तनुं स्वकीयं शरीरं पुपुष्याः पोषयेः पुषपुष्टावित्यस्य व्यत्ययेनश्लुः ॥ ९ ॥

९. तुमने जल का आवरण खोल दिया है। तुम जल लाने को अकेले ही प्रस्तुत हुए थे। इन्द्र, वृत्र-वध के उपलक्ष में तुमने जो कार्य किये हैं, उनके द्वारा सारे संसार के शरीर का पोषण किया है।

वीरेण्यःक्रतुरिन्द्रःसुशस्तिरुतापिधेनापुरुहूतमीट्टे ।
आर्दयद्वृत्रमकृणोदुलोकंससाहेशक्रःपृतनाअभिष्टिः ॥ १० ॥

वीरेण्यः । क्रतुः । इन्द्रः । सुऽशस्तिः । उत । अपि । धेना ।
पुरुऽहूतम् । ईट्टे । आर्दयत् । वृत्रम् । अकृणोत् । ऊँ इति ।
लोकम् । ससहे । शक्रः । पृतनाः । अभिऽस्थिः ॥ १० ॥

इन्द्रोवीरेण्योवीरैर्गन्तव्यः अतिशयेन वीरोवा क्रतुः कर्मवान् सुशस्तिः शोभनस्तुतिकः उतापिच अपीत्यनर्थकः अपिच धेना वाङ्नामैतत् मौणधिश्री स्तुतिवाक् पुरुहूतं इन्द्रं ईट्टे स्तौति पूजयतिवा यतउक्तलक्षणः अतः स्तौतीत्यर्थः किंचायं वृत्रं आवरकमेतन्नामकमसुरं आर्दयत् हतवानित्यर्थः । उ अपिच लोकं लोक्यतइतिलोकः प्रकाशः तमकृणोदकरोत् आवरकमसुरं हत्वा प्रकाशं कृतवानित्यर्थः नकेवलं तमेकमेव अपितु शक्रः शक्तइन्द्रः अभिष्टिः शत्रूणामभिगन्ता पृतनाः शत्रुसेनाः ससहे अभ्यभवत् ॥ १० ॥

१०. इन्द्र, महावीर और क्रिया-कुशल हैं। उनका स्तोत्र करने पर आनन्द होता है। उत्तम स्तोत्र अर्चित होकर उनकी पूजा करता है। उन्होंने वृत्र का वध किया, संसार को बनाया, शक्तिशाली हो शत्रु-पराभव किया और शत्रु-सेना के प्रतिकूल गये।

शुनंहुवेममघवानमिन्द्रमस्मिन्भरेनृतमंवाजसातौ ।
शृण्वन्तमुग्रमूतयेसमत्सुघ्नन्तंवृत्राणिसंजितंधनानाम् ॥११॥२५॥

शुनम् । हुवेम । मघऽवानम् । इन्द्रम् । अस्मिन् । भरे ।
नृऽतमम् । वाजऽसातौ । शृण्वन्तम् । उग्रम् । ऊतये । समत्ऽसु ।
घ्नन्तम् । वृत्राणि । सम्ऽजितम् । धनानाम् ॥ ११ ॥ २५ ॥

इयं पूर्वं व्याख्याता ॥ ११ ॥

११. स्थूलकाय और धनी इन्द्र को बुलाते हैं। युद्ध के समय जब कि अन्न आदि को बाँटा जायगा, तब इन्द्र ही प्रधानतया अध्यक्षता करेंगे। अपने पक्ष की रक्षा के लिए वे युद्ध में उग्र मूर्त्ति धारण करते, शत्रुओं को मारते, वृत्रों का नाश करते और धन जीतते हैं।

॥ इत्यष्टमस्य पंचमे पंचविंशोवर्गः ॥ २५ ॥

कदेत्येकादशर्चं षष्ठं सूक्तं ऐन्द्रं कुत्सपुत्रोनाम्ना दुर्मित्रोगुणतः सुमित्रः यद्वा नाम्ना सुमित्रोगुणतोदुर्मित्रः सऋषिः हरी यस्य युजा वज्रंयमकाश्वि द्वे पिपीलिकमध्ये एकादशपदैकादशके औष्णिही अंत्यात्रिष्टुप् आद्यागायत्रीवा अक्षरव्यूहेन पक्षान्तरे उष्णिक् शिष्टाभिः सर्वाभिः समोष्णिहः । तथाचानुक्रान्तं—कदाकौत्सोदुर्मित्रोनामतः सुमित्रोगुणतः सुमित्रोवा नामादुर्मित्रोगुणतऔष्णिहं हरीयस्यं पिपीलिकमध्ये त्रिष्टुबंत्याद्यागायत्रीवेति । गतोविनियोगः ।

तत्र प्रथमा—

कदावसोस्तोत्रंहर्यतआवश्मशारुधद्वाः । दीर्घंसुतंवाताप्याय ॥१॥

कदा । वसो इति । स्तोत्रम् । हर्यते । आ । अव । श्मशा ।
रुधत् । वारिति वाः । दीर्घम् । सुतम् । वाताप्याय ॥ १ ॥

हे वसो वासयितरिन्द्र स्तोत्रमस्मत्कर्तृकं हर्यते कामयमानाय कामयमानं त्वां क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थी कदा कस्मिन्काले अवरुधत् अवरोत्स्यति अवरुध्य च कदा वाः वारयिष्यति तादृशकालः कदास्माकं संभविष्यतीत्याशास्ते रुधेर्लुङि इरितो वेति च्लेरङादेशः वारिति वृणोतेर्ण्यन्तात्क्विप् छान्दसः शपो लुक् छन्दस्युभयथेति विप आर्धधातुकत्वाण्णेरनिटीति णिलोपे हल्ङ्याभ्य इति तिलोपः । तत्र दृष्टान्तः—अश्नुवे क्षेत्रमिति श्मशा कुल्या लुप्तोपममेतत् यथा कुल्या इतस्ततउदकान्यवरुणद्धि अवरुध्य च वारयति तथेत्यर्थः । किमुद्दिश्यावरोध इति तदाह दीर्घं सवनत्रयरूपेण आयतं सुतमभिषुतं सोमं प्रति किमर्थमिति तदाह वाताप्याय वातेनाप्यते अवस्तान्निपात्यत इति वाताप्यमुदकं तस्य प्रदानायेत्यर्थः ॥१॥

१. इन्द्र, तुम स्तोत्राभिलाष करते हो। स्तोत्र किया गया है। वृष्टि के लिए यथेष्ट सोम प्रस्तुत किया गया है। हमारे खेत की जल-प्रणाली कब जल-पूर्ण होगी?

अथ द्वितीया—

हरीयस्यसुयुजाविव्रतावेरर्वन्तानुशेपा ।
उभारजीनकेशिनापतिर्दन् ॥ २ ॥

हरी इति । यस्य । सुऽयुजा । विऽव्रता । वेः । अर्वन्ता । अनु ।
शेपा । उभा । रजी इति । न । केशिना । पतिः । दन् ॥ २ ॥

यस्येन्द्रस्य हरी हरितवर्णावश्वौ सुयुजा सुयुजौ सुष्ठु नियोज्यौ सुशिक्षितावित्यर्थः विव्रता व्रतमिति कर्मनाम विशिष्टकर्माणौ अर्वन्तौ अरणकुशलौ शेपा शेपौ शेपवन्तौ मत्वर्थो लुप्यते प्रशस्तपुंस्त्वावित्यर्थः उभा उभौ रजीन रजसी द्यावापृथिव्याविव यद्वा महान्तौ रंजकौ सूर्याचन्द्रमसाविव केशिना केशिनौ प्रकाशमानौ केशवन्तौ वा ईदृशावश्वौ हे इन्द्र प्ररूपते तव स्वभूतौ तयोः पतिः स्वामी त्वं दन् धनानि प्रयच्छन् अनुवेः स्तुतशस्त्रादीन्यनुका-

मपस्य दृम्भिति दधातेः शतरि छन्दस्युभयथेत्यार्धधातुकत्वादातोलोप इटि चेत्याकारलोपः अत एव श्नाभावश्च ॥ २ ॥

२. उनके दो घोड़े सुशिक्षित हैं। वे अनेक कार्य करते हैं। वे दोनों शुभ्र और केशवाले हैं। उनके स्वामी इन्द्र, दान करने के लिए आवें।

अप॒ योरिन्द्रः॒ पाप॑ज॒ आ मर्तो॒ न श॑श्रमा॒णो बि॑भी॒वान् ।
शु॒भे यद्यु॑यु॒जे तवि॑षीवान् ॥ ३ ॥

अप॑ । योः । इन्द्रः॑ । पाप॑जे । आ । मर्तः॑ । न । श॒श्र॒मा॒णः ।
बि॒भी॒वान् । शु॒भे । यत् । यु॒यु॒जे । तवि॑षीऽवान् ॥ ३ ॥

यइन्द्रः पापजे आ आङ्त्यनर्थकः पापाज्जायतइति पापजोवृत्रः तस्मिन् मर्तोन मनुष्यइव शश्रमाणः तेन सह युद्धे श्राम्यन् बिभीवान् बिभ्यच्च भवति श्राम्यतेश्छन्दसि लिट् तस्य व्यत्ययेन कानच् सइन्द्रोयदा तविषीवान् मरुद्भिर्बलैर्बलवान् युयुजे युज्यते संपद्यते शुभे शोभार्थं तदानीमपयोः तस्य वृत्रस्यापयोः अपयोजिता भवति ॥ ३ ॥

३. शोभा के लिए जिस समय बली इन्द्र ने घोड़ों को जोता, उस समय सारे पाप-फल दूर हुए, उस समय मनुष्य सुखी हुए।

सचा॒योरिन्द्र॒श्चर्कृ॑ष॒ आँ उ॑पान॒सः स॑प॒र्यन् ।
न॒दयो॒र्विव्र॑तयो॒ः शूर॒ इन्द्रः॑ ॥ ४ ॥

सचा॑ । आ॒योः । इन्द्रः॑ । चर्कृ॑षे । आ । उ॒पा॒न॒सः । स॒प॒र्यन् ।
न॒दयोः॑ । विऽव्र॑तयोः । शूरः॑ । इन्द्रः॑ ॥ ४ ॥

आयोः मनुष्यनामैतत् मनुष्यस्य स्तोतुः चर्कृषे पुनःपुनर्विलेखनाय धनप्रदानायेत्यर्थः सचासह दातव्यैर्धनैः सहितः यद्वा आयोः सचासहायभूतः उपानसः अनउपगतवान् अस्मादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीययेति प्रादिसमासः अनसन्तान्नपुंसकादिति समासान्तष्टच् आरूढरथइत्यर्थः सपर्यन् धनैः स्तोतारं पूजयन् यद्वा व्यत्ययेन कर्मप्रत्ययः स्तुतिभिर्हविर्भिश्च पूज्यमानः उक्तगुणविशिष्टः सन् आ आगच्छति उपसर्गश्रुतेरुचितक्रियाध्याहारः। कीदृशइन्द्रः नदयोः हेषाशब्दं कुर्वतोः विव्रतयोः विशिष्टकर्मणोरश्वयोः नियन्ताशूरोविक्रान्तः ॥ ४ ॥

४. मनुष्यों से पूजा पाकर इन्द्र ने सारे धनों को एकत्र कर डाला। वे नाना कार्य करनेवाले और शब्दायमान दो घोड़े चलाने लगे।

अथ पञ्चमी—

अधि॒ यस्त॒स्थौ केश॑वन्ता॒ व्यच॑स्वन्ता॒ न पु॒ष्ट्यै ।
व॒नोति॒ शिप्रा॑भ्यां शि॒प्रिणी॑वान् ॥ ५ ॥ २६ ॥

अधि॑ । यः । त॒स्थौ । केश॑ऽवन्ता । व्यच॑स्वन्ता । न । पु॒ष्ट्यै ।
व॒नोति॑ । शिप्रा॑भ्याम् । शि॒प्रिणी॑ऽवान् ॥ ५ ॥ २६ ॥

य इन्द्रः केशवन्ता केशिनौ व्यचस्वन्ता व्यचनवन्तौ व्याप्तिमन्तौ नेत्यनर्थकोनिपातः ईदृशावश्वौ पुष्ट्यै पोषणाय यजमानस्यात्मनो वा अधितस्थौ अधितिष्ठति आरोहति अधिशीङ्स्थासां कर्मेति कर्मणोऽधिकरणसंज्ञा । यद्वा नेति चार्थे तेन गुणौ समुच्चीयेते प्रशस्तकेशौ व्यचस्वन्तौ चेत्यर्थः सः शिप्राभ्यां हनूभ्यां प्रशस्ताभ्यां शिप्रिणीवान् शिप्रवानिन्द्रः एकोपसर्गीयोनुवाद वनोति सोमान् याचते वनुयाचने यद्वा वनुष्यतिर्हन्तिकर्मा शत्रून् हिनस्ति ॥ ५॥

५. केशवाले और विशाल, दोनों घोड़ों पर चढ़कर, अपनी देह की पुष्टि के लिए इन्द्र अपने सुघटित दोनों जबड़ों को चलाते हुए आहार माँगने लगे।

प्रास्तौ॑दृ॒ष्वौजा॑ ऋ॒ष्वेभि॑स्त॒तक्ष॒ शूरः॒ शव॑सा ।
ऋ॒भुर्न क्रतु॑भिर्मात॒रिश्वा॑ ॥ ६ ॥

प्र । अ॒स्तौ॒त् । ऋ॒ष्वऽओ॑जाः । ऋ॒ष्वेभिः॑ । त॒त॒क्ष॒ । शूरः॑ ।
शव॑सा । ऋ॒भुः । न । क्रतु॑ऽभिः । मा॒त॒रिश्वा॑ ॥ ६ ॥

ऋष्वौजाः दर्शनीयबलोऽन्यावबलो वा ऋष्वेभिर्दर्शनीयैर्मरुद्भिः सह प्रास्तौत् प्रस्तौति स्तुत्यादिकं सम्यक्करणेनेति प्रशंसति यद्वा कर्मणि कर्तृप्रत्ययः प्रकर्षेण स्तुतोऽभूत् यदिन्द्रः शूरो विक्रान्तो मातरिश्वा वृष्टेर्निर्माता अन्तरिक्षे श्वसन् वर्तमानः सन् शवसा बलेन क्रतुभिः क्रियमाणैः कर्मभिः यद्वा क्रतुरिति प्रज्ञानाम बलेन प्रज्ञाभिश्च ततक्ष वृत्रवधादिकं चकार तत्र दृष्टान्तः—ऋभुर्न ऋभव इव सुपांसुलुगिति जसः सुः आदेशः ऋभवो यथा कर्मभिः प्रज्ञाभि-मानन्यसाधारणरथचमसादिनिर्माणमकुर्वन् तद्वदित्यर्थः ॥ ६ ॥

६. इन्द्र की शक्ति अतीव सुन्दर है। वे सुशोभन हैं। वे मरुतों के साथ यजमान को साधुवाद करते हैं। वे अन्तरिक्ष में रहते हैं। जैसे ऋभुओं ने कर्म-कौशल से रथ आदि का निर्माण किया है, वैसे ही वीर इन्द्र ने अपने बल से अनेक वीर-कार्य किये हैं।

अथ सप्तमी—

वज्रंयश्चक्रेसुहनायदस्यवेहिरीमशोहिरीमान् ।
अरुतहनुरद्भुतंनरजः ॥ ७ ॥

वज्रम् । यः । चक्रे । सुऽहनाय । दस्यवे । हिरीमशः । हिरीमान् ।
अरुतऽहनुः । अद्भुतम् । न । रजः ॥ ७ ॥

य इन्द्रः सुहनाय सुष्ठु हननीयाय दस्यवे उपक्षपयित्रे शत्रवे तस्य वधाय वज्रं प्रहरणसाधनमायुधं चक्रे कृतवान् स त्वं वृजिना शिशीहीति उत्तरेण संबन्धः । कीदृश इन्द्रः हिरीमशः हरितश्मश्रुः पृषोदरादिः हिरीमान् हरिताश्वो हरितवर्णो वा अरुतहनुः अबाधितहनुः किमिव अद्भुतं न रजः अद्भुतमिति महन्नाम रज इति लोकमन्तरिक्षमुच्यते महदन्तरिक्षमिव यथा अन्यैरबाध्यं भवति तद्वत् ॥ ७ ॥

७ दस्यु का वध करने के लिए उन्होंने वज्र प्रस्तुत किया था। उनके श्मश्रु (दाढ़ी-मूंछ) हरितवर्ण हैं। उनके घोड़े भी हरितवर्ण हैं। उनके जबड़े सुन्दर हैं। वे आकाश के समान विशाल हैं।

अवनोवृजिनाशिशीह्यृचावनेमानृचः ।
नाब्रह्मायज्ञऋधग्जोषतित्वे ॥ ८ ॥

अव । नः । वृजिना । शिशीहि । ऋचा । वनेम । अनृचः ।
न । अब्रह्मा । यज्ञः । ऋधक् । जोषति । त्वे इति ॥ ८ ॥

हे इन्द्र नोऽस्माकं वृजिना वृजिनानि वर्जनीयानि पापानि अवशिशीहि अत्यर्थं तनूकुरु विनाशयेत्यर्थः वयं च ऋचा स्तुत्या साधनेन अनृचः अस्तुतिकान् अयजमानान् वनेम हिंसाम अब्रह्मा ब्रह्म परिवृढं स्तोत्रं स्तुतिविरहितो यज्ञ ऋधक् सस्तुतिकाद्यज्ञात्पृथग्भूतस्त्वे त्वयि न जोषति न सेवते त्वां न प्रीणयतीत्यर्थः । जुषी प्रीतिसेवनयोः व्यत्ययेन शप् परस्मैपदं च ॥ ८ ॥

८ इन्द्र, हमारे सारे पापों को विनष्ट करो। हम ऋचाओं के प्रभाव से ऋक्शून्य व्यक्तियों का वध कर सकें। जिस यज्ञ में स्तुति का संसर्ग नहीं है, वह कभी भी स्तोत्रवाले यज्ञ के समान तुम्हें प्रीतिप्रद नहीं होता।

अथ नवमी—

ऊर्ध्वायत्तेत्रेतिनीभूद्यज्ञस्यधूर्षुसद्मन् ।
सजूर्नावंस्वयशसंसचायोः ॥ ९ ॥

ऊर्ध्वा । यत् । ते । त्रेतिनी । भूत् । यज्ञस्य । धूःऽसु । सद्मन् ।
सऽजूः । नावम् । स्वऽयशसम् । सचा । आयोः ॥ ९ ॥

हेइन्द्र तेतव स्वभूतात्रेतिनी त्रेताग्निरयं यद्वा त्रेतिनी क्रिया सा यपदा ऊर्ध्वा उन्नता प्र-भूता भूत्भूत् धयोगादनिघातः कुत्र स्थानइति यज्ञस्य यागस्य सद्मन् सदने केष्विति धूर्षु कर्मणां वोढृष्वृत्विक्षु तदानीं सजूः यजमानेन मरुद्भिर्वा सह प्रीयमाणः सन् आयोर्मनुष्यस्य यजमानस्य सचा सह तेन साकं स्वयशसं स्वायत्तयशस्कं यशः साधनं नावं तरणसाधनं त-रणिं आरोहसीतिशेषः एकमेव रथं यज्ञं यजमानश्चारोहति स्वतरणार्थं तमेव त्वमस्य साधक-मारोहसीत्यर्थः । यद्वा नावं रथं स्वयशसं आयोर्यजमानस्य सचा सहायभूतः सजूस्तेन सह प्रीयमाणआरोहेत्यर्थः ॥ ९ ॥

९. जिस समय यज्ञभार-वाहक ऋत्विकों ने यज्ञ-गृह में कार्यारम्भ किया, उस समय तुम यजमान के साथ एक नौका पर चढ़कर यजमान को तारो।

श्रियेतेपृश्निरुपसेचनीभूच्छ्रियेदर्विररेपाः ।
ययास्वेपात्रेसिञ्चसउत् ॥ १० ॥

श्रिये । ते । पृश्निः । उपऽसेचनी । भूत् । श्रिये । दर्विः ।
अरेपाः । यया । स्वे । पात्रे । सिञ्चसे । उत् ॥ १० ॥

हे इन्द्र तेतव संबन्धिनः सोमस्य श्रिये श्रयणाय पृश्निःगौःपृश्निवर्णाउपसेचनी पयसां दोग्ध्री भूत् भवतु तथा दर्विररमिररेपाः अपापासती तेश्रिये हविषः श्रयणायभूत्भवतु यया दर्व्या त्वंस्वकीये पात्रे पानसाधने मुखे उत्सिञ्चसे उपर्याकृष्य पिबसि साश्रियेभूदिति संबन्धः॥१०॥

१०. बूँदवाली गाय तुम्हारे मङ्गल के लिए हो। जिस पात्र के द्वारा तुम अपने पात्र में मधु ले लेते हो, वह दर्वी (पात्र-विशेष) निर्मल और कल्याणकर हो।

शतंवायदसुर्यप्रतित्वासुमित्रइत्थास्तौद्दुर्मित्रइत्थास्तौत् ।
आवोयद्दस्युहत्येकुत्सपुत्रंप्रावोयद्दस्युहत्येकुत्सवत्सम् ॥११॥२७॥

शतम् । वा । यत् । असुर्य । प्रति । त्वा । सुऽमित्रः । इत्था ।
अस्तौत् । दुःऽमित्रः । इत्था । अस्तौत् । आवः । यत् । दस्युऽहत्ये ।
कुत्सऽपुत्रम् । प्र । आवः । यत् । दस्युऽहत्ये । कुत्सऽवत्सम् ॥ ११॥२७॥

हे असुर्य बलवन्निन्द्र असुरत्वेनासुरसंबन्धित्वात् त्वा त्वां प्रति शतं वा शतसंख्याकं धनं शब्देनापरिमितं धनं वा यद्यदा कामितवानित्यर्थः यद्यदा च दस्युहत्ये दस्युहनने शत्रुवधे कुत्सपुत्रं दुर्मित्रं आवः रक्षितवानसि तथा कुत्सवत्सं कुत्सपुत्रं प्रावः प्रकर्षेण रक्षितवानसि अवरक्षणादौ लङि आडजादीनामित्याडागमः पादादित्वादनिघातः पुनरुक्तिरादरार्था । तदानीं सुमित्रोनामा इत्थमस्तौत् तथा दुर्मित्रोगुणत इत्थमस्तौत् तद्विपरीतं वा मृदन्यं सुमित्रोनामा दुर्मित्रो गुणतइति कात्यायनेन तथोक्तेः । स इत्था इत्थमनेन स्तवप्रकारेणास्तौत् अस्तावीत् इत्थास्तौदिति द्विरुक्तिः स्तुतिसमाप्त्यर्था ॥ ११ ॥

११. बली इन्द्र, तुम्हारे लिए इस प्रकार से सुमित्र ने एक सौ स्तोत्र पढ़े—दुर्मित्र ने भी स्तुति की; क्योंकि तुमने दस्यु-हत्या के समय कुत्स-पुत्र की रक्षा की है।

॥ इत्यष्टमस्य चतुर्थे सप्तविंशोवर्गः ॥ २७ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमोहार्दं निवारयन् । पुमर्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये अष्टमाष्टके पञ्चमोध्यायः ॥ ५ ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा योवेदेभ्योऽखिलं जगत् । निर्ममे तमहंवन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥ १ ॥
अष्टमे पंचमाध्यायं व्याख्याय मतिकोविदः । सायणार्यस्तथोध्यायं षष्ठंच व्याचिकीर्षति ॥ २ ॥

तत्र उभाउनूनमित्येकादशर्चं आद्यं अनुवाकशेषस्य सप्तमं सूक्तं त्रैष्टुभं आश्विदेवत्यं कश्यपपुत्रोभूतांशोनामऋषिः । तथाचानुक्रम्यते—उभौ भूतांशः काश्यपआश्विनमिति । अश्वो-र्यामेच्छावाकातिरिक्तोक्थ्ये एतत्सूक्तं । सूत्रितंच—उभाउनूनं दैव्याहोतारा प्रथमापुरोहितेति परिधानीयेति ।

तत्र प्रथमा—

ॐम् उभाउनूनंतदिदर्थयेथेवितन्वाथेधियोवस्त्रापसेव ।
सध्रीचीनायातवेप्रेमजीगःसुदिनेवपृक्षआतंसयेथे ॥ १ ॥

उभौ । ऊँ इति । नूनम् । तत् । इत् । अर्थयेथे इति । वि ।
तन्वाथे इति । धियः । वस्त्रा । अपसाऽइव । सध्रीचीना । यातवे ।
प्र । ईम् । अजीगरिति । सुदिनाऽइव । पृक्षः । आ । तंसयेथे इति ॥ १ ॥

हे अश्विनौ उभौ युवां नूनमिदानीं तदित् अस्माभिर्दीयमानं हविः क्रियमाणं स्तोत्रमे-व अर्थयेथे प्रार्थयथः । अर्थयाच्ञायां चौरादिकः अनुदात्तेत् । उःपूरणः संप्रार्थ्यैव धियः कर्माणि स्तुतीर्वा वितन्वाथे विस्तारयथः । तनुविस्तारे तनादिकः । तत्र दृष्टान्तः—अपसेव अ-पसा अपस्विनौ कुविंदौ यथा वस्त्रा वस्त्राणि विस्तारयतः अपःशब्दान्मत्वर्थीयोविनिः तस्यब-हुलंछन्दसीतिलुक् प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः । वमयपस्तुपआकारः ईमयं यजमानः सध्रीची-ना सध्रीचीनौ सहाञ्चनौ युवां सहपूर्वादंचतेः क्विनि सहस्य सध्रिरितिसध्र्यादेशः । विभाषां-चेरदिक्स्त्रियामितिखः सुपआकारादेशः यातवे यातुं तुमर्थेतवेन्प्रत्ययः अभिमतप्राप्त्यर्थं प्राजीगः प्रकर्षेण स्तौति । यद्वा युवां प्रति स्तुतीरुद्गिरति गृणातेः गृनिगरणेवा एतस्माल्लुङि बहुलंछ-न्दसीति विकरणस्यश्लुः बहुलंछन्दसीत्यभ्यासस्येत्वं दीर्घश्छान्दसः गुणेकृते हल्ङ्यादिना

विलोपः। किंच सुदिनेव सुदिनेषु अन्नानि यथा अलंकुर्वन्ति यद्वा सुदिना सुदिनौ अहोरात्रयोः प्रवर्तकत्वेन तद्वन्तौ सूर्याचन्द्रमसौ स्वरश्मिभिर्यथा अन्नान्यलंकुरुतः तद्वत् युवां पृक्षः अन्नानीवत् ओकृभिः संपृच्यन्तेइति पृक्षोऽन्नानि आवंसयेथे समन्तादलंकुरुथः। वसिर्भूषणालंकारे चौरादिकः ॥ १ ॥

१. अश्विद्वय, तुम दोनों हमारी आहुति के अभिलाषी हो रहे हो। जैसे-जैसे तन्तुवाय वस्त्र का विस्तार करता है, वैसे ही तुम लोग हमारे स्तोत्र का विस्तार कर देते हो। यह यजमान यह कहकर भली भाँति तुम लोगों की स्तुति करता है कि, तुम लोग एक साथ आते हो। चन्द्र-सूर्य के समान तुम लोग खाद्य द्रव्य को आलोकित करके बैठे हो।

उष्टारेव फर्वरेषु श्रयेथे प्रायोगेव श्वात्र्या शासुरेथः।
दूतेव हि ष्ठो यशसा जनेषु माप स्थातं महिषेवावपानात् ॥ २ ॥

उष्टाराऽइव। फर्वरेषु। श्रयेथे इति। प्रायोगाऽइव। श्वात्र्या।
शासुः। आ। इथः। दूताऽइव। हि। स्थः। यशसा। जनेषु।
मा। अप। स्थातम्। महिषाऽइव। अवऽपानात् ॥ २ ॥

उष्टारेव उष्टारौ कामयेते गन्तव्यं देशमिति उष्टारौ मार्गगस्य वोढारावनड्वाहाविव वशकान्त्यावित्यस्मात् तृचि छान्दसं संप्रसारणं इडभावश्च तौ यथा संपूर्णघासेषु संचरतः तद्वत् फर्वरेषु स्तुतिभिर्हविर्भिश्च पूरयितृषु जनेषु श्रयेथे तत्स्वीकरणार्थं आश्रयथः। फर्वतिः पूरणार्थः। अस्मादौणादिकोऽरन्प्रत्ययः। प्रायोगेव प्रायोगौ प्रयोक्तव्यावनड्वाहाविव प्रपूर्वाद्युजेः कर्मणि घञि उपसर्गस्य दीर्घः थाथादिस्वरेणान्तोदात्तः। तौ यथा श्वात्र्या श्वात्र्यौ शु क्षिप्रं अतनं श्वात्रं तत्र साधू भवतः तद्वत् यद्वा युद्धार्थं प्रयोक्तव्यावश्वाविव श्वात्र्यौ श्वात्रमिति धननाम तत्र भवौ धनस्य साधकावित्यर्थः। तौ युवां शासुः शंसितुः स्तोतुः स्तुतिमभि एथः आगच्छथः इण् गतौ आदादिकः दूतेव दूताविव यथा राज्ञः प्रियतमौ दूतौ जनपदेषु यशस्विनौ भवतः तद्वत् जनेषु स्तोतृषु यशसा यशस्विनौ स्थो हि भवथः खलु। अस्तेर्लटि रूपं हियोगादनिघातः महिषेव महिषाविव यथा आरण्यौ महिषौ अवपानात् पीयतेऽस्मिन्निति पानं ह्रदादि अधिकरणे ल्युट् पानमेवावपानं सन्निकृष्टात् पानात् नापगच्छतः तद्वत् युवां अस्मदीयाद्धविषः सोमात् मापस्थातं मापक्रम्य तिष्ठतं तिष्ठतेर्लुङि गातिस्थेति सिचो लुक् नमाङ्योगे इत्यडागमाभावः ॥ २ ॥

२. जैसे दो बैल गोचर-भूमि में विचरण करते हैं, वैसे ही तुम लोग यज्ञ-दान-समर्थ व्यक्ति के पास जाते हो। रथ में जोते दो वृषों या अश्वों के समान धन-दान के लिए तुम लोग स्तोता के पास आया करते हो। दूत के समान तुम लोग लोगों के पास यशस्वी बनो। जैसे दो महिष जल-पान-स्थान से नहीं हटते, वैसे ही तुम लोग भी सोमपान से नहीं हटना।

अथ तृतीया–

साकंयुजाशकुनस्येवपक्षापश्वेवचित्रायजुरागमिष्टम् ।
अग्निरिवदेवयोर्दीदिवांसापरिज्मानेवयजथःपुरुत्रा ॥ ३ ॥

साकम्ऽयुजा । शकुनस्यऽइव । पक्षा । पश्वाऽइव । चित्रा । यजुः ।
आ । गमिष्टम् । अग्निःऽइव । देवऽयोः । दीदिऽवांसा ।
परिज्मानाऽइव । यजथः । पुरुऽत्रा ॥ ३ ॥

शकुनस्येव पक्षिण इव यथा पक्षिणः पक्षा पक्षौ संहत्य वर्तमानौ तद्वत् साकंयुजा साकं युजौ सहावियुज्य वर्तमानौ भवथः । युजेः सत्सूद्विषेत्यादिना क्विप् पश्वेव पशू इव । सुपामाकारः। तौ यथा चायनीयौ तद्वत् चित्रा चित्रौ चायनीयौ युवां यजुः यजतौ अस्मदीयौ आगमिष्टं आगच्छतं । यजेरौणादिकोऽत्रावेडसिन् प्रत्ययः । गमिष्टं गमेर्लोटि सिब्बहुलं लेटीति सिप् सिप आर्धधातुकत्वाद्गमेरिट् परस्मैपदेष्विति इडागमः । देवयोः देवानिच्छतो यजमानस्य यज्ञे अग्निरिव अग्निर्यथा हविर्भिः स्तुतिभिश्च दीप्यते तद्वत् दीदिवांसा दीदिवांसौ स्तुतिभिः दीप्तौ भवथः दीव्यतेः क्वसौ वस्वेकाजाद्घसामिति नियमादिडभावः वलिलोपे तुजादित्वादभ्यासस्य दीर्घः । परिज्मानेव परिज्मानाविव परितः अजतो गच्छतः कर्मकरणार्थमिति परिज्मानावध्वर्यूइव स्थितौ युवां पुरुत्रा बहुषु देशेषु यजथः देवान्पूजयथः । अश्विनावध्वर्यू इत्याम्नानात् । यद्वा परिज्मानेव परितो गन्तारौ पुरो वा पश्चाद्वा तौ यथा बहुषु देशेषु यजथः संगच्छमानौ भवथः यजदेवपूजासंगतिकरणदानेषु पुरुत्रा देवमनुष्येष्वित्यादिना त्राप्रत्ययः ॥ ३ ॥

३. जैसे पक्षी के दो पंख आपस में मिले रहते हैं, वैसे ही तुम लोग भी परस्पर मिले हुए हो। दो अद्भुत पशुओं के समान इस यज्ञ में आये हो। यज्ञ-कर्त्ता अग्नि के समान तुम लोग दीप्तिवाले हो। सर्वत्रविहारी दो पुरोहितों के समान तुम लोग नाना स्थानों में देव-पूजा किया करते हो।

अथ चतुर्थी–

आपीवोअस्मेपितरेवपुत्रोग्रेवरुचानृपतीवतुर्यै ।
इर्येवपुष्ट्यैकिरणेवभुज्यैश्रुष्टीवानेवहवमागमिष्टम् ॥ ४ ॥

ऐ० ब्रा० १, १७।

आपी इति। वः। अस्मे इति। पितराऽइव। पुत्रा। उग्राऽइव।
रुचा। नृपतीइवेति नृपतीऽइव। तुर्यै। इर्याऽइव। पुष्ट्यै।
किरणाऽइव। भुज्यै। श्रुष्टीवानाऽइव। हवम्। आ। गमिष्टम् ॥४॥

अस्मे अस्माकं वोयुवां पुत्रायांबहुवचनं आपी प्राप्तौ बन्धुभूतौ भवथः। पितरेव पितराविव यथापितरौ प्रति पुत्रा पुत्रौ बंधुभूतौ भवतः तद्वत्। यद्वा पुत्रा षष्ठ्या आकारः। पुत्राणां पितरौ बन्धू यथा उग्रेव उग्राविव यथा उग्रौ स्वतेजसा उद्गूर्णौ अग्न्यादित्यौ यथारुचा रोचमानौ भवतः तद्वत् रुचा दीप्त्या युक्तौ रोचतेर्भावेक्विप् सावेकाचइति विभक्तेरुदात्तत्वं। यद्वा रुचा आरोचमानौ भवथः रोचतेरिगुपधलक्षणः कः सुप आकारः नृपतीव यथा नृणां पालयितारौ राजानौ संभ्रमयुक्तायै सेनायै रक्षकत्वेन भवतस्तद्वत् तुर्यै कर्मार्थं त्वरमाणायै संभ्रमवत्यै जनतायै युवां अभीष्टदातृत्वेन भवथः। तुरत्वरणे इगुपधात्किदितीन्प्रत्ययः। कृदिकारादक्तिनइतिङीप् उदात्तयणोहल्पूर्वादिति विभक्तेरुदात्तत्वं। इर्येव इर्याविव इराअन्नं तद्भवौ भवार्थेयत् अन्नवन्तावाढ्यौ स्वजनपरिपोषणाय भवतः तद्वत् युवां पुष्ट्यै धनादिदानेनास्माकं परिपोषणाय भवथः। किरणेव किरणाविव यथा आग्नेयादित्यकिरणौ सर्वेषां प्रकाशनादिद्वारेण भोगाय भवतः। तद्वत् भुज्यै स्तोतॄणां परिभोगाय भवथः। श्रुष्टीवानेव श्रुष्टिवन्ताविव श्रुष्टीति क्षिप्रनाम मत्वर्थीयोवनिप् तद्वन्तावश्वौ यथा लक्ष्यं देशं प्रति शीघ्रंगच्छतस्तद्वत् यद्वा श्रुष्टीवानेव श्रुष्टीति सुखनाम तद्वन्तौ पुरुषौ यथा क्रीडार्थमागच्छतः तद्वद्युवां हवमस्मदीयमाह्वानं प्रत्यागमिष्टं आगच्छतं। हवं भावेऽनुपसर्गस्येति ह्वयतेरप् संप्रसारणंच ॥ ४ ॥

४. जैसे माता-पिता पुत्र के प्रति आसक्त रहते हैं, वैसे ही तुम लोग हमारे प्रति होओ। तुम लोग अग्नि और सूर्य के समान दीप्तिशील होओ, राजा के समान क्षिप्रकारी होओ, धनी व्यक्ति के समान उपकारी होओ और सूर्य-किरणों के समान आलोक देते हुए लोगों के सुख-भोग के अनुकूल होओ। सुखी मनुष्य के समान इस यज्ञ में पधारो।

अथ पंचमी—

वंसंगेवपूषर्याशिम्बातामित्रेवऋताशतराशातपन्ता।
वाजेवोच्चावयसाघर्म्येष्ठामेषेवेषासपर्या३पुरीषा ॥ ५ ॥ ३ ॥

वंसगाऽइव। पूषर्या। शिम्बाता। मित्राऽइव। ऋता। शतरा।
शातपन्ता। वाजाऽइव। उच्चा। वयसा। घर्म्येऽस्था।
मेषाऽइव। इषा। सपर्या। पुरीषा ॥ ५ ॥ १ ॥

वंसगेव वंसगाविव वननीयगमनौ वृषणाविव तौ यथा पूषर्यां पूषर्यौ पूषणेश्वरौ पुशावयशाविरपर्थः । वद्वधुवां स्फोवांगावयवौ पुषपुष्टौ अस्मादौणादिकोभावेअरन्प्रत्ययः । छन्दस्यावे छन्दसीविषय् तित्स्वरितः तथा शिंवावा शिंवावौ सुखनामैतत् शिंवेन दुःखानां तनूकरणेन हेतुनाविवं व्याप्तमिति शिञ्निशाने अस्माच्छिंवमिति वाहुलकाद्वमप्रत्ययोमुक्च निपात्यते अततेः कर्मणिचन् सुपआडादेशः सुखकरौभवथः । मित्रेव मित्राविव मित्रशब्देन वरुणो प्युपलक्ष्यते सहावस्थितमित्रावरुणाविव ऋवा ऋतौ सत्यभूतौ वद्वयथार्थदर्शिनौ भवथः यथा शवरा शतं शतसंख्याकानि बहूनि रायोधनानिययोः सन्ति तौ तथोक्तौ सुपोडादेशः । यद्वा शवमनेकमिश्चियमसाद्वादि रातिददातीति शतरासुखं तेन यद्वन्तौ शावपन्वा शातपन्वौ तीक्ष्ण स्तुतिको शातं तीक्ष्णं पन्नं पनतेर्बाहुलकात्तन् यद्वा शातपन्वा शातेन दुःखानां तनूकरणेन पन्यते स्तूयतइति शातपन्तंसुखं शोतनूकरणे निष्ठा । पनतेस्वन् तेन युवां सुखवन्तौ भवथः । यद्यपि शिंवाता शवरा शातपन्वेति त्रीण्यपि सुखनामानि तथापि कालत्रयेपि अश्विनोः सुखकरत्वस्य विवक्षितत्वेन विषयभेदात्पौनरुक्त्यम् । वाजेव वाजाविव यथा अश्वौ घासादिना उभौ संपूर्णावयवौ तद्वत् वयसा हवीरूपेणान्नेन हेतुना उच्चैर्वर्तमानौ पुष्टावित्यर्थः । उच्चा उच्चैःशब्दात् सुपोडादेशः डित्वाट्टिलोपः धर्म्येष्ठा धर्मस्थौ धर्मदीप्तमन्तरिक्षं तत्संबन्धिनिर्देशो सूर्याचन्द्रमसोरूपेणावस्थितौ भवथः । सूर्यचन्द्रमसाविति यास्कः । यद्वा धर्मे प्रवर्ग्ये भवं धर्म्यं हविः तत्र देवत्वेनावस्थितौ भवथः विडतेरन्येभ्योपिदृश्यन्तइतिविच् तत्पुरुषेकृतिबहुलमिति पूर्वपदस्यसप्तम्याअलुक् मेषेव मेषाविव तौ यथा अन्नेन परिचरणीयौ तद्वत् युवां इषा हवीरूपेण अन्नेन सपर्या सपर्यौ परिचरणीयौ भवथः । सपरशब्दः कंड्वादिः सपर्यतिः परिचरणकर्मा । पुरीषा पुरीषौ धनादिदानेन स्तोतृणां पोषयितारौ यद्वा हविर्भिः पोषणीयौ भवथः । पुरीषं पुष्णातेः पोषयतेर्वेतियास्कः ॥ ५ ॥

५. सुन्दर गतिवाले दो वृषों के समान तुम लोग हृष्ट-पुष्ट और सुदृश्य हो तथा मित्र और वरुण के समान तुम लोग यथार्थदर्शी, वदान्य और दुःख-ह्रास-पूर्वक, स्तुति प्राप्त करते हो। दो घोड़ों के समान तुम लोग खाकर मोटे-तगड़े हो गये हो। तुम लोग प्रकाशमय आकाश में रहते हो। भेड़ों के समान तुम लोग यथेष्ट भोजनादि करके सुघटित अङ्ग-प्रत्यङ्गवाले हुए हो।

॥ इत्यष्टमस्य षष्ठे प्रथमोवर्गः ॥ १ ॥

सृण्येवजर्भरीतुर्फरीतूनैतोशेवतुर्फरीपर्फरीका ।
उदन्यजेवजेमनामदेरूतामेजराय्वजरंमरायु ॥ ६ ॥

---

१ नि० १२, १ । २ नि० २, २२ ।

सृण्याऽइव । जर्भरी इति । तुर्फरीतू इति । नैतोशाऽइव ।
तुर्फरी इति । पर्फरीका । उदन्यजाऽइव । जेमना । मदेरू इति ।
ता । मे । जराधु । अजरम् । मरायु ॥ ६ ॥

सृण्येव सृण्याविव सृणिरंकुशः तत्र साधुरिति यत् अंकुशार्हौ मत्तगजाविव जर्भरी गात्रविनामं कुर्वन्तौ जृभी गात्रविनामे अस्मादौणादिकोरिप्रत्ययः यद्वा सृण्येव सृणिर्द्विविधा मत्तगजस्य एकनावस्थापयित्री एका अपरा बाधयित्री सर्वैः किच्चेति औणादिकोनिप्रत्ययः कित्वादगुणः इकारादकिनइतिङीप् सुपआकारः उदात्तस्वरितयोर्यणइति स्वरितः । तादृशौ सृण्याविव जर्भरी भर्तारौ एकनैवावस्थापकौ तथा तुर्फरी तुर्फरीतारौ शत्रूणां हन्तारौ जर्भरी भरतेर्यङ्लु-गन्तादौणादिकईप्रत्ययः अभ्यासस्यजकारश्छान्दसः तृफतृंफहिंसायां अस्मात् तृजन्तस्यतुर्फ-रीतारावित्यस्य पृषोदरादित्वाद्वर्णविकारः । यद्वा अस्माद्बाहुलकादौणादिकः अरीतुप्रत्ययः । एतच्च अत्रनिरुक्ते–द्विविधासृणिर्भवति भर्ताच हन्ताच तथाश्विनौ चापिभर्तारौ जर्भरी भ-र्तारावित्यस्य तुर्फरीतू हन्तारावित्यादि । नैतोशेव नितोशतिर्वधकर्मा नितोशयतीतिनितोशः तस्यापत्यं नैतोशः ताविव तुर्फरी शत्रूणां हन्तारौ तृफतिर्हिंसार्थः । अस्मादौणादिकोरिप्रत्ययः उर्कश्च पर्फरीका पर्फरीकौ शत्रूणां विदारयितारौ त्रिफलाविशरणे अस्मात्पर्फरीकादयश्चेति ई-कप्रत्ययान्तोनिपात्यते । यद्वा स्तोतृजनानां धनादिदानेन पूरयितारौ । पृपालनपूरणयोः अ-स्मादीकनि पूर्ववत्सर्वंनिपात्यते पर्विः पूरणार्थोवा उदन्यजेव उदन्यजेइव उदकेभवमुदन्यं प-द्भ्योमासित्यादिना अयास्यप्रभृतिष्वपि उदन्यादेशः तत्रजाताविव निर्मलौ कान्तियुक्तावित्यर्थः । जेमना जेमनौ जयशीलौ जयतेरन्येभ्योपिदृश्यन्तइति मनिन् दीर्घाभावश्छान्दसः । मदेरू मदविशेषेणयत्तौ स्तुत्यौवा ता तौ पूर्वोक्तगुणावश्विनौ युवां मे मदीयं जरायु जरायुक्तं अतए-व मरायु मरणशीलं शरीरं अजरं जरारहितं मरणधर्मरहितं कुरुतं । नञोजरमरमित्रमृताइति नञुत्तरस्यजरशब्दस्य आद्युदात्तत्वं ॥ ६ ॥

६. हाथी को रोकनेवाले और मारनेवाले अंकुशों के समान तुम लोग रोकनेवाले या भरण करनेवाले (जर्भरि) और हन्ता (तुर्फरि) हो। हन्ता (नैतोश) के समान तुम लोग शत्रुओं के मारनेवाले हो; इसी लिए तुम लोगों को शत्रु-विदारक (फर्फरी का) अथवा यजमान-पालक कहा गया है। तुम लोग ऐसे निर्मल हो, मानो जल में उत्पन्न हुए हो, तुम लोग बली और विजयी हो। मेरी मरण-धर्मशील देह को फिर यौवन दो।

पज्रेव चर्चरं जारं मरायु क्षद्मेवार्थेषु तर्तरीथ उग्रा ।
ऋभू नापत्खरमज्रा खरज्रुर्वायुर्न पर्फरत्क्षयद्रयीणाम् ॥ ७ ॥

---

१ नि० १३.५।

पज्राऽइव । चर्चरम् । जारम् । मरायु । क्षद्मऽइव । अर्थेषु ।
तर्तरीथः । उग्रा । ऋभू इति । न । आपत् । खरमज्रा । खरऽज्रुः ।
वायुः । न । पर्फरत् । क्षयत् । रयीणाम् ॥ ७ ॥

हे उग्रा उग्रौ उद्गूर्णतेजस्कौ अश्विनौ पज्रेव पज्राविव मार्जितबलौ वीराविव स्थितौ यद्वा पज्रेव जिह्मिअभिमते पादाभ्यामभिगच्छन्तौ समर्थाविव स्थितौ युवां चर्चरं चरणशीलं जारं जरायुक्तं अतएव मरायु मरणशीलं मदीयं शरीरं अर्थेषु गन्तव्येषु वरीतव्येष्वापदादिषु क्षद्मेव उदकनामैतत् उदकमिव तर्तरीथः अत्यन्तं तारयथः। तृ प्लवनतरणयोः यङ्लुगन्ताल्लटि छन्दस्युभयथेति थास आर्धधातुकत्वेनेडागमः दृतोर्वेविदीर्घः ऋभून ऋभुरिव दार्ष्टान्तिकसाम्यादत्र द्विवचनं ऋभुर्यथा स्वनिर्मितो रथमापत् तद्वत् खरमज्रा खरं तीक्ष्णं मज्जयितारौ शोधयितारौ अत्यन्तं शुद्धबलावित्यर्थः टुमस्जो शुद्धौ अस्मादौणादिकोरन्प्रत्ययः तादृशौ युवां खरज्रुः तीक्ष्णगतिः अतिशयेन वेगवान् ऋभुभिर्दत्तो रथो युवां आपत् आप्नोत् आप्लृ व्याप्तौ लदित्वाच्च्लेरङ् स रथः वायुरिव पर्फरत् सर्वत आपूरयत् सर्वं गन्तव्यमव्याप्नोदित्यर्थः पॄ पूरणे अस्माल्लेटि बहुलंछन्दसीति शपः श्लुः अभ्यासस्य रुगागमः चलोपश्च लेटोडाटावित्यडागमः तथा संएषः रयीणां धनानां धनानि क्षयत् शत्रुभ्य आगमयत् क्षि निवासगत्योः अस्मादन्तर्णीतण्यर्थात् लेट्यडागमः। यद्वा क्षयतिरैश्वर्यकर्मा धनानामीष्टे छान्दसमनुदात्तत्वं ॥ ७ ॥

७. तीव्र बली अश्विद्वय, जैसे दीर्घ चरणवाला व्यक्ति दूसरे को जल से पार कर देता है, वैसे ही तुम लोग मेरी मरण-धर्मशील देह को विपत्ति से पार करके अभिलषित विषय में ले चलो। ऋभु के समान तुमने अत्यन्त संस्कृत रथ पाया है। वह शीघ्रगामी रथ वायु के समान उड़कर शत्रु का धन ले आया है।

अथाष्टमी—

घर्मेव मधु जठरे सनेरू भगेविता तुर्फरी फारिवारम् ।
पतरेव चचरा चन्द्रनिर्णिङ्मनऋङ्गा मनन्या न जग्मी ॥ ८ ॥

घर्माऽइव । मधु । जठरे । सनेरू इति । भगेऽअविता । तुर्फरी इति ।
फारिवा । अरम् । पतराऽइव । चचरा । चन्द्रऽनिर्निक् ।
मनःऽऋङ्गा । मनन्या । न । जग्मी इति ॥ ८ ॥

घर्मेव घर्माविव महावीराविव जठरे स्वोदरे मधु मधुनः षष्ठ्यर्थे घृतस्य सनेरू संभकारौ भजनसंभक्तौ अस्मादौणादिकरुप्रत्ययः भगेविता भगो धनं तद्विषयरक्षणयुक्तौ भवथे-

र्थिकः तत्पुरुषे कृतिबहुलमिति बहुलवचनाद्बहुव्रीहावप्यलुक् । यद्वा अववेस्तृजन्तस्य सुपो-डादेशः स्वरश्छान्दसः । अरमलं तुर्फरी शत्रूणां हिंसितारौ अतएव फारिवा फारिरायुधं ययोस्तौ भवथः । स्फुरतिर्वधकर्मा अस्मात् जिचिचिस्फुरोणाविति आलं ददन्वादिप्रत्ययः सकारलोप-श्छान्दसः । छन्दसीवनिपाविति मत्वर्थीयो वनिप् । सुपो डादेशः पर्वरेव पत्वराविव पवनशीलौ पक्षिणाविव चचरा संचरन्तौ चन्द्रनिर्णिक् निर्णिगिति रूपनाम सुपो लुक् चन्द्रनिर्णिजौ चन्द्रस-दृशरूपयुक्तौ यद्वा चन्द्रमाह्लादकं रूपं ययोस्तौ सर्वेवि मनस्कंमा मनस्तापसाधनं ययोस्तौ कंग-तिप्रसाधनकर्मा । अस्माद्भावे घञ् बहुव्रीहिस्वरः मनन्याव मनन्यौ यथा मनने साधू स्तुत्या-वित्यर्थः । मननशब्दात् तत्र साधुरिति यत् तित्स्वरितः साद्दशाविव अगमी यज्ञं प्रत्यागमनशीलौ भवतः गमेराङ्गमहनश्चेति किन्प्रत्ययः ॥ ८ ॥

८. महावीर के समान तुम लोग अपने पेट में घृत गिरा लो। तुम लोग धन के रक्षक और अस्त्र लेकर शत्रुओं के वध-कर्त्ता हो। तुम लोग पक्षी के समान सुन्दर और सर्वत्रविहारी हो। इच्छा करने के साथ ही तुम लोग भूषित होते हो और स्तोत्र के लिए यज्ञ में आते हो।

बृहन्तेव गम्भरेषु प्रतिष्ठां पादेव गाधं तरते विदाथः ।
कर्णेव शासुरनु हि स्मराथोंऽशेव नो भजतं चित्रमप्नः ॥ ९ ॥

बृहन्ताऽइव । गम्भरेषु । प्रतिऽस्थाम् । पादाऽइव । गाधम् । तरते । विदाथः । कर्णाऽइव । शासुः । अनु । हि । स्मराथः । अंशाऽइव । नः । भजतम् । चित्रम् । अप्नः ॥ ९ ॥

बृहन्तेव बृहन्ताविव पांशु पुरुषौ यथा गम्भरेषु गहनेषु जलेषु प्रतिष्ठां विदतस्तद्वत् गम्भरे-षु गंभीरेषु दुष्प्रवेशेषु स्थानेषु प्रतिष्ठां अवस्थितिमास्पदं युवां विदाथः जानीथः । पादेव पा-दाविव यथा तरते पदचर्येचतुर्थी तरतः पुरुषस्य पादौ यथा गाधजलं विदाथः तद्वत् युवां गो-येषु जलेषु गाधं विदाथः जानीथः विद ज्ञाने लेट्याडागमः कर्णेव यथा कर्णौ शब्दं विदतुः तद्वत् युवां शासुः शासितारं स्तुतिं कुर्वाणं जनं अनु हि स्मराथः अनुकूलं जानीथः खलु । स्मर तेर्लेटयडागमः हियोगादनिघातः अधीगर्थदयेशांकर्मणीति शासुरित्यस्य षष्ठी अंशेव अंशाविव यथा वयसौ वहन्तौ यज्ञं भजेते तद्वत् युवां नोऽस्मदीयं चित्रं चायनीयं अप्नःकर्म भजतं आप्न यतं अप्नः आप्नुव्यात्तौ अस्मादापःकर्माख्यायां ह्रस्वो नुट् चेति असुन् तत्संनियोगेन ह्रस्वो नुडागम श्च नित्स्वरेणाद्युदात्तः ॥ ९ ॥

९. जैसे लम्बे पैर रहने पर, गम्भीर जल के पार होने के समय, आश्रय मिलता है, वैसे ही तुम लोग आश्रय दो। तुम लोग, दोनों कानों के समान, स्तोता की स्तुति को, ध्यान से, सुनते हो। दो यज्ञाङ्गों के समान हमारे इस विचित्र यज्ञ में पधारो।

अथ दशमी—

आरङ्गरेव मध्वेरयेथे सारघेव गवि नीचीनबारे।
कीनारेव स्वेदमासिष्विदाना क्षामेवोर्जा सुयवसात्सचेथे॥ १०॥

आरङ्गराऽइव। मधु। आ। ईरयेथे इति। सारघाऽइव। गवि।
नीचीनऽबारे। कीनाराऽइव। स्वेदम्। आऽसिस्विदाना।
क्षामऽइव। ऊर्जा। सुयवसऽअत्। सचेथे इति॥ १०॥

आरंगरेव भृशब्दे अस्माद्धातेर्बाहुलकादौरण् अरमठं पर्याप्तं गरः शब्दनं यस्य संबन्धिनो य-स्येदमित्यण् शब्दयन्तौ मेघाविव यथा मधु जलं प्रेरयतः तद्वद् युवां एरयेथे प्रेरयथः। ईर-प्रेरणे चौरादिकः। सारघेव सारघाविव सरघा मधुमक्षिका सरघैव सारघा प्रज्ञादित्वादण् देव-था नीचीनबारे नीचीनद्वारे मधुपूर्णे मधु प्रेरयतः तद्वत्। युवां नीचीनबारे न्यग्मुखद्वारे गवि गोरूपस्थे क्षीरं प्रक्षिपथः। कीनारेव कीनाराविव कुत्सितमनुष्यौ यथा स्विद्यमानौ भवतस्त-द्वत्स्वेदं स्विद्यमानं जलमासिष्विदाना आसमन्तात्स्वेदयन्तौ प्रक्षारयन्तौ भवथः। ञिष्विदा गात्रप्रक्षरणे अनुदात्तेत् तस्माच्छान्दसेऽलिटि कानजादेशः। क्षामेव क्षैणेनैकत्ये अस्मात्रावोम-निन्। ह्रस्वश्छान्दसः क्षामा क्षीणा गौः सुयवसात् अदेःक्विप् शोभनं यवसं घासादिकं भक्ष-यन्ती क्षीररूपेणान्नेन समवेता भवति तद्वत् युवां ऊर्जा हवीरूपेणान्नेन सचेथे संगच्छे-थे। षच समवाये॥ १०॥

१०. जैसे बोलनेवाली दो मधुमक्खियाँ मधु के छाते में मधु का सेचन करती हैं, वैसे ही तुम लोग गाय के स्तन में मधुतुल्य दुग्ध का संचार कर दो। जैसे श्रमजीवी श्रम करके पसीने से तर हो जाता है, वैसे ही तुम लोग भी स्वेदवाले होकर जल-सेचन करो। जैसे दुर्बल गाय गोचर-भूमि में जाकर अपना आहार पाती है, वैसे ही तुम लोग भी यज्ञ में आकर आहार पाते हो।

ऋध्याम स्तोमं सनुयाम वाजमा नो मन्त्रं सरथेहोप यातम्।
यशो न पक्वं मधु गोष्वन्तरा भूतांशो अश्विनोः काममप्राः॥ ११॥२॥

ऋध्याम। स्तोमम्। सनुयाम। वाजम्। आ। नः। मन्त्रम्।
सऽरथा। इह। उप। यातम्। यशः। न। पक्वम्। मधु। गोषु।
अन्तः। आ। भूतऽअंशः। अश्विनोः। कामम्। अप्राः॥ ११॥२॥

हे अश्विनौ वयं स्तोमं त्रिवृत्पंचदशादिकं अवृधाम अवृध्यास्म वर्धयेम । वृधु वृद्धौ अ-स्मादाशीर्लिङि किदाशिषीति यासुटः कित्त्वं । वाजं हविर्लक्षणमन्नं युवाभ्यां सनुयाम प्रयच्छेम षणुदाने तानादिकः विधिलिङ् वाक्यभेदादनिघातः । तस्माद्युवां सरथा सरथौ समानरथौ एकमेवरथमारूढौ सन्तौ इहास्मिन्कर्मणि नोऽस्मदीयं मंत्रं मननीयं स्तोत्रमुपयातं उपागच्छतं । गोरन्धः गोरूधस्यान्तःस्थितं पक्वं परिणतं अतएवमधु मधुरं यथा न यथाहृत्यस्तनाम नञर्थे क्षीरास्पादिलक्षणं महावीरे अवनीयमानमन्नं यथापेक्ष्य आगच्छतमिति संबन्धः । एवमुक्तप्र-कारेण भूतांशः एतन्नामाऋषिः अश्विनोः काममभिलाषमाशीयाभिः स्तुतिभिः अप्राः आ-पूरयत् । संपूर्णमकार्षीदित्यर्थः । प्रा पूरणे आदादिकः । व्यत्ययेनमध्यमः । अत्राश्विनेसूक्ते स-र्वाण्यपिपदानि दुर्व्युत्पादानि अस्माभिर्दिङ्मात्रं प्रदर्शितानि एवं निरुक्तव्याकरणादिभिरर्थवि-शेषे बुद्धिमद्भिरुन्नेयानि ॥ ११ ॥

११. हम स्तोत्र-विस्तार करते हैं और आहार का वितरण करते हैं; इसलिए तुम लोग एक रथ पर चढ़कर हमारे यज्ञ में आओ। गाय के स्तन में सुमिष्ट आहार के समान दुग्ध है। भूतांश ऋषि ने यह स्तोत्र करके अश्विद्वय का मनोरथ पूर्ण किया।

॥ इत्यष्टमस्य षष्ठे द्वितीयोवर्गः ॥ २ ॥

आविरित्येकादशर्चंसप्तमंसूक्तं दिव्योनामांगिरसऋषिः प्राजापत्यावा दक्षिणानामर्षि-का शततारंवानुमिति चतुर्थीजगती शिष्टास्त्रिष्टुभः अनेनसूक्तेन ऋत्विग्भ्योदीयमानाद-क्षिणा तद्दातारोयजमानावा स्तूयन्ते अतः सैवदेवता । तथाचानुक्रान्तं—आविर्दिव्योदक्षिणावा प्राजापत्यादक्षिणा तद्दातॄन्वास्तौत् चतुर्थी जगतीति । गतोविनियोगः ।

तत्र प्रथमा—

आविर्भून्महिमाघोनमेषांविश्वंजीवंतमसोनिरमोचि ।
महिज्योतिःपितृभिर्दत्तमागादुरुःपन्थादक्षिणायाअदर्शि ॥ १ ॥

आविः । अभूत् । महि । माघोनम् । एषाम् । विश्वम् । जीवम् । तमसः । निः । अमोचि । महि । ज्योतिः । पितृऽभिः । दत्तम् । आ । अगात् । उरुः । पन्थाः । दक्षिणायाः । अदर्शि ॥ १ ॥

इदंसूक्तं दक्षिणायावा तद्दातॄणांवा स्तावकं दक्षिणासु यागांगं यागस्तु सायंकाले भवि-ष्यते नक्षत्रमस्तिदेवयाजनमुष्टमित्यादि[1] श्रवणात् । तस्मादह्न्येव कर्तव्यः । अहश्च सूर्योदयात् प-

१ ऋ० सं० ६. ४. १८ ।

भ्राजनवीति सूक्तादौ सूर्योदयोऽभिधीयते मघोनां मघोनः इन्द्रः इन्द्रश्च सूर्यः। चैत्रमासे यथा इन्द्र इतिस्मरणात्। तस्य संबन्धि तस्येदमित्यण् अतद्धिते प्रत्यये संप्रसारणमभिहितं सर्वविधीनां छन्दसि विकल्पितत्वादत्र तद्धितेऽपि संप्रसारणं। सूर्यात्मकस्येन्द्रस्य स्वभूतं महि महच्चेतः यजमानानां यागसिद्ध्यर्थं आविरभूत् प्रकाशितमुद्गतमभूत्। तत विश्वं सर्वं जीवं स्थावरजंगमात्मकं जगत्तमसः सकाशान्निरमोचि निर्मुक्तमभूत् मुचेः कर्मणि लुङि चिणि रूपं अथापन्त्वरं पितृभिरेव पितृभिर्देवैर्दत्तं नोऽह विशामागमनाय तदेव हि महत् ज्योतिः सूर्याख्यं आगात् आगच्छति पश्चाद्दक्षिणायाः यागाङ्गभूतायाः उरुर्महान् पंथा मार्गः अदर्शि सर्वैर्यजमानैर्दृष्टोऽभूत् सर्वे यागं कृत्वा ऋत्विग्भ्यो दक्षिणां दत्तवन्त इत्यर्थः ॥ १ ॥

१. इन यजमानों के यज्ञ-निर्वाह के लिए सूर्य-रूपी इन्द्र का विपुल तेज प्रकट हुआ। सारे प्राणी अन्धकार से बाहर आये। पितरों के द्वारा दी गई ज्योति उपस्थित हुई। दक्षिणा देने की प्रशस्त पद्धति उपस्थित हुई।

उच्चादिविदक्षिणावन्तोअस्थुर्येअश्वदाःसहतेसूर्येण ।
हिरण्यदाअमृतत्वंभजन्तेवासोदाःसोमप्रतिरन्तआयुः ॥ २ ॥

उच्चा । दिवि । दक्षिणाऽवन्तः । अस्थुः । ये । अश्वऽदाः । सह । ते । सूर्येण । हिरण्यऽदाः । अमृतऽत्वम् । भजन्ते । वासःऽदाः । सोम । प्र । तिरन्ते । आयुः ॥ २ ॥

दक्षिणावन्तः दक्षिणाया देयत्वेन तद्वन्तः दक्षिणां दत्तवन्तो यजमानाः उच्चा उच्चैः स्थानैः स्थिते दिवि द्युलोके अस्थुः तिष्ठन्ति सामान्येनोक्त्वा। दातृविशेषाणां फलविशेषमाह अश्वदाः अश्वानां दातारो ये यजमानाः ते सूर्येण सर्वस्य स्वस्वकर्मणि प्रेरकादित्येन सह तिष्ठन्ति ये हिरण्यदाः हिरण्यदातारः ते अमृतत्वं अमरणधर्मत्वं भजन्ते अमृतं वै हिरण्यमित्याम्नानात् यथा सौम्यं वै वास इति श्रवणात्। सोम एव संबोध्यते हे सोम वासोदाः वस्त्राणां दातारो ये सन्ति ते त्वया सह तिष्ठन्तीति शेषः। एते सर्वे आयुः जीवनं प्रतिरन्ते प्रवर्धयन्ति प्रपूर्वस्तिरतिर्वृद्ध्यर्थः ॥ २ ॥

२. जो लोग दक्षिणा देते हैं, वे स्वर्ग में उच्च आसन पाते हैं। अश्व-दाता सूर्य के साथ एकत्र होते हैं। सुवर्णदाता अमरता पाते हैं। वस्त्रदाता लोग सोम के पास जाते हैं। सभी दीर्घायु होते हैं।

दैवीपूर्तिर्दक्षिणादेवयज्यानकवारिभ्योनहितेपृणन्ति ।
अथानरःप्रयतदक्षिणासोवद्यभियाबहवःपृणन्ति ॥ ३ ॥

दैवी । पूर्तिः । दक्षिणा । देवऽयज्या । न । कवऽअरिभ्यः । नहि ।
ते । पृणन्ति । अथ । नरः । प्रयतऽदक्षिणासः । अवद्यऽभिया ।
बहवः । पृणन्ति ॥ ३ ॥

दैवी देवसंबन्धिनी देवायज्ञार्थमित्यर्थः तादृशी पूर्तिः पालनी यत्साध्या देवयज्या छन्दसि निष्टर्क्येति निपातितः देवयागः तदंगभूता दक्षिणा न कवारिभ्यः कवतेः कुत्सितार्थस्य अचइरिति ईपत्ययः । कुत्सितगन्तृभ्यः अयष्टृभ्यः एतेभ्यः नभवन्ति यज्ञ देवानां स्वभूता पूर्तिः पूरयित्री स्तुतिभिः हविर्भिश्च तादृशी देवयज्या दक्षिणाच तेभ्योनभवतः । तत्र हेतुरुच्यते—हि यस्मात् ते कुत्सितगन्तारः नहि पृणन्ति देवान् स्तुतिभिर्हविर्भिश्च न प्रीणयन्ति पृणप्रीणने तौदादिकः अथेतिमध्ये बहूनां देवयागादिकर्थंभवति उच्यते नरः कर्मणांनेतारः अतएव प्रयतदक्षिणासः दत्तदक्षिणा बहवोयजमानाः अवद्यभिया अवद्यपण्यवर्यागर्ह्येति यत्प्रत्ययान्तत्वेननिपातितः पापभिया विहितानुष्ठाने दुरितानिभवन्तिखलु तस्माच्चद्भीत्या पृणन्ति देवान्प्रीणयन्ति तस्माद्बहूनां देवपालनयागदक्षिणाभवतीत्यर्थः ॥ ३ ॥

३. दक्षिणा के द्वारा पुण्य कर्म की पूर्णता प्राप्त की जाती है—यह देव-पूजा का अङ्ग-स्वरूप है। जिनका आचरण खराब है, उनका कार्य देवता लोग नहीं पूरा करते। जो लोग पवित्र दक्षिणा देते हैं, निन्दा से डरते हैं, वे अपने कर्म को पूर्ण करते हैं।

शतधारंवायुमर्कंस्वर्विदंनृचक्षसस्तेअभिचक्षतेहविः ।
येपृणन्तिप्रचयच्छन्तिसंगमेतेदक्षिणांदुहतेसप्तमातरम् ॥ ४ ॥

शतऽधारम् । वायुम् । अर्कम् । स्वःऽविदम् । नृऽचक्षसः । ते ।
अभि । चक्षते । हविः । ये । पृणन्ति । प्र । च । यच्छन्ति ।
सम्ऽगमे । ते । दक्षिणाम् । दुहते । सप्तऽमातरम् ॥ ४ ॥

शतधारं बहुधारेणोपेतं वायुं पवनात्मकं स्वर्विदं स्वर्गस्यलंभकं सर्वस्यवेदितारंवा अर्कम् अर्चनीयं आदित्यंच एतौ नृचक्षसः नृणां द्रष्टॄन् अन्यानिन्द्रादीन्देवांश्चाभिलक्ष्य ते यजमाना हविश्चक्षते तेभ्योदातुं पश्यन्ति चष्टेर्लटिरूपं । किंच संगमे कर्मकरणार्थमृत्विजोयत्रसंगच्छन्तइति संगमः यज्ञस्तस्मिन्सम्पद्येति अधिकरणेअप् थाथादिस्वरः तस्मिन्यज्ञे ये यष्टारः पृणन्ति स्तुतिभिः प्रीणयन्ति येच तेभ्योदेवेभ्योहवींषि प्रयच्छन्ति उभयत्रप्रयोगादनिघातः ते सप्तमातरं सप्तसंख्याकामातृभूता अग्निष्टोमादिसंस्था यस्याभवन्ति सा यज्ञ सप्तसंख्याकामातरः कर्मणांनिर्मातारः कर्णारोहोत्रादयः सन्ति तादृशीं दक्षिणां दुहते ऋत्विग्भ्योदुहन्ति ॥ ४ ॥

४. जो वायु सैकड़ों मार्गों से बहता है, उसके लिए आकाश, सूर्य तथा अन्यान्य मनुष्य-हितैषी देवों के लिए होमीय द्रव्य (हवि) दिया

जाता है। जो लोग देवों को तृप्त करते और दान देते हैं, उनका मनोरथ दक्षिणा पूरा करती है। यह दक्षिणा पाने के अधिकारी सात पुरोहित विद्यमान हैं।

दक्षि॒णावा॑न्प्रथ॒मो हू॒त ए॑ति दक्षि॒णावा॑न्ग्राम॒णीरग्र॑मेति ।
तमे॒व म॑न्ये नृ॒पतिं॒ जना॑नां॒ यः प्र॑थ॒मो दक्षि॑णामावि॒वाय॑ ॥ ५ ॥ ३ ॥

दक्षि॑णाऽवान् । प्र॒थ॒मः । हू॒तः । ए॒ति॒ । दक्षि॑णाऽवान् । ग्रा॒म॒ऽनीः । अग्र॑म् । ए॒ति॒ । तम् । ए॒व । म॒न्ये॒ । नृ॒ऽपति॑म् । जना॑नाम् । यः । प्र॒थ॒मः । दक्षि॑णाम् । आ॒ऽवि॒वाय॑ ॥ ५ ॥ ३ ॥

हूतः ऋत्विग्भिराहूतः दक्षिणावान्यजमानः प्रथमः सर्वेषां मुख्यः सन् एति सर्वं गच्छति । तथा ग्रामणीः ग्रामाणां नेता प्रधानत्वेन तेषां कर्ता दक्षिणावान् सः अग्रमेति सर्वेषां प्रथममेव गच्छति । तमेव नृपतिं नराणां पालयितारमिति मन्ये । ऋषिरहमवगच्छे प्रथमो योजनः प्रजानां दक्षिणामाविवाय आगमयति वीगत्यादिषु तस्य लिटि रूपं तं नृपतिमिति मन्ये यद्वा जनाना मिति पूर्ववाक्यशेषः जनानां मध्ये तमेव मनुष्याणां स्वामिनमिति मन्ये ॥ ५ ॥

५. दाता को सबसे पहले बुलाया जाता है। वे ग्रामाध्यक्ष होते हैं और सबके आगे-आगे जाते हैं। जो सबसे पहले दक्षिणा देते हैं, उन्हें मैं सबका राजा जानता हूँ।

॥ इत्यष्टमस्य षष्ठे तृतीयो वर्गः ॥ ३ ॥

तमे॒व ऋषिं॒ तमु॑ ब्र॒ह्माण॑माहुर्यज्ञ॒न्यं॑ साम॒गामु॑क्थ॒शास॑म् ।
स शु॒क्रस्य॑ त॒न्वो॑ वेद ति॒स्रो यः प्र॑थ॒मो दक्षि॑णया र॒राध॑ ॥ ६ ॥

तम् । ए॒व । ऋषि॑म् । तम् । ऊँ॒ इति॑ । ब्र॒ह्माण॑म् । आ॒हुः॒ । य॒ज्ञ॒ऽन्य॑म् । सा॒म॒ऽगाम् । उ॒क्थ॒ऽशास॑म् । सः । शु॒क्रस्य॑ । त॒न्वः॑ । वे॒द॒ । ति॒स्रः । यः । प्र॒थ॒मः । दक्षि॑णया । र॒राध॑ ॥ ६ ॥

तमेव दक्षिणाया दातारं ऋषिमतीन्द्रियार्थदर्शिनं यद्वा सत्कर्मकरणेन ऋषिमित्याहुः तथा तमु तमेव ब्रह्माणमाहुः किंच तमेव यज्ञन्यं नीञ् प्रापणे क्विप् उदात्तस्वरितयोर्यण् इत्यमः स्वरितत्वं यज्ञस्य नेतारं अध्वर्युमित्याहुः तमेव सामगां साम्नां गातारमिति तथा उक्थशासं शंस्तुती क्विप् संहितायांदीर्घश्छान्दसः उक्थशासं शस्त्राणां शंसितारं होतारमिति ब्रुवन्ति दक्षिणादानेन तत्कर्मणः परिग्रहाय सदाता शुक्रस्य दीप्यमानस्य ज्योतिषः तिस्रस्तन्वः अग्निवेद्यु

वादित्यात्मकानि त्रीणि शरीराणि वेद जानाति यद्वा शुक्रस्य दीप्तस्याग्नेः आहवनीयात्मकानि त्रीणि शरीराणि जानाति प्रथमोमुख्योयोजनः दक्षिणयाराराध ऋत्विगादीनाराधयति राघसंसिद्धौ छिदिरूपं छिरस्वरः ॥ ६ ॥

६. जो सर्व-प्रथम दक्षिणा देकर पुरोहित को तुष्ट करते हैं, वे ही ऋषि और ब्रह्मा कहे जाते हैं, वे ही यज्ञ के अध्यक्ष, सामगाता और स्तोता कहे जाते हैं। वे अग्नि की तीनों मूर्तियों को जानते हैं।

दक्षिणाश्वंदक्षिणागांददातिदक्षिणाचन्द्रमुतयद्धिरण्यम् ।
दक्षिणान्नंवनुतेयोनआत्मादक्षिणांवर्मकृणुतेविजानन् ॥ ७ ॥

दक्षिणा । अश्वम् । दक्षिणा । गाम् । ददाति । दक्षिणा । चन्द्रम् । उत । यत् । हिरण्यम् । दक्षिणा । अन्नम् । वनुते । यः । नः । आत्मा । दक्षिणाम् । वर्म । कृणुते । विऽजानन् ॥ ७ ॥

दक्षिणा यष्टृभ्यःअश्वं ददाति तथा गांच ददाति तथा चन्द्रं सुवर्णं ददाति उतापिच यद्धिरण्यं रजतमस्ति रजतं हिरण्यंदत्याम्नानात् तच्चददाति किंच सा अन्नं वनुते ददाति यः-नोस्माकमात्मा अन्नं तद्ददातीत्यर्थः। तस्मात्कोस्मदीयोयआत्मास्ति स वर्म विजानन् कवचं यथायुधानां निवारकं तद्वत् दुरितानि वारयतीति कवचमिति विजानन् दक्षिणा अश्वादिदानशीलां कृणुते ऋत्विग्भ्यः करोति ॥ ७ ॥

७. दक्षिणा में अश्व, गाय और मनःप्रसादकर सुवर्ण पाया जाता है। हमारा आत्म-स्वरूप जो आहार है, वह भी दक्षिणा से पाया जाता है। विद्वान् व्यक्ति दक्षिणा का, देह-रक्षक कवच के समान, व्यवहार करते हैं।

अथाष्टमी—

नभोजामम्रुर्नन्यर्थमीयुर्नरिष्यन्तिनव्यथन्तेहभोजाः ।
इदंयद्विश्वंभुवनंस्वश्चैतत्सर्वंदक्षिणैभ्योददाति ॥ ८ ॥

न । भोजाः । मम्रुः । न । निःऽअर्थम् । ईयुः । न । रिष्यन्ति । न । व्यथन्ते । ह । भोजाः । इदम् । यत् । विश्वम् । भुवनम् । स्वरिति स्वः । च । एतत् । सर्वम् । दक्षिणा । एभ्यः । ददाति ॥ ८ ॥

भोजाः भोजयितारः धनादिदानेन दातारोनमम्रुः नम्रियन्ते देवत्वं भजन्तइत्यर्थः। अतएव न्यर्थं कुत्सां उपिकुत्सितार्तिभ्यः इत्यत्र समासेपाथादिस्वरः निकृष्टां गतिं नेयुः नप्राप्नुवन्ति। रुणमतौ छिदिदीर्घश्छन्दसः इत्यदीर्घः तथा नरिष्यन्ति केश्चिदप्यहिंसिताभवन्ति कर्मणि व्य-

त्ययेनपरस्मैपदं अतएव भोजाः दातारः न व्यथन्ते परस्परं न भीता न बाधिता भवन्ति । इ ष-सिद्धौ । किंच इदं परिदृश्यमानं विश्वं सर्वं भुवनं भूतजातमस्ति स्वः स्वर्गलोकश्च एतत्सर्वं दक्षिणास्त्वयं एभ्यस्तदातृभ्योददाति प्रयच्छति ॥ ८ ॥

८. दाताओं की मृत्यु नहीं होती—वे देवता हो जाते हैं। वे दरिद्र नहीं होते—वे क्लेश, व्यथा वा दुःख भी नहीं पाते। इस पृथिवी वा स्वर्ग में जो कुछ है, सो सब उन्हें दक्षिणा देती है।

भोजाजिग्युःसुरभिंयोनिमग्रेभोजाजिग्युर्वध्वंयासुवासाः ।
भोजाजिग्युरन्तःपेयंसुरायाभोजाजिग्युर्येअहूताःप्रयन्ति ॥ ९ ॥

भोजाः । जिग्युः । सुरभिम् । योनिम् । अग्रे । भोजाः । जिग्युः ।
वध्वम् । या । सुऽवासाः । भोजाः । जिग्युः । अन्तःऽपेयम् ।
सुरायाः । भोजाः । जिग्युः । ये । अहूताः । प्रऽयन्ति ॥ ९ ॥

भोजाः दातारः अग्रे प्रथममेव योनिं क्षीरादेरुत्पत्तिस्थानं सुरभिं धेनुं जिग्युः शत्रुभ्यो-जितवन्तः । जिजये लिटि सन्लिटोर्जेरिति अभ्यासादुत्तरस्य कवर्गादेशः । तथा भोजा दातारः वध्वं वधूं नवोढां स्त्रीं जिग्युः याऽसौ सुवासाः शोभनवासा अस्ति तां जिग्युः किंच भोजाः शत्रूणां सुरायाः अन्तःपेयं अन्तःपानं जिग्युः पापाने भावेयत् ईद्यतीतीत्वं आर्धधातुकलक्षणो-गुणः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं येऽस्मान् अहूताः बलाधिक्येनानाहूयमानाः प्रयन्ति प्रमुखमा-गच्छन्ति तान् भोजाः दक्षिणाया दातारो जनाः जिग्युर्जयन्ति ॥ ९ ॥

९. घी, दूध देनेवाली गाय को तो दाता लोग सबसे पहले पाते हैं। वे सुन्दर परिच्छदवाली नवोढ़ा स्त्री पाते हैं। वे सुरा (मदिरा का सार) (क्या सोम?) पाते हैं। दाता लोग ही चढ़ा-ऊपरी करनेवाले शत्रुओं को जीतते हैं।

अथ दशमी—

भोजायाश्वंसंमृजन्त्याशुंभोजायास्तेकन्याशुम्भमाना ।
भोजस्येदंपुष्करिणीववेश्मपरिष्कृतंदेवमानेवचित्रम् ॥ १० ॥

भोजाय । अश्वम् । सम् । मृजन्ति । आशुम् । भोजाय ।
आस्ते । कन्या । शुम्भमाना । भोजस्य । इदम् । पुष्करिणीऽइव ।
वेश्म । परिऽकृतम् । देवमानाऽइव । चित्रम् ॥ १० ॥

भोजाय दात्रे आशुं शीघ्रगामिनमश्वं संमृजन्ति परिचारकाः सम्यगलंकुर्वन्ति । मृजू-शौचालंकारयोः तथा कन्या कन्यात्वेनासन्निकर्षादभिनवं यौवनं लक्ष्यते अभिनवयौवना

शुंभमाना शरीरावयवविशेषशोभया तथा वस्त्राद्यलंकारशोभयाच शोभमाना स्त्री तस्मै भो-जाय दात्रे आस्ते। तथा भोजस्य दातुरेव हृदयाह्लादकरं वेश्मगृहं भवति। कीदृशं पुष्क-रिणीव पुष्कराणि पद्मानि यस्याः सन्तीति पुष्करिणी सरसी सा यथा पद्महंसादिभिरलंकृ-ता भवति तद्वत् परिष्कृतं वितानादिभिरलंकृतं। परिपूर्वस्यकरोतेर्भूषणार्थे संहितायांसुडागमः परिनिविभ्यइतिसुटःषत्वं गतिरनन्तरइतिगतेः प्रकृतिस्वरत्वं। तथा देवमानेव सुपांसुलुगिति प्रथमैकवचनस्याकारः देवमानमिव चित्रं मनोहरं वेश्म तस्य भवति॥ १०॥

१०. दाता को शोभमाना अन्न, अलंकृत करके, दिया जाता है। उसके लिए सुन्दरी स्त्री उपस्थित रहती है। पुष्करणी के समान निर्मल और देवालय के समान मनोहर गृह दाता के लिए ही विद्यमान हैं।

भोजमश्वाःसुष्ठुवाहोवहन्तिसुवृद्रथोवर्ततेदक्षिणायाः।
भोजंदेवासोवताभरेषुभोजःशत्रून्त्समनीकेषुजेता॥ ११॥ ४॥

भोजम्। अश्वाः। सुष्ठुऽवाहः। वहन्ति। सुऽवृत्। रथः। वर्तते। दक्षिणायाः। भोजम्। देवासः। अवत। भरेषु। भोजः। शत्रून्। समऽअनीकेषु। जेता॥ ११॥ ४॥

सुष्ठुवाहः वहप्रापणे वहश्चेतिण्विप्रत्ययः शोभनवहनसमर्थाः अश्वाः भोजं दातारं वह-न्ति लक्ष्यंदेशंप्रापयन्ति तथोदक्षिणायाः दातुर्यजमानस्य सुवृत् सुष्ठुचक्रादिवर्तनं यस्यसोऽश्वा-दिसहितोरथोवर्तते। अथप्रत्यक्षः हे देवासः हे देवाइन्द्रादयः भरेषु भ्रियते आहवनीयादिरूपे-णाग्निरत्रेतिभराः यज्ञाः। यद्वा भृञ्भर्त्सने भृणन्तिभर्त्सयन्ति योद्धारोऽत्रेतिभराः संग्रामाः तेषु भोजं दातारं अवत रक्षत ततः युष्माभिः पालितोभोजः धनादिदानेन जनानां भोजयिता सन् सम-नीकेषु संग्रामेषु शत्रून् जेता जयशीलोभवति। जियेर्वाच्छीलिकस्तृन् अतएव नलोका-व्ययेतिशत्रुशब्दस्य षष्ठीप्रतिषेधः॥ ११॥

११. सुन्दर वहनकर्त्ता अश्वदाता को ले जाते हैं। उसी के लिए सुघटित रथ विद्यमान है। युद्ध के समय देवता लोग दाता की रक्षा करते हैं। युद्ध में दाता शत्रुओं को जीतता है।

॥ इत्यष्टमस्य षष्ठे चतुर्थोवर्गः॥ ४॥

किमिच्छन्तीत्येकादशर्चं नवमंसूक्तं त्रैष्टुभं इन्द्रपुरोहितस्य बृहस्पतेः गोषु बलनाम्नोऽसुरस्य भटैः पणिनामकैरसुरैरपहृत्य गुहायां निहितासु सतीषु बृहस्पतिप्रेरितेनेन्द्रेण गवामन्वेषणाय सरमाना-मदेवशुनी प्रेषिता साच महतीं नदीमुत्तीर्य बलपुरंप्राप्य गुप्तस्थाने निहितास्तागाअदर्शत् अथ प-

स्मिन्नन्तरे पणयः इदं वृत्तान्तमवगच्छन्तः एनां मित्रीकर्तुं संवादमकुर्वन्। तत्र प्रथमा तृतीया-द्याः अयुजोऽस्यार्धर्चाः पणीनां वाक्यानि अत्र ते ऋषयः सरमा देवता। द्वितीयाचतुर्थ्याद्याः युजः एता एकादशी च षट् सरमाया वाक्यानि अतस्तासु साऽऋषिः पणयो देवता। तथा चानुक्रान्तं— किमिच्छन्ती पणिभिरसुरैर्निगूळ्हा गा अन्वेष्टुं सरमां देवशुनीमिन्द्रेण प्रहितां सामयुग्मिः पणयो मि-त्रीयन्तः प्रोचुः सा तानयुग्भिः प्रत्याचष्टे इति। गतो विनियोगः।

तत्र प्रथमा—

किमिच्छन्ती सरमा प्रेदमानड्दूरे ह्यध्वा जगुरिः पराचैः।
कास्मेहितिः का परितक्म्यासीत्कथं रसाया अतरः पयांसि॥ १॥

किम्। इच्छन्ती। सरमा। प्र। इदम्। आनट्। दूरे। हि।
अध्वा। जगुरिः। पराचैः। का। अस्मेऽहितिः। का। परिऽतक्म्या।
आसीत्। कथम्। रसायाः। अतरः। पयांसि॥ १॥

अनया आगच्छन्तीं सरमां दृष्ट्वा पणयो वदन्ति सरमा सरणशीला एतन्नामिका देवशु-नी किं प्रार्थयमाना इच्छन्ती इदमस्मदीयं स्थानं प्रानट् प्राप्नोत् नशिर्व्याप्तिकर्मा। तस्य लुङि मन्त्रे घसेत्यादिना च्लेर्लुक् छन्दस्यपि दृश्यते इति आडागमः। पराचैः पराञ्चि पराङ्मुखा-न्यावृत्तिवर्जितानि यानि गमनानि तैर्जगुरिः उद्गूर्णः महता प्रयत्नेनापि गन्तुं न शक्यत इत्यर्थः। गृ निगरणे आदृगमहनेत्यादिना किन्प्रत्ययः बहुलं छन्दसीत्युत्वं तादृशोऽयमध्वा दूरे हि विप्र-कृष्टः खलु। यद्वा पराचैः पराञ्चनैः जगुरिः अत्यर्थं गन्ता प्राप्यागमनाऽऽलोकमानाः सती इदं स्थानं प्राप्नोति दूरे अयमध्वा यदृच्छया गन्तुं न शक्यते अतो वयमेतां पृच्छामः। हे सरमे का कीदृशी अस्मेहितिः कोऽस्मास्वर्थं हितिः कोऽस्मासु त्वदपेक्षितार्थो निहितः यद्वा अस्मासु कोऽर्थोगतः हि धातोर्हिनोतेर्वा क्तिनि रूपं आगच्छन्त्यास्तव का कीदृशी परितक्म्या रात्रिरासीत् यद्वा तकतिर्गत्यर्थः परितकनं परितो गमनं भ्रमणं वा कीदृशमासीत् कथं वा रसायाः शब्दाय-मानायाः अन्तरिक्षनद्याः योजनशतविस्तीर्णायाः पयांस्युदकानि अतरः तीर्णवत्यसि एतदद। अत्र किमिच्छन्तीः सरमेदं प्रानडित्यादि निरुक्तं द्रष्टव्यं॥ १॥

१. (पणियों की उक्ति)—सरमा, तुम क्या किसी प्रार्थना के लिए यहाँ आई हो? यह मार्ग तो बहुत दूर का है। इस मार्ग पर आते समय पीछे की ओर दृष्टि फेरने पर नहीं आना हो सकता। हमारे पास ऐसी कौन-सी वस्तु है, जिसके लिए तुम आई हो? कितनी रातों में आई हो? नदी के जल को पार कैसे किया?

---

१ नि० ११. २५।

इन्द्रस्य दूतीरिषिता चरामि मह इच्छन्ती पणयो निधीन्वः ।
अतिष्कदो भियसा तन्न आवत्तथा रसाया अतरं पयांसि ॥ २ ॥

इन्द्रस्य । दूतीः । इषिता । चरामि । महः । इच्छन्ती । पणयः ।
निऽधीन् । वः । अतिऽस्कदः । भियसा । तत् । नः । आवत् ।
तथा । रसायाः । अतरम् । पयांसि ॥ २ ॥

अनया तान् सरमेत्युक्ते हे पणयः एतन्नामका असुराः इन्द्रस्य दूतीः सुपांसुलुगिति प्रथमैकवचनस्य सुश्छान्दसः अहं इषिता तेनैवप्रेषिता सती चरामि युष्मदीयंस्थानमागच्छामि । किमर्थं वो युष्मदीयान् युष्मदीयेपर्वते अवस्थापितान् महो महतः निधीन् गूहस्थलेषु निधीन् इच्छन्ती काममाना सती चरामि । किंच अतिष्कदः स्कन्दिर्गतिशोषणयोः भावे क्विप् अतिष्कन्दनात् अतिक्रमणाद्भावेन भियसा भयेन तन्नदीजलं नः पूजायां बहुवचनं मां आवत् अरक्षत् । तथा तेन प्रकारेण रसायानद्याः पयांस्युदकानि अतरं तीर्णवत्यस्मि ॥ २ ॥

२. (सरमा की उक्ति)—पणिगण, इन्द्र की दूती होकर मैं आई हूँ। तुमने जो गोधन एकत्र किया है, उसे ग्रहण करने की मेरी इच्छा है। जल ने मुझे बचाया है। जल का डर तो हुआ था; किन्तु पीछे उसे लाँघकर मैं चली आई। इस प्रकार मैं नदी के पार चली आई।

कीदृङ्ङिन्द्रः सरमे का दृशीका यस्येदं दूतीरसरः पराकात् ।
आ च गच्छान्मित्रमेना दधामाथा गवां गोपतिर्नो भवाति ॥ ३ ॥

कीदृङ् । इन्द्रः । सरमे । का । दृशीका । यस्य । इदम् । दूतीः ।
असरः । पराकात् । आ । च । गच्छात् । मित्रम् । एन । दधाम ।
अथ । गवाम् । गोऽपतिः । नः । भवाति ॥ ३ ॥

तेषां वाक्यं हे सरमे तव स्वामीन्द्रः कीदृक् किंपराक्रमवान् कादृशीका यस्य कीदृशी दृष्टिः दृष्टिरूपा सेना किमयी यस्य दूतीः दूती त्वं इदमस्मदीयंस्थानं पराकादविदूरादसरः आगमः । इति तामुक्त्वा इदानीं ते परस्परमाहुः एषा सरमा आगच्छात् च आगच्छतु च गमे-र्लेटि आडागमः स्वामी भवाति भवतु नैकस्या गोः किंतु बहूनां गवां स्वामी भवतु इत्या-शिष्यां स्वामित्वं बाहुल्यं च विवक्ष्यते ॥ ३ ॥

३. (पणियों की उक्ति)—सरमा, जिन इन्द्र की दूती बनकर तुम इतनी दूर से आई हो, वे इन्द्र कैसे हैं? उनका कितना पराक्रम है? उनकी कैसी सेना है? इन्द्र आवें। उन्हें हम मित्र मानने को प्रस्तुत हैं। वे हमारी गायें लेकर उनके स्वत्वाधिकारी बनें।

अथ चतुर्थी—

नाहंतंवेंदुदभ्यंदभत्सयस्येदंदूतीरसंरपराकात् ।
नतंगूहन्तिस्रवतोंगभीराहताइन्द्रेणपणयःशयध्वे ॥ ४ ॥

न । अहम् । तम् । वेद । दभ्यम् । दभत् । सः । यस्य । इदम् ।
दूतीः । असरम् । पराकात् । न । तम् । गूहन्ति । स्रवतः । गभीराः ।
हताः । इन्द्रेण । पणयः ॥ शयध्वे ॥ ४ ॥

सरमाऽवदत् हे पणयः तमिन्द्रं दभ्यं हिंसितव्यं नवेद नजानामि दभेरचोयत् कथं सइन्द्रः दभत् सर्वाञ्छत्रून्दभति हिनस्त्येव दभेर्लेटिरूपं वाक्यभेदादनिघातः यस्यदूतीः अहं इदं युष्मदीयं स्थानं पराकात् अतिदूरदेशात् असरं प्राप्तासम् । इन्द्रोहिंसितव्योनभवतीत्यत्र युक्तिमाह स्रवतः स्रवणं स्रवः समाचरन्ति आचारार्थे क्विप् ... स्रवणशीलाः गभीरा गंभीरानद्यः तं इन्द्रं नगूहन्ति नसंवृण्वन्ति नाच्छादयन्ति । किंतु आविष्कुर्वन्ति यथा यस्य महिमा समुद्रं प्रतिसरामस्तस्मादहिंस्यइति एनं प्रकटीकुर्वन्ति । गुहूसंवरणे भौवादिकः । तस्मात् हे पणयोयूयं इन्द्रेण तादृशपराक्रमेणहताः सन्तः शयध्वे शीङ्स्वप्ने बहुलंछन्दसीति शपोलुगभावः ॥ ४ ॥

४. (सरमा की उक्ति)—जिन इन्द्र की दूती बनकर मैं दूर देश से आई हूँ, उन्हें कोई हरा नहीं सकता। वे ही सबको हराते हैं। गहन-गम्भीर नदियाँ भी उनकी गति को रोकने में समर्थ नहीं हैं। पणियो, तुम्हें निश्चय ही इन्द्र मारकर सुला देंगे।

अथ पंचमी—

इमागावःसरमेयाऐच्छःपरिदिवोअन्तान्त्सुभगेपतन्ती ।
कस्तएनाअवसृजादयुध्व्युतास्माकमायुधासन्तितिग्मा ॥५॥५॥

इमाः । गावः । सरमे । याः । ऐच्छः । परि । दिवः । अन्तान् ।
सुऽभगे । पतन्ती । कः । ते । एनाः । अव । सृजात् । अयुध्वी ।
उत । अस्माकम् । आयुधा । सन्ति । तिग्मा ॥ ५ ॥ ५ ॥

क्रुद्धाः पणयः प्रत्यूचुः हे सुभगे शोभनभाग्यवति हेसरमे दिवः द्युलोकस्य अन्तान् पर्यन्तान् परिपतन्ती कुत्रगतास्विति परितोगच्छन्ती त्वं इमाः परिदृश्यमानाः याः गावः इन्द्रस्य गाः ऐच्छः कामयसे ताः एना गाः ते त्वदीयः कः अयुध्वी अयुध्वा अवसृजात्

अस्मात्सर्वस्मादप्यमुत्वेव विनिर्ममयेव । सुवेर्लेटिरूपं अयुष्मी युवेःक्त्वाप्रत्यये स्वाल्यादयश्चेति निपातिनः नञ्समासत्वाद्व्यपदेशाभावः नञःपक्षनिस्वरत्वंच उतापिच अस्माकं तिग्मा तीक्ष्णान्यायुधा आयुधानि सन्ति तस्मादस्माभिर्युद्धमकृत्वा कोवागा आहरति ॥ ५ ॥

५. (पणियों की उक्ति)—सुन्दरी सरमा, तुम स्वर्ग की शेष सीमा पर से आ रही हो; इसलिए इन गायों में से जिन-जिनको चाहो, हम तुम्हें दे सकते हैं। बिना युद्ध के कौन तुम्हें गायें देता ? हमारे पास भी अनेक तीक्ष्ण आयुध हैं।

॥ इत्यष्टमस्य षष्ठे पंचमोवर्गः ॥ ५ ॥

असेन्यावःपणयोवचांस्यनिषव्यास्तन्वःसन्तुपापीः ।
अधृष्टोवएतवाअस्तुपन्थाबृहस्पतिर्वउभयानमृळात् ॥ ६ ॥

असेन्या । वः । पणयः । वचांसि । अनिषव्याः । तन्वः । सन्तु । पापीः । अधृष्टः । वः । एतवै । अस्तु । पन्थाः । बृहस्पतिः । वः । उभया । न । मृळात् ॥ ६ ॥

सा तां निराह हे पणयः वोयुष्माकं वचांसि पूर्वोक्तानि वचनान्यसेन्या असेन्यानि सेन्यानि सेनार्हाणि नभवन्ति सेनाशब्दात्तदर्हतीत्यर्थेछन्दसिचेति यत्प्रत्ययः नञ्समासः । ययतोश्चातदर्थइति उत्तरपदान्तोदात्तत्वं । तथा तन्वः युष्मदीयानि शरीराणि अनिषव्याः इष्वर्हाणि न सन्तु पराक्रमराहित्येन पूर्ववत्प्रत्ययः ओर्गुणइतिगुणः स्वरश्चतादृक् । यतः पापीः पापयुक्तानिसन्तु छन्दसीवनिपाविति ईप्रत्ययः । अतस्त्वाः किंच वोयुष्मदीयः पंथामार्गःएतवै गन्तुं अधृष्टः असमर्थोस्तु इणुगतावित्यस्य तुमर्थेतवैप्रत्ययः तवैचान्तश्चयुगपदिति धातोः प्रत्ययान्तस्य युगपदुदात्तत्वं तत्र हेतुमाह वोयुष्मदीयान् उभया उभयविधान् पूर्वोक्तान्तन्वोदेहान् बृहस्पतिरिन्द्रोवेरिस्तोनमृळात् नसुखयतु किंतु बाधेत मृडसुखने लेट्याडागमः ॥ ६ ॥

६. (सरमा=इन्द्र की कुतिया की उक्ति)—तुम्हारी बातें सैनिकों के योग्य नहीं हैं। तुम्हारे शरीरों में पाप है। ये शरीर कहीं इन्द्र के बाणों का लक्ष्य न हो जायें। तुम्हारे यहाँ यह जो आने का मार्ग है, इसपर देवता लोग कहीं आक्रमण न कर बैठें। मुझे सन्देह है कि, पीछे बृहस्पति तुम्हें क्लेश देंगे—यदि तुम गायें नहीं दे दोगे, तो आपदायें सन्निकट हैं।

अयंनिधिःसरमेअद्रिबुध्नोगोभिरश्वेभिर्वसुभिर्न्यृष्टः ।
रक्षन्तितंपणयोयेसुगोपारेकुपदमलकमाजगन्थ ॥ ७ ॥

अयम् । निऽधिः । सरमे । अद्रिऽबुध्नः । गोभिः । अश्वेभिः । वसुऽभिः । निऽऋष्टः । रक्षन्ति । तम् । पणयः । ये । सुऽगोपाः । रेकु । पदम् । अलकम् । आ । जगन्थ ॥ ७ ॥

पणयः पुनराहुः हे सरमे अयंनिधिः अस्मदीयः कोशः अद्रिबुध्नः पर्वतबन्धने पर्वतैर्वेष्टि-तुभीर्वेति नमस्यः बुधइत्यादेशः अद्रिर्बुध्नकोऽस्य शाद्यः यथा आश्वैर्गोभिः अश्वेभिः अश्वैश्च वसुभिरात्मीयैः धनैश्च न्यृष्टः नितरांसम्बद्धोभवति । ऋषीगतौ क्तप्रत्ययेऽश्वीदितोनिष्ठायामितीट्प्रतिषेधः । गतिरनन्तरइतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वं सुगोपाः गुपूरक्षणे आयप्रत्ययान्त्वात्क्विपि अतोलोपयलोपौ सुष्ठु गोपायितारोयेपणयः तेऽसुराः तंनिधिं रक्षन्ति पालयन्ति । रेकु रेक्षशंकायां औणादिकउप्रत्ययः शंकितं गोभिः शब्दायमानं पदं अस्माभिः पालितंस्थानं रेळकं व्यर्थमेव आजगंथ आगतवत्यसि । गमेर्लेटिरूपं ॥ ७ ॥

७. (पणियों की उक्ति)—सरमा, हमारी सम्पत्ति पर्वतों के द्वारा सुरक्षित है—गायों, अश्वों और अन्यान्य धनों से पूर्ण है। रक्षा-कार्य में समर्थ पणि लोग इस सम्पत्ति की रखवाली करते हैं। गायों के द्वारा शब्दायमान हमारे स्थान को तुम व्यर्थ ही आई हो।

एहगमन्नृषयःसोमशिताअयास्योअङ्गिरसोनवग्वाः ।
तएतमूर्वंविभजन्तगोनामथैतद्वचःपणयोवमन्नित् ॥ ८ ॥

आ । इह । गमन् । ऋषयः । सोमऽशिताः । अयास्यः ।
अङ्गिरसः । नवऽग्वाः । ते । एतम् । ऊर्वम् । वि । भजन्त ।
गोनाम् । अथ । एतत् । वचः । पणयः । वमन् । इत् ॥ ८ ॥

सरमा पुनः प्रत्युवाच हे पणयः सोमशिताः सोमेन तीक्ष्णीकृताः सोमपानेन मत्ताः शिञ्निशाने कर्मणिक्तप्रत्ययः तृतीयाकर्मणीतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । नवग्वाः नवगतयः यद्वा अंगिरसां सत्रमासीनानां मध्ये केचन नवसु मासेषु अभ्युत्तिष्ठन् ते नवग्वाः अनेन दशग्वाअप्युपलक्ष्यन्ते । उभयविधास्तेऽङ्गिरसऋषयः तेषां प्रथमोऽयास्यः एवञ्चामाच येऽप्येते इह युष्मदीयेस्थाने आगमन् आगच्छेयुः । गमेश्छन्दसि लुङ्लङ्लिटइति सार्वकालिकोलुङ् ऌदि-त्वात् च्लेरङ् । आगत्य च ते गोनां गोःपादान्तइति छन्दसिनुडागमः गवां ऊर्वं समूहं विभजन्त विभागंकुर्युः अत्रापि पूर्ववत्सार्वकालिकोलुङ् । अथानन्तरं पणयोयूयं एतद्वचः पूर्वप्रार्थमागतासीति यद्वाक्यमवोचत तद्वाक्यं तद्वावमन्नित् वमन्तः परित्यजन्त एव भवथ । वमुउद्गिरणे सर्वारस्तुपांसुलुगिति जसोलुक् नुमागमः संयोगान्तलोपः यद्वा लङि रूपं स्वरश्छान्दसः ॥८॥

८. (सरमा की उक्ति)—आङ्गिरस अयास्य ऋषि और नवगुगण, सोमपान से प्रमत्त होकर, यहाँ आवेंगे और इन सारी गायों का भाग करके इन्हें ले जायेंगे। पणियो, उस समय तुम्हें ऐसी दर्पोक्ति छोड़नी पड़ेगी।

अथ नवमी—

एवाचत्वंसरमआजगन्थप्रबाधितासहसादैव्येन ।
स्वसारंत्वाकृणवैमापुनर्गाअपतेगवांसुभगेभजाम ॥ ९ ॥

एव । च । त्वम् । सरमे । आऽजगन्थ । प्रऽबाधिता । सहसा ।
दैव्येन । स्वसारम् । त्वा । कृणवै । मा । पुनः । गाः । अप ।
ते । गवाम् । सुऽभगे । भजाम ॥ ९ ॥

यथा एवमुक्तेऽपि पणयः प्रणयवाक्यमाहुः हे सरमे त्वं दैव्येन देवसंबन्धिना सहसा ब-
लेन प्रबाधिता यथावथा चन्दुरं प्राप्य व्यवस्थितागाः पुनरागच्छेति तेन प्रपीडिता-
त्वं एवंचैव आजगन्थ आगतवत्यसि चशब्दश्चेदर्थे निपातैर्यद्यदिहन्तेति निघाताभावः गमे-
र्लिटि थलि रूपं सहसुपेत्यत्र सहेतियोगविभागात् समासः तिङि चोदात्तवतीति गतेर्निघातः नि-
स्वरः तर्हि त्वा त्वां स्वसारं भगिनीं कृणवै करवै समूहापेक्षयैकवचनं त्वं तु पुनः मागाः इ-
न्द्रादीन्मागच्छ अपि तर्हि हे सुभगे सरमे ते त्वदीयानां गवांसमूहं पर्वतादपगमय्य प्रणाम
त्वंच वयंच विभजाम विभागं करवामेत्यर्थः ॥ ९ ॥

९. (पणिगण की उक्ति)—सरमा, डरकर देवों ने तुम्हें यहाँ भेजा है; इसी लिए तुम आई हो। तुम्हें हम भगिनी-स्वरूप समझते हैं। तुम अब नहीं लौटना। सुन्दरी, हम गोधन का भाग देते हैं।

अथ दशमी—

नाहंवेदभ्रातृत्वंनोस्वसृत्वमिन्द्रोविदुरङ्गिरसश्चघोराः ।
गोकामामेअच्छदयन्यदायमपातइतपणयोवरीयः ॥ १० ॥

न । अहम् । वेद । भ्रातृऽत्वम् । नो इति । स्वसृऽत्वम् । इन्द्रः ।
विदुः । अङ्गिरसः । च । घोराः । गोऽकामाः । मे । अच्छदयन् ।
यत् । आयम् । अप । अतः । इत । पणयः । वरीयः ॥ १० ॥

सा तान्प्रत्याचष्टे हे पणयः अहं भ्रातृत्वं नवेद् नजानामि । तथा स्वसृत्वंच नोवेद नै-
वजानामि । केजानन्ति तदुच्यते इन्द्रः घोराः शत्रूणांभयंकराः अंगिरसश्च विदुर्जानन्ति किंच
अस्मात् स्थानात् अहं यथदायं इन्द्रादीन् प्रामयं अपगच्छगतौ लङिरूपं तदा मे मदीयागो-
कामाः युष्माभिरपहृतागाः कामयमानाइन्द्रादयः अच्छदयन् युष्मदीयंस्थानं आच्छादय-

न्ति । छन्दस्यपवारणे अतःकारणात् हे पणयो वरीयः उरुतरं गवांवृन्दं परित्यज्यअपेत अन्यस्थानं प्रतिगच्छत । यद्वा वरीयः प्रभूतं अतिदूरं देशंगच्छत । एव इणगतौ लोटिरूपं वरीयः उरुशब्दादीयसुनि प्रियस्थिरेत्यादिनावरादेशः ॥ १० ॥

१०. (सरमा की उक्ति)—मैं भ्राता और भगिनी की कथा नहीं समझ सकती। इन्द्र और पराक्रमी अङ्गिरो वंशीय जानते हैं कि, गायें पाने के लिए मुझे उन्होंने, रक्षा-पूर्वक, भेजा है। मैं उनका आश्रय पाकर आई हूँ। पणियो, यहाँ से बहुत दूर भाग जाओ।

दूरमित पणयो वरीय उद्गावो यन्तु मिनतीर्ऋतेन ।
बृहस्पतिर्या अविन्दन्निगूळ्हाः सोमो ग्रावाण ऋषयश्च विप्राः ॥ ११ ॥ ६ ॥

दूरम् । इत । पणयः । वरीयः । उत् । गावः । यन्तु । मिनतीः ।
ऋतेन । बृहस्पतिः । याः । अविन्दत् । निऽगूळ्हाः । सोमः ।
ग्रावाणः । ऋषयः । च । विप्राः ॥ ११ ॥ ६ ॥

हे पणयः यूयं वरीयउरुतरं दूरदेशं इत गच्छत । युष्माभिरपहृतागावः ऋतेन सत्येन मिनतीः मिनत्यः द्वारस्यपिधायकंपर्वतं हिंसन्त्योविदारयन्त्यः उद्यन्तु तस्मादुद्गच्छन्तु । यद्वा मिनतीः व्यत्ययेन कर्मणिशत्रा । मीयमाना युष्माभिः बाध्यमानास्तागावः ऋतं यज्ञं गत्वा स्तुतिभिर्गन्तव्येनेन्द्रेण सहायेन बृहस्पत्यादयउद्यन्तु पर्वतादुद्गमयन्तु निगूळ्हा नितरांस्थापितायाःगाः बृहस्पतिः अविन्दत् लप्स्यते । यथा सोमः तदभिषवकारिणोग्रावाणश्च विप्रामेधाविन ऋषयः अंगिरसश्च लप्स्यन्ते । विदॢलाभे तौदादिकः तस्माच्छन्दसिलुङ्लङ्लिटइति भविष्यदर्थेलङ् शेमुचादीनामिति नुमागमः ॥ ११ ॥

११. पणियो, यहाँ से बहुत दूर भाग जाओ। गायें कष्ट पा रही हैं। वे धर्म के आश्रय में इस पर्वत से लौट चलें। बृहस्पति, सोम, सोमाभिषव-कर्त्ता पत्थर, ऋषि और मेधावी लोग इस गुप्त स्थान में स्थित गायों की बात जान गये हैं।

॥ इत्यष्टमस्य पंचमे षष्ठोवर्गः ॥ ६ ॥

तेऽवदन्नितिसप्तर्चं दशमंसूक्तं जुहूर्नामब्रह्मवादिनी ऋषिः ब्रह्मपुत्र ऊर्ध्वनाभानामवा एतावुभावनुष्टुभौ शिष्टाः पञ्चत्रिष्टुभः विश्वेदेवादेवता । तथाचानुक्रान्तम्—तेऽवदन्सप्त जुहूर्ब्रह्मजाया ब्राह्मोवोर्ध्वनाभा वैश्वदेवं द्व्यनुष्टुबन्तमिति । गतोविनियोगः ।

तेऽवदन्प्रथमा ब्रह्मकिल्बिषेऽकूपारः सलिलो मातरिश्वा ।
वीळुहरास्तपउग्रो मयोभूरापो देवीः प्रथमजा ऋतेन ॥ १ ॥

ते । अवदन् । प्रथमाः । ब्रह्मऽकिल्बिषे । अकूपारः । सलिलः ।
मातरिश्वा । वीळुऽहराः । तपः । उग्रः । मयःऽभूः । आपः ।
देवीः । प्रथमऽजाः । ऋतेन ॥ १ ॥

अत्रेतिहासमाचक्षते जुहूरिति वाङ्नाम सा ब्रह्मणो जाया च बृहस्पतेर्भार्या स बृहस्पतेर्जु-हूर्नामभार्या बभूव कदाचिदस्याः किल्बिषमस्या दौर्भाग्यरूपेणासीच्चक्रे अतएव स एनामपर्यत्याक्षीत् अनन्तरमादित्यादयो देवाः मिथो विचार्य एनामकिल्बिषां कृत्वा पुनर्बृहस्पतये प्रादुरिति । तदनया-ऽर्च्यते—प्रथमा मुख्यास्ते देवाः ब्रह्मकिल्बिषे षष्ठीसमासः समासस्वरः ब्रह्मणो बृहस्पतेः किल्बिषे पापे जुहूदौर्भाग्यरूपे विषये अवदन् निष्कृत्युपायमब्रोचन् नकारपरत्वाद्वत्वपक्षविभाषाभावः । अकूपारः । अत्र यास्कः—आदित्योऽप्यकूपार उच्यते कूपारो भवति दूरपार इति । अकुत्सितपा-रः महागतिरादित्यः सलिलः अब्देवता वरुणः मातरिश्वा वायुः वीळुहराः हरतेरसुनिरूपं हरस्वि हरति विनाशयति तमांसीति हरस्तेजः प्रभूततेजस्कः तपः तृतीयायाः लुक् तपसा तापनेन उग्रः उद्गूर्णोऽग्निः मयोभूः सुखस्य भावयिता सोमः देवीः देव्यः आपः कीदृश्यः ऋतेन सत्यभू-तेन ब्रह्मणा प्रथमजाः आदितएवोत्पादिताः एते उपायमुक्त्वा प्रायश्चित्तमप्यकारयन्निति भावः॥ १॥

१. जिस समय बृहस्पति ने अपनी पत्नी जुहू का त्याग कर दिया—इस प्रकार ब्रह्म-किल्बिष प्राप्त किया, उस समय सूर्य, शीघ्रगामी वायु, प्रज्वलित अग्नि, सुखकर सोम, जल के अधिष्ठाता देवता वरुण और सत्य-स्वरूप प्रजापति की अन्य सन्ततियों ने कहा—प्रायश्चित्त कराया।

अथ द्वितीया—

सोमोराजाप्रथमोब्रह्मजायांपुनःप्रायच्छदहृणीयमानः ।
अन्वर्तितावरुणोमित्रआसीदग्निर्होताहस्तगृह्यानिनाय ॥ २ ॥

सोमः । राजा । प्रथमः । ब्रह्मऽजायाम् । पुनरिति । प्र । अयच्छत् ।
अहृणीयमानः । अनुऽअर्तिता । वरुणः । मित्रः । आसीत् ।
अग्निः । होता । हस्तऽगृह्य । आ । निनाय ॥ २ ॥

प्रथमो मुख्यः सोमो राजा अहृणीयमानः पापापगमेनालज्जमानः सन् तामेनामकिल्बि-षां ब्रह्मजायां पुनर्बृहस्पतये प्रायच्छत् । ततः वरुणः अन्वर्तिता भवतिः सोमोधातुः घृणायां वर्तते तस्य तृचिरूपं सोममनुमोदयितासीत् सर्वथा त्वं गृहाणेति दयामकार्षीत् तथा मित्रश्च अन-

१ नि० ४. १८ ।

ध्वरं होता देवानामाह्वाता मनुष्याणां होमनिष्पादकोऽग्निः हस्तगृह्य वा हस्तेगृहीत्वा आनिनाय आनैषीत् मार्गादित्यर्थः। हस्तगृह्य नित्यंहस्तेपाणावुपयमनइति हस्तेशब्दस्य गतिसंज्ञायां ग्रहिणा समासेल्यप् एकारलोपश्छान्दसः यद्वा हस्तशब्दात्परस्य सुपश्छान्दसो समासत्वेपि॥२॥

२. लज्जा छोड़कर सोम राजा ने पवित्र-चरित्रा स्त्री को सर्वप्रथम बृहस्पति को दिया। मित्र और वरुण ने इसका अनुमोदन किया। होम-निष्पादक अग्नि हाथ से पकड़कर पत्नी को ले आये।

हस्तेनैवग्राह्यआधिरस्याब्रह्मजायेयमितिचेदवोचन्।
नदूतायप्रह्येतस्थएषातथाराष्ट्रंगुपितंक्षत्रियस्य॥ ३॥

हस्तेन। एव। ग्राह्यः। आऽधिः। अस्याः। ब्रह्मऽजाया। इयम्।
इति। च। इत्। अवोचन्। न। दूताय। प्रऽह्ये। तस्थे।
एषा। तथा। राष्ट्रम्। गुपितम्। क्षत्रियस्य॥ ३॥

देवा बृहस्पतिमूचुः हे बृहस्पते अस्याः आधिः आधीयन्ते आभरणान्यत्रेति आधिः शरीरं उपसर्गेघोःकिरितिकिप्रत्ययः अस्याः शरीरं हस्तेनैव ग्राह्यः गृहीतव्यएव पुनः तेदेवा इदानीमियं ब्रह्मजायेत्येवावोचन् अवादिषुः च शब्दश्चेदर्थे अतएव निपातैर्यद्यदिहन्तेति निघाताभावः ब्रूञ्व्यक्तायांवाचि लुङिब्रुवोवचिः अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङितिच्लेरङादेशः वच उमित्युमागमः अडागमस्वरः इदवधारणे एषा ब्रह्मजाया पुरा प्रह्ये हिंसनीये कर्मण्यौणादिकः क्विप् गुणाभावश्छान्दसः ह्वेञ्स्पर्धायां संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वाद्गुणाभावः उदात्तस्वरितयोर्यणइति सुपः स्वरितत्वं प्रहिताय त्वया भार्यान्वेषणार्थं प्रेषिताय दूताय तथा नतस्थे स्वात्मानं नप्रकाशयति तिष्ठतेर्लिटि प्रकाशनस्थेयाख्ययोश्चेत्यात्मनेपदं श्लाघह्नुङ्स्थाशपांज्ञीप्स्यमानइति दूतस्य संप्रदानसंज्ञा। अत्रदृष्टान्तः—यथा क्षत्रियस्यराज्ञः गुपितं रक्षितं राष्ट्रं राज्यं शत्रवे यथा नप्रकाशयति तद्वदसौ दौर्भाग्ययुक्तया तस्मै स्वात्मानं नप्रकाशितवती इदानींतु तद्राहित्येन प्रकाशमानात्वं ब्रह्मजायेत्यब्रुवन्॥ ३॥

३. "इन पत्नी की देह को हाथ से छूना चाहिए—ये यथाविधि विवाहित पत्नी हैं।"—ऐसा सबने कहा। इन्हें खोजने के लिए जो दूत भेजा गया था, उसके प्रति ये अनासक्त रहीं। जैसे बली राजा का राज्य सुरक्षित रहता है, वैसे ही इनका सतीत्व सुरक्षित रहा।

देवाएतस्यामवदन्तपूर्वेसप्तऋषयस्तपसेयेनिषेदुः।
भीमाजायाब्राह्मणस्योपनीतादुर्धांदधातिपरमेव्योमन्॥ ४॥

देवाः । एतस्याम् । अवदन्त । पूर्वे । सप्तऽऋषयः । तपसे । ये ।
निऽसेदुः । भीमा । जाया । ब्राह्मणस्य । उपऽनीता ।
दुःऽधाम् । दधाति । परमे । विऽओमन् ॥ ४ ॥

पूर्वे चिरन्तनादेवाः आदित्यादयः एतस्यांविषये अवदन्त इयं पापरहितेत्यवादिषुः तथा ये सप्तऋषयः समासस्वरः सप्तसंख्याकाऋषयः तपसे तपश्चरणाय निषेदुर्निषण्णाआसन् । सदेर्लिटिरूपं उपसर्गेणसमासः यद्योगादनिघातः तेऽप्यवादिषुः ततः भीमा शत्रुरूपाणां पापानां भयंकरी पतिव्रत्नी एषाजाया ब्राह्मणस्य बृहस्पतेरुपनीता समीपे देवैःस्थापिता नीञ् प्रापणे कर्मणिक्तः गतिरनन्तरइति गतेःप्रकृतिस्वरत्वं तथाहि तपःप्रभावः दुर्धां दुर्धानामपि परमे व्योमन् व्योमनि उत्तमेस्थाने दधाति विदधातिखलु । तस्मादेनामपि देवतापरिग्रहरूपः तपोमहिमा बृहस्पतेरन्तिके स्थापयति ॥ ४ ॥

४. तपस्या में प्रवृत्त सप्तर्षियों और प्राचीन देवों ने इन पत्नी की बात कही है। ये अत्यन्त शुद्ध-चरित्रा हैं। इन्होंने बृहस्पति से विवाह किया है। तपस्या और सच्चरित्रता से निकृष्ट पदार्थ भी उत्तम स्थान में स्थापित हो सकता है।

अथ पंचमी—

ब्रह्मचारीचरतिवेविषद्विषःसदेवानांभवत्येकमङ्गम् ।
तेनजायामन्वविन्दद्बृहस्पतिःसोमेननीतांजुह्वंनदेवाः ॥ ५ ॥

ब्रह्मऽचारी । चरति । वेविषत् । विषः । सः । देवानाम् ।
भवति । एकम् । अङ्गम् । तेन । जायाम् । अनु । अविन्दत् ।
बृहस्पतिः । सोमेन । नीताम् । जुह्वम् । न । देवाः ॥ ५ ॥

एवं स्वपतिः प्राप्तंभवेदिति जुहूः परोक्षतयावदति हे देवाः पूर्वं ब्रह्मचारी जायाभावेन ब्रह्मचारीचरति अतएव विषः सर्वेषु यज्ञेषु व्याप्नुवन् देवान्वेविषत् स्तुतिभिर्हविर्भिश्च व्याप्नुवन् देवानामेकमंगंभवति जायापती यज्ञस्यैकमंगंखलु वेविषत् विष्लृव्याप्तौ जुहोत्यादिकः णिजां त्रयाणांगुणः श्लावित्यभ्यासस्यगुणः शतुर्नाभ्यस्ताच्छतुरिति नुमागमप्रतिषेधः अभ्यस्ताना-मादिरित्याद्युदात्तत्वं । तेन देवानां परिचरणेन बृहस्पतिः जायां जुहूनामिकां यां अन्वविन्दत् अनुगम्यालभत् । नशब्दउपमार्थे पूर्वं यथा सोमेननीतां सोमोऽददद्गन्धर्वायेत्यादि क्रमेणनीतां जुहूं जुहूं यथा लब्धवान् तद्वदिदानीमपि जुहूं हुदानादनयोः अन्येभ्योपिदृश्यन्तेइतिक्विप् जु-

होर्वेदेबेतिद्विर्वचनंदीर्घश्च उदात्तयणोहल्पूर्वादितिविभक्त्युदात्तत्वेप्राप्ते नोङ्धात्वोरितितत्प्रतिषेधे स्वाप्तस्वरितयोर्यणइतिस्वरितत्वं ॥ ५ ॥

५. स्त्री के अभाव में बृहस्पति ब्रह्मचर्य के नियम का पालन करते हैं। वे सारे देवों के साथ एकात्मा होकर उनके अङ्ग-विशेष हो गये हैं। जैसे उन्होंने प्रथम सोम के हाथ से भार्या को पाया था, वैसे ही इस समय भी उन्होंने फिर जुहू नाम की पत्नी को प्राप्त किया।

पुनर्वैदेवाअंददुःपुनर्मनुष्याउत ।
राजानःसत्यंकृण्वानाब्रह्मजायांपुनर्ददुः ॥ ६ ॥

पुनः । वै । देवाः । अददुः । पुनः । मनुष्याः । उत । राजानः ।
सत्यम् । कृण्वानाः । ब्रह्मऽजायाम् । पुनः । ददुः ॥ ६ ॥

लाभहेतुमाह देवाः ब्रह्मजायां जुहूं बृहस्पतये पुनरददुः वैशब्दः प्रसिद्धवाची उतास्य-र्थे मनुष्याअपि पुनरददुः एवं देवमनुष्यैः कर्वदानं सत्यं यथार्थं कृण्वानाः कुर्वाणा राजानोऽपि पुनस्तस्मैददुः एवं अव्यवहार्यत्वनिमित्तं पापमपि व्यनाशयन्निति भावः ॥ ६ ॥

६. देवों और मनुष्यों ने पुनः बृहस्पति को उनकी पत्नी को समर्पित कर दिया। राजाओं ने भी पुनः शपथ के साथ शुद्ध-चरित्रा पत्नी को समर्पित किया।

पुनर्दायब्रह्मजायांकृत्वीदेवैर्निकिल्बिषम् ।
ऊर्जंपृथिव्याभक्त्वायोरुगायमुपासते ॥ ७ ॥ ७ ॥

पुनःऽदाय । ब्रह्मऽजायाम् । कृत्वी । देवैः । निःऽकिल्बिषम् ।
ऊर्जम् । पृथिव्याः । भक्त्वाय । उरुऽगायम् । उप । आसते ॥ ७ ॥ ७ ॥

देवैः सुपांसुलुगिति भिसऐसादेशः देवाः निकिल्बिषं अर्थाभावेऽव्ययीभावः समासस्वरः तस्याकिल्बिषाभावं कृत्वी स्नात्व्यादयश्चेतिनिपातितः कृत्वा ब्रह्मजायां ब्रह्मणोबृहस्पतेर्भार्यां पुनर्दाय पुनर्दत्वा पुनश्चनसौच्छन्दसि गतिसंज्ञावक्तव्येति पुनःशब्दस्य गतिसंज्ञायां समासल्यपौ नल्यपीतीत्वप्रतिषेधः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं पृथिव्याःऊर्जं रसभूतं अन्नं हवीरूपं भक्त्वाय क्त्वोयगितियगागमः भक्त्वा विभज्य उरुगायं बहुकीर्तिं बहुभिः स्तोतव्यं वा बार्हस्पत्यंपदं उपासते सेवन्ते ॥ ७ ॥

७. शुद्ध-चरित्रा पत्नी को फिर लाकर देवों ने बृहस्पति को निष्पाप किया। अनन्तर पृथिवी का सर्वश्रेष्ठ अन्न विभक्त करके सभी सुख से अवस्थान करने लगे।

॥ इत्यष्टमस्य षष्ठे सप्तमोवर्गः ॥ ७ ॥

समिद्धइत्येकादशर्चं एकादशंसूक्तं त्रैष्टुभं भार्गवोजमदग्निर्ऋषिः तत्पुत्रोरामोवा यःपरशुरामइतिप्रख्यातः आप्रीसूक्तमिदं अतः समिदाद्याः तनूनपान्नराशंसवर्जिताः प्रत्यृचंदेवताः। तथाचानुक्रान्तं—समिद्धएकादश जमदग्निस्तत्पुत्रोवाराम आप्रियइति। पशौ जामदग्न्यानामिदमाप्रीसूक्तं यद्वा अ.परोषेण सर्वेषां। सूत्रितंच समिद्धोअद्येति पच इतीति। अग्निचयनांगभूते प्राजापत्येपशौ सर्वेषां नित्यमिदमाप्रीसूक्तं। सूत्रितंच—प्राजापत्ये तु जामदग्न्यः सर्वेषामिति।

तत्र प्रथमा—

समिद्धोअद्यमनुषोदुरोणेदेवोदेवान्यजसिजातवेदः।
आचवहमित्रमहश्चिकित्वान्त्वंदूतःकविरसिप्रचेताः॥ १॥

सम्ऽइद्धः। अद्य। मनुषः। दुरोणे। देवः। देवान्। यजसि। जातऽवेदः। आ। च। वह। मित्रऽमहः। चिकित्वान्। त्वम्। दूतः। कविः। असि। प्रऽचेताः॥ १॥

हे जातवेदोजातप्रज्ञाग्ने देवः स्वतेजसा दीप्यमानस्त्वं मनुषः मनुष्यस्य यष्टुः दुरोणे गृहनामैतत् दुरवने आयासेन रक्षितव्येगृहे अद्यास्मिन्कर्मणि समिद्धः सम्यक्प्रज्वालितःसन् देवानिन्द्रादीन्यजसि हविर्भिः पूजय समिद्धः इन्धीदीप्तौ कर्मणिक्ते श्वीदितोनिष्ठायामितीट्प्रतिषेधः गतिरनन्तरइतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वं हे मित्रमहः सुरूपस्तोतॄलक्षणत्वेन मित्रभूतानां स्तोतॄणां पूजयितस्तैः पूज्यमानवाग्ने चिकित्वान् वैःकृताःस्तुतीः प्रजानन् चेतनावान्वा त्वं अस्मदीयेयज्ञे देवानावहचआभिमुख्येन वहप्रापय वहप्रापणे ःतिरूपं चवायोगेप्रथमेतिननिघातः। तथा कविः क्रान्तप्रज्ञः अतएव प्रचेताः प्रकृष्टज्ञानस्त्वं दूतः देवानां हविःप्रापणेन हितकारीभवसि॥ १॥

१- ज्ञानी अग्नि, तुम मनुष्यों के गृह में आज समिद्ध होकर अपने देवता और अन्यान्य देवों की पूजा करो। तुम्हारा मित्र तुम्हारी पूजा करता है—यह जानकर तुम देवों को ले आओ; क्योंकि तुम उत्तम बुद्धि से युक्त और क्रिया-कुशल दूत हो।

अथ द्वितीया—

तनूनपात्पथऋतस्ययानान्मध्वासमञ्जन्त्स्वदयासुजिह्व।
मन्मानिधीभिरुतयज्ञमृन्धन्देवत्राचकृणुह्यध्वरंनः॥ २॥

तनूऽनपात्। पथः। ऋतस्य। यानान्। मध्वा। सम्ऽअञ्जन्।
स्वदय। सुऽजिह्व। मन्मानि। धीभिः। उत। यज्ञम्। ऋन्धन्।
देवऽत्रा। च। कृणुहि। अध्वरम्। नः॥ २ ॥

हे तनूनपात् नपादिति अनन्तरापत्यनामधेयं गौरत्र तनूरुच्यते ततोऽस्यां भोगाः क्षीरादयइति तस्याः पयोजायते पयसश्चाज्यं तस्मादग्निः। यद्वा अन्तरिक्षे तताआपस्तन्वः ताभ्यओषध्यादयः तेभ्योऽग्निरिति एवंरूप हे सुजिह्व शोभनज्वाल यद्वा जिह्वेतिवाङ्नाम शोभनवाक् अग्ने ऋतस्य यज्ञस्य यानान् फलप्राप्तिहेतून् पथोमार्गान् हविरात्मकान् मध्वा मदकरेणरसेन यद्वा वाग्जनितेनरसेन समंजन् सम्यग्दीपयन् स्वदय स्वादयस्व स्वादुकुरु। स्वदआस्वादने णिचिउपधावृद्ध्यभावश्छान्दसः। किंच मन्मानि मन्यतेरर्चतिकर्मणः मननोपायान्यस्मदभिप्रेतानि स्तोत्राणि धीभिः प्रज्ञाभिः कर्मभिर्वा उतापिच यज्ञं यजनीयं हविश्चऋन्धन् समृद्धानिकुर्वन् नोऽस्मदीयमध्वरं यज्ञं देवत्रा देवेषु कृणुहि कुरु। देवशब्दात् देवमनुष्येत्यादिना सप्तम्यर्थे त्राप्रत्ययः॥ २ ॥

२. हे तनूनपात् (अग्नि), यज्ञ-गमन के जो पथ (हवि आदि) हैं, उन्हें मधु-मिश्रित करके अपनी सुन्दर शिखा से स्वाद लो। सुन्दर भावों के द्वारा स्तोत्रों और यज्ञ को समृद्ध करो और हमारे यज्ञ को देव-भोग्य कर दो।

आजुह्वानईड्योवन्द्यश्चायाह्यग्नेवसुभिःसजोषाः।
त्वंदेवानामसियह्वहोतासएनान्यक्षीषितोयजीयान् ॥ ३ ॥

आऽजुह्वानः। ईड्यः। वन्द्यः। च। आ। याहि। अग्ने।
वसुऽभिः। सऽजोषाः। त्वम्। देवानाम्। असि। यह्व।
होता। सः। एनान्। यक्षि। इषितः। यजीयान् ॥ ३ ॥

हे अग्ने त्वमस्मिन्कर्मण्यायाहि आगच्छ कीदृशः आजुह्वानः देवानामाह्वाता हुदाना-दनयोः जौहोत्यादिकः अभ्यस्तस्वरः ईड्यः ईडिरध्येषणाकर्मा अध्येष्यः प्रार्थ्यमानः वन्द्यः स्तोतव्यः वसुभिर्देवैः सजोषाः सहप्रीयमाणः आगत्यच हे यह्व महन्नामैतत् हे महन् सत्वं देवानां होता आह्वातासि ततः यजीयान् यष्टृशब्दादीयसुनि तुरिष्ठेमेयःस्विति तृलोपः यष्टृतरः सत्वं इषितः अस्माभिरध्येषितः प्रार्थितः सन् एनान् देवान् यक्षि यज ह-विषा पूजय ॥ ३ ॥

३. अग्नि, तुम देवों को बुलानवाले, प्रार्थनीय और प्रणाम के योग्य हो। वसुओं के साथ पधारो। हे महान् पुरुष, तुम देवों के होता हो। तुम्हें प्रेरित किया जाता है। तुम्हारे समान कोई यज्ञ नहीं कर सकता। तुम इन सारे देवों के लिए यज्ञ करो।

अथ चतुर्थी—

प्राचीनंबर्हिःप्रदिशापृथिव्यावस्तोरस्याव॑ज्यतेअग्रेअह्नाम् ।
व्युंप्रथतेवितरंवरीयोदेवेभ्योअदितयेस्योनम् ॥ ४ ॥

प्राचीनम् । बर्हिः । प्रऽदिशा । पृथिव्याः । वस्तोः । अस्याः ।
वृज्यते । अग्रे । अह्नाम् । वि । ऊँ इति । प्रथते । विऽतरम् ।
वरीयः । देवेभ्यः । अदितये । स्योनम् ॥ ४ ॥

यदिदं प्राचीनं प्रागंचितं प्राङ्मुखं बर्हिरस्ति यदिदं पृथिव्याः वेदिलक्षणायाः वस्तोः वसआच्छादने तुन्प्रत्ययः चतुर्थ्यर्थे बहुलंछन्दसीतिषष्ठी यद्वा भावलक्षणेतोसुन् तृचन्यः व-सनायाच्छादनार्थं अह्नामग्रे पूर्वाह्णे प्रदिशा प्रकर्षेण दिश्यमानेनमंत्रेण अस्याः प्राच्यादिशः वृज्यते स्तृयते आह्रियते । तथाचनिगमः—वज्राबहन्तिकवयःपुरस्तादित्यादि । तच्चाहृतं वरी-यउरुतरं बर्हिः वितरं विस्तीर्णं यथाभवति तथा विप्रथते विविधमेवबेधां प्रस्तृतंभवति । तथा देवेभ्यःअदितये वेदिलक्षणायै पृथिव्यैच स्योनं सुखकरं भवति । विस्तीर्णेबर्हिषि देवाः सुखं निषीदन्ति ॥ ४ ॥

४. पूर्वाह्ण में, वेदी को ढँकने के लिए, कुश को पूर्वमुख करके बिछाया जाता है। वह परम सुन्दर कुश और विस्तृत किया जाता है। उसपर अदिति और अन्य देवता लोग सुख से बैठते हैं।

अथ पञ्चमी—

व्यचंस्वतीरुर्वियाविश्रयन्तांपतिभ्योनजनयःशुम्भमानाः ।
देवींर्द्वारोबृहतीर्विश्वमिन्वादेवेभ्योभवतसुप्रायणाः ॥ ५ ॥ ८ ॥

व्यचस्वतीः । उर्विया । वि । श्रयन्ताम् । पतिऽभ्यः । न । जनयः ।
शुम्भमानाः । देवीः । द्वारः । बृहतीः । विश्वम्ऽइन्वाः ।
देवेभ्यः । भवत । सुप्रऽअयनाः ॥ ५ ॥ ८ ॥

व्यचस्वतीः व्यचोव्यापनं तद्वत्यः वाछन्दसीति पूर्वसवर्णदीर्घः द्वारदेवताः उर्विया उ-रुशब्दात् तृतीयैकवचने इयाडियाजीकाराणामुपसंख्यानमितीयादेशः उरुत्वेन विश्रयन्तां वि-शेषेणाश्रिताभवन्तु । तत्रदृष्टान्तः—पतिभ्योन यथा पत्नीनामर्थाय संभोगकाले शुंभमानाः शोभमानाः जनयः विश्रयन्ति तद्वदस्मिन्कर्मणि विश्रयन्तां बृहतीर्महत्यः । हे विश्वमिन्वाः

इति: प्रीणनार्थः तस्मात्कर्मण्युपपदेऽण् इतित्वामुम् तत्पुरुषे कृतिबहुलमित्यत्र बहुलवचनात् द्वितीयाया अप्यलुक् सर्वस्य प्रीणयित्र्यः हे द्वारो देवीः द्वाराभिमानिन्यो हे देव्यः यूयं देवेभ्यः देवानामर्थाय सुप्रायणाः सुखगमनाः सुविवृता भवत ॥ ५ ॥

५. जैसे स्त्रियाँ वेश-भूषा करके पतियों के पास अपने शरीर को प्रकट करती हैं, वैसे ही इन सब सुनिर्मित द्वारों की अभिमानिनी देवियाँ पृथक् हो जायें—विस्तृत रूप से खुल जायें। द्वार-देवियो, देवता सरलता से जा सकें, इस प्रकार खुल जाओ।

॥ इत्यष्टमस्य पञ्चदशोवर्गः ॥ ८ ॥

आसुष्वयन्तीयजतेउपाकेउषासानक्तासदतांनियोनौ।
दिव्येयोषणेबृहतीसुरुक्मेअधिश्रियंशुक्रपिशंदधाने ॥ ६ ॥

आ। सुस्वयन्ती इति। यजते इति। उपाके इति। उषसानक्ता। सदताम्। नि। योनौ। दिव्ये इति। योषणे इति। बृहती इति। सुरुक्मे इति सुऽरुक्मे। अधि। श्रियम्। शुक्रऽपिशम्। दधाने इति ॥ ६ ॥

सुष्वयन्ती अयपयमवौ शरीरं उपसर्गस्य सोर्दीर्घत्वं छान्दसं सुष्ठु अयन्त्यौ गच्छन्त्यौ वा स्वपेर्यन्तस्य वर्णलोपः सुष्वापयन्त्यौ यजते यजत्ये उपाके उपक्रान्ते उषासानक्ता उषाश्च नक्तं च द्वन्द्वे उषासोषसः इति उषासादेशः देवताद्वन्द्वे चेति पूर्वोत्तरपदयोर्युगपत्प्रकृतिस्वरत्वं अहो-रात्रदेव्यौ योनौ अस्मिन्यज्ञस्थाने नितरां नियमेन वा आसदतां आसीदतां। सदेर्लुङि लृ-दित्वाच्च्लेरङ् कीदृश्ये दिव्ये दिविभवे योषणे योषिताविव प्रीणयित्र्यौ यद्वा योषणं समिश्रे पर-स्परतो विविक्ते बृहती गुणैर्महत्यौ सुरुक्मे शोभनदीप्ते रुक्मं रोचतेर्मक्प्रत्ययः कुत्सेच कुत्सेतरूपं शुक्रपिशं शोचमानरूपं श्रियं अधिदधाने अधिकं धारयन्त्यौ ॥ ६ ॥

६. उषा देवी और रात्रिदेवी लोगों के लिए सुषुप्ति से उत्पन्न सुख उत्पन्न कर दें। वे यज्ञ-भाग की अधिकारिणी हैं। वे परस्पर मिलकर यज्ञ-स्थान में बैठें। वे—दिव्य-लोक-वासिनी स्त्री के समान अत्यन्त गुण-वती, परम शोभा से युक्त और उज्ज्वल श्री धारण करनेवाली हैं।

दैव्याहोतारापृथमासुवाचामिमानायज्ञंमनुषोयजध्यै।
प्रचोदयन्ताविदथेषुकारूप्राचीनंज्योतिःप्रदिशादिशन्ता ॥ ७ ॥

दैव्या। होतारा। प्रथमा। सुऽवाचा। मिमाना। यज्ञम्। मनुषः। यजध्यै। प्रऽचोदयन्ता। विदथेषु। कारू इति। प्राचीनम्। ज्योतिः। प्रऽदिशा। दिशन्ता ॥ ७ ॥

दैव्या देवात्यञ्ञाविति यञ्प्रत्ययः देवसंबन्धिनौ होतारा होमनिष्पादकौ होतृनामकौ अग्न्यादित्यौ अस्मिन्यज्ञे आसीदताम् । कीदृशौ प्रथमामनुष्यहोतुः पूर्वभाविनौ सुवाचा शोभनस्तोत्रौ मनुषोमनुष्यस्य सर्वस्य यज्ञः यजध्यै यागनिवृत्तये यजेस्तुमर्थेऽध्यैन्प्रत्ययः यज्ञं मिमाना निर्मिमानौ उत्पादयन्तौ विदथेषु विदंत्यत्रऋत्विजः स्वस्वकर्माणीति विदथाः यज्ञाः तेषु ऋत्विजोयजमानांश्च प्रचोदयन्ता प्रेरयन्तौ कारू स्तुतीनांकर्तारौ प्राचीनं पूर्वस्यांदिशि यदृव्यतेनस्थितं आहवनीयाख्यं ज्योतिः प्रदिशा प्रकृष्टेनोपदिष्टमार्गेण यद्वा प्रदिश्यमानेन मंत्रेण दिशन्ता निर्वहन्तौ ॥ ७ ॥

७. दोनों देव—होता (अग्नि और आदित्य) ही प्रथम उत्तम वाक्यों से स्तोत्र करते हैं—मनुष्य के यज्ञ के लिए अनुष्ठान-कार्य का निर्माण कर देते हैं। वे पुरोहितों को विभिन्न अनुष्ठानों में प्रेरित करते हैं। वे क्रिया-कुशल हैं और पूर्व दिशा के प्रकाश को उत्पन्न करते हैं।

आनोयज्ञंभारतीतूयमेत्विळामनुष्वदिहचेतयन्ती ।
तिस्रोदेवीर्बर्हिरेदंस्योनंसरस्वतीस्वपसःसदन्तु ॥ ८ ॥

आ । नः । यज्ञम् । भारती । तूयम् । एतु । इळा । मनुष्वत् ।
इह । चेतयन्ती । तिस्रः । देवीः । बर्हिः । आ । इदम् ।
स्योनम् । सरस्वती । सुऽअपसः । सदन्तु ॥ ८ ॥

भारती भरतआदित्यः तस्यस्वभूतादीप्तिः तस्येदमित्यर्थे उत्सादित्वादञ् टिड्ढाणञिति ङीप् नोस्मदीयंयज्ञंतूयं क्षिप्रं एतु आगच्छतु । तथा मनुष्वत् मनुष्योयथा इदं मयाकर्तव्यमिति जानाति तद्वत् चेतयन्ती जानाना इळादेवीच इहास्मिन्कर्मणि आगच्छतु । तथा सरस्वती च स्वपसः सुकर्माणः अपइति कर्मनाम आप्नोतेरसुनि आपःकर्माख्यायांह्रस्वः बहुव्रीहौआद्युदात्तंद्व्यच्छन्दसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । एतास्तिस्रोदेवीः देव्यः स्योनं सुखकरं इदं बर्हिः इमं यज्ञं आसदन्तु आसीदन्तु प्राप्नुवन्तु सदेर्लोटिसीदादेशाभावश्छान्दसः ॥ ८ ॥

८. भारतीदेवी (सूर्य-दीप्ति) हमारे यज्ञ में शीघ्र आवें। इलादेवी इस यज्ञ की बात का स्मरण करके, मनुष्य के समान, आगमन करें। ये दोनों और सरस्वतीदेवी—ये तीन चमत्कार-कार्य-कारिणी देवियाँ सामने के सुखावह आसन पर आकर बैठें।

त्वाष्ट्रस्यपशोर्वपायाः यइमेद्यावेत्येषानुवाक्या । सूत्रितंच—यइमेद्यावापृथिवीजनित्री यच्चस्तुरीपमधपोषयित्न्विति ।

यइमेद्यावापृथिवीजनित्रीरूपैरपिंशद्भुवनानिविश्वा ।
तमद्यहोतरिषितोयजीयान्देवंत्वष्टारमिहयक्षिविद्वान् ॥ ९ ॥

यः । इमे इति । द्यावापृथिवी इति । जनित्री इति । रूपैः ।
अपिंशत् । भुवनानि । विश्वा । तम् । अद्य । होतः । इषितः ।
यजीयान् । देवम् । त्वष्टारम् । इह । यक्षि । विद्वान् ॥ ९ ॥

यस्त्वष्टा देवः जनित्री विश्वस्य जनयित्र्यौ इमे द्यावापृथिवी द्वन्द्वे दिवो द्यावादेशः आद्युदात्तः । पृथिवीशब्दो ङीषन्तत्वेनान्तोदात्तः देवताद्वन्द्वे चेति पूर्वोत्तरपदयोः प्रकृतिस्वरत्वं द्यावापृथिव्यौ रूपैः देवतिर्यङ्मनुष्याद्याकारैः अपिंशत् रूपवत्यावकरोत् पिश अवयवे तौदादिकः । शे मुचादीनामिति नुमागमः । तथा विश्वा सर्वाणि भुवनानि भूतजातानि रूपयुक्तान्यकरोत् हे होतः यजीयान् यष्टृतमः विद्वान् सर्वं जानानः त्वं इषितः अस्माभिरध्येषितः प्रार्थितः सन् इहास्मिन् कर्मणि अद्यास्मिन्दिने तं त्वष्टारं देवं यक्षि स्तुतिभिर्हविर्भिर्वा यज पूजय ॥ ९ ॥

९. द्यावापृथिवी देवों की मातृ-स्वरूपिणी हैं। होता, जिन देवता ने उन दोनों को उत्पन्न करके सारे संसार में नाना प्राणियों की सृष्टि की है, उन्हीं त्वष्टा देव की आज तुम पूजा करो। तुम्हारे पास अन्न है, तुम विद्वान् हो और तुम्हारे समान दूसरा कोई यज्ञ नहीं कर सकता।

उपावसृजत्मन्यासमञ्जन्देवानांपाथऋतुथाहवींषि ।
वनस्पतिःशमितादेवोअग्निःस्वदन्तुहव्यंमधुनाघृतेन ॥ १० ॥

उपऽअवसृज । त्मन्या । सम्ऽअञ्जन् । देवानाम् । पाथः ।
ऋतुऽथा । हवींषि । वनस्पतिः । शमिता । देवः । अग्निः ।
स्वदन्तु । हव्यम् । मधुना । घृतेन ॥ १० ॥

हे वनस्पते यूप त्मन्या आत्मशब्दस्य तृतीयैकवचने यादेशः मन्त्रेष्वाङ्यादेरात्मन इत्याकारलोपः आत्मनैव ऋतुथा काले काले प्राप्ते काले देवानामर्थाय पाथः पशुलक्षणमन्नं अन्यानि च हवींषि समञ्जन् सम्यक् व्यक्तीकुर्वन् उपावसृज उपागम्य प्रयच्छ । गतिर्गताविति निघातः । किंच वनस्पतिर्योऽयं यूपः शमिता एतन्नामको देवः यद्वा शामित्रोऽग्निः देवो दीप्यमानः आहवनीयाख्योऽग्निश्च एते त्रयः मधुना मधुरेण घृतेन यद्वा मधुना उदकेन प्रोक्षणोपनयनादिगतेन घृतेन च हव्यं हवनयोग्यं स्वदन्तु स्वादं कुर्वन्तु ॥ १० ॥

१०. यूप (यज्ञ में पशुओं के बाँधने के काष्ठ), तुम स्वयं, यथासमय, देवों के लिए अन्न और अन्यान्य होमीय द्रव्य लाकर निवेदित करो। वनस्पति, शमिता नामक देव और अग्नि, मधु और घृत के साथ, होमीय द्रव्य का आस्वादन करें।

सद्योजातोव्यमिमीतयज्ञमग्निर्देवानामभवत्पुरोगाः ।
अस्यहोतुःप्रदिश्यृतस्यवाचिस्वाहाकृतंहविरदन्तुदेवाः ॥ ११ ॥ ९ ॥

स॒द्यः । जा॒तः । वि । अ॒मि॒मी॒त॒ । य॒ज्ञम् । अ॒ग्निः । दे॒वाना॑म् ।
अ॒भ॒व॒त् । पु॒रः॒ऽगाः । अ॒स्य । होतुः॑ । प्र॒ऽदिशि॑ । ऋ॒तस्य॑ ।
वा॒चि । स्वाहा॑ऽकृतम् । ह॒विः । अ॒द॒न्तु॒ । दे॒वाः ॥ ११ ॥ ९ ॥

अयमग्निः सद्यस्तदानीमेव जातोजायमानएव यज्ञं व्यमिमीत विशेषेण निर्मिमीते उत्पादयति । माहुत्यानेशब्देच चौहोत्यादिकः अतएवायमग्निः देवानां पुरोगाः प्रथमगामी मुख्योऽभवत् गर्भेविद्धमन्यप्रेआलेचकत्वेरूपं । ततः प्रदिशि प्रकृष्टायांदिशि प्राच्यां कृतस्य आहवनीयात्मनाआगतस्यास्य होतुर्होमनिष्पादकस्याग्नेः वाचि अवयवागामयप्रआस्येलक्षयते वाचि आस्ये स्वाहाकृतं स्वाहाकारेण प्रक्षिप्तं हविः सर्वेदेवा अदन्तु । इदंसूक्तं यास्केन सम्यगव्याख्यायि यथानुसंधीयेयं ॥ ११ ॥

११. जन्म के साथ ही अग्नि ने यज्ञ-निर्माण किया और देवों के अग्रगामी मुख्य हुए। अग्नि स्वरूप होता मन्त्र-पाठ करें। यज्ञोपयोगी वेद-वाक्य उच्चारित हों। स्वाहा के साथ जो होमीय द्रव्य दिया जाता है, उसका भक्षण देवता करें।

॥ इत्यष्टमस्य षष्ठे नवमोवर्गः ॥ ९ ॥

मनीषिणइत्येकादशर्चं द्वादशंसूक्तं वैरूपस्याष्ट्रादंष्ट्रस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रं । तथाचानुक्रम्यते—मनीषिणोदश्याष्ट्रादंष्ट्रइति । गतोविनियोगः ।

तत्र प्रथमा—

मनी॑षिणः॒ प्र भ॑रध्वं मनी॒षां यथा॑यथा म॒तयः॒ सन्ति॑ नृ॒णाम् ।
इन्द्रं॑ स॒त्यैरेर॑यामा कृ॒तेभिः॒ स हि वी॒रो गि॑र्वण॒स्युर्विदा॑नः ॥ १ ॥

मनी॑षिणः । प्र । भ॒र॒ध्व॒म् । म॒नी॒षाम् । यथा॑ऽयथा । म॒तयः॑ ।
सन्ति॑ । नृ॒णाम् । इन्द्र॑म् । स॒त्यैः । आ । ई॒र॒या॒म॒ । कृ॒तेभिः॑ ।
सः । हि । वी॒रः । गि॒र्व॒ण॒स्युः । विदा॑नः ॥ १ ॥

हे मनीषिणः स्तोतारः मनीषां मनसईषित्रीं स्तुतिमिन्द्राय प्रभरध्वं कुरुत नृणां कर्मनेतृणां युष्माकं यथायथामतयः सन्ति भवन्ति तथा बुद्ध्यनुसारेणस्तुतिं कुरुध्वं । वयंच कृतेभिः कृतैः सत्यैः यथार्थभूतैः स्तोत्रैः इन्द्रमेरयाम यज्ञंप्रत्यागमयाम ईरगतौ ण्यन्तस्यलोट् । हि यस्मात् विदानः जानानः समर्थः सइन्द्रः गिर्वणस्युः गीर्भिः वनन्ति संभजन्तेइति गिर्वणसः

1 नि० ८.५. अष्टमाध्याये पंचमीं कंडिकामारभ्य एकविंशतिकंडिकापर्यंतम्।

स्तोतारः यथैवेह नित्यं यजमानस्यैषां मनीषाभावस्तथा भवत । सत्यात्मकेन कर्मणा छन्दसीतिस्मरणात् स्तोतॄन् कामयमानः खलु अवसरमभिप्रेत ॥ १ ॥

१. स्तोताओ, तुम्हारी बुद्धि का उदय जैसे-जैसे होता है, वैसे-वैसे तुम लोग स्तोत्र-पाठ करो। सत्कर्मानुष्ठान करके इन्द्र को बुलाया जाय; क्योंकि वीर इन्द्र स्तोत्र जानने पर स्तोताओं का प्यार करते हैं।

ऋतस्य हि सदसो धीतिरद्यौत्सं गार्ष्टेयो वृषभो गोभिरानट् ।
उदतिष्ठत्तविषेणा रवेण महान्ति चित्सं विव्याचा रजांसि ॥ २ ॥

ऋतस्य । हि । सदसः । धीतिः । अद्यौत् । सम् । गार्ष्टेयः ।
वृषभः । गोभिः । आनट् । उत् । अतिष्ठत् । तविषेण ।
रवेण । महान्ति । चित् । सम् । विव्याच । रजांसि ॥ २ ॥

ऋतस्योदकस्य सदसः स्थानस्यान्तरिक्षस्य धीतिर्धारकः स इन्द्रः अद्यौत् द्योतते प्रकाशते । हि प्रसिद्धौ । वृषभो गार्ष्टेयः सकृत्प्रसूताया धेन्वा अपत्यं वृषभः गोभिः समानट् संव्याप्नोति तथा एषोऽपि सर्वं स्थानं व्याप्नोति तथा तविषेण महता रवेण शब्देन उदतिष्ठत् प्रादुर्भवत् । अतएव महान्ति चित् महान्त्यपि रजांसि उदकानि भुवनानि वा संविव्याच संव्याप्नोति ॥ २ ॥

२. जल का आधार (अन्तरिक्ष) धारण करनेवाले इन्द्र प्रकाशित होते हैं। अल्पवयस्क गाय के गर्भ से उत्पन्न वृष जैसे गायों के साथ मिलता है, वैसे ही इन्द्र सर्वव्यापी होते हैं। विलक्षण कोलाहल के साथ इन्द्र प्रकट होते हैं। वे बृहत्-बृहत् जलराशि बनाते हैं।

इन्द्रः किल श्रुत्या अस्य वेद स हि जिष्णुः पथिकृत्सूर्याय ।
आन्मेनां कृण्वन्नच्युतो भुवद्गोः पतिर्दिवः सनजा अप्रतीतः ॥ ३ ॥

इन्द्रः । किल । श्रुत्यै । अस्य । वेद । सः । हि । जिष्णुः ।
पथिऽकृत् । सूर्याय । आत् । मेनाम् । कृण्वन् । अच्युतः ।
भुवत् । गोः । पतिः । दिवः । सनऽजाः । अप्रतिऽइतः ॥ ३ ॥

अस्यास्मदीयस्य स्तोत्रस्य श्रुत्यै श्रवणाय इन्द्रः किल इन्द्र एव वेद जानाति स हि खलु जिष्णुः शत्रूणां जयशीलः सूर्याय पथिकृत् मार्गकर्ता भवति । किंच अच्युतः शत्रुभिरच्याव्यः

वृषणश्वस्य मेनाभवत्मात्मानं कुर्वन्निन्द्रः आव आगच्छति अस्मदीयं यज्ञं । मेनाभवो वृषण-श्वस्य सुक्रतो इति मन्त्रान्तरं । अस गतिदीप्त्यादानेषु औणादिकः दिवो द्युलोकस्य च पतिः भुवदभूत् अभवदेवेन्द्र वाक्यभेदादनिघातः ॥ ३ ॥

३. इस स्तोत्र का श्रवण इन्द्र ही जानते हैं। वे जयशील हैं। उन्होंने सूर्य का मार्ग बना दिया है। अविचल इन्द्र ने से [illegible] को प्रकट किया। वे गायों के सत्वाधिकारी और स्वर्ग के प्रभु हुए। वे चिरन्तन हैं। उनके विपक्ष में कोई नहीं जा सकता।

इन्द्रो॑ म॒ह्ना म॑ह॒तो अ॑र्ण॒वस्य॑ व्र॒ता मि॑नाद॒ङ्गिरो॑भिर्गृणा॒नः ।
पु॒रूणि॑ चि॒न्नि त॑तान॒ रजां॑सि दा॒धार॒ यो ध॒रुणं॑ स॒त्यता॑ता ॥ ४ ॥

इन्द्रः॑ । म॒ह्ना । म॒ह॒तः । अ॒र्ण॒वस्य॑ । व्र॒ता । मि॒ना॒त् ।
अ॒ङ्गिरः॑ऽभिः । गृ॒णा॒नः । पु॒रूणि॑ । चि॒त् । नि । त॒ता॒न॒ ।
रजां॑सि । दा॒धार॑ । यः । ध॒रुण॑म् । स॒त्यऽता॑ता ॥ ४ ॥

इन्द्रः अङ्गिरोभिर्ऋषिभिर्गृणानः स्तूयमानःसन् महतोर्णवस्य अर्णसः सलोपश्छेतिवम-त्ययः उदकवतो मेघस्य व्रता व्रतानि कर्माणि मह्ना स्वमहिम्नैव मिनात् अहिंसीत् । मीङ् हिंसायां लङि मीनातेर्निगम इति ह्रस्वः ततः पुरूणिचित् बहून्येव रजांस्युदकानि नितता नी-चीनान्यकरोत् यइन्द्रः सत्यताता सत्यैः देवैः तते यद्वा सत्यशब्दादपि स्वार्थिकस्तातिल् सत्य-मः सत्ये द्युलोके धरुणं धारकं बलं दाधाराधारयत् ॥ ४ ॥

४. अङ्गिरा की सन्ततियों ने जिस समय स्तोत्र किया, उस समय इन्द्र ने, अपनी महिमा से, विशाल मेघ का कार्य नष्ट किया। उन्होंने बहुत अधिक जल बनाया। उन्होंने सत्य-रूप द्युलोक में बल धारण किया।

इन्द्रो॑ दि॒वः प्र॑ति॒मानं॑ पृथि॒व्या विश्वा॑ वेद॒ सव॑ना॒ हन्ति॒ शुष्णं॑ ।
म॒हीं चि॒द्द्यामात॑नो॒त्सूर्ये॑ण चा॒स्कम्भ॑ चि॒त्कम्भ॑नेन॒ स्कभी॑यान् ॥ ५ ॥ १० ॥

इन्द्रः॑ । दि॒वः । प्र॒ति॒ऽमान॑म् । पृ॒थि॒व्याः । विश्वा॑ । वे॒द॒ । सव॑ना ।
हन्ति॑ । शुष्ण॑म् । म॒हीम् । चि॒त् । द्याम् । आ । अ॒त॒नो॒त् । सूर्ये॑ण ।
चा॒स्कम्भ॑ । चि॒त् । स्कम्भ॑नेन । स्कभी॑यान् ॥ ५ ॥ १० ॥

दिवो द्युलोकस्य पृथिव्याश्च प्रतिमानं महत्त्वेन प्रतिनिधिरिन्द्रो विश्वा सर्वाणि सवना सवनानि वेद सोमपानार्थं जानाति शुष्णं सर्वस्य शोषकं एतन्नामानमसुरं हन्ति वाक्यभेदा-दनिघातः अपिच महींचित् महतीमपि द्यां सूर्येण आतनोत् सर्वप्रकाशयुक्तामकरोत् । स्क-

१ ऋ० सं० १. ४. ११ ।

धीयात् स्कंभयितॄणांमध्ये श्रेष्ठः सत्कंभनेनचित् निरोधनसाधनेन सामर्थ्येनैव चास्कंभ द्यु-
लोकमवरुद्धमकरोत् स्कंभिः रोधनेधातुः छिदि पुगागमनाभितिदीर्घः चित्कंभनेनेत्यत्र संहितायां
सलोपः वस्तूर्वस्यस्तंभेः उदःस्थास्तंभोरितिसलोपवत्कः चित्पूर्वस्यस्तंभेरपिभवति छन्दोविष-
यत्वात् ॥ ५ ॥

५. एक ओर इन्द्र हैं और दूसरी ओर द्यावापृथिवी हैं—दोनों के बराबर इन्द्र हैं। वे सारे सोम यज्ञों की बातें जानते हैं। वे ताप नष्ट करते हैं। सूर्य के द्वारा उन्होंने प्रकाण्ड आकाश को सुसज्जित किया है। वे धारण करने में दक्ष हैं। ज्ञानी स्तम्भ के द्वारा उन्होंने आकाश को ऊपर धारण कर रक्खा है।

वज्रेणहिवृत्रहावृत्रमस्तरदेवस्यशूशुवानस्यमायाः ।
विधृष्णोअत्रधृषताजघन्थाथाभवोमघवन्बाह्वोजाः ॥ ६ ॥

वज्रेण । हि । वृत्रऽहा । वृत्रम् । अस्तः । अदेवस्य । शूशुवानस्य ।
मायाः । वि । धृष्णो इति । अत्र । धृषता । जघन्थ ।
अथ । अभवः । मघऽवन् । बाहुऽओजाः ॥ ६ ॥

हे इन्द्र वृत्रहा वृत्रस्यहन्ता वज्रेण वृत्रमस्तः अस्तृणाः अवधीः । स्तृणातेर्लङि बहु-
लंछन्दसीति विकरणस्यलुक् सिपिगुणः हियोगादनिघातः । अनन्तरं हे धृष्णो धर्षणशील त्वं
अदेवस्य अद्योतमानस्य शूशुवानस्य स्वबलेनवर्धमानस्य तस्यमायाः धृषता समर्थेनवज्रेण
अत्रास्मिन् कालएव विजघंथ विनाशितवानसि । हन्तेर्लिटि थलिअभ्यासाद्धेर्विकुत्वं अथ हे
मघवन् धनवन्निन्द्र बाह्वोजाः भुजबलवानभवः ॥ ६ ॥

६. इन्द्र, तुम वृत्रघ्न हो—वज्र से वृत्र को मारा है। जिस समय यज्ञ-विरोधी वृत्र बढ़ रहा था, उस समय दुर्द्धर्ष तुमने वज्र-द्वारा उसकी सारी माया को नष्ट कर डाला। बली इन्द्र, इसके अनन्तर तुम बहुत बल से बली हुए।

सचन्तयदुषसःसूर्येणचित्रामस्यकेतवोराममविन्दन् ।
आयन्नक्षत्रंददृशेदिवोनपुनर्यतोनकिरद्धानुवेद ॥ ७ ॥

सचन्त । यत् । उषसः । सूर्येण । चित्राम् । अस्य । केतवः ।
राम् । अविन्दन् । आ । यत् । नक्षत्रम् । ददृशे । दिवः ।
न । पुनः । यतः । नकिः । अद्धा । नु । वेद ॥ ७ ॥

यद्यदा उषसः उषःकालाः सूर्येण सूर्यात्मकेनेन्द्रेण सचन्त संगच्छन्ते । षच समवाये भौवादिकः । तदानीमस्य सूर्यस्य केतवः सर्वस्य प्रज्ञापकारश्मयः चित्रां नानावर्णां रां रायं श्रियं अविन्दन् अलभन्त । पुनरुदयानन्तरं यद्यदा दिवो नक्षत्रं न ददृश्रे न दृश्यते दृशेः कर्मणि लिट् यत्योगादनिघातः तदानीं यतः अर्यमस्य शासि शासुरनुशासकात् आदित्याद्विरोचनाद्वाच्यत्वं सर्वमगच्छतोऽपरस्यैव नकिर्नकश्चिदपि न वेद जानाति । एवम् अत्र सत्यमेव ॥ ७ ॥

७. जिस समय उषादेवियाँ सूर्य से मिलीं; उस समय सूर्य-किरणों ने नाना वर्णों की शोभा धारण की। अनन्तर, जिस समय, आकाश में नक्षत्र दिखाई दिया, उस समय कोई भी मार्गगामी सूर्य का कुछ देख नहीं सका।

दूरंकिलंप्रथमाजंग्मुरासामिन्द्रस्ययाःप्रसुवेसस्रुरापः ।
कस्विदग्रंक्वबुध्नआंसामापोमध्यंक्वोनूनमन्तः ॥ ८ ॥

दूरम् । किल । प्रथमाः । जग्मुः । आसाम् । इन्द्रस्य । याः ।
प्रऽसवे । सस्रुः । आपः । क्व । स्वित् । अग्रम् । क्व । बुध्नः ।
आसाम् । आपः । मध्यम् । क्व । वः । नूनम् । अन्तः ॥ ८ ॥

आसामपांमध्ये प्रथमाः प्रथमगामिन्यस्ताआपः दूरंकिलजग्मुः दूरमेवागताः याआपः इन्द्रस्य प्रसवे प्रेरणे । षूप्रेरणे ऋदोरप् इतिप्राप्ते प्रसवौचेतिविकल्पमिति अपवादेन् थाथघञ्क्ताजबित्र-काणामितिउत्तरपदान्तोदात्तत्वं । तस्याज्ञायां सस्रुः सरन्ति गच्छन्तिखलु । अथ प्रत्यक्षकृतः हे आपः आसां युष्माकमग्रं क्वस्वित् कुत्रवर्तते बुध्नोमूलंच क्व । तथा योयुष्माकं मध्यंसक्व नू-नमिदानीमस्माकमन्तोवसानंचक्व सर्वगतत्वादनिर्ज्ञायमानगमनाआस्तेत्यर्थः । क्व किंशब्दात् सप्तम्यर्थे किमोत्दित्यत्प्रत्ययः क्वातीतिकादेशः तित्स्वरितः अंतः अमेर्गत्यर्थस्य असिहसी-त्यादिनातन्प्रत्ययः ॥ ८ ॥

८. इन्द्र की आज्ञा से जो जल बहने लगा था, वह प्रथम जल बहुत दूर गया था। जल का अग्रभाग कहाँ है ? मस्तक कहाँ है ? जल, तुम्हारा मध्य स्थान वा चरम सीमा कहाँ है ?

सृजःसिन्धूँरहिनाजग्रसानाँआदिदेताःप्रविविज्रेजवेन ।
मुमुक्षमाणाउतयामुमुच्रेधेदेतानरमन्तेनितिक्ताः ॥ ९ ॥

सृजः । सिन्धून् । अहिना । जग्रसानान् । आत् । इत् । एताः । प्र ।
विविज्रे । जवेन । मुमुक्षमाणाः । उत । याः । मुमुच्रे । अर्ध ।
इत् । एताः । न । रमन्ते । निःऽतिक्ताः ॥ ९ ॥

हे इन्द्र अहिना आहन्तव्येन वृत्रेण मेघेन वा अवसानात् प्रसज्यदने अनुदात्तेत्व छन्दसि लिट्कानच् मस्याः सिन्धून् स्यन्दमाना अपः सृजः असृजः निरगमयः । आदित् इदवधारणे अनन्तरमेव एता आपः जवेन वेगेन प्रविविज्रे सर्वत्रात्यन्तं चलिता बभूवुः । ओविजी भयचलनयोः उदात्तेत्व लिटि इरयोरे इति इरयोरे आदेशः । यदा चिद् मुमुक्षमाणाः इन्द्रेणामोचयितुमिष्यमाणाया आपः मुमुचे इन्द्रेण मोचिता अभूवन् । मुचेः कर्मणि लिट् अथेद् अनन्तरमेव निविकाः निवरां शुद्धा आपः नरमन्ते एकत्र न क्रीडन्ते किन्तु सर्वत्र गमनशीला इत्यर्थः ॥ ९ ॥

९. इन्द्र, जिस समय वृत्रासुर जल को प्राप्त कर रहा था, उस समय तुमने जल का मोचन किया था। उसी समय जल वेग के साथ सर्वत्र दौड़ा था। जिस समय इन्द्र ने अपनी इच्छा से जल को मुक्त किया था, उस समय वह विशुद्ध जल स्थिर नहीं रह सका।

सध्रीचीः सिन्धुमुशतीरिवायन्सनाज्जार आरितः पूर्भिदासाम् ।
अस्तमा ते पार्थिवा वसून्यस्मे जग्मुः सूनृता इन्द्र पूर्वीः ॥ १० ॥ ११ ॥

सध्रीचीः । सिन्धुम् । उशतीःऽइव । आयन् । सनात् । जारः ।
आऽरितः । पूःऽभित् । आसाम् । अस्तम् । आ । ते । पार्थिवा ।
वसूनि । अस्मे इति । जग्मुः । सूनृताः । इन्द्र । पूर्वीः ॥ १० ॥ ११ ॥

सध्रीचीः सहस्य सध्रिरिति सध्र्यादेशः अंचतेश्चोपसंख्यानमिति ङीप् अचोपदीर्घौ चाछन्दसीति पूर्वसवर्णदीर्घः सहांचनाः सहगमना आपः सिंधुं समुद्रं भर्तारमायन् आगच्छन् । यद्वच्छन्दः उशतीरिव यथा कामयमानाः स्त्रियः स्वपतिमभिगच्छन्ति तद्वत् जारः शत्रूणां जारयिता पूर्भिदिन्द्रः सनाच्चिरादेव आसामपां आरितः प्रेरकत्वेन स्वामी भवति । हे इन्द्र अस्मे अस्माकं स्वभूतानि पार्थिवा पार्थिवानि वसूनि धनवत्तीर्णमिनूणि हवींषि पूर्वीः बह्वः सूनृताश्च स्तुतिलक्षणाश्च ते त्वदीयमस्तं गृहमाजग्मुः आगच्छन्तु । यद्वा अस्मदीयाः स्तुतयः वेपहं गच्छन्तु अस्माकं गृहं त्वदीयानि पार्थिवा पार्थिवानि धनान्यभिगच्छन्तु गमेश्छन्दसि सार्वकालिके लिट् ॥ १० ॥

१०. सारे जल मानो कामातुरा स्त्री के समान होकर और एकत्र मिलकर समुद्र की ओर चले। शत्रु-पुर-ध्वंसक और शत्रु-जर्जर-कर्त्ता इन्द्र सदा ही सारे जलों के प्रभु हैं। इन्द्र, हमारी पृथिवी पर स्थित नाना यज्ञ-सामग्री और चिराभ्यस्त अनेक प्रीतिप्रद स्तोत्र तुम्हारे पास जायँ।

॥ इत्यष्टमस्य चतुर्थे एकादशो वर्गः ॥ ११ ॥

इन्द्र पिबेति दशर्चं नवमोदशं सूक्तं वैष्टुभमैन्द्रं नभः प्रभेदनो नाम वैरूपगोत्र ऋषिः तथा चानुक्रम्यते—इन्द्र पिब नभः प्रभेदन इति । गतो विनियोगः ।

तत्र प्रथमा—

इन्द्र॒ पिब॑ प्रति॒का॒मं सु॒तस्य॑ प्रातःसा॒वस्तव॒ हि पू॒र्वपी॑तिः ।
हर्ष॑स्व॒ हन्त॑वे शूर॒ शत्रू॑नु॒क्थेभि॑ष्टे वी॒र्या॒३॒॑ प्र ब्र॑वाम ॥ १ ॥

इन्द्र॑ । पिब॑ । प्र॒ति॒ऽका॒मम् । सु॒तस्य॑ । प्रा॒तः॒ऽसा॒वः । तव॑ । हि ।
पू॒र्वऽपी॑तिः । हर्ष॑स्व । हन्त॑वे । शूर॑ । शत्रू॑न् । उ॒क्थेभिः॑ ।
ते॒ । वी॒र्या॑ । प्र । ब्र॒वा॒म॒ ॥ १ ॥

हेइन्द्र त्वं प्रतिकामं येयेकामाः तांस्तानभि अव्ययीभावसमासः तस्यस्वरः यथेच्छं सुतस्याभिषुतस्य योभागः तुभ्यं दातव्यः तंपिब आमंत्रितस्याविद्यमानत्वेन पादादित्वादनिघातः प्रातःसावः प्रातःसवनेभिषूयमाणः सोमः तवहि त्वदीयार्थेषष्ठी त्वय्येव पूर्वपीतिः प्रथमपानयोग्यः यद्वा प्रातःसावः सप्तम्याः सुः प्रातःसवने तवैव प्रथमपानं खलु ऐन्द्रवायवग्रहे हि आदित एवेन्द्रः पिबति तत्पुरुषे तुल्यार्थेत्यादिना पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं यद्वा बहुव्रीहिः तथा हे शूर समर्थ त्वं शत्रून् हन्तवे हन्तुं हर्षस्व हृष्टोभव अथ ते त्वदीयानि वीर्या वृत्रहननादिलक्षणानि वीर्याणि उक्थेभिः शस्त्रैः प्रब्रवाम प्रकर्षेण वदाम ॥ १ ॥

१. इन्द्र, सोम प्रस्तुत हुआ है। जितना चाहो, पियो। जो सोम प्रातः-काल प्रस्तुत होता है, वह सबसे आगे तुम्हारे पान के योग्य है। वीर इन्द्र, शत्रु-वध के लिए उत्साह-युक्त होओ। हम मन्त्रों के द्वारा तुम्हारे वीरत्व की प्रशंसा करते हैं।

यस्ते॒ रथो॒ मन॑सो॒ जवी॑या॒नेन्द्र॒ तेन॑ सोम॒पेया॑य याहि ।
तूय॒मा ते॒ हर॑यः॒ प्र द्र॑वन्तु॒ येभि॒र्यासि॒ वृष॑भि॒र्मन्द॑मानः ॥ २ ॥

यः । ते॒ । रथः॑ । मन॑सः । जवी॑यान् । आ । इ॒न्द्र॒ । तेन॑ । सो॒म॒ऽपेया॑य ।
या॒हि॒ । तूय॑म् । आ । ते॒ । हर॑यः । प्र । द्र॒व॒न्तु॒ । येभिः॑ । यासि॑ ।
वृष॑ऽभिः । मन्द॑मानः ॥ २ ॥

हेइन्द्र मनसोपि जवीयान् अतिशयेन गन्ता त्वदीयोयोरथोस्ति तेन रथेन सोमपेयाय मत्सदीयं सोमं पातुं आयाहि आगच्छ। पा पाने भावे अचोयत् ईद्यतीतीत्वं आर्धधातुकलक्षणोगुणः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं तथा ते त्वदीया हरयः रथे संयुक्ता अश्वाः तूयं क्षिप्रमाभिमुख्येन प्रद्रवन्तु प्रगच्छन्तु वृषभिः सेक्तृभिः येभिः यैः अश्वैः मन्दमानः मोदमानः सन् यासि

गच्छसि हरीवन्दस्येति वचनादिन्द्रस्य हरीवाश्वाविति मयोदनीयं । आत्वाश्वहस्तनाथवर्ति-
त्यादिनिगमान्तरदर्शनात् ॥ २ ॥

२. इन्द्र, तुम्हारा रथ मन से भी अधिक शीघ्रगामी है। उसी रथ पर चढ़कर सोमपान के लिए आओ। जिन घोड़ों की सहायता से तुम आनन्द के साथ जाते हो, वे हरि नामक घोड़े शीघ्र दौड़ें।

हरित्वता वर्चसा सूर्यस्य श्रेष्ठै रूपैस्तन्वं स्पर्शयस्व ।
अस्माभिरिन्द्र सखिभिर्हुवानः सध्रीचीनो मादयस्वा निषद्य ॥ ३ ॥

हरित्वता । वर्चसा । सूर्यस्य । श्रेष्ठैः । रूपैः । तन्वम् ।
स्पर्शयस्व । अस्माभिः । इन्द्र । सखिऽभिः । हुवानः ।
सध्रीचीनः । मादयस्व । निऽसद्य ॥ ३ ॥

हेइन्द्र हरित्वता हरिच्छब्दान्मतुपोऽसयइति वर्णं हरिद्वर्णयुक्तेन सूर्यस्य वर्चसा तेजसा तदर्थैः श्रेष्ठैः प्रशस्यतमैरासीयैरूपैः तन्वमात्मीयं शरीरं मदीयं वा यद्वा वायवेइति वसूर्यः सः तं स्पर्शयस्व तेजोयुक्तं कुरु । किंच सध्रीचीनः विभाषञ्चिरदिक्स्त्रियामिति स्वप्रत्ययः मरुद्भिः सहाञ्चनस्त्वं सखिभिः सखिभूतैरस्माभिर्हुवानः आहूयमानः सन् निषद्य यज्ञे निषण्णो भूत्वा मा-द्यस्व सोमपानेन हृष्टो भव ॥ ३ ॥

३. इन्द्र, हरित-वर्ण तेज के द्वारा और सूर्य की अपेक्षा भी श्रेष्ठतर नाना शोभाओं के द्वारा अपने शरीर को विभूषित करो। हम बन्धुत्व के साथ तुम्हें बुलाते हैं। हमारे साथ बैठकर सोम-पान से प्रमत्त होओ।

यस्य त्यत्ते महिमानं मदेष्विमे मही रोदसी नाविविक्ताम् ।
तदोक आ हरिभिरिन्द्र युक्तैः प्रियेभिर्याहि प्रियमन्नमच्छ ॥ ४ ॥

यस्य । त्यत् । ते । महिमानम् । मदेषु । इमे इति । मही इति ।
रोदसी इति । न । अविविक्ताम् । तत् । ओकः । आ । हरिऽभिः ।
इन्द्र । युक्तैः । प्रियेभिः । याहि । प्रियम् । अन्नम् । अच्छ ॥ ४ ॥

हेइन्द्र इमे मही महत्यौ रोदसी द्यावापृथिव्यौ यस्य तेतव सोमपानेन जनितेषु मदेषु संभूतं त्यत् तं महिमानं नाविविक्तां नपृथक्कुरुतः किन्तु यस्य महिम्नेव विवृतः विचिर् पृ-थग्भावे जौहोत्यादिकः छान्दसे लुङि संज्ञापूर्वकोविधिरनित्यइत्यभ्यासस्य गुणाभावः यद्योगादनिघा-तः । प्रियेभिः प्रियतमैः रथेयुक्तैर्हरिभिः अश्वैः प्रियं प्रीणनकरं अन्नं सोमलक्षणमच्छाभिल-क्ष्य तदोकः अस्मदीयं यज्ञसदनमायाहि आगच्छ ॥ ४ ॥

---

१ ऋ० सं० ५, ५, १४ ।

४. सोम-पान से मत्त होने पर जो तुम्हारी महिमा होती है, उसे ये द्यावापृथिवी नहीं धारण कर सकतीं। इन्द्र, अपने स्नेह-पात्र घोड़ों को जोतकर सुस्वादु यज्ञ-सामग्री की ओर, यजमान के गृह में, आओ।

यस्यशश्वत्पपिवाँइन्द्रशत्रूननानुकृत्यारण्याचकर्थ।
सतेपुरंधिंतविषीमियर्तिसतेमदायसुतइन्द्रसोमः॥ ५॥ १२॥

यस्य। शश्वत्। पपिऽवान्। इन्द्र। शत्रून्। अननुऽकृत्या। रण्या। चकर्थ। सः। ते। पुरम्ऽधिम्। तविषीम्। इयर्ति। सः। ते। मदाय। सुतः। इन्द्र। सोमः॥ ५॥ १२॥

हे इन्द्र पपिवान् पायेः क्वसौ वस्वेकाजाद्घसामिति इडागमः सोमं पीतवांस्त्वं अननुकृत्या अनुकरणरहितेन असदृशेन शत्रुहननसमर्थेन रण्या संयुगीनेनायुधेन रणशब्दात्साध्वर्थे प्राग्घितोयत् यस्य यजमानस्य शत्रून्शश्वद्बहुवारं चकर्थ हतवानसि कृञ्हिंसायां छन्दसि प्रयोगादनिषावे छित्स्वरः सयष्टा तेत्वदर्थं तविषीं महतीं पुरंधिं बह्वीं स्तुतिं इयर्ति प्रेरयति। ऋगतौ जौहोत्यादिकः अर्तिपिपर्त्योश्चेत्यभ्यासस्येत्वं अभ्यासस्यासवर्णइतीयङ् हेइन्द्र सुतोभिषुतः ससोमः ते मदाय समर्थोभवति यद्वा सयष्टा सुतः सोमः सुव्यत्ययः अभिषुतं सोमं त्वन्मदाय प्रेरयति॥ ५॥

५. इन्द्र, जिसका प्रतिदिन सोम-पान करके तुमने अत्यन्त बल दिखाते हुए शत्रु-वध किया है, वही यजमान तुम्हारे लिए यथेष्ठ स्तोत्र प्रेरित कर रहा है। तुम्हारे मनोरंजन के लिए सोम प्रस्तुत किया गया है।

॥ इत्यष्टमस्य षष्ठे द्वादशोवर्गः॥ १२॥

अथ षष्ठी—

इदंतेपात्रंसनवित्तमिन्द्रपिबासोममेनाशतक्रतो।
पूर्णआहावोमदिरस्यमध्वोयंविश्वइदभिहर्यन्तिदेवाः॥ ६॥

इदम्। ते। पात्रम्। सनऽवित्तम्। इन्द्र। पिब। सोमम्। एना। शतक्रतो इति शतऽक्रतो। पूर्णः। आऽहावः। मदिरस्य। मध्वः। यम्। विश्वे। इत्। अभिऽहर्यन्ति। देवाः॥ ६॥

हेइन्द्र तेत्वदर्थं पात्रं चमसादिकं सनवित्तं अस्माभिश्चिरादेव लब्धं विदुलाभे कर्मणि निष्ठा हेशतक्रतो बहुकर्मन्निन्द्र एना एनेन पात्रेण सोमं पिब यतः मदिरस्य मदकरस्य मध्वः मधुनः सोमस्य आहावः पानस्थानोमपात्रविशेषः पूर्णः पूरितोभूत् हेइन्द्र सर्वांया निशामया-

छान्दसवि निपातितः स्तुतिभिराहूयमानादेवाः अत्र सोमं पिबन्तीति थाथादिस्वरः यमिद य-मादायमेव विश्वे सर्वे देवाः अभिहर्यन्ति अभिकामयन्ते हर्यगतिकान्त्योः भौवादिकः यद्यो-गाचिद्धोनिघाताभावे तिङिचोदात्तवतीति यतेर्निघातः ॥ ६ ॥

६. सौ यज्ञ करनेवाले इन्द्र, इस सोम-पात्र को तुम बराबर पाया करते हो। इससे पियो। जिसे देवता चाहते हैं, उसी मधु-तुल्य और मत्तता-कारक सोम के पात्र को परिपूर्ण कर दिया गया है।

विहित्वामिन्द्रपुरुधाजनासोहितप्रयसोवृषभह्वयन्ते ।
अस्माकंतेमधुमत्तमानीमाभुवन्त्सवनातेषुहर्य ॥ ७ ॥

वि । हि । त्वाम् । इन्द्र । पुरुधा । जनासः । हितऽप्रयसः ।
वृषभ । ह्वयन्ते । अस्माकम् । ते । मधुमत्ऽतमानि ।
इमा । भुवन् । सवना । तेषु । हर्य ॥ ७ ॥

हेन्द्र वृषभ कामानां वर्षक हितप्रयसः प्रयइत्यन्ननाम प्रीणनकारित्वात् संभृतहवि-ष्काः जनासोजनाः पुरुधा बहुधा हिरवधारणे त्वामेव विह्वयन्ते विविधमाह्वयन्ति ह्वेञ् स्प-र्धायां निसमुपविभ्योह्वइत्यात्मनेपदं अस्माकं स्वभूतानि इमा इमानि सवना सवनानि ते त्व-दर्थं मधुमत्तमानि अतिशयेन सोमवन्ति भुवन् अभूवन् तस्मात् त्वं तेषु सवनेषु हर्य सोमा-न् कामयस्व ॥ ७ ॥

७. इन्द्र, अन्न संग्रह करके तुम्हें अनेक लोग, नाना स्थानों में, सोम-पान के लिए, निमन्त्रित करते हैं। परन्तु हमारा प्रस्तुत किया गया सोम तुम्हें सबसे मधुर हो—इसी में तुम्हारी रुचि उत्पन्न हो।

अथाष्टमी—

प्रतइन्द्रपूर्व्याणिप्रनूनंवीर्यावोचंप्रथमाकृतानि ।
सतीनमन्युरश्रथायोअद्रिंसुवेदनामकृणोर्ब्रह्मणेगाम् ॥ ८ ॥

प्र । ते । इन्द्र । पूर्व्याणि । प्र । नूनम् । वीर्या । वोचम् ।
प्रथमा । कृतानि । सतीनऽमन्युः । अश्रथयः । अद्रिम् ।
सुऽवेदनाम् । अकृणोः । ब्रह्मणे । गाम् ॥ ८ ॥

हेन्द्र ते त्वदीयानि प्रथमा आदितः कृतानि पूर्व्याणि पुरातनानिच वीर्या वीर्याणि नूनमिदानीं प्रवोचं प्रकर्षेण वदामि एकः प्रधानः पुरुषः। वोचं ब्रूञि ब्रुवोवचिः छेरल् कामि

यानि सतीनमन्युः सतीनमित्युदकनाम उदकाभिवर्षणबुद्धियुक्तः त्वं अद्रिं मेघं अश्नथयः वज्रेणाहिंसीः ब्रह्मणे बृहस्पतये गां पणिभिरपहृतां धेनुं सुष्ठु ज्ञापनीयां अकृणोरक-रोरित्यादीनि ॥ ८ ॥

८. इन्द्र, पूर्वकाल में सबसे आगे तुमने जो वीरत्व दिखाया था, उसकी मैं प्रशंसा करता हूँ। जल के लिए तुमने मेघ को फाड़ा था और स्तोता के लिए गाय की प्राप्ति सुलभ कर दी थी।

निषुसीदगणपतेगणेषुत्वामाहुर्विप्रतमंकवीनाम् ।
नऋतेत्वत्क्रियतेकिंचनारेमहामर्कंमघवञ्चित्रमर्च ॥ ९ ॥

नि । सु । सीद । गणऽपते । गणेषु । त्वाम् । आहुः । विप्रऽतमम् ।
कवीनाम् । न । ऋते । त्वत् । क्रियते । किम् । चन । आरे ।
महाम् । अर्कम् । मघऽवन् । चित्रम् । अर्च ॥ ९ ॥

हेगणपते त्वं गणेषु स्तोतृगणेषु सुष्ठु निषीद स्तुतिश्रवणार्थं निषण्णोभव यतः कवीनां क्रान्तप्रज्ञानां मध्ये त्वा त्वां विप्रतमं अतिशयेन मेधाविनमित्याहुः किंच त्वदृते अन्यारादित-रर्तेइति पंचमी त्वां वर्जयित्वा किंचनकर्म आरे दूरे समीपेवा नक्रियते तस्मान्निषीद तथा हेमघवन् धनवन्निन्द्र महां महान्तं अर्कमर्चनीयं अस्मदीयं त्रिवृत्पंचदशादिलक्षणं स्तोमं चित्रं नानारूपं कृत्वा अर्च पूजय विधेहि । अर्चपूजायां भौवादिकः ॥ ९ ॥

९. बहुतों के अधिपति इन्द्र, स्तोताओं के बीच में बैठो। क्रिया-कुशल व्यक्तियों में तुम्हें लोग सर्वापेक्षा बुद्धिमान् कहते हैं। समीप या दूर में तुम्हारे अतिरिक्त कोई अनुष्ठान नहीं होता। धनी इन्द्र, हमारी ऋचाओं को विस्तारित और नाना-रूप कर दो।

अभिख्यानोमघवन्नाधमानान्त्सखेबोधिवसुपतेसखीनाम् ।
रणंकृधिरणकृत्सत्यशुष्माभक्तेचिदाभजारायेअस्मान् ॥ १० ॥ १२ ॥

अभिऽख्या । नः । मघऽवन् । नाधमानान् । सखे । बोधि ।
वसुऽपते । सखीनाम् । रणम् । कृधि । रणऽकृत् । सत्यऽशुष्म ।
अभक्ते । चित् । आ । भज । राये । अस्मान् ॥ १० ॥ १२ ॥

हेमघवन् धनवन्निन्द्र नाधमानान् नाथृनाधृयाच्ञोपतापैश्वर्याशीःषु भौवादिकः अनुदा-त्तेत् याचमानान् नोऽस्मान् अभिख्या अभिख्यापनेन तेजसा युक्तान् कुरु प्रसिद्धान्वाकुरु हे-सखे धनदानेन हेवसुपते वसूनां स्वामिन् त्वं सखीनां स्तोतृत्वेन सखिभूतानामस्माकं स्वबु-

यामि स्तोत्राणि बोधि बुध्यस्व बुध अवगमने भौवादिकः लोटि छान्दसः शपो लुक् छन्दस्युभयथेति हेरार्धधातुकत्वेनाङित्वात् अङितश्चेति हेर्धिभावः अतएव गुणः सार्वधातुकत्वेन ङित्त्वादन्त्योदात्तत्वं वर्णलोपश्छान्दसः हे रणकृत् शत्रुभिः सह युद्धकर्तः अतएव हे सत्यशुष्म यथार्थबलोपेत त्वं रणं कृधि कुरु शत्रून् जहि । करोतेर्लोटि श्रुशृणुपृकृवृभ्यश्छन्दसीति हेर्धिः । किंच अभक्तेचिद् असंभजनीये स्थानेपि अस्मान् राये धनाय आभज भागिनः कुरु द्व्यचोतस्तिङ इति संहितायां दीर्घः ॥ १० ॥

१०. धनी इन्द्र, हम तुम्हारे याचक हैं। हमें तेजस्वी कर दो। धनाधिपति और मित्र इन्द्र, यह जानो कि, हम तुम्हारे बन्धु हैं। युद्धकर्त्ता इन्द्र, तुम्हारी शक्ति ही यथार्थ है। जहाँ धन-प्राप्ति की कोई सम्भावना नहीं हो, वहाँ भी तुम हमें धन-भागी करो।

॥ इत्यष्टमस्य षष्ठे त्रयोदशो वर्गः ॥ १३ ॥

॥ इति दशमे मंडले नवमोनुवाकः ॥ ९ ॥

दशमेनुवाके षोडशसूक्तानि तत्र तमस्येति दशर्चं प्रथमं सूक्तं ऐन्द्रं शतप्रभेदनोनाम वैरूपऋषिः अन्त्या त्रिष्टुप् शिष्टाजगत्यः । तथाचानुक्रान्तं—तमस्य शतप्रभेदनस्त्रिष्टुबन्त्यमिति । दशरात्रस्याष्टमेहनि मरुत्वतीय एतत्सूक्तं । सूत्रितंच—तमस्य द्यावापृथिवी महाँइन्द्रो नृवदिति मरुत्वतीयमिति ।

तमस्य द्यावापृथिवी सचेतसा विश्वेभिर्देवैरनु शुष्ममावताम् ।
यदैत्कृण्वानो महिमानमिन्द्रियं पीत्वी सोमस्य क्रतुमाँ अवर्धत ॥ १ ॥

तम् । अस्य । द्यावापृथिवी इति । सऽचेतसा । विश्वेभिः । देवैः । अनु । शुष्मम् । आवताम् । यत् । ऐत् । कृण्वानः । महिमानम् । इन्द्रियम् । पीत्वी । सोमस्य । क्रतुऽमान् । अवर्धत ॥ १ ॥

सचेतसा सहचेतस्कौ द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ विश्वेभिः सर्वैर्देवैः सह अन्वादेशे अशादेशोनुदात्तः एतस्येन्द्रस्य तं शुष्मं शत्रूणां शोषकं बलमन्वावतां रक्षतां तस्य बलं पूर्वमस्माद् रक्षतु पश्चादेते अपि रक्षतामितिभावः अवतेर्लङ् । कृण्वानः वृत्रवधादिकं कुर्वाणः सन् महिमानं इन्द्रियं इन्द्रस्यात्मनः पर्याप्तं वीर्यं च यदा ऐत् प्राप्नोत् । इण् गतौ आदादिकः आडजादीनामित्याडागमः तदा क्रतुमान् कर्मवान् सः सोमस्य पीत्वी सोमं पीत्वा अवर्धत । क्रियाग्रह-

यं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानसंज्ञा चतुर्थ्यर्थे बहुलमिति षष्ठी पीती स्वाप्यादयश्चेति नि-
पातितः ॥ १ ॥

१. अन्यान्य देवों के साथ द्यावापृथिवी मनोयोग-पूर्वक इन्द्र के बल की रक्षा करें। जब कि, वह वीरता प्राप्त करते-करते अपनी उपयुक्त महिमा को प्राप्त हुए, तब सोम-पान करते-करते अनेक कार्यों का सम्पादन करके वृद्धिगत हुए।

तम॑स्य॒ विष्णु॑र्महि॒मान॒मोज॑सां॒शुं द॑ध॒न्वान्मधु॑नो॒ वि र॑प्शते ।
दे॒वेभि॒रिन्द्रो॑ म॒घवा॑ स॒याव॑भिर्वृ॒त्रं ज॑घ॒न्वाँ अ॑भव॒द्वरे॑ण्यः ॥ २ ॥

तम् । अ॒स्य॒ । विष्णुः॑ । म॒हि॒मान॑म् । ओज॑सा । अं॒शुम् । द॒ध॒न्वान् ।
मधु॑नः । वि । र॒प्श॒ते॒ । दे॒वेभिः॑ । इन्द्रः॑ । म॒घऽवा॑ । स॒याव॑ऽभिः ।
वृ॒त्रम् । ज॒घ॒न्वान् । अ॒भ॒व॒त् । वरे॑ण्यः ॥ २ ॥

विष्णुरेतन्नामकः व्याप्तो यज्ञो वा मधुनः मदकरस्य सोमस्य अंशुं लताखंडं दधन्वान् प्रेरयन् धवेर्गत्यर्थस्य क्वसौ इदन्त्वान्नुमागमेछन्दसि वलिलोपः ओजसा स्ववीर्येण संभावयस्ये-न्द्रस्य तं महिमानं विरप्शते विविधं शब्दयति स्तौति मघवा धनवान् सयावभिः यातैः आ-लोपनिमिति कनिप् सहगन्तृभिः देवेभिः देवैर्मरुद्भिश्च वृत्रं जघन्वान् हतवान् इन्द्रः वरेण्यः सर्वैर्वरणीयः संभजनीयोऽभवत् ॥ २ ॥

२. विष्णु ने मधुर सोमलता—खण्ड को भेजकर इन्द्र की उस महिमा की, उत्साह के साथ, घोषणा की। धनी इन्द्र सहयोगी देवों के साथ एकत्र होकर और वृत्र का वध करके सर्वश्रेष्ठ हुए।

वृ॒त्रेण॒ यदहि॑ना॒ बिभ्र॑दायु॒धा स॒मस्थि॑था यु॒धये॒ शंस॑मा॒विदे॑ ।
विश्वे॑ ते॒ अत्र॑ म॒रुतः॑ स॒ह त्मनावर्ध॑न्नुग्र महि॒मान॑मिन्द्रि॒यम् ॥ ३ ॥

वृ॒त्रेण॑ । यत् । अहि॑ना । बिभ्र॑त् । आयु॑धा । स॒म्ऽअस्थि॑थाः ।
यु॒धये॑ । शंस॑म् । आ॒ऽविदे॑ । विश्वे॑ । ते॒ । अत्र॑ । म॒रुतः॑ । स॒ह ।
त्मना॑ । अव॑र्धन् । उ॒ग्र॒ । म॒हि॒मान॑म् । इ॒न्द्रि॒यम् ॥ ३ ॥

युधये युद्धाय आयुधा आयुधानि वज्रादीनि बिभ्रत् धारयन्निन्द्रः त्वं यदा अहि-
ना अहन्तव्येन वृत्रेण समस्थिथाः सङ्गतोऽभूः तिष्ठतेर्लुङि समवप्रविभ्यःस्थ इत्यात्मनेपदं स्था-
घ्वोरिच्चेति सिचः कित्वं इकारश्चान्तादेशः ह्रस्वादङ्गादिति सिचो लोपः यद्योगादनिघातः वि-
भक्तिषोडशचतुर्वीति मतेर्निघातः तदा आविदे तुमर्थे केन्प्रत्ययः । तव वृत्रवधादिकं वीर्यमज्ञाप-

पितुं शंसमशंसं शस्तैरहं स्तौमि शंसु स्तुतौ लङ् वाक्यभेदादनिघातः किंच हे इन्द्र यद्धूर्णवत अ-स्मिन्काल एव तेत्वदीयं महिमानमिन्द्रियं वीर्यंच विश्वे सर्वे मरुतः त्मना आत्मना सहैव अव-र्धन् वर्णलोपश्छान्दसः अवर्धयन् मरुतो हीन्द्रस्य वीर्यं भवति ॥ ३ ॥

३. उग्रतेजा इन्द्र जिस समय तुम स्तुति की इच्छा से अस्त्र-शस्त्र धारण करके, दुर्धर्ष वृत्र के साथ, युद्ध करने के लिए आगे बढ़े, उस समय सारे मरुद्गण ने तुम्हारी महिमा बढ़ा दी और स्वयं भी वे वृद्धि को प्राप्त हुए।

जज्ञान एव व्यबाधत स्पृधः प्रापश्यद्वीरो अभि पौंस्यं रणम्।
अवृश्चदद्रिमव सस्यदः सृजदस्तभ्नान्नाकं स्वपस्यया पृथुम् ॥ ४ ॥

जज्ञानः। एव। वि। अबाधत। स्पृधः। प्र। अपश्यत्। वीरः।
अभि। पौंस्यम्। रणम्। अवृश्चत्। अद्रिम्। अव। सऽस्यदः।
सृजत्। अस्तभ्नात्। नाकम्। सुऽअपस्यया। पृथुम् ॥ ४ ॥

स इन्द्रः जज्ञान एव जनी प्रादुर्भावे छान्दसस्य लिटः कानच् जायमान एव स्पृधः शत्रून् व्यबाधत अत्यर्थमपीडयत् स्पृधः स्पर्ध संघर्षे क्विप् अपस्पृधेथामिति निपातनेन एकवचनसंप्रसारणदर्शनाद् अत्रापि भवति अतएव वीरः समर्थः सः रणं संग्राममभिलक्ष्य पौंस्यमात्मीयं बलं प्रापश्यत् अस्यैतद्बलमिति प्रकर्षेण पश्यति जानाति। किंच अद्रिं मेघं अवृश्चत् वज्रेणाच्छिनत् अनन्तरं सस्यदः स्यन्दू प्रस्रवणे क्विप् वसिनलोपः सहस्यन्दमाना अपः अवसृजत् अधस्तादसृजत् निरगमयत् तथा सः पृथुं महान्तं नाकं द्युलोकं स्वपस्यया शुभमात्मनः क्यच् अपत्यसादिति सिवाम प्रत्ययः शोभनकर्मेच्छया अस्तभ्नात् निरुद्धमकरोत् संहितः सौ षोपाः ॥ ४ ॥

४. जन्म के साथ ही इन्द्र ने शत्रु-दमन किया था। उन्होंने युद्ध का विचार करके अपने पौरुष की वृद्धि की ओर ध्यान दिया। उन्होंने वृत्र का छेदन किया, मनुष्यों को छुड़ाया और उत्तम उद्योग करके विस्तृत स्वर्गलोक को ऊपर उठा रक्खा।

आदिन्द्रः सत्रा तविषीरपत्यत वरीयो द्यावापृथिवी अबाधत।
अवाभरद्धृषितो वज्रमायसं शेवं मित्राय वरुणाय दाशुषे ॥ ५ ॥ १४ ॥

आत्। इन्द्रः। सत्रा। तविषीः। अपत्यत। वरीयः।
द्यावापृथिवी इति। अबाधत। अव। अभरत्। धृषितः।
वज्रम्। आयसम्। शेवम्। मित्राय। वरुणाय। दाशुषे ॥ ५ ॥ १४ ॥

आदयीत स इन्द्रः तविषीः महतीः सेनाः सहैव अपत्यताम् अच्छाय पदगवी दैवादिकः क-र्त्र्यव्यत्ययः यद्वा पत्यतिरैश्वर्यकर्मा सेनानामीष्टे तासामीश्वरोऽभवदित्यर्थः। स एव द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ परीयः तयोपायाः स्तुः उरुतरेण महिम्ना अवबाधत तयोरन्तःस्थितान् शत्रूनवधी-दित्यर्थः। धृषितः शत्रुवधे प्रगल्भः सन् आयसमयोमयं वज्रमन्वाभरत् अधारयत्। किमर्थं मित्राय वरुणाय दाशुषे हविर्दत्तवते यजमाने शेवं सुखं कर्तुं ॥ ५ ॥

५. विशाल-विशाल सेनाओं की ओर इन्द्र एकाएक दौड़े। अपनी विशिष्ट महिमा से उन्होंने द्यावापृथिवी को वशीभूत किया। जो वज्र दान परायण वरुण और मित्र के सुख का जनक है, इन्द्र ने उसी लौहमय वज्र को दुर्धर्ष रूप से धारण किया।

॥ इत्यष्टमस्य षष्ठे चतुर्दशोवर्गः ॥ १४ ॥

इन्द्रस्यात्रतविषीभ्योविरप्शिनऋघायतोअरंहयन्तमन्यवे।
वृत्रंयदुग्रोव्यवृश्चदोजसापोबिभ्रंतंतमसापरीवृतम् ॥ ६ ॥

इन्द्रस्य। अत्र। तविषीभ्यः। विऽरप्शिनः। ऋघायतः।
अरंहयन्त। मन्यवे। वृत्रम्। यत्। उग्रः। वि। अवृश्चत्।
ओजसा। अपः। बिभ्रतम्। तमसा। परिऽवृतम् ॥ ६ ॥

अत्रास्मिन् काले एव विरप्शिनः महतः विविधं शब्दायमानस्य वा ऋघायतः शत्रून् हिंसतः इन्द्रस्य तविषीभ्यः षष्ठ्यर्थे चतुर्थी बलानां मन्यवे प्रख्यापनाय अरंहयन्त आपो निरगच्छन् रहिर्गत्यर्थः उग्रः उद्गूर्णः सः अपः उदकानि बिभ्रतं धारयन्तं तमसा परीवृतं परितो वेष्टितं वृणोतेः कर्मणि क्तः गतिरनन्तर इति स्वरः संहितायामुपसर्गस्य घञीति दीर्घः वृत्रं यदस्मिन्काले ओजसा स्ववीर्येण व्यवृश्चत् अत्यर्थमवधीत् ॥ ६ ॥

६. इन्द्र नाना प्रकार के शब्द कर रहे थे और शत्रु-वध कर रहे थे। उनके बल-विक्रम की घोषणा करने के लिए जल निर्गत हुआ। वृत्र ने अन्धकार से घिरकर जल को धारण कर रक्खा था; परन्तु तीक्ष्ण तेजवाले इन्द्र ने बल-पूर्वक वृत्र को काट डाला।

यावीर्याणिप्रथमानिकर्त्वामहित्वेभिर्यतमानौसमीयतुः।
ध्वान्तंतमोवदध्वसेहतइन्द्रोमह्नापूर्वहूतावपत्यत ॥ ७ ॥

या। वीर्याणि। प्रथमानि। कर्त्वा। महिऽत्वेभिः। यतमानौ।
समऽईयतुः। ध्वान्तम्। तमः। अव। दध्वसे। हते।
इन्द्रः। मह्ना। पूर्वऽहूतौ। अपत्यत ॥ ७ ॥

महित्वेभिः मंहनीयैः स्वबलैः यतमानौ युद्धाय प्रयत्नं कुर्वतो इन्द्रवृत्रौ प्रथमानि पूर्वभावीनि कर्त्वा कृत्यार्थे त्वन् प्रत्ययः कर्तव्यानि या यानि वीर्याणि समीयतुः संयोजयामासतुः इणगतौ लिटि दीर्घ इणः कितीति दीर्घः तयोर्मध्ये इन्द्रेण वृत्रे हते सति ध्वान्तं अतिनिविडं तमः अवध्वसे अवद्ध्वसे अवध्वस्तं विनष्टमभूत् ध्वंसेर्लिट् कितामलोपः इन्द्रस्तु महा स्वमहिम्ना पूर्वहूतौ प्रथमाह्वाने अपत्यत अगच्छत् शूराणां मध्ये अयमेव प्रथमोहूयमानोऽभवदित्यर्थः ॥ ७ ॥

७. आपस में होड़ करके इन्द्र और वृत्र प्रथम-प्रथम अपनी-अपनी वीरता दिखाकर महाक्रोध के साथ युद्ध करने लगे। वृत्र के विनाश के अनन्तर घना अन्धकार विनष्ट हुआ। इन्द्र की महिमा ही ऐसी है कि, वीरों की नाम-गणना के समय सबसे प्रथम इन्द्र का ही नाम लिया जाता है।

विश्वेदेवासोअधवृष्ण्यानितेऽवर्धयन्त्सोमवत्यावचस्यया ।
रद्धंवृत्रमहिमिन्द्रस्यहन्मनाग्निर्नजम्भैस्तृष्वन्नमावयत् ॥ ८ ॥

विश्वे । देवासः । अध । वृष्ण्यानि । ते । अवर्धयन् । सोमऽवत्या ।
वचस्यया । रद्धम् । वृत्रम् । अहिम् । इन्द्रस्य । हन्मना ।
अग्निः । न । जम्भैः । तृषु । अन्नम् । आवयत् ॥ ८ ॥

हे इन्द्र अथ वृत्रहननानन्तरं विश्वेदेवासो देवा ऋत्विजः सोमवत्या सोमयुक्तया वचस्यया स्तुतीच्छया ते त्वदीयानि वृष्ण्यानि बलानि अवर्धयन् वर्धयन्ति इन्द्रस्य हन्मना हननसाधनेन वज्रेण रद्धं रधहिंसासंराध्योः हिंसितमहिं वृत्रं अपामावरकं मेघं तृषु क्षिप्रमन्नमावयत् अभक्षयत् तज्जन्येनोदकेन संपादितमन्नं जनः भक्षयदित्यर्थः आवयतिरत्तिकर्मा । तत्र दृष्टान्तः—अग्निर्न यथाग्निः जम्भैः ज्वालीयैः दन्तैः अन्नं भक्षयति तद्वत् ॥ ८ ॥

८. इन्द्र, सोमरस और स्तोत्र के द्वारा देवों ने तुम्हारी संवर्द्धना की। इन्द्र ने दुर्द्धर्ष वृत्र का वध कर डाला। इससे शीघ्र ही लोगों को अन्न-प्राप्ति हुई। जैसे अग्नि अपनी शिखा के द्वारा जलाने योग्य वस्तु का भक्षण करते हैं, वैसे ही लोग दाँतों से अन्न चबाने लगे।

भूरिदक्षेभिर्वचनेभिर्ऋक्वभिःसख्येभिःसख्यानिप्रवोचत ।
इन्द्रोधुनिंचचुमुरिंचदम्भयञ्छ्रद्धामनस्याशृणुतेदभीतये ॥ ९ ॥

भूरि । दक्षेभिः । वचनेभिः । ऋक्वऽभिः । सख्येभिः । सख्यानि ।
प्र । वोचत । इन्द्रः । धुनिम् । च । चुमुरिम् । च ।
दम्भयन् । श्रद्धाऽमनस्या । शृणुते । दभीतये ॥ ९ ॥

हेस्तोतारः दसेभिः वर्धनहेतुभिः ऋकभिः छन्दसीवनिपाविति वनिप् प्रत्ययः अयस्मयादित्वेन भत्वात् अश्वाभावः पदत्वात्कुत्वं मंत्रयुक्तैः सख्येभिः तदर्हतीत्यर्थे छन्दसिचेति यप्रत्ययः सह्यपुरिस्मस्य यांग्यैः वचनेभिः वचनैः स्तोत्रैः सख्यानि सुत्यस्तोवृक्षलक्षणान्यभिलक्ष्य चुमिरं चुमुरिं इन्द्रं मयोचत अभूत् अभिष्टुत इन्द्रस्तु दभीतये एतन्नामकाय राजर्षये चुमिंच चुमुरिंच एतन्नामकौ द्वावसुरौ हंतुमचन् हिंसन् श्रद्धायमनस्या मनःशब्दात्क्यच् श्रद्धायुक्तया मनसश्रद्धया शृणुते युष्माभिः क्रतानि स्तोत्राणि शृणोति ॥ ९ ॥

९. स्तोताओ, इन्द्र ने जो लता के कार्य किये हैं, उनको प्रशंसा, उत्तमोत्तम वाक्यों और बन्धुजनोचित छन्दों के द्वारा, करो। इन्द्र ने चुमि और चुमुरि नामक असुरों का वध किया है और विश्वासी मन से दभीति राजा की प्रार्थना सुनी है।

त्वंपुरूण्याभरास्वश्व्यायेभिर्मंसैनिवचनानिशंसन्।
सुगेभिर्विश्वादुरितातरेमविदोषुणउर्वियागाधमद्य ॥ १० ॥१५॥

त्वम्। पुरूणि। आ। भर। सुऽअश्व्या। येभिः। मंसै।
निऽवचनानि। शंसन्। सुऽगेभिः। विश्वा। दुःऽइता। तरेम।
विदो इति। सु। नः। उर्विया। गाधम्। अद्य ॥ १० ॥ १५ ॥

हे इन्द्र त्वं स्वश्व्या स्वश्व्यानि शोभनाश्वयुक्तानि पुरूणि बहूनि धनानिमस्माभर आहर प्रयच्छ निवचनानि नितरां वक्तव्यानि स्तोत्राणि शंसन् अहं येभिः धनैः मंसै मन्यतिर्याचिकर्मा देवान्तुजयानि तानि देहि मन्यतेर्लोटि बहुलं छन्दसीति विकरणस्यलुक् सिप्बहुलं लेटीति सिबागमः सिपः पित्वेनानुदात्तत्वात् धातुस्वरः सुगेभिः सुष्ठु गन्तव्यैस्तैर्धनैः स्तोत्रैर्वा विश्वा सर्वाणि दुरिता दुरितानि पापानि तरेम हेइन्द्र अद्यास्मिन्कर्मणि गाधं ग्रथ्यमानं क्रियमाणं नोस्मदीयं स्तोत्रं उर्विया उरुत्वेन बहुमानेन सु सुष्ठु विदोविद्ध जानीहीत्यर्थः ॥ १० ॥

१०. इन्द्र, मैंने जो स्तोत्र के समय में प्रचुर सम्पत्ति और उत्तमोत्तम घोड़ों की अभिलाषा की थी, वह सब दो। मैं पाप को लाँघकर कल्याण प्राप्त करूँ। हम जो स्तोत्र बना रहे हैं, उसे जानकर ध्यान दो।

॥ इत्यष्टमस्य षष्ठे पंचदशोवर्गः ॥ १५ ॥

घर्मेति दशर्चं द्वितीयं सूक्तं सघ्रिर्नामवैरूपऋषिः तपसः पुत्रोघर्मोवा चतुर्थी जगती शिष्टास्त्रिष्टुभः। तथाचानुक्रान्तं—घर्मासघ्रिस्तापसोवाघर्मोवैश्वदेवंचतुर्थीजगतीति। गतोविनियोगः।

तत्र प्रथमा—

घर्मासमन्तात्रिवृतंव्यापतुस्तयोर्जुष्टिंमातरिश्वाजगाम ।
दिवस्पयोदिधिषाणाअवेषन्विदुर्देवाःसहसामानमर्कम् ॥ १ ॥

घर्मा । सम्ऽअन्ता । त्रिऽवृतम् । वि । आपतुः । तयोः ।
जुष्टिम् । मातरिश्वा । जगाम । दिवः । पयः । दिधिषाणाः ।
अवेषन् । विदुः । देवाः । सहऽसामानम् । अर्कम् ॥ १ ॥

समन्ता समन्तौ संव्याप्नुवन्तौ घर्मा घृ क्षरणदीप्त्योः घर्मौ दीप्यमानौ अग्न्यादित्यौ त्रिवृतं । त्रयो वा इमे त्रिवृतो लोका इत्याम्नानात् । त्रैलोक्यं व्यापतुः स्वतेजोभिः व्याप्तवन्तौ मातरिश्वा अन्तरिक्षे वर्तमानो वायुः तयोरग्न्यादित्ययोः जुष्टिं प्रीतिं जगाम गतवान् यदा सहसामानं सामशब्दउपलक्षकः वेदत्रयतेजःसहितं । सर्वं तेजः सामरूपं ह शश्वदित्याम्नानात् । ईदृशमर्कं अर्चनीयं सूर्यं देवाः दीप्यमानाः स्वरश्मयो विदुः विविदुः लेभिरे प्रापुः । तदा दिधिषाणाः लोकधारणशीलाः ते दिवः द्युलोकस्य संबन्धि पयः उदकमवेषन् व्याप्तवन्तः वर्षुरित्यर्थः । दिवस्पयइत्यत्र षष्ठ्याः पतिपुत्रेति सत्वं । दिधिषाणाः धिष धारणे शानच् शपः श्लुः यद्वा धिष धारणे सन्नन्तस्य शानच् अज्झनगमां सनीति दीर्घाभावश्छान्दसः । यद्वा समंतौ संगतौ घर्मौ स्वयंदीप्यमानौ जीवेश्वरौ त्रिवृतं सत्वरजस्तमोगुणात्मिकां मायां व्यापतुः नियन्तृनियन्तव्यभावेन । मातरिश्वा परमात्मा तयोर्जुष्टिं संभोक्तव्यपदार्थैः सेवां प्रीतिं जगाम गतवान् तं परमात्मानं वेदमयं इमं सूर्यं इति देवा जानन्ति ॥ १ ॥

१. सूर्य और अग्नि नामक प्रदीप्त देवता चारों ओर जाकर त्रिभुवन-व्यापी हुए। मातरिश्वा (अन्तरिक्ष-स्थित वायुदेव) ने उनकी प्रसन्नता प्राप्त की। जिस समय देवों ने साम-मन्त्र और सूर्य को प्राप्त किया, उस समय उन लोगों ने, त्रिभुवन की रक्षा के लिए आकाशीय जल की सृष्टि की।

अथ द्वितीया—

तिस्रोदेष्ट्रायनिर्ऋतीरुपासतेदीर्घश्रुतोविहिजानन्तिवह्नयः ।
तासांनिचिक्युःकवयोनिदानंपरेषुयागुह्येषुव्रतेषु ॥ २ ॥

तिस्रः । देष्ट्राय । निःऽऋतीः । उप । आसते । दीर्घऽश्रुतः ।
वि । हि । जानन्ति । वह्नयः । तासाम् । नि । चिक्युः । कवयः ।
निऽदानम् । परेषु । या । गुह्येषु । व्रतेषु ॥ २ ॥

निर्ऋतीः पृथिवीनामैतत् अनेन इतरलोकावुपलक्ष्येते तत्राधिष्ठितास्तिस्रः अग्न्यादिदेव-ताः देष्ट्राय हविषां प्रदानाय उपासते यजमानाउपासनं कुर्वते ततः दीर्घश्रुतः प्रभूतकीर्तयोव-ह्नयः जगतः पापिकाः तादेवताः विजानन्ति एतैः कृतामुपासनां मन्यतएव । यद्वा निर्ऋतीः निः-शेषेण ऋच्छंति गच्छन्तीति निर्ऋतयः तास्तिस्रः सृष्टिस्थितिसंहृतीः देष्ट्राय आत्मनः कर्मभो-गदानाय उपासते ये दीर्घश्रुतः दीर्घं संसारे शृण्वन्तः मन्तव्यद्रष्टव्यादिपदार्थं जानन्तः मंतद्र-ष्ट्रादिरूपमजानन्तइत्यर्थः । अतएववह्नयः संसारस्य वोढारः तानजानन्ति कवयः क्रान्तद-र्शिनस्तु तासां सृष्ट्यादीनामग्न्यादीनां वा निदानं मूलकारणं परमात्मानं निचिक्युः नितरां चिक्यन्ति जानन्ति परेषु उत्कृष्टेषु वा गुह्येषु गोपनीयेषु कर्मसु यमनियमादिषु व्रतेषु याः प्रवृ-त्तयः सन्ति तासां निदानं निचिक्युः जानन्ति चिञ् चयने लिटि विभाषाचेरित्यभ्यासादुत्त-रस्य कवर्गादेशः यद्वा चायतेर्लिटि चायःकीति छन्दसि कीत्यादेशः ॥ २ ॥

२. याज्ञिक लोग यज्ञ के समय तीन निर्ऋतियों (अग्नि, सूर्य और वायु) की उपासना करते हैं। इसके अनन्तर यशस्वी अग्निदेवों का परिचय देवों से होता है। विद्वान् लोग अग्नि आदि का मूल कारण जानते हैं। वे परम गोपनीय व्रत में रहते हैं।

अथ तृतीया—

चतुष्कपर्दायुवतिःसुपेशाघृतप्रतीकावयुनानिवस्ते ।
तस्यांसुपर्णावृषणानिषेदतुर्यत्रदेवादधिरेभागधेयम् ॥ ३ ॥

चतुःऽकपर्दा । युवतिः । सुऽपेशाः । घृतऽप्रतीका । वयुनानि । वस्ते । तस्याम् । सुऽपर्णा । वृषणा । नि । सेदतुः । यत्र । देवाः । दधिरे । भागऽधेयम् ॥ ३ ॥

चतुष्कपर्दा चतुष्कोणा युवतिः स्त्रीरूपा सुपेशाः शोभनालंकारा घृतप्रतीका घृतमुख-हविष्का एवंरूपावेदिः वयुनानि ज्ञातव्यानि पदार्थजातानि कर्माणि स्तोत्राणि वा वस्ते आ-च्छादयति तस्यां वेद्यां वृषणा वृषणौ हविषां वर्षितारौ सुपर्णा सुपर्णौ सुपतनौ जायापती य-जमानब्रह्माणौ वा निषेदतुः निषण्णौ भवतः यत्र यस्यां वेद्यां देवाअग्न्यादयः भागधेयं स्वार्थि-कोधेयप्रत्ययः स्वस्वभागं हविर्दधिरे धारयन्ति यद्वा चतुष्कपर्दा नामाख्यातोपसर्गनिपाताश्चत्वारः कपर्दस्थानीयायस्याः सा युवतिस्तरुणी नित्याघृतप्रतीका दीप्यमानवर्णावयवा एवंभूता औपनि-षदीवाक् वयुनानि ज्ञानानि वस्ते आच्छादयति तस्यां वाचि सुपर्णा सुपर्णौ जीवपरमात्मानौ

निषण्णौ भवतः यत्र स्वरास्थोपि दृश्यंतइति तृतीयार्थे मत्प्रत्ययः यथा भागा देवाभागं धारयन्ति ॥ ३ ॥

३. एक युवती (यज्ञ-वेदी) है। उसके चार कोने हैं। उसकी मूर्त्ति सुन्दर और (घृत के कारण) स्निग्ध है। वह उत्तमोत्तम वस्त्र (यज्ञ-सामग्री) धारण करती है। दो पक्षी (यजमान और पुरोहित) उसपर बैठते हैं। वहाँ देवता लोग अपना-अपना भाग पाते हैं।

एकःसुपर्णःससमुद्रमाविवेशसइदंविश्वंभुवनंविचष्टे ।
तंपाकेनमनसापश्यमन्तितस्तंमातारेळ्हिसउरेळ्हिमातरम् ॥ ४ ॥

एकः । सुऽपर्णः । सः । समुद्रम् । आ । विवेश । सः । इदम् ।
विश्वम् । भुवनम् । वि । चष्टे । तम् । पाकेन । मनसा । अपश्यम् ।
अन्तितः । तम् । माता । रेळ्हि । सः । ऊँ इति । रेळ्हि । मातरम् ॥ ४ ॥

एकः सर्वकार्येष्वसहायः सुपर्णः सुपतनः मध्यमस्थानोदेवः समुद्रमन्तरिक्षं आविवेश आविशति आविश्य च सइदंविश्वं सर्वं भुवनं भूतजातं विचष्टे अनुग्राहकतयाभिपश्यति तमेवं रूपं देवं पाकेन परिपक्वेन मनसा अन्तितः समीपेऽहमपश्यं अदर्शं । किंच माता उदकानां निर्मात्री माध्यमिकावाक् तं रेळ्हि आस्वादयति उपजीवनमात्मनमलक्ष्यते स उ स खलु मातरं वाचं रेळ्हि लेढि तामेवोपजीवति लिहआस्वादने । यद्वा सुपर्णः पक्षवान् निराधारसंचारी एकः प्राणवायुः परमात्मा वा समुद्रं समुद्द्रवन्ति आपोस्मादिति समुद्रमन्तरिक्षं यद्वा समुद्रवं सर्वलोकमूलं पञ्चीकृतं प्रपंचजातमाविवेश तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशदिति श्रुतेः । वायुपक्षे प्राण्यादिरूपेणाविवेश सइदं विश्वं सर्वं लोकं विचष्टे विशेषेण ख्यापयति सति हि प्राणे परमात्मनि वा जीवन्तः पुरुषा लोकं विख्यातं कुर्वन्ति तमेवं उपासकोऽहं पाकेन परिपक्वज्ञानेन मनसा अन्तितः अन्तिकशब्दात्तसिः अन्तिकस्यतसि कादिलोपो भवत्याद्युदात्तत्वंच इति कादिलोपः अन्तिके समीपे स्वहृदये अपश्यं तं प्राणं मातावाक् रेळ्हि वाक्प्राणेनान्तर्भवतीत्यर्थः । स्वापे हि वाग्व्यापारोनदृश्यते प्राणव्यापारस्तु दृश्यतइति ॥ ४ ॥

४. एक पक्षी (प्राण वायु) समुद्र (ब्रह्माण्ड) में पैठा। वह सारा विश्व देखता है। परिपक्व बुद्धि के द्वारा मैंने उसको देखा है। वह निकट-वर्त्तिनी माता (वाक्) का आस्वादन करता है और माता भी उसका आस्वादन करती है।

सुपर्णंविप्राःकवयोवचोभिरेकंसन्तंबहुधाकल्पयन्ति ।
छन्दांसिचदधतोअध्वरेषुग्रहान्त्सोमस्यमिमतेद्वादश ॥ ५ ॥१६॥

सुऽपर्णम् । विप्राः । कवयः । वचःऽभिः । एकम् । सन्तम् ।
बहुधा । कल्पयन्ति । छन्दांसि । च । दधतः । अध्वरेषु । ग्रहान् ।
सोमस्य । मिमते । द्वादश ॥ ५ ॥ १६ ॥

विप्रामेधाविनः कवयः क्रान्तप्रज्ञाः मनुष्याः सुपर्णं सुपतनं एकं सन्तं परमात्मानं वचोभिः स्तुतिलक्षणैर्वचनैर्बहुधा बहुप्रकारं कल्पयन्ति कुर्वन्ति । किंच तएव कवयः अध्वरेषु यज्ञेषु छन्दांसि गायत्र्यादीनित्तस्छन्दांसि दधतः स्तोत्रशस्त्रादिना धारयन्तः द्वादशसंख्याकान् सोमस्य ग्रहान् ग्रहणसाधनानि पात्राणि उपांश्वन्तर्यामादीनि मिमते निर्मिमते ग्रहान् गृह्यते एभिरिति ग्रहाः ग्रहवृदृनिश्चिगमश्चेति करणे अप्प्रत्ययः सोमस्येति कर्मणिषष्ठी द्वादशेत्यत्र संख्या इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ ५ ॥

५. पक्षी (परमात्मा) एक है; परन्तु क्रान्तदर्शी विद्वान् लोग उसकी अनेक प्रकार से कल्पना करते हैं। वे यज्ञ-काल में नाना प्रकार के छन्दों का उच्चारण करते और बारह (उपांशु, अन्तर्याम आदि) सोम-पात्र स्थापित करते हैं।

॥ इत्यष्टमस्य षष्ठे षोडशोवर्गः ॥ १६ ॥

अथ षष्ठी—

षट्त्रिंशांश्चचतुरःकल्पयन्तश्छन्दांसिचदधतआद्वादशम् ।
यज्ञंविमायकवयोमनीषऋक्सामाभ्यांप्ररथंवर्तयन्ति ॥ ६ ॥

षट्ऽत्रिंशान् । च । चतुरः । कल्पयन्तः । छन्दांसि । च । दधतः ।
आऽद्वादशम् । यज्ञम् । विऽमाय । कवयः । मनीषा ।
ऋक्ऽसामाभ्याम् । प्र । रथम् । वर्तयन्ति ॥ ६ ॥

पूर्वं सामान्येन यज्ञमहानुक्त्वा इदानीं सर्वग्रहादिपूर्वकोयज्ञोभिधीयते । षट्त्रिंशान् द्वौ उपांश्वन्तर्यामौ ऐन्द्रवायववारुणपयोर्द्विदेवत्याग्रहाः द्वौ शुक्रामन्थिनौ आग्रयणउक्थ्योध्रुवश्चेति त्रयः ऋतुग्रहाः द्वादश ऐन्द्राग्नो वैश्वदेवश्च द्वौ त्रयोमरुत्वतीया एकोमाहेन्द्र आदित्यसावित्रौद्वौ वैश्वदेवः पात्नीवतोहारियोजनइति नवोग्रहाः एवं षट्त्रिंशद्भवन्ति । अत्याग्निष्टोमे पूर्वे षट्त्रिंशद्ग्रहाः सर्वंश्वदाभ्यौ दधिग्रहः षोडशीचेति चत्वारएतान् चत्वारिंशत्संख्याकान् ग्रहान्कल्पयन्तः सोमेन पूरयन्तः । किंच आद्वादशं आङ्मर्यादाभिविध्योरित्यव्ययीभावसमासः तस्य स्वरः द्वादशसंख्याकप्रउगादिशस्त्रसमाप्तिपर्यन्तं छन्दांसि गायत्र्यादीनि दधतः सन्तः शस्त्रादिरूपेण

धारयन्तः कवयः मनीषा तृतीयाया आकारः मनीषया बुद्ध्या एवं यज्ञं विमाय निर्माय रथं रमन्त्यनेनेति रथो यज्ञः तं रथं यज्ञं ऋक्सामाभ्यां प्रवर्तयन्ति प्रकर्षेण संपादयन्ति चतुरश्चत्वार चतुरः शसीत्यन्तोदात्तत्वं ॥ ६ ॥

६. पण्डित लोग चालीस प्रकार के सोम-पात्र स्थापित करके वा छन्द उच्चारण करते हैं और बारह प्रकार के छन्द कहते वा सोम-पात्र रखते हैं। इस प्रकार वह बुद्धि-पूर्वक अनुष्ठान करके ऋक् और साम के द्वारा यज्ञ-रथ चलाते हैं।

चतुर्दशान्येमहिमानोअस्यतंधीरावाचाप्रणयन्तिसप्त ।
आमानंतीर्थंकइहप्रवोचद्येनपथाप्रपिबन्तेसुतस्य ॥ ७ ॥

चतुःऽदश । अन्ये । महिमानः । अस्य । तम् । धीराः । वाचा ।
प्र । नयन्ति । सप्त । आमानम् । तीर्थम् । कः । इह । प्र । वोचत् ।
येन । पथा । प्रऽपिबन्ते । सुतस्य ॥ ७ ॥

अस्य यज्ञरूपस्य परमात्मनः अन्ये चतुर्दश चतुर्दशसंख्याका लोकाः महिमानः विभूतयो भवन्ति तं यज्ञं सप्तसंख्याका धीराः धीमन्तः होत्रादयः वाचा शस्त्ररूपया प्रणयन्ति प्रकर्षेण नयन्ति आमानं आप्लृव्याप्तौ धात्वोरित्ये चामनि व्यत्ययेन विकरणस्यव्यत्ययः व्यापनशीलं तीर्थं पापोत्तारणसमर्थं चात्वालोत्करमध्यदेशं इहास्मिन्यज्ञे कः प्रवोचत् कोवक्ति नकोपीत्यर्थः। येन पथा येनयज्ञमार्गेण सुतस्याभिषुतं सोमं प्रपिबन्ते देवाः अतिशयेन पिबन्ति पाघ्रेत्यादिना पिबादेशः व्यत्ययेनात्मनेपदं उपसर्गेण समासः यद्योगादनिघाते तिङि चोदात्तवतीति गतेर्निघातः ॥ ७ ॥

७. इस यज्ञ (परमात्मा) की चौदह महिमायें (भुवन) हैं। सात होता आदि शस्त्र वाक्य के द्वारा यज्ञ-सम्पादन करते हैं। यज्ञ-मार्ग में उपस्थित होकर देवता लोग सोम-पान करते हैं। उस विश्व-व्यापी यज्ञ-मार्ग की बात का कौन वर्णन करे?

सहस्रधापञ्चदशान्युक्थायावद्द्यावापृथिवीतावदित्तत् ।
सहस्रधामहिमानःसहस्रंयावद्ब्रह्मविष्ठितंतावतीवाक् ॥ ८ ॥

सहस्रऽधा । पञ्चऽदशानि । उक्था । यावत् । द्यावापृथिवी इति ।
तावत् । इत् । तत् । सहस्रऽधा । महिमानः । सहस्रम् । यावत् ।
ब्रह्म । विऽस्थितम् । तावती । वाक् ॥ ८ ॥

सहस्रधा सहस्रसंख्याकेषु ब्रह्मादिस्तंभपर्यन्तेषु देहेषु पंचदशानि चक्षुःश्रोत्रमनोवाक् प्राण इत्येतानि पंच तदाधारत्वेन मातापित्रोः सकाशात् आगतानि पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशरूपाणि भूतानि मिलितानि दश एवं पंचदशसंख्याकानि उक्थाउक्थानि उत्कृष्टान्यङ्गानि विद्यन्ते प्राणिदेहेषु जातेषु द्यावापृथिवी षष्ठीद्विवचनस्य सुपांसुलुगिति पूर्वसवर्णदीर्घः द्यावापृथिव्योः यावत्परिमाणमस्ति तावदिव तत्परिमाणमेव आत्माधिष्ठितं प्राणिदेहजातं भवति यावत्तावच्छब्दयोः यत्तदेतेभ्यः परिमाणेवतुपि आसर्वनाम्नइति दीर्घः। किंच सहस्रधा सहस्रसंख्याकेषु सहस्रं महिमानः सहस्रसंख्याका महान्तोव्यवहारविशेषाभवन्ति प्रतिविषयं प्रतिलक्षणं दर्शनश्रवणादिव्यवहारनिष्पत्तेः सहस्रधेत्यत्र विधार्थे धाप्रत्ययः ब्रह्म जगत्कारणं वस्तु यावत् नानाविधप्राणिदेहरूपेण यावत्परिमाणं भूत्वा विष्ठितं विशेषेण स्थितं वाक् तावती तत्परिमाणाभवति एकैकस्याभिधेयार्थस्यैकैकनामापेक्षणात्। अन्यत्रापिश्रूयते—सर्वाणि रूपाणि विचित्यधीरोनामानि कृत्वाभिवदन्यदास्तइति। सहस्रधा पंचदशान्युक्थेति पंचहिदशवोभवन्तीत्यादिकमारण्यकमत्रानुसंधेयं ॥ ८ ॥

८. पन्द्रह सहस्र उक्थ मन्त्र हैं। द्यावापृथिवी के समान ही उक्थ भी बृहत् हैं। स्तोत्र की महिमा सहस्र प्रकार की है। जैसे स्तोत्र असीम हैं, वैसे ही वाक्य भी।

कश्छन्दसांयोगमावेदधीरःकोधिष्ण्यांप्रतिवाचंपपाद।
कमृत्विजामष्टमंशूरमाहुर्हरीइन्द्रस्यनिचिकायकःस्वित् ॥ ९ ॥

कः। छन्दसाम्। योगम्। आ। वेद। धीरः। कः। धिष्ण्याम्।
प्रति। वाचम्। पपाद। कम्। ऋत्विजाम्। अष्टमम्। शूरम्।
आहुः। हरी इति। इन्द्रस्य। नि। चिकाय। कः। स्वित् ॥ ९ ॥

धीरोधीमान् कोप्रानुषः छन्दसां गायत्र्यादीनां योगं स्तुतशस्त्रात्मना योगमावेद आजानाति। कोवाधिष्ण्यां धिष्ण्यानि होत्रादीनां सदस्थानानि तदर्हांवाचं प्रतिपपाद प्रतिपादयति करोति। किंच ऋत्विजां होत्रादीनां सप्तानां अष्टमं अष्टसंख्यापूरकं शूरं स्वर्गं कमाहुः वदन्ति। कः स्वित् कः खलु इन्द्रस्य हरी ऋक्सामरूपौ द्वावश्वौ ऋक्सामेवाइन्द्रस्यहरी इत्याम्नायते। तादृशौ हरी निचिकाय नितरां पूजयति जानाति। वेदिता प्रतिपादयिता अष्टसंख्या परिपूरकस्य देवस्य ज्ञाता वा परमात्मनोन्योनास्तीत्यर्थः ॥ ९ ॥

९. कौन ऐसे पण्डित हैं, जो सारे छन्दों की बात जानते हैं? किसने मूल-वाक्य को समझा है? कौन ऐसे प्रधान पुरुष हैं, जो सातों पुरोहितों के ऊपर अष्टम हो सकें? इन्द्र के हरित वर्ण घोड़े को किसने देखा वा समझा है?

अथ दशमी—

भूम्या अन्तं पर्येके चरन्ति रथस्य धूर्षु युक्तासो अस्थुः ।
श्रमस्य दायं वि भजन्त्येभ्यो यदा यमो भवति हर्म्ये हितः ॥१०॥१७॥

भूम्याः । अन्तम् । परि । एके । चरन्ति । रथस्य । धूःऽसु ।
युक्तासः । अस्थुः । श्रमस्य । दायम् । वि । भजन्ति । एभ्यः ।
यदा । यमः । भवति । हर्म्ये । हितः ॥ १० ॥ १७ ॥

एके केचन सप्ताश्वाः भूम्याः पृथिव्याः अनेन द्युलोकोऽप्युपलक्ष्यते द्युलोकस्य च अन्तं पर्यन्तं परिचरन्ति तदानीं सर्वतःआगच्छन्ति तथा चत्वेश्वाः रथस्य धूर्षु युगादिभारेषु युक्तासः युक्ताः सन्तः अस्थुः तिष्ठन्ति एभ्योऽश्वेभ्यः श्रमस्यदायं दोऽवखंडने यत् कर्षात्वयइत्यन्तोदात्तत्वं । श्रमस्यनाशकं घासादिकं विभजन्ति देवाः प्रयच्छन्ति यदा यस्मिन् काले यमोनियन्ता सूर्यः हर्म्ये हर्म्यस्थानीयेरथे हितोनिहितोभवति तदा एतेभजन्तीत्यर्थः ॥ १० ॥

१०. कुछ घोड़े पृथिवी की शेष सीमा तक विचरण करते हैं और कुछ रथ की धुरा में ही जोते रहते हैं। जिस समय सारथि रथ के ऊपर रहता है, उस समय परिश्रम दूर करने के लिए घोड़ों को उपयुक्त आहार दिया जाता है।

॥ इत्यष्टमस्य षष्ठे सप्तदशोवर्गः ॥ १७ ॥

चित्रइदितिनवर्चं तृतीयंसूक्तं आग्नेयं उपस्तुतोनामवृष्टिहव्यपुत्रऋषिः अष्टमीत्रिष्टुप् नवमीशक्वरी आदितःसप्तजगत्यः । तथाचानुक्रान्तं—चित्रनव वार्ष्टिहव्यउपस्तुतआग्नेयं जागतं त्रिष्टुप्शक्वर्यन्तमिति । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोः जागतेछन्दसीदंसूक्तं । सूत्रितंच—चित्रइच्छिशोर्वैश्वानरमहस्रमितिजागतमिति ।

तत्र प्रथमा—

चित्र इच्छिशोस्तरुणस्य वक्षथो न यो मातरावप्येति धातवे ।
अनूधा यदि जीजनदधा च नु ववक्ष सद्यो महि दूत्यं१ चरन् ॥ १ ॥

चित्रः । इत् । शिशोः । तरुणस्य । वक्षथः । न । यः । मातरौ ।
अपिऽएति । धातवे । अनूधाः । यदि । जीजनत् । अध । च ।
नु । ववक्ष । सद्यः । महि । दूत्यम् । चरन् ॥ १ ॥

शिशोः शिशुभूतस्य अतएव तरुणस्य नूतनस्याग्नेः वक्षथः वहेरौणादिकोथप्रत्ययः। हविर्वहनं चित्रमाश्चर्यभूतं एव योजातोग्निः मातरौ सर्वस्यनिर्मात्र्यौ मातापितृभूते द्यावापृथिव्यावरण्यौवा धातवे नाप्येति धेट्पाने तुमर्थे तवेन्प्रत्ययः पानायापिनगच्छति इण्गतौ उदित्युपसर्गेणसमासः तिङ्चोदात्तवतीति गतेर्निघातः अनूधाः नञ्बहुव्रीहिः समासान्तस्यानङःस्त्रियामिहत्वादभावः प्रत्येकविवक्षयैकवचनं। कथोरहितोयंलोकोत्तरोलोकश्च एवमग्निं यदिजीजनत अजीजनत अजनयत् तर्हिस्तनपानाय न गच्छतीतिस्तुकं यथानभवति किंतु द्यावापृथिव्यौ सर्वेषां कामदुघे खलु तथापि नयाति तस्मादस्यहविर्वहनं चित्रं। अथच तत्सद्यनन्तरमेव नु अद्यास्मिन्दिने सद्यस्तदानीमेव शीघ्रं महि महत् दूत्यं दूतस्य भावकर्मणीकर्मणि यत् प्रत्ययः दूतकर्म चरन् चरन् देवान्प्रति हवींषि वहति ॥ १ ॥

१. इन नवीन बालक अग्नि का क्या ही अद्भुत प्रभाव है ! दूध पीने के लिए यह बालक माता-पिता के पास नहीं जाता। इसके पान के लिए स्तन-दुग्ध नहीं है; परन्तु यह बालक प्रादुर्भूत हुआ है। जन्म के साथ ही इस बालक ने कठिन दूत-कार्य का भार ग्रहण करके उसका निर्वाह किया।

अग्निर्ह नाम धायि दन्नपस्तमः सं यो वना युवते भस्मना दता।
अभिप्रमुरा जुह्वा स्वध्वर इनो न प्रोथमानो यवसे वृषा ॥ २ ॥

अग्निः। ह। नाम। धायि। दन्। अपःऽतमः। सम्। यः।
वना। युवते। भस्मना। दता। अभिऽप्रमुरा। जुह्वा।
सुऽअध्वरः। इनः। न। प्रोथमानः। यवसे। वृषा ॥ २ ॥

अपस्तमः अपःशब्दस्यान्तोदात्तत्वेन मत्वर्थोलुप्तइति ज्ञायते। अन्यथा आपःकर्माख्यायामित्यसुन्प्रत्यये आद्युदात्तत्वमेवस्यात् अपस्वितमः कर्मवत्तमोग्निर्नाम तृतीयायालुक् नाम्ना नमयित्र्या हविषा स्तोत्रेणवा धायि यजमानैः धार्यतेखलु यतः दन् यष्टॄणां धनदाता डुदाञ्दाने हेतौ छन्दस्युभयथेति शतुरार्धधातुकत्वेनाकारलोपः अतएव श्नपोसंभवः योग्निः भस्मना भासकेन प्रकाशकेन तेजसा दता दंष्ट्रेणच वना वनानि अरण्यानि संयुवते संयुनक्ति संवृणीतिवायत्। युमिश्रणामिश्रणयोः व्यत्ययेनशः आत्मनेपदं दता दन्तशब्दस्य पद्दन्नित्यादिनादत्भावः ऊडिदमिति विभक्तेराद्युदात्तत्वं। किंच अभिप्रमुरा मूर्छामोहसमुच्छ्राययोः अस्मात् क्विपि राल्लोपइति छकारलोपः। मुरसंवेष्टनेइत्यस्माद्वाक्विप् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं। अभितः

समुच्छ्रितेनोद्यतेन महा सर्वतोहविर्भिः संविहितेन जुह्वा एतन्नामकेन पात्रविशेषेण स्वध्वरः शोभनयज्ञोऽग्निः अदनीये हविषि चरतीति शेषः । तत्र दृष्टान्तः—वनः न समर्थः शोभमानः पर्याप्तः पुष्टांगो वृषभ यवसेन यथा वृषभो घासादिषु चरति ॥ २ ॥

२. जो नाना कार्य करनेवाले और दाता हैं, उन्हीं अग्नि का आधान किया गया। ये ज्योतिरूप दाँत से वन लोगों का भक्षण करते हैं। जुहू नामक उज्ज्वपात्र में इन्द्र को यज्ञ-भाग दिया गया। जैसे हृष्ट-पुष्ट और बली वृष घास खाता है, वैसे ही ये यज्ञ-भाग का भक्षण करते हैं।

तंवोविंनद्रुषदंदेवमन्धसइन्दुंप्रोथन्तंप्रवपन्तमर्णवम् ।
आसावह्निंनशोचिषाविरप्शिनंमहिव्रतंनसरजन्तमध्वनः ॥ ३ ॥

तम् । वः । विम् । न । द्रुऽसदम् । देवम् । अन्धसः । इन्दुम् ।
प्रोथन्तम् । प्रऽवपन्तम् । अर्णवम् । आसा । वह्निम् । न ।
शोचिषा । विऽरप्शिनम् । महिऽव्रतम् । न । सरजन्तम् । अध्वनः ॥ ३ ॥

हे स्तोतारः वः यूयं तमग्निं अभिष्टुत कीदृशं विं न पक्षिणमिव द्रुषदं द्रुषु अरणि-रूपेषु सीदन्तं देवं द्योतमानं अन्धसः इन्दुं स्तोतॄणामन्नस्य क्लेदयितारं प्रापयितारं । उन्देरिच्चा-देरित्युप्रत्ययः निदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वं । प्रोथन्तं शब्दायमानं प्रवपन्तं अत्यर्थं वनानां दाहकं अर्णवं अर्णसः सलोपश्चेति मत्वर्थीयो वः अर्णसो लोपश्चेत्यादिक्रमेण उदकवन्तं आसा आस्यशब्दस्य पद्दन्नित्यादिना आसन्नादेशः वर्णलोपश्छान्दसः आस्येन वह्निं हविषां वोढारं यद्वा आसा अन्तिकनामैतत् देवानां समीपे हविषां प्रापकं । वहनेदृष्टान्तः—वह्निं न वह्निर्वा अनड्वानिति श्रवणादनड्वाहमिव वहने समर्थं शोचिषा स्वदीप्त्या विरप्शिनं महन्नामैतत् महान्तं महिव्रतं महाकर्माणमादित्यमिव अध्वनः सरजन्तं मार्गान् सह युगपदेव रंजयन्तं एवंगुणमग्निं अभिष्टुत सरजन्तं रंज रागे रंजेः शपि रंजेश्चेति नलोपे सहस्य सभावे व्यत्ययेन रूपं यद्वा सरतीति सरः सरस्योदकस्य जनयितारं जनेस्तत्करोत्यर्थे रूपमिति वा व्युत्पत्त्यनव-धारणादनवग्रहः ॥ ३ ॥

३. पक्षी के समान अग्नि वृक्ष (अरणि) का आश्रय करते हैं। ये प्रदीप्त अन्न के दाता हैं। ये शब्द करते हुए वन को जलाते हैं, जल धारण करते हैं, मुख के द्वारा हव्य का वहन करते हैं और आलोक के द्वारा महान् होते हैं। उनका कार्य महान् है। अपने मार्ग को वे रक्त-वर्ण कर देते हैं। उन अग्नि की, स्तोताओ, स्तुति करो।

वियस्यतेज्रयसानस्याजरधक्षोर्नवाताःपरिसन्त्यच्युताः ।
आरण्वासोयुयुधयोनसत्वनंत्रितंनशन्तप्रशिषन्तइष्टये ॥ ४ ॥

वि । यस्यं । ते । जयसानस्यं । अजर । धक्षोः । न । वाताः ।
परि । सन्ति । अच्युताः । आ । रण्वासः । युयुधयः । न ।
सत्वनम् । त्रितम् । नशन्त । प्र । शिषन्तः । इष्टये ॥ ४ ॥

हे अजर जरारहिताग्ने जयसानस्य जयतिर्गत्यर्थः ताच्छील्यकादस्मादप्यसानच्प्रत्ययः गमनशीलस्य धक्षोः दहेः सन् द्विवचनप्रकरणे छन्दसिवेति वक्तव्यमिति द्विर्वचनाभावः धक्ष्यादुप्रत्ययः । अरण्यदहनेच्छोः यस्यते तव स्वभूताः अच्युताः शत्रुभिरच्यवनीयाः प्रभावाः वातान वातवत्त्व विपरिसन्ति सर्वतोविशेषेण वर्तन्ते । सन्ति असलेर्लट् प्रयोगादनिघातः युयुधयोन युधेः किन्प्रत्ययः योद्धार इव रण्वासः शीघ्रंगन्तारः शब्दायमानाऋत्विजः इष्टये यागाय प्रशिषन्तप्रकर्षेण शिषन्तः शिषासन्तः संप्रकुमिच्छन्तः । सत्वनं बलवन्तं त्रितं त्रिष्वाहवनीयादिस्थानेषु वर्तं विस्तृतं त्वां आनशंत स्तुतिभिर्हविर्भिश्च व्याप्नुवन्ति । आङ्पूर्वोनशिर्व्याप्तिकर्मा आक्षाणः आनडिति व्याप्तिकर्मसु पाठात् ॥ ४ ॥

४. अजर अग्नि, जिस समय तुम दाह करते हो, उस समय वायु आकर तुम्हारी चारों ओर ठहरते हैं और अविचलित पुरोहित लोग, यज्ञ के अवसर पर, स्तुति करते हुए, तुम्हें घेरकर खड़े हो जाते हैं। उस समय तुम तीन मूर्तियाँ (आहवनीय आदि) धारण करते हो, बल प्रकाश करते हो, इधर-उधर जाते हो। पुरोहित लोग, योद्धाओं के समान, कोलाहल करने लगते हैं।

अथ पंचमी—

सइदग्निःकण्वतमःकण्वसखार्यःपरस्यान्तरस्यतरुषः ।
अग्निःपातुगृणतोअग्निःसूरीन्अग्निर्ददातुतेषामवोनः ॥ ५ ॥ १८ ॥

सः । इत् । अग्निः । कण्वऽतमः । कण्वऽसखा । अर्यः । परस्य ।
अन्तरस्य । तरुषः । अग्निः । पातु । गृणतः । अग्निः । सूरीन् ।
अग्निः । ददातु । तेषाम् । अवः । नः ॥ ५ ॥ १८ ॥

कण्वतमः कणतेः शब्दार्थादशुपुषीत्यादिना क्वन्प्रत्ययः अतिशयेन स्तोता अतएव कण्वसखा बहुव्रीहितात्समासान्तोदात्ताभावः कण्वाः स्तोतारः सखायोयस्य सखायाः अर्यः स्वामिन्यन्तोदात्तत्वंवक्तव्यमित्यन्तोदात्तत्वं स्वामी सर्वस्येश्वरः सइत् सएवाग्निः परस्य विप्रकृष्टस्य वासस्य अन्तरस्य अव्यवहितस्य समीपेवर्तमानस्य च शत्रोः तरुषः तारयिता विनाशयिता भवति सोग्निः गृणतः स्तोतॄन् अस्मान् पातु रक्षतु गृशब्देक्र्यादिकः शतुर्नुमोनद्य-

आदीदवि विभक्तेरुदात्तत्वं । तथा सुरीन् पूरेरणे हविषां प्रेरयितॄनस्मान् रक्षतु । किंच येषामेषां मोऽस्माकं अघोरक्षणमन्नं वा अग्निरदातु प्रयच्छतु ॥ ५ ॥

५. वे अग्नि ही सबसे अधिक शब्द करनेवाले हैं। जो सदाक्त स्तोत्र करते हैं, उनके सुम सखा हो। वे प्रभु हैं और समीपस्थ शत्रु का विनाश करनेवाले हैं। अग्नि स्तोताओं के और विद्वानों के रक्षक हैं। वे उन्हें और हमें आश्रय देते हैं।

वाजिन्तमायसह्यसेसुपित्र्यतृषुच्यवानोअनुजातवेदसे।
अनुद्रेचिद्योधृषतावरंसुतेमहिन्तमायधन्वनेदविष्यते ॥ ६ ॥

वाजिन्ऽतमाय । सह्यसे । सुऽपित्र्य । तृषु । च्यवानः । अनु । जातऽवेदसे । अनुद्रे । चित् । यः । धृषता । वरम् । सुते । महिन्ऽतमाय । धन्वना । इत् । अविष्यते ॥ ६ ॥

हे सुपित्र्य पितुरागतः पित्र्यः पितुर्यदिवियत्प्रत्ययः शोभनपित्र्य हे अग्ने वाजिन्तमाय अतिशयेनान्नवते अत्यन्तबलवते वा लाढ्स्येतिनुडागमः सह्यसे सहीयसे शत्रूणामतिशयेनाभिभवित्रे जातवेदसे जातप्रज्ञाय तुभ्यं त्वां स्तोतुं तृषु क्षिप्रं अनुच्यवानः स्तुतिभिरनुगच्छः वयुक्तोसि । क्रियार्थोपपदस्यच कर्मणीति जातवेदःशब्दस्य चतुर्थी । सह्यसे सहस्विन् शब्दादीयसुनि विन्मतोर्लुगिति ईयसुनईकारलोपश्छान्दसः अनुद्रेचित् उदकवर्जितस्थाने आपदीत्यर्थः शत्रुभिः संजातायामापदि धृषता शत्रुधर्षणसमर्थेन धन्वनेव आत्मीयेन धनुषैव अविष्यते पालकाय सते धृष्णते शत्रुरनुमहविविभक्तेरुदात्तत्वं महिन्तमाय पूज्यतमाय दातृतमाय वा ईदृशायाग्नये योऽहं वरं वरणीयं हविः प्रयच्छामि सोऽहं स्तुतिमपि तस्मै करोमीत्यर्थः ॥ ६ ॥

६. शोभन पितावाले अग्नि, तुम्हारे समान अन्नवाला कोई भी नहीं है। तुम बली और सर्वश्रेष्ठ हो तथा विपत्ति के समय धनुष धारण करके रक्षा करते हो। उन ज्ञानी अग्नि को, उत्साह के साथ, यज्ञ-सामग्री दो और शीघ्र स्तुति करने को प्रस्तुत होओ।

एवाग्निर्मर्तैःसहसूरिभिर्वसुष्टवेसहसःसूनरोनृभिः।
मित्रासोनयेसुधिताऋतायवोद्यावोनद्युम्नैरभिसन्तिमानुषान् ॥ ७ ॥

एव । अग्निः । मर्तैः । सह । सूरिऽभिः । वसुः । स्तवे । सहसः । सूनरः । नृऽभिः । मित्रासः । न । ये । सुऽधिताः । ऋतऽयवः । द्यावः । न । द्युम्नैः । अभि । सन्ति । मानुषान् ॥ ७ ॥

सहसोबलस्यसूनरः सुष्टुप्रेरकः यद्वा सूनुरित्यस्य वर्णव्यत्ययः सूनरः सूनुः बलेनमथ्य-मानत्वाचस्यपुत्रोऽग्निः शुचिः कर्मनेतृभिः सर्वैः मनुष्यैः सह सूरिभिः विद्वद्भिः अस्माभिः नमस्य-नमभिलक्ष्य एव एवं स्तवे स्तूयते बहुष्टवस्त्यत्र संहितायांपूर्वपदादिविषत्वं मित्रासोम सु-हृदश्च सुधिताः सुहिताः तृप्ताः दधातेर्निष्ठायां सुधितवसुधितेतिनिपातितः सुधितार्थास्तृप्यर्थाः इति काशिकायामुक्तं । मर्त्तयः यज्ञंकामयमानाः नच्छन्दस्यपुत्रस्येति दीर्घत्वयोः प्रतिषेधः ईदृशाये सूरयः यावोन द्योतमानाइव द्युभिः द्युम्नंद्योततेर्यशोवान्नंवेतियास्कः । अभिभवन्तेसूर्ये-रार्भिर्यशोभिर्वा मानुषान् शासवान् जनानभिसन्ति अभिभवन्ति यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥ ७ ॥

७. ज्ञाता और कार्य-कर्ता मनुष्य अग्नि की स्तुति करते हुए उन्हें सम्पत्ति और बल पुत्र कहते हैं। यज्ञानुष्ठान करनेवाले बन्धु के समान अग्नि-कृपा में तृप्ति प्राप्त करते हैं। वे ज्योतिर्मय ग्रह, नक्षत्र आदि के समान अपने तेज से शत्रु-मनुष्यों को हराते हैं।

ऊर्जोनपात्सहसावन्निति॑त्वोपस्तुतस्यवन्दतेवृषावाक् ।
त्वांस्तोषामत्वयासुवीराद्राघीयआयुःप्रतरंदधानाः ॥ ८ ॥

ऊर्जः । नपात् । सहसाऽवन् । इति॑ । त्वा । उपऽस्तुतस्य॑ ।
वन्दते । वृषा॑ । वाक् । त्वाम् । स्तोषाम । त्वया॑ । सुऽवीराः ।
द्राघीयः । आयुः । प्रऽतरम् । दधानाः ॥ ८ ॥

ऊर्जोनपात् नपादित्यपत्यनाम अन्नस्यपुत्र अन्नंवाआज्यमितिश्रवणात् तेन मन्थ्य-मानत्वात् बलस्यवापुत्र सुबामंत्रितेपरांगवत्स्वरइत्यूर्जइत्यस्य परांगवद्भावेनामंत्रितत्वे आमं-त्रितस्यचेति षाष्ठिकमाद्युदात्तत्वं । हे सहसावन् सहस्विन्नग्ने त्वा त्वां इत्येवं उप-स्तुतस्य स्तावकस्य ऋषेर्मम वृषा हविषांवर्षयित्री वैः सहितावा स्तुतिर्वन्दते स्तौति । वृषा ग्रुपधलोपिकः अवाघवदाप् । किंच वयं त्वां स्तोषाम स्तवाम स्तौतेर्लेट्यडागमः ततः त्वया सुवीराः शोभनपुत्राः स्याम द्राघीयः दीर्घतमं आयुर्जीवनं प्रतरं अत्यर्थंदधानाः धारयन्तो-भवेम ॥ ८ ॥

८. बल के पुत्र और शक्तिशाली अग्नि, मेरा नाम "उपस्तुत" है। मेरा वर्षक स्तोत्र तुम्हारी स्तुति करता है। हम तुम्हारी स्तुति करते हैं, तुम्हारी दया से हम दीर्घायु हों और सन्तान प्राप्त करें।

इतित्वाग्नेवृष्टिहव्यस्यपुत्राउपस्तुतासऋषयोवोचन् ।
तांश्चपाहिगृणतश्चसूरीन्वषड्वषळित्यूर्ध्वासोअनक्षन्
नमोनमइत्यूर्ध्वासोअनक्षन् ॥ ९ ॥ १९ ॥

इति । त्वा । अग्ने । वृष्टिऽहव्यस्य । पुत्राः । उपऽस्तुतासः ।
ऋषयः । अवोचन् । तान् । च । पाहि । गृणतः । च । सूरीन् ।
वषट् । वषट् । इति । ऊर्ध्वासः । अनक्षन् । नमः । नमः । इति ।
ऊर्ध्वासः । अनक्षन् ॥ ९ ॥ १९ ॥

हे अग्ने त्वा त्वां इत्येवमुक्तप्रकारेण वृष्टिहव्यस्य एतन्नामकस्य ऋषेः पुत्रा उपस्तुतास उपस्तुता एतदभिधाना ऋषयः सूक्तद्रष्टारो अवोचन् अस्तुवन् तानपि त्वं पाहि रक्ष चयोगे प्रथमेति न निघातः । तथा गृणतः स्तोतॄन् सूरीन् विदुषश्च पाहि वषड्वषडिति मन्त्रेण ऊर्ध्वासः हविःप्रदानार्थं ऊर्ध्वमुखहस्ताः सन्तः अनक्षन् व्याप्नुवन् नक्षतिर्व्याप्तिकर्मा नमोनम इत्येवं ऊर्ध्वासः स्तोतुमुद्युक्ताः अनक्षन् ये उक्तगुणाः तानुभयविधान् यष्टॄन् स्तोतॄन् पालय ॥ ९ ॥

९. वृष्टिहव्य नामक ऋषि के पुत्र "उपस्तुत" आदि ने तुम्हारी स्तुति की। उनकी और स्तोता विद्वानों की रक्षा करो। उन्होंने "वषट्" मन्त्र और "नमोनमः" वाक्य से तुम्हारी स्तुति की।

॥ इत्यष्टमस्य षष्ठे एकोनविंशोवर्गः ॥ १९ ॥

पिबेति नवर्चं चतुर्थं सूक्तं त्रैष्टुभमैन्द्रं स्थूलनाम्नः पुत्रः अग्नियुताख्य ऋषिः अग्नियूपाख्यो वा । तथाचानुक्रम्यते—पिबस्थौरोऽग्नियुतोऽग्नियूपो वेति गतोविनियोगः ।

पिबासोमंमहतइन्द्रियायपिबावृत्रायहन्तवेशविष्ठ ।
पिबरायेशवसेहूयमानःपिबमध्वस्तृपदिन्द्रावृषस्व ॥ १ ॥

पिब । सोमम् । महते । इन्द्रियाय । पिब । वृत्राय ।
हन्तवे । शविष्ठ । पिब । राये । शवसे । हूयमानः ।
पिब । मध्वः । तृपत् । इन्द्र । आ । वृषस्व ॥ १ ॥

हे इन्द्र त्वं महते प्रभूताय इन्द्रियाय इन्द्रस्यात्मनोजुष्टाय वीर्याय सोमं अस्माभिः दीयमानं पिब इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गमित्यादिनेन्द्रियशब्दोयजन्तत्वेन निपातितः । हे शविष्ठ अतिशयेनबलवन् वृत्राय हन्तवे वृत्रंहन्तुं सोमं पिब क्रियाग्रहणंकर्तव्यमिति वृत्रस्यसंप्रदानत्वं तथाहूयमानोस्माभिराहूयमानस्त्वं राये धनाय ऊडिदमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वं शवसेचाय धनान्नयोः प्रदानाय सोमं पिब । मध्वः मदकरान् सर्वान् सोमान् पिब वाछन्दसीति पूर्वसवर्णदीर्घा-

भावः । अनन्तरं हे इन्द्र तृपत्तृप्तोभवन् आवृषस्व अस्मदभिलषितान्याभिसिंच ददस्व । तृपत् तृं-पतृप्रीतावौदादिकः अनित्यमागमशासनमिति नुमभावः ॥ १ ॥

१. बलियों में अग्रगण्य इन्द्र, प्रचुर बल की प्राप्ति के लिए और वृत्र के वध के लिए सोम-पान करो। अन्न और धन के लिए तुम्हें बुलाया जाता है। सोम-पान करो। मधुतुल्य सोम का पान करो और तृप्त होकर जल बरसाओ।

अस्यपिबक्षुमतःप्रस्थितस्येन्द्रसोमस्यवरमासुतस्य ।
स्वस्तिदामनसामादयस्वार्वाचीनोरेवतेसौभगाय ॥ २ ॥

अस्य । पिब । क्षुऽमतः । प्रऽस्थितस्य । इन्द्र । सोमस्य ।
वरम् । आ । सुतस्य । स्वस्तिऽदाः । मनसा । मादयस्व ।
अर्वाचीनः । रेवते । सौभगाय ॥ २ ॥

हे इन्द्र क्षुमतः स्तुतियुक्तस्य यद्वा हवीरूपान्नवतः प्रस्थितस्य हविर्धानादुत्तरवेदिंप्रति प्रस्थापितस्य सुतस्याभिषुतस्यास्य सोमस्य वरं वरणीयं त्वदीयं भागं आभिमुख्येन पिब प्र-स्थितस्य तिष्ठतेःकर्मणिनिष्ठा गतिरनन्तरइतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वं ततः स्वस्तिदाः कल्याणस्यदा-ता त्वं मनसा अन्तःकरणेन मादयस्व हृष्टोभव यद्वा अस्मानपि हृष्टान् कुरु तदेवोच्यते रेवते धनवते सौभगाय सौभाग्याय तदस्मभ्यं दातुं अर्वाचीनः अभिमुखांचनोभव विभाषाञ्चेरदिक्-स्त्रियामितिखः रयिशब्दान्मतुपः छन्दसीरइतिवत्वं रयेर्मतौबहुलमितिसंप्रसारणं पूर्वरूपत्वेगुणः । सौभगाय उद्गात्रादिषु सुभगान्मंत्रइतिपठ्यते तस्योत्तरपदस्य हृद्भगेतिवृद्धिर्नेष्यते सर्वविधी-नांछन्दसिविकल्पितत्वात् ञित्स्वरेणाद्युदात्तत्वं ॥ २ ॥

२. इन्द्र, यह सोम प्रस्तुत है। इसके साथ खाद्य द्रव्य है। सोम क्षरित हो रहा है। इसके सार भाग का पान करो। कल्याण दो, मन ही मन आनन्द प्राप्त करो तथा धन और सौभाग्य देने के लिए अग्रसर होओ।

अथ तृतीया—

ममत्तुत्वादिव्यःसोमइन्द्रममत्तुयःसूयतेपार्थिवेषु ।
ममत्तुयेनवरिवश्चकर्थममत्तुयेननिरिणासिशत्रून् ॥ ३ ॥

ममत्तु । त्वा । दिव्यः । सोमः । इन्द्र । ममत्तु । यः ।
सूयते । पार्थिवेषु । ममत्तु । येन । वरिवः । चकर्थ ।
ममत्तु । येन । निःऽरिणासि । शत्रून् ॥ ३ ॥

हे इन्द्र त्वा त्वां दिव्यः दिविभवः सोमः ममत्तु आत्मीयकर्तृकमदानेन मादयतु देवाहि अपरपक्षे सोमस्यकर्तारः पिबन्ति मदेर्लोटि व्यत्ययेनश्लुः शोहीत्यादिनापितःपूर्वस्योदात्तत्वं। तथा पार्थिवेषु पृथिव्यांभवेषु देवयजनेषु यः सोमोस्माभिः सूयते अभिषूयते सोपि अस्माभिर्दत्तो- ममत्तु त्वांहर्षयतु येनसोमेन वरिवः वरणीयं धनं चकर्थ कृतवानसि सचममत्तु करोतेर्लिट् य- योगादनिघातेलित्स्वरः। किंच येन शत्रून् निरिणासि निर्गमयसि सोपि ममत्तु त्वां मादयतु रिणासि रीगतिरेषणयोः क्र्यादिः प्वादीनांह्रस्वत्वम् ॥ ३ ॥

३- इन्द्र, स्वर्गीय सोम तुम्हें मत्त करे। पृथिवीस्थ मनुष्यों के मध्य जो प्रस्तुत हुआ है, वह भी तुम्हें मत्त करे। जिससे तुम धन दो, वही सोम मत्त करे। जिसके द्वारा शत्रु-वध करते हो, वह भी मत्त करे।

आद्विबर्हाअमिनोयात्विन्द्रोवृषाहरिभ्यांपरिषिक्तमन्धः।
गव्यासुतस्यप्रभृतस्यमध्वःसत्राखेदामरुशहावृषस्व ॥ ४ ॥

आ। द्विऽबर्हाः। अमिनः। यातु। इन्द्रः। वृषा। हरिऽभ्याम्।
परिऽसिक्तम्। अन्धः। गवि। आ। सुतस्य। प्रऽभृतस्य।
मध्वः। सत्रा। खेदाम्। अरुशऽहा। आ। वृषस्व ॥ ४ ॥

द्विबर्हाः द्वयोर्लोकयोः परिवृढः यद्वा द्वाभ्यां स्तुतशस्त्राभ्यां वर्धनीयः वृहेर्वर्धनार्थस्य कर्तरिकर्मणिवा असुन् अमिनः अमवेर्गत्यर्थादौणादिकइनच् सर्वत्रगन्ता यद्वा कान्त्यर्थात् सर्वैः काम्यमानः अतएव वृषा अभिलषितानां वर्षकइन्द्रः परिषिक्तं वसतीवरीभिः परितः सि- क्तं अन्धः अस्मदीयं सोमलक्षणमन्नं यातु हरिभ्यां एतन्नामकाभ्यामश्वाभ्यां सहायातु आ- गच्छतु। अथ प्रत्यक्षः। हे इन्द्र अरुशहा अरुशाः शत्रवः तेषांहन्ता अर्तेरौणादिकउशन् बहु- लंछन्दसीतिहन्तेःक्विप् सत्रा सत्रम्याडादेशः अस्मदीयसत्रे यज्ञे गवि आनडुहेचर्मणि सुतस्या- भिषुतस्य प्रभृतस्य पानेपुष्टस्य इयहोमैः ईदृशस्य मध्वः मदकरस्य सोमस्य पानेन हृष्टः सन् खेदां खिद्यमानानां शत्रूणां उत्सिचयसे आभिमुख्येन वृषस्व वृषइवाचर वृषशब्दादाचारा- र्थेक्विप् व्यत्ययेनात्मनेपदं खेदां खिददैन्ये कर्मणिघञंतस्याभिनुङभावश्छान्दसः ॥ ४ ॥

४. इन्द्र इस लोक और परलोक में दृढ़, सर्वत्र-गन्ता और वृष्टिदाता हैं। हमने सोम-रूप आहारीय द्रव्य का चारों ओर सिञ्चन किया है। दोनों घोड़ों के द्वारा इन्द्र उसके पास आवें। शत्रु-घातक इन्द्र, मधु- तुल्य सोम गोचर्म के ऊपर डाला हुआ और परिपूर्ण है। वृष के समान बल का प्रकाश करके यज्ञ के शत्रुओं का विनाश करो।

निति॒ग्मानि॑भ्रा॒शय॒न्भ्राश्या॒न्यव॑स्थि॒रात॑नुहि॒यातु॒जूना॑म्।
उ॒ग्राय॑ते॒सहो॒बल॑न्ददामि॒प्रती॑त्या॒शत्रू॑न्विग॒देषु॑वृश्च ॥ ५ ॥ २० ॥

नि । तिग्मानि । भ्राशयन् । भ्राश्यानि । अव । स्थिरा ।
तनुहि । यातुऽजूनाम् । उग्राय । ते । सहः । बलम् ।
ददामि । प्रतिऽइत्य । शत्रून् । विऽगदेषु । वृश्च ॥ ५ ॥ २० ॥

हे इन्द्र भ्राश्यानि प्रकाश्यानि तिग्मानि तीक्ष्णान्यायुधानि नितरां भ्राशयन् प्रकाशयन् भ्राश्दीप्तौ सन्नं यातुजूनां जुहविसैवोधातुः भ्राजभासेत्यत्र जवतेर्दीर्घः क्विप्चेतिक्विप् दीर्घस्य आमिनुडागमश्छान्दसः यातुधानानां स्थिरा स्थिराणि दृढान्यपि शरीराणि अवतनुहि अव-स्तात्तनुभूतान् पातय उग्राय उद्गूर्णबलाय ते तुभ्यं सहः शत्रुसहनसमर्थं बलं बलहेतुकं हविः ददामि अहं प्रयच्छामि । वद: विगदेषु विविधं गदन्ति शब्दायन्ते भदेर्घञर्थेकविधानमित्य-धिकरणेकः शत्रून् प्रतीत्य प्रतिगम्य प्रतिकूलंमत्वा वृश्च तान् छिन्धि ओव्रश्चूछेदने वैरा-दिकोठोद् ॥ ५ ॥

५. इन्द्र, तीक्ष्ण अस्त्रों को दिखाते हुए राक्षसों को भूमिशायी करो। तुम्हारी मूर्त्ति भयंकर है। तुम्हें बल और उत्साह बढ़ानेवाला सोम हम देते हैं। शत्रुओं के सामने जाकर कोलाहलमय युद्ध के बीच उन्हें काट डालो।

॥ इत्यष्टमस्य षष्ठे विंशोवर्गः ॥ २० ॥

व्य१र्यइन्द्रतनुहिश्रवांस्योजःस्थिरेवधन्वनोभिमातीः ।
अस्मद्र्यग्वावृधानःसहोभिरनिभृष्टस्तन्वंवावृधस्व ॥ ६ ॥

वि । अर्यः । इन्द्र । तनुहि । श्रवांसि । ओजः । स्थिराऽइव ।
धन्वनः । अभिऽमातीः । अस्मद्र्यक् । वावृधानः ।
सहःऽभिः । अनिऽभृष्टः । तन्वम् । वावृधस्व ॥ ६ ॥

हेइन्द्र अर्यः स्वामी त्वं श्रवांसि अन्नानि श्रवइत्यन्ननाम अस्मभ्यं वितनुहि विस्ता-रय प्रयच्छ तनोतेर्लोटि उतश्चप्रत्ययाच्छन्दसि वावचनमिति हेर्लुगभावः । तथा अभिमातीः अभितोमातीः मानं येषांते अभिमातयः शत्रवः तान् प्रति ओजआत्मीयं वीर्यं स्थिरेव स्थिराण्येव धन्वनः धनूंषिच विस्तारय तैः शत्रून् जहीत्यर्थः । अपिच अस्मद्र्यक् अस्मद-भिमुखांचनः विष्वग्देवयोश्चटेरद्र्यंचवावित्यद्र्यादेशः अद्रिसध्र्योरन्तोदात्तत्वेन निपातनात् उदात्तस्वरितयोर्यणइति धातोरकारस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वं सहोभिरात्मीयैर्बलैर्वावृधानः प्रवृद्धः भवस्व अनिभृष्टः शत्रुभिरपरिभवनीयः त्वं तन्वं आत्मीयं शरीरं वावृधस्व वर्धय प्र-वृद्धां तन्वं तन्यतइति तनूर्यज्ञः तं वर्धय त्वदागमनेनहि यज्ञोवर्धते ॥ ६ ॥

६. प्रभु इन्द्र, अन्न का विस्तार करो, शत्रुओं के ऊपर अपना अभि-लषित प्रभाव और धनुष फैलाओ। हमारे अनुकूल होकर बढ़ो। शत्रुओं से पराजय न प्राप्त करके अपने बल से शरीर को बढ़ाओ।

अथ सप्तमी—

इदं हविर्मघवन्तुभ्यं रातं प्रति सम्राळहृणानो गृभाय ।
तुभ्यं सुतो मघवन्तुभ्यं पक्वो३ऽद्धीन्द्र पिब च प्रस्थितस्य ॥ ७ ॥

इदम् । हविः । मघऽवन् । तुभ्यम् । रातम् । प्रति । सम्ऽराट् ।
अहृणानः । गृभाय । तुभ्यम् । सुतः । मघऽवन् । तुभ्यम् ।
पक्वः । अद्धि । इन्द्र । पिब । च । प्रऽस्थितस्य ॥ ७ ॥

हे मघवन् धनवन् सम्राट् सम्यक् राजमान सर्वेषामीश्वरेति वा इदं सोमादिलक्षणं रातं अस्माभिर्दत्तं हविः हे इन्द्र तुभ्यं अहृणानः अक्रुध्यन् प्रतिगृभाय प्रतिगृहाण ग्रहेर्लोटि श्नाप्रत्ययस्य छन्दसि शायजपीति शायजादेशः हृग्रहोर्भ इति भः संनिपातपरिभाषाया अनित्यत्वाद्धेर्लुक् हे मघवन् तुभ्यमेवायं सोमः सुतः अभिषुतः तुभ्यमेवायं पुरोडाशादिः पक्वः हे इन्द्र तं पुरोडाशमद्धि भक्षय । किंच प्रस्थितस्य हविर्धानादुत्तरवेदिं प्रस्थापितं सोमं पिब । चवायोगे-त्यनिघातः यद्वा आमन्त्रितस्याविद्यमानत्वेन तिङ्ङतिङ इत्यनिघातः ॥ ७ ॥

७. धनी इन्द्र, इस यज्ञ-सामग्री को तुम्हारे लिए हम अर्पित करते हैं। सम्राट् इन्द्र, क्रोध न करके इसे ग्रहण करो। धनी इन्द्र, सोम प्रस्तुत हुआ है। तुम्हारे लिए खाद्य पकाया गया है। यह सारा द्रव्य तुम्हारे पास जाता है। पियो और खाओ।

अथाष्टमी—

अद्धीदिन्द्र प्रस्थितेमा हवींषि चनो दधिष्व पचतोत सोमम् ।
प्रयस्वन्तः प्रति हर्यामसि त्वा सत्याः सन्तु यजमानस्य कामाः ॥ ८ ॥

अद्धि । इत् । इन्द्र । प्रऽस्थिता । इमा । हवींषि । चनः ।
दधिष्व । पचता । उत । सोमम् । प्रयस्वन्तः । प्रति ।
हर्यामसि । त्वा । सत्याः । सन्तु । यजमानस्य । कामाः ॥ ८ ॥

हे इन्द्र प्रस्थिता प्रस्थितानि उत्तरवेदिं प्रति इमा इमानि शेश्छन्दसि बहुलमिति शेर्लोपः हवींषि अद्धीत् भक्षयैव चनः चन इत्यन्ननाम तद्दधिष्व धारय उदरे प्रक्षिप दधातेर्लोटि छन्दस्युभयथेति थास आर्धधातुकत्वात् इडागमः पचता पक्वानि सवनीयपुरोडाशादीनि चकारस्य पचेर्भृमृदृशीत्यादिना कर्मणि अतच् प्रत्ययः उतापि च सोमं पिब ततः प्रयस्वन्तः प्रीणयन्ती-

श्रि पयोरूपं येन तदुभयः सन्तः त्वा त्वां प्रति इयमिसि इयमिः कामयामहे धनादीनि । इयर्मिः प्रेप्साकर्मा इदंतोमसिः तस्मात् यजमानस्य यागं कुर्वाणस्य कामाः धनादिविषयाअभिलाषाः सत्याः यथार्थाः सन्तु पूरुषयोःशानजिति यजेः शानन् प्रत्ययः नित्वादाद्युदात्तः ॥ ८ ॥

८. इन्द्र, यह सारी यज्ञ-सामग्री तुम्हारे पास जाती है। जो आहारीय द्रव्य पकाया गया है और जो सोम है, उन दोनों को ही पाओ। अन्न लेकर हम तुम्हें भोजन के लिए निमन्त्रित करते हैं। यजमानों के मन की वासनायें सफल हों।

प्रेन्द्राग्निभ्यांसुवचस्यामियर्मिसिन्धाविवप्रेरयन्नावमर्कैः ।
अयाइवपरिचरन्तिदेवायेअस्मभ्यंधनदाउद्भिदश्च ॥ ९ ॥ २१ ॥

प्र । इन्द्राग्निऽभ्याम् । सुऽवचस्याम् । इयर्मि । सिन्धौऽइव ।
प्र । ईरयम् । नावम् । अर्कैः । अयाःऽइव । परि । चरन्ति ।
देवाः । ये । अस्मभ्यम् । धनऽदाः । उत्ऽभिदः । च ॥ ९ ॥ २१ ॥

इन्द्राग्निभ्यां देवाभ्यां सुवचस्यां छन्दसि चेति यत्प्रत्ययः सुवचनार्हां स्तुतिमहं प्रेयर्मि प्रेरयामि । ऋगतौ जौहोत्यादिकः अर्तिपिपर्त्योश्चेत्यभ्यासस्येत्वं छेवदादन्हे चेति इन्द्राग्नो- रुभयपदप्रकृतिस्वरत्वे माघे नोत्तरपदेनुदात्तादाविति प्रतिषेधः सिंधाविव सिन्धौ नद्यां यथा नावं प्रेरयति तद्वत् अर्कैरर्चनीयैर्मन्त्रैः सहितां स्तुतिं प्रेरयं मयादिदं ईरगतौ प्रयन्तस्य लङ्युत्तमस्यामादेशः स्तुतास्ते देवाः अयाइव अयन्ति कर्मकरणार्थं गच्छन्तीत्यया ऋत्विजः कर्म- कराचा तद्वत् परिचरन्ति अस्मान् धनादिदानेन पूजयन्ति येदेवाः अस्मभ्यं धनदाः धनस्य दातारः उद्भिदः अस्मच्छत्रूणामुद्भेत्तारश्च येसन्ति ॥ ९ ॥

९. अग्नि और इन्द्र के लिए सुरचित स्तुति मैं प्रेरित करता हूँ। जैसे नदी में नाव भेजी जाती है, वैसे ही पूजनीय मन्त्रों से मैंने स्तुति प्रेरित की। पुरोहितों के समान देवता लोग परिचर्या करते हैं। वे हमारे शत्रुओं का विनाश करने के लिए हमें धन देते हैं।

नवाइति नवर्चं पंचमं सूक्तं भिक्षुर्नामआंगिरसऋषिः प्रथमाद्वितीये जगत्यौ शिष्टाः स- प्तत्रिष्टुभः अत्र धनस्यान्नस्यच दानं स्तूयते अतस्तद्देवत्यमिदं । तथाचानुक्रान्तं—नवाउभिक्षु- र्धनान्नदानप्रशंसाद्येजगत्याविति । गतोविनियोगः ।

तत्र प्रथमा—

नवाउदेवाःक्षुधमिद्वधंददुरुताशितमुपगच्छन्तिमृत्यवः ।
उतोरयिःपृणतोनोपदस्यत्युतापृणन्मर्डितारंनविन्दते ॥ १ ॥

न । वै । ऊँ इति । देवाः । क्षुधम् । इत् । वधम् । ददुः । उत ।
आशितम् । उप । गच्छन्ति । मृत्यवः । उतो इति । रयिः । पृणतः ।
न । उप । दस्यति । उत । अपृणन् । मर्डितारम् । न । विन्दते ॥ १ ॥

भिक्षुः प्रथमं व्यतिरेकमुखेनान्नदानं प्रशंसति देवाः खलु सर्वेषां क्षुधं नददुः नप्रा-यच्छन् किंतु वधमित् वधमेव दत्तवन्तः एवाहर्थो वधरूपां क्षुधं अन्नदानेन यः शमयति स-दाता खलु वहति पूर्णः यः अदत्वा भुंक्ते तं आशितं भुंजानं पुरुषं अपि मृत्यवः मरणान्युप-गच्छन्ति समीपे यान्ति आशितः कर्मेत्याद्युदाचत्वं । क्षुधार्तानां भोक्तॄणांच मरणं समानं किं दानेन धननाशरूपेण अतआह उतो उशब्दस्तथ्यर्थे पृणतः प्रयच्छतः पुरुषस्य रयिः ध-नं नोपदस्यति नउपक्षीयते दसुउपक्षये दैवादिकः पृणदाने तौदादिकः तस्य शत्रन्तस्य शतु-रनुमोनद्यजादीइति विभक्तेरादुदात्तत्वं दानप्रसंगेनादातारं दूषयति अपृणन् अप्रयच्छन् पुरुष-स्तु मर्डितारं आत्मनः सुखयितारं नविन्दते न कुत्रापि लभते इह यन्यतः अदानेन नसुख-यन्ति देवाअपि हविःप्रदानाभावात् ॥ १ ॥

१. देवों ने क्षुधा (भूख) की जो सृष्टि की है, वह प्राण-नाशिनी है। परन्तु आहार करने पर भी तो प्राण को मृत्यु से छुट्टी नहीं मिलती। तो भी दाता का धन कम नहीं होता। अदाता को कोई सुखी नहीं कर सकता।

अथ द्वितीया—

यआध्रायचकमानायपित्वोन्नवान्त्सन्रफितायोपजग्मुषे ।
स्थिरंमनःकृणुतेसेवतेपुरोतोचित्समर्डितारंनविंदते ॥ २ ॥

यः । आध्राय । चकमानाय । पित्वः । अन्नऽवान् । सन् ।
रफिताय । उपऽजग्मुषे । स्थिरम् । मनः । कृणुते । सेवते ।
पुरा । उतो इति । चित् । सः । मर्डितारम् । न । विन्दते ॥ २ ॥

यः पुरुषः स्वयमन्नवानपि आध्राय आध्रीयतेऽसावित्याध्रोदुर्बलः तस्मै पित्वः पितूनन्ना-नि चकमानाय चकमानः कान्तिकर्मा रफिताय रफतिर्हिंसार्थः दारिद्र्येण हिंसिताय उपजग्मुषे गृहं प्रत्यागताय अतिशयेन मनआत्मीयं अन्तःकरणं अदाने स्थिरं कृणुते कुरुते मनःस्थैर्य-करणेन तं क्लेशयतीत्यर्थः । कृणुते कृविहिंसाकरणयोः धिन्विकृण्व्योरच्चेति उप्रत्ययः करो-

तेर्वा व्यत्ययेन श्नुः विकरणस्वरः सतिशिष्टोपि लसार्वधातुकस्वरं नबाधते इति लसार्वधातुकस्वरः। नकेवलं क्लेशकरणं अपितु पुरा तस्य पुरस्तादेव सेवते भोगान् सोपि मर्डितारं आत्मनः सुखयितारं नविन्दते नकुत्रापि लभते ॥ २ ॥

२. जिस समय कोई भूखा मनुष्य भीख माँगने को उपस्थित होता है, अन्न की याचना करता है, उस समय जो अन्नवाला होकर भी हृदय को निष्ठुर रखता और सामने ही भोजन करता है, उसे कोई सुखदाता नहीं मिल सकता।

सइद्भोजोयोगृहवेददात्यन्नकामायचरतेकृशाय ।
अरमस्मैभवतियामहूताउतापरीषुकृणुतेसखायम् ॥ ३ ॥

सः । इत् । भोजः । यः । गृहवे । ददाति । अन्नऽकामाय ।
चरते । कृशाय । अरम् । अस्मै । भवति । यामऽहूतौ ।
उत । अपरीषु । कृणुते । सखायम् ॥ ३ ॥

अन्वयमुखेन प्रशंसति सइत् सएव भोजः दाताखलु यः गृहवे गृह्णातेर्गत्यर्थस्य कर्म स्यः प्रतिग्रहीत्रे अन्नकामाय अन्नं याचमानाय चरते गृहमागतवते कृशाय दारिद्र्येण एतादृशायाचिताय अन्नं ददाति प्रयच्छति अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं यामहूतौ यामागन्तारो देवाः अनयाविः कर्तिस्तुसहसहत्यादिना मन् प्रत्ययः ते आहूयन्तेऽनेनेति यामहूतिः यज्ञः तस्मिन् तस्मै दात्रे फलं अरमलं पर्याप्तं भवति कामप्रदानं भवतीत्यर्थः । उतापिच अपरीषु केवलपापकेति लोप् अन्यासु शत्रवीषु सेनासु सखायं कृणुते तद्वदाचरतीत्यर्थः तस्य सर्वे सखायएव नशत्रवइत्यर्थः ॥ ३ ॥

३. अन्न की इच्छा से किसी दुर्बल व्यक्ति के भिक्षा माँगने पर जो अन्न-दान करता है, वही दाता है। उसे सम्पूर्ण यज्ञ-फल मिलता है और वह शत्रुओं में भी सखा पा लेता है।

नससखायोनददातिसख्येसचाभुवेसचमानायपित्वः ।
अपास्मात्प्रेयान्नतदोकोअस्तिपृणन्तमन्यमरणंचिदिच्छेत् ॥ ४ ॥

न । सः । सखा । यः । न । ददाति । सख्ये । सचाऽभुवे ।
सचमानाय । पित्वः । अप । अस्मात् । प्र । इयात् । न । तत् ।
ओकः । अस्ति । पृणन्तम् । अन्यम् । अरणम् । चित् । इच्छेत् ॥ ४ ॥

व्यतिरेकेणनिन्दामाह सपुरुषः सखा नभवति यः पुरुषः सचाभुवे सर्वदा सहभवनशीलाय सचमानाय सेवमानाय उपसर्जनीभूताय सख्ये सखिजनाय पित्वः पितूनन्नानि नददाति नप्रयच्छति ससुहृत्तमोभवतीत्यर्थः अस्माददातुः सख्युः सः अपप्रेयात् अपगच्छेत् यथैनं परित्यज्य गच्छेत् इणोलिङि यासुट् अस्मिं अस्य ओकः निवासः नास्ति नभवति सदनंहि बन्धुभिः परिगतं। सगतः पुरुषः पृणन्तंप्रयच्छन्तं अन्यमरणं चित् अर्यं स्वामिनमेव इच्छेत् कामयेत ॥ ४ ॥

४. अपना साथी पास आता है और मित्र होकर भी जो व्यक्ति उसे अन्नवान नहीं करता, वह मित्र कहाने योग्य नहीं है। उसके पास से चला जाना ही उचित है। उसका गृह गृह ही नहीं है। उस समय किसी धनी दाता के यहाँ जाना ही उचित है।

पृणीयादिन्नाधमानायतव्यान्द्राघीयांसमनुपश्येतपन्थाम्।
ओहिवर्तन्तेरथ्येवचक्रान्यमन्यमुपतिष्ठन्तरायः ॥ ५ ॥ २२ ॥

पृणीयात्। इत्। नाधमानाय। तव्यान्। द्राघीयांसम्। अनु। पश्येत। पन्थाम्। ओ इति। हि। वर्तन्ते। रथ्याऽइव। चक्रा। अन्यम्ऽअन्यम्। उप। तिष्ठन्त। रायः ॥ ५ ॥ २२ ॥

धनवन्तं पुरुषं दाने प्रेरयति तव्यान् तवीयान् धनैरतिशयेन प्रवृद्धः पुरुषः नाधमानाय याचमानायार्थिने पृणीयादित् धनानि दद्यादेव पृपालनपूरणयोः प्वादीनां ह्रस्वः यदि दद्यात् द्राघीयांसं दीर्घशब्दादीयसुनि प्रियस्थिरेत्यादिना द्राघि इत्यादेशः दीर्घतमं पथां पंथानं सुकृतमार्गमनुपश्येत अनुपश्येत व्यत्ययेनात्मनेपदं। तत्र कारणमाह रायो धनानि ओहि आउ आवर्तन्ते खलु एकत्र नतिष्ठन्तीत्यर्थः। तत्र दृष्टान्तः—रथ्येव यथा रथ्यानि रथाद्यदिति तस्येदमित्यर्थे यत् रथसंबन्धीनि चक्राणि उपर्यधोभावेनावर्तन्ते तद्वत् आवृत्तिमेव दर्शयति अन्यमन्यं पुरुषं धनान्युपतिष्ठन्ते समवेतानि भवन्ति। उपाद्देवपूजासंगतिकरणइत्यात्मनेपदं तस्माद्धनानि देयानीतिभावः ॥ ५ ॥

५. याचक को अवश्य धन देना चाहिए। दाता को अत्यन्त लम्बा मार्ग (पुण्य-पथ) मिलता है। जैसे रथ-चक्र नीचे-ऊपर घूमता है, वैसे ही धन भी कभी किसी के पास रहता है और कभी दूसरे के पास चला जाता है—कभी एक स्थान पर स्थिर नहीं रहता।

॥ इत्यष्टमस्य षष्ठे द्वाविंशोवर्गः ॥ २२ ॥

अथ षष्ठी—

मोघमन्नँविन्दतेअप्रचेताःसत्यंब्रवीमिवधइत्सतस्य ।
नार्यमणंपुष्यतिनोसखायंकेवलाघोभवतिकेवलादी ॥ ६ ॥

मोघम् । अन्नम् । विन्दते । अप्रऽचेताः । सत्यम् । ब्रवीमि ।
वधः । इत् । सः । तस्य । न । अर्यमणम् । पुष्यति । नो इति ।
सखायम् । केवलऽअघः । भवति । केवलऽआदी ॥ ६ ॥

अदातारं दूषयति अप्रचेताः अप्रकृष्टज्ञानः दानेचेतोमनोयस्य नभवति सभोघं व्यर्थमेवा-न्नं विन्दते लभते । विदुलाभे तौदादिकः शेमुचादीनामिति नुमागमः । इदं सत्यं यथार्थमेवेति ब्रवीमि ऋषिरहं वदामि नकेवलं व्यर्थं किंतु तस्य पुरुषस्य तदन्नंवधएव अन्नं परासुरयतः स्वच्छन्दस्य वधसामानाधिकरण्यात् पुंल्लिंगता यथाणेरणावित्यत्र यत्कर्मसएवकर्तेति । अथवा सनिरर्थकोवधएव सः पुरुषः अर्यमणं उपलक्षणमिदं सर्वान् देवान् अर्यमादीन्नपुष्यति हविः प्रदानेन नपोषयति नो नापि सखायं समानख्यानं अभ्यागतमतिथिं मित्रवर्गं च नपोषयति पु-ष्यतेः दैवादिकः यच्छन्दाध्याहारादनिघातः अतएव केवलादी अदेः सुप्यजातावितिणिनिः अतउपधालक्षणावृद्धिः केवलमसाक्षिकमन्नं भुंजानः सकेवलाघोभवति केवलपापवान्भवति अघमेवकेवलं तस्य शिष्यते नैहिकं नामुष्मिकमिति तस्माद्यथा कथंचिद्दातव्यमित्यभिप्रायः ॥ ६ ॥

६. जिसका मन उदार नहीं है, उसका भोजन करना वृथा है। उसका भोजन उसकी मृत्यु के समान है। जो न तो देवता को देता है और न मित्र को देता है और स्वयं भोजन करता है, वह केवल पाप ही खाता है।

अथ सप्तमी—

कृषन्नित्फालआशितंकृणोतियन्नध्वानमपवृङ्क्तेचरित्रैः ।
वदन्ब्रह्मावदतोवनीयान्पृणन्नापिरपृणन्तमभिष्यात् ॥ ७ ॥

कृषन् । इत् । फालः । आशितम् । कृणोति । यन् । अध्वानम् ।
अप । वृङ्क्ते । चरित्रैः । वदन् । ब्रह्मा । अवदतः । वनीयान् । पृणन् ।
आपिः । अपृणन्तम् । अभि । स्यात् ॥ ७॥

कृषन् कृषिं कुर्वन् फालः आशितं कर्षकं भोक्तारं कृणोति करोति । तथा अध्वानं मार्गं यन् इणः शतरि नुमागमः गच्छन् पुरुषः चरित्रैः आत्मीयैर्गमनैः अपवृंक्ते स्वामिनो धनमावर्जयति । वृजी वर्जने आदादिकः अनुदात्तेत् । वदन् शास्त्रार्थं ब्रुवाणो ब्रह्मा ब्राह्मणः अवदतः शास्त्रार्थं अब्रुवाणात् धनात् वनीयान् संभक्तृतमः प्रियकरो भवति । वननेस्तृजन्तस्य ईयसुनि तुरिष्ठेमेयः स्विति तृलोपः । ते यथा स्वकर्मणि प्रवर्तमानाः परेषामुपकारकाः तथा पृणन् दाता पुरुषः अपृणन्तं अदातारं जनमभिलक्ष्य आपिः स्यात् बन्धुर्भवेत् ॥ ७ ॥

७. कृषि-कार्य करके हल अन्न प्रस्तुत करता है—वह अपने मार्ग से जाकर अपने कर्म के द्वारा शस्य (अन्न) उत्पादन करता है। जैसे विद्वान् पुरोहित मूर्ख से श्रेष्ठ है, वैसे ही दाता सदा अदाता के ऊपर रहता है।

एकपाद्भूयोद्विपदोविचक्रमेद्विपात्त्रिपादमभ्येतिपश्चात् ।
चतुष्पादेतिद्विपदामभिस्वरेसंपश्यन्पङ्क्तीरुपतिष्ठमानः ॥ ८ ॥

एकऽपात् । भूयः । द्विऽपदः । वि । चक्रमे । द्विऽपात् । त्रिऽपादम् । अभि । एति । पश्चात् । चतुःऽपात् । एति । द्विऽपदाम् । अभिऽस्वरे । सम्ऽपश्यन् । पङ्क्तीः । उपऽतिष्ठमानः ॥ ८ ॥

अत्र पादशब्दो भागवचनः एकपात् एकभागधनः पुरुषः द्विपदः द्विगुणधनस्य मार्गं भूयः तृतीयायाः सुः भूयसा कालेन विचक्रमे विविधं गच्छति । वेः पादविहरणे इत्यात्मनेपदं तथा द्विपात्पुरुषः त्रिपादं त्रिभागधनं पुरुषं पश्चादभ्येति अभिगच्छति । चतुष्पात् चतुर्भागधनस्तु द्विपदां बहुवचनादेकपादादयः उपलक्ष्यन्ते एकपाद्धनादीनां पंक्तीः अभिस्वरे अभिगमने संपश्यन् सम्यगीक्षमाणः सन् उपतिष्ठमानः एति गच्छमानो भवति । अन्योन्यापेक्षया सर्वे उत्तमाधमाः तस्मात्स्वहमेव धनवानिति न मन्येत किंतु अतिथिभ्यो धनानि दद्यादेवेत्यर्थः ॥ ८ ॥

८. जिसके पास एक अंश सम्पत्ति है, वह दो अंश सम्पत्ति के अधिकारी की याचना करता है, जिसके पास दो अंश हैं, वह तीनवाले के पास जाता है और जिसे चार अंश प्राप्त हैं, वह उससे अधिकवाले के पास जाता है। इसी प्रकार श्रेणी बँधी हुई है। अल्प धनी अधिक धनी की उपासना करता है।

समौचिद्धस्तौनसमंविविष्टःसंमातराचिन्नसमंदुहाते ।
यमयोश्चिन्नसमावीर्याणिज्ञातीचित्सन्तौनसमंपृणीतः ॥ ९ ॥ २३ ॥

समौ । चित् । हस्तौ । न । समम् । विविष्टः । सम्ऽमातरा । चित् । न । समम् । दुहाते इति । यमयोः । चित् । न । समा । वीर्याणि । ज्ञाती इति । चित् । सन्तौ । न । समम् । पृणीतः ॥ ९ ॥ २३ ॥

अतिथिश्योषनममयच्छन्नपि ममभ्रावादास्यति इत्यिचेत्तत्र हेतुमाह समौचित् इस्तौ सु-मावपि समं समानं नविविष्टः कार्यंनन्यामुतः । विष्णुव्याशै जौहोत्यादिकः संज्ञापूर्वकस्यविधे-रनित्यत्वादभ्यासस्यगुणाभावः । तथासंमातरा वत्सस्य मातरौ धेनू समेअपि समं समानं प-योनदुहाते यमयोश्चिद् सहजातयोः पुत्रयोरपि समा समानि वीर्याणि नसन्ति तस्मात् ज्ञाती चित् एकस्मिन्कुलेसन्तौ जातावपि समंनपृणीतः नयपच्छतः । तस्माद्यस्यधनमस्ति सएवद-द्यादित्यर्थः ॥ ९ ॥

९. हम लोगों के दोनों हाथ समान रूपवाले हैं; परन्तु धारण करने की शक्ति समान नहीं है। एक माता से उत्पन्न होकर दो गायें समान दुग्ध नहीं देतीं। दो (यमज) भ्राता होने पर भी उनका पराक्रम विभिन्न प्रकार का होता है। एक वंश की सन्तान होकर भी दो व्यक्ति समान दाता नहीं होते।

॥ इत्यष्टमस्य षष्ठे चतुर्विंशोवर्गः ॥ २३ ॥

अग्नेहंसीति नवर्चंषष्ठंसूक्तं आमहीयगोत्रस्य उरुक्षयस्यार्षं गायत्रं रक्षोहाग्निर्देवता । त-थाचानुक्रम्यते—अग्नेहंस्युरुक्षयआमहीयवआग्नेयं राक्षोघ्नं गायत्रंत्विति । मथ्यमानेआवधा-यमानइदमनुवक्तव्यं । सूत्रितंच—अजायमानेत्वेवतस्मिन्नेवावसानेग्नेहंसिन्यत्रिणमिति सूक्तमाव-पेदिति । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरपि गायत्रेछन्दसीदंसूक्तं । सूत्रितंच—अग्नेहंस्यग्निंछिन्नत्नुन-इति । दशमेहनि धिष्ण्यागाराग्निविहरणे आद्याजप्या । सूत्रितंच—परित्वाग्नेपुरंवयमित्येतस्याः स्थानेग्नेहंसिन्यत्रिणमिति ।

अग्ने॒ हंसि॒ न्य१॒॑त्रिणं॒ दीद्य॒न्मर्त्ये॒ष्वा । स्वे क्षये॑ शुचिव्रत ॥ १ ॥

अग्ने॑ । हंसि॑ । नि । अ॒त्रिण॑म् । दीद्य॑त् । मर्त्ये॑षु । आ । स्वे । क्षये॑ । शु॒चि॒ऽव्र॒त ॥ १ ॥

हे शुचिव्रत पूतकर्मन् दीप्यमानतेजस्कवा हे अग्ने अत्रिणं अत्तारं शत्रुं तमोरूपं नि नितरां हंसि विनाशय आमंनिदस्माविद्यमानत्वेन पादादित्वादनिघातः । किंकुर्वन् मर्त्येषु मनुष्येषु य-जमानेषु आभिमुख्येन दीद्यत् कर्मसिध्यर्थं मकाशमानः। दीदेतिर्दीप्तिकर्मा । तथा स्वे आत्मीये निवासभूते आहवनीयादिस्थाने दीप्यमानः क्षयोनिवासइत्याद्युदात्तत्वं ॥ १ ॥

१. पवित्र व्रतवाले अग्नि, मनुष्यों के बीच तुम अपने स्थान में प्रदीप्त होओ। शत्रु का वध करो।

उत्ति॑ष्ठसि॒ स्वाहु॑तो घृ॒तानि॒ प्रति॑ मोदसे । यत्त्वा॒ स्रुचः॑ स॒मस्थि॑रन् ॥ २ ॥

उत् । तिष्ठसि । सुऽआहुतः । घृतानि । प्रति । मोदसे ।
यत् । त्वा । स्रुचः । सम्ऽअस्थिरन् ॥ २ ॥

हे अग्ने स्वाहुतः अस्माभिः सुष्ठुआहूयमानः सन् उत्तिष्ठसि अरणीभ्यामुद्गतोभव क-र्मकर्मत्वादात्मनेपदाभावः । तदनन्तरं घृतानि घृतसहितान्यस्माभिः दीयमानानि हवींषि प्र-तिमोदसे हृष्टोभव । मुदहर्षे भौवादिकः अनुदात्तेत् यदा त्वा त्वां स्रुचोजुह्वादीनि पात्राणि समस्थिरन् संगतान्यभवन् समवप्रविभ्यःस्थइति तङ्प्यात्मनेपदं स्थाघ्वोरिच्चेतिसिचः कित्वं ईकारस्थान्त्यादेशः । ह्रस्वादंगादितिसिचोलोपः व्यत्ययेनझस्यरन् तिङ्ङिचोदात्तवतीतिगतेर्नि-घातः ॥ २ ॥

२. स्रुक् नाम का यज्ञ-पात्र तुम्हारे लिए उठाया गया है। तुम्हें उत्तम आहुति दी गई है। तुम उत्तम घृत के प्रति रुचि करो।

सआहुतोविरोचतेग्निरीळेन्योगिरा । स्रुचाप्रतीकमज्यते ॥ ३ ॥

सः । आऽहुतः । वि । रोचते । अग्निः । ईळेन्यः । गिरा ।
स्रुचा । प्रतीकम् । अज्यते ॥ ३ ॥

आहुतः आभिमुख्येनहुतः गतिरनन्तरइति गतेःप्रकृतिस्वरः । गिरा स्तुतिलक्षणयावाचा ईळेन्यः स्तोतव्यः सोग्निर्विरोचते अत्यर्थं दीप्यते । तथा प्रतीकं सर्वेषां देवानां पूर्वमेव स्रुचा घृतसहितया अज्यते सिच्यते ॥ ३ ॥

३. अग्नि को बुलाया गया है। वे वाक्य के द्वारा स्तुत्य हैं। वे प्रदीप्त होते हैं। सभी देवों के पहले उन्हें स्रुक् के द्वारा घृत-युक्त किया जाता है।

घृतेनाग्निःसमज्यतेमधुप्रतीकआहुतः । रोचमानोविभावसुः ॥ ४ ॥

घृतेन । अग्निः । सम् । अज्यते । मधुऽप्रतीकः । आऽहुतः ।
रोचमानः । विभाऽवसुः ॥ ४ ॥

अग्निः घृतेन हविषा समज्यते सम्यक् सिक्तोभवति । कीदृशः मधुप्रतीकः घृतमयमुखा-वयवः आहुतः स्तुतिभिर्हविर्भिर्वा रोचमानः दीप्यमानः विभावसुः स्वदीप्त्या सर्वमाच्छादयन्-सः । यद्वा दीप्तिरेवधनं यस्य सः ॥ ४ ॥

४. अग्नि में आहुति दी गई। उनकी देह घृतमय हुई। वे दीप्तिमान् और समृद्ध प्रकाश से युक्त हुए। वे घृताक्त हुए।

आग्नेयीमे होतुरतिरिक्तोक्थ्ये जरमाणःसमिध्यसइत्यनुरूपस्तृचः। सूत्रितंच—अग्नाचोष-वद्विविड्ढि जरमाणःसमिध्यसइति ।

अत्र प्रथमा सूक्ते पंचमी—

जरमाणःसमिध्यसेदेवेभ्योहव्यवाहन। तंत्वाहवन्तमर्त्याः॥५॥२४॥

जरमाणः। सम्। इध्यसे। देवेभ्यः। हव्यऽवाहन।
तम्। त्वा। हवन्त। मर्त्याः॥ ५॥ २४॥

हे हव्यवाहन हव्यानांप्रापयितः हव्येऽनन्तःपादमिति ञ्युट् जरमाणः स्तोतृभिः स्तूयमा-नः। जरतिःस्तुतिकर्मा। सत्वं देवेभ्यः देवार्थं समिध्यसे हविर्भिः सम्यग्दीप्यसे। तं तादृशं त्वा त्वां मर्त्याः मनुष्येषु साधवोयजमानाः हवन्त आह्वयन्ति। ह्वयतेर्लङि बहुलंछन्दसीतिसं-प्रसारणं ॥ ५ ॥

५. अग्नि, तुम देवों के पास हवि ले आया करते हो। स्तोत्र करने पर तुम प्रज्वलित होते हो। तुम्हें मनुष्य बुलाते हैं।

॥ इत्यष्टमस्य षष्ठे चतुर्विंशोवर्गः ॥ २४ ॥

अथ षष्ठी—

तंमर्ताअमर्त्यंघृतेनाग्निंसपर्यत। अदाभ्यंगृहपतिम् ॥ ६ ॥

तम्। मर्ताः। अमर्त्यम्। घृतेन। अग्निम्। सपर्यत।
अदाभ्यम्। गृहऽपतिम् ॥ ६ ॥

हे मर्ताः ऋत्विजः अमर्त्यं मनुष्यधर्मरहितं अग्निं घृतेन हविषा सपर्यत परिचरत। सप-र्यतिःकण्ड्वादिः। कीदृशमदाभ्यं कैश्चिदप्यहिंस्यं दभेर्हेतिकत्वव्यमितिण्यत्। गृहपतिं गृहस्य स्वामिनं यजमानस्यं पत्यावैश्वर्यइति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥ ६ ॥

६. मरण-शील मनुष्यो, अग्नि अमर, दुर्द्धर्ष और गृह के स्वामी हैं। घृत-द्वारा उनकी पूजा करो।

अथ सप्तमी—

अदाभ्येनशोचिषाग्नेरक्षस्त्वंदह। गोपाऋतस्यदीदिहि ॥ ७ ॥

अदाभ्येन। शोचिषा। अग्ने। रक्षः। त्वम्। दह। गोपाः।
ऋतस्य। दीदिहि ॥ ७ ॥

हे अग्ने त्वमदाभ्येनाहिंस्येन शोचिषा तेजसा रक्षः । जातावेकवचनं । सर्वान् राक्षसा-न् दह विनाशय । किंच व्रतस्य यज्ञस्य गोपा गोपायिता सन् दीदिहि दीप्यस्व ॥ ७ ॥

७. अग्नि, प्रचण्ड तेज के द्वारा तुम राक्षसों को जलाओ। यज्ञ के रक्षक होकर दीप्ति धारण करो।

सत्वमग्नेप्रतीकेनप्रत्योषयातुधान्यः । उरुक्षयेषुदीद्यत् ॥ ८ ॥

सः । त्वम् । अग्ने । प्रतीकेन । प्रति । ओष ।
यातुऽधान्यः । उरुऽक्षयेषु । दीद्यत् ॥ ८ ॥

हे अग्ने स त्वं प्रतीकेन तदवयवभूतेन तेजसा यातुधान्यः यातुधानीः राक्षसीः प्रत्योष प्रतिकूलं दह । उषदाहे औणादिकः ङीटि हेलुक् धातोरवीविषयादिति यातुधानशब्दस्य ङीप् उदात्तस्वरितयोर्यणःस्वरितत्वं किंकुर्वन् उरुक्षयेषु विस्तीर्णेषुनिवासेषु आहवनीयादिषु दीद्यत् दीप्यमानः ॥ ८ ॥

८. अग्नि, अपने स्वभाव-सिद्ध तेज के द्वारा राक्षसियों को जलाओ। अपने प्रशस्त स्थानों पर रहकर दीप्ति धारण करो।

तंत्वागीर्भिरुरुक्षयाहव्यवाहंसमीधिरे । यजिष्ठंमानुषेजने॥९॥२५॥

तम् । त्वा । गीःऽभिः । उरुऽक्षयाः । हव्यऽवाहम् । सम् ।
ईधिरे । यजिष्ठम् । मानुषे । जने ॥ ९ ॥ ॥ २५ ॥

हे अग्ने उरुक्षयाः बहुनिवासा यजमानाः हव्यवाहं हविषांवोढारं मानुषे मनुष्यसंबन्धि-नि जने जनमध्ये यजिष्ठं यष्टृतमं तं त्वा त्वां गीर्भिः स्तुतिभिः घृताहुतैर्हविर्भिः समीधिरे सम्यगदीदिपन् । इन्धेर्लिटि इन्धिभवतिभ्यांचेतिकित्वं नलोपः ॥ ९ ॥

९. मनुष्यों में तुम सर्वश्रेष्ठ यज्ञ-कर्त्ता हो। तुम्हारा निवास-स्थान अद्भुत है। तुम हव्य-वाहक हो। तुम्हें स्तुति के साथ प्रज्वलित किया जाता है।

॥ इत्यष्टमस्य षष्ठे पंचविंशोवर्गः ॥ २५ ॥

हविषाइति त्रयोदशर्चं सप्तमं सूक्तं गायत्रं इन्द्रोलबरूपमास्थाय सोमपानंकुर्वन् तदानी-र्हर्षनिर्भरः सन् स्वात्मानमनेनसूक्तेनास्तावीत् । अतोलबरूपापन्नइन्द्रऋषिः सएवदेवता । तथाचानुक्रम्यते—हविषैस्त्रयोनैन्द्रोलबआत्मानंतुष्टावेति । गतोविनियोगः ।

तत्र प्रथमा—

इ॒ति॒वाइति॑मे॒मनो॒गाम॑श्वं॑सनुया॒मिति॑ । कु॒वित्सोम॒स्यापा॒मिति॑॥१॥

इति॑ । वै । इति॑ । मे॒ । मनः॑ । गाम् । अश्व॑म् । स॒नु॒या॒म् । इति॑ ।
कु॒वित् । सोम॑स्य । अपा॑म् । इति॑ ॥ १ ॥

इतिवै इत्थं खलु इति एवंप्रकारेण मे मदीयं मनो वर्तते तं प्रकारं दर्शयति गामश्वं च सनुयां स्तोतृभ्यः प्रयच्छामीति । षणु दाने तनादिकः । इतिशब्दो हेतौ यस्मात् कुविद्बहुवारं सोमस्य सोमं अपां पीतवानस्मि क्रियाग्रहणंकर्तव्यमिति सोमस्य संप्रदानसंज्ञा चतुर्थ्यर्थे बहुल-मितिषष्ठी पापाने लुङि गातिस्थेतिसिचो लुक् कुवियोगादनिघातः ॥ १ ॥

१. मेरी (इन्द्र की) इच्छा है कि, मैं गौ, अश्व आदि का दान करूँ। मैंने कई बार सोम-पान किया है।

प्रवाताइ॑व॒दोध॑त॒उन्मा॑पी॒ताअ॑यंसत । कु॒वित्सोम॒स्यापा॒मिति॑॥२॥

प्र । वाताः॑ऽइव । दोध॑तः । उत् । मा॒ । पी॒ताः । अ॒यं॒स॒त॒ ।
कु॒वित् । सोम॑स्य । अपा॑म् । इति॑ ॥ २ ॥

दोधतः कम्पयमाना वाताइव वायवो यथा वृक्षादीन उद्यच्छन्ते तद्वत् पीताः सोमाः मामां प्रकर्षेण उदयंसत उद्यच्छन्ते । यमेर्लुङि समुदाङ्भ्योयमोऽग्रंथेइत्यात्मनेपदं । यस्माद्बहुवारं सोममपां ॥ २ ॥

२. जैसे वायु वृक्ष को कँपाता और ऊपर उठाता है, वैसे ही सोम-रस, पिये जाने पर, मुझे ऊपर उठाता है। मैंने कई बार सोम पिया है।

उन्मा॑पी॒ताअ॑यंसत॒रथ॒मश्वा॑इवा॒शवः॑ । कु॒वित्सोम॒स्यापा॒मिति॑॥३॥

उत् । मा॒ । पी॒ताः । अ॒यं॒स॒त॒ । रथ॑म् । अश्वाः॑ऽइव । आ॒शवः॑ ।
कु॒वित् । सोम॑स्य । अपा॑म् । इति॑ ॥ ३ ॥

पीताः सोमाः मां उदयंसत उद्यच्छन्ते । अत्रदृष्टान्तः—रथमश्वाइव यथा आशवः क्षिप्रगामिनः गमनेनव्याप्तावा अश्वा रथमुद्गमयन्ति तद्वत् ॥ ३ ॥

३. जैसे शीघ्रगामी अश्व रथ को ऊपर उठाये रखता है, वैसे ही सोम ने, पिये जाने पर, मुझे ऊपर उठा रक्खा है। मैंने अनेक बार सोम-पान किया है।

अथ चतुर्थी—

उप॑ मा म॒तिर॑स्थित वा॒श्रा पु॒त्रमि॑व प्रि॒यम् । कु॒वित्सोम॒स्यापा॒मिति॑ ॥४॥

उप॑ । मा॒ । म॒तिः । अ॒स्थि॒त॒ । वा॒श्रा । पु॒त्रम्ऽइ॑व । प्रि॒यम् ।
कु॒वित् । सोम॑स्य । अपा॑म् । इति॑ ॥ ४ ॥

मतिः स्तोतृभिः क्रियमाणास्तुतिः मा मामुपास्थित संयोजयति उपाद्देवपूजासंगतिकरणेत्यात्मनेपदं कथमिव वाश्रा पुत्रमिव यथा वाश्रा शब्दायमानाधेनुः प्रियं पुत्रं वत्सं संगच्छति तद्वत् ॥ ४ ॥

४. जैसे गाय "हम्बा" कहती हुई बछड़े के प्रति दौड़ती है, वैसे ही मेरी ओर स्तुति जाती है। मैंने अनेक बार सोम पिया है।

अ॒हं तष्टे॑व व॒न्धुरं॒ पर्य॑चामि हृ॒दा म॒तिम् । कु॒वित्सोम॒स्यापा॒मिति॑ ॥५॥

अ॒हम् । तष्टा॑ऽइव । व॒न्धुर॑म् । परि॑ । अ॒चा॒मि॒ । हृ॒दा । म॒तिम् ।
कु॒वित् । सोम॑स्य । अपा॑म् । इति॑ ॥ ५ ॥

तष्टेव तक्षा यथा वंधुरं सारथिनिवासस्थानं तद्वान् वा उपलक्ष्यते रथस्थानं रथं वा साधुकरोति तद्वदहं मतिं स्तुतिं हृदा आत्मीयेनमनसा पर्यचामि साधुकरणाय परिगच्छामि ॥५॥

५. जैसे त्वष्टा रथ के ऊपर के भाग (सारथि-स्थान) को बनाते हैं, वैसे ही मैं भी स्तोता के मन में स्तोत्र का उदय कर देता हूँ। मैंने अनेक बार सोम पिया है।

न॒हि मे॑ अक्षि॒पच्च॒नाच्छा॑न्त्सुः॒ पञ्च॑ कृ॒ष्टयः॑ । कु॒वित्सोम॒स्यापा॒मिति॑ ॥६॥२६॥

न॒हि । मे॒ । अ॒क्षि॒ऽपत् । च॒न । अ॒च्छा॒न्त्सुः॒ । पञ्च॑ । कृ॒ष्टयः॑ ।
कु॒वित् । सोम॑स्य । अपा॑म् । इति॑ ॥ ६ ॥ २६ ॥

चनेति निपातसमुदायोऽप्यर्थे पंचकृष्टयोनिषादपंचमाश्चत्वारोवर्णाःपंचजनाः। यद्वा देवमनुष्याद्याः मे मदीयमक्षिपत् चक्षुःपतनं दृष्टिसंचारं नह्यच्छान्त्सुः नसंवृण्वन्ति। नहिप्रयुः हलोऽपि रिलोपोविपतइतिश्रुतेः। छदिअपवारणे. चुरादीनामिविवाणयन्तत्वादनयव्याप्येलुङि इत्यंतलक्षणावृद्धिः यस्माद्बहुवारं सोममपां ॥ ६ ॥

६. पञ्च जन (चार वर्ण और निषाद) मेरी दृष्टि से ओझल नहीं हो सकते। मैंने अनेक बार सोम-पान किया है।

॥ इत्यष्टमस्य षष्ठे षड्विंशोवर्गः ॥ २६ ॥

अथ सप्तमी—

नहि मे रोदसी उभे अन्यं पक्षं चन प्रति । कुवित्सोमस्यापामिति ॥ ७ ॥

नहि । मे । रोदसी इति । उभे इति । अन्यम् । पक्षम् । चन । प्रति । कुवित् । सोमस्य । अपाम् । इति ॥ ७ ॥

उभे रोदसी द्यावापृथिव्यौ मे मदीयमन्यं पक्षं चन पक्षमपि प्रतिसमानेन भवतः ॥ ७ ॥

७. द्यावापृथिवी—दोनों मेरे एक पार्श्व के समान भी नहीं हैं। मैंने अनेक बार सोम पिया है।

अभि द्यां महिना भुवमभीमां पृथिवीं महीम् । कुवित्सोमस्यापामिति ॥ ८ ॥

अभि । द्याम् । महिना । भुवम् । अभि । इमाम् । पृथिवीम् । महीम् । कुवित् । सोमस्य । अपाम् । इति ॥ ८ ॥

उक्तमर्थं प्रतिपादयति महिना महिम्ना आत्मीयेन द्यां द्युलोकमभिभुवं अभिभवामि तथा महीं महतीं इमां पृथिवीं स्वमहिम्ना अभिभवामि भवतेर्लङ्छान्दसो विकरणस्य लुक् भूसुवोस्तिङीति गुणप्रतिषेधे उवङादेशः ॥ ८ ॥

८. मेरी महिमा स्वर्ग और विस्तृत पृथिवी को लांघती है। मैंने अनेक बार सोम पिया है।

हन्ताहं पृथिवीमिमां नि दधानीह वेह वा । कुवित्सोमस्यापामिति ॥ ९ ॥

हन्त । अहम् । पृथिवीम् । इमाम् । नि । दधानि । इह । वा । इह । वा । कुवित् । सोमस्य । अपाम् । इति ॥ ९ ॥

हन्तेति संभावनायां अनुज्ञायां वा संभावयामि एतदनुजानामि वा किंतद् अहमिमां पृथिवीं इहवान्तरिक्षे निदधानि इहवाद्युलोके इति हस्तेन निर्दिशति दधातेर्लोटि मेर्निः ॥ ९ ॥

९. मेरी इतनी शक्ति है कि, यदि कहो, तो इस धरित्री को एक स्थान से दूसरे स्थान में ले जाकर रख सकता हूं। मैंने अनेक बार सोम-पान किया है।

ओषमित्पृथिवीमहं जङ्घनानीह वेह वा । कुवित्सोमस्यापामिति ॥ १० ॥

ओषम् । इत् । पृथिवीम् । अहम् । जङ्घनानि । इह । वा । इह । वा । कुवित् । सोमस्य । अपाम् । इति ॥ १० ॥

अहं पृथिवीमिमामिहास्थितोऽपि स्वतेजसा तापकमादित्यं इह वान्तरिक्षे इह वा द्युलोके गमनानि अङ्गंयापयानि इति विपूरणः हन्तेर्गत्यर्थस्य यङ्लुगन्तस्य लोटि रूपं छान्दसः ॥ ॥ १० ॥

१०. इस पृथिवी को मैं जला सकता हूँ। जिस स्थान को कहो, मैं उसे विध्वस्त कर दूँ। मैंने अनेक बार सोम-पान किया है।

दिविमेअन्यःपक्षोऽधोअन्यमचीकृषम् । कुवित्सोमस्यापामिति॥ ११॥

दिवि । मे । अन्यः । पक्षः । अधः । अन्यम् । अचीकृषम् ।
कुवित् । सोमस्य । अपाम् । इति ॥ ११ ॥

मे मदीयः अन्यः पक्षः दिवि द्युलोके स्थापितः अधः पूर्वाधरावराणामसीत्यादिनास्ति-प्रत्ययः प्रकृतेरधादेशश्च अधस्तात्पृथिव्यामन्यं पक्षमचीकृषं अकार्षं कृष विलेखने ण्यन्तस्य लुङि चङि णिश्रीत्यादिना चङ्‌छन्दसीति विकल्पनात् विलेखनं नामोत्पादनं उत्पादयं आत्मीयमित्यर्थः ॥ ११ ॥

११. मेरा एक पार्श्व आकाश में है और एक पार्श्व पृथिवी पर है। अनेक बार मैंने सोम-पान किया है।

अहमस्मिमहामहोऽभिनभ्यमुदीषितः । कुवित्सोमस्यापामिति॥ १२॥

अहम् । अस्मि । महाऽमहः । अभिऽनभ्यम् । उत्ऽईषितः । कुवित् ।
सोमस्य । अपाम् । इति ॥ १२ ॥

अभिनभ्यं नभो नभ्यस्थानेऽभवं नभ्यमन्तरिक्षं उगवादिभ्योऽपदिति यत्प्रत्ययः यस्येति लोपः लक्षणेनाभिप्रतीआभिमुख्ये इत्यव्ययीभावसमासस्वरः अन्तरिक्षमभि उदीषितः उद्गतः सूर्यात्माहं महामहोऽस्मि महतामपि महानस्मि यदा महत्त्वमूर्वं महत्त्वेनोत्पन्न-प्रभूतदेवस्कोऽस्मि आत्मस्तव इत्यर्थः ॥ १२ ॥

१२. मैं महान् से भी महान् हूँ। मैं आकाश की ओर हूँ। मैंने अनेक बार सोम-पान किया है।

सैषा त्रयोदशी—

गृहोयाम्यरंकृतोदेवेभ्योहव्यवाहनः । कुवित्सोमस्यापामिति॥ १३॥ २७॥

गृहः । यामि । अरम्ऽकृतः । देवेभ्यः । हव्यऽवाहनः । कुवित् ।
सोमस्य । अपाम् । इति ॥ १२ ॥ २७ ॥

गृहः हविषां महीवा अरंकृतः यजमानैरलंकृतोऽहं देवेभ्य इन्द्रादिभ्यः हव्यवाहनः हविषां वोढा प्रापयिता अस्म्यासमासन् यामि हवींषि प्रापयामि प्रापणे ऊड् हव्येऽनन्तःपादमिति वहेर्ण्युट् निपातनाद्युदात्तः समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः। इति यस्मात्कुविद्बहुवारं सोमस्य सोमं अपां पीतवानस्मि तस्मादेतान्यकार्षमिति इन्द्रः स्वात्मानमेवास्तावीत् ॥ १३ ॥

१३. मेरी स्तुति की जाती है, मैं देवों के पास हव्य ले जाता हूँ और स्वयं हव्य ग्रहण करके चला जाता हूँ। मैंने अनेक बार सोम-पान किया है।

॥ इत्यष्टमस्य षष्ठे सप्तविंशो वर्गः ॥ २७ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन्। पुमर्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये अष्टमाष्टके षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत्। निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥१॥

अथ सप्तमोऽध्याय आरभ्यते। दशममण्डलस्य दशमेऽनुवाके सूक्तसप्तकं व्याख्यातं तदिदिति नवर्चमष्टमं सूक्तं आथर्वणःपुत्रस्य बृहद्दिवस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रं। तथा चानुक्रान्तं—तदिन्नवाथर्वणो-बृहद्दिव इति। चातुर्विंशिकेऽहनि निष्केवल्यशस्त्र इदं सूक्तं। सूत्रितं च—तदिदासेति च पुरस्तात्सूक्तस्यार्ध-र्चेदिति। व्योमविश्वदेवसुवर्चपंचशारदीयेष्वप्येकाहेषु इदमेव निष्केवल्यनिविद्धानं। सूत्रितं च—एतेषां त्र्याणां कयाशुभा तदिदासेति मध्यंदिन इति रात्रिमरायाख्ययोरेकाहयोरपि इदं नि-ष्केवल्यनिविद्धानं। सूत्रितं च—रात्रिमरायोश्च कयाशुभीयतदिदासीयेति। महाव्रते निष्केव-ल्येऽप्येतत्सूक्तं। तथैव पंचमारण्यके सूत्रितं—तदिदास भुवनेषु ज्येष्ठं पांक्तमेकोविंशमवमन्त्रहितेति।

तत्र प्रथमा—

ओम् तदिदास भुवनेषु ज्येष्ठं यतो जज्ञ उग्रस्त्वेषनृम्णः।
सद्यो जज्ञानो नि रिणाति शत्रूननु यं विश्वे मदन्त्यूमाः ॥ १ ॥

तत्। इत्। आस। भुवनेषु। ज्येष्ठम्। यतः। जज्ञे। उग्रः।
त्वेषऽनृम्णः। सद्यः। जज्ञानः। नि। रिणाति। शत्रून्। अनु।
यम्। विश्वे। मदन्ति। ऊमाः ॥ १ ॥

तत् जगत्कारणत्वेन सर्ववेदान्तप्रसिद्धं इच्छब्दोऽवधारणे भुवनेषु भूतजातेषु सत्सु पृथि-व्यादिषु लोकेषु मध्ये जगत्कारणं तदेव ज्येष्ठं प्रशस्यतमं आस बभूव। तस्य परमार्थत्वात् तद्व्यतिरिक्तानां व्यावहारिकत्वाच्च। यद्वा ज्येष्ठं वृद्धतमं जगत्कारणत्वेन सर्वेषामादिभूतं बभूव। अस्तेर्लिटि छन्दस्युभयथेति सार्वधातुकत्वादस्तेर्भूरिति भूभावाभावः। यद्वा इदं लोकेषु सत्कारणतया आस दिदीपे असगतिदीप्त्यादानेषु अस्माल्लिटिरूपं मघवपासनकुधात् यस्मा-ज्जगतः उग्रः उद्गूर्णः त्वेषनृम्णः प्रदीप्तबलः सर्वात्मकस्त्वमः यतो जातो बभूव। श्रूयते हि—य-

स्रोतःसूर्योऽजायतेति । सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयदिति च । जनिकर्तुः प्रकृतिरिति प्रकृतेरपादानसंज्ञायां यत इति पंचमी जनेर्डिट् गमहनेत्यादिनोपधालोपः द्विर्वचनेचीति तस्य स्थानिवद्भावात् द्विर्वचनादि यत्सुत्वाच्चित्स्वरमिति निघातप्रतिषेधः । स च जज्ञानो जायमान एव सद्यः शीघ्रं शत्रून् शातयितॄन् मन्देहादीन् राक्षसान् निरिणाति निहिनस्ति । यद्वा उपासकानां पापरूपान् शत्रून् निहन्ति । तथा च ब्राह्मणं—स यो सेय जातः पाप्मानमपाहतेति । जज्ञान इति जनेर्लिटः कानच्छिरूपमेतत् । रिणाति रीगतिरेषणयोः क्र्यादिः प्वादीनां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं विश्वे सर्वे ऊमाः अवन्ति रक्षन्तीत्यूमाः प्राणिनः अवतेरौणादिको मन्प्रत्ययः ज्वरत्वरेत्यादिना वकारोपधयोः स्थाने ऊठ् सर्वप्राणिनोऽयं सूर्यात्मकमुत्पन्नमिन्द्रमनुलक्ष्य मदर्थमुदगान्मदर्थमुदगादिति मदन्ति हृष्यन्ति मदीहर्षे व्यत्ययेन शप् । तथा च ब्राह्मणं—भूतानि वै विश्व ऊमास्त एनमनुमदन्त्युदगादुदगादितीति । तैत्तिरीयकं च—तस्मात्सर्वं एवमन्यन्तेमामत्युदगादितीति । यद्वा यं संस्तुत्यादित्यमीपायन्तमनु पश्चात्सर्वे प्राणिनोऽभीष्टप्राप्त्या हृष्यन्ति अनुर्लक्षण इति अनोः कर्मप्रवचनीयत्वात् कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया लक्षणेत्यन्वयः ॥ १ ॥

१. जिनसे ज्योतिर्मय सूर्य उत्पन्न हुए हैं, वे ही सबसे श्रेष्ठ हैं—उनके पहले कोई नहीं था। जन्म के साथ ही वे शत्रु-विनाश करते हैं। सभी देवता उनका अभिनन्दन करते हैं।

अथ द्वितीया—

वावृधानःशवसाभूर्योजाःशत्रुर्दासायभियसंदधाति ।
अव्यनच्चव्यनच्चसस्निसन्तेनवन्तप्रभृतामदेषु ॥ २ ॥

ववृधानः । शवसा । भूरिऽओजाः । शत्रुः । दासाय ।
भियसम् । दधाति । अविऽअनत् । च । विऽअनत् । च ।
सस्निः । सम् । ते । नवन्त । प्रऽभृता । मदेषु ॥ २ ॥

शवसा बलेन ववृधानः वर्धमानः अत एव भूर्योजाः बहुबलः शत्रुः शातयिता इन्द्रः दासाय उपक्षयकारिणे शत्रवे भियसं भीतिं दधाति विदधाति करोति । अव्यनत् विविधमनिति श्वसितीति व्यनत् प्राणवज्जंगमं तद्विलक्षणमव्यनत् स्थावरं तदुभयमपि सस्नि संस्नातं इन्द्रेण सम्यक्शोधितं भवति । स्नातेः आदृगमहनजन इति किप्रत्ययेन कर्मणि किप्रत्ययः प्रत्यय•

१ ऋ० सं० ८. ४. १६ । २ ऋ० सं० ८. ८. ४८ ।

र्गीवणप्यर्थोऽकर्त्वयैवकिन् कृत्यादिना। सम्यक् स्नापयिता शोधयिता भवति यद्वोकाध्ययेऽपि कर्म-णि यङ्घाः प्रतिषेधः शिष्टःशब्दः प्रत्यक्षःस्वः । हे इन्द्र ते तव मदेषु हर्षेषु हविषा स्तुत्या च प्रा-भृतेषु सत्सु प्रभृता प्रकर्षेण भृतानि पोषितानिच सर्वाणि भूतजातानि सन्नवन्त सं-नवन्ते स्तोत्रं कुर्वन्तीति वा सं सम्यगीभवन्तीत्यर्थः । नवतिर्गतिकर्मा । प्रभृता विभक्तेः कर्मणि निष्ठा शेश्छन्दसि बहुलमिति शेर्लोपः गतिरनन्तरइति गतेःप्रकृतिस्वरत्वं ॥ २ ॥

२. अतीव तेजस्वी और शत्रु-हन्ता इन्द्र, विशिष्ट बल से युक्त होकर, दासों के हृदय में भय उत्पन्न कर देते हैं। इन्द्र, सारे प्राणियों को, तुम सोम-पान के आनन्द से, सुखी करते और उनका शोधन करते हो। तब वे तुम्हारी स्तुति करते हैं।

अथ तृतीया—

त्वेक्रतुमपिवृञ्जन्तिविश्वेद्विर्यदेतेत्रिर्भवन्त्यूमाः ।
स्वादोःस्वादीयःस्वादुनासृजासमदःसुमधुमधुनाभियोधीः ॥ ३ ॥

त्वे इति । क्रतुम् । अपि । वृञ्जन्ति । विश्वे । द्विः । यत् ।
एते । त्रिः । भवन्ति । ऊमाः । स्वादोः । स्वादीयः । स्वादुना ।
सृज । सम् । अदः । सु । मधु । मधुना । अभि । योधीः ॥ ३ ॥

हे इन्द्र त्वे त्वयि सुपांसुलुगिति सप्तम्येकवचनस्य शेआदेशः विश्वे सर्वे यजमानाः क्र-तुं अनुष्ठेयं कर्म वृंजन्ति समापयन्ति । अपिशब्दोब्राह्मणोक्तसर्वभूतानां सर्वमनसां समुच्चयार्थः सर्वाणि पृथिव्यादीनिभूतानि सर्वेषां प्राणिनां मनांसि सर्वे यज्ञक्रतवश्च त्वय्येवयजमानैः प-रिसमाप्यन्तइत्यर्थः । तथाचब्राह्मणं—त्वयीमानि सर्वाणिभूतानि सर्वाणि मनांसि सर्वेक्रतवोपि वृंजन्तीत्येवैतदाहेति । यद्यस्मात् एते ऊमाः तर्पकाः अवतेस्तर्पणार्थादौणादिकोमन्प्रत्ययः ज्व-रत्वरेत्यादिना वकारोपधयोरूठ् ईदृशायजमानाः पूर्वमेकाकिनःसन्तः पश्चाद्द्विः द्विवारं स्त्रीरू-पेण पुंरूपेणच जाताः सन्तः पुनरपत्येन सार्धं त्रिः त्रिवारं जन्मभाजोभवन्ति एकरूपस्यात्मा स्त्री-पुंरूपेण जायते ।अर्धोवाएषआत्मनोयत्पत्नीतिश्रुतेः । पुत्रोप्यात्मैव आत्मावैपुत्रनामासीतिश्रुतेः । अतएवमैथुनेनत्रिरूपाभवन्ति यतोऽवगम्यते त्वय्येवानुष्ठितं सर्वकर्म परिसमापयन्तीति । तथाचब्रा-ह्मणं—द्वौवैसन्तौमिथुनौ प्रजायेते प्राजापत्याहेति । हे इन्द्र त्वं च स्वादोः प्रियात्सुखनादेरपि स्वादीयः स्वादुतरं प्रियतरं अपत्यं स्वादुना स्वादुभूतेन मिथुनेन मातापित्रात्मकेन संसृज सं-योजय । यद्वा स्वादुनाभावेन उत्पन्नं तदपत्यमपि संयोजय । एतदेवाह अदः तदपत्यं मधु मधु-रं मधुना मदहेतुना मिथुनान्तरेण पौत्रेण सु सुष्ठु अभियोधीः अभियोधयाभितः क्रीडय ।

धातूनामनेकार्थत्वात् युध्यतिरत्र क्रीडार्थे वर्तते मिथुनदेवत्वाद् प्रजास्त्वादित्यादि ब्राह्मणमत्रानु-संधेयं ॥ ३ ॥

३. जिस समय देवों को तृप्त करनेवाले यजमान विवाह करते और (जिस समय) सन्तान उत्पन्न करते हैं, उस समय वे तुम्हारे ऊपर सारा यज्ञ-कार्य समाप्त करते हैं। इन्द्र, जो सुस्वादु है, उसमें उससे भी अधिक सुस्वादु वस्तु तुम मिला दो। इस अद्भुत मधु के साथ और मधु मिला दो—अर्थात् सौभाग्य के ऊपर सौभाग्य कर दो।

इतिचिद्धित्वाधनाजयन्तंमदेमदेअनुमदंतिविप्राः।
ओजीयोधृष्णोस्थिरमातनुष्वमात्वादभन्यातुधानादुरेवाः ॥ ४ ॥

इति। चित्। हि। त्वा। धना। जयन्तम्। मदेऽमदे।
अनुऽमदन्ति। विप्राः। ओजीयः। धृष्णो इति। स्थिरम्। आ।
तनुष्व। मा। त्वा। दभन्। यातुऽधानाः। दुःऽएवाः ॥ ४ ॥

इतिचिद्धि एवमेवखलु हे इन्द्र मदेमदे सोमपानजन्ये हर्षेसति धना शत्रुधनानि जयन्तं जयेन प्राप्नुवन्तंत्वा त्वामनु पश्चात् लक्षणे अनोःकर्मप्रवचनीयत्वं विप्रामेधाविनः स्तोतारः मदन्ति हृष्यन्ति। यद्वा त्वामनु मदन्ति अनुक्रमेण स्तुवन्ति। मदतिःस्तुतिकर्मा हिचेतिनिपातसमु-दायः हे धृष्णो शत्रूणां धर्षयितः इन्द्र बलिपृथिपृथिक्षिपेःक्रुः ओजीयः ओजस्विशब्दादीय-सुनि विन्मतोर्लुगितिविनोलुक् टेरितिटिलोपः बलवत्तरं अतएवस्थिरं दृढं धनं आतनुष्व अभि-तोस्मदर्थं विस्तारय त्वा त्वां च मादभन् माहिंसन्तु दुरेवा दुर्गमयोयातुधानाराक्षसाः ॥ ४ ॥

४. इन्द्र, जिस समय तुम सोमपान से मत्त होकर धन जीतते हो, उस समय स्तोता लोग भी, साथ ही साथ, सोम-पान से मद-मत्त होते हैं। अजेय इन्द्र, अटल तेज दिखाओ। दुःसाहसिक राक्षस तुम्हें पराजित न कर सकें।

त्वयावयंशाशद्महेरणेषुप्रपश्यन्तोयुधेन्यानिभूरि।
चोदयामितआयुधावचोभिःसन्तेशिशामिब्रह्मणावयांसि ॥ ५ ॥ १ ॥

त्वया। वयम्। शाशद्महे। रणेषु। प्रऽपश्यन्तः। युधेन्यानि।
भूरि। चोदयामि। ते। आयुधा। वचःऽभिः। सम्। ते।
शिशामि। ब्रह्मणा। वयांसि ॥ ५ ॥ १ ॥

हे इन्द्र त्वयानुगृहीतावयं रणेषु संग्रामेषु शाशद्महे भृशं शत्रून् शातयामः। शद्लृशातने अस्मात्यङन्तात्लिटि छन्दस्युभयथेत्यार्धधातुकत्वात्तलोपयलोपौ किंकुर्वंतः युधेन्यानि यो-धनार्हाणि कृत्यार्थेतवैकेन्केन्यत्वनइति युधेरर्हार्थेकेन्यप्रत्ययः भूरि बहूनि बहुकानि सुपांसु-

मिविशत्सोलुक् प्रपश्यन्तः प्रकर्षेणजानन्तः अपिच ते तव आयुधा आयुधानि आयोधनसाधनानि वज्रादीनि शेश्छन्दसिबहुलमितिशेर्लोपः। वचोभिः स्तुतिभिः चोदयामि शत्रून्प्रति प्रेरयामि ते त्वदर्थं ब्रह्मणा मंत्रेण स्तुतिरूपेण सहितानि वयांसि अन्नानीवत्र हविर्लक्षणान्यन्नानि संशिशामि सम्यक्तनिस्यामि संस्करोमीत्यर्थः। शोतनूकरणे छान्दसोविकरणस्यश्लुः बहुलंछन्दसीत्यभ्यासस्येत्वं ॥ ५ ॥

५. इन्द्र, तुम्हारी सहायता से हम समर-भूमि में शत्रु-जय करते हैं। मैं युद्ध करने योग्य अनेक शत्रुओं का साक्षात् करता हूँ। स्तुति करते हुए तुम्हारे अस्त्र-शस्त्र को मैं उत्साहित करता हूँ। मन्त्रों के द्वारा मैं तुम्हारे तेज को तीक्ष्ण कर देता हूँ।

॥ इत्यष्टमस्य सप्तमे प्रथमोवर्गः ॥ १ ॥

स्तुषेय्यंपुरुवर्पसमृभ्वमिनतममाप्त्यमाप्त्यानाम् ।
आदर्षतेशवसासप्तदानून्प्रसाक्षतेप्रतिमानानिभूरि ॥ ६ ॥

स्तुषेय्यम् । पुरुऽवर्पसम् । ऋभ्वम् । इनऽतमम् । आप्त्यम् ।
आप्त्यानाम् । आ । दर्षते । शवसा । सप्त । दानून् । प्र ।
साक्षते । प्रतिऽमानानि । भूरि ॥ ६ ॥

स्तुषेय्यं स्तोतव्यं स्तुवः स्केय्यश्छन्दसीत्यौणादिकः स्केय्यप्रत्ययः। पुरुवर्पसं बहुरूपं कार्यं उरुभासमानं उरुभूतंवा इनतमं अतिशयेनेश्वरं आप्त्यानां आप्तव्यानां मध्ये आप्त्यं आप्तव्यं एवंभूतं इन्द्रं स्तौमीतिशेषः। यइन्द्रः शवसा बलेन सप्त सप्तसंख्याकान् दानून् दानवान् वृत्रनमुचिकुयवादीन् आदर्षते आदृणाति हिनस्ति। दृविदारणे अस्माल्लेटि व्यत्ययेनात्मनेपदं लेटोडाटावित्यडागमः सिब्बहुलमितिसिप् तथा प्रतिमानानि असुराणां प्रतिरूपाणि भूरि भूरीणि बहून्यसुरस्थानानि प्रसाक्षते यइन्द्रः प्रसहते। यद्वा बहूनि प्रतिमानानि असुराणांस्थानानि प्रसाक्षते प्राप्नोति साक्षतिराप्नोतिकर्मेतियास्कः। षहअभिभवे लेटयाडागमः सिब्बहुलमितिसिप् ढलकलपत्वानि छान्दसोदीर्घः ॥ ६ ॥

६. स्तुत्य, नाना मूर्त्तियोंवाले, विलक्षण दीप्ति से युक्त, अनुपम प्रभु और श्रेष्ठ आत्मीय इन्द्र की मैं स्तुति करता हूँ। वे अपनी शक्ति से वृत्र, नमुचि, कुयव आदि सात दानवों का विनाश करनेवाले और अनेक असुरों को हरानेवाले हैं।

नितद्दधिषेवरंपरंचयस्मिन्नाविथावसादुरोणे ।
आमातरास्थापयसेजिगत्नूअतइनोषिकर्वरापुरूणि ॥ ७ ॥

नि । तत् । दुधिषे । अवरम् । परम् । च । यस्मिन् । आविथ ।
अवसा । दुरोणे । आ । मातरा । स्थापयसे । जिगत्नू इति ।
अतः । इनोषि । कर्वरा । पुरूणि ॥ ७ ॥

यत्तस्मिन्यजमानस्य गृहे अवरं अल्पं भौमं धनं परं उत्कृष्टं दिविभवं धनं च हे इन्द्र त्वं निदधिषे निदधासि निक्षिपसि यस्मिन् दुरोणे गृहे अवसा अन्ननामैतत् तर्पकेणान्नेन हविर्लक्षणेन आविथ अवसि तृप्यसि । अवतेस्तृप्त्यर्थाच्छन्दसि लुङ्लङ्लिट इति सार्वकालिको लिट् अत आदेरित्यभ्यासस्यात्वं यद्वृत्तान्नित्यमिति निघातप्रतिषेधः अपि च मातरा सकलस्य भूतजातस्य निर्मात्र्यौ द्यावापृथिव्यौ जिगत्नू गमनशीले इतस्ततः प्रचलन्त्यौ आस्थापयसे स्वकीये स्थाने अवस्थापयसि नैश्चल्येन यथावतिष्ठेते तथा करोषीत्यर्थः । विष्वक् तस्तंभ पृथिवीमुत द्यामिति[1] निगमान्तरं । हे इन्द्र अतः कारणात् पुरूणि बहूनि कर्वरा कर्मनामैतत् कर्वराणि शेश्छन्दसि बहुलमिति शेर्लोपः कर्माणि लौकिकानि वैदिकानि च इनोषि प्राप्नोषि । इण् गतौ व्यत्ययेन श्नुः ॥ ७ ॥

७. इन्द्र, तुम जिस गृह में हवीरूप अन्न से तृप्त होते हो, उसमें दिव्य और पार्थिव धन देते हो। जिस समय सारे भूतों को बनानेवाले द्यौ और पृथिवी चञ्चल होती हैं, उस समय तुम्हीं उन्हें सुस्थिर करते हो। उस अवसर पर तुम्हें अनेक कार्य करने पड़ते हैं।

अथाष्टमी—

इमा ब्रह्म बृहद्दिवो विवक्तीन्द्राय शूषमग्रियः स्वर्षाः ।
महो गोत्रस्य क्षयति स्वराजो दुरश्च विश्वा अवृणोदप स्वाः ॥ ८ ॥

इमा । ब्रह्म । बृहत्ऽदिवः । विवक्ति । इन्द्राय । शूषम् ।
अग्रियः । स्वःऽसाः । महः । गोत्रस्य । क्षयति । स्वऽराजः ।
दुरः । च । विश्वाः । अवृणोत् । अप । स्वाः ॥ ८ ॥

बृहद्दिवऋषिः इमा इमानि ब्रह्म ब्रह्माणि इन्द्राय शूषं सुखं यथाभवति तथा विवक्ति ब्रवीति इत्यात्मन एव परोक्षनिर्देशः वचपरिभाषणे अदादिकः छान्दसः शपः श्लुः बहुलंछन्दसीत्यभ्यासस्येत्वं । ऋषिर्विशेष्यते अग्रियः अग्रेभवः ऋषीणांप्रमुखः श्रेष्ठ इत्यर्थः घच्छौ चेति अग्रशब्दाद्भवार्थे घच् । स्वर्षाः स्वर्गस्य संभक्ता यद्वा स्वरादित्य इन्द्रः असौ वा आदित्य इन्द्र इति श्रुत्यन्तरात् ।

---

१ ऋ० सं० ८. ३. १४ ।

तत्पर्यंभक्ता सेवकाइत्यर्थः वनषणसंभक्तौ जनसनखनक्रमगमोविट् विड्वनोरनुनासिकस्यादि-त्यात्वं सनोतेरनइतिषत्वं । यइन्द्रः महतः गोत्रस्य पर्वतस्य बलेनासुरेण गवांपिधानार्थं निहितस्य स्वराजः स्वयमेव राजमानस्य क्रियाग्रहणंकर्तव्यमिति कर्मणःसंप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थेषष्ठी ईदृशं पर्वतं क्षयति अपगमयति क्षिक्षये औणादिकः यद्वा गोशब्दात्समूहार्थेइनित्रकटचश्चेतित्रप्रत्ययः गोत्रस्य गोसमूहस्य महोमहतः स्वराजः स्वयमेव राजमानस्य यइन्द्रः क्षयति ईष्टे क्षयति-रैश्वर्यकर्मा स्वशब्दोपपदाद्राजतेःसत्सूद्विषेतिक्विप् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । दुरश्च बिलद्वारा-णि च विश्वाः सर्वाः स्वाः बलासुरस्य स्वभूता अपावृणोत् अपगतावरणाअकरोत् उद्घाटितवा-नित्यर्थः यद्वादुरश्चापावृणोद्विश्वाःसर्वाः स्वाःस्वभूतागाः बिलमध्ये वर्तमानाः अलभतेतिशेषः एवंभूतोयइन्द्रः तस्माइन्द्राय विप्रकीत्यन्वयः ॥ ८ ॥

८. ऋषि-श्रेष्ठ और स्वर्गाभिलाषी "बृहद्दिव" इन्द्र के लिए यह सब प्रसन्नता-कारक वेद-मन्त्र पढ़ रहे हैं। वह प्रदीप्त इन्द्र विशाल पर्वत को हटाते और शत्रु के सारे द्वारों को खोलते हैं।

एवामहान्बृहद्दिवोअथर्वावोचत्स्वांतन्व१मिन्द्रमेव ।
स्वसारोमातरिभ्वरीररिप्राहिन्वन्तिचशवसावर्धयन्तिच ॥ ९ ॥ २॥

एव । महान् । बृहत्ऽदिवः । अथर्वा । अवोचत् । स्वाम् । तन्वम् ।
इन्द्रम् । एव । स्वसारः । मातरिभ्वरीः । अरिप्राः । हिन्वन्ति ।
च । शवसा । वर्धयन्ति । च ॥ ९ ॥ २ ॥

महान् गुणैरधिकः अथर्वा अपचारान्ये जनकराश्चः अथर्वणः पुत्रोबृहद्दिवऋषिः देवेषुमध्ये इन्द्रमेव प्रति स्वां आत्मीयां तन्वं विस्तृतां स्तुतिं एवमवोचत् प्रोक्तवान् वचेर्लुङि अस्यतिव-क्तीत्यादिनाङ्रुमादेशः । वचउमित्युमागमः पादादित्वान्ननिहन्यते । अपिच एतमेवेन्द्रं मातरि-भ्वरीः मातरि सकलस्य भूतजातस्य निर्मात्र्यां भूमौ भवंत्योवर्तमानाः भवतेरन्येभ्योपिदृश्य-न्तइतिवनिप् वनोरचेतिङीब्रेफौ जसिवाछन्दसीतिपूर्वसवर्णदीर्घः पृषोदरादित्वाद्वर्णलोपः अ-रिप्राः अपापाः स्वसारः स्वयमेव सरंत्यः परस्परंभगिन्योवा गंगाद्यानद्यः हिन्वन्ति यागसाधन-त्वेन प्रीणयन्ति हिविः प्रीणनार्थः औणादिकः व्यत्ययेनश्नः इदित्वान्नुम् यद्वा हिगतौवृद्धौच स्वा-दिभ्यःश्नुः वृद्ध्यर्थं तमिन्द्रमुपगच्छन्ति गत्वाच शवसा मागवन्त्येनबलेन तं वर्धयन्ति च ॥ ९ ॥

९. अथर्वा के पुत्र और महाबुद्धि बृहद्दिव ने, इन्द्र के लिए, अपनी स्तुति का पाठ किया। पृथिवीरूप निर्मल नदियाँ जल बहाती और अन्न के द्वारा लोगों की कल्याण-वृद्धि करती हैं।

॥ इत्यष्टमस्य सप्तमे द्वितीयोवर्गः ॥ २ ॥

हिरण्यगर्भइति दशर्चं नवमंसूक्तं प्रजापतिपुत्रस्य हिरण्यगर्भस्यार्षं त्रैष्टुभं कशब्दाभिधेयःप्रजापतिर्देवता । तथाचानुक्रान्तं—हिरण्यगर्भोदश हिरण्यगर्भःप्राजापत्यः कायमिति । गतःसूक्तविनियोगः । प्राजापत्यस्यपशोर्वपापुरोडाशहविषांक्रमेणादितस्तिस्रोनुवाक्याः ततस्तिस्रोयाज्याः । सूत्रितंच—हिरण्यगर्भःसमवर्ततताग्रइतितिस्रःप्राजापत्याइति । वरुणप्रघासेषुकायस्यहविषोहिरण्यगर्भइत्येषायाज्या । सूत्रितंच—कयानश्चित्रआभुवद्धिरण्यगर्भःसमवर्तताग्रइतिनिमित्तस्थानेवाजिनेतृतीयइति ।

सैषा प्रथमा—

हिर॒ण्य॒ग॒र्भःसम॑वर्त॒ताग्रे॑भू॒तस्य॑जा॒तःपति॒रेक॑आसीत् ।
सदा॑धारपृथि॒वींद्यामु॒तेमांकस्मै॑दे॒वाय॑ह॒विषा॑विधेम ॥ १ ॥

हि॒र॒ण्य॒ऽग॒र्भः । सम् । अ॒व॒र्त॒त॒ । अग्रे॑ । भू॒तस्य॑ । जा॒तः ।
पतिः॑ । एकः॑ । आ॒सी॒त् । सः । दा॒धा॒र॒ । पृ॒थि॒वीम् । द्याम् ।
उ॒त । इ॒माम् । कस्मै॑ । दे॒वाय॑ । ह॒विषा॑ । वि॒धे॒म॒ ॥ १ ॥

हिरण्यगर्भः हिरण्मयस्यांडस्यगर्भभूतः प्रजापतिर्हिरण्यगर्भः । तथाचतैत्तिरीयकं—प्रजापतिर्वैहिरण्यगर्भःप्रजापतेरनुरूपत्वायेति । यद्वा हिरण्मयःअंडोगर्भवद्यस्योदरेवर्तते सोसौसूत्रात्मा हिरण्यगर्भइत्युच्यते अग्रे प्रपंचोत्पत्तेःप्राक् समवर्तत मायाध्यक्षात् सिसृक्षोः परमात्मनः समजायत यद्यपि परमात्मैव हिरण्यगर्भः तथापि तदुपाधिभूतानां वियदादीनां सूक्ष्मभूतानां ब्रह्मणः उत्पत्तेः तदुपहितोप्युत्पन्नइत्युच्यते सच जातोजातमात्रएव एकः अद्वितीयःसन् भूतस्य विकारजातस्य ब्रह्मांडादेः सर्वस्य जगतः पतिरीश्वरआसीत् नकेवलं पतिरासीदेव अपि तर्हि सहिरण्यगर्भः पृथिवीं विस्तीर्णां द्यां दिवं उतापिच इमां अस्माभिर्दृश्यमानां पुरोवर्तिनीमिमां भूमिं यद्वा पृथिवीत्यन्तरिक्षनाम अन्तरिक्षं दिवं भूमिं च दाधार धारयति । छन्दसिलुङ्लङ्लिटइतिसार्वकालिकोलिट् तुजादित्वादभ्यासदीर्घः । कस्मै अत्रकिंशब्दःअनिर्ज्ञातस्वरूपत्वात्प्रजापतौवर्तते । यद्वा सृष्ट्यर्थं कामयतइतिकः कमेर्डप्रत्ययः । यद्वा कं सुखं । तद्रूपत्वात्कइत्युच्यते अथवा इन्द्रेणपृष्टः प्रजापतिः मदीयं महत्वं तुभ्यं प्रदाय अहंकः कीदृशः स्यामित्युक्तवान्

सइन्द्रः मत्पूर्वे यदीदं ब्रवीषि अहंकःस्यामिति तदेवत्वंभवेति अतःकारणात् कइतिप्रजापतिराख्यायते । इन्द्रोवैवृत्रंहत्वासर्वाविजितीर्विजित्याब्रवीदित्यादिकंब्राह्मणमत्रानुसंधेयं । यद्वासौ किंशब्दः तदा सर्वनामत्वात्स्मैभावःसिद्धः यदातु यौगिकः तदाव्यत्ययेनेतिद्रष्टव्यं सावेकाच इति प्राप्तस्य नगोश्वन्साववर्णेतिप्रतिषेधः क्रियाग्रहणंकर्तव्यमिति कर्मणःसंप्रदानत्वाच्चतुर्थी कं प्रजापतिं देवाय देवं दानादिगुणयुक्तं हविषा प्राजापत्यस्यपशोर्वपारूपेण एककपालात्मकेन पुरोडाशेनवा विधेम वयमृत्विजः परिचरेम । विधतिः परिचरणकर्मा ॥ १ ॥

१. सबसे पहले केवल परमात्मा या हिरण्यगर्भ थे। उत्पन्न होने पर वे सारे प्राणियों के अद्वितीय अधीश्वर थे। उन्होंने इस पृथिवी और आकाश को अपने-अपने स्थानों में स्थापित किया। उन "क" नामवाले प्रजापति देवता की हम हवि के द्वारा पूजा करेंगे अथवा हम हव्य के द्वारा किन देवता की पूजा करें?

यआत्मदाबलदायस्यविश्वउपासतेप्रशिषंयस्यदेवाः ।
यस्यछायामृतंयस्यमृत्युःकस्मैदेवायहविषाविधेम ॥ २ ॥

यः । आत्मऽदाः । बलऽदाः । यस्य । विश्वे । उपऽआसते ।
प्रऽशिषम् । यस्य । देवाः । यस्य । छाया । अमृतम् । यस्य ।
मृत्युः । कस्मै । देवाय । हविषा । विधेम ॥ २ ॥

यः प्रजापतिः आत्मदा आत्मनांदाता आत्मानोहिसर्वे तस्मात्परमात्मन उत्पद्यन्ते यथाग्नेःसकाशात् विस्फुलिंगाजायन्ते तद्वत् । यद्वा आत्मनांशोधयिता दैप् शोधने आतोमनिन्निति विच् बलदाः बलस्यप्रदाता शोधयितावा यस्यच प्रशिषं प्रकृष्टं शासनमाज्ञां विश्वे सर्वे प्राणिन उपासते प्रार्थयन्ते सेवन्तेवा । शासुअनुशिष्टौ शासइदङ्हलोरित्युपधाया इत्वं शासिवसिघसीनांचेति षत्वं कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं आसेरनुदात्तेत्त्वाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वेधातुस्वरः तिङिचोदात्तवतीतिगतिरनुदात्ता तथादेवाअपि यस्य प्रशासनमुपासते अपिच अमृतं अमृतत्वं भावप्रधानोनिर्देशः । यद्वा अमृतं मरणंनास्ति अस्मिन्निति अमृतं सुधा बहुव्रीहौनञोजरमरमित्रमृता इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । यदपि यस्य प्रजापतेः छाया छायेव भवति मृत्युर्यमः प्राणापहारी छायेव भवति तस्मै कस्मै देवायेत्यादिसमानं पूर्वेण हविषा पुरोडाशात्मनेतितु विशेषः ॥ २ ॥

२. जिन प्रजापति ने जीवात्मा को दिया है, बल दिया है, जिनकी आज्ञा सारे देवता मानते हैं, जिनकी छाया अमृत-रूपिणी है और जिनके वश में मृत्यु है, उन "क" नामवाले आदि।

---

१ ऐ० ब्रा० ३. २१ ।

अथ तृतीया—

यः॑प्रा॒ण॒तो नि॑मिष॒तो म॑हि॒त्वैक॒ इद्राजा॒ जग॑तो ब॒भूव॑ ।
य ईशे॑ अ॒स्य द्वि॒पद॒श्चतु॑ष्पदः॒ कस्मै॑ दे॒वाय॑ ह॒विषा॑ विधेम ॥ ३ ॥

यः । प्रा॒ण॒तः । नि॒ऽमि॒ष॒तः । म॒हि॒ऽत्वा । एकः॑ । इत् । राजा॑ ।
जग॑तः । ब॒भूव॑ । यः । ईशे॑ । अ॒स्य । द्वि॒ऽपदः॑ । चतुः॑ऽपदः ।
कस्मै॑ । दे॒वाय॑ । ह॒विषा॑ । वि॒धे॒म ॥ ३ ॥

योहिरण्यगर्भः प्राणतः प्रश्वसतः अनप्राणने आदादिकः शतुरनुमइतिविभक्तेरुदात्तत्वं निमिषतः अक्षिपक्ष्मचलनंकुर्वतः अत्रापिपूर्ववद्विभक्तिरुदात्ता जगतः जंगमस्य प्राणिजातस्य महित्वा महित्वेन सुपांसुलुगितितृतीयायाआकारः माहात्म्येन एकइत् अद्वितीयएव सन् रा-जा बभूव ईश्वरोभवति भ्रपतेर्णौ लितीतिप्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं अस्य परिदृश्यमानस्य द्विपदः पादद्वययुक्तस्य मनुष्यादेः चतुष्पदोगवाश्वादेश्च यः प्रजापतिरीशे ईष्टे । ईशऐश्वर्ये आदादि-कोनुदात्तेत् लोपस्तआत्मनेपदेष्विति तलोपः अनुदात्तेत्वाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः अस्यऊडिदमिति इदमोविभक्तिरुदात्ता द्वौपादौ यस्य सद्विपात् संख्यासुपूर्वस्येति पादस्यांत्यलोप समासान्तः भसंज्ञायां पादःपदितिपद्भावः द्वित्रिभ्यांपाद्दन्मितिएकदेशविकृतस्यानन्यत्वादु-त्तरपदान्तोदात्तत्वं स्वरवर्जमेषैव चतुष्पदइत्यत्रापि प्रक्रिया बहुव्रीहौ प्रकृत्येति पूर्वपदप्रकृति-स्वरः पूर्वपदं त्रःसंख्यायाइत्याद्युदात्तं इदुदुपधस्यचाप्रत्ययस्येतिविसर्जनीयस्यषत्वं ईदृशायः प्रजापतिः तस्मैकस्माइत्यादिसुबोधं हविषा हृदयायात्मनेत्ययमत्रविशेषः ॥ ३ ॥

३. जो अपनी महिमा से दर्शनेन्द्रिय और गतिशक्तिवाले जीवों के अद्वितीय राजा हुए हैं और जो इन द्विपदों और चतुष्पदों के प्रभु हैं, उन "क" नामवाले आदि।

अथ चतुर्थी—

यस्ये॒मे हि॒मव॑न्तो महि॒त्वा यस्य॑ समु॒द्रं र॒सया॑ स॒हाहुः ।
यस्ये॒माः प्र॒दिशो॒ यस्य॑ बा॒हू कस्मै॑ दे॒वाय॑ ह॒विषा॑ विधेम ॥ ४ ॥

यस्य॑ । इ॒मे । हि॒मऽव॑न्तः । म॒हि॒ऽत्वा । यस्य॑ । स॒मु॒द्रम् ।
र॒सया॑ । स॒ह । आ॒हुः । यस्य॑ । इ॒माः । प्र॒ऽदिशः॑ । यस्य॑ ।
बा॒हू इति॑ । कस्मै॑ । दे॒वाय॑ । ह॒विषा॑ । वि॒धे॒म ॥ ४ ॥

हिमा अस्मिन्सन्तीति हिमवान् तेन बहुवचनान्तेन सर्वे पर्वता लक्ष्यन्ते यथा छत्रिणो गच्छन्तीति हिमवन्तो हिमवदुपलक्षिताः इमे दृश्यमानाः सर्वे पर्वताः यस्य प्रजापतेः महित्वा महत्त्वं माहात्म्यमैश्वर्यमित्याहुः तेन सृष्टत्वात्तद्रूपेणावस्थानाद्वा तथा रसया रसो जलं तद्वती रसा नदी अर्शआदित्वादच् जातावेकवचनं रसाभिः नदीभिः सह समुद्रं पूर्ववदेकवचनं सर्वान्समुद्रान् यस्य महाभाग्यमित्याहुः कथयन्ति सृष्टत्वाभिज्ञाः यस्य च इमाः प्रदिशः प्राच्याद्याः आग्नेय्याद्याः कोणदिशः ईशान्यन्ताः तथा बाहू वचनव्यत्ययः बाहवः भुजाः भुजवत्प्राधान्ययुक्ताः प्रदिशश्च यस्य स्वभूताः तस्मै कस्मा इत्यादि समानं पूर्वेण ॥ ४ ॥

४. जिनकी महिमा से ये सब हिमाच्छन्न पर्वत उत्पन्न हुए हैं, जिनकी सृष्टि यह ससागरा धरित्री कही जाती है और जिनकी भुजायें ये सारी दिशायें हैं, उन "क" नाम आदि।

येनद्यौरुग्रापृथिवीचदृळ्हायेनस्वः स्तभितंयेननाकः ।
योअन्तरिक्षेरजसोविमानःकस्मैदेवायहविषाविधेम ॥ ५ ॥ २ ॥

येन । द्यौः । उग्रा । पृथिवी । च । दृळ्हा । येन । स्व१रिति स्वः ।
स्तभितम् । येन । नाकः । यः । अन्तरिक्षे । रजसः ।
विऽमानः । कस्मै । देवाय । हविषा । विधेम ॥ ५ ॥ २ ॥

येन प्रजापतिना द्यौः अन्तरिक्षं उग्रा उद्गूर्णविशेषा महनरूपा वा पृथिवी भूमिश्च दृळ्हा येन स्थिरीकृता स्वः स्वर्गश्च येन स्तभितं स्तब्धं कृतं यथाधो न पतति तथा उपर्यवस्थापितमित्यर्थः । प्रसितवत्कभितस्तभितेति निपात्यते तथा नाक आदित्यश्च येनान्तरिक्षे स्थितः यश्चान्तरिक्षे रजस उदकस्य विमानो निर्माता तस्मै कस्मा इत्यादि गतं ॥ ५ ॥

---

५. जिन्होंने इस उन्नत आकाश और पृथिवी को अपने-अपने स्थानों पर दृढ़ रूप से स्थापित किया है, जिन्होंने स्वर्ग और आदित्य को रोक रक्खा है और जो अन्तरिक्ष में जल के निर्माता हैं, उन "क" नाम आदि।

॥ इत्यष्टमस्य सप्तमे तृतीयोवर्गः ॥ ३ ॥

अथ षष्ठी—

यंक्रन्दसीअवसातस्तभानेअभ्यैक्षेतांमनसारेजमाने ।
यत्राधिसूरउदितोविभातिकस्मैदेवायहविषाविधेम ॥ ६ ॥

यम् । क्रन्दसी इति । अवसा । तस्तभाने इति । अभि । ऐक्षेताम् ।
मनसा । रेजमाने इति । यत्र । अधि । सूरः । उत्ऽइतः ।
विऽभाति । कस्मै । देवाय । हविषा । विधेम ॥ ६ ॥

क्रन्दिरवान् रोदितवाननयोः प्रजापतिरिति क्रन्दसी द्यावापृथिव्यौ श्रूयते हि—यदरोदीत्तदनयोरोदस्त्वमिति । ये अवसा रक्षणेनहेतुना लोकस्य रक्षणार्थं तस्तभाने प्रजापतिनासृष्टे लब्धस्थैर्ये सत्यौ यं प्रजापतिं मनसा बुद्ध्याभ्यैक्षेतामावयोर्महत्त्वमनेनेत्यपश्यतां ईक्षदर्शने लङि अजादित्वादाडुदात्तः कीदृश्यौ द्यावापृथिव्यौ रेजमाने राजमाने दीप्यमाने आकारस्य व्यत्ययेनैत्वं अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वेधातुस्वरः । यद्वा लिटःकानच् फणांचसप्तानामित्येत्वाभ्यासलोपौ छन्दस्युभयथेतिसार्वधातुकत्वाच्छप् अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं यत्राधि यस्मिन्नाधारभूते प्रजापतौ सूरः सूर्यः उदितः उदयंप्राप्तः सन् विभाति प्रकाशते उत्पूर्वादेतेः कर्मणिनिष्ठा गतिरनन्तरइतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वं तस्मै कस्माइत्यादि सुज्ञानं ॥ ६ ॥

६. जिनके द्वारा द्यौ और पृथिवी, शब्दायमान होकर, स्तम्भित और उल्लसित हुए थे और दीप्तिशील द्यौ और पृथिवी ने जिन्हें महिमान्वित समझा था तथा जिनके आश्रय से सूर्य उगते और प्रकाश करते हैं, उन "क" नाम आदि।

आपोहयद्बृहतीर्विश्वमायन्गर्भंदधानाजनयन्तीरग्निम् ।
ततोदेवानांसमवर्ततासुरेकःकस्मैदेवायहविषाविधेम ॥ ७ ॥

आपः । ह । यत् । बृहतीः । विश्वम् । आयन् । गर्भम् ।
दधानाः । जनयन्तीः । अग्निम् । ततः । देवानाम् । सम् । अवर्तत ।
असुः । एकः । कस्मै । देवाय । हविषा । विधेम ॥ ७ ॥

बृहतीः बृहत्योमहत्यः जसि वाछन्दसीति पूर्वसवर्णदीर्घः बृहन्महतोरुपसंख्यानमिति ङीपउदात्तत्वं अग्निं उपलक्षणमेतत् अग्न्युपलक्षितं सर्वं वियदादिभूतजातं जनयन्तीर्जनयन्त्यः तदर्थं गर्भं हिरण्मयांडस्य गर्भभूतं प्रजापतिं दधानाः धारयन्त्यः आपोहआपएव विश्वमायन् सर्वं जगद्व्याप्नुवन् यद्यस्मात् ततस्तद्धेतोर्देवानां देवादीनां सर्वेषां प्राणिनां असुः प्राणभूतएकः प्रजापतिः समवर्तत समजायत । यद्वा यद्यं गर्भं दधानाआपोविश्वात्मनावस्थिताः ततोगर्भभूतात्प्रजापतेः देवादीनां प्राणात्मकोवायुः अजायत अथवा यत् लिंगवचनयोर्व्यत्ययः तल्लक्षणाआपः विश्वमावृत्यस्थिताः ताः ततः ताभ्योऽप्सः संकाशात् एकोद्वितीयः असुः प्राणात्मकः प्रजापतिः समवर्ततनिष्कामः तस्मै कस्माइत्यादि गतं ॥ ७ ॥

७. प्रचुर जल सारे भुवन को आच्छन्न किये हुए था। जल ने गर्भ धारण करके अग्नि वा आकाश आदि सबको उत्पन्न किया। इससे देवों के प्राण वायु उत्पन्न हुए उन "क" नाम आदि।

अथाष्टमी—

यश्चिदापोमहिनापर्यपश्यद्दक्षंदधानाजनयन्तीर्यज्ञम्।
योदेवेष्वधिदेवएकआसीत्कस्मैदेवायहविषाविधेम ॥ ८ ॥

यः । चित् । आपः । महिना । परिऽअपश्यत् । दक्षम् । दधानाः ।
जनयन्तीः । यज्ञम् । यः । देवेषु । अधि । देवः । एकः ।
आसीत् । कस्मै । देवाय । हविषा । विधेम ॥ ८ ॥

यज्ञं यज्ञोपलक्षितं विकारजातं जनयन्तीरुत्पादयन्तीः तदर्थं दक्षं प्रपंचात्मना वर्धिष्णुं प्रजापतिं आत्मनि दधाना धारयित्रीः दधातेर्हैवीधानच् अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं ईदृशीरापः व्यत्ययेन प्रथमा अपः प्रलयकालीनाः महिना महिम्ना छान्दसो मलोपः स्वमाहात्म्येन यश्च प्रजापतिः पर्यपश्यत् परितो दृष्टवान् यश्च देवेष्वधि देवेषु मध्ये देवः देवानामपीश्वरः सन् एकः अद्वितीयः आसीत् भवति अस्तेश्छान्दसो लुङ् अस्तिसिचोऽपृक्त इतीडागमः तस्मै कस्मा इत्यादि गतं ॥ ८ ॥

८. जल धारण करके जिस समय जल ने अग्नि को उत्पन्न किया, उस समय जिन्होंने अपनी महिमा से उस जल के ऊपर चारों ओर निरीक्षण किया तथा जो देवों में अद्वितीय देवता हुए, उन "क" नाम आदि।

अथ नवमी—

मानोहिंसीज्जनितायःपृथिव्यायोवादिवंसत्यधर्माजजान।
यश्चापश्चन्द्राबृहतीर्जजानकस्मैदेवायहविषाविधेम ॥ ९ ॥

मा । नः । हिंसीत् । जनिता । यः । पृथिव्याः । यः । वा । दिवम् ।
सत्यऽधर्मा । जजान । यः । च । अपः । चन्द्राः । बृहतीः ।
जजान । कस्मै । देवाय । हविषा । विधेम ॥ ९ ॥

—स प्रजापतिः नोऽस्मान्मा हिंसीत् मा बाधतां यः पृथिव्या भूमेः जनिता जनयिता स्रष्टा जनिता मंत्र इति णिलोपो निपात्यते उदात्तयणो हल्पूर्वादिति पृथिवीशब्दाद्विभक्तेरुदात्तत्वं यो वा यश्च सत्यधर्मा सत्यमवितथं धर्मं जगतो धारणं यस्य तथाविधः प्रजापतिः दिवमन्तरिक्षोपलक्षितान् सर्वान् लोकान् जजान जनयामास। जनी प्रादुर्भावे णिचि वृद्धौ जनीजृष्क्नसुरंज इति मितां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं ततो लिटि अमंत्र इति निषेधादाम्प्रत्य-

भावादेरिति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे। ... त्यातीव प्रत्ययान्तपूर्वस्योदात्तत्वं यश्च बृहतीः महतीः चन्द्राः आह्लादिनीः अपउदकानि जजान अनयामास ऋड्दृदमित्यादिना अप्शब्दादुत्तरस्य शसउदात्तत्वं तस्मै कस्माइत्यादिगतं ॥ ९ ॥

९. जो पृथिवी के जन्मदाता हैं, जिनकी धारण-क्षमता सत्य है, जिन्होंने आकाश को जन्म दिया और जिन्होंने आनन्द-वर्द्धक तथा प्रचुर परिमाण में जल उत्पन्न किया, वे हमें नहीं मारें। उन "क" नाम आदि।

इळादधाख्ये इष्ट्ययने प्राजापत्यस्य हविषः प्रजापतइत्येषानुवाक्या। सूत्रितंच—प्राजापत्यइळादधः प्रजापतेनत्वदेतान्यन्यइति। केशनखकीटादिभिः दुष्टानि हवींषि अनयैवाप्सु प्रक्षिपेत्। सूत्रितंच—आपोऽभ्यवहरेयुः प्रजापतेनत्वदेतान्यन्यइति। चौलादिकर्मस्वप्येषा होमार्था। सूत्रितंच—तेषां पुरस्ताच्चतस्र आज्याहुतीर्जुहुयादग्नआयूंषिपवसइतितिसृभिः प्रजापतेनत्वदेतान्यन्यइतिच।

प्रजा॑पते॒नत्वदे॒तान्य॒न्योविश्वा॑जा॒तानि॒परि॒ताब॑भूव।
यत्का॑मास्तेजुहु॒मस्तन्नो॑अस्तुव॒यंस्या॑म॒पत॑योरयी॒णाम्॥१०॥४॥

प्रजापते॒नत्वदे॒तान्य॒न्योविश्वा॑जा॒तानि॒परि॒ताब॑भूव।
यत्का॑मास्तेजुहु॒मस्तन्नो॑अस्तुव॒यंस्या॑म॒पत॑योरयी॒णाम् ॥ १० ॥ ४ ॥

हेप्रजापते त्वत् त्वत्तोन्यः कश्चित् एतानि इदानीं वर्तमानानि विश्वा विश्वानि सर्वाणि शेश्छन्दसि बहुलमिति शेर्लोपः जातानि प्रथमविकारभाञ्जि ता तानि सर्वाणि भूतजातानि नपरिबभूव नपरिगृह्णाति नव्याप्नोति त्वमेव एतानि परिगृह्य स्रष्टुं शक्नोषीतिभावः। परिपूर्वोभवतिः परिग्रहार्थः वयंच यत्कामाः यत्फलं कामयमानाः ते तुभ्यं जुहुमः हवींषि प्रयच्छामः तत्फलं नोस्माकं अस्तु भवतु तथा वयंच रयीणां धनानां पतयईश्वराः स्याम भवेम नामन्यतरस्यां इति नामउदात्तत्वं ॥ १० ॥

१०. प्रजापति, तुम्हारे अतिरिक्त और कोई इन समस्त उत्पन्न वस्तुओं को अधीन करके नहीं रख सकता। जिस अभिलाषा से हम तुम्हारा हवन करते हैं, वह हमें मिले। हम धनाधिपति हों।

॥ इत्यष्टमस्य सप्तमे चतुर्थोवर्गः ॥ ४ ॥

यज्ञेनेत्यष्टर्चं दशमं सूक्तं वसिष्ठपुत्रस्य चित्रमहसआर्षं आग्नेयं आद्यापंचमी त्रिष्टुभौ शिष्टाजगत्यः। तथाचानुक्रान्तं—यज्ञेनाष्टौ चित्रमहावासिष्ठआग्नेयं आद्यपंचम्यौ त्रिष्टुभाविति। प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरग्नेये क्रतौ जागते छन्दसीदं सूक्तं। सूत्रितंच—यज्ञेनचित्रमहसमितिजागतमिति।

तत्र प्रथमा—

वसुंनचित्रमहसंगृणीषेवामंशेवमतिथिमद्विषेण्यम् ।
सरासतेशुरुधोविश्वधायसोग्निर्होतागृहपतिःसुवीर्यम् ॥ १ ॥

वसुम् । न । चित्रऽमहसम् । गृणीषे । वामम् । शेवम् ।
अतिथिम् । अद्विषेण्यम् । सः । रासते । शुरुधः । विश्वऽधायसः ।
अग्निः । होता । गृहऽपतिः । सुऽवीर्यम् ॥ १ ॥

वसुं न वासकं सूर्यमिव चित्रमहसं चायनीयतेजस्कं अग्निं गृणीषे गृणे स्तौमि । गृशब्दे क्र्यादिकः पुरुषव्यत्ययः प्वादित्वाद्ध्रस्वः यद्वा चित्रमहसमिति प्रथमार्थे द्वितीया नेति संप्रत्यर्थे संप्रति वासकमग्निं अहं चित्रमहाः स्तौमि कीदृशं वामं वननीयं शेवं सुखकरं अतिथिं अतिथिवत्पूज्यं यद्वा हविर्वहनाय सततगामिनं अद्विषेण्यं द्वेषरहितं द्विषेः कृत्यार्थे तवैकेनित्येकेन्यप्रत्ययः नञा बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं सोऽग्निः शुरुधः शोकस्य रोधयित्रीः निवारयित्रीः विश्वधायसः क्षीरप्रदानादिना विश्वं सर्वं जगद्धारयन्तीर्गाः सुवीर्यं शोभनवीर्यं च रासते यजमानेभ्यो ददाति रासृ दाने अस्मात् लेट्यडागमः सिब्बहुलमिति सिप् व्यत्ययेनात्मनेपदं विश्वशब्दोपपदाद्दधातेर्विहायसाद्युपसंख्यानादसुन् णिदित्यनुवृत्तेरातो युक्चिण्कृतोरिति युक् मरुद्वृधादित्वात्पूर्वपदान्तोदात्तत्वं । कीदृशोऽग्निः होता देवानामाह्वाता होमनिष्पादको वा गृहपतिः यजमानगृहाणामीश्वरः गेहे कः इति ग्रहेः कप्रत्ययः ग्रहिज्यादिना संप्रसारणं पत्यावैश्वर्ये इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं शोभनं वीर्यं यस्येति बहुव्रीहौ वीरवीर्यौ चेति उत्तरपदाद्युदात्तत्वं ॥ १ ॥

१. अग्नि का तेज विचित्र है। वे सूर्य के समान हैं। वे रमणीय, सुखकर और प्रेम-पात्र अतिथि के समान हैं। उनकी मैं स्तुति करता हूँ। जो अग्नि दूध के द्वारा संसार को धारण करते और क्लेश को दूर करते हैं, वे गौ और उत्तम बल देते हैं। वे होता और गृहपति हैं।

अथ द्वितीया—

जुषाणोअग्नेप्रतिहर्यमेवचोविश्वानिविद्वान्वयुनानिसुक्रतो ।
घृतनिर्णिग्ब्रह्मणेगातुमेरयतवदेवाअजनयन्ननुव्रतम् ॥ २ ॥

जुषाणः । अग्ने । प्रति । हर्य । मे । वचः । विश्वानि । विद्वान् ।
वयुनानि । सुक्रतो इति सुऽक्रतो । घृतऽनिर्निक् । ब्रह्मणे । गातुम् ।
आ । ईरय । तव । देवाः । अजनयन् । अनु । व्रतम् ॥ २ ॥

भावाभावे विपोणलिवृद्धौ लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं यश्च बृहतीः महतीः चन्द्राः आह्लादिनीः अपउदकानि जजान जनयामास कइदिदमित्यादिना अथशब्दादुत्तरस्य शसउदात्तत्वं तस्मै कस्मादित्यादिगतं ॥ ९ ॥

९. जो पृथिवी के जन्मदाता हैं, जिनकी धारण-क्षमता सत्य है, जिन्होंने आकाश को जन्म दिया और जिन्होंने आनन्द-वर्द्धक तथा प्रचुर परिमाण में जल उत्पन्न किया, वे हमें नहीं मारें। उन "क" नाम आदि।

इळादधाख्ये इष्ट्ययने प्राजापत्यस्य हविषः प्रजापतइत्येषानुवाक्या। सूत्रितंच—प्राजापत्यइळादधः प्रजापतेनत्वदेतान्यन्यइति। केशनखकीटादिभिः दुष्टानि हवींषि अनयैवाप्सु प्रक्षिपेत्। सूत्रितंच—आपोऽभ्यवहरेयुः प्रजापतेनत्वदेतान्यन्यइति। चौलादिकर्मस्वप्येषा होमार्था। सूत्रितंच—तेषां पुरस्ताच्चतस्रआज्याहुतीर्जुहुयादग्नआयूंषिपवसइतितिसृभिः प्रजापतेनत्वदेतान्यन्यइतिच।

प्रजा॑पते॒नत्वदे॒तान्य॒न्योविश्वा॑जा॒तानि॒परि॒ताब॑भूव।
यत्का॑मास्तेजुहु॒मस्तन्नो॑अस्तुव॒यंस्या॑म॒पत॑योरयी॒णाम्॥१०॥४॥

प्रजा॑पते॒नत्वदे॒तान्य॒न्योविश्वा॑जा॒तानि॒परि॒ताब॑भूव।
यत्का॑मास्तेजुहु॒मस्तन्नो॑अस्तुव॒यंस्या॑म॒पत॑योरयी॒णाम् ॥ १० ॥ ४ ॥

हेप्रजापते त्वत् त्वत्तोन्यः कश्चित् एतानि इदानीं वर्तमानानि विश्वा विश्वानि सर्वाणि शेश्छन्दसि बहुलमिति शेर्लोपः जातानि प्रथमविकारभांजि ता तानि सर्वाणि भूतजातानि नपरिबभूव नपरिगृह्णाति नव्याप्नोति त्वमेव एतानि परिगृह्य स्रष्टुं शक्नोषीतिभावः। परिपूर्वोभवतिः परिग्रहार्थः वयंच यत्कामाः यत्फलं कामयमानाः ते तुभ्यं जुहुमः हवींषि प्रयच्छामः तत्फलं नोस्माकं अस्तु भवतु तथा वयंच रयीणां धनानां पतयईश्वराः स्याम भवेम नामन्यतरस्यां इति नामउदात्तत्वं ॥ १० ॥

१०. प्रजापति, तुम्हारे अतिरिक्त और कोई इन समस्त उत्पन्न वस्तुओं को अधीन करके नहीं रख सकता। जिस अभिलाषा से हम तुम्हारा हवन करते हैं, वह हमें मिले। हम धनाधिपति हों।

॥ इत्यष्टमस्य सप्तमे चतुर्थोवर्गः ॥ ४ ॥

वर्द्धनेत्यष्टर्चं दशमं सूक्तं वसिष्ठपुत्रस्य चित्रमहसआर्षं आग्नेयं आद्यापंचमी त्रिष्टुभौ शिष्टाजगत्यः। तथाचानुक्रान्तं—वर्द्धनाष्टौ चित्रमहावासिष्ठआग्नेयं जागतमाद्यापंचमी चत्रिष्टुभौ। प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोराग्नेये क्रतौ जागते छन्दसीदं सूक्तं। सूत्रितंच—वर्द्धनंचित्रमहसमितिजागतमिति।

तत्र प्रथमा—

वसुं॒नचि॒त्रम॑हसंगृणीषेवा॒मंशेव॒मति॑थिमद्विषे॒ण्यम् ।
सरा॑सतेशु॒रुधो॑वि॒श्वधा॑य॒सोम्निर्होता॑गृ॒हप॑तिःसु॒वीर्य॑म् ॥ १ ॥

वसु॑म् । न । चि॒त्रऽम॑हसम् । गृ॒णी॒षे । वा॒मम् । शेव॑म् ।
अति॑थिम् । अ॒द्वि॒षे॒ण्यम् । सः । रा॒स॒ते॒ । शु॒रुधः॑ । वि॒श्वऽधा॑यसः ।
अ॒ग्निः । होता॑ । गृ॒हऽप॑तिः । सु॒ऽवीर्य॑म् ॥ १ ॥

वसुं न वासकं सूर्यमिव चित्रमहसं चायनीयतेजस्कं अग्निं गृणीषे गृणे स्तौमि । गृशब्दे क्रै-यादिकः पुरुषव्यत्ययः प्वादित्वाद्ध्रस्वः यद्वा चित्रमहसमिति प्रथमार्थे द्वितीया नेति संप्रत्यर्थे संप्रति वासकमग्निं अहं चित्रमहाः स्तौमि कीदृशं वामं वननीयं शेवं सुखकरं अतिथिं अतिथिवत्पूज्यं यद्वा हविर्वहनाय सततगामिनं अद्विषेण्यं द्वेषरहितं द्विषेः कृत्यार्थे तवैकेनकेन्यत्वन इति केन्यप्रत्ययः नञा बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं सोऽग्निः शुरुधः शोकस्य रोध-यित्रीः निवारयित्रीः विश्वधायसः क्षीरप्रदानादिना विश्वं सर्वं जगद्धारयन्तीर्गाः सुवीर्यं शो-भनवीर्यं च रासते यजमानेभ्यो ददाति रा दाने अस्मात् लेटयडागमः सिब्बहुलमिति सिप् व्यत्ययेनात्मनेपदं विश्वशब्दोपपदाद्दधातेर्वहिहाधाञ्भ्यश्छन्दसीत्यसुन् णिदित्यनुवृत्तेरातो युक् चि-ण्कृतोरिति युक् गतिकारकोपपदात्कृदिति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । कीदृशोऽग्निः होता देवानामाह्वाता होमनिष्पाद-को वा गृहपतिः यजमानगृहाणामीश्वरः गेहे कइति गृहेः कप्रत्ययः ग्रहिज्यादिना संप्रसारणं पत्यावैश्वर्यइति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं शोभनं वीर्यं यस्येति बहुव्रीहौ वीरवीर्यौ चेति उत्तरप-दाद्युदात्तत्वं ॥ १ ॥

१. अग्नि का तेज विचित्र है। वे सूर्य के समान हैं। वे रमणीय, सुखकर और प्रेम-पात्र अतिथि के समान हैं। उनकी मैं स्तुति करता हूँ। जो अग्नि दूध के द्वारा संसार को धारण करते और क्लेश को दूर करते हैं, वे गौ और उत्तम बल देते हैं। वे होता और गृहपति हैं।

अथ द्वितीया—

जु॒षा॒णो अ॑ग्ने॒ प्रति॑ हर्य मे॒ वचो॒ विश्वा॑नि वि॒द्वान्व॒युना॑नि सुक्रतो ।
घृत॑निर्णि॒ग्ब्रह्म॑णे गा॒तुमेर॑य॒ तव॑ दे॒वा अ॑जनय॒न्ननु॑ व्र॒तम् ॥ २ ॥

जु॒षा॒णः । अ॒ग्ने॒ । प्रति॑ । ह॒र्य॒ । मे॒ । वचः॑ । विश्वा॑नि । वि॒द्वान् ।
व॒युना॑नि । सु॒क्र॒तो॒ इति॑ सुऽक्रतो । घृत॑ऽनिर्निक् । ब्रह्म॑णे । गा॒तुम् ।
आ । ई॒र॒य॒ । तव॑ । दे॒वाः । अ॒ज॒न॒य॒न् । अनु॑ । व्र॒तम् ॥ २ ॥

हेऽग्ने जुषाणः प्रीयमाणस्त्वं मे मम वचो वचनं स्तोत्रं प्रतिहर्य कामयस्व हर्यं गतिकान्त्योः तथा हे सुक्रतो शोभनकर्मन् शोभनप्रज्ञ वा त्वं विश्वानि सर्वाणि वयुनानि ज्ञानानि एव इह ज्ञातव्ये वर्तते ज्ञातव्यान्यर्थजातानि विद्वान् जानन् वर्तसे हेतौ शतृप्रत्ययः यतो जानासि ततो हेतोः मद्वचनं कामयस्वेत्यर्थः। हे घृतनिर्णिक् घृतेनाज्येन निर्णिज्यमानपुष्यमाणशरीर णिजिर् शौचपोषणयोः यद्वा निर्णिगिति रूपनाम दीप्तरूपाग्ने ब्रह्मणे ब्राह्मणाय यजमानाय गातुं गातव्यंज्ञातव्यं वा यज्ञं प्रत्य आगमय एव अनु त्वदीयं यज्ञकर्मानुपश्चाद्देवा इन्द्रादयः सर्वे अजनयन् यजमानाय फलानि जनयन्ति अतस्त्वदीयं यज्ञं यजमानाय प्रापयेत्यर्थः। लक्षणे अनोः कर्मप्रवचनीयत्वं व्रतमिति कर्मप्रवचनीययुक्त इति द्वितीया अजनयन्नित्यत्राच्छान्दसो लङ् जनीजृष्क्नसुरञ्जोऽमन्ताश्चेति मित्वान्मितांह्रस्व इति ह्रस्वत्वं ॥ २ ॥

२. अग्नि, तुम सन्तुष्ट होकर मेरे स्तोत्र के प्रति रुचि करो। उत्तम कर्म करनेवाले अग्नि जो कुछ जानने योग्य है, वह सब तुम जानते हो। घृत की आहुति पाकर तुम स्तोता को साम-गान के लिए कहो। तुम्हारा कार्य देखने के अनन्तर देवता लोग अपना-अपना कार्य करते हैं।

सप्त धामा॑नि परि॒यन्नम॑र्त्यो॒ दाश॑द्दा॒शुषे॑ सु॒कृते॑ मामहस्व ।
सु॒वीरे॑ण र॒यिणा॑ग्ने स्वा॒भुवा॒ यस्त॒ आन॑ट् स॒मिधा॒ तं जु॑षस्व ॥ ३ ॥

स॒प्त । धामा॑नि । प॒रि॒ऽइ॒यन् । अम॑र्त्यः । दाश॑त् । दा॒शुषे॑ । सु॒ऽकृते॑ । म॒म॒ह॒स्व॒ । सु॒ऽवीरे॑ण । र॒यिणा॑ । अग्ने॑ । सु॒ऽआ॒भुवा॑ । यः । ते॒ । आन॑ट् । स॒म्ऽइधा॑ । तम् । जु॒ष॒स्व॒ ॥ २ ॥

हे अग्ने सप्त सप्तसंख्याकानि धामानि स्थानानि पृथिव्यादिलोकात्मकानि परियन् परितो गच्छन् अमर्त्यः मरणधर्मरहितस्त्वं शोभमानः पुरोडाशादीनि हवींषि दाशत् प्रयच्छति तस्मै दाशुषे दत्तवते सुकृते सुष्ठु यागं कृतवते ममहस्व अपेक्षितं धनं ददस्व मंहतिर्दानकर्मा सुकर्मपापेत्यादिना सुपूर्वात्कृञो भूतेकाले क्विप्। यश्च यजमानः समिधा समिन्धनसाधनेन इध्मेन हेऽग्ने ते त्वां आनट् प्राप्नोति नशतिर्गतिकर्मा अस्माच्छान्दसो लङ् बहुलं छन्दसीति शपो लुक् छन्दस्यपि दृश्यत इत्याडागमः अश्नोतेर्वा व्यत्ययेन श्नम् तं यजमानं सुवीरेण शोभना वीराः पुत्राः यस्य वीरवीर्यौ चेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं तादृशेन स्वाभुवा सुष्ठु आसमन्ताद्भूष्णुना रयिणा धनेन दातव्येन सार्धं जुषस्व ॥ ३ ॥

३. अग्नि, तुम अमर हो। तुम सर्वत्र जाते हो। उत्तम कार्यकर्ता दाता को दान करो। पूजा ग्रहण करो। यज्ञ-काष्ठ के द्वारा जो तुम्हारी संवर्द्धना करता है, उसके पास उत्तमोत्तम सम्पत्ति और सन्तान ले जाओ।

अथ चतुर्थी—

यज्ञस्यकेतुंप्रथमंपुरोहितंहविष्मन्तईळतेसप्तवाजिनम्।
शृण्वन्तमग्निंघृतपृष्ठमुक्षणंपृणन्तंदेवंपृणतेसुवीर्यम्॥ ४ ॥

यज्ञस्य। केतुम्। प्रथमम्। पुरःऽहितम्। हविष्मन्तः। ईळते।
सप्त। वाजिनम्। शृण्वन्तम्। अग्निम्। घृतऽपृष्ठम्। उक्षणम्।
पृणन्तम्। देवम्। पृणते। सुऽवीर्यम्॥ ४ ॥

यज्ञस्य यागस्य केतुं प्रज्ञापकं प्रथमं सर्वेषु देवेषु मुख्यं प्रथमस्थानं वा पुरोहितं पुरतो-हितकारिणं यद्वा पुरस्तात्पूर्वस्यां दिशि आहवनीयरूपेण निहितं पूर्वाधरेत्यादिना पूर्वशब्दादस्तिः प्रत्ययः तत्सन्नियोगेन प्रकृतेः पुरादेशश्च तद्धितश्चासर्वविभक्तिरित्यव्ययसंज्ञायां पुरोव्ययमिति गतिसंज्ञा धाञः कर्मणि निष्ठा दधातेर्हिः गतेः समासे गतिरनन्तरइति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं वाजिनं बलवन्तं अन्नवन्तंवा शृण्वन्तं अस्मत्स्तुतीः श्रोत्रेण जानन्तं घृतपृष्ठं दीप्तपृष्ठं दीप्ताङ्गं उक्षणं यागद्वारेण वृष्टेः सेक्तारं यद्वा सेचनसमर्थं युवानं पृणते हविर्भिः प्रीणयित्रे यजमानाय पृण प्रीणने तौदादिकः शतुरनुमइति विभक्तेरुदात्तत्वं क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थी हविर्भिः प्रीणयन्तं यजमानं धनैः प्रीणयन्तं यद्वा पृणतिर्दानकर्मा हवींषि ददते यजमानाय पृणन्तं धनानि प्रयच्छन्तं सुवीर्यं शोभनवीर्योपेतं देवं द्योतमानं दानादिगुणयुक्तं वा एवंगुणविशिष्टमग्निं हविष्मन्तः हविर्भिर्युक्ताः सप्तहोतृप्रमुखाः वषट्कर्तारः ईळते स्तुवन्ति ईडस्तुतौ आदादिकः॥ ४ ॥

४. याज्ञिक सामग्री से युक्त यजमान सात अश्वों वा पृथिव्यादि लोकों के स्वामी अग्नि की स्तुति करते हैं। अग्नि यज्ञ के केतु और सर्वश्रेष्ठ पुरोहित हैं। वे घृताहुति प्राप्त करके और कामना सुनकर अभिलषित फल देते हैं और दाता को उत्तम बल देते हैं।

अथ पंचमी—

त्वंदूतःप्रथमोवरेण्यःसहूयमानोअमृतायमत्स्व।
त्वांमर्जयन्मरुतोदाशुषोगृहेत्वांस्तोमेभिर्भृगवोविरुरुचुः॥५॥५॥

त्वम्। दूतः। प्रथमः। वरेण्यः। सः। हूयमानः। अमृताय। मत्स्व।
त्वाम्। मर्जयन्। मरुतः। दाशुषः। गृहे। त्वाम्। स्तोमेभिः।
भृगवः। वि। रुरुचुः॥ ५॥ ५॥

हेअग्ने त्वं दूतोदेवानां दूतकर्मणि नियुक्तः प्रथमः मुख्यः प्रथितः प्रख्यातोवा वरेण्यः सं-भजनीयश्चासि सत्वं अमृताय अमरणाय तदर्थं नोस्माभिराहूयमानः हविषा तर्प्यमाणोवा मत्स्व तृप्यस्व मदीहर्षे छान्दसोविकरणस्य लुक्। अपिच त्वां मध्यमस्थाने वैद्युतरूपेण वर्तमानं मरुतः मरुत्वा देवगणाः मर्जयन् मार्जयन्ति अलंकुर्वन्ति यथा दाशुषः हवींषि दत्तवतोयजमानस्य गृहे स्तोमेभिः स्तोमैः स्तोत्रैः भृगवः भृगुगोत्रा ऋषयः त्वां विरुरुचुः विशेषेण दीपयन्ति भृगुशब्दादुत्तरस्य तद्धितस्य अतिभृगुकुत्सेत्यादिना बहुषु लुक् रुरुचुः रुचदीप्तौ अस्माच्छान्दसोलिट् ॥ ५ ॥

५. अग्नि, तुम सर्वश्रेष्ठ और अग्रगण्य दूत हो। अमरता प्राप्त करने के लिए तुम बुलाये जाते हो। तुम आनन्ददाता हो। दाता के गृह में मरुद्-गण तुम्हें सुशोभित करते हैं। भार्गव लोग, स्तुति के द्वारा, तुम्हारी उज्ज्वलता बढ़ाते हैं।

॥ इत्यष्टमस्य सप्तमे पंचमोवर्गः ॥ ५ ॥

इषंदुहन्त्सुदुघांविश्वधायसंयज्ञप्रियेयजमानायसुक्रतो।
अग्नेघृतस्नुस्त्रिर्ऋतानिदीद्यद्वर्तिर्यज्ञंपरियन्त्सुक्रतूयसे ॥ ६ ॥

इषम्। दुहन्। सुऽदुघाम्। विश्वऽधायसम्। यज्ञऽप्रिये।
यजमानाय। सुक्रतो इति सुऽक्रतो। अग्ने। घृतऽस्नुः। त्रिः।
ऋतानि। दीद्यत्। वर्तिः। यज्ञम्। परिऽयन्। सुक्रतुऽयसे ॥ ६ ॥

हेसुक्रतो सुकर्मन् शोभनप्रज्ञवाग्ने यज्ञप्रिये यज्ञैर्हविर्भिः देवान् प्रीणयित्रे यजमानाय विश्वधायसं विश्वस्य सर्वस्य धारयित्रीं सुदुघां दोग्धुं सुशकां यज्ञरूपिणीं गां इषं इष्यमाणं यागफलरूपं पयोदुहन् क्षारयन् तथा घृतस्नुः घृतेनाज्येन प्रस्नातः स्नावेरौणादिकः कुप्रत्ययः यद्वा घृतोदीप्तः स्नुः सानुः समुच्छ्रितोज्वालासमूहोयस्य सतथोक्तः पदादिषु मांस्पृत्स्नूनामुपसंख्यानमिति सानुशब्दस्य स्नुभावः बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ईदृशः त्वं त्रिः त्रिवारमावृत्तानि ऋतानि सत्यभूतानि पृथिव्यादीनि त्रीणिस्थानानि यद्वा गार्हपत्यादीनि स्थानानि दीद्यत् दीपयन् वर्तिः सर्वयज्ञगृहं सर्वं अनुष्ठीयमानं यागंच परियन् परितोगच्छन् तंतंयज्ञगृहं तं तं यज्ञंच प्राप्नुवन् सुक्रतूयसे शोभनं क्रतुं यज्ञं आत्मनइच्छसि यद्वा शोभनः क्रतुर्यस्यासौ सुक्रतुर्यजमानः सइवाचरसि सयथा सम्यगनुष्ठाने प्रवर्तते एवं त्वमपि स्वयमेव यागस्य सम्यक् निष्पत्त्यर्थं प्रवर्तसे इत्यर्थः ॥ ६ ॥

६. अग्नि, तुम्हारा कर्म अद्भुत है। जो यजमान यज्ञानुष्ठान में रत रहता है, उसके लिए तुम यज्ञ-रूपिणी, यथेष्ट-दुग्धदात्री और विश्व-पालिका गाय से यज्ञ-फल दुह डालते। घृताहुति प्राप्त करके तुम पृथिवी

आदि तीनों स्थानों को प्रकाशमय करते हो। तुम यज्ञ-गृह में सर्वत्र हो। सर्वत्र जाते हो। सुकृती का जो आचरण है, वह तुममें दिखाई देता है।

त्वामिदस्या उषसो व्युष्टिषु दूतं कृण्वाना अयजन्त मानुषाः।
त्वां देवा महयाय्याय वावृधुराज्यमग्ने निमृजन्तो अध्वरे ॥ ७ ॥

त्वाम्। इत्। अस्याः। उषसः। विऽउष्टिषु। दूतम्। कृण्वानाः।
अयजन्त। मानुषाः। त्वाम्। देवाः। महयाय्याय।
ववृधुः। आज्यम्। अग्ने। निऽमृजन्तः। अध्वरे ॥ ७ ॥

अस्याः इदानीं दृश्यमानाया उषसः व्युष्टिषु विवासनेषु प्रभातेषु सत्सु हेऽग्ने त्वामित् त्वामेव देवानां दूतं कृण्वानाः कुर्वाणाः मानुषाः मनुष्याः अयजन्त यजन्ति सर्वदेवतात्मकं त्वामेव यजन्तीत्यर्थः। तथादेवाअपि त्वां महयाय्याय पूजायै महपूजायां अस्मादोणादिको-ऽयप्रत्ययः आय्यः आत्मनः पूजार्थं वावृधुः वर्धयन्ति किंकुर्वन्तः अध्वरे ध्वरो हिंसा निमित्तः यस्य-भावः तदहिते यागे आज्यं उपलक्षणमेतत् आज्योपलक्षितं सर्वं हविः निमृजन्तः त्वयि नि-धार्यन्तः प्रक्षिपन्तइत्यर्थः ॥ ७ ॥

७. उषा का समय होते ही यजमान लोग तुम्हें दूत-स्वरूप समझकर यज्ञ करते हैं। अग्नि देवता लोग भी तुम्हें, घृत के द्वारा, प्रदीप्त करके पूजा करने के लिए संवर्द्धित करते हैं।

अथाष्टमी—

नि त्वा वसिष्ठा अह्वन्त वाजिनं गृणन्तो अग्ने विदथेषु वेधसः।
रायस्पोषं यजमानेषु धारय यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ८ ॥ ६ ॥

नि। त्वा। वसिष्ठाः। अह्वन्त। वाजिनम्। गृणन्तः। अग्ने।
विदथेषु। वेधसः। रायः। पोषम्। यजमानेषु। धारय।
यूयम्। पात। स्वस्तिऽभिः। सदा। नः ॥ ८ ॥ ६ ॥

हेऽग्ने विदथेषु विदन्त्यस्मिन् यष्टव्यान् देवानिति विदथायज्ञाः तेषु वेधसः कर्मणां विधातारः गृणन्तः स्तुवन्तः वसिष्ठाः वसिष्ठपुत्राऋषयः वाजिनं अन्नवन्तं बलवन्तंवा त्वां न्य-ह्वन्त नितरामाह्वयन् अस्मा विपूर्वां। ह्वेञोलुङि निसमुपविभ्योह्वइत्यात्मनेपदं आत्मनेपदेष्वन्-यतरस्यामिति च्लेरङादेशः वसिष्ठशब्दादिहितस्यापत्यार्थप्रत्ययस्य अत्रिभृगुकुत्सेत्यादिना लुक्

सुहू सत्वं यजमानेभ्यस्त्वाद्य रायोषनस्य पोषं पुष्टिं धारय अवस्थापय ऋदिवमित्यादिना रे शुभ्राद् षष्ठ्याउदात्तत्वं षष्ठ्याःपतिपुत्रेति विसर्जनीयस्य सत्वं । गतमन्यत् । एकस्मिन्नप्य-स्मै पूजार्थं बहुवचनं ॥ ८ ॥

८. अग्नि, यज्ञों में वसिष्ठ-पुत्र अनुष्ठान प्रारम्भ करके और तुम्हें अन्न-युक्त करके बुलाने लगे। यजमानों के घरों में प्रभूत धन रक्खो। तुम लोग हमें सदा कल्याण के द्वारा बचाओ।

॥ इत्यष्टमस्य सप्तमे षष्ठोवर्गः ॥ ६ ॥

अयंवेनइत्यष्टर्चमेकादशं सूक्तं भार्गवस्य वेनस्यार्षं त्रैष्टुभं वेनोदेवता । तथाचानुक्रान्तं—अयंवेनोवैन्यमिति । प्रवर्ग्येमिष्टवे आद्यानुवक्या । सूत्रितंच—सकेअप्सस्यायंवेनश्चोदयत्पृ-श्निगर्भाइति । वैश्वदेवशस्त्रेप्येषा याज्या । सूत्रितंच—तक्षद्यदयंवेनश्चोदयत्पृश्निगर्भा इति ।

अ॒यंवे॒नश्चो॑दय॒त्पृश्नि॑गर्भा॒ज्योति॑र्जरायू॒रज॑सोवि॒माने॑ ।
इ॒मम॒पांसं॑ग॒मेसूर्य॑स्य॒शिशुं॒नविप्रा॑म॒तिभी॑रिहन्ति ॥ १ ॥

अ॒यम् । वे॒नः । चो॒दय॒त् । पृश्नि॑ऽगर्भाः । ज्योतिः॑ऽजरायुः ।
रज॑सः । वि॒ऽमाने॑ । इ॒मम् । अ॒पाम् । स॒म्ऽग॒मे । सूर्य॑स्य ।
शिशु॑म् । न । विप्राः॑ । म॒तिऽभिः॑ । रि॒ह॒न्ति॒ ॥ १ ॥

वेनः कान्तः एतत्संज्ञोमध्यमस्थानोदेवः ज्योतिर्जरायुः ज्योतिषादीप्यमानोमेघो जरा-युः उदरे गर्भोयेन वेष्टितोभवति तज्जरायु तदिव वेष्टकोयस्य सतथोक्तः मेघमध्ये गर्भव-त्स्थितइत्यर्थः विमाने विमीयन्ते निर्मीयन्तेस्मिन्नापइति विमानमन्तरिक्षं रजसउदकस्य निर्मातर्यन्तरिक्षे स्थितःसन् अयं वेनः पृश्निगर्भाः पृश्निरादित्यः तस्य गर्भभूताःयद्वा पृश्नयः शु-क्लवर्णाः सूर्यरश्मयः तेषां गर्भभूताः अन्तरिक्षस्थाअपः चोदयत् पृथिवीं प्रतिप्रेरयति अपामुदकानां आन्तरिक्ष्याणां सूर्यस्यच संगमे संगमनेन्तरिक्षे स्थितं इमं वेनं विप्रामेधाविनः स्तोतारः मतिभिः स्तुतिभिः रिहन्ति रिहतिरर्चतिकर्मा अर्चन्ति पूजयन्ति स्तुवन्तीत्यर्थः शि-शुंन यथा बालं पुत्रं मातापितरावात्मवाः स्तुतिपदैरुपलालयन्ति तद्वत् ॥ १ ॥

१. वेन नामक देवता ज्योति के द्वारा परिवेष्टित हैं। वे जल-निर्माता आकाश के मध्य में सूर्य-किरणों के सन्तान-स्वरूप जल को पृथिवी पर गिराते हैं। जिस समय सूर्य के साथ जल का मिलन होता है, उस समय बुद्धिमान् स्तोता लोग उन वेन देवता को, बालक के समान माना मीठे वचनों से, सन्तुष्ट करते हैं।

इदमित्येवामिष्टवे समुद्रादूर्मिमित्येषा । सूत्र्यते हि—समुद्रादूर्मिमुदियर्ति वेनो नभोजाः समुद्रमभि यज्ञिणासीति ।

सैषा द्वितीया—

समुद्रादूर्मिमुदियर्तिवेनोनभोजाःपृष्ठंहर्यतस्यदर्शि ।
ऋतस्यसानावधिविष्टपिभ्राट्समानंयोनिमभ्यनूषतव्राः ॥ २ ॥

समुद्रात् । ऊर्मिम् । उत् । इयर्ति । वेनः । नभःऽजाः ।
पृष्ठम् । हर्यतस्य । दर्शि । ऋतस्य । सानौ । अधि ।
विऽस्टपि । भ्राट् । समानम् । योनिम् । अभि । अनूषत । व्राः ॥ २ ॥

समुद्रवंत्यस्मादापइति समुद्रमन्तरिक्षं तस्मादूर्मिं जलसमूहं अयं वेनः उदियर्ति उद्गमयति अधः पातयतीत्यर्थः । कीदृशः नभोजाः नभस्याकाशेस्य इमं वेनमभिशब्दायन्ते नुस्तुतौ कुटादिः छान्दसो लुङ् ॥ २ ॥

२. वेन अन्तरिक्ष से जल-माला प्रेरित करते हैं। आकाश में उज्ज्वल मूर्त्ति वेन का पृष्ठदेश दिखाई दिया। जल के उन्नत स्थान आकाश में वेन दीप्ति पाते हैं। उनके परस्परों ने सबके उत्पत्ति-स्थान आकाश को प्रतिध्वनित किया।

समानंपूर्वीरभिवावशानास्तिष्ठन्वत्सस्यमातरःसनीळाः ।
ऋतस्यसानावधिचक्रमाणारिहन्तिमध्वोअमृतस्यवाणीः ॥ ३ ॥

समानम् । पूर्वीः । अभि । वावशानाः । तिष्ठन् । वत्सस्य ।
मातरः । सऽनीळाः । ऋतस्य । सानौ । अधि । चक्रमाणाः ।
रिहन्ति । मध्वः । अमृतस्य । वाणीः ॥ ३ ॥

पूर्वीर्बह्व्यः समानं वेनस्यात्मनश्च साधारणं स्थानं प्राप्य अभिवावशानाः अभितः शब्दायमानाः यद्वा वेनं अभिकामयमानाः वत्सस्य वत्सस्थानीयस्य वैद्युताग्नेर्मातरः मातृभूताः सनीळाः समाननिलयाः एवं विधाआन्तरिक्ष्याआपः तिष्ठन् तिष्ठन्ति अपिच ऋतस्योदकस्य सानावधि सानौसमुच्छ्रितेन्तरिक्षस्थाने चक्रमाणाः प्रवर्तमानाः मध्वः मधुरस्य अमृतस्योदकस्य वाणीः वाण्यः शब्दाः रिहन्ति इमं वेनं अर्चन्ति अलंकुर्वन्तीत्यर्थः ॥ ३ ॥

३. वेन के साथ जल आकाश में रहता है। वह वत्स-रूपी विद्युत् की माता है। वह अपने सहवासी वेन के साथ शब्द करने लगा। जल के उत्पत्ति-स्थान आकाश में मधु-तुल्य वृष्टि-जल का शब्द उत्पन्न होकर वेन की संवर्द्धना करने लगा।

जानन्तोरूपमकृपन्तविप्रामृगस्यघोषंमहिषस्यहिग्मन् ।
ऋतेनयन्तोअधिसिन्धुमस्थुर्विदद्गन्धर्वोअमृतानिनाम ॥ ४ ॥

जानन्तः । रूपम् । अकृपन्त । विप्राः । मृगस्य । घोषम् । महिषस्य । हि । ग्मन् । ऋतेन । यन्तः । अधि । सिन्धुम् । अस्थुः । विदत् । गन्धर्वः । अमृतानि । नाम ॥ ४ ॥

विप्राः मेधाविनः स्तोतारः अस्य वेनस्य रूपं जानन्तः अकृपंत स्तुवन्ति कृपतिः स्तुतिकर्मा कथमस्य रूपं जानन्तीत्यत आह मृगस्य अन्वेषणीयस्य महिषस्य महन्नामैतत् महतो वेनस्य घोषं गर्जितलक्षणं मेघरूपं शब्दं हि यस्मात् ग्मन् अभिगच्छन्ति अतस्तदीयं रूपं जानन्तीत्यर्थः । गमेश्छान्दसे लुङि बहुलं छन्दसीति शपो लुक् गमहनेत्युपधालोपः बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेपीत्यडभावः । अपि च ऋतेन सत्यभूतेन स्तोत्रेण यज्ञेन वा यन्तः तं वेनं गच्छन्तः प्राप्नुवन्तः जनाः सिन्धुं स्यन्दनशीलं जलसमूहं अध्यस्थुः अधितिष्ठंति तेषां स्वयं वेनो वृष्टिं करोतीत्यर्थः । तत्र किं कारणं इति चेत् यतोयं गंधर्वः गवामुदकानां धर्ता इनः अमृतानि अमरणहेतुभूतानि नाम उदकनामैतत् नमनशीलान्युदकानि विदत् वेद जानाति तस्य वशे वर्तन्त इत्यर्थः अतः उदकानां वृष्टिः सुलभा ॥ ४ ॥

४. बुद्धिमान् स्तोताओं ने अकाम्य महिष के समान वेन का शब्द सुना। इससे उन लोगों ने समझकर उनके रूप की कल्पना की। उन्होंने वेन का यजन करके, नदी के समान, प्रचुर जल प्राप्त किया। गन्धर्व-रूपी वेन जल के प्रभु हैं।

अथ पञ्चमी—

अप्सरा जारमुपसिष्मियाणा योषा बिभर्ति परमे व्योमन् । चरत्प्रियस्य योनिषु प्रियः सन्त्सीदत्पक्षे हिरण्यये स वेनः ॥ ५ ॥ ७ ॥

अप्सराः । जारम् । उपऽसिष्मियाणा । योषा । बिभर्ति । परमे । विऽओमन् । चरत् । प्रियस्य । योनिषु । प्रियः । सन् । सीदत् । पक्षे । हिरण्यये । सः । वेनः ॥ ५ ॥ ७ ॥

अप्सरा अपां सारयित्री अप्सु क्रीडार्थं सरन्ती वा उपसिष्मियाणा कान्तसमीपमुपगम्येषद्धसन्ती स्मिङ् ईषद्धसने छान्दसो लिट् तस्य लिटः कानज्वेति कानच् ईदृशी योषा स्त्री विद्युद्रूपा जारं अपां जरयितारं यद्वा जारवदुपपतिः तद्वत् प्रियं इमं वेनं परमे उत्कृष्टे व्योमन् व्योमनि अन्तरिक्षे बिभर्ति पोषयति धारयति वा यथा काचित् रूपवती योषित् जारमुपगम्येषद्धसन्ती तं निर्जने स्थले पुष्णाति तद्वत् अनेन वेनेन विद्युत्संगत इत्यर्थः प्रियस्यास्य वेनस्य योनिषु स्थानेषु चरत् विद्युद्रूपा योषिच्चरति गच्छति अभिसारिकावत्स्वयमेव गच्छति स च

वेनः प्रियः अस्याः अनुकूलतमःसन् हिरण्यये हिरण्मये हिरण्मयवज्जास्वरे हिवरमणीयरूपेवा पक्षे आत्मनः पक्षभूते मेघे सीदत् सीदति समासहोपविशति ॥ ५ ॥

५. विद्युत् एक अप्सरा हैं और वेन उसके पति हैं। विद्युत् ने वेन को देखकर, मन्द मुस्कान करते हुए, उनका आलिङ्गन किया। वेन प्रेमी नायक के समान प्रेयसी विद्युत् की रति-कामना पूर्ण करके सुवर्णमय पक्ष या मेघ में सो गये।

॥ इत्यष्टमस्य सप्तमे सप्तमोवर्गः ॥ ७ ॥

अग्निष्टवे नाकेसुपर्णमित्येषा । सूत्रितंच—नाकेसुपर्णमुपयत्पतन्तमिति समाप्य प्रणवेनोपविशेदिति ।

नाके॑सु॒प॒र्णमु॑प॒यत्प॒तन्तं॑हृ॒दावेन॑न्तो अ॒भ्यच॑क्षतत्वा ।
हिर॑ण्यपक्षं॒वरु॑णस्यदू॒तंय॒मस्य॒योनौ॑शकु॒नंभु॑र॒ण्युम् ॥ ६ ॥

नाके॑ । सु॒ऽप॒र्णम् । उप॑ । यत् । पत॑न्तम् । हृ॒दा ।
वेन॑न्तः । अ॒भि । अच॑क्षत । त्वा॒ । हिर॑ण्यऽपक्षम् । वरु॑णस्य ।
दू॒तम् । य॒मस्य॑ । योनौ॑ । श॒कु॒नम् । भु॒र॒ण्युम् ॥ ६ ॥

हे वेन त्वा त्वां हृदा हृदयेन मनसा वेनन्तः कामयमानाः स्तोतारः नाकेन्तरिक्षे यदा अभ्यचक्षत अभिपश्यन्ति तदानीं त्वं उपागच्छसीति शेषः । कथंभूतं सुपर्णं शोभनपतनं पतन्तं अन्तरिक्षे गच्छन्तं हिरण्यपक्षं हिरण्मयाभ्यां पक्षाभ्यां उपेतं वरुणस्य जलाभिमानिनो देवस्य दूतं चारं यमस्य नियामकस्य वैद्युताग्नेः योनौ स्थानेन्तरिक्षे शकुनं पक्षिरूपेण वर्तमानं भुरण्युं भर्तारं यद्वा वृष्टिप्रदानाद्विना सर्वस्य जगतः पोषकं भुरणधारणपोषणयोः कंड्वादिः अस्मादौणादिकउमत्ययः ॥ ६ ॥

६. वेन, तुम स्वर्ग में उड़नेवाले पक्षी के समान हो। तुम्हारे दोनों पक्ष सुवर्णमय हैं। तुम सर्वलोक-शासक वरुण के दूत हो। तुम संसार के भरण पोषण-कारी पक्षी के समान हो। तुम्हारा सब दर्शन करते हैं और अन्तःकरण में तुम्हारे प्रति प्रीति धारण करते हैं।

ऊ॒र्ध्वो ग॑न्ध॒र्वो अधि॒नाके॑ अस्थात्प्र॒त्यङ्चि॒त्रा बिभ्र॑द॒स्यायु॑धानि ।
वसा॑नो॒ अत्कं॑ सुर॒भिं दृ॒शेकं॒स्व१र्णनाम॑ जनत प्रि॒याणि ॥ ७ ॥

ऊ॒र्ध्वः । ग॒न्ध॒र्वः । अधि॑ । नाके॑ । अ॒स्था॒त् । प्र॒त्यङ् ।
चि॒त्रा । बिभ्र॑त् । अ॒स्य॒ । आयु॑धानि । वसा॑नः । अत्क॑म् ।
सु॒र॒भिम् । दृ॒शे । कम् । स्वः॑ । न । नाम॑ । ज॒न॒त॒ । प्रि॒याणि ॥ ७ ॥

ऊर्ध्वः उपरिदेशे वर्तमानः गंधर्वः गवामुदकानां धर्ता गविगंधृञोवदति गोशब्दोपपदात् धृञ्धारण इत्यस्माद्वप्रत्ययः उपपदस्य गंभावश्च ईदृशोवेनः प्रत्यङ् अस्मत्प्रत्यंचनः अभिमुखः सन् नाकेधि अन्तरिक्षे अस्थात् तिष्ठति किंकुर्वन् अस्य आत्मनः स्वभूतानि चित्रा चित्राणि चायनीयान्याश्चर्यभूतानि वा आयुधानि बिभ्रत् धारयन्। बिभर्तेः शतरि भृञामित्यभ्या-सस्येत्वं नाभ्यस्ताच्छतुरितिनुम्प्रतिषेधः अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं। यथा सुरभि शोभनं अत्कं आत्मीयं व्याप्तं रूपं वसानः सर्वतश्छादयन् किमर्थंदृशेदर्शनार्थं दृशेविख्येचेति केन्प्रत्ययान्तोनिपात्यते कर्मेतिपूरणः। अत्र दृष्टान्तः—स्वर्ण स्वः शोभनारणआदित्यः सयथात्मीयं रूपं दर्शनाय सर्वतश्छादयति तद्वत् तदनन्तरं नाम नामानि नमनशीलान्युदकानि प्रिया-णि सर्वेषामनुकूलानि जनत जनयति वृष्टिमुत्पादयतीत्यर्थः ॥ ७ ॥

७. वे गन्धर्व-रूपी स्वर्ग के उन्नत प्रदेश में, उन्नत भाव से, रहते हैं। वे चारों ओर विचित्र अस्त्र-शस्त्र धारण किये हुए हैं। वे अपनी अत्यन्त सुन्दर मूर्त्ति का आच्छादन किये हुए हैं। अन्तर्हित होकर वे अभिलषित वृष्टि-वारि उत्पन्न करते हैं।

यदाऽर्णेषित्येषे द्रप्सःसमुद्रमित्येषा । सूत्रितंच—द्रप्सःसमुद्रमभियज्जिगाति सखेसखाय-मभ्याववृत्स्वेति ।

द्र॒प्सः स॑मु॒द्रम॒भि यज्जिगा॑ति॒ पश्य॑न्गृध्र॑स्य॒ चक्ष॑सा॒ विध॑र्मन् ।
भा॒नुः शु॒क्रेण॑ शो॒चिषा॑ चका॒नस्तृ॒तीये॑ चक्रे॒ रज॑सि प्रि॒याणि॑ ॥८॥८॥

द्र॒प्सः । स॒मु॒द्रम् । अ॒भि । यत् । जिगा॑ति । पश्य॑न् ।
गृध्र॑स्य । चक्ष॑सा । विऽध॑र्मन् । भा॒नुः । शु॒क्रेण॑ ।
शो॒चिषा॑ । च॒का॒नः । तृ॒तीये॑ । च॒क्रे॒ । रज॑सि । प्रि॒याणि॑ ॥ ८ ॥ ८ ॥

विधर्मन् विधर्मणि विधारकेन्तरिक्षे स्थितः द्रप्सः द्रवणशीलः यद्वा द्रप्साउदकबिंदवः तद्वान् अर्कआदित्यादप् गृध्रस्य गृधोरसानभिकांक्षतः सूर्यस्य चक्षसा तेजसा पश्यन् प्रका-शमानोवेनः यथदा समुद्रं समुन्दनशीलं मेघं अभिजिगाति अभिगच्छति तदानीं भानुः सूर्यः शुक्रेण शुभ्रेण शोचिषा तेजसा तृतीयेरजसि लोके चकानो दीप्यमानः प्रियाणि सर्वेषामभी-ष्टानि उदकानि चक्रे करोति ॥ ८ ॥

८. वेन जलवाले हैं। वे अपने कर्म के साधन-काल में गृध्र के समान दूरदर्शक चक्षु के द्वारा देखते हुए अन्तरिक्ष की ओर जाते हैं। वे शुभ्र-वर्ण आलोक के द्वारा प्रदीप्त होते हैं। प्रदीप्त होकर तृतीय लोक आकाश में ऊपरी भाग से सर्व-लोक-वाञ्छित जल की सृष्टि करते हैं।

॥ इत्यष्टमस्य सप्तमेष्टमोवर्गः ॥ ८ ॥

इमंनोअग्नइति नवर्चं द्वादशंसूक्तं द्वितीयाद्याभिस्तिसृभिः अग्निर्देवैर्विभूत्वा स्वात्मानं देवतारूपेणास्तौत् अतस्तासां सएवऋषिः देवताच शिष्टाभिरग्निवरुणसोमा अस्तुवन् अतस्तासां तएवऋषयः आद्याग्नेयी नवमीन्द्रदेवत्या शिष्टासु चतसृषु लिंगोक्तदेवता सप्तमी-जगती शिष्टास्त्रिष्टुभः। तथाचानुक्रान्तं—इमंनोनवैन्द्र्युत्तमानिहवोऽग्निवरुणसोमानामाद्याग्नेयी-त्रिसृभ्यामग्नेरात्मस्तवः शिष्टा यथानिपातं सप्तमीजगतीति । गतोविनियोगः ।

तत्र प्रथमा—

इमंनोअग्नउपयज्ञमेहिपञ्चयामंत्रिवृतंसप्ततन्तुम् ।
असोहव्यवाळुतनःपुरोगाज्योगेवदीर्घंतमआशयिष्ठाः ॥ १ ॥

इमम् । नः । अग्ने । उप । यज्ञम् । आ । इहि । पञ्चऽयामम् ।
त्रिऽवृतम् । सप्तऽतन्तुम् । असः । हव्यऽवाट् । उत । नः ।
पुरःऽगाः । ज्योक् । एव । दीर्घम् । तमः । आ । अशयिष्ठाः ॥ १ ॥

भ्रातृषु हविर्वहनेषु मृतेषु मरणभीत्या कृतपलायनं गुहायां निगूढमग्निं अध्यायाः सूक्तद्रष्टारऋषयः अनया आह्वयन् हे अग्ने नोऽस्माकं इमं यज्ञं उपेहि उपागच्छ प्राप्नुहि प्राप-णयिष्ठाः कीदृशं पंचयामं यजमानपंचमैर्ऋत्विग्भिः नियमितं यद्वा धानाकरंभादिभिः पंचभिर्हविर्भिः पंचभिः प्रयाजैर्वाप्राप्यं त्रिवृतं पाकयज्ञहविर्यज्ञसोमयज्ञभेदेन सवनत्रयात्मना त्रिगुणं सप्ततन्तुं सप्तसंस्थस्तन्तवः कर्मणां विस्तारयितारो होत्राद्याः सप्तवषट्कर्तारः यस्य यद्वा अग्निष्टोमोऽत्यग्निष्टोमउक्थ्यः षोडशी वाजपेयोऽतिरात्रोऽप्तोर्यामइति सप्तधा विस्तीर्यमाणं ईदृशं यज्ञमुपगत्यचानन्तरं नोऽस्माकं हव्यवाट् हव्यानां हविषां वोढा असः भव असतेर्लेट्यडागमः। उतापिच नोऽस्माकं पुरोगाः पुरतोगन्ता भव जनसनखनक्रमगमो-विट् विड्वनोरनुनासिकस्यादित्यात्वं ज्योक् चिरकालमेव अस्मान् परित्यज्य दीर्घं तमः महद-न्धकारे गुहायां आशयिष्ठाः आस्थाय शयनमकार्षीः इतऊर्ध्वं तस्मात् स्थानात् अस्मा-नागच्छेत्यर्थः ॥ १ ॥

१. अग्नि, हमारे इस यज्ञ के ऋत्विक्, यजमान आदि पाँच व्यक्ति नियामक वा अध्यक्ष हैं। इसका अनुष्ठान तीन प्रकार (सवन-त्रय) से होता है। इसके अनुष्ठाता होता आदि सात हैं। इस यज्ञ की ओर आओ। तुम्हीं हमारे हविर्वाहक और अग्रगामी दूत हो।

अथ द्वितीया—

अदेवाद्देवःप्रचतागुहायन्प्रपश्यमानोअमृतत्वमेमि ।
शिवंयत्सन्तमशिवोजहामिस्वात्सख्यादरणींनाभिमेमि ॥ २ ॥

अदेवात् । देवः । प्रऽचता । गुहा । यन् । प्रऽपश्यमानः ।
अमृतऽत्वम् । एमि । शिवम् । यत् । सन्तम् । अशिवः । जहामि ।
स्वात् । सख्यात् । अरणीम् । नाभिम् । एमि ॥ २ ॥

अदेवाददेवनशीलात् गुहा गुहायां वर्तमानात् स्वांशभूतगिरिसमम्याशुक् प्रचता देवानां प्रयाचनेन हेतुना यन् निर्गच्छन् देवोदेवनशीलोऽहं प्रपश्यमानः देवैर्मदर्थं कल्पितं प्रयाजानुयाजादिलक्षणं हविर्भागं प्रपश्यमानः निरीक्षमाणः सन् अमृतत्वमेमि मरणधर्मराहित्यं देवत्वं प्राप्नोमि इणोर्व्यत्ययेनात्मनेपदं हविर्वहनाद्भीतः पलायितः अबादिपुस्थानेषु निगूढः पुनर्देवैर्हविर्वहनाय प्रार्थ्यमानः तैर्दत्तेन हविषा अहंदेवत्वं प्राप्तवानस्मीत्यर्थः । यद्यप्यहंगुहायाोनिर्गत्य प्रकाशमानः सन् शोभनं यज्ञं निर्वर्तयामि तथापि शिवं शोभनं संतं भवन्तं यज्ञं अशिवः अशोभनरूपः अप्रकाशमानः सन् यद्यस्मिन् समाप्तिकाले जहामि परित्यजामि तदानीं नाभिं नहनशीलां मंथनशीलामरणीं अश्वत्थमेव स्वात् सख्यात् आत्मीयात् सखित्वात् चिरकालमश्वरूपोऽहं यत्र न्यवात्समिति स्नेहवशात् एमि प्राप्नोमि ॥ २ ॥

२. (अग्नि का कथन)—देवता मेरी प्रार्थना करते हैं; इसलिए मैं दीप्तिहीन और अव्यक्त अवस्था से दीप्तिशाली अवस्था को प्राप्त करके, चारों ओर निरीक्षण करते हुए, अमरता पाता हूँ। जिस समय यज्ञ निरुपद्रव के साथ सम्पन्न होता है उस समय में अदृष्ट होता और यज्ञ को छोड़ देता हूँ। चिर सखा और उत्पत्ति-स्थान अरणि में चला जाता हूँ।

अथ तृतीया—

पश्यन्नन्यस्याअतिथिंवयायाऋतस्यधामविमिमेपुरूणि ।
शंसामिपित्रेअसुरायशेवमयज्ञियाद्यज्ञियंभागमेमि ॥ ३ ॥

पश्यन् । अन्यस्याः । अतिथिम् । वयायाः । ऋतस्य ।
धाम । वि । मिमे । पुरूणि । शंसामि । पित्रे । असुराय ।
शेवम् । अयज्ञियात् । यज्ञियम् । भागम् । एमि ॥ ३ ॥

ममस्थानभूता या पृथिवी ततोन्यस्याः पथाया गन्तव्यायाः दिवः संबन्धिनं अतिथिं संततगामिनं सूर्यं पश्यन् जानन् सूर्यस्य गतिमनुसृत्य वसन्तादिकाले ऋतस्य यज्ञस्य धाम धामानि शरीराणि पुरूणि बहूनि विमिमे निर्मिमे निष्पादयामि। ततः पित्रे पितृभूताय द्युलोकवर्तिने देवजनाय असुराय शत्रुक्षयकुशलाय शेवं सुखमुद्दिश्य होताभूत्वा अहं उक्थानि शंसामि यतएवं तस्मात् कारणात् अयज्ञियाद्यज्ञानर्हात् प्रदेशात् निर्गत्य यज्ञियं यज्ञार्हं वेदिलक्षणं भूभागं हविर्लक्षणं वा एमि गच्छामि। यज्ञशब्दादर्हार्थे यज्ञर्त्विग्भ्यां घखञाविति घप्रत्ययः॥ ३॥

३. पृथिवी के अतिरिक्त जो आकाश गमन-मार्ग है, उसके अतिथि सूर्य की वार्षिक गति के अनुसार मैं भिन्न-भिन्न ऋतुओं में यज्ञानुष्ठान करता हूँ। बली देवता पितृ-रूप हैं। उनके सुख के लिए मैं स्तुति करता हूँ। यज्ञ के अयोग्य और अपवित्र स्थान से मैं यज्ञ के उपयुक्त स्थान में जाता हूँ।

ब॒ह्वीः समा॑ अकरम॒न्तर॑स्मि॒न्निन्द्रं॑ वृणा॒नः पि॒तरं॑ जहामि।
अ॒ग्निः सोमो॒ वरु॑ण॒स्ते च्य॑वन्ते प॒र्याव॑र्द्रा॒ष्ट्रं तद॑वाम्या॒यन्॥ ४॥

ब॒ह्वीः। समाः॑। अ॒क॒र॒म्। अ॒न्तः। अ॒स्मि॒न्। इन्द्र॑म्। वृ॒णा॒नः। पि॒तर॑म्। ज॒हा॒मि॒। अ॒ग्निः। सोमः॑। वरु॑णः। ते। च्य॒व॒न्ते॒। प॒रि॒ऽआव॑र्त्। रा॒ष्ट्रम्। तत्। अ॒वा॒मि॒। आ॒ऽयन्॥ ४॥

अस्मिन्वेदिलक्षणस्थाने बह्वीःसमाः बहून्वत्सरान् अकरमकार्षं चिरकालं न्यवात्सं तत्र इन्द्रं वृणानः संभजमानः पितरं उत्पादकं अरण्यात्मकं जहामि परित्यजामि। यद्वाहं देवेभ्योनिर्गत्य गुहायां निगूढः तदा ते देवाः अग्निः सोमोवरुणश्चच्यवन्ते राष्ट्रात् प्रच्युता अभवन् एकस्याप्यग्नेः हविर्वोढृत्वरूपेण देवतात्मनाच पृथक्कालपरोक्षनिर्देशः आयन् पुनरागच्छन् अहं यद्राष्ट्रं असुरैरपहृतं पर्यावर्त् पर्यावर्तमानमवशिष्टसंपुनरावर्तमानं तद्राष्ट्रं राज्यं यज्ञभूमिं अवामि असुरेभ्योरक्षामि। पर्यावर्त् उपसृष्टाद्वृतेः अन्येभ्योपिदृश्यन्त इतिक्विप् वातस्येतिनियमात् संयोगान्तस्येति लोपाभावः॥ ४॥

४. इस यज्ञ-स्थान में मैंने अनेक वर्ष बिताये हैं। यहाँ इन्द्र का वरण करते हुए अपने पिता अरणि से निकलता हूँ। मेरा अदर्शन होने पर सोम, वरुण आदि का पतन हो जाता है और राष्ट्र-विप्लव हो जाता है। उस समय आकर मैं रक्षा करता हूँ।

निर्मा॒या उ॒ त्ये असु॑रा अभूव॒न्त्वं च॑ मा वरुण का॒मया॑से।
ऋ॒तेन॑ राज॒न्ननृ॑तं विवि॒ञ्चन्मम॑ रा॒ष्ट्रस्याधि॑पत्य॒मेहि॑॥ ५॥ १॥

निःऽमायाः । ऊँ इति । त्ये । असुराः । अभूवन् । त्वम् । च । मा ।
वरुण । कामयासे । ऋतेन । राजन् । अनृतम् । विऽविञ्चन् ।
मम । राष्ट्रस्य । अधिऽपत्यम् । आ । इहि ॥ ५ ॥ ९ ॥

त्ये ते असुराः मय्यग्नावागते सति निर्मायाः मायारहिताः अभूवन् आसुर्यः सर्वा मायाः मयावरुद्धाः आसन्नित्यर्थः हे वरुण त्वं च मयं चशब्दश्चेदर्थे वर्तमानश्चणिनिपातान्यरं अनेनयुक्तत्वात् कामयासेइति तिङ्विभक्तेः निपातैर्यद्यदिहन्तेति निघातप्रतिषेधः हे वरुण त्वंचेद् माकामयासे मांकामयेथाः तर्हि हे राजन् ईश्वर ऋतेनसत्येन अस्मदीयेन कर्मणा अनृतमसत्यभूतं मायामयं आसुरं चरितं विविंचन् पृथक्कुर्वन् अपसारयन् ममराष्ट्रस्य मया सत्ताधिष्ठितं राज्यं तस्याधिपत्यं अधिपतित्वं ईश्वरत्वं एहि प्राप्नुहि ॥ ५ ॥

५. मेरे आते ही असुर लोग असमर्थ हो गये। वरुण, तुम भी मेरी प्रार्थना करो। परमात्मन्, सत्य से मिथ्या को अलग करके मेरे राज्य का आधिपत्य ग्रहण करो।

इदंस्वरिदमिदासवाममयंप्रकाशउर्वन्तरिक्षम् ।
हनाववृत्रंनिरेहिसोमहविष्ट्वासन्तंहविषायजाम ॥ ६ ॥

इदम् । स्वः । इदम् । इत् । आस । वामम् । अयम् । प्रऽकाशः ।
उरु । अन्तरिक्षम् । हनाव । वृत्रम् । निःऽएहि । सोम ।
हविः । त्वा । सन्तम् । हविषा । यजाम ॥ ६॥

इयमृगग्नेर्वरुणस्यवा वाक्यं हे सोम इदं स्वः अयं द्युलोकः पश्य अयं शोभनारणः सूर्यः इदमिव इदमेव वामं वननीयं आस बभूव। इदंशब्देन प्रकृतं स्वः परामृश्यते अयंच प्रकाशः प्रकाशस्याधारभूतः उरु विस्तीर्णं इदमन्तरिक्षं हे सोम एतत्सर्वं पश्य अतएवास्मिन् समये आवां वृत्रं हनाव हिनव तदर्थं निरेहि निष्क्रम्य आगच्छ हविः संतं लतारूपेण हविर्भवन्तं देवतात्मानं त्वां हविषा चरुपुरोडाशादिना वयं यजाम ॥ ६ ॥

६. (अग्नि वा वरुण की उक्ति)—सोम, यह देखो, स्वर्ग है। यह अत्यन्त रमणीय था। यह प्रकाश देखो। यह विस्तृत आकाश है। सोम, प्रकट होओ। वृत्र का वध किया जाय। तुम होमीय द्रव्य हो। अन्यान्य हवनीय द्रव्यों के द्वारा हम तुम्हारी पूजा करते हैं।

अथ सप्तमी—

कविःकवित्वादिविरूपमासजदप्रभूतीवरुणोनिरपःसृजत् ।
क्षेमंकृण्वानाजनयोनसिन्धवस्ताअस्यवर्णंशुचयोभरिभ्रति ॥७॥

कविः। कवित्वा। दिवि। रूपम्। आ। असजत्। अप्रभूती।
वरुणः। निः। अपः। सृजत्। क्षेमम्। कृण्वानाः। जनयः। न।
सिन्धवः। ताः। अस्य। वर्णम्। शुचयः। भरिभ्रति॥ ७॥

कविः क्रान्तदर्शी मित्रः कवित्वा कवित्वेन सुपांसुलुगिति तृतीयाया आकारः क्रान्तदर्शनेन दिवि द्युलोके रूपमात्मीयं तेजः आसजत् आसक्तं करोति। षंजसंगे अस्माल्लङि शपि दंशसंजस्वंजां शपीति नलोपः अप्रभूती अप्रभूत्या सुपांसुलुगिति तृतीयायाः पूर्वसवर्णदीर्घः। अप्रभूत्युना अल्पेनैव यत्नेन वरुणो मेघादपो निःसृजत् निरगमयत् वरुणेन विसृष्टास्ता आपः सिन्धवः स्यन्दनशीला नद्यो भूत्वा जनयो न जाया इव यथा जायाः पत्युः क्षेमकारिण्यो भवन्ति तथा क्षेमं कृण्वानाः जगतो रक्षणं कुर्वाणाः शुचयः शुद्धाः दीप्यमाना वा अस्य वरुणस्य वर्णं शुक्लं भास्वररूपं भरिभ्रति भृशं बिभ्रति धारयन्ति। दाधर्त्यादिसूत्रे भरिभ्रदिति निपातनाद्भृञो यङ्लुकि अभ्यासस्य जश्त्वाभावः॥ ७॥

७. क्रान्तदर्शी मित्रदेव ने क्रिया-कौशल के द्वारा द्युलोक में अपने तेज को संलग्न किया। वरुण-देव ने थोड़े ही यत्न से मेघ से जल को निकाला। सारे जल नदियाँ बनकर संसार का मंगल करते हैं। वे सब निर्मल नदियाँ, वरुण की पत्नी के समान, वरुण का शुभ्र तेज धारण करती हैं।

ताअस्यज्येष्ठमिन्द्रियंसचन्तेताईमाक्षेतिस्वधयामदन्तीः।
ताईंविशोनराजानंवृणानाबीभत्सुवोअपवृत्रादतिष्ठन्॥ ८॥

ताः। अस्य। ज्येष्ठम्। इन्द्रियम्। सचन्ते। ताः। ईम्। आ।
क्षेति। स्वधया। मदन्तीः। ताः। ईम्। विशः। न। राजानम्।
वृणानाः। बीभत्सुवः। अप। वृत्रात्। अतिष्ठन्॥ ८॥

ताः पूर्वोक्ता वृष्ट्या आपः अस्य वरुणस्य ज्येष्ठं वृद्धतममिन्द्रियं वीर्यं सचन्ते समवयन्ति संभजन्ते धारयन्तीत्यर्थः। आपो वरुणस्य पत्न्य आसन् इति श्रुतेः। स्वधया अन्नेनैव हविर्लक्षणेनान्नेन मदन्तीः माद्यन्तीः यद्वा सोमाद्युत्पादनद्वारेण हविषा मादयन्तीस्ता आपः ईम् अयं वरुणः आक्षेति अभिगच्छति। क्षि निवासगत्योः छान्दसो विकरणस्य लुक् ताश्च ईमिमं वरुणं विशोन विशः प्रजा यथा राजानं स्वामिनं संभजन्ते। तथा वृणानाः संभजमानाः बी-

भासुरः भयेन कंपमानाः यद्वा बद्धाः वृत्रेणावृताः सत्यः तस्मिन्हतेसति तस्माद्वृत्रादपाविद्धन् अपक्रम्य वतवनावतिष्ठंते वधबंधने इत्यस्मात् मानवधदान्शान्भ्यइतिसन् अभ्यासस्यच दीर्घः सनाशंसभिक्षउरित्युमत्ययः। जसिछान्दसउवङादेशः॥ ८॥

८. सब जलदेवता वरुण का सर्वश्रेष्ठ तेज प्राप्त करते हैं। उन्हीं के समान वे होमीय द्रव्य पाकर आनन्दित होते हैं। अपनी पत्नी के समान वरुण उनके पास जाते हैं। जैसे प्रजा भय पाकर राजा को आश्रय करती है, वैसे ही जलदेव, भय के कारण, वरुण का आश्रय करके वृत्र के पास से भगते हैं।

बीभत्सूनांसयुजंहंसमाहुरपांदिव्यानांसख्येचरन्तम्।
अनुष्टुभमनुचर्चूर्यमाणमिन्द्रंनिचिक्युःकवयोमनीषा॥ ९॥१०॥

बीभत्सूनाम्। सऽयुजम्। हंसम्। आहुः। अपाम्। दिव्यानाम्।
सख्ये। चरन्तम्। अनुऽस्तुभम्। अनु। चर्चूर्यमाणम्।
इन्द्रम्। नि। चिक्युः। कवयः। मनीषा॥ ९॥ १०॥

बीभत्सूनां कंपमानावयवानां यद्वा मेघेनबद्धानां हन्ति गच्छतीति हंसःसूर्यः। तं सयुजं सखायमाहुः ब्रह्मवादिनः कथयन्ति। एतदेवाह दिव्यानां दिविभवानां अन्तरिक्ष्याणां अपां सख्ये सखित्वेचरन्तं वर्तमानं अनुष्टुभं अनुस्तोभनीयं स्तोतव्यं यद्वा अनुष्टुप्शब्देन तत्संबन्धोवाग्गः स्तुतिर्वालक्ष्यते अनुष्टुप् संबद्धं यागं अनुष्टुप् छन्दसायुक्तं स्तुतिविशेषं वा अनुलक्ष्य चर्चूर्यमाणं पुनःपुनश्चरन्तं गच्छन्तं चरतेर्यङि उत्तरस्यात्इत्यभ्यासादुत्तरस्याकारस्योत्वं चरफलोश्चेतिनुकिमाद्यन्प्रत्ययेनान्त्यात्तस्यरुगागमः एवंगुणविशिष्टं इन्द्रं कवयः क्रान्तदर्शिनऋषयः मनीषा मनीषया स्तुत्या निचिक्युः पूजयन्ति यद्वा मनीषया बुध्या निचिक्युः जानन्ति मनीषाशब्दात्तृतीयायाःसुपांसुलुगितिलुक् चायृपूजानिशामनयोरित्यस्माच्छान्दसेलिटि चायःकीतिमकृत्वेःकीभावः एरनेकाचइतियण्॥ ९॥

९. उन सब भीत और दिव्य जलदेव के साथी होकर जो उनकी हिलंगिता करते हैं, उन्हें "हंस" या सूर्य या इन्द्र कहा जाता है। वे स्तुत्य हैं—वे जल के पीछे-पीछे जाते हैं। विद्वान् लोग बुद्धि-बल से उन्हें इन्द्र कहकर स्थिर किये हुए हैं।

॥ इत्यष्टमस्य सप्तमेदशमोवर्गः॥ १०॥

अहमित्यष्टर्चं त्रयोदशंसूक्तं अंभृणस्य महर्षेर्दुहिता वाक्नाम्नी ब्रह्मविदुषी स्वात्मानमस्तौत् अतः सा ऋषिः सच्चित्सुखात्मकः सर्वगतःपरमात्मादेवता तेनह्येषा तादात्म्यमनुभवन्ती सर्वंजगद्रूपेण सर्वस्याधिष्ठानत्वेनचाहमेव सर्वंभवामीति स्वात्मानंस्तौति द्वितीयाजगती शिष्टाःसप्तत्रिष्टुभः। तथाचानुक्रान्तं—अहमष्टौवाग्आंभृणीतुष्टावात्मानं द्वितीयाजगतीति। गतोविनियोगः।

तत्र प्रथमा—

अहंरुद्रेभिर्वसुभिश्चराम्यहमादित्यैरुतविश्वदेवैः ।
अहंमित्रावरुणोभाबिभर्म्यहमिन्द्राग्नीअहमश्विनोभा ॥ १ ॥

अहम् । रुद्रेभिः । वसुऽभिः । चरामि । अहम् । आदित्यैः ।
उत । विश्वऽदेवैः । अहम् । मित्रावरुणा । उभा । बिभर्मि ।
अहम् । इन्द्राग्नी इति । अहम् । अश्विना । उभा ॥ १ ॥

अहं सूक्तस्य द्रष्ट्री वाक् आम्भृणी यद्ब्रह्म जगत्कारणं तद्रूपा भवन्ती रुद्रेभिः रुद्रैः एकादशभिः इत्थं भावे तृतीया तदात्मना चरामि एवं वसुभिरित्यादौ तत्तदात्मना चरामीति योज्यं । एवंच मित्रावरुणेत्यत्र सुपां सुलुगिति द्वितीयाया आकारः उभोभावहमेव यद्वा भुवा बिभर्मि धारयामि इन्द्राग्नी अप्यहमेव धारयामि उभोभावश्विनावश्विनावप्यहमेव धारयामि मयिहि सर्वं जगत् शुक्तौ रजतमिवाध्यस्तं सद्दृश्यते मायाच जगदाकारेण विवर्तते तादृश्या मायया आधारत्वेन असंगस्यापि ब्रह्मणस्तु सर्वस्योत्पत्तिः ॥ १ ॥

१. (वाग्देवी की उक्ति)—मैं रुद्रों और वसुओं के साथ विचरण करती हूँ। मैं आदित्यों और देवों के साथ रहती हूँ। मैं मित्र और वरुण को धारण करती हूँ। मैं इन्द्र, अग्नि और अश्विद्वय का अवलम्बन करती हूँ।

अथ द्वितीया—

अहंसोममाहनसंबिभर्म्यहंत्वष्टारमुतपूषणंभगम् ।
अहंदधामिद्रविणंहविष्मतेसुप्राव्येयजमानायसुन्वते ॥ २ ॥

अहम् । सोमम् । आहनसम् । बिभर्मि । अहम् । त्वष्टारम् ।
उत । पूषणम् । भगम् । अहम् । दधामि । द्रविणम् ।
हविष्मते । सुप्रऽअव्ये । यजमानाय । सुन्वते ॥ २ ॥

आहनसं आहन्तव्यं अभिषोतव्यं सोमं यद्वा शत्रूणामाहन्तारं दिवि वर्तमानं देवतात्मानं सोमं अहमेव बिभर्मि तथा त्वष्टारं उतापिच पूषणं भगंच अहमेव बिभर्मि तथा हविष्मते हविर्भिर्युक्ताय सुप्राव्ये शोभनं हविः देवानां प्रापयित्रे तर्पयित्रे अवतेस्तर्पणार्थादवितॄस्तृतन्त्रिभ्य ईरितीकारः प्रत्ययः चतुर्थ्येकवचने यणि उदात्तस्वरितयोर्यणःस्वरितोनुदात्तस्येति सुपःस्वरितत्वं सुन्वते सोमाभिषवं कुर्वते शतुरनुमइति चतुर्थ्या उदात्तत्वं ईदृशाय यजमानाय द्रवि-

र्णं धनं यागफलरूपं अहमेव धारयामि एतच्च ब्रह्मणः फलदातृत्वं फलमतउपपत्तेरित्यधिकरणे भगवताभाष्यकारेण समर्थितं ॥ २ ॥

२. जो सोम प्रस्तर से पीसे जाकर उत्पन्न होते हैं, उन्हें मैं ही धारण करती हूँ। मैं त्वष्टा, पूषा और भग को धारण करती हूँ। जो यजमान यज्ञ-सामग्री का आयोजन करके और सोमरस प्रस्तुत करके देवों को भली भाँति सन्तुष्ट करता है, उसे मैं ही धन देती हूँ।

अ॒हंरा॒ष्ट्रीसं॒गम॑नी॒वसू॑नांचिकि॒तुषी॑प्रथ॒माय॒ज्ञिया॑नाम् ।
तांमा॑दे॒वाव्य॑दधुःपुरु॒त्राभूरि॑स्थात्रां॒भूर्या॑वे॒शय॑न्तीम् ॥ ३ ॥

अ॒हम् । रा॒ष्ट्री । स॒म्ऽगम॑नी । वसू॑नाम् । चि॒कि॒तुषी॑ । प्र॒थ॒मा । य॒ज्ञिया॑नाम् । ताम् । मा॒ । दे॒वाः । वि । अ॒द॒धुः॒ । पु॒रु॒ऽत्रा । भूरि॑ऽस्थात्राम् । भूरि॑ । आ॒ऽवे॒शय॑न्तीम् ॥ ३ ॥

अहं राष्ट्री ईश्वरनामैतत् सर्वस्य जगत ईश्वरी तथा वसूनां धनानां संगमनी. संगमयित्री उपासकानां प्रापयित्री चिकितुषी यत्साक्षात्कर्तव्यं परंब्रह्म तद्ज्ञानवती स्वात्मतया साक्षात्कृतवती अतएव यज्ञियानां यज्ञार्हाणां प्रथमा मुख्या यैवं गुणविशिष्टाहं तां मां भूरिस्थात्रां बहुभावेन प्रपंचात्मनावतिष्ठमानां भूरि भूरीणि बहूनि भूतजातानि आवेशयन्तीं जीवभावेन आत्मानं प्रवेशयन्तीं ईदृशीं मां पुरुत्रा बहुषु देशेषु व्यदधुः देवाः विदधति कुर्वन्ति उक्तप्रकारेण विश्वरूपेणावस्थानात् यद्यत्कुर्वन्ति तत्सर्वं मामेव कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ ३ ॥

३. मैं राज्य की अधीश्वरी हूँ और धन देनेवाली हूँ। मैं ज्ञानवती हूँ और यज्ञोपयोगी वस्तुओं में श्रेष्ठ हूँ। देवों ने मुझे नाना स्थानों में रक्खा है। मेरा आश्रय-स्थान विशाल है। मैं सब प्राणियों में आविष्ट हूँ।

मया॒सोअन्न॑मत्ति॒योवि॒पश्य॑ति॒यःप्राणि॑ति॒यईं॑शृ॒णोत्यु॒क्तम् ।
अ॒म॒न्तवो॒मान्तउप॑क्षियन्तिश्रु॒धिश्रु॑तःश्र॒द्धिवं॑तेवदामि ॥ ४ ॥

मया॑ । सः । अन्न॑म् । अ॒त्ति॒ । यः । वि॒ऽपश्य॑ति । यः । प्राणि॑ति । यः । ई॒म् । शृ॒णोति॑ । उ॒क्तम् । अ॒म॒न्तवः॑ । माम् । ते । उप॑ । क्षि॒य॒न्ति॒ । श्रु॒धि । श्रु॒त॒ । श्र॒द्धि॒ऽवम् । ते॒ । व॒दा॒मि॒ ॥ ४ ॥

योऽन्नमत्ति स भोक्तृशक्तिरूपया मयैवान्नमत्ति यश्च विपश्यति आलोकयतीत्यर्थः । यश्च प्राणिति श्वासोच्छ्वासादि व्यापारं करोति सोपि मयैव यश्चोक्तं शृणोति श्रु श्रवणे श्रुवः शृ चेति श्रुधातोः श्नुप्रत्ययः यईदृशीमन्तर्यामिरूपेणस्थितां मां नजानन्ति ते अमन्तवः अमन्य-

मामाः अजानन्तः उपक्षियन्ति उपक्षीणाः संसारेण हीना भवन्ति । मनेरौणादिकः तुप्रत्ययः नञ्समासेऽव्ययेनाद्युदात्तत्वं षष्ठ्या भावे तुप्रत्ययः ततो बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं मामन्तवः मद्विषयज्ञानरहिता इत्यर्थः हे श्रुत विश्रुत सखे श्रुधि मया वक्ष्यमाणं शृणु छान्दसो विकरणस्य लुक् श्रुशृणुपॄकृवृभ्यश्छन्दसि इति हेर्धिभावः किं तत् श्रोतव्यं श्रद्धिवं श्रद्धिः श्रद्धा तया युक्तं श्रद्धायत्नेन लभ्यमित्यर्थः श्रदन्तरोरुपसर्गवद्वृत्तिरिष्यत इति श्रच्छब्दस्य उपसर्गवद्भावसमानत्वात् उपसर्गे घोः किरिति किप्रत्ययः मत्वर्थीयो वः ईदृशं ब्रह्मात्मकं वस्तु ते तुभ्यं वदामि उपदिशामि ॥ ४ ॥

४. जो प्राण धारण करता, देखता, सुनता और अन्न-भोग करता है, वह मेरी सहायता से ही यह सब कार्य करता है। जो मुझे नहीं मानते, वे क्षीण हो जाते हैं। मित्र, सुनो। जो मैं कहती हूँ, वह श्रद्धेय है।

अहमेवस्वयमिदंवदामिजुष्टंदेवेभिरुतमानुषेभिः ।
यंकामयेतंतमुग्रंकृणोमितंब्रह्माणंतमृषिंतंसुमेधाम् ॥ ५ ॥ ११ ॥

अहम् । एव । स्वयम् । इदम् । वदामि । जुष्टम् । देवेभिः ।
उत । मानुषेभिः । यम् । कामये । तम्ऽतम् । उग्रम् । कृणोमि ।
तम् । ब्रह्माणम् । तम् । ऋषिम् । तम् । सुऽमेधाम् ॥ ५ ॥ ११ ॥

अहं स्वयमेव इदं वस्तु ब्रह्मात्मकं वदामि उपदिशामि देवेभिर्देवैः इन्द्रादिभिरपि जुष्टं सेवितं उतापि च मानुषेभिः मनुष्यैरपि जुष्टं ईदृग्वस्त्वात्मिका अहं कामये यं पुरुषं रक्षितुमहं वाञ्छामि तं तं पुरुषं उग्रं कृणोमि सर्वेभ्योऽधिकं करोमि तमेव ब्रह्माणं स्रष्टारं करोमि तमेवर्षिमतीन्द्रियार्थदर्शिनं करोमि तमेव सुमेधां शोभनप्रज्ञं च करोमि ॥ ५ ॥

५. देवता और मनुष्य जिसकी शरण में जाते हैं, उसको मैं ही उपदेश देती हूँ। मैं जिसे चाहूँ, उसे बली, स्तोता, ऋषि अथवा बुद्धिमान् कर सकती हूँ।

॥ इत्यष्टमस्य सप्तमे एकादशो वर्गः ॥ ११ ॥

अथ षष्ठी—

अहंरुद्रायधनुरातनोमिब्रह्मद्विषेशरवेहन्तवाउ ।
अहंजनायसमदंकृणोम्यहंद्यावापृथिवीआविवेश ॥ ६ ॥

अ॒हम् । रु॒द्राय॑ । धनुः॑ । आ । त॒नो॒मि॒ । ब्र॒ह्म॒ऽद्विषे॑ । शर॑वे ।
हन्त॒वै । ऊँ॒ इति॑ । अ॒हम् । जना॑य । स॒ऽमद॑म् । कृ॒णो॒मि॒ ।
अ॒हम् । द्यावा॑पृथि॒वी इति॑ । आ । वि॒वे॒श॒ ॥ ६ ॥

पुरा त्रिपुरविजयसमये रुद्राय रुद्रस्य षष्ठ्यर्थेचतुर्थी महादेवस्य धनुश्चापं अहमातनोमि ज्ययाततं करोमि किमर्थं ब्रह्मद्विषे ब्राह्मणानां द्वेष्टारं शरवे शरुं हिंसकं त्रिपुरनिवासिनमसुरं हन्तवै हन्तुं हिंसितुं हन्तेस्तुमर्थेसेसेनितितवैप्रत्ययः अन्तश्चतवैयुगपदित्याद्यन्तयोर्युगपदुदात्तत्वं शृहिंसायामित्यस्मात् शृस्वृस्निहीत्यादिनाउप्रत्ययः । क्रियाग्रहणंकर्तव्यमिति कर्मणःसंप्रदानत्वाच्चतुर्थी उशब्दःपूरकः अहमेव समदं समानं माद्यन्त्यस्मिन्निति समत्संग्रामः स्तोतृजनार्थं शत्रुभिः सहसंग्रामं अहमेव कृणोमि करोमि तथा द्यावापृथिवी दिवंच पृथिवींच अन्तर्यामितया अहमेवाविवेश प्रविष्टवती ॥ ६ ॥

६. जिस समय इन्द्र स्तोत्र-द्रोही शत्रु का वध करने को उद्यत होते हैं, उस समय उनके धनुष का विस्तार करती हूँ। मनुष्य के लिए मैं ही युद्ध करती हूँ। मैं द्यावापृथिवी में व्याप्त हूँ।

अथ सप्तमी—

अ॒हंसु॑वेपि॒तर॑मस्यमू॒र्धन्मम॒योनि॑र॒प्स्व१॒॑न्तःस॑मु॒द्रे ।
ततो॒वितिष्ठे॒भुव॒नानु॒विश्वो॒ताम॒म्

द्यांव॒र्ष्मणोप॑स्पृशामि ॥ ७ ॥

अ॒हम् । सु॒वे॒ । पि॒तर॑म् । अ॒स्य॒ । मू॒र्धन् । मम॑ । योनिः॑ । अ॒प्ऽसु ।
अ॒न्तरिति॑ । स॒मु॒द्रे । ततः॑ । वि । ति॒ष्ठे॒ । भुव॑ना । अनु॑ । विश्वा॑ ।
उ॒त । अ॒मूम् । द्याम् । व॒र्ष्मणा॑ । उप॑ । स्पृ॒शा॒मि॒ ॥ ७ ॥

द्यौःपितेतिश्रुतेः पिताद्यौः पितरं दिवं अहं सुवे प्रसुवे जनयामि आत्मनआकाशः संभूतइतिश्रुतेः । कुत्रेति तदाह अस्यपरमात्मनः मूर्धन् मूर्धनि उपरिकारणभूते तस्मिन्हि वियदादिकार्यजातं सर्वं वर्तते तन्तुषु पटइव ममच योनिः कारणं समुद्रे समुद्रवन्त्यस्माद्भूतजातानीति समुद्रः परमात्मा तस्मिन् अप्सुव्यापनशीलासु धीवृत्तिषु अन्तर्मध्ये यद्ब्रह्मचैतन्यं तन्ममकारणमित्यर्थः । यस्मादीदृग्भूताहमस्मि ततोहेतोर्विश्वा विश्वानि सर्वाणि भुवनानि भूतजातानि अनुप्रविश्य वितिष्ठे विविधंव्याप्य तिष्ठामि समवप्रविभ्यःस्थइत्यात्मनेपदं उतापिच अमूं द्यां विप्रकृष्टदेशेऽवस्थितं स्वर्गलोकं उपलक्षणमेतत् एतदुपलक्षितं कृत्स्नं विकारजातं वर्ष्मणा कारणभूतेन

मायात्मकेन मदीयेन देहेन उपस्पृशामि यद्वा अस्य भूलोकस्य मूर्धन् मूर्धन्युपरि अहं पितरमाकाशं सुवे समुद्रे जलधौ अप्सु उदकेषु अन्तर्मध्ये मम योनिः कारणभूतोऽम्भृणाख्य ऋषिर्वर्तते यद्वा समुद्रेऽन्तरिक्षे अप्सु अम्मयेषु देवशरीरेषु मम कारणभूतं ब्रह्मचैतन्यं वर्तते ततो हं कारणात्मिकासती सर्वाणि भुवनानि व्याप्नोमि । अन्यत्समानं ॥ ७ ॥

७. मैं पिता हूँ । मैंने आकाश को उत्पन्न किया है । वह आकाश इस संसार का मस्तक है । समुद्र-जल में मेरा स्थान है, उसी स्थान से मैं सारे संसार में विस्तृत होती हूँ । मैं अपनी उन्नत देह से इस द्युलोक को छूती हूँ ।

अहमेववातइवप्रवाम्यारभमाणाभुवनानिविश्वा ।
परोदिवापरएनापृथिव्यैतावतीमहिनासंबभूव ॥ ८ ॥ १२ ॥

अहम् । एव । वातःऽइव । प्र । वामि । आऽरभमाणा ।
भुवनानि । विश्वा । परः । दिवा । परः । एना । पृथिव्या ।
एतावती । महिना । सम् । बभूव ॥ ८ ॥ १२ ॥

विश्वा विश्वानि सर्वाणि भुवनानि भूतजातानि कार्याणि आरभमाणा कारणरूपेणोत्पादयन्ती अहमेव परेणानधिष्ठिता स्वयमेव प्रवामि प्रवर्ते वातइव यथा वातः परेणाप्रेरितः सन् स्वेच्छयैव प्रवाति तद्वत् उक्तं सर्वं निगमयति परोदिवा परइति सकारान्तं परस्तादित्यर्थे वर्तते यथा अवइति अवस्तादर्थे तद्योगेच तृतीया सर्वत्र दृश्यते दिवआकाशस्य परस्तात् एना पृथिव्या द्वितीयाटौस्स्वेनइति इदमएनादेशः अस्याः पृथिव्याः परः परस्तात् द्यावापृथिव्योरुपादानमुपलक्षणं एतदुपलक्षितात्सर्वस्माद्विकारजातात्परस्ताद्वर्तमाना असंगोदासीनकूटस्थब्रह्मचैतन्यरूपाहं महिना महिम्ना एतावती संबभूव एतच्छब्देन उक्तं सर्वं परामृश्यते एतत्परिमाणमस्याः यत्तदेतेभ्यः परिमाणइतिवतुप् आसर्वनाम्नइत्यात्वं सर्वजगदात्मना अहं संभूतास्मि महिम्नश्छन्दस्याद्विमनिचिटेरिति टिलोपः ततः तृतीयायां उदात्तनिवृत्तिस्वरेण, तस्या उदात्तत्वं छान्दसो मलोपः ॥ ८ ॥

८. मैं ही भुवन-निर्माण करते-करते वायु के समान बहती हूँ । मेरी महिमा ऐसी बड़ी है कि, मैं द्यावापृथिवी का अतिक्रम कर चुकी हूँ ।

॥ इत्यष्टमस्य सप्तमे द्वादशोवर्गः ॥ १२ ॥

नतमित्यष्टर्चं चतुर्दशं सूक्तं शिलूषपुत्रस्य कुल्मलबर्हिषस्यार्षं वामदेवपुत्रस्य अंहोमुच-वोवा वैश्वदेवं अष्टमीत्रिष्टुप् शिष्टाउपरिष्टाद्बृहत्यः त्र्यष्टकद्वादशकवती उपरिष्टाद्बृहती । अ-

न्यस्येदुपरिष्टाद्बृहतीविहि तल्लक्षणं । तथाचानुक्रान्तं—नवशैलूषःकुल्मलबर्हिषोवामदेव्योंऽहोमु-
ग्वैश्वदेवमुपरिष्टाद्बार्हतमंत्यात्रिष्टुबिति । गतोविनियोगः ।

तत्र प्रथमा—

नतमंहोनदुरितंदेवासोअष्टमर्त्यम् ।
सजोषसोयमर्यमामित्रोनयन्तिवरुणोअतिद्विषः ॥ १ ॥

न । तम् । अंहः । न । दुःऽइतम् । देवासः । अष्ट । मर्त्यम् ।
सऽजोषसः । यम् । अर्यमा । मित्रः । नयन्ति ।
वरुणः । अति । द्विषः ॥ १ ॥

हेदेवासोदेवाः आज्जसेरसुक् यं मर्त्यं मनुष्यं अंहः पापं दुरितं तत्फलरूपं दुर्गमनंच ना-
ष्ट नप्राप्नोति नशेश्छान्दसेलुङि घसोह्वरीति सिचोलोपः अडभावश्छान्दसः अरीन्नियच्छ-
तीत्यर्यमा प्रमीतेस्त्रायकोदेवोमित्रः पापानां निवारयिता देवः वरुणः एतेत्रयोदेवाः सजोष-
सः संगताः समानं प्रीयमाणावासन्तः द्विषः द्वेष्टॄन् शत्रूनतिक्रम्य यंस्तोतारं नयन्ति अभि-
मतं देशं प्रापयन्ति तं नाष्टेत्यन्वयः ॥ १ ॥

१. अर्यमा, मित्र और वरुण जिसे शत्रु के हाथ से बचा देते हैं, देवो,
कोई भी अमंगल और कोई भी पाप उसपर आक्रमण नहीं कर सकता।

अथ द्वितीया—

तद्धिवयंवृणीमहेवरुणमित्रार्यमन् ।
येनानिरंहसोयूयंपाथनेथाचमर्त्यमतिद्विषः ॥ २ ॥

तत् । हि । वयम् । वृणीमहे । वरुण । मित्र ।
अर्यमन् । येन । निः । अंहसः । यूयम् । पाथ ।
नेथ । च । मर्त्यम् । अति । द्विषः ॥ २ ॥

हिरवधारणे तद्धि तदेव रक्षणं वयं वृणीमहे प्रार्थयामहे सति शिष्टोपि विकरणस्य
स्वरोऽत्सार्वधातुकस्वरं नबाधतइति वचनात्तिङएव स्वरः शिष्यते हिचेति निघातप्रतिषेधः हेवरुण
हेमित्र हेअर्यमन् येन रक्षणेन मर्त्यं स्तोतारं अंहसः पापात् यूयं निःपाथ निःशेषेण रक्षथ
पारक्षणे आदादिकः सहचान्यत्मिति निघातप्रतिषेधः येनच रक्षणेन मर्त्यं-मनुष्यं स्तो-

पारं द्विषो विनेषअतीत्यनयथ अभीष्टं प्रापयथ वहूनीमहइत्यन्वयः नयतेश्छान्दसः शपोलुक्॥ २॥

२. वरुण, मित्र और अर्यमा, हम तुमसे प्रार्थना करते हैं कि, मनुष्य को पाप और शत्रु के हाथ से बचाओ।

ते॒नू॒नंनो॒यमू॒तये॒वरु॑णोमि॒त्रोअ॑र्य॒मा।
न॒यिष्ठा॑उनो॒नेष॑णि॒पर्षि॑ष्ठाउनः॒पर्ष॒ण्यति॒द्विषः॑॥ ३॥

ते। नूनम्। नः॒। अ॒यम्। ऊ॒तये॑। वरु॑णः। मि॒त्रः। अ॒र्य॒मा। नयि॑ष्ठाः। ऊँ इति॑। नः॒। ने॒षणि॑। पर्षि॑ष्ठाः। ऊँ इति॑। नः॒। प॒र्षणि॑। अति॑। द्विषः॑॥ ३॥

अयं वरुणो मित्रश्चार्यमाच देवानोऽस्माकं ऊतये रक्षणाय नूनमवश्यं भवन्तु नेषणि नेतव्ये विषये हेवरुणादयोयूयं नोऽस्मान्नयिष्ठाः नयत वचनव्यत्ययः यद्वा प्रत्येकाभिप्रायेण एकवचनं छान्दसो लुङ् उशब्दः समुच्चये पदपूरणो वा पर्षणि पारयितव्ये विषये नोऽस्मान्द्विषो द्वेष्टॄन्पर्षिष्ठाः अतिपारयथ। नयिष्ठाः इतिवत्प्रक्रिया॥ ३॥

३. वरुण, मित्र और अर्यमा निश्चय ही हमारी रक्षा करेंगे। वरुण आदि देवो, हमें ले चलो, पार करो और शत्रु के हाथ से परित्राण करो।

यू॒यंविश्वं॒परि॑पाथ॒वरु॑णोमि॒त्रोअ॑र्य॒मा।
यु॒ष्माकं॒शर्म॑णिप्रि॒येस्याम॑सुप्रणीत॒योति॒द्विषः॑॥ ४॥

यू॒यम्। विश्व॑म्। परि॑। पा॒थ॒। वरु॑णः। मि॒त्रः। अ॒र्य॒मा। यु॒ष्माक॑म्। शर्म॑णि। प्रि॒ये। स्याम॑। सु॒ऽप्र॒नी॒त॒यः॒। अति॑। द्विषः॑॥ ४॥

हेदेवावरुणादयोयूयं विश्वंसर्वं जगत्परिपाथ परितोरक्षथ हेसुप्रणीतयः शोभनप्रणयना मित्रादयः युष्माकं युष्मदीये युष्माभिर्दत्ते प्रिये अनुकूले वेधेशर्मणि सुखे वयं स्याम भवेम द्विषः द्वेष्टॄंश्च अतिक्रामेम॥ ४॥

४. वरुण, मित्र और अर्यमा, तुम लोग संसार की रक्षा करते और नेता का कार्य भली भाँति करते हो। तुम लोगों के द्वारा हम शत्रु के हाथ से रक्षा पाकर तुम्हारे पास सुन्दर सुख पावें।

अथ पञ्चमी—

आ॒दि॒त्यासो॒अति॒स्रिधो॒वरु॑णोमि॒त्रोअ॑र्य॒मा।
उ॒ग्रंम॒रुद्भी॑रु॒द्रंहु॑वे॒मेन्द्र॑म॒ग्निंस्व॒स्तयेति॒द्विषः॑॥ ५॥

आदित्यासः । अति । स्रिधः । वरुणः । मित्रः । अर्यमा ।
उग्रम् । मरुत्ऽभिः । रुद्रम् । हुवेम । इन्द्रम् ।
अग्निम् । स्वस्तये । अति । द्विषः ॥ ५ ॥

आदित्यासः अदितेः पुत्रावरुणादयोदेवाः स्त्रिधः हिंसकान् शत्रून् अस्मानतिनयन्तु म-रुद्भिः पुत्रैः सहितं उग्रमुद्गूर्णतेजसं रुद्रं इन्द्रमग्निंच स्वस्तये क्षेमाय हुवेम आह्वयेमहि ह्वयतेराशीर्लिङि बहुलं छन्दसीति संप्रसारणं लिङ्याशिष्यङ् आहूयास्ते अस्मान् द्विषः द्वेष्टॄन-तिनयन्तु ॥ ५ ॥

५. आदित्य, वरुण, मित्र और अर्यमा शत्रुओं के हाथ से बचावें । शत्रु से परित्राण पाकर, कल्याण-लाभ के लिए, हम उग्र-मूर्त्ति रुद्र, मरुद्-गण, इन्द्र और अग्नि को बुलाते हैं ।

नेतारऊषुणस्तिरोवरुणोमित्रोअर्यमा ।
अतिविश्वानिदुरितारराजानश्चर्षणीनामतिद्विषः ॥ ६ ॥

नेतारः । ऊं इति । सु । नः । तिरः । वरुणः । मित्रः । अर्यमा । अति ।
विश्वानि । दुःऽइता । राजानः । चर्षणीनाम् । अति । द्विषः ॥ ६ ॥

नेतारः नयनकुशलाः नयतेः साधुकारिणि तृन् वरुणादयोदेवाः नोस्माकं पापानि सु सुष्ठु तिरः तिरोधानमदर्शनं नयन्तु उइति पूरणः चर्षणीनां मनुष्याणां राजानः स्वामिनोवरुणाद-योदेवाः विश्वानि सर्वाणि दुरिता दुरितानि दुर्गमनानि पापफलरूपाणि अस्मानतिनयन्तु द्वि-षः द्वेष्टॄन् शत्रून् चातिनयन्तु । नामन्यतरस्यामिति चर्षणिशब्दात्परस्य नामउदात्तत्वं ॥ ६ ॥

६. वरुण, मित्र और अर्यमा मार्ग दिखाकर ले जाने में अत्यन्त निपुण हैं । ये पाप को लुप्त कर देते हैं । मनुष्यों के मालिक ये सब देवता सारे पापों और शत्रु-हस्त से हमें बचावें ।

अथ सप्तमी—

शुनमस्मभ्यमूतयेवरुणोमित्रोअर्यमा ।
शर्मयच्छन्तुसप्रथआदित्यासोयदीमहेअतिद्विषः ॥ ७ ॥

शुनम् । अस्मभ्यम् । ऊतये । वरुणः । मित्रः । अर्यमा । शर्म ।
यच्छन्तु । सऽप्रथः । आदित्यासः । यत् । ईमहे । अति । द्विषः ॥ ७ ॥

वरुणादयोदेवा ऊतये रक्षायै शुनं सुखं अस्मभ्यं स्तोतृभ्यः प्रयच्छन्तु तथा आदित्यासः अदितेः पुत्राः ते सप्रथः सर्वतः पृथुविस्तीर्णं शर्म सुखंच यच्छन्तु अस्मभ्यं ददतु यच्छर्म वयमीमहे याचामहे । छिप्रत्ययविनयन्तु ॥ ७॥

७ वरुण, मित्र और अर्यमा रक्षा के साथ हमें सुखी करें। हम जो सुख चाहते हैं, प्रचुर परिमाण में आदित्य लोग हमें वही सुख दें और शत्रु-हस्त से बचावें।

यथाहत्यद्वसवोगौर्यंचित्पदिषिताममुञ्चतायजत्राः।
एवोष्व१स्मन्मुञ्चताव्यंहःप्रतार्यग्नेप्रतरंनआयुः ॥८॥१३॥

यथा । ह । त्यत् । वसवः । गौर्यम् । चित् । पदि । सिताम् ।
अमुञ्चत । यजत्राः । एवो इति । सु । अस्मत् । मुञ्चत । वि ।
अंहः । प्र । तारि । अग्ने । प्रऽतरम् । नः । आयुः ॥ ८ ॥ १३ ॥

हेवसवोवासकाः हेयजत्राः यागार्हाः मित्रादयः देवाः अग्निनक्षीत्यादिना यजेरत्रप्रत्ययः त्यत् तेमसिद्धायूयं सुपांसुलुगिति विभक्तेर्लुक् यथाखलु पदि पादे सितां बद्धां पद्दन्नित्यादिना पादशब्दस्य पदादेशः ऊडिदंपदाद्यीत्यादिना सप्तम्याउदात्तत्वं षिञ्बंधने इत्यस्मान्निष्ठा ईदृशीं गौर्यं गौरीं गौरवर्णां सोमक्रयणीं गां चिद्गौरादिभ्यश्चेति ङीष् अमि पूर्वइत्यत्र चाछन्दसीत्यनुवर्तनात् पूर्वरूपस्य पूर्वसवर्णदीर्घस्य चाभावेयण् उदात्तस्वरितयोर्यणइति परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वं ईदृशीं गां अमुंचत यथाखलु यूयं विश्वावसोर्गन्धर्वान्मोचितवन्तः एवो एवमेव अस्मत् अस्मत्तः अंहः पापं सुष्ठुविमुंचत विश्लेषयत हेअग्नेनोस्माकं आयुर्जीवनं प्रतरं प्रतारि प्रकर्षेण त्वया प्रवर्धतां प्रपूर्वस्तिरतिर्वर्धनार्थः प्रशब्दात्तरपि अमुचछन्दसीति अमुप्रत्ययः ॥ ८ ॥

८. जिस समय शुभ्रवर्ण-गौ का पैर बांधा गया था, उस समय यज्ञ-भाग-भागी वसु लोगों ने बन्धन छुड़ा दिया था। वैसे ही हमें पाप से बचाओ। अग्नि, हमें उत्तम परमायु प्रदान करो।

॥ इत्यष्टमस्य सप्तमे त्रयोदशोवर्गः ॥ १३ ॥

रात्रीत्यष्टर्चं पंचदशं सूक्तं सोभरिपुत्रस्य कुशिकस्यार्षं यद्वा भारद्वाजस्य हुवा रात्र्याख्या अस्य सूक्तस्य ऋषिका गायत्रं रात्रिदेवताकं । तथाचानुक्रान्तं—रात्रीकुशिकः सौभरोरात्रिर्वाभारद्वाजी रात्रिस्तवं गायत्रमिति । दुःस्वप्नदर्शने उपोषितेन कर्त्रा पायसेन होतव्यं तत्रैतत्सूक्तं करणत्वेन विनियुक्तं । तथाचारण्यकेश्रूयते—सयद्येदेषां किंचित्तरयेदुपोष्य पायसं स्थालीपाकं श्रपयित्वा रात्रीसूक्तेन प्रत्यृचं जुहुयादिति ।

तत्र प्रथमा—

रात्री॒व्य॑ख्यदाय॒तीपु॑रु॒त्रादे॒व्य१॒॑क्षभिः॑ ।
विश्वा॒अधि॒श्रियो॑ऽधित ॥ १ ॥

रात्री॑ । वि । अ॒ख्य॒त् । आ॒ऽय॒ती । पु॒रु॒ऽत्रा । दे॒वी । अ॒क्षऽभिः॑ । विश्वाः॑ । अधि॑ । श्रियः॑ । अ॒धि॒त ॥ १ ॥

आयती आगच्छन्ती आङ्पूर्वादेतेः शतरि आदादित्वाच्छपो लुक् इणो यणिति यणादेशः उगितश्चेति ङीप् शतुरनुम इति नद्या उदात्तत्वं अक्षभिः अक्षिस्थानीयैः प्रकाशमानैर्नक्षत्रैः छन्दस्यपि दृश्यत इति अक्षिशब्दस्यानङादेशः यद्वा अक्षभिरञ्जकैः तेजोभिः पुरुत्रा बहुषु देशेषु देवी देवनशीला देवमनुष्यपुरुषपुरुमर्त्येभ्य इत्यादिना पुरुशब्दात्सप्तम्यर्थे त्राप्रत्ययः रात्री इयं रात्रिदेवता व्यख्यत विचष्टे विशेषेण पश्यति रात्रेश्चाजसाविति ङीप् ख्यातेश्छान्दसे लुङि अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङिति च्लेरङादेशः अपि चैषा विश्वाः सर्वाः श्रियः शोभाः अध्यधित अधिधारयति । दधातेर्लुङि स्थाघ्वोरिच्चेतीत्त्वं सिचः कित्त्वं ह्रस्वादङ्गादिति सिचो लोपः ॥ १ ॥

१. आती हुई रात्रिदेवी चारों ओर विस्तृत हुई हैं। उन्होंने नक्षत्रों के द्वारा निःशेष शोभा पाई है।

ओर्व॑प्रा॒अम॑र्त्या॒नि॒वतो॑दे॒व्यु१॒॑द्वतः॑ ।
ज्योति॑षाबाधते॒तमः॑ ॥ २ ॥

आ । उ॒रु । अ॒प्राः॒ । अम॑र्त्या । नि॒ऽवतः॑ । दे॒वी । उ॒त्ऽवतः॑ । ज्योति॑षा । बा॒ध॒ते॒ । तमः॑ ॥ २ ॥

अमर्त्या मरणरहिता देवी देवनशीला रात्रिः उरु विस्तीर्णम् अन्तरिक्षं आप्राः प्रथमतः तमसा आपूरयति प्रा पूरणे आदादिकः लङि व्यत्ययेन मध्यमः तथा निवतः नीचीनान् लतागुल्मादीन् उद्वतः उच्छ्रितान् वृक्षादींश्च स्वकीयेन तेजसा आप्नोति तदनन्तरं तत्तमोऽन्धकारं ज्योतिषा ग्रहनक्षत्रादिरूपेण तेजसा बाधते पीडयति ॥ २ ॥

२. दीप्तिशालिनी रात्रिदेवी ने अतीव विस्तार प्राप्त किया है। जो नीचे रहते हैं और जो ऊपर रहते हैं, उन सबको ये आच्छन्न करनेवाली हैं। प्रकाश के द्वारा उन्होंने अन्धकार को नष्ट किया है।

अथ तृतीया—

निरु स्वसारमस्कृतोषसं देव्यायती ।
अपेदु हासते तमः ॥ ३ ॥

निः । ऊँ इति । स्वसारम् । अकृत । उषसम् । देवी ।
आऽयती । अप । इत् । ऊँ इति । हासते । तमः ॥ ३ ॥

आयती आगच्छन्ती देवी देवनशीला रात्रिः स्वसारं भगिनीं उषसं निरकृत निष्करोति प्रकाशेन संस्करोति निवर्तयतीत्यर्थः । तस्यामुषसि जातायां नैशं तमः अपेदु हासते अपैव गच्छति ओहाङ् गतौ लेट्यडागमः सिब्बहुलमिति सिप् ॥ ३ ॥

३. रात्रि ने आकर उषा को, अपनी भगिनी के समान, परिग्रहण किया; उन्होंने अन्धकार को दूर किया।

सा नो अद्य यस्या वयं नि ते यामन्नविक्ष्महि ।
वृक्षे न वसतिं वयः ॥ ४ ॥

सा । नः । अद्य । यस्याः । वयम् । नि । ते । यामन् ।
अविक्ष्महि । वृक्षे । न । वसतिम् । वयः ॥ ४ ॥

अद्यास्मिन्काले नोऽस्माकं सा रात्रिदेवता प्रसीदतु यस्याः रात्रेः यामन् यामनि मार्गे सत्यां वयं न्यविक्ष्महि निविशामहे सुखेन गृहे आस्महे । विशेर्लुङि नेर्विशइत्यात्मनेपदं छान्दसः शपो लुक् । तत्र दृष्टान्तः—वयः पक्षिणः वृक्षेन यथा वृक्षे नीडाश्रये वसतिं रात्रौ निवासं कुर्वन्ति तथा निवसाम इत्यर्थः ॥ ४ ॥

४. जैसे चिड़ियाँ पेड़ पर रहती हैं, वैसे ही जिनके आने पर हम सोये थे, वे रात्रिदेवी हमारे लिए शुभंकरी हों।

अथ पंचमी—

नि ग्रामासो अविक्षत नि पद्वन्तो नि पक्षिणः ।
नि श्येनासश्चिदर्थिनः ॥ ५ ॥

नि । ग्रामासः । अविक्षत । नि । पत्ऽवन्तः । नि ।
पक्षिणः । नि । श्येनासः । चित् । अर्थिनः ॥ ५ ॥

ग्रामासः ग्रामाः अत्र ग्रामशब्दो जनसमूहे वर्तते यथा ग्रामः आगतइति सर्वे जनाश्चापि तस्यां रात्र्यामागतायां निविशन्ते शेरते निपूर्वाद्विशतेः छान्दसे लुङि पूर्ववदात्मनेपदं शलइगुपधादनिटःक्सः क्सस्याचीति अकारलोपः तथा पद्वन्तः पादयुक्ताः गवाश्वादयश्च निविशन्ते तथा पक्षिणः पक्षोपेताश्च निविशन्ते अर्थिनः अर्तेरर्थोगमनं शीघ्रगमनयुक्ताः श्येनासश्चित् श्येनाअपि तस्यां रात्र्यां निविशन्ते एषारात्रिः सर्वाणि भूतजातानि अहनि संचारेण श्रांतानि स्वयमागत्य सुखयतीत्यर्थः ॥ ५ ॥

५. सब गाँव निस्तब्ध हैं; पादचारी, पक्षी और शीघ्रगामी श्येन आदि निस्तब्ध होकर सो गये हैं।

यावयांवृक्यं१वृकंयवयस्तेनमूर्म्ये ।
अथानःसुतराभव ॥ ६ ॥

यवयं । वृक्यम् । वृकम् । यवयं । स्तेनम् । ऊर्म्ये ।
अथ । नः । सुऽतरा । भव ॥ ६ ॥

हे ऊर्म्ये रात्रिनामैतत् रात्रे वृक्यं वृकस्य स्त्रियं वृकंचास्मत् हिंसन्तं यवय अस्मत्तः पृथक्कुरु अस्मान्बाधितुं यथा नप्राप्नोति तथास्तेनं तस्करंच यवय अस्मत्तोवियोजय अथानन्तरं नोऽस्माकं सुतरा सुखेन तरणीया क्षेमकरी भव ॥ ६ ॥

६. हे रात्रि, वृक और वृकी को हमसे अलग कर दो। चोर को दूर ले जाओ। हमारे लिए तुम विशेष रीति से शुभंकरी होओ।

उपमापेपिशत्तमःकृष्णंव्यक्तमस्थित ।
उषऋणेवयातय ॥ ७ ॥

उप । मा । पेपिशत् । तमः । कृष्णम् । विऽअक्तम् ।
अस्थित । उषः । ऋणाऽइव । यातय ॥ ७ ॥

पेपिशत् भृशं पिंशत् सर्ववस्तुष्वाश्लिष्टं तमोन्धकारं कृष्णं कृष्णवर्णं व्यक्तं विशेषेण स्वभासा सर्वस्यांजकं स्पष्टरूपंवा ईदृशं नैशंतमः मामुपास्थित उपागच्छत् संगतकरणे आत्मनेपदं। हेउषः उषोदेवते त्वं ऋणेव ऋणानीव तत्तमोयातय अपगमय स्तोतॄणामृणानि यथा धनप्रदानेनापकरोषि तथातमोप्यपसारयेत्यर्थः ॥ ७ ॥

७. कृष्णवर्ण का अन्धकार दिखाई दे रहा है। मेरे पास तक सब ढक गया है। उषादेवी जैसे मेरे ऋण का परिशोध कर ऋण को हटा देती हो, वैसे ही अन्धकार को नष्ट करो।

अथाष्टमी—

उपतेगाइवाकरंवृणीष्वदुहितर्दिवः।
रात्रिस्तोमंनजिग्युषे॥ ८ ॥ १४ ॥

उप। ते। गाःऽइव। आ। अकरम्। वृणीष्व। दुहितः। दिवः।
रात्रिं। स्तोमम्। न। जिग्युषे॥ ८ ॥ १४ ॥

हेरात्रि रात्रिदेवते ते त्वां गाइव पयसोदोग्ध्रीर्धेनूरिव उपेत्य आकरं स्तुतिभिरभिमुखीं करोमि करोतेश्छान्दसे लुङि कृमृदृरुहिभ्यइति च्लेरङादेशः दिवोदुहितः द्योतमानस्य सूर्यस्य पुत्रि यद्वा दिवसस्य तनये परमपिच्छन्दसीति परस्य षष्ठ्यंतस्य पूर्वामंत्रितांगवद्भावात् षष्ठ्यंतसमुदायस्याष्टमिकं सर्वानुदात्तत्वं त्वत्प्रसादाज्जिग्युषे शत्रून् जिगीषोर्मम स्तोमंन स्तोत्रमिव हविरपि वृणीष्व त्वं भजस्व जयतेर्लिटः क्वसुः सन्लिटोर्जेरित्यभ्यासादुत्तरस्य जकारस्य कुत्वं षष्ठ्यर्थे चतुर्थी वक्तव्येति चतुर्थी वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं॥ ८ ॥

८. आकाश की कन्या रात्रि, तुम जाती हो। गाय के समान तुम्हें यह स्तोत्र मैं अर्पित करता हूँ। ग्रहण करो।

॥ इत्यष्टमस्य सप्तमे चतुर्दशोवर्गः ॥ १४ ॥

ममाग्नइति नवर्चं षोडशं सूक्तं आंगिरसस्य विहव्यस्यार्षं वैश्वदेवं अंत्या जगती शिष्टास्त्रिष्टुभः। अनुक्रम्यतेहि—ममाग्नेनवविहव्योवैश्वदेवं जगत्यन्तमिति। संप्लवे निमित्तभूते वैश्वदेवसूक्तस्य पुरस्तादेतच्छंस्यं। सूत्रितंच—ममाग्नेवर्चइति वैश्वदेवसूक्तस्यापि वैतस्मिन्नेवनिविदोदध्यादिति। समावर्तने अनेन सूक्तेन शिष्यात्मना प्रत्यृचं समिदाधातव्या। सूत्रितंच—ममाग्नेवर्चइति प्रत्यृचं समिधोऽभ्यादध्यादिति।

तत्र प्रथमा—

ममाग्नेवर्चोविहवेष्वस्तुवयंत्वेन्धानास्तन्वंपुषेम।
मह्यंनमन्तांप्रदिशश्चतस्रस्त्वयाध्यक्षेणपृतनाजयेम॥ १ ॥

मम। अग्ने। वर्चः। विऽहवेषु। अस्तु। वयम्। त्वा।
इन्धानाः। तन्वम्। पुषेम। मह्यम्। नमन्ताम्। प्रऽदिशः।
चतस्रः। त्वया। अधिऽअक्षेण। पृतनाः। जयेम॥ १ ॥

हेअग्ने विविधमाहूयन्ते येषु शूराइति विहवाः संग्रामाः यद्वा विविधं यागार्थं देवाआहूयन्त एष्विति विहवा यज्ञाः ह्वः संप्रसारणंचाभ्यस्तुपविष्वित्यधिकरणे अप् संप्रसारणंच थाथादिनोत्तरपदान्तोदात्तत्वं संग्रामेषु यज्ञेषु वा वर्चः दीप्तिः त्वदनुग्रहात् ममास्तु भवतु वयंच त्वा त्वां इन्धानाः समिद्भिः दीपयन्तः तन्वं तव शरीरं पुषेम हविर्भिर्वर्धयेम इन्धेः शानचि श्नसोरल्लोपे उदात्तनिवृत्तिस्वरेण शानच् आद्युदात्तत्वे प्राप्ते विभाषावेण्विन्धानयोरित्युदात्तत्वं । तन्वं पुषेम पुषेर्लिङि लिङ्याशिष्यङ् । अपिच मह्यं मदर्थं ङयिचेत्यस्मदआद्युदात्तत्वं चतस्रः प्रदिशः प्रकृष्टादिशः प्राच्यादयः नमन्तां स्वतएव प्रह्वीभवन्तु नमतेः कर्मकर्तरि लोटि नदुहस्नुनमामिति यक्प्रतिषेधः त्वया अस्माभिर्हविर्भिः प्रवर्धितेनअध्यक्षेण ईश्वरेण वयं पृतनाः शत्रुसेनाः जयेम अभिभवेम ॥ १ ॥

१. अग्नि, युद्ध के समय मेरे तेज का उदय हो। तुम्हें प्रज्वलित करके हम अपनी देह की पुष्टि करते हैं। मेरे पास चारों दिशायें अवनत हों। तुम्हें स्वामी पाकर हम शत्रुओं को जीतें।

ममदेवाविहवेसन्तुसर्वइन्द्रवन्तोमरुतोविष्णुरग्निः ।
ममान्तरिक्षमुरुलोकमस्तुमह्यंवातःपवतांकामेअस्मिन् ॥ २ ॥

मम । देवाः । विऽहवे । सन्तु । सर्वे । इन्द्रऽवन्तः । मरुतः ।
विष्णुः । अग्निः । मम । अन्तरिक्षम् । उरुऽलोकम् । अस्तु ।
मह्यम् । वातः । पवताम् । कामे । अस्मिन् ॥ २ ॥

सर्वे देवाविहवे संग्रामे यज्ञेवा मम सन्तु ममैव साधकाभवन्तु केपुनस्ते इन्द्रवन्तः इन्द्रेण युक्तामरुतः विष्णुरग्निश्च तथा अन्तरिक्षं मम उरुलोकं विस्तीर्णप्रकाशकमस्तु लोकदर्शने भावेघञ् लोकआलोकः प्रकाशः उरुर्लोकोयस्येति बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं अपिचास्मिन्कामे कामयितव्ये फले निमित्तभूते सति वातः वायुः पवतां अनुगुणं प्रवातु पूङ्पवने भौवादिकः ऊडिदमित्यादिना इदमः सप्तम्याउदात्तत्वं ॥ २ ॥

२. इन्द्रादि देवता, मरुद्गण, विष्णु और अग्नि, युद्ध के समय, मेरे पक्ष में रहें। आकाश के समान विस्तीर्ण भुवन मेरे पक्ष में हों। मेरी कामना पर वायु, मेरे अनुकूल होकर, मुझे पवित्र करें।

अथ तृतीया—

मयिदेवाद्रविणमायजन्तांमय्याशीरस्तुमयिदेवहूतिः ।
दैव्याहोतारोवनुषन्तपूर्वेऽरिष्टाःस्यामतन्वासुवीराः ॥ ३ ॥

मयि । देवाः । द्रविणम् । आ । यजन्ताम् । मयि । आऽशीः ।
अस्तु । मयि । देवऽहूतिः । दैव्याः । होतारः । वनुषन्त । पूर्वे ।
अरिष्टाः । स्याम । तन्वा । सुऽवीराः ॥ ३ ॥

देवाः सर्वे द्रविणं धनं मयि स्तोतरि आयजन्तां गमयन्तु मह्यं ददत्वित्यर्थः तथा आशीराशंसनीयं यज्ञफलंच मय्येवास्तु देवहूतिः देवानामाह्वानं अस्मिन्निति देवहूतिर्यज्ञः स च मय्यस्तु अपिच देवानामिमेदैव्याः देवाद्यञञाविति यञ् साद्गुण्याद्धोतारः साधुहोमनिष्पादका-मदीयाऋत्विजः पूर्वे अस्मदीयेभ्यऋत्विग्भ्यः प्रथमभाविनः सन्तोवनुषन्त देवान्संभजन्तां व-नतेश्छान्दसे लङि व्यत्ययोबहुलमिति श्नयोर्विकरणयोः उभयोः व्यत्ययः सिप्शपौच अडभावश्छा-न्दसः । वयंच तन्वा शरीरेण अरिष्टाः अहिंसिताः सुवीराः सुपुत्राश्च स्याम भवेम वीरवीर्यौचे-त्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ॥ ३ ॥

३. मेरे यज्ञ में सन्तुष्ट होकर देवता लोग मुझे धन दें। मैं आशीर्वाद प्राप्त करूँ। देवाह्वान करूँ। प्राचीन समय में जिन्होंने देवों के लिए होम किया है, वे अनुकूल हों। मेरा शरीर निरुपद्रव हो। सन्तान उत्पन्न हों।

मह्यंयजन्तुममयानिहव्याकूतिःसत्यामनसोमेअस्तु ।
एनोमानिगांकतमच्चनाहंविश्वेदेवासोअधिवोचतानः ॥ ४ ॥

मह्यम् । यजन्तु । मम । यानि । हव्या । आऽकूतिः ।
सत्या । मनसः । मे । अस्तु । एनः । मा । नि । गाम् । कतमत् ।
चन । अहम् । विश्वे । देवासः । अधि । वोचत । नः ॥ ४ ॥

मह्यं मदर्थं यजन्तु ऋत्विजोदेवान्हविर्भिर्यजन्तु मह्या षष्ठ्यर्थे चतुर्थी मह्यं मदीयाऋ-त्विजइत्यर्थः । मम स्वभूतानि हव्यानि यानि हवींषि चरुपुरोडाशादीनि सन्ति तैर्हविर्भिरि-त्यर्थः तथा मेमनसआकूतिः संकल्पनं अभीष्टस्य प्रार्थनं सत्या यथार्थोस्तु । अपिच अहं क-तमच्चन किमपि एनः पापं मानिगां मानियं निकृष्टतरंवा गच्छेयं पापं माकार्षं इत्यर्थः । एतेर्माङिलुङि इणोगालुङीतिगादेशः गातिस्थेति सिचोलुक् अपिच हेविश्वे सर्वे देवासोदेवाः यूयं नोऽस्माकं अधिवोचत विवादेषु पक्षपातेन ब्रूत वक्तेर्लोटि व्यत्ययेन आङ् वचउमित्युमा-गमः ॥ ४ ॥

४. मेरी यज्ञ-सामग्री, मेरे लिए, देवों को अर्पित हो। मेरा मनोरथ सिद्ध हो। मैं किसी पाप में लिप्त न होऊँ। निखिल देवता हमें यह आशीर्वाद करें।

अथ पंचमी—

देवीःषळुर्वीरुरुनःकृणोतविश्वेदेवासइहवीरयध्वम् ।
माहास्महिप्रजयामातनूभिर्मारधामद्विषतेसोमराजन् ॥ ५॥१५॥

देवीः । षट् । उर्वीः । उरु । नः । कृणोत । विश्वे । देवासः ।
इह । वीरयध्वम् । मा । हास्महि । प्रऽजया । मा । तनूभिः ।
मा । रधाम । द्विषते । सोम । राजन् ॥ ५ ॥ १५ ॥

हेषट् उर्वीः षट्संख्याकाउर्व्यः एताश्चान्यत्राम्नायन्ते—षण्मोर्वीरंहसः पान्तु द्यौश्च पृथिवी-चाहश्च रात्रिश्चापश्चौषधयश्चेति । दैव्यो हेदेवीर्दैव्यः जसि वाछन्दसीति पूर्वसवर्णदीर्घः नामंत्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनमित्यस्याविद्यमानत्वनिषेधेन षळुर्वीरित्यनयोरामंत्रितयोः पदा-त्परत्वादाष्टमिकमामंत्रितानुदात्तत्वं यूयं उरुविस्तीर्णं धनं नोस्माकं कृणोत कुरुत कृविर्हिं-साकरणयोः धिन्विकृण्व्योरच्चेत्युप्रत्ययः तप्तनप्तनथनाश्चेति तस्य तबादेशः हेविश्वे सर्वे देवा-सोदेवा यूयं च इहास्मिन्यज्ञे यागाख्ये विषये वीरयध्वं विक्रामयत तथा वयं यज्ञं लभेमहि तथा वीर्यवन्तोयूयं प्रयच्छध्वमित्यर्थः । वीर विक्रान्तौ अपिच प्रजया पुत्रादिरूपया माहा-स्महि वयं मापरित्यजेमहि माच तनूभिः शरीरैः त्यजेमहि । अस्मान् कदाचिदपि पुत्रादयः शरीराणिच मापरित्याक्षुरित्यर्थः । ओहाक् त्यागे अस्मात्कर्मणि लुङि सिच्यड्भावाभावे रू-पमेतत् तथा हेराजन् राजमान मद्गास्माकं स्वामिन् हेसोम द्विषते अप्रीतिं कुर्वते द्विषे द्विषेः शतरि अदादित्वाच्छपोलुक् शतरनुमइति विभक्तेरुदात्तत्वं षष्ठ्यर्थे चतुर्थी वक्तव्येति चतुर्थी द्विषतः शत्रोर्मारधाम मावशं प्राप्नुयाम तथात्वं कुर्वित्यर्थः । रध्यतिर्वशगमनइति यास्कः । यद्वा द्विषते शत्रवे तदर्थं मारधाम परिपक्वाहननार्हामाभूम रधहिंसासंराध्योः संराद्धिः पाकइति च-तुर्थि माङ्लिलुङि पुषादित्वादङ् रधिजभोरचीति नुमागमः ॥ ५ ॥

५. छः देवियाँ (द्यौ, पृथिवी, दिन, रात्रि, जल और ओषधि) हमारी श्री-वृद्धि करें। देवो, यहाँ वीरत्व करो। हमारी सन्तति और शरीर का अमंगल न हो। राजा सोम, शत्रु के पास हम विनष्ट न हों।

॥ इत्यष्टमस्य सप्तमे पञ्चदशोवर्गः ॥ १५ ॥

अथ षष्ठी—

अग्नेमन्युंप्रतिनुदन्परेषामदब्धोगोपाःपरिपाहिनस्त्वम् ।
प्रत्यञ्चोयन्तुनिगुतःपुनस्तेमैषांचित्तंप्रबुधांविनेशत् ॥ ६ ॥

अग्ने । मन्युम् । प्रतिऽनुदन् । परेषाम् । अदब्धः । गोपाः ।
परि । पाहि । नः । त्वम् । प्रत्यञ्चः । यन्तु । निऽगुतः । पुनरिति ।
ते । अमा । एषाम् । चित्तम् । प्रऽबुधाम् । वि । नेशत् ॥ ६ ॥

हे अग्ने परेषां शत्रूणां मन्युं क्रोधं प्रतिनुदन् प्रतिमुखं प्रेरयन् तिरस्कुर्वन् अदब्धः केनाप्यहिंसितः गोपाः गोपायिता गुपू रक्षणे इत्यस्मादायप्रत्ययान्तात् क्विपि वेरपृक्तलोपात् पूर्वं वलिलोपे रूपमेतत् ईदृशस्त्वं नोऽस्मान् परिपाहि परितः सर्वतो रक्ष। ते शत्रवः प्रत्यञ्चः प्रत्यञ्चन्तः प्रतिनिवर्तमानाः निगुतः गुङ् अव्यक्ते शब्दे अस्मात् क्विपि गुङ् भयेन गद्गदरूपमव्यक्तं शब्दं नितरां कुर्वन्तः पुनर्यन्तु स्वकीयं स्थानं पुनर्गच्छन्तु। अपि च प्रबुधां प्रबुध्यमानानां एतेषां शत्रूणां चित्तं ज्ञानसाधनं मनः अमा सह युगपदेव विनेशत् विनश्यतु प्रत्येकाभिप्रायेणैकवचनं णश अदर्शने अस्माच्छान्दसो लुङ् पुषादित्वात् च्लेरङादेशः नशिमन्योरलिट्येत्वं वक्तव्यमित्यकारस्यैत्वं ॥ ६ ॥

६. अग्नि, शत्रुओं का क्रोध विफल करके रक्षक बनो और दुर्द्धर्ष होकर हमारी सब प्रकार से रक्षा करो। शत्रु लोग व्यर्थ-मनोरथ होकर लौट जायें। यदि शत्रु बुद्धिमान् भी हों, तो भी उनकी बुद्धि लुप्त हो जाय।

धाताधातॄणांभुवनस्ययस्पतिर्देवंत्रातारमभिमातिषाहम् ।
इमंयज्ञमश्विनोभाबृहस्पतिर्देवाःपान्तुयजमानंन्यर्थात् ॥ ७ ॥

धाता । धातॄणाम् । भुवनस्य । यः । पतिः । देवम् । त्रातारम् ।
अभिमातिऽसहम् । इमम् । यज्ञम् । अश्विना । उभा ।
बृहस्पतिः । देवाः । पान्तु । यजमानम् । निःऽअर्थात् ॥ ७ ॥

धातॄणां स्रष्टॄणामपि धाता स्रष्टा भुवनस्य कृत्स्नस्य भूतजातस्येन्द्रः सविता वा पतिः पालयितारं देवनशीलं त्रातारं सर्वेभ्यो भयेभ्यः पालयितारं अभिमातिषाहं अभिमातीनां शत्रूणां सोढारं अभिभवितारं एवंगुणविशिष्टं इन्द्रं सवितारं वा स्तौमीति शेषः। षह अभिभवे छन्दसि सहश्चेति ण्विप्रत्ययः छान्दसं विभक्त्युदात्तत्वं उभा उभौ अश्विनौ बृहस्पतिश्च एतत्प्रमुखाः सर्वे देवा इमं यज्ञं अनुष्ठीयमानं यजमानं च न्यर्थात् निकृष्टादर्थात् पापात् यद्वा अर्थस्य प्रयोजनस्याभावो न्यर्थं तस्मात् पान्तु रक्षन्तु सफलं कुर्वन्त्वित्यर्थः नेरनिधाने इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं ॥ ७ ॥

७. जो सृष्टि-कर्त्ताओं के भी सृष्टि-कर्त्ता हैं, जो भुवन के अधीश्वर हैं, जो रक्षक और शत्रु-विजेता हैं। उनकी मैं स्तुति करता हूं। अश्विद्वय, बृहस्पति तथा अन्यान्य देवता इस यज्ञ की रक्षा करें। यजमान की क्रिया निरर्थक न हो।

अथाष्टमी—

उरुव्यचानोमहिषःशर्मयंसदस्मिन्हवेपुरुहूतःपुरुक्षुः ।
सनःप्रजायैहर्यश्वमृळयेन्द्रमानोरीरिषोमापरादाः ॥ ८ ॥

उरुऽव्यचाः । नः । महिषः शर्म । यंसत् । अस्मिन् । हवे ।
पुरुऽहूतः । पुरुऽक्षुः । सः । नः । प्रऽजायै । हरिऽअश्व । मृळय ।
इन्द्र । मा । नः । रिरिषः । मा । परा । दाः ॥ ८ ॥

उरुव्यचाः विस्तीर्णव्यापनः महिषः महान्पूज्योवा पुरुहूतः बहुभिर्यजमानैराहूतः पुरुक्षुः बहुनिवासः क्षियतेर्मितद्र्वादिभ्यउपसंख्यानं इति डुप्रत्ययः यद्वा पुरुभिर्बहुभिः शब्द्यमानः स्तूयमानः पूर्ववत् डुप्रत्ययः औणादिके कर्मणि क्विपिवा अनित्यमागमशासनमिति तुगभावः ईदृशइन्द्रः अस्मिन्हवे यज्ञे हूयन्ते अस्मिन्हवींषीति हवोयज्ञः जुहोतेरधिकरणे अप् यद्वा अस्मिन् हवे त्वद्विषये आह्वाने भावेनुपसर्गस्येति ह्वयतेरप् संप्रसारणंच नोस्मभ्यं शर्म सुखं यंसत् यच्छतु ददात्वित्यर्थः यमेर्लेट्यडागमः सिब्बहुलमिति सिप् हेहर्यश्व हरी अश्वौ यस्य तादृश हे इन्द्र सत्वं नोस्माकं प्रजायै द्वितीयार्थे चतुर्थी प्रजां पुत्रपौत्रादिकां मृळय सुखय नोस्मान् मारीरिषोमाहिंसीः माचपरादाः परादानं परित्यागः मापरित्याक्षीरित्यर्थः ॥ ८ ॥

८. जो अतीव विस्तृत तेज के अधिकारी हैं, जो महान् हैं, जो सबसे पहले बुलाये जाते हैं और जो विविध स्थानों में रहते हैं, वे ही इन्द्र इस यज्ञ में हमें सुखी करें। हरित-वर्ण अश्व के स्वामी इन्द्र, हमें सुखी करो, सन्तान से युक्त करो। हमारा अनिष्ट नहीं करना, हमसे प्रतिकूल नहीं होना।

अथ नवमी—

येनःसपत्नाअपतेभवन्त्विन्द्राग्निभ्यामवबाधामहेतान् ।
वसवोरुद्राआदित्याउपरिस्पृशंमोग्रंचेत्तारमधिराजमक्रन् ॥ ९ ॥ १६ ॥

ये । नः । सऽपत्नाः । अप । ते । भवन्तु । इन्द्राग्निऽभ्याम् । अव ।
बाधामहे । तान् । वसवः । रुद्राः । आदित्याः । उपरिऽस्पृशम् ।
मा । उग्रम् । चेत्तारम् । अधिऽराजम् । अक्रन् ॥ ९ ॥ १६ ॥

नोस्माकं ये सपत्नाः शत्रवः ते अपभवन्तु अपगताभवन्तु स्वस्थानादपगताः प्रच्युताः भवन्तु तान् सपत्नान् इन्द्राग्निभ्यां हविर्भिः स्तुत्या च प्रसन्नाभ्यां अनुगृहीतावयं अवबाधामहे नितरां विनाशयामः । अपिच वसवोरुद्राः आदित्याश्च मा मां उपरिस्पृशं उन्नतपदसंस्प्रष्टारं

सर्वेभ्यः श्रेष्ठं अकन् कुर्वन्तु यथा उग्रमपूर्णबलं चेत्तारं चेदितारं छान्दसस्तृज्भावः सर्वस्य ज्ञातारं अधिराजं सर्वेषामधीश्वरं च मां कुर्वन्तु करोतेश्छान्दसे लुङि मंत्रेघसेत्यादिना च्लेर्लुक्॥९॥

९. जो हमारे शत्रु हैं, वे दूर हों। इन्द्र और अग्नि की सहायता से हम उन्हें जीतें। वसुगण, रुद्रगण और आदित्यगण मुझे सर्व-श्रेष्ठ, दुर्द्धर्ष, बुद्धिमान् और अधिराज करें।

॥ इत्यष्टमस्य सप्तमे षोडशो वर्गः ॥ १६ ॥

॥ इति दशमे मंडले दशमोनुवाकः ॥ १० ॥

एकादशेनुवाके त्रयोविंशतिसंख्याकानि सूक्तानि तत्र नासदासीदिति सप्तर्चं प्रथमं सूक्तं त्रैष्टुभं परमेष्ठीनाम प्रजापतिर्ऋषिः वियदादिभावानां सृष्टिस्थितिप्रलयादीनामत्र प्रतिपाद्यत्वात् तेषां कर्ता परमात्मा देवता। तथा चानुक्रान्तं—नासत्सप्त प्रजापतिः परमेष्ठी भाववृत्तं त्विति। गतो विनियोगः।

तत्र प्रथमा—

नासदासीन्नो सदासीत्तदानीं नासीद्रजो नो व्योमा परो यत्।
किमावरीवः कुह कस्य शर्मन्नम्भः किमासीद्गहनं गभीरम्॥ १ ॥

न। असत्। आसीत्। नो इति। सत्। आसीत्। तदानीम्।
न। आसीत्। रजः। नो इति। विऽओम। परः। यत्।
किम्। आ। अवरीवरिति। कुह। कस्य। शर्मन्। अम्भः।
किम्। आसीत्। गहनम्। गभीरम्॥ १ ॥

तपसस्तन्महिनाजायतैकमित्यादिना अग्रे सृष्टिः प्रतिपादयिष्यते अधुना ततः प्रागवस्था निरस्तसमस्तप्रपंचा या प्रलयावस्था सा निरूप्यते तदानीं प्रलयदशायां अवस्थितं यदस्य जगतो मूलकारणं तदसत् शशविषाणवन्निरुपाख्यं नासीत् नहि तादृशात् कारणादस्य सतो जगत उत्पत्तिः संभवति। तथा नोसत् नैव सत् आत्मवत् सत्त्वेन निर्वाच्यमासीत् यद्यपि सदसदात्मकं प्रत्येकं विलक्षणं भवति तथापि भावाभावयोः सहावस्थानमपि न संभवति कुतस्तयोस्तादात्म्यमित्युभयविलक्षणनिर्वाच्यमेवासीदित्यर्थः। ननु नोसदिति पारमार्थिकसत्त्वस्य निषेधः प्रसक्तिनोऽप्यनिर्वाच्यत्वमसंगः अथोच्यते न आनीदवातमिति तस्य सत्त्वमभिधास्यते

परिशेषान्मायाया एवात्र सत्त्वं निषिध्यत इति एवमपि तदानीमिति विशेषणानर्थक्यं व्यवहारदशायामपि तस्याः पारमार्थिकसत्त्वाभावात् । अथ व्यावहारिकसत्त्वस्य तदापि व्यावहारिकसत्ता पृथिव्यादीनां भावानां तदापि विद्यमानत्वात् कथं नो सदिति निषेधः तत्राह—नासीद्रज इत्यादि लोका रजांस्युच्यन्त इति यास्कः । अत्र च सामान्यापेक्षया एकवचनं व्योमेति वक्ष्यमाणत्वात् तस्याधस्तनाः पातालादयः पृथिव्यन्ता नासन् इत्यर्थः तथा व्योमान्तरिक्षं तदपि नो नैवासीत् परइति सकारान्तं परस्तादित्यर्थे वर्तते परशब्दाच्छान्दसस्तातेरर्थे असिप्रत्ययः परः व्योम्नः परस्तादुपरि देशे द्युलोकप्रभृतिसत्यलोकान्तं यदस्ति तदपि नासीदित्यर्थः अनेन चतुर्दशभुवनगर्भं ब्रह्माण्डरूपेण निर्दिष्टं भवति । अथ तदावरकत्वेन पुराणेषु प्रसिद्धानि यानि वियदादिभूतानि तेषामवस्थानप्रदेशं तदावरणनिमित्तं चाक्षेपमुखेन क्रमेण निषेधति—किमावरीवरिति । किमावरणीयं तत्त्वं आवरकं भूतजातं आवरीवः अत्यन्तमावृणुयात् आवार्याभावाच्चावरकमपि नासीदित्यर्थः वृणोतेर्यङ्लुगन्ताच्छान्दसे लङि तिपि रूपमेतत् । यद्वा किमिति प्रथमैव किंवृत्तमावरकमावृणुयात् आवार्याभावात् आव्रियमाणं च तदपि स्वरूपेण नासीदित्यर्थः । आवृण्वत् तत्तत्त्वं कुह कुत्र देशे अवस्थायावृणोति आधारभूतस्तादृशो देशोऽपि नासीदित्यर्थः । किंशब्दात्सप्तम्यर्थे हप्रत्ययः कुतिहोरिति किमः कु आदेशः कस्य शर्मन् कस्य वा भोक्तुः जीवस्य शर्मणि सुखे सुखदुःखसाक्षात्कारलक्षणे वा निमित्तभूते सति तदावरकं तत्त्वमावृणुयात् जीवानामुपभोगार्थं हि सृष्टिः तस्यां हि सत्यां ब्रह्माण्डस्य भूतैरावरणं प्रलयदशायां च भोक्तारो जीवाः उपाधिविलयात् ब्रह्मणि विलीना इति कस्य कस्यचिदपि भोक्तुरसंभवात् इत्यावरणस्य निमित्तत्वाभावादपि तत्र घटत इत्यर्थः । एतेन भोग्यप्रपञ्चवत् भोक्तृप्रपञ्चोऽपि तदानीं नासीदित्युक्तं भवति । किंशब्दादुत्तरस्य ङसः सावेकाच इति प्राप्तस्योदात्तत्वस्य न गोश्वन्साववर्णेति प्रतिषेधः । सुपांसुलुगिति सप्तम्या लुक् । यद्यपि सावरणस्य ब्रह्माण्डस्य निषेधेन तदन्तर्गतं अप्तत्त्वमपि निराकृतं तथाप्यापो वा इदमग्रे सलिलमासीत् इत्यादिश्रुत्या कश्चिदपां सद्भावमाशङ्केत तं प्रत्याचष्टे अम्भः किमासीदिति । गहनं दुःप्रवेशं गभीरं दुरवस्थानं अगाधं ईदृशमम्भः किमासीत् तदपि नैवासीदित्यर्थः । श्रुतिस्त्ववान्तरप्रलयविषया ॥ १ ॥

१. उस समय या प्रलय दशा में असत् (सियार की सींग की समान जिसका अस्तित्व नहीं है) नहीं था। जो सत् (जीवात्मा आदि) है, वह भी नहीं था। पृथिवी भी नहीं थी और आकाश तथा आकाश में विद्यमान सातों भुवन भी नहीं थे। आवरण (ब्रह्माण्ड) भी कहाँ था? किसका कहाँ स्थान था? क्या दुर्गम और गंभीर जल उस समय था?

नमृ॒त्युरा॑सीद॒मृतं॒नतर्हि॒नरात्र्या॒अह्न॑आसीत्प्रके॒तः ।
आनी॑दवा॒तंस्व॒धया॒तदेकं॒तस्मा॑द्धा॒न्यन्नप॒रःकिंच॒नास॑ ॥ २ ॥

अविभागापन्नमासीत् सहयुक्तेऽप्रधानइति तृतीया सहशब्दयोगाभावेऽपि सहार्थयोगे भवति वृद्धोयूनेति निपातनात् लिंगात् अत्र प्रकृतिप्रत्ययाभ्यां तस्याः स्वातंत्र्यं निवार्यते यद्यप्यसंगस्य ब्रह्मणः तया सह संबन्धो न संभवति तथापि तस्मिन्नविद्यया तत्स्वरूपमिव संबन्धोऽध्यस्यते यथा शुक्तिकायां रजतस्य एतेन सद्रूपत्वमपितस्याः प्रत्याख्यातं । ननु यदि मायाब्रह्मणा सहाविभागापन्ना तर्हि तस्याअनिर्वाच्यत्वाद्ब्रह्मणोऽपि तत्प्रसंगइति कथं तस्य सत्वमुक्तमानीदवातमिति ब्रह्मणो वा सत्वाच्चस्या अपि सत्वप्रसंगइति कथं नोसदासीदिति सत्वप्रतिषेधः । नैवं अनुभवदृष्ट्या ऐक्यावभासेऽपि युक्त्या विविच्य मायांशस्यानिर्वाच्यत्वं ब्रह्मणः सत्वंच प्रतिपादितं ननु द्वन्द्वरूपाविति द्वावेव पदार्थौ आनीदवातंस्वधयेति यौ पदंगीक्रियेते तत्किमपरमवशिष्यते यन्नासीद्रजइत्यादिना प्रतिषिध्येत तत्राह तस्मादिति तस्माद्ध तस्मात्खलु पूर्वोक्तान्मायासहिताद्ब्रह्मणः अन्यत्किंचन किमपि वस्तु भूतभौतिकात्मकं जगन्नास न बभूव छन्दस्युभयथेति लिटः सार्वधातुकत्वादस्तेर्भूभावाभावः ननु तदानीमन्यस्य सत्वनिषेधेन संशयः असत्त्वेचाप्रसक्तत्वान्न निषेधोपयोगइत्यतआह परइति परः परस्तात्सृष्टेः ऊर्ध्वं वर्तमानं इदं जगत् तदानीं न बभूवेत्यर्थः अन्यथा उक्तरीत्या कश्चिदपि निषेधो न स्यादिति भावः ॥ २ ॥

२. उस समय मृत्यु नहीं थी, अमरता भी नहीं थी, रात और दिन का भेद भी नहीं था। वायु-शून्य और आत्मावलम्बन से श्वास-प्रश्वास-युक्त केवल एक ब्रह्म थे। उनके अतिरिक्त और कुछ नहीं था।

अथ तृतीया—

तमआसीत्तमसागूळ्हमग्रेऽप्रकेतंसलिलंसर्वमाइदम् ।
तुच्छ्येनाभ्वपिहितंयदासीत्तपसस्तन्महिनाजायतैकम् ॥ ३ ॥

तमः । आसीत् । तमसा । गूळ्हम् । अग्रे । अप्रऽकेतम् । सलिलम् । सर्वम् । आः । इदम् । तुच्छ्येन । आभु । अपिऽहितम् । यत् । आसीत् । तपसः । तत् । महिना । अजायत । एकम् ॥ ३ ॥

ननूक्तप्रकारेण यदि पूर्वमिदं जगन्नासीत् कथं तर्हि तस्य जन्म जायमानस्य जनिक्रियायां कर्तृत्वेन कारकत्वात् कारकं च कारणावान्तरविशेषइति कारकस्य सतोनियतपूर्वक्षणवर्तित्वस्यावश्यंभावात् अथैतद्दोषपरिजिहीर्षया जनिक्रियायाः प्रागपिविद्यतइत्युच्यते कथं तस्य जन्म अतआह-तमसागूळ्हमग्रइति । अग्रे सृष्टेः प्राक् प्रलयदशायां भूतभौतिकं सर्वं जग

त् तमसा गूढं यथा नैशं तमः सर्वपदार्थजातमावृणोति तद्वद् आत्मतत्त्वस्यावरकत्वान्मायापर-
संज्ञं भावरूपाज्ञानमत्र तमइत्युच्यते तेन तमसा निगूढं संवृतं कारणभूतेन तेनाच्छादितं भव-
ति आच्छादकात्तस्मात् तमसोनामरूपाभ्यां यदाविर्भवनं तदेवतस्यजन्मेत्युच्यते एतेन कारणा-
वस्थायामसदेवकार्यमुत्पद्यतइत्यसद्वादिनोसत्कार्यवादिनो येमन्यन्ते ते प्रत्याख्याताः । ननु का-
रणे तमसितज्जगदात्मकं कार्यं विद्यते चेत्कथं नासीदित्यादि निषेधः । तत्राह—तमआसीदि-
ति तमोभावरूपाज्ञानं मूलकारणं तद्रूपता तदात्मना यतः सर्वं जगत् प्राक् तम आसीत् अतोनि-
षिध्यतइत्यर्थः ननु आवरकत्वादावरकं तमः कर्तृ आवार्यत्वात् जगत्कर्म कथं तयोः कर्मकर्त्रो-
स्तादात्म्यं तत्राह अप्रकेतमिति । अप्रकेतं अप्रज्ञायमानं । अयमर्थः यद्यपि जगतः तमसश्च कर्म-
कर्तृभावोलौकिकोविद्यते तथापि व्यवहारदशायामिव तस्यां दशायां नामरूपाभ्यां विस्पष्टं
न ज्ञायतइति तादात्म्यवर्णनं । अतएव मनुना स्मर्यते—आसीदिदंतमोभूतमप्रज्ञातमलक्षणं ।
अप्रतर्क्यमनिर्देश्यंप्रसुप्तमिवसर्वतइति । कुतोवा नप्रज्ञायते तत्राह—सलिलं सलगतौ औणा-
दिकः इलच् इदं दृश्यमानं सर्वं जगत्सलिलं कारणेन संगतं अविभागापन्नं आः आसीत्
अस्तेर्लङि तिपि बहुलंछन्दसीति ईडभावे हल्ङ्याब्भ्यइति तिलोपे तिप्यनस्तेरिति पर्यु-
दासाद्दकाराभावः यद्वा सलिलमिति लुप्तोपमं सलिलमिव यथा क्षीरेणाविभागापन्नं नी-
रं दुर्विज्ञानं तथा तमसा अविभागापन्नं जगत् नशक्यविज्ञानमित्यर्थः । ननु विविधविचित्र-
रूपभूयसः प्रपंचस्य कथमतितुच्छेन तमसा क्षीरेण नीरस्येवाभिभवः तथा तमोपि क्षी-
रवद्बलवदित्येवोच्यते तर्हि दुर्बलस्य जगतः सर्गसमयेपि नोद्भवसंभवइत्यतआह तुच्छ्ये-
नेति । आसमन्ताद्भवतीत्याभु तुच्छ्येन छान्दसोयकारोपजनः तुच्छेन तुच्छकल्पनेन सदस-
द्विलक्षणेन भावरूपाज्ञानेनापिहितं छादितमासीत् दधातेः कर्मणि निष्ठा दधातेर्हिः
गतिरनन्तरइति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । एकं एकीभूतं कारणेन तमसा अविभागमापन्नमपि
तत्कार्यजातं तपसः स्रष्टव्यपर्यालोचनरूपस्यमहिना माहात्म्येनाजायत उत्पन्नं । तपसः स्रष्टव्य-
पर्यालोचनरूपत्वंचान्यत्राम्नायते—यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्यज्ञानमयंतपइति ॥ ३ ॥

३. सृष्टि के प्रथम अन्धकार (वा माया-रूपी अज्ञान) से अन्धकार (वा जगत्कारण) ढका हुआ था। सभी अज्ञात और सब जलमय (वा अविभक्त) था। अविद्यमान वस्तु के द्वारा वह सर्वव्यापी आच्छन्न था। तपस्या के प्रभाव से वही एक तत्त्व उत्पन्न हुआ।

अथ चतुर्थी—

कामस्तदग्रेसमवर्तताधिमनसोरेतःप्रथमंयदासीत् ।
सतोबन्धुमसतिनिरविन्दन्हृदिप्रतीष्याकवयोमनीषा ॥ ४ ॥

कार्मः। तत्। अग्रे। सम्। अवर्तत। अधि। मनसः। रेतः।
प्रथमम्। यत्। आसीत्। सतः। बन्धुम्। असति। निः।
अविन्दन्। हृदि। प्रतिऽइष्य। कवयः। मनीषा॥ ४॥

ननूक्तरीत्या यदीश्वरस्य पर्यालोचनं जगतः पुनरुत्पत्तौ कारणं तदेव किंनिबन्धनमित्यत आह कामस्तदग्र इति। अग्रे अस्य विकारजातस्य सृष्टेः प्रागवस्थायां परमेश्वरस्य मनसि कामः समवर्तत सम्यगजायत सिसृक्षा जातेत्यर्थः। ईश्वरस्य सिसृक्षायां किंहेतुकेत्यत आह मनस इति। मनसः अन्तःकरणस्य संबन्धिवासनाशेषेण मायायां विलीनेऽन्तःकरणे समवेतं सामान्यापेक्षमेकवचनं सर्वप्राण्यन्तःकरणेषु समवेतमित्यर्थः एतेनात्मनोगुणाधारत्वं प्रत्याख्यातं। यादृशो रेतः भाविनः प्रपञ्चस्य बीजभूतं प्रथममतीतकल्पे प्राणिभिः कृतं पुण्यात्मकं कर्म यत् यतः कारणात् सृष्टिसमये आसीत् अभवत् सुष्ठु वर्धिष्णु अजायत परिपक्वं सत् फलोन्मुखमासीदित्यर्थः तत् तस्माद्धेतोः फलप्रदस्य सर्वसाक्षिणः कर्माध्यक्षस्य परमेश्वरस्य मनसि सिसृक्षाजायत इत्यर्थः। तस्यां च जातायां स्रष्टव्यं पर्यालोच्य ततः सर्वं जगत्सृजति। तथाचाम्नायते—सोऽकामयत बहुःस्यांप्रजायेयेति सतपोऽतप्यत सतपस्तप्त्वा इदꣳसर्वमसृजत यदिदंकिंचेति। श्रुतिरात्मनइत्थमवगमितेऽर्थे विद्वदनुभवमप्यनुग्राहकत्वेनप्रमाणयति सतइति। सतः सत्त्वेनेदानीमनुभूयमानस्य सर्वस्य जगतोबन्धुं बन्धकं हेतुभूतं कल्पान्तरे प्राण्यनुष्ठितं कर्मसमूहं कवयः क्रान्तदर्शिनः अतीतानागतवर्तमानाभिज्ञायोगिनः हृदि हृदये निरुध्य मनीषा मनीषयाबुद्ध्या सुपांसुलुगिति तृतीयायालुक् प्रतीष्य विचार्य अन्येषामपीति सांहितिकोदीर्घः असति तद्विलक्षणे अव्याकृते कारणे निरविन्दन् निःकृष्यालभन्त विविच्याजानन्नित्यर्थः॥ ४॥

४. सर्व-प्रथम परमात्मा के मन में काम (सृष्टि की इच्छा) उत्पन्न हुआ। उससे सर्व-प्रथम बीज (उत्पत्तिकारण) निकला। बुद्धिमानों ने, बुद्धि के द्वारा, अपने अन्तःकरण में विचार करके अविद्यमान वस्तु से विद्यमान वस्तु का उत्पत्ति-स्थान निरूपित किया।

अथ पञ्चमी—

तिरश्चीनोविततोरश्मिरेषामधःस्विदासी३दुपरिस्विदासी३त्।
रेतोधाआसन्महिमानआसन्त्स्वधाअवस्तात्प्रयतिःपरस्तात्॥५॥

तिरश्चीनः। विऽततः। रश्मिः। एषाम्। अधः। स्वित्। आसी३त्।
उपरि। स्वित्। आसी३त्। रेतःऽधाः। आसन्। महिमानः।
आसन्। स्वधा। अवस्तात्। प्रऽयतिः। परस्तात्॥ ५॥

एवमविद्याकामकर्माणि सृष्टेर्हेतुत्वेनोक्तानि अधुना तेषां स्वकार्यजनने शैघ्र्यं प्रतिपाद्यते येयं नासदासीदित्यविद्या प्रतिपादिता यश्च कामस्तदग्रइति कामः मनसोरेतःप्रथमंयदासीत् इति यत्कर्म एषामविद्याकामकर्मणां वियदादिभूतजातानि सृजतां रश्मिः रश्मिसदृशः यथा सूर्यरश्मिरुदयानन्तरं निमेषमात्रेण युगपत्सर्वं जगद्व्याप्नोति तथा शीघ्रं सर्वत्र व्याप्नुवन् यःकार्यवर्गोविततोविस्तृतआसीत् स्विदासीदिति वक्ष्यमाणमत्रापि संबध्यते विचार्यमाणानामिति प्लुतः तत्रोदात्तइत्यनुवृत्तेः सचोदात्तः स्विदिति वितर्के सकार्यवर्गः प्रथमतः किं तिरश्चीनः तिर्यगवस्थितोमध्ये स्थितआसीत् किंवा अधः अधस्तादासीत् आहोस्वित् उपरि उपरिष्टात्किमासीत्।उपरिस्विदासीदितिच इत्यनुदात्तःप्लुतः। आत्मनआकाशःसंभूतः आकाशाद्वायुःवायोरग्निरित्यादिकया पञ्चमीश्रुत्या यद्यप्युत्तरोत्तरं तदोत्पत्तिरसिद्धवत् क्रममतिपत्तौ सत्यामपि विद्युत्प्रकाशवत् सर्गस्य शीघ्रव्यापनेन तस्य क्रमस्य दुर्लक्षणत्वात् एतेषु त्रिषु स्थानेषु प्राथम्यं कुत्रेति विचार्यते एवं नाम शीघ्रं सर्वतोदिक्षु सर्गोनिष्पन्नइत्यर्थः ।एतदेव विभज्यते सृष्टेषु कार्येषु मध्ये केचिद्रेतोधाः रेतसोबीजभूतस्य कर्मणोविधातारः कर्तारः भोक्तारश्च जीवाआसन् अन्ये भावामहिमानः स्वार्थिकइमनिच् महान्तोवियदादयोभोग्याआसन् एवं मायासहितः परमेश्वरः सर्वं जगत् सृष्ट्वा स्वयं चानुप्रविश्य भोक्तृभोग्यादिरूपेण विभागं कृतवानित्यर्थः अयमेवार्थस्तैत्तिरीयके—तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशदित्यारभ्य प्रतिपाद्यते । तत्रच भोक्तृभोग्ययोर्मध्ये स्वधा अन्ननामैतत् भोग्यप्रपञ्चः अवस्तात् अवरः निकृष्टआसीत् प्रयतिः प्रयतिता भोक्ता परस्तात् परः उत्कृष्टआसीत् भोग्यप्रपंचं भोक्तृप्रपंचस्य शेषभूतं कृतवानित्यर्थः । विभाषापरावराभ्यामिति प्रथमार्थे अस्तातिः अस्तातिचेत्यवरशब्दस्य अवादेशः अवस्तादिति संहितायां ईषाअक्षादित्वात्प्रकृतिभावः ॥ ५ ॥

५. बीज-धारक पुरुष (भोक्ता) उत्पन्न हुए। महिमायें (भोग्य) उत्पन्न हुईं। उन (भोक्ताओं) का कार्य-कलाप दोनों पार्श्वों (नीचे और ऊपर) विस्तृत हुआ। नीचे स्वधा (अन्न) रहा और ऊपर प्रयति (भोक्ता) अवस्थित हुआ।

अथ षष्ठी—

कोअद्धावेदकइहप्रवोचत्कुतआजाताकुतइयंविसृष्टिः ।
अर्वाग्देवाअस्यविसर्जनेनाथाकोवेदयतआबभूव ॥ ६ ॥

कः । अद्धा । वेद । कः । इह । प्र । वोचत् । कुतः । आऽजाता । कुतः । इयम् । विऽसृष्टिः । अर्वाक् । देवाः । अस्य । विऽसर्जनेन । अथ । कः । वेद । यतः । आऽबभूव ॥ ६ ॥

एवं भोक्तृभोग्यरूपेण सृष्टिः संग्रहेण प्रतिपादिता एतावद्वाइदं अन्नंचैवान्नादश्च सोमएवान्नमग्निरन्नादइतिश्रुतेः अथेदानीं सा सृष्टिः दुर्विज्ञानेति न विस्तरेणाभिहितेत्याह कोअद्धेति। कः पुरुषः अद्धा पारमार्थ्येन वेदजानाति कोवा इहास्मिँल्लोके प्रवोचत् प्रब्रूयात् इयं दृश्यमानाविसृष्टिः विविधा भूतभौतिकभोक्तृभोग्यादिरूपेण बहुप्रकारासृष्टिः कुतः कस्मादुपादानकारणात् कुतः कस्माच्च निमित्तकारणादाजाता समन्ताज्जाता प्रादुर्भूता एतदुभयं सम्यक् कोवेद कोवा विस्तरेण वक्तुंशक्नुयादित्यर्थः। ननुदेवाअजानन्तः सर्वज्ञास्ते ज्ञास्यंति वक्तुं च शक्नुवन्तीत्यतआह—अर्वागिति देवाअस्य जगतोविसर्जनेन वियदादिभूतोत्पत्त्यनन्तरं विविधं भौतिकं सर्जनंसृष्टिः तेनअर्वाक् अर्वाचीनाः कृताः भूतसृष्टेः पश्चाज्जाताइत्यर्थः तथाविधास्ते कथं स्वोत्पत्तेः पूर्वकालीनां सृष्टिं जानीयुः अजानन्तोवा कथं प्रब्रूयुः उक्तं दुर्ज्ञानत्वं निगमयति-अथ एवं सति देवाअपि न जानन्ति किल तद्व्यतिरिक्तः कोनाम मनुष्यादिर्वेद तत् जगत्कारणं जानाति यतः कारणात्कृत्स्नं जगदाबभूव आजायत॥ ६॥

६. प्रकृत तत्त्व को कौन जानता है? कौन उसका वर्णन करे? यह सृष्टि किस उपादान कारण से हुई? किस निमित्त कारण से ये विविध सृष्टियाँ हुईं? देवता लोग इन सृष्टियों के अनन्तर उत्पन्न हुए हैं। कहाँ से सृष्टि हुई, यह कौन जानता है?

अथ सप्तमी—

इयंविसृष्टिर्यतआबभूवयदिवादधेयदिवान।
योअस्याध्यक्षःपरमेव्योमन्त्सोअङ्गवेदयदिवानवेद॥ ७॥ १७॥

इयम्। विऽसृष्टिः। यतः। आऽबभूव। यदि। वा। दधे।
यदि। वा। न। यः। अस्य। अधिऽअक्षः। परमे। विऽओमन्।
सः। अङ्ग। वेद। यदि। वा। न। वेद॥ ७॥ १७॥

उक्तप्रकारेण यथेदं जगत्सर्जनंदुर्विज्ञानं एवं सृष्टंजगत् तद्धारणमपीत्याह इयमिति। यतः उपादानभूतात्परमात्मनः इयं विसृष्टिः विविधा गिरिनदीसमुद्रादिरूपेण विचित्रा सृष्टिः आबभूव आजाता सोपि किल यदिवा दधे धारयति यदिवा न धारयति एवं च कोनामान्योधर्तुं शक्नुयात् यदि धारयेत ईश्वरएव धारयेत् नान्यइत्यर्थः एतेन कार्यस्य धारयितृत्वप्रतिपादनेन ब्रह्मणउपादानकारणत्वमुक्तं भवति। तथाच पारमर्षसूत्रं—प्रकृतिश्चप्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधादिति। यद्वा अनेनार्धर्चेन पूर्वोक्तं सृष्टिदुर्ज्ञानत्वमेव द्रढयतिकोवेदेत्यनुवर्तते इयं विविधा सृष्टिर्यत-आबभूव आसमन्ताज्जायतेति कोवेद न कोपि नास्त्येव जगतो जन्म कदाचिदनीदृशं जगदिति महद्वोभ्रान्ताः भवन्त्यपि यतः जनिकर्तुः प्रकृतिरित्यपादानसंज्ञायां पंचम्यास्तसिल् यस्मात्परमात्म-

नत्वुपादानभूतात्तत्त्वभूतं परमात्मानं कोवेद न कोपि प्रकृतितः परमाणुभ्योवा जगज्जन्मेति हि बहवोभ्रान्ताः । यथा सर्वस्योपादानभूतः परमात्मा स्वयमेव निमित्तभूतोपि सन् यदिवा दधेविदधे इदं जगत्ससर्ज यदिवा न ससर्ज । असंदिग्धे संदिग्धवचनमेतत् शास्त्राणि चेत्प्रमाणं स्युरिति यथा । सएव विदधे तं कोवेद अजानन्तोपि बहवोजडात्प्रधानादकर्तृकमेवेदं जगत्स्वयमजायतेति विपरीतं प्रतिपन्नाः विदधतो विधानमजानन्तोपि सर्वस्योपादानभूतस्यपि कोवेद न कोपि उपादानादन्यः तटस्थएवेश्वरोविदधइति हि बहवः प्रतिपन्नाः देवाअपि यं न जानन्ति तदर्वाचीनानां एषां तत्परिज्ञाने कैव कथेत्यर्थः । यद्येवं जगत्सृष्टिरत्यन्तदुरवबोधना तर्हि सा प्रमाणपद्धतिमध्यास्तइत्याशंक्य तत्सद्भावे ईश्वरः वेदं प्रमाणयति योअस्येति अस्य भूतभौतिकात्मकस्य जगतोयोध्यक्षईश्वरः परमे उत्कृष्टे सत्यभूते व्योमन् व्योमनि आकाशे आकाशवन्निर्मले स्वप्रकाशे यद्वा अवतेस्तर्पणार्थादन्येभ्योपिदृश्यन्तइति मनिन् नेड्वशिकृतीतीट्प्रतिषेधः ज्वरत्वरेत्यादिना वकारोपधयोरूठ् सप्तम्यालुक् नङिसंबुद्ध्योरिति नलोपप्रतिषेधः व्योमनि विशेषेण तृप्तेनिरतिशयानन्दस्वरूपइत्यर्थः । यद्वा अवतिर्गत्यर्थः । व्योमनि विशेषेण गन्तव्ये देशकालवस्तुभिरपरिच्छिन्नइत्यर्थः । अथवा अवतिर्ज्ञानार्थः व्योमनि विशेषेण ज्ञातरि विशिष्टज्ञानात्मनि ईदृशे स्वात्मनि प्रतिष्ठितः । श्रूयतेहि—सनत्कुमारनारदयोः संवादे—सभगवः कस्मिन् प्रतिष्ठितइति । स्वेमहिम्नीति । ईदृशोयः परमेश्वरः सोअंग अंगेति प्रसिद्धौ सोपि नाम वेद जानाति यदिवा न वेद न जानाति कोनामान्योजानीयात् सर्वज्ञईश्वरएव तां सृष्टिं जानीयात् नान्यइत्यर्थः ॥ ७ ॥

७. ये नाना सृष्टियाँ कहाँ से हुईं, किसने सृष्टियाँ कीं और किसने नहीं कीं—यह सब वे ही जानें, जो इनके स्वामी परम धाम में रहते हैं। हो सकता है कि, वे भी यह सब नहीं जानते हों।

॥ इत्यष्टमस्य सप्तमे सप्तदशोवर्गः ॥ १७ ॥

योयज्ञइति सप्तर्चंद्वितीयंसूक्तं प्रजापतिपुत्रस्य यज्ञाख्यस्यार्षं आद्या जगती शिष्टास्त्रिष्टुभः अत्रापि यज्ञादीनां केषांचिद्भावानां सृष्टिः प्रतिपाद्यते अतः सृष्टव्यत्वेन प्रधानभूतोप्यर्थः सैव देवता तत्कर्ता प्रजापतिरेव देवता । तथाचानुक्रान्तं—योयज्ञोयज्ञः प्राजापत्योऽजगत्याद्येति । गतोविनियोगः ।

तत्र प्रथमा—

योयज्ञोविश्वतस्तन्तुभिस्ततएकशतंदेवकर्मेभिरायतः ।
इमेवयन्तिपितरोयआययुःप्रवयापवयेत्यासतेतते ॥ १ ॥

यः । यज्ञः । विश्वतः । तन्तुऽभिः । ततः । एकंऽशतम् ।
देवऽकर्मेभिः । आऽयतः । इमे । वयन्ति । पितरः । ये ।
आऽययुः । प्र । वय । अप । वय । इति । आसते । तते ॥ १ ॥

तन्तुभिस्तनितृभिः विस्तारयितृभिः वियदादिभूतैर्यः सर्गात्मकोयज्ञः विश्वतः सर्वतस्ततोविस्तृतः तथा एकशतं एकं च शतं च एकशतं संख्येति पूर्वपदप्रकृति स्वरत्वं एकोत्तरशतमित्यर्थः यथा येषु शतसंख्येष्वात्मीयसंवत्सरेषु जीवति तदभिप्रायेणायंशतसंख्या जीवता तेन प्रजापतिना सार्धमेकशतमित्युच्यते यथा शतायुर्वैपुरुषः शतवीर्यआत्मैकशतइति अत्यन्तसंयोगे द्वितीया ब्रह्मणः शतसंवत्सरपर्यन्तं देवकर्मभिर्देवानुद्दिश्यक्रियमाणैः कर्मभिरायतः दीर्घीभूतः तावत्कालावस्थायी एवमायामविस्तारवान् । पितरः पालकाः प्रजापतेः प्राणभूताः विश्वसृजोदेवाः वयन्ति निर्मिमते ये देवाः आययुः आगच्छन् सर्वं जगत् स्ववयनेन व्यापुः अपिच प्रवयापवयेति । प्रवाणं नाम प्रकृष्टस्य चेतनस्य भोक्तृप्रपंचस्य सर्जनं अपवानं नाम अपकृष्टस्यनिकृष्टस्याचेतनस्य भोग्यप्रपंचस्य सर्जनं वेञ्तन्तुसन्ताने समुच्चयेन्यतरस्यामिति लोट् तस्यहिस्वावित्यनुवृत्तेर्हिरादेशः शप्गुणायादेशाः अतोहेरिति लुक् प्रवयापवयेति वदन्तः प्रवाणमपवानं च कुर्वन्तइत्यर्थः एवंभूताःसन्तः ते विश्वसृजः तते विस्तृते सत्यलोके आसते प्राणरूपेण प्रजापतिमुपासते यद्वा ज्योतिष्टोमादिर्यज्ञएव रूपकत्वेन पटात्मना वर्ण्यते योयज्ञोज्योतिष्टोमादिः तन्तुभिः तन्तुस्थानीयैः अग्निष्टोमात्यग्निष्टोमादिसंस्थाभेदैः सप्तभिश्छन्दोभिर्वा विश्वतः सर्वतस्ततोविस्तृतः तथा एकशतं तृतीयार्थे प्रथमा एकाधिकेनाग्निचयनेनयुक्तैः देवकर्मभिः गवामयनप्रभृतिकैः विश्वसृजामयनान्तैः एकाहादिसत्त्रात्मकैर्वा आयतोदीर्घीभूतः एवमायामविस्तारवान् यज्ञात्मकोयं पटः प्रजापतिना सृष्टः तं पटं पितरोस्माकं पितृभूताः इमे अंगिरसः वयन्ति तस्य पटस्य प्राचीनतन्तुस्थानीयानि स्तुतशस्त्राणि प्रवय त्वं कुरु अपवय तिरश्चीनतन्तुस्थानीयानि यजूंषि त्वं कुरु एवं परस्परं नियुंजानाआसते नियुंजन्ति । एवं विस्तृतस्य यज्ञस्य प्रजापतेः सकाशादुत्पत्तिरुत्तरया प्रतिपाद्यते ॥ १ ॥

१. चारों ओर सूत्र-विस्तार के द्वारा यज्ञरूप वस्त्र बुना जाता है। देवों के लिए बहुसंख्यक अनुष्ठानों के द्वारा इसका विस्तार किया गया है। यज्ञ में जो पितर लोग आये हैं, वे बुन रहे हैं। "लम्बा बुनो, चौड़ा बुनो" कहते हुए वे वस्त्र-वयन का कार्य करते हैं।

सैषा द्वितीया—

पुमाँ एनं तनुत उत्कृणत्ति पुमान्वि तत्ने अधि नाके अस्मिन् ।
इमे मयूखा उप सेदुरू सदः सामानि चक्रुस्तसराण्योतवे ॥ २ ॥

पुमान् । एनम् । तनुते । उत् । कृणत्ति । पुमान् । वि । तत्ने ।
अधि । नाके । अस्मिन् । इमे । मयूखाः । उप । सेदुः । ऊँ इति ।
सदः । सामानि । चक्रुः । तसराणि । ओतवे ॥ २ ॥

पुमान् पुरुषः आदिपुरुषः प्रजापतिः एनं यज्ञं तनुते विस्तारयति सृष्ट्यामित्यर्थः। तथा च ब्राह्मणं—प्रजापतिर्यज्ञमतनुत तमाहरत्तेनायजते'ति। प्रजापतिर्यज्ञमसृजत यज्ञंसृष्टमनुब्रह्मक्षत्रे असृज्येतामिति च। स एव पुमान् सृष्टं यज्ञं उत्कृणत्ति उद्वेष्टयति कृती वेष्टने रौधादिकः स एव पुमान् प्रजापतिः अस्मिन् भूलोके नाके अकं दुःखं नास्त्यस्मिन्निति नाकः स्वर्गो-लोकः नभ्राण्नपादित्यादिना नञः प्रकृतिभावः तत्र च वितत्ने इमं यज्ञं विस्तारयति अधिः सप्तम्यर्थानुवादी तनोतेर्लिटि तनिपत्योश्छन्दसीत्युपधालोपः तस्य स्थानिवद्भावात् द्विर्वचनं मयूखाः रश्मिभूताः तस्य प्रजापतेः प्राणात्मकाइमे विश्वसृजोदेवाः सदा सदनं देवयजनं स्थानं उपसेदुः विश्वसर्जनहेतुभूतं विश्वसृजामयनाख्यं यज्ञं कर्तुमुपसीदन्ति उपसद्य च सामानि रथन्तरादीन्योतवे वयनाय यज्ञाख्यं वस्त्रमोतुं तसराणि तिर्यक्सराणि तिरश्ची-नसूत्राणि चक्रुः ॥ २ ॥

२. एक वस्त्र को लम्बा करते हैं और दूसरे चौड़ाई के लिए उसे पसार रहे हैं। यह स्वर्ग तक विस्तारित हो रहा है। ये सब तेजःपुञ्ज देवता यज्ञ-गृह में बैठे हैं। इस कार्य में साममन्त्रों का ताना-बाना बनाया जाता है।

अथ तृतीया—

कासीत्प्रमाप्रतिमाकिंनिदानमाज्यंकिमासीत्परिधिःकआसीत्।
छन्दःकिमासीत्प्रउगंकिमुक्थंयद्देवादेवमयजन्तविश्वे ॥ ३ ॥

का । आसीत् । प्रऽमा । प्रतिऽमा । किम् । निऽदानम् । आज्यम् ।
किम् । आसीत् । परिऽधिः । कः । आसीत् । छन्दः । किम् । आसीत् ।
प्रउगम् । किम् । उक्थम् । यत् । देवाः । देवम् । अयजन्त । विश्वे ॥३॥

विश्वसर्जनोपायत्वेन प्रजापतिना सृष्टे यज्ञे विश्वस्य स्रष्टारो विश्वसृजो देवाः विश्वसर्ज-नाय तं यज्ञमन्वतिष्ठन् तस्मिन्समये जगतोनुत्पत्तेः जगदन्तःपातिनो यागोपकरणभूताः पदा-र्थाः कथमासन्नित्यनया प्रश्नः क्रियते यद्यदा विश्वे सर्वे साध्या देवाः देवं प्रजापतिं अयजन्त

१ ऐ० ब्रा० ५. ३२।   २ ऐ० ब्रा० ७. १९।

यदानीं तस्य यज्ञस्य प्रमा प्रमाणं इयत्ता का कथंभूतासीत् तथा प्रतिमा हविःप्रतियोगित्वेन मीयते निर्मीयते इति प्रतिमा देवता सा वा तस्य यज्ञस्य कासीत् तथा निदानमादिकारणं यागे प्रवृत्तस्य प्रवर्तकं फलं किमासीत् तथा आज्यं घृतं एतदुपलक्षितं हविर्वा तस्य यज्ञस्य किमासीत् तथा परिधिः परितोधीयन्तइति प्रयः परिधयोबाहुमात्राः पलाशादिवृक्षजन्याः परिपूर्वाद्दधातेः उपसर्गेघोःकिरिति किप्रत्ययः सामान्यापेक्षमेकवचनं परिधयः के आसन्नित्यर्थः तथा तस्य यज्ञस्य गायत्र्यादिकं छन्दः किमासीत् तथा प्रउगमुक्थं उपलक्षणमेतत् आज्यप्रउगादीनि उक्थानि शस्त्राणि वा कान्यासन् एतेषु प्रश्नेषु प्रश्नानां उत्तरं ऋचेनाह ॥ ३ ॥

३. जिस समय देवों ने प्रजापति-यज्ञ किया, उस समय यज्ञ की सीमा क्या थी? देव-मूर्त्ति क्या थी? संकल्प क्या था? घृत क्या था? यज्ञ की (पलाश आदि की) तीन परिधियाँ (माप) क्या थीं? छन्द और उक्थ क्या थे?

अ॒ग्नेर्गा॑य॒त्र्य॑भवत्स॒युग्वो॒ष्णिह॑या सवि॒ता सं ब॑भूव ।
अ॒नु॒ष्टुभा॒ सोम॑ उ॒क्थैर्मह॑स्वा॒न्बृह॒स्पते॑र्बृह॒ती वाच॑मावत् ॥ ४ ॥

अ॒ग्नेः । गा॒य॒त्री । अ॒भ॒व॒त् । स॒ऽयुग्वा॑ । उ॒ष्णिह॑या । स॒वि॒ता । सम् । ब॒भू॒व॒ । अ॒नु॒ऽस्तुभा॑ । सोमः॑ । उ॒क्थैः । मह॑स्वान् । बृह॒स्पतेः॑ । बृ॒ह॒ती । वाच॑म् । आ॒व॒त् ॥ ४ ॥

सहयुग्वा सहयुक्ताग्नेः सहायभूता गायत्री अभवत् यद्वस्मात्प्रजापतेः मुखादजायत देवतासु मध्येग्निः छन्दःसु गायत्री च उभावपि अजायेतामित्यर्थः । तथाच तैत्तिरीयकं—प्रजापतिरकामयत प्रजायेयेति समुखतस्त्रिवृतंनिरमिमीत तमग्निर्देवतान्वसृज्यत गायत्रीछन्दइति । उष्णिहया उष्णिक्छन्दसा सह सविता देवः संबभूव तस्मात्प्रजापतेः प्रज्ञे दापचापिहलन्तानामिति वचनात् उष्णिहशब्दात् टाप् तथा महस्वान् तेजस्वी सोमः उक्थैः स्तुतशस्त्रैः अनुष्टुभा अनुष्टुप्छन्दसा च सार्धं तस्मादेव प्रजापतेरजायत तथा बृहस्पतेः देवस्य वाचं वाक्यं बृहतीछन्दः आवत् अरक्षत् अगच्छत् वा बृहत्यासार्धं बृहस्पतिरपि तस्मात्प्रजापतेर्जातइत्यर्थः ॥ ४ ॥

४. गायत्री छन्द अग्नि का सहायक हुआ और उष्णिक् सविता देव का। सोम अनुष्टुप् छन्द के और तेजस्वी सूर्य उक्थ छन्द के साथ मिले। बृहती छन्द ने बृहस्पति-वाक्य का आश्रय किया।

वि॒राण्मि॒त्राव॑रु॒णयो॑रभि॒श्रीरिन्द्र॑स्य त्रि॒ष्टुबि॒ह भा॒गो अह्नः॑ ।
विश्वा॒न्दे॒वाञ्जग॒त्या वि॑वेश॒ तेन॑ चाक्लृप्र॒ ऋष॑यो मनु॒ष्याः॑ ॥ ५ ॥

विऽराट् । मित्रावरुणयोः । अभिऽश्रीः । इन्द्रस्य । त्रिऽस्तुप् ।
इह । भागः । अह्नः । विश्वान् । देवान् । जगती । आ ।
विवेश । तेन । चाकृप्रे । ऋषयः । मनुष्याः ॥ ५ ॥

अपि च मित्रावरुणयोर्देवयोः विराट्छन्दः अभिश्रीः अभिश्रिता आश्रिता आसीत् विराजा सह मित्रावरुणावपि प्रजापतेः सकाशादजायेतामित्यर्थः । इहास्मिन्यज्ञे अह्नः सवनत्रयरूपस्य भागो माध्यंदिनसवनाख्योंऽशः त्रिष्टुप्छन्दश्च इन्द्रस्य अभिमननीयावास्तां ताविन्द्रश्च प्रजापतेः सकाशादजायन्तेत्यर्थः । तथाच तैत्तिरीयकं—उरसो बाहुभ्यां पञ्चदशं निरमिमीत तमिन्द्रो देवतान्वसृज्यत त्रिष्टुप्छन्दो बृहत्सामेति । तथा विश्वान् सर्वान्देवान् जगतीछन्दः आविवेश प्रविष्टवती विश्वेदेवा जगती च प्रजापतेरजायन्तेत्यर्थः । तथाच तैत्तिरीयकं—तं विश्वेदेवा देवता अन्वसृज्यन्त जगतीछन्दो वैरूपं सामेति । उक्तेन प्रकारेण प्रतिमा कासीत् छन्दः किमासीत् प्रउगं किमुक्थमिति प्रश्नानामुत्तरं ज्ञातं । आज्यं किमासीत् परिधिः कआसीत् इत्यनयोरुत्तरं पुरुषसूक्ते द्रष्टव्यं । तत्रैवमाम्नायते—देवा यज्ञमतन्वत वसन्तोअस्यासीदाज्यं ग्रीष्म इध्मः शरद्धविः । सप्तास्यासन्परिधयस्त्रिः सप्त समिधः कृताः इति । अयमर्थः—सर्वरसोत्पादको वसन्तः तस्य जगत्सर्जनसाधनस्य यज्ञस्याज्यमासीत् आज्यवद्ध्यादिभीरसैः सार्धं तादृशो वसन्तोजायतेत्यर्थः । सर्वरसानां शोषको ग्रीष्मऋतुः इध्म आसीत् शुष्कैः काष्ठैः सार्धं ग्रीष्मोजायतेत्यर्थः । पच्यमानव्रीहियुक्तः शरदृतुः तस्य यज्ञस्य हविरासीत् सप्तच्छन्दांसि त्रिः सप्त एकविंशतिधा भूत्वा अष्टादशसमिधः त्रयः परिधयश्चासन् । कासीत्प्रमा प्रतिमा किं निदानमित्यनयोरपि प्रश्नयोरप्येवमुत्तरं पूर्वे विश्वसृजोऽमृताः शतं वर्षसहस्राणि दीक्षिताः सत्रमासतेति एतेन वै विश्वसृज इदं विश्वमसृजन्तेति च तैत्तिरीयके समाम्नायते । अतस्तस्य यज्ञस्य सहस्रसंवत्सरपरिमितः कालः प्रमाणं विश्वस्य जगतः सर्जनमादिकारणं प्रवर्तकं फलमित्यर्थः । एतदुक्तं भवति—यदा विश्वसृजो देवाः देवं प्रजापतिं विश्वसृजामयनाख्येन यागेनायजन् तदा उक्ताः सर्वा यागोपकरणाः प्रजापतेः सकाशादजायन्तेति । यथोऽग्न्यादिदेवताभिः सह गायत्र्यादीनि सप्तच्छन्दांसि जातानि प्रचोद्धेतोः तेषां छन्दसां अग्न्यादयो देवता इति । छन्दोविचितौ सूत्रितं च—अग्निः सविता सोमो बृहस्पतिर्मित्रावरुणाविन्द्रो विश्वेदेवा देवता इति । एवं प्राजापत्यो यज्ञोऽनुष्ठितः येन यज्ञेन ऋषयो मनुष्याश्च चाकृप्रे चक्लृपिरे कृप्ताः सृष्टा आसन् कृपेः कर्मणि लिटि इरयोरिति रे-

आदेशः छन्दसोऽङ्गवि छतं तुजादित्वादभ्यासदीर्घः तेनैव यज्ञेन सर्वं जगदस्तुवन्नि-
त्यर्थः ॥ ५ ॥

५. विराट् छन्द मित्र और वरुण के आश्रित हुआ। इन्द्र और दिन के सोम के भाग में त्रिष्टुप् पड़ा। जगती छन्द ने अन्य देवों का आश्रय किया। इस प्रकार ऋषियों और मनुष्यों ने यज्ञ किया।

चाकृप्रेतेनऋषयोमनुष्यायुज्ञेजातेपितरोनःपुराणे।
पश्यन्मन्येमनसाचक्षसातान्यइमंयज्ञमयजन्तपूर्वे ॥ ६ ॥

चाकृप्रे। तेन। ऋषयः। मनुष्याः। यज्ञे। जाते। पितरः।
नः। पुराणे। पश्यन्। मन्ये। मनसा। चक्षसा। तान्। ये।
इमम्। यज्ञम्। अयजन्त। पूर्वे ॥ ६ ॥

पुराणे चिरन्तने तस्मिन्यज्ञे जाते विश्वसृड्भिः देवैः सम्यगनुष्ठिते सति तेन यज्ञेन ऋषयोमनुष्याश्चास्माकं पितरः पूर्वपुरुषाश्च चाकृप्रे अकल्पयन्त असृज्यन्त इममीदृशं यज्ञं ये पूर्वे साध्यदेवाः प्रजापतेः प्राणभूताः अयजन्त अन्वतिष्ठन् तान् देवान् प्राणात्मना सर्वत्र वर्तमानान् चक्षसा दर्शनहेतुना मनसा पश्यन् जानन् मन्ये तानेव विश्वसृड्ढन् देवान् स्तौमि मन्यतिरर्चतिकर्मा ॥ ६ ॥

६. प्राचीन समय में, यज्ञ उत्पन्न होने पर, हमारे पूर्व पुरुष ऋषियों और मनुष्यों ने उक्त नियम के अनुसार अनुष्ठान सम्पन्न किया। जिन्होंने प्राचीन समय में यज्ञानुष्ठान किया था, उन्हें, मुझे जान पड़ता है कि, मैं मनश्चक्षु से देख रहा हूँ।

सहस्तोमाःसहछन्दसआवृतःसहप्रमाऋषयःसप्तदैव्याः।
पूर्वेषांपन्थामनुदृश्यधीराअन्वालेभिरेरथ्योनरश्मीन् ॥७॥१८॥

सहऽस्तोमाः। सहऽछन्दसः। आऽवृतः। सहऽप्रमाः। ऋषयः।
सप्त। दैव्याः। पूर्वेषाम्। पन्थाम्। अनुऽदृश्य। धीराः।
अनुऽआलेभिरे। रथ्यः। न। रश्मीन् ॥ ७ ॥ १८ ॥

स्तोमैः त्रिवृत्पञ्चदशादिभिः सह वर्तमानाः सहस्तोमाः सहछन्दसः गायत्र्यादिभिः छन्दोभिः सहवर्तमानाः आवृत आवर्तमानाः सहप्रमाः प्रमितिः प्रमा यज्ञस्येयत्तापरिज्ञानं तेन सह वर्तमानाः दैव्याः देवस्य प्रजापतेः संबन्धिनः यद्वा देवानां कल्प्यानां संबन्धिनः कश्यपोमहादयः स

कृतस्तोमाः शीर्षण्याः सप्त मरीचिप्रमुखाः सप्तऋषयः होत्रादयः सप्तवषट्कर्तारो वा एवंविधास्ते पूर्वेषां पूर्वपुरुषाणां अङ्गिरःप्रभृतीनां विश्वसृजां देवानां वा पंथां पंथानं अनुष्ठानमार्गं अनुदृश्य क्रमेण ज्ञात्वा धीराः धीमन्तः सन्तः अन्वालेभिरे अनुक्रमेणारब्धवन्तः यागानुष्ठाने प्रवृत्ता इत्यर्थः रथ्योन यथा रथिनः रथेन युक्ताः रथस्य नेतारः सूताः रश्मीन् रथे अश्वनियोजनार्थां प्रग्रहान् सम्यग्रथस्य नयनाय हस्तेनान्वारभंते अन्वारभ्य च सम्यक् तं रथं प्रवर्तयन्ति एवमेतेऽपि अनुष्ठानमार्गं श्रुतितोवगम्य सम्यगन्वतिष्ठन् इत्यर्थः ॥ ७ ॥

७. सात दिव्य ऋषियों ने स्तोत्रों और छन्दों का संग्रह करके पुनः पुनः अनुष्ठान किया और यज्ञ का परिमाण स्थिर किया। जैसे सारथि घोड़े का लगाम हाथ से पकड़ते हैं, वैसे ही विद्वान् ऋषियों ने पूर्व पुरुषों की प्रथा के प्रति दृष्टि रखकर यज्ञानुष्ठान किया।

॥ इत्यष्टमस्य सप्तमे द्वादशोवर्गः ॥ १८ ॥

अपप्राचइति सप्तर्चं तृतीयं सूक्तं कक्षीवतः पुत्रस्य सुकीर्तेरार्षं चतुर्थी अनुष्टुप् शिष्टास्त्रिष्टुभः चतुर्थीपञ्चम्यौ आश्विदेवत्ये शिष्टा ऐन्द्र्यः तथाचानुक्रान्तं—अपप्राचः सुकीर्तिः काक्षीवतोमध्येनुष्टुप् चोत्तराश्विन्याविति। षष्ठेहनि ब्राह्मणाच्छंसिनः उक्थशस्त्रे एतत्सूक्तं। सूत्रितंच—सुकीर्तिर्ब्राह्मणाच्छंसी वृषाकपिंचपंक्तिशंसमिति। चातुर्विंशिकेहनि माध्यंदिनसवने मैत्रावरुणस्य अपप्राचइत्येषा आरंभणीया कद्रुत्प्रगाथानन्तरं शंसनीया। सूत्रितंच—कद्रुत्तः प्रगाथाअपप्राचइन्द्रविश्वाँअमित्रानिति। अहर्गणेष्वपि द्वितीयादिष्वहस्सु तस्यैव तस्मिन्नेव शस्त्रे आरंभणीया। सूत्रितंच—आरंभणीयाः पर्यासान् कद्वतोहरहः शस्यानीति होत्रकाद्वितीयादिष्वेवेति।

अपप्राचइन्द्रविश्वाँअमित्रानपापाचोअभिभूतेनुदस्व ।
अपोदीचोअपशूराधराचउरौयथातवशर्मन्मदेम ॥ १ ॥

अप । प्राचः । इन्द्र । विश्वान् । अमित्रान् । अप । अपाचः ।
अभिऽभूते । नुदस्व । अप । उदीचः । अप । शूर । अधराचः ।
उरौ । यथा । तव । शर्मन् । मदेम ॥ १ ॥

हे इन्द्र प्राचः प्रमुखमंचतः प्राग्देशे वर्तमानान् अस्मत्तः पूर्वभागे वर्तमानानित्यर्थः प्रपूर्वादंचतेः ऋत्विगित्यादिना क्विन् अनिदितामिति न लोपः शसि अचइत्यकारलो-

ऐ चाविति दीर्घत्वं अनिगन्तोंचतोवप्रत्ययइवि गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । तादृशान् विश्वान् सर्वान् अमित्रान् शत्रूनपनुदस्व असमन्तोपगमय तथा हे अभिभूते शत्रूणामभिभवित-रिन्द्र अपाचः अपमुखमंचतः पृष्ठभागे वर्तमानान् सर्वान् शत्रूनपनुदस्व अपिच उदीचः ऊर्ध्वं अंचतः उपरिवर्तमानान् उत्पूर्वादंचतेः पूर्ववत्क्विनि उदईदित्यंचतेरकारस्यईकारः पू-र्ववत्स्वरः तथाविधानपि शत्रूनपनुदस्व तथा हे शूर शौर्यवन्निन्द्र अधराचः अधरदे-शमधोभागमंचतश्च अधस्तनानपि शत्रूनपनुदस्व अधरशब्दोपपदादंचतेः शसि पूर्ववत्स-क्रिया चाविति पूर्वपदान्तोदात्तः उरौ विस्तीर्णे तव संबन्धिनि त्वया दत्ते शर्मन् शर्मणि गृहे सुखे वा यथा वयं मदेम निरुपद्रवाः सन्तोहृष्येम तथा त्वं सर्वत्रवर्तमानानस्मदीयान् शत्रून्विनाशयेत्यर्थः ॥ १ ॥

१. शत्रु-विजेता इन्द्र, सामने और पीछे, उत्तर और दक्षिण जो सब शत्रु हैं, उन्हें दूर करो। वीर, तुम्हारे पास विशिष्ट सुख की प्राप्ति करके हम आनन्दित हों।

कुविदुङ्ग यवमन्तो यवं चिद्यथा दान्त्यनुपूर्वं वियूय।
इहेहैषां कृणुहि भोजनानि ये बर्हिषो नमोवृक्तिं न जग्मुः ॥ २ ॥

कुवित्। अङ्ग। यवंऽमन्तः। यवम्। चित्। यथा। दान्ति। अनुऽपूर्वम्। विऽयूय। इहऽइह। एषाम्। कृणुहि। भोजनानि। ये। बर्हिषः। नमःऽवृक्तिम्। न। जग्मुः ॥ २ ॥

अंग हे इन्द्र यवमन्तः यवादिधान्ययुक्ताःकर्षकाः यवंचित् उपलक्षणमेतत् यवगोधूमादी-न् अनुपूर्वंयोयोधान्यविशेषः प्रथमं पच्यते तेनानुपूर्व्येण वियूय पृथक्कृत्य यथा कुविद्बहुलंदा-न्ति लुनन्ति दाप् लवने आदादिकः विपूर्वाद्यौतेर्ल्यपि युप्लुवोर्दीर्घश्छन्दसीतिदीर्घः एवं इहेह अस्मिन्नस्मिन् देशे सर्वस्मिन् एषां यजमानानां भोजनानि धननामैतत् भोगसाधनानि धना-नि कृणुहि कुरु यस्य यस्मिन्देशे यद्धनं अपेक्षितं तदनुगुणं प्रयच्छेत्यर्थः उतश्चप्रत्ययाच्छन्द-सिवावचनमिति हेर्लुगभावः। एषामित्युक्तं केपुनरिमइत्यत आह हे यजमानाबर्हिषः यज्ञस्य नमोवृक्तिं नमसोहविर्लक्षणस्यान्नस्य नमस्कारात्मकस्य स्तोत्रस्य वा वर्जनं अकरणं न जग्मुः न प्राप्नुवन्ति किंतु सर्वदा हविर्भिर्यजन्ति स्तुतिभिः स्तुवन्ति च एषां कृणुहीत्यन्वयः ॥ २ ॥

२. जिनके खेत में यव (जौ) होता है, वे जैसे अलग-अलग करके क्रमशः उसे, अनेक बार काटते हैं, वैसे ही हे इन्द्र, जो यज्ञ में "नमः" नहीं करते अथवा जो पुण्यानुष्ठान से विरत हैं, उनकी भोजन-सामग्री को अभी नष्ट कर दो।

अथ तृतीया—

नहि स्थूर्यृतुथा यातमस्ति नोत श्रवो विविदे संगमेषु ।
गव्यन्त इन्द्रं सख्याय विप्रा अश्वायन्तो वृषणं वाजयन्तः ॥ ३ ॥

नहि । स्थूरि । ऋतुऽथा । यातम् । अस्ति । न । उत । श्रवः ।
विविदे । सम्ऽगमेषु । गव्यन्तः । इन्द्रम् । सख्याय । विप्राः ।
अश्वऽयन्तः । वृषणम् । वाजयन्तः ॥ ३ ॥

एकेन धुर्येण युक्तमनः स्थूरीत्युच्यते ऋतुथा ऋतौ यस्मिन्काले गन्तव्यं तस्मिन्काले स्थूर्येनः यातं गं देशं प्राप्तं नह्यस्ति नहि भवति एकेन धुर्येण युक्तः शकटः शीघ्रं गन्तव्यं न प्राप्नोतीत्यर्थः । तथापि च संगमेषु संग्रामेषु श्रवोऽन्नं यशो वा न विविदे न लभते इन्द्रसूक्तविलक्षणः वृषणं वर्षितारं तमिन्द्रं गव्यन्तः गा इच्छन्तो विप्राः मेधाविनो वयं सख्याय सखिकर्मणे आहुया गइति शेषः । कथंभूताः अश्वायन्तः अश्वानात्मन इच्छन्तः वाजयन्तः अन्नकामाश्च ॥ ३ ॥

३. जिस शकट में एक ही चक्र है, वह कभी भी नियत स्थान पर नहीं उपस्थित हो सकता। युद्ध के समय उससे अन्न-लाभ नहीं हो सकता। जो लोग गौ, अश्व, अन्न आदि की इच्छा करते हैं वे बुद्धिमान् इन्द्र के सख्य के लिए लालायित रहते हैं।

सौत्रामण्यां सुराग्रहाणां पुरोनुवाक्या युवमित्येषा । सूत्रितं च-युवं सुराममश्विनेति ग्रहाणां पुरोनुवाक्येति ।

सैषा चतुर्थी—

युवं सुराममश्विना नमुचावासुरे सचा ।
विपिपाना शुभस्पती इन्द्रं कर्मस्वावतम् ॥ ४ ॥

युवम् । सुरामम् । अश्विना । नमुचौ । आसुरे । सचा । विऽपिपाना ।
शुभः । पती इति । इन्द्रम् । कर्मऽसु । आवतम् ॥ ४ ॥

हे अश्विना अश्विनौ हे शुभस्पती उदकस्य शोभनालंकारस्य वा पती पालयितारौ सुरामं सुष्ठु रमणसाधनं इदं हविः विपिपाना विशेषेण पीतवन्तौ युवं युवां सचा सन्तौ संगतौ आसुरे असुरपुत्रे नमुचौ एतत्संज्ञे असुरे हन्तव्ये सति कर्मसु योधनकर्मसु इन्द्रमावतं रक्षतं

विपिपाना पा पाने इत्यस्मात् लिटः कानच् बहुलं छन्दसीत्यभ्यासस्येत्वं शुभस्पती इति सुबामं-त्रित इति षष्ठ्यन्तस्य पराङ्गवद्भावात् षष्ठ्यामन्त्रितसमुदायस्याष्टमिकं सर्वानुदात्तत्वं ॥ ४ ॥

४. कल्याण-मूर्त्ति अश्विद्वय, जिस समय नमुचि के साथ इन्द्र का युद्ध हुआ, उस समय तुम दोनों ने मिलकर और सुन्दर सोम का पान करके इन्द्र के कार्य में उनकी रक्षा की।

पूर्वोक्तानामेव महर्षीणां पुत्रमिवेति पञ्चमी। सूत्रितं च—पुत्रमिवपितरावश्विनोभेति पञ्चमीति।

पुत्रमिवपितरावश्विनोभेन्द्रावथुःकाव्यैर्दंसनाभिः ।
यत्सुरामंव्यपिबःशचीभिःसरस्वतीत्वामघवन्नभिष्णक् ॥ ५ ॥

पुत्रम्ऽइव । पितरौ । अश्विना । उभा । इन्द्र । आवथुः ।
काव्यैः । दंसनाभिः । यत् । सुरामम् । वि । अपिबः । शचीभिः ।
सरस्वती । त्वा । मघऽवन् । अभिष्णक् ॥ ५ ॥

हे इन्द्र त्वां पितरौ मातापितरौ पुत्रमिव पितामातेति पितुः शेषः उभा उभावश्विनौ काव्यैः प्रशस्यैः दंसनाभिः आत्मीयैः कर्मभिः आवथुः मध्यमो व्यत्ययेन आवतुः ररक्षतुः त्वं च सुरामं सुखेन रमणसाधनं हविः यदा शचीभिः शक्तिभिः सार्धं व्यपिबः विशेषेण पीतवानसि तदा हे मघवन् धनवन् इन्द्र सरस्वती देवी त्वा त्वां अभिष्णक् उपासेवत भिष्णक् उपसेवायां कण्ड्वादिः छान्दसो यगभावः लङि बहुलं छन्दसीति शपो लुक् हल्ङ्याब्भ्य इति लोपः ॥ ५ ॥

५. अश्विद्वय, जैसे माता-पिता पुत्र की रक्षा करते हैं, वैसे ही तुम लोगों ने सुन्दर सोम का पान करके अपनी क्षमता और अद्भुत कार्यों के द्वारा इन्द्र की रक्षा की। इन्द्र, सरस्वतीदेवी तुम्हारे पास थीं।

अथ षष्ठी—

इन्द्रःसुत्रामास्ववाँअवोभिःसुमृळीकोभवतुविश्ववेदाः ।
बाधतांद्वेषोअभयंकृणोतुसुवीर्यस्यपतयःस्याम ॥ ६ ॥

इन्द्रः । सुऽत्रामा । स्वऽवान् । अवःऽभिः । सुऽमृळीकः । भवतु ।
विश्वऽवेदाः । बाधताम् । द्वेषः । अभयम् ।
कृणोतु । सुऽवीर्यस्य । पतयः । स्याम ॥ ६ ॥

अथ सप्तमी—

तस्यवयंसुमतौयज्ञियस्यापिभद्रेसौमनसेस्याम ।
ससुत्रामास्ववाँइन्द्रोअस्मेआराच्चिद्द्वेषःसनुतर्युयोतु ॥ ७ ॥ ११ ॥

तस्य । वयम् । सुऽमतौ । यज्ञियस्य । अपि । भद्रे ।
सौमनसे । स्याम । सः । सुऽत्रामा । स्वऽवान् । इन्द्रः । अस्मे इति ।
आरात् । चित् । द्वेषः । सनुतः । युयोतु ॥ ७ ॥ १९ ॥

इमे त्रातारमिन्द्रमित्यस्मिन्वर्गे (ऋ. सं. ४. ७. १२) व्याख्याते ।

अक्षरार्थस्तु—सुष्ठु त्राता धनवान् सर्वस्य वेदिता इन्द्रः रक्षणैः सुष्ठु सुखयिता भवतु शत्रूंश्च हिनस्तु भयराहित्यं च करोत्वस्माकं अतो वयं शोभनवीर्योपेतस्य धनस्य स्वामिनो भवेमेति । सप्तम्यास्तु तस्य यज्ञार्हस्येन्द्रस्यानुग्रहबुद्धौ भजनीये सौमनस्ये च वयं विषयभूता भवेम सुष्ठु त्राता धनवान्स इन्द्रः अस्मत्तो दूरदेशे द्वेष्टॄनन्तर्धानं योजयत्विति ॥ ६ ॥ ७ ॥

६. और ७. इन्द्र उत्तम रक्षक, धनी और सर्वज्ञ हैं। वे रक्षा करके सुखदाता हों। वे शत्रुओं को हटाकर अभय दें। हम उत्तम शक्ति के अधिकारी हों। यज्ञ भागग्राही इन्द्र के पास हम प्रसन्नता-पात्र हों। वे हमारे प्रति भली भाँति सन्तुष्ट हों। वे उत्तम रक्षक और धनी हैं। इन्द्र हमारे पास के और दूर के शत्रु को दृष्टि-मार्ग से अलग करें।

॥ इत्यष्टमस्य सप्तमे एकोनविंशो वर्गः ॥ १९ ॥

ईजानमिति सप्तर्चं चतुर्थं सूक्तं नृमेधपुत्रस्य शकपूतस्यार्षं मित्रावरुणदेवताकं आद्या लिङ्गोक्तद्युभूम्यश्विदेवताका न्यङ्कुसारिणी द्वितीयपादत्र्यष्टकवती द्वितीयाषष्ठ्यौ प्रस्तारपंक्ती द्विद्वादशकत्र्यष्टकवत्यौ । सप्तमी महासतोबृहती त्र्यष्टकद्विद्वादशकवती । शिष्टास्तिस्रो विराड्रूपा एकादशिनस्त्रयोऽष्टकश्चेति लक्षणलक्षिताः । तथा चानुक्रान्तं—ईजानं शकपूतो नार्मेधो मैत्रावरुणं न्यङ्कुसारिण्याद्या लिङ्गोक्तदेवतान्त्या महासतोबृहती उपाद्योपान्त्ये प्रस्तारपंक्ती शेषा विराड्रूपा इति । गतो विनियोगः ।

तत्र प्रथमा—

ईजानमिद्द्यौर्गूर्तावसुरीजानं भूमिरभि प्रभूषणि ।
ईजानं देवावश्विनावभि सुम्नैरवर्धताम् ॥ १ ॥

ईजानम् । इत् । द्यौः । गूर्तऽवसुः । ईजानम् । भूमिः ।
अभि । प्रऽभूषणि । ईजानम् । देवौ । अश्विनौ । अभि ।
सुम्नैः । अवर्धताम् ॥ १ ॥

गूर्तवसुः गूर्तमुपयं स्तोतृभ्यः दानाय हस्तेधृतं वसु धनं यस्याः सा वयोका गूरी उद्यम ने निशा श्रीदितोनिष्ठायामितीट्प्रतिषेधः नसत्तनिषत्तेत्यादिना निपातनान्निष्ठानत्वाभावः अन्येषामपीति सांहितिकोदीर्घः बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ईदशीद्यौः द्युलोकाभिमानिनी देवता ईजानमित् यष्टैरिष्टवन्तमेव पुरुषं अभिवर्धयति यजेर्लिटः कानच् वचिस्वपीति संप्रसारणे द्विर्वचनं तथा भूमिश्च ऋभूणि प्रभवने यद्वा ऋजुभूषणे अलंकारे निमित्तभूते सति ईजानं अभिवर्धयति अपिच देवौ दानादिगुणयुक्तौ अश्विनौ ईजानं इष्टवन्तं पुरुषं सुखैः धनैः आप्यवर्धतां अभिवर्धयतः वृधेर्ण्यन्ताल्लिङ्विपर्ययार्थात् छान्दसोलङ् ॥ १ ॥

१. जो यज्ञ करता है, उसी के लिए आकाश (द्यौ) धन रखता है। पृथिवी भी उसे ही श्री-सम्पन्न करती है। यज्ञकर्त्ता को ही अश्विद्वय नाना सुख-सामग्री देकर सन्तुष्ट करते हैं।

तावां॑मित्रावरुणाधारयत्क्षितीसुषु॒म्नेषि॑त॒त्वता॑यजामसि ।
युवोः॒क्राणा॑यस॒ख्यैर॒भिष्या॑मर॒क्षसः॑ ॥ २ ॥

ता । वा॒म् । मि॒त्रा॒व॒रु॒णा॒ । धा॒र॒यत्क्षि॑ती॒ इति॑ धा॒र॒यत्ऽक्षि॑ती । सु॒ऽसु॒म्ना । इ॒षि॒त॒ऽत्वता॑ । य॒जा॒म॒सि॒ । यु॒वोः । क्रा॒णाय॑ । स॒ख्यैः । अ॒भि । स्या॒म॒ । र॒क्षसः॑ ॥ २ ॥

हे मित्रावरुणौ धारयत्क्षिती ध्रियमाणभूमिकौ यद्वा क्षितिरितिमनुष्यनाम हवींषिधारयन्तः क्षितयोमनुष्याः ययोः स्वभूतास्तथाविधौ सुषुम्ना सुसुम्नौ सुधनौ सुसुखौ वा ता तौ वां युवां इषितत्वता इषितत्वेन तृतीयैकवचने छान्दसस्तकारोपजनः यद्वा भावप्रत्ययान्तात्पुनरपि भाव प्रत्ययः विकरणद्वयवत् इषितत्वत्वेन प्राप्तव्यत्वेन हेतौ तृतीया यतोयुवां देवेषु मध्ये प्राप्तव्यौ अतोहेतोः यजामसि हविर्भिर्यजामः इदंतोमसीति मसइकारागमः एवंच युवोः युवयोः सख्यैः सखित्वैः सख्युर्यः क्राणाय कुर्वते यजमानाय करोतेः शानचि छान्दसोविकरणस्य लुक् तादर्थ्ये चतुर्थी यजमानार्थं रक्षसः यज्ञस्य बाधकान् राक्षसान् अभिष्याम अभिभवेम उपसर्गात्सुनोतीत्यादिना सकारस्य षत्वं ॥ २ ॥

२. मित्र और वरुण, तुम पृथिवी को धारण किये हुए हो। उत्तम सुख-सामग्री के लिए हम तुम दोनों की पूजा करते हैं। यजमान के प्रति तुम लोगों का जो सख्य-व्यवहार होता है, उसके प्रभाव से हम शत्रु-जय करें।

अथ तृतीया—

अधा॑चि॒न्नुयद्दिधि॑षामहेवाम॒भिप्रि॒यंरेक्ण॒ःपत्य॑मानाः ।
द॒द्वाँवां॒यत्पुष्य॑तिरेक्ण॒ःसम्वा॑रु॒नकि॑रस्यम॒घानि॑ ॥ ३ ॥

अध। चित्। नु। यत्। दिधिषामहे। वाम्। अभि। प्रियम्।
रेक्णः। पत्यमानाः। ददान्। वा। यत्। पुष्यति। रेक्णः। सम्।
ऊं इति। आरन्। नकिः। अस्य। मघानि॥ ३॥

हे मित्रावरुणौ वां युवाभ्यां युवयोरर्थं यद्यदा दिधिषामहे हवींषि धारयामः यद्वा धिषिः शब्दे वां युवां स्तुमहे अधाचित् अनन्तरमेव नु क्षिप्रं प्रियमभीष्टं रेक्णः धननामैतत् धनं अभिपत्यमानाः अभिपतन्तः अभिप्राप्नुवन्तो भवामः ददान् ददिवान् ददातेर्लेटि कसुः छन्दस्युभयथेति वसोः सार्वधातुकत्वात् श्नाभ्यस्तयोरात इत्याकार-लोपः अत एवेडभावश्च संहितायां नकारस्य दीर्घादटि समानपाद इति रुत्वं आतोऽटि नि-त्यमिति सानुनासिक आकारः वाशब्दश्चार्थे हवींषि दत्तवांश्च यो यजमानः रेक्णो धनं पुष्यति वर्धयति अस्य दत्तवतो यजमानस्य मघानि धनानि नकिः समारन् नैवाप-गच्छन्ति किन्तु तमेव सर्वदा भजन्ते समित्येतदपेत्येतस्यार्थे वर्तते उ पूरणः अर्तेश्छा-न्दसे लुङि सर्तिशास्त्यर्तिभ्यश्चेति च्लेरङादेशः ऋदृशोऽङि गुणः॥ ३॥

३. मित्र और वरुण, जिसी समय तुम्हारे लिए हम यज्ञ-सामग्री का आयोजन करते हैं, उसी समय हम प्रिय धन के पास उपस्थित होते हैं। यज्ञ-दाता जो धन पाता है, उसपर कोई उपद्रव नहीं होता।

अथ चतुर्थी—

असावन्योअसुरसूयतद्यौस्त्वंविश्वेषांवरुणासिराजा।
मूर्धारथस्यचाकन्नैतावतैनसान्तकध्रुक्॥ ४॥

असौ। अन्यः। असुर। सूयत। द्यौः। त्वम्। विश्वेषाम्।
वरुण। असि। राजा। मूर्धा। रथस्य। चाकन्। न।
एतावता। एनसा। अन्तकऽध्रुक्॥ ४॥

हे असुर तमसः क्षेपक यद्वा असवः प्राणाः तान् ददाति मनुष्येभ्यः स्वोदये-न प्रयच्छतीत्यसुरः ईदृश हे मित्र द्यौः द्युलोकः देवनशीलाऽदितिर्वा अन्यः सुपां सुलुगिति द्वितीयायाः सुआदेशः वरुणापेक्षया अन्यं असौ अमुं नभसि दृश्यमानं त्वां सूयत असूत सूङ् प्राणिप्रसवे छान्दसोऽडभावः हे वरुण त्वं च विश्वेषां सर्वेषां प्रा-णिनां राजासि ईश्वरो भवसि वाहकयोर्युवयोः रथस्य मूर्धा शिरः चाकन् अस्मद्यज्ञं

कामयते यद्वा रथस्य रंहणशीलस्य यज्ञस्य मूर्धानं मूर्धेव प्रधानः सोमः चाकन् युवां कामयते कनीदीविकान्निर्गतेषु अस्मायइ्छुगन्वाच्छान्दसोऽङ् यद्यस्मदः कारणात् अन्तकध्रुक् अन्तकस्य सहनशीलस्य राक्षसादेः यमस्यैव वा द्रोग्धा द्रुह जिघांसायां त्वद्विषेत्यादिना किप् वाद्रुहमुहष्णुहष्णिहामिति घत्वं मघुभावः। ईदृशः सयज्ञः एवाव्ण एनसा इयत्परिमाणेनापि पापलेशेनापि न युज्यते ॥ ४ ॥

४. बली (असुर) मित्र, आकाश से उत्पन्न सूर्य तुम से भिन्न हैं। वरुण, तुम सबके राजा हो। तुम्हारे रथ का मस्तक इधर ही आ रहा है। हिंसकों के विनाशक इस यज्ञ को तनिक भी अशुभ छू नहीं सकता।

अ॒स्मिन्त्स्वे॒३॒॑तच्छ॑कपूत॒एनो॑हि॒ते॒मि॒त्रेनिग॑तान्हन्ति॒वी॒रान्।
अवो॑र्वा॒यद्धा॑त्त॒नूष्ववः॑प्रि॒यासु॑य॒ज्ञिया॒स्वर्वा॑ ॥ ५ ॥

अ॒स्मिन्। सु। ए॒तत्। शक॑ऽपूते। एनः॑। हि॒ते। मि॒त्रे।
निःऽग॑तान्। ह॒न्ति॒। वी॒रान्। अ॒वोः। वा॒। यत्। धात्।
त॒नूषु॑। अवः॑। प्रि॒यासु॑। य॒ज्ञिया॑सु। अर्वा॑ ॥ ५ ॥

योऽयं शकपूताख्यऋषिः अस्मिन् शकपूते स्थितं एतदेनः पापं शत्रूणां पापकरमायुधं वा मित्रेदेवे हिते हिताचरणपरे अनुकूले सति निगतान् निगन्तव्यान् हननार्थं नियमेन प्राप्यान् वीरान् शत्रोः पुत्रादीन् सु सुष्ठु हन्ति हिनस्ति अस्मिन्नृषौ समवेतं यत्पापं तन्मित्रस्य प्रसादेन वदीयेषु शत्रुषु स्वकार्यं दुःखं जनयतीत्यर्थः निगतान् निपूर्वाद्गमेः कर्मणि निष्ठा गतिरनन्तर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं। कदेत्यत आह—अवोः हविर्भिः तर्पयितुः अवतेरौणादिकउप्रत्ययः शस्य यजमानस्य यज्ञियासु यज्ञार्हासु प्रियासु तनूषु शरीरेषु अर्वा अभिगन्ता मित्रोवरुणो वा यत् यदा अवोरक्षणं धात् दधाति निदधाति स्थापयति यद्वा यदा अर्वा अभिगन्ता शक्रादिः अवितुः रक्षितुः मित्रस्य वरुणस्य वा यागार्हासु प्रियासु तनूषु शरीरेषु अवोहविर्लक्षणमन्नं धारयति तदानीं मित्रे वरुणे चानुकूले सति तदेनोवीरान् हन्तीत्यर्थः ॥ ५ ॥

५. मुझ शकपूत का पाप नीच-स्वभाव शत्रुओं को नष्ट करता है; क्योंकि मित्रदेव मेरे हितैषी हैं। मित्रदेवता आकर शरीर की रक्षा करें। उत्तमोत्तम यज्ञ-सामग्री की भी वे रक्षा करें।

अथ षष्ठी—

यु॒वोर्हि॑मा॒तादि॑ति॒र्वि॑चेतसा॒द्यौर्न॒भूमिः॒पय॑सापुपू॒तनि॑।
अवं॑प्रि॒यादि॑दिष्ट॒नसूरो॑निनिक्त॒र॒श्मिभिः॑ ॥ ६ ॥

युवोः । हि । माता । अदितिः । विऽचेतसा । द्यौः । न । भूमिः ।
पयसा । पुपूतनि । अव । प्रिया । दिदिष्टन । सूरः ।
निनिक्त । रश्मिऽभिः ॥ ६ ॥

हे विचेतसा विशिष्टज्ञानौ मित्रावरुणौ युवोर्हि युवयोः खलु माता जननी अदितिरदीना अखण्डनीया वा भवति सैव भूमिः इयं वा अदितिरिति श्रुतेः । द्यौर्न यथा द्युलोकः पयसा वृष्ट्युदकेन सर्वं जगत्पुनाति एवमेषापि भूमिः पयसा आत्मीयेन रसेन हविरात्मना परिणतेन पुपूतनि परिपवने यजमानानां पापस्य शोधने हेतुर्भवतीत्यर्थः पूङ्शब्दादाचारक्विबन्तादौणादिकः कनि प्रत्ययः छान्दसं द्विर्वचनं तौ युवामभिलक्ष्य यूयं प्रिया प्रियाणि धनानि अवदिदिष्टन अवाङ्मुखं अस्मदभिमुखं दिशत दिश अतिसर्जने अस्माल्लोटि छान्दसः शपः श्लुः तप्तनप्तनथनाश्चेति तस्य तनादेशः अपि च सूरः सूर्यस्य रश्मिभिः किरणैः निनिक्त अस्मान् शोधयत पोषयत वा णिजिर् शौचपोषणयोः जौहोत्यादिकः संज्ञापूर्वकोविधिरनित्यइति णिजांत्रयाणामित्य भ्यासस्य गुणोन क्रियते ॥ ६ ॥

६. विशिष्ट ज्ञानी मित्र और वरुण, तुम्हारी माता अदिति हैं। द्यावापृथिवी को जल से परिष्कृत करो। निम्न लोक में उत्तमोत्तम सामग्री दो। सूर्य-किरणों के द्वारा सारे भुवन को पवित्र करो।

अथ सप्तमी--

युवंह्यप्नराजावसीदतंतिष्ठद्रथंनधूर्षदंवनर्षदम् ।
तानःकणूकयन्तीर्नृमेधस्तत्रेअंहसःसुमेधस्तत्रेअंहसः ॥७॥२०॥

युवम् । हि । अप्नऽराजौ । असीदतम् । तिष्ठत् । रथम् ।
न । धूःऽसदम् । वनऽसदम् । ताः । नः । कणूकऽयन्तीः । नृऽमेधः ।
तत्रे । अंहसः । सुऽमेधः । तत्रे । अंहसः ॥ ७ ॥ २० ॥

हे मित्रावरुणौ युवं हि युवां खलु अप्नराजौ अप्नसा कर्मणा प्रवर्षणप्रकाशादिना राजमानौ दीप्यमानौ सन्तौ असीदतं स्वकीये स्थाने निषीदथः आसाथे अप्न इति कर्मनाम आपःकर्माख्यायांह्रस्वोनुट्चेत्यामेविरस्रुन् तस्य नुडागमो धातोर्ह्रस्वश्च तस्मिन्नुपपदे राजतेः स सत्सूद्विषेत्यादिना क्विप् पीषोपदरादीनांछन्दसिलोपोपरकल्प्यः इत्यप्नसः सकारलोपः तौ मित्राव-रुणौ कणूकयन्तीः कणतिः शब्दार्थः कणनं आक्रोशरूपं शब्दनं इच्छन्तीः याः प्रतिस्पर्धाः

शानवीः प्रजाः अभिगमिदितुं नसंपत्स्यर्थे संभमि रथं विहव अभिविष्ठवां विहतवेहेत्यत्रागमः इत्यच्छोपश्छीकारलोपः प्रत्येकाभिप्रायेणैकवचनं । कीदृशं रथं पूर्वदं धुरि अश्वयोर्वहनदेशे सीदन्तं धनर्षदं धनेषूधानेषु क्रीडार्थं निषीदन्तं यद्वा वनमित्युदकनाम समुद्रमध्ये हि व-रुणोनिवसति वने समुद्रोदके निषीदन्तं उभयत्रापि पूर्ववत् क्विप् वनसदमित्यत्र छान्दसः सांहितिकोरेफोपजनः हे मित्रावरुणौ युवाभ्यां नृमेधोमम पिता अंहसः पापात् वने रक्षे रक्षितोभमूत् मेह पालने इत्यस्मात् कर्मणि लिट् यद्वा उपचाराश्रन्ये अनकशब्दः नृमेधस्य पुत्रः शकपूतोहं पापात् युवाभ्यां वने रक्षितोस्मि सुमेधः अन्योपि स्तुपशोषयमाणः अंहसः पापात् वने युवाभ्यामेवारक्षयत श्रीमायोनामित्यंहसोपादानसंज्ञा ॥ ७ ॥

७. अपने कर्म के बल तुम दोनों राजा हुए हो। तुम्हारा जो रथ वन में विहार करता है, वह इस समय अश्वों के वहन-स्थान में रहे। सब शत्रु क्रोध के साथ चीत्कार करते हैं। बुद्धिमान नृमेध ऋषि विपत्ति से उद्धार पा चुके हैं।

॥ इत्यष्टमस्य सप्तमे विंशोवर्गः ॥ २० ॥

मोष्विति सप्तर्चं पञ्चमं सूक्तं पिजवनपुत्रस्य सुदासआर्षं ऐन्द्रं आद्यस्तृचः शाक्वरः षट्पंचाशदक्षराशक्वरी । द्वितीयस्तृचोमहापांक्तः अष्टका महापंक्तिः । सप्तमी त्रिष्टुप् । तथाचानुक्रान्तं—मोषुसुदाः पैजवनः शाक्वरमहापांक्ताद्यो तृचावन्त्यात्रिष्टुबिति । षोळशि-शस्त्रे आद्यस्तृचः शंसनीयः । सूत्रितंच—त्रिकद्रुकेषुमहिषोयवाशिरंमोष्वस्मैपुरोरथमिति तृचावतिच्छन्दसाविति । महाव्रते माध्यंदिनसवने मरुत्वतीये अनुरूपतृचस्य मोष्वस्माइ-त्येका । तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितं—मोष्वस्मै पुरोरथमित्यनुरूपइति ।

प्रोष्वस्मैपुरोरथमिन्द्रायशूषमर्चत ।
अभीकेचिदुलोककृत्सङ्गेसमत्सुवृत्रहास्माकं
बोधिचोदितानभन्तामन्यकेषांज्याकाअधिधन्वसु ॥ १ ॥

प्रो इति । सु । अस्मै । पुरःऽरथम् । इन्द्राय । शूषम् । अर्चत ।
अभीके । चित् । ऊँ इति । लोकऽकृत् । सम्ऽगे । समत्ऽसु ।
वृत्रऽहा । अस्माकम् । बोधि । चोदिता । नभन्ताम् । अन्यकेषाम् ।
ज्याकाः । अधि । धन्वऽसु ॥ १ ॥

अस्माइन्द्राय तदर्थं चतुर्थी अस्येन्द्रस्य पुरोरथं रथस्य पुरः पुरतोपुरोग्रमग्रमिति ग-तित्वात् गतिसमासः रथस्याग्रतोवर्तमानं शूषं बलं स्तुमो अर्चत हे स्तोतारः उ इ यपूरणमव एव इतिनिपातसमुदायः ओ इति ओदिति प्रगृह्यसंज्ञा इन्द्रोविशेष्यते समत्सु समानं माद्यंत्यत्रेति समदः संग्रामाः औणादिकोधिकरणेक्विप् समानस्यच्छन्दसीति समादेशः समत्सु संग्रामेषु संगे संगमनीये शत्रुबले होन्यथापि दरयवाति गमेडः अभीकेचित् अ-न्यर्णेपि निकटं प्राप्तेपि क्रेशाकेश्यवस्थायामपि ओकरूद स्थितिरूद न पलायित्वा स्थि-त्वा वृत्रहा वृत्राणामावरकाणां हन्ता एवंविधः सइन्द्रः अस्माकं स्तोतॄणां चोदिता-घनानां प्रेरयितासन् बोधि अस्माभिः कृतानि परिचरणानि बुध्यतां बुधेः छान्दसे लु-ङि दीपजनबुधेत्यादिना कर्तरि चिण्णादेशः बहुलंछन्दस्यमाङ्योगेपीत्यडभावः । अपिच अन्यकेषां कुत्सितानामन्येषां शत्रूणां अधिधन्वसु धनुःषु अधिरोपिताज्याकाः कुत्सि-ताज्याः नभन्तां हिंस्यंतां नश्यन्तु ज्याशब्दात् कुत्सायां प्रागिवात्कः नभतुर्हिंसार्थः कैयादिकः व्यत्ययेनशप् ॥ १ ॥

१. इन्द्र की ओर सेवा उनके रथ के सामने है, उसकी भली भाँति पूजा करो । युद्ध के समय जब शत्रु पास आकर भिड़ जाता है, तब इन्द्र पलायन नहीं करते—वृत्र का वध कर डालते हैं । हमारे प्रभु इन्द्र हमारी चिन्ता करें । शत्रुओं की ज्या छिन्न हो जाय ।

अथ द्वितीया—

त्वंसिन्धूँरवासृजोधराचोअहन्नहिम् ।
अशत्रुरिन्द्रजज्ञिषेविश्वंपुष्यसिवार्यंतंत्वापरि
ष्वजामहेनभन्तामन्यकेषांज्याकाअधिधन्वसु ॥ २ ॥

त्वम् । सिन्धून् । अव । असृजः । अधराचः । अहन् । अहिम् । अशत्रुः । इन्द्र । जज्ञिषे । विश्वम् । पुष्यसि । वार्यम् । तम् । त्वा । परि । स्वजामहे । नभन्ताम् । अन्यकेषाम् । ज्याकाः । अधि । धन्वऽसु ॥ २ ॥

हे इन्द्र सिंधून् स्यन्दनशीलान् जलपूरान् अधराचः अधरमधोमुखं अंचतोगंतॄन् अवा-सृजः मेघान्निरगमयः यतस्त्वमहिं अन्तरिक्षेगतं मेघं अहन् हतवानसि यद्वा अहिं आगंत्य हन्तारं सर्वस्य जगतआवरकं वृत्रमसुरं अहन् हतवानसि अतः हे इन्द्र त्वं अशत्रुः शत्रुरहि-

वोजनिषे जायसे न संति शत्रवोस्येति बहुव्रीहौ. नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं जनेर्डि-टिगमहनेत्यादिनोपधालोपः द्विर्वचनेचीति स्थानिवद्भावात् द्विर्वचनं यथा विश्वं सर्वं वार्यं वरणीयं संभजनीयं धनं पुष्यसि वर्धयसि वृहृसंज्ञकौ कद्रलोप्यंत. इंद्रवंदवृषांसहृहोण्यत-इत्युदात्तत्वं तादृशं त्वा परिष्वजामहे हविर्भिः स्तुतिभिश्चालिंगनं कुर्मः वशीकुर्महत्यर्थः ष्वं-जपरिष्वंगे दंशसंजष्वंजांशपीत्यनुनासिकलोपः ॥ २ ॥

२. नीचे बहनेवाली जल-राशि को तुम्हीं ने मुक्त किया है। तुमने ही मेघ या वृत्र का वध किया है। इन्द्र, तुम अजेय और शत्रु के लिए अवध्य होकर जन्मे हो। तुम विश्व-पालक हो। तुम्हें ही सर्वश्रेष्ठ जानकर हम पास में आये हैं। शत्रुओं की ज्या छिन्न हो जाय।

विषुविश्वाअरातयोऽर्योनशन्तनोधियः।
अस्तासिशत्रवेवधंयोनइन्द्रजिघांसतियातेरातिर्
ददिर्वसुनभन्तामन्यकेषांज्याकाअधिधन्वसु ॥ ३ ॥

वि। सु। विश्वाः। अरातयः। अर्यः। नशन्त। नः। धियः।
अस्ता। असि। शत्रवे। वधम्। यः। नः। इन्द्र। जिघांसति।
या। ते। रातिः। ददिः। वसु। नभन्ताम्। अन्यकेषाम्।
ज्याकाः। अधि। धन्वऽसु ॥ ३ ॥

विश्वाः सर्वाः अरातयः अदात्र्यः आर्याअभिगंत्र्यः नोस्माकं शत्रुभूताः प्रजाः सु सुष्ठु विनशन्त विनश्यन्तु हे इन्द्र त्वदर्थधियः कर्माणि स्तुतयोवा प्रवर्धतां हे इन्द्र योनोस्मान् जिघांसति हन्तुं इच्छति हन्तेः सनि अज्झनगमांसनीति दीर्घः अभ्यासाच्चेति कुत्वं तस्मै शत्रवे वधं हननसाधनमायुधं अस्तासि क्षेप्ताभवसि असुक्षेपणे ताच्छीलिकस्तृन् ते तव या रातिः धनप्रदानहेतुः इस्वः रादाने करणेक्तिन् मंत्रेवृषेषपचमनविदभूवीराउदात्तइति क्तिनउदात्तत्वं सा रातिः वसु धनं ददिः अस्मभ्यं दाता भवतु आदृगमहनजनइति ददातेः किप्रत्ययः नलोकाव्ययेति षष्ठ्याभावः। सिद्धमन्यत् ॥ ३ ॥

३. अदाता शत्रु दृष्टि-पथ से दूर हो। हमारी स्तुतियाँ चलती रहें। इन्द्र, हमारे वध की इच्छा करनेवाले शत्रु को मारो। तुम्हारी दानशीलता हमें धन दे। विपक्षियों की प्रत्यञ्चा छिन्न हो जाय।

योनइन्द्राभितोजनोवृकायुरादिदेशति।
अधस्पदंतमींकृधिविबाधोअसिसासहिर्
नभन्तामन्यकेषांज्याकाअधिधन्वसु ॥ ४ ॥

यः । नः । इन्द्र । अभितः । जनः । वृकऽयुः । आऽदिदेशति ।
अधःऽपदम् । तम् । ईम् । कृधि । विऽबाधः । असि । ससहिः ।
नभन्ताम् । अन्यकेषाम् । ज्याकाः । अधि । धन्वऽसु ॥ ४ ॥

हे इन्द्र योजनः वृकायुः वृकोहिंसकः अरण्यश्वा स्तेनोवा तद्वदाचरन् योस्मानभितः सर्वतः आदिदेशति अभिलक्ष्यायुधान्यतिसृजति दिशतेर्लेटयङ्लुगन्तः छान्दसः शपः श्लुः मा-भ्यस्तस्याचिपितीत्यत्र बहुलं छन्दसीति वक्तव्यमिति वचनात्प्रतिषेधाभावेलघूपधगुणः अभ्य-स्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं तमीं तमिमं जनं अधस्पदं पादस्याधस्तात् वर्तमानं कृधिकुरु क-रोतेश्छान्दसोविकरणस्य लुक् । श्रुशृणुपृकृवृभ्यइति हेर्धिः यतस्त्वं विबाधोविशेषेण बाधिता शत्रूणां सासहिः अभिभविता चासि । सिद्धःशेषः ॥ ४ ॥

४. इन्द्र, भेड़िये के समान आचरण करनेवाले जो लोग हमारे चारों ओर घूमते हैं, उन्हें पदाशायी करो। तुम शत्रुओं को हरानेवाले और उन्हें पीड़ा पहुँचानेवाले हो। शत्रुओं की प्रत्यञ्चा छिन्न हो जाय।

योनइन्द्राभिदासतिसनाभिर्यश्चनिष्ट्यः ।
अवतस्यबलंतिरमहीवद्यौरधत्मनानभन्ता
मन्यकेषांज्याकाअधिधन्वसु ॥ ५ ॥

यः । नः । इन्द्र । अभिऽदासति । सऽनाभिः । यः । च । निष्ट्यः ।
अव । तस्य । बलम् । तिर । महीऽइव । द्यौः । अध । त्मना ।
नभन्ताम् । अन्यकेषाम् । ज्याकाः । अधि । धन्वऽसु ॥ ५ ॥

हे इन्द्र यः सनाभिः समानजन्माशत्रुर्नोस्मानभिदासति उपक्षयति यश्च निष्ट्योनिकृष्टजन्मा अस्मानुपक्षयति भावार्थे निकृष्टवाचिनोनिःशब्दात् अव्ययात्त्यप् छस्वाचादौनञ्चिद्विगतं अधानन्तरमेव महीव द्यौर्महतीद्यौरिव विस्तृतं तस्य शत्रोर्बलं त्मना आत्मना मंत्रेष्वाङ्यादे-रात्मनइत्याकारलोपः स्वयमेव अवतिर नहि अवतिरतिर्वधकर्मा । गतमन्यत् ॥ ५ ॥

५. हमारे निकृष्ट, समान-जन्मा और अनिष्ट कर्म करनेवाले शत्रुओं के बल को वैसे ही नीचा दिखाओ, जैसे विशाल आकाश सारी वस्तुओं को नीचा दिखाता है। शत्रुओं की प्रत्यञ्चा छिन्न हो जाय।

वयमिन्द्रत्वायवःसखित्वमारभामहे ।
ऋतस्यनःपथानयातिविश्वानिदुरिता
नभन्तामन्यकेषांज्याकाअधिधन्वसु ॥ ६ ॥

व॒यम् । इ॒न्द्र॒ । त्वा॒ऽयवः॑ । स॒खि॒ऽत्वम् । आ । र॒भा॒म॒हे॒ । ऋ॒तस्य॑ ।
नः॒ । प॒था । न॒य॒ । अति॑ । विश्वा॑नि । दुः॒ऽइ॒ता ।
नर्म॑न्ताम् । अ॒न्य॒केषा॑म् । ज्या॒काः । अधि॑ । धन्व॑ऽसु ॥ ६ ॥

हे इन्द्र त्वायवः त्वामात्मन इच्छन्तो वयं सखित्वं सखिकर्म यज्ञात्मकमारभामहे उपक्रमामहे ऋतस्य सत्यस्य यज्ञस्य पथा मार्गेण अस्पटेर्लोपः उदात्तनिवृत्तिस्वरेण तृतीयायाउदात्तत्वं विश्वानि सर्वाणि दुरितादुरितानि दुर्गमनानि पापानि तत्फलानि च नोऽस्मानतिनय अतिपारय । गतमन्यत् ॥ ६ ॥

६. इन्द्र, हम तुम्हारे अनुगामी हैं। तुम्हारे बन्धुत्व के उपयुक्त कार्य के लिए हम उद्योग करते हैं। पुण्य कर्म के मार्ग से हमें ले चलो। हम सारे पापों के पार जायें। शत्रुओं की प्रत्यञ्चा छिन्न हो जाय।

अ॒स्मभ्यं॒ सु त्वमि॑न्द्र॒ तां शि॑क्ष॒ या दोह॑ते॒ प्रति॒ वरं॑ जरि॒त्रे ।
अच्छि॑द्रोध्नी पी॒पय॒द्यथा॑ नः स॒हस्र॑धारा॒ पय॑सा म॒ही गौः ॥ ७ ॥२१॥

अ॒स्मभ्य॑म् । सु । त्वम् । इ॒न्द्र॒ । ताम् । शि॒क्ष॒ । या । दोह॑ते ।
प्रति॑ । वर॑म् । ज॒रि॒त्रे । अच्छि॑द्रऽऊध्नी । पी॒पय॑त् । यथा॑ । नः॒ ।
स॒हस्र॑ऽधारा । पय॑सा । म॒ही । गौः ॥ ७ ॥ २१ ॥

हे इन्द्र त्वं तां गामस्मभ्यं स्तोतृभ्यः सुशिक्ष प्रदेहि शिक्षतिर्दानकर्मा या गौर्जरित्रे स्तोत्रे वरं वरणीयं पयः प्रतिदोहते प्रतिदिनं नैरन्तर्येण दुग्धे दुहेर्बहुलं छंदसीति शपो लुगभावः अनुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे शपः पित्वादनुदात्तत्वं धातुस्वरः शिक्ष्यते वरं वृञ्वरणे इत्यस्मात् ग्रहवृदृनिश्चिगमश्चेति कर्मण्यप् सा प्रत्ता गौः अच्छिद्रोध्नी निश्छिद्रोधस्का अतएव सहस्रधारा बहुभिः क्षीरधाराभिः उपेता मही महती सती यथा नोऽस्मान् पयसा क्षीरेण पीपयत् प्रवर्धयेत् तथा तां कुर्विति शेषः ओप्यायी वृद्धौ प्यन्ताच्छान्दसो लुङ् व्यत्ययेन धातोः पीभावः अडभावश्छान्दसः ॥ ७ ॥

७. इन्द्र, हमें तुम वह विद्या बताओ, जिसके प्रभाव से स्तोता का मनोरथ पूर्ण हो। पृथिवी-स्वरूपा यह गौ विशाल स्तनवाली होकर और सहस्र धाराओं से दूध गिराकर हमें परितृप्त करे।

॥ इत्यष्टमस्य सप्तमे एकविंशो वर्गः ॥ २१ ॥

उभेयदिति सप्तर्चं षष्ठं सूक्तं युवनाश्वपुत्रस्य मान्धातुरार्षं पूर्वेणेत्यर्धर्चसहितायाः सप्तम्यास्तु गोधा नाम ब्रह्मवादिनी ऋषिः सप्तमीपंक्तिः शिष्टाः षळष्टकामहापंक्तयः इन्द्रोदेवता। तथाचानुक्रान्तं—उभेसप्तमान्धाता यौवनाश्वोमहापांक्तं पंक्तिरन्त्यातामन्त्यर्धर्चं गो-धापश्यदिति। गतःसूक्तविनियोगः। चातुर्विंशिकेऽहनि माध्यंदिने अच्छावाकस्य आ-वस्तृचौवैकल्पिकः स्तोत्रियः। सूत्रितंच—उभेयदिन्द्ररोदसी अयमत्त्वंशतक्रतोइति।

तत्र प्रथमा—

उभेयदिन्द्ररोदसीआपप्राथोषाइव।
महान्तंत्वामहीनांसम्राजंचर्षणीनांदेवी
जनित्र्यजीजनद्भद्राजनित्र्यजीजनत्॥ १॥

उभे इति। यत्। इन्द्र। रोदसी इति। आऽपप्राथ। उषाःऽइव।
महान्तम्। त्वा। महीनाम्। सम्ऽराजम्। चर्षणीनाम्। देवी।
जनित्री। अजीजनत्। भद्रा। जनित्री। अजीजनत्॥ १॥

हे इन्द्र उभे रोदसी द्यावापृथिव्यौ यद्यस्त्वं आपप्राथ तेजसा आपूरयसि आ-पूरयसि प्रा पूरणे आदादिकः छान्दसोलिट् उषाइव यथा उषाः स्वभासा सर्वं ज-गदापूरयति तद्वत् तं महीनां महतां देवानामपि महान्तं अधिकं चर्षणीनां मनुष्या-णामपि सम्राजमीश्वरमिन्द्रं त्वा त्वां देवी देवनशीला जनित्री जनयित्री अदितिः अजीजनत् अजनयत् जनेर्ण्यन्ताल्लुङि चङि रूपमेतत् यस्मादेषा जनित्री ईदृशं पुत्रम-जीजनत् अतःकारणात् सा भद्रा कल्याणी प्रशस्ता माता जनेर्ण्यन्तात्साधुकारिणि तृन् जनितामंत्रइति इडादौ णिलोपोनिपात्यते ऋन्नेभ्यइति ङीप्॥ १॥

१. इन्द्र, तुम उषा के समान द्यावापृथिवी को तेज से परिपूर्ण करते हो। तुम महान् से भी महान् हो। तुम मनुष्यों के सम्राट् हो। तुम्हारी कल्याणमयी माता ने तुम्हें उत्पन्न किया है।

अथ द्वितीया—

अवस्मदुर्हणायतोमर्तस्यतनुहिस्थिरम्।
अधस्पदंतमींकृधियोअस्माँआदिदेशतिदेवी
जनित्र्यजीजनद्भद्राजनित्र्यजीजनत्॥ २॥

अव । स्म । दुःऽहनायतः । मर्तस्य । तनुहि । स्थिरम् । अधःऽपदम् । तम् । ईम् । कृधि । यः । अस्मान् । आऽदिदेशति । देवी । जनित्री । अजीजनत् । भद्रा । जनित्री । अजीजनत् ॥ २ ॥

दुर्हणायतो दुःखपदं हननमाचरतो मर्तस्य मनुष्यस्य शत्रोः स्थिरं दृढं बलं अवतनुहि अवततं नीचीनं कुरु स्मेति पूरकः तं शत्रुं ईमिमं अधस्पदं पादयोरधस्ताद्वर्तमानं कृधि कुरु यः शत्रुरस्मान् आदिदेशति जिघांसति । समानमन्यत् ॥ २ ॥

२. जो दुरात्मा हमारा वध करना चाहता है, उसके अधिक बली रहने पर भी तुम उस बल को कम कर देते हो। जो हमारा अनिष्ट चाहता है, उसे तुम धराशायी करते हो। तुम्हारी कल्याणमयी माता ने तुम्हें उत्पन्न किया है।

अवत्या बृहतीरिषो विश्वश्चन्द्रा अमित्रहन् ।
शचीभिः शक्र धूनुहीन्द्र विश्वाभिरूतिभिर्देवी ज
नित्र्यजीजनद्भद्रा जनित्र्यजीजनत् ॥ ३ ॥

अव । त्याः । बृहतीः । इषः । विश्वऽचन्द्राः । अमित्रऽहन् । शचीभिः । शक्र । धूनुहि । इन्द्र । विश्वाभिः । ऊतिऽभिः । देवी । जनित्री । अजीजनत् । भद्रा । जनित्री । अजीजनत् ॥ ३ ॥

हे अमित्रहन् अमित्राणां शत्रूणां हन्तः हे शक्रेन्द्र शचीभिः आत्मीयाभिः शक्तिभिः आत्मीयैः कर्मभिर्वा त्याः ताः प्रसिद्धाः बृहतीर्महतीः बृहन्महतोरुपसंख्यानमिति ङीप उदात्तत्वं विश्वश्चन्द्राः विश्वानि सर्वाणि चन्द्राणि हिरण्यानि यासां तादृशीः ह्रस्वाच्चन्द्रोत्तरपदे मन्त्र इति सुडागमः बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायामिति पूर्वपदान्तोदात्तत्वं एवंभूता इषोऽन्नानि विश्वाभिः सर्वाभिरूतिभी रक्षाभिः सार्धं अवधूनुहि अस्मास्ववाङ्मुखं कंपय अस्मदभिमुखं गमयेत्यर्थः । गतमन्यत् ॥ ३ ॥

३. शक्तिशाली और शत्रुसंहारी इन्द्र, सबको आनन्दित करनेवाले उस प्रचुर अन्न को, अपनी क्षमता से, तुम हमारी ओर प्रेरित करो। साथ ही सब प्रकार से हमारी रक्षा भी करो। कल्याणमय माता ने तुम्हें उत्पन्न किया है।

चातुर्विंशिकेहनि माध्यंदिनेच्छावाकस्यावपत्त्वमिति तृचोवैकल्पिकोनुरूपः सूत्रंतु— सूत्रकारादुदाहृतं ।

तृचे प्रथमा सूक्ते चतुर्थी—

अवयत्त्वंशतक्रतविन्द्रविश्वानिधूनुषे।
रयिंनसुन्वतेसचासहस्रिणीभिरूतिभिर्देवीज
नित्र्यजीजनद्भद्राजनित्र्यजीजनत्॥ ४ ॥

अव। यत्। त्वम्। शतक्रतो इति शतऽक्रतो। इन्द्र। विश्वानि।
धूनुषे। रयिम्। न। सुन्वते। सचा। सहस्रिणीभिः। ऊतिऽभिः।
देवी। जनित्री। अजीजनत्। भद्रा। जनित्री। अजीजनत्॥ ४ ॥

हे शतक्रतो बहुकर्मन् बहुप्रज्ञ वेन्द्र सुन्वते सोमाभिषवं कुर्वते सुनोतेर्लटः शतृ हुश्नुवोःसार्वधातुके इति यण् शतुरनुम इति विभक्तेरुदात्तत्वं ईदृशाय यजमानाय यदा त्वं विश्वानि व्याप्तानि धनानि वा अवधूनुषे अभिगमयसि ददासीत्यर्थः तदा रयिं न रयिं च पुत्ररूपं धनं च सहस्रिणीभिः सहस्रसंख्यायुक्ताभिरूतिभीरक्षाभिः सचा सह प्रदेहि। गतमन्यत्॥ ४ ॥

४. शतक्रतु इन्द्र, तुम जिस समय नाना प्रकार के अन्न प्रेरित करोगे, उस समय सोम-यज्ञ-कर्त्ता यजमान को असीम प्रकार से बचाओगे और धन दोगे। कल्याणमयी माता ने तुम्हें उत्पन्न किया है।

अवस्वेदाइवाभितोविष्वक्पतन्तुदिद्यवः।
दूर्वायाइवतन्तवोव्यस्मदेतुदुर्मतिर्देवीजनि
त्र्यजीजनद्भद्राजनित्र्यजीजनत्॥ ५ ॥

अव। स्वेदाःऽइव। अभितः। विष्वक्। पतन्तु। दिद्यवः।
दूर्वायाःऽइव। तन्तवः। वि। अस्मत्। एतु।
दुःऽमतिः। देवी। जनित्री। अजीजनत्।
भद्रा। जनित्री। अजीजनत्॥ ५॥

स्वेदाइव गात्रात्स्वेदबिन्दव इव अभितः सर्वतः दिद्यवो द्योतमानान्यायुधानि इन्द्रस्य दीप्यमाना विष्वक् नानामुखाः अवपतन्तु निपतन्तु दूर्वायाइव तन्तवः यथा दूर्वाकाण्डाः बहुशः प्ररोहन्ति एवं बहुशो विस्तृता इत्यन्ये दुर्मतिः दुष्टाभिसन्धिः शत्रुः अस्मत् अस्मत्तोऽप्येतु वि-गा गच्छतु। गतमन्यत्॥ ५ ॥

५. स्वेद (पसीने) के समान इन्द्र के हथियार चारों ओर गिरें। दूब की प्रतान के समान आयुध सर्व-व्यापी हों। हमारी दुर्बुद्धि दूर हो। कल्याणमयी माता ने तुम्हें उत्पन्न किया है।

अथ षष्ठी—

दीर्घं ह्यङ्कुशं यथा शक्तिं बिभर्षि मन्तुमः ।
पूर्वेण मघवन्पदाजो वयां यथा यमो
देवी जनित्र्यजीजनद्भद्रा जनित्र्यजीजनत् ॥ ६ ॥

दीर्घम् । हि । अङ्कुशम् । यथा । शक्तिम् । बिभर्षि । मन्तुऽमः ।
पूर्वेण । मघऽवन् । पदा । अजः । वयाम् । यथा । यमः । देवी ।
जनित्री । अजीजनत् । भद्रा । जनित्री । अजीजनत् ॥ ६ ॥

दीर्घमायतमङ्कुशं सृणिं यथा बिभर्षि एवं आयतां शक्तिं हे मन्तुमः मन्तुर्ज्ञानं तद्वन् मतुवसोरुरिति संबुद्धौ नकारस्य रुत्वं ईदरोन्न बिभर्षि धारयसि डुभृञ् धारणपोषणयोः जौहोत्यादिकः श्लौ भृञामिदित्यभ्यासस्येत्वं हे मघवन् धनवन्निन्द्र यथा पूर्वेण देहस्य पूर्वभागे वर्तमानेन पदा पादेन अजः छागो वयां शाखामाकर्षति यथा पूर्वोक्तया शक्त्या आकृष्य यमः शत्रून् नियच्छसि यमेर्लेट्यडागमः बहुलं छन्दसीति शपो लुक् । गतमन्यत् ॥ ६ ॥

६. ज्ञानी और धनी इन्द्र, विशाल अंकुश के समान "शक्ति" नामक अस्त्र को तुम धारण करते हो। जैसे छाग अपने चरणों से वृक्ष-शाखा को खींचता है, वैसे ही तुम उस "शक्ति" के द्वारा शत्रु को खींचकर गिराते हो। कल्याणमयी माता ने तुम्हें उत्पन्न किया है।

अथ सप्तमी—

नकिर्देवा मिनीमसि नकिरा योपयामसि मन्त्रश्रुत्यं चरामसि ।
पक्षेभिरपिकक्षेभिरत्राभि सं रभामहे ॥ ७ ॥ २२ ॥

नकिः । देवाः । मिनीमसि । नकिः । आ । योपयामसि ।
मन्त्रऽश्रुत्यम् । चरामसि । पक्षेभिः । अपिऽकक्षेभिः ।
अत्र । अभि । सम् । रभामहे ॥ ७ ॥ २२ ॥

हे देवा इन्द्रादयः युष्मद्विषये नकिर्मिनीमसि न किमपि हिंस्मः मीङ् हिंसायां क्रैयादिकः मीनातेर्निगमइति ह्रस्वः इदन्तो मसिः आकारः समुच्चये नकिर्नकिंच योपयामसि योपयामः अननुष्ठानेन विमोहयामः युप विमोहने किंतर्हि मंत्रश्रुत्यं मंत्रेण स्तार्यं श्रुतौ विधिवाक्ये प्रतिपाद्यं युष्मद्विषयं कर्म चरामसि आचरामः अनुति-

द्यमः । अपि च यज्ञेभिः यज्ञैः यज्ञस्थानीयैः स्तुवद्भिः अपिकक्षेभिः अपिकक्षो नाम बाह्वोर्मध्यभागः यज्ञस्य अपिकक्षभूतैः हविर्भिः अत्रास्मिन्यज्ञे अभितः सर्वतो युष्मान् संरभामहे सम्यगवलंबामहे ॥ ७ ॥

७. देवो, तुम्हारे विषय में हम कोई भी त्रुटि नहीं करते, किसी भी कर्म में शैथिल्य वा औदास्य नहीं करते। मन्त्र और श्रुति के अनुसार हम आचरण करते हैं। दोनों हाथों से इकट्ठी यज्ञ-सामग्री लेकर इस यज्ञ-कर्म का हम सम्पादन करते हैं।

॥ इत्यष्टमस्य सप्तमे द्वाविंशो वर्गः ॥ २२ ॥

यस्मिन्निति सप्तर्चं सप्तमं सूक्तं यमगोत्रस्य कुमारस्यार्षं आनुष्टुभं यमदेवत्यं । तथा चानुक्रान्तं—यस्मिन्कुमारो यामायनो याममानुष्टुभं त्विति । गतो विनियोगः ।

यस्मिन्वृक्षे सुपलाशे देवैः संपिबते यमः ।
अत्रा नो विश्पतिः पिता पुराणाँ अनु वेनति ॥ १ ॥

यस्मिन् । वृक्षे । सुऽपलाशे । देवैः । सम्ऽपिबते । यमः ।
अत्र । नः । विश्पतिः । पिता । पुराणान् । अनु । वेनति ॥ १ ॥

वृक्षे सुखोपगमेयत्र वृक्षवत् सुपलाशे शोभनपलाशोपेते शोभनैरुपानसहिते यद्वा शोभनैः पर्णैरुपेते वृक्षे यादृशस्य वृक्षस्य मूले यथा उष्णातनिराश्रमापनोदनेन सुखकरं भवति तद्वत् सुखकरे यस्मिन् स्थाने देवैः परिजनभूतैः यमो नियन्ता वैवस्वतः संपिबते सहभुंक्ते पिबतीत्यर्थः। विश्पतिर्विशां प्रजानामधिपतिः पिता नः व्यत्ययेन बहुवचनं मम नचिकेतसो नामकोवाजश्रवसः अत्रास्मिन्यमस्य स्थाने पुराणान्पुरातनान् अत्र चिरकालं निवसतः पितॄननु तेषां पश्चात्तत्स-मीपे निवसत्वयमिति वेनति मां कामयते नचिकेता नाम कुमारः वाजश्रवसेन पित्रा यमलोकं प्रस्थापितःसन् यमंदृष्ट्वा प्रसाद्य पुनरपीमंलोकमाजगाम अयमर्थः इदमादिकैर्मंत्रैः प्रतिपाद्यते । यद्वा कुमारोनाम नचिकेतसोन्यः कश्चिदृषिः यच्छतीति यमआदित्यः तमनेन सूक्तेनस्तु-ताव सुपलाशे वृक्षइव यस्मिन् शोभने स्थाने यमआदित्यः देवैः दीव्यन्तीति देवारश्मयः तैः संपिबते संगच्छते उपसर्गवशात्पिबतिरत्र गत्यर्थः व्यत्ययेनात्मनेपदं अत्रास्मिन्स्थाने स्थि-तोविश्पतिर्विशां प्रजानां प्रकाशनप्रवर्षणादिना पालयिता प्राणात्मना सर्वेषां जनकः सआ-दित्यः पुराणान् चिरंतनान् स्तोतॄन्नोस्मानपि वेनति अनुग्रहात्मत्वेन कामयते यद्वा अत्र स्थाने स्थितान् नोस्माकं पुराणान् पूर्वपुरुषान् अनुवेनति अनुक्रमेण कामयते ॥ १ ॥

१. सुन्दर पत्रों के द्वारा शोभित जिस वृक्ष पर देवों के साथ यमदेव पान करते हैं, हमारे नरपति पिता की इच्छा है कि, मैं उसी वृक्ष पर जाकर पूर्वजों का साथी बनूं।

अथ द्वितीया—

पुराणाँअनुवेनन्तंचरन्तंपापयामुया ।
असूयन्नभ्यचाकशंतस्माअस्पृहयंपुनः ॥ २ ॥

पुराणान् । अनुऽवेनन्तम् । चरन्तम् । पापया । अमुया । असूयन् ।
अभि । अचाकशम् । तस्मै । अस्पृहयम् । पुनरिति ॥ २ ॥

पुराणान् पुरातनान् पितॄननुवेनन्तं मामनुगतं कामयमानं अमुयाऽनया पापया निकृष्टया बुद्ध्या सह चरन्तं वर्तमानं पितरं वाजश्रवसं असूयन् सुखेन जीवन्तं मां मृत्युसमीपं प्रेहीत्युक्तवान् इतिमानसेनोपतापेनयुक्तः सन् प्रथममभ्यचाकशं अयं पश्यतिकर्मा अभ्यपश्यं अहम् मानसउपतापे कण्ड्वादिः । पुनः पश्चात्तस्माऽअस्पृहयं पितुराज्ञया तं मृत्युमान्वैच्छं स्पृहईप्सायां चुरादिरदन्तः स्पृहेरीप्सितइति संप्रदानसंज्ञायां तच्छब्दाच्चतुर्थी । यद्वा पुराणान् चिरन्तनान् स्तोतॄन् पूर्वपुरुषान्पितॄन्वा अनुवेनन्तं अनुक्रमेण कामयमानं चरन्तं उदयास्तमयाभ्यां दिवि परिवर्तमानं अनया पापया निकृष्टया स्तोतुमसमर्थया बुद्ध्याऽसूयन् गुणेषु दोषाविष्करणमसूया परकीयगुणेषु दूषणान्याविष्कुर्वन् अभ्यचाकशं अयमपिकश्चिदिति सामान्यरूपेणाभ्यपश्यं इदानीं तु पुनः तस्यादित्यस्य माहात्म्यं जानन् तस्माऽअस्पृहयं यमेवादित्यं स्तुतिभिः परिचरणात्मकैः कर्मभिश्च आन्वैच्छं ॥ २ ॥

२. निर्दय होकर मेरे पिता की "पूर्व पुरुषों का साथी" बनने की बात पर मैंने उनके प्रति विरक्ति से भरा दृष्टि-पात किया था। विरक्ति को छोड़कर अब मैं अनुरक्त हुआ हूँ।

अथ तृतीया—

यंकुमारनवंरथमचक्रंमनसाकृणोः ।
एकेषंविश्वतःप्राञ्चमपश्यन्नधितिष्ठसि ॥ ३ ॥

यम् । कुमार । नवम् । रथम् । अचक्रम् । मनसा । अकृणोः ।
एकऽईषम् । विश्वतः । प्राञ्चम् । अपश्यन् । अधि । तिष्ठसि ॥ २ ॥

नचिकेतसंज्ञं कुमारं यमः अनयोत्तरया च प्रलोभयति हे कुमार नवमभिनवं इतः पूर्वमदृष्टं अभिनवत्वमेव व्यनक्ति अचक्रं चक्ररहितं एकेषं एका ईषा यस्य तादृशं तथापि विश्वतः सर्वतः प्राञ्चं प्रकर्षेणाञ्चन्तं गच्छन्तं यं रथं मनसा अकृणोः मत्समीपं प्रतिगमनाय

मध्यवसायात्मकं ईदृशं यं रथमकरोः कृत्वा चापश्यन् कर्तव्याकर्तव्यविभागमजानन्नधि तिष्ठसि रथमारोहसि । यद्वा स्तोतारं कुमारमभ्यर्षिमादित्यः प्रत्यक्षः सन् देहात्मनोर्विवेकं बोधयति हे कुमार नवं चक्ररहितं एकेषं एकः प्राणईषास्थानीयोऽस्य ईदृशमभिनवं सर्वतोगच्छन्तं शरीरात्मकं यं रथं मनसा अन्तःकरणेन अकृणोः अकरोः संकल्पात्मकेन मनसा हि कामोजायते तस्यां हि कामनायां पुण्यपापात्मकं कर्म क्रियते तेन च भोगमपदानार्थं शरीरमारभ्यतइति परंपरया मनसः शरीरनिष्पादकत्वं तं शरीरात्मकं रथं अपश्यन्नजानन् लक्षणहेत्वोरिति हेतौ शतृप्रत्ययः तत्स्वरूपापरिज्ञानाद्धेतोरधितिष्ठसि भोगायतनत्वेन स्वीकरोषि ॥ ३ ॥

३. (यम की उक्ति)—नचिकेत कुमार, तुमने ऐसा अभिनव रथ चाहा था, जिसमें चक्र न हो और जिसकी ईषा (दण्ड) एक ही हो तथा जो सर्वत्र जानेवाला हो। बिना समझे ही तुम उस रथ पर चढ़े हो।

यंकुमारप्रावर्तयोरथंविप्रेभ्यस्परि ।
तंसामानुप्रावर्ततसमितोनाव्याहितम् ॥ ४ ॥

यम् । कुमार । प्र । अवर्तयः । रथम् । विप्रेभ्यः । परि । तम् ।
साम । अनु । प्र । अवर्तत । सम् । इतः । नावि । आऽहितम् ॥ ४ ॥

हे कुमार नचिकेतः यं पूर्वोक्तमधिष्ठितं रथं प्रावर्तयः मत्समीपं प्रत्यगमयः विप्रेभ्यो-मेधाविभ्यः परि उपरि भूलोके वर्तमानानां मेधाविनां बान्धवानामुपरिष्टादन्तरिक्षइत्यर्थः पंचम्याः परावध्यर्थइति विसर्जनीयस्य सत्वं । तं रथं साम पित्राकृतं सान्त्वनं यमसमीपं गत्वा एवमेव त्वया वक्तव्यमिति प्रत्यागमनकारणं उपायोपदेशनं अनुप्रावर्तत इतोऽस्माल्लोकादन्वगच्छत् कथंभूतं नावि नौवत् तरणसाधनायां बुद्धौ समाहितं सम्यग्धृतं यद्वा हे कुमार त्वं यं शरीरात्मकं रथं अधिष्ठितं प्रावर्तयः संसारे प्रवर्तितवानसि मेधाविनां मध्ये तं रथं अनु-साम उपलक्षणमेतत् ऋक्सामादिसाध्यं स्तोत्रं नावि नौवत्तारयित्र्यां वाचि वेदात्मिकायां समाहितं सम्यक् प्रतिपाद्यत्वेन हितं कर्म च इतः अस्मिन् लोके प्रावर्तत प्रवृत्तमभूत् इत्थं आत्मस्वरूपापरिज्ञानेन शरीरबन्धनं तेन कर्तव्यं व्यवहारभावं चोक्तं । अथतु सत्यज्ञानादिस्वरूपं अकर्तारं परमात्मानं यदि स्वात्मतया साक्षात्करोषि तदोक्तं नसंभवतीत्यभिप्रायः ॥ ४ ॥

४. कुमार, बुद्धिशाली बन्धु-बान्धवों को छोड़कर तुमने उस रथ को चलाया है। वह तुम्हारे पिता के सान्त्वना-पूर्ण उपदेश वचन के अनुसार चला है। वह उपदेश उसके लिए नौका और आश्रय हुआ। उस नौका पर संस्थापित होकर यह रथ यहाँ से चला गया है।

अथ पञ्चमी—

कःकुमारमजनयद्रथंकोनिरवर्तयत् ।
कःस्वित्तदद्यनोब्रूयादनुदेयीयथाभवत् ॥ ५ ॥

कः । कुमारम् । अजनयत् । रथम् । कः । निः । अवर्तयत् । कः । स्वित् । तत् । अद्य । नः । ब्रूयात् । अनुऽदेयी । यथा । अभवत् ॥५॥

कः पुरुषः इमं कुमारं अजनयत् अविशेषे किंशब्दः कीदृशं बालं यमसमीपं प्रहिण्वन् कथं पिता समीचीनः स्यात् तथाविधास्तां कोवा पुरुषः अस्य बालस्य यमसमीपं प्रतिगमनाय यं रथं निरवर्तयत् निर्वर्तितवान् सोपिमूर्खइत्यर्थः । यथा येन प्रकारेण अयं कुमारः अनुदेयी अनुदातव्योभवत् भवति तत्तदनुगुणं वचनं उपायकथनं अद्यास्मिन्काले नोस्माकं कः स्वित् कोनाम ब्रूयात् अभिदध्यात् प्रथमं यमसमीपं गत्वा पश्चात्तद्योनिर्गमनोपायं बुध्यन्पि न प्राहइत्यर्थः । अथवा कुमारास्त्यनृषिः आत्मनः सार्वात्म्यमवगच्छन् स्वव्यतिरिक्तस्यान्यस्यासंभवं किंशब्देन आक्षेपवाचिना दर्शयति । कुमारं मां कः पिता अजनयत् नकोपि अयोनित्यःशाश्वतइति मृत्युरूपोहंभवामि कश्च शरीरात्मकं रथं निरवर्तयत् निर्वर्तयति मद्व्यतिरिक्तस्य निर्वर्तयितुरभावात् तथा निर्वर्त्यस्यान्यस्यासंभवाच्च अद्यास्मिन्काले सार्वात्म्यानुभवदशायां तंच प्रकारं कःस्वित् कोनाम नोस्माकं ब्रूयात् यथा येन प्रकारेण अनुदेयी अनुदातव्या मद्व्यतिरिक्तपदार्थसत्ता अभवत् भवति सप्रकारोपि दुर्वचइत्यर्थः ॥ ५ ॥

५. इस बालक का जन्मदाता कौन है ? किसने इस रथ को भेजा है ? जिससे यह बालक यम के द्वारा जीवलोक में प्रत्यर्पित होगा, उस बात को आज हमसे कौन कहेगा ?

अथ षष्ठी—

यथाभवदनुदेयीततोअग्रमजायत ।
पुरस्ताद्बुध्नआततःपश्चान्निरयणंकृतम् ॥ ६ ॥

यथा । अभवत् । अनुऽदेयी । ततः । अग्रम् । अजायत । पुरस्तात् । बुध्नः । आऽततः । पश्चात् । निःऽअयनम् । कृतम् ॥ ६ ॥

अनुदेयी अनुदातव्यः यथा येन प्रकारेण पितरमनुलक्ष्य अयं कुमारोयमेन दत्तोभवत् भवति । तथा ततः तस्मात्प्रजननस्थानात् अग्रं यमसमीपं गच्छेति वचनस्य

उभयतोवर्तमानं नचिकेतसा यमेन सह वदितव्यं । तथैवमन्वंगचासीदित्येवमादिकं ब्रा-ह्मणान्तरोक्तं अजायत प्रादुरभवत् पित्रोपदिष्टवानित्यर्थः पुरस्तात्ततः पूर्वं बुध्नः उक्त-स्यार्थस्य मूलभूतं यमगृहं प्रति गच्छेतिवचनं आततः अतिविस्तृतमासीत् अवश्यम-शक्यपरिहारमिति पश्चात्क्रोधं परित्यज्य निरयणं तस्माद्यमान्निर्गमनोपायं कृतं पित्रा-आचरितं । यद्वा अनुदेयी आत्मानमनुदातव्या आत्मस्वरूपव्यतिरिक्तान्यपदार्थसत्ता यथा-भवत् भवति तदनुगुणं ततः तस्मान्मायाविशिष्टादात्मनः अग्रं सृष्ट्यधिकारजातस्य आद्यं मनस्तत्त्वं सिसृक्षाकारणमजायत उदपद्यत पुरस्तात्सृष्टेः प्रागवस्थायां बुध्नोमूलं अव्याकृतं मायात्मकं कारणमेव आततः आसमन्तात्ततं विस्तृतमासीत् पश्चात्तमसः उत्पत्त्यनन्तरं निरयणं उद्भूतानां कार्याणां तस्मात्कारणान्निर्गमनं घटपटादिभेदेन स्व-रूपालंभनं कृतं ब्रह्मणानिर्मितं तथाहृद्विकारोघटादिर्भेदोन्योन भवति आदित्यानुग्रहा-द्रसभावं प्राप्तस्य मम विकारः मर्त्यंचोभवन्योन भवति इति व्यतिरिक्तस्य पित्रादे-रुक्तेः पूर्वोक्तः समर्थितः ॥ ६ ॥

६. जिससे यम के द्वारा बालक जीवलोक में प्रत्यर्पित होगा, वह बात प्रथम ही कह दी गई थी। प्रथम पिता के उपदेश का मूल अंश प्रकट हुआ, पीछे प्रत्यागमन का उपाय कहा गया।

इदंयमस्यसादनंदेवमानंयदुच्यते ।
इयमस्यधम्यतेनाळीरयंगीर्भिःपरिष्कृतः ॥ ७ ॥ २३ ॥

इदम् । यमस्य । सदनम् । देवऽमानम् । यत् । उच्यते । इयम् ।
अस्य । धम्यते । नाळीः । अयम् । गीःऽभिः । परिऽकृतः ॥७॥२३॥

इदं यमस्य नियन्तुरादित्यस्य वैवस्वतस्य वा सदनं स्थानं छान्दसः संहिति-कोदीर्घः यत्सदनं देवमानं देवैर्निर्मितमित्युच्यते सर्वैराभिधीयते यद्वा देवानां रश्मी-नां निर्माणसाधनमिति गीयते अस्य यमस्य प्रीणनाय इयं नाळीः वाद्यविशेषोवेणुः ध-म्यते वाद्यते यद्वा नाळीति वाङ्नाम इयं स्तुतिरूपा वाक् अस्य प्रीणनाय धम्यते उच्चा-र्यते एवं सति अयं यमः गीर्भिः स्तुतिभिः परिष्कृतः अलंकृतो भूत् संपर्युषिष्यति इदानीमः परिनिविष्यतीति पतं पतिरनन्तरमिति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं ॥ ७ ॥

७. यही यम का निवास-स्थान है। लोग कहते हैं कि, यह देवों के द्वारा निर्मित हुआ है। यह यम की प्रसन्नता के लिए वेणु (वाद्य) बजाया जाता है और स्तुतियों से यम को भूषित किया जाता है।

॥ इत्यष्टमस्य सप्तमे त्रयोविंशोवर्गः ॥ २३ ॥

केशीति सप्तर्चमष्टमं सूक्तं अग्निसूर्यवायुदेवताकं वातरशनपुत्राः जूतिवातजूतिप्रभृ-तयः प्रत्यृचं क्रमेण ऋषयः । तथाचानुक्रान्तं—केशी मुनयोवातरशनाजूतिर्वातजू-तिर्विप्रजूतिर्वृषाणकःकरिक्रतएतशऋष्यशृंगश्चैकर्चाः केशिनमिति । गतोविनियोगः ।

तत्र प्रथमा—

केश्य१ग्निंकेशीविषंकेशीबिभर्तिरोदसी ।
केशीविश्वंस्वर्दृशेकेशीदंज्योतिरुच्यते ॥ १ ॥

केशी । अग्निम् । केशी । विषम् । केशी । बिभर्ति ।
रोदसी इति । केशी । विश्वम् । स्वः । दृशे । केशी ।
इदम् । ज्योतिः । उच्यते ॥ १ ॥

केशाः केशस्थानीयारश्मयः तद्वन्तः केशिनः अग्निर्वायुः सूर्यश्च एते त्रयः स्तूयन्ते के-शी रश्मिभिर्युक्तः प्रकाशमानोवा सूर्यः अग्निं बिभर्ति हविर्भिः पोषयति धारयति वा काल-विशेषेहि अग्नेः पोषणाय होमः सच कालविशेषः सूर्यगत्यधीनइति सूर्यएव बिभर्तीत्युच्यते । तथा विषं उदकनामैतत् उदकं रश्मिभिः घर्मसमये आहृतं अयमेव केशी बिभर्ति विसृष्टं त-था रोदसी द्यावापृथिव्यावपि अयमेव बिभर्ति अपिच विश्वं व्याप्तं स्वः सर्वं जगत् दृशे दर्शनाय अयमेव केशी करोति प्रकाशयतीत्यर्थः । इत्थं महानुभावः केशी कोना-मेत्यतआह—इदं दृश्यमानं मंडलस्थं यत् ज्योतिः इदमेव केशीत्युच्यते नान्यइत्यर्थः ॥ १ ॥

१. केशी (सूर्य) अग्नि, जल और द्यावापृथिवी को धारण करते हैं। केशी ही सारे संसार को प्रकाश के द्वारा दर्शनीय बनाते हैं। इस ज्योति को ही केशी कहा जाता है।

अथ द्वितीया—

मुनयोवातरशनाःपिशंगावसतेमला ।
वातस्यानुध्राजिंयन्तियद्देवासोअविक्षत ॥ २ ॥

मुनयः । वातऽरशनाः । पिशङ्गा । वसते । मला । वातस्य । अनु ।
ध्राजिम् । यन्ति । यत् । देवासः । अविक्षत ॥ २ ॥

वातरशना वातरशनस्य पुत्रामुनयः अतीन्द्रियार्थदर्शिनः जूतिवातजूतिप्रभृतयः पिशंगा पिशंगानि कपिलवर्णानि मला मलिनानि वल्कलरूपाणि वासांसि वसते आच्छादयन्ति यत

च्छादने आदादिकः इदशास्ते मघवा देवासोदेवाः तपसोमहिम्ना दीप्यमानाः सन्तः अ-विक्षव देवतास्वरूपं प्राविश्य विरोर्डुजि शब्दगुणधादनिटःक्सः व्यत्ययेनात्मनेपदं यदा हे वातस्य वायोः ध्राजिं गतिमनुयन्ति अनुगच्छंति प्राणोपासनया प्राणरूपिणोवायुभावं प्रपद्यन्तइत्यर्थः ॥ २ ॥

२. वातरसन के वंशज मुनि लोग पीले वल्कल पहनते हैं। वे देवत्व प्राप्त करके वायु की गति के अनुगामी हुए हैं।

उन्मदितामौनेयेनवातांआतस्थिमावयम् ।
शरीरेदस्माकंयूयंमर्तासोअभिपश्यथ ॥ ३ ॥

उत्ऽमदिताः । मौनेयेन । वातान् । आ । तस्थिम । वयम् । शरीरा । इत् । अस्माकम् । यूयम् । मर्तासः । अभि । पश्यथ ॥ ३ ॥

मौनेयेन मुनिभावेन लौकिकसर्वव्यवहारविसर्जनेन उन्मदिताः उन्मत्ताः उन्मत्तवदाचर-न्तः यद्वा उत्कृष्टं मदं हर्षं प्राप्ताः वयं वातान् वायूनस्माभिरुपास्यमानानातस्थिम आस्थित-वन्तः हे मर्तासः मनुष्याः अस्माकं शरीरेत् शरीराण्येव यूयं केवलमभिपश्यथ नोस्मान् पवोवयं नीरूपेण वायुना सायुज्यं प्राप्ताः ॥ ३ ॥

३. सारे लौकिक व्यवहारों के विसर्जन से हम उन्मत्त (परमहंस) हो गये हैं। हम वायु के ऊपर चढ़ गये हैं। तुम लोग केवल हमारा शरीर देखते हो—हमारी प्रकृत आत्मा तो वायुरूपी हो गई है।

अन्तरिक्षेणपततिविश्वारूपावचाकशत् ।
मुनिर्देवस्यदेवस्यसौकृत्यायसखाहितः ॥ ४ ॥

अन्तरिक्षेण । पतति । विश्वा । रूपा । अवऽचाकशत् । मुनिः । देवस्यऽदेवस्य । सौकृत्याय । सखा । हितः ॥ ४ ॥

मुनिः अस्या ऋचोद्रष्टा मुनाणकऋषिः वातरूपतां सूर्यात्मतां वा तदुपासनया प्राप्तः सन् अन्तरिक्षेणाकाशेन पतति गच्छति किंकुर्वन् विश्वा विश्वानि सर्वाणि रूपाणि रूप्यमाणानि पदार्थजातानि अवचाकशत् अभिपश्यन् स्वे शा दर्शयन् तथा देवस्यदेव स्य नित्यवीप्सयोरिति द्विर्वचनं अनुदात्तंचेति परस्यासेमि नुदात्तत्वं सर्वस्यापि देवस्य सखा सखिभूतः अतएव सौकृत्याय सुष्टु देवानुद्दिश्य क्रियः ॥ यागात्मकं कर्म सुकृतं तस्य भावाय सम्यगनुष्ठापनाय हितः निहितः स्थापितोभवति ॥ ४॥

४. मुनि लोग आकाश में उड़ सकते और सारे पदार्थों को देख सकते हैं। जहाँ कहीं भी जितने देवता हैं, वे सबके प्रिय बन्धु हैं। वे सत्कर्म के लिए ही जीते हैं।

अथ पंचमी—

वातस्याश्वोवायोःसखाथोदेवेषितोमुनिः ।
उभौसमुद्रावाक्षेतियश्चपूर्वउतापरः ॥ ५ ॥

वातस्य । अश्वः । वायोः । सखा । अथो इति । देवऽइषितः ।
मुनिः । उभौ । समुद्रौ । आ । क्षेति । यः । च । पूर्वः । उत । अपरः ॥ ५ ॥

वातस्य वायोः गतिरिव अश्वो व्यापकः यद्वा वायोरशिता भोक्ता वायुरेव तस्याहारस्थ- स्थर्थः अतएव वायोः सखा मित्रभूतः अथो अपिच देवेषितः देवेन द्योतमानेन वायुना सूर्येणवा इषितः प्राप्तः तृतीयाकर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ईदृशोमुनिः करिक्रतास्यमृषिः उक्तप्रकारेण वायुरूपः सूर्यरूपोवा सन् उभौ समुद्रौ उदधी आक्षेति अभिगच्छति क्षि- निवासगत्योः छान्दसोविकरणस्य लुक् कौ तौ समुद्रौ यः पूर्वः समुद्रः उतशब्दश्चार्थे य- श्चापरः समुद्रः ॥ ५ ॥

५. मुनि लोग वायुमार्ग पर घूमने के लिए अश्व-स्वरूप हैं। वे वायु के सहचर हैं। देवता उनको पाने की इच्छा करते हैं। वे पूर्व और पश्चिम के दोनों समुद्रों में निवास करते हैं।

अप्सरसांगन्धर्वाणांमृगाणांचरणेचरन् ।
केशीकेतस्यविद्वान्त्सखास्वादुर्मदिन्तमः ॥ ६ ॥

अप्सरसाम् । गन्धर्वाणाम् । मृगाणाम् । चरणे । चरन् । केशी ।
केतस्य । विद्वान् । सखा । स्वादुः । मदिन्ऽतमः ॥ ६ ॥

अप्सरसां देवस्त्रीणां गन्धर्वाणां चरणे संचारणे संचारभूते दिव्यन्तरिक्षे च तथा मृगा- णां सिंहादीनां संचारस्थले पृथिव्यां चरन् व्याप्य संचरन् केशी अग्निर्वायुः सूर्योवा केत- स्य ज्ञातव्यस्य सर्वस्यार्थजातस्य विद्वान् यद्वा ज्ञातव्यस्यास्य कवेः एतदस्य सखा विद्वान् अविरोधात्सर्वं जानन् स्वादुः स्वादयिता रसयिता सर्वस्य रसस्योत्पादकः अतएव मदिन्तमः मादयितृतमोभवति मादेर्लेन्ते । मदः ॥ ६ ॥

६. केशी देवता अप्सराओं, गन्धर्वों और हरिणों में विचरण करते हैं। वे सारे ज्ञातव्य विषयों को जानते हैं। वे रस के उत्पादक और आनन्ददाता मित्र हैं।

अथ सप्तमी—

वायुरस्माउपामन्थत्पिनष्टिस्माकुनन्नमा ।
केशीविषस्यपात्रेणयद्रुद्रेणापिबत्सह ॥ ७ ॥ २४ ॥

वायुः । अस्मै । उप । अमन्थत् । पिनष्टि । स्म । कुनन्नमा । केशी । विषस्य । पात्रेण । यत् । रुद्रेण । अपिबत् । सह ॥ ७ ॥ २४ ॥

केशी रश्मिभिर्युक्तः सूर्यः रुद्रेण रुद्रपुत्रेण मरुद्गणेन । यद्वा रुद्रोवायुरयमग्निरितिविग्रह-णात् । रुद्रोविद्युदग्निः तेन सह वर्तमानः विषस्य उदकनामैतत् क्रियाग्रहणंकर्तव्यमिति क-र्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थेषष्ठी विषमुदकं पात्रेण पानसाधनेन रश्मिजालेन यदा अपिबत् पिबति तदा अस्मै केशिने वायुरुपामंथत् भृशं सर्वरसं उपमथ्नाति । यद्वा अपिबत् पीतवान् भवति तदा सूर्यमंडले घनीभूतं अस्य तदुदकं वायुरुपमथ्नाति मंथनेन वैद्युताग्निना आलोड-यति । तथा कुनंनमा कुत्सितमपि भृशं नमयित्री स्वयं नमयितुमशक्या स्वयंवा माध्यमिका वाक् पिनष्टि स्म यथा अवस्तात् स्रवति तथा चूर्णीकरोति स्मेति प्रसिद्धौ कुपूर्वान्नमयतेः ल्यापि यङोचिचेति यङोलुक् याथादिनोपसर्गान्तोदात्तत्वं ॥ ७ ॥

७. जिस समय केशी रुद्र के साथ जल-पान करते हैं, उस समय वायु उस जल को हिला देते और कठिन माध्यमिकी वाक् को भंग कर देते हैं।

॥ इत्यष्टमस्य सप्तमे चतुर्विंशोवर्गः ॥ २४ ॥

उतदेवाइति सप्तर्चं नवमं सूक्तं आनुष्टुभं वैश्वदेवं भरद्वाजकश्यपगोतमात्रिविश्वामित्र-जमदग्निवसिष्ठाइति क्रमेण प्रत्यृचमृषयः । तथाचानुक्रान्तं—उतदेवाः सप्तर्षयएकर्चविश्वदे-वमिति । गतोविनियोगः ।

तत्र प्रथमा—

उतदेवाअवहितंदेवाउन्नयथापुनः ।
उतागश्चक्रुषंदेवादेवाजीवयथापुनः ॥ १ ॥

उत । देवाः । अवऽहितम् । देवाः । उत् । नयथ । पुनरिति ।
उत । आगः । चक्रुषम् । देवाः । देवाः । जीवयथ । पुनरिति ॥ १ ॥

उतापिच हे देवाः अवहितमुन्नयथ उतापिच हेदेवाः आगः अपराधं चक्रुषं कृतवन्तं मां तस्मादागसोरक्षत हे देवाः रक्षित्वा च पुनः पश्चाज्जीवयथ चिरंजीविनं कुरुत ॥ १ ॥

१. देवो, मुझ पतित को ऊपर उठाओ। मुझ अपराधी को अपराध से बचाओ। देवो, मुझे चिरजीवी करो।

द्वाविमौवातौवातआसिन्धोरापरावतः ।
दक्षंतेअन्यआवातुपरान्योवातुयद्रपः ॥ २ ॥

द्वौ । इमौ । वातौ । वातः । आ । सिन्धोः । आ । पराऽवतः । दक्षम् ।
ते । अन्यः । आ । वातु । परा । अन्यः । वातु । यत् । रपः ॥ २ ॥

इमौ दृश्यमानौ द्वौ वातौ पुरोवातः पश्चाद्वातश्च आसिन्धोः आसमुद्रात् मर्यादायामाकारः यद्वा आपरावतः समुद्रादपि योदूरदेशः तं देशमवधीकृत्य वातः गच्छतः । वा गतिगंधनयोः आदादिकः तयोर्वातयोः अन्यएकः हेस्तोतः ते तव दक्षं बलं आवातु आगमयतु अन्यश्च त्वदीयं यद्रपः पापं तत्परावातु परागमयतु ॥ २ ॥

२. समुद्रपर्यन्त—समुद्र से भी दूरवर्ती स्थान तक दो वायु बहते हैं—एक वायु तुम्हारा (स्तोता का) बलाधान करे और दूसरा तुम्हारे पाप-ध्वंस के लिए बहे।

आवातवाहिभेषजंविवातवाहियद्रपः ।
त्वंहिविश्वभेषजोदेवानांदूतईयसे ॥ ३ ॥

आ । वात । वाहि । भेषजम् । वि । वात । वाहि । यत् । रपः ।
त्वम् । हि । विश्वऽभेषजः । देवानाम् । दूतः । ईयसे ॥ ३ ॥

हे वात भेषजं सुखं व्याध्युपशमनमौषधं वा आवाहि आगमय हे वात यद्रपोस्मदीयं पापं तद्विवाहि विगमय अस्मत्तोविश्लेषय त्वं हि खलु देवानां दूतः विश्वभेषजः विश्वानि भेषजानि यस्मिन् बहुव्रीहौविश्वंसंज्ञायामिति पूर्वपदान्तोदात्तत्वं ईयसे गच्छसि ईङ्गतौ दैवादिकः श्यनोनित्वात् ञ्नित्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तत्वं हिचेति निघातप्रतिषेधः ॥ ३ ॥

३. वायु, तुम इस ओर बहकर औषध ले आओ और जो अहितकर है, उसे यहाँ से बहा ले जाओ। तुम संसार के औषध-रूप हो। तुम देव-दूत होकर आते हो।

अथ चतुर्थी—

आत्वागमंशंतातिभिरथोअरिष्टतातिभिः।
दक्षंतेभद्रमाभार्षंपरायक्ष्मंसुवामिते ॥ ४ ॥

आ। त्वा। अगमम्। शन्तातिऽभिः। अथो इति। अरिष्टतातिऽभिः।
दक्षम्। ते। भद्रम्। आ। अभार्षम्। परा। यक्ष्मम्। सुवामि। ते ॥४॥

हे स्तोतः त्वा त्वां शंतातिभिः सुखकरैः अथो अपिच अरिष्टतातिभिः अहिंसाकरैश्च रक्षणैः आगमं आगतवानस्मि शिवशमरिष्टस्यकरइति उभयत्र तातिल् प्रत्ययः लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं। अपिच भद्रं कल्याणं ते तव दक्षं बलं आभार्षं आहार्षं वायुसकाशादानैषं तथा ते तव यक्ष्मं रोगं च परासुवामि विनाशयामि ॥ ४ ॥

४. यजमान, तुम्हारे लिए सुखकर और अहिंसाकर रक्षणों के साथ मैं आया हूँ। तुम्हारे उत्तम बलाधान का कार्य भी मैंने किया है। इस समय तुम्हारे रोग को मैं दूर कर देता हूँ।

अथ पंचमी—

त्रायन्तामिहदेवास्त्रायतांमरुतांगणः।
त्रायन्तांविश्वाभूतानियथायमरपाअसत् ॥ ५ ॥

त्रायन्ताम्। इह। देवाः। त्रायताम्। मरुताम्। गणः। त्रायन्ताम्। विश्वा। भूतानि। यथा। अयम्। अरपाः। असत् ॥ ५ ॥

इहास्मिन्देशे सर्वे देवाः त्रायन्तां अस्मान्पालयन्तां तथा मरुतां गणः संघः त्रायन्तां विश्वा विश्वानि सर्वाणि अन्यानिच भूतानि भूतजातानि त्रायन्तां अस्मान् रक्षन्तु यथा अयमस्मदीयः शरीरादिः अरपाअसत पापरहितोभवति तथेत्यर्थः रपइति पापनाम नञाबहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं असत्इतिलेट्यडागमः पादपदात्पामिति निघाताभावः ॥५॥

५. इस समय देवता, मरुद्गण और चराचर रक्षा करें। यह व्यक्ति नीरोग हो।

अथ षष्ठी—

आपइद्वाउभेषजीरापोअमीवचातनीः।
आपःसर्वस्यभेषजीस्तास्तेकृण्वन्तुभेषजम् ॥ ६ ॥

तव । त्ये । इन्द्र । सख्येषु । वह्नयः । ऋतम् । मन्वानाः । वि ।
अदर्दिरुः । वलम् । यत्र । दशस्यन् । उषसः । रिणन् । अपः ।
कुत्साय । मन्मन् । अह्यः । च । दंसयः ॥ १ ॥

हे इन्द्र तव सख्येषु सखित्वेषु सत्सु त्ये ते प्रसिद्धा वह्नयो वोढारः हविषां स्तुतीनां वा अतएव ऋतं यज्ञं मन्वानाः अवबुध्यमाना अंगिरसः वलं गवामपहर्तारं एतत्संज्ञकमसुरं व्यदर्दिरुः अत्यर्थं व्यदारयन् दॄ विदारणे अस्माद्यङ्लुगन्तात् लुङि सिजभ्यस्तविदिभ्यश्चेति झेर्जुस् जुसि चेति गुणः व्यत्ययेनेत्वं । अपि च यत्र यस्मिन्काले मन्मन् मन्मनि स्तोत्रे सति कुत्साय महर्षये उषसः उषःकालान् वृत्रेणावृतत्वात् पूर्वमसत्यापान् तदपनोदनेन दशस्यन् प्रयच्छन् तथा अपो वृत्रेणावृतान्युदकानि च रिणन् तस्मान्निर्गमयन्नवर्तसि रीगतिरेषणयोः क्रैयादिकः प्वादीनां ह्रस्वत्वं तथार्णो अह्यः अहेर्वृत्रस्य च दंसयः कर्माणि विध्वस्तवानसीत्यर्थः ॥ १ ॥

१. इन्द्र, तुम्हारे लिए बन्धुत्व करने को यज्ञकर्त्ताओं ने यज्ञ-सामग्री ले आकर और यज्ञ करके बल (राक्षस) को मार डाला। उस समय स्तोत्र किया गया। तुमने कुत्स को प्रभात का आलोक दिया, जल को छोड़ा और वृत्र के सारे कर्मों को ध्वस्त किया।

अथ द्वितीया—

अवासृजःप्रस्वःश्वञ्चयोगिरीनुदाजउस्राअपिबोमधुप्रियम् ।
अवर्धयोवनिनोअस्यदंससाशुशोचसूर्यऋतजातयागिरा ॥ २ ॥

अव । असृजः । प्रऽस्वः । श्वञ्चयः । गिरीन् । उत् । आजः ।
उस्राः । अपिबः । मधु । प्रियम् । अवर्धयः । वनिनः । अस्य ।
दंससा । शुशोच । सूर्यः । ऋतऽजातया । गिरा ॥ २ ॥

हे इन्द्र प्रस्वः प्रसवितॄर्जन्मवत्त्वेनभूता अपः अवासृजः आवरकान्मेघादधः पातितवानसि तथा गिरीन् पर्वतान् वज्रेण गोमतो बिलस्य पिधानाय निहितान् श्वञ्चयः अभैत्सीरित्यर्थः श्वचि गतौ अस्माण्ण्यन्ताल्लङि बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेपीत्यडभावः समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशा वक्तव्या इति वचनात्पूर्वपदस्यासमानवाक्यगतत्वेनास्य तिङ्ङतिङ इति निघाताभावः तथा वलासुरेण बिले निहिता उस्रा गाः पर्वतभेदनानन्तरं उदाजः उदगमयः ततः पयोदध्यादिकं प्रियमनुकूलं मधु मधुरं हविः अपिबः पीतवानसि यद्वा अयणसाधनात्तु वस्तु गोभ्याम-

वासु यजमानैः प्रियमभीष्टं मधु सोमात्मकं अपिबः पिबसि तथा वनिनः वनसंबन्धात् वृक्षा-न् यद्वा वनमित्युदकनाम तद्युक्तात् समुद्रात् अवर्धयः वृष्टिप्रदानेन वर्धयसि ऋतजातया ऋतं यज्ञं तदर्थं जातं जन्म यस्याः तया गिरा वेदात्मिकया वाचा स्तूयमानस्येन्द्रस्य दंससा कर्मणा आवृण्वता वृत्रादेरपि नोदनात्मकेन सूर्यः शुशोच नभसि प्रदिदीपे यद्वा ऋतजातया गिरेति सूर्यस्यैव विशेषणं त्रयीरूपया वाचा प्रदीप्यतइत्यर्थः ऋग्भिः पूर्वाह्णेदिविदेवईयते इत्यादिकं तैत्तिरीयकमन्त्रानुसंधेयं। शुशोचेत्यस्य पदात्परत्वेपि पादादित्वादपादादाविति पर्यु-दासस्यानुवृत्तेर्निघाताभावः ॥ २ ॥

२. इन्द्र, तुमने जननी के समान जल को छोड़ा है, पर्वतों को विचलित किया है। गायों को हाँककर ले गये, मीठा सोम पिया और जल से वृक्षों को वृष्टि के द्वारा वर्द्धित किया। यज्ञोपयोगी स्तुति-वचनों से इन्द्र की स्तुति हुई। इन्द्र के कर्म से सूर्य दीप्तिशाली हुए।

विसूर्यो॒मध्ये॑अमुच॒द्रथं॒दि॒वोवि॒दद्दा॒साय॑प्रति॒मान॒मार्यः॑।
दृ॒ळ्हानि॒पिप्रो॒रसु॑रस्यमा॒यिन॒इन्द्रो॒व्या॑स्यच्चकृ॒वाँऋ॒जिश्व॑ना॥३॥

वि। सूर्यः॑। मध्ये॑। अ॒मु॒च॒त्। रथ॑म्। दि॒वः। वि॒दत्। दा॒साय॑।
प्र॒ति॒ऽमान॑म्। आर्यः॑। दृ॒ळ्हानि॑। पिप्रोः॑। असु॑रस्य। मा॒यिनः॑।
इन्द्रः॑। वि। आ॒स्य॒त्। च॒कृ॒ऽवान्। ऋ॒जिश्व॑ना ॥ ३ ॥

दिवः द्युलोकस्य मध्ये सूर्यः आदित्यः रथं प्रस्थानाय व्यमुचत् विमुक्तवान् मुचेर्लुङि लृ-दित्वाच्चेरङादेशः। कदेतदितिचेदुच्यते यदा आर्यः अभिगन्तेन्द्रः दासायोपक्षपयित्रे वृत्रादये प्रतिमानं प्रतिकृतिं प्रतीकारं विदत् वेत्ति जानाति अलभत वा। अपिच मायिनः मायाविनः मायाशब्दस्य व्रीह्यादिषुपाठात् व्रीह्यादिभ्यश्चेति इनिप्रत्ययः पिप्रोः एतन्नाम्नोसुरस्य दृळ्हानि दृढानि स्थि-राणि पुराणि बलानि वा ऋजिश्वना राजर्षिणा चकृवान् सख्यं कुर्वन् इन्द्रोव्यास्यत् व्यक्षिपत् विविधमाक्षिप्तवान् व्यनीनशदित्यर्थः। असुक्षेपणे ॥ ३ ॥

३. आकाश में सूर्य ने अपने रथ को चला दिया। उन्होंने देखा कि आर्य लोग दासों से पराजित नहीं होते। इन्द्र ने ऋजिश्वा के साथ बन्धुता करके पिप्रु नामक मायावी असुर के बल-वीर्य को नष्ट कर दिया।

अथ चतुर्थी—

अना॑धृष्टानिधृषि॒तोव्या॑स्यन्नि॒धीँरदे॑वाँअमृणद॒यास्यः॑।
मा॒सेव॒सूर्यो॒वसु॒पुर्य॒माद॑देगृणा॒नःशत्रूँ॑रशृणाद्वि॒रुक्म॑ता ॥ ४ ॥

अनाधृष्टानि । धृषितः । वि । आस्यत् । निऽधीन् । अदेवान् ।
अमृणत् । अयास्यः । मासाऽइव । सूर्यः । वसु । पुर्यम् । आ ।
ददे । गृणानः । शत्रून् । अशृणात् । विरुक्मता ॥ ४ ॥

धृषितः शत्रूणां धर्षयिता प्रगल्भइन्द्रः अनाधृष्टानि इतःपूर्वं शत्रुभिरधृष्टान्यबाधितानि असुरबलानि व्यास्यत् व्याक्षिपत् यद्वा अयास्यः अयासनीयः चालयितुमशक्यः यद्वा अयास्योऽङ्गिराः स्तोतृवाचिना शब्देन स्तुत्योऽभ्यपते अयास्येन ऋषिणा स्तुत्यइन्द्रः निधीन् असुरैर्निहितान् धनसमूहान् यद्वा निधातॄन् नितरां बलानां धारयितॄन् अदेवान् देवविरोधिनोऽसुरानमृणत् अहिंसीत् मृणहिंसायां तौदादिकः । अपिच सूर्योमासेव मासेनेव षष्ठ्यास्थाने विना मासशब्दस्य मास्भावः यथा मासविशेषेण भौमान् रसानादत्ते तथा पुर्यं असुराणां पुरिभवं भवेछन्दसीतियत् हलिचेति दीर्घस्य नभकुर्छुरामिति प्रतिषेधः यतोनावइत्याद्युदात्तत्वं ईदृशं वसु धनं आददे आदत्ते स्म आङोदोनास्यविहरणइत्यात्मनेपदं तथा गृणानः स्तोतृभिः स्तूयमानः सन् व्यत्ययेन कर्मणि कर्तृप्रत्ययः शत्रून् शातयितॄन् असुरान् विरुक्मता विरोचमानेन वज्रेण अशृणात् अहिंसीत् ॥ ४ ॥

४. दुर्धर्ष इन्द्र ने दुर्धर्ष शत्रु-सेना को नष्ट कर डाला। उन्होंने देव-शून्यों की सम्पत्ति को ध्वस्त कर डाला। जैसे सूर्य मास-विशेष में भूमि-रस को खींचते हैं, वैसे ही उन्होंने शत्रु-पुरी-स्थित धन को हर लिया। स्तोत्र ग्रहण करते-करते उन्होंने प्रदीप्त अस्त्र के द्वारा शत्रु-निपात किया।

अथ पंचमी—

अयुद्धसेनोविभ्वाविभिन्दतादाशद्वृत्रहातुज्यानितेजते ।
इन्द्रस्यवज्रादबिभेदभिश्नथःप्राक्रामच्छुन्ध्यूरजहादुषाअनः॥५॥

अयुद्धऽसेनः । विभ्वा । विऽभिन्दता । दाशत् । वृत्रऽहा ।
तुज्यानि । तेजते । इन्द्रस्य । वज्रात् । अबिभेत् । अभिऽश्नथः ।
प्र । अक्रामत् । शुन्ध्यूः । अजहात् । उषाः । अनः ॥ ५ ॥

विभ्वा विभुना व्याप्तेन विभिन्दता विदारयता एवंविधेनापि परकीयबलेन अयुद्धसेनः अप्रहतसेनः यद्वा विभ्वा विभुर्व्याप्तः विभिन्दता शत्रुबलानि विदारयता वज्रेण वृत्रहा वृत्रंहतवान् एवंविधइन्द्रः दाशत् दाशति स्तोतृभ्योधनं प्रयच्छति दाशृदाने लेट्यडागमः तथा तुज्यानि मे-

र्याणि शत्रुबलानि वेव्यते अनूकरोति अलीकरोति विजनिशाने। यद्वा शत्रून्यति येषां प्यायुधानि वेव्यते निस्यति तीक्ष्णीकरोति ईदृशस्येन्द्रस्य असिभ्यः अभितोऽहिंसकात् वज्रात् सर्वं शत्रुबलं अबिभेत् भीतिं प्रापोत् एवमसुरेभ्यिन्द्रेण निरस्तेषु शुन्ध्युः शोधयिता आदित्यः पाकामत् प्र- गत्यकाशनाय गन्तुं प्रकान्तवान् उषाः उषोदेवता च अनः स्वकीयं शकटं रथं अजहात् ग- न्तुं पर्यत्यजत् ओहाक् त्यागे ॥ ५ ॥

५. इन्द्र-सेना के साथ कोई युद्ध नहीं कर सकता। वह सर्वगन्ता और विदारक वज्र के द्वारा वृत्र-निपात करके आयुध पर शान चढ़ाते हैं। विदारक इन्द्र-वज्र से शत्रु लोग डरें। सर्व-शोधक इन्द्र चलने लगे। उषा ने अपना शकट चला दिया।

एता त्या ते श्रुत्यानि केवला यदेक एकमकृणोरयज्ञम्।
मासां विधानमदधा अधि द्यवि त्वया विभिन्नं भरति प्रधिं पिता॥६॥२६॥

एता। त्या। ते। श्रुत्यानि। केवला। यत्। एकः। एकम्। अकृणोः। अयज्ञम्। मासाम्। विऽधानम्। अदधाः। अधि। द्यवि। त्वया। विऽभिन्नम्। भरति। प्रऽधिम्। पिता॥ ६ ॥ २६ ॥

हे इन्द्र त्या तानि ते तव त्वदीयानि वीर्यकर्माणि एता एतान्येव केवला केवलानि श्रुत्यानि श्रोतव्यानि स्तुत्यर्हाणि नान्यदीयानि। कानि पुनस्तानि एकः असहायस्त्वं एकं प्रधानभूतं अयज्ञं यज्ञरहितं असुरं अकृणोः अहिंसीरिति यत् एतदेकं कर्म कृवि हिंसाकर- णयोः अत्र हिंसार्थः इदितान्नुम् धिन्विकृण्व्योरच्चेत्युप्रत्ययः अकारान्तादेशश्च तस्य लो- पे सति स्थानिवद्भावात् लघूपधगुणाभावः। तथा मासां मासानां पद्दन्नित्यादिना मासशब्दस्य मास्भावः छन्दसि ऋदिदमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वं मासानां विधानं विधातारं कर्तारं सूर्यं अधि द्यवि द्युलोके उपरि अदधाः अधारयः विपूर्वाद्दधातेः कृत्यल्युटो बहुलमिति कर्तरि ल्युट् इदमपरं कर्म तथा पिता पालको द्युलोकः विभिन्नं विदारितं वृत्रासुरेण भग्नं प्रधिं रथचक्रस्य पार्श्वं पार्श्व- फलके प्रधीत्युच्यते ईदृशं सूर्यरथसंबन्धिनं प्रधिं अन्यैः धारयितुमशक्यं त्वयैव भरति धारयति इदमपरं कर्म एवंप्रभृतीनि त्वयाकृतानि कर्माणि परेषामसाधारणानि सर्वदा स्तो- तव्यानीत्यर्थः ॥ ६ ॥

६. इन्द्र, यह सब वीरत्व का कार्य तुम्हारा ही सुना जाता है। अकेले ही तुमने यज्ञ-विघ्न-कर्त्ता और प्रधान असुर को मारा था। तुमने आकाश के ऊपर चन्द्रमा के आने-जाने की व्यवस्था की है। जिस समय वृत्र सूर्य के रथ-चक्र को भंग करता है, उस समय सबके पिता द्युलोक, तुम्हारे ही द्वारा उस चक्र को धारण कराते हैं।

सूर्यरश्मिरिति षळृचं एकादशं सूक्तं [illegible] विश्वावसुर्नाम गंधर्व ऋषिः तत्र पूर्वेण तृचेन सवितारं स्तुतवान् उत्तरेण त्वात्मानं अतः प्रथमतृचस्य सविता देवता द्वितीयस्य गंधर्वः। तथाचानुक्रान्तं—सूर्यरश्मिर्देवगंधर्वोविश्वावसुरात्मानमस्तौत् पूर्वार्धे सवितारमिति। गतोविनियोगः।

तत्र प्रथमा—

सूर्यरश्मिर्हरिकेशःपुरस्तात्सविताज्योतिरुदयाँअजस्रम् ।
तस्यपूषाप्रसवेयातिविद्वान्त्संपश्यन्विश्वाभुवनानिगोपाः ॥ १ ॥

सूर्यऽरश्मिः । हरिऽकेशः । पुरस्तात् । सविता । ज्योतिः । उत् ।
अयान् । अजस्रम् । तस्य । पूषा । प्रऽसवे । याति । विद्वान् ।
सम्ऽपश्यन् । विश्वा । भुवनानि । गोपाः ॥ १ ॥

सूर्यरश्मिः उषसः प्रादुर्भावानन्तरं सूर्यस्योदयात्पूर्वं यः कालः तस्य कालस्याभिमानीदेवः सवितेत्युच्यते सूर्यरश्मिः सूर्यस्य सर्वस्य प्रेरकस्यादित्यस्य रश्मिरेव रश्मिर्यस्य तथोक्तः हरिकेशः हरयोहरणशीलाहरितवर्णावा केशस्थानीयाः प्रकाशमानावा दीप्तयोयस्य ईदृशः सविता सर्वस्य प्रेरकोदेवः पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि अजस्रं अनवरतं ज्योतिस्तेजः उदयान् उदयाति उद्गमयति यातेरन्तर्भावितण्यर्थाच्छान्दसोलङ् व्यत्ययेन बहुवचनं संहितायां दीर्घादटिसमानपादइति नकारस्य रुत्वं आतोटिनित्यमिति सानुनासिकआकारः। यस्य सवितुःप्रसवे प्रेरणे अनुज्ञायां सत्यां विद्वान् जानन् गोपाः गोपायिता रक्षिता पूषा पोषकोदेवआदित्योयाति प्रगच्छति गच्छति किंकुर्वन् विश्वा विश्वानि सर्वाणि भुवनानि भूतजातानि संपश्यन् सम्यक् प्रकाशयन् ॥ १ ॥

१. सविता (सूर्योदय के प्रथम काल के अभिमानी देवता) देव सूर्य-किरणवाले और उज्ज्वल केशवाले हैं। वे पूर्व की ओर क्रमागत आलोक का उदय किया करते हैं। उनका जन्म होने पर पूषा अग्रसर होते हैं। वे ज्ञानी हैं। वे सारे संसार को देखते और बचाते हैं।

अथ द्वितीया—

नृचक्षाएषदिवोमध्यआस्तआपप्रिवान्रोदसीअन्तरिक्षम् ।
सविश्वाचीरभिचष्टेघृताचीरन्तरापूर्वमपरंचकेतुम् ॥ २ ॥

नृऽचक्षाः । एषः । दिवः । मध्ये । आस्ते । आपप्रिऽवान् ।
रोदसी इति । अन्तरिक्षम् । सः । विश्वाचीः । अभि । चष्टे ।
घृताचीः । अन्तरा । पूर्वम् । अपरम् । च । केतुम् ॥ २ ॥

नृचक्षाः नृन् मनुष्यान् पश्यन् यद्वा नृभिः नेतृभीरश्मिभिः प्रकाशमानः एषसविता देवः द्युलोकस्य मध्ये आस्ते निषीदति किंकुर्वन् रोदसी द्यावापृथिव्यौ अन्तरिक्षं च आपप्रिवान् स्वतेजसा आपूरयन् प्रापूरणे अस्माच्छान्दसोलिट् क्वसुश्चेतितस्य क्वसुरादेशः वस्वेकाजाद्घसां मितीड़ागमः सदेवोविश्वाचीर्विश्वमंचतीः सर्वव्यापिनीः प्राच्यादिमहादिशोभिचष्टे प्रकाशयति तथा घृताचीर्घृतं दीर्घं रूपं अंचन्तीः आग्नेयादिविदिशश्च प्रकाशयति अंचतेः क्विन्नन्तात् अंचतेश्चोपसंख्यानमिति ङीप् ततोभसंज्ञायामचइत्याकारलोपे चाविति दीर्घत्वं उदात्तनिवृत्तिस्वरेणङीपउदात्तत्वे प्राप्ते चाविति पूर्वस्याचउदात्तत्वं । तथा पूर्वं पूर्वभागं केतुं प्रज्ञापनीयं अपरं पृष्ठभागं च अन्तरा अन्तरालं च अभिचष्टे प्रकाशयति ॥ २ ॥

२. ये मनुष्य के प्रति कृपादृष्टि करके आकाश के बीच में रहते और द्यावापृथिवी तथा मध्यस्थित आकाश को आलोक से पूर्ण करते हैं। वे सारी दिशाओं और कोनों को प्रकाशित करते हैं। वे पूर्व भाग, परभाग, मध्य भाग और प्रान्त भाग को प्रकाशित करते हैं।

रायोबुध्नःसंगमनोवसूनांविश्वारूपाभिचष्टेशचीभिः ।
देवइवसवितासत्यधर्मेन्द्रोनतस्थौसमरेधनानाम् ॥ ३ ॥

रायः । बुध्नः । सम्ऽगमनः । वसूनाम् । विश्वा । रूपा । अभि ।
चष्टे । शचीभिः । देवःऽइव । सविता । सत्यऽधर्मा । इन्द्रः ।
न । तस्थौ । सम्ऽअरे । धनानाम् ॥ ३ ॥

रायोधनस्य बुध्नः बन्धकः मूलभूतोवा बुधिदमित्यादिना रेशब्दात्षष्ठ्यन्तेरुदात्तत्वं तथा वसूनां धनानां संगमनः संगमयिता प्रापयिता ईदृशः सविता शचीभिः दीप्तिभिः विश्वारूपा सर्वाणि रूपाणि निरूपणीयानि पदार्थजातानि अभिचष्टे अभिपश्यति प्रकाशयति । अपिच देवइवायंसविता सत्यधर्मा सत्यमवितथं धर्मं धारणं धारणहेतुभूतं कर्म वा यस्य तादृशोभवति तथा इन्द्रो न इन्द्रइव धनानां समरे संग्रामे सम्यक् प्रापणे तस्थौ अयं सविता उपयुक्तः सन् तिष्ठति ॥ ३ ॥

३. सूर्यदेव धन के मूल-रूप हैं, सम्पत्ति के मिलन-स्थान हैं। वे अपनी क्षमता से द्रष्टव्य पदार्थ को प्रकाशित करते हैं। सविता देवता के समान वे जो कुछ करते हैं, वह सफल होता है। जहाँ सारा धन एकत्र मिलता है; वहाँ वे इन्द्र के समान वर्त्तमान हुए थे।

अथ चतुर्थी—

विश्वावसुं सोम गन्धर्वमापो ददृशुषीस्तदृतेना व्यायन् ।
तदन्ववैदिन्द्रो रारहाण आसां परि सूर्यस्य परिधीँरपश्यत् ॥ ४ ॥

विश्वऽवसुम् । सोम । गन्धर्वम् । आपः । ददृशुषीः । तत् ।
ऋतेन । वि । आयन् । तत् । अनुऽअवैत् । इन्द्रः । ररहाणः ।
आसाम् । परि । सूर्यस्य । परिऽधीन् । अपश्यत् ॥ ४ ॥

हे सोम त्वया सहितं गंधर्वं गौरूपं गोशब्दं धारयन्तं विश्वावसुं एतत्संज्ञं गां चच-रन्तं यच्छब्दश्रुतेर्यच्छब्दाध्याहारः यदापोवसतीवर्यास्त्याः ददृशुषीः ददृवत्यः दृशेर्लिटः क-सुः उगितश्चेति ङीप् वसोःसंप्रसारणमिति संप्रसारणं जसि वाछन्दसीति पूर्वसवर्णदीर्घः तत्तदानीं ऋतेन यज्ञेन हेतुना व्यायन् विविधमगच्छन् यद्गमनाः तद्गमनमासामपां ररहा-णः गमयिता इन्द्रः अन्ववैत् अनुबुध्यत बुध्वा च कुत्र यज्ञः प्रवृत्त इति सूर्यस्य परिधीन् प-रितोधीयमानान् प्राच्यादिदिग्भागान् पर्यपश्यत् परितोदृष्टवान् ॥ ४ ॥

४. सोम, जिस समय सम्मित जल ने विश्वावसु गन्धर्व को देखा, उस समय, पुण्य-कर्म-प्रभाव से वह विलक्षण रीति से, निकला। जल-प्रेरक इन्द्र उक्त वृत्तान्त को जान गये हैं। उन्होंने चारों ओर सूर्यमण्डल का निरीक्षण किया।

अथ पंचमी—

विश्वावसुरभि तन्नो गृणातु दिव्यो गन्धर्वो रजसो विमानः ।
यद्वा घा सत्यमुत यन्न विद्म धियो हिन्वानो धिय इन्नो अव्याः ॥ ५ ॥

विश्वऽवसुः । अभि । तत् । नः । गृणातु । दिव्यः । गन्धर्वः ।
रजसः । विऽमानः । यत् । वा । घ । सत्यम् । उत । यत् । न ।
विद्म । धियः । हिन्वानः । धियः । इत् । नः । अव्याः ॥ ५ ॥

विश्वावसुर्गंधर्वः नोऽस्माकं तदभिगृणातु अभिमुखं ब्रवीतु गृशब्दे क्र्यादिकः प्वादि-त्वात् ह्रस्वः कीदृशः दिव्यः दिविभवः तथा रजसः उदकस्य विमानो निर्माता किंपुनस्तद् यद्वाघ यच्चखलु सत्यं अवितथं यथार्थफलं कर्मजातं उतवाप्यथार्थे यच्च न विद्म न जा-

नीमः तदुभयं नवीत्विर्यः ऋचितुनुघेत्यादिना घशब्दस्य सांहितिकोदीर्घः । शिष्टः पादः प्र- त्यक्षकृतः । हे विश्वावसो धियः कर्माणि हिन्वानः सोमेन प्रवर्धयन् हिनवो बुद्धीच यद्वा धियः स्तुतीः हिन्वानः प्रायुषन् नोऽस्माकं धियइव कर्माण्येव बुद्धीरेव वा अव्याः रक्ष ॥ ५ ॥

५. देवलोकवासी और जल के सृष्टि-कर्ता गन्धर्व विश्वावसु यह सब विषय हमें बतावें। जो यथार्थ और जो हमें अज्ञात है, उसमें वे हमारी चिन्ता को प्रवर्त्तित करें। हमारी बुद्धि की रक्षा करें।

सस्निमविन्दच्चरणेनदीनामपावृणोद्दुरोअश्मव्रजानाम् ।
प्रासांगन्धर्वोअमृतानिवोचदिन्द्रोदक्षंपरिजानादहीनाम् ॥६॥२७॥

सस्निम् । अविन्दत् । चरणे । नदीनाम् । अप । अवृणोत् । दुरः ।
अश्मऽव्रजानाम् । प्र । आसाम् । गन्धर्वः । अमृतानि । वोचत् ।
इन्द्रः । दक्षम् । परि । जानात् । अहीनाम् ॥ ६ ॥ २७ ॥

सस्निं शस्निः संस्नातं प्रकर्षेण सर्वस्य जगतः स्नापयितारं मेघं व्याप्नोते आदृगमह- नहति किन्नस्यय: लिङ्भावात् द्विर्वचनं नदीनां शब्दकारिणीनां अपां चरणे संचरणस्थाने अन्तरिक्षे अविन्दत् इन्द्रोऽलभत लब्ध्वाच अश्मव्रजानां अश्मा व्याप्तोमेघः तत्रव्रजन्तीनां यद्वा मेघोनवोगोष्ठं निवासस्थानं यासां तादृशीनां अपां दुरः द्वाराणि मेघान्निर्गमनप्रदेशान् अ- पावृणोत् अपावृतवान् यद्वा अश्मसु शिलासु व्रजन्तीनां गच्छन्तीनां व्याप्तगमनानां वा नदीनां गंगायमुनादीनां चरणे संचरणे प्रवहणे निमित्तभूते सति तदर्थमिन्द्रः सस्निं मेघं अविंदत् अलभत लब्ध्वाच अन्तर्गतानामपां निर्गमसाधनानि मेघस्य दुरः द्वाराणि अपावृणोदपावृत- वान् तथासांनदीनां अमृतान्यमरणसाधकान्युदकानि गंधर्वोगोर्मेघस्य धर्ता विश्वावसुरूपेण वर्तमानइन्द्रः प्रावोचत् प्राब्रवीति यद्वोद्धुमनुजानाति तथा दक्षं दक्षत्युदकं प्रयच्छतीति दक्षोवर्ष- यत्समर्थोमेघः तादृशं मेघमहीनां मेघानां मध्ये परिजानात् परितः सर्वतोजानाति ज्ञाअवबोधने लेट्यडागमः ज्ञाजनोर्जेति जादेशः ॥ ६ ॥

६. नदियों के चरण-देश में इन्द्र ने एक मेघ को देखा। उन्होंने प्रस्तरमय द्वार का उद्घाटन कर दिया। गन्धर्व ने इन सारी नदियों के जल की बात कही। इन्द्र भली भाँति मेघों का बल जानते हैं।

॥ इत्यष्टमस्य षष्ठे सप्तविंशोवर्गः ॥ २७ ॥

अग्नेतवेति षळृचं द्वादशं सूक्तं पावकगुणविशिष्टोऽग्निर्ऋषिः शुद्धाग्निर्देवता आद्याविष्टा- रपंक्तिः अष्टकद्विद्वादशाष्टकवती अथ तिस्रः सतोबृहत्यः अयुजोऽष्टाकाविति लक्षणोपेताः

इत्यम्नुपरिष्टाज्ज्योतिः पङ्क्तिस्त्रिष्टुप् । तथा चानुक्रान्तं—अग्ने तवाग्निः पावक आग्नेयं विष्टारपंक्ति-स्त्रिस्रः सर्वो बृहत्य उपरिष्टाज्ज्योतिरिति । महाव्रते आग्निमारुतशस्त्रे इदं सूक्तं स्तोत्रियानुरूपार्थं । तथैव पंचमारण्यके सूत्रितं ।

तत्र प्रथमा—

अग्ने॒तव॒श्रवो॒वयो॒महि॑भ्राजन्ते अ॒र्चयो॑विभावसो ।
बृह॑द्भानो॒शव॑सा॒वाज॑मु॒क्थ्यं१॒दधा॑सिदा॒शुषे॑कवे ॥ १ ॥

अग्ने॑ । तव॑ । श्रवः॑ । वयः॑ । महि॑ । भ्रा॒ज॒न्ते॒ । अ॒र्चयः॑ ।
वि॒भा॒व॒सो॒ इति॑ विभाऽवसो । बृह॑द्भानो॒ इति॒ बृह॑त्ऽभानो ।
शव॑सा । वाज॑म् । उ॒क्थ्य॑म् । दधा॑सि । दा॒शुषे॑ । क॒वे॒ ॥ १ ॥

हे अग्ने तव वयोवं श्रवः श्रवणीयं प्रशस्यं हविरात्मकस्य यस्य मंत्रसंस्कृतत्वेन प्रशस्त-त्वात् अन्नेषु मध्ये तवैवान्नं श्रेष्ठमित्यर्थः हे विभावसो विशिष्टदीप्तिर्विभा सैव वसु धनं यस्य तादृशाग्ने अर्चयः दीप्तयः महि महत् बहुलं भ्राजन्ते भ्राजृदीप्तौ अनुदात्तेत् औणादिकः हे बृ-हद्भानो प्रौढदीप्ते कवे क्रान्तदर्शिन्नग्ने एवं महानुभावस्त्वं शवसा बलेनोपेतं उक्थ्यं प्रशस्यं यद्वा उक्थोपेतः स्तोत्रार्हं वाजमन्नं दाशुषे हवींषि दत्तवते यजमानाय दधासि ददासि प्रयच्छसि ॥१॥

१. अग्नि, तुम्हारे पास प्रशंसनीय अन्न है। तुम्हारी ज्वालायें विचित्र दीप्ति पाती हैं। दीप्ति ही तुम्हारी सम्पत्ति है। तुम्हारी दीप्ति प्रकाण्ड है। तुम क्रिया-कुशल हो। तुम दाता को उत्तम अन्न और बल देते हो।

अथ द्वितीया—

पा॒व॒कव॑र्चाःशु॒क्रव॑र्चा॒अनू॑नवर्चा॒उदि॑यर्षिभा॒नुना॑ ।
पु॒त्रोमा॒तरा॑वि॒चर॒न्नुपा॑वसिपृ॒णक्षि॒रोद॑सीउ॒भे ॥ २ ॥

पा॒व॒कऽव॑र्चाः । शु॒क्रऽव॑र्चाः । अनू॑नऽवर्चाः । उत् । इ॒य॒र्षि॒ ।
भा॒नुना॑ । पु॒त्रः । मा॒तरा॑ । वि॒ऽचर॑न् । उप॑ । अ॒व॒सि॒ ।
पृ॒णक्षि॑ । रोद॑सी॒ इति॑ । उ॒भे इति॑ ॥ २ ॥

पावकवर्चाः शोधकदीप्तिः शुक्रवर्चाः निर्मलतेजस्कः अनूनवर्चाः संपूर्णतेजस्कः हे अग्ने ईदृशस्त्वं भानुना तेजसा उदियर्षि उद्गच्छसि ऋगतौ जौहोत्यादिकः अर्तिपिपर्त्योश्चेत्यभ्यासस्येत्वं। स त्वं पुत्रः सन् मातरा मातृभूते अरण्यौ विचरन् यागावसाने विशेषेण गच्छन् उपावसि उपगम्यान्यजमानान् रक्षसि तथा उभे रोदसी द्यावापृथिव्यौ पृणक्षि संयोजयसि हविषा द्युलोकं वृष्ट्या इमं लोकं च पूरयसीत्यर्थः पृची संपर्के रौधादिकः ॥ २ ॥

२. अग्नि, जिस समय तुम दीप्ति के साथ उदित होते हो, उस समय तुम्हारा तेज सबको विशुद्ध करता है—वे शुक्लवर्ण धारण करके बृहत् हो जाते हैं। अग्नि, तुम द्यावापृथिवी को छूते हो। तुम पुत्र हो, वे माता हैं। इसी लिए तुम क्रीड़ा करते हुए उनका आलिङ्गन करते हो।

ऊर्जोनपाज्जातवेदःसुशस्तिभिर्मन्दस्वधीतिभिर्हितः।
त्वेइषःसंदधुर्भूरिवर्पसश्चित्रोतयोवामजाताः॥ ३ ॥

ऊर्जः। नपात्। जातऽवेदः। सुशस्तिऽभिः। मन्दस्व।
धीतिऽभिः। हितः। त्वे इति। इषः। सम्। दधुः।
भूरिऽवर्पसः। चित्रऽऊतयः। वामऽजाताः॥ ३ ॥

हे ऊर्जोनपात् ऊर्जो बलस्य पार्थिवस्य अरण्यादेः पुत्र हे जातवेदः जातानां वेदितरग्ने सुशस्तिभिः अस्माभिः क्रियमाणैः मन्दस्व मोदस्व तथा धीतिभिः कर्मभिः अस्माभिः क्रियमाणैः अग्निहोत्रादिभिः कर्मभिः हितः सुहितः तृप्तो भव। अपि च भूरिवर्पसः वर्पइति रूपनाम बहुविधरूपाः चित्रोतयः चित्रा विचित्रा ऊतिः तृप्तिर्यासां तास्तथोक्ताः वामजाताः वामं वननीयं जातं जन्म यासां तादृशीः इषोऽन्नानि हविर्लक्षणानि त्वे त्वय्येव सन्दधुः संदधति सम्यक्जुह्वति यजमानाः। यद्वा भूरिवर्पस इत्यादिकं कर्तृविशेषणं तदानीं चित्रोतयः इत्यस्य विचित्ररक्षा इति योज्यं ॥ ३ ॥

३. तेज के पुत्र ज्ञानी अग्नि, उत्तम स्तोत्र के पठन के साथ तुम्हें स्थापित किया गया है। आनन्द करो। तुम्हारे ही ऊपर नानाविध और नाना रूपों की यज्ञ-सामग्री हुत हुई है।

इरज्यन्नग्नेप्रथयस्वजन्तुभिरस्मेरायोअमर्त्य।
सदर्शतस्यवपुषोविराजसिपृणक्षिसानसिंक्रतुम्॥ ४ ॥

इरज्यन् । अग्ने । प्रथयस्व । जन्तुऽभिः । अस्मे इति ।
रायः । अमर्त्य । सः । दर्शतस्य । वपुषः । वि ।
राजसि । पृणक्षि । सानसिम् । क्रतुम् ॥ ४ ॥

हे अग्ने जन्तुभिः जातैः शत्रुभिः सह इरज्यन् ईर्ष्यन् स्पर्धां कुर्वन् इरज् ईर्ष्यायां कण्ड्वादिः यद्वा इरज्यतिरैश्वर्यकर्मा जन्तुभिर्जायमानैः आत्मीयैस्तेजोभिः इरज्यन् ईश्वरो भवन् हे अमर्त्य मरणरहिताग्ने अस्मे अस्माकं सुपां सुलुगिति षष्ठ्याः शेआदेशः रायो धनानि प्रथयस्व विस्तारय रयिशब्दात् शसः स्थाने व्यत्ययेन जस् शसो वा व्यत्ययेन ऊडिदमिति विभक्त्युदात्तत्वं नञिपदे सत्वं दर्शतस्य दर्शनीयस्य वपुषः तेजोमयस्य शरीरस्य विराजसि तृतीयार्थे षष्ठी वा ईदृशेन शरीरेण विशेषेण दीप्यसे यद्वा राजतिरैश्वर्यकर्मा वपुरिति च रूपनाम दर्शनीयेन रूपेण विराजसि विशेषेण ईशिषे अतएव सानसिं संभजनीयं क्रतुं कर्म पृणक्षि अस्माभिः संपर्चयसि फलेन वा संयोजयसि ॥ ४ ॥

४. अमर अग्नि, नवोत्पन्न किरण-मण्डल से सुशोभित होकर हमारे पास धन-विस्तार करो। तुम सुन्दर मूर्ति से विभूषित हुए हो। तुम सर्वफलद यज्ञ का स्पर्श करते हो।

इष्कर्तारमध्वरस्य प्रचेतसं क्षयन्तं राधसो महः ।
रातिं वामस्य सुभगां महीमिषं दधासि सानसिं रयिम् ॥ ५ ॥

इष्कर्तारम् । अध्वरस्य । प्रऽचेतसम् । क्षयन्तम् । राधसः ।
महः । रातिम् । वामस्य । सुऽभगाम् । महीम् ।
इषम् । दधासि । सानसिम् । रयिम् ॥ ५ ॥

इष्कर्तारं निष्कर्तारं छान्दसो वर्णलोपः अध्वरस्य यज्ञस्य निष्कर्तारं संस्कर्तारं प्रचेतसं प्रकृष्टज्ञानं महो महतो राधसो धनस्य क्षयन्तं ईश्वरं क्षयतिरैश्वर्यकर्मा वामस्य वननीयस्य धनस्य रातिं दातारं रातेः कर्तरि क्तिच् ईदृशं त्वा स्तुम इति शेषः सत्वं सुभगां सौभाग्योपेतां महीं महतीं इषमन्नं सानसिं संभजनीयं रयिं धनं च दधासि स्तोतृभ्यो ददासि ॥ ५ ॥

५. अग्नि, तुम यज्ञ के शोभा-सम्पादक, ज्ञानी, प्रचुर अन्नदाता और उत्तमोत्तम वस्तुओं के समर्पक हो। तुम्हारा हम स्तोत्र करते हैं। अतीव सुन्दर और प्रचुर अन्न दो तथा सर्व-फलोत्पादक धन दो।

अथ षष्ठी—

ऋतावानंमहिषंविश्वदर्शतमग्निंसुम्नायदधिरेपुरोजनाः।
श्रुत्कर्णंसप्रथस्तमंत्वागिरादैव्यंमानुषायुगा ॥ ६ ॥ २८ ॥

ऋतऽवानम् । महिषम् । विश्वऽदर्शतम् । अग्निम् । सुम्नाय ।
दधिरे । पुरः । जनाः । श्रुत्ऽकर्णम् । सप्रथःऽतमम् ।
त्वा । गिरा । दैव्यम् । मानुषा । युगा ॥ ६ ॥ २८ ॥

ऋतावानं सत्यवन्तं यज्ञवन्तं वा छन्दसीवनिपाविति मत्वर्थीयोवनिप् महिषं महान्तं पूज्यं वा विश्वदर्शतं विश्वैः सर्वैर्दर्शनीयं यद्वा विश्वं दर्शनं यस्य बहुव्रीहौविश्वंसंज्ञायामिति पूर्वपदान्तोदात्तत्वं ईदृशमग्निं सुम्नाय सुखार्थं जनाः ऋत्विग्यजमानरूपाः पुरोदधिरे पुरोदधते सर्वकर्मभ्यः पुरस्ताद्धारयन्ति यद्वा पुरः पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि आहवनीयरूपेण धारयन्ति। परोवर्चः प्रत्ययस्वरः। अपि च हे अग्ने श्रुत्कर्णं श्रुत् श्रुतीः सम्यक् शृण्वन् कर्णः श्रोत्रेन्द्रियं यस्य तादृशं सप्रथस्तमं अतिशयेन प्रख्यातं यद्वा सर्वतोविस्तार्यमाणं दैव्यं देवानां हविर्वोढृत्वेन संबन्धिनं ईदृशं त्वा त्वां मानुषा मानुषाणि मनोरपत्यानि युगा युगानि युगलानि पत्नीयजमानरूपाणि गिरा स्तुत्या स्तुवन्तीति शेषः ॥ ६ ॥

६. यज्ञोपयोगी, सर्वदर्शक और विशाल अग्नि का मनुष्यों ने, सुख के लिए, आधान किया है। तुम्हारा कान सब कुछ सुनता है। तुम्हारे समान विस्तृत कुछ भी नहीं है। तुम देवलोकवासी हो। सभी मनुष्य यजमान-पति-पत्नी, तुम्हारी स्तुति करते हैं।

॥ इत्यष्टमस्य सप्तमेऽष्टाविंशोवर्गः ॥ २८ ॥

अग्नइति षळृचं त्रयोदशं सूक्तं तापसगुणविशिष्टस्याग्नेरार्षं वैश्वदेवमानुष्टुभं। तथाचानुक्रान्तं—अग्नेऽग्निस्तापसोवैश्वदेवमानुष्टुभंहीति। गतोविनियोगः।

तत्र प्रथमा—

अग्नेअच्छावदेहनःप्रत्यङ्नःसुमनाभव।
प्रनोयच्छविशस्पतेधनदाअसिनस्त्वम् ॥ १ ॥

अग्ने । अच्छ । वद । इह । नः । प्रत्यङ् । नः । सुऽमनाः । भव ।
प्र । नः । यच्छ । विशः । पते । धनऽदाः । असि । नः । त्वम् ॥ १ ॥

हे अग्ने इहास्मिन्देशे नोऽस्मानच्छवद आभिमुख्येन प्रियं ब्रूहि तथा प्रत्यङ् अस्मान् प्रत्यंचन सुमनाः शोभनमनस्कोऽभव हे विशस्पते यजमानलक्षणायाः प्रजायाः पालयितः नोऽस्मभ्यं प्रयच्छ धनानि प्रदेहि यतस्त्वं नोऽस्माकं धनदा असि धनानां दाता भवसि ॥ १ ॥

१. अग्नि, उपयुक्त उपदेश दो। हमारे प्रति अनुकूल और प्रसन्न होओ। नरपति, तुम धनद हो; इसलिए हमें दान दो।

अथ द्वितीया—

प्रनोयच्छत्वर्यमाप्रभगःप्रबृहस्पतिः ।
प्रदेवाःप्रोतसूनृतारायोदेवीददातुनः ॥ २ ॥

प्र । नः । यच्छतु । अर्यमा । प्र । भगः । प्र । बृहस्पतिः । प्र । देवाः ।
प्र । उत । सूनृता । रायः । देवी । ददातु । नः ॥ २ ॥

अर्यमा अरीणां नियन्ता अर्याणां निर्माता वा एतत्संज्ञो देवः नोऽस्मभ्यं प्रयच्छतु धनं तथा भगएतत्संज्ञकोदेवश्च प्रयच्छतु बृहस्पतिश्च प्रयच्छतु सर्वेदेवाश्च प्रयच्छन्तु उतापि च सूनृता प्रियसत्या वाग्रूपा देवी देवनशीला सरस्वती रायोधनानि नोऽस्मभ्यं प्रददातु ऊडिदमित्यादिना रायोविभक्तिरुदात्ता ॥ २ ॥

२. अर्यमा, भग, बृहस्पति, अन्य देवता और सत्यप्रिय तथा वाक्यमयी सरस्वतीदेवी आदि हमें दान करें।

सोमंराजानमवसेऽग्निंगीर्भिर्हवामहे ।
आदित्यान्विष्णुंसूर्यंब्रह्माणंचबृहस्पतिम् ॥ ३ ॥

सोमम् । राजानम् । अवसे । अग्निम् । गीःऽभिः । हवामहे ।
आदित्यान् । विष्णुम् । सूर्यम् । ब्रह्माणम् । च । बृहस्पतिम् ॥ ३ ॥

राजानं राजमानं ईश्वरं वा सोमं अग्निं च गीर्भिः स्तुतिभिः अवसे रक्षणार्थं हवामहे आह्वयामहे तथादित्यानदितेः पुत्रान् मित्रादीन् विष्णुं सूर्यं ब्रह्माणं प्रजापतिं बृहस्पतिं च रक्षणार्थमाह्वयामहे ॥ ३ ॥

३. अपनी रक्षा के लिए हम राजा सोम, अग्नि, सूर्य, आदित्यगण, विष्णु, बृहस्पति और प्रजापति को बुलाते हैं।

अथ चतुर्थी—

इन्द्रवायूबृहस्पतिंसुहवेहहवामहे ।
यथानःसर्वइज्जनःसंगत्यांसुमनाअसत् ॥ ४ ॥

इन्द्रवायू इति । बृहस्पतिम् । सुऽहवा । इह । हवामहे । यथा ।
नः । सर्वः । इत् । जनः । सम्ऽगत्याम् । सुऽमनाः । असत् ॥ ४ ॥

इन्द्रश्च वायुश्च इन्द्रवायू उभयत्र वायोः प्रतिषेधो वक्तव्य इत्यानङ्प्रतिषेधः नोत्तरपदेऽनु-दात्तादाविति देवताद्वंद्वे चेति प्राप्तस्योभयपदप्रकृतिस्वरस्य निषेधः समासस्येत्यन्तोदात्तत्वं बृह-स्पतिं बृहतां देवानां पालकं तद्बृहतोःकरपत्योरिति सुट्तलोपौ वनस्पत्यादित्वादुभयपदप्रकृतिस्व-रत्वं सुहवा सुहवौ सुह्वानाविन्द्रवायू बृहस्पतिं च इहास्मिन्कर्मणि हवामहे आह्वयामहे यथा नोऽस्माकं सर्व इत् सर्वएव जनः संगत्यां संगमने धनस्य प्राप्तौ सुमनाः असत् शोभनम-नस्को भवेत् तथा ह्वयाम इत्यर्थः असतेर्लेट्यडागमः ॥ ४ ॥

४. इन्द्र, वायु और बृहस्पति को बुलाने से आनन्द होता है। इन्हें हम बुलाते हैं। धन-प्राप्ति के लिए सब हमारे प्रति प्रसन्न हों।

अर्यमणंबृहस्पतिमिन्द्रंदानायचोदय ।
वातंविष्णुंसरस्वतींसवितारंचवाजिनम् ॥ ५ ॥

अर्यमणम् । बृहस्पतिम् । इन्द्रम् । दानाय । चोदय । वातम् ।
विष्णुम् । सरस्वतीम् । सवितारम् । च । वाजिनम् ॥ ५ ॥

हे स्तोतः अर्यमादीन्देवान् दानाय धनप्रदानाय चोदय स्तुत्या प्रेरय तथा वातं वायुं विष्णुं सरस्वतीं वाजिनमन्नवन्तं बलवन्तं वा सवितारं च दानाय प्रेरय ॥ ५ ॥

५. स्तोता, अर्यमा, बृहस्पति, इन्द्र, वायु, विष्णु, सरस्वती और सवितादेवता को, दान के लिए, प्रार्थना करो।

अथ षष्ठी—

त्वंनोअग्नेअग्निभिर्ब्रह्मयज्ञंचवर्धय ।
त्वंनोदेवतातयेरायोदानायचोदय ॥ ६ ॥ २१ ॥

त्वम् । नः । अग्ने । अग्निऽभिः । ब्रह्म । यज्ञम् । च । वर्धय । त्वम् ।
नः । देवऽतातये । रायः । दानाय । चोदय ॥ ६ ॥ २९ ॥

हे अग्ने त्वं अग्निभिः त्वद्विभूतिभूतैरन्यैः अग्निभिः सार्धं नोऽस्माकं ब्रह्म स्तोत्रं यज्ञं च व-र्धय तथा त्वं नोऽस्माकं देवतातये यज्ञनामैतत् यागार्थं रायो धनस्य दानाय प्रदानाय चोदय दातॄन्प्रेरय ॥ ६ ॥

६. अग्नि, तुम अन्यान्य अग्नियों के साथ एक होकर हमारे स्तोत्र और यज्ञ की श्री-वृद्धि करो। हमारे यज्ञ के लिए तुम दाताओं को, धन-दान के लिए, अनुरोध करो।

॥ इत्यष्टमस्य सप्तमे एकोनत्रिंशो वर्गः ॥ २९ ॥

अयमग्न इत्यष्टर्चं चतुर्दशं सूक्तं आग्नेयं शार्ङ्गा अपि पक्षिविशेषस्याख्या शार्ङ्गजातयो जरि-तृप्रभृतयश्चत्वारश्चतुर्णां द्वृचानां क्रमेण द्रष्टारः आदितो द्वे जगत्यौ ततश्चतस्रस्त्रिष्टुभः ततो द्वे अ-नुष्टुभौ । तथा चानुक्रान्तं—अयमष्टौ द्वृचाः शार्ङ्गा जरिता द्रोणः सारिसृक्वः स्तम्बमित्रश्चाग्नेय-माद्ये जगत्यौ चतस्रस्त्रिष्टुभः ।

तत्र प्रथमा—

अयमग्ने जरिता त्वे अभूदपि सहसः सूनो नह्य१न्यदस्त्याप्यम् ।
भद्रं हि शर्म त्रिवरूथमस्ति त आरे हिंसानामप दिद्युमा कृधि ॥ १ ॥

अयम् । अग्ने । जरिता । त्वे इति । अभूत् । अपि । सहसः ।
सूनो इति । नहि । अन्यत् । अस्ति । आप्यम् । भद्रम् । हि । शर्म ।
त्रिऽवरूथम् । अस्ति । ते । आरे । हिंसानाम् । अप ।
दिद्युम् । आ । कृधि ॥ १ ॥

हे अग्ने ते त्वयि सुपां सुलुगिति सप्तम्याः शे आदेशः अयमृषिः जरिता स्तोता अभूद-पि अपिशब्दः संभावनायां इदानीं स्तोतृत्वेन संभाव्यते । तत्र कारणमाह हे सहसःसूनो बलस्य पुत्र त्वत्तोऽन्यत् आप्यं आप्तव्यं नह्यस्ति नखलु विद्यते अतः मामन्यं त्वामेव स्तुत्या प्राप्नोमि भ-द्रं कल्याणं त्रिवरूथं दुःखत्रयस्य निवारकं शर्म सुखं हि यस्मात् ते तवास्ति विद्यते अथवा शोभनं त्रिवरूथं त्रिभूमिकं गृहं तवास्ति हि अतः हिंसानां हिंस्यमानानां अस्माकं आरे दूरे

दिद्युं दीप्यमानामालीयां ज्वालां अपाकृधि अपाकुरु निवारय करोतेश्छान्दसो विकरणस्य लुक् श्रुश्रृणुपृकृवृभ्यइति हेर्धिभावः ॥ १ ॥

१. अग्नि, यह जरिता तुम्हारे स्तोता हुए हैं। बल के पुत्र अग्नि, तुम्हारे समान दूसरा कोई आत्मीय नहीं है। तुम्हारा वास-स्थान सुन्दर है, जिसके तीन प्रकोष्ठ हैं। हम तुम्हारे उत्ताप से दग्ध होते हैं; इसलिए अपनी उज्ज्वल ज्वाला हमसे दूर ले जाओ।

भुवत्तै अग्ने जनिमा पितूयतः साचीव विश्वा भुवना न्यृञ्जसे ।
प्रसप्तयः प्रसनिष्यन्त नो धियः पुरश्चरन्ति पशुपाइव त्मना ॥ २ ॥

भुवत् । ते । अग्ने । जनिम । पितुऽयतः । साचीऽइव । विश्वा ।
भुवना । नि । ऋञ्जसे । प्र । सप्तयः । प्र । सनिषन्त । नः ।
धियः । पुरः । चरन्ति । पशुपाःऽइव । त्मना ॥ २ ॥

हे अग्ने पितूयतः पितुमन्नं भक्ष्यं इच्छतः ते तव जनिम जन्म प्रादुर्भावं भुवत् प्रकृष्टं भवति उपसर्गाच्छन्दसिधात्वर्थइति वतिः। सर्वं साचीव सचिवइव विश्वा विश्वानि व्याप्तानि भुवनानि भूतजातानि न्यृंजसे प्रसाधयसि वशीकरोषीत्यर्थः। सप्तयः सर्पणशीलाः नोऽस्माकं धियः स्तुतयः वाहरां त्वां प्रसनिषन्त प्रकर्षेण संभजन्ते प्रकः प्रशब्दः पूरकः। यद्वा सप्तयः लुप्तोपममेतत् सर्पणशीलाः अश्वाः यथा आजिं प्रकर्षेण संभजन्ते तथा अस्मदीयाधियइत्यर्थः अनन्तरं पुरः तव पुरस्तात् त्मना आत्मना स्वयमेव चरन्ति व्याप्य वर्तन्ते पशुपाइव यथा पशूनां पालकागोपालाः पालयितव्यानां पुरस्तात् संचरन्ति तद्वत् ॥ २ ॥

२. अग्नि, जिस समय तुम अन्न-कामना से उत्पन्न होते हो, उस समय तुम्हारा प्रकटन क्या ही सुन्दर होता है। बन्धु के समान तुम सारे भुवनों को विभूषित करते हो। इधर-उधर जानेवाली तुम्हारी शिखाओं ने हमारे स्तव का उदय कर दिया है। पशु-पालक के समान वे आगे-आगे जाती हैं।

उत वा उ परि वृणक्षि बप्सद्बहोरग्न उलपस्य स्वधावः ।
उत खिल्या उर्वराणां भवन्ति मा ते हेतिं तविषीं चुक्रुधाम ॥ ३ ॥

उत । वै । ऊँ इति । परि । वृणक्षि । बप्सत् । बहोः । अग्ने ।
उलपस्य । स्वधाऽवः । उत । खिल्याः । उर्वराणाम् । भवन्ति । मा ।
ते । हेतिम् । तविषीम् । चुक्रुधाम ॥ ३ ॥

हे स्वधावः दीप्तिमन् अग्ने बप्सद् भक्षयन् भसभर्त्सनदीप्त्योः जौहोत्यादिकः शतरि घसिभसोर्हलि चेत्युपधालोपः नाभ्यस्ताच्छतुरिति नुमःप्रतिषेधः बहोर्बहुलस्य उलपस्य तृणजातस्य कर्मणि षष्ठी सर्वं वनं उतवै अपि खलु परिवृणक्षि परिवर्जयसि विनाशयसि। उ इति पूरकः। उत अपि च उर्वराणां सस्याढ्याभूमयउर्वराः तासां संबन्धिनः प्रदेशाः खिल्याः खिलाः प्राणिभिर्गन्तुं योग्या भवन्ति त्वया दग्धा इति शेषः तविषीं महतीं ते तव हेतिं हननहेतुभूतां ज्वालां मा चुक्रुधाम मा क्रोधयाम अपितु स्तुतिभिः प्रसादयामः क्तिपूषीत्यादिना हन्तेः क्तिनि हेतिरित्यन्तोदात्तो निपात्यते चुक्रुधामेति क्रुधेर्ण्यन्ताल्लुङि चङि रूपं॥ ३॥

३. दीप्तिशाली अग्नि, दाह करते समय तुम अनेक तृणों को स्वयं छोड़ देते हो। तुम धान्य से भरी भूमि को धान्यशून्य कर देते हो। हम तुम्हारी प्रबल शिखा के कोप में न गिरें।

यदुद्वतोनिवतोयासिबप्सत्पृथगेषिप्रगर्धिनीवसेना।
यदातेवातोअनुवातिशोचिर्वप्तेवश्मश्रुवपसिप्रभूम॥ ४॥

यत्। उत्ऽवतः। निऽवतः। यासि। बप्सत्। पृथक्। एषि।
प्रगर्धिनीऽइव। सेना। यदा। ते। वातः। अनुऽवाति। शोचिः।
वप्ताऽइव। श्मश्रु। वपसि। प्र। भूम॥ ४॥

यत् यदा उद्वतः उन्नतान्वृक्षादीन् निवतः नीचीनांस्तृणगुल्मादीन् हे अग्ने बप्सत् दहन् यासि प्राप्नोषि तदानीं बह्वीभिर्ज्वालाभिः पृथक् विभिन्नः सन् एषि गच्छसि। तत्र दृष्टान्तः— प्रगर्धिनीवसेना गृधु अभिकांक्षायां परराष्ट्रं गच्छन्ती राज्ञः सेना यथार्थं धनभावं अभिकांक्षमाणा इतस्ततः संचरणं गच्छति तद्वत् वातः वायुश्च ते तव शोचिः दीप्तिं यदा यस्मिन्काले अनुवाति अनुगुणं प्रवर्तते तदा श्मश्रु स्व शरीरं तदाश्रितं स्थितं केशरोमादिकं वप्तेव यथा वप्ता नापितः वपति मुंडयति तथा भूम भूमिं प्रवपसि प्रकर्षेण मुंडयसि सर्वं वनं निःशेषेण दहसीत्यर्थः॥ ४॥

४. जिस समय तुम ऊपर-नीचे वृक्ष आदि को जलाते हो, उस समय लूटनेवाली सेना के समान अलग-अलग जाते हो। जिस समय तुम्हारे पीछे वायु बहता है, उस समय तुम वैसे ही असीम प्रदेश का मुण्डन कर देते हो, जैसे नाई लोगों के श्मश्रु (दाढ़ी-मूँछ) मूड़ता है।

अथ पंचमी—

प्रत्यस्यश्रेणयोददृश्रएकंनियानंबहवोरथासः।
बाहूयदग्नेअनुमर्मृजानोन्यङ्ङुत्तानामन्वेषिभूमिम्॥ ५॥

प्रति । अस्य । श्रेणयः । ददृश्रे । एकम् । निऽयानम् । बहवः ।
रथासः । बाहू इति । यत् । अग्ने । अनुऽमर्मृजानः । न्यङ् ।
उत्तानाम् । अनुऽएषि । भूमिम् ॥ ५ ॥

अस्याग्नेः दहतः श्रेणयः ज्वालापंक्तयः प्रविददृश्रे प्रविदृश्यन्ते तद्वद् अत्र सामर्थ्यात् उपमानपदानि इति हे अग्ने बाहू तृतीयार्थे प्रथमा बाहुभ्यां बाहुस्थानीयैः ज्वालासमूहैः रनुमर्मृजानः सर्वं वनं मृजन् शोधयन् दहन्नित्यर्थः न्यङ् न्यंचन् प्रह्वीभवन् उत्तानां ऊर्ध्वाभिमुखां भूमिं यद्यदा अन्वेषि अनुगच्छसि तदानीं अस्य श्रेणयोदृश्यन्त इत्यन्वयः ॥ ५ ॥

५. अग्नि की अनेक शिखायें देखी जाती हैं। इनका गन्तव्य स्थान एक ही है; किन्तु रथ अनेक हैं। अग्नि, तुम बाहुओं (ज्वालाओं) से सारे वन को जलाते हुए और नम्र होकर ऊँची भूमि पर चढ़ते हो।

उत्तेशुष्माजिहतामुत्तेअर्चिरुत्तेअग्नेशशमानस्यवाजाः ।
उच्छ्वञ्चस्वनिनमवर्धमानआत्वाद्यविश्वेवसवःसदन्तु ॥ ६ ॥

उत् । ते । शुष्माः । जिहताम् । उत् । ते । अर्चिः । उत् । ते ।
अग्ने । शशमानस्य । वाजाः । उत् । श्वञ्चस्व । नि । नम ।
वर्धमानः । आ । त्वा । अद्य । विश्वे । वसवः । सदन्तु ॥ ६ ॥

हे अग्ने ते तव शुष्माः शोषका ज्वाला उज्जिहतां उद्गच्छन्तु तथा ते तव अर्चिः दीप्तिरुद्गच्छतु शशमानस्य शंसमानस्य स्तूयमानस्य यद्वा शशप्लुतगतौ अस्मात्ताच्छीलिकश्चानश् तस्य सार्वधातुकत्वेसत्यपि लसार्वधातुकत्वाभावात् चितइत्यन्तोदात्तत्वमेव शिष्यते शशमानस्य सर्वं वनमाक्रम्य शीघ्रं गच्छतस्तव वाजाः वेगाः हे अग्ने उज्जिहतां सत्वं वर्धमानः सन् उच्छ्वंचस्व वनमुद्गच्छस्व श्वचिगतौ भौवादिकः इदित्वान्नुम् तथा निनम प्रह्वीभव उन्नतं वृक्षादिकं प्राप्योच्छ्रितोभव अवनतं गुल्मादिकं प्राप्यावनतोभवेत्यर्थः। ईदृशं त्वा त्वां अद्यास्मिन्काले विश्वे सर्वे वसवः वासयितारोरश्मयोदेवावा आसदन्तु आसीदन्तु प्राप्नुवन्तु सदेर्व्यत्ययेन शीभावाभावः शपिपरे व्यत्ययेन अभ्वा कर्तव्यः ॥ ६ ॥

६. अग्नि, तुम्हारी स्तुति की जाती है। तुम्हारे तेज, शिखा और बल-विक्रम का उदय हो। वृद्धि प्राप्त करो। ऊपर गमन करो और नीचे उतर आओ। तुम्हें सारे वासयिता देवता प्राप्त करें।

अथ सप्तमी—

अपामिदंन्ययनंसमुद्रस्यनिवेशनम् ।
अन्यंकृणुष्वेतःपन्थांतेनयाहिवशाँअनु ॥ ७ ॥

अपाम् । इदम् । निऽअयनम् । समुद्रस्य । निऽवेशनम् । अन्यम् । कृणुष्व । इतः । पन्थाम् । तेन । याहि । वशान् । अनु ॥ ७ ॥

इत्थं स्तोत्रवचनस्य दाहे प्रवृत्तमग्निं जरितृप्रभृतयः स्वात्मनोरक्षणकामाः तुष्टुवुः इदानीं च स्वंयमिनः स्वनिवासभूमेर्दहनाभावाय अग्नेरन्यत्र गमनं प्रार्थयते इदमस्मदीयं निवासस्थानं अपामुदकानां न्ययनं नियन्ति नितरां गच्छन्ति अस्मिन्निति न्ययनं ह्रदः यथा समुद्रस्य उदधेश्च निवेशनं गृहं यथा ह्रदः समुद्रस्य स्थानं च यथा दग्धुं न शक्यते तथा दाहयोग्यं न भवतीत्यर्थः । इतोऽस्मादस्मदीयात् स्थानात् अन्यं पन्थां पन्थानं मार्गं हे अग्ने कृणुष्व कुरुष्व तेन पथा वशान् अनु यथाकामं याहि गच्छ ॥ ७ ॥

७. यह स्थान जल का आधार है। इस स्थान पर समुद्र अवस्थित है। अग्नि, तुम अन्य स्थान ग्रहण करो। उसी पथ से यथेच्छ गमन करो।

अथाष्टमी—

आयनेतेपरायणेदूर्वारोहन्तुपुष्पिणीः ।
ह्रदाश्चपुण्डरीकाणिसमुद्रस्यगृहाइमे ॥ ८ ॥ ३० ॥

आऽअयने । ते । पराऽअयने । दूर्वाः । रोहन्तु । पुष्पिणीः । ह्रदाः । च । पुण्डरीकाणि । समुद्रस्य । गृहाः । इमे ॥ ८ ॥ ३० ॥

अनयापि स्वनिवासस्य दाहानर्हतां प्रतिपादयते हे अग्ने ते तव आयने आगमने परायणे परागमने वा सति अस्यां निवासभूमौ पुष्पिणीः पुष्पवत्यः दूर्वा रोहन्तु प्ररोहन्तु तथा ह्रदाः अगाधोदकाः जलाशयाश्च भवन्तु पुंडरीकाणि पद्मानि च तेषु ह्रदेषु जायन्तां किं बहुना समुद्रस्य जलधेः इमे अस्मिन्निवासप्रदेशे गृहाः आश्रयभूता भवन्तु यथा समुद्रावासभूमिः कदाचिदपि न दह्यते एवं कदाचिदपि अस्मत्स्थानं न दह्यतामित्यर्थः एतदुक्तं भवति दूर्वाकीर्ण

मरोहणप्रार्थनेन स्वाश्रयस्य शीतलत्वं ह्रदप्रार्थनेन तृष्णोपशमनकारणस्य जलस्य सत्त्वं पुंडरीकसद्भावप्रार्थनेनोपभोग्यस्य फलादेः सत्ता समुद्रगृहत्वप्रार्थनेन दाहाभावहेतावेवमेतत्सर्वं प्रतिपाद्यते इति ॥ ८ ॥

८. अग्नि, तुम्हारे आगमन और प्रत्यागमन पर फूलोंवाली दूबें बढ़ें। यहाँ तड़ाग है, श्वेत पद्म है और समुद्र की अवस्थिति है।

॥ इत्यष्टमस्य सप्तमे त्रिंशो वर्गः ॥ ३० ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन्। पुमर्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये अष्टमाष्टके सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदायोवेदेभ्योखिलं जगत्। निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम्॥ १॥

दशमे मण्डले एकादशेनुवाके चतुर्दशसूक्तानि व्याख्यातानि त्यंचिदिति षळृचं पंचदशं सूक्तं सांख्यपुत्रस्यात्रेरार्षं आनुष्टुभं अश्विदेवताकं। तथाचानुक्रान्तम्–त्यंषट्सांख्योत्रिराश्विनमिति। प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरानुष्टुभे छन्दसीदं सूक्तं। सूत्र्यते हि–आनोविश्वाभिस्त्यं-चिदत्रिमित्यानुष्टुभमिति।

तत्र प्रथमा–

ॐ त्यंचिदत्रिमृतजुरमर्थमश्वंनयातवे।
कक्षीवन्तंयदीपुनारथंनकृणुथोनवम्॥ १॥

त्यम्। चित्। अत्रिम्। ऋतऽजुरम्। अर्थम्। अश्वम्। न।
यातवे। कक्षीवन्तम्। यदि। पुनरिति। रथम्। न।
कृणुथः। नवम्॥ १॥

हे अश्विनौ शतद्वारे पीडायंत्रगृहे असुरैः प्रक्षिप्तोनयोर्गोपितोत्रिरस्ति त्यंचित् तमप्यत्रिं ऋतजुरं ऋतं यज्ञः स्तोत्रं वा तेन जीर्यन्तं सर्वदा युवयोः परिचरणशीलमित्यर्थः जीर्यतेः कि-पि बहुलंछन्दसीति उक्तं यद्वा ऋतेन मायेनासुरकृतोपद्रवेण ज्वरितं कृशं ज्वरत्वरे-त्यादिना वकारस्योपधायाश्च स्थाने ऊठ् जूरी हिंसागत्योरित्यस्माद्वा क्विप् अनयोः पक्ष-योरुत्थान्तसोहस्वः। ईदृशं तमत्रिं अर्थं अर्थनीये मार्गव्यं यातवे गन्तुं युवां कृतवन्तौ। तत्र दृष्टान्तः–अश्वं न यथा अश्वः बन्धाद्विमुक्तः सन् शीघ्रं गच्छति। एवमयं अपि युवयोः प्र-सादात् असुरकृतादुपद्रवजातात् विमुच्यमानोयथास्थानमगच्छदित्यर्थः। यामापणइत्यस्मात्तु-मर्थेसेसेनिति तवेन्प्रत्ययः यदि अपिचेत्यर्थः कक्षीवन्तं कक्ष्यारज्जुरश्वस्य तद्वन्तं आसंदीव-

वृद्धीवदित्यादौ निपातनात् संप्रसारणं। दीर्घतमसः पुत्रं उशिक्पुत्रमृषिं मन्दबुद्धिं सन्तं युवा पुनर्नवं पुनरभिनवमक्षं कृणुथः अकृणुतं अकुरुतं। रथं न यथा कश्चित् शिल्पी जीर्णं रथं पुनरभिनवं करोति तद्वत्। कृविर्हिंसाकरणयोश्च इतित्वाचुम् उकर्थे व्यत्ययेनलट् धिन्विकृण्व्योरचेत्युप्रत्ययः तत्संनियोगेन अकारान्तादेशश्च तस्यातोलोपे सति स्थानिवद्भावाल्लघूपधगुणाभावः सतिशिष्टोपि विकरणस्वरोलसार्वधातुकस्वरं न बाधते इतिवचनात् तिङएव स्वरः शिष्यते निपातैर्यद्यदिहन्तेति निघातप्रतिषेधः॥ १॥

१. अश्विद्वय, पश करके अत्रि ऋषि वृद्ध हो गये थे। उन्हें तुम लोगों ने ऐसा बना दिया कि, वे घोड़े के समान गन्तव्य स्थान पर चले गये। कक्षीवान् ऋषि को तुम लोगों ने वैसे ही नवयौवन प्रदान किया, जैसे जीर्ण रथ को नया किया जाता है।

त्यंचि॒दश्वं॒नवा॒जिन॑मरे॒णवो॒यमत्न॑त।
दृ॒ळ्हंग्र॒न्थिंनवि॒ष्य॑त॒मत्रिं॒यवि॑ष्ठ॒मारजः॑॥ २॥

त्यम्। चि॒त्। अश्व॑म्। न। वा॒जिन॑म्। अ॒रे॒णवः॑। यम्। अत्न॑त। दृ॒ळ्हम्। ग्र॒न्थिम्। न। वि। स्य॒त॒म्। अत्रि॑म्। यवि॑ष्ठम्। आ। रजः॑॥ २॥

अरेणवोहिंस्यमानाः प्रबलाअसुराः वाजिनं वेगवन्तं अश्वं न अश्वमिव यमत्रिं अत्नत अबध्नन् यद्भ्रमवत तनोतेर्लुङि तनिपत्योश्छन्दसीत्युपधालोपः त्यंचित् तमत्रिं यविष्ठं युवतमं स्तुतेर्मिश्रयितृतमं वा रजः रजन्त्यस्मिन् जनाः इति रजोभूलोकः रजः इमं लोकं आ अभि हे अश्विनौ विष्यतं व्यमुंचतं दृढं स्थिरतरं ग्रंथिंन ग्रंथिमिव यथा कश्चित् तादृशं ग्रंथिं अयत्नेन विमुंचति तथा युवां तदृषिं असुरकृताद्बंधनात् मोचितवन्तौ इत्यर्थः। स्यतमिति षोन्तकर्मणीत्यस्माल्लङि श्यनि ओतःश्यनीत्योकारलोपे रूपं छान्दसोडभावः। यद्वा अत्रिं मां बंधनाद्विष्यतं विमुंचतमिति ऋषिरत्रिरेवं सत्यश्विनौ प्रार्थयते॥ २॥

२. प्रबल पराक्रमी शत्रुओं ने शीघ्रगामी घोड़े के समान अत्रि ऋषि को बाँध रक्खा था। जैसे सुदृढ़ गाँठ को खोला जाता है, वैसे ही तुमने अत्रि को छोड़ दिया था। वे तरुण पुरुष के समान पृथिवी की ओर चले गये।

अथ तृतीया—

नरा॒दंसि॑ष्ठा॒वत्र॑ये॒शुभ्रा॒सिषा॑सतं॒धियः॑।
अथा॒हिवां॑दि॒वोन॑रा॒पुनः॒स्तोमो॒नवि॒शसे॑॥ ३॥

नरा । दंसिष्ठौ । अत्रये । शुभ्रा । सिसासतम् । धियः ।
अथ । हि । वाम् । दिवः । नरा । पुनरिति । स्तोमः ।
न । विऽशसे ॥ ३ ॥

हे नरा नरौ नेतारौ हे दंसिष्ठौ दर्शनीयतमौ शुभ्रा शोभमानौ ईदृशौ हे अश्विनौ अ-त्रये अत्रये मह्यं धियः कर्माणि बुद्धीर्वा सिषासतं दातुमिच्छतं । षणु दाने । यद्वा अत्रयइति षष्ठ्यर्थे चतुर्थी अत्रेर्मम धियः स्तुतीः कर्माणि वा सिषासतं संभक्तुमिच्छतं सेवेथामित्यर्थः । वनषण संभक्तौ अस्मात्सनवेः सनोतेर्वा सनि सनीवंतर्धेति विकल्पनादिडभावे जनसनखना-मित्यात्वं शुभ्रेत्यस्यामंत्रितस्य आमंत्रितपूर्वमविद्यमानवदित्यविद्यमानवत्त्वेन पदात्परत्वेन पा-दादित्वात् तिङ्ङतिङइति निघाताभावः अनुपदेशाढसार्वधातुकानुदात्तत्वे सनोनित्वादाद्युदात्तत्वं । तथाहि अनंतरमेव दिवः दीव्यतीति स्तौतीति वा द्यौः स्तोता तस्य मम स्तोमोन नशब्दश्चार्थे स्तोमं च हे नरा नेतारावश्विनौ वां युवां पुनर्विशसे पुनरेव अद्यापि विशेषेण शंसितुं प्रभवतीति शेषः ॥ ३ ॥

३. शुभ्रवर्ण और सुन्दर नायकद्वय, अत्रि को बुद्धि देने की इच्छा करो। स्वर्ग के नायक-द्वय, ऐसा होने पर मैं पुनः स्तुति कर सकता हूँ।

अथ चतुर्थी—

चितेतद्वांसुराधसारातिःसुमतिरश्विना ।
आयंनःसदनेपृथौसमनेपर्षथोनरा ॥ ४ ॥

चिते । तत् । वाम् । सुऽराधसा । रातिः । सुऽमतिः । अश्विना ।
आ । यत् । नः । सदने । पृथौ । समने । पर्षथः । नरा ॥ ४ ॥

हे सुराधसा शोभनधनौ अश्विना हे अश्विनौ सुमतिः शोभना स्तुतिः अस्मदीया रा-तिः हविर्दानं च तत्तस्मात्कारणात् वां युवयोः चिते ज्ञानाय भवति । चिती संज्ञाने अस्मात्सं-पदादिलक्षणोभावे क्विप् सावेकाचइति विभक्तेरुदात्तत्वं यद्यस्मात्कारणात्सदने यज्ञगृहे पृथौ विस्तीर्णे समने यज्ञे नोऽस्मान् हे नरा नेतारौ आपर्षथः आपूरयथः अभितोरक्षथोवा तस्मा-द्युवामस्मदीयं परिचरणं ज्ञातवन्तावितीति अनुमीमहे । पृपालनपूरणयोरित्यस्माल्लेटि सिब्बहुल-मितिसिप् ततः शप् ॥ ४ ॥

४. उत्तम अन्नवाले अश्विद्वय, नायकद्वय, जब तुमने हमारे गृह में महान् समारोह के साथ यज्ञारम्भ होने पर रक्षा की, तब हम समझते हैं कि, हमारे दान और हमारे स्तोत्र को तुमने जाना है ।

अथ पंचमी–

युवंभुज्युंसमुद्रआरजसःपारईङ्खितम् ।
यातमच्छापतत्रिभिर्नासत्यासातयेकृतम् ॥ ५ ॥

युवम् । भुज्युम् । समुद्रे । आ । रजसः । पारे । ईङ्खितम् । यातम् ।
अच्छ । पतत्रिऽभिः । नासत्या । सातये । कृतम् ॥ ५ ॥

हे अश्विनौ युवं युवां समुद्रे उदधौ निमग्नं रजसः उदकस्य पारे प्रान्ते तरंगसमूहे ईङ्खितं दोलायितं एवंभूतं भुज्युं तुग्रपुत्रं अच्छाभि पतत्रिभिः पक्षोपेतैः नौविशेषैः सह आयातं आगतवन्तौ स्थः आगत्य च हे नासत्या सत्यस्य नेतारौ सत्यस्वभावौ वा हे अश्विनौ सातये युवयोः संभजनाय समर्थं कृतं पुनर्युवानं कृतवं करोतेर्लङि छान्दसो विकरणस्य लुक् अडभावश्च ॥ ५ ॥

५. भुज्यु नामक व्यक्ति समुद्र में गिर गये थे और तरङ्गों के ऊपर आन्दोलित हो रहे थे। तुम लोग पंखवाली नौका लेकर समुद्र में गये। सत्यरूप अश्विद्वय, तुमने पुनः भुज्यु को (उद्धार करके) यज्ञानुष्ठान के योग्य बना दिया।

अथ षष्ठी–

आवांसुम्नैःशंयूइवमंहिष्ठाविश्ववेदसा ।
समस्मेभूषतंनरोत्संनपिप्युषीरिषः ॥ ६ ॥ १ ॥

आ । वाम् । सुम्नैः । शंयूइवेति शंयूऽइव । मंहिष्ठा । विश्वऽवेदसा ।
सम् । अस्मे इति । भूषतम् । नरा । उत्सम् । न ।
पिप्युषीः । इषः ॥ ६ ॥ १ ॥

हे विश्ववेदसा सर्वज्ञौ सर्वधनौ वा हे नरा नेतारौ वां युवां शंयू इव सुखयुक्तौ राजानाविव मंहिष्ठा दातृतमौ अतिशयेन पूज्यौ वा सन्तौ सुम्नैरस्मभ्यं दातव्यैः सुखैः सार्धं आ उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः आगच्छतं यद्वा उपसर्गस्य भूषतमित्यनेन संबन्धः मंहिष्ठेत्यपि संबोधनं हे मंहिष्ठा दातृतमौ उक्तगुणावश्विनौ वां युवां सुम्नैः सार्धं शंयू इव अस्मे अस्मान् सम्यक् आभूषतं अभियाभुवं। भूषतेः अस्माद् लोटि व्यत्ययेन शिपपौ भूष अलं-कारे आसमन्तात्सम्यक्भूषतं अलंकुरुतं। पिप्युषीः प्रवृद्धानि इषः इष्यमाणानि पयांसि उ-त्सं न गोरूधस्य यथा बहुभिः पयोभिः ऊधोऽलंकृतं सद् दृश्यते अस्मानपि एवंबहुभिर्धनैरलं-

कुरुतमित्यर्थः। पिप्युषीरिति प्यायतेर्लिटः क्वसुः लिड्यङोश्चेति पीभावः जसि वाछन्दसीति पूर्वसवर्णदीर्घः। यद्वा उत्सः प्रवाहो यथा पिप्युषीः कूलानि स्रोतांसि अलंकरोति तद्वत्॥ ६॥

६. सर्वज्ञ नायकद्वय, भाग्यवान् लोगों के समान तुम लोग दाता होकर, धन के साथ, हमारे पास आओ। जैसे दूध बढ़कर गाय के स्तन को भर देता है, वैसे ही हमें धन से पूर्ण करो।

॥ इत्यष्टमस्याष्टमे प्रथमो वर्गः ॥ १ ॥

अयंहीति षळृचं षोडशं सूक्तं तार्क्ष्यपुत्रस्य सुपर्णस्यार्षं यामायनस्य ऊर्ध्वकृशनस्य वा आद्यागायत्री द्वितीया बृहती तृतीयाचतुर्थ्यौ गायत्र्यौ पंचमी सतोबृहती षष्ठी विष्टारपंक्तिः आद्यकविशेषवशाकयवी अनादेशपरिभाषया इंद्रोदेवता। तथाचानुक्रान्तं—अयंहितार्क्ष्यपुत्रः सुपर्णोयामायनो वोर्ध्वकृशनोगायत्री बृहतीगायत्र्यौ सतोबृहती विष्टारपंक्तिरिति। गतोविनियोगः।

अ॒यंहि॒ते॒अम॑र्त्य॒इन्दु॒रत्यो॒नपत्य॑ते। दक्षो॑वि॒श्वायु॑र्वे॒धसे॑ ॥ १ ॥

अ॒यम्। हि। ते॒। अम॑र्त्यः। इन्दुः॑। अत्यः॑। न।
पत्य॑ते। दक्षः॑। वि॒श्वऽआ॑युः। वे॒धसे॑ ॥ १ ॥

हे इंद्र वेधसे विधात्रे ते तुभ्यं त्वदर्थं अमर्त्योमरणरहितः अमृतत्वप्रापकः अयंहि अयंखलु इन्दुः सोमः अत्योनसततगामी अश्वइव पत्यते गच्छति यद्वा पत्यतिरैश्वर्यकर्मा तत्र स्वभूतोऽयं सोमः वेधसे विधानाय मदस्यकरणाय ईष्टे। कीदृशइन्दुः दक्षः प्रवृद्धः बलहेतुर्वा विश्वायुः विश्वैः सर्वैरेतव्यः प्राप्तव्यः यद्वा विश्वेषामायुर्जीवनहेतुः अथवा आयुरित्यन्ननाम सर्वैः चरुपुरोडाशादिभिरन्नैः हविर्भिरुपेतः॥ १ ॥

१. इन्द्र, तुम सृष्टिकर्ता हो। तुम्हारे लिए यह अमृत के समान सोम, घोड़े के समान, दौड़ता है। यह बलाधार और जीवन-स्वरूप है।

अथ द्वितीया—

अ॒यम॒स्मासु॒काव्य॑ऋ॒भुर्वज्रो॒दास्व॑ते।
अ॒यंबि॑भर्त्यू॒र्ध्वकृ॑शनं॒मद॑मृ॒भुर्नकृत्व्यं॒मद॑म् ॥ २ ॥

अ॒यम्। अ॒स्मासु॑। काव्यः॑। ऋ॒भुः। वज्रः॑। दास्व॑ते। अ॒यम्।
बि॒भ॒र्ति॒। ऊ॒र्ध्वऽकृ॑शनम्। मद॑म्। ऋ॒भुः। न। कृत्व्य॑म्। मद॑म् ॥२॥

अस्मासु स्तोतृषु काण्वः स्तुत्योयमिन्द्रः ऋभुर्दीप्तः सन् दास्वते दानयुक्ताय यजमानाय वज्रः शत्रूणां वर्जकोऽभवति यद्वा दास्वतइति षष्ठ्यर्थे चतुर्थी अस्मासु दास्वते दानवते इन्द्रस्य वज्रः कुलिशः ऋभुः उरुभासमानोऽभवति अपिचायं ऊर्ध्वकृशनं उद्गतवैक्ष्यं एवसंज्ञं वा मामायनमृषिं मदं स्तोतारं बिभर्ति पोषयति यथा ऋभुर्न सौधन्वनः पुत्राणामाद्यऋभुः स इव कल्यं कर्मणां कर्तारं अतएव मदं मोदयितारं यजमानं बिभर्ति ॥ २ ॥

२. दाता इन्द्र का उज्ज्वल वज्र हमारी स्तुति के योग्य है। इन्द्र ऊर्ध्वकृशन नामक स्तोता का पालन करते हैं। जैसे ऋभुदेव यज्ञकर्ता का पालन करते हैं, वैसे ही ये पालन करते हैं।

घृषुःश्येनायकृत्वनआसुस्वासुवंसगः। अवदीधेदहीशुवः ॥ ३ ॥

घृषुः। श्येनाय। कृत्वने। आसु। स्वासु। वंसगः। अव। दीधेत्। अहीशुवः ॥ ३ ॥

घृषुः घर्षयिता दीप्तोवा स्वासु स्वकीयासु यजमानलक्षणासु प्रजासु वंसगः वननीयगतिः एवंभूतइन्द्रः कृत्वने कर्मणा कर्म करोतेरन्येभ्योपिदृश्यतइति क्वनिप् श्येनाय सुपर्णाय तार्क्ष्यपुत्राय मह्यमपि अहीशुवः अहीनव्यापनाद् अहीनवृद्धिर्वा अस्मदीयान्पुत्रादीन् अवदीधेत् अवदीपयतु दीधीङ्दीप्तिदेवनयोः अस्माच्छान्दसेलिङि व्यत्ययेन परस्मैपदं यद्वा हे इन्द्र त्वदीयः सोमः घृष्ट्यादिगुणयुक्तःसन् दीप्यतइति योज्यम् ॥ ३ ॥

३. दीप्त इन्द्र अपनी यजमान-स्वरूप प्रजा के पास भली भाँति गति-विधि करते हैं। मुझ सुपर्ण श्येन ऋषि की उन्होंने वंशवृद्धि की है।

यंसुपर्णःपरावतःश्येनस्यपुत्रआभरत्। शतचक्रंयोऽह्योवर्तनिः॥४॥

यम्। सुऽपर्णः। पराऽवतः। श्येनस्य। पुत्रः। आ। अभरत्। शतऽचक्रम्। यः। अह्यः। वर्तनिः ॥ ४ ॥

श्येनस्य तार्क्ष्यस्य पुत्रस्तनयः सुपर्णोयं सोमं परावतः परागतात् दूरात् द्युलोकात् आभरत् आहरत्। कीदृशं शतचक्रं शतमिति बहुनाम बहुचक्रस्य कर्तारं मूलविभुजादित्वात्कप्रत्ययः यद्वा शतकरणसाधनं बहुयागनिष्पादनमित्यर्थः यज्ञार्थे कविधानमिति कप्रत्ययः कृञादीनां कइति द्विर्वचनं यः सोमः अह्यः अहेर्वृत्रस्य वर्तनिः वर्तयिता प्रेरयिता यद्वा अहगतौ अह्यः गंतव्यः वर्तनिर्मार्गभूतः एनावमइति वक्ष्यमाणेनैकवाक्यता ॥ ४ ॥

४. श्येन तार्क्ष्य के पुत्र सुपर्ण, अत्यन्त दूर देश से, सोम ले आये हैं। वह निखिल कर्मों के लिये उपयोगी है। वह वृत्र की उत्साह-वृद्धि करता है।

अथ पंचमी—

यं ते श्येनश्चारुमवृकं पदाभरदरुणं मानमन्धसः ।
एना वयो वि तार्यायुर्जीवस एना जागार बन्धुता ॥ ५ ॥

यम् । ते । श्येनः । चारुम् । अवृकम् । पदा । आ । अभरत् ।
अरुणम् । मानम् । अन्धसः । एना । वयः । वि । तारि ।
आयुः । जीवसे । एना । जागार । बन्धुता ॥ ५ ॥

हे इन्द्र ते तुभ्यं त्वदर्थं श्येनः सुपर्णः पक्षिराट् यं सोमं पदा वचनव्यत्ययः पद्भ्यां आभरत् द्युलोकादाहरत्। दिवं सुपर्णो गत्वाय सोमं वज्रिण आभरदिति निगमान्तरं। कीदृशं चारुं शोभनं अवृकं बाधकरहितं अरुणमारोचमानं अरुणवर्णं वा अंधसोऽन्नस्य मानं यागस्यानि-र्मातारं एना एतेन अनेन सोमेन तुभ्यं दीयमानेन वयोऽन्नं जीवसे जीवनाय आयुर्जीवितं च वि-तारि मादायि तथा एना एतेनैव सोमेन बन्धुता बंधुसमूहो जागार जजागार जाग्रत् भवतु स्तुः। मर्तवे जागर्तेर्लिटि छन्दसि वेति वक्तव्यमिति द्विर्वचनाभावः ॥ ५ ॥

५. वह रक्तवर्ण, अन्न का सृष्टि-कर्त्ता, देखने में सुन्दर और दूसरों के द्वारा नष्ट न करने योग्य है। उसे अपने चरण से श्येन ले आये हैं। इन्द्र, सोम के लिए अन्न, परमायु और जीवन दो। सोम के लिए हमारे साथ मैत्री करो।

अथ षष्ठी—

एवा तदिन्द्र इन्दुना देवेषु चिद्धारयाते महि त्यजः ।
क्रत्वा वयो वि तार्यायुः सुक्रतो क्रत्वायमस्मदा सुतः ॥ ६ ॥ २ ॥

एव । तत् । इन्द्रः । इन्दुना । देवेषु । चित् । धारयाते । महि । त्यजः ।
क्रत्वा । वयः । वि । तारि । आयुः । सुक्रतो इति सुऽक्रतो ।
क्रत्वा । अयम् । अस्मत् । आ । सुतः ॥ ६ ॥ २ ॥

एव एवमनेन प्रकारेण तत् तेनेन्दुना सोमेन सम्पन्नः इन्द्रः देवेषु चित् देवेषु अस्मासु च म-हि महत् त्यजः तेजः दुःखस्य वर्जयितृ रक्षकं वा धारयाते धारयति। लेटः प्रत्यक्षकृतः हे सु-क्रतो शोभनकर्मन्निन्द्र क्रत्वा क्रतुना अस्माभिरनुष्ठितेन कर्मणा प्रीतेन त्वया वयोऽन्नं आयु-

१ ऋ० सं० ६, ७, ३ ।

जीवनं च विधारि अस्मभ्यं धाराय योयमिन्दुःकृत्वा कर्मणा प्रज्ञानेन वा असव अस्माभिः आहुतः अभिषुतः यद्वा असव असवतः त्वदाभिमुख्येन स्तुतः प्रेरितः तेनेन्दुनेत्यन्वयः ॥ ६ ॥

६. सोम-पान करके इन्द्र देवों और हम लोगों की, भली भाँति, विशेष रक्षा करते हैं। उत्तम कर्मवाले इन्द्र, यज्ञ के लिए हमें अन्न और परमायु दो। यज्ञ के लिए यह सोम हमारे द्वारा प्रस्तुत हुआ है।

॥ इत्यष्टमस्याष्टमे द्वितीयो वर्गः ॥ २ ॥

इमामिति षळृचं सप्तदशं सूक्तं इन्द्राण्या आर्षं षष्ठी पंक्तिः शिष्टा अनुष्टुभः अनेन सूक्तेन सपत्न्याबाधनं प्रतिपाद्यते। अतएवास्य सूक्तस्य जपादिना सपत्न्या विनाशो भवति अतस्तद्देवताकमिदं। तथा चानुक्रान्तम्—इमामिन्द्राण्युपनिषत्सपत्नीबाधनमानुष्टुभं पंक्त्यन्तमिति। अस्य सूक्तस्य विनियोगो भगवता आपस्तंबेन कस्मिंश्चित्सपत्नीबाधे प्रयोगविशेषे दर्शितः त्रिःसप्तैर्यवैः पाठां परिकिरति यदि वारुण्यसि वरुणात्त्वा निष्क्रीणामि यदि सौम्यसि सोमात्त्वा निष्क्रीणामीति। श्वो भूत उत्तरयोत्थाप्योत्तराभिस्तिसृभिः अभिमंत्र्योत्तरया प्रतिच्छन्नां हस्तयोरादाय शयनकाले बाहुभ्यां भर्तारं परिगृह्णीयात् उपधानलिङ्गयाच्योपधानं भवति सपत्नीबाधनं चेति। अयमर्थः आपया पाठानामौषधिः खनन्या उत्तरस्तिसृभिः ओषधेरभिमंत्रणं तथा यथाख्यासौषधिः यथा भर्तारं सूचयति यथा तस्य भर्तुराङ्गिमिति।

इमांखनाम्योषधिंवीरुधंबलवत्तमाम्।
ययासपत्नींबाधतेययासंविन्दतेपतिम् ॥ १ ॥

इमाम्। खनामि। ओषधिम्। वीरुधम्। बलवत्ऽतमाम्।
यया। सऽपत्नीम्। बाधते। यया। सम्ऽविन्दते। पतिम् ॥ १ ॥

इमामोषधिं पाठाख्यां वीरुधं लतारूपां बलवत्तमां स्वकार्यकरणे अतिशयेन बलवतीं खनामि उन्मूलयामि यया ओषध्या सपत्नीं समानपतिकां पतिर्यस्याः सा सपत्नी तां एषा वधूर्बाधते हिनस्ति यया च पतिं भर्तारं संविन्दते सम्यगसाधारण्येन लभते ॥ १ ॥

१. तीव्र शक्ति से युक्त और लता-रूपिणी यह औषधि खोदकर मैं निकालता हूँ। इससे सपत्नी को दुःख दिया जाता है और स्वामी का प्रेम प्राप्त किया जाता है।

अथ द्वितीया—

उत्तानपर्णेसुभगेदेवजूतेसहस्वति।
सपत्नींमेपराधमपतिंमेकेवलंकुरु ॥ २ ॥

उत्तान्ऽपर्णे । सुऽभगे । देवऽजूते । सहस्वति । सऽपत्नीम् ।
मे । परा । धम । पतिम् । मे । केवलम् । कुरु ॥ २ ॥

हेउत्तानपर्णे उत्तानान्यूर्ध्वमुखानि पर्णानि पत्राणि यस्यास्तादृशि हे सुभगे सौभाग्य-हेतुभूते हेदेवजूते देवेन स्रष्ट्रा प्रेरिते हेसहस्वति अभिभवनवति ईदृशे हेपाठे मे मम सपत्नीं स्त्रियं पराधम परागमय धमतिर्गतिकर्मा पतिंच मे ममैव केवलमसाधारणं कुरु ॥ २ ॥

२. ओषधि, तुम्हारे पत्ते उन्नत-मुख हैं। तुम स्वामी के लिए प्रिय होने का उपाय हो। देवों ने तुम्हारी सृष्टि की है। तुम्हारा तेज अतीव तीव्र है। तुम मेरी सपत्नी को दूर कर दो। मेरे स्वामी मेरे वशीभूत रहें, ऐसा तुम कर दो।

उत्तराहमुत्तरउत्तरेदुत्तराभ्यः । अथासपत्नीयाममाधरासाधराभ्यः ॥ ३ ॥

उत्ऽतरा । अहम् । उत्ऽतरे । उत्ऽतरा । इत् । उत्ऽतराभ्यः ।
अथ । सऽपत्नी । या । मम । अधरा । सा । अधराभ्यः ॥ ३ ॥

हेउत्तरे उत्कृष्टतरे पाठे अहं उत्तरा उत्कृष्टतरा भूयासं उत्तराभ्यः लोके या उत्कृष्टतराः सन्ति ताभ्योप्यहं उत्तरेत् उत्कृष्टतरैव त्वत्प्रसादाद्भवेयं । अथानन्तरं मम या सपत्नी सा-अधराभ्यः निकृष्टाभ्योपि अधरा निकृष्टतरा भवतु ॥ ३ ॥

३. ओषधि तुम प्रधान हो। मैं भी प्रधान होऊँ—प्रधान में भी प्रधान होऊँ। मेरी सपत्नी नीच से भी नीच हो जाय।

नह्यस्यानामगृभ्णामिनोअस्मिन्रमतेजने ।
परामेवपरावतंसपत्नींगमयामसि ॥ ४ ॥

नहि । अस्याः । नाम । गृभ्णामि । नो इति । अस्मिन् । रमते ।
जने । पराम् । एव । पराऽवतम् । सऽपत्नीम् । गमयामसि ॥ ४ ॥

अस्याः सपत्न्याः नामसंज्ञामपि नहि गृभ्णामि नैव गृह्णामि उच्चारयामि नोखलु का-चिदस्मिन् जने सपत्न्याख्ये रमते क्रीडति अपि च तां सपत्नीं परां परावतमेव अतिशयेन दूरे-देशमेव गमयामसि गमयामः अतिशयेन भर्त्रा वियोजयामइत्यर्थः ॥ ४ ॥

४. मैं सपत्नी का नाम तक नहीं लेती। सपत्नी सबके लिए अप्रिय है। मैं उसे दूर से भी दूर भेज देती हूँ।

अथ पंचमी—

अहमस्मि सहमानाथ त्वमसि सासहिः ।
उभे सहस्वती भूत्वी सपत्नीं मे सहावहै ॥ ५ ॥

अहम् । अस्मि । सहमाना । अथ । त्वम् । असि । ससहिः ।
उभे इति । सहस्वती इति । भूत्वी । सऽपत्नीम् । मे । सहावहै ॥ ५ ॥

हे ओषधे अहं त्वत्प्रसादात्सहमानास्मि सपत्न्या अभिभवित्री भवामि अथापि च त्वमपि सासहिरसि तस्या अभिभवित्री भवसि आवामुभे अपि सहस्वती अभिभवित्र्यौ भूत्वी भूत्वा मे मम सपत्नीं सहावहै अभिभवाव ॥ ५ ॥

५. ओषधि, तुम्हारी शक्ति विलक्षण है, मेरी क्षमता भी विचित्र है। आओ, हम दोनों शक्ति-सम्पन्न होकर सपत्नी को हीन-बल कर दें।

उप तेऽधां सहमानामभि त्वाधां सहीयसा ।
मामनु प्र ते मनो वत्सं गौरिव धावतु पथा वारिव धावतु ॥ ६ ॥ ३ ॥

उप । ते । अधाम् । सहमानाम् । अभि । त्वा । अधाम् ।
सहीयसा । माम् । अनु । प्र । ते । मनः । वत्सम् ।
गौःऽइव । धावतु । पथा । वाःऽइव । धावतु ॥ ६ ॥ ३ ॥

हे पते ते तव सहमानां सपत्न्याअभिभवित्रीं इमामोषधिं उपाधां शिरस उपधानं करोमि सहीयसा अभिभवितृतरेण तेनोपधानेन त्वामभ्यधां अभितो धारयामि ते तव मनः मामनु प्र धावतु प्रकर्षेण शीघ्रं गच्छतु तत्र निदर्शनद्वयमुच्यते गौरिव यथा गौर्वत्सं शीघ्रं गच्छति यथा निम्नेन मार्गेण वारिव वाः उदकं यथा स्वभावतो गच्छेत् तद्वत् अनेन निदर्शनद्वयेन औत्सुक्यातिशयः स्वाभाविकत्वं च प्रतिपाद्यते ॥ ६ ॥

६. पतिदेव, इस शक्ति-सम्पन्न ओषधि को मैंने तुम्हारे सिरहाने रख दिया। शक्ति-सम्पन्न उपाधान (तकिया), तुम्हारे सिरहाने देने को, मैंने दिया। जैसे गाय बछड़े के लिए दौड़ती है और जैसे जल नीचे की ओर दौड़ता है, वैसे ही तुम्हारा मन मेरी ओर दौड़े।

॥ इत्यष्टमस्याष्टमे तृतीयो वर्गः ॥ ३ ॥

अरण्यानीति षळृचमष्टमं सूक्तं इरंमदपुत्रस्य देवमुनेरार्षं महदरण्यमरण्यानी देवताकमानुष्टुभं । तथा चानुक्रान्तं—अरण्यान्यैरंमदो देवमुनिरारण्यानीं तुष्टावेति । गतो विनियोगः ।

तत्र प्रथमा—

अरण्यान्यरण्यान्यसौ या प्रेव नश्यसि ।
कथा ग्रामं न पृच्छसि न त्वा भीरिव विन्दती३ँ ॥ १ ॥

अरण्यानि । अरण्यानि । असौ । या । प्रऽइव । नश्यसि ।
कथा । ग्रामम् । न । पृच्छसि । न । त्वा । भीःऽइव । विन्दती३ँ ॥१॥

हे अरण्यानि अरण्यस्य पत्नी काचिदधिदेवता अरण्यानीति नैरुक्ताः वैयाकरणास्तु हिमारण्ययोर्महत्त्व इति अरण्यस्य महत्त्वे ङीषं स्मरन्ति । अरण्याधिदेवते अरण्यानि कान्ताराणि भवि यासौ त्वं प्रेव नश्यसि इवः संप्रत्यर्थे नशतिः गतिकर्मा अत्र व्यत्ययेन श्यन् सं-भवति रक्षणाय ग्रामोपि यथा निर्जने देशे वर्तमानत्वात्सैव प्रतीयसे तादृशं कथा कथं ग्रामं न पृच्छसि निर्जने अरण्ये कथं रमसे नूनं त्वा त्वां भीः भयं नविन्दति न प्राप्नोति किं । वितर्केऽप्लुतः इवःसंप्रत्यर्थे परिभयार्थे वा । अत्र निरुक्तं[1]—अरण्यान्यरण्यस्य पत्न्यरण्यमपार्णं ग्रामादर-णं भवतीति वा अरण्यानीत्येनामामंत्रयते यासावरण्यानि वनानि पराचीव नश्यसि कथं ग्रामं न पृच्छसि न त्वा भीर्विन्दतीवेतीवः परिभयार्थे वेति ॥ १ ॥

१. अरण्यानी (बृहद् वन), तुम देखते-देखते अन्तर्धान हो जाते— इतनी दूर चले जाते हो कि, दिखाई नहीं देते। तुम क्यों नहीं गाँव में जाने का मार्ग पूछते? अकेले रहने में तुम्हें डर नहीं होता?

अथ द्वितीया—

वृषारवाय वदते यदुपावति चिच्चिकः ।
आघाटिभिरिव धावयन्नरण्यानिर्महीयते ॥ २ ॥

वृषऽरवाय । वदते । यत् । उपऽअवति । चिच्चिकः ।
आघाटिभिःऽइव । धावयन् । अरण्यानिः । महीयते ॥ २ ॥

वृषारवाय वृषा सेचनसमर्थः रवः शब्दोऽस्य सूक्ष्मजन्तुविशेषस्य झिल्लिकाख्यस्य स त-थोक्तः कटुकशब्दवानित्यर्थः तस्मै वृषारवाख्याय वदते चीचीशब्दं कुर्वते चिच्चिकः चीचीशब्दं कुर्वन् अन्योऽजन्तुः यद्यदा उपावति वृषारवाय स्वशब्दस्य प्रत्युत्तररूपेण चीचीशब्दकरणे उपग-

१ नि० ९. ३०।

च्छति उपेत्य पालयति वा । तत्र दृष्टान्तः—आघाटिभिरिव आघाटयो घाटलिकाः काण्डवीणास्ताभिः घाटयन् निषादादिसप्तस्वरान् शोधयन् गायक इव यदा अरण्यानिः सा अरण्यानी महीयते पूज्यते । इन्द्रवरुणेत्यादिना ङीष् तत्संनियोगेन आनुगागमः छान्दसो ह्रस्वः अतएव हल्ङ्यादिसुलोपाभावः ॥ २ ॥

२. कोई जन्तु वृष के समान बोलता है और कोई "चीची" करके मानो उसका उत्तर देता है—मानो ये वीणा के पर्दे-पर्दे में शब्द करके अरण्यानी का यश गाते हैं।

उतगावंइवादन्त्युतवेश्मेवदृश्यते ।
उतोअरण्यानिःसायंशकटीरिवसर्जति ॥ ३ ॥

उत । गावःऽइव । अदन्ति । उत । वेश्मऽइव । दृश्यते ।
उतो इति । अरण्यानिः । सायम् । शकटीःऽइव । सर्जति ॥ २ ॥

उतापि च गाव इव गवयादयो मृगाः अस्यां अरण्यान्यां अदन्ति तृणादिकं भक्षयन्ति उतापि च लतागुल्मादिकं वेश्मेव गृहमिव दृश्यते उतोऽपि च अरण्यानिः इयमरण्यानी सायं सायंकाले एवः संपत्स्यर्थे संप्रति शकटीः शकटान् दार्वाद्याहरणायागतान् सर्जति विसर्जयति यथा शकटीः सर्जतीव दृश्यते अहर्निशमहरहरण्यं शकटीभिः प्राप्य सर्वे जनाः अरण्येक्षर्चं काष्ठादिकं शकटीष्वध्यारोप्य सायंकाले तस्मान्निर्गच्छन्ति तदभिप्रायेणेदं वचनम् ॥ ३ ॥

३. विदित होता है कि, इस विपिन में कहीं गायें चरती हैं और कहीं लता, गुल्म आदि का गृह दिखाई देता है। सन्ध्या को वन से कितने ही शकट निकल रहे हैं।

अथ चतुर्थी—

गामङ्गैषआह्वयतिदार्वङ्गैषोअपावधीत् ।
वसन्नरण्यान्यांसायमक्रुक्षदितिमन्यते ॥ ४ ॥

गाम् । अङ्ग । एषः । आ । ह्वयति । दारु । अङ्ग । एषः ।
अप । अवधीत् । वसन् । अरण्यान्याम् । सायम् ।
अक्रुक्षत् । इति । मन्यते ॥ ४ ॥

अंग हे अरण्यानि एषः त्वदधिष्ठिते महारण्ये संप्रति वर्तमानः गामाह्वयति एषोऽन्यो दारु काष्ठमपावधीत् अपहन्ति तथा सायंकाले रात्रौ अरण्यान्यां महारण्ये निवसन् मनुष्यः

नानाविधं पक्षिमृगादिकं शब्दं शृण्वन् अक्रुक्षत कश्चित् तस्करादिराक्रोशतीति भीतः सन् म- न्यते बुध्यते ॥ ४ ॥

४. एक व्यक्ति गाय को बुला रहा है और एक काठ काट रहा है। अरण्यानी में जो व्यक्ति रहता है, वह रात को शब्द सुनता है।

न वा अरण्यानिर्हन्त्यन्यश्चेन्नाभिगच्छति ।
स्वादोः फलस्य जग्ध्वाय यथाकामं नि पद्यते ॥ ५ ॥

न । वै । अरण्यानिः । हन्ति । अन्यः । च । इत् । न ।
अभिऽगच्छति । स्वादोः । फलस्य । जग्ध्वाय ।
यथाऽकामम् । नि । पद्यते ॥ ५ ॥

नवै न खलु अरण्यानिररण्यानी हन्ति तत्र निवसन्तं हिनस्ति यद्यन्यो व्याघ्रचौरादिर्ना- भिगच्छति यदि स्वादोः स्वादुनः आस्वादोः फलस्य द्वितीयार्थे षष्ठी फलं जग्ध्वाय भक्षयित्वा तत्र निवसन् पुरुषः यथाकामं यथेच्छं निपद्यते निगच्छति वर्तते । कामस्यये अदोर्जग्धिर्ल्यप्ति- किती(?) जग्ध्वादेशः क्त्वो यगिति यक् ॥ ५ ॥

५. अरण्यानी किसी का प्राण-वध नहीं करती। यदि व्याघ्र, चोर आदि नहीं आवें, तो कोई डर नहीं। वन में स्वादिष्ट फल खा-खाकर भली भाँति काल-क्षेप किया जा सकता है।

आञ्जनगन्धिं सुरभिं बह्वन्नामकृषीवलाम् ।
प्राहं मृगाणां मातरमरण्यानिमशंसिषम् ॥ ६ ॥ ४ ॥

आञ्जनऽगन्धिम् । सुरभिम् । बहुऽअन्नाम् । अकृषिऽवलाम् । प्र ।
अहम् । मृगाणाम् । मातरम् । अरण्यानिम् । अशंसिषम् ॥ ६ ॥ ४ ॥

आंजनगंधिं अंजनस्येवं आंजनं कस्तूर्यादि तस्य गंध इव गंधो यस्यास्तादृशी उपमानाच्चेति गंधस्येकारादेशः अत एव सुरभिं सौरभ्योपेतां बह्वन्नां बहुभिरन्नैरदनीयैः फलमूलादिभिरुपेतां अकृषीवलां कृषिरेषामस्तीति कृषीवलाः कर्षकाः रजः कृष्यादिभ्यो वलच् वलइति दीर्घः तैरयु- क्तां तादृशीं मृगाणां मातरं जननीं अरण्यानिं अरण्यानीं अहं प्राशंसिषं अनेन प्रकारेण स्तुतवानस्मि ॥ ६ ॥

६. मृगनाभि (कस्तूरी) के समान अरण्यानी का सौरभ है। वहाँ आहार भी है। वहाँ प्रयत्न कृषि का अभाव रहता है। वह हरिणों की मातृ-रूपिणी है। इस प्रकार मैंने अरण्यानी की स्तुति की।

॥ इत्यष्टमस्याष्टमे चतुर्थो वर्गः ॥ ४ ॥

श्रत्त इति पंचर्चं एकोनविंशं सूक्तं शिरीषपुत्रस्य सुवेदस आर्षं पंचमी त्रिष्टुप् शिष्टा जगत्यः इन्द्रो देवता । अनुक्रम्यते हि—श्रत्ते पंच सुवेदाः शैरीषिस्त्रिष्टुबन्तमिति । तृतीये रात्रिपर्याये प्रशास्तुः शस्त्रे इदं सूक्तं । सूत्रितं च—श्रत्ते दधामीत्येताभिप्रपानमिति याज्येति ।

तत्र प्रथमा—

श्रत्ते दधामि प्रथमाय मन्यवेऽहन्यद्वृत्रं नर्यं विवेरपः ।
उभे यत्त्वा भवतो रोदसी अनु रेजते शुष्मात्पृथिवी चिदद्रिवः ॥ १ ॥

श्रत् । ते । दधामि । प्रथमाय । मन्यवे । अहन् । यत् ।
वृत्रम् । नर्यम् । विवेः । अपः । उभे इति । यत् । त्वा । भवतः ।
रोदसी इति । अनु । रेजते । शुष्मात् । पृथिवी । चित् । अद्रिऽवः ॥ १ ॥

हे इन्द्र ते तव मन्यवे कोपाय तेजसे वा प्रथमाय मुख्याय श्रद्दधामि श्रद्धानामादरातिशयं तद्विषयं करोमि यद्येन मन्युना त्वं वृत्रं आवरकमसुरं मेघं वा नर्यं नेतव्यं अहन् अवधीः ह-त्वा चैनमावृताः अपः उदकानि च विवेः इमं लोकं प्रत्यागमः तस्मै मन्यव इत्यन्वयः । यद्यदा उभेरोदसी द्यावापृथिव्यौ त्वा त्वामनुसृत्य भवतो वर्तेते त्वदधीने अभूतामित्यर्थः तदानीं पृ-थिवीचित् पृथिवीत्यन्तरिक्षनाम प्रथितं विस्तीर्णमन्तरिक्षमपि हे अद्रिवो वज्रवन्निन्द्र शुष्मात् त्वदीयाद्बलात् रेजते कंपते ॥ १ ॥

१. इन्द्र, तुम्हारे क्रोध को मैं प्रधान समझता हूँ। तुमने वृत्र का वध किया है और लोक-कल्याण के लिए वृष्टि बनाई है। द्यावापृथिवी तुम्हारे ही अधीन हैं। वज्रधर इन्द्र, तुम्हारे प्रभाव से यह पृथिवी काँपती है।

अथ द्वितीया—

त्वं मायाभिरनवद्य मायिनं श्रवस्यता मनसा वृत्रमर्दयः ।
त्वामिन्नरो वृणते गविष्टिषु त्वां विश्वासु हव्यास्विष्टिषु ॥ २ ॥

त्वम् । मायाभिः । अनवद्य । मायिनम् । श्रवस्यता । मनसा ।
वृत्रम् । अर्दयः । त्वाम् । इत् । नरः । वृणते । गोऽइष्टिषु ।
त्वाम् । विश्वासु । हव्यासु । इष्टिषु ॥ २ ॥

हे अनवद्य अवद्यरहित मघवन्निन्द्र त्वं मायिनं मायाविनं वृत्रं मायाभिर्वञ्चनाभिर्बुद्धि-विशेषैर्वा श्रवस्यता श्रवः श्रवणीयं यशोऽन्नं वा इच्छता मनसा अर्दयः अहिंसीः। अपि च नरो नेतारोऽङ्गिरसः त्वामित् त्वामेव गविष्टिषु गवां पणिभिरपहृतानां एषणेषु मार्गणेषु विषयभूतेषु वृणते सम्भजन्ते तथा विश्वासु सर्वासु हव्यासु आह्वातव्यासु प्रार्थनीयासु इष्टिषु यागक्रियासु त्वामेव वृणते ॥ २ ॥

२. इन्द्र, तुम प्रशंसनीय हो। अन्न-तुष्टि करने का संकल्प करके तुमने अपनी शक्ति से मायावी वृत्र को व्यथा पहुँचाई। गोकामना करके मनुष्य तुम्हारे पास याचक होते हैं। सारे यज्ञों और हवन के समय तुम्हारी ही प्रार्थना की जाती है।

ऐषुचाकन्धिपुरुहूतसूरिषुवृधासोयेमघवन्नानशुर्मघम् ।
अर्चन्तितोकेतनयेपरिष्टिषुमेधसातावाजिनमह्रयेधने ॥ ३ ॥

आ । एषु । चाकन्धि । पुरुऽहूत । सूरिषु । वृधासः । ये ।
मघऽवन् । आनशुः । मघम् । अर्चन्ति । तोके । तनये । परिष्टिषु ।
मेधऽसाता । वाजिनम् । अह्रये । धने ॥ ३ ॥

हे पुरुहूतेन्द्र एषु सूरिषु आ चाकन्धि अत्यर्थमभिदीप्यस्व अभिकामयस्व कनीदीप्तिका-न्तिगतिषु अस्माद् चर्करीतमेतद् हे मघवन्धनवन्निन्द्र ये सूरयो वृधासः त्वत्प्रसादाद्वर्धमानाः स-न्तः मघं धनं आनशुः आप्नुवन्ति अपि च मेधसाता मेधसातौ यज्ञे वाजिनं बलवन्तं अन्नवन्तं वेगवन्तं वा त्वां ये अर्चन्ति पूजयन्ति तोके पुत्रे तनये तत्पुत्रे परिष्टिषु परितएष्यमाणेषु अन्ये-ष्वपि फलेषु अह्रये अलज्जाकरे धने च एतेषु निमित्तभूतेषु तत्र त्वामेव स्तुत्यादिभिः पू-जयन्तीत्यर्थः ॥ ३ ॥

३. धनी और पुरुहूत इन्द्र, इन विद्वानों के पास प्रादुर्भूत होओ। तुम्हारी कृपा से ये श्रीवृद्धिशाली और धनी हुए हैं। पुत्र-पौत्रों, अन्यान्य अभिलषित वस्तुओं और विशिष्ट धन पाने के लिए ये लोग यज्ञारम्भ करके बली इन्द्र की ही पूजा करते हैं।

सइन्नुरायःसुभृतस्यचाकनन्मदंयोअस्यरंह्यंचिकेतति ।
त्वावृधोमघवन्दाश्वध्वरोमक्षूसवाजंभरतेधनानृभिः ॥ ४ ॥

सः । इत् । रायः । सुऽभृतस्य । चाकनत् । मदम् । यः ।
अस्य । रंह्यम् । चिकेतति । त्वाऽवृधः । मघऽवन् । दाशुऽअध्वरः ।
मक्षु । सः । वाजम् । भरते । धना । नृऽभिः ॥ ४ ॥

सहत् सपद स्तोता शुश्रवस्य सुष्ठुसंपादितस्य रायोधनस्य द्वितीयार्थे षष्ठी ईदृशंध- नं नुक्षिप्रं चाकनत् कामयते लभतइत्यर्थः रैसं रंहोवेगः तदर्हं अस्येंद्रस्य मदं सोमपा- नजन्यं हर्षं यः स्तोता चिकेतति स्तुतिपदैर्जानाति हेमघवन् त्वावृधः त्वया वर्धितः दा- श्वध्वरः दत्तयज्ञः यजमानः नृभिर्नेतृभिः ऋत्विग्भिः भृत्यैर्वा धना धनानि वाजमन्नं मक्षु शीघ्रं भरते संपादयति ॥ ४ ॥

४. जो व्यक्ति इन्द्र को सोम-पान-जन्य आनन्द प्रदान करना जानता है, वही यथेष्ट धन के लिए प्रार्थना करता है। धनी इन्द्र, तुम जिस यज्ञ- दाता की श्रीवृद्धि करते हो, वह शीघ्र ही अपने भृत्यों के द्वारा धन और अन्न से परिपूर्ण हो जाता है।

त्वंशर्धायमहिनागृणानउरुकृधिमघवञ्छग्धिरायः।
त्वंनोमित्रोवरुणोनमायीपित्वोनदस्मदयसेविभक्ता ॥ ५ ॥ ५ ॥

त्वम्। शर्धाय। महिना। गृणानः। उरु। कृधि। मघऽवन्।
शग्धि। रायः। त्वम्। नः। मित्रः। वरुणः। न। मायी।
पित्वः। न। दस्म। दयसे। विऽभक्ता ॥ ५ ॥ ५ ॥

हे इन्द्र त्वं महिना महता स्तोत्रेण गृणानः स्तूयमानः सन् शर्धाय शर्धं बलं उरुकृधि विस्तीर्णं कुरु हेमघवन् रायोधनानिच शग्धि अस्मभ्यं प्रयच्छ। हेदस्म दर्शनीयेन्द्र विभक्ता विशेषेण धनानां भाजयिता त्वं मित्रोवरुणोन मित्रवरुणवच्च मायी प्रज्ञायुक्तः सन् नोस्मभ्यं नः संभजनार्थे संमति पित्वोन्नानि दयसे प्रयच्छसि ॥ ५ ॥

५. बल पाने के लिए विशिष्ट रीति से तुम्हारी स्तुति की जाती है। तुम बहुत बल और धन दो। प्रियदर्शन इन्द्र, तुम मित्र और वरुण के समान अलौकिक ज्ञान के अधिकारी हो। हम तुम्हें सारे अन्न का भाग करके दिया करते हो।

॥ इत्यष्टमस्याष्टमे पंचमोवर्गः ॥ ५ ॥

सुष्वाणासइति पंचर्चं विंशं सूक्तं वेनपुत्रस्य पृथोरार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रं। अनुक्रान्तंच—सुष्वा- णासः पृथुर्वैन्यइति। गतोविनियोगः।

सुष्वाणासइन्द्रस्तुमसित्वाससवांसश्चतुविनृम्णवाजम्।
आनोभरसुवितंयस्यचाकन्त्मनातनासनुयामत्वोताः ॥ १ ॥

सुस्वानासः। इन्द्र। स्तुमसि। त्वा। सुसऽवांसः। च।
तुविऽनृम्ण। वाजम्। आ। नः। भर। सुवितम्। यस्य।
चाकन्। त्मना। तना। सनुयाम। त्वाऽऊताः ॥ १ ॥

हेन्द्र सुष्वाणासः सोममभिषुण्वन्तो वयं त्वां स्तुमसि स्तुमः हे तुविनृम्ण बहुधन वाजं चरुपुरोडाशादिलक्षणमन्नं ससवांसः संभजन्तश्च वयं त्वां स्तुमः अथ त्वमप्यस्मभ्यं सुवितं सुष्ठु प्राप्तव्यं शोभनं धनं आभराहर प्रयच्छ। यद्वा यस्य यद्धनं अतिप्रियत्वेन चाकन् त्वं कामयसे तद्धनमाभरेत्यर्थः। वयं च त्वोताः त्वया रक्षिताः सन्तः तना धननामैतत् विस्तृतानि धनानि त्मना आत्मना स्वयमेवान्यनैरपेक्ष्येणैव सनुयाम तव प्रसादाल्लभेमहि॥१॥

१. प्रभूत धनवाले इन्द्र, हम लोग सोम और अन्न का आयोजन करके तुम्हारी स्तुति करते हैं। जो सम्पत्ति तुम्हारे मन के अनुकूल है, उसे हमें प्रचुर परिमाण में दो। तुम्हारे आश्रय से हम लोग अपने उद्योग में ही धन प्राप्त करें।

ऋष्वस्त्वमिन्द्रशूरजातोदासीर्विशःसूर्येणसह्याः।
गुहाहितंगुह्यंगूळ्हमप्सुबिभृमसिप्रस्रवणेनसोमम्॥ २॥

ऋष्वः। त्वम्। इन्द्र। शूर। जातः। दासीः। विशः।
सूर्येण। सह्याः। गुहा। हितम्। गुह्यम्। गूळ्हम्। अप्ऽसु।
बिभृमसि। प्रऽस्रवणे। न। सोमम्॥ २॥

हे शूर शौर्यवन्निन्द्र ऋष्वः महान् दर्शनीयो वा त्वं जातः जातमात्र एव दासीः उपक्षयकारिणो दासाः असुराः तत्संबन्धिनीर्विशः प्रजाः सूर्येण सूर्यात्मना सह्याः अभ्यभवः तथा गुहा गुहायां हितं निहितं अतएव गुह्यं अदृश्यं वलाख्यमसुरं अप्सु उदकेषु गूळ्हं निगूढं कुपवाख्यं च त्वमभिभूतवानसि वयमपि प्रस्रवणे प्रवर्षणे सति नः संपत्त्यर्थं संप्रति सोमं बिभृमसि त्वदर्थं बिभृमः धारयामः॥ २॥

२. वीर और प्रियदर्शन इन्द्र, तुम जन्म-ग्रहण करने के साथ ही, सूर्य-मूर्त्ति के द्वारा, दास-जातीय प्रजा को हराते हो। जो गुहा में छिपा हुआ है या जल में निगूढ़ है, उसे भी हराते हो। वृष्टि-वर्षण होने पर हम सोम प्रस्तुत करेंगे।

अर्योवागिरोअभ्यर्चविद्वानृषीणांविप्रःसुमतिंचकानः।
तेस्यामयेरणयन्तसोमैरेनोततुभ्यंरथोळ्हभक्षैः॥ ३॥

अर्यः। वा। गिरः। अभि। अर्च। विद्वान्। ऋषीणाम्।
विप्रः। सुऽमतिम्। चकानः। ते। स्याम। ये। रणयन्त।
सोमैः। एना। उत। तुभ्यम्। रथऽओळ्ह। भक्षैः॥ २॥

विप्रो मेधावी ऋषीणां मंत्रदर्शिनां सुमतिं स्तुतिं चकानः कामयमानः विद्वान् जानन् अर्यो वा स्वामी च भवन् हे इन्द्र ईदृशस्त्वं गिरः स्तोतॄन् स्तुतीनां अभ्यर्च सम्यक् स्तुवमिति अभिपूजय। अपि च ते वयं स्याम भवेम ये सोमैः त्वारणयन्त रमयन्ति उपापि च हे रथो-ष्ठ रथेरभ्युत्थान आ ऊढः ओकः रथेन ओकोरयोढः ओमाकोभेति परस्परं हे इन्द्र भक्षैः भक्षणीयैः चरुपुरोडाशादिभिः सार्धं एना इमानि स्तोत्राणि तुभ्यं त्वदर्थं क्रियन्ते ॥ ३ ॥

३. इन्द्र, तुम विद्वान्, प्रभु, मेधावी और ऋषियों की स्तुति की कामना करनेवाले हो। तुम स्तोत्रों का अनुमोदन करो। सोम के द्वारा हमने तुम्हारी प्रीति उत्पन्न कर डाली है। इसलिए हम तुम्हारे अन्तरङ्ग हों। रथारूढ़ इन्द्र, यह सब आहारीय द्रव्य तुम्हें निवेदित हैं।

इमा ब्रह्मेन्द्र तुभ्यं शंसि दा नृभ्यो नृणां शूर शवः ।
तेभिर्भव सक्रतुर्येषु चाकन्नुत त्रायस्व गृणत उत स्तीन् ॥ ४ ॥

इमा । ब्रह्म । इन्द्र । तुभ्यम् । शंसि । दाः । नृऽभ्यः ।
नृणाम् । शूर । शवः । तेभिः । भव । सऽक्रतुः । येषु ।
चाकन् । उत । त्रायस्व । गृणतः । उत । स्तीन् ॥ ४ ॥

हे इन्द्र त्वदर्थं इमा इमानि पुरोवर्तीनि ब्रह्म ब्रह्माणि परिवृढानि स्तोत्राणि शंसि अशंसिषत शस्यंते शंसेश्छान्दसे कर्मणि लुङि व्यत्ययेनैकवचनं हे शूर शौर्यवन्निन्द्र त्वं नृणां मनुष्याणां मध्ये नृभ्यः स्तुत्यादेर्नेतृभ्यः शवो बलं दाः देहि। अपि च तेभिः तैः सक्रतुः समानकर्मा समानप्रज्ञो वा भव येषु स्तोतृषु चाकन् हविरादि कामयसे कनीदीप्तिकान्तिगतिषु अस्माद्यङ्लुगन्ताद् छान्दसे लङि तिपि रूपमेतत् यदः कर्मणां पूर्ववत्तिपि नोनोपधायोरिति भवं। उत अपि च गृणतः स्तोतॄन् त्रायस्व पालय उत अपि च स्तीन् स्त्यायतेरेतद्रूपं संघीभूय स्थितान् भजमानानपि त्रायस्व ॥ ४ ॥

४. इन्द्र, यह सब प्रधान-प्रधान स्तोत्र, तुम्हारे लिए पठित हैं। वीर, जो प्रधान से भी प्रधान हैं, उन्हें बल दो। तुम जिन्हें स्नेह करते हो, वे तुम्हारे लिए यज्ञ करें। जो स्तोत्र करने को एकत्र हुए हैं, उनकी रक्षा करो।

श्रुधी हवमिन्द्र शूर पृथ्या उत स्तवसे वेन्यस्यार्कैः ।
आ यस्ते योनिं घृतवन्तमस्वारूर्मिर्न निम्नैर्द्रवयन्त वक्वाः ॥ ५ ॥ ६ ॥

श्रुधि । हवम् । इन्द्र । शूर । पृथ्याः । उत । स्तवसे । वेन्यस्य ।
अर्कैः । आ । यः । ते । योनिम् । घृतऽवन्तम् । अस्वाः ।
ऊर्मिः । न । निम्नैः । द्रवयन्त । वक्वाः ॥ ५ ॥ ६ ॥

हे शूरेन्द्र पृथ्याः पृथोर्ऋषेः मम हवमाह्वानं श्रुधि शृणु. उतापि च वेन्यस्य वेनपुत्रस्य मम अर्कैः मन्त्रैः स्तवसे स्तूयसे । यकि प्राप्ते व्यत्ययेन शप् यः स्तोता घृतवन्तं उदकवन्तं ते तव योनिं निवासभूमिं आस्वाः अभ्यस्वार्षीत् अभ्यस्तौत् । स्वृशब्दोपतापयोः अस्माल्लुङि सिपि बहुलंछन्दसीति इडभावे हल्ङ्याब्भ्यादिलोपेच रात्सस्येति सलोपः यद्वा घृतवन्तमाज्यादिना हविषोपेतं योनिं गृहनामैतत् यज्ञगृहं प्राप्य ते त्वां योऽभिष्टौति तस्य वेन्यस्यार्कैरित्यन्वयः । अपि च यथा प्रवाहः प्रवेरन्येभ्योपि दृश्यन्त इति वनिप् अत्यधिकारश्छान्दसः प्रसि पृषोदरादित्वाद्वर्णलोपः । अन्येपि सर्वे स्तोतारः निम्नैः प्रवणैर्मार्गैः ऊर्मिर्न उदकसंघइव वृषभस्य स्तुतिभिस्त्वामेवाभिद्रवन्ति अभिगच्छंति ॥ ५ ॥

५. वीर इन्द्र, मैं (पृथु) तुम्हें बुलाता हूँ। मेरा आह्वान सुनो। वेन-पुत्र पृथु के स्तोत्र के द्वारा तुम्हारी स्तुति की जाती है। वेन-पुत्र ने घृत-युक्त यज्ञ-गृह में आकर तुम्हारी स्तुति की है। जैसे धारायें नीचे की ओर दौड़ती हैं, वैसे ही अन्यान्य स्तोता भी दौड़ रहे हैं।

॥ इत्यष्टमस्याष्टमे षष्ठोवर्गः ॥ ६ ॥

सवितायन्त्रैरिति पंचर्चमेकविंशं सूक्तं हिरण्यस्तूपपुत्रस्यार्चतस्यार्षं त्रैष्टुभं सवितृदेवत्यं । अनुक्रान्तंच—सवितार्चन्हैरण्यस्तूपः सावित्रमिति । गतोविनियोगः ।

तत्र प्रथमा—

सविता यन्त्रैः पृथिवीमरम्णादस्कम्भने सविता द्यामदृंहत् ।
अश्वमिवाधुक्षद्धुनिमन्तरिक्षमतूर्ते बद्धं सविता समुद्रम् ॥ १ ॥

सविता । यन्त्रैः । पृथिवीम् । अरम्णात् । अस्कम्भने । सविता । द्याम् । अदृंहत् । अश्वम्ऽइव । अधुक्षत् । धुनिम् । अन्तरिक्षम् । अतूर्ते । बद्धम् । सविता । समुद्रम् ॥ १ ॥

सविता सर्वस्य प्रसविता प्रेरकोमध्यमस्थानोदेवः सोयं यन्त्रैः यमनसाधनैः वृष्टिप्रदानादिभिरुपायैः सामर्थ्यैः पाशैर्वा पृथिवीं प्रथितां भूमिं अरम्णात् अरमयत् सुखेनावस्थापयति तथा स एव सविता अस्कंभने पतनप्रतिबंधकमालंबनं स्कंभनं तद्रहितेस्थले द्यां द्युलोकमपि अदृंहत् दृढीकृतवान् यथा अधोन पतति तथा आत्मीयैरेवोपायैः अवस्थापितवानित्यर्थः । अश्वमिव धुनिं कंपयितव्यं कंपयितारं वा अन्तरिक्षं अन्तरालवर्तिनं मध्यमस्थानगतं अतूर्ते केनाप्यहिंसिते अत्वरमाणे वा नभसि सामर्थ्यैः पाशैर्बद्धं समुद्रं मेघमप्येष सविता धुक्ष

स् उदकानि दोग्धि यद्वान्तरिक्षमिति सप्तम्यर्थे प्रथमा अतूर्ते अन्तरिक्षे बद्धं समुदितारं धुनिं कंपनीयं मेघं अश्वमिव अधुक्षत् सविताक्लेशयति। धुक्षतिरत्र संदीपनक्लेशनजीवनेषु यथा शिक्षकः अश्वं क्लेशयति एवं वर्षणाय मेघं क्लेशयतीत्यर्थः। अत्र निरुक्तम्—सविता यंत्रैः पृथिवीमरमयदनारंभणेन्तरिक्षे सविता द्यामदृंहदश्वमिवाधुक्षद्धुनिमन्तरिक्षे मेघं बद्धमतूर्ते बद्धमतूर्णइतिवा त्वरमाणइतिवा सविता समुदितारमिति[1] ॥ १ ॥

१. नाना (वृष्टि-दान आदि) यन्त्रों से सविता ने पृथिवी को सुस्थिर रक्खा है। उन्होंने बिना अवलम्बन के द्युलोक को दृढ़ रूप से बाँध रक्खा है। आकाश में समुद्र के समान मेघराशि अवस्थित है। मेघराशि घोड़े के समान गात्र कम्पित करती है। वह निरुपद्रव स्थान में बद्ध है। इसी से सविता जल निकालते हैं।

यत्रासमुद्रःस्कभितोव्यौनदपांनपात्सवितातस्यवेद।
अतोभूरतआउत्थितंरजोतोद्यावापृथिवीअप्रथेताम् ॥ २ ॥

यत्र। समुद्रः। स्कभितः। वि। औनत्। अपाम्। नपात्। सविता। तस्य। वेद। अतः। भूः। अतः। आः। उत्थितम्। रजः। अतः। द्यावापृथिवी इति। अप्रथेताम् ॥ २ ॥

यत्र यस्मिन्नंतरिक्षे समुद्रः समुन्दनशीलोमेघः स्कभितः स्तंभितोवायुपाशैर्बद्धः सन् व्यौनत् विशेषेण भूमिमुनत्ति उदकैः क्लेदयति उन्दीक्लेदने अस्माच्छान्दसे लङि रूपमेतत् हेअपांनपात् मध्यमस्थानदेवगणे पठितः तत्संबंधी सविता प्रेरकोदेवः तस्य तत्स्थानं वेद वेत्ति जानाति। अतोस्मादेव सवितुः भूः भूमिरासीत् अतएव उत्थितं ऊर्ध्वमेवस्थितं रजोन्तरिक्षं आः आसीत् अजायत अस्तेर्लुङि बहुलं छन्दसीति इडभावः हल्ङ्याब्भ्यइति लोपः अतः अस्मादेव सवितुः द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ अप्रथेतां विस्तीर्णे अभ्यभूताम् ॥ २ ॥

२. जिस स्थान पर रहकर समुद्र के समान मेघराशि पृथिवी को आर्द्र करती है, उस स्थान को जल-पुत्र सविता जानते हैं। सविता से ही पृथिवी, आकाश और द्यावापृथिवी विस्तीर्ण हुए हैं।

पश्चेदमन्यदभवद्यजत्रममर्त्यस्यभुवनस्यभूना।
सुपर्णोअङ्गसवितुर्गरुत्मान्पूर्वोजातःसउअस्यानुधर्म ॥ ३ ॥

पश्चा। इदम्। अन्यत्। अभवत्। यजत्रम्। अमर्त्यस्य। भुवनस्य। भूना। सुऽपर्णः। अङ्ग। सवितुः। गरुत्मान्। पूर्वः। जातः। सः। ऊँ इति। अस्य। अनु। धर्म ॥ ३ ॥

[1] नि० १०. ३२।

अन्यत् सवितृव्यतिरिक्तं इदं देवयान्तरं पश्चा पश्चात् पश्चपश्चाचच्छन्दसीति निपात्यते सवितृप्रेरणानंतरमेव यजथं यष्टव्यमभवत् । केन साधनेन अमर्त्यस्य मरणरहितस्य भुवनस्य लोकस्य स्वर्गाख्यस्य संबंधिना भूना भूवेन स्वर्गे उत्पन्नेन सोमेनेत्यर्थः यद्वा अमर्त्यस्य भुवनस्य संबंधि इदं देवयान्तरं भूना भूम्ना बहुत्वेन युक्तं यष्टव्यमभवत् कुत इत्यत आह—केर्ण-ग स्तोवः सुपर्णः शोभनपतनः गरुत्मान् सोमस्यापहर्ता तार्क्ष्यः सवितुः प्रेरकात्तस्मादेवात् पूर्वः प्रथमभावी सन् जातः अतोहेतुभूतः सुपर्णो गरुत्मान् अस्य सवितुः धर्मं धारणमनुसृत्य वर्तते सवितृप्रेरणाधीनत्वात्सर्वंगतीनां सोमाहरणमपि तदधीनमिति सवितृप्रेरणानंतरमेव सर्वे सोम-भागाः प्रवर्तंतइत्यर्थः । इति पूरकः ॥ ३ ॥

३. अमर-स्वर्गोत्पन्न सोम के द्वारा जिन देवों का यज्ञ होता है, वे सविता से पीछे उत्पन्न हुए हैं। सुन्दर पक्षवाले गरुड़ सविता से प्रथम उत्पन्न हुए हैं। सविता की धारण-क्रिया (सोमाहरण-कर्म) का अनुसरण करके वे अवस्थित हैं।

गावइवग्रामंयूयुधिरिवाश्वान्वाश्रेववत्संसुमनादुहाना।
पतिरिवजायामभिनोन्येतुधर्तादिवःसविताविश्ववारः ॥ ४ ॥

गावः॒ऽइव । ग्राम॑म् । यूयु॑धिः॒ऽइव । अश्वा॑न् । वा॒श्राऽइ॑व ।
व॒त्सम् । सु॒ऽमनाः॑ । दुहा॑ना । पतिः॒ऽइव । जा॒याम् । अ॒भि ।
नः॒ । नि । ए॒तु । ध॒र्ता । दि॒वः । स॒वि॒ता । वि॒श्वऽवा॑रः ॥ ४ ॥

गावइव यथा अरण्ये संचरन्तोगावः ग्रामं शीघ्रमभिगच्छंति युयुधिरिव यथाच युद्धा-र्थं अश्वानभिगच्छति । युधसंप्रहारे आदृगमहनस्त्यपोत्सर्गश्छन्दसीति वचनात्किन् प्रत्ययः छान्दसं सांहितिकमभ्यासदीर्घत्वं सुमनाः शोभनमनस्का दुहाना दोग्ध्री बहुपयस्का वाश्रेव हंभारवात्मकं शब्दं कुर्वती गौर्यथा आत्मीयं वत्सं अभिगच्छति पतिरिव यथा भर्ता जायां स्वभार्यां शीघ्रमभिगच्छति एवमेव सविता नोस्मानभ्येतु नितरामभिगच्छतु । कीदृशः दिवो-द्युलोकस्य धर्ता धारयितावस्थापयिता वा अतएव विश्ववारः सर्वैर्वरणीयः ॥ ४ ॥

४. सबके द्वारा प्रार्थनीय सविता स्वर्ग के धारण-कर्त्ता हैं। वे हमारे पास वैसी ही उत्सुकता के साथ आते हैं, जिस उत्सुकता से गाय गाँव की ओर जाती है, योद्धा अश्व की ओर जाता है, नवप्रसूता धेनु प्रसन्न-मना होकर दूध देने को बछड़े की ओर जाती है और जैसे स्त्री स्वामी की ओर जाता है।

हिरण्यस्तूपःसवितर्यथात्वाङ्गिरसोजुह्वेवाजेअस्मिन्।
एवात्वार्चन्नवसेवन्दमानःसोमस्येवांशुंप्रतिजागराहम् ॥ ५ ॥७॥

हिरण्यऽस्तूपः । सवितः । यथा । त्वा । आङ्गिरसः । जुहे ।
वाजे । अस्मिन् । एव । त्वा । अर्चन् । अवसे । वन्दमानः ।
सोमस्यऽइव । अंशुम् । प्रति । जागर । अहम् ॥ ५ ॥ ७ ॥

हेसवितः प्रेरक त्वा त्वां आंगिरसः अंगिरसः पुत्रः हिरण्यस्तूपोमम पिता अस्मिन् वाजे अन्ने निमित्तभूते सति यथा जुहे आहूतवान् एवैवमर्चन्नेवत्वंशोऽहं त्वा त्वां अवसे अवनाय रक्षणार्थं वन्दमानः स्तुवन् आह्वयामीति शेषः आहूयत सोमस्येवांशुं यथा सोमलतां प्रति यजमानाः जाग्रति यागपर्यंतं रक्षणे प्रवृत्ताश्चर्यन्ते तथा अहं त्वत्परिचर्यां प्रति जागर जागर्मि । जागर्तेर्णलि-उत्तमैकवचनेरूपं । अत्र निरुक्तं—हिरण्यस्तूपोहिरण्यमयस्तूपोहिरण्मयस्तूपोस्येतिवा स्तूपःस्त्यायतेःसंघातः सवितर्यथा त्वांगिरसोजुहे वाजेऽस्मिन्नेवं त्वार्चन्नवनाय वन्दमानः सोमस्येवांशुं प्रति जागर्म्यहमिति[1] ॥ ५ ॥

५. सविता, अङ्गिरोवंशीय मेरे पिता (हिरण्यस्तूप) इस यज्ञ में तुम्हें बुलाते थे। मैं भी तुमसे आश्रय-प्राप्ति के निमित्त वन्दना करते-करते, तुम्हारी सेवा के लिए, वैसे ही सतर्क हूँ, जैसे यजमान, सोम-लता की रक्षा के लिए, सतर्क रहता है।

॥ इत्यष्टमस्याष्टमे सप्तमोवर्गः ॥ ७ ॥

समिद्धश्चिति पंचर्चं द्वाविंशं सूक्तं वसिष्ठपुत्रस्य मृळीकस्यार्षं आग्नेयं चतुर्थी पञ्चम्यौ उपरिष्टाज्ज्योतिषी त्रिष्टुबष्टकाष्टकमत्यौ अक्षरव्यूहेन चतुर्थी जगतीवा शिष्टाबृहत्यः । तथाचानुक्रान्तं—समिद्धोमृळीकोवासिष्ठआग्नेयं बार्हतमंत्ये उपरिष्टाज्ज्योतिषी जगत्युपान्त्यावेति । गतो विनियोगः ।

तेषा प्रथमा—

समिद्धश्चित्समिध्यसेदेवेभ्योहव्यवाहन ।
आदित्यैरुद्रैर्वसुभिर्नआगहिमृळीकायनआगहि ॥ १ ॥

समऽइद्धः । चित् । सम् । इध्यसे । देवेभ्यः । हव्यऽवाहन ।
आदित्यैः । रुद्रैः । वसुऽभिः । नः । आ । गहि । मृळीकाय ।
नः । आ । गहि ॥ १ ॥

---

1 नि० १०. ३३ ।

हेहव्यवाहन हविषां वोढरग्ने समिद्धः चित् संदीप्तोपि देवेभ्योयागार्थं समिध्यसेपुनरपि ऋत्विग्भिः संदीप्यसे सत्वं आदित्यैः आदित्यादिभिः त्रिभिर्गणैः सार्धं नोस्मानागहि आगच्छ तथानोस्माकं मृळीकाय सुखाय तदर्थमप्यागहि । यद्वा मृळीकाय एतत्संज्ञाय नोमह्यं ऋषये श्रेयांसि कर्तुं आगच्छ ॥ १ ॥

१. अग्नि, तुम देवों के पास हव्य ले जाया करते हो। तुम्हें प्रज्वलित किया गया है, तुम प्रदीप्त हुए हो। आदित्यों, वसुओं और रुद्रों के साथ हमारे यज्ञ में पधारो। सुख देने के लिए पधारो।

इमंयज्ञमिदंवचोजुजुषाणउपागहि ।
मर्तासस्त्वासमिधानहवामहेमृळीकायहवामहे ॥ २ ॥

इमम् । यज्ञम् । इदम् । वचः । जुजुषाणः । उपऽआगहि । मर्तासः । त्वा । सम्ऽइधान । हवामहे । मृळीकाय । हवामहे ॥ २ ॥

हेअग्ने इममस्माभिः क्रियमाणं पुरोवर्तिनं यज्ञं इदं वचः स्तोत्रं च जुजुषाणः सेवमानः उपागहि उपागच्छ । हेसमिधान समिध्यमान मर्तासोमर्त्यामनुष्याः त्वा त्वां हवामहे आह्वयामहे मृळीकाय सुखाय एतत्संज्ञायवाऋषये त्वामेवाह्वयामहे ॥ २ ॥

२. यह यज्ञ है और यह स्तव है। ग्रहण करो। पास आओ। प्रदीप्त अग्नि, हम मनुष्य तुम्हें बुलाते हैं—सुख के लिए बुलाते हैं।

त्वामुंजातवेदसंविश्ववारंगृणेधिया ।
अग्नेदेवाँआवहनःप्रियव्रतान्मृळीकायप्रियव्रतान् ॥ ३ ॥

त्वाम् । ऊँ इति । जातऽवेदसम् । विश्वऽवारम् । गृणे । धिया । अग्ने । देवान् । आ । वह । नः । प्रियऽव्रतान् । मृळीकाय । प्रियऽव्रतान् ॥ ३ ॥

हे अग्ने विश्ववारं विश्वैः सर्वैः वरणीयं जातवेदसं जातानां वेदितारं जातप्रज्ञं जातधनंवा त्वामु त्वामेव धिया स्तुत्या गृणे स्तौमि गृणाते कैयादिकः प्वादित्वाद्ध्रस्वः प्रियव्रतान् प्रियाणि व्रतानि कर्माणि येषां तादृशान् देवान् नोस्मदर्थमावह आनय अस्मद्यज्ञं प्रापय मृळीकाय सुखार्थं एतत्संज्ञायवा मह्यं प्रियव्रतांस्तानेवावह ॥ ३ ॥

३. तुम ज्ञानी और सबके द्वारा प्रार्थित हो। मैं तुम्हें स्तुति-वचनों से स्तुत करता हूँ। अग्नि जिनका कार्य सुखकर है, उन देवों को साथ लेकर आओ—सुख के लिए आओ।

अथ चतुर्थी—

अग्निर्देवोदेवानामभवत्पुरोहितोऽग्निंमनुष्याऽऋषयःसमीधिरे ।
अग्निंमहोधनसातावहंहुवेमृळीकंधनसातये ॥ ४ ॥

अग्निः । देवः । देवानाम् । अभवत् । पुरःऽहितः । अग्निम् ।
मनुष्याः । ऋषयः । सम् । ईधिरे । अग्निम् । महः ।
धनऽसातौ । अहम् । हुवे । मृळीकम् । धनऽसातये ॥ ४ ॥

देवो दानादिगुणयुक्तोऽग्निः देवानामन्येषां पुरोहितः पुरस्तात्कृतोऽभवत् यद्वा पुरोहितवद्धितकार्यभवत् यतएवमतःकारणात् तमेवाग्निं ऋषयः अतींद्रियार्थदर्शिनः मनुष्याः मानवा यजमानाः समीधिरे संदीपयन्ति । अपिच तमग्निं महोमहतः धनसातौ धनस्य संभजनेनिमित्तभूते अहं हुवे आह्वये विशेषणसापेक्षस्यापि धनशब्दस्य छान्दसः समासः यद्वा महतोयागस्य कर्तारमग्निं इत्यर्थः धनस्य सातये धनलाभार्थं मृळीकं सुखं एतत्संज्ञं वा मां सोऽग्निः करोतित्यर्थः ॥ ४ ॥

४. अग्निदेव देवों के पुरोहित हुए हैं। मनुष्यों और ऋषियों ने अग्नि को प्रज्वलित किया है। मैं प्रचुर धन की प्राप्ति के लिए अग्नि को बुलाता हूँ। वे मुझे सुखी करें।

अग्निरत्रिंभरद्वाजंगविष्ठिरंप्रावन्नःकण्वंत्रसदस्युमाहवे ।
अग्निंवसिष्ठोहवतेपुरोहितोमृळीकायपुरोहितः ॥ ५ ॥ ८ ॥

अग्निः । अत्रिम् । भरत्ऽवाजम् । गविष्ठिरम् । प्र । आवत् ।
नः । कण्वम् । त्रसदस्युम् । आऽहवे । अग्निम् । वसिष्ठः ।
हवते । पुरःऽहितः । मृळीकाय । पुरःऽहितः ॥ ५ ॥ ८ ॥

अत्रिं भरद्वाजं गविष्ठिरं कण्वं त्रसदस्युं च नोऽस्मानाहवे संग्रामे अयमग्निः प्रावत् प्ररक्षतु । पुरोहितः पुरोहितवद्धितकारी मम पिता वसिष्ठऋषिः अग्निं हवते स्तुतिभिराह्वयति सचाहूतोऽग्निर्मृळीकाय सुखार्थं एतत्संज्ञाय वा महं पुरोहितः पुरोधा देवानां पुरःस्थापयिता भवतु ॥ ५ ॥

५. युद्ध के समय अग्नि ने अत्रि, भरद्वाज, गविष्ठिर, कण्व और त्रसदस्यु की रक्षा की है। पुरोहित वसिष्ठ अग्नि को बुलाते हैं—सुख के लिए बुलाते हैं।

॥ इत्यष्टमस्याष्टमेऽष्टमोवर्गः ॥ ८ ॥

श्रद्धयेति पंचर्चं त्रयोविंशं सूक्तं आनुष्टुभं श्रद्धादेवत्यं कामगोत्रजा श्रद्धानाम ऋषिका। तथा चानुक्रम्यते—श्रद्धया श्रद्धा कामायनी श्राद्धमानुष्टुभं हि। लैंगिको विनियोगः।

तत्र प्रथमा—

श्रद्धयाग्निःसमिध्यतेश्रद्धयाहूयतेहविः।
श्रद्धांभगस्यमूर्धनिवचसावेदयामसि ॥ १ ॥

श्रद्धया । अग्निः । सम् । इध्यते । श्रद्धया । हूयते । हविः ।
श्रद्धाम् । भगस्य । मूर्धनि । वचसा । आ । वेदयामसि ॥ १ ॥

पुरुषगतोऽभिलाषविशेषः श्रद्धा तया श्रद्धयाग्निर्गार्हपत्यादिः समिध्यते संदीप्यते यदा हि पुरुषे श्रद्धा अग्निगोचरआदरातिशयो जायते तदैव पुरुषोऽग्नीन् प्रज्वालयति नान्यथा। श्रद्धयैव हविः पुरोडाशादिहविश्च हूयते आहवनीये प्रक्षिप्यते। यद्वा अस्य सूक्तस्य द्रष्ट्र्या श्रद्धाख्यया अग्निः समिध्यते श्रद्धां उक्तलक्षणायाः श्रद्धायाः अभिमानिदेवतां भगस्य भजनीयस्य धनस्य मूर्धनि प्रधानभूते स्थानेऽवस्थितां वचसा वचनेन स्तोत्रेण आवेदयामसि अभितः प्रख्यापयामः इदन्तो मसिः ॥ १ ॥

१. श्रद्धा के द्वारा अग्नि प्रज्वलित होते हैं और श्रद्धा के द्वारा ही यज्ञ-सामग्री की आहुति दी जाती है। श्रद्धा सम्पत्ति के मस्तक के ऊपर रहती है। यह सब मैं स्पष्ट रूप से कहती हूँ।

प्रियंश्रद्धेददतःप्रियंश्रद्धेदिदासतः।
प्रियंभोजेषुयज्वस्विदंमउदितंकृधि ॥ २ ॥

प्रियम् । श्रद्धे । ददतः । प्रियम् । श्रद्धे । दिदासतः । प्रियम् ।
भोजेषु । यज्वऽसु । इदम् । मे । उदितम् । कृधि ॥ २ ॥

हे श्रद्धे ददतः चरुपुरोडाशादीनि प्रयच्छतः यजमानस्य प्रियं अभीष्टफलं कुरु दिदासतः दातुमिच्छतश्च हे श्रद्धे प्रियं कुरु मे मम संबंधिषु भोजेषु भोक्तृषु भोगार्थिषु यज्वसु एवं यज्ञेषु जनेषु च इदमुदितमुक्तं प्रियं कृधि कुरु ॥ २ ॥

२. श्रद्धा, दाता को अभीष्ट फल दो। जो दान करने की इच्छा करता है, उसे भी अभीष्ट दो। श्रद्धा, मेरे भोगार्थियों और याज्ञिकों को प्रार्थित फल दो।

अथ तृतीया—

यथादेवाअसुरेषुश्रद्धामुग्रेषुचक्रिरे ।
एवंभोजेषुयज्वस्वस्माकमुदितंकृधि ॥ ३ ॥

यथा । देवाः । असुरेषु । श्रद्धाम् । उग्रेषु । चक्रिरे । एवम् ।
भोजेषु । यज्वऽसु । अस्माकम् । उदितम् । कृधि ॥ ३ ॥

देवा इन्द्रादयः असुरेषु उद्गूर्णबलेषु यथा श्रद्धां चक्रिरे अवश्यमिमे हन्तव्या इति आदरातिशयं कृतवन्तः । एवं श्रद्धावत्सु भोजेषु भोक्तृषु भोगार्थिषु यज्वसु यष्टृषु अस्माकं अस्मत्संबन्धिषु तेषु उदितं वैदिकं प्रार्थितं फलजातं कृधि कुरु ॥ ३ ॥

३. इन्द्रादि ने बली असुरों के लिए यह विश्वास किया कि, इनका वध करना ही चाहिए। श्रद्धा, भोक्ताओं और याज्ञिकों को प्रार्थित फल दो।

श्रद्धांदेवायजमानावायुगोपाउपासते ।
श्रद्धांहृदय्य१याकूत्याश्रद्धयाविन्दतेवसु ॥ ४ ॥

श्रद्धाम् । देवाः । यजमानाः । वायुऽगोपाः । उप । आसते ।
श्रद्धाम् । हृदय्यया । आऽकूत्या । श्रद्धया । विन्दते । वसु ॥ ४ ॥

देवा यजमाना मनुष्याश्च वायुगोपाः वायुर्गोपा रक्षिता येषां ते तादृशाः सन्तः श्रद्धां देवीमुपासते प्रार्थयन्ते हृदय्यया हृदये भवा हृदय्या तथाविधया आकूत्या संकल्परूपया क्रियया श्रद्धामेव परिचरंति सर्वे जनाः । कुत इत्यत आह—यतः कारणात् श्रद्धया हेतुभूतया वसु धनं विन्दते लभते श्रद्धावान् जनः तत इत्यर्थः ॥ ४ ॥

४. देवता और मनुष्य वायु को रक्षक पाकर श्रद्धा की उपासना करते हैं। मन में कोई संकल्प होने पर लोग श्रद्धा की शरण में जाते हैं। श्रद्धा के कारण मनुष्य धन पाता है।

अथ पंचमी—

श्रद्धांप्रातर्हवामहेश्रद्धांमध्यंदिनंपरि ।
श्रद्धांसूर्यस्यनिम्रुचिश्रद्धेश्रद्धापयेहनः ॥ ५ ॥ ६ ॥

श्रद्धाम् । प्रातः । हवामहे । श्रद्धाम् । मध्यन्दिनम् । परि । श्रद्धाम् ।
सूर्यस्य । निऽम्रुचि । श्रद्धे । श्रत् । धापय । इह । नः ॥ ५ ॥ ६ ॥

श्रद्धां देवीं प्रातः पूर्वाह्णे हवामहे तथा मध्यंदिनंपरि लक्षणे परेः कर्म प्रवचनीयत्वं म-ध्यन्दिनं परिलक्ष्य मध्यन्दिनइत्यर्थः मध्याह्नेपि तां श्रद्धां आह्वयामहे सूर्यस्य सर्वस्य प्रेरक-स्यादित्यस्य निम्रुचि अस्तमयवेलायां सायं समयेपि तामेव श्रद्धामाह्वयामहे हेश्रद्धे हेश्रद्धे नोस्मानिह लोके कर्मणिवा श्रद्धापय श्रद्धावतः कुरु ॥ ५ ॥

५. हम लोग प्रातःकाल, मध्याह्न और सूर्यास्त के समय श्रद्धा को ही बुलाते हैं। श्रद्धा हमें इस संसार में श्रद्धावान् करो।

॥ इत्यष्टमस्याष्टमे नवमोवर्गः ॥ ९ ॥

॥ इति दशमे मंडले एकादशोनुवाकः ॥ ११ ॥

द्वादशेनुवाके चत्वारिंशत्सूक्तानि तत्र शासइत्थेति पंचर्चं प्रथमं सूक्तं शासनामकमार्षं आनुष्टुभमैन्द्रं । अनुक्रान्तं च—शासःशासोभारद्वाजइति । युद्धाय सन्नद्धं राजानं अनेनेक्षेत । तथाच सूत्रितं—अथैनमन्वीक्षेताप्रतिरथशाससौपर्णैरिति ।

तत्र प्रथमा—

शासइत्थामहाँअस्यमित्रखादोअद्भुतः ।
नयस्यहन्यतेसखानजीयतेकदाचन ॥ १ ॥

शासः । इत्था । महान् । असि । अमित्रऽखादः । अद्भुतः ।
न । यस्य । हन्यते । सखा । न । जीयते । कदा । चन ॥ १ ॥

शासः शासंशोहं इत्थमनेन वक्ष्यमाणप्रकारेण इन्द्रं स्तौमीतिशेषः । हेइन्द्र त्वं महान् अ-सि सर्वेभ्योधिकोभवसि । अमित्रखादः अमित्राणां शत्रूणां खादिता विनाशयिता भवस्य-द्भुतः आश्चर्यभूतश्च भवसीति यस्येन्द्रस्य सखा मित्रभूतः पुरुषः कदाचन कदाचिदपि नह-न्यते नहिंस्यते नजीयते नच शत्रुभिः पराजितोभवति सत्वं महांअसीत्यन्वयः ॥ १ ॥

१. मैं इस प्रकार इन्द्र की स्तुति करता हूँ। इन्द्र, तुम महान् शत्रु-भक्षक और अद्भुत हो। तुम्हारे सखा की न तो मृत्यु होती है, न पराजय।

अथ द्वितीया—

स्वस्तिदाविशस्पतिर्वृत्रहाविमृधोवशी ।
वृषेन्द्रःपुरएतुनःसोमपाअभयङ्करः ॥ २ ॥

स्वस्तिऽदाः । विशः । पतिः । वृत्रऽहा । विऽमृधः । वशी । वृषा ।
इन्द्रः । पुरः । एतु । नः । सोमऽपाः । अभयम्ऽकरः ॥ २ ॥

स्वस्तिदाः स्वस्तेरविनाशस्य दाता विशस्पतिः सर्वस्याः प्रजायाः पालयिता वृत्रहा वृत्राणां शत्रूणां हन्ता विमृधः संग्रामकारी वशी वशीकर्ता वृषा वर्षिताकामानां सोमपाः सोमस्य पाता एवं विधइन्द्रः अभयंकरः अभयस्य भयराहित्यस्य कर्तासन् नोस्माकं पुरएतु पुरस्तोगच्छतु ॥ २ ॥

२. इन्द्र कल्याणदाता, प्रजाधिपति, वृत्रघ्न, युद्ध-कर्त्ता, शत्रु-वशकर्त्ता, काम-वर्षक, सोमपाता और अभय-दाता हैं। वे हमारे सामने पधारें।

वि र॒क्षो वि मृधो॑ जहि॒ वि वृ॒त्रस्य॒ हनू॑ रुज।
वि म॒न्युमि॑न्द्र वृत्रहन्न॒मित्र॑स्याभि॒दास॑तः ॥ ३ ॥

वि। रक्षः॑। वि। मृधः॑। ज॒हि॒। वि। वृ॒त्रस्य॑। हनू॒ इति॑। रु॒ज॒।
वि। म॒न्युम्। इ॒न्द्र॒। वृ॒त्र॒ऽह॒न्। अ॒मित्र॑स्य। अ॒भि॒ऽदास॑तः ॥ ३ ॥

हेइन्द्र रक्षोराक्षसजातं विजहि विनाशय मृधः संग्रामकारिणः शत्रूंश्च विजहि वृत्रस्यावरकस्यासुरस्य हनू कपोलभान्ती विरुज विशेषेण भग्नौ कुरु हेवृत्रहन्निन्द्र अभिदासतः अस्मानुपक्षयतोमित्रस्य शत्रोर्मन्युं क्रोधमपि विनाशय ॥ ३ ॥

३. वृत्रघ्न इन्द्र, राक्षसों और शत्रुओं का वध करो। वृत्र के दोनों जबड़ों को तोड़ डालो। अनिष्टकर शत्रु का क्रोध नष्ट करो।

विनइन्द्रेति वैमृधस्य हविषोनुवाक्या। सूत्रितंच—विनइन्द्रमृधोजहि मृगोनभीमः कुचरोगिरिष्ठाइति।

सैषा चतुर्थी—

वि न॑ इन्द्र॒ मृधो॑ जहि नी॒चा य॑च्छ पृतन्य॒तः।
यो अ॒स्माँ अ॑भि॒दास॒त्यध॑रं गमया॒ तमः॑ ॥ ४ ॥

वि। नः॒। इ॒न्द्र॒। मृधः॑। ज॒हि॒। नी॒चा। य॒च्छ॒। पृ॒त॒न्य॒तः।
यः। अ॒स्मान्। अ॒भि॒ऽदास॑ति। अध॑रम्। ग॒म॒य॒। तमः॑ ॥ ४ ॥

हेइन्द्र नोस्माकं मृधः संग्रामकारिणः शत्रून् विजहि विनाशय तथा पृतन्यतः पृतनाः सेनाः आत्मनइच्छतः युयुत्समानानपि नीचायच्छ नीचीनं अवाङ्मुखं यच्छ गमय यः शत्रुः अस्मानभिदासति अभितउपक्षपयति तं अधरं निकृष्टं तमोधकारं मरणलक्षणं गमय प्रापय ॥ ४ ॥

४. इन्द्र, हमारे शत्रुओं का वध करो। युद्धार्थी विपक्षियों को हीन-बल करो। जो हमें निकृष्ट करता है, उसे जघन्य अन्धकार में डाल दो।

अथ पंचमी—

अपेन्द्र द्विषतो मनोऽप जिज्यासतो वधम् ।
वि मन्योः शर्म यच्छ वरीयो यवया वधम् ॥ ५ ॥ १० ॥

अप । इन्द्र । द्विषतः । मनः । अप । जिज्यासतः । वधम् । वि । मन्योः । शर्म । यच्छ । वरीयः । यवय । वधम् ॥ ५ ॥ १० ॥

हे इन्द्र द्विषतो द्वेष्टुः शत्रोर्मनः अपजहि जिज्यासतः अस्माकं वयोहानिमिच्छतः वधं हननसाधनमायुधं चापं जहि मन्योः शत्रुसंबन्धिनः क्रोधादस्मान् रक्ष वरीयः उरुतरं शर्म सुखं विशेषेण यच्छ देहि वधं शत्रुकृतं हननं च यवय अस्मत्तः पृथक्कुरु ॥ ५ ॥

५. इन्द्र, शत्रु का मन नष्ट कर दो। जो हमें जराजीर्ण करना चाहता है, उसके प्रति सांघातिक अस्त्र का प्रयोग करो। शत्रु के क्रोध से बचाओ। उत्तम सुख दो। शत्रु के सांघातिक अस्त्र को तोड़ दो।

॥ इत्यष्टमस्याष्टमे दशमोवर्गः ॥ १० ॥

ईङ्खयन्तीरिति पंचर्चं द्वितीयं सूक्तं गायत्रमैन्द्रं देवानां स्वसृभूता इन्द्रमातरो नामऋषिकाः । तथा चानुक्रान्तं—ईङ्खयन्तीर्देवजामय इन्द्रमातरो गायत्रमिति । द्वितीये पर्याये प्रशास्तुः शस्त्रे इदं सूक्तं । सूत्रितं च—ईङ्खयन्तीरवं द्वो पाया शाहुतमिति । महाव्रतेपि प्रातःसवनिके प्रशास्त्रे एतदेव सूक्तं ।

तत्र प्रथमा—

ईङ्खयन्तीरपस्युव इन्द्रं जातमुपासते । भेजानासः सुवीर्यम् ॥ १ ॥

ईङ्खयन्तीः । अपस्युवः । इन्द्रम् । जातम् । उप । आसते ।
भेजानासः । सुऽवीर्यम् ॥ १ ॥

ईङ्खयन्तीर्गच्छन्त्यः स्तुत्यादिभिरिन्द्रं प्राप्नुवन्त्यः अपस्युवः अपः कर्मात्मन इच्छन्त्यः इन्द्रमातरः अस्य सूक्तस्य द्रष्ट्र्यः जातं प्रादुर्भूतमिन्द्रं उपासते परिचरन्ति सुवीर्यं शोभनवीर्योपेतं धनंच भेजानासः तस्मादिन्द्रात्संभजमानाः भवन्ति ॥ १ ॥

१. क्रिया-परायणा इन्द्र-माताएँ प्रादुर्भूत इन्द्र के पास जाकर उनकी सेवा करती हैं और इन्द्र से उत्कृष्ट धन प्राप्त करती हैं।

त्वमिन्द्र बलादधि सहसो जात ओजसः । त्वं वृषन्वृषेदसि ॥ २ ॥

त्वम् । इन्द्र । बलात् । अधि । सहसः । जातः । ओजसः ।
त्वम् । वृषन् । वृषा । इत् । असि ॥ २ ॥

हे इन्द्र त्वं सहसः परेषामभिभावुकात् बलात् अधिजातोसि अधिः पञ्चम्यर्थानुवादकः वृत्रादिवधहेतुभूताद्बलात् हेतोस्त्वं मत्स्यातोभवसीत्यर्थः। अपिच ओजसः ओजोनामबलहेतु-रूपगतं धैर्यं तस्मादपि त्वं जातोसि हे वृषन् वर्षितस्त्वं वृषेत् अति कामानां वर्षितैव भवसि ॥२॥

२. इन्द्र, तुमने बल-वीर्य और तेज से जन्म ग्रहण किया है। वर्षक इन्द्र, तुम अभिलाषा की पूर्ति करते हो ।

त्वमिन्द्रासि वृत्रहा व्य१न्तरिक्षमतिरः। उद्द्यामस्तभ्ना ओजसा ॥३॥

त्वम् । इन्द्र । असि । वृत्रऽहा । वि । अन्तरिक्षम् । अतिरः ।
उत् । द्याम् । अस्तभ्नाः । ओजसा ॥ ३ ॥

हेइन्द्र त्वं वृत्रहासि शत्रूणां हन्ता भवसि अन्तरिक्षं मध्यमस्थानंच व्यतिरः आवा-रकापनोदनेन भावर्धयः द्यां द्युलोकंच ओजसा बलेन उदस्तभ्नाः ऊर्ध्वमस्तंभीः यथा अ-धोनपतति तथा उपर्यवस्थापितवानित्यर्थः ॥ ३ ॥

३. इन्द्र, तुम वृत्रघ्न हो और तुमने आकाश को विस्तारित किया है। तुमने अपनी शक्ति के द्वारा स्वर्ग को ऊँचा कर रक्खा है।

त्वमिन्द्र सजोषसमर्कं बिभर्षि बाह्वोः। वज्रं शिशान ओजसा ॥ ४ ॥

त्वम् । इन्द्र । सऽजोषसम् । अर्कम् । बिभर्षि । बाह्वोः ।
वज्रम् । शिशानः । ओजसा ॥ ४ ॥

हेइन्द्र त्वं सजोषसं सह प्रीयमाणं अर्कं स्तुत्यं वज्रं आत्मीयमायुधं ओजसा ब-लेन शिशानः निशयन् तीक्ष्णीकुर्वन् बाह्वोर्हस्तयोर्बिभर्षि धारयसि शत्रूणां वधार्थं ॥ ४ ॥

४. इन्द्र, तुम्हारे साथी सूर्य हैं। तुमने उन्हें दोनों हाथों से धारण कर रक्खा है। तुम बलपूर्वक वज्र पर सान चढ़ाते हो।

अथ पञ्चमी—

त्वमिन्द्राभिभूरसि विश्वा जातान्योजसा। स विश्वा भुव आभवः ॥५॥११॥

त्वम् । इन्द्र । अभिऽभूः । असि । विश्वा । जातानि । ओजसा ।
सः । विश्वाः । भुवः । आ । अभवः ॥ ५ ॥ ११ ॥

हे इन्द्र त्वं विश्वा सर्वाणि जातानि जनिमानि भूतानि ओजसा बलेन अभिभूः अभिभविता भवसि तथा सत्राहः सत्रा महांस्त्वं विश्वाभुवः सर्वाभूमीः सर्वाण्यपि स्थानानि आभवः अभिभवः भाभोः भूपावो ॥ ५ ॥

५. इन्द्र, तुम प्राणियों को अपने तेज से अभिभूत करते हो। तुम सारे स्थानों को आक्रान्त किये हुए हो।

॥ इत्यष्टमस्याष्टमे एकादशो वर्गः ॥ ११ ॥

सोम इति पञ्चर्चं तृतीयं सूक्तं आनुष्टुभं विवस्वतो दुहिता यमी ऋषिः म्रियमाणानां यजमानादीनां वर्तनमत्र प्रतिपाद्यते अतस्तद्देवताकमिदं । तथा चानुक्रान्तं—सोमो यमी भाववृत्तमानुष्टुभं त्विति । प्रेतोपस्थाने एतत्सूक्तं । सूत्रितं च—सोम एकेभ्य उरूणसावसुतृपा उदुंबलाविति ।

तत्र प्रथमा—

सोमएकेभ्यःपवतेघृतमेकउपासते ।
येभ्योमधुप्रधावतिताँश्चिदेवापिगच्छतात् ॥ १ ॥

सोमः । एकेभ्यः । पवते । घृतम् । एके । उप । आसते । येभ्यः । मधु । प्रऽधावति । तान् । चित् । एव । अपि । गच्छतात् ॥ १ ॥

एकेभ्यः केभ्यश्चित् पितृभ्यः सोमः पवते उपभोगाय कुल्यारूपेण प्रवहति एते गोत्राः सामानि ब्रह्मयज्ञसमये धीयते । श्रूयते हि—यत्सामानि सोम एभ्यः पवत इति । एके अन्ये पितरः घृतं आज्यं उपासते उपगच्छन्ति उपभुंजत इत्यर्थः । एते पुरा ये यजूंषि ब्रह्मयज्ञकाले अधीयते । श्रुतिश्च भवति—यद्यजूंषि घृतस्य कुल्या इति । येभ्यः पितृभ्यः तादर्थ्ये चतुर्थी तदुपभोगार्थं मधुक्षौद्रं प्रधावति प्रवाहरूपेण शीघ्रं गच्छति ये आथर्वणान् मंत्रान् ब्रह्मयज्ञार्थमधीयते तेषां पितॄन् मधुकुल्या प्रवहति । तथा चाम्नायते—यदाथर्वणाङ्गिरसो मधोः कुल्या इति । तांश्चिदेव तान् पूर्वोक्तान् सर्वानेव हे प्रेत त्वं यदि अपि गच्छतात् अभिगच्छ प्राप्नुहि ॥ १ ॥

१. किन्हीं पितरों के लिए सोम-रस क्षरित होता है। कोई-कोई घृत का सेवन करते हैं। जिन पितरों के लिए मधुर स्रोत बहा करता है, प्रेत, तुम उनके पास जाओ।

तपसायेअनाधृष्यास्तपसायेस्वर्ययुः ।
तपोयेचक्रिरेमहस्तांश्चिदेवापिगच्छतात् ॥ २ ॥

तपसा । ये । अनाधृष्याः । तपसा । ये । स्वः । ययुः । तपः ।
ये । चक्रिरे । महः । तान् । चित् । एव । अपि । गच्छतात् ॥ २ ॥

येजनाः तपसा कृच्छ्रचान्द्रायणादिना युक्ताः सन्तः अनाधृष्याः पापैरधृष्याभवन्ति । येच तपसा यागादिरूपेण साधनेन स्वर्ययुः स्वर्गं यान्ति प्राप्नुवन्ति येच महः महत्तपः अन्यैः दुष्करं राजसूयाश्वमेधादिकं हिरण्यगर्भाद्युपासनंवा चक्रिरे कुर्वन्ति एतेषु मध्यर्धन्ये येषु लोकेषु वर्तन्ते तानेव तपस्विनः हेप्रेत अपिगच्छ ॥ २ ॥

२. जो तपस्या के बल से दुर्द्धर्ष हुए हैं, जो तपस्या के बल से स्वर्ग गये हैं और जिन्होंने कठिन तपस्या की है, प्रेत, तुम उन लोगों के पास जाओ।

येयुध्यन्तेप्रधनेषुशूरासोयेतनूत्यजः ।
येवासहस्रदक्षिणास्तांश्चिदेवापिगच्छतात् ॥ ३ ॥

ये । युध्यन्ते । प्रऽधनेषु । शूरासः । ये । तनूऽत्यजः । ये ।
वा । सहस्रऽदक्षिणाः । तान् । चित् । एव । अपि । गच्छतात् ॥ ३ ॥

प्रधनेषु प्रकीर्णान्यस्मिन् धनानि भवन्तीति प्रधनाः संग्रामाः तेषु शूरासः शौर्यवन्तोये युध्यन्ते शत्रून् संप्रहरन्ति येच तनूत्यजः शरीराणां तत्र त्यक्तारोभवन्ति येवा येच सहस्रदक्षिणाः सहस्रदक्षिणान् क्रतून् अनुष्ठितवन्तः तान् सर्वानेव त्वमपिगच्छ येषूत्तमेषु लोकेषु ते निवसन्ति तं लोकं प्राप्नुहीत्यर्थः ॥ ३ ॥

३. जो युद्ध-स्थल में युद्ध करते हैं, जिन्होंने शरीर की माया छोड़ दी हैं अथवा जो बहुत दक्षिणा देते हैं, प्रेत, तुम उनके पास जाओ।

येचित्पूर्वऋतसापऋतावानऋतावृधः ।
पितृन्तपस्वतोयमतांश्चिदेवापिगच्छतात् ॥ ४ ॥

ये । चित् । पूर्वे । ऋतऽसापः । ऋतऽवानः । ऋतऽवृधः । पितॄन् ।
तपस्वतः । यम । तान् । चित् । एव । अपि । गच्छतात् ॥ ४ ॥

येचित् येच पूर्वे पूर्वपुरुषाः ऋतसापः ऋतं सत्यं यज्ञंवा स्पृशन्तः अतएव ऋतावानः ऋतेन युक्ताः ऋतावृधः ऋतस्य वर्धकाश्च भवन्ति तपस्वतः तपसा युक्तान् तानेव पितॄन् हेयम निश्चयं त्वं अपि गच्छ ॥ ४ ॥

४. पुण्यकर्म करके जो सब प्राचीन व्यक्ति पुण्यवान् हुए हैं, जो पुण्य की स्रोत-वृद्धि कर चुके हैं और जिन्होंने तपस्या की है, यम, यह प्रेत उन्हीं के पास जाय।

अथ पंचमी—

सहस्रणीथाःकवयोयेगोपायन्तिसूर्यम् ।
ऋषीन्तपस्वतोयमतपोजाँअपिगच्छतात् ॥ ५ ॥ १२ ॥

सहस्रऽनीथाः । कवयः । ये । गोपायन्ति । सूर्यम् । ऋषीन् ।
तपस्वतः । यम । तपःऽजान् । अपि । गच्छतात् ॥ ५ ॥ १२ ॥

सहस्रनीथाः सहस्रनयनाः कवयः क्रान्तदर्शिनः ये सूर्यममुमादित्यं गोपायन्ति रक्षन्ति तपस्वतः तपसा युक्तान् तपोजान् तपसः सकाशादेवोत्पन्नान् तान् ऋषीन् हेयम त्वमपि गच्छ ॥ ५ ॥

५. जिन बुद्धिमानों ने सहस्र प्रकार सत्कर्मों की पद्धति प्रदर्शित की है, जो सूर्य की रक्षा करते हैं और जिन्होंने तपस्या-बल से उत्पन्न होकर तपस्या की है, यम, यह प्रेत उन्हीं ऋषियों के पास जाय।

॥ इत्यष्टमस्याष्टमे द्वादशोवर्गः ॥ १२ ॥

अरायीतिपंचर्चं चतुर्थं सूक्तं भरद्वाजपुत्रस्य शिरिंबिठस्यार्षं आनुष्टुभं अपह्नोमादिशिरिदं सूक्तं अलक्ष्मीनाशकरं तथाद्योपान्त्ययोः तादृशोर्थएव देवता द्वितीयातृतीये ब्राह्मणसत्ये पंचमो वैश्वदेवी । अनुक्रम्यतेहि—अरायिशिरिंबिठोभारद्वाजोऽलक्ष्मीघ्नं द्वितीयातृतीये ब्राह्मणस्पत्येन्त्यावैश्वदेवीति । गतोविनियोगः ।

तत्र प्रथमा—

अरायिकाणेविकटेगिरिंगच्छसदान्वे ।
शिरिंबिठस्यसत्वभिस्तेभिष्ट्वाचातयामसि ॥ १ ॥

अरायि । काणे । विऽकटे । गिरिम् । गच्छ । सदान्वे ।
शिरिम्बिठस्य । सत्वऽभिः । तेभिः । त्वा । चातयामसि ॥ १ ॥

हेअरायि अदायिनि दानविरोधिनि हेकाणे कुत्सितशब्दकारिणि कुत्सितदर्शने वा हेविकटे विकृतगमने विकृतांगि वा हेसदान्वे सदानोनुवे सर्वदा आक्रोशकारिणि दुर्भिक्षाधिदेवते गिरिं पर्वतं निर्जनदेशं गच्छ अस्मात् मायाधिष्ठाः शिरिंबिठस्य बिठमन्तरिक्षं शीर्यते बिठे अन्तरिक्षे इति शिरिंबिठोमेघः तस्य सत्वभिः अन्तर्वर्तमानैरुदकैस्तेभिः तैः त्वा त्वां चा

यथा भवसि चातयामः विनाशयामः यद्वा शिरिंबिठस्य एतत्संज्ञकस्य भरद्वाजपुत्रस्य तेभिः तै-रनुष्ठितैः सत्त्वभिः कर्मभिः हे अलक्ष्मि त्वां विनाशयामः इतस्त्वमेव गीर्वांगिरिं गच्छ ॥ १ ॥

१. अलक्ष्मी, तुम दान-विरोधिनी, सदा कुत्सित शब्द करनेवाली, विकट आकृतिवाली और सदा क्रोध करनेवाली हो। तुम पर्वत पर जाओ। मैं (शिरिम्बिठ) ऐसा उपाय करता हूँ, जिससे तुम्हें अवश्य दूर करूँगा।

चत्तोइतश्चत्तामुतःसर्वाभ्रूणान्यारुषी ।
अराय्यंब्रह्मणस्पतेतीक्ष्णशृङ्गोदृषन्निहि ॥ २ ॥

चत्तो इति । इतः । चत्ता । अमुतः । सर्वा । भ्रूणानि । आरुषी ।
अराय्यम् । ब्रह्मणः । पते । तीक्ष्णऽशृङ्ग । उत्ऽऋषन् । इहि ॥ २ ॥

सा अलक्ष्मीः इतोस्माद् लोकाद् चत्तोचत्तैव अस्माभिर्नाशितैव अमुतोमुष्मादपि लो-काद् चत्ता हिंसिता भवतु या अलक्ष्मीः सर्वा सर्वाणि भ्रूणानि गर्भभूतानि सर्वासामोष-धीनामंकुराणि यादुर्भिक्षाधिदेवता आरुषी आहंत्री भवति अराय्यं दानविरोधिनीं तां हे-ब्रह्मणस्पते मंत्रपालयितः देव हेतीक्ष्णशृंग तीक्ष्णतेजस्क उदृषन् अस्मात्स्थानात् उद्गम-यन् इहि गच्छ ॥ २ ॥

२. अलक्ष्मी वृक्ष, लता, शस्य आदि का अंकुर नष्ट करके दुर्भिक्ष ले आती है। उसे मैं इस लोक और उस लोक से दूर करता हूँ। तीक्ष्ण तेजवाले ब्रह्मणस्पति, दान-विरोधिनी इस अलक्ष्मी को यहाँ से दूर करके आओ।

अदोयद्दारुप्लवतेसिन्धोःपारेअपूरुषम् ।
तदारभस्वदुर्हणोतेनगच्छपरस्तरम् ॥ ३ ॥

अदः । यत् । दारु । प्लवते । सिन्धोः । पारे । अपूरुषम् । तत् ।
आ । रभस्व । दुर्हनो इति दुःऽहनो । तेन । गच्छ । परःऽतरम् ॥ ३ ॥

अदोविप्रकृष्टदेशे वर्तमानं अपूरुषं निर्मात्रा पुरुषेण रहितं यद्दारु दारुमयं पुरुषोत्त-माख्यं देवताशरीरं सिंधोः पारे समुद्रतीरे प्लवते जलस्योपरिवर्तते तद्दारु हे दुर्हणोदुःखेन ह-ननीय केनापि हन्तुमशक्य हेस्तोतः आरभस्व आलंबस्व उपास्स्वेत्यर्थः तेन दारुमयेन दे-वेन उपास्यमानेन परस्तरं अतिशयेन तरणीयं उत्कृष्टं वैष्णवं लोकं गच्छ । अपरआह—हे दु-र्हणो दुःखेन हननीये दुष्टहनुयुक्तेवा हे अलक्ष्मि सिंधोः पारे समुद्रतीरसमीपे अपूरुषं पुरुषैर्व-र्जैर्वियुक्तं अदः अस्मत्तोदूरदेशेवर्तमानं यद्दारु दारुमयी नौःप्लवते यद्दारुआरभस्व परिगृहाण

गृहीत्वाथ वेनदारुणा परस्परं अतिशयेन तरणीयं मलणस्यतिना प्रेरितासती द्वीपान्तरं गच्छ ॥ ३ ॥

३. यह जो एक काठ समुद्र-तीर के पास बहता है, उसका कोई कर्त्ता (स्वत्वाधिकारी) नहीं है। विकट आकृतिवाली अलक्ष्मी, उसके ऊपर चढ़कर समुद्र के दूसरे पार जाओ।

षष्ठेहनि तृतीयसवने ब्रह्मशंसे यद्धप्राचीरित्येषा। सूत्रितं च—कस्तरोचयद्धप्राचोरजगन्तेविवेदेदिति।

यद्ध प्राचीरजगन्तोरो मण्डूरधाणिकीः।
हता इन्द्रस्य शत्रवः सर्वे बुद्बुदयाशवः ॥ ४ ॥

यत्। ह। प्राचीः। अजगन्त। उरः। मण्डूरऽधाणिकीः।
हताः। इन्द्रस्य। शत्रवः। सर्वे। बुद्बुदऽयाशवः ॥ ४ ॥

हेमंडूरधाणिकीः मंडूरवत् कुत्सितशब्दकारिण्यः मंदनस्य धनस्य धारयित्र्योवा अलक्ष्म्यःउरः उर्वी हिंसार्थः अस्मात्किपि राछोपश्चवि वलोपः यवोऽमसि रूपमेवत् हिंसित्र्यो-यूयं प्राचीः प्रकर्षेण अंचन्त्यः प्रकृष्टगमनाः सत्यः यद्ध यदा खलु अजगन्त अगच्छत गमेर्लेङि मध्यमबहुवचने छान्दसः शपः श्लुः तप्तनप्तनथनाश्चेति तस्य तनबादेशः अतएव ङित्वाभावात् अनुनासिकलोपोनभवति तदानीमेव सर्वे इन्द्रस्य शत्रवः बुद्बुदयाशवः यान्ति गच्छंतीति याः असुरव इत्याशवः याश्नते आशवश्च याशवः बुद्बुदवत् याशरोल्यापनशीलाश्च सन्तः हतानष्टाआसन् ॥ ४ ॥

४. हिंसामयी और कुत्सित शब्दोंवाली अलक्ष्मियो, जिस समय तत्पर होकर तुम लोग प्रकृष्ट गमन से चली गईं, उस समय इन्द्र के सब शत्रु, जल-बुद्बुद के समान, विलीन हो गये।

परीमे गामनेषत पर्यग्निमहृषत।
देवेष्वक्रत श्रवः क इमाँ आ दधर्षति ॥ ५ ॥ १२ ॥

परि। इमे। गाम्। अनेषत। परि। अग्निम्। अहृषत। देवेषु।
अक्रत। श्रवः। कः। इमान्। आ। दधर्षति ॥ ५ ॥ १२ ॥

इमे विश्वेदेवाः गां आत्मभिमायमेकवचनं पणिभिरपहृताः सर्वादेवगवीः पर्यनेषत पर्यनयत यद्वाङ्गिरसः परिमापयन् तथोऽग्निं च पर्यहृषत परितोऽम्यहरन् मागार्थं तत्र तत्र गार्हपत्या-

दिरूपेण स्थापितवन्तइत्यर्थः एवं कृत्वा देवेषु मर्त्येष्विन्द्रादिषु श्रवोन्नं अकृत अकृषत कः शत्रुः असुरादिरिमान् विश्वान् देवान् आदधर्षति अभिभवितुं शक्नोति नकश्चिदित्यर्थः ॥ ५ ॥

५. इन लोगों ने गायों का उद्धार किया है, इन्होंने अग्नि को विभिन्न स्थानों में स्थापित किया है और देवों को अन्न दिया है। इनपर आक्रमण करने की किसकी शक्ति है?

॥ इत्यष्टमस्याष्टमे त्रयोदशोवर्गः ॥ १३ ॥

अग्निंहिन्वंतुनइति पंचर्चं पंचमं सूक्तं अग्निपुत्रस्यकेतुनाम्नआर्षं गायत्रमाग्नेयं । तथा-चानुक्रान्तं—अग्निंकेतुराग्नेय आग्नेयं गायत्रमिति । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोर्गायत्रे छन्दसीदं शस्त्रं । सूत्रितंच—अग्निंहिन्वंतुनः प्रागग्नेवाचमितिसूक्ते इति ।

तत्र प्रथमा—

अ॒ग्निं हि॑न्वन्तु नो॒ धियः॒ सप्ति॑मा॒शुमि॑वा॒जिषु॑ । तेन॑ जेष्म॒ धनं॑धनम् ॥ १ ॥

अ॒ग्निम् । हि॒न्वन्तु॑ । नः॒ । धियः॑ । सप्ति॑म् । आ॒शुम्ऽइ॑व । आ॒जिषु॑ । तेन॑ । जे॒ष्म॒ । धन॑म्ऽधनम् ॥ १ ॥

नोस्माकं धियः कर्माणि स्तुतयोवा अग्निं हिन्वन्तु प्रेरयन्तु यागार्थं उद्योजयन्तु प्रवर्ध-यन्तुवा हिनोती वृद्धौच । तत्र दृष्टान्तः—आजिषु संग्रामेषु आशुमिव यथाआशुं शीघ्रगामिनं सप्तिं सर्पणशीलं अश्वं योद्धारः प्रेरयन्ति तद्वत् तेनाग्निना धनंधनं सर्वं धनं जेष्म वयं जये-म ॥ १ ॥

१. जैसे घुड़दौड़ के स्थान में शीघ्रगामी घोड़े को दौड़ाया जाता है, वैसे ही हमारे स्तोत्र अग्नि को दौड़ा रहे हैं। उनके प्रसाद से हम सब धन जीत लें।

यया॒ गा आ॒करा॑महे॒ सेन॑याग्ने॒ तवो॒त्या । तां नो॑ हिन्व म॒घत्त॑ये ॥ २ ॥

यया॑ । गाः । आ॒ऽकरा॑महे । सेन॑या । अ॒ग्ने॒ । तव॑ । ऊ॒त्या । ताम् । नः॒ । हि॒न्व॒ । म॒घत्त॑ये ॥ २ ॥

हेअग्ने सेनयाइनेन सहवर्तमानया सेनारूपया वा यया तवोत्या रक्षया गाआकरामहे आभिमुख्येन कुर्महे लभामहइत्यर्थः । तांकूर्तिं नोस्मान् हिन्व गमय किमर्थं मघत्तये धनस्य दानार्थं अस्माकं धनलाभायेत्यर्थः ॥ २ ॥

२. अग्नि, जैसे तुमसे आश्रय पाकर हम गायों को प्राप्त करते हैं। वैसे ही तुम अपनी सहायता देनेवाली सेना के समान रक्षा को हमें दो, जिससे हम धन-लाभ करें।

आभिष्ठविकेषूक्थ्येषु मध्यास्तुः शस्ते आग्नेस्थूरमिति तृचोवैकल्पिकोनुरूपः। सूत्रितंच-आतेष सोमनोयमदाग्नेस्थूरंरयिंभरेति।

आग्ने॑स्थूरंर॒यिंभ॑रपृ॒थुंगोम॑न्तम॒श्विन॑म्। अ॒ङ्धिखंव॒र्तया॑प॒णिम्॥३॥

आ। अ॒ग्ने॒। स्थूरम्। र॒यिम्। भ॒र। पृ॒थुम्। गोऽम॑न्तम्।
अ॒श्विन॑म्। अ॒ङ्धि। खम्। व॒र्तय॑। प॒णिम्॥ ३॥

हेअग्ने स्थूरं स्थूलं वृद्धं पृथु विस्तीर्णं गोमन्तं गोभिर्युक्तं अश्विनं अश्वैरुपेतं रयिं धनं आभर अस्मभ्यमाहर प्रयच्छ। खं अन्तरिक्षं अङ्धि वृष्ट्युदकैः सिंच यद्वा आत्मीयैस्ते-जोभिः व्यंजय प्रकाशय पणिं वणिजमदातारं असुरं वा वर्तय इतोनिर्गमय यद्वा दाने प्रवर्त-य॥ ३॥

३. अग्नि, बहुसंख्यक गायों और अश्वों के साथ धन दो। आकाश को वृष्टि-जल से अभिषिक्त करो। वणिक् का वाणिज्य-कर्म प्रवर्त्तित करो।

अग्ने॒नक्ष॑त्रम॒जर॒मासूर्यं॑रोहयोदि॒वि। दध॒ज्ज्योति॒र्जने॑भ्यः॥ ४॥

अग्ने॑। नक्ष॑त्रम्। अ॒जर॑म्। आ। सूर्य॑म्। रो॒ह॒यः॒। दि॒वि।
दध॑त्। ज्योतिः॑। जने॑भ्यः॥ ४॥

हेअग्ने नक्षत्रं नक्षति सततं गच्छतीति नक्षत्रः नक्षिगतौ अमिनक्षीत्यादिना अत्रप्रत्ययः सततं गन्तारं अजरं जरारहितं सूर्यं सर्वस्य प्रेरकमादित्यं दिवि अन्तरिक्षे आरोहयः उपर्यव-स्थितवानसि यद्वा नक्षत्रं कृत्तिकादिकं सूर्यंच दिव्यारोहयः किंकुर्वन् जनेभ्यः सर्वेभ्यः प्रा-णिभ्योव्यवहारार्थं ज्योतिः प्रकाशं दधत् विदधत् कुर्वन् यथा सर्वेषां प्रकाशो भवति तथोन्नते देशे सूर्यमगमयइत्यर्थः॥ ४॥

४. अग्नि, जो सूर्य सदा चलते हैं, जो अजर हैं और जो लोगों को ज्योति देते हैं, उन्हें आकाश में तुम अवस्थित किये हुए हो।

अथ पंचमी—

अग्ने॑के॒तुर्वि॒शाम॑सि॒प्रेष्ठः॒श्रेष्ठ॑उपस्थ॒सत्। बोधा॑स्तो॒त्रेवयो॒दध॑त्॥५॥१४॥

अग्ने॑। के॒तुः। वि॒शाम्। अ॒सि॒। प्रेष्ठः॑। श्रेष्ठः॑। उ॒प॒स्थ॒ऽसत्।
बोध॑। स्तो॒त्रे। वयः॑। दध॑त्॥ ५॥ १४॥

हेअग्ने विशां प्रजानां यजमानानां केतुः केतयिताऽसि ज्ञापयिताभवसि अतएव प्रेष्ठः प्रियतमः श्रेष्ठः प्रशस्यतमश्च भवसि सतं उपस्थसत् उपस्थाने यज्ञगृहे निषीदन् बोध अ-

त्वदीयं स्तोत्रं अवगच्छ किंकुर्वन् स्तोत्रे स्तुवते धनाय वयोन्नं दधत् विदधत् कुर्वन् प्रयच्छन् ॥ ५ ॥

५. अग्नि, तुम प्रजावर्ग के ज्ञापक हो, प्रियतम हो, श्रेष्ठ हो। तुम यज्ञ-गृह में बैठो, स्तोत्र सुनो और अन्न ले आओ।

॥ इत्यष्टमस्याष्टमे चतुर्दशोवर्गः ॥ १४ ॥

इमानुकमिति पंचर्चं षष्ठं सूक्तं आप्त्यपुत्रस्य भुवनस्यार्षं भुवनपुत्रस्य साधनसंज्ञस्य वा वैश्वदेवं सर्वाद्विपदासिष्टुभः । तथाचानुक्रान्तं—इमानुभुवनआप्त्यः साधनोवाभौवनोवैश्वदेवं द्वैपदं त्रैष्टुभमिति । दशरात्रस्य द्वितीये छंदोमे वैश्वदेवशस्त्रे वैश्वदेवाच्चिविज्ञानात्पूर्वमिदं शंसनीयं । सूत्रितंच—आयाहिवनसेमानुकं वधुरेकइति द्विपदासूक्तानीति । षष्ठेहनि तृतीयसवने ब्राह्मणाच्छंसिनउक्थशस्त्रे आद्यस्तृचः स्तोत्रियः तदोद्दे अनुरूपार्थे । सूत्रितंच—ब्राह्मणाच्छंसिनइमानुकं भुवनासीषधामेतिपंचेति ।

इमानुकंभुवनासीषधामेन्द्रश्चविश्वेचदेवाः ॥ १ ॥

इमा । नु । कम् । भुवना । सीसधाम । इन्द्रः । च ।
विश्वे । च । देवाः ॥ १ ॥

इमा इमानि मदस्यमानानि भुवना भुवनानि नु क्षिप्रं सीषधाम साधयामः वशीकुर्मः कमितिपूरकः । यद्वा इमानि सर्वाणि भूतजातानि अस्मभ्यं कं सुखं सीषधाम साधयन्तु पुरुषव्यत्ययः । इन्द्रश्च विश्वे सर्वे अन्ये देवाश्च स्वस्मा भीवाइममर्थं साधयन्तु ॥ १ ॥

१. ये सारे प्राणी हमारे लिए सुख दें। इन्द्र और सारे देवता भी इस अर्थ (सुख) को सिद्ध करें।

यज्ञंचनस्तन्वंचप्रजांचादित्यैरिन्द्रःसहचीकृपाति ॥ २ ॥

यज्ञम् । च । नः । तन्वम् । च । प्रऽजाम् । च । आदित्यैः ।
इन्द्रः । सह । चीकृपाति ॥ २ ॥

नोस्माकं यज्ञं ज्योतिष्टोमादिकं यागं तन्वं शरीरं च प्रजां पुत्रादिकांच आदित्यैरदितिपुत्रैरन्यैर्देवैः सह वर्तमानइन्द्रः चीकृपाति कल्पयतु यज्ञादिकं स्वव्यापारसमर्थं करोतु ॥ २ ॥

२. इन्द्र और आदित्यगण हमारे यज्ञ, देह और पुत्र-पौत्र आदि को निरुपद्रव कर दें।

अथ तृतीया—

आ॒दि॒त्यैरिन्द्रः॒ सग॑णो म॒रुद्भि॑र॒स्माकं॑ भूत्ववि॒ता त॒नूना॑म् ॥ ३ ॥

आ॒दि॒त्यैः । इन्द्रः॑ । सऽग॑णः । म॒रुत्ऽभिः॑ । अ॒स्माक॑म् । भू॒तु॒ । अ॒वि॒ता । त॒नूना॑म् ॥ ३ ॥

आदित्यैरदितिपुत्रैः मित्रादिभिः मरुद्भिश्च सगणः सहितइन्द्रः अस्माकं तनूनां शरीराणां तनयानां वा अविताभूतु रक्षिताभवतु ॥ ३ ॥

३. इन्द्र आदित्यों और मरुतों को सहकारी बनाकर हमारी देह के रक्षक हों।

ह॒त्वाय॑ दे॒वा असु॑रा॒न्यदाय॑न्दे॒वा दे॑व॒त्वम॑भि॒रक्ष॑माणाः ॥ ४ ॥

ह॒त्वाय॑ । दे॒वाः । असु॑रान् । यत् । आय॑न् । दे॒वाः । दे॒व॒ऽत्वम् । अ॒भि॒ऽरक्ष॑माणाः ॥ ४ ॥

देवाइन्द्रादयः असुरान् सेमून् वृत्रादीन् हत्वाय हत्वा विनाश्य यद्यदा आयन् आगच्छन् स्वकीयं स्थानं प्राप्नुवन् तदानीं येदेवाः देवत्वं आत्मीयं अमृतत्वं अभिरक्षमाणाः अभितः सर्वतो रक्षन्तोभूवन् बाधकाभावात् सर्वत्र मत्स्यापिबन्त्वदित्यर्थः ॥ ४ ॥

४. जिस समय देवता लोग वृत्रादि असुरों का वध करके लौटे, उस समय उनके अमरत्व की रक्षा हुई।

प्र॒त्यञ्च॑म॒र्कम॑नय॒ञ्छची॑भि॒रादित्स्व॒धामि॑षि॒रां पर्य॑पश्यन् ॥ ५ ॥ १५ ॥

प्र॒त्यञ्च॑म् । अ॒र्कम् । अ॒न॒य॒न् । शची॑भिः । आत् । इत् । स्व॒धाम् । इ॒षि॒राम् । परि॑ । अ॒प॒श्य॒न् ॥ ५ ॥ १५ ॥

शचीभिः कर्मभिः परिचरणात्मकैः सार्धं अर्कं अर्चनसाधनं स्तोत्रं प्रत्यंचं इन्द्रादीन् प्रत्यंचत् अनयन् स्तोतारः प्रापयन् यदेवं आदित् अनंतरमेव इषिरांगमनशीलां स्वधां वृष्ट्युदकं पर्यपश्यन् सर्वेजनाः परितः पश्यन्ति यद्वा इषिरां एषणीयां स्वधां अन्नमित्तत् हविर्लक्षणमन्नं सर्वेदेवाः परिपश्यन्ति ॥ ५ ॥

५. नाना कार्यों के द्वारा स्तुति को देवों के निकट भेजा गया। अनन्तर आकाश से वृष्टि-पतन देखा गया।

॥ इत्यष्टमस्याष्टमे पञ्चदशोवर्गः ॥ १५ ॥

सूर्यमिति पञ्चर्चं सप्तमं सूक्तं सूर्यपुत्रस्य चक्षुःसंज्ञस्यार्षं सूर्यदेवत्यं गायत्रं। तथाचानुक्रान्तं—सूर्योनश्चक्षुः सौर्यः सौर्यंगायत्रमिति। आश्विनशस्त्रे सूर्योदयादुत्तरकालीने सौर्यकाण्डे इदं सूक्तं। सूत्रितंच—सूर्योनोदिवउदुत्यंजातवेदसमिति नवेति। दर्शपूर्णमासयोः स्रुगादापनात् पूर्वंभाविनि जपे सूर्योनइत्येषा। सूत्रितंच—सूर्योनोदिवस्पातुनमोमहद्भ्योनमोअर्भकेभ्यइति।

तत्र प्रथमा—

सूर्यो॑नोदि॒वस्पा॑तु॒वातो॑अ॒न्तरि॑क्षात्। अ॒ग्निर्नः॒पार्थि॑वेभ्यः॥ १॥

सूर्यः॑। नः॒। दि॒वः। पा॒तु॒। वातः॑। अ॒न्तरि॑क्षात्।
अ॒ग्निः। नः॒। पार्थि॑वेभ्यः॥ १॥

सूर्यः सर्वस्य प्रेरकः शोभनीयोवा देवः दिवः द्युलोकात् द्युलोकवर्तिनोजनाच्चोस्मान् पातु रक्षतु वातो वायुश्चान्तरिक्षात् मध्यमस्थानगतात् बाधकात् अस्मान् रक्षतु तथा पृथिवीस्थानोग्निश्च पार्थिवेभ्यः पृथिव्यां वर्तमानेभ्यः शत्रुभ्योनोस्मान्रक्षतु॥ १॥

१. स्वर्गीय उपद्रव से सूर्य, आकाश के उपद्रव से वायु और पृथिवी के उपद्रव से अग्नि हमारी रक्षा करें।

जोषा॑सवित॒र्यस्य॑ते॒हरः॑श॒तंस॒वाँअर्ह॑ति।
पा॒हिनो॑दि॒द्युतः॒पत॑न्त्याः॥ २॥

जोष॑। स॒वि॒त॒रिति॑। यस्य॑। ते॒। हरः॑। श॒तम्। स॒वान्।
अर्ह॑ति। पा॒हि। नः॒। दि॒द्युतः॑। पत॑न्त्याः॥ २॥

हेसवितः सर्वस्य प्रेरकसूर्य जोष अस्मदस्तुत्यादिकं सेवस्व यस्य ते तव हरः रसहरणशीलं तेजः शतंसवान् बहून् यज्ञान् प्रति अर्हति योग्यंभवति यद्वा प्रकाशनादिद्वारा पूजयति सत्वं नोस्मान् पतंत्याः निपतनशीलाः शत्रुभिरस्मासु क्षिप्यमाणायाः दिद्युतः धज्जनामैतत् द्योतमानायाः शक्तेरायुधात्पाहिरक्ष॥ २॥

२. सविता, हमारी पूजा को ग्रहण करो। तुम्हारे तेज के लिए सौ यज्ञों का अनुष्ठान करना चाहिए। शत्रुओं के जो उज्ज्वल आयुध आकर गिरते हैं, उनसे हमारी रक्षा करो।

अथ तृतीया—

चक्षु॑र्नोदे॒वःस॑वि॒ताचक्षु॑र्न॒उ॒तपर्व॑तः। चक्षु॑र्धा॒तादधा॑तु॒नः॥ ३॥

चक्षुः । नः । देवः । सविता । चक्षुः । नः । उत । पर्वतः ।
चक्षुः । धाता । दधातु । नः ॥ ३ ॥

सविता प्रेरकोदेवः नोस्माकं चक्षुः प्रकाशकमिन्द्रियंइन्द्रियानुग्राहकं तेजोवा दधातु उतापिच पर्वतः इन्द्रसहचरः पर्वताख्योपि देवोनोस्माकं चक्षुर्दधातु धाता सर्वस्य विधाता आदित्यानामन्यतमश्च नोस्माकं चक्षुर्विदधातु ॥ ३॥

३. सवितादेव हमें चक्षु दें, पर्वत चक्षु दें और विधाता चक्षु दें।

चक्षुर्नोधेहिचक्षुषेचक्षुर्विख्यैतनूभ्यः । संचेदंविचपश्येम ॥ ४ ॥

चक्षुः । नः । धेहि । चक्षुषे । चक्षुः । विऽख्यै । तनूभ्यः ।
सम् । च । इदम् । वि । च । पश्येम ॥ ४ ॥

नोस्माकं चक्षुषे रूपोपलब्धिकारणायेन्द्रियाय चक्षुःप्रकाशकंतदनुग्राहकं तेजः हेसूर्य धेहि विधेहि कुरु यद्वा नइतिव्यत्ययेन बहुवचनं चक्षुषे चक्षुःसंज्ञाय नोमह्यं चक्षुरिन्द्रियं वा तेजोवा हेसूर्य धेहि प्रयच्छ तनूभ्यः अस्माकं शरीरेभ्यः तनयेभ्योवा विख्यै विख्यानाय प्रकाशनाय चक्षुः त्वदीयं प्रकाशं विधेहि यतएवं तस्मात्कारणात् त्वदीयेन तेजसा वयंच इदं सर्वं जगत् संपश्येम सम्यक्द्रष्टारोभवेम विपश्येमच विविधंच सविशेषं द्रष्टारोभवेम ॥ ४ ॥

४.हमारे नेत्र को दर्शन-शक्ति दो। सारी वस्तुएँ भली भाँति दिखाई देने के लिए हमें चक्षु दो। हम सारी वस्तुओं को संगृहीत रूप से देख सकें।

सुसंदृशंत्वावयंप्रतिपश्येमसूर्य । विपश्येमनृचक्षसः ॥ ५ ॥ १६॥

सुऽसन्दृशम् । त्वा । वयम् । प्रति । पश्येम । सूर्य । वि ।
पश्येम । नृऽचक्षसः ॥ ५॥ १६ ॥

हेसूर्य सुसंदृशं सुष्ठुसंद्रष्टारं त्वा त्वां वयं प्रतिपश्येम प्रत्येकं द्रष्टारोभूयास्म तथा नृचक्षसः नृभिर्मनुष्यैरस्माभिर्द्रष्टव्यान् पदार्थान् विपश्येम विद्रष्टारोभवेम यद्वा नृचक्षसः नृणां राक्षसः नृमनुष्याणां हिंसकाः सन्तोवयं विशिष्टज्ञानाभवेम ॥ ५ ॥

५. सूर्य, तुम्हें हम भली भाँति देख सकें। मनुष्य जिसे देख सकते हैं, उसे हम विशेष रूप से देख सकें।

॥ इत्यष्टमस्याष्टमे षोडशोवर्गः ॥ १६ ॥

उदसावितिं षळृचमष्टमं सूक्तं आनुष्टुभं पुलोमतनया शची स्वात्मानमनेनास्तौत् अतः सैव ऋषिः सैवदेवता । तथाचानुक्रान्तं—उदसौषट्पौलोमीशच्यात्मानंतुष्टावानुष्टुभमिति । विनियोगोऽलिङ्गादवगन्तव्यः । आपस्तंबस्तु सपत्नीनाशने सूर्योपस्थाने इदं सूक्तं विनियुक्तवान् । सूत्र्यते हि—एतेनैव कामेनोत्तरेणानुवाकेन सदादित्यमुपतिष्ठत इति । अनेनैतेनेति प्रकृतं सपत्नी-बाधनं परामृश्यते ।

तत्र प्रथमा—

उदसौसूर्योअगादुदयंमामकोभगः ।
अहंतद्विद्वलापतिमभ्यसाक्षिविषासहिः ॥ १ ॥

उत् । असौ । सूर्यः । अगात् । उत् । अयम् । मामकः । भगः ।
अहम् । तत् । विद्वला । पतिम् । अभि । असाक्षि । विऽससहिः ॥ १ ॥

असौ द्युलोकस्थः सूर्यः उदगात् उदयं प्राप्नोत् मामकोमदीयोभगोभजनीयोयमिन्द्रश्च सूर्यात्मना उदगात् । यद्वा मामकोभगोमदीयमिदं सौभाग्यमुदगात् तदुदयवत् सूर्यस्य तेजः विद्वला ज्ञातवती यद्वा पतिं भर्तारं विद्वला लब्धवती अहं विषासहिः विशेषेण अभिभवित्री सती अभ्यसाक्षि अभ्यभूवं सपत्नीरिति शेषः सहतेरभिभवार्थस्य लुङ्येतद्रूपं । यद्वा विषास-हिः सपत्नीनामभिभवित्री सती पतिमभ्यसाक्षि भर्तारमपि अभ्यभूवं यथा मय्येव वशीकृत-स्थिरं वर्तेत तथा अकार्षमित्यर्थः ॥ १ ॥

१. सूर्योदय मेरा भाग्योदय है। मैं यह समझ चुकी हूँ। मेरे पास सारी सपत्नियाँ परास्त हैं। मैंने स्वामी को वश में कर लिया है।

अथ द्वितीया—

अहंकेतुरहंमूर्धाहमुग्राविवाचनी ।
ममेदनुक्रतुंपतिःसेहानायाउपाचरेत् ॥ २ ॥

अहम् । केतुः । अहम् । मूर्धा । अहम् । उग्रा । विऽवाचनी । मम ।
इत् । अनु । क्रतुम् । पतिः । सेहानायाः । उपऽआचरेत् ॥ २ ॥

अहं केतुः केतयित्री सर्वस्य ज्ञात्री भवामि अहं मूर्धा सर्वेष्ववयवेषु शिरइव प्रधानभू-ता च भवामि अहमुग्रा उद्गूर्णा सती विवाचनी विशेषेण पतिं वाचयित्री भवामि क्रोधादि-

इमपि पतिं मयि सर्वदा प्रियवचनयुक्तं करोमीत्यर्थः सेहानायाः सपत्नीनामभिभवित्र्याः म-मेव ममैव क्रतुं कर्म बुद्धिं वा अनुलक्ष्य पतिः पालयिता भर्ता उपाचरेत् उपागच्छेत् ना-न्यासां पत्नीनां ॥ २ ॥

२. मैं ही केतु और मस्तक हूँ। प्रबल होकर मैं स्वामी के मुँह से मीठा वचन सुनती हूँ। मुझे सर्वश्रेष्ठ जानकर मेरे स्वामी मेरे कार्य का अनुमोदन करते हैं, मेरे मत के अनुसार ही चलते हैं।

ममपुत्राःशत्रुहणोथोमेदुहिताविराट् ।
उताहमस्मिसंजयापत्यौमेश्लोकउत्तमः ॥ ३ ॥

मम । पुत्राः । शत्रुऽहनः । अथो इति । मे । दुहिता ।
विऽराट् । उत । अहम् । अस्मि । सम्ऽजया । पत्यौ ।
मे । श्लोकः । उत्ऽतमः ॥ ३ ॥

ममैव पुत्रास्तनयाः शत्रुहणः शत्रूणां सपत्नीनां हन्तारो भवन्ति अथो अपि च मे मदीया दुहिता पुत्री विराट् विशेषेण राजमाना भवति उतापि च अहं संजया सम्यक्जेत्री सपत्नीनां अस्मि ताअभिभवामि अतोहेतोः पत्यौ भर्तरिदिमे ममश्लोकः उपश्लोकनीयं यशः उत्तमः उद्गततमं अतिशयेनोत्कृष्टं विद्यते ॥ ३ ॥

३. मेरे पुत्र बली हैं। मेरी ही कन्या सर्वश्रेष्ठ शोभा से शोभित है। मैं सबको जीतती हूँ। स्वामी के पास मेरा ही नाम आदरणीय है।

येनेन्द्रोहविषाकृत्व्यभवद्द्युम्न्युत्तमः ।
इदंतदक्रिदेवाअसपत्नाकिलाभुवम् ॥ ४ ॥

येन । इन्द्रः । हविषा । कृत्वी । अभवत् । द्युम्नी । उत्ऽतमः ।
इदम् । तत् । अक्रि । देवाः । असपत्नाः । किल । अभुवम् ॥ ४ ॥

येन हविषा इन्द्रो मम भर्ता कृत्वी कर्मणां कर्ता अभवत् भवति तथा द्युम्नी द्युम्नं द्योतमानं यशोऽन्नं वा तद्वानुत्तमः उत्कृष्टतमश्च येन हविषा भवति हे देवाः स्तोतारऋत्विजः तदिदं हविः अक्रि अकारि जयार्थिभिर्भवद्भिः क्रियतां । यद्वा हे यष्टव्यादेवाः तदिदं हविः अक्रि अहमपि । करोतेर्लुङि मंत्रेघसेति च्लेर्लुक् अतएव कारणादहं असपत्नाकिल शत्रुरहिता खलु अभुवं अभूवं छांदसोह्रस्वः ॥ ४ ॥

४. जिस यज्ञ को करके इन्द्र बली और श्रेष्ठ हुए हैं, देवो, मैंने वही किया है। इससे मेरे सारे शत्रु नष्ट हो गये हैं।

अथ पंचमी—

असपत्ना सपत्नघ्नी जयन्त्यभिभूवरी ।
आवृक्षमन्यासां वर्चो राधो अस्थेयसामिव ॥ ५ ॥

असपत्ना । सपत्नऽघ्नी । जयन्ती । अभिऽभूवरी । आ । अवृक्षम् ।
अन्यासाम् । वर्चः । राधः । अस्थेयसाम्ऽइव ॥ ५ ॥

असपत्ना अशत्रुका भवामि कुत इत्यत आह—सपत्नघ्नी शत्रूणां हन्त्री अतएव जयन्ती जयं प्राप्नुवती अभिभूवरि अभिभवित्री भवतेरन्येभ्योपि दृश्यन्ते इति क्वनिप् वनोरचेति ङीब्रेफौ ईदृशी अहं अन्यासां सपत्नीनां वर्चः तेजः राधो धनं च आवृक्षं आसमन्तात् अवृक्षं अवृश्चिषं अच्छिदं व्रश्चतेर्लुङि ऋदित्वादिड्भावे संयोगादिलोपे छान्दसं संप्रसारणं ; तत्र दृष्टान्तः—अस्थेयसामिव अस्थिरतराणां शत्रूणां यथा धनं अप्रयत्नेन वृश्च्यते तथेत्यर्थः । स्थिरशब्दादीयसुनि प्रियस्थिरेत्यादिना स्थादेशः ॥ ५ ॥

५. मेरा शत्रु नहीं जीता रहता। मैं शत्रुओं का वध कर डालती हूँ। उन्हें जीतती हूँ—परास्त करती हूँ। जैसे चञ्चल बुद्धिवालों की सम्पत्ति दूसरे ले जाते हैं, वैसे ही मैं अन्य नारियों का तेज उड़ा देती हूँ।

समजैषमिमा अहं सपत्नीरभिभूवरी ।
यथाहमस्य वीरस्य विराजानि जनस्य च ॥ ६ ॥ १७ ॥

सम् । अजैषम् । इमाः । अहम् । सऽपत्नीः । अभिऽभूवरी । यथा ।
अहम् । अस्य । वीरस्य । विऽराजानि । जनस्य । च ॥ ६ ॥ १७ ॥

अभिभूवरी अभिभवित्री अहं इमाः सपत्नीः समजैषं सम्यगजयमभूवं यथायेन प्रकारेणाहं अस्य वीरस्येंद्रस्य तदीयपरिजनस्य च विराजानि विशेषेणराजमाना भवानि तथा समजैषमित्यर्थः ॥ ६ ॥

६. मैं सब सपत्नियों को जीतती हूँ—परास्त करती हूँ। इसी लिए मैं इन वीर इन्द्र के ऊपर प्रभुत्व करती हूँ—कुटुम्बियों के ऊपर भी प्रभुत्व करती हूँ।

॥ इत्यष्टमस्याष्टमे सप्तदशो वर्गः ॥ १७ ॥

वीमस्येति पंचर्चं नवमं सूक्तं वैश्वामित्रस्य पूरणस्यार्षं वैष्णवमैन्द्रं । तथा चानुक्रान्तं—वीमस्य पंच पूरणो वैश्वामित्र इति । वीमसोमास्यस्य एकाहे इदं निष्केवल्यनिविद्धानं । सूत्रितं च—

कस्य तीव्रस्याभिवयसइति मध्यंदिनइति । महाव्रतेपि माध्यन्दिनसवने मलशस्त्रेपि एतत् सूक्तं । तथैव पंचमारण्यके सूत्रितं—तीव्रस्याभिवयसोअस्य पाहीति माध्यन्दिनइति ।

तत्र प्रथमा—

तीव्रस्याभिवयसोअस्यपाहिसर्वरथाविहरीइहमुंच ।
इन्द्रमात्वायजमानासोअन्येनिरीरमन्तुभ्यमिमेसुतासः ॥ १ ॥

तीव्रस्य । अभिऽवयसः । अस्य । पाहि । सर्वऽरथा । वि ।
हरी इति । इह । मुञ्च । इन्द्र । मा । त्वा । यजमानासः ।
अन्ये । नि । रीरमन् । तुभ्यम् । इमे । सुतासः ॥ १ ॥

तीव्रस्य तीक्ष्णस्य क्षिप्रं मदकरस्य अभिवयसः वयइत्यन्ननाम अभिगतं पशुपुरोडाशाद्यन्नं यस्य तादृशस्यास्य सोमस्य क्रियाग्रहणंकर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थे षष्ठी ईदृशं सोमं हेइन्द्र पाहि पिब । पिबतेश्छांदसः शपोलुक् तदर्थं सर्वरथा सरणशीलरथौ हरी अश्वौ इहास्मिन्यज्ञगृहे विमुंच रथाद्विश्लथ हेइन्द्र अस्मत्तोन्ये यजमानासो यजमानाः त्वा त्वां मानिरीरमन् निवरां मारमयन्तु वयमेव रमयामइत्यर्थः यतः तुभ्यं त्वदर्थमेव सुतासः सुताअभिषुताः इमे प्रत्यक्षेणोपलभ्यमानाः सोमावर्तन्ते ॥ १ ॥

१. यह सोमरस अत्यन्त तीव्र बनाया गया है। इसके साथ आहारीय सामग्री है। पान करो। अपने रथ-वाहक दो घोड़ों को इधर लाने के लिए छोड़ दो। इन्द्र, अन्य यजमान तुम्हें सन्तुष्ट नहीं कर सकें। तुम्हारे ही लिए यह सब सोम प्रस्तुत किया गया है।

अथ द्वितीया—

तुभ्यंसुतास्तुभ्यमुसोत्वासस्त्वांगिरःश्वात्र्याआह्वयन्ति ।
इन्द्रेदमद्यसवनंजुषाणोविश्वस्यविद्वाँइहपाहिसोमम् ॥ २ ॥

तुभ्यम् । सुताः । तुभ्यम् । ऊँ इति । सोत्वासः । त्वाम् । गिरः ।
श्वात्र्याः । आ । ह्वयन्ति । इन्द्र । इदम् । अद्य । सवनम् ।
जुषाणः । विश्वस्य । विद्वान् । इह । पाहि । सोमम् ॥ २ ॥

हेइन्द्र तुभ्यं त्वदर्थमेव सुताअभिषुताः सर्वे सोमाः सोत्वासः इतः परमभिषोतव्याश्च तुभ्यमु त्वदर्थमेव सुनोतेः कृत्यार्थे तवैकेनिति त्वन्प्रत्ययः श्वात्र्याः शुआशु शीघ्रं अवन्त्यः प्रवर्तमानाः गिरः स्तुतिरूपावाचश्च त्वामेवाह्वयन्ति आक्रोशयन्ति हेइन्द्र अद्यास्मिन्काले इदं

सवनं प्रातःसवनादिकं जुषाणः सेवमानः विश्वस्य सर्वस्य विद्वान् ज्ञाता त्वं इहास्मिन् यज्ञे सोमं पाहि पिब ॥ २ ॥

२. जो सोम प्रस्तुत हुआ है या होगा, वह तुम्हारे ही लिए। यह सब स्तोत्र उच्चारित होकर तुम्हें बुलाते हैं। इन्द्र, हमारा यह यज्ञ ग्रहण करो। तुम सब जानते हो। यहाँ सोम-पान करो।

यउ॑श॒ता मन॑सा॒ सोम॑मस्मै सर्व॒हृदा॑ दे॒वका॑मः सु॒नोति॑।
नगा इन्द्र॒स्तस्य॒ परा॑ ददाति प्रश॒स्तमिच्चारु॑मस्मै कृणोति ॥ ३ ॥

यः। उ॒श॒ता। मन॑सा। सोम॑म्। अ॒स्मै॒। स॒र्व॒ऽहृ॒दा। दे॒वऽका॑मः।
सु॒नोति॑। न। गाः। इन्द्रः॑। तस्य॑। परा॑। द॒दा॒ति॒।
प्र॒ऽश॒स्तम्। इत्। चारु॑म्। अ॒स्मै॒। कृ॒णो॒ति॒ ॥ ३ ॥

यः उशता कामयमानेन सर्वहृदा सर्वमविकलं हृदयं यस्य यद्वा सर्वेषां ऋत्विजां हृदयेन सामर्थ्यात् मनसोऽलक्ष्यते हृदयवता मनसा अस्मा इन्द्राय देवकामः देवं इन्द्रं कामयमानो यजमानः सोमं सुनोति अभिषुणोति इन्द्रः तस्य यजमानस्य गाः न परा ददाति परादानं विनाशः न विनाशयति अस्मै यजमानाय चारुं शोभनं अतएव प्रशस्तं इदित्यवधारणे प्रशंसनीयमेव धनं कृणोति करोति ॥ ३ ॥

३. जो व्यक्ति तल्लीन मन से, अकपट भाव से, प्रीति-युक्त अन्तःकरण से और देव-भक्ति के साथ इन्द्र के लिए सोम प्रस्तुत करता है, उसकी गायें इन्द्र नहीं नष्ट करते—अतीव सुन्दर और प्रशस्त मङ्गल उसके लिए देते हैं।

अनु॑स्पष्टो भवत्ये॒षो अ॑स्य॒ यो अ॑स्मै रे॒वान्न सु॒नोति॒ सोम॑म्।
निर॑त्नौ म॒घवा॒ तं द॑धाति ब्रह्म॒द्विषो॑ ह॒न्त्यना॑नुदिष्टः ॥ ४ ॥

अनु॑ऽस्पष्टः। भ॒व॒ति॒। ए॒षः। अ॒स्य॒। यः। अ॒स्मै॒। रे॒वान्। न।
सु॒नोति॑। सोम॑म्। निः। अ॒र॒त्नौ। म॒घऽवा॑। तम्। द॒धा॒ति॒।
ब्र॒ह्म॒ऽद्विषः॑। ह॒न्ति॒। अना॑नुऽदिष्टः ॥ ४ ॥

अस्य यजमानस्य एष इन्द्रः अनुस्पष्टः दृष्टिगोचरो भवति यो रेवान् धनवान् अस्मा इन्द्राय सोमं सुनोत्यभिषुणोति मघवा धनेपिस इन्द्रः तं यजमानं अरत्नौ हस्ते निर्दधाति यथाचित्कृत्य धारयति रक्षिता सन् भृत्यान् अननुदिष्टः येनानुक्तः असार्थितएवसन् ब्रह्मद्विषः ब्राह्मणद्वेषकृत् शत्रून् हन्ति हिनस्ति ॥ ४ ॥

४. जो धनी इनके लिए सोम प्रस्तुत करता है, इन्द्र उसके दृष्टि-गोचर होते हैं। इन्द्र आकर उसका हाथ पकड़ते हैं। जो पुण्य-कर्मों के द्वेषी हैं, उन्हें इन्द्र, बिना किसी के कहे-सुने, विनष्ट करते हैं।

शुनासीरीये पर्वणि इन्द्राय शुनासीराय पुरोडाशं द्वादशकपालं इत्यस्य अश्वायन्त इत्येषा याज्या इन्द्रोदेवाशुनइति वैकल्पिकस्यापि हविषइयमेव याज्या। सूत्रितंच—अश्वायन्तोगव्यन्तोवाजयन्तः शुनंहुवेम मघवानमिन्द्रमिति।

अश्वायन्तोगव्यन्तोवाजयन्तोहवामहेत्वोपगन्तवाउ।
आभूषन्तस्तेसुमतौनवायांवयमिन्द्रत्वाशुनंहुवेम ॥ ५ ॥ १८ ॥

अश्वऽयन्तः। गव्यन्तः। वाजयन्तः। हवामहे। त्वा। उपऽगन्तवै।
ऊँ इति। आऽभूषन्तः। ते। सुऽमतौ। नवायाम्। वयम्।
इन्द्र। त्वा। शुनम्। हुवेम ॥ ५ ॥ १८ ॥

अश्वायन्तः अश्वान् इच्छन्तः क्यचि अश्वाघस्यादित्यात्वं गव्यन्तोगाआत्मनइच्छन्तः वान्तोयिप्रत्यय इत्यवादेशः वाजयन्तः अन्नीन् वाजनेन शूर्पादिना मज्जयन्तः वागविगंधन-योः णिचि वोविधूनने इति जुगागमः अस्माच्छतरि अदुपदेशाल्लसार्वधातुकस्वरेणानुदात्तत्वे शप-श्च पित्वादनुदात्तत्वं तवोणिचश्च स्वरः शिष्यते। अपरआह—वाजमन्नमात्मनइच्छन्तः इ-ति यदानीं अवग्रहाभावस्वरौ छान्दसौ मन्तव्यौ। एवंभूतावयं हेइन्द्र त्वां उपगन्तवै उपगन्तुं प्राप्तुं हवामहे आह्वयामहे गमेस्तुमर्थेसेसेनिति तवैप्रत्ययः गतिसमासे तवैचांतश्च युगपत् इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं उत्तरपदस्यान्तोदात्तत्वं उइतिपूरकः हेइन्द्र ते तव नवायां अभिनवायां प्र-शस्तायां सुमतौ शोभनबुद्धौ आभूषन्तआसमन्ताद्भवंतोवर्तमानाः यद्वा आसमन्तात् भूषयन्तो-ऽलंकुर्वंतः तवानुग्रहबुद्धौ वर्तमानावयं शुनं सुखकरं त्वां हुवेम आह्वयेम ॥ ५ ॥

५. इन्द्र, गाय, घोड़े और अन्न की इच्छा से हम तुम्हारे आगमन की प्रार्थना करते हैं। तुम्हारे लिए यह अभिनव और उत्तम स्तोत्र बनाकर और तुम्हें सुखकर जानकर हम तुम्हें बुलाते हैं।

॥ इत्यष्टमस्याष्टमेष्टादशोवर्गः ॥ १८ ॥

मुंचामीति पंचर्चं दशमं सूक्तं प्रजापतिपुत्रस्य यक्ष्मनाशनाख्यस्यार्षं अंत्यानुष्टुप् शिष्टा-स्त्रिष्टुभः अनादेशोत्विन्द्रोदेवता तथाचानुक्रान्तं-मुंचामिप्राजापत्योयक्ष्मनाशनोराजयक्ष्मघ्नमंत्यानु-ष्टुबिति तदपरोगप्रमुक्तस्य व्याधिजातस्योपशमनार्थं अनेन सूक्तेन होतव्यं। सूत्र्यतेहि—व्या-धितस्यातुरस्यक्ष्मगृहीतस्य वा पळाहुतिभिरर्मुंचामित्वाहविषाजीवनायकमित्येतेनेति।

मुञ्चामित्वाहुविषाजीवनायकमज्ञातयक्ष्मादुतराजयक्ष्मात् ।
ग्राहिर्जग्राहयदिवैतदेनंतस्याइन्द्राग्नीप्रमुमुक्तमेनम् ॥ १ ॥

मुञ्चामि । त्वा । हुविषा । जीवनाय । कम् । अज्ञातऽयक्ष्मात् ।
उत । राजऽयक्ष्मात् । ग्राहिः । जग्राह । यदि । वा । एतत् । एनम् ।
तस्याः । इन्द्राग्नी इति । प्र । मुमुक्तम् । एनम् ॥ १ ॥

हेयक्ष्माभिभूत हविषा अनेन चरुणा साधनेन होमेन त्वा त्वां अज्ञातयक्ष्मात् अयमेतत्संज्ञइति अप्रज्ञातः शरीरगतोरोगोज्ञातयक्ष्मः तादृशात् रोगात् मुंचामि विश्लेषयामि किमर्थं जीवनाय कं जीवनार्थं इहलोके चिरकालावस्थानायेत्यर्थः कमितिपूरकः उतापिच राजयक्ष्मात् यक्ष्माणां राजा यक्ष्मरोगोराजयक्ष्मः राजदंतादित्वादुपसर्जनस्य परनिपातः तस्मादपि त्वां मुंचामि यदिवा यदिच एतत् एतस्मिन् समये एनं व्याधितं पुरुषं ग्राहिः ग्रहणशीलाग्रहरूपा देवता जग्राह गृहीतवती तस्यादेवतायाः सकाशात् हेइंद्राग्नी एनं प्रमुमुक्तं प्रमोचयतं ॥१॥

१. रोगी, यज्ञ-सामग्री के द्वारा मैं तुम्हें अज्ञातयक्ष्मा रोग और राजयक्ष्मा से छुड़ाता हूँ; इससे तुम्हारे जीवन की रक्षा होगी। यदि कोई पाप-ग्रह इस रोगी को धरे हुए हैं, तो इन्द्र और अग्नि, इसे उसके हाथ से छुड़ाओ।

यदिक्षितायुर्यदिवापरेतोयदिमृत्योरन्तिकंनीतएव ।
तमाहरामिनिर्ऋतेरुपस्थादस्पार्षमेनंशतशारदाय ॥ २ ॥

यदि । क्षितऽआयुः । यदि । वा । पराऽइतः । यदि । मृत्योः । अन्तिकम् ।
निऽइतः । एव । तम् । आ । हरामि । निःऽऋते । उपऽस्थात् ।
अस्पार्षम् । एनम् । शतऽशारदाय ॥ २ ॥

यदि सरोगग्रस्तः क्षितायुः क्षीणायुर्भवति यदिवा परेतः अस्माल्लोकात् परागतोभवति यदिच मृत्योर्वैवस्वतस्य अंतिकं निकटं नीतः नितरां प्राप्तएव भवति एवंभूतमपि तं पुरुषं निर्ऋतेः पापदेवतायाः आयुषःक्षयकारिण्याः उपस्थादुपस्थानात् आहरामि आनाययामि आवर्तयामि आहृत्य चैनं शतशारदाय शतसंवत्सरजीवनार्थं अस्पार्षं प्रबलं करोमि स्पृप्रीतिबलनयोः ॥ २ ॥

२. यदि इस रोगी की आयु का क्षय हो रहा है, यदि यह इस लोक से गया हुआ-सा है और यदि यह मृत्यु के पास गया हुआ है, तो भी मैं मृत्यु-देवता निर्ऋति के पास से उसे लौटा ला सकता हूँ। मैंने इसे इस प्रकार स्पर्श किया है कि, यह सौ वर्ष जीता रहेगा।

अथ तृतीया—

सहस्राक्षेणशतशारदेनशतायुषाहविषाहार्षमेनम् ।
शतंयथेमंशरदोनयातीन्द्रोविश्वस्यदुरितस्यपारम् ॥ ३ ॥

सहस्रऽअक्षेण । शतऽशारदेन । शतऽआयुषा । हविषा । आ ।
अहार्षम् । एनम् । शतम् । यथा । इमम् । शरदः । नयाति ।
इन्द्रः । विश्वस्य । दुःऽइतस्य । पारम् ॥ ३ ॥

सहस्राक्षेण सहस्रमिति बहुनाम सहस्रमक्षीणि चक्षूंषि यस्य हविषः फलत्वेन विद्यन्ते तत्सहस्राक्षं बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोरिति षच् समासान्तः शरदः संबंधी शारदः संवत्सरः शतं शारदा यस्य तत्तथोक्तं बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अतएव शतायुषा शतसंवत्सरपरिमितं आयुर्जीवनं फलभूतं यस्य तादृशेन हविषा यद्वा सहस्राक्षइन्द्रः तेन शतशारदेन शरदां संवत्सराणां शतस्य दातृत्वेन संबंधिना कर्त्रा शतायुषा हविषा करणभूतेन एनं यक्ष्मगृहीतं आहार्षं रोगादनैषं यथा येन प्रकारेण इमं पुरुषं शतं शरदः संवत्सरान् अत्यन्तसंयोगे द्वितीया एतावन्तं कालं इन्द्रोविश्वस्य सर्वस्य दुरितस्य दुःखस्य पारं अवसानं दुःखराहित्यं नयाति नयेत् तथा आहार्षमित्यर्थः ॥ ३ ॥

३. मैंने यह जो आहुति दी है, उसके एक सहस्र नेत्र सौ वर्ष की परमायु और आयु देते हैं। ऐसी ही आहुति के द्वारा मैं रोगी को लौटा लाया हूँ। सारे पापों से छुड़ाकर इन्द्र इसे सौ वर्ष जीवित रक्खें।

अथ चतुर्थी—

शतंजीवशरदोवर्धमानःशतंहेमन्ताञ्छतमुवसन्तान् ।
शतमिन्द्राग्नीसवितावृहस्पतिःशतायुषाहविषेमंपुनर्दुः ॥ ४ ॥

शतम् । जीव । शरदः । वर्धमानः । शतम् । हेमन्तान् । शतम् ।
ऊँ इति । वसन्तान् । शतम् । इन्द्राग्नी इति । सविता । बृहस्पतिः ।
शतऽआयुषा । हविषा । इमम् । पुनः । दुः ॥ ४ ॥

हे यक्ष्मादिमुक्त वर्धमानः अहरहरभिवृद्धिं प्राप्नुवन् त्वं शतं शरदः शतसंख्याकान् शरदृतून् जीव प्राणान् धारय पूर्ववदत्यंतसंयोगे द्वितीया शतं हेमन्तान् हेमंतर्तूंश्च जीव शतं वसंतांश्च

उतशब्दः समुच्चये अपिच इन्द्राग्नी इन्द्रश्चाग्निश्च सविता प्रेरकोदेवश्च बृहस्पतिः बृहतां देवानां पालयिता देवश्च शतायुषा शतसंवत्सरपरिमितस्यायुषोहेतुभूतेन हविषा वर्ध्यमानाः सन्तः इमं जनं पुनर्दुः पुनरस्मभ्यं प्रादुः ॥ ४ ॥

४. रोगी, तुम एक सौ शरत्, सुख से एक सौ हेमन्त और एक सौ वसन्त तक जीवित रहो। इन्द्र, अग्नि, सविता और बृहस्पति हव्य-द्वारा तृप्त होकर इसे सौ वर्ष की आयु दें।

आहार्षंत्वाविदंत्वापुनरागाःपुनर्नव ।
सर्वाङ्गसर्वंतेचक्षुःसर्वमायुश्चतेविदम् ॥ ५ ॥ १९ ॥

आ । अहार्षम् । त्वा । अविदम् । त्वा । पुनः । आ । अगाः ।
पुनःऽनव । सर्वऽअङ्ग । सर्वम् । ते । चक्षुः । सर्वम् ।
आयुः । च । ते । अविदम् ॥ ५ ॥ १९ ॥

हेव्याधिगृहीत त्वा त्वां आहार्षं मृत्योः सकाशादाहृतवानस्मि अतएव त्वा त्वां अविदं अलभ्नि हेपुनर्नव पुनरभिनव पुनरागाः पुनरस्मत्समीपमागच्छ हेसर्वाङ्ग सर्वैरविकलैरङ्गैः उपेत ते तव सर्वं चक्षुः उपलक्षणमेतत् इन्द्रियवर्गं सकलं अविदं लब्धवानस्मि ते तवायुर्जीवनंचसर्वं संपूर्णमविदं ॥ ५ ॥

५. रोगी, तुम्हें मैंने पाया है, तुम्हें लौटा लाया हूँ। तुम पुनः नये होकर आये हो। तुम्हारे समस्त अङ्गों, चक्षुओं और समस्त परमायु को मैंने प्राप्त किया है।

॥ इत्यष्टमस्याष्टमे एकोनविंशोवर्गः ॥ १९ ॥

ब्रह्मणाग्निरिति षडृचमेकादशं सूक्तं आनुष्टुभं ब्रह्मपुत्रोरक्षोहानामऋषिः अपमसवस-गाधानरूपस्य गर्भरक्षणस्य प्रतिपाद्यत्वात्तद्देवताकमिदं । अनुक्रान्तंच—ब्रह्मणाषड्ब्राह्मोरक्षोहा गर्भसंस्रावे प्रायश्चित्तमानुष्टुभं हीति । विनियोगोलैङ्गिकादवगन्तव्यः ।

तत्र प्रथमा—

ब्रह्मणाग्निःसंविदानोरक्षोहाबाधतामितः ।
अमीवायस्तेगर्भंदुर्णामायोनिमाशये ॥ १ ॥

ब्रह्मणा । अग्निः । सम्ऽविदानः । रक्षःऽहा । बाधताम् । इतः ।
अमीवा । यः । ते । गर्भम् । दुःऽनामा । योनिम् । आऽशये ॥ १ ॥

ब्रह्मणा मंत्रेण सह संविदानः ऐकमत्यं प्राप्तो रक्षोहा रक्षसां हन्ता अग्निः इतः अस्मात् स्थानात् राक्षसादिकं बाधतां हिनस्तु यो राक्षसः अमीवा रोगरूपः सन् ते तव गर्भमाशये आशेते लोपस्त आत्मनेपदेष्विति तलोपः हन्तुं प्राप्नोति दुर्णामार्शआख्यो रोगः तद्रूपः सन् यश्च ते तव योनिं रेतस आधानं गर्भस्थानं आशेते तं बाधतामित्यन्वयः ॥ १ ॥

१. स्तोत्र के साथ एकमत होकर राक्षस-वध-कर्त्ता अग्नि यहाँ से समस्त बाधायें, उपद्रव और रोग दूर कर दें, जिनके द्वारा, हे नारी, तुम्हारी योनि आक्रान्त हुई है।

यस्तेगर्भममीवादुर्णामायोनिमाशये ।
अग्निष्टंब्रह्मणासहनिष्क्रव्यादमनीनशत् ॥ २ ॥

यः । ते । गर्भम् । अमीवा । दुःऽनामा । योनिम् । आऽशये ।
अग्निः । तम् । ब्रह्मणा । सह । निः । क्रव्यऽअदम् । अनीनशत् ॥२॥

यः पूर्वोक्तः तं क्रव्यादं मांसाशिनं राक्षसादिकं ब्रह्मणा सहितोऽग्निः निःशेषेण अनीनशत् नाशयतु ॥ २ ॥

२. नारी, जो मांसाहारी राक्षस, रोग या उपद्रव तुम्हारी योनि को आक्रान्त करते हैं, राक्षसहन्ता अग्नि, स्तोत्र के साथ एकमत होकर, उन सबका विनाश करें।

यस्तेहन्तिपतयन्तंनिषत्स्नुंयःसरीसृपम् ।
जातंयस्तेजिघांसतितमितोनाशयामसि ॥ ३ ॥

यः । ते । हन्ति । पतयन्तम् । निऽसत्स्नुम् । यः । सरीसृपम् ।
जातम् । यः । ते । जिघांसति । तम् । इतः । नाशयामसि ॥ ३ ॥

हे योषित् ते तव गर्भाशये पतयन्तं पतन्तं रेतोरूपेण गच्छन्तं तदनन्तरं तत्र निषत्स्नुं निषीदन्तं च गर्भं यो राक्षसादिर्हन्ति हिनस्ति तथा मासत्रयादूर्ध्वं प्राप्तसर्वावयवं सरीसृपं सर्पणशीलं च गर्भं यो हन्ति जातं दशसु मासेषूत्पन्नं ते तव शिशुं यो राक्षसादिर्जिघांसति हन्तुमिच्छति तमितः स्थानान्नाशयामसि नाशयामः ॥ ३ ॥

३. नारी, पुरुष के वीर्य-पात के समय, गर्भ में शुक्र-स्थिति के समय, (तीन मास के अनन्तर) गर्भ के गमन के समय अथवा (दस मास के अनन्तर) जन्म के समय जो तुम्हारे गर्भ को नष्ट करता या नष्ट करने की इच्छा करता है, उसे हम यहाँ से दूर कर देते हैं।

यस्त॑ऊ॒रू वि॒हर॑त्यन्त॒रा दम्प॑ती॒ शये॑ ।
योनिं॒ यो अ॒न्तरा॒रेळ्हि॒ तमि॒तो ना॑शयामसि ॥ ४ ॥

यः । ते॒ । ऊ॒रू इति॑ । वि॒ऽहर॑ति । अ॒न्त॒रा । दम्प॑ती॒ इति॒ दम्ऽप॑ती । शये॑ । योनि॑म् । यः । अ॒न्तः । आ॒ऽरेळ्हि॑ । तम् । इ॒तः । ना॒श॒या॒म॒सि॒ ॥ ४ ॥

हे योषित् ते तव ऊरू पादमूलौ योराक्षसादिर्विहरति गर्भघाताय विश्लिष्टौ करोति दंपती अन्तरा जायापत्योर्मध्ये गर्भहननार्थं यश्च शये शेते यश्च योनिमन्तः प्रविश्य आरेळ्हि निषिक्तं रेतोजिह्वया आस्वादयति भक्षयतीत्यर्थः । लिहआस्वादने आदादिकः कपिष्ठलादित्वात् षत्वविकल्पः तं सर्वमितोनाशयामः ॥ ४ ॥

४. गर्भ नष्ट करने के लिए जो तुम्हारे दोनों जघनों को फैला देता है, इसी उद्देश्य से जो स्त्री-पुरुष के बीच में सोता है अथवा जो योनि के मध्य पतित पुरुष-शुक्र को चाट जाता है, उसे हम यहाँ से दूर कर देते हैं।

यस्त्वा॒ भ्राता॒ पति॑र्भू॒त्वा जा॒रो भू॒त्वा नि॒पद्य॑ते ।
प्र॒जां यस्ते॒ जिघां॑सति॒ तमि॒तो ना॑शयामसि ॥ ५ ॥

यः । त्वा॒ । भ्राता॑ । पतिः॑ । भू॒त्वा । जा॒रः । भू॒त्वा । नि॒ऽपद्य॑ते । प्र॒ऽजाम् । यः । ते॒ । जिघां॑सति । तम् । इ॒तः । ना॒श॒या॒म॒सि॒ ॥ ५ ॥

हे योषित् योराक्षसोभ्राता भ्रातृरूपोभूत्वा पतिः भर्तृरूपोवा भूत्वा त्वां निपद्यते अभिगच्छति अथवा जारः उपपतिरूपोवा भूत्वाभिगच्छति एवंभूतोयोराक्षसादिः ते तव प्रजां जिघांसति हन्तुमिच्छति । स्पष्टमन्यत् ॥ ५ ॥

५. नारी, जो तुम्हारा भाई, पति और उपपति (जार) बनकर तुम्हारे पास जाता है और तुम्हारी सन्तति को नष्ट करने की इच्छा करता है, उसे हम यहाँ से दूर करते हैं।

यस्त्वा॒ स्वप्ने॑न॒ तम॑सा मोहयि॒त्वा नि॒पद्य॑ते ।
प्र॒जां यस्ते॒ जिघां॑सति॒ तमि॒तो ना॑शयामसि ॥ ६ ॥ २० ॥

यः । त्वा॒ । स्वप्ने॑न । तम॑सा । मो॒ह॒यि॒त्वा । नि॒ऽपद्य॑ते । प्र॒ऽजाम् । यः । ते॒ । जिघां॑सति । तम् । इ॒तः । ना॒श॒या॒म॒सि॒ ॥ ६ ॥ २० ॥

हे योषित् योराक्षसादिः स्वप्नेन स्वप्नावस्थायां तमसा निद्रया त्वा त्वां मोहयित्वा मूर्छां प्रापय्य निपद्यते गर्भघाताय गच्छति अन्यद्गतम् ॥ ६ ॥

६. जो स्वप्नावस्था और निद्रावस्था में तुम्हें मुग्ध करके तुम्हारे पास जाता है और जो तुम्हारी सन्तति नष्ट करने की इच्छा करता है, उसे हम यहां से दूर करते हैं।

अक्षीभ्यामिति षळृचं द्वादशं सूक्तं आनुष्टुभं कश्यपगोत्रोत्पन्नोविवृहानाम ऋषिः यक्ष्मनाशनप्रतिपाद्यत्वात्तद्देवताकं कृत्स्नं सूक्तं। अनुक्रान्तंच—अक्षीभ्यां विवृहाकाश्यपोयक्ष्मघ्नमिति। लैंगिकोविनियोगः।

अ॒क्षीभ्यां॑ते॒नासि॑काभ्यां॒कर्णा॑भ्यां॒छुबु॑का॒दधि॑।
यक्ष्मं॑शीर्ष॒ण्यं॑म॒स्तिष्का॒ज्जि॒ह्वाया॒विवृ॑हामिते ॥ १ ॥

अ॒क्षीभ्या॑म्। ते॒। नासि॑काभ्याम्। कर्णा॑भ्याम्। छुबु॑कात्।
अधि॑। यक्ष्म॑म्। शी॒र्ष॒ण्य॑म्। म॒स्तिष्का॑त्। जि॒ह्वायाः॑।
वि। वृ॒हा॒मि॒। ते॒ ॥ १ ॥

हेयक्ष्मगृहीत ते तव अक्षीभ्यां चक्षुर्भ्यां यक्ष्मरोगं विवृहामि उद्धरयामि विश्लेषयामीत्यर्थः ईच्द्विवचनइति अक्षशब्दस्य ईकारान्तादेशः उदात्तः तथा नासिकाभ्यां घ्राणेन्द्रियाभ्यां कर्णाभ्यां श्रोत्राभ्यां च छुबुकात् चुबुकात् ओष्ठस्याधःप्रदेशाच्च अधिर्निरर्थकः अपिच शीर्षण्यं शिरसिभवोरोगः शीर्षण्यः भवेछन्दसीति यत् येचतद्धिते इति शिरसः शीर्षन्नादेशः येचाभावकर्मणोरिति प्रकृतिभावः ईदृशं यक्ष्मं रोगं ते तव मस्तिष्कात् शिरसोन्तरवस्थितोमांसविशेषोमस्तिष्कः तस्मात् जिह्वाया रसनायाश्च सकाशात् विवृहामि उद्धरयामि पृथक्करोमीत्यर्थः। वृहू उद्यमनइति धातुः ॥ १ ॥

१. तुम्हारे दोनों नेत्रों, दोनों कानों, दोनों नासा-रन्ध्रों, चिबुक, शिर, मस्तिष्क और जिह्वा से मैं यक्ष्मा (रोग) को दूर करता हूं।

अथ द्वितीया—

ग्री॒वाभ्य॑स्तउ॒ष्णिहा॑भ्यः॒कीक॑साभ्योअनू॒क्या॑त्।
यक्ष्मं॑दोष॒ण्य१॒मंसा॑भ्यांबा॒हुभ्यां॒विवृ॑हामिते ॥ २ ॥

ग्री॒वाभ्यः॑। ते॒। उ॒ष्णिहा॑भ्यः। कीक॑साभ्यः। अ॒नू॒क्या॑त्।
यक्ष्म॑म्। दो॒ष॒ण्य॑म्। अंसा॑भ्याम्। बा॒हुऽभ्या॑म्।
वि॒। वृ॒हा॒मि॒। ते॒ ॥ २ ॥

हे व्याधिगृहीत उष्णिहाभ्यः ऊर्ध्वाभिमुखं स्निग्धाभ्यः उत्कटाभ्यो वा स्नायुभ्यः ग्रीवाभ्यः गलगताभ्यो धमनीभ्यः ते तव यक्ष्मं विवृहामि तथा कीकसाभ्यः अस्थिभ्यः अनूक्यात् अस्थिसंधेश्च यक्ष्मं विवृहामि उच समवाये अनुउच्यते समवेयते इति अस्थ्नोः संधिरनूक्यः कहटोण्यंव चयोः कुषिण्णयवोरिति कुत्वं वित्स्वरितः । अपिच दोष्णोर्भवं दोषण्यं पूर्ववयथि पद्दन्नित्यादिना दोःशब्दस्य दोषन्नादेशः पूर्ववत्षष्ठीभावः तमपि यक्ष्मं रोगं ते तव अंसाभ्यां बाहुभ्यां च विवृहामि हस्तयोरूर्ध्वभागावंसौ अधोभागौ बाहू ॥ २ ॥

२. तुम्हारी ग्रीवा की धमनियों, स्नायु, अस्थि-सन्धि, दोनों भुजाओं, दोनों हाथों और दोनों स्कन्धों से मैं रोग को दूर करता हूँ।

आन्त्रेभ्यस्ते गुदाभ्यो वनिष्ठोर्हृदयादधि ।
यक्ष्मं मतस्नाभ्यां यक्नः प्लाशिभ्यो वि वृहामि ते ॥ ३ ॥

आन्त्रेभ्यः । ते । गुदाभ्यः । वनिष्ठोः । हृदयात् । अधि । यक्ष्मम् । मतस्नाभ्याम् । यक्नः । प्लाशिऽभ्यः । वि । वृहामि । ते ॥ ३ ॥

हे यक्ष्माभिभूत ते तव आन्त्रेभ्यः अन्त्रं पुरीतत् अन्नपानयोराधानभूतं तत्संधिभ्यः स्नायुभ्यः गुदाभ्यः याभिर्नाडीभिः अन्नरसः समानवायुना धातुषु नीयते ताभ्यो नाडीभ्यश्च सकाशात् यक्ष्मं विवृहामि तथा वनिष्ठोः स्थविरान्त्रात् हृदयादधि हृत्पुण्डरीकाच्च यक्ष्मं विवृहामि अपिच ते तव मतस्नाभ्यां मतस्नौ पार्श्वयोर्वर्तमानौ आम्रफलाकृती वृक्कौ ताभ्यां यक्नः हृदयसमीपे वर्तमानः कालमांसविशेषो यकृत् तस्माच्च पद्दन्नित्यादिना यकृच्छब्दस्य यकन्नादेशः प्लाशिभ्यः अन्येभ्योपि क्लोमप्लीहादिसंज्ञेभ्यश्च मांसेभ्यश्च यक्ष्मं रोगं विवृहामि उत्क्षिपामि ॥ ३ ॥

३. तुम्हारी अन्ननाड़ी, क्षुद्रनाड़ी, बृहदन्त्र, हृदयस्थान, मूत्राशय, यकृत और अन्यान्य मांस-पिण्डों से मैं रोग को दूर करता हूँ।

अथ चतुर्थी—

ऊरुभ्यां ते अष्ठीवद्भ्यां पार्ष्णिभ्यां प्रपदाभ्याम् ।
यक्ष्मं श्रोणिभ्यां भासदाद्भंससो वि वृहामि ते ॥ ४ ॥

ऊरुऽभ्याम् । ते । अष्ठीवत्ऽभ्याम् । पार्ष्णिऽभ्याम् । प्रऽपदाभ्याम् । यक्ष्मम् । श्रोणिऽभ्याम् । भासदात् । भंससः । वि । वृहामि । ते ॥ ४ ॥

हेरुण ते तव ऊरुभ्यां अष्ठीवद्भ्यां जानुभ्यां च यक्ष्मं विवृहामि तथा पार्ष्णिभ्यां पादस्यापरभागाभ्यां प्रपदाभ्यां पादाग्राभ्यां च यक्ष्मं विवृहामि अपिच श्रोणिभ्यां जंघनाभ्यां च यक्ष्मं विवृहामि तथा भासदात् भसत् कटिप्रदेशः सत्संबंधात् भंससः भासमानात् पायोः ते तव यक्ष्मं विवृहामि ॥ ४ ॥

४. तुम्हारे दो उरुओं, दो जानुओं, दो गुल्फों, दो पाद-प्रान्तों, दो नितम्बों, कटिदेश और मलद्वार से मैं व्याधि को दूर करता हूँ।

मेहनाद्वनंकरणाल्लोमभ्यस्तेनखेभ्यः ।
यक्ष्मंसर्वस्मादात्मनस्तमिदंविवृहामिते ॥ ५ ॥

मेहनात् । वनम्ऽकरणात् । लोमऽभ्यः । ते । नखेभ्यः । यक्ष्मम् ।
सर्वस्मात् । आत्मनः । तम् । इदम् । वि । वृहामि । ते ॥ ५ ॥

वनंकरणात् वनमुदकं शरीरं वतिक्रमते विसृज्यते येन तद्वनंकरणं तस्मात् मेहनात् मेढ्रात् ते तव लोमभ्योनखेभ्यश्च यक्ष्मं विवृहामि किंबहुना इदं इदानीं तं यक्ष्मं सर्वस्मादात्मनः कृत्स्नादेव ते तव शरीरात् विवृहामि ॥ ५ ॥

५. मूत्रोत्सर्ग करनेवाले पुरुषाङ्ग, लोम और नख—तुम्हारे सर्वाङ्ग शरीर से मैं रोग को दूर करता हूँ।

अंगादंगाल्लोम्नोलोम्नोजातंपर्वणिपर्वणि ।
यक्ष्मंसर्वस्मादात्मनस्तमिदंविवृहामिते ॥ ६ ॥ २१ ॥

अङ्गात्ऽअङ्गात् । लोम्नःऽलोम्नः । जातम् । पर्वणिऽपर्वणि ।
यक्ष्मम् । सर्वस्मात् । आत्मनः । तम् । इदम् ।
वि । वृहामि । ते ॥ ६ ॥ २१ ॥

अंगादंगात् सर्वेभ्योऽङ्गेभ्यः लोम्नोलोम्नः सर्वेभ्योलोमभ्यश्च पर्वणिपर्वणि अवयवानां संधौ जातं उत्पन्नं यक्ष्मं विवृहामि । अन्यद्गतम् ॥ ६ ॥

६. प्रत्येक अङ्ग, प्रत्येक लोम, शरीर के प्रत्येक सन्धि-स्थान और तुम्हारे सर्वाङ्ग में जहाँ कहीं रोग उत्पन्न हुआ है, वहाँ से मैं रोग को दूर करता हूँ।

॥ इत्यष्टमस्याष्टमे एकविंशोवर्गः ॥ २१ ॥

अपेहीति पंचर्चं त्रयोदशं सूक्तं आंगिरसस्य प्रचेतसआर्षं दुःस्वप्नघ्नं पंचमी पंक्तिः

दुःस्वमनाशनं देवता । तथाचानुक्रान्तम्—अपेहि पंचमचेवाडुःस्वमघं पंक्त्यन्तं त्रिष्टुम्मध्यमिति । लैंगिकोविनियोगः ।

अपेहिमनसस्पतेपंकामपरश्चर ।
परोनिर्ऋत्याआचंक्ष्वबहुधाजीवंतोमनः ॥ १ ॥

अपं । इहि । मनसः । पते । अपं । काम । परः । चर । परः ।
निःऽऋत्यै । आ । चक्ष्व । बहुधा । जीवंतः । मनः ॥ १ ॥

हेमनसस्पते स्वभावस्थस्य मनसः स्वामिन् दुःस्वमाधिदेव अपेहि अपगच्छ स्वभावस्थात्वत्तोमत्तोनिर्गच्छ निर्गत्यच अपक्रम देशान्तरं गन्तुं पादौ विक्षिप दूरदेशं गच्छेत्यर्थः अपक्रम्यच परः परस्तात् विप्रकृष्टेदेशे चर यथेच्छं वर्तस्व अपिच निर्ऋत्यै पापदेवतायै परः परस्तात् वर्तमानायै आचक्ष्व वयं नबाधनीयाइति प्रब्रूहि जीवतः मम मनः बहुधा बहुप्रकारं भवति भोक्तव्येषु बहुषु विषयेषु उत्सुकं सद्वर्तते अतः तद्विनाशकं दुःस्वमदर्शनं नश्यतित्यर्थः ॥ १ ॥

१. दुःस्वप्नदेव, तुमने मन पर अधिकार कर लिया है। हट जाओ, भाग जाओ, दूर जाकर विचरण करो। अत्यन्त दूर में जो निर्ऋति देवता हैं, उनसे जाकर कहो कि, जीवित व्यक्ति के मनोरथ विशाल होते हैं; इसलिए वे मनोरथ-भङ्ग करती हैं।

भद्रंवैवरंवृणतेभद्रंयुंजन्तिदक्षिणम् ।
भद्रंवैवस्वतेचक्षुर्बहुत्राजीवंतोमनः ॥ २ ॥

भद्रम् । वै । वरम् । वृणते । भद्रम् । युञ्जन्ति । दक्षिणम् । भद्रम् ।
वैवस्वते । चक्षुः । बहुऽत्रा । जीवंतः । मनः ॥ २ ॥

भद्रंवै शोभनमेव वरं वरणीयं दुःस्वमविनाशरूपं फलं वृणते सर्वेजनाः प्रार्थयन्ते दक्षिणं प्रवृद्धं भद्रं शोभनं तत्फलं युंजंति प्राप्नुवन्तिच वैवस्वते विवस्वतः पुत्रे यमे विषये भद्रं शोभनमेव चक्षुः दर्शनं अहं प्रार्थये दुःस्वमाधिदेवोवैवस्वतोस्मात् मांबाधतां भद्रमेव दर्शनं ... इहलोके अवस्थानलक्षणं करोत्वित्यर्थः । बहुत्रा बहुष्वपि विषयेषु जीवतोममनोवर्तते ॥ २ ॥

२. जीवित व्यक्ति के मनोरथ विशाल होते हैं, वे उत्तम काम्य वस्तु को चाहते हैं, उत्तम और सुन्दर फल पाने की कामना करते हैं। यम कल्याणमय नेत्र से देखते हैं।

अथ तृतीया—

यदाशसानिःशसाभिशसोपारिमजाग्रतोयत्स्वपन्तः।
अग्निर्विश्वान्यपदुष्कृतान्यजुष्टान्यारेअस्मद्दधातु ॥ ३ ॥

यत्। आऽशसा। निःऽशसा। अभिऽशसा। उपऽआरिम।
जाग्रतः। यत्। स्वपन्तः। अग्निः। विश्वानि। अप।
दुःऽकृतानि। अजुष्टानि। आरे। अस्मत्। दधातु ॥ ३ ॥

यद्दुष्कृतं आशसा आशंसनेनाभिलाषेण जाग्रतो जागरणावस्थायां वर्तमाना वयं उपारिम उपगतवन्तः स्म यच्च स्वपन्तः स्वप्नावस्थायां प्राप्ताः उपगतवन्तः स्म तथा निःशसा निःशंसनेन निर्गताभिलाषेण अभिशसाभिगताभिलाषेण च कारणेन अवस्थाद्वये यद् दुष्कृतं उपागच्छेम तानि विश्वानि सर्वाणि अजुष्टानि असेव्यानि अप्रियाणि वा दुष्कृतानि दुष्कर्माणि अग्निः अस्मदारे अस्मत्तो दूरदेशे अपदधातु अपकृष्य स्थापयतु ॥ ३ ॥

३. आशा के समय, आशा-भङ्ग के समय, आशा सफल होने के समय, जाग्रदवस्था में और निद्रावस्था में जो हम अपकर्म करते हैं, उन सब क्लेशकर पापों को अग्नि हमारे पास से दूर ले जायें।

यदिन्द्रब्रह्मणस्पतेभिद्रोहंचरामसि।
प्रचेतानआङ्गिरसोद्विषतांपात्वंहसः ॥ ४ ॥

यत्। इन्द्र। ब्रह्मणः। पते। अभिऽद्रोहम्। चरामसि। प्रऽचेताः।
नः। आंगिरसः। द्विषताम्। पातु। अंहसः ॥ ४ ॥

हेइन्द्र हेब्रह्मणस्पते युवयोर्विषये यदभिद्रोहं अभितोद्रोहं पापं दुःस्वप्नकारणं चरामसि आचरामः कुर्मः तस्मादभिद्रोहादस्मान्रक्षतमिति शेषः। अपिच आंगिरसः अंगिरोभिः स्तोतृभिः सनाथः प्रचेताः प्रकृष्टज्ञानोवरुणश्च द्विषतां द्वेष्टॄणां अंहसः तत्कर्तृकात् अस्मद्विषयात् पापान्नोस्मान् पातु रक्षतु यद्वा विभक्तिव्यत्ययः आंगिरसं अंगिरोगोत्रं प्रचेतसमृषिं नः वचनव्यत्ययः मां द्विषतां अंहसः पातु प्रकृतत्वात् इन्द्रइति गम्यते ॥ ४ ॥

४. इन्द्र और ब्रह्मणस्पति, हमने जो पाप किया है, अङ्गिरा के पुत्र प्रचेता उस शत्रु-कृत-अमङ्गल से हमारी रक्षा करें।

अजैष्माद्यासनामचाभूमानागसोवयम् ।
जाग्रत्स्वप्नःसंकल्पःपापोयंद्विष्मस्तंसऋच्छतुयोनोद्वेष्टितमृच्छतु॥५॥२२

अजैष्म । अद्य । असनाम । च । अभूम । अनागसः । वयम् ।
जाग्रत्ऽस्वप्नः । सम्ऽकल्पः । पापः । यम् । द्विष्मः । तम् । सः ।
ऋच्छतु । यः । नः । द्वेष्टि । तम् । ऋच्छतु ॥ ५ ॥ २२ ॥

अद्यास्मिन्काले अजैष्म जेतव्यानि सर्वाणि जितवन्तोभूम दुःस्वप्नस्य नष्टत्वात् तदन-न्तरं असनाम च संभक्तव्यानि च समभजाम तथा वयं अनागसः अनपराधाश्चाभूम जाग्र-त्स्वप्नावस्थयोः संबंधी पापः पापफलरूपः सः संकल्पो दुःस्वप्नाध्यवसायो यं शत्रुं वयं द्विष्मः त-मृच्छतु प्राप्नोतु यश्च नोस्मान् द्वेष्टि तमृच्छतु प्राप्नोतु ॥ ५ ॥

५. आज हम विजयी हुए हैं, प्राप्तव्य को पा लिया है और हम अपराध-मुक्त हुए हैं। जाग्रदवस्था और निद्रावस्था में अथवा सङ्कल्प-जन्य जो पाप हुआ है, वह हमारे द्वेषी शत्रु के पास जाय। जिससे हम द्वेष करते हैं, उसके पास जाय।

॥ इत्यष्टमस्याष्टमे द्वाविंशोवर्गः ॥ २२ ॥

देवाइति पंचर्चं चतुर्दशं सूक्तं निर्ऋतिपुत्रस्य कपोतस्यार्षं त्रैष्टुभं वैश्वदेवं । तथाचानुक्रा-न्तं—देवाःनैर्ऋतः कपोतः कपोतोपहतौ प्रायश्चित्तमिदं वैश्वदेवमिति । कपोतोयदि गृहं प्र-विशेत्तदानेनसूक्तेन होतव्यं । सूत्र्यतेहि—कपोतश्चेदगारमुपहन्यादनुपवेश्य देवाः कपोतइति प्रत्यृचं जुहुयात् जपेद्वेति ।

देवाःकपोतइषितोयदिच्छन्दूतोनिर्ऋत्याइदमाजगाम ।
तस्माअर्चामकृणवामनिष्कृतिंशंनोअस्तुद्विपदेशंचतुष्पदे ॥१॥

देवाः । कपोतः । इषितः । यत् । इच्छन् । दूतः । निःऽऋत्याः ।
इदम् । आऽजगाम । तस्मै । अर्चाम । कृणवाम । निःऽकृतिम् ।
शम् । नः । अस्तु । द्विऽपदे । शम् । चतुःऽपदे ॥ १ ॥

हेदेवाः इषितः प्राप्तः निर्ऋत्याः पापदेवतायाः दूतोनुचरः कपोतः यद्यावनमिच्छन् अ-ग्निमन् इदमस्मदीयं गृहं आजगाम प्राप्नोत् तस्मै बाधनाय तद्बाधननिवृत्त्यर्थं अर्चाम पू-

स्मान् हविषा पूजयाम ततोनिष्कार्तिं कपोतप्रवेशजन्यस्य दोषस्य परिहार्तिं कुणवाम अनेन हविर्दानेन करवाम अतोनोस्माकं द्विपदे पुत्राय शं सुखं अस्तु चतुष्पदे गवाश्वप्रभृतयेच शं सुखमस्तु ॥ १ ॥

१. देवो, यह कपोत निर्ऋति के द्वारा प्रेरित दूत है। क्लेश देने के लिए हमारे घर में आया है। उसकी हम पूजा करते हैं। वह अमङ्गल हम दूर करते हैं। हमारे दास, दासी आदि और गौ, अश्व आदि अमङ्गल-ग्रस्त न हों।

शि॒वः॑क॒पोत॑इषि॒तोनो॑अस्त्वना॒गादे॑वाःशकु॒नोगृ॒हेषु॑।
अ॒ग्निर्हि॒विप्रो॑जु॒षतां॑ह॒विर्नः॒परि॑हे॒तिःप॒क्षिणी॑नोवृणक्तु ॥ २ ॥

शि॒वः । क॒पोतः॑ । इ॒षि॒तः । नः॒ । अ॒स्तु॒ । अ॒ना॒गाः । दे॒वाः॒ ।
श॒कु॒नः । गृ॒हेषु॑ । अ॒ग्निः । हि । विप्रः॑ । जु॒षता॑म् । ह॒विः ।
नः॒ । परि॑ । हे॒तिः । प॒क्षिणी॑ । नः॒ । वृ॒ण॒क्तु॒ ॥ २ ॥

हेदेवाः नोस्माकं गृहेषु इषितः कपोताख्यः शकुनः पक्षी शिवः सुखकरः अनागाः अपापहेतुश्चास्तु हियस्मात् विप्रोमेधावी अग्निः नोस्माकं हविः युष्मभ्यं परिकल्पितं जुषतां जुषते अतोयुष्मत् प्रसादात् पक्षिणी पक्षोपेताहेतिः हननहेतुः कपोतः नोस्मान्परिवृणक्तु अस्मान् परित्यजतु माबाधतामित्यर्थः ॥ २ ॥

२. देवो, जो कपोत हमारे घर में भेजा गया है, वह हमारे लिए शुभकर हो—हमारा कोई अमङ्गल न करे। बुद्धिमान् और हमारे आत्मीय अग्नि हमारा हव्य ग्रहण करें। यह पक्ष-युक्त अस्त्र हमें परित्याग कर जाय।

हे॒तिःप॒क्षिणी॒नद॑भात्य॒स्माना॒ष्ट्र्यांप॒दंकृ॑णुतेअग्नि॒धाने॑।
शंनो॒गोभ्य॑श्च॒पुरु॑षेभ्यश्चास्तु॒मानो॑हिंसीदि॒हदे॑वाःक॒पोतः॑ ॥ ३ ॥

हे॒तिः । प॒क्षिणी॑ । न । द॒भा॒ति॒ । अ॒स्मान् । आ॒ष्ट्र्या॑म् । प॒दम् ।
कृ॒णु॒ते॒ । अ॒ग्नि॒ऽधाने॑ । शम् । नः॒ । गोभ्यः॑ । च॒ । पुरु॑षेभ्यः । च॒ ।
अ॒स्तु॒ । मा । नः॒ । हिं॒सी॒त् । इ॒ह । दे॒वाः॒ । क॒पोतः॑ ॥ ३ ॥

पक्षिणी पक्षोपेता हेतिः हननहेतुः कपोतःअस्मान् नदभाति नहिनस्तु आष्ट्र्यां व्याप्तायां अरण्यान्यां अग्निधाने अग्निर्निधीयतेस्मिन्नित्यग्निसहिते प्रदेशे पदंस्थानं कृणुते करोति तत्रैव प्रदेशे निवसत्वित्यर्थः यद्वा अश्नन्त्यस्मिन्नित्याष्ट्री पचनशाला तस्यां अग्निधाने यत्र पचनाग्निर्निधीयते तस्मिन् प्रदेशे पदं पादनिधानं कृणुते करोति तत्रैतुकोबाधोनोस्माकं नभवत्वित्यर्थः

अपि च नोऽस्माकं गोभ्यश्च पुरुषेभ्यश्च शं सुखं शंसनीयानां दोषाणां शान्तिर्वा अस्तु भवतु हे देवाः इहास्मिन् गृहे कपोतः नोऽस्मान् मा हिंसीत् युष्मदनुग्रहान्माबाधतां ॥ ३ ॥

३. पक्षधारी और अस्त्र-स्वरूप वा हनन-हेतु कपोत हमें न मारे। जिस व्यापक स्थान में अग्नि संस्थापित हुए हैं, उसी स्थान पर यह बैठे। हमारी गायों और मनुष्यों का मङ्गल हो। देवो, हमें यहाँ कपोत नहीं मारे।

यदुलूकोवदतिमोघमेतद्यत्कपोतःपदमग्नौकृणोति ।
यस्यदूतःप्रहितएषएतत्तस्मैयमायनमोअस्तुमृत्यवे ॥ ४ ॥

यत् । उलूकः । वदति । मोघम् । एतत् । यत् । कपोतः । पदम् । अग्नौ । कृणोति । यस्य । दूतः । प्रऽहितः । एषः । एतत् । तस्मै । यमाय । नमः । अस्तु । मृत्यवे ॥ ४ ॥

उलूकः घूकसंज्ञः पक्षी यद् अशोभनं वदति ब्रवीति आत्मीयेन शब्देन सूचयति एतद् मोघं निष्फलं अस्तु कपोतश्च अग्नौ अग्निमति गृहमध्ये यत्पदं कृणोति करोति एतदपि मोघं निर्वीर्यं अस्तु प्रहितः प्रेषितः एषकपोतः यस्य स्वामिनोदूतोनुचरोभवति तस्मै नाममृत्यवे मारयित्रे यमाय एतन्नमः प्रणामोस्तु भवतु ॥ ४ ॥

४. यह उलूक जो अमङ्गल ध्वनि करता है, वह मिथ्या हो। कपोत अग्नि-स्थान में बैठता है। जिनका दूत बनकर यह आया है, उन मृत्यु-स्वरूप यम को नमस्कार।

ऋचाकपोतंनुदतप्रणोदमिषंमदन्तःपरिगान्नयध्वम् ।
संयोपयन्तोदुरितानिविश्वाहित्वानऊर्जंप्रपतात्पतिष्ठः ॥५॥२३॥

ऋचा । कपोतम् । नुदत । प्रऽनोदम् । इषम् । मदन्तः । परि । गाम् । नयध्वम् । सम्ऽयोपयन्तः । दुःऽइतानि । विश्वा । हित्वा । नः । ऊर्जम् । प्र । पतात् । पतिष्ठः ॥ ५ ॥ २३ ॥

हे देवाः ऋचा मंत्रेण स्तूयमानाः संतोपूर्वं प्रणोदं प्रकर्षेण नोदनीयं बहिःकर्तव्यं कपोतं पक्षिणं नुदत अस्माद्गृहादेरपत निर्गमयत तथा मदन्तोस्माभिर्दत्तैर्हविर्भिर्माद्यन्त इषमन्नं गांच परिणयध्वं परितोस्मान्प्रापयत किंकुर्वन्तः विश्वा सर्वाणि दुरितानि कपोतोपहतिजन्यानि दोषजातानि संयोपयन्तः अदृश्यानि कुर्वन्तः अपिच पतिष्ठः अतिशयेन पतिता शीघ्रोत्पातकः कपोतः नोस्माकं ऊर्जमन्नं हित्वा परित्यज्य प्रपतात् प्रकर्षेण पततु पक्षाभ्यां उत्पततु ॥ ५ ॥

५. देखो, यह कपोत भगा देने योग्य है। इसे मन्त्र के द्वारा भगा दो। अमङ्गल का विनाश करके आनन्द के साथ गाय को उसकी आहार-सामग्री की ओर ले चलो। यह कपोत अतीव वेग से उड़ता है। यह हमारा अन्न छोड़कर दूसरे स्थान में उड़ जाय।

ऋषभमिति पञ्चर्चं पञ्चदशं सूक्तं वैराजस्य शाकरस्य वा ऋषभाख्यस्यार्षं पञ्चमीपङ्क्तिका महापंक्तिः सपत्ननाशनरूपोऽर्थो देवता। तथाचानुक्रान्तम्—ऋषभऋषभो वैराजः शाकरो वा सपत्नघ्नमानुष्टुभं महापंक्त्यन्तमिति। प्रयाणसमये निर्गमनार्थमेतज्जपेत्। सूत्रितंच—ऋषभंमासमानानामित्यभिकाम्यन्निति।

ऋषभंमासमानानांसपत्नानांविषासहिम्।
हन्तारंशत्रूणांकृधिविराजंगोपतिंगवाम्॥ १॥

ऋषभम्। मा। समानानाम्। सऽपत्नानाम्। विऽससहिम्।
हन्तारम्। शत्रूणाम्। कृधि। विऽराजम्। गोऽपतिम्। गवाम्॥ १॥

हे सपत्ननाशनाभिमानिन्निन्द्र मा मां समानानां सदृशानां असत्कुलीनानां मध्ये ऋषभं ऋषभवत्प्रशस्तं कृधि कुरु तथा सपत्नानां शत्रूणां विषासहिं विशेषेणाभिभवितारं कुरु येऽस्मत्कुलएव जाताः अस्माकमेवानिष्टमाचरन्ति ते सपत्नाः। अपिच शत्रूणामन्येषामपि शातयितॄणां वैरिणां हंतारं हिंसितारं कृधि कुरु तथा विराजं विशेषेण राजमानं गोपतिं गोस्वामिनं च मां कुरु नकेवलं एकस्याएव गोः पतिं अपितु सर्वासामित्याह गवामिति॥ १॥

१. इन्द्र ऐसा करो कि, मैं समकक्ष व्यक्तियों में श्रेष्ठ होऊँ, शत्रुओं को हराऊँ, विपक्षियों को मार डालूँ और सर्वश्रेष्ठ होकर मैं अशेष गोधन का अधिकारी बनूँ।

अहमस्मिसपत्नहेन्द्रइवारिष्टोअक्षतः।
अधःसपत्नामेपदोरिमेसर्वेअभिष्ठिताः॥ २॥

अहम्। अस्मि। सपत्नऽहा। इन्द्रःऽइव। अरिष्टः। अक्षतः।
अधः। सऽपत्नाः। मे। पदोः। इमे। सर्वे। अभिऽस्थिताः॥ २॥

अहं सपत्नहा सपत्नानां शत्रूणां हन्तास्मि भवामि इन्द्रइव इन्द्रो यथा केनाप्यहिंसितो भवति तथा अहमपि अरिष्टः अहिंसितः अक्षतः अव्रणश्च भवामि इमे दृश्यमानाः सर्वे सपत्नाः मे मम पदोः पादयोरधोऽधस्तादधिष्ठिताः आक्रान्ताभवन्तु॥ २॥

२. मैं शत्रु-ध्वंसक हुआ। मुझे कोई हिंसित वा आहत नहीं कर सकता। यह सब शत्रु मेरे दोनों चरणों के नीचे अवस्थिति करता है।

अथ तृतीया—

अत्रैववोपिनह्याम्युभेआर्त्नीइवज्यया ।
वाचस्पतेनिषेधेमान्यथामदधरंवदान् ॥ ३ ॥

अत्र । एव । वः । अपि । नह्यामि । उभे इति । आर्त्नी इवेत्यार्त्नीऽइव ।
ज्यया । वाचः । पते । नि । सेध । इमान् । यथा । मत् ।
अधरम् । वदान् ॥ ३ ॥

हेसपत्नाः यत्र देशे यूयं निवसथ अत्रैवास्मिन्नेव देशेवोयुष्मानपिनह्यामि अपिनद्धान् पाशैर्नद्धान् करोमि ज्यया मौर्व्या आर्त्नीइव यथा द्वेधनुषः कोटी दृढं बध्येते तद्वेत्यर्थः हेवाचस्पते वाचः शब्दस्य पालयितर्देव इमान् सपत्नान् निषेध प्रतिषेध यथा येन प्रकारेण मत् मत्तः अधरं निकृष्टतरं वदान् वदन्ति तथा निरुद्धवाचः कुर्वित्यर्थः ॥ ३ ॥

३- शत्रुओ, जैसे धनुष के दोनों प्रान्तों को ज्या से बाँधा जाता है। वैसे ही तुम्हें मैं इस स्थान में बाँधता हूं। वाचस्पति, इन्हें मना कर दो कि, ये मेरी बात में बात न कह सकें।

अभिभूरहमागमंविश्वकर्मेणधाम्ना ।
आवश्चित्तमावोव्रतमावोहंसमितिंददे ॥ ४ ॥

अभिऽभूः । अहम् । आ । अगमम् । विश्वऽकर्मेण । धाम्ना ।
आ । वः । चित्तम् । आ । वः । व्रतम् । आ । वः ।
अहम् । सम्ऽइतिम् । ददे ॥ ४ ॥

हेसपत्नाः अभिभूरभिभविताहं विश्वकर्मेण सर्वकर्मक्षमेण धाम्ना धारकेण तेजसा बलेन वा सार्धं आगमं आगतवानस्मि अतोवोयुष्माकं चित्तं मनः आददे गृह्णामि मनोगतं धैर्यं हरामीत्यर्थः वोयुष्माकं व्रतं कर्म चाहमाददे वोयुष्मदीयोयः समितिः संग्रामः तंचाप्याददे अपहरामि ॥ ४ ॥

४- मेरा तेज कर्म के लिए ही उपयुक्त है उसी तेज को लेकर मैं शत्रु-पराजय करने को आया हूं। शत्रुओ, मैं तुम्हारे मन, कार्य और मिलन को अपहृत कर लेता हूँ।

योगक्षेमंवआदायाहंभूयासमुत्तमआवोमूर्धानमक्रमीम् ।
अधस्पदान्मउद्वदतमण्डूकाइवोदकान्मण्डूकाउदकादिव ॥ ५ ॥ २५ ॥

योगऽक्षेमम् । वः । आऽदाय । अहम् । भूयासम् । उत्ऽतमः । आ ।
वः । मूर्धानम् । अक्रमीम् । अधःऽपदात् । मे । उत् । वदत ।
मण्डूकाःऽइव । उदकात् । मण्डूकाः । उदकात्ऽइव ॥ ५ ॥ २४ ॥

हे सपत्नाः वो युष्माकं योगक्षेमं अप्राप्तस्य धनस्य प्राप्तिर्योगः प्राप्तस्य रक्षणं क्षेमः तदुभयमादा-य युष्मत्तो गृहीत्वा अहं उत्तमः श्रेष्ठो भूयासं भवानि वो युष्माकं मूर्धानं शिरः आक्रमीं आक्रमिषं पादेनाधितिष्ठामि क्रमेर्लुङि अमीमश् इटईटीति सिचो लोपः अनन्तरं मे मम अधस्पदात् पाद-स्याधस्तात् वर्तमाना यूयं उद्वदत उच्चैराक्रोशत उदकात् वृष्टिजलात् अधःप्रदेशे वर्तमाना-मंडूकाइव यथा ते भृशं आक्रोशन्ति तथा वदतेत्यर्थः । मंडूकाउदकादिवेति पुनरु-क्तिरादरार्था ॥ ५ ॥

५. तुम्हारी उपार्जन-योग्यता का अपहरण करके मैं तुम्हारी अपेक्षा श्रेष्ठ हुआ हूँ—तुम्हारे मस्तक पर उठ गया हूँ। जैसे जल में मेंढक बोलते हैं, वैसे ही तुम लोग मेरे पैरों के नीचे चीत्कार करते हो।

॥ इत्यष्टमस्याष्टमे चतुर्विंशो वर्गः ॥ २४ ॥

तुभ्येदमिति चतुर्ऋचं षोडशं सूक्तं विश्वामित्रजमदग्न्योरार्षं जागतमैन्द्रं सोमस्य राज्ञ-इत्येषा तृतीया वरुणविधातृअनुमतिधातृसोमबृहस्पतीति लिंगोक्तदेवताका । तथाचानुक्रान्त-म्—तुभ्येदंचतुष्कं विश्वामित्रजमदग्नी जागतं तृतीया लिंगोक्तदेवतावेति । पक्षे इन्द्र एव देवता अन्येषु निपातभाज इति वाशब्दस्यार्थः । गतो विनियोगः ।

तत्र प्रथमा—

तुभ्येदमिन्द्रपरिषिच्यतेमधुत्वंसुतस्यकलशस्यराजसि ।
त्वंरयिंपुरुवीरामुनस्कृधित्वंतपःपरितप्याजयःस्वः ॥ १ ॥

तुभ्य । इदम् । इन्द्र । परि । सिच्यते । मधु । त्वम् । सुतस्य ।
कलशस्य । राजसि । त्वम् । रयिम् । पुरुऽवीराम् । ऊँ इति । नः ।
कृधि । त्वम् । तपः । परिऽतप्य । अजयः । स्वरिति स्वः ॥ १ ॥

हे इन्द्र इदं मधु सोमलक्षणं तुभ्यं त्वदर्थं परिषिच्यते आहवनीये प्रक्षिप्यते त्वमेव सु-तस्याभिषुतस्य कलशस्य द्रोणकलशावस्थितस्य सोमस्य राजसि ईशिषे राजतिरैश्वर्यकर्मा त्वं नोऽस्माकं पुरुवीरां बहुपुत्रां रयिं धनं कृधि कुरु उशब्दः पूरकः यद्वा अवधारणे बहुसु-

घोपेतमेव धनं कुरु नकेवलमित्यर्थः। तथा त्वं तपः शतसंख्याश्वमेधलक्षणं परितप्य अनुष्ठाय स्वः स्वर्गं अजयः जितवानसि ॥ १ ॥

१. इन्द्र, यह मधुतुल्य सोमरस तुम्हारे लिए ढाला गया है। यह जो सोमीय कलश प्रस्तुत किया जाता है, उसके प्रभु तुम्हीं हो। हमारे लिए तुम प्रचुर धन और विशाल पुत्रादि दो। तपस्या करके तुमने स्वर्ग को जीत लिया है।

स्वर्जितंमहिमन्दानमन्धसोहवामहेपरिशक्रंसुताँउप ।
इमंनोयज्ञमिहबोध्यागहिस्पृधोजयन्तंमघवानमीमहे ॥ २ ॥

स्वःऽजितम् । महि । मन्दानम् । अन्धसः । हवामहे । परि ।
शक्रम् । सुतान् । उप । इमम् । नः । यज्ञम् । इह । बोधि । आ ।
गहि । स्पृधः । जयन्तम् । मघऽवानम् । ईमहे ॥ २ ॥

स्वर्जितं उक्तप्रकारेण स्वर्गस्य जेतारं महि महान्तं अंधसः अन्नस्य सोमस्य पानेन मन्दानं मोदमानं हृष्यन्तं शक्रं सर्वकार्येषु शक्तं इन्द्रं सुतान् उप अभिषुतान् सोमान् प्रति परिहवामहे परितआह्वयामहे हेइन्द्र इत्थमाहूयमानस्त्वं नोस्माकं इमं यज्ञं इहास्मिन्देशे बोधि बुध्यस्व बुध्वा च आगहि आगच्छ स्पृधः स्पर्धमानाः शत्रुसेनाः जयन्तं अभिभवन्तं मघवानं धनवन्तं त्वां ईमहे अपेक्षितानि धनानि याचामहे ॥ २ ॥

२. जो इन्द्र स्वर्ग-विजयी हुए हैं और जो सोम-स्वरूप आहार पाने पर विशिष्ट रीति से आमोद करते हैं। उन्हीं इन्द्र को प्रस्तुत सोम-रस के निकट आने के लिए बुलाते हैं। हमारे इस यज्ञ को जानो। आओ। शत्रु-विजयी इन्द्र के पास हम शरणापन्न हुए हैं।

सोमस्यराज्ञोवरुणस्यधर्मणिबृहस्पतेरनुमत्याउशर्मणि ।
तवाहमद्यमघवन्नुपस्तुतौधातर्विधातःकलशाँअभक्षयम् ॥ ३ ॥

सोमस्य । राज्ञः । वरुणस्य । धर्मणि । बृहस्पतेः । अनुऽमत्याः ।
ऊँ इति । शर्मणि । तव । अहम् । अद्य । मघऽवन् । उपऽस्तुतौ ।
धातः । विधातरिति विऽधातः । कलशान् । अभक्षयम् ॥ ३ ॥

राज्ञः राजमानस्य सोमस्य वरुणस्य तत्संबन्धिनि कर्मणि धारके यज्ञे वर्तमानः तथा बृहस्पतेरनुमत्याः संबन्धिनि शर्मणि शरणे यज्ञगृहे वर्तमानोहं हेमघवन्निन्द्र तवोपस्तुतौ स्तोत्रे अद्येदानीं प्रवृत्तोस्मि हेधातः एतत्संज्ञक देव हेविधातः एतत्संज्ञकदेव युवाभ्यामनुज्ञातः कलशान् कलशस्थान् [illegible] सोमान् अभक्षयं भक्षितवानस्मि ॥ ३ ॥

३. सोम और राजा वरुण के यज्ञ तथा बृहस्पति और अनुमति की शरण या यज्ञ-गृह में वर्त्तमान में, इन्द्र, तुम्हारे स्तोत्र में प्रवृत्त हुआ हूँ। धाता और विधाता, तुम्हारी अनुमति से मैंने कलशस्थ सोम का पान किया है।

प्रसूतोभक्षमकरंचरावपिस्तोमंचेमंप्रथमःसूरिरुन्मृजे।
सुतेसातेनयद्यागमंवांप्रतिविश्वामित्रजमदग्नीदमे ॥ ४ ॥ २५ ॥

प्रऽसूतः। भक्षम्। अकरम्। चरौ। अपि। स्तोमम्। च। इमम्। प्रथमः। सूरिः। उत्। मृजे। सुते। सातेन। यदि। आ। अगमम्। वाम्। प्रति। विश्वामित्रजमदग्नी इति। दमे ॥ ४ ॥ २५ ॥

हेइन्द्र प्रसूतः त्वयाप्रेरितोऽहं चरौ चरणीये चरुणा वा युक्ते मखे भक्षमपि भक्षणीयं पयो-दिकमपि अकरं त्वदर्थमकार्षं प्रथमोमुख्यः सूरिः स्तोताहमिमं स्तोमं स्तोत्रंच त्वदर्थमुन्मृजे उन्मार्ज्मि संस्करोमि उच्चारयामीत्यर्थः इदानीमिन्द्रः अन्तरालरूपः सन् सूक्तस्य द्रष्टारौ ऋषी संबोध्य ब्रूते हेविश्वामित्रजमदग्नी वां युवां प्रति दमे यज्ञगृहे सुते अभिषुते सोमे सति सातेन संभजनीयेन धनेन सार्धं यदि यदा यस्मिन्काले अहमागमं आगच्छामि तदा युवां स्तोत्रं कुरुतमित्यर्थः ॥ ४ ॥

४. इन्द्र, तुम्हारे द्वारा प्रेरित होकर मैंने चरु के साथ अन्यान्य आहारीय द्रव्य प्रस्तुत किये हैं। सर्व-प्रथम स्तोता होकर मैं इस स्तोत्र का उच्चारण करता हूँ। (इन्द्र की उक्ति)—विश्वामित्र और जमदग्नि, सोम प्रस्तुत होने पर मैं जिस समय धन लेकर गृह में आता हूँ, उस समय तुम लोग भली भाँति स्तुति करना।

॥ इत्यष्टमस्याष्टमे पंचविंशोवर्गः॥२५ ॥

वातस्येति चतुर्ऋचं सप्तदशं सूक्तं वातगोत्रस्यानिलाख्यस्यार्षं त्रैष्टुभं वायुदेवताकं। तथा चानुक्रान्तम्—वातस्यानिलोवातायनोवायव्यमिति। गतोविनियोगः।

वातस्यनुमहिमानंरथस्यरुजन्नेतिस्तनयन्नस्यघोषः।
दिविस्पृग्यात्यरुणानिकृण्वन्नुतोएतिपृथिव्यारेणुमस्यन् ॥ १ ॥

वातस्य। नु। महिमानम्। रथस्य। रुजन्। एति। स्तनयन्। अस्य। घोषः। दिविऽस्पृक्। याति। अरुणानि। कृण्वन्। उतो इति। एति। पृथिव्या। रेणुम्। अस्यन् ॥ १ ॥

वातस्य वायोः रथस्य रंहणशीलस्य महिमानं माहात्म्यं नु क्षिप्रं प्रब्रवीमि अस्य वायो घोषः शब्दः स्तनयन् गिरिगह्वरादिषु विविधं शब्दमुत्पादयन् रुजन् सर्वं स्थावरजंगमजातं भंज न् एति गच्छति स च वायुः दिविस्पृक् दिवमाकाशं स्पृशन् व्याप्नुवन् अरुणानि अरुणवर्णा नि विकृतरूपाणि दिगन्तराणि कृण्वन् कुर्वन् याति याप्नोति। उतो अपिच पृथिव्याभूमेः रेणुं पांसुंअस्यन् गृहीत्वा सर्वत्र विक्षिपन् एति गच्छति अतएवारुणानि कृण्वन्नित्युक्तम् ॥ १ ॥

१. जो वायु रथ के समान वेग से दौड़ते हैं, उनकी महिमा का मैं वर्णन करता हूँ। इनका शब्द वज्र के समान है। यह वृक्षादि को तोड़ते-ताड़ते आते हैं। ये चारों ओर रक्तवर्ण करके और आकाश-पथ का अवलम्बन करके जाते हैं। ये पृथिवी की धूलि को बिखेर करके जाते हैं।

संप्रेरतेअनुवातस्यविष्ठाऐनंगच्छन्तिसमनंनयोषाः।
ताभिःसयुक्सरथंदेवईयतेस्यविश्वस्यभुवनस्यराजा ॥ २ ॥

सम्। प्र। ईरते। अनु। वातस्य। विऽस्थाः। आ। एनम्। गच्छन्ति। समनम्। न। योषाः। ताभिः। सऽयुक्। सऽरथम्। देवः। ईयते। अस्य। विश्वस्य। भुवनस्य। राजा ॥ २ ॥

विष्ठाः विशेषेणावस्थिताः पर्वताद्याः वातस्य वायोः अनुगुणं संप्रेरते संगच्छंति यदभिमुखोवायुर्वर्तते तदभिमुखाः प्रकंपंतइत्यर्थः समनंन संग्राममिवैनं वायुं योषा अश्वयोषितो वडवा आगच्छन्ति। ताभिर्वडवाभिः सयुक् स्वयमेव युज्यमानं सरथं समानमेकं रथमारुह्य देवोदीप्यमानो वायुः ईयते गच्छति। ईदृगतो अस्य विश्वस्य सर्वस्य भुवनस्य द्वितीयविकारभागोभूतजातस्य राजा स्वामी भवति यद्वा समनं पुष्टं पुरुषं योषाः कामिन्यइव एवं वायुं तरुगुल्मादिरूपाः स्त्रियः अभिगच्छन्ति ताभिः सरथं सह रथं देवईयतेइति ॥ २ ॥

२. वायु की गति से पर्वतादि पर्यन्त काँप जाते हैं। घोड़ियाँ जैसे युद्ध में जाती हैं, वैसे ही पर्वतादि वायु की ओर जाते हैं। वायु घोड़ियों की सहायता पाकर और रथ पर चढ़कर समस्त भुवन के राजा के समान जाते हैं।

अन्तरिक्षेपथिभिरीयमानोननिविशतेकतमच्चनाहः।
अपांसखाप्रथमजाऋतावाक्वस्विज्जातःकुतआबभूव ॥ ३ ॥

अन्तरिक्षे। पथिऽभिः। ईयमानः। न। नि। विशते। कतमत्। चन। अहरिति। अपाम्। सखा। प्रथमऽजाः। ऋतऽवा। क्व। स्वित्। जातः। कुतः। आ। बभूव ॥ ३ ॥

अन्तरिक्षे नभसि विद्यमानैः पथिभिर्मार्गैः ईयमानोगच्छन्वायुः कतमच्चनाहः एकमपि दिनं ननिविशते नोपविशति किंतु सर्वदैवगच्छति नेविशइत्यात्मनेपदं । अपिच अपामुदकानां सखा वायुर्नैवृष्टयाईरयतइतिश्रुतेः । प्रथमजाः सर्वेभ्यः प्राणिभ्यः पूर्वोत्पन्नएव ऋतावा सत्यवान् एवंभूतोवायुः क्वस्वित् कुत्रचित् देशे जातउत्पन्नः कुतः कस्माच्च देशात् निष्क्रम्य आबभूव इमं सर्वं जगद्व्याप्नोत् सर्वदा सर्वत्र वर्तमानत्वात् अस्योत्पत्तिव्याप्तिप्रकारश्च नकेनापि ज्ञातुं शक्यतइत्यर्थः ॥ ३ ॥

३. आकाश में गति-विधि करने के समय किसी भी दिन स्थिर होकर नहीं बैठते। ये जल के बन्धु हैं, जल के आगे उत्पन्न होते हैं और ये सत्य-स्वभाव हैं। ये कहाँ जन्मे हैं ? कहाँ से आये हैं ?

आत्मादेवानांभुवनस्यगर्भोयथावशंचरतिदेवएषः ।
घोषाइदस्यशृण्विरेनरूपंतस्मैवातायहविषाविधेम ॥ ४ ॥ २६ ॥

आत्मा । देवानाम् । भुवनस्य । गर्भः । यथाऽवशम् । चरति ।
देवः । एषः । घोषाः । इत् । अस्य । शृण्विरे । न । रूपम् ।
तस्मै । वाताय । हविषा । विधेम ॥ ४ ॥ २६ ॥

अयं वायुः देवानामिन्द्रादीनामपि आत्मा जीवरूपेण तेषु अवस्थानात् भुवनस्यापि भूतजातस्य गर्भः गर्भवत् प्राणरूपेण अन्तर्वर्तमानः एषईदृशोदेवः यथा वशं यथाकामं यथेच्छं चरति वर्तते अनिवारितगतिःसन् क्वचित् शीघ्रं गच्छति क्वचित् शनैर्गच्छति कुतश्चित् शरीरात् निष्क्रामति अन्यच्च शरीरं प्रविशतीत्येवं यथेच्छं वर्ततइत्यर्थः । अस्य वायोरागच्छतः घोषाइत् शब्दाएव शृण्विरे श्रूयन्ते रूपं स्वरूपंतु नदृश्यते नीरूपत्वात् अदृश्यत्वेन शब्देनैवानुमीयतइत्यर्थः । तस्मै वाताय वायवे हविषा चरुपुरोडाशादिलक्षणेन विधेम परिचरेम ॥ ४ ॥

४. वायुदेव देवों के आत्म-स्वरूप और भुवनों के सन्तान-स्वरूप हैं। ये यथेच्छ विहार करते हैं। इनका शब्द ही, अनेक प्रकार से सुना जाता है; इनका रूप प्रत्यक्ष नहीं होता। हवि के साथ हम वायु की पूजा करते हैं।

॥ इत्यष्टमस्याष्टमे षड्विंशोवर्गः ॥ २६ ॥

मयोभूरिति चतुर्ऋचं अष्टादशं सूक्तं कक्षीवत्पुत्रस्य शबरस्यार्षं त्रैष्टुभं गोदेवत्यं । अनुक्रान्तं च—मयोभूःशबरःकाक्षीवतोगव्यमिति ग्रासाय वनं प्रतिष्ठमानागाः आदितोद्वाभ्यां अभिमंत्रणीयाः । सूत्रितं च—गाः प्रतिष्ठमानाअनुमंत्रयेतमयोभूर्वातोअभिवातूस्राइति द्वाभ्यामिति ।

वमाया—

मयोभूर्वातोअभिवातूस्राऊर्जस्वतीरोषधीरारिशन्ताम् ।
पीवस्वतीर्जीवधन्याःपिबन्त्ववसायपद्वतेरुद्रमृळ ॥ १ ॥

मयःऽभूः । वातः । अभि । वातु । उस्राः । ऊर्जस्वतीः । ओषधीः ।
आ । रिशन्ताम् । पीवस्वतीः । जीवऽधन्याः । पिबन्तु । अवसाय ।
पत्ऽवते । रुद्र । मृळ ॥ १ ॥

वातोवायुर्मयोभूः सुखस्य भावयिता सन् उस्रागा अभिवातु अभिगच्छतु ताश्च गावः ऊर्जस्वतीः रसवतीः ओषधीः बलवन्ति तृणानि आरिशन्तां अभितः स्वादयन्तु तथा पीवस्वतीः प्रवृद्धाः जीवधन्याः जीवानां प्राणप्रित्रीरपश्च पिबन्तु हेरुद्र ज्वरादिरोगस्य प्रेक्षणेन संहर्तः देव पद्वते पादयुक्ताय अवसाय अन्नाय गोरूपाय मृळ उपदयां कुरु माबाधस्वेत्यर्थः ॥ १ ॥

१- सुखकर वायु गायों की ओर बहें । गायें बलकारक तृण, पत्र आदि का आस्वादन करें । प्रभूत और प्राण-परितृप्तिकर जल ये पियें । रुद्रदेव, चरण-युक्त और अन्न-स्वरूप गायों को स्वच्छन्दता से रक्खो ।

याःसरूपाविरूपाएकरूपायासामग्निरिष्ट्यानामानिवेद ।
याअङ्गिरसस्तपसेहचक्रुस्ताभ्यःपर्जन्यमहिशर्मयच्छ ॥ २ ॥

याः । सऽरूपाः । विऽरूपाः । एकंऽरूपाः । यासाम् । अग्निः ।
इष्ट्या । नामानि । वेद । याः । अङ्गिरसः । तपसा । इह ।
चक्रुः । ताभ्यः । पर्जन्य । महि । शर्म । यच्छ ॥ २ ॥

यागावः सरूपाः समानरूपाः याश्च विरूपाः विभिन्नरूपाः याश्चैकरूपाः एकेनैव वर्णेनोपेताः यासांच गवां नामानि इडेरन्तेहव्येकाम्ये इत्यादीनि इष्ट्या यागेन हेतुना अग्निर्वेद जानाति याश्च गाः अंगिरसः ऋषयः तपसा पशुप्राप्तिसाधनेन चित्रा यागादिलक्षणेन इहास्मिन् लोके चक्रुः कृतवन्तः ताभ्यः सर्वाभ्योगोभ्यः हेपर्जन्य महि महत् शर्म सुखं यच्छ प्रदेहि ॥ २ ॥

२. कभी गायें समान वर्ण होती हैं, कभी विभिन्न वर्णों की और कभी सर्वाङ्ग एक वर्ण की । यज्ञ में अग्नि उनको जानते हैं । अङ्गिरा की सन्तानों ने तपस्या के द्वारा उनको पृथिवी पर बनाया है। पर्जन्यदेव, उन गायों को सुख दो।

यादेवेष्विति द्वाभ्यां सायं गृहमागच्छंतीर्गाः अनुमंत्रयितव्याः । सूत्र्यतेहि—यादेवेषु त-न्वमैरयन्तेति च सूक्तशेषं आगावीयमेकयेति ।

यादेवेषुतन्व१मैरयन्तयासांसोमोविश्वारूपाणिवेद।
ताअस्मभ्यंपयसापिन्वमानाःप्रजावतीरिन्द्रगोष्ठेरिरीहि ॥ ३ ॥

याः। देवेषु। तन्वम्। ऐरयन्त। यासाम्। सोमः। विश्वा।
रूपाणि। वेद। ताः। अस्मभ्यम्। पयसा। पिन्वमानाः।
प्रजाऽवतीः। इन्द्र। गोऽस्थे। रिरीहि ॥ ३ ॥

यागावः देवेषु यज्ञ्येषु तन्वं आत्मीयं शरीरं ऐरयन्त हवीरूपेण प्रेरयन्ति यासांच गवां विश्वा सर्वाणि रूपाणि रूप्यमाणानि क्षीरादीनि अयणद्रव्याणि सोमोवेद जानाति अस्मभ्यं अस्मदर्थं पयसा क्षीरेण पिन्वमानाः वर्धमानाः अतएव प्रजावतीः प्रजाभिः वत्सैरुपेतास्तागाः हेइन्द्र गोष्ठसमीपे. रिरीहि गमय रीगतिरेषणयोः छान्दसोविकरणस्य श्लुः ॥ ३ ॥

३. गायें अपने शरीर को देवों के यज्ञ के लिए दिया करती हैं। सोम उनकी अशेष आहुतियों को जानते हैं। इन्द्र, उन्हें दूध से परिपूर्ण करके और सन्तान-संयुक्त बनाकर हमारे लिए गोष्ठ में भेज दें।

प्रजापतिर्मह्यमेतारराणोविश्वैर्देवैःपितृभिःसंविदानः।
शिवाःसतीरुपनोगोष्ठमाकस्तासांवयंप्रजयासंसदेम ॥ ४ ॥ २७॥

प्रजाऽपतिः। मह्यम्। एताः। रराणः। विश्वैः। देवैः। पितृऽभिः।
सम्ऽविदानः। शिवाः। सतीः। उप। नः। गोऽस्थम्। आ।
अकरित्यकः। तासाम्। वयम्। प्रऽजया। सम्। सदेम ॥ ४ ॥ २७ ॥

प्रजापतिर्विधाता मह्यं स्तोत्रे एतागाः रराणः प्रयच्छन् रातेर्व्यत्ययेन शानच् छान्दसः श्लुः अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं विश्वैः सर्वैर्देवैः पितृभिश्च संविदानः ऐकमत्यं गतः सन् शिवाः सतीः कल्याणीर्भवन्तीर्गाः नोस्माकं गोष्ठं गवां उप गोष्ठसमीपे अकः करोतु। तासां गवां प्रजया संतानेन वयं संसदेम संगच्छेमहि। सदेराशीर्लिङि लिङ्याशिष्यङ् ॥ ४ ॥

४. देवों और पितरों से परामर्श करके प्रजापति ने मुझे इन गायों को दिया है। इन सब गायों को कल्याण-युक्त करके वे हमारे गोष्ठ में रखते हैं, ताकि हम गायों की सन्तति प्राप्त कर सकें।

॥ इत्यष्टमस्याष्टमे सप्तविंशोवर्गः ॥ २७ ॥

विभ्राळिति चतुर्ऋचं एकोनविंशं सूक्तं सूर्यपुत्रस्य विभ्राट्संज्ञकस्यार्षं सूर्यदेवत्यं आदौ तिस्रो जगत्यः अष्टकद्विद्वादशकवती आस्तारपंक्तिश्चतुर्थी । तथा चानुक्रान्तं—विभ्राड्विभ्राट्सौर्यः सौर्यं जागतमास्तारपंक्त्यन्तमिति । विषुवति निष्केवल्ये आद्यस्तृचः स्तोत्रियः । सूत्रितं च—विभ्राड्बृहत्पिबतु सोम्यं मधु नमो मित्रस्य वरुणस्य चक्षस इति स्तोत्रियानुरूपाविति । वाजपेये अतिरिक्तोक्थस्य विभ्राडित्येषा शस्ते याज्या । सूत्र्यते हि—विभ्राड्बृहत्पिबतु सोम्यं मध्विति याज्या तस्य ग्रहो ग्रहाणामिति ।

सैषाद्या—

विभ्राड्बृहत्पिबतु सोम्यं मध्वायुर्दधद्यज्ञपतावविह्रुतम् ।
वातजूतो यो अभिरक्षति त्मना प्रजाः पुपोष पुरुधा वि राजति ॥ १ ॥

वि॒ऽभ्राट् । बृ॒हत् । पि॒ब॒तु॒ । सो॒म्यम् । मधु॑ । आयुः॑ । दध॑त् ।
य॒ज्ञऽप॑तौ । अवि॑ऽह्रुतम् । वात॑ऽजूतः । यः । अ॒भि॒ऽरक्ष॑ति ।
त्मना॑ । प्र॒ऽजाः । पु॒पो॒ष॒ । पु॒रु॒ऽधा । वि । रा॒ज॒ति॒ ॥ १ ॥

विभ्राट् विभ्राजमानः विशेषेण दीप्यमानः सूर्यः बृहन्महत् परिवृढं सोम्यं सोममयं मधु पिबतु किं कुर्वन् यज्ञपतौ यजमाने अविह्रुतं अकुटिलं आयुः दधत् कुर्वन् यः सूर्यः वातजूतः वातेन महावायुना प्रेर्यमाणः सन् त्मना आत्मना स्वयमेव अभिरक्षति सर्वं जगत् अभिपश्यन् पालयति राशिचक्रस्य वायुप्रेर्यत्वात् सूर्यस्यापि तत्प्रेर्यत्वं । स सूर्यः प्रजाः पुपोष वृष्ट्यादिप्रदानेन पोषयति पुरुधा बहुधा विराजति विशेषेण दीप्यते च ॥ १ ॥

१. अत्यन्त दीप्तिवाले सूर्यदेव मधु-तुल्य सोमरस का पान करें और यज्ञानुष्ठाता व्यक्ति को उत्तम आयु दें। वे वायु के द्वारा प्रेरित होकर प्रजावर्ग की स्वयं रक्षा करते हैं, प्रजावर्ग का पोषण करते और अशेष प्रकार की शोभा पाते हैं।

अथ द्वितीया—

विभ्राड्बृहत्सुभृतं वाजसातमं धर्मन्दिवो धरुणे सत्यमर्पितम् ।
अमित्रहा वृत्रहा दस्युहन्तमं ज्योतिर्जज्ञे असुरहा सपत्नहा ॥ २ ॥

वि॒ऽभ्राट् । बृ॒हत् । सुऽभृ॑तम् । वा॒ज॒ऽसात॑मम् । धर्म॑न् । दि॒वः ।
ध॒रुणे॑ । स॒त्यम् । अर्पि॑तम् । अ॒मि॒त्र॒ऽहा । वृ॒त्र॒ऽहा । द॒स्यु॒हन्ऽत॑मम् ।
ज्योतिः॑ । ज॒ज्ञे॒ । अ॒सु॒र॒ऽहा । स॒प॒त्न॒ऽहा ॥ २ ॥

विभ्राट् विभ्राजमानं बृहत् प्रौढं सुभृतं सुपुष्टं वाजसातमं वाजस्यान्नस्य बलस्य वा दातृतमं धर्मन् धर्मणि वायुना धारयितव्ये दिवोधुष्टोकस्य धरुणे धारके सूर्यमंडले अर्पितं निक्षिप्तं सत्यं अविनश्वरं अमित्रहा अमित्राणां अमित्राणां हंतृ वृत्रहा वृत्राणामावृण्वतां हन्तृ दस्युहन्तमं दस्यूनामुपक्षपयितॄणां हन्तृतमं असुरहा असुराणां प्रेक्षूणां घातकं सपत्नहा सपत्नानां सहजशत्रूणामपि घातकं ईदग्भूतं ज्योतिः सौरं तेजः जज्ञे प्रादुर्भवति ॥ २ ॥

२. सूर्य-रूप और प्रकाशमय पदार्थ उदित हो रहा है। यह प्रकाण्ड, दीप्तिशाली भली भाँति संस्थापित और सर्वोत्कृष्ट अन्नदाता है। यह आकाश के ऊपर संस्थापित होकर आकाश को आश्रित किये हुए है। ये शत्रु-हन्ता, वृत्र-वध-कर्त्ता, असुरों के घातक और विपक्षियों के संहारक हैं।

इदंश्रेष्ठंज्योतिषांज्योतिरुत्तमंविश्वजिद्धनजिदुच्यतेबृहत्।
विश्वभ्राड्भ्राजोमहिसूर्योदृशउरुपप्रथेसहओजोअच्युतम् ॥३॥

इदम्। श्रेष्ठम्। ज्योतिषाम्। ज्योतिः। उत्ऽतमम्। विश्वऽजित्। धनऽजित्। उच्यते। बृहत्। विश्वऽभ्राट्। भ्राजः। महि। सूर्यः। दृशे। उरु। पप्रथे। सहः। ओजः। अच्युतम् ॥ ३ ॥

इदं सौरं तेजः श्रेष्ठं प्रशस्यतमं ज्योतिषां अन्येषां ग्रहनक्षत्रादीनां अपि ज्योतिः प्रकाशकं अतएवोत्तमं उत्कृष्टं विश्वजित् विश्वस्य सर्वस्य जेतृ धनजित् धनस्य च जेतृ बृहत् प्रभूतं उच्यते एवंगुणविशिष्टमिति सर्वैरभिधीयते। अपिच विश्वभ्राट् विश्वस्य प्रकाशयिता भ्राजमानः महि महान् सूर्यः दृशे दर्शनाय उरु विस्तीर्णं सहः तमसोऽभिभवितृ अच्युतं च्युतिरहितं अविनाशं ओजः तेजोरूपं बलं पप्रथे विस्तारयति ॥ ३ ॥

३. सूर्य सारे ज्योतिर्मय पदार्थों में श्रेष्ठ और अग्रगण्य हैं। ये विश्वजित् और धनजित् हैं। ये प्रकाण्ड, दीप्तिशाली और सारी वस्तुओं को आलोक-युक्त करनेवाले हैं। दृष्टि की सुविधा के लिए ये विस्तारित हुए हैं। ये बल-स्वरूप और अविचल तेजवाले हैं।

विभ्राजंज्योतिषास्व१रगच्छोरोचनंदिवः।
येनेमाविश्वाभुवनान्याभृताविश्वकर्मणाविश्वदेव्यावता ॥४॥२८॥

विऽभ्राजन्। ज्योतिषा। स्वः। अगच्छः। रोचनम्। दिवः। येन। इमा। विश्वा। भुवनानि। आऽभृता। विश्वऽकर्मणा। विश्वदेव्यऽवता ॥ ४ ॥ २८ ॥

हे सूर्य ज्योतिषा तेजसा स्वः सर्वं जगत् विभाजन् विभ्राजयन् दिवः सर्वधि रोचनं अगच्छः यामोः विश्वकर्मणा सर्वव्यापारहेतुना विश्वदेव्यावता विश्वेषां देवानां हितोभागा-दिर्विश्वदेव्यः तद्वता येन सौरेण तेजसा इमानि परिदृश्यमानानि विश्वा सर्वाणि भुवनान्युद-कानि भौमानि आभृता घर्मकाले आभृतानि भवन्ति यद्वा सर्वाणि भूतजातानि आभृता आसमन्ताद्भृतानि पोषितानि भवन्ति तेन ज्योतिषेत्यन्वयः ॥ ४ ॥

४. सूर्य, तुम ज्योति से प्रकाशमय होकर आकाश के उज्ज्वल स्थान में गये हो। तुम्हारा प्रताप सारे कर्मों का सहायक है, सारे यज्ञों के अनुकूल और सारे भुवनों को पुष्टि देनेवाला है।

॥ इत्यष्टमस्याष्टमेऽष्टाविंशोवर्गः ॥ २८ ॥

त्वंत्यमिति चतुर्ऋचं विंशं सूक्तं भृगुपुत्रस्येटस्यार्षं गायत्रं ऐन्द्रं। अनुक्रान्तंच—त्वंत्यमि-टोभार्गवोगायत्रमिति। गतोविनियोगः।

त्वंत्यमि॒टतो॒रथ॒मिन्द्र॒प्रावः॑सु॒तावतः। अश्रृ॑णोःसोमि॒नो॒हव॑म् ॥१॥

त्वम्। त्यम्। इ॒टतः॑। रथ॑म्। इन्द्र॑। प्र। आ॒वः॒। सु॒तऽव॑तः।
अश्रृ॑णोः। सो॒मिनः॑। हव॑म् ॥ १ ॥

हेइन्द्र सुतावतः सुतेनाभिषुतेन सोमेन युक्तस्य इटतः इटस्य सुपांसुलुगिति ङसस्तस् एतत्संज्ञस्य ऋषेः त्यं तं प्रसिद्धं रथं प्रावः प्ररक्षः सोमिनः सोमयुक्तस्य मम हवमाह्वानं अश्रृ-णोः शृणु ॥ १ ॥

१. इन्द्र, इट ऋषि ने जिस समय सोम प्रस्तुत किया, उस समय तुमने उनके रथ की रक्षा की—सोम-युक्त उन इट की तुमने पुकार सुनी।

त्वंम॒खस्य॒दोध॑तः॒शिरोऽव॑त्व॒चोभ॑रः। अग॑च्छःसो॒मिनो॒गृह॑म् ॥ २॥

त्वम्। म॒खस्य॑। दोध॑तः। शिरः॑। अव॑। त्व॒चः। भ॒रः॒।
अग॑च्छः। सो॒मिनः॑। गृ॒हम् ॥ २ ॥

हेइन्द्र त्वं मखस्य यज्ञस्य दोधतः कंपमानस्य देवेभ्यः पलायमानस्य शिरः प्रवर्ग्यरू-पं त्वचः त्वगुपलक्षितात् शरीरात् अवभरः अवयुत्यपृथक्कृत्य हतवानसि देवेभ्योनिष्क्रांतस्य पुरुषाकारस्य धन्विनः यज्ञस्य शिरः इन्द्रोवम्रिरूपेण ज्याघातद्वारा पुरा चिच्छेद तदभिप्राये-णेदमुक्तं । श्रूयतेहि—तस्येन्द्रोवम्रिरूपेणधनुर्ज्यामच्छिनत्तदुदस्यत्तेनधनुरार्त्निःशिरउत्पिपेत समवर्ग्योभवदिति। सत्वं सोमिनः सोमवतोमम गृहं अगच्छः आगच्छ ॥ २ ॥

२. यज्ञ काँप गया—धनुर्द्धारी यज्ञ का मस्तक शरीर से तुमने पृथक् किया। सोमवाले इट के गृह में तुम गये।

अथ तृतीया—

त्वंत्यमिन्द्रमर्त्यमास्त्रबुध्नायवेन्यम् । मुहुःश्रथ्नामनस्यवे ॥ ३ ॥

त्वम् । त्यम् । इन्द्र । मर्त्यम् । आस्त्रऽबुध्नाय । वेन्यम् ।

मुहुः । श्रथ्नाः । मनस्यवे ॥ ३ ॥

हेइन्द्र त्वं त्यं तं मर्त्यं मनुष्यं वेन्यं वेनस्य पुत्रं पृथुं आस्त्रबुध्नाय अस्त्रबुध्नोनाम कश्चि-द्वस्य पुत्रोयं मनस्यवे मननीयं स्तोत्रं इच्छते मुहुः शश्वत् श्रथ्नाः अहिंसीः वशमनय इत्यर्थः ॥ ३ ॥

३. इन्द्र, अस्त्र-बुघ्न के पुत्र ने बार-बार तुम्हारी स्तुति की; इसलिए तुमने वेन-पुत्र पृथु को उनके वश में कर दिया।

त्वंत्यमिन्द्रसूर्यंपश्चासन्तंपुरस्कृधि । देवानांचित्तिरोवशम् ॥४॥२९॥

त्वम् । त्यम् । इन्द्र । सूर्यम् । पश्चा । सन्तम् । पुरः । कृधि ।

देवानाम् । चित् । तिरः । वशम् ॥ ४ ॥ २९ ॥

हेइन्द्र त्वं त्यं सूर्यं अस्तसमये पश्चा पश्चात् सन्तं भवन्तं पुरः परेद्युः उदयकाले पुर-स्तात् कृधि करोषि । लकारव्यत्ययः । कीदृशं देवानां चित् देवानामपि तिरः तिरोहितं वैरपि कमवइति दुर्विज्ञायं वशं कान्तं ॥ ४ ॥

४. इन्द्र, जिस समय रम्य मूर्त्ति सूर्य पश्चिम की ओर जाते हैं, उस समय देवता लोग भी नहीं जानते कि, वे कहाँ गये। तुम फिर उन सूर्य को पूर्व की ओर ले आते हो।

॥ इत्यष्टमस्याष्टमे एकोनत्रिंशोवर्गः ॥ २९ ॥

आयाहीति चतुर्ऋचमेकविंशं सूक्तं आंगिरसस्य संवर्तस्यार्षं उषोदेवताकं पदसोपि विंशतिकाद्विपदाविराजः । तथाचानुक्रान्तं—आयाहि संवर्तउषस्यं द्वैपदमिति । प्रथमे छ-न्दोमे वैश्वदेवसूक्तात्पूर्वं इदं सूक्तं । सूत्रितंच—आयाहिवनसेमानुकं बभ्रुरेकइति द्विपदास-क्तानीति । महाव्रतेपि निष्केवल्ये पठत् । तथैव पंचमारण्यके सूत्रितं—आयाहिवनसासहेति नवसंमाला ।

तत्राद्या—

आयाहिवनसासहगावःसचन्तवर्तनिंयदूधभिः ॥ १ ॥

आ । याहि । वनसा । सह । गावः । सचन्त । वर्तनिम् ।
यत् । ऊधःऽभिः ॥ १ ॥

हे उषः वनसा वननीयेन तेजसा धनेन सार्धं आयाहि आगच्छ गावः उपसोवाहनभूताः वर्तनिं रथं सचन्त सेवन्ते अतः तेन रथेनायाहीत्यर्थः । यत् गावः ऊधभिः उपलक्षिताः प्रभूताः पीनाऊधसः तागावइति संबंधः ॥ १ ॥

१. चमत्कार तेज के द्वारा तुम आओ। परिपूर्ण स्तन के साथ गायें मार्ग पर चली हैं।

आयाहिवस्व्याधियामंहिष्ठोजारयन्मखःसुदानुभिः ॥ २ ॥

आ । याहि । वस्व्या । धिया । मंहिष्ठः । जारयत्ऽमखः । सुदानुऽभिः ॥ २ ॥

हे उषः वस्व्या प्रशस्तया धिया अनुग्रहबुध्या कर्मणा स्तुत्या वा सार्धमायाहि आगच्छ सचोषःकाळः सुदानुभिः शोभनदानैः दातृभिः पुरुषैः मंहिष्ठोधनानां दातृतमः अतएव जारयन्मखः समापयद्यज्ञश्च भवति ॥ २ ॥

२. उषा, उत्तम स्तोत्र ग्रहण करने को तुम आओ। यज्ञकर्त्ता उत्तम दान-सामग्री लेकर श्रेष्ठ दातृत्व के साथ यज्ञ-सम्पादन करता है।

पितुभृतोनतन्तुमित्सुदानवःप्रतिदध्मोयजामसि ॥ ३ ॥

पितुऽभृतः । न । तन्तुम् । इत् । सुऽदानवः । प्रति ।
दध्मः । यजामसि ॥ ३ ॥

पितुभृतोन अन्नस्य भर्तारइव सुदानवः शोभनदानावयं तन्तुमित् तन्तुं विस्तीर्णमेव प्रतिदध्मः उपसं प्रति उपायनरूपेण धारयामः तेनच यज्ञेन त्वामुषसं यजामसि ॥ ३ ॥

३. अन्न-संग्रह करके हम उत्तमोत्तम वस्तुओं का दान करने को उद्यत हैं। सूत्र के समान इस यज्ञ का हम विस्तार करते हैं। तुम्हें हम यज्ञ देते हैं।

दशमेहनि माध्यन्दिनके उषस्ये क्रतौ उषोभद्रेभिरित्यस्याः स्थाने उषाअपस्वसुरित्येषा । सूत्रितंच—उषाअपस्वसुस्तमइति पच्छोद्विपदां निरुपस्यहति ।

सैषा चतुर्थी—

उषाअपस्वसुस्तमःसंवर्तयतिवर्तनिंसुजातता ॥ ४ ॥ ३० ॥

उषाः । अप । स्वसुः । तमः । सम् । वर्तयति । वर्तनिम् ।
सुऽजातता ॥ ४ ॥ ३० ॥

इयं उषाः स्वसुः भगिन्याः रात्रेः संबंधि तमः अंधकारं अपसंवर्तयति आत्मीयेन तेजसाप-गमयति सुजातता सुजातत्वं आत्मनः शुभत्वात्वंच वर्तनिरथं गापयति ॥ ४ ॥

४. उषा ने अपनी भगिनी रात्रि का अन्धकार दूर किया। उत्तम रूप से वृद्धि प्राप्त करके रथ का संचालन किया।

॥ इत्यष्टमस्याष्टमे त्रिंशोवर्गः ॥ ३० ॥

आत्वेति षडृचं द्वाविंशं सूक्तं आंगिरसस्य ध्रुवस्यार्षं आनुष्टुभं अभिषिक्तस्य राज्ञः स्तुतिरूपोर्थोदेवता। तथाचानुक्रान्तं-आत्वाषड्ध्रुवोराज्ञःस्तुतिस्त्वानुष्टुभं तिवि। राज्ञोपुत्राय सन्नहने अनेन सूक्तेनाभिमंत्रणं पुरोधसा कर्तव्यं। सूत्रितंच—आत्वाहार्षमन्तरेधीति यथा-द्वयस्यावस्यायेति।

आत्वाहार्षमन्तरेधिध्रुवस्तिष्ठाविचाचलिः।
विशस्त्वासर्वावाञ्छन्तुमात्वद्राष्ट्रमधिभ्रशत् ॥१॥

आ। त्वा। अहार्षम्। अन्तः। एधि। ध्रुवः। तिष्ठ। अविऽचाचलिः।
विशः। त्वा। सर्वाः। वाञ्छन्तु। मा। त्वत्। राष्ट्रम्।
अधि। भ्रशत् ॥ १ ॥

हेराजन् त्वा त्वां आहार्षं अस्यराष्ट्रस्य स्वामित्वेनानैषं सत्वं अन्तः अस्मासु मध्ये एधि स्वामी भव ध्रुवः नित्यः सन् अविचाचलिः अविरोधेन चलनरहितएव सन् तिष्ठ राष्ट्रमधितिष्ठ सर्वाश्चविशः प्रजाः त्वां वांछंतु अयमेवास्माकं राजास्त्विति कामयन्तु। वाछिरिच्छार्थः। त्वत् त्वत्तः सकाशात् राष्ट्रं राज्यं माधिभ्रशत् माभ्रश्यतु माविमुक्तं भवतु भ्रशुभ्रंशुअधःपतने ॥ १ ॥

१. राजन्, तुम्हें मैंने राष्ट्रपति बनाया। तुम इस देश के प्रभु बनो। अटल, अविचल और स्थिर होकर रहो। प्रजा तुम्हारी अभिलाषा करे। तुम्हारा राजत्व नष्ट न होने पावे।

अथ द्वितीया—

इहैवैधिमापच्योष्ठाःपर्वतइवाविचाचलिः।
इन्द्रइवेहध्रुवस्तिष्ठेहराष्ट्रमुधारय ॥ २ ॥

इह। एव। एधि। मा। अप। च्योष्ठाः। पर्वतःऽइव।
अविऽचाचलिः। इन्द्रःऽइव। इह। ध्रुवः। तिष्ठ। इह। राष्ट्रम्।
ऊँ इति। धारय ॥ २ ॥

हेराजन् इहास्मिन् एव राज्ये एधि स्वामित्वेन सर्वदा वर्धमानोभव माप च्योष्ठाः अपच्युतोमाभूः मापगमः पर्वतइव यथा पर्वतोनैश्चल्येनावतिष्ठते एवं अविचाचलिः चलनरहितोभव इन्द्रइव यथा स्वर्गे इन्द्रः एवमिह लोके त्वं ध्रुवस्तिष्ठ स्थिरोभव राष्ट्रमु राष्ट्रंच इह लोके धारय स्वेस्वे कर्मण्यवस्थापय ॥ २ ॥

२. तुम यहीं पर्वत के समान अविचल होकर रहो। राज्य-च्युत नहीं होना। इन्द्र के समान निश्चल होकर यहीं रहो। यहाँ राज्य को धारण करो।

इमिमिन्द्रोअदीधरद्ध्रुवंध्रुवेणहविषा।
तस्मैसोमोअधिब्रवत्तस्माउब्रह्मणस्पतिः ॥ ३ ॥

इमम्। इन्द्रः। अदीधरत्। ध्रुवम्। ध्रुवेण। हविषा। तस्मै। सोमः। अधि। ब्रवत्। तस्मै। ऊँ इति। ब्रह्मणः। पतिः ॥ ३ ॥

इममभिषिक्तं ध्रुवेण स्थिरेण हविषा वर्ध्यमाणइन्द्रः ध्रुवं स्थिरं अदीधरत् धारयतु सोमश्च तस्मै राज्ञे अधिब्रवत् अधिब्रवीतु मदीयोयमिति पक्षपातवचनं करोतु तस्माउ तस्माएव ब्रह्मणस्पतिः मंत्रस्य पालकोदेवश्चाधिब्रवीतु ॥ ३ ॥

३. अक्षय हवनीय द्रव्य पाकर इन्द्र ने इस नवाभिषिक्त राजा को आश्रय दिया है। ब्रह्मणस्पति ने आशीर्वाद दिया है।

ध्रुवाद्यौर्ध्रुवापृथिवीध्रुवासःपर्वताइमे।
ध्रुवंविश्वमिदंजगद्ध्रुवोराजाविशामयम् ॥ ४ ॥

ध्रुवा। द्यौः। ध्रुवा। पृथिवी। ध्रुवासः। पर्वताः। इमे। ध्रुवम्। विश्वम्। इदम्। जगत्। ध्रुवः। राजा। विशाम्। अयम् ॥ ४ ॥

द्यौः ध्रुवा स्थिरा भवति पृथिवीच ध्रुवा स्थिरा भवति इमे दृश्यमानाः पर्वतामहीधराश्च ध्रुवासः स्थिराः इदं विश्वं सर्वं जगत् ध्रुवं स्थिरं भवति एवमेवायं विशां प्रजानां राजा स्वामी सन् ध्रुवः स्थिरोभवतु ॥ ४ ॥

४. जैसे आकाश, पृथिवी, समस्त पर्वत और सारा विश्व निश्चल है, वैसे ही यह राजा भी प्रजावर्ग के बीच अविचल हों।

अथ पंचमी—

ध्रुवंतेराजावरुणोध्रुवंदेवोबृहस्पतिः।
ध्रुवंतइन्द्रश्चाग्निश्चराष्ट्रंधारयतांध्रुवम् ॥ ५ ॥

ध्रुवम् । ते । राजा । वरुणः । ध्रुवम् । देवः । बृहस्पतिः । ध्रुवम् ।
ते । इन्द्रः । च । अग्निः । च । राष्ट्रम् । धारयताम् । ध्रुवम् ॥ ५ ॥

हे राजन् ते तव राष्ट्रं राजा राजमानो वरुणो ध्रुवं स्थिरं धारयतु देवो दानादिगुणयुक्तो बृहस्पतिः ध्रुवं धारयतु इन्द्रश्चाग्निश्चोभावपि ते तव राष्ट्रं ध्रुवं स्थिरं धारयतां इन्द्राग्न्योरुभयोरपेक्षया ध्रुवशब्दस्य द्विःप्रयोगः ॥ ५ ॥

५. वरुण राजा तुम्हारे राज्य को अविचल करें, बृहस्पतिदेव अविचल करें, इन्द्र और अग्नि भी इसे अविचल रूप से धारण करें।

ध्रुवंध्रुवेणहविषाभिसोमंमृशामसि ।
अथोतइन्द्रःकेवलीर्विशोबलिहृतस्करत् ॥ ६ ॥ २१ ॥

ध्रुवम् । ध्रुवेण । हविषा । अभि । सोमम् । मृशामसि । अथो इति ।
ते । इन्द्रः । केवलीः । विशः । बलिऽहृतः । करत् ॥ ६ ॥ २१ ॥

ध्रुवेण स्थिरेण हविषा पुरोडाशादिना युक्तं ध्रुवं स्थिरं सोमं अभिमृशामसि अभिमृशामः देवतामभिलक्ष्य यागार्थं वयमृत्विजः संस्पृशामः अथो अथानन्तरमेव इन्द्रो विशः प्रजाः ते तवैव केवलीः असाधारणाः सर्वाः बलिहृतः करस्य प्रदात्रीः करत् करोतु ॥ ६ ॥

६. अक्षय्य हवि के साथ अक्षय्य सोमरस को हम मिलाते हैं; इसलिए इन्द्र ने तुम्हारी प्रजा को एकायत्त और करप्रदानोन्मुख बनाया है।

॥ इत्यष्टमस्याष्टमे एकविंशो वर्गः ॥ २१ ॥

अभीवर्तेनेति पंचर्चं चतुर्विंशं सूक्तं आंगिरसस्य अभीवर्ताख्यस्यार्षं आनुष्टुभं पूर्ववद्राजस्तुतिर्देवता । तथा चानुक्रान्तं—अभीवर्तेन पंचाभीवर्त इति । पुरोहितस्त्विदं सूक्तं राजानं युद्धाय कवचस्थाहं वाचयीत । सूत्र्यते हि—अथैनं धारयमाणमुपारूढमाशीर्वादं वाचयतीति ।

तत्र प्रथमा—

अभीवर्तेनहविषायेनेन्द्रोअभिवावृते ।
तेनास्मान्ब्रह्मणस्पतेभिराष्ट्रायवर्तय ॥ १ ॥

अभिऽवर्तेन । हविषा । येन । इन्द्रः । अभिऽववृते । तेन ।
अस्मान् । ब्रह्मणः । पते । अभि । राष्ट्राय । वर्तय ॥ १ ॥

अभीवर्तेन अभिगच्छत्यनेनेत्यभीवर्तः करणे घञ् थाथादिस्वरेणोत्तरपदान्तोदात्तत्वं उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलमिति दीर्घः इंद्रस्तेन येन हविषा साधनेनेन्द्रः अभिवभूते सर्वमभिजगाम तेन हविषा हे ब्रह्मणस्पते अस्मान्‌ राष्ट्राय राज्यं प्राप्तुं अभिवर्तय अभिगमय ॥ १ ॥

१. यज्ञ-सामग्री लेकर देवों के निकट जाना होगा। यज्ञ-सामग्री पाकर इन्द्र अनुकूल हुए हैं। ब्रह्मणस्पति, ऐसी यज्ञ-सामग्री के साथ हमने यज्ञ किया है; इसलिए हमें राज्य-प्राप्ति के लिए प्रवृत्त करो।

अभिवृत्यसपत्नानभियानोअरातयः।
अभिपृतन्यन्तंतिष्ठाभियोनइरस्यति ॥ २ ॥

अभिऽवृत्य। सऽपत्नान्। अभि। याः। नः। अरातयः।
अभि। पृतन्यन्तम्। तिष्ठ। अभि। यः। नः। इरस्यति ॥ २ ॥

हे राजन् सपत्नान् शत्रून् अभिवृत्य अभियोगमयित्वा नोस्माकं या अरातयः अदानशीलाः प्रजाः सन्ति ता अपि अभितिष्ठ अभिभव पृतन्यन्तं पृतनाः सेना आत्मानमिच्छन्तं युयुत्सुं च अभितिष्ठ पृतनाशब्दात्क्यचि कव्यध्वरपृतनस्येत्यन्त्यलोपः यश्च नोस्मान्‌ इरस्यति ईर्ष्यति इरस्‌ईर्ष्यायां कंड्वादिः तमप्यधितिष्ठ यद्वा मन्त्रोब्रह्मणस्पतिरेवात्रापि संबोध्यः ॥ २ ॥

२. जो विपक्षी हैं, जो हमारे हिंसक शत्रु हैं, जो सेना लेकर युद्ध करने को आते हैं और जो हमसे द्वेष करते हैं, राजन्, उनको अभिभूत करो।

अभित्वादेवःसवितामिसोमोअवीवृतत्।
अभित्वाविश्वाभूतान्यभीवर्तोयथाससि ॥ ३ ॥

अभि। त्वा। देवः। सविता। अभि। सोमः। अवीवृतत्। अभि। त्वा। विश्वा। भूतानि। अभिऽवर्तः। यथा। अससि ॥ ३ ॥

हे राजन् देवो दानादिगुणयुक्तः सविता त्वा त्वां अभ्यवीवृतत् अभिवर्तयतु अभिगमयतु राष्ट्रं सोमश्चाभिवर्तयतु विश्वा विश्वानि सर्वाण्यपि भूतानि पृथिव्यादीनि त्वां अभिवर्तयन्तु यथा येन प्रकारेण त्वं अभीवर्तोससि अभितः सर्वत्र वर्तमानो भवसि असतेश्छान्दसः शपोलुगभावः ॥ ३ ॥

३. सविता देव तुम्हारे प्रति अनुकूल हुए हैं। सोम अनुकूल हुए हैं और सारे प्राणी तुम्हारे अनुकूल हुए हैं। इस प्रकार तुमने सबके पास आश्रय पाया है।

अथ चतुर्थी—

येनेन्द्रो॑ ह॒विषा॑ कृ॒त्व्यभ॑वद्द्यु॒म्न्यु॑त्त॒मः ।
इ॒दं तद॑क्रि देवा असप॒त्नः किला॑भुवम् ॥ ४ ॥

येन॑ । इन्द्रः॑ । ह॒विषा॑ । कृ॒त्वी । अभ॑वत् । द्यु॒म्नी । उ॒त्ऽत॒मः । इ॒दम् । तत् । अ॒क्रि॒ । दे॒वाः॒ । अ॒स॒प॒त्नः । किल॑ । अ॒भु॒व॒म् ॥ ४ ॥

येन हविषा अस्माभिर्दत्तेन मघवन्निन्द्रः कृत्वी वृत्रवधादेः कर्मणः कर्ता अभवत् द्युम्नी द्युम्नं द्योततेर्यशो वा अन्नं वा तद्वान् अतएव उत्तमः उत्कृष्टश्चाभवत् तदिदं हविः हे देवा अक्रि अकारि मया अहमकार्षं अतएवाहमसपत्नः किलाभुवं शत्रुरहितोऽप्यभवं खलु ॥ ४ ॥

४. देवो, जिस यज्ञ-सामग्री के द्वारा इन्द्र कर्म-कर्त्ता, अन्नवान् और उत्तम हुए हैं, उसी से मैंने भी यज्ञ किया है। इसी से मैं शत्रु-रहित हुआ हूँ।

अ॒स॒प॒त्नः स॑पत्न॒हाभिरा॑ष्ट्रो विषास॒हिः ।
यथा॒हमे॒षां भू॒तानां॑ वि॒राजा॑नि॒ जन॑स्य च ॥ ५ ॥ ३२ ॥

अ॒स॒प॒त्नः । स॒प॒त्न॒ऽहा । अ॒भिऽरा॑ष्ट्रः । वि॒ऽस॒स॒हिः । यथा॑ । अ॒हम् । ए॒षाम् । भू॒ताना॑म् । वि॒ऽराजा॑नि । जन॑स्य । च॒ ॥ ५ ॥ ३२ ॥

सपत्नहा सपत्नानां शत्रूणां हन्ता अतएवासपत्नः शत्रुरहितोऽहमभुवं अभिराष्ट्रः अभिगतराष्ट्रः प्राप्तराज्यः सन् विषासहिः शत्रूणां विशेषेणाभिभविताभुवं यथा येन प्रकारेणाहमेषां दृश्यमानानां सर्वेषां भूतानां प्राणिनां जनस्य च सेवकस्यामात्यादेश्च विराजानि यथा ईश्वरो भवानि तथा सपत्नहा विषासहिश्चाभूवमित्यर्थः ॥ ५ ॥

५. मेरे शत्रु नहीं हैं। मैंने शत्रुओं का वध किया है। मैं राज्य का प्रभु और विपक्ष-वारण में समर्थ हुआ हूँ। मैं सारे प्राणियों और मन्त्री आदि का अधीश्वर हुआ हूँ।

॥ इत्यष्टमस्याष्टमे द्वात्रिंशो वर्गः ॥ ३२ ॥

प्र व इति चतुर्ऋचं चतुर्विंशं सूक्तं गायत्रं अर्बुदस्य सर्पस्य पुत्र ऊर्ध्वग्रावा नाम ऋषिः सोमाभिषवार्था ग्रावाणो देवता । तथा चानुक्रान्तं—प्र वश्चतुष्कमूर्ध्वग्रावार्बुदिर्ग्राव्णोऽस्तौद् गायत्रमिति । ग्रावस्तोत्रे एतत्सूक्तं । सूत्रितं च—आवक्रंसते प्र वो ग्रावाण इति सूक्तयोरिति । यद्वा इदमेकमेव सूक्तं ग्रावस्तोत्रे । सूत्र्यते हि—प्र वो ग्रावाण इत्येकतृचं सर्पणमिति ।

तत्र प्रथमा—

प्रवोग्रावाणःसवितादेवःसुवतुधर्मणा ।
धूर्षुयुज्यध्वंसुनुत ॥ १ ॥

प्र । वः । ग्रावाणः । सविता । देवः । सुवतु ।
धर्मणा । धूःऽसु । युज्यध्वम् । सुनुत ॥ १ ॥

हेग्रावाणः सोमाभिषवार्थाः पाषाणाः वोयुष्मान् सविताप्रेरकोदेवः धर्मणआत्मीयेन धारणेन कर्मणा प्रसुवतु अभिषवार्थं प्रेरयतु षूप्रेरणेतौदादिकः यूयंच धूर्षु अभिषवस्थानेषु ग्राव्णादिमहादिषु युज्यध्वं युक्ताभवत अनन्तरं सुनुत अभिषुणुत सोमं ॥ १ ॥

१. प्रस्तरो, सविता देव अपनी शक्ति के द्वारा तुम्हें, सोम प्रस्तुत करने को, नियुक्त करें। तुम अपने कर्म में नियुक्त होओ और सोम प्रस्तुत करो।

ग्रावाणोअपदुच्छुनामपसेधतदुर्मतिम् । उस्राःकर्तनभेषजम् ॥ २ ॥

ग्रावाणः । अप । दुच्छुनाम् । अप । सेधत । दुःऽमतिम् ।
उस्राः । कर्तन । भेषजम् ॥ २ ॥

हेग्रावाणः दुच्छुनां दुःखकारिणीं शत्रुभूतां प्रजां अपसेधत अस्मत्तोपगमयत । पिशुनरूपां तथा दुर्मतिं दुष्टाभिसंधिं च अपसेधत भेषजं सुखं अस्माकं यथा भवति तथा उस्रागाः कर्तन कुरुत करोतेश्छान्दसोविकरणस्य लुक् तप्तनप्तनथनाश्चेति तनबादेशः ॥ २ ॥

२. प्रस्तरो, दुःख-कारण को दूर करो। दुर्मति को दूर कर दो। गायों को हमारे लिए औषध-स्वरूप बनाओ।

ग्रावाणउपरेष्वामहीयन्तेसजोषसः । वृष्णोदधतोवृष्ण्यम् ॥ ३ ॥

ग्रावाणः । उपरेषु । आ । महीयन्ते । सऽजोषसः ।
वृष्णे । दधतः । वृष्ण्यम् ॥ ३ ॥

ग्रावाणोदिक्षववस्थिताः पाषाणाः सजोषसः सह प्रीयमाणाः संगताः सन्तोवा उपरेषु उपरोनामाभिषवाय चतुर्णां ग्राव्णां मध्ये स्थापितोविस्तृतः पाषाणः प्रदेशापेक्षं बहुवचनं उपरस्य प्रान्तेषु महीयन्ते मकारान्ते आकारः पूरणः । किंकुर्वन्तः वृष्णे वर्षित्रे सोमाय वृष्ण्यं वीर्यं वृषत्वं प्रयच्छन्तः ॥ ३ ॥

३. परस्पर मिलकर प्रस्तर एक विस्तृत प्रस्तर की चारों ओर शोभा पा रहे हैं। रस-वर्षक सोम के प्रति वे प्रस्तर अपने बल का प्रयोग करते हैं।

अथ चतुर्थी—

ग्रावा॑णः सवि॒ता नु वो॑ दे॒वः सु॑वतु॒ धर्म॑णा ।
यज॑मानाय सु॒न्व॒ते ॥ ४ ॥ २३ ॥

ग्रावा॑णः । स॒वि॒ता । नु । वः॒ । दे॒वः । सु॒व॒तु॒ । धर्म॑णा ।
यज॑मानाय । सु॒न्व॒ते ॥ ४ ॥ २३ ॥

देवोदानादिगुणयुक्तः सविता हेग्रावाणोवोयुष्मान् धर्मणा आत्मीयेन धारणेन नु क्षिप्रं सुवतु अभिषवे प्रेरयतु किमर्थं सुन्वते सोमाभिषवं कुर्वते यजमानाय यजमानार्थं तस्य याग-निष्पत्तये इत्यर्थः॥ ४ ॥

४. प्रस्तरो, सविता देव सोमयज्ञकर्ता यजमान के लिये तुम्हें सोम प्रस्तुत करने को नियुक्त करें।

॥ इत्यष्टमस्याष्टमे त्रयोविंशोवर्गः ॥ २३ ॥

प्रसूनवइति चतुर्ऋचं पञ्चविंशं सूक्तं ऋभुपुत्रः सूनुर्नाम ऋषिः द्वितीया गायत्री शिष्टा-स्तिस्रोनुष्टुभः आद्याऋभुदेवत्या शिष्टाआग्नेय्यः । तथाचानुक्रान्तम्—प्रसूनवः सूनुरार्भवआग्ने-यमानुष्टुभं द्वितीया गायत्र्याद्यार्भवीति । गतोविनियोगः ।

तत्र प्रथमा—

प्र सू॒नव॑ ऋभू॒णां बृ॒हन्न॑वन्त वृ॒जना॑ ।
क्षामा॒ ये वि॒श्वधा॑यसोऽश्न॑न्धे॒नुं न मा॒तर॑म् ॥ १ ॥

प्र । सू॒नवः॑ । ऋ॒भू॒णाम् । बृ॒हत् । न॒व॒न्त॒ । वृ॒जना॑ । क्षाम॑ ।
ये । वि॒श्व॒ऽधा॑यसः । अश्न॑न् । धे॒नुम् । न । मा॒तर॑म् ॥ १ ॥

सूनवः एतत्संज्ञा ऋभूणां ऋभुर्विभ्वावाजइति त्रयाणामपि प्रथमेन व्यपदेशः तेषां पुत्राः बृहत् प्रभूतं वृजना संग्रामनामैतत् वृजनं संग्रामं प्रनवन्त नवतिर्गतिकर्मा प्रगच्छन्ति प्रकर्षेणगच्छन्ति प्रकृष्टगमनेन यथोपलक्ष्यते तथ शत्रून् जयन्तीत्यर्थः । सूनुर्नाम ऋषिः आत्मानमेव परोक्षेण निर्दिशति एकस्मिन्नपि पूजार्थं बहुवचनं ये ऋभवः विश्वधायसः विश्वस्य धारकाः क्षाम भूमिं अश्नन् व्याप्नुवन् अश्नोतेर्व्यत्ययेन श्ना धेनुंन धेनुः प्रीणयित्री गौः तामिव तेषामहं स्तुतिमित्यन्वयः

यद्वा सूर्यरश्मयोऽपि भवउच्यन्ते ये उरुभासमानाः सूर्यरश्मयः विश्वधायसः विश्वं सर्वं रसं धय-न्तः पिबन्तः यद्वा वृष्ट्यादिप्रदानेन सर्वस्य धारकाः एवं भूताः सन्तः क्षाम भूमिं अभजन् अभुंजत तदीयं सर्वं रसं अपिबन्। तत्र दृष्टान्तः—मातरं जननीं धेनुं पयस्विनीं गां यथा वत्सः पिबति तथा ये ऋभवोऽभजन्त तेषामृभूणामित्यन्वयः ॥ १ ॥

१. ऋभु लोग, घोर युद्ध करने के लिये, निकले। जैसे बछड़े अपनी माता गाय को घेरकर खड़े हो जाते हैं, वैसे ही वे संसार को धारण करने के लिये पृथिवी के चारों ओर व्याप्त हुए।

अग्निप्रणयने प्रदेवमिति तृचोऽनुवक्तव्यः। सूत्रितंच—प्रेषितोऽग्निप्रणयनीयाः प्रतिपद्यते प्र-देवंदेव्याधियेति तिस्रइति।

तृचे आद्या सूक्ते द्वितीया—

प्रदेवंदेव्याधियाभरताजातवेदसम्। हव्यानोवक्षदानुषक् ॥ २ ॥

प्र। देवम्। देव्या। धिया। भरत। जातऽवेदसम्।
हव्या। नः। वक्षत्। आनुषक् ॥ २ ॥

हेऋत्विग्यजमानाः देवं दानादिगुणयुक्तं जातवेदसं जातानां वेदितारं जातप्रज्ञं जातधनं वा इममग्निं प्रभरत प्रकर्षेण हरत यद्वा प्रांचं नयत केन साधनेनेति तदाह—देव्या दीप्तया धिया प्रज्ञया कर्मणावा यद्वा एषा सहयोगे तृतीया देव्याधिया युक्तं किंप्रयोजनमिति चेत् नोऽस्माकं हव्या हव्यानि हवींषि आनुषक् आनुपूर्व्यादनुक्रमेण वक्षत् अयमग्निः वहेत् देवान् प्रापयेत् वहेर्लेटि सिब्बहुलमिति सिप् ॥ २ ॥

२. ज्ञानी अग्निदेव को देव-योग्य स्तोत्र के द्वारा प्रसन्न करो। वह यथा-नियम हमारे हव्य का वहन करे।

अयमुष्यप्रदेवयुर्होतायज्ञायनीयते।
रथोनयोरभीवृतोघृणीवाञ्चेततित्मना ॥ ३ ॥

अयम्। ऊँ इति। स्यः। प्र। देवऽयुः। होता। यज्ञाय। नीयते।
रथः। न। योः। अभिऽवृतः। घृणिऽवान्। चेतति। त्मना ॥ ३ ॥

अयमु अयमेव स्यः सोऽग्निः योदेवयुः देवान्यष्टुमिच्छन् भवति देवशब्दात्क्यचि नछंद-स्यपुत्रस्येतीत्वदीर्घयोः प्रतिषेधः अयमेव होता देवानामाह्वाता अयमेव यज्ञाय यागार्थं प्रणी-यते आहवनीयदेशं प्रकर्षेण नीयते अपिच रथोरंहणशीलः सूर्यः रथवान्वा छांदसोमत्वर्थी-

यस्य लोपः सयथा घृणीवान् दीप्तिमान् तद्वद्दीप्तः योः मिश्रयिता हविषां देवैः संगमयिता यौतेरन्येभ्योपि दृश्यन्तइति विच् अभीवृतः ऋत्विग्यजमानैर्वेष्टितः वृणोतेः कर्मणि अन्येषामपीति पूर्वपदस्यदीर्घः गतिरनंतरइति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं। एवंभूतोऽग्निः त्मना आत्मना स्वयमेव वेदति सम्यक्रदेवान्यष्टुं जानाति मंत्रेष्वाङ्यादेरात्मनइति आकारलोपः ॥ ३ ॥

३. यह वही अग्नि हैं, जो देवों के निकट जाते हैं। यह होता हैं। यज्ञ के लिये इनकी स्थापना की जाती हैं। रथ के समान यह हव्य का वहन करते हैं। यह पुरोहित-यजमानों के द्वारा घिरे हुए हैं। यह किरण-युक्त हैं। यह स्वयं यज्ञ सम्पन्न करना जानते हैं।

अयमग्निरुरुष्यत्यमृतादिवजन्मनः।
सहसश्चित्सहीयान्देवोजीवातवेकृतः ॥ ४ ॥ २३ ॥

अयम्। अग्निः। उरुष्यति। अमृतात्ऽइव। जन्मनः। सहसः।
चित्। सहीयाम्। देवः। जीवातवे। कृतः ॥ ४ ॥ २४ ॥

अयमग्निः अमृतादमरणात् देवाद्देवनिमित्तात् भयादिव जन्मनः जायमानान्मनुष्यनिमित्तान्नाशादपि उरुष्यति तस्माद्रक्षति। उरुष्यतीरक्षाकर्मेतियास्कः। भाववाचिनोऽमृतशब्दस्य नञ्समासे बहुव्रीहौ नञोजरमरमित्रमृताइत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं भीत्रार्थानामित्यपादानसंज्ञा। अपिचायं देवः सहसश्चित् सहइति बलनाम तस्मादुत्तरस्य मत्वर्थीयस्य बहुलं छन्दसीति लुक् चिच्छब्दोप्यर्थे सहस्वतोबलवतोपि सहीयान् बलवत्तरः सहस्विशब्दादीयसुनि विन्मतोर्लुगिति विनो-लुक् टेरिति टेर्लोपः एवंभूतोदेवः जीवातवे जीवनहेतवे यागाय कृतः ब्रह्मणा सृष्टः ॥ ४ ॥

४. अग्नि रक्षा करते हैं। इनकी उत्पत्ति अमृत के सदृश है। यह बलवान् की अपेक्षा भी बली हैं। परमायुर्वृद्धि के लिये यह उत्पादित हुए हैं।

॥ इत्यष्टमस्याष्टमे चतुर्विंशोवर्गः ॥ २४ ॥

पतंगमिति तृचं षड्विंशं सूक्तं प्राजापत्यस्य पतंगस्यार्षं आद्या जगती ततस्त्रिष्टुभौ मायाभेदस्य प्रतिपाद्यत्वात् तद्देवत्यमिदं सूक्तं। अनुक्रान्तंच—पतंगं तृचं पतंगः प्राजापत्यो मायाभेदं जगत्यादीति। प्रवर्ग्येऽभिष्टवे आद्येऋचौ। सूत्रितंच—पतंगमक्तमसुरस्यमाययायोनःसनुत्यइति।

तत्र प्रथमा—

पतंगमक्तमसुरस्यमाययाहृदापश्यन्तिमनसाविपश्चितः।
समुद्रेअन्तःकवयोविचक्षतेमरीचीनांपदमिच्छन्तिवेधसः ॥ १ ॥

पतङ्गम् । अक्तम् । असुरस्य । मायया । हृदा । पश्यन्ति ।
मनसा । विपःऽचितः । समुद्रे । अन्तरिति । कवयः । वि ।
चक्षते । मरीचीनाम् । पदम् । इच्छन्ति । वेधसः ॥ १ ॥

असुरस्यासनकुशलस्य सर्वोपाधिविहीनस्य परब्रह्मणः संबंधिन्या मायया त्रिगुणात्मिकया अक्तं व्यक्तं अभिव्यक्तं यद्वा मायेति प्रज्ञानाम प्रज्ञया संबद्धं सर्वज्ञं पतंगं पतति गच्छतीति पतंगः सूर्यः तं विपश्चितः विद्वांसः हृदा हृत्स्थेन तात्स्थ्यात्ताच्छब्द्यं हृदि निरुद्धेन मनसा पश्यन्ति जानन्ति कवयः क्रान्तदर्शिनः ते समुद्रे समुद्रवन्त्यस्माद्रश्मय इति समुद्रं सूर्यमंडलं तस्मिन्नन्तर्मध्ये विचक्षते विपश्यन्ति मंडलान्तर्वर्तिनं हिरण्मयं पुरुषमपि जानन्तीत्यर्थः। ये एवं वेधसो विधातारः उक्तप्रकारेण सूर्योपासनस्य कर्तारः ते मरीचीनां रश्मीनां पदं स्थानं सूर्यमंडलं इच्छन्ति अभिलषन्ति तदुपासनया प्राप्नुवन्तीत्यर्थः। यद्वा मायया अक्तं जीवरूपेणाभिव्यक्तमात्मानं विपश्चितो वेदान्ताभिज्ञाः हृत्स्थेन अन्तर्मुखेन मनसा पतंगं पतति व्याप्नोतीति पतंगः परमात्मा तं पश्यन्ति उपाधिपरित्यागेन जीवात्मनः परमात्मना तादात्म्यं साक्षात्कुर्वन्तीत्यर्थः। अपि च ते कवयः क्रान्तदर्शिनो वेदान्ताभिज्ञाः समुद्रे समुद्रवन्त्यस्माद्भूतानीति समुद्रः परमात्मा तस्मिन्नधिष्ठानभूतेऽन्तर्मध्ये सर्वं दृश्यजातं अध्यस्तत्वेन विचक्षते विपश्यन्तीति अतो ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य सर्वस्य मिथ्यात्वात् वेधसः विधातारस्ते मरीचीनां वृत्तिज्ञानानां पदमधिष्ठानभूतं सच्चित्सुखात्मकं यत्परं ब्रह्म तदेवेच्छन्ति तद्भावप्राप्तिमेव कामयन्ते ॥ १ ॥

१. मन में विचार करके मानस चक्षु से विद्वानों ने एक पतंग (जीवात्मा) को देखा कि उसे आसुरी माया आक्रान्त कर चुकी है। पण्डितों ने कहा कि यह समुद्र के बीच घटित हो रहा है। वे (विद्वान् लोग) विधाता की किरणों में जाने की इच्छा करते हैं।*

वामदेव्ये पशौ पतंगोवाचमिति पुरोडाशस्यानुवाक्या। सूत्रितं च—यद्वागवदन्त्य विचेतनानि पतंगो वाचं मनसा बिभर्तीति।

सैषा द्वितीया—

पतङ्गो वाचं मनसा बिभर्ति तां गन्धर्वोऽवदद्गर्भे अन्तः ।
तां द्योतमानां स्वर्यं मनीषामृतस्य पदे कवयो नि पान्ति ॥ २ ॥

पतङ्गः । वाचम् । मनसा । बिभर्ति । ताम् । गन्धर्वः । अवदत् ।
गर्भे । अन्तरिति । ताम् । द्योतमानाम् । स्वर्यम् । मनीषाम् ।
ऋतस्य । पदे । कवयः । नि । पान्ति ॥ २ ॥

पतंगः सूर्यः वाचं त्रयीरूपां मनसा प्रज्ञया बिभर्ति धारयति । श्रूयतेहि-ऋग्भिः पूर्वाह्णे दिविदेवईयते यजुर्वेदे तिष्ठति मध्ये अह्नः । सामवेदेनास्तमये महीयते वेदैरशून्यस्त्रिभिरेति सूर्य इति । तामेव वाचं गर्भे शरीरस्य मध्ये वर्तमानो गंधर्वः गाः शब्दान् धारयतीति गंधर्वः प्राण-वायुः अन्तर्मध्ये अवदत् वदति प्रेरयति । मारुतस्तूरसि चरन्मंद्रं जनयति स्वरं इति स्मरणात् । द्योतमानां स्वर्यं स्वर्गमयित्रीं स्वर्गाम हितां वा मनीषां मनसईशित्रीं तां त्रयीरूपां वाचं ऋतस्य यज्ञस्य सत्यभूतस्य सूर्यस्य वा पदे स्थाने कवयोमेधाविनऋषयः निपान्ति अध्यापनेन नितरां रक्षंति यद्वा पतंगः सर्वोपाधिशून्यो व्यापः परमात्मा सृष्ट्यादौ वाचं मनसा बिभ-र्ति कानि कानि लब्धानीति पर्यालोचनेन मनसा सकलार्थप्रतिपादके वेदं परामृष्टवानि त्यर्थः । स्मर्यतेहि-वेदशब्देभ्यएवादौ निर्ममे समहेश्वरइति । गर्भे हिरण्मये ब्रह्मांडे अन्तर्वर्त मानोगंधर्वोहिरण्यगर्भः तां वाचमवदत् प्रथममुच्चारितवान् द्योतमानत्वादिगुणविशिष्टां तां वाचं कवयः कान्तदर्शिनोदेवाः ऋतस्य सत्यस्य ब्रह्मणः पदे स्थाने निपान्ति नितरां रक्षंति ॥२॥

२. पतंग मन ही मन वचन को धारण करता है। गर्भ के मध्य में ही उसे गन्धर्व ने वह वाक्य सिखाया है। वह वाणी दिव्य, स्वर्ग-सुख देनेवाली और बुद्धि की अधीश्वरी है। सत्य-मार्ग में विद्वान् लोग उस वाणी की रक्षा करते हैं।†

प्रवर्ग्येभिष्टवे अपश्यंगोपामित्येषा । सूत्रितं—अपश्यंगोपामनिपद्यमानं सकेद्रप्सस्येति ।

सैषा तृतीया—

अप॑श्यंगो॒पामनि॑पद्यमान॒मा च॒ परा॑ च प॒थिभि॒श्चर॑न्तम् ।
स स॒ध्रीची॒ः स विषू॑ची॒र्वसा॑न॒ आ व॑रीवर्ति॒ भुव॑नेष्व॒न्तः ॥ ३ ॥ ३५ ॥

अप॑श्यम् । गो॒पाम् । अनि॑ऽपद्यमानम् । आ । च॒ । परा॑ ।
च॒ । प॒थिऽभि॑ः । चर॑न्तम् । सः । स॒ध्रीची॑ः । सः । विषू॑चीः ।
वसा॑नः । आ । व॒री॒व॒र्ति॒ । भुव॑नेषु । अ॒न्तरिति॑ ॥ ३ ॥ ३५ ॥

व्याख्यातेयमस्यवामीयसूक्ते । गोपां गोपायितारमादित्यं अपश्यं अज्ञासिषं एषहि सर्वा णि भूतजातानि उदयास्तमयादिकर्मणा गोपायति । कीदृशं अनिपद्यमानं उर्ध्वगंतव्यं नतस्मो कदाचिन्नीचैः पद्यते पथिभिराकाशमार्गैः पूर्वाह्णे आचरन्तं अस्मानभिलक्ष्य गच्छन्तं सायंस-मये पराचरंतं पराङ्मुखं गच्छन्तं चकारद्वयसमुच्चयार्थौ चशब्दौ । ससूर्यः सध्रीचीः सहांचंतीः विषूचीः विविधं पृथक्पृथक् अंचंतीः स्वस्वव्यापारायगच्छन्तीः प्राच्याद्याः महादिशः सध्रीच्यः विषूच्यः कोणदिशः वसानः स्वभासा आच्छादयन् प्रकाशयन् भुवनेषु लोकेष्वन्तर्मध्ये आ-

वरीवर्ति पुनःपुनः उपलक्ष्यं गच्छन् आवर्तते यद्वा गोपां शरीरस्यगोपायितारं अनिपद्यमानं अविनाशिनं अविपन्नं आचपराच अभिमुखेनच पराङ्मुखेनच पथिभिः नाडीलक्षणैः मार्गैश्चरन्तं शरीरे वर्तमानं प्राणं अपश्यं अहमदर्शम् ॥ ३ ॥

३. मैंने देखा, गोपालक (जीवात्मा) का कभी पतन (विनाश) नहीं होता। वह कभी समीप और कभी दूर, नाना मार्गों में भ्रमण करता है। वह कभी अनेक वस्त्र एकत्र ही पहनता है और कभी पृथक्-पृथक् पहनता है। इस प्रकार वह संसार में बार-बार आता-जाता है।

॥ इत्यष्टमस्याष्टमे पंचत्रिंशोवर्गः ॥ ३५ ॥

त्यमूष्विति तृचं एकविंशं सूक्तं तार्क्ष्यपुत्रस्य अरिष्टनेमेरार्षं त्रैष्टुभं तार्क्ष्यदेवताकं । तथाचानुक्रान्तं—त्यमूष्वरिष्टनेमिस्तार्क्ष्यस्तार्क्ष्यमिति । अहर्गणेषु द्वितीयादिष्वहस्सु निष्केवल्यसूक्तानां पुरस्तादिदं सूक्तं शंसनीयं । सूत्रितंच—त्यमूषुवाजिनंदेवजूतमिति तार्क्ष्यमग्रेनिष्केवल्यसूक्तानामिति । विषुवतितु निष्केवल्यसूक्तानामन्ते एव तत्सूक्तं । सूत्र्यतेहि—त्यमूष्वितीहता-र्क्ष्यमन्ततइति । महाव्रतेपि निष्केवल्ये एतत् । तथैव पंचमारण्यके सूत्रितम् ।

तत्र प्रथमा—

त्यमू॒षुवा॒जिनं॑दे॒वजू॑तंस॒हावा॑नंतरु॒तारं॒रथा॑नाम् ।
अरि॑ष्टनेमिंपृत॒नाज॑मा॒शुंस्व॒स्तये॒तार्क्ष्य॑मि॒हाहु॑वेम ॥ १ ॥

त्यम् । ऊँ इति । सु । वा॒जिन॑म् । दे॒वऽजू॑तम् । स॒हऽवा॑नम् ।
त॒रु॒तार॑म् । रथा॑नाम् । अरि॑ष्टऽनेमिम् । पृ॒त॒नाज॑म् । आ॒शुम् ।
स्व॒स्तये॑ । तार्क्ष्य॑म् । इ॒ह । हु॒वे॒म ॥ १ ॥

त्यमु तं प्रसिद्धमेव तार्क्ष्यं तृक्षपुत्रं सुपर्णं तृक्षाद्यञ् गर्गादिः स्वस्तये क्षेमाय इहास्मिन्कर्मणि हुवेम आह्वयेमहि बहुलं छन्दसीति ह्वयतेः संप्रसारणं लिङ्याशिष्यङ् यद्वा प्रार्थनायां लिङि व्यत्ययेन शः कीदृशं वाजिनं बलवन्तं अन्नवन्तंवा देवजूतं देवैः सोमाहरणाय प्रेरितं जुङति गत्यर्थः सौत्रोधातुः अस्मात्कर्मणि निष्ठा तृतीयाकर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । यद्वा देवैः प्रीयमाणं तर्प्यमाणं । तदाहयास्कः—जूतिर्गतिः प्रीतिर्वा देवजूतं देवगतं देवप्रीतं वेति[1] । सहावानं सहस्वन्तं बलवन्तं अभिभवनवन्तं वा अतएव रथानां अन्यदीयानां तरुतारं संग्रामेजेतारं यद्वा रंहणशीलाइमे लोकारथाः तान् सोमाहरणसमये शीघ्रं तरीतारं ।

१ नि० १०, २८ ।

अपवेहि—एषहीमान् लोकान् सद्यस्तरतीति' ।तरतेस्तृपि प्रसितस्कंभितेत्यादौ उदागमो निपात्यते । अरिष्टनेमिं अहिंसितरथं यद्वा नेमिर्नेमनशीलमायुधं अहिंसितायुधं अथवा उपचाराज्जनके जन्यशब्दः अरिष्टनेमेर्नेम जनकं पृतनाजं पृतनानां शत्रुसेनानां प्राजितारं प्रगमयितारं जेतारंवा अजगतिक्षेपणयोः अस्मात्क्विप् वलादावार्धधातुके विकल्पइष्यते इतिवचना-द्वीभावाभावः सपदेवंविधमभयः आशुं शीघ्रगामिनं ॥ १ ॥

१. जो तार्क्ष्य पक्षी (गरुड़) बली हैं, सोम लाने के लिये जिसे देवों ने भेजा था, जो विपक्ष-विजयी और शत्रुओं के रथों का जयी है, जिसके रथ का कोई ध्वंस नहीं कर सकता और जो सेनाओं को युद्ध में प्रेरित करता है, उसी को हम मंगल-कामना से बुलाते हैं।

इन्द्रस्येवरातिमाजोहुवानाःस्वस्तयेनावमिवारुहेम ।
उर्वीनपृथ्वीबहुलेगभीरेमावामेतौमापरेतौरिषाम ॥ २ ॥

इन्द्रस्यऽइव । रातिम् । आऽजोहुवानाः । स्वस्तये । नावम्ऽइव ।
आ । रुहेम । उर्वी इति । न । पृथ्वी इति । बहुले इति । गभीरे
इति । मा । वाम् । आऽइतौ । मा । पराऽइतौ । रिषाम ॥ २ ॥

इन्द्रस्येव तार्क्ष्यस्य रातिंदानं आजोहुवानाः पुनःपुनः आह्वयन्तो वयं स्वस्तये अविनाशाय नावमिव नौर्यथा दुरवगाहं समुद्रं तारयति तथा दुःखस्य तारयित्रीं तां आरुहेम आरूढा भूयास्म रुहेराशीर्लिङि लिङ्याशिष्यङ् हेउर्वी उर्व्यौ विस्तीर्णे हेपृथ्वी पृथिवी प्रथिते प्रख्याते हेबहुले अनंते गभीरे गांभीर्योपेते ईदृश्यौ हेद्यावापृथिव्यौ नशब्दः संप्रत्यर्थे संप्रति वांयुवयोः संबंधि एतौ तार्क्ष्यस्यागमने परेतौ परागमनेच वयं मारिषाम हिंसिता माभूम । आङ्पराभ्यामुपसृष्टस्येणो भावेक्तिन् तादौचनितीति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं ॥ २ ॥

२. हम तार्क्ष्य पक्षी की दान-शक्ति को बुलाते हैं। जैसे हम इन्द्र की दानशक्ति का आह्वान करते हैं, वैसे ही आह्वान करते हैं। मंगल के लिये हम इस दानशक्ति का, विपत्ति से पार पाने के निमित्त, नौका के समान आश्रय करते हैं। द्यावापृथिवी, तुम विशाल, बृहत्, सर्वव्यापक और गंभीर हो। जाने या आने के समय हम न मरें।

सद्यश्चिद्यःशवसापञ्चकृष्टीःसूर्यइवज्योतिषापस्ततान ।
सहस्रसाःशतसाअस्यरंहिर्नस्मावरन्तेयुवतिंनशर्याम् ॥ ३ ॥ ३६ ॥

सद्यः । चित् । यः । शवसा । पञ्च । कृष्टीः । सूर्यःऽइव ।
ज्योतिषा । अपः । ततान । सहस्रऽसाः । शतऽसाः । अस्य ।
रंहिः । न । स्म । वरन्ते । युवतिम् । न । शर्याम् ॥ ३ ॥ ३६ ॥

---

१ ऐ० ब्रा० ४. २०.

यश्चित् योऽपि तार्क्ष्यः सद्यः शीघ्रं शवसा आत्मीयेन बलेन अपः उदकानि अपृक्तलक्षणानि ततान विस्तारितवान् सूर्य इव यथा सूर्यः सर्वस्य प्रेरक आदित्यः ज्योतिषा आत्मीयेन तेजसा वर्षलक्षणा अपो विस्तारयति तद्वत् कृष्टीर्मनुष्याः पंचकृष्टीः पंचविधान् कृष्टीन् मनुष्यान् प्रति निषादपंचमांश्चतुरो वर्णानित्यर्थः । अस्य तार्क्ष्यस्य रंहिर्गतिः सहस्रसाः सहस्रसंख्यस्य धनस्य दात्री संभक्त्री वा भवति तथा शतसाः शतस्य च दात्री संभक्त्री वा भवति । सनतेः सनोतेर्वा जनसनखनेति विट् विड्वनोरनुनासिकस्येति आत्वं नस्म नखलु ईदृशीं तार्क्ष्यस्य ते गतिं वरन्ते केचन वारयन्ति । तत्र दृष्टान्तः—शर्यां शरकांडमयीं इषुं धनुषो मुक्तां युवतिं लक्ष्येण मिश्रीभवन्तीमिव सा यथा दुर्निवारा तथैषा केश्चिदपि वारयितुमशक्येत्यर्थः । अत्र निरुक्तं—सद्योऽपि यः शवसा बलेन तनोत्यपः सूर्य इव ज्योतिषा पंचमनुष्यजातानि सहस्रसानिनी शतसानिन्यस्य सा गतिर्नस्मैनां वारयन्ति प्रयुवतीमिव शरमयीमिषुमिति[1] ॥ ३ ॥

३. जैसे अपने तेज के द्वारा सूर्य वृष्टि-वारि का विस्तार करते हैं, वैसे ही तार्क्ष्य पक्षी ने अति शीघ्र चार वर्णों और निषाद को परिपूर्ण-भाण्डार कर दिया। गरुड़ की गति शत और सहस्र धनों की दात्री है। जैसे बाण के लक्ष्य में संलग्न होने पर उसमें कोई बाधा नहीं दे सकता, वैसे ही तार्क्ष्य के आगमन में कोई बाधा नहीं दे सकता।

॥ इत्यष्टमस्याष्टमे षट्त्रिंशो वर्गः ॥ ३६ ॥

उत्तिष्ठतेति तृचमष्टाविंशं सूक्तमैन्द्रं आद्या अनुष्टुप् शिष्टे त्रिष्टुभौ उशीनरपुत्रः शिबिर्नाम राजा प्रथमायाः ऋषिः काशीनामधिपतिः प्रतर्दनो नाम द्वितीयायाः रोहिदश्वपुत्रो वसुमना नाम तृतीयायाः । तथा चानुक्रान्तं—उत्तिष्ठतैकर्चः शिबिरौशीनरः काशिराजः प्रतर्दनो रौहिदश्वो वसुमनाश्चाद्यानुष्टुबिति । दधिघर्मे आद्या वक्तव्या । सूत्रितं च—होतर्यक्षदित्युक्त उत्तिष्ठतावपश्यतेत्याहेति ।

सैषा प्रथमा—

उत्तिष्ठताव पश्यतेन्द्रस्य भागमृत्वियम् ।
यदि श्रातो जुहोतन यद्यश्रातो ममत्तन ॥ १ ॥

उत् । तिष्ठत । अव । पश्यत । इन्द्रस्य । भागम् । ऋत्वियम् ।
यदि । श्रातः । जुहोतन । यदि । अश्रातः । ममत्तन ॥ १ ॥

१ नि० १०.२९ ।

हेऋत्विजः उत्तिष्ठत आसमंतादूर्ध्वमुत्तिष्ठत नोपविशत ऊर्ध्वकर्मत्वादात्मनेपदाभावः उ-त्थाय ऋत्विर्य ऋतौ वसंतादिकाले भवं इंद्रस्य भागं भजनीयं दधिघर्मं पच्यमानं अवपश्यत निरीक्षध्वं ऋतुयन्त्वादत्भवार्थे छन्दसि यत् सितिचेति पदसंज्ञायां भसंज्ञाभावाभाव् ओर्गुणाभावः भजेः कर्मणि घञंतोभागशब्दः कर्षात्वतइत्यन्तोदात्तत्वं यदि स भागः श्रातः पक्वः तर्हि जु-होतनइन्द्रार्थं अग्नौ जुहुत तप्तनप्तनथनाश्चेति तस्य तनवादेशः श्रीहीहीत्यादिना पित्ति प्रत्यया-त्पूर्वस्योदात्तत्वं यदि अश्रातः अपक्वः तर्हि ममत्तन मादयत यद्वा स्तुतिभिर्मोदयत अत्र तेनैव सूत्रेण तनवादेशः ॥ १ ॥

१. पुरोहितो, उठो। इन्द्र के समयोचित भाग के लिए उद्योग करो। यदि वह पकाया जा चुका है, तो होम करो और यदि अभी अपक्व है, तो उत्साहपूर्वक पाक करो।

तस्यैव दधिघर्मस्य श्रातं हविरित्येषानुवाक्या। सूत्रितं च—श्रातं हविरित्युक्तः श्रातं ह-विरित्यन्वाहेति।

श्रातंहविरोष्विन्द्रप्रयाहिजगामसूरोअध्वनोविमध्यम्।
परित्वासतेनिधिभिःसखायःकुलपानव्राजपतिंचरन्तम् ॥ २ ॥

श्रातम्। हविः। ओ इति। सु। इन्द्र। प्र। याहि। जगाम।
सूरः। अध्वनः। विऽमध्यम्। परि। त्वा। आसते। निधिऽभिः।
सखायः। कुलऽपाः। न। व्राजऽपतिम्। चरन्तम् ॥ २ ॥

हेइन्द्र हविर्दधिघर्माख्यं त्वदीयं श्रातं पक्वं श्रीञ्पाके इत्यस्मात् निष्ठायां अपस्पृधेथामि-त्यादौ श्राभावोनिपात्यते ओ आउ सुसुष्टु प्रयाहि प्रकर्षेण शीघ्रं आगच्छ सूरः सूर्यः अध्वनः गन्तव्यस्य मार्गस्य विमध्यं विकलमध्यं ईषदूनं मध्यभागं जगाम गतवान् तव यागार्थं मध्या-ह्नोजातइत्यर्थः सखायः समानख्याना ऋत्विजश्च निधिभिः निहितैः अभिन्यासादितैः सोमैः सार्धं त्वा त्वां पर्यासते पर्युपासते। तत्र दृष्टान्तः—कुलपान कुलस्य वंशस्य रक्षकाः पुत्रा यथा व्राजपतिं व्राजागन्तव्यायृहाः तेषां पतिं चरंतं गच्छन्तं उपासते तथेत्यर्थः। व्रजगतौ अस्मा-त्कर्मणि घञ् अजिव्रज्योश्चेति कुत्वनिषेधः कर्षात्वतइत्यन्तोदात्तत्वे पत्यावैश्वर्यइति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ २ ॥

२. इन्द्र, हव्य-पाक हो चुका है। समीप आओ। सूर्य अपने प्रति-दिन के कुछ कम आधे मार्ग (विकलमध्य) में पहुँच चुके हैं। जैसे कुल-रक्षक पुत्र इतस्ततः विचरण करनेवाले गृहपति की प्रतीक्षा करते हैं, वैसे ही बन्धु लोग विविध-यज्ञ-सामग्री लेकर तुम्हारी प्रतीक्षा करते हैं।

तस्यैव दधिघर्मस्य श्रातंमन्यइत्येषा याज्या। सूत्र्यते हि—श्रातंमन्यऊधनि श्रातमग्नाविति यजतीति।

सैषा तृतीया—

श्रातंमन्यऊधनिश्रातमग्नौसुश्रातंमन्येतदृतंनवीयः।
माध्यंन्दिनस्यसवंनस्यदध्नःपिबेन्द्रवज्रिन्पुरुकृज्जुषाणः॥३॥३७॥

श्रातम्। मन्ये। ऊधनि। श्रातम्। अग्नौ। सुऽश्रातम्। मन्ये।
तत्। ऋतम्। नवीयः। माध्यंन्दिनस्य। सवनस्य। दध्नः।
पिब। इन्द्र। वज्रिन्। पुरुऽकृत्। जुषाणः॥ ३ ॥ ३७ ॥

ऊधनि गोरूधसि एतद् दधिघर्माख्यं हविः पयोरूपेण श्रातं पक्वं इति मन्ये जाने पुनश्च दुग्धं पयोऽग्नावपि श्रातं पक्वं इदानीं दध्यवस्थमप्यग्नौ पच्यते अतः सुश्रातं सुपक्वं इति मन्ये जाने अतएतद्धविः ऋतं सत्यभूतं नवीयः नवतरं प्रत्यग्रतरं भवति हे वज्रिन् वज्रवन् हे पुरुकृत् बहुकर्मकृत् इन्द्र जुषाणः प्रीयमाणस्त्वं माध्यंदिनस्य माध्यंदिने भवस्य सवनस्य सोमस्य संबंधिनो दध्नः कर्मणि षष्ठी दधिघर्माख्यं हविः पिब॥ ३ ॥

३. प्रथम गाय के स्तन में दुग्ध या "दधिघर्माख्य हवि" का पाक होता है, पुनः, मुझे विदित है कि, वह अग्नि में पकाया जाकर अत्युत्तम पाक की अवस्था को प्राप्त होता और अतीव पवित्र तथा नवीन रूप धारण करता है। बहुधन-वितरणकर्त्ता और वज्रधर इन्द्र, दोपहर के यज्ञ में तुम्हें जो "दधिघर्माख्य हवि" का अर्पण किया जाता है, उस हवि का, आस्था के साथ, तुम पान करो।

॥ इत्यष्टमस्याष्टमे सप्तत्रिंशोवर्गः ॥ ३७ ॥

प्रससाहिषइति तृचं एकोनाशीतं सूक्तं इन्द्रपुत्रस्य जयस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रं। तथा चानुक्रान्तं—प्रससाहिषे जयऐन्द्रइति। गतः सूक्तविनियोगः। दर्शे इन्द्रस्य हविषः प्रससाहिषइत्येषा याज्या। सूत्रितं च—प्रससाहिषे पुरुहूत शत्रून् महाँइन्द्रो य ओजसेति। एकादशिनऐन्द्रपशौ पुरोडाशस्येयमेव याज्या। सूत्रितं च—प्रससाहिषे पुरुहूत शत्रून् स्वस्तये वाजिभिश्च प्रणेतरिति। देवसुवां हविषि इन्द्रस्येयमेवानुवाक्या। सूत्रितं च—प्रससाहिषे पुरुहूत शत्रून् भुवस्त्वमिन्द्र ब्रह्मणा महानिति।

प्रससाहिषेपुरुहूतशत्रूञ्ज्येष्ठस्तेशुष्मइहरातिरस्तु।
इन्द्राभरदक्षिणेनावसूनिपतिःसिन्धूनामसिरेवतीनाम्॥ १ ॥

प्र । सुसुहिषे । पुरुऽहूत । शत्रून् । ज्येष्ठः । ते । शुष्मः ।
इह । रातिः । अस्तु । इन्द्र । आ । भर । दक्षिणेन । वसूनि ।
पतिः । सिन्धूनाम् । असि । रेवतीनाम् ॥ १ ॥

हे पुरुहूत बहुभिराहूतेन्द्र शत्रून् वैरिणः प्रससाहिषे प्रकर्षेणाभिभवसि ते तव शुष्मः शोषके बले ज्येष्ठः प्रशस्यतमं वृद्धतमं वा भवति इहास्मिन् कर्मणि रातिः तव दानं अस्तु असमर्थं भवतु तदर्थं हे इन्द्र दक्षिणेन हस्तेन वसूनि धनानि आभराहर आनय त्वं रेवतीनां रयिमतीनां बहुधनानां सिंधूनां स्यन्दनशीलानां नदीनां पतिरसि स्वामी भवसि रयिशब्दान्मतुपि रयेर्मतौ बहुलमिति संप्रसारणं छन्दसीरः इति मतुपो वत्वं रैशब्दाच्चेति वस्योदात्तत्वम् ॥ १ ॥

१. बहुतों के द्वारा आहूत इन्द्र, तुम विपक्षियों का पराभव करते हो। तुम्हारा तेज सर्व-श्रेष्ठ है। यहाँ तुम्हारा दान प्रवृत्त हो। इन्द्र, तुम दाहिने हाथ से धन दो। तुम धन के स्रोत के स्वामी हो।

वैमृधस्य हविषः मृगोनेत्येषा याज्या । सूत्रितं च—विन इन्द्र मृधो जहि मृगो न भीमः कुचरो गिरिष्ठा इति ।

मृगोनभीमःकुचरोगिरिष्ठाःपरावतआजगन्थापरस्याः ।
सृकंसंशायपविमिन्द्रतिग्मंविशत्रूंस्ताळ्हिविमृधोनुदस्व ॥ २ ॥

मृगः । न । भीमः । कुचरः । गिरिऽस्थाः । पराऽवतः । आ ।
जगन्थ । परस्याः । सृकम् । सम्ऽशाय । पविम् । इन्द्र ।
तिग्मम् । वि । शत्रून् । ताळ्हि । वि । मृधः । नुदस्व ॥ २ ॥

कुचरः कुत्सितचरणः गिरिष्ठाः पर्वतनिवासी मृगो न सिंह इव हे इन्द्र त्वं भीमः भयंकरोसि सत्वं परस्याः परावतः अतिशयेन दूरात् द्युलोकात् आजगंथ आगच्छ। गमेश्छान्दसे लिटि क्रादिनियमप्राप्तस्येटः उपदेशेत्वतइति प्रतिषेधः । आगत्य च सृकं सरणशीलं तिग्मं तीक्ष्णं पविं वज्रं संशाय सम्यक् तीक्ष्णीकृत्य शत्रून् अस्मदीयान् वैरिणः हे इन्द्र तेन वज्रेण विताळ्हि विशेषेण ताडय विनाशयेत्यर्थः । तडआघाते अस्माल्लोटि ण्यन्ताद्रूपमेतत् । तथा मृधः संग्रामेषुकान् युयुत्सून् अन्यानपि विनुदस्व विशेषेण तिरस्कुरु ॥ २ ॥

२. जैसे पर्वतवासी और कुत्सित चरणवाला पशु घोराकृति होता है, इन्द्र, वैसी ही भयंकर मूर्त्ति में तुम अति दूरवर्त्ती स्वर्गधाम से आए हो। सवग और तीक्ष्ण वज्र पर सान चढ़ाकर शत्रुओं को मारो और विपक्षियों को दूर करो।

अथ तृतीया—

इन्द्रं क्षत्रमभिवाममोजोजायथावृषभचर्षणीनाम्।
अपानुदोजनममित्रयन्तमुरुंदेवेभ्योअकृणोरुलोकम् ॥ ३ ॥३८॥

इन्द्र। क्षत्रम्। अभि। वामम्। ओजः। अजायथाः। वृषभ।
चर्षणीनाम्। अप। अनुदः। जनम्। अमित्रऽयन्तम्।
उरुम्। देवेभ्यः। अकृणोत्। ऊँ इति। लोकम् ॥ ३ ॥ ३८ ॥

हेइन्द्र क्षत्रं क्षतात्त्रायकं वामं वननीयं ओजोबलमभिलक्ष्य अजायथाः उत्पन्नोसि हेवृषभ कामानां वर्षितः चर्षणीनां मनुष्याणां अस्माकं नामन्यवरस्यामिति नामवदात्मत्वं अमित्रयन्तं अमित्रः शत्रुः तद्वदाचरंतं जनं अपानुदः अपागमयः देवेभ्यश्च उरुं विस्तीर्णं लोकं स्वर्गाख्यं अकृणोः अकार्षीः उशब्दः समुच्चये ॥ ३ ॥

३. इन्द्र, तुम ऐसे सुन्दर तेज को लेकर जनमे हो, जिसके द्वारा दूसरे के अत्याचार का निवारण करते हो। तुम मनुष्यों की कामना को पूर्ण करते हो और शत्रुता करनेवाले लोगों को ताड़ित करते हो। तुमने देवों के लिए संसार को विस्तीर्ण कर दिया है।

॥ इत्यष्टमस्याष्टमेष्टत्रिंशोवर्गः ॥ ३८ ॥

प्रथइति तृचं विंशं सूक्तं वैश्वदेवं त्रैष्टुभं वासिष्ठः प्रथसंज्ञऋषिः प्रथमायाः। भारद्वाजः सप्रथाख्यऋषिः द्वितीयायाः। सूर्यपुत्रोघर्मऋषिः तृतीयायाः। तथाचानुक्रान्तं—प्रथश्चैकर्चाः प्रथोवासिष्ठः सप्रथोभारद्वाजोघर्मः सौर्योवैश्वदेवमिति। प्रवर्ग्येभिष्टवनमेतत्सूक्तं। सूत्रितंच—गणानांत्वाप्रथश्चयस्येति।

तत्र प्रथमा—

प्रथश्चयस्यसप्रथश्चनामानुष्टुभस्यहविषोहविर्यत्।
धातुर्द्युतानात्सवितुश्चविष्णोरथन्तरमाजभाराबसिष्ठः ॥ १ ॥

प्रथः। च। यस्य। सऽप्रथः। च। नाम। आनुऽस्तुभस्य।
हविषः। हविः। यत्। धातुः। द्युतानात्। सवितुः। च।
विष्णोः। रथम्ऽतरम्। आ। जभार। वसिष्ठः ॥ १ ॥

यस्य वसिष्ठस्य प्रथोनाम पुत्रः यस्य भरद्वाजस्य सप्रथोनामपुत्रः तयोर्मध्ये वसिष्ठः आनुष्टुभस्य अनुष्टुप् छंदसा युक्तस्य हविषो घर्माख्यस्य यज्ञविः हविष्पादकं रथंतरं रथरं हःसाधनं साम तदर्थंतरं धातुर्धातृसंज्ञाद्देवात् द्युतानात् द्योतमानात् सवितुश्च विष्णोश्च आज-भाराजहाराहृतवान्। रथंतरमिति मत्वं रथशब्दोपपदात्तरतेः संज्ञायां भृतॄवृजीति खच् अरु-र्द्विषदजन्तस्येति मुमागमः ॥१॥

१. जिन (वसिष्ठ) के वंशज प्रथ हैं और जिन (भरद्वाज) के वंशीय सप्रथ हैं, उनमें से वसिष्ठ धाता, दीप्त सविता और विष्णु के पास से "रथन्तर" (साम-मन्त्र) ले आये हैं। वह अनुष्टुप् छन्दवाला और घर्म नामक हवि को शुद्ध करनेवाला है।

अविन्दन्तेअतिहितंयदासीद्यज्ञस्यधामपरमंगुहायत्।
धातुर्द्युतानात्सवितुश्चविष्णोर्भरद्वाजोबृहदाचक्रेअग्नेः ॥ २ ॥

अविन्दन् । ते । अतिऽहितम् । यत् । आसीत् । यज्ञस्य । धाम ।
परमम् । गुहा । यत् । धातुः । द्युतानात् । सवितुः । च ।
विष्णोः । भरत्ऽवाजः । बृहत् । आ । चक्रे । अग्नेः ॥ २ ॥

ते धात्रादयः यत् अविंदन् अलभन्त यद्बृहत्सामाख्यं घर्मस्य हविषः संस्कारकं अतिहितं तिरोहितमासीत् यच्च बृहत्सामयज्ञस्य ज्योतिष्टोमादेः परममुत्कृष्टं धाम धारकं शरीरभूतं सत् गुहा गुहायामस्मदादिविषये निहितमासीत्। तत्ते धात्रादयः अलभंत तेभ्योऽग्नेश्च सकाशात् बृहत्साम भरद्वाजऋषिः आचक्रे आभिमुख्येन कृतवान् आहृतवानित्यर्थः ॥ २ ॥

२. जिस अति निगूढ़ "बृहत्" (साम-मन्त्र) के द्वारा यज्ञानुष्ठान होता है और जो तिरोहित था, उसे सविता आदि ने पाया था। धाता, दीप्त सविता, विष्णु और अग्नि के पास से भरद्वाज "बृहत्" को ले आये।

अथ तृतीया—

तेऽविन्दन्मनसादीध्यानायजुष्कन्नंप्रथमंदेवयानम्।
धातुर्द्युतानात्सवितुश्चविष्णोरासूर्यादभरन्घर्ममेते ॥ ३ ॥ ३९ ॥

ते । अविन्दन् । मनसा । दीध्यानाः । यजुः । स्कन्नम् ।
प्रथमम् । देवऽयानम् । धातुः । द्युतानात् । सवितुः । च ।
विष्णोः । आ । सूर्यात् । अभरन् । घर्मम् । एते ॥ ३ ॥ ३९ ॥

ते धात्रादयः दीध्याना दीप्यमानाः सन्तः मनसा बुद्ध्या अविन्दन् अलभन्त किंतत् यजुः यागसाधनं स्कन्नं स्कंदनीयमासेचनीयं मर्जनसाधनं प्रथमं मुख्यं देवयानं देवानां

माप्तिसाधनं घर्मं एवं धात्रादिभिः प्रथममुपलब्धं तं घर्मं धातुः द्योतमानात्सवितुः विष्णोः सूर्याच्च एते ऋत्विजः आभरन् आहरन् आनीतवन्तइत्यर्थः ॥ ३ ॥

३. अभिषव-क्रिया-निष्पादक "घर्म" (यजुर्वेदीय मन्त्र) यज्ञ-कार्य में, प्रधान रूप से, उपयोगी है; धाता आदि देवों ने उसका मन ही मन ध्यान करके उसे पाया था। पुरोहित लोग धाता, विष्णु और सूर्य के पास से "घर्म" को ले आये हैं।

॥ इत्यष्टमस्याष्टमे एकोनचत्वारिंशोवर्गः ॥ ३९ ॥

बृहस्पतिरिति तृचं एकविंशं सूक्तं बृहस्पतिदेवत्यंत्रैष्टुभं बृहस्पतिपुत्रस्तपुर्मूर्धानामऋषिः। तथाचानुक्रान्तं—बृहस्पतिस्तपुर्मूर्धाबार्हस्पत्यमिति। गतोविनियोगः।

बृहस्पतिर्नयतुदुर्गहातिरःपुनर्नेषदघशंसायमन्म।
क्षिपदशस्तिमपदुर्मतिंहन्नथाकरद्यजमानायशंयोः ॥ १ ॥

बृहस्पतिः। नयतु। दुःऽगहा। तिरः। पुनः। नेषत्। अघऽशंसाय। मन्म। क्षिपत्। अशस्तिम्। अप। दुःऽमतिम्। हन्। अथ। करत्। यजमानाय। शम्। योः ॥ १ ॥

बृहस्पतिः बृहतां देवानां पतिः पालयिता तद्बृहतोः करपत्योश्चोरदेवतयोः सुट् तलोपश्चेति सुडागमः तलोपश्च उभेवनस्पत्यादिषु इति पूर्वोत्तरपदयोर्युगपत्प्रकृतिस्वरत्वं। दुर्गहा दुर्गमनानांहन्ता सदेवः तिरोनयतु तिरस्कर्तव्यानि पापानि अपसारयतु अघशंसाय अस्माकमनर्थमाशंसमानाय पुरुषाय मन्म मन्यतेर्दीप्तिकर्मणोमन्मदीप्तमायुधं पुनः नेषत् नयतु नयतेर्लेट्यडागमः सिब्बहुलमिति सिप्। अपिच अशस्तिं अयशस्विनं शत्रुं क्षिपतु अस्मत्तः प्रेरयतु दुर्मतिं दुर्बुद्धिंच अपहन् अपहंतु अथानंतरं शंरोगाणांशमनंयोः भयानां यावनंच करत् ॥ १ ॥

१. बृहस्पति दुर्गति को नष्ट करें, पाप-नाश के लिए स्तुति की स्फूर्ति कर दें, अमंगल को नष्ट कर दें और दुर्मति को दूर कर दें। वह यजमान के रोग का नाश कर दें और भय को हर ले जायें।

नराशंसोनोवतुप्रयाजेशन्नोअस्त्वनुयाजोहवेषु।
क्षिपदशस्तिमपदुर्मतिंहन्नथाकरद्यजमानायशंयोः ॥ २ ॥

नराशंसः। नः। अवतु। प्रऽयाजे। शम्। नः। अस्तु। अनुऽयाजः। हवेषु। क्षिपत्। अशस्तिम्। अप। दुःऽमतिम्। हन्। अथ। करत्। यजमानाय। शम्। योः ॥ २ ॥

पंचसु प्रयाजेषु द्वितीयः प्रयाजोनराशंसदेवताकः तस्मिन्प्रयाजे देवताभूतोनराशंसः नरैः शंसनीयोग्निः नोस्मानवतु रक्षतु हवेषु आह्वानेषु सत्सु अनुयाजाः त्रयोनुयाजाः द्वितीयोनुयाजोनराशंसः तस्यानुयाजस्यदेवताभूतोनराशंसोग्निश्च नोस्माकं शंशुभकरोस्तु बृहस्पतिश्च अशस्तिं क्षिपत् इत्यादि पूर्ववत् ॥ २ ॥

२. प्रयाज में नाराशंस नामक अग्नि हमारी रक्षा करें अनुयाज में भी वह हमारा मंगल करें। अमंगल को नष्ट कर दें और दुर्मति को दूर कर दें। वह यजमान के रोग का नाश कर दें और भय को हर ले जायें।

तपुंर्मूर्धा तपतु रक्षसो ये ब्रह्मद्विषः शरवे हन्तवा उ ।
क्षिपदशस्तिमपदुर्मतिं हन्नथाकरद्यजमानाय शंयोः ॥ ३ ॥ ४० ॥

तपुःऽमूर्धा । तपतु । रक्षसः । ये । ब्रह्मऽद्विषः । शरवे । हन्तवै ।
ऊँ इति । क्षिपत् । अशस्तिम् । अप । दुःऽमतिम् । हन् ।
अथ । करत् । यजमानाय । शम् । योः ॥ ३ ॥ ४० ॥

तपुर्मूर्धा तापकशिरस्कोबृहस्पतिः रक्षसोये ब्रह्मद्विषोब्राह्मणद्वेष्टारोराक्षसाः तान् राक्षसान् तपतु तापयतु दहत्वित्यर्थः । किमर्थं शरवे शरुं हिंसकं रक्षसामधिपतिं हन्तवै हन्तुं अनन्तरान्पूर्वं नाशयतु पश्चादेनमपि नाशयत्वित्यर्थः । शॄ हिंसायामित्यस्मात् शृस्वृस्निहीत्यादिना उप्रत्ययः निदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वं क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थी हन्तेस्तुमर्थे सेसेनिति तवैप्रत्ययः अन्तश्चतवैयुगपदिति आद्यन्तयोर्युगपदुदात्तत्वं उशब्दः पूरकः॥३॥

३. स्तोत्र-द्वेषी राक्षसों को प्रतप्त-शिरा बृहस्पति वध करें। ऐसा होने पर हिंसक मर जायगा। वह अमंगल को नष्ट कर दें और दुर्मति को दूर कर दें। वह यजमान के रोग का नाश कर दें और भय को हर ले जायें।

॥ इत्यष्टमस्याष्टमे चत्वारिंशोवर्गः ॥ ४० ॥

अपश्यमिति त्र्यृचं द्वात्रिंशं सूक्तं त्रैष्टुभं प्रजापतिपुत्रः प्रजावान् नामऋषिः ऋचः क्रमेण यजमानपत्नीहोतॄणामाशिषः प्रतिपादिकाः अतस्तद्देवताकाः। तथाचानुक्रान्तं—अपश्यं प्रजावान् प्राजापत्योन्त्र्यृचं यजमानपत्नीहोत्राशिषइति । प्रवर्ग्येविनियोगएतत्सूक्तं । सूत्र्यतेहि—अपश्यंत्वेत्येतस्याद्ययायजमानमीक्षते द्वितीयया पत्नीं तृतीययात्मानमिति ।

अपंश्यन्त्वा मनंसा चेकितानं तपंसो जातं तपंसो विभूतम् ।
इह प्रजामिह रयिं ररांणः प्रजायस्व प्रजयां पुत्रकाम ॥ १ ॥

अपश्यम् । त्वा । मनसा । चेकितानम् । तपसः । जातम् ।
तपसः । विऽभूतम् । इह । प्रऽजाम् । इह । रयिम् । रराणः ।
प्र । जायस्व । प्रऽजया । पुत्रऽकाम ॥ १ ॥

हे यजमान त्वा त्वां मनसा बुद्ध्या अपश्यं अदर्शं कीदृशं चेकितानं कर्माणि बुध्यं जानन्तं तपसः दीक्षारूपाद्व्रताज्जातं पुनरुत्पन्नं यद्वा जन्मान्तरानुष्ठितात्सुकृताद्दुत्पन्नं तपसः अनुष्ठीयमानाद्यज्ञादेर्हेतोः विभूतं व्याप्तं सर्वत्र प्रख्यातं हे पुत्रकाम पुत्रान् कामयमान त्वं इहास्मिंल्लोके प्रजां पुत्रपौत्रादिरूपां रराणः रमयन् रयिं धनं इहास्मिंल्लोके रमयन् प्रजया प्रजननेन प्रजायस्व पुत्रादिरूपेणोत्पद्यस्व प्रजाउत्पादयेत्यर्थः ॥ १ ॥

१. यजमान, मैंने मानस चक्षु से तुम्हें देखा। तुम ज्ञानी हो, तपस्या से उत्पन्न हो और तपस्या के द्वारा श्री-वृद्धि पायी है। यहाँ पुत्रादि और धन पाकर प्रसन्न होओ। पुत्र ही तुम्हारी कामना है; इसलिये पुत्र उत्पन्न करो।

अपश्यन्त्वामनसादीध्यानांस्वायांतनूऋत्व्येनाधमानाम् ।
उपमामुच्चायुवतिर्बभूयाःप्रजायस्वप्रजयापुत्रकामे ॥ २ ॥

अपश्यम् । त्वा । मनसा । दीध्यानाम् । स्वायाम् । तनू इति ।
ऋत्व्ये । नाधमानाम् । उप । माम् । उच्चा । युवतिः ।
बभूयाः । प्र । जायस्व । प्रऽजया । पुत्रऽकामे ॥ २ ॥

हे पत्नि दीध्यानां दीप्यमानां स्वायां आत्मीयायां तनू तन्वां शरीरे ऋत्व्ये ऋतुकाले भवं गर्भधारणरूपं कर्म ऋत्वियं तस्मिन्निमित्तभूते नाधमानां भर्तुरुपगमनं याचमानां त्वा त्वां मनसा अपश्यं अद्राक्षं हे पुत्रकामे पुत्रान् कामयमाने मामुप मत्समीपं प्राप्य सा त्वं उच्चा उच्चैः प्रभूतं युवतिः तरुणी बभूयाः भूयाः छन्दस्युभयथेति आशीर्लिङः सार्वधातुकत्वात् शप् तस्य छान्दसः श्लुः अत्रिटिच्यपि व्यत्ययेन भवतेरइत्यभ्यासस्यात्वं युवतिर्भूत्वा च प्रजया प्रजननेन प्रजायस्व पुत्रान् प्रसूष्व जनीधातुर्भावे श्यनि ज्ञाजनोर्जेति जादेशः ॥ २ ॥

२. पत्नी, मैंने मानस चक्षु से देखा कि तुम्हारी मूर्त्ति उज्ज्वल है। तुम यथासमय अपने शरीर में गर्भाधान की कामना करती हो। तुमने पुत्र की इच्छा की है। मेरे पास आकर तुम तरुणी हो जाओ। तुम पुत्र उत्पन्न करो।

अहंगर्भमदधामोषधीष्वहंविश्वेषुभुवनेष्वन्तः ।
अहंप्रजाअंजनयंपृथिव्यामहंजनिभ्योअपरीषुपुत्रान् ॥३॥४१॥

अ॒हम् । गर्भ॑म् । अ॒द॒धा॒म् । ओष॑धीषु । अ॒हम् । विश्वे॑षु ।
भुव॑नेषु । अ॒न्तरिति॑ । अ॒हम् । प्र॒ऽजाः । अ॒ज॒न॒य॒म् । पृ॒थि॒व्याम् ।
अ॒हम् । जनि॑ऽभ्यः । अ॒प॒रीषु॑ । पु॒त्रान् ॥ ३ ॥ ४१ ॥

अहं होता ओषधीषु शाल्यादिषु फलार्थं गर्भमदधां धारयामि विश्वेषु सर्वेषु अन्येष्वपि भुवनेषु भूतजातेष्वन्तर्मध्ये अहमेव गर्भं धारयामि तथा पृथिव्यां भूम्यां प्रजाः सर्वान्प्राणिनोऽहमजनयं जनयामि जनिभ्यः जायाभ्यः अपरीषु अन्यास्वपि स्त्रीषु पुत्रानहमजनयं जनयामि मत्साध्येन यागेन सर्वस्योत्पत्तेः अहं सर्वजनहेतुर्भवामीत्यर्थः ॥ ३ ॥

३. मैं होता हूँ। मैं वृक्षादि में गर्भाधान का कारण हूँ। मैं ही अन्य प्राणियों में भी गर्भाधान करता हूँ। मैं पृथिवी पर प्रजा उत्पन्न करता हूँ। अन्य स्त्रियों में भी मैं पुत्र उत्पन्न करनेवाला हूँ—यज्ञ करके सब में पुत्र उत्पन्न कर सकता हूँ।

॥ इत्यष्टमस्याष्टमे एकचत्वारिंशोवर्गः ॥ ४१ ॥

विष्णुरिति तृचं चतुर्थं सूक्तं आनुष्टुभं गर्भाणां त्वष्टानाम ऋषिः प्राजापत्यो विष्णुर्वा लिंगोक्ताविष्णुत्वष्टृप्रजापतिसिनीवालीसरस्वत्यश्विनइति देवताः । तथाचानुक्रान्तं—विष्णुस्त्वष्टा गर्भकर्ता विष्णुर्वा प्राजापत्योगर्भार्थाशीर्लिंगोक्तदेवतमानुष्टुभमिति । लैंगिकोविनियोगः ।

विष्णु॒र्योनिं॑ कल्पयतु॒ त्वष्टा॑ रू॒पाणि॑ पिंशतु ।
आ सि॑ञ्चतु प्र॒जाप॑तिर्धा॒ता गर्भं॑ दधातु ते ॥ १ ॥

विष्णुः॑ । योनि॑म् । क॒ल्प॒य॒तु॒ । त्वष्टा॑ । रू॒पाणि॑ । पिं॒श॒तु॒ । आ ।
सि॒ञ्च॒तु॒ । प्र॒जाऽप॑तिः । धा॒ता । गर्भ॑म् । द॒धा॒तु॒ । ते॒ ॥ १ ॥

विष्णुः व्यापकोदेवः योनिं गर्भाधानस्थानं कल्पयतु करोतु त्वष्टा तनुकर्ता एतत्संज्ञकोदेवश्च रूपाणि निरूपकाणि स्त्रीत्वपुंस्त्वाभिव्यंजकानि चिह्नानि पिंशतु अवयवीकरोतु पिशअवयवे तुदादित्वात्मुम् एवं प्रकृतायां योन्यां प्रजापतिः रेतआसिंचतु निषिंचतु विसृजत्वित्यर्थः धाता धारकोदेवः हेजाये ते तव गर्भं गर्भरूपेण परिणतं रेतः दधातु तत्रैव धारयतु गर्भपातापत्यादिभावाभावित्यर्थः ॥ १ ॥

१. स्त्री के वरांग को विष्णु गर्भाधान के उपयुक्त कर दें, त्वष्टा स्त्री-पुरुष के अभिव्यञ्जक चिह्नों का अवयव कर दें, प्रजापति वीर्य-पात में सहायक हों और धाता तुम्हारे गर्भ का धारण करें।

अथ द्वितीया—

गर्भंधेहिसिनीवालिगर्भंधेहिसरस्वति ।
गर्भंतेअश्विनौदेवावाधत्तांपुष्करस्रजा ॥ २ ॥

गर्भम् । धेहि । सिनीवालि । गर्भम् । धेहि । सरस्वति । गर्भम् । ते । अश्विनौ । देवौ । आ । धत्ताम् । पुष्करऽस्रजा ॥ २ ॥

हे सिनीवालि एतत्संज्ञे देवि गर्भं धेहि निषिक्तं गर्भं धारय हे सरस्वति त्वं च निषिक्तं गर्भं धारय हे जाये पुष्करस्रजा पुष्करमालिनौ स्वर्णकमलाभरणावश्विनौ देवौ ते तव गर्भं आधत्तां प्रक्षिप्तं कुरुतामित्यर्थः ॥ २ ॥

२. सिनीवाली, गर्भ का धारण करो। सरस्वती, तुम भी गर्भ का धारण (रक्षण) करो। स्वर्ण-मय कमल का आभूषण धारण करनेवाले अश्विद्वय, तुम्हारा गर्भ उत्पादित करें।

हिरण्ययीअरणीयंनिर्मन्थतोअश्विना ।
तंतेगर्भंहवामहेदशमेमासिसूतवे ॥ ३ ॥ ४२ ॥

हिरण्ययी इति । अरणी इति । यम् । निःऽमन्थतः । अश्विना । तम् । ते । गर्भम् । हवामहे । दशमे । मासि । सूतवे ॥ ३ ॥ ४२ ॥

हिरण्ययी हिरण्मय्यौ अरणी यं गर्भमुद्दिश्य अश्विनावश्विनौ देवौ निर्मथतः निर्मथितवन्तौ हे जाये ते तुभ्यं त्वदर्थं तं गर्भं हवामहे आह्वयामहे दशमे मासि सूतवे-प्रसोतुं पद्दन्नित्यादिना मासशब्दस्य मासादेशः सूतेस्तुमर्थे सेसेनिति तवेन्प्रत्ययः ॥ ३ ॥

३. पत्नी, तुम्हारी गर्भस्थ सन्तान के लिये अश्विद्वय को सुवर्ण-निर्मित दो अरणियों का घर्षण किये हुए हैं, दसवें मास में प्रसव होने के लिये तुम्हारी उसी गर्भस्थ सन्तान को हम बुला रहे हैं।

॥ इत्यष्टमस्याष्टमे द्विचत्वारिंशो वर्गः ॥ ४२॥

महीति तृचं चतुस्त्रिंशं सूक्तं वरुणपुत्रस्य सत्यधृतेरार्षं गायत्रमादित्यदेवताकं । तथा-चानुक्रान्तं—महि सत्यधृतिर्वारुणिरादित्यं स्वस्त्ययनं गायत्रं ह्विति । धनलिप्सया प्रवसन्तं शिष्यं आचार्योनेन सूक्तेनाभिमन्त्रयते । सूत्र्यते हि—महित्रीणामित्यनुमन्त्र्यैवमविसृष्टस्य न कुत-श्चिद्भयं भवतीति विज्ञायत इति ।

तत्र प्रथमा—

महित्रीणामवोऽस्तुद्युक्षंमित्रस्यार्यम्णः। दुराधर्षंवरुणस्य ॥ १ ॥

महि । त्रीणाम् । अवः । अस्तु । द्युक्षम् । मित्रस्य ।
अर्यम्णः । दुःऽआधर्षम् । वरुणस्य ॥ १ ॥

त्रीणां त्रयाणां मित्रस्यार्यम्णोवरुणस्यच द्युक्षं दीप्तं अतएव दुराधर्षं अन्यैर्धर्षितुं बाधितुमशक्यं महि महदवोरक्षणमस्माकमस्तु त्रीणामित्यपि छंदसि हरयतइति वचनात् त्रया-देशाभावः नामन्यतरस्यामिति नामउदात्तत्वम् ॥ १ ॥

१. हम मित्र, अर्यमा और वरुण का सतेज, दुर्द्धर्ष और महान् आश्रय प्राप्त करें।

नहितेषाममाचननाध्वसुवारणेषु। ईशेरिपुरघशंसः ॥ २ ॥

नहि । तेषाम् । अमा । चन । न । अध्वऽसु । वारणेषु ।
ईशे । रिपुः । अघऽशंसः ॥ २ ॥

अमेति गृहनाम अमाचन गृहेष्वपि तेषां वरुणमित्रार्यम्णां तदनुगृहीतानां स्तोतॄणांवा अघशंसः अघमनर्थं आशंसमानोरिपुः शत्रुः नहीशे नखलु हिंसितुमीष्टे लोपस्तआत्मनेपदे-ष्विति तलोपः अनुदात्तेत्वात् लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते। तथा अध्वसु मार्गेषु वारणेषु यत्र पुरुषान्निवारयंति तेषुच स्थानेषु शत्रुर्निवारयितुं नेष्टे ॥ २ ॥

२. गृह, पथ और दुर्गम स्थान में इन तीनों के आश्रित व्यक्तियों के ऊपर किसी द्वेषी शत्रु की चाल नहीं काम करती।

यस्मैपुत्रासोअदितेःप्रजीवसेमर्त्याय। ज्योतिर्यच्छन्त्यजस्रम् ॥३॥४३॥

यस्मै । पुत्रासः । अदितेः । प्र । जीवसे । मर्त्याय ।
ज्योतिः । यच्छन्ति । अजस्रम् ॥ ३ ॥ ४३ ॥

अदितेरदीनायाः देवमातुः पुत्रासः पुत्रामित्रादयः यस्मै मर्त्याय मनुष्याय स्तोत्रे अजस्रं अविच्छिन्नं ज्योतिः तेजः जीवसे जीवितुं प्रयच्छंति तस्य शत्रुः नेश्वरइत्यर्थः ॥ ३ ॥

३. ये तीनों अदिति-पुत्र जिसे निरन्तर ज्योति देते हैं, उसकी जीवन-रक्षा होती है और उस पर किसी शत्रु की नहीं चलती।

॥ इत्यष्टमस्याष्टमे त्रिचत्वारिंशोवर्गः ॥४३॥

वातइति तृचं पंचविंशं सूक्तं वातगोत्रस्योळस्यार्षं गायत्रं वायुदेवताकं । तथाचानुक्रा-
न्तं—वातोवातायनउळोवायव्यमिति । गतोविनियोगः ।

तत्र प्रथमा—

वातआवांतुभेषजंशंभुमयोभुनोंहृदे । प्रणआयूंषितारिषत् ॥१॥

वातः । आ । वातु । भेषजम् । शम्ऽभु । मयःऽभु ।
नः । हृदे । प्र । नः । आयूंषि । तारिषत् ॥ १ ॥

वातोवायुः नोस्माकं हृदे हृदयाय भेषजमौषधं उदकं वा आवातु आगमयतु ईदृग्भूतं
शंभु रोगशमनस्य भावयितृ मयोभु सुखस्यच भावयितृ अपिच नोस्माकमायूंषि प्रतारिषत्
प्रवर्धयतु ॥ १ ॥

१. औषध के समान होकर वायु हमारे हृदय के लिये आवें।
वह कल्याणकर और सुखकर हों। वह आयु का विस्तार करें।

उतवातपितासिनउतभ्रातोतनःसखा । सनोंजीवातवेकृधि ॥ २ ॥

उत । वात । पिता । असि । नः । उत । भ्राता । उत ।
नः । सखा । सः । नः । जीवातवे । कृधि ॥ २ ॥

उतापिच हे वात त्वं नोस्माकं पितासि उत्पादकोभवसि उतापिच भ्राता भवसि उतापि-
च नोस्माकं सखा समानख्यानोमित्रभूतश्च भवसि सत्वं नोस्मान् जीवातवे जीवनहेतवे या-
गाय कृधि कुरु । करोतेश्छान्दसोविकरणस्य लुक् श्रुशृणुपृकृवृभ्यइति हेर्धिः ॥ २ ॥

२. वायु, तुम हमारे पिता, भ्राता और बन्धु हो। तुम हमारे जीवन
के लिये औषध करो।

अथ तृतीया—

यददोवाततेगृहे३मृतस्यनिधिर्हितः । ततोनोदेहिजीवसे॥३॥४४॥

यत् । अदः । वात । ते । गृहे । अमृतस्य । निऽधिः ।
हितः । ततः । नः । देहि । जीवसे ॥ ३ ॥ ४४ ॥

हे वात वायो ते तव गृहे स्थाने यददः योसौ अमृतस्यामरणस्य निधिः निक्षेपः हितः स्थापितोवर्तते ततः तस्मान्निधेराहृत्य अमृतत्वं जीवसे नोस्माकं जीवनाय देहि प्रयच्छ ॥ ३ ॥

३. वायु, तुम्हारे गृह में यह जो अमृत की निधि स्थापित है, उससे हमारे जीवन के लिये अमृत दो ।

॥ इत्यष्टमस्याष्टमे चतुश्चत्वारिंशोवर्गः ॥ ४४ ॥

प्राग्नयइति पंचर्चं षट्त्रिंशं सूक्तं अग्नेः पुत्रस्य वत्सस्यार्षं गायत्रमाग्नेयं तथाचानुक्रान्तं—प्राग्नये पंचाग्नेयोवत्सआग्नेयं त्विति । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोर्गायत्रे छन्दसीदमादिके द्वेसूक्ते । सूत्र्यतेहि—प्राग्नयेवाचमिति सूक्ते इमां मेअग्ने समिधमिति । दशरात्रस्य नवमेहनि आग्निमारुते इदं जातवेदसं निविद्धानं । सूत्रितंच—मरुतोयस्यहि प्राग्नयेवाचमित्याग्निमारुतमिति ।

तत्र प्रथमा—

प्राग्नयेवाचमीरयद्वृषभायक्षितीनाम् । सनःपर्षदतिद्विषः ॥ १ ॥

प्र । अग्नये । वाचम् । ईरय । वृषभाय । क्षितीनाम् ।
सः । नः । पर्षत् । अति । द्विषः ॥ १ ॥

हे स्तोतरग्नये स्तुतिरूपां वाचं प्रेरय उच्चारय कथंभूताय क्षितीनां मनुष्याणां यजमानानां वृषभाय कामानां वर्षित्रे किंप्रयोजनमिति चेत् सोग्निर्नोस्मान् द्विषोद्वेष्टॄन् अतिपर्षत् अतिपारयेत् ॥ १ ॥

१. मनुष्यो, मनुष्यों के काम-वर्षक अग्नि के लिये स्तुति प्रेरित करो। वह हमें शत्रु के हाथ से बचावें।

यःपरस्याःपरावतस्तिरोधन्वातिरोचते । सनःपर्षदतिद्विषः ॥ २ ॥

यः । परस्याः । पराऽवतः । तिरः । धन्व । अतिऽरोचते ।
सः । नः । पर्षत् । अति । द्विषः ॥ २ ॥

योग्निः परस्याः परावतः अतिशयितादूरदेशात् तिरः शासनाभैतत् माघसंबंधं धन्व मरुभूमिं जलवर्जितं देशं अतिरोचते अतिक्रम्य प्रज्वलति यद्वा धन्वान्तरिक्षं तिरः तिर्यक् अतिरोचते सर्वं प्रकाशयते । गतमन्यत् ॥ २ ॥

२. अग्नि अत्यन्त दूर देश से आकाश को पार करके आये हैं। वह हमें शत्रु के हाथ से बचावें।

अथ तृतीया—

योरक्षांसिनिजूर्वत्यग्निस्तिग्मेनशोचिषा । सनःपर्षदतिद्विषः ॥ ३॥

यः । रक्षांसि । निःजूर्वति । वृषा । शुक्रेण । शोचिषा ।
सः । नः । पर्षत् । अति । द्विषः ॥ ३ ॥

वृषा वर्षिता योग्निः शुक्रेण निर्मलेन शुभ्रवर्णेन वा शोचिषा तेजसा रक्षांसि मलस्य हेतूनि निजूर्वति निहिनस्ति जूर्वी हिंसार्थः । गतमन्यत् ॥ ३ ॥

३. वृष्टि-वर्षक अग्नि उज्ज्वल शिखा के द्वारा राक्षसों का वध करते हैं। वह हमें शत्रु के हाथ से बचावें।

योविश्वाभिविपश्यतिभुवनासंचपश्यति । सनःपर्षदतिद्विषः॥४॥

यः । विश्वा । अभि । विऽपश्यति । भुवना । सम् । च ।
पश्यति । सः । नः । पर्षत् । अति । द्विषः ॥ ४ ॥

योग्निः सूर्यरूपेण विश्वा विश्वानि सर्वाणि भूतजातानि अभिमुखं विपश्यति विशेषेण तेजसा प्रेक्षते प्रकाशयतीत्यर्थः भुवना भुवनानि भूतजातानि संपश्यतिच सम्यग्जानातिच । अन्यत् सिद्धम् ॥ ४ ॥

४. वह सारे भुवनों का, पृथक्-पृथक् रूप से, निरीक्षण करते हैं—मिलित भाव से भी पर्यवेक्षण करते हैं। वह हमें शत्रु के हाथ से बचावें।

योअस्यपारेरजसःशुक्रोअग्निरजायत । सनःपर्षदतिद्विषः ॥५॥४५॥

यः । अस्य । पारे । रजसः । शुक्रः । अग्निः । अजायत ।
सः । नः । पर्षत् । अति । द्विषः ॥ ५ ॥ ४५ ॥

अस्य रजसोलोकस्य अन्तरिक्षस्य पारे उपरि देशे शुक्रः शुभ्रवर्णोयोग्निः वैद्युतात्मना सूर्यात्मनावा अजायत प्रादुर्भवति सनोस्मान् द्विषः द्वेष्टॄन् अतिपर्षत् अतिपारयतु ॥ ५ ॥

५. उन अग्नि ने द्युलोक के उस पार में उज्ज्वल मूर्त्ति में जन्म ग्रहण किया है। वह हमें शत्रु के हाथ से बचावें।

॥ इत्यष्टमस्याष्टमे पंचचत्वारिंशोवर्गः ॥ ४५ ॥

प्रनूनमिति त्र्यृचं सप्तमिदं सूक्तं अग्निपुत्रस्य श्येनस्यार्षं गायत्रं जातवेदोगुणकोऽग्निर्देवता । तथा चानुक्रान्तं—प्रनूनं त्र्यृचमाग्नेयं श्येनो जातवेदस्यमिति । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरुक्तो विनियोगः ।

अत्र प्रथमा—

प्रनूनंजातवेदसमश्वंहिनोतवाजिनम् । इदंनोबर्हिरासदे ॥ १ ॥

प्र । नूनम् । जातऽवेदसम् । अश्वम् । हिनोत । वाजिनम् ।
इदम् । नः । बर्हिः । आऽसदे ॥ १ ॥

जातवेदसं जातानां वेदितारं जातधनादिकं वा अश्वं कर्मभिर्व्याप्नुवन्तं वाजिनं अन्नवन्तं हे ऋत्विग्यजमानाः नूनमवश्यं प्रहिणोत प्रवर्धयत । यद्वा अश्वमिव स्तुतिभिः प्रेरयत । हिनोतेः पृषोदरादित्वात् तकारलोपः ... किमर्थं नोऽस्माकं इदं बर्हिरास्तीर्णं आसदे आसत्तुं प्राप्तुं बर्हिरासदत्वित्यर्थः सदेः कृत्यार्थे तवेकेनिति केन्प्रत्ययः ॥ १ ॥

१. पुरोहित-यजमानो, ज्ञानी अग्नि को प्रज्वलित करो। वह चतुर्दिग्व्यापी और अन्नवान् हैं। वह आकर कुश पर बैठें।

अस्यप्रजातवेदसोविप्रवीरस्यमीळ्हुषः । महीमियर्मिसुष्टुतिम् ॥ २ ॥

अस्य । प्र । जातऽवेदसः । विप्रऽवीरस्य । मीळ्हुषः ।
महीम् । इयर्मि । सुऽस्तुतिम् ॥ २ ॥

जातवेदसो जातानां वेदितुः विप्रवीरस्य विप्रा मेधाविनो यजमाना वीराः पुत्रा यस्य तादृशस्य मीळ्हुषः सेक्तुरस्याग्नेः महीं महतीं सुष्टुतिं शोभनां स्तुतिं प्रेयर्मि प्रेरयामि ऋगतौ जौहोत्यादिकः अर्तिपिपर्त्योश्चेत्यभ्यासस्येत्वम् ॥ २ ॥

२. बुद्धिमान् यजमान अग्नि के पुत्र हैं। अग्नि वृष्टि-वारि का सेचन करते हैं। इनके लिये मैं विस्तृत और शोभन स्तुति प्रेरित करता हूँ।

अथ तृतीया—

यारुचोजातवेदसोदेवत्राहव्यवाहनीः । ताभिर्नोयज्ञमिन्वतु ॥ ३ ॥ २६ ॥

याः । रुचः । जातऽवेदसः । देवऽत्रा । हव्यऽवाहनीः ।
ताभिः । नः । यज्ञम् । इन्वतु ॥ ३ ॥ २६ ॥

जातवेदसोऽग्नेः यारुचोरोचमानाः कालीकरालीप्रभृतयः सप्तजिह्वाः देवता देवान् प्रति देवमनुष्यपुरुषपुरुमर्त्येभ्य इत्यादिना द्वितीयार्थे त्रापत्ययः हव्यवाहनीः हव्यानां हविषां वोढ्र्यः प्रापयित्र्योभवंति वाछन्दसीति जसि पूर्वसवर्णदीर्घः ताभिर्जिह्वाभिर्नोऽस्माकं यज्ञं यागसाधनं हविः इन्वतु देवान् प्रापयतु इविन्याप्तौ इदित्वान्नुम् ॥ ३ ॥

३. अग्नि अपनी काली, कराली आदि रुचिकर शिखाओं के द्वारा देवों के पास हवि ले जाते हैं। वह उनके साथ हमारे यज्ञ में पधारें।

॥ इत्यष्टमस्याष्टमे षट्चत्वारिंशोवर्गः ॥४६॥

आयंगौरिति तृचमष्टाविंशं सूक्तं गायत्रं सार्पराज्ञीनामऋषिका सैव देवता सूर्योवेति। तथाचानुक्रान्तं—आयंगौःसार्पराज्यात्मदैवतं सौर्यं वेति। अविवाक्येऽहनि मानसग्रहे एतत्सूक्तं शंसनीयं। सूत्रितंच—आयंगौःपृश्निरक्रमीदित्युपांशुतिस्रः पराचीः शस्त्वेति।

तत्र प्रथमा—

आयंगौःपृश्निरक्रमीदसदन्मातरंपुरः। पितरंचप्रयन्त्स्वः ॥ १ ॥

आ। अयम्। गौः। पृश्निः। अक्रमीत्। असदत्। मातरम्।
पुरः। पितरम्। च। प्रऽयन्। स्वऽरिति स्वः ॥ १ ॥

गौर्गमनशीलः पृश्निः प्रांशुवर्णः प्राप्ततेजाः अयं सूर्यः आक्रमीत् आक्रांतवान् उदयाचलं प्राप्तवानित्यर्थः। आक्रम्यच पुरः पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि मातरं सर्वस्य भुवनातस्य निर्मात्रीं पृथिवीमसदत् आसीददिति प्राप्नोति सदेश्छान्दसोलुङ् लृदित्वाच्चेरङादेशः ततः पितरं पालकं द्युलोकं चशब्दादन्तरिक्षंच प्रयन् प्रकर्षेण शीघ्रं गच्छन् स्वः सुअरणः शोभमानोभवति यद्वा पितरं स्वर्गलोकं प्रयन्सरतीत् ॥ १ ॥

१. गतिपरायण और तेजस्वी सूर्य उदयाचल को प्राप्त करके अपनी माता पूर्व दिशा का आलिंगन करते हैं। अनन्तर वह अपने पिता आकाश की ओर जाते हैं।

अथ द्वितीया—

अन्तश्चरतिरोचनास्यप्राणादपानती। व्यख्यन्महिषोदिवम् ॥ २॥

अन्तरिति। चरति। रोचना। अस्य। प्राणात्।
अपऽअनती। वि। अख्यत्। महिषः। दिवम् ॥ २ ॥

अस्य सूर्यस्य रोचना रोचमाना दीप्तिः अन्तः शरीरमध्ये मुख्यप्राणात्मना चरति वर्तते किंकुर्वती प्राणात् अपानती मुख्यप्राणस्य प्राणाद्याः पंचवृत्तयः तत्र प्राणनं नाडीभिरूर्ध्वं वायोर्निर्गमनं तथा विधात् प्राणात् प्राणनादनन्तरं अपानती अपाननं नाडीभिरवाङ्मुखं वायोर्नयनं तत्कुर्वती अपपूर्वादनितेः लटः शतृ अदादित्वाच्छपोलुक् उगितश्चेति ङीप् शतुरनुमइति नद्यादुदात्तत्वं यद्वा अन्तर्द्यावापृथिव्योर्मध्ये अस्य सूर्यस्य रोचना रोचमाना दीप्तिश्चरति गच्छति । रुचदीप्तौ अनुदात्तेतश्चहलादेरिति युच् । किंकुर्वती प्राणात् प्राणनात् उदयानंतरं अपानती सायंसमयेऽस्तंगच्छंती ईदृश्या दीप्त्या युक्तः अतएव महिषो महान्सूर्यः दिवमन्तरिक्षं उदयास्तमययोर्मध्ये व्यख्यत् विचष्टे प्रकाशयति महेरविमहोऽटिषच्चित्यौणादिकष्टिषच् प्रत्ययः षत्वित्वात् ङीष् छान्दसे लुङि अस्यतिवक्तीत्यादिना च्लेरङादेशः ॥ २ ॥

२. इनकी देह में दीप्ति विचरण करती है। वह दीप्ति इनके प्राण के बीच से निकल कर आ रही है। महान् होकर इन्होंने आकाश को व्याप्त किया।

त्रिंशद्धाम॒ वि रा॑जति॒ वाक्प॑तं॒गाय॑ धीयते । प्रति॒ वस्तो॒रह॒ द्युभिः॑ ॥३॥४७॥

त्रिंश॑त् । धाम॑ । वि । रा॒ज॒ति॒ । वाक् । प॒तं॒गाय॑ । धी॒य॒ते॒ ।
प्रति॑ । वस्तोः॑ । अह॑ । द्युऽभिः॑ ॥ ३ ॥ ४७ ॥

त्रिंशत् धाम धामानि स्थानानि वचनव्यत्ययः वस्तोः वासरस्याहोरात्रस्यावयवीभूतानि अह शब्दोवधारणे द्युभिः सूर्यस्य दीप्तिभिरेव विराजति विराजन्ते विशेषेण दीप्यन्ते । व्यत्ययेन एकवचनं मुहूर्तान्यत्र धामान्युच्यन्ते पंचदशरात्रेः पंचदशाह्नः । पतंगाय पतति गच्छतीति पतंगः सूर्यः तस्मै श्रुतिरूपा वाक् प्रतिधीयते प्रतिमुखं स्तोतृभिः क्रियते । यद्वा वस्तोरहनि त्रिंशद्धामानि घटिकाभिप्रायमेतत् त्रिंशद्घटिकाः अत्यन्तसंयोगे द्वितीया एतावन्तं काले द्युभिः दीप्तिभिः असौ सूर्यो विराजति विशेषेण दीप्यते तस्मिंश्च समये वाक् त्रयीरूपा तस्मै सूर्यरूपाय पतंगाय प्रतिधीयते प्रतिमुखं धार्यते स्तूयते सूर्यः सर्वदेत्यर्थः । श्रूयते हि—ऋग्भिः पूर्वाह्णे दिवि देव ईयते यजुर्वेदे तिष्ठति मध्ये अह्न इत्यादि । यद्वा त्रिदं सूक्तं सार्पराज्या आत्मस्तुतिः तदा सूर्यात्मना स्तूयत इत्यवगन्तव्यं ॥ ३ ॥

३. सूर्य के तीस स्थान (मुहूर्त=दो दण्ड) शोभा पाते हैं। गति-परायण सूर्य के लिये स्तुति उच्चारित की जा रही है। वह प्रतिदिन अपनी किरणों से विभूषित होते हैं।

॥ इत्यष्टमस्याष्टमे सप्तचत्वारिंशोवर्गः ॥ ४७ ॥

ऋतमिति तृचमेकोनचत्वारिंशं सूक्तं मधुच्छन्दसः पुत्रस्याघमर्षणस्यार्षमानुष्टुभं राष्यादीनां स्रष्टानां सृष्ट्यादिप्रतिपादकत्वात्तद्रूपएवार्थोदेवता । तथाचानुक्रान्तं—ऋतं माधुच्छन्दसोऽघमर्षणोभाववृत्तमानुष्टुभंत्विति । लिंगाद्विनियोगोवगन्तव्यः ।

तत्र प्रथमा—

ऋतंचसत्यंचाभीद्धात्तपसोध्यंजायत ।
ततोरात्र्यंजायतततःसमुद्रोअर्णवः ॥ १ ॥

ऋतंचसत्यंचाभीद्धात्तपसोध्यंजायत ।
ततोरात्र्यंजायतततःसमुद्रोअर्णवः ॥ १ ॥

ऋतमितिसत्यनाम ऋतं मानसं यथार्थसंकल्पनं सत्यं वाचिकं यथार्थभाषणं चकाराभ्यामन्यदपि शास्त्रीयं धर्मजातं समुच्चीयते । तत्सर्वमभीद्धात् अभितइद्धात् ब्रह्मणा पुरासृष्ट्यर्थं कृतात् तपसोधि अधिरुपर्यर्थे उपर्यजायत उदपद्यत तपस्तप्त्वा इदंसर्वमसृजतेति श्रुतेः । तपश्चात्र स्रष्टव्यपर्यालोचनलक्षणं यस्यज्ञानमयंतपइतिश्रुत्यंतरात् । अभिपूर्वादिन्धेःकर्मणिनिष्ठा श्वीदितो निष्ठायामितीट्प्रतिषेधः गतिरनन्तरइतिगतेः प्रकृतिस्वरत्वं स्वरितोवानुदात्तेपदादावित्येकादेशः स्वर्यते यद्वा अभीद्धात् अभितः प्रकाशमानात् परमात्मनोमायाधिष्ठानरूपादुपादानभूतात् ऋतं सत्यं चाजायत जनिकर्तुः प्रकृतिरिति प्रकृतेरपादानसंज्ञा ततस्तस्मादेवेश्वरात् रात्री उपलक्षणमेतत् अहोपि अहश्चरात्रिश्चाजायत रात्रेश्चाजसाविति ङीप् ततः तस्मादेवेश्वरादर्णवः अर्णसोदकेनयुक्तः समुद्रश्चाजायत समुद्रशब्दोन्तरिक्षोदध्योःसाधारणइति अभिमतार्थस्य प्रकाशनाय अर्णवशब्देन विशेष्यते अर्णसः सलोपश्चेति मत्वर्थीयोवप्रत्ययः सलोपश्च ॥ १ ॥

१. प्रज्वलित तपस्या से यज्ञ और सत्य उत्पन्न हुए। अनन्तर दिन-रात्रि उत्पन्न हुए और इसके अनन्तर जल से पूर्ण समुद्र की उत्पत्ति हुई।

अथ द्वितीया—

समुद्रादर्णवादधिसंवत्सरोअजायत ।
अहोरात्राणिविदधद्विश्वस्यमिषतोवशी ॥ २ ॥

समुद्रादर्णवादधिसंवत्सरोअजायत ।
अहोरात्राणिविदधद्विश्वस्यमिषतोवशी ॥ २ ॥

अर्णवात् समुद्रात् सकाद् अधि ऊर्ध्वं संवत्सरः संवत्सरोपलक्षितः सर्वःकालः अजायत । श्रूयते हि—सर्वेनिमेषाजज्ञिरेविद्युतःपुरुषादधि कला मुहूर्ताःकाष्ठाश्चेति । सचेश्वरः अहोरात्राणि एतदुपलक्षितानि सर्वाणि भूतजातानि विदधत् कुर्वन् सृजन् । अथवस्यानामादिरित्याधुदाचत्वं ततः समासेकृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं मिषतो निमिषादियुक्तस्य विश्वस्य सर्वस्य प्राणिजातस्य वशी स्वामी भूत्वा वर्तते ॥ २ ॥

२. जल-पूर्ण समुद्र से संवत्सर उत्पन्न हुआ। ईश्वर दिन-रात्रि को बनाते हैं। निमिष आदिवाले सारे संसार के वह स्वामी हैं ।

सूर्याचन्द्रमसौधातायथापूर्वमकल्पयत् ।
दिवंचपृथिवींचान्तरिक्षमथोस्वः ॥ ३ ॥ ४८ ॥

सूर्याचन्द्रमसौधातायथापूर्वमकल्पयत् ।
दिवंचपृथिवींचान्तरिक्षमथोस्वः ॥ ३ ॥ ४८ ॥

सूर्याचन्द्रमसौ कालस्य व्यञ्जकौ दिवंच पृथिवीं चान्तरिक्षंच इत्थं त्रिभुवनं स्वः स्वःशब्दः सुखवाची दिवोविशेषणं सुखरूपां दिवं सदेतत्सर्वं धाता विधाता यथापूर्वं पूर्वस्मिन्काले अकल्पयत् सृष्टवान् तथैवागामिन्यपिकल्पे कल्पयिष्यतीत्यर्थः ॥ ३ ॥

३. पूर्व काल के अनुसार ही ईश्वर ने सूर्य, चन्द्रमा, सुखकर स्वर्ग, पृथिवी और अन्तरिक्ष को बनाया।

॥ इत्यष्टमस्याष्टमेऽष्टाचत्वारिंशोवर्गः ॥ ४८ ॥

संसमिति चतुर्ऋचं चत्वारिंशंसूक्तं संवननस्यार्षं समानोमन्त्रइति तृतीयात्रिष्टुप् शिष्टास्तिस्रोनुष्टुभः प्रथमायाअग्निर्देवता शिष्टानां संज्ञानं । अनुक्रम्यतेच—संसंचतुष्कं संवननः संज्ञानमाद्याग्नेयी तृतीयात्रिष्टुप् तृतीयात्रिष्टुबिति । आनुष्टुभंत्विति । पूर्वमुक्तत्वात् अवशिष्टानामनुष्टुप्त्वं । सूक्तविनियोगोलैङ्गिकः ।

तत्र प्रथमा—

संसमिद्युवसेवृषन्नग्नेविश्वान्यर्यआ ।
इळस्पदेसमिध्यसेसनोवसून्याभर ॥ १ ॥

सम्ऽसम् । इत् । युवसे । वृषन् । अग्ने । विश्वानि । अर्यः । आ ।
इळः । पदे । सम् । इध्यसे । सः । नः । वसूनि । आ । भर ॥ १ ॥

हेवृषन् कामानां वर्षितरग्ने अर्यईश्वरस्त्वं अर्यःस्वामिवैश्ययोरिति यत्प्रत्ययान्तोनि-पातितः अर्यः स्वाम्याख्यायामित्यन्तोदात्तत्वं सत्वं विश्वानि सर्वाणि भूतजातानि संसं प्रसमु-पोदःपादपूरणइति समोद्विर्वचनं इच्छन्दोवधारणे आसमन्तात् संयुवसे मिश्रयसि । देवेषुमध्ये त्वमेवसर्वाणि भूतजातानि वैश्वानरात्मना व्याप्नोषि नान्यइत्यर्थः । किंच इळः इडायाः पृथिव्याः पदे स्थाने उत्तरवेदिलक्षणे एतद्वाइळायास्पदं यदुत्तरवेदीनाभिरितिब्राह्मणं । सत्वं समिध्यसे ऋत्विग्भिः संदीप्यसे स तादृशस्त्वं नोस्माकं वसूनि धनानि आभराहर ॥ १॥

१. अग्नि, तुम कामवर्षक और प्रभु हो। तुम विशेष रूप से प्राणियों में मिश्रित हो। तुम यज्ञ-वेदी पर जलते हो। हमें धन दो।

संगच्छध्वंसंवदध्वंसंवोमनांसिजानताम् ।
देवाभागंयथापूर्वेसंजानानाउपासते ॥ २ ॥

सम् । गच्छध्वम् । सम् । वदध्वम् । सम् । वः । मनांसि । जानताम् ।
देवाः । भागम् । यथा । पूर्वे । सम्ऽजानानाः । उपऽआसते ॥ २ ॥

हेस्तोतारोयूयं संगच्छध्वं संगताः संभूताः भवत समोगम्यृच्छीत्यादिनागमेरात्मनेपदं तथा संवदध्वं सहवदत परस्परं विरोधंपरित्यज्य एकविधमेववाक्यंमूतेतियावत् व्यक्तवाचांसमु-च्चारणेइति वदेरात्मनेपदं वोयुष्माकं मनांसि संजानतां समानमेकरूपमेवार्थं अवगच्छन्तु सं-प्रतिभ्यामनाध्यानइति जानातेरात्मनेपदं यथा पूर्वे पुरातनाः देवाः संजानानाः ऐकमत्यंप्राप्ताः हविर्भागं उपासते यथास्वं स्वीकुर्वंति तथा यूयमपि वैमत्यंपरित्यज्य धनं स्वीकुरुतेति-शेषः ॥ २ ॥

२. स्तोताओ, तुम मिलित होओ, एक साथ होकर स्तोत्र पढ़ो और तुम लोगों का मन एकसा हो। जैसे प्राचीन देवता, एक-मत होकर, अपना हविर्भाग स्वीकार करते हैं, वैसे ही तुम लोग भी, एक-मत होकर, धनादि ग्रहण करो।

अथ तृतीया—

समानोमन्त्रःसमितिःसमानीसमानंमनःसहचित्तमेषाम् ।
समानंमन्त्रमभिमन्त्रयेवःसमानेनवोहविषाजुहोमि ॥ ३ ॥

१ ऐ० ब्रा० १. २८।

सु॒मा॒नः । मन्त्रः॑ । सम्ऽइ॑तिः । स॒मा॒नी । स॒मा॒नम् । मनः॑ ।
स॒ह । चि॒त्तम् । ए॒षा॒म् । स॒मा॒नम् । मन्त्र॑म् । अ॒भि । म॒न्त्र॒ये॒ ।
वः॒ । स॒मा॒नेन॑ । वः॒ । ह॒विषा॑ । जु॒हो॒मि॒ ॥ २ ॥

पूर्वोर्धर्चः परोक्षकृतः उत्तरःप्रत्यक्षकृतः एषां एकस्मिन्कर्मणि सहप्रवृत्तानां ऋत्विजां स्तोतॄणांवा मंत्रः स्तुतिः शस्त्रात्मिका गुप्तभाषणंवा समानएकविधोस्तु तथा समितिः प्राप्तिरपि समानी एकरूपास्तु केवलमामकेत्यादिना समानशब्दान्ङीप् उदात्तनिवृत्तिस्वरेणङीपउदात्तत्वं तथा मनः मननसाधनमन्तःकरणं चैषांसमानमेकविधमप्यस्तु चित्तं विचारजं ज्ञानं तथा सह सहितं परस्परस्यैकार्थेनैकीभूतमस्तु अहं वोयुष्माकंसमानमेकविधं मंत्रं अभिमंत्रये ऐकविध्याय संस्करोमि तथा वोयुष्माकं स्वभूतेन सहमानेन साधारणेन हविषा चरुपुरोडाशादिनाहं जुहोमि तृतीयाचहोश्छन्दसीति कर्मणिकारकेतृतीया वषट्कारेण हविः प्रक्षेपयामीत्यर्थः ॥ ३ ॥

३. इन पुरोहितों की स्तुति एक सी हो, इनका आगमन एक साथ हो और इनके मन (अन्तःकरण) तथा चित्त (विचारजन्य ज्ञान) एकविध हों। पुरोहितो, मैं तुम्हें एक ही मन्त्र से मन्त्रित (संस्कृत) करता हूँ और तुम्हारा, साधारण हवि से, हवन करता हूँ।

स॒मा॒नीव॒आकू॑तिःसमा॒नाहृद॑यानिवः ।
स॒मा॒नम॑स्तुवो॒मनो॒यथा॑वः॒सुस॒हास॑ति ॥ ४ ॥ ४९ ॥

स॒मा॒नी । वः॒ । आऽकू॑तिः । स॒मा॒ना । हृद॑यानि । वः॒ । स॒मा॒नम् ।
अ॒स्तु॒ । वः॒ । मनः॑ । यथा॑ । वः॒ । सुऽस॑ह । अस॑ति ॥ ४ ॥ ४९ ॥

हे ऋत्विग्यजमानाः वोयुष्माकं आकूतिःसंकल्पोध्यवसायः समाना एकविधोस्तु तथा वोयुष्माकं हृदयानि समानानि एकविधानि संतु तथा वोयुष्माकं मनः अन्तःकरणं प्रत्येकापेक्षयैकवचनं तदपि समानमस्तु यथा वोयुष्माकं सुसह शोभनसाहित्यं असति भवति तथा समानमस्त्वित्यन्वयः असतेर्लेटि बहुलंछन्दसीति शपोलुगभावः ॥ ४ ॥

४. यजमान-पुरोहितो, तुम्हारा अध्यवसाय एक हो, तुम्हारे हृदय एक हों और तुम्हारा अन्तःकरण (मन) एक हो। तुम लोगों का सम्पूर्ण रूप से संघटन हो।

॥ इत्यष्टमस्याष्टमे एकोनपंचाशोवर्गः ॥ ४९ ॥

॥ इति दशमे मण्डले द्वादशोनुवाकः ॥ १२ ॥

वेदार्थस्यप्रकाशेन तमोहार्दं निवारयन् ।

पुमर्थांश्चतुरोदेयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्येऽष्टमाष्टकेऽष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

॥ इति दशमं मण्डलं समाप्तम् ॥

॥ अष्टमाष्टकः समाप्तः ॥

॥ समाप्तेयमृक्संहिता ॥

वैदिक-संहिता

- ☆ **ऋग्वेद संहिता।** मूलमात्र (गुटका)
- ☆ **ऋग्वेद संहिता।** मूलमात्र।
- ☆ **ऋग्वेद संहिता।** भाषामात्र। रामगोविन्द त्रिवेदी
- ☆ **ऋग्वेद संहिता।** सायणाचार्य कृत भाष्य एवं हिन्दी व्याख्या सहित। 1-8 भाग सम्पूर्ण
- ☆ **ऋग्वेद संहिता।** (प्रथम अध्याय, सूक्त 1-19) हिन्दी व्याख्या तथा हिन्दी अंग्रेजी अनुवाद। सम्पादक-प्रो. उमाशंकर शर्मा 'ऋषि'
- ☆ **शुक्लयजुर्वेद संहिता।** मूलमात्र (गुटका)
- ☆ **शुक्लयजुर्वेद संहिता।** सम्पा. श्री दौलतराम गौड़
- ☆ **शुक्लयजुर्वेद संहिता।** मूलमात्र। (निर्णयसागर संस्करण)
- ☆ **शुक्लयजुर्वेद संहिता।** पदपाठ-उव्वट-महीधरभाष्य संवलित-तत्त्वबोधिनी हिन्दी व्याख्या सहित। डॉ. रामकृष्ण शास्त्री
- ☆ **सामवेद संहिता।** मूलमात्र (गुटका)
- ☆ **सामवेद संहिता।** सायणभाष्य तथा पं. रामस्वरूप शर्मा 'गौड़' कृत हिन्दी भाषानुवाद सहित।
- ☆ **अथर्ववेद संहिता।** मूलमात्र (गुटका)
- ☆ **अथर्ववेद संहिता।** सायणभाष्य तथा पं. रामस्वरूप 'गौड़' कृत हिन्दी भाषानुवाद सहित। 1-8 भाग

चौखम्बा विद्याभवन

वाराणसी